

51593

1500
Károlyi

SZÁZADOK

1-6
51593

1965 JUN 16

A tartalomból:

- Felszabadulásunk 20. évfordulóján**
Bakács István: Hazai hitelügyletek a XVIII. században
Mucsi Ferenc: A szociáldemokrata párt vezetőinek paktuma 1905-ben
Jemnitz János: A béke utolsó hónapja és az Internacionálé. II. rész
Pándi Ilona: A magyar „középosztály” kérdéséhez

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — FIGYELŐ — KRÓNKA — BIBLIOGRÁFIA

99. ÉVF.

1965. 1—2. SZÁM

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható :

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-
ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámla-
szám: 8

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

51593

1328

SZÁZADOK

1966 MÁR 25.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

99. ÉVFOLYAM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1965

1965. 1-6. SZÁM

A SZÁZADOK 1965. ÉVI (99.) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Andics Erzsébet</i> : 1849 augusztus (Ismeretlen adalékok az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól)	425
<i>Antall József</i> : Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866	1099
<i>Bakács István</i> : A hazai hitelügyletek XVIII. századi történetéhez	6
<i>Balogh Sándor</i> : A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből	458
<i>Barta István</i> : Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről	399
<i>Berend T. Iván</i> : A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez	805
<i>Jemnitz János</i> : A béke utolsó hónapja és az Internacionálé összeomlása (II. rész)	92
<i>Mérei Gyula</i> : A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere	721
<i>Mucsi Ferenc</i> : A szociáldemokrata párt vezetőinek paktuma a Fejérváry-kormány-nyal s a választójogi tömegmozgalom kibontakozása (1905 július—október)	33
<i>Pándi Ilona</i> : A magyar „középosztály” kérdéséhez	132
<i>Somogyi Éva</i> : Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában	1131
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján	679
<i>Wittman Tibor</i> : A kubai gazdaság választúton (1700—1762)	782
A magyar munkásmozgalom története 1914—1918	1161
Felszabadulásunk 20. évfordulóján	3

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok (Közlik Pintér István és Rozsnyói Ágnes) ...</i>	172
<i>Balogh Sándorné</i> : A Szovjetunió első diplomáciai kapcsolatainak kialakulása Közép-és Közép-Keleten (1917—1921)	503
<i>Bogdán István</i> : Papírkereskedelmünk a XIV—XVII. században	871
<i>Hegyí Klára</i> : A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban	861
<i>Geiss, Imanuel</i> : Németország és a Monarchia az 1914. évi júliusi válság idején ..	495
<i>Ladányi Andor</i> : A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseire ..	152
<i>Mann Miklós</i> : Ráth Károly élete és munkássága	836
<i>Nevelő Irén</i> : A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején (1914—1917)	1206
<i>Romano, Ruggiero</i> : Spanyol Amerika a XVIII. században	484
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről	1247
A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941 március—július (Közli: <i>Kun József</i>)	1228

VITA

<i>Kubinyi András</i> : A XV—XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseire ..	513
<i>Petzold, Joachim dr.</i> : A nyugat-német történészkongresszus vitája az első világháborúbeli hadicélokrol	1259
<i>Székely György</i> : A XI. századi magyar egyház megítélésének kérdéséhez	882
<i>Vörös Károly</i> : Néhány szó a történeti muzeológiáról	885
Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémái 1900—1918	206

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

<i>Holotík, Ludovít</i> : A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tíz éve	229
<i>Kropilák, Miroslav</i> : Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez „A történettudomány módszertani kérdései”-nek vitája a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának 1964. január 3–6. kibővített ülésén	893
Konferencia Hus János emlékére (<i>Székely György</i>)	522
	1263

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Eperjessy Géza</i> : A technika fejlődésével eltűnő iparágak nyomában	534
<i>Kiss József</i> : A technikatörténeti érdeklődés néhány forrásáról a középfokú történelemtanításban	910
<i>Szabolcs Ottó</i> : Az általános és középiskolai történettanítás egysége	240
A történelemtanárok nyári egyeteme. Debrecen 1964 (<i>Szabolcs Ottó</i>)	1272

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Álvarez, Manuel Fernández</i> : Economía, sociedad y corona (Ism. <i>Wittman Tibor</i>) ..	1326
<i>Andics Erzsébet</i> : A Habsburgok és Romanovok szövetsége (Ism. <i>Kovács Endre</i>) ..	245
<i>Aranyossi Magda</i> : Lázadó asszonyok (Ism. <i>Tömöry Márta</i>)	285
<i>Axenciuc, V.</i> lásd <i>Constantinescu, N. N.</i>	
<i>Barabás Gyula</i> lásd <i>Kelen Jolán</i>	
<i>Baumgarten, Sándor</i> : Jean-Charles Besse (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	1334
<i>Berend T. Iván</i> : Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–50 (Ism. <i>Ságvári Agnes</i>)	1290
<i>Bethlen Kata</i> önéletírása (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	253
<i>Buczek, Karol</i> : Targi i miasta na prawie polskim (Ism. <i>Komoróczy György</i>)	942
<i>Cachin, Marcel</i> : Écrits et Portraits (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1323
<i>Cam, Helen</i> : Law-finders and Law-makers (Ism. <i>Bónis György</i>)	957
<i>Cennerné Wilhelm Gízella</i> : Magyarország történetének képeskönyve 896–1849 (Ism. <i>Győrffy György</i>)	254
<i>Constantinescu, N. N.</i> — <i>Axenciuc, V.</i> : Capitalismul monopolist in România (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	554
<i>Csapláros István</i> : Kraszewski és Magyarország (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	944
<i>Csizmadia Andor</i> : Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században (Ism. <i>Ruzsás Lajos</i>)	255
<i>Diamant, Paul J.</i> : Minna Diamant. 1815–1840 (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	1322
<i>Dolmányos István</i> : A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	562
<i>Enepekides, P. K.</i> : Beiträge zur kulturellen und politischen Geheimtätigkeit der Griechen in Wien vor dem griechischen Aufstand (Ism. <i>Füves Ödön</i>)	959
<i>Felczak, Waclaw</i> : Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	559
<i>Florin, Theo, H.</i> : Oravei v slovenskej kulture (Ism. <i>Hanzó Lajos</i>)	558
<i>Földes Léva</i> : Népköztársasági, népevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban (Ism. <i>Kulcsár Zsuzsanna</i>)	1307
<i>Gerics József</i> : Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái (Ism. <i>Komjáthy Miklós</i>)	1288
<i>Gilbert, Martin</i> : Britain and Germany between the Wars (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	955
<i>Hajdu Tibor</i> : Az őszirózsás forradalom (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	551
<i>Hanák Péter</i> — <i>Hanák Katalin</i> : A Magyar Pamutipar története 1887–1962 (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	549
<i>Hapák, Pavel</i> : Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku od konca 18. storočia do roku (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	556
<i>Hobsbawm, E. J.</i> : A forradalmak kora (1789–1848). (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>) ..	1326
<i>Jóborá Magda</i> : A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában (Ism. <i>Balogh Sándor</i>)	548
<i>Juhász Gyula</i> : A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941 (Ism. <i>Tilkovszky Lóránt</i>) ..	925

<i>Kanyar József</i> : Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920; 1945). (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	571
<i>Karsai Elek</i> : A budai Sándor-palotában történt 1919—1941 (Ism. <i>Ormos Mária</i>)	275
<i>Kelen Jolán—Barabás Gyula</i> : A néptribun (Ism. <i>Serfőző Lajos</i>)	961
<i>Kemény G. Gábor</i> : Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. 1900—1903 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	929
<i>Kende István</i> : A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában (Ism. <i>Szobolevszky Sándor</i>)	1320
<i>Kerekes Lajos</i> : Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933—1938 (Ism. <i>Incze Miklós</i>)	264
<i>Koranyi, Karol</i> : Powszechna historia państwa i prawa. Tom II (Ism. <i>Bónis György</i>)	1312
<i>Koseňski, Jerzy</i> : Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932—1938 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1314
<i>Kovács Endre</i> : A krakkói egyetem és a magyar művelődés (Ism. <i>Révész Imre</i>)	564
<i>Kovács István</i> : A szocialista alkotmányfejlődés új elemei (Ism. <i>Csizmádia Andor</i>)	963
<i>Köllner, Heinz</i> : Kampf bündnis an der Seine, Ruhr und Spree (Ism. <i>Vadász Sándor</i>)	269
<i>Krivoguz, I. M.</i> : Vtoroj Internacional. 1889—1914 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	936
<i>Křížek, Jurij</i> : Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (Ism. <i>Ránki György</i>)	258
<i>Maday Pál</i> : Szarvas története (Ism. <i>Benda Kálmán—L. Nagy Zsuzsa</i>)	1328
<i>Markó Árpád</i> : Egy elfelejtett magyar író-katona (Ism. <i>Borus József</i>)	579
<i>Melnyikov</i> : Összecsüvés Hitler ellen (Ism. <i>Ránki György</i>)	938
<i>Miszko, M. V.</i> : Polszkoje vossztanie 1863 (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	941
<i>Mitteräcker, Hermann</i> : Kampf und Opfer für Österreich (Ism. <i>Kerekes Lajos</i>)	267
<i>Munk Károly dr.</i> : A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig (Ism. <i>Hudry Attila</i>)	575
<i>Nyilas Márta</i> : Pest-Buda a 18. század költészetében (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	282
<i>Sz. Ormos Mária</i> : Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	567
<i>Otruba, Gustav</i> : Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias (Ism. <i>Kállay István</i>)	951
<i>Polišenský, Josef</i> : Otázky studia obecných dejin II (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	275
<i>Ruzsás Lajos</i> : A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848 (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1293
<i>Sík Endre</i> : Fekete-Afrika története I. (Ism. <i>Krizsán László</i>)	545
<i>Sochacki, Stanislaw Andrzej</i> : Fejezetek a lengyel—magyar fegyverbarátság történetéből (Ism. <i>Balogh Sándor</i>)	1309
<i>Stulli, Bernard</i> : Ustanek mornara u Boki Kotorskoj 1—3. februára 1918 (Ism. <i>Kövágó László</i>)	954
<i>Szakács Kálmán</i> : Kaszásokeresztések (Ism. <i>Ránki György</i>)	1305
<i>Szazina, M. G.</i> : Bor'ba romünszkovo naroda za usztanovlenie i ukreplenie narododemokraticheszkovo sztroja (1944—1947). (Ism. <i>Vályi-Nagy József</i>)	945
<i>Szilágyi János</i> : A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920—1944). (Ism. <i>Agárdy Ferenc</i>)	569
<i>Szuhay Miklós</i> : Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	250
<i>Tardy Lajos</i> : A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	282
<i>Tolnai György</i> : A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849). (Ism. <i>Ruzsás Lajos</i>)	960
<i>Tóth Sarolta</i> : Magyar és lengyel Imre-legendák (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	281
<i>Vaillant, G. C.</i> : The astecs of Mexico (Ism. <i>Gáthy Vera</i>)	1324
<i>Vinogradov, K. B.</i> : Burzsuznaja isztoriografija pervoj mirovoj vojnü (Ism. <i>Hajdu Tibor</i>)	553
<i>Vlachović, Jozef</i> : Slovenská med' v 16. a 17. storoči (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	950
<i>Waldapfel Eszter</i> : A független magyar külpolitika 1848—1849 (Ism. <i>Urbán Aladár</i>)	1296
<i>Wild, Johann</i> : Reysbeschreibung eines gefangenen Christen. Anno 1604 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	271
<i>Zetkin, Clara</i> : Válogatott beszédek és írások (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	256
A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I. 1962 (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	284
A hadművészet ókori klasszikusai (Ism. <i>Borzák István</i>)	573
A József Attila Tudományegyetem dolgozóinak szakirodalmi munkássága 1955—1961 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	970
Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes (Ism. <i>Mollay Károly</i>)	1327

A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete (1920—1935). (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	969
A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája (Ism. <i>Mályuszné Császár Edit</i>)	283
Annuaire Institutului des Istorie din Cluj 1958—1959 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	272
A német munkásmozgalom rövid története (Ism. <i>Vadász Sándor</i>)	1315
A polgárosodás irodalma Világos után — <i>Sötér István</i> : Nemzet és haladás című műve kapcsán (Ism. <i>Horváth Zoltán</i>)	540
A Spanyol Kommunista Párt története (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1318
Die Matrikel der Universität Jena, Band II. 1652—1723 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	272
Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I—II. (Ism. <i>Hársfalvi Péter</i>)	1302
Középkori élet (Ism. <i>Kozma Béla</i>)	1335
Krónikások — krónikák. Szemelvények a középkori krónikákból (Ism. <i>Győrffy György</i>)	1287
Magyar könyvészet 1945—1960 (Ism. <i>Kosáry Domokos</i>)	570
Magyarország történeti demográfiája (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	930
Magyar—zsidó oklevéltár VII. köt. (Ism. <i>Gunst Péter</i>)	1335
Római történeti chrestomathia (Ism. <i>Hahn István</i>)	279
Sancti Cyrillus et Methodius. Leben und Wirken (Ism. <i>Beller Béla</i>)	561
Studia Universitatis Babeş—Bolyai (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	968
Tanulmányok Budapest múltjából. XV. (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	581
The First International (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	566
Világtörténet IV. kötet (Ism. <i>Makkai László</i>)	965
Voproszű formirovanija russzkoj národnoszti i nacii (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>) ..	934

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	289, 584, 971, 1337
Külföldi folyóiratok	303, 612, 993, 1365

FIGYELŐ

A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiállítása és a legújabbkori muzeológusok országos tanácskozása (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	638
Éjszakára hajnal. Dokumentumfilm a felszabadulás történetéről (Ism. <i>Sipos Péter—Szász Zoltán</i>)	1029
Erőd a Néván (Ism. <i>Sipos Péter—Szász Zoltán</i>)	327
Háborús bűnösök (Ism. <i>Szabó Miklós—Sipos Péter</i>)	328
Helytörténeti kiállítás a XX. kerületben (Ism. <i>Stier Miklós—Vida István</i>)	326
Népi demokráciánk húsz éve (Ism. <i>Stier Miklós—Vida István</i>)	1030

KRÓNIKA

<i>Hess, Gerhard dr.</i> : A nyugat-német történészek 26. kongresszusa	1039
Altájisztikai napok Budapesten, 1965. május 17—19. (Ism. <i>Bartha Antal</i>)	1037
A Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatairól	1036
A Magyar Történelmi Társulat hírei	332, 641, 1033, 1405
A Történettudományi Intézet hírei	1034
Az ellenállási mozgalom történetének oktatásával foglalkozó II. nemzetközi konferencia (Ism. <i>Szabó Miklós—Vida István</i>)	1043
Beszámoló Barta István doktori disszertációjának vitájáról (Ism. <i>Stier M., Szász Z.</i>)	650
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról	343, 657, 1045, 1414
Jan Dąbrowski (1890—1965) (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1391
Divéky Adorján (1800—1965) (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1390
Emlékezés Hodinka Antalról (1864—1946). (Ism. <i>Perényi József</i>)	1403

Hanzó Lajos (1915 — 1964) (<i>Tilkovszky Lóránt</i>)	330
Levéltári hírek	342
Szimonidesz Lajos (1884 — 1965) (<i>Nagy László</i>)	1390
Történelmi pályázati felhívás	1413
Történelmi demográfiai kollokvium	1411
Zoványi Jenő centenáriuma (<i>Révész Imre</i>)	1393

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1964. január 1.—június 30.) (<i>V. Windisch Éva</i>)	356
A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1964. július 1.—december 31.) (<i>V. Windisch Éva</i>) ...	1057

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53
99. ÉVFOLYAM. 1965. 1—2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE [1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Felszabadulásunk 20. évfordulóján	3
<i>Bakács István</i> : A hazai hitelügyletek XVIII. századi történetéhez	6
<i>Mucsi Ferenc</i> : A szociáldemokrata párt vezetőinek paktuma a Fejérváry-kormányral s a választójogi tömegmozgalom kibontakozása (1905 július—október)	33
<i>Jemnitz János</i> : A béke utolsó hónapja és az Internacionálé összeomlása (II. rész)	92
<i>Pándi Ilona</i> : A magyar „középosztály” kérdéséhez	132

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ladányi Andor</i> : A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseire	152
Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok (Közlök: <i>Pintér István</i> és <i>Rozsnyói Ágnes</i>)	172

VITA

Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémái 1900—1918	206
---	-----

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK

TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>L'udovit Holotík</i> : A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tíz éve	229
---	-----

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Szabolcs Ottó</i> : Az általános és középiskolai történettanítás egysége	240
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Andics Erzsébet</i> : A Habsburgok és Romanovok szövetsége (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	245
<i>Szuhay Miklós</i> : Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	250
Bethlen Kata önéletírása (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	253
<i>Cennerné Wilhelmb Gizella</i> : Magyarország történetének képekönve 896—1849 (Ism. <i>Györffy György</i>)	254

<i>Csizmádia Andor</i> : Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században (Ism. <i>Ruzsás Lajos</i>)	255
<i>Clara Zetkin</i> : Válogatott beszédek és írások (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	256
<i>Jurij Krížek</i> : Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreich-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (Ism. <i>Ránki György</i>)	258
<i>Kerekes Lajos</i> : Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933—1938 (Ism. <i>Incze Miklós</i>)	264
<i>Hermann Mitteräcker</i> : Kampf und Opfer für Österreich (Ism. <i>Kerekes Lajos</i>)	267
<i>Heinz Köller</i> : Kampfbündnis an der Seine, Ruhr und Spree (Ism. <i>Vadász Sándor</i>)	269
<i>Johann Wild</i> : Reysbeschreibung eines gefangenen Christen. Anno 1604 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	271
Die Matrikel der Universität Jena, Band II. 1652—1723 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	272
Annuaire Institutului de Istorie din Cluj 1958—1959 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	272
<i>Josef Polišenský</i> : Otázky studia obecných dejin II (Ism. <i>Heckénast Gusztáv</i>)	275
<i>Karsai Elek</i> : A budai Sándor-palotában történt 1919—1941 (Ism. <i>Ormos Mária</i>)	275
Római történeti chrestomathia (Ism. <i>Hahn István</i>)	279
<i>Tóth Sarolta</i> : Magyar és lengyel Imre-legendák (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	281
<i>Tardy Lajos</i> : A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	282
<i>Nyilas Márta</i> : Pest-Buda a 18. század költészetében (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	282
A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája (Ism. <i>Mályuszné Császár Edít</i>)	283
A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I. 1962 (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	284
<i>Aranyossi Magda</i> : Lázadó asszonyok (Ism. <i>Tömörly Márta</i>)	285

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	289
Külföldi folyóiratok	303

FIGYELŐ

Helytörténeti kiállítás a XX. kerületben (<i>Stier Miklós—Vida István</i>)	326
Erőd a Néván (<i>Sipos Péter—Szász Zoltán</i>)	327
Háborús bűnösök (<i>Szabó Miklós—Sipos Péter</i>)	328

KRÓNIKA

[Hanzó Lajos 1915—1964] (<i>Tilkovszky Lóránt</i>)	330
A Magyar Történelmi Társulat hírei	332
Levéltári hírek	342
Beszámoló Juhász Gyula, Kiss Aladár és Simon Péter kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>F.—M., Vida István</i>)	343

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1964. január 1. — június 30.), (<i>V. Windisch Éva</i>)	356
---	-----

Felszabadulásunk 20. évfordulóján

1945 tavasza: új élet ébredése, nagyszerű forradalmi energiák feszülése, évszázados álmok valósulása; — a legígéretesebb tavasz, amely valaha is erre a földre köszöntött.

A felszabadító szovjet hadsereg erőteljes csapásai alatt részben megsemmisültek, részben kitakarodtak az ország területéről a megszálló fasiszta erők; hamarosan véget ért maga a háború is, a fasiszmus fölött aratott megsemmisítő győzelemmel, s megszűntek a vele járt szörnyű szenvedések. Véget ért az üldözöttek üldöztetése, az elnyomottak elnyomatása. Összeomlott az eddigi reakciós államgépezet; demokratikus erők nyomultak előtérbe és szállottak sikra demokratikus reformokért; szabadon szárnyaltak végre a vidám tavaszi szélben a munkásosztály vörös lobogói. A földosztó bizottságok falun is egy új élet mesgyéit cövekelték; megnyílt a lehetőség a rombadőlt ország újjáépítésére, egy új Magyarország megteremtésére. Megindulhatott a harc a nép hatalmának megteremtéséért. Az út, amelyre 1945 tavaszán léptünk, következetes és szívós harc után a szocializmus útja lett; s tudnunk kell, hogy az ezen az úton elért minden eddigi és ezutánani sikerünk alapja az 1945-ös felszabadító tett. Ennek jelentősége tehát egyre nő, ahogy visszaemlékezünk rá az egymást követő évek során.

Az idén immár két évtized távlatából értékelhetjük 1945 április 4-e s az azóta megtett út jelentőségét. Két évtized tapasztalata azt bizonyítja, hogy helyesen tettük, amikor a felszabadító Szovjetunió és a szocialista országok támogatását élvezve, velük egységbe forrva, a béke és a szocializmus útját választottuk. A felszabadulás óta eltelt húsz küzdelmes esztendő eredményeit az tanúsítja, hogy az egykori fasiszta helyén ma erős, szépen fejlődő, tervszerűen épülő ország áll, s az egykor fasiszta igában nyögő népünk most már a társadalmi haladás élvonalában jár. A két évtizedes harc eredményeként visszavonhatatlanul megsemmisült Magyarországon a fasiszta tőkés-földesúri diktatúra. A hatalom az országban ma a népé; megszűnt a kapitalizmus visszaállításának gazdasági, társadalmi lehetősége. Összeforva a szocializmus nemzetközi erővel, elmondhatjuk, hogy nincs olyan erő, amely visszafordíthatná a történelem kerekét: — visszavonhatatlanul győzött hazánkban a szocialista társadalmi rend.

Népünk harcában megkapta és mindvégig élvezte a Szovjetunió, a többi szocialista ország, a nemzetközi munkásosztály támogatását. Belső fejlődésünkben a munkásosztály és a munkásosztály forradalmi pártjé a történelmi érdem, hogy a második világháború poklából és a fasiszta rabságból kivezette népünket a szocialista fejlődés széles és biztos útjára. Népünk a munkásosztály, a munkásosztály forradalmi pártjának vezetésével legyőzte valamennyi ellenségét: a tőkés-földesúri múlt, a reakció erőit; legyőzte az inflációt s helyrehozta az ellenforradalom idején szenvedett pusztulást is. Mint a VIII. pártkongresszus megállapította,

fejlődésünk nagy jelentőségű mérföldkövéhez értünk el, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikeres megvalósításával hazánkban befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. Ezzel a magyar nép a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett.

Ha e mérföldkőnél megállva, a társadalom szerkezetének alakulása szempontjából vesszük szemügyre az 1945 áprilisa óta megtett utat, megállapíthatjuk, hogy hazánkban ma már nincsenek kibékíthetetlenül ellentétes érdekű osztályok. A közösség és az egyes ember érdeke egybeesik. A párt politikájának fő támasza: — a munkásosztálynak, a parasztságnak, az értelmiségnek a szocialista társadalom felépítésére létesült szövetsége, párttagok és párton kívüliek összefogása, a szocialista nemzeti egység kialakulása. A szocialista társadalom felépítése az egész nemzet ügye. A szocialista nemzeti egység kialakítását elősegíti az is, hogy az elmúlt években meggyorsult valamennyi dolgozó osztály és réteg politikai, eszmei és erkölcsi fejlődése. Ez már „új nép, más fajta raj”, mint az 1945 előtti.

Amikor két évtized távlatából visszapillantunk, jól látjuk, hogy a megtett út bizony nem volt síma. Tudjuk, hogy a szocialista építőmunka folyamatában, a személyi kultusz éveiben, súlyos hibák elkövetésére is sor került, s hogy ezeket a hibákat 1956-ban igyekeztek is az ellenforradalom erői a maguk céljaira kihasználni. De népünk történetének a felszabadulás utáni időszakát elsősorban a kivívott hatalmas sikerek, a nagyszerű eredmények jellemzik. Népünk értékeli, megbecsüli a felszabadulás nyomán elért vívmányait, s a Szovjetunió segítségével, a többi szocialista ország támogatásával megvédte és továbbra is megvédelmezi azokat. A párt és a forradalmi munkás-paraszt kormány, a korábbi években elkövetett hibákat feltárva és kijavítva, következetes kétfrontos politikával harcolt és harcol a dogmatizmus és revizionizmus ellen; kapcsolatait a néppel minden eddiginél szorosabbá, gyümölcsözőbbé tette, teljes mértékben bírja a magyar dolgozók bizalmát. Eredményeinkről megbecsüléssel szólnak barátaink, s még ellenségeink sem tudják kétségbevonni azok jelentőségét.

1945 tavaszának jelejthetetlen nagy élménye volt a hosszú háborús évek szenvedései után végre beköszöntő béke. Ha végiggondoljuk, hogy az ezóta eltelt évek során hányszor forgott (sokszor igen komoly) veszélyben a béke, a biztonság, a nyugodt építőmunka lehetősége, lehetetlen nem méltányolni azt a hatalmas erőt, amely újra és újra megfékezi, visszaparancsolja a pusztítás sötét démonait, az új, minden eddigit felülmúló pusztulással fenyegető harmadik világháború kirobbantására törekvő agresszív, imperialista erőket. Hazánk, amely immár a szocializmus teljes felépítésének nagyszerű korszakába lépett, s amely számára most különösen drága a teremtő, alkotó, nyugodt béke, — maga is sikraszáll, mint tette eddig is az emberi haladás ügyének hű szolgálatában, a béke megőrzéséért. A Szovjetunióval, a szocialista világrendszer valamennyi országával, s a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom osztagaival a legszorosabb szövetségben és együttműködésben harcol az agresszió megfékezéséért, a második világháború veszélyes maradványainak felszámolásáért, a leszerelésért, a két világrendszer békés egymás mellett éléséért, békés versenylért. Aggodalommal tölt el bennünket is minden olyan jelenség, amely akár a legkevésbé is gyöngíthetné a szocializmus és a béke táborának összeforrottságát, erejét, s mi is harcolunk a magunk erejével, eszközeivel a szocialista országok szoros egységéért, szocialista rendünk állandó erősödéséért.

1945 tavasza fordulópontot jelent abból a szempontból is, hogy lehetővé tette a magyar szellemi élet megújulását. A marxizmus—leninizmus hazánkban eddig üldözött tanításai kiléptek a szellemi élet szabad fórumára s élénk vitákban tért hódítva szereztek egyre több megbecsülést az igazi tudományosságunknak. A politikai

harc eldőlte nyomán azután intézményes lépések is történhettek a tudományos világnézet terjesztésére, a marxizmus—leninizmus minél szélesebb körű, és minél elmélyültebb hazai alkalmazásának előmozdítására. S ha e hatalmas ideológiai munka során történtek is dogmatikus hibák és revizionista elhajlások, — két évtized tapasztalatai alapján megdönthetetlen tény a magyar szellemi élet, tudományosság marxista újjászületése, megerősödése s a hibák leküzdésére való képessége.

Arra, hogy a magyar történettudomány fejlődése szempontjából is mennyire alapvetően új, elvileg más és ragyogó perspektívákat nyitott meg a felszabadulás, eredményeinket, hiányosságainkat felmérve, többször rámutattunk. A marxizmus—leninizmus új elvi alapjaira helyezett, és ezzel összefüggésben módszerbelileg is új és mélyebb történetírásunk minden korábbinál messze magasabb fokra emelkedett; számos, eddig rejtett vagy elhanyagolt lényeges összefüggést tárt fel a gazdaság, a társadalom, az ideológia története területén; megcáfolva hamis nézeteket, s megbízható eligazítást adva a történelemoktatás és történelmi ismeretterjesztés sokrétű feladataihoz, népünk történelmi tudatának formálásához, szocialista hazafiságának ápolásához. Soha ilyen méretekben nem folyt Magyarországon történettudományi kutatás, történeti források feltárása és feldolgozása; a történelmi monográfiák, a történelmi és más folyóiratokban megjelent történelmi tárgyú cikkek száma és színvonala összehasonlíthatatlanul magasabbra emelkedett; fiatal történész-káderek egész sora nevelkedett fel, és veszi ki részét a hatalmas feladatokból. Az a kiegyensúlyozott, meggondolt, következetes politika, amelyet pártunk és kormányunk az ellenforradalom feletti győzelem óta folytat, egyenletes, nyugodt fejlődést biztosít történettudományunk számára is. Fokozatosan s egyre eredményesebben küzdi le korábbi hibáit, pótolja mulasztásait, s fokozott tervszerűséggel igyekszik tovább haladni megkezdett útján. Megélnékült az építő bírálat, a viták szelleme; szélesedik történészeink tájékozottsága; s nemzetközileg is egyre inkább tudnak kifejezést adni a történettudományunkat átható elveknek.

Felszabadult és megújhodott történettudományunk húsz éve arra kötelez, hogy fokozott lendülettel tovább folytassuk erőfeszítéseinket dolgozó népünk története hiteles és meggyőző erejű feldolgozására, a nemzeti történet és az egyetemes történet összefüggéseinek megvilágítására, az osztályharc és a nemzeti függetlenségi küzdelmek problematikájának alapos történeti tisztázására, a nacionalizmus maradványainak felszámolására. Különös figyelemmel kívánunk foglalkozni ebben az évben a felszabadulás óta eltelt 20 esztendő históriájával; az idevágó kutatások köréből ebben az évben folyóiratunk is több fontos tanulmányt fog publikálni.

A szocialista társadalom teljes felépítéséért folyó munkából és harcból a magyar történészek elsősorban így veszik ki részüket. Mint egész dolgozó népünk, történészeink is bizakodva tekintenek a jövőbe, s úgy érzik, hogy a felszabadulás óta megtett út, ez a két évtized, biztos záloga további fejlődésünknek, népünk további felemelkedésének.

Bakács István:

A hazai hitelügyletek XVIII. századi történetéhez¹

(Zichy Ferenc győri püspök zárgondnokság alá helyezése
1750–1758)

Az első világháború küszöbén hitbizományi kézben levő földterületeknek több mint egynegyede olyan három — az Eszterházy, a Széchenyi és a Zichy — család kezén volt, amely családok birtokkomplexumaikat a XVII. században szerezték és a következő évszázadokban a korábban megszerzett földbirtokaik kiterjedésében lényeges változás nem következett be, csupán a családtagok számának növekedésével az egyes családtagok birtokába jutó terület egyre kisebbedett.² A további biroszerzések elmaradása kétségtelenül a megváltozott gazdasági viszonyokban keresendő. A XVIII. században ugyanis a földbirtok értéke — amint azt látni fogjuk — megnövekedett, s a XVII. században birtokot szerzett nagybirtokosok anyagi erőit ugyanakkor a barokk fényűzés, az életszínvonal emelkedése, az építkezések nemcsak lekötötték, hanem a befolyó jövedelmek sem voltak elégségesek, s életmódjukat csak a legkülönbözőbb módon szerzett pénzkölcsönök felvételével tudták biztosítani. Talán legjobban mutatja a tényleges jövedelmeket figyelmen kívül hagyó fényűzést a Grassalkovich-család sorsa, ahol a takarékos birtokszerző utódai kezén semmivé vált a vagyon. Hasonló sors várt volna a Zichy-család vagyonára is, ha Zichy Ferenc győri püspök ellen Mária Terézia 1750. január 23-án nem rendelt volna el vagyonzárlatot.³ Ez a vagyonzárlat mindössze kilenc esztendeig tartott ugyan, de körülményeinek és végrehajtásának vizsgálata megismertet bennünket a XVIII. század közepének hazai hitelviszonyaival, a kölcsönüzletek lebonyolításának egész rendszerével.

Hangsúlyoznunk kell azonban — amit a továbbiakban részletesen kifejtünk —, hogy ez a vagyonzárlat korántsem tekinthető kizárólag a győri püspök, mint személy ellen hozott intézkedésnek, hiszen vagyoni helyzetének

¹ A nagybirtokos családok XVII–XVIII. századi hitelügyleteiről készülő tanulmány fejezeteként.

² A XVIII. századi birtokgyarapítások túlnyomó részben a korábban elzalogosított birtokrészek visszaváltásából, vagyis a birtokvagyon kiegészítéséből állottak. Ezt a megállapításunkat még Eszterházy Pál Antal herceg által 1745-ben megszerzett Bujákra is alkalmazhatjuk, hiszen ezt csak 420 000 forintra becsülték (Magyar Országos Levéltár — továbbiakban OL — Eszterházy család hercegi ága, Rep. 59. fasc. A), amely összeg egyrészt a hercegi ág kezén levő uradalmak értékéhez képest nem volt oly jelentős, másrészt az uradalmat a herceg a kincstárral szemben fennálló különböző követeléseiről való lemondás fejében mindössze 30 000 forint lefizetésével kapta meg (uo. Rep. 25/a. fasc. B. no. 94). — Eszterházy József gróf pedig akkor szerzi meg Tatát, amikor a család grófi ága leszármazóinak száma a XVII. századhoz képest nagyobb volt. Vö. *Széchenyi Viktor* (Töredékek a Sárvár felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből, Székesfehérvár. 1933. 235. l.) kimutatja, hogy még Széchenyi Ferenc halálakor 1814-ben három fiú osztozott a birtokon, 1932-ben a családnak 49 férfitagja volt.

³ OL. Helytartótanácsi lt. Ben. Mand. 1750. jan. 23.

válságosra fordulását nem kis mértékben idézték elő a nagyapjától, apjától és nagybátyjától örökölt adósságok, ezenfelül pedig a zárgondnokság kezdetétől fogva a Zichy-család összvagyonának védelmére szolgált, s annak lebonyolításában, főként pedig feloldásában a család több tagja tevékenyen közreműködött.

A zárgondnokság létrehozó okainak vizsgálatánál ennek folytán elsősorban át kell tekintenünk a család XVII. századi vagyoni felemelkedésének és XVIII. század eleji cladósodásának útját.

A családi birtokkomplexumot Zichy Pál alapozta meg, aki veszprémi főkapitány volt, s anyja, Jósa Ilona révén az oroszvári uradalom részbirtokosa.⁴ Habár ellene a magyar kamara 1616-ban vádat emel különböző hatalmaskodások, többek között a királyi jövedelmek jogtalan visszatartása miatt,⁵ nemcsak e vádak alól sikerült tisztázni magát, de ugyanazon esztendőben a pozsonyi káptalan előtt 1700 forintért bérbe veszi a Vázsony és Palota várakhoz tartozó összes jószágokat, maga számára biztosítva a tizedszedés jogát is.⁶ A főkapitányi tisztség ugyanis a török hatalom szomszédságában nemcsak hadászati, hanem hadseregfenntartási kötelezettségekkel járt, s így a főkapitánynak serege ellátására megfelelő árutermelő területtel kellett rendelkeznie. Így érthető, hogy 1620-ban II. Ferdinánd felszólítja, ajánljon fel gabonát, zabot, pénzt és bort a Veszprém várához tartozó jószágoknak inscriptio révén való megszerzésére, minthogy arra már több igénylő is jelentkezett.⁷ Zichy ekkor 4000 mérő bort és 200 győri mérő gabonát szállított, aminek alapján — minthogy főkapitányi járadóságáról lemondott és a várbirtokot a württembergi és a cseh katonaságtól sok károsodás érte — 6000 forint értékben kamja Veszprém várát a hozzá tartozó Somogy, Veszprém és Zala megyében fekvő községekkel.⁸ Vagyoni helyzetének bizonytalanságára mutat azonban az, hogy amikor Bethlen Gábor fogságába esik, onnan csak Rákóczi Györgytől kölcsönvett összeggel, 8000 forint lefizetésével tud kiszabadulni.⁹ 1628-ban az inscriptio összeg felvételével a veszprémi püspökségnek visszabocsátja a Veszprém várához tartozó püspökségi jószágokat,¹⁰ de ugyanakkor Wangner Ferdinándtól 4000 tallérért megvásárolja a tatai malmot.¹¹ Két évvel később Kolonich Ernő 9500 forintért adja neki zálogba a komáromi uradalmat.¹² 1634-ben a győri káptalan előtt Harraeh Lénárdtól 2250 arany és 7874 tallér lefizetésével — azaz 18 561 forint értékben¹³ — megvásárolja a lébényszentmiklósi uradalmat.¹⁴

⁴ *Zichy István*: Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez Regnum 1942/43. évf. Bpest. 1943. 735. l.

⁵ OL. NRA fasc. 1010. no. 14.

⁶ Uo. fasc. 93. no. 9.

⁷ OL. Zichy család fasc. 39. no. 2.

⁸ Uo. fasc. 39. no. 4, 3. — Zala megyében Alsó- és Felső-Örs, Lovas, Paloznak, Fűred, Szöllös, Pécsöly, Vászoly, Kisfalud, Szent Ábrahám, Leányfalu és Csupak, Veszprém megyében Füle, Kisberény, Herend, Jutas, Bogarfa, Billege; Somogy megyében Fokszabadi, Kiliti, Ságvár, Nagyberény tartozott a várbirtokhoz.

⁹ Uo. fasc. 39. no. 7.

¹⁰ Uo. fasc. 39. no. 15.

¹¹ Uo. fasc. 39 et A. no. 1.

¹² Uo. fasc. 142. no. 7., *Lukcsics Pál*: A gróf Zichy-család zseléi nemzetségi levéltára. Levéltári Közlemények. VII. évf. 1929. 215. l.

¹³ Az arany 3 forintjával, a tallér másfél forintjával számítva. Vö. OL. Batthyány es. levélt. Majoratus Lad. 23. No. 79.

¹⁴ OL. Zichy család fasc. 52. no. 6., *Lukcsics Pál*: i. m. 207. l.

Zichy Pál fia, István folytatja a birtokszerzéseket. Házassága révén jut a vedródi uradalom birtokába, s így apjánál is kedvezőbb anyagi helyzetbe. 1641-ben nyeri el a tatai főkapitányi tisztelet,¹⁵ s így természetes, hogy a tatai uradalmat is megszerzi. 1644-ben kifizeti Lósy Péter özvegyének azt a 21 724 forintot, amely értékben azt Lósy Péter birtokolta, s ezt a birtokszerzést az uralkodó is megerősíti.¹⁶ Hivatalával járó kötelezettségekként 2000 győri mérő gabonával és 500 forinttal segíti ki a katonaság ellátására anyagilag képtelen kincstárt, s e kölcsön eredményeképpen 1645-ben újabb adománylevelet kap az uradalomra. Ebben az adománylevélben az inscriptio összeget — beszámítva a fentebb már említett tatai malom értékét — 8500 forinttal emelik fel.¹⁷ A következő esztendőben azonban Zichy István már győri vicegenerális, s a tatai főkapitányságot az uradalommal együtt Csáky László kapja meg, nyilvánvalóan az inscriptio összeg kifizetésének kötelezettségével.¹⁸

Zichy István katonai tisztségeinek jövedelmére vet fényt egyébként az a kimutatás, amely szerint 1638 május közepétől 1650 végéig mint győri főhadnagynak, majd tatai főkapitánynak, ill. győri vicegenerálisnak összesen 15 171 tallér 70 dénár jövedelme volt, amely járandóságát 1650 végéig majdnem teljes egészében megkapta.¹⁹ Kétségtelennek tarthatjuk azonban, hogy birtokain folytatott jó gazdálkodás is közrejátszott abban, hogy 1650-ben megszerezte a nagyvázsonyi uradalmat, amelyért ugyan csak 10 000 forintot kellett a kincstárnak lefizetnie, azonban ki kellett elégítenie a nagyvázsonyi Horváth-család nőági örökösait, s ezenfelül 1500 forint értékű gabonát is kellett a kincstárnak szállítania: az adománylevél ennek megfelelően 32 800 forint értékben ruházta az uradalmat Zichy Istvánra.²⁰ Ugyanebben az évben szerzi meg 16 000 forint értékben az ekkor még túlnyomórészükben török uralom alatt álló palotai és adonyi uradalmakat: ebben az esetben 4000 aranyat kellett lefizetnie, felefele részben a kincstárnak, ill. az uradalmak addigi birtokosainak, és 4000 forint értékű gabonát kellett szállítania.²¹ 1659-ben adománylevelet szerez az atyja által zálogba vett komáromi vár birtokra (amely később az almási, a szőnyi, a csicsói és az óbudai uradalmakra tagolódik), ám az uralkodó a Zichy-család férfiágának kihalása esetére fenntartja az uradalomnak 57 518 forintért való

¹⁵ OL. Zichy család fasc. 39 et B. no. 6.

¹⁶ Uo. fasc. 39 et A. no. 4.

¹⁷ Uo. fasc. 39 et A. no. 5. — Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a szállított áruk értékét nem kapta meg, hiszen egy birtok értéke a jövedelmezőségtől s nem az adománylevélben szereplő összegtől függött. Az állami tartozásoknak birtokban való kiegyenlítése bizonytalan voltára igen jellemző a regéci uradalomnak az Eszterházy család által való megszerzésének története. Miklós nádor az uradalmat a kincstárnak adott kölcsön és az elmaradt nádori fizetésének fejében kapta meg 1633-ban 102 695 forint értékben (OL Eszterházy-család harcegi ága Rep. 34. fasc. C. no. 59). Az uradalmat terhelő különböző adósságok kiegyenlítése, rész birtokosok kielégítése eredményeképpen 1636-ban már 192 121, 1642-ben 263 852 forint összegről szólnak az újabb adománylevelek (uo. Rep. 34. fasc. D. no. 107, ill. fasc. E. no. 158). Amikor azonban a linzi béke értelmében Miklós nádor az uradalmat Rákóczi Györgynek kényszerült átengedni, mindössze 160 ezer forintot kapott (uo. Rep. 56. fasc. B. no. 43). Miklós nádor fiai ugyan már 1653-ban kártérítést követelnek, ám Pál nádornak 1680-ban Kapuvár megszerzésekor — amely uradalom korábban Montecuccoli Raymondnak százezer forintért volt inscribálva — e tekintetben minden jogigényéről le kellett mondania (uo. Rep. 14. fasc. A. no. 14).

¹⁸ OL. Zichy család fasc. 39 et B. no. 4.

¹⁹ Uo. fasc. 39 et B. no. 6. — Mint tatai főkapitánynak havi 83 tallér 80 dénár, mint győri vicegenerálisnak pedig 141 tallér 60 dénár volt a fizetése.

²⁰ Uo. fasc. 62, no. 86, 101.

²¹ Uo. fasc. 85. no. 17.

visszaválthatósága jogát.²² Időközben — 1647-ben — élethossziglan, utódaitól 8500 forintért való visszaválthatóság jogának fenntartásával a Moson megyei Kimlét, majd 1656-ban kilenc esztendőre 18 000 forint értékben az ugyancsak Moson megyei Német-Járfalut kapja. 1662-ben azután mindkettőre újabb inscriptiolevelet nyer, amelyben az uralkodó az inscriptio összeget különös kegyként 10 000 forinttal felemeli, s így Zichy István a két községet 36 500 forint értékben bírta.²³

Zichy Istvánt, aki 1655-től tizenhét éven keresztül a magyar kamara elnöke, további birtokszerzések vezérelték, amikor Wesselényi Miklós özvegyével, az állandó pénzzavarokkal küzdő Széchy Máriával lépett pénzügyi kapcsolatokba.²⁴ Minthogy már korábban Wesselényi nádornak 20 000 forintot kölcsönzött, s Széchy Máriát a zólyomlipcei uradalom megszerzésében 33 000 forinttal kiségitette, 1668-ban oly értelmű megállapodást kötött az özvegygel, hogy az 53 000 forint értékben átadja neki a zólyomlipcei uradalmat. A várbirtokot gyakorlatilag azonban Széchy Mária továbbra is megtartotta évi 2000 forint lefizetése fejében,²⁵ s Zichy is kötelezettséget vállalt, hogy az özvegyet nem háborgatja.²⁶ Csató Mihály lipcei kapitány pedig kötelezte magát, hogy Széchy Mária halála után a várbirtokot átadja Zichynek.²⁷ A Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése, a birtokok elkobzása lehetetlenné tette, hogy Zichy Zólyomlipcse birtokába jusson, sőt maga sietett lemondani 60 000 forintos követeléséről — amely összeg feltehetőleg a hátralékos kamatokat is tartalmazta —, helyette mindössze 10 000 forintot, vagy a Sopron megyei Darufalva birtokát kérte.²⁸ Az uralkodó az utóbbi megoldást választja, s 1672-ben Zichynek adományozza a darufalvi birtokot, amely ekkor évi 1177 forintot jövedelmezett, és így — minthogy kastélyát berendezésével együtt 1000 forintra becsülték — a szokásos 5 ill. 6%-os kamatot véve figyelembe, 20 630—24 556 forint értékű lehetett.²⁹

Zichy nem nyugodott bele véglegesen pénze elvesztésébe, s egy évtized múlva, 1683-ban kéri a zólyomlipcei uradalom visszabocsátását vagy kárpótlását. I. Lipót 1684-ben a Zichy-család férfiágára, a visszaválthatóság jogával, 35 000 forint értékben adja a divényi uradalmat.³⁰ Két évvel később azonban, miután Zichy István a Koháryakat 16 600 forinttal kielégítette és 18 000 forintot a kincstárnak is lefizetett, örökjogon is megkapja, az uralkodó csupán a férfiág kihalása esetére tartva fenn a visszaválthatóság jogát.³¹ Zichy István végrendeletileg a divényi uradalomból a második házasságából született Ádám fia részére majorátust alakított, amely Ádám fiának, Károlynak 1741-ben bekövetkezett utód nélküli halála után az alapítólevélnek megfelelően szeniorátussá alakult.³²

*

²² Uo. fasc. 142. no. 27. *Lukcsics Pál*: i. m. 215. l.

²³ OL. Zichy család fasc. 60. no. 2, 3.

²⁴ *Zichy István*: i. m. 748. l.

²⁵ OL. Zichy család fasc. 38 et C. no. 42.

²⁶ Uo. fasc. 38 et C. no. 29.

²⁷ Uo. fasc. 38 et C. no. 31.

²⁸ Uo. fasc. 38 et C. no. 122.

²⁹ Uo. fasc. 58. no. 10.

³⁰ Uo. fasc. 175. no. 5.

³¹ Uo. fasc. 175. No. 19. — Koháry István és János ugyanis familiárisaikkal Thököly Imre fogságába estek, s 10 000 dukát váltságdíjat kellett letenniök. A Haditanács részükre 25 000 forint kárpótlás kifizetését javasolta, azonban csak 16 600 forint értékben hasítottak ki számukra birtokrészt a divényi uradalomból (uo. no. 12, 13, 21).

³² *Lukcsics Pál*: i. m. 218. l.

Amikor 1693-ban öregbik Zichy István meghalt, a Zichy-család birtokszerzése befejeződött, aminek okát kétségtelenül a XVII. és a XVIII. század egymástól eltérő gazdasági felépítésében kell keresnünk. Közismert ugyanis, hogy a török háborúk hatalmas összegeket emésztettek fel, s az államadósságok a XVII. század folyamán ugrásszerűen emelkedtek. Az árutermelésre egyre fokozottabb mértékben áttérő nagybirtokosok előtt pedig az a remény lebegett, hogy a török várható kiűzése után a felszabadult területeken, a Dunántúl és az Alföld termékeny tájain, lehetőség lesz birtokaik gyarapítására, vagyis az árutermelés bővítésére, jövedelmük fokozására.³³ Zichy István is Adonyt, Nagyvásonyt, sőt a komáromi várbirtok egyrészét is (pl. Óbudát) még a török uralom alatt álló területként, részben pedig a töröktől állandóan fenyegetett — tehát a biztonságos termelést lehetővé nem tevő — vidéken szerzi meg. Másfelől pedig az államkincstár szorongatott anyagi helyzetében aránylag kis összegekért hajlandó a birtoktesteket átengedni. Így — mint említettük — Zichy István mindössze 57 518 forint értékben kapja a komáromi várbirtokot, holott egyedül Szőnyt Zichy Péter 1715-ben 45 000 forintért adja zálogba,³⁴ 1752-ben az ugyancsak a várbirtokhoz tartozó Csicsó kerül 110 000 forintért zálogbirtokos kezére. Kétségtelen, hogyha a pénz vásárlóerejének csökkenését és a szóbanforgó birtokok jövedelmezőségének befektetések útján való emelkedését figyelembe vesszük is, a XVIII. században a földterületek értéke nagyobb lett.

A XVII. század gazdasági felépítésének egyik igen jellegzetes vonása, hogy ekkor szaporodnak el a birtokos osztály hitelügyeletei. Korábban ugyanis a földbirtokos osztály a birtokok jövedelméből már nem fedezhető szükségletek fedezésére csupán a birtokok ideiglenes vagy végleges elidegenítése útján szerezhetett pénzt. Kivételes eset volt valamely vagyontárgynak kézizálogként való átadása. A feudális társadalomban azonban a jövedelmi forrásnak, a földnek idegen kézbe való átengedése csupán a termelőerők alacsonyabb szintjén, következésképpen a termelés módjának és szervezettségének kezdetleges viszonyai között volt kifizetődő. Akkor, midőn a mezőgazdasági termelés szervezeti formái kialakulnak, amikor egy-egy nagybirtok gazdasági berendezkedését mindinkább a tervszerűség, az organikus összefüggések figyelembevételével jellemzi s a birtok jövedelmezőségének egyenletes biztosítására, az árutermelés zavartalansága érdekében a mezőgazdasági üzemek formái és intézményei meggyökeresednek, a feudális birtokos számára egy-egy birtokterületnek a birtokkomplexumból való időleges vagy végleges kiválása már nem volt többé gazdaságos. Hangsúlyoznunk kell, hogy a birtokzálogosítás önmagában is útjában állott a gazdasági fejlődésnek. A zálogbirtokosnak ugyanis nem állott érdekében befektetésekkel növelni a birtok jövedelmezőségét, mivel a zálogból való visszaváltáskor a befektetések értékét nehezen lehetett összegszerűen megállapítani, s így a befektetések értékének megtérülése bizonytalan volt.³⁵ Ezért történik az, hogy amikor a földesúr mégis zálogosításhoz kénytelen folyamodni, vagy amikor a ki nem fizetett adósságok fejében per útján a hitelező egyik vagy másik birtokot lefoglalja, a tulajdonos az átengede-

³³ Az árutermelés növekedésére: *Pach Zeigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bpest. 1952. 12. l.

³⁴ OL. Zichy család fasc. 51 NB et B.

³⁵ *Iványi Grünwald Béla*: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon. 1790—1848. Pécs. 1927. 50. s k. 1.

dett birtokot az áruterelés folyamatosságának biztosítására bérlet formájában visszaveszi. Így Zichy Péter 1707-ben Szirmay Istvánnak átengedi Szónyt, de ugyanakkor bérbeveszi 8%-os kamatnak megfelelő évi 1280 forintért.³⁶ 1712-ben Kleinburg Pál bárónak ad zálogba Komárom megyei birtokokat, de meghatározott összeg fejében ugyancsak visszaveszi azokat.³⁷ Így történik ez az 1730-as években is, amikor az esztergomi káptalan per útján elfoglalja a vedródi uradalom egy részét, de bérletként visszaengedi Zichy Ferencnek.³⁸

Mint hogy Zichy Istvánnak a birtokszerzésekhez szükséges összegek az adott időpontban nem állottak rendelkezésre, természetzerűleg kölcsönfelvételekhez kellett folyamodnia. Kölcsönfelvételeiről a legelső adatunk 1648-ból van, amikor a ferencendi barátoknak kifizeti azt a tízezer forintot, amelyet az 1647-ben meghalt Telegdy János kalocsai érsektől vett kölcsön, s amely összeget az érsek a Ferencrendre hagyta.³⁹ Nagyobb számmal azután az 1650-es évektől kezdődően maradtak reánk Zichy István által kiállított kötelezvények. Ez természetes következménye volt annak is, hogy az 1647. évi 144. tc. mondtotta ki a 6%-os kamat törvényességét, amely rendelkezés nemcsak a hitelügyetek elszaporodásának volt a következménye, hanem egyszersmind a hitelélet fejlődésére is serkentőleg hatott, mivel az uzsorától való védettség következményeképpen birtokszerzésre olyanok is vehettek fel kölcsönt, akik a földbirtok jövedelmezősége alapján erre addig nem vállalkozhattak.⁴⁰

Zichy István 1650—1657 között 38 500 forint kölcsönt vesz fel, 1650-ben Draskovich György váradi püspöktől, kimondottan a nagyvázsonyi uradalom megszerzésére, és a Récsey Györgynek 1657-ben 6000 forintról kiállított kötelezvény is a kölcsönfelvételt birtokvásárlással indokolja: kétségtelen, hogy e kölcsönfelvételeket a nagyvázsonyi és az adonyi uradalmak megszerzése tette szükségessé. Az 1660—1669 között felvett 44 082 forintnyi kölcsönfelvétel a komáromi uradalom megszerzésével és a zólyomlipcsei uradalom említett megszerzésére való törekvéssel állhatott összefüggésben. 1670—1679 között mindössze 16 500 forintot vett kölcsön, ebből is a Szelepcsényi György kalocsai érsektől felvett tízezer forint a német-járfalusi kúria megszerzéséhez volt szükséges. 1680—1693 között ismét nagyobb összegeket, 19 700 forintot vesz kölcsön, ám ez összeg nagyobb része (13 050 frt) az 1685—1687. évekre, a divényi uradalom megszerzésének éveire esett.

Öt ezer forintnál nagyobb összeget egyébként az említetteken kívül Lippay György érsek által a szegény papok részére tett alapítvány, Pálffy Pál nádor özvegye, Vattay Lukács, Detrekő várnagya, valamint rokona, Tóti Lengyel István Somogy megyei birtokos folyósítottak. Kölcsöneit azonban — amelyek összege 128 782 forint volt, s amelyeknek közel 33%-a származott egyházi személyektől és intézményektől — következetesen veusszafizette, és adósságot nem hagyott maga után.⁴¹

³⁶ OL. Zichy család fasc. 45 NB et A. no. 1.

³⁷ Uo. fasc. 48 NB et C. no. 2.

³⁸ Uo. fasc. 45 NB et D.

³⁹ Uo. fasc. 75 NB no. 3.

⁴⁰ *Dessewffy József gróf* (A Hitel című munka taglalata. Kiadva: *Iványi Grünwald Béla*: Gr. Széchenyi István Hitel. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bpest. 1930. 497. skk. l.) szerint „merő kereszténységből és emberszeretetből adatott . . . kölcsön pénz”. Nem kis számban vannak azonban adataink arra vonatkozólag, hogy 1647 előtt is szedtek kamatot a kölcsönadott összegek után.

⁴¹ OL. Zichy család fasc. 57 NB, 57 NB et A, B, C, D, E, F, G, valamint 75 NB/1 tartalmazzák a kötelezvényeket, amelyeket általában a családi levéltárakban megőriztek,

Zichy István még életében elvesztette legidősebb fiát, Pált, akinek leszármazói örökölték a nagyvázsonyi, az adonyi és a palotai uradalmakat, s így második fiára, ifjabb Istvánra csupán a komáromi (s vele az óbudai), a szentmiklósi és a vedródi uradalom szállott. Kétségtelenül kisebb jövedelemmel rendelkezett mint atyja, s így akkor, amikor 1701-ben meghalt, 20 795 forint adósságot hagyott fiaira, Péterre és Lászlóra. Az adósságból 16 150 forint volt tőketartozás és kamathátralék, a többi iparosok és kereskedők kifizetetlen számláiból és misealapítványokkal kapcsolatos tartozásokból származott.⁴² László ugyan a reá eső adósságokból két esztendő alatt 2577 frt. 53 dénárt kifizetett, ám ugyanakkor 12 550 forint kölcsönt is felvett, s így amikor a spanyol örökösödési háború során 1703-ban halálosan megsebesült, fivérére, Péterre hárult tartozásainak kifizetésén kívül a nőági örökösöknek járó 24 500 forintos kötelezettség, amidőn Pétert is terhelte az apjától örökölt 10 397 forintos adósság.⁴³

Péter, aki a zsámbéki és az óbudai kastély építkezéseire hatalmas összegeket költött,⁴⁴ a Rákóczi-szabadságharc idején igen súlyos anyagi helyzetbe került. Nemcsak az adósságok törlesztésére nem gondolhatott, hanem még a kamatok megfizetésére sem. Saját életfenntartására is újabb és újabb kölcsönök felvételére kényszerült, s ennek következménye volt, hogy amikor meghalt (1723) adóssága 613 959 forintra volt tehető, amely összeg azonban magában foglalta az özvegyének járó 30 000 forintot, valamint 30 000 forint értékű elzálogosított ékszer. Meg kell jegyeznünk, hogy Péter adósságairól több kimutatás maradt fenn, amelyek különböző rendeltetéssel és különböző időpontokban készültek, s így — főként a hátralékos kamatok nagyságának eltérő volta következtében — különböző összegekről szólnak. Péternek ugyanis három fia volt: első házasságából Ferenc és László, a másodikból Miklós. László azonban 1726-ban meghalt s az újabb osztály Ferenc — a későbbi győri püspök — és Miklós között folyt le.⁴⁵

A kölcsönökből származó 253 919 forintnyi adósságnak mintegy egyharmada a pálosoktól, a nyitrai káptalantól,⁴⁶ Csáky Imre bíborostól, valamint László által Dolny István esztergomi nagypréposttól és Mérey Mihály kanonoktól felvett s ekkor már az esztergomi káptalanra háramlott kölcsönökből származott. Nagyobb összeggel tartozott ezenfelül Löffelholz báró-

hiszen jogtalan követelések ellen az érvénytelenített kötelezvény volt a legjobb bizonyíték. Egyébként egyetlen kifizetetlen kötelezvény maradt utána: ez a kismartoni apácák részére 1679-ben kiállított kötelezvény, amelyet 1715-ben egyenlítették ki. Unokája, Andrásy Magdolna ugyanis belépett a rendbe, s az ilyenkor szokásos hozomány kifizetése helyett évi 90 frt járadék kifizetésére kötelezte magát (uo. fasc. 57 NB et C. no. 3).

⁴² Uo. fasc. 46. no. 6. — Győri, nagyszombati, komáromi, pozsonyi és bécsi kereskedőknek, valamint a komáromi, győri és nagyszombati ferenceseknek maradt adósa.

⁴³ Uo. fasc. 46. no. 24.

⁴⁴ *Fallenbüchl Ferenc*: A rabváltó trinitarius szerzetesek Magyarországon. Bpest. 1940. 140. l.

⁴⁵ Az egyik, 1729 évi kimutatás szerint az adósságokat három részre osztották: Ferenc vállalt 57 622, Miklós 57 544 forintos tőketartozást, 95 148 forintnyi tőketartozást pedig nem osztottak fel. E kimutatás szerint tehát Péter adóssága a kamatokkal együtt 253 062 forint lett volna. (OL. Zichy család fasc. 46. no. 31, 36, 99, 106. A legteljesebbnek tekinthető: OL. Helytartótanácsi lt. Fasciculi mensium: Litterae 540. rsz.)

⁴⁶ OL. Zichy család. Fasc. 42 NB et E. — Zichy Péter a Mattyasovszky László püspök által a kispapok részére tett alapítványból vett fel 10 000 forintot, majd Erdődy László nyitrai püspöktől 1000 forintot.

nőnek (20 000), a Platthy-családnak (33 987) és Stegner Mátyás bécsi ékszerésznek (28 635) — ez utóbbi adósságára az alábbiakban még kitérünk.

Iparosoknak és kereskedőknek 23 tételben 33 052 forinttal, alkalmazottaknak, káplánoknak 14 tételben 1580 forinttal tartozott Péter, s ezenfelül tizenkilenc személynek (akik túlnyomó részben nemesek, kisbirtokosok voltak) összesen 58 617 forinttal volt adós. Az összegből 20 091 forint származott László öccse adósságából, 8170 forint pedig atyjából.

Az egyik kimutatás szerint Péternek — amikor 96 500 forint értékben voltak birtokai lekötve — 186 605 forint adósság után kellett volna kamatot fizetnie. Minthogy birtokaiból 15 409 forint 37 dénár volt a várható jövedelem — amely összegből a birtokok üzemeltetési költségei 1873 forint 30 d-t lefoglaltak —, mindössze 2329 frt 90 dénárért fordíthatott volna életfenntartására.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy szükségleteit ez összeg nem fedezhette, s így a kamatokkal adós maradt. A pálosoktól 1702—1703-ban felvett 14 000 forint után 1714-ben már 9300 forint volt a kamathátralék, s a nyitrai káptalannak is 1723-ban 3180 forint kamattal volt adós, holott az évi kamat 660 forint volt.⁴⁸

Adósságainak rendezésére Péter 1712-ben kapcsolatba lépett a már említett Stegner Mátyással, aki 1715-ig 86 226 forint 17 kr-nyi tőke- és kamattartozását kifizette. Ekkor azután szerződést kötöttek, amelynek értelmében Stegner 45 000 forint összeg fejében zálogba vette Szőnyt, Péter pedig 50 000 forint adósságának évi 4000 forintos részletekben való visszafizetésére vállalt kötelezettséget, ám Péter e kötelezettségének sem tett eleget, s így kilenc év múlva — mint említettük — Stegnernek még mindig 28 635 forint követelése volt.⁴⁹

Zichy Péter birtokain végső fokon Ferenc és Miklós osztozott: Miklós kapta Óbudát és a szentmiklósi uradalmat,⁵⁰ Ferenc pedig Vedrődöt. A divényi uradalmat birtokló Károly 1741-ben halt meg, s ekkor az uradalom a család legidősebb tagjára, Pál fiára, Imrére szállott, aki azonban 1746-ban meghalt, s ekkor a család szeniora s így az uradalom birtokosa az 1743 vége óta a győri püspöki széket betöltő Ferenc lett. Adataink szerint Ferenc csak 20 000 forint terhet vett át Divénnyel, holott Károly is jelentős kölcsönöket vett fel: 1733-ban 125 000 forint adósságot fizetett ki.⁵¹

⁴⁷ Uo. fasc. 46. no. 31.

⁴⁸ Uo. fasc. 51 NB, ill. fasc. 42 NB et E.

⁴⁹ OL. Zichy család fasc. 51 NB et B. — A hitelügylet lényege a következő volt: Zichy Péter 95 000 forint adósságot ismert el, ám a fennálló 42 226 forint tőketartozás utáni egy évi kamatot s az első évi 4000 forintos törlesztési részletet Stegner azonnal levonta. Minthogy Péter feleségének egy 352 forintos ékszer (melltűt) vásárolt, mindössze 888 frt 10 kr-t kapott kézhez. Jellemző, hogy eredetileg Péter 2242 forintot kapott kisebb adósságok törlesztésére, ám ő ezeket is áthárította Stegnerre, s az összeget három hónap alatt elköltötte, udvartartására, építkezésekre. Mikor ezt Stegner kifogásolta, azzal mentegette magát, hogy a pénzt nem játéokra, kártyára vagy nőkre költötte. — Amikor a szerződéstervezetet tárgyalták, Stegner kifogásaival szemben Péter hangsúlyozta, hogy ő a kötelezettségeit betartja, „ha mind az ingemet is a testemről el kelletik adni”. — Szőnyt egyébként 1735-től Neffzer Jakab birtokolja, miután Gyulay Ferencnek kifizette a 45 000 forintot. Stegner Mátyás minden valószínűség szerint váltókereskedő is volt, amiként Zichy Károly 1712-től a bécsi Wenzell és Zinesi céggel, „Hofbreyter Wechsel Negoziant”-tal volt összekötöttesben (OL. Zichy család fasc. 60 NB et D).

⁵⁰ OL. Zichy család fasc. 43. no. 75.

⁵¹ Uo. fasc. 60 NB et B. — Zichy Károly hitelügyleteire jellemző, hogy 1720-ban ő adta kölcsön ezt a 125 000 forintot Esterházy Mihály hercegnek, s a kiskorú Esterházy Pál Antal herceg gyámhatóságától tizenhárom év múltán visszakapott összeggel tudta csak felgyülemleni adósságait tisztázni.

Zichy Ferencnek, mint győri püspöknek, nevéhez fűződik egyházmegyéjének nemcsak anyagi újjáépítése — amelynél kezdetben a pénzügyi lehetőségeket túlbecsülte —, hanem vallási életének nagyarányú fellendítése is.⁵² Legelső feladata a püspöki palota visszaszerzése és átépítése volt. A régi püspöki palotát ugyanis a török hódoltság idején a győri főkapitányság részére lefoglalták, s a püspökség egy régi házban talált otthonra. A későbbi „püspök-vár”-ért azonban a kincstárnak húszezer forintot kellett lefizetnie. Így már püspöksége első évében azzal a kéressel fordul Mária Teréziához, hogy a 20 000 forint lefizetésére és a legszükségesebb építkezésekre ill. épületjavításokra a püspöki jövedelmek terhére 35 000 forint kölcsönt vehessen fel a szokásos évi kamatra és évi 1000 forintos részletekben való törlesztés kötelezettségével.⁵³

E kölcsönfelvétellel kapcsolatban kell tisztáznunk azt, hogy milyen adósságok terhelték ebben az időpontban Zichy Ferencet és püspökségi, valamint családi magánbirtokaiból milyen jövedelemre számíthatott.

Elsősorban figyelembe kell vennünk, hogy az atyjától örökölt adósságot még püspöki széke elfoglalása előtt feltehetőleg rendeznie kellett. Adósságai pontos összegéről évenkénti nyilvántartás ugyan nem áll rendelkezésünkre, azonban a zárgondnokság megszervezésekor készült adósságkimutatásokból vissza lehet ezekre következtetnünk. Így a püspök 1744 előtt 55 077 forint 34 kr. olyan kölcsönt vett fel, amelyeket 1750-ig nem fizetett vissza. Az 1743-ban Török Ferenc tanácsostól felvett 3000 forintot⁵⁴ azonban visszafizette, viszont a Neffzer Jakabtól felvett kölcsönök kiegyenlítésére vett fel 1749-ben Muray Ferentől 24 555 forintot. A püspököt terhelte az atyja által a nyitrai káptalantól, a nagybátyja által az esztergomi kanonoktól felvett tizenegy-, ill. hatezer forintos kölcsön, s őt terhelte nagyatyjának a győrujvárosi plébánia részére, Kanizsa várának a töröktől való felszabadulása emlékére tett 3000 forintos alapítványa.⁵⁵

Nyilvánvalóan látszik, hogy az 1743 előtt felvett kölcsönöket az atyjától örökölt adósságok törlesztése ill. visszafizetése tette szükségessé, hiszen 1730 után a hitelezők egész sora — köztük az esztergomi és a nyitrai káptalan is — pert indított hiteleik visszaszerzése érdekében, s ezek azután az adósságok záros határidőn belül való kifizetésének kötelezettségével, részben meghatározott birtok lefoglalásával végződtek.⁵⁶

A püspöknek tehát akkor, amikor az uralkodó engedélyezte a 35 000 forintos kölcsön felvételét, már legalább nyolekvanezer forint adósság törlesz-

⁵² *Mohl Adolf*: Győregyházmegyei jeles papok, Győr. 1933, 138—146, 154—158. 1 *Piszker Olivér*: Barokk világ Győregyházmegyéjében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743—1783). Pannonhalma. 1933. Főként 18. skk. 1.

⁵³ OL. Conc. exp. 1744. szept. 81, 82. — *Mohl Adolf*: i. m. 147. 1.

⁵⁴ OL. Zichy család fasc. 72 NB. no. 4.

⁵⁵ OL. Helytartótanácsi lt. Fasciculi mensium: Litterae 540 rsz. 1750. jul. 1. — Zichy István 1695-ben, visszaemlékezve Kanizsa ostromakor tett fogadalmára, a győrujvárosi plébánia részére alapítványt tett. Mínthogy kárvallásai miatt nincs pénze, 6%-os kamat fizetését ígerte. — Am a kamatok fizetését utódai elmulasztották, s az 1735-ben megindított perben a győri káptalan eléri, hogy a tőketartozás, valamint 2013 frt 8 d. kamathátralék s 480 frt 92 d. perköltség fejében a tanyi és nagymegyeri birtokrészekbe beiktathatja magát. Zichy Ferenc kérésére azonban nemcsak a birtokokat engedte vissza a káptalan, hanem 400 forint kamathátralékot és 321 frt 33 d. perköltséget is elengedett. 1750-ben azonban ismét 450 forint volt a kamathátralék.

⁵⁶ Így indít pert Walterskirchen Kristóf (OL. Zichy-család fasc. 48 NB. no. 1), Sigray János (uo. fasc. 45 NB et C. no. 3), a Stegner adósságért Jászy Pál (uo. fasc. 42 NB. no. 1), Jany Jakab samandriai püspök (uo. fasc. 39 NB et F. no. 2).

téséről, ill. ez összeg kamatainak fizetéséről kellett gondoskodnia. Ehhez járultak a divényi uradalom átvételével Zichy Károly által Sembery Jánostól és Schmedegg bárótól felvett kölcsönök, amelyek — feltehetőleg a kamathátralékokkal együtt — 18 500 illetőleg 1500 forintot, összesen 20 000 forintot tettek ki.

A zárgondnokság első évről, 1750-ről készült kimutatás szerint a püspökségi jószágokból (Győr, Kesző, Szombathely és Rákos) 42 173 forint volt a bruttó bevétel, a csicsói uradalomból 3240 frt. 33 kr., a divényiből pedig 21 800 forint: összesen 67 213 frt. 43 kr., ám az uradalmak üzeméhez — az alkalmazottak fizetésére, befektetésekre stb. — szükséges kiadások levonása után a tiszta jövedelem csupán 41 670 forint 70 kr.⁵⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy a vedródi uradalom jövedelme e kimutatásban nem szerepel, minthogy az uradalmat a zárgondnokság első évében elzalogosították. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ez a jövedelmi kimutatás már abból az időből származik, amikor a jövedelmek a zárgondnokság gondos ellenőrzése során emelkedtek. Így pl. tudjuk, hogy a csicsói uradalom tiszta jövedelme 1748-ban csak 1274 frt. 20 dénár volt,⁵⁸ kimutatásunk szerint pedig 1748 frt. 70 dénár, azaz 37%-kal több, s azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy nem ok nélkül tették a zárgondnokság feladatává a korábbi évek számadásainak felülvizsgálatát.

Ebből következik, hogy Zichy Ferenc magánbirtokaiából és a püspökségi jószágokból együttesen évi 40—45 000 forintnál több jövedelemre nem számíthatott, holott saját udvartartása egymagában évi 15 000 forintba került,⁵⁹ amihez járult a cassa parochorumnak évenként fizetendő 6000 forint.⁶⁰ Ha a püspöki stalluma elfoglalásakor fennállott adósságait vesszük alapul, vagyis hogy évenként 4000 forint kamatot kellett fizetnie, adósságait négy év alatt törleszthette volna. Nyilvánvaló, hogy a püspökvár kiépítése, berendezése, felszerelése, a társadalmi helyzetének, méltóságának megfelelő életszínvonal fenntartása, az uradalmak gazdasági üzemének javítása céljából eszközölt befektetések, építkezések jelentős összegeket emésztettek fel. Több ezer forint értékű egyházi felszerelés beszerzéséről tudunk, a különböző ékszerészek által szállított arany és ezüst edényükről, asztali készletekről: ezeknek számlái nem egyszer kifizetetlenül maradtak és tőkésítve lettek.⁶¹ A bevételek semmiképpen sem fedezték a kiadásokat, s így a püspök újabb és újabb kölcsönök felvételéhez folyamodott. Az egyes kötelezvényekben általában nem jelöli meg a kölcsön felvételének adott okát, csupán Saiff János Mihály pozsonyi polgárnak 1744-ben kiállított kötelezvényében említi, hogy az örökösödési

⁵⁷ Helytartótanácsi lt. Fasciculi mensium: Litterae 540. rsz.

⁵⁸ OL. Zichy-család fasc. 200. no. 1.

⁵⁹ Az udvartartáshoz tartozó 29 személy évi fizetésére 3248, öltönyre 900, cukorra, kávéra, rozsolira 700 forint, gyertyára 85, konyhai szükségletekre 4250 frt, kenyérré 500, 913 mérő zabra 456 és fél, 40 öl szénára 320 forint; lószerszámjavításra 80, patkolásra 100 forint, 300 öl fára 600, 365 hordó borra 2190 forint s végül napi szükségletekre 1570 és fél forint volt szükséges. (OL. Htt. Ben. Mand. 1750. jan. 23.)

⁶⁰ *Salacz Gábor*: A Cassa parochorum története. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1933. évf. 132., 135. l.

⁶¹ Így Kuhnmael Mihály bécsi kereskedő 2254 frt. 22 kr. értékű asztali ezüstkészleteket szállított, s a püspök teljes tartozását kötelezvényvel egyenlítette ki. Heiss János aranyműves 5536 forint 56 kr-os követeléséből 3249 frt. 3 kr.-t fizettek ki készpénzben s 2287 frt. 53 kr.-t tőkésítettek (OL. Zichy-család fasc. 72 NB. no. 4). — Ilyen tőkésítés történik a század elején is már: Schrecksmell János bécsi posztókereskedő 1702—1706 között 1601 frt. 46 kr. értékű árut szállított Zichy Péternek, aki 101 frt. 46 kr.-t kifizetett, s 1500 forintot tőkésített (uo. fasc. 42 NB et A. no. 2).

háború idején kiállítandó katonaság felszerelésére kellett felvennie a 8000 forintos kölcsönt, s Muray Ferencnek adott kötelezvényében pedig a Neffzer-féle adósság kifizetésért.⁶² Többet tudunk meg azokból a levelekből, amelyeket hitelezői megnyugtatóására írt. Így Pálffy János nádornak írt levelében kifejti, hogy jövedelmeinek legnagyobb részét építkezésekben résztvevő mesterembereknek kénytelen kifizetni, hiszen ezek mindennapi kézi munkájukból élnek.⁶³ Fabiankovics György helytartótanácsosi tanácsosnak írt levelében is hangsúlyozza, hogy „több helyeken pro bono publico tett szükséges” épületeire költötte a pénzt.⁶⁴ Egymagában 1744-ben az említett 35 000 forinton kívül 44 400 forint felvételére kényszerült. Adósságainak keletkezési idejéről a következő táblázat tájékoztat (e kimutatásban a tőkésített számlák is bennfoglaltatnak):

1744:	85 951 frt.	30 d.
1745:	99 971 frt.	55 d.
1746:	60 254 frt.	23 d.
1747:	75 418 frt.	30 d.
1748:	17 700 frt.	
1749:	43 246 frt.	58 d.

Nem állapítható meg 1900 forint adósság keletkezésének éve. Viszont — a Neffzer-féle adósságot figyelmen kívül hagyva — az ezekben az években felvett kölcsönökből 28 100 forintot törlesztett s — amint ezt csatolt táblázatunkban kimutatjuk — 1749 végére 451 419 frt. 57 kr. volt tőketartozása, s így, minthogy udvartartási költségei (beleértve itt a cassa parochorumnak fizetendő összeget) jövedelmeinek nagyrésztét felemésztették, még a kamatok maradéktalan kifizetésére sem volt képes.

A kamatok elmaradása, az újabb kölcsönök felvételének ténye természetesen aggasztotta a hitelezőket, akik a levelek tömegével ostromolják a püspököt, kérve a kamatok kifizetését, sőt kölcsöneik visszafizetését. Már 1745-ben a brucki ágostonrendiek két évi kamatot követelnek.⁶⁵ 1747-ben Apponyi Lázár igen szenvedélyes hangú levelében követeli pénzét, 1748-ban a Schaffrath árvák gyámja, Fabiankovics György sürgeti a püspöknél levő összegek visszafizetését, legalább is egy részét. A hitelezők nyugtalanságát bizonyítja, hogy 1748-ban Hugg Károly 36 000, Kolonics Zsigmond 15 000, Török András 10 000, a következő évben a pannonhalmi főapátság 6000 forintos hitelének betáblázását kéri, ami — noha erre törvényes lehetőség volt — igen nagyfokú bizalmatlanságot jelentett.⁶⁶ Germethe Bernát özvegye pedig

⁶² OL. Zichy család fasc. 75 NB. no. 1, ill. fasc. 72 NB. no. 4.

⁶³ Uo. fasc. 200. no. 6.

⁶⁴ Uo. fasc. 72 NB. no. 4.

⁶⁵ Uo. fasc. 54 NB et A.

⁶⁶ Hugg Károlytól a püspök 1745-ben vett fel 36 000 forintot, s épp 1748-ban fizetett abból vissza 6000 forintot (OL. Zichy-család, fasc. 72 NB. no. 4). — A betáblázásra — amelyet az 1723. évi 107. tc. tett lehetővé — igen jellemző Eszterházy Pál Antal hercegnek a győri jezsuitákkal szemben elfoglalt álláspontja. A jezsuiták 16 000 forintos hitelüket a Moson megyei birtokokra akarták betábláztatni, mire Pál Antal herceg Győr megye útján felszólítja a rectort a kölcsönösszeg felvételére, mert a betáblázás „derogamen domus Eszterházyanae”. Amennyiben nem veszik fel, csak 5% kamatot fog fizetni az addigi 6% helyett (OL. Eszterházy-család hercegi ága levéltára. Obligationes J.). A betáblázásokra nézve ld. *Ungár László*: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848

a nádorhoz fordul tízezer forintja érdekében. Zichy hitelezőit nyugtatni próbálja: visszautasítja azt a gyanusítást, hogy a nála levő pénzek bármiképpen is veszélyben volnának,⁶⁷ a pozsonyi irgalmasokat egyenesen elutasítja kölcsönvisszafizetési kérelmükkel.⁶⁸ Batthyány Lajos kancellárt — a későbbi nádort — 1749-ben azzal nyugtatja, hogy gazdaságaiban jó rendelkezéseket tett, s azoknak eredményessége biztosítja a kölcsönök visszafizethetőségét.⁶⁹ A nádornak írt levelében megígéri, hogy amint építkezései befejeződnek, ki fogja elégíteni Germethe özvegyét.⁷⁰

Azonban maga a püspök is belátta, hogy egymaga nem képes anyagi helyzetén javítani: ha sikerült is egy hitelezőt kielégíteni, újabb után kellett néznie. Minthogy az 1723. évi 48. tc. lehetővé tette, hogy a családi vagyonok fenntartása és megmentése érdekében a tékozlók vagyonát gondnokság alá helyezték, a királynőtől maga kérte a zárgondnokság elrendelését. Mária Terézia 1750. január 23-án kelt mandátumában utasította a Helytartótanácsot a zárgondnokság megszervezésére.

A Helytartótanács 1750. április 2-ára a megyei és városi törvényhatóságok útján Pozsonyba hívta össze a hitelezőket, egyszersmind Batthyány Ádám gróf, Illésházy József gróf, Fabiankovics György és Csiba Imre tanácsosokból és Sidó Mihály titkárból bizottságot szervez, amelynek feladata a püspök adósságainak törlesztése, anyagi helyzetének egyensúlyba hozatala.⁷¹

A bizottság április 21-én tartotta első ülését, amelyen a hitelezők által a pozsonyi értekezleten elhangzott javaslatokat összegezték és véleményezték.

A hitelezők az említett értekezleten gyors intézkedéseket sürgettek: a zárgondnokságot gyakorlatilag is haladéktalanul életbe kell léptetni, nehogy a püspök a saját meghatalmazottjával továbbra is gazdálkodjék, mert ilymódon tovább csökken a kártérítésükre szolgáló pénzügyi alap. A csicsói uradalmat 160, Vedródöt pedig — amelynek bérbeadására vonatkozólag a püspök Ocskay Mihállyal már 1749-ben tárgyalásokba bocsátkozott — 60 ezer forintért kell értékesíteni. A fényűzési tárgyakat: ékszereket, lovakat, kocsikat össze kell írni, s ezek értékét elsősorban az azokat szállító kereskedők követeléseinek kielégítésére kell fordítani. A hitelezőket egyébként rangsorolva kell kielégíteni. A családi birtokok zárgondnoka legyen Zichy családtag, az egyháziakét a Helytartótanács jelölje ki. A zárgondnokságot egyébként ki akarták terjeszteni a szentmiklósi és az óbudai uradalomra is, holott ezeket — mint említettük — a püspök átengedte féltestvérének, Miklósnak.⁷²

előtt. Századok 1935. évf. 51. sk. 1. — A betáblázásokra ugyanis általában akkor került sor, ha az adós fizetőképességéről rossz hírek száltak. *Iványi Grünwald Béla*: i. m. 26. 1.

⁶⁷ OL. Zichy család fasc. 72 NB. no. 4.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. fasc. 75 NB. no. 1.

⁷⁰ Uo. fasc. 200. no. 6.

⁷¹ E bizottsággal kapcsolatban a Helytartótanács történetével foglalkozókat megtevésztette az, hogy a Helytartótanács 1754. évi utasításában (OL. Helytartótanácsi lt. Kézikönyvtár 5. sz.) e bizottság a többi állandó bizottsággal egyenrangúként szerepel: 4 tanácsosból és 1 titkárból áll. (*Ember Győző*: A m. kir. helytartótanács története 1724—1848. Bpest. 1940. 21. l.) *Felhő Ibolya* és *Vörös Antal* (A helytartótanácsi levéltár. Bpest. 1961) szerint a helytartótanácsi bizottságok száma állandóan emelkedett, és 1754-ben tíz állandó bizottság volt (25. l.). A győri püspökség gondnokságával megbízott bizottságot ezzel szemben ad hoc bizottságnak tekinthetjük, amely csupán kilenc esztendeig működött.

⁷² OL. Zichy-család fasc. 278 et B. — Frenkel levele 1750. máj. 14-ről.

A hitelezőknek a családi birtokok elidegenítésére vonatkozó követeléseit nemcsak Zichy Miklósnak, de a püspök másodunokatestvéreinek, a palotai és adonyi uradalmak birtokosainak, Istvánnak és Jánosnak érdekeit is sértették. Miklós fejti ki azután legtömörebben álláspontjukat. Véleménye szerint az 1723. évi országgyűlés „más országok példájára a familiák conservatiojának kedvéért vette be” a zárgondnokság intézményét, s ez eljárásban is a külföldi példák után kell indulni: vagyis a hitelezőket évről-évre az uradalmak jövedelméből folyamatosan kell kielégíteni. Minthogy a püspök a kölcsönvett összegeket a püspökség „residentialis és oeconomicalis” jövedelmezőségének szaporítására fordította, a család az ősi jószágokat nem vesztheti el. A püspökségi jószágok és a divényi uradalom évi 70 000 (!) forintos jövedelme lehetővé teszi az adósság olymértű törlesztését még Zichy Ferenc életében, hogy az örökösökre már nem fog nagy teher háramlani.⁷³

Meg kell jegyeznünk, hogy Zichy Ferenc akkor, amikor a zárgondnokság elrendelését kérte, maga állított össze egy törlesztési tervet. Eszerint csupán 426 420 frt. adóssága van, ebből Vedrőd elzálogosításával 60 ezer forint törleszhető, Csicsóra pedig 160 000 forint betáblázható. A győri szemináriumtól felvett 35 000 forintos kölcsön is az adósság csökkentésére használható fel, s így, minthogy időközben 20 890 forintot már törlesztett, 150 530 forintot kellene a zárgondnokság idején tisztázni. A püspöki jószágokból 37 300, Divényből 18 000 forintot remél, s így a rendelkezésre álló 55 300 forint jövedelemből saját udvartartására 15 000, a cassa parochorum részére 6000, kamatfizetésre 9031 frt. 80 dénárt fordítana, s így tőketörlesztésre évi 25 268 forint 20 dénár maradna, ami lehetővé teszi az adósságnak öt év alatti törlesztését és a zárgondnokság megszüntetését.

Zichyn kívül Benyovszky Sámuel is készített egy adósságtörlesztési javaslatot. Eszerint Vedrőd elzálogosításából 60 000 forint fordítható a hitelezők kielégítésére, s így csupán 368 371 forint tőke és kamatteher kiegyenlítéséről kell gondoskodni. Ő a püspöki jószágok jövedelmét 35 374 forint 34 krajcárra becsülte, Divényét 18 000, Csicsóét pedig 6000 forintra. Minthogy a püspöki udvartartás 15 000, a cassa parochorum 6000 forintot leköt, s kamatra 19 281 forint 24 kr-t kell fordítani, az évi tőketörlesztés 19 093 forint 19 kr. lenne.⁷⁴ Egy másik — minden valószínűség szerint a család részéről összeállított — törlesztési terv szerint a 464 378 forintnyi adósságot a Vedrőd zálogosításából befolyó 60 000 forint csökkenteni fogja, a győri szeminárium 35 000 forintos követelését pedig földben kell kiegyenlíteni, ekként csupán 344 387 forint után kellene évi 20 663 forint 22 d. kamatot fizetni. A püspöki jószágok jövedelmét ez a terv 30 000, Divényét 16 000, Csicsóét 6000 forintra becsülte. Minthogy a püspök udvartartása és a cassa parochorumra 6—6000 forint fordítható, az első évben 19 337 forint tőke törlesztésére kerülne sor, s ez az összeg évről-évre növekedve, a tizenharmadikra már csak 18 365 forint adósság maradna.⁷⁵

A helytartótanácsi bizottság elsősorban az adósságok pontos összeállítását végeztette el, az adósságokat két részre osztva. Az elsőbe kerültek azok az adósságok, amelyekről a püspök kötelezvényt állított ki, a másodikba 14 pozsonyi, 33 győri, 14 soproni és 17 bécsi kereskedő és iparos, összesen

⁷³ Uo. Zichy Miklós 1750. aug. 14-én kelt levele Frenedelhez.

⁷⁴ OL. Helytartótanácsi lt. Fasciculus mensium: Litterae 541 rsz.

⁷⁵ OL. Zichy-család fasc. 278 et B.

28 445 forint 19 kr-ról szóló számlái.⁷⁶ Az ekkor összeállított kimutatás szerint a püspöknek a kamathátralékokkal együtt összesen 464 387 forint adóssága volt. Amikor azonban két esztendővel később újabb kimutatás készült, kitűnt, hogy a kamathátralékokkal együtt valójában félmillió forint volt Zichy Ferenc adóssága: időközben ugyanis újabb hitelezők jelentkeztek, újabb kötelezettségekről szereztek tudomást, így öt győri iparos, a rákosi kovács és egy neustadi hitelező 1838 forint 49 krajcáros követeléssel lépett fel,⁷⁷ ezen felül a gvórujvárosi alapítvány, a divényi uradalmat terhelő adósság sem szerepelt az első összeállításban. Ekkor tűnt ki, hogy Vedrődön Thuránszky Jánosnak 400 forintos inscriptioja van,⁷⁸ s hasonlóképpen Vedrődön még 1618-ban Baranyay Tamás és fia Vasvári Jánosnak és leszármazóinak 500 forintot inscribált,⁷⁹ Zichy Ferenc püspök pedig a vedródi és a csicsói plébánia részére 1000—1000 forintos alapítványt tett.⁸⁰

A zörgöndnokságnak tehát elég jelentős adósságteher kiegyenlítésével kellett megbirkóznia. Természetszerűleg magáévá kellett tennie a családi vagyon védelmének szükségességét, s a hitelezők túlzott követeléseinek, a családi birtokok elidegenítésének nem tett eleget. A püspökségi jószágok valamint a divényi uradalom bérletbe, a vedródinek és a csicsóinak zálogba adása mellett döntött. Csökkentette a püspöki udvartartás személyzetének létszámát, s a püspöknek — a hitelezők kívánságának megfelelően — csupán évi 6000 forint járadékot állapított meg. A felesleges ékszereket értékesítették, adott esetben a hitelezők kielégítésére fordították. (Ez utóbbi eljárással egyébként a tőketartozás 3%-át egyenlítették ki.)

1750 október elsejétől a püspöki jószágokat Benyovszky Pál bérelte évi 30 000 forintért, Divényt pedig 16 000 forintért Balassa Pál. Az utóbbit — szeniorátusi jószág lévén — Zichy István is szeretne volna megkapni, s unokabátyjával meg is kötötte a bérleti szerződést, de a Helytartótanács oly feltételeket szabott, amelyeket nem fogadhatott el, s így a szerződéstől visszalepett. Bérletbe adták egyébként a nováki kúriát is évi 90 forintért: vagyis

⁷⁶ A 14 pozsonyi polgár — akiknek követelése 2562 frt. 24 kr. volt — közül 2 kőműves, 1—1 pedig kereskedő, kalmár, bádogos, kovács, szabó, szűcs, lakatos, bojt-készítő, gombkötő és esztergályos, kettőnek foglalkozása nincs feltüntetve. A 33 győri polgár közül (követelésük 11 703 frt. 7 kr.) 4 kalmár, 2—2 könyvkötő és lakatos, 1—1 pedig kőműves, mészáros, vas-, ill. fakereskedő, kéményseprő, szűcs, gyógyszerész, csizmadia, órás, rézműves, varga, szobrász, kádár, nyerges, gyertyamártó, üveges, szappanfőző, fazekas, kovács, nyomdász, asztalos, szíjgyártó, bognár és gombkötő, egy ismeretlen foglalkozású. A 14 soproni polgár közül (akiknek a püspök 2307 forint 22 krajcárral volt adós) 1—1 kovács, üveges, lakatos, fazekas, kalmár, vaskereskedő, szappanfőző, rézműves, asztalos, szabó, gyógyszerész, olasz kereskedő, festő és gombkötő. Végül a 17 bécsi hitelező közül (akiknek követelése a legtöbb, 11 872 forint 26 kr. volt) csak tizenkettőnek foglalkozását ismerjük: 1—1 építész, 2 nyerges, gombkötő, fazekas, orgonakészítő, spanyolfal-készítő, asztalos, szabó, szűcs, szíjgyártó és posztókészítő.

⁷⁷ Az öt győri hitelező: az uradalmi cukorkészítő, valamint 1—1 szappanfőző, kötélverő, kardeszár és pék volt. Ekkor jelentkezett egyébként Haymerle János Farkas is, akinek édesatyja — bécsi udvari szabó, majd udvari szállító — 1702 óta állott a Zichy családdal üzleti kapcsolatban. 1705-ben pl. Zichy Péter 2500 forinttal volt adós. 1726-ban ő ad Zichy Ferencnek 1300 forint kamatmentes kölcsönt annak az ígéretnek fejében, hogy évenként egy hordó tokajit és 20 akó budai bort fog kapni. Ezt azonban csak egy évig kapta, s így lépett fel 2174 forintos követelésével. A későbbiek folyamán megelégedett 800 forinttal, a többi követeléséről lemondott.

⁷⁸ OL. Zichy-család fasc. 26. no. 7.

⁷⁹ Uo. fasc. 26. no. 4.

⁸⁰ Uo. fasc. 40 et CC. No. 3.

összesen 49 090 forint állott a zárgondnok, Benyovszky Pál rendelkezésére az első években.

Az adósságoknak egyharmadát azonban Csicsó és Vedród zálogbaadása révén törlesztették. Vedródöt Ocskay Mihály vette zálogba azzal a feltétellel, hogy több hitelezőt hatvanezer forinttal kielégít. A gyakorlatban azonban 62 042 frt. 13 kr. tőke- és kamattartozást fizetett ki, amely összegben a Thuránszky és Vasvári-féle inscriptiok és a vedródi plebániaalapítvány bennfoglaltatott. Csicsót azonban csak 1752. május 27-től vette zálogba Zichy István 110 000 forintért — vagyis a Zichy Ferenc által elképzelt 160 000 forintos megterhelés nem volt reális. A zálogösszeget teljes egészében a hitelezők kielégítésére fordították itt is, csupán a csicsói plebánia részére tett alapítványösszeget fizették ki belőle. Az ekkor készült kimutatás egyszersmind a zárgondnokság két évi működéséről is számot ad. Eszerint a két év alatt 188 729 frt. 23 kr. tőketartozást (beleértve az említett inscriptiokat és alapítványokat), 58 649 frt. 51 és fél kr. kamathátralékot fizettek ki, a kereskedők pedig 6358 frt. 28 3/4 kr.-t készpénzben, 4325 kr.-t pedig természetben (borban) vettek át, s a tőketartozások egyrészét 9680 frt. 42 kr. értékű ezüsttárggyal, Keve Károly vasvári örkanonokot pedig — követelése fele részében — egy értékes keresztel elégítették ki.⁸¹ A kereskedők egyébként 5020 forint 13 kr. követelésükről lemondottak.⁸²

Ilymódon 1752 végén még 255 293 frt. 28 kr. tőketartozás, 6491 frt. 38 kr. kamathátralék, s a kereskedők 19 027 forintnyi számlakövetelése állott fenn, vagyis két évi zárgondnokság után az adósság még mindig 280 812 frt. 16 kr., majdnem kétszerese annak, aminek törlesztésére 1749-ben a püspök javaslatot tett Mária Teréziának.⁸³

Zichy Ferenc egyébként már 1752. június 9-én azzal a kéréssel fordult a Helytartótanáchoz, hogy évi járandóságát tízezer forintra emeljék fel, de a zárgondnokság javaslatára csupán 2000 forint emelést kapott.⁸⁴ E tekintetben fordulat következett be 1754-ben, amikor — november 1-től — maga a püspök vette bérbe évi 24 000 forintért a püspöki jószágokat, s bár maga is fizetett ki adósságokat, a zárgondnokság rendelkezésére még kevesebb összeg állott. A zárgondnok ekkor már Balogh László helytartótanácsi titkár volt, akinek tanácsosi kinevezése után, 1758—1759-ben Győry Ferenc töltötte be ezt a tisztelet.

⁸¹ Ezt a keresztet, amely Klobusiczky Ferenc br. erdélyi, később zágrábi püspök keresztje volt, Keve Károly Zichy Ferenc részére Gergely agenstől váltotta ki korábban (OL. Conc. exp. 1750. aug. 89).

⁸² Így Actin György győri kereskedő 66 frt. 35 dénár értékű — szövet és vászon-árúkért járó — követelésének csupán kétharmad részét kéri, mert véginség fenyegeti. A kancellária ezt a javaslatot a zárgondnokság működésének eredményesebbé tételének tartja (OL. Conc. exp. 1751. aug. 15.). Haysz János udvari aranyműves 2287 frt. 53 kr. követeléséből 250 forintot enged el a kancellária szerint (OL. Conc. exp. 1752. máj. 85.) a csódtömeg javára, másoknak példaképpül. Méhes János kereskedő özvegye, valamint Klohner Ernő szíjgyártó és Muhrer József kőműves 232 forintos követelésük negyed részét hajlandók elengedni, ha a többi pénzt megkapják (uo. 1752. jan. 78).

⁸³ A zárgondnoksági kimutatásra igen jellemző az, hogy Zichy Ferenc adósságait, kamathátralékait 1752-re vetítve tartalmazza, vagyis kimutatja, hogy az adósságösszeg ez időpontig 556 575 frt. 58 és fél karajcárra emelkedett volna, ha a zárgondnokságot nem szervezik meg. Az a tény tehát, hogy a tényleges adósság majdnem felére csökkent, a zárgondnokság működésének fényes sikere.

⁸⁴ OL. Helytartótanácsi lt. Fasciculus mensium: Litterae 541. raksz.

A helytartótanácsi bizottság összetételében 1750 után egyébként is számos változás történt. Batthyány helyét Keglevics József foglalta el, az 1754-ben meghalt Fabiankovich Györgyét pedig a tanácsossá kinevezett Sidó Mihály, s ettől kezdve a bizottság titkára Balogh László, ill. 1758-tól Győry Ferenc. 1753-ban Barinay Lászlót, 1759-ben Herlein Ferencet is a bizottság tagjai között találjuk: a bizottság munkájában elejétől végig egyedül Csiba Imre vett részt.

A bizottságnak azonban nemcsak a meglevő adósságterhek csökkentését kellett irányítania, hanem az időközben felbukkanó új hitelezők követelésének jogosságával és azok kielégítésével is foglalkoznia kellett. Így 1752-ben jelentkezik három bécsi kereskedő és Gerl Mátyás építész 2252 frt. 42 1/2 kr. követeléssel, ezenfelül Gerl még külön 100 aranyért, amelyet a püspök állítólag szóban ígért meg a helyreállított vedródi kastély terveiért. Ugyancsak ebben az esztendőben jelentkezik Schleindhuber Keresztély bécsi szabó, holott a püspök szerint csupán egy pallium és egy talár árával maradt neki adósa.⁸⁵

Nehézség volt mindenestre az, hogy a püspök a zárgondnokság ideje alatt is kölcsönöket vett fel: így 1752-ben Anderson Jakab jezsuitától 1000, Gaun Antal br. győri örkanonoktól 1700 forintot, 1753-ban Kaszonics János győri kanonoktól 4000 forintot, 1754-ben Gaun kanonoktól újból 3300 forintot, 1756-ban Szily Márton szombathelyi olvasókanonoktól 1000 forintot vett fel. Berta János, a szombathelyi püspöki jószágok tisztartója 1753-ban 1000, 1754-ben 500, 1755-ben 676, 1757-ben 525, 1758-ban 5000 forint kölcsönt ad.⁸⁶

A püspök nyomasztó anyagi helyzetére jellemző, hogy miként vált ebben az időben egy szélhámos áldozatává. Már a zárgondnokság feloldása után, 1760-ban tűnt ki, hogy a püspök, mikor még vágújhelyi prépost volt, megismerkedett Mährenthal Józseffel, a Ghillany-ezred kapitányával, aki az ezred összes anyagi ügyeit intézte. 1751-ben Mährenthal már Bécsben él, s pénzt kér a püspöktől kísérletei számára, amelyekkel a Bölcsek Kövét akarta feltalálni. A püspök — saját bevallása szerint — szívesen adott, hiszen egyrészt azt hitte, hogy Mährenthal, akire fényes katonai pálya várt, csak a biztos eredmény reményében hagyhatta ott állását, másrészt pedig a zárgondnokságtól való szabadulás reménye csillant fel szemei előtt. Folyamatosan segélyezte Mährenthalt, aki végül is 1760-ban Bécsből megszökött, s ekkor jelentkezett Stok Fülöp, szász-weimari kapitány, aki állítása szerint Mährenthal közvetítésével Zichy Ferencről származó és 3603 aranyról kiállított kötelezvények beváltását követelte. A püspök ekkor döbbsent rá, hogy szélhámosok hálójába került, hiszen nemcsak Stok nevét nem ismerte korábban, hanem a bemutatott kötelezvények szövegezése is szokatlan volt, a rajtuk levő pecsét nem egyezett az általa használt pecsétekkel, s megbízottai révén meggyőződött arról, hogy Stok nem volt olyan anyagi helyzetben, amely lehetővé tette volna a zárgondnokság alatt levő püspök részére ily összegű kamatmentes kölcsön nyújtását. Az uralkodóhoz intézett felterjesztésében hangsúlyozza hiszékenysége feletti szégyenét, s az okirathamisítást ellenségei művének nyilvánítja.⁸⁷

A zárgondnoki bizottság tárgyalta meg egyébként az uradalmak, a hitelezők, valamint Zichy Ferenc részéről beérkező kéréseket, panaszokat, ez

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ OL. Zichy-család fasc. 75 NB. no. 5.

⁸⁷ Uo. fasc. 75 NB. no. 2/a. — Mährenthal leveleit ld. fasc. 84 NB. No. 14690—14798.

engedélyezte az uradalmak területén történő minden építkezést, befektetést, s hozzá futottak be az uradalmak jobbágyainak kérései is: vagyis a bizottság ülésjegyzőkönyvei valóban az uradalmak e korbeli teljes központi adminisztrációját tükrözik vissza.⁸⁸

A bizottságnak az egyes esztendőkből elég csekély összeg állott rendelkezésre a tőketartozások kiegyenlítésére. Csicsó és Vedród zálogbaadásával ugyan a követelések 33,3%-át, ezüsttárgyak átengedésével ill. a kereskedői engedményekkel 3,5%-át törlesztették, de készpénzben csupán 30,2%-át, vagyis 1758 végén a tőketartozásoknak még 33%-a, 149 197 forint tisztázatlan volt.⁸⁹

A püspök már 1756-ban a zárgondnokság feloldását kéri azzal, hogy 5%-os kamatra 150 000 forintos kölcsönt vesz fel, s ezt azután tíz esztendő alatt fogja törleszteni.⁹⁰ Természetszerűleg javaslatát nem fogadták el, hiszen a fennálló adósságok mellett újabb adósság kamatainak kifizetésére jövedelme nem volt elégséges. Megváltozott azonban a helyzet akkor, amikor Zichy Miklós 1758-ban meghalt, s így a családi vagyon örökösei a püspök halála esetén kizárólag Zichy István és János voltak. Ebből az elgondolásból kiindulva vállalták magukra Zichy Ferencnek 140 000 forintnyi adósságát, amely összegben azonban bennfoglaltatott a püspöknek nővérével, Vandernáthné, Zichy Terézszel szemben fennálló és egyetlen adóssági kimutatásban sem szereplő 21 000 forintos kiházasítási kötelezettsége, a győri püspökséget terhelő 5856 forint és a Divényt terhelő adósság kamataiból 915 frt. Nem vállalták azonban magukra a divényi uradalmat terhelő már említett 20 000 forintos kötelezettséget s a győri szemináriummal szemben ekkor még fennálló 27 000 forintot, minthogy az első a szeniort, tehát Zichy Ferencet személy szerint, a második pedig mint győri püspököt terhelte.⁹¹ Mária Terézia egyébként a zárgondnokságot csak azzal a feltétellel volt hajlandó feloldani, ha a győri szemináriummal szemben fennálló adósságból az 1745–1750. években ki nem fizetett, évi

⁸⁸ A bizottságban nagy vitákat idéz elő Zichy Ferencnek 1757-ben előterjesztett panasza Balassa Pál ellen a divényi uradalom jobbágyaival szemben elkövetett hatalmaskodások miatt (OL. Helytartótanácsi lt. Fasc. mensium: Litterae 543 rsz.). Erre utalhat Frenkel Györgynek 1759. jan. 13-án kelt levele, amikor sürgeti a divényi uradalom mielőbbi átvételét, mert Zichy Imre és a zárgondnokság alatt „csak bitang volt ezen jószág és ha tovább így idegen kéz alatt legyen, egészen elpusztul” (OL. Zichy-család. Fasc. 278 et B).

⁸⁹ Néhány év eredményei:

Időszak	Tőketörlesztés	Kamatfizetés
1753	7 759	14 931 frt. 23 kr.
1754 első fele	1 000	6 279 frt. 47 kr.
1757	19 499 frt. 13 kr.	10 875 frt. 55 kr.
1758 második fele	7 300	7 191 frt. 53 kr.

⁹⁰ OL. Helytartótanácsi lt. Fasc. mensium: Litterae 543. rsz.

⁹¹ OL. Zichy-család fasc. 75 NB. no. 1. Ezen felül OL. Helytartótanácsi lt. Fasc. mensium: Litterae 544. rsz. 1758. nov. 4-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. — A testvérek tehervállása a következő volt:

	Tőketehér	Kamathátrálék
János	68 389 frt. 42 kr.	1610 frt. 18 kr.
István	70 078 frt. 30 kr.	2221 frt. 26 kr.

E vállalásnak igen érdekes mozzanata, hogy Zichy János 1758-ban Batthyány Lajos nádortól 70 000 forint kölcsönt vesz fel, tehát vállalásával egyazon összeget (OL. Zichy-család fasc. 69 NB. no. 1), s Zichy János Batthyány Lajos fiainak 1766-ban összesen 97 000 forinttal tartozott. Külön figyelmet érdemel, hogy a Batthyány Lajos által Zichy Ferencnek adott 11000 forintos kölcsönt 1758-ban Zichy István vállalta magára.

ezer forintos törlesztési összeget a püspök előzőleg lefizeti.⁹² Minthogy ez megtörtént, az 1759. január 9-én kibocsátott királyi leirat feloldotta a zárgondnokságot.⁹³

Csatolt táblázatunkkal, amely a Zichy Ferenc által felvett kölcsönöket, a hitelezőket és a visszafizetés módját kívánja bemutatni, célunk az volt, hogy minden egyes hitelezőről s az azok által nyújtott hitelek összegéről adjunk áttekintést, s ezáltal lehetővé váljék bizonyos következtetések megállapítása a hitelezők társadalmi állására, a kölcsönök visszafizetésének időpontjára, következésképpen a zárgondnokság működésére vonatkozólag. Épp ez utóbbi indokolta, hogy a táblázat első négy tételében azokat a tőketartozásokat felvegyük, amelyeket Zichy Ferenc felmenőitől örökölt. A táblázat célkitűzéséből következik, hogy a kamathátrálékokat s azok visszafizetésének módját és idejét figyelmen kívül hagytuk.⁹⁴

Megjegyezni kívánjuk, hogy a kölcsönöket a felvételük évrendjében soroljuk fel, ha azonban egyazon hitelező több részletben adott kölcsönt, akkor csak az első és az utolsó kölcsönzés évszámát tüntetjük fel. Természetesen a kölcsönt nyújtók személyét tüntettük fel s nem azokat az intézményeket, amelyekre a hitelezési jog a zárgondnokság megszervezéséig áthármlott, vagyis nem yettük figyelembe azt, hogy a valóságban mivel vagy milyen intézménnyel szemben kellett a zárgondnokságnak a tartozást tisztáznia. Így pl. Viczay Jóbne az általa nyújtott kölcsönt 1750-ben a vatti (Vas megye) szervitákra,⁹⁵ Mednyánszky Miklósné Pexa Júlia pedig 1748-ban követelését a nagyszombati klarisszákra, a sassini, a nagyszombati, a máriavölgyi és a szakolcai pálosokra, valamint a nagyszombati szegényházra hagyományozta, a kamathátrálékokkal együtt.⁹⁶

A táblázat alapján öt kategóriába csoportosíthatjuk Zichy Ferenc hitelezőit. Első csoportba sorolhatjuk a nagybirtokos osztály tagjait, akik közül Csáky Györgyné Ebergényi Esztertől származott a legnagyobb összeg: 50 000 forint. De jelentős összeget adott Nádasdy Boldizsárné, Apponyi Lázár gróf és Batthyány Lajos kancellár: együttesen 34 000 forintot. Kisebb összeggel szerepel Onelli grófnő és Mac Eliott bárónő: 3000 ill. 5000 forinttal. Közlebbi adatok róluk nem állnak rendelkezésünkre, azonban úgy véljük, a nagybirtokos osztály tagjai közé sorolhatjuk őket, s így a nagybirtokosok 101 000 forintos kölcsönükkel Zichy Ferenc hitelügyeleteiben 24,5% erejéig részesedtek.

Az egyházi személyek közül első helyen Kolonich Zsigmond bíborost említhetjük 15 000 forintos kölcsönével, az egyházi intézmények közül pedig a győri szemináriumot 35 000 forinttal. Egyházi személytől származott 28 500, egyházi intézménytől — amelyek között a lajtabrucki pálosokat, a pannonhalmi főapátságot, a nagyszombati jezsuitákat, a pozsonyi irgalmasokat említhetjük — 67 975 frt. 30 kr. kölcsön: vagyis együttesen a kölcsönök 23,5%-a.

⁹² OL. Conc. exp. 1758. nov. 108.

⁹³ OL. Helytartótanácsi lt. Fasc. mensium: Litterae 544. rsz.

⁹⁴ Táblázatunkat az OL. Zichy-család fasc. 40 et CC. No. 3 és fasc. 278 et B. alatti kimutatások alapján állítottuk össze. Az 1758 év végén fennmaradt adósságok vállalására nézve pedig uo. a fasc. 75 NB. No. 1 alatti összeállítást. Zichy Ferenc kötelezvényeit legnagyobbbrészt uo. a fasc. 72 NB. No. 4, valamint a fasc. 75 NB. No. 1 és 5 tartalmazza. Meg kell jegyeznünk, hogy a Germethe-féle kölcsönfelvétel (40. tétel) időpontját — mint-hogy a szóbanforgó kötelezvény nem volt megtalálható — csak Germethe Bernátné leveleinck tartalmából következtetve állapítottuk meg.

⁹⁵ OL. Zichy-család fasc. 75 NB. no. 1.

⁹⁶ Uo. fasc. 75 NB. no. 5.

Jelentős a kereskedők és iparosok száma, s az általuk adott kölcsön összege (természetesen a kifizetetlen számlákat nem sorolva ide): 49 367 frt. 25 kr., azaz a hitelek 12%-a.

Középbirtokos hitelezők közül őrsi Muray Ferenc emelkedik ki, aki még 1749-ben is 24 555 frt. 25 kr. kölcsönt nyújtott a püspöknek. Tizenkét nemesi hitelező 84 777 frt.-tal volt értékelve Zichy Ferenc csódtömegében, vagyis a részesedési arány 20,6%-os.

Végül meg kell említeni Hugg József óvári adminisztrátort, Sixty András óvári harmincadost, valamint Fabiankovics József helytartótanácsi tanácsost, aki a gyámsága alatt levő Schaffrath árvák pénzével együtt 26 800 forintot kölcsönzött, azután Rhorer István kir. tanácsost, Bringer Kandid graszpachi prefektust, Thuránszky János vedródi provisorot, Hlavsza Vencelt, egy Zichy grófnő udvarmesterét, Püscht Bissel kapitányt, akik 79 800 forintot (19,4%) hiteleztek. Kétségtelennek tarthatjuk, hogy az említettek nemcsak hivatali jövedelmeikből, de földbirtokaik révén is rendelkeztek pénzfelesleggel.⁹⁷

Ami pedig az egyes kölcsöntőkék visszafizetésének időpontjával kapcsolatos vizsgálatot illeti, megállapítható, hogy mind a legelső nagyobbösszegű tőketörlesztésnél, a vedródi uradalom elzálogosításánál, mind később a csicsói uradaloménál a zálogösszegekből egyháziak és világiak, nagybirtokosok és köz-nemesek egyaránt részesültek, s ugyanez állapítható meg a zárgondnokság végén fennmaradt kölcsönösszegek hitelezőinek társadalmi állásának vizsgálatánál is: a vatti szervitákat, vagy a nagyszombati jezsuitákat éppúgy nem elégítették ki, mint Apponyi Lázár grófot, vagy Rhorer István királyi tanácsost, akik pedig még a zárgondnokság megszervezése előtt sürgették tőkéik visszafizetését.

Kétségtelenül megállapítható azonban az, hogy a zárgondnokság első éveiben érvényesült az egyházi eredetű kölcsönök visszafizetésére való törekvés,⁹⁸ hiszen a vedródi uradalom zálogösszegének 78,9%-át fordították egyházi személyek és intézmények kielégítésére. A csicsói uradalom elzálogosításánál ez a százalékarány csupán 6,3% volt, s tény, hogy az 1758 végén tisztázatlan adósságoknak több mint 37%-a egyházi személyekkel vagy intézményekkel szemben állott fenn.

A zárgondnokság működésének érdekes jellemzője, hogy az nemcsak az iparosok és kereskedők számláit, hanem azok tőkésített követeléseit is

⁹⁷ A XVIII. században már a pénzüsszegek kamatozatlanul való hevertetését károsnak tartják. Így rendel el a kancellária bizonyos adósságok mielőbbi kifizetését „ne . . . pecunia in cassa diutius infructuose haereat” (OL. Conc. exp. 1758. jun. 132). Ugyanebből az elgondolásból kiindulva sürgeti Meskó Ádám 1722-ben Eszterházy Pál Antal herceg gyámját, Erdődy Györgyöt, hogy az általa felajánlott 25 000 forintos kölcsönt mielőbb vegye át: ugyanis január 25-től április elsejéig nem kis kárával tartja készenlétben az összeget. (OL. Eszterházy-család hercegi ágának lt. Obligaciones M.)

⁹⁸ OL. Helytartótanácsi lt. Fasc. mensium: Litterae 542. rsz. 1752. ápr. 17. A bizottság véleménye szerint elsősorban a kegyes alapítványok, az özvegyek, árvák és szegények követeléseit kell kielégíteni. Ez ellentmond annak a felfogásnak, amit Csáky bíboros 1726. febr. 14-én Zichy Péter halálakor az adósságok tisztázásával, illetőleg a hitelezők sürgetéseivel kapcsolatban a következőképpen fejezett ki: „Azon kéne igyekezni, hogy az mostani creditorokat oly másféle creditorokkal válthatnók meg, hogy az capitalisok iránt ne nyughatatlanéatnánk, sőt dupla kárban ne esnének oly jövedelmes jószágoknak elfoglalásával mely két annyi capitalisoknak is interessét be hozza, ha felül nem haladgya. Illyen creditorok pedighlen az egyháziaknál találtathatnak.” (OL. Zichy család fasc. 46. no. 58.) Az egyházi kölcsönök stabilitására és hosszúlejáratuságára vonatkozólag ld. Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Történeti Szemle, 1958. évf. 29. l.

maradéktalanul tisztázta, noha — mint említettük — csak részben készpénzben.

Egyébként pedig — amit táblázatunkra való egyszerű rátekintés bizonyít — a visszafizetéseknel egyáltalában nem voltak tekintettel a kölcsönfelvétel időpontjára, vagyis a hitelezők kielégítési sorrendjénél valamely elvi szempontból való következetességet nem lehetett megállapítani.

*

Nem tartottuk feladatunknak, hogy Zichy Ferenc pénzgazdálkodását a zárgondnokság feloldása utáni időben vizsgálat alá vegyük: tény egyrésről azonban az, hogy kötelezvényei ebből az időből is maradtak ránk, de tény az is, hogy hatalmas építkezései, így a győri székesegyház építkezése is csak az 1760-as években indult meg. Végrendeletében csak esetleges adósságairól emlékezik meg, ám a különböző egyházi és jótékonyági célokra, alkalmazottai részére történt hagyományozásai nem szóltak jelentős összegről. Mindebből következik, hogy jövedelmeit és kiadásait 1758 után egyensúlyban tudta tartani,⁹⁹ s az az anyagi csőd, amely püspöksége első éveiben a jövedelmeit figyelmen kívül hagyó beruházásai és fényűző udvartartása, valamint az emberekben való túlzott bizodalma következtében mind a győri egyházmegye, mind a Zichy-család birtokvagyonát összeroppanással fenyegette, az uralkodó által elrendelt zárgondnokság s főként Zichy István és János kötelezettségvállalásai eredményeképpen elhárult.¹⁰⁰

⁹⁹ *Mohl Adolf*: i. m. 148, 162. l.

¹⁰⁰ E tekintetben figyelmet érdemel, hogy Zichy István, aki Csicsó zálogbirtokosa volt, 1769-ben 568 600 forint adósság hátrahagyásával halt meg, s fiai (István, Miklós és Ferenc) 1777-ben még mindig 368 270 forint adósságot osztanak fel egymás között (OL. Zichy-Ferraris család 737. sz.).

KIMUTATÁS

Zichy Ferenc kifizetetlen kötelezvényeiről a zárgondnokság életbelépésekor, s azok visszafizetésének módjáról
(Az összegek forintban és krajcárban értendők)

Sor- szám	Év	Hitelező	Összeg	Visszafizetés módja					Fennmaradt adósság 1758-ban	
				vedrődi ura- dalom	csicsói uradalom	kézpénzben	ezüst- tárgyban	elengedve	összeg	vállalta
				zálogösszegéből						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	1695	Győrújvárosi plébánia alap	3 000	—	—	3 000	—	—	—	—
2.	1702	Dolny István és Mérey Mihály (esztergomi káptalan) ...	6 000	6 000	—	—	—	—	—	—
3.	1702	Nyitrai káptalan	11 000	11 000	—	—	—	—	—	—
	1707									
4.	?	Zichy Károly adósságai:								
	?	Sembery János	18 500	—	—	—	—	—	18 500	Z. Ferenc
		Schmidegg br.	1 500	—	—	—	—	—	1 500	Z. Ferenc
5.	1737	Niezky Anna Borbála	2 000	—	—	2 000	—	—	—	—
6.	1738	Újhelyi szegényház	3 000	3 000	—	—	—	—	—	—
7.	1740	Szentgyörgyi Kerekes László	3 000	3 000	—	—	—	—	—	—
8.	1740	Stumphius Péter bécsi								
	1745	kereskedő	4 440	—	—	2 268,23	1 286	885,37	—	—
9.	1742	Kellio Ilona	4 000	—	—	4 000	—	—	—	—
10.	1742	Ambro Miklós	1 621,37	—	—	—	—	—	1 621,37	Z. István
11.	1742	Mednyánszky Miklósné,								
	1745	Pexa Júlia (különböző egyházi intézmények) ...	7 000	7 000	—	—	—	—	—	—
12.	1743	Irgalmasrend pozsonyi háza	1 500	—	—	1 500	—	—	—	—
13.	1743	Kolonich Zsigmond bíboros	15 000	15 000	—	—	—	—	—	—

14.	1743	Lajtabruecki ágostonosok ...	7 000	—	—	—	—	—	7 000	Z. János
15.	<u>1743</u> 1745	Nádasdy Boldizsárné	13 000	—	—	13 000	—	—	—	—
16.	1744	Vitalis Györgyné Sarlay Zsófia	4 000	—	—	4 000	—	—	—	—
17.	1744	Török András győrmegyei táblabíró	10 000	—	10 000	—	—	—	—	—
18.	1744	Miller Simon győrszigeti sörfőző	8 400	—	—	—	—	—	8 400	Z. István
19.	1744	Győri szeminárium	35 000	—	—	15 000	—	—	20 000	Z. Ferenc
20.	<u>1744</u> 1746	Kuhnmael Mihály bécsi aranyműves	6 254,22	—	—	5 554,22	—	700	—	—
21.	<u>1744</u> 1747	Batthyány Lajos gróf	11 000	—	—	—	—	—	11 000	Z. István
22.	<u>1744</u> 1747	Bán János Keresztély ezüstműves.....	7 094,30	—	—	6 094,30	—	1000	—	—
23.	<u>1744</u> 1748	Saiff János Mihály pozsonyi polgár.....	8 600	—	—	—	—	—	8 600	Z. István
24.	<u>1744</u> 1749	Pannonhalmi főapátság ...	10 500	—	6 000	—	—	—	4 500	Z. János
25.	1745	Viczay Jóbné (Szervitarend)	6 000	—	—	—	—	—	6 000	Z. János
26.	1745	Hugg Károly József magyaróvári adminiszt- rátor	30 000	—	30 000	—	—	—	—	—
27.	1745	Thuránszky János vedrődi udvarbíró	600	600	—	—	—	—	—	—
28.	1745	Kronegg Károly (Ferenc sógora)	3 000	—	—	—	—	—	3 000	Z. János
29.	1745	Rummer György pozsonyi kanonok	2 000	—	2 000	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
30.	1745	Sixty András óvári harmincados.....	7 500	7 500	—	—	—	—	—	—
31.	1745	Nagy Sámuelné	2 000	—	—	2 000	—	—	—	—
32.	1745	Heiss János udv. aranyműves	2 287	—	—	1 800	—	487	—	—
33.	1745 1748	Rhorer István kir tanácsos	6 500	—	—	—	—	—	6 500	Z. István
34.	1745 1748	Csáky Györgyné Ebergényi Ilona	50 000	—	—	25 000	—	—	25 000	Z. János
35.	1746	Mac-Eliott bárónd	5 000	—	—	5 000	—	—	—	—
36.	1746	Onelli grófné, Maholányi Judit	3 000	—	—	—	—	—	3 000	Z. István
37.	1746	Keve Károly vasvári kanonok	6 000	—	—	—	3 000	—	3 000	Z. István
38.	1746	Veintegl Pál mildorfi plébános	4 500	—	—	4 500	—	—	—	—
39.	1746	Püscht Bissel kapitány ...	5 000	—	—	5 000	—	—	—	—
40.	1746	Germethe Bernát	10 000	—	10 000	—	—	—	—	—
41.	1746 1747	Fabiankovics György helytartó tanácsos	17 800	—	—	17 800	—	—	—	—
42.	1746 1747	Schaffrath árvák.....	9 000	—	—	9 000	—	—	—	—
43.	1746 1748	Kondé Ignác	12 600	—	12 600	—	—	—	—	—
44.	1747	Kellio Erzsébet	4 000	—	—	4 000	—	—	—	—
45.	1747	Nagyszombati jezsuita kollégium	5 000	—	—	—	—	—	5 000	Z. János

46.	1747	Győri káptalan	3 075 $\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—	3 075 $\frac{1}{2}$	Z. János
47.	1747	Győri karmelita rendház ..	1 000	—	—	1 000	—	—	—	—
48.	1747	Fastenberg Johanna pozsonyi lakos.....	2 000	—	—	—	—	—	2 000	Z. István
49.	1747	Apponyi Lázár gróf	10 000	—	—	—	—	—	10 000	Z. János
50.	1748	Petrák Ferenc soproni polgármester	1 500	—	—	—	—	—	1 500	Z. István
51.	1749	Bringer Kandid graszpachi prefektus	3 000	—	—	3 000	—	—	—	—
52.	1749	Szily Márton szombathelyi kanonok	1 000	—	—	1 000	—	—	—	—
53.	1749	Hlavsza Vencel, Zichy grófnő udvarmestere	400	—	—	400	—	—	—	—
54.	1749	Helmayr Ferenc arany- műves	8 791,33	—	—	396,51	8 394,42	—	—	—
55.	1749	Őrsi Muray Ferenc	24 555,25	—	24 555,25	—	—	—	—	—
56.	?	Győri püspöki pénztár ...	1 900	1 900	—	—	—	—	—	—
			451 419,57	55 000	95 155,25	136 314,06	12 680,42	3 072,37	149 197,07	

И. Бакач:

К истории кредитных операций в XVIII в. в Венгрии. (Учреждение секвестрационного опекунства над Ференцом Зичи, епископом г. Дьёр. 1750—1758 гг.)

Резюме

В XVII в. среди венгерских крупных помещиков все большее значение приобретало рыночное производство. Класс землевладельцев таким образом больше уже не смог доставать денежные суммы, необходимые для содержания крепостей, наёмников, для выкупа членов семьи, захваченных турками, путём отдачи под залог или продажи своих владений, ведь в связи с возрастающей организованностью аграрного производства развитие земельных массивов как раз входило в их интересы и временная или окончательная потеря отдельных частей владения привела бы к снижению производства. Так же, как во время 30-летней войны начинается задолженность Австрийской монархии, и в Венгрии в это время становится всё более распространённым занимание займов, на что указывает и 144-я статья закона 1647 г. установлением 6%-го процентной ставки. Это, с одной стороны, преградило путь ростовщическому взиманию процентов, значит, дает возможность предполагать наличие значительных финансовых операций, с другой стороны, оказывало благоприятное воздействие на рост числа кредитных операций, так как вследствие защиты от ростовщичества могли получить кредит на приобретение имущества и те лица, которые до тех пор — на основе доходности своих земельных владений — не могли предпринять такого шага. Доказательством этому служит, что более одной четверти земельных массивов, находившихся накануне первой мировой войны на положении фидеикомиссии, находились во владении трёх семейств — Эстерхази, Сечени, Зичи —, которые приобрели почти весь комплекс своих владений в XVII в. в немалой степени с помощью кредитных операций; необходимо также констатировать, что стоимость землевладений в XVIII в. повысилась по сравнению с предыдущими временами.

Члены семейства Зичи, проживавшие в XVII в. приобретают семейные владения — такие, как владения в г. Комаром (к ним принадлежал в то время и г. Обуда), владения в гг. Лебенсентмиклош, Ведрёд, Палота, Адонь и Дивень — путем замещения различных военных и административных должностей, а также с помощью краткосрочных, различных кредитных операций. Когда в 1693 г. Иштван Зичи старший умер, — без долгов —, приобретением землевладений семейством пришел конец. Иштван младший в 1701 г. уже умер, оставив за собой 20 795 форинтов долга, а его сын Петер в 1726 г. — 313 959 форинтов.

Бесспорно, что происхождение этого долга можно находить во время освободительной борьбы, руководимой Ракоци, когда, с одной стороны, погашение возрастающих жизненных потребностей требовало все возрастающих денежных сумм, с другой стороны, вследствие военных операций доходы владений не доставлялись к владельцам. Но и после 1711 г. потребности и запросы не находят в равновесии с доходами и недоимки процентов от кредитованных займов, начисленные к капиталу, приращивают сумму долга.

Очищение долга Петра Зичи стало задачей его сыновей, Миклоша и Ференца. Но погасить долг Ференц смог лишь с помощью новых займов и к этому еще прибавлялось, что когда он получил епископство в г. Дьёр (1743 г.), вынужден был прибегать к новым займам для реконструкции и сооружения епископского дворца, а также для содержания двора. Хотя он и попробовал очистить эти займы, в конце 1749 г., воспользуясь 48 параграфом закона от 1723 г. подал просьбу к Марии Терезии об учреждении секвестрационного опекунства для проведения погашения своего полумиллионного долга. Не отказавшись просьбе, королева откомандовала из состава Совета Наместничества 5 членов в секвестрационное опекунство, которое в первую очередь составило список недоимков кредиторов, а затем сдало в аренду епископское благо и поместье в Дивене, составившее майорат семейства Зичи, а поместье в Ведрёде и Чичо — под залог. Первое занял Михай Очкай за 62 042 форинтов, а Чичо — джуродный брат епископа — Иштван Зичи за 110 000 форинтов. В задачу опекунского комитета входило, впрочем, не только проведение погашения долгов, но и оно давало разрешение на всякое строительство и инвестиции на территории поместий и к нему адресовались также жалобы крепостных данных поместий.

Хотя по планам, составленным при учреждении секвестрационного опекунства, очищение долгов было намечено провести за 13 лет, в 1758 г. 149 197 форинтов, 33%

долгов было еще непогашенным, между тем как Ференц Зичи сам нанимал епископское благо с ноября 1754 г. и некоторые долги он уже и погасил. Но в это время Иштван Зичи (занимавший в заём у наместника короля — надора — Лайоша Батьяни 70 000 форинтов) и брат его, Янош, взяли на себя обязательство выплаты этой суммы и таким образом, королевским указом от 1759 января 59 г. секвестрационное опекунство было упразднено.

Исследуя происхождение полумиллионного долга, можно установить, что он состоял главным образом из займов, занятых самым епископом, из недоимков процентов, а также из долгов перед 14 пожоньскими, 33 дьёрскими, 14 шопронскими и 17 венскими торговцами и ремесленниками. 23,5% денежных займов происходило от церковных лиц или учреждений, 24,5% — от членов класса крупных, а 20,6% от класса средних помещиков, 19,4% — от чиновников, служащих, а 12% составляли главным образом начисленные к капиталу долги перед торговцами и ремесленниками.

Секвестрационное опекунство, не смотря на то, что в то время церковные займы считались долгосрочными и таким образом с точки зрения должников более выгодными, 78,9% суммы залога от первого, отданного под залог поместья в Ведрёде передавало на погашение недоимков церковных лиц или учреждений. Впоследствии погашение долгов происходило без различия кредиторов, и таким образом 37% долга, непогашенного в конце 1758 г., осталось перед церковными лицами или учреждениями; необходимо, всё же, иметь в виду, что имелись такие займы, которые Ференц Зичи занял было у светских лиц и они стали церковными недоимками вследствие лишь завещания.

I. Bakács:

Contribution à l'histoire des opérations de crédit dans la Hongrie du XVIIIe siècle (La mise sous sequestre de Ferenc Zichy, évêque de Győr, 1750—58)

Résumé

Au cours du XVIIe siècle la production pour le marché devint successivement prédominante chez les seigneurs grands-terriens de la Hongrie. La vente ou l'engagement des propriétés foncières ne suffirent plus à se procurer les sommes nécessaires pour le maintien des forteresses, le paiement des soldats mercenaires, ni pour le rachat des membres de famille tombés prisonniers des Turcs, dès lors la classe terrienne, par suite de l'état plus organisé de la production agricole, cherchait précisément à aggrandir l'ensemble de ses biens-fonds, vu que la perte transitoire ou définitive de telle ou telle parcelle aurait entraîné la diminution de la production. Semblablement à la situation en Autriche où l'endettement commença à l'époque de la guerre de trente ans, c'est la même période qui en Hongrie assiste en général à des emprunts en argent, fait que l'article 144 de la loi 1647 indique par la stabilisation à 6% du taux d'intérêts. Cette mesure mit d'une part obstacle aux emprunts à taux usuraire — ce qui laisse à supposer l'effectuation d'importantes opérations de crédit — et avait, d'autre part un effet favorable sur la fréquence de ces mêmes opérations, étant donné que protégés contre l'usure, même ceux se trouvèrent en mesure de contracter des emprunts afin de s'acquérir des biens-fonds qui, sur la base des revenus de leurs propriétés, ne se trouvèrent pas auparavant à même de s'en charger. Le plus d'un quart de nos terres majoratées étant au seuil de la première guerre mondiale dans la possession de trois familles — les Eszterházy, les Zichy et les Széchényi — qui s'acquirent la presque-totalité de leurs domaines au XVIIe siècle non en dernier lieu en ayant recours à des crédits — témoigne nettement du phénomène susindiqué. Force nous est de constater encore qu'au XVIIIe siècle la valeur de la propriété foncière, comparée à celle d'auparavant, s'était accrue, elle aussi.

Parmi les membres de la famille Zichy ceux qui ont vécu au XVIIe siècle s'acquirent des domaines à l'aide de leurs fonctions militaires et politiques et moyennant des crédits à brève échéance plus ou moins importantes: tels les domaines de Komárom (la ville d'Óbuda lui appartient à cette époque), de Lébényszentmiklós, de Vedród, de Nagyvázasony, de Palota, d'Adony et de Divény.

Lorsqu'en 1693 István Zichy, l'aîné, venait de décéder sans laisser de dettes les acquisitions de bien-fonds de la famille touchèrent à leur fin. Cependant István cadet et son fils Péter morts en 1701, respectivement en 1726 laisserent des dettes se chiffant par 20 795 respectivement par 313 959 florins.

On ne saurait douter de ce que l'origine de ces dettes se situe à l'époque de la guerre d'indépendance de François II Rákóczi, époque où d'une part les exigences de vie augmentant successivement consommèrent des sommes de plus en plus considérables et d'autre part les événements de guerre mirent obstacle à la rentrée des revenus. Cependant même après 1711 les besoins et les exigences ne cessent de se trouver en disproportion avec les revenus et, capitalisés, les intérêts arriérés ne firent qu'accroître les montants des dettes.

L'arrangement des dettes accumulées par Péter Zichy reviendra à ses fils, Miklós et Ferenc. Cependant Ferenc, lui, n'est à même d'effectuer des remboursements qu'ayant recours à de nouveaux emprunts, à quoi vint s'ajouter que lorsqu'en 1743 il devint évêque de Győr, il se trouva obligé de contracter de nouveaux emprunts, afin de reconstruire le château épiscopal, de l'ammeubler et d'entretenir sa cour. Bien qu'il tentât de les arranger, fin 1749, tout en utilisant les possibilités lui présentées par l'article 48 de la loi 1723, pour rembourser ses dettes montées à un demi million de florins il s'adressa à la reine Marie-Thérèse la priant de mettre ses domaines sous sequestre. Satisfaisant à sa demande la reine y envoya une commission composée de cinq gardiens judiciaires, délégués du Conseil de Lieutenance, gardiens chargés d'abord de préciser les créances et donner à bail les biens de l'évêché et le domaine de Divény constituant le majorat de la famille Zichy et de mettre en gage les domaines de Vedrőd et de Csicsó. Le premier fut pris en gage par Mihály Ocskay contre une somme de 62 042 florins, alors que Csicsó fut engagé à István Zichy cousin de l'évêque, contre un montant se chiffrant par 110 000 florins. Cependant la tâche de la commission ne consistait pas uniquement à effectuer les remboursements, elle était également chargée de contrôler toute construction ayant lieu sur les domaines et de tenir compte des plaintes formulées par les paysans de ces mêmes domaines.

Les plans de remboursement prévus pour 13 ans lors de la désignation des gardiens judiciaires ne parvinrent pas à supprimer les dettes si bien qu'en 1758 les 33% des dettes principales soit 149 197 florins, existèrent encore, bien que, à partir de novembre 1754, les biens épiscopaux se trouvèrent loués par Ferenc Zichy, lui-même, qui n'était pas sans arranger certaines de ses dettes. Cependant à ce temps István Zichy (ayant contracté du palatin Lajos Batthyány un emprunt de 70 000 florins) et son frère János se chargèrent du remboursement du dit montant, dès lors le décret royal émis le 19 janvier 1759 supprima l'office des gardiens judiciaires.

En soumettant à l'examen l'origine des dettes se chiffrant par un demi million de florins on arrive à constater qu'elles se formèrent dans leur majeure partie des emprunts contractés par l'évêque lui-même, des intérêts en retard et des créances existant vis-à-vis des commerçants et industriels dont la répartition est la suivante: 14 de Pozsony, 33 de Győr, 14 de Sopron et 17 commerçants et industriels de Vienne. Les 23,5% des sommes ont été empruntées à des personnes et institutions ecclésiastiques, 24,5% à de grands propriétaires, 20,6% à des propriétaires moyens, 19,4% à des employés, alors que 12% des dettes capitalisées furent empruntées à des commerçants et industriels.

Bien que selon la conception de l'époque l'office des gardiens judiciaires estimait les emprunts de caractère ecclésiastique étant à longue échéance, dès lors plus favorable du point de vue des débiteurs, il affecta les 78,9% du montant du gage du domaine de Vedrőd, mis le premier sous gage, à l'arrangement des créances dues à des institutions et personnes ecclésiastiques. Cependant dans la suite les remboursements s'effectuèrent sans aucune distinction, dès lors à la fin de l'an 1758 les 37% des dettes non-arrangées existèrent vis-à-vis des institutions ou personnes ecclésiastiques, mais force nous est de tenir compte de ce qu'il était des dettes principales empruntées par Ferenc Zichy à des personnes laïques et qui ne devinrent créances ecclésiastiques qu'à la suite de successions.

Mucsi Ferenc:

A szociáldemokrata párt vezetőinek paktuma a Fejérváry-kormánnyal s a választójogi tömegmozgalom kibontakozása (1905 július-október)*

Az Osztrák-Magyar Monarchia dualista rendszere 1905–1906 folyamán fennállásának egyik legsúlyosabb válságát élte át. A válság a Monarchia mind a két országában végbement gazdasági-társadalmi fejlődés, a korábbi erő-egyensúlyi helyzet megbomlásának következménye volt, s nemcsak a dualista rendszer megváltoztatásának szükségességét jelezte, hanem — távlataiban — az egész Monarchia válságának lehetőségét is előrevetítette. A dualizmus válságának kialakulásában döntő szerepet játszott a magyar nagybirtokosság agrárius szárnyának a feltörekvő magyar és osztrák-magyar finánc-tőke erősödő gazdasági hatalmával és növekvő politikai befolyásával, valamint a mögöt-tük álló dinasztia katonai hatalmával való mind határozottabb szembefor-dulása; a magyar burzsoázia különböző, a finánc-tőkétől független csoportjai-nak élesedő konkurrenciaharca a magyar és osztrák finánc-tőkés csoportok ellen egyes nemzeti követelések (önálló vámterület, magyar nyelv bevezetése a magyar csapattesteknél) elérése végett; a Monarchiának mind a két államá-ban az osztrák illetve a magyar hegemonia ellen fellépő elnyomott nemzetisé-gek küzdelmének fokozódása; végül a kizsákmányolt osztályok, mindenek-előtt az ipari (és Magyarországon a mezőgazdasági) proletariátus osztályharcá-nak erősödő tendenciája is.

A társadalmi ellentéteknek ez az utóbbi csoportja az egész Monarchiában a társadalmi-politikai harcokat végső soron meghatározó, alapvető tényező volt, amelynek politikai és ideológiai tekintetben tiszta jelentkezését azonban mind a két részországban, főleg pedig Magyarországon erősen gátolta az 1848-ban megdöntött feudális társadalmi formációnak számos továbbélő és a kialakuló monopolkapitalizmus rendszerébe szerves alkotó elemként beépülő maradványa a gazdasági és a politikai életben egyaránt. A demokratizmus alapvető tényezőinek (általános választói jog, a gyülekezés és egyesülés teljes szabadsága, a teljes sajtószabadság) hiánya, a földkérdés megoldatlansága, a Monarchiában élő népek nemzeti törekvéseinek gyakran egymást keresztező iránya — mindmegannyi gátja volt az alapvető társadalmi ellentmondás: a tőke és a munka közötti antagonizmus szabad kifejlődésének. Ahhoz, hogy a proletárosztályharc a lehető legszabadabban érvényesülhessen, először arra

* A közölt tanulmány „A magyarországi munkásmozgalom az 1905–1906. évi politikai válság időszakában” című, egy esztendővel ezelőtt megvédett kandidátusi disszertáció egyik fejezte. Megragadom az alkalmat, hogy opponenseimnek, továbbá más kollégáimnak és barátaimnak köszönetet mondjak segítségükért, amelyet taná-csaikkal, bírálataikkal munkám egyes fogyatékoságainak kijavítása végett számomra nyújtottak; ezeket itt közölt munkámban már hasznosítani igyekeztem.

volt tehát szükség, s ez a munkásosztálynak elsőrendű érdeke volt, hogy ezek az akadályok elháruljanak a fejlődés útjából, hogy a Monarchiának mind a két államában érvényesítsék a demokratikus szabadságjogokat, a dinasztia katonai-feudális előjogait a minimálisra szorítsák vagy teljesen felszámolják, megtöriék a nagybirtokosság hatalmát, biztosítsák a Monarchia minden népének szabad fejlődését.

Az osztrák és a magyar uralkodó osztályoknak az új század első éveitől kezdődően éleződő ellentétei 1905-ben súlyos belpolitikai válságban robbantak ki Magyarországon, ami egyszersmind a Monarchia dualista rendszerének válsága is volt. Az agrárius nagybirtokosság és a monopolista szervezeteken kívül álló burzsoázia blokkja: az ellenzéki pártszövetség (koalíció), amelyben a vezetés — gazdasági túlsúlya következtében — az előbbi csoport kezében volt, a januári parlamenti választásokon többséget szerzett; az 1867-es kiegyezést, a dualizmus rendszerének változatlan megőrzését hirdető szabadelvű párt 30 évi kormányzás után megbukott. A győztes ellenzéki koalíció parlamenti felirat formájában közös programot dolgozott ki, amelyben a koalíció balszárnya — „nemzeti” törekvéseinek érvényesítése végett — háttérbe szorította egyes demokratikus követeléseit, míg a koalíció reakciós erői a demokratikus követelések elejtéséért cserében elfogadták az önálló vámterületet és a katonai követeléseket. Az így kialakult nacionalista blokk akadályává vált a demokratikus követelések megvalósításának, s azzal a perspektívával fenyegetett, hogy céljának elérése: a dualista rendszernek a magyar nemzeti szempontokat — hatalmi törekvéseiket — jobban respektáló átfurmálása után a néptömegek felszabadító törekvéseinek még a fennálló rendszernél is erősebb akadályává válik.

A dualizmus rendszerének változatlan megőrzését hirdető politikai csoport (Tisza és a szabadelvű párt) választási veresége után az aktív politikai küzdelmek színteréről átmenetileg visszavonult, s a kialakuló válságban a dinasztia került közvetlenül szembe a koalícióval.

Minthogy a dinasztia érdekei nem engedték meg, hogy a hadsereget, legfőbb támaszát, „nemzeti inspirációktól” vezetőtte megosszák, a király ellenezte a győztes ellenzéki koalíció kormányalakítását mindaddig, míg az le nem mond katonai követeléseiről. Ez az ellentét vezetett 1905 nyarára oda, hogy a király parlamenten kívüli kormányt nevezett ki (Fejérváry), amely a néptömegek, főleg a szervezett munkásság körében rendkívül népszerű általános választói jog eszméjének felhasználásával a „nemzeti” követelésekkel demokratikus törekvéseket szegezett szembe, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a demokratikus reformokat elutasító koalíciót katonai követeléseinek feladására bírja. A koalíció válaszul a kormány kinevezésére „nemzeti ellenállást” hirdetett, az imparlamentáris kormány rendelkezéseinek bojkottját, az adófizetés és az újoncmegajánlás megtagadását.

Magyarországon ebben az időben a néptömegek nagy része teljes politikai jogfosztottságban, rendkívül kedvezőtlen gazdasági viszonyok között élt. Jórésük a politikai életben zajló harcoktól távol, annak menetére semmiféle befolyással nem bírt, arra nem is törekedett, s ha tudott róla egyáltalán, azt „úri huncutságnak” nevezte, amelytől jobbnak tartotta, ha minél távolabb marad. Ennek ellenére bizonyos hányadukra — főként a kispolgár tömegekre, de a városi és a falusi munkásság egyes rétegeire is — a függetleni, ségi pártnak, nem utolsó sorban nacionalista demagógiája révén, volt befolyása. A (városi és falusi) munkástömegek körében azonban elsősorban-

három pártnak: a szociáldemokrata pártnak, az újjászervezett szociáldemokrata pártnak és a független szocialista pártnak volt befolyása.

A *független szocialista párt* Várkonyi István 1898-ban szétvert harcos agrárszocialista pártjának töredékeként maradt fenn a XX. század elején; befolyása főként Csongrád, Békés és Bács megye egyes községeire terjedt ki, soraiiban a századforduló után elterjedtek az „ideális anarchizmusnak” a tolsztoji világszemlélethez hasonló eszméi. Várkonyi István újabb fellépésével 1905 tavaszán a párt tevékenysége megélnékült, s ha a múlt század végi fellépésénél mérsékeltebb formában is, antifeudális, demokratikus tevékenysége ismét erősödőben volt. A párt határozottan szemben állt a koalíciós pártok által propagált nacionalista eszmékkel, magát egyértelműen internacionalista pártnak vallotta.

A Mezőfi Vilmos volt szociáldemokrata hírlapíró által 1900-ban alapított *újjászervezett szociáldemokrata párt* — a kezdeti egy-két évet leszámítva, midőn a városi munkásság körében is volt befolyása — ugyancsak a mezőgazdasági munkásság és szegényparasztság egy részére támaszkodott, fokozatosan kiterjesztve befolyását a középparaszti rétegekre is, szintén elsősorban a Viharsarok megyéiben, továbbá a Bihar megyei román szegényparasztság között. A nevében szociáldemokrata párt valójában antifeudális, demokratikus parasztpárt volt, amely a magyar nacionalista követelések elfogadása révén a függetlenségi párthoz kapcsolt — objektíve — olyan szegényparaszti és agrárproletártömegeket is, amelyek egyébként a függetlenségek számára elérhetetlenek voltak. A párt az 1905. évi parlamenti választásokon két mandátumhoz jutott: Mezőfit Szegváron, Achim Andrást Békéscsabán képviselővé választották. A kialakult belpolitikai válságban a párt két képviselője a koalíció mellett foglalt állást, amellett, hogy az általános választói jogot, mint a párt egyik sarkalatos követelését magukénak vallották és a koalíciótól annak megvalósítását sürgették.

A *szociáldemokrata párt* a század elején indult gyors fejlődésnek. Ezekben az években épültek ki az országos szakszervezeti szövetségek, terjesztette ki a párt befolyását az ország csaknem valamennyi számottevő ipari centrumára. A párt tömegeinek nagyobb része a gyáripari szakmunkásság, főként pedig a kisiparban foglalkoztatott szakképzett és nem szakképzett munkások köréből került ki; nem volt jelentékeny befolyása — ettől a mindenkori kormányok visszaszorították — a bányászok, a vasúti munkások között, jelentéktelen volt a mezőgazdasági munkásságra és szegényparasztságra gyakorolt vonzása is.

A párt marxista párt volt. Vezetői a német szociáldemokrácia ortodox centrumát tartották példaképüknek, e párt és irányzat elméleti és gyakorlati eredményeit, harci módszereit igyekeztek átültetni a magyarországi munkásmozgalomba is. A párt vezetői a két ország és párt között meglévő fejlődésbeli különbséget a demokratikus Magyarország megteremtésének célkitűzésével látták leküzdhetőnek. A demokratikus Magyarország lett volna — elképzeléseik szerint — az a terrénum, ahol a proletárosztályharc szabadon kibontakozhatik, minden gátló körülménytől mentesen a szocialista célkitűzések kerülhetnek közvetlen feladatként előtérbe.

Ennek, a demokratikus Magyarország megteremtésének útját azonban — részint dogmatikus elméleti megfontolások, részint gyakorlati opportunizmus eredményeképpen — nem helyesen választották meg. A demokratikus átalakulás legfőbb akadályát: a feudális eredetű nagybirtok-rendszert nem

támadták, felszámolását nem követelték, holott politikai tekintetben a földhöz jutó paraszti százazrek képében a demokrácia megteremtésében és megvédésében a munkásság biztos szövetségeseihez juthatott volna. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a földosztó törekvések ebben az időben nem jelentkeztek eleven, a megoldás elhalasztását nem tűrő problémaként. A nemzetiségi elnyomás ellen küzdve az országban élő nem-magyar népek teljes egyenjogúsításának a párt programjában is szereplő határozott követelésével, összekapcsolva azt a demokratikus szabadságjogokért folytatott küzdelemmel, a szociáldemokrata párt meg tudta volna nyerni a nemzetiségi dolgozó tömegeket, de még talán a nemzetiségi burzsoázia egy részét is a demokratikus Magyarország megteremtéséért indított harcában. A nemzetiségek teljes egyenjogúságának elismerésénél többet — egyes kisebb területi autonómiákra való igényeken túl („nemzetiségi vármegyék”) — a nemzetiségi mozgalmak maguk sem követeltek még.

A dualizmus válságának, a Monarchia jövőjének, ebben Magyarországnak, s a benne élő népek nemzeti törekvéseinek perspektíváit illetően a pártnak nem volt kidolgozott álláspontja. A válság idején a dualizmus megszüntetését és a két rész-állam teljes függetlenségének létrejöttét a gazdasági fejlődés nyomán bekövetkező objektív szükségességnek nevezte; megvalósulását a néptömegek demokratikus mozgalmainak támogatásával látta elérhetőnek. Ezzel kapcsolatban a koalíció nacionalista célkitűzéseit a párt helyesen leplezte le, rámutatva arra, hogy célja nem annyira a tényleges függetlenség kivívása, hanem főként osztályuralmának megerősítése Ausztriával szemben — elsősorban a katonai követelések révén, s a néptömegek felett — nemzeti demagógiája segítségével. A párt helyesen mutatott rá arra is, hogy a független Magyarországnak mint demokratikus Magyarországnak kell megvalósulnia.

A szociáldemokrata párt a demokratikus Magyarország megteremtésének főfeltételét azonban egyoldalúan az általános választói jog megvalósításában jelölte meg, s az érte folytatott küzdelemben az uralkodó osztályok egymással szemben álló csoportjainak harcát igyekezett felhasználni céljának elérésére. A magyarországi válság kezdete (1902) óta a függetlenségi pártot arra igyekezett rászorítani, hogy az önálló vámterület és a katonai követelések mellett vállalja az általános választói jog programját is. Ez a taktika az 1905. évi januári parlamenti választásokon abban nyilvánult meg, hogy a szociáldemokrata párt támogatta mindazokat a függetlenségi párti (és újpárti) képviselőket, akik az általános választói jog hívének mondták magukat. A válság során azonban a koalíció demokratikus elemei lemondtak demokratikus programpontjaik gyakorlati megvalósításáról, hogy reakciós nagbirtokosi szövetségeseikkel a „nemzeti” követelések — hatalmi törekvések — megvalósítását szorgalmazzák. A szociáldemokrata párt vezetőinek a koalíció egyes vezetőivel (Bánffy) folytatott tárgyalásai 1905 tavaszán eredménytelenül zárultak; az országban (néhány nemzetiségi képviselőt leszámítva, akikkel a szociáldemokrata pártnak nem volt kapcsolata) nem volt olyan szervezett politikai erő, amelyre a demokratikus Magyarországiért folyó küzdelemben a pártnak számíthatnia lehetett volna.

Ilyen körülmények között a párt vezetői új orientációt kerestek, s tárgyalásokba kezdtek Kristóffy Józseffel, a Fejérváry-kormány belügyminiszterével.

1. Paktum a Fejérváry-kormánnyal, szembefordulás az ellenzéki pártszövetséggel

Miután a Fejérváry-kormánynak az a szándéka meghiúsult, hogy tárgyalások útján elérje célját: rábírja az ellenzéki pártszövetséget arra, hogy elvállalja a kormányt a király diktálta feltételek alapján, s a „nemzeti ellenállásban” részvevő törvényhatóságok passzív rezisztenciáját az addig alkalmazott törvényes adminisztratív eszközökkel megtörni nem tudta, új nagyszabású manőverhez folyamodott. A kormány belügyminisztere, Kristóffy József, emlékirataiban¹ részletesen ismerteti elgondolását: demokratikus reformok, mindenekelőtt az általános választói jog ígéretével meg kell nyerni az ország demokratikus erőinek legalább egy részét, s szembe kell fordítani ezeket az erőket a koalíció „nemzeti” mozgalmával.²

1905 nyarán tárgyalások indultak a belügyminiszter és a szociáldemokrata párt vezetői között — Goldner és Garami részvételével — a kormány demokratikus reform-ígéreteinek támogatásáról. A tárgyalásokat valószínűleg Kristóffy kezdeményezte, de a szociáldemokrata párt vezetőit nem érthette váratlanul a belügyminiszter hívása. Buchinger Manó emlékirataiban előadja, hogy a pártvezetőség egyik júliusi ülésén Goldner — „nyilván Garamival való előzetes megállapodás szerint” — azt javasolta, hogy kíséreljék meg megnyerni a választójog ügyének a nemrégiben kinevezett Fejérváry-kormányt. Az ülés, folytatja Buchinger, ezt az első pillanatra különösnek látszó politikai indítványt különösebb izgalmak és szenvedélyesség nélkül tudomásul vette, s „a Fejérváry-kormánynak a választójogi reform kérdésében való közeledését” elfogadta. Buchinger visszaemlékezésében ez a nyilvánvaló ellentmondás nem oldja meg azt a kérdést, hogy ki volt a tárgyalások kezdeményezője, inkább azt bizonyítja, hogy ennek nincs is nagyobb jelentősége: mind a két fél kereste a közeledést, a politikai viszonyok fejlődése mind a két felet a tárgyalások, a paktum felé sodorták.

Goldner előadta a vezetőségnek, hogy „az illetékesekkel” folytatott tárgyalások alatt „határozott és komoly ígéreteket kaptak” a választójogi reform bevezetésére nézve. Buchinger és a pártvezetőség más tagjai biztosítékokat: az egyesülési és gyülekezési jog szabadabb kezelését, a földmunkásszövetség alapszabályainak jóváhagyását követelték. Buchinger szerint a párt a garanciákat rövidesen meg is kapta, a belügyminiszter visszavonta Tisza előző évi, a szocialista szervezkedés ellen irányuló bizalmas rendeleteit,³ határozott ígéretet tett a földmunkásszövetség alapszabályainak jóváhagyására⁴,

¹ Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Írta: Kristóffy József. Bpest. 1928. I—II. köt.

² Lásd: Kristóffy: i. m. 186. l.

³ Kristóffy emlékirataiban — kissé tetszelegve a „demokrata” szerepében — ezt az aktust így írja le: „Midőn a belügyminisztérium vezetését 1905 június 18-án átvettem, egyik legelső feladatomnak tartottam szervezett ipari munkásságunkat a politikai ktreccből kibocsájtani. *Feoltodtam őket a rendőri felügyelet alól*, és ezzel be lettek kapcsolva a magyar nemzet politikai, kulturális és gazdasági életébe. Azt hiszem, ez volt az első ügyirat, melyet a belügyminisztériumban aláírtam.” (172. l.) Valószínű, hogy ez a lépés volt a bevezetője a szociáldemokrata párt vezetőivel megkezdett tárgyalásoknak.

⁴ Ezzel kapcsolatban Kristóffy emlékirataiban megjegyzi, hogy bár belügyminisztersége első időszakában elvileg hozzájárult az alapszabályok jóváhagyásához, ezek benyújtásakor tényleges jóváhagyásuk komoly akadályokba ütközött, amelyek felnyúltak egészen a királyhoz. Maga Fejérváry is az alapszabályok jóváhagyása ellen nyilatkozott, s csak miután emiatt beadta lemondását, s Ferenc József ő mellette döntött,

Buchinger egy kéziratban levő visszaemlékezése szerint,⁵ emellett, Goldner útján 50 000 forintot juttatott a pártvezetőség számára. Buchinger megemlíti, hogy Garami és Goldner egyik, Kristóffynál lezajlott tárgyalásán a belügyminiszter módját ejtette, hogy kiadja a rendőrség egyik, a pártba beépített besúgóját is.⁶

Buchinger említett visszaemlékezésén kívül nincs bizonyítékunk arra, hogy a pártvezetőség anyagi támogatást fogadott volna el a belügyminiszter-től. Ennek ellenére nem kizárt dolog, hogy Kristóffy az említett, vagy ahhoz hasonló nagyságú összeget — esetleg korrumpálási szándékkal is⁷ — felajánlotta a pártvezetőségnek, s az ezt az összeget el is fogadta. Elfogadta, s felhasználta a maga politikai célkitűzésének: egy választójogi tömegmozgalom kibontakoztatásának támogatására, ezzel is előmozdítani vélvén legközelebbi céljának, az általános választói jognak megvalósulását. A koalíciós és az „újjászervezett” sajtónak a belügyminiszter által a szociáldemokrata párt vezetőinek személyi korrumpálására fordított százezrekről szóló szenzációt hajhászó cikkei nem tekinthetők egyebeknek hírlapi kacsáknál, amelyek a politikai ellenfél diszkreditálását célozták, s amelyeknek semmi tárgyi alapjuk sem volt.

Végeredményben nem is elsőrendű fontosságú kérdés, hogy a paktum — a belügyminiszter választójogi manőverének támogatása, méghozzá az általános választói jog tényleges megszerzésének támogatásában — milyen természetű engedmények fejében jött létre. A paktum *politikai alku* volt: Kristóffy az általános választói jog megvalósításának ígéretéért s ez ígéret gyakorlati biztosítékainak megadásáért elnyerte a szociáldemokrata párt politikai szövetségét; a szociáldemokrata párt előtt remény nyílt az általános választói jog megvalósulásának közeli lehetőségére, s a belügyminiszter taktikájának támogatása fejében több kedvezményt szerzett, amelyek a mozgalom fejlődését kedvezően befolyásolhatták.

Más kérdés, hogy a demokratikus és szocialista feladatok megoldását valóban közelebb hozta-e megvalósulásukhoz a paktum, mint ahogyan ezt a párt vezetői remélték; előbbre jutott-e általa a Magyarországon (s az egész Monarchiában) élő népek szabad, demokratikus fejlődése, megerősödött-e a munkásság szocialista mozgalma. Erre a választ a paktum alapján követett

tudta a szövetség alapszabályait jóváhagyni. (Lásd: i. m. 170. l.) 1905 őszén a vasúti munkások országos szövetségének alapszabályait is jóváhagyta a kormány, illetve a kereskedelemügyi miniszter. (Erre vonatkozóan lásd: Népszava, 1905. nov. 14.)

⁵ A Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI. Arch.) H—b—116.

⁶ Kristóffy „véletlenül” a földre ejtett egy nyugtát, amelyet a besúgó a rendőrségtől kapott havi fizetéséért adott. A besúgó Gombossy Béla volt, aki az 1880-as évek végétől a szocialista mozgalom különböző vezető posztjain tevékenykedett, többször volt a pártvezetőségnek is tagja, s ezzel egyidőben fizetett besúgója volt a rendőrségnek. (Vö. *S. Vincze Eldi: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei [1890—1896]*. Bpest. 1961. 297—298. l. — Érdekes, hogy Gombossyt a pártból hivatalosan csak 1907 tavaszán zárták ki. Lásd: Népszava, 1907. ápr. 5., 6. Pártügyek rov.)

⁷ Erre vonatkozóan Kristóffy emlékirataiban találunk egy utalást. „A szociáldemokraták könnyen kezelhetők — írta egyik, Ferenc Ferdinándhoz küldött feljegyzésében. — Hiszen anyagilag gyenge, vagyontalan elemekből állnak, ezeket pedig a hatalom mindig könnyebben veszi le lábaikról, mint a latifundiumok független urait.” Nem lehet tudni, Gombossy esetén kívül más megvesztegetések — esetleg a pártvezetőség számára felajánlott összeg esete — is állottak-e vajon a volt belügyminiszter állítása mögött; idézett szavai azonban még nem bizonyítanak emellett, hogy Garami—Goldner útján valóban sikerült korrumpálnia a párt vezetőségét. (Lásd: *Kristóffy*: i. m. II. köt. 491. l.)

politikának és e politika eredményeinek vizsgálata adja meg. Ez a vizsgálat további munkánk egyik legfontosabb feladata.

A titkos paktumot tehát — anélkül, hogy ezt írásban rögzítették volna — megkötötték. Két további kérdést kellett azonban még megoldani, mielőtt ez a nagyhorderejű politikai fordulat nyilvánosságra kerülhetett és hatni kezdett volna. Egyrészt, Kristóffynak meg kellett szereznie a király hozzájárulását a tervezett manőverhez, másrészt, a sajtóban, főként a szociáldemokrata sajtóban, megfelelően elő kellett készíteni az új politikai irányzat publikálását.⁸

Ami az első feladatot illeti, Kristóffy memorandumot intézett a királyhoz, amelyben kifejtette, hogy a „nemzeti ellenállás” révén a magyar „történelmi osztályok” nagy része szemben áll a koronával, s a királynak, hatalma fenntartása érdekében, új társadalmi osztályok és rétegek támogatását kell megnyernie. Olyan eszközre van ehhez szükség, írta Kristóffy, amely alkalmas a „történelmi osztályok” ellenállásának megtörésére s egyben a dinasztia hatalmi törekvései számára új és stabil alapot is teremt. Ez az eszköz az általános titkos választói jog. Az általános választói jog — fejtegette Kristóffy — kizorítaná a parlamentből a koronával szemben álló osztályokat, s olyan új összetételű parlamentet teremtene, amely „a katonai és közjogi kérdésekre ügyet sem vetve, hosszú időre szóló berendezkedés mellett, kizárólag a maga szociális feladatainak megoldásával foglalkoznék”. Az általános választói jog révén a korona új szövetségeseire tenne szert — folytatta Kristóffy —, akik örökre hálásak lennének a koronának azért, hogy politikai jogokhoz juttatta őket. A szocialisták — mert elsősorban őket, a mögöttük álló tömegeket érintené a reform — a parlamentbe jutva sokat veszítenének forradalmiságukból: „a legjogosultabb politikai törekvés is forradalmi eszközökhöz nyúl, ha erőnek erejével kirekesztik a parlamentből, míg ellenben a legforradalimbibb törekvés is törvényes fegyverekkel él, ha a parlament kapui megnyíltak előtte”. S itt Kristóffy külföldi példákra, az angol, francia, a német szociáldemokrácia békés parlamenti küzdelmeire utalt, Bernsteint és Millerand-t idézte, s Bebel híres „honvédő” nyilatkozatát. Az általános választói jog az adott válság gyors felszámolását is elősegítené: amint ez a program valamely hivatalos formában elhangzik a parlamentben, „megmozdítaná a holpontra jutott politikai helyzetet”, választóvízként hatna a politikai pártokra: a közjogi alapon álló pártok átformálódásának, kialakulna egy nagy konzervatív s vele szemben egy haladó párt, amelyek nem a 67 és 48 harcát folytatnák, hanem új, társadalmi küzdelmek korszakát nyitnák meg. Ezzel automatikusan lekerülnének a napirendről a katonai kérdések elleni állásfoglalások is; a hadsereg fejlesztését még a szocialisták sem elleneznék különösebben, mint ezt a külföldi példák is bizonyítják.

Kristóffy a továbbiakban emlékeztet arra, hogy „a szociális elégedetlenségnek s a kitörésre váró forrongásnak” az általános választói jog bevezetése

⁸ Ami a tárgyalások kezdetét illeti, feltételezhető, hogy azok már július elején megindultak, nem sokkal azután, hogy a koalíció visszautasította Fejérváry felszólítását a kormányalakítást illetően. Kristóffy emlékirataiban elmondja, hogy Rudnay Béla, a budapesti rendőrfőkapitány jelentést tett neki arról, hogy egy szocialista küldöttség akarja őt felkeresni, a pécsi munkásokon esett sérelmeket kívánja felpanaszolni s egyben az általános választói jogot is követelni szándékozza. „Ebben a zivatáros időben nem ártana valami mézes madzagot a szájukon keresztül húzni” — tanácsolta Rudnay (186. l.). Ez után kerülhetett sor a tárgyalásokra Garamival és Goldnerrel, majd a királyhoz intézett manifesztum felterjesztésére. A memorandum július közepén, nem korábban, mint 12-e kerülhetett a király elé; Fejérváry vitte magával az Ischlben nyaraló Ferenc Józsefhez.

természetes levezető csatornája lenne, annál is inkább, mivel a megnövekedett munkástömegek éppen ezen a téren követelik politikai jogaikat, amit ha időben le nem vezetnek, „rövid idő alatt egy munkás-szociális forrongásban fog kitörni”.

A belügyminiszter megjegyezte, hogy a polgári társadalom egész rétegei, köztük neves tudósok és művészek is, az általános választói jog megalkotását immár halaszthatatlan feladatnak tartják.

Végezetül kitért arra a leggyakoribb ellenvetésre, amely szerint az általános választói jog bevezetése a nemzetiségek túlsúlyát, a magyarság politikai hegemoniájának elvesztését eredményezné. Ez a félelem indokolatlan, írta Kristóffy, hiszen ha a választójogot a 20. életévüket betöltött, írni-olvasni tudó férfiak kapják meg, a magyarság részvétele a jelenlegi 56,2%-ról 61,5%-ra emelkednék (24 éves korhatár esetén: 61,4%), tehát az eredmény a jelenleginél is jobb lenne.⁹

Fejérváry magával vitte a memorandumot az Ischlben nyaraló Ferenc Józsefhez, aki véleményezésre kiadta az ugyancsak ott időző Lukács Lászlónak is. Lukács helyeselte a memorandumban foglaltakat, s Ferenc József az ő meghallgatása után úgy döntött, hogy hozzájárul az általános választói jog eszméjének felvetéséhez. Kikötötte azonban, hogy Kristóffy csupán mint magánvéleményét proklamálja az általános választói jogot. A király ezzel az óvatossággal az általános választói jognak csak a kísérleti léggömb szerepét szánta — ismeri el maga Kristóffy is,¹⁰ vagyis a belügyminiszter elgondolásának pusztán taktikai jellege nyilvánvalóvá válik; a király azt csupán mint a „lázadó mágnások” letérésére alkalmas eszközt fogadta el, anélkül azonban, hogy annak tényleges megvalósításáért kezességet vállalt volna.

Miután Fejérváry visszaérkezett a király óvatos engedélyével, Kristóffy, mint írja, „rögtön üzent a szocialistáknak. Most már jöhetnek.”¹¹

Fejérváry július 15-én érkezett Budapestre, ezután indulhattak meg ismét a tárgyalások a belügyminiszter és a szociáldemokrata párt vezetői között. Megállapodásra kellett jutniuk a paktum publikálásának módjára és a publikálás hírlapi előkészítésére vonatkozóan.

A Népszavában pontosan nyomon lehet követni a szociáldemokrata párt politikai orientációjának megváltozását. Július elejétől kezdve a Népszava cikkei egyre élesebb hangot használtak a koalíció ellen. A Népszava egyik július elején közölt cikkében világosan a kormány tudomására hozta, hogy nem támogatja a koalíció „nemzeti ellenállását”. „A nép . . . a kisujját sem mozdítja a nemzeti követelésekért . . . — írta a Népszava —, csendesesen folytatja megszokott életmódját.”¹² Arra azonban gondja lesz, fűzte hozzá, hogy a koalícióval betartassa ígéretét. A Vezérlőbizottságnak a kormány Intő Szózatával szemben hozott határozatát kommentálva a Népszava arról írt, hogy a koalíció megkerülte a népnek adandó választ: nem nyilatkozott az általános választói jog bevezetéséről. „Ezzel a válasszal a koalíció még adósunk és őszintén megvalljuk, nem leszünk türelmes hitelezők” — írta a Népszava július 19-én.¹³

Világosan és egyértelműen a paktum szellemét tükrözték a lap írásai a július 23-i számtól kezdődően. Ebben a (vasárnapi) számban jelent meg a

⁹ Idézi: *Kristóffy*: i. m. 187—195. l.

¹⁰ Uo. 197—198. l.

¹¹ Uo. 197. l.

¹² *Népszava*, 1905. júl. 2. A passzív ellenállás.

¹³ A válasz.

pártvezetőség felhívása a munkássághoz, amelyben július 30-ra népgyűlésre hívta őket. „A munkásságra vár az a feladat — hangzott többek között a felhívás —, hogy erős kézzel belenyúljon a mai válság forgatagába és annak zürzavarából kiformalja azt, ami az egész nép számára hasznos lesz.” Ugyanennek a számnak a vezércikke nyíltan szembehelyezkedett a koalíció „nemzeti” programjával. „Ennek mi ellene vagyunk és követeljük az ellenzéki program komolyabb, becsületesebb és igazán hasznos részének megvalósítását, a nemzeti követeléseknek pedig alkalmasabb időre való halasztását.” A lap szerkesztőségi cikkben is ugyanezzel a témával foglalkozott. „Nem fenyegetésképpen kiáltjuk világgá — olvashatjuk a cikkben —, hogy a koalíció csalfa viselkedésével eljátszotta minden türelmünket, hanem egyenesen bejelentettük, hogy *készen állunk a cselekvésre*. Bizony teljesen készen. Sarkall is bennünket nemcsak pártunk programja, hanem *az ország késégbefejtően visszás állapota*.” Komoly akcióra van szükség az ország, a nép érdekében. A koalíció „nemzeti ellenállása” csak a kormány bosszantására alkalmas, az ország problémáit meg nem oldja. Csak *egy* hasznos akció lehetséges a koalíció előtt: az általános titkos választói jog törvénybe iktatása.

Július 25-én a Népszava vezércikke ismét a koalíció elleni harcra tüzelt. A „nemzeti” ügy bajnokai elárulták követeléseiket, becsapták a népet — olvashatjuk a cikkben —, ezért a népnek kötelessége, hogy tétlenségét félretéve, harcot indítson saját jogaiért. „Elszántan, határozottan, mindenre készen induljunk most harcba az egész országban. A »nemzetért« eleget folyt már a szó. Tetteket lássunk most a népért!”

Ugyanaznap a Népszava feltűnő helyen és módon foglalkozott a pécsi bányászsztrájk eseményeivel is. Tipográfiaiilag, tartalmilag egyaránt nagy súlyt kaptak a bányászsztrájk újabb eseményei, amelyek azonban — horderejüket tekintve — elmaradnak a két-három héttel korábbi események, mindezekelőtt a kilakoltatások mögött. Július 26-án a lap ugyanazon a helyen ismét hangsúlyozottan foglalkozott a sztrájkjal, a rendőrség önkényével stb.

A lap július 27-i száma, a Szemle rovatban, a következő közleményt publikálta: „*A munkásmozgalom elleni hatósági visszaélések*, mint ez lapunknak legutóbbi számaiból is látható, ismét *szaporodnak*. Budapest szervezett munkásainak képviselői a pártvezetőséggel egyetemben elhatározták, hogy *a belügyminisztertől orvoslást követelnek*. E célból kiküldtek egy nagyobb bizottságot, mely a holnapi (azaz július 27-i — M. F.) kihallgatások napján memorandumot fog átnyújtani a belügyminiszternek s nyilatkozatra fogja kényszeríteni.”

A belügyminiszter választójogi nyilatkozatát ugyanebben a számban egy cikk volt hivatva előkészíteni. A cikk azokkal a „halott ígéretekkel” foglalkozott, amelyeket Kristóffy és a koalíció egyes vezetői már évekkorábban a választójogra és más demokratikus reformok megvalósítására nézve tettek. Első helyen idézte Kristóffynak egy 1903 nyarán tett nyilatkozatát, amelyben Kristóffy a választói jog széleskörű reformját megvalósításra megérett politikai feladatnak nevezte.¹⁴ A nyilatkozathoz még hozzáfűzte: „Kristóffy úr akkor és bizonyára ma is fenntartja azon álláspontját, hogy a népképviselőt a »legszélesebb« alapra kell helyezni. Ez a legszélesebb alap — az általános választói jog. Tehát — folytatta a Népszava —, Kristóffy József, a jelenlegi

¹⁴ „A mai politikai és gazdasági helyzetnek sok tekintetben az az oka, hogy a képviselőre érett néprétegek ki vannak szorítva a parlamentből. *Ezért vagyok híve az általános választói jog kiterjesztésének, a legszélesebb alapon*, lehetőleg úgy, hogy aki csak valamelyes közterhet visel, az választói joggal bírjon.” (Jövendő, 1903. jún. 7.).

belügyminiszter híve az általános választói jognak, hiszen a nép köztelhervisése — óriási, s ezért megilleti őt az általános választói jog, még olyan gutgesinnt patrióta szerint is, mint a jelenlegi belügyminiszter.”

A cikk a továbbiakban idézte Justh Gyulának, Barabás Bélának és Kaas Ivornak egy-egy korábbi, ugyancsak az általános választói jog megvalósítását helyeslő megnyilatkozását.

A nép felszólítja most ezeket a politikai vezetőket, — folytatódik a cikk —, hogy teljesítsék ígéreteiket. „Igazán kíváncsiak vagyunk, melyek lesznek az újabb érvek, amelyeket a koalíció fel fog hozni az általános választói jog ellen, mert a régieket, mint alaptalanokat, agyonütötték már a koalíció vezérférfiai.”

„Vigyázzanak, uraim! — olvashatjuk a cikk befejező részében. — Az ígért-halottakat nem azért ássuk ki a sírból, hogy újra eltemessük, hanem hogy feltámasszuk őket.”

Előkészítve állt tehát minden, s a szocialisták most már valóban mehetek a belügyminiszterhez, hogy elhangozhassék az a nyilatkozat, amelytől Kristóffy a válság gyors megoldását, a párt vezetői pedig az általános választói jog közeli megvalósulását remélték.

Július 27-én délután öt órakor a szociáldemokrata párt vezetőiből és a budapesti bizalmiakból összeállított 50 tagú küldöttség megjelent a belügyminisztérium nagytermében, ahol Kristóffy fogadta őket. A küldöttség szónoka, Bokányi Dezső előadta, hogy a munkásság anyagi helyzetének romlása, továbbá a hatalom túlkapásai, amelyek a pécsi bányászstrájk alkalmával is nyilvánvalókká váltak, tűrhetetlen helyzetet teremtettek. Felszólította a belügyminisztert, hogy hathatós intézkedésekkel akadályozza meg a hatósági retorziók megismétlődésének lehetőségeit, majd hangsúlyozta, hogy a munkásság jogfosztottságát igazán csak az egyesülési és gyülekezési jog törvényes szabályozása, mindenekelőtt pedig az általános választói jog megteremtése szüntetheti meg.¹⁵

Kristóffy válaszában kijelentette, hogy az előadott panaszok, sérelmek és kívánságok „sok tekintetben jogosultsággal bírnak, és a kormány jóakarátú figyelmére és megszívlelésére érdemesek”, majd rátérve a küldöttség szónoka által érintett főkérdésre, az általános titkos választói joggal kapcsolatban, annak előrebocsátásával, hogy véleményét mint magánszemély kívánja elmondani, kifejtette, hogy ő mindig rokonszenvezett a munkások olyan mozgalmival, amelyek „ezt a társadalmi réteget” a többi mellé felemelni kívánták, feltéve, hogy azok törvényes keretek között mozogtak. Éppen ezért megértéssel kísérte a munkásság választójogi törekvéseit is. Emellett, hangsúlyozta Kristóffy, az általános választói jog hívévé teszi őt az ország jelenlegi állapota is: az évek óta dúló közjogi harcok a nemzet energiáit elpocsékolják, s tovább növelik az alsóbb néposztályok nyomorát és elégedetlenségét.

„Énbennem, tisztelt munkásbarátaim — folytatta a belügyminiszter —, hosszas tépelődés és megfontolás után leszűrődött az a meggyőződés, hogy az országnak ezen a rettenetes helyzetén csak egy intenzív szociális és gazdasági politikával lehet segíteni („Igaz!” „Úgy van!”), mert csak egy ilyen politika képes egyrészt megszüntetni a mélyreható nagy társadalmi elégedetlenséget, másrészt kiküszöbölni közéletünkben a pusztító közjogi harcokat, amelyek együttvéve államszervezetünk normális funkcióját megzavarják. (Helyeslés.)

¹⁵ Népszava. 1905. júl. 28. Az általános titkos választói jog az előtérben.

Ez a regeneráló szociális és gazdasági politika pedig nézetem szerint nem félreendszabályok, hanem *csakis az általános, titkos választói jogon felépült parlamenti reform útján érvényesülhet („Ugy van!”), mert csak ily mélyreható, gyökeres reform nyúthatja meg a parlament kapuit azok részére, akik törvényhozói működésüket nem az áldatlan közjogi harcokban, hanem a nemzeti munka szervezetében fogják keresni.”* (Helyeslés. Egy hang: „Meggzúntetni a nemzeti demagógiát!”)

Kristóffy ezután ismét hangsúlyozta, hogy véleménye csak „az egyéni nézet jellegével bír”, minthogy a törvényhozásban nem áll módjában nézeteiért helytállni. Befejezésül arra kérte a küldöttség tagjait, hogy „alkotmányos törekvésekben és küzdelmeikben őrizték meg higgadtságukat és józanságukat”, „hagyjanak fel a bérharcokkal”, amelyek „a gazdasági társadalomban csak felesleges visszahatást szülnek”.¹⁶

Kristóffy nyilatkozata óriási visszhangot váltott ki; hatására megkezdődött a politikai frontok tisztázódása, bár ez a folyamat korántsem ért el olyan fokot, mint amilyenre a belügyminiszter nyilatkozatának megtételekor számított. Ebben nyilván nem kis szerepe volt annak a körülménynek, hogy nyilatkozatát mint magánszemély tette; így az általános választói jog melletti kiállításának nem volt kellő súlya, s kezdeményezését nem éppen jogtalanul politikai manővernek lehetett minősíteni.

A koalíció lapjai valóban komédiának tartották a nyilatkozatot, s értéket igyekeztek leszállítani a megszeppent koalíciós képviselők előtt. Bizonyos zavart mégis okozott az általános választói jog ilyenfajta exponálása; a koalíció Vezérlő Bizottságának egyes tagjai: Bánffy Dezső, Vázsonyi Vilmos és Ugron Gábor az általános választói jog eszméjét magukénak vallották, s igyekeztek rábírní a koalíciót arra, hogy vállalják bátran az általános választói jog programját, szilárdítsák meg választási győzelmüket azzal, hogy új rétegeket kapcsolnak be az alkotmányos életbe.

A nézeteltérések azonban az adott beszédeken illetve nyilatkozatokon túl nem mélyültek tovább; az általános választói jog gondolatának ellenzői sikerrel állították meg a koalíció egységének pillanatnyi megingását. Ebben különösen nagy szerepe volt az Apponyi köré csoportosult reakciós nagybir-tokosi szárnynak. Apponyi egyik beszédében ennek a szárnynak politikai irányvonalát az általános választói jog Kristóffy-féle proklamálásával szemben — frappánsan — így fogalmazta meg: „Mi a népet az alkotmány sáncaiba akarjuk bevinni, de nem az alkotmány romjaiba.”¹⁷

A koalícióban mutatkozó ellentétek áthidalására augusztus 11-re összehívták a Vezérlő Bizottság ülését, amely kimondta, hogy a koalíció mint olyan sohasem tett az általános választó jogra ígéretet; a koalíciót alkotó egyes pártok a saját programjukkal indultak a választási küzdelembe, szövetkezősük az alkotmány védelmét volt hivatva biztosítani. A koalíciót alkotó pártok közül csak a függetlenségi és az újpárt hirdették — biztosítékok mellett — az általános választói jog programját, a többi pártok nem. Többséget azonban a koalíció csak együttesen ért el. Tehát — hangoztatta a határozat — a koalíció nem vehette programjába, amit a májusban elfogadott Felirat fejezett ki, az általános választói jog követelését, de mindegyik párt fenntartotta magának azt a jogot, hogy ilyen irányú programját, ha többségre jut, megvalósítsa.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Apponyi beszéde Sopronban, 1905. aug. 21. Idézi *Kristóffy*: i. m. 200. l.

A határozat kimondta még, hogy tiltakozik az általános választói jognak a nemzeti követelésekkel való szembe állítása ellen, s azzal vádolta a kormányt, hogy „e nagy reformeszmét” csupán taktikai eszközül kívánja felhasználni „az alkotmányvédő akció és erőteljes nemzeti törekvés megbénítására”.¹⁸

A koalíció állásfoglalásához hasonlóan a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata párt is elítélőleg nyilatkozott Kristóffy választójogi manőveréről. A július 27-i küldöttségjárás — írta a Szabad Szó — „előre kicsinált komédia volt”, s — a Mezőfire jellemző nagyzólással hozzátette: — csak az újjászervezett szociáldemokrata párt határozott állásfoglalásán mulott, hogy Kristóffynak s a „jakabokány bandának” (értsd: a szociáldemokrata párt vezetőinek) nem sikerült a népet a választói jog ígérete révén szembefordítani a koalícióval.¹⁹

A párt bizalmi férfiai július 30-án értekezletet tartottak, amelyen megvitatták a párt álláspontját a Kristóffy-féle nyilatkozattal kapcsolatban. Az értekezlet Kiáltvánnyal fordult az újjászervezett szociáldemokrata párt tagjaihoz, amelyben a belügyminiszter nyilatkozatát demagógiának minősítette és kijelentette, hogy az újjászervezett szociáldemokrata párt a koalícióval szövetségben a függetlenségi küzdelmet támogatja. „Habár sajnálkozva látjuk a mostani áldatlan közjogi küzdelmeket — hangzik többek között a kiáltvány —, habár nem egy sokkal fontosabb követelését tudjuk a népnek, mint amilyen — a magyar vezényszó: mégis a küzdelem mai stádiumában a *proletárság helye is inkább az egyesült ellenzék mellett van, mint ellene*, mert ma már tisztán arról van szó, van-e Magyarországnak joga sorsát önállóan intézni, vagy egyszerűen hűbérese marad Ausztriának. Véleményeltérés abban nem lehet, hogy az alkotmány sáncain kívül hagyott proletárságnak is érdeke az, hogy Magyarország önálló és független legyen. Mert csak önálló államban, amely külhatalomtól nem függ: küzdheti ki a nép jogát, jobblétét, mert csak független államban lehet a munkálkodó nép szava és akarata döntő tényező.” Az értekezlet „figyelmezteti az elvtársakat, hogy magukat a mostani törvénytelen és alkotmányellenes kormány javára a *küzdő egyesült ellenzék ellen felhasználni ne engedjék*, hanem az osztályharc talapzatán állva, minden polgári párttól függetlenül küzdjenek a gazdaságilag önálló, politikailag független Magyarországnak megvalósuló általános szavazati jog közeli és az egész elnyomott milliónyi munkálkodó nép szociáldemokratikus megváltásának végcéljáért.”²⁰

Ez a Kiáltvány egyenes folytatása volt annak a politikai irányvonalnak, amelyet az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt a Fejérváry-kormány kinevezésekor elfoglalt. Ennek a pozíciónak az objektív szerepe az volt, hogy a pártot követő paraszti-szegényparaszti tömegeket a koalícióhoz kapcsolja, nacionalista és szociális demagógiával az ellenzék társadalmi támaszává tegye. A kiáltvány szövegében fellelhető ellentmondások ebből a helyzetből következtek. A párt, például, arra szólította fel tagjait, hogy „minden polgári párttól függetlenül küzdjenek” az általános választói jogért, de ugyanakkor „magukat . . . a küzdő egyesült ellenzék ellen felhasználni ne engedjék”, sőt határozottan kijelentette, hogy „a proletárságnak helye . . . inkább az egyesült

¹⁸ A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1905. évben. (A továbbiakban: Szociálistikus munkásmozgalmak.) Bpest, 1906. 45—47. l.

¹⁹ Szabad Szó, 1905. aug. 3. Szélhámos szövetség.

²⁰ Szabad Szó, 1905. aug. 3.

ellenzék mellett van, mint ellene". Ugyanígy összeférhetetlen az „önálló és független Magyarország” követelése a koalíciós pártok támogatásával, hiszen ezek „nemzeti programja” messzire elmaradt a tényleges függetlenség követelésétől, s a magyarországi nem-magyar népek nemzeti elnyomatásának megszüntetését fel sem említi.

A pártnak ez az ellentmondásokkal tarkított politikai irányvonala a politikai válság egész ideje alatt jellemzője maradt az „újjászervezettek pártjának”. A párt csatlakozása a koalíció politikai tömbjéhez kényszerítette arra a párt vezetőit, hogy — még ellentmondások árán is — tömegeik megtartása érdekében vállalják ezt a szerepet, a valóságban lemondva saját, a koalíció programjánál akár nemzeti, akár társadalmi vonatkozásban többet elérni kívánó követelésein.

Kezdetben egyes magyarországi munkáscsoportok és az osztrák szociáldemokraták is Kristóffy manővere ellen foglaltak állást. „Őszintén bevalljuk — írta például A Sütőmunkás —²¹ hogy mi Kristóffy belügyminiszter úr demokráciájában nem igen hiszünk. Kissé nagyon új nekünk a dolog és homályos eredetű. Egész jelentősége és értéke abban van, hogy a napi politika áradataiba dobta az általános választói jog kérdését, és ezzel biztosította, hogy rövid időn belül meg kell a kérdést oldani. Meg abban, hogy fenséges módon lefőzte a kétszínű ellenzékét, és nyílt színvallásra kényszerítette.”

A Kristóffyval kötött paktum ellen foglalt állást Groszmann Miksa, a pártvezetőség tagja is, aki ekkor a váci fogházban töltötte politikai büntetését.²² Groszmann kételkedett a választójogi reformígéret őszinteségében, Kristóffy nyilatkozatát manővernek minősítette, ami csak arra jó, hogy a Habsburg-házat kisegítse a bajból; továbbá az ország demokratikus átalakításának feladatát inkább a 48-as és függetlenségi párthoz való közeledéstől, semmint az imparlamentáris kormánnyal kötött szövetségtől vélte elérhetőnek. A fogházból küldött üzenetei és levelei azonban a pártvezetőség többi tagjáról hatástalanul peregték le, szembenállása a párt akkori politikájával nem okozott semmiféle fennakadást.²³

Az Osztrák Szociáldemokrata Párt központi lapja, az Arbeiter Zeitung is elítélőleg foglalkozott a Kristóffy-nyilatkozattal. A lap kifejtette, hogy a Fejérváry-kormány „politikai hatalma egyenlő a semmivel”, és így a magyar szociáldemokraták nem követelhetek tőle semmit sem. A belügyminiszter nyilatkozatát — írta — „a magyar munkások bizonyára nem veszik túlságosan komolyan . . . Bizonyára nem hagyják magukat egy oly úrtól becsapni, akinek a választói jog szükségessége éppen arra jó, hogy egy kellemetlen helyzetben még nagyobb zavart csináljon vele, és a magánvallomás komédiáját bizonyára értéke szerint becsülik meg.” A cikk a nyilatkozat célját abban

²¹ Uo. 1905. aug. 9.

²² Groszmannt egy 1902. nov. 30-i négyülési beszéde miatt királlysértés vádjával ítélték tíz hónapi államfogházra. A beszédet lásd: *Groszmann Miksa — Bokányi Dezső — Weltner Jakab*: Civillista, katonaság, kivándorlás. Három beszéd. Bpest. (1902). Kivonatossan közli: *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* (MMTVD). 3. köt. Bpest. 1955. 97—99. l. Groszmann a büntetés kitöltését 1905. máj. 15-én kezdte meg. (Lásd: *Népszava*, 1905. máj. 16.)

²³ Groszmann levelei nem maradtak fenn; Garaminak több válaszlevelét a Párt-történeti Intézet Archivuma őrzi. A levelek betekintést engednek a pártvezetőségnek főként 1906 elején folytatott politikájába. (Nagyobb részüket idézi: MMTVD. 3. köt. 428—432. l.) Groszmann ellenvetéseit Buchinger idézett emlékirataiban találjuk; 149—154. l.

jelölte meg, hogy „szóra kényszerítse a koalíciót”. A befejező rész azt hangsúlyozta, hogy Kristóffy „a Bécsnek kellemetlen közjogi kérdéseken” nem tud „túltenni” az általános választói jog ígéretével, minthogy a választói joggal megerősödött nép „sem Ausztriában, sem Magyarországon nem fog kitérni a közjogi kérdések elől, nem fogja azokat a dinasztia kényelméért összetapasztani (verkleistern), hanem megoldja a kérdést, és felépíti az életképes államot a Lajtán innen is, túl is”.²⁴

A lapnak egy későbbi cikke²⁵ is arról írt, hogy Kristóffy a magyar politikai válságban demagóg szerepet játszik, s azt a félelmet igyekszik kamatoztatni, amely a koalícióba tömörült reakciót az általános választói jog pusztá hallátára is eltölti. „Talán még megérjük a komédia csúcspontjául — olvashatjuk a továbbiakban —, hogy az általános választói jog Bécs számára fejős tehénné válik . . . A koalíció lemond a vezényleti nyelvről és a korona elejti cserében a választói reformot”. Erre azonban aligha lesz lehetősége — írta a lap befejezésül —, mert „az olyan népmozgalom tüzeivel, amely most Magyarországon megindult, nem lehet büntetlenül játszani és remélhető, hogy a magyar munkások a bécsi udvari politikusok lelkesedését az általános választói jogért a maga értékére fogják leszállítani”.

Garami tanúsága szerint²⁶ is az Arbeiter Zeitung kezdetben „igen zavartan viselkedett”, s neki kellett felutaznia Bécsbe és meggyőznie Adlert a magyarországi szociáldemokrata pártvezetőség taktikájának helyességéről. „Az Arbeiter Zeitung azóta teljes erejével mellénk állt, úgyszintén az egész német, sőt francia pártsajtó is.”²⁷

Nem ismerjük Garami érveit, amelyeket Adler aggodalmaival szembehelyezett, s amelyek segítségével sikerült meggyőznie az osztrák szociáldemokrata vezetőjét a magyarországi szociáldemokrata pártvezetőség taktikájának helyességéről. Adler s az osztrák szociáldemokraták azonban mindvégig bizonyos fenntartással támogatták a paktumot, s gyakran hangoztatták, hogy a dinasztia választójogi ígérete csupán taktikai célokat szolgál: a koronával szembefordult parlamenti többség letörését, s amennyiben a koalíció lemondana „nemzeti követeléseiről”, Bécs elejtené a reformot.²⁸

²⁴ Arbeiter Zeitung, 1905. júl. 29. Der Minister als Privatmann.

²⁵ Arbeiter Zeitung, 1905. aug. 17. Die Koalition gegen das Wahlrecht.

²⁶ Lásd Garami levelét Groszmannhoz, 1906. jan. 14. PI. Arch. Révész gyűjt. (A XV. 1/1902/2.) Közli: MMTVD. 3. köt. 428—430. l.

²⁷ Adleréhez, illetve az Arbeiter Zeitungéhoz hasonló pozíciót foglaltak el kezdetben általában az osztrák szociáldemokrata párt vezetői. Buchinger közülük Ellenbogen nevét említi meg, aki — mint egyébként Groszmann is — a magyarországi szociáldemokrata párt új taktikáját azért tartotta károsnak, mert, mint mondotta, ezzel a párt csak azt éri el, hogy Ferenc Józsefet „kirántja abból a csávából,” amelybe az ellenzéki pártokkal való ellentétei következtében jutott. (Lásd *Buchinger*: i. m. 150. l.) Ezt bizonyítja a bécsi Volkstribüne egyik cikke is, amely a Kristóffy-nyilatkozatot kommentálva arról írt, hogy „nem lett volna szabad ezt a minisztert a munkásoknak felkeresniük, de ha megtették, nem lett volna szabad a választójog kérdésével előhozakodni”. Kristóffy ugyanis az általános választói jog kérdését „nemcsak a függetlenségi párttal szemben akarja kijátszani, de a munkásokat is balekeknek akarja vele megfogni”. (Volkstribüne, 1905. aug. 3. Idézi a Szabad Szó, 1905. aug. 10.)

²⁸ Az Arbeiter Zeitung szeptemberi, sőt októberi számaiban is több cikk azt bizonygatta, hogy a korona azonnal lemond az általános választói jog programjáról, mihelyt a koalíció kikapcsolja programjából a „nemzeti követeléseket”. Lásd: Arbeiter Zeitung, 1905. szept. 3. Die „Cäsaristische” Politik, szept. 10. Ungarns Konfliktperiode, szept. 21. Eine Audienz, okt. 15. Und wir in Oesterreich weiter Parias? stb.

A magyarországi szociáldemokrata párt vezetőinek taktikája a Népszava cikkeiből s a korabeli gyakori népgyűlések anyagaiból eléggé egyértelműen bontakozik ki. A Népszava a belügyminiszter nyilatkozatát követő napon vezércikkben foglalkozott Kristóffy-nak a választójog dolgában tett kijelentésével, s azokat egy *választójogi tömegmozgalom kiindulópontjaként* üdvözölte. A lap visszautasította Kristóffy nyilatkozatának záró gondolatát, amely a munkásság sztrájkharcának károosságát hangsúlyozta, mondván, hogy a belügyminiszter lehetetlent követel, a nyilatkozat lényegéről szólva viszont megállapította, hogy „annak nagy haszna van”, mert „tisztázta a helyzetet”. A nyilatkozat — írta a Népszava — megállapította, hogy „a mai válság igenis megoldható úgy, ahogy mi javasoltuk”, hogy „az általános választói jog megvalósításának nincs akadálya és orvoslást hozna”.²⁹ A belügyminiszter nyilatkozata — írta más helyütt a lap — nyilvánvalóvá tette, hogy az általános választói jog megvalósítható, sőt, a hírek szerint *Kristóffy javaslatát törvénytervezet formájában is benyújtja a parlament legközelebbi ülészakán*. „Nagyot fordult ezzel a politikai helyzet: eddig azért támadtuk a koalíciót, mert nem volt hajlandó harcolni a választói jogért, most azért kell támadnunk, mert meg akarja azt akadályozni.”³⁰

A július 30-án megtartott városligeti népgyűlésen Bokányi Dezső egy újabb mozzanatot is megemlített, ami az Arbeiter Zeitung cikkeinek hatására utal. Bokányi felszólította a szervezett munkásságot, hogy mindent tegyen meg a választójogi tömegmozgalom kibontakoztatása érdekében, nehogy az általános választói jog belügyminiszteri ígérete alku tárgya lehessen a korona és a koalíció között, ügyelni kell arra, hogy megakadályozzák a választói jog „elpaklizását”.

Az elfogadott határozati javaslat hangsúlyozta, hogy a politikai válság egyetlen megoldásának az általános választói jog megalkotását tekinti. Bár elismeri a katonai követelések jogosságát — folytatódott a javaslat —, azokat a válság megoldására alkalmatlanoknak tartja, minthogy nem áll mögöttük elég erő. Az ellenzéki pártoknak is érdekük tehát, hogy megvalósuljon az általános választói jog, mivel segítségével követeléseik mögé tudják sorakoztatni a nép millióit. Mint a belügyminiszter nyilatkozatából nyilvánvalóvá vált, az általános választói jog megvalósításának nincs akadálya. Ezért a népgyűlés felszólítja a koalíció vezetőit, hogy a katonai követelések kikapcsolásával alkítsanak kormányt az általános választói jog programjával. Ha megtagadnák ezt a követelést, a szervezett munkásság „*kész a legmesszebbmenő, legülesebb fegyverekkel vívott küzdelemre a nép eme legszentebb, legegységesebb jogáért*”. Tudatában van annak, fejeződött be a határozati javaslat, hogy amennyiben a koalíció árulása révén sor kerülne erre a harcra, szükség lesz az egész munkálkodó nép áldozatkész küzdelmére, s kijelenti, hogy készen áll erre a küzdelemre.³¹

Egy könyvomatoss³² tudósítása szerint a párt vezetősége már másnapi ülésén úgy döntött, hogy nagy, országos kampányt indít az általános választói

²⁹ Népszava, 1905. júl. 28. Válasszon a koalíció. Vezércikk, illetve Hagyjunk fel a bérharcokkal. Szemle rov.

³⁰ Népszava, 1905. aug. 1. A nép akarata.

³¹ Népszava, 1905. aug. 1. Bokányi beszédét és a gyűlés határozatát a párt röplap formájában is terjesztette. (Lásd: Szociálistikus munkásmozgalmak, 1905. 45. l.)

³² Híradó, 1905. júl. 31. Valószínű, hogy a párt kiadása; ehhez hasonló kiadványt a párt 1917-ben indított útra ismét. Az 1905-ben kiadott Híradónak csupán két száma

jogért. A vezetőségi ülés határozatot hozott arról, hogy rövidesen két röpiratot ad ki, amelyekben „kifejti a munkásság előtt a jelenlegi helyzetet s precizírozza a párt álláspontját úgy a koalícióval, mint a kormánnyal szemben”. A vezetőségi ülésen úgy határoztak, hogy a megindítandó választójogi kampány során — augusztus hó folyamán — nem kevesebb mint 250 népgyűlést rendeznek az ország minden részében, a falvakban pedig értekezleteket. Emellett Budapesten az egyes szakmák külön is tartanak választójogi gyűléseket. Budapesten augusztus 13-ra „országos népgyűlést” terveztek, amelyen részt vesznek az ország különböző helyeiről a szociáldemokrata munkásság küldöttei, hogy ott meghatározzák a választójogi harc további teendőit s azokat ország-szerte egyöntetűen hajtsák végre.

A pártvezetőségi ülés határozatának megfelelően megindult a választójogi népgyűlések szervezése országszerte. A budapesti népgyűlést követő vasárnap, augusztus 6-án népgyűlések voltak Pozsonyban és Szolnokon, Kőszegen és Miskolcon, Gyöngyösön és Désen, Apatinban és Hartán, s az ország sok más községében. A Népszava nap mint nap felhívásokat, vezércikkeket közölt az általános választói jogról s lelkes hangú beszámolókat a már megtartott választójogi népgyűlésekről, felvonulásokról.

A lap augusztus 8-i számának vezércikke igyekezett tisztázni, „precizírozni” a párt álláspontját a két szembenálló politikai erővel: a kormánnyal és a koalícióval szemben.³³ A cikk kifejtette, hogy a szociáldemokrata párt nem áll egyik küzdő fél mellett sem. „Akciónk az általános választói jog mellett folyik, és folyik mindenki ellen, aki ez ellen fordul.” „*Mi . . . nem a kormánnytól, hanem a koalíciótól követeljük a választói jogot. De . . . rámutattunk és mindenkor rá fogunk mutatni arra az immár eltagadhatatlan valóságra, hogy a kormány — a király tudtával — nemcsak hogy nem ellenzi, de sőt akarja ennek a nagy és országmentő reformnak a megvalósítását.* Amikor a kormány részén becsületes törekvést látunk, ezt tartozunk elismerni, valamint a koalíció egyes sötét zugaiból megnyilatkozó elvtagadást kötelesek vagyunk kipellengérezni.” Az általános választói jog megvalósításáért a koalíció mellett akarunk küzdelembe menni — olvashatjuk a cikk befejező részében —, ha a koalíció akarja, de ellene, „ha a nép fundamentális jogát bármiféle ürügy alatt is elárulja”.

Mint már láttuk, a koalíció Vezérlő Bizottsága augusztus 11-én tartott ülésén lényegében elutasította az általános választói jog programját, átengedve az egyes pártoknak a szabad állásfoglalás jogát. A szociáldemokrata párt vezetősége már másnap röplapot jelentetett meg, amelyben rendkívül szenvedélyes hangon támadta a koalíció vezetőségét.

„Egyetlen akadály van ma az általános titkos választói jog létrejöttének: a koalíció — olvashatjuk a röplapban. — Eddig tagadta ezt, most már maga is beismeri. Pokolba tehát vele! S pokolba mindenkivel, aki a nép útjába áll! Mindenkivel! . . . Jogfosztottak! A koalíciós urak választ adtak már a népnek. Most a népen a sor a válaszádsra. Talpra!”³⁴

A szociáldemokrata párt taktikáját az augusztus 13-án tartott országos értekezleten Garami fejtette ki. A félnapos tanácskozáson résztvettek a buda-

került eddig elő, ezekből azonban egészen bizonyosan nem lehet megállapítani a kiadót; tény, hogy kizárólag a szociáldemokrata párt- és szakmai mozgalom kérdéseiről közöl tudósításokat. (Lásd: PI. Archívuma.)

³³ Népszava, 1905. aug. 8. Legyen világosság.

³⁴ Népszava, 1905. aug. 12. Szociálistikus munkásmozgalmak, 1905. 47—48. l.

pesti bizalmi férfiak mellett a vidéki szociáldemokrata pártszervezetek küldöttei is (127 község és a nagyobb városok képviselőiben)³⁵. A belügyminiszter választójogi nyilatkozata — mondotta Garami — nyílt színvallásra kényszerítette a koalíciót, s a koalíció elutasította a nép követelését. Elutasította, de rávaszul: úgy, hogy az egyes pártok számára nyitva hagyta az ajtót az általános választói jog pusztá hirdetésére. Most tehát az a feladat, folytatta Garami Ernő, hogy nyilatkozatra bírjuk az egyes pártokat, az egyes képviselőket az általános választói jog dolgában. Jelszónk legyen: „Az általános választói jog elfogadása nélkül nem lesz gyűlés Magyarországon.” *Az általános választói jog hangsúlyozása fontos — mondta Garami —, ha ui. a koalíciónak sikerülne egy szűkreszabott választójogi reformot alkotnia, akkor az általános választói jog ügye hosszú időre eltemetődne Magyarországon. Beszéde befejező részében Garami bejelentette, hogyszeptember 15-én benyújtják a parlamentben az általános választói jog törvénytervezetét, s erre az időre „kell kicsúcsosodnia mozgalmunknak” is. „Rendkívüli országos pártgyűlést hívunk egybe, s lehet, hogy itt komolyan (szó) lesz az általános sztrájkról is. Addig ezt a kérdést országoszte meg kell vitatni. *Az általános választói jogot most elérhetjük, s ez elegendő ok arra, hogy a küzdelemben minden erőnket megfeszítsük.*”³⁶*

Az értekezlet egyhangúan elfogadta a pártvezetőség előterjesztését, s nagy választójogi tömegmozgalom kibontakoztatása mellett döntött. Délután a vidéki küldöttek és a budapesti munkásság nagy tömege, mintegy 30.000 ember a Bazilika mögötti térségről kiindulva tüntető menetben végigvonult az Andrassy-úton, a Nagykörúton, a mai Rákóczi-úton, s így jutott el a gyűlés színhelyére, a Tattersallba. Bokányi Dezső, a gyűlés szónoka éles szavakkal bírálta a koalíció vezérlő bizottságának augusztus 11-i határozatát, majd kimutatta, hogy a koalíció programjában: a parlament tavasszal elfogadott feliratában a koalíció egyes pártjainak sok régi, demokratikus követelése nem szerepel, hogy egyoldalúan az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló „nemzeti követeléseket” állították előtérbe. Magyarországon az általános választói jog bevezetése megszüntetné a nemzeti demagógia lehetőségét, tisztázná a társadalmi frontokat, s a szociáldemokrata pártnak érdeke, hogy a nemzeti demagógia helyébe a tényleges osztályellentétek kerüljenek — mondta befejezésül Bokányi.

A gyűlésen elfogadott határozati javaslat a koalíció Vezérlő Bizottságának augusztus 11-i határozatáról — többek között — megállapította, hogy annak indokolása hazug, mert egy törvényjavaslat elfogadásánál nem lényeges az, hogy ki nyújtotta azt be, sem az, hogy a koalíció mint koalíció nem kötelezte magát az általános választói jog megvalósítására, ha a koalíciót alkotó egyes pártok mellette foglaltak állást. Emellett a határozat felszólította a koalíció egyes pártjait, hogy nyilatkozzanak az általános választói jog felől, a kormányt pedig arra hívta fel, hogy „a képviselőház első ülésén” terjessze be az erre vonatkozó törvényjavaslatot, vagy amennyiben nem tenné meg, felszólítja azokat a képviselőket, akik az általános választói jog hívének mondták magukat, hogy terjesszenek ők ilyen szellemű törvényjavaslatot a képviselőház első ülése (szeptember 15.) elé.

A határozati javaslat felolvasása után a vidéki küldöttek szólaltak fel, s közülük többen is rendkívül radikális hangot ütöttek meg, kijelentvén, hogy

³⁵ Az értekezletre hívó röplapokat lásd: Pl. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1(1905/65—1; I. 1/1905/VIII/36—1.

³⁶ Népszava, 1905. aug. 15. Az országos népgyűlés. Az értekezlet.

„a legvégső fegyvertől sem riadnak vissza az általános választói jog kiküzdésében”; „ha kell, meghalnak a szabadságért”.

A népgyűlés a betervezett határozati javaslatot egyhangúan elfogadta.³⁷

A Népszava a népgyűlés napján közölt vezércikkében, majd a következő napokban gyors egymásutánban több cikkében azt bizonyította, hogy — a koalíció vádjaival szemben — a szociáldemokrata pártnak az a követelése, hogy a koalíció kapcsolja ki programjából a katonai követeléseket, nem „nemzetellenes” követelés, ellenkezőleg, a tényleges nemzeti függetlenségi törekvések számára teremt szilárd bázist, amennyiben a néptömegek támogatásának megszerzését teszi lehetővé a koalíció számára — az általános választói jog megvalósítása révén.³⁸

A Népszavának egy 1906 elején megjelent számában a párt vezetői visszatértek az 1905 augusztusában kialakított párttaktikára, azt bizonyítva, hogy a Fejérváry-kormány támogatásával a szociáldemokrata párt arra törekedett, hogy — a választójogi reformterv megvalósulása révén — a hatalom a demokratikus pártok kezébe kerüljön. A Fejérváry-kormány támogatása egyben súlyos nyomásként nehezedett a koalíció egyes pártjaira, s főként a függetlenségi és 48-as pártot demokratikus reformprogramjának előtérbe állítására sarkallta. Ez a körülmény viszont elősegítette a nemzeti törekvések realisabb felvetésének lehetőségét is, „döntés elé vitte” „azt a természetes fejlődési menetet, mely a monarchia két államának elkülönülésére vezet”. „A gazdasági fejlődés ezt az eredményt különösen Magyarország *uralkodó osztályának érdekei* szempontjából teszi kívánatossá — folytatta a lap —, de ez az osztály csak úgy érheti el célját, ha küzdelmében a nép tömegére támaszkodhatik. A nép pedig erre a szerepre csak úgy hajlandó, ha egyenrangú állampolgári jogokat nyer, *elsősorban az egyenlő és titkos választói jogot*.” S ehhez még hozzátette: „Ezek a szempontok vezetnek és vezettek a lezajlott harcok alatt, ezek a szempontok és nem személyes ígéretek (itt nyilván a Kristóffyval való kapcsolatokra, utal — M. F.) támogatják a szociáldemokrata párt harcait, és ezek a szempontok el nem enyészhetnek, mert *reális társadalomfejlődési szükségzerűségén alapulnak*.”³⁹

*

Az idézett dokumentumokból elég világosan kirajzolódik a szociáldemokrata párt taktikai irányvonala. Mint az előzőekben már láttuk, a koalícióba tömörült pártokban a demokratikus tendenciákkal szemben mindjobban a nacionalizmus kerekedett felül, s e pártok az adott feltételek között az ország demokratikus átalakításának feladatát vagy egyáltalán nem vállalták, vagy csak másodlagosnak tekintették. Így a szociáldemokrata párt számára nem nyílt lehetőség arra, hogy akár a függetlenségi párttal, akár a Bánffy-féle Újpárttal kísérletet tegyen az általános választói jog megvalósításáért. (A parlament kevésszámú nemzetiségi képviselőjével való szövetséget a párt vezetői, mint láttuk, doktriner szempontoktól vezettetve utasították vissza.) A koalíciós pártokra gyakorolt *tömegnyomás* lehetett volna az az eszköz, amelynek alkalmazásától remélni lehetett a demokratizálás, illetve az általános

³⁷ Uo.

³⁸ Népszava, 1905. aug. 13. A kormány vagy a koalíció. A lap augusztus 15-i, majd augusztus 17-i száma is Kossuth Lajostól és Széchenyi Istvántól vett idézetekkel igyekezett bizonyítani a követett taktika helyességét.

³⁹ Népszava, 1906. jan. 25. A kormány reformtervei.

nos választói jog megvalósítását. Ennek hatékonyságát azonban hátrányosan befolyásolta az a körülmény, hogy a szociáldemokrata pártnak nem volt elég tömegereje és nem voltak megfelelő parlamenten kívüli szövetségesei sem, amelyekre követeléseinek megvalósítása érdekében eredményesen támaszkodhatott volna.

Ilyen körülmények között kötöttek paktumot a párt vezetői az imparlamentáris, a Habsburg-dinasztia militarista érdekeit képviselő kormánnyal. A párt vezetői úgy látták, hogy a kormány választójogi manővere elegendő súllyal nehezedik majd a koalíció pártjaira, elősegíti a demokratikus tendenciák megerősödését, s a szervezett munkásság választójogi tömegharca mellett elegendő erőt képvisel ahhoz, hogy tető alá kerüljön az általános választói jog. Az általános választói jog megvalósítását a paktum révén közelinek látták; arra számítottak, hogy Kristóffy a parlament szeptember 15-i ülésén beteszti az általános választói jog törvénytervezetét, s a választójogi tömegmozgalmat is úgy időzítették, hogy erre az időre kulmináljon, s nem véletlenül tervezték szeptember 15-re a budapesti munkásság választójogi tömegtüntetését sem.

A párt vezetői tisztában voltak azzal — erre Garami és Bokányi egyaránt felhívták a figyelmet, s az Arbeiter Zeitung-nak gyakran visszatérő motívuma volt —, hogy a Fejérváry-kormány taktikai célokból „dobta be a politika forgatagába” az általános választói jog eszméjét, s amennyiben sikerül vele „megpuhítania” a koalíciót, azonnal lemond róla, s a titkos paktum érvényét veszti. A megindított választójogi tömegmozgalom amellet, hogy a koalíciót kívánta a választójogi reform felé vinni, ennek az eshetőségnek is csökkenteni akarta az esélyeit. S hogy az aggodalmak nem voltak alaptalanok, arra az osztrák reakció szeptember elején kibontakozó ellenakciója, Gautsch osztrák miniszterelnök fellépése az általános választói jog ellen súlyos bizonyíték volt . . .

Ennek ellenére a szociáldemokrata párt taktikáját több szempontból is tévesnek, elhibázottnak kell tekintenünk. Miért volt káros mind gyakorlati-politikai, mind elvi-morális szempontból a kormánnyal kötött paktum illetve a kormány támogatásának politikája (mert hiszen a titkos paktumról igen keveseknek volt tudomása)?

Mindenekelőtt szegezzük le, hogy *nem azért*, amiért az 50-es évek első felének marxista irodalma elmarasztalta. Eszerint ui. a szociáldemokrata párt 1905—1906-ban követett taktikájának legfőbb hibája az volt, hogy nem használta ki azt a lehetőséget, amelyet a „forradalmi helyzet” nyújtott; hagyta, hogy a forradalom erői céltalanul elkallódjanak, vagy éppen „elárulta a forradalmat”.⁴⁰ Az 1905—1906. évi magyar-

⁴⁰ Ezek a nézetek elsősorban Révai József Ady-tanulmányaiból (*Révai József: Irodalmi tanulmányok*. Bpest, Szikra. 1950), továbbá Szántó Bélának a magyar munkásmozgalom első világháború előtti történetével foglalkozó munkájából (*Szántó Béla: A magyar munkásmozgalom 1914-ig*. 2. kiad. Bpest. 1947) kerültek a felszabadulás utáni marxista értékelésekre s ezek révén általánosan elterjedtekké váltak. Az első orosz forradalom és a magyar munkásmozgalom (Bpest. 1956) című könyvemben magam is ezeknek a nézeteknek adtam hangot. Ezeknek, a személyi kultusz időszakában, azzal összefüggésben kialakult nézeteknek alapja a szociáldemokrácia akkori voluntarista, ahisztórikus értékelése volt, amely a szociáldemokrata pártokat, mint az uralkodó osztályoknak a munkásmozgalmába épített ügynökségét fogta fel. Az SzKP XX. kongresszusa utáni tisztuló ideológiai-politikai légkörben — lassan bár, de — megindult e nézetek revidálása történeti irodalmunkban is. Andics Erzsébet pártfőiskolai előadásának 1956.

országi válságnak ez a felfogása eltúlozta az uralkodó osztályok közötti ellentétek súlyát, horderejét, túlbecsülte az országban ezidőben lezajlott munkás- és szegényparaszti mozgalmak erejét, lendületét. A tények elemzése, a politikai élet, a munkásmozgalom eseményeinek objektív mérlegelése azonban azt mutatja, hogy a kétségkívül jelentékeny számú és erejű tömegmozgalmak ellenére olyan jellegű elégedetlenség, forrongás a néptömegek körében nem volt tapasztalható, amely forradalmi tettekre készítette volna őket, mint ahogyan az uralkodó osztályok kibontakozó válsága sem osztályuralmuk fenntartásának krízise volt. Másképpen szólva: *Magyarországon 1905—1906 folyamán nem bontakozott ki forradalmi helyzet*, nem alakultak ki olyan társadalmi-politikai viszonyok, amelyek között a fennálló rendszer megdöntésére mozgósítani, ellene a dolgozó tömegeket döntő harcba vinni a forradalmi pártoknak elsőrendű kötelességük.

A demokratikus átalakulás feladatai 1905—1906-ban nem vetődtek felszínre egyforma élességgel; a politikai válság a magyar uralkodó osztályok nemzeti mezben jelentkező hatalmi törekvéseit helyezte a küzdelmek középpontjába, továbbá a demokratikus szabadságjogok megteremtésének égető szükségességét dokumentálta. Az ország demokratikus átalakításának egyik legfőbb feladata: az agrárkérdés megoldása nem jelentkezett azzal az erővel, amely azonnali és forradalmi megoldását elkerülhetetlenné tette volna; a magyarországi elnyomott nemzetiségek nemzeti-felszabadító küzdelme sem jutott még arra a fokra, hogy forradalmi megoldása napirenden levő feladatként jelentkezhetett volna.

Az adott helyzetben a demokratikus szabadságjogok megvalósításáért indított harc volt az a mozzanat, amely a néptömegek előtt is világos feladatként a társadalmi haladás ügyét a leginkább előmozdíthatta: a demokratikus szabadságjogok kivívása egyben a dualizmus felszámolása, s az országban élő valamennyi nép nemzeti törekvései számára is kedvezőbb alapot teremthetett. A politikai válság során előtérbe került másik kérdés: a magyar uralkodó osztályok „nemzeti követeléseinek” megvalósulása elsősorban a reakciós magyar uralkodó osztályok megerősödését, s ennek következtében a magyar és nem-magyar néptömegek fokozottabb elnyomatását, a demokratikus szabadságjogok háttérbe szorításának lehetőségét ígérte.

Ezek a körülmények mentesítik a szociáldemokrata pártot az említett túlzó értékelések, mondhatnánk: vádak alól. Nem mentik fel azonban a követett taktika szigorú bírálata alól, amelynek eredményeként megállapítható, hogy a Kristóffyval kötött paktum alapján kialakított politikájuk révén objektíve támogatást nyújtottak a Habsburg-dinasztiának.

évi kiadása már csupán „mélyreható politikai válságról” emlékezik meg. Hasonlóképpen „politikai válság kialakulásáról” olvashatunk A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig című, 1957-ben megjelent pártoktatási tananyagban is, amelynek vonatkozó része az én munkám volt. (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára. Bpest. 1957/58. 84—98. l.). Ezt követően a Történelemtanítás című folyóirat 1958. évi I. számában igyekeztem kifejezni felfogásomat az 1905—1906. évi politikai válságról, s bizonyítani is, miért volt helytelen azt forradalmi válságként értékelni. A tudományos szocializmus és a munkásmozgalom története című egyetemi jegyzet I/2. kötete (Bpest. 1960/61) a fentiekhez hasonlóan elveti a forradalmi helyzet koncepcióját, s politikai válságról ír (123—136. l.). Mindezek a munkák azonban még sok tekintetben őrzik a régi szemléletet, nem érvényesítik következetesen alapján helyes koncepciójukat; különösen a szociáldemokrata pártvezetőség értékelése viseli magán a régi szemlélet eléggé vastkos nyomait.

Mint láttuk, a magyar uralkodó osztályok és a korona közti konfliktus, a dualizmus válsága formálisan a katonai kérdések miatt robbant ki; az ellenzéki pártok a katonai létszámemelési javaslatokat, amelyek a Monarchia nagyhatalmi állását s egyben az osztrák militarizmust voltak hivatva megerősíteni, arra igyekeztek felhasználni, hogy megadásukért cserében bizonyos nemzeti vívmányokat csikarjanak ki. A dinasztia ezzel demokratikus jogok, az általános választói jog megvalósítását szegezte szembe. A szociáldemokrata párt tehát, midőn a dinasztia érdekeit képviselő kormány segítségét igénybe vette az általános választói jogért folyó küzdelmében, egyben az osztrák militarizmust, a Habsburg-dinasztia érdekeit is támogatta, legalább is az adott válság leküzdésében.

Ebből a helyzetből az a logikus következtetés folyik, hogy tehát a pártnak az ellenzéki polgári pártokat kellett volna támogatnia a Habsburg-militarizmus elleni harcukban. Csakhogy e pártok csupán az *osztrák* militarizmus, s nem mindenfajta militarizmus ellen küzdöttek; a bécsi szoldateszkát a maguk „nemzeti” militarista követeléseivel kívánták felcserélni, s emellett ellene voltak azon demokratikus reformok megvalósításának is, amelyekre pedig a dinasztia — még ha taktikai megfontolásokból is — ígéretet tett.⁴¹ A koalíció támogatása tehát nem jöhetett számításba.

A kormány támogatása viszont másrészt káros volt a mozgalomra annyiban is, hogy — éppen a maga gyakorlata révén — reformista nézetek terjedésének nyitott utat, s olyan illúziókat keltett, mintha a munkásosztály forradalmi céljai az uralkodó osztályokkal, vagy éppen a koronával kötött szövetkezések révén elérhetők volnának. Károkat okozott a mozgalomnak ez a politika, mert elvonta a figyelmet a forradalmi feladatokról, nem ösztönzött arra, hogy keresék-kutassák a mozgalom előtt álló feladatok forradalmi megoldásának útjait-módjait.

A szociáldemokrata párt vezetői a legsúlyosabb hibát mégsem most, a paktum megkötésével követték el. A munkásosztály szervezése mellett, amelyet nagy eréllyel, s ezért eredménnyel folytattak, nem fordítottak gondot a szegényparaszti-ágrárproletár tömegek szervezésére, s elhanyagolták az országban élő nemzetiségek megnyerését is demokratikus célkitűzéseik támogatásához. Ennek részben a párt vezetőinek reformizmusából, részben elméleti megfontolásokból eredő okaira már utaltunk. E szövetségesekkel megerősödve a szervezett ipari munkásság hatalmas erőt képviselhetett volna, amely nem kereste volna polgári hatalmi csoportok szövetségét demokratikus célkitűzéseinek valóra váltásához.

Az ország demokratizálásának ez a legfontosabb politikai feltétele — a munkásság és a többi dolgozó osztályok szövetsége — azonban nem volt meg,

⁴¹ Buchingernek az a magyarázata, hogy a paktum fejében a szervezett munkásság — képviselői útján — beleszólhatott volna a növekvő katonai terhek elosztásába, hogy elérhette volna, hogy megfelelő adóreform útján abból a vagyonos osztályok is jobban kivegyék részüket, abból a feltételezésből indul ki, hogy a párt és a dinasztia továbbra is szövetségi viszonyban maradnak, s a szociáldemokrácia mintegy szállítója lesz a militarizmus terheit fizetni képes gazdag polgároknak, ahelyett, hogy erélyesen küzdene mindenfajta militarizmus, mindenfajta háborús készülődés ellen. Rendkívül szűklátókörű reformista politikai elképzelés ez, amely gyakorlatilag a „birodalmi politika” támogatását is vállalja „osztályharcos” alapon! Ez mint vívmány természetesen elfogadhatatlan lett volna egy forradalmi párt számára. Ez a szempont azonban a korabeli megnyilatkozásokban seholsem került elő, feltehető tehát, hogy Buchinger utólagos magyarázatáról van szó. (Lásd: i. m. 154—155. l.)

s a szervezett munkásság viszonylag nem nagy táborára támaszkodó pártvezetőség — saját előző hibái folytán is — az elé az alternatíva elé került, hogy vagy kívül marad a küzdelmeken s megkísérli az addig olyannyira hiányzó demokratikus szövetségi politika kiépítését s majdan így megerősödve veszi fel a küzdelmet az ország demokratizálásáért, vagy pedig aktívan bekapcsolódik a politikai válság küzdelmeibe s az uralkodó osztályok közötti ellentéteket megkísérli felhasználni az általános választói jog kicsikarására. Az utóbbi természetesen nem zárta ki, hogy a párt vezetői lépéseket tegyenek a demokratikus szövetségi politika kialakítására, mint ahogyan feltételezte, hogy — megőrizve a párt szabad politikai cselekvését — ne kössék le magukat valamely polgári politikai erő mellé, ne váljanak annak segédcapatává.

A szociáldemokrata párt vezetői az utóbbi megoldást választották, azonban — mint erre később a párt baloldali ellenzéke rámutatott — nem tudták megőrizni a párt „semlegességét” a kormánnyal szemben. Ellenkezőleg, titkos paktumok révén a szervezett munkásság tömegeit — objektíve — a Habsburg-dinasztia hatalmi céljainak szolgálatába állították.

Végző összegezeként megállapíthatjuk, hogy ez a taktika nemcsak a kormány támogatását jelentette, hanem állásfoglalást is a „nemzeti” reakció ellen, a demokratikus szabadságjogokért. Ebben a tekintetben — de csak ebben — a szociáldemokrata párt taktikája tartalmazott a haladás ügyét elősegítő mozzanatokat is. A kormánnyal kötött *paktum*, a Habsburg-dinasztia támogatásának vállalása azonban a reformizmus káros jelentkezése volt.

2. *Gautsch osztrák miniszterelnök akciója és a Fejérváry-kormány lemondása*

A Fejérváry-kormány, miután meggyőződött arról, hogy az általános választói jog eszméjét hatásosan fel tudja használni a koalíció ellen, de csak abban az esetben, ha azt kormányprogramként hirdeti meg, s megvalósításához — a parlamenti keretek között — új párt szervezését kísérel meg, a királynál e kormányprogram elfogadását kezdte szorgalmazni.

A kormánynak e törekvései azonban a király környezetében nehézségekbe ütköztek. Gautsch báró, osztrák miniszterelnök határozottan a magyar választójogi reformmal szemben lépett fel, — azzal az indokolással, hogy az általános választói jog bevezetése Magyarországon szükségszerűen maga után vonná ausztriai megvalósítását is, ez pedig teljesen felborítaná az osztrák parlament amúgy is rendkívül labilis egyensúlyát. Ez a körülmény a Monarchia mind a két országában „általános felforduláshoz” vezetne, s megingatná nagyhatalmi állását. Ferenc József, aki Kristóffy választójogi tervezetét mint a politikai válság megoldásának módszerét csak kényszeredetten s a belügyminiszter magánvéleményeként, „kísérleti léggömbként” fogadta el, Gautsch fellépésére megingott.

Kristóffy újabb memorandumot terjesztett a király elé, amelyben részletesen kifejtette az általános választói jog bevezetésének módját s várható effektusát. A memorandum három fontosabb gyakorlati intézkedést sorolt fel, mint a koalíció letörésére alkalmas eszközöket. Mindenekelőtt az általános választói jognak kormányprogramként való bejelentéséhez kérte a király hozzájárulását — a parlament ülésének megnyitásakor, szeptember 15-én.

Az általános választói jognak kormányprogramként való bejelentése, hangsúlyozta Kristóffy, lehetőséget teremt arra, hogy a koalícióval szemben új politikai csoportosulás jöjjön létre az általános választói jog és más demokratikus reformok alapján. Erre nézve már most vannak biztató jelek, írta a belügyminiszter; a bomladozó szabadelvű pártban egy kisebb csoport „reformpárt” néven az általános választói jog programjával kezd szerveződni.

A parlament üléseit decemberig elhalasztva, s ez idő alatt kidolgozva az általános választói jog programját, azt a parlament elé kell terjeszteni, folytatta Kristóffy. Ha a koalíció visszautasítaná az általános választói jogot, akkor, felosztatva a parlamentet, 1906 tavaszán újabb választásokat kell tartani. A választásokra a kormány már megerősödött párttal indulna; a reformpárt széles, demokratikus programmal lépne a választók elé, amelyhez az önálló vámterület követelését is hozzácsatolná; „a nagy tömeg pedig (s Kristóffy itt nyilvánvalóan a szociáldemokratákra gondolt) a gyűlölet és elkeseredés legélesebb fegyvereit fogja harcba vinni azok ellen, akik az általános választói jogot leszavazták”. A választásokon lehetséges, hogy „a tömegek terrorisztikus asszisztenciája kedvezően dönti el a harcot”.

Ha mégis a koalíció kerülne ki győztesen a választásokból, az általános választói jog bevezetésére a királynak még mindig rendelkezésére áll az oktroj, ami a király számára kevésbé kockázatos lépés, mint lehetne az esetleg szükségessé váló abszolút kormányzás.⁴²

Fejérváry és Kristóffy a memorandummal Bécsbe utaztak, ahol a király megbízta őket, hogy folytassanak közvetlen tárgyalásokat Gautsch miniszterelnökkel az általános választói joggal kapcsolatban. A tárgyalásokon Gautsch azt követelte, hogy a magyar kormány mellőzze választójogi programjából az általános jelzöt, s kösse némi vagyoni cenzushoz is a választói jogot. Kristóffy cinikusan azt bizonygatta, hogy választójogi tervezete tulajdonképpen sem nem általános, sem nem egyenlő, s az általános jelzöt „inkább csak a tömeghatás szempontjából” használja, hogy „könnyebben lenyomhassa a vezényszó-jelszót”. A betöltött 24. év és az írni-olvasni tudás, bizonygatta Kristóffy, olyan súlyos korlátai az általános és egyenlő választói jognak, hogy javaslata egy és egynegyed millió férfit kizárna a választói jogból. Emellett a tervezet visszaszorítaná a dinasztia jelenlegi fő ellenfeleit: a nagybirtokos-arisztokráciát és a „sovén zsidóságot” (ez nyilván a magyar középburzsoázia különböző csoportjainak összefoglaló jelzése kívánt lenni), az egy-két holdas kisgazdákat tenné meg a korona biztos támaszaivá, ami pedig a szocialistákat illeti, hangsúlyozta a belügyminiszter, javaslatát antiszocialistának lehet tekinteni, mert csak a kormány hozzájárulásával számíthatnak arra, hogy egy-két mandátumhoz jussanak.

Gautsch ezek után még több joggal megismételte kívánságát: álljon el a magyar kormány attól, hogy az „általános” jelzöt használja reformtervezetéhez. Kívánságát még azzal is motiválta, hogy az általános választói jog ausztriai bevezetése, ami az általános választói jog magyarországi bevezetésének feltétlen következménye lesz, a dualizmus átalakításának szükségességét követeli majd meg, ez pedig esetleg a Monarchia széthullását eredményezheti. Ez volt egyébként — minden valószínűség szerint — a legfőbb érv, amellyel Ferenc Józsefnél a reform ellenzői hatást tudtak elérni.

⁴² A memorandumot lásd *Kristóffy*: i. m. 204—207. l.

A tárgyalásokról a magyar miniszterelnök és a belügyminiszter jelentést készítettek a királynak, amelyben az általános választói jog rovására újabb kisebb engedményeket tettek az általános választói jog ellenzőinek (a vagyoni cenzus elismerése olyan formában, hogy aki nem tud írni-olvasni, de eddig volt választói joga, azt nem veszíti el), de az általános választói jog *jelszavához* ragaszkodtak, s bejelentették lemondásukat arra az esetre, ha a király nem járulna hozzá ahhoz, hogy szeptember 15-én az általános választói jogot mint kormányprogramot bejelentésük a parlament megnyitó ülésén.

Válaszképpen Gautsch nyilatkozatot adott ki a magyar választójogi reformról, amelyben elismerte ugyan, hogy ezzel beavatkozik a magyar belügyekbe, mégis megismételte aggályait a választójogi reform bevezetésének ausztriai hatását illetően. Erre a lépésre bátorította őt a koalíció vezetőinek magatartása is, akik sejtetni engedték, hogy a Fejérváry-kormány távozása esetén hajlandók lennének kompromisszumra. Ezzel csaknem egyidőben a koalíció Vezérlő Bizottsága határozatot hozott arról, hogy a parlament megnyitásának napján vádindítványt terjesztenek elő a kormány ellen. A koalíció az osztrák miniszterelnök akcióját nem ítélte el, mint illetéktelen beavatkozást a magyar belügyekbe, hanem — a Budapesti Hírlap útján⁴³ — kifejtette, hogy Magyarország olyan viszonyok között él, amikor a *jószolgálatot* el kell fogadnia, bárhonnan jöjjön is az. A koalíció egyes lapjai még arra is kísérletet tettek, hogy Gautsch nyilatkozatát úgy állítsák be, mintha az osztrák miniszterelnök ezzel nem avatkozott volna be a magyar belügyekbe.⁴⁴

Ezzel egyidőben a koalíció vezetői kísérletet tettek arra is, hogy a szociáldemokrata pártot megnyerjék a maguk politikája számára. Előbb Bánffy útján, majd a Vezérlő Bizottság több vezetőjének jelenlétében tárgyalások indultak a szociáldemokrata párt vezetőivel. A tárgyalásokban részt vett egyrészt Kossuth Ferenc, Bánffy Dezső, Batthyány Tivadar, Tóth János, másrészt a szociáldemokrata párt több vezetője. A koalíció vezetői elfogadták a szociáldemokrata pártnak azt a kívánságát, hogy a parlament küldjön ki

⁴³ Budapesti Hírlap, 1905. szept. 12. „Érdekes momentum — írta a lap —, hogy a Fejérváry-kormány bukását, ha valóban elkövetkezik, az osztrák kormánynak köszönhetjük, amely természetesen nem Magyarország iránt való jóindulattól vezéreltetve, hanem *Ausztriát féltve* tiltakozott a magyar kormány törekvései ellen. Olyan körülmények között élünk, hogy a jószolgálatot elfogadjuk, bármily forrásból fakad. Csodálatosképpen följegyezhetjük, hogy íme, Ausztria is ráhibázhat valamire, ami nekünk jó — bárha normális viszonyok mellett tiltakoznunk kellene az ellen, hogy olyasmibe avatkozik, amihez semmi köze nincs. A törvénytelen kormány eltávolítása azonban megér nekünk annyit, hogy ne törődjünk ezúttal az osztrák prepotenciával, sőt hálásak legyünk a szolgálatért, amelyet kaptunk. Egy törvénytelen magyar kormány és az osztrák jóindulat: olyan két tényező, amely megérdemli egymást. S ha kölcsönösen marják egymást, s az egyik fölfalja a másikat: ez Magyarországra csak üdvös lehet.”

⁴⁴ Alkotmány, 1905. szept. 12. „A koalíciós pártok köreiből Fejérváry tegnapi bécsi kudarca nem keltett nagyobb emóciót. Ezekben a körökben ilyesféle el voltak készülve — írta a lap. Bátran állíthatjuk, hogy még *Gautsch* osztrák miniszterelnöknek szereplése Fejérváry kudarcának felidézése körül sem izgatja a koalíciót. Ez a szereplés, ha formailag vesszük, beleütközik ugyan a kiegészítési törvény 27. §-ába, mely szerint a Monarchia egyik államának minisztere nem avatkozhatik be a másik állam belügyeibe. Lényegileg azonban Gautsch »bűne« a nullára redukálódik. Gautsch lényegileg nem avatkozott bele abba, hogy Fejérváry Magyarországon be akarja hozni az általános szavazati jogot, ő csak arra nézve nyilatkozott a korona előtt, hogy mekkora bajok támadhatnak Ausztriában, ha Fejérvárynak terve Magyarországon sikerül. Gautsch nem gyűjtogatott a szomszédban, ő csak a maga házáat biztosította gyűjtogatás ellen. Hogy emellett a szomszédot is megóvta a gyűjtogatás ellen, ezt a »bűnét« minden okos ember megbocsátja.”

bizottságot az általános választói jog törvényjavaslatba foglalásáról és annak betervezéséről „az alkotmányos kormány hivatalba lépésekor”. A tárgyalásokon részt vevő vezérlő bizottsági tagok bejelentették, hogy ha a koalíció vezérlő bizottsága nem fogadná el e határozatot, az egyes pártok akkor is magukévá tennék azt.

A tárgyalások eredményeként létrejött megállapodást a Vezérlő Bizottság elutasította, annál is inkább, mivel Gautsch akciója biztató eredményekkel kecsegtetett, s — mint augusztus 11-i határozatában is — a továbbiakat az egyes pártokra bízta.

Bánffy, aki érintkezésben maradt a szociáldemokrata párt vezetőivel, az egyes pártok állásfoglalását megelőzően elfogadhatónak jelentette ki a szociáldemokrata pártnak e kérdésben összeállított határozati javaslatát. A koalíció egyes pártjai azonban — éppenúgy, mint a Vezérlő Bizottság, a Fejérváry-kormány bukásában reménykedve — szintén visszautasították a vezetők által már lényegében megkötött egyezséget a szociáldemokrata párttal.⁴⁵

Gautsch és a koalíció — mondhatnánk közös — akciójára a kormány úgy reagált, hogy Kristóffy választói előtt elmondott beszédének formájában nyilvánosságra hozta a választójogi reformra vonatkozó terveit. A beszéd illetve a program jelentőségét erősen csökkentette, hogy azt Kristóffy továbbra is csak mint „magantudós” (ahogyan a koalíció nevezte) mondhatta el.

Kristóffy németbogsáni beszédében (szeptember 9-én) jórészt megismételte azokat az érveket, amelyeket a királyhoz intézett első memorandumában is kifejtett: a parlamenti élet normalizálásának s egyben a néptömegek elégedetlenségének levezetésére egyaránt az általános titkos választói jog bevezetése lenne a legalkalmasabb eszköz. Az utóbbival kapcsolatban utalt arra, hogy a kormánynak mennyi nehézségébe került a nyári dunántúli aratósztrájkok leverése, s figyelmeztetett arra, nyilvánvalóan a koalíció mágnás vezetőinek adresszálva mondanivalóját, hogy a mezőgazdasági munkásság mozgalmi és járvóben csak fokozódni fognak szervezkedésük rohamos előrehaladása és a parlamentnek a kérdéssel kapcsolatos tehetetlensége folytán. Kristóffy a továbbiakban az általános választói jog bevezetésével szemben felvetett érveket cáfolta. Kimutatta, hogy nemcsak az ipari és mezőgazdasági munkásságnak, hanem a polgári osztályokhoz tartozó lakosság nagyobb részének sincs választói joga, s az utóbbiak együttes létszáma kétszeresen múlja felül a választói jogtól megfosztott munkások számát. (Kristóffy a polgári osztályokhoz sorolta az egy-két holdas törpebirtokosok 1 millió 300 ezres tömegét is.) A belügy-miniszter ebből a tényből le is vonta azt a konzekvenciát, hogy tehát e polgári osztályokra nagyobb érdekük az általános választói jog megalkotása, mint a munkásságnak.

⁴⁵ A tárgyalásokra vonatkozóan, amelyek a nyilvánosság kizárásával folytak, valamelyes tájékoztatást nyújt a szociáldemokrata pártnak egy 1905 októberében kiadott röplapja: „Ki jár görbe utakon?”, továbbá Bánffynak a koalícióból való kiválásakor a Budapesti Hírlapban közölt levele (1906. márc. 6.). A tárgyalásokra utal a Népszavának egy enyhén szólva ügyetlen cáfolata is a tárgyalásokról. Az Újság szeptember 13-i száma szerint — írta a lap —, „Garami elvtárs tegnap (szept. 13-án. — M.F.) fönn járt a függetlenségi pártkörben s több függetlenségi képviselővel a választói jog kérdésében *bizalmas értekezést folytatott. A hír tisztára koholt.* Garami elvtárs tegnap délelőtt járt ugyan ott, de egyetlen függetlenségi képviselővel sem beszélt és nem is akart beszélni.” (Népszava, 1905. szept. 14. Kósza hír. Az alkotmányválság rovat.)

Kristóffy kimutatta azt is, hogy az általános választói joggal szemben felhozott leggyakoribb érv: a magyarság vezető szerepének elvesztése sem állja meg a helyét az ő javaslatával szemben, minthogy a nemzetiségi tömegek elmaradottsága következtében az írni-olvasni tudáshoz (s 24 éves korhatárhoz) kötött választói jog bevezetése nemcsak hogy nem csökkentené, hanem ellenkezőleg, emelné a magyarság számárányát a választók körében (56,2%-ról 61,4%-ra).⁴⁶

Beszéde befejező részében a belügyminiszter igyekezett eloszlatni a szocialistákkal kapcsolatban az uralkodó osztályok körében táplált aggodalmat. Kifejtette, hogy a szocialisták, bekerülve a parlamentbe, „a külföldi példák nyomán az egységes állami eszme és a népakarat igazi képviselői lesznek”, míg „ha sokáig kívül maradnak, a társadalmi kereteket fogják előbb-utóbb szétfeszíteni”. Mint a királyhoz intézett első memorandumában is, Kristóffy itt is hivatkozott Bernstein és Millerand, valamint Bebel példájára. Hangoztatta emellett, hogy Magyarországon a munkásosztály a népnek csak kis töredéke, s e töredéknek is csak egy töredéke szocialista. „Az általános szavazati jog nem jelenti tehát a szocializmus diadalát, sőt a szocialista izgatások mérgefogai hosszabb időre ki lesznek általa tördelve.”

Végezetül Kristóffy hangsúlyozta, hogy nemcsak mint miniszter, hanem később is, e tisztség viselésének letétele után is képviselni fogja az általános választói jog megvalósításának eszméjét.⁴⁷

Kristóffy beszéde azonban már nem érte el a kívánt hatást. A király Gautsch és a koalíció akciójának hatására megkönnyebbülten fogadta el a Fejérváry-kormány lemondását, s ejtette el ezzel a dinasztia demokratikus taktikai vonalát. A királynak ez a döntése magyarázható Ferenc Józsefnek azzal a szándékával is, hogy kísérletet tegyen arra vonatkozóan, hogy az általános választói jog nyomása alatt a koalíció nem puhult-e meg eléggé ahhoz, hogy vállalja a kormányt a katonai követelések elejtésével.⁴⁸

A király döntésére bizonyára nem kis súllyal nehezedett az a veszedelem is, amelyet a koalíciónak az a terve keltett, hogy a parlament első ülésén vád alá helyezi a kormányt.

A király tehát szeptember 12-én felmentette a Fejérváry-kormányt megbízatása alól, megbízva egyben az ügyek továbbvitelével. A koalíció azt hitte, hogy diadalmaskodott, s előkészületeket tett a királlyal folytatandó tárgyalásokra.

⁴⁶ Kristóffy adatai szerint a földbirtokos, az iparos, a kereskedő, az értelmiségi és a tisztviselői osztályhoz, illetve rétegekhez tartozó, választói joggal nem rendelkezők száma (csak a 20 éven felüli férfilakosságról van szó) 1.135.867 fő, az egy-két holdas, ugyancsak jogtalan törpebirtokosoké pedig 1.294.600 fő, együtt 2.430.467 fő. A 20 éven felüli férfi munkások száma (nyilván a mezőgazdasági és az ipari proletariátus együttesen) 1.293.329 fő. A belügyminiszter arról nem közöl adatokat, hogy foglalkozási ágak, osztályok szerint mennyi az írni-olvasni tudók száma, tehát arra, hogy a fenti számból kik kaphatnának választói jogot a tervezet szerint, nem kapunk választ. Csupán arról közöl adatot, hogy a 20 éven felüli férfilakosság hány százaléka tud írni-olvasni, s ebből hány százalékának nincs választói joga. Eszerint: a 20 éven felüli férfilakosság száma 4.322.960 fő. Ebből 75,7%-nak nincs választói joga: írni-olvasni tud 68,5%-a, de ezek közül 73,3%-nak, tehát több mint 2 millió írni-olvasni tudó 20 éven felüli férfinek nincs szavazati joga. Kristóffy adatai szerint a 24 éven felüli férfilakosság létszáma 3.895.541. Ebből magyar nemzetiségű 2.015.541, vagyis 51,7%. Írni-olvasni tud 2.621.894, ebből magyar: 1.608.779 fő, vagyis 61,4%. (Lásd: *Kristóffy*: i. m. 229—230. l.)

⁴⁷ A beszédet lásd: *Kristóffy*: i. m. 220—233. l.

⁴⁸ Erre nézve lásd *Gratz Gusztáv*: i. m. 96. l.

Gautsch akcióját a Népszava határozottan elítélte, mint a reakció támadását a magyar nép jogai ellen. A koalíció mágnásvezetőinek sikere a király előtt „keserves siker” — írta a lap —, mert „a nemzeti és népjogokat összeforrasztotta. Azok együtt állanak vagy együtt buknak — de velük együtt áll vagy bukik a koalíció is.”⁴⁹ A Fejérváry-kormány bukását a Népszava a reakció diadalaként értékelte, és sajnálkozó hangú cikkben búcsúztatta a a „darabontokat”.⁵⁰

Szeptember 12-ével a dinasztia ellen lázadó erők diadalmaskodtak, megbukott — ha átmenetileg is — a dinasztia érdekeit képviselő demokratikus manőver, s a szociáldemokrata párt által megindított választójogi tömegmozgalom főként a paktum kövttkeztében — átmenetileg — kedvezőtlenebb feltételek mellett fejlődött tovább.

3. A választójogi tömegmozgalom kibontakozása, a „Vörös Péntek”

A Kristóffyval kötött paktum után a szociáldemokrata párt által megindított választójogi küzdelem az 1905. augusztus 13-i „országos népgyűlés” határozata alapján fokozott erővel folytatódott, a munkásságot, a szegény-parasztság egy részét s tekintélyes értelmiségi csoportokat felölelő tömegmozgalommá terebélyesedett. Két nappal a népgyűlés után, augusztus 15-én megjelent a pártvezetőség felhívása, amelyben a szocialista szervezett munkásságot szeptember 10-re rendkívüli pártkongresszus tartására szólítja, az általános

⁴⁹ Népszava, 1905. szept. 12. Diadalmaskodnak a muszkavezetők?

⁵⁰ Népszava, 1905. szept. 13. Az alkotmányválság.

„Egybehangzó jelentések igazolják — írta a lap —, hogy a kormány bukását az általános választói jog megvalósításához való állhatatos ragaszkodása okozta. Vallott és hirdetett programjukat elárulni nem voltak hajlandók, vállalt kötelezettségük alól taktikázással megmenekedni nem akartak. Az általános választói jog megalkotásához kötötték tárcáikat s mert a király aggodalmait eloszlatni nem tudták, s programjukból lealkudni fikarenyit sem voltak hajlandók — megbuktak... Soha népszerűtlenebb minisztérium nem került az ország élére, mint beköszöntője alkalmával a Fejérváry-kormány. És a magyar nép jogtalan milliói sohasem kísérték búcsúzóképpen olyan igaz sajnálkozással újjára minisztereket, mint ezt a törvénytelenek és alkotmány ellenesnek mondott kabinetet. A bukása alkalmával látjuk csak igazán, hogy programja nem volt taktikázás, koalíciószerű áltatás, hanem komoly és becsületes elhatározás. Mert ha nem vallotta volna programját őszintén, lemondhatott volna a követelésekről, s az öreg katonának nem igen lobbanhatták volna szemére, hogy a király ellenállásával szemben akarata megtört.”⁵¹

A Független Szocialista Párt lapja, a Szocializmus is hasonlóképpen írt a távozó kormányról, mindenekelőtt Kristóffy Józsefről. „1867 óta egyetlen egy eszes ember került a m. kir. belügyminiszteri székbe, Kristóffy József — olvashatjuk a lapban —, aki a mai korba igazán beillő nagy államférfiúi érzékeléssel felismerte, hogy Magyarország népét jogokkal kell felruházni, hogy hazánk igazi kultúrállammá fejlődjék ki és hogy e joggal a nép kenyeret és jólétet küzdjön ki magának”. (Szocializmus, 1905. szept. 17. Fejérváry megbukott.) — Az Arbeiter Zeitung a Fejérváry-kormány bukását kommentálva azt hangsúlyozta, hogy Fejérváry demokratikus manőverével „a korona számára keresett kiutat a válságból”, s Fejérvárynak „nem a népjogok feküdtek a szívében”, „az általános választói jog bevezetését nem azért indítványozta, hogy a magyar közállapotok gyalázatos igazságtalanságát megszüntesse, hanem a választójogi rendszer megváltoztatása számára csak eszköz volt, amelynek révén a korona hatalmát meg akarta óvni a további támadásoktól”. Ezért — írta befejezésül — nem lényeges kérdés, hogy ő személy szerint híve volt-e az általános választói jognak. (Arbeiter Zeitung, 1905. szept. 13. Der treue Diener.)

választói jogért folytatott harc egyetlen napirendi pontjával.⁵¹ Valószínű, hogy ez idő tájt adta ki a pártvezetőség másik felhívását is, amely arra szólította fel a munkásságot, hogy szeptember 15-én, a parlament megnyitásának napján, vonuljon az országgyűlés elé, s követelje az általános választói jog bevezetését. A felhívás rendkívül éles hangon támadva a koalíciót, felszólította a munkásságot, hogy ellene, az „osztályuralom védője” ellen induljon harcba. A harc eredményeként megszűnik majd a munkásság jogfosztottsága, véget ér nyomora és szenvedése. „Munkások! — olvashatjuk a felhívásban — Ne legyen béke a földön addig, míg a jogaitokat ki nem vívtátok. Ne ijedjetekek meg a harctól, a ti kezetekben van a legerősebb fegyver, amely rettenetessé válik, ha leteszitek a kezetekből: ez a fegyver a szerszám. Ha kell, meg fogjátok mutatni, hogy a ti munkátok tartja fenn az országot, nem a mágnások, a papok, az urak bandája. . . . Munkások! Az ütközet órája közeleg, álljatok csatarendbe!”⁵²

A Népszava csaknem minden száma közölt felhívásokat az általános választói jogért folytatandó harcról, s a szaklapok is — a pártvezetőség sugalmazására — azt hirdették, hogy „Magyarország munkásságának nincs sürgősebb teendője, mint az általános választói jog kivívása, mert ennél hatalmasabb eszköze nincs a gazdasági rablilincsek összetörésére.”⁵³

Az 1905 augusztusában-szeptemberében megindított választójogi kampány során a párt szónokái eljutottak az ország minden városába, a legtávolabbi kis falvakba is. A Népszava „Az ország népéé a szó” címmel nap mint nap terjedelmes beszámolókat közölt a gyűlésekről, tüntetésekről, értekezletekről, előadásokról, amelyek mind-mind azt sugalmazták az ország népének, hogy „a választói jog — kenyér”, hogy a választói jog minden gondját, baját megoldja, hogy a választói jog az a csodaszer, amely véget vet az eddigi elnyomásnak, s a népképviselőt igazságos rendjét állítja az eddigi zsarnoki „osztályparlament” helyére. A budapesti és a vidéki szociáldemokrata pártszervezetek

⁵¹ Népszava, 1905. aug. 15.

⁵² Pl. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/IX/58—1. Kivonatossal közli: MMTVD. 3. köt. 357—359. l. — Ugyancsak néhány nappal az augusztus 13-i négygyűlés után a párt gyűlésrekes falragaszokat nyomtatott, amelyeken azt igyekezett bizonyítani, hogy főkövetelésével: a katonai kérdések kikapcsolásával s a választói jog megvalósításával nem áll egyedül, mert Kossuth Ferenc is hasonlóképpen foglalt állást már a válság kezdeti időszakában. A falragasz- idézte Kossuth Ferenc 1905. márc. 31-i, a Magyarország hasábjain megjelent cikkének azt a passzusát, amelyben Kossuth valóban „az összeütközési pont egy bizonyos hosszabb időre kiszabott kikapcsolását” javasolta, azzal, hogy eközben a nemzet ügyét hasznos alkotásokkal előbbre viszik, s így megerősödve térnének vissza a felfüggesztett követelések megvalósítására. „Kossuth Ferenc tehát ugyanazt akarta, amit mi követelünk a koalíciótól. Tehát — hazaáruló!” — vont le a következtetést a pártvezetőség aláírásával megjelent falragasz. A falragaszokat másnap letépték (a Népszava szerint „20 gyerek 20 koronáért levakarta” a párt plakátjait, a koalíciónak ennyi ellenérve volt csupán a szociáldemokraták vádjaival szemben (lásd Népszava, 1905. aug. 18. Vége egy érv. Szemle.), s az ügy csaknem tetteles összetűzéssé fajult a koalíció hívei s a szervezett munkásság között. Augusztus 17-én a Népszava szerkesztősége előtt a koalíció hívei tüntetést szándékoztak rendezni. A tüntetés megakadályozására a pártvezetőség felhívására a szervezett munkások sokasága gyűlt össze a Népszava szerkesztősége előtt, s így a koalíció emberei nem vonultak a Népszava elé. Az ott összegyűlt munkások hosszas tüntettek a lap mellett. (Lásd: Szociálistikus munkásmozgalmak, 1905. 56. l.) A tömeget lovasrendőrök támadták meg, sok munkást karddal összekaszaboltak, kilencet közülük letartóztattak. A munkások egy csoportja ezután a Pesti Napló szerkesztősége előtt tüntetett, őt vádolva a rendőrök kihívásával. (Népszava, 1905. aug. 18. A vérszomjas kozákok. Tüntetés a Népszava mellett.)

⁵³ Bőrmunkás, 1905. júl. 1.

választójogi népgyűlésre hívó röplapjainak tíz- és százezrei valósággal elöntöttek az országot; a megtartott népgyűlésekről, tüntetésekről szóló rendőrségi beszámolók hirtelenül megduzzasztották a belügyminiszter bizalmas irratárát.⁵⁴

A szociáldemokrata pártvezetőség előadássorozatot szervezett az általános választói jog témaköréből, amelyen a budapesti munkások ezrei vettek részt. Az előadásokat egy-két kivételtől eltekintve a pártvezetőség tagjai tartották.⁵⁵ A fővárosi példa nyomán hasonló előadás-sorozatok indultak a vidéki városokban is: Debrecenben, Nagyváradon, Egerben.⁵⁶

A munkásság tömegei, valamint a szegényparasztság és az agrárproletariátus egy része — a Független Szocialista Párt közvetítésével — követték a szociáldemokrata pártot a választójogi harcban. Az általános titkos választói jog jelentőségét kétség kívül eltúlzó propagandát ők a maguk módján értelmezték, forradalmi tartalommal töltötték meg. A tömegek az általános választói jog bevezetésétől az egész kizsákmányolás rendszerének bukását remélték, sorsuk lényeges javulását várták.

Kristóffy július 27-i nyilatkozatát a független szocialisták lapja, a Szocializmus igen pozitívan értékelte. „Testvérpártunknak tett azon belügyminiszteri kijelentés, hogy az általános *titkos szavazati jog* most már a közeljövőben megvalósul, a munkáldokor nép millióira úgy hatott, mint az elszikkadt száraz talajra a jótékony eső — írta a Szocializmus — . . . az a tény, hogy emberi joghoz juthatunk, feljogosít minket arra is, hogy igenis mindenkit teljes erőnk-ből támogassunk ezen jog megteremtésében, ha arra maga a Belzebub vállalkoznék is, nem egy belügyminiszter . . . Aki a mai korhadt társadalmi rend eltörlésére vállalkozik, azt még akkor is támogatnunk kell, ha az máskülönbönb ellenségünk volna.”⁵⁷

A szociáldemokrata párthoz hasonlóan a független szocialisták is választójogi népgyűléseket szerveztek, amelyeken a koalíció ellen foglaltak állást. A független szocialisták — Várkonyi István hívei — az általános titkos választói jog követelését összekapcsolták az igazságtalan földbirtokelosztás elleni paraszti-szegényparaszti törekvésekkel. „Sohol a világon nem garázdálkodik

⁵⁴ A fennmaradt röplapokat a PI. Arch. Röpiratgyűjteménye őrzi. Lásd például az I. 11/1905/VIII/271—1, I. 1/1905/VIII/272—1, I. 1/1905/IX/275—1, I. 1/1905/281—1, I. 1/1905/283—1. sz. anyagokat. A budapesti és vidéki választójogi népgyűlések, tüntetések anyagát lásd: OL. BM. eln. res. anyagok, 1905—358, 371, 375. stb. szám alatt. Emellett valamennyi napilap is közölt hosszabb-rövidebb beszámolókat.

⁵⁵ A budapesti előadás-sorozat előadói és tematikája:

Aug. 21. *Tarcai Lajos*: Mit kapott a nép a 48-as forradalomért?

Aug. 22. *Bene Ernő*: Milyen a magyar választórendszer?

Aug. 24. *Weltner Jakab*: Mit eredményezett a magyar választórendszer?

Aug. 25. *Dr. Sonnenwirt Lajos*: A választórendszer külföldön.

Aug. 28. *Wanczák János*: Mit eredményezett a külföldi választórendszer?

Aug. 29. *Buchinger Manó*: A választói jog és a munkásság helyzete külföldön.

Aug. 31. *Garami Ernő*: Mit várhatunk mi az általános titkos választói jogtól?

Szept. 1. *Grósz Henrik*: A külföldi szocialista pártok hogyan küzdtek ki a választói jogot?

Szept. 4. *Garbai Sándor*: Hogyan küzdjük ki mi a választói jogot?

(Lásd: Népszava, 1905. aug. 20, továbbá: PI. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/VIII/44—1.)

⁵⁶ Népszava, 1905. aug. 27, 31. Előadások a választói jogról (Pártügyek rov.), illetve Előadások az általános választói jogról (Az alkotmányválság).

⁵⁷ Szocializmus, 1905. aug. 6.

akkora történelmi igazságtalanság — írta lapjuk, a Szocializmus —, mint nálunk a földbirtokok birtoklásáért és használatáért. Azért nincs is sehol a világon akkora vagyon (összes földi javakban) oly kevés kezekben (papi és főúri kezekben) összpontosítva, de még ily mérhetetlen szegénység és nyomor sem teszi mu'nkálgató milliók életét annyira elkeseredetté, mint Magyarországon. Mindezen túrheterlen állapotnak a megszüntetését az általános, egyenlő, titkos és községenkénti választási jog segítségével érhetjük el... A jog... a nép kezében arra fog szolgálni, hogy munkája, kenyere és jóléte legyen.”⁵⁸

Mindennek következtében a szociáldemokrata pártvezetőség által 1905. szeptember 15-re, a parlament új ülészaka megnyitásának napjára hirdetett általános sztrájk és választójogi tömegtüntetés a munkásság — és különösen a szegényparaszttság — tudatában úgy élt, mint „a forradalom”, amely megdönti ezt az igazságtalan rendszert, és a szegényemberé lesz a világ. A Pécsi Közlöny tudósítása szerint Tolna megyében a községeket „bujtogatók járják”, és „szeptember 15-ről beszélnek mindenféle rémdolgokat, melyek akkor be fognak következni”.⁵⁹ A gyónki takarékpénztárat valósággal kifosztották a tamási járás polgárai, valamennyien kiváltották betétjeiket. A járás főszolgabírája, tartva a készülő sztrájktól, arra kérte a megye alispánját, hogy a pécsi bányászsztrájkhoz elvezényelt csendőröket sürgősen rendeljék vissza székhelyükre, s további 60 csendőr erősítést kért. A készülő sztrájk, írta a főszolgabíró, aligha marad meg „a passzív ellenállás terén”, hanem „zavargássá fog fajulni”, s „a mczgalom kitörése esetén csak ily erővel lennék képes a járásom területén nagy számban levő puszták cselédségének kóborlását meggátolni, és ezzel a mczgalom terjesztésének is elejét venni”.⁶⁰

„A vidéken... azon mczgalom — írta a Pécsi Napló —, melyet a nemzetközi szocialisták az általános választói jog érdekében indítottak, élénk visszhangra talált... , és a cselédség a politikai mozgolódással kapcsolatosan felújítani készül a nyári hérmozgalmakat, és pedig a készülődés tünetei oly veszedelmesek, hogy nyílt anarchiától lehet tartani.”⁶¹ A lap a tamási járás pusztáiról, ahonnan a nyári aratósztrájkok is kiindultak, azt írta, hogy az uradalmi cselédség szeptember 15-re általános sztrájkra készül, s azt hangoztatja, hogy „szeptember 15-én kitör a forradalom és akkor »lesz az uraknak meg a papoknak nemulass«”. „Az anarchista eszmék — folytatta a lap —, amelyeket már az aratósztrájk idején pengettek, most még inkább megerősödtek, és... vagyonfelosztást, tőkeelkobzást hirdetnek és követelnek.”⁶²

Somogy megyében, ahol parcellázások folytak, a földművesek abba-hagyták a munkát azzal az indokolással, hogy „szeptember 15-én eldől a nép sorsa, s parcellázás nélkül is övék lesz az urak birtoka”.⁶³ Hogy mennyire a forradalmat várták szeptember 15-től, mutatja az is, hogy a vidék agrárproletariátusa és szegényparaszttsága meg volt győződve róla, hogy „ami 1848-ban március 15. volt, az lesz most szeptember 15.”. Beszüntették a munkát a pécsi püspöki erdőben fát szállító fuvarosok is. Azt hangoztatták, hogy a fővárosban

⁵⁸ Uo. 1905. szept. 10. Mire kell a választói jog?

⁵⁹ Idézi Mérei Klára: A mezőgazdasági munkásság mozgalmái a Dunántúlon, 1905—1907-ben. Bpest. 1956. 89. l.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Pécsi Napló, 1905. szept. 14. MMTVD. 3. köt. 365. l.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. szept. 16. MMTVD. 3. köt. 366. l.

szeptember 15-én hatalomra kerül a nép, s „akkor a püspöki erdő fáját maguknak szállíthatják”.⁶⁴

Nemcsak a dél-dunántúli mezőgazdasági munkásság és szegényparaszt-ság körében terjedt el ez a felfogás. Az általános választói jog bevezetésétől az alföldi agrárproletárok is a „népuralom” beköszöntését várták. Békéscsabán például a napszámosok a szeptember 15-ét megelőző napokban nem vállaltak munkát. „Péntekig (szeptember 15-ig—M. F.) — mondták — majd csak kihúzzák koplalással is, azután meg úgyis ők lesznek az urak.”⁶⁵

A választói jogért folyó harcnak ez a forradalmi értelmezése magyarázza azt az óriási lelkesedést, amellyel a néptömegek részt vettek a gyűléseken, a tüntetéseken az egész országban: a fővárosban és a legeldugottabb kis erdélyi, alföldi vagy Bakony környéki falvakban. „Maguk a tömegek nyugtalanították a pártvezetőséget — írta Weltner Jakab —, hogy általános sztrájkjal, tüntetésekkel, nagy felvonulásokkal kényszerítsék a kormányt gyors cselekvésre. Áldoznak a munkabérükből, hatalmas összegeket gyűjtenek össze a tüntetések áldozatai számára. A titkárságot állandóan sokszáz ember veszi körül, akik egyre újabb röpcédulákat követelnek, és minden ellenszolgáltatás nélkül egész éjszakákat fordítanak arra, hogy kiragasszák a párt plakátjait a városban.”⁶⁶

A budapesti munkások az általános sztrájk és a felvonulás sikere érdekében házról házra járva agitáltak. A munkáscsoportok a bérházak udvarán a munkás-Marseillaise-t énekelve összehívták a lakókat, röpcédulákat osztottak ki közöttük és felszólították őket arra, hogy szeptember 15-én vegyenek részt a tüntetésen. Nem egy esetben a ház lakói „kalapokat és kendőket lengetve” üdvözölték a munkáscsoportokat és „együtt énekeltek a Marseillaise-t a dalárdával”.⁶⁷

Ezzel egy időben gyűléseket tartottak az egyes budapesti szakszervezetek is, amelyeken egyhangú lelkesedéssel kimondták, hogy csatlakoznak a választói küzdelemhez, s valamennyien — szakmánként — részt vesznek a szeptember 15-i sztrájkban és a felvonuláson.

Együtt készülődtek a nagy napra a magyar munkássággal a Budapesten dolgozó szlovák, szerb és lengyel munkások is. Szeptember 10-i közös gyűlésükön kimondták: „A szervezett szláv proletariátus . . . nyilvános gyűlése kijelenti, hogy az általános titkos választói jogért indított harcot magáévá teszi és kész azért minden tekintetben harcolni . . . Kötelességének tartja, hogy szeptember 15-én és általában bármikor a dolgozó nép tüntetésén teljes számban megjelenjen.”⁶⁸

A vidéki munkásság is lelkes hangulatban készült szeptember 15-re. A Nagyváradai Napló tudósítása szerint a nagyváradai munkások általános sztrájkra készültek. „A szakegyletekben lázas munka folyik — írta a lap —, gyűjtik a segély- és sztrájkalaphoz szükséges pénzeket, minden este összejöve-

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Szegedi Napló, 1905. szept. 15.

⁶⁶ Weltner Jakab: Milliók egy miatt. Bpest. 1927. Szerző kiadása. 173. l.

⁶⁷ Friss Újság, 1905. szept. 15. „A demokratikus parlament ügye a nép ügye, az egész ország ügye — olvashatjuk a kiosztott röplapokon. — Aki ezt eszerben hagyja s otthon ül a suton: árulója önmagának, árulója a népnek. Szeptember 15-én a munkások nem dolgoznak, hanem felvonulnak a parlament elé!” (PI. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/IX/51—1).

⁶⁸ Slovenské Robotnícke Noviny, 1905. okt. 1.

telt tartanak és lelkesen agítálnak, hogy a szervezett és az általános sztrájkhoz csatlakozó munkások táborába minél több munkást vegyenek fel.”⁶⁹

Az aradi munkásság körében az a hír terjedt el, hogy „... az összes magyarországi munkások szeptember 15-én kimondják az általános munkássztrájkot, s mindaddig munkába sem állnak, míg a képviselőház az általános szavazati jog mielőbbi behozataláról őket kellőleg nem biztosítja.”⁷⁰

A pécsi bányászok is elhatározták, hogy szeptember 15-én sztrájkba lépnek. Sokan közülük felutaztak Budapestre, hogy részt vehessenek a „forradalomban”. Azt írták innen a családjuknak: „*ha szeptember 15-én agyon nem lőnek a forradalomban bennünket, szombaton hazaérkezünk*”.⁷¹

Szeptember 9-én nagyarányú választójogi gyűlést tartottak az Újváros-háza dísztermében a szocialista diákok is, amelyen igen sok munkás is megjelent, s részt vettek rajta a koalíciót követő, nacionalista színezetű egyetemi diákszövetségek vezetői is. A gyűlést előbb Rudnay Béla, budapesti rendőrfőkapitány betiltotta, de Vágó Béla, a szocialista diákok szervezetének elnöke Lukács közoktatásügyi miniszternél bejelentett tiltakozása után⁷² a gyűlésnek nem volt már akadály. A rendkívül feszült légkörben lezajlott gyűlésen felszólalt és vitakozott a „nemzeti” diákszövetségek vezetőivel Tarczai Lajos, a Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport másik tagja is. A gyűlésen jelenlevő rendőrtisztviselő Tarczaitól megvonta a szót. A gyűlés határozatot fogadott el, amely kimondta, hogy „az elnyomók és elnyomottak között most folyó nagy osztályharcban szívvel-lélekkel az elnyomottak, a proletárok mellé áll és követeli az általános titkos választói jog haladék nélküli megvalósulását, mert tudja, hogy kezdeményező lépés ez a nép gazdasági és politikai függetlenítése felé. Kijelenti a gyűlés, hogy ... szeptember 15. napján az országháza előtt teljes számban megjelenik, hogy a munkásságnak az általános titkos választói jogért való tüntetésében résztvegyen. Egyszersmind kimondja a gyűlés, hogy az általános titkos választói jog *törvénybe iktatását nem tekinti küzdelme végcéljának*, hanem legfőbb ideál gyanánt lebeg előtte, hogy a kapitalisztikus államformát a szocialista társadalom váltsa fel.”⁷³

Eltételezve attól a pontatlan fogalmazástól, amely az államforma és a társadalmi rend fogalmát összekeverte, a határozati javaslat valóban „kimondottan szocialista” jellegű volt, ahogyan azt Lóránd Richárd egy Szabó Ervinhez küldött levelében megállapította.⁷⁴ Szocialista jellegű volt főként abban a tekintetben — s ezzel lényegesen különbözött a többi ez idő tájt elfogadott szociáldemokrata választójogi népgyűlési határozatoktól —, hogy az általános

⁶⁹ Nagyváradi Napló, 1905. szept. 14.

⁷⁰ Aradi Híradó, 1905. aug. 28.

⁷¹ Pécsi Napló, 1905. szept. 16.

⁷² Vágó egyik Szabó Ervinhez küldött levelében megemlíti, hogy midőn Lukács György közoktatásügyi miniszternek tiltakozása alkalmával bejelentette, hogy „ez az egyetem nem érdemli meg a nevét, s akciót fogunk ellene csinálni”, a miniszter „nem tiltakozott, sőt helyeselte”. (Lásd: PI. Arch. Sz. E. levelezés. 16/12. 1905. szept. 23.) Az esetből elég egyértelműen kitűnik, hogy a Fejérváry-kormány minden olyan mozgalmat és megmozdulást, amely ha közvetve is, a koalíció ellen irányult, támogatásban részesített. Az egyetemen — a kevésszámú szocialista diákot és az ugyancsak nem nagy létszámú nemzetiségi diákságot leszámítva — a koalíciót támogató nacionalista színezetű diákszövetségek uralták a terepet. Ezeknek az egyesületeknek tagjai utcai felvonulásokon, a Fejérváry-kormány elleni tüntetéseken a legaktívabb szerepet játszották.

⁷³ Népszava, 1905. szept. 10. Egyetemi hallgatók gyűlése. A gyűlés elfogadott egy másik határozatot is, amely az egyetemi reform szükségességét mondta ki.

⁷⁴ PI. Arch. Sz. E. levelezés. 11/a. 21. 1905. szept. 12.

választói jogot a maga helyére állította: kimondta, hogy azt nem tekinti végcéljának, s hangsúlyozta a küzdelem végső célját, a szocialista társadalom megvalósítását.

A választójogi tömegmozgalomba bekapcsolódott a haladó és radikális értelmiség is, amely ki tudta magát vonni a koalíció szította nemzeti demagógia hatása alól. Keskeny réteg volt ez, de magában foglalta a társadalomtudományok, továbbá az irodalom és a képzőművészetek nem egy kiváló művelőjét, képviselőjét: hogy példának csak egyet, a legnagyobbat említsük: Ady Endrét is. Ezek a jórészt fiatal értelmiségiek, „a második magyar reformnemzedék”, a század elején alapított haladószellemű egyesületekbe tömörültek, s ezek égisze alatt indították meg az egész magyar szellemi élet átalakítására irányuló munkájukat. A Szabadgondolkodók Egyesülete, a Társadalomtudományi Társaság, s folyóiratuk: a Huszadik Század voltak elsősorban azok a szervezetek, amelyek az 1905. évi politikai válság időszakában tömörülésre szólították, „a szabad, a gazdag, a művelt nyugateurópai Magyarország” megteremtéséért indítandó harc soraiba hívták a magyar értelmiség haladó szellemű tagjait.

Jászi Oszkár, Rácz Gyula, Somló Bódog, Pikler Gyula, Szende Pál, s mellettük Gratz Gusztáv és Wolfner Pál voltak a haladó szervezetek irányítói. Közülük elsősorban Jászi Oszkárnak közvetlen kapcsolatai voltak Kristóffy Józseffel, aki a Társadalomtudományi Társaság választmányának tagja volt. Kristóffy belügyminisztersége idején, a szociáldemokrata párt vezetőivel való tárgyalásaihoz hasonlóan, tanácskozásokot kezdett Jászival is a kormány politikájának támogatásáról. Jászi s a mögötte álló értelmiségiek az általános választói jog kérdésében a kormány mellé álltak, politikai tekintetben azonban — legalább szavakban — igyekeztek magukat elhatárolni attól. Ez az elhatárolódás azonban csak formális lehetett, mert a választójogi javaslat támogatásával — objektíve — a kormány mögött sorakozott fel ez a réteg is.

A tárgyalások eredményeként — Jászi vezetésével — 1905 augusztus végén megalakult az Általános Titkos Választói Jog Ligája. A Liga alakulását támogatták a szociáldemokrata párt vezetőségi tagjai, elsősorban Garami, akik — Jászi szavai szerint — „még nagyobb jelentőséget tulajdonítanak akciónknak, mint mi magunk”.⁷⁵ A Liga szervezői felhívást köröztek a magyar értelmiség számottevő, vezető képviselői között, csatlakozásra, illetve, ennek formális kifejezésekként, a felhívás aláírására szólítva fel őket. A felhívás 1905. augusztus 26-án jelent meg, röpirat formájában, 100 000 példányban.

„Az általános titkos választói jog az a cél, melynek megvalósításáért fegyvert kell ragadni mindazoknak, akik folytatni akarják a Kossuthok, Széchenyik s Eötvösök nemzetegybeolvasztó és nemzeterősítő politikáját, akik azt kívánják, hogy kifejezésre juthasson és megvalósulhasson minden érzés és gondolat, mely a nép jóléte és szellemi megerősítése szent ügyét szolgálja — hangzik többek között a felhívás. Egyaránt távol állunk minden párttól — olvashatjuk a továbbiakban. — Annál inkább az imparlamentáris kormánytól. Az általános, titkos választói jog nem pártkérdés. Az egész haladó magyar közvélemény ezen egyhangú követelésének nem szabad a pártok versengésén elbuknia!”⁷⁶

⁷⁵ PI. Arch. SzE. levelezés 33/b/38. 1905. aug. 22.

⁷⁶ Idézve a Népszava 1905. aug. 27-i számából. A felhívás tervezetét — kisebb szövegeltérésekkel — lásd Jászi egyik Szabó Ervinhez küldött levelének mellékleteként a PI. Arch. Sz. E. levelezés. 33/b/38. 1905. aug. 22. sz. alatt.

A felhívást a magyar szellemi élet mintegy 60 kiválósága: akadémikusok, egyetemi tanárok, politikusok (köztük Barabás Béla, Ugron Gábor, Vázsonyi Vilmos), ismert nevű művészek, az ipari és a kereskedelmi élet egyes vezető személyiségei írták alá. A koalíció Vezérlő Bizottságának több tagja nyilván azért csatlakozott a Ligához, hogy — amellett, hogy az általános választói jog hívének vallotta magát — megkísérelje a Ligát a koalíció politikai célkitűzésének szolgálatába állítani, vagy legalább is semlegesíteni a Fejérváry-kormány irányában.

A szociáldemokrata párt vezetői több ízben is rendeztek tüntetéseket, gyűléseket a Liga mellett, ezáltal is erősíteni szándékozván az általános választói jog híveinek tábort.⁷⁷

A választójogi tömegharc kibontakoztatását a szociáldemokrata pártvezetőség Kristóffy közvetlen választójogi akcióinak közvetlen támogatásával is erősíteni igyekezett. A pártvezetőségnek erről a politikájáról Buchinger emlékirataiban így emlékezett meg: „Határozottan és elszántan arra törekedtünk, hogy egyengessük a kormány útját, mert a választójogot ellenző reakciós pártok viszont semmi másra nem törekedtek, mint hogy ezt az utat elzárják. Ennek a politikának az érdekében minden rendelkezésünkre álló eszközt igénybe vettünk. Hozzásegítettük a Kristóffy-kormányt⁷⁸ és a belügyminisztert ahhoz, hogy választójogi nyilatkozatait nagyobb vidéki gyűléseken is megtehesse. Segítettünk ezeket a gyűléseket megszervezni és előkészíteni. Ilyen küldetésben és ilyen rendeltetéssel egy ideig magam is jártam a vidéket. Többek között Németbogsánban, ahol Kristóffy már a kész javaslatot is ismertette.⁷⁹

A párt vezetői a választójogi küzdelmet nemcsak közvetlen akciókkal támogatták, hanem közvetve is, a koalíció megmozdulásainak, gyűléseinek *megzavarása* révén is. Az első ilyen jellegű beavatkozásra augusztus 20-án, Sopronban került sor, ahol Apponyinak a koalíció Vezérlő Bizottságának augusztus 11-i határozatát magyarázó beszéde közben többszáz szociáldemokrata munkás zajongani kezdett, s igyekezett a gyűlést „robbantani”. A beavatkozás verekedéssé fajult, a gyűlést azonban végül is sikerült megtartani.⁸⁰ Hasonló jelenetek — kisebb méretekben — több vidéki városban is megismétlődtek. Többször nem a koalíció gyűlésein, hanem a szociáldemokrata párt választójogi népgyűlésén jelentek meg az ellenséges tábor csapatai, s igyekeztek megakadályozni a gyűlés nyugodt lefolytatását.

E tekintetben különösen aktivizálódott az újjászervezett szociáldemokraták tábora. A Szabad Szó már augusztus elején arra hívta fel a párt tagjait, hogy — tekintve, hogy a szociáldemokrata párt, a „jakabokányok” gyűléseket szerveznek „a belügyminiszter mellett” — készüljenek fel arra, hogy lehetőleg megakadályozzák azokat.⁸¹ A párt csak bizonyos fenntartásokkal követte ugyan a koalíciót, de objektív szerepe az volt, hogy tömegeket mozgósítson a

⁷⁷ A Liga mellett szept. 6-án rendezett nagyszabású tüntetést a szociáldemokrata munkásság, majd 10-én tömegesen vett részt a Liga gyűlésén. (Lásd: Népszava, 1905. szept. 8, 12. P.I. Arch. SzE. levelezés 11/a/21. 1905. szept. 12. Lóránt Richárd levele Szabó Ervinhez. OSzK. Kézirattár. Levelestár. Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. 1905. szept. 2.)

⁷⁸ Helyesen: Fejérváry-kormányt.

⁷⁹ Buchinger: i. m. 155. l.

⁸⁰ Lásd: Népszava, 1905. aug. 22., Szabad Szó, 1905. aug. 24.

⁸¹ Szabad Szó, 1905. aug. 3. A szervezetekhez. Pártügyek rov.

koalíció mellett, főként pedig a szociáldemokraták, a kormány ellen. Az újjászervezettek pártja csak úgy tudta e tömegeket mozgósítani — az adott politikai helyzetben, a választójogi tömegmozgalom kibontakozása idején —, hogy szintén demokratikus követeléseket, mindenekelőtt az általános választói jogot helyezte agitációjának középpontjába, s arra törekedett, hogy a koalíciót megnyerje a maga demokratikus törekvései számára. Ezzel magyarázható az a helytel-közvetlen elkeseredett hang, amellyel Mezőfi hívei a koalíció reakciós, a demokratikus reformokkal szembenálló politikáját, egyes határozatait támadták. A koalíció Vezérő Bizottságának augusztus 11-i, az általános választói joggal szembehelyezkedő nyilatkozatát kommentálva a Szabad Szó így írt: „Most már nyilvánvaló, hogy sem a mai törvénytelen kormánytól, sem a mai egyesült ellenzéki pártoktól az általános választójogot ne várjuk.”⁸²

A koalíció támadása azonban múlt jelenség és egyes esetekre korlátozódik csupán. Mert míg az újjászervezett szónok támadja a koalíciót, számonkéri tőle a demokratikus program megvalósítását, addig nemzeti követelése, tehát a tulajdonképpeni koalíciós program számára bizalmat szavaz és szavaztat. Ennek a politikának pregnáns megnyilatkozását figyelhetjük meg például az újjászervezett szociáldemokrata párt Debrecenben tartott népgyűlésén. Az augusztus 20-án megtartott népgyűlés kimondta, hogy az általános választói jog megvalósítását „elsőfontosságú országos érdeknek” tartja, felszólította a koalíció Vezérő Bizottságát, hogy másítsa meg az általános választói jogot elutasító határozatát és mondja ki, hogy „a magyar vezényleti nyelvvel egyenrangú fontosságúnak tartják az általános és titkos választói jogot. Elannyira, hogy amely pillanatban eldőlt a magyar vezényleti nyelv kérdése, és az egyesült ellenzék kormányra került, legelső kormányzati köteletségének tartja majd az általános, egyenlő és titkos választójognak törvényerőre emelését.” A Vezérő Bizottság nyilatkozzék még szeptember 15. előtt — folytatódik a határozat —, s „a nép melléje áll”; ha nem tenné — a nép „tudni fogja, hogy a magyar vezényszó követelése is csak szemfényvesztés, hogy a népnek elkese- redetten küzdeni kell valamennyi polgári párt ellen”.⁸³

A határozat — mint látjuk — azzal, hogy a választójogi követelést egyenrangúnak kívánja elismertetni a koalíció „nemzeti követeléseivel”, egyrészt lemond saját nemzeti követeléseiről, s megelégszik a koalíció ennél lényegesen kevesebbet hirdető-ígérő programjával, másrészt, ezzel az „egyenjogúsítással” alárendeli az általános választói jog követelését a koalíció „nemzeti követeléseinek”, tehát bizalmat szavaztat az egyesült ellenzéknek. A demokratikus követelések programba vételére adott határidő csak arra jó, hogy ezzel is felmentvényt adjon a koalíciónak, mert ugyan mikor és hogyan tudná az újjászervezettek pártja számonkérni a koalíción az általános választói jogot, ha gyakorlatilag elismeri a koalíció követeléseinek elsőbbségét?

Előfordultak olyan esetek is, hogy újjászervezett párti népgyűlés — éppen nacionalista fertőzöttsége folytán — nem a párt által beterjesztett határozati javaslatot fogadta el, hanem a gyűlésen résztvevő, az általános választói jog ellen állást foglaló koalíciós képviselő javaslatát. Erre nézve igen szemléletes példát mutat be Dolmányos István Mezőfi és a koalíció kapcsolatait tárgyaló munkájában.⁸⁴

⁸² Uo. 1905. aug. 17. A csalók (Szemle rov.).

⁸³ Uo. 1905. aug. 24. Népgyűlés Debrecenben.

⁸⁴ *Dolmányos István*: Mezőfi és a koalíció. Bpest, 1960. 39—40. l. (Magyarország, 1905. szept. 15.).

A szociáldemokrata párt által megindított választójogi harc elleni küzdelmet az újjászervezetek vezetői nemcsak a gyűlések megzavarásával, hanem saját választójogi népgyűlések szervezésével is igyekeztek ellensúlyozni. A szociáldemokrata párt által augusztus 13-án rendezett „országos népgyűléshez” hasonlóan Mezőfi és követői augusztus 20-ra hívtak össze Budapestre országos tanácskozást, amelyen részt vettek az Országos Földműves Bizottság és a pártvezetőség tagjai. A tanácskozás résztvevői elhatározták, hogy országos akciót indítanak az általános választói jog érdekében, azzal a céllal, hogy a koalíció pártjait rábíráják az általános választói jog megvalósítására. A tanácskozás kötelezte a párt minden szervezetét, hogy az év végéig legalább egy választójogi népgyűlést szervezzen. Egyben figyelmeztette a szervezeteket, hogy „óvakodjanak a jakabokány népámítóktól”, a szociáldemokrata párt agitátoraitól.⁸⁵

„Talpra magyar! Most vagy soha!” — címmel a Szabad Szó augusztus 31-i száma terjedelmes, 4 kolumnás felhívást közölt az általános választójogi harcról, amelyben rendkívül dagályos stílusban egy új, békés 48 közeledését hirdette az újjászervezett szociáldemokrata párt vezetete választójogi küzdelem lobogója alatt. Ezzel egyidőben a párt vezetői úgy döntöttek, hogy folytatják az előző évben az általános választói jog érdekében megkezdett aláírásgyűjtési kampányt. Az volt a céljuk, hogy a parlament megnyitásának napjára, szeptember 15-re félmillióra emelkedjék az aláírók száma, s Mezőfi e félmillió aláírással ellátott petíciót terjeszthesse a parlament elé.

A szociáldemokrata párt ellen a sajtóban is megélénkült a küzdelem; az újjászervezetek lapjának csaknem minden száma közölt valami „leleplezést” a szociáldemokrata párt vezetői és a kormány között létrejött megállapodásról. Ezek a hírek azonban szenzációkat hajszoló hírlapi kacsák voltak, amelyeket a Szabad Szó rendszerint a koalíció egyes zuglapjaiból vett át, s amelyek egyáltalán nem politikai jellegű bírálatot tartalmaztak a szociáldemokrata párt vezetői ellen. Különösen éles hangon támadta a Szabad Szó a szeptember 1-vel megjelent Világszabadságot, a szociáldemokrata földmunkásság lapját, amelyet Csizmadia szerkesztett.⁸⁶ A támadás élét gyakorta nem is a szociáldemokrata párt vezetői vagy Csizmadia ellen irányította, hanem Kristóffy ellen, őt vádolva azzal, hogy a szociáldemokratákat a „nemzeti küzdelem” elleni harcra ösztönzi, s mint az adott esetben is, a földművelő lap engedélyezésével, a „nemzethű” magyar parasztság soraiban akar magának — szociális demagógia segítségével — támaszt keresni.

Az újjászervezett szociáldemokrata párt, mint láthatjuk, következetesen haladt a maga nacionalista útján, tömegeket igyekezvén szembeállítani a demokratikus jogok mellett tömegeket megmozgató szociáldemokrata párttal, illetve a mögötte álló Fejérváry-kormánnyal. Ezzel, ezáltal támogatta az újjászervezett szociáldemokrata párt vezetősége, Mezőfi Vilmos a koalícióba tömörült „úri ellenzék” politikáját, tett szolgálatot az uralkodó osztályok egyik nagy csoportja számára a másikkal, a Habsburg-dinasztiával szemben.

Mindez azonban nemcsak hogy nem fékezte, hanem ellenkezőleg, bizonyos értelemben fokozta a választójogi tömegmozgalom lendületét. A szociál-

⁸⁵ Szabad Szó, 1905. aug. 24. A vidék Budapesten. — A tanácskozás után Mezőfi megmutatta a vidéki küldötteknek a parlamentet, majd este társas vacsorán vettek részt (pontosan úgy, ahogyan az a parlamenti pártoknál az idő tájt szokásban volt.)

⁸⁶ Erre vonatkozóan lásd: Szabad Szó, 1905. aug. 17, 24, 31, szept. 7, 14.

demokrata párt által szervezett választójogi népgyűlések arra ösztönözték az újjászervezeteket, hogy maguk is minél több ilyen megmozdulást rendezzenek; s a szociáldemokrata agitátorok munkáját is megkettőzte az a tudat, hogy „a csaló Mezőfi” ellen is küzdeniük kell.

A választójogi tömegharcok első nagy fellángolása idején, miután Gautsch akciója következtében Fejérváry lemondása a király döntését várta már, s a szociáldemokrata vezérek és a koalíció Vezérlő Bizottsága között folytatott tárgyalások is eredménytelenül végződtek, ült össze — szeptember 10-én — a szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa. A rendkívüli kongresszuson 149 község 179 szervezetének 306 küldötte, továbbá a budapesti munkásság 62 szervezetének 118 küldötte vett részt. Garami előadói beszédében vázolta a szociáldemokrata párt taktikáját, amelyet a válság kezdete óta követett, majd rátért a politikai helyzet elemzésére. „Úgy alakult a helyzet — mondotta többek között —, hogy az általános választói jogot most azonnal meg lehet csinálni, ellenben a nemzeti követeléseket nem, még pedig a mi véleményünk szerint éppen azért, mert nincs általános titkos választói jog.” Ezért, folytatta Garami, a koalíciónak is érdekében áll, hogy megvalósítsa az általános választói jogot. A munkásságnak az a feladata, hogy erre figyelmeztesse, s ha kell, kényszerítse is a koalíció urait, akik osztályérdekeiket féltve elzárkóznak a számukra is járható út elől. Szeptember 15-én a főváros munkássága a parlament elé vonul, s követelni fogja a képviselőktől, hogy „valami módon valósítsák meg, vagy legalább biztosítsák a leghatározottabban hozott házhatározattal az általános titkos választói jognak legrövidebb időn belül megvalósítását”. Hogy mi történik akkor és azután a parlamentben, az nagyrészt azon múlik, milyen erővel tud fellépni a munkásság a maga követelése mellett. Ennek megfelelően a munkásság legfontosabb feladata most az, mondotta a továbbiakban Garami, hogy „ne legyen senki sem . . . az ország öntudatos munkássága közül, akik ezen napokban mást ismernek, mint az általános titkos választói jogot. Most be kell teljesednie annak, amit Lassalle Ferdinánd ajánlott néhány évtizeddel ezelőtt a német munkásoknak . . . ne nézzetek se jobbra, ne nézzetek se balra, legyetek süketek minden iránt, aminek nem általános választói jog a neve . . .” Garami a továbbiakban hangsúlyozta, hogy szeptember 15-én csak a budapesti munkásság általános sztrájkját és tüntetését látja célszerűnek a párt vezetősége; az egész ország munkásságának sztrájkját akkor szervezi meg, ha a képviselőház visszautasítaná a munkások követelését, az általános titkos választói jog megvalósítását. Fel kell készülni erre az eshetőségre, s az ország szervezett munkásságának mindent el kell követnie, fejezte be beszédét Garami, hogy készen álljon az általános választói jogért indítandó döntő küzdelemre.

Ezt követően Handler Gyula ungvári küldött határozati javaslatot terjesztett be, amelyben indítványozta, hogy szeptember 15-én ne csak Budapest, hanem az egész ország proletariátusa tegye le a szerszámot, nyilvánítsa ki ezzel a nép akaratát. Fein Márton pápai küldött azt indítványozta, hogy szeptember 15-én este a vidéki városok munkássága tartson felvonulást az általános titkos választói jog mellett.

Vántus Károly ellenezte a két javaslat bármelyikének is elfogadását, véleménye szerint a pártvezetőség tudta, miért korlátozta a sztrájkot és tüntetést Budapestre. Ha a koalíciós többség visszautasítaná a budapesti munkásság követelését, megtagadná az általános titkos választói jog megvalósítását, „nem várjuk a koalíció albizottságától, amelybe 4 mágnás van kiküldve, nem

várjuk Kristóffytól, hanem a döntő küzdelemben meg fogjuk valósítani” — mondotta Vántus, hitet téve ezzel a munkásság erejébe, öntudatába vetett bizalmáról, s egyben arról a határozottságáról is, amely nem egyezkedésektől, hanem a munkásság harcosszerű fellépésétől várta az általános választói jog megvalósítását.

Kardos Jakab is a pártvezetőség javaslata mellett szólalt fel. Kijelentette, hogy „most, mikor először bocsátkozunk döntő ütközetbe, nincs szükségünk arra, hogy összes puskaporunkat most lőjjük ki”, de nehéz is lenne megszervezni ma már nem csak a sztrájkot, hanem a második javaslatban jelzett esti tüntetéseket is. Ne vitakozzunk ezeken a kérdéseken — zárta felszólalását Kardos —, most a tettek ideje következett el: fogadjuk el a pártvezetőség határozati javaslatát. Végül indítványozta a vita lezárását. A kongresszus ezután egyhangúlag elfogadta a Garami által beterjesztett határozati javaslatot.

A határozati javaslat szerint a szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa megállapítja, hogy a politikai válság egyetlen megoldásának az általános választói jog megvalósítását tartja, s kijelenti, hogy minden olyan kormányzást megakadályoz, amely nem akarja megvalósítani ezt a jogot. Ez a küzdelem jelenleg a koalíciós többség ellen irányul, amely visszavonta az általános választói jog megvalósítására tett korábbi ígéreteit. „Kimondja továbbá ez a pártgyűlés, hogy bár ez a harc nem irányul a többség közjogi követelése ellen, de minden olyan állásfoglalást, amely ennek ürügye alatt fogja elodázni a nép jogait, árulásnak tart ezen ügy ellen.”

A határozati javaslat további része a pártkongresszusnak Budapest munkásaihoz intézett felhívását tartalmazza: „szeptember 15-én szüntessék be a munkát, vonuljanak a parlament elé és nyomatékosan követeljék a képviselőháztól az általános titkos választói jognak a többségi pártnak megfelelő lehető legrövidebb idő alatt megvalósítását.”

„Egész Magyarország proletársága felszólítatik arra — hangzik a javaslat befejező része —, hogy haladéktalanul készüljön a legélesebb ellenállásra, ha a proletárság ezen tüntetésére visszautasítólag felelne az osztyálpárlament osztyálgögje és utasítja a pártvezetőséget, hogy az általános sztrájkot előkészítve, azt a harc kellő pillanatában teljes súllyal érvényesítse.”

A rendkívüli kongresszusnak ez az állásfoglalása tehát Budapestre redukálta az első politikai jellegű általános sztrájkot. Ezt a döntést leginkább az a körülmény magyarázza, hogy a párt vezetői félték attól, hogy egy országos általános sztrájk meghirdetése esetleg kudarcba fulladhatott volna, hiszen a szervezett munkások száma a munkásság létszámának még az egytizedét sem érte el ebben az időben, biztosan számítani pedig csak a szervezetekhez tartozókra lehetett. Az általános sztrájk esetleges kudarcra súlyosan visszavethette volna a mozgalmat, s meggyengítette volna a demokratikus reformok híveinek amúgy is erőtlen táborát. Emellett a Fejérváry-kormány megingott helyzete is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a párt vezetői nem akartak felesleges kockázatot vállalni, s elsősorban a legerősebb szocialista osztagokat: a fővárosi szervezett munkásság csapatait vonultatták fel a koalíció ellen.

A budapesti munkások tervezett felvonulása azonban nem egyértelműen irányult a koalíció ellen. A határozati javaslat azzal az utalásával, hogy a munkásság választójogi küzdelme nem irányul a közjogi követelések ellen — nyitva hagyta a koalícióval folytatandó tárgyalások ajtaját. Ez a kitérő a határozatban ugyancsak összefüggött a koalíció kormányra kerülésének azokban a napok-

ban erőteljesen megnövekedett vagy megnövekedni látszott esélyeivel. Ugyanakkor az országos általános sztrájk kilátásba helyezésével a határozat továbbra is nyomás alatt kívánta tartani a koalíciót, az általános választói jog programba vételére akarta azt kényszeríteni.

A kongresszus záróbeszédét Weltner Jakab tartotta. Weltner részletesen foglalkozott a választójogi harc gyakorlati teendőivel, főképpen pedig az országos általános sztrájk előkészítésének gyakorlati feladataival. Weltner különösen a mezőgazdasági munkásság szervezésének s a választójogi harcba való bevonásának fontosságát hangsúlyozta. Külön kitért az aratósztrájkok jelentőségére a választójogi harc szempontjából, s agitációra, a csendőröket kijátszó okos, ügyes felvilágosító munkára szólította fel a kongresszus résztvevőit.

A vidéki küldöttek nevében Kovács Sándor kiskunhalasi küldött mondott búcsúbeszédet. Hangsúlyozta, hogy „bátran mennek bele mindig a választói jogért való küzdelembe a földművelők nemcsak Kiskunhalason, hanem az egész Alföldön, minden pillanatban nyomon kísérik a más szakmabeli munkásokat, míg a végső döntő ütközetet el nem értük és a választói jogot ki nem küzdöttük. . . . Ezért megyünk halálig a végső küzdelembe, míg az általános és titkos választói jog törvénybe iktatva nem lesz.”⁸⁷

A rendkívüli kongresszust követően, a délután folyamán népgyűlés volt a Városligetben, amelyen a budapesti munkások tízezei mellett részt vettek a kongresszus vidéki küldöttei is. A szónok — Garbai Sándor — történelmi példákkal bizonyította, hogy a „főúri osztály” volt mindig a haza árulója és nem a nép. Nemcsak a múltban, mondta Garbai, hanem a jelenben is nem a munkások, hanem a mágnások, a koalíciós pártok vezetői hazaárulók. Weltner Jakab zárószavában arra kérte a munkásságot, hogy a szeptember 15-i felvonuláson „méltóságteljesen viselkedjék”, provokációknak ne üljön fel. Ha majd eljön az ideje, mondotta Weltner, csinálunk mi zavarokat, „de nem úgy, hogy a hatalom pribékjeivel halomra lövetjük magunkat, hanem úgy, hogy otthon maradunk, és ölbe tesszük a kezünket”.⁸⁸

Szeptember 12-én röplapok jelentek meg, amelyek a szociáldemokrata pártvezetőség nevében arra szólítják fel a munkásságot, hogy a szeptember 15-i felvonulás „csendes és méltóságteljes” legyen, ne engedje magát provokálni. „Politikai érettségünk legfényesebb bizonyítéka lesz, ha tüntetésünk zavar nélkül végződik” — hangsúlyozta a röplap a továbbiakban, majd kioktatta a munkásokat, hogyan kell a provokátorokkal elbánniuk, s hogyan viselkedjenek a felvonuláson.⁸⁹

Ugyanezen a napon az egész város olvashatta azokat a „nyalókákat”, amelyekkel előző este valósággal teleragasztották a várost: a házakon, üzleteken, ajtókon, lámpaoszlopokon és fákon mindenütt ott voltak a munkásságot a parlament elé szólító felhívások.⁹⁰

Szeptember 13-án és 14-én este az egyes budapesti szakszervezetek gyűléseket tartottak, amelyeken megtárgyalták a szeptember 15-i felvonulást, a szónokok kioktatták a munkásokat, hogy miképpen kell viselkedniük a tün-

⁸⁷ A kongresszus anyagát lásd: Szociálistikus munkásmozgalomnak 1905. 57—83. l.

⁸⁸ Népszava, 1905. szept. 12. Országos népgyűlés. . . .

⁸⁹ A röplap teljes szövegét lásd: PI. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/IX/49. MMTVD. 3. köt. 364. l.

⁹⁰ A „nyalóka” egy példánya fennmaradt a Szabó Ervin levelezésben. Lásd: PI. Arch. SzE levelezés. 11/a/21. Lóránt Richárd levele Szabó Ervinhez. 1905. szept. 12. Említést tesz róla a Pesti Hírlap 1905. szept. 13-i száma is. (Harc a választói jog körül.)

tetésen, hogyan kell elnémítaniuk az esetleges provokátorokat stb. A szociáldemokrata párt kísérletet tett arra, hogy a budapesti villamos vasúti munkásokat is bevonja a szeptember 15-i munkaszünetbe és felvonulásba. Ez a törekvése — Vágó Béla egyik levelének tanúsága szerint — nem talált ellenzésre a villamosvasúti társaságok igazgatása részéről, de a párt vezetői csak egy embert tudtak küldeni — Tarczait — a mintegy hatezer, s szétszórtan, más-más műszakban dolgozó munkás szervezésére. Tarczai azonban egyedül nem tudott boldogulni.⁹¹

Szeptember 14-én este mintegy 80 szocialista diák és velük együtt több Budapesten tartózkodó osztrák és lengyel szocialista diák, többszáz munkás kíséretében, vörös zászlóval bejárta a várost, majd a Budapesten ezekben a napokban üléselő nemzetközi antialkoholista kongresszus résztvevőihez felhívást intézett, hogy másnap, szeptember 15-én függesse föl üléseit. A kongresszus elnökségének pozitív válasza után a csoport folytatta felvonulását. Két rendőrtisztviselőt, akik el akarták venni a zászlót, a tömeg véresre vert.⁹² A tüntetés szervezésében nagy szerepet játszott Mérő Gyula, s valamennyi Szabó Ervin környezetéhez tartozó szocialista diák.⁹³

Szeptember 15-én hajnalban a parlament környékét rendőrök és katonák szállták meg. Készenlétben állt a budapesti helyőrség, erősítésül ide rendelték a soproni honvéd gyalogezred két századát is. A parlament előtti téren már a kora reggeli órákban 1500 gyalogosrendőr kordont vont, s készenlétben állt 150 lovasrendőr is. A kormány — minden toleranciája, sőt kifejezett támogatása ellenére is — tartott a felvonuló proletárhadseregektől. A belügyminiszter olyan utasítást adott a rendőrségnek, hogy csak külön parancs esetén szabad megtámadnia a felvonulókat; legfőbb feladata az legyen, hogy lehetőség szerint garantálja a felvonulás békés jellegét.⁹⁴

A nagy napon a budapesti munkásság tíz- és tízezrei szüntették be a munkát és indultak a szociáldemokrata pártvezetőség által kijelölt gyülekezési helyekre. Az egész városban szinte megdermedt az élet. A gyárakra csend borult, a forgalom csaknem teljesen megbénult, az üzletek többsége zárva volt. Több, mint százezer⁹⁵ munkás, ünneplő ruhában, vörös jelvényrel a kalap-

⁹¹ PI. Arch. SzE levelezés. 16/12. 1905. szept. 23. A villamos vasúti munkások között megindult, a szeptember 15-i sztrájkhoz és felvonuláshoz való csatlakozást célzó szociáldemokrata agitációról hírt adott a Kis Újság is. (1905. szept. 12. a Napi Hírek rovatban), s utal rá a rendőrségnek a szocialisztikus munkásmozgalmakról készült évi beszámolója is (Szocialisztikus munkásmozgalmak, 1905. 83. l.).

⁹² PI. Arch. SzE levelezés. Vágó Béla levele Szabó Ervinhez. 16/12. 1905. szept. 23.

⁹³ Csizmadia nem kis bosszúságára, aki egy Szabó Ervinhez küldött levelében azon kesergett, hogy a szocialista diákok egyetemistákat szerveznek a választójogi tüntetésekre, s eközben a Világszabadságban megígért munkájukat elhanyagolják. „Az ötvenhatvan ember szervezése miatt nem érnek rá, hogy a négymillióval törődjenek” — írta Csizmadia (PI. Arch. SzE levelezés. 4/8. 1905. szept. 8.).

⁹⁴ A rendőröknek nyilván nehezükre esett a kapott parancs teljesítése, hiszen — Mánuel Sári, a nőmunkásmozgalom egyik vezetőjének tanúsága szerint — ők jobban várták a szeptember 15-ét, mint maguk a szocialisták, mert, mint mondták, „akkor elverhetik rajtunk (szocialistákon — M. F.) a port kedvük szerint, majd adnak nekünk választói jogot, hogy megemlegetjük a magyarok istenét”. (Lásd: PI. Arch. Révész gyűjtemény. A. XV. 1/1902/2. Mánuel Sári levele Révész Miksához. 1905. dec. 9.)

⁹⁵ „Hányan voltunk?” címmel a Népszava szept. 17-i száma rövid számadást végez a tüntetésen résztvevők számáról. A polgári lapok igen eltérő becsléseivel (20 ezertől 80 ezerig) szemben megállapítja, hogy a résztvevők száma feltétlenül több volt mint százezer. A párt 100 ezer jelvényt készíttetett, s ezek kiosztása után még egész munkás csoportok nem jutottak jelvényhez.

ján⁹⁶ indult meg a Váci úton, a Rákóczi úton, az Üllői úton a város szíve felé. Vörös zászlók, vörös feliratos táblák jelezték a munkások felvonulását. „Szabadok akarunk lenni!”, „Aki jó katonának, jó szavazónak is!”, „A polgári jogok vezetnek a gazdasági kizsákmányolás megszüntetésére!”, „Adjatok jogot, hogy hazánk legyen!” — hirdették a transzparenszek.

A munkások általában szakszervezetekként vonultak, a peremvárosok munkásságának kivételével, akik városuk, községük szerint csoportosulva haladtak a város központja felé. Egyes csoportok fúvós zenekarokkal vonultak fel, mások a munkások óriási, lelkes tömege a parlament előtti téren és az odavezető utcákban helyezkedett el. „El kell csak képzelni a látványt — írta visszaemlékezéseiben Buchinger Manó —, ahogy egy ekkora tömeg ott áll a büszke magyar parlament palotája előtt, farkasszemet néz tornyaival, kupolájával, száz és száz kivilágított ablakával, ahogy a tömeg százezer torokból kiabál, éljenez, abcugol, s szinte öklével éri el az impozáns főbejárat vaskapuját és a „t. Ház” összes más bejáratát. . . A kép valóban forradalmi volt. Nehéz volt nem gondolni arra, hogy egyszer — a nagy francia forradalomban — Párizsban is ott álltak ilyen tömegek az akkori francia parlament előtt, de azok megtették a hátralevő lépést is, és magába a parlament üléstermébe is bekukantottak. . .”⁹⁷

Míg tartott a munkások százezernyi tömegének felvonulása a térre, a környező épületek erkélyein fényképészek hada helyezkedett el, akik a nagy felvonulás nem egy részletét örökítették meg. Kivonultak a filmriporterek is, hogy — Magyarországon először — felvételeket készítsenek utcai demonstrációról.

Reggel fél kilenckor — a rendőrség által szabadon tartott kordonon belül — Mezőfi és Achim vezetésével az újjászervezett szociáldemokraták 100 tagú küldöttsége a parlament elnöke elé vonult, s átnyújtotta a pártnak az általános választói jog megteremtésére irányuló, félmillió aláírással ellátott kérvényét. A küldöttség nevében Mezőfi mondott beszédet. Az újjászervezett szociáldemokrata párt „tiszteletbeli titkára” beszédében igyekezett kisajátítani a parlament előtt gyülekező tízezreket, mondván, hogy „azok a tízezrek, akik most a parlament falain kívül gyülekeznek és akiknek forradalmi dalai idehangzanak, . . . velünk vannak az általános szavazati jog követelésében”. Ezzel együtt hangsúlyozta, hogy pártjának véleménye szerint az általános választói jog lesz az az egyedüli eszköz, amely a párt egy másik programpontját, a független Magyarországot, megteremteni képes lesz. „Nekünk az általános szavazati jog csak eszköz a független és önálló Magyarország elérésére” — fejezte be rövid beszédét Mezőfi Vilmos.

Justh válaszában arra kérte a küldöttség tagjait, hogy várják meg bizalommal a képviselőház döntését az általános választói jog dolgában.

Fél óra elteltével jelent meg Justh előtt a szociáldemokrata párt 50 tagú küldöttsége. A küldöttséget Vészi József képviselő⁹⁸ vezette a parlament elnö-

⁹⁶ A kalapok mellé kis vörös kartont tűztek a felvonulók ezzel a felirattal: „Éljen az általános egyenlő és titkos választói jog! E jelvény a kalap mellé tűzendő. A pártvezetőség”. A karton egy példányát lásd: P.I. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/278—1.

⁹⁷ *Buchinger Manó*: i. m. 156. l.

⁹⁸ Vészi szabadelvűpárti képviselőként került a parlamentbe, azonban a pártból formálisan kilépett, az általános választói jog feltétlen híve. Jótollú újságíró, a Budapesti Napló szerkesztője, Kristóffy egyik bizalmasa, aki 1905 októberétől a miniszterelnökségi sajtóiroda főnöke lett.

kéhez. Garami rövid beszéd kíséretében nyújtotta át Justhnak a szociáldemokrata párt beadványát, amely az általános választói jog megteremtését sürgette. Garami hangsúlyozta, hogy az általános választói jog az egyetlen eszköz, amelynek segítségével Magyarország naggyá, erőssé, gazdaggá lehet, s ha a parlament elzárkóznék e követelés megvalósítása elől, a szociáldemokrata munkásság élet-halál harcot indít jogaiért. Justh válaszában kijelentette, hogy elnöki állásánál fogva a dolog lényegéről nem nyilatkozik, de arra kéri a küldöttség tagjait, hogy „oly bizalommal, amellyel a képviselőházhoz fordultak, . . . várják be a képviselőház határozatát is. Erős hitem és meggyőződésem — fejezte be válaszáat a parlament elnöke —, hogy a képviselőház bölcsessége megtalálja azt az utat, amely a kérvényt közmegelegedésre fogja elintézni.”

A parlament elnökét felkereste „a budapesti függetlenségi pártok követése” is, és kérvényt nyújtott át, amelyben a választói jog kiterjesztését követelte. Justh megígérte, hogy ezt a kérvényt is a képviselőház elé terjeszti.⁹⁹

A parlament elnökének semmitmondó válaszáat a szociáldemokrata párt vezetői hét helyen rögtönzött tribünről hirdették ki az egybegyűlt óriási tömegnek. A szónokok — lényegében azonos szöveggel — azt fejtegették, hogy a parlament elnöke megígérte, hogy a kérdést közmegelegedésre fogják megoldani. A párt ezt a megoldást elfogadja, de éberem őröködik majd azon, hogy a népet ne tudják kijátszani. Ha a parlament nem tartaná be ígéretét, a munkásság az általános sztrájk fegyveréhez nyúl. A mai nap e harcnak csak a kezdete, mert nem lesz addig nyugalom Magyarországon, míg a nép jogait ki nem vívjuk. „Most pedig, amily méltóságteljes volt felvonulásunk, olyan legyen az eloszlás. Vigyázzon mindenki, nehogy ellenségeink zavart okozhassanak. Nyugodtan és békésen oszoljanak szét.” Buchinger így írt a tömeg békés feloszlásáról: „. . . mielőtt ez a százezres tömeg szétoszlott volna, mi néhányan ott a téren, a szeptemberi időjárás ellenére is, még alaposan megizzadtunk. Vajon sikerült-e mindez úgy, ahogyan ezt odahaza kiterveztük. . . Tudtuk, hogy a tömegeket csak üres kézzel küldhetjük haza. . . Mi is ráztuk ökleinket a parlament felé, mi is fenyegetőztünk, az elvtársakat pedig kérleltük, hogy nyugodt fegyelemben és méltóságos magatartással menjenek haza. . .”¹⁰⁰

A hatalmas tömeg egy óra alatt elvonult a térről, s délben már helyre állt a város közlekedése is.¹⁰¹

Röviddel a küldöttségek távozása után, fél tizenegykor, megnyílt a parlament ülése. Fejérváry bejelentette, hogy a király elfogadta a kormány lemondását, minthogy az nem tudta teljesíteni a koronának azt az óhaját, hogy az általa elfogadható program alapján a többségi pártokból egy kormány alakulását elősegítse. A király reméli, folytatta Fejérváry, hogy ilyen többségi kormány alakítására mégis sor kerülhet, s hogy a koalíciónak időt adjon a tárgyalásokra, a parlament üléseit október 10-ig elnapolja. Ezután a királynak erre vonatkozó leiratát az országgyűlés jegyzője felolvasta. Kossuth Ferenc — a koalíció nevében — felszólalt és kijelentette, hogy a több-

⁹⁹ Az Általános Titkos Választói Jog Ligája is úgy tervezte, hogy küldöttséget indít a képviselőház elnökéhez szeptember 15. alkalmából, de ez — ismeretlen okból — elmaradt. (A tervről lásd Jászi Oszkár egyik levelét Somló Bódoghoz. OSzK Kéziratár. Levelestár. 1905. szept. 2.)

¹⁰⁰ *Buchinger Manó*: i. m. 158. l.

¹⁰¹ A tüntetésről lásd: *Népszava*, 1905. szept. 16. A Nap, 1905. szept. 16. Szociálistikus munkásmozgalmak, 1905. 83—84. l.

ségi pártok kormányvállalási programját a képviselőház felirata tartalmazza, s erre a király még nem válaszolt, majd határozati javaslatot terjesztett elő, amelynek értelmében a képviselőház tiltakozik az újabb elnapolás ellen, s megújítja június 21-i határozatát. Tisza István tiltakozott az ellen, hogy az elnapoló királyi kézirat felolvasása után a képviselőház vitát indítson Kossuth előterjesztése felett. Szerinte ilyen vitának és határozathozatalnak már nincs helye. Ezen a kérdésen — olyannyira jellemzően az egész magyar parlamentre — hosszú vita indult, a felszólalók nagyobb része azt bizonygatta, hogy a képviselőháznak joga van megvitatni a királyi elnapoló leiratot is. Legtovább ebben a kérdésben Mezőfi Vilmos ment, aki felszólalásában szintén az elnapolás törvénytelenységét hangsúlyozta, de hozzátette, hogy ennek a konzekvenciáját is le kell vonni, nevezetesen: mondja ki a képviselőház, hogy az elnapolást tudomásul nem veszi, együttmarad, és teljesíti azt a kötelességét, amiért ide küldték ennek a képviselőháznak a tagjait. Mezőfi egyben megragadta az alkalmat arra is, hogy magát és pártját szociáldemokrata pártnak tüntetve fel, rúgjon egyet a halott oroszlanba, ezzel is bizonyítandó hűségét a „nemzeti eszméket képviselő” koalíció iránt.

„Ennek a kormánynak mostani magaviselete — mondotta Mezőfi — bennem mély fájdalmat és keserűséget ébreszt, mert ez a kormány azt a tiszta lobogót, a szociáldemokrácia piros lobogóját meggyalázta, megalázta és fel akarta használni az általános szavazati jog jelszavát kiadva a maga önző céljaira. Én a szociáldemokraták nevében tiltakozom ez ellen a frivol, önző eljárás ellen.”

Fejérváry és a kormány tagjai, majd nem sokkal később Tisza és pártjának tagjai elhagyták az üléstermet. Néhány felszólalás után az együttmaradt többség megszavazta Kossuth Ferenc előterjesztését, elvetve egyben a Mezőfi és Achim aláírásával beterjesztett javaslatot. A képviselőháznak a koalíciós pártokhoz tartozó képviselői tehát — gyáván, de egyben számítóan is, a közeli kormányrajutás reményében — tudomásul vették az alkotmányos szokások megsértését, s megnyugodva léptek ki az időközben elnéptelenedett parlament előtti térre.

Szeptember 15-én — a szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa határozatának megfelelően — az ország más helységében nem volt sztrájk vagy felvonulás. Kivétel volt a pécsi bányászok munkabeszüntetése, akik — mintegy háromezren — megtagadták szeptember 15-én a munkát, s nagy várakozással lesték a fővárosból érkező híreket a munkásság „forradalmáról”.

A független szocialisták szeptember 15-én néhány községben rendeztek felvonulást az általános választói jog követelésével. Közülük kiemelkedett a dobozi független szocialisták tüntető felvonulása. Mintegy 300 független szocialista földmunkás zászlókkal, „Éljen az általános választói jog!” feliratú táblákkal, zenével, énekszóval végigvonult a község főutcáján. A korabeli tudósító szerint „hat szál csendőr hű ebként kísérte a tüntető csoportot”.¹⁰²

A szeptember 15-i sztrájkban és a tüntetésben való részvételük miatt sok munkást ért zaklatás a munkahelyén. A Budapest Gőzmalomban, az egyik bútorgyárban, több asztalosüzemben, fuvarozó vállalkozónál a munkások egy részét emiatt el is bocsátották. A retorziók nem öltöttek tömeges méreteket,

¹⁰² Lásd: Népszava, 1905. szept. 16. Tüntetés és sztrájk. (Tőke és munka rov.), ill. Szociálisták, 1905. szept. 24. A dobozi független szocialisták (Hírek rov.).

amiben nyilván nagy szerepe volt annak, hogy a szervezett munkásság bojkott alá helyezte az említett üzemeket.¹⁰³

*

A „Vörös Péntek”, a budapesti munkásság első általános sztrájkja, a munkásság addigi legnagyobb politikai megmozdulása volt. A szeptember 15-i sztrájk és felvonulás nagyjelentőségű volt a magyarországi munkásmozgalom és az ország politikai élete szempontjából egyaránt.

A szeptember 15-i általános sztrájk és felvonulás a választójogi tömegmozgalom csúcspontja, a munkásság seregszemléje volt. A sztrájk és a felvonulás azt bizonyította, hogy a munkásság szervezettsége, öntudata, fegyelme olyan fokot ért el, hogy megvan a lehetőség általános sztrájk szervezésére; egyben a munkásokat is harcedzettebbé, magabiztosabbá tette.

Az általános sztrájk és felvonulás azonban nem érte el azt a célt, amelyet szervezői elé tűztek. Nem vált az általános választói jogért folyó harc első nagy ütközetévé, amelytől a további harc egész menete függött. A szociáldemokrata párt imparlamentáris, mégis parlamenti szövetségese, amelynek módjában lett volna benyújtani a választójogi törvénytervezetet, a Fejérváry-kormány, az osztrák és a magyar reakció antidemokratikus ellenállásán megbukott, így a tervezett parlamenti akciót az utcáról támogatni felvonult százezres tömegtüntetés feladatát nem tudta teljesíteni, nem tudott nyomós érvként felsorakozni a javaslat mellett.

Százezer budapesti proletár felvonulása mégsem múlt el nyomtalanul és teljesen eredménytelenül a magyar belpolitikában. Nyilvánvalóvá tette, hogy a fővárosban koncentráltan az általános választói jognak erős hadserege van, amely megszűnt „quantité négligeable” lenni, s amellyel a jövőben — ezért — számolni kell.

4. Az „ötperces audiencia” s az ellenzéki pártszövetség és a szociáldemokrata párt közötti harc kieleződése

A Fejérváry-kormány lemondásának elfogadását a koalíció vezetői úgy értékelték, mint annak a jelét, hogy a király immár hajlandó lesz engedelményekre. Éppen ezért a koalíció vezetőinek: Kossuth Ferencnek, gróf Apponyi Albertnek, gróf Andrássy Gyulának, báró Bánffy Dezsőnek és gróf Zichy Aladárnak együttes audienciára szóló meghívását nagy reménykedéssel fogadták. Apponyi emlékirataiban részletesen leírja azt a vázalkozást, amelyet a koalíció vezető politikusai ehhez a királyi kihallgatáshoz fűztek, s ugyancsak részletesen ismerteti magának a kihallgatásnak a lefolyását is.¹⁰⁴

A király a maga részéről abban a hiszemben volt, hogy az általános választói jog bevezetésének lehetősége, ami Kristóffy nyilatkozata, majd németbogsáni beszéde alapján eléggé világosan kirajzolódott, annyira megpuhították a koalíciót, hogy hajlandó lesz feladni merev „nemzeti”, elsősorban katonai követeléseit, s a válság megoldásának nincs már akadálya. Ezzel magyarázható, mint erre Kristóffy is utal,¹⁰⁵ hogy mind a két fél a másik-

¹⁰³ Népszava, 1905. szept. 19. Ami fáj a munkáltatóknak. Népszava, 1905. szept. 24. Szeptember 15-ike miatt, Fuvarozó munkás, 1905. okt. 1. Szeptember 15. és a munkáltatók.

¹⁰⁴ Dr. gróf Apponyi Albert Emlékiratai. Második köt. 1899—1906. (Bpest). 1934. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 150—153. l.

¹⁰⁵ Kristóffy: i. m. I. köt. 248. l.

tól várt engedményeket. A kihallgatásnak ez a rendkívül merev formája, amely annyira meglepte a koalíciós politikusokat, tehát a király azon vélekedésére vezethető vissza, hogy a koalíció kész kapitulálni, s elvállalja a kormányt a király számára elfogadható feltételek alapján.

A koalíció vezető politikusainak audienciája szeptember 23-án zajlott le Bécsben, a császári palotában. Az öt politikus egy üres szobában várakozott a királyra. Ferenc József megjelent, s felszólította őket, hogy vállalják a kormány megalakítását, azon feltételek mellett, amelyek a király számára is elfogadhatók. A feltételek, amelyeket a király egy papírlapról olvasott fel, a következők voltak: 1. „a katonai kérdések, amennyiben a vezényszóra és a szolgálati nyelvre vonatkoznak, amelyekre nézve engedmények teljesen ki vannak zárva, és kizárva maradnak, a programból kivétetnek”; 2. „a pragmatikai közösség alapja úgy a hadsereg, mint a külügyi képviselő tekintetében, teljesen érintetlen marad”; 3. „a 67-es alap revíziója, amennyiben gazdasági vagy egyéb, az Ausztria és Magyarország közti viszonyt érintő kérdésekről van szó, nem egyoldalúan a korona és a nemzet által, hanem csakis a Monarchia mindkét állama között, mindkét kormány közvetítése mellett, és *ad hoc* kinevezendő parlamenti bizottságok által fog létrehozni és a király által szentesítendő kompromisszum alapján eszközöltetni”. A negyedik és az ötödik feltétel az volt, hogy a koalíció, kormányra jutva, biztosítja az államszükségletek fedezését, továbbá a kétéves katonai szolgálaton alapuló új véderőjavaslat megszavazását. A király befejezésül emlékeztette a megjelenteket arra a felelősségre, amelyet magukra vállalnak abban az esetben, ha mereven kitartanak irreális követeléseik mellett. Egyben felszólította a koalíció vezetőit arra, hogy a továbbiak megbeszélése végett forduljanak a közös külügyminiszterhez, Goluchowski grófhhoz. Ezzel a valóban alig öt percig tartó audiencia véget ért.

A koalíció vezető politikusai Goluchowskinak tudomására hozták, hogy vele nem tárgyalhatnak magyar belpolitikai kérdésekről, minthogy nem magyar állampolgár. A külügyminiszter helyébe a király gróf Cziráky Béla udvarnagyot nevezte meg. Czirákyval Kossuth Ferenc közölte a koalíció vezető politikusainak állásfoglalását. Eszerint a király feltételei ellenkeznek a koalíciós pártok programjával, azzal a programmal, amelynek végrehajtására választóiktól felhatalmazást kaptak. Ezzel véget is ért Cziráky missziója. A koalíció Vezérő Bizottsága szeptember 25-i ülésén jóváhagyta az audiencián résztvettek álláspontját, és manifesztumot bocsátott ki. Ebben tiltakozott a király eljárása ellen, kijelentette, hogy az ellenkezik a parlamenti szabályokkal, s a nemzet akaratának súlyos korlátozására vezet. A királynak az az óhaja, hogy a 67-es rendszer minden megváltoztatásába bevonandó az osztrák fél is, hangsúlyozta a nyilatkozat, ellenkezik a kiegyezési törvénnyel. A manifesztum végezetül a nemzet erőinek egyesítésére s az alkotmány megvédésére hívott fel.

Az „ötperces audienciát” az újjászervezett szociáldemokrata párt úgy értékelte, mint a „bécsi abszolutizmus” újabb jelentkezését, amelynek az a célja, hogy „Magyarország örökre oda legyen láncolva Ausztriához”, hogy a magyar képviselőház „a király cselédje legyen”.¹⁰⁶ Az újjászervezettek csatlakoztak a „nemzet” küzdelméhez, szervezeten is igyekeztek ahhoz kap-

¹⁰⁶ Szabad Szó, 1905. szept. 28. Fordult a kocka.

csolódni, s nem rajtuk, hanem a koalíció vezetőin múltott, hogy Mezőfi nem került be a Vezérlő Bizottság tagjai közé. Mezőfi — egy 30 tagú pártküldöttség élén — így is részt vett a koalíció pártjainak „alkotmányvédő” közös értekezletén, ahol arról biztosította a koalíciós politikusokat, hogy az újjászervezett szociáldemokrata párt a nemzeti törekvéseket támogatja, s elitéli a szociáldemokrata pártnak „a bécsi önkénnyel paktáló” politikáját. „Uraim! — mondotta többek között Mezőfi. — A szociáldemokrácia magasztos elvét, szent törekvéseit ne azonosítsák Bécsnek császárilag lekenyerezett Bokányi, Izráel és társai szociálmusával. A Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt a maga hatalmas tömegeivel részt vesz az alkotmány megvédésében, amíg az ország önrendelkezési joga biztosítva nem lesz.”¹⁰⁷

A Szabad Szó, a párt lapja, részletesen kifejtette a pártnak ezt a politikáját. „Lázban van az ország. A 48-as idők szele fujdogál — írta a lap —. Bécs ismét be akarja kebelezni az országot.” A szociáldemokrata munkásságnak is érdeke, folytatta, hogy megvédje az ország függetlenségét, „mert kétszeres szolga és rab lesz a nép, ha az osztrák ránktelepszik”. Küzdenünk kell a magyar urak hatalma ellen is, de „most. . . joggal mondhatják a magyar urak, hogy adnánk mi jogot is, kenyeret is nektek magyarok, de látjátok, *nem engedi az osztrák*”. A magyar urak sem igen osztogatják a jogokat, de „Bécs még kevésbé ad jogot és kenyeret a magyar népnek”. Elsősorban a bécsi hatalom ellen kell tehát küzdenünk, s „ha attól megszabadítottuk az országot, akkor aztán leszámolunk a mi hazai piócáinkkal is”.

Bécs ellen kell küzdenünk már csak azért is, fűzte tovább a lap az érvek sorát, mert „szociáldemokraták zsarnokság szolgálatában nem állhatnak. A császár hatalmát soha-soha nem erősíthetik. Törvénytelenséget soha-soha nem tűrhetnek. Szociáldemokraták a hatalom ellen harcolnak. Szociáldemokraták minden néven nevezendő zsarnokságot megszüntetni akarnak. Szociáldemokraták minden nép önrendelkezési jogának tiszteletben tartását elvünknek mondjuk. Szociáldemokraták a maguk elvét, meggyőződését halálíg nem hagyják, de más elvét nem gyalázzák. Szociáldemokraták a piros zászlót szentnek mondják, de a háromszínű magyar zászlót azért le nem köpik.”

Nem szövetkezünk egyik párttal sem, írta a továbbiakban. „Hogy a többi pártok is ez úton haladnak most: arról nem tehetünk.” Ha kivívtuk az ország függetlenségét, a magyar urak ellen fordulunk majd, s kérlelhetetlen harcban kicsikarjuk a nép jogait, kenyerét.

„De most nem ők, hanem *az osztrák az úr a hazában*. Ezt az urat kell hát kiverünk először, hogy aztán rákerüljön a sor a mi magyar urainkra.

Ez a mi taktikánk.”¹⁰⁸

Az újjászervezett szociáldemokrata párt taktikája mintegy negatív képe volt a szociáldemokrata párt taktikai irányvonalának. Határozottan és alapjában elfogadható érvekkel visszautasította „a bécsi abszolutizmussal” való szövetkezést, eközben azonban a koalíció nemzeti ellenállásának platformjára helyezkedett. Míg azonban a szociáldemokraták taktikája, ha a dinasztiaival kötött szövetség súlyával tetézetten is, az ország demokratikus átalakításának nagy ügyét szolgálta, addig az újjászervezettek taktikája nacionalista célkitűzések elérését helyezte előtérbe, amelyek elzárták a demokratikus feladatok megvalósításának útját.

¹⁰⁷ Uo. 1905. okt. 5. Mezőfi beszéde.

¹⁰⁸ Uo. 1905. okt. 5. A mi álláspontunk.

Az „ötperces audienciát” megelőző este zajlott le az Ausztriai Szociáldemokrata Párt birodalmi értekezlete, amelyet Gautsch osztrák miniszterelnöknek az általános választói jog elleni állásfoglalásával kapcsolatban hívtak össze. Az értekezleten a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselőjében Garami Ernő vett részt, aki a magyarországi választójogi harcról hosszabb beszédet mondott. Garami erőteljesen támadta a „soviniszta magyarok koalíciójának” szövetségét „az osztrák udvaroncokkal”, s hangsúlyozta, hogy amennyiben a Bécsbe érkezett koalíciós politikusok „a nép bőrére” megalkusznak a kamarillával, s megszűnik „a nemzet passzív rezisztenciája”, akkor „a nép passzív rezisztenciája fog megszületni”. Ezt az ellenállást pedig nem győzheti le sem Gautsch, sem Kossuth, akinek neve „egy fogalomná lett a dühödt sovinizmus és népellenesség fogalmával”. „Ausztriai elvtársainkkal nemcsak a cél közös, hanem az ellenség is az. Külön kell ugyan masíroznunk, de a diadal közös lesz” — fejezte be beszédét Garami.

Garami beszédére Adler válaszolt. A magyarországi szociáldemokrata párt és Kristóffy kapcsolataira célozva hangsúlyozta, hogy „veszélyesnek tartja még a látszatát is annak, mintha a szociáldemokratáknak valami közük is lehetne a kamarillához”. „Bizonyára nagy siker volt a magyar mozgalomra, az általános választói jogra, hogy egy, a koronától kinevezett miniszternek egy pillanatra be kellett ismernie az igazságot. . . s . . . azt kellett mondania, amit a szociáldemokrácia mindig mondott. De bátorkodom kijelenteni — folytatta Adler —, hogy igazi megváltás magyar elvtársainkra nézve, hogy megszabadultak egy olyan társaságtól, amelyben van talán egy pár jót akaró, értelmes ember, akiknek összeköttesei azonban a fekete-sárga régiókba nyúlnak, ahol értelemről és jogról sohasem eshetik szó.” Adler felhívta a magyarországi szociáldemokrata párt figyelmét arra, hogy az általános titkos választói jogért hosszú, makacs küzdelmet kell majd vívniuk, az ilyen küzdelmeket nem lehet gyorsan eldönteni. Ezen az úton, mondotta befejezésül Adler, az osztrák proletariátus szolidaritása és rokonszenve kíséri majd a magyarországi munkásságot.

Dasziński erőteljesen támadta a dinasztíát, s hangsúlyozta, hogy „nem egy trón inog Európában, amely erősebben állt, mint a Habsburgok trónja. A trón, Ausztriával együtt, korhadt alapon nyugszik”, s a szociáldemokráciának az a feladata, hogy felébressze a népben a tudatot: „le kell győznünk a kamarillát, ha azt akarjuk, hogy Ausztria fennmaradjon”. Austerlitz arról beszélt, hogy az általános választói jog Ausztriában nem is annyira a proletariátusnak, mint az egész államnak a szükséglete, s bevezetése elsősorban éppen a dinasztíának léteéréke.

Az értekezlet kiáltványt fogadott el, amely rendkívül éles hangon támadja Gautschot az általános választói jog elleni fellépése miatt, majd felszólítja az ausztriai és magyarországi proletariátust, hogy megfeszített erővel folytassa küzdelmét az általános választói jogért.¹⁰⁹

A Népszava, kommentálva az értekezletet, így írt: „Hatalmas megnyilatkozás volt ez az értekezlet, amely megmutatta, hogy ma már nem lehet büntetlenül rátámadni a nép jogára. Gautsch úr, a bécsi kamarilla, az udvar és a dinasztia már íme megkapták a választ arra a merényletre, amelyet a magyar munkások szent joga ellen követtek el, és megkapták a választ — az

¹⁰⁹ Az értekezlet anyagát lásd: Népszava, 1905. szept. 23, 24., Arbeiter Zeitung, 1905. szept. 23.

osztrák munkásoktól! . . . Kossuthék a fekete-sárga Gautsch úrral szövetkeztek a magyar nép joga ellen — folytatta a lap. — Az osztrák munkásság erre testvérkezet nyújt felénk és síkra száll — a magyar népért. Amaz a »hazafiak« nemzetközisége. Ez a hazátlan bitangoké. Büszkek vagyunk nemzetköziségünk hatalmas, szép eszméjére, büszkek vagyunk osztrák testvéreink fegyverbarátságára és fogadjuk, hogy velük együtt kitartunk a küzdelemben, míg a Gautschokat le nem győztük túlnan és innen a Lajtán, egyaránt mindkét nép javára, fejlődésére, boldogságára!”¹¹⁰

Ez az alapjában véve helyes, a koalíció és az osztrák reakció ellen egyaránt fellépő állásfoglalás tükröződik a magyarországi szociáldemokrata pártnak az „ötperces audienciát” értékelő pozícióján is. „Semmi le nem moshatja a koalícióról azt a vádat — írta a Népszava —, hogy a mai helyzetet ő maga teremtette meg. A kamarilla látta, hogy az általános választói jog híréből halálos veríték verte ki a koalíció testét, látta, hogy a fekete mágnásoktól és züllött dzsentriktől vezetett »nemzetet« a gutaütés környékezi a rideg osztályuralom megszüntetésének még a puszta gondolatától is. Tehát megszabadította, a kizsákmányoló osztályt ettől a halálos aggodalomtól, és joggal remélhette, hogy ennek fejében a »nemzet« habozás nélkül keresztül fog sétálni a caudiumi jármon.”

Talán nem is számított rosszul a kamarilla, folytatta a lap, hiszen a kirúgottak nem siettek haza, hogy fegyverbe szólítsák a népet, hanem ottmaradtak Bécsben, alkudozásra készen. Ez is bizonyítéka annak, hogy a koalíció nem akarja az ország függetlenségét, mert jól tudja, hogy azt csak a néppel együtt érhetné el. „Mert a koalíció előtt Magyarország függetlensége, a magyar nép szabadsága és boldogsága csak másodrendű dolog — írta a lap —, neki mindennél előbbre való az előjogokkal felruházott osztály érdeke, a munkálkodó nép elnyomása. Az osztályérdek megvédése, a nép lenyűgözése kedvéért ők belenyugosznak abba, hogy Magyarország függetlensége soha meg ne valósuljon. Bele kell nyugodniuk, mert ezt a függetlenséget a *jelszabadtott nép* közreműködése nélkül a »nemzet« nem lesz képes kivívni soha. Hát inkább alkuszunk, hát inkább lemondanak, hát inkább meghagyják a magyar függetlenséget és szabadságot üres jelszónak, csak maradjon meg a szent osztályérdek, és maradjon elnyomva a munkában görnyedő nép.”

A szociáldemokrata párt azonban nem hajlandó beletörődni az ország függetlenségének elalkudásába, s harcolni fog érte az osztrák és a magyar reakció ellen egyaránt. A cikk idézte Adlernek az Ausztriai Szociáldemokrata Párt szeptember 22-i értekezletén ezzel kapcsolatban elhangzott szavait:

„*Mi mindnyájan — osztrák és magyar szocialisták — megegyezünk abban, hogy szabad Magyarországot, önálló Magyarországot, szabad Ausztriát, önálló Ausztriát akarunk*, és egyik vagyunk ama gondolatban, hogy *meg akarjuk magunkat szabadítani a dualizmus láncától*, melyek a dinasztia érdekében immár gályarabláncokká lettek.” S hozzátette: „Így beszélünk mi is ideát, — mi, a szervezett magyar munkásság. Osztrák testvéreinkkel együtt — külön masírozva és együttesen támadva — fogunk harcolni a magyar és osztrák nép szabadságáért és ezen szabadság megszerzésének leghatalmasabb fegyveréért, az általános, titkos választójogért. Mert mi is azt valljuk, amit Adler elvtársunk, hogy — *»csupán olyan képviselőház roncsolhatja össze a dualizmust, és*

¹¹⁰ Népszava, 1905. szept. 24. Gautsch ellen.

csinálhat államot az értelmetlen állapotok zagyvalékából, amely a *nép háza*.”¹¹¹

A bécsi értekezleten kialakított irányvonal tehát az ausztriai és magyarországi „ultrák”, az antidemokratikus nacionalizmus képviselői ellen irányította a főtűzet, s az ellenük folytatott harctól remélte elérni mind a két ország demokratikus átalakítását, illetve az átalakítás befejezését. Az értekezlet egyben értékelte is a dinasztia magyarországi választójogi manőverét, s Adler szavaival elmarasztalta a magyarországi szociáldemokrata párt s „a kamarilla” között fennállt kapcsolatokat: figyelmeztetve egyben a magyarokat arra, hogy a demokratikus jogokat hosszas harcban kell kivívniuk.

A magyarországi szociáldemokrata párt vezetői elfogadták ezt az értékelést; elfogadták az ausztriai proletariátus szövetségét a választójogi harcban. Igyekeztek azonban demokratikus célkitűzéseiknek hazai szövetségeseiket is szerezni. Mindenekelőtt a koalíciós pártokban levő demokratikus elemeket akarták megnyerni, s ebből a célból megkíséreltek egyes csoportokat, egyes helységeket az általános választói jog követelése mellett felsorakoztatni, olyanképpen, hogy ezt összekapcsolták a koalíció által hangoztatott nemzeti követelésekkel.

E kísérletnek legpregnansabb megnyilatkozása a szegedi ellenzéki pártok (a függetlenségi párt és az újpárt), valamint a helyi szociáldemokrata párt-szervezet által közösen rendezett népgyűlés volt. A gyűlést a három párt közös előkészítő bizottsága szervezte, s ez dolgozta ki a népgyűlés határozati javaslatát is. Révész Sándor, a szegedi szociáldemokraták egyik vezetője, terjesztette elő a szeptember 28-án megtartott előkészítő bizottsági ülésen a következő határozati javaslatot:

„Megállapítja a Szegeden 1905 október 8-án tartott népgyűlés, hogy az uralkodónak az a ténye, hogy a nemzeti közvélemény és a parlamenti többség akarátát teljesen figyelmen kívül hagyva, csakis olyan kormányt óhajt kinevezni, amely kormány a nemzeti közvélemény és az országgyűlési többség akarata ellenére is vállalkozik az eléje írt programpontok keresztülvételére, az abszolutizmus megnyilvánulása.

A népgyűlés Szeged egész népének tiltakozását fejezi ki az önkényuralom ezen kísérlete ellen és felhívja Magyarországot egész lakosságát, hogy az alkotmányosság elvének védelmére pártkülönbség nélkül egyesüljön. Megállapítja továbbá a népgyűlés, hogy a királyi hatalom túltengése a *parlament gyengességének eredménye*. A parlament pedig azért gyenge, mert *nem igazi népparlament*, és az ország lakosságának csak *elenyészben kis részét képviseli*, mely kis rész politikai akaratának nyilvánítása is gyakran korlátozva van.

Amidőn tehát a népgyűlés felhívja az országgyűlési pártokat az abszolutizmus elleni törhetetlen küzdelemre, a nemzet összes katonai, közigazdasági és szociálpolitikai követeléseinek megvalósítására, felhívja őket arra is, sürgős feladatuknak tekintsék a *parlament megerősítését a munkálkodó nép millióinak az alkotmányba való bevonásával, az általános titkos választói jog megvalósításával*. Megállapítja a népgyűlés azt is, hogy ezen parlamenti, valamint katonai, közigazdasági és szociális reformok nélkül az abszolutizmus csak ideig-óráig gyűrhető le, de nem lehet a parlament enélkül *olyan hatalommá*, hogy az abszolutizmus a harcot vele soha még csak föl se vehesse.”¹¹²

¹¹¹ Uo. 1905. szept. 24. Kirugva. Közli: MMTVD. 3. köt. 369—371. l.

¹¹² Népszava, 1905. szept. 30. A szegedi közös gyűlés.

A tervezett közös népgyűlést október 8-án tartották meg, s ott elfogadták a fenti határozati javaslatot.¹¹³

Ez a határozat igen ügyesen kapcsolta össze a nemzeti követeléseket a dinasztia hatalmi törekvései elleni tiltakozáson át a demokratikus célkitűzésekkel, az általános választói jog programjával. Alkalmasnak látszott tehát arra, hogy tömörítse a nemzeti követelések megvalósításában és a demokratikus szabadságjogok kiterjesztésében egyaránt érdekelt politikai erőket — a polgárságtól a paraszti tömegeken át a proletariátusig. A szociáldemokrata párt vezetői ezért nem elleneztek, hogy a pécsi szociáldemokrata pártszervezet is hasonló kísérletet tegyen.¹¹⁴

A koalíció vezetői az „ötperces audiencia” után „nemzeti összefogásra” hívtak fel, az „átkos Ausztria-Bécs” elleni küzdelemre, anélkül azonban, hogy a szociáldemokrata párt által követelt általános választói jog kérdésében engedményeket tettek volna; mereven elzárkóztak a demokratikus erők tömörítésének politikájától, elutasították a „szegedi platformot” (bár előzőleg megkísérelték ezt a szegedi szociáldemokraták behódolásának feltüntetni), s pártjaik követték őket ebben az állásfoglalásukban. Így a demokratikus erők tömörítésére tett kísérletek elszigetelt esetek maradtak, amelyek országos jelentőséghez nem juthattak, s a szociáldemokrata párt vezetői nem folytathatták a demokratikus erők tömörítésének taktikáját. A koalíció vezetőinek ez az álláspontja csupán folytatása volt a válság idején addig elfoglalt pozíciójuknak, annak a folyamatnak, amelynek során a koalíció demokratikus szárnya eltávolodott választási ígéreteitől, a demokratikus reformok megvalósításától; a koalíció vezetői a szeptember eleji tárgyalásokon a szociáldemokrata párt vezetőivel közösen elfogadott platformot visszautasították a Fejérváry-kormány bukásakor stb. Ezt a szociáldemokrata párt vezetői előtt joggal gyanús kettős játékot csak alátámasztotta a párt vezetőinek Polónyival, a függetlenségi és 48-as párt alelnökével folytatott titkos tanácskozása (erre még visszatérünk), amelyen bebizonyosodott, hogy a függetlenségi párt demokratikus programját a koalíció jobbszárnya tartja lekötve, megvalósítására tehát semmi garancia sincs.

Mindennek következtében a párt a leghatározottabban szembe fordult a koalícióval. Ennek egyik megnyilvánulási formájaként a szervezett munkás-ság és a koalíció hívei, elsősorban a nacionalista hangoltságú diákság közötti utcai összeütközések, verekedések sorozata zajlott le szeptember végén — október elején.

Az első összeütközés szeptember 16-án, az Almássy-téren, az akkor felavatott függetlenségi pártkör előtt zajlott le. A munkások egy csoportja megtámadta a pártkör előtt csoportosuló függetlenségi párthíveket, s beszorította őket az épületbe. A jelenlévő rendőrséget a munkások valósággal lefegyverezték; a rendőrségtől elvett kardokat a Népszava szerkesztősége másnap visszaadta jogos tulajdonosaiknak.¹¹⁵

A Bécsből szeptember 25-én hazatérő koalíciós vezetők tiszteletére az egyetemi hallgatók nacionalista tüntetést rendeztek, amelyet a szocialista

¹¹³ Uo. 1905. okt. 11. Az ország népéé a szó.

¹¹⁴ A szegedi közös népgyűlést és határozatát örömmel üdvözölte a Munka Szemléje. Ezt a határozatot csak el kellene fogadniuk a pesti „honmentőknek”, hogy az ország rendbe jőjjön. „Hitünkre — írta a lap —, hogy Kossuth Lajos bizton ezt ajánlaná a megoldás egyetlen csalhatatlan orvosságául.”

¹¹⁵ Erre vonatkozóan lásd: *Weltner Jakob*: i. m. 187. l.

munkásság egy csoportja megzavarni igyekezett. Verekedés kezdődött, s a koalíció túlsúlyban levő hívei egyes munkásokat az utcai gázlámpák alá vonszoltak, azzal fenyegetve őket, hogy „lőgni fognak a lámpavason”. A munkások csak nagy ügyel-bajjal szabadultak meg. Másnap a körúton nemzeti színű zászlók alatt tüntető diákokat szervezett munkások egy csoportja megtámadta és szétkergette. A verekedés közben a munkások a diákok egyik zászlóját összetépték, s a nyelét a diákok hátán összetörték. Az eset koalíciós berkekben nagy felháborodást keltett, a nemzeti zászló meggyalázását emlegették, s az esetet a reakció azonnal arra igyekezett kihasználni, hogy bizonygassa: ilyen elemeknek nem is szabad választói jogot adni. . .

A Népszava szeptember 27-i számában felhívás jelent meg, amely arra szólította fel a szervezett munkásokat, hogy az aznap estére tervezett, a koalíció melletti tüntetésnek szánt fáklýásmeneten jelenjenek meg, s követeljék az általános választói jogot. A felhívásban a szociáldemokrata párt vezetése hangsúlyozta, hogy a szervezett munkásság nem haladhat a koalícióval egy táborban mindaddig, míg az kötelező ígéretet nem tesz az általános választói jog megvalósítására.¹¹⁶

A felhívásra több ezer munkás gyűlt össze a Népszava Nyár utcai kiadóhivatala előtt. Este 7 órakor, midőn a koalíció híveinek fáklýásmenete a függetlenségi és 48-as pártkör Royal-beli helyiségei elé vonult, a munkások csatlakoztak hozzájuk, s a Munkás-Marseillaise és más forradalmi dalok éneklésével igyekeztek elnyomni a felvonulók hazafias dalait. A tüntetők között a pártvezetőség újabb röplapját osztogatták, amelyen azzal vándolta a koalíció vezetőit, hogy „a nép jogait elalkudni” mentek Bécsbe, s hangoztatta, hogy a nép „most már nem követel, de cselekszik”, „kivívjuk jogainkat, ha vérünkbe kerül is”, „jaj annak, aki ellenünk van!” Eközben három ízben is összetűzésre került sor. Több, mint 300 gyalogos és 150 lovasrendőr avatkozott be a harcokba, s elsősorban a munkásság ellen, kivont kardokkal valóságos rohamokat intézett. A Király-utca és a New-York kávéház közötti szakaszon a körút csatátrre emlékeztetett. A munkások a házak udvarairól téglákat szereztek, s a rendőrökre zúdították. Eközben sok kávéház és üzlet ablaka is betört. Este 10 órakor egy lovasrendőr csapat a Népszava kiadóhivatala előtt csoportosuló munkásokra támadt, többet közülük súlyosan megsebesített, betörte a kiadóhivatal ablakait, majd tovavágtatott. A rendőrök, a Népszava tanúsága szerint, eközben ilyeneket kiáltottak: „Gaz szociálisták! Most kaptatok általános választói jogot!”

A harcokban sokan súlyosan megsebesültek, a Rckus-kórház megtelt munkásokkal, rendőrökkel, diákokkal. Szilágyi Miklós vasn munkás néhány nap múltán behalt sérüléseibe. Temetésén, október 7-én, a szervezett munkások nagy tüntetést rendeztek.

A szeptember 27-i véres tüntetés után a szakegyletekben mindig többszáz munkás állt készenlétben, hogy megakadályozzák a koalíció melletti esetleges tüntetéseket. Kisebb csoportok tanyáztak a Népszava kiadója előtt is, gumicsövekkel, vasbotokkal, kőműveskalapáccsal felfegyverkezten; éjjelenként 60—80 munkás a párt nyomdájában aludt. A diákság tervezett ellentüntetése

¹¹⁶ Népszava, 1905. szept. 27. Lámpavasra! A felhívást a párt röplap alakjában is terjesztette. PI. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/IX/64. Szerzőjét, Buchinger Manót a bíróság 1906 tavaszán nyolc hónapi államfogházra és 2000 korona pénzbüntetésre ítélte „osztályelleni izgatás” címén. (Lásd: Világsszabadság, 1906. márc. 31. Lámpavasra!)

ezen a készültségen hiúsult meg. A munkások kisebb csoportjai a Népszava elől gyakran portyákra indultak, s meghíúsítottak minden tüntetést, amelyet a koalíció mellett szándékoztak rendezni. A pesti utca ismét teljes egészében a szervezett proletariátus ellenőrzése alá került.¹¹⁷

Szeptember 29-én a nacionalista egyetemi diákság és a szociáldemokrata párt egymás ellen gúnyos hangú plakátokat ragasztott ki. Az egyetemisták „forradalmi burgzsandároknak” nevezték a szociáldemokratákat, azzal vádolták őket, hogy a koalíciót támadva a Habsburgokat támogatják. A szociáldemokrata párt vezetősége ugyancsak szellemes falragaszokon gúnyolta ki a mágnások és bárók „forradalmát”, ügyetlen, rosszul szervezett színelőadásnak állítva be a nép nélkül, sőt a nép ellen forradalmat hirdető koalíciót.¹¹⁸

¹¹⁷ A szeptember végi, október eleji utcai összetűzésekről a napilapok mellett hírt ad a rendőrség évi jelentése: Szociálistikus munkásmozgalmakról. 1905. 84—86. l.; részletes leírásuk megtalálható Weltner már idézett emlékirataiban. 180—190. l.; lásd még Gonda Béla levelét Révész Miksához, 1905. dec 1. P.I. Arch. Révész gyűjtemény. A. XV.1/1905/9; Varga Lajos visszaemlékezését a P.I. Archivumban, H—V—5.

¹¹⁸ A plakátok teljes szövegét közölték a korabeli napilapok, továbbá a rendőrség évi jelentése: Szociálistikus munkásmozgalmakról. 1905. 86—87. l. — A szociáldemokrata plakát „továbbfejleszti” az év elején a Népszava egyik vezércikkében már megpendített gondolatokat: a koalíció a nép nélkül nem tud forradalmat csinálni, lázongása a dinasztia ellen nem lehet más, mint szárnalmas komédia. Népszava, 1905. márc. 25. Abszolutizmus — forradalom. Idézve e munka II. fejezetében, 40. sz. jegyzet.)

A diákok plakátjának szövege a következő:

Behördlich bewilligt!

Geehrte Elvtársak!

Forradalmi Burgzsandaren!

Heute este 7 Uhr érkezik *Baron Fejérváry Feldzeugmeister* a nyugati pályaudvaron.

Auf höheren Befehl! Fogadjátok a csász. kir. elvtársat *mit Begeisterung!*

Program:

1. A Marseillaise eléneklése.

2. Absingung des Gotterhalte.

3. Zum Schluss: a Rudnay-hymnus eléneklése.

Kais. kön. priv. revolutionäre Burgzsandaren-Leitung.

A szociáldemokrata párt plakátja:

H a z a f í a k

Budapesten, hétfőn, 1905 október 2-án

Bérletszünet

Bérletszünet

Magyarország forradalmi bizottsága döntött a Haza sorsa fölött. Szótöbbséggel kimondotta, hogy 1905 október hó 2-án, d. e. 9 óra 30 perckor (közép-európai időszámítás) *visszavonhatatlanul* kitor a

F O R R A D A L O M

A konventnek sikerült a barrikád-harchoz tíz kipróbált és tapasztalt francia forradalmárt szerződtetni, akik az 1871. évi forradalmat végig harcolták. Ezek az előharcosok a főváros tíz kerületében decentralizált forradalom barrikádjain lesznek láthatók.

A magyar stílus barrikádok francia mintára készültek. Tartósságukat garantálja, hogy valamennyit *Kossuth Ferenc úr*, az ösmert nevű mérnök tervezte, kinek személyes felügyelete mellett lettek felépítve.

A forradalom *kedvezőtlen idő esetén is megtartatik*, mert fedett helyiségről gondoskodva van.

Büffet minden barrikádon.

Főszakács: *Dr. Vázsonyi Vilmos úr*.

Jegyek kaphatók: A Nemzeti Kaszinóban (Kossuth Lajos utca 5. Telefon 6—93) és a központi demokrata körben (Gyár utca 18. Telefon 25—10).

Szeptember 30-án a szociáldemokrata párt két újabb röplapot jelentetett meg. Az egyik röplap Csizmadia Sándor „Tűzben” című versét közölte, amely a Népszava 29-i számában látott napvilágot, s az általános választói jogért folyó harcra buzdít. A másik röplap a Népszava szeptember 28-i számának vezércikkét adta közre különlenyomat formájában. Ez a vezércikk válaszolt a koalíciónak arra a vádjára, mintha a szervezett munkásság az alkotmánynak ellensége lenne, s a dinasztia érdekében gátolná a koalíció alkotmányvédő küzdelmét. „Nem az alkotmány ellen vagyunk — hangoztatta a vezércikk —, hanem az ellen a felfogás ellen, amely a mai alkotmányt számunkra is szentséggé akarja avatni. Nekünk a mai alkotmány nem alkotmány és ezzel szemben más természetű kötelességeink vannak, mint amilyeneket nekünk a koalíciós hazafiak elő akarnak írni.

A mi alkotmányunkat majd meg fogjuk védeni, ha lesz, addig pedig elszánt harcot folytatunk érte, hogy minél hamarább meglegyen.”

A szociáldemokrata párt ezekben a hetekben több harcos írásban is erőteljes hangon leplezte le a koalíció vezetőinek nemzeti demagógiáját, a nép nemzeti érzelmeivel űzött hamis játékát. A Népszava „Vörös zászló és trikolór” című cikke ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a munkások nem „hazátlan bitangok”, nem nemzetellenesek, csupán a mai hivatalos nemzetből kirekesztettek. De, folytatta a lap: „a nemzet mi vagyunk, ennek az országnak dolgos, munkásemberei. . . Mi tartjuk fenn ezt a nemzetet. . . Mindenki hazafi, aki dolgozik és akinek a munkájából a nemzeti erő táplálkozik. Hazátlan bitangok csak azok, akik nem dolgoznak, akik semmivel sem járulnak hozzá a nemzet termelő munkájához és akik kiváltságaiknál, születési előjogaiknál, öröklött tőkékénél fogva csak fogyasztják a munkásemberek termékeit. . . És mi, az ország, a nemzet dolgos munkásemberei küzdünk ma azért, hogy a nemzet mi legyünk, a dolgos népmilliók. És a parlament minket képviseljen, a dolgos országot s ne a hazátlan bitangokat, a nemzeti dologtalanokat.”¹¹⁹

Az egyetemi diákság „szózatot” intézett a munkássághoz, amelyben arra szólította fel őket, hogy ne engedjék magukat szembefordítani azokkal az eszmékkel, amelyekért apáik együtt küzdöttek Rákóczi és Kossuth seregeiben a közös ellenség, az osztrák ellen; ne engedjék eladni magukat az abszolútizmusnak a „hazátlan jakabok” által, akik élősködnek csupán a munkásságon, rázzák le őket magukról, s csatlakozzanak a nemzet küzdelméhez.¹²⁰ A pártvezetőség válaszolt a nacionalista diákság felhívására. A munkássághoz intézett válasz leleplezte őket, mint a nagybirtokos-tőkés „nemzet” érdekeinek védelmezőit, akik munkásokat akarnak a munkásokkal szembefordítani, akik a szervezetlen, indifferens munkások tudatlanságára, elmaradottságára spekulálnak, s igyekeznek megnyerni őket a kizsákmányoló támogatására. „Az orosz diákság halált megvető bátorsággal együtt küzd a szociáldemokrata munká-

Helyárok: I. rendű páholy 20 korona. II. rendű páholy 15 korona. Erkélyszék 5 korona. Karzat 1 korona. Katonák őrmestertől lefelé a felét fizetik. A sajtó szabadjegyei e két klubban vehetők át igazolás mellett.

Hölgyek kalap nélkül, urak bot és esernyő nélkül jelennek meg a barrikádokon.

A t. közönség pontos megjelenése kéri, hogy a forradalom menete a késve érkezők által ne zavartassék.

A magyar forradalmi százas bizottság mint szövetkezet.

¹¹⁹ Népszava, 1905. okt. 1.

¹²⁰ Lásd: Pesti Hírlap, 1905. szept. 29. (Az utcai harcok.)

sokkal a zsarnokság ellen — olvashatjuk a röplap befejező részében —, s a magyar diákok szövetkeznek a munkások szabadsága ellen.”¹²¹

A nacionalista diákokkal egyidőben felhívást bocsátott ki az újjászervezett szociáldemokrata párt is, amelyben éles hangon támadta a szociáldemokrata párt vezetőségét, és azt bizonygatta, hogy a bécsi kamarilla szolgálatában áll, hogy a kormány százezrekkel fizette le a munkások tízezreinek a „szállitásáért” stb. A felhívás arra szólítja fel a budapesti munkásságot, hogy hagyja el áruló, Bécsset szolgáló vezéreit és csatlakozzék az újjászervezett szociáldemokrata párthoz.¹²²

A diákság és az újjászervezettek felhívásainak lett valamelyes eredménye. Egyes budapesti üzemekben (mint például az Északi Főműhelyben, a MÁVAG-ban, a szivattyú- és gépgyárban), az ország néhány vidéki városában (Kőszegen, s ott is a németajkú szocialisták!) a szervezett munkások egy jelentéktelen hányadát is megtévesztette a nacionalista agitáció. Kisebb csoportokban csatlakoztak az újjászervezett szociáldemokratákhoz vagy a függetlenségi párt szervezetéhez.¹²³ A megtévedtek száma azonban jelentéktelen maradt, s a Népszava joggal állapíthatta meg néhány nap elteltével, hogy a „nemzet” és az újjászervezettek akciója hatástalan maradt, sőt erősítette a szociáldemokrata mozgalmat.¹²⁴

A koalíció hívei a megzavart szeptember 27-i tüntetés után október 3-án fáklyásmenetet szándékoztak tartani; Polónyi Géza, országgyűlési képviselő, hogy a fáklyásmenet zavartalanságát biztosítsa, érintkezést keresett a szociáldemokrata párt vezetőivel. Polónyi az Orient szállóban a pártvezetőség tudtával találkozott Bokányival és Goldnerrel. Az utóbbiak Polónyi kérdésére, hogy mi lenne az ára a szocialistákkal való békének, azt válaszolták, hogy az általános titkos választói jog vállalása. Polónyi erre kifecsegte, hogy a függetlenségi párt híve ugyan az általános választói jognak, de végrehajtásában meg van kötve a keze, „lekötötte a koalíció kezét az a becsületszó, amelyet Andrassy gróf kezébe adott”. Azt ajánlotta, hogy a szociáldemokraták tárgyaljanak Andrassyval, hogy az dispenzálja őket adott szavuk alól, s akkor rögtön megtalálják a helyes utat. Miután ezt az ajánlatot Bokányi visszautasította, Polónyi kompromisszumos megoldás szükségességét hangsúlyozta, Bokányi és Goldner azonban csakis az általános titkos választói jog teljes elfogadását tartották a béke egyedül lehetséges alapjának. Így a kísérlet kudarccal járt.

A Polónyi-tárgyalás nagy felháborodást váltott ki a koalíció berkeiben jobbról és balról egyaránt. Különösen Vázsonyi tiltakozott erősen, aki presztízsét féltette választói, a budapesti demokrata polgárság előtt. A Vezérlő Bizottságban, majd az alkotmányvédő polgárok értekezletén Polónyi azzal védekezett, hogy tárgyalásaival a koalíció érdekeit kívánta előmozdítani, s szerepe csupán a *postás* szerepe volt. Másnap már azt hangoztatta, hogy a tárgyalások nem az ő, hanem a szociáldemokrata vezetők kezdeményezésére jöttek létre.

¹²¹ Az Újság, 1905. okt. 3. A szocialisták és a diákok.

¹²² Pesti Hírlap, 1905. szept. 29. Az utcai harcok.

¹²³ Lásd: Pesti Hírlap, 1905. okt. 1. A szociáldemokrata párt bukása; A kőszegi németajkú szocialisták a koalíció mellett; A Polgár, okt. 1.; A szocialista pártvezetőség ellen; Az Újság, okt. 1. A szocialista táborból; Kis Újság, okt. 3. Levél egy szocialistától; Vas- és Fémmunkások Szaklapja, okt. 5. Szilágyi Miklós.

¹²⁴ Népszava, 1905. okt. 3. Füstbe ment terv.

Miután a tárgyalások eredménytelenek maradtak, a szociáldemokrata párt ugyanarra az időpontra és útvonalra jelentett be fáklyásmenetet, amikor a koalíció is. A budapesti rendőrfőkapitány azzal az indokolással, hogy ilyen körülmények között az összeütközések megismétlődhetnek, mind a két fáklyásmenetet betiltotta, s csak abban az esetben volt hajlandó azokat engedélyezni, ha a bejelentők megállapodnak egymás között más időpontban vagy más útvonalra nézve. Mivel ez az egyezés nem jött létre, a betiltás érvényben maradt.¹²⁵

A koalíciós tábor az október 6-i, az aradi vértanúk emlékére rendezett felvonulással vigasztalta magát. Az egész városon végigvonuló gyászmenetet a szociáldemokrata párt nem zavarta meg. A párt vezetősége október 2-án hozott határozata kimondta:

„A magyarországi szociáldemokrata párt minden rendelkezésére álló eszközzel megakadályozta és meg fogja akadályozni, hogy a koalíciónak — amíg az általános titkos választói jog mellett egyöntetűen állást nem foglal — a főváros jogokkal fölruházott népének a csekély töredéke a jogtalan nép nevében bizalmat szavazhasson.

A magyarországi szociáldemokrata párt vezetősége azonban *meg tudja becsülni, ha bármely párt a nagy halottak iránt kegyeletét le akarja róni. A munkásság tehát nem akarja, és nem fogja a kegyeletes ünnep áhítatát semmivel sem megzavarni*, már csak azért sem, mert köztudomásúlag a menetben részt vesznek az iskolák növendékei.”¹²⁶

A koalíciós sajtó — a szociáldemokrata párt toleranciája ellenére — a párt ellen valóságos rágalomhadjáratot indított. Azt állították, hogy a párt a kormány zsoldjában áll, hogy Bécsset szolgálja stb. Ezekre a vádakra válaszolt a Népszava 1905. október 4-i számának „Az igazság” című vezércikke. A cikket különnyomatban röpiratként is terjesztették. A vezércikk azt fejtegette, hogy a párt azért nem támogatja a koalíció harcát, mert annak politikája nem őszinte, nem becsületes. „Nem állunk melléje, mert ő sem állott a nép mellé. És küzdünk ellene, mert ő küzd a nép ellen!”

„Tenger rágalom zúdul felénk a »hazafiak« táborából — folytatja a továbbiakban a cikk. — Kormányzsoldosok vagyunk, mondják, *Bécsset szolgáljuk*, ordítják. *A nemzet ellen harcolunk*, kiabálják. Gondolkozottok, munkások! Százszor megtettük és most is megtesszük azon ajánlatunkat, hogy *küzdelmünket a koalíció ellen azonnal megszüntetjük, mihelyt kötelezően programjává teszi az általános, titkos választói jogot.*

Ez az ára a békének.”

„Az általános választói jogért, a nép jogáért *mindenre* készek vagyunk; *mindenre azok mellett*, akik zászlójukra írják, *mindenre azok ellen*, akik megtagadják.”

„Az abszolutizmust *mi jobban gyűlöljük bárkinél*. Küzdünk ellene vérünk utolsó csöppjéig. De csak egy küzdelmet ismerünk ellene: azt, amely a népért folyik. A népet nem engedjük sem az önkényuralom által letiporni, sem az álhazafiság által befonni.”

¹²⁵ A rendőrfőkapitány végzését közli: Szociálisztikus munkásmozgalmak. 1905. 88—90. l. A rendőrfőkapitány betiltotta az „egyetemi ifjúság” tervezett fáklyásmenetét is. (Pesti Hírlap, 1905. okt. 3. Az alkotmány védelme.) A Polónyi-tárgyalások anyagát lásd: Pesti Hírlap, 1905. okt. 3. A szocialisták és a koalíció, Az Újság, 1905. okt. 3. A nagy diplomata. Polónyi Géza titkos tárgyalásai.

¹²⁶ Pesti Hírlap, 1905. okt. 3. Az alkotmány védelme.

A koalíció hazug állításainak leleplezését szolgálta az október 8-án közreadott újabb röplap is, amely részletesen leírta a szociáldemokrata párt és a koalíciós pártok vezetőinek egyes tárgyalásait. A „Ki jár görbe utakon?” című röpirat¹²⁷ rövid áttekintést adott a függetlenségi párttal már 1903-tól kezdve folytatott tárgyalásokról. Leírta, hogy már akkor visszautasították a párt demokratikus követeléseit, s inkább a Tiszával való megegyezés útját keresték. Később azután a függetlenségi párt programjába vette, de megvalósítása elől elzárkózott. Nagyon jellemző a függetlenségi pártra, olvashatjuk a röplapban, hogy „ez a párt először nem is tudott a választói jogról. Azután programjába vette. Később követelte a sajtóban. Még később követelte a választásokon. Azután hallgatott róla. Majd hirdette, de nem ígérte. Végre megtagadta. Legvégül pedig akadályává lett.” A röpirat végigtekintett az 1905-ös esztendő politikai történetén, ismertette az egyes titkos tárgyalásokat, a Polónyi-tárgyalást is, s azt a következtetést vonta le, hogy miután a szociáldemokrata párt Kristóffy fellépése után is hajlandó volt a koalíciót támogatni az általános titkos választói jog fejében, a „nemzetellenesség” vádja nem érheti, s hogy nem a szociáldemokrata párt van lekötve a kormánynál, hanem a függetlenségi párt — a koalíció reakciós vezetőinél.

A koalíciós sajtó elleni vádakkal szemben a budapesti bizalmiférfitestület és a vidéki városok pártvezetőségei is sorra-rendre bizalmat szavaztak a párt vezetőségének.¹²⁸

Miközben a szervezett munkásság és a koalíció hívei között egyre jobban elmérgesedett a viszony, s az ellentétek igen éles formákat öltve nyilvánultak meg, Bécsben egymást érte a Fejérváry-kormány tagjainak kihallgatása. Azután következett ez be, hogy a kormány tagjai egy minisztertanácsi ülésen Fejérváry távirati kérdésére kimondták, hogy vállalják az újabb megbízatást — az általános titkos választói jog programjával. Ferenc József, miután meggyőződött arról, hogy a koalíciót nem puhította meg az általános választói jog eszméjének felvetése, Kristóffy magánnyilatkozata s a szociáldemokrata párt tömegeinek mozgalma a választói jogért, kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy a Fejérváry-kormány kísérletet tegyen az általános választói jog immár királyilag jóváhagyott programjával a koalíció letörésére. A kormányprogram ilyenfajta, tisztán taktikai jellege Gautsch akciója s a Fejérváry-kabinet „elejtése” után nyilvánvaló volt. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a dinasztíának az adott helyzetben, hacsak nem akart a nyílt abszolutizmus eszközéhez nyúlni, ez pedig korai lett volna még, más választása nem volt a válság megoldására, mint vagy a katonai követelések teljesítése, s ehhez nem járulhatott hozzá, vagy pedig az általános választói jog bevezetésének kísérlete. Midőn Kristóffy e két alternatívát a király elé tárta, s megkérdezte,

¹²⁷ Lásd: PI. Arch. Röpiratgyűjtemény. I. 1/1905/X/62. 1.

¹²⁸ A nagyváradi szociáldemokrata párt összválasztmányi ülése például okt. 7-én a következő határozatot hozta: „Az összválasztmány a koalíciós lapok támadásaival szemben megállapítja, hogy pártunk az utóbbi időben, de különösen az általános választói jogért megindult küzdelemben úgy számban, mint erőben örvedetesen haladt előre. Az összválasztmány ezt a haladást annak a minden tekintetben helyes taktikának tulajdonítja, amelyet a pártvezetőség kezdeményezésére a fővárosi munkások követnek. Ezért tehát testvéri üdvözlését küldi a pártvezetőségnek, biztosítván törhétetlen ragaszkodásáról és arról, hogy ameddig ilyen taktikát követ, addig mindig mellette lesz a nagyváradi munkásság”. (Nagyváradi Napló, 1905. okt. 8. Nagyváradi szocialisták a központ mellett. Hírek rov.)

melyik eszközhöz nyúlna szívesebben, Ferenc József válasza ez volt: „*Gewiss, lieber zur Wahlreform!*”¹²⁹

A kormányprogram összeállítására kevésnek tetszett az alig egy hétnyi rendelkezésre álló idő. Ezért a még újból ki nem nevezett miniszterelnök ellenjegyzésével a király október 10-én ismét elnapolta a parlament üléseit, ezúttal december 19-ig. A kormány tagjai meg sem jelentek a parlament október 10-én megnyílt ülésén, a király elnapoló kéziratát a miniszterelnök irodavezetője nyújtotta át az országgyűlés elnökének. A koalíció nevében Andrassy Gyula gróf terjedelmes határozati javaslatot terjesztett elő, amelyben tiltakozott a koalíció vezetőinek bécsi kihallgatásakor elhangzottak s azok közzététele ellen, tiltakozott a képviselőház újabb elnapolása ellen, kimondta, hogy fenntartja a június 21-i és szeptember 15-i határozatokat, s helyesli a törvényhatóságok állásfoglalását a „törvénytelen kormány” megsemmisítő végzése ellen.

A parlament elnapolását Tisza is helytelenítette, azonban, mint az előző ülésen is, kifejtette, hogy vitának és határozathozatalnak az elnapoló királyi kézirat felett és után helye nincs, ezért pártjának maradék képviselőivel egyetemben távozott az ülésteremből.

Mezőfi ezúttal is felszólalt, és azt javasolta, hogy a képviselőház ne vegye tudomásul a felosztatást, hanem maradjon együtt és alkosson hasznos törvényeket. Javaslatainak indokolásában Mezőfi hangsúlyozta, hogy „a magyar nép”, bár tisztelettel van a nemzeti ellenállás politikája iránt, nem szavakat, hanem cselekedeteket vár ettől a törvényhozástól. „Annál is inkább jogosan várják a cselekedeteket — mondotta Mezőfi —, mert az a nyomorúság, mely már évtizedek óta dúl Magyarországon a nép körében, a mostani törvénytelen, alkotmányellenes időszakban megtízszereződött.” Kényszeríteni kell a kamarilát, Bécsset, mondotta a továbbiakban Mezőfi, hogy „rántsa le a császár arcáról azt a leplet, amely eltakarja azt, hogy az alkotmányos és törvényes színezet mögött a legnagyobb jogtiprást, alkotmány sértést és esküszegést követi el”. Az elnök figyelmeztette Mezőfit, hogy a király személyét ne vonja be a vitába, Mezőfi azonban kivágta magát, mondván, hogy kénytelen ezt tenni, mivel a királyt képviselő felelős minisztérium nincs az országban. Mezőfi befejezésül felszólította a képviselőházat, hogy szálljon szembe a király önkényével, ha mindjárt a szuronyok erejét szegezik is szembe vele. Az ülésen felszólalt Achim András is, aki támogatta Mezőfi indítványát.

Tiszával vitázott, majd Mezőfi indítványát ellenezte Apponyi Albert gróf. Kifejtette, hogy Mezőfi indítványa azzal a veszéllyel jár, hogy a király szétkergeti a parlamentet, s „a mi gyors és talán nevetséges megveretésünk semmi kétséget nem szenved”, különösen az esetben, ha a nemzet nem követné a képviselőket ezen az úton. A képviselőház ezután egyhangúlag megszavazta Andrassy határozati javaslatát. Mezőfi indítványa felett pedig nem szavazott, mivel azt Mezőfi írásban nem nyújtotta be, minthogy — saját bevallása szerint — „nem akarta az összhangot megzavarni”.¹³⁰ Ebből a megjegyzésből kitűnik, hogy Mezőfi hangzatos javaslatát maga sem gondolta komolyan, s radikális követelésének hangoztatásakor csupán paraszti választóival igyekezett megtartani az *összhangot*.

¹²⁹ *Kristóffy*: i. m. I. köt. 259. l.

¹³⁰ A parlament üléséről lásd: Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Második köt. Bpest. Athenaeum. 1906. 12—23. l.

Október 16-án a király kinevezte Fejérváryt miniszterelnökké, s megbízta, hogy alakítson kormányt olyan programmal, amelynek alapján a válságból „a kibontakozást alkotmányos úton mielőbb megvalósítani igyekezzék”.

Ф. Мучи:

Пакт руководителей социал-демократической партии Венгрии с кабинетом Феервари и развертывание массового движения за реформу избирательного права (Июль—октябрь 1905 г.)

Резюме

Статья является главой кандидатской диссертации автора, озаглавленной: «Рабочее движение в Венгрии в период политического кризиса 1905—1906 гг.» Она описывает и характеризует важный этап борьбы за демократическое преобразование Венгрии (и всей Монархии) — пакт, заключенный в интересах реформы избирательного права между внепарламентским правительством Феервари, представлявшим интересы династии, и лидерами социалдемократической партии, а также массовое движение, развернувшееся на основе пакта за всеобщее избирательное право.

Автор устанавливает, что, хотя в условиях, созданных вследствие итогов парламентских выборов в январе 1905 года — после победы на выборах коалиции оппозиционных партий, требовавших изменений в системе дуализма, отклонения династией венгерских требований, направленных на разделение армии, после назначения кабинета Феервари, провозглашения «национального сопротивления», а также после того, как лидеры оппозиционной коалиции пристально отвергли демократические требования (прежде всего о введении всеобщего избирательного права), выдвинутые социалдемократической партией — ходом событий обе стороны стягивались к союзу, к заключению пакта, лидеры социалдемократической партии совершили ошибку, заключив пакт с правительством, представлявшим династические интересы. Они этим самым оказали политическую поддержку династии Габсбургов, находившейся в затруднительном положении, а в то же время не получили настоящих гарантий о введении на деле всеобщего избирательного права. Автор считает эту тактику вредным проявлением реформизма и критикует лидеров социал-демократической партии за то, что они не старались выработать самостоятельную пролетарскую политику, которая заключалась бы в союзе пролетариата с мелкобуржуазными массами города и деревни, а также с венгерскими народами страны в борьбе за демократическое преобразование Венгрии.

Описывая массовое движение за введение всеобщего избирательного права, развернувшееся летом и осенью 1905 года, а также первую в стране массовую политическую стачку в Будапеште (15 сентября 1905 г.), автор устанавливает, что движение за всеобщее избирательное право играло и позитивную роль в деле демократического и интернационалистического воспитания масс и эту его сторону необходимо оценить надлежащим образом.

Последняя часть статьи занимается попытками лидеров социал-демократической партии, чтобы в неделях, последующих за сентябрьской отставкой кабинета Феервари, заключить союз с демократическими элементами коалиции. Устанавливается, что эти попытки потерпели крах вследствие сопротивления националистического блока, руководимого реакционными силами, и таким образом перед социалдемократической партией, так же, как и весной и летом 1905 года, оставались закрытыми пути к сближению с демократическими элементами коалиции, так как последние с целью осуществления своих национальных требований оттеснили на задний план отдельные свои демократические программные требования и капитулировали перед реакционным большинством коалиции.

F. Mucsi:

Le pacte conclu par les dirigeants du Parti Socialdémocrate avec le gouvernement Fejérváry et le développement d'un mouvement massif pour le droit de suffrage (juillet—octobre 1905)

Résumé

Le présent article constitue un des chapitres de l'ouvrage «Le mouvement ouvrier de Hongrie dans la période de la crise politique de 1905—1906» rédigé par le même auteur.

Le chapitre se met à décrire et apprécier une des importantes étapes des luttes menées pour la transformation démocratique de la Hongrie (et de la Monarchie entière), période où venait d'être conclu le pacte concernant le droit de suffrage entre le gouvernement imparlementaire Fejérváry, représentant les intérêts de la dynastie et les dirigeants du Parti Social-démocrate, tout aussi bien que le mouvement des masses développé sur la base du même pacte.

L'auteur de l'étude arrive à constater que dans la situation formée par suite des élections parlementaires ayant eu lieu en janvier 1905, situation caractérisée par la victoire remportée aux élections par l'alliance des partis oppositionnels réclamant la modification du régime dualiste, par une attitude réservée témoignée par la dynastie à l'égard de la répartition de l'armée exigée par les Hongrois, par la nomination du gouvernement Fejérváry, par la proclamation de la «résistance nationale» et par le fait d'après lequel les dirigeants de la coalition se refusèrent nettement à l'introduction des réformes réclamées par le Parti Social-démocrate (en premier lieu à la réalisation du droit de suffrage) — les deux parties se laissèrent entraînées par l'alliance, par le pacte. Cependant les dirigeants du Parti Social-démocrate commirent une erreur en concluant le pacte avec le gouvernement représentant les intérêts de la dynastie. Fondé sur le pacte ils vinrent à l'aide de la dynastie se trouvant dans une grave situation, alors qu'ils n'obtinrent point une garantie qui assurât la réalisation effective de la réforme du droit de suffrage. Cette tactique l'auteur l'estime comme un phénomène nuisible dû au réformisme et objecte aux dirigeants du Parti de n'avoir su développer une politique prolétarienne indépendante incarnée dans l'alliance à conclure entre le prolétariat (urbain et rural), les masses petites-bourgeoises et les peuples allogènes du pays, alliance appelée à lutter pour la création d'une Hongrie démocratique.

En exposant les mouvements de masse développés en octobre 1905 pour le droit de suffrage et décrivant la première grève massive déclenchée à Budapest le 15 septembre 1905 l'auteur finit par constater que le mouvement n'était pas sans avoir un rôle positif du point de vue de l'éducation d'esprit démocratique et internationaliste des masses, trait qui ne saurait être sous-estimé.

Pour terminer l'étude se met à analyser les essais entrepris par les dirigeants du Parti Social-démocrate en vue de conclure — dans les semaines succédant à la démission en septembre du gouvernement Fejérváry — une alliance avec les éléments démocratiques de la coalition. Cependant l'auteur arrive à démontrer que ces essais furent voués à l'échec en raison d'une opposition témoignée par le bloc nationaliste dirigé par les réactionnaires, dès lors le Parti — semblablement à la situation connue au printemps et en été 1905 — ne sut point se gagner les forces démocratiques de la coalition, étant donné que celles-ci, afin de faire prévaloir leurs programmes nationalistes, venaient de reléguer au second plan leurs revendications d'ordre démocratique et finirent par s'incliner devant la majorité réactionnaire de la coalition.

A béke utolsó hónapja és az Internacionálé összeomlása

(II. rész)

*Az osztrák és magyar párt útja a háború ellenzésétől
a háború helyesléséig*

Július 27—28-án bekövetkezik az első nagy fordulat az Internacionálé életében. Július 25-ig, az ultimátum elküldéséig az Internacionálé pártjai nagyjából egyforma hangnemben ítélték el a bécsi kormányt, adtak hangot a nemzetközi szolidaritásnak. Július 25-e után az osztrák szocialisták hangja eltompult, s noha az ultimátumot elmarasztalták, több bíráló elem tűnt elő a szerbekkel szemben, s a szerb válasz megérkezte előtt már egyszerűen csak elhárítják magukról a felelősséget, de nem helyeznek kilátásba semmiféle proletár ellenakciót, sőt az Internacionálé együttes fellépését sem sürgetik, ebben sem bíznak.

Már a július 23—25-iki szakaszban szembetűnő volt a német és osztrák, magyar párt eltérő magatartása a tömegek mozgósításában. Ez részben arra vezethető vissza, hogy a Monarchia pártjaira közvetlen felelősség nehezedett, megtorlás fenyegette őket, míg a németeket nem. Igaz az is, hogy a németeknek még lehettek illúziói a német kormány háborús szándékairól, ezek befolyásolhatóságáról, míg a bécsi agresszivitás nyíltan megmutatkozott. Az osztrákoknál ezenkívül jelentkezett a birodalom összeomlásától való félelem is. Az eltérésnek azonban volt egy további oka is. Július 25—29-e között a német párton belül ideiglenes hatalmi-erőeltolódás állott be, minthogy a jobboldali irányzat legbefolyásosabb képviselői, Scheideman, Ebert és Molkenbuhr egyaránt szabadságon, Berlintől távol voltak.⁹⁶ Ily módon H. Haasenak, a bal-centrum vezetőjének átmenetileg kezdeményező és elhatározó szerepe volt. Minthogy Haaseban volt a vezetőségen belül leginkább meg az internacionalizmus érzése, részben ezzel magyarázható, hogy míg az osztrák párt a történeti pillanatokban derékban megroppant, a német szociáldemokraták harcos felhívásokat adtak ki. (A német párt helyzetét ugyan könnyítette, hogy az állami keretek sorsa nem állt közvetlen veszély előtt.)

Az Arbeiter Zeitung már ismertetett július 25-i számában az osztrák párt a háború ellen szólt, s Ausztria demokratikus megreformálását hirdette. De már ekkor aggodalmaskodott, hogy a háborús állapotok beköszöntével egyúttal megkezdődik az ügyészek, a cenzúra, a rendőrség uralma — ami a tiltakozások elfojtását vetíti előre.

Július 26-án a Monarchia szocialistáinak tudomásul kellett venniük a háború tényét. A teljes eszmei fordulat azonban nem ekkor következett be náluk. A Népszava július 26-iki cikke még tartalmazza a bíráló elemeket, s még nem ütköztek ki a sovinizmus halálos betegségének szimptomái. A „Kitört a háború” című vezércikkben ez állt: „Amitől az ország népe hetek óta tar-

⁹⁶ C. Schorske: i. m. 286. 1. — (támaszkodik Scheidemann és Ebert memoirjaira).

tott, amit az ország népe negyvennyolc óra óta reszketve félt, az íme valóssággá lett: elszabadultak a háború fúriái! Megindult a háború, megindult a lavina egyelőre csak Szerbia ellen, de ki tudja hol áll meg, ki merészeli megjósolni, hogy mekkorára növekszik. . .”⁹⁷

Eddig a ténymegállapítás. Nyomban ezután a Népszava kettős és rendkívül fontos értékelést közöl. Részint megállapítja: „A háború katasztrófája immár reánk szakadt. Ma már semmit sem tehetünk a megakadályozására.” Ami a tényleges fegyverletételt jelentette. Másrészt viszont fenntartotta elvi szembenállását: „A magyar szociáldemokrácia a háborús veszedelem első pillanatától kezdve a leghatározottabban tiltakozott minden háborús uszítás ellen. A válság első percétől kezdve leplezés nélkül felfedtük mindazokat a titkos és nyílt rugókat, amik háborúig hajszolták a Monarchiát.”⁹⁸

A történelmileg fontos vezércikkben úgyszólván végig kísérhetjük a cikkíró — s a szerkesztőség? — vergődését, amelynek során hol tehetetlenségét bizonyítja, s ezzel együtt nyugalomra inti a szervezett munkásokat, hol elvi szembenállását kívánja a mind mélyebben az emberek agyába vésní. „Ez a háború magával hozza a kivételes törvénykezés egész súlyát és az ágyúk szavával és a szuronyok erejével szemben el kell most némulnia egyelőre minden kritikának.”⁹⁹ Ma — a cikkíró szerint — a szocialisták nem tehetnek mást, mint hogy az események krónikásai legyenek, de hozzáfűzi, hogy amikor üt az óra, akkor „rettenhetetlen igazságot” fognak szolgáltatni.

S a proletariátus fegyvereinek, a sztrájknek, sőt a tollnak féltetéle után a Népszava utoljára egyenesedik fel a háborús kormánnyal szemben: „Igaza van Tisza Istvánnak, amikor azt mondja, hogy a háborút kívánó sajtóval szemben az »egyetlen kivétel a szocialisták lapja«, amely szerinte ezzel a cselekedetével »ismét kizárta magát a nemzet polgári közösségéből és hazafias együttérzéséből«. Elismerjük, az *egyetlen kivétel a szociáldemokrácia* (eredetiben dülten szedve — J. J.). Elfogadjuk és büszkén viseljük ennek a ragyogó elszigeteltségnek minden terhét. És épp oly nyugodtan és büszkén állítjuk, hogy ebben az elszigeteltségben velünk van érzésben és gondolatban az egész civilizált világ proletársága.”¹⁰⁰

A vezércikk ezután Kautsky bázeli cikkeinek példájára felsorolja Bebel és Liebknecht 1870-es, Szakasov és Lapcevic 1912-es hősies, internacionalista

⁹⁷ Népszava, 1914. júl. 26.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Ez nem tekinthető merő frázisnak. A Leipziger Volkszeitung július 29-i számában már mint befejezett tény említi, hogy Ausztriában bevezették az előzetes cenzurát.

¹⁰⁰ Népszava, 1914. júl. 26. — A Népszavának minden bizonnyal igaza volt, amikor a magyar politikai polgári pártokról írt. De kérdéses, hogy ebbe minden hazai politikus beleérthető-e. Mindenestre tény, hogy az akkor az Egyesült Államokban propaganda úton levő Károlyi Mihály felfogása eltért az itthoni függetlenségi politikusokétól. Kilenc évvel később megjelent önéletrajzában így emlékezik vissza ezekre a napokra: „Csak az ultimátum volt még a kezemben. De ha nem is ismertem úgy, ahogy ma ismerjük 1914 júliusának titkos történetét, ismertem a Monarchia Balkán-politikájának utolsó éveit, a balfogások e sorozatát. Még Lorrain városába mentem el, és ott beszéltem Amerikában utoljára. Felvilágosítottam a lorrain magyarokat, hogy a Monarchiának Szerbiával való konfliktusa nem önmagában ítélandó meg és nem maradhat elszigetelt konfliktus. Végzetes Balkáni politikánk következménye ez, amely a Balkán népeit, különösen a szerbeket ellenségeinkké tette.” (*Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. München. 1923. 113. l.*) Károlyi megjegyzi, hogy beszédének híre augusztus 30-án érkezett Pestre, s itt hatalmas vihart váltott ki. Jóakaró barátai a beszédet rágalomnak minősítették, annyira elragadta már őket a sovinizmus árja. Károlyi Mihály a polgári politikusok közül ekkor már valóban kivétel volt.

felszólalását, amelyek rövidesen mind morálisan, mind réalpolitikai szempontból bőségesen igazolódtak, s lényegesen erősebbé tették az érintett szocialista pártokat. Ezen az alapon a Népszava kikiáltja: . . ., és azt is tudjuk, hogy el fog jönni az az idő, amikor éppen az, hogy a szociáldemokrácia kirekesztette magát a háborút akarók seregéből, mellénk fogja állítani a magyar nemzet roppant tömegeit.”¹⁰¹

Európa nagyvárosaiban ekkor már napok óta sovinizta és szocialista internacionalista tüntetők folytattak hanggal és olykor ököllel párviadalt. A sovinizmus mételye mindjobban terjedt a tömegek körében is. A Népszava szerkesztősége előtt háborút követelő tüntetők jelentek meg, akik egyúttal a Népszavát éltetik. A megjelentek jóindulatát, de teljes félrevezettségét bizonyítja, hogy mikor a szerkesztőség egyik ablakából kihajol valaki, s lekiabálja „A Népszavától egyetlen kívánság hangozhatik csak el, és ez az, hogy éljen a világbéke!”, akkor a tüntetők elcsendesednek, s elvonulnak.¹⁰²

Július 26. és 27-e között a Népszava hangjában radikális változás következett. Az első fordulat 25—26. között abból állt, hogy az ellenállás várható felfüggesztését harangozták be, de elvi véleményüket megtartották. Másnap az elvi magatartás csorbul meg, s a vezércikkekől új, idegen, disszonáns hangok törnek elő. Bár a Népszava továbbra is pacifista, de ez a pacifizmus most már nem Bécset, hanem Szerbiát marasztalja el. Vagyis az internacionalista pacifizmus helyébe a nacionalista került. Ennek legékesebben szóló sorai így hangzanak: „Ha csak arról volna szó, hogy a Monarchiá-nak Szerbiával van elintézni való ügye, akkor a dolog elég egyszerű volna: vagy Szerbia okos engedékenysége, vagy a Monarchia óriási túlsúlya vetne gyorsan véget a vi-szálynak. . .”¹⁰³

A magyar szociáldemokrata lap már nem magát a szerb hadjáratot támadja, hanem attól tart, hogy világháborúra, tömegméretű mészárlásra kerül sor. Ezt húzza alá a másnapi vezércikk, amelyben még markánsabban tűnik elő, hogy a bécsi háborús szellem eluralkodásának tudomásul vételével, annak elháríthatatlanságával együtt az osztrák és magyar szocialisták mindjobban a szerbeket támadják, amiért azok nem hátráltak meg Bécs előtt. Így kerülhettek a Népszava lapjára a következő sorok: „A szerbek tehát nem érik be azzal, hogy maguk idézték fel a végzetet, még siettetik is?” És a Népszava nem tud mást ajánlani nekik: „Jobb eleven kutyának, mint döglött oroszlának lenni.”¹⁰⁴

Ezekben a napokban a diplomáciai kapcsolatok már megszakadtak, a hadüzenet még nem történt meg a két napos halasztás még nem telt le, s a diplomáciai tárgyalások még lázas ütemben folytatódtak. A Népszava ekkor már teljesen abban a reményben kapaszkodott meg, „hátha belátja Szerbia az ő ellenállásának reménytelenségét és még az utolsó pillanatban aláveti magát az előre szabott feltételeknek”.¹⁰⁵ — S Szerbiára hárítja a háború teljes ódiúját, amiért az mozgósítani merészelt a Monarchia háborús fenyegetéseire.

Hajszálra hasonló álláspontot foglalt el az Arbeiter Zeitung. A július 27—28-iki számban ugyanezeket az érveket találjuk, ami sejteti, hogy a két

¹⁰¹ Népszava, 1914. júl. 26.

¹⁰² Uo. „Tüntetések.”

¹⁰³ Népszava, 1914. júl. 27.

¹⁰⁴ Népszava, 1914. júl. 28.

¹⁰⁵ Uo.

párt teljes összhangban tevékenykedett. Ugyancsak a július 28-iki számban kerül először elő igen markáns formában az „oroszcse veszély” meghirdetése is: „határozott hírek vannak arról, hogy Oroszcseország beakart avatkozni a konfliktusba, de Németország határozott fellépése eddig ettől visszatartotta. Németország készen van arra, hogy Oroszcseország beavatkozása esetén Monarchiánk (! — a Népszavában valószínűleg először írták le e szót ilyen kicsengéssel — J.J.) mellé álljon és ez talán gondolkodóba fogja ejteni a cárcse atyuskát és a körülötte hemzsegcse háború csinálókat. Ha pedig Oroszcseország veszteg marad, akkor nem lesz háború.”¹⁰⁶

A négcsenapos állandó jobbratulódás, az elvek felfüggesztésének eredményeként a Népszava július 28-iki száma már teljesen behódolt a háborúscse kormány fő érvelésének. Eltűnik már a morális, elvi elhatárolódás, szó sem esik a saját kormány hibáiról, s pusztán az orosz, szerb kormány válik a katasztrófa bűnbakjává. (Ebben természetesen jelentős szerepet játszott a cenzúra is, de ezt az akadályt később nemegyszer eredményesen megkerülték. A kezdeti időben ugyan ez nehezebben sikerülhetett volna.)

A háborúscse eshetőségével legkövetkezetesebben először a Monarchia vezető szocialista pártja, az osztrák szociáldemokrácia számolt. A pártvezetőség kiáltványa, amelyet az Arbeiter Zeitung július 28-iki száma közölt, már mint aligha elkerülhető eseménnyel számolt a háborúval. S noha a múlttra visszavetítve az osztrák szociáldemokraták még fenntartották, hogy igazuk volt béketörekvéscseikben, a jelen helyzettel szemben a leghalványabb bíráló hangot sem ütötték meg. Sőt a bevonuló katonákat köszöntik, akiknek csak mielőbbi visszatéréscse kívánnak. Remélik, hogy a háborúscseból új, demokratikusabb Ausztria fog megszületni. A felhívás befejező kétharmad részében az osztrák pártvezetőség arra hívja fel az otthonmaradó munkásokat, hogy még nagyobb fegyvellemmel, áldozatkészséggel óvják meg a pártot, szervezeteit és sajtóját a széteséstől, hogy a háborúscse utáni Ausztria megformálásában érvényesíthessék akarataikat.¹⁰⁷

Aznap valóban elment az osztrák hadüzenet Belgrádba. A bizonytalanság Európa ezen sarkában végetért. Legfeljebb még abban reménykedtek egyesek, hogy a tényleges hadműveletek nem indulnak meg. A háború első napján, az osztrák pártvezetőség felhívása után egy nappal megjelent a magyar pártvezetőség kiáltványa is. Mind szerkezetileg, mind tartalmában az osztrák másolatának tűnik. Néhány pontban azonban eltéréscse mutatkoznak. S egyik lényeges passzusban ez a Népszava rovására jelentkezik. A behívottakhoz szólva a magyar pártvezetőség beillesztett egy olyan gondolatot is, amely túlmént az osztrák változaton: „... aki bevonul a kaszárnnyába, annak tudnia kell, hogy ilyen rendkívüli körülmények között mit szabad és mit nem szabad cselekednie; annak férfiasan kell viselnie a rendkívüli helyzet minden velejárcseját.”¹⁰⁸ Ugyancsak egy árnyalatnyival erőteljesebben hangsúlyozták, hogy egyelőre minden tiltakozást, a „legigazságosabb kritikát” is fel kell függeszteni. Végezetül a Népszava, ugyanúgy, mint az Arbeiter Zeitung, meghirdette, hogy a jövő öket fogja igazolni. Pusztán ezekből a sorokból sejtette meg a szervezett munkásság, hogy pártvezetőségeik nem írják alá a hadviselő kormány nyilatkozatainak minden sorát. Hogy ezt a belső ellentmondást,

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Arbeiter Zeitung, 1914. júl. 28.

¹⁰⁸ Népszava, 1914. júl. 29.

vagy legalábbis talányt a munkások maguk megfejthessék, azt a nyilatkozatok egész szövege maga elvágta, megkövetelve a fejhajtást a bekövetkezett tények előtt.

A központi lapokhoz hasonló volt a vidéki szociáldemokrata sajtó hangvétele. A Kassai Munkás 1914. július 4-én „Okulás helyett bosszú” címmel energikus cikket közölt a háború ellen, amelyben a szerbellenes magyar agrárius köröket jelölte meg a jelen helyzet felelőseként. 1914. augusztus 1-én pedig már a Kassai Munkás is a központi pártvezetőség kiáltványát közli, majd kinyilvánítja, hogy ők Kassán is e fent meghirdetett elvekhez fogják magukat tartani, s a „rendkívüli helyzetben” a Kassai Munkás „harcos kritikáját most teljesen felfüggeszük”.

A Volksstimme a júliusvégi napokban már szintén rendkívül óvatos. Július 28-án csak annyit kockáztat meg, hogy rövid, lehetőleg nem véres háborút remél, amelyben a munkások fenntartják szervezeteiket. Július 30-án a lap leközi a központi pártvezetőség július 29-iki kiáltványát, s augusztus 2-án a Volksstimme az orosz cárizmus elleni védekező háború gondolatát teszi magáévá.

A Monarchiában egyetlen szocialista párt akadt, amely nem követte nyomon a vezető osztrák és magyar pártok botlásait, majd végezetül teljes opportunizmusba, sovinizmusba hullását: az olasz nemzetiségi pártszervezeté, amelyet érthető módon közelebbi eszmei kapcsolatok fűztek az olasz testvérpárthoz, mint a bécsi vezető szervekhez.¹⁰⁹ Ennek tudható be, hogy a trieszti szervezet s az *Il Lavoratore* c. lap még később, az augusztusi napokban is, a cenzúrával, betiltásokkal dacolva elhatárolta magát a bécsiek és az *Arbeiter Zeitung* vonalától, elmarasztalta az imperialista háborút.^{109a}

Július 28—29-én tehát a Monarchia pártjai gyakorlatilag már megszűntek az Internacionálé alkotó elemeiként szerepelni, s ezért különös felelősség terheli őket, minthogy ők tagadták meg elsőként az Internacionálé elveit. S itt nem sokat ér az a reálpolitikus-oppotunista érvelés, hogy hiszen őket érte el először a háború szele, mivel a szerb párt nem követte őket ezen az elítélendő úton. Bár ezekből a napokból nem állnak rendelkezésre a szerb szocialista sajtó példányai, ismeretes, hogy augusztus elején a szerb pártban volt elég eszmei bátorság és dacolni tudott a nacionalista hullámmal. Így azután továbbra is joggal tarthattak számot az Internacionálé megbecsülésére.

A Nemzetközi Szocialista Iroda brüsszeli ülése

Míg a Monarchia pártjai elbuktak, a nagy európai pártok még tovább tanácskoztak, tüntettek, reménykedtek, szervezkedtek — s még nem adták fel internacionalista hitüket.

Július 28-án P. Renaudel elnöklete alatt a francia parlamenti szocialista frakció ülést tartott. A frakció a kormány tudomására hozta, hogy a nép békét akar és érdeklődött, elleneznék-e a parlament egybehívását. Ugyanezen a napon szocialista delegáció kereste fel a távollevő Viviani¹¹⁰ helyett

¹⁰⁹ C. Grünberg: i. m. 103. l.

^{109a} A triestiek 1914 utáni internacionalizmusát Leo Valiani több előadásban világlította meg.

¹¹⁰ Viviani miniszterelnök és külügyminiszter ekkor még nem tért vissza Oroszországból.

intézkedő államtitkárt, majd a tájékoztató után egy Szerbiával szimpatizáló nyilatkozatot tettek közzé.¹¹¹

A szerbek iránti rokonszenv érzékeltetése mellett azonban óvtak az orosz beavatkozástól, amely csak kiszélesíthetné a válságot, és a német imperializmus kezére játszhatna, anélkül, hogy Szerbiát megoltalmazhatnák. Ugyanakkor a franciáknál jelentkezett a befelé forduló pacifizmus is. A parlamenti frakció nyilatkozatában ez állt: „Franciaország, amely negyven év óta alávetette Elzász-lotaringiai követeléseit a béke magasabb érdekeinek, nem hagyja magát olyan konfliktusba belehajszolni, amelynek Szerbia lenne a tétje.” Hangsúlyozták, hogy Franciaországgal csak maguk a franciák rendelkezhetnek, s nem ismernek el semmiféle titkos szerződést kényszerítő erejűnek. Majd végezetül mégegyszer aláhúzták, hogy a francia nép békét akar. A nyilatkozatot az egész frakció, mind Jaurès, mind Guesde hívei aláírták.¹¹²

A CGT ugyanaznap egy másik kiáltványt adott ki. Ebben figyelmezteti a munkásságot internacionalista kötelességére. A szakszervezetek támogatják a békét előmozdító kormányok erőfeszítéseit, s ismétlődően aláhúzzák, hogy a népeknek nem érdeke a háború, s csak a dolgozók hárríthatják azt el.¹¹³

Másnapra a CGT gyűlést hívott egybe, de ezt utolsó pillanatban a kormány betiltotta, arra hivatkozván, hogy az ilyen akciók akadályoznák a mozgósítás végrehajtását.¹¹⁴ Másnap már megjelent a CGT erőteljes tiltakozása a betiltás ellen. A Bataille Syndicaliste utalt a francia kormány béketörekvéseire, s azután megkérdezte, hogy akkor miért nem engedik a francia dolgozók békeóhaját felszínre törni, hiszen ez csak erőt adhatna annak. A Bataille Syndicaliste ebben ellentmondást lát, ami „okot szolgáltat, hogy megkétszerez-zük éberségünket. A nemzetközi béke utolsó lehetősége a munkásosztály kezében van.”¹¹⁵

A július 30-i felhívás hangja azonban újra megbicsaklik, s a francia szindikalisták hirtelen azt olvashatták lapjukban, hogy végső soron a munkásság fog ítéletet mondani a bűnösök felett „a mézszárlás előtt, alatt vagy után”. Mindebből ugyanúgy mint az osztrák korábbi és a német egyidejű bizonytalanságból azt vehetjük ki, hogy a CGT vezetősége ekkor már nem hitt a megelőző akció lehetőségében (erre utalnak G. Hervé egykorú, már idézett írásai is) és az igazságszolgáltatást mindinkább a posteriori képzelte el.

Mindez azonban a francia CGT vezető köreiből ugyanúgy nem szivárgott ki, talán ugyanúgy nem dőlt el még végérvényesen, — sőt talán az egyes vezetők maguk is ingadoztak — mint a német szociáldemokrata pártban. A Bataille Syndicaliste továbbra közli az egyes szakszervezetek mozgósító felhívásait és tiltakozásait a július 29-iki nagygyűlés betiltása ellen. Sőt G. Yvetot, a CGT főtitkárhelyettese Guerres Impossibles címen ír cikket, amelyben a szocialisták régóta ismert nagy elijesztő figyelmeztető érvéhez folyamodik: vigyázzanak az uralkodó körök, mert a háború okvetlen forradalomra fog vezetni.¹¹⁶

Az olasz párt a júliusvégi napokban hangsúlyozottan háborúellenes álláspontot foglalt el. Július 26-án a *Avanti* leszegezte, hogy Olaszországnak

¹¹¹ *C. Grünberg*: i. m. 141—142. l. — *l'Humanité*, 1914. júl. 29.

¹¹² *C. Grünberg*: i. m. 142. l.

¹¹³ *Uo.* 143. l. *Vö. La Bataille Syndicaliste*, júl. 29.

¹¹⁴ *C. Grünberg*: i. m. 144. l.

¹¹⁵ *La Bataille Syndicaliste*, 1914. júl. 30. *Vö. C. Grünberg*: i. m. 144. l.

¹¹⁶ *La Bataille Syndicaliste*, 1914. júl. 31.

nem érdeke a háborúba való besodródás egyik oldalán sem, s előre semlegességet követelt a kormánytól. A hatalmi, nemzeti érdekek alapján körvonalazott pacifizmus mellett hitet tett a proletárakciók szükségessége mellett is.¹¹⁷

Július 27-én Morgari, Treves és Turati kezdeményezésére a parlamenti frakció és a pártvezetőség közös ülést tartott, amelyen az Avanti szerkesztőbizottsága is képviseltette magát. A közös nyilatkozatban tiltakoztak az ellen, hogy Ausztria oldalán besodródjanak a háborúba. Valamennyi néppel szemben szolidaritásukat fejtették ki, s abszolút semlegességre törekedtek. Nagy reményeket fűztek a brüsszeli Internacionálé megmozdulásához, hogy ennek révén a proletariátus a békés megoldást előmozdíthatja. Egyúttal követelték az olasz parlament egybehívását.¹¹⁸

Az olasz pártvezetőség és titkárság O. Morgarit és A. Balabanovot jelölte az olasz párt képviselőjére a brüsszeli találkozóra.

A francia brüsszeli delegáció hangulatára a már idézett kiáltványon kívül Jaurès július 29-i cikke vet fényt. Ebben Jaurès már az osztrák hadüzenet tényével foglalkozik. A hadüzenetért Bécsnek teszi felelőssé, és nagy megértést mutat Szerbia iránt. A háborút semmi sem indokolja, ezért is igyekszik visszatartani Oroszországot a beavatkozástól, s Nagy-Britannia közvetítő szerepét szeretné alátámasztani. Bízik abban is, hogy Bécs háborús akciói elakadnak, a militarista, diplomata, klerikális agresszorok képtelenek lesznek saját terveik megvalósítására. Valamivel élesebben fejezi ki gyanúját Berlin felelősségéről, de továbbra is reménykedik a nagy békemegmozdulásokban, amelyek a kormányokra befolyást gyakorolhatnának.¹¹⁹

Jaurès cikkeivel és a francia párt nyilatkozataival szemben mindinkább elkülönült a nacionalista szárnyon G. Hervé alakja. Július 29-én több cikkben fejti ki álláspontját a kialakult nemzetközi helyzetről. Megállapítja, hogy a francia közvélemény egyöntetűen Bécsnek rója meg a háborús agresszió miatt, s Hervé itt jóval túlmegegy Jaurès-n. Hervé Szerbia védelmében már megengedné az orosz intervenciót is, azzal a feltétellel, hogy Pétervár nem követelné meg Franciaország bekapcsolódását a háborúba.¹²⁰

Másik, s elvileg talán még fontosabb írásában Hervé az általános sztrájk és felkelés ellen foglal állást. Nem azért, mintha a kormány megtorlásától tartana. Ezt többszörösen aláhúzza, s hivatkozik arra, hányszor vállalta nézeteiért a börtönbüntetést. Ezúttal sem gyávaságból beszél, hanem meggyőződésből. Tisztában van ugyanis azzal, hogy a felkelést és általános sztrájkot Franciaországban most nem tudják megvalósítani. S ha Franciaországban nem képesek rá, akkor Németországban és a Monarchiában sem. Ezt tudja a szocialista párt, s a CGT is. S éppen ezért ezek részéről hiányolja a bátorságot és a bölcsességet, hogy nem merik a tanulságokat merészen levonni és fennhangon meghirdetni. Meggós mondani, hogy az említett erők nem fogják megbénítani a kormány mozgósítási terveit, s akkor egyszerre sokkalta jobban számításba veszik őket itthon, mint a béke oltalmazóit. A blöffölő politikát úgysem becsüli sokra, s teljesen értelmetlennek tartja egy olyan kormánnyal szemben, amelynek célkitűzéseiről a szocialisták-szindikalisták is elismerik, „hogy kormányunk ugyanúgy a békét akarja mint mi”.¹²¹ G. Hervé július 29-én a francia ismert

¹¹⁷ Avanti, 1914. júl. 26. — *C. Grünberg*: i. m. 218—219. l.

¹¹⁸ *C. Grünberg*: i. m. 219. l.

¹¹⁹ Oeuvres de J. Jaurès. IX. köt. 390—391. l.

¹²⁰ *G. Hervé*: La patrie en danger. 21—22. l.

¹²¹ Uo. 23. l.

vezető-szocialisták között először fogalmazza meg a néhány nappal, de mégis egy egész korszaknak tűnő fáziskülönbséggel korábban az augusztus 4-e után elfogadott platformot: ha a háború végetér, majd számolunk a kapitalizmus-sal, de „a jelen körülmények között nem szabotáljuk a nemzeti védelmet”.¹²²

S ugyanezen napon a *La Guerre Sociale* közli Hervé harmadik cikkét is, amely már az osztrák-magyar hadüzenetre reagált. Megírja, ha Németország beavatkozik, akkor Franciaország sem maradhat a háborún kívül. Ha pedig a katasztrófa bekövetkezik, a szocialisták már nem állhatják útját a kibontakozó fejleményeknek. S az adott helyzetben a francia szocialisták „csak egy megoldást” ismerhetnek, mégpedig „a szabadság tűzhelyének megvédését”.

Bár a francia párt eszmei bomlásának, rétegződésének folyamatát, mélységét nem tudjuk arányaiban felmérni — tény az, hogy Jaurès—Vaillant vezetésével a párt, mint egységes egész, ekkor még ütőképés volt, s internacionalista akciókat szorgalmazott. Ez áll az olasz pártra is, amely az említett összehívású ülésen Morgarit és A. Balabanovát határozott és harcos instrukciókkal látta el. Mint Balabanova mondja, azért utazott Brüsszelbe, hogy ott az általános sztrájk esetleg szükséges meghirdetését is támogassa.¹²³

Az Internacionálé kialakításában kétségtelenül a német pártra várt a legnagyobb szerep. Július 25-én, mint láthattuk, Berlinben és a vidéki ipari centrumokban egyaránt tüntetésekkel, energikus felhívásokkal jelezte készenlétét a német szociáldemokrácia. Utaltunk rá, hogy a Vorwärts harcias hangját befolyásolta Ebert, Scheidemann és Molkenbuhr, a jobboldali vezetők szabadságolása. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy július 27-iki levélben Ebert jóváhagyta a párt felhívását. Megjegyezte, hogy pontosan nem tudja, milyen események készülnek, de pártolja a Nemzetközi Szocialista Iroda összehívását, főképpen akkor, ha bekövetkezik a katasztrófa, s a nemzetközi kongresszust Bécsben nem tudják megtartani. E levélben van egy olyan sor, amely messze túlmutat a kölcsönös információ, sürgetés, akcióhelybenhagyás vonalán. Ebert ugyanis elárulta teljes bizonytalanságát a párt követendő politikáját illetően: „De mi legyen most? Tervbe vettek-e további intézkedéseket? Bázelt mégsem lehet megismételni.”¹²⁴

Ebert, a bizonytalanságon túl, aggályainak egy másik forrására is utal ugyanebben a pártvezetőséghez írott levélben: „Pártunkban nehézségek lesznek. A háború és az orosz munkásmozgalom erőteljes fellendülése a Roza-csoportot új tervekkel fogja eltölteni.” Vagyis az egyéb aggályok mellett a pártbelüli erőviszonyok eltolódásától is tartott.

Scheidemann júliusban családjával az Alpokban túrázott. Július 25-én értesült az ultimátumról, s azonnal útnak indult Berlinbe, mivel ő azonnal úgy értékelte a jegyzéket, hogy az egyenértékű a háborúval. A berlini közhangulatról úgy emlékezik meg, hogy látszat szerint a háborúpártiak voltak többségben. Néhány békepárti lapon kívül az egyedüli szilárd háborúellenes erőt a szociáldemokrácia képezte.¹²⁵

Arról, hogy ezekben a sorsdöntő napokban mik voltak a legbensőbb gondolatai, Scheidemann nem árul el semmit. Tény az, hogy július 30-ig, de

¹²² Uo. 24. 1.

¹²³ A. Balabanova: *My life as a rebel*. 128—130. 1.

¹²⁴ Friedrich Ebert: *Schriften, Aufzeichnungen, Reden*. Dresden. 1926. 309. 1.

¹²⁵ Philip Scheidemann: *Memoiren eines Sozialdemokraten*. Dresden. 1928. 234—235. 1.

legalábbis július 28-ig a német pártban a nacionalista, opportunistá felfogás még nem jelentkezett oly markánsan, mint néhány nappal később.

A Vorwärts 26-i cikke semmiben sem maradt a 25-i mozgósító felhívás mögött: A vezércikk részletesen foglalkozik az ultimátummal és visszhangjával, kifejezi aggodalmát a német kormány kétértelmű magatartásával kapcsolatban, utal arra, hogy a háború könnyen világháborúvá változhat, majd végezetül a munkásosztály követendő magatartását jelöli meg: A német és nemzetközi proletariátus „nem dughatja zsebre a kezét”. A jelenlegi helyzet következményeivel tisztában van. „Ha a német munkásosztály valaha komolyan vette, hogy a népek békéjét megőrzi és a nemzetközi konfliktust elhárítja, akkor most ott a helye a vártán!”¹²⁶

A július 26-án meghirdetett szellemben július 27-én a Vorwärts felhívást bocsátott ki a másnapi tömegtüntetésekre, hogy megfélezzék „a felelőtlen s felelős háborús gyújtogatókat”. Egyedül Berlinben 27 helyen hirdettek meg nagygyűlést, amelyen másnap 70 000 ember jelent meg.¹²⁷ A gyűléseken határozatot fogadtak el, amelyben hangsúlyozták, hogy a franciákhoz hasonlóan a német proletariátusnak is el kell érni az ország semlegességi politikájának elfogadtatását, az osztrák és orosz háborús irányzat elszigetelését. A határozat egyúttal utal az orosz proletariátus legutóbbi hősies megmozdulására, amellyel hebizonyította, hogy nem hagyja magát a cárizmus által ágyútöltelékként felhasználni, s ugyancsak utal az osztrák párt nyilatkozatára, amely elhárítja magától a háborús felelősséget. Majd végezetül figyelmezteti az uralkodó köröket, hogy a háború szükségszerűen szocialista forradalomra vezetne.¹²⁸

Július 27—30. között a berlinihez hasonló tüntetéseket rendeztek egész Németországban, többek között az olyan ipari centrumokban, mint Hamburg, Bréma, Essen, Duisburg, Halle, Düsseldorf stb.¹²⁹

Mehring hangsúlyozta ezen tüntetéseknél visszahatását a polgárságra, a a polgári sajtóra. Mehring ugyan megjegyzi, hogy eszükbe sem jut túlbecsülni a munkásság erejét, de tudják, hogy a modern háború feltételei megkövetelik a teljes lakosság harcbaállítását, s a közvélemény, a háttország teljes helyeslését. Éppen ebben reménykedik még. Az egyedüli vész Oroszország felől tételezi, fel, ahol a közvélemény esetleg paralizálna. Itt azonban a forradalmárok tetterejében bízik, akik legutóbbi akcióikkal is meggondolásra intették a cári kormányzatot. Végeredményben tehát nem lát közvetlen és iszonyatos veszélyt, a német proletariátus számára nem jelöl meg sem új, sem nagyobb, körvonalazottabb feladatokat, csak általános készenlétre hívja fel, minthogy a veszélynek „még egyáltalán nem állták útját”.¹³⁰

A párt mozgósító tevékenysége azonban korántsem volt ilyen gáncsnélküli. Már idéztük, hogy a 23-iki ultimátumról a Vorwärts csak 25-én, szombaton adott hírt, hogy 28-ra, keddre hívjon egybe nagygyűlést. Ezen csak a legközelebbi vasárnapra, augusztus 2-ra hirdettek meg újabb nagygyűlést. Tévedés lenne azt hinni, hogy minden szervezőmunka ennek előkészítésére

¹²⁶ Vorwärts, 1914. júl. 26.—C. Grünberg: i. m. 52—55. 1.

¹²⁷ Fainsod: i. m. 21. l. — A tüntetésről Ph. Scheidemann feljegyzi, hogy Berlin régóta lehetett ilyen impozáns tüntetés tanúja. Ennek ellenére szerinte nem tudta megtörni a nacionalista ellentüntetők túlsúlyát, akiknek többségét a diákok képezték. A rendőrség segített nekik. (P. Scheidemann: Der Zusammenbruch. Berlin. 1921. 4. 1.)

¹²⁸ Vorwärts, 1914. júl. 28. — C. Grünberg: i. m. 57. l.

¹²⁹ C. Grünberg: i. m. 58. l.

¹³⁰ J. Kuczynski: i. m. 58. l.

irányult, hogy a párt érzekelte volna a múlt percek jelentőségét. Kuczynski kiemeli, hogy ugyancsak augusztus 2-ára az ifjúsági és tornaegyletek Potsdamba nagy sport- és kultúrmegegyeztetést hirdettek. Hasonló sportrendezvényekre készültek a kölniek is. Mindez a vakságra utal.

Ezek után került sor július 29-én a Nemzetközi Szocialista Iroda brüsszeli ülésére. Aznap reggel az Humanitében Jaurès az osztrák hadüzenettel foglalkozott. Megállapította, hogy azt semmi sem igazolhatja. Amennyiben a szerb kormányt felelősség is terheli, az ultimátummal szemben kellő engedékenységet tanúsított. Ugyanakkor Oroszországot vissza kívánja tartani a beavatkozástól, támogatná az angol közvetítést, és mindenképp hívja az emberiséget. Jóval erőteljesebben engedi már sejtetni a német kormány bűnrészességét, de továbbra is bízik, hogy a béke és demokrácia diadalmaskodik.¹³¹

A Vorwärts ugyancsak a német kormány nagy felelősségét húzta alá. Ezen a napon kaptak nyomdafestéket az emlékezetes sorok: „A császár háborút vagy békét rázhat ki a tógájából.”¹³² Mindez azonban a Vorwärts bizonyos kétségbeesésére, tehetetlenségi érzésére utal, hiszen nem sok reménnyel fordulhattak II. Vilmoshoz, márpedig mégis azt írták, hogy „a jelen helyzetben II. Vilmos kezében van a kibontakozás kulcsa”. Ezek után a fenti főszöveggel nem állt teljes összhangban a már ismert kitétel, hogy a népek mozgósítása biztosíthatja csak a békét. A felhívás ilyen módon inkább megnyugtatóként, mintsem mozgósító erővel hatott.

S itt megint utalnunk kell arra, hogy e mozgósítást a baloldal részéről sem végezték el. A Sozialdemokratische Korrespondenz, a Gleichheit nem egyedüli bizonyítéka ennek. A szintén baloldali stuttgarti Schwäbische Tagwacht július 28–29-én ugyan „a Világháború szélén” fejléccel jelent meg, ami riaszthatott ugyan, de konkrét program nélkül a hatás nem lehetett túl nagy, még kevésbé tartós.¹³³

A stuttgarti organumnál nagyobb befolyása volt a Leipziger Volkszeitungnak. Az ismertetőjelek nem térnek el lényegesen. Július 28-án a lap részletes beszámolót ad a lipcei tüntetés előkészületeiről, a CGT és a belga szakszervezetek állásfoglalásairól, a brüsszeli tanácskozás egybehívásáról, — s mindennek olyan kicsengést ad, hogy az ilyen tömegtiltakozások eredményesen befolyásolhatják a kormányokat. Ugyanakkor, a másik oldalon, már mint tényrt rögzíti a nagyhatalmak mozgósításait.

Mindez mutatta, hogy a baloldal látta a háború közeledését, de nem tudott másfajta ellenintézkedéseket megjelölni, mint maga az egész párt. A tüntetéseket minden bizonnyal nagyobb lelkesedéssel szervezték, de ezen túl ők sem kívántak menni — nem látták ennek lehetőségét. S itt nem pusztán arról volt szó, hogy nyomtatásban a baloldal és a centrum közötti felfogásbeli különbségeket senki sem örökíthette meg. Néhány nap múlva a szakadék mindenki számára világossá válik, mikor az elhatározás órája ütött. Ezekben az utolsó-előtti órákban a szétválás nem fejeződött be, kifelé még az egész párt a háború-ellenességgel jegyezte el magát.

Ez azonban részben már csak a külszín. Míg a baloldal nem értette meg az idők szavát, a pártvezetés bizonytalankodott és mindinkább jobbra csúszott, a párt szélső jobboldala megtette azokat az elhatározó lépéseket, amelyek a

¹³¹ Oeuvres de J. Jaurès. IX. köt. 390—391. 1.

¹³² Vorwärts, 1914. júl. 29.

¹³³ J. Kuczynski: i. m. 60. 1.

vezetőség előtt csak néhány nap múlva, a német párttagság és a széles nyilvánosság előtt pedig csak augusztus 4-én lettek ismeretessé. A legutóbbi időben találták meg a kutatók Südekumnak azt a július 29-iki levelét, amelyben Bethmann Hollweg kancellárt a legrészletesebben tájékoztatja a német párton belüli viszonyokról, s egyúttal biztosítja, hogy a párt háború esetén nem tervez semmiféle akciót, sem általános, sem részleges sztrájkot. Sőt Südekum felveti azt is, hogy ezt azért sem engedik a pártsajtóban szellőztetni, nehogy más országokban ebben bizva háborús körök kalandorterveket szőhessenek. Afölött Südekum hallgatólagosan szemet hunyt, hogy ezt a háborús akciót éppen Németország indítaná el.

A levélnek van még egy érdekes részlete. Hilferdinget, a Vorwärts szerkesztőségi tagját ekkor mint osztrák alattvalót kiutasították. Südekum ezzel kapcsolatban megírja a kancellárnak, hogy Hilferding, aki ekkor már nyolc napja szabadságon van, a szerkesztőségben a „legmérsékeltebb” irányzatot képviseli és mint ilyen „a pártvezetőség legbizalmasabb embere” a nálánál baloldali szerkesztőségben. Ezért a kiutasítást károsnak véli, amely „esetleg visszahat a szerkesztőség hangulatára”. Südekum hozzáteszi, hogy ezt csak mint magánvéleményt közölte, de a kancellár mégis oly fontosnak tartotta a közlést, hogy már másnap köszönetet mondott Südekumnak és egyben megjegyezte, hogy a belügyminiszterrel visszavonatta a kiutasítást.¹³⁴

Az olasz párt, mint tudjuk, maximális felhatalmazással ruházta fel megbízottait. A bolgárok szintén következetes álláspontot foglaltak el. A Rabotniceszkij Vesztnik július 15-iki (28-iki) száma megállapítja, hogy a Monarchia Szerbia felszámolására törekszik, ezzel szemben viszont Berlin és London közvetítésében bízik. Balkán-viszonylatban tiltakozik bármifajta háború ellen, hiszen az utolsó évek eseményei amúgy is legyengítették őket. Úgyszintén bebizonyosodott, hogy a balkáni államok csak a nagyhatalmak sakkfigurái lehetnek. Tiltakozik a bolgár burzsoázia, illetőleg a dinasztia új háborús, sovinszta hangulatkeltése ellen, s elsőrendű feladatként továbbra is a béke védelmét s a Balkán Federatív Köztársaság megteremtését szorgalmazták.¹³⁵ D. Blagojev ugyanezeket a gondolatokat elismétli a parlamentben, ahol szemére veti az ellenzéknek, hogy beszüntette a kormány költségvetési tervezetének bírálatát, holott ez háborús irányba mutat.¹³⁶ A szerb—osztrák háború kezdetekor a tesznyák párt nevében D. Blagojev nyilatkozatot juttatott el a parlamenthez, amelyben hangsúlyozta: „A bolgár nép békét akar és erre a célra minden erőfeszítést meg kell tenni.”¹³⁷

A német, francia szocialista sajtó alapján, amelyhez képest sajátos szintet képviselt az olasz, a távolabbi bolgár és a már bukott osztrák-magyar, valamint az Hervé képviselte francia szociálszocialista irányzat¹³⁸ pontos irányvonalat, akcióttervet nehezen lehetett kikövetkeztetni. A békeóhaj volt általános de ezen túl teljes volt a megzavarodottság, tehetetlenség, kételkedés.

Ez a hangulat a Nemzetközi Szocialista Iroda ülésére is rányomta a bélyegét. H. De Man és A. Balabanova, a találkozó két résztvevője (akik annyira

¹³⁴ Idézi *J. Kuczynski*: i. m. 78—80. l.

¹³⁵ *Rabotniceszkij Vesztnik*, Szófia, 1955. II. köt. 438—442. l.

¹³⁶ *D. Blagojev*: *Szocsinyenija*. 16. köt. 391—394. l.

¹³⁷ *Hr. Hrisztov—Kiril Vaszilov*: *Dimitar Blagojev*. Szófia. 1956. 76. l.

¹³⁸ Hervé mellett a *Le Parti Ouvrier* (tagjai között René Chauvin és Jean Allemane) szintén azt hangsúlyozták, hogy a népeknek joguk van az önvédelemre, hogy Európának meg kell védenie Szerbiát, s a franciáknak a régi forradalmi honvédó hagyományokat kell követni. (*Le Temps*, 1914. júl. 29.)

különböző pályát futottak be e napok után) egybehangzón megállapították, hogy a leginkább érintett osztrák párt magatartása valamennyiükre kiábrándítóan és bénítóan hatott. Mint A. Balabanova írja, a fő referátumot V. Adler tartotta, s ez „keserű csalódás volt” mindazoknak, akik valamit vártak. Adler referátuma főként azért deprimálta Balabanovát, mert közismert volt Adler kitűnő tájékozottsága, s ennek ellenére a legkisebb reményt sem csillantotta fel a küldöttek előtt, „nem törekedett arra, hogy elrejtse mélységes pesszimizmusát”.¹³⁹

De Man a kudarc megtestesítői között Adler mellett Nemeceet és Soukupot emeli ki. Nemece ezek szerint azt magyarázta, hogy a szocialisták már semmit sem tudnak tenni, ha egyszer a mozgósítás bekövetkezett.¹⁴⁰

V. Adler deprimáló szavai után a küldöttek a német delegáció referátumára vártak. A. Balabanova megjegyzi, hogy az egyébként nyugodt kiegyensúlyozott H. Haase egyszerűen képtelen volt ülve maradni. Beszért a nagy német tömegakciókról, az egy nappal azelőtt lezajlott berlini tüntetésekről. Balabanova szerint Haase beszéde alatt egyenesen Jaurèshez fordult, mintegy neki bizonygatva, hogy a németek nem akarnak háborút.¹⁴¹

Balabanova személyes benyomása szerint V. Adler mellett csak Jaurès és R. Luxemburg látszólag felfogni, hogy a háború elkerülhetetlen, s azt is, hogy e háború milyen borzalmakat hoz az emberiségre. Jaurès szerinte olyan embernek tűnt, „aki elvesztette reményét, hogy a válságot normális úton meg lehet oldani, s ezért csodára várt”.¹⁴²

¹³⁹ A. Balabanova: i. m. 131–132. l.

¹⁴⁰ H. De Man: The remaking of a mind. London. 1919. De Man megjegyzi, hogy rövid idő alatt Nemece ezt négyyszer elismételte neki, ami azt bizonyítja, hogy teljesen elvesztette önuralmát. De Man a következő széljegyzetet fűzte az osztrák-eseh párt csődjéhez: „A későbbi események fényében még sokszor emlékeztem erre, és főként a német és osztrák szocialisták magatartása után többször gondolkoztam azon, hogy egyéni bátorságuk hiánya egyik fő oka lehet passzív magatartásuknak”. (31–33. l.) – De Man itt későbbi antant érzelmeinek is hangot ad, bírálatában mégis igaza van.

¹⁴¹ A. Balabanova: i. m. 132. l.

¹⁴² Uo. — Megjegyzendő, hogy V. Adler a brüsszeli találkozóóról egészen másképpen emlékezett meg az osztrák bizalmiférfiak 1914. okt. 2-iki gyűlésén. A két visszaemlékezés különbségén persze azonnal kiütözik, hogy De Man és V. Adler a háborúban a front két különböző oldalán állt. Ebből a szempontból a koronatanunak A. Balabanovát kell tartanunk, aki mindvégig szembefordult mindkét háborús féllel, internacionalista maradt, s nála Adlerék elmarasztalása valóban nem nacionalista, hanem forradalmi igények alapján történtik.

V. Adler az említett gyűlésen azt állította, hogy Jaurès Brüsszelben még kifejezetten bizakodó hangulatban vett részt a megbeszéléseken, hangsúlyozta, hogy Franciaországban senki sem akar háborút, amire a francia választási adatokat hozta fel bizonyítékkal. Adler megjegyzi, hogy a jelenlevők nagyrésze sem adta fel a reményt, amit elsősorban az az elgondolás táplált, hogy Németország sem akar háborút. Az optimista hangulatot az orosz mozgósítás hírei zavarták meg, s ő maga csak akkor látta sötétebbnek a jövőt, amikor visszafelé utaztában látta a belga katonai mozgósítás gyakorlati megvalósulását.

V. Adler tehát a felelősséget az orosz mozgósításra és a belgákra, vagyis a másik félre hárította. Nem szabad megfélemednünk arról, hogy a visszaemlékezés már háborús körülmények között kelt, méghozzá abban az időszakban, amikor a nacionalista tömeghisztéria a legnagyobb volt. A történeti hitelességre tehát alaposan ráütötte a bélyegét a kor jellege, s a beszéd nem annyira 1914 júliusának, mint októberének megelevenítése szempontjából érdekes. Mindkét szempontból jellemző, hogy Adler nem áll teljes egészében a szélsőséges nacionalista párt mellé. Érzékeli, hogy e beállítás Franciaország felelőségéről nem tekinthető megalapozottnak, s ezek után ő maga is a későbbi vizsgálódás számára tartja fenn a végső értéket kimondhatóságát. Elismeri Bécs felelőségét az effektív háború kirobbanásáért, s csak végső vonatkozásaiban tartja fenn, hogy a

A német tájékoztató után az angolok emelkedtek szólásra. K. Hardie és B. Glaiser kitartott a régebbi ILP platform, az általános sztrájk szorgalmazása mellett. De K. Hardiera is nagy befolyással volt V. Adler pesszimizmusa. Egyes krónikások szerint K. Hardie azt mondta társainak: „azt hiszem, Adler már tudja, hogy az osztrákok már indulóban vannak” (are on the march).¹⁴³ A baljós jelek s hangulat ellenére az angolok optimisták maradtak. K. Hardie támogatására az olasz párt nevében ezután A. Balabanova szólalt fel az általános sztrájk gondolata mellett. Önéletrajzában megírta, hogy Guesde és Adler szónoklata közben úgy néztek rá, „mintha megőrült volna”.¹⁴⁴ Guesde sietve megismételte, hogy az általános sztrájk a leghaladottabb, legdemokratikusabb országot tenné tönkre. Balabanova szerint a Végrehajtó Bizottság többi tagja nem is nagyon figyelt az ő szavaira.

Végül is a Végrehajtó Bizottság csak azt a határozatot hozta, hogy minde-nütt fokozott energiával folytassák a béketüntetések. Ezenkívül Jaurès és R. Luxemburg javaslatára az Iroda az Internacionálé már előkészített kongresszusát Bécsből Párizsba tervezte egybehívni, aminek időpontját a lehető leghamarább kívánták rögzíteni. A határozat végezetül hangsúlyozta, hogy a német és francia pártnak oda kell hatni, hogy kormányaik mérséklőleg befolyásolják osztrák és orosz szövetségeseiket, majd elismeréssel adóztak az orosz proletariátusnak hősiességéért.¹⁴⁵

Ugyanaznap Brüsszelben nagygyűlést tartottak, amelyen Vandervele elnökölt, s felszólalt Haase, Morgari, K. Hardie, Rubanovics, Troelstra és Jaurès. A legnagyobb hatást Jaurès szónoklata váltotta ki. Haase beszédében azt hangsúlyozta, hogy Ausztria a maga felelősségére kezdett háborút, mert hiába számít Németországra, a német munkásosztály akkor is semlegességet követel, ha Oroszország megtámadná a Monarchiát. A francia proletariátus úgy gondolkodik mint a német. Vigyázzon a burzsoázia, mert lehet, hogy csak a szociális forradalmat siettetné, s itt utalt a július 28-iki berlini tüntetésekre.¹⁴⁶

Jaurès ugyancsak élesen ostorozta az osztrák és német kormány politikáját, majd hangszínen Haasetól eltérőleg azt magyarázta, hogy a francia szocialistáknak nem kell kormányukat támadni, minthogy az is a békét szeretné fenntartani. S kifejezte bizodalma az angol—francia kormány békeközvetítő szándékait illetően. A francia szocialisták önálló feladata ott kezdődik, ha e közvetítés nem sikerül. Ugyanis akkor kell megakadályozniuk, hogy Franciaország Oroszország oldalán a titkos szerződések következtében háborúba sodródjék.

A francia proletariátus támogatja a német szocialistákat azon igyekezetükben, hogy mérsékeljék az osztrák kormányt. Külön elismeréssel szólt a német munkástömegek július 28-iki tüntetéséről, amivel nagy szolgálatot tettek a békének, s személyében meghajolt R. Luxemburg hősiességének antimilitarista példája előtt. Majd megegyezés — nyilvános beszédben utoljára — Jaurès

háború és az Internacionálé szereplésének sorsa Franciaországban dőlt és bukott el. Ennek bizonyítására Müller visszautasítását hozza fel (ami így nem igaz — lásd a 107—111. oldalt), s egy olyan hipotézist állít fel, hogy ha Jaurès életben marad, akkor minden más-képpen történhetett volna. (V. Adler: Aufsätze . . . IX. köt. 104—106. l.)

¹⁴³ J. Cockburn: The hungry heart. A romantic biography of J. K. Hardie. London. 1956. 267. l.

¹⁴⁴ A. Balabanova: i. m. 132—133. l.

¹⁴⁵ C. Grünberg: i. m. 33. l.

¹⁴⁶ Uo. 34. l.

megbélyegezte a tömeggyilkosság bujtogatóit és „a világ humanista embereit” (hommes humains de tous les pays) a béke és igazság védelmére hívta.¹⁴⁷

Jaurès — Haase után Morgari azt bizonygatta, hogy az olasz szocialisták már a tripoliszi hadjárat idején energikusan felléptek a háború ellen, s ezt most is készek megismételni.¹⁴⁸ Rubanovics az orosz szocialisták nevében a cári rendszert támadta, és ennek súlyos külpolitikai visszahatását domborította ki. A cári kormányzat ugyanis — jelentette ki — a japán vereség óta csak a revansra gondol. Az orosz nép nem ismeri el a cári felszabadító törekvést, minthogy először ő maga kíván szabadságban részesülni — és itt Rubanovics utalt a cári börtönökben sínylődő 40.000 forradalmárra. Ezek után riasztónak és megbocsáthatatlannak találta, hogy a francia köztársaság politikusai az orosz nép elnyomóinak nyújtsanak baráti, szövetséges jóbort.¹⁴⁹

A brüsszeli nagygyűlés az Internacionálé hangja mellett ért véget. A lelkesedés hatalmas volt. De egy mondat sem hangzott el arról, hogy mit tesz az Internacionálé, ha a háború mégis elkezdődik, s mit tesznek az immár mozgósítást előkészítő, vagy már elrendelő kormányokkal szemben. R. Luxemburg Robert Dewleeshouwer szerint Vandervelde, Troelstra és Jaurès biztatására sem volt hajlandó felszólalni. Nyilván azért nem, mert a háborút ugyan csakúgy elkerülhetetlennek látta, mint V. Adler és a német — francia stb. pártok jobboldali vezérei, viszont ő nem olyan következtetést vont le, mint ezek, hanem kitartott a Stuttgartban — Bazelben megfogalmazott elvek mellett. Hallgatása harsogó volt, kifejezésre juttatta elkülönülését mind a nacionalizmustól és oportunizmustól, mind pedig a még mindig feltűnő, szubjektíve tisztességes békés illuzionistáktól.¹⁵⁰

Az Iroda tagjai többé már nem találkoztak. Átfogóbb, átütőbb határozat elfogadására nem voltak felhatalmazva. A nap eseményeihez még hozzátartozik, hogy az olasz szocialista párt július 29-én kiáltványt adott ki, amelyben hangsúlyozták, hogy a szocialisták a háború elhárítására is fészkek meghozni azokat az áldozatokat, amelyeket korábban szociális vívmányokért vállaltak magukra. A sztrájk szó nem fordul elő a kiáltványban. Viszont utalás történt rá, amennyiben a kiáltványfelelevenítette az olasz proletariátus nagyszerű antimilitarista ellenállását a tripoliszi hadjárat idejéből. Ebben a szellemben hívják fel most is az olasz dolgozókat a készenlétre. A kiáltvány aláírói között egyelőre még ott szerepelt B. Mussolini, az Avanti akkori főszerkesztőjének neve is.¹⁵¹ Ugyanekkor Milánóba nagygyűlést hívtak egybe, amelyre a CGIL is elküldte képviselőit, amire más körülmények között nem kerülhetett volna sor.¹⁵²

A német és francia pártvezetőség tárgyalásai

Július 30-án a német lapok hírül adták a német mozgósítás tényét. A mozgósítás hírére a pártvezetőség megbízásából O. Braun és F. Ebert ezen a napon utaztak Svájcba, hogy a párt pénzét biztonságba helyezték az esetleges üldözések idejére.¹⁵³

¹⁴⁷ Uo. 34—35. l. — Oeuvres de J. Jaurès. IX. köt. 355—357. l.

¹⁴⁸ Le Temps 1914. júl. 30.

¹⁴⁹ Uo. — Vö. R. Dewleeshouwer: i. m. 257—258. l.

¹⁵⁰ R. Dewleeshouwer: i. m. 260. l.

¹⁵¹ A. Balabanova: i. m. 135. l. — C. Grünberg: i. m. 221. l.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ P. Scheideman: Der Zusammenbruch. 5. l.

A vezetőségen belül a nacionalista jobbszárny mindinkább megerősödött. Július 30-án a fentiekén kívül még egy, még jellemzőbb tény bizonyítja, hogy a német szociáldemokrácia e napon tört meg, s adta fel, mintegy előre, a háborúval szembeni ellenállás igényét. Mindez egy Stampfer nevű szociáldemokrata újságíró cikkével volt kapcsolatos.¹⁵⁴ Mint Scheidemann leírja, július 30-án az ő szobájában ülésezett a pártvezetőség, mikor a Vorwärtsból telefonhívás érkezett, miszerint nem tudnak dönteni Stampfer cikke ügyében, aki azt hangoztatta, hogy amíg a háború nem kezdődött el, addig a szociáldemokrata párt természetesen a béke mellett áll, de mielőtt a háború kitör, a német proletariátus is azon lesz, hogy a háborút megnyerjék. Mikor e cikkről H. Haase, a párt elnöke tudomást szerzett, felháborodottan tiltakozott a leközlés ellen. P. Scheidemann viszont megjegyezte, hogy a pártvezetőség többsége osztotta Stampfer felfogását, aki ezt tudta is.¹⁵⁵ Így történhetett, hogy a cikk több helyi szocialista lapban megjelent, noha a párt hivatalos központi lapja, a Vorwärts másnap is ezzel ellentétes, harcosabb szellemű cikkeket közölt.

A pártvezetőség hangulatával furcsa kontrasztjelenséget alkot az ezen a napon megjelenő (de néhány nappal előbb írt) Neue Zeit utolsó háborúelőtti száma. A vezércikket „Europa in Feuergefahr” (Európa tűzveszélyben) H. Wendel még július 25-én írta, s így, bár veszélyre riasztott, a cikk mégis teljesen elévült, és súllyal a bécsi háborús kalandorok ellen irányult.¹⁵⁶ Az időszersűséget csak a világháborúra való utalás, a szörnyű osztrák sovinszta hangulat érzékeltetése adja meg. A Neue Zeit nem mond véleményt a tekintetben, hogy az osztrák szocialisták mindent megtettek-e vagy sem, nem találunk itt sem dicséretet, sem megrovást. H. Wendel július 25-én már aggódott, de még reménykedett. Ui. bízott a francia szocialisták elszántságában, nyilván a német párt erejében, s végezetül az egész Internacionálé hatékonyságában. H. Wendel általános készenlétre sarkall és óv attól, hogy a népek a diplomaták békeszándékaiban bizakodjanak.¹⁵⁷

E figyelmeztetés mindenestre helyes volt, de roppant kevés és hiányos felkészítés e sorsdöntő órákban. A Neue Zeit utolsó számában sem tudta leküzdeni kettős félelmét: vagy elárulja az ügyet és az Internacionálét, vagy meggondolatlanul provokálja a német munkásságot időelőtti fellépésre, amely a pártot tönkretenné. E kettős nyomás hallgataggá, szófukarrá tette, s ezért nem tett kísérletet arra, hogy körvonalaazza, mit is jelent ez a készenlét, milyen akciókra kell a német munkásságnak és az Internacionálénak felkészülnie.

Igazságtalanság lenne, ha a tanácstalanságot és gondolatszegénységet csak a Neue Zeitnek rónánk fel. A Leipziger például július 30-án igen részletesen ismerteti a lipcei, a francia és olasz béketüntetések, aláhúzza, hogy ezek szólaltatták meg a nép igazi hangját, de emellett továbbra is jeleznie kell a sovinszta hangulat erősödését, a mozgósítási híreket, ami ellen csakúgy nem tud új ellenszert megjelölni, mint a Neue Zeit.

Másnap a Leipziger már nagyon komor, sötét jövőre enged következtetni. Hírül adja az orosz mozgósítást és a német kivételes állapot bejelentését. A háború ellen ezúttal sem tud biztatót mondani, félreérthetetlenül leszámoltak az elkerülhetetlennel. Ami a baloldal dicséretére válik, ez a sovinizmus és „orosz-

¹⁵⁴ Megjegyzendő, hogy Stampfer később, 1919–1933 között a Vorwärts főszerkesztője lett.

¹⁵⁵ P. Scheidemann: Memoiren . . . 239–242. l.

¹⁵⁶ Die Neue Zeit, 1914 júl. 31. 793. l.

¹⁵⁷ Uo. 795–796. l.

hisztéria" elutasítása. A cári kormány felelősségét természetesen nem vitatja, de kiélezetten hozzáfűzi a bécsi és a berlini kormány bűnösségét is.

S miután előre megbélyegezték nemcsak a kormányokat, hanem a stuttgarti-bázeli szellemben a társadalmi forradalomra is felhívták olvasóikat — a lap szerkesztősege mégegyszer óvja a munkásokat az orosz hipnózistól. Mert jöllehet a szörnyű rosszban az egyedüli jó a cárizmus összeomlása lenne, a proletariátus még e cél érdekében sem nyújthat segédkezet a háborús gyűjtogatóknak, mivel jól ismerik, milyen nyomorba taszítaná egy ilyen háború a népeket. „Igy nem marad más hátra, mint hogy a szociáldemokrácia minden eszközzel a békéért lépjen fel.”¹⁵⁸

A mikéntre azonban továbbra sem tudnak feleletet adni. Egy nappal később, ismét új helyzetben, a lipcsei szerkesztőség is megadja magát sorsának. A vita ezúttal már a fegyverletétel módozatairól folyt, s a Leipziger javára írandó, hogy e kérdésben ragaszkodni kívánt elveihez.

Scheidemann e napokról feljegyzi, hogy a pártvezetőségben ekkor már egyedül csak F. Ebert optimista, aki azt hangoztatja, hogy csak „Berlinben látnak túl feketén”. A mozgósítás azonban az ő reményeit is lelohasztja. Július 31-én a pártvezetőség újabb ülést tart. Ezen H. Haase és G. Ledebour olyan határozatot akar megszavaztatni, hogy a háborús hiteleket a parlamenti frakció utasítsa el. Scheidemann megakadályozza a határozat megszavazását, mivel — mint megírja — először a vele hasonló gondolkodású barátaival, Daviddal, Molkenbuhrral, Fischerrel meg akarta beszélni a kialakítandó taktika kérdéseit.¹⁵⁹ Így azután július 31-én pusztán egy határozatot szavaznak meg, miszerint H. Müller, a pártvezetőség tagja közvetlen kapcsolatok megteremtésére és tájékozódásra azonnal utazzék Franciaországba.¹⁶⁰

Müller július 31-én délután útnak is indult. Ez a nap eseményekben gazdag volt. A Monarchiában ekkor rendelték el az általános mozgósítást, Németországban a háborús helyzetet és ultimátumot küldtek Oroszországhoz (a mozgósítások abbahagyására), valamint Franciaországhoz (18 órán belül jelentse ki, semleges marad-e egy német—orosz háború esetén). Végül Anglia Németországtól és Franciaországtól tudakozódott Belgium semlegességének tiszteletben tartásáról. A háborús fellegek tehát szaporodtak. Ezen a napon a Szakszervezeti Internacionálé kísérelte meg, hogy Legien-en keresztül a munkástömegeket mozgósítsa a háborús hangulat ellen. A különböző országok szakszervezeti titkárai, Rigola Olaszországból, Jouhaux Franciaországból, Gompers az Egyesült Államokból, Martens Belgiumból, Appleton Angliából, Oudegeest Hollandiából, Huggler Svájcban küldött táviratot, amelyben helyeselte mind a háború lokalizálását, mind az egyes országok proletariátusának béketörekvéseit.¹⁶¹ Az óhajokon túl határozott akciótervről nem esett szó, és a Szakszervezeti Internacionálé nem tett kísérletet a béketörekvések összefogására.

A szakszervezeti mozgósító felhívások mellett a szocialista pártok is folytatták megbékéltető törekvéseiket. Jaurès még Brüsszelből írta azokat a sorokat, amelyekben Ausztria azon kijelentésére támaszkodva, hogy nem törekszik Szerbia integritásának megsértésére, újabb reményeket kovácsolt magának. Arra számított, hogy a béke erői haladékot kapnak. A brüsszeli

¹⁵⁸ Leipziger Volkszeitung, 1914. júl. 31.

¹⁵⁹ P. Scheidemann: Memoiren . . . 247—248. l.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ C. Grünberg: i. m. 35—38. l.

találkozó meggyőzte őt, hogy a szocialisták valamennyi országban egy véleményen vannak a háborúról. Teljes erővel készült az augusztus 9-én megnyitandó párizsi Internacionálé-kongresszusra, amelyet impozáns nagygyűléssel kívánt alátámasztani.¹⁶²

Utolsó, július 30-áról kelt cikkében még mindig nem adta fel a béke reményét. Bár a francia készenlélet szükségesnek tartotta, s a francia kormány békeszándékairól kritikátlanul meg volt győződve, továbbra is főként Anglia közvetítésének sikerében bízott.¹⁶³

Az események — hangsúlyozta — azt bizonyítják, hogy még semmi sincs eleve elrendelve. Adott helyzetben a legfontosabb, mint a cikk címe: „hidegvér szükséges” is aláhúzta, hogy az emberek ne veszítsék el a fejüket, ne engedjenek a pánikhangulatnak. Újabb gyűléseket hirdet meg, s vasárnap délelőttre a Wagram-terembe nagygyűlést hív egybe, ahol beszámolót tartanak majd a nemzetközi helyzetről.¹⁶⁴ Ezt a napot Jaurès már nem érthette meg. Július 31-én azonban még lázas tevékenységet fejt ki. A parlamentben Malvy belügyminisztert keresi meg, és megkérdi, mit szándékoznak tenni a válságos pillanatokban. A kérdésfeltevés arra irányult, hogy Franciaország tartsa vissza Oroszországot a háborús lépésektől. Malvy megértéséről biztosítja, de mindez nagyon homályos formában hangzik el. Ezt követően Jaurès vezetésével szocialista pártküldöttség keresi fel a miniszterelnököt. A Quai d'Orsay-n azonban csak Abel Ferry államtitkár fogadja őket. Jaurès és Ferry között zajlik le Jaurès utolsó politikai tárgyalása. Miként Malvynak, neki is előadja mérséklő terveit, amit Ferry látszólag rokonszenvvel fogad.

Jaurès utolsó válaszmondatairól már csak ellentétes vallomások maradtak fenn. A nagy találkozóról Jaurès jelenlevő elvbarátai és szocialista vezetőtársai emlékeztek meg, de a háború forгатagában már mindegyikre kihatottak a későbbi események, és ezt a magatartásukat kívánták igazolni Jaurès utolsó szavaival. Ch. Rappoport szerint Jaurès azt felelte volna Ferrynak, hogy háború esetén is folytatnák háborúellenes harcukat, mire Ferry kijelentette volna, hogy ezt alig hiszi, mivel az első utcasarkon megölnék. A szocialsovinisztává lett P. Renaudel ezt cáfolta. Szerinte Jaurès csak azt hangoztatta, hogy ha a cári kormány nem fogadja el az angol közvetítést, akkor Párizsnak értérese kell adni, hogy az ő segítségükre se számíthat. Rappoport és Renaudel vitájában az ugyancsak szemtanú J. Longuet megerősítette Rappoport tanúvallomását, csak annyit téve hozzá: „némi túlzással pontos”.¹⁶⁵

Mindez már a nagy halott örökségéért folyó vita részét képezi. Történetileg tény az, hogy július 31-ének délutánján Jaurès és a francia szocialista vezetők megegyezően megpróbálták befolyásukat felhasználni, hogy Franciaországot, és ennek révén Oroszországot visszatartsák a háborútól. A hivatalos látogatás után Jaurès visszatért a szerkesztőségbe, hogy megírja másnapi — M. Cachinnek, Jaurès szerkesztőhelyettesének tanúságtétele szerint — nagy, leleplező cikkét.¹⁶⁶ Cikkét abbahagyta és lement a közeli kávé-

¹⁶² Oeuvres de J. Jaurès, IX. köt. 396. l.

¹⁶³ Uo. 396—397. l.

¹⁶⁴ Uo. 397—398. l.

¹⁶⁵ G. Tetard: i. m. 132—133. l.

¹⁶⁶ M. Cachin másnapi cikke szerint egyébként a küldöttség a miniszterelnökségen Izvolszkiba ütközött, akit meglátva Jaurès felkiáltott: „A gazember Izvolszki, ő csinálja a háborút.” Ezután sajnálkozott A. Ferry, amiért Jaurès nincs a kormány oldalán. — Marcel Cachin: Écrits et portraits. Paris, 1964, 66. l.

házba valamit enni. Ekkor egy terhelt török diák a nacionalista uszítás hatására meggyilkolta.

Így történt, hogy mire H. Müller Párizsba ért, Jaurès már halott volt. Megjegyzendő, hogy időközben a német belső viszonyok is megváltoztak. Szóltunk arról, hogy a Vorwärts július 30-iki száma még igen erőteljes cikkben fordult a német kormány ellen, róttá fel annak felelősségét, és azonnali békítő fellépését követelt attól. Utaltunk viszont a Stampfer-cikkekre és annak pártvezetőségen belüli támogatóira, ami már más motívumokról árulkodott. Végül idéztük Scheidemann önéletrajzából azokat a sorokat, hogy július 31-én mint akadályozta meg Haase és Ledebour internacionalista platformjának elfogadását. Miközben Müller Párizsba utazott, újabb események történtek: Németországban elrendelték a hadiállapotot, és egyúttal betiltották a szociáldemokraták békepárti tömeggyűléseit.

Ez utóbbiról Müller már később értesült. Augusztus 1-én érkezett Párizsba C. Huysmansnak, a Nemzetközi Szocialista Iroda titkáranak, és De Mannak társaságában, aki mint fordító kísérte el (egyébként a Nemzetközi Szocialista Irodán dolgozott, és a belga párt egyik vezetője volt). Müllert a francia szocialisták barátian fogadták, és két megbeszélést folytatott a francia vezetőkkel: egyiket a parlamentben, másikat az Humanité szerkesztőségében.¹⁶⁷

Augusztus 1-én mind Németországban, mind Franciaországban mozgósítási parancsokat adtak ki, de a szocialisták közül sokan még mindig bíztak a békés megoldásban. A megbeszéléseknek több leírása maradt fenn, s ezek nem minden részletben egyeztek meg. Müller és De Man feljegyzése egybevág abban, hogy Müller a megbeszélések kezdetén kijelentette, hogy küldetésének főcélja a kölcsönös tájékoztatás. A német pártvezetőség hű képet kíván adni a német állapotokról, s hasonlót kíván szerezni az augusztus 4-i Reichstag-ülés előkészítésére.¹⁶⁸

Müller a német párt felfogását a következőkben foglalta össze: határozott véleményt a német párt még nem alakított ki, minthogy a parlamenti frakció — mikor ő elhagyta Németországot — még nem ült össze. Azóta pedig a közvetlen kapcsolata megszakadt a párttal. Emellett hangsúlyozta, hogy a véleménye szerint a császár és a kancellár békét akar, ezért engedélyezték a békétüntéteket (amelyeket időközben betiltottak — J. J.). Mindezek alapján Müller szerint a háború sorsa Pétervártól függ. Ami a német pártnak a háborús hitelek megajánlásával kapcsolatos állásfoglalását illeti, Müller kijelentette, hogy biztosat nem tud mondani. A német parlamenti frakcióban van egy erős csoport (Haase—Ledebour vezetésével), amely megtagadná a hiteleket, van egy másik, mely az orosz invázióval szemben megszavazná, s végül többen a tartózkodást támogatnák. Személyes véleménye szerint „kizárt dolog, hogy a háborús hiteleket megszavazzák”.¹⁶⁹ De a jelen zavaros helyzetben aláhúzta, hogy csak személyes véleményét közölhette, s nincs felhatalmazása, hogy a pártot határozott politika mellett kötelezze el.

Francia részről ezzel szemben leszögezték, hogy szerintük a francia kormány tényleg békére törekszik. Ennek bizonyítékát látták abban a kormány-

¹⁶⁷ P. Scheidemann: Der Zusammenbruch 12—13. l. De Man cikk a Humanité 1915. márc. 5-i számából, idézi C. Grünberg: i. m. 40. l.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ „Dass man für die Kriegskredite stimmt, das halte ich für ausgeschlossen.” De Man: i. m. 39—40. l.

kijelentésben, amellyel még Jaurès-t nyugtatták meg, hogy a francia kormány mérsékelő befolyást gyakorol Oroszországra, s a francia csapatokat visszavonják a határövezetből. Minthogy Franciaország defenzív politikát folytat, a francia szocialisták szerint az ő helyzetük eltérő a németekétől. Ha Németország megtámadná Franciaországot, akkor ők rá lennének kényszerítve a hitelek megszavazására. Ezzel szemben a német szocialistáknak az lenne a kötelességük, hogy a hiteleket megtagadják.

Müller a francia érvekkel azzal próbált vitába szállni, hogy a háború okait a kapitalista rendszerben kell keresni, s így pusztán felszíni véletlen jelenség, hogy ki kezdte a háborút. A franciák viszont arra hivatkoztak, hogy forradalmi hagyományaik alapján megvédik a francia szabadságot a német imperializmus támadása ellen. A francia szocialistáknak csak egy része pártolta a tartózkodást, hogy ezzel kifejezésre juttassák: nem vállalnak felelősséget a jelenlegi háborúért, amiért a rendszer felelős.¹⁷⁰

Müller részletesebb jelentéséből kitűnt, hogy javasolta az augusztus 9-i párizsi kongresszus elnapolását, minthogy a német parlament megnyitása folytán csak kevesen jöhetnének el. Az elnapolást bizonytalan időre tervezte. Müller ugyanakkor kívánatosnak tartotta volna, ha a két parlamenti frakció egységes álláspontot alakít ki, amelyet követni tudna, ha a kapcsolatok meg is szakadnának. A tanácskozáson (az elsón) elnöklő M. Sembat Müller javaslatát olyannyira felkarolta, hogy egységes nyilatkozatot javasolt felolvasatni, s hivatkozott az 1913 márciusi francia—német pártnyilatkozat jótékony hatására. Müller ezt soknak találta, s most már ő utalt a közlekedési-hírközlési kapcsolatok valószínű megszakadására, sőt arra a lehetőségre is, hogy ő maga sem jut már vissza Berlinbe.¹⁷¹

Müller retirálása után Renaudel volt az, aki a fent idézett markáns francia véleményt közölte, miszerint a francia pártnak más a helyzete, mint a németnek, minthogy a francia kormány is békepolitikát folytat. Müller szerint ezután hosszas vita kezdődött, amelyben megítélése szerint a francia párt jobbszárnya a balszárnyal egységesen alakított ki olyan álláspontot, hogy nekik meg kell szavazniuk a hiteleket. Egy francia szocialista — akit nem nevez meg — egyenesen kijelentette, hogy a háborúért Berlin viseli a fő felelősséget. Erre Müller tüstént válaszolt. Hangsúlyozta, hogy a német szociáldemokraták mindig élesen bírálták a német kormány háborús politikáját. Ezt a Vorwärts utolsó számai is tanúsítják. Most viszont a helyzet megváltozott. Ma már — mondta — a fő veszélyt Pétervár képezi, a maga pánszláv háborús politikájával. Müller kifejtette, hogy véleménye szerint II. Vilmos is békét szeretne. Majd a viszontválasz végén Müller egyenesen kijelentette, hogy az adott helyzetben Párizstól több függ, mint Berlinton — hiszen ők hathatnának mérséklőleg Pétervárra.¹⁷²

Mikor az Humanité szerkesztőségében megtartották a második megbeszélést, arra Compère-Morel és A. Thomas is eljött. (J. Guesde és E. Vaillant egyikén sem vett részt.) Müller e második értekezlet nyomán megerősödött abban a véleményében, hogy a franciák meg fogják szavazni a hadihiteleket. (Müller, mikor e fenti jelentését 1915. március 8-án megírta, megjegyezte, hogy

¹⁷⁰ *De Man*: i. m. 36—45. l.; *P. Scheidemann*: *Der Zusammenbruch*. 13—16. l.

¹⁷¹ *P. Scheidemann*: *Der Zusammenbruch*. 14. l.

¹⁷² *Uo.* 15—16. l.

ő maga arra számított, hogy a német pártban erősebb lesz a tartózkodni kívánók aránya, kisebb lesz a hitelt megszavazó jobboldal ereje.)¹⁷³

Minthogy a tárgyaló felek a kölcsönös informálódáson túl nem mehettek, a megbeszélések véget értek, Müller visszautazott Németországba. Berlinbe viszont csak augusztus 3-án érkezett meg. Az augusztus 1-i megbeszélésekről, mivel jegyzőkönyv nem készült, a háború folyamán különböző kommentárok születtek. Südekum a milánói Secoloban 1915. február 9-én közölt részletes ismertetést, amire P. Renaudel az Humanité február 26-iki számában írt válaszcikket. Ebben Südekummal szemben aláhúzta, hogy a franciák igenis szívélyesen fogadták Müllert, aki azt mondta nekik, hogy a német pártban a hitel ellenzői mellett csak a tartózkodó irányzat érvényesül, de háborús hitelt megszavazó áramlatról nem beszélt. Vagyis Renaudel szavaiból az tűnt ki, mintha Müller dezinformálta volna őket. Ezzel szemben elutasította Südekum hasonló vádját és hivatkozott arra, hogy a franciák nyomban tisztázták: nem maradhatnak semlegesek, ha Németország, a francia kormány nyilvánvaló békeszándékai ellenére, megtámadná őket.¹⁷⁴

De Man 1915. február 28-iki levelében Renaudel írását kiegészítette és Südekummal szemben megerősítette. A levelet az Humanité március 4-én közölte le. De Man kiemelte, hogy Müller szerint a német pártban a hitelmegtagadókkal szemben csak a tartózkodók képeznek befolyásos áramlatot. De Man megjegyzi, hogy Müller feltehetően nem rosszakaratúlag tájékoztatta őket tévesen, hanem információi megfeleltek a német párt július végi helyzetének. Ezek a megítélések azonban augusztus elejére elavultak.¹⁷⁵

Müller ezzel szemben 1915. március 28-iki Vorwärts-cikkében csupán arra korlátozta megjegyzéseit, hogy ő Párizsba a kölcsönös tájékozódás céljából utazott, s nem azzal a feladattal, hogy akciók kidolgozásában állapodjék meg. Südekummal szemben viszont megerősítette, hogy a franciák valóban barátián fogadták és tárgyaltak vele.¹⁷⁶

Az opportunistá-nacionalizmusba hajló szárny megerősödése a német pártban

Müller a fent kialakított véleményével csak augusztus 3-án ért vissza Berlinbe. A közbeeső idő alatt az egész világon, de különösen Németországban sok minden megváltozott. Augusztus 1-én megjelent a pártvezetőség július 31-i felhívása, amely összehasonlíthatatlanul pesszimistább volt, mint az öt nappal korábban elfogadott szöveg: „A nemzetközi proletariátus az utolsó pillanatig megtette kötelességét a határon innen is, túl is. Minden erejét megfeszítette a béke védelmében. Amennyiben komoly tiltakozásaink, ismételt erőfeszítéseink hiábavalóak voltak, ha a viszonyok, amelyek között élünk, újból erősebbek voltak, mint munkástestvéreink akarata, akkor most erős akarattal kell szembenéznünk azzal, ami reánk várhat.”¹⁷⁷

Vagyis ebben a nyilatkozatban már benne van az „elháríthatatlan” eseményekbe való belenyugvás. Most már csak azt hangsúlyozta a pártkiált-

¹⁷³ P. Scheidemann: Der Zusammenbruch. 16. l.

¹⁷⁴ C. Grünberg: i. m. 39. l.

¹⁷⁵ Uo. 40–42. l.

¹⁷⁶ Uo. 142–143. l.

¹⁷⁷ Vorwärts, 1914. aug. 1.

vány, hogy a várható eseményeket nem „fatalista” módon fogják elfogadni, hanem „hűek maradnak az ügyhöz, szorosán összetartanak”, mert a történelem menete végül mégis igazolni fogja őket s a szocializmust. A kiáltvány egyúttal a legnagyobb fegyelemre szólította a szocialistákat, hogy ne hozzanak felesleges áldozatokat, amelyek csak árthatnának magának az ügynek.¹⁷⁸

A kiáltvány hangulata — vereséghangulat. Az Arbeiter Zeitung és a Népszava 1914. július 28—29-iki pártnyilatkozataira emlékezett, de ezek a nyilatkozatok a hadüzenet után születtek, a német pártvezetőség pedig még a hadüzenet előtt, már a rendkívüli állapot elrendelésekor letette a fegyvert a kormány előtt.

A pártvezetőség nyilatkozatával egyidejűleg jelent meg a Vorwärts szerkesztőségének közlése. A szerkesztőség szintén azt hozta olvasói tudomására, hogy a rendkívüli helyzetben a cenzúra természetesen közvetlenül befolyásolni fogja a lapot. Meghatározzák majd, hogy miről mennyit és hogyan írhatnak. A szerkesztőségi nyilatkozat azonban, bizonyos fokig a pártvezetőségtől eltérőleg, azt is aláhúzta, helyesebben sejtetni engedte, hogy az olvasók megérthetik e kényszerűséget, miközben hűek maradnának saját régebbi szocialista neveltetésükhöz, és ennek alapján szemléljék az eseményeket. Mindez mintegy előre bírálat-önbírálat alá vette a lapot, és ellenméreggel oltotta be az olvasókat a későbbi elvi fogyatékoságokkal szemben.¹⁷⁹

A Vorwärtsnek ezen cikkei is a bukást vetítették előre, sőt a vereségbe való előre belenyugvást jelezték, de egyúttal annak is hangot adtak, hogy a szerkesztők az eseményekben az elkerülhetetlen rosszat látják, nem olyan történelmi fordulatot, amelyhez szocialistáknak helyeselniük kellene.

Július utolsó napjaiban és az augusztus elejei napokban e német szocialisták közül már alig lehetett olyan, aki a háború elháríthatóságában bízott. A vita azonban még nem ért véget ebben a kérdésben, hogy az erőtlenséget felismerve a szocialista párt miként reagáljon, bukják el.

A német belső pártviszonyokba jó betekintést nyújt A. Kollontáj naplója. A. Kollontáj akkoriban Németországban gyógykezeltette magát, de mikor július 25-étől kezdve az üdülőt előzőnlötték a háborús hírek s a szocialista internacionalista harci készülődés zaja elmaradt, Kollontáj nem tudott tovább pihenni, július 31-én felutazott Berlinbe, ahova másnap, augusztus 1-én érkezett meg. Mindjárt felhívta telefonon a pártvezetőséget, ahol Haasevel beszélt. Mikor megkérdezte tőle, hogy mi lesz az Internacionálé augusztus 9-i kongresszusával, Haase — aki mint láthattuk, és még látni fogjuk, az internacionalista kisebbség egyik vezetője volt — így válaszolt: „Ön viccel! Nem látja, hogy mi történik? Az emberek megőrültek. A háború elháríthatatlan. A sovinizmus elhomályosította az agyakat. Most már semmit sem lehet tenni.”

Haase azokhoz tartozott tehát, akik a vereséget elkerülhetetlennek tartották, de ezt nem akarták még az elvek elárulásával is tetézni. Tehetetlenségét érezte csak, s ez szembefordította Kollontájjal, aki hitt a forradalmi akció lehetőségében. Kollontáj saját maga ellenőrzésére s Haase ítéletének cáfolására felkereste a berlini szociáldemokrata nőszervezetet, ahol azonban sokkal rosszabbat tapasztalt: nem egyszerű szárnyszegettséget, hanem nacionalizmust. L. Zietz-cel találkozott (aki, mint tudjuk, nem a szélső jobb,

¹⁷⁸ Uo.

¹⁷⁹ Carl Grünberg: i. m. 64—65. l.

hanem a centrumhoz tartozott), aki hangsúlyozott hűvösséggel fogadta. Beszámolt neki arról, hogy Zetkin nagyon elégedetlen, külszámot kíván a Gleichheitből kiadni, de hogy a pártvezetőség mire készül, arról nem beszélt. Sőt kijelentette: „tiltakoztunk, megtettük kötelességünket. Mikor azonban a haza veszélye kerül, az ember tegye meg kötelességét.”

L. Zietz tehát már a háborút megajánló nacionalista többség támogatója lett, immár nemcsak kényszerből, hanem érzelmileg is. A Kollontáj úgy emlékezik vissza e jelenetre, hogy tüstént megértette, semmi értelme a további vitának. Pusztán aziránt érdeklődött, kapott-e a német párt instrukciókat a Nemzetközi Szocialista Irodától. L. Zietz tagadólag intett, de a tagadásból Kollontáj kiérezte, hogy az Internacionálé már nem is nagyon érdekelte. A nacionalizmus teljes diadalt aratott.¹⁸⁰

Idéztük még a pártvezetőség körében lefolyó július 30-iki vitát, amelynek a Stampfer-cikk volt a kiváltó oka. Scheideman emlékiratai alapján jeleztük, hogy Stampfernek a vezetőségen belül több támogatója akadt. Utaltunk már Südekumnak egy nappal előbb kelt, a kancellárhoz írt levelére. A levélben Südekum Ebert, H. Müller, Braun és R. Fischer nevére hivatkozott, mint akiknek hasonló a felfogásuk.¹⁸¹

Südekumnak ez a levele aznapról származott, amikor a szociáldemokrata munkások még tízezerrel tüntettek az utcákon. Ez lényeges momentum. A jobboldali szocialista vezetőknek az az érvelése, hogy a tömegek nem követnék volna őket a háborúellenes megmozdulásokban, a maga teljességében és végletességében nem igazolható. S itt megint nem pusztán arról van szó, hogy megelőző energikus és világos vonalvezetés esetén a párt tömegeinek magatartása is más lehetett volna, hanem arról is, hogy a pártvezetés nem igen számolt azokkal sem, akik pedig követték volna. Lipcse és környéke, miként az 1912-es válság idején, ezúttal is forradalmi szellemével tűnt ki. A helybeli radikális pártszervezet július 29-re nagygyűlést hívott egybe. Ezt a rendőrség betiltotta. Ezután csak zárt helyiségben, 9 kerületi székházban tartották meg a tiltakozó gyűléseket, amelyeken a rendőrségi jelentés szerint is 20 000-en vettek részt. A gyűlések után utcai tüntetésekre került sor. Július 31-re Lipcsében és környékén elrendelték az ostromállapotot, és a körzeti hadseregparancsnokság kérésére a rendőrség betiltja az augusztus 2-ra meghirdetett háborúellenes nőgyűlést.¹⁸² A lipcsei antimilitarista hangulat ezzel túljutott a forrponton. Mindebben a rendőrségi-katonai terror mellett nagy szerepe volt annak, hogy a központi vezetés nem állt ennek az elégedetlenségnek élére, s a lipcseiek nem kaptak támogatást Berlin, a Ruhr-vidék, a kikötővárosok nagy pártszervezeteitől. Mindez bizonyítja, hogy a hangulat nem

¹⁸⁰ A. Kollontáj: Otrüvki iz dnyevnyika 1914 g. Leningrád. 1925. 3—11. l.

¹⁸¹ Walter Bartel: Die Linken in der deutschen Sozialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg. Berlin. 1958. 164—165. l.

¹⁸² Sächsisches Landeshauptarchiv. Dresden. Ministerium des Innern. Sektion IX. Nr. 11065. 16—17. l. Kiegészítésül megjegyezhetjük, hogy a szociáldemokrata állásfoglalás még az anarchistákra is kihatott. Szászországban egyedül Lipcsében volt egyáltalán létező anarchista szervezkedés, bár ereje ennek is alig volt. A lipcsei szervezet a júliusvégi napokban csak falragaszok kiplakátózására szorítkozott. Nagyobb agitációba nem fogott. Az anarchista mozgalom résztvevői kezdetben arra készültek, hogy háború esetén egyénileg megtagadják a fegyverfogást. Az augusztus 4-i szociáldemokrata nyilatkozat után azonban felfogásukat megváltoztatták, a behívottakat engedelmességre szólították, arra hivatkozván, hogy nem érdemes betöretni a fejüket (i. forrás: 55. l.).

valami önmagában vizsgálendő dolog, hanem szorosan összefügg a pártszervezetek vezetőivel, s az évek során tanúsított magatartással.

Ezt az összefüggést kitűnően megvilágítja a Leipziger augusztus 1-i száma. A központi orgánium, a Vorwärts hangvételével megegyezően a lipcsei baloldal lapja is ekkor ismerte be félreérthetetlenül tehetetlenségét: „Nem kétséges — a háború csak órák kérdése. A szörnyűség valóság lesz.” Az illúziók, remények tehát szétfoszlottak. S a Leipzigernek is meg kell értetnie olvasóival a szomorú közvetlen jövőt.

Az opportunistá-nacionalista jobboldallal szemben azonban ekkor még a vezetőségben sem veszttette el befolyását egy másik irányzat, amely az elvek e teljes feladását visszautasította. Ők tiltakoztak a Stampfer-cikk ellen, rájuk hivatkozott, mint hitelmegtadókra Müller a franciák előtt, s tőlük származtak a Vorwärts további elhatárolódásra buzdító cikkei is. A nacionalista jobboldal, az események előrehaladásával együtt, napról-napra agresszívabb lett. Ezt a szellemet terjesztette a Chemnitz melletti Erzbergisches Echo is, amelyben E. Heilmann hirdette, hogy bár a szocialisták mindent megtettek a háború elkerülésére, mindez csak a béke utolsó órájáig lehet a párt álláspontja, mert mihelyt a harcok megkezdődnek, a szocialisták is csak a győzelemre törekedhetnek.¹⁸³

Itt kell szólnunk a német szociáldemokráciát megbénító újabb hatalmas erő jelentkezéséről, az orosz cárizmus veszélyének megítéléséről. Az opportünizmus, defetizmus mellett a sokszínű nacionalizmusban ez volt az egyik leg-erősebb forrás, amely egyaránt hatott a polgári és a munkás közvéleményre. Mindezt a német kormányzat tudatosan ki is használta. H. Haaset és Molkenbuhrt a német kancellár már július 26-án magához kérte (Molkenbuhr távolléte következtében Haaset A. Braun kísérette el) és hivatalában közölte vele, hogy megbízható helyről úgy értesült, hogy a cári kormányzatban rendkívül erős a pánszláv irányzat. Kérte a szociáldemokrata vezetőket, ne adjanak tápot az orosz sovínisztáknak.¹⁸⁴

A méreg nem hatott azonnal. Július 28-án a Vorwärts még úgy foglalt állást, hogy a főveszélyt a bécsi militarista kamarilla képezi. De ez volt az utolsó ilyen megítélés. Ugyanezen a napon az akkor reformista, később forradalmár Kurt Eisner telefonértesítés alapján a Chemnitzer Volkszeitungban közleményt helyez el a várható orosz katonai betörésről (már nem mozgósításról). Ekkor azonban a híresztelés inkább jellemző volt, mint megérett. A pártvezetőség többsége Eisner értesüléseit cáfolta. Július 28-ika és július 31-ike között azonban ezen a téren is bekövetkezett a teljes fordulat. Július 31-én a német szociáldemokrata sajtó nagyrésze (a tartományi, helyi lapok) már mind az orosz veszélyt hangoztatták.¹⁸⁵ A Münchener Post ezen a napon írja: „A véres cári rendszer elleni honvédelemben nem engedjük, hogy a polgárság másodrendűvé süllyesszen minket.”¹⁸⁶ Ugyanebben a szellemben fogant a Mannheimer Volksstimme cikke, amely „utolsó csepp véréig” kész megvédelmezni Németországot az ellenséggel szemben.

A német pártban a fordulat tehát július 30—31-én következett be, amit egybehangzóan állapítanak meg a párt legkülönbözőbb árnyalataihoz

¹⁸³ C. Grünberg: i. m. 66—68. l.

¹⁸⁴ J. Kuczynski: i. m. 70. l.

¹⁸⁵ Itt emlékeztetnünk kell a Leipziger Volkszeitung nagyszerű júl. 31-iki cikkére, amely pontosan ezt az „orosz pánikot” támadta.

¹⁸⁶ Idézi K. Liebknecht: Klassenkampf gegen den Krieg. Berlin. 1933. 8—9. l.

tartozók. Ez tűnik ki Scheidemann írásaiból, ezt húzza alá K. Liebknecht és R. Luxemburg, s ezt mondja el K. Haenisch is, aki július 31. — augusztus 4. között szakított a balszárnyal és került át a német párt sovíniszta szélső jobboldalára: „A polgári pártokhoz tartozók nem tudják elképzelni, micsoda szörnyű lelki megrázkódtatást éltek át a szociáldemokraták 1914. augusztus 1. és 4. között. . . a papír és toll még nem száradt meg a tüzes békefelhívásoktól, a levegőt még áthatották a munkásvezérek háborúellenes beszédei, amikor a pillanat szörnyű követelése ezeket a tollakat és ezeket a szónokokat arra kényszerítette, hogy nem kevésbé tüzes szavakkal harcra hívjanak a keletről ránkzúduló vad cári hordák ellen.”¹⁸⁷ Íme, Haenischnél, és később egy másik ismert baloldali újságíró-teoretikusnál, P. Lenschnél is a cári Oroszországtól való félelem diktálta az osztályálláspont feladását, a nemzeti honvédelem hirdetését. Itt megfélemedtek a pártkongresszusokon, pártsajtóban hangoztatott szavakról, hogy a cárizmust az orosz forradalmi mozgalom fogja megdönteni. A válság pillanataiban a párt vezetőinek zöme elvesztette bizodalalmát az orosz proletariátusban, és a német militarista kaszt, II. Vilmos, valamint a burzsoázia karjaiba vetette magát.

A vezető szervek habozása s ekkortájt már nacionalista pálfordulása visszahatott a párttagságra is. G. Sobottka a Ruhr-vidéki pártszervezetről jegyzi fel, hogy a helyi vezetők augusztus 1-én egy-két napon belül várták a mozgósítást. Ehelyett még aznap meghirdették. Arra a kérdésre, hogy mit tesznek majd, „ha üt az óra”, Sobottka többnyire vállvonogatást kapott feleletül és megjegyzi, hogy a bányászok közül ekkor már sokan nem jöttek el a körzetekbe, hanem a kocsmákban hazafias dalokat énekeltek.¹⁸⁸ Mindez csak egy másik tünete és részben reakciója volt annak, ami a pártvezetőség körében is végbement.

Vagyis minden vonalon előrehaladt a szociáldemokrata párt és szakszervezetek beilleszkedése a várható háborús helyzetbe.¹⁸⁹ A párt vezető fórumán azonban még mindig nem történt meg a hivatalos döntés, noha várható volt a parlament közeli összehívása (augusztus 4-re), mikor a szociáldemokrata pártnak hivatalosan állást kellett foglalnia.

Az opportunizmus és nacionalizmus felülkerekedése a német pártban

Augusztus 2-án délelőtt $1\frac{1}{2}$ 11-kor a pártvezetőség és a parlamenti frakció közös megbeszélésre ült össze. A vita a hitelek megszavazása körül folyt. Haase és Ledebour a megtagadás mellett kardoskodott, míg David, Fischer, Molkenbuhr, Scheidemann a megajánlást pártolta. A vita rendkívül feszült légkörben zajlott le. Scheidemann feljegyzése szerint R. Fischer beszéd

¹⁸⁷ K. Haenisch: Die deutsche Sozialdemokratie in und nach dem Weltkriege. Berlin, 1916. 14. l. — Idézi J. Kuczynski: i. m. 76. l. Alvarez del Vayo, a Lipcsében tanuló spanyol szocialista diák, ugyancsak keserűen emlékezik vissza, miként figyelhette meg az „orosz pánik” növekedését, s a szocialisták fokozatos elhallgatását, amit elvi szempontból súlyosan elítélt. (Julio Alvarez del Vayo: Les batailles de la liberté. Paris. 1963. 61—67. l.)

¹⁸⁸ J. Kuczynski: i. m. 83. l.

¹⁸⁹ Ennek biztos jele volt, hogy az aug. 1—2-án tanácskozó szakszervezeti bizalmi testület a sztrájkokat általában felfüggesztette, a sztrájkok támogatását beszüntette és a sztrájkalapot a munkanélküliek és a háború áldozatai támogatására bocsátotta. — C. Schorske: i. m. 289. l.

közben idegrohamot kapott és sírva fakadt. A jobboldal fő szónoka David és Molkenbuhr volt. Haase és Ledebour nem engedtek (bár Scheidemann megjegyzése szerint olyan érzése volt, mintha nem bánták volna, ha kisebbségben maradnak — de ez pusztán szubjektív érzés volt, amit nem támasztott alá) és így a vitát felfüggesztették aznap estére. A halasztást Scheidemann azért is támogatta, hogy időközben barátaival beszélhessen, és tervezetet készíthessen elő.¹⁹⁰

A vita folytatását este 9 órára tervezték. Délután 5-kor Scheidemann, David, Molkenbuhr, R. Fischer, Wels, Südekum külön találkoztak és kidolgozták az esti megbeszélésre beterjesztendő javaslatot, míg Haase és Ledebour csak vázlatot készített. A vita folytatódott, s éjjelkor a pártvezetőség tagjai eredménytelenül váltak el egymástól.¹⁹¹

A végső határozatot így másnap a parlamenti frakciónak kellett kialakítania. Közben a szakszervezetek elhatározásra jutottak. Augusztus 2-iki keltezéssel a Vorwärts másnap leköszölte a Szakszervezeti Főtanács felhívását a szakszervezeti tagsághoz: „A szervezett munkásság minden — a béke fenntartására, a gyilkos háború elhárítására — irányuló erőfeszítése hiábavalónak bizonyult.”¹⁹² Ezekkel a szavakkal kezdődött a kiáltvány. A továbbiakban előre megjövendölte a háború súlyos gazdasági következményeit, ezeket lehetőleg ellensúlyozandó a szakszervezeti fegyelem megszilárdítását, a szakszervezetek s ezek révén a rászorulóknak anyagi támogatását szorgalmazta. A kiáltványban politikai célkitűzések már nem szerepeltek.

A jobboldali vezetésű szakszervezetek tehát a Scheidemann-féle pártvezetőségi zöm mögött sorakoztak fel. Természetesen nem hiányoztak mellőlük a dél-német revizionisták sem. A bajor-badeni szociáldemokrata vezetők már évek óta minden kongresszuson kitűntek nacionalista velleitással. Ekkor már eldöntötték magukban, hogy a hadihiteleket megszavazzák még akkor is, ha ez pártszakadásra vezetne, még akkor is, ha — mint egyik vezérük, Ludwig Frank barátjának, Wilhelm Kolbnak augusztus 1-én megírta — „a dél-németek egyedül” maradnának. L. Frank egyúttal arra kérte Kolbot, hogy ebben az értelemben készitse elő a dél-német szociáldemokrata sajtóban a parlament megnyitását s az ottani szavazást.¹⁹³

Az augusztus 3-iki délelőtti szociáldemokrata frakciótalálkozó előtt még két érdemleges dolog történt: a német ultimátumot augusztus 2-án este 7 órakor küldték el Belgiumnak, amely azt augusztus 3-án reggel 7 órakor visszautasította. Ez utóbbiról a német pártvezetőség nem tudott. A frakció de. 10-kor kezdte tanácskozását, de rövidesen felfüggesztette, minthogy Haasenek és Scheidemannnak 12-re a kancellárhoz kellett mennie. Ott a kancellár felolvasta másnapi exorzéját, amelyet a polgári pártok egységesen helyeseltek. Scheidemann ekkor érzékeltette, hogy a szociáldemokrata párt még nem döntött a hitelek megszavazásában, de mégha támogatná is, akkor is igényt tart felfogásának külön megmagyarázására.¹⁹⁴

Időközben megérkezett Müller is, aki a frakciót úgy tájékoztatta, hogy a franciák minden bizonnyal meg fogják szavazni a hiteleket. Az orosz csapatok pedig ekkorra már betörték Németországba. Mindez kedvező bázist adott

¹⁹⁰ P. Scheidemann: Der Zusammenbruch. 8. l.

¹⁹¹ P. Scheidemann: Memoiren eines Sozialdemokraten. 248—249. l.

¹⁹² C. Grünberg: i. m. 68—69. l.

¹⁹³ J. Kuczynski: i. m. 85—86. l.

¹⁹⁴ Fainsod: i. m. 28. l.

a jobboldal kibontakozásához. E csoportból utaltak arra, hogy a német szociáldemokrácia nem szolgáltathatja ki az országot a cári csapatoknak. Az orosz támadás hírei mellett széles körökben elterjedt a „francia pánik”, amely rémhírek olyan szövédékből állt, hogy a francia kémek „megmérgezték” a kutakat, „bombázták” a nyugati német városokat. Teljes volt a dezinformáció.

Mindez magyarázta a viszonyokat, de nem menthette a szocialista vezetőket, akik mögött többéves, évtizedes szocialista iskola állt, akik előre számíthattak e feltételre, s akik gyűléseken, sajtóban annyiszor elmondták, mennyire nem szabad felülni a polgári közvéleményformálás hírforrásainak. Az augusztus 3-iki ülésen azonban csak a kisebbség maradt az internacionalizmus talaján. E kisebbséghez ekkor egyaránt hozzátartoztak a radikális bal-szárny és a balközép inkább pacifista, mint forradalmi vezetői. Ők hangsúlyozták, hogy a hitelek megszavazása a szocialista elvek megtagadását jelentené, s egyértékű lenne a háborúért való felelősségvállalással. A vita éles maradt és nem látszott, hogy végül is meggyőzés alapján bármelyik fél engedhetne a másiknak. A szavazás döntött, és a nacionalista-oppportunista jobbszárny 78 : 14 arányban leszavazta a baloldalt. A 14 képviselő ezután a pártfegyelemnek engedve hozzájárult, hogy legjobb felfogása ellenére megszavazza a hiteleket. Sőt Haase, a kisebbség vezetője, mint a párt parlamenti frakciójának vezérszónoka, elvállalta, hogy másnap képviselni fogja a többségi határozatot a parlamentben. Ezzel a német szociáldemokrata párt most már hivatalosan is a háborús gépezet egyik kerekévé vált. A viták nem váltak köztudomásúvá, s csak hónapokkal később, K. Liebknechtnek köszönhetően kerültek napfényre. Ekkorra ért meg, mélyült el a szociáldemokrácia bomlása.

A német szociáldemokrácia e végső bukása okainak elemzése mind a mai napig vitatéma. Kétségtelen, hogy a teljes fegyverletétel néhány nap műve volt. W. Bartel idézi Kautsky véleményét, aki július 31-én még szintén a hitelmegtagadók közé számította magát, később viszont a lakosság hangulatára hivatkozva az ellenállást kilátástalannak tartotta.¹⁹⁵ A frakció vitájának napján, augusztus 3-án a Vorwärts még mindig olyan vezércikket közölt, amely felfogásában eltért nemcsak a párt nacionalista szélsőjobboldalától, hanem talán a többségétől is. A Vorwärts részint azért bírálta a német kormányt, mert most nem kérte ki a nép véleményét, a parlamentet kész helyzet elé állította, s csak jóváhagyta a háborús lépéseket. Elutasította a „cár” elleni háború jelszavát is. A cikkíró hangsúlyozta a jelszó farizeus voltát a német konzervatív-junker politikusok részéről, akik még nem olyan régen a cárral rokonszenveztek — a forradalmi orosz nép ellenében. A cikkekben olyan sorokat olvashatunk: „Oroszország semmiképpen sem pusztán a reakció mentevára, hanem egyúttal a forradalom tűzfészekévé is vált.”¹⁹⁶ A cár elleni harcot a Vorwärts az orosz népre bízta, s az internacionalizmus érzését rendkívül fontosnak tartotta, kiemelve, hogy ennek megsértése a reakció malmára hajtja a vizet.

Ez a cikk volt az internacionalista Vorwärts hatyúdála. S hangsúlyoznunk kell, hogy már ezek a cikkek sem adtak feladatokat a német proletariátus még eilenálló részének, nem jelölték ki, mit tehetnek a háború ellen. Viszont nem is helyeselték a háborút, kaput hagytak nyitva (sőt e kapura fel is hívták a figyelmet) a háború elvi-morális elmarasztalására. A nacionalista-jobboldali

¹⁹⁵ W. Bartel: i. m. 164—165. l. — K. Kautsky: Sozialisten und Krieg. 459. l.

¹⁹⁶ Vorwärts, 1914 aug. 3. — C. Grünberg: i. m. 73—75. l.

többséggel szemben ennyiben jelentkezett még augusztus elején is a centrista áramlat önálló hangja.

A szociáldemokrata sajtó zömében már ekkor túlnyomó volt az orosz veszélyt visszhangozó, a polgári háborús sajtó egységfrontjába bekapcsolódó hangvétel. A frakció döntése és az augusztus 4-iki hadüzenet után ez általános lett. A tömegeknek már senki sem kiáltotta oda, mennyire hazugok a „francia pánik” hírei, nem világosította fel őket a százezres példányú szocialista sajtó, hogy a háború igazságtalan háború. Sőt ellenkezőleg, az éveken-évtizedeken át megszokott lapjaiban, szeretett és tisztelt vezetőinek tollából-szájából olvashatta, hallhatta, hogy most már nem a háború okait kell vizsgálni, hanem az invázió ellen kell védekezni. Augusztus 3-tól, 4-től a hivatalos szociáldemokrata párt a háborús gépezet részévé vált, így nincs sem morális alapja, sem politikai indoka annak az évekkal később kidolgozott, mentő érvelésnek, hogy a tömegek (munkástömegek) előbb kerültek a háborús politika sodrába, mint a párt maga.¹⁹⁷

*

A német szociáldemokrácia magatartása természetesen visszahatott a már korábban háborúba sodródott osztrák és magyar párt köreire is. Az osztrák párt, mint ismeretes, július 28-án, a magyar 29-én tört meg. Az Arbeiter Zeitung július 29-én, „A háború” című vezércikkében az előző napi irányelvek szellemében közzé teszi az első vezércikket, amelynek mintegy mintájául kellett volna szolgálnia a későbbieknek. A vezércikk ismét azt erősítette az osztrák proletariátusnak, hogy most már semmit sem tehet a háború ellen. Háborús lelkesedésnek azonban még nem volt jele. Ellenkezőleg, azt kívánta, hogy a háború lehetőleg minél előbb befejeződjék, kevés áldozattal járjon, és végső kimenetelében minél inkább a haladást szolgálja.¹⁹⁸

Mindezt az Arbeiter Zeitung az akkori szerb háború esetére vonatkoztatta. Megváltoznék a helyzet — írták —, ha Oroszország is bekapcsolódnék a háborúba. A passzív megadás érzése és gyakorlata arra az időszakra szólt, mikor az erősebb Monarchia szétzúzta volna Szerbiát. Mikor Oroszország hadba szállt a Monarchia ellen, az Arbeiter Zeitung kimért, higgadt hangja megváltozott. Az augusztus 2-iki vezércikk már azt mutatja ki, hogy II. Vilmos

¹⁹⁷ W. Bartel: i. m. 166—167. l. — A. Kollontáj naplójában részletesen leírja, hogy növekedett az oroszellenes hisztéria Berlin utcáin. Az „orosz kém” gyanú meséjét kiterjesztették az emigráns orosz forradalmárookra is. Mindez nem pusztán a politikailag iskolázatlan rétegekre, hanem szociáldemokratákra, sőt szociáldemokrata vezetőkre is hatott. Ezt az elidegenedést érezte számos vezető részéről, aminek Wurm az aug. 4-iki ülés napján a Reichstag folyosóján hangot is adott, amikor meglepetéssel vette észre jelenlétét „orosz” létére. Ugyancsak a folyosón tapasztalta, hogy a tehetséges Wendel miként ront neki K. Liebknechtnek, nevezi „mániakusnak”, ostromozza „szentimentalizmusát”, s kívánja kiközösítését. A német párt jobbszárnya már a párttagság zöme előtt, vagy azzal együtt kész volt a vörös helyett a nemzeti lobogót felemelni. Aug. 1—4. között már a bal centrum és baloldaliak felmorzsolódásáról volt szó, az érvelés csak rájuk vonatkozhatik, de sok esetben itt sem egyszerűen hideg számvetés, hanem érzelmi momentumok játszottak szerepet, mint a Luxemburg köréhez tartozó P. Lensch esetében, aki aug. 6-ától vált szélső nacionalistává. A. Kollontáj mindehhez hozzáfűzi azt is, hogy a képviselők feleségei nagy megnyugvással fogadták az augusztus 3-iki frakció döntést, a férjükért való aggodást előbbre helyezve az elvi szempontoknak. S noha ennek sem lehetett primer jelentősége, bizonyos befolyása kétségtelenül volt. Mindenesetre tény az, hogy aug. 1—4. között A. Kollontáj egyetlen német szocialistában tudott hinni, egyetlen egyben nem csalódott, s ez K. Liebknecht volt (A. Kollontáj: i. m. 14—31. l.)

¹⁹⁸ Arbeiter Zeitung, 1914. júl. 29.

békeközvetítésével szemben az orosz hadsereg mozgósításával a cár élezte ki a helyzetet. Az osztrák párt július 28-án, bár a harcot feladta, a felelősséget elhárította magáról — vagyis a kormányt jelölte ki bűnösnek. Most viszont a háborús felelősség alól már felmentette őket, és a cár lett az európai katasztrófa mintegy egyedüli oka.¹⁹⁹

A vezércikk másik jellemző momentuma az orosz—francia háborús fél megkülönböztetése. Ez a distinkció szükséges volt a polgári demokratikus állapotokat nagy becsben tartó osztrák szociáldemokrácia számára, amely most a cári feudális zsarnokság ellen készült „szabadsághadjáratot” hirdetni. Az osztrák pártvezetők szerették volna Franciaország semlegességét megóvni. Ennek érdekében a francia pacifista érzelmeket is megkísérelték meglovagolni. Utaltak Elzászra, amelyért a franciák nem fogtak fegyvert, s ezért ellentmondásnak kiáltották, ha most Szerbiáért, vagy pontosabban „Oroszország protektorátusáért” hajlandóak lennének vérüket hullatni. Ez értelmetlenség lenne, „a természet elleni véték”. Mindennek ellenére már ekkor valószínűnek tartja, hogy „az elavult állami szerződéses erősebbek is lesznek, mint a kultúra hangja és az értelem követelő szava”.²⁰⁰

A lap ily módon már előkészítette a szociáldemokrata közvéleményt a „groteszk” jelenségre, hogy Anglia és Franciaország Oroszország mellett lép majd hadba Németország és Ausztria-Magyarország ellen. De mindez pusztán groteszk véletlen, a lényeg az európai kultúra védelme az „északi abszolutizmus” ellen.

Ezekután csak a kör bezárásaként fogható fel F. Austerlitz híres augusztus 5-iki cikke, a „Der Tag der Deutschen Nation”. A cikk így kezdődik: „Augusztus negyedikének napját nem fogjuk elfelejteni”, utána győzelmet kíván a „német nép szent ügyének”, és a cikket azzal zárja: „A világtörténelemnek visszafelé kellene fordulnia, ha a németek nem jutnának igazukhoz.”²⁰¹

Augusztusig az osztrák párt csak elfogadta az elháríthatatlan háborút, de augusztus elejétől lelkes részt vállalt az Oroszország elleni hadjáratban. A nacionalizmus már korábban is érezte hatását. A bukásban azonban először az opportunizmus nagyobb szerepet játszott. Augusztus 2—4-ike után a nacionalizmus ledöntötte a gátakat, és az osztrák szociáldemokrácia a háborús „nemzeti egység” részévé vált. S hogy ez mennyire így van, arra a legjobb példa a nagyon kulturált, messzire tekintő, sokszor szkeptikus és ritkán lelkesedő V. Adler, aki e durva sovinizta háborús ígéket nem tudta és akarta kiejteni, azonban tartalmilag ugyanazoknak a gondolatoknak adott hangot: „Nem tehetünk mást, mint hogy azt kívánjuk: nem akarunk vereséget. Az ember nem tehet mást még akkor sem, ha a győzelem a másik vereségét jelenti. . . Gyűlöljük a háborút, átkozzuk azokat, akik felidéztek, de ha már itt van, úgy népünk érdekében végig akarjuk harcolni, s nem hagyjuk magunkat legyőzni.” E sorokból kitűnik, hogy a rossz lelkiismeretet V. Adler nem tudta teljesen száműzni gondolataiból, nem tudott oly fenntartás nélkül lelkesedni, — de koncepciójából mégis egyenesen következett a háború igenlése, a hitelek megszavazása, s még valami: „Az osztályharcot, amely békeidőben mindennapi kenyerünk, most természetesen ki kell kapcsolnunk.”²⁰²

¹⁹⁹ Arbeiter Zeitung, 1914. aug. 2.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ Uo.

²⁰² V. Adlers Aufsätze, Reden und Briefe IX. Heft. 106—107. 1.

Az osztrák helyzetről és az osztrák párton belüli állapotról hasonló leírást ad önéletrajzában az akkor Bécsben tartózkodó L. Trockij is. Mindenekelőtt megállapítja a nacionalista hullám elsöprő erejét, amely augusztus elején már a párt vezető kádereit is áthatotta. J. Deutsch augusztus elején eszerint már egyenesen kívánta a háborút, hogy a „szerb lidércel” végre leszámolhassanak.²⁰³ A háborús-nacionalista frakcióval szemben Trockij V. Adlert tekinti a másik irányzat jellemző alakjának, aki a háborút katasztrófának tartja, de olyannak, amit túl kell élni, vagyis a kivárás álláspontjára helyezkedett. Trockij a hadüzenet után felkereste Adlert, hogy tájékozzék nála, mit teygenek az orosz forradalmár emigránsok. Ekkoriban hívta fel Adler figyelmét az utcai roviniszta tüntető tömegekre, mire Adler ezt válaszolta: „Azok ujjonganak, akik nem mennek a frontra. Egyébként most az utcán csak kiegyensúlyozatlan örülteket lehet látni. Ez az ő idejük. Jamès meggyilkolása csak a kezdet. A háború tág teret nyit minden ösztönnek.”²⁰⁴

A Trockij által kiállított bizonyítvány egyezik az újságcikkek, pártkiáltványok dokumentumaival. Tanúsítja, hogy a párton belül kettévált a háborús nacionalista lelkesedők és a keserűen megalkuvók szárnya,²⁰⁵ de ez a kettéválás csak gondolat, árnyalati volt, és kifelé a párt egységesen foglalt állást a háború mellett, s így együttesen bukkott el a nagy próbán.

Az osztrák párt nyomdokain járt a magyar Népszava. Július 29-én adta közre a pártvezetőség már idézett felhívását, amely „a vég kezdetét” jelentette. Július 30—31-én azt találgatta, vajon európai háború lesz-e a szerb hadjáratból. Augusztus 2-án már leszámolt a reményekkel, jobban aláhúzva a szerb-orosz bűnösséget a háború kirobbanásában.²⁰⁶

A következő napon a Népszava is kiformálta magának azt a végleges (és végletes nacionalista) hangot, amely hosszú időre jellemezni fogja: „A kozák csizma azonban felrugta a békét, az orosz cárizmus rablótempója felidézte a világháború rémségét. . . Most már nem Szerbiáról van szó. Az európai kultúra vívja harcát az orosz barbársággal. . . Az orosz barbárság elpusztítása: kultúrérdek.”²⁰⁷

Mindennek alapján megállapíthatjuk, hogy a Népszavában a fordulat a háború tudomásulvételéről a háború lelkes támogatására már augusztus 3-án (a Reichstag-frakció ülésének napján) megtörtént, egy nappal az európai háború előtt. A magyar szociáldemokrata sajtó rezonálásában ezzel lezárult egy ötszakaszos fejlődési folyamat, amelynek lefutási ideje alig vett igénybe két hetet. Az első fejlődési fázisban a magyar párt teljes mellel szegült szembe a háborús uszítással. A második fázisban, az ultimátum napjaiban a Népszava

²⁰³ Julius Deutsch késői önéletrajzában visszatekint erre a párbeszédre és tagadja a háborúpártiságát, még tanút is felvonultat. Szerinte Trockijnak csak arról beszélt, hogy az osztrák munkások aligha vezethetők hareba, vagyis a háborúval szemben tehetetlenek. J. Deutsch a szubjektív felelősséget hárítja el, az Internacionálé egykori eltemetését elismeri, csak a felfogását V. Adlerével rokonítja. (*J. Deutsch: Ein weiter Weg.* Wien. 1960. 89. l.)

²⁰⁴ *L. Trotsky: Ma Vie.* Paris. 1930. 89—90. l.

²⁰⁵ Trockij leírásában úgy tűnik, hogy az osztrák párton belül volt egy harmadik, minden bizonnyal nagyon szűk körön belül érvényesülő érzés: az életidegeneké. Trockij augusztus 3-áról jegyzi fel, hogy Fr. Adler például ezen a napon teljes inertiába süllyedve ült a könyveken és a Bécsben megtartandó internacionálé kongresszusra ezekből kívánt felkészülni (uo.).

²⁰⁶ Népszava, 1912. aug. 2.

²⁰⁷ Népszava, 1914 aug. 3.

háborúellenes éle nem tompult, de egyre inkább átszínezi ezt a színárnyalat, hogy elvi szembefordulásról van szó, a háborút már aligha tudják elkerülni. A harmadik fázis a háború beálltával kezdődött. A magyar pártban (a német párttal szemben) nem találjuk nyomát az agresszívan jobboldali sovíniszta szárny fellépésének. A párt továbbra is elutasítja a háborút, de ekkor egyúttal már bejelenti, hogy eme elvi álláspontjának csak a későbbi jövőben kíván érvényt szerezni.²⁰⁸ Eme harmadik nem egyszerűen az elveket megtagadó szakasz, amely hangsúlyozottan reálpolitikus volt, s egyúttal megőrizte a lehetőségét egy újabb antimilitarista háborúellenes kampánynak, mindössze egy napig tartott. Július 27-én a párt átlépett a negyedik fázisba, amely pusztán az események kommentárnélküli rögzítésére szorítkozott.²⁰⁹ Lényegében ez az állásfoglalás volt a jellemző egészen addig a pillanatig, amíg a Monarchia és Szerbia háborúja nem kezdett európai méreteket ölteni, nem vált a Monarchia és Oroszország háborújává.²¹⁰ Ebben a pillanatban a párt zöme a honvédelem talajára helyezkedett, s a háború elismeréséből ekkor született meg a háború igenlése^{210a}

Miként július végén, a Monarchia olasz szocialista tagozata augusztus elején is külön véleménnyel volt a háború jellegéről és a német-osztrák párt magatartásáról. A trieszti *Il Lavoratore* két számát (augusztus 1-én és 5-én) elkobozták.²¹¹ Az augusztus 7-iki számban a lap mellékelte Austerlitz augusztus 5-iki híres vezércikkét, de helytelenítő kommentárral. A német frakció szavazásával és az osztrák vezetők helyeslésével (helyenként ujjongásával) szemben ők Haase brüsszeli szavait idézik fel, amelyek ugyan csak néhány napja hangoztak el, de már egy egész korszak választja el tőlük az augusztus 3—4-iki gyakorlatot, hiszen Haase akkor még azt mondta, hogy a német párt orosz intervenció esetén sem szavazza meg a háborút.²¹²

Nem egyszerű véletlen eltérés volt ez az olasz szekció és a Monarchia többi pártja között. Augusztus 15-én az *Il Lavoratore* az *Arbeiter Zeitung* újabb vezércikkét idézve és kommentálva újból hangsúlyozta, hogy ezeket a gondolatokat ők nem írják alá, s a bécsi szociáldemokraták az ő nevükben ne nyilatkozzanak.²¹³

Mindez nagyobb jelentőségű, mint egy szekció és az egész párt ellentéte. Nem is pusztán arról van szó, hogy az olasz szekció megmaradt internacionalistának, miközben a többi pártszervezet nacionalista húrokat pengetett. Az *Il Lavoratore* magatartása megtépázta a reálpolitikus opportunizmus egyik fő érvét, hogy „nem lehet másként”. Az *Il Lavoratore* bebizonyította,

²⁰⁸ Vö. 95. l.

²⁰⁹ Láthattuk, ezt tette a Leipziger Volkszeitung is augusztus legelején. A bolsevik pártot ezekben a napokban a rendőri terror már elhallgattatta. A bolsevikok reagálásról még később lesz szó.

²¹⁰ Megjegyzendő, az orosz veszély érzése az osztrák és magyar szociáldemokratáknál a Monarchiát féltő nacionalista érzéseken kívül táplálkozott az európai szocialisták évtizedes felfogásából is, amely szerint az európai haladás főveszélyét a cárizmus képezte. E félelem nagy szerepet játszott a német—osztrák ellentétes irányú nacionalizmus és szociálszovinizmus alátámasztásában.

^{210a} Megjegyezzük, hogy a párt egyes vezetői ekkor visszavonultak, hallgattak, s mások léptek előtérbe, s kis idő múltán a pacifista hangok újra helyet kaphattak a Népszavában (1914 végétől, de főként 1915-től). Mindez azonban már más korszak kérdése.

²¹¹ *C. Grünberg*: i. m. 103. l.

²¹² Uo. 104. l.

²¹³ Uo.

lehet bírálni is, ha nem is könnyen, a cenzurába bele is ütközve, kockázatot és üldözést vállalva, de lehet.

Az olaszok internacionalizmusával szemben még inkább kitűnik a lengyelek nacionalizmusa. A galíciai-sziléziai lengyel szociáldemokraták csak egy ellenséget ismertek: az orosz cárizmust. Most, hogy egy hatalmas blokk kovácsolódott össze a cár ellen, sőt e háború már ki is tört, minden idegszálukkal belekapcsolódtak ebbe a harcba. A krakkói Naprzód harcba hív minden elvtársat és minden lengyel munkást az „évszázados ellenség” ellen. S természetes, hogy ezt a harcot az európai civilizáció védelmével köti össze, amikor ezt az érvet a német-osztrák szociáldemokraták készen szállították nekik. A harc igazi céljául legszorosabb értelemben vett nacionalista feladatot jelöltek meg: „Ez a háború szent kötelességünk, ha szebb jövőt akarunk a lengyel munkásosztálynak, ha szabad nép akarunk lenni, amely érdemes tagja a népek nagy családjának.”²¹⁴

A Monarchia lengyel szocialistáinak álláspontja ugyancsak nem volt végzeteszerűen elrendelt. Különböző tényezők magyarázhatták, de szocialista elvtelenségét semmi sem indokolhatta. Ezt tényszerűleg bizonyítja a lengyel-litván szociáldemokraták internacionalizmusa, a nemzeti létükben ugyancsak erősen fenyegetett szerb szocialisták példászerű magatartása.

A szerb szkupszcsinában július 18-án (31-én) vitatták meg először a háború tényét, a pártoknak ekkor kellett először fennhangon véleményt formálni a háború támogatásáról vagy bírálatairól. A szkupszcsinában egyetlen párt akadt, amely a hiteleket megtagadta, és ez a szerb szocialista párt volt, amelyben megvolt a bátorság, hogy a népszerűtlenséggel dacolva fenntartsa elvi álláspontját. D. Lapcsevics elmondotta, hogy a Monarchia magatartásában nincsen semmi új. Ellenséges érzülete ismert, s ezt ők mindig bírálták, „az osztrák szocialistákhoz hasonlóan” (kao sto je csinila ausztrijcska szocialdemokratija).²¹⁵

Lapcsevics ezután hangsúlyozta, hogy az osztrák szocialisták jelenleg (július 31-én e jelenő már nem volt indokolt — J. J.) támadják a bécsi kormányt nemcsak szerbellenessége, hanem a háborús politika miatt is. Ők vállalják a teljes szolidaritást az osztrák elvtársakkal. Együttal szorgalmazzák a háborús viszonyok kiküszöbölését, a baráti kapcsolatok megteremtését. „Lényegében mi nem akarunk háborút, és nem akarnak osztrák elvtársaink sem. Nem akarjuk a jelenlegi háborút sem.” Figyelmeztette a házat, mily sok szenvedést hoztak a Balkán-háborúk. Most pedig könnyen még pusztítóbb, általánosabb jellegű lehet a harc. Megállapította a szerb parlamenti frakció azt is, hogy Szerbia nem saját érdekeiért küzd, hanem a nagyhatalmak imperialista politikájának egyik végrehajtó eszköze. Megismételték, hogy az imperialista hatalmak a Balkán felosztására és megosztására törekednek, amivel szemben továbbra is fenntartották a régi szocialista jelszó indokoltságát, mivel csak a Federatív Balkán Köztársaság oldhatja meg a balkáni népek problémáit.²¹⁶ E külső követeléseket természetesen összekapcsolták a belső demokratizálódás, a parlament tényleges tevékenységének elismertetésével. Mindehhez a béke helyreállítását kérték.

²¹⁴ Naprzód. 1914. aug. 2. — Walka ta jest naszym świętym obowiązkiem, jeżeli chcemy jasnej przyszłości klasy pracującej polskiej, jeżeli chcemy być narodem wolnym członem wielkiej rodziny narodów — idézi *C. Grünberg*: i. m. 108. l.

²¹⁵ Archiv Kommunistische Partije Jugoszlavije. Beograd. 1950. III. köt. 283. l.

²¹⁶ Uo. 284—286. l.

Hasonlóképpen internacionalista talajon maradt a sokkal kedvezőbb feltételek között működő olasz szocialista párt. Minthogy az ország egyelőre semleges maradt, a pártnak ez nem jelentett akkora áldozatot, olyan kockázatvállalást, mint a szerb szocialistáknak.

Az aggasztó hírek miatt július 30-án a pártvezetőség Milánóban ülést tartott. Ezen meglepéssel állapították meg, hogy az olasz proletariátus nagy energiát mutatott fel a háború elleni küzdelemben, s erőteljesen követelte az olasz semlegességet az osztrák-szerb háborúban.²¹⁷ Délután a szocialista pártvezetőség közös ülést tartott a CGIL küldötteivel, valamint a vasutas, földmunkás és tengerész-szakszervezet (ezek nem voltak a CGIL tagjai) képviselőivel, akik jóváhagyták az olasz szocialisták július 30-iki határozatait.²¹⁸

Augusztus 3-án — minden bizonnyal nem kis mértékben az olasz tömegek nyomására — a kormány semlegességi nyilatkozatot tett. Ugyanakkor érkezett híre a Belgiumhoz intézett német jegyzéknek, illetőleg a jegyzék visszautasításának. Az *Avanti* augusztus 5-iki száma hangsúlyozza, hogy „nem lehet eléggé megbélyegezni Németország briganti eljárását”. Mindenkit óv attól, hogy a legkisebb mértékben is szolidaritást vállaljon Németországgal, mivel ez csak a militarizmust szolgálná.²¹⁹

Augusztus 5-én a szocialista párt, a CGIL és az *Unione Sindicale Italiana*, vagyis valamennyi szocialista igényű munkásszervezet egységes határozatot hozott a béke további szorgalmazására, vagy ha ezt már nem is tudják biztosítani, Olaszország teljes semlegességére. A nyilatkozatok nyomatékosan aláhúzták, mennyire örvendetes, hogy a munkásszervezetek között ebben egységes vélemény alakult ki.²²⁰

A francia és a belga párt a nacionalizmus útján

Az internacionalizmus védelmezői ellenére az Internacionálé bomlásának, teljes szétesésének folyamata befejezéshez ért. A Monarchia és Németország szocialistái után a másik hatalmi pólus legerősebb pártja, a francia szocialista párt és a CGT ugyancsak elbukott a nagy próbán.

A francia szocialisták július 29—31-én még az augusztus 9-iki Internacionálé kongresszusra készültek. Mindenütt tüntetéseket tartottak, az egyes szakszervezetek ebben az értelemben bocsátottak ki felhívásokat.²²¹ Jaurès meggyilkolása érthető zavart okozott, a párt vezetői megrendültek. Valami váratlan szörnyű dolog szakadt rájuk, éppen akkor, amikor az elhatározás órái következtek és a nemzetközi helyzet mind bonyolultabbá, áttekinthetlenebbé vált. M. Dommanget feljegyzi E. Vaillantról, hogy a gyilkosság valószínűs „halálos csapást” jelentett számára. Az *Humanité* augusztus 1—2-iki

²¹⁷ *C. Grünberg*: i. m. 225—226. l.

²¹⁸ Uo. 226. l.

²¹⁹ Uo. 227. l.

²²⁰ Uo. 228. l. Mario Montagnana visszaemlékezésében elmondja, hogy e semlegességet követelő cikket később, szeptemberben leköszölte az *Avanguardia*, e szocialista ifjúsági lap, valamint az Errico Malatesta-féle anarchista *Volonta*. Ez volt az alapfelfogás, bár ekkor Mussolini és néhány anarcho-szindikalista vezető már sovinszta zászlót bontott ki. *Mario Montagnana*: *Ricordi di un operaio torinese*. Roma. 1949. 42—44. l. *Giorgio Candéloro*: *Il movimento sindacale in Italia*. Roma. 1950. 90. l.

²²¹ *C. Grünberg*, 145—148. l.

számaiban bár sokan nyilatkoztak érzelmeikről — Vaillant képtelen volt rá. J. Guesde Compère-Morel szerint félnapon át úgyszólván minden cselekvésre képtelenül magába roskadt.²²²

Jaurès meggyilkolása nemcsak a francia, hanem az egész nemzetközi munkásmozgalomra bénítóan hatott. Ekkor már sokan, szinte görcsösen az ő személyéhez fűztek reményeket, benne bíztak, hogy valami még megtörténhet, és ő megakadályozza a háborút. Most ennek egyszerre vége lett. A Kollontáj augusztus 1-én tudta meg a hírt, s azonnal érezte, hogy mekkora csapás ez a maradék reményeire. Augusztus 2-án beszélt K. Liebknechtel, akit Jaurès halálhíre ugyancsak súlyosan megrázott, s aki Kollontájhoz hasonlóan a gyilkosságot a béke ügye szempontjából is végzetesnek ítélte.²²³ Hasonlóképpen éreztek az angol független labouristák is.²²⁴ Trockij önéletrajzában megírja, hogy ő, aki a messze háborús Bécsben tartózkodott, egyszerűen nem akarta elhinni eleinte a hírt.²²⁵ S mire kitudódott, hogy a hír igaz, addigra a francia párt már a háború elutasítása helyett a háború lelkes támogatója lett. Jaurès halálának napján azonban mindez még nem ütközött ki világosan, a párt politikai irányvonala még mintha a régi lett volna, s a politikai katasztrófát sem érzékelték teljes közelségében és arányaiban, vagy azt „mindennek ellenére” nem akarták hivatalosan tudomásul venni.²²⁶

Augusztus 1-én megjelentek a francia mozgósítási parancsok. A párt ezt nem tekintette a háború elszabadulásának, minthogy bízott a francia kormány békeakaratóiban, s így ezt a „béke legjobb biztosítékának” tartotta.²²⁷ Mindez természetesen már a sajátos francia nacionalizmus volt, amely kritikátlanul állt a francia kormánnyal szemben, s nem gondolt arra, milyen visszahatása van eme álláspontnak a német pártra. Ez még aznap kiderült, mikor a francia párt vezetői H. Müllerrel találkoztak. Ekkor kitűnt, hogy bár a francia szocialista vezetők a béketüntetések folytatni akarták, a többség német támadás esetén köteletségének érezte a hitelek megszavazását. A francia pártban a negatív elemek napok, órák alatt erősödtek. G. Hervé újból megismételte a július 28-án már elmondottakat (e sorokat már idéztük), miszerint

²²² *D. Dommanget*: Édouard Vaillant. Paris. 1956. 234. l.

²²³ *A. Kollontáj*: i. m. 11–13. l.

²²⁴ *The Labour Leader*, 1914. aug. 6.

²²⁵ *L. Trotsky*: *Ma Vie*. Paris. 1930. 88–89. l.

²²⁶ Jellemző, hogy L. Herr, a francia párt egyik legképzettebb, a nemzetközi kérdésekben legjáratosabb tagja, aki egyúttal otthonosan mozgott a pártvezetőségi tagok körében, s leginkább élt fenntartásokkal a német párt ellenében, 1914 júliusának végén nyugodtan utazott el Svájcba, hogy ott töltsen a nyarat. „Egyáltalán nem hiszek súlyos komplikációkban” — írta barátjának és tanítványának, Ch. Andlernek. Alig néhány nap múlva érkezett el a svájci mozgósítás híre, s utolsó pillanatokban érkezett vissza Franciaországba. Ch. Andler ezt a magatartást azzal magyarázta, hogy Herr komédiásnak tartotta II. Vilmost, s nem hitt abban, hogy ezúttal a dolog komoly. — *Charles Andler*: *Vie de Lucien Herr*. Paris. 1932. 236–237. l.

Másfelől a nap hangulatára jellemző a Bataille Syndicaliste hangvétele. Az augusztus 1-i szám vezércikkét szentel a meggyilkolt Jaurèsnek, „a béke, haladás és humanizmus egyik legnagyobb” katonájának. A vezércikk a munkásosztály nagy gyászában a hidegvér és ellenállás szellemét kívánja felébreszteni. Ugyanaznap ismét L. Jouhaux foglalkozott a nemzetközi helyzettel. Megújulólag figyelmezteti a proletariátust, ne essen pánikba, ne engedjen a belső szétforgácsoló erőknél, mert akkor az ellentábor, a háború kerekedik felül. Végezetül aug. 1-én a CGT, hogy ezeknek a felhívásoknak konkrét tartalmi magot adjon, aug. 9-re nagygyűlést hív egybe, amellyel a kormányt további béketörekvésekre kívánták preszionálni.

²²⁷ *D. Grünberg*: i. m. 148. l.

az általános sztrájk módszerét most félre kell tenni. G. Hervé személyes benyomás alapján úgy látta, hogy ezekről az illetékes vezetők már lemondtak.

A *La Guerre Sociale* július 30-iki különkiadásában a „forradalmi hazafiság” című cikkében visszatért az itt érintett kérdésekre. Július 31-én, a lap különkiadásában pedig már kiadta a „Haza veszélyben” jelszót, méghozzá „A forradalom hazája van veszélyben”, ami megköveteli — írta Hervé —, hogy minden szocialista a forradalmi honvédelem álláspontjára helyezkedjék.²²⁸

A kétely jeleit még Jaurès idején, július utolsó napjaiban megfigyelhettük. Ezután következett az osztrák párt csődje, Jaurès halála, az általános mozgósítás és a német párt kibúvója az elkötelezettség alól. Az utóbbi események már augusztus elsején történtek. Augusztus 2-án jelent meg az *Humanité*-ben a mozgósítás fenti kommentárja („A békét erősíti”), s ugyanaznap a *Bataille Syndicaliste* is visszavonulót fújt.

A CGT központi lapjában a szervezet Franciaország proletárjaihoz fordulva így szól: „A rossz erők azon a ponton vannak, hogy győzzenek.” Még van ugyan halovány remény, de nem nagyon lehet bizakodni. A CGT „mindvégig a vártán áll”. Tegnap (augusztus 1!) az Internacionáléhoz fordult egy végső felhívással, de nem számítanak kedvező válaszra. Megadással állapítja meg, hogy a proletariátus maga sem értette meg eléggé, miről van szó, mit kell tennie a béke megmentésére. Mindezek alapján a CGT is leszámol a tényekkel: „Ma már nem tehetünk mást, mint hogy sajnáljuk a fait accompli.”²²⁹

A CGT, amely évtizedeken át felkelést hirdetett a háborúval szemben, mindvégig ostromozta az Internacionálé opportunizmusát és gyávaságát, most ugyanazon álláspontra jutott, sőt ezt a magatartást ugyanazon érvekkel, sőt szavakkal indokolta meg: „Követelhetünk-e több áldozatot elvtársainktól? Ha miránk hallgatnak, azt feleljük: nem! Amit mi kérünk mindenkitől, az az, hogy törhetetlenül ragaszkodjanak a szindikalizmushoz, hogy az átvészelve a most kezdődő krízist.”²³⁰ Kinek nem jutnak eszébe az osztrák párt július 28-iki, a magyar július 29-iki s a német augusztus 3-iki állásfoglalása.

Ugyanakkor megjegyzendő, a CGT mint elkerülhetetlen rossznak könyvelte el a háborút. Hangsúlyozta, hogy a tagságnak meg kell őriznie szellemi függetlenségét, internacionalista felfogását és szocialista hitét. A háború igenléséről egy szót sem olvashatunk, itt pusztán a háborúba való beletörődést rögzítették.²³¹

Augusztus 2-án a francia szocialista párt nagygyűlést tartott, amelyre csak a párttagok mehettek el. A nagygyűlésen Dubreuilh, Camelinat és H. Rouger elnökölt. A gyűlésen a Nemzetközi Szocialista Iroda július 29-iki értekezletéről számoltak be.

A gyűlést Dubreuilh nyitotta meg. Megköszönte a jelenlevőknek, hogy a pártvezetőség hívó szavára eljöttek. Megemlékezett a béke védelmében meggyilkolt Jaurèsről, de egyúttal utalt arra is, hogy a párt mindig kész volt az ország függetlenségét megvédeni. S e kettősség végig megmaradt Dubreuilh

²²⁸ P. Hervé: *La Patrie en danger*. 26—39. l.

²²⁹ *La Bataille Syndicaliste*, 1914. aug. 2.— C. Grünberg: i. m. 149. l.

²³⁰ Uo.

²³¹ Mindez éles kontrasztban van G. Hervé példájával — aki valaha teljesen egy nevezőn állt a CGT antipatriotizmusával. Aug. 2-án viszont Hervé nyílt levélben kérte a hadügyminisztériumot, hogy bevonulhasson — noha ekkor már 43 éves és rövidlátó volt. (*La Patrie en danger*, 44—45. l.)

beszédében. Egyik mondatban a békét, másokban a francia függetlenség védelmét húzta alá.²³²

Ezután hatalmas tapstól kísérve E. Vaillant emelkedett szólásra. A hallgatóságot figyelmeztette, hogy a jelen háború sokkal pusztítóbb lesz, mint az 1870-es. De egy másik különbséget is megvilágított. Akkor a proletariátus nem volt még olyan szervezett, mint 1914-ben. Az elmúlt héten megmutatkozott — mondta Vaillant — az Internacionálé mozgósító ereje. Ha pedig a háborút most mégsem tudná megakadályozni, akkor a szocialistáknak a következőkben is minden alkalmat meg kell ragadni „békemissziójuk” teljesítésére. A jövőre programul szolgáló kijelentés után Vaillant szintén azzal zárta felszólalását, hogy a franciáknak meg kell védeniük a megtámadott köztársaságot.²³³ S nem is utalt — mint ahogy feltehetően nem is gondolta át egészen —, hogy e két követelmény ellentmondásba kerül egymással. Vaillant az ellentmondás feloldását a párttagság számára nem könnyítette meg. Ugyanilyen kettős gondolatmenetet tükrözött J. Longuet és M. Cachin beszéde.

A legenergikusabban talán a guesdista Compère-Morel szólalt fel: „Ami most Európában történik, az bűnös dolog.” Mindezt a tömegeket tette felelőssé, amiért nem ismerték fel, hogy csak a szocializmus mentheti meg őket a hasonló vérontástól. A háborús politika erőteljes elutasítása azonban itt a pártok és az Internacionálé felelőségének elhárításával vegyült, minthogy erről a vonatkozásról Compère-Morel hallgatott.²³⁴

A gyűlést Jaurès személyes barátjának, és Jaurès mellett legszebben szóló, legirodalmibb formákat használó pártvezetőjének, M. Sembatnak szavai zárták le. Utalt arra, hogy a gyűlést még Jaurès akaratából tartották meg, aki megkívánta, hogy a francia szocialistákat tájékoztassák a brüsszeli ülésről. Azóta Jaurést megölték, s a helyzet rosszabbodott. „Ha itt lenne, mit mondana önöknek . . . Azt mondaná, hogy amíg nem zuhantunk a háborúba, folytassuk a harcot a békéért.” Amihez most Sembat hozzáteszi: „Még a háborúban is hűeknek kell maradnotok a béke eszméjéhez.”²³⁵

Az augusztus 2-iki Salle Wagram-i ülés valóban igazolta H. Müller előző nap kialakított véleményét, hogy a francia párt egységesen megszavazza a hiteleket egy német támadás esetén. S mindez fokozottan éles fénnel világította meg azt a furcsa kontrasztot, amely az augusztus 2-iki ülés apropos-ja és szelleme között volt. Hiszen Brüsszelben még az Internacionálé formálisan egységes volt, s mindenki félt mégcsak felvetni is azt a gondolatot, hogy a német szocialisták franciák ellen harcolhatnak. Három nappal később ezt már nem lehetett megtenni, a hallgatólagos szemérmesség megszűnt, s a francia pártvezetők kifejtették, hogy mért fogják megtenni azt, amit megtesznek.

A francia párt augusztus 4-én már kész helyzettel állt szemben. Természetesen elvi szempontból nyitva maradt a lehetősége a háború bírálatának s a tartózkodásnak, de a francia szocialisták előző napokban kialakított véleményüknek megfelelően másnap egyöntetűen megszavazták a háborús hiteleket. Mindezt P. Renaudel az Humanité aznapi vezércikkében már előre bejelentette, hangsúlyozván, hogy Franciaország, Belgium és Luxemburg a német agresszió áldozatává vált. Most már visszamenőleg megállapította, hogy Németország a

²³² l'Humanité, 1914. aug. 3. — G. Grünberg: i. m. 150. l.

²³³ C. Grünberg: i. m. 151—152. l.

²³⁴ Uo.

²³⁵ Uo. 152—154. l.

szerb—osztrák konfliktust csak arra használta fel, hogy megtámadhassa Belgiumot és Franciaországot. Végezetül Renaudel arra szólította fel a szocialistákat, hogy Jaurès sírjánál merítsenek erőt a haza védelmére.²³⁶

A Bataille Syndicaliste aznapi száma szintén tudomásul vette a háborút, de a tudomásulvételnek augusztus 4-én már más volt a kicsengése, mint augusztus 3-án. Akkor csak beletörődtek az elkerülhetetlenbe, a háborús kormányok között nem tettek különbséget. Augusztus 4-én viszont már megállapították: „Ausztria provokálta a válságot; Németország volt az, mely először kétszínűségével, majd agresszivitásával lángra lobbantotta a szikrát.”²³⁷

*

A belga párt magatartása hasonló volt a franciákéhoz. 1914. július 23-án L. Delsinne a *Le Peuple*-ben még maró gúnnyal ostromozta a hadsereget, amelyben az a jó katona, aki apját, anyját is kész megölni.²³⁸ 1914. július 25-én tartották a belga szakszervezetek soronlevő XVI. kongresszusukat Brüsszelben. A kongresszus határozatban bélyegezte meg a fegyverkezési versenyt. Ugyanitt megszavazták, hogy az Internacionálét kérjék fel, tegyen meg mindent a háború elhárítására.

Az osztrák ultimátumot a *Le Peuple* megbélyegezte, de ugyanebben az időben a párt egyik vezetője, J. Wauters olyan cikket helyezett el a lapban, amely megmutatta, hogy a belga szocialisták még hisznek az Internacionáléban. Wauters hangsúlyozta: anélkül, hogy az Internacionálé lehetőségeit túlbecsülnék, mégis benne összpontosulnak a béke legnagyobb erői.²³⁹

J. Wauters bizakodó írására az vetett komoly árnyékot, hogy egy szótl sem szólt arról, milyen eszközei, lehetőségei vannak az Internacionálénak és a szocialista pártoknak, amelyeket a háború ellen felvonultathatnak. E hiány a bizalom mellett a kételyre árulkodott.

Mindemellett július 28-án L. de Brouckère, a belga párt egyik legrangosabb vezetője igen határozott hangú cikkben róttá meg a különböző kapitalista kormányokat a háborús feszültségért. Viszont a lap ugyanezen számában egy másik cikk a francia—orosz szövetséget lényegileg defenzív csoportosulásnak minősítette.²⁴⁰

A brüsszeli találkozó előtt a *Le Peuple* az osztrák hadüzenetet „bűnnek és hibának” nevezte. A Nemzetközi Szocialista Irodától azt várta, hogy az emberiséget megmentse a katasztrófától.²⁴¹ Megmaradt a feloldatlan belső ellentmondás, hogy általában a kapitalista kormányokkal szemben kellett-e az Internacionálénak erejét érvényesítenie, vagy pedig azon kormányokkal szemben, amelyek „a hibákat és bűnöket” elkövették.

A belga párt július legvégén és augusztus elő napján még kételyei, benső fenntartásai ellenére, a német és francia párthoz hasonlóan internacionalista felhívásokat adott ki. A párt brüsszeli szervezetének azt a felhívását, amelyben az augusztus 3-ai tüntető nagygyűlést hívott egybe, a *Le Peuple* még augusztus

²³⁶ *l'Humanité*, 1914. aug. 3. — *C. Grünberg*: i. m. 155—156. l.

²³⁷ *La Bataille Syndicaliste*, 1914. aug. 4. — *C. Grünberg*: i. m. 156—157. l.

²³⁸ *R. Devleeshouwer*: Les belges et le danger de guerre. 1910—14. Bouvain—Paris. 1958. 252. l.

²³⁹ *R. Devleeshouwer*: i. m. 253. l. *Le Peuple*, 1914. júl. 27.

²⁴⁰ *Le Peuple*, 1914. júl. 28. — *R. Devleeshouwer*: i. m. 253—255. l.

²⁴¹ Uo.

1-én leközölte. A háborút ebben a kiáltványban pusztítónak, haladásellenesnek jelölik, amihez a munkásságnak semmi köze nincs, amit elleneznie kell.²⁴²

Augusztus 2-ika hozta el Belgiumban is az Internacionálé alkonyát. L. Bertrand elnökletével a Belga Munkáspárt vezetősége ekkor tartott ülést, amelyen elhatározták az utcai tüntetések felfüggesztését, beleértve a másnapi békegyűlést.

A Le Peuple következő száma közölte a pártvezetőség De Brouckère, Vandervelde, Royer és Wauters által szerkesztett felhívását, amely a hitelek megszavazását ajánlja a szocialistáknak.²⁴³

A „lakossághoz” intézett kiáltvány hangsúlyozta, hogy „a demokratikus szocializmus nem felelős a jelenlegi katasztrófáért, hiszen mindent megtett a néptömegek mozgósítására, a háború megállítására”. De ma a rossz már megtörtént és az események kényszere folytán egy gondolat vezérel minket: „Valószínűleg hamarosan meg kell feszíteni erőnket, hogy megállítsuk az inváziót országunk területén.”²⁴⁴

Ezt annál is inkább „szívesen” teszik majd meg, mert „a barbár militarizmus ellen országunk sémlegességét, sőt magát létét védelmezve biztosak vagyunk, hogy a demokráciát és a politikai szabadságjogok fenntartását szolgáljuk Európában”.²⁴⁵ Vagyis ekkor már a belga párt is zászlójára tűzte a jelmondatot: a háborúban a belga katonák a porosz militarizmust és zsarnokságot támadják, egyszerűen megfélemlézve a néhány nappal ezelőtt adott jellemzésekről, amelyekben a háborút a kapitalizmus viszonyaiból vezették le.

Az augusztus 3-iki kiáltványt már kétségtelenül a háborús lelkesedés, a meggyőződöttség szelleme fűtötte, s már csak formalitásként hathatott a felhívás befejező mondata, amelyben a belga katonákat arra figyelmeztetik: még a harctéren sem feledkezhetnek meg arról, hogy az Internacionálé hívei. Hogy miről nem szabad megfeledkezniük, azt pontosan nem mondták meg, sőt meg sem kísérelték körvonalazni. Miként a német, osztrák, magyar, francia párt esetében, e naptól kezdve huzamosabb ideig Belgiumban sem lehetett megkülönböztetni a Le Peuple hangját az egyéb polgári sajtótól.²⁴⁶

*

Az Internacionálé gyakorlati széthullása ezzel már 1914. augusztus 4-re befejeződött. Igaz, hogy még számosan kitartottak a nemzetköziség, a szocializmus elvei mellett. A hadbainduló jelentősebb országok közül az angol és orosz szocialista pártok például nagyszerű internacionalista kiáltványokat adtak ki,²⁴⁷ de ezekkel sem tudták megakadályozni országaik hadbalépését. A kevésbé öntudatos elemek pedig csakhamar leszakadtak erről a háborúellenes blokkról. Oroszországban a mensevikek és eszerek a francia és belga szocialisták példáját követték,²⁴⁸ Angliában pedig csak a Független Munkáspárt tartott ki mint párt

²⁴² C. Grünberg: i. m. 162. l.

²⁴³ Le Peuple, 1914. aug. 3. — C. Grünberg: i. m. 163. l.

²⁴⁴ Le Peuple, 1914. aug. 3. — C. Grünberg: i. m. 163—164. l.

²⁴⁵ Uo.

²⁴⁶ R. Devleeshower: i. m. 262. l.

²⁴⁷ Justice, Labour Leader, 1914. aug. 6; Badajev: Bolsevik i v goszsudarsztvennoj dume. Moszkva. 1954. 364—365. l. — Grünberg: i. m. 189—190. l.

²⁴⁸ Rubanovičs: Russian despotism and European Democracy. The Socialist Review, 1915 jan.—márc. 480—484. l. — Plehanov: Open letter. Justice, 1914. okt. 19.

egységesen és következetesen a pacifista felfogás mellett.²⁴⁹ A Labour Party és a szakszervezetek még augusztus folyamán sovinszta platformra helyezkedtek. Kisebb csoportok ugyan szembe fordultak a mensevikek, labouristák, angol szociáldemokraták közül is a háborúval,²⁵⁰ mint ahogy a német, francia mozgalomban is akadtak internacionalista ellenzékiek. Ezenkívül tovább tevékenykedtek a semleges országok pártjai. Az augusztusi napokban különösen az olasz, de emellett a román, spanyol, amerikai párt tekintélye, befolyása nőtt meg, amelyek más-más hangozóval, de valamennyien a háború elítélő nyilatkozatokat tettek közzé.²⁵¹

Az Internacionálé gerincét 1914. augusztus 4-e előtt a német és francia párt alkotta, s ez a gerinc megtört. A háború megkezdődött és a legbefolyosabb pártok nem védelmezték meg elveiket.²⁵² A háború elhúzódása pedig tovább differenciálta a pártokat. Igaz, csakhamar megkezdődött a valóban internacionalista szocialisták gyülekezése is, de ezek áldozatos, fáradságos, kitartó munkájának gyümölcse csak évek múltán érett be. S ekkor a hareba indulók a régi Internacionálé legszebb hagyományaira emlékezhetek, hiszen harcosai, vezetői is innen kerültek ki, azok közül, akik hűek maradtak az eszméhez.²⁵³

²⁴⁹ Labour Leader. Justice, The Socialist Review, *W. Stewart*: J. Keir Hardie. London. 1921. 356—362. l.; *E. Hughes*: J. Keir Hardie, 226. s. kk. l.; *Ch. Tsuzuki*: H. M. Hyndman. Oxford. 1961. 216—217. l.; *MacNeil Weir*: The tragedy of Ramsay MacDonald. London. 1938. 50—59. l.; *B. Webb*: Diaries. 1912—24. London. 1952. 25. l.; *A. W. Humphrey*: International socialism and war. London. 1915. 106—107. l.; *P. Snowden*: An autobiography. London. 1934. I. köt. 329—331. l.

²⁵⁰ Piszma P. B. Akzelroda i J. O. Martova. Russzki revolucionnu archiv. Berlin. 1924. 298. l.; Archiv IMEL. Fond 28, op. 2 H. ed. hr. 27272.

²⁵¹ *Grünberg*: i. m. 234—294. l.; El Socialista, aug.—sept.

²⁵² Az Internacionálé sorsát illetően fontos két párt magatartásának jellemzését, állásfoglalásának ismertetését — jelesen az angol és orosz munkásságát — terjedelmi okok miatt itt nem tudtuk megadni. Vonatkozik ez a bolsevikok felfogásának, a háború közeledéséről kialakított véleményére is. Ld. *V. I. Lenin*: Polnoje Szobranije Szocsinyenyii. 48. köt. Moszkva. 1964. — Itt jegyzem meg, hogy az orosz és angol szocialisták magatartásának elemzése disszertációm e fejezetének következő részében kerül részletes elemzésre.

²⁵³ Itt egy gondolatot még egyszer alá kívánok húzni. Az Internacionálé 1914 augusztusában már kétségtelenül nem akadályozhatta meg a háborút. Elbukni azonban sokféleképpen lehetett, úgy is, hogy az Internacionálé megőrizhette volna elvi tisztaságát, ami később nagyobb erőt adhatott volna a szocialisták antimilitarista, forradalmi harcának. Nem így történt, s ez az opportunizmus, nacionalizmus évtizedes elterjedésének tulajdonítható. Az Internacionálé egy spirális fejlődési vonal végéhez ért, amelynek kezdetén azonban nem volt „a kéménybe írva” későbbi sorsa. Az 1889-ben alakult Internacionálé elvi alapokon és *egészében* a helyes irányban indult el, a problémák és a bajok csak később sokasodtak meg, mígnem e kettős betegség (mármost az opportunizmus és nacionalista fertőzöttség) úrrá lett az Internacionálé szervezetén. Mindezt azért is szükségesnek tartottuk megjegyezni, mert a Társadalmi Szemle 1965. 1. számában — k — e többtényező, többszakaszos folyamatot egyetlen szempont „Prokrustes ágyába” kényszerítette és a valóságot elszűrkitette, mikor az Internacionálé induló és hanyatló szakasza között kellő különbséget nem téve, mindvégig az opportunizmus és forradalmiság ellentétét — s csak ezt — tekintette jellemzőnek. Az ilyen megközelítés és merev szembeállítás a munkásmozgalom táborát leszűkíti, a reakcióval, tőkével szemben ténylegesen harcban álló értékes elemeket a mozgalomból kirekeszti, hiszen az Internacionáléban tevékenykedő forradalmi balszárny nem érhetne volna el egyedül 1914 előtt azokat az eredményeket, amelyeket kivívott. Mindez nem érinti azt az igazságot, hogy az opportunizmus pusztító veszélyt jelent a munkásmozgalomra, de ez az igazság csak akkor igazság, ha a maga helyén, történeti valóságában fejtjük ki, s nem visszaható érvénnyel alkalmazzuk.

Я. Йемниц:

Последний месяц мира и крах Интернационала

(II. Часть)

Раньше всего попали на распутье партии австро-венгерской монархии и сербские социалисты. Сербские социалисты заняли интернационалистически-социалистическую позицию, однако австрийская и венгерская партии — после нескольких фраз об интернациональном и антимилитаристском поведении, путем академической оппозиции и отсутствия комментариев, в конце концов дошли (особенно после русской мобилизации) до социалшовинистической позиции. Хотя внутри австрийской партии имели место различные мнения, доктринерская оппозиция В. Адлера так же не представляла собой силы, как его отчаянное выступление в связи с отставкой. Крах австрийской партии со своей стороны оказало воздействие на Интернационал в целом. Инертность показала и на брюссельской встрече Международного Социалистического Бюро. Французы и итальянцы напасно надеялись на достижение более значительных результатов. Националистическая военная волна потихоньку захватила собой массы и она погасила и всеобщую стачку в России.

Одновременно с кризисом всего Интернационала и отдельные партии переживали состояние кризиса. Кризис являлся наиболее глубоким в немецкой партии и окончился поражением левых и руководимого Хаазе, Ледебуром левого центра. Французская партия до смерти Жореса вместе с активистами СЖТ требовала определенного выступления против войны, однако под тяжестью событий и после потери Жореса стала нерешительной и в начале августа уже склонилась к обороне. В первых числах августа самые значительные партии потерпели крах, хотя русские социалдемократы, английские лейбористы и независимые отказались от войны так же, как и партии нейтральных стран (итальянская, румынская, испанская, швейцарская, скандинавские, и т. д.). Однако скоро и в их рядах началась дифференциация и возник противопоставляющий себя войне настоящий Интернационал, правда, в новых условиях и при помощи уже других сил.

II. Интернационал в последних минутах своего существования оказался неспособным к действию, при чем он и свой крах потерпел в наиболее опасной форме. Должны были пройти годы, чтобы наиболее верные к принципу интернационализма группы могли выступать и указанием на славные учения и действия Интернационала начать борьбу против войны, за социализм.

J. Jemnitz:

Le dernier mois de la paix et l'effondrement de l'Internationale

(IIe partie)

Résumé

Les partis de la Monarchie Austro—Hongroise et les socialistes serbes étaient ceux qui se trouvaient dès le début à la croisée des chemins. Les socialistes serbes, eux, adoptèrent la position internationaliste-socialiste, alors que les partis autrichiens et hongrois après avoir connu quatre ou cinq phases différentes: celle de l'internationalisme, de l'antimilitarisme, de l'opposition d'aspect académique et la phase qui se refusait à commenter les événements, finirent par adopter (en premier lieu après la mobilisation russe) une position sociale-chauviniste. Bien qu'au sein du parti autrichien des divergences de nuance se firent prévaloir; une attitude oppositionnelle adoptée par F. Adler, lui doctrinaire, s'avéra être aussi insignifiante que le rôle résigné et désespéré que s'assuma V. Adler. L'échec essuyé par le parti autrichien avait ses effets sur l'ensemble de l'Internationale. C'est une inertie qui dominait la réunion convoquée à Bruxelles par le Bureau socialiste international. Les Français et les Italiens avaient beau déployer des efforts au sens contraire. Un flot nationaliste dû à la guerre séduisit nécessairement les masses elles-mêmes, ce qui finit par éteindre la grève éclatée en Russie.

Parallèlement à la crise observable dans l'ensemble de l'Internationale les différents partis connurent, eux aussi, leurs propres crises. C'était le parti allemand où la crise se révélait être la plus profonde, crise qui dans la suite prit fin par l'échec de l'aile gauche

et du centre gauche dirigé par Haase—Ledebour. Jusqu'à la mort de Jaurès le parti français prit tout aussi bien que les activistes de la CGT une position nettement antibelliqueuse, mais après le décès de Jaurès l'équilibre devint de plus en plus incertain, ce qui fit que le parti se prononçât pour la défense nationale. Dans les premiers jours du mois d'août les partis les plus notables connurent un effondrement, bien que les social-démocrates russes, les labouristes anglais et les indépendants y compris les partis des pays neutres (l'Italie, la Roumanie, l'Espagne, la Suisse et la Scandinavie) refusassent nettement la guerre. Cependant une différenciation ne tarda pas de se faire prévaloir en leur sein. Dès lors une Internationale véritablement hostile à la guerre ne se formera que dans de nouvelles conditions et à la base de nouvelles forces. Dans les derniers moments l'Internationale, elle, se révélait impuissante; l'aspect que revêtit sa chute était on ne peut plus nuisible; de longues années devaient passer pour que les groupes les plus fidèles à leurs principes se trouvent en mesure de lancer des actions efficaces et, rappelant les enseignements et les actes les plus mémorables, d'engager la lutte contre la guerre et pour l'instauration du socialisme.

Pándi Ilona:

A magyar „középosztály” kérdéséhez

A magyar ellenforradalmi rendszer megszilárdulásának, az úgynevezett Bethlen-konzolidációnak belső erőforrásai kutatásánál különösen szembe-tűnik, milyen fontos szerepe volt ebben a korszakban annak a társadalmi réteg-nek, amelyet összefoglalóan „középosztály”-nak neveztek. E réteg ugyanis a politikai és társadalmi élet előterében állott, de akár úgy kívánunk vele foglal-kozni, mint az ellenforradalmi, fasiszta rendszer támaszával és haszonélvező-jével, akár mint ennek a korszaknak legjellegzetesebb, az akkori atmoszférát legjobban kifejező rétegével, szembetalálkozunk a kategória tisztázatlan-ságával.

A „középosztály” fogalom ugyanis tudománytalan és megtévesztő volt, elmosott lényeges, elsődleges vonásokat, és kiemelt másodlagosakat; társa-dalmi osztálynak tüntetett fel olyan rétegeket, amelyeknél hiányoztak az osztály kritériumai. Az „úri középosztály” rangjával egy igen heterogén, tarka összetételű és eltérő helyzetű elemekből álló réteget kívánt az ellen-forradalmi rendszer politikai célok érdekében magasra emelni, megtévesztő módon ezért egységes osztálynak tüntette fel. A „középosztály” felső kate-góriái azonban az uralkodó osztályokhoz tartoztak, míg alsó kategóriái — bár sok szállal kötődtek az előbbiekhöz — teljesen eltérő gazdasági és társadalmi helyzetben éltek, objektív érdekeik nem voltak azonosak az uralkodó osztá-lyokéval. Így tehát nem foghatóak fel ezek az elemek egy osztály tagjaiként, mint ahogyan általában a középrétegek fogalmába soroltakat sem tekintjük egységes osztályhoz tartozóknak. Tagadhatatlanul bizonyos közbülső helyet foglaltak el a társadalmi hierarchiában, de teljesen elmosódott határokkal: felül az uralkodó osztályokkal fonódott össze ez a „középosztály”, alul pedig kispolgári elemekkel egészült ki.

A magyar történelmi fejlődés sajátosságai következtében nálunk a kapi-talista fejlődés során nem alakult ki a Nyugat-Európában ismeretes „middle class”, amelyben kereskedő- és iparoselemek nagy súllyal szerepeltek, hanem olyan „középosztály”, amelynek erősen dzsentri jellege volt. Bár ez a réteg felhívult az első világháború után polgári elemekkel, mégis bizonyos mértékig kasztjellegű maradt, de összetartó elemeit megkeresni igen bonyolult feladat. Az ellenforradalom ideológusai és szociológusai számára is nehézséget jelentett e fogalom meghatározása, és többféle módon közeledtek a megoldáshoz.

Weis István az ellenforradalmi korszak társadalmi képének megrajzolása során megállapította, hogy „a középosztály a legnehezebben meghatározható és körülhatárolható réteg”, és azokat sorolta e kategóriába, akik „képzett-ségük, munkájuk természete, jövedelmük mennyisége, esetleges kisebb tőkéjük révén is a felső osztályok és a tisztán kezük munkájából élő, csekélyebb kép-

zetségű és jövedelmű, csaknem vagy teljesen vagyontalan munkásság, kisemberek között állanak”.¹ Mint látjuk, elég széles értelmezésben foglalkozott ezzel a réteggel, idesorolta a középiskolát végzett értelmiségi, középbirtokos és középburzoá elemeket is, de hozzátette, hogy Magyarországon elsősorban a honorácior osztályt értik alatta, mert „a középosztály-kérdés nálunk elsősorban tisztviselői probléma, még pedig azért, mert a tisztviselői hivatás úri foglalkozásnak minősült és ezenkívül csak igen kevés élethivatás kapta meg ezt a bélyeget”.² A korabeli statisztika által „középbirtokos” kategóriába sorolt 500–1000 holdas úri birtokosokat mi az uralkodó osztályhoz számítjuk az értelmiségi és tisztviselői legfelső kategóriákkal együtt, nem fogadjuk el tehát Weis István értékelését. Ugyancsak széles rétegeket vont össze ebbe a fogalomba Szekfű Gyula, aki az értelmiségen kívül idesorolta az őstermelő és iparos-kereskedő intelligenciát, tehát birtokos és tőkés elemeket, önállókat és alkalmazottakat egyaránt. E heterogén elemek egyetlen összekötő kapcsolatát történelmi múltjukban és heves nemzeti érzésükben kereste.³ Mint látjuk, Szekfű sem tudta pontosan körülhatárolni e réteget, és homályban hagyta a közös „osztály” ismérveit. Ugyancsak foglalkozott e problémával Kornis Gyula, az ellenforradalom tekintélyes ideológusa, és a feltett kérdésre: Mi a középosztály? a következőkben sorolta fel ismertetőjeleit: közepes nagyságú jövedelem, szellemi műveltség és hagyományos szellemi-erkölcsi habitus.⁴

Ha a Kornis által felsorolt ismérvek alapján indulunk el vizsgálódásunkban — természetesen fenntartva állításunkat, hogy nem társadalmi osztályt vizsgálunk, csupán egy réteget — mindenekelőtt azzal a problémával találkozunk, hogy milyen széles volt ez a réteg az ellenforradalmi korszak húszas éveiben, kiket vegyünk itt zámitásba.

A számszerűség megállapítása éppen a fogalom tisztázatlansága következtében csak igen föltételes lehet. Egyik módja, ha a középiszkolai végzettséget vizsgáljuk, hiszen a „középosztály”-hoz tartozás egyik feltétele ez volt, mert az érettségi nemcsak műveltségi minősítés volt, hanem társadalmi belépőjegy is az „úri” osztályokba. 1930-ban 274 858 főt mutatott ki, mint középiskolát végzettet a statisztika.⁵ Ezt a számot egybe kell vetnünk a tisztviselőként kimutatott 253 035 fővel, másrészt az 1928-as szellemi munkás összeírás 192 ezres adataival. A 192 ezer szellemi munkásból is csak 79 569-nek volt érettségije, és 61 604 végzett egyetemet vagy főiskolát.⁶ A számok tehát variálhatók, ennek alapján csak megközelítő képet kapunk, hiszen a középiskolai végzettség nem egyetlen kritériuma a „középosztály” fogalmának.

Ha a tisztviselők számát vizsgáljuk — talán ez esik legközelebb tárgyunkhoz —, akkor sem kapunk statikus számot. A tisztviselői létszám 1910-hez viszonyítva erősen megnövekedett, mert a közigazgatási apparátus felduzzadt a háború, majd az ellenforradalmi viszonyok következtében, de nőtt az ipar, kereskedelem, hitel és forgalom fejlődése következtében is. 1920-ban például Budapesten 19 ezerrel több volt a köztisztviselő és szabadfoglalkozású kereső, mint 1910-ben! (Ezen belül is igen érdekesen alakult a férfiak és nők aránya: míg a nőtisztviselők száma 128,9%-kal növekedett, a férfiaké 24,4%-kal. A nők

¹ Weis István: A mai magyar társadalom. Bpest. 1930. 104. l.

² Uo. 106. l.

³ Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bpest. 1940. 320. l.

⁴ Kornis Gyula: Mi a középosztály? Napkelet. 1926. IV.

⁵ Magyar Statisztikai Szemle 1935. XIII. évf. I. 501. l.

⁶ Szellemi munkások összeírása 1928. Statisztikai Közlemények 79. köt. 63. l.

előretörését a háborús viszonyok magyarázzák, 1920-tól 1930-ig már a férfi-tisztviselők 13,7%-kal, a nők csak 3,5%-kal voltak többen; kezdték visszaszorítani őket a háztartásba, ilyen irányba hatott a konkurrenciaharc és a konzervatív, reakciós szemlélet, amely tagadta a női egyenjogúságot.⁷

1910-ben Magyarországon 284 427 tisztviselő volt, 1920-ban 219 315, a csökkenés elsősorban a trianoni békeszerződés következménye volt. Az önálló szabadfoglalkozásúak számának 26 286-ról 16 879-re való csökkenésénél már nemcsak ez a tényező szerepel, felismerhető benne az a folyamat is, melynek során felmorzsolódtak a kis egzisztenciák a konkurrenciaharcban, közülük sokat megtalálunk a tisztviselői kategóriában, miután alkalmazásba léptek.⁸ A tisztviselői létszám viszonylag magas maradt a sokkal kisebb területű országhoz viszonyítva, 1930-ra számuk már 253 035-re emelkedett. Ezen belül is aránytalanul gyorsan nőtt a közigazgatási apparátus, az 1910-es 29 ezres létszám a húszas évek derekára már 33 598 lett; az ellenforradalmi rendszer belső lényegéhez tartozott a bürokrácia növekedése. Növelte számukat a megszállt területekről ideköltöző 350 ezer menekült, akiből 15 835 volt köztisztviselő, ezeket részben nyugdíjazták, részben alkalmazták.⁹

A tisztviselő meghatározás alapján kapott számadatok sem adnak valószínűsítő képet számunkra, hiszen ide sorolták a vállalati igazgatókat, vezérigazgatókat is — akik többnyire maguk is tőkésék, részvényesek voltak —, és a néha proletárszinten élő kistisztviselőket, írnokokat is. Egy kategóriába kerültek így a magasabb beosztású tisztviselők (államtitkár, osztálytanácsos stb.) — akik anyagi helyzetüknél, származásuknál, esetleges birtokaiknál és társadalmi helyzetüknél fogva az uralkodó osztályokhoz tartoztak — a legalacsonyabb fizetési osztályba sorolt díjnokokkal, írnokokkal. Ugyancsak eltérő volt a köz- és a magántisztviselő helyzete. A statisztikákban a tisztviselő fogalma magába foglalta a lelkészeket, pedagógusokat és más értelmiségieket is, akik állami dotációt kaptak ugyan, de munkájuk jellege erősen különbözött a tényleges tisztviselőétől. Általában az értelmiség, a szellemi munkás fogalma azonosult a „középosztály” fogalmával, s mindkettő a tisztviselőével.

Az állami tisztviselők státuszát a felsőbb kategóriákban főiskolai képesítéshez kötötték, ezért volt többek között olyan magas a jogi végzettségűek száma a többi főiskola és egyetem diplomásaihoz képest. Az állami tisztviselők közül 1930-ban tizenegyezernek volt főiskolai képesítése — természetesen ez sem jelentett minden esetben műveltséget, értelmiségi habitust.¹⁰

A „középosztály” számának megállapításához közeledünk, ha az állami költségvetés adatait felhasználjuk, 1926/27-ben kinevezett közigazgatási tisztviselő ennek alapján 33 598 fő volt.

Ezen kívül a posta, vasút, hajózás körében dolgozott 38 364 tisztviselő
a bányászat, kohászat és ipar körében 19 385 „
kereskedelem, hitel, pénz és biztosítás területén 46 817 „
dolgozott. A pedagógusok létszáma 31 315 volt,

⁷ Áfra Nagy János dr.: Az értelmiségi foglalkozású keresők száma. Magyar Statisztikai Szemle 1935. XIII. évf. I. köt. 501. l.

⁸ Dr. Zentay Dezső: A munkanélküliség a szellemi munkások körében. Statisztikai Közlemények 60. köt. 4. l.

⁹ Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal 4 évi működéséről. Bpest. 1924.

¹⁰ Szellemi élet 1920–1936. Statisztikai Szemle 1938. IV. köt.

s ha ideszámítjuk még a szabadfoglalkozásúak köréből az

ügyvédeket és ügyvédjelölteket	6 976 fővel,
az orvosokat	6 090 „
magánmérnököket	1 169 „
színészeket, írókat, művészeket kb.	3 000 „

akkor a kapott adatok alapján kb. 190 ezer fővel számolhatunk.¹¹

Mint látjuk, ezek az adatok igen különböző elemeket foglaltak magukba, szabadfoglalkozásúakat és alkalmazottakat, értelmiségieket és tisztviselőket és számos, az uralkodó osztályhoz sorolható elemet; mindez a „középosztály” megtévesztő fogalmából következett. A fenti 190 ezres szám megközelíti egyébként az 1928-as szellemi összeírás adatait.

Az 1928-as összeírásnál kiindulópont a hat középiskola elvégzése és a hivatászerűen folytatott szellemi munka volt. Azokat a köz- és magánalkalmazottakat, szabadfoglalkozásúakat, hat középiskolát végzett katonákat és nyugdíjasokat sorolták ide, akik rendszeresen szellemi munkát végeztek az 1928. március 1-i összeírás idején Magyarországon. Ezek száma 192 910 fő volt. Ehhez hozzá kell még számítanunk a kimutatott 10 ezer főnyi szellemi munkanélkülit (a valóságban sokkal nagyobb volt ezek száma), és az így kapott kétszázezer fő az előbbi adatokat támasztja alá.¹²

Ezt a számot sem tekinthetjük teljesnek és pontosnak. Számításba vehetjük még a „középbirtokosok”-nak egy részét, eltartottaikkal együtt 20 542 főt mutatott ki a statisztika,¹³ bár feltehetően ezek közül is sokan az uralkodó osztályokhoz számíthatók inkább. Nem rekeszthetjük ki a „középosztály” fogalmából a kb. háromezer főnyi aktív katonatisztet sem, akik jelentős szerepet játszottak az ellenforradalom politikai és társadalmi életében. S számolnunk kell mindezen kívül a középburzsóázia egyes elemeivel is, bár ezek száma jelentéktelen volt. A fináncetőke behatolása az iparba azt jelentette, hogy a nagybankok csaknem egészében átfogták az ipart, igen kis létszámú volt az a vállalkozó, aki önállóságát tartósan meg tudta őrizni. A monopóliumok megsarcolták ezeket a tőkéket, akiknek meg kellett elégedniök azzal a haszonnal, amely gyakran az átlagprofitot sem érte el.¹⁴ Ez tehát egy kisszámú, állandóan lemorzsolódó réteg volt, legjobban a Baross Szövetségen belül mérhetjük fel őket, melynek értesítője kb. ezres létszámban tünteti fel.¹⁵

Szekfű Gyula a „középosztály” számát eltartottaival együtt kb. 590 ezer főre becsülte. Ezen belül a keresőket így csoportosította: Értelmiség 144 000 fő, őstermelő intelligencia 12 000 fő, iparos és kereskedő intelligencia 64 000 fő, ez összesen 220 000, tehát a „középosztály” fogalmához a dzsentri, értelmi-ségi elemeken kívül odasorolta a nem zsidó kispolgári elemeket is.¹⁶

Ha a korábban kimutatott kétszázézer keresők számát vesszük mi is alapul, akkor eltartottakkal együtt kb. nyolcszázézer tömegnek foghatjuk fel

¹¹ Magyar Statisztikai Évkönyv XXXV. köt. Bpest, 1927. 93—161. l.

¹² Magyar Statisztikai Közlemények 79. köt. 14. l.

¹³ Uo. 76. köt. 114. l.

¹⁴ *Incze Miklós*: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Bpest. 1955. 64. l.

¹⁵ Baross Szövetség Keresztény Iparosok és Rokonszakmák Országos Egyesületének Szaknévsora. Bpest. 1927.

¹⁶ *Szekfű Gyula*: i. m. 323. l. — *Mérei Gyula*: Szekfű Gyula történelemszemléletének bírálatához. Századok, 1960. 1—3. sz. 186. l.

ezt a réteget, a nyolcmillió lakossághoz viszonyítva ez jelentős szám, de pozicionális helyzeténél fogva ennek a „középosztály”-nak nagy tekintélye volt és széles befolyása a dolgozó tömegek között, ezért politikai súlya messze meghaladta számszerűségét.

*

Összetételét tekintve rendkívül heterogén képet kapunk. Érdeklődésünk-re elsősorban az a köztisztviselői réteg tarthat számot, amelyről az 1927-es Tiszti Címtár adatai — 9 évi szünet után — adtak képet, illetve adatokat.¹⁷ A rendszer erre a rétegre támaszkodhatott a legszilárdabban a katonatisztek kivételével, mert hagyományai, ellenforradalmisága, az államhatalomtól függése, társadalmi helyzete és összetétele erre alkalmassá tette. Ezt a jelleget akkor érthetjük meg, ha a magyar kapitalizmus kialakulásának kezdeteit felmérjük, az 1867-es kiegyezés hatását, melynek következtében a „dzsenti lett a magyar osztályuralom kormányzó rétegévé”.¹⁸ Ebből következett a városi polgárság politikai alárendeltsége, a parasztság elszigetelődése. Így merevedett a magyar „középosztály” többsége olyan félfudális bürokratikus kasztá, mely elszakadt a néptől, s akadályozta, hogy a városi polgárság és a parasztság feltörekvő rétegei foglalják el helyét. A századfordulóra a köztisztviselők jelentős részét a dzsenti tette ki, utánpótlása pedig az asszimiláló kispolgári elemekből, az elmagyarosodott német és szláv értelmiségből adódott.¹⁹ Magyarországon hiányoztak a polgári demokratikus hagyományok, a progresszív városi polgárság gyenge volt, így nem tudta ellensúlyozni a konzervatív gondolkodást, a sovinizmust, tehát ez a regresszív réteg maradt hangadó, csupán a forradalmak idején került háttérbe.

A húszas években már jelentősen felhígult kispolgári és kulák elemekkel, de ezek is többségükben hasonultak a jellegzetes dzsenti típushoz. Az „úri” osztályhoz tartozás külső és belső ismérveit igyekezett felmutatni minden újonnan beérkezett, hiszen az alkalmazkodás, az úri összeköttetés, a dzsenti szellem elfogadása volt a belépő a magasabb pozíciókhoz, ez a magatartás volt csupán megbízható az uralkodó osztályok számára. Az újonnan feltörekvő elemek megpróbálják a régi nemesi formák felvételét — írta Szekfű Gyula, az ellenforradalmi korszak ideológusa, e réteg alapos ismerője, — s ennek sokféle lehetősége van. „Előnév felvétele, vagy nemesi névvé változtatás, vagy olyanfélévé, aminek legalább nemesi hangzása van stb.” „Az ily mimikrinek indító oka a társadalmi érvényesülés, a pályafutás megkönnyítése ... Az utóbbi évtized fiatalsága alig képes állásokba jutni, s aki mégis bejut, az ezt inkább családi összeköttetéseknek köszönheti . . . vagy pedig ha máshonnan emelkedik fel, ezt már többnyire az uralkodó gondolkodáshoz való csatlakozásnak, megbízható «exteriórjének» és nem kevésbé megbízható lelkiségének köszönheti.”²⁰

¹⁷ Szaboles Ottó „A magyarországi ellenforradalmi rendszer bázisának kérdéséhez” című kandidátusi disszertációja foglalkozott alapos elemzéssel ezzel a réteggel, az általa kimunkált adatok segítségét adnak e réteg megismeréséhez.

¹⁸ Révai József: Marxizmus és népiesség. Bpest. 1948. 313. l.

¹⁹ Vö.: Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 3. l.

²⁰ Szekfű Gyula: i. m. 413. l.

Ha ilyen vonatkozásban vizsgáljuk a Tiszti Címtárban akár csak egy minisztériumnak az összetételét, igen érdekes képet kapunk. A Külügyminisztériumban, amely igen exkluzív hely volt, a fogalmazói karig bezárólag predikátumos nevekkel találkozunk 1927-ben. Az irodatisztek, számvévségi tisztek, díjnokok már zömmel egyszerű polgári nevekkel szerepeltek itt. A III–VII. fizetési osztályokba sorolt tisztviselőknél 67-ből 32-nek volt nemesi előneve, 7-nek végződött ipszilonnal (ami ugyancsak dzsentrizs származást vagy legalább is ilyen jelleget mutat), ezenkívül 2 grófi és 6 bárói családból származott. A Belügyminisztérium kevésbé exkluzív volt, összetétele az átlagos köztisztviselői összetételt mutatta: 179-ből egynek volt predikátuma, 46-nak végződött ipszilonnal a neve, 3 volt vitéz, 1 lovag és 1 báró.²¹

A húszas években tehát már nem lehetett a tisztviselőt azonosítani a dzsentrivel. Mégis ezek szelleme maradt továbbra is uralkodó ezekben a körökben. Ahhoz, hogy „úr”-nak tituláljanak valakit, számos, soha írásba nem foglalt, de érzékelhető kritérium kellett. Az „úr”-nak tituláltak között is nagy eltéréseket találunk társadalmi helyzetüket tekintve. A vármegyei tisztviselők feltétlenül „urak” voltak, távol a tömegektől, arisztokratikus beltenyészettel, s bár a községek tartották fenn a vármegyét, a vármegye döntött mindenben, egy főszolgabíró élet-halál ura volt.

A falusi „honorácior-osztályok” már nem zárkoznak el olyan mereven a gazdag parasztoktól és iparosoktól — rajzolta meg társadalmi rajzában a húszas évek Magyarországaról Weis István —, sok helyen a lelkész, a tanító beházasodik közéjük.²² A gazdatisztek nem voltak népszerűek a falusi nép előtt, mert a nagybirtokosok rajtuk keresztül intézkedtek, a jegyző sem, de az úri társaság befogadta őket, mert érettségizett emberek voltak, akiknek ezért tartalékos tiszti rang járt. A papot nem szerették a párbér miatt — írta Weis István —, a tanítót pedig nem tisztelték falun és az úri társaság sem fogadta be, mert gyalog járt és nehezen élt. Az orvosnak és az állatorvosnak nagy volt a tekintélye. Ez a vidéki városi vezető réteg, többsége azonban szellemi életet alig él — ismerte be a szerző —, csak a vezető klikkben elhelyezkedni nem tudó tisztviselők, bíró, tanár, ügyvéd, orvos és az „elszegényedett, de művelt nemesi családok kultúráltak”. A városi tisztviselők tanultabbak voltak, mint a megyeiek, itt már a polgári szabadfoglalkozásúak, a kereskedők és iparosok adták a társadalmi hátteret.

Egyes vidéki városokban ezekben az években is találhatunk haladó értelmiségi elemeket. Ezek, ha elszigetelten és meg nem értetten is, ha néha csak irodalmi szinten és esetleg zavaros nézetekkel, de hordozói voltak a progresszív eszméknek. Tudjuk, hogy József Attila első felfedezői Makón ilyen szabadkőműves, radikális polgári értelmiségiek voltak, és Szegeden a néphez közeledő fiatal értelmiségieknek falukutató munkájuk elindításához is ilyen progresszív csoport adott segítséget.²³ Ezek azonban szigetek voltak, a magyar „középosztály” vidéken többségében az ellenforradalmi eszmék hordozója volt. A szelekciót már a húszas évek elején végrehajtották a közhivatalokban: fegyelmi úton elbocsátották, B-listázták, s a tisztújító választásoknál kibuktatták azokat, akiknek bármilyen kapcsolatuk volt akár a progresszió libe-

²¹ Magyarország Tiszti Cím- és Névtára, Bpest. 1927.

²² Weis István: i. m. 44. l.

²³ József Attila Emlékkönyv. Bpest. 1957. 55–104. l.

rális szárnyával is. A budapesti városházán ezt Wolff Károly végezte el igen radikálisan.²⁴

Az így megteremtett politikai megbízhatóságnak származáson, világnézetén túl volt még egy igen jelentős összetevője: a munkanélküliségtől való rettegetés. Mint láttuk, több mint tízezer szellemi munkanélkülit mutatott ki a hivatalos összeírás 1928-ban, tehát még a gazdasági válság előtt, a stabilizáció csúcspontján. A valóságban ennél jóval több volt, mert ebben a számban nem szerepeltek azok a fiatal mérnökök, ügyvédjelöltek és egyéb értelmiségiek, akik mint soffőrök, villamoskalauzok vagy napszámosok működtek, mivel nem tudtak elhelyezkedni a saját munkaterületükön.

Az összeírt szellemi munkás munkanélküliek közül akkor már több, mint öt éve munka nélkül volt 951 fő, 3750-en azt vallották, hogy már 2—5 év óta nem találnak munkát, és 2991 fő volt legalább 7—12 hónapja állás nélkül.²⁵ Ha ezeknek a munkanélkülieknek a megélhetési forrásait kutatjuk, azt látjuk, hogy 8,3%-a élt vagyonából, megtakarított pénzéből vagy egyéb jövedelméből, 59,4%-a eltartója keresetéből élt (ezek egy része feltehetően jómódú családja támogatását élvezte, s munkanélkülisége nem anyagilag, csupán erkölcsileg demoralizálta), de az eltartottak többsége a többéves munkanélküliséggel családja életszínvonalát szorította még lejjebb. A szellemi munkanélküliek 11,5%-a segélyekből élt és 14,5% szórványosan űzött mellékfoglalkozásokból. A kimutatott munkanélkülieken kívül találtunk 1928-ban belőlük egyáltalában nem „középosztály”-beli foglalkozáson is jó párat: Budapesten például 250 utcaseprőből 45 volt korábban magántisztviselő, ezek közül 9-nek volt érettségije, 2 jogot végzett és 6 korábban mérnök volt!²⁶

A világháború óta a kultúrát teremtő elit értelmiség nagyrészt felmorzsolódik, elproletarizálódik — panasolta Kornis —, „a szellemi munkapiacon több a tanult ember, mint amennyire a társadalomnak a szellemi pályákon szüksége van” — írta.²⁷ Hiába próbálkozott a kormány numerus claususszal és egyéb megoldásokkal kísérletezni, a létbizonytalanság a konszolidáció egész időszakában fennállt ezen a területen, különösen a tisztviselőrétegnél, hiszen kevés előképzettséggel viszonylag mechanikus munkát végző, könnyen pótolható munkaerők voltak. Ugyanakkor ez a réteg nem volt képes szervezeten fellépni, mint a munkásosztály, 1923-ban megpróbálkoztak ugyan egy köztisztviselői sztrájkjal, de ez a szélsőjobboldali ellenzék taktikai lépése volt csupán, nem szervezett gazdasági harc eredménye. Érdekképviselőjük, a Közalkalmazottak Nemzeti Szövetsége a kormány irányítása alatt működött. 1922-ben Bethlen István miniszterelnök a főispánokhoz intézett bizalmas körlevelében a következőket írta: „A társadalmi szervezetek között nagy jelentőségük van az »ügynevezett érdek- vagy osztályképviselőeknek«, úgyhogy ezek működését mindenben a legéberebb figyelemmel” kell kísélni. Megemlíti „különleges jelentőségénél fogva a tisztviselők helyi szervezeteit”, így elsősorban a KANSZ helyi csoportjait. Ezekben a szervezetekben különösen fontosnak tartja a főispánok közvetlen befolyásának érvényesülését, mert e szervezetek, „bármennyire konzervatívok legyenek is, mind többé-kevésbé

²⁴ Harrer Ferenc volt polgármester szóbeli visszaemlékezéseit felhasználva is ezt a képet kaptuk.

²⁵ *Dr. Zentay Dezső*: A munkanélküliség a szellemi munkások körében. Statisztikai Közlemények 60. köt. 4. l.

²⁶ Uo.

²⁷ *Kornis Gyula*: Tudomány és társadalom. Bpest. 1944. 468. l.

gyengítik a fegyelmet” és ezért vigyázni kell, hogy „fegyelem és renderjesztő befolyásuk ne érvényesüljön”. Fontos, hogy vezetőik „irányítható és a szélsőséges izgatás számára feltétlenül hozzáférhetetlen vezető tisztviselők soraiból kerüljenek ki, akik »nemzeti gondolkodású« egyének, és akik a tisztviselői mozgalmat inkább a szervezkedés útján biztosítható önszegély megvalósítása irányába terelik és nem akarják »kíméletlenül érvényesíteni« a tisztviselők anyagi érdekeit.”²⁸

Ilyen körülmények között ennek a közalkalmazotti rétegnek még jobban kirajzolódott szervilis arculata, kenyeréről, családjáról volt szó, a közigazgatási apparátusban pedig nagy súlyt helyeztek feltétlen hűségére, tekintélytisztelőtére, hiszen az apparátus a politikai hatalom szerves része volt. A tisztviselőréteg lassan a mindenkori kormánytól függő lomha helóta tömeggé válik — panaszolta a Magyar Szemle egyik cikkírója, ennek a rétegnek társadalmi tekintélyét féltve.²⁹ Tekintélyüket valóban sok minden veszélyeztette, első-sorban a mind gyakrabban kirobbanó vesztegetési, panama botrányok, amelyekben a legfelsőbb körök is érdekeltek voltak. „Ma Magyarország a korrupciók országa. Mindennek és mindenkinek meg van az ára és a piszok oly nagy, hogy az ember már azt sem tudja, hogy akaratlanul is mikor keveredik valamibe bele. Alig van szállítás, amit kenés nélkül meg lehet kapni!” — írta Kozma Miklós naplójegyzeteiben.³⁰ A közvélemény előtt mindinkább azonosult a köztisztviselő és a korrupció fogalma, az ellenforradalmi rendszer talaján mind cinikusabban folyik a játék a hatalmi pozíciókért, a nagyobb anyagi lehetőségekért. Ebben természetesen nagy szerepe volt a politikának.

Az államapparátus idősebb generációja többségében a dualizmus idején kezdte pályafutását, a vármegyeyeiek főként a nemzeti frázisokat hangoztató Függetlenségi Pártban aktivizálódtak a politikai életben. A forradalom bukása után a Kisgazda Pártban vagy a Keresztény Nemzeti Egység Pártjában helyezkedtek el, majd a Bethlen által kreált Egységes Pártban. Ez számukra egzisztenciális okból is vonzó volt, közel kerültek a kormánypártban a „húsfazékhöz”. 1927-ben az Egységes Párt tagságának 12,9%-a volt megyei tisztviselő, 14% állami tisztviselő és 1,8% városi tisztviselő.³¹

A fiatalabbak egy része inkább a fajvédő jelszavakhoz vonzódott: a forradalomtól való félelem, a haladó erők gyűlölete, fasiszta eszmék jellemezték őket. A forradalom bukása után a Nemzeti Hadseregben, a különböző különítményekben lettek hangadók, számosat közülük ott találunk az ellenforradalom szegedi vezérkarában is, ahol hatalmi aspirációkkal léptek fel. A nagytőkés és nagybirtokos osztályok azonban a tőkés restaurációt közvetlen hatalmi pozíciókból kívánták biztosítani, ezért a konszolidáció során ezek az elemek mindinkább visszaszorultak. A Bethlen-kormány kárpótolta őket gazdasági és közigazgatási pozíciókkal, annál is inkább, mert utóbbi helyeken szükségük volt megbízható ellenforradalmárookra, mégsem találta meg mindegyikük a helyét, vagy nem elégedett meg a kapott pozícióval, így mint a szélsőjobboldali, fajvédő ellenzéki politika hívei elégedetlenkedtek a Bethlen-kormány lavírozó politikájával, a diktatúra parlamentáris formáival; többségükben a totális

²⁸ Iratok az ellenforradalom történetéhez. (Szerk. *Karsai Elek*.) Bpest. 1956. II. köt. 305. l.

²⁹ *Radisics Elemér*: Értelmi proletariátus. Magyar Szemle, 1927. I. köt. 297. l.

³⁰ O. L. Kozma iratok 1. cs. 2 sz. Adatgyűjtemény 1920—1924.

³¹ *Dr. Rudai Rezső*: A politika, ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében. Bpest. 1936. 15. l.

fasizmus hívei voltak. A kizsákmányolt tömegek antikapitalizmusára apelláltak, „bankellenes” politikát, tőzsszabályokat stb. követeltek. „Ez a tőke-ellenesség azonban nem a tőkés rendszer valamiféle »demokratikus megreformálásának« célkitűzését jelentette, csupán eszköz és ürügy volt a zsidó nagytőkések kezében lévő gazdasági pozíciók megkaparintására.”³² De nem csupán a „zsidó” tőke ellen léptek fel, kifogásolták a nagybirtokos arisztokrácia politikai hegemoniáját is. „A főnemesség már nem alkalmas a vezetésre — szögezte le a szarvasi tanítóképző igazgatója a szélsőjobboldali lap hasábjain —, mert idegen származású és lepaktált a zsidókkal, a munkásosztály nem vezethet, mert hazafiatlan, csak a középosztály lehet a nemzet vezetője” — állította.³³ Ez természetesen nem zárta ki, hogy ne működjenek szorosan együtt ezekkel az uralkodó osztályokkal. Figyelemreméltó vonásuk, hogy középbirtokosi származásuk, vagy kapcsolataik kövekeztében főleg az agrárius vonalat képviselték. Egy angol író a magyar társadalomról írott könyvében ezt afféle romantikus vonásnak minősítette: ezek a magyar urak — írta — szívükben mind földbirtokosnak érzik magukat, s még akkor is kiszolgálják a földbirtok érdekeit, mikor az már nem az övéké.³⁴ E „romantikus” vonások gyökereit azonban a birtokos osztállyal való szoros kapcsolatokban kereshetjük.

Ha ilyen vonatkozásban vizsgáljuk néhány „középosztály”-beli közéleti személy életútját ezekben az években, világossá válik a kapcsolat. Néhány példa erre: vitéz Borbély Maczky Emil, aki a háború alatt huszárszázados volt, 1920-ban a kisgazdapárt képviselője, 1922-ban Borsod megye főispánja, 1923-tól a Fajvédő Párt tagja, 1928-ban a MOVE ügyvezető elnöke, majd a harmincas években a nyilas mozgalom egyik főalakja, 157 holdas bótai birtokán is gazdálkodott, 1931-re ezt 200 holdra növelte. Felsőkubini Meskó Zoltánnak, aki a húszas évek elején kilépett az Egységes Pártból, majd a frankhamisítás kirobbanása után visszalépett, s az agrár demagógiával szereplő Pesti Újságnak volt a szerkesztője (a harmincas években pedig már a nyilasmozgalom egyik főalakja), 516 holdas birtoka volt! Vitéz Magasházy László, a kormányzó szárnysegédje, 258 holdat birtokolt, Mokcsay Zoltán egységes párti képviselő, főispán, az EME és a Turán Szövetség tagja 553 holdon gazdálkodott és sorolhatnánk tovább a neveket.³⁵ Figyelemreméltó még a birtokcsökkenési folyamat, amely ugyancsak kiegészíti a képet. A szegényedés már az első világháború előtt megkezdődött a középbirtokosi kategóriákban, ezt fokozta a trianoni békeszerződés következtében elveszett birtokállomány. Hedry Lőrinc (de genere Aba) például volt főszolgabíró, majd főispán, egységes párti képviselő 1911-ben még 930 holddal rendelkezett, 1925-ben már csak 273 holddal szerepelt a Gazda Címtárban, s számos példa bizonyítja még ezt a folyamatot,³⁶ ami politikai állásfoglalásukban, szélsőséges fasiszta törekvésekben tükröződött vissza.

Nemcsak birtokosi kapcsolatokat találunk azonban a huszas években a „középosztály”-nál, a gyors ipari fejlődés — különösen a könnyűipar és az elektromosipar területén —, a finánctóke terjeszkedése is kihatott erre a

³² Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz. 357. l.

³³ Kiss Sándor szarvasi tanítóképzős igazgató sajtópöre. A Cél. XIV. évf. 58. l.

³⁴ C. A. Macartney: Magyarország. Bpest. é. n. 89. l.

³⁵ Társadalmi Almanach, Bpest. 1930.

³⁶ Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) Bpest. 1911, 1925 és 1931. (A 100 kat. hold és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek.)

rétegre. Mindinkább ott találjuk őket a különböző vállalatok, bankok igazgatóságaiiban, mindez párosult politikai szereplésükkel. Tipikus példaként megemlítjük ábránfalvi Ugron Gábor dr. egységes párti képviselőt, aki az Egyesült Izzó, a Fémkereskedelmi rt., a Csepeli építőanyagok gyára, a Földhitel Bank, a Goldberger Sámuel, a Győri Textil stb. vállalatok igazgatósági tagjaként a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetségének is társelnöke és politikai szereplése közismert volt.³⁷ Kormánypártiak és ellenzékiek egyaránt vetélkedtek abban, ki tud több és fontosabb pozíciót elfoglalni. A szélsőjobboldali Fajvédő Párt vezéralakja, vitéz jákfai Gömbös Gyula sem elégedett meg politikai szerepléssel, emellett még a Hangya, a Stádium Sajtóvállalat és más vállalatok igazgatósági tagja is volt.³⁸

Ezekben az években az államapparátus növekvő létszáma ellenére mind nehezebbé vált a közigazgatásban való elhelyezkedés, állandó Damokles kard volt a létszámcsoökkentés, előtérbe került a tisztviselőkérdés. A szanálási törvény értelmében 1924 végéig kb. háromezer köztisztviselőt bocsátottak el.³⁹ A redukció természetesen elsősorban a kistisztviselőket, díjnokokat érintette, de megrendítette a köztisztviselői biztonság gondolatát mindenkiben. A parlamentben az ellenzéki képviselők élesen bírálták a kormány takarékosági politikáját, a szélsőjobboldal sürgette a köztisztviselőkérdés rendezését; mondja ki a kormány, hogyan fogja megvalósítani a Népszövetség által sürgetett leépítést. A baloldali képviselők bírálták a magasrangú tisztviselők nagy számát és a csökkentésnek az alsó kategóriákban való végrehajtását. Kiss Menyhért képviselő kifogásolta, hogy 29 főispán van az országban, pedig tudott dolog, hogy ezek nem tesznek egyebet, mint reprezentálják a kormányt, a választásoknál a közigazgatást a kormánypárt politikai szempontjainak megfelelően irányítják. „Ha 12 órakor felkeressük őket hivatalaikban, még nincsenek ott, félegykor pedig már nincsenek ott — miért kell mégis ezeket az állásokat meghagyni...” firtatta.⁴⁰ A szociáldemokrata Kéthly Anna tiltakozott a kistisztviselőket érintő rendelkezések ellen, és elmondotta, hogy a Kereskedelmi Minisztériumban például az ötszázas létszámból 115 a magasrangú tisztviselő, mégsem azokat építik le!⁴¹ A pénzügyminiszter kénytelen volt beismerni, hogy a népszövetségi főmegbízott is szóvá tette, miért sokkal nagyobb a magasabb beosztású tisztviselők száma, mint volt a háború előtt.⁴² A létszámcsoökkentés állandó kérdéssé vált, s politikai ütőkártya volt. A Takarékosági Bizottság évekig foglalkozott vele és a sajtó állandóan pertraktálta ennek részleteit.

Ennek következtében új területek felé kellett orientálódnia a köztisztviselőknak, a „középosztály”-nak, az állami szolgálat mellett a hivatásos politikusi, ipari, kereskedelmi és értelmiségi pályák felé.⁴³ A nyugdíjazott bírók és a jogi végzettségű köztisztviselők egy része ügyvédi irodát nyitott ezekben az években, de már itt is erős volt a konkurrencia. A magántisztviselőknél is felesleg mutatkozott, különösen a pénzügyintézeteknél folyt nagy leépítés, nehe-

³⁷ Társadalmi Almanach, Bpest. 1930. Pénzügyi Compass 1930.

³⁸ Uo.

³⁹ Magyar Statisztikai Évkönyv. XXXV. köt. Bpest. 1927. 249. l.

⁴⁰ Nemzetgyűlési Napló XXIX. köt. 373. ülés.

⁴¹ Nemzetgyűlési Napló XXIII. köt. 1924. ápr. 14.

⁴² O. L. MT. jk. 1924. aug. 22.

⁴³ Lackó Miklós: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréiről Magyarországon az 1930-as években. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz. 451. l.

zedett tehát az elhelyezkedési lehetőség, élesedett a konkurenciaharc. Az 1929—33-as nagy gazdasági válság azután még jobban kiélezte a problémát, erősödött az „örségváltás” követelése.

*

Ha a Kornis Gyula által a „középosztály” közös ismérvének feltüntetett „közepes jövedelem” fogalmát elemezzük, ismét bizonyos labilitással találkozunk. A legtipikusabb rétegnél, a köztisztviselőknél is nagy különbséget találunk az egyes fizetési osztályokba soroltaknál. A legáttekinthetőbb ez az állami rendszerű fizetési osztályokba tartozó tisztviselőknél.⁴⁴ A rangbeosztás az 1927/28. évi költségvetés alapján körülbelül három kategóriát mutat: a felsőbe sorolhatjuk a III—V. fizetési osztályokat (az I—III. fizetési osztály egyértelműen az uralkodó osztályokhoz tartozókat foglalta magába: miniszterelnököt, minisztereket, államtitkárokat stb.), a középsőbe tartoztak a VI—VIII. fizetési osztályba soroltak és alsó kategóriának foghatjuk fel a IX—XI. fizetési osztályokat. Ezen a rangsoroláson belül is érvényesült a hierarchikus felépítés számszerűsége: az alsó kategóriákban sokkal többen voltak, mint a felsőkben. Az első három fizetési osztályba mindössze 32 fő tartozott, a IV—VII. fizetési osztályokba rangsorolt tisztviselők száma már 9026 volt.⁴⁵

A felső kategóriákban a származáson túl döntő szempont volt a társadalmi rangnak megfelelő reprezentálás, a vagyoni helyzet, előléptetésnél ezt is mérlegelték, erről tanúskodnak a személyi okmányok. (Amikor például 1926 novemberében sztranyavai Sztranyavszky Sándor Nógrád megyei főispánt államtitkárrá léptették elő, érdemeinek felsorolása mellett első helyen szerepelt a megállapítás: független vagyoni helyzete is biztosíték arra, hogy erre a magas posztra megfelel. Mint főispán havi 8 870 000 korona fizetést kapott, 68 000 korona családi pótlékot és 1 200 000 korona főispáni pótlékot, ezenfelül 1 841 000 korona volt az útiátalánya. Amikor avanszált, a havi fizetése 14 millió koronára, családi pótléka 170 000 koronára emelkedett, ezen felül negyedévenként 5 655 000 korona lakáspénzt kapott.⁴⁶ — 1927-től 12 500 korona 1 pengőt ért, ez a fizetés tehát kb. 1300 pengőnek felelt meg.)

A IV—VII. fizetési osztályba tartozók havi fizetése 800 pengőtől 300 pengőig váltakozott, az úgynevezett számlétrán való előrejutás mértékében. Az V. és VI. fizetési osztályba tartozhatott a miniszteri tanácsos éppúgy, mint a középiskolai tanár, ha jó volt a minősítése. A középiskolai tanár besorolása azonban ingadozhatott le egészen a IX. fizetési osztályig, tehát a 148 pengős fizetésig. Nem volt ezért mindegy, hogy ki milyen rangsorolást kap, s ezt nemcsak a szakértelem, de a mindenkori felettes politikai nézeteihez való alkalmazkodás és protekció is meghatározta. A 300-tól 800 pengőig terjedő havi fizetés biztosította azt az életszínvonalat, amelyet ez a társadalmi állás megkívánt, különösen ha még hozzászámítjuk a különböző pótlékokat és rendkívüli illetményeket, amelyek jelentős összeget tettek ki.⁴⁷

⁴⁴ Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. Bpest, 1927.

⁴⁵ Iratok az ellenforradalom történetéhez. Bpest, 1959. III. köt. 164. l.

⁴⁶ O. L. Belügym. K. 148. 1927. 802. cs.

⁴⁷ Szabolcs Ottó: A magyarországi ellenforradalmi rendszer bázisának kérdéséhez. 1920—1926. Kand. disszertáció. MTA. könyvtára.

A fizetések tehát ezekben a kategóriákban biztosították az egyéb — származási, világnézeti, politikai — feltételeken kívül az apparátus megbízhatóságát, a rendszerhez való hűséget, ez pedig az ellenforradalmi rendszer fennmaradásának egyik fontos tényezője volt. A bürokrácia kitenyészése minden kapitalista államban törvényszerű, különösen ott, ahol hiányoznak a demokratikus vívmányok, hiszen a „burzsoáziának éppen a munkások (és részben a parasztok) forradalmi mozgalma ellen szüksége van a bürokratikus, elsősorban katonai, azután bírósági stb. gépezetre” — állapította meg Lenin az oroszországi tapasztalatok alapján, de az ellenforradalmi Magyarországon is jelentkezett ennek a tételnek igazsága.⁴⁸ A „független” bíróság, a rendőri és csendőri szervek segítségével verték le a fasiszta rendszer ellen irányuló forradalmi mozgalmakat. A törvényszéki bíró, aki a III. fizetési osztályba tartozik és 864 pengős alapfizetést kapott,⁴⁹ feltétlenül anyagilag is érdekelt volt a rendszer fennmaradásában, ezenfelül még eszmei indítékai is voltak, „hazafias” kötelességének érezte, hogy szigorú ítéletet hozzon azok ellen, akik a fennálló rendet, az úri osztályok kiváltságait veszélyeztetni merik. Az anyagi és szellemi kötöttségek eme szoros kapcsolatával számolt a kormány is, ezért voltak ezekben az években az állami költségvetés személyi kiadásai mindig 50%-on felül.⁵⁰

Az alsó kategóriáknál rosszabb volt a helyzet, a gazdasági élet minden megrázkódtatása erősen érintette őket, nehezen heverték ki a háborús veszteségeket, majd az inflációt, s az ezt követő „szanálási válságot”. Sokan hadikölcsönbe fektették vagyonukat, és ezt elvesztették, az infláció idején tőzsdei manipulációkba kezdtek — többnyire tehetségtelenül —, s vesztek, mindez hozzájárult anyagi helyzetük romlásához. A gazdasági stabilizáció javított ugyan helyzetükön, de még ekkor is nehezen tudtak sokan lépést tartani a társasági élet követelményeivel. A kormány rendkívüli segélyekkel, kedvezményekkel próbálta kiegyenlíteni az aránytalanságokat, ennek ellenére a korabeli szociológusok szerint 1927-ben a köztisztviselői fizetés vásárlóértéke a békebeli illetménynek csak 50%-át tette ki!⁵¹ Ha ez a szám talán túlzott is, az tény, hogy nehezen tudták fenntartani társadalmi színvonalukat. A VIII. fizetési osztálytól egészen a XI. fizetési osztályig a besorolt tisztviselők számára nehezen biztosította az „úri középosztály”-hoz tartozás külsőségeit a havi 260—124 pengős fizetés. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a társadalmi konvenció megengedhetetlennek tartotta a feleség számára a pénzkeresetet, hogy gyermekeinek — különösen, ha fiú volt — legalább az érettségiig való iskoláztatást kellett biztosítani, hogy életmódjához legalább háromszobás lakásra és háztartási alkalmazottra volt szüksége. Mindezt ezekben az alsó kategóriákban nehéz volt előteremteni.

A statisztikai felmérések 1927-ben egy négytagú munkáscsalád létminimumának heti 47,30 pengőt jelöltek meg, de ebben csak szoba-konyhás lakás bére szerepelt!⁵² A 150—200 pengő fizetésű kishivatalnok, különösen, ha többtagú családot tartott el, ehhez a proletárszinthez közeledett, a polgári életforma fenntartása kedvéért még mélyebbre süllyedt az élelmezési és kultu-

⁴⁸ *Lenin*: A terményadóról. V. I. Lenin vál. művei. II. köt. Bpest. 1949. 839. l.

⁴⁹ Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. Bpest. 1927.

⁵⁰ *Weis István*: i. m. 223. l.

⁵¹ *Áfra Nagy János*: A magyar középosztály életszínvonalának hanyatlása. Magyarország évkönyve 1927. 50. l.

⁵² *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális gazdasági viszonyai Budapesten. Bpest. 1930. 392. l.

rális igénye. Ez magyarázza, hogy miért jelenik meg ezekben az években olyan kevés könyv és miért üresek a színházak, hiszen a munkások és parasztok helyzete és igénye nem állt olyan szinten, hogy közönséget biztosítson, s mint látjuk, a „középosztály” alsó, de legszélesebb rétege sem volt abban a helyzetben.

A köztisztviselői pálya mégis vonzó volt, társadalmi rangot, rövidebb munkaidőt, fizetett szabadságot, a számlátrán előrehaladást, nyugdíjat, egyszerűen biztonságot adott. A kormánynak tehát gondot okozott, hogyan terelje az e pálya felé vonzó ifjúságot más területekre. Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, hogy az apparátus túlméretezettsége, az ifjúság kilátástalansága ellen érvet találjon, így bírálta: a fixfizetésű állások felé húzódás korántsem idealizmus kifejezése, hanem a munka nehezebb elemeitől való irtózás, a kényelmesebb, könnyebb megélhetést kereső tohonyaság megnyilatkozása.⁵³ Az állításban volt igazság, de ilyen megnyilatkozásokkal nem lehetett a kérdés megoldani. Az állami állás védeltsége, biztonsága továbbra is vonzó maradt. Ennek azonban ára volt, ez a biztonság csak akkor volt lehetséges, ha magatartásával nem veszélyeztette, ha külsejével és állásfoglalásával is kifejezte, hogy nem holmi rongyos proletár, hanem „úr”, tisztviselő, tehát a „középosztály” tagja. Innen származik az a „keménygalléros” magatartás, ami erre a rétegre annyira jellemző volt, ha gyűlölte is feljebbvalóját, vagy nehézkesebb érezte helyzetét, arról meg volt győződve, hogy a rendszer őt szolgálja, hiszen megóvjá minden „rendetlenségtől”, megőrzi középosztálybeli rangját.

A közepes jövedelem, látjuk, nagyon sok árnyalatot foglalt magába, s még egyes kategóriákon belül is nagy szintkülönbségeket mutat. A szintkülönbségek azonban a szabadfoglalkozási ágaknál még nagyobbak voltak. A „középosztály” fogalmába tartozott például a mérnök is, de ez lehetett alkalmazott, önálló, vagy éppen vállalkozó. Egy műhelymérnök fizetése 1928-ban átlagban 243 pengő volt, az irodai mérnöké 231 pengő, de ha önálló tervező, tanácsadó vagy éppen ipari-kereskedelmi vállalkozó, már lényegesen nagyobb volt a jövedelme.⁵⁴ Az alkalmazásban álló mérnök tisztviselői fizetést kapott, az ipari-kereskedelmi vállalkozó már nyereségre tett szert vállalkozásában, a tervező, tanácsadó munkáért pedig magas honorárium járt. Tehát ezen az egy kategórián belül is igen eltérő jövedelmekkel találkozunk, s alkalmazottakat és munkaadókat találunk. Az 1928-as összeírásnál havi 80 pengőben állapították meg az adózási minimumot a mérnökök számára. Budapesten az adóalapul szolgáló kereset 5880-pengő volt, ami azt jelentette, hogy 230 pengőtől egészen 72 ezer pengőig ingadozott az alap!⁵⁵ Mégis a mérnök a „középosztály” kategóriához tartozott akkor is, ha vagyonokat keresett és akkor is, ha nyomorgott!

*

A „középosztály” összetételét és anyagi helyzetét vizsgálva arra a következtetésre jutunk tehát, hogy egyáltalában nem lehet egy társadalmi osztály fogalmába összevonni ezt a heterogén réteget. Maga Kornis Gyula is beismerte, hogy nincs más összetartó ereje, mint a „konzervatív világnézet egyneműsége”.⁵⁶

⁵³ Klebelsberg Kuno: Küzdelmek könyve. Bpest. 1928. 258. l.

⁵⁴ Bene Lajos: A mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Statisztikai Közlemények. 71/IV. köt.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Kornis Gyula: Mi a középosztály?

De vajon elegendő ismérvnek fogadhatjuk-e el ezt? Meghatározhatta-e a „középosztály”-hoz tartozást csupán az eszmei magatartás? hiszen az emberek osztályukon keresztül kapcsolódnak a társadalomhoz és a társadalmi élet különböző területei közül mindig a gazdaságiak az elsődlegesek. Az osztály-érdek az emberek életében tehát meghatározó erejű, bár ez igen ellentmondásosan jelentkezik és sokféle komponens alakítja. Az egyes ember magatartását is sokféle objektív és szubjektív tényező befolyásolja, ezért nem választhatjuk mereven ketté a szellemi és anyagi behatásokat. Ha tudományos igénnyel közeledünk a kérdés megoldásához, meg kell keresnünk az eszmei indítékok mögött az anyagiakat; miért vált az ellenforradalmi rendszer bázisává, részesévé a miniszteri tanácsos csak úgy, mint a vármegyei úrnok?

Ha az előbb kialakított kategoriákat vesszük alapul, azt látjuk, hogy a „középosztály” felső rétege (magasrangú katonatisztek, az állami hivatalnokok I—III. fizetési osztályba tartozó elemei, az 500—1000 holdas birtokosok, a középburzsóázia gazdagabbjai, az egyes értelmiségi munkaterületekről kiváltságosként kezelt, a rendszer ideológiájának kidolgozásában részes intellektuelek) lényegében az uralkodó osztályok egy rétege. A „konzervatív világnézet”, illetve a fasiszta eszmék hordozói ezek az elemek és ez helyzetükből, származásukból, anyagi és politikai érdekeikből világosan következik, „lelkiségük” azonosságának anyagi meghatározói világosan felismerhetők. Ezek az elemek szorosan összefonódtak a birtokos arisztokráciával, atyafisági és érdekalapon is, s ha egyes csoportjainak jelszavaiban jelentkezett is antikapitalista demagógia, a nagytőke uralmának is védelmezői voltak, amikor az ellenforradalmi rendszert, tehát a nagybirtokosok és nagytőkések uralmát védelmezték a haladó erőkkel szemben.

A „középosztály” középső rétegeinél is még lényeges elem volt a közös származás és az uralkodó osztályokhoz fűződő sokféle kapcsolat, A közigazgatási tisztviselők az államapparátustól függtek, az ellenforradalmi rend egyet jelentett biztos egzisztenciájukkal, a szabadfoglalkozású értelmiség is bizonyos mértékig haszonélvezője volt a tőkés rendszernek. Neveltetésük, elit helyzetük is abba az irányba hatott, hogy a Kornis által jelzett közös világnézet náluk is összetartó erő volt.

Hogyan magyarázzuk az alsó kategóriák hasonló állásfoglalását, akiknél, mint láttuk, már szép számmal találhattunk kispolgári elemeket, olyanokat, akiknek helyzetéből nem következett egyértelműen ez az állásfoglalás? A kérdés szorosan kapcsolódik a magyar kispolgárság problematikájához; miért képezte a kispolgárság többsége a húszas években a rendszer bázisát? A fasiszmus egyik erőforrása volt a kispolgárság félelme a proletárforradalomtól, nacionalizmusa, hiszékenysége.⁵⁷ Mindez éppen kispolgári létéből következett! „A nagyburzsóázia és a nagybirtokos osztály politikai képviselői világosabban látják és jobban megértik a dolgok osztálylényegét és a politikai összefüggéseket, mint a kispolgárság vezetői — mondotta Lenin —, nem azért, mert egyénileg okosabbak, hanem mert valóban osztályerőt képviselnek, olyan erőt, amely feltétlenül uralkodik és feltétlenül élvezi az egész világ burzsóáziájának támogatását. A kispolgárság azonban gazdasági lényegénél fogva csupán az osztályerőtlenység kifejezője lehet, ez az oka ingadozásának, tehetetlenségének.”⁵⁸

⁵⁷ Ránki György: i. m. 360. l.

⁵⁸ Lenin: A terményadóról. V. I. Lenin vál. művei. II. köt. 867. l.

A kispolgári lét bizonytalanságából következik, hogy a bukott forradalmak után szembeállva a munkásosztály, a szocializmus eszméivel a tőkés restauráció, a fasizmus támogatója lett, mivel nincs valamiféle harmadik út. Ez a kispolgárság Magyarországon az ország súlyos helyzetéért, a trianoni békeszerződésért, sorsa rosszabbodásáért a haladó erőket tette felelőssé, s felemelkedését az ellenforradalmi rendszer megszilárdulásától várta. Neveltetése és hiszékenysége is ilyen irányba hatott.

Különösen vonatkozik ez arra a rétegre, amelyik az államapparátus alsó szintjén dolgozott. Anyagi helyzete nehéz volt — az infláció, majd a szanálási válság erősen megviselte, s helyzete a stabilizáció éveiben is csak lassan javult —, de az államot mindenekfelett álló erőnek tekintette, osztálytartalmát nem értette, csak szolgálta híven, mint az „istentől rendelt földi hatalom” megváltozhatatlan rendjét, függetlenül attól, hogy király vagy Horthy kormányzó állt az ország élén. Míg a magántisztviselő számára a legtöbbször világosabb volt kizsákmányoltságának tudata, főnökéhez való viszonyában a kiszolgáltatottság érzése, — hiszen az közvetlenül érezte, hogy „ő tartja el, az ő pénzből él”, addig a köztisztviselő számára ez megfoghatatlanabb volt. „Köztisztviselőknél magasabb és alacsonyabbrangúak között van bizonyos baráti, sőt atyafiságos hang, az együvé tartozásnak részleteiben tisztázatlan, de a személyes érintkezésben kellemesen ható tudata. A feljebbvaló, ha a hivatali ranglétrán nem is, de emberi és társadalmi vonatkozásban egyenrangúnak érzi alantását. Ezt az egész bonyolult érzés-, szokás- és érdekszöveget legjobban a tegezés fejezi ki.”⁵⁹

A „Keresztény Magyarország” jelszava is alkalmas volt arra, hogy kifejezze ennek a rétegnek vágyait, felemelkedésének reményét. Ez a jelszó magában foglalta a klerikális befolyást, mely továbbra is erős maradt, az antiszemitizmust, melyet mesterségesen továbbcsiszoltak — bár a dualizmus korában már jelen volt ennek a rétegnek a tudatában — és a szovjetellenességet, a kommunistagyűlöletet. A fővonal azonban a sovinizmus volt, mindenekelőtt ez zárta őket a fasiszta eszmekörbe. A „köztisztviselői kar nem politikál”, hangoztatták, de a trianoni „honfibu”, a „mindent vissza” irredenta jelszó kötelező volt és beidegződött, a különböző ősmagyar vezérekről elnevezett titkos társaságokban ezek a kisemberek is szép számmal aktivizálódtak. Akár a fajvédők nyílt fasiszta eszméit vallották, akár a klebelsbergi „neonacionalizmus” hivatalos platformján állottak, egyaránt a magyar integritás gondolatát hirdették. A magyar szupremácia gondolata mögött nem idealista elképzelések állottak, hanem közvetlen anyagi érdek is. „Nagymagyarország” igazgatásához természetesen még több tisztviselőre lett volna szükség, elvesztett birtokrészek, túloldalon maradt atyafiságok és egyéb materiális indokok táplálták az uralkodó osztályok által magasra szított sovinizmust.

Nehéz természetesen meghúzni a határt: meddig hatottak ezek az eszmék. Még nehezebb ezt megállapítani az értelmiség köreiből, ahol ezeknek az eszméknek továbbfejlesztői mellett szép számmal megtalálhatók voltak a népet felemelni kívánó, bár néha a nacionalizmus zsákutcájába jutott, utat kereső elemek is. Mégis el kell fogadnunk — ha az idealista felfogás mögött meg is keressük az anyagi indítékokat —, hogy volt valamiféle közös eszmei kapocs, volt valamiféle kötőanyag ennek a rétegnek egyébként heterogén ele-

⁵⁹ *Boldizsár Iván*: A magántisztviselők szociális helyzete. Magyar Szemle 1938. jan. (Közl.: A valóság vonzásában. Szerk: Gondos Ernő. Bpest. 1963. 397. l.)

mei között. Helyzetüktől függetlenül is az „úri” osztályhoz tartozónak vallották magukat, s szembenálltak a „tudatlan” tömeggel. Az elit gondolata összekötő kapocs volt, s elmosta az uralkodó osztályok és az őket szolgálók közötti határvonalat.

Az „elit” fogalmánál nagy szerepet játszott a „szellemi műveltség”, amelyet az úri magatartás fontos részének tekintettek. Ez a műveltség időnként igen üres és tartalmatlan volt, s csak formális kelléke volt az „úriemberség”-nek. Az ellenforradalmi rendszer ezt is felhasználta politikai céljai érdekében, iskolapolitikája tudatosan munkálta ki azokat a kereteket, amelyek még élesebbé tették a dolgozó tömegektől elválasztó határvonalat. „Nem kell nyolc évig egymás mellett üljön szegény és gazdag gyerek, mert az nem kiegyenlít, hanem izgat” — vallotta Kornis Gyula.⁶⁰ Már a középiskolánál megkezdődött az elhatárolódás, de még élesebben az egyetemeken, a főiskolákon. Az 1930/31-es tanévben például a magyar főiskolákra és egyetemekre 16 932 hallgató járt magasabb műveltséget szerezni, de ezekből mindössze 256 volt szegényparaszt és 473 munkás származású, ezeknek is jelentős része a hit-tudományi karon végzett, ami összefügg a klerikális befolyással és azzal a ténnyel, hogy ezen a területen volt számukra legkönnyebben elérhető a fel-emelkedés. Az ellenforradalmi rendszer iskolapolitikájának osztályjellegét világosan megmutatták Földes Ferenc leleplező adatai, aki a következő nagy, átfogó kategóriákban mutatta ki a szegényparaszt és munkás hallgatók arányát a lakosság számához arányítva:⁶¹

	A lakosság %-ában	A főiskolákon együttvéve
Szegényparaszt és munkás	56,4	5,4
Birtokososztály és polgárság	43,6	94,6

A műveltség tehát osztályprivilegium volt, s nevelőhatása a rendszer megszilárdítására irányult. Klebelsberg kultuszminiszter nyíltan vallotta, hogy egy „nemzetvezető társadalmi réteg” kiművelése a feladat, ezért biztosítani kell a „középosztály” fiai számára a magasabb műveltség megszerzését. 1927-ben törvénybe iktatták a közszolgálati alkalmazottak gyermekei számára az ösztöndíj juttatását (1927:XIV. tc.), az indokolás szerint azért, mert ez az osztály anyagilag erősen leromlott, tehát elő kell segíteni, hogy fiai bekerülhessenek az egyetemek és főiskolák padjaiba.⁶² Ennek a „szellemi elit”-nek a nevelését azután kiegészítette az egyházi reakció és a különböző bajtársi egyesületek működése. A színes tányérsapkás főiskolások ezrei tettek titkos esküt a fajvédő és irredenta célok megvalósítására, s jártak élen a fasiszta eszmék terjesztésében, a szélsőjobboldali akciókban.⁶³ Kinevelődött az állandó utánpótlás, a megbízható „szellemi elit” az úri középosztály fiaiból.

A hagyományos szellemi-erkölcsi habitus tehát, melyet Kornis Gyula a „középosztály” egyik ismérvének megjelölt, valójában létezett. Hagyományos

⁶⁰ Kornis Gyula: Kultúra és politika. Bpest. 1928.

⁶¹ Dr. Földes Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Bpest. 1941.

⁶² Vö.: Huszti József: Klebelsberg Kuno életműve. Bpest. 1942.

⁶³ PTI Archiv. A XVII. 1/1926. Sajtópercek.

volt közös életstílusuk, melynek gyökerei visszanyúltak még a dualizmus korszakába, s mely dzscentri jellegű volt még akkor is, amikor a dzscentri mint szociális réteg már nem volt jelentős. Hagyományos volt az a szellemi-erkölcsi arculat, melynek feudális jellegét éppen a sajátos magyar fejlődés adta meg, az a tény, hogy a polgári progresszió erőtlen volt, s a munkásosztály forradalma elbukott. Hagyományos volt a nacionalizmus, mely a nemzetiségeket elnyomó úri Magyarország hagyatéka volt, s Trianon után gyűlölködő, reváns-háborút előkészítő sovinizmussá torzult. S hagyományos volt az antiszemitizmus is, amelyet felfokozott a konkurrenciaharc, s amely a „fajvédelem” jelszavával „korszerűsödött”. Mindez párosult az antikommunizmus jelszavával; a forradalomtól való félelem is a fasizmus bázisává, kiszolgálójává, illetve megvalósítójává tette ezt a réteget. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a „középosztály” nem valamiféle egységes társadalmi osztály, akkor állásfoglalásának megítélésénél sem foghatjuk fel egységes egészként. Míg a felső kategóriáinál, melyek lényegében az uralkodó osztályokhoz tartoztak, a dolgozó néppel való szembenállás belső osztályérdekből fakadt, alsó kategóriáinál, kispolgári és értelmiségi elemeinél már másként áll a kérdés. Ezek helyzetéből egyáltalában nem következett a munkásosztállyal és parasztsággal való kibékíthetetlen ellentét, ahogyan 1919 tavaszán ez ki is derült. Tudvalevő, hogy akkor nemzeti érdekei, a forradalom békés lehetősége, a munkásosztály harcának lendülete magával tudta ragadni jelentős részét. Csak a erőviszonyok megváltozása fordította azután szembe a munkásosztállyal, — mely ugyan már 1919 nyarán elkezdődött —, csak a forradalom veresége kapcsolta őket össze a nemzet érdekeit eláruló uralkodó osztályokkal.

Állásfoglalásuknál természetesen figyelembe kell vennünk olyan fontos momentumot is, mint azt az általános politikai légkört, melyben éltek és működtek, s mely ellen lázadni a munkásosztályon kívül csak az értelmiség legkiválóbbjai mertek. A választások idején nyilatkozott meg ez különösen élesen. A nyílt szavazásos rendszerben, de még az ajánláshoz kötött titkos szavazású helyeken is, olyan presszió volt, amely eleve meghatározta állásfoglalásukat. Egyik képviselő a nemzetgyűlésben erről a következőt mondta: „Milyen presszió van? Van hivatali presszió, társadalmi presszió, gazdasági presszió és van terror presszió. (Úgy van! Úgy van! a baloldalon.) A hivatali presszió, kevés kivétellel, gyakoroltatik minden közhivatalnokkal szemben, még ma is. (Ellentmondások jobb felől.) Velem szemben ne lépjenek a tagadás terére, mert én vagy 20—25 választási mozgalom vezetésében vettem részt, ellenzéki oldalról, és kevés a gyóntató, aki olyan felháborító titkokat hallott volna gyóntatószékben, mint aminőket nekem mondtak szerencsétlen üldözött, meggyőződésük megtagadására kényszerített egyének. (Igaz! Úgy van! Taps a baloldalon.) Beszéltem gimnáziumi tanárral — a gimnáziumi tanárt pedig talán tartják az értelmiség és a jellem azon fokán lévőnek, hogy az országra nézve ne legyen veszedelmes az, ha az ő szavazata szabadon érvényesülhet —, aki azt mondta: Uram, mit csináljak? Teljes meggyőződésem szerint ellenzéki ember vagyok, de áthelyezéssel fenyegetnek — természetesen négy szemközt —, ha a meggyőződésem követem. Én azt ajánlottam neki, hogy ne szavazzon. — Ezzel sem elégednek meg — mondta —, követelik tőlem, hogy meggyőződésem ellenére a kormánypárti jelöltre szavazzak.”⁶⁴

⁶⁴ Közli: *Karsai Elek*: A budai Sándor palotában történt. Bpest. 1963. 141. l.

A presszió kivül fontos momentum még a „középosztály” alsó kategóriái állásfoglalásának megértésénél a vezetőszerp illúziója is. Az elithez tartozás gondolata, a középosztály vezetőszerpéről hangoztatott frázisok is hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a rétegek elkülönüljenek a néptől, és az uralkodó osztályok oldalán álljanak. A kormány taktikájához tartozott ennek az illúzióknak megerősítése. Gróf Bethlen István, amikor kormányra került, sietett kijelenteni: „A demokrácia nem jelentheti a nyers tömegek vak uralmát. Az igazi demokrácia biztosítja az intelligens osztályoknak a vezetést . . .”⁶⁵ A kijelentés félrevezető tendenciája világos: Magyarországon ekkor nem volt polgári demokrácia sem, és nem a „középosztály”, az „intelligencia”, hanem a nagybirtokos és nagytőkés osztályoké volt a vezetőszerp. A gazdasági, politikai és társadalmi élet legfelső csúcsain ezek képviselőit láthatjuk, a miniszterek, a társadalmi, kulturális egyesületek vezetői, a nagybankok és nagy részvénytársaságok vezetői zömmel az uralkodó osztályok tagjai voltak.⁶⁶ Bármelyik politikai pártban foglaltak helyet ezek az urak (legitimista vagy szabadkirályválasztó, kormánypárti vagy ellenzéki oldalon álltak), átmeneti ellentétek ellenére alapvető érdekeik révén a gazdasági és politikai hatalom birtoklásában számos érdekszálal fűződtek össze. Jellemző, hogy a rendszer antiszemita demagógiája ellenére — mellyel a belső nehézségek feloldására a közhangulatot kívánták befolyásolni — zavartalanul együtt működtek a jobboldal legintranzigensebb képviselői is a „zsidó” nagytőkével. Tipikus példája ennek a Horthy-család, melynek tagjai a bankok igazgatóságaiban ezekkel a tőkészekkel szoros együttműködésben foglaltak helyet,⁶⁷ vagy maga Bethlen István gróf miniszterelnök, aki a Weiss Manfréd-család érdekeinek volt szószólója, és a földreform alól is mentesíteni igyekezett birtokaikat.⁶⁸ Hatalmas erőt képviselt a gazdasági és politikai életben a nagytőke és a vele összefonódott nagybirtok, s ha kapott is helyet a közéletben a „középosztály”, a vezetőszerp feltétlenül az előbbieké volt, a legfontosabb pozíciókban az ő embereik ültek. Az ország külpolitikáját is a nagytőke és nagybirtok reprezentánsai irányították, így a külügyminiszter, dr. Walko Lajos Weiss Fülöpnek — a fináncsőke egyik vezető alakjának — volt a veje, a helyettese pedig dr. hédervári gróf Khuen Héderváry Sándor 11 ezer holdas birtokos volt!⁶⁹

A „középosztály”-nak vezetőszerpe csak annyiban lehetett, amennyiben következetesen képviselte az uralkodó osztályok érdekeit a különböző posztokon. Mégis e korszak irodalmában és sajtójában nagy súllyal szerepelt e vezetőszerp kihangsúlyozása, nyilvánvalóan politikai célzattal. Egyfelől a „középosztály” megnyerése céljából hangoztatták, másfelől az ellenforradalmi rendszer valóságos osztálytartalmát kívánták ezzel leplezni, s a kispolgári tömegekhez áttételt teremteni a hozzájuk látszólag közelebb eső „középosztály” hemegóniájának látszatával. A Társadalomtudományi Társulat folyóiratában Arisztotelészre hivatkoztak a „középosztály” vezetőszerpének igazolása során, aki — más korban és más osztályok érdekében — a „mérsékelt demokrácia,

⁶⁵ *Bethlen István gróf: Válogatott beszédek.* Bpest. 1933. I. köt. Bemutatóköző beszéde 1921. ápr. 19-én.

⁶⁶ Lásd: *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára.* Bpest. 1927.

⁶⁷ *Magos György: Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy-fasizmus stabilizálásában.* Bpest. 1952. 26. l.

⁶⁸ *Nemzetgyűlési Napló.* 1924. nov. 12. 334. ülés.

⁶⁹ Lásd: *Tiszti Címár* 1927. és *Gazdacímár* 1925. 428. l.

az arany középút” helyességét hirdette. A munkások internacionáléjával és a tőkésnek nemzetközi összefogásával szemben a nemzeti eszmének egyedüli támasza csak ez a középosztály lehet — állította a cikkíró.⁷⁰ A „legnemzetibb” osztály elvezető konzekvenciája az volt, hogy a nemzet döntő többségét kitevő dolgozó tömegek harcával szemben az uralkodó osztályok erre a „középosztály”-ra támaszkodtak, mindenekelőtt annak katonatiszti és bürokrata rétegeire. Így vált azután ez a „középosztály” a legnemzetietlenebb feladatok végrehajtójává, a falusi jegyzőtől kezdve, aki éberén reagált mindenfajta elégedetlenségre, s abban rögtön a „bolsevista mételeyt” kezdte üldözni, a törvényszéki bírónak, aki a terror törvényes formáin keresztül próbálta megsemmisíteni a haladó mozgalmakat.

A „középosztály” negatív vonásain túl azonban meg kell látnunk egyes egyedeinek értékeit is. „Személyi kivételek a csoport- és osztálytípusok alól természetesen vannak és mindig lesznek. De a társadalmi típusok megmaradnak” — mondotta Lenin.⁷¹ A „középosztály” helyzetéből következő tipikus vonásokat vesszük tehát elsősorban szemügyre, amikor a „keresztény magyar úri középosztály” arculatát vizsgáljuk, és ennek alapján meg kell állapítanunk, hogy az ellenforradalmi rendszerben, a bethleni konszolidáció idején igen jelentős szerepük volt és többségükben a rendszer bázisát képezték. Szerepük mélyebb feltárása még előttünk álló feladat.

И. Панди:

К вопросу о венгерском „среднем классе”

Резюме

В деле создания базиса контрреволюционной системы в Венгрии в 20-х годах XX. в значительную роль играли те слои, которые принято называть «средним классом». Разнородные, и занимающие различные положения элементы были привязаны к данной общественной системе чувством принадлежности к одному и тому же классу, и считали себя носителями того же общественного ранга. Идеологи контрреволюции пытались определить критерии принадлежности к «среднему классу», однако их ответы были различны и научно неудовлетворительны. Под критерием подразумевалось окончание средней школы, средний доход, «господская» профессия, и определенный духовный облик. Принятые во внимание — в этом смысле — слои чиновников, интеллигенции, офицеров и средних помещиков, вместе с семьей, насчитывались приблизительно 800 000 человек.

Автор подробно разбирает отдельные категории «среднего класса», разыскивая ответ на вопрос, почему стали они опорами контрреволюционного режима. Прежде всего занимается самым характерным слоем этого класса, слоем государственных служащих, обращая внимание при этом и на ту специально большую роль, которую в процессе развития Венгрии «джентри» играли. Этот общественный слой имел большой общественный авторитет и его отрицательные традиции оказали влияние и на мелкобуржуазные элементы. Этот слой после подавления революции приобрел и новые, фашистские черты.

Автор на основе данных показывает различные их материальные условия, различные их характерные черты, приходя однако к выводу, что вследствие их воспитания, зависимого положения, боязни от безработицы, далее своих идеологических и политических воззрений в большинстве представляли одинаковую позицию. Их противопоставление к рабочему классу имело определяющий характер и вследствие влияния провозглашенного господствующими классами лживого лозунга об их руководящей роли, лишь немногим из них удалось дойти в 20-х годах XX. в. до — выражающих интересы всей нации — прогрессивных позиций.

⁷⁰ Társadalomtudomány, 1927. Folyóiratszemlében s. g. jelzésű kritika 148. l.

⁷¹ *Lenin: A szovjethatalom soronlevő feladatai. V. I. Lenin váł. művei. II. köt. 396. l.*

I. Pándi:

Contributions à la question de la «classe moyenne» hongroise

Résumé

Quant à la création de la base du régime contre-révolutionnaire en Hongrie un important rôle revint au cours des années 20 aux couches appelées par un nom collectif «la classe moyenne». Rattachées au régime par l'idée de l'appartenance à une même classe et au même rang social ces couches se recrutèrent parmi des éléments socialement hétérogènes dont la situation matérielle accusait, elle aussi, maintes divergences. Les idéologues de la contre-révolution s'efforcèrent de définir les critères de l'appartenance à la «classe moyenne» sans pourtant réussir de se placer à cet égard sur une plate-forme commune et en donner une réponse scientifiquement motivée. La diplôme d'école secondaire, des revenus moyens, une profession «distinguée» et enfin un aspect spirituel analogue étaient autant de traits communs qu'ils citèrent pour les caractériser. Compte tenu des couches occupées dans l'administration d'État, de celle des intellectuels, des officiers et des propriétaires moyens, y compris les personnes à charges, leur nombre s'éleva à environ 800.000 têtes.

L'article soumet tour à tour à l'analyse les catégories «de la classe moyenne» cherchant les raisons qui veulent que ces couches deviennent les soutiens du régime contre-révolutionnaire. L'auteur s'occupe en premier lieu des fonctionnaires publics, catégorie la plus caractéristique à cet égard et n'omet pas de tenir compte de cet important rôle que la gentry, ayant revêtu dans les conditions spéciales de la Hongrie les particularités du régime de caste, avait à jouer dans l'appareil d'État. Cette couche n'était pas sans disposer d'une vaste autorité sociale dont les traditions négatives influèrent même sur les éléments petits-bourgeois, couche dont la prise de position accusa après l'échec des révolutions de nouveaux traits d'aspect fasciste. L'auteur de l'article ne manque pas de présenter des documents pour illustrer les conditions matérielles variant selon les différentes couches et démontrer les particularités divergentes qui en découlaient. Cependant leur éducation, leur état de dépendance, la crainte qu'elles éprouvaient à l'égard du chômage, leurs préjugés idéologiques et politiques finirent par les contraindre à adopter une position analogue. Une attitude oppositionnelle qu'elles adoptèrent au regard de la classe ouvrière définit nettement leur rôle, alors que leur nationalisme nourri par le traité de Trianon et l'illusion d'un rôle dirigeant agirent de manière de ne pas parvenir sauf une minorité restreinte, à une prise de position progressive servant les intérêts de la nation.

KÖZLEMÉNYEK

Ladányi Andor:

A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseihez.*

A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának első napjától kezdve intenzív és nagyarányú kulturális tevékenységet fejtett ki. Ennek jelentőségét a „Vörös Újság” már a proletárdiktatúra első napjaiban hangsúlyozta: „A kommunizmus nemcsak gazdasági kérdés, hanem kultúrkérdés is. Nemcsak a gazdasági élet alakul át igazságos, ember-séges új renddé, hanem a kultúra is felszabadul a kapitalizmus rontó nyomása alól, és soha nem álmodott nagyszerű fejlődés ragyogó útjaira indul.”¹ Néhány nap múlva pedig arról írt, hogy: „A régi kultúra helyébe új kultúra lép. De ennek kialakításában fel kell használni minden igazán értékeset abból, amit a múlt kultúrák létrehoztak.”² A Közoktatásügyi Népbiztosság vezetői, a népbiztosság kiadványai, röplapjai több alkalommal rámutattak a kultúra, a kulturális politika rendkívüli fontosságára. „... mi nem egy bar-bár világot akarunk megteremteni, nem a tudatlanságnak, nem az emberi eldurvulásnak a világát akarjuk, hanem ellenkezőleg, a nagy tömegek általános erkölcsi és értelmi színvonalát akarjuk jelentősen felemelni és ezen belül viszont biztosítani akarjuk az igazi szellemi tehetségek, az igazi zseni és lángelme számára az érvényesülés útját” — mondotta Kunfi Zsigmond népbiztos 1919. április 9-i előadásában.³ „A szabad, gondtalan és a túlerőltető folytonos lélekölő munkától megszabadult emberiség — írta az egyik brosúra — szinte vetni fogja magát a tudományokra, amelyek ingyen és hozzáférhető formában állanak majd mindenki rendelkezésére, és megkezdődik az emberiség igazi kultúrájának a korszaka, amikor a tudás végtelen birodalma nemcsak a szerencsés vagyonosok sajátja, hanem közvagyon, az emberiség közös kincse, összekötő kapocs ember és ember között. A kommunizmus a kultúra köztulajdonba vétele.”⁴

A Tanácsköztársaság a kulturális problémák sorában nagy figyelmet fordított a felsőoktatás kérdéseire is. Fogarasi Béla, a Közoktatásügyi Népbiztosság főiskolai csoportjának vezetője az egyetemek ideológiai-politikai jelentőségét és gyökeres átalakításuk fontosságát hangsúlyozta,⁵ kiemelte azt is, hogy: „A kommunista társadalomnak sokkal több tanárra, orvosra és mérnökre és sokkal képzettebb szakemberekre lesz szüksége, mint volt a kapitalista társadalomnak.”⁶ Rámutatott Fogarasi arra is, hogy: „a tudomány fejlesztése a kommunista társadalom számára . . . nem luxus, hanem életfeltétel.”⁷

Nem volt véletlen, hogy az 1919. április 11-én elhunyt Eötvös Lorándot a Forradalmi Kormányzótanács a dolgozó társadalom halottjának tekintette. Temetésén Lukács György helyettes népbiztos ezt mondotta: „Szimbolikus tény, hogy az első halott, akit a győzelmes proletariátus saját halottjának tekint, a legnagyobb magyar tudós. Eötvös élete a tudományos zseni élete volt, aki nem tekintve egyéni érvényesülését, osztály-érdeket, csak a tudománynak élt, csak a tudományért küzdött és dolgozott. A világ proletariátusának zászlóját hajtjuk meg a tudomány előtt.”⁸

* E tanulmány része a szerző készülő kandidátusi értekezésének, amely a középiskolai tanárképzés történetét — szervezeten beépítve a felsőoktatás, a felsőoktatási politika történetébe — tárgyalja 1918-tól napjainkig. A közölt tanulmány az értekezés III. fejezete. Az I. fejezet a magyar felsőoktatás, a középiskolai tanárképzés 1918 előtti helyzetének rajzát tartalmazza, a II. fejezet pedig ennek alakulását az 1918. évi polgári demokratikus forradalom idején.

¹ Vörös Újság, 1919. márc. 23. 4. l.

² Vörös Újság, 1919. március 29. 5. l.

³ Kunfi Zsigmond: Proletárkultúra, proletárművészet. Bpest. 1919. 18. l.

⁴ A régi és az új iskola. Bpest. 1919. 8. l.

⁵ Fogarasi Béla: Kommunista politika — kommunista kultúra. Bpest. 1919. 64—65. l.

⁶ Világ, 1919. ápr. 7. 7. l.

⁷ Fáklya, 1919. ápr. 24. 3. l.

⁸ Világ, 1919. ápr. 12. 5. l. Vö.: Dienes Pál: Tudósmunka a kommunista társadalomban (Eötvös Loránd halála alkalmából). Huszadik Század. 1919. 222—225. l. — És az sem tekinthető véletlennek, hogy az ellenforradalmi korszakban Eötvös Loránd síremlékét csak 1932 október végén (!) leplezték le. Berzeviczy Albert emlékbeszédében azt mondotta, hogy a „tizenhárom nehéz, viszontagságteles év . . . mostohasága hozta magával, hogy a nagy tudós

A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának fő célkitűzései a következők voltak: a) a kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetése; b) az egyetemi oktatás reakciós szellemének megváltoztatása, a progresszív eszmék győzelemre vitele; c) a felsőoktatás elmaradottságának sürgős felszámolása, a létrejövő új társadalom szükségleteinek megfelelően magasszínvonalú szakképzés megvalósítása, a tudományos utánpótlás szervezett nevelése és a tudományos munka tervszerű fejlesztése, az ezekhez szükséges anyagi feltételek maximális biztosítása; d) az egyetemek korhadt szervezetének, adminisztrációjának gyökeres átalakítása, a demokratizmus érvényesítése.⁹

E célkitűzések eredményes megvalósításának fontos tényezője volt a *Közoktatásügyi Népbiztosság*, amelynek összetétele a régi VKM-hez képest alapvetően megváltozott, „megcsontosodott bürokraták helyett a tanítói szakszervezet választott küldöttjei vezették a népoktatás ügyeit, európai hírű tudósok a tudomány és egyetem dolgát”.¹⁰ De nemcsak összetételében különbözött a népbiztosság a VKM-től, hanem munkamódszerében is. Gyors, operatív, bürokráciamentes intézkedések, az egyes szakproblémák megvitatása az érdekelt szakemberekkel — ez jellemezte a népbiztosság főiskolai csoportjának munkáját. Kenézy Gyula debreceni orvosprofesszor a Tanácsköztársaság leverése után erről ezt mondta: „Kár, hogy a kommunisták megbuktak, mert ezekkel fél óra alatt többet lehetett elintézni, mint a régi kormányokkal fél esztendő alatt.”¹¹ Az adatok egész sora bizonyítja, hogy a népbiztosság az ügyeket a professzorok széleskörű bevonásával intézte. (Így pl. Kármán Tódor két értekezleten vitatta meg a professzorokkal a tudományos kutatás megszervezésének kérdéseit, tizenöt orvosprofesszorral tárgyalta meg az orvostan reformját, Beke, Fejér, König és Kürschák professzorokkal beszélte meg a matematikai intézeti könyvtár felállításának kérdését stb.)¹²

Mielőtt azonban áttérnénk a Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának részletes elemzésére, meg kell még vizsgálnunk az egyetemi oktatók és hallgatók magatartásának alakulását.

Egyetemi oktatók és hallgatók a Tanácsköztársaság idején

A Magyar Tanácsköztársaság magasszínvonalú, nagyvonalú kulturális politikája a kulturális építőmunka terveinek pátosza, magávalragadó optimista lendülete mély hatást és nagy vonzórőt gyakorolt a magyar értelmiség jelentős részére (számban is, de különösen szaktudását tekintve jelentős részére). A Magyar Tanácsköztársaság ismeretlethez nyitott az értelmiség képességeinek, alkotóképességének kibontakoztatására.

sírja mindaddig jeltelen maradt.” Budapesti Szemle, 1932. 227. köt. 361. l. — A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikája kétségkívül messzemenően figyelembe vette és felhasználta a korábbi progresszív reformterveket és javaslatokat, a haladó reformtörekvések szerves folytatásának tekinthető — ugyanakkor azonban újat, minőségi változást is jelentett: a *szocialista kulturális forradalom kezdetét*. (E kérdést természetesen nem szabad mereven értelmezni; a korábbi reformtervek egyik-másik javaslata már bizonyos fokig túlmúlt a polgári demokratikus reform keretein, a Tanácsköztársaság kulturális politikájának pedig az oktatásügy feudális maradványainak felszámolásával polgári demokratikus feladatokat is meg kellett oldania.)

⁹ A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájával foglalkozó, ill. azt érintő irodalmat felsorolva a polgári szerzők munkái közül megemlítendő: *Finácz Ernő*: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből (Magyar Paedagogia, 1919. 92—114. l.), a *Császár Elemér* által írt fejezet „A bolsevizmus Magyarországon” c. kötetben (Bpest. 1921. 672—694. l.); a marxista igényű munkák közül: *Fogarasi Béla*: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája (Új Hang, 1939 március, újra közölve Társadalmi Szemle, 1949. 210—213. l.), *Lukács György*: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája (Irodalmi Újság, 1952. márc. 27. 5. l.), *Fogarasi Béla*: Visszaemlékezések a Párt megalakulásának harcaira (Magyar Tudomány, 1959. 11—12. l.), *Fogarasi Béla*: A Tanácsköztársaság tudományos és kulturális politikájáról (Magyar Tudomány, 1959. 179—182. l.), *Vadász Elemér*: Természettudományi reformtörekvések 1919-ben (Magyar Tudomány, 1959. 193—199. l.), *Vincze László*: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája (Bpest, 1951), *L. A.*: A Magyar Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájáról (Felsőoktatási Szemle, 1959. 133—144. l.), *Bellér Béla*: Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején (Felsőoktatási Szemle, 1960. 90—96., 140—148. l.), *Torza István*: A budapesti bölcsészettudományi kar az első magyar tanácsköztársaság idején (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. III. Bpest. 1961. 199—233. l. oroszul), *Köte Sándor*: A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején (Bpest. 1963. 68—72. l.). A forráskiadványok közül megemlítendő: *Köte Sándor*: A Tanácsköztársaság közoktatásügyi rendeletei (Pedagógiai Tudományos Intézet. Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára. 26. sz. Kézirat. 1957), *Petrák Katalin—Milei György*: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek (Bpest. 1959), *Szentmihályi János—Hexendorff Edit—Pálvolgyi Endre*: A budapesti tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény (Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára. 12. sz. Bpest. 1959).

¹⁰ *Fogarasi Béla*: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. Társadalmi Szemle, 1949. 210—211. l. A főiskolai csoport vezetője — mint említettém — Fogarasi Béla filozófus, helyettese Kármán Tódor fizikus az acheni műegyetem professzora) volt.

¹¹ Kenézynek a fehérterror idején ezt is vétségül hitték fel. 8 Órai Újság, 1920. márc. 20. 3. l. (A fontosabb ügyiratok „Átfutási ideje” egyébként egy-két nap volt!)

¹² Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) VKM. 122453/1921. IV. a; Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (a továbbiakban ELTE L.) 352/1919—20. Bk.

A Tanácsköztársaság mellé álló értelmiségiek között voltak olyanok, akik már régóta a progresszív eszmék hívei közé tartoztak, mások fejlődése, radikalizálódása a polgári demokratikus forradalom idején vett nagyobb lendületet. Felismerve a magyar egyetemi és tudományos viszonyok elmaradottságát, súlyos hiányosságait, egyre tudatosabbá vált bennük a reformok, változtatások szükségessége. A polgári demokratikus forradalom időszakában a reformtervek végrehajtására nem került sor. Ezért örömmel fogadták a Tanácsköztársaság kialakítását, mert — mint Fogarasi Béla írta: „1919. március 21-e nevezetes dátumot jelentett Magyarország kulturális történetében. Mindenki, aki hosszú éveken és évtizedeken át harcolt azért, hogy Magyarország a demokratikus népművelés, a szabad szellemű iskola, a progresszív tudomány és irodalom országává váljon, természetesen tartotta, hogy a dolgozók köztársasága fogja megvalósítani a progresszív kultúrfront programatikuss követeléseit.”¹³ A Tanácsköztársaság igyekezett megnyerni azokat a kiváló képességű tudósokat is, akiket a régi rendszer mellőzött: „... mi nem *Berzeviczy Albertet* vagy *Herczeg Ferencet* igyekeztünk megnyerni a kommunista párt számára, de ... az egyetemről és a tudományos hivatalos életből kiszorított kiváló tudományos tehetségeket, mint a később külföldön híressé vált *Antal Friggyet*, *Mannheim Károlyt*, *Kenczler Hugót* és másokat igyekeztünk megnyerni, és sikerült is őket megnyernünk ... Az értelmiség legkvalifikáltabb, legtehetségesebb részére a proletárdiktatúra nagy hatást gyakorolt, olyanokra is, akik nem tudtak teljesen szakítani a polgári ideológiával vagy környezetükkel. De mindenesetre elértük azt, hogy március 21-e után készek voltak az együttműködésre, és ez lehetővé tette azt, hogy a proletárdiktatúra alatt helyzetünk e tekintetben lényegesen kedvezőbb volt, mint más országokban, és ez nagyrészt a Kommunista Párt helyes magatartásának volt köszönhető. Nagy aktivitást fejtett ki az értelmiség legfejlettebb, legjobb, legkiválóbb része irodalmi, művészeti, tudományos vonalon, és büszkéek vagyunk arra, hogy a Tanácsköztársaság értett ahhoz, hogy magához fűzze, méltányolja, előléptesse és elismerje az elnyomott, a mellőzött, a hivatalosan el nem ismert tehetségeket” — írta visszaemlékezéseiben Fogarasi Béla.¹⁴

De a régi professzorok egy része is őszintén közeledett a Tanácsköztársasághoz, szimpatizált kulturális törekvéseivel. Ez az egyetemek területén különösen a budapesti bölcsészkarra, annak korábbi liberális-demokrata „minoritására” vonatkozott. Alexander Bernát, Asbóth Oszkár, Beke Manó, Kövesligethy Radó, Révész Géza és Schmidt József őszintén támogatták a Tanácsköztársaságot, annak felsőoktatási politikáját. Javasataik, aktív részvételük az egyetem átalakításának munkálataiban — progresszív fejlődésüket mutatja. (Ha nem is ennyire aktív formában, de jóindulatú, lojális magatartást tanúsított a bölcsészkaron több más professzor is, így különösen Fejér Lipót, Marczali Henrik és Simonyi Zsigmond.)

Néhány — jórészt egykorú vagy a fehérterror időszakából származó — kijelentéssel szeretném a fentieket bizonyítani.

Így a klasszika-filológus Révai József magántanár ezt írta 1919. október 21-i igazolójelentésében: „... Mindig progresszív gondolkodású ember voltam ... Mint progresszív gondolkodású ember az első pillanatban abba az optikai csalódásba estem, hogy a kommunista államberendezkedés komoly haladást jelentő lépés és olyan keret, melyben majd minden régi jogos és indokolt tanügyi kívánságot, reformtörekvést valóra lehet váltani. Akkoriban mindenki tényleg így gondolkozott, mindenki érezte egy nagy felszabadulás tisztító áramlatát, és a haladás elsórángú lehetőségeit vélte az új berendezkedésben felismerni, annál inkább, mert előzőleg évek hosszú során át senkinek sem sikerült sem paedagógiai reformtervekkel, sem konkrét javaslatokkal az iskola sorsán lendíteni s a vezetőik indolenciáját megmozdítani.”¹⁵

Kövesligethy Radó professzor a népbiztossághoz 1919. április 2-án írt felterjesztésében központi szeizmológiai obszervatórium felállítását javasolta. Megemlítette, hogy ezt már öt évvel ezelőtt felvetette, most azonban:

„Az új korszak mindenkit fokozottabb munkára serkent, a tudománynak s gyakorlatnak még szorosabban kell szövetkeznie, hogy az ember boldogságát a lehető módon előmozdítsa s megkönnyítse. Mi tudományunkat csak úgy vihetjük előbbre, ha a kor színvonalának megfelelő műszerekkel s módszerekkel részt az internationalis

¹³ *Fogarasi Béla*: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. Társadalmi Szemle, 1949. 210. l.

¹⁴ *Fogarasi Béla*: Visszaemlékezések a Párt megalakulásának harcaira. Magyar Tudomány, 1959. 11–12. l.

¹⁵ O. L. VKM. 92290/1923. Az „optikai csalódás” kifejezéssel kapcsolatban természetesen figyelembe kell venni, hogy védekező jellegű igazolónyilatkozatról van szó. — Hasonlóképpen nyilatkozott Éber László magántanár is 1919. október 31-én a bölcsészkar igazolóbizottság előtt. (ELTE L. 1076/1919–20. R. Fegyelmi iratok.) Moesz Gusztáv magántanár pedig ezt mondta az igazolóbizottság előtt: „Mikor a kommunizmus kitört, sokakkal együtt én is azt hittem, hogy a kommunizmus fogja Magyarországot megmenteni.” (O. L. VKM. 76041/1920. IV. a.)

munkában. A régi rendszer szűkkeblűsége, tudományos kutatásoknak szinte szántszerű elhanyagolása ilyen intézet felállításának még lehetőségét sem adta meg.”¹⁶

Vadász Elemér visszaemlékezéseiben leírja, hogy:

„Régóta vártuk az új idők hívó szavát, érthető, hogy teljes hittel, meggyőződéssel csatlakoztunk hozzá.”¹⁷

Az elmondottak persze nem jelentik azt, hogy a magyar értelmiség, az egyetemi oktatók progresszív, a Tanácsköztársaság mellé álló rétegei a Tanácsköztársaság minden intézkedésével egyetértettek volna. Elméleti tájékozatlanságuk miatt nem voltak tisztában a proletárforradalom és a proletárdiktatúra kérdéseivel. E tekintetben különösen a Tanácsköztársaság későbbi időszakában voltak problémák, amelyek összefüggtek a Tanácsköztársaság külső és belső nehézségeivel, az ellenforradalom elleni erőyes fellépéssel (ennek szükségességét az értelmiség haladó része — polgári humanizmusa miatt — általában nem értette meg, a proletárforradalom győzelme azért is rokonszenves volt előtte, mert vér nélkül történt) és a Tanácsköztársaság egyes hibáival. A bölcsészkar haladó professzorok többsége azonban — az értelmiség más rétegeinek (pl. az írók egy részének) ingadozó magatartásától eltérően¹⁸ — lényegében végig kitartott a Tanácsköztársaság mellett.

A magyar értelmiség e haladó részének állásfoglalására az ellenforradalom politikusai is utaltak. Ezzel kapcsolatban nemcsak Huszárra, Schandra, Bernolákra és más kurzus-lovagokra gondolok,¹⁹ hanem az ellenforradalmi korszak legjelentősebb politikusára, Bethlen Istvánra, aki Horthy Miklós kormányzóságának 20. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémia ülésén a következőket mondotta: „Ne álltsuk magunkat. A magyar intelligenciának tekintélyes része vett részt a forradalomban.”²⁰

Az értelmiség e haladó rétegétől élesen meg kell különböztetni az *elvtelen opportunistákat*, akik saját pozíciójuk biztosítása vagy új állás megszerzése érdekében minden lehető alkalommal kimutatni igyekeztek az új rendszer iránti hódolatukat. (E jelenség természetesen nem korlátozódott az egyetemi professzorokra; az értelmiség más rétegeinél is nem kis mértékben tapasztalható volt.)

Így pl. a reakciós-klerikális Kmety Károly jogászprofesszor március 24-i előadásán hangsúlyozta, hogy a „Szentkorona főhatalmát a Tanácsköztársaság Népbiztosok Tanácsa bírja”, ismételtelen felajánlotta szolgálatait a népbiztosság vezetőinek, a kommunizmus meggyőződéses hívének vallva magát.²¹ Tuzson János professzor állása megmentése érdekében járt Kunfinál, három alkalommal is Kármánnál, „önvédelemből” régi szocialistának vallotta magát és ugyancsak „önvédelemből” vörös jelvényvel járkált.²² Jellemző, hogy e kaméleonok közül kerültek ki a fehérterror leghangosabb szószólói (köztük Tuzson is).

Korvin Ottó börtönaplójában rámutatott arra, hogy „akkoriban még a tényleges ellenforradalmárok is a proletárdiktatúra híveinek vallották magukat.”²³

Az egyetemi hallgatók progresszív tömegei hatalmas lelkesedéssel fogadták a Tanácsköztársaság létrejöttét. A már korábban előkészített 1919. március 22-i, a régi képviselőházban tartott nagygyűlésen a hallgatók oly nagy tömegben jelentek meg, hogy nagyrésztük nem fért be, a kint rekedtek a Múzeum-kertben parallel gyűlést tartottak. A diákok elhatározták, hogy másnap tüntető felvonulást rendeznek a forradalom mellett.²⁴ A március 23-i tüntetésen több ezer egyetemi hallgató, középiskolai tanuló és ifjúmunkás vonult fel a Közoktatásügyi Népbiztosság elé, és átnyújtották Kunfinak a szocialista diákok szervezeteinek többek között Tóth Lajos helyettes államtitkár és „a diákság szociális kéréseit eddig elnyomó” főiskolai tanárok elmozdítására, jelentős szociális intézkedésekre, a teológiai fakultásnak az egyetemen való megszüntetésére, az összes diákegyesületek felosz-

¹⁶ O. L. VKM. 77947/1919. VI. I.

¹⁷ Vadász Elemér: Természetudományi reformtörekvések 1919-ben. Magyar Tudomány, 1959. 198. l.

¹⁸ Az értelmiség kérdéseire általánosságban lásd Pándi Ilona: 1919 és a magyar értelmiség c. cikkét. Valóság, 1959. 2. sz. 13–28. l.

¹⁹ Lásd pl. Huszár Károly: A proletárdiktatúra Magyarországon. Bpest. 1920. 90. l.

²⁰ Budapesti Szemle, 1940. 257. köt. 8. l.

²¹ O. L. VKM. 65255/1920. IV. a.; Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. München, 1923. 475. l. A március 24-i előadásra vonatkozólag egy akkori joghallgató Kmety Károly magyar közjogi tankönyvében külön lapon az előadás vázlatát helyezte el. (A könyv Bihar Ottó professzor birtokában van.) — Kmety egyébként augusztus elején ismét színt váltott, Szász Károly memoárja szerint Balatonaligán „Kmety Károly barátunk olyan hatalmas nemzeti-színű szalaggal övezte át vállán keresztül kebelét s járt fel-alá az állomáson, sora és üdvözölve az érkező vonatokat, hogy az ismeretlen utasok hivatalos díszben levő anyakönyvvezetőnek nézték.” (Szász Károly: Emlékezés a vörös uralomra. Bpest. 1922. 99. l.)

²² ELTE L. 1901/1919—20. R. Fegyelmi iratok; 352/1919—20. Bk.; 849/1919—20. Bk.

²³ Korvin Ottó börtönaplója. Forum 1948. 923. l.

²⁴ Világ, 1919. márc. 23. 8. l.

latására vonatkozó követeléseit.²⁵ A szocialista diákok szervezetének direktóriuma a következő napokban lefoglalta az összes főiskolai egyesületeket és diákmenzákat.²⁶

A szocialista diákok szervezete egyébként a proletárdiktatúra létrejöttének napján beszűntette a tagfelvételt. Később ezt ugyan feloldották, de az új tagoknak sem szavazati, sem választhatósági joguk nem volt.²⁷ Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy a Tanácsköztársaság idején (sőt részben már azt megelőzőleg február—márciusban) a kispolgári tömegek valóságban előzönlöttek a szocialista szervezeteket. Ha ennek következtében e szervezetek felhigulása komoly veszélyt is jelentett, az ellenkező jellegű hiba, a szektás elzárkózás sem helyeselhető.

A szocialista diákok szervezete csak április végéig állt fenn. Április 26-án a Közoktatásügyi Népbiztosság — az „ismételt indokolt panaszok” miatt — e szervezetet feloszlatta (már előzőleg, április 9-én a szervezet tevékenységét kulturális és tanulmányi ügyekre korlátozták, gazdasági érdekképviseleti funkcióit megszüntették), és létrehozták az egyes szakszervezetek ifjúsági szakosztályait. (Így pl. a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének tanítójelölt-szakosztályát is, amelynek titkára Mina Nesztor volt).²⁸ E megoldás nem volt a legszerencsésebb. Jóllehet kétségtelen, hogy a szocialista diákok szervezetének az egyetemeken, karokon működő, megfelelő centrális irányítást nélkülöző bizalmi-testületi összehangolatlan, egyéni akciókkal főleg a diákszociális ügyek terén sok zavart okoztak, ami az egyetemeken a szükséges fegyelmet és a népbiztosság egyesítésére törekvő diákszociális tevékenységét kedvezőtlenül érintette, az új szervezeti forma az egyetemi diákság önállóságát, forradalmi aktivitását és lendületét korlátozta, bizonyos mérvű formalizmust is előidézett. Valószínű azonban, hogy e szervezeti formát csak átmeneti jellegűnek tekintették. Az 1919. június 20—22-én tartott országos ifjúságkongresszuson felvetették a fizikai és szellemi ifjúságmozgások közelebbhozásának szükségességét, perspektívában teljes szervezeti egyesítését.²⁹

A szocialista diákok szervezete, ill. később a szakszervezetek ifjúságmozgás csoportjai az égetően fontos diákszociális problémák mellett nagy figyelmet fordítottak a *hallgatók világnézeti-politikai nevelésére*, sok fontos kérdéstről rendeztek előadást. („Miert legyen az orvos szocialista?”, „A termelőszövetkezetek”, „A szociáldemokrácia csődje”, „A proletariátus diktatúrája”, „Jaurès”, „A kommunizmus”, „A Kommunista Kiáltvány”, „A kommunista program”, „Az orvosi etika”, „A prostitúció társadalmi okai”, „A következtetés szerepe a természettudományokban”, „Az ipari megbetegedések társadalmi okai és védekezés” stb.)³⁰ A népbiztosság a politikai nevelőmunka elősegítésére május elején 50 diák részére szociális kiképző tanfolyamot (előadóképző tanfolyamot) rendezett.³¹ Kezdeti törekvések voltak a kollégiumi nevelőmunka megindítására is, így pl. a margitszigeti kasszinóban még februárban berendezett bölesészotthont „a szocialista szellemi ifjúságmozgás propaganda és szervezés mintakollégiumává” fejlesztették.³²

A debreceni egyetemen Thury Levente vezetésével 1919. március 22-én megalakult az „Egyetemi Hallgatók Szocialista Szakszervezete”. Fennállásának alig egy hónapja alatt elsősorban a diákság anyagi érdekeinek előmozdítására törekedett, de foglalkozott tanulmányi reformkérdésekkel is, és a Vörös Hadseregbe való belépés érdekében fejtett ki agitációs munkát. A szakszervezetnek mintegy 25 aktív tagja volt.³³

A diákság progresszív erőinek forradalmi felkészedése nyilvánult meg a *Vörös Hadseregbe való belépésben is*. A szocialista diákok szervezetének bizalmi-testülete a Vörös Hadseregbe való belépésre hívta fel tagjait.³⁴ A Galilei Kör — amely a Tanácsköztársaság idején is működött — ugyancsak felhívást bocsátott ki a Vörös Hadseregbe való belépés érdekében: „Utolsó csepp vérünkkel is megvédjük a proletárforradalmat. Eddig eszméssel harcoltunk, most szuronyokkal fogunk küzdeni!”³⁵

²⁵ Világ, 1919. márc. 25. 8. l.; Déli Hírlap, 1919. márc. 25. 10. l.

²⁶ Világ, 1919. márc. 25. 8. l.; Az Újság, 1919. márc. 23. 6—7. l.; O. L. VKM. 69359/1919.

²⁷ O. L. VKM. 81916/1919. IV.

²⁸ Világ, 1919. ápr. 9. l.; Fáklya, 1919. ápr. 27. 4. l.; Vörös Újság, 1919. ápr. 27. 6. l.; O. L. VKM. 95720/1919.

VI. 3/b.

²⁹ Ifjú Proletár, 1919. jún., 29. 3. l.

³⁰ Az egyes sajtóközlemények és „A budapesti tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején” c. adatgyűjtemény alapján.

³¹ Fáklya, 1919. máj. 1. 5. l.

³² O. L. VKM. 151096/1920. IV. a. — A kollégium működéséről nincsenek konkrét adataink.

³³ O. L. VKM. 27563/1920. B. XVI.; Kossuth Lajos Tudományegyetem Irattára (a továbbiakban KLTE It.) E. T. 1919. dec. 17-i ülés jvk.; vö.: Tanácsköztársaság Hajdu-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény. Debrecen. 1959. 252—257. l.

³⁴ Vörös Újság, 1919. ápr. 23. 7—8. l.

³⁵ Fáklya, 1919. ápr. 22. 6. l. — Polányi Károly 1929-ben írt cikkében megemlítette a Galilei Kör egyik gyűlését, amelyen valamennyi diák jelentkezett a frontra. A galileisták fejlődése ekkor már annyira előrehaladt szerinte, hogy a Körnek „nem volt már egyetlenegy tagja sem, aki nem állott volna szívvel-lélekkel a diktatúra rendelkezésére”. (Polányi Károly: „A Galilei Kör mérlege”. Korunk, 1929. 418. l.)

Gyűléseket tartottak a margitszigeti bölcsészotthonban, az egyetem központi épületében és a bölcsészkaron.³⁶

A Vörös Hadseregben ténylegesen harcoló egyetemisták számára vonatkozólag konkrét adatokkal nem rendelkezünk. A Vörös Hadseregbe belépő egyetemisták ugyanis — a középiskolai tanulókkal ellentétben — zömmel a világháborúban részt vett hallgatók közül kerültek ki, és a források általában nem tüntették fel, hogy ezek egyetemi hallgatók is voltak. Abból a tényből azonban, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság és a Hadügyi Népbiztosság, valamint a sajtó (elsősorban A Vörös Katona) sokat foglalkozott a katonadiákok tanulmányi kedvezményeinek problémáival, arra lehet következtetni, hogy számuk általában nem lehetett jelentéktelen. (Köztük azonban a bölcsészhallgatók száma viszonylag alacsony volt.)³⁷

A diákok fejlődése, politikai magatartása karonként változó képet mutatott. A bölcsészhallgatók progresszív fejlődése némileg elmaradt pl. az orvoshallgatóké mögött, a bölcsészek jelentős része továbbra is politikailag meglehetősen passzív volt. Ezt tükrözi részben a későbbi fegyelmi ügyek száma is.³⁸

Az egyetemi hallgatók reakciós, ill. reakciós befolyás alatt álló rétegei a Tanácsköztársaság idején teljesen háttérbe szorultak, zömük teljes passzivitásba vonult. Néhányan (főleg a szentimrések) azonban részt vettek az ellenforradalmi mozgalmakban, különösen a június 24-i budapesti ellenforradalomban.³⁹

Intézkedések a kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetésére

A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának egyik alapvető célkitűzése volt a kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetése, az egyetem kapujának megnyitása a dolgozó nép előtt. A Tanácsköztársaság alkotmányának 10. §-a kimondta, hogy: „A Tanácsköztársaság megszünteti a burzsoázia műveltségi kiváltságát és megnyitja a dolgozók előtt a műveltség tényleges megszerzésének lehetőségét.”⁴⁰ Az 1919. június 12—13-i pártkongresszuson elfogadott pártprogram is kiemelte: „Az összes főiskolákat meg kell nyitni a proletárság oda való rétegei számára, a munkásigazgatás helyes keresztvitelére teljesen képzített munkásegyletetet kell fölláttítani.”⁴¹

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikusai világosan látták azt, hogy e célkitűzés megvalósítása érdekében kettős feladatot kell megoldani. Egyrészt biztosítani kell azt, hogy a dolgozó nép gyermekei lényegesen nagyobb számban juthassanak az egyetemekre, másrészt pedig gondoskodni kell a felnőtt munkások és parasztok egyetemi képzéséről. Minthogy az előbbi feladat megvalósítása csak hosszú évek munkájával volt elérhető, az utóbbi feladat megoldása különös jelentőséggel bírt.

Ezért a Forradalmi Kormányzótanács egy héttel a proletárdiktatúra kikiáltása után, 1919. március 28-án rendeletet hozott munkásegyletek és a középfokú oktatás keretében előkészítő tanfolyamok létesítéséről.⁴² E rendelet kiadását, a munkásegyletek felállítását Kun Béla kezdeményezte, aki Szovjet-Oroszországban látta az eredményesen működő és jelentős szerepet betöltő munkás- és parasztegyetemeket. Kun Béla a kormányzótanács ülésén kijelentette, hogy „élete legboldogabb pillanata lesz, ha jelen lehet a budapesti munkásegyletem megnyitásánál”.⁴³

A munkásegyletem nem valamiféle „szabadegyletem” vagy „népfőiskola”, feladata nem egyszerű ismeretterjesztés, hanem — mint Fogarasi Béla kifejtette —: „először is a munkásság általános kulturális nivójának, általános kulturális látókörének és tudományos képzettségének megadása, másodsor pedig előkészítése a munkásság kiváló elemeinek vezető állásokra”.⁴⁴

³⁶ A központi épületben tartott gyűlésen Gönyei (Steif) Antal, a bölcsészkarai gyűlésen Balda Béla bölcsészhallgató tartott lelkes hangú beszédet. Mindketten kimentek a frontra is, Gönyei Antal a 16. felvidéki vörös ezred századparancsnoka, majd zászlóaljparancsnoka volt, Balda Béla is részt vett a felsőmagyarországi offenzívában és jún. 1-én súlyosan megszebesült. (Vö.: O. L. VKM. 64474/1924., O. L. VKM. 6403/1928.; továbbá dr. Gönyei Antal és Balda Béla szóbeli visszaemlékezéseit.)

³⁷ O. L. VKM. 99598/1919. VI. 1. — A diákságnak a Tanácsköztársasáért vívott harcára, valamint általában az egyetemi ifjúsági mozgalomra vonatkozólag ld.: *Tömörny Márta*: Új vizeken járok. Bpest. 1961. 168—177. l.; *Svéd László*: Utat tör az ifjú sereg. Bpest. 1962. 162—163., 202—204. l.

³⁸ A bölcsészhallgatók „szürke” magatartása egyébként 1919 előtt és után is megmutatkozott.

³⁹ *Lábay Gyula*: Az ellenforradalom története. Bpest. 1919. I. m. 54, 66. l.; *Igali Béla*: Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója 1919—1921. Bpest. 1942. 16. 22. l.

⁴⁰ A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Bpest. 1959. 5. l.

⁴¹ Uo. 197. l.

⁴² Uo. 93. l.

⁴³ Vörös Újság, 1919. máj. 4. 3. l.

⁴⁴ *Fogarasi Béla*: Kommunista politika — kommunista kultúra. 67. l.

Ez utóbbi feladat érthetővé teszi azt a rendelkezést, hogy a munkásegyletem hallgatója a proletárszervezetek ajánlása alapján csak olyan forradalmi szellemű, kommunista világnézetű munkás lehetett, aki 1918. október 31. előtt már tagja volt valamelyik osztályharcos munkás szervezetnek.⁴⁵ (A nyilvános előadásokon azonban minden munkás részt vehetett.)

A Marx—Engels Munkásegyletem 1919. május 3-án nyílt meg a jogi kar épületében, akkor, amikor a Vörös Hadsereg élet-halálharcot vívott a fronton. A munkásegyletemnek két fakultása volt: a társadalomtudományi fakultás (ezen belül volt egy külön közigazgatási tanfolyam is) és a természettudományi fakultás, összesen közel 200 hallgatóval. (Ebből 120 a társadalomtudományi, 75 a természettudományi fakultáson tanult.) A hallgatók között legtöbbször a vasasok voltak. A hallgatók a délutáni előadások tartására munkaidőkezdésménynt kaptak. A nyilvános előadásokon állandóan 4—500-an voltak.⁴⁶ Az előadások mellett gondoskodtak jegyzetekről is. A természettudományi fakultáson az oktatás az előadásokon kívül laboratóriumokban folyt több csoportban, és tanulmányi kirándulásokat is szerveztek. A főcél az volt, mondotta Dienes Pál, a fakultás vezetője, hogy „a résztvevők a tudomány alapvető tényeinek konkrét előállítására, megfigyelésére alapján megtanuljanak precízen látni és tudományosan gondolkodni”.⁴⁷

A munkásegyletem a rendkívüli nehézségek ellenére (az előadók és hallgatók egy része a fronton volt) eredményes munkát végzett. Fogarasi Béla értékelése szerint: „A Munkásegyletem egyelőre oly intézmény, amely kísérleti formában valósult meg, hogy mód nyíljon annak bebizonyítására, hogy valósággal érett-e a munkásság e tudományos magasabbfokú képzésre. Az eredmények, lehet mondani, a várakozást nemcsak igazolták, de felülmúlták is; oly lelkesedéssel, oly szorgalommal, oly áldozatkészséggel tanulnak és járnak az elvtársak az egyetemre, amiről annak, aki egyetemre vagy tanítóképzőbe járt, fogalma egyáltalán nem lehet. Egészen örömteljes kép nyilatkozik meg itt, amely alkalmas arra, hogy a kishitűséget és az ingadozást a proletariátussal szemben, amely egyes, jóhiszemű és jó érzésű intellektuelekben is feltörekszik, megszüntesse.”⁴⁸ Vadász Elemér visszaemlékezéseiben elmondotta, hogy: „Hallgatóságunk mindvégig nagy érdeklődéssel, szorgalommal és kitartással vett részt a tanulmányokban.”⁴⁹

A munkásegyletem első félévét kísérleti jellegűnek tekintették. A további tervek szerint ösztől munkás-továbbképző tanfolyamokat (előkészítő kurzusokat) szerveztek volna, és ennek elvégzése után lehetett volna csak a munkásegyletemre menni. A munkásegyletemet két-három éves egyetemmé kívánták kiépíteni, több új fakultás létesítésével.⁵⁰ Tervbevétték a pedagógusképzés bevezetését is a munkásegyletemen. Dienes Pál szerint: „Van különösen egy pálya, melynek gyors meghódítása elegethettlen . . . Ez a nevelő-oktató pálya . . . a munkásoknak hatalmas részt kell követelniük ebből az alapvető fontosságú szociális munkából.”⁵¹

A Tanácsköztársaság megdöntése után a konzervatív-reakciós professzorok, mint a kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliumának védelmezői, diühödt kirohánásokkal intéztek a munkásegyletem ellen. Mint Császár Elemér írta: „A népbiztonság . . . a tudomány csarnokának kapuját sarkaikból kivetve, kész volt azt megnyitni minden kiváló tehetségű proletár előtt.”⁵²

Császár a munkásegyletemnek még a nevét is „abszurdum”-nak tartotta.⁵³ Dole-schall Alfréd jogi kari dékán is arról „panaszkodott” később, hogy: „. . . aki közülünk a nyári hónapokban abba az épületbe, mint még nem is oly régen saját hajlékába lépett, az a tülekedő és fanatizált tömeg láttára, a hétköznapi és még inkább ünnepi, úgyszólván reggeltől-estig megtelt tantermek, kiváltságosan az előszeregettel választott és akár-hányszor minden bejelentés nélkül megröghant kupolaterem desolált . . . állapotának konstatálása közben sokkalta inkább egy . . . harci kedvű, lüzmás népgyűlésnek színhelyén, semmint az Alma Mater . . . falai közt érezte magát.”⁵⁴

⁴⁵ Vörös Újság, 1919. máj. 1. 6. l. E rendelkezés helyességét Vincze László véleményével szemben kell hangsúlyoznom, aki azt helytelenítette, mert „a munkásokat nem helyes büntetni azért, mert nem kezdtek előbb művelődni”. (Vincze László: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája. Bpest. 1951. 57. l.)

⁴⁶ Ld. Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztonság működéséről. (A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 201—202. l.); Vörös Újság, 1919. ápr. 26. 8. l., máj. 23. 5. l., júl. 10. 5. l.

⁴⁷ Fáklya, 1919. máj. 3. 5. l. Valószínűleg ebben is a szovjet-orosz munkásegyletemek kitűnő gyakorlatát követték. — Utóbbira vonatkozólag ld. Vadász Elemér: Az orosz munkás- és parasztagyemekek c. érdekes cikkét, amelyet 1921-ben írt az Aurora részére, de nem jelentették meg. (A kézirat Vadász Elemér professzor birtokában van.)

⁴⁸ Fogarasi Béla: Kommunista politika — kommunista kultúra. 67. l.

⁴⁹ Vadász Elemér: Természettudományi reformtervek 1919-ben. Magyar Tudomány, 1959. 197. l.

⁵⁰ Vörös Újság, 1919. ápr. 26. 8. l.; Fogarasi Béla megnyitó beszéde a Marx—Engels Munkásegyletem társadalomtudományi tanfolyamán. (Marx—Engels Munkásegyletem kiadványai. Társadalomtudományi és közigazgatási fakultás. I—II. Bpest. 1919. 11—12. l.)

⁵¹ Fáklya, 1919. máj. 3. 5. l.

⁵² Gratz Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Bpest. 1921. 685. l.

⁵³ Uo. 689. l.

⁵⁴ Idézi: Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története 1667—1935. Bpest. 1936. 650. l.

A másik feladatot, a munkás-paraszt származású hallgatók arányának számottevő növelését — mint említettem — csak több éves munkával, a munkásosztály és a dolgozó parasztság anyagi-kulturális színvonalának lényeges emelkedésével, a középiskolát végzett munkás-paraszt származású tanulók számának gyarapodásával lehetett volna megvalósítani. Az egyetemi felvételek *demokratizálása*, a korábbi korlátozások (gimnáziumi érettségi mint feltétel) megszüntetése azonban elősegítette e folyamat meggyorsítását.

Az egyetemi felvételek demokratizálása a haladó erők régi követelése volt.⁵⁵ A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának irányítói látva e kérdés jelentőségét (azt hogy a gimnáziummal szemben más középiskolai típusokba több munkás vagy szegényebb kispolgári és alkalmazotti származású tanuló jár), figyelembevéve azt a lehetőséget is, hogy a kiváló tehetségű munkásfiatalokat minden középiskolai végzettség nélkül is fel lehessen venni az egyetemre, hangsúlyozva, hogy „a főiskolákra léphetés előzetes feltételeit oly esetekben, amidőn a szabályszerű előképzettség hiányzik, a főiskolára lépés viszont az illetőnek kiválósága folytán indokolt, — célszerűbben és az új társadalmi rendnek is megfelelően óhajtván megállapítani”, a reáliskolai, felsőkereskedelmi iskolai és felső ipariskolai bizonyítvánnyal, ill. polgári iskolai és elemi iskolai tanítói oklevéllel rendelkezők, valamint a minden középiskolai előképzettség nélküli kiváló szakmunkások kiegészítő felvételi vizsgájára vonatkozóan június 12-én javaslatételre szólították fel az egyes karokat.⁵⁶

Az orvoskari bizottság a felvételek demokratizálása ellen — a színvonal csökkenésének és az egyetem előzönlésének veszélyére hivatkozva — tiltakozott.⁵⁷ A bölcsészkarai bizottság álláspontja viszont rendkívül pozitív volt. A bizottság június 18-i ülésén Kövesligethy Radó előadói jelentése alapján azt a határozatot fogadta el, hogy az egyetem a szakszerű előképzettség nélküli jelentkezőket minden felvételi vizsga nélkül rendes hallgatókúlfelveszi, a középiskolai tanítóképző főiskola pedig a jelölt készülségéről a jelentkezés alkalmával tájékoztodik s utasítani fogja bizonyos szükséges kiegészítő tanulmányok folytatására, amelyek ellátásáról a főiskola gondoskodik. Beke Manó örömmel üdvözölte a leiratot, mint „a szabadság és az igazi pedagógiai elvek megvalósítását”. Ugyanakkor Varjas Sándorral együtt hangsúlyozta az erélyes és szigorú tanulmányi ellenőrzés fontosságát.⁵⁸ A népbizottság a bölcsészkarai bizottság álláspontját tette magáévá. A népbizottságnak a proletárdiktatúra utolsó napján kiadott rendelkezése kimondta, hogy a jövőben bármely középiskolát végzett növendék felvehető a középiskolai tanítóképző főiskolára. A főiskola vezetősége kiegészítő tanulmányokat és vizsgákat is előírhat a hiányosságok pótlására. Ha kiváló szakmunkás középiskolai végzettség nélkül kéri felvételét, a főiskola szóbeli kollokvium útján győződik meg arról, vajon a jelölt képzettsége elégséges-e ahhoz, hogy szaktárgyaiban kellő haladást tanúsíthasson, és felvehető-e a főiskolára. Szükség esetén kiegészítő tanulmányok folytatására utasítható. Amennyiben kitünik, hogy a jelentkező képzettsége nem felel meg a középiskolát végzett tanulók színvonalának, a felvételt meg kell tagadni.⁵⁹

A Tanácsköztársaság igyekezett biztosítani a dolgozók gyermekeinek tanulásához szükséges anyagi feltételeket is, a népbizottság rendkívül *nagyarányú diákszociális tevékenységet folytatott*. A még március 20-án elhatározott, a szegénysorsú hallgatók részére nyújtandó 300 korona havi segély kifizetéséről rendszeresen gondoskodtak.⁶⁰ Megszüntek a magas tandíjak. Felállítottak ill. üzembehelyeztek öt nagy diákmenzát több ezer diák

⁵⁵ Már Eötvös 1870. évi egyetemi törvényjavaslatában az egyetemek szűk kapuinak megnyitására törekedett: „Az egyetemi előadások hallgatása mindenkinek szabadságában álljon.” (Az Országos Közéletrendelőkötet Tanácsadó Tanácsgyűlés Közlönye, 1870. 295–301. l.) A Társadalomtudományi Társaság 1905-ben a középiskola reformjáról rendezett vitát. Bezn Kármán Mór hangoztatta, hogy az egyetemre való felvétel szempontjából „privilegiumokat nem szabad adni az iskoláknak”. Az elnöklő Pikler Gyula közbeszólt: „Minden iskolából lehessen menni az egyetemre, polgári iskolából és kereskedelmi akadémiából is, ha ott nem is tanítanak latint?” Kármán és kérdésre azt felelte, hogy: „Igen! Az egyetemet is újjá kell szervezni. Na. Németországban pl. az egyetem gondoskodik azoknak tanításáról, kik nem tanultak latint”. (A középiskola reformja. Vita a középiskolai kérdéssel. Rendezte a Társadalomtudományi Társaság. Bpest. 1905. 265. l.) A Huszadik Század egyik cikke is megállapította, hogy az érettségi „az osztályállam leghatalmasabb fegyvere” a kultúra monopolizálása terén és javasolta, hogy „azoknak, a kik nem végeztek középiskolát vagy csak részlegesen végeztek: az egyetemen lehessen felvételi vizsgát tenniük”. (Képes Ernő: Az egyetem bajai és reformja. Huszadik Század, 1906. XIII. köt. 449–450. l.) Felmerült e kérdés az 1907. évi pécsi szabadtanítási kongresszuson is, ahol Beke Manó a tanítók egyetemi továbbtanulásának lehetővé tételét javasolta. (A szabad tanítás Pécsen 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Bpest. 1908. 104–105. l.) A polgári demokratikus forradalom idején az egyetemi felvételek demokratizálására irányuló törekvések tovább erősödtek.

⁵⁶ O. L. VKM. 151807/1919. VI. l.

⁵⁷ Uo., 153678/1919. VI. l.

⁵⁸ Uo 15 4008/1919. VI. l.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ A Pénzügyi Népbizottság erre a célra 35 millió koronát biztosított. (O. L. VKM. 72545/1919., 85295/1919., 150106/1919.) — A 300 koronából a menzán étkezők 90 koronát fizettek teljes ellátásért, a diákokthozban lakók pedig 60 koronát a lakásért.

számára (a Vigadó éttermét, a Katholikus Kör és a Saskör helyiségeit elrekvirálva), a különböző diákokthozokban 1500 hallgatót helyeztek el. Tervbevétték négy korszerű diákokthoz építést (hármát a Műegyetem környékén, egyet az Üllői úton a klinikáknál), egy-egy diákokthozban 500—500 diák lakott volna 2—4 ágyas szobákban. Minden diákokthozban közös társalgót, olvasó-, tanuló- és zenetermet, valamint éttermet és vívótermet terveztek. A diákokthozok építésére 20 millió koronát irányoztak elő.

A népbiztosság figyelme szinte mindenre kiterjedt: a Népruházati Bizottságtól nagymennyiségű ruházati cikk kiutalását igényelte, a Népjóléti Népbiztosságtól a főiskolai és üzemiifjómunkások részére 6000 ingyen fürdő- és uszodajegyet kért, biztosítani kívánta az egyetemi hallgatók nyaraltatását is. (Az utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a népbiztosság a Gyermeknyaraltatási Központtal megállapodott abban, hogy nagyszámú tanárszakos hallgatót visznek el nyári üdülésre; egy részük mint pedagógiai felügyelő fizetést is kapott volna, a többiek teljes ellátást.⁶¹)

A szabadabbá vált tanulási lehetőségek és a háborúból visszatért hallgatók tömegeinek továbbtanulása következtében *nagymértékben növekedett az egyetemek hallgatólétszáma*. (A budapesti bölcsészkaron az 1917/18. I. félévben 1136, a II. félévben 1255 hallgató volt, ez a szám az 1918/19. I. félévben 1759-re, a Tanácsköztársaság idején pedig 2547-re emelkedett.)⁶² A hallgatók összetételének változására vonatkozólag megbízható adatokkal nem rendelkezünk, a munkás- és paraszti fiatalok számának ugrásszerű emelkedéséről természetesen nem beszélhetünk, csak némi növekedéséről.⁶³

Az oktatás új szellemének biztosítására irányuló törekvések

A kulturális forradalom megkezdésének alapvető feltétele volt az egyetemi oktatás új szellemének biztosítása. A vázolt körülményekre tekintettel érthető, hogy ezt a budapesti bölcsészkaron csak *nagyarányú személyi változtatásokkal* lehetett megvalósítani.⁶⁴

Ezért a népbiztosság öt nappal a proletárdiktatúra kivívása után mindazon professzorokat, „akiknek működése a forradalom érdekeit, vagy a tudomány komolyságát veszélyeztetné”, további intézkedésig *az oktatástól eltiltotta*. A budapesti bölcsészkaron 25 professzornak (a tantestület felének) a felfüggesztésére került sor.⁶⁵ Ez az intézkedés egészében helyes és szükséges volt: az eltiltott tanárok többsége ugyanis nemcsak konzervatív, reakciós beállítottságú volt, hanem tudományos szempontból is inaktív.⁶⁶ Az eltiltott tanárok névsora a következő napokban részben módosult.⁶⁷ A népbiztosság úgy rendelkezett, hogy az eltiltott tanárok számára, „ha ezt saját tudományos munkásságuk érdekében igénylik, az általuk eddig vezetett intézetekben (szemináriumokban) levő berendezések, könyvek stb. rendelkezésre bocsátandók.⁶⁸

Július végén a népbiztosság rendezte az eltiltott tanárok ügyét; 12-t rendelkezési állományba helyezett, 5 professzor előadói jogát visszaadta, míg 7 professzor más munkakörbe való beosztásáról gondoskodott.⁶⁹

⁶¹ A diákszociális intézkedésekre és tervekre vonatkozólag: Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről. (A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 214. l.); O. L. VKM. 57901/1919., 151790/1919. VI. 3/b., 154612/1919. VI. 3/b., 159375/1919. VI. 3/b.; PTI. Arch. A. II. 7/5.; Vörös Újság, 1919. máj. 11. 4. l., jun. 26. 7. l.; Fáklya, 1919. máj. 11. 4. l.

⁶² *Szentpétery Imre*: A Bölcsészettudományi Kar története 1635—1935. Bpest. 1935. 689. l.

⁶³ Így pl. a gazdasági munkás, cseléd származásuk száma a budapesti bölcsészkaron az 1915/16 évi 3-ról 1919-ben 19-re emelkedett. (A m. kir. kormány 1919—1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1926. 196. l.)

⁶⁴ Ezt már a polgári demokratikus forradalom időszakában a haladó erők egyre határozottabban követelték. (Ld. Világ, 1918. nov. 29. 5. l., dec. 8. 7. l., dec. 12. 6. l., 1919. jan. 23. 1. l.; Új Korszak, 1919. márc. 7. 2. l.; O. L. VKM. 231119/1918., 37703/1919.; ELTE L. Az egyetemi ügyek kormánybiztosának iratai 8/1919. stb. Vö.: Új Lap, 1919. jan. 26. 3. l.)

⁶⁵ O. L. VKM. 68390/1919. IV.; ELTE L. Az egyetemi politikai megbízott iratai 87/1919.; Világ, 1919. ápr., 2. 6. l.

⁶⁶ Az eltiltott tanárok között voltak: Angyal Dávid, Áldásy Antal, Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Bleyer Jakab, Bugarszky István, Czirbusz Géza, Demeczky Mihály, Fröhlich Izidor, Haraszti Gyula, Klupathy Jenő, Mágócsy-Dietz Sándor, Négyessy László, Papp Károly, Pauler Ákos, Petz Gedeon, Siegescu József, Szegedy Rezső, Szinney József, Yolland Artur stb. Az intézkedésnek voltak vitatható pontjai; így pl. Németh Gyula felfüggesztését semmi sem indokolta. Ezzel szemben alig érthető a már akkor is reakciós, nacionalista beállítottságú (és összetérhetetlen) Méhelgy Lajos meghagyása. (Ennek oka talán az lehetett, hogy Méhelgy tudományos működése a „leiró” jellegű zoológia akkori magyarországi uralma mellett némileg progresszívnek tűnt fel.)

⁶⁷ Az eltiltott tanárok közé került Fináczy Ernő, Hekler Antal és Tuzson János, míg a Mauritz Bélára vonatkozó rendelkezést a népbiztosság hatályon kívül helyezte, Beöthy és Fröhlich pedig engedélyt kaptak arra, hogy mint „létszámfeletti” előadhassanak. (O. L. VKM. 73506/1919. IV., 77224/1919. IV.; ELTE L. Az egyetemi politikai megbízott iratai 122/1919.)

⁶⁸ ELTE L. 1349/1918—19. Bk.

⁶⁹ O. L. VKM. 172234/1919. VI. l.; ELTE L. 2018/1918—19. Bk. Az rendelkezési állományba helyezették névsorának összeállítására — egy-két kivételtől eltekintve — általában helyes volt. Az is helyes lehet, hogy a Tanácsköztársaság gondoskodni kívánt az egyetemi oktatásra ne n alkalmas, de más területen hasznos tevékenységet kifejthető

A jogi karon 8, az orvoskaron 3 professzor eltávolítására került sor. „A Tudományegyetemet átadták a tudománynak” — ezekkel a szavakkal üdvözölte a „Vörös Újság” a reakciós tanárok eltávolítását.⁷⁰ Az eltávolított tanárokat előbb megbízott előadókkal helyettesítette a népbiztosság,⁷¹ majd később ezek jelentős részét kinevezte. A *budapesti bölcsészkarra nyert kinevezést* Babits Mihály (a modern magyar irodalom és világirodalom tanszékére), Bolgár Elek (a történelmi materializmus kutatóintézetéhez), Czebe Gyula (görög nyelv és irodalom tanszékére), Fülepp Lajos (olasz nyelv és irodalom tanszékére), Harkányi Béla (csillagászati tanszékére), Hevesi György (fizikai-kémiai tanszékére), Király György (rég Magyar irodalmi tanszékére), Mauthner Nándor (szerves kémiai tanszékére), Meller Simon (művészettörténeti tanszékére), Szekfű Gyula (történeti segédtudományok tanszékére), Vadász Elemér (öslényntani tanszékére) és Varjas Sándor (logika és ismeretelméleti tanszékére).⁷²

A budapesti bölcsészkarral kapcsolatos *középkiskolai tanítóképző főiskolára kapott kinevezést* Balassa József (nyelvész, a főiskola igazgatója), Benedek Marcell (francia nyelv és irodalom tanszékére), Gorka Sándor (állattan), Hauser Arnold (irodalomelmélet), Mannheim Károly (filozófia), Nagy Dénes (szociológia), Pólya György (matematika), Szirtes Zsigmond (földrajz), Szücs József (növénytan), Tomiő Iván (fizika), Turóczy-Trostler József (német nyelv és irodalom) és Vitális István (ásvány- és földtan).⁷³ Mind a bölcsészkarra, mind a főiskolára további kinevezések voltak tervbe véve; így a bölcsészkarra Alexics György (román nyelv és irodalom), Révai József (latin nyelv és irodalom), Szabó Zoltán (növénytan) stb. kinevezése állt küszöbön, Kármán Tódort a kari bizottság hívta meg Eötvös Loránd tanszékére, Lukács György pedig Fogarasi Béla kinevezését is meg akarta valósítani (a filozófiai tanszékére). A középkiskolai tanítóképző főiskolára július végén ugyancsak több tanár kinevezése volt folyamatban: Bálint Elemér (geometria), Beke Ödön (magyar nyelv és irodalom), Honti Rezső (francia és román összehasonlító nyelvészet), Selényi Pál (fizika) — a kémiai tanszékére két jelölt is volt (Balló Rezső és D. Götz Irén).⁷⁴

A kinevezett professzorok — mint látjuk — zömmel nem marxisták, de haladó-szellemű, korábban inellőzött tudósok voltak. Az új professzorok túlnyomó többsége kiváló felkészültségű, jelentős tudós volt, többen közülük később világhírnévre tettek szert. A sok kiváló tudós közül is kiemelendő Czebe Gyula, Hevesi György, Király György, Mannheim Károly, Turóczy-Trostler József és Vadász Elemér. Ha hozzájuk számítjuk a tervezett és küszöbön álló kinevezések közül Balló Rezsőt, Fogarasi Bélát, Kármán Tódort, Selényi Pált és a „rég” professzorok közül Asbóth Oszkárt, Beke Manót, Fejér Lipót, Goldzieher Ignácot, Révész Gézát, Riedl Frigyest, Simonyi Zsigmondot és Schmidt Józsefet — akkor a Tanácsköztársaság intézkedései következtében *nemcsak felsőoktatásunk elmaradottságát hozhattuk volna be, hanem — túlzás nélkül állíthatjuk — a budapesti bölcsészkar a magyar kultúra egyik büszkesége lett volna.*⁷⁵ Ugyanekkor módosították a középkiskolai tanárvizsgáló bizottság összetételét is.⁷⁶

munkaképes professzorok elhelyezéséről. (Pl. Yolland a közgazdasági főiskola gyakorlati nyelvtudományi intézetébe, Heinlein a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába, Szinnyei és Négyassy a Magyar Nemzeti Múzeumba, Tuzsona létesítendő új fűvészkerbe, Angyal pedig az Országos Levéltár mellett alakítandó levéltári kutató intézetbe került volna.) Az öt professzor (köztük Hekler, Petz G., Papp és Pauler) visszahelyezése azonban nagyon vitatható intézkedés volt. (Még akkor is, ha előadói körüket a népbiztosság erősen korlátozta.)

⁷⁰ Vörös Újság, 1919. ápr. 3. 8. l.

⁷¹ O. L. VKM. 77224/1919. IV.

⁷² Tanácsköztársaság, 1919. máj. 17. 4. l., júl. 1. 2. l.

⁷³ Fáklya, 1919. máj. 11. 4. l.

⁷⁴ O. L. VKM. 92192/1919., 159513/1919. VI. l.; ELTE L. 208/1946 — 47. Bk.

⁷⁵ Ezt figyelembevéve még inkább nevétségnek tűnnek fel az ellenforradalmi „értékelések” aljas és hazug megállapításai. Huszár szerint „tizedrangú négyüldési agitátorokat, pártdemagógokat neveztek ki az egyetemekre”. (*Huszár Károly*: i. m. 88. l.) Molnár Jenő szerint az egyetemi katedrákat „válogatott agitátorok... szállták meg.” (*Molnár Jenő*: A 133 napos rúruralom. Bpest, 1919. 75. l.) Szabó László szerint 20 — 25 éves ifjak jutottak katedrához, „akiknek még alkalmuk sem volt rá, hogy tudományos munkát végezzenek”. (*Szabó László*: A bolszevismus Magyarországon. Bpest, 1919. 75 — 76. l.) — De nem sokkal különbözött e szennyirattól a két ismert „tudományos” feldolgozás értékelése sem. Fináczy szerint „az új tanerők, néhány valóban tudós férfú kivételével, az egyetemi tanár kaliberét nem közelítették meg”. (*Fináczy Ernő*: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. Magyar Paedagogia, 1919. 109. l.) Császár is hangoztatta, hogy „egypár képzett szakemberen kívül nagyrészt tehetségtelen műkedvelőket” neveztek ki az egyetemekre. (*Gratz Gusztáv*: i. m. 684. l.) — A kinevezések között ténylegesen alig 1 — 2 problematikus eset volt. Így pl. Fülepp Lajos tudományos érdekfűggsének fő iránya már akkor is elsősorban a művészettörténet és a művészetesztétika volt (és nem az Mallanisztika). Világnézeti-politikai szempontból nagyon is problematikus volt Szekfű Gyula kinevezése. Ennek oka feltehetőleg összefűgött „A száműzött Rákóczi” miatt Szekfű ellen intézett támadásokkal, amelyek a haladó erők előtt bizonyos mértékig rokonszenves színben tüntették fel őt. Valószínűleg közrejátzóttak ebben a függetlenségi harcokra, a nemzeti kérdésre vonatkozó radikális-szociáldemokrata nézetek is, amelyek sajátos módon több helyen érintkeztek Szekfű Habsburgbarát felfogásával. Szekfű egyébként nem foglalta el katedráját, a Tanácsköztársaság idején Bécsben tartózkodott.

⁷⁶ A tanárvizsgáló bizottság elnöke Schmidt József lett, a vizsgáló bizottságok tagjai pl. magyar nyelv és irodalomból: Babits, Balassa, Beöthy, Király, Riedl, Simonyi és Schöpflin, fizikából: Fröhlich, Hevesi, Kármán T., Selényi, Tangi és Tomiő voltak. (O. L. VKM. 81537/1919. VI. l.)

A debreceni bölcsészkaron a Tanácsköztársaság egy hónapja alatt személyi változás nem történt.

A népbiztosság április 10-én megállapította a *bölcsészkar II. félévi új tanrendjét*.⁷⁷ Igen sok új előadás és szeminárium olyan témakört ölelt fel, amely korábban a bölcsész-kari oktatásban nem szerepelt, vagy amelyet konzervatív felfogásban tárgyaltak. Így pl. megemlíthetők a következő előadások és szemináriumok: Fogarasi Béla: Történelmi materializmus és a történetírás elmélete, Fogarasi Béla: A szellemi tudományok filozófiai alapvetése, Mannheim Károly: Kultúrfilozófia, Antal Márk: A kommunista társadalom iskolája, Kármán Elemér: A gyermekvédelem alaptanai, Babits Mihály: Az irodalom elmélete, Babits Mihály: Ady (szeminárium), Turóczy-Trostler József: A német irodalomtörténet problémái, Turóczy-Trostler József: A német romantizmus története, Laczkó Géza: A francia irodalom szelleme, Laczkó Géza: Baudelaire (szeminárium), Benedek Marcell: A francia naturalisztikus regény, Varjas Sándor: A XIX. század második felének története stb. Az új előadók között volt D. Götz Irén,⁷⁸ hazánkban az első egyetemi katedrára került nő.⁷⁹

Az oktatás világnézeti színvonalának elemzése — megfelelő anyag hiányában — nem lehetséges. A Tanácsköztársaság idején megjelent munkákból, folyóiratokból annyi mindenesetre megállapítható, hogy a Tanácsköztársaság mellé állt nem marxista haladó értelmiségiek — de sok marxista, kommunista értelmiségi — nézetei több szempontból kiforratlanok, zavarosak voltak. E „gyermekbetegségek” súlyát azonban nem volna helyes eltúlozni. A lényeg az volt, hogy az oktatás régi konzervatív-nacionalista-idealista szemlélethez képest minőségi változást jelentett az új tanárok működése.

A hallgatók nagy lelkesedéssel tanultak és az új tanárok előadásait szinte „előzönlöték”. Laczkó Géza első előadásával kapcsolatban a „Világ” ezt írta: „A diákok zsúfolásig megtöltötték a termet és kipirult arccal hallgatták az új gondolatokat és az új szavakat a régi termekben . . . ragyogó szemekkel és lelkesen figyeltek az előadásra.”⁸⁰ A legnagyobb „közönségikere” Babits Mihálynak volt. (Babits egyébként első előadásának megnyitó szavaiban meghajtott a „tudomány zászlaját a forradalom vörös lobogója előtt”. Első Ady-szemináriumát pedig azzal kezdte, hogy: „Elvtársak! . . . csak ez a forradalom hozhatta meg, hogy én itt, ma, önöknek Adyról beszélhetek.”⁸¹ Turóczy-Trostler József visszaemlékezéseiben elmondotta, hogy: „talán csak 1945-ben láttam újra ehhez hasonló, tudásra, felvilágosításra szomjazó, minden új gondolatért hálás hallgatóságot”.⁸²

Tanulmányi reformtervek és intézkedések. A tanárképzés reformja

A népbiztosság világosan látta, hogy a személyi változások, az oktatók és hallgatók összetételének módosítása a felsőoktatás reformjának csak egyik oldalát jelentik, a másik — jelentőségében semmivel sem kisebb — oldala: *a tanulmányi rendszer gyökeres átalakítása.*

Ezen a téren kettős feladat állt a népbiztosság előtt: egyrészt magasszínvonalú, az új társadalom szükségleteinek megfelelő, azt kielégítő intenzív szakképzés megvalósítása, másrészt pedig a tudományos utánpótlás szervezett nevelésének és a tudomány tervszerű fejlesztésének biztosítása. E kettős feladatot hangsúlyozta Fogarasi Béla a tanítók előadóképző tanfolyamán 1919. június 27-én tartott előadásában: „Az új főiskolai rendszernek kettős célt kell követnie: egyik a tudományos, másik a társadalmi cél. A tudományos cél az, hogy tényleg a tudomány otthonává fejlesszék ki a főiskolákat, amelyek eddig általában nem voltak azok . . . A másik szempont pedig az, hogy a főiskola társadalmilag hasznos intézménnyé váljék, éppoly organikus és szervesen kapcsolódjon a társadalom életébe, mint az egységes munkásiskola, a népiskola, a középiskola, a szakiskola. Ezt azzal lehet elérni, hogy tényleg munkaiskolává alakítsuk át a főis-

12

⁷⁷ O. L. VKM. 77224/1919. IV.; ELTE L. Az egyetemi politikai megbízott iratai 354/1919. — A tanrend összeállításában Beke Manó, Révész Géza és Schmidt József végzett viszonylag rövid idő alatt igen nagy munkát. (ELTE L. 156/1920—21. R. Fegyelmű iratok.)

⁷⁸ Pesti Napló, 1919. ápr. 10. 6. l. D. Götz Irén, aki elméleti kémiát adott elő, 1911-ben doktorált, két évig Párizsban Madame Curie mellett dolgozott. A Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba menekült és Moszkvában mint tudományos kutató működött 1941-ben bekövetkezett haláláig. (Esti Hírlap, 1959. ápr. 11. 2. l.)

⁷⁹ Megjegyzendő, hogy a budapesti bölcsészeti kar 1912-ben 30 : 13 arányban a nők magántanári habilitációjával szemben foglalt állást . . . (ELTE L. Bk. 1912. máj. 2-i ülés jkv.)

⁸⁰ Világ, 1919. ápr. 15. 2. l.

⁸¹ *Béke István*: Tanárok és diákok a magyar kommunben. Beszélgetés Turóczy-Trostler József professzorral. Népszabadság, 1959. márc. 25. 8. l.

⁸² Uo.

kolát, munkaiskolává, amely természetesen . . . oly pályákra képező főiskola, amelyeknél nagyobb előtanulmányok szükségesek.”⁸³ Fogarasi kifejtette, hogy: „A főiskolának e reformja . . . kötött és szigorú tanulmányokra fogja kényszeríteni azt, aki szakmunkás akar lenni a maga terén. Megszűnik az ún. egyetemi szabadság, amely szerint, ha egyetemre került a hallgató, akkor sokkal rendetlenebb, sokkal összevisszább, sokkal kontrollálatlanabb, ellenőrzés nélkül valóbb volt a tanulmány, mint valaha, holott fordítva kellene lennie: minél előrehaladottabb, annál rendszeresebben, annál szigorúbban kell folytatni a munkát, a tanulmányokat annak, aki a társadalom hasznos és vezető munkása akar lenni.”⁸⁴ A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának elgondolása szerint *e kettős feladatot egymástól elhatárolva, különválasztva kell az egyetemeken megvalósítani.* Fogarasi már 1919. április 6-án tartott előadásán rámutatott arra, hogy: „Az egyetemnek szét kell választani ezt a kettős feladatot és elsősorban alapos tudási szakmunkásoknak kell nevelnie, ezenkívül az *arravalóknak* alkalmat és módot kell nyújtani tehetségük kifejlesztésére és a tudomány továbbvitelére.”⁸⁵

„Az egyetem két részből fog állni: a főiskolákon kívül lesz egy *tudósképző* is, amely *kizárólag tudósok képzésével* fog foglalkozni” — írta a Vörös Újság.⁸⁶ A Közoktatásiügyi Népbiztosság működéséről a Tanácsok Országos Gyűlése elé terjesztett jelentés szerint: „A tervnek, amelyet a népbiztosság most a főiskolák szervezésére kidolgoz, vezető eszméje a szakoktatás és a tudományos kutató munkára való nevelés olyan elhatárolása, hogy egyrészt a fontos specialisták szaknevelése rendszeresen történhessék, másrészt a tudományt művelő és tudósokat képző kollégiumok keretében módjukban legyen a tudomány valódi képviselőinek gond és teher nélkül a szükséges eszközök birtokában művelni és fejleszteni szakjukat, és egy következő nemzedéket igazi tudományos szellemben nevelni.”⁸⁷

Kétségtelen, hogy a szakképzés és tudósképzés elválasztásának terve a korábbi haladó reformtörökvések gondolatának átvételét jelentette;⁸⁸ „a progresszív közvélemény a tudósképzés és a szakképzés elválasztásának elvére helyezkedett. Ez már átment a köztudatba” — mondotta erről Fogarasi Béla a MTSZ főiskolai szakosztályának bizalmi-testülete előtt 1919. június 17-én tartott előadásában.⁸⁹

A probléma már most az, hogy *e kettéválasztást milyen módon kívánták megvalósítani.* E probléma tisztázása nem könnyű, mert az ezekre vonatkozó tervek részletes kidolgozására a Tanácsköztársaság idején már nem kerülhetett sor, az egyik fontos tervezet pedig — amelyre Császár Elemér többször is hivatkozott — valószínűleg megsemmisült (vagy megsemmisítették).

Annyi azonban a rendelkezésre álló forrásokból is megállapítható, hogy a népbiztosság felsőoktatási csoportjának irányítói egyrészt a *szakképzést (így a tanárképzést) nem kívánták teljesen elválasztani az egyetemről* (ebből a szempontból nem a terminológia a döntő), másrészt pedig a *tudósképzést általában nem úgy képzelték el, hogy 18 éves fiatalokat fognak „tudósokká” képezni.* Fogarasi Béla említett június 17-i előadásában vázolta, hogy a bölcsészkaron „a bifurkáció következtében ki fognak válni egyfelől a tudományos intézetek, másrészt a szakképzés intézetei, elsősorban a tanítóképző intézetek”. Fogarasi Béla rámutatott arra, hogy „a tudósképzés és a szakképzés intézeteinek szétválasztása *nem rang vagy értékbeli különbség.* Mindkettő végső kultúrérték, és így összemérhetetlen.” Kívánatosnak tartotta, hogy a tudósképző intézetek vezetői lehetőleg vegyenek részt a tanítóképzésben. Hangsúlyozta, hogy a tudományos intézetekbe való felvétel feltétele általában a megfelelő szakképzettség megszerzése (bár egyes tárgyaknál ettől el lehet tekinteni). Mint kifejtette: „Kevés tudományban lehet korán és önmagában eldönteni bizonyos tudományos képességeket (pl. a matematikára nézve). A legtöbb tudományágban előbb nagy tömegű, konkrét ismereteket kell szerezni, mielőtt az illető a tudományos továbbképzésre alkalmas, rendszerint tehát be kell előbb végezni egy szakképző főiskolát.”⁹⁰

A tanárképzéssel kapcsolatos elgondolások — Fogarasi megállapítása szerint — szoros összefüggésben vannak az iskolareformmal, ennek eldöntése előtt a pedagóguskép-

⁸³ Fogarasi Béla: Kommunista politika — kommunista kultúra. 65. l.

⁸⁴ Uo. 66. l.

⁸⁵ Vörös Újság, 1919. ápr. 9. 6. l.

⁸⁶ Vörös Újság, 1919. máj. 24. 4. l.

⁸⁷ A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 212. l.

⁸⁸ Ld.: Törvénytervezet az egyetemokről és az egyetemi főiskolákról (Előadói javaslat). Bpest, 1906, Kármán Mór: A magyar egyetemek kérdése. Budapesti Szemle, 1907. 131. köt. 161—189. l., Világ, 1918. dec. 12. 6. l., ELTE L. Az egyetemi ügyek kormánybiztosának iratai 26/1919. stb.

⁸⁹ PTI. Arch. A. II. 7/19. — Megjegyzendő, hogy az előadás vitája során Beke Manó a kettéválasztás ellen szólt fel. (ELTE L. 1882/1919—20. R. Fegyelmi iratok.)

⁹⁰ Uo.

zés végleges szabályozása nem lehetséges. „Kétségtelen csak az, hogy a tanítóképzés főiskolai legyen. De hogy minő tartalommal töltsék ki, az a jövő iskolájától függ.” Fogarasi felvetette — az egységes iskolatípussal összefüggésben — az egységes pedagógusképzés perspektíváját is. De mindenesetre: „minden tanítóképzés centruma az egyetemi tanítóképző legyen. Ennek egyik szakosztálya adjon egységes, általános, pedagógiai nevelést, ez adja meg az egységes tanítói kultúrát. A tanítóképző fakultásnak ezen egységes bázisához csatlakoznak azután egyes intézmények, mint a középiskolai, a szakképző és a népiiskolai tanítóképző főiskola.”⁹¹ (A tanárképzés mellett külön szakképző intézetekben kívántak gondoskodni a múzeumi munkatársak, levéltárosok és könyvtárosok képzéséről.)

Érdekes és egyben a Tanácsköztársaság idején a tanárképzés jelentőségének felismerését tükröző dokumentum Zsigány Zoltán „pedagógiai utópiája”, amelyben a tanárképző főiskolával is foglalkozott.⁹²

A tanárképző intézetből május végén létrejövő *középiszkolai tanítóképző főiskola* időközben fokozatosan kiépült. A főiskola elnökövé Kövesligethy Radó professzort, igazgatójává Balassa Józsefet, helyettes igazgatójává Gorka Sándort nevezték ki; megtörtént ill. részben folyamatban volt — mint láttuk — a tanárok kinevezése is. A főiskola vezetősége elkészítette a főiskola szervezeti szabályzatára vonatkozó javaslatát is. A javaslat biztosítani kívánta azt, hogy a hallgatók tervszerű és rendszeres szaktárgyi képzést kapjanak (részletes tanmenet, kötelező kollokviumok előírásával). A főiskolai tagság azok számára, kik tanári képesítést kívánnak szerezni, kötelező. A javaslat nagy gondot fordított a bölcsészkar és a főiskola szoros együttműködésére; a kar és a főiskola félévenkénti szakcsoportonként közös tanácskozásokat tart, amelyeken megbeszéli a következő félév tanrendjét, a főiskola tanárai az egyetemi intézetek munkájában is részt vesznek. A javaslat a gyakorlati képzéssel kapcsolatban két lényeges pozitívumot tartalmazott; egyrészt felveti több gyakorlóiskola kijelölését, másrészt pedig a III—IV. éven iskolalátogatás kérdését. A javaslat szerint módot kell nyújtani a III—IV. éves hallgatóknak arra, hogy „egyes erre a célra kijelölt elemi és középiskolákban betekintést nyerhesenek szaktárgyaik tanításának menetébe és módszerébe. Szükséges, hogy a jelöltek az elemi iskola különböző osztályait időnként meglátogassák, s az iskola szervezetét, tanulmányi rendjét megismerjék, hogy majdan, mint középiskolai tanítók ismerjék tanítványaik előtanulmányait, s a már az előbbi években szerzett ismeretekre építsék további munkájukat.”⁹³

1919 júliusának utolsó napjaiban dolgozta ki a népbiztosság a bölcsészkar részleges reformját — a rendelet kiküldésére a Tanácsköztársaság bukása miatt már nem kerülhetett sor — a rendelet értelmében a középiszkolai tanítójelöltek képzése az 1919/20. tanévtől *költött tanmenet* szerint történik, „a tisztán tudományos munkára való képzést és a tudományos kutatást” pedig lehetőleg meg kell szabadítani „azoktól a kötelekektől, melyek a tanítóképzéssel való összeolvadása folytán reá gátlólag hatottak”. E cél elérésére véglegesen megoldás gyanánt — hangsúlyozta a rendelet — a tudósképző és kutatóintézményeknek a tanítóképzéstől való elválasztása alkalmas. Addig is, amíg

⁹¹ Uo. — Az egységes pedagógusképzés gondolata egyébként nem volt új; ezt már Schvarcz Gyula is javasolta. (Vö.: Magyar Paedagogia, 1902. 156—157. l.) Megjegyzendő még, hogy 1918 decemberétől kezdve a pedagógusokat általában „tanító”-nak nevezték, ezért használják az egykorú források a „középiszkolai tanítóképzés” kifejezést is.

⁹² „E tanárképző főiskola szervezeti összeköttetésben áll az... egyetemmel, növendékei ide járnak a szaktudományok elméleti és gyakorlati tanulására. Maga a tanárképző azonban teljesen önálló, teljesen autonóm szervezettel és kitűnő tanári karral ellátva, csakis a gyakorlati tanítások vezetésével foglalkozik. Az intézet a Csepel-sziget északi részén egy 500 hektár területű gyönyörű kertben áll. A telepek sok pavilonja van; ezek mindegyikében iskolák és internátusok vannak elhelyezve. A tanárjelöltek is mind, kivétel nélkül itt laknak és legkevesebb négy éven keresztül foglalkoznak a tanítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel. A tanárképző telepen levő gyakorló-iskolák növendékeivel egészen testvériesen együtt énekel, s azokat testi és lelki életük nyilvánulásaiban állandóan megfigyelhetik. Beható gyermektanulmányi vizsgálatokkal kezdődik a fiatal tanárjelölt kiképzése, s azzal fejeződik be, hogy 4—5 év múlva egy ideig teljesen önállóan végzi szaktárgyainak oktatását a telep valamelyik nyilvános gyakorló-iskolájában.

Az iskolák oktató- és nevelő munkáján kívül kiterjed a tanárképzés figyelmé a tanulók iskolán kívüli életének minden mozzanatára is... A tanulók iskolán kívüli tanulmányainak és szórakozásainak vezetésében is tevékeny részt vesznek a tanárjelöltek...

... Nagy műhelyek, rajztermek, kísérleti szobák, könyvtárak, olvasótermek, biológiai kísérleti telep nagy növényházakkal, állatállomásokkal, aquariumok, terrariumok, minden bőségesen felszerelve a szükséges készülékekkel, műszerekkel és anyagokkal...

... A tanárképző főiskola igazgatója mindig az ország legkiválóbb embereinek egyike s az egész tanárkar összevágatására az emberileg lehető legnagyobb gondot fordítja...

... az emberi faj legértékesebb egyéneinek tervszerű... kivirágztatása öltik az ember szemébe... Nemcsak, hogy nem láttam, de soha nem is képzeltem az emberi kultúrának elhez fogható csodás nagyságát, változatosságát és gazdagságát...

... Magyarország mai gazdagságának és műveltségének... fontos tényezője ez a tanárképző főiskola, amely nélkül az ország nem érhetne volna el mai eredményeit...” (Zsigány Zoltán: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése (2020-ból). Néptanítók Lapja, 1919. jún. 25. 4—5. l.)

⁹³ O. L. VKM. 170093/1919.

ehhez a szükséges anyagi és szellemi feltételek megteremthetők lesznek, a rendelet több intézkedéssel kívánta biztosítani a bölcsészkarok oktatás szervezettségét, a tanárképzés megjavítását.⁹⁴

Július végén a népbiztosság *tanterv kidolgozásáról* is rendelkezett, amely „egyrészt vegye revízió alá a vizsgálati követelményeket, másrészt ezzel összhangban állapítsa meg a hallgató tárgyakat és ezek sorrendjét”.

Ezt követően el kell készíteni a következő félév tanrendjét. (A rendelkezés szerint egyébként a tanrendben a „hagyományos” szokástól eltérően az előadásokat az egyes szakcsoportokon belül tárgyi szempontból kell felsorolni, először az összefoglaló előadásokat, majd a speciális előadásokat, végül a szemináriumokat és gyakorlatokat — a népbiztosság azonban nem emelt kifogást az ellen, hogy ezen kívül a tanrend külön részében az egyes professzorok előadásait külön is felsorolják.⁹⁵ Az Eötvös Kollégiumot — az internátus szervezetének és vezetésének érintetlenül hagyása mellett — „a középiskolai tanítóképzés szempontjából” a középiskolai tanítóképző főiskolával egybeolvasztották.⁹⁶

A fentiek szerint tehát lennének: 1. tudományos intézetek és tudósképző kollégiumok, 2. a szakképzést végző fakultások, 3. az egyes szakképző fakultásokat kiegészítő szakfőiskolák. A rendelkezésre álló adatokból nem világos perspektívájában a fakultások és a főiskolák viszonya. (Ezek funkciói nagyrészt azonosak és szervezetenként is erősek a kapcsolatok.)

A Tanácsköztársaság reformtervének alapgondolatai mind a tudományos kádereképzés és a tudományos munka fejlődése, mind a szakképzés szempontjából pozitívak, előremutatóak voltak. Ebből a szempontból a terminológia nem döntő, azt, hogy „egyetem”-nek nevezi a mai típusú kutatóintézeteket és az aspiranturát és „főiskolának” a szakképzést végző karokat — a lényeg nem érinti, az egyetem jellegét nem az elnevezés, hanem a képzés színvonala biztosítja. *A terv hiányossága* volt azonban egyrészt az, hogy a fakultások és főiskolák viszonyának elhatárolása nem történt meg világosan (a fejlődés nyilván a kettő összeolvadására vezetett volna), másrészt pedig az a körülmény, hogy a tudományos kádereképzés, a tudományos munka fontosságának helyes hangsúlyozása néha talán túlzott mértékben a szakképzés és a később kezdődő tudósképzés közti tényleges különbségek kiemelésére vezetett és arra, hogy nem mutattak rá eléggé a szakképzés tudományos jellegére.⁹⁷ (Bár a gyakorlatban a szakképzés lebecsülése nem mutatkozott meg — lásd pl. a középiskolai tanárképző főiskola kiváló tanárainak kinevezését.) Az, hogy a vezető tudósok egy része csak a tudományos kádereképzésben vett volna részt és a szakképzésben nem, nem tekinthető hiányosságnak.

⁹⁴ A rendelet szerint: „1. A bölcsészeti karral kapcsolatban *tanítóképző főiskola* állítatik fel, mely a tanítóképzés munkáját a bölcséleti kar tanítószemélyzetével közösen és intézeteinek igénybevételével végzi, mégpedig oly módon, hogy a szaktudományokban való képzést elvben a bölcséleti kari előadások és gyakorlatok nyújtják, a főiskola pedig egyrészt ennek a képzésnek a középiskolai oktatás szempontjából való kellő kiegészítéséről, repetíciókról, gyakorlatokról gondoskodik, másrészt a középiskolai anyag ismeretét, továbbá methodikait és didaktikai átdolgozását biztosítja és a jelöltet a gyakorlati tanításba bevezeti.

2. Tanítóképzőtől vizsgálatot elvben csak a tanítóképző főiskola tagjai tehetnek, akik a tanítóképző főiskola megszabott tanmenete követelményeinek megfelelnek. E tanmenetet később kiadandó rendelet fogja megállapítani.

3. A bölcsészeti kar tanrendnek elsősorban a középiskolai tanítóképzés tanmenetében előírt előadásokat és gyakorlatokat kell tartalmaznia.

4. A közoktatásügyi népbiztosság egyes szűkekek képviselőit a 3. pontban jelzett . . . előadások és gyakorlatok tartásának kötelezettsége alól átmenetileg, vagy egyszerűsindenkora felmentheti azon célból, hogy a tanítóképzés alól ekként felmentett professzorok a tudományos képzés szempontjából elsősorban szabadon választott előadásokat tarthassanak. Törvébe vettem, hogy az így lényegében a tudományos kutatás és tudósképzés szolgálatába állított tanszékek és intézetek később a bölcsészeti kartól szervezetenként elválasztassanak. Amennyiben — mint ez sok esetben átmenetileg szükséges lesz — a tanítóképzés alól felmentett professzorok egyes, a tanítóképzés céljaira feltétlenül szükséges előadások tartásával mégis külön megbízatnak, úgy . . . külön díjazásban részesülnek.

5. A köteles tanmenet — tekintettel a szaktárgyak elágazó követelményeire — csak az arra alkalmas docensek és más megbízott előadók bevonásával valósítható meg. . .

6. Gyakorlati ügyességek tanítására, illetőleg élelmyelveknek gyakorlati elsajátítására szaktanítók (lektorok) alkalmazhatók, kiket erre a népbiztosság biz meg.

7. A tanmenet biztosítása végett az előadások és gyakorlatok felosztását illetőleg a bölcsészeti kar professzorai és a főiskola tanítói a docensek bevonásával szakcsoportonként minden félév végén értekezleteket tartanak, melyekről a főiskola vezetősége tartozik gondoskodni. Ezen értekezletek alapján egyrészt a főiskola vezetősége összeállítja a *főiskolai*, másrészt a bölcsészeti kar tanártestülete az *egyetemi* előadások és gyakorlatok tanrendjét. . .” (O. L. VKM. 159339/1919. VI. 1.)

⁹⁵ O. L. VKM. 159016/1919. VI. 1. — A régi „osztrák típusú”, az előadásokat a professzori anciennitás sorrendjében tartalmazó tanrend áttekinthetlenségét Kármán Mór már 1907-ben élesen bírálta. (*Kármán Mór: A magyar egyetemek kérdése.* 167—168. l.)

⁹⁶ O. L. VKM. 159085/1919. VI. 1.

⁹⁷ Pl. Fogarasi Béla június 27-i előadásában arról beszélt, hogy „a főiskolai reform alapelve az, hogy megszabadítsuk a tudományos munkát, felszabadítsuk teljesen a szakképzéstől. Elválasszuk a kettőt, adjunk intenzív szakképzést a tanítói, orvosi, mérnöki térer és adjuk meg a tudománykultiválásnak intenzív lehetőségét az arra alkalmas erőnek, akiket viszont felszabadítottunk az elemi ismeretek közlésének kínos kényszerétől és monotonitásától, felszabadítjuk az arra valókat attól, hogy két irányban forgácsolják szét a tehetségüket.” (*Fogarasi Béla: Kommunista politika — kommunista kultúra.* 65—66. l.)

Az ellenforradalmi szerzők a Tanácsköztársaság felsőoktatási reformterveiről vagy nem írtak bővebben, vagy nem értették meg azokat.⁹⁸

A Tanácsköztársaság fennállásának 133 napja alatt a felsőoktatási reformtervek gyakorlati megvalósítása terén nyilvánvalóan csak kezdeti eredményeket lehetett elérni.

A tudományos intézetek közül csak a történelmi materializmus kutatóintézetének felállítására kerülhetett sor. Az intézet — amelynek vezetője Bolgár Elek volt — működésével kapcsolatban a Vörös Újság leszögezte, hogy a feladat nem „pillanatnyi reklám-eredmények” elérése, hanem „tervszerű alkotó munka” végzése. Az intézet célja: „egységes irányt adni a történelmi kutatásnak, kijelölni és megoldani azokat a feladatokat, melyek egyrészt a történelmi materializmus elméletének teljes kiépítésével, másrészt pedig annak alkalmazásával kapcsolatosak. Az alkalmazásra a legközvetlenebb terület Magyarországtörténete, amelynek feldolgozásába a történelmi materializmus szellemét nem diletáns kísérletezések s odavetett jelszavak, de rendszeres adatfeldolgozás alapján belevonni, a legelső tennivaló. A másik legfontosabb feladat, hogy a szellemi élet egész világát, a marxizmus nézőpontjain át elemzés tárgyává tegyük. Az irodalomtörténeti, művészettörténeti, vallástörténeti osztályok lesznek hivatva ezen a téren irányítást adni az új generációnak.”⁹⁹

Az intézet július elején előadásorozatot indított,¹⁰⁰ tervbevette kiadványsorozatot és folyóirat megjelentetését is.¹⁰¹

Felmerült központi lélektani kutatóintézet, hidrobiológiai kutatóintézet és központi szeizmológiai obszervatórium felállításának gondolata is.¹⁰² Nagy figyelmet fordítottak a tudományos irodalom fejlesztésének kérdéseire. (A tudományos folyóiratok átszervezése, tudományos standard-irodalom biztosítása, egyetemi tankönyvek kiadása stb.) A legsürgősebb tudományos feladatnak az egyetemi tankönyvek kiadását tekintették.¹⁰³

Az egyetemi oktatás, a tanárképzés rendjére vonatkozólag is történt néhány — zömkel inkább átmeneti jellegű — intézkedés. 1919 áprilisában a népbizottság két alkalommal is módosította a középiskolai tanárvizsgálati szabályzatot. E módosítások szerint a nem magyar szakosok számára kötelező magyar nyelv és irodalom vizsga megszűnik, az alapvizsgán a szabadon választott idegen nyelvek közé a szláv nyelvek is felveendő, a pedagógiai vizsgálat „mai formájában megszűnik” (az új vizsgáról később történik intézkedés), a házi és zárthelyi szakkolozatok megszűnnek, az alap- és szakvizsgán az eddigi osztályozás helyett a „megfelelt” és „nem felelt meg” fokozatok használandók, a reáliskolai érettségi teljesen egyenrangúnak tekintendő a gimnáziumi érettségi bizonyítvánnyal, a reáliskolát végzeteknek és az ún. „görögpótlások”-nak görög érettségit nem kell tenniük, minden jelölt lehetőleg ahhoz a bizottsághoz osztható be, amelynél vizsgálni óhajt, a magyar szakon az alap- és szakvizsga anyagából a finnugor nyelvéstet kimarad, a középiskolai tanári szakcsoportok kibővülnek (a választható szakcsoportok: a) két nyelv és irodalom szak egymással; b) történelem bármely nyelv és irodalom szakkal; c) történelem-földrajz; d) földrajz, matematika és természettudományi tárgyak egymással tetszés szerinti csoportosításban).¹⁰⁴ E rendelkezések zöme (kötelező magyar nyelvi és irodalmi vizsga eltörlése, a felesleges zárthelyi dolgozatok likvidálása, a reáliskolát végzetek és a „görögpótlások” hátrányos helyzetének megszüntetése, a tanári szakcsoportok kibővítése stb.) szükséges volt, néhány rendelkezés azonban nem értékelhető pozitívan. Így elsősorban az osztályozás eltörlése (amely feltehetően összefüggött az iskolai osztályozás általában történő megszüntetésére — pl. érettségi — irányuló, egyes modern polgári pedagógiai

⁹⁸ Berzeviczy szerint „a Tanácsköztársaság egyetemi reformtervei zavarosak, sőt képtelenek voltak”. (*Grat Gusztáv*: I. m. 579. l.) Császár Elemér ugyan elismerte, hogy a terv „nagyszabású koncepció volt”, de ő is „teljes zavar és összevisszaság”-ról beszélt, szerinte „a népbizottság kohójából tudományos torzszülött került ki, melynek nincs egy ép tagja”, „Ovidius kaosának képei tűnnek fel előttünk” — írta, a tervet „realitás nélküli ábránd”-nak tartotta. (Uo. 679—682. l.)

⁹⁹ Vörös Újság, 1919. jún. 18. 8. l.

¹⁰⁰ A következő előadások szerepeltek a programban: Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltásai, Bolgár Elek: A kommunista kiáltvány jelentősége a történetudományban, Feleki Géza: Magyarország történetének revíziója, Fogarasi Béla: A történelmi materialisták módszerének alkalmazhatósága a szellemi tudományokban, Révai József: Feudalizmus és kapitalizmus, burzsoázia és proletariátus a római társadalomban, Seltmann Rezső: A német társadalom a reformáció és a parasztháborúk korában, Feleki Géza: Forradalom és ellenforradalom, proletariátus és burzsoázia 1789-ben, Rudas László: A proletariátus mint történelmi képződmény és a történelmi hivatás. Tervezték továbbá egy-két előadást Szabó Ervinnek az 1848-as forradalomról szóló művéről és több előadást az orosz forradalomról. Az előadások zömét megtartották. (Vörös Újság, 1919. júl. 4. 7. l.)

¹⁰¹ Vörös Újság, 1919. jún. 18. 8. l., júl. 4. 7. l. — A kiadványsorozat első kötetét *Marx—Engels: A történelmi materializmusról* c. összeállítás lett volna, ezt fontossága és úttörő jellege miatt német nyelven is meg akarták jelentetni.

¹⁰² O. L. VKM. 77947/1919. VI. 1. 97494/1919.; ELTE L. 1914/1919—20. R. Fegyelmi iratok.

¹⁰³ Uo.; Vörös Újság, 1919. júl. 30. 8. l. Vö.: *Bellér Béla*: Tudománypolitika a Tanácsköztársaság idején. Valóság, 1959. 2. sz. 94—98. l.

¹⁰⁴ O. L. VKM. 79686/1919. VI. 1., 81536/1919.; A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 94—95., 98—99. l.

nézeteken alapuló intézkedésekkel) volt vitatható; nem helyeselhető a „házi” szakdolgozat eltörlése. A pedagógiai vizsga eltörlése nem lett volna baj, ha a kilátásba helyezett új vizsga anyagának megállapításáról idejében gondoskodás történt volna.

A középiskolai tanítóképző főiskola 1919. június 11-i feltevéseiben a szakdolgozat visszaállítását javasolta (bár azt elismerte, hogy átmenetileg — a katona-diákok nagy száma miatt — ez az engedélyen célszerű volt), javasolta egy tárgyból a zárthelyi dolgozat visszaállítását is (engedélyen a jelölt előadó- és stílusképességéről tesz tanúságot, a zárthelyi dolgozat tárgya lehet pl. „szaktárgya egy részletének methodikai feldolgozása, egy próbalecke elkészítése. A jelölt írja le az előadás vázlatát, indokolja meg annak didaktikai menetét s dolgozza ki az egész leckeóra anyagát”), és javaslatot tett a magyar nyelvészeti vizsgaanyag módosítására is. (Alapvizsga: a magyar nyelvtan alapos ismerete, szakvizsga: a magyar nyelv története, a magyar nyelv rokonsági viszonyai és a magyar összehasonlító nyelvtudomány főbb eredményei, a magyar nyelvtudomány története főbb vonásai.)¹⁰⁵

Röviden meg kell emlékezni néhány, az oktatástartalmára vonatkozó intézkedésről, ill. javaslatról.

A bölcsészkaron is megkezdődött az idő nyelv tanítása, a karon nemzetközi tudományos nyelvi intézetet szerveztek.¹⁰⁶ E kérdésről nagy viták folytak. A nemzetközi nyelvet a haladó erők az internacionalizmus szellemének fejlesztése szempontjából tartották elsősorban fontosnak, jelentőségét azonban irreálisan eltúlozták.¹⁰⁷

A természettudományi oktatás fejlesztése érdekében a bölcsészkar bizottság — Beke és Kövesligethy kezdeményezésére — javasolta, hogy: „1. Gondoskodjék az egyetem arról, hogy a physika, chemia, földrajz, lélektan, élettan, statisztika, természetrajz s hasonló szakos hallgatók évente »Bevezető a felső matematikába« című, e tudományok köréből merített példákkal illusztrált előadást hallgathassanak; 2. Gondoskodjék az Egyetem arról, hogy az exakt tudományok története is rendszeresen előadassék.”¹⁰⁸

A népbizottság nagy gondot fordított az egyetemi oktató és tudományos munkához szükséges személyi-tárgyi feltételek biztosítására. A MTSZ főiskolai szakosztályának 1919. április 26-i alakuló ülésén Varjas Sándor hangsúlyozta: „Az anyagi megélhetés tekintetében jobb korszak következik a tudomány munkásaira... A Tanácsköztársaságnak az igazi tudomány fejlesztésére mindig lesz pénze.”¹⁰⁹ A Tanácsköztársaság „bíráli” ezt is kifogásolták, Riedl Frigyes szerint a Közoktatásügyi Népbizottság „szórta a pénzt örült módon.”¹¹⁰

A népbizottság újabb kémiai tanszék felállítását határozta el,¹¹¹ tervbe vette még egy fizikai tanszék létesítését is, amely az orvoskari oktatás terheit venné át a többi fizikai tanszéktől és idővel átkerülne az orvoskarrá,¹¹² második csillagászati tanszékét szervezték.¹¹³ Felmerült még meteorológiai és klimatológiai tanszék,¹¹⁴ kriminálpedagógiai tanszék¹¹⁵ és gyermektanulmányi tanszék létesítésének gondolata is.¹¹⁶

A népbizottság sürgette a debreceni építkezések továbbfolytatását,¹¹⁷ elrendelte a Gólyavár átalakítását (fizikai és kémiai kísérletek bemutatására),¹¹⁸ a lélektani tanszék mellett pedig korszerű laboratórium építését és felszerelését,¹¹⁹ növelte sok tanszék dotációját.

¹⁰⁵ O. L. VKM. 151637/1919. VI. I. — A javaslatot a népbizottság az egész tanárvizsgálati szabályzat revíziójáig ad acta tette.

¹⁰⁶ O. L. VKM. 58960/1919.

¹⁰⁷ Lásd pl. az Új Korszak 1919. ápr. 25-i cikkét. (4. l.) — Nagy viták voltak egyébként azzal kapcsolatban, hogy az idő vagy az eszperanto nyelv alkalmasabb-e nemzetközi nyelvének. E vita az írók és tudósok körében már a polgári demokratikus forradalom időszakában megkezdődött. „Idisták” voltak többek között Babits Mihály, Dienes Pál, Jászi Oszkár, Pogány József és a bölcsészkaron Schmidt József, eszperantisták pedig Karinty Frigyes, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezso, Schöpfung Aladár, az egyetemen pedig Simonyi Zsigmond és Balassa József. A Tanácsköztársaság idején az idő nyelv hívei kerültek fölénybe (a bölcsészkaron is).

¹⁰⁸ O. L. VKM. 154945/1919. VI. I. — A népbizottság egyébként e javaslatokkal egyetértett.

¹⁰⁹ *Idézi Gávai Gaál Jenő: Élmények és tanulások.* Bpest. 1940. 527. l.

¹¹⁰ *Gratz Gusztáv: l. m. 620. l.*

¹¹¹ O. L. VKM. 157747/1919. VI. I.

¹¹² Uo. 158312/1919. VI. I.

¹¹³ Uo. 153261/1919. VI. I., 157632/1919. VI. I.

¹¹⁴ Uo. 153261/1919. VI. I., 157163/1919. VI. I. — E tanszék felállítására vonatkozólag — amelyre t egyébként a Földművelésügyi Népbizottság is támogatott — az akta júl. 28-án készült el, kiadására azonban már nem kerülhetett sor.

¹¹⁵ O. L. VKM. 172699/1919. VI. I.

¹¹⁶ Uo. 94096/1919. I. 2. — Ezt a Magyar Gyermektanulmányi Társaság (Nagy László) még 1913-ban javasolta. E javaslatot most megismételte. Ezzel azonban többen nem értettek egyet. Révész Géza véleménye szerint e tanszékét célszerűbb lenne a középiskolai tanítóképző főiskolán felállítani.

¹¹⁷ KLTE. It. 316/1919 — 20. R.

¹¹⁸ O. L. VKM. 170101/1919. VI. I.

¹¹⁹ Uo. 79343/1919. VI. I.

A népbiztosság meg akarta oldani a tankönyv-problémát, igen sok egyetemi tankönyv elkészítésére adott megbízást. Erre vonatkozólag az egyes professzorok részéről is történtek kezdeményezések. (Igy pl. a nyelvészeti s irodalomtörténeti kutatók szövetségének munkatervében több egyetemi tankönyv megírása, ill. újrakidása is szerepelt.)

Nem feledkezett meg a Tanácsköztársaság a könyvtári viszonyok javításáról sem. A népbiztosság elrendelte, hogy az Egyetemi Könyvtár tankönyvanyagát egészítse ki, olvasótermi katalógusát nyomassa ki.¹²⁰ Jellemző a népbiztosság szinte mindenre kiterjedő gondoskodására az a május 15-i rendelkezés, amely az Egyetemi Könyvtár „használtságának fokozása, különösen pedig a használni kívánt könyvekre való hosszas várakozás megszüntetése céljából” előírta, hogy az egyetemi épületekben gyűjtőszekrényeket kell elhelyezni, amelyekbe a hallgatók kéréslapjaikat bedobják. A délelőtt 11 óráig igényelt könyvek délután 2-től, az este 6-ig igényelt könyvek másnap délelőtt 11-től olvashatók, ill. kölcsönözhetőek.¹²¹ Az Egyetemi Könyvtár reformjára vonatkozólag a könyvtár munkatársai tervezetet dolgoztak ki.¹²² A népbiztosság matematikai könyvtárt állított fel.¹²³

A gyakorlati oktatás fejlesztése érdekében a népbiztosság az asszisztencia számának lényeges emelésére törekedett. Apos előkészítés után július 12-én megállapították a budapesti bölcsészkar létszámkeretét. Míg a karon 1917—18-ban mindössze 27 adjunktus és tanársegéd volt (mind a természettudományi tanszékeken), addig a népbiztosság 57 asszisztensi, 47 gyakornoki állást és 63 „növendéki dolgozóhelyet” biztosított a kar számára.¹²⁴ (Igy pl. a kémiai tanszékekre 17 asszisztensi, 13 gyakornoki és 11 növendéki, a fizikai tanszékekre 10 asszisztensi, 7 gyakornoki és 14 növendéki állást, ill. dolgozóhelyet biztosított, a humán tanszékek is kaptak 6 asszisztensi és 9 gyakornoki állást, valamint 15 növendéki dolgozóhelyet stb.) A népbiztosság kb. 80 oktató kinevezését a Tanácsköztársaság utolsó napján el is készítette, e kinevezések elküldésére azonban már nem kerülhetett sor.¹²⁵

Szervezeti reformok, intézkedések

A felsőoktatási reform eredményes végrehajtása szükségessé tette az *elavult egyetemi szervezet megváltoztatását*.

Április elején a népbiztosság a budapesti tudományegyetem élére Dienes Pál személyében politikai megbízottat nevezett ki, mellette 6 tagú bizottsággal. (Ennek bölcsész-kari tagjai Beke, Révész és Schmidt voltak.)¹²⁶ Majd ezt követően április 24-én a népbiztosság rendeletet adott ki „a budapesti tudományegyetem ideiglenes szervezetéről és ügyviteléről”. E rendelet szerint: „1. §. Az egyetem élén a népbiztos által kinevezett Rektor áll. 2. §. A karok élén a népbiztos által kinevezett dékánok állanak. A dékánok mellé kari bizottságot szervezek . . . 3. §. A tanszéki segéd személyzetet . . . a tanár javaslatára illetve meghallgatása mellett magam nevezem ki . . . 4. §. Az ügyek intézésének irányelve az, hogy a meglevő rendelkezések alapján a tömeges, kisebb jelentőségű ügyeket a dékán maga, a fontosabb és elvi jelentőségű ügyeket pedig a kari bizottsággal együttesen intézi el . . . a dékán hivatalok ügykezelését a szükséges nyilvántartás és ellenőrzés szempontjainak figyelembevételével — különösen a kari hallgatósággal való érintkezés terén — a legmesszebbmenő módon egyszerűsítsék és abból minden bürokratikus formáságot és sallangot küszöböljenek ki . . . 8. §. A karok felterjesztéseiket közvetlenül hozzám intézik, valamint rendeleteimet is közvetlenül kapják meg. A Rektornak ezek szerint adminisztratív hatásköre nincs. Teendői a karok együttes képviselése, az avatás vezetése, az oklevelek aláírása és a karközi bizottság jegyzőkönyvének felterjesztése . . . 9. §. A gazdasági hivatal jelenlegi ügykörében és összetételében megmarad. A questura ügykörét az egyes karok mellett felállítandó anyakönyvi hivatalok fogják ellátni.”¹²⁷

¹²⁰ *Pálvölgyi Endre*: Az Egyetemi Könyvtár története 1635—1960. (A 325 éves Eötvös Loránd Tudományegyetem rövid története. Bpest. 1960. 60. l.)

¹²¹ ELTE L. 1818/1918—19. Bk.

¹²² O. L. VKM. 79264/1919.

¹²³ Ennek elnevezése „Matematikai Intézet” volt. Az Intézet nagy kézikönyvtárból, matematikai modellgyűjteményből és dolgozó helyiségből állt (O. L. VKM. 88225/1919). Az „intézet” elnevezés miatt egyes feldolgozások — tévesen — ezt kutatóintézetnek hitték. Beke Manó egyik későbbi beadványából is kiderül, hogy Kármán Tódor „a göttingeni mintájára” matematikai olvasóterem létesítésére gondolt és azt is valósította meg (ELTE L. 352/1919—20. Bk.).

¹²⁴ O. L. VKM. 158312/1919. VI. l.

¹²⁵ Uo. 170538/1919. VI. l.

¹²⁶ ELTE L. Az egyetemi politikai megbízott iratai 153/1919., 157/1919.

¹²⁷ O. L. VKM. 84643/1919. VI. l.; A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 96—98. l.

E rendelkezések az akkori viszonyok között szükségesek és hasznosak voltak. Helyes volt az egyetemi tanács felszámolása, a rektor adminisztratív hatáskörének megszüntetése. (Igaz, kinevezhetett volna a népbiztosság új rektort és haladószellemű professzorokból új egyetemi tanácsot is, ez azonban a tanács működésének Fináczy¹²⁸ által is jól látott két alapvető problémáját — a szakszerűség hiányát és a nehézkességet — nem szüntette volna meg, és csak az ügyek elintézésének meglassítását eredményezte volna.) Helyes volt a gyors, operatív, bürokrácia mentes és a szakszerűsége alapuló szervezet kialakítására irányuló törekvés is. A népbiztosság erősen centralizált működése átmenetileg szükségszerű volt (ha ezzel kapcsolatban egy-két esetben történtek is túlzások).

A bölcsészeti kar dékánja Asbóth Oszkár maradt, a bölcsészkar bizottság tagjai Babits Mihály, Beke Manó, Czebe Gyula, Fejér Lipót, Harkányi Béla, Hevesi György, Király Görgy, Kövesligethy Radó, Révész Géza, Schmidt József, Vadász Elemér, Varjas Sándor és Winkler Lajos egyetemi tanárok, Bartucz Lajos adjunktus, D. Götz Irén és Szücs József megbízott előadók, Marx István, Rex Sándor, Somogyi Antal és Tolnai Károly tanársegédek voltak. A hallgatóságot közvetlenül érintő szociális vonatkozású ügyek, valamint a tanulmányi reform-kérdések tárgyalásába a hallgatók képviselőjében Molnár János és Vidéky Alice bölcsészhallgatókat, az üzemi személyzetet érintő ügyek tárgyalásába pedig Fehér Zsigmond, Hajdu Iván és Kovács Lajos üzemi alkalmazottakat is be kellett vonni.¹²⁹ A bizottság munkájában Asbóth dékán mellett különösen aktív munkát végzett Beke Manó, Révész Géza és Varjas Sándor.¹³⁰

Annak biztosítása érdekében, hogy a dékán valóban irányítani tudja a kar munkáját és a fontos kérdésekkel foglalkozhassék, a népbiztosság a dékáni hivatalvezető hatáskörét megnövelte, feladatává téve a kisebb jelentőségű hallgatói stb. ügyek elintézését.¹³¹

Az egyetemi élet demokratikusabbá tételét segítette elő a *bizalmi rendszer bevezetése*, a bizalmi-testületek kiépítése is. A bizalmik választása már áprilisban megtörtént, a bizalmi szervek működése során azonban — különösen az orvoskaron — hibák (hatáskörtúllépés, fegyelmezetlenség előidézése stb.) is felmerültek, és ezért a népbiztosság 1919. június 15-én rendeletet adott ki a budapesti tudományegyetem alkalmazottainak ideiglenes bizalmi szervezetéről. A rendelet kísérő levele megállapította, hogy a bizalmi szervezet megalakítása „abban a reményben történik, hogy a bizalmi szervek az alkalmazottak szolgálati- és munkafegyelmét helyreállítják és ezáltal megteremtik azokat az előfeltételeket, amelyek nélkül az egyetemi intézetek (klinikák) feladatuknak nem felelhetnek meg”.¹³² E rendelet egyfelől gondoskodni kívánt a dolgozók érdekeinek védelméről, demokratikus jogainak biztosításáról, a dolgozók képviselőinek bevonásáról az intézmények irányításába, — de ugyanakkor biztosítani akarta az állami vezetés irányító-rendelkező jogkörét, felelősségét is.¹³³

A szervezeti intézkedések között kell megemlíteni azt, hogy a népbiztosság rendezte az *asszisztencia* évtizedek óta megoldatlan *problémáját* is. A népbiztosság megszüntette az asszisztencia helyzetének eddigi bizonytalanságát, de ugyanakkor nem került azon törekvések „uszályába”, amelyek az asszisztencia „véglegesítését” követelték. A népbiztosság, figyelembevétel az egyetemi oktatás sajátos követelményeit, úgy rendelkezett, hogy az asszisztensi kinevezés első ízben 3 évre szól, melyet legfeljebb két alkalommal 2—2 évre lehet megújítani, az asszisztensi minőségben töltött összes idő tehát a 7 évet nem haladhatja meg. A gyakornoki kinevezés egy évre szól és két alkalommal egy-egy évvel meghosszabbítható (összesen tehát legfeljebb 3 év), a „specialista növendékek” alkalmazása pedig egy évre szól és még egy évvel meghosszabbítható. A rendelkezés a tervszerű kádércsere, az új tehetségek alkalmazásának biztosítása érdekében — helyesen — előírta, hogy minden tanszék mellett a gyakornoki állások egyharmadát, a specialista növendéki dolgozóhelyeknek pedig a felét évenként újonnan kinevezettekkel kell betölteni.¹³⁴

¹²⁸ „... Két szervi hibája van ennek az intézménynek: egyik, hogy rendkívüli nehézkességével nem egyszer késlelteti az ügyek elintézését; a másik, hogy szavazatával érdemben befolyásolja azokat az ügyeket is, amelyekre nézve szakszerűség hiányában semmiképp sem lehet illetékes...” (Fináczy Ernő: I. m. 110—111. l.)

¹²⁹ O. L. VKM. 89042/1919. VI. l.

¹³⁰ A Beke Manó elleni fegyelmi ítélet indoklása megállapította, hogy Beke „a proletárdiktatúra rendelkezéseit... élénkséggel, sőt felbuzdulással fogadta, annak egyes intézményes tervezeteit nemcsak jóváhagyással, de közreműködésével támogatta, amennyiben részletes előadványokat készített s önként, az alkalmat keresve maga állt elő indítványokkal, javaslatokat tett minden újítást örömmel vett, melegen üdvözölt... úgyszólván ő volt a bizottságnak életető lelke. Érdeklődése mindenre kiterjedt.” (O. L. VKM. 144284/1921.)

¹³¹ O. L. VKM. 99830/1919. VI. l.

¹³² O. L. VKM. 150558/1919. VI. l.

¹³³ A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 105—108. l.

¹³⁴ Uo. 104—105. l.

Július közepén elkészült a bölcsészkarri asszisztensek, gyakornokok és növendékek szolgálati szabályzatának tervezete. A tervezet szerint: „Az assistensi intézmény célja a professzor támogatásával és az egyetemi intézetek eszközeinek felhasználásával olyan jeles szakemberek nevelése, akik egyrészt a laboratóriumi, szemináriumi gyakorlatokkal, továbbá kísérleti előadásokkal kapcsolatos tanítást rendjék és lehetőségét, másrészt a tudományos kutatások folytatóságát biztosítják . . . Az assistens semmiféle ügykezelési vagy anyagkezelési munkát nem végez; e munkák teljesítésével megbízottakra való felügyelet azonban kötelessége. Az assistensek 4 évi szolgálat után 1/2—1 évi tanulmányi szabadságra tarthatnak igényt . . . Fizetési állást az assistens az egyetemen kívül nem vállalhat . . . A gyakornoki intézmény célja a tudományos önképzésen kívül a tanításban való jártasság elsajátítása . . . A fizetési növendéki (externista) intézmény kizárólag tudományos önképzésre való . . . A növendék semmiféle intézeti működésben részt nem vesz, sem tanításban, sem ügykezelési munkákban föl nem használható . . .”¹³⁵

A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának értékelése

A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának jelentős eredményei, nagyszabású tervei: az egyetemek kapuinak megnyitása a nép előtt, az egyetemek haladószellemű, kiváló tudósok egész sorával való megerősítése, magasszínvonalú, tervszerű és rendszeres szakképzés biztosítása, tudományos intézetek létesítése, intézményes tudományos káderek képzés megvalósítása, a tudományos kutatómunka tervszerű és szervezett fejlesztése, az egyetemi oktatás személyi-dologi feltételeiről való következetes gondoskodás, új, demokratikus, az ügyek szakszerű intézésén alapuló, bürokrácia mentes egyetemi szervezet kiépítésének megkezdése stb. — mindez nemcsak felsőoktatásunk elmaradottságának rendkívül gyors útemben való behozását eredményezte volna, hanem a szocialista kulturális forradalom kibontakozásának útján *hazánk felsőoktatása nemzetközi méretekben is a fejlődés élvonalába került volna.* A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának egyik legnagyobb eredménye — és egyben az eredmények kivívásának feltétele — volt az, hogy a haladó magyar értelmiség széles rétegei álltak a magyar kommun ügye mellé.

A felsőoktatási politika hibái (a reformtervek egyes szervezeti gyengeségei, a tanárvizsgálatokkal kapcsolatos egyes hibás intézkedések — de még a jogi kar megszüntetése is) eltörpülnek a hatalmas eredmények, a nagyvonalú tervek mögött.

Az első magyar proletárdiktatúra kulturális-felsőoktatási politikájának jelentőségét még jobban kiemeli az a körülmény, hogy a rendkívüli nehézségek (harc az intervenció és a belső ellenforradalom ellen, az öt évig tartó háború miatt bekövetkezett súlyos gazdasági helyzet stb.) mellett az úttörő munka érthető problémáival, *a tapasztalatatlansággal* is meg kellett küzdeni. A magyar kommun felsőoktatási politikájának irányítói első sorban a magyar progresszió gazdag örökségére támaszkodhattak, és még csak igen kis mértékben használhatták fel Szovjet-Oroszország felsőoktatási politikájának tapasztalatait. Bár a Nagy Októberi Szocialista Forradalom iskoláját megjárt, Szovjet-Oroszországból hazatért magyar kommunisták egyes intézményeket és intézkedéseket — mint pl. a munkásegyetemeket — kétségkívül ismertek, és bár a sajtó is közölt — többnyire nyugati polgári újságok, hírgyűnkösi jelentések alapján — egyes híreket,¹³⁶ e tapasztalatokat kellő részletességgel nem ismerték, az eltérő viszonyok pedig az ismert tapasztalatok felhasználását is megnehezítették.

Ennek ellenére — és ezt nyomatékosan hangsúlyozni kívánom — a felsőoktatási politikában jórészt *sikerült elkerülni azokat a hibákat, türelmetlenséget, a szocializmus „azonnali” megvalósítását, az átmeneti időszak sajátos feladatainak (beleértve ebbe egyes polgári demokratikus jellegű feladatokat is) meg nem értését, amelyek más téren, de még a kulturális politika egyes területein is a Tanácsköztársaság idején megmutatkoztak.*

Így a Tanácsköztársaság felsőoktatási politikája az egyetemeken a hallgatók szociális összetételének átalakítását hosszabb ideig tartó feladatnak fogta fel, és természetesen volt számára, hogy a szegénysorsú — zömmel alkalmazotti és kispolgári származású — hallgatók tanulásáról, szociális problémáinak megoldásáról gondoskodik. A népbiztoság — mint láttuk — nagyvonalú káderpolitikával a haladó magyar értelmiség kiváló képviselőit nevezte ki az egyetemre, és bízott abban, hogy idővel marxistákká fognak válni, bizalommal támaszkodott a „régii” professzorok haladó részére is. Igaz, 24 (ill. a július végi rendelkezések után csak 20) bölcsészprofesszornak egyszere

¹³⁵ O. L. VKM. 158312/1919. VI. I.

¹³⁶ Így pl. a Népszava már 1918. okt. 27-én beszámolt az orosz technikai főiskolák újjászervezéséről, a Budapesti megjelenő Pravda pedig 1919. júl. 16-i számában közölte „A főiskolák reformja Szovjet-Oroszországban” c. cikket.

történi eltávolítása sokak előtt talán túl radikális intézkedésnek tűnik. Nem szabad azonban arról megfeledkezni, hogy a tanítástól eltiltott professzorok egy része már elérte a nyugdíjkorhatárt, vagy közvetlenül az előtt állt, mások pedig betegségük miatt már évek óta nem tudták ellátni feladataikat.

A felsőoktatási reformtervek perspektivikus jellege ugyan nyilvánvaló volt, de ugyanakkor a népbiztosság nagy gondot fordított az átmeneti intézkedések kidolgozására is.

A Tanácsköztársaság felsőoktatási reformterveinek és intézkedéseinek *előremutató voltát* mutatja az a körülmény, hogy ma, a második magyar proletárdiktatúra felsőoktatási politikája — a változott követelményeknek megfelelően sokszor más formában — lényegében ugyanazokat a célkitűzéseket valósítja meg, hasonló intézményekkel és intézkedésekkel (pl. esti és levelező oktatás, intenzív szakemberképzés, kutatóintézetek, tervszerű tudománypolitika stb.). Nem egy téren (pl. az asszisztencia kinevezésével kapcsolatos problémák rendezése) a Tanácsköztársaság intézkedései ma is figyelembe lehetne venni.

Az első magyar proletárdiktatúra *ellenforradalmi „kritikusai”* 25 éven át meghamisították, elhallgatták, gyalázták a Tanácsköztársaság kulturális politikáját.¹³⁷

Ennek ellenére még Fináczy Ernő is kénytelen „észrevenni” a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának eredményeit. 1919 őszén írt cikkében megállapította: „... el lehet ismerni azt is, hogy az alkotmány helyreállta óta — talán Eötvös József kivételével — nem volt közoktatásügyi miniszter, aki a közoktatást oly egységesen fogta volna fel és oly egységben látta meg, mint ... a népbiztosság ... Mennyi buzgó akarás, mily sokoldalúság, mekkora vágya a reformálásnak ...”¹³⁸

Jászi Oszkár pedig — aki egyébként élesen elítélte a Tanácsköztársaságot — a kulturális politikáról — bár azt „légüres térben végzett kísérlet”-nek tartotta — így emlékezett meg: „A harmadik fő bolsevista erő kifejtés — írta — egy új közszellem, tömeghit és moralitás megteremtésére irányult. Ez volt a tanácsköztársaság tevékenységének az a része, mely az új rendnek legrokonszenvesebb vonásait domborította ki. Volt ugyanis letagadhatatlanul valami nagyság és vigasztaló abban a komolyságban és lelkesedésben, mellyel a proletárdiktatúra a szellem dolgait a kezébe vette ... A diktatúra tanügyi és művészeti politikája kétségtelenül sok nagyszabású gondolatot dolgozott ki.”¹³⁹

A szociáldemokrata memoárok és történeti feldolgozások a Tanácsköztársaság kulturális politikájával nem foglalkoztak. . .

A Magyar Tanácsköztársaság felsőoktatási politikáját méltón jellemzik a magyar tudomány két büszkeségének, az első magyar proletárdiktatúra két olyan professzorának szavai, akiknek megadatott az, hogy az ellenforradalmi korszak 25 évének szenvedései, megpróbáltatásai után 1945-ben ismét elfoglalhatták egyetemi katedrájukat. Turóczy-Trostler József rámutatott arra, hogy „egy ellenséges világ közepette ... a ferencjózsefi Magyarország reakciós erőivel kellett megküzdenünk. Kísérletet kellett tennünk az egész ódon iskolarendszer, a túlhaladott oktatási formák és módszerek szocialista átalakítására — az óvodától az egyetemig ... Ezeket a célkitűzéseket és feladatokat elsőnek fogalmaztuk meg Magyarországon, és e nagyszerű koncepciók reményében és ígéretében éltünk és dolgoztunk. Ma már tudjuk: a megvalósításhoz nem hónapok, hanem évek kellettek volna, de a kezdet izgalmas, eredményes, dicsőséges volt és felejthetetlen maradt.”¹⁴⁰ Vadász Elemér szavai szerint pedig: „A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának fénye rakétaszzerűen, hirtelen lobbant fel s egyszerre, egészében bevilágította kulturális életünk minden területét. Ez a fény sohasem aludt ki azóta sem, lelkesítő tüze bennünk élt.”¹⁴¹

¹³⁷ Így pl. Berzeviczy Albert arról írt, hogy a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájában „a megkezdett rombolás mellett a pozitív alkotásnak még csak körvonalával sem találkozhatunk.” (*Gratz Gusztáv*: i. m. 571. l.) Huszár Károly szerint is: „Sokkal erősebb volt ezekben a destruktív egyéneknél a rombolási düh és erő, mint az építő és a reformáló akarat.” (*Huszár Károly*: i. m. 86. l.)

¹³⁸ *Fináczy Ernő*: i. m. 101–102., 106. l.

¹³⁹ *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar feltámadás. Második, bővített kiad. Wien, 1921. 137–138. l.

¹⁴⁰ *Békés István*: Tanárok és diákok a magyar kommunben. Beszélgetés Turóczy-Trostler József professzorral. Népszabadság, 1959. márc. 25. 8. l.

¹⁴¹ *Vadász Elemér*: Természettudományi reformtörvények 1919-ben. Magyar Tudomány, 1959. 198. l.

Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok

I.

A FÜGGETLEN KISGAZDA, FÖLDMUNKÁS ÉS POLGÁRI PÁRT EMLÉKIRATA MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKAI ÉS BELPOLITIKAI KIBONTAKOZÁSÁRÓL KÁLLAY MIKLÓS MINISZTERELNÖKHÖZ

(1943. július 31.)

A második világháború menetében beállott döntő fordulat — a hitlerista német hadsereg katasztrofális vereségét előrevetítő Volga-menti vereség, magyar részről pedig a második hadsereg pusztulása Voronyezsnél, valamint a Szovjet Hadsereg tavaszi offenzívája és a szövetséges hatalmak afrikai sikerei — egyre határozottabban jelezték, hogy a fasiszta Németország és csatlósai elvesztették a háborút. A fasiszta koalíción belül egyre élesebben bontakoztak ki a válság jelei. Különböző formákban megindultak a sülyedő hajóról való menekülés kísérletei. Magyarország hajóját az eleve kudarcra ítélt Kállay-féle hintapolitika akarta az elmerüléstől biztonságosabb kikötőbe, a nyugati szövetségesek előtti fegyverletételhez átvezetni.

A nemzetközi helyzet katonai és politikai erőviszonyainak erőteljes eltolódása az antifasiszta világkoalíció javára egyre határozottabb fellépésre készítette a háborús politikával szembenálló baloldali ellenzéki pártokat is. Ebben még két tényező is közrejátszott: Az egyik a dolgozó tömegek háborúellenes hangulatának megnövekedése; a munkásosztály és a parasztság egyre nagyobb csoportjai balratolódásának meggyorsulása. A másik a Kállay-kormány belpolitikája, amely éppen a tömegek balratolódásának — a rendszerre még nem veszélyes ponton való — megállítása érdekében, szabadabb mozgást, nagyobb szervezkedési lehetőséget biztosított az ellenzéki pártok, a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt részére. Ezek az okok — elsősorban a katonai helyzet — együttesen játszottak közre abban, hogy a Független Kisgazdapárt szakított azzal a passzív politikával, amelyet a második világháború kitörésekor — a Teleki-kormány politikájának támogatására — önként magára vállalt, és 1943 tavaszán áttért a nyílt pártszervezkedés útjára.

A Független Kisgazdapárt parlamenti képviselői zömükben nem értettek egyet Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásával, a szovjetellenes háborúban való részvételével és különösen nem az Egyesült Államokhoz intézett hadüzenettel. A kisgazdapárt képviselőinek többsége azonban úgy érezte, hogy ezzel eleget is tett ellenzéki és hazafias kötelezettségének és a *passzív kivárás* politikáját folytatta. A kisgazdapárton belül, a parlamenti képviselők közül lényegében csak Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az, aki a szovjetellenes háború első éveiben is az aktív Hitler-ellenes harc híve volt.

Bajcsy-Zsilinszky Endre a tulsó partról, a szélsőjobboldal, a fajvédők táborából indult el és eljutott egészen az antifasiszta népfrontig, a kommunisztákkal való együttműködés igenléséig, a nációkkal és magyar bérenceikkel szembeni fegyveres harc vállalásáig. Bajcsy-Zsilinszky Endrét elsősorban szennvedélyes nacionalizmusa, Magyarország közép-európai elhivatottságának hir-

detése, a „Szent István-i birodalmi gondolat”-hoz való görcsös ragaszkodás állította szembe a német fasizmussal. Magyarország önállóságának, függetlenségének fokozatos feladása, a hitleri terveknek — különösen a revízió kérdésében — való teljes alárendelése, a totális fasizmus eszközeinek alkalmazása egyre határozottabban tolták balra és juttatták el az antifasiszta függetlenségi mozgalom táborába.

Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az a politikus, akinek háború alatti parlamenti felszólalásai dühödt tiltakozást váltottak ki a nyilasok, a kormánypárt jobboldalának, sokszor magának a kormánynak a tagjai, még Kállay részéről is és nem egyszer belefojtották a szót Bajcsy-Zsilinszkybe. Ő volt az a politikus, akinek parlamenti felszólalásai erőt és bizakodást öntöttek az elnyomottakba és üldözöttekbe.

Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a parlamentben tiltakozott az országot katasztrófába sodró politika — a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás, Jugoszlávia szétdarabolásában, a szovjetellenes háborúban való részvétel — ellen, hanem egymást érték a kormányfőkhöz: Bárdossy Lászlóhoz és Kállay Miklóshoz, valamint a kormányzóhoz intézett tiltakozó emlékiratai. Már 1941 augusztusában írott emlékiratában — a két szembenálló fél erőviszonyainak részletes elemzése alapján — kimutatta, hogy a hitleri Németország és vele csatlótsai is katasztrófális vereséget fognak szenvedni. 1942 januárjában a fasiszta német csapatok Moszkva alatti veresége, Bárdossynak az Egyesült Államokhoz intézett hadüzenete, majd a német katonai követelések napvilágra kerülése után újra figyelmeztette Bárdossyt: „Ezekből a mondatokból — Bárdossynak Ribbentrop és Ciano látogatása után Kolozsvárott elmondott beszédéről van szó — az én aggodalmaskodó és nemzetünk sorsáért remegő magyar lelkem valami olyan elhatározást vél kiolvashatni, hogy a közeli jövőben az eddiginél is nagyobb mértékben és nagyobb katonai erővel állunk oda nem az új Európa, hanem a már most megbukott . . . német ügy mellé . . . Nem köthetjük magunkat, a mi nemzetünk sorsát ehhez a hulláwhoz, hogy vele rohadjunk.”¹

A KMP részéről kiadott röpirat mellett elsőnek emeli fel tiltakozó szavát az újvidéki kegyetlen mézszárlás ellen a külügyi bizottság 1942. január 29-i ülésén, majd a miniszterelnökhöz és kormányzóhoz eljuttatott memorandumban. Ezért a fellépéséért már a Kállay-kormány idején kizárják a külügyi bizottságból. 1942 őszén, amikor a volgai vereség a katonai helyzetet józanul, helyesen ítélok szemében már előrevetette árnyékát, ismét Kállayhoz fordul és sürgeti, hogy tenni kell valamit, ha nem akarjuk, hogy Magyarország is Németország sorsára jusson. Leszögezi, hogy valamilyen módon ki kell vonulni a háborúból. „Minden oldalon be kell látni — írja —, nem lehet a szovjet ellen háborút viselni úgy, hogy ne Oroszországot támadjuk . . . És nem lehet Szovjet-Oroszországot úgy támadni, hogy egyúttal Nagybritanniát és az Amerikai Egyesült Államokat is ne támadnánk.”²

Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a kulisszák mögött, hanem a nyilvánosság előtt is bátran síkraszállt az ország függetlensége mellett. A kommunisták vezette függetlenségi mozgalommal való egyetértését tükrözte, hogy cikket írt az 1941-es karácsonyi Népszavába, részt vállalt a Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában, 1942. március 15-én részt vett a Petőfi-szobornál lezajlott antifasiszta tüntetésen, és az Emlékbizottság nevében koszorút helyezett el a szobor talapzatára.

¹ Széchényi Könyvtár Kézirattára, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték. 28/74.

² Uo. 28/6.

1942 nyarán tiltakozott az antifasiszták nagyarányú letartóztatása ellen, tanúként jelent meg a Schönherz-perben, tiltakozott Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszternél és Kállay Miklósnál a halálos ítélet ellen, bár leszögezte, hogy helyteleníti a kommunista párt szervezkedését. A Független Kisgazdapárt jobboldali vezetői nem értettek egyet Bajcsy-Zsilinszky határozott németellenes vonalával. Túl kockázatosnak, a pártra és személyükre nézve is veszélyesnek tartották. Ezt tükrözte különben az a körülmény is, hogy Bajcsy-Zsilinszky 1941, 1942-es emlékiratait mind saját nevében adta be.

Az 1942—43-as téli, majd az ezt követő tavaszi szovjet győzelmek s főleg az 1943 nyarán bekövetkezett olaszországi események: a szövetségesek partraszállása Sziciliában és Mussolini bukása újabb elhatározásra készítették Bajcsy-Zsilinszkyt. Ekkor írta meg az itt közölt memorandumot. Az emlékirat első változatában még csak a maga nevében akart Kállayhoz fordulni. A nemzetközi erőviszonyok megváltozása, az országon belül a dolgozó tömegek balratolódásának meggyorsulása és a kisgazdapártban a polgári tagozat létrejötte, s e tagozat baloldali vezetőinek a párt korábbi politikájával szembeni fellépése, az aktív cselekvés útjára lépés sürgetése tette lehetővé, hogy a párt vezetősége elfogadja Bajcsy-Zsilinszky javaslatát. Tildy messzemenő egyetértését élvezve, azzal az igénnyel lépett fel a kisgazdapárt parlamenti képviselői felé, hogy a memorandum jelentőségét, súlyát rendkívül megnövelné, ha a párt nevében nyújtanák be. Bajcsy-Zsilinszky — mint azt a memorandum is bizonyítja — közelinek érezte a szövetségesek győzelmét Hitler felett, s már nem tartotta kielégítőnek a hintapolitika eddigi kivárási módszerét, s elsősorban saját és pártja háború utáni elképzeléseinek csődbejutását féltve igyekezett gyors lépésre ösztönözni pártját és rajta keresztül a kormányt. Javaslatát a kisgazdapárt vezetői elfogadták, és úgy döntöttek, hogy a párt országgyűlési képviselőinek aláírásával, a párt nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán személyesen fogják az emlékiratot Kállay miniszterelnöknek átadni. Ez 1943. július 31-én valóban meg is történt.

A memorandum elkészítése előtt „Bajcsy-Zsilinszky Endre hosszú politikai megbeszéléseket folytatott pártja vezetőivel, a szocialistákkal, és Kállai Gyulával, aki az illegális kommunista pártot képviselte” — írja Barcs Sándor.³ Kétségtelen, ez a körülmény rányomta bélyegét a memorandumra. Ennek ellenére azonban látni kell, hogy az emlékirat elsősorban Bajcsy-Zsilinszky Endre nézeteit tükrözi. Bajcsy-Zsilinszky Endre nem volt a következetes polgári demokrácia híve. Mint ebből az írásából és más — ebben az időszakban keletkezett — munkáiból is kiderül, szükségesnek tartott bizonyos reformokat végrehajtani, de csak az „ezeréves alkotmány” keretein belül. Legkevesebb engedményt a nemzetiségi és területi kérdésben volt hajlandó tenni. Nem tudta feladni a „Szent István-i birodalom” koncepcióját, ezért a nemzetiségi kérdésben csak ennek a nacionalista elméletnek a keretein belül volt hajlandó engedményre anélkül, hogy ténylegesen figyelembe vette volna a nemzetiségek igazi szándékait. Az ebben az időben napvilágot látott konföderációs terveket is csak annyiban tartotta elfogadhatóknak, amennyiben Magyarország a konföderációban vezető szerepet, vagy legalább is döntő befolyást kaphat. Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseihez Teleki Pál politikai törekvése állott a legközelebb, ezért kap a memorandumban annyira kihangsúlyozott szerepet, ezért jelenik

³ Pártunk harca a demokráciáért. 96. l.

meg sokszor eltorzítva és elferdítve, sokkal pozitívabban, mint a valóságban volt, Teleki Pál politikája.

Bajcsy-Zsilinszky félt a forradalomtól, 1918–1919 megismétlődésétől, félt a Szovjetuniótól. Ő azonban — szemben a jobboldali kiszegapárti és szociáldemokrata párti politikusokkal — nem a kivárára, a nyugati szövetséges megszállásra, hanem olyan aktív politikára építette fel elképzeléseit, amely megelőzi, illetve elejét veszi a forradalomnak és egyben Magyarország számára is olyan erkölcsi tőkét biztosít, amelyet a béketárgyalásokon feltétlen az ország javára írnak. Bajcsy-Zsilinszky a magyar polgári politikusok közül a legrealistább látó egyéniség volt, mindig a nemzet jövője, Magyarország fennmaradása lebegett szeme előtt, ezért van az, hogy sok esetben reakciós ideológiai, világnézeti és az ország eljövendő sorsát felrajzoló terveivel szemben a gyakorlati politikában tett lépései előremutatóak.

A forradalmi változást csak úgy látta elkerülhetőnek, ha a kormány szakít a hitleri Németországgal, ha nem folytat háborút a Szovjetunióval, s ha felhagy a faji politikával. Az emlékirat legnagyobb érdeme, hogy *A kibontakozás* című fejezetben határozottan leszögezte: Magyarországnak ki kell vonulnia a németek oldalán viselt háborúból, „mert abban való részvételünk áthidalhatatlan ellentétben van a nemzet és a magyar állam egész múltjával, értelmével, hivatásával és nemzetünk érdekellentéteivel”. Bajcsy-Zsilinszky jól tudta, hogy a háborúból való kilépés a németek ellenakcióját váltja ki. Szemben azonban a hintapolitikus Kállayval és a kiszegapárt és szociáldemokrata párt jobboldali vezetőivel, hangsúlyozta, hogy a kockázatot vállalni kell, s ha kell, katonai erővel kell szembeszállni a német erőszakkal. Javaslatának zöme éppen azt célozta, hogy a magyar hadsereget képessé kell tenni egy esetleges német megszállás megakadályozására. Az erős magyar hadsereg jelentőségét azonban a Magyarországon és Közép-Európában a háború befejeződésekor fellépő forradalmi megmozdulások elfojtása, valamint a további területszerzések szempontjából is hangsúlyozta.

A memorandumból is eléggé világos, hogy — bár számolt a Szovjetunióval is — a jövő Európájának kialakítását elsősorban a nyugati szövetségesek, az angolszászok politikai és katonai sikereire alapozta. Ezt még jobban aláhúzza a néhány nappal később, mintegy a memorandum kiegészítéseként ugyancsak Kállayhoz eljuttatott levél, amely a Szovjetunió és az angolszászok közötti erőviszonyokat elemezte. Előljáróban leszögezte, hogy helytelen a Szovjetunió és az angolszász hatalmak közti ellentétekre építeni, mert az ellentét „elég erős lehet ahhoz, hogy bizonyos diplomáciai erőpróbákat, esetleg huzavonákat eredményezzen, de gyöngye ahhoz, hogy Szovjet-Oroszországot az angolszász hatalmakkal való szakításra ösztönözze”. Ez azonban nem jelenthet veszélyt Magyarországra, szögezi le, mert az angolszász túlerőből következik, hogy az angolszászok nem engedik be az oroszokat a Balkánra, Lengyelországba, Finnországba. „Ezt elérhetik — írja — valószínűleg — kisebb részben — az oroszoknak való hadianyag, élelmiszer és egyéb szállítások adagolásával, főleg a második arcvonal tempirozásával.”⁴

A memorandum átadása után néhány nappal később Kállay miniszterelnök fogadta a független kiszegapárt részéről Tildy Zoltánt és Bajcsy-Zsilinszky Endrét, a szociáldemokrata párt részéről Peyer Károlyt és a Radikális Szabadságpárt képviselőjét, Rassay Károlyt. A tárgyalás nem vezetett komolyabb

⁴ Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/5.

eredményekre, ezért Bajcsy-Zsilinszky a memorandumot eljuttatta a kormányzóhoz is. Augusztus 17-én a kabinetiroda főnökéhez intézett levelében azt írja, hogy arról értesült: „a memorandumban tárgyalt dolgok igen nagy akadályokba ütköznek”. Ezért kérte Ambrózyt, hogy eszközölje ki Horthynál az ellenzéki pártok vezetőinek fogadását.⁵ 1943. augusztus 25-én a kormányzó azonban csak Bajcsy-Zsilinszky Endrét fogadta. A tárgyaláson Horthy kijelentette: „Mi is gondolkozunk és igyekszünk elhárítani a veszedelmet, de nem idézhetünk elhamarkodott lépésekkel még nagyobb veszedelmet az országra. Mi volna a németek válasza arra, ha mi ostentative kilépnénk a háborúból, eltekintve attól, hogy szavamot én sohasem fogom megszegni? Az, hogy megszállnák az országot... csak csinján mehetünk előre a háborúból való kikapcsolódásban. Meg kell szereznünk a németek beleegyezését... Annyira össze vagyunk fonódva a németekkel, hogy egy ilyen lépést csak velük összefonódva tehetünk meg...”⁶ Ezzel a jellegzetesen Horthy-féle okfejtéssel lényegében a memorandum sorsa megpecsételődött. Az illetékesek, akikhez címezték, intézkedés helyett az irattárba tették.⁷ A független kisgazdapárt egyes baloldali vezetői azonban sokszorosították és illegálisan terjesztették. Ugyancsak eljuttatták külföldre, Svájcba is, hogy az ottani nyugati diplomatakat tájékoztassák róla. Nagyobb nyilvánosságot az emlékirat 1943 őszén kapott. A Svájcban megjelenő Berner Tagwacht, majd a Journal de Genève részleteket közölt belőle. Ezért a nyilasok élesen támadták Bajcsy-Zsilinszkyt, pártját, sőt magát Kállayt is. Kállay — emlékiratainak állításával ellentétben — nem vállalta a memorandumért a felelősséget, hanem a parlamentben élesen elítélte azt, Bajcsy-Zsilinszkynek pedig azt javasolta, hogy vonuljon politikai passzivitásba. Hasonlóan szembefordultak Bajcsy-Zsilinszkyvel egyes kisgazdapárti képviselők is.

*

A memorandum a maga teljességében most első ízben kerül nyilvánosságra.

A Kállay miniszterelnökhöz eljuttatott eredeti és aláírt példány mindeig nem került elő.

Az itt közölt másolat megtalálható a Párttörténeti Intézet Archivumában. Bm. VII. res — 1943 — sz. n.*

*

⁵ Uo. 28/69.

⁶ Uo. 28/8.

⁷ Néhány hónappal később Kállay Bajcsy-Zsilinszkyhez írott levelében elárulja, hogy a memorandumot el sem olvasta, megelégedett csupán Bajcsy-Zsilinszky erről szóló szóbeli fejtegetéseivel.

* A dokumentumot szöveghíven közöljük; az abban helyenként előforduló és részben a rendelkezésre álló irat másolati-példány voltából, részben Bajcsy-Zsilinszky sodró lendületű, gondolatokat egymásra torlasztó sajátos írásmódjából eredő stílári hiányosságokra — az esetenkénti jelölést mellőzve — ezúttal hívjuk fel a figyelmet. (Szerk.)

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Elmondhatjuk Deák Ferencsel, de sokkal tragikusabb helyzetében hazánknak, hogy „megnehezült felettünk az idők járása”. Az olasz események¹ fel kell, hogy nyissák még a legáltalagabb magyar szemeket is. Nyilvánvaló, hogy itt sokkal mélyebb változásról van szó, mint egyszerűen csak kormány- avagy akár rendszerváltozásról. A fasisz- mus bukása mögött jelentkezik az elszánt akarát, hogy Olaszország — szinte bármi áron — kivonuljon a háborúból, revidiálja az utóbbi évtizedek, főleg pedig az utóbbi 5—6 esztendő olasz külpolitikáját, belpolitikáját és visszatérjen egyfelől a demokrácia és parlamentarizmus, másfelől a hagyományos olasz külpolitikai tájékozódás útjára.

Minket magyarokat ebben a pillanatban főleg a dolog külpolitikai része érdekel. Olaszország várható kiválásával a háromhatalmi egyezmény szövetségi rendszeréből először a tengely² törik össze, azután a háromhatalmi szerkezet,³ melyhez Magyarország 1940-ben csatlakozott.

Nyilvánvaló, hogy az olasz események Magyarországot sorsdöntő elhatározások elé állítják. Helyesebben: sürgetik azokat az elhatározásokat, melyek pártunk felfogása szerint már régen megérték.

Az alábbiakban — a képviselőház ülésének híján⁴ — olyan pártként kívánunk véleményt nyilvánítani nemzetünk és országunk nagy veszedelmében, mely kezdettől fogva ellenezte a háborút, sőt az egyetlen párt volt, amely három akkor jelen volt tagja útján ellene szavazott a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk becikkelye- zésének. Tesszük ezt az egyetlen rendelkezésünkre álló módon: emlékirat formájában. Tudatában annak, hogy ilyen emlékirat mai helyzetünkben arra való, hogy pótolja vagy — kényesebb dolgokban — kiegészítse a szabad parlamenti megnyilatkozást.

Az alábbiakban egy külpolitikai és belpolitikai kibontakozás tervét próbáljuk felvázolni. Nem tudhatjuk, mit fogad el ebből helyesnek a mai kormányzat vagy mit hajlandó vállalni belőle. De szent meggyőződésünk, lényeg szerint csak ilyen vagy ilyenféle, nagyon aktív és nagyon határozott, nagyon világos és éles körvonalú egymás- utánja a politikai cselekedeteknek, azok szerves egységbehangelése mentheti ki orszá- gunkat a tengely vereségével adódó szörnyű összeomlásból.

ELSŐ RÉSZ

HOGYAN JUTOTTUNK IDÁIG

I. Történelmi események

Tisztában kell lennünk mindenekelőtt azzal, hogy nem a háborúvesztés önmagá- ban a legnagyobb katasztrófiája egy nemzetnek, egy államnak. 1849-ben is elvesztettük szabadságharcunkat az osztrák és orosz császárság egyesült haderejével szemben, egy esztendeig tartó hősi küzdelem után Görgey a honvédséggel Világosnál letette a fegyvert.

¹ 1943. júl. 10-én angol és amerikai csapatok szálltak partra Sziciliában. Ennek és az antifasiszta erők növekvő lenállásának hatására Mussolini helyzete megingott. Július 25-én a fasiszta Nagy Tanács leszavazta, a király letartóztatta Mussolinét, és Badoglio tábornagyot nevezte ki utódjává.

² A Berlin—Róma tengelyről szóló szerződést 1938. okt. 25-én kötötték meg Berlinben.

³ A háromhatalmi egyezményt Németország, Olaszország és Japán képviselői 1940. szept. 27-én írták alá. Az egyezmény szövegét közli: „Magyarország és a második világháború” c. dokumentumkötet. Bpest, Kossuth. 1959. 309—310. l.

⁴ A szélsőjobboldalnak a parlamentben a Kállay-kormány ellen intézett támadása és a kormány esetleges bukásától való félelem miatt 1943. máj. 4-én Kállay Miklós kérésére Horthy — kormányzói kézirat — a képviselő- ház ülését bizonytalan időre elnapolta.

Ez a háborúvesztés mégsem vált és nem is válhatott katasztrófájává a nemzetnek. Elmondhatjuk: ha él a magyarság önálló nemzetként és áll a magyar állam máig, évszázados távlatban is túlnyomórészt ennek a fegyverletétellel végződött szabadságharcnak köszönhetjük. Az igazi katasztrófa csak ott kezdődik, amikor egy nemzet valaminő háborújában önmagával, a maga egyéniségével, múltjával, leghűbesebb eszményeivel, egész emberi és történelmi hivatásával kerül szembe. És beteljesült nemzeti katasztrófáról csak ott beszélhetünk, ahol ilyen helyzetben ér háborús vereség egy nemzetet.

Fájdalom, három évtized alatt immár másodszer készül szerencsétlen nemzetünkre rázúdulni egy *ilyen* igazi katasztrófa. Az első világháborúban az történt velünk, hogy miután előzőleg hangzatos és parádés külsőségek között a századforduló körül teljesen elejtettük önálló politikánkat, melyet Deák Ferenc és az idősebb Andrássy Gyula gróf még vallott és csinált, könnyelműen és gondtalanul engedték Andrássy osztrák—magyar—német *védelmi szövetségét*⁵ általános *védő és dac-szövetséggé* torzulni s benne engedték szabadon érvényesülni a nagynémet elgondolásokat és terveket: *valójában akarataink ellenére belesodrótunk egy olyan háborúba, mely lényegében nem védelmi háború volt és nem is a mi háborúnk.*⁶ A német birodalommal való szövetségünkben a nagynémet célok és erők túlnyomóságából nem tudván kimeríteni a magunk ősi magyar céljait, valójában idegen érdekek akaratlan szolgálatában engedték elpusztulni a gyönyörű szentistváni magyar birodalmat. Benesnek alapjábanvéve színvonalatlan propagandája sohasem tudta volna elfogadtatni 1918 késő nyarán azt az együgyűséget a szövetséges nyugati hatalmak vezetőivel, hogy a német imperializmus megtörése végett elsősorban Ausztria-Magyarországot kell széjjeltörni, ha a magyar nemzet a kettős monarchia második félidejében csak az idősebb Andrássy Gyula mértékéig is tudta volna magát elkülöníteni a nagynémet céloktól. Egyetlen percig sem lehet ma már kétséges, hogy *Magyarországot az első világháború után, mint a német imperializmus csatlósát és kiszolgáltatóját darabolták szét.* Holott valójában nem volt az, csupán egy gyöngö, opportunista, illuziókban ringatózó s magát túlságosan az anyagi dolgokra vető nemzedék gondtalansága és gyarlóssága révén *elvesztette ősi, hűres, évezredes külpolitikai helyes tájékozódását.* S miután a nagynémet célok ellen való bátor önvédelem szolgálatában töltötte ezeréves ittlétének túlnyomó részét: *néhány évtizedre belesodródott a nagynémet politika áramába, anélkül, hogy valójában tudott volna róla.*

Egy nagymúltú nemzet életében a sok évszázados fejlődés menete mindig kialakít olyan külpolitikai és belpolitikai törvényszerűségeket, amelyek egy ilyen állandó, szerves jellegű államalkotás politikájának fő vonalait hosszú időkre vagy éppen állandó érvénnyel meghatározzák. A történelmi magyar külpolitikának Szent István óta három ilyen változatlan és alig változtatható alapvonása alakult ki. Az egyik: a szigorú önvédelem és pedig válogatás nélkül minden égitáj felé, de a fenyegetés állandóságát tekintve mégis főleg nyugati, keleti és délkeleti irányban. Ugyanakkor a magyar állam *szövetségi* politikájának alapiránya észak és dél felé mutat. Évezredes önvédelem a német túlsúllyal — a Hohenstauffok, a Habsburgok német-római császársága és a XIX. században a nagyosztrák törekvések támadásaival — szemben, kelet és délkelet felé pedig hol nagyobb rokon pusztai népek, bessenyők, kunok, mongolok, ozmán-törökök, hol a bizánci császárság, hol az ottomán birodalom felől jelentkező fenyegetés és támadás ellen való védekezésben nyilvánul. Viszont észak felé, főleg a lengyel királysággal, dél felé a délszláv népekkel, ezekkel való szövetség révén igyekszik kiegészíteni a maga erejét. A kettős monarchia félévszázados korszakának második nemzedéke lelkiivilágában és politikájában ez az ősi magyar szemlélet homályosult el:

⁵ Az 1879-ben Németország és Ausztria-Magyarország között létrejött szövetségről van szó.

⁶ Az első világháborúról van szó.

a minden irányban való önvédelem és egész külpolitikánk éles és határozott önvédelmi jellege;

az önvédelem állandó nyugat-keleti, délkeleti iránya;

a szövetségkeresés észak-déli iránya.

Belső politikai bajok is segítettek a rombolásban ennek a külpolitikai tájékozódás-vesztésnek. Nem oldottuk meg a földkérdést. Nem tudtuk megtalálni a kivándorlás gazdasági ellenszereit. Európában páratlan méretűvé engedték felduzzadni a magyar földproletariátust ötven- és százezer holdas birtokok árnyékában. Halálosan elhanyagoltuk az általános szociális kérdést. Nem hajtottuk végre Deák Ferenc lángeszű nemzetiségi törvényét, az 1868. évi XLIV. tc-t⁷ holott nemcsak végrehajtani, hanem továbbfejleszteni kellett volna. Elképesztő módon hanyagoltuk el a magyarság legértékesebb törzsének — a székelységnek — életérdekeit, holott rájuk kellett volna alapozni egy nagyszabású helyesbenni a Szent Korona eszméjéhez, lelki eszközökkel is a magyar ügyhöz, a magyar erdélyi fejedelmek vagy II. Rákóczi Ferenc módján, a derék román népet. Engedtük elmosódni a magyar—délsláv ősi kapcsolatokat, melyeket átmenetileg megronthatott a gonosz és bárgyú bécsi politika, de könnyen új életre serkenthette volna az idősebb Andrássy Gyula, Kállay Béni,⁸ Ugron Gábor⁹ világos látása, sok figyelmeztetése s odamutatása az ősi magyar külpolitikai hagyományokra és utakra.

Ilyen belső feloszlás állapotában, melyet a parádés külsőségek csak gyarlón lepleztek, sodródtunk bele az első világháborúba, híjjával a történelmi magyar szemlélet útmutatásának, híjjával egy felsőrendű magyar birodalmi szemléletnek, mely a századforduló körül valósággal kisikkadott az akkori magyar nemzedék lelkéből.

És a trianoni katasztrófa után következő évtizedek legnagyobb vétke és tévedése éppen az, hogy gondolkodásban, szemléletben, külpolitikai távlatban ezt a szerencsétlen századfordulói korszakot „restaurálta”. — A magyar állam és társadalom századfordulói parádésan hanyatló korszakának valósággal a betegségeit restaurálta ez a Trianon után bekövetkezett évtized, az ország csonka határaihoz csonkította a nemzet lelkületét és gondolkodását s az újjászületés jelszavai között hozzá törpítette a nemzedék politikai szemléletét és színvonalát.

Ezek nagyon keserű igazságok, Miniszterelnök úr, nekünk is fájnak, de mégis úgy gondoljuk, nagyon tisztán kell látnunk az elmúlt dolgokat, hogy az országmentés munkájába reménységgel belefoghassunk.

E vázlat során nincs reá mód, hogy kifejtsük, hol és mi mindenben volt hiba. Elég, ha azt húzzuk alá: soha a Bárdossy-kormány és a Werth Henrik vezetése alatt álló vezérkar bele nem sodorhatta volna lelkiismeretlen módon ezt a nemzetet és ezt az országot a Jugoszlávia ellen való operettháborúba, azután az Oroszország ellen való háborúba, végül pedig abba a legnagyobb örültségbe, hogy hadat üzentünk az Amerikai Egyesült Államoknak, ha a csonkaországban a Gömbös-kormány politikája nyomán meggyorsult ütemben nem történt volna meg a lelki, szellemi, politikai előkészítés. A magyar gondolkodás megrontása, az alkotmány iránt való tisztelet felülről irányított megrendítése, az Imrédy-féle együgyű és gonosz „csodálatos forradalom” és a csodaszarvasos, valójában

⁷ A nemzetiségi törvény „az egységes és oszthatatlan politikai nemzet” elve alapján épült fel, és a nemzetiségek számára saját nyelvük használatát engedélyezte, illetve szabályozta a közigazgatás és az iskolák területén. A törvényt lásd: „Magyar Törvénytar 1868–1875. évi törvénycikkek.” 76–81. l.

⁸ Kállay Benjamin a múlt század második felében mint belgrádi főkonzul, később pedig mint a Monarchia közös pénzügyminisztere azon fáradozott, hogy Szerbia, Bosznia, Hercegovina népet a Monarchiával való lojalitásra bírja.

⁹ Ugron Gábor, mint függetlenségi párti politikus a német szövetség ellenzője volt s a francia—magyar barátság megteremtésére törekedett.

germán-szellemű álmisztika kitenyészése, a német–magyar sorsközösség babonájának kormányprogrammá emelése, a zsidókérdésben való germán szemlélet gondos sajtó- és rádiópropagandával való beidegzése a tömegek lelkében, a zsidóság visszanyomása címén az idegen zsidótörvényeknek, az egész alkotmányosságunk szellemét és alapjait felforgató és megszegyenyítő kontár alkotásoknak beleillesztése a dicsőséges, évezredes magyar Corpus Jurisba, az e törvények végrehajtásában jelentkező polgárháborús tünetek türése, végül a zsbalyai és újvidéki pogromok és a zsidó munkaszolgálatosok ellen elkövetett súlyos atrocitások: ez az *a lelki előkészítés és lélektani környezet*, amelybe bele lehetett illeszteni a Bárdossy-kormány végzetes külpolitikáját. Csak egy ilyen megrontott nemzetekkel lehetett olyan könnyűszerrel elfogadtatni és lelkesen ünnepeltetni egy már akkor elveszett háborúba való bekapcsolódását Magyarországnak, az ellen az Oroszország ellen, mely velünk egyetértésben kívánta megoldani Nagyrománia kérdését.¹⁰

Íme: egész évezredes történelmünk értelme, tündöklő igazságai és még 1849-ben is világraszóló presztizsünk ellenére: másodszor engedték három évtized alatt Magyarországot beleszédíteni, a maga évezredes fejlődése során kialakult egyéniségének, hivatásának, politikájának megtagadásába, egyoldalú nagynémet célok háborús szolgálatában. . .

Csak az a kérdés Miniszterelnök úr, Magyarországot akarjuk-e menteni vagy a közelmúltban elkövetett hibákat. Az a kérdés, érvényesüljön-e az *ezután következő* magyar politikában a magyar história évezredes igazsága vagy pedig egy — ilyen roppant távlatban elenyésző epizódként jelentkező — beteg periódus, aminő az 1890 és 1914 között lepergett néhány esztendő magyar politikája volt, s méginkább a Bárdossy-kormány egyetlen esztendeje. Pártunk megítélése szerint *nem elmúlt beteg rendszereket, hanem az eleven, magyar életet, a nemzetet, az államot, az évezredes magyar állameszmét, alkotmányosságunkat, nemzetünk egyéniségét, hivatását, legszentebb hagyományait, magát a magyar géniuszt kell megmenteni, mely nélkülözhetetlen eleme az európai békének, egyensúlynak és együttműködésnek*. Szent István, Mátyás király, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos és Deák Ferenc magyar szelleme és Magyarországa győzedelmeskedjék-e avagy a Kollonicsé, a Bárdossy László és a Werth Henriké?: ez a nagy lecke, erre kell felelnie nemzedékünknek. Miniszterelnök úr! *Szerintünk a Kollonicsok, Bárdossyak és Werthekek szellemének pusztulnia kell és pedig idejében, hogy élhessen és életkedvét, szabadságát, történelmi rendeltetését visszanyerje Magyarország.*

II. Magyarország belesodródása az új világháborúba

Nemzetünk és országunk mai belső-külső helyzetének helyes megítéléséhez elegendhetetlen annak a folyamatnak megvilágítása, melynek során az új világháborúba belekerültünk.

„Hol volt, hol nem volt. . .” messze kellene kezdeni, mint a mesében. De az előző történetpolitikai vázlat megkönnyíti és rövidebbre foghatóvá teszi ezt a természetesen szintén csak vázlatnak szánt oknyomozást.

A trianoni „békeszerződés” együgyűségei, megtétezőve a Prágából irányított Kisantant politikájának további értelmetlenségeivel és embertelenségeivel a csonkává nyomorított Magyarország ellen, itthon meg a háború előtti, alapjában elhibázott 67-es politikának restaurálása: együtt már önmagukban is elemi erővel sodorták nemzetünket és államunkat a német birodalom mellé. Gömbös Gyula kormányzata még ennek tetejében felfedezte a német nemzetiszocializmussal való világnézeti találkozását az úgynevezett

¹⁰ Mint ismeretes, 1940 júliusában Besszarábia a Szovjetunió és Románia között lefolyt tárgyalások eredményeként egyesült újra a Szovjetunióval.

új magyar nacionalizmusnak, s a revíziót is kormányprogrammá téve forrásból is itatta a magyar közvéleményt németbarátságból fakasztott reménykedésekkel. Teleki Pál gróf volt az első magyar miniszterelnök az 1918-as összeomlás óta, aki észrevette, hogy az ország szekere újból lejtőre jutott. De az elődei után reáháramló súlyos politikai örökség erősen nyomta, cselekvő szabadságát korlátok közé szorította. Ahhoz volt elhatározottsága és ereje, hogy a nemzetet megállítsa az ősi alkotmányosság útjától való elkanyarodásban. Ahhoz is volt ereje, hogy megállítsa a nemzetet a nagynémet nemzetiszocialista külpolitikai célokkal való azonosulás kockázatától. De ahhoz már nem futott erejéből — részben a maga korábbi hibáiból is —, hogy elszánt akcióval elébe vágjon a Szlovákia német megszállásának és az Erdélyt kettéhasító bécsi döntésnek. A maga hibája pedig főleg az volt, hogy engedte az 1939-ben az általános képviselői választásokon a Sztranyavszky kitenyészttette elvadult kortesapparátustól lehengettetni a Független Kisgazdapárt jelöltjeinek háromnegyed részét¹¹ s ugyanakkor engedte ugyan e rövideszerű kortesapparátus ez irányban passzív magatartása és aktív segítsége révén is nagyra nőni azt a nemzetiszocialista „hungarista” nyilastábort, mely nyíltan a parlamentarizmus megdöntését, a diktatúrát tűzte ki céljául. Teleki jóhiszeműleg és elméleti szempontból helyesen, nyilván azt gondolta, hogy ez a „magyarok számára” halálosan idegen gondolat és rendszer, gyarlóképeségű emberek kezén, — mert hiszen könnyű volt kiszámítani, erre a politikai importra csak egészen kiskaliberű gyalogpróféták vagy szellemi szegénylegény törtetők és kalandorok vállalkozhatnak csupán a magyarok hazájában, — az ilyesmi befogadására alkalmatlan magyar talajban hamarosan egész reménytelenségében, életképtelenségében megmutatkozik majd, nevetéssé válik, szétporlad. Csakhogy Teleki nem számolt azzal a körülménnyel, hogy ez az egész hazai nemzetiszocialista-nyilas „mozgalom” soha meg sem indult volna a német nemzetiszocializmus példája, sikerei, sugallata, a középosztály tekintélyes részének erősen árja és csupán külsőségekkel, esetleg háttorzongatóban cikornyás fölvetett neveikkel magyarkodó, lélekben halálosan idegen elemeinek belső lázadása nélkül. A tisztalelkű magyar Teleki Pál figyelmen kívül hagyta azt az alapvető tény, hogy ez a nyilas szélsőjobb, néhány jóhiszemű, elvakult magyar kivételétől eltekintve, a nagynémet igény és roham szülötte, nagynémet politikai és háborús sikereiből és amíg a sikerek tartanak, belső, szellemi mérkőzés, rajtuk való szellemi győzelem eszközeivel le nem verhető. Teleki ugyanazt tette, amit a világháborúban Falkenhyn¹² tábornagy, amikor meghagyta Szalonikiben ellenségei összezugorodott táborát: *báziist teremtett ön maga ellen.*

Teleki jól látta a hazánkat fenyegető veszedelmeket. Pártunk néhány tagjával való utolsó beszélgetései számunkra döntő bizonyíték arra, hogy ősenek, Teleki Mihálynak¹³ szellemében, nagy benső fenntartásokkal igyekezett elkerülni a szirteket. Az ország nemzetközi politikai helyzetét örökölte, s úgy érezte, így is mondotta pártunk egyik képviselőtagjának: nem tudhat sem török-féle politikát csinálni, mert nincs Csataldzsa vonala,¹⁴ nem támaszkodhat magyar Dardanellákra és Boszporuszra, sem anatóliai sivatagra. De nem csinálhat görög politikát sem, mert nincsen görög tengerpartja, s hiányoznak számára a görög szigetek. Kifejtette, hogy csak szegény magyar politikát csinálhat, s menti, amit menthet. A magyar külpolitikai önállóság és a nagynémet célokkal szemben való ellenállás egyik hatalmas ténye volt — Teleki szavai szerint — a magyar koronatanács ama „félperc alatt hozott” döntése, hogy Magyarország nem engedi át a birtokában levő Kárpátalján Lengyelország hátába a német had-

¹¹ A Független Kisgazdapárt által az 1939-es országgyűlési választáson állított mintegy félszáz jelölt közül csupán 14 szerzett mandátumot. A párt az 1935-ös választásokhoz képest 11 mandátumot veszített.

¹² Helyesen Falkenhayn, 1914. nov. 3-ától 1915. aug. 29-ig német vezérkari főnök.

¹³ Teleki Mihály gróf a XVII. század közepén erdélyi politikus, szembehelyezkedett a bécsi császári politikával.

¹⁴ Konstantinápoly előtt, a város védelmére kiépített védővonal.

sereget.¹⁵ Ugyanúgy fog dönteni, ha valamikor Jugoszlávia ellen akarna átvonulni magyar területen a német hadsereg.

Teleki Pál — német nyomás, jogos revíziós igények, pártjának tájékoztatatlansága és ott is a félnemzetiszocialista gömbösi frazeológia, a szélsőjobboldali nyomás, a kormány alkotmányos hatáskörén kívül mind önállóbban berendezkedő vezérkari főnökség Werth Henrik személyében, tisztikarunk évtizedes neveléske bedegződött dogmatikus németbarátsága és németimádata — együttes hatása alatt végül úgy érezte, belekényszerül a háromhatalmi együttesbe. Jobb előbb, mint később, — gondolta — és mindig jobb ha ő teszi belső fenntartásokkal, a belőle adódó esetleges konkrét kockázatok vállalásának lelkiismeretes mérlegelésével, mint olyanok, akik lehetetlenné téve a németekkel való amúgy sem zökkenőmentes együttműködését, helyébe ülnének s korlátlanul azonosítanák magukat a német politikával. Ennek nézetében nem támadtuk hevesen Telekit, csupán élesen elleneztek csatlakozásunkat a háromhatalmi egyezményhez, néhányan ellene is szavaztunk az ezt becikkelyező törvényjavaslatnak. — Teleki emiatt sem a pártnak, sem egyes tagjainak sohasem tett szemrehányást, sőt hangsúlyozottan barátságos magatartásával szinte biztatni látszott a hazafias ellenzéknek. Majd nemsokára a súlyos lépés után megindította a tárgyalásokat Jugoszláviával és csakhamar megkötötte a magyar—délsláv örökbarátsági szerződést. Többen pártunk képviselőtagjai közül tanúi vagyunk annak, hogy Teleki ezt a szerződést *viszontbiztosításnak*, azaz egy harmincmillió magyar délsláv megalapozását akarta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk ellensúlyául. A kockázatok megszükitésére, a szabad örendelkezésünk további biztosítására a német nyomással szemben, és hídul a háború utáni kibontakozáshoz. Elképzelhetetlen, hogy Teleki Pál összeegyeztethetőnek tartotta volna ezzel a szerződéssel a Jugoszlávia ellen való katonai fellépésünket,¹⁶ abból az okból, hogy Jugoszlávia forradalmi úton felborította a Cvetkovics-kormányt s egy másik — a Szimovics-kormány — vette át nyilvánvalóan kevésbé tengelybarát alapon az ország vezetését, mindamelllett egyelőre nem tagadva meg a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását. Teleki halála, pontosan másnapján annak, hogy a német hadsereg megindult Magyarországon keresztül Jugoszlávia ellen:¹⁷ döntő bizonyíték amellett, mit akart ez a kiváló államférfiú és mi miatt kellett életére és művére pontot tenni. Meggyőződésünk és egyben jónéhányunknak igen komoly személyes tapasztalatai szerint Teleki Pál szíve és meggyőződése ellenére belement ugyan a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk rettenetes kockázatába, de mindjárt a kockázat ellensúlyáról is gondoskodott a magyar—délsláv baráti szerződéssel. Ezt az ellensúlyt azonban megsemmisítette Werth Henrik vezérkari főnök, aki — vagy helyettese — Teleki miniszterelnök és Magyarország Kormányzója hátt mögött megegyezett a német katonai vezetőséggel a német csapatok átvonulására vonatkozólag Magyarországon át, Jugoszlávia ellen.¹⁸ Ezzel Teleki — elismerjük — eleve koc-

¹⁵ 1939. szept. 9-én Ribbentrop külügyminiszter azzal a kéréssel fordult a magyar kormányhoz, hogy német katonai alakulatok magyar területen vonulhassanak át Szlovákiából Lengyelországba.

¹⁶ Teleki a Jugoszlávia elleni támadás kérdésében korántsem volt olyan határozott, mint ezt a memorandum állítja. A Jugoszlávia elleni hadműveletekben Hitler kezdetül fogva számolt Magyarországi fegyveres részvételével. A belgrádi hitlereellenes megmozdulás másnapján, márc. 27-én levélben kérte a kormányt a német csapatok átvonulásának engedélyezésére és a magyar csapatok hadbalépésére. A márc. 28-i minisztertanácson a kormány többsége egyetértett Hitler kérésével, Teleki azonban azt kívánta, hogy Magyarország csak abban az esetben vegyen részt Jugoszlávia elleni támadásban, ha a nyugati hatalmak továbbra is megtartják diplomáciai kapcsolatukat Magyarországgal. Halasztást kért a követi jelentések beérkezéséig. Ápr. 1-én Teleki a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésén csupán azt kívánta, hogy a német támadás után néhány nappal később — a jugoszláv állam összeomlásának deklarálása után — és a tervezettnél kisebb erővel avatkozzék be az ország a háborúba. Ápr. 2-án megérkezett a londoni magyar követ távirata, amelyben közölte, hogy hitleri csapatoknak magyar területről végrehajtott támadása esetén Anglia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat, ha pedig Magyarország beavatkozik a háborúba, Anglia hadat üzen. Teleki-nek választania kellett. S ő a németekkel való szembefordulás helyett az öngyilkosságot választotta.

¹⁷ Ápr. 2-án csupán a támadásban résztvevő német csapatok vezérkari főnöksége érkezett meg Budapestre.

¹⁸ Márc. 30-án Paulus német tábornok Budapestre érkezett és megegyezett a magyar vezérkarral a Jugoszlávia elleni támadás részleteiben is. Teleki halála — bár megdöbbentette a magyar kormányt, magát Horthyt is — nem

kázatos, de nagyvonalú és mélyen magyar, elődei hibáit is kiegyenlíteni kívánó, minden irányban önérzetes politikája összeomlott. És ő Curtius-ként belevetette magát a szakadékba, hogy legalább halálával használjon árva nemzetének.

Teleki rengeteg belső gyötrődéssel, töprengéssel, aggodalmaskodással végezte nehéz miniszterelnöki munkáját, már akkor nagyon elrontott — elődeitől elrontottan örökölt — külső-belső helyzetében országunknak. Remélte, hogy nem következik be a háromhatalmi egyezményben megállapított casus belli számunkra, meg azután az új lehetőségeket a háborúba való belépésünk elhárítására, egész sor példa szerint. Nem akarta hazája sorsát Németbirodaloméhoz kapcsolni, legfeljebb akkora mértékig, amelyet elkerülhetetlennek velt. Különben sem hitt, mint földrajztudós, a politikai földrajz világhírű művelője, nem is hihette komolyan a német győzelmet. Nagybritanniával, az Amerikai Egyesült Államokkal céltudatosan igyekezett érintetlenül tartani Magyarország diplomáciai kapcsolatait.

Halálával minden megváltozott. Az ő messzetekintő, nagy távlatokban gondolkodó s ezért kisebb dolgokban botló, mások érvelése iránt megértő, nagyon óvatos, töprengő, de fölünyes, rugalmas és mélyen magyar szellemű államférfiúi egyénisége helyébe egy elfogult, elfogultságaihoz makacsul ragaszkodó, magát írásban és szóban parádésan kifejezni tudó, de a politikai dolgokat merev sablonokban látó, mindig felületen mozgó, a nagypolitikát feladott leckék, napi feladatok megoldásában látó, irodai beidegzettségű, történelmünket gyarlón ismerő, rabulisztikára hajló, olcsó debatteri sikerekben tetszelgő, gyöngye ítéletű diplomata foglalta el: Bárdossy László. Jellemző egyéniségére, tájékozódó képességére, ítéletére, makacosságára és erőszakosságára az a közismert esete bukaresti követségének idejéből, mikor néhány órával a Goga-kormány bukása előtt valósággal behajszolta a Bethlen György gróf vezetése alatt álló erdélyi magyar pártot a román miniszterelnökkel való megegyezésbe.¹⁹ Miniszterelnökségével hamarosan összeszűkülte a magyar politikának Teleki alatt megtárgalt szemhatára. Alig néhány nappal Teleki halála után, kormányzóí kiáltvány nyomában,²⁰ melyet maga a miniszterelnök szövegezett, indultak el a magyar honvédcsoportok a Bácska megszállására. A kiáltvány fogalmazása fölöttébb szerencsétlen volt, noha el kell ismerni, még mindig különb a majd-nem egyidejű horvát poglavniki megnyilatkozásnál. Mindamellett fölöslegesen bombasztikus volt, Bárdossy stílusában, mert hiszen a kiáltványban említett „ezeréves déli határaink” bánsági része német megszállás alá került, Bácskát pedig kiürítette volt akkorára a délszláv hadsereg, tehát sor sem kerülhetett komoly hadműveletekre. Egyben feleslegesen sértő is volt ez a kiáltvány a szerbek felé, holott pár héttel azelőtt még magyar és jugoszláv miniszterek látogatták egymás országát s talán túlhangosan is barátkoztak. Az a politikai elgondolás, mely ezt a kiáltványt, benne az összeomlott Jugoszlávia ellen való „hadjárat”-ot, sugallmazta és szövegezte, a lehető legszerencsétlenebb volt s egyben a magyar történelemben páratlan diplomáciai értelmetlenség és balkezesség. Mert hiszen a legegyszerűbb józan paraszti ész is ezt diktálja: ahol valaminő akciónál a kockázat

változtatott az események menetén. Horthy ápr. 3-án levelet intézett Hitlerhez, melyben lényegében közölte, kész megtámadni Jugoszláviát. Április 4-én a német csapatok átvonultak Magyarországon és ápr. 11-én, az „önálló Horvátország” kikiáltása után a magyar csapatok támadást intéztek Jugoszlávia ellen.

¹⁹ Az 1937-es decemberi román választásokon a hosszú idő óta kormányon levő liberális párt nem kapta meg az abszolút többséget. Ez alkalmat adott a román királynak arra, hogy megszabaduljon e párttól, és az elképzeléseibe jobban beleillő, de a választáson csak negyedik helyet megszerző Goga-Cuza féle fasiszta párt vezetőjét, Gogát bízta meg kormányalakítással. 1938 tavaszára a király újabb választásokat írt ki abban a reményben, hogy Goga időközben megszerzi a parlamenti többséget. Ezért Goga különböző politikai machinációkhoz kezdett. Többek között egyezményt akart kötni a gróf Bethlen György vezette Országos Magyar Párttal. Bethlenék húzódoztak. Erre a budapesti magyar kormány, részben német inspirálásra is, utasította Bárdossy László akkori bukaresti magyar követet, hogy bírja rá az Országos Magyar Pártot Gogával való egyezmény megkötésére. Bárdossynak 1938 január végén sikerült elérnie Bethlen György és Goga megegyését. Közben 1938 februárjában a király nem írta ki a választásokat, hanem bevezette az ún. királyi diktatúrát.

²⁰ A magyar csapatok ápr. 11-i támadása előtt Horthy kormányzó kiáltványt intézett a magyar néphez. Parancsot adott a hadseregek, hogy „katonailag is orvosolják a trianoni békepontokat”.

csökkenthető s a jövőre szóló esetleges vád, szemrehányás — jogos vagy akár jogosulatlan — elhárítható, ott a kockázat csökkentését, a vád jóelőre való elhárítását meg kell ragadni. Nos a Bárdossy-kormánynak tálcán hozták maguk az események a kockázat-csökkentő és vádelhárító eszközöket: Jugoszlávia összeomlott, a délvidék gazdátlan területté vált, az anarchiát meg kellett előzni, az ottani magyarokat és nem magyarokat, ezer éven át a magyar államhoz tartozott területek lakosságát, biztonságba kellett helyezni. És valóban nemcsak a bácskai és bánági magyarok, hanem az ottani szerb lakosság is várta a magyar csapatokat, őket várta, honvédségünket, mert ezt a megszállást tartotta a legtermészetesebbnek és ezenkívül az ősi magyar emberség védelmező erejében is bízott. Miért kellett a nyilvánvalóan rendőri igényű és polgári jellegű megszállás helyett a magyarság szemében idegen, fölösleges hősieskedő, álmilitarista pátozzsal intézni egy katonailag kiürített terület megszállását? Kinek volt ez érdekében? Talán a magyar államnak, mely alig félévvel azelőtt kötött örökbarátsági szerződést Jugoszláviával? Vagy a magyar honvédségnek, mely Attilát, Árpádot, Bulcsu vezért, Szent Istvánt, Szent Lászlót, Mátyás királyt, Báthory Istvánt, Bocskay Istvánt, Bethlen Gábort, a két Zrínyi Miklóst, II. Rákóczi Ferencet, Bercsényi Miklóst, Nádasdy Ferencet, Hadik Andrást és Görgey Arthurt tisztelheti őseinek? Vagy az évezredes magyar diplomácia tekintélyének, melynek mindez itt felsorolt államférfiak és katonák — talán Nádasdy, Hadik, Görgey kivételével — világraszóló mesterei, sőt művészei voltak? Szabad egy ezeréves nemzetnek, melynek minden mozdulata, éppen országunk rendkívüli exponáltsága révén, nemcsak ellenségeink ellenünk dolgozó műhelyeinek asztalán, hanem világrendező erők és hatalmasságok nemzetközi fórumain is górcső alá kerül, ilyen önmegalázó, gyarló szellemi fegyverzetben, ilyen méltatlan formák között fellépnie, éppen ma? Ezért Bárdossy László felel a történelem előtt.

Azok közül, akiket Teleki Pál halála és annak előzményei, körülményei mélyen megrendítettek s kiket a baljóslatú eseménnyel bevezetett új szakasza történelmünknek gyötrő aggodalmakkal és rettegéssel töltött el, többen is figyelmeztettük Bárdossy miniszterelnököt politikájának rettentő kockázataira, s a ránehezedő felelősség nyomasztó nagyságára. Idejében figyelmeztettük őt, élőszóval, írásban is. Még honvédcapataink délvidéki elindulása előtt beszéltünk többen, a Képviselőház külügyi bizottságának tagjai közül ilyen szellemben vele a miniszterelnökségen. Pártunk egyik tagja, egyben tagja akkor a Képviselőház külügyi bizottságának is, még a délvidéki akció megindulása előtt írta meg — a miniszterelnökkel pár nappal előbb folytatott megbeszélése előre bejelentett kiegészítéséül — egy nagyobb memorandum nagyobbik felét,²¹ abban alapos jogi és politikai érvekkel világítottatta meg, hogy a magyar—délsláv örökbarátsági szerződés a magyar államnak formájában ünnepélyesebb, tartalmában fontosabb és állandóbb értékű, *eshetőségektől függetlenebb*, a magyar történelemmel összehangzóbb kötelezettségvállalása, mint a háromhatalmi egyezményhez való *szériaszzerű* csatlakozásunk; a háromhatalmi egyezmény ama feltételei, melyek Magyarországot katonai segítőakcióra köteleznek, ti. a háromhatalmak valamelyike ellen eddig a háborúban nem szereplő államnak támadó fellépése, nem következett be;

még ilyen feltétel bekövetkezése esetén is az új nemzetközi jogi gyakorlat szerint mérlegelni kellene Magyarországnak, létérdekeire és egész sor precedensre való hivatkozással, a háborúba való belépésének elhatározását.

Ez emlékirat aznap itt félbemaradt s másnap reggel képviselőtársunk megrendült lélekkel olvasta a kormányzói kiáltványt. Mit tehetett az új helyzetben? Emlékirata befejező részében ebből az új tényből indult ki, megbírálta a kiáltványt és lényegében arra kérte a miniszterelnököt, ha már forma szerint megszűntnek tekinti is a magyar—délsláv

²¹ Bajcsy-Zsilinszky ezen memorandumát ezideig nem találtuk meg.

örökbarátsági szerződést, az egyik szerződő fél állami összeomlása miatt, legalább ennek a szerződésnek *szellemében* történjék a megszállás és a visszacsatolandó területek igazgatása.

Érvelése nyilvánvalóan a legkisebb hatást sem tette a miniszterelnökre. A megszállás is, Bácska katonai, sőt később polgári közigazgatása is, a legrikoltóbb ellentétben történt mindazzal, amit képviselőtársunk tanácsolt. Bárdossy egyébként mind a délvidéki akcióval, mind a későbbi hadbalépési kormánynyilatkozatokkal a Szovjetunió, majd az Északamerikai Egyesült Államok ellen, egyszerűen túltette magát a magyar közjogi tételes törvények rendelkezésein, melyek — az 1920. évi I-só tc. és az 1920. évi XVII. tc. — világosan és félreérthetetlenül előírják a hadüzenetekhez szükséges *előzetes* hozzájárulását az országgyűlésnek.²² *Bárdossy kormánya vette magának a bátorságot, hogy tételes közjogi törvény ellenére, a maga felelősségére, hadat üzenjen a Szovjetunióknak, utóbb az Északamerikai Egyesült Államokknak.*²³ Mindez magán viseli az államférfiúi felelőtlenség és könnyelműség és a nemzet életét valósággal fenyegető kormányfői túlbuzgalom ismeretű jegyeit. Ugyanannak az elfogultságnak és túlbuzgalomnak jelentkezése ez, mint volt Bárdossy diplomáciai pályáján bukaresti követsége idején a Goga-féle paktum kierőszkolása.²⁴ Gyöngye nemzedék, gyöngye országgyűlés is vétkes benne. Alig van példája országunk több, mint ezeréves történelme folyamán ilyenmértékű államférfiúi vakmerőségnek, könnyelműségnek és rövidlátásnak, a nemzedék és országgyűlés ilyen gyöngeségének és tehetetlenségének. . .

Izonyú és mondhatni egyedülálló a Bárdossy László és mellette elsősorban Bartha honvédelmi miniszter politikai, jogi, történelmi felelőssége, a Jugoszlávia ellen indított háborútól az Amerikával való hadbalépésünk miniszterelnöki bejelentéséig. S még azon túl is egész hadseregünk mintegy harmadrészének a Szovjetunió ellen való „bevetéséig”, még ráadásul megfelelő fegyverkezetttség híjján. Ugyanakkor a szablyai és újvidéki katonai pogromok mostanáig megtorlatlan és jóvá nem tett büneiért. E bűnökért a nemzet nem felelős. Azokat a magyarságtól lélekben és vésérgben is idegen elemek követték el. Pártunk egyik képviselője pontos értesüléseket kapván a szablyai vérfürdőről még az újvidéki megdöböntő események előtt, *idejében* a legélesebb és legkövetelőbb formában emelte föl törvényhozói tiltakozó szavát²⁵ — valójában egész pártunk, sőt minden jóérzésű magyar ember, a magyar milliók nevében is — szerb és zsidó honfitársaink ellen rendezett pogromok gyalázata ellen.

Nem lehet vitás, hogy a délvidéki szerbek és zsidók s a zsidó munkaszolgálatosok ellen elkövetett megtorlatlan, jóvá nem tett kegyetlenkedések rendkívüli módon megsúlyosbítják amúgyis nehéz külpolitikai helyzetünket.

III. Magyarország a háromhatalmi egyezmény rendszerében, nemzetközi, jogi és politikai szempontból

Semmi kétség, bizonyos fajta szövetségben vagyunk a háromhatalmakkal: a Németbirodalommal, Olaszországgal és Japánnal; sőt a hasonló csatlakozó okmány és a hasonló háborúba lépések révén papírforma szerint Romániával, Szlovákiával, Horvát-

²² Helyesen az 1920. évi I. törvénycikk mondja ki, hogy „hadüzeneteh, vagy a hadseregnek az ország határán kívüli alkalmazásához és a békekötéshez a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása szükséges”. Lásd: „1920. évi törvénycikk” 4–13. l.

²³ A Bárdossy-kormány 1941. dec. 12-én üzent hadat az Egyesült Államoknak.

²⁴ Lásd a 19-es jegyzetet.

²⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942. jan. 21-én memorandumban tiltakozott a Zsablya környékén elkövetett tömegmészárlás ellen. Követelte Bárdossytól, hogy akadályozza meg a további katonai terrorakciókat. Bárdossy ígéretet tett erre, de a valóságban semmi sem történt. A Bajcsy-Zsilinszky-nak adott miniszterelnöki válasz után zajlott le az újvidéki tömegmészárlás. Bajcsy-Zsilinszky Endre jan. 29-én a külügyi bizottság ülésén vizsgálatot és a bűnösök szigorú felelősségre vonását követelte. Februárban a kormányzóhoz és a kormányzóhelyetteshez eljuttatott memorandumában ismételtlen szigorú felelősségre vonást követelt. Ettől kezdve több memorandumban, parlamenti felszólalásban lépett fel a szablyai és újvidéki terrorakció ellen.

országgal és Bulgáriával is. De ez a szövetség egyfelől inkább ténybeli, mint jogi, másfelől nemzetközi jogilag zavaros és bizonytalan alapokon nyugvó.

Mindenekelőtt: Horvátország és Szlovákia nem tekinthetők önálló államoknak, hiszen a harmadik birodalom ún. pártfogása alatt állanak, Szlovákia jogilag kölcsönösen elismert módon. De a szövetségi rendszer jogi tisztázatlanságára vall Bulgária ama különleges helyzete is, hogy nincsen hadiállapotban Szovjet-Oroszországgal, aminthogy maga Japán, a három nagyhatalom egyike, sincsen! Ez viszont egyik erős *közvetett* bizonyítéka annak, hogy jogilag Magyarország sem tartozott volna háborúba lelpi Szovjet-Oroszország ellen, annál kevésbé Jugoszlávia vagy az Egyesült Államok ellen.

Egyébként a Bárdossy-kormány sem, kifelé — tudtunkkal — sohasem, állította, hogy *szövetségi kötelezettségéből* vállaltuk hadbalépéseinket. Emlékezetünk szerint a kassai bombázás máig felderíthetetlen *tényével*,²⁶ a bolsevizmus ellen való küzdelem *erkölcsi kötelességével* okolta meg hadbalépésünket. Az első: a nemzetközi gyakorlattal — különösen a mostani világháborús konfliktus gyakorlatával — vajmi nehezen összeegyeztethető, túlságosan apró ok, főleg a maga egyszeri voltában, ahhoz, hogy lelkiismeretes mérlegeléssel egy ország hadüzenetét vonhassa maga után; tisztázatlansága miatt meg éppen egyedülálló casus belli az új világháború történetében. A második: nagyon is gyöngé „erkölcsi” jellegű casus belli, melynek kockázatát, különösen egy kisebb nemzet, nem veheti magára, józanul. A harmadik: egy gyöngé nemzedék vadonatúj a Magyarország egész történelmével, állami életének és hivatásának értelmével szöges és kiegyenlíthetetlen ellentétben álló politikai babonára alapozott még gyöngébb „erkölcsi kötelesség”. Íme: egy bizonytalan eredetű bombázás, melyről még azt sem tudjuk, valóban szovjetorosz repülők követték-e el; egy világnézeti szempont és egészen bizonytalan „erkölcsi kötelesség” elébetétele a legősibb magyar külpolitikai elvnek, a „non agressio”-nak, de egy nagy politikai érdeknek is, hogy Erdély visszaszerzéséhez megszerezzük az orosz jóakaratot; és egy babonából eredő szolidaritási frázis: iszonyú háborús kockázatunk vállalásának rozoga és háború történetében szokatlan, a magyar törtélemben egyedülálló *politikai* alapja és lelkiismeretlen, államférfiatlan, értelmetlen megokolása. Mátyás király a magyar nemzeti nagyhatalom teljében, az akkori Európa első katonai hatalmaként, sem volt hajlandó többet vállalni a kereszténység védelmében az ottomán világbirodalom ellen, mint a maga birodalma határainak védelmét. Csonkamagyarország ellenben elküldötte a maga hadseregének tekintélyes hányadát, fegyverzetének több mint a felét, de még így sem tökéletes felszereléssel, a Don vonalára.

Fájdalom, a casus belli politikai értelmetlensége és könnyelműsége nem gyöngíti háborúba lépéseink *jogi* érvényességét. De már a jogi érvényesség kérdéséhez tartozik az a másik tény, hogy a hadüzenetek, illetőleg hadbalépési nyilatkozatok *az élő magyar közjog szellemével és betűjével ellentétben történtek*. És az a harmadik tény, hogy a politikailag gyöngén megokolt, de közjogi érvényességükben is hiányos hadüzenetek mögött ott van a magyar államférfiak gyarláságával legalább is egyenlő súlyú okként: a német nyomás.

A német nyomás kétségtelenül közvetlen és túlnyomó oka volt Jugoszlávia ellen való katonai föllépésünknek. Azzal, hogy a magyar miniszterelnök, Teleki Pál, tudta és beleegyezése nélkül a német csapatok átlépték a magyar határt, Jugoszlávia ellen való hadbalépésünk nem is történt *közvetlen* német nyomásra vagy felszólításra, az viszont kétségtelen, hogy Magyarországra mind belpolitikai, mind külpolitikai vonatkozásban igen erős *állandó* német hatalmi nyomás nehezedett a háború kezdetétől fogva, sőt már előbb is. S ha a Szovjet-Oroszország ellen megindult német támadás idején nem is jelent-

²⁶ Ismeretes, hogy a kassai provokatív bombázást német repülők hajtották végre a magyar és német vezérkar együttműködése alapján, hogy ürügyet szolgáltatassanak Magyarország hadbalépésére. Bárdossy miniszterelnök a kassai repülőter parancsnokától pontos tájékoztatást kapott a provokatív bombázásról, ennek ellenére ezt használta fel a hadiállapot bejelentésére. Bajcsy-Zsilinszky nem tudhatott a történetről, de mint a fenti sorokból kiderül, ő is kételkedett a szovjet repülőgépek bombázásának valószínűségében.

kezett német kényszerítő szándék vagy követelés, talán egyelőre még kívánság sem a magyar állam hadbalépésére vonatkozólag, csakis azért nem, mert a német politika és hadviselés abban a hitben élt akkor még, hogy Szovjet-Oroszország ellen nincsen szüksége magyar csapatokra.²⁷ Ám azonnal jelentkezett volna a nyomás, mihelyt kiderült Szovjet-Oroszország óriási katonai felkészültsége, ereje és szívós ellenállása. Ez a körülmény menti a Bárdossy-kormányt, de viszont kétségtelenül gyöngíti hadbalépésünk önkéntességét s ezért elkötelező erkölcsi politikai létét is a nemzet életérdekeinek mérlegén.

Mindezek alapján nemzetközi jogi helyzetünk ebben a néhány tételben foglalható össze:

a) Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, mely csupán a német birodalom, Olaszország és Japán ellen új, háborúba lépő hatalom részéről jövő támadás esetére állapít meg a csatlakozó számára kötelezettséget katonai segítségnyújtásra. Ilyen támadás nem jelentkezett mostanáig, nem is állították egyik oldalon sem. Tehát a casus foederis sem állott be Magyarország számára.

b) Magyarország csatlakozása a háromhatalomhoz önmagában nem jelentett még szigorú nemzetközi jogi érvényű szövetséget; a viszony Magyarország és a három nagyhatalom között csak később és csak *ténylegesen vált szövetséggé, jogilag* e szövetség ma is bizonytalan.

c) Magyarország hadbalépése *szövetségi kötelezettségén* kívül történt, mind Jugoszlávia, mind Szovjet-Oroszország, mind az Amerikai Egyesült Államok ellen;

d) a magyar állam szabad önrendelkezését erősen lerontó állandó német hatalmi nyomás alatt.

e) Magyarország hadbalépései egytől-egyig mind tételes magyar törvények szellemével és betűjével ellentétben következtek be. Tételes törvény az országgyűlés előzetes hozzájárulását írja elő hadüzenet esetében. Bárdossy miniszterelnök azonban a magyar kormánynak hadüzenettel azonos jogi érvényű nyilatkozatait egytől-egyig utólag jelentette az országgyűlésnek. De még ezek az utólagos bejelentések is a parlamentarizmus alapelveinek kiméretlen félretételével történtek: valójában becsempésztek a képviselőházi és felsőházi napirendbe akként, hogy a házszabályok értelmében még mód sem adott ellenzéki hozzászólásra.

Ha ezt a jogi elemzést politikailag egészítjük ki, a következő megállapítások adódnak:

a) Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása esztendőök óta tartó igen erős német hatalmi nyomás alatt következett be.

b) Teleki Pál halála nemcsak azt az állandó nyomást igazolja, hanem első háborúbalépésünk körülményeire is reávilágít.

c) Ha nem is jogilag elismert, de *ténylegesen* csökkent állami önrendelkezés és szuverénitás állapotában történt Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása, mind háborúbalépéseink sorozata.

d) Maga az országgyűlés sem fejezte — és fejezhette — ki utólagosan jóváhagyásaival a nemzet igazi felfogását és akaratát a sorsdöntő kérdésben, mert egy reakciós és igazságtalan választói jog és egy erőszakos választási gyakorlat és *tényleges eljárás* során folyt le az 1939-es képviselőválasztás. Sem a parasztság, sem a munkásság, e két nagy dolgozó osztály, mely kezdettől fogva ellene volt e háborúba való beavatkozásunknak, a maga jogos és teljes képviselőletéhez az 1939-es választásokon nem juthatott.

A magyar nem-hadviselő álláspont fenntartása — Teleki Pál politikája — volt az a *minimális* magyar elgondolás, melyhez a nemzetnek mindenáron ragaszkodnia kel-

²⁷ Bajcsy-Zsilinszky nem ismerte a hadbalépés kulisszatitkait, amit azóta történetíráskunk feltárt; annál nagyobb érdeme, hogy sejtette: a hadbalépés nem a hitleristák nyomására, hanem a kormány saját elhatározásából történt.

lett volna s ennek félretétele nyílt szembeállást jelentett a Bárdossy-kormány részéről, mind a szigorú önvédelem történelmi magyar magatartásával, mind az eleven magyar létérdekekkel.

Röviden: jogilag nem tartozunk hadbalépni sem Jugoszlávia, sem Szovjet-Oroszország, sem az Egyesült Államok ellen;

hadbalépéseink a magyar közjog értelmében *alkotmányellenesek, törvénytelenek* voltak;

egyben *történelmünkkel, hivatásunkkal, életérdekeinkkel, sőt a nemzet zöme akaratával is szembehelyezkedők.*

E kettős — jogi és politikai — elemzés legfőbb következtéseképp pedig ez a két megállapítás adódik:

1. *Jogilag nem tartozunk hadbalépni sem Jugoszlávia, sem Szovjet-Oroszország, sem az Egyesült Államok ellen, tehát hadviselő helyzetünket bármikor meg is szüntethetjük, anélkül, hogy szerződészegés vagy szövetségi hűtlenség legkisebb árnyéka eshetnék reánk.*

2. *Politikailag pedig tartozunk kivonulni ebből a háborúból, mert abban való részvételünk áthidalhatatlan ellentétben van a nemzet és a magyar állam egész múltjával, értelmével, hivatásával és nemzetünk életérdekeivel.*

Ez a két tétel áll minden körülmények között, akkor is, ha Olaszország bennmaradna a háborúban a német birodalommal és Japánnal való szövetségben. De Mussolini lemondásával, a fasiszta rendszer bukásával és Olaszország valószínű kiválásával a háborúból, valamint a háromhatalmi szövetségből, egy új, döntő ösztönzésű és jogi alapot nyújt számunkra a sors, nemcsak a háborúból való kivonulásunkra, hanem az *egész eddigi elhibázott külpolitikánk áthangszerelésére is.* Végre is Magyarország Olaszországgal való hagyományos és nemzetközi szerződésben is újból megerősített barátsága révén és útján csatlakozott — mondhatni sodródott — a hármas egyezményhez. *A hármas egyezmény azonban Olaszország nélkül már csak kettős, ezenkívül ráknézve tökéletes politikai képtelenség is. Olaszország lépése és további zárható lépései a most megkezdett úton vissza kell göngyöltessék velünk külpolitikánkat — most már csak átmenetként fogván fel nemhadviselő állásfoglalásunkat — egészen Teleki Pál eredeti semlegességi politikájáig.*

MÁSODIK RÉSZ

A KIBONTAKOZÁS

I. Semlegességünk visszaszerzésének parancsoló szükségé

Miért kell Magyarországnak visszatérnie a Teleki Pál kormánya részéről vállalt semlegesség eredeti álláspontjára? Mert:

a) néhány tehetségtelen, rövidlátó és könnyelmű s a magyar hivatás útjáról a német—magyar sorsközösség babonája, a magyar ügy ellen rendezett *belső lázadás*, valamint a német hatalmi nyomás révén elsodort államférfiú és a magyar ügy iránt enyhén szólva kezdettől fogva érzéketlen néhány magasrangú katona vétke miatt nem pusztulhat Magyarország;

b) mert ez a semlegesség valójában csak *bátor visszatalálás* önvédelmi politikánk s vele európai hivatásunk elhagyott útjára;

c) mert még ma is szerződészegés bélyege nélkül tehetjük meg lépésünket;

d) mert háborúbalépéseink egytől-egyig a magyar alkotmány alapvető rendelkezései ellen történtek, jogilag érvénytelen, mondhatni puccszerű módon;

e) mert nemcsak alkotmányellenes, nemcsak a nemzet zöme — parasztsága és munkássága — akaratnyilvánítása nélkül történtek háborúbalépéseink, hanem a német

hatalmi nyomás révén megcsönkült önrendelkezésünk s ténylegesen megcsorbult állami szuverenitásunk állapotában;

f) mert felbomlóban van az a hármass egyezmény, melyhez való csatlakozásával Magyarország szövetség-féle viszonyba került a harmadik birodalommal, s utóbb bele-sodródott a háborúba.

Belső és külső ellenségeink és ellenfeleink ezzel az érveléssel szemben csak hazugságokat, legjobb esetben frázisokat állíthatnak. A szépen csomagolt hazugságok és a csengő szövegek hitele azonban világszerte nem csökkenőben, hanem zuhanóban van. . .

II. A bátor önvédelem politikája felé

1. AZ ALKOTMÁNYOS JOGREND HELYREÁLLÍTÁSA

Nem kétséges, hogy szabad önrendelkezésünk visszaszerzésének és érvényesítésének, ennek során semlegességünk kimondásának nem *deklaratív* része nehéz — hiszen, az itt eddig elmondottak is eléggé megvilágítják történelmileg és logikailag, jogilag és politikailag egyaránt, mind háborúbalépéseink útját, mind e háborúból való kiválásunk lehetőségeit — hanem a *belső átállítás* erre az irányra. Pedig a belső átállítás nélkül egyfelől aligha valósulhat meg *szilárd érvénnyel* maga a deklaráció, másfelől nélküle többé-kevésbé üres szó marad csupán.

Azért mernénk mondani, Miniszterelnök úr, a semlegességi deklaráció akár közvetlenül történnék, akár nemhadviselő álláspontunk közbeiktatásával, *önmagában* szinte gyerekjáték ahhoz képest, hogyan adjon ennek Magyarország egyfelől *belső alapozást*; másfelől kifelé is érvényes *politikai és diplomáciai hitelt*.

Nyilvánvaló, hogy a gyors és határozott belső alapozásnak előbb kell megtörténnie, minden lehetőség szerint, a nemhadviselő-illetőleg semlegességi deklarációnál.

A) Személyi akadályok elhárítása

1. Távoznuk kell azoknak a minisztereknek, akik egész hivatali működésük során, ha jóhiszemű meggyőződéssel is, fenntartás nélkül szolgálták a „német—magyar sorsközösséget”.

2. Távoznuk kell mindazoknak a magasrangú katonáknak, akik bármi módon osztoznak a felelősségben:

a) háborúbalépéseinkért;

b) katonai felkészültségünk hiányosságáért, hiányos katonai felszereléssel való kivonulásunkért Szovjet-Oroszország ellen, ott felszerelésünk megígért német kiegészítésének elmaradása melletti, a megfelelő katonai konzekvenciák elmulasztásáért, egész eddigi hadviselésünk vérlázító lelkiismeretlenségeiért,

c) a „német—magyar sorsközösség” habonája s a német győzelem főlháborított szuggerralásáért és propágálásáért,

d) a szablyai és újvidéki s egyéb kegyetlenségekért és törvényteleniségekért nemzetiségeink és a zsidóság ellen,

e) a lengyel testvérnemzet vagy más népek menekültjeinek rovására elkövetett bármily atrocitásért és szabálytalanságért,

f) a zsidó munkaszolgálatosok ügyében bármilyen kegyetlenkedés elkövetéséért vagy elnézéséért avagy Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter rendeleteinek szabotálásáért,

g) általában a magyar állami önállóság, függetlenség, a magyar katonai eszmény germán szellemű elhomályosításáért tisztikarunkban.

3. Távozniuk kell közéletünk minden vezető helyéről a „német — magyar” sorsközösség lehangosabb hirdetőinek, ha jóhiszeműleg, ha önző érdekből vallották ezt a nemzetre katasztrófát hozható dogmát.

Csak ha

kormányból, tisztikarból, közéletből

eltávolíthatnak mindazok, akiket felsoroltunk, csak akkor kerülhet sor a Kállay-kormány vagy utána más kormány olyan állásfoglalására, melynek *befelé szilárd érvényessége, kifelé megfelelő hitele van.*

B) A polgárháború csíráinak elfojtása megtorlással és intézményes rendezéssel

Magyarországot nem-hadviselő vagy semleges álláspontra való visszahelyezése *egymagában* még nem mentheti. Magyarországnak a szilárd rend szigetének kell egyben lennie a közép-európai káoszban és pedig a szó legfelsőbb értelmében. *Nem elég a rendőri értelemben vett rend, annak a jog szilárd uralmán kell jelépülnie s hangsúlyozottan a magyar alkotmányon kell nyugodnia.*

Ezért elmaradhatatlan és sürgősen végrehajtandó:

a) azoknak a *polgárháborús tüneteknek*, melyek egyes nemzetiségünkkel s a különböző menekültekkel való bánásmódban vagy a zsidótörvényeknek s az új honvédelmi törvény zsidókra vonatkozó rendelkezéseinek, valamint az úgynevezett fajvédelmi törvénynek végrehajtása során, különösen pedig a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben elkövetett törvénytelen séggekben s atrocitásokban jelentkeztek, s itt-ott még máig is jelentkeznek: *kérlelhetetlen elfojtása; minden törvénytelen tett szigorú, példás megtorlása.*

b) Különösen *erős hangsúlyú és messzehangzó megtorlás a szablyai és újvidéki tömeggyilkosságok miatt, főbűnösökön kezdve a megtorlást.*

Az alkotmányos jogrend helyreállításának azonban *nemcsak személyi, hanem tárgyi és intézményes feltételei is vannak.*

a) Ilyen mindenekelőtt: a polgári és katonai hatáskörök újból való pontos szétválasztása és elhatárolása, az utóbbi évek során keletkezett hatásköri zavarok polgárháborús tüneteinek kiküszöbölésével.

b) Ilyen: a vezérkari-főnöki állás újabban alkotmányellenesen kialakult hatásköri túltengéseinek megszüntetése. *Eltörlése a vezérkari-főnök külön hadbíróságának.²⁸*

c) Ilyen: a honvédfőparancsnoki állás visszaállítása, mert éppen a vezérkari-főnöki és főparancsnoki más-más jellegű katonai funkció összeolvasztása vált egyik fő okává a hatásköri zavaroknak, mind a katonai hatóságok között, mind a katonai és polgári hatóságok között.

d) Ilyen: hadműveleteken kívül a vezérkari-főnök, a kinevezendő főparancsnok világos és félreérthetetlen *alárendelése* a honvédelmi miniszternek.

e) Ilyen: a honvédelmi minisztérium úgynevezett defenzív osztályának teljes átszervezése az új — valójában a régi és örök-magyar politika szellemében.²⁹

f) Ilyen: az egész honvédevezérkar és a honvédelmi minisztérium sürgős személyi átszervezése.

g) Ilyen: a magasabb katonai állások betöltésének gyökeres revíziója ugyanezen szempontok szerint.

²⁸ Statáriális, fasiszta jellegű katonai bíróság. 1941. okt. 28-án hozták létre. Tagjai hol mint a vád képviselői, hol mint bírák működtek. Hatáskörébe tartozott: a kommunistaelenes 1930. III. tc. 5. §-ába ütköző hűtlenség büntetése és minden az e büntett útján elkövetett szigorúbban büntetendő bűncselekmény. Ítéletei a vezérkari főnök aláírása után megfellebbezhetelenné váltak.

²⁹ A VKF II. d osztály eredetileg kémelhárító szerv volt. 1936-tól kezdve kommunista ügyekben is folytatott eljárást. Törvénytelen módszerekkel, kínzások alkalmazásával dolgozott. Bajcsy-Zsilinszky a Schönherz-perben való kihallgatásakor személyesen is látta a kínzások nyomait a kommunista foglyokon.

C) A zsidó-törvények lebontása

De itt nem állhatunk meg, *a magyar alkotmányos jogrendet magasabb síkon is helyre kell állítani.* A magyar alkotmány egyik legfőbb alapja a jogegyenlőség, melyet közjogilag alaptörvénynek kell tekinteni, noha nekünk nincsenek — forma szerint — alaptörvényeink, mint a papiros alkotmányú országoknak. Vagyis: *a magyar alkotmány szellemében törvény nem kerülhet ellentétbe a jogegyenlőség elvével.* Ha mégis létrejön ilyen törvény, mint ahogy létre is jött nem is egy, akkor egy újabb törvényhozási aktusnak kell emez ellentét megszüntetéséről gondoskodni. Csak két eshetőség adódhat: vagy novellárisan kiküszöbölni az alkotmánysérelmet a törvényből, ha lehet és érdemes, vagy eltöröltetni a törvényt. A két zsidótörvény³⁰ és az új honvédelmi törvény,³¹ valamint az ún. fajvédelmi törvény zsidókról szóló rendelkezései³² élesen szembeállanak a magyar történelem és alkotmány jogegyenlőségi alapelvével. Sőt a jogegyenlőségi elv félrelökése annyira eluralkodik a törvényeken és a törvények zsidó vonatkozású szakaszain, hogy itt a novelláris rendezés csak részben segíthet. Magukat a zsidótörvényeket el kell törölni és el kell törölni a másik két törvényből minden, jogegyenlőséggel összeegyeztethetetlen szakaszt. Addig pedig, míg ez megtörténhet, ebben a szellemen kell sürgősen revízió alá venni a zsidó munkaszolgálatos kérdést és *az egész ügyet e lehető legenyhébben kezelni, sőt megkezdeni a törvények adta minden lehetőség céltudatos kihasználásával a zsidók visszavételét a magyar hadseregbe.*

Nem kétséges, hogy ha egy kormány rászánja magát erre az operációra, idejében, *még szabad elhatározásból,* nemcsak rengeteg odiumot levesz szerencsétlen nemzetünk válláról, hanem egyben százezrekkel szaporítja meg a lelkes és áldozatra kész honpolgárok számát, éppen a legnehezebb időkre, sőt katonai erőnket is, tízezrekkel.

E kérdés elbírálásánál igen nagy süllyel kell latbaesnie az a körülmény, hogy *Teleki Pál csak nyilvánvalóan belső nyilas és az ezzel összefogó külső német nemzetiszocialista nyomás alatt, valamint középosztályunk rádióval, újsággal lassan megvadított elemeinek, főleg a tisztviselők igen nagy részének, szabotáló összeesküvése láttán — e hármás harapófogóban szánta reá magát a második zsidótörvényre.*³³

Azzal a céllal, hogy idehaza megakadályozza a felfordulást és valamiféle Quisling-rendszert, és azzal a becsületes hátsógondolattal, hogy majd a végrehajtással enyhítenek rajta. Rossz pszichológusnak bizonyult ezen a ponton Teleki, mert hiszen a szabadjára eresztett rádió- és sajtópropaganda tovább tombolt s a Jud Süss-féle aljas hazug szadista filmek szabadon mételeyezhették szerencsétlen nemzetünket, különösen a fiatalságot és rendszeresen katonáinkat. *A végrehajtás messze túltett értelemben embertelenségben és keresztényietlenségben magán a törvényen is!* Most tehát a legsürgősebben:

a törvények legenyhébb végrehajtása s a gyűlölködő, uszító propaganda kiméretlen elfojtásán kellene kezdeni a lebontás előmunkálatait.

Bizonyos, hogy az a két körülmény, hogy a zsidótörvények kívülről is szított polgárháborús atmoszférában keletkeztek, valójában a felfordulás megelőzésére, s hogy

³⁰ Az első zsidótörvényt lásd: „Az 1938. évi XV. törvények a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” cím alatt. 1938. évi országos törvénytár 87—89. l. A második zsidótörvény megtalálható: „1939. évi IV. törvények a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” cím alatt. 1939. évi országos törvénytár 91—102. l.

³¹ Az új honvédelmi törvényt lásd: „1939. évi II. törvények a honvédelemről” 1939. évi országos törvénytár 7—107. l.

³² Az ún. fajvédelmi törvény megtalálható: „1941. évi XV. törvények a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvények kiegészítéséről és módosításáról és ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről” cím alatt 1941. évi országos törvénytár 95—99. l.

³³ Általános jellemzője az egész emlékiratnak Teleki politikájának mentegetése, Teleki felmentésének kísérlete az ő idején hozott súlyos törvények, rendeletek, kül- és belpolitikai intézkedések miatti felelősség alól és felmagyitása azoknak a felemás törekvéseknek, amelyeket Teleki a német befolyás csökkentésére ténylegesen megtett. Ismeretes, hogy Teleki Pál első miniszterelnöksége idején született meg az első zsidóellenes törvény. S 1939-ben Teleki kormányra-lépése után azonnal — sokak megdöbbenésére — keresztülhajtotta a parlamentben — még az Imrédy-kormány által benyújtott — második zsidótörvényt.

eleve nélkülözték az alkotmányos alapot, rést ütöttek az alaptörvényszerűen fölfogandó és kezelendő jogegyenlőségen, nagyban megkönnyíti ennek a kérdésnek értelmes, becsületes, magyar, keresztény és európai szellemű rendezését.

2. PAX HUNGARICA

A) Kiegyezés szerbekkel, horvátokkal

Mostani országhatáraink földrajzilag és történelmileg tökéletlenek, európai hivatásunk betöltésére csonkák és elégtelenek, politikailag pedig bizonytalanok. Sorsunk úgy is fordulhat, hogy még ezeket sem tarthatjuk meg. De úgy is, *ha fölemelkedünk a rendelkezésre álló mindenképpen rövid átmeneti időben, szellemünk, történelmünk, ősi állam-eszménk, hivatásunk és valóságos erőnk magaslatára, hogy visszaállíthatjuk Szent István országát.* Mindez túlnyomórészt rajtunk múlik és csak másodsorban — egy kis szerencsétől. Idegeinkben érezzük a pillanat elérkeztét, amikor egy valóban vezetésre és alkotásra teremtett magyar államférfinak Zrínyi jelmondatával kell kelnie és feküdnie: „Csak egy kis szerencse, semmi más!”

Mai határaink közül politikailag a legbizonytalanabb a déli. Először azért, mert a Bárdossy-kormány minden szükség nélkül „hadat viselt” a fölbomlott Jugoszlávia ellen, a bácskai és bánági ősi országrészek egyszerű rendőri megszállása helyett. Másodszor a zsablyai és újvidéki katonai kilengések miatt. Harmadszor azért, mert Jugoszlávia, londoni kormánya közvetítésével, tagja az egyesült nemzeteknek.

Éppen elég ok arra, hogy elborult szemmel tekintsünk déli határaink felé. Nem szólva arról, hogy a Bárdossy-kormány, miközben operettháborút indított a már fölbomlott Jugoszlávia ellen, könnyelmű gesztussal lemondott a Bánáságról, a németek javára. S e diagnózis annál lesújtóbb, mert éppen azokkal a délszláv népekkel készült volna Teleki miniszterelnöksége idején a barátsági szerződés révén *történelmi kiegyezésünk lelki és nemzetközi jogi alapvetése*, melyekkel való egyenetlenségeink váltak a magyar birodalom 1918-as szerencsétlenségének talán legfőbb okává. Ezt az *egészséges és világtörténelmi jelentőségű visszakanyarodásunkat* a nagy Árpádok, Anjouk, Hunyadiak 600 éves töretlen magyar—délszláv testvérisége és együttműködése felé, törte meg és fordította visszájára a Bárdossy-kormány délvidéki külpolitikája és délvidéki nemzetiségi politikája, valamint hihetetlen mértékű tehetetlensége a nem magyar szellemű, indítású és célzatú délvidéki katonai kilengésekkel szemben.

Az első határozott lépés a magyar—délszláv ügyek, főleg magyar—szerb ügyek tisztázására a katonai atrocitások igazi bűnöseinek kíméletlen megbüntetésén keresztül vezethet. Immár második esztendeje hirdetjük és sürgetjük a megtorlást a magyar kard fényén foltot ejtett bűnösök ellen. Ennek mindenképpen meg kell történnie espedig minél rövidebb idő alatt. Csak azután következhet el a magyar—délszláv ügyek kibonyolítása.

A magyar nemzet szelleméhez méltán, elsősorban jogilag kell megvizsgálunk ezt a kérdést. Egy könnyelmű kormány nemcsak a magyar—délszláv örök barátsági szerződés ünnepies okmányát dobta félre, Teleki Pál egész szellemi hagyatékával egyetemben, hanem még a fontos diplomáciai okmány szellemének megőrzéséről sem gondoskodott. Sőt semmit sem tudott tenni azok ellen, még a magyar törvények erejét sem bírta fejükre idézni, kik oktanlan bűnös módon rontották meg, részben a délvidéki katonai közigazgatás idején, még inkább a polgári közigazgatás életbeléptetésével, az olyan nehezen előkészített és olyan rendkívül nagy fontosságú jóviszonyt a magyarság és szerbek között.

Vissza kell térnünk a magyar—délszláv örök barátsági szerződés elvi alapjaira. Ez a szerződés nem ugyan ténylegesen, de az örökbarátság hangsúlyozásával, *közvetve* és két szerződő nemzet amaz akaratelhatározását foglalta ünnepélyes okmányba, hogy

vitájukat is az örök barátság szellemében kívánja rendezni. Tehát nem fegyverrel. *E szerződésben annak sem szellemével, sem betűi között nincsen semminémű joglemondás területileg sem magyar, sem délszláv részről.* Teleki Pál, az okmány igazi szerzője, a Képviselőház külügyi bizottságában is, de négyszemközt is megmondotta, hogy ez a szerződés nem jelent történelmi jogokról való lemondást magyar részről. *Ezt a szerződést tehát helyesen csak úgy lehet értelmezni, hogy a két nép, pontosabban a magyar nemzet és a délszláv nemzetek vagy a maguk békés megegyezésére bízzák a területi kérdések elintézését vagy egy érdektelen nemzetközi fórumra. Erre az alapra kell visszatérnie a magyar politikának.*

A magyar kormánynak és a magyar népnek meg kell egyeznie a szerb és horvát nép igazi képviselőivel abban, hogy érvényben levőnek ismerik el a magyar—délszláv örökbarátsági szerződést s visszatérnek kölcsönös egyetértéssel annak alapvetésére.

Eszerint:

a) az örökbarátság szellemében nem nyúlnak fegyverhez egymás ellen,
b) területi vitájukat az illetékes nemzetközi fórum elé viszik, annak döntésében megnyugszanak;

c) a nemzetiségi kérdés megoldására olyan konstrukciót igyekeznek szerkeszteni, melyet mindenképpen meg kell valósítani ezen a nemzetiségileg bonyolult és szétbogozhatatlan területen,

d) e döntésig pedig a felek kölcsönösen megegyeznek abban, hogy a Szent Koronához visszacsatolt délvidék változatlanul és zavartalanul magyar igazgatás alatt marad, viszont a magyar állam, az átmeneti paritás kedvéért is, belenyugszik abba, hogy a Bánság délszláv megszállás és igazgatás alá kerüljön.

Sürgős volna egy ilyen délvidéki önkormányzati tervnek elkészítése és a Bácskára vonatkozólag minél gyorsabb életbeléptetése, még arra az esetre is, ha nem sikerülne fentebb említett megegyezés egy kölcsönösen kötelező népi önkormányzat dolgában. Mert ebben az esetben is kétségtelenül Magyarország javára írnák a béketárgyalásokon, hogy *nemcsak kiköszörülte a zsabyai és újvidéki csorbát, hanem olyan becsületesen és olyan értelmesen rendezte a visszakerült bácskai területen a nemzetiségi kérdést, hogy az további mintául is szolgálhat egyfelől, másfelől Magyarország történelmi igényét is megtámasztaná a világközvélemény előtt.*

A horvát—magyar kiegyezés egészen más természetű. Itt két alapelvet kellene a tárgyalásaink gerincévé tenni: azt a tételt, hogy *a magyar—délszláv örökbarátsági szerződés szelleme és értelme alkalmazandó a horvát—magyar viszonyra is.* Ez pedig a legteljesebb tartózkodást írja elő számunkra a szerb—horvát belső viszonyra és vitákba való beleszólás tekintetében. És azt a másik tételt, hogy a Szent Korona természetesen nem zárhatja el kapuit adott esetben egy önkéntes és elemi erejű megnyilatkozás elől a Szent Koronához való horvát visszacsatlakozás irányában, természetesen Horvátország teljes önálló államiságának és Magyarországgal való paritásának elismerésével.

B) Erdély önkormányzata

A másik rendkívül beteg határ mostani erdélyi határunk, mely mai kettéhasított-ságánál fogva annyira életképtelen és annyira nem oldja meg az etnikai kérdést sem, hogy Európa újjärendezése során feltétlenül gyökeres revízió alá kerül. Erdélynek mindenképpen egyben kell maradnia és egészen visszacsatlakoznia a Szent Koronához.

A magyar kormánynak Erdély teljes visszacsatolása érdekében már jóelőre el kell készítenie egy tervet, melynél *történelmileg megalapozottabban, nemzetiségileg igazságosabban és kiegyensúlyozottabban a nagyromán politika ne állíthatasson sorompóba.*

Ennek az erdélyi tervnek azért is sürgős a megalkotása, mert a háború úgy is alakulhat, hogy számunkra lehetőség nyílik a dél Erdély katonai erővel való megszáll-

lására. Az angolszász haderő előnyomulása — kiváló katonai szakértők véleménye szerint is — esetleg elkerüli legalább is Magyarország keleti felét. De ettől eltekintve is, ha Magyarország megmarad, helyesebben újból kifejlődik, gyors ütemben, az *alkotmányos szabadság és jogrend egyetlen országának a mindjobban kócoszba kerülő Közép-Európában*, nemzetközi kötelességünknek is válhat Erdély megszállása, az anarchia megakadályozására vagy elfojtására. Erre a feladatra a magyar politikának fel kell készülnie. S egy magyar katonai bevonulás a déli Erdélybe azonnal aktuálissá tenné a felsőbbrendű magyar politikai szervezőerő bravurjának bemutatását, az előre elkészített önkormányzati terv alapján, az erdélyi földön.

C) Magyar—szlovák kiegyezés

Meg vagyunk győződve arról Miniszterelnök úr, hogy a magyar—szlovák kérdésben kormánya már régen megkezdte az előmunkálatokat. Gaspar szlovák propaganda-miniszternek budapesti látogatása is erre vall. Nem tudhatjuk, milyen alapon folynak ezek a tapogatózások vagy akár komolyabb tárgyalások, de szeretnénk lerögzíteni itt pártunk felfogását ebben a kérdésben. Szlovákia kérdése az önkormányzat szempontjából is gyökeresen más, mint Erdélyé. Egyfelől azért, mert a Felvidéknek nincsen önkormányzati múltja. Másfelől pedig azért, mert a szlovákság meglehetősen zárt tömbben él. Viszont a 20 esztendő csehszlovák epizód, ha mást nem is, de annyit mindenesetre elért a szlovák nép, különösen az értelmiségi réteg lelkületében, hogy belesugallmazta a csehszlovák, illetőleg annak ellentétéként a szlovák önkormányzat gondolatát és akaratát. Az egyszerűen elképzelhetetlen ma már, hogy a szlovák nemzet megfelelő széles önkormányzat biztosítása nélkül önként visszacsatlakozzzék a Szent Koronához vagy belenyugodnék egy ilyen visszacsatlásba. De ugyanakkor az is elképzelhetetlen, hogy az új világrendező fórum elfogadna bármi olyan megoldást magyar részről, mely a Szent Korona hatósága alatt nem nyújtana *sokkal több önkormányzatot* a szlovák nemzetnek, mint nyújtott volna a benesi Csehszlovákia. Nyilvánvaló tehát, hogy Szlovákia széles és szabad önkormányzatának sőt szükség esetén önálló államiságának gondolatával is meg kell barátkoznia a magyar politikának.

Pártunk véleménye szerint bátran *fehérlepet* kellene nyújtani magyar részről a szlovák népnek: írja reá, minő feltételek és minő közjogi vagy nemzetközi jogi formák között találná meg biztos és a mostaninál jobb, szabadabb boldogulását a Szent Korona kereteiben. Lényegileg csak két eshetőség és történelmileg is próbált forma között adódhat választás. Egyik: Horvátországnak 1868-ban megvalósított széles önkormányzata, másik az osztrák—magyar kiegyezés paritásos reáluniója. Minden ennél messzebbmenő föderalizálása Szlovákia felé a történelmi Magyarországnak végzetesen megbontaná a Szent Korona történelmi, jogi, földrajzi és gazdasági egységét s hátrányára volna mind a magyarságnak, mind a szlovákságnak. Bizonyosra vesszük azonban, Nagyméltóságod kormánya mindenk fölött és elsősorban a szentistváni birodalom *külpolitikai, honvédelmi és felsőbb gazdasági egységét* hangsúlyozta és köti ki *másúhatailan alapfeltételül* a magyar—szlovák tárgyalások során.

Kétségtelen az is, hogy a lengyel—magyar barátság mind teljesebb kibontakozása, az érzelmi testvériség állapotából a legfelsőbb reálpolitikává, rendkívüli módon megkönnyítene egy ilyen nagyvonalú magyar—szlovák kiegyezés alapvetését.

D) Kárpátalja önkormányzata

Kárpátalja önkormányzatának mielőbbi megalakulását egész sora a komoly okoknak sürgeti. Egyik: a magyar Kormányzó ünnepies ígérete. Másik: az a tény, hogy egy ilyen önkormányzati terv, bár szerintünk szűkös és hiányos formában, de kész törvényjavaslatként még Teleki Pál kormányzata idején az országgyűlés elé került.³⁴ Harmadik: hogy a csehszlovák időkben a magyar politika egy ilyen népi önkormányzat tervével ostromolta azt a csehszlovák államot, mely megtagadta volt az önkormányzatot a kárpátorosz néptől. Negyedik: hogy a kárpátorosz nép a szlovák néphez hasonlatosan zárt tömegben, földrajzilag is önkormányzatra alkalmas területen él. Ötödik: hogy ez a nép várja és kívánja, követeli az önkormányzatot, anélkül sohasem fog már beleilleszkedni a Szent Korona szerves egységébe. Hatodik: *a magyar—orosz viszony normalizálása is valósággal parancsként írja a magyar államférfiúi bölcsesség elé ennek a kormányzatnak a megvalósítását.*

Szerintünk területileg is főleg Máramaros vármegye túlnyomó részének Kárpátaljához való csatolásával, de tartalmilag is jóval messzebb kellene mennie a magyar államnak nagylelkűségében, engedékenységében és a nemzetiségi jogok honorálásában, mint a Teleki-féle törvényjavaslat.

III. Magyarország és Közép-Európa

1. A KOCKÁZAT

Azzal tökéletesen tisztában vagyunk, Miniszterelnök úr, hogy a háborúból való kilépésünk és a restitúció in integrum semlegességünk ügyében jelentékeny kockázattal jár. Ezeket a kockázatokat minél kisebbre kell szorítani, de egészen eltüntetni nem lehet. *Az elháríthatatlan kockázatokat igenis vállalnia kell annak a kormányzatnak, mely Magyarország kivezetését az özönvíztől tűzi ki céljául.*

Kérdezzük, Miniszterelnök úr: vajon nem rettentő kockázatok között vállalta-e Svájc a maga semlegességének bátor védelmét, teljesen körülfárva a tengelyhatalmak országától és a tengelyhatalmak uralma alatt álló területektől, komoly földrajzi határok nélkül is? És mennyi kockázatot vállal évek óta Törökország a brit szövetség és a német barátság diplomáciai harapófogójában? Vagy akár Svédország, de még inkább a hős finn testvérnemzet?³⁵ Vagy a másik testvérnemzet, a lengyel, amely két világhatalom elsöprő túlereje³⁶ közé szorultán sem adta meg magát. És mostanáig nem akadt egy lengyel tanító az ún. főkormányzóság területén, aki hajlandó volna úgy tanítani a lengyel történelmet, ahogyan a megszállók kívánják. A londoni lengyel kormány pedig egyetlen hajszálnyit nem hajlandó engedni a lengyel történelmi hivatásból és Lengyelország területéből a szövetséges Szovjetoroszországgal szemben.³⁷ Igaz, hogy mi viszont tele vagyunk belső árulókkal. De éppen ezért kell nagy bölcsességgel és határozottsággal legalábbis semlegesíteni ezt az ötödik hadoszlopot! Éspedig nemcsak azzal, hogy a vezetőhelyekre

³⁴ Törvényjavaslat a kárpátaljai vajdaságról és annak önkormányzatáról. Közölve: Kisebbségi Körlevél IV. évf. (1940) 6. sz. 37–42. l.

³⁵ Iamereset, hogy a szovjet—finn háborút a nyugati imperialista körök támogatásával a finnek provokálták ki. A háborúnak messzebbmenő célja az volt, hogy megteremtse az imperialista országok szovjetellenes blokkját és egyseges támadást indítson a Szovjetunió ellen. A terv meghiúsult.

³⁶ Bajcsy-Zsilinszky helytelenül azonosítja a fasiszta Németország támadását Lengyelország ellen, és a szocialista Szovjetunió Lengyelország őszeonlása után tett azon intézkedéseit, amelyek révén a Szovjet Hadsereg felszabadította Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Bjelorussziát az elnyomás alól. Ezzel jogos, az intervenció idején elrabolt területek jutottak vissza a Szovjetunióhoz.

³⁷ 1943-ban a Londonban székelő emigráns lengyel kormány a területi kérdés előtérbe tölésével, jogtalan követelésekkel akadályozta a Szovjetunió és közötté a normális kapcsolatok létrejöttét, s ezzel élezte az antifasiszta koalíció belüli meglevő ellentéteket.

a magyar függetlenségi politika meggyőződéses, lelkes és áldozatkész harcosai kerüljenek, mind a politikai, mind katonai intézményei élére, hanem azzal is, hogy gondoskodják a kormány róla: *a megtévesztett közvélemény idejében ráébredjen az országot fenyegető haldios veszedelemre és hazafiúi kötelességeire. Ez pedig nem történhet meg, csak egy új sajtópolitika segítségével és a demokratikus pártoknak a mostaninál sokkal szabadabb mozgása útján.* A hazafias ellenzéki pártok joggal megkövetelhetik a kormánytól ezekben a nehéz időkben, nem maguk, hanem az ország érdekében, hogy *most már szólhassanak bátrabban és nyíltabban a magyar néphez.* Meggyőződésünk szerint a jóhiszemű elemeket néhány heti kioktatás után vissza lehetne téríteni a helyes nemzeti útra, főképpen azért, mert hála istennek maguk a nagy dolgozó néptömegek óriási zömükben, lelkük mélyén mindig hívek maradtak a magyar szabadság és függetlenség eszményeihez! Nem kell attól tartani, hogy ezek a néptömegek csinálnak majd felfordulást, hogy túlságosan radikális irányba sodorják az országot, ha több szabadságuk van a megnyilatkozásra. Ellenkezőleg: ma a középosztályban vannak a forradalom, helyesebben a polgárháború gócai, nem a nagy tömegekben. A tömegek józanul, reálisan látják a dolgokat, mind a parasztság, mind a munkásság. És egy kossuthi felszabadító mozdulat ugyanúgy a nemzet leglelkesebb és legelszántabb harcosává avatja őket, mint 1848-ban a jobbágy-ságból felszabadult parasztságot.

A kockázat csökkentésének másik hatalmas eszköze: az alkotmányos jogrend teljes helyreállítása. Harmadik hatalmas eszköze: a szellemében, vezetésében és felszerelésében megerősített, *kossuthi szabadságharcos szellemmel* telített magyar honvédhadsereg. Negyedik hatalmas eszköze: a nemzetiségi kérdés nagyvonalú rendezése és az 1868-as nemzetiségi törvény bátor végrehajtásával és az elháríthatatlanul szükséges nagyobb területi önkormányzatok legalábbis idejében való proklamálásával.

Egy ilyen Magyarország igenis vállalhatja mindazt a kockázatot, amit a háborúból való kilépésünk felidézhet. Az alkotmányos jogrend, tisztult demokrácia és nemzeti-ségi, szociális megbékélés Magyarországa, benne egy milliós hadsereg, erős, tehetséges és markánsan magyar vezetés alatt, pár hónapon belül egyetlen sziklaszirtként magasodhat ki a közép-európai özvívz hullámaiból.

2. RENDFENNTARTÓ ÉS RENDEZŐ SZEREPÜNK

Magyarországnak semlegessége kimondása után *ebben a felsőbbrendű rendező és rendfenntartó szerepben kellene olyan hasznossá és nélkülözhetetlenné tennie magát Közép-Európa újjárendezése számára,* hogy annak értelmében még ellenségeink se vitathassák el tőlünk. Ebben a feladatban és nem győzők felé való amúgyis reménytelen kegykeresésben, a diplomáciai légtornászat hitelvesztett mutatóványaiban vagy éppen a Károlyi Mihályék otromba bukfeceinek és alázkodásainak valaminő bárgyú és utálatos utánzásában kell keresnünk a kivezető utat.³⁸

Az természetes, hogy *össze kell hangolnunk* politikánkat és pedig már jó előre, a győzőkével, *de csak a legfőbb eszmei alapelvekben.* Egy önérzetes és szabad, nagyhivatású nemzet, amilyen a magyar, *csak a maga politikáját* csinálhatja. *És még a győzők előtt is*

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky helytelenül ítéli meg Károlyi Mihálynak az első világháború végén folytatott külpolitikáját. De ellentéték voltak Bajcsy-Zsilinszky és Károlyi között a második világháború utáni Magyarországnak megítélésében is. Károlyi Mihály a második világháború alatt Londonban élt és komoly erőfeszítéseket tett a külföldön élő antifasiszta, demokratikus magyar csoportok egységfrontjának megteremtésére. Igyekezett a nyugati kormányoknál személyi befolyását is latbavetni egy független, szabad, demokratikus Magyarország létrehozása érdekében. Erőfeszítései során feltétlenül számolt a Szovjetunióval és a kommunistákkal. Kapcsolatot is létesített Angliában és a Szovjetunióban dolgozó kommunistákkal. Ő is híve volt a dunai népek összefogásának de – szemben Bajcsy-Zsilinszkyékkel – a teljes egyenjogúság alapján és kihangsúlyozva, hogy ez nem irányulhat a Szovjetunió ellen. Ellenkezőleg, annak baráti segítségére és vele való baráti viszonyra épülhet csak. Károlyi az aktív fasiszta- és háborúellenes tömegharc híve volt.

csak akkor lehet hitele, becsülete, ha bátran, okosan és nagyronakian képviseli a maga ügyét, amely egyébként is európai ügy. Szabad és bátor hivatásuk tudatában élő népek ritkán szoktak a legkényelmesebb partnerek lenni a nemzetközi életben. Sem Svájc, sem Törökország, sem Finnország, sem Lengyelország nem alázasos kiszolgálója a szövetséges nagyhatalmaknak. Nekünk magyaroknak csak a magunk eredeti, igazi, hagyományainkkal jobban összehangolandó politikáját kell összeegyeztetnünk a világ újjászervezésének immár kialakult angolszász alapelveivel.

Ezekben az elvi keretekben igen nagy szolgálatot tehetünk Európa békéjének, jobb rendjének és magának az emberiségnek, ha, mint tettük ezer éven át, — bátran védjük a magunk, a Duna-völgye, Európa szíve önállóságát. És hozzájárulunk ahhoz, hogy a kossuthi Magyarország és az új Lengyelország összefogva, legfőbb magját alkossák meg a német és orosz néptengerek közé szorult kisebb lélekszámú nemzetek és országok Skandináviától Görögorszáig és a Dardanellákig több föderációs egységre tagozódó, szigorúan önvédelmi összefogásának és együttműködésének. Ez az a feladat — száz-száz-negyvenmilliónyi sok kisebb-nagyobb nép önvédelmi összefogása — mely immár a világ közvéleményében él és melynek megoldásánál nem lehet nélkülözni Magyarországot.

Az ország semlegességének kimondása pedig a világháború további folyamára azért is fontos és nélkülözhetetlen lépés volna, mert reávilágítana nemzetünk amaz ősi és mindig új világpolitikai szerepének természetes határait, mely itt Európa szívében, földrészünk érhálózatának csomópontjában, sohasem mehet túl az önvédelmen. Mint ahogy az emberi szív sem mondhatja, hogy a test jobbfeléhez csatlakozik a bal ellen vagy megfordítva.

Megint vissza kell vonnunk csapatainkat az orosz harcterről az utolsó katonáig, hogy idejében térjünk vissza ahhoz a régi magyar politikához, mely Oroszországgal szemben sem vállalt ellenséges magatartást, akként le kell már most rögzíteni, hogy a német néppel és a német birodalommal szemben sem vehetünk részt, a jövőben sem, semmiféle gyalázkodásban vagy támadóélű politikában.

3. KATONAI HELYZETÜNK

Végül Magyarország katonai helyzetéről kell megemlékeznünk egy balkáni angolszász invázió esetében.

Bizonyos katonai és politikai jelek és megfontolások, mintha arra vallanának, hogy a Balkán mégsem válik már döntő jelentőségű hadszíntérré ebben a háborúban. Főleg azért, mert az angolszászoknak Németország megrohanásához nincs feltétlenül szükségük a Balkánra, másfelől pedig a német hadvezetés a Balkánon elhelyezett olasz hadosztályok valószínű kiesésével nehezen vállalkozhat több ezer kilométeres balkáni arcvonal tartására. Magyarországnak azonban elsősorban a rosszabb eshetőségre kell felkészülnie, arra, hogy az ország területe hadszíntérré válhat, akár a Balkán felől felnyomuló angolszász támadás révén, akár akként, hogy vagy a németek vagy az angolszászok igyekeznek Magyarország középponti helyzetének birtokába jutni nagyarányú légi erők latbavetésével. Magyarországnak akkorra már világosan és határozottan döntenie kell viszonyáról a német birodalomhoz, politikailag és katonailag egyaránt.

Meggyőződésünk szerint Magyarországnak minden politikai, jogi igazságával és katonai erejével szembe kell szállnia nem egy esetleges német megszállás kísérletével, hanem még egy német katonai átvonulással is. Még akkor is, ha millió haderőnk hiányos felszerelésében nem volna elég erős az átmeneti német megszállás elhárítására. Egy ilyen német vállalkozás azonban a háborúból való kiválásunk vagy éppen semlegességi deklarációnk után politikailag egyaránt valószínűtlen, sikere pedig komoly magyar ellenállás esetén még reménytelenebb.

A magyar hadsereg egy részének a német erőszakoskodás esetén erkölcsileg is megnyílnék az útja, nemcsak katonailag, hogy levonuljon a Balkánra, miután előbb birtokába vette a déli Erdélyt.

Akárhogy is alakulnak azonban a háborús dolgok a Balkánon és Közép-Európában, végső fokon az *önrendelkezését, szabadságát, háborús semlegességét visszanyert Magyarországnak inkább a német haderővel való összetűzést kell vállalnia, mintsem az angolszászokkal való harcot*. Ez a mi pártunk álláspontja.

Egymilliós magyar hadsereg, még nem tökéletes felszereléssel is, a török mellett a legjelentékenyebb katonai erővé válhat, — megfelelő markáns és tehetséges magyar vezetéssel a kossuthi szabadságharcos szellem sugallata alatt, — az egész Dunavölgynek és a Balkánnak. Szükség esetén latba kell vetni az ország léte és szabadsága kiküzdésére.

Erre a magyar katonai erőre — bizonyos angol sajtó-beli példálózgatások szerint is — esetleg nemzetközi rendfenntartó feladatok is hárulhatnak egy netán bekövetkező közép- és dél-európai káosz közepette.

Miniszterelnök úr! ebben az emlékiratban magyar lelkiismeretünk és ellenzéki kötelességteljesítésünk szavát hallattuk. Egyben pártunk elvi állásfoglalását rögzítettük le a magyar sors legdőntőbb kérdéseiben, nemzetünk mostani példátlan szorongattatásának idején.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletünk és nagyrabecsülésünk kifejezését.
Budapest, 1943. július hó 31-én.

(Közlő: PINTÉR ISTVÁN)

II.

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE LEVELE KÁLLAY MIKLÓS MINISZTERELNÖKHÖZ 1944 FEBRUÁRJÁBAN

Az alább közölt¹ levél, melyet a Hadtörténelmi Levéltár a Békeelőkészítő Bizottság anyagai között őriz,¹ eddig ismeretlen volt, nemcsak az olvasó közönség, hanem jórészt a történészek előtt is. A levél hitelességét Bajcsy-Zsilinszky Endre sajátkezű aláírása kétségtelenné teszi. Tartalma egyaránt érdekelheti azokat, akik a Kállay-kormány politikáját kívánják elmélyülten elemezni, és azokat, akik Bajcsy-Zsilinszky történelmi szerepét óhajtják tisztázni. De tanulságos ez a levél mindazok számára, akik a vészterhes korszakot, minden ellentmondásosságával, tévedéseivel, bűneivel, — de néhány bátor, emberséges és őszintén hazafias megnyilvánulásával együtt — egészében fogják vizsgálni.

E sorok — bár a levél nincs keltezve — 1944 elején, február 20—25. között íródhattak. A hozzávetőleges dátum egyes utalásokból állapítható meg, mint pl. az újvidéki gyilkosok szökésére, mely 1944. január 17-én került nyilvánosságra, vagy a székesfehérvári kommunistaperre történő utalás alapján, melyben a már kihirdetett halálos ítéleteket 1944. február 26-án kormányzói kegyelemmel megváltoztatták.

A levél egésze 1943—1944 fordulója néhány eseményének megértéséhez ad kulcsot a kutató kezébe. Megrázóan ecseteli az akkori magyar kormány végzetes lépéseit, és egészében ma is helytálló kritikát nyújt Kállay politikájáról. Részletezi politikai koncepciója gyengeségeit, nem leplezi véleményét

¹ Hadtörténelmi Levéltár, Békeelőkészítő Bizottság, VII. cs. 23. sz. irat.

még akkor sem, ha ez egyben súlyos önbírálatot is jelent. Hangoztatja azt a véleményét, hogy a nemzeti egységre való törekvés ürügyén már nem lehet hallgatni: cselekedni kell, amíg nincs későn!

Kállay Miklós azonban ekkor még kevésbé volt képes megérteni Bajcsy-Zsilinszkyt, mint 1942-ben, miniszterelnöksége kezdeti időszakában. Figyelmeztetései mögött csak a kormánynak kül- és belpolitikailag nehézségeket támasztó merev ellenzéki politikai állásfoglalást látott. Bajcsy-Zsilinszkynek fel kellett ismernie, hogy Kállay politikája — mely Bárdossy egyértelmű csatlós-politikájával szemben kezdetben némi reményre jogosította fel a független magyar politika követelőit — az év végére mindinkább „engedte magát belesodortatni a quieta non movere magatartásba”.

Élesszemű kritikája figyelemre méltó szempontot nyújt a történetkutatók számára azzal, hogy utal Kállay politikai koncepciójának a teheráni egyezmény után történő összeomlására. Bajcsy-Zsilinszky levele megalapozza azt a véleményt, hogy Kállay 1943 elejétől meginduló és egyre fokozódó törekvései a nyugattal való kapcsolatok felvételére és a háborúból való kiugrás előkészítésére 1943 őszén megrekedtek; elsősorban azért, mert Kállay előtt világossá vált, hogy a háború menete másképp alakult, mint ahogy várták, és egyre kevésbé látszott keresztülvihetőnek a Horthy-rendszernek nyugati csapatok segítségével remélt átmentése.

Bajcsy-Zsilinszky Endre az ország függetlenségét tartotta elsődlegesnek, ezért tetteket követelt, Kállay viszont az uralkodó osztályok hatalmát tartotta szem előtt, ezért képtelen volt tettekre.

*

Igen tisztelt Barátom!

Mai négyes beszélgetésünk² menete, és anyaga, és eredménye mélyen lesújtott engem. Ennek méltóztassál tulajdonítani, hogy felindultságomban talán olyasmit is mondtam, amit utólag sajnállok. Szavaidat — így utólag átgondolva, de barátaim szerint is — rosszabb értelmezésben vettem, mint ahogy azt Te bizonyval gondoltad. Úgy értelmeztem szavaidat, hogy én a baloldalon ugyanazt a játékot folytatom, mint a jobboldalon Imrédy, vagyis hogy hasonló önző szándékok és törekvések vezetnek s köztük hiúság is, hogy a külföldi sajtóban szerepeljek.³ Nem így gondoltad, de így értelmeztem, bizonyval helytelenül, mert igazán nem volt okod rá, hogy ilyesmivel vádolj. Viszont meg kell értened, hogy a magamfajta magánosan küzdő ember, aki úgy dobta el magától élete során — jobb sorsra érdemes élete során — mindazt, amit a törtető emberek hajszolnak, különösen érzékeny, ha azt hiszi, hogy még az önzetlenségét is kétségbevonják. S valahogy

² A négyes megbeszélésen — mint arra később utalás is van a szövegben — Kállay Miklós mellett Tombor Jenő és Barankovics István vett részt. Tombor Jenő az első világháború egyik legképzettebb vezérkari tisztje volt. 1919-ben a Vörös Hadseregben szolgált. Emiatt a huszas évek elején nyugdíjazták. A második világháborúban a Magyar Nemzet katonai szemlézője lett. Nagy érdemeket szerzett objektív elemzéseivel, amelyekből ki lehetett olvasni az igazi hadihelyzetet. A kiszagdapártban Bajcsy-Zsilinszky mellett harcolt. A felszabadulás után altábornagy és honvédelmi miniszter lett, 1946 nyarán hunyt el. Barankovics István ebben az időszakban a kiszagdapárt katolikus szemléletű, a függetlenség kérdésében haladó álláspontot elfoglaló vonalához tartozott. 1943-ban Hegedűs Gyulától átvette a Magyar Nemzet felelős szerkesztői munkakörét. A felszabadulás után demokrata néppárti képviselő volt, majd 1948-ban elhagyta az országot. Jelenleg Brazíliában él.

³ Itt valószínűleg a Berner Tagwacht c. svájci szocialista lapban 1943. okt. 15-én megjelent cikke utal. E közlemény — a Független Kiszagda Párt 1943. júliusi memorandumának kivonata — Zur Lage in Ungarn címmel, aláírás nélkül került a nyugati olvasók elé, és nagy feltűnést keltett mind külföldön, mind Magyarországon. Ezzel a szövetséges és semleges hatalmak előtt a magyarországi ellenzék tekintélye megnőtt, a magyar kormánykörök azonban élesen tiltakoztak az akció ellen, és azt inkorrektnek bélyegezték. A cikk lényegében felhívja a figyelmet a magyar parlamentben levő demokratikus ellenzékre, mely szembezáll a németbarát politikával.

azt is kiéreztem — bizonnyal szintén helytelenül — szavaidból, hogy egyoldalúan és könnyelműen játszom az ország életérdekeivel. Pedig hidd el, nagyon érzem személy szerint is a magam és a magyar alkotmányos ellenzék óriási felelősségét a jövőt illetően. Ha magamnak néhanapján szemrehányást csinálok, inkább azért teszem, hogy itt-ott talán megalkuvó voltam kormányoddal szemben való kritikámban. Sohasem tiltakoztam az álpármentarizmus ellen pl. amiben élünk s ami — sajnos — nem titok ellenségeink előtt sem. Nem emeltem fel szavamat azok ellen a teljesen téves beállítások ellen, hogy mi szociálisan fejlett ország vagyunk: noha ennek pontosan az ellenkezőjéről vagyok meggyőződve. Elismeréssel adóztam huszti beszédnek,⁴ de nem támadtalak azért, hogy mostanáig nem nyújtottad be Ruzsinszko önkormányzatának törvényjavaslatát. Túlságosan sima formában említettem a belső polgárháborút,⁵ melyben élünk, a katonai rémuralom cselekedeteiről meg éppen hallgattam. Miért hallgattam mindenről? Azért, mert *patikamérlegre* tettem minden szavamat, beszédeimen napokon át fúrtam és faragtam, csak hogy ne mondjak többet, mint amennyit lehet. Úgy érzem, majdan legfeljebb azért kaphatok jogos gáncsolat, hogy nem voltam ezekben az időkben elég éles és határozott, nem distanzíroztam magamat eléggé a kormánnyal szemben; legutóbbi cikkemben⁶ is már-már úgy tüntettem fel a dolgot, mintha csak nüanszokban térne el fölfogásom, pl. a demokrácia kérdésében, a mai kormányétól, holott egy világ választ el tőle. Mindezt azért, hogy a nemzet *eszméi egységét* dokumentáljam befelé és kifelé egyaránt. *Nem tudom, nem történt-e ez részéről az ország jövőndő kárára*. . . De egy bizonyos: ha hibáztam, inkább abban hibáztam, hogy túlságba vittem az óvatosságot és lojalitást, semmint hogy lelkiismeretlen és könnyelmű módon, felelőtlenül elgaloppoztam volna magamat.

Ismétlem: sajnálom, hogy elragadtattam magam, különösen, hogy ez barátaim előtt történt, ami bizonyára Téged is feszélyezett. Kérem ezért szíves elnézésedet.

Meg kell azonban ismételnem tiltakozásomat az ellen, hogy az elemi szólásszabadság megsértésével elüttessem attól az ország érdekében is haszonra forduló jogomtól, hogy megbíráljam Magyarország ezeréves történetének egyik legvétkesebb és legkárosabb államférfia, Bárdossy László önigazolól művét.⁷ Az az érvelés, amellyel megokoltad cikksorozatom letiltását, nem csak helyt nem álló mind az én, mind barátaim megítélése szerint, hanem önmagában a tény: valóságos megcsúfolása minden alkotmányos szólásszabadságnak. Végre is az ellenzék hivatása nem az, hogy fölfogása tetszést arasson a kormány oldalán, hanem, hogy szabad bírálatot mondhasson ott is, ahol az kényelmetlen a kormánynak. Azt megértem, hogy a cenzúra háborús időkben gondosan mérlegeli valamely cikk tartalmát abból a szempontból, mit árthat az ország magasabb érdekeinek. De hogy azért ne lehessen egy tisztán valamely könyv kritikája körében mozgó cikket megjelentetni, ellenzéki oldalról, mert az belpolitikailag kényelmetlen a kormánynak, ez, megbocsáss, egyszerűen összeegyeztethetetlen a parlamentáris elvekkel. Ugyanakkor nyugodt lélekkel mondhatom, hogy nincs az az új quislingi szélső jobboldali ellenzék, melynek számottevő tagjaival szemben az utóbbi években ilyen rendszabályok — tudtommal — érvényesültek volna.

Főlhatalmaztál arra, hogy figyelmeztesselek a Franciaországból kapott amaz értesülesemre, hogy ott állítólag mintegy 20 000 főnyi s túlnyomórészt magyar fajú

⁴ Kállay Miklós az említett beszédet 1943. nov. 7-én tartotta meg, az első világháborúban elesettek emlékművének leleplezésekor. Ez alkalommal hangoztatta a nemzetiégi kérdés sürgős megoldását, és hirdette az ország függetlenségét, „minden idegen befolyástól való mentességet”.

⁵ A szövegben többször megismétlődő „polgárháború” és a később előforduló „illegális hatalmak” kifejezéseken minden esetben a jobboldali ellenzékét, nyilasokat, imrédistákat és a katonai vezetőköröket érti.

⁶ Ez valószínűleg utalás a Magyar Nemzet 1944. jan. 23-i számában megjelent „Egy cseh emigráns szöveg címére” című cikkére, melyben a faji elfogulatlanosság és emberiség mellett az önkormányzat kérdéseivel is foglalkozik, Kállay Miklósnak a megajánlás vitában elhangzott beszédével kapcsolatban.

⁷ *Bárdossy László: Magyar politika a Mohácsi vész után* (Bpest. 1943). A volt miniszterelnök e munkában Fráter Györggyel foglalkozva a két malomkö között örököző ország helyzetét és az ilyen helyzetből adódó politikát elemzi. E téma ürügyül szolgál számára, hogy politikáját megpróbálja igazolni. Bajcsy-Zsilinszky a Pester Lloydban 1943. febr. 21-ig három folytatásban írt kritikát a könyvről. A további részek azonban már nem jelenhettek meg.

ún. „partizán-vadász” vesz részt német vezetés alatt a francia nemzeti ellenállás üldözésében és leküzdésében. El sem tudok képzelni ennél bűnösebb és lelkiismeretlenebb dolgot. S ha nem 20 000, csak 1 000 magyar ember vállalkozott erre a beestelen szerepre, akkor is felelős érte a mai kormányzat, mert a magyar közigazgatás tudta nélkül ilyesmi, ilyen kiszivárgás, magyarán mondva, német toborzás, nem történhet.

Megemlítem írásban is újból azt a lehetetlen dolgot, hogy államtitkárod, Bonczos Miklós, hadigondozási⁸ akcióját és hatáskörét egészen nyíltan szabotálja az a katonai kamarilla, mely ennek a szerencsétlen országnak egyik legnagyobb átka. Ez azt jelenti, hogy hiába vette át a miniszterelnökség a hadigondozás ügykörét, lényeg szerint továbbra is a régi kezekben maradt. Ez a jelenség is egyik nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy benne vagyunk egy lappangó polgárháborúban, amelyet csak a szép hangzás kedvéért mondok lappangónak, mert valójában egyre inkább magán viseli a nyílt polgárháború első fokú vérbaj-jegyeit. A polgárháború lényegén, csakúgy, mint a vérbajén, semmit sem változtat az, hogy ezek még csak elsődleges tünetek. Legfeljebb csak annyit, hogy a polgárháborút a maga elsődleges fázisában könnyebb elfojtani, helyesebben: gyógyítani, mint akkor, amikor már a harmadfokú jelenségek az élő szervezet teljes feloszlását dokumentálják.

Szóvártam a legújabb hadbíróági ítéleteket Előtted, melyek Székesfehérvárott apró kommunista szervezkedőket, köztük 20 éves fiatal nőt is, összesen négy embert halálra ítélték.⁹ Kérdem: van-e józan és igazságos arány egy csírájában elfojtott mozgalom apró bűnösei és ama tömeggyilkos gazok ellen hozott ítéletek között, melyek az előbbieknél halált juttattak, az utóbbiaknak csupán 10–15 esztendő? De a politikát sem lehet egészen kikapcsolni ezekből a büntetőjogi eljárásokból. És kérdem: van-e értelme annak, hogy fölöslegesen még jobban elmérgesítsük ilyen ítéletekkel a magyar–szovjetorosz viszonyt? Hiszen nem kétséges, hogy ezek az ítéletek kiszivárognak, különösen, ha végre is hajtják őket. És ugyan mi szüksége van arra Magyarországnak, hogy a Bárdossy beestelen könnyelműséggel vállalt hadüzenetei és hadi vállalkozásai, százezernyi magyar fölösleges lemeszároltatása után még új okokat vagy ürügyeket is gyűjtsünk magunknak arra, hogy bombázzák szerencsétlen országunkat? Ismételten szeretnék megkérni arra, hogy *ne engedj ezeknek a halálos ítéleteknek végrehajtását*. Tegyetek pontot végre a lelkiismeretlen örültségek ama sorozatára, melyek szerencsétlen országunkat a katasztrófa legszélére sodorták!

Végül újra szóvá teszem — nem tudom hanyadszor — a katonai kamarilla és a kamarilla halálos veszedelmének kérdését. Nem Imrédy, nem Szálasi, a vicek-vacak polgárháborús tisztviselői horda fricskával elintézhető íróasztal lázadása itt az igazi baj, hanem az alkotmányos államhatalom lassú átcsúszása a katonai kamarilla kezébe. A szélsőjobboldali és bizonyos baloldali polgári körök együtt örvendettek a négy újvidéki gyilkos gazember megszökésének.¹⁰ Csakhogy ez nem azt az eredményt hozta, amit ezek a baloldali körök remélnek tőle: egy ijedtségükben elképzelt tiszti forradalom elhárítását, hanem ellenkezőleg, a polgárháborús front megerősödését. Annak bizonyítását ad oculos, hogy íme a magyar állam és a magyar törvények ereje csupán annyit ér: aki

⁸ Bonczos Miklós ebben az időszakban igazságügyi államtitkár volt. 1944. január elsején vette át a hadigondozottak ügyét. Amikor az Országos Hadigondozó hatóság működését ismertette, bejelentette az eddigi rendszer átszervezését, mely szerint a hadigondozás a jövőben, a honvédelmi tárcát mentesítve, állami és társadalmi feladatná válik.

⁹ A székesfehérvári kommunista perben a honvédevezérkar különbíróasága 1944. febr. 20-a körül hozta ítéleteit. A résztvevőket: Tonhauser, Bak és Salamon nevű férfiakat, valamint Szirmai Ervinné 20 éven aluli asszonyt békepárti röpcédulák terjesztése miatt halálra ítélték. A Bajcsy-Zsilinszky-ék kezdeményezte mozgalom eredményeként — a kegyelmi kérvényt többek között Szekfű Gyula is aláírta — a kormányzó febr. 26. körül kénytelen volt kegyelmet adni (V. ö. *Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom*. Bpest, Szikra 1955) és *Saly Deszö: Szigorúan bizalmas* (Ancynmus. 1945).

¹⁰ Az újvidéki vérengzés négy fővádlottja: Feketehalmy-Czeidner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy, Deák László vezérezredes és Zöldy Márton csendőrszázados, Albrecht főherceg segítségével 1944. jan. 10–17. között Bécsbe szökött.

el akar szökni előlük, az elszökik, s aki Isten és emberek előtt felelős ezért a szökésért, az tovább képviselheti és vezetheti a magyar hadsereget. A magyar miniszterelnöknek van hatalma arra, hogy letiltsa az én tisztességes és szellemileg verhetetlen könyvkritikámat, de arra már nincs hatalma, hogy érvényt szerezzen a magyar kormány alkotmányos jogkörének az alkotmányellenes és a nemzet és a magyar állam életére nézve halálosan veszedelmes katonai oligarchiával szemben.

Igaz, nem érdeke ennek a szerencsétlen országnak, hogy az alkotmányos és törvényes hatalom utolsó foszlányait is elseperjék az alkotmányellenes és törvénytelen erők. Elismerem, hogy nagy óvatosságra és okosságra van szükség, belső és külső politikai szempontból egyaránt: a törvénytelen erők belső érvényesülése kifelé és idegen hatalmakhoz való gleichschaltolást eredményezhetne. . . De a *módszer*, melyet a kormány követ, nem lehet eredményes sem belső, sem külső politikája érvényesítéséhez. Mert a politika mégsem egyszerűen adott helyzetek tábláján való sakkjátszma, hanem olyan sakkjátszma, ahol magát a „hadi” helyzetet is alakítani, teremteni kell. Én százszor megmondtam a magyar állam legilletékesebb tényezői előtt, *hol kell kezdeni egy más belső hadihelyzet, egy egészen más belső sakk-tábla és sakkhelyzet kialakítását*. Előre figyelmeztettek az újvidéki tömeggyilkosok szökésének valószínűségére. De az én szavam, holott a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk óta minden előre bementett számításom teljesült, mindig pusztába kiáltott szó volt; fantasztá vagyok azok szemében máig, kik Magyarországot történelmének legnagyobb katasztrófája szélére sodorták, nyilván azért, mert előre láttam végzetes sodródásunkat — és meg is mondtam — e katasztrófa felé. Ők a realpolitikuskok: a Bárdossy-féle teuton zsványok. És még a Te szemedben sem vagyok politikus?, mint ahogy legutóbb Tombor és Barankovics harátom előtt is mondtad, a merevségem miatt. Holott meg kellene köszönnötök, hogy vállalom ennek a „merevségnek” minden keserves következtését és ódiúmat.

Mit jelent ez az én sokat gúncsolt merevségem? — Azt, hogy szünet nélkül követelem a polgárháborús fészkek, a polgárháborús hatásköri zavarok, a polgárháborús szellem és intézményes elfajzások eltaposását. Azt, hogy követelem az alkotmányos jogrend teljes helyreállítását. Azt, hogy követelem a magyar állam belső és külső politikai szuverenitásának visszaszerzését abból a szegényletes szolgahelyzetből, amelybe a Bárdossy-kormány döntötte országunkat. Azt, hogy tiltakozom Magyarországnak mindenfajta, — csöndes, poloskaszzerű, germánstílusú, vagy akár erőszakos — megszállása ellen és vallom, hogy *jobb az erőszakos megszállás, mint a békésen tört*. Mert az erőszakos megszállás legalább becsületét és jövőjét szerzi vissza, talán szenvedések, esetleg igen súlyos szenvedések, vér és pusztulás árán, szerencsétlen hazánknak, *de distanszirozza Magyarországot a Németbirodalom sorsától. Lehet azonban, hogy éppen fordítva: a magyar állam önérzete és ellenállási készsége akadályozza meg az ország német megszállását. S az én hitem szerint ez a valószínűbb*.

Én ma sem provokálásra biztatom a magyar kormányt a németek felé, hanem csak *nagyobb önérzetre és erőteljesebb önvédelemre*, önállóságunk nagyobb hatósugarú érvényesítésére, a minden veszedelemmel szemben való teljesebb fölkészülésre, hadseregünknek és tisztikarunknak döntő jelentőségű személyi változtatások útján való szigorú beállítására a magyar önvédelem céljai irányába. Az az érzésem, hogy elérkezett az ideje annak, hogy a mai magyar kormánypolitika legalább a hatvanas évek tisztességes magyar aulikusainak, Apponyi Györgyéknek és Sennyeyéknek mértékében szálljon szembe a német önkénnyel. De az Isten szerelmére, hagyja, hogy ugyanakkor megszerveződjék az új „felirati” és az új „határozati” párt is, melynek majd az lesz a főadata, hogy átvezesse az országot a nemzeti függetlenség és állami önállóság ígéret-földjére. . .

Ehelyett a kormány az új Bach-huszárokat túlértékeli, az új határozati pártiakat pedig mozgásukban és jelentőségükben lefokozza. Elismerem, minden hasonlat sántít,

az is bizonyos, hogy a magyar történelem hátborzongató párhuzamosságok ismétlődéséből áll. 48 óta pedig történelmünk egyre inkább a *nagy évezredes elvi alapok lassú lemorzsolódásából áll* az egyik oldalon, és valami egyre üresebb és reménytelenebb, a régi magyar kormányzati tehetségnek csak árnyékát mutató sivár ügyeskedésből a másik oldalon. Felszínes és terméketlen ügyeskedésből, amiből semmi jó nem származhat szerencsétlen nemzetünkre.

Végül a rend fönntartásának mai módszerei ellen szeretném felemelni tiltakozó szavamat. Mi a belső rend helyzete ma Magyarországon? Egyik oldalon az évek óta megmerevült csöndes polgárháború, immár intézményessé vált szabotázs a törvényekkel és a kormány intézkedéseivel szemben, tűrése a kisebb-nagyobb kiskirályságok rendszerének, élükön a vezérkari főnökség teljesen alkotmányellenes hatalmának. Másik oldalon az inkvizícióra emlékeztető üldözés jelentéktelen vagy kiszjelentőségű kommunista vagy kommunistának bélyegzett szervezkedésekkel szemben, az *igazi törvénytelen hatalmasságok kezébe adása a polgári szabadságnak*, minek során bárkit, bármikor le lehet tartóztatni, hazug följelentések és ürügyek alapján üldözni, összeverni, megkínózni lehet, felelősség nélkül s a kis bűnösöket akár halálra ítélni, miközben a nagybűnösök menekülésének egyre jobban kikövezett autópútja nyílik. *Ezt az undortót, s nemzetünkre, államunkra nézve megalázó és halálosan veszedelmes kettősséget nem lehet semmi ügyeskedéssel áthidalni, hanem csak erős hatalmi szóval, hatalmi tetterővel belefojtani a magyar alkotmányosság és törvényelötti egyenlőség és igazságosztás évezredesen folyó Dunavizébe.*

Kormányzatod a Reményi-Schneller-féle h. pénzügyigazgatói színvonalon és az Antal István-féle¹¹ goebbelsi epigonizmus sivár szóvirágaival hirdeti a nemzeti egységet, ami az ő fogalmazásuk szerint kb. annyit jelent, hogy pszt, hallgassunk tíz-egynéhányezer munkaszolgálatos beestelen legyilkolásáról, ezrek és ezrek megkínzatosáról, az újvidéki és zsbalyai szerb—zsidó pogromokról és hirdessünk nemzeti egységet a magyar állam évezredes jogegyenlőségi elvének lelkiismeretlen szétörtetése után, a mi alkotmányos ellenzékiességünk és a quislingista szélső jobboldali ellenzékiesség hídfőire alapozván valaminő silány színpadi díszletét a mindent áthidaló és kiengesztelő festett szivárványnak.

Legutóbbi beszélgetésünk során megerősödtem abban a meggyőződésemben, hogy nekem sokkal élesebben kell distanszíroznom magamat kormányod politikájától, mint ahogy eddig tettem. Nem a magam, hanem az ország jövője érdekében.

Nem adhatom magam statisztika szerepre, hogy kvázi baloldali ellensúlyául álljak oda Imrédynek, egy immár a belső gyöngesége miatt reménytelenül egyensúlyozó magyar kormánypolitika számára. Legutóbb értésemre adta, hogy nincs semmi közösség az én elgondolásaimmal, még megértésed sincsen az én keserves lelki küzdelmeim iránt. Erre én sem felelhetek mással, mint hogy „merev” következetességgel vállalom a további küzdelmet a hagyományos és tiszta magyar alkotmányosságért a mai félalkotmányosság ellen; a valóságos nemzeti önkormányzatért és demokráciáért, a Magyarország életerejét és presztizsét fél évszázad óta pusztító látszat-önkormányzat s a paraszti és munkás dolgozó tömegeket az alkotmányos életből valójában kirekesztő álkonzervativizmus és áldemokrácia ellen: a német—magyar sorsközösség történelmi hazugságára épített külpolitika csődtömege ellen, a magyar közép európai önállóság és hivatás visszavívásáért.

A magam személyével semmi gondom. Leszámoltam magamban, hosszas tanácskozás után lelkiismeretemmel, a magam életének jelentéktelen kérdéséről. Ha Quisling-kormány jön és még élek, fegyvert fogok ellene. Nemzetem veszélyes hanyatlásának e mai korszakában is lehetetlennek tartom, hogy Teleki Pál képviselje egyedül a Curtius-

¹¹ Reményi-Schneller Lajos ebben az időben pénzügyminiszter, — 1944. jan. 17-ig gazdasági csúcsminiszter is, — Antal István „nemzetvédelmi propagandaminiszter” volt.

ugrást¹² abba a szakadékba, melyet a magyar államalkotás és történelem évezredes gyönyörű egyöntettségébe, bátor önvédelmi és önállósági hagyományaiába és magatartásába vágott *egy félbeteg magyar kormánypolitika, melyet olyan végzetesen és szinte jóvátehetetlenül tágtott és mélyített ki Bárdossyék és Werthék¹³ bűnös lelkiismeretlensége.*

Mindamellet, mint ahogy Te tetted egyik legutóbbi leveledben velem szemben, én sem vonom kétségbe sem jóhiszeműségedet, sem igaz magyarságodat, sőt csak mélyen sajnálkozni tudok azon, hogy a sokféle V. hadoszlop szorongattatásai közben mindjobban engedted politikádat lesiklani az egészséges kibontakozás ösvényéről.

Tisztában vagyok ugyan azzal, hogy csödtömeget vettél át Bárdossytól s ezzel a csödtömeeggel jó darabig nem rosszul gazdálkodtál. Mégis azt mondom, hogy az utóbbi időben *egyre inkább engedted magadat belesodortatni a quiesca non movere magatartásába és keveset tétél, úgyszólván semmit, az illegális erők letörésére és a polgárháborús front föl-számolására.* Ebben látom én politikád legvégzetesebb — Achilles-sarkát.

Ma még — talán — nem késő. De holnap már, egészen bizonyos, késő lesz. Most olvasom a nagy Bainville „Histoire de deux peuples continuée jusqu'à Hitler” című remekművét, a francia akadémikusnak ezt a talán utolsó politikai művében nem a jó tanácsadók, a tisztánlátó szellemek voltak azok, akik valaha is hiányoztak volna a mi országunkban.¹⁴ „Az, ami néha hiányzott: olyan kormányzat volt, amely hajlamos lett volna megérteni a maga tévedését és visszatalálni a helyes útra.”

Évek óta hangoztatom, a legkülönbözőbb fórumok előtt és a legkülönbözőbb formában: nem lehet kormányozni, sem jó külső, sem jó belső politikát csinálni, olyan országban, ahol az illegális hatalmak fölibe nőttek a legálisaknak. Még csak értelmes ellenzéki politikát sem lehet csinálni ott, ahol az ember nem tudja, mikor, milyen polgárháborús erők húzzák keresztül a kormány számítását, vagy fordítják visszájára intézkedéseit. Imrédyék: valójában illegális erők látszat szerint legális megtestesítői, s a Te kormányzatod sem sajtópolitikájában, sem a parlamentben semmit sem tesz visszaszorításukra, holott talajukat a népben, ha volt egyáltalában talajuk, régen elvesztették. Míg ugyanakkor engem, egy alkotmányos ellenzéki párt képviselőjét, még a házelnök védelme sem illet meg, sőt Törs Tibor,¹⁵ Szabados népbiztos egykori titkára, évről-évre valósággal üldöz az elnöki pulpitusról. Kormányzatod pedig az alkotmányos baloldalra és a forradalmi és polgárháborús szélső jobboldalra még csak nem is mér egyenlő mértékkel, hanem minket üldöz, vagy üldöztetni enged — lásd a szociáldemokraták ellen elkövetett nyilas terrortámadásokat! — míg ugyanakkor a szélső jobboldalt valósággal favorizálja. Ezt igazolja Antal miniszter hihetetlenül silány lapja, Az Ország is, amely inkább csak abban különbözik az *Egyedül vagyunk-tól*, hogy annál mérhetlenebbül nfvótlanabb. . . Holott az egyetlen helyes, az alkotmányosságának is megfelelő, az ország életérdekeinek is megfelelő kormánypolitika csak az lehetne, amely engedné növekedni, erősödni az alkotmányos baloldali frontot és ugyanakkor céltudatosan és erélyesen szorítaná vissza az alkotmányellenes forradalmi szélsőjobboldalt. *Az az út, amelyen a kormány halad s amelyen mintegy visszazippantani igyekeznék mindazt a helyes és hasznos állásfoglalást és intézkedést, melyet korábban tett, egyenesen vezet egyfelől az illegális forradalmi erők felülkerekedése és esetleg napokkal vagy órákkal a német összeomlás előtt egy*

¹² Teleki Pál halálát Mettius Curtius római ifjú tettéhez hasonlítja, aki i. e. 362-ben lovával egy szakadékba ugrott, hogy az isteneket életáldozatával kiengesztelje.

¹³ Werth Henrik gyalogsági tábornok, 1938–42 között — Kállay hivatalba lépéséig — a honvédezőkar főnöke volt.

¹⁴ A mondat nyelvtanilag értelmetlen, valószínűleg néhány szó kimaradt. Nem javítottuk, mert mondanivalójára így is lehet következtetni.

¹⁵ Törs Tibor ez időben a Képviselőház alelnöke volt. 1914 előtt szociálpolitikával foglalkozott, mint a Magyar Társadalomtudományi Szemle munkatársa, 1918–33 között a 8-órai Újságnál dolgozott; előbb újságíróként, majd felelős szerkesztőként. A kormánypárt tagja és Gömbös Gyula egyik leghívebb embere lett. A Képviselőházban Bajcsy-Zsilinszky Endrét felszólalásai közben gyakran félbeszakította, megakadályozta véleménye zavartalan kifejtésében.

Quisling-rendszer gyalázata és katasztrófája felé, holott éppen azt akarja becsületes elgondolással, de hibás módszerekkel megakadályozni, másfelől a magyar állam világtörténelmi és immár véglegesnek ígérkező csődje felé.

Én újból elmondottam a magam bíráló megjegyzéseit és halálos aggodalmait. Empirista alapon könnyű kiszámítanom, hogy megint hiába. Mégsem tudok hallgatni, mert bármilyen szabad ember vagyok, nekem is van egy parancsolóm: a tisztességes magyar lelkiismeretem.

Őszinte tiszteletem kifejezésével maradtam igaz híved:

Bajcsy-Zsilinszky

(Közlő: ROZSNYÓI ÁGNES)

Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémái. 1900—1918

(Konferencia Budapesten, 1964. május 4—9.)

Az a tudományos együttműködés, amelyet a szocialista országok történészei az Osztrák-Magyar Monarchia történeti kérdéseinek jobb feltárása végett kialakítottak, s amelynek keretében eddig két nagyszabású nemzetközi konferencia megrendezésére került sor, igen gyümölcsözőnek bizonyult. Ez indította az együttműködés gyakorlati lebonyolítására létrehívott ún. Initiatívkomitee-t arra, hogy ezévből újabb nemzetközi tudományos ülésszak összehívását kezdeményezze, amelyen ezúttal a volt Monarchia utolsó két évtizedének: válságának és felbomlásának rendkívül bonyolult kérdéseit tűzte napirendre.

A Budapesten 1964. május 4—9. között megrendezett konferencián a fenti átfogó témát a következő kérdésekben elhangzott referátumok, korreferátumok illetve vita igyekezett jobban megközelíteni illetve tisztázni: 1. a Monarchia nemzetközi helyzete; 2. a mezőgazdaság fejlődésének kérdései; 3. a fináncetöke kifejlődése a Monarchia országai-ban; 4. a nemzeti kérdés a Monarchiában; 5. a szociáldemokrácia és a dualizmus.

A korábbi konferenciákon is részt vett csehszlovák, NDK-beli, osztrák, román és magyar történészek mellett első ízben jelentek meg a szovjet, jugoszláv, bolgár, nyugat-német, olasz, francia és amerikai (USA) történész szakemberek. Összesen 12 ország 44 szakembere vett részt a tanácskozásokban; 8 referátumot tárgyaltak meg, ennek során felszámolt több korreferátum és hozzászólás hangzott el.

A konferenciát *Molnár Erik* akadémikus nyitotta meg. Hangsúlyozva a téma nemzetközi jelentőségét s az iránta egyre növekvő érdeklődést, annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az új fellendülését átélő marxista történettudomány közös erőfeszítéssel képes lesz megoldani a Monarchia felbomlásának nagy és bonyolult kérdéseit.

Ezután került sor az első napirendi pont: „Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetközi helyzete 1900—1918” tárgyalására. A referátum szerzői, *Ju. A. Piszarjev és K. B. Vinogradov* szovjet történészek ismertették munkájuk téziseit. Kifejtették, hogy a Monarchia a XIX. és XX. század fordulóján nem vett részt azokban a nagyhatalmi összeütközésekben, amelyek a gyarmatbirtokok, befolyási övezetek szerzéséért folytak. Az 1908—1918 közötti időszakban viszont az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági, katonai és politikai potenciálján túlmenően vette ki a részét a nemzetközi eseményekből. A XX. század elején kialakult két imperialista blokk között a főellentét Anglia és Németország között feszült, s az Osztrák-Magyar Monarchia helyét és szerepét ebben az ellentétben részint a német imperializmus délkelet felé irányuló agressziója, részint Anglia és Franciaország azon törekvései határozták meg, hogy bizonyosfokú támogatásban részesítsék a Monarchia balkáni politikáját Oroszország túlzott előretörésével szemben.

A Monarchia balkáni politikáját veszélyeztették az erősödőben levő nemzeti-felszabadító mozgalmak a Balkánon, a Monarchia országaiban rendkívül kieleződött osztályharcok (a magyarországi proletariátus 1912-es véres tömegtüntetése), továbbá a magyar és cseh polgári pártok kísérletei az antanthoz való közeledés érdekében. A Birodalom diplomáciai lépései általában a legszorosabban összekapcsolódtak a két állam nemzetiségi politikájával s az ezzel szorosan összefüggő egyéb bonyolult belpolitikai problémákkal.

Veszélyeztette az önálló balkáni politikát a Németországgal fennálló szövetségi viszony is; a Monarchia fennmaradásának garanciája azonban éppen a Németországgal fennálló szövetség volt, így — noha a két ország viszonyában a század elején számos esetben figyelhető meg súrlódás — a Monarchia vezetői külpolitikájukban is kénytelenek voltak erősebb szövetségesük támogatására hagyatkozni. Mindennek az lett a következménye, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia függősége Németországtól olyan mértékben növekedett, amilyen mértékben megkísérelte külpolitikájának aktivizálását.

Az Osztrák-Magyar Monarchiának Olaszország is szövetségese volt. Közöttük azonban a balkáni terjeszkedés kérdésében (Albánia, Montenegro) kialakult ellentétek antagonisztikussá váltak, s az osztrák militaristák, Ferenc Ferdinánd trónörökösével és Conrad vezérkari főnökkel az élükön, egy Olaszország ellen irányuló preventív háború tervét vetik fel. A terv az uralkodó s a mögötte álló erők ellenállásán megbukik, a két ország közötti viszony azonban továbbra is igen kielezett marad.

Az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia szövetsége is igen ingatag talajra épült. A szövetség nem felelt meg Románia nemzeti érdekeinek, szembeállította az országot Oroszországgal és Bulgáriával, megfosztotta az önálló külpolitika kialakításának lehetőségétől. A század elején Románia mind messzebbre távolodik szövetségeseitől, sőt mind felismerhetőbbek a közöttük felszínre kerülő ellentétek jegyei is. Ezek főként Erdély kérdésében éleződtek ki, amihez hozzájárult az is, hogy a magyar uralkodó osztályok elzárkóztak minden, az erdélyi román lakosságnak teendő engedmény elől.

Bosznia és Hercegovina annexiója rendkívül kielezte az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország viszonyát. Oroszország válaszképpen a Monarchiával való meg egyezés politikájáról áttér a balkáni államok Monarchia-ellenes blokkjának kikovácsolására. Az osztrák-magyar diplomácia minden igyekezete arra összpontosul ezután, hogy meggátolja, hogy a széthulló Török Birodalom helyén a Balkánon életképes nemzeti államok alakuljanak ki; gazdaságpolitikája a fennálló kis államok teljes alávetését szolgálja. Ezzel együtt erősödik az a főleg Conrad képviselte tendencia is, amely a nemzeti mozgalmakkal szemben preventív háború alkalmazását sürgeti. Ilyen körülmények között kerül sor az 1914. évi, a szarajevói merényletet követő júliusi válságra, amelynek során a Monarchia vezetői háborút kényszerítenek Szerbiára, ezzel remélvén kiutat találni a külpolitikai zsákutcából.

A háború kezdetén a Monarchia gondosan titkolta imperialista terveit, bár tény, hogy belpolitikai megfontolásokból Tisza ellenezte Szerbia bekebelezését. Olaszország a maga részéről hevesen ellenezte a Monarchia balkáni hódítási terveit, területi követelésekkel lépett fel, s ez az ellentét közvetlenül az olasz hadbalépéshez.

Németország a háború kezdetén támogatta a Monarchia balkáni céljait; ugyanakkor igyekezett annak tartalékait a maga céljaira felhasználni, sőt ezen túlmenően gyengébb szövetségeseinek teljes alávetésére törekedett. A Monarchia „elnyelésének” egyik koncepciója az ún. „Mitteleuropa”-terv volt. Bár maga az eszme — mint J. Droz bebizonyította — már a XIX. században felvetődött, csak a világháború idején került olyan terv formájában kidolgozásra, amelynek megvalósításához megvoltak a reális lehetőségek. A „Mitteleuropa”-tervet a német burzsoázia és az osztrák szociáldemokrácia is felkarolta. Karl Renner, Austerlitz stb. arról írtak, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország egyesítése a világbéke és a szabad világgazdaság alapja lehetne. Jászai Oszkár hasonló tervet dolgozott ki: ő a két birodalom föderációjának pozitív jelentőségét hirdette.

Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia között a háború folyamán számos ellentét vetődött fel. A „Mitteleuropa”-terv mellett, amelyet hevesen ellenezett Tisza s a bécsi udvar, mert Németország amúgyis nyomasztó túlsúlyának további növelésétől tartott, ellentétek robbantak ki Lengyelország kérdésében is. Az osztrák-magyar területi igényekkel szemben a hosszas viták eredményeként a német terv diadalmaskodott, s ennek eredményeként alakult meg 1916 novemberében a Németország protektorátusa alatt álló lengyel útközös állam. 1917 folyamán ellentétek vetődtek felszínre a Balkán kérdéseiben is.

1917 elején sajátos legenda alakult ki Károly király és Czernin külügyminiszter békeszeretetről: 1917 tavaszán egész sor kísérletet tettek arra, hogy a Monarchia számára előnyös békét kössenek. E békekötési kísérletekben különösen nagy szerepe volt a februári orosz forradalomnak, amely a Monarchia vezetői előtt felvilágosította az összeomlás s a forradalom reális lehetőségét. Károly akciója, hogy a forradalomtól való félelem sugallta béketerveinek Vilmos német császárt is megnyerje, kudarcot vallott; a német vezető imperialista-militarista körök győztes békekötés lehetőségében reménykedtek.

A Monarchia vezetői különbéke-kísérletekhez folyamodtak. Megbeszéléseket folytattak a francia hadügyminiszter képviselőjével (Revertera és Armand tárgyalásai), igénybe vették a pápa félhivatalos közvetítő akcióit, szabad utat engedtek Károlyi béke-kísérleteinek is. Mindez azonban eredménytelen maradt.

Az oroszországi októberi szocialista forradalom nagy hatást gyakorolt az Osztrák-Magyar Monarchia és egész Kelet-Európa nemzetközi helyzetére. Szovjetoroszország a történelem folyamán először új elveket vezetett be a nemzetközi kapcsolatokba, amelyek a nemzeti szuverenitás és a teljes egyenjogúság elvein alapultak. 1917 végén a szovjet kormány javaslatára béketárgyalások indultak Brest-Litovszkban. Amidőn

a tárgyalások Hoffmann tábornok hibájából megszakadtak, a Monarchiában addig példátlan hevességű általános sztrájk robbant ki, amelyben több mint félmillió munkás követelte a béke megkötését. A Monarchia vezetői 1918 elején — Németországgal egyetértésben — intervenciót indítottak Szovjetország ellen. Ezzel óriási hibát vétettek. Lekötötték fegyveres erők jelentős részét, holott ezekre a nyugati hartereken nagy szükségük lett volna, a megszálló csapatok pedig telítődtek a forradalom eszméivel, s ez elősegítette a forradalmi mozgalmak gyorsabb kibontakozását a központi hatalmak országaiban.

1917 végén — 1918 elején a nyugati hatalmak vezetői — ellensúlyozandó a szovjet békejavaslatok hatását — tettek lépéseket a Monarchiával való különbéke irányában. Ekkor jelentette meg Wilson híressé vált 14 pontját. A Monarchia vezetői a wilsoni elveket tárgyalási alapul elfogadták, s az osztrák parlament néhány képviselője találkozott az amerikaiak képviselőivel. A dunai Monarchia átalakításának, demokratikusabb átszervezésének számos terve született meg ebben az időben; ezek jórészt a nemzetiségi burzsoázia képviselői dolgozták ki.

1918 tavaszán Németország újabb nyomást gyakorolt a Monarchiára. A Spaaban megtartott konferencián a birodalom összes erőinek mozgósítását határozták el. Ez semmissé tette a korábbi különbéke-terveket. Franciaország az Osztrák-Magyar Monarchia teljes felbomlása mellett foglalt állást, s elsőként ismerte el a csehszlovák emigránsok nemzeti bizottságát mint a jövőendő Csehszlovákia hivatalos képviselőjét. Anglia és az Egyesült Államok csak később csatlakoztak a francia tervekhez, amelyek a Duna-medence térképének teljes átalakítását tartalmazták. Olaszország emelte a tervezett egységes délszláv állam létrehozását.

Az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodó körei az utolsó pillanatig azzal kísérleteztek, hogy megőrizzék a Monarchia területi egységét, a népek nemzeti és háborúellenes forradalma azonban elsöpörte őket, s a 400 éve uralkodó Habsburg-dinasztiát egyaránt. A Monarchia helyén nemzeti államok keletkeztek, amelyekben a népek nagyobb lehetőségeket kaptak nemzeti kultúrájuk kibontakoztatásához, mint amilyennel azelőtt bármikor is rendelkeztek. A néptömegek győzelme azonban nem volt teljes. A hatalom a nagypolgárság kezébe került, amely — az antanttól támogatva — meg tudta szilárdítani uralmát ezekben az újonnan létrejött államokban.

A téma másik referátuma *A. Ojetea — D. Berindei — N. Fofino — E. Campus — C. Mureşan* „Ausztia-Magyarország nemzetközi helyzete és külpolitikája a XX. század első évtizedében” című munkája volt. A szerzők azt az álláspontot képviselték, hogy Aerenthal külügyminiszteri és Hötzendorf Conrad vezérkari főnöki kinevezése jelzi a Monarchia külpolitikájában az agresszív irány felé fordulás kezdetét. Megállapítják, hogy ennek az irányzatnak legfőbb inspirálója és összefogója maga a trónörökös volt, aki aktív agresszív külpolitikai vonalvezetés mellett kívánta megszilárdítani a birodalom válságba került rendszerét. Ennek az expanzív külpolitikának volt része az a terv, amely a Monarchiához kívánta csatolni Romániát vagy Nagy-Horvátország létesítésével kívánta ellensúlyozni a nagyszerb törekvéseket.

A balkáni helyzet újabb súlyosbodására 1906-ban került sor, amidőn a Monarchia terjeszkedési törekvései beleütköztek a cári Oroszország ellenállásába. A boszniai válság idején Románia és az Osztrák-Magyar Monarchia jó kapcsolatokat tartottak fenn. 1908-ban Ionel Bratianu kijelentette, hogy háborút indít Szerbia ellen, ha az megtámadná a Monarchiát. A következő években azonban rohamosan romlott közöttük a viszony. Ennek — többek között — oka volt az is, hogy a Monarchia nem támogatta Románia Bulgáriával szemben támasztott területi igényeit.

A Balkán-szövetség később véget vetett annak az egyensúlyi állapotnak, amelynek megfelelően a Monarchia a Balkán nyugati része, Oroszország pedig a félsziget keleti része felett gyakorolt hegemoniát. Oroszország a Balkán-szövetség révén a Balkán vezető nagyhatalmává lett.

Az első Balkán-háború után a román vezető körök imperialista, területszerző politikát folytattak és — Szerbiával és Görögországgal együtt — háborút indítottak Bulgária ellen.

A világháború előtt az Osztrák-Magyar Monarchia egész szövetségi rendszere labilissá vált, ami nagyon meggyengítette nemzetközi helyzetét és tekintélyét. Fennállott az a veszély is, hogy a Monarchia — Oroszországgal szemben — teljesen kiszorul a Balkánról. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Monarchia vezető körei sietessék a háború kibontakozását Szerbia ellen.

A háború időszakában Románia közvéleménye antantbarát volt, s az Erdéllyel való egyesítés mellett szállt síkra. Románia vezető körei azonban igazságtalan háborúba akarták taszítani az országot abban a reményben, hogy a világ újrafelosztásában köz-

vetlenül részt vállalhatnak. A munkásosztály szembehelyezkedett ezzel a politikával, s 1916. évi galati felkelésével leplezte a földesúri-polgári körök igazi céljait. A forradalmi hangulat az 1917-es orosz összeomlással egyre fokozódott, s a nemzetiségi felszabadító törekvések is mind határozottabb alakot öltöttek. Eppen ennek volt köszönhető, hogy az antant vezető hatalmai helyt adtak az emigráns nemzeti komiték követeléseinek, s nem kötöttek különbékét az Osztrák-Magyar Monarchia vezetőivel.

Az Osztrák-Magyar Monarchia elnyomott nemzeteinek római kongresszusa 1918. áprilisában a Monarchia felszámolása mellett foglalt állást. Az imperialista jellegű bukaresti béke, amely világszerte nagy felháborodást váltott ki, fokozta a közvélemény Monarchia-ellenes beállítottságát. A hadviselő államok burzsoáziája egyben kereste azokat az erőket, biztosítékokat is, amelyek a forradalmi mozgalmakkal szemben felhasználhatók lehettek, s ezeket a nemzeti mozgalmakat vezető nemzeti tanácsokban találta meg.

Az 1918. évi októberi események hatására a Monarchia elnyomott népei megindították forradalmi küzdelmüket régi hazájukkal való egyesülésükért. Az alba-juliai (gyulafehérvári), 1918. decemberében megtartott nemzetgyűlés kimondotta Erdély egyesítését Romániával. 1918. novemberében a volt Habsburg-Birodalom megszűnt létezni: a benne élő néptömegek társadalmi és nemzeti küzdelmei fokozatosan szétbomlasztották. A saint-germaini és a trianoni békeszerződések lényegében jóváhagyták a nemzeti államok megalakulását, a közép-európai népek makacs küzdelmének eredményét. A burzsoázia kihasználta e küzdelem eredményeit és magához ragadta a hatalmat, s azt saját osztályérdekeinek szolgálatába állította.

Leo Valiani professzor (Olaszország) korreferátumában a Monarchia nemzetközi helyzetéről szólva megállapítja, hogy Ausztria-Magyarországnak távolról sem volt annyi ellensége, mint amennyit a Szerbiának szóló hadüzenettel szerzett magának. Pašić politikáját elemezve kinyitja, hogy Bosznia-Hercegovina és kikötő garantálása esetén a szerb miniszterelnök még 1918-ban is hajlandóságot mutatott arra, hogy kiegyezzen a Monarchiával. Mai ismereteink alapján megállapítható, hogy a sarajevói merénylet nem felelt meg sem a szerb, sem az orosz kormány intencióinak, egyikük sem kívánt ilyen módon fegyveres összeütközésbe kerülni az Osztrák-Magyar Monarchiával.

Az olasz semlegességet elemezve L. Valiani megállapítja, hogy a világháború kitörésekor, Anglia hadbalépésekor Olaszországban németbarát nagyburzsoázia volt hatalmon; az olasz vezérkar Franciaország-ellenes háborúra volt felkészülve. Augusztus elején még voltak németbarát intervencionisták is Olaszországban. Az olasz nacionalisták azonban rövidesen a német tőke kiszorítása mellett léptek fel, bár a hadbalépéstől egyelőre tartottak, félve az esetleg győztes központi hatalmak bosszújától. Ebben az időben titkos szerződést kötöttek Romániával, amely hasonló ellentmondásos helyzetben volt, hogy hátvédet szerezzenek Olaszországnak a Monarchiával szemben.

A marnei győzelem után Olaszország igyekezett igényeit pontosan körülhatárolni az esetre, ha háborúba lépne. Az Antant valamennyi Ausztria ellen irányuló igényét kész volt kielégíteni. Sonnino azonban azzal számolt, hogy a Monarchiától esetleg háború nélkül is területekhez juthat. Ezt a törekvést Németország is támogatta. A Monarchia által felajánlott területek azonban nem elégtették ki az olasz kormányt. Sonnino hatalmas területi igényei ellenére sem gondolt azonban a Monarchia feldarabolására. Elgondolása az volt, hogy a kisebb, de életképesebb Monarchiában Magyarország szereznék meg a vezető szerepet, ami megfelelt az olasz-magyar hagyományos kapcsolatoknak is. Sonnino terve azonban figyelmen kívül hagyta, hogy a Monarchia nem élheti túl a tervezett nagyarányú megcsönkítést.

Olaszország számára a háború folyamán, főként pedig 1917–1918-ban a legnehezebb problémát a jugoszláv állam megteremtésének terve jelentette. Sonnino maga ellene volt az önálló Jugoszlávia megteremtésének, de ellenezte a Monarchia trialista átalakítását is. Ez a politikája 1918 nyarán átmenetileg győzedelmeskedett, amikor is sikerült a versaillesi összejövetelen a csehszlovák és a jugoszláv függetlenség ügyét holtvágányra terelnie.

Tokody Gyula korreferátumában az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország közötti politikai kapcsolatok kérdéséről szól. Megállapította, hogy az osztrák imperializmus kialakulása és a német imperializmustól való növekvő függősége következtében a Monarchia a századfordulóra elvesztette azt a viszonylag progresszív szerepet, amelyet néhány évtizeden át a nemzetközi politikában betöltött. A változás főoka a forradalmi központnak keletre helyeződése volt, s ilyen körülmények között a Monarchia fennmaradása nem a nemzetközi egyensúly biztosítója volt, hanem — ellenkezőleg — annak felbomlásához vezetett.

Az osztrák belpolitikai életnek, a nemzeti törekvéseknek volt közvetlen külpoliti-

kai jelentőségük is, s ez mindenekelőtt a nagynémet törekvések elleni küzdelemben mutatkozott meg. Az Össznémet Szövetség vezetői ebben az időben alapdták a Monarchia felosztására irányuló terveiket, s a birodalom fenntartásának alapjára helyezkedtek. Ez a körülmény fokozta befolyásukat a Monarchia németlakta területein, s ezzel a kormánynak számolnia kellett. Érdekes mozzanata a pángermán törekvések történetének, hogy az ausztriai nagynémetek nem voltak hajlandók elismerni a birodalmi eszméket, s szembenálltak Ferenc Ferdinánd terveivel is. Az Össznémet Szövetség vezetői a trónörökös terveinek megvalósításától szövetségesük megerősödését remélték, s azt, hogy a Monarchia föderalista átalakítása az osztrák nagyburzsoázia kezébe juttatja a vezető szerepet. Az utóbbi azonban a föderalizmustól saját hegemoniáját féltette, illetve azt csak az esetben látta volna biztosítottának, ha Németország hatalmi törekvéseinek súlypontját délkeletre helyezi, vagyis ha lemond kétirányú terjeszkedéséről.

A magyarországi németeket nem sikerült egyesíteni a magyar uralkodó osztályok ellenállása, továbbá az erdélyi százszok dualizmust támogató magatartása miatt. Az osztrák burzsoázia megelégedett volna azzal is, ha hatalmát Ausztriában — akár a magyaroknak adandó engedmények révén — megszilárdíthatja. Ez a magyarországi pángermánok számára súlyos csapást jelentett volna, s ezért a mozgalom vezetői inkább elfogadták a birodalom fenntartásának eszméjét.

A német birodalmi pángermán, illetőleg az osztrák nagynémet mozgalom között elmélyülő kapcsolatok hozzájárultak a Monarchia belső ellentéteinek kieleződéséhez, mesterségesen nagyra nővték a nemzetiségi ellentéteket, fokozták a Monarchia agresszivitását; mindez végül is a birodalom széthullásához vezetett.

Gonda Imre korreferátumában abból indult ki, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia imperializmusának lényege nem annyira új területek szerzésében, mint a Habsburg-birodalom állományának fenntartásában állott. Ez a politika azonban semmivel sem volt kevésbé imperialista jellegű, mint a német imperializmus hódító politikája.

A német imperializmus politikai vezető gárdája két irányzat híve volt. Az egyik irányzat — a mérsékeltebb — volt a császár s a hivatalos kormány politikája, a másik: a szélsőségesen reakciós áramlat a hadvezetőség, a konzervatívok, különböző imperialista szervezetek politikáját tükrözte. Az utóbbiak túlzó követelésekkel léptek fel, amelyek veszélybe sodorhatták nem csupán a központi kormányzatot, hanem a központi hatalmak háborús szövetségét is.

Erre a veszélyre a berlini osztrák-magyar nagykövet, Hohenlohe herceg figyelt fel. A Monarchia helyzete a szövetségen belül a háború folyamán egyre rosszabbodott, s ezt a nagykövet jelentései világosan tükrözik. Ezzel összefüggésben Németországban növekedtek azok a tendenciák, amelyek a Monarchiát szövetségesből alárendelt helyzetbe kívánták juttatni. Bethmann Hollweg kormánya ezt a kérdés viszonylag enyhén kezelte, ezért az osztrák-magyar uralkodó körök mindinkább érdekeltékké váltak a német belpolitikai viszonyok alakulásában. A Monarchia nem akarta magát kitenni olyan kalandor vállalkozásoknak, amelyek gazdasági és katonai gyengesége következtében veszélyessé válhattak számára.

Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia annexionista köreinek ellentéte, természetesen, egyáltalán nem tekinthető sem progresszívnek, sem demokratikusnak. A Monarchia — éppen gyengesége következtében — kénytelen volt óvatosabb lenni, s ennek megfelelően igyekezett visszatartani szövetségését is a veszélyesebb vállalkozásoktól. Hohenlohe célja az volt, hogy a német uralkodó osztályok ellentéteit ilyen értelemben a Monarchia érdekében kihasználja. Ez a kísérlete azonban nem sikerült, a mérsékeltbb német kormányok helyzetét a Monarchia támogatása nem tudta megszilárdítani.

Diószegi István korreferátuma a Monarchia keleti politikájának alakulását tekintette át röviden, a kezdetektől a századforduló időszakáig. Mint megállapította, a keleti válság idején felszínre került, hogy ebben a kérdésben két felfogás áll szemben egymással: egy „defenzív” és egy ezzel szembenálló, „dinasztikus” expanzív koncepció, s hogy a módszereket tekintve is két irányzat állt fenn: az első — háborús, a másik — Oroszországgal egyezkedő irányzat. Az 1880-as és 1890-es években Kálnoky lényegében a dinasztikus felfogás alapján állt, s egyezkedő-expanzív irányvonalat juttatott érvényre. Ez a politika akkor a nemzetközi helyzet szabta feltételeknek s a Monarchia belső erőviszonyainak egyaránt megfelelt. A magyar szabadelvűiek ezzel szemben, akárcsak Andrásfy külügyminiszterége idején, a keleti kérdés háborús megoldását szorgalmazták, s e véleményüknek Tisza Kálmán kormány szinten is kifejezést adott. Álláspontjuk azonban elszigetelt maradt.

A korreferátum befejező része Goluchowski külügyminiszterével foglalkozott. Arra a konklúzióra jutott, hogy ebben az időben a Monarchia és Oroszország között a konzervatív együttműködés politikája valósult meg. Ez az együttműködés a balkáni

nemzeti-forradalmi mozgalmak ellen, a status quo biztosítására irányult. Ez az irányvonal a Monarchia valamennyi vezető politikai csoportjának megfelelt. Így egység alakult ki a Monarchia valamennyi külpolitikai tényezője között. Ez azonban nem mozdította elő a keleti kérdés végleges rendezését.

Galántai József korreferátuma a magyar uralkodó osztályoknak az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájára gyakorolt befolyását elemezte. Kimutatta, hogy bizonyos különbségek az osztrák és a magyar uralkodó osztályok külpolitikai törekvéseiben már mindjárt a kiegyezés megkötése után megmutakoztak, de a magyar uralkodó osztályok expanzív törekvései a Monarchia nélkül elképzelhetetlenek voltak, ezért a külpolitikai cselekvésben rendszerint egységes álláspontra helyezkedtek a Monarchia két országának uralkodó osztályai. Annak ellenére, hogy Magyarország a dualizmus időszakában is Ausztriához képest alárendelt szerepet játszott, a magyar uralkodó osztályoknak nagy szerepük volt a Monarchia külpolitikájának irányításában, minthogy erre a kiegyezési törvény lényegesen nagyobb lehetőséget hagyott, mint például a hadsereg ügyeinek intézésére.

A magyar fináncnöke érdekelve volt a balkáni expanzióban, s ebben a törekvésében a német szövetségre támaszkodott. Az uralkodó osztályok egy kicsiny csoportja (Ugron—Holló) ezzel szemben az angol és francia orientáció híveként lépett fel, de nem tudott lényeges befolyást gyakorolni a külpolitikai irányvonal alakítására, annál is kevésbé, mivel ezzel egyidőben más ellenzéki csoportok azért bírálták a Monarchia külpolitikai vezetését, mert nem eléggé a Balkánra koncentrálna erőfeszítéseit.

A magyar — és osztrák — uralkodó osztályok az első világháborút megelőző években egy eredményes balkáni akcióban keresték a belpolitikai válság megoldásának lehetőségét. Ebben a kormánypárt és az ellenzék nagyobb része egységes volt. Ertérés a magyar és az osztrák tervek között abban mutatkozott, hogy Szerbia bekebelezésének osztrák tervével szemben a magyar uralkodó osztályok tartották a Monarchia szláv lakosságának számbeli megnövekedésétől, azt a dualizmusra nézve veszélyesnek ítélték, s szembehelyezkedtek a Monarchia trialista vagy egyéb formájú átalakítási terveivel. A Justh—Károlyi vezette ellenzék határozottan — bár nem elég következetesen — szembe fordult ezzel az elképzeléssel, s francia sőt orosz orientációs kísérletekbe kezdett.

A korreferátum befejező része részletesen ismertette a magyar uralkodó osztályok állásfoglalását a júliusi válság időszakában; elemezte azt a folyamatot, amelynek során teljes egység jött létre kormánypárt és ellenzék között a Szerbiának küldendő ultimátum s a hadüzenet kérdésében.

A referátumokat és korreferátumokat követő vitában elsőként *Andrei Ojetea* (Románia) szólalt fel. A Monarchia külpolitikája elsősorban keleti politika volt, s 1903 után ismét ez a kérdés került előtérbe. A Monarchia külpolitikája 1906 után különösen agresszív vá vált; az annexió kiélezte a viszonyt Oroszországgal. A Balkán-háborúk teremtette új helyzetet a Monarchia nem volt hajlandó akceptálni. A népek forradalmi harca a nemzeti kérdés demokratikus megoldását eredményezte. A Monarchia felbomlása nem a veszített háború, hanem a népmozgalmak következménye volt.

T. M. Iszlámov (Szovjetunió) ismertette Aerenthal kinevezése alkalmával kidolgozott külpolitikai koncepcióját. A külügyminiszter tervének lényege az volt, hogy a magyaroknak adandó engedmények (Dalmácia, Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolása) révén megerősítse a birodalom egységét, rábírja a magyarokat a gazdasági kiegyezés 25 évre szóló meghosszabbítására, s ilyenképpen érdekeltté tegye az utóbbiakat a Balkánon; a Monarchiát pedig gazdaságilag képessé a kitűzött feladatok megoldására.

F. Klein (NDK) szükségesnek tartja a Monarchia és Németország viszonyának alaposabb megvizsgálását. Nem tartható az az elképzelés, mintha Bécs csupán báb lett volna Berlin kezében. A Monarchia az aktív külpolitika révén elsősorban belpolitikai-nemzetiségi problémáit kívánta megoldani. A német szövetség azonban, amely megkívánta az osztrák és a magyar hegemonia fenntartását, lehetetlenné tette a Monarchiában a nemzetiségi kérdés megoldását.

V. Paszkaleva (Bulgária) véleménye szerint a Monarchia a XVIII. század végétől fontos szerepet játszott a Balkánon. Ami a Monarchia balkáni gazdasági szerepét illeti, ennek érdekes sajátossága, hogy Bulgáriában a monopóliumok előtti tőkés fejlődés még uralkodó, midőn más országokban, így a Monarchiában is, már az imperializmus jegyei váltak dominálóká. Az osztrák gazdasági befolyásnak a kezdeti időkben bizonyos pozitív következményei is voltak; hozzájárultak a bolgár gazdasági élet fellendítéséhez. Később akadályozza a fejlődést; ez azonban a Bulgáriában működő osztrák vállalatokra nem vonatkozik, mert ezek elősegítették az ország gazdasági fejlődését.

C. Todorova (Bulgária) a Monarchia bulgáriai politikai befolyását elemezte. Bár a kereskedelmi kapcsolatokban Németország Bulgáriában a második helyre szorult, az

1880-as évektől kezdve politikai befolyása növekedőben volt. A XX. század elején az Osztrák-Magyar Monarchia bulgáriai politikáját Németország közelkeleti politikájának rendelték alá.

N. Nikov (Bulgária) a Monarchia és Bulgária első világháború alatti kapcsolatait ismertette. A bolgár külpolitika legfőbb célja 1913 óta a bukaresti béke revíziója volt, a kormány háborús irányvételét azonban a tömegek nem követték, s a hadihelyzet is bizonytalan volt. Ha az antant nagyobb katonai sikereket ér el, Bulgária nem a központi hatalmak, hanem az antant oldalán lépett volna be a háborúba.

Kosáry Domokos az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémáinak nacionalista felfogása ellen emelt szót. A nacionalista polgárság a nemzetállamok alakulását öncélként, pontosabban a történeti fejlődés végső céljaként fogta fel. A mi feladatunk az, hogy a nemzeti fejlődés pozitív vonatkozásai mellett bíráljuk hibáit, korlátait, nemkülönben a nacionalizmus továbbélő ideológiai maradványait is. A polgári integráció sem tud megfelelő választ adni a Monarchia történeti kérdéseire: idealizálja, a nemzetekfeletti államalakulat első megvalósulási formájának fogja azt fel. A valóságban a Monarchiában az osztrák-német s a magyar uralkodó osztályok hegemóniája érvényesült s az elnyomott többi népek nem tudták kellőképpen kifejleszteni nemzeti létüket, kultúrájukat.

Ami a mai magyar történetírásnak a Monarchia történeti kérdéseivel kapcsolatos álláspontját illeti, az utóbbi években itt nagy vita bontakozott ki. A vitára az adott alkalmat, hogy bár marxista történetírásunk szembehelyezkedett a magyar nacionalizmus reakciós tradícióival, főként annak 67-es válfajával, a magyar nacionalizmus másik válfajával: a függetlenségi párt képviselte felfogással szemben még nem oszlatott el minden illúziót. Ha a második világháború alatt a marxista történészek a hitlerizmussal szemben a magyar függetlenségi tradíciókat is mozgósítani törekedtek, ez politikailag helyes volt. Ez azonban nem lehet alap arra, hogy a magyar nacionalizmus kritikai elemzését ma egyoldalúan oldjuk meg. Nekünk most az a feladatunk, hogy a magyar nacionalizmusból származó hibákat és illúziókat felszámoljuk.

Komjádi Miklós az első világháború alatti közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásával kapcsolatos tapasztalatait ismertette. Véleménye szerint a válság egyik oka az volt, hogy az államapparátus teljesen elmaradt az élet támasztotta követelményektől. Felhívta arra is a figyelmet, hogy a külügyek intézésének a Monarchiában nem volt olyan parlamenti ellenőrzése, mint más államokban — nyilván a dualista rendszer következtében; nem volt parlamenti ellensúly. Így a bosznia-hercegovinai okkupáció és annexió kérdését csak egészen szűk körben tárgyalták meg, s így volt ez a háborúbalépés kérdésében is.

Dr. H. Lemke (NDK) vitatkozott azzal az állítással, mintha a német-osztrák-magyar szövetségben egyoldalúan Németorszáé lett volna a vezető szerep. A bécsi és budapesti politikusok gyakran a leghatározottabb német követelésre sem engedtek álláspontjukból. Így volt ez Románia megtartása vagy a Szerbiával és Montenegróval kötendő fegyverszünet kérdésével is. Hasonló volt a helyzet a lengyel kérdésben is, amelyben csak a Bruszilov-offenzíva hatására következett be változás.

Nem helytálló az az állítás sem, mintha a Nationaler Verbandban egyesült pártok működését Németországból irányították volna. Német részről támogatták az erősebb centralizációt követelő politikusokat, de 1916-ig semmiféle eredményt sem tudtak elérni.

Olyan nézetek is vannak, hogy tulajdonképpen a gyengébb Osztrák-Magyar Monarchia kényszerítette rá akarátát az erősebb Németországra. Itt a német kormány lengyelelles politikájának osztrák oppozícióját szokták megemlíteni, amely — belpolitikai okokra hivatkozva — eredményt ért el a német kormánynál.

Véleménye szerint a politikusok Bécsben és Budapesten egyaránt abban a helyzetben voltak, hogy érvényesítsék nézeteiket, s így nem helytálló az a felfogás, hogy a németek diktálták volna a politikát.

K. B. Vinogradov (Szovjetunió) zárszavában utalt arra, hogy a résztvevők az alapvető kérdésekben egyetértettek. Az Olaszország és a Monarchia közötti viszony kérdésében egyetért Valianival, de az még további precizizásra szorul. Olasz megnyilatkozásokból kitűnik, hogy Olaszország hadbalépését nem Pétervárról, hanem Londonból szorgalmazták. A boszniai válság tekintetében egyetért Oteteával. Gondával szemben azonban úgy véli, hogy az expanzió tekintetében az Osztrák-Magyar Monarchiát helytelen szembeállítani Németországgal. Diószegi azon állításával, hogy Goluchowski arra törekedett, hogy Oroszország külpolitikáját kelet felé terelje, egyetért, de nézete szerint e politika nem volt annyira passzív, mint amilyennek Diószegi ábrázolja. Amit Tokody a pángermán mozgalomról írt, azt a Szovjetunióban is ismerik és nagyra becsülik.

Ju. A. Piszarjev (Szovjetunió) zárszavában hangsúlyozza, hogy a téma vitája során sok új gondolatot vetettek fel. Teljes mértékben osztja Valiani professzornak azt a véleményét, hogy a jugoszláv és a bolgár történészek nagy eredményeket értek el a kérdés kutatásában. Komjáthy hozzászólását nagyon értékesnek tartja s reméli, hogy könyve mielőbb megjelenik.

A második napirendi pontként a román történészeknek „A mezőgazdaság fejlődésének egyes kérdései az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900—1918)” című referátumát *S. Pascu* professzor terjesztette elő. A referátum bevezetésében megállapítja, hogy a jobbára „porosz úton” fejlődő monarchiai mezőgazdaság a századfordulótól kezdődően a stagnálás, sőt egyes ágakban a hanyatlás szakaszába jutott. Általános jellegzetessége volt a Monarchiának, s ez megmutatkozott a mezőgazdaságban is, hogy a tőkés viszonyokból és feudális maradványokból eredő ellentétek összefonódtak a nemzeti elnyomásból származó ellentétekkel; ezek a háború éveiben kiéleződtek, s a birodalom széthullására vezettek.

A referátum első része a birtokmegoszlással foglalkozik. Megállapítja, hogy a nagybirtokrendszer, továbbá jelentékeny feudális maradványok továbbélése következtében nagyfokú gazdasági elnyomás és erős társadalmi és nemzeti elnyomás jellemezte a Monarchiát, ellentétben azokkal az országokkal, ahol a lakosság többsége az uralkodó nemzethez tartozott. Az egyes birtok-kategóriák részletes ismertetése után a referátum utalt arra, hogy a földesurak túlnyomórészt németek és magyarok voltak, a szegényparaszatok s a mezőgazdasági munkások ellenben jórészt az elnyomott nemzetekhez tartoztak. Ennek következtében a falusi dolgozó tömegek küzdelme a földért egyszersmind a nemzeti felszabadulásukért is folyt: a társadalmi és a nemzeti elnyomás képviselője rendszerint ugyanazon személyben: a német vagy magyar földesúrban testesült meg.

A második rész a mezőgazdasági élő és holt felszerelés megoszlását tárgyalja. A mezőgazdasági gépek nagyobb része az elnyomó nemzetek területére esett, ami kiváltságos politikai és gazdasági helyzetük következménye volt. A gépek megoszlása birtok-kategóriánként rendkívül egyenlőtlen volt. A leigázott országokban a paraszti gazdaságok kevésbé voltak mechanizálva, mint az uralkodó nemzetek országaiban. Az állatállomány hasonlóképpen egyenlőtlenül oszlott meg, különösen rosszul ellátottak voltak a kisparaszti gazdaságok. Az igaerő hiánya a föld rossz megművelését, a parasztság pauperizálódását eredményezte. Az állattenyésztés általában hanyatlott a XX. század elején.

A referátum harmadik része a Monarchia agrárviszonyainak általános jellemzését tartalmazza. Az egyik legfőbb vonásként a ledolgozási rendszer jelentős szerepét emeli ki (ennek különleges válfaja volt a dalmáciai kolonátus, illetve a boszniai örökberleti — kmet — rendszer). A fejlettebb területeken a nagybérlet volt elterjedve. A nagybérlet rendszerint parasztnak adták ki a földet művelésre; a fejlettebb területeken, például a magyar mezőgazdaságban, a farmgazdálkodás és a nagybérleti rendszer fejlettebb volt, mint az alávetett országokban.

A negyedik rész a mezőgazdasági termelés problémáit elemzi. A vetésterület 1900 után lassabban nőtt, mint a századforduló előtt; csökkent a búza vetésterülete is, egyedül a kukorica vetésterülete növekedett állandóan. Ennek következtében sok paraszt majdnem kizárólag kukorica-táplálékra volt utalva.

Az állattenyésztés is alig fejlődött a századforduló után, sőt az egy főre eső állatlétszám sok helyütt jelentékenyen visszaesett; külföldről állatbehozatalra volt szükség.

A háború alatt tovább romlott a helyzet. A mezőgazdasági termelés stagnálása illetve visszaesése a századforduló után nem vezethető vissza véletlenre; főoka a gazdasági és társadalmi viszonyokban rejtett. A banktőke behatolása a mezőgazdaságba váltókölesönök útján a kisparasztnak tömegeit tette tönkre, míg ugyanakkor a nagybirtok olesó hitelhez jutott.

A közös vámterület súlyosan akadályozta az elnyomott országok fejlődését, az uralkodó osztályok mégsem tudták létrehozni a Monarchia gazdasági egységét. A leigázott területek jórésze nem illeszkedett bele szervesen a Monarchia gazdasági életébe, hanem egyre nagyobb mértékben a szomszédos nemzetállamokkal való kereskedelmi kapcsolatokra törekedtek.

A referátum ötödik része a parasztság helyzetét és mozgalmait tárgyalja. A feudális viszonyok mellett a parasztnak helyzetét súlyosbította a nemzeti elnyomás is. A paraszti ellenállás egyik formája a kivándorlás volt, ami egyre tömegesebb méreteket öltött. A másik forma az aratósztrájkok voltak, amelyek 1905—1906 folyamán, főként Erdélyben, összefüggésben álltak a romániai parasztfelkeléssel. A parasztságban mind jobban tudatosult kettős — társadalmi és nemzeti — elnyomottsága. Még inkább fejlődött

ez a háború idején, midőn a parasztkatonák tömegei a hegyekbe húzódtak („zöld káder”); itt harcuk fokozatosan politikai jellegűvé vált, megnyilvánult a nemzeti államok létrehozásának kívánsága. Az erdélyi parasztok is földet követeltek s egyesülést Romániával. 1918 októberében a paraszti és munkástömegek forradalma következtében felbomlott a Monarchia és romjain nemzetállamok keletkeztek. A kialakult új országokban földreformot hajtottak végre. Ez azonban csak részleges volt, mivel a Habsburg-birodalom helyébe nem demokratikus, hanem burzsoá-földesúri államok léptek.

Kolossa Tibor „Az agrárnépesség társadalmi struktúrájának vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban (1900 körül)” című referátuma a lakosság foglalkozási megoszlásával, az agrárnépesség arányának alakulásával foglalkozik. Megállapítja, hogy 1900–1910 között a Monarchia iparforgalmi népességében nőtt a magyarok, lengyelek, szlovének, horvátok, szerbek és románok részesedése az iparosodottabb németekkel és csehekkel szemben. A Monarchia gazdasági egysége és munkamegosztása tehát nemcsak hátrányokat, hanem előnyöket is nyújtott a Monarchia valamennyi nemzete számára is. Ezzel együtt óriási fejlődésbeli különbségek voltak még mindig a Monarchia egyes területei között, amit a nemzeti jövedelem megoszlása is jól tükröz.

Az agrárnépesség társadalmi rétegződésével kapcsolatban kifejti, hogy azt nem lehet egyoldalúan egyetlen ismérv, például a birtoknagyság alapján megoldani. Főként a birtokviszonyok és a bérmunka szerepének elemzésével foglalkozik. Külön kitér a középső nagybirtok jelentőségének, szerepének a Monarchia egyes országaiban más és más súlyú jelentkezésére, a bérmunka alkalmazásának és vállalásának mértékére az egyes birtokkategóriák szerint. Bemutatja az agrárproletariátus arányát a kereső népességen belül a Monarchia különböző országaiban. Az előző vizsgálatok egybevetése és kombinálása útján állapítja meg végül az agrárnépesség társadalmi rétegződését a Monarchia egyes országaiban. Ennek kapcsán foglalkozik az egyes kategóriák országonkénti eltérő jellegével is, s az agrártársadalom különböző típusait állapítja, különbözteti meg.

A cseh tartományokban a nagybirtok vezető szerepe mellett erős paraszti burzsoázia, nagyszámú agrárproletariátus állt fenn, Alsó-Ausztria és Steiermark agrártársadalma szintén polgári jellegű volt. Az alpesi területen erős parasztburzsoázia és nagyszámú agrárproletariátus mellett erőteljes kisparaszti réteg jellemezte az agrártársadalom struktúráját. A Tengerpart és Dalmácia sajátos típus képviselt mediterrán termelésével, a kis- és szegényparaszti rétegek domináló szerepével, a kolonátus intézményével. Galiciában és Bukovinában a nagybirtok és kis- és középparaszti birtokok ellentéte az uralkodó; Horvátországban nagy szerepet játszik a volt határörvidék következtében a kisparaszti termelés, de jelentős a nagybirtok is. Magyarországon a nagybirtok döntő szerepe mellett jellemző az agrárproletariátus rendkívül magas száma, főként a magyar nemzetiségű lakosság körében. A Monarchia mezőgazdasági fejlődésének érdekes vonása, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlettsége és a birtoktípusok szerinti megoszlása keresztelte egymást; az egyes országok sajátos agrárstruktúráját a gazdasági-földrajzi viszonyok, az ipari kapitalizmus fejlődése és nem utolsósorban történelmi tényezők alakították ki.

Puskás Julianna „A mezőgazdasági termelés fejlődése Magyarországon és a Monarchia piaca (1870–1914)” címmel készített referátumot. Ebben főként a termelés kül- és belterjességének kérdésével, továbbá a piaci kapcsolatok alakulásával foglalkozott.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének ebben a korszakban három szakaszt különbözteti meg: a) 1870–1880, b) 1880–1900, c) 1900–1914.

Az első szakasz szorosan kapcsolódik a gabona- és gyapjúkonjunktúra időszakához; növekszik a termőterület; a juhászatot a vezető szerep az állattenyésztésben; az állattenyésztés fejletlensége következtében a talaj termőerejét ugarolással pótolták.

A második szakaszt az amerikai verseny kezdete jellemzi; a termőterületek növelése lelassul, változatosabb vetésforgók alkalmazásával növelik a termésátlagokat (búza). Az állattenyésztésben előtérbe kerül a belterjes szarvasmarhatenyésztés.

A harmadik szakaszban, a század elején a kapásnövények termelése lendül fel, általában a takarmánynövényeké; a szarvasmarhaállomány a magyar fajtáról kicserélődik a belterjes viszonyok között sokkal gazdaságosabb nyugati fajtákra.

Ezt követően a kis- és nagyüzemek technikai felszerelését ismerteti és elemzi, foglalkozik specializálódásuk kérdéseivel. A mezőgazdasági válság idején a nagybirtok a védvamos politikúra való áttérést követeli; fordulatot azonban csak 1906-ban sikerül kicsikarnia. A mezőgazdasági termékek az ország kivitelében döntő szerepet játszottak. Az 1880-as évektől a gabona-exportot a lisztkivitel háttérbe szorítja; növekszik a szarvasmarha-kivitel jelentősége is. Az 1890-es évektől fellendül a baromfi-, tojás-, zöldség- és gyümölcskivitel is. A kivitel mindinkább Ausztriára összpontosul: az 1910-es évek elején itt koncentrálnak a magyar mezőgazdasági kivitel 98–99%-a.

A nagyüzemek főként a gabona- és cukorrépatermesztésben tűntek ki, a kisüzemek fölénye a konyhakerti növények és gyümölcs termesztésében volt elvitathatatlan. A termelés nemcsak üzemenként, hanem tájanként is módosult, termelési övezetek alakultak ki. A nagyarányú fejlődés ellenére a Monarchia belső piaca a század elejére annyira kibővült, hogy gabona-export helyett behozatalra szorult.

Sándor Pál korreferátumában az agrárstruktúra vizsgálatának módszertani kérdéseivel foglalkozott. Felhívta a kutatók figyelmét a kataszteri felvételek jelentőségére. Bőséges statisztikai forrásanyag alapján, Hévízgyörk és Tök község idevonatkozó adatainak részletes egybevetésével kimutatta, hogy a mezőgazdasági termelés kutatásában nélkülözhetetlen a művelési ágak megoszlásának gondos figyelembevétele, amire az ország-statisztikák gyakran nem nyújtanak megfelelő képet. Megállapította, hogy a kataszteri felvételek feldolgozásának mód nyílik az eddig meglehetősen mereven kezelt birtokcsoportok differenciáltabb vizsgálatára és ezáltal az azonos kategóriák tájankénti eltéréseinek meghatározására.

Vörös Antal korreferátumában a mezőgazdasági termelési övezetek kutatásának jelentőségével foglalkozott. Kimutatta, hogy a statisztikák azonos nagyságú birtokkategóriái mögött vidékenként különböző típusú gazdaságok húzódtak meg. Egyes területeken, közlekedési és piaci viszonyoktól függően kialakultak speciális termelési övezetek: állattenyésztés, tejgazdaság, gyümölcs- és zöldségtermelés, a hagyományos jobbágy-paraszti gabonatermelés helyett. Így például a Dunántúl számos területén a szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság kapott döntő szerepet a paraszti gazdaságokban, Budapest környékén ez még a konyhakerti növények és gyümölcs termesztésével bővült, a Duna-Tisza közén viszont a gyümölcs, szőlő és konyhakerti növények kaptak igen jelentős szerepet. E termelési övezetekben a hagyományos jobbágyparaszti életforma felbomlott és tőkés kisvállalkozói paraszti réteg alakult ki. Részben e gazdasági fejlődés magyarázza, hogy a Dunántúl volt a kisgazdamozgalom bölcsője.

A kialakult vitában *Sándor Pál* a román referátumnak a birtokkategóriák megállapítására vonatkozó módszereit bírálta, *Vörös Antal* ugyane referátumnak az állattenyésztéssel foglalkozó részeihez fűzött bíráló észrevételeket. Szerinte nem elégséges csupán a mennyiségi adatokat nézni; a szarvasmarhaállományban óriási minőségi változás állt be a tárgyalt időszakban. A sertésállomány fejlődésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a kukoricatermelés állandó növekedése ezzel függött össze, nem pedig — mint ez a referátumban áll — azzal, hogy a szegényembereknek ez vált volna főtáplálékává.

Havrának (Csehszlovákia) felszólalásában a magyar és cseh agrárstruktúra közötti különbségre mutatott rá; a cseh kisparaszti tömegek politikai érdeklődése — szemben a magyarországgal — sokkal számottevőbb volt. Az agrárválság hívta életre a paraszti radikalizmust, a „Selska Jednota” szervezetét, amelyből később az agrárpárt fejlődött ki. A parasztságnak a hagyományos gazdálkodást folytató része konzervatív volt, míg a piacal kapcsolatban álló része a radikális elképzeléseket támogatta.

Niederhauser Emil felszólalásában felhívta a figyelmet az összehasonlító történeti kutatás fontosságára. A Szovjetunióban 1958 óta évről évre megrendezik a kelet-európai agrártörténeti szimpoziumot, melynek anyagát évkönyvben publikálják. Kelet-Európában két területet kell megkülönböztetni: északi részét, ahol a tőkés fejlődés a mezőgazdaságban a „porosz úton” haladt, továbbá a balkáni területeket, ahol másfajta agrárfejlődés zajlott le. A Balkánon a látszólag kedvezőbb kiindulás ellenére is sokkal elmaradottabb volt a mezőgazdaság még a századforduló után is, mint az északabbra eső területeken, ami a történeti előzményekből vezethető le. A poroszutas területen belül is voltak nagy eltérések az egyes vidékek között, s ez megmutatkozott az ipari fejlődésben is.

Kis egységek részletes vizsgálata és nagy egységek átfogó összehasonlító vizsgálata kiegészítik egymást, mind a két módszerre szükség van.

Hanák Péter a román referátummal kapcsolatban megjegyezte, hogy abban elmosódik a tőkés agrárfejlődés vonala: Erdély szemszögéből vizsgálja az egész Monarchia mezőgazdaságának fejlődését, s ennek folytatán túlzott jelentőséget tulajdonít a feudális maradványoknak még a századfordulót követő időszakban is. Nem tűnik például ki, hogy a Monarchia mezőgazdaságának „poroszutas” fejlődése kapitalista fejlődés volt. A nemzeti-ségi vidékek elmaradottságát hangsúlyozza, azt állítja, hogy ott volt a legnagyobb a parasztság differenciációja, holott az a tőkés fejlődés következménye, s Magyarországon is a legfejlettebb vidékeken a legnagyobb az agrárproletariátus száma. Magyarországon az agrárproletárok a mezőgazdasági népesség 39%-át alkották, s ezek 55%-a volt magyar nemzetiségű.

Kétségbevonja a román referátum azon állításának helyességét, hogy a nemzeti-ségi munkásság és agrárproletariátus bérei a nemzeti elnyomás következtében voltak alacsonyabbak, mint a magyar vagy német agrárproletároké. A nemzetiségek politikai

és kulturális elnyomása tény, tény továbbá e vidékek általános elmaradottsága is, azonban nem lehet a kapitalizmus spontán törvényszerűségeinek érvényesülését egyszerűen a nemzetiségi elnyomás következményének felfogni.

Kovács József (Románia) felszólalása szerint a két magyar referátum adatai igazolják a román referátumnak azt a tételét, hogy a Monarchiában nem alakult ki gazdasági egység. A társadalmi szerkezet vizsgálatából kitűnik, hogy a Monarchiában egyrészt uralkodó nemzetek (német és magyar), másrészt alávetett nemzetek éltek, melyek kettős iga: társadalmi és nemzeti elnyomás alatt szenvedtek.

Bírálta a birtokkategóriák megállapításának a magyar referátumban alkalmazott módszereit is, majd arról szólt, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődését helyesebb két szakaszra osztani, akkor kitűnik, hogy 1900 után a stagnálás évei következtek. A Monarchia piacának előnyét csak a nagybirtok élvezte. Helyesebb lenne különválasztani a tulajdonképpeni Magyarországot és az elnyomott területek vizsgálatát, mert a viszonyok igen eltérőek voltak. Az agrárviszonyok vizsgálatát ki kell egészíteni a parasztságnak a földért és a nemzeti felszabadulásáért folytatott harcával.

Kolossa Tibor válaszában a román referátumhoz fűzött kritikai észrevételeket. Hiányolta, hogy nem jelölik meg a számitási eljárásokat, az egyes országok pontos adatait. A román referátum tévesen vonja le azt a következtetést, hogy a parasztság differenciálódása éppen a legelmaradottabb vidékeken volt a legelőrehaladottabb. Világosabb képet kapunk, ha az egyes nemzetek egész társadalmi struktúráját hasonlítjuk össze, nem pedig csak egyes nagyságkategóriákat. A magyar és német nagybirtokosokkal nemcsak nemzetiségi parasztok, hanem „saját” nemzetbeli agrárproletárok óriási tömegei is szembenálltak. A román referátum a paraszttörmelékkel szinte teljesen azonosítja a nemzeti mozgalommal, nem mutat rá arra, hogy például Erdélyben a román, magyar és más nemzetiségű parasztok egységesen küzdöttek. A társadalmi-gazdasági elemzésben az osztályviszonyok elemzését kell előtérbe állítani.

Puskás Julianna válaszában kiemelte: a magyar mezőgazdaság fejlődésében a korábbi magyar történetírás is stagnálásról beszélt. Ennek az a magyarázata, hogy korábban az egyes termelési ágakra vonatkozó statisztikai adatokat csak önmagukban vizsgáltuk s nem az egész termelés összefüggésében. E hibák a román referátumban most megismétlődnek. A szántóföld területének mennyiségi alakulásánál figyelembe kell venni olyan mozzanatokot, mint a belterjesség növekedése, az ugar területének jelentékeny esőkkenése stb. A román referátum az állattenyésztés adatainál figyelmen kívül hagyja a minőségi átalakulás tényeit és a kivétel egyre növekvő arányait.

S. Pascu zárszavában megállapítja, hogy a statisztikai adatok felhasználásának módszerei különbözők voltak, ezért jutottak a román és a magyar kutatók eltérő eredményekre. A román történészek különösen találják, hogy a magyar referátumok el akarják szakítani az imperializmus korabeli társadalmi fejlődést a nemzeti fejlődéstől. A statisztikai anyag az elnyomó és az elnyomott nemzetek társadalmi helyzetének különbségeit bizonyította. Egyoldalú állásfoglalás külön tárgyalni a politikai és kulturális kérdéseket, s a nemzeti elnyomás ezekre az utóbbi területekre korlátozni. Minden számbavehető forrás a nemzeti elnyomás tényét bizonyítja gazdasági területen is, így például a bérezésben mutatózó különbségek is.

Szükség van az erők egyesítésére és a források feldolgozásában közös módszerek kialakítására.

A *harmadik napirendi pont* referátumát *J. Křížek* (Csehszlovákia) nyújtotta be: a fináncotke keletkezéséről és befolyásáról a Habsburg-Monarchiában 1900—1914 között címmel. A kapitalizmus fejlődése a Monarchiában igen sokféle ok következtében meglehetősen heterogén és sokszorososan ellentmondásos formákat öltött. Bár a tőkés termelés előrehaladása fokozatosan egységesítette a társadalmi feltételeket, a népeket mégsem közelítette, hanem elszakította egymástól. Az ellentmondások különösen az imperializmus időszakában élődtek ki.

A tőkés fejlődés a legfejlettebb a németek, csehek és magyarok lakta területeken volt; a tőkés fejlődés teremtette aránytalanságok a nemzeti egyenlőtlenséggel, elnyomással is összefüggtek. Az elégtelen tőkés fejlődésnek fontos oka volt a tőkeszegénység, kedvezőtlenül hatott a mezőgazdaság ún. porosztas fejlődése is.

A század elején a Monarchia iparosításának második szakasza következett be. Ennek folyamán az addig elmaradott területek iparosodása is megyorsult, az elnyomott nemzetek polgárosodása gyorsan előrehaladt. Az egyenlőtlen fejlődés azonban továbbra is megmaradt. A kialakuló osztrák-magyar imperializmus az imperialista jelenségek, a nem-monopolista tőkés viszonyok és az erős feudális maradványok sajátos keveréke volt. Az imperializmus a Monarchiában akkor lépett fel, amikor a kapitalizmus még nem volt eléggé érett.

A tőkés termelés koncentrációja a Monarchia egyes tartományjaiban a történeti-gazdasági előzményektől és az elért fejlettségi foktól függően egyenlőtlenül és nem egységesen haladt előre. Maga a termelés koncentrációja alapján a tőkekoncentráció következménye volt, s legfőbb formája a részvénytársaságok voltak. A monarchiai viszonyok között a hitelügy s ezen belül is a banktőke koncentrációja fontosabb volt, mint az ipari tőkéé és a termelésé. A bankok ugyanis már korábban is döntő szerepet játszottak a Monarchia gazdasági életében. A banktőke egyenlőtlen fejlődése során éles konkurrenciaharc bontakozott ki a gyarapodó, de korábbi vezetőszerében hanyatló bécsi nagybankok s a magyar, cseh és egyéb banktőke között.

A viszonylag magasfokú centralizáció a Monarchiában is megalapozta a monopolista tendenciákat. Ezt a folyamatot befolyásolta a külföldi monopolitőke, de a nagybirtokrendszer s agrárvámpolitika is. A monopolista tendenciák egyben akadályozták a nemzeti burzsoáziák emancipációs törekvéseit is, és hozzájárultak az ellentétek kiéleződéséhez. A monopóliumok legelterjedtebb formája a kartell volt, amely lehetett közös, országos, regionális stb. A tröszt mint monopolista forma kevésbé terjedt el, viszont a konszernek fontos szerepet tölthettek be, ami főként a banktőke nagy szerepére vezethető vissza. A konszernképződés a Monarchiában a tőke internacionalizálásának főformája volt.

A monopolizálási folyamat vezetői a bankmonopóliumok voltak. A kialakuló finánciók főképviseelője a banktőke volt. A világháború kitörését megelőzően azok a bankcsoportok erősödtek meg, amelyek a német finánciókkel álltak szoros összefüggésben, a francia, angol, holland stb. kapcsolatok egyre inkább háttérbe szorultak. A nagybankokban megtalálhatók voltak a nagybirtokos arisztokrácia képviselői is. Maga a Habsburg-dinasztia nemcsak az arisztokrata nagybirtok, hanem a finánciók képviselője, szimbóluma és eszköze volt.

Összegezeként megállapítható, hogy az ipari termelőerők viszonylagos fejletlensége, a bankoknak a gazdasági életben betöltött nagy szerepe következtében a finánciók a nagybankok növekvő befolyásának jegyében született meg. Az osztrák-magyar finánciók genezise mindenekelőtt a banktőke magasabb fokon bekövetkezett metamorfózisa volt. A finánciók a Monarchiában ellentmondásos jelenség volt. Az egyes monopolista csoportok között éles konkurrenciaharc folyt. Különösen jelentékenyek voltak az osztrák és magyar tőkés ellentétek, amelyeknek politikai kihatásuk is volt. A finánciók a belpolitikában a reakciós erőket támogatta, a nemzeti elnyomást erősítette, a külpolitikában hódításra, a balkáni piacok és a tőke kivitel biztosítására törekedett. Nagy szerepet játszott a vámháborúban, az agresszív külpolitikában. A finánciók a Monarchia fejlődését károsan befolyásolta. Hozzájárult a divergens tendenciák megerősítéséhez, s végeredményben befejezte azt, amit a kapitalizmus elkezdett: a Monarchia eltemetését. Az összeomlás előkészítésében a finánciók játszotta a vezetőszerepet.

A román történészek korreferátumát *E. Deutsch* terjesztette elő. A referátum abból indult ki, hogy a Monarchia területén hatalmas különbségek mutatkoztak az ipari fejlettség tekintetében, s ebben fontos szerepet játszott a monopolitőke, amely megakadályozta az elmaradt területek gazdasági fejlődését, legfeljebb az alapanyagtermelést mozdított elő. Erdély a Monarchia nyersanyag- és élelmiszerszállító bázisa volt. Ha a feldolgozó ipar bizonyos eredményeket mégis elért, az a moldvai és havasalföldi hagyományos felvevőpiacoknak volt köszönhető. A vámháború ebben a tekintetben újabb akadályokat gördített a fejlődés elé.

Az erdélyi iparfejlődésben döntő szerepet játszott a külföldi: osztrák, magyar, német, francia stb. tőke, amely kezében tartotta az ipar túlnyomó többségét, s elrabolta az Erdélyben termelt nemzeti jövedelem nagy hányadát.

A fejlődés másik sajátossága az iparban az egyenlőtlenség, a területi elhelyezés anarchikus mivolta volt.

Az erdélyi bankrendszert az idegen: bécsi, budapesti, berlini stb. tőke tartotta kezében. A XX. század elején helyi bankok is létesültek, szerepük azonban igen korlátozott volt tőkeerejük s a külföldi verseny következményeként egyaránt.

A magyar hatóságok minden eszközzel hátráltatták a román burzsoázia megerősödését. A magyar és a román burzsoázia ennek ellenére együttműködött a munkásosztály elleni harcban.

Az a körülmény, hogy helyi finánciók nem alakulhattak ki, nem azt jelenti, hogy az ipari és a banktőke Erdélyben is nem fonódott össze; ez — a nagy osztrák és magyar bankok és monopolista szervezetek révén — megvalósult. Alapvetően megváltozott a helyzet Erdély s a volt Monarchián kívüli területek 1918-ban bekövetkezett, forradalmi harcokban kivívott egyesülése után.

Berend T. Iván hozzászólásában vitába szállt a Deutsch által előterjesztett korreferátummal. Helytelenítette, hogy az például a földkérdést nemzeti kérdésként tárgyalja,

ugyanakkor pedig a gazdasági fejlődés olyan tényezőit, mint a tőkeszegénység s a tőkeakkumuláció problémája, figyelmen kívül hagyja. A nemzetiségi kérdés leegyszerűsítését veszélyesnek tartja s helyteleníti, hogy például a vámháborút is ebből a nemzeti aspektusból igyekeznek levezetni. Kérdésesnek tartja, hogy a Monarchia idején lehet-e Erdély szempontjából a magyar tőkét külföldi tőkének tekinteni.

Vitába szállt a román referátumnak azzal a megállapításával is, mintha az agrárizmus a finánctőke kialakulásának lett volna a következménye. A vizsgált időszakban valóban erősödtek az ellentétek az ipar és a mezőgazdaság között. Ez a megállapítás önmagában azonban éppen a nehézségeket hagyja figyelmen kívül. Volt, aki a bank-, ipari és mezőgazdasági tőke egybeolvadásáról beszélt, de bizonyítani ezt senki sem tudta. Az arisztokraták az iparban vezető posztokat töltötték be ugyan, de ez nem volt egybeolvadás, hanem csak szoros kapcsolat.

H. Mommsen (NSzK) hozzászólásában arról beszél, hogy problematikusnak tűnik a Monarchiában mutatkozó gazdasági különbségeket csupán nemzeti szempontból vizsgálni és megítélni. A munkabérek terén mutatkozó különbségek nem a nemzeti elnyomás következményei voltak. A Monarchia gazdasági fejlődésében az egyik tendencia az volt, hogy egységesítse a különböző területeket. Erre előbb az észak-csehországi vidéken, majd a középső területeken került sor. Valószínű, hogy utóbb sor került volna a többi területekre is. A kormánykörök aligha gondoltak arra, hogy ezen a téren nemzeti különbségeket tegyenek. A baj az volt, hogy nem alkalmazták kellő módon az eszközöket az autarchia kiépítésénél. Nem egészen új, bár igaz az a megállapítás, hogy a gazdasági körök nem azonosak a kormánykörökkel. Magyar és csehszlovák részről sok fontos szempont vetettek fel, amelyek most már a Nyugaton is kezdenek figyelembe venni, s bizonyára foglalkoznak majd velük.

E. Deutsch hozzászólásában arra kérte a konferencia résztvevőit, hogy szavait ne tekintsék a probléma leegyszerűsítésének, de a kérdéseket Erdély szempontjából is fel kell vetni; az ő hibájuk éppen az volt, hogy eddig ezt nem tették meg. Nem ért egyet Berend Ivánnak azzal az állításával, hogy a finánctőke vizsgálatánál a szociális és a nemzeti szempontok figyelembe vétele a kérdés leegyszerűsítése lenne. Erdélyben volt például román bankrendszer, de ez ki volt zárva az Osztrák-Magyar Bank visszleszámlálásából. Az oka ennek ismeretlen, nem lehet tudni, hogy gazdasági vagy politikai okok miatt került-e erre sor. Hiba lenne azonban itt a nemzetiségi kérdést figyelmen kívül hagyni.

Křížek referátumával kapcsolatban kifogásolta, hogy míg az 1901–1903-as válságról szólt, nem beszélt az 1908-asról, már pedig így az a benyomás keletkezhetik, hogy talán ilyen válság nem is volt.

E. Merz (Ausztria) lehetőknek tartja, hogy voltak regionális különbségek a bérek színvonalában, de ezt nem lehet nemzeti törekvésekre visszavezetni. Egyért Mommsennél abban, hogy a Monarchiában nem lehet „belső imperializmusról” beszélni. A kormányt liberális elvek vezették, más erők, a finánctőke például, a rentabilitás szempontjait tartották szem előtt, a „belső imperializmus” kifejezés tehát semmiképpen sem tekinthető szerencsésnek. Reálisabb kifejezést kellene helyette keresni.

Hanák Péter utalt arra, hogy a Magyarországon uralkodó nacionalizmust, nemzeti elnyomó politikát a mai magyar történészek sem tagadni, sem mentegetni nem kívánják, de tartózkodni akarnak a tudománytalan túlzásoktól. Hangoztatta, hogy a dolgozók kizsákmányolása elsősorban a tőkés-földbirtokos elnyomás folyamánya volt, s a nemzeti elnyomást mint a politikai elnyomatás eszközt ezzel nem lehet teljesen azonosítani.

J. Křížek (Csehszlovákia) zárásával arról beszélt, hogy a német tőke behatolására számtalan adatot lehet találni. Mégegyszer hangsúlyozta, hogy a finánctőke kialakulása nagy hatással volt a Monarchia fejlődésére. Az ellentéteket elsősorban az egyes nemzetek különböző fejlettségi foka csak tovább növelte. Ennek befolyását a társadalmi fejlődés menetére tagadni hiba lenne.

Ránki György megállapította, hogy a vita igen gyümölcsöző volt. Nemcsak új adatokat és megállapításokat kaptunk, hanem sok új problémára is ráirányult a figyelem. Ugyanakkor nem kevés még a tennivaló; több megállapítás nem volt kellően alátámasztva. Igaz, hogy a nemzetiségi kérdést nem szabad kihagynunk vizsgálódásaink során, de jelentőségét nem szabad eltúlozni; meg kell találnunk a történeti folyamatban elfoglalt valóságos helyét.

A konferencia negyedik napirendi pontja a nemzetiségi kérdés problematikája az Osztrák-Magyar Monarchiában volt. Az első referátumot *F. Zwitter* (Jugoszlávia) terjesztette elő. Ebben áttekintést nyújtott a nemzeti kérdés fontosabb mozzanatairól a Monarchiában 1900–1914 között. A referátum első része a nemzeti kérdés gazdasági és társadalmi alapjaival foglalkozott. Abból indult ki, hogy a Monarchiában a népek kétféle kategóriája: a „történelmi” és „történelem nélküli” népek kategóriája élt. Az osztályozás

főismérvét nem közjogi momentumokban, hanem a társadalmi struktúrák közötti eltérésekben kell keresni. E különbségek a polgári forradalom előtti időkből gyökereznek, de még a XIX. század elején is döntően befolyásolták a nemzeti kérdés alakulását.

Áttekintve a városok és környékük demográfiai fejlődését, az egyes népek gazdasági erejét, társadalmi struktúráját, politikai öntudatát, illetve a köztük mutatkozó különbségeket, arra a megállapításra jut, hogy nem igazolható egyes polgári történészek, így Hugelmann azon tétele, hogy a feudális parasztnépek a Monarchia szárnyai alatt mind modern polgári nemzetekké fejlődtek.

A modern politikai nemzetké alakulás folyamata a XX. század elején a csehekénel volt a legelőrehaladottabb. Az egyes népek politikai és kulturális életének fejlettségi foka a gazdasági potenciál és a szociális struktúra függvénye volt.

A második rész a XX. század eleji nemzetiségpolitikai helyzettel és az aktuális nemzetiségpolitikai problémákkal foglalkozott. A politikai képviselői rendszer minden fokán a gazdaságilag erősebb és a teljes polgári társadalmi struktúrával rendelkező „történelmi” népeknek nyújtott előnyöket. Magyarországon a nemmagyar népek helyzete politikai, nyelvi és kulturális téren egyaránt kedvezőtlenebb volt, mint Ausztria „történelem nélküli” népeit. Ausztriában az 1890-es években a pártok nemzeti alapon csoportosultak át, s erőteljesebben jelentkezett a német nacionalizmus is. Ennek következtében azokon a területeken, ahol a német nacionalizmus érdekelte volt, a nemzetiségi politika megmerevedett, illetve erőszakos hatalmi kísérletezés figyelhető meg. Más területeken — például a szlovének, a horvátok, az ukránok esetében — kisebb előrehaladás volt megfigyelhető.

A harmadik rész a Monarchia nemzeti problémáinak rendezésére vonatkozó korabeli terveket, elképzeléseket ismerteti. A dualizmusnak még a XX. század elején is sok híve volt a Monarchián kívül és belül egyaránt. A dualizmus ellenfelei között elsőnek a nagynémet mozgalmat említi, valamint a különböző „Mitteleuropa”-terveket ismerteti, amelyek a nemzeti kérdést a „történelmi” népek szempontjából kívánták rendezni. A „történelem nélküli” népek körében a különféle föderalista-trialista koncepciók voltak népszerűek. Noha ez utóbbiak Ferenc Ferdinánd körül csoportosultak, a trónörökös sohasem tette magáévá a föderalista-trialista terveket. A XX. század elején Ausztriában a kialakult „neoszlávizmus” még fenn kívánta tartani a Monarchiát, csupán külpolitikai orientációját kívánta megváltoztatni. Midőn 1908-tól kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a célkitűzést nem lehet megvalósítani, a cseh politika a Monarchia felbomlasztásának tervét kezdte kikovácsolni.

A referátum befejező része röviden érinti a szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés kapcsolatát. Nem elégséges csupán az ausztrómarxizmus bírálata a korlátozódn; hiszen már a hainfeldi kongresszus előtt voltak olyan irányzatok, amelyek a munkássztaely nemzetközi szolidaritásának megtartásával a kérdést a nemzetek önrendelkezési joga alapján kívánták megoldani. A munkásmozgalom és a nemzeti kérdés viszonya még feltáratlan, nehéz problémakomplexum.

A román történészek nemzeti bizottsága megbízásából. *M. Constantinescu, L. Bányai, V. Curticeanu, C. Göllner, és C. Nufu* készítettek terjedelmes referátumot „A nemzeti kérdéshez Ausztria-Magyarországon 1900—1918” címmel. A referátumnak a bevezetőben hangsúlyozott célkitűzése, hogy a nemzeti kérdést szoros összefüggésben tárgyalja a tőkés társadalom alapvető osztályellentéteinek fejlődésével, a Monarchián belül folyt osztályharc alakulásával.

A bevezetés elveti a „történelmi” és „történelem nélküli” kategóriák alkalmazását s egyedül az „uralkodó” és „elnyomott” nemzetekre való felosztást tartja elfogadhatónak. A Monarchiában a nemzeti elnyomás lényegében kettős, társadalmi és nemzeti elnyomást jelentett; a nemzetiségek dolgozó: munkásai, parasztjai, értelmisége intenzívebb elnyomásnak és kizsákmányolásnak volt alávetve, mint az uralkodó nemzetek dolgozó osztályai. A nemzeti elnyomás minden területre kiterjedt: a gazdasági, politikai és kulturális életre egyaránt. (Erre nézve adatokat sorol fel a munkabérek különbözőségére, amelynek eredményeként a bécsi vagy budapesti munkásság életnívója magasabb volt, mint szlovák vagy román munkástársaiké; ezen az alapon körükben opportunisták és nacionalisták munkásarisztokrácia alakult ki.) A nemzetiségi területek iparilag nem fejlődhettek, a földbirtokmegosztás aránytalan volt a szláv és a román parasztság rovására. Az elnyomott nemzetek politikai jogai (választójog) és iskolázási lehetőségei is korlátozottak voltak.

Az alapvető ellentét az uralkodó nemzetek kizsákmányoló osztályai és az elnyomott nemzetek dolgozó tömegei között állott fenn, de élesedett az uralkodó nemzetek s elnyomott nemzetek burzsoázija közti ellentét is.

A referátum I. fejezete ismerteti a nemzeti kérdéssel kapcsolatos egykorú állásfoglalásokat és irányzatokat. A nemzeti kérdéssel kapcsolatban a forradalmi örök fel-

adata az volt, hogy elismerjék a nemzetek önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig. E követelmény szemszögéből vizsgálva a referátum elemzi és bírálja az ausztriai pángermán irányzatot, a katolikus néppárt és Popovici föderalizstikus programját, a Mitteleuropa-terveket, Renner és Bauer nemzeti-kulturális autonómiát hirdető programját, a cseh ellenzék antant-barát terveit stb. Mindezek a tervek irreálisak voltak, minthogy a Monarchia fenntartásából indultak ki, holott az objektív történeti fejlődés önálló nemzeti államok alakulására irányult.

Magyarországon nem volt lényeges különbség a kormány és az ellenzéki pártok állásfoglalása között: a nemzetiségi tömegek elnyomásában, a magyarosítás politikájában egyetértettek. A polgári radikalizmus sem tudott lemondani az ország területi integritásáról, a szociáldemokrata párt vezetői pedig az álcázott nacionalizmus, az ausztrómexista lojalitás és a nemzeti nihilizmus között ingadoztak, s szintén a Monarchia felosztása ellen foglaltak állást.

Az elnyomott népek burzsoáziája Magyarország soknemzetiségű jellegének elismerését s legfeljebb a területi önkormányzat megadását követelte, bár körében is többféle irányzat alakult ki.

A II. és III. fejezet a nemzeti elnyomás politikáját és a nemzeti mozgalmakat ismerteti a Monarchiában 1900—1914 illetve 1914—1917 között. Ismételten hangsúlyozza a Monarchia mind a két felében a nemzeti elnyomás gazdasági aspektusát, elemzi a politikai és kulturális elnyomás módszereit, eredményeit. A magyarországi nemzetiségek elnyomását összefoglalóan így jellemzi: „Ha Magyarországon nem is került sor az üldözés legszélsőségesebb formáira, mint a pogromokra a cári Oroszországban és Törökországban, vagy mint az oroszországi tömegek áttelepítésekre, a magyarországi nemzeti elnyomás mégis — az említett országok kivételével — messze a legkeményebb volt az egész akkori Európában.”

Ausztriában az elnyomott népek burzsoáziája a XX. század elején átvette a nemzeti mozgalmak vezetését. A nemzeti mozgalom áttért a munkástömegekre is, amelyek nemcsak az általános választói jogért, hanem a teljes szociális és nemzeti felszabadulásért is harcoltak.

Magyarországon is ebben az időben a munkástömegek képezték a nemzeti mozgalmak alapját. A földbirtokmegosztás eredményeként a román és szláv parasztok harca a német és magyar földesurak ellen egyben nemzeti felszabadító küzdelem is volt. Ugyanígy az iparvidékeken a nemzetiségi munkássággal szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések következtében a munkásság harca is összefonódott a nemzeti felszabadulásért vívott küzdelemmel. A nemzetiségi értelmiség akciói az elnyomás ellen nagy hatást gyakoroltak a néptömegekre, és visszhangra találtak egész Európában. A tömegmozgalmak mindinkább az önállóság illetve a határokon túl fennálló nemzetállamokhoz való csatlakozás követelésének irányában fejlődtek. Ezt keresztezte a burzsoáziák arra irányuló igyekezete, hogy közeledjenek a német illetve magyar uralkodó osztályokhoz, s a nemzeti szabadságharc ügyét a nagyhatalmak közötti erőviszonyoktól tegyék függővé.

A háború kiélezte a társadalmi és nemzeti ellentéteket a Monarchiában. A nemzeti elnyomás fokozódása a háború alatt gyorsította a szabadságharcot, amely széles polgári-demokratikus forradalmi mozgalommá fejlődött a nemzeti felszabadulásért, az önálló és egységes nemzeti államok megteremtéséért. E nemzeti küzdelem gerincét a munkás- és paraszttömegek, a kispolgárság, az értelmiség és a nemzeti burzsoázia belső szociális és nemzeti küzdelmei adták, ehhez járultak a katonák mozgalmi a hadseregben, a hadifoglyok nemzeti szabadságmozgalmi és a nemzeti emigrációk tevékenysége az antant-hatalmagnál.

A forradalmi változásokkal a referátum IV. fejezete foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy az önálló nemzeti államokat nem külső tényezők hozták létre, hanem a néptömegek egyre növekvő harca a nemzeti felszabadulásért, a szociális és politikai átalakulásért. Végeredményben a néptömegek harca kész helyzet elé állította a Monarchia vezetőit és az antant-hatalmakat egyaránt.

Az 1918-ban az egész Monarchiát elárasztó tömegmozgalmak fő követelése a béke és a nemzetek önrendelkezési jogának elismerése volt („béke, kenyér, nemzeti függetlenség”). Az 1918 októberi és novemberi események már a tömegek forradalmi harcának és a nemzeti felszabadulási mozgalomnak teljes egybefonódását tükrözik. A kezdeményezés a munkástömegek kezében volt, s e mozgalmak a Monarchia felbomlását, az elnyomott népek nemzeti függetlenségének megvalósulását eredményezték.

A referátum befejező, V. része részletesen ismerteti Erdély egyesülését Romániával. Az egyesülést a tömegmozgalmak vitték előre, amelyek fő hajtóereje az erdélyi és bánáti parasztság és munkásság volt, amely a demokratikus békéért, a földreformért, a demokratikus jogokért, a nemzeti önrendelkezésért harcolt. Aktivizálódott a korábban

passzív román burzsoázia is. Ebben a széles egységfrontban küzdelem folyt a demokratikus és reakciós erők között. A Román Nemzeti Párt reakciós jobb szárnya által a munkás- és parasztmozgalmak elfojtására behívott román csapatok megerkezéséig a haladó forradalmi erők voltak Erdélyben túlsúlyban s az ő álláspontjukat fejezte ki az 1918. december 1-i gyulafehérvári nemzetgyűlés határozata is, amely még a román csapatok megerkezése előtt zajlott le, s a forradalmi tömegmozgalmak tetőpontja volt, amelyen az elnyomott román nép jutott szóhoz és mondta ki az egyesülést Romániával, s leszögezte egyben az új állam demokratikus alapelveit is.

1918 decembere után azonban egyre jobban kiütköztek a román nemzeti mozgalom reakciós burzsoá vonásai. A szociáldemokrata vezetők egy részének árulása és kaptulációja, a haladó polgári erők gyengesége és következetlensége lehetővé tette, hogy a bevonuló román csapatok és a polgári-földesúri román kormány segítségével az erdélyi román burzsoázia reakciós szárnya kerekedjék felül, és megghiusítsa az egyesülés forradalmi-demokratikus jellegű végrehajtását.

Katus László „A nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi alapjairól Magyarországon az első világháború előtt” címmel tartott referátumot. A magyarországi nem magyar népek körében a korabeli regionális statisztikai felvételek tanúsága szerint mutatókozó nagy gazdasági fejlődésbeli szintkülönbségeket a természet-földrajzi adottságok és a történeti előzmények mellett a referátum elsősorban a Monarchia dualista berendezéséből eredő gazdasági struktúrában és annak spontán gazdasági kihatásaiban jelöli meg, amelyek objektíve a nem magyarlakta területek zömének hátrányára érvényesültek. A magyar uralkodó osztályok kifejezetten nemzeti szempontú gazdaságpolitikája csak másodrendű szerepet játszott, s korántsem járt a szubjektív nacionalista szándékoknak megfelelő eredménnyel.

A századforduló táján e népek körében is meggyorsult a tőkés fejlődés, e korábban főként paraszttársadalmak fokozatosan felbomlottak; vezető rétegévé a korábbi értelmiségiek helyébe a középburzsoázia nyomult. E főként bankburzsoázia megerősödése és vezetőszerépe volt a nemzeti mozgalmak új, polgári demokratikus jellegű irányzatának egyik legfontosabb társadalmi motívuma.

A nemzetiségi társadalmakban az osztályellentétek mégsem bontakozhattak ki egészen; az uralkodó osztályok funkcióját a nemzetiségi területeken is a magyar nagybirtokosok és az osztrák-magyar nagytőke képviselői töltötték be. Ennek folytán a nem magyar népek vezető középosztálya érdekelve volt nemcsak a nemzeti mozgalom vezetésében, hanem az egész Monarchia demokratikus átalakításában is.

A nemzeti mozgalmak új szakaszának kibontakozásával egyidejűleg jelentkeztek nem magyarlakta területek ipari és agrárproletariátusának szocialista jellegű mozgalmi is, a két mozgalom azonosítása azonban egyáltalán nem indokolt. Ezek a mozgalmak ugyanis internacionalista alapon szerveződtek, nem a polgári nemzeti célkitűzésért, hanem a proletariátus osztálycéljaiért, a társadalmi forradalomért harcoltak. A két szervezetileg és célkitűzéseiben elkülönülő mozgalom között létrejöhetett ideiglenes kapcsolatok, mert azonos ellenfél álltak szemben. A Monarchia demokratikus átalakításának főerejét kétségtelenül a magyar és nem magyar proletariátus adta, abban azonban, hogy ez az átalakulás az adott formák közt ment végbe, nagy szerepet játszottak bizonyos külső tényezők is.

M. Gross (Jugoszlávia) korreferátumában a horvátországi nemzeti kérdés főbb szempontjaira hívta fel a figyelmet: a horvát terület széttagoltsága Ausztria és Magyarország között, Horvátország a leginkább elmaradott terület a Monarchiában, ugyanakkor közjogi tekintetben gazdasági erejét messze felülmúló súlyt képvisel, fejlődésére nagy befolyással van az osztrák-német és magyar uralkodó osztályok közötti versengés. A délszláv eszme s a horvát nemzeti mozgalom egyéb irányzatai, a szerbekkel való kapcsolatok kérdése stb. — mind ezekre a gazdasági-politikai alapokra épültek, kihatottak azoknak a vitáknak, elképzeléseknek alakulására, amelyek a délszláv kérdés Monarchián belüli vagy kívüli megoldását kutatták.

M. Turok-Popov (Szovjetunió) hozzászólásában rövid áttekintést adott a mai nyugati historiográfia reakciós irányzatairól, amelyek idealizálják a volt Monarchiát, a népeket összefogó pozitív jelentőségű államhatalomnak tekintik. Kiemeli *R. Kann*: A study in integration and disintegration című munkáját, amely a Monarchiát a nyugat-európai integráció modelljének tekint; ezzel szemben a bolsevik Oroszország a negatív példa. A reakciós történészek állásfoglalásával szembe kell szegeznünk a mi felfogásunkat. Ezen a téren csak kevés történt eddig.

A román történészek referátumáról szólva megállapította, hogy komoly feladatot kellett megoldaniuk, de nehéz is volt a helyzetük, minthogy nehéz dolog nemzetközi kérdést nemzeti alapról megoldani. Az első világháborúban a Monarchia előtt gyakorlati-

lag csak két lehetőség állt fenn: ha Németország győz, akkor annak vazallusa lesz, vagy felbomlik. Ekkor már nem jöhetett szóba a birodalom radikális átalakítása. Voltak azonban olyan erők, amelyek felismerték, hogy nemzetközi jellegű népi harcot kell folytatniuk. Ez az a szempont, amelyet kidolgozva a Monarchia problémáit osztályharcos szemlélettel megközelíthetjük.

A román referátum nem mutat rá e népi megmozdulások nemzetközi, pozitív oldalaira (1918-as januári sztrájk, Cattaro). A referátum 1917–1922 közötti forradalmi fellendülésről szól, de a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciót aligha lehet ebbe a kategóriába sorolni. Ugyancsak nem fogadható el az az állítása a referátumnak, hogy 1918 után egységes román nemzetállam alakult ki: akármelyik népszámlálás megmutatja, hogy az utódállamok soknemzetiségűek voltak. Helytelen az is, hogy az 1918 decemberi gyulafehérvári nemzetgyűlés állásfoglalását szabad elhatározás eredményének tünteti fel, holott mindenki tudta, hogy rövid időn belül ott a román hadsereg. Utal a román királyi csendőrség bukovinai atrocitásaira, amit nem lehet „felszabadításnak” nevezni. A román állam soknemzetiségű voltát jól tükrözte a Román Kommunista Párt soknemzetiségű összetétele is. A párt maga ennek ellenére egységes volt, az állam azonban nem.

A román referátumban több egyéb pontatlanság is van. Nem ért egyet az osztrák nemzetről előadottakkal, továbbá az osztrák szociáldemokrata vezetőket, Viktor Adlert és Otto Bauert ért sommás elítélő véleménnyel sem, amelyben a dogmatikus szemlélet maradványát látja.

Dolmányos István felszólalásában a „Lex Apponyi” — az 1907-es iskolatörvény — jelentőségével foglalkozott. A törvény létrejöttének feltételeit vizsgálva rámutatott az 1906-tal kialakuló új magyar nacionalista-soviniszta hullámra, továbbá a szocialista tanítómozgalom kialakulására. A törvény tartalmának ismertetése után elemezte annak célkitűzéseit, s megállapította, hogy a tanítók fizetését felemelve az egyházi iskoláknál, mintegy kényszerű állami támogatással igyekeztek elérni a nemzeti célokat. Az állami támogatás fejében bizonyos követelményeket állítottak fel a magyarnyelvű és magyar szellemű oktatás és nevelés kérdésében. A törvényt elítélően fogadta a haladó közvélemény s a nemzetiségiek egyaránt. A lex Apponyi az erőszakos asszimilációs politika szimbólumának tekinthető, amely jól tükrözte a magyar uralkodó osztályok soviniszta elnyomó politikáját a dualizmus korában. Hiba lenne azonban a törvényt s annak végrehajtását túlértékelni.

Leo Valiani (Olaszország) felszólalásában hangsúlyozza, hogy sokban egyetért Turok professzor fejtegetéseivel. Kétségtelen azonban — állapítja meg —, hogy a Monarchia legelnyomottabb nemzete a román volt. Bár az olaszok is elnyomva érezték magukat, az olasz lakosú városokban nem volt tényleges elnyomás. A román referátum több megállapítását nem tudja elfogadni. Jorga és Goga nacionalizmusát erőteljesebben kellene bírálni. Ha igaz az, hogy a nemzetiségi munkásokat rosszabbul fizették, ennek nem a nemzeti elnyomás az oka, hanem az, hogy ezek a munkások nem voltak eléggé szervezettek.

Egyetért azzal a véleménnyel, hogy a Monarchiát a benne élő nemzetek robbantották szét. Ebben a harcban azonban élen jártak a magyar tömegek. Fontosnak tartaná Otto Bauer objektívebb értékelését; Ferenc Ferdinánd, habár szavakban elismerte a föderalizmust, azt sohasem valósította volna meg. A Monarchia győzelem esetén sem lett volna életképes; német vazallussá vált volna. A feladat az, hogy megkeressük a Monarchia felbomlásának kiindulópontját.

Hanák Péter felszólalásában bírálta az egyes nyugati polgári történészeknek a Monarchia történetét taglaló munkáit, s megállapította, hogy a divatos „supranationale Integration” koncepció látásmódja történetileg nem látszik megalapozottnak. Átérve a marxista történetírás taglására, bírálta annak egyes egyoldalúságait. Eddig kevés figyelmet fordítottunk a kapitalista fejlődés pozitív vonatkozásainak feltárására, délkelet-európai kihatásának vizsgálatára. Az egyenlőtlen fejlődés mellett — bizonyos kiegyenlítési tendenciák is megfigyelhetők voltak.

Problematikus a tőkés kizsákmányolás és a nemzeti elnyomás azonosítása s ebből kifolyólag a „kettős kizsákmányolás” tétele. A konkrét forrásanyag nem támasztja alá azt az újabb marxista irodalomban elterjedt felfogást, amely a nemzeti mozgalom és gondolat hordozójának a dolgozó osztályokat, a munkásságot tekinti, s a munkás- és a szegényparaszti mozgalmakban a nemzeti mozzanatot emeli ki. Ezek a tömegmozgalmak szinte kivétel nélkül osztályharcos jellegűek voltak még a világháború alatt is. A tömegmozgalmak tartalmát és célját tekintve a kérdés az volt: vajon a szocialista mozgalom mozgósítja-e a súlyos nemzeti elnyomás elleni szabadságtörekvésekben rejlő energiákat a demokratikus, majd szocialista forradalom érdekében, vagy a nemzeti mozgalmakat vezető burzsoázia és polgári középrétegek nyerik-e meg a maguk polgári-nemzeti céljait

kívívására az osztályharcos tömegmozgalmak erőit. Mindezek a kérdések a világháború alatt még kiélezettebben jelentkeztek. A történeti körülmények az utóbbi lehetőség realizálását segítették elő, de ez nem jelenti azt, hogy a történetíró figyelmen kívül hagyhatja azon tényezőket és okokat vizsgálatát, amelyek a másik lehetőséget: a Monarchia megdöntésének a munkásság vezette demokratikus formáját s az azt követő szocialista átalakulást megihusították. A román referátum mellőzi a szociális és nemzeti tömegmozgalmak vezetésének kérdését.

H. Lemke (NDK) Galícia problémáival foglalkozott. Itt ütköztek elsősorban a Monarchia és Oroszország érdekei, s ez a körülmény a területet tűzfészékké változtatta. Oroszország az ortodox ukrán lakosság körében irredenta mozgalmat igyekezett szítani, a Monarchia ezzel szemben a görögkatolikus ukránokra kívánt támaszkodni. Ez a lengyelekkel szemben feszültségekre vezetett. A háború alatt felvetődött terv, hogy Galíciából külön koronatarományt alakítsanak, a lengyelek ellenállásába ütközött. 1916-ban a németek elvetették az osztrák-lengyel megoldást, s Bécsben ekkor feladták a lengyel területek megosztásának tervét, hogy majd Breszt-Litovszk után vegyék elő ismét.

Molnár Erik akadémikus azt a kérdést vetette fel, hogy mi az oka annak, hogy az oroszországi forradalom után megmaradt a különböző nemzetek együttélése, míg a Monarchia esetében nem. Az okok sokaságából egyet ragad ki: s ez a két ország szociáldemokráta pártjainak különböző politikája. Az oroszok, Lenin és a többi vezetők elismerve a népek önrendelkezési jogát, azt várták, hogy a felszabadult népek felismerik egy nagy, szocialista alapon álló népközösség előnyeit. Az osztrák párt ezzel szemben — bár igyekezett összefogni az összes nemzetiségeket — nem ismerte el az önrendelkezés jogát, s egy átalakított Ausztria mellett foglalt állást. A kulturális autonómia programja nem elégítette ki a nemzetiségeket. A magyarországi szociáldemokráta párt sem ment el a teljes önkormányzat programjáig. Mindennek következtében a nemzetiségi dolgozó tömegek polgárságuk befolyása alá kerültek, s a Monarchia helyébe nem szabad nemzetek szövetsége, hanem sok önálló állam került.

M. Zöller (NDK) a cattaroi felkelés jugoszláviai vitájáról emlékezett meg: felvette a „zöld káder” értékelésének kérdését is. A háború alatt, majd Bulgária kilépésekor ismét felvetődött a trializmus terve, de Wekerle hevesen ellenezte azt.

Bányai László (Románia) véleménye szerint a Monarchia felbomlásának alapvető oka az volt, hogy a hozzátartozó népek nem kívánták fennmaradását. Nyugaton újabban idealizálják a Monarchiát. Ez ellen lépett fel 1960-ban Zwitter professzor, a stockholmi történelmszinkongresszuson. Az állítólagos internacionalista felfogás ott kudarcot vallott, ezen a konferencián azonban újból felvetődött. 1918-ban a kettős elnyomás alatt szenvedő népek az önállóságot választották, a forradalmat a munkások és a katonák indították meg. Bár a szocialista forradalom ekkor nem valósult meg, a dolgozó tömegek mindennél együttértek a Magyar Tanácsköztársasággal. A nemzeti felszabadulásra szükség volt, hogy sor kerülhessen a szocialista átalakulásra. A román referátummal kapcsolatos bírálatok, főleg Turok professzoré, elősegítik a hibák kijavítását, a Monarchia felbomlása utáni időkre vonatkozó észrevételek azonban nem tartoznak ennek a konferenciának a körébe.

H. Mommsen (NSZK) tiltakozott az ellen, hogy a német konzervatív történészek véleményét általánosan jellemzőnek tartásuk a német történetírásra. A fiatalabb történészek nem tekintik a Monarchiát ideális alakulatnak, mert az valójában nemzetekelőtti államszervezet volt. Általában egyetért Turok professzorral, de nem helyesli azt az állítást, hogy a nemzeti kérdést kívülről vitték be a munkásmozgalmába. Az osztrák szociáldemokrácia programja kifogástalan volt, de formálisan hangoztatott internacionalizmusa a más nemzetiségűeknek kárára volt. Nagyobb figyelmet kell fordítani a munkásmozgalom és a nemzeti kérdés összefüggéseire. Azt is meg kell vizsgálni, hogy a Monarchia a szükséges átalakítások után produktív formát vehetett volna-e fel.

H. Steiner (Ausztria) felszólalásában hangsúlyozta, hogy a Monarchia központi problémája a nemzeti kérdés volt. Kiderült ismét, hogy e munkában ismét csak a kezdeteknél tartunk. Szót emel a marxista klasszikusok nem helyénvaló idézgetése ellen; ők sok kérdést nem mint történészek, hanem mint politikusok tárgyaltak, s egyes megállapításait is ekként kell értékelnünk. Szükség lenne az ausztrómexizmus behatóbb vizsgálatára. Hangoztatja, hogy nem Renner vagy Otto Bauer nézetei okozták a munkásmozgalom nemzeti megosztását. Tény, hogy az osztrák szociáldemokrácia nem talált elfogadható megoldást a Monarchia megmentésére. Ilyen lehetőség azonban lenni elvek alkalmazása esetén sem lett volna; mások voltak a harc objektív feltételei.

Havrának (Csehszlovákia) szerint nem szabad azonosítani az államot és társadalmat. Az állam korántsem volt mindenható, a társadalom fejlődése viszont rendkívül egyenetlen volt. Bizonyos például, hogy egy prágai cseh munkás több bért kapott, mint

egy tiroli német munkás. Csehországban nagyrészt csehek voltak az alsó és középfokú tisztviselők, Szlovákiában viszont — magyarok. Szükség van az internacionalista szemléletmód alkalmazására, ez azonban csak akkor valósul majd meg, ha a magyarok a magyar, a csehek a cseh nacionalizmusról s a többiek is a maguk nacionalizmusáról fognak beszélni.

S. Pascu (Románia) ismételten hangsúlyozza, hogy — a korabeli statisztika adatai szerint — a Monarchiában a nemzetiségek közötti földbirtokmegosztás igazságtalan volt, egyenlőtlen volt az ipar és kereskedelem megosztása s a munkabérek aránya is.

É. Merz (Ausztria) kifejtette, hogy a Monarchiában a gazdasági élet fejlődése egyenetlen volt. Ausztria és Magyarország egészében a növekedési hányados nagyjából egyenlő volt ugyan, de sok elmaradt vidék is volt. Nem tartja valószínűnek, hogy a Monarchiában a kiegyenlítődsére valaha is sor kerülhetett volna.

Pichlik (Csehszlovákia) elmondta, hogy a Monarchia történeti vizsgálatában az internacionalista szemléletmód a 50-es években kezdett feltűnni. Az első világháborúban a tömegek eleinte szocialista célokért küzdöttek, nacionalista elemek csak a háború végén keveredtek harcukba. Helytelen egyoldalúan csak a szociáldemokrácia hibáit hangsúlyozni.

K. Vinogradov (Szovjetunió) megjegyezte, hogy Mommsen kijelentése a nyugati történetírást illetően rendkívül öröndetes, de szerinte ezek a nézetek még elég ritkák. A népszerű irodalom még mindig erősen idealizálja a Monarchiát. Egyetért Zwitternek a trianizmus kérdésében elfoglalt álláspontjával. Hangsúlyozza, hogy a román referátummal szemben elhangzott bírálatok segítő szándékúak. Kiemelte a dolgozók internacionalista jellegű megmozdulásait, az odesszai román forradalmi szervezet működésének jelentőségét, általában a Monarchia nemzetiségeinek az oroszországi forradalomban betöltött szerepét, s aláhúzza, hogy a nemzetközi szolidaritás példáját kell követni, annak hagyományait kell ápolni.

F. Zwitter (Jugoszlávia) zárszavában meglepedéssel szól arról, hogy a konferencia résztvevői nem utasították el a trianizmus kérdésében kifejtett nézeteit. Ez annak a jele, hogy a kérdés fontos főként a Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban meglevő illúziók eloszlátása szempontjából.

A román állásponttal szemben védelmezte a Monarchia népeinek „történelmi” és „történelem nélküli” népekre való tagolását, mivel szerinte csak így érthetők meg olyan összefüggések, mint az olasz — szláv vagy a lengyel — ukrán viszony alakulása stb. A nemzeté válás problémája a XIX. században már felvetődött; sokan igen szkeptikusak voltak a nemzeti fejlődéssel kapcsolatban polgári és szociáldemokrata oldalról egyaránt. Ezeket a nézeteket azonban a történelem nem igazolta. A Monarchia felbomlásával olyan megoldások születtek, amelyek később más világrések számára is jelentősek voltak.

M. Constantinescu (Románia) zárszavában védelmébe vette a román referátumot. Hangoztatta, hogy az elnyomott és uralkodó nemzetek kategóriáit Lenin használta, s ő nem Bauer, hanem Lenin kategóriáit fogadja el. Nem ért egyet azzal, hogy a Monarchiában a legelnyomottabb nemzet a román volt. A sorrend: ukrán, szlovák, román volt. Feltétlenül különbséget kell tenni az elnyomó és elnyomott nép nacionalizmusa között. Például ma az imperializmus ellen harcoló népek nacionalizmusa jogos és indokolt. Vinogradovnak válaszolva megjegyzi, hogy nemcsak Odesszában voltak román forradalmárok, hanem Románia egész területén voltak forradalmi megmozdulások 1918—1919-ben. Jorga és Goga valóban nacionalisták voltak, de a század elején küzdöttek a parasztság jogaiért. A román szociáldemokrácia — a magyar vagy osztrák párttal szemben — kezdettől fogva háborúellenes volt.

A Monarchiában bizonyos nemzetek számára kettős elnyomás állt fenn; a román vagy szláv munkások jobban el voltak nyomva, mint a magyarok és németek. Ennek a felfogásnak a helytelenségéről egyetlen felszólalás sem tudta meggyőzni.

Az osztrák nemzet problémáját a román referátum csak mellékesen érintette. Nem tagadja az osztrák szociáldemokrácia érdemeit, de háború alatti magatartása ingadozó volt.

Hanáknak válaszolva kijelenti, hogy a referátum foglalkozott ugyan a forradalom vezetésének kérdésével, de alaposabb vizsgálatra nem volt mód. Erdély egyesítése Romániával igazságos volt, a gyulafehérvári nemzetgyűlés az egész nép akaratát fejezte ki. Igazságtalan volt viszont a Magyar Tanácsköztársaság elleni román fellépés. Általában a román nemzet keletkezésének és egyesülésének nagy jelentőséget kell tulajdonítani. Ennek vizsgálata elengedhetetlen a modern államképződés megértéséhez. Egyetért azokkal, akik elítélőleg beszéltek a román csendőrség szerepéről.

Ami a jövőbeli kutatásokat illeti, nem kölcsönös segítségről kell beszélni, hanem kölcsönös együttműködésre van szükség. Steiner megjegyzését a klasszikusok idézésére

vonatkozóan visszaütítja; Lenin egyike volt a legnagyobb tudósoknak, ezért megállapításai alapvetően tudományos jellegűek.

Katus László zárszavában kijelentette, hogy referátumában a saját nézeteit fejtegette ki. A nemzeti kérdést nemcsak politikai, hanem gazdasági és társadalmi vonatkozásaiban, alapjaiban is kutatnunk kell. A Monarchia társadalmi történetének kutatását ki kell terjeszteni Közép- és Kelet-Európa egészére. Figyelembe kell venni, hogy ebben a térségben a nemzeti kérdés a Monarchia felbomlása után is megoldatlan maradt. Az itteni kis államok közötti antagonizmusnak volt a következménye, hogy ezek oly könnyű zsákmányává váltak a fasizmusnak.

Zsigmond László elnöki zárszavában arról beszélt, hogy éppenúgy, ahogy a konferencia hivatalos nyelvét, a németet, mindenki saját nemzeti akcentusával beszélte, volt ilyen akcentuskülönbség a Monarchia történeti kérdéseinek a megítélésében is. A teljes egyetértésre csak fokozatosan juthatunk el. A magyar történészek körében sincs még egység ezekben a kérdésekben. Nem tud egyetérteni a fejtegetéssel, hogy a Monarchia fejlődése az integráció irányába mutatott volna. A Monarchiában munkamegosztás érvényesült, de ennek egyes nemzetiségek kárvallottjai voltak. A Monarchia felbomlása mindenképpen pozitív esemény volt; a Molnár Erik és Hanák Péter által felvetett szocialista integrációnak akkor még nem voltak meg a feltételei. A felbomlás lehetővé tette a német imperializmus kiszorulását Kelet-Európából, hozzájárult ahhoz, hogy a korábban elnyomott népek körében megszűnjék a nemzeti egység illúziója, s a kommunista pártok vezetésével a néptömegek felismerjék igazi osztályérdekeiket. A probléma vitatása mindenképpen helyes, eredményessége érdekében lépcsőzetes megoldást javasol: 1. munkaközösségek vitassák meg a részletkérdéseket; 2. ezek eredményeit publikálják; 3. konferenciákon nagyobb szekciók vitassák meg a kérdéseket; 4. az elméleti kérdéseket vigyék plénium elé. Reméli, hogy a nyugatiakkal is egyre gyümölcsözőbb lesz az együttműködés.

A konferencia *ötödik, utolsó napirendi pontja* a szociáldemokrácia és a dualizmus témaköre volt.

Erényi Tibor „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus” című referátumában főként négy vonatkozásban vizsgálta a kérdést: az osztrák—magyar kapcsolatok megítélése, a monarchikus kormányformához való viszony, a magyarországi nemzetiségek és a háború kérdésének vonatkozásában. Kimutatta, hogy az osztrák—magyar viszony bizonyos fokig kritikus vizsgálatára a magyarországi munkásmozgalomban az 1880-as évek körül került először sor. A 90-es években a szociáldemokrata párt állást foglalt a közös vámterület ellen, a XX. század elején pedig találunk olyan utalásokat, amelyek felvetik politikailag független, gazdaságilag önálló Magyarország követelését, amit a nemzetiségeknek adandó autonómiával egészítenek ki. Bizonyos antidinasztikus megnyilatkozásokra is ebben az időben kerül először sor.

Az osztrák—magyar kapcsolatok kérdésében azonban nem alakul ki egységes álláspont a pártban. Számos híve van annak a nézetnek, hogy a külön vámterület élet-nívó-csökkenéssel járna mind a magyarországi, mind az ausztriai proletariátus számára. Ez a nézet egybekapcsolódik azzal a felfogással, hogy a politikai kapcsolatokra is szükség van a fejlettebb Ausztria progresszív hatásának fenntartása végett. Mindezeknek a nézeteknek a tükröződésképpen az 1903-as pártprogramba sem a politikai önállóság, sem a gazdasági függetlenség, sem a nemzetiségek autonómiájának követelése nem került bele. Ezekre a kérdésekre csak burkolt megfogalmazások utalnak. Ez az elméleti bizonytalanság nagy mértékben befolyásolta a párt 1905—1906-os politikai vonalának kialakítását. A nemzeti kérdés taktikai problémaként való kezelése vezetett a Fejérváry-kormány és a nacionalista koalíció küzdelmének helytelen értékeléséhez.

A párt a nemzeti kérdéssel szemben az osztályharc primátusát hangoztatta, de az osztályharc eszközeit reformista módon értelmezte. Ez volt a másik komponense az 1905—1906-os politika kialakításának.

A világháború kitörése előtt minden addiginál erőteljesebben megnyilvánul az osztrák—magyar kapcsolatok, a Monarchia s a nemzetiségi kérdés kritikus szemlélete. Ebben az időben a párt állást foglal a politikai és a gazdasági függetlenség mellett, a nemzetiségek számára „egyenjóságot” követel, az ország területi integritásának elvét azonban nem adja fel. A függetlenséget a párt nem tekinti öncélnak, azt újfajta kapcsolatok kiindulópontjának tekinti. Ez tükröződik a Balkán-háborúkkal kapcsolatos magyarországi szociáldemokrata állásfoglalásokban is, amelyek támogatják egy balkáni szövetséges köztársaság kialakításának programját.

Az első világháború kitörésekor a párt — bizonyos nem lényegtelen eltérésekkel — az osztrák és a német szociáldemokrata párt példáját követi. A párt vezetői a háború eleji honvédó álláspontjukat hatósági kényszerrel, a legalitás megszüntetésének veszélyével

próbálják igazolni. Ugyanakkor hangsúlyozzák a „nagy gazdasági egység” fenntartásának szükségességét. A háború alatt a párt ismét erőteljesen hangoztatja konföderációs elgondolásait, attól tartva, hogy a Monarchia nemzeti államokra bomlása a gazdasági viszonyok romlására és a nemzeti ellentétek megváltozott alapon való újabb kiéleződésére vezethet. A párt gyakorlati politikája azonban ezekben a terveknek sokkal kevesebbet is beérte. A stockholmi konferencián a párt küldöttei a Monarchia államkereteinek fenntartását kívánják, aktívan támogatják IV. Károly külpolitikáját. A párt vezetői remélték, hogy reformista politikai vezetésükkel sikerül a maguk érdekei és elképzelései szerint megoldaniuk a „reform vagy forradalom” dilemmáját.

Az 1918—1919-es forradalmi események meghozták a dualizmus rendszerével kapcsolatos szociáldemokrata koncepció történelmi cáfolatát.

H. Steiner (Ausztria) korreferátumában az Ausztriai Szociáldemokrata Pártnak a dualizmussal kapcsolatos állásfoglalását vizsgálta. Ez jelentősen különbözött a MSZDP pozíciójától s önmagában sem volt egységes. Elutasították a dualizmust — de ugyanakkor közös ömterületet kívántak. Ebben az állásfoglalásban több szociáldemokrata vezető esetében nehéz proletár osztályszempontokat kimutatni. E nézetekkel szemben Adler hangsúlyozta, hogy a magyar proletariátus kifejlődésére is tekintettel kell lenni, nem szabad gátolni Magyarország ipari fejlődését.

A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban a legelőrehaladottabb álláspontot Leopold Winarsky képviselte. Winarsky követelte a Monarchia minden népének önrendelkezési jogát s azt, hogy az érte folyó küzdelemnek a proletariátus álljon az élére.

Az osztrák s a magyar szociáldemokrácia közötti szervezeti kapcsolatokra utalva Steiner kifejti, hogy ezek nagyon lazák voltak, s nem járultak hozzá a két ország proletariátusának egységes fellépéséhez. A kérdéshez természetesen figyelembe kell venni a munkástömegek törekvéseit és akaratát is.

A. Deac (Románia) korreferátuma a XX. század eleji erdélyi munkásmozgalommal foglalkozott. Deac kimutatta, hogy a különböző romániai szociáldemokrata kiadványoknak és az óromániai szociáldemokraták tevékenységének milyen nagy hatása volt az erdélyi mozgalmakra. Különösen figyelemre méltóak voltak az 1907-es parasztfelkeléssel kapcsolatos megállapításai. Végezetül foglalkozott az MSZDP nemzetiségi politikájával, s annak opportunizmusát szembe állította az erdélyi mozgalmakban jelentkező forradalmi törekvésekkel.

F. Zwitter hozzászólásában a nemzeti kérdés munkásmozgalomtörténeti jelentőségére hívta fel a figyelmet. Az önrendelkezés fogalma már jóval Lenin előtt felvetődött a mozgalomban; hasonló a helyzet a konföderáció gondolatával, amely már a francia forradalomban felvetődött. A tényleges konföderáció csak a szocializmusban valósulhat meg. A Monarchia összeomlása nem külső, hanem elsősorban belső tényezők eredménye volt. Végezetül élesen bírálta Rennernek a Mitteleuropa-tervvel kapcsolatos helyesítő állásfoglalását.

J. Droz (Franciaország) felszólalásában hangoztatta, hogy a Monarchia demokratikus átalakítását célzó törekvések nem bírálhatók. Ez volt az egyetlen értelmes út, amelyet választani lehetett. A nemzeti kérdést a Habsburg-birodalom felbomlása sem oldotta meg: egy soknemzetiségű állam helyett több soknemzetiségű állam jött létre. A Monarchia ellen harcolni nem forradalmi tett volt, hanem a nacionalizmus elősegítése. A háború alatt a tömegekben a nacionalizmus erősebbnek bizonyított az internacionálisizmusnál. A Monarchia felbomlása nem annyira belső, mint inkább külső tényezők következménye volt. Bauer és Renner olyan értelmű elmarasztalásával, ahogyan arra a konferencián sor került, nem ért egyet. Mind a ketten konstruktív konföderációs elgondolásokat dolgoztak ki, nézeteiket — bizonyos fenntartásokkal — Jászi és Beneš is osztották.

E. Ragioneri (Olaszország) azt hangsúlyozza, hogy a Monarchia soknemzetiségű szocialista mozgalma, a jelentkező nacionalista törekvések ellenére is, jelentős mértékben internacionalista mozgalom volt, amely az európai munkásmozgalomban igen nagy szerepet töltött be. Ezt követően részletesen foglalkozott a Monarchia területére bevándorolt olasz munkások helyzetével és mozgalmaival.

R. Neck (Ausztria) az osztrák szociáldemokráciának a háborúhoz való viszonyával foglalkozott. A kezdeti idők sovíniszta hangulatát hamar felváltotta a kijózanodás. Már 1915 tavaszától sokasodnak a háborúellenes fellépések. Résztelen foglalkozott az 1918-as januári sztrájk történetével. A sztrájk meglepte a szociáldemokrata pártvezetőséget, s ennek talaján ellentétek alakultak ki a vezetés és a tömegek között. Otto Bauer lehetetlennek tartotta, hogy a háború kitörését általános sztrájkjal megakadályozzák, de számolt a háború esetleges pozitív hatásával a munkásmozgalom szempontjából. Turok professzor felszólalására reflektálva kijelenti, hogy Ausztriában 1938 óta szokás általában osztrák nemzetről beszélni.

R. F. Schmidt (NDK) az 1917-es stockholmi konferencia bécsi visszhangjával és az 1917-es brünni szociáldemokrata pártkonferenciával foglalkozott. Pozitív jelenségnek nevezte, hogy az osztrákok Stockholmban autonómiát követeltek a Monarchia népei számára, annak ellenére, hogy a birodalmat fenn akarták tartani. Hasonló volt a cseh szociáldemokraták álláspontja is. Részletesen foglalkozott a szociáldemokrata párt egyes vezetőivel. Így megmutatta, hogy noha Renner a Mitteleuropa-terv híve volt, azt átmenetnek tekintette egy egységes világgazdaság felé. Adler állást foglalt Szovjetország ellen, mert úgy vélte, hogy az orosz társadalom fejletlensége következtében a munkásmozgalom még nem szakíthat teljesen a burzsoáziával; szüksége van a támogatására. O. Bauer a háború végén már minden fenntartás nélkül elfogadta az önrendelkezési jog elvét. Az 1917 szeptemberi brünni szociáldemokrata konferenciában az utolsó kísérletet látja a Monarchia fenntartására. E kísérlet azonban kudarcot vallott; a Monarchia fenntartásának ügye már veszített ügy volt.

L. Valiani elsősorban az 1917-es stockholmi konferenciáról beszélt. A magyar szociáldemokraták stockholmi állásfoglalása pozitívabb volt, mint az osztrákoké; az előbbieket egyértelműen elismerték a nemzeti és szociális elnyomás tényét. Kunfi Zsigmond tevékenységét ezzel összefüggésben előremutatónak nevezte. Jelentőségének megfelelően kellene foglalkozni az 1918-as júniusi sztrájkmozgalmakkal s a szociáldemokraták ebben kifejtett tevékenységével.

J. Böhm (NDK) felszólalásában kifogásolta, hogy az előterjesztett anyagok és felszólalások nem mutatták meg kellőképpen a nemzeti kérdés és a politikai hatalom problémája közötti szerves kapcsolatot. A szociáldemokrata reformizmus a nacionalista törekvések szálláscsinálója volt. O. Bauer a munkásmozgalom fő célkitűzését a polgári demokratikus köztársaság reformok útján történő elérésében jelölte meg. Ez a felfogás nemcsak elvileg volt helytelen, hanem a gyakorlatban is irreálisnak bizonyult. A bérkérdések szerepét játszottak a nacionalizmus kibontakozásában, de nem játszottak elsődleges szerepet.

Horváth Zoltán felszólalásában hangoztatta, hogy Erényi Tibor referátuma túlságosan szigorúan ítéli meg a szociáldemokrácia történeti szerepét. Részben személyes emlékek alapján is hivatkozott Szabó Ervin és Kunfi Zsigmond munkásságának progresszív jelentőségére.

N. Nikov a kérdés tárgyalását kissé leszűkítettnek tartja. Helyesebb lenne, ha nem a Monarchiáról, hanem egész Délkelet-Európáról folya a vita. Helyesli a nemzeti kérdés jelentőségének hangoztatását, de óvakodni kell a nemzeti mozzanatok jelentőségének túlbecsülésétől is.

H. Mommsen nagyon hasznosnak tartja a konferenciát, üdvözlöi a keleti és nyugati történészek együttműködésének lehetőségét. Erényi referátumát sikeres munkának tartja, amely megmutatja a kérdés nemzetközi összefüggéseit. Érdekes, hogy éppen a szociáldemokrácia radikális elemei mutattak érzéketlenséget a nemzeti törekvések iránt; ezeket a burzsoázia ügyének tekintették. Azonban nem szabad a munkásmozgalom körében jelentkező nacionalista törekvéseket egyoldalúan a burzsoázia befolyásának tekinteni. A lenini nemzetiségi elveknek a Monarchiára való alkalmazását nem tartja reálisnak. Radikálisabb politika esetén az osztrák szociáldemokrácia tömegbázisának egy részét elvesztette volna. A háború kítőresekor magukban a munkástömegekben is erők voltak a nacionalista indulatok. A nacionalizmus gazdasági és társadalmi alapjainak kutatása egyik legfontosabb feladatunk.

V. M. Turók Mommsen felszólalása kapcsán elismeréssel szólt a nyugati és a keleti országok történészeinek együttműködési lehetőségéről. A konferencia legfőbb jelentőségét abban látja, hogy a tárgyalt kérdéseket nagy tényanyag alapján sokoldalúan világították meg. Szeretné, ha sor kerülhetne német—szovjet történésztalálkozóra is, ami bizonyára megvetné az alapját a további gyümölcsöző együttműködésnek.

Erényi Tibor zárszavában röviden reflektált néhány elhangzott megjegyzésre. Az erdélyi munkásmozgalommal foglalkozó korreferátumról megjegyezte, hogy szerinte az erdélyi szociáldemokrácia szerves kapcsolatban állt a magyarországi szociáldemokráciával, amelynek ideológiai alapelveit magáévá tette. Radikális törekvések egyaránt jelentkeztek mind a magyar, mind a nemzetiségi szocialista munkásság körében. A bérkérdéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a bérszínvonal a régi Magyarországon vidékenként — nemzetiségekre való tekintet nélkül — lényegesen eltért egymástól. A szakmunkások arányszáma ellenben — különböző okok következtében — a nemzetiségek körében alacsonyabb volt, mint a magyarok között. Droz felszólalásával kapcsolatban megjegyzi, hogy nem a szociáldemokrácia különböző konföderációs elképzeléseit támadta, hanem a szociáldemokratáknak 1914—1917-ben megnyilvánult, a meglévő államkereteket és meglévő politikai rendszereket védelmező politikáját. Ezzel kapcsolatban nem ért egyet Horváth Zoltán érvelésével sem. A háborús politika nem kizárólag a hatósági elnyomás

alapján jött létre, hanem megvoltak a maga ideológiai előzményei és okai is. A magyarországi munkásság soknemzetiségű összetétele következtében Magyarországon kevésbé volt erős a nacionalista-sovinizista hullám, mint Németországban vagy Franciaországban.

Ezt követően került sor *Hanák Péter elnöki zárszavára.*

Hanák Péter előrebocsátotta, hogy nem vállalkozhat e szétágazó, anyag- és problémagazdag konferencia eredményeinek összefoglalására, tartalmi értékelésére. Nem kényelmességből mellőzi a szokásos összefoglaló értékelést — és bízza azt az elkövetkező évekre, hanem tapasztalatból. Tudja, hogy egy konferencia tényleges értékét nem a szubjektív vélemények határozzák meg, hanem az a hatás, amelyet a résztvevők álláspontjának alakulására, a történettudomány fejlődésére gyakorol. Ezt pedig csak műveken, tanulmányokon lehet lemérni. Konferenciánk eredményeit és hibáit, értékelését és bírálatát tehát valóban a gyakorlat mutatja meg, a következő évek tudományos munkásságán lehet majd lemérni.

A konferencia munkásságát áttekintve, csupán egyetlen mozzanatot kíván kiemelni. Nyilván nem véletlen jelenség, hogy a legélénkebb vita a nemzeti kérdés problémái körül alakult ki. Szemlátomást mind a mai napig ez a legelevenebb, tudományosan is a legkevésbé megoldott kérdés abból a komplexumból, amelyet az elpusztult Monarchia örökül hagyott ránk. E témakörben jelentős kutatások folytak az elmúlt negyven év alatt, s folynak jelenleg is. Mindamellet e kutatások fogyatékosága, hogy nem vették kellően figyelembe: a nemzeti kérdés a Monarchiában egyúttal nemzetközi kérdés is; másrészt nem tekinthetjük kielégítőnek a nemzeti és a demokratikus, szocialista mozgalmak kapcsolatainak, kölcsönhatásainak sem elvi, sem konkrét kidolgozását. A konferencia pozitív és negatív vonásaiban — úgy véli — egyaránt azt bizonyítja, hogy a monarchiai nemzeti kérdés bonyolult komplexumát csak sok kutatással, széles látókörű, a nemzeti elfogultságoktól mentes internacionalista szemlélettel lehet sikeresen megközelíteni.

S ha a történettudományt nem csupán foglalkozásnak vagy passziónak tekintjük, hanem hivatásnak, akkor ezt elsősorban a közös történet közös szemléletű felfogása, az itt élő rokon sorsú népek közelítésének, megbékéltetésének feladata adja meg. Az elfogulatlan, haladó szellemű tudomány összekapcsolhatja a népeket, hivatása és jelentősége ma is élő, aktuális.

Ha a konferencia ebben a vonatkozásban adott valami érdemlegeset, elgondolkoztatót, a további kutatásokat segítő ösztönzést, akkor az eredményes munka reményében zárhatjuk be egyhetes tanácskozásunkat.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Ludovít Holotík:

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tíz éve*

Más hagyományok hiányán kívül Szlovákiában a szervezett tudományos munka hagyománya is nagyon újkeletű. Nem rég emlékeztünk meg arról az úttörő munkáról, melyet a multban a Szlovák Matica főleg társadalomtudományi téren végzett.¹ Történettudományi téren meg kell említeni a különleges célkitűzésű Szlovák Nemzeti Felkelés Intézetének rövidéletű fennállását. A Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia keretében 1943-ban alakult történettudományos munkahely, de csak az 1951—1952-es években kezdődött itt meg fokozatosan a szervezett tudományos munkálkodás.

Jogosan mondható tehát, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia 1953. június 18-án történt törvénybe iktatása az ezt megelőző előkészítő munkálatokkal együtt a SzTA Történettudományi Intézetének fejlődésében is lényeges fordulópontot jelentett. Utóbbinak fejlődésére ugyanis első időszakában kedvezően hatott az az általános építő jellegű légkör, mely a Szlovák Tudományos Akadémián uralkodott.

A szlovákiai marxista történetírás az ötvenes évek elején kevés kivétellel valóban „fiatal” volt módszer, szakszerű felkészültség tekintetében és fizikai szempontból is — hordozói nemrég végzett főiskolások voltak, akik egyszeriben a társadalmi szükségletekből, a történettudomány fejlődésének igényeiből fakadó problémák megoldásának sokrétű feladatával kerültek szembe, és pedig olyanokkal is, melyek a kedvezőtlen mult következtében maradtak megoldatlanul.

Ez a körülmény határozta meg az intézet főproblémáit. Főként a szakszerűen, módszertani és elméleti szempontból felkészült dolgozók hiányát érezte meg. Az intézetnek, mint újkeletű tudományos munkahelynek nem voltak technikai és segédeszközei sem (könyvtár, bibliográfia, dokumentáció, fényképészeti laboratórium stb.), amelyek a tudományos munka sikeres fejlesztéséhez szükségesek. Mindenekelőtt azonban arra volt szükség, hogy az intézet alapvető munkatervét úgy határozza meg, hogy az megfeleljen a szocialista társadalom felépítése szükségleteinek, a széles rétegeknek a tudományos világnézet és a szocialista hazafiság szellemében történő nevelésének. Arra is kellett törekedni, hogy az intézet munkaterületét a történettudománynak mint tudományágnak kiépítése szempontjából tisztázzuk, ami az egész szlovák történettudomány további fejlődésével kapcsolatban is különösen fontos volt.

A szlovák marxista történetírás kezdetei társadalmunk forradalmi átalakulásának az idejére esnek, melyet a marxista ideológia előretörése kísért.

* A *Historický Časopis*ban (XI. évf. [1963] 4. sz. 599—607. l.) megjelent cikk, melyet a szerző újabb adatokkal kiegészített.

¹ Lásd a *Matica slovenská v našich dejinách* (A szlovák Matica történelmünkben) című, Bratislavában megjelent tanulmánykötetet.

Ekkor hágott tetőpontjára a burzsoáziával folytatott nagy ideológiai küzdelem, melybe, ha lassankint is, bekapcsolódott a fiatal szlovák marxista történetírás. Ez az időszak volt az, melyben hangsúlyozták a munkásosztály szerepét történelmünkben és kiemelték multunk forradalmi hagyományait, valamint a burzsoá legendák elleni harcot. A fiatal marxista történetírás abban az időszakban lépett fel, amikor a historizmus és a történelmi érzékre való nevelés az új társadalom felépítéséért folytatott harc fegyverévé vált. Ennek a gyors előretörésnek az időszakában nehéz volt felismerni bizonyos negatív vonásokat. Ezek a történelmi fejlődés egyszerűsítésében, a sematizmusban, dogmatizmusban, az idézet-mániában, a tekintélyekbe vetett korlátlan hitben mutatkoztak, amelyek az egész csehszlovákiai marxista történetírást jellemezték.

A SzTA Történettudományi Intézetének munkája számára nagy jelentősége volt a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével való szoros együttműködésnek. Munkaterülete, főként a nagy közös és összefoglaló jellegű munkákat illetően, a CsTA Történettudományi Intézete munkaterületével való szoros kapcsolatban alakult ki. Ennek az együttműködésnek az alapján, mely még a CsTA Történettudományi Intézete 1952-ben történt alapításától datálódik, állapították meg munkafeladatként a *Csehszlovák történelem áttekintését*,² melyből eddig három kötet jelent meg, melyek a legrégebb időktől 1945-ig terjedő időszakot ölelik fel. A cseh történelemszakkal való együttműködés a SzTA Történettudományi Intézete számára több irányban volt előnyös. A szlovák történetírás bekapcsolódott a történetírás bonyolult módszertani és elméleti kérdéseinek megoldásába, melyeknek a további haladás szempontjából alapvető jelentőségük volt (pl. a periodizáció stb.). Megvolt az az igyekezet is, hogy az említett Áttekintés valóban áttekintése legyen a csehszlovák történelemnek, hogy a szlovák történelem ne legyen csak valamiféle függeléke a csehnek, mint az a multban volt. E tekintetben ma is egyre növekvő jelentőséget kell tulajdonítani a cseh történetírással való együttműködésnek. Határozottan arra kell törekedni, hogy a cseh történelem ismerete átterjedjen Szlovákiára és viszont, hogy a cseh országrészekben ismerjék a szlovák történelmet. A cseh közönséggel a szlovák történelmet főként azoknak a kultúrpolitikai és politikai tényeknek marxista elemzése alapján kell megismertetni, amelyeket a cseh polgári történetírás és publicisztika, valamint a szociáldemokrata irodalom is elrajzolt és így hozzájárult a nemzeteink közti viszonyban támadt bizalmatlanság elmélyüléséhez.

Az áttekintés szlovák szövegei kidolgozásának első lépése a szlovák történelem alapvető problematikájának megállapítása, Szlovákia történelme tárgyának kijelölése (melyről a multban különböző ellentétes vélemények uralkodtak) és a szlovák történelem periodizációjának a megállapítása. Fontos volt, hogy ennek a feladatnak kapcsán fontolóra kellett venni az egész szlovák történelmet a legrégebb időktől egész a jelenkorig. Először került bele a szlovák történelembe a feudalizmus egész kora, melyet a polgári történetírás nem tekintett a szlovák történelem egyenértékű alkotóelemének, és a legújabb történések korszaka. Ez az igyekezet mindenekelőtt arra irányult, hogy a szlovák történelem polgári koncepcióját értékelje át. Jól ismert tény, hogy a szlovák polgári történetírás egyetlen művet sem hagyott ránk a gazdaságtörténetről, a szlovák nép társadalmi helyzetéről, a feudalizmus

² Přehled československých dějin, Díl I. do r. 1848 (A csehszlovák történelem áttekintése, I. rész 1848-ig). Praha, 1958. Díl II. 1848—1918 (2 zv.) (II. rész, 1848—1918 [2 kötet]). Praha, 1960; Díl III. (III. rész). Praha. 1960.

és a kapitalizmus elleni osztályharcairól. Ebből szükségszerűen következett, hogy a polgári történetírás a szlovák múltról csak nagyon töredékes, s így természetesen nagyon elrajzolt képet nyújtott. Az első időszakban a marxista történetírásnak nemcsak a szlovák történetírással kellett megmérkőznie, hanem a főleg V. Chaloupecký által képviselt cseh és a polgári magyar történetírással is. Igaz, hogy másrészt hazai hagyományok híján magyar marxista művek után is nyúltunk,³ de ezekkel is kritikailag kellett tisztába jönnünk (pl. a rendi felkelések értékelése alkalmával).⁴

A SzTA Történettudományi Intézetének dolgozói tevékenységük első éveiben a Csehszlovák történelem áttekintése (Přehled československých dějin) szlovák szövegeinek kidolgozása mellett csak kisebb tanulmányokra értek rá, melyek szükségesek voltak, hogy biztosítani lehessen a Historický Časopis c. történelmi folyóirat rendszeres kiadását, mely 1953-tól jelent meg. Azonban a szlovák történetírás általános helyzetére való tekintettel, az Intézet tudatára ébredt, hogy a közös erőfeszítésbe elkerülhetetlenül be kell vonni azokat a történészeket is, akik a marxi-lenini tudományos munkamódszereknek még csak az alapjaival ismerkedtek meg. Ezt a célt volt hivatva szolgálni az 1955-től kiadott Historické štúdie (Történelmi tanulmányok), s amely ma főleg a régibb szlovák történelem kifejtését szolgáló fontos orgánummá lett. A szlovákiai történetírás fejlesztésében fontos szerepet játszottak a konferenciák (összesen 13) és a későbbi nagygyűlések is, melyeket a SzTA Történettudományi Intézetének a kezdeményezésére a felújított Szlovák Történelmi Társulat rendezett.⁵ Főleg az első években járult hozzá a SzTA

³ *Erényi Tibor*: Párizska komúna a jej vplyv na robotnícke hnutie v Uhorsku (A párizsi közműn hatása a magyar munkásmozgalomra). Bratislava, SAVU (Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia). 1951; *Révai József*: Marx a maďarská revolúcia (Marx és a magyar forradalom). Bratislava, SAVU 1952; *Andics Erzsébet*: Uhorské robotnícke hnutie za svetovej vojny r. 1914—1918 (Az 1914—1918. évi világháború alatti magyar munkásmozgalom). Bratislava, SAVU 1952; *Kapitoly z uhorských dejín* (Fejezetek a magyar történelemből). Bratislava, SAVU. 1952; *Pach Zsigmond Pál*: K problémom pôvodnej akumulácie kapitálu v Uhorsku (Az eredeti tőkefelhalmozás kérdéséhez Magyarországon). Bratislava, SAVU. 1952; *Léderer Emma*: Počiatky priemyselného kapitalizmu v Uhorsku (Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon). Bratislava, SAV (Szlovák Tudományos Akadémia). 1954.

⁴ *Ludovít Holotík*: Z výsledkov kongresu maďarských historikov (A magyar történetészkongresszus eredményeiből). Historický Časopis, 1953. évf. 1. sz. 311—313. 1. *Peter Ratkoš*: Problematika protihabsburských stavovských povstaní v 17. a začiatkom 18. storočia (A XVII. századbéli és a XVIII. századeleji Habsburg-ellenes rendi felkelések problematikája). Naša veda, IV—1957. évf. 370—373. 1.

⁵ *Slovenské národné povstanie* (A szlovák nemzeti felkelés). Bratislava, 1954; *Ludovít Štúr, Život a dielo 1815—1856*. (L. Š. élete és munkássága, 1815—1856). Bratislava, 1956; *Materiály z konferencie o myšlienke slovenskej vzájomnosti a jej úlohe v národnooslobodzovacom boji našich národov* (A szláv kölcsönösséggel és utóbbinak nemzeteink nemzeti szabadságküzdelmében játszott szerepével foglalkozó konferencia anyaga). Hist. Časopis, VIII. évf. (1960). 2—3. sz. 193—467. 1.; *Ulohy slovenskej historickej vedy v období socialistickej výstavby* (A szlovák történettudomány feladatai a szocialista építés korszakában). Bratislava. 1961; *Vznik a vývoj ľudovédemokratickeho Československa* (A népi demokratikus Csehszlovákia létrejötte és fejlődése). Praha. 1961; *Nemecký revanšizmus — hrozba mieru* (A német reváns-szellem — a béke veszélyeztetése). Bratislava, 1961 (sokszorosított); *Nemecká otázka a Československo (1938—1961)*, (A német kérdés és Csehszlovákia [1938—1961]). Bratislava. 1962; *Príspevky k dejinám východného Slovenska* (Adalékok Kelet-Szlovákia történetéhez) (sajtó alatt); *Slovenské národné povstanie r. 1944* (Az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés), (sajtó alatt); *K počiatkom slovenského národného obrodenia* (A szlovák nemzeti megújulás kezdetei), (sajtó alatt).

Történettudományi Intézetének számos konferenciája, valamint a CsTA Történettudományi Intézetével karöltve rendezett konferenciák (ezek közül különösen az Áttekintéssel foglalkozó konferenciák) a történezszer arcvonalanak megszilárdításához és mozgósította őket a történettudomány sokrétű módszertani és elméleti kérdéseinek a megoldására. A konferenciák nagyrészt sok új ismeretet hoznak felszínre. Ezek a kiadott gyűjteménykötetekben vagy a *Historický Časopis* lapjain megjelenő tanulmányokban tükrözödnék.

A szlovák marxista történetírás felvirágzásának időszaka olyan időre esik, melyet egyrészt a gazdasági és művelödési téren bekövetkezett haladás, Szlovákia kiterjedt iparosítása, a szlovák kultúra kibontakozása, a szocialista kapcsolatok megszilárdulása, de ugyanakkor a személyi kultusz rendszere, a szocialista demokrácia lenini elveinek eltorzulása is jellemez. A társadalomtudományokban a személyi kultusz rendszere az idealista, voluntarista elgondolások javára tett engedelmekben nyilatkozott meg. A marxizmus—leninizmus eltorzulása a legújabbkori történelemben a történelmi jelenségek elemzésének visszautasításában és elhanyagolásában tükrözödtött vissza. A legújabbkori történelem terén a munka jobbra a politikai tekintélyek által megadott jelszavak és be nem igazolt állítások illusztrálására szorítkozott. Az a mélyen téves elmélet, hogy az osztályharc a szocializmus építésének időszakában kielesedik, káros szerepet játszott a tudományban is. Főként a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa eredményeinek köszönhető, hogy ezt a körülményt mélyen megértettük. Akkor láttuk meg teljesen világosan, hogy a személyi kultusz rendszere különösen a legújabbkori történetének feldolgozása terén olyan történelmi műveket követelt, amelyek elsősorban „az időszerű, gyakran nagyon rövidéletű kampányok, jubileumok szövegéből” készültek, „vagy azzal az igyekezettel kapcsolatban, hogy a közélet egyes vezető tényezőinek tekintélyét megerősítsék, népszerűségét terjesszék. A kommunista pártnak a győzelemhez vezető útját úgy írták le, mint egyetlen ellentmondás nélküli folyamatot, mely sikert sikerre halmozott, és amelyet időközönként csupán a burzsoáziának a párton belüli különböző ügynökségei zavartak meg. A legújabbkori történetírás elé tehát propagandisztikus, nem pedig tudományos feladatokat tűztek.”⁶ Vulgarizálták a történetírás pártosságát, melyet elválasztottak annak a szükségességétől, hogy a lehető legnagyobb igazságossággal elemezzék a jelenségeket a történelmi tények átfogó elemzése alapján.

A marxista történetírás fontos fejezete az a törekvés, hogy nemzetünk újkori történetében megmutassuk a polgári nacionalizmus valamennyi negatív vonását. E téren csak úgy lehetett eredményeket elérni, ha a konkrét anyag elemzéséből indultunk ki és nem operáltunk általános frázisokkal. A nacionalizmus minden nemzet életében káros, főként két vagy több nemzetnek egy államon belüli együttélése szempontjából és a nemzetek együttélése szempontjából általában is. A történettudomány becsületbeli feladatainak egyike, hogy a nemzeti előítéletek, maradi nézetek és bármiféle misztifikációk felszámolásához hozzájáruljon. A nacionalizmus elleni ideológiai harcot azonban nálunk az a tény jellemezte, hogy ezt a harcot egyoldalúan csak Szlovákiában vívták, a gyanakvás, bizalmatlanság és megfélemlítés rendszerének a lég-

⁶ XX. szajzd KSSS a niektoré problémy slovenskej historickej vedy (A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és a szlovák történettudomány némely kérdése). HČ. IV. (1956.) évf. 294. l.

körében. Ilyen feltételek mellett gyakran helytelenül értették a szlovák haladó hagyományok hangoztatását is, és nacionalista motívumokat tulajdonítottak neki (pl. Ludovít Štúr személyiségének a kiemelésével kapcsolatban stb.). A lenini nemzetiségi elvek megsértésének az lett a következménye, hogy a szlovák történészek húzódoztak bizonyos kérdések megoldásától, pl. a szlovák nemzeti szervek 1945 után fejlődésétől stb.⁷ Az egész légkörből elkerülhetetlenül következett, hogy Szlovákia legújabb történetéről csak egész kisszámú tanulmány született és a megírtak nem tükrözik vissza igazmondón a történelmi valóságot, hanem a történelmi tényeket egyoldalúan és teljesen elrajzoltan világitják meg.

A személyi kultusznak a történetírás terén való negatív megnyilatkozásoként rá szeretnék mutatni a Slovenské národné povstanie (Szlovák Nemzeti Felkelés) című gyűjteményre,⁸ mely a SzTA Történettudományi Intézete által 1953 decemberében, tehát az ún. polgári nacionalisták elleni törvénytelen per előkészítésének időszakában rendezett konferencia eredményei alapján, 1954-ben jelent meg. Tárgyilagosan meg kell mondanunk, hogy ez a gyűjtemény beleilleszkedett abba az általános légkörbe, melyet a Szlovákia Kommunista Pártjában levő ún. polgári nacionalizmus elleni kampányban alakítottak ki.

Nem igazolásként, hanem magyarázatként szeretném megemlíteni, hogy a Szlovák Nemzeti Felkelés 10. évfordulójára készített gyűjtemény olyan időben akarta mindenekelőtt a szlovák nép nemzeti felszabadító harcának ezt a kiemelkedő időszakát felidézni és a Szlovák Nemzeti Felkelés történetének pozitív oldalát hangsúlyozni, amikor az ún. polgári nacionalisták ellen folytatott kampány, akik valójában a második világháború idején a fasiszta-ellenes harc élén álltak Szlovákiában, a Szlovák Nemzeti Felkelés jelentőségének általános lefokozására is vezetett. Ennek a gyűjteményes kiadásnak a keletkezése idején kezdett kifejezetten érződni az az irányzat, hogy a felkelést feledésbe kell meríteni. A gyűjteményben hamis vádaskodások és a Szlovák Nemzeti Felkelés lefolyására lényeges hatással nem bíró tényezőknél tulajdonított hamis érdemek mellett — véleményem szerint — helyesen emelik ki a szlovák nép szerepét a fasisztaellenes harcban, bár igaz, hogy az adott összefüggések között ez a mozzanat sem jut eléggé konkrét kifejezésre és következésképpen ezt a problematikát elhomályosítja és elködösíti. (Viszont a SzTA Történettudományi Intézete a hadseregnek a Szlovák Nemzeti Felkelésben játszott pozitív szerepéről kiadott egy művet, ami jelentős ellentétben volt azzal, ahogyan akkor értékelték a második világháborúbéli nemzeti felszabadító harc eme tényezőjét.⁹ Bizonyos mértékben más munkákban is megnyilatkoztak hasonló, az éppen folyamatban levő ideológiai kampánnyal kapcsolatos hiányok és célzatosságok, pl. a Dejiny Slovenska (Szlovákia története)¹⁰ téziseinek a legújabb történelemmel foglalkozó részekben. Csak a XX. kongresszus mutatta meg, hogy a legújabb történelem nem kerülheti el a kritikai taglalást, nem idealizálhatja a szocializmushoz vezető utat és a tények önkéntes kiválasztásával nem indokolhatja csupán az elért helyzetet. Az ún.

⁷ Uo. 295. 1.

⁸ Slovenské národné povstanie (sborník), (A szlovák nemzeti felkelés [tanulmánykötet]). Bratislava. 1954.

⁹ Miroslav Kropilák: Účast' vojakov v Slovenskom národnom povstaní (Katonák részvétele a Szlovák Nemzeti Felkelésben). Bratislava. 1960.

¹⁰ Dejiny Slovenska, Tézy (Szlovákia története, tézisek). Bratislava. 1955.

polgári nacionalisták elleni kampánynak, amely a történetírásban is tükröződött, szubjektivistá és voluntarista jellege volt. Egyenes ellentétben állt a nemzetiségi kérdéstről szóló lenini tanítással, amely mindig megköveteli, hogy a nacionalizmust konkrétan elemezzük és különbséget tegyünk a nagy és a kis nemzet nacionalizmusa között.

A szlovákiai történetírásnak már a legközelebbi időszakban az lesz a feladata, hogy becsületesen leszámoljon azokkal a tévedésekkel és hibákkal, amelyeket a történészek a legújabbkori történelem vonalán elkövettek. A személyi kultusz történettudományi következményei ellen való harcban a szubjektivizmus és a dogmatizmus elemeinek a kiküszöböléséről van szó. Különösen sürgető feladat: tisztázni a szlovákiai kommunista mozgalom történetét a München előtti Csehszlovák Köztársaságban és ezzel kapcsolatban a DAV (Tömeg) és a dav-isták szerepét is a forradalmi munkásmozgalomban, újból átgondolni a második világháború idején folytatott nemzeti felszabadító mozgalom kérdéseit, főleg ennek betetőző szakaszát — a Szlovák Nemzeti Felkelést, és végül újból összpontosított figyelemmel kell majd tanulmányozni az 1945 utáni időszakot, és ezzel kapcsolatban főként a Szlovákiai Kommunista Párt IX. kongresszusának történelmi besorolása vált időszerűvé.¹¹

Jóllehet a személyi kultusz következményei a felhozott indokok miatt legmélyebben természetesen a legújabbkori történelemben nyilvánkoznak meg (leginkább a második világháború alatti nemzeti felszabadító harc történelmében és a közvetlen utána következő időszakban), a dogmatizmus elemei, mivel elsősorban olyan dogmatizmusról volt szó, amely kerülte állításainak a valósággal való következetes szembesítését, megnyilatkoztak a régebbi történelemben is, a tényeknek fehér-fekete csoportosításában s hasonlóknban. A sematikus ismérvek következménye volt, hogy gyakran nagyon érzéketlenül jártak el a nemzeti védelmi és nemzeti felszabadító mozgalmak értékelése terén, és főként az intelligencia szerepét nem méltatták ezekben a mozgalmakban. Néha a szlovák történelem eseményeinek és személyiségeinek haladó vagy reakciós jellegét tévesen mérték le, kizárólag a magyar, majd megint a cseh történelemhez való viszonyukon. Ha nem is lehet ezeket az összefüggéseket elhanyagolni, mert minden nemzeti törekvést a környező nemzeteknek a haladásért folytatott harca keretében kell értelmezni, mégsem lehet figyelembe nem venni a szlovák nemzeti történelem belső fejlődési mozzanatait, Szlovákia

¹¹ Időközben a következő munkák jelentek meg: *Gustav Husák*; Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní (Tanuságtétel a Szlovák Nemzeti Felkelésről). Bratislava. 1964; *Dejinná križovatka* (Történelmi válaszút). Bratislava. 1964. *Edo Friš*: Povstanie z ďaleka a z blízka (A Felkelés távolból és közelből). Bratislava. 1964; *Samo Falta*: O Slovenskom národnom povstaní (A Szlovák Nemzeti Felkelésről). Bratislava. 1964; *Anna Kociská*: Robotnícka trieda v boji proti fašizmu na Slovensku 1938—1941 (A munkásosztály harca a szlovákiai fasizmus ellen, 1938—1941). Bratislava. 1964; *M. Kropilák — J. Jablonický*: Malý slovník SNP (A Szlov. Nemzeti Felkelés. kis szótára). Bratislava. 1964; *Viliam Plevza*: Príspevok o činnosti davistov v revolučnom hnutí za predmníchovskej CSR (Tanulmány a Dav-istáknak a München előtti Csehszlovák Köztársaság forradalmi mozgalmában kifejtett tevékenységéről). HČ, XII. (1964.) évf. 1. sz. 1—27. l. Sajtó alatt vannak az alábbi munkák: *Viliam Plevza*: KSC a revolučné hnutie na Slovensku (1929—1938), (A Csehszlovák Kommunista Párt és a szlovákiai forradalmi mozgalom [1929—1938]); *Jozef Jablonický*: Počiatky národnej a demokratickej revolúcie (A nemzeti és demokratikus forradalom kezdetei); *Miroslav Patuš*: Február na Slovensku (A szlovákiai Február), Slovenské národné povstanie r. 1944 (Az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés).

Ezenkívül számos tanulmány szak-, népszerű tudományos és művelődési folyóiratban és újságban.

helyzetét, belső gazdasági és kulturális erőit és érdekeit, és a szlovák nép küzdelmeit szociális és nemzeti szabadságáért. A személyi kultusz delelőjének idejéből való számos munka az egykorú frázisoknak adózik, bár igaz, hogy az ilyen munkában sem veszhetnek el a becsületes tudományos igyekezet eredményei.

Am az ötvenes évek idejét a történészek munkájával kapcsolatban nem lehet egyoldalúan csupán a személyi kultusz hatásának időszakára lefokozni. Az ötvenes évek egyszersmind a szlovák nemzeti történetírás kialakulásának az időszaka. A múltban teljesen érintetlen és elhanyagolt kérdések lettek a kutatás tárgyává. Főként a gazdaság- és társadalomtörténet tanulmányozását említhetjük itt meg, melynek nem volt a múltban Szlovákiában semmiféle hagyománya sem.

A gazdaságtörténet vonalán a SzTA Történettudományi Intézete az utóbbi években olyan eredményeket ért el, melyek közül egynéhány véleményünk szerint kétségtelenül maradandó értékű. Megemlíteném itt pl. a szlovák történelem manufakturális korszakáról szóló munkát,¹² a szlovák réz monografiáját,¹³ a vasművesség történetéről szóló művet,¹⁴ a XVIII. század mezőgazdaságának történetéről szóló tanulmány eredményeit,¹⁵ valamint a XIX. század második felének paraszt-kérdéséről szólót, melyben először kerül szónyegre a kapitalizmus porosz utas behatolása a szlovákiai mezőgazdaságba.¹⁶ Kétségtelenül figyelemreméltók az újabbkori gazdaságtörténelemből való művek a szlovákiai iparnak a München előtti Csehszlovák Köztársaságban történt reépítéséről,¹⁷ annak a szerepnek a felmérése, amit a német tőke a második világháború idején játszott Szlovákiában,¹⁸ és a többi.¹⁹

A SzTA Történettudományi Intézete az utóbbi években határozott lépéseket tett a feudalizmus korának elmélyültebb tanulmányozása irányában.²⁰ Az intézetben szlovák oklevéltár kiadásának az előkészítését kezdték meg,

¹² *Anton Špiesz*: Manufaktúrne obdobia na Slovensku 1725—1825 (A manufaktúra-korszak Szlovákiában, 1725—1825). Bratislava, 1961.

¹³ *Jozef Vlachovič*: Stredoslovenská meď v 16. a 17. storočí (A közép-szlovákiai réz a XVI. és a XVII. században). Bratislava, 1963 és Banský terminologický slovník z r. 1667 (Bányászati műszaki szótár 1667-ből) Historické štúdiá (Történelmi tanulmányok) VII. (1961.) évf. 222—245. l.

¹⁴ *Pavel Hapák*: Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku od konca 18. storočia do roku 1867 (A szlovákiai vasipar története a XVIII. század végétől 1867-ig). Bratislava, 1962.

¹⁵ *Pavel Horváth*: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia (A szlovákiai jobbágyság a XVIII. század első felében). Bratislava, 1963.

¹⁶ *Július Mésáros*: Roľnícka a národnostná otázka na Slovensku 1848—1900 (A szlovákiai paraszt- és nemzetiségi kérdés 1848—1900 között). Bratislava, 1959.

¹⁷ *Milan Strhan*: Kríza priemyslu na Slovensku v rokoch 1921—1923 (A szlovákiai ipar válsága 1921—1923-ban). Bratislava, 1960.

¹⁸ *Lubomier Lipták*: Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitáлом (A német tőke uralma a szlovák ipar fölött). Bratislava, 1960.

¹⁹ *Plevza — Vebr — Cambel*: KSČ a roľnícka otázka na Slovensku (A CsKP és a szlovákiai parasztkérdés). Bratislava, 1961; *Viliam Plevza*: Revolučné hnutie zemerobotníkov na Slovensku v rokoch 1929—1938 (A szlovákiai földmunkások forradalmi megmozdulásai az 1929—1938-as években). Bratislava, 1960; *Milan Strhan*: Handlovský štrajk 1940 (Az 1940. évi handlovai sztrájk). Bratislava, 1960.

²⁰ *Alžbeta Gácsová*: Boje slovenského ľudu proti feudálnemu útlaku a vykorist'ovaniu (A szlovák nép harcai a feudális elnyomás és kizsákmányolás ellen). Bratislava, 1960; *Richard Marsina — Michal Kušík*: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku (A szlovákiai feudális uradalmak urbáriumai). I. köt. (XVI. század), II. köt. (XVII. század). Bratislava, 1959. *Július Mésáros*: K problematike prežitkov feudalizmu na Slovensku v

mely a szlovák területre vonatkozó okleveles anyagot a XIV. század közepéig tartalmazza majd.²¹ Az oklevéltár kiadása nagyon jelentősen hozzá fog járulni a régebbi szlovák történelemre vonatkozó ismereteink bővítéséhez. Fel lehet továbbá említenünk az 1525—1526. évi szlovákiai bányászfelkelésről szóló vaskos monográfiát, amely sok tekintetben hozta közelebb hozzánk a középkori szlovák városok életét.²² A városok és társadalmi szerkezetük joggal vonják magukra a figyelmet. Olyan problematika ez, melyet némrég Szlovákiában még figyelemre sem méltattak. Az intézetben a középkori városoknak nagy figyelmet szentelnek, tanulmányozzák társadalmi szerkezetüket, iparágukat, kereskedelmüket és az árforradalommal kapcsolatban a városi polgárság életszínvonalát is.²³ A régebbi történelem tanulmányozása alapján arra a jelentős új következtetésre jutottunk, hogy Szlovákia távolról sem volt olyan elmaradott, mint azt a polgári irodalom állította. A középkori Szlovákiának fejlett városai voltak, külön gazdasági élettel és kultúrával; fejlett volt a bányászata és kohászata, kiterjedtek az iparágai és élt benne a törekvés a kulturális haladás irányában. Most már nem a régebbi történetírás eredményei átértékelésének a folyamatáról, hanem a szlovák nemzeti történelem koncepciójának elmélyítéséről, Szlovákia politikai története megismeréséről (kezdve a IX. századtól a jelenkorig), a szlovák népnek a szociális és nemzeti elnyomással szemben kifejtett felszabadulási törekvése alapos megvilágításáról, Szlovákiának Magyarországgal szembeni helyzete, Csehszlovákiának Közép-Európával való viszonya megvilágításáról és a szlovák történelemnek a magyar és a cseh történelemhez fűződő kapcsolatai tisztázásáról van szó.

Ebben a vonatkozásban a szlovák nemzetiség és a szlovák nemzet kialakulásáról szóló műveknek van jelentőségük.²⁴ Ezeket a kérdéseket szándé-

druhej polovici XIX. storočia (A szlovákiai feudalizmusnak a XIX. század második felében mutatkozó maradványai kérdéséhez). Bratislava. 1955. Lásd a 12, 13, 15 jegyzeteket is.

²¹ *Richard Marsina*: O potrebe a zásadách vydávania Slovenského diplomatára (A Szlovák Oklevéltár kiadásának szükségességéről és elveiről). HČ 1957. évf. 297—314. l.; K problematike najstarších zoborských listín (A legrégebbi zborzhegyi oklevelek kérdéséhez). Historické štúdia 1961. évf. 201—220. l.

²² *Peter Ratkoš*: Povstanie baníkov na Slovensku 1525—1526 (Az 1525—1526-os szlovákiai bányászfelkelés). Bratislava. 1963; Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku (Adalékok a szlovákiai bányajog és bányászat történetéhez). Bratislava. 1951.

²³ *Štefan Kazimír*: K vývoju cien a miezd na Slovensku v 16. a 17. storočí (Az árak és bérek alakulása Szlovákiában a XVI. és a XVII. században). A csehszlovák történelem és levéltári kutatás tanszékének közleményei VI. (1962). évf. 103—125. l.; Vývin cien, miezd a platov v Trnave v rokoch 1523—1600 (Az árak, bérek és fizetések alakulása Nagyszombatban az 1523—1600-as években). HŠ, VII. (1961) évf. 97—132. l.; *Alžbeta Gáčsová*: Spoločenská štruktúra mesta Bardejova r. 1437 (Bártfa város társadalmi szerkezete 1437-ben). HČ 1962. évf. 22—50. l.; *Michal Suchý*, Stredoveké právo nüténého skladu (Az árumegállítás középkori joga). HČ X. (1962.) évf. 198—215. l.

²⁴ *Karol Golán*: Štúrovske pokolenie (Štúr nemzedéke). Bratislava. 1964; *Ludovít Haraksim*: K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867 (A szlovákiai ukránok társadalmi és művelődéstörténetéhez 1867-ig). Bratislava. 1961; *Ludovít Holotík*: Októbrová revolúcia a národnoslobodzovacie hnutie na Slovensku v rokoch 1917—1918 (Az októberi forradalom és az 1917—1918-as évek nemzeti felszabadító mozgalma Szlovákiában). Bratislava. 1958; *Ludovít Holotík*: Štefánikovská legenda a vznik ČSR (A Štefánik-legenda és a Csehszlovák Köztársaság keletkezése). I. kiad. Bratislava. 1958. II., bővített és javított kiad. 1960; *Vladimír Matula*: Ludovít Štúr (1815—1856), (szlovák, magyar és német nyelven). Bratislava. 1956.

kozott tisztázni a szlovák nemzetiségnek a IX—XII. századoktan való kialakulásával foglalkozó vita, melyet a *Historický Časopis* hasábjain²⁵ folytattak, és a Bernolák-féle mozgalomról szóló konferencia,²⁶ mely nagy mértékben hozzájárult a modern szlovák nemzet keletkezésének a feltárásához. A SZTA Történettudományi Intézetében az utóbbi években olyan lépéseket tettek, amelyeknek célja, hogy az alapkutatót lényegesen előbbre vigyék. Ilyen munkálatok lehetnek az okiratok kritikai kiadása, mint a már említett többkötetes szlovák oklevéltár kiadása, valamint a Slovenský historický archív (Szlovák történelmi levéltár) és az Odkaz minulosti (A múlt hagyománya) című kiadványsorozat, melyben ebben az évben jelennek meg a Nagymorvaország történetére vonatkozó dokumentumok.²⁷ A XIX. század megismerése szempontjából nagy jelentősége lesz a szlovákiai munkásmozgalom történetére vonatkozó dokumentumok készülő kiadásának, a F. Bokes által kiadott Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu (A szlovák nemzeti mozgalomra vonatkozó dokumentumok)²⁸ elnevezésű gyűjteménynek, és készülöben van azoknak a dokumentumoknak széleskörű kiadása, melyek Szlovákiának az első világháború alatti történetére vonatkoznak.²⁹ Ezeket az aránylag nagyszabású terveket a dokumentumok kiadása terén a Csehszlovák Tudományos Akadémia budapesti kirendeltsége segítette elő, mely 1955-ben történt alapítása óta lehetővé tette, hogy a magyar levéltárakból 300 ezer mikrofilmfelvételt szerezhessünk meg.

Az utóbbi évek folyamán kikristályosodott a SZTA Történettudományi Intézete távlati munkaterve, mely megfelel az egész csehszlovák történettudomány előtt álló feladatoknak, és a szlovák történetírás további erősödése feladatainak. A SZTA Történettudományi Intézete továbbra is dolgozni fog a csehszlovák történelem áttekintésén, ennek átdolgozott kiadásán. Az intézet munkatervében szerepel Szlovákia négykötetes története is. A CsTA Történettudományi Intézetével és valamennyi szlovák történésszel együttműködve látott hozzá az intézet a többkötetes *Dejiny Slovenska* (Szlovákia története) munkájához,³⁰ amely Csehszlovákia története nagy szintézisében lesz alkotórésze. A SZTA Történettudományi Intézete megfelelő mértékben szeretne résztvenni annak a világtörténelemnek az előkészítésében is, melynek kiadását a következő évekre tervezi a CsTA Történettudományi Intézete. A SZTA Történettudományi Intézetében most fektetik le az alapjait — hadd mondjuk meg, hogy csak nagyon lassan — a történelmi földrajznak és térképé-

²⁵ *Peter Ratkoš*: K diskusii o vznikaní národnosti na našom území (Hozzászólás a területünkön élő nemzetiségek keletkezésének vitájához). *HČ XI.* (1963.) évf. 268—277. l.

²⁶ *K počiatkom slovenského národného obrodenia* (A szlovák nemzeti ébredés kezdetéhez). (Sajtó alatt.)

²⁷ *Peter Ratkoš*: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy* (Források Nagymorvaország történetéhez), (sajtó alatt).

²⁸ *František Bokes*: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914* (Okmányok a szlovák nemzeti mozgalmakról az 1848—1914 közti évekből). I. köt. (1848—1867), Bratislava. 1962.

²⁹ Ezen kívül megjelent: *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku 1525—1526* (Az 1525—1526. évi szlovákiai bányászfelkelésre vonatkozó okmányok). Bratislava. 1957; *Dokumenty k protifeudálnym bojom slovenského ľudu (1113—1848)*, (A szlovák nép antifeudális harcaira vonatkozó okmányok [1113—1848]). Bratislava. 1955; *Listy poddaných (1538—1848)*, (Jobbágylevelek [1538—1848]). Bratislava. 1955.

³⁰ *Dejiny Slovenska* (Szlovákia története). I. köt. Bratislava. 1961.

szetnek. Ennek jelenlegi főfeladata, hogy a CsTA Történettudományi Intézetével együttműködve kiadja Csehszlovákia nagyszabású Történelmi atlaszát.³¹

A SzTA Történettudományi Intézetének minden tartozékával való kiépítésére irányuló igyekezet a múltban elsősorban személyi jellegű nehézségekbe ütközött. Abbeli törekvése, hogy az említett feladatokat teljesítse, a SzTA Történettudományi Intézetét elsősorban az elé a feladat elé állította, hogy előnyben részesítse dolgozóinak azokra a területekre történő kiképzését, amelyeken a múltban nem dolgozott senki sem. A SzTA Történettudományi Intézete személyi állománya azóta ötszörösére növekedett, és ma 6 osztályban 55 dolgozója van (I. a feudalizmus osztálya, II. a kapitalizmus osztálya, III. a legújabbkori történelem osztálya, IV. az egyetemes történet osztálya, V. a tudományok és a technika történetének osztálya és VI. a dokumentációs osztály). 1961-ben kezdett az intézet megbirkózni a legújabbkori történelem osztálya kiépítésének a feladatával, melynek jelenleg 8 dolgozója van, akik a nemzeti felszabadító harc és a szocializmus építése szakterületével foglalkoznak. Ebben az osztályban e korszak alapvető dokumentációján dolgoznak és a Szlovákia története című mű IV. kötetébe kerülő szövegek kidolgozásához készítik elő a vázlatokat.

Az egyetemes történeti osztály kialakításánál jelentős nehézségek adódnak, amit az okoz, hogy már a főiskolákon hiány van felkészült személyekben. Ennek az osztálynak a magját a német kérdéssel foglalkozó munkaközösség képezi. 1962 folyamán a SzTA Történettudományi Intézetének jutott az a feladat, hogy a német revansizmus elleni harc kérdéseit egybehangolja és kidolgozza.³² A német kérdéssel kapcsolatos problémák feldolgozása során a SzTA Történettudományi Intézete ki akarja terjeszteni hatáskörét az egyetemes történet további kérdéseire is. Az egyetemes történet terén folyó tudományos kutatást nem lehet csupán az újabbkori történelem és a jelenkor idejére korlátozni, hanem figyelmet kell szentelnünk az ókori történelemnek is, a humanizmus, a felvilágosodás és a világ kultúrája minden fontos jellege történetének, amelyek a szlovák fejlődésre is rányomták bélyegüket.

1960-ban a SzTA Történettudományi Intézete keretén belül a Biológiai és Orvostudománytörténeti Kabinetnek és a Technikatörténeti Kabinetnek a SzTA Történettudományi Intézetébe történt átkerülése alapján létrejött a tudományok és a technika történetének az osztálya is. Gondolom, mindenki számára világos, hogy ki kell kutatni a tudomány és a technika fejlődését Szlovákiában, szerepüket a természeti kincsek feltárásában és birtokbavételében, a Szlovákiában működött kiváló egyéniségek hozzájárulását az általános tudományos és műszaki haladáshoz, felbecsülni a Szlovákiából származó külföldön működő tudósok jelentőségét, az új tudományos és technikai vívmányok meghonosodását Szlovákiában, a tudomány osztályrészét a szlovákiai általános fejlődésben, az egyes tudományszakok történetét stb.³³ Ennek az

³¹ Historický atlas Československa (Csehszlovákia történelmi atlasza), (sajtó alatt).

³² Lásd a Nemecká otázka a Československo című tanulmánykötetet Bratislava. 1962; a Nemecký revansizmus — hrozba mieru (Német revansizmus — a béke fenyegetése) című cikkgyűjteményt, Bratislava. 1961 (sokszorosított); *L. Lipták*: Karmasin opät' na scéne (Karmasin ismét a színen). Bratislava. 1962.

³³ *Mária Bokesová-Uherová*: Lekárska fakulta Trnavskej univerzity (1770—1777), (A nagyszombati egyetem orvosi kara [1770—1777]). Bratislava. 1962; *B. K. Rippa*: K histórii medicíny na Slovensku (Adalékok a szlovákiai orvostörténelemhez). Bra-

elhanyagolt történelmi szaknak az ösztönzését hivatottak előmozdítani a *Z dejin vied a techniky na Slovensku* (A szlovákiai tudományok és technika történetéből) című évkönyvek³⁴ és az a nagyszabású nyilvántartó munka, amely lehetővé kívánja tenni a *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku* (A tudomány és a technika szlovákiai úttörői) című áttekintő kiadvány közzétételét.

A SzTA Történettudományi Intézete fokozatosan nyomon követi a történettudományi munka fejlődését Kelet-Szlovákiában, ahol a legközelebbi jövőben kirendeltséget akar alakítani. Elgondolásunk az, hogy Kelet-Szlovákiában is elkerülhetetlenül szükséges főiskolákat építeni, a levéltárakat és múzeumokat kiegészíteni, fiatal dolgozókat kiképezni. A SzTA Történettudományi Intézete 14 kandidátusának egyrésze éppen kelet-szlovákiai.

A mondottakból világos, hogy az intézet szervezeti felépítése és működése nagyon szerteágazó. A jövőben figyelmünket főként technikai munkakeretek további képzésére, a könyvtár, bibliográfia, dokumentáció kiépítésére fordítjuk, azzal a célkitűzéssel, hogy a Szlovákia történetét érintő valamennyi külföldi írásos emlékről áttekintést nyerjünk. Komoly feladatnak tekintjük a könyvtár kiépítését, amelyben eddig helyiségek hiánya gátolt bennünket.

Persze nemcsak a munka szélességben való fejlesztéséről van szó, noha ezirányban is sok feladat áll előttünk, pl. meg kell vetni a középkor-kutatás, a kódex-kutatás alapjait stb. Hivatásunkat elsősorban abban látjuk, hogy elmélyítsük a tudományos munka szakszerűségét és bekapcsolódjunk a cseh-szlovák történettudományba és a világ haladó tudományosságába. A SzTA Történettudományi Intézete elkezdte a *Studia Historica Slovaca* (Szlovák történelmi tanulmányok) című idegennyelvű tanulmánykötetek kiadását,³⁵ mely a világnyelveken fogja tájékoztatni a külföldi közönséget a történészek, régészek, néprajzkutatók és művészettörténészek munkájának eredményeiről.

Azon hiányok, nehézségek ellenére, amelyek között a szlovák marxista tudomány fejlődött, el lehet mondani, hogy ma már valamennyi szlovák történész közös munkájával sikerült a szlovák nemzeti történetírás alapjait megteremteni. Most arról van szó, hogy továbbfejlesszük azt, amit jól csináltunk, bírálva okuljunk tévedéseinken és hiányosságainkon és mindennek alapján fokozzuk erőfeszítésünket munkánk tudományosabbá tételéért, mert csak így fogja a szlovák történetírás betölthetni hivatását.

tislava. 1956; *J. Voda — V. Krivánek — J. Gonda: Aurél Stodola 1859—1942. Pamiatka storočnice narodenia* (A. Stodola 1859—1942. Születésének századik évfordulójára). Bratislava. 1959; *J. Tibenský—J. Papánek—J. Sklenár: Martin* (Turócszentmárton). 1958.

³⁴ *Z dejin vied a techniky* (A tudományok és a technika történetéből). I. köt. 1962; II. köt. 1963; III. köt. 1964.

³⁵ *Studia Historica Slovaca*, I. köt. 1963; II. köt. 1964.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Szabolcs Ottó:

Az általános és középiskolai történettanítás egysége

Szinte közhellyé vált már az a sokszor hangoztatott gondolat, hogy a most végrehajtásra kerülő iskolareform szemléletében átfogóbb és szervezetében egységesebb, mint bármely elődje volt. Hiszen megközelítőleg egyszerre korszerűsíti valamennyi iskolatípust, így szinte korlátlan lehetőségek vannak az egyes iskolatípusok oktató-nevelő munkája közötti kapcsolatok kimunkálására, különösen az általános és a középiskola szerves egymásra építésére. Ezt a célkitűzést ismerjük, a törekvés általában nyilvánvaló. Kevésbé tisztázott azonban az, hogy ez a szerves összhang hogyan nyilvánul meg az iskolai történettanításban. Meg kell határozni a történettanítás egységének az ismérveit és közös álláspontot kell kialakítani az egyes ismérvek tartalmának tekintetében.

Ha az általános és a középiskolát egy egységnek tekintjük — a reform pedig ezt teszi —, szembevetendő, hogy a történelem az egyetlen tantárgy, amely nem lineárisan, hanem koncentrikusan épül fel, más szóval nem egyvégteiben tanítja meg művelődési anyagát, hanem az általános iskolában egyszer befejezi, majd a középiskolában előlről kezdi és megismétli önmagát. Vajon csupán az utóbbi évtized hagyománya készítette a reform készítőit erre a megoldásra, s csupán a megszokás miatt helyeselték a koncentrikus felépítést a reformviták résztvevői? Vagy vannak-e olyan objektív tényezők, amelyek a történelem sajátos helyzetét indokolják a tantárgyak között, s a koncentrikus felépítés mellett szólnak?

Az általános iskolai tanterv készítőinek már néhány praktikus igény miatt is kettős feladattal kellett megküzdeniök. A tantervet egyszerre kellett zárttá és nyitottá tenni. Olyan zárt tantervet kellett alkotniok, amely önmagában is teljes alsófokú történelmi műveltséget nyújt, az emberiség történelmi fejlődésének fő vonalát teljességében adja, másrészt nyitottnak kellett lenni, olyan alapot kellett adni, amelyre a további rendszeres iskolai történettanítás épülhet. Ki kellett tehát elégíteni az ifjúság azon részének — kb. a felének — igényeit, akik nem kerülnek középiskolába; ugyanakkor meg kellett alapozni annak a másik felének történelmi műveltségét is, akik középiskolákban tanulnak tovább. Mindezt pedig egy és ugyanazon a tanterven, ugyanazokkal a célokkal, azonos feladatrendszerrel s azonos tananyaggal kellett megoldani. Ilyen körülmények között vetődött fel a linearitás és a koncentricitás kérdése. A történettanítás lineáris felépítésének az a kétségtelen előnye lett volna, hogy lehetőséget adott volna egy lassúbb tempójú történelemtanításra. A tanórák ütemének lassulása pedig jobb feltételeket biztosított volna az elmélyüléshez, a szemléltetés, alaposabb magyarázat s a megnyugtatóbb számonkérés megvalósításához. A lineáris felépítés esetén azonban vagy kronológiailag, vagy más módon meg kellett volna osztani a történelmi anyagot. Az általános iskolában a történelemnek vagy csupán egyes korszakait, vagy csak egyes részei taníthatuk volna. Ha az általános és a középiskola között az egyes korszakokonkénti munkamegosztást vállaljuk, akkor a történelmi fejlődés bemutatása érdekében a régebbi korokat kellett volna az általános, az újabbakat a középiskolában tanítani. Ez esetben azonban a fiataloknak kb. fele anélkül fejezte volna be a rendszeres iskolai tanulást, hogy az újabb korszakok történetéről — amelyek legjobban hozzásegítik a jelen politikai és társadalmi kérdésekben való eligazodáshoz — semmit sem hallottak. Ha a történelem logikáját megfordítottuk volna, s az újabb korszakokat tanítjuk az általános iskolában s a régebbieket a középiskolában, akkor az általános iskolai történettanítás homokvára épült volna, ugyanakkor elvesztettük volna azt a lehetőséget, hogy az új és legújabb korok bonyolultabb törvényszerűségeit érettebb fejjel értessük meg, hiszen erről a korszakról utójára 12—14 éves korukban tanultak volna a középiskolából kikerülő fiatalok.

Másik megoldás az lett volna, hogy a magyar történetet az általános, az egyetemes történelmet a középiskolában tanulják. Ezzel viszont ismét szétszakítottuk volna az egye-

temes és a magyar történelem sok év alatt kikovácsolódott egységét, s le kellett volna mondani a magyar történelem egyetemes történeti megalapozásáról. Félt, hogy ebben az esetben a magyar történelem nem az emberiség történetének szerves részeként, hanem attól elszakítva élt volna a fiatalok tudatában — s uralkodóvá vált volna a hungarocentrikus szemlélet. E mellett az sem látszott megoldhatónak, hogy lemondjunk a középiskolában tovább nem tanuló fiatalok egyetemes történeti képzéséről.

A lineáris felépítés ilyen hátrányain az sem segített volna, ha az emberiség történelmi fejlődése menetének tanítását megcsönkítjük, s egyes korszakok — így pl. az ókor — általános iskolai tanításáról lemondunk. Ez a megoldás különben is ellenkezett volna céljainkkal, hiszen a marxista történet szemlélet megalapozását éppen csak az egész történelmi fejlődés folyamata főbb törvényszerűségeinek megértésével tudjuk elérni. Nem maradt hát számunkra más megoldás, mint a történettantítást az általános és a középiskolában koncentrikusan felépíteni.

A koncentrikus felépítés azonban a tananyag igen nagyfokú lerövidítését tette szükségessé mindkét iskolatípusban, hiszen lényegében 8 év alatt kétszer kell megtanítani az egész történelmet. Mégsem mondtunk le az emberi történelem fejlődési vonala egészének tanításáról. Felfogásunk szerint: *az emberiség történeti fejlődése egy ér oszthatatlan folyamattal, amelynek egyik korszakát sem lehet az oktatásban nélkülözni anélkül, hogy a marxista—leninista történelemszemlélet ne szenvedne csorbát.*

Ennek az alapelvnek a felismerése azután az egyes koroknak az iskolai oktatásból való kihagyása helyett a szelekció más szempontjainak a megkeresését tette szükségessé. Így alakult ki az az álláspont, hogy az iskolai történelemoktatás nevelési céljából; a marxista—leninista történelemszemlélet megalapozásának illetve kialakításának igényéből kell kiindulnunk. Ez a szemléletmód azután már természetszerűleg elvezetett második alapelvünkhöz, hogy: *a történelemtudomány anyagának szelekcióját nem az egyes társadalmi formák történetének elhagyásával, hanem az egész történelem elsődleges és másodlagos fontossgú anyagokra való bontásával kell végrehajtani. Csak a társadalmi fejlődés szempontjából elsődleges tények és törvényszerűségek képezik az iskolai tananyagot.*

A tananyag ilyen szempontú összeválogatása kirajzolta a kontúrokat. Most már csak annak az értelmezése maradt hátra, hogy mit tekintünk a fejlődés szempontjából döntőnek és mit nem, hogy a különböző országokban más-más időben lejátszódó, lényegében a társadalmi fejlődés szempontjából azonos vagy hasonló történelmi folyamatokból mikor vonjuk le a törvényszerűségeket. Erre vonatkozó nézetünk tudnillik erősen befolyásolja a művelődési anyag válogatását, mennyiségét és arányait is. E kérdéssel kapcsolatban az az álláspont alakult ki, hogy: *minden történeti jelenséget a történelemben először klasszikusan, a társadalmi fejlődésre gyakorolt hatása szempontjából döntő helyen vizsgálunk.*

E harmadik irányelv meghatározása után a szelekció általános szempontján kívül azt kellett megvizsgálni, hogy más tényező vajon befolyásolja-e a tananyag összeválogatását. S mivel a marxista—leninista történelemszemlélet kialakítása sem önmagáért való, hanem a szocialista ember konkrét társadalmi igényeit van hivatva kielégíteni, már nyilvánvalónak látszott az a gondolat, hogy az egész történelmi anyag szelekciója mértékének határt szab az, hogy a levonható törvényszerűségek milyen mértékben segítik a mai kor társadalmi-politikai problémáiban való eligazodást. Ézért a régebbi korokat nagyobb mértékben kell szelektálni, mint az újabb korok történelmi anyagát. Ugyanakkor vigyázni kell arra, hogy az újabb korok történetéből sem tanítsunk a fő törvényszerűségek szempontjából másodlagos dolgokat, ne tereljük el a figyelmet a történeti fejlődés fő vonaláról.

Ezek a szempontok egyaránt érvényesek az iskolai történettantítás egészére valamennyi iskolatípusban.

A történettantítás egysége tehát már szemléletében rejlik. Nem csupán abban, hogy minden iskolatípusban azonosan a tudomány legérettebb, következetesen marxista nézeteit használjuk fel az iskolában, hanem hogy az iskolai tananyag összeválogatásában és elrendezésében is azonos elveket alkalmazunk: a marxista—leninista szemlélet kialakításának megegyező alapszempontjait. Ez jelenti az általános és középiskolai történettantítás szemléleti egységét.

Bármily furcsának tűnik első hallásra, a történettantítás egységének másik tényezője éppen koncentrikus felépítésében rejlik. Ennek megértéséhez azonban először tisztáznunk kell a linearitást és a koncentricitást tartalmát és mélyebb összefüggéseit a történettantításban.

Az eddigiekben azokra a praktikus igényekre mutattunk rá, amelyek az iskolai történettantítás koncentrikus felépítése mellett szóltak. Ezen gyakorlati igények mellett azonban a történelemnek mint tudománynak — s ebből következőleg mint tanításnak — a jellegéből, belső törvényszerűségeiből következő szükségletek elméletileg is elvezettek a koncentrikus felépítéshez. Ameddig az iskolában tanított tantárgyak egy részénél a

tudomány jellegéből adódóan a lineáris felépítés a legelőnyösebb, a történelemben a lineáris felépítés esetén közel sem tudnánk olyan eredményeket elérni, mint a koncentrikus felépítésű tanítással. A kérdés megértése szempontjából legegyszerűbb, ha a legpregnansabb példán — a matematika tantárggyal összehasonlítva világítom meg ezt a dolgot.

A matematikatanítás lineárisan épül fel. Az általános iskola I. osztályában megkezdik a számok tanítását, s a szorzótábla, majd az alapszabványok stb. után 12 évi, állandó új és új tanításával jutnak el a gimnázium negyedik osztályában a térgometria elemi felszín- és térfogatszámítás megközelítő pontos számításáig, és a függvénytranszformációk behatódó tanulmányozásáig. Matematikából tehát minden évben újabb és újabb, egyre bonyolultabb műveleteket tanulnak, törvényszerűségeket ismernek meg. Sohasem tanulják mégegyszer ugyanazt, amit már egyszer megtanultak. Ez természetes is, hiszen minden magasabbfokú matematikai művelet elvégzésének előfeltétele az alacsonyabbfokú műveletek tudása, a magasabbfokú műveletekben benne foglaltatnak az összes alacsonyabbrendűek. A magasabbrendű műveletek tanulása közben tehát mind elméletileg, mind numerikusan állandóan ismétlik és gyakorolják az összes már tanult alacsonyabbrendű műveleteket és azokat a törvényszerűségeket, amelyeknek azok alapulnak. Így nem történik más a lineáris matematika tanításában, mint kis koncentricitások állandó ismétlődéséből létrehozott lineáris fejlődés.

A matematikatanítás linearitása nem más, mint kisebb-nagyobb koncentrikus körök fejlődő tendenciájú sorozata. Ez a matematikatanításnak a matematika tudomány lényegéből következő tanítási képlete, hiszen a matematika a legtisztábban a *formális logika törvényszerűségeire felépülő tudomány*. A formális logikai gondolkodás szerint minden egymással egyszerű formális logikai kapcsolattal függ össze. Éppen ez, a kapcsolatoknak viszonylag egyszerűsége teszi lehetővé, hogy a tanításban is minden egyszerű láncolatban épüljön egymásra, hiszen a formális logikai képesség már viszonylag igen fiatal korban kialakulhat, meglepő érettséget érhet el a tanulóknak. Ez a magyarázata annak, hogy számos tehetséges fiatal már a huszadik életévének elérése előtt érett matematikusként, néha zseniális matematikai újításokkal lép az élet porondjára. Nem véletlen, hogy 17—20 éves korban nem szoktak nagy történelmi műveket alkotni. Egyik azonban épp annyira érhető, mint a másik. Mert amennyire a matematika a legtipikusabban a formális logika, ugyanannyira a történelem a legtipikusabban a *dialektikus logika törvényszerűségeire felépülő tudomány*. Éppen a két tudománynak, és ezek iskolai alkalmazásának; a két tantárgynak ez a jellege teszi ezt a két tárgyat az egész reál és humán műveltség alapjává. A matematikai gondolkodás tudniillik az összes természettudományok matematikai szemléletének, a történelem pedig az összes humán tárgyak történelmi szemléletének alapjait adja meg. A matematikai szemlélet nélkül pedig ugyanúgy nincsen természettudományos műveltség, mint történelemszemlélet nélkül humán műveltség.

Amennyire a formális logikai gondolkodóképesség viszonylag igen korán kialakulhat a fiatalokban, annyira csak lassabban s fokozatosan fejlődik dialektikus logikai gondolkodásuk. Ezért a történelemnek egyazon tényanyagán alapuló törvényszerűségeit egyszerűbbekre és bonyolultabbakra kell bontanunk, s az egyszerűbbeket vagy leegyszerűsíthetőbbeket fiatalabb életkorban, bonyolultabbakat pedig csak már érettebb tanulókkal tudjuk megértetni, megtanítani. A történelem a legbonyolultabb társadalmi mozgásforma, amelyben állandó változatok s végtelen sokrétű, gyakran egymásnak ellentmondó s ellentétes kapcsolatok és erők küzdelme közben gyakran nem a legegyszerűbb, hanem éppen a legbonyolultabb úton a magasabb fokú formációk megsemmisítik az alacsonyabbrendűeket. E szakadatlan fejlődés közben végső soron a formális logika törvényszerűségei érvényesülnek, de az események és erők objektív és szubjektív összetevőinek érvényesülése miatt a végső törvényszerűségek lassú és sokrétű történelmi láncolaton keresztül jutnak ehelyre, azoknak megértése csak a dialektikus logikai képesség bizonyos fejlettségi fokán lehetséges. A történelem állandóan újat hoz, sohasem egyszerűen önmagát ismétli, s az új nem mindig közvetlen foglalja magába a régit. Kapcsolata közvetlen elődjével nyilvánvaló, de a régebbiekkel — csak bizonyos átfogó, végső s bonyolultabb törvényszerűségeket találkozik. Ezért a történelemtanítás mindig újat és újat ad, anélkül, hogy ezzel automatikusan a már tanultakat ismételné, gyakorolná. Ezért — a praktikus okokon kívül is — a történettanítás lineáris felépítése a történelem jellege és az életkori sajátosságok kapcsolata miatt sem lenne célszerű. A történelmet előnyös kétszer tanítani. A koncentrikus felépítés azonban, amint arra rámutattam, közel sem egyszerűen kétszeri tanítást, hanem magasabb fokú megismétlést jelent.

A koncentricitás tulajdonképpen nem más, mint a lineáris lánc kétszeri vagy többszöri megismétlése, ahol az egyes láncok között minőségi és mennyiségi különbség van.

A koncentricitás és a linearitás azonban egymásnak csak látszólagosan ellentmondó fogalmak. A mi esetünkben nem egymást kizáró, hanem éppen egymást feltételező

felépítésről s felfogásról van szó. Amint már arra igyekeztem rámutatni a matematika példáján, a lineáris felépítésű tanítás nem más, mint a kis koncentrikus körök lánc. A koncentrikus felépítés pedig nem más, mint két lineáris sor egymáshoz kapcsolása. A különbség az, hogy a két sort nem a végén, hanem több ponton összekapcsoljuk. Ez a felépítés rendkívül egyszerű logikai szerkezetű, állandóan növekvő, az előzőkre közvetlen épülő tanítási, tudási sor, nem más, mint két lineáris lánc sokrétű egymásba való kapcsolása. A koncentrikus felépítés tehát bonyolultabb logikai szerkezetű, mert két lineáris felépítést magába foglal, s a legkülönbözőbb módon hoz egymással kapcsolatba. A lineáris és koncentrikus felépítés közötti különbség kísértetiesen hasonlít a formális és dialektikus logika módszere közötti különbségre.

Lehetséges, hogy első hallásra a lineáris és a koncentricitás értelmezéséről mondtak túlságosan elvontnak látszanak, mégis úgy vélem, hogy a tantárgyelméleti kérdések tisztázása nélkül csak megalapozatlan, vagy csupán a tapasztalati gyakorlatra támaszkodható, szűk prakticista tanterv készülhet. A gyakorlati kérdések részletes kidolgozásának elsődleges feltétele az elméleti kérdések tisztázása. A koncentricitás és linearitás értelmezésének, viszonyának tisztázása predesztinálja az anyag kiválasztását, elrendezését és a tanításának módszereit is. Az itt ismertetett felfogás szerint tudniillik — ha a koncentricitást jól értelmeztem — a történelem tananyagát úgy kell az általános és a középiskola között felosztani, hogy az egyes korok, társadalmi formációk egyszerűbb megértéséhez szükséges anyag az általános, a bonyolultabb kapcsolatok, törvényszerűségek levonásához szükséges anyag a középiskolába kerül. Ahol pedig ugyanazon a tananyagot tudjuk legjobban levonni a legegyszerűbb és a bonyolultabb törvényszerűségeket is, az a tananyag mindkét iskolatípusban, megismétlődhet. Tehát bizonyos ismétlődések a két iskolatípus tananyagában szükségszerűek, mégpedig nem a történelem teljessége, hanem taníthatósága miatt. Az ismétlődések és kiegészülések és pótlások mikéntje határozza meg a tananyag elrendezését, a levonandó törvényszerűségek egyszerűsége és bonyolultsága pedig a tananyag mélységét. Az első koncentrikus körben (az ált. iskolában) és a második koncentrikus körben (a középiskolában) tanultak közötti kapcsolat pedig determinálólóg hat a tanítás módszereire. *A történelem tanítási anyaga felépítésében rejlik tehát a tananyag logikai, tanítási egysége.*

Az elmondottaknál sokkal nyilvánvalóbb az általános és középiskolai történelem-tanítás cél- és követelményrendszerének az egysége. A feladatok és a követelmények kijelölésére az a kettősség a jellemző, ami abból származik, hogy mindkét iskolatípus feladat- és követelményrendszerének külön-külön is kerek egészenk kell lenniök, együtt pedig egységet kell alkotniuk. A két feladat- és követelményrendszer között tehát csak minőségi, fokozati különbség van. Lényegében ugyanaz a cél és ugyanaz a követelmény a gimnáziumban is, mint az általános iskolában, csak magasabb fokon. Nézzük ezt meg konkrétan a két tantervben:

Az általános iskolai történettanítás feladata: „Ismertesse és értesse meg a tanulókkal alapfokon — ez emberiség történelmi fejlődésének fő vonalát követve — az egyetemes és ezzel szerves egységben a magyarországi történelmi fejlődés útját az ember kialakulásától napjainkig. . . A fenti művelődési anyagnak a marxizmus—leninizmus szellemében történő megtanításával nyújtson korszerű történelemszemléleti és politikai alapismereteket, s ezzel járuljon hozzá a tanulók dialektikus és történelmi materialista világnézetének megalapozásához. . .” stb.

Nézzük, hogy fogalmazza meg ugyanezt a gimnáziumi tantervnek a viták utáni javított változata:

„A gimnáziumi történelemtanítás az emberiség és a magyar nép történetének áttekinthető, rendszeres megismertetésével járuljon hozzá az általános iskolában megalapozott marxista—leninista történelemszemlélet továbbfejlesztéséhez, a középfokú általános műveltség kialakításához.”

A két követelményrendszer tulajdonképpen ugyanezt mondja, csak míg az általános iskolai a „megalapozásról”, a középiskolai „kialakításról” beszél. *Az általános és a középiskolai történettanítás feladatának tartalma tehát azonos, minősége különböző.* Ugyanezt tapasztaljuk, ha a két feladatrendszer más analóg részeit hasonlítjuk össze. Olvassuk tovább az általános iskolai feladatrendszerét: „...járuljon hozzá, hogy a tanulók a szocialista jelent és a kommunista jövőt a történelmi fejlődés törvényszerű, természetes eredményének tekintsék s érzelmileg is mellette álljanak”.

Hogy fogalmazza meg ugyanezt a gimnáziumi feladatrendszer:

„... az oktató nevelő munka középpontjába a történelmi fejlődés alapvető tényeit és törvényszerűségeit kell állítani és összefüggéseiben megértetni azt a történelmi folyamatot, amely a gazdasági-társadalmi fejlődés különböző lépcsőfokain keresztül szükségszerűen vezet el a szocializmus és kommunizmus győzelméhez.”

Úgy gondolom, a két feladatrendszer további összehasonlítása e helyütt nem szükséges.

Ha a két iskolatípus egyes osztályainak követelményrendszerét hasonlítjuk össze, akkor azt tapasztaljuk, hogy a követelmények három rétegre bomlanak. Az első rétegbe tartoznak azok a követelmények, amelyeket csak az általános iskolában, a másodikba azok, amelyek mindkét iskolatípusban — csak más-más fokon, — a harmadikba azok, amelyek csak a gimnáziumban szerepelnek. A követelményrendszer alapját a második csoport képezi. Ezek azok az alapvető történelmi általánosítások, amelyeknek ismerete már az általános iskolában is nélkülözhetetlen, de sokrétűbb összetevőit csak a középiskolai korú tanulókkal tudjuk megértetni. Ilyen pl. az osztálytársadalom és az állam, a magántulajdon és a kizsákmányolás, a társadalmi fejlődés fogalma, hogy csak néhányat említek az általános iskola 5. osztálya és a gimnázium 1. osztálya követelményrendszerének összehasonlításából.

Amint említettem, vannak olyan körülmények, amelyek csak az általános iskolában szerepelnek. Pl. az általános iskolában kell megismerniök az időszámítást, s megszerezni általában az időben való eligazodás jártasságát, s megérteni az időnek a történelemben betöltött szerepét. Hasonlóan már az általános iskolában meg kell érteni általában a földrajzi környezet szerepét a történelemben.

A követelményrendszer harmadik csoportját képezik azok a fogalmak, törvényszerűségek, amelyek csak a gimnáziumban fordulnak elő. Már az első osztályban meg kell érteni a tanulóknak a termelőerők és a termelési viszonyok közötti alapvető összefüggést, nemcsak konkrétan az ókori történelmen, hanem általános történelmi törvényszerűségeken is, vagy pl. különbséget kell tudni tenni a rabszolgartartó társadalom különböző fejlődési fokai között, s meg kell értenie egy társadalmi forma fejlődésének különböző fázisait, keletkezésének és hanyatlása okának általános törvényszerűségeit.

Ha az itt elmondottakra ismét a linearitás és a koncentricitás fogalmát használjuk, akkor ismét a koncentricitás és a linearitás egységével találkozunk. Hiszen a lényegében koncentrikusan felépülő tantervben a követelményrendszer három rétegből áll. Két teljesen lineáris rétegből, a csak általános és csak középiskolában előforduló követelményekből, és egy, a követelményrendszer szempontjából a gerincet alkotó vegyes rétegből, ahol lényegében ugyanazok a követelmények kétszer, két színvonalon szerepelnek.

A feladat és a követelményrendszer tehát a két iskolatípusban harmónikus egységet alkot. A követelményrendszer nem más, mint az azonos tartalmú, de különböző minőségű feladatok megvalósításának munkamegosztása a két iskolatípus között oly módon, hogy egy részét már az általános iskolában, más részét a két iskolatípusban közösen, ismét más részét a gimnáziumban kell realizálni. *Ebben a tudatos és tervszerű munkamegosztásban — amelynek mércéjéül a tanulók életkori sajátosságai szolgálnak — rejlik a tanterv didaktikai egysége.*

Erre a didaktikai egységre épül fel azután a *tananyag, a tankönyvek szerves egymásraépülésének egysége.*

Az iskolai történettanítás egyes iskolatípusok közötti kapcsolatát vizsgálva végezetül nagyon röviden a *módszertani, metodikai egységről szeretnék szólni.*

Mind az általános, mind a középiskolai tanterv feladatrendszere előírja a fő módszertani irányultságot. Nézzük először az általános iskolai tantervet:

„Az általános iskolai történettanítás az előtte álló oktatási-nevelési-képzési feladatokat a tanulók életkorával összhangban álló pedagógiai gyakorlattal valósítja meg. Ennek érdekében az általános iskolai történettanítás didaktikai jellegét mindvégig, de differenciáltan, az olvasmányos (eseményes, elbeszélő, leíró, szemléltető, érzelmet és értelem megragadó és aktivizáló) előadásmód határozza meg.”

Hogyan határozza meg a gimnáziumi tanterv a történettanítás fő módszertani irányát? „Az oktatási-nevelési és képzési feladatokat a középiskolás tanulók életkorával összhangban álló pedagógiai eszközökkel valósítja meg. Az általános iskolai olvasmányos előadásmódról fokozatosan térjen át a történelmi korok valóságát sokrétűen megelevenítő, a történelmi forrásokat elemző, s a magasabb szintű általánosításokig eljutó módszerek alkalmazására.”

Úgy gondolom, a módszerek egymásraépülése annyira kézenfekvő, a két tanterv feladatrendszerében megjelölt, hogy további magyarázata felesleges. Az is nyilvánvaló, hogy a fő módszertani irányultság hogyan következik a tantárgy koncentrikus felépítéséből, szemléleti, logikai, didaktikai egységből. *Éppen a szemléleti, a logikai, és didaktikai, módszertani egység elválaszthatatlan kapcsolata, szoros kölcsönhatása biztosítja az iskolai történettanítás teljes egységét az új általános és középiskolai tantervben.*

TÖRTÉNETI IRODALOM

ANDICS ERZSÉBET:

A HABSBERGOK ÉS ROMANOVOK SZÖVETSÉGE. AZ 1849. ÉVI MAGYARORSZÁGI CÁRI INTERVENCIÓ DIPLOMÁCIAI ELŐTÖRTÉNETE

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 452 l.)

Az 1848/49. évi magyar szabadságharc és forradalom nemzetközi összefüggéseit feltáró historiográfia jelentős művel gyarapodott: Andics Erzsébet elsőrendű forrásanyagokkal dokumentált feldolgozása első ízben ad összefüggő, történetileg hű képet a magyarországi cári intervenció előzményeiről. Ezzel jelentősége messze túlnő a hazai határokon.

A vállalkozás fontosságát mindenekelőtt azok a történészek tudják kellően értékelni, akik szabadságharcunk történetével foglalkozva nem kis meglepetéssel láthatták, milyen keveset foglalkozott polgári történetírásunk a cári beavatkozás történetével. Andics Erzsébetet is közelről foglalkoztatta ez a kérdés, s könyve előszavában rámutat azokra a kicsavart magyarázatokra, melyekkel a polgári szerzők helytelen megvilágításba helyezték a cári intervenciót. Részben a „békepárti” írások hatásának tulajdonítja e magyarázatokat, melyek hol a szabadságharcban résztvevő lengyelek jelenlétével, hol az április 14-i Függetlenségi Nyilatkozattal hozzák összefüggésbe I. Miklós cárnak hazánk történetére oly katasztrofálisan kiható döntését, jóllehet a valódi ok egészen máshol rejlik. Az intervenció előzményeinek elhanyagolását a szerző a közelebről érdekelt magyar és osztrák történészek opportunizmusában keresi; népszerűtlen feladat volt mindkét oldalon az orosz—osztrák szövetség adatainak feltárása s ennek nyomán a valóságos társadalmi rugók felfedése. Emellett indokoltnak érezzük a régebbi magyar történetírás provincializmusával kapcsolatban tett megjegyzéseket is. Valóban, 1945 előtt csak elszórtan találkoztunk olyan kísérletekkel, melyek a politikatörténetben a mélyebben fekvő ható okokat keresik.

Önként folyik a mondottakból, hogy új utat vágott az intervenció hézagos történetében a szerző, amikor egyenesen az elhanyagolt levéltári forrásokhoz fordult és felhasználta a külföldi levéltárak anyagát. Módjában volt az 1957—58-as években betekinteni a Szovjetunió levéltárainak az intervenció előzményeire vonatkozó anyagaiba, melyekből a 30-as években már Averbuch szovjet történész is közreadott egy csokorralót. Az ő könyve azonban nálunk csak a szakértők szűk körében vált ismeretessé. Az előttünk fekvő gazdag munka iratgyűjteménye főként a moszkvai Orosz Külpolitikai Levéltár, a leningrádi Központi Állami Történeti Levéltár, a moszkvai Központi Állami Hadtörténeti Levéltár jelentős anyagaiból tevődik össze. Az ebben szereplő követi jelentések, a cár levelezése már egymagukban is fényt derítenek a cári külpolitika sok érdekes vonatkozására. A mind e ideig jórészt felhasználatlan bécsi levéltári forrásanyagot a szerző kiegészítette a bécsi volt Házi-Udvari-Állami Levéltár jó néhány ugyancsak érdekes darabjával. Kutatott az Erdélyi Múzeum kolozsvári levéltárában, a Metternich-család csehszlovákiai levéltárában és a tachau Windischgrätz családi levéltárban. Mindezt kiegészíti a hazai Országos Levéltárban fellelhető iratanyag. Kár, hogy a szerzőnek nem állott módjában a párizsi és londoni levéltárakba való betekintés. Ezt azonban legalább részben pótolja, hogy a könyv írója messzenemően tekintettel volt azokra az iratkiadványokra, melyek a múlt század közepe óta sűrűn jelentek meg főleg angolul és franciául, ezek általában ismeretesek is a polgári forradalmak külföldi történész-szakértői előtt, csak éppen a magyar történetírás nem igyekezett tudomást szerezni róluk. A különböző aktapublikációk mellett nagy számban forgatta a szerző a korabeli emlékiratokat, levelezéseket és a korra vonatkozó feldolgozásokat. A nemzetközi történeti irodalomnak ez a valóban lelkiismeretes számbavétele a függelékben közölt iratokkal együtt nagyban megnövelte a munka adatszervi értékeit is, nem is szólva arról, hogy az író ezeket az adatokat nagy ökonómiával a főmondanivaló köré csoportosította.

A múlt század diplomácia-történetével foglalkozó történész meglehetősen gazdag, de egyenlőtlen értékű kortársi irodalommal találkozik. A polgári történetírás egyik gyen-

gesége abban nyilvánult meg, hogy a források kritikájával mostohán bánt, készpénzként tekintett olyan nyilatkozatokra, melyeket a társadalmi fejlődés és a politikai helyzet melyebb ismerete eleve illuzórikusakká tesz. A cári intervenció, mint téma, nyilván hasonló csapdákat rejt. Az előttünk fekvő mű éppen azt példázza, hogy a marxizmussal felvértezett kutató eligazodása a szövevényes kérdésekben mennyivel könnyebb a polgári történésezénél. A szilárd eszmei koncepciói már az előszóból kiviláglik s átjárja az egész könyvet.

A szerzőt mindenekelőtt az a kérdés foglalkoztatja, milyen okok érlelték meg a cári intervenciót. A kérdésre adott felelet jelzi a mű koncepciójának tengelyét. A könyv a leghatározottabban elvet minden olyan felfogást, mely a cári beavatkozást valamiféle véletlennek tekinti vagy pusztán a pillanatnyi politikai konstellációval magyarázza. Nem a cár jó, vagy rossz kedve, nem a pillanatnyi politikai esély vagy egyéb alkalmi okok döntötték el a cár beavatkozását a magyar szabadságharcba, hanem egy mélyebben fekvő ok: a Habsburgok és Romanovok azonos társadalmi és politikai koncepciójával nyugvó szövetsége, melynek ki kellett váltania a beavatkozást, mielőtt a magyar forradalom közvetlenül a Monarchia létét fenyegette, mielőtt arról volt szó, hogy I. Miklós cár, az európai reakció akkori feje, elveszti egy fontos szövetségeseit és támaszát. Ennek a tételnek a bizonyítását nemes szenvedéllyel végzi munkájában a szerző s az eredmény nem is marad el. Aki e mű elolvasása előtt maga is úgy látta, hogy a cár beavatkozásának be is kellett következnie, meg el is maradhatott volna, aki hajlamos volt arra, hogy a lengyelek részvételével magyarázza az intervenciót és engedje megteveszteni magát az ilyen irányú propagandától, vagy aki a Függetlenségi Nyilatkozatban, mint végzetes lépésben vélte az okok forrását felfedezni — e könyv meggyőző érvelése alapján bizonyára magáévá teszi Andics Erzsébetnek azt a felfogását, hogy az intervenció csak szükséges következménye volt az abszolutista dinasztia érdekközösségének, egy hosszú folyamat láncszeme, melyben minden alkalmi tényező csak siettető vagy hátráltató szerepet töltött be, de a dolgok belső logikáján nem változtatható. E könyv egyik főfeladata éppen abban állott, hogy kimutassa az osztrák és a cári rendszer széles értelemben vett analógiáját, a két dinasztia mélységesen reakciós társadalmi funkcióit és egymásrautaltságát, ami a szövetséget indokolta, létrehozta és időleges buktatokon át fenntartotta egészen a magyar szabadságharc leveréséig. Ennek a folyamatnak az érzékeltetése véleményünk szerint semmi kívánivalót nem hagy maga mögött; a szerző adatok — még hozzá igen meggyőző és közvetlen adatok — garnadával bizonyítja ennek az összetartásnak belső kohézióját és tartalmát. A két szóban forgó dinasztia fejeiben szüntelen világozással élt a végső érdekezésség a forradalmakkal szemben; 1848-ban forradalom fenyegette mindkét államfőt. Mivel Ausztria volt a gyengébb fél, a segítő szerep a cásra várt.

A szerző a 30-as évektől követi nyomon a két dinasztia szövetségének alakulását, melyet mintegy az 1849. évi intervenció előjátékának tekint. Joggal emeli ki ennek során Metternichnek, mint a cár iránti odaadás legfőbb képviselőjének szerepét az osztrák külpolitika irányításában. A szerző ezt a részt kissé általánosságban, inkább csak elvi oldaláról közelítette meg. Kiemeli a két birodalom egymás iránt tanúsított megértését és a kölcsönös támogatást, de a kép vázlatossága nem teszi lehetővé, hogy felhívja figyelmünket olyan mozzanatokra, melyek e szövetséget inkább lazították, és alkalmilag problematikussá tették. 1829-ben szinte szembenállásig mentek a dolgok, hisz mind a két oldalon haditerveket dolgoztak ki (Radetzky, Prądzyński), s ezt a tényt a szerző inkább csak futtában érinti. Az 1830—31. év sem erősítette e szövetséget olyan mértékben, mint e rövid utalások alapján az olvasó hinné. A júliusi forradalom összevonta a két birodalmat, de mit szólunk az 1831. évi lengyel felkelés lefolyásához, amelynek során világosan észrevehető volt a cárizmus és az osztrák külpolitika eltérő célja? Andics idézi a cári külügyminisztérium nyilatkozatát, mely szerint „az 1830—31-es lengyel felkelést illetően teljes együttműködés jött létre a szentpétervári és a bécsi udvar között” (16. l.) — csak hogy jól tudjuk, hogy ez az együttműködés a valóságban nem állott fenn. A cári kormányzatnak nem sikerült kizárnia Ausztriát a semlegességből (mint osztrák körökben megfogalmazták: a passzivitásból), sőt a felkelés első szakaszában a lengyelbarát, oroszellenes osztrák politikusok (pl. Lobkovic galíciai helytartó) nyíltan kedveztek a lengyeleknek, a bécsi kormánykörök pedig szüntelenül tárgyaltak a lengyel Nemzeti Kormány kiküldöttjeivel. Abban az időben Metternich is jó néven vette, ha az oroszok megtépázva kerülnek ki a lengyel felkelőkkel vívott harcokból. A fordulat csak 1833-ban következett be, s a szerző teljes joggal emeli ki ebben a vonatkozásban a münchen-grätzi találkozót, az ott létrejött megállapodásokat, melyeket a polgári történetírás eléggé lebecsült. Az osztrák és a cári reakció egymás kölcsönös megsegítésére irányuló kötelezettségvállalása ettől kezdve gyakran nyert hangsúlyozást. Mint e könyv is bizonyítja, 1848-ban és 1849-ben a Habsburg-dinasztia fenyegetettsége idején Bécs a münchen-

gräzti egyezményre hivatkozva kérte a cár segítségét a forradalom ellen. Teljesen igaza van tehát Andics Erzsébetnek abban, hogy a münchengräzti és berlini egyezmények Magyarország sorsát közvetlenül is érintették. Nem kevésbé jelentős az a tény is, hogy a segítségkérés a Habsburg-uralom részéről indult ki, és része volt ebben annak a félelemnek is, melyet Bécsben a magyar nemzeti mozgalommal szemben éreztek. Andics munkájának egyik fő tanulsága, hogy a beavatkozás szükségé nem 1848—49-ben merült fel a két szövetséges között, hanem sokkal korábbi keletű elkötelezettség természetes folyománya. Már a 30-as évek közepén foglalkoztatta e gondolat a cárt.

Az 1849. évi intervenció geneziséét a szerző gondos aprómunkával állítja elénk. A Népek Tavaszának elsöprő erejű forradalmi mozgalmi egyszerűen akuttá teszik az intervenció kérdését. Látjuk a közölt iratanyagból, hogy a cár és kancellárja mekkora figyelemmel követik az ausztriai és magyarországi eseményeket, hogyan foglalkoznak a legapróbb részletekig a követi jelentések az itteni események alakulásával és mennyire megszabja ennek az érdeklődésnek a tartalmát a cár aggodalma az esetleges forradalmi sikerektől. A szerző kitűnően világítja meg az osztrák kormányon belül lejátszódó változásokat és a kamarilla szerepét. A cári aggodalmak mögött a régi reakciós ausztriai rendszer feltétele húzódik meg, s amikor a bécsi mozgalom egy időre magában az osztrák kormányban is bizonyos liberális eltörlődést kényszerítenek ki, a cár elfordul a kormánytól és igazibb szövetségeseivel, a kamarilla tagjaival tartja a kapcsolatot. A magyar forradalmi mozgalom a galíciaival együtt a cár szemében a legtöbb veszélyt tartalmazza mind Ausztria, mind a cári birodalom számára, s mint Fonton itt közölt jelentései bizonyítják, a cár a Battyhány-kormány időszakában még táplált ugyan bizonyos illúziókat a magyar ügy békés kibontakozása irányában, de az események előrehaladtával nem mulasztott el bizonyos katonai jellegű intézkedéseket sem, melyek világossá teszik elszántságát arra az esetre, ha a forradalom győzelmesen halad előre. A cárnak 1848 tavaszán tett semlegességi nyilatkozata, mint e könyv szerzője rámutat, csak taktikai jellegű volt; a két ország közti diplomáciai levelezésben éppen elég nyomos érvet látunk arra, hogy a cár adott alkalommal nem habozik a fegyvereket megszólaltatni. Igen tanulságos módon szemlélteti a munka azt a szoros elkötelezettséget, mellyel a cári diplomácia a Bécsből Innsbruckba menekült császári udvarhoz és a kamarillához fűződött.

Fontos feladatának tekintette a szerző, hogy I. Miklósnak a pánszláv törekvésekkel kapcsolatos állásfoglalását tisztázza. Hangsúlyozza, hogy Miklósnak mindenekelőtt erős Ausztriára volt szüksége, maga a cár és Nesselrode nem egyszer hangoztatták Ausztria integritását, s ebből önként folyik, hogy Miklós helytelenítette a pánszláv törekvéseket, nem akarta a Monarchia szlávjait a saját birodalmában egyesíteni. (Érdekes azonban, hogy Nesselrode a Monarchia széthullása esetén Galiciát bekebelezendőnek tartotta.) Jelačić megmozdulását a cár mindaddig rossz szemmel nézte, amíg ebben elszakadási törekvést látott, csak akkor lett előtte népszerű a délszláv mozgalom, amikor értesült arról, hogy Jelačić a dinasztia híu embere, és akciója a magyar forradalom ellen irányul.

Az olvasót méltán érdekelheti az intervenció eldöntésének és megérlelődésének időbeli problémája. Annál is inkább, mivel a korabeli magyar politikai életben igen nagy bizonytalanság uralkodott e kérdésben: felmerül a beavatkozás lehetősége a politikai életben már elég korán, s a forradalom radikalizálódó jelenségei láttán a feudális arisztokrácia soraiban szép számmal vannak, akik megmentésüket remélik a cártól, míg a liberális oldalon hiszik is meg nem is az intervenció bekövetkeztét; mindenesetre a többség nem meri hinni, csak mint végső veszedelemre gondol rá. Voltak-e világos jelei 1848-ban a cár beavatkozási szándékának? Windischgrätz, a kamarilla legbizalmasabb embere, már 1848 júliusában felvetette a cárnak a segítségkérés gondolatát, aki nem zárkózott el tőle. A cár válaszát e kötet nem közli, de utal Szeserbatovra, ahol a cárnak Paskievicshez írt levelében (1848. július 23.) utalás történik Windischgrätz szóban forgó kérésére. Érdekes lett volna közelebbi adatokat meg tudni az 1848 nyarán lefolyt megbeszélésekről, melyeket az uralkodósalád folytatott Medemmel, a cár követével az intervencióról, mint ahogy arról Helfert tájékozott. És érdekes lett volna ennek az átmeneti időszaknak még további részleteit is feltárni; erre azonban, úgy látszik, a szerző nem talált több adatot. 1848 novemberében kelt Schwarzenberg egy levele, melyre a cár kitérő választ adott, mivel nem látta világosan az ausztriai belviszonyok várható alakulását. Az októberi bécsi forradalom és a kormányon belüli ingadozás átmenetileg megbolygatta a szövetséget, de amikor a bécsiek hősi felkelését leverték és Schwarzenberg liberalizmusáról is kiderült, hogy nem valódi liberalizmus, a cárizmus és Bécs között helyreállt a szoros szövetség. 1848 utolsó napjaiban, már Ferenc József uralkodása kezdetén, került ismét szóba a közös katonai fellépés kérdése. Zavaró mozzanatok azonban később is jelentek és mindig akkor, amikor a bécsi udvar akárcsak egy hajszálnyira is eltért a reakciónak, az abszolutizmusnak attól a megszentsodott formájától, melyet a cár képviselt.

Így pl. még a kremsieri alkotmány is túl liberális volt a cárnak, jöllehet ez váltotta ki a legnagyobb megrökönyödést Ausztria dinasztiajában nemzeti mozgalmai sorában. Nagyon jól érzékelteti Andics Erzsébet, hogy a cár minden liberális változásnak esküdt ellensége volt, ő Ausztriát olyannak akarta látni, amilyen Metternich fénykorában volt; ennek az Ausztriának volt hajlandó segítséget nyújtani.

Az intervenció legfőbb szorgalmazója osztrák részről éppen egy katona, Windischgrätz. Igaz, hogy mint a császári hadak fővezére, ő látta legtisztábban az osztrák hadsereg várá nehézségeket. Jelačić veresége után kételkedett abban, hogy Bécs egymaga elbánhat a magyarokkal. 1848 őszének és telének osztrák katonai sikerei nagyfokú elbizakodottságot eredményeztek, és ugyanezekben a hetekben-hónapokban a katonai szövetség megvalósításának gondolata is akadálytalanul hódított. Bécsben a hivatalos lap már a magyarországi hadjárat befejezését jelentette, amikor Bem erdélyi győzelme hírtelen fordulatot adott a dolgoknak. A rémületet és fejeszített kapkodást, mely e győzelmeket követte, jól megmutatja a könyv. Ekkor kerül sor a tényleges segítségkérésre is Hammerstein galíciai tábornok részéről; persze ekkor még csak alkalmi segítségről van szó.

A legfelsőbb katonai és politikai vezetés megoszlott az intervenció igénybevételének kérdésében. A segítségülhívásnak feltétlen hívei voltak a magas udvari körök és a hadsereg egyes vezetői, de jelentős volt az ellenzék tábor is. Andics Bach, Stadion, Krauss és Wessenberg neveire utal, mint akik vonakodtak a külső segítség igénybevételétől. Ehhez még talán hozzá lehetne tenni, hogy maga a fiatal uralkodó is berzenkedett a gondolattól (Helfert IV, 338). A legsúlyosabb szavú ellenzékét mégis Schwarzenberg jelentette, s az ő politikája nyomta rá bélyegét az 1848/49 fordulóján kezdődő huzavonára. Andics szemében Schwarzenberget nem a katonai presztízs szempontjai, nem a büszkeség vezették. E kétszínű politika alapjában szívesen vette volna a cári intervenciót, csak éppen magát a segítségkérést szerette volna megkerülni; induljon ki a kezdeményezés — a titkon szorgalmazott — cár részéről, Ausztria pedig álljon tisztán a világ előtt: ő nem kérte a beavatkozást, de ha már a cár elindította csapatait, vissza nem utasítja. Ezzel Ausztria e népszerűtlen katonai lépés minden ódiáját elhárította volna magától. Természetesen a bécsi udvari köröknek számolniuk kellett a külföld tiltakozásával, elsősorban Angliával és ennek nyomán Franciaországgal, és fel kellett készülniök az intervenció következményeire. Más kérdés, hogy az intervenció 1849 tavaszán nemzetközileg sokkal simább lefolyású volt, mint várni lehetett. Ebben Anglia kormánjának és a mögötte álló nagyburzsoázsiának volt vezetős szerepe.

Andics Erzsébet könyve nemcsak a szorosabb értelemben vett intervenció tárgyalásokat regisztrálja, hanem mindig tekintettel van a kérdés belpolitikai összefüggéseire is (pl. a Windischgrätz—Schwarzenberg párharcra), s ennek fényében mutatja meg a cári állásfoglalásokat. Az intervenció gyakorlati megvalósításában 1849 tavaszának magyar katonai sikerei döntő szerepet játszottak. A bécsi kamarilla még az utolsó percben is megpróbálkozott a taktikázással, a cár helyett Paskievicshez fordult segítségért, de a cár is felismerte ennek a jellegzetesen osztrák kontórfalazásnak az értelmét, és nem engedte el Ferenc Józsefnek, hogy megalázkodva maga kérje az intervenciót.

Az intervenció bekövetkeztének hazai és külföldi visszhangja méltán kapott jelentős helyet a könyvben. Mindenekelőtt a hazaáruló mágnásosztály diestelen szerepe kap rövid jellemzést. Részletesebben foglalkozik a szerző az angliai visszhanggal, melyet találoán értékel. Itt azonban már nem haled egészen járatlan utakon, hiszen az angol kormány magatartásával már több alkalommal is foglalkoztak a történészek. A lényeg itt az, hogy az angol kormány engedékenysége még a cárt is meglepte; az angol kormány be nem avatkozási politikája a gyakorlatban egyet jelentett a magyar forradalom vérbefojtásával. A szerző mindenekelőtt az angol kormány forradalomellenes álláspontjával magyarázza ezt a nagyfokú engedékenységet, emellett azonban nyomatékosan érdemes utalni arra, hogy Anglia számára éppen az oroszországi hódítás ellensúlyozására volt nagy jelentősége a Monarchiának. Ez a felismerés vezette az angol külpolitikát a következő évtizedekben is. Ugyancsak részletesen tárgyalja a szerző a francia külpolitikát, mely e időben az angol kormány fellépésétől tette függővé a maga lépéseit.

Az intervenció bekövetkezténél a szerző tüzetesen veszi sorra a számbajöhető okokat, és sorra kizárja mindama érveket, melyek a kérdést mellékvágányra siklatnák. Cáfolja azt, hogy a lengyelek részvétele döntő ok lett volna, ugyanakkor találoán mutat rá, hogy a cári propaganda a lengyel forradalmi elem részvételét a magyar szabadságharcban nem mulasztotta el nagy dombra verni, és az ebből eredő nemzetközi forradalom veszélyére utalni. Sokkal mélyebb okok érlelték meg a cári intervenciót. A szerző világosan kifejti, hogy Ausztria a cár szemében is az abszolutista reakció fellegvára, a forradalmi eszmék legfőbb akadályozója, s mint ilyen egyben a cári rendszer számára is védőfal. Ausztria

együttal ellensúlyt is alkotott Poroszországgal és a német állami egyesüléssel szemben. De Angliával szemben is támasza volt a cárizmusnak.

A munka befejező részében rövid áttekintést kapunk arról a „másik Oroszországról”, melynek legjobb fiai élesen elítélték a cári intervenciót. Mindenekelőtt az orosz forradalmi demokraták írásait, állásfoglalását ismerteti a szerző annak bizonyítására, hogy az értelmiség legjobbjai megértették a magyar szabadságharc értelmét és szembekeverültek saját elnyomóikkal.

Andics Erzsébetnek tehát sikerült ebben a kitűnő munkában az adatok meggyőző erejére építve bebizonyítani, hogy az azonos vagy hasonló társadalmi és állami programból fakadó Habsburg—Romanov szövetséget a forradalomellenes közös cél mozgatta meg 1848/49-ben. Ezzel az intervenció megkapta a neki kijáró helyet a hazai és az európai történetírásban. Mégis óvakodni kell attól, hogy a két reakciós dinasztia közös társadalmi gyökerű szolidaritását úgy tekintsük, mint amely minden gátat elsöpörve, törvényszerűen vezetett a fegyveres összefogáshoz. 1848/49-ben a cárizmus is fenyegetve érezte magát, Miklós számára nemcsak Ausztria léte forgott kockán, hanem a saját léte is. Magyarország, Galícia, Bukovina, a román fejedelemségek és a szaporodó hazai paraszti megmozdulások, a magyar forradalom várható kiterjeszkedése a lengyel királyságban — mindez sürgetővé tette az intervenciót. 1848/49 korántsem eliminálta egyszer s mindenkorra azokat a divergenciákat, melyek Ausztria és a cári birodalom hivatalos viszonyában fennállottak már 1848 előtt is, s még fokozottabb jelentőséget kaptak 1849 után. A krími háború idején a bécsi kamarilla egyszerűen magárahagyta a cárt, s ezt követően teljes elhidegülés következett be a két ország viszonyában, ami azután hosszú időre jellemzője az európai politikának. Ezen a hagyományos dinasztikus kapcsolatok sem változtattak, a reakció széles táborán belül a Habsburg—Romanov szövetséget már az érdekesoportosulások váltják fel.

A szerző erényei közé tartozik, hogy nem személytelenített történeti ábrázolást nyújt, hanem a kor szereplőit is jellemzi; különösen az osztrák politikai élet főbb vezetőinek profilja válik jól el egymástól. Csak helyeselni lehet, hogy a bukása után is aktív Metternichet oly részletesen jellemzi a könyv.

A feldolgozást 147 tételből álló iratpublikáció követi, melynek nemzetközi jelentőségét alig kell külön hangsúlyozni, hiszen a közölt iratok egytől-egyik az intervenció előkészítésének fontos epizódjait tartalmazzák. Mivel a munka mondanivalóját semmiféle idegen nyelvű rezümé nem közvetíti a nagyvilág felé, így nemzetközi szempontból az iratanyagban van a hangsúly. Helyes volt ezeket az iratokat kronológiailag, in extenso közölni és csak sajnálni lehet, hogy több helyen beírta a szerző a pusztá kivonat végzésével. Erre nyilván helytakarékosági szempontok is készítették. Ugyanezek az okok szabhattak határt a válogatásnak is, mely így is gazdagnak, instruktívnak, sokoldalúnak mondható. Köszönhető ez nem utolsósorban a Szovjetunió levéltáraiból kikerült forrásoknak. A forrásközlés technikáját egy szempontból látjuk bírálhatónak: Andics Erzsébet nem tünteti fel az egyes forrásoknál, hogy melyek azok, amelyekkel már korábbi feldolgozásokban is találkozhatunk. Így az olvasónak az a benyomása támadhat, mintha az Averbuchtól átvett források kivételével (itt ugyanis történik utalás az előző közlésre) csupa kiadatlan forrással volna dolga, ami nyilván nem felel meg a valóságnak. Persze, a szerző az eredeti levéltári forrást használta és ezt is közli, de általános szokás utalni a korábbi közlésekre is. Ezzel hatásosabban domborodott volna ki Andics Erzsébet mostani munkájának újszerűsége is. Felmerülhet az a kérdés is, hogy miért közli Averbuch nyomán a tőle átvett iratok orosz nyelven. Vajon nem találhatók meg az eredeti szövegű iratok?

Végző összefoglalásban meg kell állapítani, hogy a szerző kiemelkedő munkát végzett az intervenció genézisének sokoldalú, beható tisztázásával. A széleskörű forráskutatás, a kérdéseknek gyökerüknél való megragadása, az elvszerű látás és a biztos politikai állásfoglalás a történetírónak bizonyos szenvedélyes kiállása következtében könyve az új magyar történettudomány komoly nyeresége, amely méltán számíthat nemzetközi elismerésre is. Ez az elismerés, ahogy az eddigi bírálatokból látjuk, nem is maradt el.

Az Akadémiai Kiadó ez alkalommal formailag is szép, gondos kiállítású könyvvel lepte meg olvasóit.

KOVÁCS ENDRE

SZUHAY MIKLÓS:

AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ÉS A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG AZ 1930-AS ÉVEKBEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 365 l.)

Értékes munkával gazdagodott történelmi irodalmunk Szuhay Miklós: „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években” c. könyvének megjelenésével. A munka értékét növeli, hogy szerzője a legújabbkori magyar történelem egyik eléggé elhanyagolt területének feldolgozására vállalkozott; az ellenforradalmi rendszer agrártörténetének problematikájához nyúlt, amely problémakör a gazdasági válság időszakát leszámítva mind ez ideig feldolgozatlan. A tanulmány — bőséges forrásanyag, alapos elemzés alapján — a magyarországi tőkés viszonyok utolsó szakaszának egyik fontos területét, a mezőgazdaság helyzetét és értékesítési viszonyait vizsgálja, az állammonopolista tendenciák megerősödéséhez és kiépüléséhez kapcsolódva. A munka értékes hozzájárulás az ellenforradalmi kor agrártörténetének feltárásához. Az ellenforradalmi rendszer agrártörténetének részletekbe menő tudományos elemzése és feldolgozása, a fehér foltok eltüntetése azért is jelentős, mert a kapitalizmus magyarországi történetének jelentős területéről van szó, amely igen sok vonatkozásban hatást gyakorolt a felszabadulás utáni idők történetére is.

Szuhay Miklós könyvének egyik alapvető mondanivalója, hogy a magyar porosz utas mezőgazdaság a 30-as évek második felében zsákutába jutott, s a bizonyítást reális alapjánál, a gazdasági kérdéseknél ragadja meg, és sokoldalún — levéltári, bibliográfiai, statisztikai adatokkal dokumentálva — bizonyítja be állítását. A könyv két részre tagozódik: az első részben az állami beavatkozási politika kezdeteit mutatja be az 1929 — 1933-as gazdasági válság idején. Anélkül, hogy lebecsülnénk az első rész kétségkívül igen jelentős érdemeit, a méltánylás nagyobb hangján kell szólni a második részről, „Az állami beavatkozási politika kiterjedése 1934 — 1938 között” c. fejezetről, mert a vonatkozó évek agrártörténetének tudományos szinten, marxista szemlélet alapján való feldolgozásában Szuhay Miklós az első, aki a problémákat széles nemzetközi összefüggés alapján az állami beavatkozási politika eszközeinek, formáinak, a beavatkozás hatásának, valamint osztálytartalmának sokoldalú vizsgálatát alapján tudományos igénnyel feldolgozta. Ezért a tanulmány jelentős helyet foglal el legújabbkori történetírásunk termékei sorában.

Az első részben a tanulmány fő témakörének megértéséhez szükséges, a válságból való kilábalásra irányuló általános törekvéseket vizsgálja, széles nemzetközi összefüggésben, kiemelve, hogy a magyar kormány intézkedései az eltérő gazdasági politikai viszonyok miatt miben térnek el a válságból való kilábalásra irányuló főbb nemzetközi törekvésektől és a beavatkozási politika főbb vonásaitól. Részletesen foglalkozik a gazdasági konferenciákkal és kereskedelmi szerződésekkel, s kimutatja, hogy ezek mögött politikai érdekek, az erősebb kapitalista ország politikai előretörési szándéka húzódtott meg. Az állami beavatkozási politika vizsgálata során jelentős helyet biztosít a kereskedelem, főleg a külkereskedelem területére irányuló gazdaságpolitikának, mivel az akkori Magyarország agrártermékeinek jó része külföldön értékesült. Magyarország külkereskedelmét — a külkereskedelem irányát — azonban befolyásolta az ország politikai rendszere. Olaszországgal való politikai kapcsolatainak elmélyülése, majd ezt követően gazdasági kapcsolatainak kiszélesedése ezzel magyarázható: „A fasiszta Olaszország és Magyarország barátságát külpolitikai tekintetben az támasztotta alá, hogy mindkét ország elégedetlen volt az első világháború utáni rendszerrel és annak revíziójára törekedett, míg belpolitikailag a két kormány közötti barátság a politikai rendszerük rokon voltán, a fasiszma uralmán nyugodott.” Ez a kérdés átvezet a beavatkozási politikánál szélesebb — mégis azzal szorosan összefüggő — kérdéshez, hogy az ország gazdasági szerkezete, a mezőgazdaságban az egyoldalú szemtermelés, a külső piac biztosításának nehézségei gazdaságilag hogyan orientálják a magyar gazdasági — majd politikai — életet a fasiszta rendszerű országokhoz, előbb Olasz-, majd ezt követően Németországhoz. Szerző helyesen mutat rá: bár a gazdasági kiszolgáltatottság valóban fennállt, de ahogy ez a későbbiekben megvalósult, az „döntően a magyar uralkodó osztályokon múltott”.

Az agrárexport elterelésének határt szabott az állam pénzügyi helyzete, mivel az agrárexport elterelése pl. a nemes devizájú országokba jelentős anyagi megerőltetést jelentett volna az államnak, mert ezeken a piacokon csak alacsony árakat lehetett elérni. A német — magyar pótegyezmény során viszont Németország a magyar mezőgazdasági terményeknek olyan árakat biztosított, amelyeket akkor más piacokon — kivéve az

olaszt — nem tudtak volna elérni. A magyar nagybirtokosság ezért gazdaságilag Olasz-, illetve Németország felé orientálódott, s ezáltal egyre inkább megszilárdították a két ország közötti kapcsolatot, amely fokozatosan hazánkna a Németországtól való teljes politikai függéssévé változott, és ugyanez következett be a későbbiek során gazdasági területen is. A gazdasági kapcsolat erősödését siettetete, hogy a Csehszlovákiába és Ausztriába irányuló agrárexport viszont csökkent.

Olasz-, de még inkább Németország esetében a magas mezőgazdasági árakat azért biztosították, mert a magyar kormány lehetővé tette ipari termékeinek az országba való beáramlását, ami viszont korlátozólag hatott a magyar ipar fejlődésére. Itt tehát az agrártőke (nagybirtokosság) győzelmét látjuk az ipari tőke felett, amibe az ipari tőke — politikai érdekből — kénytelen volt belenyugodni. Igaz, más alkalommal az állam a fináncsőke „áldozatvállalását” is honorálta pl. az adósvédelmi intézkedéseknél, ahol az állam az adósságok egy részének fizetését magára vállalta, ezáltal olyan összegekhez juttatta a fináncsőkeket, amelyeket a dolgozó parasztság már nem tudott volna megfizetni. A különböző tőkés csoportok érdekeinek ütközése — végsősoron azonban ezen érdekek találkozása és kiegyenlítődése teljesen érthető, hisz a túltermelési válság — ahogy erre a szerző rámutat — nemcsak gazdasági kérdés volt; a gazdasági válság nagymértékben kiélezte a magyar társadalom ellentéteit is. A válságból való kilábalást szolgáló intézkedések tehát — mint erre Szuhay Miklós is több helyen felhívja a figyelmet — nemcsak gazdasági célt szolgáltak, hanem elsősorban a kapitalizmus rendszerének, az ellenforradalom alig konszolidált épületének a fenntartására és megmentésére irányultak, az agrár- és ipari valamint fináncsőke érdekelletéit is ennek alárendelten kell vizsgálni.

Amint látjuk, Szuhay könyve nem szűken értelmezett gazdaságtörténeti munka; igen fontos, sokoldaluan elemzett és bizonyított politikai összefüggésekre mutat rá, mind nemzetközileg, mind belpolitikailag és igen fontos következtetéseket von le. 1929—33 között az állami beavatkozási politika indulásáról lehet beszélni. Ez a beavatkozás az értékesítés — elsősorban a gabonaneműek (főleg búza) — ártamogatásában merült ki, és a kivitel fellendítésére irányult. Ennek oka az volt, hogy a nemzeti jövedelemnek és a kiviteli értéknek jelentős része a gabonaneműekből eredt, másrésről pedig az, hogy a gabona áremelése alapvetően a birtokos osztályt, kivált a nagybirtokosokat érintette, tehát a magas árak és a gabonapiac biztosításához a nagybirtokosoknak elsőrendű érdekei fűződtek.

Az értékesítést — főleg a kivitelt — az állam jelentős összegekkel támogatta. Szerző e gazdaságpolitikát vizsgálva és elemelve kimutatja ennek következményét, melynek lényegét abban foglalja össze, hogy ez a politika — éppen a magas ár biztosítása miatt — alig tudott hozzájárulni a mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez, és végső soron az addig is stagnáló mezőgazdasági termelés további pangásának irányába hatott, bár némi fejlődést pl. a mezőgazdaság gépesítése terén, a minőségi termelés terén stb. megfigyelhetünk. Ez a változás azonban a magyar mezőgazdaság fő vonásait, struktúráját nem változtatta meg, sőt a harmincas évek végén nyilvánvalóvá vált a magyar mezőgazdaság porozutas fejlődésének zsákutcába jutása.

Az ártamogatás segítségével a magyar állam állandóan dotálta, „eltartotta” a mezőgazdaságot, — ennek terheit a dolgozók viselték — s e dotációnak a gyümölesét nem a mezőgazdaság kapta általában, hanem — ahogy Szuhay könyve erre számtalan bizonyítást hoz — elsősorban a nagybirtok, kis részben a gazdaság parasztság, s elenyésző mértékben, vagy egyáltalán nem — a kis- és középparasztság. „A nagybirtokosok az államhatalom vezetésében betöltött szerepük alapján általában mindig biztosítani tudták — az adott történelmi és gazdasági helyzettől függően — a viszonylag magas terményárakat.”

Könyve második részében a szerző kimutatja, hogy a gazdasági válság után a megkezdett állami beavatkozási politika tovább fokozódott. Maga a gazdasági helyzet is ebbe az irányba hatott, de a politikai viszonyok is erre ösztönözték az uralkodó köröket. Nagyon fontosak azok a megállapítások, amelyeket Szuhay Miklós a beavatkozás további okainak indokolására felhoz. „A fasiszta országokkal való kapcsolat elmélyítése közvetlenül is hozzájárult a gazdasági életbe való állami beavatkozás kiterjesztéséhez. A fasiszta országokkal való gazdasági, elsősorban külkereskedelmi kapcsolat egy sor olyan kényszerintézkedés átvételét vonta maga után, amelyeket ezen országok alkalmaztak.” A fasiszta országokkal való gazdasági kapcsolat jelentős változásokat vont maga után a kereskedelmi szervezettel működésében. E kapcsolatok alapján született több állami beavatkozás, intézkedés, amelyeket a fasiszta hatalmak egyenes utasítására vezettek be, mások a magyar fasiszta rendszer sajátos rendszabályai voltak. Ebben az időszakban a mezőgazdasággal kapcsolatos kormányzati gazdaságpolitika egyre nagyobb mértékben a

terményértékesítés területére irányult, s új vonása, hogy a kivitel monopolizálásának folyamata vette kezdetét, melynek során az egykezek kialakulását figyelhetjük meg.

Szuhay Miklós egészében rendkívül értékes könyvének ezt a részét tartjuk a leghasznosabbnak. Szinte minden problémánál újat ad, — eddig nem ismert tényekre, összefüggésekre hívja fel a figyelmet, aminek értékét növeli a rendkívül széles forrásanyag, bizonyító adat. A könyv második részében is ki kell emelni a szövetkezetekről szóló részt: Ebben az időszakban — mondja Szuhay — „a monopolszervezetekben az államhatalom által támogatott szövetkezetek játszottak főszerepet, szemben a korábbi időkkel, amikor a létrejött monopolszervezetek az exportőrök alapításai voltak”.

Az egykezek jelentkezése után a szabadkereskedelem és ezzel együtt a kereskedő tőkések tevékenysége egyre kisebb területre szorult. Az egykezesítést fokozta a Németországban végrehajtott hasonló intézkedés (1934).

Szerző nagyon árnyaltan és sokoldalúan vizsgálja az egykezek létrejöttét és tevékenységét: az egykezek gazdasági-politikai célját két tényezőben határozza meg: a) kizsoritani a zsidó kereskedőtőkét, b) a kereskedelmi tőke kizsoritásán keresztül a kereskedelmi hasznot is a nagybirtok számára biztosítani.

A szövetkezetek ezen felül jelentősebb gazdasági és politikai szerepet kaptak 1934 után. A szövetkezetek a terményértékesítés monopolizálására törekedtek, s ehhez teljes állami támogatást kaptak, biztos piacon tevékenykedtek, s a monopolizált piacon egyre nagyobb kontingenst kaptak. A szövetkezetek a „nemzeti államgondolaton” s a „magángazdasági rend” alapján jöttek létre, tehát a fasiszta gazdasági szervei voltak, gazdasági tevékenységük mellett látni kell politikai szerepüket, melyet Szuhay Miklós erősen kiemel. „A szövetkezetek a kapitalizmus alapján állanak, s éppen arra nevelik a kisembereket, hogy a kapitalizmus értelmét felismerjék.” Céljuk a dolgozók és tőkések „harmonikus együttműködése”, „az osztályharcot megszüntetni igyekeznek”.

Ezek a szövetkezetek keveset jelentettek a parasztságnak, az állami gazdaságpolitika eszközei és végrehajtoi voltak, mely gazdaságpolitika a nagybirtok érdekeit képviselte. A válságból való kilábalás érdekében a birtokos osztály igyekezett terményeinek értékesítését maga lebonyolítani, hogy a kereskedelmi hasznot maga fölösze le. Tőkeszegénysége miatt azonban egyéni kereskedelmet nem tudott folytatni, s az államhatalom sietett segítségére — azáltal, hogy a szövetkezetek részvényeinek jelentős részét magára vállalta, hitelt nyújtott, kontingenst biztosított stb. „Ezzel elérte, hogy egy részről kizsorította a liberális kereskedelmet” és a zsidó tőkét, másrészt a külkereskedelem hathatósabb ellenőrzését tudta megvalósítani, s végül megsegítette a nagybirtokot. Ugyanakkor a fasiszta osztálybázisának, a lesüllyedt középbirtokosoknak, dzsentriknek gazdasági támogatást adott, akiknek egyik fontos elhelyezkedési területe a szövetkezet lett, ahol jelentős anyagi dotációt kaptak.

A szövetkezetek ténylegesen csak néhány nagybirtokos és az állam kezén voltak, ahogy Szuhay Miklós — tényanyagok alapján — kimutatja, ezekhez a szövetkezetekhez a parasztságnak semmi köze nem volt; az egyre erősödő fasiszta gazdaságpolitika eszközei és végrehajtoi voltak, a totális fasiszta felé haladó fasiszta rendszer kereskedelmi szervei.

A tanulmányt „Az állami beavatkozási politika hatása a mezőgazdasági termelésre és a dolgozó parasztság helyzetére” c. alfejezet zárja le, melyben szerző egyrészt összegezi könyvének főbb mondanivalóját, másrészt — a dolgozó parasztság helyzete című részben — vázlatosan, utalásszerűen felsorolja a dolgozó parasztság helyzetére vonatkozó főbb ismérveket.

Az értékes munkát tárgy-, vállalati és névmutató zárja le, bizonyítva szerzője gondos, precíz munkáját.

Csak röviden ismertettük Szuhay Miklós könyvének eredményeit és megállapításait. Úgy véljük azonban, hogy ebből is kitűnik: e könyv nemcsak a gazdaságtörténetek számára jelent értéket, de az ellenforradalmi rendszer társadalmi és politikai történetével, sőt külpolitikájával foglalkozók számára is, az egyetemi oktatásban jelentkező szerepéről és jelentőségéről nem is szólva.

SZAKÁCS KÁLMÁN

BETHLEN KATA ÖNÉLETÍRÁSA

Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Sükösd Mihály

(Budapest. 1963. 398 l. + 16 l. kép. Magyar Századok)

Bethlen Kata egyik legismertebb és legeredetibb erdélyi önéletírónk. Pedig önéletírása sem nagyhorderejű politikai vagy katonai eseményekről, sem népek életét megmozgató kulturális dolgokról nem szól. A magyar memoir-irodalom első nőírójának az élete nem lépte túl a család, a nagyúri háztartás és gazdaság kereteit, s a XVIII. századi nagypolitika eseményei még utalás formájában is alig-alig bukkannak fel művében. Tragikus egyéni sorsa mégis kiszakíthatatlan saját korából, s életén keresztül az olvasó a század nagy ellentéteit és problémáit is megismeri. Ha ehhez még hozzávesszük Bethlen Kata nem mindennapi egyéniségét, határozott írói tehetségét, megérthetjük önéletírása mindenkori kedvelt voltát. A mű első kiadása alig három évvel írója halála után, 1762-ben jelent meg Kolozsvárt. 1881-ben és 1892-ben két újabb kolozsvári kiadás következett, majd 1922–23-ban Budapesten két kötetbe összegyűjtötték Bethlen Kata valamennyi akkor ismert írását, közte nagy levelezését is. Mindezek azonban napjainkra teljesen elfogytak, ritkasággá váltak s a Magyar Századok sorozatban a megszokott, ízléses, szép külsőben közrebocsátott újabb kiadás már ténylegesen érzett hiányt pótol.

A kötetet sajtó alá rendező Sükösd Mihály bevezetése fordulatos és szellemes stílusban jó jellemzést ad az önéletírás szerzőjéről és a XVIII. századi Erdélyről, valamint az önéletírás irodalmi és történeti értékéről. Kár, hogy ez utóbbival kapcsolatban nem tett említést arról, hogy Bethlen Kata írásai az egykori erdélyi főúri életnek is pompás forrásai. Kár, hogy nem szólaltatott meg közvetlenül is néhány ilyen részletet. Bethlen Kata önéletírását különben, Sükösddel ellentétben, nem tartjuk egységes, egyhuzamban írt műnek. Az általa is kiemelt családi hagyományok mellett nyilván udvari prédikátora, Bod Péter rábeszélésére fogott hozzá élete leírásához, második férje halála után, az 1740-es években. Az 1744-ig terjedő részeket tehát utólag írta (ld. saját megjegyzését a könyv 129. lapján: „... zsellérkedéseimnek rendét eddig írom le 1744. esztendőben . . .”), azontúl pedig időnként, de nem sokkal az események után, alkalmankint összefoglalta a fontosabb dolgokat. A két rész különben magától elválík a műben: 1744 előtt a nagy vonalak, utána az apróbb részletek megörökítése tűnik szemünkbe.

Külön kell szólnunk a szövegkiadás kérdéseiről. Csak dicséret illetheti a kiadót azért, hogy az önéletírás mellett helyet adott Bethlen Kata 106 levelének, néhány imádságának és végrendeletének. A levél egész közel hozza íróját a kései olvasóhoz, és sorából közvetlenül áramlik a kor gondolkozása, levegője. Ezért is fontos a levelek jó összeválogatása: minél több vonatkozásban adjanak képet írójukról. Sükösd a közölt leveleket mind a Szádeczky Kardos-féle 1922-es kiadásból merítette, mondván, hogy ez Bethlen Kata „valamennyi ismert írását és levelét tartalmazza” (367. l.). A kiadvány valóban lelkiismeretes anyaggyűjtésen nyugszik, s a maga korában, 40 évvel ezelőtt az elérhető teljes anyagot tartalmazta. De hány családi levéltár volt megközelíthetetlen akkor, s vált hozzáférhetővé azóta. A Szádeczky által közreadott 230 levél, néhány kivételtől eltekintve (az ebben a kiadásban közölt válogatás esetében 106-ból 102) a Teleki-család tagjaihoz íródott, s így erősen egyoldalú képet ad. Mint az Országos Levéltár által az utóbbi években kibocsátott alaplétárakból is kitűnik, a Bethlen és vele rokon családok levéltáraiban még igen sok kiadatlan Bethlen Kata levelet őriznek; sőt a katolikus és dunántúli Bathhányak levelezésében is található tőle két levél, s egészen bizonyos, hogy a kisebb családoknál is akad belőlük. Ezek figyelembevételre jelentősen bővíthette volna a Bethlen Katáról adott képet.

Szóvá kell tennünk a kiadvány jegyzetapparátusát is. Bethlen Kata gyakran használ latin vagy ma már nem élő régi magyar szavakat és kifejezéseket, s ezeket a mai átlagolvasó bizony nem mindig érti meg. Sükösd jegyzetszótára azonban csak egy-némelyikét tartalmazza ezeknek, egész sor kifejezés magyarázat nélkül marad, köztük olyanok, mint *praesentis*, *successio*, *gira*, *taxa*, *zsendely* vagy *bolt* (=szoba). Többszavas latin kifejezések a legritkább esetben vannak lefordítva (a 138–139. lapon közölt fordítás viszont egészen pontatlan), a szöveg latin rövidítéseit (pl. L. B = liber baro; v. comes = vice comes; supr. consist. = supremum consistorium; 8bris = Octobris; xbris = Decembris stb.) nem oldja fel, a latin szövegek helyesírása és átírása teljesen következetlen (pl. szubszkribál és koncernál, ugyanakkor academicus és registrom; a szókezdő kis és nagybetűk használata teljesen ötletszerű, ld. pl. 138–140. l.). Arra is van példa, hogy

a szótárban olvasható értelmezés téves. (Pl. *fiskus* itten nem ügyészt jelent, hanem az államkinestárt). De igen gyakran adós marad a jegyzetszótár a válasszal akkor is, ha földrajzi nevet keresünk benne. Csak a 362—363. lapon közölt szövegből az alábbi helyneveket hiába keressük a szótárban: Hévíz, Újfalú, Ugra, Ökörhám, Eridi, Örményszékes, Tövis.

Nem jobb a helyzet a tárgyi jegyzetknél sem. A szöveg számos vonatkozása többé-kevésbé érthetetlen az olvasónak, mert nem tudja, miről van szó. Lássunk néhány példát. A 243. lapon leírt katonai események nyilvánvalóan az 1737-es havasalföldi török elleni háborúval kapcsolatosak, — de ezt meg kellene mondani. A 217. lapon a remetei beszállásolások ügye kívánna magyarázatot, a 220-on a „Nádasdy-causá”-ra való utalás, a 225-en a több levélen át emlegetett „Vass Miklós urammal való dolog”. A felsorolást még hosszan folytathatnók. De nem kapunk útbaigazítást a személyi vonatkozású utalások legtöbbszörénél sem. A levelek tele vannak ilyenekkel: öcsémuram, sógorom, menyemasszony, a kispap, a havasalföldi vajda, a generális stb., s a kiadó nem mondja meg, kik ezek.

Végül nem kielégítő a névmutató. Arról most nem is szólva, hogy egy sor történelmi család nevét és rangját rosszul írja (pl. a Danielek, nemesak nem írták, de nem is ejtették a nevüket Dánielnek, Csáki helyesen Csáky, Gilányi helyesen Ghillányi, Ribitzei helyesen Ribiczey stb. Rhédey Ádám és Ferenc nem volt gróf, ahogy Ráday Eszter, de még Ráday Gedeonné sem), sok esetben a szövegben olvasható nevet meg sem kísérelti azonosítani, s ha igen, akkor is gyakran hibás adatokat közöl. Így olvashatjuk Károlyi Sándorról, hogy „Mária Terézia főhadvezére”(?) , Lázár Jánosról, hogy „1751-től az erdélyi rendek országos elnöke” (?), Lobkowitz hercegről, hogy „1738-tól Erdély főkormányzója” (katonai parancsnoka volt), Teleki József Rousseau által is megdicsért könyvéről, hogy „vallási munka”, s megtudjuk, hogy az erdélyi nagyfejedelemben „királyi táblá”-nak hívták a bíróságot stb. Ismert történelmi személyekről a pusztá vezetéknévükön kívül gyakran semmit sem közöl, s a szakirodalom által régóta megállapított születési vagy halálozási évet sem adja meg (ld. pl. Gilányi = Ghillányi János br. generális; Dömjén = Dömjén Gergely, a ref. egyház bécsi ágense; a Danielek, a Kornisok, a Rhédeyek, de még a Telekiek stb. neve mellől is rendszerint hiányzik az évszám és az életrajzi jellemzés, pedig a felsoroltak mindegyikéről részletes életrajzok találhatók a családtörténelmi munkákban).

Sajnálatos, hogy a különben értékes kiadvány nem épült bővebb forrásbázisra és hogy tudományos apparátusa ennyire hiányos.

BENDA KÁLMÁN

CENNERNÉ WILHELM BIZELLA:

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK KÉPESKÖNYVE 896—1849

(Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 1962. 361 l.)

Régóta tudott, hogy a történelem képes ábrázolása milyen nevelő és tanító erejű. A kép a legszélesebb körökben felkelti az érdeklődést a tárgy iránt, az olvasó pedig a múlt megelevenítésében olyan segítséget kap, amit leírás alig tud pótolni. Különösen áll ez az egykorú, vagy közel egykorú képes történelmi ábrázolásokra, melyeknek nevelő és magyarázó szerepükön túl forrásértékük is van. Ez a szempont vezette a szerzőt, amikor a magyar történet feudális korszakának képes ábrázolásában arra törekedett, hogy egykorú ábrázolásokon mutassa be történetünk főbb eseményeit, kiemelkedő alakjait s a nép gazdasági és társadalmi fejlődésének egyes állomásait. Az eredeti képanyag gyér voltából következők, hogy hiánytalan képsorban nem lehet bemutatni sem a fejlődést, sem a fő eseményeket, de középkori történetünk számos nagy alakját sem. Árpád arcvonásait, a tatárjárás eseményeit, avagy a középkori ember mindennapi életének mozzanatait egykorú ábrázolás nem tartotta fenn, s bár tudjuk, hogy fényévszázadokra tőlünk ma is távolodnak azok a fényrészecskék, amelyek történetünk tárgyairól és alakjairól verődtek vissza, ezeknek felfogása ugyanolyan lehetetlen, mint e tárgyaknak vagy alakoknak összerakása szétszórt atomjaikból. Ez elmaradt és soha nem pótolható egykorú ábrázolásokért csak részben kárpótol, hogy már középkori krónikairódmunkánkban felismerték a képek a szövegnél is beszédesebb ábrázoló erejét, s a Képes Krónika miniatűrűi, valamint Thuróczy krónikájának nyomatai számos régi történelmi eseményt vagy alakot elevenítenek meg, többnyire nem hitelesen, hanem az illusztrátor elképzelése szerint. Mennél inkább haladunk az újkor felé, annál gazdagabb egykorú eredeti hiteles képanyaggal találjuk szemben magunkat, s jelképesen is korszakot zár a magyar szabadság-

harc azzal, hogy ekkor jelenik meg a modern technika új ábrázolási eszköze, a fénykép. (Éppen ezért, mint zárókövet és egy új korszak kezdetét érdemes lett volna a végén Petőfi daguerrotyp képét leközzölni.)

A honfoglalástól 1849-ig terjedő közel évezredes korszak történeti képanyagának áttekintése és összegyűjtése szakember számára is nehéz feladat. E feladatra Wilhelm Gizella személyében hivatott szakember vállalkozott; a szerző ugyanis, mint a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának muzeológusa, egész régi képanyagunk legjobb ismerői közé tartozik.

Közel 300 egykorú képet (miniaturát, olaj- és akvarellfestményt, nyomatot, metszetet, szobrot, ötvösművet stb.) sorakoztat fel jól élvezhető és tanulmányozható méretben; 16 képet pedig színes reprodukcióban közöl.

Széleskörű szakmai tájékozottságát jelzi, hogy nem szorítkozott a régóta ismert és sokszor közölt ábrázolásokra, hanem eddig publikálatlan képanyagot is közzétesz.

Legnagyobb érdemének mégis a válogatást kell tekintenünk. A történeti képcsarnokban sikerült a történeti események és történelemformáló egyéniségek képes ábrázolásán túlmenően a magyarországi társadalom fejlődésének fő vonalairól képet adni, s megjeleníteni a mezőgazdaság, az ipar és a művelődés néhány jellegzetes mozzanatát. A válogatásban lektorok és kitűnő tanácsadók is siettek a szerző segítségére. Ilyen módon, ha a kiválogatott képanyag egyikénél-másikánál fel is vethető, hogy miért nem másik képpel ábrázolta témáját, melyet jellemzőbbnek vagy művészebbnek tarthatunk, — komolyabb hiányosságot nem tudunk a műben felfedezni.

Kiseb tárgyi elírás: A magyar koronán I. Géza aranyzománc képe mellett a felirat kezdete nem *Geobitz „despota”* (32. l.), hanem *Γεοβιτζιάς* ejtsd: *Jeovicász* vagy *Jeovicász*, mint Moravesik Gyula kimutatta (Szent István Emlékkönyv. Bpest, 1938. III. 442—447. l.).

Megjegyezzük végül, hogy Bél Mátyás származását illetően (204. l.) a források vallomása nem egyértelmű; apja szlovák lakosságú faluban volt mészáros, anyja neve látszólag magyar, s maga magyar nyelvkönyvében úgy beszél e nyelvről, mintha ez anyanyelve lenne.

E néhány apró megjegyzés nem érinti a mű valódi értékét, melyet egyébként sem szövege, hanem gazdag képanyaga reprezentál. A képek mintaszerű reprodukciója a Képzőművészeti Kiadóvállalatot dicséri.

GYÖRFFY GYÖRGY

CSIZMADIA ANDOR:

AZ EGYHÁZI MEZŐVÁROSOK JOGI HELYZETE ÉS KÜZDELMŰK A FELSZABADULÁSÉRT A XVIII. SZÁZADBAN

(Budapest. 1962. Studia juridica auctoritate Universitatis Pécs publicata. 24. sz.)

A dolgozat eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

A mezővárosok jogilag a szabad királyi városok és a jobbágyok között állottak. Annál kedvezőbb volt helyzetük, mennél inkább megközelítették a szabad királyi városok rangját, amelyek olyan jogokkal rendelkeztek, mint egy nemes személy. Ilyen helyzetet települések csupán földesúri segítséggel el nem érhetek, ahhoz már királyi támogatás is kellett. Néhány mezőváros kapott is az uralkodótól kiváltságokat, és így keletkezett a privilegiált mezővárosok csoportja.

Kedvezőtlenebb helyzetben volt a mezővárosoknak az a második, nagyobb csoportja, amely jogaihoz földesúri intézkedés, illetve a vele kötött szerződés révén jutott. Ezeknek jogállása nem a szabad királyi városokéhoz, hanem inkább a szerződéses falvakéhoz hasonlított. Mivel a mezővárosoknak tett engedményeket a földesurak megváltoztathatták, a szabad királyi városokéhoz hasonló egységes mezővárosi jogállás és mezővárosi jog nálunk nem fejlődhetett ki. A mezővárosok egész sora e bizonytalan helyzetből, főleg pedig az ebből eredő és különösen a XVIII. század folyamán növekvő terhek alól úgy igyekezett kimenekülni, hogy megpróbálkozott elérni a szabad királyi városi jogállást.

Ez eredményekhez két megjegyzést kívánunk hozzáfűzni. A földesúri hatalom a XVIII. század folyamán eleinte pénzjáradékra törekedett. E politikája a cenzus vagy az árenda mellett elsősorban a mezővárosoktól élvezett haszonvetélti jogokat, különösen a borkimérési jogot, továbbá az öröklési jogot fenyegette. Amikor pedig a földesurak nekifeküdtek a majorsági gazdálkodásnak, akkor meg a robot súlyosbodása mellett a

mezővárosoktól birtokolt vagy bérelt földterületek kerültek veszélybe. Az oppidumok sorsa általában azt mutatja, hogy a földesúri hatalom volt a támadó. A mezővárosok felszabadulási vágyait és törekvéseit lefelé taszító politikájuk szította fel. A mezővárosok egy része például a börternelésnek köszönhetette fejlődését. Ezek harca kényszerülve nemcsak védekeztek, hanem különböző alapon földesuraiktól területeket is követeltek, hogy szőlőterületüket nagyobbítsák. A kereskedő mezővárosok pedig hasonló törekvések mellett elsősorban igazságszolgáltatási jogkörüket akarták kereskedelmük érdekében a földesúri hatalommal szemben tágítani. E küzdelemben csak a gazdaságilag erősebb, királyi privilégiumokkal rendelkező mezővárosok érték el céljukat. Velük a gyenge magyarországi polgári osztály erősödött. A mezővárosok túlnyomó többségének csak azt sikerült elérnie, hogy a feudalizmus a XVIII. század folyamán nem szorította egészen le a jobbágyfalvak szintjére őket. Ezeknek a mezővárosoknak polgárai alkották a szabadparaszti fejlődés szintén gyenge alapját. Kár, hogy az egyházi tulajdonban álló mezővárosok nem nyújtanak példát arra, hogy ezt a jogállást egyes települések milyen fokozatokban nyerték el, ill. szélesítették. A mezővárosok száma ugyanis a XVIII. században a feudalizmus lefelé nivelláló törekvése mellett is nőtt. A szerző maga mutat rá arra, hogy 1715-ben 443, 1784–85-ben viszont már 605 mezővárosról tudunk, ami 36%-os erősödésnek felel meg.

Jogtörténelmi tanulmányaink eddig a szabad királyi városok problémáival foglalkoztak. Csizmadia munkája egy nagyobb, szétágazóbb problématerületen tört hasznos utat városi fejlődésünk kiderítéséhez, és járult hozzá jó eredményeivel XVIII. századi társadalmunk megismeréséhez.

RUZSÁS LAJOS

CLARA ZETKIN:

VÁLOGATOTT BESZÉDEK ÉS ÍRÁSOK

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1961. 438 l.)

Clara Zetkin a munkásmozgalom történetének ama kivételes alakjai közé tartozik, akiknek személyéről, tisztességéről és emberi jóindulatáról vitaellenfelei, de legelkeseredettebb ellenségei sem állíthattak semmi rosszat.

E gyűjteményes kötetből Zetkinnek nemcsak humanizmusát és szívét ismerhetjük meg, hanem eszét és elszánt akaratát is megcsodálhatjuk. E belső erők vitték a munkásmozgalomba és tették a századforduló egyik legnépszerűbb német és nemzetközi munkásvezetőjévé. Zetkin elsősorban a nőmunkásmozgalom sajátos kérdéseivel foglalkozott — mind gyakorlatban, mind elméleti, publicisztikai írásaiban —, de a nők, s méghozzá proletárnők felemeléséről mindig hirdette, hogy az csak az egész szocialista munkásmozgalom előretörésének részét képezheti. Szemmel kísérte a konfekcióipari nők, a cselédek sorsát, a gyermekek helyzetét és iskoláztatását, a 10 órás munkanap bevezetéséért folytatott küzdelem várható következményeit a nőkre és anyákra, a nők harcát a választójogért. E speciális feladatokra a tények, tapasztalatok alapján hívja fel a nők és az anyák figyelmét: segítséget, orvoslást — hangsúlyozza — csak a szocialista munkásmozgalomtól remélhetnek.

Zetkin megszervezte a német párt nőknek szánt kéthetente megjelenő lapját, mely egyúttal az egész nemzetközi nőmunkásmozgalom központjává vált. (Meggjegyezzük, hogy ezt a szervező szerepet sajnos az előző nem méltatja, nem világítja meg, mint válogatta ki Zetkin külföldi levelezőit, akik szakértelmükkel és lelkesedésükkel Zetkinhez hasonlóan önfeláldozóan szolgálták a közös ügyet — ebből az időből csak A. Kollontájra vagy A. Balabanovára kell gondolnunk.) S a lap, a Gleichheit, noha vizsgálódásának gyűjtőpontjába mindig a nőmunkásmozgalom, a nők helyzetének kérdéseit állította, egyúttal a német szocialdemokrata párt balszárnyának egyik legtekintélyesebb orgánuma lett.

Zetkin mondanivalója gyakorta meghaladta a speciális nőlap kereteit. Sűrűn szolt hozzá a korszak (a jelen kötet csak 1917-ig közli írásait) mozgalmának két főkérdéséhez: a reformizmus és forradalmiság, illetve a nacionalizmus és internacionalizmus kérdéséhez. Zetkin mindkét kérdésben világos, félreérthetetlen választ adott, s ez emelte a balszárny vezetői közé. A korabeli munkásmozgalom legnagyobb veszélyét a reformizmus jelentette.

A kötetben szereplő írások 1898–1905 között nagyrészt a reformista szemléletet támadják. Zetkin kongresszusi beszédeiben és írásaiban ismételten rámutat, hogy Bernstein és a párt jobbszárnya indokolatlanul támaszt reménysegeket a polgárságnak a demo-

kratikus, szociális haladás számára történő megnyerésére. Zetkin világosan a forradalmi gyakorlattal jegyzi el magát, amikor a még osztályöntudatra nem ébredt proletárok megszervezését jelöli központi feladatnak, nem pedig a polgári liberálisok nagyönis bizonytalan rokonszenvének meghódítását — amiben Bernsteinék olyannyira bíztak (65—69, 74—77. stb. l.). Megjegyzendő azonban, hogy Zetkin ugyanakkor elhatárolja magát doktriner, szektás ballépésektől is, s az elérhető reformokról nem óhajt lemondani, a szabadságjogok kivívását örvendetesnek és szükségesnek tartja (53, 96. l.). Az eszközt e célok elérésénél is másban jelöli meg, mint a reformisták: az utcát és nem a parlamentet tekinti a fő harci terepnek, s így karolja fel azután a tömegsztrájk eszméjét — aminek 1905-től csakúgy hangos hirdetője lesz, mint az orosz forradalomnak (173—178. l.). (Zárójelben jegyezzük meg, Zetkin aggodalmai történetileg igazolódtak. A tárgyalt korszakban a polgárságnak csak inkább egyes, legjobb esetben szórványos csoportjait lehetett megnyerni a demokratikus, s még inkább a szociális haladásnak. A mai olvasónak azonban további gondolata is támad. Nemcsak az az érzése, mennyire a kor nagy kérdéseit boncolgatja Zetkin, hanem olyan is, mennyire egy lezárt korszakkal áll szemben, mennyire új körülményeket teremtett a kapitalizmus általános válsága, a fasizmus és a második világháború.)

Zetkin gondolatainak, küzdelmének másik centrumát az internacionalizmus és antimilitarizmus képezte. E hosszú harc első fázisa még az 1905/7-es évekre nyúlik vissza. Elsősorban a pártönbeli nacionalista velleitásokat bírálta, de elmarasztalta a pártvezetést is, amikor az gátolta az antimilitarista mozgalom kibontakozását — s mint Zetkin rámutatott —, az egész Internacionálé munkásságát. A kötet tartalmazza Zetkin legjobb propaganda-írását („A mi hazafiságunk” — 1907; 179—194. l.) s írásait-beszédeit 1908—1912 között. Kinnaradt a kötetből 1913-as jeni kongresszusi beszéde, de utána megint szemmel kísérhetjük a háború éveinek termését, a háborúellenes-spartakista forradalom hőskorának megnyilatkozásait. (Nehéz lenne választani, hogy mi megrázóbb olvasmány még félszázad távlatából is, 1914 novemberi cikke és felhívása, amelyben ismét meghirdeti az antimilitarizmust, az asszonyokat háborúba hívja a háború ellen [326—328. l.] vagy az a H. Ankersmithhez írt decemberi levél, amelyben leírja a németországi terrorviszonyokat, és mélységes csalódását a szociáldemokrata vezetőkben [338—341. l.]. De még ebből a leveléből is kitűnik forradalmi optimizmusa, amit a kötet ezután következő írásai is aláhúznak.)

Figyelemre méltóan sokat foglalkozott Zetkin kulturális kérdésekkel. A pártkongresszusokon sokszor szólt fel a pártiskolák s a népszerűítő irodalom témakörének vitáiban. Minden esetben a magasabb színvonal elérését szorgalmazta, s egyúttal a forradalmi szellem terjesztését, biztosítását követelte meg. Ellensége volt az olesó, tartalmatlan és demagóg módszereknek. A művészetről szólván pedig meghirdette, hogy a proletariátusnak a klasszikus művészeteket kell birtokba vennie és örökébe lépnie (252—264. l.). Az iskoláztatás kérdésében szinte napjaink megoldásait sürgeti, vagy vitaproblémáin gondolkodik, mikor a gyerekek neveléséről, a koedukációról, a pedagógusok helyzetéről, feladatairól szól (146—154. l.). (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Zetkin e téren az I. Internacionálé munkásságára bőségesen támaszkodhatott, hiszen akkor e nevelési elveket már jórészt megfogalmazták.)

Még hosszán foglalkozhatnánk e szerteágazó írások mondanivalójával. Mindez azonban úgysem pótolhatná az eredetit. Az olvasó tájékozódását két előszó is megkönnyíti — de úgy véljük, az életrajz megelevenítése egyik esetben sem tekinthető elégségesnek. Zetkin 1917 utáni életéből inkább csak színtollakkal ismerkedhetünk meg. Egy ponton nem tudnánk egyetérteni a kötet elé írt bevezetőjével, illetőleg azt nem tartjuk eléggé alátámasztottnak. A berlini Marxizmus—Leninizmus Intézet által írt különben igen hasznos bevezető Zetkint is megrója, amiért a baloldaliak elmulasztották a szakítást 1914 előtt a jobboldalra tolódó párttal, s ezt a luxemburgista spontaneitás-türeltéklésre vezeti vissza. Szerintünk ezek a sorok túlságosan teoretikai síkon közelítik meg a kérdést, s nem tekintik a mozgalom mindennapi gyakorlatát. Németországban 1914 előtt hosszú ideig senki sem vetette fel a szakítás szükségességét, s máshonnan sem érkezett hasonló javaslat. A jegyzetek segítséget nyújtanak, de hiányoljuk mind a tárgymutatót, mind pedig egy Zetkin életét ismertető kronológiai táblázatot. E kívánások teljesítése csak még színesebb s alaposabbá tehetné ismereteinket C. Zetkinről.

JEMNITZ JÁNOS

JURIJ KRÍZEK:

**DIE WIRTSCHAFTLICHEN GRUNDZÜGE DES ÖSTERREICH-UNGARISCHEN
IMPERIALISMUS IN DER VORKRIEGSZEIT (1900—1914)**

(Praha. 1963. 122 l.)

**AZ OSZTRÁK-MAGYAR IMPERIALIZMUS ALAPVONÁSAI
A HÁBORU ELŐTTI IDŐBEN (1900—1914)**

Jelentős és újszerű kezdeményezésre vállalkozott Krízek csehszlovák történész, midőn az imperializmus kialakulásának folyamatát és sajátosságait összm monarchiai keretek között tette vizsgálat tárgyává. Ilyen irányú vizsgálatokat saját országukat illetően folytattak már mind a cseh, mind a magyar történészek, de a Monarchia egészét illetően — annál is inkább, mivel osztrák történész részéről nem birunk ilyen irányú jelentősebb kutatásokkal — Krízek vállalta az úttörő munka nem könnyű feladatát. Bár van jogosultsága az imperializmus külön — s nem csupán mint potenciálisan önálló — ausztriai és magyarországi vizsgálatának, figyelembevée, hogy a Monarchia nem csupán ideiglenesen létrejött államterület volt, hanem szerves gazdasági fejlődés egysége, a fejlődés összm monarchiai vizsgálata rendkívül fontos történeti studium. Krízek az összehasonlító módszer segítségével, a marxista történet szemlélet alapján a kérdés összm monarchiai tárgyalásával nemcsak részleteiben, de összefüggésében is új eredményeket produkál, jelentős történeti munkát alkotott.

Krízek munkája — mindenekelőtt az imperializmus lenini ismérvei alapján — 7 fejezetben veti beható vizsgálat alá a Monarchia korabeli gazdaságát. A munka bevezető része a kisárutermelés helyzetével foglalkozik, elsősorban a mezőgazdaságban.

A munka abból a helyes — és eddig nem kellően kidolgozott — megállapításból indul ki, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában az imperializmus kialakulása idején is rendkívül jelentős a kisárutermelés szerepe. A gazdag statisztikai anyag szerint a századfordulón az osztrák tartományokban (a szerző szerint Zisleithanien) közel 1 millió, Magyarországon, Horvátországgal együtt (a szerző megjelölése szerint Transleithanien) több mint 400 000 kisipari üzem volt. Fontos és érdekes megállapítás, hogy míg az osztrák tartományokban az üzemek 37%-a, az iparosok 23%-a, addig Magyarországon az üzemek 9, az iparosok 6%-a dolgozott a háziiparban. Sajnálatos viszont, hogy a szerző nem jelzi pontosan, mit ért háziiparon. Az általa jelzett adatok ugyanis Magyarországra vonatkozóan teljesen egybeesnek a kisipari üzemek számával; hogy ebből a szerző mit tekint háziiparnak, az homályban marad, hasonlóan ahhoz, hogy vajon mennyiben indokolt itt ténylegesen háziiparról beszélni. A szerző a továbbiakban a kisárutermelő bázist bizonyítva, a mezőgazdaságot veszi beható vizsgálat alá, s a földbirtokmegoszlással foglalkozva, négy fő vonást állapít meg: 1. porosz utas fejlődés, 2. rendkívül egyenlőtlen birtokmegoszlás, 3. a mezőgazdaságban a különböző tartományok rendkívül különböző fejlettségi szintje, 4. erős kisárutermelés, sok feudális maradvánnyal.

A szerző statisztikai adatai az osztrák tartományok földbirtokmegoszlását igen érdekesen mutatják, bár az imperializmus hatását a termelési struktúrákra és a mezőgazdaság kommercializálására csak felületesen bizonyítja, mint ahogy messzemenően nem tekinthető igazoltnak Krízek azon állítása sem, miszerint a háború előtt, az imperializmus kezdetekor az egész kisárutermelés és a naturálgazdaság maradványainak tömeges szétbomlása indult volna meg.

Jóllehet a szerző elméleti kiindulópontjával, mely szerint a Monarchia az imperializmus korszakába viszonylag elmaradott gazdasággal lépett, egyet tudunk érteni, mégis az általa használt bizonyítási módszert s elméleti megállapításait messzemenően elégtelennek találjuk a kérdés kifejtésére.

Ami a módszert illeti, abszolút számokkal bizonyítani a kisárutermelés súlyát a Monarchiában, aligha lehetséges. Magyarországon a kisárutermelő ipari üzemek száma csak 40%-át tette ki az osztrák tartományokénak. Vajon azt jelentette-e ez, hogy Magyarország jobban előre haladt a kisárutermelés megszüntetésében, hogy fejlettebb volt gazdaságilag? Közismert, hogy nem. Ellenkezőleg, a mezőgazdaság és ipar nem kellő szétválása, a gazdasági fejletlenség okozta a kisárutermelő üzemek viszonylag csekélyebb számát is. A szerző módszere azért is elhibázott, mert kísérletet sem tesz arra, hogy a fejlett tőkés országokkal összehasonlítva vizsgálja a kisárutermelés szerepét. Aligha vonható kétségbe, hogy csak egy ilyen vizsgálat tudná megnyugtatóan bizonyítani, hogy a Monarchiában a kisárutermelés súlya jelentősebb, mint a nyugati országokban, anélkül csupán bizo-

nyitott hipotézisnek tekinthető. Végül módszertanilag és elméletileg is elhibáztoknak tekinthető az is, hogy a kisárutermelés súlyát a mezőgazdasági üzemek számával kívánja bizonyítani. A Monarchia területén, s különösképpen Magyarországon, a kisárutermelő üzemek nagy száma a mezőgazdasági kapitalista fejlődésének csak egyik oldala. Sokkal fontosabb tényező a nagybirtokrendszer fennmaradása. Ha a Monarchia agrárstruktúráját a nyugat-európai országokéval összevetjük, úgy — véleményünk szerint — a kisárutermelő üzemek viszonylag csekélyebb részesedése az ország földterületéből fogja jelezni a Monarchia speciális fejlődését. Ha az ipar területén a kisárutermelő üzemek nagy részesedése a termelésben és a nemzeti jövedelemben utalhat az ország elmaradottságára, a mezőgazdasági területen inkább a feudális eredetű nagybirtok jelzi azt.

Recenzióinkban távolról sem léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy pótoljuk azt, amit benyomásunk szerint a szerző nem oldott meg kielégítően, ti. meghatározni a kisárutermelés szerepét az imperializmus kialakuló rendszerében. Erre osztrák viszonylatban kutatásaink sem jogosítanak. Néhány szempontot azonban szeretnénk felvetni a kérdés kapcsán. Križek mindössze egy mondatot szentel a kisárutermelés strukturális változásainak. Így természetesen fel sem veti, hogy a kisárutermelés mennyiben maradványa a kapitalizmus előtti, illetőleg a kapitalizmus kezdeti szakaszára jellemző termelési formáknak, s mennyiben a modern városfejlődés következménye, az új nagyipari termelés szerves kiegészítője. A kapitalizmus, a nagyipar fejlődése ugyanis kétségtelenül bomlasztja, tönkreteszi a régi kisárutermelő üzemeket, de bizonyos fokig új létfeltételeket teremt a kisipar bizonyos ágazatai számára. A város lakosságszámának növekedése ugyanis szükségszerűen maga után vonja az élelmezési kisipar elterjedését, a ruházati kisipar bővülését; bizonyos strukturális átalakulással a szolgáltató ipar irányában létrehozza az építőipart, s ennek kihatásával az építkezésekkel kapcsolatos vasipari ágazatokra. E mellett a vas- és gépipar is a kisipar számos bedolgozó ágazatát teremt meg, olyan ágazatokat, melyekben a termelőerők adott fejlettségi színvonala mellett alig volt meg a gyáripár kiépítésének a lehetősége. A kisipar visszaszorítása a nagyipar által, ugyanakkor bizonyos fokú újratermelésére éppen a nagyipar közvetlen vagy közvetett (városfejlődés, ipari proletariátus növekedése) szükségletei révén, ez az ellentétes folyamat ugyanis — melyet a koncentráció speciális körforgásának is tekinthetünk — egy meghatározott, bár természetesen viszonylag tág határok között mozgó viszonyt feltételez, amelynek bizonyos fejlődési periódusaiban — egy ilyen periódusegységet ciklusnak tekinthetünk — a kapitalizmus uralkodó tendenciájának kell érvényesülnie.

A kisárutermelés nagy súlya a századforduló után vajon azt jelenti-e, hogy nem beszélhetünk a monopolkapitalizmus folyamatáról? Hiszen a kapitalizmus klasszikus fejlődésmenté a kisárutermeléstől a nagyipari fejlődési folyamatig vezet, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopolkapitalizmus kibontakozásáig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása Magyarországon viszonylag később történt, számos folyamatot időben eltolva, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzulást idézett elő. Igaz ugyan, hogy a magyar kapitalista fejlődés későn, az osztrák fejlődéstől korlátozva indult, mégis nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást, mely abból adódott, hogy Magyarország földrajzi fekvésénél fogva — Európa közepén — viszonylag szoros gazdasági kapcsolatban volt a fejlett tőkés országokkal, s mint az Osztrák-Magyar Monarchia része — s ez a Monarchia, jöllehet elmaradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott —, ha belső feltételei nem is értek meg teljesen, mindazon gazdasági folyamatokat éreznie kellett, amelyek a Monarchia fejlettebb gazdasági részéből indultak. Nem kétséges, ez bizonyos fokig és egy bizonyos fejlődési szakaszban, meggyorsította a fejlődést, a történeti szakaszokat egymáshoz közel hozta, sőt egymásba mosta. A 90-es években egyszerre több folyamat jelentkezik, illetőleg viszonylag gyorsan, alig egy évtized alatt végbemegy. Egyfelől néhány iparágban a kisárutermelés konzerválódása — elsősorban azokban az iparágakban, ahol a nagyipar válthatná fel a kisárutermelést, de az osztrák nagyipar versenye ezt jórészt lehetetlenné teszi —, másfelől a városok kialakulása folytán ez az időszak a városi kézműipar — főleg a szolgáltatóipar — kibontakozásának az ideje, s végül, de nem utolsó sorban, ebben az évtizedben gyorsul meg a nagyipar fejlődése, s a viszonylag erősen koncentrált ipar mellett megjelennek a monopolkapitalizmus jellemző formái: a kartellek, a fináncetöke stb. Az elkésett és eltorzult kapitalista fejlődés eredménye tehát, hogy a kisipar a kapitalizmus első szakaszára jellemző fellendülés ideje, időben az imperializmus európai — s bizonyos fokig magyar — kibontakozásával esik egybe. Ez sajátos bázist teremtett a monopolkapitalizmus kialakulása szempontjából, részben leszűkítette azt a gazdaság bizonyos szféráira, részben — tekintettel arra, hogy az új modern kapitalizmusra jellemző formák mellett a gazdaság viszonylag széles területi még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak — a monopolkapi-

talizmus a kispolgárság társadalmi és gazdasági ellentéteit sokkal élesebben hozta fel színre, sokkal inkább felépitményé tette a modern formákat az elmaradott szinten álló régi kapitalista alapon. Magyarország a századforduló után sem jutott el addig a fejlődési fokig, midőn a nagyipar már a kisipar abszolút pusztulását idézi elő. Az imperializmus jelentkezése ugyan már véget vetett a kisipari konjunkturának, érvényre juttatta a monopolkapitalizmus szükséges termelési formákat, fokozta a koncentrációt, sőt, azt mondhatnánk, lényegében megteremtette Magyarországon a modern nagyipart, de a kisiparra gyakorolt vonzó befolyása még mindig erősebb volt, mint a kisárutermelésre gyakorolt bomlasztó hatása. A magyarországi monopolkapitalizmus tehát nemcsak a feudális maradványokat olvasztotta magába, de a kapitalizmus kezdetlegesebb formáit is sokkal kevésbé küszöbölte ki, mint a nyugati országokban. Mindez azt jelentette, hogy mind a gazdasági életben, mind — ennek következményeként — a politikai életben a modern kapitalizmusra jellemző ellentmondások részben élesebben, részben torzultabb formában jelentkeztek. A modern, fejlett hitelszervezet, az európai viszonylatban erősen koncentrált nagyipar a gazdasági élet szféráinak egy részét hatotta át, de ott volt a nagybirtokrendszeren alapuló, súlyos feudális maradványokkal terhelt poroszutas mezőgazdaság, s a szélekörű kisipar — nemcsak mint a modern civilizáció fejlődésének következménye, de a termelőerők fejletlenségének eredménye — az ország elmaradottságának szimbólumaként.

A könyv második fejezete az ipari termelés koncentrációjával és a tőke centralizációjával foglalkozik az iparban. A szerző utal a ziszlajtai ipar fölényére — a Monarchia ipari termelésének 65—85%-a, — a területek rendkívül egyenlőtlen fejlődésére, majd ábrázolja a Monarchia egyes részeinek főbb iparágait, utalva arra a sajátosságra, hogy iparilag a nemzetileg elnyomott cseh tartományok fejlődtek leginkább.

Más volt a helyzet Magyarországon — folytatja a szerző. Itt Magyarország volt a legiparosodottabb, s Horvátország maradt el, mindenekelett a magyar uralkodó osztály elnyomó gazdaságpolitikája miatt. A szerző igazságát atekintetben, hogy a magyar uralkodó osztály Horvátországgal szemben elnyomó politikát, sőt gazdaságpolitikát folytatott, nem kívánjuk kétségbevonni. Fogalmazása azonban nézeteinek bizonyos egyoldalúságára utal. Kiemelni a magyar uralkodó osztály elnyomó gazdaságpolitikáját Horvátországgal szemben, de szó nélkül elmenni az osztrák és magyar viszonylat felett, tudományosan nem tekinthető korrektnek. A szerző utal ugyan arra, „... dass die transleithanische Industrie von der zisleithanischen Industrie abhängig war”, de mig magyar — horvát viszonylatban a gazdaságpolitikát emeli ki, itt csupán arról beszél: „... die elementare kapitalistische Arbeitsteilung setzte sich nach den gegebenen wirtschaflichen und wirtschaftspolitischen Machtpositionen durch” (12. 1.). Véleménye szerint a Monarchia iparosításának első etapja nem változtatott a ziszlajtai területek agrár jellegén. A magunk részéről az ezekben a fogalmazásokban rejő — s az egész mű szemléletén végighúzó — tendenciával Magyarország gazdasági fejlődésének a Monarchiában elfoglalt helyét illetően messzemenően nem tudunk egyetérteni. A magyar marxista történetírás jórészt már évekkel ezelőtt leszámolt — s ma is szembe száll — azokkal a nézetekkel, melyek szerint Magyarország kvázi félgymati szerepet töltött be a Monarchiában. (Bár kétségtelen, hogy egyes munkákban, állásfoglalásokban még ma is megtalálható a gazdasági fejlődésnek nacionalista szemlélete.) A soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia rendszerében Magyarország — nem kétséges — ellentmondásos szerepet töltött be, a magyar uralkodó osztály politikai vezető szerepe az osztrák uralkodó osztály mellett, a gazdasági élet terén másodrangú szereppel párosult. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy az iparosítás első etapja nem változtatott Magyarországot agrárjellegű, hanem arról, hogy az osztrák tartományokban lejátszó ipari forradalom számos területen tönkretette a kibontakozó magyar ipart, más területeken sajátos irányba terelte. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy az elemi munkamegosztás érvényesült — bár a gazdasági élet területének megosztásában erről is szó volt —, hanem arról, hogy a közös vámtérület biztosította a fejlettebb osztrák ipar fölényét a magyarral szemben, s a magyarországi területeket részben élelmiszer- és nyersanyagtermelő függvényé tette a fejlettebb ziszlajtai területek számára. A Monarchia rendszerének gazdasági elnyomó szerepét figyelmen kívül hagyni Magyarország szempontjából — nézetünk szerint — ugyanolyan súlyos hiba lenne, mintha a cseh területek magas gazdasági fejlettségére hivatkozva a cseh nép politikai elnyomását hagynók figyelmen kívül. A szerző azonban szemelláthatóan nem hajlandó figyelembe venni az osztrák—magyar viszony sajátos jellegét, s ezért olykor a legelemibb tények mellőzésére is képes. A következő oldalakon ugyanis, midőn rendkívül érdekes adatokkal elemzi az osztrák tartományok iparának koncentrációját, s bemutatja annak viszonylagos technikai elmaradottságát, a magyarországi koncentráció vizsgálata során Szlovákia és Erdély ipari elmaradottságát Budapesttel hasonlítja össze

(16. 1.). Módszertanilag ez súlyos elemi hiba — hiszen, ha csak Béccsel hasonlítja össze, úgy a cseh tartományok ipari elmaradottságát is ki lehetne mutatni. Ha nem törekednék a Monarchia rendszerének Magyarország gazdasági fejlődésére gyakorolt negatív oldalainak figyelmen kívül hagyására, úgy a nehézipar viszonylagos súlyát a magyarországi ipar strukturájában nem tekintené egyszerűen a „későbbi és céltudatosabb iparfejlesztés” eredményének, hanem arról is szót ejtene, hogy éppen a könnyűipar, nevezetesen a kapitalista fejlődés első, a szociális viszonyokat leginkább megmozgató alapja, a textilipar kifejlesztését tette lehetetlenné, sőt a meglévő kezdeteket is elsorvasztotta a közös vámterületen a fejlettebb osztrák textilipar versenye. (Legyen szabad itt Sándor Vilmos — a csehszlovák marxista történészek által nagyraértékelt — monográfiájának bizonyító anyagára hivatkoznunk.) A szerző szemléletét e tekintetben jellegzetesen mutatja a 32-es lábjegyzet is. Ebben az 1907-es ipartörvényre vonatkozóan utal arra, hogy ennek marxista értékelése megtalálható 1955-ben megjelent munkánkban, majd idézi Sugár Ottó 1907-ben írt munkáját a törvény létrejöttének körülményeire, s kiemeli az idézetből a következő részt: „Gondoskodtak arról, hogy 1907-ben semmiféle kényszerítő körülmény ne legyen, mely Magyarország áttérését a tényleges önálló vámterületre akkor megakadályozhatja vagy megnehezíti” (94. 1.). Ezek után Křížek hozzátesszi saját kommentárját: „Gazdasági autarkia, ez volt tehát a magyar uralkodó osztályok végső célkitűzése.” Ez a kijelentés tudományosan anakronisztikus, hiszen a gazdasági autarkia fogalma ebben az időben még nem volt ismeretes; történetileg teljesen abszurd, mivel az önálló vámterület magyar ipart védő célkitűzéseit csak az tekintheti az autarkia követelésének, aki a Monarchia kialakult gazdasági szerkezetében — abban, hogy Magyarország az élelmiszer- és nyersanyagellátó függvénye kell legyen a fejlettebb iparos tartományoknak — a dolgok természetes rendjét látja.

A munka további fejtegetései, a nagymennyiségű értékes anyag a Monarchiában lezajló koncentrációs folyamat viszonylagos előrehaladottságára, a századforduló utáni ciklus beható elemzése, az iparfejlődés legfontosabb mutatóinak összeállítása rendkívül alapos kutatómunka eredményeit tükrözi. Beható elemzés eredménye a tőkeakkumuláció vizsgálata, az egyes területek egyenlőtlen fejlődésének bemutatása is.

A fejlődésből számos figyelemreméltó következtetést von le a szerző. 1. A koncentráció folyamata különösen 1905 után rendkívül meggyorsul, és ez a bankkonzernek befolyását erősíti az ipar felett; 2. a fejlődés területi szempontból és az egyes iparágak között is rendkívül egyenlőtlen volt, az elmaradottabb területek fejlődése meggyorsult; 3. a termelés koncentrációja a kisártermelés tömeges felbomlásával járt együtt.

Az első két tételével egyetértünk, a harmadikat nem látjuk a szerző által adatszzerűen bizonyítotttnak.

Hasonlóan nem tudjuk a szerző azon következtetését sem magunkévá tenni, mely szerint, mivel a Monarchia egyes részeinek gazdasági egyenlőtlensége nem egyenlítődtött ki, az a tendencia lett volna erősebb, mely az elnyomott nemzetek gazdasági fejlődését fékezte (25. 1.). Křížek ezen megfogalmazása több szempontból is vitatható.

A szerző maga is leszögezi, hogy a századforduló után a Monarchia elmaradottabb területeinek gyorsabb fejlődése a jellemző. Ismeretes, hogy a tőke kivétel stb. általában a kapitalizmus szélességben s mélységben való kiterjesztését idézte elő, meggyorsítja a gazdasági fejlődést azokon a területeken, ahová irányul. Igaz, hogy ez a fejlődés magasabb fokon újratermelte az osztrák, cseh és magyar tőke ellentmondását, de az a beállítás, mely a századforduló után csak az elnyomott népek fejlődésének elnyomására irányuló tendenciákat látja, emeli ki, egyoldalú és éppen az imperialista fejlődés új, bonyolultabb jelenségeit hagyja figyelmen kívül.

Az ipari monopóliumokat fogja össze a harmadik fejezet, mely adatszzerűleg elsőnek ismerteti a kartellek szerepét az osztrák tartományokban, helyesen elemezve, miért a monopolszervezetek alacsonyabb formái terjedtek el a Monarchiában. A számszerűségein túlmenően bemutatja Křížek munkája a legfontosabb kartellek hatását az árakra, a piacra, a mezőgazdaság s ipar kapcsolatára, mindennek összefüggését a vámpolitikával, következményeit a nem kartellizált iparágakra. Fejtegetéseit két területen nem tartjuk elégségesnek. Křížek megemlékezik arról, hogy voltak az összmonarchiára kiterjedő, s voltak csupán a Monarchia egyes területeire kiterjedő kartellek. Elfogadható, hogy néhány jelentéktelenebb kartellszervezet csupán helyi, területi jelleggel bírt, de helytelen, hogy Křížek nem veszi vizsgálat alá, milyen területeken s miért jött létre osztrák-magyar kartell, s milyen területeken s miért nem jött létre hasonló megegyezés az osztrák s magyar tőkések között. Az a magyarázat, melyet az 50-es évek első felében írt magyar munkák — Sándor Vilmos és Berend Iván, Ránki György könyve — nyújtanak, elmarasztalható ugyan atekintetben, hogy e bonyolult jelenséget csupán az osztrák elnyomó s magyar elnyomott szempontjaira kívánta korlátozni, de azt aényt, hogy a fejlettebb

osztrák ipar miként próbálta az imperializmus fejlődésjelenségeit a maga javára kiaknázni, hol kartellek révén, hol épp azáltal, hogy nem lépett kartellbe a magyar piac felosztására, mégsem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni.

A banktőke koncentrációjával és centralizációjával foglalkozó negyedik fejezet a tanulmány legjobb sikerült része. Történelmileg helyesen indul ki, a hochfinánc mindig eluralkodó szerepéből a Habsburg-birodalomban, s bemutatja, miként alakult ki a modern bankszervezet a XIX. század végén mind Bécsben, mind Budapesten és Prágában, milyen jellegzetességei voltak annak a bankszervezetnek (takarékpénztárak gyakori szerepe, az iparral való korai foglalkozás), milyen formában hualadt előre keretei között a tőke koncentrációja, miként oszlott meg a banktőke a lajtáninni és a magyarországi bankok között. (Jellemző, hogy míg az osztrák tartományokban 13 millió K volt az átlagos alap-tőke nagyság, Magyarországon csak 585 000 K, bár ez abból is származott, hogy a takarékpénztárak szerepe nem volt teljesen azonos a két országrészben.) Összeállításai az egyes bankcsoportokat illetően különösen az osztrák tartományokban érdekesek. Az Angol-Osztrák Bank, az Österreichische Länderbank, az Union Bank, a Credit Anstalt, a Wiener Bank-Verein és a Niederösterreichische Gesellschaft csoportjairól emlékezik meg. Magyarországi viszonylatban jórészt 1955-ben közzétett könyvünkre támaszkodik, de túlzott a Hitelbankot egyszerűen csak a Credit Anstalt leányvállalataként felfogni. Rendkívül fontos fejlődési tendenciára mutat rá, midőn megállapítja, hogy a bécsi bankok viszonylagos részesedése 78,88%-ról 67,20%-ra csökkent az osztrák területek banktőkéjében, s főleg a cseh bankok törtek előre (14,44%-ról 25,86%-ra). Kérdéses azonban, hogy megállapításánál figyelembe vette-e a leányvállalatok intézményét. A magyar és a cseh finánc-tőke felnövése azonban a kor egyik legfontosabb gazdasági folyamata, mely, nem kétséges, számos belső ellentmondást teremtett a Monarchia gazdasági szerkezetében. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik a munka ötödik fejezete. A szerző élvezetesen és sokoldalúan tárgyalja, miként válnak a bankok a gazdasági élet mindenható uraivá, a hatalmas bankkonzernek versengéséből — melyek között a belső erőviszonyok sokat változtak — a világháború alatt a szerző négy legnagyobb finánc-tőkés csoportot emel ki. Az egyik a Credit Anstalt, a Niederösterreichische Gesellschaft csoportja, mely a német tőkével dolgozott együtt (főleg a Discontogesellschafttal); 2. a Wiener Bankverein csoportja, mely a Deutsche Bankkal dolgozott együtt; 3. az Angol-Osztrák Bank, a Länderbank és az Unionbank csoportja, mely angol, holland s francia tőkés csoportokhoz közeledett; végül 4. a francia tőkével dolgozó Boden-Credit-Anstalt, mely a császári házhoz is közel állt.

E mellett kialakult a cseh finánc-tőke is, élén a Živnostenska Bankával (?). Elismérésre méltó teljesítménye Křižek munkájának az egyes osztrák bankkonzernek ipari érdekeltiségének bemutatása. (Magyar vonatkozásban az 1955-ben megjelent könyvünk adatait veszi át.) Kimutatja, hogy a három legerősebb — a német tőkével dolgozó — csoport a nehézipar (bányászat, kohászat, gépipar) felé orientálódott, a kisebb nyugati tőkével dolgozó konzernek inkább az új iparágak (elektromos ipar, vegyészeti) felé orientálódtak. Az osztrák fináncoligarchiában — a magyaréhoz hasonlóan — szintén nemcsak a pénz, de a születés és föld arisztokráciái is egyesültek. A szerző helyesen mutat rá, hogy a századforduló után a finánc-tőke és nagybirtok blokkja uralkodott, s a nagytőke éppen az arisztokrácián keresztül tudta befolyásolni az államapparátust, s a Habsburg-dinasztia minden feudális kötöttsége ellenére már elválaszthatatlan volt a bécsi nagytőkétől.

A Habsburg-Monarchia külföldi tőkétől való függésére s tőke kivételére vonatkozó adatokat dolgozza fel a szerző munkája hatodik fejezetében. Utal arra, hogy mint gyengébben fejlett tőkés országnak, a Monarchiának kezdetől fogva külföldi tőkét kellett igénybe vennie, s számításai szerint a századforduló körül 9,4 millió K-ra rúgott a külföldi tőke részesedése a Monarchia értékpapírjaiban, ebből 6,9 millió K jutott az osztrák és 2,5 millió a magyarországi kibocsátású papírokra. A szerző utal arra, hogy 1900 után a külföldi, főleg német tőke behatolása azonban meglassul, s csak 1908 után, a Pósnia — hercegovinai krízis utáni fokozott fegyverkezéssel erősödik ismét, bár a Lajtán inneni területeken az ipari befektetésekben nem növekszik.

A szerző vizsgálatainak eredményeit itt sem tekinthetjük teljesnek. Mindenek előtt azért, mert annak ellenére, hogy bizonyos mértékig egyoldalúan és túlhangsúlyozottan tárgyalja a Monarchia felbomlása irányában ható gazdasági tényezőket, más vonatkozásban — különösen ha Magyarországról van szó — a Monarchia teljes egységének szemlélete hatja át. Így, bár leszögezi, hogy a Lajtán túli területeken még nagyobb volt a külföldi tőke aránya, a Magyarországra behatolt osztrák tőkét teljesen figyelmen kívül hagyja. Az 1910-es évekből származó adatok alapján rendkívül érdekes következtetésekre kell jutnunk. Ekkor ugyanis a magyarországi értékpapírokba befektetett

osztrák tőke értéke túlhaladta az 5 milliárd K-t, ugyanakkor a Lajtán inneni területek értékpapirkibocsátásaiban a külföldi tőke részesedése valamivel alatta maradt az 5 milliárd K-nak. Mindez gyökeresen más aspektust ad az osztrák tartományok tőkeszegénységének, s utal arra, hogy ez a viszonylagos tőkeszegénység nagymértékben abból is származik, hogy a bécsi és bizonyos fokig a prágai hitelintézetek jelentős összegeket fektettek be a gazdaságilag elmaradottabb, de magas profitot eredményező Magyarországra. A munka a továbbiakban a Monarchia tőke kivételét a többi országra nézve vizsgálja. Utal arra, hogy ez meglehetősen korlátozott volt, főleg a Balkánra irányult és elsősorban nem ipari befektetések, hanem kölcsönök formájában realizálódott. A szerző véleménye szerint a tőke kivételben a cseh tőkének viszonylag nagyobb szerepe volt. Sajnos a bizonyítékai itt nem elégségesek. Eddig ugyan csak a vámkülföldre irányuló tőke kivétel vette figyelembe, itt azonban a cseh területeken túlmenő tőkeáramlást is nyomon kíséri, s felveti a Monarchián belüli tőke kivétel kérdését a fejletlenebb területek felé. Ez alkalommal leszögezi, hogy ez a belső tőke kivétel egyik legfontosabb jelensége volt az osztrák-magyar gazdaságnak. Várhatnánk, hogy ez alkalommal a szerző felveti azt az 5 milliárd K-t, mely az osztrák tőkéből az egykori Magyarországra áramlott. Ennek elmulasztása — meg kell mondanunk őszintén — nézetünk szerint abból az ahisztórikus szemléletből származik, mellyel a történeti Magyarország létét s korabeli egységét tagadni kívánja, s ha lehet, említését is elkerüli.

Így a továbbiakban, midőn a munkaerőexportról beszél, rendkívül fontos új szempont, s ennek adatait állítja össze, ismét nem emlékezik meg arról, hogy az 1901 és 1910 között kivándorló 2,1 millió emberből közel 1½ millió, köztük nagy számban szlovákok stb. Magyarországot hagytak el.

Végül nem látjuk igazolni, s erősen eltúlzottnak tartjuk a szerző azon következtetését, hogy az osztrák-magyar monopólió a mezőgazdaságból és iparból kihúzóva, mindinkább uzsoratókévává vált, s a Monarchia gazdasági elmaradottsága éppen emiatt a produktív befektetésektől az improduktív befektetések felé való átáramlása miatt súlyosbodik.

A bel- és külkereskedelem fejlődésével foglalkozó fejezet zárja Křížek tanulmányát az első világháború előtti osztrák-magyar gazdaságról. Adatai a vasútépítésről s a belső piac kiépítéséről rendkívül tanulságosak, hasonlóan a belső és külső piac kiépítését szolgáló egyéb közlekedési formákról. Helyesen elemzi a vasútépítési politika Bécs és Budapest centrumnak stb., a tarifapolitika sajátosságait, a folyami és tengeri hajózás kiépítését. A belső piac egyéb problémáira vonatkozó fejtegetései — a soknemzetiségből adódó teljes egység hiánya, a feudális maradványokból származó mennyiségi és értékbeli elmaradottság, alacsony vásárlóerő, viszonylag kisvárosi népesség, egyes területeknek (Galícia, Bukovina) a naturalgazdaságot alig meghaladó szervezete — adatszerűen bizonyítottak, s a szerző helyes problemameglátására utalnak.

A külkereskedelemre vonatkozó adatokat avval a következtetéssel zárja, hogy ez, ha az áremelkedésektől eltekintünk, nem mutat elégséges fejlődést, s mindinkább passzívává válik, ami a Monarchia gazdasági gyengeségét fejezi ki.

Jurij Křížek 7 pontban foglalja össze érdekes s számos vonatkozásban nagyjelentőségű munkája következtetéseit az osztrák-magyar imperialista gazdaságra nézve.

1. A XX. század elején a Monarchia az imperializmus szakaszába lépett, de egyben sajátos vegyülete volt a monopóliokapitalista, az imperializmus előtti kapitalizmus jelenségeinek és az erős feudális maradványoknak.

2. Az egyenlőtlen fejlődés a Monarchián belül rendkívül kiéleződött az imperializmus időszakában, ez gyengíti az osztrák s magyar burzsoázia uralkodó szerepét, erősíti az elnyomott nemzetek burzsoáziáját. (Ennek a megállapításnak a gyengesége, hogy a szerző figyelmen kívül hagyja, hogy a századfordulót követő évek a magyar burzsoázia [nem a birtokos osztály] emancipálódásának időszaka is.)

Ez a nemzeti kérdést kiélezi, s új szociális tartalmat ad neki.

3. A Monarchia fejlett területein az imperialista gazdaság bontakozik ki, elmaradottabb területein még a kapitalizmus kezdetei jelentkeznek.

4. A különböző területek egyenlőtlen fejlődése következtében a Monarchia két nagy piacra bomlik, s a nemzeti burzsoáziák egy sor új centrifugális erőt teremtenek a Monarchián belül. Křížek utal bizonyos centripetális erők működésére is, de ezek véleménye szerint nem voltak elegendők a széthúzó erők ellensúlyozására.

5. A századforduló utáni fejlődés a kistermelők további proletarizálódásához, különösen a mezőgazdaságban az osztályellentétek kiéleződéséhez vezet.

6. A tőke kivétel, a tőke átáramlása az improduktív ágazatokba, gyengíti a gazdaságot, s még inkább függővé teszi a külföldi, főleg német tőkétől, s a Monarchiát a harmadrangú nagyhatalmak közé sorolja.

7. A kormányzó-blokk most már a fináncetöke vezetése alá kerül, bár az arisztokrácia szerepét s a vele kapcsolatos feudális félabzolutisztikus maradványokat megőrzik. Az imperializmus megjelenése — vonja le végkövetkeztetését a szerző — meggyorsította a Monarchia gazdasági szétesését.

Jurij Křížek munkájának részletes ismertetése során már kiderült, hogy végkövetkeztetéseivel közül melyek azok, hol a bizonyítás elégtelensége vagy elvi álláspontjának egyoldalúsága miatt nem tudok egyetérteni. Befejezésül csak ismételt hangsúlyozni kívánom, a rendkívül nagyjelentőségű tudományos munka igen alapos képet ad a monopolkapitalizmus századforduló utáni kibontakozásáról, az Osztrák-Magyar Monarchia háborúelőtti gazdasági rendszeréről, de azon nézetét, mely szerint ebben az időben az imperializmus mindinkább parazitává vált, s ezért egyoldalúan gátolta a termelőerők fejlődését, azon felfogását, mely szerint a Monarchián belül a *gazdasági ellentétek* — jól-lehet tudjuk, hogy a politikai ellentéteknek van gazdasági alapjuk — az adott gazdasági kereteket tarthatatlanná tették volna, számunkra nem tudta meggyőzően bizonyítani.

RÁNKI GYÖRGY

KEREKES LAJOS:

ANSCHLUSS 1938

AUSZTRIA ÉS A NEMZETKÖZI DIPLOMÁCIA 1933—1938

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 407 l.)

Kerekes Lajos monográfiája értékes gyarapodása marxista egyetemes történeti irodalmunknak. Témája: Ausztria és a nemzetközi diplomácia Hitler németországi hatalomrajutásától az Anschluss megtörténteig — érdekesítő, történeti tanulságai elevenen hatóak. Nem is lehet másképpen, ha a legújabb kor bonyolult diplomáciatörténeti problémáihoz a marxizmus—leninizmus elméletével és módszerével közelít a történétkutató, különösen ha a téma feldolgozása olyan kérdés kapcsán vet fényt a második világháborúhoz vezető folyamatra, amely hazánk történetével szoros kapcsolatban állott, s amelynek alakulására — ha természetesen nem is döntően — az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályainak, vezető politikusaiknak a törekvései is hatással voltak.

A téma természetéből következik, hogy megfelelő feldolgozása a második világháborúhoz vezető *egész* folyamat jobb megértését — reális politikai megítélését — is segíti, s az ilyen értelmű összkép politikai tudatformáló hatása nem lebecsülendő. Ugyanakkor a nemzetközi diplomáciatörténeti irodalmat a monográfia olyan értelemben gazdagítja, amilyen témamegvilágításhoz a magyarországi forrásanyag — a magyar külügyminisztériumi iratanyag — hozzájárulhat.

Emellett az alapvető forrásanyag mellett — a Deutsches Zentralarchiv Potsdam iratait is hasznosítva — a szerző a diplomáciatörténeti forráskiadványok, a témával foglalkozó, vagy a témát érintő, külföldön megjelent legfontosabb monográfiák, tanulmányok, a memoáriródlalom és a háborús főbűnösök nürnbergi pere nyomtatásban megjelent anyagának alapos ismeretében dolgozza fel az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása nyomán keletkezett Anschluss-problémát.

Ez a kérdés a Párizs környéki békéket követő időszak egyik bonyolult, sokfelől és sok irányban vitatott problémája volt. Érdeme a szerzőnek, hogy — szemben azzal a hamis, történetietlen beállítással, amely az 1918-tól időnként jelentkező, különböző tartalmú Anschluss-törekvéseket egybemossa és azonosnak veszi — kimutatja a különböző időszakokban fellépő Anschluss-elképzelések eltérő jellegét, tartalmát és funkcióját. A Monarchia összeomlása és felbomlása után — főként a területredukció következtében rendkívüli gazdasági nehézségek nyomán — kevesen bíztak a független Ausztria létjogosultságában, a Németországhoz való csatlakozást tekintették sokan a járható útnak.

A Grossdeutsch irányzat 1918 őszén az Anschluss mellett foglalt állást. Az osztrák monopoltöke egy része ugyanis az új körülmények között kételkedett Ausztria közép-európai hatalmi-gazdasági befolyásának visszaszerzési lehetőségében, s Németország és Ausztria monopoltökés és militarista köreinek forradalomellenes szövetkezési alapját kereste az Anschlussban. A volt udvari körök, a magas klerus és a tisztikar, a katolikus arisztokrácia — keresztényszocialisták és legitimisták — az előbbiekhöz hasonlóan, mély-ségesen antidemokratikus beállítottságúak voltak, de az állami függetlenség eszméjének a hívei, elleneztek tehát az Anschlusst — a Habsburg-Monarchia visszaállításának (vagy a Bajorországgal alakítandó dél-német katolikus monarchia létesítésének) reményében.

A szociáldemokrata párt, amelynek alapkonceptiója régebben az volt, hogy demokrati-
kus és köztársasági föderációvá kell átszervezni a Monarchiát: kormányon volt Ausztriában és amíg a forradalmi hullám tartott — joggal — Németország és Ausztria forradalmi proletáriátusának és demokratikus erőinek szövetkezési lehetőségét kereste — az ellenforradalom ellen — az Anschlussban.

1919 tavaszán közelbéptek a győztes nagyhatalmak és a békeszerződésben kötelezően írták elő Ausztria számára az állami függetlenség megőrzését, kötelezve a német kormányt is, hogy a weimari alkotmánynak Ausztria csatlakozását tartalmazó szakaszát törölje.

Az 1922—1932 közötti évtizedben túlsúlyban keresztény-szocialista—nagynémet kormánykoalíció volt hatalmon Ausztriában. E tíz évben az Anschluss nem reális lehetőség: mind a belpolitikai viszonyok (keresztényszocialisták, legitimisták), mind a nemzetközi helyzet (Franciaország és a kisantant) ellene működtek. A nagytőke által és módszerrel külföldi segítséggel végrehajtott gazdasági stabilizációnak a konszolidált állapotok előfeltételét képezték. A nemzetközi gazdasági segítség feltétele volt az ország államjogi helyzetének végleges rendezése. A győztes nagyhatalmak Ausztriának mint ütköző államnak a fenntartásával és biztosítani akarták közép-európai hatalmi pozícióikat. Az 1922 októberi genfi jegyzőkönyv ezért kötötte ki, hogy Ausztria húsz évre fenntartja állami függetlenségét és kidolgozza azokat a gazdasági rendszabályokat, amelyek államháztartása egyensúlyának megteremtésére alkalmasak. A kezességet vállaló hatalmak kormányai viszont garantálták, hogy együttesen fognak elhárítani minden olyan külső körülményt, ami Ausztria függetlenségét veszélyeztethetné.

Ebben az új helyzetben az Anschluss-tervek és törekvések szükségszerűen teljesen megváltozott tartalommal, más társadalmi erők által képviselve jelentkeztek. A szociáldemokrata párt nem óhajthatta Hindenburg polgári Németországával az egyesülést — nem volt többé közvetlen a szocialista perspektíva. Ettől kezdve „az Anschluss gondolat képviselője egyre inkább a német és osztrák nagytőke érdekelt köreinek kezébe ment át” (22. l.).

A húszas években a demokratikus megfontolásokból eredő Anschluss-kívánságokkal nem lehetett már az Anschluss-törekvéseket igazolni. Ezt felismerve a német monopólió fokozatos gazdasági, politikai és eszmei behatolással igyekezett (nyílt politikai és diplomáciai kísérletezések helyett) előkészíteni az egyesülést. A német nagytőke ausztriai befolyása ettől az időtől — elsősorban a nehéziparban — kiterjed. Az Anschluss-propaganda központja is a német érdekeltségű nagyvállalatok köré csoportosul. Az évtized derekától a német gazdasági terjeszkedési tervekben elsőrangú szerepet kap a szomszédos Ausztria piaca és természeti kincsei. Ugyanettől az időtől kezdve emlegetik gyakrabban osztrák uralkodó körök a német—osztrák vámunió lehetőségét. Bécsben Volksbund szervezet alakul, és folyóirata a későbbi hitleri fasiszta Anschluss-törekvések ideológiai előkészítőjévé válik. A párhuzamosan mindjobban erősödő tőkebehatolás nyomán 1928-ra a legfontosabb osztrák iparágakban a német tőke emelkedik az első helyre.

Az ebben az időszakban ellenzékben levő osztrák szociáldemokraták politikai sikerei (1924-es választások) az uralkodó osztályokat a parlamenten kívüli jobboldali erők irányába orientálják, erősödik — az alkotmányos kormányzás válságtünetei nyomán — a reakciós Heinewehr-mozgalomra támaszkodás és az erős kéz politikájának, fasiszta diktatúrájának a megteremtésére irányuló törekvés. Közben 1927-ben a szociáldemokrata párt lett a legerősebb osztrák parlamenti párt.

A magyar ellenforradalmi kormány titokban támogatta a Heimwehrt, de amikor a Schober-kormány tevékenysége és külpolitikai vonalvezetése (a kisantant elleni politika) összehangolása megnyerte mind az olasz fasiszta, mind a magyar kormány rokonszenvét, olasz és magyar részről leintették a Heimwehr kormányellenes terveit.

Gömbös hatalomra kerülése után, 1932 novemberében, Mussolini és Gömbös Rómában lerakták az alapjait a Dolfuss fasiszta diktatúrájának létrejötté érdekében képviselt közös politikájuknak.

Amikor a gazdasági világválság idején sor került a német—osztrák vámuniós kísérletre, nemzetközi felzúdulás következett, a franciák pedig gazdasági kényszerítőeszközöket alkalmaztak, s a Hágai Nemzetközi Biróság révén kikényszerítették a vámunió tervének elejtését.

A válság okozta súlyos gazdasági problémák Ausztria, Olaszország és Magyarország fokozott együttműködését eredményezték. Jelentősen hozzájárult ehhez a Közép-Európa gazdasági megszervezésére vonatkozó, realizálódása esetére Olaszországot Közép-Európából kiszorítással fenyegető Tardieu-terv, mire az érdekelt kormányok olasz-osztrák-magyar gazdasági megállapodást hoztak tető alá. 1932 nyarán Ausztriában megbomlott a parlamenti váltógazdaság: esődbe került a keresztényszocialista parlamenti többségre

épült politikai rendszer, és Dolfuss kancellár rálépett arra az útra, amely 1934 februárjában Bécsben a polgári demokrácia vérbefojtására vezetett.

Hitler hatalomrajutása után megváltozott az Anschluss törekvések jellege és módszerei: „Már nélkülöztek minden nemzeti alapot, idegen állam hódító terveinek jellegét öltötték magukra, sokkal inkább az »annexió« kifejezés alkalmas, mint az »Anschluss«, mert míg az előbbi a történeti igazságnak megfelelően azt fejezi ki, hogy Ausztriának a harmadik birodalomba való beolvastása az osztrák nép többségének akaratára és kívánására ellenére, brutális erőszakkal ment végbe, addig az Anschluss, vagyis „csatlakozás” kifejezésen inkább önkéntes lépést érthetünk” (54. l.).

Kerekes Lajos igen részletesen és érdekesítően mutatja be ezután az 1938-as Anschlusshoz vezető folyamatot — ez a könyv tulajdonképpeni tárgya —, a német fasizmus agresszív politikájának igen fontos láncszemeként, de állandóan szem előtt tartva a nemzetközi politika egészének alakulását.

A téma bennünket azért is közelebbről érdekel és azért is különösen gyümölcsöző Magyarország története vonatkozó időszakának árnyaltabb kidolgozása és mélyebb megértése szempontjából, mert a Dunanedencében kulcsfontosságú helyzetet elfoglaló osztrák köztársaság történelmi sorsa a második világháborút megelőző időszakban igen nagy mértékben befolyásolta a Duna völgye országainak helyzetét és politikai orientációját.

A monográfia a történeti időrendet követő világos szerkezeti felépítéssel, a legfontosabb diplomáciai iratok legjellemzőbb részeinek plasztikus bemutatásával és elemzésével tárja elénk az osztrák belpolitikai ellentétek kiéleződését. Szemléletesen mutatja be: hogyan változott fokozatosan — ha nem is töretlenül egyenesvonalúan — Ausztria nemzetközi helyzete, részben a külpolitikával, részben az osztrák belpolitika alakulásával párhuzamosan, mely utóbbi természetesen távolról sem volt független az olasz és a magyar külpolitika vonalától. A szerző megvilágítja mind az olasz fasizma, mind a magyar ellenforradalmi kormányok politikájának a szerepét abban, hogy az ezen országok érdekeivel is merőben ellentétes és jóideig az olasz és a magyar kormányok által is ellenzett Anschluss-törekvések végül is visszajukra fordultak és a hitleri Németország agresszióját, világháború kirobbantására törv politikáját segítették, természetesen a nyugati nagyhatalmak „megbékélési” politikája és — vele szemben — a Szovjetunió kollektív biztonságra törekvő politikai törekvései erővonalainak a keretében. Így világosan domborodik ki a megbékélési politika valódi jellege és az e politikát folytató nyugati hatalmak felelőssége az Anschlussért — és szélesebben azért, hogy a német agresszió úgyszólván akadálytalanul bontakozhatott ki.

Kerekes Lajos elmenti az osztrák társadalom döntő többségének szembeállítását a német Anschluss-törekvésekkel, de rámutat — bár ezen a ponton többet kaphattunk volna — a náci agitáció hatására is az osztrák társadalom deklaszszálódott rétegeire. Plasztikusan tárul elénk az osztrák uralkodó osztályok német Anschluss-törekvésekkel szembeni védekezésének szűk látókörű, tragikus és természetesen eredménytelen módja, az a kísérlet, hogy az olasz és a magyar fasizmusra támaszkodó Ausztria az olasz fasizma szisztémát az osztrák társadalomra alkalmazó államrendszer segítségével és az osztrák demokratikus erők illegálisba szorításával fogja ki a szület az Anschluss szorgalmazó belső erők vitorlájából. Meggyőzően bontakozik ki előttünk az a feloldhatatlan ellentmondás, amely a német fasizmussal való szembefordulás és a haladó erők, mozgalmak likvidálása, az azokra támaszkodástól való irtózás között feszült.

Ilyen körülmények között azután az 1934 tavaszi római hármass egyezmény is csak formálisan képezhetett akadályt a német fasizmus Anschluss-törekvései előtt. Ettől kezdve — ha a „stresai front” létrejötté átmenetileg le is lohasztotta a német fasizmus Anschluss-reményeit — az Ausztriára nehezedő német külpolitikai nyomás és az országban belül folytatott belső bomlasztás és propaganda kombinációja a nemzetközi helyzet alakulásának szimpla függvényé tette Ausztria létét, fennmaradását. Így került sor — a Szovjetunió nemzetközi politikája és az ehhez kapcsolódó kísérletek ellenére — Ausztria függetlenségének a nyugati hatalmak megbékélési politikája keretében történt feláldozására.

Ezt a folyamatot az 1936 júliusi német—osztrák szerződés létrejötté után különös részletességgel és érdekesítően tárgyalja a munka. A monográfia nem csupán a hazánk történetére vonatkozó ismereteket bővíti, egészíti ki értékes és érdekes vonatkozásokkal, hanem a 30-as évek magyar történetének szélesebb, a nemzetközi politika összefüggéseit jobban, konkrétan figyelembevevő szemlélete szempontjából is számottevő.

Megjegyezzük: véleményünk szerint kissé összerosók a totális fasizma törekvéseket megtestesítő Gömbös és a történelmi magyar uralkodó osztályok politikáját közvetlenebbül képviselő Kánya külügyminiszter politikája között a kétségkívül csak árnyalatokban megmutatkozó, de mégsem elhanyagolható eltérés. Nézetünk szerint ez

összefügg azzal, hogy a magyar külügyminisztérium levéltárának alapos és sokoldalú kiaknázását a szerző nem párosította Kozma Miklós iratainak felhasználásával. Bizonyosság erre az a maga a szerző által idézett külügyi irat is, amelynek tanúsága szerint osztrák államférfiak előtt Gömbös külügyminisztere, Kánya Kálmán így fogalmazta meg a neki feltett kérdésre válaszát: „Közismert, hogy Gömbös Gyula miniszterelnök a restauráció ellen dolgozik, a magam részéről természetesen utasításaihoz alkalmazkodom, úgy hogy ehhez a hozzám intézett kérdéshez minden bővebb magyarázatot feleslegesnek tartok” (170. l.). Aligha szorul különösebb magyarázatra, hogy ez a megfogalmazási mód a diplomáciai tárgyalások és érintkezés gyakorlatában nem a miniszterelnök és a külügyminiszter közötti kölcsönös teljes egyetértés (hanem annak természetesen kötelező volta) kifejezésére szokásos.

Az Osztrák Kommunista Párt álláspontjára a szerző — a nemzetközi munkásmozgalom története feltártságának jelenlegi stádiumában lehetséges módon — figyelmet fordít, de — úgy érezzük — e tekintetben lehetne tovább menni. Bizonyos fókig hiányoljuk a vonatkozó szovjet történeti irodalom alaposabb használatát, és általában kívánatos lenne a historiográfiai szempontok fokozottabb előtérbe helyezése. Végül: többet szeretünk volna olvasni — ha ez nem is szoros értelemben vett tárgya a munkának — a fasiszta Anschluss-törekvéseknek az osztrák nemzeti eszme és nemzeti érzés megszállódulására gyakorolt hatásáról.

INCZE MIKLÓS

HERMANN MITTERÄCKER:

**KAMPF UND OPFER FÜR ÖSTERREICH (EIN BEITRAG
ZUR GESCHICHTE DES ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES 1938—1945)**

(Wien. 1963. 217 l.)

**HARC ÉS ÁLDOZAT AUSZTRIAÉRT
(ADALÉK AZ OSZTRÁK ELLENÁLLÁS TÖRTÉNETÉHEZ 1938—1945)**

Hermann Mitteräcker könyve értékes hozzájárulás az osztrák nép ellenállási mozgalmának történetéhez, sőt az osztrák—jugoszláv partizáncsapatok együttműködéséről szóló fejezet hasznos adalékokat szolgáltat a jugoszláv ellenállás történetének tökéletesebb feldolgozásához is. A szerző elsősorban az osztrák kommunista párt által szervezett és irányított ellenállási és partizáncsoportok történetét kutatja, de jelentőségüknek megfelelően tárgyalja a többi pártok, a katolikus egyház, diákszervezetek és más organizációk által kezdeményezett ellenállási csoportok tevékenységét is. Ezt külön is figyelemre méltónak tartjuk, mert Otto Molden „Der Ruf des Gewissens” című azonos témaköréről megjelent munkájában részrehajlóan és igaztalanul negligálja a kommunisták ellenállási mozgalmát, mint amely végső céljai miatt elkülönül az osztrák nép függetlenségi akarától. Mitteräcker erre a felfogásra nem egy ellenkező előjelű, de éppen olyan hibás beállítással válaszol (amire sajnos szintén vannak példák), hanem a történelmi tények szorgos és meggyőző feltárásával jelöli ki a kommunista párt vezette ellenállási mozgalom helyét az antifasiszta harcok általános áramlatában. Méltó emléket állít a Gestapo kínzókamráiban mártírhalt szenvedett kommunistáknak, akik letartoztatásuk esetén — még bizonyító anyag hiányában — sem számíthattak kegyelemre.

A könyv első fejezetében áttekintést ad az egyes pártoknak az Anschluss-szal szemben elfoglalt álláspontjáról, bőven idézi a kommunista párt vezetőségének az ellenállásra és a harc további folytatására szólító felhívásait. Túlzottnak és történelmileg kevésbé hitelesnek tartjuk azonban a szociáldemokrata vezetők állásfoglalására vonatkozó, néhány idézettel alátámasztott részletet, amely azt az érzést kelti az olvasóban, mintha Karl Renner kifejezetten elégtétellel fogadta volna Ausztria annexióját. A második fejezetben „Harc a Gestapo ellen” címmel ismerteti a megszállást követő napok preventív letartoztatási hullámaát, majd végigkíséri az egyes (főleg üzemi) ellenállási csoportok létrehozásának igen áldozatos, az esetek túlnyomó többségében a Gestapo fogságába vezető útját. Az 1940-es látványos német katonai sikerek az osztrák népet is megzavarták, s ezáltal az ellenállási mozgalom sokat veszített tömegbázisából, azonban a szocialista eszméken nevelődött munkások soraiban, de más társadalmi rétegekben is, a német győzelmek csúcspontján is ott izzott az ellenállási szellem zsarátnoka. Ez nem csupán

a változatlan és széles rétégeket átfogó függetlenségi akarat jele volt, hanem bizonyítéka annak is, hogy az 1934-et követő fasiszta korszak, majd a Gestapo rémuralma ellenére sem sikerült kiirtani a szocialista eszméket. A harmadik és negyedik fejezetben a szerző szemléltetően bizonyítja, hogy a szakszervezetek helyére lépő náci organizáció, a DAF (Deutsche Arbeitsfront) jól szervezett besúgóhálózata segítségével meg tudta ugyan akadályozni egy széles körre kiterjedő ellenállási vagy szabotázs-mozgalom kifejlesztését, de a 7 éves megszállás idején soha sem tudta a kisebb üzemi csoportok akcióit megbénítani. A pártnak sikerült a haditermelés szempontjából oly fontos üzemben, mint a Brown-Boveri művek, a hadiszállásokra érzékeny szabotázs-akciókat szervezni. A vasutasok körében a párt szintén jelentős sikereket ért el, s különösen az Olaszországnak szánt utánpótlásban tudott kieséseket előidézni. Egy Himmlernek küldött 1942-es szeptemberi jelentés arról számol be, hogy a Sankt-Pölten-i vasutasok közül több mint 400 tartozik az aktív ellenállási mozgalomhoz.

Heroikus harc képe bontakozik ki az olvasó előtt. Ez a harc egyelőre csak helyi szabotázs-akciókban, a frontra küldött felvilágosító levelekben, a szövetséges rádióhírek terjesztésében nyilvánulhatott meg, de még így is az áldozatok ezreit szedte. A Wiener Landesgericht a megszállás idején több mint 1000 halalos ítéletet szabott ki, de vész-törvényszékek működtek Grácban és Innsbruckban is, nem szólva azok ezreiről, akiket — főleg a háború végnapjaiban, amikor leírhatatlanná vált a terror — az arcvonalon izgatás vagy hazaárulás vádjával, sőt gyanújával bírói ítélet nélkül a helyszínen végezték ki. Az ötödik és hatodik fejezetben ismerteti a szerző a partizán-alakulatok kifejlesztésének történetét. A kommunista párt kezdeményezésére jött létre a „Szabadságfront” nevű szervezet, valamint a „Szabadság-rádió”, melyek a közös cselekvés medrébe igyekeztek terelni a kommunisták, forradalmi szocialisták, katolikusok, diákszervezetek, sőt a Wehrmachtban egymástól függetlenül működő ellenállási csoportokat. A kommunisták önfeláldozó hazafisága a katolikusok körében is őszinte elismerést váltott ki. Így pl. amikor 1943-ban Sank-Pöltenben a Gestapo a kommunisták nagyobb csoportját vette őrizetbe, egy katolikus róplap a mártirokról azt írta: „Ausztria hőseivé váltatok örökre. Meghaltatok, hogy Ausztria éljen.” Az első partizán-csapatok Dél-Karintiában az ottani szlovén lakosság birtokaiból kiforgatott és házaiból elűldözött tagjaiból jöttek létre 1942-ben. Az első csoportok felett még sikerült a hírhedt Arnold Freisslernek vérbíróiságot ülnie, de az elvakult Rassentheorie újabb százakkal és ezrekkel töltötte fel a hegyekbe húzódtott partizán-csapatok kereteit. Rövidesen fegyveres egységek alakultak az osztrák-lakta területeken is, Arnoldsteinben, a felsőstájerországi iparvidéken, a Salzkammergutban és Koralpe területein. A háború utolsó időszakában — írja a szerző — egyes Jugoszláviával határos területeken a Wehrmachtba bevonulásra kötelezett fiatalok százával jelentkeztek a partizánoknál. A belőlük alakított zászlóaljok 1945 elején a jugoszláv partizán egységekkel együtt nyomultak be Laibachba. Az osztrák partizán-harcosok csak egy-két esetben emelkedtek olyan jelentőségre, hogy hadműveleti nehézségeket okoztak volna a német hadseregnek, de morális hatásukban súlyos károkat okoztak a Wehrmachtnek, mert a birodalom törzsében is elhíntették a bizonytalanság és a náci uralommal szembeni rebellió szellemét. Bizonyították, hogy a harmadik birodalom szolgálatába szegődött osztrák hazaárulókkal szemben, mint Seyss Inguart, Kaltenbrunner, Baldur von Schirach, Wächter, Gleise-Horstenau stb. az osztrák nép többsége idegen hódítóknak tekintti a megszálló németeket, s kész harcolni Ausztria függetlenségének helyreállításáért.

A könyv hetedik fejezete az internáló- és megsemmisítő táborokban létrejött ellenállási csoportok tevékenységével foglalkozik, majd nyolcadik fejezetében számos bucsúlevelet közöl a mártírhálálra ítélt hősöktől. Többesükből nem szocialista világnézetük, nem is a nemzeti-szocializmus lényegének tudatos felismerése állította szembe a hitleri uralommal, hanem az igazság-, morál- és emberi méltóságérzet elpusztíthatatlan hite. Éppen ez teszi a leveleket megindítóvá, olvasásukat morális élménnyé, tanulságossá a tekintetben, hogy az emberi humanizmus ideáljai ebben a korban szükségképpen a kommunisták tudatosságában juthattak legvilágosabban kifejezésre. Mitteräcker könyvének utolsó fejezete Ausztria felszabadulását ábrázolja. A menekülő németek a Duna melletti Steinben még legyilkolják a vizsgálati fogságban tartott 300 politikai foglyot, de Bécs munkáskerületeiben (Ottakring, Hernalds) már felfegyverzett csapatok szerveződnek, hogy a város mielőbbi felszabadításával véget vessenek az esztelen pusztításnak. Tolbuchin előretörő hadserege oldalán résztvesznek a város felszabadításában, s főleg a belső ellenállásnak köszönhető, hogy a gázműveket és sok gyárat megmentenek a felrobbantástól. 1945. április 14-én a Vörös Hadsereg befejezte Bécs felszabadítását. Ausztria számára rövidesen befejeződött a második világháború, amely 300 000 osztrák életét követelte, s rajtuk kívül tízezrek estek áldozatul a faji és politikai üldöztetésnek.

A megszállás hét esztendeje kemény megpróbáltatások elé állította az osztrák népet, szenvedések és véráldozatok tömegét követelte, de bizonyosan nem hiába. Ausztria — nem csupán a nagyhatalmak döntése folytán — de belső egységét, nemzeti öntudatát tekintve is megerősödve került ki a küzdelemből.

KEREKES LAJOS

HEINZ KÖLLER:

**KAMPFBÜNDNIS AN DER SEINE, RUHR UND SPREE
(DER GEMEINSAME KAMPF DER KPF UND KPD GEGEN DIE
RUHRBESETZUNG 1923)**

(Berlin, Rütten & Loening. 1963. 347 l.)

**HARCI SZÖVETSÉG A SZAJNA, RUHR ÉS SPREE PARTJÁN
(A FRANCIA ÉS A NÉMET KOMMUNISTA PÁRT KÖZÖS HARCA
A RUHR-MEGSZÁLLÁS ELLEN 1923-BAN)**

Sokan és sokszor leírták már, éppen ezért ma már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban a történettudomány, az alapvető egyezések mellett, különleges, a többi szocialista ország gyakorlatától elég jelentős mértékben elütő feladatok elvégzésére kényszerül. A specifikumok végső elemzésben a német nép kettéosztottságára, a bonni uralkodó körök politikájára vezethetők vissza. A történeti múlt átértékelése, a terhés ideológiai örökség felszámolása valamennyi szocialista ország történettudományának központi problémája, de nem szabad elfeledni, hogy a német föld egy részén a múlt egyben jelen is, hiszen a nyugat-német polgári történetírás exponenseinek minden erőfeszítése arra irányul, hogy átmentsék a régi népellenes rendszerek valamennyi lényeges alkotóelemét és igazolják a Német Szövetségi Köztársaság Szovjetunió- és népi demokrácia-ellenes, nyugati orientációjú politikáját. Mindezek a tények szorosan összefüggnek a most megvitatásra kerülő könyv szerzőjének téma-választásával.

Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottsága még 1955-ben határozatot hozott „a Német Demokratikus Köztársaság történettudománya kutatásának és oktatási munkájának megújításáról”. Ebben a határozatban a többi között az áll, hogy elodázhatatlan feladat a német nép és Kelet-Európa népei közötti történelmi kapcsolatok feltárása. Azóta jelentős előrehaladás történt ezen a téren, számos értékes okmány-publikáció, monográfia látott napvilágot, nem utolsósorban annak következtében, hogy megalakultak a német—szovjet, német—lengyel, német—cseh, és német—magyar történész bizottságok; ezek időről-időre megbeszéléseket, konferenciákat tartanak, felméri a közös kutatási területeket, egyszóval koordinálják az egyes kutatók erőfeszítéseit. Bennünket közelebbről a határozat ama pontja érdekel, amely a német—francia kapcsolatokra vonatkozik, . . . behatóan kell kutatni az 1789, 1830 és 1848-as francia forradalmak hatását a német dolgozók harcára, a német munkásosztály szolidaritás-akcióit a Párizsi Kommun mellett, a német és francia munkásosztály közös harcát Cuno és Poincaré ellen, a Dawes-terv és a Locarno-paktum ellen, valamint a fasizmus és háború ellen.”¹ A német—francia történészkapcsolatok, úgy tűnik, nem olyan megalapozottak, ennél fogva nem is olyan rendszeresek, mint a fentebb említettek. A magyarázat persze kézenfekvő: Franciaország és a Német Demokratikus Köztársaság között nincsenek hivatalos államközi kapcsolatok, miáltal a kölcsönös tájékoztatás, a kutatómunka számos nehézségbe ütközik. E nem lebecsülendő akadályok ellenére, ha viszonylag későn is, 1959 nyarán, létrejött az első német—francia történésztalálkozó Lipcsében. A Marx Károly Egyetem Egyetemes Történeti Intézetének meghívására Lipcsébe látogatott a Société d'Histoire Moderne et Contemporaine küldöttsége, közte olyan neves történészek, mint J. Droz, A. Soboul. A Lipcsében elhangzott előadások három témakörhöz kapcsolódtak: 1. az 1789-es francia forradalom európai hatása; 2. a XIX. századi bér- és árviszonyok kutatásának forrásai és módszerei; 3. a második világháború problematikája, különös tekintettel a francia ellenállási mozgalomra. A német történészek álláspontját a két nép kapcsolatainak fel fogásában legvilágosabban E. Engelberg fogalmazta meg zárszavában, amikor kijelen-

¹ Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1955. H. 4.

tette, hogy számukra nem a reakciós-hivatalos, hanem a forradalmi-demokratikus tradíciók ápolása a fontos. A lipesei megbeszélések legfontosabb eredménye, a számos kérdésben fennálló nézet-azonosság konstatálása mellett, magában a kapcsolatok felvételében rejlett, mindkét fél közös szándékának kinyilvánításában, hogy továbbra is keresik az együttműködés lehetséges formáit. Az 1959-es találkozóknak azonban, tudomásunk szerint, nem lett folytatása, s ez a körülmény mindenképpen sajnálatosnak mondható.

Ha már most a Német Demokratikus Köztársaságban publikált művek számából kísérrelünk meg következtetéseket levonni, kétségtelen, hogy az új- és legújabbkori német-francia történelmi kapcsolatok leginkább feltárt fejezete: a XVIII. századi francia forradalom és Napoleon kora. A Forster-vezette mainzi jakobinusok forradalmi tevékenysége, a nagy nemzeti erjedés a századforduló utáni másfél évtizedben, a Napoleon elleni felszabadító harcok, a lipesei Népek Csatája: mind megannyi vonzó téma a fiatal szocialista német történettudomány számára.

Bár a német és francia munkásmozgalmak érintkezési pontjai ismertek, viszonylag csekély azoknak a műveknek száma, amelyek e fontos kérdéskomplexum valamelyik részletét vizsgálják. Talán nem tévedünk, ha e jelenség egyik alapvető okát abban látjuk, hogy a francia levéltárak ajtajai rendszerint zárva maradnak a Német Demokratikus Köztársaságból érkező kutatók előtt. Az 1959-es konferencián is elhangzott az a jogos panasz, hogy a német történészek nem juthatnak hozzá a primer történeti forrásokhoz, be kell érniük a másodlagos forrásértékkel bíró nyomtatott anyagok: jegyzőkönyvek, évkönyvek, valamint a korabeli munkássajtó és a memoár-irodalom felhasználásával. Ez utóbbi megállapítás érvényes egyébként Köller művére is.

Köller monográfiája a Ruhr-vidék francia megszállásának 40. évfordulójára jelent meg. Nem ő volt az első, aki az eseménydús 1923-as esztendő politikai történetét választotta kutatási tárgyául.² A felsorolt szerzők azonban más kiindulópont felől közelítettek a korszak problémáihoz. Könyvének I. fejezetében Franciaország Ruhr-i kalandjainak okait elemzi. Itt nem megy túl — tényanyagát tekintve — a nemzetközi szakirodalom általánosan elfogadott megállapításán, miszerint a franciák katonai lépését a lotharingiai acélmágnások által irányított Comité des Forges sugallta abból a célból, hogy erőszakkal egyesítse a lotharingiai vasércbányákat a Ruhr-vidék gazdag szénkészletével. A mű gerincét képező fejezetek azonban nem általában a Ruhr-konfliktusra, hanem a Francia Kommunista Párt és a Német Kommunista Párt közötti együttműködés létrejöttére, formáinak kikristályosodására és továbbfejlődésére vonatkoznak. Szerző láthatóan otthonosan mozog e kérdéskörben, valóban újat tud mondani a korszak történetében jártas olvasónak is. E helyütt utalunk arra a fontos körülményre, hogy Köller bőségesen merített a hajdani francia megszállási övezetben elterülő ipari centrumok: Düsseldorf, Dortmund, Duisburg, Essen, Gelsenkirchen és Oberhausen városi levéltáraiban őrzött iratanyagokból. Igen részletesen tárgyalja a két kommunista párt esseni és majna-frankfurti konferenciáját (január ill. március), amelyek a közös harc legjelentősebb állomásai. Az ott elfogadott határozatok alkalmasak voltak arra, hogy mindkét országban megvessék egy proletár-egységfront alapjait, sok munkást megnyertek az együttműködés gondolatának, végül szervezetiesen is megszilárdították a Francia Kommunista Párt és a Német Kommunista Párt közötti harci szövetséget.

Köller nem rekedt meg a „kapcsolat-kutatás” felületén, azaz nem elégedett meg a közös fellépést bizonyító dokumentumok lineáris elrendezésével, felvetette azt a kérdést is, miként hatott vissza a francia megszállás elleni harc a két párt belső fejlődésére. Elfogadható az a megállapítása, hogy az 1923-as harcokban kitűnt fiatal kommunisták: Monmousseau, Sénard, Vaillant-Couturier, Thorez, Péri és Duclos, valamint Thälmann éppen ekkor szereztek meg a vezetéshez nélkülözhetetlen politikai tapasztalatokat, ideológiai szilárdságot.

Külön fejezetet szentelt a szerző a rajnai szeparatista veszélynek, részletesen foglalkozik a „Legális szeparatisták”, Adenauer, Hagen és társaik kölni csoportjának politikájával. Ez a csoport 1922 novemberében, Poincaré támogatásával, önálló Rajnai Bank felállítását tervezte, hogy külön pénz kibocsátásával egyengesse az utat a Rajna-vidék elszakításához. Szinte kísérteties a hasonlóság az 1922-23-as és az 1945 utáni helyzet között, kínálja történelmi párhuzamok felállítását, amit a szerző nem is mulasztott el megtenni.

² W. Ersil: Die revolutionäre Massenbewegung der deutschen Arbeiterklasse gegen die Regierung Cuno. (Vom Juni 1923 bis zum Sturz der Regierung am 12. August 1923), Dissz. Berlin, 1956; H. Habedank: Zur Geschichte des Hamburger Aufstandes 1923. Berlin, 1958; G. Hortschansky: Der nationale Verrat der deutschen Monopolherren während des Ruhrkampfes. Berlin, 1961; W. Ruge: Die Stellungnahme der Sowjetunion gegen die Besetzung des Ruhrgebietes 1923 und die deutsch-sowjetischen Beziehungen während der Zeit des „passiven Widerstandes”. Dissz. Berlin, 1958; M. Uhlemann: Arbeiterjugend gegen Cuno und Poincaré. Das Jahr 1923. Berlin, 1960.

Végezetül röviden a könyv hiányosságairól kívánunk szólni. Ezek — véleményünk szerint — nagyrészt a feldolgozás módszeréből következnek. Ugyanis a szerző tudatosan leszűkítette vizsgálódásainak körét, kizárólag a francia—német szolidaritást kívánta bemutatni, minden más szempont mellőzésével. Bármennyire is helyeselhető a téma pontos körülhatárolására való törekvés, jellegéből következőleg nem tárgyalható a „nagy politikától” elszakítva. A Ruhr-vidék francia megszállása ellen folytatott harc nyilvánvalóan a legszorosabban összefügg a két szomszédos ország gazdasági és politikai történetével, továbbá része az egyetemes diplomáciatörténetnek is. Kívánatos, hogy megszülessék egy olyan terjedelmes marxista monográfia, amely az eddigi részeredményekre támaszkodva a maga teljes bonyolultságában mutatja majd be Németország történetét a nevezetes 1923-as esztendőben.

VADÁSZ SÁNDOR

JOHANN WILD:

REYSBESCHREIBUNG EINES GEFANGENEN CHRISTEN. ANNO 1604

Herausgg. von Dr Georg A. Narciss. Bearbeitet von Prof. Karl Teply

(Stuttgart, Steingrüben Verlag. 1964. 600 l. Bibliothek Klassischer Reiseberichte)

EGY FOGOLY KERESZTÉNY ÚTLEÍRÁSA, 1604

Johann Wild 1585-ben született Nürnbergben. 1604-ben 19 éves korában beállt zsoldosként a császári seregbe, s a tűzkeresztségen az Esztergom körüli török harcokban esett át. Résztvett Basta tábornagy vezérlete alatt a Boeskaai elleni hadjáratban. Harcolt az oszgyáni és az edelényi csatákban, majd — miközben a főserg Kassa ostromára vonult — a szendrői vár őrségébe osztották be. Egy Szendrő körüli csetepatéban esett a hajdúk fogságába, 1604 végén. Néhány nap múlva 30 dukátért megvette őt egy egri török. Ettől kezdve török rabszolga hét éven keresztül, s ezalatt hétszer adják el újra. Egerből Budára, onnan néhány hónap múlva Belgrádon át Isztambulba kerül, s változó uraival bejárja az egész török birodalmat. Volt Kairóban, Jeruzsálemben és Damaszkuszban, s talán elsőnek az európaiak közül résztvevője és szemtanúja volt egy mekkai zarándokútnak. Kalandos rabszolgasorsa hét év után ért véget: gazdája felszabadította, s 1611 végén Lengyelországon át sikerült hazájába visszatérnie. Otthon írta meg visszaemlékezéseit, s még 1613-ban ki is adta Nürnbergben. 1623-ban második kiadást ért meg munkája. A két kiadás ellenére a könyv rendkívül ritka (Apponyi Hungarica gyűjteményében is hiába keressük), s Wild följegyzéseit sem a törökkel foglalkozó egyetemes, sem a magyar történetírás nem hasznosította.

Pedig Wild az átlagos zsoldoskatonát messze felülmúló jó megfigyelő és értelmes, megbízható elbeszélő. Saját kalandos életén túlmenően érdeklí őt az emberek sorsa, a különböző tartományokban egymástól olyannyira különböző viszonyok és állapotok, s ezek leírásában sem szenvedély, sem gyűlölet nem vakítja el. Főleg a zsoldoskatoná, majd a rabszolga mindennapi életére vonatkozó leírásai érdekesekek, továbbá a magyarországi és ázsiai török területek hétköznapiját megrajzoló művelődéstörténeti vonatkozások. Adatokat kapunk a török Buda életére, a török tiszték és közrendűek, de a keresztény ráják életviszonyaira is, a hódoltsági mezőgazdaságra, iparra, törökök és leigázott magyarok viszonyára, csakúgy mint a Birodalom ázsiai és afrikai népeire. És bár a „pogány” társadalmi berendezkedését, szokásait, a nyugati kultúrában felnőtt ember fölnyélével és megvetésével nézi, ez nem akadályozza meg abban, hogy észre ne vegye azt, amiben tanulni lehet tőlük. Nem érdektelen számunkra az sem, hogy Wild a török birodalom legkülönbözőbb helyein magyar rabszolgákkal találkozik, s velük nem egyszer közelebbi kapcsolatba is kerül.

A főleg művelődéstörténeti szempontból fontos forrást Karl Teply gondos munkával rendezte sajtó alá. Mai helyeírással, de különben eredeti szövegében közli az utleírást, az eseményekre való utalásokat, a régi német és főleg török kifejezéseket pedig a könyv végén jegyzetekben magyarázza meg. A bevezetés az ekorbeli európai és közelebről a magyarországi események rövid áttekintését adja, Wild szörványos életrajzi adatait ismerteti, majd magát a művet jellemző megbízhatóság és irodalmi érték szempontjából. Wild utazásainak térképe, illusztráció gyanánt pedig egy 1613-as térkép és Buda vára törökkori metszete egészítik ki a nyomdatechnikailag is szép és izléses kötetet.

BENDA KÁLMÁN

DIE MATRIKEL DER UNIVERSITÄT JENA. BAND II. 1652—1723

Bearbeitet von Rheinhold Jauernig. Lieferung I—IV. Personenregister A—Ri.

(Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger. 1961—1963.)

Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Friedrich-Schiller-Universität Jena)

A JÉNAI EGYETEM ANYAKÖNYVEI. II. KÖTET. 1652—1723

Az 1548-ban Frigyes János szász választófejedelem által alapított jénai főiskola, majd 1558 óta egyetem kezdettől fogva egyike volt a lutheránus vallás tudományos fellegvárainak. Jelentősége különösen az 1600-as évek második felétől számottevő, nemcsak a német nyelvterületen, hanem a környező országok evangélikus értelmiségének képzésében is. Magyarországról elsősorban a felvidéki és erdélyi városok polgár gyermekei látogatták nagy számban, de vonzási köre a XVII. század derekától már egyre jobban a magyarországi evangélikusság egészére kiterjedt. Átlagban évenként öt-hat magyarországi diákot találunk az egyetemen, de időnként ennél jóval többet (pl. 1676-ban 14-et).

Az egyetem anyakönyvi bejegyzéseinek közreadását az 1940-es években indították meg. Az I. kötet, az 1548—1652 közötti periódus névanyaga 1944-ben jelent meg (Georg Mentz és Rheinhold Jauernig feldolgozásában), ezt folytatja füzetekben az 1961 óta megjelenő II. kötet, amely az 1652—1723 közötti korszakra terjed. A kiadvány nem időrendben hozza a bejegyzéseket, hanem a korszak valamennyi hallgatójának nevét abécé rendbe szedve, s a név után bizonyos egységes rendszerben az anyakönyv adatait (származási hely vagy nemzetiség, a beiratkozás, nem egy esetben az eltávozás ideje, esetleges egyéb adatok). Ez a fajta közlés feleslegessé teszi külön névmutató közrebocsátását, viszont lehetetlenné teszi az egyidőben tanulók áttekintését. A II. kötet 8, egyenként 10 íves füzetből áll majd. Az első öt füzet tartalmazza az anyakönyvek névanyagát, a 6. és 7. a helynévmutatót, a 8. pedig a rektorok névjegyzékét, a könyvészeti utalásokat, az anyakönyvek leírását és a rövidítésjegyzéket. Eddig az első négy füzet jelent meg (az utósó közölt név: Riemann).

A jénai magyar tanulók névsorát már a múlt század közepén közreadta *Haan Lajos* (Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae Jenensi adscriptorum. Gyula 1858), majd vele nagyjából egyidőben, de tőle függetlenül *Révész Imre* (A jénai egyetemen tanult magyarok s erdélyiek névsora. 1550—1850. Magyar Történelmi Tár. 1861. IX. köt.). Révész évről csak a nevet és a származási helyet közli, Haan ezt egyeseknél kiegészíti a fontosabb életrajzi adatokkal, de pl. a beiratkozás napját egyikőjük sem tartotta közlésre érdemesnek. A nevek olvasása mind Haannál, mind Révésznel nem egyszer hibás, az eredeti helyesírást önkényesen módosították, s nem egy magyarországi néven átsiklott figyelmük. Példaként nézzük meg az 1675-ös év diákjait: (Haan közlése után zárójelben első helyen Révész, második helyen a most ismertett kiadvány olvasását adom): Jeremias Messerschmidt, Cremniczio Hung. (Jerem. Messerschmied Crenncio Ung. — Jerem Messerschmid. Crenncio Hung.) és testvére Joh. Messerschmidt (Messeschmied — Messerschmid); Daniel Haslinger, Altenburgo Hung. (Dan. Haslinger — Dan. Haslingerus); Georg Haertlerus, Koberstorfa Hung. (Révész nem ismeri — Georg Hertlerus, Koberstorff Hung.); Georg Leidelius Semproniensis (Révész nem ismeri — Georg Leidelius Semproniensis Hung.); Révész ezeken kívül még két Haan által nem ismert nevet közöl: Math. Langius Sempron (Matthias Langius Sempron. Hung.) és Joh. Heilimenus, Bisztricz. Trans. (Johannes Heilmann, Bistricio-Transylvanus). Ennyi is elegendő annak megmutatására, hogy mennyire megbízhatatlan Haan és Révész közlése, és hogy mit nyerünk a mostani precíz közlés által.

BENDA KÁLMÁN

ANNUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE DIN CLUJ 1958—1959

(I.—II. köt. Cluj. 405 l.)

A KOLOZSVÁRI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET ÉVKÖNYVE 1958—1959

A Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történeti Intézetének 1958—1959-es évkönyve 14 tanulmányt, 4 forrásközlést és 6 recenziót tartalmaz.

Pall Francisc: Újabb hírek az 1438-as erdélyi török betörésekről c. tanulmánya Bartolomeo de Yano (Yanensis) Epistola de crudelitate Turcarum című 1438. december

12-én Konstantinápolyban keletkezett, a velencei Albert de Sarteanonak küldött és először Jacques Paul Migne *Patrologia Graecajában* (1866) közölt írása alapján foglalkozik az erdélyi török betörésekkel. A tanulmány első részében a levélíró személyét tárgyalja (Bartolomeo ferences szerzetes volt, aki VIII. Paleologosz János és József konstantinápolyi pátriárka támogatását élvezve jelentős propagandát fejtett ki egy törökellenes keresztes hadjárat érdekében), második részében kritikai alapon ismerteti nevezettnek Erdélyre vonatkozó tudósításait. A II. Murad szultán vezette első hadjárat során, a forrás szerint, 30–40 000 erdélyit hurcoltak rabságba. Ezek sorsáról Bartolomeo egy erdélyi baráttól szerzett információkat. Ellenállás nem lévén, a hadjárat elég hosszú ideig tartott (június–július), s egyben arra csábította a törököket, hogy még ugyanazon évben újabb hadjáratot indítsanak, ami meg is történt, s a 20.000-es török sereg ismét kb. 30.000 rabbal tért haza. Míg az első esetben a szászok földje, addig a második hadjárat során a székely vidékek szenvedték a legnagyobb pusztítást.

Prodan David: A hunyadmegyei vastermelés a XVII. században c. 77 oldalas tanulmánya értékes technikatörténeti adalék a XVII. század második felének iparához. A 14 fejezetre osztott munka a levéltárnak idevonatkozó anyagában található leltárak, számadások, utasítások alapján a munkáslétszámot (1700-ban az 5 vasműben 139 illetve 156 munkás dolgozik), a kohók működési idejét (évi 26 hét), a termelési folyamatot és az értékesítést vizsgálja. Megmutatja, hogy a vas itt igen fontos fizetési eszköz volt, bemutatja az itt dolgozók munkáját, társadalmi helyzetét, eredetét, nemzetiségi megoszlását. Külön taglalja a bérbeadást, a XVII. század utáni fejlődés kettős tendenciáját: az üzemek számának növekedését, illetve az egyes műhelyek bővítését és technikai fejlesztését. Ezen „Hammerwerke” típusú — manufaktúrának számítható — „vasbányák” évi termelése 15–20.000 öl fa elfogyasztása mellett kb. 3000 mázsa vas volt. A szerző mellékletben eredeti szövegében közli az 1681/82-es, 1700-as összeírásnak az üzemekre vonatkozó fontosabb részeit.

Crăciun I. bibliográfiai áttekintést nyújt Erdély és a Bánság román krónikáiról. Időrendi sorrendben halad a dubnici krónika román Anonymusától Oláh Miklóson, Sinkaion és Maioron át egészen Alexandru Sterca-Siulutiú (1794—1867) balázsfalvi érsekig.

Goldenberg S.: Adalékok a nagybányai kamara és pénzverde történetéhez című tanulmányában azt az irt igyekszik kibővíteni, amit Nagybánya középkori történetének feldolgozatlansága okoz. Az eddig megjelent történeti irodalom, a nagybányai, felsőbányai és besztercei levéltárak anyaga alapján végigkíséri a bányászat fejlődését, a bányászok élet- és munkaviszonyait, a kamara és a pénzverde szervezeti felépítését, a nemesfém feldolgozását a XVI. század végéig. A szerző rámutat arra, hogy az erdélyi fejedelemség megalakulásával a nemesfémkereslet, a pénzverés fokozódik. A nagybányai kamara 1559 évi regisztrumából kiderül, hogy ebben az évben a királyi bányák karbantartására, újabb galériák nyitására és zúzdák építésére több mint 5000 forintot költöttek, s jórészt ennek köszönhető, hogy a XV. századi 20.000 forinttal szemben 1559-re 30.230 ft-ra nőtt a kincstár jövedelme, évi három separatio és cementálás mellett.

Sabău Ion tanulmánya a nagy francia forradalom híreinek 1790-ben az erdélyi parasztságra gyakorolt hatását vizsgálja. Keresvén azokat a módokat, ahogy a forradalom hírei a parasztsághoz eljuthattak, a szerző a Bétsi Magyar Kurir híradásainál állapodik meg, hiszen ez a lap rendszeresen közölte a franciaországi eseményeket s Erdélyben is népszerűségnek örvendett. Sándor Lipót — egy későbbi — 1795-ben a császárhoz írt levelében megjegyzi, hogy a falusi jegyzők az újságot fölolvassák a parasztoznak. Sabău ebből azt a következtetést vonja le, hogy ilyen úton 1790-ben az erdélyi parasztsághoz is eljutottak az említett hírek. Ezt látszik igazolni az a „paraszti pátens” is, amelyben valóban szerepel egy olyan kitétel, miszerint a parasztság csak a királynak fizet majd adót, mint más országokban. Úgy érezzük, hogy a szerző által felsoroltak nem támasztják alá eléggé álláspontját.

Csetri Elek kis írása értékes adalék a reformkor történetéhez. Eddigi ismereteink szerint Bezerédy István volt az első, aki az önkéntes örökváltás alapján jobbágyait felszabadította. A Wesselényi levéltár több irata alapján Csetri megállapította, hogy Kelemen Benjámin, Wesselényi Miklós barátja és jószágainak igazgatója már 1832-ben a saját tulajdonát képező Szucsákon jobbágyait felszabadította. Kelemen a több községben fekvő uradalmára a községekkel egy kötlevélnél úgy szerződött, hogy a parasztoznak a birtok teljes értékének 6%-át kellett évenként kifizetni. A szerző tanulmánya végén mellékeli Kelemennek Wesselényihez írt, a jobbágyfelszabadításra vonatkozó tudósításokat tartalmazó magyar nyelvű levelét.

Lupaş I.: Egy történelmi epizód és katonai következményei Puchner tábornok kiadatlan levelezésének egyes töredékei tükrében c. tanulmánya a szabadságharcok Kolozsvár Wardener osztrák tábornok előtti kapitulációját (1848. november 17.) tár

gyalja, majd az Erdélyben állomásozó császári erők főparancsnoka, Puchner és Kolozsvár katonai parancsnoka, Wardener (1848. november 17. — december 25.) közötti levelezés alapján bemutatja a császári csapatok átcsoportosításának nehézségeit, a főparancsnok tájékozatlanságát és ebből származó tehetetlenségét, mely utóbbi körülmény kedvezett Bemnek, aki magához ragadva a kezdeményezést, elfoglalta Kolozsvárt, majd Urbant is kiszorítja Erdélyből.

Dan Mihail tanulmánya érdekes tudománytörténeti írás, A szerző Ion Bogdan, a román szlavisztika kiváló művelőjének munkásságát elemzi az abban fellelhető haladó vonások szempontjából.

Egyed Acajiu: A XIX. század végi és a XX. század eleji erdélyi aratósztrájkok cím alatt előláróban azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat vázolja, amelyek a nagyszámú nagybirtoktól függő szabad munkaerő létrejöttét előidéztek, majd rátér a konkrét esetek elemzésére, ennek kapcsán az aratósztrájkban résztvevők számát 1903-ban körülbelül 10.000-re becsüli. Ezt a méretet is túlhaladja az 1906-os év, amikor nemcsak az aratás és eséplés, hanem már a tavaszi munkák idején is gyakoriak a mezőgazdasági sztrájkok. Úgy véljük, hogy ha már rámutat arra, miszerint 1906-ban munkaerőtartalék megszervezése ellenére sem sikerült megakadályozni az aratósztrájk kibontakozását, a teljesség kedvéért utalni lehetett volna arra, hogy az első Tisza-kormány földművelésügyi minisztere már 1904-ben az 1906-osnál nagyobb számú, mintegy 9000 (főként máramarosi) aratómunkást előlegezett, illetve vétetett jegyzékbe egy esetleges aratósztrájk elhárítására.

Cheresteşiu Victor: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméinek behatolása az erdélyi néptömegekbe c. tanulmánya az orosz forradalom európai visszhangját, illetve a Monarchia népeire gyakorolt hatását vizsgálja. Bemutatja, mit jelentett a háború az ország népének, s az 1917 november — 1918 október közötti periódus tanulmányozása során elemzi a fraternizálás, a hadifogság, a pártszervezetek alapítása problematikáját. A foglyok körében végbemenő forradalmasodás, a párt és sajtóorgániumai szerepének alapos ismertetése után rátér az októberi forradalom visszhangjára, időrendben egészen a polgári forradalom kitöréséig, majd bemutatja a román szocialisták soraiban beálló szakadás okait. Más oldalról világítja meg a kérdést *Gáll János* tanulmánya, melyben a 600—650.000 (Cheresteşiu által 500 000-re becsült) hadifogoly oroszországi szerepét mutatja be. Külön fejezetben foglalkozik a hadifogoly pártszervezetek moszkvai és irkutszki kongresszusával, a foglyok között végzett propagandamunkával, végül megemlékezik a Vörös Hadseregben harcoló volt hadifoglyok szerepének jelentőségéről. *Mureşan Hilde* Az erdélyi nők harca 1917—1919-ben c. tanulmánya a címben foglaltakon kívül röviden bemutatja a világháború előtti nőmozgalom előzményeket.

Kovács Josif: Adatok az erdélyi parasztság 1918 őszi harcához c. adatokban gazdag tanulmánya az 1918 novemberi paraszttömegmozgalmak differenciált elemzését nyújtja, megmutatva a mozgalmak kettős irányát: nagybirtokellenességét és a közigazgatási apparátussal való kérelmelhetetlen szembenállását; a mozgalom nemzeti karakterének hiányát, a hazatérő katonák forradalmasító szerepét. A szerzőtől eltérően a mozgalom aláhanyatlásában talán kevesebb jelentőséget tulajdonítanak a kormány intézkedéseinek (melyek lényegében hatástalanok voltak), de még a nemzeti gárdák „pacifikáló” szerepének is (a gárdák többsége a mozgalom hanyatló szakaszában alakult és nagyrészt „használatlan” volt); úgy véljük, hogy a tudati fejlettségnek és a szervezethez való adottságok fokán álló parasztság még hozzávetőlegesen sem körvonalazta távolabbi elképzeléseit, másrészt közelebbi célját (a helyi közigazgatás szétzúzását, a nagybirtok uralmának megnyirbálását) egészében, vagy részben elérte, s a községekben a hatalmi viszonyok egy időre demokratikus átrendeződést nyertek. Ez az észrevétel mit sem változtat a szerző gondolatmenetének alapvetően helyes voltán, legfeljebb azt jelzi, hogy a rendkívül sokrétű anyag elemzésében még mindig csak a kezdeteknél tartunk.

Bunea A. és Tomuţa G.: Küzdelmek az erdélyi ifjúság soraiban 1917—1922 c. közös tanulmánya főként az erdélyi ifjúságmunkásság 1919—1922-es szervezeti problémáival foglalkozik, elemzi az Erdélyi és Bánsági Ifjúmunkás Szövetség tevékenységét, a Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakulásáig.

A közlemények között *Goldenberg S.* „Heltio Casparo kolozsvári hitszónoknak” címzett krakkói keltetésű német nyelvű levelet közöl, amelyben vallásos mezben megjelenő társadalmi törekvéseket fedezhetünk fel. *Jiga C. T.* a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum kéziratanyagában talált koloséri levelek másolatát közli. *Surdu Bujor* Bánffy György erdélyi kormányzó egyik rendeletét közli, melyben a hatóságokat felszólítja, hogy keressék a módját a Havasalföldre irányuló esetleges takácskivándorlás megelőzésének. *Al. Neamţu*, egy az uralkodóhoz küldött levelet (1827) közöl, melyben egy jobbágy érzézési újításáról van szó. *A Mihail Dan, František Kavka*: Český a slo-

venský obchod a textílnimi výrobky v rumunských zemích és *P. P. Panaitecu*: Dimitrie Cantemir című könyvét, míg *S. Goldenberg* a Ratkoš Peter szerkesztette Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525—1526) c. okmánykiadványt ismerteti. Végezetül az intézet 1959. évi munkájáról olvashatunk ismertetést.

SZÁSZ ZOLTÁN

JOSEF POLIŠENSKÝ:

**OTÁZKY STUDIA OBECNÝCH DĚJIN II. PRAMENY K OBECNÝM
DĚJINÁM VE SLOVENSKÝCH ARCHIVECH A KNIHOVNÁCH**

(Praha, 1963. Acta Universitatis Carolinae 1963. Philosophica et Historica No. 3. 78 l.)

**AZ EGYETEMES TÖRTÉNET TANULMÁNYOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI II.
EGYETEMES TÖRTÉNETI FORRÁSOK A SZLOVÁK LEVÉLTÁRAKBAN ÉS
KÖNYVTÁRAKBAN**

Rendkívül hasznos vállalkozásba kezdett a prágai Károly-Egyetem egyetemes történeti tanszéke a csehszlovákiai levéltárak és könyvtárak egyetemes történeti vonatkozású forrásanyagának számbavételével. A munka első része, a csehországi anyag ismeretése 1957-ben jelent meg, a csehországi levéltárak és könyvtárak magyar érdekű forrásait a munkálatok irányítója, J. Polišínský professzor a Századok 1957. évf. 810—812. l.-jén ismertette. A szlovákiai anyagot áttekintő második rész bevezetőben röviden vázolja a szlovákiai levéltárak történeti fejlődését és sajátosságait (pl. hiteleshelyi levéltárak), majd a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint számbaveszi az egyes levéltárakat és könyvtárakat, megnevezi a nagyobb fondokat és egyetemes történeti vonatkozásait, végül témakörök szerint csoportosítja megismétli az egyetemes történeti forrásanyag felsorolását. A munka azt a célját, hogy a csehszlovákiai egyetemes történeti kutatáshoz ösztönzést és kiindulópontokat nyújtson, feltétlenül eléri, a magyar kutató számára is jó segédeszköz.

HECKENAST GUSZTÁV

KARSAI ELEK:

A BUDAI SÁNDOR-PALOTÁBAN TÖRTÉNT 1919—1941

(Budapest, Táncsics Kiadó. 1963. 566 l., 45 t.)

Egész népünket „nem középiskolás fokon tanítani” nemcsak az írók és költők legmagasabb programja, de egyik lényeges feladata minden művészetnek és minden tudománynak. Fokozottan érvényes ez a követelmény a történettudományra, mely vég-eredményben a legtávolabbi múltban kalandozva is, de méginkább a közelmúltban elmélyülve voltaképpen a társadalmi önismeret, jelenünk és a tegnap közötti összefüggés, ezen összefüggések vonalán egyúttal a jövőbe vezető út kijelölésének, a társadalmi törvényszerűségeknek tudománya. Mint az ember természetes állapotával, a társadalmi emberrel, annak legmindennapibb sorsával, életkörülményeivel, körülményei és sorsa megváltoztatásáért, javításáért a természettel, az ellentétekre bomlott társadalomban pedig voltaképpen önmagával folytatott állandó küzdelemmel foglalkozó tudomány, a legközelebb áll minden tudomány között az egész társadalom érdeklődéséhez. Minthogy vizsgálódásából — akár helyesek e vizsgálódás módjai, akár helytelenek — minden-képpen következtetések erednek, bármilyen kort és bármilyen embert tanulmányoz is, a ma élő emberre, a ma társadalmára, mindenképpen tanító jellegű, tudatformáló tudomány; akkor is, ha művelője nincs ennek tudatában, akkor is, ha hatása a legszűkebb körökre terjed ki, akkor is, ha következtetései, tanításai — bármilyen okokból — hami-sak is. Egyetlen társadalom egészének sem volt olyannyira érdeke a múlt igaz valóságát megismerni, ebből a helyes következtetéseket levonni, s ezt a helyes megismerést és ezeket a következtetéseket a legszélesebb rétegek közkincsévé tenni, mint az osztályantago-nizmustól megszabadult szocialista társadalomnak. Ha nyugodt lélekkel el is mondhat-juk, hogy a társadalmi, történelmi törvények konkrét megismerésében történetírásunk az utóbbi években hatalmas lépéseket tett, egyáltalán nem állíthatjuk, hogy történé-seink eleget tettek volna annak a feladatuknak is, hogy eredményeiket a más foglalko-

zású olvasó által is érthetően, szépen, gondosan megírva társadalmunk tudatformáló tényezőjévé tegyék, holott a kevés kísérletet követő hatalmas érdeklődés tanulsága szerint erre az igény kétségtelenül jelentkezik, mi több, sürgetően jelentkezik.

A nagyon kevesek közül a legtöbbit e tekintetben minden bizonnyal a „Sándor-palota” szerzője tette, akinek több sikeres munkája után a közönség ezt a kötetét is szinte szétkapkodta. Nem lenne igazságos azt gondolni, hogy Karsai népszerű munkáinak a szó szoros értelmében vett népszerűségét pusztán az a körülmény okozza, hogy egyedül jelentkezik a piacon. E munkák eredményességét a közérdeklődés felkeltése, az olvasottság tekintetében legalább annyira elősegíti, hogy témája a lehető legközelebb áll a ma emberéhez, hiszen az ellenforradalmi korban, amelyről szól, vagy mi magunk éltünk, vagy apánk éltek. Ezért a szerző jelentős mértékben saját, méghozzá nem egy esetben legújabb kutatásai alapján a körülmények, jelenségek, események, az élő és szenvedő alanyok által nem ismert, rejtett okaira, belső lényegére tud rámutatni: olyan dolgokra, amelyek valamennyiünknek elevevébe vágtak, magunk vagy közvetlen elődeink élet-halál kérdései voltak, s amelyek közül több a felszabadulás utáni korszakunkban is éreztette hatását. Könyvei sikerének további titka kellemes, könnyed, világos stílusa, amelyet a rádió által megkövetelt különleges hangvétel begyakoroltsága csak ritkán és kevéssé észrevehetően zavar meg. A könyv közkedveltségét bizonyára elősegíti mind emellett a gondosan és szellemesen összeválogatott, a mű mondanivalóját sikeresen támogató képanyag. Röviden: Karsai a legszélesebb közönséget érdeklő történelmi kérdésekről friss tudományos eredmények alapján a széles közönség számára csaknem teljesen, a szak-körök számára részben újat és igazat jól írt meg.

Ezzel viszont a történetírás, közelebről a népszerű történetírás területén eddig nem alkalmazott, új műfajt — valószínűleg átmeneti műfajt — vezetett be. Nem mintha általában a történetírás vagy különösen a marxista történetírás nem ismerte volna a népszerű történelmi munka műfaját, hanem mert egészen speciális szükséglet által életre-hívott, speciális jellegű könyvet alkotott. Népszerű tudományos munka sokféle elképzelhető, és sokféle található a mi történeti irodalmunkban is. Ideális típusának lehetősége, hogy a szerző saját korábbi, a problémát részleteiben is kimerítő tudományos monográfiájára támaszkodjék, ebben az esetben nem állt fenn. De nem alkalmazhatta a szerző azt a másik szokásos módszert sem, hogy mások monográfiáira alapozza munkálkodását, mert a Horthy-korszakról még nincs ilyen monográfiánk, sőt ha minden rész-feldolgozást, tanulmányt és cikket, dokumentum kiadványt, memoárt, riport-jellegű feldolgozást stb. összehordunk is, számtalan probléma marad megoldatlanul. Ha tehát a korszakot átölelő, annak lényeges problémáit sorra bemutató munkát akart adni a széles olvasótömegek kezébe, meg kellett kísérelnie, hogy a főbb hiányokat maga pótolja. Így létrejött egy olyan sajátos népszerű munka, amely ennek kritériumait mindenben kimeríti, de azon túl is mutat annyiban, hogy a szerző éppen itt, ennek keretében tesz közzé első ízben új tudományos kutatási eredményeket (pl. a Forradalmi Kormányzótanács lemondását elfogadó ötszázas tanács ülésének anyaga, Nagyatádi Szabó István lemondásának története, Gömbös külpolitikájának néhány eleme, Imrédy bukásának története). Mig ez a módszer a művet érdemessé teszi a szakkörök érdeklődésére is, ugyanakkor forrásává válik egy kevéssé a feldolgozás egyenetlenségének, hiszen ily módszerrel lehetséges néhány főbenjáró kérdés megoldása, de szinte elkerülhetetlen, hogy még több megoldatlan ne maradjon.

„A budai Sándor-palotában történt 1919—1941” c. kötet az események színhelyétől a miniszterelnökség épületét, a Sándor-palotát választva, de a címadat keretét nem túl szorosan fogva fel, a jelzett huszonkét évben a kizsákmányoló osztályok uralmon levő csoportjának politikáját tárgyalja. Távolról sem csupán az egymást váltó miniszterelnökök politikájáról szól, hanem — helyesen, amint az összefüggések megkívánják — esetenként kitér a kormány más tagjainak, egyes pártoknak, csoportoknak szerepére és olykor-olykor érinti azt a hatást is, amit az uralkodó körök politikája a dolgozó osztályokra és amit az elnyomott osztályok harcoló csoportjai az uralkodó osztály politikájára gyakoroltak. A műfaj önmagában nem, de a választott keret és cím felment a szerzőt az alól, hogy a teljes gazdasági, társadalmi és politikai képet következetesen beállítsa, hogy rendszeresen vizsgálja a politikai események alapjául szolgáló, meghatározó jelentőségű gazdasági és szociális viszonyokat, a társadalom és ezen belül az uralkodó osztály rétegződöttségét, a rétegek egymáshoz való viszonyát és harcát, s hogy általában felvesse és megválaszolja — vagy törekedjék megválaszolni — a felmerülő elvi problémákat. Mivel a szerző választott címében megmondja, hogy célja a „történetek” elmondása, s itt és ezúttal ezek bőségesebb értelmezésére, elemzésére nyílván nem vállalkozik (jóllehet nem egy esetben megteszi), ezt jogosan a fentebb mondottak mellett már csak ezért sem kérhetnénk tőle számon.

Mindezt figyelembe véve mégis volt a politikai életnek, sőt a legszorosabban véve: a korszak miniszterelnökei tevékenységének néhány olyan területe, amelynek bizonyos mértékű elhanyagoltsága a kötet szerkezetét arányait nem kívánatosan befolyásolja. Ilyen mostohán kezelt ág — bizonyára a kérdés meglehetősen hézagos feldolgoása miatt — a kormányok gazdaságpolitikája, amiből a könyv csak néhány kiragadott témát (szanálás, kölcsönök, 1931-i fizetéscsökkentés) ismertet anélkül, hogy képet adna a gazdaságpolitika irányáról és irányváltozásairól. Hasonlóképpen hiányos az olvasó elé állított kép az 1920-as évek külpolitikájáról, jöllehet ebben az időben a külpolitikát kétségtelenül a Sándor-palotában lakó Bethlen István gróf irányította. Igaz, hogy kormányának külpolitikája sokkal kevésbé nyilvános, látványos és az ország szempontjából látszólag kevésbé életbevágó lépésekből állt, mint az 1930-as években, és különösen második felükben, a háború előrevetett árnyékában folytatott külpolitika, talán mégis hasznos lenne, ha az olvasó tisztába jöhetne az alapok lerakásával, a külpolitika irányának éppen Bethlen által történt kijelölésével, hiszen ez az irány a későbbiekben lényegesen nem változott. Végül szerencsés lett volna a munkásmozgalomnak a kötetben szereplő, néhány szépen megírt akciója mellett további olyan momentumainak bemutatása, amelyek közvetlenül hatottak a Sándor-palota uraira, s amelyekkel direkt módon foglalkozni voltak kénytelenek. Ilyennek lehet tartani pl. az ellenforradalmi vészbiróságok által elítélt forradalmárok kiadását a hadifogolycsere akció keretében a Szovjetunióknak, az 1920-as Magyarország elleni bojkottot, a nagyobb sztrájkokat, a kormány viszonyát az MSZMP-hez, a nagyobb pereket stb.

Mindenesetre a kötet többet mond az átlagolvasónak, mint bármilyen a korszakra vonatkozó előde, s ráadásul sok újat mond a történezs számára is. A könyv a Horthy-korszak annyi — jelentős részben mindezeig teljes mélységében feltáratlan — kérdését érinti, hogy egy ismertetés keretében teljességgel lehetetlen akárcsak felsorolásuk is, még inkább rendszeres értékelésük. Bár számos, a szerző által felvetett probléma szinte vonzza a hozzászólást, itt meg kell elégednünk néhány, általa bővebben, vagy újszerűen, új megvilágításban tárgyalt téma felemlítésével, s ezek egy részéhez néhány gondolat megemlékezésével.

Az első fejezet már megjelent feldolgozások és dokumentumkötetek anyagát részben a már említett ötszázas tanács ülésének első ízben közölt dokumentumával, de főként parlamenti anyaggal kiegészítve tárgyalja az ellenforradalom történetét a Bethlen-kormány megalakulásáig. A Bethlen-kormány 1921—22-i tevékenységével foglalkozó második fejezetben a szerző újszerűen dolgozza fel a kisgazdapárt, közelebbről Nagyatádi Szabó István és Bethlen kapcsolatát, hatásosan ábrázolja ennek összefüggéseit egyrészt a földművelésügyi minisztériumban folytatott, ún. Esküdt-féle panamákkal, másfelől a legitimitás restaurációs törekvéseivel, ill. a második októberi királypuccsal. Ugyanezt a kapcsolatot állítja elének a következő fejezetben a földreform-novella sorsa és az Esküdt-tárgyalás megkezdése között, végül újszerű, azt mondhatnók ember-közeli felfogásban mutatja be a kudarcot vallott, a grófok által kijátszott kisgazdavezér, Nagyatádi bukását, érzékeltetve egyúttal, hogy veresége erkölcsi részének felidézésében saját gyávasága is szerepet játszott. A kisgazdapárt Bethlen által végrehajtott felmorzsolásának ismertetése után leírja a házszabályrevízió, majd ennek segítségével a választójogi törvényjavaslat keresztülhajtását a parlamentben. Mint kellemetlen közjátékot mutatja be — széleskörűen és érdekesen — a frankhamisítási botrányt, amelynek angol—olasz támogatással történt leküzdése után Bethlen végrehajthatta a felsőház új életre keltését, a nemzetgyűlés feloszlatását és az új választások kiírását. A kötet egyik igen tanulságos része az 1926-i választási eredményekkel kapcsolatban közölt táblázat, amely plasztikusan ábrázolja a törvényhozó testület összetételében az ellenforradalmi korszak első éveiben végbement reakciós változásokat. Még hasznosabbá tette volna a szerző kimutatását, ha a pártok megoszlási arányát összeveti az 1922-i választási eredményekkel pl. az általa is közölt MTI-jelentés alapján; másfelől pedig, ha a foglalkozási megoszlást nem pusztán az egységes pártra nézve, hanem a nemzetgyűlések, ill. az 1927—31-i országgyűlés egésze nézve is kimutatja. Egyébként a hasznos összevetést folytatni lehetett volna az 1931-i, 1935-i és 1939-i választási eredményekre nézve is. A továbbiakban a szerző Bethlen olasz orientációja, a külföldi kölcsönök, az 1930 szeptemberi tüntetés leverése, a Vas—Dréhr panama vizsgálata után Bethlen lemondásának „világraszóló esodájával” foglalkozik. Felsorakoztatja a korabeli nézeteket a lemondás magyarázatára anélkül, hogy a maga részéről érdemben értelmezné Bethlen motívumait.

A rövidéletű Károlyi-kormánynak szentelt kisebb fejezet után, amelynek jelentős részét a gondosan megírt Sallai — Fürst per teszi ki, a Gömbös miniszterelnökségét tárgyaló részekben a szerző sokoldalúan jellemzi a meglehetősen kiskaliberű akarnok, a katonatiszti pozór Gömbös alakját. Bemutatja belpolitikájának két fontos etapját, a 95 pontos

program meghirdetését, s az igen szemléletesen ábrázolt vetélkedést Gömbös, Bethlen és Eckhardt Tibor között. Gömbös belpolitikai tevékenységének és céljainak értékelésében azonban egy kis bizonytalanság érezhető. A 95 pontot ismertetve a szerző megállapítja, hogy ha Gömbös nem is, de barátai a programot nyíltan a fasiszta típusú korporációs állam kiépítésének tervezeteként értelmezték, de mindjárt hozzáteszi, hogy Gömbös a programot nem akarta megvalósítani, majd később még világosabban kijelenti, hogy „Gömbös egy lépéssel sem akart túlmenni azon a határon, amelyet Bethlen tíz esztendei uralma alatt vont meg”. Ha ez igaz is abban az értelemben, hogy a népnek nem akart többet adni, mint Bethlen, általánosítva, amire a fogalmazás lehetőséget nyújt, ellentmond Gömbös 1935. szeptember 30-i Hitlerrel történt találkozásáról szóló adatnak, amely szerint Gömbös és Hitler megegyeztek a totális diktatúra bevezetésében és a zsidó-kérdés ún. „megoldásában” Magyarországon. Természetesen Gömbös egész politikájának értékelését az eddig ismerteknél sokkal bőségesebb adatok vizsgálata alapján a tények és tendenciájuk feltárása fogja lehetővé tenni, de az bizonyos, hogy az itteni tárgyalás ellentmondásossága csak akkor szüntethető meg, ha nem csupán Gömbös ellentétes megnyilatkozásait, hanem szándékait és az uralkodó osztály objektív szükségleteit, érdekeit, az objektív lehetőségek ellentmondásait szembeesítjük.

Ami Gömbös külpolitikáját illeti, az irányvonal Németországra való ismert áthangolásának bemutatása mellett a szerző a marseillei merénylet egyes körülményeinek első ízben történt publikálásával gazdagítja a képet. Az iratok arról vallanak, hogy ebben az ügyben nemcsak Magyarországnak volt szüksége Olaszországi támogatására, hanem legalább annyira Olaszországnak is arra, hogy Magyarország hallgasson Olaszország sokak által ismert, de senki által nem „firtatott” elsődleges felelősségéről, bár a szerző az utóbbi vonatkozást nem emeli ki. Adatai alapján nem hat valószínűen viszont az a megállapítása, hogy a magyar kormány Németország részességéről azért hallgatott, mert nem volt tudomása a német titkos szolgálat szerepéről a gyilkosság előkészítésében, hiszen a kormány az olaszok felelősségéről is hallgatott, holott erről igazán pontos értesülései voltak. Nem érződik bizonyítéknak a tájékoztatlanságra az az érv sem, hogy amennyiben ismeri a kormány a németek szerepét, akkor bizonyára támogatást kért volna a titkos diplomáciai tárgyalásokban, hiszen Németország támogatására hagyatkozni éppen ebben az időben és éppen a francia kormánnyal folyó alkudozásban meglehetősen kétes értékű vállalkozás lett volna. A szerző maga is jelzi egyébként, hogy a marseillei ügy elsimitásának árát a francia diplomácia az olasz—francia és az olasz—jugoszláv közeledés megvalósításában jelölte meg, amit — tegyük hozzá — egyelőre még Laval is Németország ellenében szorgalmazott.

A Darányi-kormány rövid uralmát a szerző mint külpolitikailag a feltétlen németbarátság, belpolitikailag a szélsőjobboldali nyílt, fasiszta pártoknak tett engedmények korát jellemzi, s Darányi bukásának okaként megállapítja, hogy a fináncok és a nagybirtoknak azzal összefonódott része Darányi mindkét vonalát túl merevnek tartotta,

Imrédy kormányának uralmát széleskörűen, több új motívummal gazdagítva ismerteti, amelyekből az Imrédy képviselőházi leszavaztatásával, majd megbuktatásával kapcsolatos anyag emelkedik ki. Végigkíséri a miniszterelnök pályafutását az egyre jobbra tartó, mind veszélyesebb területekre vezető belső politika és a Németországnak tett nagyobb engedmények útján, csak annak az ellentmondásnak feloldásával marad az olvasónak adósa, hogy a vezető fináncatókések és nagybirtokosok, akik kinevezésétől túlzott „liberalizmusa” és németellenessége miatt húzódoztak, végül a német és olasz fasiszta módszerek „utánzása” s a Németország felé túlságosan elkötelezett külpolitikája miatt buktatták meg. Nem valószínű, hogy az uralkodó osztály vezető rétegei Imrédy személyében olyan embert akartak volna a kormány élére állítani, aki azt folytatja, ami miatt elődét, Darányit megbuktatták. A már ismert tények szerint is, ha Imrédyt liberálisnak és angolfilnak joggal nem is lehetett nevezni, kezdetben mindenestre szélesebb körű, a német jóviszonyt fenntartó, de jórészt Olaszországra támaszkodó és Angliára is alapozó, sőt még a kisantantúra is kacsintgató külpolitikához vonódott, mint ahhoz az egyoldalú németbarát irányhoz, amit végül megvalósított. Kezdeti óvatosabb politikája, fordulata és ennek okai — sajnos — a tárgyalás során rejtve maradnak az olvasó előtt.

Részletesen foglalkozik a munka — főként külpolitikai tekintetben — a Teleki-kormány tevékenységével Kárpátukrajna megszállásától a lengyel kérdésen és a Románia ellen tervezett akción át a jugoszláv problémáig, megemlékezvén közben a zsidó-törvényjavaslat parlamenti vitájáról, az 1939-i választásokról és azokon a nyíltak előretöréséről is. A tárgyalásból kitűnik, hogy éppen Teleki volt Bethlen óta az a politikus, aki a nagybirtokos-nagytőkés vezető réteg által helyeselt politikát a legkövetkezőben próbálta megvalósítani, fenn akarta tartani a tengelybarát politikát a Németországnak

való teljes kiszolgáltatottság nélkül, s el akarta érni a revíziót anélkül, hogy Magyar ország olyan háborúba keveredjék, ami szembeállítaná Angliával. Ez okozta meg Németországnak tett messzemenő gazdasági engedményeit, másfelől viszonylag kemény ellenállását a lengyel kérdésben, de ugyanakkor sürgető fellépését a Románia elleni akcióban, majd „dilemmáját”, azaz politikájának teljes csődjét. Helyesen vonja le a szerző Teleki pályájának és egyéni tragikus sorsának következtetéseit, amikor a kortársak által a valóság elleplezéséül emlegetett „depressziója” és „felesége betegsége felett érzett fájdalom” stb. hangsúlyozásával szemben megállapítja, hogy öngyilkossága ítélet volt az uralkodó osztály általa is képviselt politikája felett, s hogy ebben az elkerülhetetlen katasztrófa felismerése játszott döntő szerepet.

A „Sándor-palota” megjelent kötetét a szerző Bárdossy uralomra jutásával, a Jugoszlávia elleni fellépéssel és a Szovjetunió elleni hadüzenettel zárja, hogy a második kötetben majd a háborús magyar politikát vegye vizsgálat alá.

Mint a szerző minden eddigi munkája, ez is kitűnik azáltal, hogy az olvasónak a függelékben adott útmutatok révén is minél több segítséget és tájékozódást kíván nyújtani. A jegyzetek felsorolása után található, a megnevezett személy fontosabb adatait is tartalmazó névmutató, valamint az időrendi mutató nagyban emeli a könyv értékét. A névmutatóval kapcsolatban azonban el lehetne gondolkodni azon, hogy ezek az egyéb-ként sok más kiadványban is hasonló jellegű, néha kicsit esetleges adatok nem félrevezetőek-e. Az olvasó olykor nem tudja meg, hogy az illető politikus a tárgyalt korszak előtt és után mit csinált, hogy él-e, vagy meghalt (némelyik éppen a tárgyalt korszakon belül, mint pl. Andrásy Gyula, Apponyi Albert, Baross János stb.). Mindamellet ezek a szövegek nem egészen egységesek abban a tekintetben sem, hogy azokat az életrajzi adatokat foglalják össze, amelyek a munkában szerepelnek.

Mindent összevéve teljesen indokolt a hézagpótló, valóban fennálló igényeket kielégítő könyv sikere, amelyen elejétől végig érezhető a szerzőnek az a helyes álláspontja, hogy az összefüggések világos és sokoldalú megvilágítása, a félreérthetetlenül precíz fogalmazás és az adatok megbízhatósága népszerű munkában éppen úgy kötelező, mint bármi másban, s hogy a széles köröknek szánt olvasmány megírása legalább akkora, ha nem nagyobb felelősséget ró a szerzőre, mint egy a szakköröknek szóló szigorúan tudományos alkotás.

ORMOS MÁRIA

RÓMAI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIA

Szerkesztette Borzsák István

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1963. 288 l.)

Az ókori történelem forrásanyagát bő szemelvényekben közlő Ókori történeti Chrestomathia sorozatában a görög történeti szöveggyűjteményt három évvel követve jelent meg a római történelem forrásainak ez a szemelvényes összeállítása. Mindkét kötet ugyanannak a szerkesztőnek munkája. Bár az Előszó megállapítja, hogy a római történeti kötet szerkesztésében alkalmazott szándékok és elvek ugyanazok maradtak, mint amelyek a görög kötet összeállításában érvényesültek, a kettő között mégis észrevehető különbség van. A görög forrásgyűjtemény nem annyira történeti, mint inkább historiográfiai jellegű volt; nem annyira a történeti eseményeket, mint inkább az egyes történetíróknak azokról vallott felfogását, szemléletét, munkamódszerét akarta bemutatni, s ebben a szerkesztőnek — a historiográfia kitűnő művelőjének — erőteljes egyéni érdeklődése is kifejezésre jutott. A római kötetben ez a szempont a programmatikus nyilatkozat ellenére kevésbé jutott kifejezésre, s ez a mű didaktikai használhatóságát csak fokozza. Nemesak az anyag eltérő jellege, hanem a szerkesztői szempontok tudatosabb válása is az oka annak, hogy az utóbbi kötet a történetiség szempontjának maradéktalan érvényesítésére törekszik: a római történelmet időbeliségében, problematikájában, s a rendelkezésre álló források műfaji jellegét tekintve is, teljes egészésként óhajtja bemutatni. Innen van az, hogy az irodalmi és az elsődleges, főként feliratos jellegű és jogi vonatkozású szövegek egyensúlya is szerencsésebb a görög köteténél: a szemelvényeknek csaknem a fele feliratos vagy jogi vonatkozású és különösen örvendetes, hogy ezek jórésze újabban előkerült leletanyag. Tematikájában a forrásgyűjtemény a politikai történet mellett a gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti kérdésekhez is bőségesen nyújt forrásanyagot. Csak helyeselhető, hogy a rabszolgatartás intézményét és a colonatus történetét is megfelelően gazdag és főként *elsődleges* forrá-

sokból merített szemelvények alapján ismerteti (vö. 13, 32, 33, 35, 43, 49, 50, 79, 85, 89, 94, 99, 102, 109, 110, 111, 116, 117 sz. stb.). Egyébként is bőséges azoknak a szemelvényeknek köre, amelyek nem konkrét történeti *eseményekre*, hanem a történeti-társadalmi *viszonylatok* egészére vonatkoznak: illusztrálják a provinciák kormányzásának korszakokként változó módszereit (vö. pl. 27, 32, 51, 52, 53, 66, 70, 71, 82, 83, 84 sz. stb.). Róma diplomáciájának fejlődését (pl. 10, 18, 28, 36 sz.), a lakosság adóterheit, a római kereskedelem fokozódó térhódítását a Földközi tenger egész medencéjében, Róma vallási politikáját stb.

A válogatás tehát mind pozitív vonatkozásaiban: a felvett szemelvények kiválasztásában, mind pedig negatívumában: egyes, elvileg számbajöhető források kihagyásában, tudatos, átgondolt szerkesztői munka eredménye, amely bőven élt a gazdag előmunkálatok, elsősorban *J. J. Sztruve* kiváló orosz nyelvű római történeti forrásgyűjteményének tanulságaival is. A rendelkezésre álló szűk kereteket tekintve, csak helyeseltető a szerkesztőnek az az álláspontja, hogy az eddig közreadott szövegekkel való átfedéseket lehetőség szerint elkerülte (ilyenek meglétére viszont rendszeresen utal), sőt figyelembe vette a közeljövőben megjelenendő kiadványokat is. Ennek tulajdonítható, hogy pl. az idősebb Cato rendkívül tanulságos földművelési szakkönyvéből — amelynek megjelenése a közeljövőben várható — egyetlen szemelvényt sem vett fel, és hogy a Tacitus, Livius, Sallustius szemelvények is kisebb számúak az elvileg elvárhatónál. Ugyancsak ilyen szempontok tehetik indokolttá a történeti vonatkozású szépirodalmi szemelvények, valamint a közelmúltban bő válogatásban megjelent római kori papiruszok teljes mellőzését. Természetes, hogy egy válogatás bizonyos fokig mindig önkényes: nincs nehezebb feladat a „legtalálób” szövegek kiválasztásánál, és nincs könnyebb munka egy-egy gazdag „kivánságlista” beterjesztésénél a bíráló részéről. Ilyen óhajoknak azonban a mű kötött terjedelménél fogva csak elméleti jogosultságuk lenne. Egyetlen olyan szemelvényre sem lehetne rámutatni, amely valamilyen szempontból történelmileg jelentős ne lenne, s amelynek kihagyását a recenzens jó lelkiismerettel javasolhatná valamilyen más szemelvény érdekében. Az egész összeállítás leglényegesebb érdeme az, hogy nincs a római történelemnek olyan aspektusa — beleértve a gazdaságtörténetet, diplomáciai, vagy akár vallástörténetet is (vö. pl. a kereszténység történetéhez nyújtott viszonylag bőséges adatokat) —, amelynek forrásszerű tanulmányozásához, akár az egyetemi szeminaryumi munka keretében, akár a gyakorló középiskolai tanár részéről ne nyújtna gazdagon hasznosítható segítséget.

Didaktikai szempontból az is csak helyeseltető, hogy a gyűjteménybe csak önmagukban is egészlet alkotó, rendszerint viszonylag terjedelmesebb szövegek nyertek felvételt, míg az erősen töredékes, önmagukban keveset mondó és inkább magyarázatra szoruló, semmint közvetlenül felhasználható feliratok, történetírói fragmentumok stb. szintén kimaradtak. Ha ez a szempont nem kötötte volna a szerkesztőt, nyilván még bővebb válogatást adhatott volna a császárkori gazdaság- és társadalomtörténetet színes és konkrét anyaggal illusztráló feliratokból, továbbá a Livius előtti római annalisták, valamint a római történetet feldolgozó görög történetírók fragmentumaiból. Talán Cicero: *De re publica*-jának — a római államelmélet elsőrendű jelentőségű forrásának — teljes mellőzését fájlatthatjuk csupán.

A jegyzet-anyaggal a szerkesztő helyenként kissé túlságosan is takarékosan bánt. A jegyzetek jelenlegi szűkös voltukban kétségtelenül arra biztatják az olvasót, hogy a kérdéses reáliáknak a szakkönyvekben is utánanézzon; elvileg mégis az lenne kívánatos, hogy a magyarázatok megfeleljenek minden olyan kérdésre, amely az olvasóban a szöveg pontos megértése érdekében joggal felmerülhet. A XII táblás törvények töredékei pl. feltétlenül bővebb értelmezést igényelnének, legalább is oly részleteset, mint amilyet pl. a 60. sz. (Cicero leveleiből), vagy a 82. sz. szemelvény (Claudius levele az alexandriai-akhoz) kapott.

A fordítások általában nemcsak hűségeselek, hanem olvasmányosságra, különösen pedig az irodalmi szemelvények esetében az eredeti szöveg irodalmi értékének érzékeltetésére is törekednek. Antik szövegek fordításánál kisebb-nagyobb kisiklások, pontatlanságok szinte elkerülhetetlenek, és természetesen ebben a kötetben is akad egy-két vitatható helyességű fordítás. A *proletarii* értelmezése a XII táblás törvényben igen vitatott kérdés, de annyi bizonyos, hogy földdel *nem* bír polgárokról van szó. Az *adsidui* és *proletarii* tehát az I. tábla 10. törvényében két, egymással *nem* azonos társadalmi kategória: ezt a fordításban is érzékeltetni kellene. Ugyanitt kifogásolható pl. a *quaestio cum lance et licio* rejtélyesnek látszó felderítési módszer magyarázatának elmaradása. A 38. lapon (Livius IX. 19, 12) *nem* negyvenkét, hanem huszonnégy évről van szó. Ugyanitt (19, 15) az „*absit invidia verbo*” találób fordítása lenne: „Távol legyen szavaimtól az (istenek) irigységének felkeltése...”, azaz: az elbizakodottság (vö. ugyanert a fordula-

tot ilyen értelemben: Livius XXVIII. 39, 11, XXXVI. 7, 7). A 221. lapon a 2. bekezdés utolsó mondata az *idem de fratre eius possum dicere* kezdet miatt az előbbi mondatnak aligha ellentéte, inkább logikus folytatása, és kb. így fordítható: „Ugyanezt állíthatom testvéréről, erről a nyomorultról, aki ezen eset (ti. bátyjának állítólagos felségsértése) által méltatlanná vált, úgy hogy nem lehet többé hasznos szenatorársatok.” De ezek — terjedelmesebb munkában — elkerülhetetlen és lényegtelen apróságok.

A szerkesztőnek, aki a válogatás hálátlannak tűnő feladatán kívül a gyakran bonyolult és sok buktatót magukban rejtő szövegek fordítását is nagyreszt maga végezte el, és munkájával a római történelemnek úgyszólván minden aspektusára, minden problémájára kiterjedő, kitűnően használható forrásgyűjteményt adott az ókori történelem iránt érdeklődők kezébe, csak hála illetheti könyvének, remélhetőleg mennél nagyobb számú olvasói részéről.

HAHN ISTVÁN

TÓTH SAROLTA:

MAGYAR ÉS LENGYEL IMRE-LEGENDÁK

(Szeged, 1962. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, Tomus XI. 72 l.)

A felszabadulás előtti magas színvonalú feudális-kori forráskritikai irodalom hosszú ideig nem talált folytatóra. Ha jelentek is meg értékes forráskritikai munkák: ezeket olyan kutatók írták, akik még a polgári korban végezték az egyetemet. Az új generációnak a korai feudalizmus kora elbeszélő forrásainak kritikai méltatásától való idegenkedése talán magyarázható azzal, hogy e korszakkal amúgy is jóval kevésbé foglalkoztak. Újabban azonban a jelek szerint kedvező fordulat állt be: talán elég utalunk Gerics József kitűnő munkájára (Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái, Bpest. 1961), amely modern szemlélettel és a legmintaszerűbb forráskritikai elemzéssel dönti el a gesták körüli vitákat.

Ugyancsak az új történészgenerációhoz tartozik az előttünk fekvő munka szerzője, és már előljáróban meg kell említenünk, hogy munkája alapos szakmai felkészültségről tanúskodik, és a marxista módszer alkalmazásával a forrás több problémájának megoldását is elérte. Megállapítása szerint a magyar legenda a XII. század elején, a Hartvik-féle István-legenda felhasználásával készült, a lengyel Imre-legenda viszont a XII—XIII. század folyamán keletkezett. Eredményeihez elsősorban a stíluskritika alkalmazása segítette hozzá. Kérdés azonban, hogy megérte-e a hatalmas ráfordított időt és munkát Tóth dolgozatának eredménye. Az Imre-legenda erősen másodlagos értékű forrás történetileg, legfeljebb mint kora egyházi ideológiájának kifejezése használható fel (ezzel foglalkozik is a szerző), de mindez nem indokolja ezt a terjedelmet. Kétségtelen azonban, hogy a legenda nem választható el a korszak többi forrásától, és így a legenda segítségével a többi forrás értékeléséhez is közelebb juthatunk. A szerző igen helyesen megkísérelte ezt is, és az Imre-legenda alapján a ránk maradt krónikákban interpolációt vél felfedezni (36—43. l.). Sajnos azonban témáját teljesen az Imre-legenda szemszögéből vizsgálta, és ezért itt eredményei nem meggyőzők. A legnagyobb hibát talán azzal követte el, hogy nem használta fel Gerics idézett művének eredményeit, amelyeket pedig ismerhetett. (Gerics könyve 1961 tavaszán jelent meg, míg Tóth könyvét 1962 szeptemberében adták nyomdába.)

Még néhány kisebb megjegyzés: a lengyel Imre-legendákkal kapcsolatban idézi Długosz XV. századi lengyel történetírót, akinek munkája részben megőrizte azokat. Tóth a *Historiae Polonicae* librit nem a múlt századi nagy Długosz-kiadásból, hanem egy 1711-es editióból idézi. Foglalkozik Długosz kritikájával, de nem ismeri a vonatkozó magyar feldolgozást, Bottló Béla 1932-ben megjelent könyvét (Długosz János *Historia Polonica* mint magyar történeti forrás), továbbá Macartney 1947-ben megjelent tanulmányát. A másik kérdés ugyancsak Długosz alapján vetődik fel. Szerinte ugyanis a Kopasz-hegyi lengyel kolostort (amelyhez a lengyel legenda kapcsolódik) a görögök módján építették fel, mégpedig kváderkövekből (Tóth, 63. l. 286. j.). Ezt a Długosz-megjegyzést a szerző bizánci stílusra magyarozza, és ebből következtetéseket von le (65. l.). Kérdéses azonban, hogy Długosz meg tudta-e különböztetni a bizánci stílust, és nem a román stílust tartotta-e görögnek. (A szöveg alapján lehetne román stílusra gondolni.)

Megjegyzéseink ellenére elismeréssel vagyunk a szerző szorgalma iránt és reméljük, legközelebb már egy fontosabb forrásról, a teljes szakirodalom ismeretében fog írni.

KUBINYI ANDRÁS

TARDY LAJOS:

**A TOKAJI OROSZ BORVÁSÁRLÓ BIZOTTSÁG TÖRTÉNETE (1733—1798).
FEJEZETEK A MAGYAR—ORSZ GAZDASÁGI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL**

(Sárospatak, 1963. 175. 1 l. A Sárospataki Rákóczi-Múzeum füzetei 23—25.)

A magyar történeti irodalomban itt-ott már felbukkant a tokaji orosz borvásárló bizottság, a tokaji orosz kolónia története, de Wellmann Imrénének a Műveltség 1946-os évfolyamában írt, a bizottság működésének egy részletkérdését megvilágító tanulmányát kivéve, ennek gazdasági jelentőségét alig ismerték fel, sokkal inkább valamiféle politikumot sejtettek mögötte, vagy magyaráztak bele, a szláv nemzetiségek megnyerésére irányuló mesterkedésekkel gyanúsították.

Tardy Lajos, a magyar—orosz kapcsolatoknak fáradhatatlan kutatója, most végre alaposan megvizsgálta és tisztázta a kérdést. Munkájának történeti irodalmunkban egészen kivételes jelentőségét az adja meg, hogy kétoldalú forrásanyagra támaszkodik, nemcsak a vonatkozó hazai levéltári anyagot vizsgálta meg és tárta fel igen gondos munkával, hanem ugyanilyen gondot fordított a Szovjetunióban lévő anyag feldolgozására is. Így igen széles anyagra támaszkodva tud hiteles képet nyújtani a bizottság működéséről.

A bizottság feladata az volt, hogy az Oroszországban, különösen I. Péter óta igen kedvelt tokaji borokból jelentős mennyiségeket szállítson az udvarnak és az orosz nemességnek. A bizottság először csak felvásárlással foglalkozott, amikor ez a magyar törvények miatt nehézségekbe ütközött, szőlőket vett zálogba a Hegyalján, s itt a 30—40 főnyi orosz kolónia szőlőműveléssel és borkészítéssel foglalkozott, majd csak a bor tárolásával és kiszállításával. A magyar és az osztrák hatóságok azonban egyaránt egyre több nehézséget gördítettek a bizottság munkája elé, úgyhogy az 1770-es évektől kezdve a bizottság már egyre kevesebb bort szállított ki, 1798-ban pedig az orosz kormányzat meg is szüntette működését.

Tardy Lajos elsősorban a bizottság működését vizsgálja, s ennek megfelelően részletesen ismerteti a bizottság ellen indított különféle pereket, egyéb áskálódásokat, a magyar és a központi osztrák hatóságok meg a cári udvar levelezését. De ugyanakkor megmutatja a bizottság gazdasági tevékenységének jelentőségét is, s bár forrásanyaga nem teszi lehetővé, hogy pontosan megállapítsa az Oroszországba kijuttatott bor mennyiségét az egész időszakra vonatkozólag, annyit be tud bizonyítani, hogy ez a mennyiség a Lengyelországba irányuló kivitelnek (a korabeli források csak a szomszédos országokba irányuló kivitel tartották számon, akkor is, ha ez csak tranzitforgalom volt) jelentős részét tette ki. A helybeli nemesség és a hatóságok szűk látóköre, az a félelmük, hogy a bort felvásárolják, nem marad hazai szükségletekre, s az árát is túlságosan felverik, végül is a gyümölcsözőnek ígérkező kereskedelmi kapcsolat felszámolására vezetett. A XVIII. század végén egyes magyarországi nemzetgazdászok már felismerték jelentőségét, ekkor azonban már késő volt, a magyar bor helyét a sokkal ügyesebben propagált és terjesztett francia borok és pezsgők foglalták el, s Magyarország elesett egy számára igen kedvező külkereskedelmi kapcsolattól.

Kár, hogy a forrásanyag nem tette lehetővé a tokaji bizottság gazdasági tevékenységének részletesebb vizsgálatát, különösen a szőlőművelés és a borkezelés technikájának a felderítését. Tardy Lajos munkája azonban így is igen érdemes könyv, jelentős adalékkal segíti elő az orosz—magyar kapcsolatok történetének ismeretét.

NIEDERHAUSER EMIL

NYILAS MÁRTA:

PEST-BUDA A 18. SZÁZAD KÖLTÉSZETÉBEN

(Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1961. 99. 1 l. [Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok, új sorozat 7. (30.) szám. A Budapesti Gyűjtemény kiadványa])

Történettudományunknak az utóbbi években sokat emlegetett feladata a helytörténetírás fellendítése, a szűkebb haza, a város vagy falu múltjának felidézése, s ezen belül természetesen elsősorban a társadalmi és gazdasági fejlődés vizsgálata, de ugyanakkor az élet minél sokoldalúbb ábrázolása, minél szélesebb körű forrásanyag alapján.

Nyilas Márta tetszetős kiállítású, sok korabeli illusztrációval tarkított könyve, bár irodalomtörténeti ihletésű és jellegű, éppen az ilyesfajta sokoldalú helytörténeti kutatásnak is egyik jól sikerült példája. A szerző a XVIII. század ma már inkább emlegetett, mint olvasott irodalmából gyűjtötte azt a bőséges anyagot, amely a korabeli Pest-Buda társadalmának és politikai életének érdekes tükörképe. Gvadányi falusi nótáriusának budai utazása még eléggé ismert, de a szerző számos olyan verset és költőt is bemutat, akiknek a munkái esetleg csak korabeli folyóiratok nehezen hozzáférhető lapjain olvashatók. Ezért idéz igen sokat (s az idegen nyelvű versek magyar fordítását is megtalálja függelékében az olvasó). Az idézett verseket és a hozzájuk fűződő magyarázatokat a szerző nagyjából időrendben, s ezen belül tematikai csoportosításban mutatja be. A kuruc háborúk vonatkozásai után a két város eredetére vonatkozó mondák latin feldolgozásai következnek. A különböző országos intézmények (pl. az egyetem) Budára helyezése is szépirodalmi visszhangot váltott ki (s még az utcai világítás 1777-ben történt bevezetését is megéneklék). A két város fejlődő gazdasági élete, új épületei, vagy az 1790–1791-es országgyűlés társadalmi eseményei is versekben örökítődnék meg, épp úgy, mint József nádor házasságkötése Alekszandra Pavlovna nagyhercegnővel, vagy a Nemzeti Múzeum megalapítása. Buda a nemzeti mozgalom központja és szimbóluma is egyúttal, Berzsenyi mellett ma már ismeretlen kis költők is így emlegetik. S egyúttal irodalmi központtá is kezd válni, mégha egyelőre csak Virág Benedek a legjelesebb költő, aki állandóan itt él. Természetesen a magyar jakobinus mozgalom irodalmi vonatkozásait is feltárja a szerző.

A városi társadalom élete nemcsak a magyarul és latinul verselő magyar költők műveiben jelentkezik, hanem nem egy német versben is. Az eljövendő főváros társadalmának nemzetiségileg is tarka képére is fény derül az idézett költeményekből.

Az idézett költők közt persze kevés a valóban kiváló. Részletes ismertetésük éppen ezért főképpen történeti szempontból teszi igen érdekessé és hasznossá ezt a munkát. Itt-ott megmutatókozó bizonytalankodása, különösen az 1790-es évek sokarcú mozgalmanak értékelésében, arra figyelmeztet, hogy a magyar történelem szakembereinek részletesen és sokoldalúan kell feltárniuk ezt a korszakot is. A Budapesti Gyűjtemény jó szolgálatot tett a Budapest múltja iránt érdeklődőknek a könyv kiadásásával.

NIEDERHAUSER EMIL

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEK BIBLIOGRAFIÁJA. XVIII—XIX. SZÁZAD

Összeállította Hankiss Elemér és Berczeli A. Károlyné.

(Budapest, Országos Széchényi Könyvtár kiadása. 1961. 481 l.)

A magyar színháztudomány, pontosabban meghatározva, a magyar színháztörténet sokat szenved a szakmai anyagfeltárás hiányosságai miatt. Szellemes teóriák és nagyvonalú feltételezések mellett aránylag kevés a konkrét adatokat ismertető közlemény. A Széchényi Könyvtár nyomdatechnikailag példás, kiválóan összeválogatott szövegközi képekkel élénkített jelen kiadványa minden kutató számára segítséget jelent. A színházi *zsebkönyv* ugyanis a legmegbízhatóbb színháztörténeti források közé tartozik: a színtársulat egy vagy több tagja — rendszerint a sűgő — adta ki, közvetlenül egy év, vagy egy éppen lezárult évad, esetleg vidéki vendégkörút után, tehát még élénken emlékezve a közelmúlt eseményeire, amelyeket a színház irattárából is alkalma van rekonstruálni. A társulat tagjai, a vendégszereplők, a műsor többé-kevésbé pontos felsorolását találjuk a kis könyvekben, néha a legnépszerűbb művész arcképe, még szerencsésebb esetben valami nevezetes előadás színpad-vázlata is kiadásra kerül. Olyan adatok, amelyeket folyóiratokból vagy éppen kéziratok, levéltári forrásból csak nagyon nehezen tudnánk összeállítani...

Ezeket a primér színháztörténeti forrásnak elismert kiadványokat kísérte meg most hazai viszonylatban összeállítani a könyvtár Színházi Osztályának két szorgalmas munkatársa, Hankiss Elemér és Berczeli A. Károlyné. A teljes címléírás mellett egy-két sorban ismertetik az egyes zsebkönyvek tartalmát is. Ha tehát egy kutató a korszak valamely nagy színészenek pályafutását akarja rekonstruálni, már a bibliográfiából megállapíthatja, hogy a megfelelő színházi almanachban megtalálja-e a szereplők névsorát, vagy nem, s így kár is elővennie. A drámatörténeti kutató a vizsgált szerző műveinek színpadi sikerét, egy-egy irodalmi irány elterjedésének fázisait keresve, ugyancsak bele-

néz a bibliográfiába és látni fogja, közöl-e műsort pl. a harmincas évek végén egyik-másik vidéki társulat almanchja, vagy sem.

A hazai kutatást megkönnyítette a Széchényi Könyvtár új kiadványa. E mellett azonban sok haszonnal és nagy elismeréssel forgatja Hankiss és Berczeliné összeállítását a külföldi szakirodalom is. Nemcsak a német színháztörténeti kutatás számára jelent óriási előnyt a hajdan oly tekintélyes magyarországi német színházi világ emlékeinek ez az összefoglaló ismertetése, hanem a cseh, a szerb, a szlovák tudomány számára is, hiszen színészei révén valamennyi itt felsorolt nép szoros kapcsolatban van a színtársulatokkal.

Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya egyébként felkéri a kutatókat, hogy esetleg még nem ismert színházi zsebkönyvekre bukkanva, értesítsék munkatársait. Erre hivatkozva legyen szabad felhívnom a figyelmet, hogy szükségképpen sok zsebkönyvnek kell rejtőznie levéltárak mélyén. Adatszerűen az Országos Levéltár két zsebkönyvéről tudunk felvilágosítást adni. Az első a Levéltár un. harmadik osztályának Theatralia gyűjteményében — egyelőre még csak egy fasciculus — található. Ez a kiadvány 63. lapján benutatót 1819-i német nyelvű fővárosi Theater Taschenbuch-hal azonos, avval a különbséggel, hogy teljes példány, fedőlapja nem hiányzik, és a következő felírást viseli: Theater Taschenbuch auf das Jahr 1819. von Joseph Ertel, Franz Hübel und Johann Schrekler (nem Schrekleb!) Souffleurs der Königl. Städtischen Theater in Ofen und Pesth. — Ofen Gedruckt bey Anna Landerer. — A másik a helyreállított Helytartótanács állagában van az Elnökségi iratok között, jelzete Fons IV. D. 8199/eln., és a kiadvány 930 sorszámú zsebkönyvével azonos. Nyilvánvaló, hogyha egyetlen kissé gyakorlottabb kutató levéltári tapasztalatai alapján kapásból két zsebkönyvet megnevez, a ténylegesen lappangó archivális példányok száma tekintélyes kell, hogy legyen. Erdemes lenne, talán a vidéki levéltárosokhoz intézett körkérdés segítségével, felkutatni őket. Günther Schöne, a müncheni Clara Ziegler Stiftung igazgatója is említette, hogy gyűjteményükben több ismeretlen magyarországi német zsebkönyv van.

Egy esetleges második kötet anyagának összeállítására némi támaszpontot nyújtva, a már megjelent kötet pontosságát, hasznosságát, nemzetközi érdemét ismételtelen hangsúlyozzuk.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE I. 1962

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1962)

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem 1954-ben jelentette meg először oktatóinak gyűjteményes kötetét az Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae-t. A természet- és társadalomtudományos tárgyú írásokat magába-foglaló értesítő évente jelenik meg, s hűen tükrözi az egyetem tudományos életének fejlődését. 1956 illetve 1960-tól a két kar, majd 1962-től az egyes szakok is külön-külön kötetekkel jelentkeztek. Így látott napvilágot a történeti tanszékek első önálló gyűjteménye is, az Évkönyv.

A *Varga Zoltán* által szerkesztett mintegy 200 oldalas kötet, noha anyagában csak a tanárok kutatómunkájára támaszkodhat, tehát szerzői bázisa nem nagy, cikk-összetétele mégis igen változatos.

Maróti Egon és *Balla Lajos* képviselik az ókortörténeti tanszéket. Előbbi azt tisztázza tanulmányában, hogy a bomló Seleukida birodalomban az autonómiára törekvő görög városokkal szemben az i. e. II. század végén megszerveződő kalózságnak milyen szerepe volt Diodotos Trüphon centralizáló törekvéseiben. Elsősorban módszertanilag érdekes Balla Lajos munkája, amely a fennmaradt névanyag összehasonlítása alapján von le alapvető következtetéseket Savaria lakosságának II—III. századi változásaira vonatkozóan.

Az újkori magyar történelemmel foglalkozó dolgozatok agrár-témájúak. A szerzőket szinte azonos célkattizések vezették: adott korszakukon belül a magyar paraszt mindennapi életét kívánják bemutatni, gazdag levéltári anyag és eddigi irodalom alapján. *Szendrey István* a XVIII. századi falu hivatali életének keresztmetszetét, a tisztségviselők (bíró, nótárius stb.) hatáskörét igyekszik meghatározni. A telken kívüli állomány szerepére és a parasztság birtokviszonyaiban a jobbágyfelszabadítás hatására lejátszódó változásokra mutat rá *Orosz István* egy borsodi falu telekkönyveinek elemzésével. *Fehér*

András a Hajdú megyei parasztság 1918—1919. évi mozgalmairól, *Rácz István* a magyar uralkodó osztálynak a kivándorlásról alkotott nézeteiről ír. („A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály [1849—1918].”) Utóbbi érdeme, hogy míg ideológiatörténetírásunk eddig egy-egy ideológus vagy politikai csoportosulás eszmekörének vizsgálatára vállalkozott elsősorban, a dolgozat egy osztály, a magyar uralkodó osztály nézeteit elemzi, ezek gazdasági, társadalmi alapjaira mutat rá s arra, hogy politikusaik saját osztályérdekeiket mikor, mennyire ismerték fel. Ideológiatörténeti tárgya van *Irinyi Károly* dolgozatának is („Hajnal István szociológiai történelemszemléletéről”), melyben igyekeznek Hajnal koncepciójából az idealista és materialista elemeket különválasztani, megtalálni helyét a szellemtörténet és a marxizmus között.

Szólni kell még a két egyetemes (orosz illetve német nyelvű) történeti munkáról. *Niederhauser Emil* („A jobbágyszabadítás a kelet-európai társadalmi gondolkodásban”) felsorakoztatja a különböző nemesi elképzeléseket a jobbágyszabadításról, majd végül összekapcsolja a kérdést a XVIII—XIX. század másik nagy kelet-európai problémájával, a nemzeti függetlenségért folytatott harcral. *Tokody Gyula* az Alldeutscher Verband magyarországi kapcsolatairól ír, az erdélyi szásztság és a magyarországi sváboknak az osztrák illetve a birodalmi pángermán mozgalomhoz fűződő kapcsolatait boncolgatja. Mint a kérdés specialistája biztos kézzel ágyazza mindezt a kor más politikai kérdéseinek összefüggésébe.

Az Évkönyv színvonalas cikkei, a jó szerkesztés a biztosítéka, hogy történezeink haszonnal forgathatják növekvő történelmi irodalmunk ez új termékét.

GLATZ FERENC

ARANYOSSI MAGDA:

LÁZADÓ ASSZONYOK (Budapest, 1963. 179 l.)

Aranyosi Magda Lázadó asszonyok című könyvében a proletariátus asszonyairól ír, az ő harcukat kíséri figyelemmel, 1867-től 1919-ig, a Magyar Tanácsköztársaság bukásáig.

A bevezetőben általános képét kapjuk a magyarországi munkásosztály fejlődésének. A magyarországi ipari munkásság számának erőteljes növekedése az 1800-as évek közepére tehető. 1868-ban alakul első szervezetük, a Budapesti Munkásegylet, majd 2 év múlva a másik, az Általános Munkásegylet, s megjelenik első újságjuk, a Munkásújság. A lap foglalkozik a munkásnők életével is, felhívja őket, szervezkedjenek, a tőke elleni harcban sorakozzanak fel a férfiak mellé. 1873-ban már munkásnő tolalából is olvashatunk hasonlót (pl. a német nyelvű munkásújságban, az Arbeiter Wochenchronik 1873. december 21-i számában *Hess Sibila*: Unsere Frauen címvel). 1875-ben Fränkel Leó az első magyar szocialista munkáspárt megalapítója sürgeti az asszonyok közötti szervezőmunka megindítását. Szükségesnek tartja bevonásukat az osztályharcba. — 1878-ban összeül az első nőmunkás-gyűlés. — A szerző közben a nemzetközi munkásnőmozgalom lépéseit is figyelemmel kíséri, idézi a II. Internacionálé 1889-es alakuló kongresszusáról Clara Zetkin szavait, melyek egyenjogúságot követelnek a munkásnőnek, majd a magyarországi munkásmozgalom újabb eseményeit taglalja: a párizsi kommunéval együttérző magyar munkásság 1871-es tüntetéséről, majd az első szocialista jellegű párt, a Magyarországi Általános Munkáspárt — a későbbi Szociáldemokrata Párt 1890. december 7—8-i alakuló gyűléséről ír, megemlítve közben az ezidőben alakult munkásnőegyesületek, asztaltársaságok egész sorát: először a férfiak szervezte asztalossztrájkhoz csatlakoznak, de már 1882-ben önálló sztrájkot is szerveznek, s ez a 80-as évek folyamán többször ismétlődik. A szerző gondol emellett a mezőgazdasági béresnők, szegényparaszt-asszonyok mozgalmaira, pl. az 1891-es május 1-i viharosvári — orosházi, békéscsabai, battonyai stb. — sztrájkokra. — Szélesedik a nőmunkások szervezkedése: 1895-től már külön szakmai gyűléseket tartanak, amelyeken többszáz munkásnő jelenik meg. Szerző egy-egy szónok nevét is feljegyzti. A munkásnők mozgalma mellett továbbra is figyelmet szentel a közben alakuló polgári nőegyesületeknek: 1897-ben létrejön a Nőtisztviselők Országos Egyesülete, 1904-ben a magyar Feministák Egyesülete, 1905-ben a Magyar Tisztviselőnők Egyesülete. Taglalja elsősorban a feminista polgári szervezkedés kibontakozását, megvonva a különbséget a polgári és a proletár nőmozgalom között. Amaz reformokat követel, a polgári társadalmon belül akar a férfihoz hasonló, jól fizetett állást kapni, míg a proletárnőmozgalom tudja, hogy az egész társadalmat, társadalmi rendet kell megváltoztatni ahhoz, hogy valóban egyenlő legyen a nő dolgozótársával, a férfival.

A továbbiak során foglalkozik azzal, hogyan kel versenyre a szervezkedés terén elindult munkásnőkért az egyház, elsősorban a Franciaországból kiűzött, s nálunk az államhatalom részéről is támogatott szerzetesrendek jótékonyági intézményeivel, majd a keresztényszocialista szervezetek létrehozásával, hogy behálózza, leszerelje a szervezkedés szükségét megértő munkásnőket. De bemutatja a szociáldemokrata párton belül jelentkező megalkuvó szárny kialakulását, a nőmozgalommal szemben formálódó helytelen álláspontját, s az opportunizmus elhatalmasodásának jelét abban is látja, hogy a szépen induló munkásnőmozgalmat nem támogatja, hanem igyekszik visszatartani, a gazdasági harc terére korlátozni. — A könnyen felsorakozó tényanyagból azonban azt látjuk, hogy a nőmozgalom erőre kapott, önálló szervezet alakítására került sor. Ennek első jele az egyelőre csendben, titkosan összehívott, Cipőfelsőrészkeszítőknél tartott értekezlet (1903. február 12—13.), de 1904-ben a Belügyminisztérium is kénytelen jóváhagyni a megalakult Magyarországi Munkásnők Egyesülete alapszabályait. Az egyesület a nők kulturális felemelését tűzi ki célul — szerző ebben is a párt opportunista irányítását látja. — A nőmozgalmat nem lehet letörni, megállítani. 1904. március 1-ével indul a Nőmunkás c. hetilap, azzal az indokolással, hogy olyan nagy a szervezett s érdeklődő munkásnők száma, hogy azokkal a kapcsolatot élőszőn keresztül már tartani nem lehet. Az 1905-ös évben sok a nőakció: március 15-én a Vigadóban tartják nagygyűléseiket; megkoszorúzzák testületileg Petőfi szobrát; április 23—24-én összehívják most már nyilvánosan az első országos értekezletüket, melyen 9 tagú szervezőbizottságot hoznak létre, a vidékiek jobb szervezéséért; bizalmi-testületet választanak, szakmánként 2—2 taggal; a Népszavához leveleztőt delegálnak; s a propagandamunka fontosságát kiemelik. Így 1905-től 2 komoly szervezete is van már a mozgalomnak, a Magyarországi Nőmunkások Egyesülete és az Országos Nőszervező Bizottság. A szerző által felsorakoztatott adatokból, eseménysorból azt is megállapíthatjuk itt, hogy a nemzetiségi területeken is eredményes szervezőmunkát folytatnak. A nagy nemzetközi jelentőségű eseményről sem feledkeznek meg: 1905. október 8-án, majd december 31-én a két szervezet üdvözli az orosz munkásnők forradalmi harcát.

A jól jellemzett mozgalmi lendületet ezután a szociáldemokrata pártvezetőség — írja a szerző — lefékezi, más irányba tereli a választójogi harccal, s ezzel a harcosszervezkedést egyhelyben topogássá változtatja.

A következőkben taglalja a pártnak a nőmozgalom terén elkövetett mulasztásait, s annak tudja be, hogy a szervezett nők száma ezután fogy, pedig — írja — kiváló erők álltak volna rendelkezésére. Egész sor ilyen munkásnő nevét sorolja fel. — A következő fejezetben a nőnap kérdése és az imperialista világháború veszélye elleni harc taglalására tér át. Megemlíti a II. Internacionálé 1907-es stuttgerti, majd 1910-es koppenhágai kongresszusát (Clara Zetkinnek figyelmeztetését az opportunizmus veszélyével szemben, s az első [1910-es] nemzetközi nőnapra vonatkozó felhívását); az 1907-es stuttgerti nőkongresszust. Majd újból megállapítja, hogy a magyar nőmozgalom az Országos Nőszervező Bizottságon keresztül, annak „engedelmes vezetőségével” lelassítja a harcosszervezkedést. Ennek egyik jeleként említi, hogy a nemzetközi nőnapot először csak 1914-ben ünneplik. A nőmozgalom hibájaként hozza fel a háború elleni harc hiányát is. — 1908-tól az imperialista háború veszélye fennállott, de az egymásután következő nőkongresszusokon erről a veszélyről — kivéve az 1908-ast — meg sem emlékeztek, s nem szóltak a kapitalizmus elleni tudatos forradalmi harcról sem.

A következő fejezetben jó rajzát adja a háború kitérőse után egyre inkább megnehezülő munkáséletnek, mely mindjobban nélkülözi a férfiakat. De sem az Országos Nőbizottság, sem a Népszava, s maga a párt sem — mint egyéb más szervezetek, egyesületek sem — nem tesz lépéseket a háborús veszély ellen. A nőszervezetre vonatkozóan ezt a tényt különösen elítéli, mondván, nemhogy ellene fordult volna a háborúnak, hanem egyenesen „eltitkolta a veszélyt” a munkásnők előtt.

1905-től, új fejezetben, a nők spontán háborúellenes megmozdulásaiból sorol fel jó tucatnyit, amelyek elsősorban a dráguló élelmiszerek, de a gyárak pénzbírságai, a nőgyárfelügyelet stb. miatt következtek be, s felsorolja a követeléseket: a gyermekmunkásoknak könnyebb munkát, csecsemőotthonokat, nagyobb bért, a hadisegélyek időbeni fizetését stb. kéri.

A 9. fejezet a háború ellen meginduló harcot taglalja — időpont nélkül (ugyanis „Ebben az időben”-nel kezdődik a fejezet), csak később tudjuk meg, hogy 1916-ban vagyunk, amikor a szociáldemokrata párt is kezd már a békéről beszélni, — s általában a Monarchiában megindulnak a béketárogatódzások. Itt hibáztatja a pártot azért, mert nem tájékoztatta a tömegeket a háborúellenes zimmerwaldi megmozdulásról, annak 1915- s 1916-ban tartott konferenciáiról, Lenin 1916 szeptemberi beszédéről. — A kivezető utat a nőmozgalom számára is az 1917—19-es évek hozzák. 1917-ben a nőmozga-

lomban is balratolódás következett be. A tüntetések hosszú sora zajlik az ország egész területén, éltetik az orosz forradalmat, béketüntetések szerveznek új, harcosabb egyesületek irányításával, kezdeményezésével, amelyekből azonban mindenütt aktívan kiveszik részüket a nőmozgalom harcosai. — A polgári forradalom idején sorra veszi azokat a hibákat, amelyeket éppen a munkásnőkkel szemben követett el a polgári demokratikus kormány: szó sincs egyenlőségről, a nők bére egyharmaddal alacsonyabb a férfiakénál.

A továbbiakban meg tudjuk azt is, hogy a Tanácsköztársaságtól sem kapják meg a nőmunkások mindazt, amiért harcukat vívták, mert bár hosszú soruk végzi a különböző posztokon (sokhelyütt vezetőhelyeken) a szocializálás munkáját, s bár a Tanácsköztársaság 26. sz. rendelete kimondja a teljes egyenlőséget férfi és nő között, ez csak a választójognál érvényesül.

Mégis a nőmozgalom szervezetei teljesen a Tanácsköztársaság mellé állnak, a honvédó harcok indulásakor hűségnyilatkozatot tesznek, majd a június 14—19-én tartott országos kongresszusukon, mely egyidőben folyt le a MSzP, ill. a Tanácsok országos gyűlésével, 286 nő jelent meg, akik a „jövőbe láttak” — írja szerző —, mert a kongresszus nemesak szolidaritását fejezi ki a proletárhatalom, a forradalom iránt (bár a másik két kongresszuson csak a párt határozott közbelépése után engedik a nőszónokokat szóhozjutni), követeléseit úgy fogalmazza meg, hogy azok valóban előre-mutatóak: minden szakmai nyitva legyen a nők előtt, gyermekek ne dolgozhassanak 14 éves koron alul, az iskolai oktatás 14 éves korig tartson, a nyilvános házakat zárják be, a házasságot orvosi vizsgálat előzze meg stb. — A fejezet végén kitér a szerző az ellenforradalmi időben meghurcolt munkásasszonyok szomorú sorsára, megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság idején azért nem tudott túl sokat tenni a nőmozgalom, mert az előző időkben a szervezés és vezetés gyöngye volt, s így nem vált alkalmassá nagyméretű felvilágosító és propaganda munkára. Megemlíti azonban, hogy készült a Tanácsköztársaság alatt átfogó s igen jó agitációs és adminisztratív munkaterv, ezt azonban már nem volt idejük végrehajtani.

Kitekintésül megjegyzi, hogy a már említett jó vezetés hiányában a nőmozgalom az ellenforradalom első időszakában sem talált magára.

Aranyossi Magda jótollú író, s alapos kutató is, aki igen széles, sokszínű anyagon illusztrálja, bizonyítja mondanivalóit. A munka kétségtelenül hézgapótló, jelentős tanulmány nemesak az átlagolvasó, de a történész számára is. Kár azonban, hogy néhol túl szigorúan ítél, s emiatt a nőmozgalom kisebb jelentőségének tűnhet fel, mint valójában volt. Pl. azt állítja, hogy a SzDP már 1896-tól leszereli a nőmozgalmat. A könyvben felsorakozó tényanyag maga sem ezt bizonyítja. Hogy kezdetben gazdasági harcból indul ki, az törvényszerű. — A példának felhozott Csizmadia-cikk maga sem elsősorban gazdasági harcra korlátoz, s különösen nem ilyenek Csizmadia előző, a Népszava 1902-es számaiban egymásután megjelenő megnyilatkozásai, vagy akár a Nőmunkás első számában, 1903. március 1-én megjelent verse sem. — Ha még több korabeli munkásújságot lapozott volna át a szerző, akkor megállapíthatta volna, hogy bizony sok helyen jelent meg osztálytudatos, politikai szervezkedésre hívó cikk (pl. a Nőmunkásban Rudas Lászlónak 1906. április 22-i cikke, de a Könyvkötők Lapja, a Földművelő, vagy az Építőmunkás sok cikke is dokumentálja ezt.) Az kétségtelen, hogy az 1905—7-es forradalmi hullám után — az államhatalom erélyesebb közbelépése miatt első sorban — a párt támogatása is habozóbbá válik, a Nőmunkás betiltása — 1907—1912 között szünetelt — is keltheti azt a látszatot, hogy leszerelődött, lelanyhult a mozgalom, a választójog ügye köti le a szervezett munkásságot. — 1912 végén a Nőmunkás újra megjelenik, ebből is látható, hogy a mozgalom csak terebélyesedik, erősödik. S nem elszígetetlen dolgozik. (Pl. 1909-ben, április 8-án a magyar nőmunkások országos kongresszusát a német munkásnők nevében maga Clara Zetkin üdvözli.) — Igaz, hogy 1913-ban még nem tudják megünnepelni a nemzetközi nőnapot, de csak azért nem, mert ehhez nem kapnak engedélyt, — az elkészített 40 000 írpíratukat azonban az ország 25 vidéki helyére is eljuttatják, a Nőmunkás pirosbetűs fejjel jelenik meg. A szerző a nőmozgalom hibájául rója fel, hogy csak a választójogért harcolnak, miként a szociáldemokrata párt is, a 10-es évek elején, s ezt a harcot nem tartja jelentősnek; meg sem említi, hogy a magyar munkásnők hívására 1913. június 19-én a Nők Választójogi Világszövetsége Budapesten tartotta ülését, osztrák előadóval, s ebből az alkalmából a Nőmunkás három nyelven jelent meg; a Nőmunkásban élénk vita indul pl. a párt abbéli magatartása fölött, hogy vajon akar-e, vagy nem választó jogot adni a nőknek.

A szerző — mert nem az adott történelmi helyzetből indul ki — a háborúval kapcsolatosan is téves megállapításhoz jut. Nehezményezi, hogy a nőszövetségek nem fordultak szembe élesen a háborúval. Legfeljebb 1908-ban történt ez meg (1908 valóban

adott okot háborús izgalomra, Bosznia-Hercegovina annektálása, illetve a Szerbiával fennálló konfliktus miatt komoly háborús helyzet volt a Monarchiában. A további években — látszatra! — a kedélyek lecsillapodtak.) A nőmunkásoknak nagy hibája volt a háború elleni harc elhanyagolása — a szerző szerint. A bemutatott dokumentumanyag itt mást mond. A nőmunkások elsőnek ismerik fel a hazafias szövegek mögött a háború igazi arcát. A Nőmunkásban már 1915 szeptemberétől egyre több a „fehér mező”, a cenzura által kihúzott cikk. 1916 elején a Nőmunkás szólítja fel szervezkedésre a gyárakban megszaporodott ifjúmunkásnőket — az Ifjúmunkás fél év múlva gondol ugyanerre. — 1918 elejétől a Nőmunkás hetilapként jelenik meg. Mindez inkább azt bizonyítja, hogy ha fiatal és tapasztalatlan, képzetlen volt is sok tekintetben ez a mozgalom, megtette a magáét a háborús években is.

Kis hiányérzettel teszük le a könyvet, mert nagyon sajnáljuk, hogy a sok-sok név, amit menetközben említ s felsorakoztat a szerző, szinte minden megmozdulás, esemény taglalásakor, kivétel nélkül mind név marad, nem lesz belőlük eleven, igazi alak, egyéniség. Nem tudjuk meg, honnan jöttek, kik voltak, mi lett további sorsuk, szerepük a névszerint említetteknek. Kétségtelen, hogy kortársak erről az időszakról ma már nem igen tudnak vallani, de mégis lett volna *mihez* fordulni. Bár a szerző gondosan végigtanulmányozta a Népszava, a Nőmunkás s még pár folyóirat vonatkozó évfolyamait, itt többet tehetett volna: jó pár munkásújságban — a későbbi időkben különösen — sok a visszaemlékező, szervezett munkások, nőmunkások életrajzát, sokszor fényképét is! adó cikk. Pl. a Könyvkötők Lapja 1930-as évfolyamaiban, a Cipészben, az Építőmunkásban, a Typographiában stb. Kicsit mostohán bánt a szerző a feminista nőmozgalommal is, s különösen Bédy-Schwimmer Rózával magával, aki pedig az akkori viszonyok között jóval pozitívabb alakja a magyar haladó társadalmi mozgalomnak, semmint csak a nevének említésével megelégedhetnénk. (Pl. maga is gyűjtötte a magyar nőmozgalom régi írásait. Ld. A nőmozgalom régi dokumentumai c. kis kiadványát [Budapest. 1907, 39 l.])

TÖMÖRY MÁRTA

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

ACTA HISTORICA. Tom. X. Fasc. 3-4. (1964): V. SÁNDOR *Die Entfaltung der Grossmühlenindustrie in Budapest nach dem Ausgleich i. J. 1867* (A budapesti nagymalomipar kibontakozása a kiegyezés után) címen közzétett tanulmánya szerző a Tanulmányok Budapest multjából XIII. kötetében megjelent tanulmánya utolsó fejezetének fordítása (az előző fejezetek tartalmát előljáróban rövid kivonat fogja össze). — Gy. RÁNKI *The Socialist Reorganization of the National Economy and the Five-Month Plan (1948)* (A nemzetgazdaság szocialista átszervezése és az öthonapos terv [1948]) című tanulmánya a Párttörténeti Közlemények 1963. évi 1. számában megjelent szöveg magyar fordítása. — A. SIKLOS *Dannüe k isztoriografii revoljuci 1918—1919 godov v Vengrii* (Adalékok az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak historiográfiájához) c. összefoglalásában az 1918 októberi polgári demokratikus forradalomra és az 1919-i Tanácsköztársaságra vonatkozó októbrista és szociáldemokrata irodalmat ismerteti a Tanácsköztársaság bukását követő idők-ből. A munka első fejezetében a volt köztársaságiak magyarországi csoportjának írásaival, majd az emigrációs polgári köztársasági irodalommal foglalkozik, a második fejezetben pedig a szociáldemokraták emigrációs és hazai csoportjainak cikkei, feldolgozásait és emlékiratait tárgyalja. — T. HAJDU *Michael Károlyi and the Revolution of 1918—1919* (Károlyi Mihály és az 1918—1919-i forradalom) c. cikke Károlyi politikai pályáját a fordulópontokat előtérbe állítva vizsgálja. Bemutatja az arisztokrata politikusi polgári demokratává alakulását, majd fokozatos balra-tolódását a polgári forradalom idején, amikor a belső társadalmi polarizálódás szétzúzta a nemzeti egység megteremtéséhez tapadó "úzióját, az antanthatalmak viselkedése, s főként az un. Vix-jegyzék pedig meggyőzték a wilsonista ígéretekbe vetett hitének tarthatatlanságáról. Miután mérsékelt reformjai csak arra voltak ele-

gendőek, hogy saját osztályát és pártját szembeállítsák vele, a tömegek törekvéseinek kielégítésére azonban nem, a Vix-jegyzék átnyújtása után elutasította azt a lehetőséget, hogy a feltételek elfogadása alapján az antant szuronyok segítségével maradjon hatalmon, és a másik utat, a hatalom átadását választotta. Noha eredetileg tiszta szociáldemokrata kormányra gondolt és a két munkáspárt fúziója tudtán kívül jött létre, a Tanácsköztársasággal szemben mindvégig lojális maradt. Később együtt harcolt a kommunistákkal mindaddig, amíg az 1930-as évek közepén a Szovjetunióban kibontakozó személyi kultusztól való idegenkedése átmenetileg, a második világháború kitöréséig, visszavonulásra nem készítette. A felszabadulást követő hosszú habozás után hazatérve Magyarországra (1946), beilleszkedését megnehezítette a személyi kultusz itteni térhódítása, majd a Rajk-per újabb emigrációra készítette, de a szocializmusba vetett hite ebben a szakaszban sem rendült meg. A cikk végén a szerző ismerteti Károlyi megjelent munkáinak kiadásait. — M. ÁDÁM *Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans la période de la crise tchécoslovaque (1938—1939)* (Dokumentumok Magyarország külpolitikájára a csehszlovák válság idején [1938—1939]) c. iratpublikációjának bevezetőjében ismerteti a Darányi-kormány arra irányuló tevékenységét, hogy Németország támogatásával, közös német—magyar katonai agresszió útján, Romániát és Jugoszláviát semlegesítve, Csehszlovákiától megszerezze a volt magyar területeket. Ezt követően bemutatja az Imrédy-kormány lavirozó politikáját az 1938. augusztus 22-i bledi, ill. a müncheni egyezményig, majd egyértelmű németbarát irányzatát München után, s kétségbeesett kalandorterveit arra nézve, hogy mégis, a német szándék ellenében, elérje egész Szlovákia és Kárpátukrajna, majd a bécsi döntés után legalább az utóbbi megszállását. Miután a magyar kormány sem az olaszok

támogatásával, sem egyéni akciója útján ezt nem tudta biztosítani, még fokozottabban elkötelezte magát Németországnak (1939. február 23-án csatlakozott az antikomintern paktumhoz). Ennek jutalmaként csapatai 1939. március 15-én bevonulhattak Kárpátukrajnába. A szerző által a magyar külügyminisztérium irattárából közölt 35 irat 1 kivételével (Horthy Hitlerhez intézett 1938. szeptember 28-i levele) eddig kiadatlan. Az 1938. március 12-től 1939. március 24-ig terjedő időszakra vonatkozó dokumentumok főbb típusai: a Külügyminisztérium utasításai a magyar követségeknek, a követségek jelentései a Külügyminisztériumnak, feljegyzések a külügyminiszter beszélgetéseiről a budapesti német, csehszlovák, angol és francia követekkel, a német és az olasz kormány jegyzékei. — *A Notes sur les recherches* rovatban A. SZEDŐ *Recherches historiques dans les archives hongroises* címen beszámol a magyar levéltárakban folyó történeti vonatkozású kutatásokról, elsősorban a levéltárak kiadásában ill. szerkesztésében megjelent különböző típusú kiadványok ismertetésével és felsorolásával. — O. M. — V. K.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. XI. évf. (1964) 2. sz.: KÓVÁGÓ LÁSZLÓ *Az 1919. évi szlovénvidéki ellenforradalom* c. tanulmánya a Muraszombatban 1919. május 29-én az un. Mura Köztársaság név alatt kikiáltott, s a Tanácsköztársaság parasztpolitikájának hibái és a szlovén autonómia megteremtése körüli bürokratikus huzavonák folytán megtevesztett szlovén parasztság felé demokratikus sőt szocialista jelszavakkal álcázott, valójában azonban a bécsi magyar ellenforradalmi emigráció által pénzelt ellenforradalmi góc néhány napos történetét ismerteti. A Mura Köztársaság feladata az lett volna, hogy kiindulópontul és támpontul szolgáljon a Dunántúlon szervezett ellenforradalmi mozgalmaknak, és székhelye legyen egy, a nyugatiak által is elismert magyar ellenforradalmi kormánynak. A jelentősebb tömegbázis nélküli puccsok az Ausztriából érkezett fegyveres támogatás ellenére is gyors leverése azonban mindezen terveket meghíúsította: így a néhány nap múlva valóban kirobant dunántúli ellenforradalmi mozgalmak e fontos bázist, melyen át lehetőségek lett volna az Ausztriából való közvetlen anyagi és katonai utánpótlás, már nélkülözni voltak kénytelenek. — MARIA FORTUSZ *Pozsonyi Ferenc vörösgárdista és vöröspartizán (1897—1954)* harcos életét ismerteti: a mohácsi születésű fiatalember orosz hadifogságban csatlakozik a forradalomhoz, melyet a polgárháború alatt

különböző szibériai vörös alakulatok kötelékében, majd a Cseka tagjaként védelmez: később a bratszki kerületben tölt be állami funkciókat; a második világháború alatt tolmácsként dolgozik a fronton. — V. FEDORENKO *Az ellenség páncélos magasabb egységeivel történő üldözésének tapasztalatai* c. tanulmánya az üldözés e fajtájának a hadműveleti elvekből egészen a második világháború végéig állandóan tökéletesedő fejlődését, és az ennek kapcsán megoldott problémákat mutatja be számos, a háború történetéből vett példával illusztrálva. — TARDY LAJOS *Emmanuel György magyar testőr, a lipcsei csata orosz hőse* címen a magyar nemes testőrségből orosz szolgálatba lépett s ott a napóleoni háborúkban vezérőrnagysággá emelkedett, majd katonai pályáját mint lovassági tábornok és a kaukázusi határvidék parancsnoka bevezető kiváló katona (1775—1837) életrajzát ismerteti, kiemelve azt a segítséget, amit a Kaukázus kutató Besse Jánosnak nyújtott. — GALVÁN KÁROLY *A Hadtörténeti Múzeum egyenruhagyűjteményét* ismerteti: rámutatva a gyűjtemény erősen hézagos voltára — alig van 1848 előtti anyaga és a későbbi korokat illetően is nagy hiányok vannak — és a pótlás problémáira. — GAZSI JÓZSEF és GELLÉRT TIBOR *A fasiszták kísérletei Magyarország népességének elhurcolására 1944—1945-ben* cím alatt 10 iratot tesz közzé, melyek egyrészt az ország kiürítését intéző katonai körök terveinek a gyors szovjet előrenyomulás és a lakosság szívós ellenállása folytán végül gyakorlati csődjén kívül igen jellemzően mutatja be egyrészt a katonai vezetők nagyképűséggel lepezett teljes hozzá nem értését és bámolatos korlátoltságát, — másrészt a civil tisztviselők jórészenek a gyakorlati nehézségeket ügyesen kihasználó csendes szabotázsát. — V. K.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. VI. évf. (1963) 3—4. sz.: BARTA ISTVÁN *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái* című tanulmánya első részében az e problémákat a gazdasági alapon kialakító tényezőket ismerteti, bemutatva egyrészt a hazai agrárfejlődés sajátosságait (így elsősorban a parasztság földdel való ellátottságának az eddig feltételezettnél kedvezőbb alakulását, s a kisajátítás folyamatának összetettebb és ellentmondásosabb formák között történő lebonyolódását), — másrészt a földesurak hitelhiányát, az annak leküzdésére megkísérelt változatos módszereket, és azt, hogy a termelési és társadalmi viszonyok egész területén érelődő válság először a földesurak csődjeinek formájában tört felszűrre. A tanulmány ezután a liberalizmus, mint az e problémák

megoldására alkalmasnak látszó ideológia magyarországi térhódítását mutatja be, ismertetve az annak hazai alakulását (mindenekelőtt a nemesi vezetés folytán) befolyásoló főbb sajátosságokat. A minden problémák ismertetése kapcsán a még tovább kutatóknak részletkérdéseket is felsorol, sőt a vonatkozó forrásanyagot is megjelölő tanulmány végül az 1790—1848 közötti periódus döntő fordulópontját az 1820-as évek végén, az 1790-es operátumok újrafelvételével országszerte meginduló vitákban látja. — SPIRA GYÖRGY *Egy pillantás a Hítel írójának hitelviszonyaira* c. közleménye Széchenyinek összesen 230 000 forintnyi adósságairól 1833., ill. 1834-ben készített összeírásait közli és elemzi, kimutatva a kamatlábak emelkedését (mely a hazai kölcsöntőke egyre dráguló voltát mutatja), s azt, hogy a rendelkezésre álló hiteforrások végül is nem lehetek elégségesek Széchenyi hitelszükségleteinek fedezésére. A hitelezők névsora azt mutatja, hogy azok általában nem üzletszerű hitelnnyújtással foglalkozó személyek. E kimutatást összehasonlítva Esterházy Miklós ugyanekkor kelt adósságösszeírásával, az ő hitellehetőségeinek Széchenyiénél jóval kedvezőbb voltát hangsúlyozza. — PUSKÁS JULIANNA *A földbirtok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján* címmel felvázolja a mezőgazdaság üzemi és birtokmegosztásának, a haszonbérletek elterjedésének képét és rávilágít az 1895., ill. 1925. évi helyzet változási tendenciáira 1935-ig. Megállapítja, hogy az üzemek megosztása a törpebirtokok számszerű és csak kisebb részben területi gyarapodásának, tehát a legkevésbé életképes kategória szaporodásának kedvezett. Ez egyrészt a parasztság proletarizálódási folyamatának jelzője, másrészt azonban azt mutatja, hogy a paraszt-

ság földéhsége jelentéktelen mértékben ugyan, de csökkentette valamelyest a nagybirtok állományát. A nagygazdaságok területi csökkenése egészében véve a nagybirtok kapitalizálódásának előrehaladásáról vall. A továbbiakban a szerző ismerteti a haszonbérbeadás mértékét birtoknagyság-csoportok, országrészek és törvényhatóságok szerint, majd a nagybirtokok 1935-i adatait összevetve a korábbiakkal leszögezi, hogy a legnagyobb birtokosok bérbeadási tevékenysége általában alá volt rendelve saját tőkés gazdálkodásuknak. Ez a tevékenység a XIX. század utolsó évtizedeiben alakult ki, 1925-ig valamelyest szélesedett, 1935-ben azonban már csökkent. — JEMNITZ JÁNOS *Az I. Internacionálé és a háború (1864—66)* c. tanulmánya rámutat arra a tényre, hogy a munkások internacionalizmusa a modern ipari szervezkedés kezdetétől egybefonódott az igazságtalan, népellenes háborúk elítélésével, az antimilitarizmussal; majd az I. Internacionálé ill. az európai munkásszervezetek állásfoglalását boncolgatja az 1866-i porosz—osztrák—olasz háború kérdésével kapcsolatban. Német, svájci, francia és angol lapokra támaszkodva kimutatja, hogy mind az Internacionálé Főtanácsa, mind az egyes szekciók kezdetől fogva visszautasították a háborút, távoltartották magukat a nacionalista uszítástól, s a burzsoázia háborúival szembeszegülve a szocializmus megteremtésében keresték az emberiség boldogulásának útját. Ugyanakkor megállapítja — elsősorban Marx értékelését hiva segítségül —, hogy ezt a helyes nézetet, főleg a francia proudhonisták körében, némileg torzította az észnek, az értelemnek az enciklopédistáktól átvett túlbecsülése és a nemzeti, nacionalista tényezők lebecsülése. — O. M. — V. K.

Egyéb tudományos folyóiratok

ACTA HISTORIAE ARTIUM. Tom. X. (1964) Fasc. 1—2.: D. RADCSAY: *Gothische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen* c., jó fényképekkel illusztrált tanulmánya 10 újabbban talált XV. századi címerképet illeszt be a folyóirat Tomus V. (1958) Fasc. 3—4-ben ugyanezen cím alatt megjelent tanulmányban megállapított kronológiai és stílusazonossági keretek közé. E terjedelmes tanulmányban szerző a XV. századból fennmaradt 138 db címerrajzot osztotta be 3 kronológiai alapú, ám egyszersmind meghatározott művészi típussal is jellemezhető csoportba: 78 db 1415—1431 között, Zsigmond nyugati tartózkodása idején keletkezett, mint

nyugati címerfestő műhelyek munkája; az 1436—1456 közötti periódus 26 darabja az osztrák és magyar címerfestés kapcsolatainak jegyében keletkezik; az 1456—1480 periódus 34 képecskéjének sokban azonos jegyei alapján pedig szerző már egy budai címerfestő műhely alapjainak kialakulását is feltételezi. Valamennyi címerképen mindvégig az északi művészeti hatás dominál, anélkül azonban, hogy mereven kapcsolód-nának a német-római birodalmi mintákhoz. A következő kor már a reneszánsz címerképek kora. — Nagyon szép fényképei és a teljes anyagot az ábrázolásokat is leírva ismertető katalógus révén mindkét tanulmány jól felhasználható a kor

címerábrázolásain a kor tárgyi emlékeinek és életmódjának ábrázolását kutató történetész munkájában is — V. K.

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. VII. évf. (1964) 4. sz.: A lap *Marx és Engels kiadatlan írása* címen az I. Internacionálé megalakulásának 100. évfordulója alkalmából közli az I. Internacionálé általános szervezeti szabályzatának és ügyviteli szabályzatának módosítására vonatkozó tervezetet. Az okmányt — amelyet Marx és Engels készített elő és az I. Internacionálé Főtanácsa 1872 nyarán fogadott el — V. Kunyina, az SzKP Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézetének munkatársa tette közzé. 5. sz.: Ugyanebből az alkalomból *A nagy múlt lapjai* címen ismertetést olvashatunk az I. Internacionálé Főtanácsa 5 jegyzőkönyvéről (1864 okt. — 1872 aug.), melyeket az SzKP Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet oroszul, a Progress kiadó pedig eredeti nyelven publikál. Az egyedülálló dokumentum-gyűjtemény a Főtanács üléseiről készült beszámolók mellett magába foglal számos olyan iratot, mely a Főtanács ügyintézését tükrözi; sztrájkolók levelei, az egyes országokban működő szekciók titkárainak jelentései stb. tartoznak hozzá. — O. M.

COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA. 30. sz. (1964); **BENCZE JÓZSEF** *A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásai* c., sok fényképpel illusztrált cikke felhívja a figyelmet a hatalmas terjedelmű hazai kalendáriumirodalomnak (ide számítva a csúzókat is) gazdag orvostörténeti vonatkozásaira. A XVI. századtól magyar nyelven sokasodó kalendáriumokban egyre több hely jut először még csak az egyes hónapokhoz kötött kezdetleges orvosi tanácsoknak; — a XVII. század második felétől ezek (összefüggésben az ellenreformációval) erős vallási színezetet is nyernek (kegyhelyek csodás gyógyulásai); — a XVIII. század első harmadában a csillagjárás és egészségi állapot összefüggéseire is utaló magyarázatok is jelennek meg. Ezzel párhuzamosan a már a XVII. század közepétől néhány jellegzetes típus körül határozottan kialakuló kalendárium műfajban egészségügyi vonatkozásban az érvágás körüli tanácsok jutnak egyre nagyobb szerephez, míg a Helytartótanács 1756-ban az érvágás propagálását el nem tiltja. A XVIII. század végétől egymással párhuzamosan jelennek meg (gyakran ugyanazon kalendárium különböző lapjain) okos, racionális orvosi tanácsok és babonás

ostobaságok: ez az ellentmondás még csak fokozódik a kapitalizmus korának főleg a XIX. század második felétől gátlástalanul érvényesülő reklámhadjárataiban, ahol sarlatánok a legképtelenebb ostobaságokkal, legjobb esetben is hatástalan kuruzsló szerekkel szédítik meg a kalendáriumokon kívül mást nem olvasó paraszti népet. A tanulmány (sajátosan orvostörténeti vonatkozásain túl) értékes adalék általános népi műveltségünk történetének egy fontos szektorához. — **GRYNAEUS TAMÁS** *Gyógynövényárusok Szeged piacain* c. közleménye az évszázados múltú dorozsmai gyógynövénygyűjtés és kereskedés mai, még elevenen élő csökevényes formáit írja le, számos visszatétellel kb. 100 év távlatára, s hangsúlyozva az e téren érvényesülő népi tudásanyagának a XVI—XVII. századig visszanyúló gyökereit.

31. sz. (1964): **SPIELMANN JÓZSEF** *Szotyori József (1767—1833)* c. tanulmánya kora jeles erdélyi orvosának életrajzát ismerteti: bécsi tanulmányai után Marosvásárhelyen telepszik le, 1801 körül a legelső között alkalmazza Erdélyben a jenneri himlőoltást (amit szakeikkekben is propagál), 1812-re megvalósítja a marosvásárhelyi kórházat. Felvilágosult ember: az erdélyi haladás vezető egyéniségeivel van kapcsolatban. Diétetika c. munkája az egyik első népszerű egészségvédelmi kézikönyvünk. — **SUGÁR ISTVÁN** *Az egri gyógyfürdő és fürdőkultúra története* címen a török alatt kifejlesztett egri fürdőkultúra XVIII—XIX. századi továbbfejlődését ismerteti: a megmaradt török fürdők mellé az 1760-as években, majd 1829—30-ban új fürdőépület emelését, az egri vizek gyógyító hírének elterjedését, a vonatkozó szakirodalom kibontakozását, s a XIX. század második felében a fürdőügyi problémák bevonulását az egri várospolitikába — **DONÁTH ISTVÁN** adatokat közöl a *Kiskunság közegészségügyi viszonyainak történetéhez 1732—1830 között*: bemutatva a felvilágosodott kormányhatóságok harcát a betegségekkel kapcsolatos babonák, kuruzslás és közegészségügyi elmaradottság ellen; az orvosok és seborvosok munkáját s annak anyagi és társadalmi megbecsülését; gyógyszereszek és szülész nők megjelenését. — A kötet legjelentősebb, közel 200 olálas tanulmánya **RÉTI ENDRE** *Magyar darwinista orvosok (1945-ig)* c. munkája tulajdonképpen a hazai természettudományos darwinizmus történetét dolgozza fel. Előzményként részletesen bemutatja a darwinizmus előtti időszak magyarországi haladó orvosi gondolkodását is, mint a darwinista eszmék befogadásának előkészítőjét. A darwinizmusról az első hazai ismertetés 1860-ban jelenik meg, utána csakhamar

éles harc bontakozik ki a Darwinhoz csatlakozó hazai orvosok és az idealista, reakciós nézeteket hirdetők tábora között. Nemsokára megjelenik a szociáldarwinizmus is, a darwinizmusnak az emberi társadalomra való alkalmazásáról szóló, az imperialista ideológusoktól támogatott tévitan, mely eléggé széles teret nyer a kor természettudományos gondolkodásában és a természetes kiválasztódás tanának félreértésével (Méhely professzor esetében) egészen a nyílt fasizmusig elvívó tévutakhoz vezet. A Horthy-korszakban hivatalos támogatással eluralkodott szociáldarwinista értelmezéssel szemben a kor legjobb orvosai a darwinizmus dialektikus materialista irányú továbbfejlesztésért harcolnak. A tanulmány a témát igen bőséges, eredeti idézetanyag felhasználásával s a szereplő személyek gondos jellemzésével mutatja be, végig következetesen utalva a darwinista természettudományos felfogás és a haladó politikai állásfoglalás kapcsolataira.

Supplementum 2. (1964): A teljes kötet az 1868—1893 között közegészségügyi kérdésekben a kornának legfőbb tanácsadó szerveként fennállt *Országos Közegészségügyi Tanács 26 kiemelkedő orvostagjának* életrajzát közli VARGA LAJOS tollából: a bevezető a Tanács közegészségügyünk fejlesztése terén kifejtett haladó tevékenységét ismerteti, az egyes életrajzok pedig nemcsak hazai orvostudománytörténetünknek, hanem nagyszámú, azonos tevékenységű szakember életrajzának egymásmellé állítása révén a kor hazai vezető értelmiségi rétege egy jellegzetes csoportjának társadalmi helyzetét, ideológiáját, szociális magatartását is bemutatva, a történelem számára társadalomtörténetileg is értékes adalékokat jelent. — V. K.

DEMOGRÁFIA. VII. évf. (1964) 2. sz.: MENDÖL TIBOR *Településföldrajz és népességtudomány* c. tanulmánya azt a kérdést igyekezőn tisztázza, hogy a népesség kérdéseiből a településföldrajz mit vizsgálhat meg, megállapítja, hogy a népesség a településföldrajznak a lakóhellyel és munkahellyel való kapcsolatában lehet vizsgálat tárgya, majd rangsorolva felsorolja a népességre e kapcsolatban jellemző, azt kifejezni alkalmas fontos adatsorozatokat: elsősorban a foglalkozás szerinti megoszlást, majd a kor, végül a nem és családi állapot szerinti megoszlást. Ezután az e kapcsolatot a település oldaláról befolyásolni képes funkciókat ismerteti, s a népesség eszerinti tagolódását a település központi funkciójához, ill. helyi funkcióihoz kapcsolódók, ill. az ezekben dolgozó keresők-

höz ellátottként tartozók kategóriáira bontja. A tanulmány, mely végül különleges, a problémához több irányból is kapcsolódó kérdésként a városfogalom földrajzi megfogalmazását is megadja, s indokolja a fogalmak és összefüggések világos megfogalmazása révén a gazdasági és társadalmi jelenségek földrajzi síkon való kapcsolódásával szükségképpen egyre gyakrabban találkozó történelem munkáját jelentősen segítheti. — VALKOVICS EMIL *Miért csökken népgazdaságunkban a mezőgazdasági aktív kereső népesség száma és aránya?* c. tanulmánya kiindulva ennek az aránynak az 1949-ben fennálló 54%-ról 1963-ra 33%-ra csökkenéséből, e jelenség közleltű magyarázatait teszi részint (hazai viszonyainkat illetően) időben is visszanyúlva, részint nemzetközileg összehasonlítva vizsgálat tárgyává. Mivel ilyen módon külön-külön megvizsgálva sem a szocializmusba való átmenet sajátosságaira, ill. a tsz-mozgalom kibontakozására, sem a mezőgazdasági keresők reáljövédelmének viszonylagos alacsonyására, sem az ipari munkavállalási lehetőségek megnövekedésére, sem a mezőgazdasági termékek keresletének relatíve lassúbb növekedésére, sem a földművelés extenzív ill. intenzív jellegére hivatkozott magyarázatot nem látja kielégítőnek, gazdaságtelméleti módszerrel odakövetkeztet, hogy e csökkenés oka a mezőgazdasági termékek iránti szűkséglet növekedésének a termelékenység növekedésénél, azaz a mezőgazdasági aktív keresők egy főjére jutó (ill. az így értelmezett termelékenység-növekedésből adódó) termelésnövekedésnél lassúbb volta. A tanulmányban a felsorakoztatott statisztikai összeállítások és a belőlük nyíló perspektívák az utolsó negyedszázad hazai agrár- és társadalomtörténeti kutatója számára lehetnek jelentősek. — MIKES GÁBOR *A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon 1869—1963* címen a magyar népszámlálásoknál a műveltségi fok egyre differenciáltabb megállapíthatása irányában való fejlődést mutatja be: míg az 1869—1900 közötti népszámlálások csak az írni-olvasni tudást vizsgálták, 1910-től megindult a napjainkban is tartó, az iskolai végzettség egyes egyre gazdagabban kidolgozott típusai alapján csoportosító bemutatás. Az ennek megfelelően egyre részletesebben felderített országos műveltségi állapotot több táblázatban kimutató tanulmány (mely a kérdés minden történelem-kutatójának az alapvető statisztikai forrásanyag ismertetése és szakzszerű kritikája révén igen hasznos kiindulópontot jelent) végül az 1963. évi mikrocenzusnak már a szakiskolai, szaktanfolyami végzettséget is figye-

lembe vevő eredményeit ismerteti. Eszerint a 15 évnél idősebb népességnek csaknem egy negyede rendelkezik valamely szak-képzettséggel járó (s e szempontból részletebben is elemzett) szakiskolai vagy tanfolyami végzettséggel. — DÁNYI DEZSŐ *Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon* címen a KSH népességtudományi munkacsoportja keretében *Móricz Miklós* által a magyarországi analfabetizmusnak az utolsó száz évben (esetenként Fényes adataival 1840-ig kiegészítve) vizsgált alakulásáról készült tanulmány végeredményeit ismerteti. E szerint az írni-olvasni tudás fejlődése e korszakban a korábban elmaradott peremterületeken volt a leggyorsabb (nyilván részben összefüggésben a foglalkozási struktúra megváltozásával); a régi iskolaközpontokban az analfabetizmus még a fejlődő ipari központoknál is kisebb (amit az utóbbiakba tóduló akkor még jórészt kvalifikálatlan munkásrétegek jelenléte indokol), — mint ahogy egy-egy terület írni-olvasni tudását a legnagyobb súllyal mindvégig az iskolahálózat sűrűsége határozza meg. Adott területen az írni-olvasni tudás elsajátítását illetőleg is csupán ez és vele összefüggésben a társadalmi-gazdasági viszonyok gyakorolnak meghatározó hatást és e téren még (az egyházi iskolafenntartók folytán különben esetleg várható) felekezeti vagy akár — ezzel összefüggően — anyanyelvi tényezők sem érvényesülnek. — V. K.

ETHNOGRAPHIA. LXXV. évf. (1964.) 1. sz.: FÜZES ENDRE *A magyarországi szántalpas hombárok* címen a Bácskában, Baranyában és Szlavóniában elsősorban a XVII—XVIII. százád fordulóján idetelepült sokácok által használt szántalpas gabonatarló épületeket mutatja be. A mediterrán eredetű, fonott, a nagyecsalád szükségleteinek megfelelően növelhető gabonatarlókból alakult épülettípus magyarországi továbbélése szorosan összefügg a sokácoknál a XIX. század végéig élő mozgó legelőváltó pásztorkodással; egyes praktikus előnyei (így elsősorban mozgathatósága) még ennek megszűntével is fenntartották e hombárok használatát. A cikk a hombár alkalmazásának konkrét gazdasági-társadalmi körülményeit is ismertette, a termelőeszközöknek a termelési módok és termelési viszonyok változásával együttjáró alakulását is jól érzékelteti. — VOIGT VILMOS *Az epikus néphagyomány strukturális-tipológikus elemzésének lehetőségei* c. cikke ennek, a polgári néprajztudományban újabban erősen elterjedt módszernek néhány alkalmazási területét mutatja be, rámutatva a veszélyre, mely — főleg a strukturalista módszerek

alkalmazásának többnyire idealista filozófiai alapjából következően — a vizsgált hagyományt a társadalom általános törvényszerűségeitől való elszakítással, önmagában való szemléletével fenyegeti; — ezzel szemben a történeti-tipológus vizsgálat, reális keretek közötti összehasonlítással, az azonos társadalmi feltételek jelentőségét hangsúlyozza. Ezáltal, szerző határozott álláspontja szerint, alkalmasabb egy-egy társadalom szerkezetének, művészi alkotásai rendszerezésének bemutatására. — PUTYILOV B. N. *A magyar „fia rabolta anya” mondája a szláv adatok világában* címen egy több változatban is ismert magyar monda (a töröktől elrabolt fiát — az egyes változatokban különböző úton módon — megtalált anya) szláv analógiáit kutatja, hangsúlyozva történeti-tipológiai közösségüket: „a népélet azonos (hasonló) történeti helyzeteiben, idegen hódítók elleni harc körülményei között, a népi öntudat viszonylag hasonló fokán és — ami lényeges — azonos és közeli folklór tradíciók, az alkotó folyamatok bizonyos fokú egységének a folklórból való megléte, a különböző népeknél törvényszerűen maguk után vonják az egymással közeli, belső művészi képződéseket, amelyek nem ritkán közvetlen, néha elképesztő szűzsébeli egybeesés jellegét ölthetik”. — DANKÓ IMRE *Házformák Hajdunánáson* c., számos fényképpel és alaprajzzal illusztrált tanulmánya a földrajzi fekvése, társadalmának viszonylagos kiegyensúlyozottsága és egyöntetűsége folytán a többi hajdúvárosnál archaikusabbnak megmaradt helység házformáinak történeti alakulását vizsgálja, megállapítva a török pusztítás után 1606-ban újból betelepített városnak (a házformák — ideértve a házszerkezetet, építési módot, építőanyagot stb. is — a város társadalmi-gazdasági bázisának állatanyestől földművelővé alakulásától döntően befolyásolt változásával együttjáró) építési periódusait: 1. a középkori Nánás 1606-ig (a hajdútelepítésig); 2. 1606—1706 (ez a földházak időszaka); 3. 1706—1806 (ez a kezdetleges földfeletti házak periódusa, egy-egy ház élettartamul 100—100 évet véve alapul); 4. 1806—1956 (ez a fejlett földfeletti házak ideje, a házak általános élettartamul 150 évet véve alapul); 5. 1956-tól a tömeges, újszerű, át- és újjáépítés időszaka. — DOMONKOS ORTÓ *Fejezetek a nyugatmagyarországi képfestés történetéből* címen (egy korábban megjelent közlést folytatva) a képfestés néprajzi vonatkozásait vizsgálja: képfestés és kartonnyomás együttelétését a XIX. század népviseletében, ill. utóbbinak mint ünneplő jellegű anyagnak előtérbenyomulását; majd azokat a nagyjából hétköznapias

használati területeket, melyeken a kétfestőanyag használata a XIX. században is megfigyelhető (ennek kapcsán igen tanulságos kitekintéssel a felhasználás mintakincs alakulására, és az őt kialakító népi ízlés fejlődésére is jellemző tényezőkre). Végül a nyugatdunántúli jelesebb képfestő üzemek termékeinek elterjedését, vásárlóközönetét mutatja be térképeken, a XIX—XX. század fordulójától a legutóbbi időkig: e vonatkozásban a történetész számára különösen a kisipari kereskedelmi tevékenység hatókörére, üzletszervezésének részleteire vonatkozó adatok bírhatnak érdekléssel. — V. K.

ÉPÍTÉS- ÉS KÖZLEKEDÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. VII. köt. 3. sz. (1963): ZÁDOR ANNA *A magyarországi palladianizmus: a két Pollack c. tanulmánya Leopoldo Pollack-nak (1750—1806), Pollack Mihály* ugyancsak építészként Milánóban dolgozó féltestvérének munkásságára hívja fel a figyelmet, benne látva az e korban mindinkább tisztuló klasszicizmus egyik atyját, amit Pollack Palladióval való „azonos építészeti gondolatoknak, kompozíciós elveknek, rokon arány- és stílus-érzéknek jelenlétét” mutató rokonságára vezet vissza. A tanulói alatt nála is megfordult, jóval fiatalabb féltestvér az ő — szerző által Leopold több olaszországi építkezésén gondosan kiemelt — palladiaszki hatását hozza magával Magyarországra, ahol azokat legkorábbi műveiben, de később is erősen alkalmazta, ezáltal a hazai, nagymértékben az ő hatása alatt kialakult klasszicista építészetet is tulajdonképpen a palladianizmushoz kapcsolva. — V. K.

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY. X. évf. (1964) 1—2. sz.: DOMOKS PÁL PÉTER *Dramatizált „Credo” a XV. század első negyedében* c. cikke Nicolaus Venator, magyar származású szereti püspök szentírásmagyarázó művének keletkezési körülményeit ismerteti, s a kéziratban szereplő Credo-szóvegő dramatizált formáját magyarázza. — GyÖRGY JÓZSEF *Goethe kéziratgyűjteménye* címen a Goethe Autographensammlung. Katalog c., Potsdamban 1960-ban megjelent művet ismerteti. A katalógus Goethenek a weimari Goethe—Schiller Archivumban őrzött, 1900 darabból álló kéziratgyűjteményét tárja fel. A bevezetés a gyűjtemény létrejöttének körülményeit, indokait, a gyűjtemény sorsát ismerteti. György végül felsorolja a gyűjteményben található magyarországi levelek íróit (8 személy). — RADÓ GyÖRGY *Költészetünk klasszikus ukrán fordítója, Pavlov Hrabovszkij* c. cikke a forradalmár ukrán költő

és műfordító (1864—1902) hányatott életpályáját ismerteti. Hrabovszkij 55 magyar verset fordított ukránra (oroszból), köztük 21 verset Petőfitől, aki legkedvesebb költője volt. — GRABÁR ELENÓRA *Ivan Franko magyar kapcsolatai (1856—1916)* c. cikke a nagy ukrán író, publicista, tudós és forradalmár a magyar társadalmi viszonyokkal és történeti eseményekkel kapcsolatos munkáit ismerteti. Kitér Franko magyar tudományos kapcsolataira, a magyar irodalom iránti érdeklődésére, fennmaradt könyvtárának magyar vonatkozású darabjaira is. A cikk megállapítja, hogy Franko egész munkássága a kizsákmányoltak védelme mellett a népek barátságának elmélyítésére irányult. — GÁL ISTVÁN *Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata barátja* c. cikke a budapesti csehszlovák követség harmincas évekbeli sajtó- és kultúrattaséjának magyarországi kulturális tevékenységét ismerteti. Straka sokoldalú működést fejtett ki a csehszlovák és magyar kulturális közélet érdekében, s ezzel a tevékenységével visszahívása után sem hagyott fel. Baráti kapcsolatokat létesített a magyar kulturális élet haladó képviselőivel, elsősorban József Attilával. Strakát 1944-ben egy náci koncentrációs táborban kivégezték. — W. É.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. XIII. évf. (1964) 1. sz.: GERTIG BÉLA *A balatoni üdülőkörzet zöldségellátásának földrajzi problémái* c. cikke bevezetésében rövid áttekintést ad a balatoni üdülőkörzet kialakulásáról, majd a vendégforgalom alakulását mutatja be a második világháború után, különös tekintettel az 1958—1962 periódusra, ezen belül részletesen az 1960. évre. Ezeknek az adatoknak egybevetése a Dunántúl megyékre lebontva kimutatott jelenlegi zöldségtermelésével és elemzése, a történetész számára módszertanilag is tanulságos módon veti fel egy adott terület tömegellátásának és bizonyos speciális agrárkultúrának napjainkban lehetséges kölcsönhatását és kapcsolatait. — PÉNZES ISTVÁN *A magyar fűszerpaprika termesztés fejlődésének társadalmi-gazdasági alapjai* c. (a függelékben a kérdés alapos bibliográfiáját is megadó) tanulmánya a fűszerpaprika termesztés történetét a társadalmi viszonyok és a termelőerők fejlettségével állandó kapcsolatban vizsgálja: bemutatva a paprika kezdetben malária ellenes, majd egyre általánosabb gyógyszerként, végül fűszerként való elterjedését a török hódoltság idején (amit egyrészt az e területen már a középkorban kialakult kert- és zöldségkultúra, másrészt a paprika állandó munkát biztosító szakaszos érése segített elő); majd a jobbagyság differenciálódásá-

val lehetségessé vált bér munkával való belterjes művelését ill. — s elsősorban — a törpebirtokosság kibontakozott paprikatermesztését, mely később (felhasználva a paprika iránt a XIX. században, élelmiszerek tartósítására is alkalmas volta folytán, egyre erősebb keresletet, s az 1849 után állami monopóliummá tétetvén hanyatlásnak induló dohánytermesztés termelési tapasztalatait és hagyományait) Szeged és Kalocsa környékén hatalmasra növekedett. A cikk ismerteti a termelésnek a világgazdasági konjunktúrának erősen kitett, ingadozó fejlődését, majd 1924 után, állami beavatkozás melletti viszonylagos fellendülését. A nagyüzemi gazdálkodással együttjáró magas színvonalú agrotechnika napjainkban az 50-es évek elejének agrárpolitikai hibái folytán erősen hanyatlott paprikatermelés új fellendülését idézte elő. — V. K.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. LXVIII. évf. (1964) 2. sz.: KÉPES GÉZA *A magyar ösköltészet nyomairól* c. tanulmányának első részében (megjelent az ITK. 1964: 1. számában) azt bizonyítja, hogy az obi-ugor mondák és ősi énekek szövegeinek java részét úgy kell tekintenünk, mint ami nyelvi, tartalmi és formai tekintetben egyaránt műveltségünk, közelebből ősi költészetünk alapja és igen jelentős felmutatható forrása. Szerző annak a tételnek kifejtése során, hogy a magyar lovas-kultúra előzményei már az ugor korban kialakultak, közli egy vogul lóáldozati ének magyar szövegét (Reguly Antal jegyezte fel), melyet a hasonló helyzetben mondott magyar ének megfelelőjének tart. De e számban közölt második részben a tanulmány az ugor és előmagyar lovas nomád élet természetét mongol eredetű szövegekkel világítja meg, végül a honfoglalás körüli századok költészetét eleveníti meg ótürk szövegek analógiája útján (orchoni feliratok). A nomád hagyományok nyomai a névtelen jegyző Gestájában is, többi krónikánkban is kimutathatók. — FRIED ISTVÁN *Jegyzetek a Zalán futásához* c. tanulmánya megállapítja, hogy Vörösmarty eposzában jelenének, környezetének szinte valamennyi problémáját összesűrti; ezen belül a központi gondolat a „tehetetlen kor” és a „régí dicsőség” szembeállítás: Vörösmarty ugyanakkor saját útkeresését, válságérzését is megénekelte. Mindezzel nemcsak a nemzeti érzést tolmácsoló mítoszt hoz létre, de a nagy magyar romantika megteremtésével a magyar irodalomtani ideológiát és terminológiát szempontból bekapcsolja a világirodalomba. — VITA ZSIGMOND *Egy Kölcsey vers útja és változatai* c.

közleményében a Rebellis vers c. Kölcsey-versnek — lényeges átalakulás után történő — közösségi dallá alakulását mutatja be. — SPIRA GYÖRGY *Petőfi sajtóesküdtárszéki tagságáról* c. cikke beszámol az 1848 folyamán három ízben újjalakult bizottság személyi összetételéről, Petőfi kétszeri — ám nem szándékosnak bizonyuló — mellőztetéséről, s végül a testület megürült helyeinek egyikére történt kijelöléséről. — POSZLER GYÖRGY *A fiatal irodalomtörténészek Irodalomtudományi Társaságának működése (1933—1936)* c. cikke a kor fiatal tudósgenerációjának legjobbjait magába foglaló, Szerb Antal, Kerecsényi Dezso és Halász Gábor vezetése alatt működő társaságnak a hivatalos irodalomtudományál modernebb elveit, célkitűzéseit és rövid működését — vitaestek, felolvasások rendezése — ismerteti, közölve Szerb Antal egy beszámoló jellegű pohárköszöntőjét is. — ZSINDELY ENDRE *Batsányi János levelei Johann Georg Müllerhez* c. közleménye a költőnek Müller schaffhauseni professzorhoz intézett nyolc, részben terjedelmes levelét közli a schaffhauseni városi könyvtárból. A levelezés Batsányi egyéniségére, párizsi életére és barátaira, írói munkásságának eddig ismeretlen alkotására (Der Kampf) vet fényt. — W. É.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. XIX. évf. (1964) 4. sz.: CSIZMADIA ANDOR *Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. A „Kollár contra Status et Ordines”* c. tanulmánya Kollár Adám Ferencnek az 1764—65. évi országgyűlés alkalmából megjelent, De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Ungariae c. művét, s a mű által a rendek oldalán kiváltott viharokat ismerteti. Megállapítja, hogy Kollár e művével, mint többi munkával is, az abszolút monarchia ideológiai törekvéseinek a gyakorlatba való átvitelét kívánta előmozdítani. Kollár munkásságának jellegét — jelentős kultúrpolitikai és jogtörténeti érdemei mellett — a Habsburg-abszolútizmus ellentmondásai határozzák meg. — W. É.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. VIII. évf. (1964) 2. sz.: MOLNÁR LÁSZLÓ *A századeleji magyarországi reformizmus ideológiai arculatához* c. tanulmánya első részében az SzDP reformista vezetőinek filozófiai felfogását, történetiszemléletét vázolja a századfordulótól az 1918—19-i forradalmakig terjedő időszakban. A magyarországi reformizmus uralkodó vonása a modern materialista világnézet, a dialektikus materializmus tagadása s ugyanakkor a történelmi materializmus bizo-

nyos értelemben való elismerése. A történelmi materializmusból is kilúgozták azonban a világnézeti vonatkozásokat, s azt csupán vizsgálati módszerként alkalmazták. A materialista dialektikát szubjektív, vulgáris evolúcionizmussal helyettesítették. A dialektikus materializmus tagadása a különböző burzsoá filozófiai irányzatok, elsősorban az újkantianus filozófia és a machizmus előtt nyitott utat. A reformizmus igyekezett meghamisítani a történelmi materializmus alapkérdéseit. Elv拉斯ztotta egymástól a gazdasági törvényszerűségeket és az emberi tevékenységet, tagadta a szubjektív tényező történelmi szerepét, s 1905-től mechanikusan értelmezte a társadalmi formák egymásutánját is. A „feudalizmus” létezéséből kiindulva Magyarországon a burzsoá demokrácia létrehozását tartotta történelileg szükségesszerűnek. Eppen eme polgári demokratikus célkitűzésénél fogva gyakorolhatott rá igen erős hatást a burzsoá világnézet, elsősorban a Jászi Oszkár által képviselt polgári radikalizmus. A szerző mindamellett nem vonja kétségbe a reformista ideológusok szerepét a történelmi materializmus egyes tételeinek elterjesztésében. A tanulmány második része a magyarországi reformizmus politikai elméletének azt az alapvető ellentmondását vizsgálja, hogy miközben világosan felismerték a „feudális” állam osztályjellegét, a polgári demokratikus államot ezzel ellentétben „osztályfeletti”-nek, tiszta demokráciának minősítették. A munkásmozgalm céljának tehát a „nép-állam” megvalósítását tekintették, amelyet nem forradalmi úton, hanem békés reformok útján, az általános választójog alapján megvalósuló törvény előtti egyenlőség keretében akartak megteremteni. A demokrácia az ő szemükben eszköz volt a szocializmus megvalósítására. A demokrácia gazdasági és politikai oldalát elv拉斯ztották egymástól, és politikai oldalának osztályfeletti jellegét tulajdonították. A reformizmus történet-szemléletének alapját az a meggyőződés képezte, hogy Magyarországon még a XX. század elején is a feudalizmus az uralkodó, a feladat tehát a polgári társadalmi rend létrehozása. A reformisták „feudalizmus”-konceptiója különös módon éppen a reformizmus forradalmi osztályharcos ellenzéke vezető ideológusának, Szabó Ervinnek az 1848–49-es eseményekre vonatkozó felfogásában találta meg elvi megalapozását és történelmi „igazolását”. „Feudalizmus” és „demokrácia” konceptiójuknak megfelelően, a reformisták a proletariátusnak a burzsoáziával való szövetségét hirdették. A magyarországi reformizmus tehát teljesen magáévá tette a polgári radikalizmus

burzsoá liberális társadalomszemléletének alapvető tanításait, igyekezett ezeket a munkásmozgalmába átültetni és a proletariátus mozgalmát a polgári demokrácia kereteire korlátozni. — A népi demokratikus forradalom fogalmának tisztázására tesz kísérletet ÁGH ATTILA *Vita a népi demokratikus forradalom jellegéről* c. cikkében. Miután R. N. *Bljumnak* a Tartuban megjelenő Trudi po filozofii 1962. évi 6. számában közzétett tanulmányával kapcsolatban kritikailag elemzi a nemzetközi marxista irodalomban a népi demokratikus forradalom jellegét illetően kialakult öt rendkívül különböző álláspontot, hatodiknak kifejti sajátját, amely — mint mondja — Konsztantyinov és Szoboljev felfogásához áll legközelebb. Ágh népi demokratikus forradalmon az átmenet egészét érti, a demokratikus átalakuláson keresztül a szocializmusba átvezető forradalmi folyamatot. Az átmenetnek két szakaszát különbözteti meg. Az első, demokratikus szakasz a megváltozott történelmi feltételek között átlépi a polgári demokrácia kereteit — ezért nevezi „népi” demokratikus szakasznak —, s fokozatosan átnő a szocialista forradalomra, a népi demokrácia tehát a szocializmusba való átmenet egyik típusa, de nem típusa a szocialista forradalomnak, mert tartalmaz nem szocialista szakaszt is, kezdetben még nem ölt szocialista jelleget, és csak a „népi” demokratikus szakaszon keresztül jut el a szocialista feladatok megoldásához. A forradalmi folyamat egységét a proletariátus vezető szerepe összefonódása és a demokratikus átalakulás radikális végrehajtása teszi lehetővé. — SOMOSKÓI JÁNOS *A népi demokrácia mint a politikai hatalom formája* c. cikke a népi demokrácia fogalmának kettős tartalmára mutat rá. Elutasítván mind a két szélsőséges álláspontot, amelyek közül az egyik a népi demokráciát csupán a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek, míg a másik csupán államformának, mégpedig kizárólag a proletárdiktatúra államformájának fogja fel, a népi demokrácia olyan értelmezése mellett tör lándzsát, amely „egyrészt a társadalmi átalakulás meghatározott formáját foglalja magába, amely formának megvannak a maga fogalmi jegyei..., másrészt bizonyos értelemben — más ismérvek alapján — magába foglalja a kialakuló új államhatalomnak, de az átalakulási fázisainak formai sajátosságait is”. A továbbiakban kizárólag ezzel az utóbbi problémával foglalkozik, iparkodván elkerülni mindkét véleletet, amelyek közül az egyik a népi demokratikus államformának csupán a szovjettől különböző, míg a

másik csupán a szovjettel megegyező vonásait hajlandó elismerni. A szerző egyforma figyelmet szentel mind a szocialista államformák, mind a történeti fejlődés különbségeiből eredő különös és egyéni vonásaik tisztázásának. A szocialista államformának közös vonása a burzsoá államokkal szemben a szocialista demokrácia, a kormányforma népi jellege, a politikai rendszer szocialista demokratizmusa. Viszont a proletárdiktatúrának népi demokratikus formája számos, a szovjet formától eltérő sajátosságot is tartalmaz. „A népfrent, a többpárt-rendszer, a dolgozó osztályok és rétegek hagyományos szervezeteinek a megtartása s általában a hatalom gyakorlásának demokratikusabb módszerei a népi demokratikus országokban a proletárdiktatúrának olyan új formái sajátosságait jelölik, amelyek a szocialista forradalom békés útjának egyre inkább általános velejáróivá válnak”. — B. B.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. LXXX. évf. (1964.) 2. sz.: SIKLÓS ANDRÁS *Adatok az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak könyvkiadásának történetéhez* c. tanulmánya a két forradalom vonatkozó rendelkezéseinek rövid ismertetése mellett vizsgálja — nagymennyiségű könyvcím közlésével — az egyes időszakokban megjelent művek típusait. A polgári forradalom könyvkiadására az aktuális kérdésekre vonatkozó irodalom, s általában a forradalom által felvetett kérdésekről (földkérdés, nemzetiségű kérdés, köztársaság stb.) keletkezett jelentős irodalom a jellemző; megjelennek ekkor a KMP első kiadványai is. A Tanácsköztársaság időszakában a politikai-világéneki felvilágosító munkával, a szocialista célkitűzésekkel, az új állami berendezkedéssel kapcsolatos kiadványok állanak előtérben, de gondot fordított a Tanácsköztársaság tudományos és szépirodalmi művek kiadására ill. kiadásának előkészítésére is. A Tanácsköztársaság kiadványait forradalmi szellem, nemes eszmei tartalom hatja át. A cikk végül a forradalmak kiadványaira vonatkozó bibliográfiákat ismerteti. — SZIGETI KILIAN *Egy XIV. századbéli énekeskönyvünk továbbélése* c. cikkében a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egy Graduale-kódexét mutatja be, megállapítva, hogy a kódexet a XIV. század harmadik negyedében valamilyen királyi benécs apátságban, valószínűleg a Szent Jobb monostorban írták. A cikk ismerteti a későbbi korszakokban a Graduale lapjaira írt bejegyzéseket is. — BÁLINT SÁNDOR *A szegedi franciskánusok könyvtárának XVI. századi állománya* c. cikke a XV. század közepén alapított obszerváns kolostor tulajdonában volt

kódexeket és 1562 előtt megjelent nyomtatványokat ismerteti. (A könyvtár 1950-ben megszűnt, de helyreállítása a Szegedi Egyetemi Könyvtár gondozásában megkezdődött.) — MÓRA LÁSZLÓ *A műegyetemi könyvtár alapítása 1848-ban* c. cikke az 1846-ban létesített József ipartanoda könyvtárának létesítése körüli nehézségeket ismerteti. A könyvtár Karácsony Mihály ipartanodai igazgató szorgalmazására 1848 tavaszán születik meg. Az anyagi alapokat a forradalmi közoktatásügyi minisztérium biztosította. — KÖHALMI BÉLA *Az Almássy téri Deák Ferenc könyvtár története* c. közleménye a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár első fiókkönyvtárának egyrészeiről lelkes, másrészeiről — a kor burzsoázijának oldaláról — rosszindulatú fogadtatásáról számol be. — HOLL BÉLA *Régi magyarországi könyvek lengyel levéltárakban* címmel 15, részben eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány adatait közli. — BORSA GEDEON *XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekben* c. közleménye három újonnan felfedezett régi magyar nyomtatványt ismertet. Közülük az egyik a Csabai Mátyás tollából származó, Eger 1552. évi védelméről írott latin verses krónika eddig ismeretlen változata. — DÖRNYEI SÁNDOR *A XVI. századi simándi nyomda* c. közleménye azt vizsgálja, milyen művek jelenthettek meg Karádi Pál 1570 és 1572 között Simándon működő nyomdájában. — W. É.

MAGYAR TUDOMÁNY. 9. köt. (1964) 5. sz.: CSAPODI CSABA *Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának gyarapodása 1963-ban* c. beszámolója felsorolja a Könyvtár kéziratárának ezévi legjelentősebb szerzeményeit. A történezt elsősorban érdeklő anyagok: a filológus Révai József hagyatéka, Dercsényi Mór hagyatéka, Hajnal István levelezésének töredéke, Sebestyén Béla középkori magyar archontológiája, az 1790/92. évi erdélyi országgyűlésre vonatkozó másolatok a bécsi Staatsrat elpusztult anyagából. A gyarapodás legszébb darabja egy XV. századi illuminált óraskönyv. — W. É.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESETŐ. XIII. évf. (1964) 1. sz.: DÉTSHY MIHÁLY *Az egri várszékesegyház történetének okleveles adatai* címen meglepő gazdagságú, főleg a XV. századdal kezdődő dokumentum anyag segítségével állítja élénk a templom építéstörténetét, berendezését, felszerelését, képzőművészeti díszzeit, majd a XVI. század végétől meginduló romlását: egészen az erősen romosan, de mégis minden ostromot átvészelt, a XVIII. században azonban már csak katonai raktárként használt épü-

let 1783-ban megindult teljes elbontásáig: igen tanulságos összeállítás már csak abból a szempontból is, hogy a rendszeresen végzett levéltári anyagfeltárás végül is milyen gazdag eredményekhez vezetheti a kutatót. — SOÓS GYULA *Adatok klasszicista szobrászatunk történetéhez* címen Huber József (1777—1832?), Pesten működő pozsonyi születésű s a bécsi akadémián végzett szobrászművész munkásságát ismerteti: Ferenczy és Dunaiszky mellett benne látva a XIX. század első felének harmadik kiemelkedő hazai szobrászgyéniségét. Munkáiból nem sok maradt fenn, csupán némi sírkő- és épületszobrászati anyag, és a debreceni Nagytemplom szószékének szobrászati munkája. Am ezeknek alapján is az iparszerűre hajló Dunaiszkyval ellentétben Huber munkásságában határozottabb művészi törekvések és jelentős minőségi eredmények állapíthatók meg. — V. K.

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 14. évf. (1964) 4. sz.: SZABOLCS OTTÓ *Állásnélküli pedagógusok a Horthy rendszerben* c. tanulmánya sokrétű levéltári forrásanyag alapján, — a pedagógus munkanélküliség problémáját beágyazva a Horthy-kori értelmiségi munkanélküliség egész problémájába — tárgyalja a kérdést. Részletesen foglalkozik a huszas évek elején a Trianon után elcsatolt területekről menekült pedagógusok helyzetével; a huszas évek elején végrehajtott ún. B-listázásokkal, — kifejtve, hogy a pedagógusok esetében ezeket a kultuskormányzat a Tanácsköztársaság idején valamely funkciót betöltött nevelők elleni bosszúra használta fel. Klemzi az állástalan diplomások helyzetét a harmincas évek elején a gazdasági válság alatt. Itt külön figyelmet szentel az állástalan diplomások érdekvédelmi szervezeteinek, a közismert ÁDOB-nak és a kevésbé ismert, baloldali érdekvédelmi szervezetnek, a Diplomások Önszolgálat Szövetkezetének. A tanulmány függelékben néhány támogatást kérő levelet közül illusztrációként.

6. sz.: BERENCZ JÁNOS *Fináczy Ernő egyetemes neveléstörténetének módszeréről* c. tanulmánya idézi Fináczy Ernőnek, az ellenforradalmi korszak nagytekin-

télyű neveléstörténéskének elvi fejtegetését neveléstörténeti koncepciójáról. Fináczy kifejti, hogy a neveléstörténet célja megmagyarázni, hogy bizonyos korok emberei miért nevelték gyermekeiket úgy, ahogyan nevelték, és feladata a nevelést összefüggésben tárgyalni a „kor egész irányával”. Szerző későbbiekben utal arra, hogy Fináczy tanítványai gyakran hangoztatták mesterük fő tudományos érdeméeként a fenti alapelvekben vallott tudományos objektivitást, az „elfogulatlan”, immanens kritika igényét. A tanulmány szembesíti ezzel a hitvallással Fináczy pedagógia-történeti fejtegetéseit, és műveiből vett példák elemzésével: első sorban a felvilágosodás korának pedagógia-történeti ábrázolásának taglalásával, bizonyítja, hogy Fináczy nem tudta műveiben megvalósítani a pedagógiai intézmények és elméletek oknyomozó magyarázatára való követelményét. — Sz. M.

STATISZTIKAI SZEMLE. 42. évf. (1964) 7. sz.: ÁRVAY JÁNOS *A nemzeti jövedelem alakulása 1938—1963 között* c. tanulmánya a nemzeti jövedelem termelésének és felhasználásának az 1938. ill. 1949—1963. évekre vonatkozó legfontosabb adatait ismerteti, kiindulól bázisul a nemzeti jövedelemnek az 1959—63. évekre vonatkozó, 1963. évi változatlan árszínvonalon számított (a hiányzó összetevő tételekre vonatkozóan megfelelően kiegészített) abszolút számait használva fel, s az ebből nyert indexeknek 1949-ig, majd innen 1938-ig történő visszavezetésével. A tanulmány 22 táblázat köré csoportosulól elemzésének legfőbb tanulsága a népgazdaság egyes ágai jelentőségének megváltozása: első sorban a mezőgazdasági nettó termelés jelentőségének csökkenése a nemzeti jövedelemben az 1938. évi 53%-ról 19%-ra, — ill. az ipar jelentőségének 37%-ról 62%-ra való emelkedése. A tanulmány kísérletet tesz az 1938. évi nemzeti jövedelem felhasználásának a mai állapottal való szám szerű összehasonlíthatására: kísérlete eredményeképpen az 1962. évi egy főre jutó közvetlen anyagi fogyasztást az 1938. évi nek 2,1—2,4-szeresére becsüli. — V. K.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE. VIII. évf. (1964) 3. sz.: LACZKÓ ISTVÁN *Borsod-Abaúj-Zemplén megye gyümölcsstermesztési adottságai* c. alatt a megye természeti és közgazdasági ismérvek alapján elkülönüöl 8 termőtáját mutatja be, egyenként ismeretve kiterjedésüket, felszínüket, talajaik

összetételét, meteorológiai viszonyait, 1949. ill. 1960. évi főbb demográfiai adataikat, végül az egyes tájak gyümölcsstermesztési adottságait. A tanulmány a megye — kivált a Tokajhegyalja — újabban erősen fellendüöl történeti kutatásához a természeti környezetnek az agrártermelést

döntően meghatározó objektív feltételeit bemutatva igen jól felhasználható. — BALOGH GYULA a három matyó község egyikét, *Szentisvánt* ismerteti, bevezetésében vázolja a Matyóföld általános fejlődését, lakóinak a XIX. század végétől rohamosan kibontakozó gazdasági — és ennek nyomában biológiai — leromlását. Szentisván a XIV. században már ismert település, a török alatt elpusztul s csak 1655-ben települ újra Felső Borsodból; az egri káptalan birtokaitól korlátozott határ (1935-ben már a mezőgazdasági népesség 60%-a föld nélküli) már korán mezőgazdasági vándormunkára kényszeríti, majd az iparba csábítja a lakosságot. A tanulmány (elsősorban statisztikai adatok elemzésével) bemutatja a község felszabadulás utáni fejlődését: az erős társadalmi átrétegződést (a lakosság iparba áramlását), a tsz-ek viszonyainak, a lakáshelyzetnek, a kulturális és egészségügyi viszonyoknak alakulását, — módszertanilag is jó példaként az egy község mai helyzetének alapvonalaait érzékeltetni alkalmas statisztikai források felhasználására. — H. SZABÓ BÉLA *Megyénk természetvédelmének 10 estendeje (1954—1963)* c. alatt a megye védett és védeni javasolt természeti emlékeinek jegyzékét közli; — köztük sok a hozzáfűződő történeti hagyományok miatt is érdekes, s így iskolai kirándulások, országjárások során a történettantásban és a történeti ismeretterjesztésben is felhasználható objektum. — S. CZEGLÉDY ILONA *A diósgyőri vár 1963. évi régészeti feltárásáról* tájékoztatásait alaprjazzal és jó fényképekkel is illusztrált rövid cikkben. A vár építéstörténetét tisztázní hivatott munkák során annyí máris megállapítható, hogy a vár dombján már az őskorban is volt élet, s a honfoglalás előtti szláv jellegű lakosság cölöprendszerrel erősítette meg a vár fennsíkját. Megállapítható a magyarok által a XIII. században épített első kővár alaprajza és a vár Anjou, Zsigmond és Hunyadi kori kiépítéseinél főbb szakaszai. A XVI. században a vár feljársait már katonai szempontokból is erősen átépítik. — GUTTER JÓZSEF *Erdélyi János filozófiai nézeteit* mutatja be, hangsúlyozva, hogy a sárospataki professzor szakfilozófussá válása valójában csak 48 után következik be: ekkor készíti el — habár közben a hegelianus felfogásában 48 előtt uralkodott dialektikus szemlélet helyett maga a hegeli rendszer foglalja el — a hazai reakciószegyezményes filozófiai iskola, s azon belül különös súllyal az agnoszticizmus kritikáját — sajátos ellentmondásba keveredve ennek során magával Hegelnek az agnoszticizmussal való leszámolásra (ugyanúgy idealista volta folytán) éppen nem alkalmas rendszerével is. Ezen

túlemelkedve Erdélyi a fejlődés és a megismerhetőség végtelenségét hirdeti. A dialektika hazai meghonosítása, tudományos, és a realizmus felé mutató irodalomkritikai törekvései, s a társadalmi haladás szolgálata folytán szerző Erdélyit, mint a marxizmus előtti legkiemelkedőbb hazai filozófust, esztétát és kritikust értékeli. — POJÁK TIBOR *Az ásvány-földtani tudományok oktatásának története főiskolánkban* c. alatt a hajdani selmeci főiskola kohászat-ásványtan-kémia tanszékéből kifejlődő ásvány-földtani oktatás útját ismerteti, bemutatva azt az 1763-ban kinevezett holland Jacquin Miklóstól kezdve egészen napjainkig: a professzorok tudományos eredményeit és tudományos nézeteit éppúgy, mint a tanszék felszerelésének fejlődését is: érdekes és szakszerűen megírt fejezete ez részint a hazai természettudománytörténetnek, részint a természettudományos oktatással foglalkozó pedagógiatörténetnek. — V. K.

VASI SZEMLE. XVIII. évf. (1964) 2. sz.: DÖMÖTÖR SÁNDOR *A vasi betyárvilág kezdeteiről* c. tanulmánya megállapítja, hogy a betyárvilág, mint társadalmi mozgalom két ellentétes mozgásból ötvöződött minőségi változássá: „egyrészt a katonafogdosás elől bújdosó parasztság fiataljait vitte, sodorta a rablók felé”, másrészt — a kor irodalmának ponyvaregényen és népies színműveken át egyaránt a széles tömegekig eljutott korai romantikus „nemeslelkű rabló” kultuszának megfelelően — a rablók is fogékonnyá tette a nép szenvedései és a társadalmi problémák iránt: útjuk azonban megfelelő pozitív célkitűzések híján szükségképpen vezetett zsákutcába; erre a vasi születésű Sobri — eredeti nevén Pap — Jóska (a róla terjesztett legendákhoz képest a valóságban sokkal kisszerűbb) életpályáját állítja példaként. Am a betyárvilág még így is komoly és éles fenyegetést jelentett az uralkodó osztály számára. — BORUS JÓZSEF *Népfelkelés Jánosházán 1849. ápr. 28-án* címen a visszavonuló osztrákok által fogolyként szállított Batthyány Lajos kiszabadítására szerveződött népi megmozdulást, ill. annak sikertelenül maradását írja le a fogolyszállítmány egyik tagjának, Barsi (Neumann) Józsefnek visszaemlékezései alapján. A kísérő osztrák katonaság kíméletlen fenyegetésének hatására Batthyány maga kényszerült feloszlatni a szállásuk körül összegyűlt tömeget. — SZ. KOROKNAY ÉVA—SZENTLÉLEKY TIHAMÉR *Szombathelyi reneszánsz kori sírlelet* c. alatt a Kőztársaság tér 24. sz. ház telkén, 30 cm-rel az egykor ott állott római épület padozata felett, 1963 novemberében előkerült, poharakból, ruhadíszekből és érmek-

ből álló kincsleletet írják le. Elrejtését 1605-re teszik, mikor a várost Bocskai hajdúi elfoglalták. Elrejtőjük valószínűleg már nem tért vissza az ekkortól kezdve különben is hanyatlásnak induló városba. — P. BUOCC TERÉZIA e számban megjelent 9. közleményével fejezi be a *Szombathelyi Savaria Múzeum kőtárának* az

igen gazdag anyagot darabonként gondosan leíró, fényképpel és rajzzal is illusztráló s a vonatkozó irodalomra is utaló ismeretétését. — DEGRÉ ALAJOS *Iványi Béla professzorral* (1878—1964) közöl nekrológot, méltatva az elhunyt sokoldalú — jogtörténeti, forráskutató, helytörténeti — munkásságát. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

JELENKOR. VII. évf. (1964) 7. sz.: VOLLY ISTVÁN *Hány dal szól a Balatonról* c. cikke azt a meglepőnek tűnő tényt állapítja meg, hogy szemben a népdalainkban igen sűrűn előforduló Tiszával, a Dunához már alig kapcsolódik népdal, s a Balatonhoz is csak valamivel több. A le is közölt 16 népdal és népies dalok szövegének elemzése azonban azt is megmutatja, hogy azok nagy része is máshonnan és újonnan travesztálódott át a Balatonra. — CSORDÁS JÁNOS „*Ez itt a lát világa*” címen egy öreg kisbalatoni halász visszaemlékezéseit közli a szatizforduló idején a Balaton nagyberletbe vevő Balatoni Halászati Rt. elől a Kisbalatonba szoruló halászok életéről, munkamódszereiről.

8. sz.: SÓS ENDRE *Schöpfung Aladár*ra emlékező írása röviden, ám a kor irodalmi viszonyait jól érzékeltetve vázolja fel a kiváló kritikusként, Ady barátjának portréját és szívós harcát az Ady hagyomány eltorzítása ellen. — KÖRNYEI ELEK *Rónay Jácint* kéziratának tekinthető (ui. csak 10 példányban kinyomatott) visszaemlékezései alapján az 1850-es években Jersey Szigetén élő *Hugo Viktor és az ottani magyar emigránsok* (Teleki Sándor, Reményi, Perczel Mór stb.) kapcsolatait mutatja be, idézve többek között Hugo Rónay emlékkönyvébe írt sorait: „Száműzött maradtok, mert állva akarok meghalni.” — PUSZTAI JÓZSEF kis közleménye a 18 éves *Korvin Ottónak* a siklósi Baranyai Polgár c. haladó polgári laposkában 1912—13-ban megjelent néhány novellájára hívja fel a figyelmet. — V. K.

KORTÁRS. VIII. évf. (1964) 6. sz.: NÁDASS JÓZSEF *Emlékek a Korunkról* — *Gaál Gáborról* c. visszaemlékezésében, mint a Korunk főmunkatársa, a lap életére vonatkozó néhány epizód elbeszélése mellett megállapítja: a Korunk hatása annak volt köszönhető, hogy a folyóirat igyekezett a kor minden lényeges problémájában állást foglalni.

8. sz.: SÁNDOR LÁSZLÓ *Gaál Gáborral* losonci újságíróként létrejött kapcsolataira emlékezik: jellemző adatok ezek a román cenzúráviszonyok között a cseh-

szlovákiai szabadabb állapotokhoz képest tompítottabban fogalmazni kénytelen erdélyi szerkesztő munkastílusához, valamint a Korunk csehszlovákiai terjesztésének történetéhez. 1935-től szerző tartotta a Korunk és a moszkvai magyar írók között a kapcsolatot. — FEHÉR PÁL *Gaál Gábor* munkásságának fokozott, nemcsak szorosabban vett irodalmi szempontú tanulmányozására buzdít: jó példát lát benne az irodalmi színvonalon politizáló, modern, a kor nyelvén szólni képes irodalomra. E szempontból főleg az 1946-ban megindult Utunk első ötven számának szerkesztését emeli ki. — FENYŐ ISTVÁN *Egy magyar mindentudó* címen Darnay Kálmánra emlékezik, születésének 100. évfordulóján néhány vonással felrajzolva a minden iránt érdeklődő, régészeti, néprajzi, történelmi, művészeti, irodalom tárgyi és írásos emlékeit egyforma szenvedéllyel gyűjtő és megszóllató, 75 000 darabos gyűjteményével a sümegi múzeumot alapító tudós portréját, „a nép között a „szellem napvilágát” terjesztő igaz emberségét”. — W. É.

A KÖNYVTÁROS. XIV. évf. (1964) 3. sz.: UJSZÁSI KÁLMÁN *Erdélyi János. Születésének 150. évfordulójára* c. cikkében rövid életrajzi áttekintés után Erdélyinek a sárospataki református kollégium könyvtárának élén 1863—1868 között kifejtett tevékenységét ismerteti. Erdélyi 1863-ban nyújtotta be a könyvtár életének minden lényeges mozzanatára kiterjedő programját. Ennek legérdekesebb része a szakrend ismertetése, mely szerint Erdélyi a könyvanyagot elrendezte. A könyvtár nagytermének rendje ma is őrzi Erdélyi elgondolásának emlékét. — W. É.

KRITIKA. II. (1964) 6. sz.: A lap közli MOLNÁR ERIKnek az MTA II. osztálya által az *Osztrák-Magyar Monarchia problémáiról* rendezett konferencián elhangzott felszólalását. Ebben Molnár Erik a következő kérdést vetette fel: mi az oka, hogy a szocialista forradalom Oroszországban lehetővé tette a nemzetiségek együttélését a szocialista unió keretében, míg az *Oszták-Magyar Monarchia* összeomlása

a nemzetiségek különválásához és polgári nemzeti államok kialakulásához vezetett. Az okok közül ezúttal egyre, az oroszországi és a monarchiabeli szocialista munkáspártok nemzetiségi politikájában fennállott különbségekre mutatott rá. A bolsevik párt nemzetiségi különbség nélkül tömörítette a munkásokat és ugyanakkor elismerte a nemzetiségek jogát az elszakadásra. Ezzel elnyerte a nemzetiségi munkások bizalmát és ki tudta vonni őket a nacionalista burzsoázia befolyása alól. Az osztrák, ill. a magyar szociáldemokrata párt nem ismerte fel a fentiek jelentőségét, ami lehetővé tette, hogy a nemzetiségi munkások burzsoáziájuk befolyása alá kerüljenek, s így a társadalmi küzdelemtől eltérítve a nemzeti harc útjára vezethette őket.

7. sz.: OSVÁTH BÉLA *A Zilahy legenda* címen Zilahyt mint a Horthy-korszak középosztályának íróját mutatja be: életművét tartalmilag a külsőséges modernizálás, a lényegyet illetően a rendszer önmegújulására való várakozás, formailag az ún. „sikerdramaturgia” alkalmazása jellemzi. Mindez egyúttal vége eredeti alkotóképesség híján a biztosította népszerűségét. A cikk részletesen elemzi Zilahy drámáit. — O. M.

MŰEMLEKVÉDELEM. VIII. évf. (1964) 2. sz.: GÓLYA JÓZSEF *az OMF (Országos Műemléki Felügyelőség) 1962–63-ban befejezett munkálatait* ismerteti sok képpel illusztrált beszámolójában, mely igen hasznosan hívja fel a történész és nem utolsósorban a tanulmányi kirándulókat vezető és rendező történész pedagógus vagy ismeretterjesztő figyelmét múltunk építészeti emlékekben is objektívalódott arculatának újabb jelentős gazdagodására. — WALTER ILONA Zala megye két pusztuló középkori műemlékére, a *zalaszentgróti és kustányi középkori templomokra* hívja fel a figyelmet, megkísérelve azonosításukat történeti forrásanyagból ismert adatokkal, és kideríteni történetüket: jellemző, hogy mindkét épület a XVIII. század végén pusztult el, mikor köveit a földesúr major ill. urasági kertfal építéséhez használta fel. — KOROKNAY GYULA *A nagyküllői megyeháza olasz építészének munkássága* cím alatt a Nyíregyházi Állami Levéltár adatai alapján egy, a XVIII. század második felében Szabolcs megyében tevékeny olasz építészcsalád munkásságát deríti fel, megállapítván, hogy Zemplén megyében is építkeztek (a sátoraljaújhelyi megyeház is feltehetően az ő munkájuk), de munkásságuk nyomát középületeken kívül több ekkortájt épült szabolcsi nemesi kúria és templom is őrzi. — PEREHÁZY KÁROLY *Romantikus épületek restaurálása a Belvárosban* címen az ott nyilvántartott 41 romantikus épület most

restaurált jelesebbjeit ismerteti, jó képet adva így a romantika megjelenéséről és részben társadalmi bázisáról is Budapesten, és valóban értékes elemeiről az addig klasszicista budapesti városképben. — Figyelmet érdemel még CSORNA ANTAL tanulmánya, amely *a nagytétényi Rudnyánszky-Száraz kastély hajdani barokk kertjét* s annak jórészt elpusztult barokk szobrászati díszzeit Dugonics András egykorú verses leírását is segítségül hívva igyekszik rekonstruálni, — és BÁGYUJ LAJOSnak, a kolozsvári Szent Mihály templom kiváló restaurálójának alapos beszámolója *a kolozsnémai középkori templom* (melynek egyszerűsítettebb, szegényesebb formáiban is a gyulafehérvári egyház szétsugárzó hatását látja érvényesülni) restaurálásáról és az ott előkerült középkori falfestményekről. — V. K.

ÚJ ÍRÁS. VII. évf. (1964) 6. sz.: VEZÉR ERZSÉBET *Ady igazáért* címmel bekapcsolódik Demény Jánosnak *Kritika és szintézis* c., a folyóirat 3. számában megjelent, az 1905–1919 közt terjedő kultúrtörténeti fehér folt megszüntetését sürgető vitacikkébe. Egyetért Deménnyel abban, hogy nem történt elég erőfeszítés a teljes Ady életmű közlése és főképp átfogó marxista értékelése terén, de azért több eredményt lát, mint Demény. Az Ady-kutatás egyik új eredménye pl. Ady első párizsi tartózkodása publicisztikájának összegyűjtése. Az ebből itt ízelítőül közölt, a Budapesti Hírlapban megjelent párizsi cikkek közül *A teuton diűh és a franciák* c. a germán imperializmus veszedelmére reagáló francia magatartásról, *Az Orosz Vöröskereszt kiállítás* a cári Oroszország, „a rokkant, nyomorék óriás” dermesztő fizikai és morális nyomorúságáról, az *Egy forradalmár szobra* c. Camille Desmoulins szobrának felállításával kapcsolatban a francia radikalizmus tüntető és hamis forradalom-kultuszáról, a *Michel Lujza* c. a Párizsi Kommün tanítónő hősnőjének a halállal és méginkább a polgári politikai közönnyel vívott reménytelen és hősi harcáról szól, míg a gyűjtemény talán legszebb és legnélyebb írása a *Jeanne d'Arc és modern ellenségei* című a hagyomány és a haladás érdekei összeegyeztetésének szükségességéről ír. A szerző kiemeli az eddig általában alábecsült Budapesti Hírlap-cikkek eszmei értékeit és művészi szépségeit, rámutat a belőlük kiütköző riporteri élményszerűsége, Ady orosz szimpátiájának párizsi gyökereire, cikkeinek „vátészi” jellegére.

8. sz.: DEMÉNY JÁNOS *Bartók népzenei hagyatéka* címen, abból kiindulva, hogy Bartók népzenei gyűjtéséből a halála óta eltelt 20 év alatt alig valami került nyilvánosságra, ismerteti a gyűjtemény sorsát: a

román gyűjtés 2/3 része kiadatlan; a Bartók által a Slovenska Maticának átadott 2600 dallam csak kis részében került kiadásra; kiadatlan a török gyűjtés; kevésbé ismert a magyar gyűjtés is. A cikk jellemző adatokat tartalmaz a két világháború közötti korszak sovínizmustól fűtött, a tudományos együttműködést is akadályozó légkörének megismertetéséhez is. — *B. B.*

VILÁGOSSÁG. 5. évf. (1964) 5. sz.: BALÁZS GYÖRGY *Hogyan születtek Széchenyi eszméi* címmel a polgári pozitivista, liberális és szellemtörténeti történetírás Széchenyi portréjának vallásos idealista torzításaival foglalkozik, rámutatva, hogy Széchenyi arculatán nem a vakbuzgóság, hanem a vallási türelem, kétely és világias felfogás a felvilágosodásra jellemző vonásai uralkodnak. Széchenyi Szekfü által valláserkölcsei gyökerének mondott perfektilitás eszméje is Benthamnek az ipari forradalmat tükröző ökonomista-materialista felfogásával rokon, s alapjában véve világi jellegű. Szerző Széchenyi egyes gazdasági és politikai nézeteiben apja egykori

titkárának, a kivégzett jakobinus Hajnóczy Józsefnek hatására ismer. — LENKEI LÁSZLÓ *Valláskritika a hellenizmus korában* címmel a görög rabszolgotartó társadalom utolsó szakaszában elemzi a vallás és a különböző filozófiai irányzatok viszonyát.

6. sz.: HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY *A világnak lángfalain túl...* címmel Epikurosz legnagyobb követőjének, Lucretiusnak az i. sz. e. I. század római társadalmá válságának talaján kibontakozó valláskritikáját ismerteti. L. Gy. *A béke vagy a fasizmussal kötött béke pápája?* címen *Hochhut A helytartó* c. drámájának zajos botrányoktól és lelkes sikerektől kísért világkörútjával és a Vatikán ellenakciójával foglalkozva a Vatikán és a náciizmus viszonyának további tudományos vizsgálatát tartja fontosnak: ezt illetően a cikk több megdöbbentő dokumentumra utal hangsúlyozva, hogy a vitában természetesen nem csupán egy személy, XII. Pius társadalmi felelősségéről van szó, hanem „a katolicizmus egész politikai orientációjáról”. — *B. B.*

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (*B. B.*), Sz. Ormos Mária (*O. M.*), Szabó Miklós (*Sz. M.*), Vörös Károly (*V. K.*) és V. Windisch Éva (*W. É.*).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPIOSZI ISZTORII 1964. 5. sz. -- E. B. GENKINA: *V. I. Lenin és az átmenet az új gazdasági politikára* (3–27. l.) igen széles anyag bevonásával vizsgálja meg Lenin állásfoglalásának kialakulását a „nep” kérdésében. A 8. szovjetkongresszus idején Lenin utalt arra, hogy a parasztok még nem szocialisták. A kongresszuson hozott határozatokban azonban még csak kezdtek érvényesülni az új politika körvonalai, még keveredtek a hadikommunizmus régi elveivel. 1920 végén és 1921 elején még néhány újabb rendelet jelent meg a pénzforgalom kiküszöböléséről. De Lenint többek között pártönkívüli parasztokkal folytatott beszélgetései rávezették arra, hogy a gazdaságpolitikában alapvető változásra van szükség. Régi boldvnikok is felhívták erre a figyelmet. Ugyanakkor az ország nehéz belső helyzete is változást követelt. A gazdasági helyzet enyhülése 1920 végén csak átmenetnek bizonyult. A szakszervezeti vita a pártban belül is súlyos helyzetet teremtett, a X. kongresszust egy hónappal el kellett halasztani miatta. A parasztság nyugtalansága néhol már felkeléssel fenyegetett. Így került sor a nep-politika bevezetésére. Lenin később hangsúlyozta, milyen nagy egyhangúság volt ebben a kérdésben a pártban. Birálta

Buharinnak az átmeneti korszak gazdasági életéről írott könyvét, amely még a hadikommunista elvetek vallotta. Lenin a hadikommunizmus hibáját nem magában a rendszerben látta, mert azt elkerülhetetlennek tartotta az adott helyzetben, hanem abban, hogy ezt tartották a szocialista építés helyes módjának. A nep során a kapitalizmusnak teendő további engedelmeket Lenin már nem helyeselte, s meg is akadályozta ilyenek megvalósítását. — M. N. TYIOMIROV: *Az orosz könyvnyomtatás kezdetei* (28–37. l.) a négy száz éves évforduló alkalmából foglalkozik az orosz könyvnyomtatás kialakulásával, megállapítja, hogy voltaképpen már 1553-ban, Makarij metropolita idején kezdődik meg az érdeklődés a könyvnyomtatás iránt. Ivan Fjodorov távozása moszkvai működése után azzal függ össze, hogy a litvániai működéssel kívánta megakadályozni a lengyel—litván uniót. IV. Iván uralkodásának későbbi évei nem kedveztek a könyvnyomtatásnak, így csak 1589-ben, amikor a tényleges hatalom már az újítások iránt fogékony Borisz Godunov kezében van, éled fel a könyvnyomtatás. Tyihomirov hangsúlyozza, hogy a történészeknek sokkal többet kellene foglalkozniuk a könyvnyomtatás fejlődésével, hiszen a nyomdá-

szok egyúttal az orosz humanizmus képviselői voltak, tevékenységük a kulturális fejlődés terén is jelentős. — N. V. MANSZVETOV: *A nemzetek közeledése és a népek internacionalista közösségének kialakulása a Szovjetunióban* (38—53. l.) röviden utal arra, hogy már az első két öt éves tervvel sikerült a nemzetiségek tényleges gazdasági egyenlőségét felszámolni, a nemzetiségi területeken az iparosítás, az ipari lakosság fejlődése sokkal gyorsabb ütemben ment végbe, mint átlagosan az egész Szovjetunióban. De éppen ezzel párhuzamosan nagyobb áttelepülések, átcsoportosulások is mentek végbe, úgyhogy ennek következtében fokozódott a nemzetek keveredése. Ma mindegyik szövetségi köztársaság soknemzetiségű. Ez közelebb hozza egymáshoz a nemzeteket. Nő a egyes nemzetiségű házasságok száma. (Ukrajnában pl. 1927-ben a házasságok 7,5%-a volt vegyes, 1937-ben 19%, Örményországban a megfelelő számok 1, ill. 7,4%.) Az egyes köztársaságok hatáskörének a kiterjesztése, az ipar legnagyobb részének a szövetségi köztársaságok hatáskörébe való utalása voltaképpen szintén a nemzetiségek közeledését segítette elő. S megtörtént most már a tényleges kulturális egyenlőség felszámolása is, a kulturális forradalom mindenütt győzött. Az orosz a nemzeti köztársaságokban második anyanyelvvé kezd válni, bizonyos kétnyelvűség van kialakulóban, amely azonban nem jelenti az egyik nyelv győzelmét a másik felett. Ez persze önkéntesen megy végbe, csak az imperialisták látnak ebben valamiféle erőszakos „russzifikációt”. A kommunista társadalom építése során a nemzeti különbségeket nem szabad figyelmen kívül hagyni, de nem is szabad eltúlozni. — I. D. KOVALCSENKO—V. A. USZTYINOV: *Elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban* (54—67. l.) egy konkrét példán mutatják be ezt: a Gagarin-család szosznovói uradalmában (Nyizsnyij-novgorodi kormányzás) 1828—1860 között végrehajtott hat összeírás adatait dolgozták fel, s számszerű pontossággal tudták így megállapítani a paraszti differenciálódást, az elnyomorodás arányát, a különböző gazdasági tényezők hatásfokát stb. A szerzők véleménye szerint a kombinatórikán kívül a valószínűségszámítás új módszereit még inkább lehet majd használni, különösen olyan történelmi jelenségek vizsgálatánál, amelyeknél minőségi szempontokat is figyelembe kell venni, amelyek nem fejezhetők ki számszerűen. — V. F. PETROV: *Az angol külügyi szolgálat reformja és ennek szociális következményei* (68—77. l.) megállapítja, hogy 1943 előtt a diplomáciai szolgálat nagyrészt az arisztokrácia kezé-

ben volt. A két világháború közt azonban a monopóliumok már megkivánták a diplomáciai és a külkereskedelmi tevékenység szorosabb összekapcsolását, s nagy elégedetlenség mutatkozott a diplomatákkal szemben a „müncheni” politika miatt is. Ezért került sor 1943-ban a diplomáciai szolgálat reformjára, amelyet Eden kezdett, s utódja, Bevin fejezett be 1946-ban. A szerző ismerteti a reform főbb intézkedéseit (a szolgálat módosítása, a diplomáciai, konzuli és külkereskedelmi tevékenység összefogása stb.). Ennek következtében megnőtt a diplomaták érdeklődése az üzleti kérdések iránt, s éppen ezt követelték meg a monopóliumok. Az üzleti kémkedés most a diplomáciai szolgálat egyik fontos feladatává vált. A külügyi apparátus tehát erősebben a monopóliumok befolyása alá került, az állásokban is bizonyos mértékig előretört a nagyburzsoázia az arisztokrácia rovására. Az uralkodó osztályok meg tudták őrizni kizárólagos befolyásukat. A monopóliumok fokozódó uralmát mutatja egyes diplomaták szoros kapcsolata a nagyvállalatokkal. — JE. I. POPOVA: *Az amerikai izolacionizmus és a versailles—washingtoni rendszer megteremtése* (78—94. l.) megállapítja, hogy az izolacionista irányzaton belül két csoportot kell megkülönböztetni, a Lodge vezette imperialista csoportot, amely azért ellenelte a Népszövetségben való részvételt, mert az nem biztosította Amerika vezető szerepét, és a Borah és La Follette vezette csoportot (ennek tömegeit farmerrek, kispolgárok tették ki), amely minden nemzeti korlátozottsága mellett mégis demokratikusabb álláspontot képviselt, s azért volt izolacionista, mert valóban igazságtalannak tartotta a kialakuló új nemzetközi rendszert. Ezek az „intranzigensek” persze ugyancsak a nagyburzsoázia befolyását érvényesítették az USA tömegeire. — A. R. KORSZUNSZKIJ: *A rabszolgatartó rendről a feudális rendre való forradalmi átmenet problémája Nyugat-Európában* (96—111. l.) megállapítja hogy az átmenet forradalmi úton ment végbe, csak hogy a rabszolgatartó rendszer már olyan válságba jutott, hogy ennek keretein belül ez a forradalom nem bontakozhatott ki, ezt a barbárok betörése valósította meg. Ez a forradalom, a szabad földközösségi tag megjelenése döntötte meg a rabszolgatartó rendet, nem a rabszolgák felkelései. A klasszikusok nem is állították soha, hogy a rabszolgák felkelései jelentették volna a rabszolgatartó formáció végét. Az osztályharc körülményei, a dolgozó tömegek nagyfokú differenciálódottsága nem is tette lehetővé, hogy a társadalmon belül bontakozzék ki a forradalom. Az igaz, hogy

a belső osztályharc gyengítette a birodalmat, s így elősegítette a barbárok hódításait, de azt nem lehet állítani, hogy a birodalom elnyomott tömegei összefogtak volna a barbár hódítókkal. A kibontakozó társadalmi forradalom igen hosszadalmas volt, s a korai feudális államok kialakulásával ért véget.

6. sz. — N. JE. ZASZTYENKER: *A történettudomány problémái K. Marx és F. Engels munkáiban* (3—26. l.) címen részletet közöl a moszkvai egyetemen készülő, az újkori történetírás történetét tárgyaló munkából. A fejezet először konkrétan elemzi Marx és Engels 1849 után írt történeti munkáit, s azután bemutatja, milyen történetelméleti kérdésekkel foglalkoztak, hogyan harcoltak az értelmiségi elemeknek a munkásmozgalomba való bekapcsolódása következtében fellépő pozitívizmus és ökonómiai materializmus ellen. Marx és Engels mindig a tényekből, adatokból indultak ki, nem elméleti spekulációkból. Foglalkoztak a történetírás történetével is. Hangsúlyozták a történetírói pártosság és objektivitás egységét a munkásosztály álláspontján levő történetész részéről. Igen fontosnak tartották a jelenkor történetének feldolgozását, bármilyen reális nehézségei is hibaforrásai is vannak ennek. — Sz. R. GERSBERG: *A Szovjetunió munkásosztályának munkalendülete a nagy évtizedben, 1953—1963* (27—42. l.) részletes adatokat és konkrét példákat hoz az életszínvonal emelkedésére, a munkaverseny fellendülésére, különösen a kommunista brigádok mozgalmára, megemlíti, hogy már vannak társadalmi munkában dolgozó kutatóintézetek. Végül sok adatot hoz a dolgozók művelődésére, az iskolák esti és levelező tagozatainak látogatottságára vonatkozólag. — V. Z. DROBIZSEV: *Az ipar társadalmi tulajdonba vétele a Szovjetunióban az 1918-as iparösszeírás alapján* (43—64. l.) az SZKP készülő hat kötetes története III. kötetéhez gyűjtött anyag alapján mutatja be a társadalmi tulajdon kibontakozását a szovjet iparban. Elemzi az 1918. október 1. és 1918/19 fordulója között összeállított, az 1918. augusztus 31-i állapotot rögzítő összeírás forrásértékét, az összeállítás nehézségeit a szükséges szakemberek csekély száma miatt, s azután nagyrészt az összeírás akkor nem publikált adatai alapján számol be az üzemi bizottságok megalakulásáról, számáról (ezekben a munkásellenőrzést megvalósító bizottságokban voltak polgári szakemberek is, még pedig annál nagyobb arányban, minél nagyobb volt a bizottság létszáma). Az ipar államosításának ütemére nézve az eddigi irodalomban igen eltérő adatok voltak találhatóak. Drobizsev meg-

állapítja, hogy 1918 őszére az ipari üzemek 35%-a került társadalmi tulajdonba, sajátos módon egyrészt a legnagyobb üzemek, ahol a népgazdaság kulcspozíciójának a megszerzése diktálta az államosítást, másrészt éppen a kis, 50 munkáson aluli üzemek, itt ugyanis, minthogy ezek közvetlenül a dolgozók szükségleteit látták el, egy-egy pékműhely vagy malom esetében pl. igen gyorsan nyilvánvalóvá vált a szabotázs, s ennek alapján megtörtént a társadalmi tulajdonba vétel. A társadalmi tulajdonba vett üzemek 82,7%-a az állam kezébe került, 17,3%-a helyi szervek vagy az ott dolgozó munkások kezébe (többnyire a kisüzemek, ezek 71,5%-a került nem állami, hanem másfajta társadalmi tulajdonba). A leggyorsabban a nehéziparban és az élelmiszeriparban ment végbe az államosítás. Területi szempontból érdekes módon nem a nagy ipari központok (Leninigrád vagy Moszkva) vezetnek, hanem az iparilag kevésbé fejlett vidékek (itt volt ugyanis igen nagy a társadalmi tulajdonba vett kisüzemek száma). — JE. SZ. OSZIPOVA: *Az egyház és az ideiglenes kormány* (65—76. l.) c. tanulmányával a folyóirat megindítja a vallás és az ateizmus történetével foglalkozó cikkek sorozatát. Oszipova részletesen dokumentálja, hogy a szent szinódusban és egyéb magasabb egyházi állásokban végrehajtott néhány személyi változáson túlmenően az ideiglenes kormány semmit sem módosított az egyháznak a cári időszakban elfoglalt helyzetén. A földet követelő parasztok a forradalom utáni első időkben még egyezségre akartak jutni az egyházzal, csak májustól léptek fel már az egyházi föld elvételének a követelésével is. Az egyház persze mindenben támogatta az ideiglenes kormányt, különösen a háború folytatása mellett foglalt állást. — V. I. KÖRECKIJ: *Az oroszországi jobbágyrendszer kialakulásának történetéhez* (77—95. l.) a jobbágyok röghözkötésének a kérdését vizsgálja, az eddigi irodalom áttekintése mellett, lényegesnek tartja a robot növekvő szerepét a XVI. század második felében, s úgy látja, hogy a parasztmozgalmak, elsősorban a Bolotnyikov-féle felkelés lelassította, évtizedekre elodázta a teljes röghözkötést, hiszen ezt csak az 1649-es törvénykönyv mondta ki. — K. L. SZELEZNYEV: *A filiszterek törzsfőjének önleplezése* (96—109. l.) Kautsky 1960-ban megjelent, élete utolsó éveiben írt *Erinnerungen und Erörterungen* c. önéletrajzi ismerteti és összeveti korábbi önéletrajzi jegyzeteivel, különösen egy 1901-ben egy orosz marxista folyóirat számára írt cikkével, kimutatja fokozatos jobbratulódását, ahogy az az események értékelésében megmutatkozik. Felhívja a figyelmet arra, hogy régebbi

önéletrajzaiban Kautsky a legújabb eseményekkel is foglalkozott, míg ebben a munkájában szeret minél régebbre visszatekinteni. Az 1918 utáni események tárgyalásánál erősen megmutatkozik ebben az önéletrajzban is Kautsky szovjetellenessége. A szerző úgy véli, teljes mértékben helytálló az a jellemzés, amelyet Marx adott Kautskyról, első találkozásuk alkalmával, 1881-ben, ekkor mondta róla azt is, hogy a filiszterek törzséhez tartozik. — L. JE. KERTMAN: *Új vita a régi fábiánizmusról* (110—122. l.) A. McBriar 1962-ben megjelent, a fábiánusok történetével foglalkozó munkájával vitatkozik, s bár egyes kérdésekben egyetért vele, elutasítja azt a kísérletét, hogy felelevenítse a régi legendát: a fábiánusok eredetileg forradalmárok voltak, s csak később lettek az evoluzionizmus hívei. És ugyancsak nem fogadja el McBriarnek azt a véleményét, hogy a fábiánus társaságnak semmi hatása sem lett volna az angol munkásmozgalomra és a munkáspártra.

7. sz. — Sz. P. TOLSZTOV és T. A. ZSDANKO: *A szovjet etnográfia fejlődési útjai és problémái* (3—20. l.) az 1964 augusztusában Moszkvában rendezendő VII. nemzetközi néprajzi és antropológiai kongresszus alkalmából áttekintik a szovjet néprajztudomány fejlődését (rövid kitekintéssel az előzményekre), beszámolnak az utóbbi években elért eredményekről, a nagy összefoglaló munkákról. A szovjet etnográfia az egyes társadalmi osztályok mai életét vizsgálja a Szovjetunióban, a parasztság vizsgálata mellett az utóbbi években került az előtérbe a munkásosztály kutatása is, valamennyi nemzetiségi köztársaságban. A szerzők végül utalnak a néprajztudomány együttműködésére más tudományágakkal, elsősorban éppen a történelemmel és a régészettel az ősközösségi társadalom vizsgálatában. — Jt. A. POLJAKOV: *Ösztönzés, mérték, ütem. A nep-politika néhány problémája* (21—32. l.) E. B. Genkinának a folyóirat az évi 5. számában megjelent tanulmányához kapcsolódva vet fel néhány kérdést. Genkina ebben a tanulmányában a VIII. szovjet kongresszus határozataiban erősebbnek látja a hadikommunizmus elemeit a nep-politika elemei mellett, míg 1954-ben kiadott monográfiájában a „nep” elemeire helyezte a fő hangsúlyt. Ez is mutatja, hogy a nep-politikára való átmenet kérdésében még számos vitának lesz helye. Poljakov a gazdasági ösztönzésnek természetesen nagy szerepet tulajdonít, de kimutatja, hogy szükséges voltának felismerése csak a tapasztalat során, hosszabb idő alatt következett be. Az a nep-politika által tett engedmények mértékét illeti, úgy lát-

ja, hogy a tőkés elemek felélénkülésének a veszélye ellenére, ennek tudatában a párt igen hajlékony politikát folytatott, számos engedményt tett éppen a kulákságnak, de mégsem hátrált meg teljesen, ahogy azt egyes visszaemlékezések (pl. Tyihonov) ma megmutatják, eltúlozva a tőke előretörését a „nep” kezdetén. Ami a szocialista építésre való átmenet kérdését illeti, Poljakov itt úgy látja, hogy a hadikommunizmus idején élt bizonyos elképzelés arra vonatkozólag, hogy a szocialista építést gyors ütemben, frontális támadással meg lehet valósítani, de a gazdasági téren elszenvedett vereségek miatt volt szükség a nep-korszak átmeneti visszalépésére, mert a hadikommunizmus idején az állambatalom túlságosan előreszaladt a feladatok megvalósításában. — V. A. KRUTALEVICS: *A Belorusz SzSzK kialakulásának történetéhez* (33—46. l.) igen széles körű forrásanyag bevonásával bizonyítja azt a tételt, hogy közvetlenül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idején és a következő hónapokban a belorusz dolgozók nem kívánták az önálló államiaságot, ahogy azt eddig a szovjet irodalom állította. Az önállóságot követelő burzsoá nacionalisták hatása a népre jelentéktelen volt, a lakosság az orosz köztársasággal való szolidaritást kívánta. Amikor azonban 1918 koratavaszán a német megszállók segítségével a burzsoá nacionalisták létrehoztak egy „önálló” burzsoá belorusz államot, a dolgozók is felvetették egy önálló, de Szovjet-Oroszországgal föderatív kapcsolatban levő belorusz állam megalkotásának követelését. Erre a német megszállók eltávolítása után, 1918. december 31-én kerülhetett sor, amikor a Belorusz Kommunista Párt I. kongresszusa erre vonatkozó határozatot hozott. — V. Sz. PARSZADANOVA: *A néphatalom megszületésének Lengyelországban* (47—59. l.) Lengyelország felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából összefoglalja az 1944 júliusa és 1945 májusa közti korszak lengyel fejlődését, hangsúlyozza a szovjet csapatok segítségének jelentőségét a lengyel államiaság helyreállításában. — N. I. LEBEGYEV: *A Román Kommunista Párt — az antifasiszta harc és az 1944. aug. 23-i fegyveres felkelés győzelmének szervezője* (60—73. l.) szintén az ország felszabadulásának 20. évfordulójával kapcsolatban mutatja be a kommunista párt harcát az antifasiszta nemzeti egységfront megteremtéséért. Ebben a harcban jelentős fordulat következett be 1944 áprilisában, amikor kizárták a párt vezetőségéből az árulókat. Az új pártvezetés minden számba vehető tényezővel igyekezett felvenni a kapcsolatokat, így a királlyal is, aki a monarchia átmentése

érdekében hajlandó volt együttműködni a kommunistákkal. Az un. történeti pártok vezetői, Maniu és Brătianu erősen vonakodva ugyan, de végül szintén elfogadták a kommunista párt tervét. Így került sor az augusztus 23-i felkelésre, amelynek kirobantásában Mihály király a kommunistákkal egyetértésben vett részt. Az udvar és a burzsoá politikusok azonban még augusztus 23. után is az ország angol-szász csapatokkal való megszállását szorgalmazták, s igyekeztek megakadályozni a szovjet seregek bevonulását Bukarestbe.

— K. B. VINOGRADOV: *Az első világháború keletkezéseire irányuló kutatások néhány eredménye* (74—87. l.) a háború kitörésének 50. évfordulója alkalmából röviden áttekinti a háború keletkezésére vonatkozó lenini elméletet és a két világ-háború közt kialakult imperialista, radikális és pacifista koncepciókat, azután bővebben foglalkozik a második világ-háború után megjelent nyugati munkákkal, amelyek részben még a korábbi imperialista koncepciót ismételtetik, de akadnak már köztük olyanok is, amelyek jobban igyekeznek alkalmazkodni a mai viszonyokhoz. Persze a háború eredetének alapvető kérdését ezek sem tudják felvetni, hiszen nem hajlandók ezt a kapitalizmusban magában meglátni, ezért véletlenül összeesésében, vagy számos tényező együtt hatásában akarják megtalálni az okokat. Befejezésül a szerző szembeállítja ezzel az alapvető kérdésben tehetetlen nyugati burzsoá irodalommal az újabb szovjet kutatások eredményeit.

— V. T. PASUTO: *Az agrárkérdés Oroszországban a mai burzsoá történetírás megvilágításában* (88—105. l.) az újabb összefoglaló munkák eredményeit elemzi. Megállapítása szerint ezek nagyrészt elavult anyagra támaszkodnak, és elavult nézeteket fejtegetnek, az orosz történelem lényegét az „európaizálásban” látják, az agrárkérdéssel csak kevéssé foglalkoznak. De fel kell figyelni a szerző szerint a burzsoá tudomány új jelenségeire is, itt elsősorban R. Smith, J. Blum és G. Stöckl amerikai és nyugatnémet történészek újabb monográfiáira utal. Ezek ugyan továbbra is hangzatosnak téves, a hidegháború kelléktárából átvett nézeteket, de Blum például elveti az „európaizálást”, mint az orosz történelem fő fejlődési vonalát, Stöckl számos kérdésben elismeri az osztályharc döntő szerepét, s nem próbálja a bolsevizmus gyökereit az orosz messianizmusban vagy a szlavofiliában keresni, ahogy az sokaknál még ma is szokásos nyugaton. Mindez azt bizonyítja, hogy nyugaton akadnak tudósok, akik az erudícióit kommunistaellenességük fölé helyezik. Ezekkel a tudósok-

kal kell alkotó vitát folytatni, hogy megismerhessék a történelmi valóságot. — Sz. L. UTCSENKO: *A római birodalom kialakulása és a szociális forradalom problémája* (106—118. l.) a római köztársaságról a császárságra való átmenet jellegét próbálja megállapítani, s úgy véli, ez valóban szociális forradalom volt (hiszen a szociális forradalom nem minden esetben vezet a társadalmi formáció változásához). Ennek a forradalomnak az egyik eleme az itáliai parasztság mozgalma, amelyet az antik városállam válsága hívott életre, a másik pedig a rabszolgatartó rendszer megerősödése miatt kitörő rabszolgamozgalom. Ez a két elem azonban a fennálló osztályviszonyok között nem tudott egyesülni. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1964. 3. sz. — L. A. KASNYICKAJA, N. N. SZUROVCEVA: *Új lenini dokumentumok a szovjet állam külpolitikájáról* (3—7. l.) az új Lenin-kiadás 44. és 45. kötetében a génuai konferenciával foglalkozó írásokkal kapcsolatban kifejtik: Lenin mindig azt hirdette, hogy az elvekhez való hűség teljes fenntartása mellett lehet és kell kompromisszumokat kötni az imperialista hatalmakkal, a kölcsönös előnyök alapján. — J. - E. MIETTINEN: *A Finn Kommunista Párt harca az ország demokratizálásáért 1944—1948* (8—23. l.) 1944 szeptemberétől vizsgálja a fejlődést, amikor a párt újra legálisan működhetett. A demokratikus erők egyesítésére vonatkozó felhívása nagy visszhangot váltott ki, megalakult a párt vezetése alatt a Finn Nép Demokratikus Szövetsége, amely az 1945 márciusi parlamenti választásokon a szavazatoknak közel 1/4-ét kapta meg, s a következő hónapban a szociáldemokrata párttal és az agrárszövetséggel együtt koalíciós kormányt alakított, bár a párton belül sokan elleneztek a burzoázia képviselőivel való együttműködést. A párt természetesen továbbra is bírálta koalíciós partnereit. A párt erőfeszítéseinek volt köszönhető, hogy megbüntették a háborús bűnösöket, s a kompromittált politikusok stb. eltávolítottak a közéletből és az állami hivatalokból. Sikerült az oktatási rendszer valamelyes demokratizálása is, s a szovjetellenes és fasiszta tevékenység betiltásáról szóló törvény meghozatala. A párt javasolta a bankok és a nagyipar államosítását is, továbbá egy nagyarányú földreformot, ezeket a követeléseket azonban elutasították. Viszont sikerült jónéhány szociális reformot megszavaztatni (a szabadságidő megszabását, a túlórák felemelt díjazását, a családi pótlék emelését stb.). Külpolitikai téren sikerült szovjetbarát irányvonalat követni, s megakadályozni

azt, hogy a béketárgyaláson finn területi követeléseket vessenek fel a Szovjetunióval szemben. Ugyancsak sikerült a Marshall-terv elutasítása, s 1948 áprilisában a szovjet—finn barátsági és együttműködési szerződés megkötése. Az 1948 júniusi parlamenti válaszáskor a jobboldal erőfeszítései ellenére nem sikerült a Finn Népi Demokratikus Szövetséget kiszorítani a politikai életből, de a júliusban alakult kisebbségi szociáldemokrata kormány néppellenes politikát kezdett. A Finn Kommunista Párt részvétele a kormányban igazolja az együttműködési politika helyességét, amelyet a szektások kétségbe szoktak vonni. — Sz. A. NYIKITYIN: *Vuk Karadzics és Oroszország* (24—33. 1.) a szerb irodalmi nyelv előharcosának és a szerb megújulási mozgalom nagy alakjának orosz kapcsolatait tárgyalja nagy anyag alapján, Karadzics halálának 100. évfordulója alkalmából. Kiemeli, hogy Karadzics nemcsak a hivatalos Oroszországgal és az orosz tudósokkal tartott fenn kapcsolatokat, s részese volt tőlük segélyben, hanem általában oroszbarát álláspontot foglalt el, s döntőnek tartotta Oroszország fellépését a szerb szabadságmozgalom számára. — A görög szabadságmozgalom kezdeteinek 150. évfordulójáról a folyóirat külön rovatban emlékezik meg, ezen belül T. VURNAS: *A „Philiké Hetaireia”* (34—40. 1.) a görög titkos társaság kialakulásának előzményeit mutatja be, majd a társaság történetét vizsgálva hangsúlyozza, hogy a közép-buržoázia és a kispolgárság támogatta, kellő súlyt tulajdonít az orosz állami támogatásnak is. Az 1821-es felkelés előestéjén a társaságon belül három irányzat alakult ki, egy burzsoá demokratikus, egy konzervatív, kompromisszumokra hajlandó, s egy reakciós. — A. V. FAGYEEV: *A görög nemzeti szabadságmozgalom és az orosz társadalom a XIX. sz. első évtizedeiben* (41—52. 1.) számos adatot sorol fel annak igazolására, milyen pozitív magatartást tanúsított az orosz közvélemény, a haladó rétegek a görög szabadságmozgalom irányában. — G. L. ARS az 1830-as évektől kezdve tekintti át a Philiké Hetaireia történeti irodalmát (53—64. 1.). — *A Közlemények* rovatban I. N. UNDAZINOV: *A második front történetéből (1941 december — 1942 július)* (64—78. 1.) angol és amerikai kiadványok alapján vizsgálja meg ebben a korszakban az angolszász hatalmak terveit, a franciaországi vagy észak-afrikai partraszállás körül folyó belső harcot, s azt bizonyítja, hogy a nyugati szövetségesek már 1943-ban megnyithatták volna a második frontot, sőt már 1942-ben csapatokat szállíthattak volna partra Franciaországban, s hogy

ezt halogatták, annak kizárólag politikai, nem katonai okai voltak. — V. P. JERUSZALIMSZKIJ: *Harc a proletárok egységéért Nyugat-Németországban 1945—1946-ban* (79—93. 1.) nagy anyaggal igazolja, hogy 1945 során a munkások között spontán megindult az egységesszervezet kialakítása, a szociáldemokrata vezetőség azonban a maga külön szervezkedésével ezt megakadályozta. 1946 elején a munkások ismét nagy tevékenységet fejtettek ki, hogy a nyugati hatalmak által megszállt övezetekben is megvalósuljon a két munkáspárt egyesítése, ahogy ez a szovjet megszállási övezetben megtörtént, de a szociáldemokrata ellenállás, amelyet a megszálló hatóságok is támogattak, újból meghúsiította a kezdeményezést. — *A historiográfiai rovatban* D. K. SELESZTOV ismerteti a szovjet történeti irodalmat, amely a nemzetközi proletariátus szolidaritását mutatja be Szovjet-Oroszországgal 1917—1920-ban (113—124. 1.), A. F. NOSZKOVA a *Przełąd Zachodni* c. lengyel folyóiratot ismerteti (125—131. 1.), V. G. SZIROTNIK pedig azokkal a nyugati munkákkal foglalkozik, amelyek Napóleon kontinentális blokádját úgy szeretnék feltüntetni, mint az első kísérletet Nyugat-Európa gazdasági egyesítésére, hogy ezzel a Közös Piac ötét keressék meg benne (132—135. 1.). — N.

ISZTORIJA SzSzSzR. 1964. 3. sz. — A. H. BURGANOV: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom periodizálásának kérdéséhez* (3—16. 1.) c. tanulmányában M. Je. Najgyonovnak a folyóirat 1963. évi 6. számában közzétett tanulmányához szól hozzá (ismertetését ld. Századok 1964. 4. sz. 849—850. 1.) 1., alapvetően egyetért vele abban, hogy a periodizáció alapjául az államhatalom állapotában és osztályjellegeiben végbement változásokat kell tekinteni. Figyelmeztet azonban arra, hogy helytelen az egész kispolgári demokráciát ebben a korszakban ellenforradalmnak nevezni, el kell választani a kispolgári pártok vezetőitől, akik a februári forradalom után már nem akartak forradalmat a tőkés ellen, s a júliusi fordulat után már határozottan ellenforradalmiak voltak, tömegeik azonban nem. Minél jobban közeledett a fejlődés a szocialista forradalom győzelméhez, annál erősebb volt a polarizálódás, a középső rétegek szétválása. Ezek alapján Najgyonov periodizációja helyett, amely három szakaszt különböztet meg, négy szakaszt javasol, az első kettő azonos a Najgyonov által felvetett szakasszal, azzal a különbséggel, hogy nem az elválasztó fordulatok kezdetét, hanem befejeződését tekinti határnak, tehát 1917. július 4. helyett 5-ét, és október 24. helyett 25-ét.

A harmadik szakasz szerinte innen tart 1918 nyaráig (júniusig), a falusi kombedek (szegényparaszti bizottságok) megalakításáig, a negyedik pedig 1918 nyarától 1918 őszéig (novemberig), amikor ezek a bizottságok és a falusi szovjetek egyesültek, s ezzel a falusi szovjetek is ugyanolyan jellegű szovjettekké váltak, mint a városiak. — O. I. SKARATAN: *A Szovjetunió munkásosztályának anyagi jóléte a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet idején (leningrádi anyag alapján)* (17—44. l.) bevezetőben utal arra, hogy az 1920-as évekre igen jelentős statisztikai anyag alapján lehet dolgozni, míg az 1930-as évekre már sokkal kevesebb a felhasználható, meglevő forrás. Utána igen részletes adatokkal, statisztikákkal vizsgálja a leningrádi munkásság anyagi helyzetének alakulását 1917-től az 1930-as évek végéig, sok esetben nemcsak átlagszámokat közölve, hanem adatait felbontva az egyes szakmákra. A polgárháború évei természetesen igen súlyosak voltak (1918-ban a napi kalória-fejadag 647 volt, 1919-ben 1394, 1920-ban 1577). A nep-politika éveiben már jelentősen megnőtt a reálbér, 1928-ban már általában meghaladta az 1913. évi átlagot, s ennek megfelelően nőtt a munkáscsaládok egész jövedelmén belül a munkabér aránya, s csökkentek az egyéb jellegű jövedelmek. A munkásházartások reprezentatív vizsgálata azt mutatja, hogy a kiadások terén is lényeges módosulás ment végbe, míg az 1920-as évek elején a jövedelem majdnem 3/4 része az élelmezést szolgálta, később már ez az arány lényegesen csökkent. Hozzá kell ehhez számítani a 8 órás munkaidő tényleges megvalósulását, a fizetett évi szabadságot stb. 1929-től kezdve a reálbérek valamelyest csökkentek (ez szakmánként igen változó arányú volt), s csak 1940-ben érték el ismét az 1928-as színvonalat. Itt viszont azt kell számításba venni, hogy megszűnt a munkanélküliség, s megnőtt a munkáscsaládokon belüli a keresők létszáma, tehát az egész család jövedelme is megnőtt, bevezetett a 7 órás munkanapot, s a társadalombiztosítás széleskörű kiterjesztése is növelte a reálbéreket. A korszak végére összesítve a reálbér az 1913-as színvonalhoz képest mintegy 35—40%-kal nőtt meg. — *A nemzeti szabadságmozgalom Oroszországban a XIX. század második felében* (45—66. l.) címen a folyóirat folytatja a készülő nagy történeti összefoglalás egyik fejezetének közlését (első része a folyóirat előző számában jelent meg, ld. Századok 1964. 5—6. sz. 1332. l.), itt a kaukázusi, Volga-menti, urali és közép-ázsiai népek mozgalmát tárgyalják, s összefoglalóan megállapítják, hogy az

1860—70-es években ezekben a mozgalmakban a forradalmi demokratikus vezetők állnak az élen, akik elsősorban társadalmi követeléseket vetnek fel. A reakció évtizedeiben azonban a század végére a liberális burzsoázia kerül az élre, amely kulturális igényeket hangoztat, nem forradalmi többé, hanem hajbókol a cárizmus előtt. Ez az a korszak, amikor a nemzeti-ségi tömegeknek már saját burzsoáziájuk ellen kellett fordulniuk, ekkor kezdenek a munkásosztály felé tekinteni. — *A szovjet történelem alkotó tapasztalata* c. rovatban A. L. SZIDOROV: Néhány gondolat a történelem munkájáról és tapasztalatáról (118—139. l.) címen saját tanulmányairól számol be az 1920-as években, a marxista történettudomány kialakulásáról, s ismerteti a jövőre vonatkozó egyéni terveit, J. E. I. ZAOZERSZKAJA pedig: *Utam a tudományhoz* (139—148. l.) címen hangsúlyozza, hogy nemcsak az aspirantúra útján lehet eljutni a tudomány műveléséhez, hanem — saját példáján mutatja ezt be — a gyakorlati pedagógiai munkán keresztül is. Ismerteti munkamódszerét is. — A. I. KOPANYEV, N. J. E. NOSZOV részletes áttekintést adnak a Szovjetunió történetének feudális korszakát tárgyaló, 1963-ban megjelent irodalomról (150—169. l.). — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY. 1964. 2. sz.

— ANTONI MAĆZAK — HENRYK SAMSONOWICZ: *Az európai piac keletkezésének problémáiról: a balti övezet* (198—222. l.) a XIII—XVIII. században vizsgálják a Baltikum és Nyugat-Európa kereskedelmi kapcsolatát, amelyeknek a fő jellemvonása, hogy ez a terület mezőgazdasági terményeket és fegyártmányokat szállít a nyugati országoknak, a XIX. században, a szárazföldi forgalom fejlődésével pedig elveszti a jelentőségét. A szerzők hét szakaszt különböztetnek meg: 1. a XIII. századtól a XIV. első feléig; 2. a XIV. sz. első felétől a század végéig; 3. a XIV. sz. végétől az 1480-as évekig; 4. az 1480-as évektől a XVI. sz. derekáig; 5. a XVI. sz. derekától az 1620-as évekig; 6. az 1620-as évektől az 1760-as évekig; 7. a XVIII. sz. második fele. A második szakaszra jellemző, hogy végleg kialakult a kereskedelem nyugat-keleti iránya, a harmadik szakaszban a fakivitel volt jelentős, az ötödik szakaszban rendkívül megnőtt a gabonakivitel, amelyben a nagy- és kisbirtok egyaránt részt vett, a hatodik szakaszban az előtérbe nyomult a svéd kivitel, a hetedikben pedig új partner jelentkezett Oroszország személyében. A Baltikum szempontjából a kereskedelem csak a 4. és 5. szakaszban volt aktív, egyébként a behozatal felülmúlta a kivitelt. A gazdasági kapcsolatok

elmélyülésével megnőtt az egyes balti területek közti specializálódás. A nyugati országok közül elsősorban Németalföld és Anglia volt a kereskedelem részese, Franciaország és a Rajnamente kisebb mértékben. — WŁADYSŁAW ZAJEWSKI: *A „Sandomierzaniin”, a novemberi felkelés egyik ismeretlen folyóirata* (236—256. 1.) ismerteti az 1830-ban Sandomierzben kiadott folyóiratot, amelynek összesen négy száma jelent meg. A folyóirat úgy tekintette a felkelést, mint a népek harcát az abszolút monarchia ellen, ill. mint ennek a harcnak az egyik láncszemét. Az egyes cikkek érdekesen világítják meg a vidéki nemesség és értelmiség állásfoglalását a felkelés alatt. — JERZY KŁOCZOWSKI: *Lengyel kutatás a vatikáni levéltárban 1962-ben* (257—266 1.) előzetes beszámolót ad az 1959-ben és 1962-ben végzett kutatásokról, amelyek eredményeképpen mintegy 10 000 mikrofilmet készíftettek, s bemutat néhány új forrás csoportot. — *A népi Lengyelország naptára* (275—301. 1.) címen a folyóirat időrendben sorolja fel a felszabadulás utáni korszak fontosabb eseményeit, az itt közölt első részben 1944. július 21-től 1953. december 27-ig — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. 1964. 3. sz. — A szám több cikke foglalkozik azzal a német történettudomány életében nevezetes eseménnyel, hogy 1964. január 29-én megalakult a berlini Német Tudományos Akadémia Történelmi Osztálya. Ezek közül elvi jelentőségű HANNES HÖRNIGnek, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottság Politikai Irodája mellett működő Ideológiai Bizottság nevében elmondott: *Új szakasz a történettudományban* címen közölt üdvözlő beszéde (381—387. 1.). A tudományos átszervezést a szocializmus építésének, a békés egymás mellett élésnek és az ideológiai harcnak a követelményei tették szükségessé. Az ideológiai harc éleződésének jellemző tüneteként említette meg a szónok, hogy amikor legutóbb Braunschweigben a Nemzetközi Tankönyv Intézet konferenciáján amerikai történészek bíralták a nyugat-német tankönyvek egyes ultrareakciós vonásait, velük szemben a nyugat-német Görliitz védelmébe vette a német történelem minden reakciós, nemzet- és haladásellenes vonását, így pl. a porosz junker-rendszert, Papent, s túlzottan találta a zsidóság elleni fasiszta büntetteknek a tankönyvekben való tárgyalását. Ugyanakkor viszont a nyugat-német munkásság és ifjúság körében erősödik a német munkásmozgalom igazi története iránti érdeklődés. A megnövekedett igényeknek a kelet-német történettudomány

csupán úgy tud megfelelni, ha jobb vezetést, nagyobb tervszerűséget, kollektív és szervezett tapasztalatcserét biztosítanak számára, s magasabb minőségi követelményekkel lépnek fel vele szemben. Ezeknek a céloknak együttes megvalósítását szolgálja az új akadémiai osztály. Az osztály kutatási tervében első helyen áll a német munkásmozgalom történetének további kutatása és rendszeres feldolgozása, de nagyobb figyelmet kell szentelni a vele kölcsönhatásban levő nemzetközi munkásmozgalomnak s ezen belül különösen a Marx—Engels kutatásnak. A kutatást ki kell terjeszteni az 1945 utáni időre is. Ezek a kutatások képezik az alapját a többkötetes német munkásmozgalom történetnek. E mellett el kell készíteni széles olvasórétegek számára a 3 kötetes német történelmet, s ezenkívül több más feldolgozást, mint pl. az első és második világháború, továbbá a Német Demokratikus Köztársaság történetét. Ezeknek a műveknek alapján széleskörű vita indulhat meg a német történelem problémáiról, amelyek végső fokon a német nemzeti történet alapos marxista koncepciójának kialakulásához, a történettudomány új elméleti föllendüléséhez kell vezetnie. Az egyetemes történeti kutatásban a szocialista világrendszer történelére s — a közelgő 50. évfordulóval kapcsolatban — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségére és hatására vonatkozó munkálatok állnak az előtérben. Az osztálynak foglalkoznia kell az egyetemes történeti kutatás és tanítás problémáival is (ideértve a tankönyveket is), ennek megoldásával lehet csak a német történelem különböző kérdéseit helyes megvilágításba állítani. Hörnig végezetül sürgeti a népszerű történelmi irodalom minél változatosabb formáinak kialakítását, többek közt a történelmi zsebkönyv-sorozat folytatását, amelyben a második világháború legfontosabb eseményeit, a német történelem kimagasabb személyiségeit stb. ismertetnék. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ. 1964. 3. sz. — JAN BROWSKI: *A lengyel néppárt tevékenysége 1945—1947-ben* (321—346. 1.) az 1945 augusztusában a korábban működő két parasztpártból alakult, Mikolajczyk vezetése alatt szervezkedő párt történetének fő kérdéseit mutatja be. A pártban a jobboldali elemek túlsúlyban voltak. Ideológiájuk az agrarizmus, a földreform hívei, s bizonyos mértékig a nagyipar egy részének az államosítását is támogatták. A párt arra számított, hogy a háború után a szövetségesek között nem tör ki fegyveres konfliktus, de a nyugati hatalmak gazdaságilag fölány-

ben lesznek. Ezért nyugati orientációt akart anélkül, hogy nyíltan kommunista-ellenes lett volna. A hatalmat viszont egészében a kezébe kívánta venni, ezért visszautasította a Lengyel Munkáspártnak a közöslistas választásra vonatkozó ajánlatát. A párt illegális fasiszta erőkkkel is kapcsolatba került, ezért egyes területeken a hatóságok be is tiltották működését, s a jobboldali vezetéssel szemben a párton belül is kialakult az ellenzék. Az 1946 júniusában tartott referendumon a népszavazás során arra kellett válaszolni, egyetértene-e a szavazók a szenátus eltörlésével, az addigi társadalmi vívmányoknak, a földreformnak és a már végrehajtott államosításoknak az alkotmányba való foglalásával és az Odera—Neisse határral, s itt az igen-szavazatok hatalmas többsége mutatta, hogy a néppárt mögött egyre kevesebb ember áll. A nemzetközi helyzet is kedvezőtlenné vált a párt számára, hiszen a nyugati hatalmak egyre inkább megmutatkozó németbarátsága nagy ellenérzést váltott ki Lengyelországban. Az 1947-es januári választások előtt a néppárt tagjaival szemben egyes helyeken adminisztratív intézkedéseket is kellett tenni a fasiszta elemekkel való kapcsolatok miatt. A választásokon a párt a szavazatoknak mindössze 10,3%-át kapta meg. A párton belül kibontakozó baloldali mozgalom végre az év őszére kiharcolta Mikolajczyk lemondását a vezetésről. — MIROSLAV HROCH — JOSEF PETRÁŇ: *A feudalizmus XVI—XVII. századi válságának jellemzéséhez* (347—364. l.) c. vitáikükben az utóbbi években folytatott vitát mérlegelve legnagyobb hibáját abban látják, hogy a vita részvevői különbözőképpen értelmezték a válság fogalmát. Először a fogalmi tisztázást sürgetik. Az egész említett korszakot úgy tekintik, mint a feudalizmus válságának korát, de ezen belül elkülönítik a XVII. század első felét, amelynek fő jellemvonásai szerintük a következők: a tőkés fejlődés kezdeti lendülete után bizonyos visszaesés a nehézségek (piac hiánya stb.) miatt, ezért kiéleződő ellentétek; ezzel szemben az európai országok többségében megerősödött a feudális uralkodó osztály; a nyugat-európai kereskedelmi tőke uralma jónéhány európai országban stagnálást idézett elő a gazdasági életben, de ez a maga részéről is kedvezőtlenül hatott vissza a nyugati fejlődésre; újfajta gazdasági és társadalmi „modell” alakult ki, bizonyos stabilitással és olykor haladó elemekkel, amelyek meghaladták a feudalizmus régebbi kereteit (nagy árugabonatermelés, bérmunka, új üzemszervezési formák stb.). A XVII. század második felében a feudalizmus válságának

újabb szakasza kezdődik, amely nagyjából a XVIII. század derekáig tart. — MILAN OTÁHAL: *A Kelet-Németországban 1945-ben végrehajtott földreform okai és következményei* (365—388. l.) a földreform egyes mozzanatait a csehszlovákiai fejlődéssel hasonlítja össze. A cseh faluban jóval kevesebb volt a feudális maradvány 1945-ben, mint Kelet-Németországban, s míg itt a sok új betelepülő miatt az elsőrendű probléma az volt, honnan szerezzenek elegendő földet, Csehszlovákiában a kitelepített németek helyére a munkaerő megszerzése volt a korszak egyik fő kérdése. Németországban a reform a 100 ha feletti föld kisajátításával nem irányult az agrárburzsoázia ellen, s egy szakaszban ment végbe, míg Csehszlovákiában az 50 ha feletti terület kisajátítására került sor, de a földreform három szakaszban ment végbe, s eleinte az árulók és idegenek ellen irányult, tehát nemzeti jellegű volt. Németországban a junker volt az adott pillanatban az imperialista reakció leggyengébb eleme, tehát az ellene induló támadással kellett kezdeni, itt az állami birtokot is teljesen felosztották (hiszen az adott időpontban nem is létezett német állam), az egyházi birtokot nem (Csehszlovákiában éppen fordított volt a helyzet). A legfőbb társadalmi következmény mindkét országban a középparasztságnak a középpontba való kerülése volt, de míg Kelet-Németországban a nagyparaszt játszott mellette jelentős szerepet, addig Csehszlovákiában a kisparaszt. Végül kiemeli a szerző a földreform közös vonásait, elsősorban anti-imperialista jellegét, de egyúttal azt is, hogy nem irányult egészében a tőkés rendszer ellen. — FRANTIŠEK GRAUS a Konstantin és Metod Nagymorvaországba történt meghívásának 1100. évfordulója (1963) alkalmából megjelent, a nagymorva államra és a két testvér tevékenységére vonatkozó irodalmat (hazait és külföldit egyaránt) ismerteti összefoglaló jelleggel (389—396. l.). — JAN NOVÁK: *Adalék a München előtti köztársaság választási statisztikájának feldolgozásához* (424—434. l.) címen az 1929-ben és 1935-ben tartott parlamenti választások alapján (ezeket itt-ott más évek eredményeivel is kiegészítve) megmutatja azt, hogy az egyes választási körzetek társadalmi és nemzeti-összetételének finomabb elemzésével milyen lényeges következtetéseket lehet levonni a politikai történetre vonatkozólag, így többek között kimutatja, hogy a németlakta területeken milyen jelentős méretekben törtek előre a fasiszta pártok a két időpont között, míg minden egyéb nemzeti-ségnél, és ezen belül elsősorban az ipari körzetekben a kommunista párt szavaza-

tokat nyert. Különösen erős volt az előretörése a szlovák körzetekben, míg a szlovákiai magyar-lakta körzetekben már 1929-ben a választóknak több mint 20 százaléka a kommunista pártra szavazott. — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS. 1964. 2. sz. — SAMO FAĽTAN: *A Szlovák Nemzeti Felkelés értékelésének néhány kérdése* (161—185 l.) az 1944-es felkelésről írt monográfiák és tanulmányok bírálatából kiindulva mutat rá arra, milyen torzításokat hozott a történelmi valóság megismerésében a személyi kultusz korszaka, még a legújabb időkben is. 1959-ben pl. a 15. évforduló alkalmából összeállították azoknak a személyeknek a jegyzékét, akikről egyáltalában nem volt szabad írni (ezek voltak az akkor „burzsoá nacionalistáknak” bélyegzett vezető kommunista politikusok), és azokat, akikről nem volt ajánlatos írni (ezek a felkelés kisebb jelentőségű szereplői). A szerző a szlovákiai partizánharcról írt könyvében igyekezett a torzításokat helyreállítani, de a könyv bírálói ezt hibájúl rótták fel, a kritikákra írt válaszát a folyóiratok nem közölték. FaĽtan megállapítja, hogy a legtöbb torzítás a felkelés előkészítésének az értékelésében, a fegyveres harc részvevőinek a kérdésében és a nemzeti kérdésben adódott. Az előkészítésre vonatkozólag behívonyítja, hogy az 1943 végén létrejött Szlovák Nemzeti Tanács nem volt tisztára burzsoá szervezet, hanem a kommunista párt is jelentős szerepet játszott benne. Korábban viszont a Szlovák Kommunista Párt balos politikát követett, s ezért nem volt lehetséges már a háború első éveiben egységes népfrontos, németellenes szervezet létrehozni. Helyesnek látja a szerző a Szlovák Nemzeti Tanácsnak azt a célkitűzését is, hogy a szlovák hadsereget is bevonja a felkelésbe, nemcsak a partizánokra támaszkodják, amit eddig burzsoá nacionalizmusnak bélyegeztek: ezzel ugyanis sikerült elhárítani azt, hogy Szlovákiában is két, egymással is harcban álló ellenálló fegyveres szervezet jöjjön létre, mint ahogy ez Lengyelországban és Jugoszláviában történt. S végül azt is helyesnek látja, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács Beneš kitérő válaszaival és utasításaival szemben a csehek és a szlovákok egyenjogúságán alapuló csehszlovák köztársaságért harcolt, s így éppen az emigráció által áruolónak mondott szlovák nép lépett fel Csehszlovákia helyreállítása érdekében. — JOSEF KABRDA: *Az érsekújvári vilájet kánunnáméja* (186—214. l.) Érsekújvár török megszállásának (1663) 300. évfordulója alkalmával közzéteszi a XVII. század harmadik negyedében készült török törvénykönyv szövegét (latin átírásban

cseh fordítással) részletes magyarázatokkal, végül röviden összefoglalja, milyen következtetéseket lehet levonni a szöveg alapján a vilájet gazdasági és társadalmi helyzetére vonatkozólag. — CSIZMADIA ANDOR: *Kollár Adám Ferenc harca a magyarországi nemesség ellen* (215—236. l.) hangsúlyozza Kollár szláv öntudatát, érdemeit a magyar jogtörténetírás terén, s részletesen ismerteti 1764-ben az egyházi vagyon adóztatása mellett állást foglaló munkáját és ennek ellenséges visszhangját a magyar országgyűlésen. A szerző Kollárban a feudális abszolutizmus tipikus képviselőjét és szószólóját látja. — RUDOLF SCHLESINGER kritikailag ismerteti a müncheni egyezmény létrejöttét tárgyaló, 1945 után megjelent angol történeti feldolgozásokat és Churchill emlékiratainak vonatkozó részét (237—250. l.). — N

LA PENSÉE. 1964. ápr. sz. — A számot az ázsiai termelőmód vizsgálatának szentelte. CHARLES PARAIN bevezetőjében exponálja magát a tudományos vitát s az eltérő felfogásokat (3—7. l.), TÓKEI FERENC Marx és Engels felfogását elemzi (7—33. l.), JEAN CHESNAUX részint kutatási témákat vet fel, részint újabb problémákat, eredményeket ismertet (33—56. l.). A számhoz MAURICE GODELIER hasznos annotált bibliográfiát fűz Marx és Engels olyan írásaiából, amelyek a kérdéssel foglalkoznak (56—67. l.) és ugyancsak ő az újabb marxista irodalomról is nyújt bibliográfiai áttekintést (67—74. l.).

1964. jun. szám. — EMILE BOTIGELLI közöl a *krónika* rovatban *Pontosabb adatok a Kommunista Kialtványról* címmel részletes ismertetést Andreas Bert: Marx és Engels Kommunista Kialtványa című, Milánóban 1963-ban kiadott könyvéről (96—101. l.). A. Bert hatalmas adatmennyiséget dolgoz fel, s 400 oldalon 544 tételben kíséri végig 1918-ig a Kommunista Kialtvány elterjedését, kiadásait. Foglalkozik a Kialtvány megírásának történetével, bizonyítja, hogy abban Engels is részt vett, filológiai alapon közelítve meg e kérdést, majd a betűtípusok segítségével pontosítja, hogy már 1848 februárja és júniusa között több német nyelvű kiadás jelent meg a Kialtványból. Botigelli néhány adalékkal kiegészíti A. Bert munkáját, összegezi a Kialtvány francia nyelvű kiadásának történetét. Megállapítja, hogy az első francia kiadvány 1872-ben New Yorkban jelent meg, a Kommünt követő terror a francia terjedést gátolta, először 1879-ben Benoît Malon fordította le, 1880—84 között még három kiadás jelent meg, Bert az 1885-ösről tesz említést, míg később P. Lafargue és Laura

Marx segítségével 1890-ben jelenik meg egy Engels szerint is kielégítő fordítás. 1912-ig viszont még további 23 francia kiadás jelenik meg. A Bert adatai alapján Botigelli közli, hogy a fontosabb országokban még hány kiadást ért meg a Kiáltvány. — Ugyancsak a krónikarovatban GILBERT BADIA ad körképet (103—108. l.) a német történelmi gondolkodás változásáról, részben a kiadott könyvek, részben kérdőívek megválaszolása alapján, amelyeket az Institut für Demoskopie bocsátott ki. Badia idézi az egyik legtanulmányosabb kérdésre befutott választ: mely történelmi szakaszt tartja 1848-tól a legjobbknak. Az 1951-es válaszok 45%-a az 1900-as éveket, 42% az 1933—1939-es éveket és csak 2% tekintette a mostaniakat kielégítőnek. Az 1963-as válaszok: 16%, 10% és 63%.

1964. júl. sz. — A. CORNU: *A történelmi materializmus kialakulása* (3—11. l.) c. írásában Marx és főként Engels 1844—1845-ös munkáit elemzi. — PAUL BOCCARA: *A XVIII. századi ipari forradalom és annak folytatódása az automatizálásig* (12—27. l.) c. cikke az ipari forradalom lényegét, annak marxi értelmezését prezentálja, a jelenlegi ipari változásokat „technológiai forradalomnak” tekinti, amelynek elkerülhetetlenül társadalmi visszahatásai lesznek.

1964. aug. sz. — G. COGNROT: *Maurice Thorez* (3—4. l.). A lap szerkesztője emlékezik meg a Kommunisták Pártot közel 35 éven át vezető főtitkárról. Kiemeli a Népfrent megszervezésében és a felszabadulást követő időszakban, majd 1958 után a gaullista rendszer jellegének meghatározásában szerzett érdemeit. Hangsúlyozza, hogy Thorez már 1946-ban kifejtette a békés átmenet lehetőségének tézisét Franciaországra vonatkozóan. Majd méltatja szoros kapcsolatát az értelmiségiekkel. — G. COGNROT: *Az I. Internacionálé 100. évfordulójára* (5—15. l.) az újabb irodalom, valamint a klasszikusok segítségével felvázolja az Internacionálé egész történetét, kiemelve abban Marx szerepét. Hangsúlyozza, hogy a szocialista eszmék megtisztítása közben egyaránt fordult szembe a lassalleánus és proudhonista, valamint a baloldalinak tűnő bakunyini voluntarista elképzelésekkel. Az Internacionálé realis segítséget tudott adni az egyes országok munkásainak. Méltatja, hogy Marx és az Internacionálé sokat foglalkozott a nemzeti kérdéssel, szorgalmazta az elnyomott nemzetek (lengyel, ír) felszabadítását, s egyúttal fellépett a háborús veszély ellen. Végezetül az Alapító Üzenet szavaival aláhúzza, hogy a kapitalizmus társadalmi ellentmondásait a kapitalizmus semmiféle belső gazdasági fejlődése sem

oldhatja meg, csak a szocialista átalakulás hozhatja el a népek boldogságát. — J.

ANNALES. 1964. 3. sz. — DANIEL THORNER: *A „paraszi gazdaság” a gazdaságtörténet fogalma?* (417—432. l.) eredetileg az Aix en-Provenceben tartott gazdaságtörténelmi konferencián elhangzott előadása, amelyben egy új fogalomnak a bevezetését javasolja, a „paraszi gazdaság”-ét. (économie paysanne) az ázsiai termelőmód vagy a félféudális rendszer helyett. Ennek a rendszernek öt ismervét sorolja fel: 1. a gazdasági termelésnek legalább fele, vagy annál több a mezőgazdaságból származik; 2. az aktív lakoságnak legalább a fele, vagy annál több a mezőgazdaságban tevékenykedik; 3. van szervezett és központosított közhatalom, állam; 4. megvan a város és falu közötti csere, városi gazdaság; 5. az agrártermelésnek legalább a fele a parasztoktól származik, akik családtagjaikkal együtt gazdálkodnak. Ezek a parasztok részben önellátóak, részben piacra termelnek. A marxi kategóriákkal összehasonlítva a szerző úgy látja, hogy ez a fogalom szélesebb, mint a társadalmi formáció marxista fogalma. A szerző röviden hat példán mutatja ezt be: a cári Oroszország, Indonézia, India, Japán (1914 előtt), Mexico (a két világháború közötti időszakig) és Kína. Mint maga is rámutat, önálló birodalmak és gyarmati területek egyaránt besorolhatók ebbe a kategóriába. Megkülönbözteti a rabszolgatartó rendtől, a kapitalizmustól és a szocializmustól. Az 1950 utáni Kínát már nem tárgyalja, mert véleménye szerint nem lehet megállapítani, mennyire haladt előre Kína iparosítása. Az európai, pontosabban a nyugat-európai feudalizmus a szerző szerint ennek a paraszi gazdaságnak csak egyik formája. — ROSARIO VILLARI: *Liberális és olasz gazdasági egyensúlyhiány* (449—466. l.) az olasz déli területek problémáját vizsgálja. Az egyesülés után ezt a déli részt úgy tekintették, mint belső gyarmati területet, piacot, s ezzel magyarázták az olasz gazdasági élet egyensúlyának a hiányát. Már ekkor történt kísérlet a terület gazdasági elmaradottságának a felszámolására (az elmaradottságot a tanulmány számos adattal dokumentálja). Ezt azonban a nagybirtokosok megakadályozták. Az igazi problémát a szerző nem is abban látja, hogy a déli területet ekkoriban gazdaságilag kizsákmányolták volna, mert ehhez fejlettebb gazdasági egységre lett volna szükség az egységes Olaszországon belül, mint amilyen ténylegesen volt, hanem abban, hogy „lemondtak” a déli terület felhasználásáról, a tőkés fejlődésbe való bekapcsolásáról. A századfordulón nagy elvándorlás

indult délről az északi iparvidékre, úgy látszott, hogy ez helyreállítja az egyensúlyt, a kapitalizmus behatolása a déli területekre azonban ekkor is gyenge volt, a piac nem alakult ki. — PIERRE COUPERIE: *Az élelmezés a XVII. században: a „beszerző piacok”* (467—479) 1. egy sajtós jelenséget vizsgál: a francia főurak évekre előre szerződést kötöttek egy-egy beszerzővel, aki eleve megszabott áron vállalta a főúr és cselédsége ellátásához szükséges anyagok beszerzését. A szerző 41 ilyen szerződést tanulmányozott az 1602—1711 közti időszakból. A szerződések 1—6 évre szóltak, kikötötték, hogy a szállítónak bárhová követnie kell megbízóját, megállapodtak a cikkek árában, a szállítás pontos idejében (a halat reggel kellett, a húst déli 2 óráig stb.), a fizetés módjában. A főurak maguk igen gazdagon és választékosan étkeztek, cselédségük már jóval szerényebben. A szerző végül hosszas táblázatokban foglalja össze az így nyert áradatokat és megmutatja az árak mozgását a századon belül. — JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *A XVII. században: a firenzei tőke stratégiája* (480—491. 1.) részletes adatokkal illusztrálja, hogy Toscanában a tőkét főleg betéti társaságokba ruházták be, amelyek selyemkészítéssel vagy pénzváltással foglalkoztak. Külföldön egyre kevésbé használták fel a befektetésnek ezeket a formáit, mert vagy kevesebb volt a firenzei polgárok pénze, vagy más befektetési módok kerültek túlsúlyba. A század második felében a selyem, a livornói kereskedelem és Észak-Európa állnak az élen, mindegyik szektorban megnő a tőke centralizációja. — JEAN-LOUIS VAN REGEMORTER: *A genovai mítosz a Fekete tengeren: Franciaország, Oroszország és az ázsiai kereskedelem a georgiai útvonalon (1821—1831)* (492—521. 1.) abból indul ki, hogy a Fekete-tenger északi partjának a megszerzése Oroszország által felújította az itteni középkori genovai kereskedelem gondolatát. 1818-ban egy Gamba nevű francia utazó javasolta a francia kormánynak, hogy a kaukázusi területen keresztül vegye fel a kereskedelmi kapcsolatokat Ázsiával, s a kormány meg is nyerte az orosz kormány hozzájárulását. A két állam ezzel az angolszász hatalmak tengeri uralmát is rést akart ütni. Gambát, aki több emlékiratban bizonygatta a kereskedelem lehetőségeit, kinevezték tbiliszi-i francia konzullá. A francia kivitelt azonban az első évek lendülete után lehanyatlott, a kereskedelmet egyidőre az örmények vették a kezükbe, akik Lipcséből hoztak árukat a Kaukázuson keresztül, s ismerősök lévén a helyell és a nyelvekkel, könnyebben boldogultak, később pedig az orosz kereskedők szállítottak ezen az útvonalon

iparcikkeket, de ők már oroszországi készítményeket. A szárazföldi útvonal csak 1865 táján bontakozott ki teljesen, alig néhány évvel a Szuzei csatorna megnyitása előtt, amely teljesen új helyzetet teremtett. — PHILIPPE J. BERNARD: *A francia tervezés (558—568. 1.)* megállapítja, hogy a Franciaországban 1946 óta működő gazdasági tervezés iránt az utóbbi 3—4 évben nagy érdeklődés támadt. A Tervbizottság (Commissariat de Plan) tevékenysége: koordinálja a gazdasági tevékenységet, ösztönzést ad és biztat, inkább csináltna akar, mint maga csinálni, vagyis a gazdasági szervezetek tevékenységét próbálja irányítani és lendíteni. A szerző áttekintést nyújt a tervezés kérdésével foglalkozó irodalomról is. — Végül meg kell említeni LUCIEN BIANCO, MARIE-CLAIRE BERGÈRE és MARY CLABAUGH-WRIGHT: *A mai Kína felé (559—621. 1.)* c. összeállítását, amely hasznos tájékoztatást ad a Kína XX. századi történetével foglalkozó újabb irodalomról. — N.

REVUE HISTORIQUE. 1964. 231. köt. jan. — márc. sz. — CLAUDE MOSSÉ: *A hadsereg szerepe az athéni 411-i forradalomban (1—10. 1.)* az athéni és a samosi flotta és hadsereg összetételét elemezve vizsgálja — elsősorban Thukydidesz szövege alapján — a seregzérek és a katonaság szerepét a 411. év eseményeiben. A samosi flotta beavatkozása döntötte el a demokrata párt ellenakcióját és segítette ismét győzelemre az oligarchák ellen. A harmadik erő fellépése ugyanakkor előrevetítette a görög társadalom szerkezetében végbemenő változásokat és az athéni demokrácia hanyatlását. — PIERRE TOUBERT összefoglaló tanulmánya ismerteti a XI—XII. századi klerikus-életéről az elmúlt öt esztendő során megjelent munkákat (11—26. 1.), elemzésének középpontjában a gregoriánus reform hatását állította, különös tekintettel azokra a körülményekre, amelyek az egyházi személyek életformáját teljességében megváltoztatták a jelzett időszakban. — CH.-EDMOND PERRIN beszámol a Dauphiné és Szavoja történetét érintő jogtörténeti oklevelek (elsősorban kiváltságlevelek) kutatásának jelenlegi állásáról, kiváltképpen P. Vaillant publikációit és legújabb eredményeit ismerteti (27—54. 1.). — PIERRE JEANNIN a Hansa XVI.—XVIII. századi számadáskönyvei alapján vizsgálja a Hansa szerepét az európai gazdaságtörténet általános indexszámainak alakulásában (55—102. 1.). Tanulmányának második részét a folyóirat április-júniusi száma közli (307—340. 1.). — ROGER DUFRAISSE: *A Rajnabálpárt lakossága és a katonai szolgálat az*

ancien régime végén, a forradalom korában (103–140. l.) című tanulmánya a történeti probléma művelődéstörténeti oldalát vizsgálja és a lakosság tudatában végbement változásokat elemzi a jelzett időpontban. — PIERRE CHAUNU összefoglaló áttekintést ad Latin-Amerika 1950 és 1962 között megjelent történeti irodalmáról (153–186. l.).

1964. 231. köt. ápr.-jun. sz. — JEAN LHOMME a közgazdaságtan és a gazdaságtörténet viszonyát elemzi (297–306. l.), hangsúlyozva annak fontosságát, hogy a társadalomtudomány e két ága egymást kiegészítve törekedjék egyrészt a történeti valóság megközelítésére, másrészt a jelenre érvényes konzekvenciák levonására. Kiemeli Marx tevékenységének jelentőségét, és módszerét új állomásnak tekinti a két tudomány kapcsolata szempontjából. — PIERRE LEGENDRE: *Reakciók és politikusok a gyarmati válság előtt* (357–376. l.) c. tanulmánya Bertrand de Molleville emlékiratát elemzve vizsgálja az 1784. augusztus 30-i államtanács döntését a francia gyarmati politika fordulópontjáról. — STEFAN KIENIEWICZ: *Az 1863-as lengyel felkelés századik évfordulója* (377–386. l.) címmel rövid historiográfiai összefoglalót ad a felkelés forrásairól és történeti irodalmáról. — G. G. H. DUNSTHEIMER historiográfiai tanulmánya a boxer-felkelésről a második világháború óta megjelent történeti irodalmat ismerteti (387–416. l.). — GEORGES CASTELAN Németország 1914 utáni történeti irodalmáról ad historiográfiai összefoglalót (417–456. l.). — M.

ARCHIVUM. REVUE INTERNATIONALE DES ARCHIVES. 1964. Fascicule bibliographique. 1. sz. — Az UNESCO közreműködésével a Nemzetközi Levéltári Tanács kiadásában megjelenő folyóirat bibliográfiai különszáma az 1958–1959-ben megjelent, levéltári vonatkozású könyvek és cikkek bibliográfiáját közli, közel 3000 címszót, a kevésbé használatos nyelvek esetében francia fordítással, sőt sok esetben tárgyi annotációkkal is. Az anyag két nagyobb csoportra oszlik, az első, kisebbik rész a levéltárakra és levéltárügyre vonatkozó általános és elvi jellegű irodalmat közli, részletes szakrendszerben, a második, nagyobb rész pedig az országok (francia) betürendjében az illető országok levéltárait és levéltárügyére vonatkozó anyagot, az anyag terjedelmétől függően részletesebb vagy kevésbé részletesen tagolt szakrendszerben. Míthogy egy-egy országban sok olyan munka is jelenik meg, amely általános kérdéseket tárgyal, tehát az első részbe kerül, az egyes országok fejezetében ezeknek a sorszáma utalás történik. Helynévmutatóval és tárgymutatóval. — N.

PAST AND PRESENT 1964. 28. (jul.) sz. — E. MILLER a legújabb kutatások eredményei alapján nyújt összefoglalást a XIII. századi angol gazdasági életéről (21–40. l.). Bizonyos fokig kiegészíti és finomítja azt a képet, amelyet M. Postan professzor rajzolt a XIII. századi Angliáról és amely szerint „az angol agrártörténet XIII. századi időszaka a Hochkonjunktur korszaka, — azaz, a termelés felgyorsulásának, a technikai haladásnak, a tőkebefektetésnek a kora, — amidőn ugyanazon a földdarabon sokkal több munkaerőt foglalkoztattak, mint korábban”. A szerző általánosságban elfogadva e megállapításokat, további kérdésekre kíván feleletet adni. Miért követte a fellendülést elhúzódó visszaesés, s vajon igazi fellendülésről és igazi visszaesésről volt-e szó? S vajon technikai értelemben a XIII. század valóban fejlődő gazdaság volt-e, vagy sem? A szerző végkövetkeztetéseiben leválasztja a gazdasági élet felszíni jelenségeiről az általa lényegesnek felismert jellegzetességeket. A felszínen a problémák nem láthatók. A termelés növekedésével az egyéni sorsok szerencsés alakulása a század általános tendenciája. Sikeresen gazdálkodó földbirtokok, gazdag, vállalkozó kereskedők, a parasztok soraiban kulákok jelennek meg. A felszín alól azonban ilyen kérdések nyomulnak elő: a kevés kezekben összpontosuló gazdagság miért nem teremtett új tőkét, hogy a termelést tovább növelje? Miért történhetett meg, hogy a föld jórésze kevesebbet termelt a század végén, mint az elején? Miért vetette el piacait a textilipar belföldön, s lényegében külföldön is? Á kereskedelmi haszon jelentős részét külföldi kereskedők föltették le, akik bizonyos védettséget élveztek a koronának nyújtott pénzügyi szolgálataik miatt. A lakosság gyorsabban szaporodott, mint ahogy a termelőképeség növekedett. A század előrehaladtával az emberek egyre nehezebben éltek, a társadalom rosszabbul táplálkozó rétege pedig könnyen esett áldozatul a járványoknak. A fő probléma a XIII. században — ami egyébként nem volt egyedülálló az iparosodás előtti agrártársadalmakban —, hogy mivel nem volt lényeges technikai felfedezés, amely a termelőkenységet növelte volna, egy bizonyos ponton a lakosság növekedése csökkentette az egy főre eső fogyasztást. A lakosság ezért lassan szaporodott, amíg egy abnormális halálozási hullám elvitte a „fölös” lakosságot. S aztán ismét új ciklus kezdődött. Evvel magyarázható, hogy a XIV. század derekán az ismétlődő járványok után az egy főre eső termelés növekedett, de ezt a lakosság csökkenése és nem a megjavított termelési feltételek idézték elő. Ezért

óvakodni kell az olyan megállapításoktól, amelyek szerint a XIV. és XV. századra a XIII. századdal ellentétben jellemző a gazdasági fejlődés. A XIII. századi Anglia kitűnő példája a fentebb jelzett demográfiai és fogyasztási válság akut szakaszának. — H. F. KEARNEY: *Puritanizmus, kapitalizmus és a természettudományos forradalom* c. cikkében (81—101. l.) historiográfiai kritikái áttekintést nyújt a kérdés modern feldolgozásairól, ismertette H. Butterfield, A. Koestler, A. Koyré, A. C. Crombie, M. Clagett és főképpen Christopher Hill nézeteit. Saját álláspontja tanulmányának két végkövetkeztetésében domborodik ki. Azt szerinte bizonyítást nyert, hogy a puritanizmus és a természettudomány között nem egyszerű kapcsolatról, összefüggésről van szó. Lehetségesnek tartja, hogy az egyházi hatóságok irányában kibontakozó, a korábbinál kritikusabb magatartás olyan közhangulatot teremtett, amely bizonyos embereket a természettudomány dogmáinak felülvizsgálására készítetett. Feltehető, hogy a protestáns reformációval egyidőben azzal versengő más vallásos mozgalom is létezett, a XVI. század folyamán kibontakozott s a századfordulón mind katolikus, mind református neves embereket — pl. Lipsius-t, vagy Montaigne-t — állított maga mellé. S talán e mozgalom támogatóivá váltak olyan tudósok is, mint Galilei, Kepler, sőt Bacon is. A cambridgei platonisták, R. Boyle, I. Newton vallásos nézetei is e hagyományhoz vezethetők vissza. Ha összefüggéseket keresünk a reformáció és a természettudományos forradalom közt, talán e nagyobb, szélesebb reformáció számbavételével jobban megközelíthetjük. A szerző másik lényeges következtetése szerint nem volt közvetlen kapcsolat a gazdasági és természettudományos fejlődés között. Nincs elég adat ahhoz, hogy általánosításokat meg lehessen e téren kockáztatni. S rendkívül lényegesnek tartja, hogy a természettudomány forradalmát európai s ne sajátos angliai jelenségnek tekintsék a kutatók, amiáltal a társadalom és a művészet tudományhoz való viszonyát is tágabb, európaiabb s ezáltal kritikusabb szemszögből vizsgálhatják. — J. STEINBERG: *A császár flottája és a német társadalom* c. írása (102—110. l.) csupán egy megfélelő, alkalmas részlettéma — mint a szerző megállapítja — a német nemzetállam egész problematikájának újjáértékeléséhez. A II. Vilmos-korabeli tengeri expanzió vizsgálata ugyanis számos általános kérdést is felvet: milyen összefüggés volt a németországi liberális hagyomány és a hatalom koncepciója között? Melyek a XIX. századi német burzsoázia politikai tapasztalatainak lényeg-

es vonásai? Hogyan és milyen előfeltételekből kiindulva tanították meg e burzsoáziát a társadalom és a nemzetközi viszonyok ismeretére, szemléletére? Mindezek a kérdések azért kerülnek felszínre, mert a szerző kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a császári flotta a liberális, nemzeti öntudattal eltelt közeposztály alkotása volt, s ezt a réteget nem lehet teljesen a porosz militarizmussal azonosítani. A katonaság és a flotta között szemléletmódban és összetételében ellentétek mutatkoztak. S nem csupán nyílt ellenségeskedő magatartás jellemezte egymás közti viszonyukat, hanem — a szerző szerint — jelentős volt a véleménykülönbség közöttük a német külpolitika lehetőségeire, vonalvezetésére nézve is. Azt is figyelembe kell venni, hogy Németország akkor építette ki flottáját, amikor a tengeri erők kibővítése, erősítése világmogalomná szelenedett és Németország ipari potenciálját tettené lehetősé, hogy e versenyben részt vegyen. — H.

LABOUR MONTHLY 1964. aug. sz. — R. PAGE ARNOT: *A háború kirobbanása 1914-ben* (369—374. l.) c. cikkében hangsúlyozza, hogy az 1904—1914-es évtizednek tulajdonképpen a felszín alatt ez volt a legfontosabb kérdése, amire a szocialisták adták meg a háború előtt az igazán helyes választ. Az imperialista, gyarmati háború ellenében a munkásságnak kellett fellépnie, s ezt a szocialisták vállalták is. Page Arnot szerint a nagy meglepetés 1914-ben éppen ezért nem a háború kirobbanása maga volt, hiszen erre azt megelőzően sokszor figyelmeztettek, „hanem az a tény, hogy a szocializmus vezetői nem álltak annak ellen”. A szerző a jelenség okát a II. Internacionáléban eluralkodó opportunizmusban jelöli meg. — R. P. DUTT: *Ötven évvel azután* (337—353. l.). Elsősorban a háborúból adódó tanulságok leszűrését sürgeti. Ehelyütt a szerző rámutat az „erőpolitika”, a „hatalmi egység” korabeli elképzeléseinek csődjére. Hangsúlyozza, hogy a szocialista munkásmozgalom mindig fellépett a háborús hisztéria ellen, miközben a szocialisták jól látták egy ilyen háború lehetőségét, s egy pillanatra sem engedték megteveszteni magukat felszíni jelenségektől, amelyek tartós békére látszóttak kedvező perspektívát nyitni. Dutt e vonatkozásban egyaránt hivatkozik Engelsnek a Neue Zeit 1892-es évfolyamában megjelenő írására, valamint a Vorwärtsben 1893-ban megjelent Engels-cikkre, amelyben a leszerelés lehetőségeit vizsgálja. Dutt rávilágít az imperialista szövetségi rendszerek kialakulására, a háborús célokra, amelyek olykor még hosszú évtizedekkel később is

virulenseknek bizonyultak. Nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a német agresszív törekvések mellett az angol kormánykörök felelősségét is kimutassa (s ebben az újabb történeti irodalomra, forráspublikációkra, memoárookra támaszkodik), annál is inkább, mert napjainkig érezetli befolyását az a szemlélet, amely az angol kormány teljes béke-jóhiszeműségét tételezi fel. — *J.*

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW 1964. 79. köt. 310. (jan.) sz. — G. R. G. HAMBLBY tanulmányában az 1868-as punjabi bérleti törvény jelentőségét elemzi és R. Temple bengáliai alkormányzó (1874—77) és bombayi kormányzó (1877—80) akkori szerepét méltatja (47—66. l.). Az 1857-es indiai felkelés után állandó viták folytak angol hivatalos körökben a civilizáltabb kormányzás módszereiről és végcéljairól. A viták középpontjában a földjáradék és a földbirtokviszonyok kérdése állt. R. Temple az arisztokrata-párt támogatóival szemben — akik igen erőteljesen védték álláspontjukat 1857 után — a „punjabi hagyomány” híve volt, olyan időszakban, amikor ez a hagyomány igen kevés támogatásra lelt mind Angliában, mind Indiában, mind a Whitehall-ban. A „punjabi hagyomány”, vagy „punjabi iskola” követői az indiai paraszti kisbirtokos tulajdonrendszert támogatták, az „arisztokrata párt” vagy „arisztokrata reakció” hívei viszont a hercegek mellé álltak és a földbirtokosok uralmának kiterjesztését kívánták, amely a brit kormányzás tartópilléréül szolgált. — A. MARSDEN eredeti levéltári anyagra épített diplomatatörténeti cikkében Nagybritannia és a „tuniszi támaszpont” kapcsolatát, az erről folyó tárgyalásokat jellemzi az 1894—99-es időszakban (67—96. l.). Amikor Franciaország elfoglalta 1881-ben Tuniszt, ez utóbbi és más hatalmak között érvényben levő szerződéseket megerősítették. A legfontosabb ezek közül az Olaszországgal és Angliával kötött egyezség volt; problémát azonban csak Anglia jelentett, mert míg az Olaszországgal kötött szerződés érvénye lejárt 1896-ban, Angliáé „örökérvényű” volt. A francia külpolitika egyik állandó törekvése az 1894—97-es években, hogy az angolokkal kötött szerződés kötelekeit felbontsák és a franciák számára kiváltságos helyzetet teremtsenek Tuniszban. A szerző ismerteti a hosszadalmas és a szinte egyenlő ellenfelek közt nehezen előrehaladó angol-francia tárgyalások menetét és hátterét s az 1897-es megegyezést. Utal a fejlemények egyik lényeges következményére, az angol-olasz viszony teljes elhidegülésére. — *H.*

SLAVIC REVIEW 1964. 22. köt. 1. (márc.) sz. — A folyóirat vitát közöl Oroszország és Nyugat-Európa összehasonlító történelmi vizsgálatának szempontjairól. A vita alapját képező *Oroszország és a Nyugat; hasonlóság és ellentét* c. cikkében HENRY L. ROBERTS (1—12. l.) a kérdést a jövőendő viszony alakulása szempontjából veti fel, s elutasítja az olyan összehasonlítást, amelynek alapja az előítélet vagy a szenvedély. Sorra vizsgálja a szakos tudományos összehasonlító módszereket, illetve ezek szempontjait, s megállapítja, hogy mind az ún. spektrum-elmélet, amely a tudományos alapokat nélkülözve kizárja Oroszországot Európából, mind az „időeltolódás” tétele, amely nem veszi figyelembe, hogy az ismétlődés egyúttal sajátos ismétlődés, mind végül az általa leggyümölcsözőbbnek tartott symbiosis-elmélet, amely az állandó külső kölcsönhatásokra helyezi a súlyt, megegyeznek abban, hogy eltávolodnak a közvetlen összehasonlítástól. A közvetlen összehasonlításra alapul szolgáló „genus-ok és species-ek” pedig vagy túl szélesek, vagy a politikai és társadalmi életben nehezen állíthatók fel; alkalmazhatók egyes jelenségekre, intézményekre stb., de az egész komplexumra nem. Véleménye szerint az összehasonlításra irányuló törekvések a kérdés sürgető volta miatt annak ellenére sem fognak megszűnni, hogy az abszolút összehasonlítás ezek szerint lehetetlen, jóllehet szerinte ez az összehasonlítás a jövőre nézve nem is döntő fontosságú. — MARC RAEFF hozzászólásában (13—19. l.) három szempontot vet fel Roberts elvont eszmeifuttatása ellenében. Először, hogy az összehasonlítás igénye csak akkor merül fel, amikor feltételezhetünk bizonyos azonosságot. Másodsor, hogy a hasonlóság vagy ellentét a különböző társadalmi rétegek számára a különböző korszakokban másként és másként merül fel. Harmadszor, hogy az összehasonlítás egyedeiként veendő intézmények, kulturális stb. tényezők sem abszolútak, a bennük élő ember egyrészt változtatja őket, másrészt maguk sem passzív, vak eszközök. — MARC SZEFTEL (20—27. l.) elutasítja a jelen és a jövő vizsgálatát, azt hangoztatva, hogy az a szociológia, a közgazdaságtan stb. feladata. Az összehasonlító stúdium nehézségei miatt azt ajánlja, hogy a munkát lépésenként, részletösszehasonlítások útján kezdjék megközelíteni. Ez szerinte két módon lehetséges, egyrészt országonként és ezen belül koronként, másrészt a párhuzamosan fejlődő tényezők (pl. ipar, abszolút monarchia, köznevelés stb.) korszakenkénti összevetése útján. — ROBERTS válaszában vitázik két partnerével és elsősorban az ellen emel szót, hogy az

1917 utáni történelmet a szociológia tárgykörébe utalják, bár megengedi, hogy a jelen vizsgálatához más módszerek szükségesek, mint a múltéhoz. — RAYMOND T. McNALLY: *Csaadajev értékelése Nagy Péterről* c. cikke (31—44. l.) Csaadajev értékelésének átalakulásával foglalkozik. Az 1850-es évekre kialakult szemléletét úgy jellemzi, mint ami szemben állt a Péter előtti ortodox orosz kultúrát visszakívánó áramlatokkal, mind a Péter nacionalizmusát dicsőítő és ezzel I. Miklóst igazolni kívánó nézetekkel, mind az Oroszország további általános „nyugatosítására” irányuló törekvésekkel. Kimutatja történelmi szemléletének gyengéit, de komoly érdemének ismeri el, hogy szemléletének lényege szerint Oroszországot nem állítja szembe Európával, hanem európai helyét igyekszik kijelölni. — WALTER M. PINTNER: *Kormányzat és ipar Kankrin gróf minisztersége idején, 1823—1844* címmel (45—62. l.) az orosz pénzügy-miniszter iparpolitikáját vizsgálja. Megállapítja, hogy a hitelügylekben iparelles, az oktatás terén korlátozott iparpártoló, a vámpolitikában a fennálló ipart védő irányvonalat folytatott; célja tehát az volt, hogy a meglévő fennmaradás, de a hadsereg szükségleteire szolgáló ágak kivételével az ipart nem kívánta fejleszteni. Konzervatív pesszimizmusában félt a túlermeléstől, s szélesebben nézve minden változástól (pl. a vasúttól), ami főcélját, az állami és társadalmi rend megőrzését megzavarhatja. — GUNTHER E. ROTHENBERG: *A horvát határőrvidék felosztásáért folytatott küzdelem, 1850—1871* c. cikke (63—78. l.) szerint a határőrvidék sorsát meghatározó tényezők már 1848 előtt is jelentkeztek, de a XIX. század második felében váltak döntőekké. A török birodalom gyengülése csökkentette katonai értékét, mivel nyugaton nem lehetett eredményesen használni. Ez egybeesett a magyar kiegyezéssel és a határország soraiban a nacionalizmus növekedésével, ami csökkentette „megbízhatóságát” a birodalmi politika szempontjából. A magyarok, akiknek érdekeivel egészében véve sem fért meg a birodalmi hadsereg gondolata, különösen gyakran voltak egy szláv, nemzeti érzelmű katonai szervezettel szemben, s kemény küzdelmet vívtak (elsősorban Andrássy) annak felosztásáért. — *Proporcionális választójog a háború előtti Lengyelországban* c. dolgozatában ALEXANDER J. GROTH (103—116. l.) arról elmélkedik, hogy a lengyel nemzeti demokraták hibájából, akik az első világháború után a lakosság többségének forradalmi hangulata és a nemzetiségek megnyerése miatt beleegyeztek az arányos választójog bevezetésébe, nem stabilizálódhatott a helyzet Lengyelországban. En-

nek tulajdonítja a parlamentarizmus csődjét, a kormányzati válság állanocsulását, ami 1926-ban a demokratikus berendezkedés bukásához vezetett. — O,

JOURNAL OF CENTRAL EUROPEAN AFFAIRS. 1963. 23. köt. 2. (júl.) sz. — P. G. J. PULZER: *Az osztrák liberálisok és a zsidókérdés, 1867—1914* c. munkájában (131—142. l.) megállapítja, hogy bár az osztrák liberalizmus sohasem felelt meg a szó klasszikus értelmének, az 1860—80-as években alapjában hű volt a polgári egyenlőség elveivel. A gazdasági életben közvetlenül érdekelt nemzedék feltűnésével az 1880-as években azonban kezdett ettől elfordulni; felütötte a fejét az antiszemitizmus, s ez együtt járt a liberális tábor felbomlásával. Ugyanakkor a liberálisok egy része a szocialista mozgalom és a nem-német nacionalizmus erősödésének hatására — feladva korábbi nézeteit a vallásra és részben a gazdasági kérdésekre vonatkozóan is — közeledni kezdett az egyházhoz. Mindezek hatására a zsidók is szakítottak korábbi feltétlen lojalitásukkal; kis részük zsidó nacionalista, cionista nézeteket kezdett vallani (főleg Galiciában és Bukovinában), egy nagyobb csoport kialakította saját zsidó liberalizmusát (elsősorban Bécsben), legnagyobb részük pedig a szocialisták felé fordult. — SOLOMON WANK: *Berchtold gróf kinevezése osztrák-magyar külügyminiszterre* címen von Schiess báró (Ferenc József kabinetfőnöke) naplója és Mérey, római nagykövet apjához írt levelei alapján foglalkozik a jelzett kérdéssel (143—151. l.). Következtetése szerint Berchtold „befutását” annak köszönhette, hogy ő volt az egyetlen jelölt, akivel szemben kizáró ok nem merült fel (Burián és Pallavicini magyar származása miatt nem felelt meg, Széchenyi Miklós nem értett a keleti kérdésekhez, Khuen-Héderváry nem vállalta a feladatot, Goluchowski beteg volt), s ugyanakkor formális magyar származása ürügyként szolgálhatott arra, hogy Bécs a közös minisztériumok egyik magyar posztját gyakorlatilag megszüntethesse. Emellett Ferenc Ferdinánd főherceg Berchtoldot alkalmas eszköznek vélte oroszországi politikájának megvalósítására. A szerző megállapítja, hogy a súlyos időkben (1912—15) Berchtold saját felismerése szerint sem tudott feladatával megbirkózni; politikája a háború kirobantásához vezetett. — *Miksa badeni herceg balti politikája* címen (152—165. l.) DOUGLAS UNFUG azt a kérdést vizsgálja, hogy a herceg által rövid kancellársága idején (1918 okt.-nov.) folytatott, az annexió elvét elvető és az önkormányzat elismerésén alapuló új poli-

tika pusztán a világgözüvélemény befolyásolására irányult-e, vagy megfelelt a herceg valódi szándékainak. Cikke, amely a *Német politika a balti államokban 1918–1919* c. nagyobb munka egy részletén alapul, a Miksa-féle kormányzat ezirányú tevékenységének részletes ismertetése után megállapítja, hogy a Németország érdekeinek megfelelően alkalmazott konciliansabb politika komolyságát és jóakarátát nem lehet kétségbe vonni, de azt se, hogy ez a politika a fejlődés adott szakaszában eleve kudarcra volt kárhoztatva. — HARRY HANAK: *Egy elveszett ügy; az angol radikálisok és a Habsburg-birodalom, 1914–1918* c. (166–190. l.) írásában részletesen ismerteti a Monarchia felosztását szándékoló áramlatokkal szemben fellépő, s a Monarchia fenntartása mellett kardoskodó politikai csoportok vezetőinek motívumait (kiábrándultság a nacionalizmusból, a Monarchia múltjának és szerepének idealizálása, Németország egysúlyozásának gondolata, félelem a cárizmus pánszláv politikájától, németbarát érzelmek), majd a háború menetében beállt egyes fordulatokat vizsgálva megállapítja, hogy az angol közvélemény a kérdést nem önmagában, hanem a német és az orosz kérdésnek alárendelve szemlélte. Minél biztosítottabbnak látszott a győzelem Németországgal szemben nyugaton, és minél kevésbé fenyegetett a pánszláv előretörés veszélye keleten, a radikálisok elgondolásai annál kevesebb befolyást gyakoroltak az angol közvéleményre, míg végül a történelem egyszerűen túlhaladta őket. Ausztria-Magyarország nemzetiiségei 1918 folyamán olyan helyzetet teremtettek, hogy a Monarchia sorsának kérdése az év őszén már legfeljebb csak elvi vita tárgya lehetett. — A lap ismertetést közöl P. F. SUGAR tollából DENIS SILAGI: *Jakobiner in der Habsburger Monarchie; Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich* c., a Herold kiadó által 1962-ben, Bécsben és Münchenben megjelentetett munkájáról.

1963. 23. köt. 3. (okt.) sz.—R. JOHN RATH: *Gazdasági feltételek Lombardiában és Velencében és hatásuk a közvéleményre, 1813–15* (262–281. l.) c. dolgozatában megállapítja, hogy a lombard és a velencei lakosság 1813-ban, illetve 1814-ben felszabadítókként fogadta a francia uralmat megszüntető Habsburg csapatokat, 1815 márciusában pedig, Murat nápolyi király Habsburg-ellenes vállalkozása idején az előbbi szembefordult a Habsburg-uralommal, az utóbbi viszont lojális maradt. E jelenség okait kutatva megvizsgálja a két tartományban a Habsburgok gazdaságpolitikáját és arra az eredményre jut, hogy ez a politika a lakosságra nézve Lombar-

diában relatíve kedvezőbb volt, mint Velencében. A lakosság magatartásának oka tehát nem a gazdaságpolitikában rejlik, hanem abban a körülményben, hogy a közvélemény, amelynek a napóleoni rendszer kedvezett, s amely helyzetét a Habsburg kormányzati rendszerben fenyegetve látta, Velencében szűkebb volt, mint Lombardiában (így a közvéleményre kifejtett hatása is) és a francia uralom idején az előbbiben kevesebb kedvezményt élvezett (így a Habsburgokkal is kevésbé volt elégedetlen), mint az utóbbiban. — ABRAHAM ASCHER: *Professzorok mint propagandisták; a katedra-szocialisták politikája, 1916–1918* címen (282–302. l.) két vezető katedra-szocialista: Adolph Wagner és Gustav von Schmoller tevékenységével és tanaival kapcsolatban vizsgálja az irányzat tartalmát és hatását a német közéletre, valamint a kormányzati tényezőkre. Megállapítja, hogy az alapjában konzervatív és nacionalista áramlat eszmei alapul és indítékul szolgált a háborúba torkolló német imperialista külpolitikának, míg a forradalom megelőzését célzó szociális reformjavaslati — s amit belőlük megvalósítottak — nem bizonyultak elegendőnek a társadalmi béke megteremtésére. A katedra-szocialisták nem értették meg, hogy a dolgozó osztályok csak a polgári jogok teljességével elégedhetnek meg, sem azt, hogy az agresszív birodalmi politika katasztrófához vezet. Eszméik tarthatatlanságát a német katonai összeomlás és a forradalom bizonyította be. — RALPH H. LUTZ a Stanford Egyetem Hoover Intézetének birtokában levő kiadatlan Rosa Luxemburg levelekkel foglalkozik, melyeket Luxemburg Mathilde Jacobnak írt a börtönből (303–312. l.). A leveleket, melyeknek valamennyi utalását eddig még nem sikerült megfejteni, rendkívül értékeseknek tartja Luxemburg tevékenységének, egyéniségének és a kommunisták politikájának megvilágítása szempontjából. A levelek ismertetése alkalmas ad a szerzőnek, hogy egyúttal összefoglalja R. Luxemburg élettörténetét is a börtönévekig (1918-ig), s kifejezésre juttassa nézetét, amely szerint Luxemburg életműve a kommunista eszmék egyik legjobb, elméletileg nagyrértékű összefoglalása. — CATHERINE D. PAPAETHAPOULOS: *Helyi kormányzat és közigazgatás Görögországban, 1952–1962* címmel (333–360. l.) ismertető jellegű áttekintést nyújt a címbe jelzett kérdésről.

1964. 23. köt. 4. (jan.) sz. — JOSEPH F. ZAČEK: *Palacký és „A cseh nemzet története”* (412–423. l.) c. írásában a cseh történetíró művének külső körülményeivel, fogadtatásával, céljaival és fő mondanivalójával foglalkozik. Méltatásában

kiemeli, hogy Palackýról a marxista Zdeněk Nejedlý is nagy elismeréssel emlékezett meg. — JOHN K. ZEENDER: *A német katolikusok és egy közös vallási párt koncepciója, 1900—1922* címen (424—439. l.) hosszabb tanulmányt szentel azoknak a kísérleteknek, amelyeket a katolikus Centrum-párt kisebbsége egy általános, a protestánsokra is kiterjedő keresztény párt létrehozása érdekében tett. Julius Bachern 1906-i, a Braun—Pieper-csoport 1918-i és Adam Stegerwald 1920-i ezirányú tevékenységét vizsgálva megállapítja, hogy ezeket a lépéseket mindannyiszor a Centrum-párt felső középosztálybeli, konzervatív, vallási szemléletű vezető rétege gáncsolta el. Az általános keresztény párt létesítésére csak akkor kerülhetett sor, amikor ezt a réteget 1945 után felváltotta egy alsó középosztálybeli, a szerző szerint „demokratikus értelmiségi és munkás” vezetőség. — PIOTR S. WANDYCY: *Francia diplomaták Lengyelországban 1919—1926* c. írásában (440—450. l.) felvázolja az első világháború után a francia—lengyel viszony nehézségeit, amelyek a két ország egyenlőtlenségéből és a francia tőke mohóságából adódtak. Ebben a keretben elemzi az első két varsói diplomata: Eugène Pralon (1919. március 31.—1920. január 7. között követ) és Hector de Panafieu (1920. február 20-tól követ, 1924-től 1926. áprilisáig nagykövet) tevékenységét. Megállapítja, hogy az előbbi alkalmatlansága nehezítette a helyzetet, de az utóbbi sem tudott — kiváló képességei és népszerűsége ellenére sem — változtatni azon, hogy a francia politikusok Lengyelországot alárendelt partnerként kezelték, s hogy ebbe a lengyelek kezdetből fogva nem nyugodtak bele. A szerző leszögezi, hogy a viszonylag kedvező francia—lengyel kapcsolat Locarno előtt nem a varsói diplomaták érdeme volt, s hasonlóan nem személyi okokra vezethető vissza Locarno utáni megromlása sem. — K. ST. PAVLOWITSCH, a háború előtti bukaresti követség személyzetének tagja: *Jugoszlávia és Románia 1941* c., visszaemlékezés jellegű munkájában (451—484. l.) összefoglalja a jugoszláv—román viszony alakulását 1935-től kezdődően, majd részletesebben tárgyalja a belgrádi fordulat (1941. március 27.) és a román—jugoszláv diplomáciai kapcsolatok megszakítása (május 7.), ill. a jugoszláv nagykövetség tagjainak elutazása (május 14.) közötti napok történetét. Elsősorban arra törekszik, hogy a román kormány náci-barát, s akarva-akaratlan jugoszlávellenes politikája és a román nép náciellenes és Jugoszlávia, ezen belül főleg a szerbek irányában mindvégig baráti érzelmei közötti ellentétet bemutassa. — O.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT. 1964. 198. köt. 2. (ápr.) sz. — ERNST PITZ: *Történeti strukturák* címmel történetelméleti kérdést tárgyal (265—305. l.), kiindulópontja: minthogy a XX. században a történettudomány — az előző század nagyszabású kritikai tevékenysége folytán — új anyagot főképp a történeti segédtudományoktól kap, fölmerül ezek sokrétű és eltérő jellegű anyaga történeti ábrázolásba való beillesztésének szükségessége. A segédtudományok fogalmai — a szerző szerint — a célszerűség által elrendezett motivációs összefüggések formuláiként értelmezhetők; ezek a történetíró számára lehetővé teszik, hogy kijelentéseket tegyen olyan emberek cselekvéséről, akik mint individuumok valóságosan nem léteztek, és éppen ezért a hagyományos történetírói eszközökkel meg sem ragadhatók. A motivációs láncolat alkotja az első történeti struktúrafajtát. A történetiben magában benne rejlik egy objektív rend, amely lehetővé teszi a segédtudományok fogalmainak megalakítását. Ha ezek mint motivációs láncolatok érthetőkké válnak, strukturákat és fogalmi rendszereket alkotnak, amelyek állandóan a cselekvő emberre, a konkrét, valóban létezett és megtörtént emberi magatartásra vonatkoztatva jelennek meg előttünk. A közvetlen vonatkoztatás következménye az a próbakö, amelynek alapján a történeti strukturát el lehet különíteni más életstrukturától. Ebből következik, hogy a szerző fejtegetése szerint a történeti strukturák nem kerülhetnek ellentétbe a személyiség kategóriájával. A személyiségek és strukturák sokkal inkább állandó kölcsönhatásban állnak egymással, amelyben az egyesek akarása, ha történelmileg valóban hatékony akar lenni, sokak tettét és pedig a lehető legtöbbször ismételt tettét akarja kiváltani; viszont az ilyen hatásokat kiváltó egyén más vonatkozásban maga is ismét sok idegen akaratnak lesz alárendelve. Minthogy az emberek egyidejűleg nem egyfajta, hanem sok életcélú tűznek ki maguk elé, a motivációs láncolatok motivációs horizontokká kapcsolódnak, amelyekben egy másfajta, másodfokú strukturát láthatunk. Ez utóbbiakat is empirikus úton kell földeríteni. A motívum-láncolatok nem önkényesen, hanem rendezett integrációt alkotva illeszkednek be a motívum-horizontokba, úgyhogy feltétlenül alkalmazható rájuk a struktúra fogalma. A rendezett integráció megvalósítására vállalkozik a történeti pszichológia (Robert Mandrou) és a szellemtörténet (Dilthey), de az első nem tudja a lényegest a lényegtelenről elválasztani, azonkívül egy utópikus, a kritikai szemponttal összeegyeztethetetlen „kortársias” állásfoglalásra törek-

szik; a szellemtörténet pedig nem tudja levetkőzni transzcendentális filozófiai szemléletét, ami pedig szükséges lenne ahhoz, hogy a mindent átfogó és a teremtett világba behatoló történeti valóságot rendezni tudja. A motívumlánccokat nagyobb egységekké a megfelelés (Entsprechung) kategóriájával lehet fűzni. Ezen Pitz azt az empirikusan kimutatható viszonyt érti, amely a különböző motivációs láncok közt uralkodik, s motívum-horizontokká, végül pedig minden egyidejű motiváció integrálása végett korszak-összefüggésekbe egyesíti őket. A megfelelések a történeti valóságban egymás mellé vannak rendelve, s az őket kifejező struktúrák révén kor-jelzésekkel olvadnak össze. A megfeleléseket minden fogalom történeti és történettudományi jellege lényegesen kritériumának kell tekinteni, a történeti gondolkodás ideológiai összetevői megalapozójának. Ugyanis egyetlen meghatározott korhoz kötött fogalom vagy motivációs horizont sem változhat meg megfelelések révén más-képp, mint saját korára hatón és egyben annak hatása alatt. A másodfokú történeti struktúrák csak kölcsönösen függő fejlődést engednek meg. A struktúratörténet formulájában összefoglalva, a történeti valóságba gyökerezve és módszeresen felkutathatóan a láncfonál alapját adják, amelybe a történetíró a részletek színes fonalát módszertani-segéd tudományi eredetüktől függetlenül be tudja kötni, hogy így a választott korra vonatkozó történeti tudás teljességét egy nagy, szép és tarka keleti szóanyag formájában varázsolja elénk. Ami viszont ennek a struktúraelméletnek ontológiai és ismeretelméleti alapjait illeti, Pitz ebben a kérdésben agnosztikus álláspontot foglal el, habár az ő „kritikai realizmusától” eltérő módszerekkel szemben éppen nem ilyen skrupulózus. „A struktúrákutatók kifejtői vagy értelmezői a valóság adott fogalmát anélkül, hogy a lét legmélyebb rétegeihez utat lelne” (293. l.) — összegezi erre vonatkozó álláspontját. — PERCY ERNST SCHRAMM: *Nagy Károly* c. tanulmányában (306—345. l.) a frank uralkodó királyi és emberi egyéniségének, kereszténységének vizsgálata után gondolkodásmódját elemzi. Erre a rend, a helyesség és mindkettőnek összefoglalója, az igazság jellemző — mindhárom transzcendentális és morális értelemben. A bizonyítványag: naptár- és égtáj-reform, örökségfelosztás, világ- és csillagászati térkép, a „carmen figuratum” néven ismert versjáték és végezetül Károly monogramja. A „helyes” szó és az „igaz” kép fontossága jut kifejezésre Károlynak a biblia-, liturgia- és törvény-szövegek eredeti, szó szerinti szövegének helyreállítására, az oktatás megjavítására,

az „artes liberales” kiépítésére, a helyesírás reformjára, a megromlott írásformák (szövegformák) megjobbítására, a „nem igaz” alakoknak a művészetből való száműzésére irányuló fáradozásában. Ez utóbbi tevékenységére a „renaissance” kifejezést még kulturális értelemben sem találja a szerző alkalmazhatónak egyrészt, mert ebben semmi sincs, ami a „születés” biológiai eseményével összehasonlítható lenne, másrészt, mert nem is irányul ideálisan az antikra mint olyanra. A renaissance helyére a „correctio” kifejezést ajánlja.

1964. (198. köt.) 3. (jún.) sz. — RUDOLF VIERHAUS: *Fasiszta vezérség* c. tanulmányában (614—639. l.) mind a kommunista, mind a nem kommunista fasiszmus-fogalmat tudományos szempontból használhatatlannak tartja, és vizsgálja a fogalmat, mint nemzetközi jelenséget a két világháború közötti időben, szemügyre veszi jellegzetes megjelenési formáit a különböző országokban, s végül analizálja strukturális elemeit. Mint nemzetközi jelenséget a háború utáni világ politikai és társadalmi válságából eredezteti. A szerző különbséget tesz az autoritativ és fasiszta államok közt, bár elismeri, hogy a határok egyes esetekben elmosódotak. Míg a nemzeti diktátorok javarészt a katonai arisztokrácia vagy a polgári értelmiség soraiból kerültek ki, és túlnyomóan a régi erőszakszervekre támaszkodtak; addig a fasiszta vezérek a polgári peremvezetésekből származó szociális parvenük, politikailag majdnem mindig „homonovus”-ok voltak, akik a „nemzeti harcot” a nemzetközi politikai, gazdasági és szellemi hatalmak ellen nemcsak keményebben, hanem egy totalitárius ideológia és uralmi igény talajáról folytatták. Ami a fasiszta vezérelvet illeti, az nem csupán egy személynek alapvető és kizárólagos parancsnoklási joga, hanem átütő erejű, a közönség egészét átfogó, sokrétűen tagolt politikai szervezési elv, amelynek jellemző elemei a katonai, a sportbeli és a technikai megjelenési formák. Ezek egyszerre hatottak a társadalom olyan heterogén elemeire, mint a deklasszáltak, a régi és az új, aktív konzervatív elemek, magukhoz vonzótták az idealistákat éppúgy, mint a politikai haszonlesőket. A továbbiakban a szerző sokoldalúan jellemzi azt a vezértípust, amely nem a tömegek választására, hanem saját vezetési akaratára, kizárólagosságára, föltétlenségére, karizmatikájára, azaz rendkívüli személyiségére és páratlan személyes tekintélyére hivatkozott, amelyet a Führer-kultusz — egyben az apparátus hibáinak leplezése céljából is — egyrészt kifejezett, másrészt tovább erősített. A továbbiakban a tanulmányíró megrajzolja

Mussolini és Hitler vezéri egyéniségét. Be-fejező fejtegetéseiben az általa szintén totálisnak mondott kommunizmus oldaláról világlátja meg mintegy negatív úton a fasiszta vezéri elv jellegzetes vonásait, kimutatván, hogy a kommunizmusban a vezér szónak sem nyelvtanilag, sem ideológiailag nincs értelme. A kommunizmusban a vezető elsődlegesen nem személyi jellegű, hanem a párt politikai akarátának funkciója. Minthogy a tan igazsága is a párt kollektív akaratomegnyilvánulásában fejeződik ki, a kommunizmus nem ismer el a párt fölé helyezett, tévedhetetlen tekintélyű vezetőt, hanem „csak” funkcionáriust. Minthogy a kommunista vezető elméleti és gyakorlati tevékenysége alá van vetve a párt igaz kritikájának: „Ezért a kommunista rendszerben — elvileg — nem lehetséges személyi diktatúra, hanem csak a proletariátus, azaz a párt diktatúrája. Ez a diktatúra azonban korlátozott: eszköz az osztály- és államnélküli társadalom megvalósítására, míg a fasiszta vezérdiktatúra és a totális állam, amelyben realizálódik, maga volt a cél” (635. l.). — B.

VIERTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE. 1964. 51. köt. 1. (ápr.) sz. — PETER BAUMGART: *A zsidók történetéről az abszolút államban* c. elemző ismertetésében (101–107. l.) Selma Stern kétkötetes feldolgozása és aktakiadványa alapján megállapítja, hogy a zsidóemancipáció a XIX. század eleji Németországban nem annyira a felvilágosodás és a francia forradalom eredménye, mint inkább az abszolút állam zsidópolitikájának következménye volt, amely az elszigetelt zsidóságot tudatosan alkotmány- és gazdaságpolitikai céljai szolgálatába állította, és ezen a módon, inkább önkéntelenül, mint akarva, lassan az államba és a társadalomba integrálta. Ennek a fejlődésnek alapját a porosz katona- és hivatalnokállam megteremtője, Frigyes Vilmos, a „nagy választó” vetette meg, aki merkantilista gazdaságpolitikája egyik fő közvetlen, de még inkább közvetett jövedelemforrást látta a zsidóságban. A zsidóság ezenkívül szabad kereskedelmi tevékenységével elősegítette a gazdasági kapcsolatok megerősödését az ország egyes részei közt, növelte a pénzforgalmat, és segítette a természeti gazdaságok pénz- és hitelgazdaságokká való alakítását. Ezért igyekezett Frigyes Vilmos a zsidó ügyeket a helyi hatóságok illetékességi köréből a központi vagy legalábbis a tartományi rendi kormányzat hatáskörébe átvenni. A porosz forrásanyag átvizsgálása megcáfolja W. Sombartnak azt a tételét, hogy a kialakuló modern államok gazdasági fejlődésében

a zsidóknak meghatározó szerepük volt, de azért kétségkívül igen fontos szerepet játszottak. Mindez azonban nem volt elég a gettó falainak áttöréséhez. Ez csupán I. Frigyes Vilmos uralkodása idején történt meg, aki elsőnek szakított a személyes fejedelmi zsidóvédelem középkori elvével, és a zsidóságot az állami közjognak és a központi állami szerveknek vetette alá. Mint hogy I. Frigyes Vilmos merkantilista gazdaságpolitikájának előterében már nem a kereskedelem, hanem — a mezőgazdaság mellett — a manufaktúrák állottak, ezek fejlesztése érdekében korlátozta a zsidók külső és belkereskedelmét, viszont támogatta ipari, különösen manufaktúráváalakozásait. A zsidó közösségek viszonylagos önállóságát megszüntette, s ezzel elősegítette politikai betagozódásukat az államba, sőt — szerény mértékben — környezetükhöz való asszimilációjukat is. Az abszolutizmus és a merkantilizmus támogatói, elsősorban a hivatalnokok, támogatták a zsidóságot; ezzel szemben a rendek, a céhek, a városi honoratiorok ellenük foglaltak állást. — B.

VIERTELJAHRSSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE. 1964. 3. sz. — A szám teljes egészében az 1944. július 20-i Hitler-ellenes merénylet 20. évfordulójának van szentelve. A folyóirat — HANS ROTHFELS szerkesztő bevezetője szerint — nem tekinti feladatának a július 20-ára vonatkozó kutatások eddigi mérlegének felállítását. Etekintetben JOHN M. McCLOY II. és MAURICE BAUMONT műveire hivatkozik, mint amelyek nagyon pozitív értékelést adják a német ellenállásnak, beleértve annak erkölcsi tartalmát is. Magát a kutatást két irányban viszi tovább a folyóirat. Az egyik irányt PETER HOFFMANN: *A „Wolfsschanze” vezéri főhadiszálláson 1941. július 20-án történt merénylet* c. minuciózus pontosságú tanulmánya (254–284. l.) jelzi, amely tisztázza a végzetes nap eseményeit, leírja színhelyét, ismerteti technikai előfeltételeit és kísérő jelenségeit. Az érdekesítő tanulmányból kiderül, hogy a kutatás még mindig nem rendelkezik a kelet-poroszországi Rastenburg város erdejében 1941–1944 közt működött, „Wolfsschanze”-nak nevezett vezéri főhadiszállás pontos helyszínrajzával. A szerző erre vonatkozó előadása a merénylet egyik szematónájának, von Puttkammer ellentengernagynak vázlatán alapszik. A „Wolfsschanze”-ben bevezetett biztonsági rendszabályok nem zárták ki a főhadiszálláshoz közelálló személyek részéről a merénylet lehetőségét. A merényletre az ún. helyzetelemző barakban (Lagebaracke) fél évszázad kezdődő megbeszélésen került sor, amikor éppen Heusinger vezérőrnagy tartott előadást a

keleti front helyzetéről. A Stauffenberg aktatáskájában becsempészett bomba mintegy 1 kg a hadseregben használatos robbanóanyagot tartalmazott mindenféle burkolat vagy köpeny nélkül, úgyhogy csupán a robbanóerejére számítottak, repeszhatásra nem. A robbanás 12⁴⁰–12⁵⁰ közt következett be. A merénylet következtében egy részvevő még aznap, hárman később meghaltak. A jelenlevők közül számosan szenvedtek könnyű vagy súlyos sérüléseket. Hitler a robbanás pillanatában éppen az asztalra, a térképek fölé hajolt; ezenkívül az asztalláb, továbbá a robbanás forrása és a közte levő emberek is védték a robbanás erejétől. Így csak jelentéktelen sérüléseket szenvedett. A merénylet után gyorsan visszanyerte cselekvőképességét, hírzárlatot rendelt el, s magához hívatta Göringet és Himmlert. A merénylők 1–2 perccel a robbanás után nagy sietségükben nem tudtak határozott meggyőződést szerezni a merénylet sikeréről. Nem nehézségek nélkül, de azért sikerült kijutniuk a főhadiszállásról a repülőterre, s 13¹⁰-kor, még mielőtt megérkezett volna a vezéri főhadiszállásról a felszállási titalom, levegőbe emelkedett gépük. A náluk levő második bombát, amelynek rendelkezése mindeztideig tisztázatlan, a repülőterre vívó útjukban kidobták az autóból. — EBERHARD ZELLER: *Claus és Berthold Stauffenberg* c. tanulmánya (223–249. l.), a szerző A szabadság szelleme — júl. 20. c. műve új, negyedik kiadása átdolgozott fejezetének különnyomata. Zeller tanulmányából, amelynek új eleme a Stauffenberg-fivérek bizalmasa, Rudolf Fahrner germanista feljegyzéseinek értékesítése, egy konzervatív, nemzeti és keresztény szemléű, erősen irodalmi-művészeti-történelmi műveltségű, kissé romantikus egyéniség képe bontakozik ki, aki 1936-ban lép a politikai öntudatosodás útjára, és 1943–44-ben jut el akciótervei előkészítésének stádiumába. Kezdetben ő is Hitler programjának és kezdeti sikereinek vonzásába került, a második világháborúban sem Hitler bűnét, hanem hazafias kötelességet látott, és minden hivatalában, megbízatásában odaadóan tevékenykedett. A háború során először katonai s katonapolitikai téren került összeütközésbe Hitlerrel. A franciaországi győzelem után a francia—német kibékülés híve volt. Helytelenítette Rommel afrikai „cserebnehagyását”. (1943 elején részt vett a tuniszi visszavonulásban, s itt vesztette el félszemét és félkarját.) Kalandor vállalkozásnak tekintette a szovjetellenes háborút, s megbélyegezte az orosz polgári munkásokkal alkalmazott embertelen német bánásmódot. A keleti és afrikai front helyzetében idejekorán meglátta a kikerülhetetlen

katasztrófát, de hiába várta a felelős hadseregvezetők Hitler-ellenes fellépését. Így jutott el az összeesküvés és a merénylet gondolatáig. Polgári demokratikus jellegű, utópisztikus, de fasiszta elemeket is tartalmazó politikai programjára fényt vetnek azok a testvérével és közös barátjukkal, Rudolf Fahrnerrel 1943 augusztus második felében, szeptember elején otthonukban, a svábföldi Lautlingenben folytatott politikai beszélgetések, amelyeknek summáját a szerző Fahrner feljegyzéseiből idézi (247–248. l.). — A szám tartalmából figyelmet érdemel még a Bundeswehr központosított tiszti generációjának tagja, WOLFGANG VON GROOTE: *Bundeswehr és július 20.* c. állásfoglalása (285–289. l.), a kreisauvi összeesküvő körhöz tartozó, a Stauffenberg-családdal rokon Paul York von Wartenburg grófnak 1957-ben Lautlingenben, a Stauffenberg-kápolna felszentelésén elmondott emlékbeszéde (250–253. l.) és nem utolsósorban a Hans Rothfels bevezetőjével közölt, az ellenállás külpolitikáját több oldalról megvilágító értekes dokumentumok (300–323. l.). — B.

ZEITSCHRIFT FÜR OSTFORSCHUNG. 1963. 12. kötet. 3. (szept.) sz. — ERICH WEISE: A német lovagrend harca a pogányság ellen (420–473. l.) címen két részben (a második a folyóirat 1963. évi 4. számában a 622–672. lapokon jelent meg) a teuton lovagrend védelmével foglalkozik az azt erőszakoskodásai miatt ért vádakkal szemben. A konstanciai zsinaton (1414–18) a rend tevékenységeiről folytatott vitát vizsgálva és az utóbbiban Johannes Urbach álláspontját fogadva el autentikusnak, illetve II. Frigyes császár 1226-i aranybulláját, IX. Gergely pápa és a császár között létesült megegyezést, a lovagrend egyes ténykedéseit ismertetve úgy látja, hogy a rend nem folytatott erőszakos térítést Poroszországban. Nézete szerint a rend pogányság elleni harca közvetett misszionárius háború volt, amely kizárólag a kereszténységre áttértek védelmének biztosítását szolgálta, nem pedig az erőszakos térítést, ahogyan mindeztideig feltételezték. — WALTER KUHN: *A Pflug mint termelési egység a régi Poroszországban* c. (473–500. l.) dolgozatában gazdag anyag alapján azt fejtegeti, hogy az okmányokban fellelhető Pflug (eke) kifejezés (a XIII. századtól kezdve) nem a föld meghatározott területét jelentette, mint azt korábban feltételezték, hanem termelési egységet, amely a mezőgazdasági termelés mérésére egészen a modern időkig fennmaradt. — *Német—lengyel kereskedelmi kapcsolatok 1923-tól 1933-ig* (500–518 l.) címen KLAUS-RICHARD BÖHME a sziléziai szén

kérdése miatt kitört lengyel—német gazdasági háború kérdésével foglalkozik. Mint-hogy Németország 1923-tól kezdve a szászországi és rajnai gyárosok befolyására nem volt hajlandó a lengyel szemet a korábbi mennyiségben átvenni és a földbirtokok körök követelésére a mezőgazdasági bevittelt is csökkenteni törekedett, a lengyel gyáripari csoportok is a német ipari áru-behozatal megszüntetése érdekében léptek fel, hogy a belső piac ellenőrzését maguknak biztosíthassák. A kereskedelmi forgalom teljes szünetelése mégsem következett be, mert sem Lengyelország nem tudott megenni bizonyos német ipari készítmények nélkül, sem Németország a lengyel fa és mezőgazdasági áru-behozatal nélkül. A német piacon eladhatatlanná vált lengyel szén, sőt egyes mezőgazdasági termékek piacképessége érdekében a lengyel kormány kénytelen volt a dömping eszközehez nyúlni, ami együtt járt ugyanezen árucikkek belföldi árának nagymértvű emelésével. A helyzet tarthatatlanságának felismerése 1930-ban kereskedelmi szerződés aláírásához vezetett, a német szén- és acéliparosok, valamint a nagybirtokokosok ellenzése miatt azonban a német kormány azt nem merte a birodalmi gyűlésnek benyújtani. A kereskedelmi kapcsolatokra további kedvezőtlen hatást gyakorolt az újabb tárgyalások kudarca és a gazdasági világválság. — A folyóirat *Közlemények* rovatában KURT KÖNIGnek az alsó-sziléziai új beruházásokkal foglalkozó írását (519—526. l.) és ARVED FRHR. VON TAUBE *Emlékezések a „hazafias háborúra”* címen (527—530. l.) FRIEDRICH VON SCHUBERT tábornok 1962-ben Stuttgartban kiadott emlékiratát tárgyaló és a műről J. I. Druzinyina által írt recenziót elismerően méltató munkáját olvashatjuk.

1963. 12. köt. 4. (dec.) sz. — FRIEDRICH BENNINGHOVEN: *A livóniai jegyveres erők számának és területi elhelyezésének problémái a középkor végén* (601—622. l.) c. tanulmánya 1555—56-i források alapján keresztmetszetet ad a korabeli livóniai haderők állapotáról. A feltáruló kép alapján megállapítja, hogy a több oldalról fenyegetett terület katonai helyzete rendkívül nehéz volt. Földrajzi viszonyai, a hadak ellátásának problémái és egyebek elkerülhetetlenül szükségessé tették a hadsereg átalakítását zsoldos hadsereggé, ez azonban az ország gazdasági gyengesége miatt nagyon nehezen viselhető terhet jelentett, amit súlyosbított a nemeség általános ellenkezése a katonai terhekkel szemben. Koncepcióját a szerző alátámasztja 1451-ből vett adataival, s levonja végül azt a következtetést, hogy a német lovagrend hadereje a XV—XVI. század-

ban Livóniában fokozatosan zsoldos hadsereggé vált, amelynek során a lovagokból egy katonai vezető, tisztí réteg alakult ki. — *A jezsuiták Dorpat-ban* (1583—1625) címen (673—687. l.) VALLO HELK a Báthory István király által betelepített jezsuita rend berendezkedését, térítőt és tanító munkáját vizsgálja. Megállapítja, hogy a nehézségek ellenére (a németajkú lakosság körében elszorított kudarc, a nyelvismeret hiánya, kevés helybeli novicius stb.) a rend tevékenysége utat nyitott a később Dorpatban alapított svéd egyetemhez. — HELLMUTH WEISS az ellenreformáció korából való újonnan felfedezett észtl nyelvemléket ismerteti (688—699. l.), amelyet E. M. Wernter fedezett fel az 1582-ben Vilnóban kiadott *Regulae Societatis Jesu c.* munkában. Az Ambrosius Völeker, Dorpatban tartózkodó jezsuita atyától származó észtl nyelvű töredék a katolikus katekizmus egy részének fordítását tartalmazza. — *Egy luteránus levél az ellenreformáció livóniai előnyomulásáról*, 1582 címen (699—708. l.) PAUL JOHANSEN ismerteti az 1582-ben Lengyelországhoz csatolt livóniai részek rekatolizálására irányuló intézkedéseket és ezzel kapcsolatban a pernai protestáns kongregáció vizitátorának, a pomerániai David Dubberchnek egy revali protestáns lelkészhez intézett levelét, amelyben leírja a protestáns egyház kifosztását és rámutat a jezsuita invázió veszélyére. A szerző a levelet összeveti az ellenreformáció rigai vezetőjének, Fabianus Quadrantinusnak Cromer püspökkel folytatott levelezésével. — *Közlemények* rovatát a lap a jelenlegi balti történetírás ismertetésének szenteli. — *O.*

JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OST-EUROPAS. 1964. 12. köt. 1. (máj.) sz. — GEORG VON RAUCH „pillanatképeket” ad a XIX. századból az orosz közelet számos képviselőjének Németországgal: a társadalommal, a politikai helyzettel, a kulturális élettel stb. kapcsolatos nézeteiről (5—47. l.). Kronologikus ismertetésében — melyben a XVIII. század néhány kiemelkedő orosz személyiségének Németországra vonatkozó megnyilatkozását vetíti elő, majd részletesen foglalkozik többek között N. Turgenyev, Herzen, Bakunin, Gogol, Ivan Sz. Turgenyev, Belinszkij, Dosztojevszkij, K. Leontyev, Mihajlovszkij, Szamarin írásaival — felöleli a német forradalmi szellem és haladó kultúra megbecsülésétől a századvégi reakciós berendezkedés bírálataig a korszag fő problémáit. — STEPHEN FISCHER-GALATI: *A modern román nacionalizmus forrása* c. cikke (48—54. l.) felvázolja a XVIII. században Erdélyben szárnyat bontó, s ekkor még teljesen osz-

tályszempontokon alapuló román nacionalizmus fejlődését az 1848-as forradalomig. Megállapítja, hogy e mozgalom központja a XIX. század elején Erdélyből Havasalföldre helyeződött át, és a parasztság megnyerése érdekében — elsősorban a francia filozófia és politika hatására — foko-

zatosan összefonódott a szociális reformtörekvésekkel. — WALTER LEITSCH bibliográfiai tájékoztatója az 1613—1801 közötti orosz kultúrtörténetre és helytörténetre vonatkozó, 1955 óta megjelent munkákról ad áttekintést (55—112. l.). — O.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (*B*), H. Haraszti Éva (*H*), Jemnitz János (*J*), Márkus László (*M*), Niederhauser Emil (*N*) és Sz. Ormos Mária (*O*).

FIGYELŐ

HELYTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS A XX. KERÜLETBEN

„Negyvennyolcas honvédek és utódaik alapították Kossuthfalvát, mely 1919-ben a megtisztelő Leninváros nevet nyerte, hogy aztán Horthyék alatt a körmenetes-búcsújárás Pestszenterzsébetre kereszteljék. 80 000 ember élt itt. Kevesebbje jól, nagy többsége nyomorban. Főleg Csepelre jártak dolgozni, mert a Fegyvergyáron és a Fésűsfonón kívül jelentősebb üzem nemigen volt helyben.” — Így tájékoztatja a belépőt a bevezető felirat.

A Legújabbkori Történeti Múzeum Pesterzsébeti Múzeumának munkatársai a kerület felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából helytörténeti kiállítást rendeztek. Négy termet betöltő dokumentumanyag tárja a látogatók elé Pesterzsébet történetét 1918—1919-től napjainkig.

Az első terem egyrészt az 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság országos jelentőségét érzékelteti, másrészt pedig arról tanúskodik, hogy ennek a peremvárosnak a munkásai is tevékenyen vettek részt az első magyar szocialista forradalom hősi erőfeszítéseiben. Emléktábla idézi a nevezetes napot: 1919. január 22-én — éppen a kiállítás épületében — megalakult a KMP erzsébetfalvai szervezete. Ugyancsak történelmi jelentőségű tényként emlékeznek a kerület lakói arra, amikor Kun Béla jelenlétében az addigi Erzsébetfalva nagygyűlésén határozott új nevének felvételéről: Lenin-városnak nevezték ezután e munkásakta külvárost. Fényképek őrizték meg azoknak a munkásoknak az emlékét, akik készek voltak fegyvert fogni — karöltve a csepeliekkel — veszélybe került proletárházájuk védelmére. Több apró dokumentummal is igyekeztek a kiállítás rendezői közelebb hozni a Tanácsköztársaság emlékét a mai kor emberéhez: így itt látható a leninvárosiak 1919. évi szavazólapja, a város munkástanácsa művelődési osztályának egyik rendelete s egy pesterzsébeti vörös katona igazolványa. A terem két nagy tárlójában azonban — meglehetősen váratlanul — a város kórusainak, a Pesterzsébeti Petőfi Dalkörnek, a Soroksári Munkás Dalkörnek és a Jutagyári Dalkörnek a különböző — 1945 utáni — dalosversenyeken nyert díjait, emlékszűkeket és serlegeket láthat a közönség.

A második terem „Pestszenterzsébet a Horthy-korszakban” címet viselhetné. Számos fénykép, felnagyított újságcikk beszél a város munkásságának sorsáról, sztrájkjairól, az MSZMP pesterzsébeti csoportjának erőteljes tevékenységéről. A kiállítás rendezői a terem anyagának tekintélyesebb részével a legelesettebbek, a legnyomorúságosabb helyzetben élő munkások sanyarú sorsára, hallatlanul rossz lakás- és egészségügyi viszonyaira mutatnak rá megdöbbentő adalékokkal. Fényképek emlékeztetnek a munkanélküliség idejének ínségkonyháira, újságok szólnak az állandó jellegű 8—9000 dolgozót érintő nagy munkanélküliségről, s megrázó erővel emlékeztetnek a városka nyomortanyájára, az ún. földalatti városra, a Hangyatelepre. „Tudják Önök, mi a nyomor? — vádolja a múlt urait az Újság 1930. március 30-i száma. — Képzljének el egy hatalmas térséget, domb és völgy váltakozását, s e domboldalakban még állatok számára sem alkalmas deszkatákolmányokat. Három lépés hosszú, talán ugyanilyen széles, benne egy ágyynak nevezett valami, rozoga szék, a földön rongyok, egy kis kályha, melynek csőve a „ház” tetején kikiváncsiskodik a borús égre. S az öt—hét lakón kívül még valami, ami a deszkafal résein és a skatulyányi ablakon nem jut ki a szabadba: a tudóra ráfekvő, torkot szorító rettenetes bűz. Ezt csak a mindenre megedzett ideg vagy az ilyen sorban nyomorgó pária képes elbírn. És csodálatosan bírják évek óta.”

A terem utolsó fényképei még a huszonöt éves ellenforradalmi korszak bukásának idejét, a romokban heverő várost mutatják, de a cím: *Pesterzsébet a felszabadulás pillanatában* — már egy következő, derűsebb korszak hajnalát idézi. S ezt jelentik a kényeret osztó szovjet katonákról készült felvételek, valamint az újjáépítés megindulását jelző dokumentumok is.

A harmadik és negyedik terem az 1945 után meginduló gazdasági és kulturális építő munka folyamatát jelzi. A kerület vas- és textiliparának fejlődését idézik a gyárak külső képéről és belső életéről készült fényképek. A munkafolyamatok egy-egy pillanatát megörökítő képek a Kötöttárugyár, az Atra, a Motoröntvénygyár, a Dugattyúgyűrűgyár, a Soroksári Vasöntöde és az Óragyár életéből lesnek el egy-egy jellegzetes mozzanatot. Képet kapunk az új egészségügyi hálózat működéséről s a legutóbbi évek nagy lakótelep-építkezéseiről.

Elénk tárul a kerület kulturális életében lejátszódó hatalmas változás is. Színes grafikon szemlélteti az iskolák fejlődését. Az eredmények számottevőek: az 1963—64-es tanévben 18 általános és 4 középiskolában 13 659 diák tanult 660 pedagógus vezetésével. A peremváros kulturális intézményei közül a pesterzsébeti Vasas Kultúrház, népszerű nevén a Csili, a legjelentősebb. A munkásművelődésnek ez a fellegvára 1933-ban nyitotta meg kapuit, s dalköre, valamint munkásszínjátszói révén már a háború előtt komoly rangot vívott ki magának. Nemes feladatát igazán csak a felszabadulás után tudta betölteni. Ma a kerület kulturális életének központja, valóságos kultúrkombinát. Külön tabló mutatja be magának a múzeumnak a történetét. Néhány lelkes ember kezdeményezésére, társadalmi összefogás útján jött létre az ötvenes évek közepén; az első peremvárosi múzeum volt Budapest területén.

A kiállítás majd félszázad történetét öleli fel; helyesen mutatja be a kerület történeti fejlődésének főbb vonalait. Jó gondolat volt a történeti visszatekintést az 1918—1919-es forradalmakkal kezdeni: így a látogatók, összevetve a Horthy-korszakot az előzményekkel és következményekkel, az 1945 utáni időszakkal, közvetlen és meggyőző képet kaphatnak a felszabadulás után lezajlott nagyjelentőségű társadalmi változásokról.

A kiállítás globális képét sikerültnek tarthatjuk. A részleteket illetően azonban többet vártunk. E vonatkozásban különösen a népi demokratikus korszak anyagát találtuk hiányosnak. Egyrészt itt szerényebb a dokumentáció, másrészt kiütőköznék általános, a történetiszemlélet kérdéseit érintő fogyatékoságok is. Elsősorban azt nehezményezzük, hogy a kiállítás rendezői egy olyan jelentős munkáskerület, mint Pesterzsébet felszabadulás utáni fejlődésének bemutatásakor eltekintenek a magyar társadalom alakulásának főbb eseményeitől; attól, hogy Magyarországon 1945—1948 között lezajlott a népi demokratikus forradalom, létrejött a proletárdiktatúra, hogy hozzákezdünk a szocializmus alapjainak lerakásához. Megfeledkeztek 1956-ról is, s arról, hogy a hibák kijavítása után milyen lendületet vett a szocialista építés. Mindezeket, ha utalásszerűen is, de érteni kellett volna. A szemlélet történetiszemlélet elemei néhol a felszabadulás előtti anyag rendezésében is tükröződnek. Megdöbbentő és szívbemarkoló az, amit a nyomortanyákról láttunk. De Pesterzsébeten ugyanekkor még több tízezer ember élt, jórészüik munkásember; róluk, életükről alig tudunk meg valamit. A feliratok nem egy esetben felületesek; íme egy közülük: „Németország és Ausztria-Magyarország elvesztették a háborút. A háború felidézire lesújtott a népharag. Tisza Istvánt, Magyarország miniszterelnökét megölték, Vilmos német császár a forradalom elől Hollandiába menekült. Megszületett a Magyar Népköztársaság.”

A kiállított anyag belső elrendezése jó, bár az egyes részek közötti kapcsolat, a tárgyi emlékek elrendezése nem mindig a legszerencsésebb.

A Pesterzsébeti Múzeum kiállítása az első, amelyet felszabadulásunk 20. évfordulójának tiszteletére rendeztek. A kiállítás rendezőinek áldozatkész munkája, az anyag összegyűjtése és kiállítása elismerést érdemel.

Stier Miklós—Vida István

ERŐD A NÉVÁN

A második világháború egyik legkiemelkedőbb eseménye Leningrád 900 napos védelme volt, amely — katonai jelentőségén túl — a polgári lakosság helytállásának talán legheroikusabb fejezete.

Taluntisz, a film írója és Arisztarhov, a rendező arra törekedtek, hogy elkerüljék a dokumentumfilmek szokványos sémáit, újszerű módon dolgozzák fel témájukat. Ebből a szándékból következnek a film erényei és bizonyos hiányosságai egyaránt. A film mottójának megfelelően — „Emberek, ne feledjétek a háborút!” — az alkotók célja az volt, hogy ébrentartsák a mérhetetlen szenvedések emlékét, meggyűlltessék a faszizmust és a háborút.

A bevezető képpösszeállítás a hazatérő Vörös Hadsereg lelkes fogadtatását idézi. A következő filmkockák azonban, a győzelem mindent feledtető hangulatával ellentétben,

a négyszázezer leningrádi tömegsírja felett örökdő emlékművet mutatják, jelképezvén azt a hatalmas áldozatot, amelyet a hősi helytállás követelt.

A leningrádi és volhovi front haditudósítói által készített felvételek híven érzékeltek az ostrom előtti feszült hangulatot, azt az időszakot, amikor a városban még békés élet folyik, de már megkezdődnek az erődítési munkálatok, s az utcákon menetelnek a védelemre készülő reguláris alakulatok és a népfölkelők.

1941. október 7-én Jodl tábornok, a Wehrmacht hadműveleti osztályának vezetője utasította az előretörő német csapatok parancsnokságát a város elfoglalására és lerombolására. Azonban az első betörési kísérletek kudarcra végződtek, és a német hadvezetőség kénytelen volt tartós ostromra berendezkedni, amely jelentős erőket kötött le.

Számos megrázó kép idézi fel az ostrom megróbbáltatásait. A film alkotói e téren nyilván nehéz helyzetben voltak, hiszen a város védőinek nemigen volt lehetőségük arra, hogy a védelem megörökítéséről gondoskodjanak. Azonban néhány felvétel mégis megmaradt, és híven érzékelteti, milyen hallatlan problémát jelentett a német gyűrűben a legelemibb létszükségletek kielégítése is. A közszolgáltatások már az ostrom első hetében megszűntek, alig volt fűtőanyag és orvosság. A leningrádiak jégbe vágott lékekből vödörrel merték a vizet, az élelmiszeradagok elképzelhetetlenül szűkösek voltak. A súlyos helyzet rendkívül szigorú intézkedéseket követelt: egy karéj kenyér ellopásáért halálbüntetés járt. A film nem titkolja, hogy az emberfeletti nehézségek nyomán olyanok is akadtak, akik árulókká lettek. Ezekkel szemben a leghatározottabb fellépésre volt szükség.

A védők és a lakosság egésze azonban bátran helytállt. Az üzemekben majdnem megszakítás nélkül dolgoztak, a munkások nem egyszer a gyárból a frontvonalba mentek, hogy kijavítsák az erődítményeket és a harcigépeket. 1942-ben a város parkjait és köztereit élelmezési növényekkel vetették be.

Miután a német hadvezetőség belátta, hogy nem tudja bevenni a várost, elhatározta, hogy fokozott tűzérési tűzzel és légitámadásokkal teljesen megsemmisíti. Az áldozatok száma egyre növekedett, a hideg és az éhség mind több emberéletet követelt. Egész családok fagytak meg, mint azt a legdöbbentesebb filmkockák mutatják.

1944 januárjában azonban a leningrádi front csapatai áttörték a németek jól erődített „északi sánc”-át, s ezzel megszűnt a város blokádja. A szabadulás napját a három millió lakosból csak kétmilliónyi érte meg...

Megrázó alkotás Taluntisz és Arisztrahov műve. Eszközeik azonban helyenként egysíkúak. Az alkotók nem vették figyelembe, hogy a film jellege feltétlenül megkívánta volna néhány történeti összefüggés alaposabb megvilágítását is. Elsősorban azt hiányoljuk, hogy a város ostromát sem tér-, sem időbelileg nem ágyazták kellően a Nagy Honvédő Háború menetébe. Ezért a néző nem látja tisztán, milyen helyet foglalt el Leningrád védelme a katonai erőviszonyok alakulásában. Az ostrom bemutatása is — feltehetően a hiányos képanyag következtében — néhol mozaikszerűnek, töredezettnek tűnik. A szerzők nem törekedtek arra, hogy térképek, a hadműveletekre vonatkozó német filmanyag segítségével rekonstruálják az események folyamatát. A kísérőszöveg csak részben járult hozzá a film eszmei mondanivalójának kifejtéséhez. Néhol indokolatlanul patetikus hangvétele ellentétben állott a hétköznapi egyszerűségében is mélyen emberi és megrázóan sokatmondó képanyaggal. A leningrádi televízió alkotó kollektívájának más országokban is sikert aratott műve azonban még így is méltó emléket állít a „Néva-parti erőd” védőinek.

Sipos Péter—Szász Zoltán

HÁBORUS BŰNÖSÖK

(Svéd dokumentumfilm)

„A náci bacillus még ma is mételyez és ragályt hint szerte a világban, ezért irtása korunkban is aktuális és égető feladat” — vallják a Háborús bűnösök c. svéd dokumentumfilm alkotói. Igazukat mi sem bizonyítja jobban, mint a hasonló jellegű filmek egész sora, amelyek az utóbbi években készültek és Magyarországon is bemutatásra kerültek, így a *Te és annyi más bajtársad*, a *Soha többé* és a *Hüller élete*. A *Háborús bűnösök* lényegesen különbözik az említettektől, s ez részben magyarázatul szolgálhat erényeire és hiányosságaira egyaránt. Előbbiek is ismeretterjesztő céllal, mégis bizonyos tudományos igényrel készültek. Nem pusztán a jelenséget ábrázolták a maga külső megjelenési formáiban, hanem arra törekedtek, hogy oknyomozó jellegű vizsgálódással történetiségében mutassák be a német fasizmus gyökereit, kövessék nyomon fejlődését, határozzák meg szerepét és jellegét.

Totte Sjöberg, Ingemar Ejve és Erik Holm filmje elsősorban *érzelmi* hatásokat vált ki a nézőkből, s nem a náciizmus elemzése az elsődleges célja, hanem bűneinek bemutatása.

A film első méterei a nürnbergi per vádlottainak portréit rajzolják meg. A Harmadik Birodalom vezető garnitúrája szívesen fényképeztette és filmezte magát hatásos beállításokban a szónoki tribünön, inspicáló körúton vagy éppen tekintélyes külföldi személyiségek társaságában. Ez megkönnyítette az alkotók munkáját, és különösen jól sikerült Ribbentrop és Streicher egyéniségének jellemzése néhány találó felvétellel és mondattal. Azonban a dolog természeténél fogva nem sikerült mindenkiről egyénítésre, figurális elkülönítésre alkalmas anyagot összeválogatniok, ezért a szereplők arculata sok esetben elmosódott. A bántóan sematikus kísérőszöveg, egy kaptafára készített címkével és jelzővel, még inkább aláhúzza a képanyag hiányosságait.

A film a továbbiakban a nürnbergi vádpontok alapján taglalja a háborús főbűnösök felelősségét. A „béke elleni összeesküvés” vádjának bizonyítása során a tárgyaláson s ennek nyomán a filmen felidéztek azokat a mozzanatokat, amelyek a második világháború kirobbanásához és kiterjedéséhez vezettek. A Wehrmacht megszállja a Rajna-vidéket, Hitler bevonul Bécsbe, ledőlnek a cseh állam határsorompói, német gépesített ezredek gördülnek a prágai Vencel-térre, a „Panzer und Stuka” elv gyors győzelmeket hoz Lengyelországban, majd a nyugati hadszíntéren, a Luftwaffe éjjel-nappal bombázza az angol városokat, s végül — orvtámadás a Szovjetunió ellen.

Az érintett témák pusztá felsorolása is bizonyítja azokat a nehézségeket, amelyekkel itt az alkotóknak meg kellett küzdeniök. Miről számoljanak be s milyen részletességgel? Erre a kérdésre úgy válaszoltak, hogy mindenről adtak valamit, legalább egy fényképet vagy híradóból kivágott filmkockát. Ezért ezt a részt meglehetősen kapkodónak, helyenként felületesen illusztratívnak érezzük, még akkor is, ha figyelembe vesszük a film jellegét.

Talán helyesebb lett volna a mozaikszerű kronologikus felsorolás helyett *összefoglaló* jellegű képet adni a német külpolitika módszereiről, a náci diplomácia stratégiájáról és taktikájáról. Persze e téren a nehézségek nyilvánvalóak. A valóban sorsdöntő események a diplomáciai színpad hátsó traktusában zajlottak le, ahová nemigen juthattak be a fotóriporterek és a filmhíradó munkatársai, sőt gyakran a gyorsíró és a tolmács is kívül maradt a tárgyalótérmen. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a film célkitűzéseit jobban szolgálta volna egy bizonyos szintetizáló törekvés.

Eddig jórészt ismeretlen anyag tárja elénk a hadifoglyok sorsát a hitleri Németországban. A per második vádpontjának, a hadifoglyok elleni bűncselekményeknek a jelentőségét és a felelősségrevonás mélységeiben igazságos voltát a hasonló tárgyú filmek közül ez a mű tárja fel legrészletesebben. A foglyok millióinak elpusztítása a nürnbergi bűnlajstrom egyik legborzalmasabb fejezete, amelyet megrázóan illusztrálnak a méteres hóban a szögesdrót mögött sűrű sorokban sötétlő tetemek és a tömegsírok hullahalmjai.

A vádirat harmadik pontja a faji üldözés bűnével terhelte a náci vezetőket. Nem újdonság számunkra a gázkamra, a krematórium, a csontvázváza aszott „Häftling” és a „kísérleti” műtétekkel eltorzított gyermek. De még ha tizedszer és századszor is látjuk a többtonnányi női hajat, amelyet mind emberekről nyírtak le, a többkilónyi aranyfogat, amelyet mind emberek szájából törtek ki, a többtízezrenyi szemüveget, amelyet mind emberekről téptek le, akkor sem lehetünk fásultak e szörnyűségek láttán, mert vannak dolgok, amelyeket nem lehet „megszokni”, vannak dolgok, amelyek felett nem lehet „napirendre térni”...

Amikor a négy nagy hatalom főügyészei fejükre olvasták a világtörténelem legnagyobb tömeggyilkosságát, a vádlottak arcán megjelent a félelem, — de nem a büntudat, a megbánás, hanem pőre gyávaság. A film legérdekesebb részei magát a nürnbergi proceszust mutatják be. Eddig még nem látott filmkockák idézik fel magát a tárgyalást és az ítéletek végrehajtását. A legmesteribb ötlet, amely nem pusztán a jól kiaknázható anyagot, hanem a rendezői tehetséget dicséri — a vádlottak viselkedésének bemutatása a per folyamán. Ahogyan a vádbeszédek felsorolják Göring, Ribbentrop, Keitel, Hess és társaik bűneit — mintegy ez a kísérőszöveg —, úgy látjuk, hogyan reagálnak az elhangzottakra. Az egykori operatőr ügyessége minden jellemző fintorukat, hunyorításukat, gesztusukat megörökítette. A néző szinte el sem akarja hinni, hogy ezek a szánalmas figurák nem is olyan régen a büszke Reich rettegett miniszterei és tábornokai, gauleteri és ideológusai voltak, élet és halál urai Európában.

A film nagyon helyesen nem törekszik arra, hogy szájbarágó didaktikával, bombasztikus frázisokkal győzze meg a nézőt. Alkotói mégis bizonyosak lehetnek abban, hogy az általam bemutatott tények szuggesztív ereje minden szólamnál hatékonyabban sugallja munkájuk tanulságát: soha többé nem szabad megisméltődniök a fasizmus gáztetteinek.

Szabó Miklós—Sipos Péter

HANZÓ LAJOS

1915—1964

A szarvasi öreg temetőben, ahol annyiszor kalauzolta el barátait és tanítványait a nép anyagi és szellemi felemeléséért folytatott áldozatos munka nagy példaképeinek, Tessedik Sámuelnek és Vajda Péternek sírjához, 49 évi küzdelmes élet után maga is elpihent egy friss sírhant alatt. Korai halálával végtelenül szeretetreméltó, szerény, melegszívű, nagytudású, fáradhatatlan munkásságú kollégánkat veszítettük el. Helytörténeti, agrártörténeti, pedagógiatörténeti tanulmányai számottevő értékei történetírásunknak, amely most már fájdalmasan nélkülözni kénytelen az alkotókedve teljében elhunyt kiváló kutató további munkásságát.

Nagybánhegyesen született, napszámosgyermekből tanítóvá lett édesapja első állomáshelyén. Itt végezte elemi iskoláit, József főherceg uradalmának zsellérgyerekeivel. Szarvason volt gimnazista, a szegedi egyetemen szerzett történelem-földrajz szakos tanári oklevelet. Ehhez hamarosan pedagógiai és filozófiai képesítést is szerzett. 1941-ben „summa cum laude” doktorált. Ez év őszén a szarvasi tanítóképző pedagógia-tanára, 1942-től ugyanott a Vajda Péter gimnázium történelemtanára. Tudományos munkássága már a felszabadulás előtt kezdetét vette;¹ már ekkor eljegyezte magát a Tessedik-kutatással;² s gyalogszerrel kereste fel az akkor a megyei levéltárakba még be nem gyűjtött községi irattárakat, megkezdve helytörténeti kutatásait. Az Akadémia 20 kötetes könyvsorozattal jutalmazta és buzdította a fiatal tudóst.

Szenvedélyes szeretettel végzett tanári és tudományos tevékenysége a felszabadulás után bontakozott ki igazán, és hozta meg gyümölcseit. Tanítványai hat éven belül háromszor nyertek első, illetve második helyezést az országos középiskolai tanulmányi versenyek döntőjében; kiváló történetpedagógiai módszereit egy ideig Békés megye középiskolai szakfelügyelőjeként is értékesítette. Kutatómunkáját a Tudományos Tanács, majd a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával végezte. Tagja volt annak a munkaközösségnek, amely az Akadémia Történettudományi Intézetének irányításával tanulmányozta a magyarországi parasztság XVIII. századi történetét.³ Egymástól elválaszthatatlan tanári és tudományos munkásságát együtt is érte az elismerés: 1952-ben a Népköztársasági Érdemrend bronz-fokozata, 1955-ben pedig a Kossuth-díj.

1960 óta a szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet tanszékvezető neveléstörténet-tanára volt. Az Intézet általa szerkesztett évkönyvei, amelyek a társ-

¹ Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. Szeged, 1941.

² Tessedik Sámuel pedagógiai rendszere. Nevelésügyi Szemle, 1943. évf. 3. sz.

³ Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711—1790. Bpest. 1952.

intézetek bevonásával országos jellegű tudományos közleményekké fejlődtek, eszközök voltak kezében arra, hogy az általa végzett tudományos munkára másokat is, széles körben ösztönözzön. A vidéki tudományos élet kibontakoztatása, fejlesztése érdekében tett erőfeszítései mellett országos viszonylatban is aktív részese volt a nagyszabású tudományos és kulturális munkának: tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia neveléstörténeti albizottságának, a Művelődésügyi Minisztérium felsőoktatási, illetve középiskolai főosztályai mellett szervezett történeti szakbizottságoknak, illetve módszertani bizottságnak. Tagja volt a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának, s egy ideig egyik alelnöke a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat országos történelmi választmányának. Élénk tudományos kapcsolatot tartott a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia történészeivel; külföldi tanulmányútjai, német és szlovák nyelvű előadásai és itthoni beszámolóí értékes tapasztalatcserét jelentettek.⁴

Közel félszáz tudományos publikációja közül különösen kiemelkednek Tessedik-tanulmányai,⁵ Tessedik kisebb írásainak kiadása,⁶ Vajda Péter-monográfiája,⁷ a helytörténettel kapcsolatos elvi és módszertani írásai,⁸ a délföldi gazdasági fejlődés kérdéseit tárgyaló munkái.⁹ Már halálos betegen, emberfeletti erőfeszítéssel dolgozott „A Körösvidék agrárfejlődése a XVIII. században” című hatalmas munkáján, amely kandidátusi disszertációja lett volna.

A lelkiismeretes és kiváló tanári munka mellett, nehéz körülmények közt végzett, lemondásokban és áldozatvállalásokban gazdag kutatómunka felőrlötte szervezetét. Egy alföldi kis városkában élte le egész életét; ott is halt meg; mégis, nemcsak Szarvason, hanem országszerte mélyen gyászolják őt mindazok, akik tisztelték, becsülték és szerették. A magyar történettudomány megőrzi emlékét.

Tilkovszky Lóránt

⁴ A szlovák levéltárak problémáiról. Levéltári Híradó, 1953. évf. — Levéltár és iskola kapcsolata a Német Demokratikus Köztársaságban. Levéltári Híradó, 1958. évf. — A német szakdidaktika problémái. Történelemtanítás, 1958. évf. — Tessedik-kutatás a Német Demokratikus Köztársaságban. Agrártörténeti Szemle, 1962. évf. 1—2. sz. — Az olomouci nemzetközi helytörténeti konferencia (Benda Kálmánnal). Századok, 1963. évf. 6. sz.

⁵ Tessedik reformrendszere. Viharsarki Élet, 1961. évf. 2. sz. — Tessedik és az európai gazdaságtudomány. Agrártörténeti Szemle, 1961. évf. 2. sz. — Újabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához. A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve, 1961. — Tessedik és a filantropizmus. Uo. 1962. — Tessedik Sámuel gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz. Századok, 1962. évf. 3—4. sz.

⁶ Tessedik Sámuel kisebb írásai (Szarvasi füzetek 2—3. sz.). Szarvas. 1960. — Tessedik tankönyvtervezete. Pedagógiai Szemle, 1960. évf. 11. sz. — Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása. Agrártörténeti Szemle, 1961. évf. 2. sz. — Tessedik erlangenai levelei. Országos Mezőgazdasági Múzeum évkönyve, 1962.

⁷ Vajda Péter (1808—1846). Békéscsaba. 1958.

⁸ A helytörténeti kutatások időszerű kérdései (Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1962). Bpest. 1963.

⁹ A Békés megyei szegényparasztság települési mozgalmái a XIX. szd. második felében. Békésmegyei Oktatási Híradó, 1956. máj. — Az iparfejlődés néhány kérdése Békés megyében a XIX. században. (Körös Népe, 2. k.) Békéscsaba, 1957. — Békés megye mezőgazdasága a XVIII. és XIX. században (A Békés megye mezőgazdaságának fejlődése c. kiadványban.) H. és é. n. (Békéscsaba. 1958). — Feudalizmus kori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében (A gyulai Erkel Ferenc múzeum kiadványai, 5. sz.). Gyula, 1959. — A délföldi Károlyi-uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán. A Szántó Kovács Múzeum évkönyve, Órosháza, 1960. — A földkérdés alakulása Békés megyében a XIX. század második felében. Gyula. 1964.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A KÖZPONT HIREI

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége 1964. december 18-án *Molnár Erik* akadémikus elnöklete alatt ülést tartott, melyen a Társulat 1964. évben végzett munkáját és 1965. évi munkatervét, valamint külföldi kapcsolatait tárgyalta meg.

Klub-délután

1964. november 19-én Társulatunk a TIT budapesti történelmi és agrárszakosztályával együtt a Kossuth Klubban klub-délutánt rendezett, melyen *Soós Gábor* miniszter-helyettes vezetésével az „Agrártörténelmi Szemle” című folyóirat vitáját tartották meg.

A vitát *Lázár Vilmos* akadémikus, a Szemle szerkesztőbizottságának elnöke vezette be. Ismertette azt a folyamatot, melynek során az agrártörténet részben az agrártudományokból, részben a gazdaságtörténetből kiválva önálló diszciplínává vált. E diszciplína elsősorban a mezőgazdasági termelés kérdéseinek vizsgálatát tűzte ki célul, amit a nyugati polgári történettudomány csak technikátörténelmi összefüggéseiben, a marxista történettudomány azonban a termelődörök fejlődésének keretén belül kutat, átvéve a régebben folytatott parasztságtörténet kutatási területét és a gazdaságtörténetnek üzemegeket vizsgáló irányát. Elmondotta, hogy a Szemlére — tekintettel arra, hogy a marxista történettudomány ezideig egyetlen ilyen kizárólag agrártörténelmi orgánuma — nemzetközi vonalon is komoly feladatok várnak. Ezért törekszik a szerkesztőbizottság arra, hogy egyrészt a szomszédos népek agrártörténelmi kutatását figyelemmel kísérje, másrészt évenként egy füzetben adja közre a Szemlében megjelent tanulmányok egy részét idegen nyelven. A nemzetközi feladatok ellátását szolgálja a folyóiratból kivált, de vele továbbra is kapcsolatban álló nemzetközi agrártörténelmi bibliográfia kiadása is.

A bevezető utáni hozzászólásokra *Hoffmann Tamás* kandidátus, a Szemle felelős szerkesztője válaszolt.

A vitáról részletes beszámolót közöl az Agrártörténelmi Szemle 1965. évi 1. száma.

Felolvasó ülés

Társulatunk és a Magyar UNESCO Bizottság 1964. december 3-án *Maller Sándor*-nak, a Magyar UNESCO Bizottság főtákarának elnöklete alatt felolvasó ülést rendezett, amelyen *Élekes Lajos* egyetemi tanár, a történettudományok doktora tartott előadást „Pogyebád György béketervezete” címmel. Az ülésen megjelent F. Písek csehszlovák nagykövet.

A TANÁRI TAGOZAT HIREI

A tanári tagozat előadássorozata keretében 1964. október 21-én *Borus József* kandidátus, a Társulat titkára tartott előadást „Felszabadító hadműveletek Magyarországon 1944—45-ben” címmel. Előadása első részében a tárgyalt időszak fontosabb politikai problémáit és október 15. eseményeit, ill. ennek következményeit elemezte, majd ismertette a hadműveletek történetének periodizációját, lefolyásukat, és igyekezett feleletet adni arra a kérdésre: miért tartott Magyarország felszabadítása 1944 szeptember végétől 1945 április elejéig? A hadműveletek elhúzódásának okát abban a körülményben jelölte meg, hogy amíg a szovjet hadvezetés a magyarországi hadszínteret fontos, de nem fő arcvonalnak tekintette, és amíg az itt harcolt 2., 3. és 4. Ukrán Front feladatát saját erővel oldotta meg, addig a német hadvezetés ide kezdettől fogva mindvégig újabb és újabb erőket dobott át más arcvonalokról. A németek ily módon próbálták politikai és gazdasági okokból Magyarországot minél tovább tartani. Végezetül röviden ismertette a kérdés irodalmát, majd modellekkel és vetített képekkel illusztrálta az elmondottakat.

1964. december 16-án ugyancsak a tanári tagozat felolvasó ülése keretében *Élekes Lajos* egyetemi tanár, a történettudományok doktora tartott előadást „A magyar államfejlődés főbb problémái a XIII—XVI. században” címmel. Előadásában az 1526 előtti magyar államfejlődést tekintette át, és részletesen foglalkozott az államfejlődés XIV—XV. századi szakaszának problematikájával. A középiskolai tanárok, ill. a középiskolai tanítás gyakorlatának szükséglete szempontjából világlította meg a rendi állam kialakulásának, szervezetének és funkciójának kérdését, hangsúlyozva a gazdasági alap és a felépítmény közötti kapcsolatokat. Befejezésül új megvilágításba helyezte a XVI. századi (Mohács utáni) magyar és erdélyi államfejlődés kérdéseit.

1964. október 7-én a tagozat tanulmányi kirándulást szervezett Aquincumba, melynek célja a budapesti V. általános iskolai osztályok aquincumi kirándulásainak tartalmi és módszertani előkészítése volt. A kirándulást *dr. Waczulik Margit* gyak. vez. tanár vezette.

1964. november 17-én a tagozat gimnáziumi módszertani csoportja bemutató tanítást rendezett a gimnázium II. osztályának anyagából (a lovagok és a keresztes háborúk). Az órát *Kiss Istvánné* gyak. vez. tanár tartotta, a megfigyelési szempont a tanulói önállóság (aktivitás) kibontakoztatása a házi feladat elvégzésekor és az ellenőrzés alkalmából volt.

A VIDÉKI CSOPORTOK HIREI

A debreceni tudományos ülészek

Társulatunk Kelet-Magyarországi Csoportja a Kossuth L. Tudományegyetem Történelmi Intézetével, a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezetével, Debrecen város és Hajdú-Bihar megye Tanácsa Művelődésügyi Osztályaival 1964. november 3—4-én Debrecenben tudományos ülészeket rendezett. November 3-án *Fehér András* docens elnöklete alatt *Ságvári Ágnes* kandidátus „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány”, *Szilágyi Miklós* „A debreceni Nemzeti Bizottság szerepe és tevékenysége a népi demokratikus forradalomban” címmel, november 4-én *Tibori János* elnöklete alatt *M. Somlyai Magda* kandidátus „Népi demokratikus forradalom és földosztás Magyarországon”, *Mikecz Ferenc* „A két munkaspárt egyesülése Hajdú-Bihar megyében” címmel tartott előadást. Az előadások és a vita részletes ismertetésére legközelebbi számunkban visszatérünk.

A szombathelyi várostörténeti konferencia

Társulatunk Nyugat-Dunántúli Csoportja és Vas Megye Tanácsa 1964. november 4—5-én Szombathelyen rendezte meg a III. várostörténeti konferenciát, melynek programján a kontinuitás kérdésének és a dualizmuskori várostörténet problémáinak megvitatása szerepelt. A konferencia programját kőszegi kirándulás és városnézés egészítette ki. A konferencián megjelentek *dr. Peter Ratkó* és *dr. Richard Marsina*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársai is.

A november 4-i ülés elnökségében *Székely György*, a Társulat főtítkára, *Lengyyel Alfréd*, a Nyugat-Dunántúli Csoport elnöke és *Gonda György*, Vas megye tanácsának VB-elnöke foglalt helyet. *Székely György* megnyitója után *Gonda György* üdvözölte a konferencia résztvevőit.

P. Buócz Terézia muzeológus referátumában az egyes topográfiai elemek (városfalak, temetők, utak stb.) sorrendjében haladva ismertette Savaria helyrajzát. A két periódusban épült római város első (I. és II. századi) periódusához tartoznak az É—D irányban futó utak, a második periódushoz az ÉNy—DK, ill. erre keresztkben Ny—DNy irányban futó utak, amelyek valószínűleg a Perint és a Gyöngyös patakok vonalához alkalmazkodtak, és biztosan insulás településformát mutatnak. A városfalakon kívül fekvő temetők közül az északit az I. század végén és a II. század elején használták, a legnagyobb kiterjedésű déli mindvégig használatban volt, a keletiben pedig már ókeresztény feliratokkal ellátott sírokat tártak fel. Részletesen foglalkozott a referátum az ókeresztény bazilikával, az Isis-templommal és a város házainak építészeti jellegével. Az épületekkel kapcsolatban a régészet ma is töredékekre van utalva, nem sikerült eddig megnyugtatóan tisztázni a városból kivezető utak vonalát és a városkapuk helyét sem.

A topográfiai kutatás és a topográfiai szemlélet szemszögéből vetette fel Buócz a kontinuitás kérdését is. Az ókori Savaria és a középkori Szombathely között messzemenő kontinuitást vél Pleidell Ambrus, Horváth Tibor Antal és Paulovits István. Pleidell Ambrus és Horváth Tibor Antal a kontinuitás koncepcióját főleg középkori — itt is főleg okirati — adatokkal igyekeznek alátámasztani, a római korból való leletanyagot már kevésbé vették tekintetbe. Paulovits István a romkerti ásások alapján feltételezte a római és a középkori város kontinuitását. A referátum a római kori topográfia szempontjából kívánt Savaria kontinuitásához hozzászólni, s elsősorban arra hívta fel a figyelmet, hogy míg Savaria úthálózata egyenes lefutású, insulás rendszert mutat, addig a középkori város utcarendszere kör-körös, helyesebben a vár tengelye körül elhelyezkedő U-alakú rendszert mutat. Érdekes módon a középkori Kámon utca, később Szily János, jelenleg Alkotmány utcának két szélső oldala egybeesik két É—D-i irányú római út vonulatával. Az egyik, amely a bíróság épülete alatt húzódó út, illetve csatorna, a másik pedig, amely az Alkotmány utca tölcészerű kiszélesedésénél az Ölbei kanonokház (jelenleg zeneiskola) házsorával párhuzamosan fut. A többi megvonható úttal a középkori utcahálózat már nem esik egybe, bár talán annyi megemlíthető, hogy az Amphitheatrumot Szent Márton-

nal összekötő 1. számú római út és a Fő tér D-i oldala között némi párhuzamosság feltehető. Az út más szakaszainál azonban ilyen párhuzamosság a középkori utcahálózattal már nem mutatható ki. Párhuzamos futás mutatható ki még az Uri utca, ma Széchenyi út és ennek az utcának É-i oldalán levő ház sor, illetve a ház sor kertjei alatt húzódó 2. sz. római út között. Minthogy a népvándorlás korára vonatkozóan számottevő, jelentős régészeti leletünk nincsen Savaria területéről, a jelenleg rendelkezésre álló régészeti leletek birtokában arra lehet csak következtetni, hogy az i. sz. 453-ban lezajlott földrendést követő időben a város kiürült, és csak századokkal később, a népvándorlás korában, vagy talán csak a magyar honfoglalást követően épült itt újból település a régi építőanyagok felhasználásával.

Ezt a nézetet látszik alátámasztani a Nagy Károly csapatainak itteni 791–799 közötti felvonulása során keletkezett „Stein-am-anger”, kövek a pusztában jelentésszerű elnevezés is. Így tehát P. Buócz Teréz nézete szerint arról lehet csak szó, hogy egyfelől kedvező földrajzi fekvés kiválasztása folytán, másfelől a föllelhető építési anyagok folytán a római város, a középkori város és az újkori város központja egybeesett egymással. Ugyanis a mai székesegyház területe és környéke a Gyöngyös és Perint patakok által körülövezett területekkel szemben bizonyos magaslati pontot jelentett, és e magaslati területet kivéve a jelenlegi város többi területe korábban a két folyó áradásának gyakran kitett, és több helyen mocsaras terület volt. Ezen felül e központi területen korlátlan mennyiségű római épületanyag volt található, melynek felhasználásával épült fel a középkori vár, és a város első utcáinak ház sorai.

Abból a tényből, hogy van pár középkori utca, amely római utakkal párhuzamosan (azonban nem felettük, hanem csak megközelítőleg mellettük) fut, arra lehet következtetni, hogy a későbbi Szombathely, bár a római város romjai közé, de nem a római romokra, hanem azok mellé épült, és a római romokat építkezések céljaira az idők folyamán fokozatosan hordták el. Ez vehető ki Schönvissner István „Antiquitatum et historiae Sabariensis . . .” című munkájának ama kitételéből, hogy míg más római alapokon fekvő városokban a római emlékek többnyire már mind a föld alatt vannak, addig Szombathelyen a római kor emlékei még mindig a felszínen lelhetők meg.

A kontinuitás problémája szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori Szombathely K-i határában a Gyöngyös patakon túl fekvő Szentmárton községet. Paulovits István és Horváth Tibor Antal a volt domonkosrendi templom szentélyének a köztemetőre néző falánál keresték a toursi püspök szülőházát. Az „Acta Savariensa” c. kötetben a templom építészeti megoldása, a középkori Szombathely plébániájának itt, a városfalon kívüli léte, oklevelek és a hagyomány alapján igyekeznek bizonyítani azt, hogy e terület mint a savariai őkereszténység központja és mint Szent Márton születésének helye a középkori város vallásos életének központja lett. Sőt Horváth Tibor Antal a Vasi Szemle új folyamának első számában „A középkori Szombathely” c. tanulmányában már olyan megállapítást is tesz, miszerint a későrómai Sabaria nem a jelenlegi város szívében, hanem Szentmártonban lett volna. A régészeti adatok ez utóbbit semmivel sem támasztják alá, hanem csak az előbbieket bizonyítják, amiként ez a római város topográfiájára vonatkozóan előadottakból kitűnik. Egy azonban kétségtelen, hogy Szentmárton területén a római időkben őskeresztény temető volt, és hogy a mai templom tövében előkerült épületmaradványok az őskeresztény temetőmezőkben voltak. Az épület rendeltetésére azonban kísérőleletek hiányában következtetni nem tudunk.

Az eddig vizsgáltakból a római és a középkori város bizonyos egybeesése kétséget kizáróan megállapítható. Csakhogy ez kontinuitás-e, és ha igen, akkor milyen fokú, ahhoz szükséges tisztázni magát a kontinuitás fogalmát is, vagyis, hogy jelen esetben mit nevezhetünk kontinuitásnak és mit nem.

A referátumhoz elsőnek *Kádár Zoltán* docens (Debrecen) szólt hozzá, két kérdést vetve fel: 1. a II./III. század fordulóján bekövetkezett történeti események által a városkép változására gyakorolt hatás, 2. a kontinuitás kérdése. A markomann—szarmata háborúknak a városkép változására gyakorolt hatását látszik igazolni Szentlélek Tihamérnak az Iseum feltárásával kapcsolatos kutatása. Kétségtelen, hogy Savaria szerepe nem szűnt meg teljesen a IV. században, s ez a tény nemcsak Ammianus Marcellinus adataiból, hanem a városban talált régészeti emlékeanyagból (G. Volcacius Rufinus felirata, Quirinus-bazilika mozaikjának bővítése) is bizonyítható. Miután azonban a koraközépkori építkezésre vonatkozó adatok teljesen hiányoznak, csak pontos stratigráfiai megfigyelésekkel egybekötött újabb ásások adhatnak majd biztosabb választ a kontinuitásra vonatkozólag.

Géjín Gyula pápai prelátus (Szombathely) méltatva Buócz Teréziának a római kori topográfia elkészítésével szerzett érdemeit, felhívta a figyelmet arra, hogy a Quirinus-bazilika, a középkori vár és a mai püspöki székesegyház egy és ugyanazon helyen áll.

A bazilika mozaikját egy 1939-ben folytatott ásátás adatából következtetve a XIII. században, a vár építéskor rombolták szét. Végül a kontinuitás szempontjából igen fontos szerepet játszó Szent Márton templom falainak vizsgálatát sürgette.

Mócsy András docens (Budapest) a város utcahálózatából kiindulva a római város-típus kérdését vetette fel. Pannoniában három várostípus különböztethető meg: a veteránok földhözjuttatásával alapított „colonia”, a fokozatosan létrejövő, a városi jogot csak a fejlődés szentesítéseként elnyerő „municipium” s a légióstáborok mellett kialakult iparos- és kereskedőtelep, a „canabae”. Savaria az első típust képviseli, s ez már önmagában véve derékszögű utcahálózatot feltételez, amely a topográfiában meg is található. „A Járdányi—Paulovics-romkertben feltárt utcák ugyan eltérnek ettől az utcarendszertől, de ez az egész városhoz képest kicsiny terület éppen a Capitolium körzetébe esik, s más coloniáknál is előfordul, hogy a város közeleti és kultikus centrumának tájolása eltér a derékszögű hálózat tájolásától.” A város nagyobb része kataszteri hálózatának csak nemrég sikerült nyomára bukkanni. „A római coloniák kataszterét rendkívül pontosan és következetesen alkalmazott négyzethálózatban mérték fel; nyílegyenes határvonalai az egész territóriumot, gyakran 40—50 km hosszúságban átszelték. A megyék és utak iránya kis részben akkor is konzerválódik, ha nem volt folyamatos művelés vagy birtoklás a római kor óta. Így megvan a lehetősége annak, hogy a római kataszterhálózat nyomait ma is felfedezzük. A nyomok különösen sűrűn jelentkeznek Szombathely környékén. Római voltukat bizonyítja az is, hogy Savaria territóriumának feltételezett keleti és déli határán, a Rábán túl egyáltalán nem jelentkeznek.” A kataszter megtalálható a város belterületén is, ez kiktűszöbőlné a két utcarendszer-periódus megfejthetetlennek látszó kérdését, s feleslegessé tenné a szokatlan romboid alakú insulák feltételezését. — Befojezésül a városmag és a városfal kérdésével foglalkozott. A városfal nemcsak a sűrűn beépített városmagot, hanem a nyugati és keleti oldalon egy ritkábban betelepült részt is körül-fogott.

Mollay Károly docens a város német nevével (Steinamanger) kapcsolatban a hely-név keletkezésének, nyelvi és topográfiai értelmezésének kérdését vetette fel. Steinamanger névre az első adatok a XIV. századból valók, s a Stein szó megfelel a ma már Szombathelyen egybeépült Kámon (a szláv kamen = Stein) helynévnek. Steinamanger tehát Kámon német neve volt, melyet utóbb vittek át Szombathelyre. „A középkori Szombathely kialakulásánál tehát nemcsak Savariát és Szentmárton községet, hanem Kámont is figyelembe kell venni. A további várostörténeti kutatás feladata, hogy a nyelvtörténeti értelmezés alapján a helynév topográfiai értelmezését is elvégezze, azaz az említett névátvitel hátterét megvilágítsa.”

A kontinuitásnál három típust (topográfiai, etnikai és történeti) kell megkülönböztetni. A topográfiai — akár teljes, akár részleges — ásátásokkal általában megnyugtatóan igazolható. Az etnikai és történeti azonban a régészeti antropológia nagyobb arányú alkalmazásáig csak a helynevek vallomása alapján oldható meg. A középkori Nyugat-Magyarország, egyúttal az avarok Nagy Károly császár által kijelölt szállásterületének egyik legészakibb csücskén, a Lajta jobb partján fekvő Királyudvar (ma: Königshof) története azt mutatja, hogy a honfoglalás után itt berendezett magyar határvédelem római-karoling örökség helyébe lépett.

Holl Imre tudományos kutató felszólalásának első részében a soproni ásátásokról és azok eddigi eredményéről adott beszámolót. Az 1958 óta folyó ásátás keretén belül Póczy Klára a római város, Nováki Gyula a sáncerdítés, Holl Imre pedig a középkori város kérdéseit vizsgálja. Eddig sikerült tisztázni a római város településének fő periódusait, megállapítani a IV. században felépülő falait. A gerendavázás sánc a római város pusztulása után keletkezett, és a IV. századi városfallal azonos területet véd, ugyanezzel a fallal esik egybe a középkori középső városfal is. „Megállapítható volt az is, hogy más (korábban példaként említett) városoktól eltérően a védett terület bővülése, fokozatos nagyobbítás nem következett be, a középkorban is azonos területet (az egész Belvárost) védik kezdetől fogva.” Ezt az eredményt az oklevelek vizsgálata is alátámasztja. A kontinuitás szempontjából a települések egymásutánját — más városainkhoz hasonlóan — nagy törések szakítják meg, viszont „a római örökség középkori felhasználásának minden eddiginél jellemzőbb bizonyítékai kerültek elő”. — Hozzászólása második részében Holl Imre a kutatási módszer kérdésével foglalkozott, és hangsúlyozta, hogy csakis a szó leg-tágabb értelmében vett komplex kutatás hozhat eredményt. Kezdetként olyan tanulmány-kötetet javasolt, „mely 5—6 jól kiválasztott város történetének alapvető kérdéseivel foglalkoznék, a levonható tanulságokat összegezve”. A régészeti kutatás is több, különböző korszakkal foglalkozó kutató munkáját igényli, hiszen „minden ásátás, a legtöbb leletmentés szükségszerűen a későbbi rétegeken keresztül hatol le a korábbi századokba, és a római periódusok megismerése közben a kora- és késő-középkor nyomai pusztulnak

el." Végül legfontosabb, hogy az eddigi szemlélet megváltozzék. Az építkezések és műemléki helyreállítások üteme feltétlenül megköveteli a szervezett ásatások megindítását a városokon belül is.

Dercsényi Dezso, a művészettörténeti tudományok doktora a kontinuitás problémájával foglalkozva felhívta a figyelmet az elmúlt évek műemléki feltárásaira, melyek során jelentékeny új ismeretanyag jutott birtokunkba. Pécssett a posta melletti feltárás, Márévár konzerválása, főként azonban a soproni városfal helyreállításával kapcsolatos régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a római provincia építészeti emlékanagyának középkori felhasználása, szerepe a települések alakulásában jelentősebb volt, mint azt eddig gondoltuk. Bár ez nem jelenti sem az etnikum, még kevésbé az intézmények továbbélését, kétségtelenül kihatott városaink alakulására, fejlődésére. Szombathely esetében ez a probléma az egyházi szervezet alakulásával is összefügg, s végeredményben a város mint funkció kérdésbe torkollik. Régészeti eszközökkel választ lehetne kapni arra az izgalmas kérdésre, hogy a Szt. Márton templom helyén állt-e ókeresztény bazilika, illetve ha állt, falait felhasználták-e, bekapcsolták-e a középkori épületbe. A plébániatemplomnak a település szorosan vett magján kívüli elhelyezésére Pécssett és Sopronban, esetleg Győrött is van példa, így a szombathelyi megoldás nem lenne elszigetelt eset, viszont funkcionális szempontból igen jelentős következtetésekre adna alkalmat.

Általánosságban fel kell hívni a figyelmet, hogy a várostörténet szempontjából annyira fontos régészeti eredmények nem tervszerű várostörténeti kutatások nyomán jöttek létre, hanem a műemléki helyreállítások melléktermékeként. Elérkezett az ideje, hogy a rendelkezésre álló régészeti kapacitás tervszerű felhasználásával, a kutatások koordinálásával a magyar történet s ezen belül a várostörténet legfontosabb kérdéseire választ kérjünk és kapjunk.

Váczy Péter, a történettudományok doktora, a referátum által adott leletkataszter keretét kívánta a falak közt zajló élet rajzával kiegészíteni. Mielőtt a légiók elindultak, a kereskedők és nagyvállalkozók már megszállták Noricum és Pannonia kulcsfontosságú helyeit. A római behatolás az illír, venét és kelta lakosságú barbaricumba, az őskorba visszanyúló ún. borostyánkő utat követte; itt keletkeztek az első római alapítású városok, köztük időben a második Colonia Claudia Savaria volt Claudius császár (i. sz. 41–54) uralma alatt. A javarészt itáliai eredetű latin városrész központját határozza meg a capitoliumi triász lelőhelye a mai székesegyház körzetében. A Capitoliumtól északra emelkedett a helytartósági palota a hozzá csatlakozó főhivatalok és műhelyek épületeivel. Félköríves apszissal záródó csarnokából a constantinusi béke után keresztény bazilikát alakítottak ki, melynek mását megtaláljuk Carnuntumban a helytartósági palota épület-tömbjében. Az eddigi elképzelésektől eltérően a császári palota nyomát a Capitoliumtól délre keresi, hol 1780-ban a püspöki palota építéskor csodálatos mívű mozaikpadló tűnt elő, mely sajnos megsemmisült. A tractus nyugati oldalán, közel a Perinthez, állt a császári fürdő. Vízét a Bagolyvárnál fellett vízelosztó castellum szolgáltatta, melyet a bozsoki és rohonci patakok vize földalatti csatornán táplált.

Ezt a városmagot Járdányi Paulovics István tévesen azonosította a várossal, mely igazában ennél lényegesen nagyobb volt. Ugyanígy helytelenül határozta meg a „soproni kapu” fekvését az általa feltárt várbeli bazilika szomszédságában. A Passio Quirini szövegében megnevezett bazilika, ahová Quirinus vértanút temették, természetesen a Sopronba vivő út mentén állott, a régi Kőszegi, a mai Beloiannisz utca és Petőfi utca találkozási pontján. Kijelölését megkönnyíti a római városfal feltárt darabja az Ady Endre térnél, úgyhogy a várfal északi vonala egybeesik a mai Petőfi Sándor u. déli házsorával. Nyugati szakaszát kijelöli a mai Körmenyi utca páros számú (4, 6, 8) házai előtt előkerült falrész, ami világosan bizonyítja, hogy a római város a Perint nevű patak jobb oldalára is kiterjedt. Keleten nem ért a Gyöngyösig (a Passio Quirini Sabiris folyója), délen pedig a Rumi út felé található római temetőig.

Az így körülhatárolt városnak „itáliai latin” negyede kelet és észak felől csatlakozott a capitoliumi városmaghoz. Temetője a Hámán Kató u. két oldalán terült el. Forum a vásárhellyel ugyanott lehetett, ahol később a Fő Piac a várostoronnyal. A mai Kossuth Lajos utcától délre és a Perint tulsó oldalán a bennszülött lakosság és a II. század óta tömegesen beköltöző „keletiek”, görögök, szírek, zsidók stb. — főleg kereskedők — telepői sorakoztak. Jelenlétüket részben háznymok, részben istenek földbe sülyedt szobrai igazolják. Buócz Terézia nem foglalkozott a kereskedelem távolsági útvonalával, holott ezek döntően befolyásolták a város életét, utcáinak irányát. Az illyrek és a kelták a Perint gázlójának két oldalát szállták meg, mely a Körmenyi út felől érkező Borostyánkő utat átvezette a mai Kossuth Lajos utca, Köztársaság tér, Beloiannisz utca irányában Scarabantia (Sopron) felé. Ezt keresztelte a Noricum felől érkező és a későbbi Szt. Márton községen kelet felé távozó főút. Keletet Savariával a régtől fogva Rumi útnak nevezett

útvonal kötötte össze. Mindezek kikerülték a capitoliumi városrészt, sőt a „latin negyedet” is, és a Fő Piacon találkoztak egymással. Kétségtelen, hogy a mai ún. kör-körös rendszerű utak abból adódtak, hogy körülfogták a latin várost. Emellett megvolt az insula-rendszerű római úthálózat is.

Szombathely a XVIII. század végéig megőrizte a középkori város képét, ez viszont földrengés és népvándorlás pusztításai ellenére az antik város utódjának tekinthető. A város folyamatos életfunkcióját szemléltetik forgalmas útvonalai, melyeknek ősisége kitűnt: az ó-perinti híd a hajdani római híd helyén, a mai Kossuth Lajos u. a Borostyánkő út megmaradt szakasza és az őskori gázló helyét mutatja, stb. Az imperium székhelyét öröklő előbb a frank, majd a magyar király, s mint fejedelmi adomány kerül püspökkézzre. A kontinuitás szempontjából Váczy Péter azt tartja különösen fontosnak, hogy Ó-Perintet a város területéhez számították, noha a középkori fal stratégiai okokból nem terjedt túl a Perinten. Az ókeresztény temető a temetőkápolnával — a későbbi Domonkos rendi templom — ugyanígy a városhoz tartozik, noha a városfalon kívül esik. Itt húzódtott meg a kereszténység, amikor a Vár pogány urak birtokába ment át. A frankok kiépítik és Szt. Márton tiszteletére szentelik (tévedés, hogy Szt. Márton itt született). Végül a lakosság továbbélésének jelét kell látnunk Perint nevében, melyet az ókori Parentini alapján 'átfolyó patak' jelentésű illyr szóra vezethetünk vissza. De megmaradt ennek avar párhuzamos elnevezése a Sorok-ban. Erre figyelmeztet továbbá a város névadó folyójának neve, mely német ajkón el tovább mint Zöbernbach, a Gyöngyös egyik forrásvíze gyanánt.

Peter Rutkoš kandidátus, a Szlovák Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa felszólalásában néhány megjegyzést fűzött a vitához. Véleménye szerint a Savaria (ill. annak német formája „Zöber”) névhez képest a Steinamanger későbbi és már a vár (Stein) létezésével kapcsolatos. Vele együtt keletkezhetett a Kámon elnevezés is amely nem lehet a Savaria-nak megfelelő szláv név. Az eddigi magyar kutatás eredményei a csehszlovák kutatás szempontjából is hasznosak és igen tanulságos lenne, ha a IX. századi telepet (amely 860-ban a salzburgi érsek birtokában volt) közelebről meg lehetne határozni.

P. Buócz Terézia válasza után *Székelgy György* elnök zárszavában méltatta a referátum és a hozzászólások jelentőségét, majd a kontinuitással kapcsolatos marxista és polgári kutatás újabb eredményeire utalva kifejezte meggyőződését, hogy a magyar várostörténeti kutatás sem maradhat el módszerében és szempontjaiban az előbbiektől. Felhívta a figyelmet arra, hogy a „Stein” bajor helyneveknek nem kő és nem romváros az értelme. A soproni teljes topográfiai kontinuitás (Mollay) ugyan Holl Imre hozzászólása után aligha lehet kétséges, de Vercauteren megállapításai tükrében „a falak kontinuitása a mi tárgyalt városaink esetében talán nem is a városi szintű megmaradást, hanem az elmaradást tükröznék. Végre is be kell látnunk, hogy a középkorban nem is volt város Szombathely.” A városok „az elnyomott osztályok csendes munkája” (Engels) nyomán jöttek létre, a középkori kézművesség ilyen jelentőségét ma a polgári történészek is elismerik (Vercauterer, Ennen). „A mi forrásviszonyaink között még nagyobb a fontossága a régészeti, technikatörténeti kutatásoknak a várostörténet antik és középkori szakasza közötti évszázadok betöltésében, nem egyszerűen a kontinuitás kutatásában, hanem ennek és az új fejlődés forrásainak és menetének felderítésében. Ebben a régészeti, kohászattörténeti és nyelvészeti újabb megfigyelések Nyugat-Dunántúl vonatkozásában máris sok eredményt hoztak és érlelnek.” Végül sikert kívánva Buócz Teréziának kutatásai továbbfejlesztésében, az ülést berekesztette.

*

A november 5-i ülés elnökségében *Perényi Imre* egyetemi tanár, miniszterhelyettes elnöklete alatt *Lénárt Lajos* Vas megye tanácsa VB-elnökhelyettese, *Lengyel Alfréd*, a Társulat Nyugat-Dunántúli Csoportjának elnöke, *Tari János*, az MSZMP szombathelyi pártbizottságának titkára és *Gyurácz János*, Szombathely város tanácsának VB-elnöke foglalt helyet.

Perényi Imre elnök megnyitójában mint a várostörténeti kutatásban érdekelt társadalom képviselője megköszönte az elnöklésre történt felkérésben megnyilvánult bizalmat, és hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus kora rendkívül fontos, hatásaiban a mai gyakorlati városrendező és városépítési munkát is befolyásoló szakasza városaink múltjának. Megemlékezett a II. várostörténeti konferencián Győrben éppen ezzel a korszakkal kapcsolatban még felszólaló *Valló István dr.* elhunytáról, méltatva a várostörténet terén kifejtett munkásságát.

A résztvevőknek írásban előre megküldött referátumot *Vörös Károly* muzeológus készítette „A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában” címmel.

A referátum bevezetőben rámutatott arra, hogy a kor hazai városfejlődésének általános vonalát a kutatás már tisztázta. A mezőgazdaságból kiinduló kapitalista fejlődés

első szakaszában az agrár jellegű vidékek központjai indultak gyors növekedésnek, a 80—90-es évektől kezdődően azonban az iparilag fejlődő városok lépnek a fejlődés élére. Jellemző vonása a korszaknak Budapest rohamos fejlődése, amely híven tükrözi a tőkés fejlődésnek azt az ellentmondását, hogy rövid idő alatt valódi modern nagyvárost hozott létre, de nem volt elég erős ahhoz, hogy a városiasodást az egész országra kiterjessze. Ez a fejlődés nem magyar sajátosság, mert a Monarchia osztrák és cseh városfejlődése hasonló vonásokat mutat.

A korszak várostörténeti irodalmát áttekintve megállapította, hogy az eddigi kutatás az egyes városok monográfiájának elkészítése, a legfontosabb elvi kérdések tisztázása, illetve részben a még tisztázandó kérdésekre a figyelem felhívása révén alapot nyújt „a kor várostörténetének az eddigénél kiterjedtebb, ugyanakkor történetibb és a szintézis igényével fellépő feldolgozásához”.

A referátum a továbbiakban tematikai vázlatot adott egy adott város történetének legfontosabb összefüggéseit és jellegzetes megnyilatkozási formáit felölelő monográfiához. Kiindulásul azt a (jelen formájában Mendöltől származó) meghatározást véve alapul, hogy a város „a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, amely a munkamegosztás során a központi, tehát a nagy területet intenzívebben kihasználó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó tevékenységekre specializálódott”.

A város múltjának feltárását a városi társadalom gazdasági alapjainak vizsgálatával kell kezdeni s ezen belül is a városon belüli munkamegosztás fejlődését befolyásoló objektív természeti adottságait és ipari, kereskedelmi üzemait, vállalatait véve szemügyre, kutatva, hogyan alakultak ki azok a központi funkciók, amelyek a város helyét az országos területi munkamegosztásban kijelölték. „Ez a vizsgálat szükségképpen egybeesik a város termelőeri fejlődésének feltárásával is, különös tekintettel a fejlődés olyan, feltétlenül bemutatandó részletkérdéseire, mint a város gazdasági fejlődésében a legnagyobb szerepet játszó, központi funkciókat kialakító gazdasági ágazatok, esetleg konkrét üzemek, vállalatok fejlődése s bennük az ezt lehetővé tevő esetleges fontosabb technikai eljárások említése, sajátos üzletágak ismertetése.” A gazdasági alaphoz természetesen kapcsolódnak a város népességfejlődésének, ill. a népesség és a gazdasági fejlődés kölcsönhatásának (munkacérhelyzet, a város és a környék népessége között kialakult kapcsolatok) bemutatása. A „városépítés és városiasodás tárgyalásánál már a gazdasági és a reál épülő népességfejlődés együttes meghatározó szerepéről kell beszélni”. Így kerül sor az egyes városrészek létrejöttére, a városi közszolgáltatás megszervezésére, a megnövekedett népesség igényeit (egészségügy, rendőrség, tűzoltóság) szolgáló intézményekre, ill. hálózatokra. A gazdasági, a város népessége és területi fejlődése által kialakított társadalom „összetételének vizsgálatára az erre elsősorban alkalmas statisztikai adatok feldolgozását kell választani. Felderítendő a város népességének korszakunkon át szüntelenül alakuló, változó gazdasági-társadalmi differenciálódása, egyrészt adatszerűségében, másrészt tendenciáiban. A konkrét kérdés többrétű: a város gazdasági életének fejlődése, az országos területi munkamegosztásban kialakult központi funkciói mennyiben s milyen irányban függenek össze társadalmának alakulásával, a város gazdasági életének fejlődése (nem utolsósorban a megállapítható jövedelmek és bérek tanulmányozása alapján vizsgálva) milyen irányban befolyásolja és téríti el egymástól egyre jobban a társadalom ellentétes osztályainak és ez osztályok egyes rétegeinek útját; s a gazdasági fejlődés megteremtette társadalmi-foglalkozási kategóriák közül melyek s hogyan válnak uralkodó típusokká a város társadalmában; hogyan, s a hazai gazdasági fejlődés által meghatározott milyen forrásokból alakul ki a városban a proletariátus, és hogyan alakulnak ki a városokban is az osztályharc új formái kibontakozásának konkrét társadalmi alapjai. Mindezeket elsősorban a gazdasági fejlődésről elmondott fejtegetésekhez kell kapcsolni, azokkal való összefüggésüket kell hangsúlyozni. E problémakör tárgyalását végül is a megállapított főbb társadalmi rétegek életmódjának leírásával kell zárni: vagyoni, jövedelmi viszonyaik összetevőinek s azok reálértékének lehető megállapítása után életszínvonaluk egészének bemutatásával, ide értve lakásvizonyaikat is és általában részesedésüket mindazon előnyökből, melyeket a városépítés és általában a városiasodás előzőkben vázolt fejlődése megteremtett.” Társadalmi elemzéssel kell kezdeni a várospolitika és a munkásmozgalom bemutatását is, ez mutathat rá a burzsoá városvezetés szándékaira, módszerére, a burzsoázian belüli ellentétekre, a tömegekkel szembeni viszonyára. A munkásmozgalommal kapcsolatban a referátum arra hívta fel a figyelmet, hogy „a munkásmozgalom kutatását még fokozottabban kellene az adott városhoz is hozzákötöni: egyrészt jobban hangsúlyozva a város munkáosztálya helyzetének kialakulásában a városfejlődésnek az adott központi funkciók megszerzéséig vezető útját és az ebből a helyi gazdasági és társadalmi fejlődésnek előálló konkrét problémákat — másrészt a helyi burzsoázia várospolitikájának főbb tendenciáit és viszonyát a városfejlődés gazdasági alapjaihoz, valamint az így előálló városépítési és

szociális szervezési problémákhoz". A város kulturális fejlődését úgy kell ismertetni, „hogy az a kapitalizmusra jellemző megosztott kettős kultúrát érzékeltesse, az uralkodó osztályok kultúrájának a tömegek kultúrájától való elválását mutassa be". A városi „magas" kultúra bemutatása lényegesen könnyebb feladat, de figyelemmel kell lenni „e kultúrának a város társadalmi összetétele szempontjából megfigyelhető meghatározó elemeire a városi kultúra ekkor lehetséges három fő típusára: a konzervatív (püspöki városokban sokszor erősen klerikális színezetű) s a haladó modern polgári kultúra mellett helyenként megfigyelhető egyfajta sajátos, hagyományos, parasztpolgári eredetű és sokszor protestáns színezetű ellenzéki függetlenségi radikalizmus, s a három típus sokszor egy városon belül is sokáig sajátos módon keveredik. A város kulturális képének helyes megrajzolásához és értékeléséhez ezért mindenekelőtt ezeknek az alapoknak gondos felmérése és megállapítása szükséges."

A dolgozó tömegek kultúrájának esetében szervezett kulturális törekvésekről csak két vonatkozásban beszélhetünk: egyrészt a munkásegyletek által közvetített kultúráról, melynek tárgyalása és ismertetése a munkásmozgalommal szoros összefüggésben kell hogy történjék, másrészt a haladó polgárság által a századforduló körül megindított népművelési törekvésekről. „Ezeknek bemutatásán túl kellene vállalkoznunk a dolgozó tömegek általános műveltsége kulturális világképének elemzésére: ez azonban részben már néprajzi módszereket is igénylő kutatási terület."

Ezután a referátum néhány módszertani kérdést vetett fel. Elsőnek új forrásanyag bevonásának szükségességét hangoztatta. Mivel a régebbi statisztikák részben kiadatlanok, részben kategorizálásuk is elavult már, „mindenekelőtt az olyan forrásanyagok bevonását kell megkísérelnünk, melyek a lakosság bizonyos szempontú kategorizálásában (legalább megközelítő teljességgel) az egyedekig mennek le. Vizsgálati anyagunkat, most már teljesen a magunk szükséglete szerint, ebből kell felépítenünk. E szempontból utalunk itt a mostanáig igen kevés figyelemre méltatott képviselőválasztói névjegyzékekre, a virilisták névjegyzékeire; a cégjegyzékekre, a lakjegyzékekre, az árvaszéki anyagokra stb., melyek többé-kevésbé élesen meghatározott korlátaik között (s ezen belül minden hiányosságuk és következetlenségük ellenére is) szabad kezet adnak teljesen új kategóriák és kapcsolatok kialakítására és vizsgálatára." A statisztikai módszer alkalmazásával kapcsolatban a referátum a mintavételi eljárás alkalmazásának jelentőségére hívta fel a figyelmet. A szociológiai módszerek elsősorban az urbanizáció társadalmi kihatásával és a társadalmi tudatot formáló sajátosan városi tényezőknek felderítésében lehetnek segítségünkre. A statisztikai és szociológiai módszer alkalmazása során azonban nem szabad megfélekednünk egyrészt arról, hogy a kérdést mindig a történettudomány szempontjából kell felvetni, másrészt arról, hogy ennek következtében a statisztikai és szociológiai forrás „különösen gondos, sajátos történeti forráskritikának kell alávetnünk: azaz meg kell állapítani létrejöttének körülményeit, határait és feltehető indokait, lehetőségig rekonstruálni igyekezve a helyzetet is, melyben felvételére sor került. Enélkül az előzetesen alkalmazott sajátosan történeti forráskritika nélkül a legmondosabb statisztikai és szociológiai elemzések is a legmegtévesztőbb eredményekhez vezethetnek."

Befejezésül két részletkérdéssel foglalkozott Vörös Károly referátuma: a városi töke eredete és a városi „tömegkultúra" kérdésével.

A referátumhoz elsőnek *Horváth Ferenc* levéltárigazgató (Szombathely) szólt hozzá, rámutatva arra, hogy a feudalizmus bukása főképpen azoknak a mezővárosoknak jelentette a szabad fejlődés lehetőségét, amelyek addig a feudális földesúrral álltak harcban. Ezeknek a mozgékony, forradalmi városoknak sorsa elsősorban attól függött, hogy a feudális földesúr át tudja-e menteni korábbi hatalmát a város vezetőtestületébe. Szombathely példáján mutatta be, hogy míg a 90-es évekig a régi céhes iparos réteg leghaladóbb elemei viszik előre a polgári fejlődést a feudális egyházi érdekekkel szemben, addig 1890-től kezdve ugyanennek a rétegnek kapitalista tagjai az egyházzal szövetségben szembe fordulnak a város vezetőivel. „Szombathelyen 1880 és 1905 között két polgármester esik az egyre erősödő ellenzéknek áldozatul (Varasdy és Ehen), mindegyikük azért, mert humanitásuk, bizonyos szociális intézkedéseik s tervei révén ellentétbe kerülnek a burzsoázia osztályérdekeivel." A régi vezetőréteg tagjai részben visszavonulnak, részben szövetséges után kutatva megtalálják a munkásosztályhoz vezető utat, ami végképp lehetetlenné teszi őket a polgári vezetőréteg szemében.

Ruzsás Lajos kandidátus (Pécs) referátumot, és rámutatott arra, hogy a város fogalmának a településföldrajzból átvett meghatározását ki kell egészíteni egy a történész számára lényeges elemével, a városi önkormányzattal. Ez éppúgy nem mellőzhető, mint a város és állam viszonyának tárgyalása. A dualizmuskori magyar városfejlődésre annak kelet-európai mivolta jellemző. Ez megnyilvánul a főváros túlzott fejlődésében, a városi iparban néhány iparág (élelmiszer- és vegyipar, textil- és fémipar)

létrejöttében, a városi lakosság számbeli növekedésében, a városok vezető társadalmi rétegének zártágában. Befejezésül hangsúlyozta: „A városok története éppen a velük összefüggésben álló vidékéknél fogva hamar szolgáltatathat és szolgáltat olyan eredményeket, amelyek lehetővé teszik, hogy történelmünk dinamikáját területi összefüggéseiben és európai keretben mélyebben megérthessük.”

Gyimesi Sándor aspiráns a dualizmuskori várostörténet néhány kérdését Miskolc példáján mutatta be. A korábban sem nagyszúlyú őstermelés — a némi fellendülést mutató kertészetet kivéve — teljesen jelentéktelenné vált Miskolcon ebben az időben. A fő foglalkozási ág a kisipar volt és maradt, de erősen hanyatló tendenciát mutatva. Az önálló iparosok abszolút száma ugyan nőtt valamit, de nagy volt a fluktuáció, az iparúzők nagy része kicserélődött. Nagyipari üzem kevés alakult, a malomipar, majd a XX. század elején a városrendezés és közművesítéshez kapcsolódó vállalatok fejlődtek. A Miskolc közigazgatási határain kívül települt díósgyőri vas- és acélgár hatása a város fejlődésére külön probléma. Miskolc már korábban is jelentékeny kereskedőváros volt, s időszakunkban a borkereskedelem egyidejű hanyatlása mellett a termény- s a XX. század elején a szénkereskedelem lendült fel, megtartotta jelentőségét a textil- és gyarmataru-kereskedelem is. A kereskedőtöke élénk részt vett a fejlődő bankéletben, amely a XX. század elején került csak a fővárosi, illetve ezen keresztül a külföldi tőke irányítása alá. A város fejlődésének szakaszai így alakultak: az 1850-es évek fellendülését a 70-es évek stagnálása követi, ezt 1880 tájától a századfordulóig egyre fokozódó ütemű fejlődés váltja fel, hogy a századfordulótól némi hanyatlás álljon be. A lélekszám alakulása hasonló képet mutat. A változások során átalakult a város irányító rétege, s ennek megfelelően a városnak az iparfejlesztéssel stb. szemben folytatott politikája is.

Gerő László, a „Műemlékvédelem” szerkesztője a történeti városmaggal foglalkozott. Bevezetőül áttekintve a városok keletkezésére vonatkozó elméleteket és legújabb várostörténeti irodalmunkat, rámutatott az ötvenes évek elején 72 településről elkészített „műemléki és városképi vizsgálatok” jelentőségére. Ezek a vizsgálatok meghatározták a műemléki rangú, a közel ilyen értékű vagy a városkép szempontjából fontos épületeket, majd ezen a meghatározáson túlmenve javaslatokat is tettek a kiemelt építészeti értékekkel kapcsolatos tennivalókra. Ezeknek a vizsgálatoknak célkitűzéseit most kezdi műemlékvédelmünk és városépítészetiünk megvalósítani; kutatásait a megjelenő monográfiák most folytatják. A kutatások tervszerű folytatásához azonban elengedhetetlenül szükséges lenne olyan intézmény, mint amilyen az NDK-ban az Akadémia Építészettörténeti Intézete. Városaink, ill. városias településeink kialakulásáról ma még keveset tudunk. „A telek kiosztásának folyamata, a használt egységes mérték, ill. a mértékegységek maguk sem tisztázottak. A telek beépítésének folyamata, a zárt utcasor kialakulásának ideje mind bizonytalanok. Románkori településeink képét egyáltalán nem vagyunk képesek rekonstruálni, és még a gótikánknak is csak a vége felé közelítjük meg feltevéseinkkel az igazságot, képzőművészeinknek szórványosan megmaradt tanúira támaszkodva. Lehet, hogy a korábbi időkét ezután sem sikerül sokkal tisztábban megközelítenünk, mert a városi házak építőanyaga túlyomóan fa volt, ami érthetően nem maradtott fenn, és ásatásból sem várható ma már felderítése. Az újkori nagy rendezések nem találhatók meg, de nálunk is jelentkeznek a török hódoltság másfél évszázados tespedése után néhány barokk városrendezési gondolat, néhány középület elhelyezésében (Egri Liceum, pécsi Dómtér) és néhány nagy négyzetes térben. A nagyobb lélegzetű városépítészet azonban a XIX. század második felében, sőt a század végén jelentkezik. Furcsa módon a XIX. század második felének gyakran egyedül a történelmi stílusköntösökben hivalkodó eklektikájának idejében jut a magyar építészet ismét lélegzethez, olyan periódusban, melytől a közelmúltban és kortársaink részéről is gyakran hallunk olyan ítéletet, mely azoktól minden művészi szándékot megtagad. E helyen is fel kívánom hívni — mondotta — a figyelmet ennek az álláspontnak éppen történelmi szempontból tarthatatlan voltára. Lehetetlen ugyanis oly kort elképzelni, melyben — szemben az összes többivel — nem lettek volna művészek, vagy azok kizárólag bizonyos ágakra, mint pl. a képzőművészetre korlátozták volna tevékenységüket. A társadalmi megoszlás természetesen nagy mértékben befolyásolja a városok XIX. századi képi alakulását, de meg kell állapítanunk, hogy az ipar és vele a gazdasági alapok óriási fejlődése, a vasút, új építési anyagok és szerkezetek bevezetése hallatlan mértékben megnöveli a városkeletkezésnek folyamatát, ill. óriási fejlesztője lesz a városoknak. A kapitalizmus késői idejére jellemző szélsőséges versenyben az építészet is szélsőséges jegyeket kap. A minden áron feltűnni vágyás, a szomszédsághoz nem illeszkedik, ellenkezőleg — mind méretben, mind formában, tagoltságban — a meglevőktől elütő megjelenésre törekvés sok addig egységesen fejlődött, bizonyos építészeti rendbe illeszkedő városképünkben okozott helyrehozhatatlan hibákat, rendetlenséget. E kor azonban nemcsak hibákat hozott, nemcsak palotahomlokzatokat, melyek mögött a ház-

helyeket módfelett kihasználó, szellőzetlen, bevilágítatlan, egészségtelen lakások húzódtak meg, de ebben a korban kezdték rendezni a városokat lakóövezetekbe, ellátni a területi igényeknek megfelelő oktatásügyi, egészségügyi intézményekkel, közigazgatási stb. egységekkel, játszó- és üdülőkörökkel. Mindezek intézményessé tételének is e kor kezdeti ideje és az egységes városfelépítések kora is, amelyekben rendszerint az új közlekedési eszköz, a vasút pályaudvara és a régi városmag közötti terület egységesen beépült. A társadalmi fejlődésen kívül itt is közrejátszik sok más tényező is: például Szeged XIX. század végi egységes városképe, mely ma városaink egyik legnagyobb vezetettségű, és melynek egyre több értékelője akad, keletkezését természeti katasztrófa okozta, az 1873. évi árvíz, és bizonyos mértékig az újjáépítés kormánybiztosának erélye, a jól átgondolt és egységesen megvalósított terv, és megbízható kivitel." Befejezésül a történeti együttesekben emelendő új épületek kérdésével foglalkozott.

Balogh István levéltárigazgató (Nyíregyháza) méltatta a referátum érdemeit, majd rámutatott arra, hogy a nagyrészt szakmai ellenőrzés nélkül mind nagyobb számban megjelenő, helyi kezdeményezésre és helyi igényeket kielégítő, a helyi tanácsok támogatásával létrejövő hely- és várostörténeti monográfiák még a 30-as években megjelentetett és már akkor korszerűtlen monográfiák szintjén mozognak. Ezeknek léte ugyan egészséges érdeklődésről tesz tanúságot, de színvonaluk feltétlenül szükségessé teszi a referátum által vázolt újabkori várostörténeti feldolgozás megjelentetését. Rámutatott arra, hogy „több, a feudális korszak utolsó szakaszában is még tényleges városi funkciót betöltő helyesgünk a kapitalista korszakban stagnálás sőt a visszafejlődés állapotába került. Egyesek közülük mint igazgatási központok megrekedtek egy bizonyos elért szinten, a felépítmény jellegű kulturális intézmények alatt nem volt megfelelő gazdasági és társadalmi alap, míg ugyanakkor közvetlen mellette egy másik helység jogi elismerés nélkül fokozatosan magára vállalta egy nagy táj városi funkcióit, annak gazdasági és társadalmi következményeivel (Gyula és Békéscsaba, Nyíregyháza és Nagykanizsa). Ezek a példák arra utalnak, hogy a kapitalizmus kori magyar városfejlődésnek azt a tipológiai rendszerezését, amelyet Erdei Ferenc a harmincas években a szociológia akkori állapotának megfelelően oly példásan elvégzett, történeti módszerekkel és szemlélettel ell kell mélyítenünk és ez a munka azért sem volna egészen haszontalan, mert feleletet adna sok városunk esetében olyan égető társadalmi, gazdasági és kulturális kérdésekre, amelyeknek léte nagyon is reális, de éppen a történeti előzmények ismerete nélkül nagyobb fáradtsággal oldhatók meg, mint ezeknek az ismereteknek birtokában tehetnénk. A referátum elsősorban olyan városokról szól, amelyek valóban megjárták a városi fejlődés útját. De pl. Szeged, „Debrecen, Kecskemét már csak bizonyos korrekcióval és a tárgyalt korszak nem minden szakaszában mondhatók ilyennek, a stagnáló vagy éppen visszafejlődő városaink azt bizonyítják, hogy a városi lét gazdasági és társadalmi alapjai meglehetősen ingatagok voltak. A periodizációnak rugalmasabb kezelése főleg az alföldi városok esetében látszik szükségesnek, amelyekben a fejlődés ütemét a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termelésre épülő ipar sorsának alakulása szabta meg. A referátum által ajánlott széleskörű komplex vizsgálat esetén nem kell attól félni, hogy a helyi viszonyokat figyelembe vevő periodizáció a várostörténetünk e korszakbeli képét nehezen összerakható mozaikká tördeli szét.” Felszólásának harmadik részében a városi tőkeképződés kérdésével foglalkozott, elsősorban Szeged és Debrecen múltjának forrásaira hivatkozva. Lényeges külföldi tőkebefektetésről a kapitalizmus első negyedszázadában ezekben a városokban nem beszélhetünk, ezek csak később és szerény mértékben a városi közműszolgáltatások koncesszióiban jelentek meg. A 70-es évek nagy agrárválságát az ipari vállalatok tíz év múlva érezték meg, a vállalatok fokozatosan kimerülve a nagy bankok érdekltségébe kerültek. „A 90-es években helyenként az intenzívebbé váló mezőgazdasági termelésre épülő mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipari vállalatok (baromfi-feldolgozás és konzervipar) nagyrészt már banktőkével indultak meg. A vállalkozó személyisége ebben az időben is döntő egy-egy vállalat sorsára, de távolról sem olyan mértékben, mint a kapitalista fejlődés hőskorában.”

Major Jenő tudományos munkatárs felszólalásában a városok földrajzi elhelyezkedéséről, sűrűségéről és a városok között kialakuló hierarchiáról szól, majd arra mutatott rá, hogy a kapitalizmus korszakában a város területe is tőkévé vált.

Baraczkai István levéltárigazgató a kapitalizmus kori történet részkérdései hatásának szervezett irányítását és végrehajtását sürgette, elsősorban a tisztázatlan jogtörténeti kérdésekre hívta fel a figyelmet (telekajog fejlődése, a városi autonómia marxista-leninista elemzése, az illetőség kérdése stb.)

Tömörny Márta hozzászólásában a permvárosokkal foglalkozott, Pestlőrinc példájáról szólt. Lőrinc korszakunk bizonyos éveiben még Budapestnél is gyorsabban fejlődött, mert kevés feudális maradványa, a főváros közelsége és a parcellázás nagymérvű lehető-

sege részben a nagyobb birtokot kihalító uralkodó réteg tagjait, részben a vidékről felvándorló, a mezőgazdaságból kiszoruló nem egészen nincsteleneket ide vonzza. A meggyökeresedő lakosság tudatos várospolitikával harcolja ki (az addig Kispesthez tartozó) telep önállóságát. Az önállóság elnyerése után a telep vezetősége Lőrincet tervszerűen városá igyekszik átalakítani. A népesség a századforduló tájékától 20—30 év alatt 156 százalékkal szaporodik. Ezt a lakosságot már egyesületek, pártszervezetek, több napilap irányítja, próbálja vezetni, befolyásolni. Befejezésül felhívta a figyelmet a telekkönyv forrásanyagára. A telekkönyvi lapokból megtudjuk, hogy milyen ütemben osztódik a földtulajdon, az „osztódás miből következett be (öröklés, ajándékozás, eladás, parcellázás stb.), kik vettek a birtokból, honnan jöttek az illetők, s ha parcellát vettek, miből, mennyiért; milyen tőkéből építkeztek, fel tudták-e építeni az első parcellavásárlók a házat, ha igen, hogyan; ha nem, mi lett velük, hogyan alakultak családi házépítő egyesületek (munkások, kistisztviselők alakítottak ilyeneket), melyek a hitelt szerezték. De megtudjuk azt is, milyen bankból, mennyi kölcsönt kaptak, milyen feltételek mellett, milyen részleteket kellett évente visszafizetniük. Hogyan tudtak ennek megfelelni, hány százalékuk tudott valóban megfelelni, vagy hogyan adták telküket, esetleg már elkészült házukkal tovább, ki vette meg? Kik maradtak meg huzamosabb ideig, azaz kik váltak tősgyökeres lőrinci lakosokká. Mi lett leszármazottaikkal, hányan voltak azok, hiszen a telekkönyvbe bekeverültek a gyermekek születési adatai, később foglalkozásuk, férjek, feleségek nevével stb.”

Makkai László kandidátus felhívta a figyelmet arra, hogy a polgári korszak dilettáns munkáira emlékeztető monográfiák kiadása a jobb munkák megjelentetését akadályozza. Részben ezzel magyarázható, hogy kevés a várostörténeti forráskiadványunk. A referátum által felvázolt szintézisnek éppen a források kiadása az előfeltétele. Ezek közül a felszólaló a városok demográfiai-gazdasági-társadalmi statisztikáját említette, a részletfeldolgozások közül a város néprajz (a városi kézművesség anyagi és szellemi kultúrájának ábrázolása) szükségességét emelte ki. Befejezésül egy a magyar várostörténet különböző tudományágakban dolgozó kutatóit egyesítő folyóirat megindítását javasolta.

Lengyel Alfréd, a Társulat Nyugat-Dunántúli Csoportjának elnöke a várostörténeti kutatás komplex voltát hangsúlyozta, majd köszönetet mondott a konferencia rendezésében résztvevő szerveknek.

Vörös Károly válasza után *Perényi Imre* elnök zárszavában méltatta a referátum jelentőségét és rámutatott arra, hogy a várostörténeti kutatás vitán felül álló komplex jellegét megfelelő kooperáció kiépítésével és fenntartásával kell megvalósítani. A tájszerkezet kérdését (kisebb tájegységeken, az országosan, sőt a Monarchián belül is) ki kell dolgozni, meg kell állapítani az egyező és az eltérő vonásokat, az utóbbiakra helyezve a hangsúlyt. A dualizmus kori várostörténetben a történeti források mellett jelentősek a városépítésből kikövetkeztethető tények, melyeket a Műgyetem városépítészeti tanszéke gyűjtött össze. Míután ennek az anyagnak éppen a történeti alapvetése hiányzik, az építészek a történésektől várják a kapitalista korszak városépítésének kidolgozását. A vita eredményeit a gyakorlati munka szempontjából üdvözölve, az ülést és vele együtt a konferenciát berekesztette.

LEVÉLTÁRI HIREK

Az Országos Levéltárban 1964-ben tovább folyt a középszintű rendezés. Az év végére a következő rendezési munkák fejeződtek be: a helytartótanácsi, a kincstári és a bírósági levéltárak egyes fondjai; a családi és testületek levéltárai közül: Hatfaludycsalád, Khuen-Héderváry-család (tűzvész után restaurált maradék), Kozma-család, Lukács-család, Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI), Magyar Hajózási Egyesület, Országos Gazdasági Munkáspénztár, OTI Bányanyugbérbiztosítási főosztálya, OTI Elnöksége, Székely Nemzeti Párt, Szent István Lovagrend, Szumrák-család, Turáni Társaság. A gazdasági levéltárak anyagában: Ganz és Társa Villamossági-, Vagon-, Gép- és Hajógyár Rt., Hofherr-Sehrantz-Clayton-Shuttleworth Gépgyári Művek, Első Dunagőzhajózási Társaság Óbudai Hajógyára, Gschwindt-féle Szesz-, Élesztő-, Likőr- és Rumgyár, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Rendezésre került a népi demokratikus korszak több fondja is.

A polgári kori központi kormányhatóságok levéltáraiban a középszintű rendezés lezárása után újfajta rendezési munka kezdődött meg. Egyes erősen kutatott fondok anyagát tárgyi csoportokra bontják, abban az esetben, ha irattári rendszerük numerikus és nincs megfelelő régi segédlet a kutatók tájékoztatására.

A Levéltári Leltárak c. sorozatban a következő új kötetek jelentek meg: Jugoszláviai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában (1963. január 1-én). — Útmutató az esztergomi primási levéltárhoz (két kötetben). — Magyar Államvasutak Igazgatósága 1869—1949 (az anyag nem a levéltárban, hanem eredeti őrzőhelyén van). — Romániai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában (1964. január 1-én). — Az esztergomi római katolikus főegyházmegye anyakönyvének mikrofilmjei az Országos Levéltár Filmtárában (tematikai konspektus).

*

A helytartótanácsi és a kincstári levéltárakból a közelmúltban kiemelt kb. 5000 db térkép és tervrajz rendezése és jelzetelése befejeződött. A térképekhez katalóguslapok is készültek.

*

A fotolaboratórium két új filmleolvasógépet kapott. Ezzel a leolvasógépek száma tízre emelkedett, amiből rendszeresen hat gép áll a kutatók rendelkezésére.

*

Újabb két levéltári olvasókönyv jelent meg: *Lengyel Alfréd* „Győr megye történetének írásos emlékei”, és *Horváth Zoltán* „Sopron város és a megye múltja egykorú iratok tükrében” c. munkája.

BESZÁMOLÓ JUHÁSZ GYULA, KIS ALADÁR ÉS SIMON PÉTER KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Juhász Gyula: „A Teleki-kormány külpolitikai törekvései a második világháború kirobbanásakor” c. kandidátusi disszertációja a legújabbkori magyar történelem fontos kérdéseinek vizsgálatát tűzte ki célul.

1939 tavaszán, Csehszlovákia teljes feldarabolása után, a demokratikus nemzetközi közvélemény növekvő felháborodással fordult szembe a fasiszta Németországgal. Angliában a Chamberlain-féle behódoló politika ellenzéke jelentősen megerősödött, így fennállt annak a lehetősége, hogy egy lengyel—német háborús konfliktus esetén a nyugati hatalmak nem maradnak tétlenül. A nemzetközi helyzet ilyen alakulása nem maradhatott hatás nélkül Magyarországra sem. A fasiszta Németországgal való szoros külpolitikai együttműködés az Angliával és Franciaországgal való nyílt szakadás veszélyével fenyegetett. A magyar uralkodó osztályok mindemellett fenntartották azon nézetüket is, hogy Németország és a nyugati hatalmak megegyezése a Szovjetunió rovására mégis bekövetkezhetik, s ez a magyar revíziós igények kielégítésének lehetőségét csillogtatná meg.

Németország a müncheni paktum után fokozott gazdasági és politikai expanziókat vetett alá Magyarországot. Ez egybeesett Imrédy Béla kormányának fenntartás nélküli németbarát kül- és belpolitikai törekvéseivel. Ez a politikai vonalvezetés sértette a magyar fináncitöke és a nagybirtok egy részének érdekeit, ezért 1939 februárjában gr. Teleki Pált juttatták a miniszterelnöki székbe. Teleki azonban a német behatolást feltartani nem tudta, mert — osztályhelyzetéből kifolyólag — éppen azon haladó és demokratikus erők szétzúzására törekedett, melyek támaszt adhattak volna a német fasiszmus nyomásával szemben.

Ezek a tényezők alapvetően határozták meg a Teleki-kormány külpolitikáját, viszont igaz, hogy a Teleki-kormány erőteljesebben Olaszországra támaszkodva a német nyomás enyhítését is igyekezett biztosítani. Az a tény, hogy a magyar uralkodó osztály józanabb felfogású képviselői egy világháborúban Németország helyzetét egyáltalán nem ítélték meg derülátóan, a kormányt arra ösztönözte, hogy a nyugati hatalmakkal való végleges szakításra ne kerüljön sor. Amennyiben a német—lengyel konfliktussal a háború kitör, Magyarországnak a fegyveres semlegesség álláspontjára kell helyezkednie. A területi revízió vágya ugyanakkor sokkal erősebben hatott a kormány külpolitikai tevékenységére, mint amilyen erővel képviselni tudta a fegyveres semlegesség megőrzésének elvét, kivéve a német—lengyel konfliktust. Ebben az időben már a Romániával szembeni területi igény megvalósítását tűzték napirendre, s mivel adott helyzetben Németország

támogatására nem számíthattak (ld. német keresztező politika Szlovákia esetében), a Teleki-kormány a magyar fegyveres erők önálló akciójával akarta megoldani a revíziót Románia ellen.

A magyar hadsereget 1939. augusztus 25-én Románia ellen mozgósították. A nyugatiak támogatására — mivel azok szeptember 3-án hadat üzentek Németországnak — egy magyar—román háború esetén azonban egyáltalán nem lehetett számítani, ugyanakkor a németeknek is érdekükben állott a délkelet-európai nyugalmi állapot fenntartása, s ezért megtiltották, hogy a magyar hadsereg támadást kezdjen Románia ellen. Ciano hasonlóképpen nyilatkozott Csákyknak. Szeptember 9-én a németek követelték, hogy a lengyelországi hadszíntérre a kassai vasútvonalon német csapatok szállítását engedélyezze a magyar kormány. Ennek teljesítése angol—francia—lengyel hadüzenetet vont volna maga után. A kormány a német kérést elutasította, viszont 2 nappal később engedélyezte, hogy a mondott vasútvonalon a német hadsereg számára hadianyagot szállítsanak.

A Teleki-féle külpolitikai vonalvezetés lényegében megmaradt a második világháború „füresza háború” periódusában is: tengelybarát politika talaján állva Magyarország kerülje el a nyílt szakítást a nyugati hatalmakkal és valósítsa meg a Romániával szembeni revíziót.

A lengyel háború befejezése után Németországnak továbbra is érdeke volt a délkelet-európai nyugalmi helyzet fenntartása, sőt mondhatni Románia nyersolaja és Jugoszlávia ércbányászata miatt sokkal nagyobb szerepet játszott a hitleri politikában, mint a mezőgazdasági jellegű Magyarország. Így minden románellenes magyar akció eleve a németek heves ellenállását váltotta ki. Ehhez járult még az a gazdasági nyomás is, amelyet 1939 őszén Németország a magyar kormányra gyakorolt, s ezért a decemberi, majd 1940 januári gazdasági tárgyalásokon teljesítette a németek legtöbb követelését.

A német nyomással szemben a Teleki-kormány a fasiszta Olaszország támogatását kereste. De Olaszországnak sem volt érdeke a kelet-európai nyugalmi helyzet felborítása, s így a magyar területi aspirációért indított akciókat az olaszok is leintették.

Anglia és Franciaország politikája Magyarországgal szemben ebben az időszakban arra irányult, hogy Magyarországot óvatos politikával és bizonyos gazdasági kedvezményekkel visszatartsa a háborúba lépéstől. E politikának megfelelően óvatos magatartást tanúsított a magyar revíziós törekvésekkel szemben.

A Szovjetunió — annak ellenére, hogy Teleki szovjetellenes politikát folytatott — korrekt és barátságos magatartásával elérte a megszakadt magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatokat újrafelvételét. A magyar kormány a szovjetellenes politika fokozásával hálálta meg a Szovjetunió baráti gesztusát (hadianyag szállítás, önkéntesek küldése a szovjet—finn háború idején).

Amikor 1940 tavaszán Románia német megszállásának kérdése került napirendre, újból felmerült a Romániával való katonai leszámolás gondolata. De a hitleri Németország ekkor még Románia katonai megszállását elodázta, mert erejét a megindult nyugati offenzíva kötötte le. Így a német—magyar katonai kooperáció lekerült a napirendről. A magyar fegyveres semlegesség így megmaradt, de a területi revízió sem valósult meg.

Az erdélyi revízió megvalósulásának lehetőségeit az az új helyzet teremtette meg, melyet a nyugati offenzíva, Nyugat-Európa leigázása hozott a nemzetközi viszonyokban és Magyarország kül- és belpolitikai viszonyaiban is. Ez azonban egyben véget vetett Magyarországnak fegyveres semlegességének is. A revízió ügyét siettettek azok a hírek, melyek Románia és a Szovjetunió közötti tárgyalásokról számoltak be a beszarábiai területrendezést illetően. Június 27-én a minisztertanács határozatilag rögzítette, hogy Romániát — Besszarábia és Észak-Bukovina visszaadásával egyidőben — fegyveresen kell kényszeríteni Erdély átadására. S noha a magyar hadsereg jelentős részét a román határra felvonultatták, a németeknek az angliai invázió elleni előkészületek szakaszában sokkal fontosabb volt a romániai olaj, mint a magyar kormány erdélyi revíziós politikája, a magyar támadás így elmaradt. Németország a magyar fegyveres akciót tehát meghúsi-totta. 1940 júliusában azonban a német álláspont bizonyos változását lehetett megfigyelni. Ennek oka pedig abban rejlett, hogy Németország már ekkor megkezdte a Szovjetunió elleni háború előkészítését, ami a német hadsereg jobbszárnyának a biztosítását jóelőre megszabta. Így a magyar—román és román—bolgár területi vita megoldásra várt. A megoldás román—magyar viszonylatban a németek számára azzal a feltétellel volt realizálható, 1. ha Magyarország bizonyos területet megkap, átengedi a német csapatokat s teljesíti az egyéb német kívánságokat; 2. az átadandó terület nem lehet nagy, nehogy Romániát elriasszák, s végül 3. ne elgítse ki se a magyar se a román uralkodó osztályokat. Mindezek elérésére tárgyalásokat javasolt a két félnek, tudván azt,

hogy a tárgyalások sikertelenségre vezetnek. Ezt a Turnu-severini események beigazolták. Németország ekkor döntőbíróként léphetett fel, 1940. augusztus 30-án aláírták a második bécsi döntés jegyzőkönyvét. A német elképzelés maracskéltalanul megvalósult.

1940 végéig a német csapatok által megszállt országok köre már majdnem bezárult Magyarország körül. A Teleki-kormány ebben a helyzetben, hogy megingott pozícióját Délkelet-Európában megerősítse, az egyetlen még viszonylag független országgal, Jugoszláviával a megegyezés útjait kereste. Jugoszlávia volt a „nyitott ablak” a nyugati hatalmak felé.

A két kormány közötti eszmecserék 1940 októberében indultak meg. A magyar kezdeményezés csakhamar a németek részéről is támogatásra talált. Hitler az olaszok görögországi kudarca után fontosnak tartotta, hogy Jugoszláviát diplomáciai úton Németország vazallus rendszerébe kényszerítsék, mivel Jugoszlávia magatartása a Görögország elleni német akció szempontjából, de méginkább a Szovjetunió elleni háború szempontjából, nem lehetett közömbös. Így Hitler felszólította Telekit és Csákyt, teremtsenek békülékeny szellemű viszonyt Magyarország és Jugoszlávia között. 1940 november végén megkezdődött a jugoszláv—magyar tárgyalások második szakasza. December 10-én aláírták a jugoszláv—magyar örökbarátsági szerződést. Jugoszlávia azonban továbbra is vonakodott belépni a háromhatalmi egyezménybe, így a magyar—jugoszláv szerződés az adott körülmények között inkább gátolta, mintsem erősítette a hitleri terveket.

Németország nem nézte tétlenül a jugoszláv eseményeket. Az 1941 márciusi fordulat után a vezérkar a Görögország elleni háborús akciót Jugoszláviaira is kiterjesztette. Hitler március 27-én magához kérte Sztójajt és elismerve Magyarország revíziós igényeit, kérte a német csapatok átvonulásához való hozzájárulást. Március 28-án Horthy hozzájárult Hitler kívánásához. Ez nyilván az örökbarátsági szerződés megszegését jelentette. Teleki benyújtotta ugyan lemondását, de később visszavonta. Március 30-án üzenetet küldött Londonba és Washingtonba, amelyben igyekezett megindokolni a Jugoszlávia elleni magyar támadást (magyar kisebbség védelme) és a szerződés megszegését (Jugoszlávia alkotóelemeire bomlik és így Magyarországot nem kötik a szerződési kötelezettségek). Április 2-án megérkezett a nyugati válasz: Anglia a német csapatok átengedése esetén a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, magyar csapatok Jugoszlávia elleni felhasználása esetén pedig a hadüzenetet helyezte kilátásba.

Az egész Teleki-féle külpolitikai koncepció összeomlott. Teleki április 3-ára virradó éjjel fölbőltte magát. Halálában annak a politikai irányzatnak kiuttalansága és értelmelensége nyert szimbólikus kifejezést, amelyik a német fasizmusnak tett sorozatos bel- és külpolitikai engedmények révén a Horthy-rendszer antidemokratikus és néppellenes politikájának töretlen folytatása mellett is fenntarthatónak hitte Magyarország önállóságát.

Ezután Juhász Gyula a Teleki öngyilkosságától a Szovjetunió elleni hadbalépésig eltelt időszak elemzése alapján kimutatta, hogy Horthyék félték lemaradni szövetségeseiktől, s a június 26-i, németek által végrehajtott kassai provokatív bombázást a Szovjetunió elleni casus bellinek tekintve, június 27-én hadat üzent. A Szovjetunió megtámadása az ellenforradalmi rendszer utolsó felvonásának bevezető akkordja volt. A revíziós törekvések és a szovjetellenesség vezettek a németbarát politikáig, a németbarát politika vezetett a háborúig.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora, opponensi véleményében elismeréssel adózott az értekezés szerzőjének tudományos teljesítményéért. Mint ismeretes, az 1939—41 közötti periódus az ellenforradalmi negyedszázad egyik legszájtóbb időszak. Mondhatni ez a két esztendő politikailag, ideológiailag többet értett, mint az egész korszak, hiszen a hadikonjunktúrával együtt jelentkező bizonyos gazdasági fellendülés és az „országgyarapodás sikerei” nem voltak hatástalanok a tömegek gondolkodására sem. Hogy ez mennyire így van, mutatják azok a vélemények, amelyek közvéleményünkben, elsősorban értelmiségi körökben, a Teleki-kérdésről ma is felbukkannak. Voltaképpen egy magát makaesul tartó Teleki-legendával kell számolnunk napjainkban is. Juhász Gyula biztonssággal kerüli el a Teleki-probléma leegyszerűsítő summás értékelésének, valamint a kritikátlan túlértékelésnek veszélyeit. S ami e diplomáciatörténeti munka külön érdemének tekinthető: a külpolitikai eseményeket a belpolitikával szoros összefüggésben ábrázolja.

A disszertáció számos új megállapítással gyarapítja a legújabbkori magyar történeti irodalmat. Ezek sorában említést érdemel a délkelet-európai semleges blokk terve. Érdekesen mutatja be a szerző, hogyan fejlődtek a Teleki-kormány erdélyi revíziós elképzelései 1939 tavaszától 1940 augusztusáig. Igen szemléletesen, gazdag tényanyaggal dokumentálva mutatja be Juhász Gyula a magyar vezérkar szélsőjobboldali beállítottságát és fenntartás nélküli németbarátságát, ami 1940 tavaszán nem kis szerepet játszott

a bel- és külpolitika alakulásában. Különösen értékes a dolgozatban az angol—magyar kapcsolatok részletes bemutatása, valamint annak meggyőző ábrázolása, hogyan vált az erdélyi revízió ügye a német katonai tervek függvényévé. Így pl. a német hadi-gépezet nyugati offenzívájának hatása alatt a Teleki-kormány lemondott az önálló revízió gondolatáról. Sokáig vitatott kérdés volt történeti irodalmunkban a jugoszláv—magyar örökbarátsági szerződés megítélése. Szerző tárgyi dokumentumok meggyőző erejével bizonyítja: a szerződés Ribbentrop teljes egyetértésével találkozott és ugyan-csak a német külpolitika szerves része volt. Ugyanakkor a szerző finom elemzéssel bemu-tatja, hogyan vált később a jugoszláv—magyar örökbarátsági szerződés a német törek-vések gátjává. Említést érdemel, hogy a kritikus korszak szereplői, Teleki, Csáky, Bárdossy hús-vér figurákként állnak előttünk, s talán csak Horthy alakja nem szerepl valóságos helyének megfelelően.

Opponensi véleménye keretében — ismételten hangsúlyozva, hogy igen kiváló, különösen magas színvonalú disszertációról van szó — csupán néhány kritikai észre-vételt fűzött a dolgozathoz. Elsőként a „diplomáciatörténeti szemlélet” túlságos érvé-nyesülését kifogásolta, vagyis azt a körülményt, hogy néhány esetben a diplomácia mindennapi manőverezésén keresztül közelíti meg a nagyobb történeti folyamatokat. Hiányossága a dolgozatnak, hogy a külpolitikai koncepciók vizsgálata nem terjed ki a demokratikus erők állásfoglalásának és külpolitikai törekvéseinek, a kommunista párt, a szociáldemokrata párt, a kisgazdapárt stb. elképzeléseinek elemzésére. Ugyancsak hiányolhatók a historiográfiai fejtegetések, irodalmi polemikák. A szerző a vitát kerülve fejt ki álláspontját, s ezt annál is inkább szóvá kell tenni, mert eléggé elterjedt jelenség történeti irodalmunkban. Berend T. Iván végül egyes kérdések kapcsán az olasz orien-táció elemzését hiányolta még, majd Juhász Gyula számára javasolta a kandidátusi fokozat megítélését.

Korom Mihály, a történettudományok kandidátusa opponensi véleményében kiemelte a dolgozat szerencsés tárgyválasztását. A Teleki-kormány bel- és külpolitiká-jának minden részletig terjedő feldolgozása még nem történt meg, holott a részletekig menő tisztázás már csak azért is fontos, mert éppen ehhez az időszakhoz fűződik a legtöbb legenda, tévhit, torzítás, tudatos hamisítás. Szerző gazdag forrás- és levéltári anyagra épülő igényes disszertációja ebben a zűrzavarban teremt rendet jó történetírói képessé-ggel, feldolgozó készséggel és marxista felkészültséggel. Amennyire az elismerés hangján kell szólni a forrásanyag szakértő kezeléséről, annyira kifogásolható a historiográfiai feladatok bizonyos fokú elhanyagolása. Különösen szembetűnő, hogy szerző a jelzett idősakkal kapcsolatban megjelent egyéb munkák megállapításaival nem vitatkozik, jöllehet véleménye több esetben eltér azok megállapításaitól. Szerző jól érzékelteti a „két vas tűzbentartásának” politikáját, ezen a téren azonban néhány hiányosságot is meg kell említeni: alaposabb elemzésre szorult volna a fegyveres semlegesség problémája és a finn—szovjet háborúval kapcsolatos Teleki-féle elképzelések is.

A disszertáció harmadik és negyedik fejezete a második bécsi döntéssel és következményeivel foglalkozik, s meggyőző erővel ábrázolja, hogyan lépett a Romániával szembeni területi revízió „saját megoldási” formája helyébe a hitleri megoldás, és miként vezetett ez az agresszív katonai egyezményhez való csatlakozás eredményéhez. Felmerül a kérdés, mért nem foglalkozott bővebben a szerző a szovjet—magyar viszony akkori alakulásával. Az események azt mutatták, hogy a Szovjetunió Magyarországgal kapoco-latosan az agresszív tengelyhatalmaktól való leválasztás politikáját folytatta, s többször kifejezésre juttatta: nem kíván beleavatkozni a magyar—román határvitába, sőt megérti a magyar területi követelés bizonyos részét, s amennyiben a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyveknek hinni lehet, lehetségesnek tartotta az egyidejű, közös katonai fellépést az elsősorban szovjetellenes céllal Németország barátságát kereső Romániával szem-ben. Ami az angol—magyar kapcsolatok 1940 tavaszán bekövetkezett alakulását illeti, Korom Mihály annak a felfogásának adott hangot, hogy a magyar uralkodó osztály angol orientációs szárnya a Churchill vezetete ellenzék győzelme után is a Chamberlain-féle kapitulációs politika továbbélésében reménykedett, és erre szeretett volna építeni.

A disszertáció legsikerültebb részének a Jugoszlávia elleni agresszióval és a Szovjet-unió elleni háborúba lépéssel foglalkozó fejezeteket tartja. A szerző a történelmi tényekre támaszkodó helyes elemzéssel és a szükséges következtetések levonásával szétzúzta a Teleki-féle legendát és nimbuszt, és hasonló erővel bizonyította be, hogy Horthyék, elsősorban saját szovjetellenes politikájuk eredményeként, önként léptek be a Szovjet-unió elleni háborúba.

Korom Mihály ezután néhány megjegyzést tett a disszertáció egy-két megállapi-tására (Magyarország gazdasági szerepének értékelése, Magyarországnak a tengely-hatalmakhoz való végleges kapcsolódásának időpontja), majd hangsúlyozta, hogy a

magas színvonalú, igen jól megírt történelmi feldolgozás alapján javasolja a kandidátusi fokozat megítélését Juhász Gyula részére.

Ságvári Agnes, a történettudományok kandidátusa az értekezés vitájában kifogásolta, hogy a szerző nem foglalkozott a Kommunista Internacionálé, a Kommunista Párt korabeli állásfoglalásaival, jóllehet azok külpolitikai elemzései rendkívül határozottak és előremutatók voltak. Megemlítette a Kommunista Internacionálé emlékezetes dokumentumait, amelyek alapvetően elemzés alá vették a magyar helyzetet, a tervezett revízió bel- és külpolitikai következményeit, és meghatározták a kommunisták feladatait (1939 jún. Határozat a magyar kérdéshez, 1940. jan. 3. Utasítások a Kommunista Párt számára, 1940 szept. Határozat a magyarországi helyzetről és a Kommunista Párt feladatairól.) De nem kevésbé fontos feladatnak minősítette a szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának és a Teleki-kormánnyal kapcsolatos politikájának tisztázását.

Juhász Gyula az elhangzottakra adott válaszában köszönetet mondott a bírálókért. Egyetértett a dolgozat historiográfiai kiegészítésével, majd megemlítette, hogy a Magyarország második világháború előtti és alatti történetét tárgyaló feldolgozások annyira átfogók, hogy a Teleki-kormánnyal csupán egy-két fejezetben foglalkoznak. A hangsúly természetesen a Kállay-kormány tevékenységére esik. Mint a továbbiakban kifejtette, célja, hogy megírja a magyar külpolitika történetét a Szovjetunió megtámadásától a német megszállásig, s ennek a kötetnek utolsó fejezetét szenteli a historiográfiai áttekintésnek.

Ami a másik művében található megállapításokkal való vitatkozást illeti, Juhász Gyula hangsúlyozta, hogy a nyugati és az emigrációs irodalom hamisításait tényszerű adatokkal igyekezett cáfolni (Hitler 1940 júliusi párfordulása a román kérdésben). A hazai marxista irodalommal nincs vitatkozni valója, hiszen azok külpolitikai vonatkozású részeivel egyetért. Csupán Kis Aladárral nem egyezik véleménye, vele azért nem vitatkozik a disszertációban, mert megírásakor még nem jelent meg Kis Aladár könyve. A kommunista párttal kapcsolatos dokumentációk a dolgozat írásakor még nem voltak hozzáférhetők. A többi párt külpolitikai koncepciójával kapcsolatban az a szilárd véleménye, hogy ezek a pártok külpolitikai vonatkozásban nem bírálták a Teleki-kormány vonalát (ismeretes Bajcsy-Zsilinszky Endre több pozitív megnyilatkozása Teleki külpolitikája mellett). Változás csupán a második bécsi döntés után következett be, amikor Teleki feladta a fegyveres semlegességet.

A szovjet—magyar viszonyra vonatkozó észrevételekkel kapcsolatban ismertette Molotov és Rosso olasz követ 1940. június 25-i beszélgetését, valamint Kristóffy 1940. július 4-i jelentését, amelyben Molotov leszögezte: a Szovjetunióknak semmiféle követelése nincs Magyarországgal szemben. Ami a közös szovjet—magyar katonai akció lehetőségét illeti Romániával szemben, ez történetileg nem bizonyított, a minisztertanácsi jegyzőkönyv szövege nem meghízható.

Egyetértett Berend T. Iván fejtegetéseivel az olasz—magyar kapcsolatokat illetően és jogosnak tartotta a „diplomáciatörténeti szemlélet” bizonyos jelenlétével kapcsolatos bírálatát. A Horthy-korszak történetének teljes feldolgozása még előttünk álló feladat, ezért minden elhangzott bírálat, megjegyzés segítséget ad az annyira fontos problémák tisztázásához.

A Bírálóbizottság Juhász Gyulát a történettudományok kandidátusa fokozat elnyerésére egyhangúlag felterjesztette a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

F. M.

Kis Aladár: „Magyarország és a fasiszta tengelyhatalmak a második viágháború küszöbén (1938 november — 1939 szeptember)” c. disszertációja népünk történetének viszonylag rövid, de sorsdöntő szakaszával foglalkozik. A magyar uralkodó osztályok ebben az időszakban tették meg azokat a lépéseket, amelyek végleg a náci Németország-hoz láncolták, s szörnyű háborús pusztulásba sodorták az országot.

A szerző gazdag, nagyrészt feltáratlan anyagra támaszkodva mutatja be a horthysta külpolitika bonyolult, ellentmondásos arculatát. Elsősorban a német—magyar kapcsolat alakulását kíséri figyelemmel, de feltárja az olasz—magyar viszony jellemző vonásait is. Disszertációja tanúsítja, hogy a német—magyar kapcsolatokra az adott időszokban döntően az együttműködés volt a jellemző. Részletesen ismerteti ennek főbb állomásait: a magyar és német fasiszta vezetők tárgyalásait, a Antikomintern-paktumba való belépés és a Népszövetséggel való szakítás eseményeit, Kárpát-Ukrajna lerohanását. Ugyanakkor rámutat arra, hogy az együttműködés keretein belül, főleg amikor a magyar uralkodó osztályok úgy érezték, hogy nem elég gyorsan elégtük ki területi követeléseiket, átmenetileg nézeteltérések, ellentétek keletkeztek, amelyek azonban mindig behódolással végződtek.

A fasiszta Németország imperialista politikája jelentősen befolyásolta az olasz és magyar kapcsolatok alakulását is. A horthysta körök Németországgal szemben nem egyszer a fasiszta Olaszországnál igyekeztek megértést és támogatást találni. Így az olasz orientáció előtérbe került, mikor Imrédy kormánya Olaszország segítségével Hitlerék akarata ellenére végre akarta hajtani Kárpát-Ukrajna bekebelezését. De háttérbe szorult ez az irányzat, amikor az olaszok a náci vezetőkkel egyetértésben jártak el az annexió leállításában, vagy amikor Olaszország is sürgette Magyarország belépését az Antikomintern-paktumba és szorosabb felzárkózását a tengelyhez. Újra megnőtt Olaszország szerepe a magyar külpolitikában 1939 áprilisa után, amikor Németország fokozza a Magyarországra gyakorolt nyomását. Az augusztusi—szeptemberi események idején az olasz támogatás fejében az uralkodó körök addig is hajlandók lettek volna elmenni, hogy olasz herceget hívjanak meg a magyar trónra. A szerző rámutat arra, hogy rövidlátó politika volt az, amely az egyik fasiszta állammal szemben a másiknál keresett menedéket.

Érdekes képet nyújt a disszertáció a magyar vezetőknek a nyugati hatalmaknál tett próbálkozásairól is. Mindemellett a szerző nem hanyagolja el Horthy-Magyarországnak a szomszédos államokkal szemben folytatott politikájának bemutatását sem. Jugoszlávia irányában a megbékélés húrjait pengette, s ez a politika támogatásra talált a tengelyhatalmaknál is. Románia esetében más volt a helyzet. A magyar uralkodó osztályok Erdély revíziójának ábrándjáról egy pillanatra sem mondtak le, s emiatt a két ország között állandóan, 1939 március—áprilisában, majd augusztus végén—szeptember elején különösen feszült volt a viszony. A német—lengyel háborúban vállalt semlegesség örve alatt Románia lerohanására készülődtek. Németország számára Románia azonban első-sorban gazdag nyersanyagkínesei miatt volt fontos, s ezért nem nézte jó szemmel a Teleki-kormány készülődéseit. A szerző részletesen elemzi, hogyan és milyen körülmények következtében volt kénytelen lemondani az ellenforradalmi rendszer Románia megtámadásáról. Jelentős anyagot ismertet a disszertáció a lengyel—magyar kapcsolatokra vonatkozóan is.

Balogh Sándor kandidátus opponensi véleményében előljáróban a disszertáció érdemeiről szól. Rámutatott, hogy a szerző helyesen leplezi le a volt magyar uralkodó osztályok nemzetellenes politikáját és a tengelyhatalmak imperialista rabló céljait. Érdekes bepillantást nyújt a Horthyék által ápolat lengyel—magyar barátság igazi tartalmába, s meggyőzőek azok a megállapításai is, amelyek az amerikai—angol—francia imperialistáknak a fasisztákat lényegében bátorító magatartásáról lebbentik fel a fátyolt.

Nem erőssége, hanem fogyatékosága a disszertációnak, mondotta, hogy a külpolitikai kapcsolatok alakulásának belső indítékait alig ismerjük meg rajta keresztül. Feltétlenül kihinteni kellett volna azokat a belpolitikai összefüggéseket, amelyeknek külpolitikai kihatásai voltak — ha másképpen nem, — akkor a tanulmány elején lehetett volna Magyarország belső gazdasági, társadalmi, politikai helyzetének főbb vonásait vázolni és arra építve, a magyar kormányok külpolitikáját bemutatni.

A továbbiakban Balogh Sándor vitába szállt a szerző néhány megállapításával. Nem tartotta pontosnak a disszertáció ama állítását, hogy Horthy-Magyarország Csehszlovákia feldarabolásában való részvételével, illetve azt követően indult el azon az úton, amely Magyarországot a második világháborúban Hitler utolsó csatlósává tette. Az indulás — véleménye szerint — 1919-ben kezdődött, majd Gömbössel folytatódott, s 1938-ban a korábban megtett út további folytatásáról és későbbi teljes betetőzéséről volt szó.

A disszertáció érdemének tartotta, hogy meggyőzően oszlatja el azokat az illúziókat, amelyeket Teleki Pál körül fontak, s helyesen mutat rá, hogy a Teleki-féle külpolitika nemcsak az előző kormányok német orientációját követte, hanem lényegében el is mélyítette azt. Ugyanakkor óvott a leegyszerűsítéstől és a Teleki—Csáky-féle vonal Lengyelország és Anglia felé irányuló törekvéseinek árnyaltabb elemzését kívánta volna meg.

Vitathatónak tartotta azt a nézetet, hogy 1939 április, az olasz orientáció előtérbe kerülése, „bizonyos határkő” a magyar külpolitikában. Nem értett egyet azzal a tétellel sem, hogy Németország „nem fikszálta” Horthy-Magyarország szerepét egy általános konfliktusban. Igaz, hogy a németek nem tájékoztatták a magyar kormányt részletesen elképzeléseikről, de Csákynek elmondották, hogy ha a német—lengyel háború helyi háború marad, akkor Magyarország kitarthat semlegessége mellett, ha viszont a német—lengyel konfliktus világháborúhoz vezetne, akkor nem lehet kétséges, hogy Magyarországnak a tengelyhatalmak oldalán a helye.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy Kis Aladár disszertációját hasznos, értékes munkának tartja, megérettnek arra, hogy annak alapján a TMB a kandidátusi fokozatot odaitélje.

Berend T. Iván opponensi véleményében elmondotta, hogy a disszertáció alapos anyaggyűjtésre támaszkodó, pontos, lelkiismeretes munka, amelyben főbbesör szép elemzésekkel, helyenként polemikus kifejtéssel, új megállapításokkal és ötletekkel találkozhatunk. Új eredményként többek között az egyes események, különösen Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz csatolásának történeti bemutatását, az Albánia elleni olasz agresszió magyar részről történő támogatásának feltárását, valamint a Teleki-kormány politikájának eddignél részletesebb ábrázolását, s ezen belül a Lengyelország elleni német támadás során magyar területen történő átvonulás kérdésének érdekes elemzését emelte ki.

A disszertáció erényei mellett annak fogyatékoságaival foglalkozva rámutatott, hogy azok lényegében egyetlen forrásra vezethetők vissza: a szerző helytelen probléma-felfogására. Kis Aladár a diplomácia történéseit a politikai erők, a társadalom mozgásától elszakítva tárgyalja, így az egyes mozzanatok oka szem elől tévesztődik, a diplomáciai manőverek önálló életre kelnek, a valóságos arányok eltolódnak. A szerző a legkisebb szövetséges összezördülést is mint komoly német—magyar ellentétet értékel, s ez vezet arra is, hogy lépten-nyomon külpolitikai válságokról beszél, s ezeket minden esetben diplomáciai manőverezésekkel indokolja.

Annak bizonyítására, hogy Kis Aladár mindent a diplomáciai eseményekből vezet le, s nem vizsgálja meg a mögöttük húzódó erőket, Berend T. Iván többek között a Teleki-levelek értékelésének kérdését említette meg. Eddig a marxista történeti irodalomban e leveleket mint a két-vas tűzbe tartásának megnyilvánulási jelét tartották számon. Teleki a magyar szuverenitásra és külpolitikai önállóságra apellálva próbált lazítani a német szövetségi láncain, anélkül természetesen, hogy megkísérelte volna azok szétszakítását. Kis Aladár ezzel szemben azt állítja, hogy a levelek nem valamiféle politikai koncepció megnyilatkozása, hanem mindössze taktikai húzás, „furfangos cselekedet”, amellyel Telekiék csupán azt akarták megtudni, hogy milyen tervei vannak Hitlernek a kibombázó háború esetén Magyarországgal, főleg Románia megtámadása szempontjából. Berend véleménye szerint a Teleki-levelek értékelésénél a szerző álláspontját nem tehetjük magunkévá.

Az egyoldalú diplomáciacentrikus szemléletmód mellett a disszertáció másik hiányosságát abban látta, hogy Kis Aladár nemcsak az adott korszaknak — a diplomáciai tevékenységnél mélyebb — politikájától tekint el, hanem nagymértékben elvonatkoztat a korábbi évek politikai, sőt diplomáciai törekvéseitől. Így nem fogadható el az, hogy a Németországnak való teljes behódolást 1939 elejére, Csáky külügyminiszteri színre lépésének idejére teszi. Annak a nézetének adott kifejezést, hogy a teljes behódolásnak már korábban komoly előzményei voltak, s ennek egyik döntő mozzanata 1935—1936 fordulójára esik, amikor a magyar politika elfogadta a német koncepciót. Ugyanebbe a problémakörbe vág, hogy a jelölt eltúlozza a német—olasz ellentéteket, s hogy a magyar külpolitika olasz orientációja a disszertációban 1939-ben mint újdonság jelenik meg, holott a kapcsolatok jóval korábbiak.

Vitába szállt Berend T. Iván a szerző azon véleményével, mely szerint Magyarország az 1939-es nyári nagy nemzetközi válság küszöbén gyakorlatilag elszigetelt volt. Kifejtette, hogy szerinte a politika egészét tekintve nem lehet valamiféle elszigeteltségről beszélni, hiszen Magyarország a legszorosabb szövetségben állt a fasiszta hatalmakkal.

Felvetette a periodizáció kérdését is. Bár az 1938 novemberből 1939 szeptemberig terjedő időszak rendkívül fontos, különösen diplomácia-történeti szempontból súlyos periódus volt, megítélése szerint nem képez egységes és lezárt korszakot. Ez a korszak a Jugoszlávia elleni ortvámadással végződik.

Megemlítette továbbá, hogy a disszertáció több esetben is kritikátlan a burzsoá román kormány politikájával szemben, s a felelősséget szinte egyértelműen a magyar kormánykörökre hárítja. Nem mutatja be — pedig az események megértéséhez nélkülözhetetlen — a román kormányok, uralkodó osztályok elvtelen s reakciós politikai vonalát, s nem egy esetben hasonló hibát követ el a lengyel kormánypolitika értékelése kapcsán is.

Befejezésül még egyszer utalt a disszertáció elvitathatatlan érdemeire, s Kis Aladár tanulmányát elfogadásra ajánlotta.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Juhász Gyula* felszólalásában elismeréssel szolt a tanulmány értékéről, a felhasznált forrásanyag gazdagságáról, majd több módszertani, kritikai megjegyzést tett. Berend T. Iván álláspontjához csatlakozva hangsúlyozta: ahhoz, hogy a Teleki-leveleket kellően értékelni tudjunk, nemcsak a belpolitikai helyzetet, hanem a nemzetközi erőviszonyok alakulását s az uralkodó osztályon belüli ellentéteket is figyelembe kell venni.

A németek 1939. szeptember 9-i átvonulási követelésével kapcsolatban nem értett egyet a szerzővel abban, hogy a németeknek ezzel kizárólag az lett volna a céljuk, hogy Magyarországot Románia megtámadásától elriasszák.

Zsigmond László egyetemi tanár felszólalásában elmondotta, hogy a disszertáció komoly hozzájárulást jelent a hazai diplomáciatörténethez. Különösen kiemelte azon belül az olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok feldolgozását, amely eddig a — természetesen elsődleges fontosságú — német kapcsolatok kutatásához viszonyítva elhanyagolt volt. Egyetértett az opponensek bírálatának főbb gondolataival, s maga is a dialektika kellő alkalmazását hiányolta a disszertációból. Teleki szerepének megítélése tekintetében példaként kifejtette: Telekit a néptől való félelme és a Szovjetunióval szembeni gyűlölete végső fokon mindig arra készítette, hogy szálláscsinálójává váljék oly hazai és nemzetközi reakciós-erőknek, amelyekkel szemben, ha árnyaltan is, de szembenállást jelentett. Amint 1848-ban Cavaignac és a burzsoá köztársasági párt — Marx szavaival — vámpír volt, amely a párizsi felkelők véréből táplálkozott, úgy Teleki és az ellenforradalmi rendszer is vámpír volt, amely a levett Tanácsköztársaság véréből táplálkozott. Ezért Teleki, minden alkalommal, mikor döntenie kellett, meghátrált, s ezzel olyan fejlődéshez járult hozzá, amely végső fokon Magyarország német megszállásához és Szálasi uralmához vezetett.

Kis Aladár az észrevételekre válaszolva elmondotta, hogy valóban más értékelést kíván adni, mint amit az eddigi marxista történetírás adott. Nézete szerint azonban az általa adott értékelés nem áll túl messze az eddigiektől. Felfogása annyiban más, hogy a Teleki-leveleket nem tartja jelentős mozzanatoknak. A „két vas tűzben tartásának politikáját” illetően a hagyományos felfogástól szintén eltérő álláspontra helyezkedett. Elismerte, hogy Telekinek szubjektive a „kettős politika” volt az elképzelése, de — mint rámutatott, — ez a politika objektive az általa tárgyalt időszakban kevésbé érvényesült, s csak 1939 októberétől találkozhatunk vele erőteljesebb formában, amikor Olaszország — várakozó állásponton helyezkedve a háborúban — ténylegesen megkísérelte a nem hadviselő délkelet-európai országokat olasz vezetés alatt összefogni. Kettős politikáról megítélése szerint csak akkor lehet beszélni, ha egyazon időben egymással párhuzamosan két vonal érvényesül, s mindegyiknek reális mozzanatai vannak. De ha az egyik oldalon súlyos tények, a másik oldalon szubjektív elképzelések jelentkeznek, az még nem kettős politika. A tipikus kettős politikát szerinte Románia folytatta.

Vázlatosan áttekintve Teleki miniszterelnöki tevékenységét, hangsúlyozta, nincs jelentős adat arra vonatkozóan, hogy a másik táborral kacérkodott volna. Mindössze a londoni memorandumot lehetne megemlíteni, de az is a németek tudtával és beleegyezésével küldték el. Amikor pedig felmerült a semleges országok blokkjának megalakítása, az egész éppen a Teleki-kormány negatív magatartása miatt fulladt kudarcba. Teleki politikájának egyetlen pozitívuma a lengyel kérdésben tanúsítandó semlegesség meghirdetése volt. Az adott körülmények között Hitler nem is kívánt többet, s így azt könnyű volt teljesíteni. Felfogása szerint a Teleki-féle semlegesség inkább az objektív helyzet és nem egy átgondolt politikai koncepció következménye.

A továbbiakban megemlítette, hogy nála a „diplomácia-centrikusság” nem tudatos törekvés eredménye. Az 1939-es választástól eltekintve kevés helyen talált adatokat, amelyek segítségével a belpolitikai kérdést a diplomáciai eseményekkel szorosabban összekapcsolhatta volna. Emellett az is nehezítette az összefüggések bemutatását, hogy a tárgyalt időszakban nem mindig lehetett eldönteni, hogy a belső erőviszonyok hatottak-e a külpolitikára vagy fordítva. S ugyanakkor az összefüggések sem közvetlenül jelentkeztek, hanem csak nagyobb időszakban érvényesültek.

Elismerte, hogy Magyarország jóval előbb indult el a náci Németországhoz vezető úton, de 1938–1939 fordulóján egy ugrás történt, s valójában ezt akarta bemutatni. Adatokkal bizonyította, hogy hasonló volt a helyzet az olasz orientáció esetében is. Az 1939 áprilisi politikai fordulat kérdésében fenntartotta véleményét: szerinte a német nyomásra újra felelevenített olasz orientáció fordulatot jelentett a magyar külpolitikában.

Nem értett egyet azzal a véleménnyel, mely szerint eltúlozza a német-olasz és német-magyar ellentéteket. Viszont magáévá tette azt az észrevételt, hogy nem helyes az adott időpontban Magyarország elszigeteltségéről beszélni, hiszen Magyarország Németország és Olaszország szövetségese volt. De rámutatott arra is, hogy a magyar kormányok éppen a szoros tengelypolitika nyomán elzárkóztak a szomszéd országokkal való megbékélés elől, a Szovjetunióval megszakadt a diplomáciai viszony, a nyugati hatalmakkal alig volt kapcsolatuk, s a lengyelek is meglehetősen bizalmatlanul figyelték a magyar kormány németbarátságát. Ebben az értelemben szerinte lehetséges elszigeteltségről beszélni.

A kiküldött bíráló bizottság egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi fokozat Kis Aladár számára való megadását.

Vida István

Simon Péter: „Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak az 1890-es években” c. disszertációja tanúsítja, hogy az 1890-es évek falusi és mezővárosi dolgozó tömegeinek mozgalmi lényegesen különböznek minden korábbi parasztmozgalomtól: a kapitalista fejlődés talaján — az imperializmus kialakulásának időszakában — jöttek létre, résztvevőinek óriási többsége a falusi, mezővárosi proletariátus és félproletariátus soraiból került ki. Követeléseik nagyrészt tipikus munkás és paraszti követelések voltak, amelyek gyakran általános demokratikus, illetve demokratikus paraszti követelésekkel fonódtak össze. E mozgalmak az ipari munkásság gazdasági és politikai küzdelmének hatása alatt, s jórészt az MSZDP propaganda és szervező tevékenysége nyomán alakultak ki és fejlődtek. Ideológiájukra is az akkori magyarországi szocialista mozgalom eszméi voltak leginkább hatással.

A XIX. század utolsó harmadában, a kapitalizmus talaján, a mezőgazdaság termelőeri viszonylag gyorsan fejlődtek. Fejlődésük azonban a feudális maradványok miatt, valamint az ország iparosodásának lassúsága, ellentmondásai következtében egyoldalú volt; nagyobb rész a nagybirtok és a gazdagparaszti birtokok területére korlátozódott, s elsősorban a búza és kukorica vetésterületének nagyméretű megnövekedésében és terméshozamának gyors emelkedésében érezte hatását. Ezt az alapján külterjes irányú fejlődést jelentősen befolyásolta a nemzetközi gabonapiac alakulása. A kedvező eladási lehetőségek a 70-es évekre a válság nyomán megszűntek, s az alacsony árak még inkább arra kényszerítették a nagybirtokosokat, hogy mind többet és mind olcsóbban termeljenek. A búzatermelés központi helyzeténél fogva Magyarországon a nemzetközi búzaválság általános mezőgazdasági válsággá nőtt, s a 90-es évek végéig eltartott.

A mezőgazdaság termelőeri fejlődése és a termelés válsága meggyorsította a tőkés viszonyok fejlődését és kiélezte egyrészt a tőkés viszonyok és a mezőgazdaság feudális maradványai közötti, másrészt a tőkés viszonyokon belüli ellentmondásokat, ugyanakkor meggyorsította a parasztság osztályokra bomlását is.

A parasztság osztályokra bomlásának folyamatát elemezve a szerző rámutat, hogy bár az egész parasztság érdekelve volt a feudális jellegű nagybirtok agrárforradalom útján történő felszámolásában, forradalmi kezdeményezésekre kizárólag a proletár és félproletár rétegek voltak képesek. E rétegeket a feudális jellegű megkötöttségek mellett sújtották a kizsákmányolás tőkés módszerei is. Ezért küzdelmükben összefonódott a tőke elleni és a feudális maradványok elleni harc.

A mezőgazdasági válság az agrárproletár és félproletár rétegek közül leginkább az arató-, részes-, napszamos munkásokat, valamint a kubikusokat érintette. Önálló fellépéseikre azokon a vidékeken került sor, ahol nem apró falvakban, elszórtan, hanem nagy községekben, mezővárosokban s többezres tömegben éltek együtt. A mozgalmak azokra a megyékre terjedtek ki, ahol a legtöbb búzát termelték, és ennek folytán leginkább előrehaladt a mezőgazdaság eladósodása, a parasztság elszegényedése. Ezen megyék közül is Békés megye s általában a Viharsarok vált a mozgalmak kiinduló pontjává, bázisává.

Az agrárszocialista mozgalom gazdasági alapjának, társadalmi hátterének bemutatása után a disszertáció a mozgalmak történetét tárgyalja. 1889-ben a magyarországi szocialista mozgalomban a nemzetközi munkásmozgalom segítségével az osztályharcos irányzat kerekedett felül. Az MSZDP alakuló kongresszusán az agrárkérdésről elfogadott határozat az I. Internacionálé agrárjavaslatán alapult, amely leszögezte, hogy a munkáskérdésről szólva nem szabad mellőzni a földművelő munkásokat sem, s javasolta a „földművelő munkásképzőegyletek” létesítését, amelyek tömörítik és nevelik a falusi szegénységet, s vázolta a földkérdés szocialista megoldásának útját. Ettől kezdve indult meg a párt agitációs és szervező tevékenysége a földmunkások között.

Simon Péter részletesen ismerteti a SzDP agitációs és szervező tevékenységének kibontakozását, a földmunkás-egyletek megalakulását, az orosházi, békéscsabai, battonyai véres összeütközések eseményeit, Szántó Kovács János hódmezővásárhelyi tevékenységét. A hatóságok féktelen terrorja nem tudta megakadályozni a mozgalom terjedését, s a szocialista agitáció az 1891—1894-ig terjedő időszakban a Viharsarok mellett az Alföld más vidékein, sőt a Dunántúl egyes pontjain is meghódította a falusi szegénységet. A mozgalmak jellegét elemezve rámutat a szerző arra, hogy ezek kezdetben kizárólag szocialista, illetve szocialista irányba fejlődő mozgalmak voltak. 1893 őszétől—1894 elejétől kezdve azonban megjelenik a földosztó törekvés is, de csak az uralkodó szocialista irányzatnak alávetve, kiforratlan, következetlen formában. Ettől az időtől kezdve a földmunkás- és szegényparasztmozgalomban uralkodó szocialista irányzat kezd összefonódni egy — tendenciáját tekintve — polgári demokratikus irányzattal, amelynek megjelenése elsősorban a mozgalom kistulajdonos elemei számának növekedésével

áll összefüggésben, jóllehet a két irányzat jellegében rejlő ellentmondás ekkor még nem bontakozott ki.

Emellett Simon Péter közli és értékeli a MSzDP 1894-es kongresszusán „a mezei munkás”-kérdésről elfogadott határozatot.

A magyarországi szocialista mozgalomban 1889-ben felülkerekedett osztályharcos irányzat nem tudta végleg megszilárdítani vezetőszerepét; bukásával lezárult az agrár-szocialista mozgalom első szakasza. Az opportunisták erők, kihalásával, az a 90-es évek közepén az uralkodó osztályok fokozódó terrorhadjárata súlyos helyzetbe hozta az MSzDP-t, 1896-ra ismét kezükbe ragadták a párt vezetését. Az opportunisták csoport azért, hogy a vidéki küldöttek támogatását is megszerezze, többek között mint a földmunkásmozgalom fejlesztésének híve lépett fel, s támogatta az ilyen irányú határozatokat. A későbbiek során azonban a megalkuvó vezetők arra törekedtek, hogy megakadályozzák a földmunkásmozgalom fejlesztése érdekében hozott döntések megvalósítását. Magatartásuk a földmunkásmozgalom kettészakadásához vezetett.

A SzDP agrárpolitikája mellett a szerző bemutatja a Várkonyi-féle mozgalom kibontakozását és tevékenységét, valamint a Független Szocialista Párt megalakulását. A párt programjának legfőbb pontjait ismertetve felhívja a figyelmet arra, hogy e határozat már azt mutatja, hogy Várkonyiék mozgalomban a földosztás, tehát a polgári demokratikus tendencia vált uralkodóvá.

A földosztás jelszavával Várkonyi pártja rövid idő alatt olyan megyéket is meghódított, ahová eddig a mozgalom nem tudott behatolni: Szabolcs, Szatmár, Ung vármegye, Bodrogköz, Mátravidék, csúspontját a szabócsi-zempléni megmozdulásokon érte el. E sikerek arra készítettek a hatóságokat, hogy szétverjék Várkonyi mozgalomát. Magát Várkonyit elfogták és bebörtönözték, mozgalma központi irányítás hiányában csakhamar széthullott. Miután az uralkodó osztályok terrorja súlyosan érintette a MSzDP-t is, megkezdte visszavonulását a falvakból. Így a tömegek magukra maradtak.

1898 tavaszán életbelépett az 1898 III. tc., az ún. „rabszolgatörvény”, amely az aratósztrájkok megakadályozására irányult. Ezzel lezárult az 90-es évek magyarországi földmunkás- és szegényparasztmozgalmainak második szakasza.

Pölöskei Ferenc kandidátus opponensi véleményében kiemelte, hogy a disszertáció az 1890-es évek parasztmozgalmaival a munkásmozgalom történetével és az uralkodó osztályok politikájával való összefüggésében mutatja meg. Színvonalasan ábrázolja a szegény-paraszság egyes rétegeinek helyzetét, életkörülményeit, különösen a kubikusságról s a mezei munkásokról szóló fejezet kiemelkedő. A dolgozat értenyei közé tartozik az is, hogy a kiegészítő utáni tőkés fejlődést is elemzi, s először tesz eredményes kísérletet a viharos mozgalmak okainak és körülményeinek feltárására. Bár itt az okok között, vélekedett az opponens, az amerikai utas kapitalista fejlődésnek nagyobb szerepe volt, mint ahogy a tanulmány ábrázolja. Figyelemre méltónak tartotta a szerzőnek a parasztmozgalom szervezeti problémáiról szóló fejezetét, s felvetette: fontos lenne annak kimutatása, hogy mennyiben tekinthetők a szegényparaszti rétegeket tömörítő egyesületek, egyesületek a magyarországi szociáldemokrata mozgalom részének. Külön elismeréssel szólt a mozgalomban résztvevők társadalmi és nemzetiségi összetételének elemzéséről, valamint a Várkonyi-mozgalom bemutatásáról.

A Várkonyi-mozgalom ideológiájáról szólva *Pölöskei Ferenc* egyetértett a Simon Péter által adott jellemzéssel. Kifogásolta azonban, hogy a szerző nem szán elég teret Schmitt Jenő anarchista nézetei bírálatának. Kétségtelen, hogy ezekben az években Schmitt nézetei nem okoztak nagyobb kárt a mozgalomnak, mondotta, de a mozgalom letörése, a rabszolgatörvény elfogadása után Várkonyira s az 1897/98-as események résztvevőire is komolyabb mértékben hatottak már. Éppen azért egyes korábban jelentkező tételeit: az államnélküliség, valamint felekezetenélküliség elvének hirdetését s annak befolyását behatóbban kellett volna megvizsgálni.

A Várkonyi-mozgalommal kapcsolatban felhívta a szerző figyelmét, hogy a disszertációban nem ad határozott választ arra a kérdésre: miért támogatták Várkonyiék 1896-ban a Népakaratot s a mögöttük álló opportunistákat. Vitába szállt az opponens Simon Péternek az 1897/1898-as évek parasztmozgalmaira vonatkozó azon általánosító megállapításaival, melyek szerint: „a falusi mozgalom — bár továbbra is az ország fő gabonatermelő területein volt a legerősebb — ténylegesen országossá vált”. Tény, s ezt a szerző meggyőzően bizonyítja, — hangoztatta, — hogy különösen 1898 első felében a Dunántúlon is több parasztmegmozdulással és szervezkedéssel találkozunk, itt is követelték a tömegek a földadó leszállítását, a papi adó megszüntetését, a nap-számbérek felemelését, sőt a földosztás követelésének jelszava is felmerül, de a Dunántúltra ekkor még nem a forradalmi demokratikus szervezkedés a jellemző, s a cselédség mozgalmaira sem tudnánk sok példát felhozni. Ezért itt is inkább arról beszélhetünk,

hogy a feudális maradványok megoldatlansága, az imperializmusra való gyorsuló átmenet érleli a paraszti osztályharc kiszélesedését új, harmadik szakaszát, amely azonban csak az 1905/7-es politikai válság idején jelenik meg.

Pölskei Ferenc befejezésül a disszertáció új tudományos eredményeit méltatva, a disszertációt elfogadásra ajánlotta.

S. Vincze Edít kandidátus opponens véleménye szerint a disszertáció bátran nyúl az agrármozgalmakban felvetődő elvi problémákhoz, s ezekre világos választ ad. Különösen jónak tartotta ebből a szempontból a földmunkás- és szegényparasztmozgalmak jellegének elemzését. Elismeréssel emlékezett meg a független szocialista agrármozgalom kibontakozásának s a szocialista mozgalomtól való elszakadásának reális történeti bemutatásáról.

Felszólalásának további részében döntően az SzDP agrárpolitikájának kérdésével foglalkozott. Egyetértett Simon Péter főbb megállapításaival, de a kérdés fontosságára való tekintettel néhány észrevételt szükségesnek vélt megtenni.

A szociáldemokrata párt agrárpolitikájának legbonyolultabb és egyben leglényegesebb kérdése a földosztás követeléséhez való elvi és gyakorlati állásfoglalás — mondotta —, amely hazánkban feltétele volt a munkás-paraszt szövetség létrehozásának és kiszélesítésének. E tény felismerése elválaszthatatlanul összeforrott a soron következő forradalom jellegének tisztázásával, hiszen az agrárkérdés sohasem önálló, hanem a forradalomnak alárendelt kérdés. A régi történeti értékeléssel szemben ma az a felfogás alakult ki, hogy a forradalom jellegének tisztázása, a földosztás szükségességének megértése olyan feladatok voltak, amelyeket a kilencvenes évek elején még nem oldhatott meg a szocialista mozgalom. Ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a kérdések reálisabb értékeléséhez feltétlenül figyelembe kell venni a nemzetközi marxista munkásmozgalom elméletét és gyakorlatát. Ha e kérdésekben a magyar munkásmozgalom hibázott, akkor ez a nemzetközi munkásmozgalom fogyatékoságát is tükrözte.

Nem értett egyet Simon Péternek a SzDP 1890-es agrárhatározatával kapcsolatban tett azon megállapításával, mely szerint „... a szociáldemokrata pártnak minél hamarabb el kellett volna ismernie a forradalmi demokratikus jellegű földosztás követelését is”. Megítélése szerint a szerző itt nem vette figyelembe, hogy az I. Internacionálé agrárprogramja a tőkés társadalmi rendszeren belül is a *kollektivizálás* álláspontját hirdeti, a forradalmi demokratikus program pedig a földosztás a központi kérdése, az *önálló kistulajdonosi* rendszeren alapul; s ez a két elképzelés a múlt században összeegyeztethetetlen volt. A korabeli munkásmozgalom a kollektivizálás álláspontját tette magáévá, a földosztást a kistulajdonosi rendszer konzerválásának tekintette, amely a tőkés társadalmi rendszerben menthetetlenül pusztulásra van ítélve. Így, annak ellenére, hogy hazánkban objektíve a földosztás követelése volt a helyes, ezt a magyarországi munkásmozgalom csak akkor foglalhatta volna programjába, ha elveti az I. Internacionálé agrárprogramját, amelyet Marx, Engels s az egész nemzetközi munkásmozgalom magáénak vallott. Egyébként is túl korai az 1890-es programmal kapcsolatban felvetni a földosztás követelését, hisz éppen a szerző mutat rá, hogy még 1894-ben sem jelentkeztek földosztó törekvések a szegényparaszság körében.

S. Vincze Edít vitába szállt a szerzőnek az 1894-es agrárhatározat egyes tételeiről adott bírálatával is. Simon Péter e programot reformistának, opportunistának tekinti — mondotta —, s egyebek mellett emiatt is súlyosan elmarasztalja a szociáldemokrata pártvezetőséget; bírálatában ismét szerepel az a megállapítás, hogy hiba volt a földosztás követelésének mellőzése. Vincze Edít véleménye szerint a program legnagyobb hibája az, hogy általános, ami arra utal, hogy a párt nem elemozte eléggé az 1891—1894-es agrármozgalmak jellegét, tartalmát és követeléseit. Mégis, a határozatban elsősorban az előremutató vonásokat kell kiemelni, mert a határozat megalkotásának ténye is tanúsítja, hogy a párt ebben az időben utat keresett az agrárkérdés megoldásához. Így az államosítás kérésének felvetése, amely az egyházi és kötött birtok intézménye, a nagybirtok elleni fellépést jelentette, inkább útkeresésnek tekinthető, mint opportunistának hibának. Az államosítás követelése csak akkor lenne az opportunizmus bizonyítéka, ha az SzDP már ekkor lemondott volna a tőkés társadalmi rend megdöntéséről. Ezt azonban ebben az időben nem mondhatjuk el. Az SzDP forradalom-elmélete alapján marxista forradalom-elmélet volt, s attól csak annyiban tért el, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonított a kapitalizmus bukása objektív folyamatának, s lebecsülte a proletariátus osztályharcának szerepét. Így felfogása szerint az, hogy a program „kisajátítás” helyett „átváltoztatás” kifejezést használ, inkább stiláris, mint tartalmi kérdés.

A gazdag anyag, a források imponáns tömegének felhasználása ellenére az opponens hiányolta, hogy a szerző nem dolgozta fel a fővárosi és vidéki levéltárak nagy terjedelmű és igen értékes anyagát, s mindenek előtt a Belügyminisztérium elnöki bizalmas

iratait. Ennek az anyagnak ismeretében a jelenleginél konkrétan megválaszolható voltna a szerző néhány kérdést, így azt is: miért éppen a Viharsarok vált a szocialista agrármozgalmak gyűjtőpontjává? — mondotta.

A disszertáció értékeit még egyszer felemlítve az opponens javasolta, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Simon Péternek adja meg a kandidátusi fokozatot.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Barla-Szabó Ödön* szólalt fel. Az 1894-es agrárhatározattal kapcsolatban kifejtette, hogy a javaslat nézete szerint is nagyon általános, s így nem volt alkalmas arra, hogy mozgósítsa a szegényparasztságot, erősítse a munkás-paraszt szövetséget, hogy a munkásosztály vezető szerepe érvényesüljön az adott időszakban. Egyetértett Simon Péterrel abban, hogy az agrárprogram, amely a kisajátítás helyett a köztulajdonná való átváltoztatást tűzte ki célul, az opportunistikus talajára csúszott.

A továbbiakban felvetette, hogy benyomása szerint az amerikai utas fejlődés, beékelődve a porosz utas fejlődés egészébe, túlzott nyomatókat kap a disszertációban. Majd arról beszélt, hogy a Viharsarok forradalmi mozgalmait nem lehet pusztán a búza-termelés válságával magyarázni. Véleménye szerint meg kellene tudni, hol termeltek több búzát: a Viharsarokban, a Bácskában, vagy Baranyában, s alaposabban fel kellene tárni a történelmi előzményeket is. Végezetül arra utalt, hogy a disszertációnak jobban meg kellett volna vizsgálni: milyen szerepet játszottak a feudális maradványok az agrár-szocialista mozgalmakban?

Miután mindkét opponens érintette, *Simon Péter* válaszában maga is kitért korábban megjelent, a századforduló földmunkás- és parasztmozgalmairól szóló könyvére. Témaválasztásnál a kommunista történésznek — fejtette ki — mindig át kell gondolnia, melyik kérdés tudományos megoldása ad a legtöbbet a népek és a pártoknak az adott időszakban. A témát 1948-ban választotta ki, amikor megkezdődött a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Azt az ellenséges rágalmat akarta megcáfolni, hogy „a magyar paraszt lelkétől idegen a kollektivizálás”. A kézirat 1951—1952-ben készült el, amikor már egyre több riasztó hír érkezett faluról. Így a könyv aktuális politikai jelentőséget kapott, tanulságul szolgált mind a párt, mind a parasztság számára. Munkájában tudatosan a néptömegek mozgalmait állította előtérbe, s a tömegek történelemformáló szerepéről szóló marxista tanítást dokumentálta. Disszertációja, noha hasonló témakörű, mint előző könyve volt, lényegében új munka.

Áttérve az elhangzott bírálatokra, először S. Vincze Edit megjegyzésére válaszolt. Nem fogadta el azt az állítását, hogy a disszertáció nem ad határozott választ arra, miért éppen a Viharsarok vált az agrármozgalmak középpontjává. Megismételve a tanulmányban elhangzottakat, arra utalt, hogy a kérdések egész csoportját hozta fel magyarázatul.

Nem tudott egyetérteni Pölöskei Ferenc azon észrevételével, mely szerint a disszertáció eltulozza az amerikai utas fejlődés jelentőségét. Ezzel kapcsolatban rámutatott, igaz ugyan, hogy a mezővárosok fejlődésében megtalálhatók az amerikai út elemei, ez siettetta a proletarizálódást, de a mezővárosok proletariátusának helyzetét nem a váltoson belüli, hanem azon kívüli folyamatok, a környező nagybirtok gazdálkodása, s a nagybirtokon adódó munkalehetőségek és bérvizonyok szabták meg.

Az anarchizmus befolyásáról megemlítette, hogy az 1897. február 14-i ceglédi kongresszus, majd a Független Szocialista Párt alakuló kongresszusa képesen kimutatja ezen nézetek jelentkezését, s a későbbiek során is kitér az anarchizmus gyakorlati következményeire. Véleménye szerint ez a tárgyalt időszak szempontjából elegendő.

Pölöskei Ferencnek az 1897/98-as mozgalmak országos jellegével kapcsolatos kifogására elmondotta, hogy ebben az időszakban a mozgalom már nemcsak az ország ezen két vidékére terjed ki, hanem országos érvényű programokkal lépett fel, tehát elvesztette helyi jellegét. Ennek ellenére elismerte, hogy az agrármozgalmak országos méretekben csak 1905—07-ben bontakoztak ki.

A szociáldemokrata párt agrárpolitikájáról szólva elfogadta S. Vincze Edit bírálatát, hiba volt mind az 1890, mind az 1894-es agrárhatározattól a földosztás követelését számonkérni. S elfogadta azt is, hogy a szocialista forradalom bekövetkezésének módjával, valamint a földosztás elutasításával kapcsolatban jobban rá lehetett volna mutatni az akkori egész nemzetközi munkásmozgalom hibáira is.

Az 1894-es agrárprogramot értékelve hangoztatta, hogy a határozatot alapjában véve marxista határozatnak tekintti, de hibáit súlyosabban ítéli meg, mint S. Vincze Edit. A programból hiányzik az egyik legtöbbet hangoztatott földmunkás-követelés: a robot eltörlése. Több olyan kitétel található, ami csak a fennálló nagybirtokos, nagytőkés államhatalom iránti illúzióból magyarázható. Komoly opportunistikus hiba, hogy a határozat megkerüli a nagybirtok kisajátításának kérdését. E hibák a határozat készítőinek

elméleti gyengeségeiből fakadtak, gyakorlati következményeik szerencsére nem voltak súlyosak.

Befejezésül Simon Péter megköszönte az opponensek fáradságos munkáját, értékes bírálatait.

A kiküldött bíráló bizottság a vita alapján egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Simon Péternek a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Vida István

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1964. január 1. — június 30.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) Bibliográfiák

- Apor Éva — Ecsedy Ildikó:* Hungarian publications on Asia and Africa. — Magyar szerzők Ázsiáról és Afrikáról. 1950—1962. Válogatott bibliográfia. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Magyar Unesco Bizottság. Bp. 1963 Akad. Kiadó. 106 l.
- Bakos József:* A magyar Comenius-irodalom 5. A Agr. 1. 399—411. l.
- Bibliographie choisie des ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1961.* AH. 1963. 10. tom. 1—2. nr. 195—229. l.
- Budapest történetének bibliográfiája.* — *Bibliographia historicae civitatis Budapestinensis.* [Összeáll. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. Főszerk. Zoltán József. 2. köt. 1686—1950. Városleírás, városépítés. Budapest egészségügye. Budapest fürdőváros. Szerk. Berza László. Bp. 1963. 616 l., 1 mell.: XXIV l.
- Dán Róbert:* A magyarországi hebraica bibliográfiái. OSzKÉvk. 365—370. l.
- Folyóiratszemle.* (Hazai folyóiratok. — Külföldi folyóiratok.) Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1402—1423. l., 1964. 98. évf. 1—2. sz. 278—305. l.
- Folyóiratszemle* [külföldi levéltári folyóiratokról]. Szerk. Bélay Vilmos. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 300—328. l.
- Gortvay György:* Orvosi bibliográfiák a XVI—XVIII. században. Az Orvosi Könyvtáros. 1964. 4. évf. 1. sz. 17—26. l.
- Jakab Géza:* A sajtó-élet első száz éve Zalában. Életünk. 1963. 3. köt. 183—192. l.
- Jáki László:* Pedagógiai bibliográfiai irodalom. TNt. 327—363. l.
- Jordáky Lajos:* Pótlások a „Színházi zsebkönyvek bibliográfiája”-hoz. OSzKÉvk. 384—386. l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium.* 1962. 1—2. rész. Összeállították: Molnár Éva, Vincze István, Windisch Aladárné. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 292—317. l., 1964. 11. évf. 1. sz. 176—194. l.
- Külföldi történeti folyóiratok.* 1961. 2. r. 1962. 1. r. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 450—502. l.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája* 1962. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 351—358. l.
- A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete.* *Bibliographia litterarum Hungariae oeconomicarum ruralium. /1920—1935./* *A magyar gazdasági szakirodalom könyvészetének* 6. kötete. (Sajtó alá rend. Takács Imre.) [Kiad. a] Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 1963, Mezőgazd. Kiadó. 611 l., 4 t.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke.* /1963. július — szeptember./ PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 242—243. l.
- Nemzetközi agrártörténeti bibliográfia.* AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 271—274. l.
- Tóth Gábor:* *A Magyar Pedagógia* 19 évfolyamának /1932—1950/ tartalom- és névmutatója. TNt. 415—583. l.
- A történetiszemléletünk nacionalista maradványairól folytatott vita bibliográfiája.* *Történelem.* 1964. 2. sz. 128—130. l.

b) Katalógusok, leltárak, gyűjtemények ismertetése.

- Belitzky János—Zólyomi József:* Nógrád megye múzeumai. Balassagyarmat 1963, Nógrádm. Múz. Ig. 67 l.
- /Nógrád megyei múzeumi füzetek 2./* *Borsa Iván:* *Az Országos Levéltár Film-tárának* 1962. évi gyarapodása. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 135—154. l.
- Csapodi Csaba:* *Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának gyarapodása* 1963-ban. MT. 1964. 9. köt. 5. sz. 330—333. l.
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke.* 3. köt. *A területi levéltárak fondjegyzéke.*

- zékei. 6. r. Győri Állami Levéltár. Összeáll. Lengyel Alfréd. 7. r. Gyulai Állami Levéltár. Összeáll. Csákbonyi Kálmán. 8. r. Kaposvári Állami Levéltár. Összeáll. Kanyar József. Bp. 1963, LOK. Soksz. 3 db.
- (Magyar) Országos Levéltár. Csehszlovákiai levéltári anyagról készült mikrofilmek az — — Filmtárában. /1963. jan. 1-én./ Repertórium. Összeáll. Borsa Iván. Bp. 1963, LOK. Soksz. 231 l.
/Levéltári leltárak 19./
- (Magyar) Országos Levéltár. Jugoszláviai levéltári anyagról készült mikrofilmek az — — Filmtárában. /1963. jan. 1-én./ Repertórium. Összeáll. Borsa Iván. Bp. 1963, LOK. Soksz. 234 l.
/Levéltári leltárak 21./
- Magyar Országos Levéltár. Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára. Repertórium. Összeáll. Iványi Emma. [Közrem.] (Czece Barnáné, Magyar László, Torda Zoltán.) Bp. 1963, LOK. Soksz. II, 200 l., 8 mell.
/Levéltári leltárak 20./
- Magyar Országos Levéltár. A Zichy család levéltára. Repertórium. Összeáll. Bakács István. Bp. 1963, LOK. Soksz. 155, [4], 3 l.
/Levéltári leltárak 22./
- Magyar színészpórték. 1. r. *Cenner Mihály*: Grafikus ábrázolások a 19. században. /Katalógus./ Bp. 1963 Színházstud. Int. — Orsz. Színház tört. Múzeum. Soksz. 123 l.
/Színház történeti könyvtár 12./
- Múzeumok, kiállítási termek, műemlékek. [Útmutató.] [Kiad. a] (Múzeumi Ismeretterjesztő Központ.) Bp. 1964. Soksz. 72 l.
- Páhi Ferenc*: A csongrádi járásbíróság elnöki iratainak irattári rendszere. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 77—84. l.
- Pallagi Béláné—Zbiskó Ernőné*: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyagából. A Agr. 1. 431—441. l.
- Papp Ivánné*: Újabb színház történeti vonatkozású levelek a Kézirattárban. OSzKÉvk. 253—268. l.
- Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850. Zgest. Dorothea Gottesmann. Debrecen 1963. Soksz. 70 l., 7 t.
/Publicaciones Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis 43./
- Vezető a Bajai Türr István Múzeum állandó kiállításához. (Összeáll.: Farkas Henrik, Kóhegyi Mihály stb.) Baja 1963. 47 l.
/A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 8—9./
- Vértés György*: Az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 334—338. l.
- c) *Ismertetések*
- Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Bp. 1961. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 767—768. l.
- A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája /1565—1840/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 268—269. l.
- A magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája 1948—1956. Bp. 1963. — Ismerteti: *Lakos Katalin*. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 109—110. l.
- Rózsa György*: Budapest régi látképei. Bp. 1963. — Ismerteti: *Seenger Ervin*. AHA. 1964. 10. tom. 1—2. fasc. 213—214. l.
- Szentmihályi János—Vétesy Miklós*: Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kóhalmi Béla*. MK. 1964. 80. évf. 102—103. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) Forrásközlések, forráismertetések

- Eddig ismeretlen Lenin-dokumentumok kerültek elő. Nsz. 1964. 22. évf. 127. sz. 6. l.
- Kórtörténet Leninnél. [Otfried Foerster professzor nyilatkozata.] Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 6. sz. 270—273. l.
- Lenin, az ember. [Visszaemlékezések.] (Szerk. és a szovjet anyagot ford. Hollós Alfréd. [Bév.] Münnich Ferenc.) [Bp.] 1963. Kossuth Kiadó. 212 l.
- Lenin, V[ladimir] I[ľics] összes művei. 2. köt. 1895—1897. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. X, 627 l., 2 t.
- Lenin, [Vladimir Iľics]*: A pártélet normáiról. (O normah partijnj zszni i principah partijnogo rukovodstva.) [Cikkgyűjtemény.] Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 605 l.
- Marx, Karl*: A gothai program kritikája. [Zur Kritik des sozialdemokratischen Programms von Gotha.] — (Mellékletek: Az eisenachi program. A gothai program tervezete.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 80 l.
/A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára./
- Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 20. köt. (Engels, Friedrich): Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. (Anti-Dühring. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft.) — A természet dialektikája. (Dialektik der Natur.) (Sajtó alá rend. a marxizmus—leniniz-

mus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1963, Kossuth Kiadó. XII, 825 l., 1 t. Ugyanez megjelent sorozaton kívül is. Olvasókönyv a történelmi materializmus tanulmányozásához. [Kiad. a] (Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága Marxizmus—Leninizmus Esti Egyeteme, Filozófiai Tanszék.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 479 l.

b) Feldolgozások

Balogh J[ózsef]: Die Quellen des marxistischen Begriffs des gesellschaftlichen Gesetzes. AUSBphl. 2. 107—120. l.
Barabás Péter: Lenin. Népszava. 1964. 92. évf. 93. sz. 3. l.
Komor Imre: Lenintől tanulni. MN. 1964. 20. évf. 98. sz. 3. l.
Kovács István: A trockizmusról. TáSz. 1964. 19. évf. 5. sz. 83—88. l.
 Lenin — a dogmák ellensége. Lenin születésének 94. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. évf. 93. sz. 3. l.
Márkus György: Marx fiatalkori művei és napjaink társadalomtudománya. Valóság. 1964. 7. évf. 4. sz. 9—26. l.

c) Ismertetések

Farkas Dezső: A leninizmus nagyszerű dokumentuma. Hatvan éve jelent meg Lenin „Mi a teendő? „Osto delat’?” c. műve. AUD. 8/1. 75—93. l.
Vétes Imre: Lenin a pártélet normáiról. [Bp. 1963. Ismertetés.] Nsz. 1964. 22. évf. 15. sz. 5. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) Történetelmélet

Agh Attila: Vita a népi demokratikus forradalom jellegéről. MFSz. 1964. 8. évf. 2. sz. 381—386. l.
Csanda Sándor: A magyar—szlovák irodalmi és kulturális kapcsolatok kutatásának problémáiról. AŠzeg. 1. 73—82. l.
Dutt, Palme R[ajani]: Korunk történelmi problémái. (Problems of contemporary history.) A moszkvai egyetemen... tartott előadások szövege. (Ford. Halász Zoltán.) [Bp.] 1964, Kossuth Kiadó. 191 l.
 /Korunk világnézeti kérdései./
Kálmán Endre: Történelmi értékelés és pártosság. [Molnár Eriknek az Új Írás 1963. évf. 8. számában megjelent cikkéhez.] Valóság. 1964. 7. évf. 6. sz. 63—71. l.

Kiss Sándor: A humanizmus osztályjellege. AUD. 8/1. 31—47. l.
Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 275 l.
 A kötet tartalmából:
 A polgári örökség és a marxista irodalomtudomány.
 A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban.
 A népies konzervativizmus nemzet-felfogásáról.
 Nézeteltérések a „nemzeti jelleg” körül.
 A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után.
Kulcsár Kálmán: Max Weber és a politikai szociológia. Állam- és Jogtudomány. 1963. 6. köt. 4. sz. 444—484. l.
Macek, Josef: A történettudomány égető problémái. Történelem. 1964. 2. sz. 72—90. l.
Molnár Erik: Hozzászólás a nemzeti kérdés vitájához. Kritika. 1964. 2. évf. 6. sz. 6—7. l.
Molnár E[rik]: Vestiges nationalistes dans notre conception de l'histoire. AUSBphl. 2. 3—14. l.
Nagy László: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. /A török szövetség problematikája a Booskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben./ HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 185—241. l.
Otta István: A háború fogalmának és jellegének néhány kérdéséről. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 114—132. l.
Pándi Pál: A faszizmusról van szó... Nsz. 1964. 22. évf. 21. sz. 11. l.
Ponomarjov, B.: Emeljük a történettudományt és a történelemtanítást a kommunista építőmunka feladatainak színvonalára! Történelem. 1964. 2. sz. 5—49. l.
Ripp Géza: „Demokratikus szocializmus” és marxizmus. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 426 l.
 A kötet tartalma:
 „Demokratikus szocializmus” és marxizmus.
 A munkásosztály helyzete a kapitalizmusban és a mai reformizmus.
 Az imperializmus lenini elméletének reformista bírálata.
 A demokrácia és a jelenkori kapitalizmus.
 A kapitalizmus általános válsága és tükröződése a reformizmus ideológiájában.
 A „bőség társadalma” és a koegzisztencia ideológiai problémái.
Ripp Géza: Az empirizmus és a marxizmus politikai gazdaságtan. KgSz. 1964. 11. évf. 3. sz. 265—280. l.

- Schülfert, Gerhard:* Az állam, a polgárság és a nemzet problémái Németországban a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet korában. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1341—1353. 1.
- Sipos János:* A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez. MFSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 16—74. 1.
- Somoskői János:* A népi demokrácia mint a politikai hatalom formája. MFSz. 1964. 8. évf. 2. sz. 391—396. 1.
- Sötér [István]:* Le populisme dans la littérature et la musique. StM. 1963. 5. tom. 1—4. fasc. 11—23. 1.
- Szabó András György:* A törvény és az ember. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 293 1.
- Tőkei Ferenc:* Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Valóság. 1964. 7. évf. 1. sz. 14—31. 1.
- Varga Iván:* Az eszmék mozgása és a társadalom mozgása. A protestantizmus és a kapitalizmus problémái Max Weber munkásságában. Világosság. 1964. 5. évf. 4. sz. 230—236. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.:* A „nemzet” fogalma a feudalizmusban. Történelem. 1964. 2. sz. 91—127. 1.
- b) *Módszertani kérdések*
- Balassa Iván:* A múzeumi kiállítások tudományos előkészítése. Bp. 1964. Soksz. 52 1., 3 t.
/Múzeumi módszertani útmutató füzetek 3./
- Berencz János:* Fináczy Ernő egyetemes neveléstörténetének módszeréről. PSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 568—578. 1.
- Bevezetés a demográfiába.* (Szerk. Szabady Egon.) Bp. [1964], Közgazd. és Jogi Kiadó. 609 1.
- Borsa Iván:* A technikai fejlődés és a levéltárak. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 163—196. 1.
- Ember Győző:* A családi levéltárak tagolódása. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 149—162. 1.
- Gyimesi Sándor:* A helytörténetírás és a területi levéltárak. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 85—89. 1.
- Hanzó Lajos:* A helytörténeti kutatások időszerű kérdései. TNt. 279—325. 1.
- Komjáthi Miklós:* Az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára okleveleinek lajstromozása /regesztázása/. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 36—48. 1.
- Mandrou, Robert.* Részlet — —: Introduction à la France moderne /1500—1640/. Essai de psychologie historique... c. művéből. Vt. 1964. 1. sz. 14—22. 1.
- Móra Mihály:* A római jog szerepéről a hazai jogtörténetben. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1388—1391. 1.
- Móra Mihály:* Über eine neue Richtung der romanistischen Forschung. AUSBiur. 4. 51—67. 1.
- Orlicsek József:* A Központi Statisztikai Hivatal helyiségnévtár-szerkesztő tevékenysége. StSz. 1964. 42. évf. 5. sz. 519—530. 1.
- Porsnyev, B. F.* Pszichológia és történetírás. Vt. 1964. 1. sz. 3—12. 1.
- Sándor Pál:* Az agrárkérdés földbirtokstatisztikai vizsgálatához Magyarországon. StSz. 1964. 42. évf. 1. sz. 35—48. 1.
- Schneider Miklós:* Levéltári tájékoztatás gyártörténetiráshoz. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 231—234. 1.
- Simon Gyula:* Neveléstörténeti kutatás a levéltárakban. TNt. 249—278. 1.
- Usztyinov, V. A.:* Elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban. Vt. 1964. 1. sz. 23—57. 1.
- Vekérdi László:* Jegyzetek a tudománytörténetírás újabb irányairól. Valóság. 1964. 7. évf. 2. sz. 70—77. 1.
- Vita a néprajztudomány és az agrártörténet együttműködéséről.* [Fél Edit és Hofer Tamás kutatásairól.] AtSz. 1963. 5. évf. 4. sz. 558—576. 1.
- Vörös Károly:* Néhány szó a rezümékről. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 310—311. 1.
- c) *Gyűjteményes munkák*
- /A több szerző által írott kötetek történelmi tanulmányait lásd a megfelelő szakokban./
- Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1963. 1. r. Szeged 1963. 377 1.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 8. Ser. 1. Series marxistica—leninistica et paedagogica. Red. I(stván) Kónya. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 197 1.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 9. Ser. 1. Series paedagogica. 1. (Red. B[éla] Jausz.) Bp. 1963, Tankönyvkiadó. 139 1.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. (Az István Király Múzeum évkönyve.) Vol. 2—3. 1961—62. (Szerk. Fitz Jenő.) Székesfehérvár — [Bp.] 1963, Muz. Közp. Prop. Irod. 216 1., 24 t.
/István Király Múzeum közleményei C. 2—3./
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. 1962. tom. 4. Red. J(ános) Beér, L(ászló) Névai, I(mre) Szabó. Bp. 1962 (1963). 213 1.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nomi-

- natae. Sectio philosophica. Tom. 2. Red. P[ál] Sándor. Bp. 1963. 195 l.
- Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve. — Les annales du Musée de Győr.) 5. 1963. (Szerk. Uzsoki András.) Győr 1963. 380 l., 5 t.
- A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár évkönyve. 1962. (Szerk. Takács Miklós, Tóth Gyula.) Szombathely 1963. 120 l.
- Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20—24. sept. 1960. Red. Gy[ula] Ortutay. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 490 l., 2 t.
- Czobel Ernő válogatott írásai. (Főszerk.: Lissauer Zoltán.) Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 467 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
Marx és a magyar proletariátus.
A „szocialista” és „szocializmus” szavak elterjedése Német- és Magyarországon.
Pápai kizsákmányolás a középkori Magyarországon.
A pápai búcsúkereskedésről.
Dózsa György és forradalma.
Szocializmus és munkáskérdés Magyarországon 1848 előtt.
Táncsics Mihály földosztó programja.
Adatok a Kommunista Kiáltvány történetéhez.
A Kommunista Kiáltvány magyarországi pályafutása.
A Kommunisták Szövetségének történetéhez. A Szövetség kölni csoportja a forradalom előtt.
A Kölni Munkásegylet 1848—49.
Marx tevékenysége az 1848-as forradalmárok nemzetközi segélyezésében.
Bevezető tanulmány a „Forradalom és ellenforradalom Németországban” című műhöz.
Engels hét recenziója a „Tőke” első kötetéről.
Engels politikai tevékenységének fő szakaszai.
A moszkvai Marx—Engels Intézetről.
Greguss és a 48-as forradalom.
Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 1. (Szerk. Bende Sándor.) Eger 1963. 454 l., 8 t.
Előzménye: Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve.
Értekezések. 1961—62. (Szerk. Babics András.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 378 l.
Folia archaeologica. (A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve.) 15. (Szerk. Füleperenc.) Bp. 1963, Képzőműv. Alap. 236 l., 32 t.
Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum évkönyve. 6. 1963. (Főszerk.: Weiner Mihályné.) Bp. 1963, Képzőműv. Alap. 246 l.
Magyar műemlékvédelem. 1959—1960. (Szerk. biz.: Deresényi Dezső, Gólya József, Entz Géza.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 267 l., 1 t.
/Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 2./
Az Orosházi Táncsics Mihály Gimnázium évkönyve. 1962—63. [Orosháza 1963.] 131 l., 1 t.
Az Országos Pedagógiai Könyvtár évkönyve. 1961. (Szerk. V. Waldapfel Eszter.) Bp. 1963, Tankönyvkiadó. 167 l.
Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1961—1962. (Fel. szerk. Dezsényi Béla.) Bp. 1963. 386 l.
A Szántó Kovács János Múzeum évkönyve. 1961—62. (Szerk. Nagy Gyula.) Orosháza 1963. Soks. 277 l., 57 t., 4 térk.
Szauder József: Olasz irodalom — magyar irodalom. Tanulmányok. Bp. 1963. Európa. 462 l.
A kötet tartalmából:
Pellico a börtönben.
Ippolito Nievo.
Kiss István utazó könyvteskéje Velenéről, 1766-ban. /Ismeretlen magyar nyelvű Jeruzsálemi utazás a 18. század végéről./
Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. 1962. (Szerk. Kiss Árpád, Nagy Sándor stb.) Bp. 1963, Akad. Kiadó. 583 l.
- d) *Ismertetések*
- Bolgár Elek*: Válogatott tanulmányok. Bp. 1958. — Ismerteti: *Márkus László*. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1122—1123. l.
- Czobel Ernő válogatott írásai. Bp. 1963. — Ismertetik: *Lukácsy Sándor*. MN. 1964. 20. évf. 45. sz. 13. l., *Práger Miklós*. TáSz. 1964. 19. évf. 3. sz. 106—108. l.
- A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg 1960. — Ismerteti: *Hanzó Lajos*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 273—275. l.
- Klaniczay Tibor*: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. — Ismerteti: *Weber Antal*. Kritika. 1964. 2. évf. 6. sz. 61—64. l.
- Pogány József*: Kultúra — álkultúra. Bp. 1962. — Ismerteti: *József Farkas*. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 773. l.
- Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. Bp. 1962. — Ismerteti: *Bakács István*. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 292—294. l.
- Verő Gábor*: A Győr-Sopronmegyei múzeumi szervezet évkönyve, az Arrabona vitájáról. MuzK. 1963. 4. sz. 66—68. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) Forrásközlések, forrássismertetések

Bencze József: A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól. CMed. 1964. 30. no. 9—59. l.

Bendefy László—Pataki János Vidor: Rejtett kincsek levéltárainkban. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 1. sz. 35—41. l.

Haraszti Sándor—Pethő Tibor: Útikalandon a régi Magyarországon. [Antológia.] (Bev. és jegyz.: Makкаи László.) Bp. 1963, Táncsics Kiadó. 324 l., 16 t. /Útikalandonk 41./

Kodolányi J[ános ifj.] jr.: Die Sammlungen von Károly Pápai und János Jankó in der Erforschung der Kultur der ob-ugrischen Völker. CongrFU. 330—333. l.

b) Feldolgozások

Antalfy Gyula: Cegléd 600 éves. ÉIT. 1964. 19. évf. 11. sz. 502—507. l.

Baló István: Emlékezés Dr. Doktor Sándorra. MűT. 1964. máj. 52—57. l.

Balogh Gyula: Szentistván község fejlődése. Megyei és városi statisztikai Értesítő. 1964. 14. évf. 2. sz. 73—84. l.

Balogh János: Az Új Szt. János Kórház keletkezésének története és kialakulásának főbb adatai. CMed. 1964. 30. no. 61—75. l.

Beck Zoltán: Egy tótkomlói képfestő-műhely munkája. SzKJM. 247—268. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Nemzetközi munkamegosztás egykor és ma. Nsz. 1964. 22. évf. 15. sz. 6. l.

Bognár János: A kémiai tudományok oktatásának története főiskolánkon. BSz. 1963. 7. évf. 6. sz. 55—62. l.; Kohászati Lapok. 1964. 97. évf. 1. sz. 70—75. l.

Boronkai Pál: Sopron csatornázása. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 57—66. l.

Csizmadia Andor: Állam és egyház I. Istvántól II. József-ig. A magyar királyok és az egyház vitája a főkegyúri jogról. Világosság. 1964. 5. évf. 1. sz. 14—19. l.

Czigány Béla: Adatok a Győr megyei hajómolnárok életéhez. 2. Malomállások. Arr. 5. 207—228. l.

Dr. Doktor Sándor élete és munkássága. [Bev.] (Baló István.) [Kiad. a] Pécs város Művelődési Háza. [Pécs] 1963. 54 l.

Gergelyffy András—Sedlmayr János: A

köszegi Jurisich-vár. Bp. 1964 Képzőműv. Alap. 42 l.

[Műemlékeink.]

Grynaeus Tamás: Gyógynövényárusok Szeged piacain. CMed. 1964. 30. no. 89—126. l.

Győrffy István: Száz éves a „Szemészet”. Történeti visszpillantás. Szemészet. 1964. 101. évf. 1. sz. 5—18. l.

Gyulay Zoltán: A magyarországi bányás és kohómérnök-képzés kezdetei. BSz. 1963. 7. évf. 6. sz. 46—55. l.; Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 3. sz. 145—151. l. Kohászati Lapok. 1964. 97. évf. 1. sz. 1—7. l.

Heinz Ervin: Adatok a magyarországi zálogházak forgalmáról. /1893—1962/. StSz. 1964. 42 évf. 5. sz. 474—481. l.

Horváth Zoltán: Az első tanszékből származó kohász-tanszék története. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 48—53. l.

Horváth Zoltán: Kohászati oktatásunk 200 esztendeje. Kohászati Lapok. 1964. 97. évf. 3. sz. 126—129. l.

(*Huba László:* Siklós és Harkány. Útikalauz. (2. átd. kiad.) [Pécs] — Bp. 1963, Baranyam. Idegenforg. Hiv. — Közsdok. 108 l., 8 t.

Huszár Lajos: Münzkunst in Ungarn. Bp. 1963, Corvina. 52 l., 24 t.

Ugyanez megjelent angol és francia nyelven is.

Igaz Sándor: Megemlékezés a százéves dr. Doktor Sándorról. Jelenkor. 1964. 7. évf. 1. sz. 62—69. l.

Ila Bálint—Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 438 l., 11 t., 4 térk. /Magyarország helytörténeti lexikona./

Járó Miklósné: Adalékok a hazai gyermekvédelem történetéhez a második világháború küszöbéig. PSz. 1963. 13. évf. 12. sz. 1110—1121. l.

(*Jenei Károly—Szilágyi Gábor—Várkonyi György:* Az Orion Rádió és Villamossági Vállalat története. 1913—1963. Bp. [1964]. 136 l.

Kanyar József: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban. /1920, 1945./ Bp. 1964, Akad. Kiadó. 166 l.

/Ertekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 33./

Katona Imre: A kubikoslapát, digólapát és a lapátolás. SzKJM. 36—46. l.

Kiss Dezső: Ügyintézés a Földművelésügyi Minisztériumban /1889—1944/. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 158—220. l.

Kiss József: Részletek Drávaszabolcs történetéből. MűT. 1963. dec. 119—123. l.

- Klínger András*: Sopron város demográfiai helyzete. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 26–39. l.
- Komáromy József*: Adatok a megyei tanács székháza építéstörténetéhez. HOMK. 1963. 5. sz. 48–59. l.
- Komoróczy György—Barta Károly*: Debrecen. TtK. 1964. 8. évf. 3. sz. 97–100. l.
- Kovács András*: A siklói vár története. Pécs 1963, Siklói járás Tanácsa — Siklós községi Tanács. 76 l.
- Kuntár Lajos*: Szombathely város könyvtárainak története. BDEvk. 22–44. l.
- Lajos Árpád*: A fonó nő helye és szerepe a régi paraszti társadalomban. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 54–59. l.
- Lámfalussy Sándor*: Történeti visszajelentés a Soproni Erdőmérnöki Főiskola Erdőhasználati Tanszékének múltjára 1809-től 1947-ig. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1963. 1–2. sz. 291–302. l.
- Légrády Eszter*: Isaszeg krónikája. Népszava. 1964. 92. évf. 69. sz. 4. l.
- Lettrich Edit*: Esztergom, a dorogi iparvidék városa. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 181 l.
- /Földrajzi tanulmányok 3./
- A magyar irodalom története. 1849-ig. (Szerk. Bóka László, Pándi Pál.) 2., jav. kiad. Bp. 1964, Gondolat. 534 l.
- Magyar műszaki alkotók. Szerk: Révész Arnold István, Vargha Vilmos. Bp. 1964, Műszaki Kadó. 191 l., 1 térk.
- Magyarország története. (Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György.) 1. köt. (Írta Székely György, R. Várkonyi Ágnes, stb); 2. köt. (Írta Szabad György, Hanák Péter stb.) [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1964, Gondolat. 2 db.
- A magyarországi művészet története. Szerk. Fülep Lajos. 1. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. Dercsényi Dezső. 2. Magyar művészet. 1800–1945. Szerk. Zádor Anna. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 2 db.
- Nagybáka Péter*: Magyarországi vas- és fémműves céhpecesetek. Kohászati Lapok. 1964. 97. évf. 5. sz. 244–252. l., 1 t.
- Nováki Gyula*: A magyarországi földvárkutatás története. Bp. 1963. Soks. 93 l.
- /Régészeti füzetek 2/12./
- Papp Simon*: A magyarországi kőolaj- és földgázkutatás az 1780-tól 1945-ig terjedő időszakban. 2. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának közleményei. 1964. 33. köt. 1–4. sz. 421–437. l.
- Péczely Piroska*: A keszthelyi Festetics-kastély. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 47 l. /Műemlékeink./
- Petrusán György*: Százéves a román nyelv oktatása az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Felsőoktatási Szemle. 1963. 12. évf. 12. sz. 751–755. l.
- Porcsalmy Gyula*: Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig. (2., jav. kiad.) Debrecen 1963. 29 l. /Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 3./
- Radnai Lóránt*: A Krisztinaváros. ÉIT. 1964. 19. évf. 14. sz. 645–651. l.
- Rajtár János*: Hogyan lett Gerendás önálló község? SzKJM. 73–79. l.
- Réthly Antal—Berkes Zoltán*: Északi fény jelenségek Magyarországon/1523–1960/. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1964. 34. köt. 1–2. sz. 37–53. l., 2 t.
- Révéné Földes Ilona*: A Várszínház. ÉIT. 1964. 19. évf. 11. sz. 483–487. l.
- Ruzsás Lajos*: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. DTI. 279–315. l.
- Ruzsits Edit*: A bőripari munkásság története Magyarországon. Történelem. 1963. 1. évf. 1. sz. 55–114. l.
- Sándor P[ál]*: La philosophie hongroise du XX. siècle. AUSBphil. 2. 31–60. l.
- Sárközi Zoltán*: Százhusz év után matyó telepések nyomában. /1841–1961./ Matyóföld. 1963. 2. füz. 1–11. l.
- Szabó Ferenc*: Adatok az orosházi utcák és utcanevek történetéhez. SzKJM. 124–148. l.
- Szalai György*: Az újpesti munkásotthon története. Bp. 1963. 92 l.
- /Emlékek Budapest múltjából. Pest-környéki munkásotthonok krónikája./
- Szalai Imre*: Balatonfüred. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 44 l.
- /Műemlékeink./
- Szentmihályi János*: A bibliográfia és az irodalomtörténet. OSzKEvk. 125–135. l.
- Szerdahelyi István*: Gyula város oktatástörténetéből. /A gyulai Erkel Ferenc gimnázium hatvan éve./ Gyula 1963, Gyula város tanácsa. 64 l.
- /Gyulai füzetek 6./
- Szerényi Sándor*: A hetvenötödik vörös május elseje. Pártélet. 1964. 9. évf. 4. sz. 3–8. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: A kémiai jelek hazai alkalmazásának történeti áttekintése. AAg. 1. 207–215. l.
- Terplán Zénó*: A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem történetéről. BSz. 1963. 7. évf. 6. sz. 39–46. l.
- Vajkai Aurél*: Balatonmellék. Bp. 1964, Gondolat. 243 l., 16 t.
- A Villamosgép és Kábelgyár 50 éve és szerepe a magyar villamosipar fejlődésé-

- ben. 1913—1963. (Főszerk. Keller Ferenc.) (Bp.) 1963, Közgazd. és Jogi Kiadó. 486 l., 3 t.
- Vörös Márton: A Széchenyi tér regénye. Pécs 1963, Városi Tanács. 218 l. /Mesélő pécsi házak./
- Zádor Mihály: Kaposvár. Bp. 1964, Műszaki Kiadó. 317 l.
- c) *Ismertetések*
- Baróti Géza: Négy száz esztendő. [A kecskeméti Katona József gimnázium története.] MN. 1964. 20. évf. 132. sz. 7. l.
- Benda Kálmán: Helytörténeti kiadványok. Száz. 1963. 97. évf. 5—6. sz. 1139—1142, 1399—1401. l.; 1964. 98. évf. 1—2. sz. 276—277. l.
- Bóna I[stván]—Dienes I[stván]—Éri I[stván]—Kalicz N[ándor]: A kisvárdai vár története. Kisvárdai 1961. — Ismerteti: Kovalovszki Júlia. AÉ. 1963. 90. köt. 2. sz. 313. l.
- Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. 896—1849. Bp. 1962. — Ismerteti: Bóta László. ITK. 1964. 68. évf. 1. sz. 125. l.
- Csatár Imre: Emlékezés a munkásműltra. Gondolatok az Újpesti Munkásotthon története olvasásakor. [Szalai György művének ismertetése.] MN. 1964. 20. évf. 107. sz. 4. l.
- Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. — Ismerteti: Komlós Tibor. ITK. 1964. 68. évf. 2. sz. 255—256. l.
- „A harcban nem szabad megállni. . .” A magyar munkásmozgalom képekben. Bp. 1962. — Ismerteti: Mihálcso Miklós. Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz.
- Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. — Ismerteti: Szabó István. ET. 1963. 74. évf. 4. sz. 627—631. l.
- Horváth Pál: A magyar bírósági szervezet és perjog történetéhez. [A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961. c. mű ismertetése.] JK. 1963. 18. évf. 12. sz. 677—681. l.
- Ila Bálint—Kovacsics József: Magyarország helytörténeti lexikona. Veszprém megye. Bp. 1964. — Ismerteti: Kenéz Győző. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 28—30. l.
- Kájer István: Kapcsolattörténeti szöveggyűjtemény. [A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. megjelent mű ismertetése.] FK. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 222—225. l.
- Király István: Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarhatenyésztés történetéből /1848—1945/. Kaposvár 1962. — Ismerteti: Kávássy Sándor. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 289—290. l.
- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963. — Ismerteti: Csapodi Csaba. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 93—94. l.
- A magyar demográfia története és népesedéstörténeti kutatások. [Horváth Róbert külföldi folyóiratokban megjelent cikkeiről.] [Írta]: D. D. Demográfia. 1964. 7. évf. 1. sz. 149—151. l.
- A Mezőgazdasági Múzeum füzetei. 1—19. füzet. Bp. 1959—1961. — Ismerteti: Király István. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 275—281. l.
- Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg 1961. — Fejér megye múltja frott emlékekben. Szekesfehérvár 1962. — Ismerteti: Waczulik Margit. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 285—286. l.
- Réthly Antal: Időjárás csemények és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp. 1962. — Ismerteti: Csatkai Endre. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 94—95. l.
- Sándor Pál: A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához 1786—1853. Bp. 1961. — Ismerteti: Oláh József. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 284—286. l.
- Technikatörténeti Szemle. 1963. — Ismerteti: Vadász Elemér. MT. 1964. 9. köt. 1. sz. 59—60. l.
- Utikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963. — Ismerteti: R. P. MN. 1964. 20. évf. 47. sz. 4. l.; Tamás István. Nsz. 1964. 22. évf. 99. sz. 8. l.
- Vígh Károly: A Váci Kötöttárugyár története 1885—1960. Bp. 1960. — A textilipari munkásság mozgalmainak története Magyarországon. Bp. 1962. — Ismerteti: Jenei Károly. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 271—272. l.

2. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig.

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Borsa Gedeon: A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai. /1505—1506./ Osz-KÉvk. 223—232. l.
- Détsy Mihály: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. MűÉ. 1964. 13. évf. 1. sz. 1—19. l.
- Dobó [Árpád] Arpadus: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. 3. ed. Bp. [1964]. Soksz. 138 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 1./
- Domokos Pál Péter: Kézdiszentléleki Földjegyzék. 1503. MNy. 1964. 60. évf. 1. sz. 104—107. l.
- Falvy Z[oltán]—Mezey I[ászló]: Codex

- Albensis. Ein Antiphonar aus dem XII. Jahrhundert. /Graz, Universitätsbibliothek MS. Nr. 211./ Graz — Bp. 1963, Akad. Verl. — Akad. Kiadó. 175 l., 161 t.
- Fitz Jenő*: Titulum memoriae posuit. AlbaR. 2—3. 33—48. 1.
- Radocsay D[énes]*: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. 1—2. AHA. 1958. 5. tom. 3—4. fasc. 317—358. 1., 1964. 10. tom. 1—2. fasc. 57—68. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Bácskai Vera*: Mezőgazdasági árutermelés és árucsera a mezővárosokban a XV. században. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 1—35. 1.
- Balás V[ilmos]*: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. AAR. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 309—336. 1.
- Balla L[ajos]*: Östliche ethnische Elemente in Savaria. AAR. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 225—237. 1.
- Barkóczy László—Bóna István—Mócsy András*: Pannónia története. Bp. 1963 (1964), Tankönyvkiadó. 151 l., 12 t.
- Btró János*: Kollégiumok a római Dáciában. Szeged 1963. 34 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 10/6.)
- Bóna I[stván]*: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. AAR. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 239—307. 1., 8 t.
- Bóna I[stván]*: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des VI—VII. Jahrhunderts in Westungarn. AlbaR. 2—3. 49—68. 1.
- Bóna István*: Cundpald fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdetei a Dunántúlon. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 127—141. 1.
- Bóna I[stván]*: Der Silberschatz von Darufalva. AAR. 1964. 16. tom. 1—2. fasc. 151—170. 1., 1 t.
- Bonfini-forrástanulmányok (1. közl.) [Összeáll.] Kulcsár Péter. Szeged 1963. 51 l., 1 t.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 12./
- Bónis György*: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. FK. 1963. 9. évf. 3—4. sz. 373—388. 1., 1 t.
- Bónis György*: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 197—246. 1., 2 t.
- [Budapesti Történeti Múzeum, Aquincumi Múzeum.] Vezető az aquincumi rommezőn és múzeumban. Írták Nagy Tibor, Ürögdi György. Bp. 1963. 79 l.
/Emlékek Budapest múltjából./
- Buocz Terézia, P.*: Savaria épületeinek topográfiája. AÉ. 1963. 90. köt. 2. sz. 263—272. 1.
- Éry Kinga—Kralovszky Alán*: Székesfehérvár-kürnyéki X—XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. AlbaR. 2—3. 69—89. 1.
- Faller Jenő*: Négy százötven éves a roznyói bányászati vonatkozású Szent Anna-kép. Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 3. sz. 212—214. 1.
- Fekete Gábor*: Napvilágon Gorsium titkai. Nsz. 1964. 22. évf. 123. sz. 7. 1.
- Fitz J[enő]*: Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris. AA. 1963. 11. tom. 3—4. fasc. 245—324. 1.
- Fogarasi László*: A Szepesség. ÉIT. 1964. 19. évf. 26. sz. 1222—1226. 1.
- Fülep Ferenc*: Pécs római kori emlékei. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 38 l.
/Műemlékeink./
- Gazdapusztai Gy[ula]*: Beziehungen zwischen den präsüthischen Kulturen des Karpatenbeckens und des Nordkaukasus. /Beiträge zum sogenannten Kimmerierproblem./ Szeged 1963. 39 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. — Kisebb dolgozatok a klaszszikafilológia és a régészet köréből 5./
- Gerics József*: Gesztáink. ÉIT. 1964. 19. évf. 15. sz. 675—680. 1.
- Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des IX. Jahrhunderts. Führer durch die Ausstellung. [Von] (László Barkóczy, Éva B. Bónis etc.) Bp. 1963. 115 l.
- Gronovszky Iván*: Meghatározott nemzeti-ség pannoniai személynevek. Bp. [1964]. Soksz. 50 l.
/Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 2./
- Guyonvare'h, Christian-J.*: Arrabona, Arabo-, Araviszi. Megjegyzések egy magyarországi kelta helységnévhez. Arr. 5. 91—100. 1.
- Györffy György*: A magyar rovásírás. ÉIT. 1964. 19. évf. 6. sz. 272—275. 1.
- Gyürky K[atalin], H.*: Die St Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1957 und ihre wissenschaftlichen Ergebnisse. AAR. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 341—408. 1., 2 t.
- Házi Jenő*: Sopron megye gabonadézmája a Jagellók korában. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 166—171. 1.
- Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Függlék: 1. A malmok Zala megye vizein. 2. A halászat Zala megye vizein. Zalaegerszeg 1963, Zala M. Tanácsa. 67 l., 1 térk.
/A Göcseji Múzeum közleményei 23./
- Huszár Lajos*: Giskra pénzverése. NK. 1963—1964. 62—63. évf. 51—58. 1.
- Katona Imre*: Lehel kúrtje. ÉIT. 1964. 19. évf. 10. sz. 464—466. 1.

- Kemenczei Tibor*: Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez. *AE*. 1963. 90. köt. 2. sz. 169–188. 1.
- Képes Géza*: A magyar ősköltészet nyomairól. 1–2. *ITK*. 1964. 68. évf. 1–2. sz. 1–22, 171–193. 1.
- Kiss Attila*: A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez. *AtSz*. 1964. 6. évf. 1–2. sz. 143–149. 1.
- Kozák Károly*: Három- és négykarélyos templomok Magyarországon. *Arr*. 5. 171–192. 1.
- László Gy[ula]*: Die ältesten Epochen der uralischen Vorgeschichte. *CongrFU*. 416–419. 1.
- Lengyel Alfréd*: A győri várispánság/ királyi vármegye/ kialakulása. *Arr*. 5. 101–120. 1.
- Méri István*: Árpád-kori szabadban levő kemencék. *AE*. 1963. 90. köt. 2. sz. 273–281. 1.
- Mócsy A[ndrás]*: Provinzbevölkerung und ihre Inschriften. /Eine Erwiderung./ *AAR*. 1963. 15. tom. 1–4. fasc. 427–430. 1.
- Mollay Károly*: Sopron XIV. századi városképének vizsgálata. A Fabricius-ház története /kb. 50–1530-ig/. *SSz*. 1964. 18. évf. 1–2. sz. 1–14, 97–117. 1.
- Moór E[lemér]*: Die Vorfahren der Ungarn überschreiten die Wolga. *CongrFU*. 420–427. 1.
- Mozsolics A[mália]*: Der Bronzefund von Ópályi. *AAR*. 1963. 15. tom. 1–4. fasc. 65–84. 1.
- Nováki Gy[ula]*: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. *AAR*. 1964. 16. tom. 1–2. fasc. 99–149. 1.
- Olasz Ernő, ifj.*: Árpád-kori malomkövek Kardoskúton, és Orosháza-Cinkuson. *SzKJM*. 1–5. 1.
- A pannonhalmi kerengő és kolostorudvar helyreállítása [Írta]: H. Gyürky Katalin, Gergelyffy András.stb. *Arr*. 5. 121–169. 1.
- Parádi Nándor*: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. /XI–XVII. század./ *AE*. 1963. 90. köt. 2. sz. 205–251. 1.
- Pólay Elemér*: A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okiranyagában. Szeged 1963. 34 1.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 10/5./
- Soproni Sándor*: Castellum Carporum. *FoLA*. 15. 43–54. 1.
- Szántó Imre*: Keszthely elnevezése és kialakulása. /Adatok a Keszthely környéki romanizált lakosság továbbélésének vizsgálatához./ *AAgr*. 1. 173–194. 1.
- Szilágyi János*: A fortified Roman praetorian palace in Aquincum. *The New Hungarian Quarterly*. 1964. 5. vol. 13. no. 207–212. 1., 2 t.
- Szilágyi János*: Újabb adatok az aquincumi legio-táborok kiterjedésének és védelmi rendszerének kutatásához. *AT*. 1963. 10. köt. 3–4. sz. 316–318. 1.
- Szilágyi János György*: Megjegyzések az új szentendrei verses feliratról. *AE*. 1963. 90. köt. 2. sz. 189–194. 1.
- Szomjas-Schiffert Gy[ula]*: Finnisch-ugr. r. Herkunf der ungarischen „Regös“-Gesänge. *CongrFU*. 364–396. 1.
- Tempir, Z.*: Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. *AAR*. 1964. 16. tom. 1–2. fasc. 65–98. 1.
- Trogmayer Ottó*: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene. *AAR*. 1963. 15. tom. 1–4. fasc. 85–122. 1., 15 t.
- Végh Katalin, K.*: Újabb adat Miskolc római kori településének kérdéséhez. *BSz*. 1964. 8. évf. 2. sz. 69–76. 1.
- Vértessy Miklós*: Egy 1483-ban kiadott magyar krónika. *MK*. 1964. 80. évf. 1. sz. 74. 1.
- Visky Károly*: A Ius Italicum és Pannonia. *AT*. 1963. 10. köt. 3–4. sz. 191–200. 1.

c) Ismertetések

- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet. 2–3. füzet. 1272–1290. Bp. 1961. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*. *LK*. 1963. 34. évf. 2. sz. 284–288. 1.
- Diószegi Vilmos*: A sámnáhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958. — Ismerteti: *Hoffmann Tamás*. *Száz*. 1963. 97. évf. 6. sz. 1395. 1.
- Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. — Ismerteti: *Hoffmann Tamás*. *Valóság*. 1964. 7. évf. 1. sz. 96–98. 1.; *Maksay Ferenc*. *LK*. 1963. 34. évf. 2. sz. 281–282. 1.; *Mollay Károly*. *SSz*. 1964. 18. évf. 2. sz. 189–190. 1.
- László Gy[ula]*: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. — Ismerteti: *Gábori Miklós*. *AAR*. 1963. 15. tom. 1–4. fasc. 431–434. 1.
- Mócsy A[ndrás]*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. — Ismerteti: *Nagy Tibor*. *AT*. 1963. 10. köt. 3–4. sz. 295–299. 1.
- Szőke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962. — *Fehér Géza*—*Ery Kinga*—*Kralovánszky Alán*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Bp. 1962. — Ismerteti: *Bartha Antal*. *Száz*. 1964. 98. évf. 1–2. sz. 232–234. 1.

- Tamás István*: Monumenta Hungarica. Középkori magyar történetírók művei. [Ismeretetés.] Nsz. 1964. 22. évf. 22. sz. 8. l.
- Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imrelegendák. Szeged 1962. — Ismereteti: *Kurcz Ágnes*. ITK. 1964. 68. évf. 2. sz. 251–252. l.
- 3. Magyarország története 1527–1790**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Auszfürliger Bericht. [Az 1710. évi pestisjárvány során foganatosított rendészeti és gyógyászati eljárásokra vonatkozó jelentés.] CMed. 1964. 30. no. 195–203. l.
- Csillag István—Jellinek Harry*: A newly discovered Hungarian surgical print from the 16th century. Acta Chirurgica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1963. 4. tom. 4. fasc. 337–341. l.
- Daday András*: Adatok a budai fürdők történetéhez /1785/. CMed. 1964. 30. no. 183–185. l.
- Eckhardt Sándor*: Levelek a XVI. századból. [Közli: — —.] MNy. 1963. 59. évf. 4. sz. 481–487. l.
- Erdősi Laura*: Wernher: De admirandis Hungariae aquis. [A mű eredeti szövegével és fordításával.] CMed. 1963. 29. no. 103–168. l.
- Halmi János*: Egy gyógyszerészegéd végrendeletei a XVII. századból. CMed. 1963. 29. no. 235–251. l.
- Horváth Tibor Antal*: A munkácsi pénzverde bérleti szerződése. /1624/. NK. 1963–1964. 62–63. évf. 89–90. l.
- Iványi Emma*: Ascanius Mihály orvos levele. [Közli: — —.] CMed. 1964. 30. no. 181–183. l.
- Károlyi Antal*: A Herman nemzetség 1259-i oklevele. VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 93–98. l.
- Komáromy József*: Adatok Miskolc középkori piacterének XVII–XVIII. századi beépítéséhez. HOMK. 1963. 5. sz. 44–47. l.
- Kőhegyi Mihály*: Próbált orvosságok 1684-ből. CMed. 1964. 30. no. 127–136. l.
- Krizsán László*: Ismeretlen okmányok a törökellenes felszabadító harcok utolsó szakaszának történetéhez. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 157–175. l.
- Magyar—zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judaica. 7. köt. Az első országos zsidó conscriptiók. 1725–1748. Szerk. Grünvald Fülöp, Scheiber Sándor. Közrem. Ember Győző, Horváth A. Tibor, Pataki János. Bp. 1963. M. Izr. Orsz. Képviselőte. 863 l., 3 t.
- Rátky Kata hagyománya a soproniaknak. [Közli:] Hetýesi István. SSz. 1964. 10. évf. 1. sz. 85. l.
- Szabó Kálmán*: Pénzérték-viszonyok kecskeméti tanácsai jegyzőkönyvekből. NK. 1963–1964. 62–63. évf. 91. l.
- Szamosközy István*: Erdély története. (Rerum Transylvanarum libri.) (Vál., bev. és jegyz.: Sinkovics István. Ford. Borzák István.) Bp. 1963, M. Helikon. 385 l.
- /Monumenta Hungarica 7./
- Szeckó Károly*: Egy borsodi természettudományos ismeretterjesztő munka a XVIII. század II. feléből. /Dombó Sámuel: Bába Mesterség, Borsod vármegeyi bábáknak hasznokra./ BSz. 1964. 8. évf. 2. sz. 93–95. l.
- Vörös Károly*: Győri csatajelenet egy XVII. századi címerképen. Arr. 5. 203–206. l.
- Zákonyi Ferenc*: A tihanyi vár három alaprajza. Műemlékvédelem. 1963. 7. évf. 4. sz. 230–234. l.
- b) *Feldolgozások*
- Balázs Éva, H.*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. 1. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1187–1204. l.
- Balázs Éva, H.*: II. József. ÉIT. 1964. 19. évf. 19. sz. 867–871. l.
- Bánkúti Imre*: Gazdasági irányítás és centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban. /1703–1711./ Fola. 15. 149–158. l.
- Bencze József*: Szegedi Kőrös Gáspár. VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 69–74. l.
- Berlász Jenő*: Dernschwam János könyvtára. A hazai humanizmus történetéhez. 1–2. MK. 1963. 79. évf. 4. sz. 301–316. l., 1964. 80. évf. 1. sz. 1–32. l.
- Borsa Gedeon*: Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában? MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 79–83. l.
- Borzák István*: Zrínyi forrásaihoz. ITK. 1964. 68. évf. 2. sz. 209–215. l.
- Csáji Pál*: „Az utolsó Rákóczi” és a római egyház. ThSz. 1964. 7. évf. 5–6. sz. 165–168. l.
- Csillag István*: Adatok Madács Péter jobbágy-orvos életrajzához. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 2. sz. 85–87. l.
- Csizmadia Andor*: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. A „Kollár contra Status et Ordines”. JK. 1964. 19. évf. 4. sz. 214–227. l.
- Csongrády Béla*: Apór Péter és Ion Neculcea eszmei rokonsága. FK. 1963. 9. évf. 3–4. sz. 407–411. l.
- Détsy Mihály*: Válasz Molnár Józsefnek „Eger török műemlékei” kérdésében. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 1. sz. 64. l. és borítólapp.

- Esze Tamás*: Missovitz Cyrus-drámája. ITK. 1964. 68. évf. 1. sz. 54—59. l.
- Fehér G[éza]*, *íj.*: Contribution au problème de l'orfèvrerie turque à l'époque de l'empire ottoman. AO. 1964. 17. tom. 1. fasc. 113—127. l.
- Geszti Eszter*: Daróczy Katalin és Nagytétény. IpMÉvk. 39—52. l.
- Görgényi Géza*: Kolozsvári Jordán Tamás, az első magyar orvosbalneológus. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 24. sz. 1135—1138. l.
- Héjné Détári Angéla*: Szakmáry Pál. Adatok egy szépségi ötvöscsalád működéséről a XVIII. században. IpMÉvk. 53—64. l.
- Herepei János*: Apáczai könyvtárának további nyomai. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 53—55. l.
- Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542—1700 között. NK. 1963—1964. 62—63. évf. 25—50. l.
- Jóó Tibor*: Az alig ismert Szádvárról. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 33—38. l.
- Kállay István*: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1055—1071. l.
- Kászonyi Andrásné*: Bartolomeo Torre, a győri jezsuita kollégium építőmestere. Arr. 5. 229—234. l.
- Kathona Géza*: A baranyai unitarizmus a XVII. sz. végén. ThSz. 1963. 6. évf. 11—12. sz. 341—347. l.
- Kathona Géza*: Az egyetemes zsinat és a magyarországi reformáció. ThSz. 1964. 7. évf. 5—6. sz. 160—165. l.
- Kiss Ákos*: Az egészségügy helyzete Tynyenyén a XVIII. században. Adatok a Buda környék régebbi egészségügyéhez. CMed. 1963. 29. no. 209—217. l.
- Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. 2., átd. kiad. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 852 l. /Irodalomtörténeti könyvtár 14./
- Koroknay Gyula*: Losonczy Anna Tiszaszentmártonban. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 731—738. l.
- Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar—lengyel kapcsolatok XV—XVI. századi történetéhez. — (Függelék): Pannoniae luctus. Szemelvények a (krakkói) egyetem humanista költőinek magyar tárgyú műveiből. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 227 l.
- Markó Árpád*: Adalékok Lőcse kapitulációjának történetéhez. 1710. február 14. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 176—200. l.
- Misz János*: Nagytálya bortermelő parasztgazdaságai a XVI. században. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 150—169. l.
- Péter Katalin, R.*: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén: AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 170—188. l.
- Pražák, Richard*: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 3—41. l.
- Révész Imre*: A debreceni bíró. Arcképvázlat Domokos Lajosról. Alföld. 1964. 15. évf. 1. sz. 58—67. l.
- Schlattner Jenő*: A Rákóczi pénzek verdelhelyének megállapítása közvetett úton, /a címer és korona jellegzetes alakjai alapján/. Az Érem. 1963. 19. évf. 26. sz. 79—90. l.
- Staud Géza*: Magyar kastélyszínházak. 1—2. r. Bp. 1963, Színháztud. Int. — Orsz. Színháztört. Muz. Soksz. 2 db. /Színháztörténeti könyvtár 11., 14./
- Szénássy Barna*: Hathvani István és debreceni kortársai. TtK. 1964. 8. évf. 3. sz. 123—126. l.
- Szigeti Kilián*: A győri Szent Ignác-templom zenéje a XVIII. században. Arr. 5. 235—247. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: Az antiflogisztikus kémia hazai előfutárjai. AAgr. 1. 197—205. l.
- Tardy Lajos*: Hozzászólás H. Balázs Éva „A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai” c. tanulmányához. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 208—209. l.
- Temesvári Ferenc*: Kulcs típusok és zármechanizmusok fejlődése a XVI—XVIII. században. FolA. 15. 107—148. l.
- Uzsoki András*: Török kori rablánc a Xántus János Múzeumban. Arr. 5. 193—202. l.

c) Ismertetések

- Bethlen Kata Önéletírása. Bp. 1963. — Ismerteti: *V. Windisch Éva*. ITK. 1964. 68. évf. 2. sz. 237—239. l.
- Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Bp. 1962. — Ismerteti: *Baracskai István*. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 298—299. l.; *Tárkány Szücs Ernő*. ET. 1963. 74. évf. 4. sz. 635—638. l.
- Comenius Magyarországon. Bp. 1962. — Ismerteti: *Klaniczay Tibor*. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 769—770. l.
- Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp. 1962. — Ismerteti: *Tóth Gyula*. VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 152—154. l.
- Horváth Róbert*: Hatvani István professzor /1718—1786/ és a magyar statisztikai

- tudomány kezdetei. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vekerdi László*. MT. 1964. 9. köt. 4. sz. 269—271. l.
- Kiss Károly*: Zrínyi- emlékek a Nemzeti Múzeumban. MN. 1964. 20. évf. 64. sz. 4. l.
- Kronikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. Békéscsaba 1961. — Ismerteti: *Komlowszki Tibor*. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 768—769. l.
- Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból. 1—2. Bp. 1959—1960. — Ismerteti: *Baracskai István*. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 289—291. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. — Ismerteti: *Molnár Erik*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 226—231. l.
- Pamlényi Ervin*: Egy tragikus korszak krónikása. [Szamosközy István munkáinak új kiadásáról.] MN. 1964. 20. évf. 108. sz. 8. l.
- Pápai János törökországi naplói. Bp. 1963. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1363—1364. l.
- Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. század második felében. /1650—1715./ Bp. 1963. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. MT. 1963. 8. köt. 12. sz. 848—849. l.; *N. Kiss István*. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 282—284. l., *Rázsó Gyula*. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 286—288. l.
- Ráday Pál iratai. 2. köt. Bp. 1961. — Ismerteti: *Benczédi László*. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 291—292. l.
- Régi magyar filozófusok. XV—XVII. század. Bp. 1961. — Ismerteti: *Bán Imre*. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 95—96. l.
- Szentgyörgyi Mária*: Jobbgyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Bp. 1962. — Ismerteti: *Zimányi Vera*. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1362—1363. l.
- Tardy Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története /1733—1798/. Sárospatak 1963. — Ismerteti: *Angyal Endre*. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 93—94. l.
- Zoltán József*: A barokk Pest-Buda élete. Bp. 1963. — Ismerteti: *Komlowszki Tibor*. ITK. 1964. 6. évf. 1. sz. 119—120. l.
- Zrínyi emlékkiállítás a Nemzeti Múzeumban. [Írta] T. I. Nsz. 1964. 22. évf. 76. sz. 9. l.
- 4. Magyarország története 1791—1849**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Csapody István*: Adatok a Sopron megyei erdők 18—19. századbeli állapotához. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 163—165. l.
- Csatkai Endre*: Korai éremaukeió Kolozsváron. NK. 1963—1964. 62—63. évf. 91—93. l.
- Csillag István*: Az egyetlen magyarnyelvű alkimista nyomtatvány. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 22. sz. 1040—1042. l.
- Daday András*: Javaslat az egészségügy iskolai tanítására. /1795/. CMed. 1964. 30. no. 185—186. l.
- Fenyő István*: Egy ismeretlen Dózsa-vers. Nsz. 1964. 22. évf. 48. sz. 8. l.
- Fried István*: Gamauf Teofil soproni történetíró arcképehez. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 80—83. l.
- Fried István*: Sopron és környéke a „Hesperus”-ban. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 182—184. l.
- Horányi Nándor*: Schwartz Ferenc javaslata 1848-ból az országos tébolyda ügyében. CMed. 1963. 29. no. 257—269. l.
- Horváth Zoltán*: Követválasztási gúnyvers 1843-ból. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 71—74. l.
- Huszár Lajos*: Arcképsorozat a XVIII. század végéről. FolA. 15. 161—167. l.
- Kanyar József*: Újabb Berzsenyi dokumentumok a Kaposvári Állami Levéltárban. Jelenkor. 1964. 7. évf. 2. sz. 175—177. l.
- Koós Judit*: A „Nagy Károlyi Királyi Nemzeti Fő Oskola Rajzoló Intézetének” ismeretlen dokumentumai. IpMEvk. 93—114. l.
- Kupa Mihály*: Mád város papírszükségpénzei 1849-ben. NK. 1963—1964. 62—63. évf. 93—94. l.
- Lukácsy Sándor*: Herczeg Viktor. Egy elfelejtett 1848-as publicista. Világosság. 1964. 5. évf. 3. sz. 188—190. l.
- Lukácsy Sándor*: Tánics Mihály elfeledett cikkei. Alföld. 1964. 15. évf. 2. sz. 159—163. l.
- Lukácsy Sándor*: Tompa Mihály cikkei a forradalmi sajtóban. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 738—741. l.
- Maday Pál*: Falusi tisztviselők hivatali esküje a gyulai uradalomban. Szeged 1963. 30. l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 10/2./
- Misz János*: Egy 48-as huszárszázados Mezőkövesden kelt végrendelete. Matyó-föld. 1963. 2. füz. 18—20. l.
- Papp Vilmos*: Pálóczi Horváth Ádám ismeretlen levelei az Órség ügyében. VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 29—42. l.
- Sándor József*: A kiskunlacházi Petrovits-féle szerződés. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 722—725. l.
- A Sárdi Somssichok könyvtári szerződése. Közli: Kávássy Sándor. ASzeg. 1. 237—239. l.

- Szinkovich Márta*: Sorozás a feudáliskori Baranyában. MűT. 1963. dec. 114—118. l.
- Telepy Katalin*: Telepy Károly ifjúkora. Naplótöredékei 1848—49-ből. A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei. 1963. 4. sz. 133—136. l.
Ua. francia nyelven: uo. 49—55. l.
- Varga Lajos*: Adatok az 1848-ban „Moldovában és Oláhhonban kiütött cholera járvány” megismeréséhez. CMed. 1964. 30. no. 151—165. l.
- Varga Lajos*: Orvosi ösztöndíj iránti kérelem 1843-ból. CMed. 1964. 30. no. 203—207. l.
- Vörös Károly*: A Kemenesalja 1848—1849-ben. /Edvi Illés Pál visszaemlékezései./ VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 75—87. l.
- Vörös Károly*: Magyaróvár 1848 őszén. /Alexy Lajos naplója./ Arr. 5. 281—295. l.
- Zsindely Endre*: Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez. 1—2. ITK. 1964. 68. évf. 1—2. sz. 65—81, 216—229. l.
- Zsindely Endre*: Egy értékes hungarica: Batsányi János 1810-es, mostanáig lap-pangó műve a Schaffhauseni Városi Könyvtárban. [Der Kampf.] MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 62—65. l.
- b) *Feldolgozások*
- Allodiatoris Irma*: Benkő József. /1740—1814./ Élővilág. 1964. 9. évf. 2. sz. 49—50. l.
- Babics András*: A pécsi kőszénbányászat a feudalizmus korában. DTJ. 237—277. l.
- Bajkó Mátyás*: Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből. AUD. 8/1. 103—121. l.
- Bajkó Mátyás*: A sárospataki kollégium a reformkorban. AUD. 9/1. 5—31. l.
- Baktay Ervin*: Kőrösi Csoma Sándor. 2. kiad. Bp. 1963, Gondolat. 269 l., 24. t.
- Balázs György*: Hogyan születtek Széchenyi eszméi? Világosság. 1964. 5. évf. 5. sz. 278—283. l.
- Balázs Péter*: Az első győri iparműkiállítás 1846-ban. /Adatok a győri ipar XIX. századi történetéhez./ Arr. 5. 249—280. l.
- Bánki Vajk Emil*: Rendjelek, kitüntetések a magyar történelemben. XII. folytatás. Az Érem. 1963. 19. évf. 26. sz. 73—74. l. A Vöröskeresztet megelőző honvédápolói kitüntetés 1849-ben.
- Barta István*: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problé-
mái. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 305—343. l.
- Both Ödön*: A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában. /1790—1848./ Szeged. 1963. 127 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 10/7./
- Csatkai Endre*: Felsőbüki Nagy Pál értékelése a Századokban. Szeljegyzetek Barta István [Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány — című] tanulmányához. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 172—179. l.
- Daday András*: Magyarország kórházai 1848-ban. CMed. 1963. 29. no. 169—194. l.
- Eperjessy Géza*: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon. /1686—1848./ Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 951—984. l.
- Farkas Gábor*: Az 1831. évi kolerajárvány Fejér megyében. AlbaR. 2—3. 91—94. l.
- Felix, W.*: Liszts Schaffen und 1848. Versuch zur Deutung seiner Programmatik. StM. 1963. 5. tom. 1—4. fasc. 59—67. l.
- Fenyő István*: Fessler Oroszországban. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 720—722. l.
- Frankl József*: Töltényi János. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 12. sz. 561—563. l.
- Füves Ödön*: Statisztikai adatok Pest és Buda 1667—1848 közt polgárjogot nyert görög származású lakosairól. AT. 1963. 10. köt. 3—4. sz. 235—238. l.
- Gál Ferenc*: Pethe Ferenc. ÉLT. 1964. 18. évf. 13. sz. 579—584. l.
- Gárdonyi Zoltán*: Nationale Thematik in der Musik Franz Liszts bis zum Jahre 1848. StM. 1963. 5. tom. 1—4. fasc. 77—87. l.
- Hegedüs Ferenc*: Egy régi szombathelyi „könyvtáros”-ról [Zsoldos István]. VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 99—101. l.
- Horváth Zoltán*: A Sopron megyei községek titkos számadásairól. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 142—152. l.
- Julow Viktor*: Doktor Földi János. Alföld. 1964. 15. évf. 3. sz. 262—267. l.
- Kecskemét Városi Művelődési Ház, Nép-kutató Kör évkönyve. 1962—63. Fel-kiadó: Gergely Ernő. [Kecskemét 1964.] Soksz. 45 l., 2. t.
A kötet tartalmából:
Balanyi Béla: Kecskemét város tanácsa és hatalmi jogköre 1848 előtt.
- Kókay György*: Nemzeti Könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli magyar sajtóban. OSzKÉvk. 271—279. l.
- Kostyál István*: Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. OSzKÉvk. 280—290. l.

- Kovách Géza*: A majorsági gazdálkodás kialakulása Arad megyében a XIX. század elején. AtSz. 1963. 5. évf. 4. sz. 510—525. l.
- Lengyel Imre*: Váradi Szabó János. 1783—1864. Köznevelés. 1964. 20. évf. 7. sz. 265. l.
- Lovas Gyula*: Az első vasúti szerencsétlenség Sopron közelében /1847/. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 69—71. l.
- Lukácsy Sándor*: Petőfi nyomdászai. MN. 1964. 20. évf. 63. sz. 9. l.
- Másfélszázados vita a Nemzeti Színház épülete körül. [Irtja] P. L. MN. 1964. 20. évf. 108. sz. 9. l.
- Mihalik Sándor*: Pápai kőedény- és porcelán kísérletek. Fola. 15. 169—185. l.
- Musnai László*: Kőrösi Csoma Sándor és Nagyenyed. MP. 1963. 3. köt. 4. sz. 486—507. l.
- Nagy Károly*: Kemény Zsigmond. Nsz. 1964. 22. évf. 136. sz. 9. l.
- Némedi Lajos*: Forradalom és kultúra. [Batsányi János 1793—95-ben.] A Agr. 1. 139—166. l.
- Obadlik, M.*: Die radikalen Demokraten — Liszt und Smetana. StM. 1963. 5. tom. 1—4. fasc. 241—247. l.
- Oláh József*: Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 189—223. l.
- Pándi Pál*: Az első hazai találkozás Engelszel. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 3. sz. 7. l.
- Pápay Jenő*: Süttő Ignác halála Sellyén. MűT. 1963. dec. 135—137. l.
- Somkuti Gabriella*: Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében. OSzKÉvk. 291—303. l.
- Spira György*: Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 344—355. l.
- Spira György*: Petőfi sajtóesküdttszéki tagságáról. ITK. 1964. 68. évf. 2. sz. 198—203. l.
- Studia litteraria*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei. Tom. 1. Red. J(ános) Barta. Bp. — [Debrecen] 1963, Tankönyvkiadó. 141 l.
- A kötet tartalmából:
Barla Gyula: Kemény Zsigmond 1848-ban /márciustól decemberig/.
- Süle Sándor*: Kisszántói Pethe Ferenc. /1763—1832./ Bp. 1964, Akad. Kiadó. 326 l., 1 t.
- Szakács Margit*: Irinyi János élete és munkássága. Fola. 15. 191—213. l.
- Takáts László—Takáts Endre*: A hadsegregészségügy szervezése az 1809-es magyar nemesi felkelésben. Honvéd-orvos. 1964. 16. évf. 2. sz. 163—184. l.
- Tóth András*: Könyvtári berendezés 1814-ben. Kts. 1964. 14. évf. 2. sz. 89. l.
- Trócsányi Zsolt*: A neveléspolitikus Wesselényi Miklós portréjához. PSz. 1964. 14. évf. 3. sz. 283—294. l.
- Urbán Aladár*: A magyarországi osztrák hadszervezet és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 145—169. l.
- Varga János*: A „gyémántos miniszter”: Madarász László. ÉLT. 1964. 19. évf. 24—25. sz. 1107—1110, 1166—1169. l.
- Vincze László*: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. Köznevelés. 1964. 20. évf. 8. sz. 304. l.
- Wellmann Imre—Mándy György—Mesch József*: Százhegyven esztendő bűzakalás-lelet. AtSz. 1963. 5. évf. 4. sz. 441—483. l., 1 t.
- Winkler Judit*: Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése. NK. 1963—1964. 62—63. évf. 59—72. l.

c/ Ismertetések

- Andics Erzsébet*: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Bp. 1961. — Ismerteti: *Arató Endre*. Valóság. 1964. 7. évf. 2. sz. 87—88. l.
- Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kovács Győző*. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 764—766. l.
- Both Ödön*: Az 1848/49-i magyar választási rendszer történetéhez. [Csizmadia Andor]: A magyar választási rendszer 1848/49-ben. Bp. 1963. c. művének ismeretése.] JK. 1964. 19. évf. 5. sz. 317—323. l.
- Gombár József*: Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen. 1962. — Ismerteti: *Spira György*. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 288—289. l.
- Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában /1790—1848/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 286—288. l.; Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1117—1120. l.

5. Magyarország története
1849—1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bendefy László*: Fuchs Károly kézirati hagyatéka. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1964. 33. köt. 1—4. sz. 439—456. l.
- Csatkai Endre*: Érdekességek a győri

- Xántus János Múzeum színlapgyűjteményében. Arr. 5. 297—302. l.
- Dezsényi Miklós*: A „Vörös kalapácsos ember” a fronton. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 276—278. l.
- Dutka Ákos*: „A Holnap” városa. Regényes korrajz a nagyváradi „A Holnap” születésének idejéről. 2. kiad. Bp. 1964. Magvető. 229 l., 8 t.
- Eötvös Loránd a tudós és művelődéspolitikus írásából. Sajtó alá rend., (bev.) Környei Elek. Bp. 1964. Gondolat. 424 l., 9 t.
/Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet./
- Hadnagy Albert*: Eredeti Madách levél a Szekszárdi Állami Levéltárban. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 133—134. l.
- Hörömpöly Miklós*: Herman Ottó, a nagytermészettudós. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 64—66. l.
- Kelényi Ferenc*: Pálffy József a népoktatásról és a tanítóképzésről. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 40—53. l.
- Kilián István*: Talán igaz sem volt. /Egy borsodi parasztköltő a háborúról./ BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 59—64. l.
- Komáromy József*: A miskolci Nemzeti Bank falában talált 1907-es röplap. HOMK. 1963. 5. sz. 60—64. l.
- Lengyel Pál*: Kéziratok pedagógiai jegyzet Pálffy József 1865/66. tanévi előadásairól. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 66—68. l.
- Müller Ernőné*: Esmélés. Emlékezések magyarországi munkásmozgalmi élményeimre. Bp. 1964. Kossuth Kiadó. 383 l.
- Néhány irat a Csanád megyei szerződéses mozgásgazdasági munkások helyzetéhez. Közli: Görög József. ASzeg. 1. 239—247. l.
- Syposs Zoltán*: Gyóni Géza világháború előtti katonáskodása. Jelenkor. 1964. 7. évf. 6. sz. 530—533. l.
- Szamuely Tibor ismeretlen cikkei. [Összeáll. és bev.] Fodor Oszkár. [Bp.] 1962 [1964]. Soksz. 53 l.
A Pénzvilág 1912—1914. évfolyamaiból. Tánácsra vonatkozó dokumentumok a gyulai állami levéltárban. [Közli] Elek László. OTMÉvk. 32—48. l.
- Tiborc Zsigmond*: Adatok a Népszava — napilap megindulásához. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 71—72. l.
- Varga Lajos*: Adalékok a magyar munkáegészségügy történetéhez a múlt század második felében. CMed. 1963. 29. no. 252—256. l.
- b) *Feldolgozások*
- Ács Tivadar*: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban. 1861—1865. Bp. 1964. Pannonia. 149 l., 8 t.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 8. Ser. 1. [3]. Series geographica, geologica et meteorologica. 1962. Red. L[ászló] Kádár. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 165 l.
A kötet tartalmából:
Csinády Gerő: Pápay József utazása a cári Oroszországban és földrajzi érdemei.
Alföldy Zoltán: Markusovszky Lajos működésének tudománytörténeti és társadalmi jelentősége a preventív medicinában. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 25. sz. 1184—1187. l.
Alodiatoris Irma: Herman Ottó. Élővilág. 1964. 9. évf. 3. sz. 53—58. l.
Aranyossi Magda: Lázadó asszonyok. A magyar nőmunkásmozgalom története. 1867—1919. [Kiad. a] Magyar Nők Országos Tanácsa. Bp. 1963. Kossuth Kiadó. 171 l., 4 t.
Babics Antal: Megemlékezés Korányi Frigyesről. MT. 1963. 8. köt. 12. sz. 808—810. l.
Banner J[ános]: B[éla] Pósta und die dritte Zichy-Expedition. AAr. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 409—426. l.
Belitzky János: Adatok a salgóbányai munkásság életkörülményeihez. 1871—1888. és 1898. Salgótarján 1963. 33 l.
/Nógrád megyei múzeumi füzetek 1./
Berkovits Ilona: Zichy Mihály élete és munkássága. /1827—1906./ Bp. 1964. Akad. Kiadó. 381 l., 73 t.
Borsa Gedeon: Argenti Döme./1809—1893./ CMed. 1964. 30. no. 137—150. l.
Böhm Jakob: Adalékok az 1863—64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 84—113. l.
Bugyi Balázs: Adatok a magyar röntgenlámpa történetéhez. — A röntgenológia megszületése Magyarországon. — Az ezer éves — mülenáris — kiállítás röntgenológiai vonatkozásai. CMed. 1964. 30. no. 187—195. l.
Csatári Dániel: Élesd 1904. április 24. ÉIT. 1964. 19. évf. 18. sz. 819—822. l.
Csinády Gerő: Vámbéry Armin emlékezete. FöK. 1963. 11. köt. 4. sz. 359—360. l.
Csizmadia Andor: Főkegyurak és végrehajtók. Az állam és az egyházak Magyarországon a kapitalista korban. Világosság. 1964. 5. évf. 4. sz. 205—211. l.
Csóka J. Lajos: Rómer Flóris életműve. Vigilia. 1964. 29. évf. 4. sz. 211—217. l.
Dányi Dezső: Szemelvények a Fővárosi Statisztikai Hivatal történetéből. StSz. 1964. 42. évf. 3. sz. 295—304. l.
Deák Gábor: A megyei munkásság mozgalmi a monopolkapitalizmus korában, különös tekintettel az 1905-ös orosz polgári forradalom hatására. /A helyi napilapok tükrében./ BSz. 1963. 7. évf. 6. sz. 87—99. l.

- Deák Gábor*: A szervezett munkásság harca megyénkben az első világháború ellen. BSz. 1964. 8. évf. 2. sz. 76—82. l.
- Dévényi Iván*: A török levéltárak legnagyobb magyar ismerője [Karácson Imre]. Vigilia. 1964. 29. évf. 1. sz. 62—64. l.
- Diószegi István*: Egy magyar diplomata a szárd király udvarában [Ápponyi Rudolf]. ÉIT. 1964. 19. évf. 1. sz. 11—15. l.
- Elek László*: Orosháza társadalmi és művelődési viszonyai, színházi élete az 1880-as években a helyi sajtó tükrében. SzKJM. 6—35. l.
- Erényi Tibor*: Hat évtizede alakultak ki az országos szakszervezeti szövetségek. Munka. 1964. 14. évf. 1. sz. 32—33. l.
- Faller Jenő*: Brennbergbányai munkásmozgalmak. Az 1908—1909. évi sztrájkok. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 118—126. l.
- Farkas Józsefné Pákozdy Ilona*: A főváros első fiókkönyvtára. Kts. 1964. 14. évf. 2. sz. 62—63. l.
- Frisnyák Sándor*: Chyzer Kornél, a tudós és ismeretterjesztő. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 90—92. l.
- Garai Lenke*: Adatok a soproni szociáldemokraták tevékenységéhez az első világháború előtt. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 54—57. l.
- Gerő László*: Ybl Miklós. Születésének 150. évfordulóján. Nsz. 1964. 22. évf. 77. sz. 8. l.
- Gortvay György*: Markusovszky Lajos és a Markusovszky Társaság. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 14. sz. 655—659. l.
- Gortvay György*: Semmelweis magyarsága. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 22. sz. 1043. l.
- Görög József*: A Csanád megyei mezőgazdasági munkások XX. század eleji helyzetéről és mozgalmáról. ASzeg. 1. 167—179. l.
- Grabár Eleonóra*: Ivan Franko magyar kapcsolatai. /1856—1916./ FK. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 159—170. l.
- Granasztói Pál*: Ybl Miklós. Születésének 150. évfordulójára. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 14. sz. 7. l.
- Győrffy Lajos*: A „rettenetes” esztendő. Jászkunság. 1963. 9. évf. 4. sz. 164—169. l.
- Hahn Géza*: Az első orvosok a magyarországi munkásmozgalomban. CMed. 1963. 29. no. 89—102. l.
- Hajós Károly*: Korányi Frigyes és kora. CMed. 1963. 29. no. 195—208. l.
- Halmi János*: Felletár Emil. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 22. sz. 1039—1040. l.
- Hanátk P[éter]*: Skizzen über die ungarische Gesellschaft am Anfang des 20. Jahrhunderts. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 1—47. l.
- Hanzó Lajos*: A földkérdés alakulása Békés megyében a XIX. század második felében. Gyula 1964. 79 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 51—52./
- Horváth Róbert*: Kossuth haladó gondolatai a londoni egyetemen tartott elméleti közgazdaságtani előadásában. Szeged 1963. 34 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 10/3./
- Horváth Vera*: Az iparművészet kérdése Magyarországon a XIX. század végén. IpMÉvk. 65—73. l.
- Józsa Antal*: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 105—145. l.
- Károlyi Zsigmond*: Bogdánfy Ödön a Tanácsköztársaság vízügyi szolgálatának vezetője. /Megemlékezésül születésének 100. évfordulójáról./ Vízgazdálkodás. 1963. 3. évf. 4. sz. 104—106. l.
- Katona Ibolya*: Raisz Gedeon munkásságáról /1840—1908/. CMed. 1963. 29. no. 219—234. l.
- Kávássy Sándor*: Kossuth nemzetfogalma emigrációs irataiban. ASzeg. 1963. 1. 181—189. l.
- Kelényi Ferenc*: Lakásínség Sopronban 1873-ban. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 180—182. l.
- Kemény István*: Szabó Ervin és a „Világosság”. OSzKEvk. 304—325. l.
- Kerekes István*: Fodor József. „A kísérletes egészségtudomány honi pionírjai.”/1843—1901./ Élővilág. 1964. 9. évf. 2. sz. 45—48. l.
- Kilencvenedik születésnapjára készül a fogaskerekű. Nsz. 1964. 22. évf. 145. sz. 7. l.
- Kiss József*: Emlékezés Korányi Frigyesre. CMed. 1964. 30. no. 77—87. l.
- Kokovai Lajos*: Az „első” Országos Pedagógiai Könyvtár története. OPK. 128—142. l.
- Kozocsa Sándor*: Adatok id. Szinnyi József életéhez /1830—1913/. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 66—70. l.
- Környei Elek*: Aki hazánkban először írt értekezést a szocializmusról. Lukács Móric tanulmányának hatása Madách Imrere a Tragédia londoni és falanszter-jelenetének megírásában. MN. 1964. 20. évf. 127. sz. 5. l.
- Környei Elek*: Rónay Jácint emlékezete. MN. 1964. 20. évf. 108. sz. 10. l.
- Köte Sándor*: Péterfy Sándor /1841—1913/. PSz. 1963. 13. évf. 12. sz. 1108—1109. l.
- Lászlóffy Woldemár*: Bogdánfy Ödön szü-

- letésének századik évfordulójára. Vízügyi Közlemények. 1963. 4. füz. 403—412. l.
- Lukácsy Sándor*: Pálmaág Erdélyi Jánosnak. Születése 150. évfordulóján. MN. 1964. 20. évf. 77. sz. 4. l.
- Mályuszné Császár Edit*: Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében. Bp. 1963. Színháztud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. Soksz. 120 l., 4. t.
- /Színháztörténeti könyvtár 10./
- Merényi László*: Háború-ellenes mozgalom Győrött az 1912—1913. évi Balkán-háború idején. Arr. 5. 339—346. l.
- Molnár László*: A századeleji magyarországi reformizmus ideológiái arculatához. MFSz. 1964. 8. évf. 2. sz. 313—341. l.
- Mozdony indul a Svábhegyre. [Írta] /-i/. Népszava. 1964. 92. évf. 138. sz. 3. l.
- Nagy Károly*: Erdélyi János emlékezete. Születésének 150. évfordulóján. Nsz. 1964. 22. évf. 75. sz. 10. l.
- Nagy Péter*: Szabó Dezső ideológiájának forrásai. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 701—717. l.
- Nagy Tibor*: Herman Ottó, a tudományos ismeretterjesztés mestere. BSz. 1964. 8. évf. 2. sz. 82—86. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1242—1278. l.
- Novobátzky Károly*: Eötvös Loránd. Fizikai Szemle. 1964. 14. évf. 1. sz. 3—6. l.
- Orbán Lajos*: Psychiatria egy évszázad előtt Erdélyben. Ideggyógyászati Szemle. 1964. 17. évf. 5. sz. 129—138. l.
- Patakyl László*: A balatonszepezdi rováos köoszlop titka. Emlékezés Sebestény Gyulára születésének századik évfordulóján. MN. 1964. 20. évf. 122. sz. 4. l.
- Pesti János*: Az ipar fejlődése és a munkásság mozgalmai Székesfehérvárott. 1895—1905. Székesfehérvár 1963, MSzMP Fejér megyei Biz. 120 l.
- /A Magyar Történelmi Társulat Kelet-Dunántúli Csoportjának kiadványai 5./
- Polányi Imre*: A szlovák szociáldemokrácia nacionalizmusának és szeparatista törekvéseinek gyökereiről a századfordulón. ASzeg. 1. 213—235. l.
- Preisich Gábor*: Budapest városépítésének története. (2.) A kiégyezéstől a Tanácsköztársaságig. Bp. 1964. Műszaki Kiadó. 251 l., 1 t., 2 térk., 1 mell.: 23 l.
- Radnai Lóránt*: Ybl Miklós. 1814—1891. ÉIT. 1964. 19. évf. 16. sz. 743—749. l.
- Remete László*: A budapesti könyvtárügy úttörői. /Hat arcképvázlat./ Bp. 1964, FSEK. 45 l.
- /Könyvtárosok kiskönyvtára 5./
- Rónai Béla*: A honismeret baranyai úttörői: Németh Béla. MűVT. 1963, dec. 138—141. l.
- Sándor Pál*: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai — módszerei és újabb eredményei. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 36—83. l., 1 t.
- Sáry István*: Szigetköz vasútépítési tervezetének története. Arr. 5. 321—337. l.
- Simkovic Gyula*: Sopron megye birtokviszonyai és agrárnépségének rétegződése a XIX. század végén. SSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 14—26. l.
- Sötér István*: Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után. Bp. 1963. Akad. Kiadó. 781 l.
- /Irodalomtörténeti könyvtár 12./
- Szabóki Györgyi, N.*: Adatok a népiskolai ifjúsági könyvtárak történetének kezdetéhez. /1868—1902./ OPK. 115—127. l.
- Szalatnai Rezső*: Egy magyar lángész ébresztése. [Eötvös Lorándról.] MN. 1964. 20. évf. 79. sz. 10. l.
- A szocialista munkásmozgalom kezdete és fejlődése Magyarországon a XIX. század második felében. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 3—34. l.
- Szűcs László*: A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez. /Jászi Oszkár ideológiai fejlődése 1900—1906 között./ Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1205—1241. l.
- Tóth Ede*: A Függetlenségi Párt megalapítása. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 985—1016. l.
- Tóth Gyula*: A bögötei iskola történetéhez. BDÉvk. 63—68. l.
- Tóth Lajos*: Benka Gyula pedagógiai munkássága és a szarvasi nevelőképzés. MP. 1964. 4. köt. 1. sz. 82—98. l.
- Ujszászy Kálmán*: Erdélyi János. Kts. 1964. 14. évf. 3. sz. 143—146. l.
- Várkonyi Á[gnés]*: Buckle and Hungarian bourgeois historiography. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 49—87. l.
- Vincze Edit, S.*: Az első május elseje Magyarországon. Munka. 1964. 14. évf. 5. sz. 1—2. l.
- Vörös Antal*: A belterjes gazdálkodás és az állattenyésztés Moson megyében 1896—1914. 1. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 84—112. l.
- Zádor Anna*: Henszlmann Imre emlékezete. MT. 1964. 9. köt. 2. sz. 63—68. l.

c) Ismertetések

- Baróti Géza*: Az utolsó bányarém. Készül a pécsi bányászok néprajza. MN. 1964. 20. évf. 56. sz. 5. l.
- Diószegi István*: Ausztria-Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után. /1878—1879./ Bp. 1961. — Ismerteti:

- Palotás E.* AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 164—167. l.
- Erdélyi János levelezése. 2. köt. Bp. 1962. — Ismerteti: *Mályuszné Császár Edit.* Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 270. l.
- Geréb László*: A munkásügy az irodalomban. Bp. 1961. — Ismerteti: *Agárdi Ferenc.* Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1137—1138. l.
- Lengyel Géza*: Magyar újságmánások. Bp. 1963. — Ismerteti: *Varga József.* ITK. 1964. 68. évf. 1. sz. 120—122. l.
- A magyar irodalom története. 1849—1905. Bp. 1963. — Ismerteti: *Németh G. Béla.* ITK. 1964. 68. évf. 1. sz. 89—100. l.
- „Mindenki újakra készül. . .” 1—2. köt. Bp. 1959—1962. — Ismerteti: *Illés László.* ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 756—758. l.
- Pamlényi Ervin*: A Monarchia alkonya. [Az Osztrák-Magyar Monarchia történetét tárgyaló konferenciáról.] MN. 1964. 20. évf. 144. sz. 10. l.
- Pölsökei Ferenc*: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása /1909—1910/. Bp. 1963. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* MT. 1964. 9. köt. 2. sz. 130—132. l.
- Sőtér István*: Nemzet és haladás. Bp. 1963. — Ismerteti: *Fenyő István.* Nsz. 1964. 22. évf. 125. sz. 8. l.; *Keresztúry Dezső.* Valóság. 1964. 7. évf. 5. sz. 91—93. l.; *Kovács Kálmán.* Kritika. 1964. 2. évf. 5. sz. 52—55. l.
- Varga Zoltán*: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban /1851—1918/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Tilkovszky Lóránt.* Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 234—236. l.
- 6. Magyarország története 1918—1919**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Barta Lajos, H.*: Beszélgetés Sándor Pál professzorral a Tanácsköztársaság évfordulóján. MN. 1964. 20. évf. 69. sz. 10. l.
- Györfly Sándor*: Tervek a magyar vegyipar jövőjéről a Tanácsköztársaság idején. Magyar Kémikusok Lapja. 1964. 19. évf. 3. sz. 138—140. l.
- Simon Gyula — Szabolcs Ottó*: A magyar Tanácsköztársaság emlékére. Összeáll. — —. Köznevelés. 1964. 20. évf. 6. sz. 205—208. l.
- b) *Feldolgozások*
- Bihari Mór*: Berzeviczy Gizella forradalmi pályafutása. /1878—1954./ PSz. 1964. 14. évf. 1. sz. 48—59. l.
- Bihari Mór*: Az egységes magyar gyorsírás megteremtése. Köznevelés. 1964. 20. évf. 6. sz. 209—210. l.
- Bihari Mór*: Óbuda a két forradalom sodrában. Bp. 1964, MSzMP 3. ker. V. B. Soksz. 67 l.
- Buday Tibor*: „A proletárállam első halottját búcsúztatjuk.” [Eötvös Lorándról.] MN. 1964. 20. évf. 79. sz. 10. l.
- 1919 példája. Nsz. 1964. 22. évf. 68. sz. 5. l.
- Fogarassy László*: Az 5. Vörös Hadosztály története. BSz. 1963. 7. évf. 6. sz. 99—102. l.
- Földes Péter*: A túlsó partról. /Stromfeld Aurél életregénye./ 2. kiad. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 476 l., 8 t.
- Gábor Sándorné*: A KMP az 1919-es proletárforradalom vezetője. Pártélet. 1964. 9. évf. 3. sz. 8—13. l.
- Gergely Ernő*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzeti és nemzetközi jelentősége. AI. 1964. 14. évf. 3. sz. 193—204. l.
- Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály és az 1918—19-es forradalmak. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1092—1102. l.
- Hajdu Tibor*: Az őszirózsás forradalom. [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 217 l., 12 t.
- Hetés Tibor*: A 80. nemzetközi dandár. Bp. 1963. Zrínyi Kiadó. 178 l., 1 t.
- Hetés Tibor*: Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom. 1—2. HK. 1963, 10. évf. 1—2. sz. 112—152, 61—104. l.
- Komor Imre*: Dicsőséges első fejezet. MN. 1964. 20. évf. 68. sz. 9. l.
- Köte Sándor*: A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Bp. 1963, Tankönyvkiadó. 131 l., 4 t. /Egyetemes neveléstörténet 58—59./
- Kövágó László*: A magyarországi délszlávok 1917—1919-ben. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 269 l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: A párizsi békekonferencia és az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. ÉIT. 1964. 19. évf. 26. sz. 1235—1239. l.
- Péter László*: Móra Ferenc a forradalmakban. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 2—3. sz. 9—10, 10. l.
- Sass Ervin*: Az ember hiába nem él. Eseményrajz Dundler Károly életéről. Békéscsaba [1964], Békésm. Tanács. 55 l., 12 t.
- Szamuely Tibor*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárdiktatúráért. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 366 l.

- Szecsó Károly*: Kolacskovszky Lajos élete és munkássága. Tudósító. 1963. 2—3. sz. 73—79. l.
- Szűj Béla*: Berény Róbert életútja gyermekéveitől a berlini emigrációig. A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei. 1963. 4. sz. 113—123. l.
- Ua. francia nyelven: uo. 5—30. l., 1 t.
- Sztrókaayné Mándi Teréz*: A Tanácsköztársaság sajtója. MS. 1964. 5. évf. 3. sz. 89—91. l.
- A Tanácsköztársaság nemzeti és nemzetközi jelentősége. TáSz. 1964. 19. évf. 3. sz. 25—32. l.
- Tihanyi Ernő*: Váci mártírok — váci hóhérok 1919-ben. Vác 1963. 31 l., 8 t.
- Troján, M.*: Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács hatalomért az 1918—1919-es években. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 107—157. l.
- Vágölgyi Tibor*: A magyar jakobinusok emlékezete 1919-ben. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 26—27. l.
- c) *Ismertetések*
- Gadanez Béla*: Írjunk valóban a tényeknek megfelelően. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 219—223. l. Hajdu Gyula: Írjunk a tényeknek megfelelően — című cikéről.
- Gárdos Miklós*: Két ósz között. Bp. 1959. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1396—1398. l.
- Hetés Tibor*: A 80. nemzetközi dandár. Bp. 1963. — Ismerteti: *J. A. HK*. 1963. 10. évf. 2. sz. 284—285. l.
- Szemere Vera*: Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Bp. 1963. — Ismerteti: *Gábor Sándorné*. TáSz. 1964. 19. évf. 1. sz. 87—92. l.; *Szuhay Miklós*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 236—239. l.
- 7. Magyarország története 1919—1945**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Ádám M[agda]*: Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans la période de la crise tchécoslovaque. /1938—1939./ 1. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 89—116. l.
- Balogh Edgár*: Vázlat Gaál Gáborról. Kortárs. 1964. 8. évf. 3. sz. 467—471. l.
- Bíró Imre*: Egy klinika nem halhat meg. . . /Grósz Emil arcképehez./ Bp. 1964, Medicina. 158 l., 8 t.
- Csillik Gábor*: Budapesten harcoltunk. Bp. 1964, Magvető. 293 l.
- Dezsényi Miklós*: Örvények a Dunán. Egy katona emlékei. Bp. 1964, Móra Kiadó. 179 l.
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. (1.) 1919—1929. (Összeáll. Imre Mátyásné, S. Mándi Magda, Szabó Ágnes.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 513 l.
- Forbáth Imre*: Levél Gaál Gáborról. Kortárs. 1964. 8. évf. 3. sz. 471—472. l.
- Friss Istvánné*: Az 1934. évi tandíjreformmozgalomról. Közli: — —. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 184—202. l.
- Gábor Andor*: Levelek a börtönből. [Közli]: Diószegi András. Új Írás. 1964. 4. évf. 3. sz. 350—354. l.
- Gárdos Mariska*: Kukoricán térdepelve. [Visszaemlékezések.] Bp. 1964, Szépirod. Kiadó. 358 l.
- Haraszti Sándor*: Gaál Gábor, a szerkesztő. Kortárs. 1964. 8. évf. 3. sz. 472—474. l.
- Ismeretlen Karikás Frigyes-dokumentumok. [Közli]: Ruzsoly József. Tiszatáj. 1964. 13. évf. 3. sz. 6. l.
- Károlyi Mihály válogatott írásai. 1920—1946. 1—2. köt. (Vál., sajtó alá rend. Kiss Szilvia. Bev. Molnár Erik, Károlyi Mihályné. Jegyz. Kiss György. Ford. Terényi István.) Bp. 1964, Gondolat. 2 db.
- Kocsis Tamás*: A bükki partizánok története. MN. 1964. 20. évf. 123. sz. 5. l., 125. sz. 4. l., 126. sz. 7. l.
- Kocsis Tamás*: Felkutattuk a bükki partizánok hiteles történetét. A Magyar Nemzet válasza Jancsenkov szovjet hadtörténész kérdéseire. MN. 1964. 20. évf. 120. sz. 7. l.
- Kocsis Tamás*: Sárísáp első felszabadulása. MN. 1964. 20. évf. 144. sz. 7. l.
- Kocsis Tamás*: Sárísáp folytatja a harcot. MN. 1964. 20. évf. 146. sz. 5. l.
- Lévai Jenő*: Magyarország megszállása az újabbban előkerült náci okmányok tükrében. Nsz. 1964. 22. évf. 66. sz. 6. l.
- Lovászi Ferenc*: A partizántábornok emlékezik. Az ellenállási mozgalom új dokumentumai. Nsz. 1964. 22. évf. 128. sz. 6—7. l.
- Markovits Györgyi*: Illegális forradalmi versek 1932-ből. ITK. 1963. 67. évf. 6. sz. 742—750. l.
- (*Markovits Györgyi*): Magyar pokol. A magyarországi fehérterror betöltött és üldözött kiadványok tükrében. [Antológia.] (Vál. — —. Bev. Karsai Elek.) Bp. 1964, Magvető. 453 l., 14 t.
- Markovits Györgyi*: Radnóti Miklós Horthy bírósága előtt. Tiszatáj. 1964. 13. évf. 3. sz. 7. l.
- Nádass József*: Emlékek a Korunkról — Gaál Gáborról. Kortárs. 1964. 8. évf. 6. sz. 960—962. l.

- Nádor Jenő*: Újságírók Horthyligeten. Mű. 1964. 5. évf. 6. sz. 186—187. l.
- Pintér István—Svéd László*: Dokumentumok a Kommunista Internacionálé 7. kongresszusa irányelveinek magyarországi alkalmazásáról. Közli: —. PtK. 1964. 10. évf. 159—183. l.
- Ruffy Péter*: Egy arc emléke [Gaál Gáborról]. Kortárs. 1964. 8. évf. 4. sz. 628—630. l.
- Vadász Ferenc*: Múltunk pincéje. Nsz. 1964. 22. évf. 146. sz. 7. l.
- Vértes György*: Moszkvai szobrom nyomában... Kortárs. 1964. 8. évf. 4. sz. 601—606. l.

b) Feldolgozások

- Bellér Béla*: Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája. /1919—1922./ Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1279—1321. l.
- Bellér Béla*: A Szent Imre-jubileum. Világosság. 1964. 5. évf. 4. sz. 212—219. l.
- Bontó László*: Néhány adat a magyar vegyipar történetéhez 1930-tól a második világháború végéig. Magyar Kémikusok Lapja. 1964. 19. évf. 5. sz. 250—255. l.
- Debreceni Agrártudományi Főiskola tudományos közleményei. 1962. Tom. 8. (Fel. kiadó Bencsik István.) Debrecen 1963. 495 l.
- A kötet tartalmából:
Kiss István: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1930-as agrárprogramja.
- Fancsovits György*: Adatok Békés megye munkásmozgalmi történetéhez az ellenforradalom korszakában. 1919—1923. SzKJM. 47—72. l.
- Fancsovits György*: Adatok az ellenforradalmi földreform végrehajtásának előzményeihez Orosházán és környékén. 1920—1928. OTMÉvk. 20—27. l.
- (*Farkas Józsefné*): A főváros első közművelődési könyvtárának története. 1913—1945. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1963. Soksz. 26 l., 3 t.
- ✓ *Farkas Sándor*: József Attila és a párt. Megjegyzések Vértes György cikkéhez. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 151—158. l.
- ✓ *Gál István*: Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata-barátja. FK. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 187—191. l.
- Gáti Jolán*: Kásztel András. /Az utolsó boldog nap./ PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 209—212. l.
- Gazsi József*: 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 70—83. l.

- Goda Gábor*: Gábor Andor emlékére. Nsz. 1964. 22. évf. 15. sz. 9. l.
- Gondos Ernő*: A „Gondolat”-ról. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 99—133. l.
- Györe Imre*: Gábor Andor emlékezete. Születésének 80. évfordulójára. MN. 1964. 20. évf. 13. sz. 4. l.
- Horváth Zoltánné*: Hozzászólás Gondos Ernő: A „Gondolat”-ról című írásához. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 145—150. l.
- Horváth Zoltánné*: A KMP második kongresszusa. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 69 l.
- /Munkásmozgalom történeti tanulmányok./
- Hősökre emlékezünk. Nsz. 1964. 22. évf. 69. sz. 8. l.
- Juhász Gyula*: Magyarország német megszállása: 1944. március 19. ÉIT. 1964. 19. évf. 12. sz. 531—535. l.
- Karsai Elek*: A budai Sándor-palotában történt. 1919—1941. 2. kiad. Bp. 1964, Táncsics Kiadó. 567 l., 46 t.
- Karsai Elek*: Egy gyász évforduló: a deportálások kezdete. ÉIT. 1964. 19. évf. 20. sz. 946—951. l.
- Kiss Jenő*: Gazdakörök és olvasókörök a két világháború között. Népművelési Értesítő. 1963. 3—4. sz. 172—202. l.
- Kopasz Gábor*: A Horthy-rendszer telepítéspolitikájának érvényesülése a Dél-Dunántúlon. DTI. 317—349. l.
- Köpeczi Béla*: Életükkel és művészetükkel harcoltak a szocialista Magyarorszáért. A Szocialista Képzőművészek Csoportjáról. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 16. sz. 1—2. l.
- Köte Sándor*: Kemény Gábor pedagógiai öröksége. /1883—1948./ MP. 1964. 4. köt. 1. sz. 99—109. l.
- Lengyel Béla*: Szovjet irodalom Magyarországon. 1919—1944. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 373 l.
- /Irodalom — szocializmus./
- Lévai Jenő*: A bori rémdráma és akik rendezték. MN. 1964. 20. évf. 97. sz. 11. l.
- Markovits Györgyi*: Betiltott művek borítólapjairól. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 4. sz. 6. l.
- Markovits Györgyi*: Üldözött irodalom. Kitiltott, elkobzott, inkriminált prózaírók a Horthy-korszakban. OSZKÉvk. 326—364. l.
- Markovits Györgyi*: Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 186 l.
- /Irodalomtörténeti füzetek 45./
- Markovits Gy[örgyi]*: Vers-perék Horthy-Magyarországon... /Kassák Lajos: „Szolgálók élete.”/ MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 72—73. l.

- Márkus László*: A bethleni kormányzati rendszer bukása. 1. r. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 42—73. l.
- Mérey Klára, T.*: Az agrárproletárok élete Somogyban 1929—1933. DTL. 351—378. l.
- Mód Aladár*: A harmadik úttól a Márciusi Frontig. [K. Nagy Magda: A Válasz — c. művéhez kapcsolódó fejtegetések.] ITK. 1964. 68. évf. 1. sz. 40—53. l.
- Nagy Péter*: Szabó Dezső. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 604 l.
/Irodalomtörténeti könyvtár 16./
- Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—1931-ben. Az aktív külpolitika kifejlődése és kudarca. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 420 l., 12 t.
- Nemes Dezső*: Az 1927. évi olasz—magyar szerződés. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1017—1054. l.
- Oltvai Ferenc*: Szeged közigazgatása a város felszabadulásától az ország felszabadulásáig. /1944. október 11.—1945. április 4./ 1—2. LK. 1963. 34. évf. 1—2. sz. 71—97, 247—271. l.
- Ormos Mária, Sz.*: Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 158 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 32./
- Pamlényi Ervin*: A Hazafias Népfrent multjából. MN. 1964. 20. évf. 39, 45, 51, 57. sz.
- Pamlényi Ervin*: Magyarország hitleri megszállása. MN. 1964. 20. évf. 66. sz. 5. l.
- Papp János*: A békéscsabai színház története. 3. r. 1913—1930. Békéscsaba 1963, Városi Tanács. 123 l., 4 t.
- Pável Judit, S.*: Jubileumra. [A Vasi Szemle 1933. évi megindulásának évfordulójára.] VSz. 1964. 18. évf. 1. sz. 4—12. l.
- Poszler György*: A fiatal irodalomtörténet-szek Irodalomtudományi Társaságának működése /1933—1936/. ITK. 1964. 68. évf. 2. sz. 229—236. l.
- Puskás Julianna*: A földbirtokok bérbéradása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 356—385. l.
- Ránki György*: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 302 l.
- Sochacki, Stanislaw Andrzej*: Fejezetek a lengyel—magyar fegyverbarátság történetéből. Bp. 1964, Orsz. Béketanács. 131 l.
- Szabó Ágnes*: Háborús esztendők. Munka. 1964. 14. évf. 4. sz. 26. l.
- Szabó Ágnes*: A Horthy-korszak legális forradalmi munkáspártja. ÉIT. 1964. 19. évf. 4. sz. 147—151. l.
- Szabó Ágnes*: Márciustól — márciusig. Munka. 1964. 14. évf. 3. sz. 27. l.
- Szabó Báltint*: A kommunista párt politikai irányvonalának alakulása a KI 7. kongresszusa után és a második világháború éveiben. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 35—66. l.
- Szabolcs Ottó*: Állásnélküli pedagógusok a Horthy-rendszerben. PSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 400—415. l.
- Szabolcs Ottó*: Munkanélküli diplomások a Horthy-rendszerben. 1919—1944. [Kiad. a] Levéltárak Országos Központja. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 139 l., 4 t.
- Szakács Kálmán*: Kaszárkesztesek. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 126 l.
- Szakács Kálmán*: A Nagyatádi-féle földreform. ÉIT. 1964. 19. évf. 2. sz. 51—55. l.
- Szakács Kálmán*: Vita a KMP-ban a népfrentpolitika néhány kérdéséről a Komintern 7. kongresszusát megelőző hetekben. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 67—98. l.
- Szentmiklósi Pál*: A magyar gyógyszeripar gazdaságtörténete a felszabadulásig. 1—4. Gyógyszerészet. 1963. 7. évf. 10—12. sz. 385—390, 426—429, 462—465. l.; 1964. 8. évf. 2. sz. 65—68. l.
- Tamás Aladár*: A 100%. A KMP legális folyóirata. — (Függelék): (Botka Ferenc: 100% repertórium.) 1927—1930. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 519 l., 6 t.
/Irodalom — szocializmus./
- Tar Károly*: Klebelsberg Kunó nacionalista neveléspolitikája. AUD. 9/1. 33—52. l.
- Tilkovszky Lóránt*: A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átszatolt területen /1938—1945/. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 113—142. l.
- Torzsa István*: Némety Ernő. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 203—208. l.
- Tóthné Jónás Irma*: A sándorfalvi parasztság helyzete 1920—45 között. ASzeg. 1. 31—44. l.
- Vadász Ferenc*: Tanuld meg a harci meseterséget. Emlékezés Kulich Gyulára. Nsz. 1964. 22. évf. 16. sz. 4. l.
- Vajda Pál*: A magyar alumínium ipar. Bp. 1963. Soksz. 35 l.
/A tudomány és technika történetéből. Az Országos Műszaki Könyvtár Dokumentációs Központ ajánló bibliográfiái sorozata 2./
- Vértes György*: József Attila és az illegális kommunista párt. Bp. 1964, Magvető. 174 l., 1 t.
- Vértes György*: A MIKSZ-ről. /Művészek Írók Kutatók Szövetkezete — mint antifasiszta népfrent szervezet./ Alföld. 1964. 15. évf. 4. sz. 353—359. l.

- Vígh Károly*: Károlyi Mihály életművéről. Új Írás. 1964. 4. évf. 3. sz. 345—349. l.
- Virágh Ferenc*: A Békés megyei szegény-parasztság és a munkásság helyzete, küzdelme az ellenforradalmi korszakban /1919—1933/. Békéscsaba 1964, Megyei Tanács. 248 l.
- Vitányi Iván*: Muharayer Elemér népművelési koncepciója. Népművelési Értesítő. 1963. 1—2. sz. 250—280. l.
- c) *Ismertetések*
- Balogh Sándor — Szabolcs Ottó*: Pedagógusok a két világháború között. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vida István*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 264—268. l.
- Csatári József*: A spanyol barikádokon. Egy magyar önkéntes visszaemlékezései. Bp. 1961. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1398. l.
- Előadások a magyar munkásmozgalom történetének néhány kérdéséről. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 213—217. l.
- Gyetvai János*: Két világ között. Bp. 1963. — Ismerteti: *Sz. Á.* PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 239—240. l.
- Györkei Jenő*: Spanyol földön a szabadsáért. Bp. 1963. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1120—1122. l.
- Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. — Ismerteti: *Ránki György*. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1108—1113. l.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919—1945. 3. köt. Bp. 1959. — Ismerteti: *Ránki György*. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 167—175. l.
- Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában. 1939—1940. Bp. 1962. — Ismerteti: *Vígh Károly*. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1369—1371. l.
- Károlyi Mihály válogatott írásai. Bp. 1964. — Ismerteti: *P. F.* MN. 1964. 20. évf. 108. sz. 8. l., *Szinai Miklós*. TáSz. 1964. 19. évf. 6. sz. 99—104. l.
- Mihalecs Miklós*: Könyv a magyar külpolitikája 1938—39-es tevékenységéről. [*Kis Aladár*: Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén c. művéről.] Ttan. 1963. 9. évf. 1. sz. 29—31. l.
- Nagy Magda, K.*: A „Válasz”. Bp. 1963. — Ismerteti: *Ságvári Ágnes*. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 227—230. l.
- Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—1931-ben. Bp. 1964. — Ismerteti: *Pamlényi Ervin*. MN. 1964. 20. évf. 122. sz. 4. l.; *Tamás István*. Nsz. 1964. 22. évf. 121. sz. 8. l.
- Pamlényi Ervin*: A régi gimnázium. [*Jóboru Magda*: A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában c. művének ismertetése.] MN. 1964. 20. évf. 27. sz. 11. l.
- Pamlényi Ervin*: Szabó Dezső útja. Jegyzetek Nagy Péter [Szabó Dezső c.] monográfiájáról. Nsz. 1964. 22. évf. 145. sz. 8. l.
- Pamlényi Ervin*: A valóság fényében. Vita a magyar háborús emigráns irodalommal. [*Ránki György*: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről c. művének ismertetése.] MN. 1964. 20. évf. 132. sz. 9. l.
- Serfző Lajos*: A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban /1925—1945/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Szülőgyi János*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 239—241. l.
- Sós Endre*: A cenzúra két antológiája. [*Markovits Györgyi*: Üldözött költészet és Magyar pokol c. kiadványairól.] MN. 1964. 20. évf. 137. sz. 4. l.
- Szakács Kálmán*: Kaszárkesztesek. Bp. 1963. — Ismerteti: *T. I.* MN. 1964. 20. évf. 3. sz. 13. l.
- Tamás Aladár*: A 100%. A KMP legális folyóirata 1927—1930. Bp. 1964. — Ismerteti: *A. G.* MN. 1964. 20. évf. 120. sz. 11. l.; *Illés László*. Nsz. 1964. 22. évf. 120. sz. 9. l.
- Ungvári Tamás*: Szabó Dezső pályaképe. [*Nagy Péter*: Szabó Dezső c. művének ismertetése.] MN. 1964. 20. évf. 135. sz. 4. l.
- Zrinszky László*: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben /1919—1945/. Bp. 1962. — Ismerteti: *K. Nagy Magda*. ÍTK. 1963. 67. évf. 6. sz. 772. l.

8. Magyarország története 1945—1964

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Budapest statisztikai évkönyve. 1963. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. [1964]. Stat. Kiadó. Soksz. 266 l.
- Fehér Lajos*: A szocialista mezőgazdasághé. [Cikkek, előadások.] Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 293 l.
- Fock Jenő*: A magyar népgazdaság a szocializmus építésének útján. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 278 l.
- Hatályos kormányrendeletek és kormányhatározatok. 1945—1963. Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. LXXVI, 835 l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956—1962. [Kiad. a] MSzMP Központi Bizottsága, Párttörténeti Intézet. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 621 l.
- A magyar testnevelési és sportmozgalom fejlődése a számadatok tükrében. Össze-

- áll. a M[agyar] T[estnevelési és] S[port] T[anács]. [Bp. 1963.] Soksz. 67 l.
- Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején. 1958—1962. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1963, Stat. Kiadó. Soksz. 207 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 57./ Statisztikai évkönyv. 1962. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1963, Stat. Kiadó. Soksz. XV, 458 l.
- Szakács Sándor: Adatok az etyeki, sarkadi, felsőszelestei és vasszilvágyi földműves-szövetkezetek és táblás csoportok gazdálkodásának kezdeteihez. AtSz. 1963. 5. évf. 4. sz. 538—557. l.
- Szirmai István: A kommunista eszmék győzelméért. [Előadások, cikkek.] Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 260 l.
- Veres Péter: Első napok az új rend partján. /A Számadás 2. kötetéből./ Kortárs. 1964. 8. évf. 6. sz. 901—914. l.
- b) *Feldolgozások*
- Bernáth János: A rózsafai Kossuth MG Termelőszövetkezet története. MűvT. 1963. dec. 124—130. l.
- Blaskovits János: Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz” című tanulmányához. TáSz. 1964. 19. évf. 5. sz. 94—101. l.
- Dávid Lajos: A győri üzemek történetéből 1945—48-ig. Arr. 5. 347—356. l.
- Donáth Ferenc: Községek közötti viták a földosztás során. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 224—232. l.
- Egy kiváló kommunista emlékezetére. [Zöld Sándorról.] Nsz. 1964. 22. évf. 116. sz. 3. l.
- Egy nagy harcos emlékezete [Rajk László]. Nsz. 1964. 22. évf. 57. sz. 5. l.
- Fejér Leontin: A Déli-Mecsek földtani kutatásának története. 1945—1960. DTL. 215—236. l.
- Gergely István: A szakszervezeti könyvtármozgalom kialakulása és fejlődése Vas megyében. BDÉvk. 45—62. l.
- Iványi Anna: Az 1945. évi földosztás Mezőhegyesen. AtSz. 1963. 5. évf. 4. sz. 526—537. l.
- Iványi Anna: Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen. ASzeg. 1. 3—17. l.
- Janó Ákos: Hajduvid. /Egy szocialista falu kialakulása./ Debrecen 1963. 54 l., 1 t.
(Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 4./
- Leidecker Jenő: A felszabadulás utáni új közigazgatási hivatalok irattárainak sorsa Somogy megyében. LSz. 1963. 13. évf. 4. sz. 221—230. l.
- Mód Aladárné: A belső vándorlás és a társadalmi átrétegződés vizsgálata Magyarországon. Demográfia. 1964. 7. évf. 1. sz. 60—72. l.
- Mucs Sándor: Adatok a magyar határőrsg 1945 utáni történetéhez. /1945 február—1946 március./ HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 3—28. l.
- Munk Károly: A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig. Bp. 1964, Zrínyi Kiadó. 252 l.
- Nagy István: A szegedi demokratikus ifjúsági mozgalom történetéről /1944. október 11.—1948. március 15./ A Szeg. 1. 191—211, 244—247. l.
- Németh Lajos: Zala megye népmozgalma az 1953—1962 közötti évtizedben. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő. 1964. 14. évf. 3. sz. 123—132. l.
- Ránki György: „Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában” c. doktori értekezésének vitája. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 414—441. l.
- Ságvári Ágnes—Balogh Sándor: A népi demokratikus forradalom magyarországi győzelmének történetéhez. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1322—1340. l.
- Szakács Sándor: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. 1945—1948. Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. 175 l.
- /A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem közleményei 5./
- Szakál Pál: Mezőgazdaságunk fejlődése az első öt éves terv időszakában. 1. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 233—265. l.
- Szamel L[ajos]: Die Ausgestaltung der sozialistischen Demokratie und die Aufhebung der bürgerlichen Bürokratie in der ungarischen Staatsverwaltung. AJ. 1963. 5. tom. 3—4. fasc. 271—299. l.
- Szecső Károly: Az alapfokú iskolai oktatás helyzete Heves megyében a felszabadulástól az államosításig. PSz. 1964. 14. évf. 2. sz. 152—162. l.
- Tomaj Ferenc: A társadalmi-foglalkozási átrétegződés Győr-Sopron megyében. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő. 1964. 14. évf. 4. sz. 157—167. l.
- Végyvári Jenő: A textilipar helyzete, szerkezete /1938—1962/. Ipargazdaság. 1964. 16. évf. 3. sz. 35—40. l.
- Virágh Ferenc: A békéscsabai mezőgazdasági termelőszövetkezetek másfél évtizedes története. /1945—1963./ Békéscsaba 1964, Városi Tanács. 151 l.
- c) *Ismertetések*
- Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—48. Bp. 1962. — Ismerteti: *Kirfaludy Gyula.*

- MT. 1964. 9. köt. 3. sz. 199—201. l.
Földes István: A magyar népgazdaság a szocializmus építésének útján. Fock Jenő elvtárs könyvéről. Nsz. 1964. 22. évf. 87. sz. 5. l.
Pamlényi Ervin: A hároméves terv története. [Ránki György: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában /1947—1949/ c. művének ismertetése.] MN. 1964. 20. évf. 21. sz. 9. l.
Rényi Péter: A kommunista eszmék gyözelméért. Szirmai István könyvéről. Nsz. 1964. 22. évf. 90. sz. 5. l.

9. Tudományos élet

a) Műtatisok

- Benda Kálmán*: Kelemen Lajos /1877—1963/. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1164—1165. l.
Bónis György: Kelemen Lajos /1877—1963/. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 349—350. l.
Felvinczi Takáts Zoltán: Dr. Baktay Ervin. 1890—1963. MúÉ. 1964. 13. évf. 1. sz. 36—37. l.
Gerencsér Miklós: A rokokó ház művész-tudósa. [Csatka Endréről.] Nsz. 1964. 22. évf. 130. sz. 9. l.
Komáromy József: Megay Géza. /1904—1963/. BSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 70—72. l.
Lőrincz Zsuzsa, B.: Kubitsch Imre 1911—1963. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 349. l.
Mády Zoltán: Schmidt József. /Halálának 30. évfordulójára./ AT. 1963. 10. köt. 3—4. sz. 131—153. l.
Remete László: Gyalui Farkas. /1866—1952./ Kts. 1964. 14. évf. 2. sz. 80—82. l.
Sándor, V[ilmos] 1903—1962. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 177—178. l.
Scheiber Sándor: Grünvald Fülöp. 1887—1964. SSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 187—188. l.
Simon István: Darnay Kálmán emlékezete. Élet és Irodalom. 8. évf. 19. sz. 3. l.
Trencsényi-Waldapfel Imre: Búcsú Marót Károlytól. Felsőoktatási Szemle. 1964. 13. évf. 3. sz. 156—157. l.
Trencsényi - Waldapfel Imre: Marót Károly. 1885—1963. MT. 1964. 9. köt. 3. sz. 178—184. l.
Ungvári Tamás: Emlékezés Polányi Károlyra. MN. 1964. 20. évf. 99. sz. 4. l.
- Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 322—323. l.
 Archéologisches Forschungen im Jahre 1962. Hrsg. von Alice Sz. Burger. AÉ. 1963. 90. köt. 2. sz. 295—312. l.
Balázs Péter: A magyar állami levéltárak 1962-ben. LK. 1963. 34. évf. 2. sz. 329—348. l.
Benda Kálmán: A helytörténeti időszaki kiadványok helyzete. Történelem. 1963. 1. évf. 1. sz. 148—159. l.
 Beszámoló kandidátusi disszertációk [Borus József és Mucs Sándor disszertációi] vitáiról. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1176—1181. l.
 Beszámoló Szokolay Katalin és Zágonyi Ernő kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 338—344. l.
 Beszámoló kandidátusi disszertációk [Szendrey István és Szabolcs Ottó disszertációi] vitáiról. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1439—1444. l.
Borus J[ózsef]: Recherches concernant l'histoire de la démocratie populaire hongroise. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 187—189. l.
 Conférence sur l'histoire des villes. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 180—182. l.
 Le débat national d'histoire à Keszthely, des 20—22 mai 1963. AH. 1963. 10. tom. 1—2. fasc. 193—194. l.
Dely Zoltán: A várostörténeti konferenciákról. StSz. 1964. 42. évf. 5. sz. 536—539. l.
Éri István: A székesfehérvári István Király Múzeum új állandó kiállításáról. MúZK. 1963. 4. sz. 32—37. l.
Gárdonyi Jenő: Az óskortól Nagy-Budapestig. Milyen lesz a Várban a Budapesti Történeti Múzeum? MN. 1964. 20. évf. 138. sz. 9. l.
Gerelyes Ede: A legújabbkori muzeológia helyzete és feladatai. MúZK. 1963. 4. sz. 1—11. l.
Gerelyes Ede: Száz év története a múzeumokban. Nsz. 1964. 22. évf. 16. sz. 8. l.
Granasztói Pál: A magyar városközpont-kutatás eddigi munkálatairól. Településtudományi Közlemények. 1963. 15. sz. 55—70. l.
Gyimesi Sándor: A helytörténetírás helyzete és feladatai megyénkben. HOMK. 1963. 5. sz. 30—37. l.
Györffy Sándor: Legújabbkori muzeológus-helytörténetész konferencia Egerben. 1963. október 15—17. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 327—334. l.
Haranghy László—Regöly-Mérei Gyula: A magyar orvostörténelem múltja, jelen helyzete és jövő feladatai. MT. 1964. 9. köt. 2. sz. 69—77. l.
Horn Emül: Legújabbkori muzeológus-

b) Tervek, beszámoló

- Arató Endre*: Beszámoló a Magyar—Csehszlovák Történetész Vegyesbizottság 1963. évi munkájáról és ez évi feladatairól.

- helytörténeész konferencia Egerben. 1963. okt. 15—17. MúzK. 1963. 4. sz. 60—66. l.
- Kerekes Zoltán*: A Hadtörténelmi Múzeum új kiállításai. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 242—275. l.
- Kiss László*: A múzeumok 1963. évi munkája. MúzK. 1964. 1. sz. 1—20. l.
- Kocsy Gyula*: Ismertetés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtudományi Térképtárának működéséről és anyagáról. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 133—142. l.
- Kondor V[iktória]*: Le XXIIe Congrès et la science hongroise de l'Histoire. AH. 1963. 10. tom. 1—2. nr. 182—186. l.
- Kóshalmi Béla*: Az emigrációs irodalom összegyűjtése. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 4. sz. 7. l.
- Köte Sándor*: A neveléstörténeti kutatás helyzete, jelentősége és feladatai. TNt. 215—230. l.
- Lázár Vilmos*: Agrártörténetírásunk helyzete és az Agrártörténeti Bizottság. MT. 1964. 9. köt. 1. sz. 21—27. l.
- A legújabbkori történelmi és nemzetközi ismeretterjesztés. [A TIT Történelmi és Nemzetközi Választmányja által rendezett központi előadói konferencia eredményei.] Történelem. 1964. 2. sz. 238—241. l.
- Levéltári kiállítás a Nemzeti Múzeumban. [Írta]: (-i). MN. 1964. 20. évf. 33. sz. 10. l.
- (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum.) Az 1962. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice.) Bp. 1963. Soksz. 93 l, 1 térk.
- /Régészeti füzetek 15 [! 16]/.
- Maksay Ferenc*: Kiállítás az agrártörténet levéltári forrásairól. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 266—267. l.
- A II. várostörténeti konferencia. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1424—1434. l.
- Nagy Zs[uzsa], L.*: Problèmes concernant l'histoire du fascisme hongrois. AH. 1963. 10. tom. 1—2. fasc. 189—190. l.
- A német—magyar történész vegyesbizottság 1963. évi üléséről. [Ismerteti]: (k-l). Száz. 97. évf. 6. sz. 1436. l.
- Pap János*: A Csongrád megyei Legújabbkori Történeti Bizottság megalakulása. MúzK. 1964. 1. sz. 54—57. l.
- Pecz Ferenc*: A magyar és csehszlovák jogtörténezesek IV. vitáuléséről. JK. 1964. 19. évf. 2. sz. 115—119. l.
- Radocsay Dénes*: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1962. évi működéséről. AÉ. 1963. 90. köt. 2. sz. 293. l.
- Rajki Árpád*: Munkásmozgalmi és iparfejlesztéstörténeti emlékeink gyűjtése. Malomipar és Terményforgalom. 1964. 11. évf. 4. sz. 146—148. l.
- A sárospataki országos történész-vándor-gyűlés. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1165—1176. l.
- Soós Gyula*: A Magyar Régészeti Művészet-történeti és Éremtani Társulat 1962. évi vándorgyűlése Győrött. Arr. 5. 357—361. l.
- Sylvestor András*: Tanácskozások a társadalomtudományok kérdéseiről. A kommunista irodalomtudósok aktívaértekezletéről. TáSz. 1964. 19. évf. 3. sz. 60—72. l.
- Szabó Gyula*: A legújabbkori helytörténeti anyaggyűjtés tapasztalatai a pécsi Janus Pannonius Múzeumban. MúzK. 1964. 1. sz. 33—39. l.
- Szabó Miklós*: Pethe Ferenc emlékkiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. AtSz. 1964. 6. évf. 1—2. sz. 267—271. l.
- Szakács Sándor*: A Magyar gazdaságtörténet c. tananyag programjának vitája a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1072—1082. l.
- Székely Gy[örgy]*: A propos de la réunion à Varsovie de la Commission hongro-polonaise d'Histoire. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 178—180. l.
- Székely János*: A siófoki múzeumról. Közlekedéstudományi Szemle. 1964. 14. évf. 2. sz. 92. l.
- Szilágyi István*: A műszaki múzeumügy. Tudomány és Műszaki Tájékoztatás. 1963. 10. évf. dec. különszám. 75—96. l.
- Travaux concernant la publication de la série des „Monumenta Comititalia Regni Hungariae”. AH. 1963. 10. tom. 1—2. fasc. 191—193. l.
- A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Történelmi Szakosztályai Országos Választmányának ülése /1963. május 21. Keszthely/. Történelem. 1963. 1. évf. 1. sz. 137—147. l.
- Urbán A[ladár]*: La recherche historique dans les Universités de Hongrie /1957—1962/. AH. 1963. 10. tom. 1—2. no. 117—154. l.

c) Történelemtanítás

- Becsei József*: „Fordított” vegyes típusú történelemlóra. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 16—18. l.
- Bíró Ferencné—Kalmár Árpád*: A második világháború utáni nemzetközi helyzet c. tananyag tanításáról az általános iskolában. Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 14—19. l.
- Borszéký Károly*: Sablonos vázlatok helyett szemléltető rajzokat. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 24—28. l.
- Csillik László*: A bemutatás módszere a történelemtanításban. Módszertani Közlemények. 1964. 4. évf. 1. sz. 33—37. l.

- Csulák Mihály*: Az ember származásának tanítása az általános iskolában. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 13–16. l.
- Dékán Károly*: A technikai szemléltető eszközök alkalmazásának lehetőségei. Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 20–23. l.
- Éles Tiborné*: Az új anyagot közlő óra felépítése a gimn. II. osztályában. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 21–22. l.
- Eperjessy Géza*: A gimnáziumi tantervi vita és a történelmi műveltség. Száz. 1964. 98. évf. 1–2. sz. 218–225. l.
- Fancsovics György*: A történelmi tényanyag világnézeti hatékonyságának növelése a középiskolai történelemtanításban. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 5–9. l.
- Földes Éva*: A neveléstörténeti kutatás feladatai a korszerű tanárképzés kialakításában. TNt. 231–247. l.
- Gergely Ferenc*: Gondolatok a szemelvényről. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 17–20. l.
- Giday Kálmán*: Az általános iskolai történelemtanítás érzelmi visszhangja. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 10–13. l.
- Kass Róbertné*: Félperces kalandozások a történelemórán. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 23–25. l.
- Kávássy Sándor*: A nemzeti kérdés tanításának problémái a középiskolában. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 8–13. l.
- Kávássy Sándor*: Történelemtanítás és zene. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 23–24. l.
- Kovalcsik József*: Történelmi ismeretterjesztés a munkás- és termelőszövetkezeti akadémiákon. Történelem. 1963. 1. évf. 1. sz. 126–136. l.
- Kováts Zoltán*: A népesség török hódoltsági pusztulásának eltűlése. /Gondolatok az ált. isk. VII. o. történelem tankönyve nyomán./ Módszertani Közlemények. 1964. 4. évf. 2. sz. 141–143. l.
- László József*: A szépirodalom felhasználásának lehetősége a spanyol polgárháború tanításánál. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 13–15. l.
- Lukács József*: Az osztályharc tanítása a középiskolában. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 1–8. l.
- Magos György*: Tanulmányok a történelemtanítás közben folyó világnézeti nevelésről. 2. kiad. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. Soks. 103 l.
- /Szakmunkásnevelés 4./
- Mit nyer az iskola, ha előadást hallgat a tanár? [Írta]: (k. n.). Száz. 1964. 98. évf. 1–2. sz. 309–310. l.
- Nagy Ottóné*: Hogyan tanítok történelmet az esti tagozaton? Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 23–26. l.
- Nyakas László*: A világnézeti nevelés értelmösszetevői a gimnázium 3. osztályának történelemtanításában. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 1–5. l.
- Sári Gusztáv*: A világnézeti nevelés módszertani kérdései az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 1–11. l.
- Schirő Ödön*: Az általános iskolai történelemtanítás és a gyermek. MP. 1963. 3. köt. 4. sz. 425–441. l.
- Szabó Ferenc*: A szemléltetés helye és szerepe a történelmi ismeretterjesztő előadásokban. Történelem. 1963. 1. évf. 1. sz. 115–125. l.
- Szabolcs Ottó*: A Tanácsköztársaság a mai iskolákban. Köznevelés. 1964. 20. évf. 6. sz. 201–203. l.
- Szökefalvi-Nagy Zoltán*: A természettudományok történelme, mint az oktatás és nevelés támasza. Tudósító. 1963. 2–3. sz. 34–39. l.
- Tóth Sándorné*: További gondolatok a történelmi fogalmakról. Vitacikk Poór János [Gondolatok a történelmi fogalmakról és kialakításuk első szakaszáról – című] cikkéhez. Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 12–14. l.
- Waczulik Margit*: Technikumi tanulók a korszerű történelemtanítás módszereiről. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 18–22. l.
- Zentai László*: Kísérlet a történelem és az irodalom jobb koncentrációjának megvalósítására. Szakmunkásnevelés. 1964. 15. évf. 1. sz. 14–16. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

- Baktay Ervin*: India művészete a történelem és művelődés keretében az óskortól a XX. századig. 2. kiad. Bp. 1963, Képzőműv. Alap. 473 l., 6 t.
- Bellér Béla*: Valóságos szkizma és remélt egység. Világosság. 1964. 5. évf. 3. sz. 150–156. l.
- A berlini Humboldt-egyetem. A német humanizmus fellegvára. MN. 1964. 20. évf. 103. sz. 5. l.
- Bernal, John D[esmond]*: Tudomány és történelem. (Science in history.) (Ford. Szalai Sándor, Salgó László, Félix Pál.) Bp. 1963, Gondolat. XXVII, 846 l., 2 t.
- Biró Klára—Fábián Ferenc*: Japán. Bp. 1964. Kossuth Kiadó. 159 l., 16 t.
- /Egy ország — egy könyv./
- Couderc, Paul*: A csillagászat története. (Histoire de l'astronomie.) (Ford. Forgács Erzsébet.) Bp. 1964, Gondolat. 215 l.
- Az Egyesült Államok története. (Ocserki novoj i novejszej isztorii SzSA.) 1. köt. (Írták A. A. Furszenko, N. N. Jakovlev.) 2. köt. (Írták A. V. Berjozkin, V. V. Posztnyikov.) [Kiad.] (a Szovjetunió

- Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Ford. Siklósi Mihály.) Bp. 1964, Gondolat. 2 db.
- Galsky, Desider*: Panamai kaland. (Panamské dobrodružství. Ford. Fedor János.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 197 l., 12 t.
- József Róbert*: A pénz története. Bp. 1963, Móra Kiadó. 122 l.
- /Buvár könyvek 42./
- Katona Ferenc*: Az agysebészet története. Bp. 1963, Medicina. 173 l.
- Kempler, Kurt*: A gyógyszerek története. Bp. 1964, Gondolat. 283 l., 45 t.
- Kovács István*: Malaysia. Nsz. 1964. 22. évf. 42. sz. 7. l.
- Kovács István*: Vietnam, Laosz, Kambodzsa. Nsz. 1964. 22. évf. 54. sz. 6. l.
- Kratochvíl, M[ilos] V[áclav]*: Felfedezők és hódítók. (Objektivité a dobytvelé.) (Ford. Szoldin Alfréd.) Bratislava — Bp. 1963, Slov. vyd. krásnej lit. — Móra Kiadó. 359 l., 8 t., 14 térk.
- Kulcsár Zsuzsanna*: A tömeges boszorkányüldözések magyarázatai és okai. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 158—175. l.
- A kultúra világa. 4. köt. Az emberiség története. Írták *Hahn István*, *Makkai László* stb. Bp. 1963, Közgazd. és Jogi Kiadó. 1094 l.
- Majszai Mór*: A Theotókos és a fáraók népe. Vigilia. 1964. 29. évf. 5. sz. 257—262. l.
- Nándori Pál*: A diplomáciai képviselő kialakulása, szervezete és tevékenysége. Történelem. 1964. 2. sz. 131—189. l.
- A német munkásmozgalom rövid története. (Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Ford. Hollós Alfréd.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 222 l.
- Ráth-Végh István*: Hatalom és pénz. Bp. 1964, Gondolat. 825 l.
- /Ráth-Végh István összegyűjtött művei./ Válogatás a szerző a fejedelmi bálvány és A pénz komédiája c. műveiből.
- Regöly-Mérei Gyula*: Akik legyőzték a betegségeket. Bp. 1963, Medicina. 322 l., 12 t.
- Szabadvány Ferenc*: A vas története. ÉIT. 1964. 19. évf. 22. sz. 1039—1044. l.
- Szabó L. István*: Kurdisztán. Nsz. 1964. 22. évf. 63. sz. 13. l.
- Takács József*: A bolgár csitaliste mozgalom története. Népművelési Értesítő. 1964. 1—2. sz. 138—151. l.
- Theatrum. Színháztudományi Értesítő. 1963. 1—2. (Fel. szerk.: Hont Ferenc.) [Kiad. a] Színháztudományi Intézet. Bp. 1963. Soks. 2 db.
- A kötetek tartalmából:
- I. *D. Dömötör Tekla*: A kelet-európai színjátszás kezdetei. Hozzászólások: Jordáky Lajos, Angyal Endre stb.
- II. A kelet-európai színjáték c. értekezlet anyaga.
- Vezérfi Károly*: Madonnák egymás ellen. A közép-amerikai szinkretizmus kialakulásáról. Világosság. 1964. 5. évf. 2. sz. 103—107. l.
- Zibolen Endre*: Pedagógiai lexikonok és enciklopédiák. TNt. 365—414. l.

2. Ókor

- Balassa, Andreas*: Az elveszett városok völgye. ÉIT. 1964. 19. évf. 7. sz. 291—294. l.
- Bodrogi Tibor*: Hol volt a polinéziaiak őshazája? ÉIT. 1964. 19. évf. 2. sz. 82—86. l.
- Brelích, Angelo*: Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Impero Romano. Bp. [1964.] Soks. 88 l.
- /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 7./
- Caesar, (Gaius) Julius*: A gall háború. (Commentarii de bello Gallico.) (Kieg. Aulus Hirtius Pansa. Ford. Szepessy Tibor. Jegyz. Boronkay Iván.) Bp. 1964, Európa. 255 l., 1 t., 1 térk.
- Dénes Magda*: Nevelés és iskola az ókori Athénben. ÉIT. 1964. 19. évf. 3. sz. 99—103. l.
- Fitz Jenő*: A viminaciumi verde megszűnésének kérdéséhez. NK. 1963—1964. 62—63. évf. 19—24. l.
- Gábori M[iklós]*: Gisements et industries de l'âge de la pierre en Mongolie. AAr. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 11—32. l.
- A hadművészet ókori klasszikusai. (Forrásgyűjtemény.) Szerk. és bev. Hahn István. Bp. 1963, Zrínyi Kiadó. 943 l., 12 t.
- Hahn István*: A görög felvilágosodás valláskritikája. Világosság. 1964. 5. évf. 2. sz. 95—102. l.
- Harmatta J[ános]*: Das Problem der Kontinuität im frühhellenistischen Ägypten. AA. 1963. 11. évf. 3—4. fasc. 199—213. l.
- Horváth István Károly*: A világnak lángfalain túl... Lucretius és valláskritikája. Világosság. 1964. 5. évf. 6. sz. 349—354. l.
- Kákósy László*: A piramisok mint ókori „világcsodák”. ÉIT. 1964. 19. évf. 2. sz. 67—70. l.
- Kákósy L[ászló]*: Problems of the Thothcult in Roman Egypt. AAr. 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 123—128. l.
- Kínai filozófia. Szöveggyűjtemény. Ókor. 2. köt. Vál., ford., bev. és jegyz.: Tőkei Ferenc. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 423 l.
- /Filozófiai írók tára. U. F. 23./
- Kocsis Elemér*: Mi történt a két „Szöveget” között? /Az újszövetségi kortörténet problémáiból./ ThSz. 1964. 7. évf. 5—6. sz. 146—155. l.

- Komoróczy Géza*: „... És nem félik Istent.” Az ókori héber valláskritika nyomai. Világosság. 1964. 5. évf. 4. sz. 237—243. l.
- Komoróczy Géza*: „Szälla alá poklokra...” Istenek az alvilágban. Világosság. 1964. 5. évf. 3. sz. 157—162. l.
- Komoróczy Géza*: A vízözön-mítoszok. Világosság. 1964. 5. évf. 1. sz. 20—26. l.
- Lenkei László*: Valláskritika a hellenizmus korában. Világosság. 1964. 5. évf. 5. sz. 284—289. l.
- Makkay J[ános]*: An important proof to the prehistory of shamanism. The interpretation of the masked human portrait of the cave Les Trois Frères. *AlbR.* 2—3. 5—10. l.
- Makkay J[ános]*: Early Near Eastern and South East European gods. *AAr.* 1964. 16. tom. 1—2. fasc. 3—64. l.
- Maróti E[gon]*: Zur Frage der Warenproduktion in Catos De agri cultura. *AA.* 1963. 11. tom. 3—4. fasc. 215—234. l.
- Mócsy András*: Az életkor ismerete a római birodalomban. *AT.* 1963. 10. köt. 3—4. sz. 201—211. l.
- Oertwig, Siegfried*: Elsüllyedt városok. Kirándulás a régészet birodalmába. (Gang durch versunkene Städte.) (Munkatárs: Karl Friese. Ford. Borzsák István.) Bp. 1963, Gondolat. 163 l., 40 t.
- Ókori történeti chrestomathia. Egyetemi segédkönyv. Szerk. Marót Károly. 3. Római történeti chrestomathia. Szerk. Borzsák István. (A szemelvényeket ford. Borzsák István, Hahn István.) Bp. 1963, Tankönyvkiadó. 288 l.
- Pákozdy László Márton*: Az ókori Kelet egy rejtélye: a hikszoszok. *ÉIT.* 1964. 19. évf. 24. sz. 1126—1130. l.
- Prohászka Lajos*: Humanizmus és forradalom. Töredék a szofisztika történetéből. *MP.* 1963. 3. köt. 4. sz. 405—424. l.
- Scher Tibor*: Az első katalógus és variánsa. *Kts.* 1964. 14. évf. 5. sz. 277—278. l.
- Stegena Lajos*: Atlantisz. Bp. 1963, Gondolat. 245 l., 19 t., 5. térk.
- Stegena Lajos*: Atlantisz elsüllyedése és az indoeurópai népek eredete. *ÉIT.* 1964. 19. évf. 5. sz. 223—227. l.
- Suetonius (Tranquillus, Caius)*: Caesarok élete. (De vita duodecim caesarum.) Tizenkét életrajz. (Ford., jegyz.: Kis Ferencné.) 2. kiad. Bp. 1964, Európa. 363 l.
- Szilágyi János*: Prices and wages in the western provinces of the Roman Empire. *AA.* 1963. 11. tom. 3—4. fasc. 325—389. l.
- Szilágyi J[ános]*: Die Sterblichkeit in den Städten Mittel- und Süd-Italiens sowie in Hispanien. /In der römischen Kaiserzeit./ *AAr.* 1963. 15. tom. 1—4. fasc. 129—224. l.
- Szilágyi J[ános] Gy[örgy]*: Apokolokyntósis. *AA.* 1963. 11. tom. 3—4. fasc. 235—244. l.
- Történelmi olvasókönyv. 1. (*Filla István — Waczulik Margit*): Forrásszemelvények az ókori Kelet, Görögország és Róma tanításához. 2. kiad. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 259 l., 8 t.
- Várady L[ászló]*: Additional notes on the problem of the late Roman Dalmatian cunei. *AA.* 1963. 11. tom. 3—4. fasc. 391—406. l.

3. Középkor

- Bölyng József*: Egy XIII. századi kódex-ritkaság. *EIT.* 1964. 19. évf. 21. sz. 1001—1002. l.
- Czeplédy Károly*: A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. *MNy.* 1963. 59. évf. 4. sz. 456—461. l.
- Ecsegy Hilda*: Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing /790—791 A. D./. *AO.* 1964. 17. tom. 1. fasc. 83—104. l.
- Fényes Imre*: Galilei. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 7. sz. 6. l.
- Földes Éva*: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi forradalmi mozgalmakban. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 327 l.
- Gerő L[ászló]*: Die charakteristischen Epochen des Burgbaues. *Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae.* 1964. 46. tom. 1—2. fasc. 3—61. l., 1 t.
- Herczeg Gyula*: A Quattrocento politikai prózája. *FK.* 1963. 9. évf. 3—4. sz. 363—372. l.
- Ibn Battuta* zarándokútja és vándorlásai. (Vál. Boga István. Ford. Boga István, Prileszky Csilla. Bev., jegyz.: Germanus Gyula.) Bp. 1964, Gondolat. 393 l., 10 t. ill. térk.
- /Világjárók. Klasszikus útleírások 5./
- Kardos Tibor*: Michelangelo, az emberi szabadság művésze. Halálának 400 éves fordulójára. Világosság. 1964. 5. évf. 3. sz. 178—183. l.
- Kardos Tibor*: A renaissance és a humanizmus fogalmainak összefüggései. *FK.* 1963. 9. évf. 3—4. sz. 315—324. l.
- Klempa Sándor Károly*: A jubiláló Escorial. *Vigilia.* 1963. 28. évf. 12. sz. 713—720. l.
- Kónya István*: A kálvinizmus — a kapitalista társadalom vallási felépítménye. *AUD.* 8/1. 7—29. l.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Jeanne d'Arc. *ÉIT.* 1964. 19. évf. 17. sz. 738—787. l.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Az újkori történelem fordulópontján. A négy száz év

- előtti tridentini zsinat. Világosság. 1964. 5. évf. 1. sz. 9—13. l.
- (*Kulín Katalin*): Utazás a régi Angliában. Szemelvények az Erzsébet-korabeli mindennapi élet dokumentumaiból. (Összeáll., előszó, magy., jegyz.: —. Ford. Gombos Imre, Julow Viktor stb.) Bp. 1964, Gondolat. 287 l., 8 t.
- /Európai antológia. Angol reneszánsz és polgári forradalom./
- Léry, Jean de, utazása Brazília földjére. 1557. (Ford. és vál. Klumák István. Bev. és jegyz.: Rázsó Gyula.) Bp. 1964, Tánács Kiadó. 258 l.
- /Útikalendok 45./
- Magidovics, ([Izozsij] P[etrovics])*: Nagy földrajzi felfedezések. Részlet — A földrajzi felfedezések története c. művéből. (Utószó: Vécsey Zoltán) Bp. 1963, Gondolat. 246 l.
- /Sikerkönyvek./
- Marx György*: A négyszáz éves Galilei. Nsz. 1964. 22. évf. 38. sz. 8. l.
- Máté György*: Az apostoli testvérek völgye. Nsz. 1964. 22. évf. 108. sz. 13. l.
- Máté György*: Húszhónapos egyenlőség új Jeruzsálemben. Nsz. 1964. 22. évf. 120. sz. 13. l.
- Máté György*: Szekérerőd Táborhegyen. Nsz. 1964. 22. évf. 114. sz. 13. l.
- Passuth László*: Firenze. ÉIT. 1964. 19. évf. 8. sz. 358—364. l.
- Passuth László*: Ravenna. ÉIT. 1964. 19. évf. 23. sz. 1078—1083. l.
- Preklasszikus emlékek. I. XIII—XIV. század. Közzéteszi Ligeti Lajos. Bp. 1963, Belső-Ázsiai Intézet. Soksz. 173 l.
- /Mongol nyelvemléktár 1./
- Razin, [E. A.]*: A hadművészet története. (Isztorija voennogo iszkuszstva.) 3. köt. A háború kézműipari korszakának hadművészete. /XVI—XVII. sz./ (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1964, Zrínyi Kiadó 669 l.
- Regőczy Emil*: Galilei Galileo. 1564—1642. Geodézia és Kartográfia. 1964. 16. évf. 2. sz. 128—131. l.
- Schalk Gyula*: A 400 éves Galilei. MN. 1964. 20. évf. 39. sz. 8. l.
- Sinka József*: Galilei a csillagász. TtK. 1964. 8. évf. 4. sz. 146—150. l.
- Szónyi György*: Zwingli, a hazafi. ThSz. 1963. 6. évf. 11—12. sz. 347—350. l.
- Vekerdi László*: Ami ellen Galilei küzdött ... A skolasztikus világkép és az újkori természettudomány. Világosság. 1964. 5. évf. 3. sz. 169—173. l.
- Vekerdi László*: A Galilei-pör. Világosság. 1964. 5. évf. 2. sz. 88—94. l.
- Vezérfi Károly*: Kolumbustól Cortezig. ÉIT. 1964. 19. évf. 16. sz. 723—728. l.
- Világtörténet. (Vszemirnaja isztorija.) Főszerk.: J. [Evgenij] M[ihajlovics] Zsukov. 4. köt. (Fel. szerk.): M. M. Szmirin. (Ford. Gáll Éva.) [Kiad. a] Szovjetunió Tudományos Akadémiája. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 817 l., 13 t., 13 térk.
- Zemplén Jolán, M.*: Galilei, a fizika módszerének megalapítója. /1564—1642./ ÉIT. 1964. 19. évf. 8. sz. 365—368. l.

4. Újkor

- Baróti Géza*: „A harmadik kocsiban ültem ...” Magyar szemtanú emlékezése a szarajevói merénylet 50. évfordulóján. MN. 1964. 20. évf. 144. sz. 8. l.
- Donáth Regina*: A diplomáciai titkosírás XVII. századi használatához. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 55—62. l.
- Fekete Gábor*: Öt lépésre a merénylettől ... A szarajevói események fél évszázad távlatából. Nsz. 1964. 22. évf. 150. sz. 8. l.
- A filozófia története. (Isztorija filozofii.) 4. (Szerk. M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk stb. Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1964, Gondolat. 535 l.
- Futó József*: A Panama csatorna. ÉIT. 1964. 19. évf. 12. sz. 550—555. l.
- A guillotín története. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 10. sz. 467—469. l.
- Halmai János*: Mathis Jakob Schleiden, a forradalmár botanikus. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 18. sz. 848—850. l.
- Hanák Péter*: Ötven évvel Szarajevó után. Változások az első világháború történeti értékelésében. MN. 1964. 20. évf. 150. sz. 11. l.
- Hermann István*: Danton és Robespierre. Kortárs. 1964. 8. évf. 6. sz. 967—969. l.
- Izsák Sámuel*: Ion Cantacuzino. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 4. sz. 175—179. l.
- Jemnitz János*: Az 1. Internacionálé és a háború /1864—66/. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 386—413. l.
- Jemnitz János*: Az 1. spanyol köztársaság. ÉIT. 1964. 19. évf. 10. sz. 460—463. l.
- Kenessey Zoltán*: A mintavétel története a hivatalos statisztikában. StSz. 1964. 42. évf. 2. sz. 189—203. l.
- Kislégi Nagy Dénes*: Az ifjú Engels verseiből. Jelenkor. 1964. 7. évf. 4. sz. 335—343. l.
- Kőpataky Antal*: A szarajevói dráma. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 26. sz. 5. l.
- Lusnyikov, A. G.*: Klinika vnutrennih voleznej v Roszszii /1750—1917/. CMed. 1963. 29. no. 39—72. l.
- Martin Imre*: Százéves a Siemens—Martinacélgyártás. Nsz. 1964. 22. évf. 86. sz. 9. l.

- Máté György*: Bölöni Farkas Economyban. Nsz. 1964. 22. évf. 138. sz. 13. l.
- Máté György*: Egyesületek New Harmonyban! Nsz. 1964. 22. évf. 144. sz. 13. l.
- Máté György*: Napállam a dzsungel mélyén. Nsz. 1964. 22. évf. 126. sz. 13. l.
- Máté György*: Szüretidőtől Melegónapig. Nsz. 1964. 22. évf. 132. sz. 13. l.
- Máté György*: Tűzvész a falanszterben. Nsz. 1964. 22. évf. 150. sz. 13. l.
- Mátyás Antal*: A polgári közgazdaságtan története. Bp. 1963, Közgazd. és Jogi Kiadó. 620 l.
- Mazauric, Claude*: Babeuf és az egyenlők összeesküvése. (Babeuf et la conspiration pour l'égalité. Ford. F. Déri Zsuzsa.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 321 l.
- Mickun, Nyina*: A Mesta a XVIII. században. A XVIII. századi spanyol agrártörténet egy fejezete. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 74—106. l.
- Reychman, Jan*: Az orientalisztika humanista értékei. FK. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 176—181. l.
- Schultheisz Emil*: Carl Gustav Carus. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 18. sz. 345—347. l.
- Schultheisz Emil*: Georg Ernst Stahl. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 20. sz. 942—943. l.
- Schultheisz Emil*: Josephus Hyrtl, anatomiae professor ordinarius. Orvosi Hetilap. 1964. 105. évf. 26. sz. 1232—1234. l.
- 175 éve született Franz Xaver Gabelsberger, a modern gyorsírás megteremtője. MN. 1964. 20. évf. 33. sz. 8. l.
- Szigei József*: Emlékezés Denis Diderotra születésének 250. évfordulóján. MT. 1963. 8. köt. 12. sz. 787—790. l.
- Sztodolnik László*: Metamorphoses of the Rechtsstaat idea. AUSBiur. 4. 171—191. l.
- Vadász Sándor*: Nemzetközi pacifista mozgalom az első világháború előtt. Történelem. 1963. 1. évf. 1. sz. 7—54. l.
- Vécsey Zoltán*: Hajósélet a XVIII. században. ÉIT. 1964. 19. évf. 6. sz. 243—247. l.
- Vekerdi László*: A newtoni infinitzimális analízis kialakulása a XX. századi matematika történetírás tükrében. A MTA Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei. 1964. 14. köt. 1. sz. 35—70. l.
- 5. Legújabb kor**
- Akik közelről látták... [Szemelvények A. Eden, L. Hore-Belisha, De Gaulle és Eisenhower emlékirataiból.] Válogatta: H. Haraszi Éva. Vt. 1964. 1. sz. 74—108. l.
- Andor Leon*: 1939. március 15. — Prága. Egy riporter jegyzeteiből. MN. 1964. 20. évf. 62. sz. 5. l.
- Batov, Pavel Ivanovics*: Égő földek, lángható folyók. (V pohodah i bojah.) (Ford. Nyirő József.) Bp. 1963, Zrínyi Kiadó. 459 l., 1 t., 6 térk.
- Bimbó Mihály*: A középrétegek politikai és ideológiai szerepe a kapitalizmusban. AUD. 8/1. 49—65. l.
- Biró Lajos—Komjáth Pál*: Háború — hadüzenet nélkül. Fejezetek a kémkedés történetéből. Bp. 1963, Zrínyi Kiadó. 209 l., 24 t.
- Blum, Ignác*: A Lengyel Hadsereg az 1945—1948-as években. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 5—37. l.
- Dolmányos István*: A kelet-európai földreformok néhány problémája. /1917—1939./ 1—5. AtSz. 1962. 4. évf. 1—4. sz. 129—156, 537—568. l., 1963. 5. évf. 1—3. 5. sz. 94—119, 361—378, 484—509. l.
- Erdős Tibor*: A gazdasági növekedés néhány tényezője a 2. világháború után gyorsan fejlődő tőkés országokban. KGSz. 1964. 11. évf. 6. sz. 674—692. l.
- Frank László*: Most harminc éve Ausztriában: Fegyverrel a fasizmus ellen. Egy szemtanú élményei. Nsz. 1964. 22. évf. 33. sz. 6. l.
- Godó Ágnes*: Az új típusú Bolgár Hadsereg megszervezése. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 38—69. l.
- Joy, Pierre*: A munkásmozgalom és a gazdasági fejlődés. Történelem. 1964. 2. sz. 50—71. l.
- Kalinyin, Mihail Ivanovics*: Kommunista nevelés és katonai kötelesség. Cikkek és beszédek. (Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1964, Zrínyi Kiadó. 385 l.
- Kende István*: A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 286 l., 1 t.
- Kende István*: Guinea függetlenné válásának kérdéseiről. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 201—207. l.
- Kerekes Lajos*: 1934: a vég kezdete Ausztriában. ÉIT. 1964. 19. évf. 7. sz. 319—323. l.
- Kracauer, Siegfried*: Caligaritól Hitlerig. (Von Caligari bis Hitler.) /A német film történetéhez.) (Ford. Kertész Pál./ Bp. 1963, M. Filmtud. Int. és Filmarchivum. Soksz. 295 l.
- /Filmművészeti könyvtár 18./
- Otto Kuusinen*: A lenini gárda harcosa. Nsz. 1964. 22. évf. 115. sz. 3. l.
- Lengyel István*: A breszti béke. ÉIT. 1964. 19. évf. 8. sz. 253—256. l.
- Lévai Jenő*: Egy érdemrend rémregénye. MN. 1964. 20. évf. 84. sz. 5. l.
- Lévai Jenő*: Hamis fontok és valódi nácik. Újabb adalékok Höttl magyarországi

- bűnlajstromához. MN. 1964. 20. évf. 36. sz. 2—3. l.
- Lévai Jenő*: A „könyörületesség gyilkosai”. Miért lett öngyilkos a náci orvosper két vádlottja? MN. 1964. 20. évf. 38. sz. 5. l.
- Lévai Jenő*: A limburgi per. MN. 1964. 20. évf. 54. sz. 2. l.
- Lévai Jenő*: Az öngyilkos tömeggyilkos bűnlajstroma és vallomása. Nürnbergi akták vádolják Peters bonni rendőrtanácsost, aki halálba menekült a felelősségrevonás elől. MN. 1964. 20. évf. 31. sz. 5. l.
- Lévai Jenő*: Újabb adatok az Alpen-Festung vitához. Min bukott meg Göbbels ötlete? MN. 1964. 20. évf. 5. sz. 5. l.
- Mader, Julius*: A sebhelyes gyilkos nyomában. (Jagd nach dem Narbengesicht.) Riportregény Otto Skorzenyról, az SS titkosszolgálatának vezetőjéről. (Ford. Hámor Péter.) [Bp.] 1963, Kossuth Kiadó. 333 l.
- A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály. (Problémú szovremennogo kapitalizma i rabocsij klaszsz.) Szerk. A. A. Arzumanjan, A. M. Rumjancev. (Ford. Ábrahám András, Földi Tamás, Pirityi Sándor.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 799 l.
- A Béke és Szocializmus s. folyóirat és az Akademiya Nauk SzSzSR rendezésében lefolyt vita anyaga.
- Mayer Mária, P.*: Vita a szovjet falu fejlődéséről. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 442—446. l.
- Molnár Ferenc*: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban. Bp. 1963, Közgazd. és Jogi Kiadó. 288 l.
- A Nagy Honvédő Háború története. (Isztorija Velikoj Otecsestvvennoj Vojnyü Szovetszkogo Szjozuza.) 1941—1945. (Szerk. biz.: P. N. Poszpelov, V. A. Andrejev stb.) 1. köt. Az imperialista hatalmak háborús előkészületei és a háború kirobbantása. (Ford. Terényi István, Nyiró József.) Bp. 1964, Zrínyi Kiadó. 526 l., 36 t., 19 térk.
- Naszkowski, Marian*: Nyugtalan napok. /Visszaemlékezések a harmincas évekre./ (Niespokojne dni.) (Ford. Szabó László.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 297 l., 1 t.
- Nehru, Dzsavaharlal 1889—1964. Nsz. 1964. 22. évf. 123. sz. 3. l.
- Sik Endre*: W. E. Burghart DuBois. 1868—1963. MT. 1964. 9. köt. 2. sz. 102—106. l.
- Sipos István*: Geo Milev és a szeptemberi felkelés. Világirodalmi Figyelő. 1963. 9. évf. 4. sz. 450—458. l.
- A Spanyol Kommunista Párt története. (Historia del Partido Comunista de España.) [Főszerk.]: (Dolores Ibárruri. Ford. Fazekas Erzsébet.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 286 l.
- Steiner, Herbert*: Az Osztrák Kommunista Párt és 1934. február 12. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 134—144. l.
- Stuckenschmidt, Hans H.*: Zenei élet Hitler alatt. Muzsika. 1964. 7. évf. 1—3. sz. 10—14, 11—14, 13—17. l.
- Szabó Ferenc*: Az „Overlord”-hadművelet. ÉIT. 1964. 19. évf. 23. sz. 1091—1095. l.
- Szamuely Tibor*: A nemzeti szocializmus. Bp. 1964, Gondolat. 146 l. /Gondolattár 21./
- Szántó Rezső*: A 12. nemzetközi brigád tűzérsztyálya a spanyolországi háborúban. HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 29—60. l.
- Tóth László*: Makarenko. Halálának 25. évfordulóján. Nsz. 1964. 22. évf. 116. sz. 8. l.
- Vajda Péter*: A 09-től a Vosztokig. Nsz. 1964. 22. évf. 85. sz. 8. l.
- Vajda Sándor*: A Röhm-puccs. Hitler tömegmészárlása saját hívei között. MN. 1964. 20. évf. 150. sz. 11. l.
- Varga Jenő*: A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok. Válogatott művek. (Szovremennij kapitalizm i ékonomicseszkie kriziszü.) (Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 367 l.
- Várkonyi Tibor*: A D-nap. A második világháború egyik fordulópontja. MN. 1964. 20. évf. 132. sz. 11. l.
- Vasziljev, P.*: A hadműveleti-hadászati megtévesztés a második világháborúban. /A külföldi hadseregek tapasztalatai./ HK. 1963. 10. évf. 2. sz. 170—184. l.
- Waldapfel Eszter*: Krupszkaja Nagyecsda Konsztantyinovna /1869—1939/. Iskolai Könyvtárosok Tájékoztatója. 1964. 23—24. sz. 31—35. l.

6. Ismertetések

- Antal Gábor*: Korszerű enciklopedizmus. Gondolatok John D. Bernal tudománytörténetéről. [Tudomány és történelem. Bp. 1963.] MN. 1964. 20. évf. 51. sz. 10. l.
- Antalfy György*: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Bp. 1962. — Ismerteti: *Csizmadia Andor*. AJ. 1963. 5. tom. 3—4. fasc. 430—436. l.
- Balogh Sándorné*: A Szovjetunió története szovjet korszakának kérdései a Voproszi Isztroii hasábjain. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 210—217. l.
- Battaglia, Roberto*: A második világháború. Bp. 1963. — Ismerteti: *Mucs Sándor*. HK. 1964. 11. évf. 1. sz. 143—146. l.; *Szabolcs Ottó*. Ttan. 1964. 9. évf. 1. sz. 31—32. l.

- Bernal, John D.*: Tudomány és történelem. Bp. 1963. — Ismerteti: *Márkus István*. Valóság. 1964. 7. évf. 3. sz. 86—88. l.
- Egyetemes filozófiatörténet. Bp. 1963. — Ismerteti: *Pais István*. MFSz. 1964. 8. évf. 1. sz. 168—172. l.
- Foster, William Z.*: A világ szakszervezeti mozgalmának története. Bp. — Bratislava 1960. — Ismerteti: *F. Gy.* Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 261—263. l.
- Földes Éva*: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban. Bp. 1964. — Ismerteti: *B. Gy.* Világosság. 1964. 5. évf. 6. sz. 361—362. l.
- Kulcsár Zsuzsa*: Eretnekmozgalmak. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kalmár Árpád*. Ttan. 1964. 9. évf. 3. sz. 30—31. l.
- Kulcs, V. M.*: A második front. Bp. 1962. — Ismertetik: *Gazsi József*. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 241—244. l.; *Tálas Géza*. Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 31—32. l.
- Lőrincz Lajos*: Az Európai Antológia sorozat. [Ismertetés.] Ttan. 1964. 9. évf. 2. sz. 30—31. l.
- Saint-Simon válogatott írásai. Bp. 1963. — Ismerteti: *Lukácsy Sándor*. MN. 1964. 20. évf. 16. sz. 4. l.
- Szabolcs Ottó*: A német fasizmus magyar nyelvű irodalma. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1357—1361. l.
- Tamás István*: Babeuf és az egyenlők összeesküvése. Claude Mazauric könyve. [Ismertetés.] MN. 1964. 20. évf. 114. sz. 13. l.
- Világtörténet. I. kötet. Bp. 1962. — Ismerteti: *Ferenczy Endre*. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1113—1117. l.
- Zsigmond László*: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői/1918—1923/. Bp. 1961.— Ismerteti: *Tokody Gyula*. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1364—1369. l.
- formja Lengyelországban. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1354—1357. l.
- Boros Ferenc*: Csehszlovák testvérintézetünk folyóirata a népi demokratikus korszak történeti feldolgozásáért. PtK. 1964. 10. évf. 1. sz. 223—227. l.
- Dimitrova, Alekszandra*: A bolgár régészeti tudomány eredményei a népi hatalom éveiben. Művészet. 1964. 5. évf. 3. sz. 3—5. l.
- Az 1965. évi bécsi, XII. nemzetközi történelész kongresszus programja. Száz. 1964. 98. évf. 1—2. sz. 324—326. l.
- Fábián Ferenc*: A hetedik évszázad küszöbén. A krakkói Jagelló Egyetem jubileuma. Nsz. 1964. 22. évf. 109. sz. 9. l.
- Gombocz István*: 100 éves a Matica Slovenská. MK. 1964. 80. évf. 1. sz. 90—92. l.
- Jemnitz János*: George Douglas Howard Cole. /1889—1959./ [Függelék]: Részletek G. D. H. Cole műveiből. Vt. 1964. 1. sz. 59—73. l.
- Kerek József*: Beszámoló a VI. Nemzetközi Őskori és Koratörténeti Kongresszusról. AÉ. 1963. 90. köt. 2. sz. 290—291. l.
- A Levéltári Kerek Asztal VIII. Nemzetközi Értekezlete. Budapest, 1963. június 12—15. /A levéltárak és az agrártörténet. A levéltári építkezések legújabb eredményei./ LSz. 1963. 13. évf. 3. sz. 1—65. l.
- Münnich Károly—Szabolcska Ferenc*: A világirodalom állandó kiállítása és a műszaki múzeum Zágrábban. Tudományos és Műszaki Tájékoztató. 1964. 11. évf. 1. sz. 22—26. l.
- Nagy Tibor*: Az 1962. évi IV. Bécsi Nemzetközi Görög—Latin Epigráfiai Kongresszus. AÉ. 1963. 90. köt. 2. sz. 291—292. l.
- Niederhauser Emil*: Az V. nemzetközi szlavista kongresszus. TSz. 1963. 6. évf. 3—4. sz. 446—449. l.
- Pamlényi Ervin*: A mai történettudomány fő kérdései a bécsi nemzetközi kongresszuson. MN. 1964. 20. évf. 15. sz. 9. l.
- Szebenyi Péter*: Történelemtanítás a Szovjetunióban. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1103—1107. l.
- Székely György*: A stockholmi kongresszus egyháztörténeti előadásai. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1383—1388. l.
- Vajda Péter*: Ki segített Hitlernek? Majszkij akadémikus és angol kritikusai vitájáról. Nsz. 1964. 22. évf. 123. sz. 4. l.

7. Tudományos élet

- Balogh Sándorné*: A szovjet történettudomány napjainkban. Száz. 1963. 97. évf. 5. sz. 1083—1091. l.
- Benda Kálmán—Hanzó Lajos*: Az olomouci nemzetközi helytörténeti konferencia. Száz. 1963. 97. évf. 6. sz. 1437—1438. l.
- Besnyő Miklós*: A történelemtanítás re-

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

20. годовщина освобождения Венгрии	3
<i>И. Бакач</i> : К истории кредитных операций в XVIII. в. в Венгрии	6
<i>Ф. Мучи</i> : Пакт руководителей социал-демократической партии с кабинетом Фейер- вари и развертывание массового движение за реформу избирательного права. (Июль-октябрь 1905. г.)	33
<i>Й. Емниц</i> : Последний месяц мира и крах Интернационала (II. часть)	92
<i>И. Панди</i> : К вопросу о венгерском «среднем классе»	132

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Ладани</i> : К вопросу о политике Венгерской Советской Республики в области преподавания в вузах	152
Документы об Э. Байчи-Жилинского. (Сообщ. <i>И. Пинтер</i> и <i>А. Рожнёи</i>)	172

ДИСКУССИЯ

Конференция по проблемам истории Австро—Венгерской Монархии, 1900—1918. гг.	206
---	-----

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>Л. Холотик</i> : 10 лет Институту Истории Академии Наук Словакии	229
---	-----

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>О. Сабош</i> : Единство преподавания истории в начальной и средней школах	240
--	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	245
-------------------------------	-----

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	289
----------------------	-----

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ	326
--------------------	-----

ХРОНИКА	330
---------------	-----

БИБЛИОГРАФИЯ	356
--------------------	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

Au 20 ^e anniversaire de notre libération.....	3
<i>I. Bakács</i> : Contribution à l'histoire des opérations de crédit dans la Hongrie du XVIII ^e siècle	6
<i>F. Mucsi</i> : Le pacte conclu par les dirigeants du Parti Socialdémocrate avec le gouvernement Fejérváry et le développement d'un mouvement massif pour le droit de suffrage (juillet—octobre 1905).....	33
<i>J. Jemnitz</i> : Le dernier mois de la paix et l'effondrement de l'Internationale (2 ^e partie)	92
<i>I. Pándi</i> : Contributions à la question de la «classe moyenne» hongroise	132

COMMUNICATIONS

<i>A. Ladányi</i> : Contributions aux questions de la politique de l'enseignement supérieur de la République Hongroise des Conseils	152
Documents concernant Bajcsy-Zsilinszky (Publ. par <i>I. Pintér</i> et <i>Á. Rozsnyói</i>).....	172

DISCUSSION

Conférence concernant les problèmes historiques de la Monarchie Austro-Hongroise 1900—1918	206
--	-----

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

<i>L'. Holotik</i> : Dix ans de l'Institut de Sciences historiques de l'Académie Slovaque des Sciences	229
--	-----

PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>O. Szabolcs</i> : L'unité de l'enseignement de l'histoire dans les écoles primaires et secondaires	240
---	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	245
------------------------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES	289
-----------------------------	-----

OBSERVATEUR.....	326
------------------	-----

CHRONIQUE	330
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHIE	356
---------------------	-----

CONTENTS

ARTICLES

Our Liberations Twentieth Anniversary	3
<i>I. Bakács</i> : To the History of Credit Operations in Hungary in the Eighteenth Century	6
<i>F. Mucsi</i> : Pact between Social Democratic Leaders and the Fejérváry Government and the Development of the Mass Movements for the Right of Voting.....	33
<i>J. Jemnitz</i> : The Last Month of Peace and the Decline of the First International (Part II.)	92
<i>I. Pándi</i> : To the Question of the Hungarian "Middle-Class".....	132

COMMUNICATIONS

<i>A. Ladányi</i> : To the Politics of the Hungarian Soviet Republic on Higher Grades of Education	152
From the Papers of Bajcsy-Zsilinszky (ed. by <i>I. Pintér</i> and <i>Á. Rozsnyófi</i>)	172

DISCUSSIONS

A Conference on the Problems in the History of the Austro-Hungarian Monarchy, 1900—1918	206
---	-----

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND THE PEOPLES DEMOCRACIES

<i>L. Holotik</i> : The Last Ten Years of the Institut for Historical Research of the Slovak Academy	229
--	-----

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

<i>O. Szabolcs</i> : The Unity of History Teaching in the Primary and Secondary Schools	240
---	-----

HISTORICAL WORKS	245
------------------------	-----

REVIEW OF PERIODICALS	289
-----------------------------	-----

OBSERVER	326
----------------	-----

CHRONICLE	330
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHY	356
--------------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

An 20. Jahrestag unserer Befreiung	3
<i>I. Bakács</i> : Zur Geschichte der ungarischen Kreditoperationen im 18. Jahrhundert	6
<i>F. Mucsi</i> : Der Pakt der Führer der Sozialdemokratischen Partei mit der Regierung Fejérváry und die Entfaltung der Wahlrechts-Massenbewegung (Juli—Oktober 1905)	33
<i>J. Jemnitz</i> : Der letzte Friedensmonat und der Zusammenbruch der Internationale (II. Teil)	92
<i>I. Pándi</i> : Zur Frage des ungarischen »Mittelstandes«	132

BEITRÄGE

<i>A. Ladányi</i> : Zu den Fragen der Hochschulpolitik der Räterepublik	152
Dokumente Bajcsy-Zsilinszkys (Mitgeteilt von <i>I. Pintér</i> und <i>Á. Rozsnyói</i>)	172

DISKUSSION

Konferenz über geschichtliche Probleme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918	206
---	-----

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

<i>L. Holotik</i> : Zehn Jahre Institut für Geschichtswissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften	229
---	-----

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

<i>O. Szabolcs</i> : Einheit des Geschichtsunterrichtes in den Grund- und Mittelschulen	240
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	245
-------------------------	-----

ZEITSCHRIFTENSCHAU	289
--------------------------	-----

BEOBACHTER	326
------------------	-----

CHRONIK	332
---------------	-----

BIBLIOGRAPHIE	356
---------------------	-----

HIBAIGAZÍTÓ

A Századok 1964. évi 4. számának 714. lapján a szövegben két egyaránt $1a$ -val jelölt jegyzetre utaló szám található. Ezek közül az első 1-re javítandó, a hozzá illeszkedő jegyzet pedig az előző lapon keresendő.

Ugyane számban a 714. lapon két egyaránt n betűvel jelölt jegyzet látható. Közülük a másodiknak a jelé helyesen: o .

*

A Századok 1964. évi 5—6. számának tartalomjegyzékében Makkai László tanulmányának címe helyesen:

Puritánizmus és természettudomány.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Dáloki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1964. XI. 13. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 34,65 (A/5) ív.

65.60121 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Barta István*: Kossuth Lajos ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről
Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866
Berend T. Iván: Gazdaságpolitikánk két évtizede a felszabadulás óta
Balogh Sándor: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből
R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolútizmus és a magyarországi jobbágy-ság a XVII—XVIII. század fordulóján
Mérei Gyula: A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere
Wittman Tibor: A kubai gazdaság válaszüton (1700—1762)
Somogyi Éva: Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában

E számunk munkatársai

Bakács István az Országos Levéltár osztályvezetője — *Bellér Béla* gyak. gimn. vezető tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Glatz Ferenc* KISZ VB titkár (ELTE Bp.) — *Győrffy György* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hahn István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Bp.) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Holotík, Lúdivít* a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója (Bratislava) — *Incze Miklós* kandidátus, levéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kerekes Lajos* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kovács Endre*, a tört. tudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kubinyi András* muzeológus (Budapesti Történeti Múzeum) — *Ladányi Andor* a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatócsoport tudományos munkatársa — *Mályuszné Császár Edit* kandidátus, a Színháztörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Mucsi Ferenc* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Pándi Ilona* egyetemi docens (ELTE Bp.) — *Pintér István* az MSZMP Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa — *Ránki György*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Rozsnyói Ágnes*, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Ruzsás Lajos* kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa (Pécs) — *Sipos Péter* aspiráns (MTA Történettudományi Intézet) — *Stier Miklós* tud. gyakornok (MTA Történettudományi Intézet) — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető docense — *Szabó Miklós* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet) — *Szakács Kálmán* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bp.) — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tömöry Márta* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Vadász Sándor* egyetemi adjunktus (ELTE Bp.) — *Vida István* tud. gyakornok (MTA Történettudományi Intézet) — *Vörös Károly* muzeológus (Budapesti Történeti Múzeum) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa.

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Magyarország története I—II.** Szerkesztették: *Molnár Erik* főszerkesztő, *Pamlényi Ervin* és *Székely György*. Szerzők: *Berend T. Iván*, *Hanák Péter*, *Lackó Miklós*, *Ránki György*, *Siklós András*, *Szabad György*, *Székely György*, *Varga János*, *R. Várkonyi Ágnes*, *Vörös Antal*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1964. 626+654 l. Ára: 198,— Ft.
- Elekes Lajos*: **A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 327 l. Ára: 52,— Ft.
- Nemes Dezső*: **A Bethlen kormány külpolitikája 1927—1931-ben.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 420 l. Ára: 55,— Ft.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 463 l. Ára: 56,— Ft.
- Hobsbaum, E. J.*: **A forradalmak kora (1789—1848).** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 372 l. Ára: 50,— Ft.
- Spira György*: **1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 368 l. Ára: 50,— Ft.
- Horváth Zoltán*: **Teleki László 1810—1861. I—II.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 502+374 l. Ára: 134,— Ft.
- Juhász Gyula*: **A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 368 l. Ára: 60,— Ft.
- Szigeti József*: **A magyar szellemtörténet bírálatához.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 273 l. Ára: 30,— Ft.
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935—1945.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 808 l. Ára: 60,— Ft.
- Berend T. Iván*: **Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor. 1948—1950.** Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1964. 135 l. Ára: 11,— Ft.
- Sík Endre*: **Fekete Afrika története I—II.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 424+351 l. Ára: 95,— Ft+80,— Ft.
- 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből.** Szerkesztők: *Lackó Miklós*, *Szabó Bálint*. Budapest, Kossuth Kiadó. 1964. 484 l. Ára: 65,— Ft.

SZÁZADOK

1965 SZEP 21

A tartalomból:

Barta István: Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről

Andics Erzsébet: 1849 augusztus (Ismeretlen adalékok az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól)

Balogh Sándor: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulásutáni történetéből

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJET-
UNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖR-
TÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELEM-
OKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— FIGYELŐ — KRÓNKA

99. ÉVF.

1965. 3. SZÁM

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható :

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon : 111—010,

MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon : 185—612

**a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-
ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban.
Csekk számlaszám : egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámla-
szám: 8**

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

<i>Sik Endre</i> : Fekete-Afrika története I. (Ism. <i>Krizsán László</i>)	545
<i>Jóboru Magda</i> : A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában (Ism. <i>Balogh Sándor</i>)	548
<i>Hanák Péter—Hanák Katalin</i> : A Magyar Pamutipar története 1887—1962 (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	549
<i>Hajdu Tibor</i> : Az őszirózsás forradalom (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	551
<i>K. B. Vinogradov</i> : Burzsuaznaja isztoriografija pervoj mirovoj vojnü (Ism. <i>Hajdu Tibor</i>)	553
<i>N. N. Constantinescu—V. Axenciuc</i> : Capitalismul monopolist în România (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	554
<i>Pavel Hapák</i> : Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku od konca 18. storočia do roku 1867 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	556
<i>Theo H. Florin</i> : Oravci v slovenskej kulture (Ism. <i>Hanzó Lajos</i>)	558
<i>Wacław Felczak</i> : Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	559
<i>Sancti Cyrillus et Methodius. Leben und Wirken</i> (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	561
<i>Dolmányos István</i> : A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	562
<i>Kovács Endre</i> : A krakkói egyetem és a magyar művelődés (Ism. <i>Révész Imre</i>)	564
The First International (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	566
<i>Sz. Ormos Mária</i> : Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	567
<i>Szilágyi János</i> : A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920—1944). (Ism. <i>Agárdi Ferenc</i>)	569
Magyar könyvészet 1945—1960 (Ism. <i>Kosáry Domokos</i>)	570
<i>Kanyar József</i> : Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920; 1945). (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	571
A hadművészet ókori klasszikusai (Ism. <i>Borzák István</i>)	573
<i>Dr. Munk Károly</i> : A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig (Ism. <i>Hudy Attila</i>)	575
<i>Markó Árpád</i> : Egy elfelejtett magyar író-katona (Ism. <i>Borus József</i>)	579
Tanulmányok Budapest múltjából. XV. (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	581

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	584
Külföldi folyóiratok	612

FIGYELŐ

A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiállítása és a legújabbkori muzeológusok országos tanácskozása (<i>Szász Zoltán</i>)	638
--	-----

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	641
Beszámoló Barta István doktori disszertációjának vitájáról (<i>Stier M., Szász Z.</i>)	650
Beszámoló H. Haraszti Éva, Jemnitz János, L. Nagy Zsuzsa és Sziklai Sándorné kandidátusi disszertációjának vitáiról (<i>Sz. Ormos Mária, Glatz Ferenc</i>)	657

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53
99. ÉVFOLYAM. 1965. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZŐ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Barta István*: Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833
elejéről 399
Andics Erzsébet: 1849 augusztus (Ismeretlen adalékok az
1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc
végnapjairól) 425
Balogh Sándor: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi
politikájának felszabadulásutáni történetéből 458

KÖZLEMÉNYEK

- Ruggiero Romano*: Spanyol Amerika a XVIII. században 484
Immanuel Geiss: Németország és a Monarchia az 1914. évi
júliusi válság idején 495
Balogh Sándorné: A Szovjetunió első diplomáciai kapcsola-
tatainak kialakulása Közél- és Közép-Keleten
(1917—1921)..... 503

VITA

- Kubinyi András*: A XV—XVI. századi magyarországi
városi fejlődés kérdéseire 513

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

- „A történettudomány módszertani kérdései”-nek vitája
a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége
Társadalomtudományi Szekciójának 1964. január
3—6. kibővített ülésén 522

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Eperjessy Géza*: A technika fejlődésével eltűnő iparágak
nyomában 534

TÖRTÉNETI IRODALOM

- A polgárosodás irodalma Világos után — *Sötér István*:
Nemzet és haladás című műve kapcsán (*Horváth
Zoltán*) 540

Barta István:

Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről*

Az Országgyűlési Tudósítások első tucatnyi számának figyelmes tanulmányozása is elegendő ahhoz, hogy adataiból, de főként szerzőjének szubjektív megjegyzéseiből s szenvedélyes állásfoglalásaiból felidézzük azt a folyamatot, ahogyan Kossuth 1833 elején rövid néhány hét alatt a haladó reformeri magatartás akkor adott legmagasabb szintjére emelkedik.¹ A Kossuth életének korai szakaszára irányuló újabb kutatás azonban napvilágra hozott egy olyan dokumentumot is, amelyben maga Kossuth tesz vallomást a kor alapvető kérdéseire való viszonyáról, nem mint a Tudósításokban, az alkalom által felvetett kérdések kapcsán, hanem tudatosan, számbavéve a reformkérdések egész rendszerét. Ez a dokumentum Kossuth egy korai, elveszettnek hitt munkájának töredéke, méghozzá a legfontosabb töredéke, a bevezetése, amelyben Kossuth a fejlődés adott szükségleteinek s az ellenzéki vezérkar célkitűzéseinek ismeretében összegezi a kezdődő országgyűlés feladatait.² Az előkerült kézirat jelentősége szinte felmérhetetlen a Kossuth-kutatásban: formai szempontból messze felülmúlja Kossuth korábbi alkotásait, tartalmából pedig szinte természettudományos pontossággal meg tudjuk állapítani az országgyűlés alsó tábláján többséget alkotó ellenzék vezető rétegének nézeteit az átalakulás legfontosabb kérdéseiről. A kézirat formailag is, tartalmilag is Kölcsey naplója mellé állítható. Mint az, úgy ez sem azzal a szándékkal készült, hogy hazai cenzor kezébe kerüljön megjelenése előtt, hiányzik tehát belőle az az óvatosság és mérlegelés, amely a hazai megjelenésre szánt munkákat, de még a megyei és országgyűlési beszédeket is jellemezte. Mielőtt tartalmával megismerkednénk, keletkezésének történetéről kell elmondanunk annyit, amennyi a hiányos adatokból megtudható.

I.

1835. szeptember 13-án Kossuth előfizetési felhívást mellékelte tudósításaihoz. Ebben elmondta, hogy a folyó országgyűlésről több munkát készül

* Részlet a szerző „A fiatal Kossuth” c. sajtóra kész munkájából. (Az idézetekben szereplő kiemelések mindenütt a szerzőtől származnak.)

¹ Ennek a folyamatnak az ábrázolása képezi a munka előző fejezetét.

² A kézirat abban az iratgyűjteményben volt, amely Kossuth-Archiv elnevezés alatt az 1848/49-i szabadságharc után Bécsbe vitt iratanyagot tartalmazta; ebbe sorolták be később a Kossuth 1837-i elfogatásakor lefoglalt iratokat is, valószínűleg az utóbbiak között volt a tárgyalt kézirat is. Az iratanyag az 1920-as években visszakerült Magyarországra s szerves rendjének megfelelően nyert elhelyezést az Országos Levéltárban. Az iratot ld. OL, Kossuth Gyűjtemény I. 59/b sz. alatt.

kiadni, s ezek közül az első, amely a vallásszabadság tárgyát öleli fel, el is készült már. „Ezen munka — írta — *Országgyűlési Gyűjteményeimnek* egészévé fog összeolvadni, ezért is szükségesnek tartám bevezetés gyanánt a jelen országgyűléséről általában egy értekezést előrebocsátani.” Ismertette azután a könyv tartalmát, amely felölelte a vallásszabadságra vonatkozó korábbi törvényhozás történetét, a vallásügyben kiadott rendeleteket, a magyarországi protestánsok helyzetét s végül az országgyűlésen a vallásszabadság tárgyában 1833 tavaszán és nyarán lezajlott vitákat. Rámutatott arra, hogy az országgyűlési ellenzék a vallásügy napirendre tűzésére egyéb szempontok mellett „a statustudomány gyakorlati részének amaz általános elve határozó, miszerint a politikai reformokat a vallásszabadsági reformnak megelőzni kelletik, mert enélkül a többfelekezetű nemzet morális erejét közhatású munkálódásra összpontosítani, enélkül pedig a hon s királyi szék elválaszthatatlan javára megkívántatott célszeres javításokat kivívni csaknem lehetetlen.” (Az ellenzék vezetőivel együtt Kossuth is helyesen ismerte tehát fel, hogy a protestánsok vallásszabadságának kérdése s általában a vallások egyenjogúsága nem csupán a régi sérelmi politika folytatása, nem is egyszerűen az elvi liberalizmus parancsa, hanem az új viszonyok között a nemzetegység létrehozásának is egyik eszköze, s — akárcsak az „érdekegyesítés” politikája — előfeltétele a küszöbön álló társadalmi-politikai harc sikeres megvívásának.) A munka 30—40 ív terjedelmű lesz, két kötetben — írta tovább Kossuth —, a kinyomtatás „könnyen elgondolható okoknál fogva” a szokottnál drágább lesz, „s én, ki három évek óta magános haszon és nyereség nélkül futom a nyilvánosság töretlen ösvényét, saját értékemből a nyomtatás költségeit nem viselhetem”. A közönséghez fordul tehát, előfizetést hirdet munkájára, amely 1836 tavaszán fog megjelenni, s egy példány árát három pengőforintban állapítja meg.

„Miért nem lehet ezen felszólítást a hírlapokban közrebocsátanom, nem szükség fejtegetnem, valamint azt sem, hogy a siker végett elővigyázat ajánlandó.” Ezzel a mondattal fejezte be Kossuth előfizetési felhívását,³ s hogy mennyire igaza volt, bizonyítja az a tény, hogy felhívása — hála az országgyűlési kémszolgálat jó munkájának — egy-két nappal kibocsátása után már Reviczky kancellár íróasztalán feküdt. A kancellár pedig azonnal intézkedett. Szeptember 17-én jelentette az ügyet Metternichnek: közölte, hogy Kossuth a könyvet — amelynek szellemére szerzőjének ismert elveiből könnyű következtetni — nyilván külföldön akarja kinyomtatni, kérte tehát, hogy ennek megakadályozására tegye meg a szükséges intézkedéseket. A közbelépés hamar eredménnyel járt. Metternich helyettese, Ottenfels gróf már október 11-én tájékoztatta Reviczkyt a szász udvarral folytatott tanácskozásokról és a Drezdában és Lipcsében történő illegális könyvnyomtatások megakadályozására kötött megállapodásokról. November 6-án pedig maga Metternich válaszolt a kancellárnak: közölte, hogy a stuttgarti követ, valamint a lipcsei és hamburgi konzulok utasítást kaptak, hogy az illetékes kormányoknál tegyenek meg mindent a Kossuth-mű kinyomtatásának megakadályozására. 1836. május 16-án pedig azt jelentette Sedlnitzky rendőrminiszter, hogy Harsányi Pált, aki Pozsonyban szintén távollevők követeként vett részt az országgyűlésen, s akit Orosz József, Kossuth átmeneti szerkesztőtársa feljelentett, hogy ő viszi külföldre Kossuth kéziratát, Salzburgban elfogták. Franciaországba

³ A felhívás sk. fogalmazványát ld. OL, Kossuth Gyűjtemény I. 50/a sz. alatt, rossz másolatból ki van adva a Hazánk c. folyóirat X. kötetében, 208. kk. l.

igyekezett, sokféle kéziratot és újságot találtak nála, köztük az Országgyűlési Tudósításokat is, de a keresett Kossuth-kéziratot nem. A nyomozásról nincs további adatunk, tény azonban az, hogy Kossuth a könyv első íveiről még nyomdai korrektúrát kapott 1836 tavaszán, a korrektúrák küldése azonban abbamaradt, és a vállalkozás homályos körülmények között csődbejutott.⁴ Kossuth később az előfizetési díjakat visszafizette; még 1841-ben is közölt felszólítást a Pesti Hírlapban az egykori előfizetőkhez, hogy közöljék címüket, amelyre a pénzt megküldheti nekik.⁵ A kéziratnak és a korrektúrának pedig nyoma veszett, Kossuth sem tudott meg többé sorsáról semmit.

Lényegében ennyi az, amit Kossuth elveszett munkájáról tudunk. De vajon van-e elég indokunk arra, hogy a most előkerült töredéket, amely „A magyar főrendek 1833-ban” címet viseli,⁶ azonosítsuk a vallásszabadságról írt munka bevezetőjével? Úgy hisszük igen. Kossuth már az országgyűlés első heteiben elhatározta, hogy könyvet ír az országgyűlésről. Az ösztönzést erre Orosz Józseffel történt megismerkedése adhatta. Orosz ekkor már ismert író volt, jellegzetes típusa a tollából élő értelmiséginek; könyvet írt az előző országgyűlésről és Széchenyiről,⁷ szerkesztette a Századunk című lapot, s a kerületi napló szerkesztését is azért nem vállalta, mert már készült, hogy erről az országgyűlésről is könyvet írjon. Kossuth nagy sikernek könyvelte el, amikor 1833 januárjának vége felé megállapodott vele, hogy azontúl közösen szerkesztik az Országgyűlési Tudósításokat. Előfizetőit örvendező körlevélben értesítette erről s ígérte: „Ezentúl Oroszszal, a derék Oroszszal kezét fogva sokkal többet s jobbat tehetünk.” (Egyébként a szerkesztés terhe később is jobbra Kossuthra hárult.) Úgy látszik, az országgyűlésről is közösen akartak könyvet, vagy könyveket írni. Kossuth már említett körlevelében is célzott erre, amikor arról írt, hogy Oroszszal ezentúl „minden levelezési és *literatúrai* munkálódásukat együtt viszik”, és „nevezetes közérdekű tárgyak munkálatainak materiáléja is” munkában van a kezük között.⁸ Március 6-i közös előfizetési felhívásukban pedig ismét emlegetik „több ágazatú dolgaikra” vonatkozó „társasági szövetkezésüket” s ígérik: „Ha külföldi sajtó segítségével a jelen országgyűlést tárgyzatá többrendbéli munkáink közönségessé tétele sikerülhet, azokkal tisztelt levelezőinknek kedveskedni örömmel teljesített kötelességünknek ösmérendjük.”⁹ A munka tehát készül az országgyűlés első hónapjaiban, s ennek a munkának egyik töredéke, bevezetése maradt fenn a többször

⁴ Minderre ld. OL, Kanc. eln. 1835 : 2156, 2287, 1836 : 734. sz.; a Harsányi körüli nyomozásra tekintélyes iratcsomó van uo. 1836 : 1175. sz. alatt.

⁵ Ld. Pesti Hírlap, 1841. 64. sz. — Kossuth leveleiben többször is ír a készülő könyvről, majd az elkallódott kéziratról. Vö. Kőleseyhez 1836. júl. 21-én (Ráday-Könyvtár, Szemere-Tár). Csáthy Károlyhoz 1836. jún. 28-án (Régi Okiratok és Levelek Tára 1905) és Szakács Péterhez 1836. aug. 5-én (Vasárnapi Újság, 1902. 37. sz.) írt leveleivel. — Kossuth tervezett könyvével a szakirodalomban csupán *Kosáry D.* foglalkozik (Kossuth Lajos a reformkorban. Bpest. 1946. 15. kk. l.), az elmondottakhoz hasonlóan ismertetve a kézirat viszontagságait.

⁶ A kb. 30 gépelt oldalnyi kézirat teljes címe: „A Magyar Főrendek 1833-ban. Első kötet, szerző Udvardi Kossuth Lajos, Zemplén s több vármegyék táblabírája. Előbeszéd.” Nem sajátkezű fogalmazvány, hanem idegen kéztől származó tisztázat.

⁷ *Orosz József* (1790—1851) munkái: Ungarns gesetzgebender Körper auf dem Reichstage in Pressburg 1830 (Lipszében jelent meg két kötetben 1831—32-ben), és Gróf Széchenyi István mint író (németül is megjelent, Pozsony, 1832).

⁸ A körlevelet ld. a Pesti Napló 1880. 149. (jún. 13.) számában.

⁹ A Kossuth által írt előfizetési felhívást ld. OL, Lónyay-család levéltára, 74. csomó.

említett „előbeszéd” formájában. Hogy Kossuth először a főrendekről, a főrendi tábla vitáiról akart könyvet írni, az könnyen megmagyarázható, s meg is magyarázza maga Kossuth az előbeszéd végén. Az országos ülésekről nyomtatott napló készült, január-februárban még úgy látszott, hogy a kerületi üléseknek is lesz kézzel sokszorosított, előfizethető naplójuk, a főrendeknél viszont nem volt napló, tanácskozásaik jobbra latin nyelven folytak, s Kossuth joggal számított arra, hogy a közönség érdeklődéssel fogadja majd a számára legkevésbé hozzáférhető tárgyalások ismertetését. Az országgyűlésen azonban februártól kezdve a vallásügy vitái nyomultak az előtérbe, átmenetileg háttérbe szorítva az úrbéri kérdés párhuzamosan folyó vitáit is; olyan tárgy volt ez, amely évszázados sebek, sérelmek felszaggatásával járt, s ennek megfelelően mindkét táborban óriási érdeklődést keltett. Nem tudni pontosan, hogy Kossuth mikor határozta el magát terve megváltoztatására, akkor-e, amikor a viták még folytak, vagy a július 13-i drámai fordulat után, amikor az alsó tábla Kölcsey fogalmazta ünnepélyes deklarációjával valósággal nemzeti ellenállást hirdetett a kormány valláspolitikájával szemben.¹⁰ Valószínű, hogy az elhatározás e fordulat után született meg, s Kossuth könyve — talán az ellenzéki vezetők intenciójára — ezt az ellenállást lett volna hivatva igazolni és támogatni. A készülő mű átalakítása nem került nagy fáradságba. A vallásügyi vita jórésze a felső táblán zajlott le, anyaga készen volt a főrendekről tervezett munkához is, s ezt nem volt nehéz kiegészíteni a korábbi vallásügyi törvényhozás történetével és az országgyűlési tárgyalások számára különben is összegyűjtött protestáns sérelmekkel. A bevezetőt a főrendekről készülő munkából valószínűleg változtatás nélkül átvette Kossuth. Ezt az „előbeszédet” ugyanis valószínűleg már akkor megírta, amikor még úgy képzelte, hogy a főrendekről szóló munka lesz a tervezett országgyűlési sorozat első darabja. Az egész sorozat bevezetőjének szánta tehát, s nem látszik indokoltnak, hogy változtatott volna rajta, amikor elhatározta, hogy egy másik kötettel kezdi a sorozatot. Fentebb idézett nyilatkozatában Kossuth félreérthetetlenül megmondja, hogy a vallásügyi munkát egy az országgyűlésről általában írt bevezetéssel kezdi, s az elmondottak alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a most feltalált „előbeszéd” azonos ezzel a bevezetéssel.

Más források is bizonyítják, az említettek kivül azt, hogy Kossuth már az 1833. év első felében erősen dolgozott a tervbevett munkán. Reviczky kancellár április 17-én Metternichnek írva közölte, hogy Orosz külföldön akar egy munkát megjelentetni, s hogy Kossuth is ír hasonló munkát és ugyan-csak külföldön akarja kinyomattatni.¹¹ Szeptember 1-i Wesselényihez írt levelében pedig úgy beszél már Kossuth a kéziratról, mint kész műről: „Az én kéziratom is, mellyet éjjeli nyugalمام kevés órából lopván egy kis időt, közel 40 ívre növesztettem, szekrényemben hever, s ha csak magam ki nem nyomtattatom, örökre kéziratban marad.”¹² Nem sokkal később pedig Reviczky már arról tudósítja Metternichet, hogy Kossuth németországi próbálkozásai

¹⁰ Ld. Országgyűlési Tudósítások I. köt. 545. kk. 1.

¹¹ Arról ír a kancellár, hogy Orosz „Kritik des Geistes des ungarischen Reichstages 1833” c. munkáját Lipcsében akarja megjelentetni, majd hozzát teszi: „Auch sein Mitarbeiter in der geschriebenen Reichstagszeitung Ludwig Kossuth, ein berüchtigter, bösesinnter Advokat, gedenket daselbst ein ähnliches Werk in ungarischer Sprache zum Druck zu fördern.” Kérte Metternichet, hogy mivel Hartleben pesti könyvkereskedő éppen Lipcsébe utazik, tegyen intézkedéseket, nehogy magával vigye és kinyomassa a kéziratokat. (OL, Kanc. eln. 1833 : 336. sz.)

¹² Történelmi Tár, 1902. 165. kk. 1.

meghiúsultával Párizsban akarja munkáját kinyomatni.¹³ Mindezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy Kossuth munkája 1833 nyarának végén már készen állott, feltehetően azonban nem abban a végleges formában még, ahogyan két évvel később ki akarta nyomtatni.

Fejtegetéseink során azonban az „előbeszéd” keletkezését 1833 első negyedére tettük, s tartalmával kívánjuk még nyomatékosabban alátámasztani azt a megállapításunkat, hogy Kossuth az országgyűlési környezetben már az első néhány hét alatt a haladó ellenzéki tábor élcsapatának szintjére emelkedett politikai-ideológiai fejlődésében. Tudjuk-e elfogadható adatokkal vagy érveléssel bizonyítani ezt a feltevésünket? Úgy hisszük igen. Nyomósan eshet latba már az az egyszerű logikai érv is, hogy a már 1833 januárjában vagy legkésőbb februárjában elkezdett munkát aligha lehetett mással kezdeni, mint az elvi bevezetéssel, amelyben Kossuth mintegy előre tisztázza a munkája alapját képező szempontokat. Magában a szövegben is vannak azonban olyan utalások, amelyekből a kézirat korai keletkezésére lehet következtetni. Somogy követének egyik idézett „minapi” mondása például csak az úrbéri vita első szakaszában, január végén vagy február elején hangozhatott el, akkor, amikor Kossuth még csak summázva ismertette a felszólalásokat; ha később hangzott volna el, az akkor már részletesebb Tudósításokban találkozoznánk vele. Egy másik helyen Kossuth azt írja, hogy „a kerületi tanácskozásonak is van naplókönyve”; nos, ezt legfeljebb csak február végéig írhatta, mert akkorra végérvényesen bebizonyosodott, hogy a kerületi napló életképtelen vállalkozás. Egy másik helyen mint új vívmányról beszél a szöveg arról, hogy most már a főrendek is magyarul küldik üzeneteiket a rendi táblához; a rendeknek erre irányuló javaslatát a főrendek január 21-i ülésükben fogadták el,¹⁴ az ezt követő hetekben lehet az új gyakorlatot olyan vívmánynak tekinteni, amelyről Kossuth szükségesnek tartotta külön is megemlékezni. De egészében is elmondhatjuk, hogy a kéziratban előforduló tényszerű utalások mind az országgyűlés első heteihez kapcsolódnak, s később bekövetkezett, sokkal fontosabb fejleményekről — így például az úrbéri kérdésben elért sikerekről — egyáltalán nem történik említés, s az egész szöveg nem nyújt egyetlen olyan érvet sem, amely a január-februári keletkezés feltevését gyengítené.

II.

A kézirat keletkezésének és valószínű sorsának tisztázása után rátérhetünk tartalmának ismertetésére és mondanivalójának értékelésére. Már a jelmondatnak választott Cato-idézet is elgondolkoztató: „Nulla lex satis commoda omnibus est, id modo quaeritur, si majori parti, et in summam prodest.” Olyan törvényhozást vár Kossuth az országgyűléstől, amely a nép nagyobb részének a boldogságát szolgálja, akár a kisebbik rész — az eddigi kiváltságosok — hátrányával is. „Két törvény uralkodik az embernek fölötté — kezdődik ezután az előbeszéd —, a természetnek s az erkölcsi szabadságnak

¹³ Szept. 27-i jelentésében írja Metternichnek, „dass Ludwig Kossuth... ein Werk über Ungarn verfasst habe, dasselbe in Leipzig drucken lassen wollte, weil es jedoch dort seines äusserst anstössigen Inhalts wegen keinen Verleger fand, sich nach Hamburg wendete, wo aus derselben Ursache sein Werk gleiches Schicksal erlitt. Nunmehr lasse er solches in Paris auflegen.” (OL, M. Kanc. eln. 1833 : 1004. sz.)

¹⁴ Vö. Országgyűlési Tudósítások, I. köt. 106. kk. 1.

a törvénye. Amaz változhatlan örök alapokhoz láncolva kényszerítő befolyást gyakorol létünkre, ez a szükség szülte feltaláló tehetség által szélesítve, az embernek szabadságát s a természet kényszerűségétől lehetőleg nagyított függetlenségét tárgyazza; azt tárgyazza, hogy a külső természet kedvetlen hatása mellett is az ember boldog, boldogságában nyugalmas, s nyugalmaiban biztos legyen. Ámde a társaságon kívül tekintett ember egy azon plátói álomteremtmények közül, mellyek csak a költőnek ábrándozás teremtette világában léteznek. *Társaságos életben pedig kölcsönös viszonyokon alapul a közönség s egyesek boldogsága, ezen viszonyokat az érdek határozza el, s csak azon társaság felel meg létegetésében rendeltetésének, hol minden polgárt egy közös érdek szép kötele kapcsol együvé, s hol az igazság! az elavulhatatlan emberi jogok eme védangyala szabja kinek-kinek erkölcsi lételét, polgári körét. Szerencsétlen ellenben azon társaság, hol egy tagnak boldogsága más tagnak boldogtalanságán, egynek szabadsága másnak elnyomásán alapul.* A külön ösvényekre ágazott érdekek egymás ellenébe állítják azokat, kiknek köz egyesült erővel kellett vala egymás boldogságán munkálódniok. Ellenséges álláspontra helyeztetve néznek innen irigy, amonnan kevély szemmel egymásra a társasági karzatok; ez kényelmes életének vak eszközéül kívánja embertársát használni, ki viszont nehezen fojtott bosszúsággal néz fel arra, kiben boldogságának ostorát képzeli. Ekkor alig marad egyéb választás, mint az örökös erőszak, bár innen, bár amonnan jöjjön is, vagy az örökös futás, s az emberi nemzet nem egyéb, mint a természetnek nagy tévelyedése.”

A gondolatok, amelyekkel Kossuth elindítja fejtegetéseit, ismerősek, sokat foglalkoztatják azt a fiatal nemzedéket, amelynek Kossuth is tagja, s nem kellene sokáig keresgélni a francia felvilágosodás Magyarországon is közkézen forgó irodalmában, hogy forrásukra rábukkanjunk. A „közös érdek szép kötelének” emlegetése azonban már azokra a beszélgetésekre is utal, amelyek Költsey környezetében folynak Pozsonyban, a mások elnyomása árán megszerzett boldogság, vagy az „ellenséges álláspontra helyeztetett társasági karzatok”, az ellentétes érdekű, s egymással örökös harcban álló osztályok képeinek felidézésére pedig elég lehetett a szerzőnek szűkebb hazájában, az 1831-i parasztfelkelés során szerzett emlékeihez fordulnia.

„Mi a szabadság? — folytatódik a gondolatmenet. — Engedelmisség a törvény iránt. Kevés szóba szorított philosophiája a társaságos szövetkezőseknek, örök, cáfolhatatlan igazság! Ezredek hunytak el a múltnak kérielhetetlen örvényébe, mióta a sötétlő felhőknek fölötte magasra kitűzött szövétneked derült világot hint reánk, sötétség gyermekeire! Tiszta fényednek ragyogó világa szelíd, mint a holdé Rousseau sírja körül, de mi gyász halandók, nem merünk nyílt homlokkal hozzád feltekinteni. Ifjúságunk merész éveiben a napnak vakító fény tengerébe pillantánk, s mivel gyenge szemünk könnyűbe lábadott, behunytuk azt; félve mindentől, ami fény, megtagadtuk látás tehetőségünket, segítségért kiáltánk ama kevés választottakhoz, hogy a sas szeműek, kiknek a nap nem árt, vezetnék az önként vakokat, s vezettének is végetlen időközön keresztül, hol kímélő szánakozással, hol botlásainkban gyönyörködő gúnyal. Csak a sok századoknak kevés bölcsei merték hinni, hogy a szemet nem azért adta légyen az anyatermészet, hogy behunyva tartsuk; majdan lassú vigyázattal látni is mertének, s végre kiki azon hangon, mellyre keblének istene kisztteté: ez a gúnynak élesen metsző, az a szívnek szelíden érdeklő, amaz a hideg ész komolyan meggyőző, emez az indulat hevesen buzdító hangjain kezdék az emberrel hitetni, hogy nem vak; kezdék biztatni, hogy csak

nézni merjen, látni is fog, s hogy biztosabb önszemünk világát, mint a vezető botot követni. S ím az ember felpillantott, bámulva érzé, hogy lát, pirulni kezde kábultsága fölött, megszegyenülésének feltüzelt hevében messze hajítá a vezető botot, mestere felett emelkedett a tanítvány, megveté, kigúnyolá a vigyázva haladásra intőt, s valamint kevéssel előbb nem hivé, hogy akinek szemei kápráznak, az rosszul lát, bódultan rohant előre, s miglen zárt szemmel tántorgott a vezető boton, botlott ugyan, s gyakran véresre ütötte homlokát, de a mélységet kikerülte volt: most a vadul rohanó zúzva hevert alant irtózatoss mélységben, s mint a hempelygő hullám magával söprett mindent, amit útjában talált. Azon kevesek pedig, kiket a kedvező történet megtartott ez iszonyú veszélynek között, önként nyúltak az elhajított vezérbot után, mentek, amint vezettettek, s az emberiség egész életkorának gazdag tapasztalásokkal dúsz cyclusából nem maradt egyéb, mint a homályos üres emlékezet!"

Egyetlen történetfilozófiai bekezdésben fogja itt össze Kossuth az emberiség fejlődésének sokévezredes útját, a sötét századoktól, amelyekben az elnyomott tömeg kevesek kényének volt kiszolgáltatva, a felvilágosodás nagy ébredésén át a francia forradalomig, s vele a Napóleonnal visszatért új szolgáltságig. A francia forradalom értékelése nem újság számunkra: találkozunk már vele Kossuthnál is, s kevés számú radikálistól eltekintve így írtak és vélekedtek róla mindazok a reformerek, akik nem a kiváltságokon alapuló társadalom rombadöntésével, hanem fokozatos reformok útján akarták a polgári társadalmat létrehozni.

Az emberi nem rögzös úton halad a boldogság felé — fejtegeti tovább Kossuth —, útja azonban mégis büszkeséggel töltheti az időnek örökké való géniuszát, „kit a teremtő védangyalul rendele, hogy az emberiséget természeti s erkölcsi kifejlésében bölcséjétől a sirig kísérné”. S költői szépségű kép következik, a felvilágosodás határtalan optimizmusa sugárik belőle: dicshimnusz a természetet leigázó emberről. „Gyáván, erőtlenül, a természetnek minden kedvezéséből kitagadva, idegen ápolás nélkül éhelhalásra kárhoztatva, maroknyi szűk napokra szorított kurta életében inség s betegségtől üldözötve, nyomorult tehetetlenségben kezdi sirással köszöntött életét az ember, a mostoha természet árva gyermeke. De porbul alkotott töredékeny keblében az égi tűznek szikrája pislog, tehetetlen állapotja számtalan szükségeinek fűdőzésére kiszteti, s ím a gyenge, az erőtlen egvik kezével a villám mennykövét ragadta meg, másikkal az ezernyi végetlen világok útját szabta ki, leszállott a természet alkotó műhelyébe, elleste a teremtés titkait, paradicsommá varázslotta a puszták rengeteg vadonait, hatalmának a föld, tenger, levegő független országait alája veté, s a gyarló teremtmény tökéletességében a teremtőhöz közelít!” Mindezt azonban csak azért mondja el Kossuth, hogy annál élesebben hasson a kérdés: „Hódol minden, és méltán hódol az emberi nagyságnak, s csak ön boldogságának, a társaságos élet céljának mezeje maradott volna értelmének bámulást gerjesztő kifejlésében parlagon? Csak itt veszték volna el haszonvétlenül a századok tapasztalásai, egész ivadékok véres bukásai, egész nemzetek tévelygésai?” Nem boldog tehát a természetet leigázó ember Kossuth szerint, mert nem tudta még megtalálni a társadalmi együttélésnek azt a formáját, amely a társadalom minden tagja számára biztosítja a boldogság, a boldogulás feltételeit.

A felvilágosodás tanítványa azonban ebben a kérdésben is optimista. Az évezredes erőfeszítések és tapasztalatok nem veszték el haszontalanul, a korlátlan emberi ész, a belátás megtalálja majd a megoldást. „*A nemesebb*

kebelben szív és ész sugallotta bizonyos ihlelet emelkedik az erőtlenek javára. Érzik, mégpedig sokan a nemesebbek érzik, hogy a nép java, ez azon haza, mellynek tehetségeit szentelni a természet által kiki meghivatott, s bárha sokan vannak is, kiket a szív nem indít külépní a réginek kényelmes álladalmából, a kiváltságokon alapult semmit nem tevés gyönyörjei közt ezek is kezdik bár kellelten látni, hogy az idő int, hogy a kor, a kérlelhetlen halad, és senkire sem várakozik, hogy az egyenlőn oltalmazó törvény biztosította polgári lét szilárd követelése Európa népeinek." A társadalmi problémákat tehát meg lehet oldani az értelem segítségével: a „szív és ész” felismeri a javítás szükségességét, s józan észérvekkel győzi meg azokat, akik ragaszkodnak kiváltságos helyzetük előnyehez, az átalakulás történelmi kényszerűségéről. Így aztán az érdekelték hozzájárulásával, forradalmi felfordulás nélkül létrejön majd a szabadság és egyenlőség alapján a polgári állam, amely egyedüli méltó társadalmi kerete az emberiség elért fejlődési fokának. Ezt a receptet diktálta a liberalizmus, s ezt akarják Kossuthék megvalósítani másfél évtizeden át, míg nem a forradalom tényei bizonyítják be számukra ennek az útnak a járhatatlanságát. Addig azonban Kossuth is, társai is a „fonákul képzelt szabadság” dühöngésének tartják a forradalmat, amelynek útját „vétek, átkozott gonoszság, véres kicsapongás” kíséri. „Voltak idők, midőn a természet örök attyának nevében az emberi gyarló fény s dicsőtésnél végtelenül felülemelkedett mindenható Isten magasztalására az ő képére teremtett halandók ezereknként mérszáróltattak: de a szabadság fonák képzetének több véres áldozatok estenek még, mint a vak babona pokolbeli dühének is, s e kettőnek bizonytalán több, mint a döghalál szörnyetegmirigyének.”

Másfél évvel a nagy parasztfelkelés után a reform hirdetőjének valóban biztosítékot kell nyújtania arra, hogy a feudális rend bolygatása nem torkollik a reformerek szándéka ellenére forradalomba. Kossuth hiszi is, hirdeti is, hogy „a gyámság korából kinőtt nemzetek szelíd érettsége egy dönthetlen védfalat emel thronus és közbéke mellett a rend- a csendbontók féktelenségének, a zavarosban halászók fondorkodásának ellenére”. Hiszi. „hogy azon közóhajtásnak, melly különféle utakon mutatkozik, célja csak egy: *olly polgári lét, miben a törvény kit-kit egyenlőn védjen; olly törvény, melly a nemzeti becsület oltalma alá helyhezi minden egyes polgár személyét s vagyonát, melly egy közönseges érdek szép kötélevél kapcsolja együvé a honnak minden gyermekét, melly az értelem kifejlődését elősegíti, a becsületes szorgalomnak, iparnak kört nyit, gyümölcsöt biztosít, a nemzeti egyetemülést összpontosítja; végre olly kormány, melly ezen törvénynek tekintetet szerez, melly a törvény által erős, s melly által a törvény, s csak a törvény hatalmas.*” A békés átalakulás célja és eredménye tehát egyre világosabban bontakozik ki; Kossuth messziről indult gondolatmenete már térben is, időben is kora valóságának határai közé lép, s saját hazájának kínálja a liberális polgári intézményeket: a törvény előtti egyenlőséget, a személy és vagyon egyenlő szabadságát, az azonos érdekek egybekapcsolt társadalmát, a művelődés, a gazdagodás egyenlően szabad feltételeit. Innen már csak egy lépés a közvetlen tennivalókra való áttérés, előtte azonban újból szólni kell még azokhoz, akik a szabadság kiterjesztésétől saját szabadságaikat féltik, s a forradalmi felfordulástól rettegnek.

„A szabadságnak azon egyedül helyes képzete — magyarázza tovább Kossuth —, hogy az nem egyéb, mint a törvény iránti engedelmisség, valamint egyrésztől irtódzva zárja ki mindazon kicsapongásokat, mellyekre a szelíd s boldogító szabadság fonák elértése tántorított némely ingatag nemzeteket, szintűgy elenyészteti azon helytelen félelmet is, mellyet némely kor-

mánynok érez, midőn kormányzottjai szabadságot emlegetnek. A korlátlan akarát, s azon képzelet, hogy akkor legyenek szabad, midőn a mások igazaira intézett minden figyelem nélkül tetteimben egyedül tetszésemet követhetem, nem szabadság, sőt a szabadsággal rögtön ellenkező önkény, féktelenség, zabolátlanság. Aki mások természeti, emberi s polgári jogait illő tiszteletben tartja, csak az várhatja s kívánhatja, hogy ön igazai hasonló tiszteletben tarttassanak. Minden hatás visszahatást szül, s ha mások személyes bátorságát, vagyoni biztosságát, nyugalmat élömenetelét önkényednek kívánod alája vetni, bizonyos lehetsz, hogy mások is hasonló célzással lesznek irántad, s mindenkinek külön kívánati lévén, az ezernyi különböző kívánatok ezer irányzatú önkényt teremtenek, ezek ezerfelé rángatandják a társaság hajóját, míglen a hajózók végromlásával darabokra szaggatva szertedül. *Boldog csak úgy lehetek, ha minden sérelem ellen biztos vagyok; biztos csak úgy lehetek, ha személyem s vagyonom minden önkény ellen a hatalmas törvény egyenlő oltalmának alatta nyugoszik; és így szabadság csak ott létezik, hol törvény uralkodik, s szabad csak úgy lehetek, ha törvénynek szolgálja vagyok. Ez így lévén, szívem mélyében meg vagyok győződve: hogy a polgári társaságnak minden tagjait, bár az a nemzeti felségnek felkentje, bár egyszerű magános polgár legyen is, pompás csarnokot vagy törpe vityillót lakják is, egyedül a valódi szabadság teheti földi életében boldoggá, boldogságában biztossá, biztosságában nyugalmassá. Ez a szabadság az, mellyről mondánk, hogy az egyenlőn oltalmazó törvény által biztosított polgári lét szilárd követeleése Európa népeinek.*"

A kiváltságok, az előjogok hivat persze aligha nyugtatja meg ez a magyarázat, amely a kiváltságokon, a jogok egyenlőtlenségén alapuló társadalmat az igazságtalanságok, az önkény, az anarchia társadalmának ábrázolja. Kossuth célja azonban nem is ezek megnyugtatósa; gondolatmenete logikusan halad előre, s látjuk, *eljutott annak a társadalomnak a félreérthetetlen igényléséig és propagálásáig, amelyben a koronás fő és a zsellérek lakója egyazon, egyenlő törvény védelme alatt s korlátai között él.* Ezt a „vezércélzást”, ennek a társadalomnak a megvalósítását a hatalmas korszellem diktálja, — folytatja tovább Kossuth. — „Ez az, mi a múltnak szörnyeteg tapasztalásaiból kifejlődve, mint egy szél kergette gőzfolyam, álthatotta Európa légkörét. Itt ezredes régiségű óság, mohalepte magas gátfalak tornyosodtak e folyamnak ellene, s mint a hegyipatak megakasztott árja, pusztítólag hatott hátrafelé, vagy zúzó szélvésszé vadítva rohant akadályt rontólag előre, amott békés álladalomba fogadva, mint az esti szellet szelíden lengedez a körülmény engedte nyílásokon.” A korszellem tehát — ma a történeti fejlődés objektív kényszerének neveznök — szelíd, éltető, érlelő fuvallatként vonul be oda, ahol szívesen fogadják, de romboló viharként dönti le a maradi ellenállás védfalait: alig néhány lapos még a kézirat, s a tollból már másodsor szalad ki a figyelmeztetés, hogy a kor követelményeivel való szembehelyezkedés a forradalom veszélyét idézi fel. S mivel ez a lehetőség az akkori Európában talán sehol sem időszerűbb, mint Magyarországon, Kossuth számára is elérkezett a pillanat, hogy az elmondottak tanulságait hazája problémáira alkalmazza.

„A magyarnak nemzeti eredetisége, karaktere, erkölcsi különösségei, de honjának természeti s political helyzet is okozák — írja Kossuth —, hogy a századnak ezen lelke későbbben s lassúbb erővel hatott bé határain, mellyek egyes féltékenységgel őriztetve ötet sok tekintetben elszigetelik Európa népeitől. De az ember mindenütt ugyanazon egy, a társaság célját sem az éjszaki szélesség, sem a nyugati hosszúság fokai nem változtatják, s azért *kábultság*

volna hinni, hogy midőn a természeti s erkölcsi világban minden örök mozgásban izog, csak egyedül a magyar nép fog örökkön vesztegleni némelyeknek kedvökért, kiket nevezni szükségesen.” Kossuth tehát — ha nem is látja világosan Magyarország fejlődésbeli lemaradásának okait — helyesen ismeri fel, hogy a társadalmak fejlődését mindenütt törvények, méghozzá azonos törvények irányítják, s ezek a törvények bárminő ellenállással szemben érvényre jutnak. S helyes a további következtetés is: ha az emberi értelem és tevékenység határa végtelen, s még a hit sem állíthat korlátot eléje, „*ki meri állítani, hogy az úkeink által felállapított társasági rendszerek a tökéletesség főbb polcát is elérték, s még azon viszonyoknak is megfeleljenek, melyekről mint a jövőendő kétes rejtelméibe burkoztakról kacagányos apáink álmodni sem tudhattanak?*” Úgy vagy, a nagy elmék fáradozásai s a körülmények előre nem látható hatásai nőttön szélesítik az emberi lélek mezejét, s ezen előlépést szükség, hogy politikai létegesítés (organisatio) is kövesse. Káros tévelygésnek tartom én a *társaságokat oly formákhoz láncolni, melyek nem változhatnak, s nem változhatván a tökéletesedést is kizárják.* A társaságnak fő célja egy, örök és változhatlan, mint az Istenségnek s a természetnek törvénye; de azon fő célhoz vezető eszközök, a nőttön szélesebbre terjedő viszonyok s idő változtatta körülmények szerint nagyon különbözők, és az alkalmaztatásban még akkor is módosítandók, midőn az alapos polgári intézet, mint amaz eszközöket kisugározó fénycsomó, a nemzeti egész egyetemet edesanyai karokkal öleli. Mennyivel inkább módosítandóknak s bölcs előrelátással változtatandóknak kell tehát az érintett eszközöknek lenni oly esetben, midőn az alap nem egészen teljes egybenhangzásban áll az egyetemen múlt társaság kivételt nem ismerő célzásaival.”

A gondolatot, amelyet Kossuth itt az idealista világnézet szókincsével kifejez, ma úgy szoktuk megfogalmazni, hogy a termelőerők fejlődése szükség-szerűen maga után vonja a termelési viszonyok megváltozását, vagy hogy a gazdasági-társadalmi alapon végbemenő törvényszerű változásokat a felépítményben, az állam, a jogrend stb. szerkezetében is változásoknak kell követni. Azt a gondolatot, hogy a „kacagányos ősök” nem láthatták előre a fejlődést, intézményeikkel, jogalkotásukkal tehát nem köthették meg örök időkre utódaik kezét, már Széchenyi szenvedélyesen hangoztatta a Hitelben, tőle került át igen hatásos argumentumként a reformmozgalom szótárába. Kossuthnak azt az utolsó megállapítását, hogy a társadalom célját — ti. a benne egyesültek boldogítását — szolgáló eszközöket még abban az esetben is módosítani kell időnként, ha a „polgári intézet”, ti. az állam, egyformán szolgálja minden tagjának jólétét, nem tudjuk, szabad-e úgy magyaráznunk, hogy Kossuth még a létrehozandó, formális jogegyenlőséget biztosító polgári államot is olyannak tartja, amelynek intézményeit a fejlődés később szintén meghaladja. Ha Kossuth ezt a mondatot így értette — a zárómondatban szereplő szembeállítás megengedi ennek feltételezését —, akkor ebben a kérdésben a polgári forradalom klasszikus ideológusain is túllép, akik a forradalmak által létrehozott polgári társadalomberendezést tudvalevően örökérvényűnek tekintették.

De ha ez így van — folytatja tovább Kossuth a fejtegetést —, mi a helyzet az ősi, sértetlenségében féltékenyen őrzött magyar alkotmánnyal? Merész vállalkozását hűségnyilatkozattal kezdi: határtalan tiszteletet érez az alkotmány iránt, „*melly ezernyi veszélyek között nyolc századokon át fenntartotta a magyart*” a külső erőszakkal és a belső elkorcsosulás veszélyével szemben. Nem is feszegeti — mondja kora történettudományának szintjén —, hogy „*mi lehetne a magyar, ha polgári alkotványát vagy eredeti tisztaságában meg-*

tartotta, vagy kezdetben is terjedékenyebb alapokra építette volna. Tilt a tisztelet fessegetni, *mennyire tökéletes azon alkotvány, melly a nép egy kis osztályának kiváltságán épül. Meglehet, hogy a s z a b a d s á g o k mellyekkel mi magyarok dicsekszünk, talán éppen ellenkezésben állanak a s z a b a d s á g g a l, mert a szabadság egy és közönséges, ennek nincs többesszámja.* (Ezzel a gondolattal találkoztunk már a zempléni sajtóbeszédben.) *Meglehet, hogy akinek szabadságai vannak, annak szabadsága nincs, — meglehet, hogy ahol egy részen praerogatívák és privilegiumok léteznek, — minthogy a privilegium kiváltság a törvény alól, — ott más részen szolgaság és megszorítás találtatik. Ezt mind fessegetni nem akarom. Szabad legyen mégis kérdenem: elfogultság nélkül állíthatnók-e a 19-ik században, hogy azon alkotványon, melly 10 milliónyi nép közül csak hatszáz ezeret nevez nemzetnek, — mellynek törvényei a népet „misera plebs contribuens”-nek szóllítják, kire nézve gondja tovább nem is terjedhet, hanem hogy — diplomatiái szóllás formája szerint — a szegény adózó nép megmaradhasson, s csak megmaradhasson! — hogy mondom, ezen alkotványon a tulajdoni jognak mindenkori sérthetelensége, s az ősi hagyománynak tiszteletben tartása mellett javítani, módosítani nem kell?”* A kitörés erős, s súlyát a kortárs nemesi olvasó előtt aligha enyhítette volna a tulajdoni jog és az ősi hagyomány tiszteletben tartásának emlegetése, ami különben is állandó szokása volt később is a változások barátainak. Mint ahogy az sem enyhítette, hogy Kossuth a továbbiakban ismét arról beszél, hogy „a zabolátlanságnak sötét századjaiban” nyilván szükségesek voltak azok az intézmények, amelyek „a védő hatalmasnak a védettek fölött önkényes akaratot engedtenek”. „Szünetlen hadilábon állott a világ — mondja Kossuth — s hadi törvénynek is kellett uralkodni, melly a vezérnek a vezérlettek fölött önkényi just ad, s ezeket vezérjök intéseinek vak eszközévé rendeli, — de immár ezen idők elmúltak, s vélok együtt elavultanak az ő intézetek is. Kivált az utolsó félszázad alatt óriási lépésekkel fejlődtek ki a társasági viszonyok; a nemzetek politikai létele egészen megváltozott alakban tűnik elő, az új kor új szükségeket, ezek új intézkedéseket kívánnak, s aki nem hunyja bé szemét a világosság előtt, ki a szűkkeblű önzés szorító korlátjait álhágva, magát a nemzeti egyetem láncszemének tekinti... elősmerni kéntelen, hogy az idő, a megkérdelhetetlen, előhaladásra kisetet, s hogy a régi mellett veszteglés többé oly lehetetlen, mint amelly képtelenség kívánni, hogy Dunánk hullámai folyini megszünjenek, vagy föl s visszafelé follyanak.” Amit a „nemzetek közönséges óhajtása” követel, annak meg kell valósulni, s meg is fog valósulni; lehet, hogy nem holnap, vagy holnapután, de „amilly bizonyos, hogy multat visszaidézni, jövendőnek megálljt kiáltani nem lehet, olly bizonyos, hogy egykor csakugyan feltűnik a nemzetek különböző helyzetéhez idomzott valósulásnak ama köz ünnepe. Valjon a tavaszi reggel szelid mosolygású alakjában, vagy zordon szélvésszel tűnik-e fel? egyedül attól függ, ha elértik-e korunk kívánatit a hatalomnak azon sáfárjai, kik magokat nemzetek gyámjainak nevezik, mert minden hatás visszahatást szül, erőszakos ellenzés indulatokat hevít, pedig — mondja Kossuth Schillerrel — *der schrecklichste der Schrecken ist der Mensch in seinem Wahn.*”

Íme, már harmadszor a véres forradalommal való fenyegetés! Talán ennek az enyhítésére következik ismét egy bekezdés arról, hogy „a hazájához s királyához tántoríthatatlanul hív magyar nemzet” mindig kész volt „a kor szüksége parancsolta javításokra”, törvényileg kárhoztatta a vak babonát, a boszorkányhitet, eltörölte az örökös rabszolgaságot, bevezette a vallási türelmet, előbb mint Európa legtöbb nemzete, hiányzik törvénykönyvéből

„a nyomozó törvények kínpadjairól és az emberi értelmet örökös gyermekségre kárhóztató könyvbírálatról” szóló törvény stb. „De én a múltnak vak imádója nem vagyok — tér vissza Kossuth ismét eredeti gondolatmenetéhez —, áldom boldogító tetteit a hajdankor hőseinek, hajlandó vagyok mentegetni botlásait, de legörömeőbb hagyom nyugodni a holtakat. *Jelen és jövő az emberi cselekvés mezeje, a múlt csak tapasztalást tanít.* Nem osztozom regényes vágyaiban azoknak, kik a középkornak képzelt boldogsága után ásitának, én mentsem Istent! kiáltok, s csak azért hivatkozom a rég elmúlt napokra, mivel a nemzeti karakternek olly jelenségeit mutatják, melyeket a jövő szép kifejlése zálogának elfogadni szívem igen hajlandó.”

A magyar tehát mindig hajlandó volt alkotmányának korszerűsítésére, s ez az az ok, amiért Kossuth erősen hiszi: „pitymáltani kezd a magyar újon-születés napjának hajnala!” Csirázik már az 1790-ben elhintett mag, a király szólította fel a nemzetet, hogy az operátumok megvitatásával „munkálódjanak a hon javán, tegyék le talpkövé a magyar nagyság, a nemzeti boldogság jövő-dő kifejlésének”. Az ő szavára seregett össze az országgyűlés, amely Kossuth szerint „nevezetes időszakot képez honunk évrázsaiban, nevezetést még akkor is, ha a legyőzendő akadályok sokasága, melyeknek legnagyobb része mi ma-gunkban fekszik, nem engedné is hirtelen valósultát látni azon forró remények-nek, miket hő keblökben sokan, igen sokan táplálnak. Olly időket élünk, hogy egy helyes szó sem vész el hasztalan, s bár gyakran visszhang nélkül látszas-sanak is korunk felkentjeinek a százados gyökerű előítéleteken felülemelkedett szavai elhangzani, nyugosztalja nemes keblöket azon meggyőződés, hogy egy szó sem vesz el hasztalan, s bárha nem kószolhatják is gyümölcsét intézeteik lassú ápolást kívánó szép csemetéjének, örülni fognak fejlődő virágának, s azon vigasztaló érzés követendi sírjokba, hogy a maradék áldva emlegetendi nemes szorgalmokat!”

Az országgyűlés résztvevőihez, a törvényhozókhoz intézett lelkes buzdítást a feladat részletezése követi. A feladat: „a közigazgatásnak és a status intézkedésnek minden ágaira kiterjedő úgynevezett országos rendszeres munkák”, az operátumok megvitatása,¹⁵ s belőlük új korszerű törvénykönyv alkotása. Kossuth remek jellemzését adja annak a korszakos jelentőségű forrongásnak, amelyet az operátumok napirendre tűzése a megyék közéletében és a nemesség politikai gondolkodásában előidézett. „Miután — írja — Felsőleges Urunknak személyes atyai szándéka — némelly sötétség szülte tanács ellenére — előzőleg hozzájárult a nemzetnek azon közkívánatához, hogy az országos fölvétele előtt azon rendszeres munkák a vármegyék s egyéb törvényhatóságok gyűlésein (ezen remek municipális intézetekben, ahol minden magános polgár a nemzet felségjogainak gyakorlásában közvetlen részesül, s melyekben rejtezik a nemzetek által tapogatózva keresett garancia valahai létesítésének magva) megvitattassanak,¹⁶ ezen közérdekű tárgyak nemcsak a közönséges gyülekezetekben, hanem a házi társalkodás magános körében is sok elmesúrlódásra nyújtottak idvességés alkalmat, kiemelték a nemzetet azon tetpedésből, mellynél fogva sokan, igen sokan megszokták a bokros pipafüst környezete kandallótól a szérűskertig terjedő körön kívül fekvő dolgok felől éppen nem aggódni.

¹⁵ Az operátumoknak az országgyűlési megvitatást megelőző megyei megvitatásával a kötet korábbi fejezetei bőségesen foglalkoznak.

¹⁶ Itt fogalmazza meg Kossuth először később közismertté vált s haláláig vallott nézetét a megyei rendszer alkotmányos jelentőségéről.

s a közügytől teljességgel nem érdekeltetni.¹⁷ Ezen kiemelés, mely következe-
seiben elláthatlan foganatú, eszközlé, hogy kit szíve kisztetett, a nemzet
gondolkodása s a napról napra erősb lábra kapó közvélemény iránt magának
némi ösméreteket szerezhetett. Lelkem ingerét követve az ösméret ezen pályá-
ját magam is futottam, a miután a különböző vélemények az országgyűlésén,
mint egy anya köpüben öszvesereglettek, szerencsém vala szerény állásomból
feszített figyelemmel követni az országgyűlés haladtát; mindezeknek egybe-
vetése után ismétlem hitvallásomat, hogy *bizonynal közelget a terjedékenyebb
alapokra épülő magyar polgári lét kifejlődésének ideje!* Nehéz a százados szokás
által, mint némelyek hiszik, nem elavult, hanem felszentelt előítéletek bilin-
cseit lerázni, s azért az imént nyilatkozott remény hamari valóságának még
tömérdek akadályok szegülnek ellene, sőt midőn egyrésről öröme gerjeszt
annak tapasztalása, hogy oly terjesztvények, mellyek két-három évvel ezelőtt
Szent István mártíromságára (ti. megkövezésre) juttathatták volna a becsüle-
tes javallót, ma már közönségesen jóknak s igazaknak ösméretnek, úgy hogy
az ellenök szólló kigúnyoltatásra számot tarthat, másrésről némi meghökkenést
s elszomorodást okozhatna annak a látása, hogy amaz óság s rozsdá ette elő-
ítéletek egész megyékben is minő diadalt képesek még a nyiltabb gondolkodás
fölött kivívni. De én ezen diadalt a végső elesés jelének, azon utolsó küzdesnek
veszem, midőn az elaggott hajdan izmos oroszlán utolsó erőlködéssel rázza meg
fürtös serényét, hogy visszariassza közelgő ellenét. — üres demonstratió, s
egyéb semmi.”

Kossuth is úgy látja tehát, hogy az az egy-két esztendő, ami az ország-
ban az operátumok megyei vitáinak megindulása óta eltelt, óriási változást
idézett elő a közvéleményben: olyan haladó indítványok, amelyeknek pusztá
felvetése korábban is a megköveztetés veszélyével járt volna, polgárjogot, sőt
többséget nyertek. A „rozsdá ette előítéleteknek” is sok híve van azonban még,
elaggott oroszlánként védelmezik a feudalizmus omladozó bástyáit; érveik, ki-
fogásaik cáfolatának szenteli Kossuth a következő lapokat.

Először azokkal száll szembe, akik midőn „*terjedékenyebb polgári létről*”,
azaz arról van szó, „*hogy az alkotmány törvényes jóvoltával élő magyar nemzet
ne csak hatszázezer főből álljon*”, azt állítják, hogy a magyar nép nem érett még
meg a szabadságra. Indulatosan szegezi szembe velük Kossuth, hogy amennyi-
ben a szabadság annyi, mint engedelmesség a törvény iránt, akkor ők azt
állítják, hogy a magyar nép nem elég érett arra, hogy felette törvény s ne
önként uralkodjék. „S van é lény — kérdi felháborodottan Kossuth — kiről
ezt méltán mondhatnók? *Lehet-é valaki nem elég érett arra, hogy személyét sza-
badnak, azaz csak törvénytől függőnek, hogy vagyonát tulajdonának nézhesse, s
mindkettőnek biztossága a gazdagot és szegényt egyenlőn védő törvény oltalma alatt
nyugodjék? Lehet é egész ivadékokat (ti. nemzedékeket) örökös gyámságra kárhoz-
tatni, szorgalmokat előre kiszabott szűk körbe zárni?* s a t. s a t.” Lehet —
mondja tovább Kossuth —, hogy a jogok gyakorlásához kell bizonyos művelt-
ség, ha azonban azt látjuk, hogy a természet a társadalmi különbségekre való
tekintet nélkül osztogatja a szív és ész képességeit, nem tudjuk ésszel felfogni,
„*hogy valaki csak azért, mivel emez vagy amaz atyának gyermeke, azon nemzeti
jogok gyakorlására alkalmasnak, vagyis a megkívántott szív- és észbeli tulaj-
donságok kétségkívüli birtokosának egész századokkal előre kikiálttassék,* — más

¹⁷ Ezt a szóképet a tervezett kerületi naplóval kapcsolatban is használja Kossuth
egy 1832. dec. 27-i fogalmazványában. (Vö. Országgyűlési Tudósítások, I. köt. 44. l.)

ellenben, bár a személyesített erény és lángész lakja is kebelét, csak azért, mivel ez vagy amaz atyának gyermeke, azon nemzeti jogok gyakorlására örökre alkalmatlannak nyilatkoztassék.” Úgy véli, hogy „a jó törvényeken alapult szabadság a szabadságra mihamar éretté teszi az embereket” s ezért nincs ember, aki a szabadságra érett ne lenne. Ha pedig mégsem lenne, igyekezzünk neveléssel azzá tenni, „mert a mennyekre mondom, ha csak műveltsége hiányára tartóztat hátra, hogy a népet örökre csakugyan meg nem tagadható jogai gyakorlásába visszahelyezzük — mondom visszahelyezzük! — úgy nehéz véték súlya nyomja vállainkat, mert mióta ez ellenvetést emlegetjük, elég idő vala azt elhárítani, több mint elég időnk a fejünkre nőtt ivadék szívébe azon emberi méltóság érzését csepegtetni, melly embert emberré, társaságot nemzetté méltathat.” Ha visszagondolunk arra, hogy néhány évvel korábban, az „éhségmentő intézetekről” 1828-ban írt fogalmazványában¹⁸ még maga Kossuth is a népnevelést tekintette a politikai jogoknak a parasztságra való kiterjesztése előfeltételének, akkor fel tudjuk fogni, hogy az azóta, de különösen a parasztfelkelés óta eltelt idő micsoda előrelépést jelent Kossuth nemzedékének szemléletében. De miért is nem tettünk meg mindent a nép nevelésére? — kérdi Kossuth. — Hiszen csak a török despotizmus félhet a tudás világosságától, a „szabadságára büszke magyar” nem. „A magyar szabad nemzetnek nincs a setétség rendszerére szüksége, s kérem a magyarok Istenét, hogy ne is legyen, nékem legalább hunyjanak el inkább szemeim, mintsem hogy ezt lássam valaha.” Ne várjuk a kormánytól a kezdeményezést a népnevelésre. „Mikor szűnünk meg immár mindent mástól várni? Mikor kezdjük érezni, hogy ten ereinkben elég erő vagyon a nemzeti boldogság pályáján nagy léptekkel előre haladni? Mikor indulunk meg ön értelmünkben a tervet, ön keblünkben az akaratot, ön karjainkban a valósítást fellelni?” Iskolát minden földesúr, minden község, minden megye állíthat, s ha az oktatásügy fellendítését az erre vonatkozó operátum országgyűlési megvitatásától tesszük függővé, úgy még egy félszázad múiva is „azon ellenvetés lesz hallható: még népünk nem érett a szabadságra”.

A másik gyakori ellenvetés a gyökeres reformmal szemben az, hogy „a nemzeti kiváltságokat biztosító sarkalatos törvények, mint polgári alkotmányunk alapjai, változtatást nem szenvedhetnek, sőt még csak kérdésbe sem vétethetnek”. Való igaz, ilyen rendelkezéseket a törvények is tartalmaztak; korábban a megyék külön is belefoglalták követi utasításaikba ezt a tilalmat, erre az országgyűlésre azonban a haladó megyék egyrésze mellőzte már. Kossuth maga nem akar felelni erre az ellenvetésre, de idézi Temes vármegye utasításából azt a mondatot, amely kijelenti, hogy az ősöknek nem volt joguk a későbbi törvényhozás kezét megkötni abban, hogy a haza boldogsága érdekében új, üdvös törvényeket hozzon. Valóban neveltséges — mondja Kossuth — azzal érvelni valamely hasznos javaslattal szemben, hogy az ellenkezik Werbőczivel. „Mellyik Isten ütötte fel Werbőczynek régi könyvére az örökkévaló igazság azon díszjelét, melly csak örök természet örök könyvét illetheti? Engedelmisség a törvénynek! ez minden magános polgár mulaszthatatlan kötelessége. De a törvényhozóra nézve a múlt ezeredek minden törvénykönyvei csak olly tekintetbe jöhetnek, mint egy virág, mellynek kelyhéből azt, ami méz, a szorgalmas méhecske gondosan kiválogatja. Legyen szabad azonban ezen ellenvetést egy más szempontból tekintenem. Werbőczy Hármaskönyve 1-ő rész 9-ik címjét s az odaszóló törvényeket változhatatlannak tartom én is annyiban, hogy a nemeseknek ottan biztosított

¹⁸ Kiadva Régi Okiratok és Levelek Tára 1905. évf.

személy- s vagyoni belgi igazsáikat és szabadságukat (mindezt ép értelemben, s nem a törvénycsavaró magyarázat szülte szabályosságot, licentiát értve) tőlük elvenni nem lehet; p. o. *a magyar nemes tagja a Szent Koronának*, mely viszont a nemzeti felség jogainak képző jele, és így *a magyar nemes részese a törvényhozó hatalomnak, s földbirtoki jussal bír; a magyar nemeset törvény útján kívül, személyében és vagyonában még a király sem háborgathatja; tulajdonával szabadon élhet* s a t. — Mindezek a jogok a társaságos élet eredeti szerkezetébe szőtt nemzeti felség talpkövének alapulnak, s azért szentek, változhatatlanok, elavulhatatlanok. *De kérдем én, mit veszít mindezek igazsáiból a magyar nemes, ha törvény által azt nyilatkoztatnók: hogy a magyar parasztot személyében s vagyonában szintén senki sem háborgathatja, hogy ő is birtoki tulajdonnal bír, hogy ő is tagja a nemzetnek, a Szent Koronának*, — vajjon mit veszít? Kevésbé szabad lesz személye, kevésbé biztos tulajdona? Hiszen *mindezen törvényes jóvölköknak érdeme nem abban áll, hogy vélők csak a nemes élhet, hanem abban, hogy azokkal élhet*. Nékem szabad a friss levegőt beszínom, szabad a nap élesztő melegének örülnöm, s vesztettem-e ezen szabadságból valamit azért, hogy az minden élőlényvel, az utolsó féreggel is közös? Ilyen a polgári szabadságnak áldása is. *A szabadság olly kimeríthetlen kincs, melly azáltal, hogy véle többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik*. Ki az, aki javallani merje, hogy a magyar nemes mondjon le alkotmányos jussairól, hogy leszálljon a néphez? s én leszek első, ki őt, bármilyen hatalmas legyen is, a nemzeti felségsértés bűnével nyilván megvádolom. *Nem arról van szó, hogy mi nemesek leszálljunk a néphez, hanem arról, hogy őtet magunkhoz feleljük. Olly kincset osztani meg tíz millió polgártársainkkal, melly a megosztás által nem fogy, csak az irigység ellenkezhetik, s ezen rútvétken alapítók mi szabadságunkat?*”

Fentebb arról szólt Kossuth, hogy az országgyűlésre mint egy nagy köpübe összehordták a megyei követek mindazt a haladót és előremutatót, ami az operátumok előzetes megvitatása során a megyékben kiérlelődött, s hogy ő „feszített figyelemmel” követte ezeknek az eszméknek a felbukkanását a viták első szakaszában. Nos, ismételtén megállapíthatjuk, hogy Kossuth nem hiába töltötte idejét az országgyűlés első heteiben: kéziratának itt csaknem teljes terjedelmében közölt bekezdése valóban úgy tartalmazza a magyar polgári reformmozgalom legmagasabb célkitűzéseinek a kivonatát, lényegét, mint a szorgalmas méh által összehordott méz a mező virágainak százfélé ízét. Itt, ebben a bekezdésben érkezik el Kossuth fogalmazványja arra a legmagasabb szintre, amelyre a nemesi haladó ellenzék az elébe szabott kényszerű, osztályérdekek korlátozta szűk ösvényen eljuthat. A legjobb megyék véleményeiben fel-felbukkant már az a kívánság, hogy a polgári jogegyenlőségnek a liberalizmus parancsolta igényét egyszerűen a „primae nonus”, a nemesi előjogok általánossá tételével, az egész népre való kiterjesztésével kellene teljesíteni. Egy-egy megye — mint például Temes megye — megkísérelte ennek a kívánságnak a kifejtését, elvi rendszerbe foglalását is. Nem ismerünk azonban a reformkor korai éveiből, a kiváltságos osztályok oldaláról egyetlen olyan javaslatot sem, amely ilyen tisztán, fenntartások, korlátozások és kizárások nélkül megfogalmazná és részletezná a polgári jogegyenlőség formai létrehozásának módozatait. Nincs ilyen kéziratban sem, még kevésbé nyomtatásban. Egy-egy radikális-plebejus röpirat megy csak túl rajta,¹⁹ de például az ekkor még kéziratban levő, s méltán

¹⁹ Így pl. a kolera idején Pesten terjesztett „Seitenstück zur Staatsverfassung von Ungerland” c. röpirat. (Ismeretetését ld. Barta I.: Az 1831. évi pesti koleramozgalom. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. köt. 461. kk. 1.)

nagyra értékelt Stadium, vagy Wesselényi Balítételek című, kiadásra váró munkája is korlátozottabban, több fenntartással s főleg a megvalósítás ütemét tekintve óvatosabb adagolásban tartalmazza a polgári reform alapvető követelményeit. Az a mód, ahogyan Kossuth részletezi a magyar nemes jogait — részese a törvényhozó hatalomnak, „földbirtokosi jussal bír”, a törvény útján kívül a király sem háborgathatja, tulajdonát tetszése szerint használhatja stb. —, s ahogyan mindezeket a jogokat minden megszorítás nélkül ki akarja terjeszteni a parasztokra is — horribile dictu még azt is kimondja, hogy a paraszt éppúgy legyen tagja a Szent Koronának, a nemzeti felségjogoknak, mint a nemes —, semmi kétséget nem hagy fenn az iránt, hogy a Wesselényi és Kölcsey vezette ellenzéki balszárny — mert hiszen Kossuth az országgyűlés első heteitől kezdve az ő szócsövüknek tekinthető — elvben jóval messzebb akar menni a reformok terén, mint amire az országgyűlési taktika óvatos sakkhúzásából következtetni lehetne. Kossuth ennek a tágabb, általánosabb, radikálisabb reformprogramnak a híve és szenvedélyes propagátora, méltán állapíthatjuk tehát meg, hogy fejlődésében, elveinek, nézeteinek rendezésében elérte a nemesi-polgári reformmozgalom ekkori legmagasabb szintjét.

De menjünk tovább a nagyjelentőségű dokumentum megismerésében, s kövessük Kossuth szellemének szárnyalását abban a magasságban, ahová az emberi jogegyenlőség mind konkrétabbá váló fejtegetése során feljutott. Érdemes őt követni, mert a továbbiakban a teljes jogegyenlőség megvalósítása mellett olyan érvet dob be a vita serpenyőjébe, amellyel eddig a haladás és maradiság harcában alig találkoztunk még. „Már följebb állítám — folytatja az imént abbahagyott gondolatmenetet —, hogy *csak azon érdek erős, mellyben sokan osztoznak, s mellynek fenntartása sokaknak szívén fekszik.* Ha tehát a magyar nemesi szabadságban az egész magyar népet részesítenők, ennek királyra s nemesre egyéb befolyása nem lenne annál, hogy *most csak hatszázezer ember őrzi az alkotványt, mellynek fenntartása királyt s polgárt egyiránt érdekli, akkor ellenben tízmillió ember őrízné, s az egyeteműlt magyar nemzet tizenhatszor többet nyomna Európa political mérlegében, mint most.* Pedig ezt kívánni, forrón igazán óhajtani nemcsak a nemzeti becsület, melly már magában is elegendő inger, nemcsak a belső jólét alkotó elemeinek kifejlése, mellyre nem törekedni vétek, — hanem hazánk önállású függetlensége, s királyi székünk állandósága is kénszerít. Sem hely, sem idő, hogy külső political állásunk fejtegetésébe bőven ereszkedjek. De a nemzetek sorsa kevésbé függ a vak történet-től, mint inkább némely rendszeres combinatiók fejleményétől, s azért itt minden prophetai ihlet hiánya mellett is biztosabban lehet jövődőt jóslani. Én pedig félek, nagyon félek: a magyarnak azon dicsőséges, de szerencsétlen rendelés jutott az örök gondviseléstől, hogy valamint hajdan Stambul és Samarkand — ti. a török és a tatár — ellen védőkőfalat képzett Európa népeinek, úgy most is, miután a bécsi congressus által felépített külső védőfal — ti. a kongresszusi Lengyelország — már eldőlt, hasonló sors néz a magyarra, egy szörnyebb, egy rettentőbb bálvány hatalom ellen, melly irtózatos rémként fenyegeti Európa constitutionalis létét. S csak elfogultság nélkül fontoljuk meg political állásunkat, *vessünk egy önmeghütségtől távol tekintetet országunk heterogen elemeire, — nem hiszem, hogy aki thronusunk hatalmának s nemzeti függetlenségünk szabadságának igazi barátja, aggodalmamban ne osztozzék, s hazánk lakosainak a polgári lét köteleivel szorosra kapcsolandó egyetemülését ne kívánja.*”

A magyar külpolitikai gondolkodás eddig elég kevésbé kutatott történetében már önmagában is figyelemre méltó szakasz az a folyamat, ahogyan a nemesi közvélemény az 1830-as évek elején megpróbálja kitágítani szemhatárát, s pillantása egyre gyakrabban száll túl országa, sőt a Monarchia határain. A kérdés alaposabb megismerésére irányuló kutatás nyilván ki tudná elemezni, hogy hogyan függ össze ez a növekvő külpolitikai érdeklődés az 1829. évi orosz–török háborúval, a párizsi forradalom ellen tervezett reakciós beavatkozás hírével, a lengyel nép önvédelmi harcával, vagy az 1831-i parasztfelkelés vélt külföldi kapcsolataival. Nem az tehát az új Kossuth érvelésében, hogy felfedezi „országunk heterogen elemeit”, hogy tehát rájön arra, hogy a cári önkényuralom terjeszkedési törekvései támogatókra találhatnak az ország szláv és román ajkú lakosságában; ez a lehetőség már az orosz–török háborút kísérő rokonszeny-jelenségek láttán, méginkább azonban a kolerafelkeléssel együttjáró széleskörű „oroszvárás” következtében felmerült — talán a probléma súlyát meghaladó intenzitással is — mind a kormány, mind a nemesség körében.²⁰ Az a gondolat azonban, hogy a *nemmagyar paraszti tömegeket a politikai jogok rájuk való kiterjesztésével, tehát a jobbágyfelszabadítással kell „érdekeltté” tenni a trón és az ország védelmében*, igen korai, talán az első megjelenése a nemzetiségi probléma ilyen értelmű szemléletének a reformellenzéki mozgalom politikai irodalmában, Kossuth írásaiban pedig egyáltalán a nemzetiségi kérdésnek feltétlenül első jelentkezése. Persze Kossuth, pályájának megyei időszakában, nyilván többször szembetalálta már magát a nemzetiségi problémával, — különösen a magyar nyelv terjesztésére irányuló törekvésekkel kapcsolatban —, nézeteinek azonban nincs nyoma eddig ismert munkáiban.²¹ Később ezzel a nézettel gyakran találkozunk mind a liberális ellenzék, mind Kossuth megnyilatkozásaiban egészen addig, hogy a 48-as törvényhozás, majd a szabadságharcot szervező Kossuth is ezt az érvet használja, amikor a nemzetiségek külön politikai jogokra irányuló igényeit elutasítja. A különböző időben és más történeti körülmények közt használt érvnek azonban esetenként különböző az értéke. Itt, amikor az érv még azt a célt szolgálja, hogy a jobbágyreform ellenzőit jobb belátásra bírja, elfogadása esetén pedig a nemzetiségi parasztság is a felszabadulás felé lépne előre, szinte teljesen pozitívnak tekinthető. Később azonban, amikor a hazai nemmagyar népek is jelentkeznek a maguk jogos nemzeti igényeivel, ezeknek az igényeknek az általános politikai szabadságra való utalással történő elutasítása már sem Kossuth,

²⁰ Az orosz–török háborút kísérő rokonszenynek főleg a görög-keleti papság által táplált megnyilvánulásaira és az ezzel kapcsolatos nyomozásokra gazdag anyag van a M. Kancellária elnöki és elnöki titkos iratanyagában; a kolerafelkeléssel kapcsolatos „oroszváró” hangulatról részletesen ír *Tilkovszky Loránt*, mind Az 1831. évi parasztfelkelés (Bpest. 1955) c. munkájában, mind hasonló című kiadatlan kandidátusi disszertációjában (MTA könyvtárának kéziratárában).

²¹ Az országgyűlés első heteiben egy alkalommal fordul elő Kossuth tudósításai-ban nemzetiségi vonatkozású kérdés. A jan. 30-i kerületi ülésben, a törvények nyelve körüli vitában Beöthy és Balogh, Bihar és Bars követei, azzal érvelnek a törvények két-nyelvű szerkesztése ellen, hogy ha a magyarul nemtudók miatt ajánlják egyesek a latin nyelvet, úgy „tót, rác, német, oláh” nyelven is be kellene iktatni a törvényeket a Corpus Jurisba. Péchy Ferenc pesti követ erre azt válaszolta, hogy „rusznyák s oláh nyelvre nem szükség a törvényt fordítani”, mert — mint Bars és Bihar követei is nyilván jól tudják — „azok kevéssel különböznek a barmoktól, azok számára nem kell törvényt fordítani”. Kossuth félreérthetetlen rokonszenyvel közli erre a liberális Balogh válaszát: „Én se tótot, se rácot, se hottentótot, szóval senkit ki ember, baromhoz hasonlítani nem fogok.” (Vö. Országgyűlési Tudósítások I. köt. 139. 1.)

sem általában a liberális nemesség részéről nem tekinthető haladó állásfoglalásnak.

De vajon valóban jobbágyfelszabadításról van-e szó Kossuth javaslataiban — a *földdel együtt történő* felszabadítást értve a fogalom alatt — vagy csupán szabadságjogok kiterjesztésének arról a nyugaton itt-ott alkalmazott, s a magyar birtokos nemesség körében is népszerű formájáról, hogy a jobbágy személyében szabadabbá válik, kiszabadul a földesúr joghatósága alól. megnyílik előtte a vagyonszerzés *lehetősége*, a föld azonban teljes egészében a földesúr tulajdona marad, s a személyében felszabadult paraszt él ahogy tud? Az a körülmény, hogy a megyék jelentékeny része — köztük Kossuth megyéje, Zemplén is — állást foglalt az *örökváltás* mellett,²² bizonyítja, hogy az ellenzék vezérkara — a hazai viszonyok ismeretében — nemcsak a formális szabadságot, hanem földet is kívánt biztosítani a felszabaduló parasztnak. S ha Kossuth erről a kérdésről vallott nézete az eddig elmondottak alapján nem lenne még eléggé világos, közelebb juthatunk álláspontjának megismeréséhez annak a válasznak a segítségével, amelyet a reform ellenzőinek következő kifogására ad kéziratában. „Mondják végre némelyek azt is — folytatja itt érvelését —, hogy az úgynevezett engedélyek (!) a tulajdont sértenék, mellynek szentnek s bántatlannak kell lenni. Ezen ellenvetésre előzőleg megjegyzem azt, hogy *én az engedély*²³ *szónak barátja nem vagyok, mert megadni valakinek azt, mihez eredetileg igaz jussa van, nem engedély, hanem köteletség és szoros tartozás; többet adni kegyelem, követelni zabolátlanság, mindkettő pedig önkény, mellyet én a társaságból egészen kitiltani óhajtanék. Az elsőt utálok, a másodiktól borzadok, s a despotizmust, önkényt, féktelenséget egyiránt gyűlölöm, bár az egyes személy, bár különös osztály, bár a nagy csoport gyakorolja is. Én csak egyenlőn védő, egyenlőn fenytítő törvény alatt kívánok élni, oly törvény alatt, melly a többség által repraesentált független nemzeti akarat kifolyása. Az igazi tulajdonnak, de nem a zsarolásnak, igenis szentnek, s örökre sérthetetlennek kell maradni, mert ha nem személy s vagyon biztosítása végett állott össze a társaság, úgy nem értem, mi a társaság.” S annak a bizonyítására, hogy javaslatai a tulajdonjogot nem érintik, hosszasan idézi Kossuth Temes megye utasításából²⁴ azokat a pontokat, amelyek a törvény előtti egyenlőségről, a közterhekben való egyforma részesedésről, a birtokszerzési jog megadásáról, a hivatalviselés jogának a nemnemesekre való kiterjesztéséről szólnak. „Kérdem már — folytatja ezután — ezen, s más sok hasonló véleményű törvényhatóságokat, mellyek *talán nem is a kisebb számot teszik, de ha azt, egy nagyon tiszteletes kisebb számot*, lehet-e méltán vádolni azzal, hogy úgynevezett engedélyeik által a sérthetetlen tulajdont bántanák? Bizonyára nem. Pedig csak ezen jussokra, s ami azokból természetesen következik, terjednek óhajtasim forró vágyai; minden más úgynevezett engedélyek nem egyéb, mint toldozás, reggeli harmat élesztette virág, melly hervadva hull el délszakán.” Az eddigiekből könnyen azt gondolhatnók, hogy Kossuth valóban csak jogok megadására gondol, de a földet — amely Werbőczy szerint teljes egészében a földesúr tulajdona — nem kívánja érinteni. A folytatás azonban hamar meg-*

²² Az operátumok 1831/32-ben lefolyt megyei megvitatása során. (Mind a megyei, mind különösen a zempléni vitákról, s bennük Kossuth szerepéről bőszeges szó esik az előző fejezetekben.)

²³ A kor szóhasználatában itt az „engedély” szó a latin concessio-nak felel meg és engedményt, jogok átengedését, jogokról való lemondást jelent.

²⁴ Ismertetve az operátumok megyei vitáiról szóló fejezetben.

győz ennek a feltevésnek az alaptalanságáról. „Hol azonban az engedély kérdései némileg a tulajdont látszanak érinteni — folytatja ugyanis Kossuth — mint p. o. robot, tized, kilenced, *telek megváltása*; ezekre nézve is oda terjed politikai vallástétele, *hogy a statusnak a közjó tekintetéből igenis van jussa egyesek tulajdonát nem elvenni, hanem illő pótlással felcserélni* vagy használhatóságának módját úgy kiszabni, hogy az más embertársunk iparjára, előmenetelére szorítólag ne hasson.” S a megállapítást mindjárt követik a példák, korábbi törvények az erdőhasználat korlátozásáról, a pazarlók gondnokság alá helyezéséről, az országutak számára szükséges föld kisajátításáról, a kártékony vízimalmok lebontásáról: „*hát a nép leghasznosabb, legszámosb, legszegényebb, legterheltebb, legtiszteletre méltóbb osztályának polgári léte egy országgúttal egyenlő figyelmet nem érdemel?*”

Jelentéktelennek tűnő mondat, pedig súlyos a mondanivalója. Bárhogy is forgassuk, mást nem olvashatunk ki belőle, mint azt, hogy *Kossuth igazságosnak tartaná, ha a törvényhozás kötelezné a földesurat a robot, a tized, a kilenced, sőt a telek megváltásába való beleegyezésre!* Másképpen nem érthetjük ezt a mondatot, mert hiszen a felsorolt földesúri tulajdonok *közös megegyezésen alapuló időleges vagy végleges megváltása* régóta szokásos volt már, — örökváltság-szerződést is jónéhányat ismerünk már évtizedekkel az országgyűlés előttől is —, s az országgyűlési ellenzék csupán a meglevő gyakorlatnak akart további ösztönzést adni azáltal, hogy törvénnyel kívánta biztosítani az ilyen *önként, közös megegyezéssel kötött* vagy kötetendő örökváltság szerződéseket az ősiségre hivatkozó utólagos megtámadás ellen. Kötelezésről, kényszerről szó sem volt tehát sem a haladó megyék javaslataiban, sem a folyamatban levő és későbbi országgyűlési viták során, s ha tehát Kossuth itt világosan arról beszél, hogy *a törvényhozás kötelezheti a földesurat a megváltásba való beleegyezésre*, akkor nyilvánvaló, hogy *elvben a kötelező örökváltság álláspontját vallja*, csaknem egy évtizeddel korábban, mint ahogy ez a követelés az önkéntes örökváltság bevezetése után. majd — elsősorban Kossuth agitációja következtében — a politikai viták porondján megjelenik. Ha pedig ez így van, akkor ebben a szerényen megfogalmazott, s a földesúri tulajdont biztosítgató mondatok mögé bújtatott követelésben kell látnunk Kossuth egész itt tárgyalt művének tetőpontját, azt a javaslatot, amelynek hangoztatásával *Kossuth tülemkedik mindazonok a követeléseken és javaslatokon, amelyek a jobbágyreform tárgyában Magyarországon haladó nemesi oldalról a nyilvánosság előtt elhangzottak!* S ebben a javaslatban *jelölhetjük meg egyben azt a magassági pontot is, amelyre Kossuth egyéni pályája, a reform kérdéseivel kapcsolatos magatartása 1833 elején felemelkedik.* Ennél többet nem kívánhat 1833 elején, de ennyit sem tud megvalósítani a később általa vezetett reformpárt másfél évtized alatt sem, mindaddig, míg 1848 márciusának forradalma el nem hozza a polgári jogegyenlőség itt felvázolt egész problematikájának megoldását, s benne a parasztság felszabadulását.

Kossuth úgy látja, hogy a három leglényegesebb ellenvetés megcáfolásával elhárította a jobbágyreform útjában álló elvi akadályokat: az ellenvetések „könnyű füst gyanánt” eloszlottak, s a „*misera plebs contribuens*” felemelésének egyéb akadályai nines, mint az előítéletek. Ezeket pedig le kell rázni, még ha „*a privilegiált osztály valódi vagy képzelt hasznával*” vannak is egybekötve. „*Követve kövessük az igazságot! Ezt mondom én tízszer, ezt ismétlem százszor, s végső szóllásom is ez lesz!*” A nagy cél, amelynek elérése végett az ország rendei az országgyűlésre összegyülekeztek, Kossuth szerint azért is

elérhetőnek látszik, mert a jelek szerint a kormány is barátja a reformnak, erre lehet legalább is következtetni a személynök beszédéből, amellyel az alsó tábla üléseit megnyitotta. A célérése persze nem lesz könnyű, — inti Kossuth a rendeket —, hiszen láttuk, Angliában is milven hosszú és kemény harc eredménye volt a katolikusok emancipációja és a Reform-bill; „s ámbár hiszem és vallom, hogy épp azért, mivel mások a csata jobbját már kiküzdötték előttünk, minket az idő annál erősebben int, mindazáltal történéjük bár akármilyen is, az 1833-diki országgyűlés minden esetre örökre nevezetes lesz évröjzainkban, s minden helyes szó, melly a törvényhozó teremben megpendül, termékeny földre hullott mag, melly idővel bizonynal gyümölcsözni fog.”

Ezzela mondattal végződik az előszó első, fontosabb, nagyobb terjedelmű, az országgyűlés résztvevői számára, mintegy programot adó része. A második, terjedelemre is kisebb, s fontosságra is kevésbé jelentős része Kossuth korábbi kedvenc eszmekörének, a közvélemény jelentőségének a kifejtését tartalmazza. Szól arról, hogy mivel az országgyűlésnek a közvéleményt követve a nemzet valódi kívánságait kell megvalósítani, mennyire fontos lenne, hogy a nemzet és a törvényhozás szoros kapcsolatban legyenek. A kapcsolat eszköze a szabad sajtó lenne, a kormány azonban makacsul gátakat emel az országgyűlési újság létesülése elé. Az országos üléseknek van ugyan jó naplókönyve, van a kerületi üléseknek is — ezt csak az országgyűlés elején írhatta le Kossuth —, az utóbbit azonban csak kézzel másolják. (Ennek a körülménynek a megemlézése ismét alkalmat ad Kossuthnak arra, hogy megismételje az Országgyűlési Tudósításokban sokszor hangoztatott keserű kifakadásait a rendek gyámoltalansága miatt.) A rendek azt szerették volna, hogy a főrendi tábla üléseiről is készüljenek jegyzőkönyvek, a főrendek azonban visszautasították az erre irányuló javaslatot. S itt kanyarodik Kossuth szövege az előszó rendeltetésének hagyományos útjára, hogy tudniillik megindokolja a kiadásra kerülő könyv szükséges voltát, feladatát.

A magyar főrendek táblája — írja Kossuth — talán az egész világon az egyetlen törvényhozó testület, amelynek nincs jegyzőkönyve. Pedig aki a nemzet számára törvényeket hoz, az nem vonhatja ki magát a nemzet bírálata, ítélete alól. A nemzetnek joga van tudni, miért nem teljesülnek óhajításai, amelyeket a megyei követekre bízott. „A főrendek is, bár nem választott követek, hanem született, vagy méltóságuknál fogva azzá lett törvényhozók, felelőssel tartoznak a nemzetnek; mert ők a honnak elsőszülött fiai, jussa van tehát a nemzetnek tudni, miként sáfárkodnak a nemzettől nyert hatalmukkal”, s Kossuth úgy véli, hogy a „nyilvánosság által kifejtett közvélemény” a legjobb eszköz a főrendi tábla munkájának ellenőrzésére. „A közvélemény tartja egyik kezében azon polgári érdemkoszorút, mellyet a nagy férfiak minden csillogó fénynél nagyobbra becsülnék, — a másik kezében azon ostort, mellynek csapásai előtt sok hatalmas ember volt már a világon kéntelen szégyennel s átokkal tetézve leszállani magas állásáról.” A nemzetnek ismerni kell az országgyűlés menetét, hogy érdemük szerint jutalmazhassa vagy büntethesse a törvényhozásban résztvevőket. „A dolgok ezen helyzetében — tér végül is a lényegre Kossuth — úgy hiszem nem teszok egészen haszontalan munkát, midőn a nyilvánosság hiányainak némi pótlása tekintetéből, az anyagszerek fáradságos gyűjtögetése után, 1833-ban országosan egybengvűlt magyar főrendeink parlamentariss munkálódásának rendjét jelen munkámban édes hazám tisztelt közönségével tudatni bátorokodom. Céloom tisztasága, mellyet keblemben olly forrón érzek, hiteti velem: hogy honom iránt tartozó kötelességemnek

felelek meg, midőn ezen érdekes időszakban a nyilvánosság eszköze gyanánt lépek föl az írói pálya szokatlan ösvényén. — tollam hiányait pótolja ki a tárgynak érdeke. Éltem egész lefolyta felett egy nem kedvező csillagzat uralkodik — ismétli meg Kossuth a zempléni sajtóbeszédben²⁵ már hallott rezignált gondolatot —, s maroknyi napjaim boldogsága felől kialudt keblemben a kívánatok indulata, de hazámat mindenek felett szeretem, minden indulatom ezen egyben egyesül. Legyen szabad reménylenem, hogy forrón, tisztán, mindenek felett szeretett édes hazám gvarló tehetségemnek, de feszített szorgalmamnak ezen gyümölcsét a tárgy érdekénél fogva kedvetlenül nem veszi.”

Eddig a beköszöntő, utána már csak néhány gyakorlati megjegyzést, arról, hogy munkájában „szorgosan került a törvényhozó főrendek színeit ön politicalai vallástétele árnyéklátával megvesztegetni”, hogy ha munkáját kedvezően fogadják, s „ha ügyes kéz elébe nem vág”, „felvett vas pályáját tovább is megizzadja”, újabb köteteket is készít majd az országgyűlésről, s végül hogy a kötetben a rendi tábla tanácskozásaira csak annyiban terjed ki, amennyiben üzeneteiket — a főrendek tanácskozásainak tárgyait — beolvasztja a szövegbe. Még néhány mondat arról az örvendetes fejlődésről, amit a főrendek táblája a magyarnyelvűség szempontjából megtett, s véget is ér az előszó, Kossuth korai munkáinak a legszebbike és legtartalmasabbika.

Kossuth tervezett munkájának azonban nemcsak az előbeszéde maradt az utókorra, hanem első fejezetének egy hosszabb töredéke is, még hozzá — az idegen kéz tisztázatában fennmaradt előbeszéddel ellentétben — Kossuth sajátkezü megfogalmazásában.²⁶ Hogy ez a címnélküli töredék nem egyéb mint a főrendekről tervezett munkának az előbeszéd után következő első fejezete, arra nemcsak az a bizonyíték, hogy a főrendi tábla december 19-i első ülésének ismertetésével kezdődik, s mellőzi a rendi tábla ugyancsak aznapi megnyitó ülésének leírását; bizonyítja maga Kossuth is, amikor az előbeszédben arról ír, hogy munkájában az ülések formalitásait elhagyja, „de a megnyitó beszédeket, mint kétségtől diplomáciai becsüket” közölni fogja. Nos ez a töredék éppen ezekkel a megnyitó beszédekkel kezdődik, nem kétséges tehát, hogy a tervezett munka egy töredékével van dolgunk.

A szöveg azzal a beszéddel kezdődik, amellyel a nádor december 19-én megnyitotta a főrendi tábla első ülését, s folytatódik a király december 20-i beszédével, valamint az ekkor átnyújtott királyi előterjesztésekkel, és a nádor ekkor mondott újabb beszédével. A beszédeket és az előterjesztéseket Kossuth maga fordította le magyar nyelvre; általa emlegetett „diplomáciai becsüket” az adta meg, hogy bennük a király is, a nádor is hangsúlyozta a megvitatásra kerülő operátumok óriási jelentőségét, biztatta a törvényhozókat, hogy a nép érdekében fejtsék ki munkálódásukat, mindketten óva intették azonban őket „a népek javának álképletével tévedésre vezető újítgatás csábításaitól”. A fennmaradt töredék egyben felvilágosítást ad arra is, hogy milyen lehetett Kossuth elkészült munkája, milyen szerkesztői módszerrel dolgozott Kossuth. Az előbeszédben azt ígérte, hogy saját véleményét mellőzni fogja, s csak magukat a tényeket ismerteti, „amennyire emberi tehetségtől telik híven, minden esetre távol minden részrehajlástól”. Mégis már az említett beszédek után hosszú fejtegetés következik arról, hogy az operátumok, amelyek negyven éven át „mindent elnyelő örvényhez hasonlítanak”, — közben ugyanis az udvar is,

²⁵ Kiadva Kossuth Lajos Iratai, XI. köt. Bpest, 1905. I. kk. I.

²⁶ A töredék ugyancsak a Bécsből hazakerült Kossuth-Archiv iratai közt volt; ma a Kossuth Gyűjteményben van, II. E 3. sz. alatt.

a rendek is minden haladó kezdeményezést az operátumok megvitatásának idejére halasztottak — mennyire elavultak. „Tetteleges életben jó csak az — írja Kossuth — mi a jelen kívánatinak megfelel, a jövőre pedig kedvelt szint ruház, s midőn a lefolyt napot nem adja vissza semmi öröklét, azon negyven év, mely a rendszeres munkák alkotásától hasztalan lefolyt, örökre, kipótolhatatlanul veszte van, kivált korunkban, hol egy-két év gyakran századokat fejtett ki, hol az egymásra torlott szörnyeteg történetek által ingerlett értelem óriási lépésekkel haladott, hol a társaságos élet eredeti kútfejéhez visszavitt elveken épülő s minden hatalomnak kezdetét, alapját, terjedhetését szorgosan taglaló statustudomány a góth századok feudális csarnokiból kiágazott doctrináktól egészen különböző alakban tűnik elő, s hol a mai szükségeket a tegnapi gond többé fedezni képtelen.” A törvényhozásnak mindenkor az a feladata, hogy az „idők jeleit” megértse. A „követi karnak élesb látású tagjai” is egybevetették az operátumok tartalmát a jelen idő követelményeivel, a lehetőségekkel, „a kormány zsibbasztó fékével”, az udvarnak azzal a politikájával, amely „Magyarországnak érdekeit az örökös tartományokéval ellenzésben képzei”, s a király biztató szavai sem tudták bennük „azon bizodalmatlanságot eloszlatni, melyet a valóságos tettek hosszú sora nemzett, a fontoló értelem táplált, s a tapasztalás nagy részben megigazolt”. Végeredményben vizsgálódásuk azt a meggyőződést szülte, hogy az operátumok nem igazodnak a kor igényeihez, túlnagy terjedelmük miatt nehéz lesz bennük az előrehaladás, rendszertelenségük pedig bő alkalmat fog nyújtani a maradiaknak arra, hogy minden haladó indítványt más, később tárgyalásra kerülő operátumba utaljanak át. Részletesen ismerteti ezután Kossuth, hogy hogyan változtatta meg a kormány a korábban megállapított tárgyalási sorrendet, hogyan helyezte az úrbéri operátumot első helyre az ország közvéleménye által elsőnek kívánt kereskedelmi munkálat helyett, s hogy az ellenzék vezetői, felismerve, hogy a kormány a javaslattal „a törvényhozó testet nemcsak a magyar nép, de egész Európa előtt is compromittálni” akarja, hogyan fogadták el végül is a kormány javaslatát. „Nem tudom — írja Kossuth — mennyire lenne képes a logikai követeltség boncoló kezét azon hiedelem kiállni, hogy mivel a kormány elsőnek tevé az úrbéri tárgyat, valósággal óhajt a népnek engedélyeket adadni: de én elejétől hittem, s hitemben napról-napra megerősödtem, hogy a miniszteriumnak azon hadifortélyát, mely által minden lehető engedélyek érdemét s a közvélemény hajlandóságát az ország Rendei kezéből kiragadá, helyesben visszafordítani nem lehet, mint *a tulajdon sérelme nélkül a legszélesbre bővített, s inkább polgári mint materialis engedélyek elhatározásával.*”

Ez az utolsó mondat a gyökerében ragadja meg annak az ellentétnek a lényegét, amely a jobbágyreform kérdésében a kormány és az ellenzék között szinte az országgyűlés első napjától fennállott. A kormány szívesen látott volna minden olyan tényleges engedményt, amely a jobbágy földesúri terheit azonnal csökkentette volna; a rendek ellenben arra törekedtek, hogy a jobbágy jogi helyzetének megváltoztatásával, hűbéri kötöttségének lazításával, a teljes jogi felszabadítás felé irányuló lépésekkel *lehetőséget* nyújtsanak a jobbágyság egészének a jogi felszabadulásra és az anyagi felemelkedésre. Ez a törekvés megfelelt a liberalizmus tanításainak is, és tiszteletben tartotta a nemesi tulajdont is, mert minden tulajdonváltozást a felek közös, önkéntes megegyezésétől tett függővé. A kormány a feudalizmus rendszerének teljes fenntartásával, s a birtokosok anyagi érdekeinek rovására akart segíteni a paraszton, az ellenzék szűk marokkal mérte a tényleges anyagi engedményeket, de kész

volt lazítani, vagy hosszabb távon akár teljesen meg is szüntetni a paraszt hűbéri kötöttségeit: ez az ellentét jellemezte a két szembenálló fél magatartását. az országgyűlés hosszúra nyúló úrbéri vitáiban, s ennek az ellentétnek a kialakulásáról vall Kossuth fent idézett mondatában.

Az idézett mondat egyben az utolsó értelmes mondata is a főrendi tábláról készített fogalmazványnak. Egy „hogymé” szócsoka következik még, s a fogalmazvány abbamarad, talán éppen abban a pillanatban, amikor Kossuth a körülmények megfontolása után elhatározta, hogy nem a főrendi tábláról, hanem a mindjobban előtérbe nyomuló vallásügyi kérdésről fog könyvet írni. A fogalmazvány töredék voltában is mutatja azonban, hogy Kossuth nem száraz ismertetést írt volna a főrendi tábla vitáiról, ha munkáját folytatta volna, mint ahogy az előszóban ígérte, hanem pártos szellemű, harcos beszámolót, annak a haladó ellenzéki politikának a védelmében, amelynek céljait szolgálta, amelynek eszméivel már Zemplénben eljegyezte magát, s amelynek zászlajára már az országgyűlés elején felesküdt. Nem is tehetett volna mást, a haladás ügyének szolgálata ekkor már belső parancs volt számára, s ennek kényszerítő erejével szemben aligha lett volna képes hűvös, közömbös mondatok leírására olyan tárgyokról, amelyek a haladás és reakció harcának középpontjában állottak. A Vallásszabadságról írt s ei is készült munkáját sajnos nem ismerjük,²⁷ de feltételezhetjük, hogy az sem volt híjával azoknak a gazdag, szubjektív színeknek, amelyek Kossuth minden munkáját jellemzik, s amelyeknek egyik viszonylag korai, de mind formai, mind tartalmi szempontból igen jelentős példája a főrendekről tervezett munkához készült, s a vallásügyi kötethez felhasználta „előbeszéd”.

Ezzel végére is értünk a Kossuth korai, elkallódott munkájából fennmaradt töredékek ismertetésének. Talán hosszúra is nyúlt a részletek, különösen az előbeszéd ismertetése, az olvasó számára talán egyhangúvá is vált az ismételt idézgetés Kossuth szövegéből. Nehéz lett volna azonban más módszert találni arra, hogy az előadás, az ismertetés valóban híven tükrözze az irat formai szépségét és főleg tartalmi értékeit. Kifejezésre juttattuk már azt a meggyőződésünket, hogy Kossuthnak ez az írása formai szempontból a kor legszebb, legigényesebb politikai fogalmazványai, Kölcsey írásai mellé helyezhető. Tartalmi értékének pontos megállapítása talán azon a módon lett volna a legpontosabban lehetséges, ha javaslatait, nézeteit részletesen is egybevetjük a magyar politikai irodalom addig megjelent, vagy kéziratból ismert legjelentősebb alkotásaival. Egy ilyen egybevetés meg tudná mutatni, hogy Kossuth munkájában benne van — kimondva vagy beleértve — a polgári átalakulás szinte minden alapkérdésének haladó felvetése, a jobbágyfelszabadítástól az ösiség eltörléséig és a népképvisellettől a közös teherviselésig. Erre az egybevetésre témánk korlátozott volta miatt nem volt lehetőségünk, s ezért csak

²⁷ Kossuth többször idézett kéziratái között — ugyancsak II. E 3. sz. alatt — van egy néhány lapos sajtókezű fogalmazvány ezzel a címmel: „A vallásszabadság az 1833-i országgyűlésen.” Tartalmát Beöthy Ödönnek az 1833. jan. 9-i kerületi ülésben előadott vallásügyi javaslata képezi, kiegészítve a javaslatot követő vitával és a vita febr. 4-i folytatásával. A fogalmazványban Kossuth kijelölte az utólag beiktatandó vallásügyi üzenet helyét is. A fogalmazvány kétségtelenül azonos a vallásügyi munkának az előbeszédet követő első fejezetével; a szöveg lényegesen bővebb, mint az Országgyűlési Tudósítások e napokról szóló jelentései. (Megjegyzendő, hogy a Kossuth Gyűjteményben, az Országgyűlési Tudósítások szerkesztői iratanyagában a főrendi tábla vallásügyi üléseinek számos, a Tudósításoknál részletesebb, Kossuth kezétől származó jegyzőkönyve található; feltehető, hogy ezek is a vallásügyi munka fogalmazványának a töredékei.)

megismételjük, s a szakember felelősségével hangsúlyozzuk azt a többször is hangoztatott nézetünket, hogy Kossuthnak ez a műve következetes haladó szellemével, a reformkérdések hátor felvetésével s a feudalizmusból való kibontakozás útjának világos kijelölésével általában messze felülmúlja az 1830-as évek elejének óvatos reformjavaslatait, s a legjobbakkal, Széchenyi és Wesselényi munkáival helyezhető egy szintre. Ismétéljük, Kossuth ezzel a munkával jutott fel az országgyűlési reformpárt legjobbjainak színvonalára, fejlődésének meredeken emelkedő útja ezzel a művel ér fel a tetőre, ahonnan világosan látszanak a feladatok, s ahonnan további emelkedés már csak a felismert feladatok megoldása után lehetséges. Valóban, ebben a munkában már tömör fogalmazásban benne van mindaz, aminek a megvalósításáért a haladó párt ezután másfél évtizeden át küzd, s amiből csak igen keveset tud megvalósítani. A későbbi Kossuth, a publicista és pártvezér sem lép ki 1848 márciusa előtt az itt kijelölt körből: amivel később többet ad, az csupán a részletek kidolgozása, a kérdések bővebb kifejtése, s mozgósítás a kitűzött célok megvalósítására.

И. Барта:

Неизвестное политическое произведение Лайоша Кошута от начала 1833. г.

Резюме

После несколькихлетней политической деятельности комитатского масштаба в конце 1832 г. Лайош Кошут, как заместитель отсутствующих магнатов попал в пожоньский сейм. Данный сейм имел чрезвычайно важное значение, ведь на повестке его дня стояли призванные преобразовать всю жизнь государства проекты реформ. Либеральная оппозиция собиралась использовать дебаты в связи с проектами реформ для достижения современного реформирования феодального правопорядка. Кошут со своей рукописной газетой «Országgyűlési Tudósítások» принял участие в этой борьбе и с начала 1833 г. взялся за написание книги о задачах сейма и о событиях, произошедших в нем. Завершенную к концу лета книгу Кошут желал напечатать за границей, правительство однако, через своих дипломатических представителей воспрепятствовало этому, а сама рукопись за границей потерялась. Вступительная часть книги нашлась в наши дни и автор — на основе имеющихся в тексте приметов считая временем создания не имеющей даты рукописи первые месяцы 1833 г. — из её содержания старается установить ту степень развития, которая на пути превращения в буржуазного реформиста к созыву сейма была молодым Кошуту достигнута.

Введение явилось наиболее важной частью занимающейся сеймом книги, в котором Кошут суммировал все те цели, достижение которых напротив защищающих феодализм консерваторов и правительства было бы намерением прогрессивной либеральной оппозиции. Вместо основанного на привилегиях феодального правопорядка Кошут предусматривает такие законы, которые имели бы одинаковую силу для всех граждан государства. Требуется прав и освобождения для угнетенных классов общества, советуя: отдать народу все то, что ему полагается и не подождать, пока народ путем разрушительной революции возьмет себе свои права. Кошут предлагает действие обеспечивающих привилегированные права дворянства законов распространить и на крепостных крестьян и на городское бюргерство. Необходимо создать такую конституцию, говорит Кошут, которая оказывала бы одинаковую защиту всем, и господам и крестьянам, и для защиты которой — в случае нападения извне — встали бы все жители страны с одинаковым энтузиазмом.

Кошут впервые провозглашает мысль о том, что массу невенгерских крестьян в деле защиты страны путем ожидаемого распространения на них политических прав, то есть путем их раскрепощения надо сделать заинтересованными. Первым шагом на пути осуществления этого предлагает выкуп. Кошут однако не довольствуется предложением сеймовской оппозиции, гласившим лишь о добровольном, основанном на согласии выкупе, а требует признания выкупа обязательным, по меньшей мере для помещиков.

На основе детального анализа текста введения автор приходит к выводу, что с точки зрения оформления данное произведение Кошута стоит наравне с наиболее красивыми и притязательными рукописями политического характера данной эпохи, и по содержанию равным образом не уступает им. В работе Кошута — прямо или косвенно — затронуты почти все основные вопросы буржуазного преобразования, начиная от раскрепощения и кончая с уничтожением майората, а также и всенеродное представительство и всеобщее распределение налогов.

В заключении автор устанавливает, что данное произведение Кошута — благодаря последовательной прогрессивности мировоззрения, смелой постановке связанных с реформами вопросов и ясному начертанию путей ликвидации феодализма, далеко превосходит осторожные реформ-проекты начала 30-х годов и стоит наравне с наилучшими работами таких лидеров, как Сечени, Вешшелени, Кёлчеи. Кошуту с этим своим произведением удалось достичь уровня, представленного наилучшими лидерами сеймовской реформистской партии.

I. Barta:

L'ouvrage politique inconnu de Lajos Kossuth rédigé au début de 1883

Résumé

Après une carrière politique de quelques années Kossuth parvint à assister à la Diète de Pozsony convoquée en 1832 en qualité de délégué des magnats restés absents. Cette Diète se révéla être d'une grande portée étant donné qu'elle inscrivit à son ordre du jour des projets de réforme appelés à transformer dans leur entier les conditions du pays, dès lors l'opposition libérale entendait utiliser les débats y ouverts dans le but d'introduire des réformes modernes susceptibles de transformer le régime féodal. C'est par son journal intitulé «Informations des Diètes» que Kossuth prit sa part, à lui, au lutté menées sous ce rapport, puis en 1833 il se mit à rédiger un livre sur les tâches incombant à la Diète et des événements y déroulés. L'ayant achevé à la fin de l'été Kossuth entendait le faire imprimer en étranger, ce qui fut toutefois empêché par les représentations diplomatiques du gouvernement; le manuscrit, lui, a disparu à l'étranger. C'est le chapitre d'introduction de ce même ouvrage qui venait d'être retrouvé et l'auteur de cette étude, fondé sur les signes intérieurs présentés par le manuscrit non daté, situe son origine aux premiers mois de 1833 et s'efforce de constater, à la faveur du contenu, le niveau d'évolution où se trouva le jeune Kossuth pour devenir au commencement de la Diète reformateur d'inspiration bourgeoise.

Cette même introduction constitue la plus importante partie du livre relatif à la Diète, vu que Kossuth y résuma les objectifs que l'opposition libérale progressiste se proposa d'atteindre à l'encontre des conservateurs, adeptes du régime féodal, et à l'encontre du gouvernement. A la place d'un régime juridique fondé sur les privilèges Kossuth réclama des lois valables uniformément à tous les citoyens du pays. Il exige des droits et de la liberté pour les classes opprimées de la société et suggère l'idée d'accorder au peuple ce qui lui revient et de ne pas attendre jusqu'à ce qu'une révolution dévastatrice s'assure des droits à elle. Il avance la proposition d'étendre la validité des lois assurant les privilèges de la noblesse même aux serfs et à la bourgeoisie des villes. Il faut créer une constitution — insiste-t-il — qui soit susceptible de fournir à tous — seigneur et paysan — une protection égale, constitution pour la défense de laquelle — au cas d'une attaque venue de l'étranger — toute la population s'alignera avec le même enthousiasme. Il est le premier à professer

L'idée que des droits politiques uniformes, c'est à dire la libération des serfs, sont les seuls moyens à rendre intéressées les masses paysannes non-hongroises à la défense du pays. Comme premier pas à faire sous ce rapport il suggère le rachat perpétuel, mais en surpassant les cadres des propositions avancées par l'opposition de la Diète il ne se contente point du rachat spontané, basé sur un commun accord, mais entend le rendre obligatoire du moins pour le seigneur. En procédant à une analyse fouillée du texte de l'introduction l'auteur de l'article arrive à constater que cet écrit de Kossuth se range, quant à sa forme, du côté des meilleurs ouvrages politiques de l'époque et en supporte la concurrence même du point de vue du contenu. L'ouvrage de Kossuth contient — *expressis verbis* ou y comprise — la presque-totalité des problèmes fondamentaux d'une transformation bourgeoise, à partir de la libération des serfs jusqu'à la suppression de l'inaliénabilité des biens patrimoniaux, à partir de la représentation nationale jusqu'à l'égalité devant l'impôt. Pour résumer l'auteur de l'article affirme que par une conception conséquemment progressiste, par une hardie position des questions de réforme et par la précision exacte de la voie conduisant au dégagement du régime féodal l'écrit de Kossuth dépasse de cent coudées les projets de réforme conçus avec beaucoup de précaution au début des années 1830 et se range du côté des meilleurs ouvrages de l'époque, tels ceux de Széchenyi, de Wesselényi et de Kölcsey. Par cet ouvrage Kossuth parvint à égaler le niveau des plus éminents représentants du parti des réformes à la Diète.

Andics Erzsébet:

1849 augusztus

(Ismeretlen adalékok az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól)

Történetírásunkban eléggé elfogadott tétel, hogy az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól, nevezetesen a világosi fegyverletételt megelőző és azt követő hetek, sőt napok eseményeiről már „mindent tudunk”. Az elmúlt években az 1849-es osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek és iratok egészen más célú tanulmányozása közben viszont olyan iratokra akadtam, amelyek a világosi fegyverletétel és az azt követő véres megtorlás eddig ismeretlen vonatkozásaira vetnek fényt és alkalmasak arra, hogy az 1849-es esztendő tragikus nyárvégének eseményeit nem egy tekintetben új megvilágításba helyezték.

*

Kiindulási pontul az 1849-es osztrák minisztertanácsi iratok között talált, augusztus 15-éről keltezett és Schwarzenberg Félix herceg osztrák miniszterelnök által aláírt meglepő tartalmú irat szolgált. Közlelbbi megtekintésre ugyanis ez az irat az osztrák fővárosból éppen távollevő¹ Habsburg uralkodóhoz címzett és alapelveiben teljesen kidolgozott *tervezetnek* bizonyult arra vonatkozólag, hogy milyen utasítást adjon a kormányzat Haynau-nak, a magyarországi császári csapatok főparancsnokának arra az eshetőségre, ha — mint az a jelek szerint valószínűnek látszott — a magyar honvédsereg vezetői tárgyalásokat akarnak kezdeni a megadásra vonatkozólag. A javaslat kidolgozására közvetlen indítékul a magyarországi cári sereg főparancsnokának, Paskievicsnek augusztus 9-éről kelt levele szolgált. Ebben a Varsói herceg arról tájékoztatta az osztrák miniszterelnököt: jelentkeztek nála a magyar főcsereg parancsnokának, Görgey tábornoknak a megbízottai, hogy tárgyalásokat javasoljanak a fegyverletételre vonatkozólag. Közölte, hogy ő ezeket a megbízottakat nem fogadta, hanem az osztrák császári sereg főparancsnokához mint egyedül illetékeshez utasította. Egyúttal felhívta Schwarzenberg figyelmét: mivel „a rebellisek elbátortalanodása” nyilvánvaló, sürgősen instruálni kell Haynaut arra az esetre, ha a magyarok — ami valószínű — immár ő hozzá fordulnak majd tárgyalási javaslatokkal.²

1849. augusztus 15-i „legalázatosabb előterjesztésében” Schwarzenberg a következő pontokat szögezi le, mint a fő alapelveit annak az utasításnak, amelyet sürgősen el kell juttatni Haynauhoz, hogy „a lázadó vezetők való-

¹ Ferenc József ezekben a napokban Ischlben tartózkodott, ill. oda volt útban.

² Paskievics—Schwarzenberg, 1849. aug. 9. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien [továbbiakban: StAW.] Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a. Közli *Steier Lajos*: Haynau és Paskievics, Bpest. é. n. II. köt. 166—167. l.

színű nyilatkozatára megfelelő módon tudjon válaszolni”.³ Annak előrebocsátásával, hogy tárgyalni csak a fegyveres erők parancsnokaival szabad, a kormányservekkel nem, az „adandó engedmények” között felsorolja:

„a felkelés vezetői (Anführer), úgyszintén mindazok a tisztek, akik azt óhajtják, meghatározott időn belül akadálytalanul külföldre távozhatnak”; „meglehetősen enyhe” igazolási feltételek megállapítása azon tisztek számára, akik az országban akarnak maradni;

ezen engedmények alól csak azok veendőek ki, akik „résztvettek a lázadó kormány tevékenységében”.

Schwarzenberg egyidejűleg jelzi az uralkodónak, hogy a kérdés sürgős-ségére való tekintettel ezt a tervezetet a másnapra összehívott minisztertanács elé terjeszti, hogy ott „tüzetesen mérlegeljék és határozzanak”.

A bécsi minisztertanács augusztus 16-i, Schwarzenberg elnökletével lefolyt ülésének jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy az osztrák miniszterelnök javaslatát a Haynaunak küldendő utasításra tényleg megtette és pedig abban az értelemben, ahogy arról előző napon az uralkodónak előterjesztést tett. A minisztertanács, miután „hosszasabban megtárgyalta a Haynaunak adandó felhatalmazást arra az esetre, ha a lázadók vezéreivel tárgyalásra kerülne sor”, a miniszterelnök javaslatával teljesen egyetértő határozatot hozott. Ennek főbb pontjai:

a) tárgyalni csak a fegyveres erők vezetőivel szabad az alájuk rendelt egységekre vonatkozólag, a lázadó kormány egyetlen egy szervével (pl. Mészárossal, Duschekkel, Szemerével és hozzájuk hasonlókkal) sem, politikai kérdések a tárgyalásokból kihagyandók. A határozat további (e) pontjában olvassuk: „külföldre utazás engedélyezése — záros határidőn belül — azoknak a tiszteknek, akik azt óhajtják”; f) pontjában: „meglehetősen enyhe feltételű igazolási eljárás lefolytatása azokkal szemben, akik az országban akarnak maradni”.

Ugyanilyen szelleműek a további pontok is. Ezek a volt császári tiszteknek, amennyiben a katonai szolgálaton kívül más büntetendő cselekmény nem terheli őket, a hadseregbe való visszavételt vagy nyugdíjazást, azoknak pedig, akik előzőleg a császári hadseregben mint tisztek nem szolgáltak, „teljes büntetlenséget” helyeztek kilátásba.⁴

Ezektől az alapelvektől nem tér el az erre a kérdésre vonatkozó harmadik egykorú dokumentum sem: Schwarzenberg miniszterelnök augusztus 16-án kelt második felterjesztése az uralkodóhoz. Ez a kormány immár meghozott határozatát ismerteti és ugyanazt tartalmazza, mint az előző két irat. Nevezetesen a magyar honvédsereg vezetőire és tisztjeire vonatkozó különösen kritikus pontok a következő megfogalmazásban szerepelnek:

„A felkelő tisztek vezetői (Anführer der insurgenten Offiziere), akik külföldre akarnak távozni, ezt lehetőleg rövidre szabott határidőn belül a legközelebb eső határon át megtehetik.

A felkelő sereg azon tisztjei, akik az országban kívánnak maradni, igazolóbizottságok elé kötelesek állni, melyek általában a következő fő alapelvek szerint kell hogy eljárjanak. Azon tisztek számára, akik a felkelés elején lettek csapataikkal a lázadó seregbe besorolva és akiknek a tevékenysége kizárólag a katonai szolgálatra korlátozódott, engedélyezve lesz újrafelvételük a császári

³ StAW. Ministerratsprotokoll, ad MRZ 2791/1849.

⁴ StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 2797/1849.

hadseregbe az 1848 szeptemberi rangfokozatuknak megfelelően, amennyiben a császári hadseregbe való felvételükre nem kerülne sor, nyugdíjukról gondoskodni fognak. Azokat a tiszteket, akik régebben nem szolgáltak, vagy csak a háború alatt lettek tisztek, egyszerűen el kell bocsátani.”

Ez volt a végső megfogalmazása Schwarzenberg és az osztrák kormány augusztus közepén elfoglalt álláspontjának a magyar honvédsereg kapitulációját illetően. Bizonyos hátsóajtot a megtorlásra annyiban hagyott nyitva, amennyiben — az előző két irathoz hasonlóan — leszögezte, hogy „speciális esetekben nem katonai vétségekért vizsgálat lefolytatása nem tekinthető kizártnak”. Ugyancsak ismételtlen kimondta: olyan személyekkel, akik a magyar kormány intézkedéseiben közvetlenül részt vettek, semmiféle tárgyalásnak nincs helye, ezekkel a hadseregfőparancsnok kiáltványának értelmében kell eljárni.⁵

Sürgető szavakkal fejezte be Schwarzenberg az uralkodóhoz intézett második feliratát is: amennyiben a fenti alapelveket a császár elfogadja, Haynaut a hadügyminisztériumon keresztül „amilyen gyorsan csak lehetséges, el kell látni a fentieknek megfelelő utasításokkal”.⁶

Felmerül a kérdés: mi lett a további sorsa az augusztus 16-i kormányhatározatnak és Schwarzenberg felterjesztéseinek az uralkodóhoz? Miért nem ezeknek az alapján történt a sokat szenvedett ország „pacifikációja”? Az osztrák minisztertanács, ugyanis 1849. augusztus 20-án, mint ismeretes, a fentiekkel homlokegyenest ellentétes rendelkezéseket hozott. Ezek Haynaut a következőkre utasították:

„A lázadók valamennyi vezetőjét és törzstisztjét le kell tartóztatni és azonnal meg kell indítani ellenük az eljárást. A többi tiszt közül mindazokkal, akik a lázadás kitörése előtt a cs. k. hadseregben szolgáltak, századostól lefelé (azaz ebben az esetben nemcsak a törzstisztekkel szemben — A. E.) hasonló módon kell eljárni.”⁷ Az új határozat lényegesen súlyosbította a többi kategóriára vonatkozó rendelkezéseket is. Kimondotta, hogy a külföldről jött önkénteseket a tábornokok és törzstisztek kivételével — akiknek ugyanazt a sorsot szánták mint a magyar tábornokoknak és törzstiszteknek — ki kell szolgáltatni a megfelelő külföldi hatóságoknak, illetve büntetőszázadokba kell beosztani. Az augusztus 20-i kormányhatározat folyamánként sorozták be közlegényekként továbbszolgálatra a magyar honvédeket és honvédtiszteket a császári csapatokba.

És csak ezt a kormányutasítást küldték el Haynauinak miheztartás végett.

*

Mi történt az augusztus 16-i kormányhatározattal, mi tette azt semmissé?

Erre a kérdésre, úgy véljük, aránylag nem nehéz a felelet. Amikor az osztrák kormány *tárgyalni* készült a magyarokkal és a hadjárat minél gyorsabb befejezése érdekében kész volt széleskörű közkegyelemre, még nem volt tudomása arról, hogy Görgey már augusztus 13-án Világosnál a cári hadsereg

⁵ Ezzel Haynauinak 1849. jún. 1-i. „a pártütők” legszigorúbb felelősségrevonását elrendelő kiáltványára történt utalás. A kiáltványt közli Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifesztumok és szövegeknak... Buda 1849. I. füzet. 96—98. l.

⁶ StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. III. C. 9. N. 144.

⁷ StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 2840/1849.

előtt feltétel nélkül letette a fegyvert — ennek a híre még nem érkezett el az osztrák fővárosba —, a világsi kapituláció „feleslegessé” tette az osztrák kormányzat számára a tárgyalásokat és engedményeket a magyarországi hadjárat minél előbbi befejezése érdekében.

Sokkal nehezebb feladat, feleletet keresni arra a kérdésre: milyen *történelmi körülményekkel* magyarázható a bécsi kormány tárgyalásra való hajlandósága 1849 augusztusában és szokatlan „mértékletessége” a megadási feltételeket illetően? Ugyanis mindez éles ellentétben állott mind Félix herceg mind az ifjú Ferenc József kíméletlenségre hajló egyéniségével,⁸ a bécsi felkelés leverése után a halálos ítéletek hosszú sorát szentesítő osztrák kormány addigi gyakorlatával ugyanúgy, mint azokkal a kegyetlen határozatokkal, amelyek egy magyar „pártütés” megtorlására már jóelőre hozott.⁹

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a Schwarzenberg-kormány 1849 augusztus közepén megnyilvánuló és minden előző elvi és gyakorlati állásfoglalásával szöges ellentétben álló aránylagos engedékenységet nem a kormány tagjainak hirtelen megváltozott lelki diszpozíciójában, hanem az objektív körülményekben kell keresni. Fel kell tehát derítenünk, milyen körülmények fennforgása tette a Habsburg-birodalom vezetői számára a nagymértékű cári segítség ellenére és annak ellenére, hogy a magyar forradalom sorsa ekkor már mondhatni meg volt pecsételve, a harenak akárcsak néhány héttel való megrövidítését olyan halaszthatatlan szükségessé, hogy annak érdekében bizonyos engedményekre is készek voltak, engedményekre, amelyekbe nyilvánvalóan nem egyeztek bele könnyű szívvel.

Úgy véljük, az objektív körülmények felderítésének eredményeként nemcsak a feltétel nélküli kapituláció kishitű, felelőtlen elszietése válik még inkább kétségbevonhatatlanná, de fény derülhet 1849 nyárvégének olyan katonai, politikai és diplomáciai vonatkozásaira is, amelyek eddig többé vagy kevésbé homályban maradtak és amelyeknek a pontosabb számbavétele és felmérése teljesebbé és igazabbá teszi majd a képet 1848/49-es forradalmunk és szabadságharcunk végnapjairól.

*

Közletről megvizsgálva az osztrák birodalom katonai helyzetét a kérdéses időben, azt kell látnunk, hogy az nem volt komoly nehézségektől mentes. Paskievicsnek a bécsi kormány és hívei által hón várt serege a remélnél jóval később, csak június közepén lépett Magyarország földjére, óriási túlerőt biztosítva a magyar nép ellenségei számára. A szövetkezett osztrák és orosz császári seregek együttműködése az 1849 évi nyári hadjárat során azonban nemcsak hogy nem volt zökkenőmentes, hanem nem egyszer komoly bonyodalmakkal is fenyegedett. A két hadsereg parancsnoksága között hiányzott a kellő kapcsolat, a szükséges összhang, sőt bizalom is. Az egységnek, a hadműveletek koordinálásának a hiánya nem vezethetett gyors eredményekhez; ez mind

⁸ Noha az osztrák vezető körök a legreményteljesebb elragadtatással néztek „a tizennyolc éves Cézárra”, az ifjú Ferenc József jelleméből korán kiütőköző „könyörtelen szigor” nem maradt észrevétlen előttük. „Ha a tekintélyéről van szó, a fiatal úr nem szokott tréfálni” — írja az udvari körökbe bejáratos diplomata-kortárs, gróf Vitzthum. (*K. F. Vitzthum*: Berlin und Wien 1845—1852. Stuttgart. 1886. 202, 317. l.)

⁹ Lásd az osztrák minisztertanács 1849. máj. 14-i, jún. 28-i stb. határozatait. StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 1510 /849, 2149/849 stb.

Bécsben, mind Szentpéterváron komoly csalódást okozott. Anélkül, hogy ennek a kérdésnek a részletezésébe itt belemennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy a Haynau és Paskievics között szinte a hadjárat első pillanatától kezdve meglevő ellentétek július végére—augusztus elejére annyira kiéleződtek, hogy mindkét hadseregfőparancsnok formális panasszal fordult kormányához, és ezzel egyenetlenkedésük immár élénk diplomáciai levélváltás tárgyává lett a két szövetséges kabinet között.¹⁰ Utóbbiak mindenképpen azon voltak, hogy „a közös ügy érdekében” elsimítsák ezeket az ellentéteket és elkerüljék, hogy a két hatalom legfelsőbb katonai és politikai szervei „a kölcsönös vádaskodás útjára” (Miklós cár kifejezése) lépjenek. A diplomáciai levélváltásnak ebben az ügyben csak a világoi fegyverletétel vetett véget.¹¹

Ha a két hadseregfőparancsnok közötti torzsalkodást kormányaik igyekeztek is elsimítani, mindez nem sok jót ígért a hadjárat mielőbbi befejezése szempontjából; ez pedig ebben az időben, 1849 augusztus elején mindkét fél számára — ha különböző megfontolásokból is — elsőrangú fontosságot nyert.

A roppant cári sereg nehézsége, a hadvezetés lassú, halogató módszerei, amit nem kis mértékben okozott a hadvezéri hírnevét egy esetleges vereségtől féltő Paskievics túlzott óvatossága, — erre nem volt alkalmas. Mindjobban növekvő aggodalom volt észlelhető ezzel kapcsolatban nemcsak osztrák részről, de a cár közvetlen környezetében is. Buol osztrák követ jelenti Varsóból július 31-én Schwarzenbergnek: „Nem akad olyan magasrangú tiszti a császár [a cár] környezetében, aki ne bírálná többé vagy kevésbé szigorúan herceg Paskievics marsallt. Szemére vetik, hogy hadműveleteiben sem tehetséget, sem aktivitást, sem előrelátást nem mutatott. . . úgy látszik, mintha az ellenség elől inkább kitérni mint azzal megütközni akarna, és nyíltan hangoztatják, hogy szégyent hoz a rábizott szép és nagyszámú seregére.”¹² Cári katonai körökben komolyan számoltak azzal, hogy a magyarországi háború befejezése elhúzódik 1850-re.

A háború esetleges elhúzódása az adott pillanatban katasztrofális következményekkel fenyegette Ausztriát. Nem volt titok Miklós cárnak az a szándéka, hogy seregeit még a rossz időjárás beállta előtt kivonja Magyarországról. Az osztrák követ fenti levelében erről is hírt adott: „Őfelsége [Miklós cár] forrón óhajtja a magyarországi hadjárat gyors és sikeres befejezését, s nagyon ellenére lenne, ha nem vonhatná ki összes csapatait még a tél beállta előtt. Egyébként kész lesz erős helyőrséget hagyni Galíciában, ha Ausztria kinyilvánítja erre vonatkozó kívánságát. Tudomásom van róla, hogy Őfelsége nemrég ebben az értelemben nyilatkozott.”¹³

A cárnak valóban ez volt a szándéka, erről Paskievics-csel, „atyai parancsnokával” folytatott rendkívül meghitt levelezése is tanúskodik. „Az adott helyzetben — írta a cár augusztus 10-én — a hadműveletek gyors és kitartó

¹⁰ E levélváltás dokumentumai megtalálhatók mind az Orosz Külpolitika levéltárában Moszkvában (többek között Kancellária 1849. D. 11, 48, 187, 189) mind a bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltárban (Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27. 1. N. 27/a).

¹¹ Lásd Nesselrode cári kancellár augusztus 15-i levelét Schwarzenberghez, amelyben a cárnak azt az óhaját tolmácsolja, hogy a két szövetséges hadsereg főparancsnokai között támadt „kellemetlen surlódást”, úgyszintén az ekörül támadt levélváltást tekintve mind a két kormány kölcsönösen „meg-nem-történtnek” (non-avenue). Archiv Vnyesnyei Polityiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR.) Kanc. 1849. D. XI. 1. 101—103.

¹² StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a.

¹³ Уо.

irányítása kívánatos, hogy végezzünk a rossz időjárás és a rossz utak beállta előtt. Másikönben a betegségek és az utak járhatatlansága következtében elpusztul a sereg fele.”¹⁴ Ezt a cár természetesen mindenképpen el akarta kerülni. Nemcsak a nagy presztizis-vesztés miatt, amit ez számára nemzetközi viszonylatban jelentett volna, de a birodalmán belül egyre inkább tornyosodó bajok miatt is. Tudni kell, hogy az orosz társadalom, annak legfelsőbb köreit is beleértve, egyáltalában nem lelkesedett a magyarországi hadjáratért Ausztria megsegítésére. Ehhez járult, hogy a cári birodalomban anélkül is eléggé izzó volt a közhangulat.¹⁵

A cárnak az a szándéka, hogy mihamarább kivonja csapatait Magyarországról, annyira ismeretes volt külföldön (nevezetesen Németországban) is, hogy „jól értesült” diplomata körökben tudni vélték, hogy az orosz császár már ki is adta a parancsot a Magyarországról való visszavonulásra. A hír ugyan nem volt igaz, de elterjedése szimptomatikus volt, ugyanúgy, mint a legkülönbözőbb hírek a két szövetséges hadsereg — nemcsak a két főparancsnok — között egyre inkább elmélyülő ellentétéről.¹⁶

Az osztrák vezető körökben mindez 1849 nyárvégén, nevezetesen a kritikus augusztus hó első felében érthetőleg nagy és nem alaptalan rémületet idézett elő. Augusztus 6-án Ferenc József miniszterelnökét, Schwarzenberg Felixet Varsóba küldi, hogy személyesen sürgesse meg Miklós cárnál az erélyesebb hadvezetést és érje el — amiben titokban reménykedtek — Paskievics leváltását. Figyelemreméltó a helyzetkép, amelyet Ferenc József ez alkalommal a cárhoz intézett kísérő levelében felrajzolt. „Felsőged kitűnő hadseregének értékénél és ragyogó kvalitásainál fogva, azoknak az imponáló erőknél, amelyeket Ön, Testvér Uram, Magyarországra küldött, minden előrelátás szerint elegendőknek kellett volna lenniök, hogy saját csapataimmal együttesen rövid idő alatt megsemmisítsék a magyar felkelést. Szerencsétlenségre ez a várakozás nem teljesedett be. A lázadás nemcsak tovább tart, hanem a részleges sikereken felbátorodva, merészebben emeli fel fejét mint bármikor. A külföld részéről irántuk megnyilvánuló rokonszenv szükségyszerűen növeli a felkelők reményeit és a harc elhúzódása minden nappal jobban fokozza az ezzel kapcsolatos politikai bonyodalmak lehetőségét. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy nagy lépéssel közeledik az őszi áradások ideje, nyilvánvalóvá válik az óriási jelentősége annak, hogy Magyarországon a hadműveleteknek erélyes és döntő lökést adjunk.”¹⁷

Az osztrák miniszterelnök Varsóba küldése, hogy a cártól fokozottabb katonai segítséget kérjen, rendkívüli lépés volt, és híven visszatükrözi azt a nem mindennapi ijedelmet, amely ezekben az augusztus eleji napokban a bécsi

¹⁴ Közli *Scserbatov*: Generál—Feldmarsall Knyáz Paskievics. Jevo zsziny i gyejátyelnoszty. Szentpétervár, 1896. VI. köt. 323. l. A közelgő őszi miatti aggodalom tünt ki Berg orosz tábornok ezidőben a cárnak küldött jelentéséből is, amit Klapka elfogott. Ld. *Szeremleí Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest. 1867. II. köt. 272. l.; ugyancsak *Gelich Rikhárd*: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Bpest, 1889. III. köt. 899. l.

¹⁵ A kortársak közül nem egynek volt az a véleménye, hogy egy esetleges katonai kudarc Magyarországon katasztrofális következményekkel járhatott volna a cári rendszer számára. Lásd. *K. A. Varnhagen*: Tagebücher. VI. köt. Leipzig, 1862. 381. l.; az ezidőbeli oroszországi állapotokról lásd ugyancsak *A. Sz. Nyifontov*: Roszija v 1848 godu. Moszkva, 1949.

¹⁶ Lásd *Varnhagen*: i. m. 343—344. l.

¹⁷ Ferenc József — Miklós cár 1849. aug. 6. AVPR. Kanc. 1849. D. 8. 1. 20—21.

kormányon úrrá lett. Ugyanis ebben az időben nemcsak a cári sereg gyors visszahívásának a veszélye tette Bécs számára rendkívül fenyegetővé a helyzetet. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra a kevésbé ismert körülményre, hogy 1849 júliusában—augusztus első felében Magyarországon erősen megszaporodtak a népi ellenállás különböző megnyilvánulásai.

Paskievics roppant haderejének betörése az országba, bármilyen nagy ijedelmet váltott is ki, mégsem hatott olyan dermesztően, minden ellenállást megbénítóan a népi tömegekre, mint azt történetírásunk általában vitathatatlan tényként elfogadta. Újabban feltárt anyagok, egykorú kútfők a fegyveres és fegyvertelen népi ellenállás nagyszámú megnyilatkozásáról tesznek tanúságot ebben az időben. Az osztrák császári tábornokok és a melléjük, úgyszintén az orosz cári csapatok mellé rendelt, többnyire a magyar arisztokrácia soraiból kikerült honáruló császári biztosok ezidőbeli jelentései és feljegyzései számos gerilla-akcióról és arról számolnak be, hogy a népi ellenállás sokkal jelentősebb volt, sokkal nagyobb mértékben akadályozta mind az ellenséges hadműveleteket, mind a császári hatalom megszilárdulását a már meghódított országrészekben, semmint azt eddigi ismereteink alapján általában feltételeztük.

Pedig a megakadályozásukra illetve megsemmisítésükre 1849 nyarán a kegyetlen intézkedések egész sora történt a császári kormány és hadvezetés részéről.

1849. július 1-én jelent meg Haynau hírhedt „Proklamációja”; ez többek között elrendelte mindazon helységek felgyújtását, amelyeknek lakói „a cs. k. austriai vagy cs. orosz sereg szolgálatában lévő személyeket megtámadni vagy azoknak akármi módon kárt okozni és akadályul lenni merészkednek”.¹⁸ Haynau már előzőleg, június 21-én elrendelte Bósárkány község porráégetését, mert annak lakószói „ellenségesen viselkedtek” az osztrák csapatokkal szemben.¹⁹

Nem kevésbé elvadult volt a hangja és a rendelkezései annak a másik kiáltványnak, amelyben gróf Zichy Ferenc országos császári főbiztos ugyan-csak július 1-én kiméletet nem ismerő irtóháborút hirdetett a gerillák ellen, kötelességévé téve a hatóságoknak, hogy „önnevelésükkel és vassal” pusztítsák őket. „A pártütők által alakított úgynevezett gerillacsapatok nem lévén egyebek, mint rablók és rablócsapatok; azok pedig hazánk törvényei szerint is akasztófával büntetendők; ha tehát ezen rendeletem következtében fegyvereiket rögtön be nem adják, s szokott lakhelyeikre s házi foglalatosságaikhoz vissza nem térnek, ezennel földönfutókká nyilváníttatnak...”²⁰

1849 nyarán átszervezték a magyar aulikusokból kikerült császári biztosok intézményét; ennek feladatai között, az előzőkkel összehasonlítva, sokkal inkább előtérbe kerültek a rendőri funkciók, nevezetesen fontos kötelességükké lett téve arról gondoskodni, hogy a gerillacsapatok létrejötte „erélyesen akadályoztassék”.²¹ A felülről jövő elrettentő intézkedéseket és rendelkezéseket mintegy kiegészítették az egyes megyék nagybirtokosai köréből kiinduló legkülönbözőbb javaslatok helyi és nem helyi fegyveres alakulatok, lényegében csendőregységek felállítására — ennek érdekében még az anyagi áldozatok-

¹⁸ Gyűjteménye . . . I. füzet. 98. l.

¹⁹ O. L. Az 1848—49-es forradalomra, szabadságharagra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok (továbbiakban: 1848—49-es . . . nyomtatványok).

²⁰ Miskolcra kelt egykorú nyomtatvány. Uo.

²¹ Gyűjteménye . . . I. füzet. 90—95. l.

tól sem riadtak vissza —, hogy azok a hadsereg mögött gondoskodjanak a lakosság fékentartásáról, fellépjenek a gerillák ellen.²²

Mindez nem tudta megakadályozni a forradalmi gerillaakciókat és a népi ellenállás más nagyszámú tényeit, melyek túlnyomórészt 1849 júliusára és augusztusának első felére estek.

Július 1-én az osztrák hadügyminiszter azt javasolja Schwarzenbergnek: keressék meg Paskievicset a kérelemmel: a cári sereg nyújtson védelmet a gerillákkal szemben a „rendfenntartó” osztrák egységeknek.²³ Július 5-én Péchy Ferenc császári biztos értesíti gróf Zichy Ferencet: csak úgy tudja Torna megyében a terménylefoglalásokat a lakosságnál eszközölni, ha az eddigiéknél nagyobb katonai fedezetet kap a gerillákkal szemben.²⁴ Július 6-án maga az országos császári főbiztos, gróf Zichy Ferenc, kénytelen Schwarzenberg miniszterelnökhöz, majd július 7-én a Haynau mellett a polgári közigazgatást intéző báró Geringerhez fordulni a vészjelzéssel: az újra megszerzett területek, nevezetesen Zemplén, Torna és Borsod megye példája azt mutatja, hogy a katonai győzelmek ellenére „egyes rablóbandák”, „garázdálkodó gerillák” lehetetlenné teszik a közigazgatás megszervezését és a nyugalom helyreállítását, amiért is megfelelő osztrák helyőrséget kér.²⁵

Július közepén Árva megye császári biztosa (Mátyus János) a már reokkupált Selmechányának, Körmöcbányának, Rózsahegynek, Liptószentmiklósnak, Liptóújárvának és Zsolnának katonai megerősítését sürgeti, különben ezekben a városokban lehetetlen fenntartani a rendet. Liptóban a lakosság „fanatizálva” van — írja —, „a gerillafőnökökkel egyetértésben” még mindig történnek betörések a megyébe; Árvában hasonló a helyzet.²⁶

Ezek a mozgalmak nem korlátozódtak az orosz császári csapatok által meghódított északi megyékre, ahol sajátos helyzetet teremtett az a körülmény, hogy a cári hadvezetés nem vállalkozott karhatalmi szerepre. Gaál Ede, Fejér megye császári biztosa, július utolsó napjaiban arra figyelmezteti Schlicket, hogy a hírek szerint Székesfehérváron felkelésre irányuló szervezkedés folyik a lakosság körében.²⁷ A Fejér megyében uralkodó veszélyes állapotokra panaszkodik ugyanebben az időben Székesfehérvár városparancsnoka, Falkenhayn császári tábornok is: „a rebellis ügynökökre”, akiknek „mindenki hírekkel szolgál” és akiket „lehetetlen elfogni”.²⁸

Nem képezett kivételt a császáriak által megszállt főváros sem. A különösen Pesten uralkodó rendkívül ellenséges hangulatról adnak számot az összes ezidőbeli források. Haynau csak „rémkiáltványok” sorozatos kiadásával sikerült seregének átvonulóban a fővárosban öt-hat napos pihenőt

²² Lásd O. L. Haynau Iratok; ugyancsak *Szeremlei*: i. m. II. köt. 153—154. l.; J. K. Mayr: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Wien—Leipzig. 1931. 136—138. l. stb.

²³ Gróf Gyulay Ferenc — Schwarzenberg 1849. júl. 1. — StAW. Staatskanzlei Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a.

²⁴ Zichy Ferenc hagyatéka. Érmihályfalva, Sass Kálmán gyűjteménye.

²⁵ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a. és O. L. Geringer Iratok. 384/1849.

²⁶ Geringer — Kempen. 1849. júl. 26. — Kriegsarchiv Wien (a továbbiakban: KrAW.) Feldakten Ungarn 1849. Hauptarmee. Fasc. 86. 7/514.

²⁷ Schlick jelentése a Hadsereg főparancsnokságnak. 1849. júl. 26. — Uo. Fasc. 76. 7/432.

²⁸ Falkenhayn jelentése a Hadsereg főparancsnokságnak. 1849. júl. 27. — Uo. Fasc. 76. 7/444.

biztosítania.²⁹ Mindennél többet beszél a délre elvonuló osztrák főparancsnok „Pest-Buda lakóihoz” intézett „búcsúja”. Ebben a július 24-én keletezett és falragaszokon közötett páriját ritkító hirdetményben az újkori történet egyik leggyalázatosabb vérengzésének megismétlésével, Brescia lakósaainak sorsával fenyegette meg a magyar főváros népét, amennyiben az ő távollétében a szövetséges császári hadsereg tagjainak bántalmuk esne.³⁰

1849 július vége—augusztus eleje általában a növekvő népi-nemzeti ellenállás jegyében állott. A július 29-én Csongrádon, augusztus 1-én Losoncon lezajlott eseményekre nem akarunk itt kitérni, mert azok eléggé ismeretesek. Kevésbé ismeretes, hogy ezek nem voltak olyan elszigetelt jelenségek, mint aminőknek őket általában tekinteni szoktuk. Augusztus első napjaiban Székesfehérváron annyira forró lett a talaj a császáriak lába alatt, hogy Falkenhayn tábornoknak még „lőpor és golyó általi büntetés” kilátásba helyezésével³¹ sem sikerült az egyre nagyobb arányokat öltő népmozgalmat feltartóztatni. Ugyanúgy nem használt a kegyetlenkedéseiről híres Gaál Ede császári biztos „utolsó figyelmeztetése” a város lakóihoz, hogy mindenkire „végpusztulás” vár, aki a császári katonasággal szemben ellenségesen viselkedik, vagy „lappangó pártütőket” rejteget.³² Székesfehérvár fellázadt; a császáriak kénytelenek voltak augusztus 4-én kiűriteni. Falkenhayn *augusztus 19-én* (figyelmet érdemel a dátum) csak úgy tudta visszafoglalni, hogy ágyútűz alá vette, aminek következtében a városban tűz ütött ki.³³ A selmecbányai munkások felkelésétől tart ebben az időben Gedeon császári tábornok is, és ezért augusztus 1-i jelentésében sürgős katonai segítséget kér a hadsereg főparancsnokságtól.³⁴

Augusztus 5-i jelentésében báró Andreánszky császári biztos riasztó képet rajzol Nógrád, Hont, Bars és Zólyom megye állapotáról. Eszerint ezekben a megyékben — visszafoglalásuk ellenére — a közigazgatás gyeplőit továbbra is a „rebellesek” kormánybiztosa és tisztviselői tartják kezükben; Gács- és Losonc-vidéki gerillák nyújtanak nekik hátvédet.³⁵ A nép forrongó hangulatáról és felkelésre való készülődéseiről érkeztek hírek augusztus első felében a Balaton északi partvidékéről és a Bakony környékéről is.³⁶

Általános jelenség volt, hogy a városok és falvak lakossága a tilalmak, fenyegetések, kegyetlen megtorló intézkedések ellenére elásta a fegyvereket, rejtegette a honvédokat, tömegesen megtagadta a császári pénzzutalványok elfogadását, viszont féltve őrizte — számtalan felszólítás ellenére — a „Kossuthbankókat”.³⁷ Voltak helyek, mint pl. Szepes megyében, ahol megbotoztatás, illetve ismételt tettenérés esetén halálbüntetés kilátásbahelyezésével próbálták

²⁹ Szeremlei: i. m. II. köt. 273. l. Jegyzet.

³⁰ Közli: Gyűjteménye . . . I. füzet. 121—122. l.

³¹ Falkenhayn 1849. aug. 2-i rendelkezését közli *Farkas—Móra*: Fejérmegye múltja írott emlékekben. Székesfehérvár. 1962. 85—86. l.

³² 1849. aug. 3. — StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. IV. C. 10. ad 248.

³³ Lásd Medem cári követ jelentését Nesselrode kancellárnak. 1849. aug. 13. — AVPR. Kanc. 1849. D. 187. l. 376—379. Ezzel egybehangzóak Kempen feljegyzései aug. 4. — aug. 13-ról. — *Mayr*: i. m. 147—148. l.

³⁴ KrAW. Feldakten Ungarn 1849. Hauptarmee. Fasc. 86. 8/13.

³⁵ Andreánszky — Geringer 1849. aug. 5. — StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. IV. C. 10. ad 238.

³⁶ Medem — Nesselrode. 1849. aug. 13. — AVPR. Kanc. 1849. D. 187 l. 376—379.

³⁷ Az ilyen tartalmú szigorúbbnál szigorúbb hangú felszólításoknak egész gyűjteménye található: O. L. 1848/49-es . . . nyomtatványok. Ugyancsak uo. Haynau-iratok, továbbá: Gyűjteménye . . . I, II. füzet.

a hatóságok a már régen érvénytelennek nyilvánított nemzeti bankjegyek beszoigáltatását elérni.³⁸

Ezek a tények arról beszélnek, hogy a magyar kormány a cári sereg betörésével kapcsolatos június 27-i felszólítása erőteljes népi ellenállásra nem maradt hatás nélkül, habár a felsorolt megmozdulások többnyire spontán jellegűek voltak és sajnos — felülről jövő segítség és támogatás nélkül — túlnyomórészt magukra is maradtak. Tervszerűen átgondolt és koordinált mozgalomnak jóformán nyomát sem találjuk. Ezek a megmozdulások bizonyos tekintetben annál figyelemreméltóbbak, mert arról tanúskodnak, hogy a fejlesztettség és kishitűség nagyobb volt a vezető kormány- és közigazgatási szervezetekben mint a népi tömegekben, a túlnyomóan hazafias érzelmű lakosság széles rétegeiben.

Hogy ezek a forradalmi tartalékok a nemzeti kormányzatnak a nép-tömegekkel szembeni mulasztásai ellenére még ekkor — 1849 augusztusában — sem voltak kimerítve, hogy még ebben az időben is képesek voltak a túlerőben levő ellenségnek nem várt meglepetéseket, sőt komoly bonyodalmakat is okozni, azt megmutatta Klapka kitérőse Komárom várából július végén—augusztus elején és rövid idő alatt elért igen jelentős sikerei. Klapka akciója következtében a császáriak hatalmas veszteségeket szenvedtek emberben, hadifelszerelésben, élelemben. Kénytelenek voltak kiűriteni Győrt, s minthogy Székesfehérvár fellázadt, a magyar sereg számára szabaddá vált az út Bécs felé, amit az osztrák főerőkkel dél felé vonuló Haynau csaknem fedetlenül hagyott. Megszakadt a császári egységek és kormánysszervek fő összekötő vonala bázisukkal, Ausztriával. Haynau, ismerve a forrongó közhangulatot, felkeléstől tartott Pesten és más városokban.

Ami bennünket az adott összefüggésben érdekel, az az, hogy Klapka azért tudta meglepő gyorsasággal kiszélesíteni győzelmét, mert a lakosság, főként a falvak népe, őszinte lelkesedéssel támogatta. Klapka az elfoglalt megyékben soroztatott: az eredmény pár nap alatt 5—6000 ember volt. „Abból a készségből, amellyel a lakosság ezen rendszabályt végrehajtotta, — írja emlékirataiban — láttam, hogy hasonló módon az egész országban rendkívüli dolgot lehetett volna elérni, és hogy nem a népen múlt, hogy a nemzet hadereje a betörő ellenség ellen elégtelen számban állítaték.”³⁹ Klapka futárokot küldött Kossuthhoz és Görgeyhez azzal az ígérettel, hogy négy hét alatt a vár helyőrségén kívül 30 000 embert állít fegyverbe, erről neki „a Dunajobbpart derék népének lelkesültsége kezeskedik”.⁴⁰ Közölte velük azt is, hogy elfogta Berg cári tábornok jelentését I. Miklóshoz, amelyből kiviláglik, hogy mind az osztrákok, mind az oroszok az ősz közeledtétől és a hadjáratnak 1850-re való elhúzódásától félnek, s ezért Klapkának az volt a véleménye, hogy kellő kitartással a harc még megnyerhető. Ezt a jelentést

³⁸ Lásd Máriássy Ádám császári biztos ilyen tartalmú hirdetésnyét. — StAW. Nachlass Schwarzenberg. Fasc. IV. C. 10. ad 239.

³⁹ *Klapka György*: Emlékeimből. Bpest. 1886. 215. l. „Ősszakállú földművesek örömmel rázták meg a harcok kezét: . . . „Fel a fejfel! Az oroszokkal is felvesszük a harcot” — emlékezik meg erről Klapka bővebben a közvetlenül a forradalom veresége után német nyelven megjelent visszaemlékezéseiben. — Memoiren. I. köt. Lipsee. 1850. 21. l.

⁴⁰ *Klapka*: Emlékeimből. 214. l.

Kossuth már csak Törökországban kapta meg, amikor már minden elvőgeztetett, Görgey is csak a kapituláció után.⁴¹

Az osztrák fővárosban Klapka sikerei a május elejei napokra emlékeztető rémületet keltettek; maga Schwarzenberg úgy értékelte a komáromiak győzelmét, mint ami „válságossá” tette a helyzetet és nem kis ijedelmet okozott a bécsi kormánykörökben.⁴² A császáriak szorult helyzete nem maradt titok a külföld előtt sem. Erről tanúskodnak többek között a porosz Varnhagen méltán híressé vált naplójának ezidőbeli bejegyzései. „Bécsen rémület lett úrrá — olvassuk az augusztus 8-i bejegyzésben. — A komáromi kitörés északra is kiterjed.” Majd augusztus 10-én: „Schwarzenberg herceg kétségbeesetten Varsóba utazott, hogy könyörögjön Miklós császárnál.” Augusztus 12-én: „Bécsben nagy ijedelem uralkodik.” „Bécsben félnek” — így szól még az *augusztus 15-i* bejegyzés is.⁴³

A bécsi kormánykörök ezidőbeli borulató hangulata az osztrák sajtóban is kifejezésre jutott, noha ennek hangvételére és hírszolgálatára nagyon ügyeltek. „Amíg a felkelőket nem éri egy pár érzékeny, megsemmisítő csapás — addig nem gondolhatunk az ország pacifikálására. . . Minden esetre a megpróbáltatások komoly napjai vannak még előttünk. . . a magyarok vad mongol fanatizmusa újabban kezd félelmetesen fellángolni. . . A gyakran oly könnyedén kinyilatkoztatott és megígérendő befuzése a harcnak nem olyan közeli, mint az kívánatos lenne” — fejezte ki a *Die Presse augusztus 15-i száma*⁴⁴ eléggé híven a bécsi kormánykörök ezidőbeli rettegését a magyarországi hadjárat elhúzódtától.

*

Nemcsak a magyarok újra és újra erőrekapó ellenállása, nemcsak a cári sereg hadműveleteinek súlyos anyagi, katonai és diplomáciai következményekkel fenyegető elhúzódtása tette 1849 nyarának második felében egyre súlyosabbá az osztrák birodalom helyzetét. Volt még egy tényező, amely Ausztria katonai erejét nagy mértékben bénította: ez az olaszok szabadságmozgalma volt.

Tekintettel arra az erős kölcsönhatásra, amely a magyarok és az olaszok nemzeti mozgalma között ezidőben fennállott, érdemes ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkoznunk.

Ausztria helyzetét nagy mértékben gyöngítette, hogy fegyveres erőit a prágai és bécsi felkelés felszámolása után is *két hadszíntéren* kellett bevetnie, illetve készenlétben tartania — Magyarországon és Olaszországban —, minek következtében egyiken sem tudott döntő fölényhez jutni ellenfeleivel szemben.⁴⁵

⁴¹ Uo. 214—215. l.

⁴² Lásd *Mayr*: i. m. 179. l.; ugyancsak Kempen feljegyzőseit ezekről a kritikus augusztusi napokról (uo. 147—149. l.); Haynau levelét Ferenc Józsefhez Győrnek idő előtt történt kiürítéséről. — *KrAW. Militärkanzlei. Geheimakten („g”) N. 7.*

⁴³ *Varnhagen*: i. m. 308, 311, 314, 319. l. — „A felkelők kitaróak. Itt valóságos elcsüggedés tapasztalható” — informálta 1849. júl. 27-én az Ausztriában (Ischlben) tartózkodó Nesselrode grófné férjét, a cári külügyminisztert és államkancellárt. *Közl. Lettres et papiers du Chancelier Comte de Nesselrode. IX. köt. Párizs. 270—271. l.*

⁴⁴ A *Die Presse* cikkét közli *D. Rapant: Slovenské Povstanie Roku 1848—49. IV/2. köt. Bratislava. 1961. 377—378. l.*

⁴⁵ Erre a körülményre rámutatott Engels is. Lásd 1849. márc. 28-án a *Neue Rheinische Zeitungban* megjelent cikkét: „Az itáliai és magyarországi háború.” — *Marx—Engels Művei. VI. köt. Bpest. 1962. 370—373. l.*

Ez a két fronton való harc különösen 1849 tavaszától kezdve — a magyar honvédsereg sorozatos győzelmei következtében — az osztrák vezető köröknek igen nagy gondot okozott. A haderők növelése a magyarországi hadszíntéren sorsdöntő fontosságú kérdéssé vált, és az adott körülmények között csak egy módon látszott lehetségesnek: ha az Itáliában állomásozó császári csapatok egy részét át tudják dobni Magyarországra. A magyar honvédsereg 1849 tavaszán elért győzelmei minden más kérdést háttérbe szorítottak;⁴⁶ minél nagyobb katonai erőt összpontosítani Magyarországra ellen, lett a központi feladat. „Ha sikerülne Magyarországot gyorsan pacifikálni, Ausztria messze döntőbb súllyal esne latba Európa sorsának mérlegén és a hon jövője több biztosítékát nyújtaná az üdvös és nagyarányú fejlődés számára” — írta ezidőben Schwarzenberg Radetzkynek.⁴⁷ Schwarzenberg és Radetzky bizalmas levelezésének 1849 tavaszán a fő tárgya: miként lehetne az itáliai osztrák fegyveres erők egy részét Magyarországra irányítani. Minthogy Radetzky ezt minden esetben megtagadta, azzal hátrítva el Schwarzenberg erre vonatkozó sürgetéseit, hogy neki magának is segítségre lenne szüksége,⁴⁸ a bécsi kormány számára nem maradt más hátra, mint — ha engedmények árán is — minél előbb megegyeznie a nemzeti erőkkel az olasz félszigeten, nevezetesen minél előbb megkötni a békét Piemonttal és a lehető leggyorsabban felszámolni Velence ellenállását.

A piemontiakkal 1849 áprilisában Milánóban megindult béketárgyalások minden fázisában kimutatható az eléggé közvetlen összefüggés a magyarországi hadszíntér akkori állásával.

„A magyarországi háborúban beállott kedvezőtlen fordulat, úgyszintén annak szükségessége, hogy haderőnket növeljük Közép-Itáliában, a Szardíniával való béke sürgős helyreállítását teszik kívánatossá” — ezzel az indokolással értesíti Schwarzenberg a milánói tárgyalások vezetésével osztrák részről megbízott báró Bruck minisztert a kormány április 22-i határozatáról: kész jelen-

⁴⁶ „Utolsó erőink vonulnak most oda” — jellemezte a magyarországi helyzetet Ferenc József ápr. 19-én anyjához intézett levelében. Közli *Fr. Schnürer*: Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter 1838—1872. München. 1930. 111. l.

⁴⁷ Schwarzenberg — Radetzky 1849. ápr. 11. — StAW. Pol. Arch. 64. „Korrespondenz mit Radetzky”. Közli *Le Relazioni Diplomatiche Fra l’Austria e il Regno di Sardegna e la Guerra del 1848—49*. Red. Filipuzzi. III. Serie. II. köt. Róma 1961. 499. l. 1849 májusában, amikor a németországi felkelések közvetlenül a „Monarchia szívé”, a német örökös tartományokat fenyegették — Schwarzenberg a helyzet kulcsát változatlanul Magyarországnak látta. Szerinte a németországi mozgalom azért volt veszedelmes Ausztria számára, „mivel mindaddig, amíg a harc Magyarországon nem fejeződött be, nem áll módunkban ellenállást vele szemben kifejteni. Hogy milyen veszélyessé válhat a továbbiakban helyzetünk annak következtében, hogy keleti és nyugati ellenségeink között óhatatlanul megegyezés jön létre, azt nem szükséges részletesebben magyarázni.” — Schwarzenberg — Radetzky. 1849. máj. 19. Uo. Közli uo. 169—170. l.

⁴⁸ Lásd Radetzky leveleit Schwarzenberghez 1849. ápr. 12, 17 és 20-áról. — Uo. Közli uo. 29, 48, 65. l. Természetesen nem arról volt szó, mintha Radetzky elvileg elutasította volna, hogy saját csapataival is erősítse a magyarok ellen küzdő császári erőket, hiszen, mint ismeretes, eredetileg voltak is ilyen szándékai és tervei. (Ld. többek között 1849. ápr. 20-i levelét Schwarzenberghez. Uo.) A Magyarországon elszenvedett kudarcok nagyon is nyugtalanították Radetzkyt: „Öreg napjai legszebbike” lenne — írta ez idő tájt Metternichnek —, ha megérné, hogy a magyarországi császári haderők végre megfelelő vezetést kapnak. Radetzky — Metternich 1849. máj. 2. — Státní Ústřední Archív Praha. Metternišký Rodinný Archív (a továbbiakban StUA. MRA.) Acta Clementina C. 9.

tősen csökkenteni a Piemonttal szemben támasztott kártérítés összegét.⁴⁹ Sürgette a megegyezést az európai eseményeket száműzetésében is éberem figyelő Metternich ugyancsak: a „fegyveres erők szabad rendelkezésünkre kell hogy álljanak” — írja Hübnernek a Piemonttal való konfliktust illetően, miközben nem titkolja, hogy Magyarország különösen nyugtalanítja.⁵⁰ „Magyarország ma annyit jelent, hogy Ausztria” — inti magát az osztrák miniszterelnököt.⁵¹ Ugyanebben a szellemben íródott Schwarzenberg néhány héttel későbbi utasítása Bruck számára. Eszerint Radetzky tegyen meg mindent, hogy olyan eredményt érjen el, amely „visszaadja nekünk a szabad rendelkezést a minden oldalról legközvetlenebbül veszélyeztetett katonai erők egy része felett. . . A napról-napra veszedelmesebbé váló általános politikai világhelyzet a Szardíniával való mielőbbi békekötést teszi számunkra kívánatosá”.⁵²

A forradalmi mozgalmak megerősödésétől és továbbterjedésétől való félelemben kell keresni mindenekelőtt az okát annak is, hogy a francia, az angol, sőt a cári kormány is a piemontiaknak teendő engedmények értelmében igyekezett befolyásolni Ausztriát; a főgondot a magyar forradalom sikerei okozták, nemcsak Bécsben és Szentpéterváron, de Párizsban és Londonban is. „. . . Itt is, Londonban is, azt óhajtják, hogy a béke megkötésére mielőbb sor kerüljön. . .” — jelenti Párizsból báró Hübner osztrák megbízott. „A mindnyájunkat fenyegető veszély tudata” jellemzi szerinte a francia vezető köröket.⁵³ Majd a következő napon: „A múlt hét végén érkeztek Párizsba a magyarországi hadszíntéren küzdő császári seregekre nézve kedvezőtlen hírek és nagy szenzációt keltettek. A komoly embereken, akik tisztában vannak ennek a lényegében szocialista háborúnak az igazi jelentőségével, a legnagyobb nyugtalanság vett erőt, míg az agitátorok és az anarchisták, akik szemüket Magyarországra függesztik, örömujjongásba törtek ki.”⁵⁴

A bécsi kormány teljes mértékben számításba vette a magyarországi forradalmi események nagy európai visszhangját és nevezetesen azt az erős kölcsönhatást, amely köztük és az olaszországi mozgalom között fennállott. A magyarok katonai sikereivel magyarázta Bruck 1849 májusában a piemonti kormánynak a béketárgyalásokat halogató magatartását.⁵⁵ A tárgyalások eredményessége érdekében okvetlenül szükségesnek tartotta az osztrák fegyverek jelentősebb sikerét Magyarországon. „. . . Minthogy Velence gyors bevételére nem számíthatunk, annál szükségesebbnek tűnik, hogy egy mielőbbi és fényes győzelem Magyarországon helyzetünket erősítse, mivel ellenségeink Olaszországban valamennyien a legnagyobb együttérzéssel és reménységgel figyelik a magyarországi helyzetet. Buda eleste, bármilyen kicsi is a jelentősége

⁴⁹ Schwarzenberg — Bruck. 1849. ápr. 24. Közli Le Relazioni Diplomatiche . . . 77—78. l.

⁵⁰ Metternich — Hübner. 1849. ápr. 30. — StUA. MRA. Acta Clementina C. 51.

⁵¹ Metternich — Schwarzenberg. 1849. máj. 7. Uo. C. 52.

⁵² Schwarzenberg — Bruck. 1849. máj. 19. Közli Le Relazioni Diplomatiche . . . 171—172. l.

⁵³ Hübner — Bruck 1849. máj. 2. Közli uo. 138—139. l. Piemonttal a béke megkötését meggyorsítani tekintette egyik legfontosabb feladatának Ausztria párizsi képviselője, báró Hübner is ebben az időben. — Hübner — Metternich. 1849. máj. 13. StUA. MRA. Acta Clementina C. 7.

⁵⁴ Hübner — Schwarzenberg. 1849. máj. 3. Közli Le Relazioni Diplomatiche . . . 130—133. l.

⁵⁵ Lásd Bruck — Hübner. 1849. máj. 15. Közli uo. 159—168. l.

számunkra, mégis morális hatásával előreláthatólag mindenütt ellenségeink bátorságát fogja növelni.”⁵⁶

A Habsburg-birodalom itáliai problémáira azért tartjuk szükségesnek itt részletesebben rámutatni, mert ezek fontos összetevői és egyben mutatói is voltak annak a rányulult és komoly veszélyeket magában rejtő helyzetnek, amelybe Ausztria 1849 nyarán jutott. Másrészt a piemontiakkal Milanóban folytatott béketárgyalások alakulása egészen közvetlen kihatással volt Schwarzenberg 1849 augusztus közepén kidolgozott Magyarországra vonatkozó „pacifikációs” tervzetére. Még 1849 tavaszán és a nyár elején is a bécsi kormány — bármilyen fontos is volt számára a béke mielőbbi megkötése Piemonttal — ami a forradalmi mozgalmakban „kompromittáltakkal” szembeni eljárást illeti, szívesen kitartott ugyanolyan hajthatatlanul kegyetlen álláspont mellett, mint aminőt ebben az időben a magyar hazafiakkal szemben is elfoglalt.⁵⁷ Amikor Radetzky 1849 tavaszán a legyőzött Piemonttal Novarrában kötött fegyverszüneti megállapodásban amnesztiát biztosított Ausztria mindazon olaszországi alattvalói számára, akik fegyverrel a kézben harcoltak a császári sereg ellen, — ez a legnagyobb megrökönyödést váltotta ki a bécsi kormánynál. Schwarzenberg Radetzkyhez írt bizalmas levelében „sajnálatosnak” minősítette a fegyverszüneti megállapodásnak ezt a pontját és figyelmeztette őt, hogy „a béke végleges megkötésénél ez a határozat módosításokat kell, hogy szenvedjen”⁵⁸

Ez volt a bécsi kormány eredeti álláspontja. Ennek megfelelően a milánói tárgyalásokat osztrák részről vezető Bruck még június közepén a leghatározottabban visszautasította a piemontiaknak azt a feltételét, hogy a felkelésben résztvett lombardiak és velenceiek részesüljenek kegyelemben: ez beavatkozás lenne a Habsburg-uralkodó szuverén jogaiba, teljesítéséről „egyáltalában szó sem lehet”.⁵⁹ Ugyanebben az időben fejezi ki Schwarzenberg a rosszallását Radetzky azon eljárása felett, hogy a pápa világi hatalmának visszaállítása érdekében indított fegyveres intervenció során Ancona bevétele alkalmából kegyelemben részesítette az osztrák hadseregnek azokat a tagjait, akik a felkelők oldalán harcoltak. Schwarzenberg a kormány nevében óva intett hasonló „kompromittáló megállapodás” megismétlődésétől.⁶⁰ Schwarzenberg ez időbeli generális álláspontját fejezi ki a június közepén a miniszter-

⁵⁶ Bruck — Schwarzenberg. 1849. máj. 31. Közli uo. 216—217. l.

⁵⁷ A harc Itáliában a nemzeti ügy képviselői és az osztrák hatalom között bizonyos tekintetben még élesebb formákat öltött, mint Magyarországon. Több szerzőnek az a véleménye, hogy az osztrákok által kivégzett olasz forradalmárok száma egy év alatt — 1848 augusztusától 1849 augusztusáig — megközelítette az ezret. Az olaszok részéről a forradalmi gerillaharc jelentős méreteket öltött, ami újabb halálos ítéletekhez vezetett. — Lásd *H. Reuchlin*: Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis zur Gegenwart. III. köt. Leipzig. 1870. 139. l.

⁵⁸ Schwarzenberg — Radetzky. 1849. márc. 31. — StAW. Pol. Arch. XXXX/64. „Korrespondenz mit Radetzky”. Nemesak az osztrák vezető körök voltak elégedetlenek, maga Miklós cár is kifejezésre juttatta rosszallását. Szerinte Radetzky — akinek ellenforradalmi érdemeit senki nála magasabbra nem értékelte — az adott esetben „túlment felhatalmazásának (pleine pouvoir) jogkörén”. — Buol osztrák követ bizalmas levele Schwarzenberghez, 1849. ápr. 20. StAW. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a „Lettres particulières de Buol”.

⁵⁹ Bruck — Schwarzenberg. 1849. jún. 19. Közli Le Relazioni Diplomatiche... 292. l.

⁶⁰ Schwarzenberg — Bruck 1849. jún. 23. Közli uo. 304—305. l. Az anconaiaknak nyújtott amnesztiáról és általában a milánói béketárgyalások menetéről lásd még *A. Filipuzzi*: La pace di Milano (6. agosto 1849). Roma. 1955.

tanács ülésén a velenceiekre vonatkozóan kifejtett az a nézete, hogy azokkal szemben erélyesebb katonai akciókra és kevesebb tárgyalási készségre volna szükség.⁶¹

A Schwarzenberg-kormány júniusban és július első heteiben a leghatározottabban kitartott a piemontiak által követelt amnesztia elutasításának álláspontján,⁶² azaz abban az időben, amikor Ausztriának gyors katonai győzelemre való reményei Magyarországon magasra szökkentek, a legmerevebb magatartást tanúsította ebben a kérdésben. Az elutasítás indokai között Magyarország is szerepelt. „Vajon meg lehetne-e tagadni a kompromittáltaktól Bécsben, Prágában, Magyarországon, amit az olaszoknak megadnánk?” — teszi fel Schwarzenberg a kérdést Brucknak. „Különleges elbírálás alkalmazása megbénítaná a tevékenységünket Magyarországon és hatalmas mértékben megingatná a rend híveinek bizalmát a kormányban. . .” Ennek megfelelően arra utasította a kormány megbízottját, hogy az amnesztia kérdésében semmiféle tárgyalásba ne bocsátkozzék.⁶³ „Amnesztia Olaszország számára lehetlenné tenné a kormány részéről szigorú rendszabályok további foganatosítását a többi tartomány forradalmáraival szemben” — szögezte le Bach is a minisztertanács július 7-i ülésén.⁶⁴

Július utolsó heteiben éles fordulat következett be a bécsi kormány magatartásában. Hogy sietessék a béke megkötését a piemontiakkal (és meggyorsítsák Velence kapitulációját), határozatot hoznak széleskörű kegyelem gyakorlására a lombardiai és velencei forradalmárokkal szemben. Igen figyelemreméltó az amnesztiába való beleegyezés dátuma — ez egybeesett a magyarországi hadjárat gyors befejezéséhez fűzött remények lelohadásával —, úgyszintén a megindokolása. „Tekintettel a számos és nyomós okra, amely a béke mielőbbi megkötését sürgőssé látszik tenni, úgyszintén a politikai bonyodalmakra, amelyekhez az ellenségeskedések felújítása esetleg vezethet”, fogadta el a kormány a piemontiak követelését, értesítette Schwarzenberg július 28-án Bruckot.⁶⁵

A megegyezés értelmében az osztrák kormány kötelezte magát, hogy a békeszerződés aláírása (augusztus 6.) és ratifikálása (augusztus 14.) között közkegyelmet hirdet itáliai alattvalói számára. Ez meg is történt: augusztus 12-én megjelent Radetzky kiáltványa az amnesztiáról. A lényegében általános amnesztia számára megfelelő formát úgy találtak, hogy meghosszabbították Radetzky 1848 szeptemberi közkegyelemre vonatkozó proklamációjának az érvényességét. Kivettek az amnesztia alól — Radetzky által összeállított névsor alapján — néhány tucat, összesen 90 személyt.⁶⁶ a forradalmi mozgal-

⁶¹ *Filipuzzi*: La pace di Milano. 214. l.

⁶² Noha ebben az időben már nemcsak Radetzky, de Bruck is a piemontiak amnesztiakövetelésének teljesítésében látták az egyetlen módját annak, hogy velük a békeszerződés mielőbb tető alá kerüljön.

⁶³ Schwarzenberg — Bruck 1849. jún. 26. Közli Le Relazioni diplomatiche . . . 322—324. l.

⁶⁴ Közli uo. 385. l.

⁶⁵ Schwarzenberg levelét Bruckhoz közli uo. 453—456. l. Lásd még Ferenc József levelét a szárd királynéhoz. 1849. aug. [1.] — StAW. Kabinettsarchiv. Geheimakten C. 4.

⁶⁶ Radetzky — Schwarzenberg 1849. aug. 9. StAW. Pol. Arch. XXXX/64. „Korrespondenz mit Radetzky”. Közli Le Relazioni Diplomatiche . . . 483. l. Schmerling osztrák igazságügyminiszter a minisztertanács augusztus 28-i ülésén már csak 85 ilyen személyről beszélt. Lásd StAW. Ministerratsprotokoll MRZ 2948/1849. Reuchlin az amnesztia érvényessége alól kivett olasz forradalmárok számát 86-ra teszi. *Reuchlin*: i. m. 139. l.

mak legfőbb vezetőit, ezeket is csak „egyelőre”.⁶⁷ Ez ténylegesen azt jelentette, hogy ezek a személyek nem térhettek vissza otthonukba, illetve amennyiben osztrák területen rekedtek, külön pontban biztosították számukra a jogot kivándorlásuk kérelmezésére.⁶⁸

Az Olaszországban gyakorolt amnesztiával a bécsi kormány bizonyos mértékig elkötelezte magát hasonló magatartásra a többi tartományban is. Schwarzenbergék erre — mint fentebb láttuk — kezdettől fogva gondoltak, ez felelt meg az általánosan elfogadott politikai gyakorlatnak is, annak a követelménynek, hogy a kormány politikája, legalábbis alapelveiben, egyöntetű legyen a birodalom minden részében. Az osztrákoknak adott „Generalpardon”-nal az osztrák kormányzat mintegy elveszítette a hazai és a külföldi közvélemény előtt a morális alapot, hogy a magyarországi „rebelleket” másként bírálja el, mint tette ezt az itáliaiakkal. Ezzel nyilvánvalóan Schwarzenberg is számolt; nevezetesen ezt látszik tanúsítani megnyilatkozása az osztrák minisztertanácsnak azon a július 28-i ülésén, amelyen a piemontiak amnesztiakövetelését elfogadták. Itt ismét szóba került Magyarország. Az osztrák miniszterelnök a jegyzőkönyv tanúsága szerint ez alkalommal szükségesnek látta rámutatni arra, hogy „Őfelsége Magyarország pacifikációja után ugyancsak abba a helyzetbe kerülhet, hogy ilyenfajta korlátozott amnesztiát engedélyez.”⁶⁹ Ez az álláspont nyert hivatalos megszövegeztést Schwarzenberg Magyarországra vonatkozó augusztus 15-i tervezetében és az osztrák minisztertanács augusztus 16-i egyhangú határozatában.

Amellett a forradalmárokkal szembeni kormányintézkedések kérdése a Monarchiának ebben a két tartományában, nemcsak politikailag, hanem időben is közvetlen kapcsolatba került egymással. Hiszen az itáliai amnesztia proklamálása augusztus 12-én és ennek folyományaként a milánói békeszerződés ratifikálása az osztrák kormány részéről augusztus 14-én közvetlenül megelőzte és kétségtelenül befolyásolta is a magyar kérdésben elfoglalt hasonló álláspontjukat. Több ennél: az osztrák minisztertanács augusztus 16-i ülésén, tehát azon a kormánytanácskozáson, amelynek második napirendi pontja Schwarzenberg Magyarországra vonatkozó tervezetének a megtárgyalása és elfogadása volt, első napirendi pontként azoknak a feltételeknek a megbeszélése szerepelt, amelyeknek az alapján Radetzky felhatalmazást nyert tárgyalásokba bocsátkozni a velenceiekkel a város megadásáról. Ezen a tanácskozáson a piemontiakkal való megegyezés alapján a forradalmárok számára biztosított szabad elvonulást a felkelésben résztvevő volt császári tisztek számára oda módosították, hogy azokat, akik egy bizottság előtt tisztázzák, hogy az Ausztria elleni katonai ténykedésen kívül más nem terheli őket, minden további következmény nélkül elengedik.⁷⁰ Ezt a módosítást — mint arra a jegyzőkönyv rámutat — további engedményként határozták el a város kapitulációjának meggyorsítása érdekében, amelynek sürgős szükségességét a minisztertanács ezen az ülésén is erősen hangsúlyozta. „A minisztertanács ezzel kapcsolatban mérlegelte a körülményeket — olvassuk a jegyzőkönyvben —, azt, hogy Velence

⁶⁷ „Egyelőre való kizárásról”, az amnesztia érvénye alól („einstweilige Ausschliessung”, „sie ja nur per ora ausgeschlossen werden”) ír Schwarzenberg Brucknak az osztrák minisztertanács júl. 28-i határozatát hírüladó mindkét, mind a hivatalos mind a bizalmas levelében. Közli *Le Relazioni Diplomatiche* . . . 453—456. l.

⁶⁸ Lásd Bruck—Schwarzenberg 1849. aug. 6. Közli uo. 481. l.

⁶⁹ Közli uo. 455—456. l. Lábjegyzet.

⁷⁰ Hasonló pont, mint tudjuk, a Magyarországra vonatkozó tervezetbe is bekerült

ostroma már oly régen tart és oly sok emberáldozatot követelt, hogy még soká eltarthat, ha nem nyújtunk lehetőséget engedményekre (Entgegenkommen), amennyiben azok, akik bűnösnek érzik magukat, életre-halálra védekezni fognak, hogy közeledik az ősz (die Jahreszeit vorrückte) és nemsokára bekövetkezik az az évszak, amikor a blokád nem lesz fenntartható, hogy azáltal, hogy lehetőséget nyújtunk a megegyezésre, meg tudjuk tartani Velence hajóhadát, amely különben valószínűleg elveszne. . .”⁷¹

Amint látjuk, tudtak Bécsben rugalmasak, sőt „engedékenyek” is lenni, de csak akkor, ha a körülmények vasmarokkal kényszerítették őket erre. Ezt példázza Magyarország esete is. Schwarzenbergék „engedékenyek” voltak, míg el nem érkezett hozzájuk a világsi feltétel nélküli kapituláció híre. Amint „birtokon belül” tudták magukat, sem morális, sem politikai megfontolások nem akadályozták őket abban, hogy a pár nappal, mondhatni pár órával azelőtt elfoglalt álláspontjuk teljes feladásával szabadon kitöltsék bosszújukat azon a hadseregen, amely hősiességével egész Európa bámulatát vívta ki és amelyet Ausztria, egymaga, idegen segítség nélkül képtelen volt meghódításra kényszeríteni.

Amikor Miklós cár is, Paskievics is, — azaz a tulajdonképpeni győzők — az ifjú Habsburg-uralkodót mérsékletre intették a legyőzöttekkel szemben,⁷² utóbbi azzal utasította vissza megszívlelésre érdemes nagyonis politikus tanácsukat, hogy ő, „ha szíve sugallatát követhetné”, fátyolt borítana a „boldogtalan Magyarországon” történt „bűnös lázadásra”, de ezt nem engedik meg uralkodói kötelességei. „. . . Nekem nem szabad elfelejtenem, hogy szent kötelességeim vannak többi népeim iránt. . .”⁷³ Amint láttuk, ezek a „szent kötelességek” nagyonis viszonylagosak, a mindenkori erőviszonyoktól függőek, szükség esetén felmondhatóak voltak. Az Itáliában és Magyarországon egyazon időben alkalmazott „elütő eljárás” kínos feltűnést keltett Európának még forradalomellenes köreiből is; a szentpétervári kabinetben ugyanúgy, mint az angol konzervatívok egy részénél.

*

Nézzük meg közelebbről, megállja-e a helyét az az állításunk, hogy a bécsi kormány magatartásában 1849. augusztus 16-a és augusztus 20-a között beállott fordulat annak következménye volt, hogy közben megérkezett az osztrák fővárosba a világsi fegyverletétel híre. Vizsgáljuk meg, mikor vált a bécsi kormány számára bizonyossá, hogy a császári hadseregnek annyi nehézséget és szegyeteljes kudarcot okozó magyar honvédsereg immár feltétel nélkül kapitulált. A világsi katasztrófa hírének elterjedése, nevezetesen Bécsbe érkezésének időpontja az egykorú dokumentumok, úgyszintén sajtó, hirdetések stb. alapján egészen pontosan megállapítható.

Kétségtelen, hogy augusztus 15-én és 16-án, tehát abban az időben, amikor Schwarzenberg miniszterelnök Magyarország kapitulációjára vonatkozó eredeti javaslatát kidolgozta, a minisztertanács azt elfogadta, és az uralkodóhoz

⁷¹ StAW. Ministerratsprotokoll MRZ 2797/1849.

⁷² Lásd I. Miklós cár Ferenc Józsefhez intézett két levelét 1849. aug. 16-ról. — StAW. Statskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27. Közli Steier: i. m. 408—410. l.; ugyancsak Paskievicsnek ugyanezen a napon Ferenc Józsefhez, Schwarzenberghez és Haynauhoz intézett leveleit. Közli uo. 385—392. l.

⁷³ Ferenc József — Paskievics. 1849 augusztus. Az osztrák császár Paskievics aug. 16-i megkeresésére küldött válaszát közli. A. Balleydier: Histoire de la guerre de Hongrie en 1848—1849. Paris. 1853. 379—380. l.; ugyancsak Görgey István: 1848 és 1849. Bpest. 1888. III. köt. 682—683. l. Magyarul idézi Steier: i. m. 318. l.

való felterjesztését elhatározta, — Bécsben Paskievics augusztus 9-i tudósítása⁷⁴ alapján még csak annyit tudtak, hogy Görgey megbízottai ajánlatot tettek neki, mint a cári sereg főparancsnokának, a meghódolásra vonatkozó tárgyalások megkezdésére. Ennél többet nem tartalmazott gróf Zichy Ferencnek, a Paskievics mellé rendelt országos császári főbiztosnak augusztus 10-i levele sem.⁷⁵

Messzebbmenő hír Schwarzenberghez csak augusztus 16-án késő este — tehát a kormány határozatának meghozatala után — érkezett. Ezen a napon Bach este féltíz órai keltezéssel és „a legnagyobb sietséggel” arról értesítette Schwarzenberget, hogy Pest császári parancsnokának, Kempennek utasítására futár érkezett a magyar fővárosból a hírrel: „a felkelők felhatalmazták Görgeyt, közzölje az oroszokkal, hogy készek megadni magukat és letenni előttük a fegyvert”.⁷⁶ Maga Kempen úgy vélte, hogy ennek alapján Haynau aligha fogja az ellenségeskedést beszüntetni. Bach is és Schwarzenberg is a magyarok kapitulációs *szándékáról* szóló hírt úgy fogta fel, mint ami a minisztertanácson megtárgyalt és Haynaunak küldendő utasítás sürgős voltát még inkább aláhúzza. „Épp most kaptam meg Bach miniszter úrtól a mellékelt feljegyzést — vezette rá Schwarzenberg utóiratként az uralkodónak szóló és a minisztertanács augusztus 16-i határozatát jóváhagyás végett felterjesztő levelére —, ezt sietek Felsőged legmagasabb tudomására hozni, mint ami a legteljesebb mértékben alátámasztja a tárgy sürgősségét.”⁷⁷ E hírrel kapcsolatban tehát sem Bach, sem Schwarzenberg nem gondolt a határozat megváltoztatására; ellenkezőleg!

Az augusztus 17-én megtartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy a kormánynak még ekkor sincs tudomása a Világosnál már négy nappal előbb megtörtént fegyverletételről; ez a kérdés nem is szerepel a tanácskozáson.⁷⁸ Ugyancsak fennmaradt Schwarzenbergnek augusztus 17-én kelt levele Radetzkyhez. Ebben a sajátkezü bizalmas írásban az osztrák miniszterelnök olyan értelemben tájékoztatja az itáliai csapatok főparancsnokát, hogy Magyarországon a harcok „gyors léptekkel közelednek” a végkifejlődéshez.⁷⁹ Kétségtelen, hogy amennyiben Schwarzenbergnek már tudomása lett volna a világosi eseményekről, nem késlekedett volna azokról a lehető legsürgősebben tájékoztatni Radetzkyt. Annál is inkább, mert nagy reményeket fűztek ahhoz, hogy a magyarok ügyének rosszabbra fordulása — még inkább ilyen tragikus fejleménye — nagy mértékben elbátortalanítja majd a többi ország és nevezetesen az olasz félsziget forradalmárait, hiszen köztudomású volt, hogy a velenceiek számára milyen nagy mértékben szolgált biztatásul a magyarok ellenállása.⁸⁰

A világosi fegyverletétel hivatalos hírének a megérkezését az osztrák fővárosban a kortársak egybehangzóan augusztus 18-ára teszik.⁸¹ Tény azon-

⁷⁴ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a. Közli *Steier*: i. m. 166—167. l.

⁷⁵ Uo. Részletet közöl belőle *Steier*: i. m. 167—169. l.

⁷⁶ StAW. Nachlass Schwarzenberg. Fasc. III. C. 9. ad N. 144.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Lásd StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 2808/1849.

⁷⁹ Uo. Pol. Arch. XXXX/64. „Korrespondenz mit Radetzky”.

⁸⁰ Annál inkább letörte őket a magyarok kapitulációja. Lásd *Reuchlin*: i. m. II. köt. 238, 239. l.; ugyancsak *W. Rüstow*: *Der italienische Krieg von 1848 und 1849*. Zürich. 1862. 479, 481, 495. l.

⁸¹ Lásd Brunnow londoni orosz követ levelét Colloredo londoni osztrák követhöz, 1849 aug. (StUA. MRA. Acta Clementina C. 6); Prokesch-Osten berlini osztrák követ

ban, hogy már augusztus 17-én, minden jel szerint a nap második felében, távirat érkezett Bécsbe a fegyverletétel még nem hivatalos hírével; ugyanis a Wiener Zeitung augusztus 18-án megjelent számában hozott, nyilvánvalóan az utolsó pillanatban kiszedett, néhány sort erről azzal, hogy még aznap (augusztus 17-én) este várják Haynau futárját ugyanezzel a hírrel.⁸² A világozi kapituláció hivatalos és kétségbevonhatatlan híre valóban csak augusztus 18-án jutott el Bécsbe; ekkor érkezett meg az osztrák fővárosba az orosz trónörökös a cár augusztus 16-án Varsóban kelt két levelével Ferenc Józsefhez, bennük az „örvendetes” hírrel és I. Miklós szerencsekívánataival.⁸³ Ugyanezen a napon, augusztus 18-án jelenti be Schwarzenberg Görgey kapitulációját a minisztertanács ülésén.⁸⁴

A világozi kapituláció ténye teljes fordulatot idézett elő az osztrák kormány magatartásában. Medem cári követ augusztus 20-i jelentéséből tudjuk, hogy a bécsi kormány mindjárt a hivatalos hír vétele után, még augusztus 18-án táviratilag értesítette az Ischlben tartózkodó Ferenc Józsefet, aki úgy határozott, hogy azonnal visszatér a fővárosba.⁸⁵ A minisztertanács augusztus 20-án már a császár elnökletével ült össze,⁸⁶ hogy a magyarokkal való tárgyalások feltételeire vonatkozó előző határozatát teljesen megváltoztassa, abból követ követően ne hagyjon.

Az augusztus 20-i ülés fennmaradt jegyzőkönyvében egyetlen szóval sem történik említés a négy nap előtt hozott határozatról; az egész megfogalmazás azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha mindez *meg sem történt* volna. Schwarzenberg ezen az ülésen új javaslatot tett, aminek saját kézzel írt első fogalmazványa ugyancsak fennmaradt, még pedig igen érdekes formában. Új javaslatának eredeti példányán mind a régi, augusztus 16-i határozat, mind sebtében hozott új változata egyszerre olvasható. Az történt ugyanis, hogy nyilván az ügy sürgősségére való tekintettel, Schwarzenberg az eredeti javaslatot tartalmazó augusztus 16-i feliratára vezette rá sajátkezűleg a változtatásokat olyképpen, hogy az engedményeket, többek között a szabad elvonulást tartalmazó eredeti pontokat áthúzta és azokat súlyos megtorló utasításokkal helyettesítette. A változtatásokat megmagyarázza az ugyanezen az iraton ismeretlen kéztől származó utólagos feljegyzés: „A jelen eredeti feliraton ejtett változtatások már az augusztus 20-án a császár elnöklete alatt megtartott minisztertanács folyományaképp eszközöltettek és a báró Haynauak még aznap kiadott utasításban jelentek meg.”⁸⁷

levelet Metternichhez. Uo. C. 9. Közli Aus Metternichs nachgelassenen Papieren VIII köt. Wien. 1884. 64. l. Jegyzet; ugyancsak Medem — Nesselrode 1849. aug. 20. — AVPR. Kanc. 1849. D. 187. l. 144—145. stb.

⁸² Ugyancsak augusztus 17-én küldi meg Ponsonby Palmerstonnak a világozi fegyverletételt hírül adó sürgöny szövegét. Lásd Correspondence relative to the affairs of Hungary, 1847—1849. London. 1851. 326. l.

⁸³ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27. „Korrespondenz zwischen Kaiser Franz Josef und Nikolaus I.” Közli *Steier*: i. m. 408—410. l.

⁸⁴ Uo. Ministerratsprotokoll MRZ 2809/1849. A hírt hozta a Wiener Zeitung 1849. aug. 19-i száma is.

⁸⁵ AVPR Kanc. 1849. D. 187. l. 414—415. — Ferenc József aug. 19-én késő délután érkezett vissza Bécsbe Ischlből, ahol összesen két és fél napot töltött. Lásd Ferenc József — Zsófia főhercegnő. 1849. aug. 21. Közli *Schnürer*: i. m. 122—123. l.

⁸⁶ A minisztertanács megelőző: aug. 16, 17. és 18-i ülésein Schwarzenberg elnökölt, minthogy az uralkodó távol volt Bécstől.

⁸⁷ StAW. Nachlass Schwarzenberg. Fasc. III. C. 9. ad N. 144.

Az augusztus 20-i minisztertanácsi határozatnak megfelelő utasítást a császár bizalmi embere, gróf Grünne vitte el személyesen Haynaunak.⁸⁸ Véleményünk szerint — mint arra már rámutattunk — az előző határozatot nem is továbbították Haynaunak, mint azt több szerző, köztük Steier is állítja. Mind az augusztus 20-i minisztertanácsi határozatban, mind az ennek alapján Haynaunak küldött utasításban közvetlen utalás történik a világsi fegyverletétel hírének a beérkezésére, mint közvetlenül kiváltó okra.⁸⁹

*

Most már szabadon érvényesíthette a Habsburg uralkodó a maga sajátosan felfogott uralkodói „szent kötelességeit”: most már semmi sem állta útját a véres megtorlásnak. Ezt a bécsi császári kormányzat számára Görgeynek valamennyiüket váratlanul érő, feltétel nélküli kapitulációja tette lehetővé. Paskievics is és Schwarzenberg is tárgyalásokra és feltételekre számított, annál is inkább, mert a magyarok a temesvári vereség után is még jelentékeny haderő felett rendelkeztek. „Görgey még védekezhetett volna — írta a fegyverletétel után Paskievics Haynaunak —, egyesülhetett volna a többi rebellis hadtesttel, még sok vérontást okozhatott volna és meghosszabbíthatta volna a háborút, amely az őszi időszakban és az éghajlat miatt gyászos kimenetelűvé válhatott volna mindkét hadseregünkre.”⁹⁰ A magyar forradalomnak és szabadságharcnak, mint azt fentebb is láttuk, 1849 augusztusában még voltak olyan jelentékeny belső és külső tartalékai, belső és külső szövetségesei, még nyitva voltak előtte olyan objektív és szubjektív lehetőségek, amelyek ahhoz mindenestre elegendőek voltak, hogy a nemzeti ügy védelmezői a már kilátástalannak tűnő harc befejezését, a fegyverek letételét a lehetőségekhez képest minél kevésbé sérelmes feltételekhez kössék.

Nem arról van szó, mintha az 1848—49-es forradalom és szabadságharc vereségéért, amelyet számos súlyos külső körülmény és belső ok idézett elő, Görgeyt akarnánk megtenni az *egyedüli* felelősnek, mondhatni bűnbaknak, mint tette ezt a rossz lelkiismeretű dualista korszak ún. hazafias közvéleménye.⁹¹ Görgey nagyfokú „sietsége”, amellyel a temesvári csatavesztés híre

⁸⁸ Az utasítás eredeti fogalmazványát lásd *uo.* N. 145.

⁸⁹ A bécsi kormány természetesen teljesen titokban tartotta, hogy milyen lényegbevágó ingadozásokat mutatott a magyar hazafiakkal való elbánás kérdésében és mindent megtett, hogy erről a titoktartás fátyla *ne lebbenjen fel*. A legkritikusabb iratokat Schwarzenberg nem fektette le a minisztertanácsi iratok közé, hanem visszatartotta magánál; ezek nyilvánvalóan csak Schwarzenberg halála után kerültek az állami levéltárba.

⁹⁰ Paskievics — Haynau 1849. aug. 16. Közli *Steier*: i. m. 390—392. l. Görgey fegyverletételét különös „szeméncének” tartotta az 1849-es nyári hadjárat idején központi szerepet játszó gróf Zichy Ferenc császári főbiztos is. Szerinte — mint ezt mind a bécsi, mind a szentpétervári kormányzat felé hangsúlyozta — a honvédsereg a világsi fegyverletétel pillanatában még komoly erőt képviselt, a magyarok „még tudták volna folytatni a háborút”. — Lásd Zichy — Paskievics (1849 őszén). — A Leningrádi Állami Központi Történelmi Levéltár Paskievics-hagyatéka (Centralnűj Goszudarsztvennűj Isztoricseszki Arhív v Leningrade). F. 1018. D 196. l. 1—14; ugyancsak Zichy—Schwarzenberg 1849. aug. 20. — StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27a. Közli *Steier*: i. m. 373—376. l.

⁹¹ Még kevésbé azonosítjuk magunkat természetesen a Görgey tragikus nemzeti hősként feltüntetni akaró törekvésekkel. Ezek — nem véletlenül — a két világháború közötti korszak szélsőségesen reakciós és minden tekintetben nép-, azaz nemzetellenes eszmevilágának a talaján kaptak különösen erőre.

Világosnál letette a fegyvert, nemcsak az ő egyéniségéből és jelleméből következett: türelmetlenül várta a küzdelem befejezését már az egész „békepárt”, azaz a birtokos nemesség zöme. A forradalom vezető osztályának felemás helyzetéből fakadó következetlensége a polgári forradalom céltudatos végrehajtása terén volt ekkor már a szabadságharc egyik fő kerékkötője, fékezője. Vajon nem ugyanez magyarázza-e, hogy a forradalom vezetői az 1849 július végi — augusztus elejei napokban — az ellejkező szólamok és felhívások ellenére — nem bíztak eléggé sem a honvédsereg, sem a spontán népi ellenállás erejében, noha az még ebben az időben is aggodalomban és rettegésben tartotta az ellenfelet, túlbecsülték a szövetséges osztrák és orosz császári sereg morális erejét, összeforrottságát, túlságos nagy reményeket fűztek a külföldi — angol, francia — kormányokhoz (még Miklós cárt illetően is voltak illúzióik) és túl kevésbé bíztak a szabadságukért küzdő népekben, a forradalmi balszárnyban az egyes országokban, az ő szolidaritásuk erejében.

Ahogy a szabadságharc vereségének nem az volt a döntő belső oka, hogy vezetői akár politikai, akár katonai téren „túl messze” mentek volna el, hanem az, hogy nem voltak elég következetesek, *nem* mentek el *elég messze* a polgári, antifeudális feladatok megvalósításában, ugyanez — a liberális középneemesi vezetést jellemző — hiánya a célirányos forradalmi kitartásnak, következetességnek és szívósságnak volt 1849 sorsdöntő nyarán nemcsak a sikeres fegyveres harcnak, de a kapituláció „megnyerésének”, azaz minél fájdalommentesebbé, minél kedvezőbbé alakításának is az egyik legfőbb akadály.

A társadalmi háttér, a társadalmi gyökerek kellő számbavétele azonban nem homályosíthatja el Görgey egészen kizárólagos személyes felelősségét („az emberek önmaguk csinálják történelmüket”) a fegyverletétel mikéntjéért, „a szégyenteljes világosi katasztrófáért” (Engels). Azért, hogy mellőzte a kötelező legemibb körülményt és meggondoltságot is, hogy szinte pár óra alatt döntött — amely sietséget a körülmények egyáltalában nem igazoltak —, és kalandori felelőtlenességgel odadobta az ország sorsát, legjobb fiainak életét a teljesen indokolatlanul nagylelkűnek tartott cári szoldateszka lábai elé. „Lehetetlen nem hálásnak lennünk Görgeynek” — írta Paskievics Haynau-nak, bejelentve neki a világosi fegyverletételt.⁹² Görgeynek elemi szent kötelessége lett volna, minden lehetséges utat és módot felhasználnia, az osztrák katonai és kormánysszervek felé való tapogatózást, tárgyalások kezdeményezését megkísérelnie (hiszen a legyőzött országnak Ausztriával kellett tovább élnie), egyszóval: „eget és földet megmozgatnia”, hogy amennyiben elhatározta, hogy leteszi a fegyvert — ezt kikerülhetetlennek tartotta —, úgy a viszonyokhoz és lehetőségekhez képest minél kevésbé sérelmes feltételek között tegye.

Görgey személy szerint és közvetlenül felelős azért, hogy az ország szabadságát fegyverrel védelmező hazafiak előtt el lett zárva a szabad elvonulás lehetősége, amelyet Milánóban elértek a legyőzött piemontiak, mert a kegyelemre vonatkozó követelésük mellett kitartani „becsületbeli és lelkiismereti kötelességüknek” tartották, és nem voltak hajlandók enélkül aláírni az Ausztria számára oly szükséges békét. Elérték a velenceiek, mert vezetőik között, ha megalkuvók akadtak is, de áruló nem. Sőt a komáromi várórség is megkapta: a már legyőzött ország viszonyai közepette a komáromi vár

⁹² Paskievics — Haynau. 1849. aug. 16. — Közli *Steier*: i. m. 391. l.

kapitulációjának feltételei lényegében másai voltak a velenceiekének. Görgey, aki a temesvári csata elvesztése után a rendelkezést az ország sorsa felett magának kikövetelte és kikényszerítette, a honpolgári felelősségérzetnek olyan hiányát mutatta, amire kevés példa van a történelemben. S ha figyelembe vesszük, hogy részéről a világoosi feltétel nélküli kapituláció csak végső mozzanata, betetőzése volt az árulással határos vagy azzal egyértelmű tettek és mulasztások egész sorának, úgy megértjük Nagy Sándornak az aradi börtönben mondott keserű szavait: „árulója volt előbb az uralkodójának, majd a hazájának és végül a neki hűséggel viseltető hadseregének is”.⁹³

Görgey évtizedek múlva is, a megbánás vagy kétség minden jele nélkül, nagyon is magabiztosan tagadta, hogy a világoosi feltétel nélküli kapituláció és a bécsi kormány azt követő megtorló intézkedései, „az aradi mészárlás” (Nesselrode) között okozati összefüggés: „*nexus causalis*” állott volna fenn. Az 1867-es kiegyezés után megjelentetett vitairatában („Gazdátlan Levelek”) ugyancsak erőlesen tiltakozik: „hogy én enmagam előtt alacsonyítsam le magamat azáltal, hogy a fegyverletétel meg a bécsi kormánynak reá következő hűstettei között *nexus causalis*nak létezését ismerjem el, — hunyt szemmel — ott, hol a történetvizsgáló nyílt szeme hasztalan keresi az összefüggést?! Olyat ne várjanak tőlem barátaim, mit magamévá tenni tilt önérzetem.”⁹⁴ Nos, a tények kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy ez a „*nexus causalis*” a legteljesebb mértékben fennállott. Augusztus 22–25-én folyt le a hős város, Velence kapitulációja, amikor is a felkelők több napon át szabadon elvonulhattak;⁹⁵ ez ugyanabban az időpontban történt, hogy augusztus 23-án — a történelemnek elszorul a szíve, amikor emlékeztet — a Világosnál magukat megadó honvédtábornokokat az osztrák csendőrök az orosz táborból egyenesen az aradi várba vitték.

A történelem ezúttal is utólérhetetlen drámai rendezőnek bizonyult. „Görgey árulása nélkül Európa sorsa talán más fordulatot vett volna” — írta le ezekben a napokban, a szabadságukért küzdő magyarokkal mélyen együttérző jeles kortárs, K. A. Varnhagen von Ense.⁹⁶ Ha Európa sorsa nem is, *Magyarország* sorsa — nemcsak a 13 vértanúé — hosszú időre eldőlt Világossal; ez adja meg ennek a kérdésnek máig is érvényes, máig is eleven és — egy-némely tanulságnak sem híján levő — jelentőségét.

*

Végezetül nem térhetünk ki az elől, hogy megkíséreljünk választ adni arra az óhatatlanul elének tóduló kérdésre: mi a magyarázata annak, hogy a fenti tények — noha már hosszú idő óta megközelíthetők voltak a kutatók számára — mindedig nem kerültek nyilvánosságra?

A Világos körüli, annak súlyos következményeit meghatározó okok és körülmények joggal váltják ki megdöbbenésünket. De megdöbbenő az a *lojális hallgatás* is, amellyel a reájuk fényt derítő levéltári iratokat, nevezetesen

⁹³ Nagy Sándor tábornok szavait idézi *Bartha Albert*: Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története. Bpest, 1930. 95. l.

⁹⁴ II. kiadás. Budapest, 1905. 18. l.

⁹⁵ Velence kapitulációjának feltételeit közli *Rüstov*: i. m. 504–505. l. Varnhagen szerint öt nap állott a velenceiek rendelkezésére a szabad elvonulásra. — I. m. 340, 379. l. „A vezetők a nyugati hatalmak hajóin eltávozhattak” — írja Reuchlin is. I. m. II. köt. 239. l.

⁹⁶ Varnhagen i. m. 343. l.

az 1849. évi osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyveket csak úgy, mint a Schwarzenberg Félix herceg hagyatékát kitűnően ismerő történészeink egész sora évtizedeken át elmulasztotta azokat nyilvánosságra hozni. A két világháború közötti történetírás csaknem valamennyi ismertebb képviselője éveket, volt aki évtizedeket, töltött el Bécsben a Házi-, Udvari- és Állami Levéltár, úgyszintén a Hadilevéltár iratainak a vizsgálatával.⁹⁷ Tudomásunk szerint — külön historiográfiai kutatásokat nem végeztünk ebben az irányban — Steier Lajos az egyetlen, aki az osztrák kormánynak a magyar hazafiakkal szembeni eljárás kérdésében megmutató ingadozásairól, illetve pálfordulásáról említést tesz „Haynau és Paskievics” című, a húszas évek derekán megjelent munkájában.⁹⁸ Teszi ezt olyan rendkívül pontatlanul, homályosan és a tárgyalási módszerét egyébként nem jellemző szűkszavúsággal, gondosan elkerülve a körülmények, az események szereplőinek csak valamelyes is konkrétabb megnevezését — az okozati összefüggések feltárásának teljes hiányáról nem is beszélve —, hogy az inkább a kérdés elködösítésével, semmint felderítésével egyenlő. A kétkötetes munkában közzétett nagyszámú irat között nem találunk egyetlen egyet sem, amely akárcsak utalna és ezzel bővebb felvilágosítást adna a fenti tényre vonatkozólag.

A két világháború közötti történetírásunk művelői ezen hallgatásának okai — úgy véljük — világosak: a tényleges körülmények felderítése újabb adatokat szolgáltatott volna Görgey vezetés szerepére vonatkozólag, de élesen rávilágított volna magának a Habsburg-uralkodónak. Ferenc Józsefnek közvetlen közreműködésére is abban, hogy az osztrák kormányzat egy már meghozott mértéktartóbb határozatot megmásítva, a nemtelen bosszú, az ellenforradalmi vérengzés káros és dicstelen útjára lépett.

Arról sincs tudomásunk, hogy a fentemlített tényekkel az osztrák történetírás foglalkozott volna. Mindenesetre erre enged következtetni többek között egy nemrég megjelent, tehát feltehetően az eddigi kutatási eredményeket számbavevő munka is, Friedrich Walter ismert osztrák történész tanulmánya: „Von Windischgrätz über Welden zu Haynau. Wiener Regierung und Armeoberkommando in Ungarn”.⁹⁹ Mint azt a kötet előszava is hangsúlyozza, a tanulmány „nyomatásban még meg nem jelent forrásanyag felhasználásával világít rá a bécsi udvar és a bécsi kormányzati szervek (Zentralstellen) magyarországi politikájának egyik fontos és következményeiben súlyos epizódjára”. Fr. Walter munkája valóban igen tekintélyes forrásanyagra, még pedig főként az 1848—50. évek osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyveire és Schwarzenberg irataira támaszkodik. A nagy tudományos apparátussal felszerelt tanulmány mind tárgyában, mind forrásanyagában nemcsak érintkezik, hanem részben

⁹⁷ Hogy csak egynek a nevét említsük: Károlyi Árpád több mint egy félévszázadot töltött Bécsben levéltári kutatásokkal, amelyek során már hivatalánál fogva is — a Házi-, Udvari- és Állami Levéltár igazgatója, majd a Collegium Hungaricum egyik vezetője volt — az ott őrzött iratok a legteljesebb mértékben rendelkezésére állottak. Nagyterjedelmű munkát írt a Világost követő megtorlás egyik legtragikusabb áldozatának, gróf Batthyány Lajos első felelős magyar miniszterelnöknek elítéléséről és kivégeztetéséről. Ebben a sok esztendő forráskutatások alapján megírt műben egyetlen szóval sem történik említés a fentközölt tényekről. Avagy elképzelhető, hogy ez a vasszorgalmú kutató elmulasztotta volna tüzetesebben megnézni az 1849. évi osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyveket és Schwarzenberg osztrák miniszterelnök hagyatékát?

⁹⁸ II. köt. 246—247. és 319. l.

⁹⁹ Megjelent *Friedrich Walter — Harold Steinacker: Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens* c. kötetben. München. 1959. 68—161. l.

össze is esik az általunk tárgyalt kérdéssel és kútfőkkel. Az érdeklődésünket a legnagyobb mértékben felkeltő munka szerzője, miután a bécsi kormány Magyarországra vonatkozó határozatait 1848 novemberétől kezdve szinte napról-napra ismerteti, kiegészítve azt a Schwarzenberg-hagyaték irataival, amikor elérkezik 1849 augusztusához, illetve e hónap közepéhez, sajnálatos módon felhagy ezzel a kitűnő módszerrel. Az 1849. augusztus 16-tól 27-ig terjedő időszak minisztertanácsi jegyzőkönyveire csak sommásan utal. Hallgatással mellőzi Schwarzenberg augusztus 15-i felterjesztését, ugyanúgy a kormány augusztus 16-i határozatát és azt a tényt, hogy ezt a határozatát pár nappal később gyökeresen megváltoztatta. Ennek megfelelően az augusztus 20-i határozatot úgy ismerteti, mintha a Schwarzenberg-kormánynak az adott kérdésben más, megelőző állásfoglalása nem is lett volna.¹⁰⁰

Figyelemreméltó az az interpretáció is, amellyel szerzőnk ennek, az aradi és más kivégzéseknek utat nyitó kormányhatározatnak az ismertetését kíséri.¹⁰¹ Minket azonban adott esetben nem az értékelései, hanem a *forrásközelése* érdekel, s ha ennek módszerére rámutatunk, azt is csak azért tesszük, hogy némi magyarázatot adjuk: miért maradtak és maradhattak a fenti tények több mint száz esztendővel az események és közel egy félszázaddal azután, hogy a bécsi levéltárak megnyíltak a kutatók előtt, — lényegében mindmáig ismeretlenek.

1.

1849. augusztus 6. — Schönbrunn

Ferenc József értesíti I. Miklós cárt; — elküldi hozzá Schwarzenberg miniszterelnököt, hogy tájékoztassa a magyarországi helyzetről; a hadműveleteknek döntő lökést kell adni,

Eredeti tisztázat. — AVPR. Kanc. 1849. D. 8. l. 20—21.

Monsieur Mon Frère! L'intérêt que Votre Majesté a témoigné pour la cause de l'ordre si gravement compromise dans mes Etats, le puissant secours qu'Elle m'a si généreusement accordé me sont garants que la démarche que Je fais aujourd'hui auprès d'Elle ne saurait être mal interprétée par Votre Majesté.

Les forces imposantes que Vous avez dirigées sur la Hongrie eussent dû suffire, Monsieur Mon frère, selon toutes les prévisions basées sur la valeur et les qualités brillantes de la belle armée de Votre Majesté, pour écraser en peu de temps, avec le concours de mes propres troupes, l'insurrection magyare. Cette attente n'a malheureusement pas été remplie. Non seulement la révolte se soutient; mais, enhardie par des succès partiels elle relève la tête plus audacieuse que jamais. Les marques de sympathie qui leur arrivent de l'étranger ne peuvent qu'encourager les espérances des insurgés, et la lutte, en se prolongeant, augmente tous les jours davantage les chances de complications politiques qui pourraient s'y rattacher. En ajoutant à ceci que l'époque des inondations automnales approche à grands pas, on comprend qu'il est de la plus haute importance d'imprimer aux opérations militaires en Hongrie une impulsion énergique et décisive.

Les communications entre les Commandans en Chef des Armées Russe et Autrichienne étant très difficiles, il se pourrait que Votre Majesté ne fût pas informée dans tous ses détails de la véritable situation des choses sur le théâtre de la guerre. De trope

¹⁰⁰ I. m. 122—123. l.

¹⁰¹ Fr. Walter ugyanis az 1849. aug. 20-i osztrák minisztertanácsi határozatot, mint a Schwarzenberg-kormány *humanitásának* a megnyilvánulását értékeli. Szerinte ennek a határozatnak a célja a magyar „lázadók” megvédése volt Haynau esetleges kegyetlenkedéseivel szemben, és legtöbb pontjában olyan méltányos, hogy „az óhajtott megbékélésnek semmiképp sem lehetett akadálya”. — I. m. 122. l.

graves intérêts y sont en jeu, pour que je n'attache pas le plus haut pris à prêter sous ce rapport à Votre Majesté toutes les lumières dont Je dispose Moi-même. C'est dans ce but que Je Lui envoie Mon Président du Conseil, le Prince de Schwarzenberg qui est à même de soumettre à Votre Majesté tous les renseignements dont Elle pourrait avoir besoin pour embrasser dans son ensemble la situation des choses et pour activer ensuite la marche des opérations de manière à assurer à son admirable armée, habituée à attacher la victoire à ses drapeaux, la gloire et les succès qui lui sont dus à tant titres.

Je supplie Votre Majesté de vouloir bien ajouter une foi entière à tout ce que le Prince de Schwarzenberg aura l'honneur de Lui exposer de Ma part, mais surtout lorsqu'il sera l'interprète des sentimens de très haute considération et d'inviolable attachement avec lesquels Je suis

Monsieur Mon Frère
de Votre Majesté Impériale
le bon frère, ami et allié
François Joseph

2.

1849. augusztus 15. — Bécs

Schwarzenberg osztrák miniszterelnök jelenti Ferenc Józsefnek, hogy Paskievicsből nyert értesülés szerint a magyarok tárgyalni akarnak a fegyverletételről. Részletes javaslatot tesz ennek feltételeire.

Eredeti tiszdtázat. — StAW. Ministerratsprotokoll MRZ. ad 2797/849.

In der Anlage habe ich die Ehre, Euer Majestaet die heute aus Warschau erhaltene Expedition allerunterthänigst zu unterlegen.

Aus dem sowohl an mich als an den Herrn Feldzeugmeister Baron Haynau gerichteten Schreiben des Feldmarschalles Fürsten von Warschau geruhen Allerhöchstdieselben zu entnehmen, dass der Kampf von Seite der Rebellen als ein verlorener betrachtet wird.

Ihr Bestreben die gewünschten Unterhandlungen directe mit dem kais. russischen Heerführer, oder wenigstens *durch ihn* mit Euer Majestaet Regierung einzuleiten, zeugt von der Unmöglichkeit, den Krieg weiter fort zu führen.

Der Versuch, Russland von der Rolle einer hilfeleistenden Macht abzubringen und dasselbe durch eitle Verspiegelungen in eine eigennützige politische Bahn zu leiten, ist durch die vollkommen correcten Antworten des Fürsten Paskiewich in seinem Entstehen zu nichte geworden. —

Unter diesen Umständen dürften Euere Majestaet es angemessen finden, den Feldzeugmeister Baron Haynau mit solchen Instructionen zu versehen, welche ihn in den Stand setzen, die wahrscheinlich von Seite der Rebellen-Führer an ihn gelangenden Eröffnungen auf entsprechende Weise beantworten zu können.

Diese Instructionen werden in dem morgen abzuhaltenden Ministerrathe reiflich erwogen und festgestellt werden.

Meiner unvorgreiflichen Ansicht nach sollten dieselben auf folgenden Grundlagen beruhen.

Die Unterhandlungen sollen durchaus mit keinem Organe der Rebellen-Regierung geführt werden, — sondern nur mit Führern der bewaffneten Macht, die für die ihm unterstehenden Abtheilungen stipuliren. — Politische Fragen oder irgend welche, die sich auf Regierungs-Gegenstände beziehen, sind von jeder Verhandlung ausgeschlossen. — Auslieferung aller Waffen u. Kriegs-Munition, sogleich Auflösung aller Militär Verbände in den respectiven Corps, Divisionen, Brigaden u. Regimentern wären die zu stellenden Bedingungen.

Die zu ertheilenden Concessionen beständen in zugesicherter Straflosigkeit für alle Individuen vom Feldwebel abwärts;

Im freyen Abzuge in das Ausland innerhalb eines gewissen Termins, für die Anführer der Insurgenten u. jene Offiziere, die sich dahin begeben wollen.

In ziemlich leichten Purifications-Bedingungen für jene Offiziere, die im Lande zu bleiben wünschen.

Mit den Individuen, welche an den Regierungs-Massregeln der Rebellen-Regierung Theil genommen haben, wäre sich in keinerlei Verhandlung einzulassen, sondern selbe nach den Bestimmungen der Proclamation des Armee-Ober-Commandos v. 1. Juli 49, zu behandeln.

Indem ich mich für heute darauf beschränke, diese Hauptpunkte anzudeuten, behalte ich mir vor, die Ergebnisse der morgigen Minister-Berathung zu Euer Majestät Kenntniss zu bringen und mir deren Allerhöchsten Genehmigung allerunterthänigst zu erbitten.

3.

1849. augusztus 16. — Bécs

Az osztrák minisztertanács megtárgyalja: 1. a velencei és 2. a magyarországi felkelőknek nyújtandó kapitulációs feltételeket. Utóbbiakra vonatkozólag elfogadja Schwarzenberg javaslatát.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. — StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ. 2797/849.

Protokoll

der am 16. August 1849 in Wien abgehaltener Ministerraths-Sitzung unter dem Vorsitze des Minister Präsidenten dann Ministers des Aeussern und des Hauses Fürsten Felix von Schwarzenberg . . .

I. Den ersten Gegenstand der Besprechungen bildete ein vom Minister Präsidenten vorgelesener, vom Kriegsminister eingesendeter Bericht des Feld Marschalls Grafen Radetzky, die Stadt Venedig und die dortigen Zustände betreffend. Graf *Radetzky* bemerkt darin, unter andern, dass *Manin zum unumschränkten Dictator ernannt wurde und entschlossen seyn soll zu unterhandeln*. Die venezianische Escadre sei ausgelaufen und liegt (zur Zeit der Berichtserstattung) bei Malamocco vor Anker (mittlerweile hat sie sich aber wieder zurückgezogen). Die kk. Dampfboote kreuzten in der Nähe.

Die Absicht der venezianischen Flotte schien zu sein entweder die Stadt zu verproviantiren oder die Compromittirten zu retten; der erste Fall wurde als der wahrscheinlicher angenommen. Die österreichische Marine befinde sich in einem unzureichendem Zustande und ein Angriff derselben wäre besorgniserregend, daher die in Aussicht stehende Unterhandlung Manins der Aufmerksamkeit verdiene. Dieser Unterhandlung könnte aber, wie Graf Radetzky bemerkt, die ihm zur Pflicht gemachte Bedingung, dass die venediger Marine- und andere Offizire von der Capitulation ausgeschlossen seyn sollen, keineswegs förderlich seyn, wesshalb er sich zu der Anfrage und der Bitte veranlasst finde, ob an der früheren Capitulations-Bedingungen nicht Modificationen eintreten sollten und ob dem Feldmarschall nicht die Befugniss eingeräumt werden sollte, nach Umständen zu handeln.

Der Ministerrath hat hierbei die Momente erwogen, dass die Belagerung von Venedig bereits so lange dauere und schon so viele Leute gekostet habe, dass sie, wenn man nicht die Möglichkeit eines Entgegenkommens biethet noch Lange dauern könne, indem die Schuldbewussten sich auf Leben und Tod vertheidigen werden; dass die Jahreszeit vorrücke und bald jene eintreten werde, in welcher es nicht möglich seyn werde die Blokade fortzusetzen; dass die Darbiethung der Möglichkeit einer Ausgleichung uns die Flotte Venedigs erhalten könne, welche sonst wahrscheinlich verloren ginge; dass auch der Anstand einiger auch untergeordnete Rücksicht verdiene, dass die vielen in Venedig befindlichen Offizire (es sollen ihrer über 500 seyn) und andre Compromittirte würden sie in das Ausland gezogen, dort eine österreichische Emigration bilden könnten, welche gefährlicher wäre als einzelne Individuen derselben im Lande, u. s. w.

Diese Rücksichten sprechen für die Gewährung einiger Modificationen in den dem Feldmarschall Graf von Radetzky vorgeschriebenen Bedingungen. Da jedoch Graf Radetzky zur Zeit der Erstattung seines obigen Berichtes die späteren Weisungen Sr Majestät vom 10/8 d. J. nach welchen es dem Feldmarschall gestattet ist, auf der Forderung der Übergabe der Stadt Venedig auf Gnade und Ungnade nicht zu bestehen,

sondern nach Umständen auch eine Capitulation abzuschliessen, von welcher jedoch die Offizire ausgeschlossen seyn sollen und die Unteroffizire und die Mannschaft wenn sie sich unterwerfen, der Gnade Seiner Majestät empfohlen werden können, noch nicht erhalten hatte: so wäre nach dem Erachten des Ministerrathes, zur leichteren und sicheren Erreichung des Zieles, diese Letztere Bedingungen in Ansehung der Offizire die Freiheit derselben das Land in Folge der Proklamation vom 4. Mai d. J. verlassen zu dürfen, vorausgesetzt und sichergestellt dahin erleichtend zu modifiziren, dass jene, welche im Lande bleiben wollen, sich vor eine Commission zu stellen hätten und wenn ihrer ausser der Theilnahme an Militärdiensten gegen Österreich keine strafbare Handlung zur Last fällt, zu entlassen, die sonst schuldigen aber der verdienten Strafe zu unterziehen wären.

An den von Grafen Radetzky angedeuteten Einräumung des Befugnisses nach Umständen selbst vorzugehen wurde Umgang genommen.

In diesem Sinne wird nun der Minister Präsident Seiner Majestät den Antrag erstatten.

II. Der zweite Gegenstand einer längeren Berathung war die dem Fzmeister Baron Haynau zu ertheilenden Ermächtigung im vorkommenden Falle mit den Führern der Rebellen zu unterhandeln. Es ist bekannt dass die Insurgenten nun haufenweise übergehen, und welche Antwort der russische Feldmarschall Fürst Paskiewitch dem Görgei über seinen Antrag zu unterhandeln, ertheilt hat. Da hiernach anzunehmen sein dürfte, dass die Häupter der Rebellen sich diesfalls an den österreichischen commandirenden Generalen wenden werden, so wäre zu erwägen, welche Instruktion dem Fzm Baron Haynau zufür diesen Fall zu ertheilen sein dürfte.

Nach der Ansicht des Ministerrathes hätten hierbei dem Antrage des Ministerpräsidenten zufolge, folgende Bestimmungen zur Grundlage zu dienen.

a) Die Unterhandlung wäre durchaus mit keinem Organe der Rebellen Regierung (zb Meszaros, Duschek, Szemerk) (und dergleichen) sondern nur mit den Führern der bewaffneten Macht für die ihren unterstehenden Abtheilungen zu führen;

b) Politische, und auf Regierungsgegenstände bezug habende Fragen wären von jeder Unterhandlung auszuschliessen;

c) Die Auslieferung aller Waffen und Munizion und die Auflösung alles Militärverbandes bei den Rebellen wäre zu fordern, ein fernerer Punkt wäre

d) die Zusicherung der Straflosigkeit für die Mannschaft der Rebellen vom Feldwebel abwärts, in so ferne sie Eingeboren des Königreichs Ungarn sind, weiter

e) erlaubter Abzug ins Ausland in einem bestimmten Termin für jene Offiziere, die sich entfernen und

f) Gestattung von ziemlich leichten Purifications-Bedingungen für jene Offiziere, welche im Lande bleiben wollen. Mit Individuen vom Civile wäre sich keine Unterhandlung einzulassen. Die Positions-Bedingungen und Folgen wären: jene Offiziere, die vor dem Anfange des Krieges mit ihren Truppen den Insurgenten eingereicht worden sind, wären, wenn ihnen ausser der Theilnahme am Militärdienste sonst keine strafbare Handlung zur Last fällt, wieder anzustellen oder zu pensionieren. Die Wiederanstellung hätte in dem Charge zu erfolgen, welche sie im September 848 innegehabt haben. Die von den Insurgenten angestellten Offiziere hatten sich in dem erwähnten Falle der simplen Straflosigkeit zu erfreuen.

Sämtliche nicht österreichische Unterthanen werden in ihr Vaterland instradirt. Aus den öst. Unterthanen welche nicht Ungarn sind (Wiener Legion, galiz. poln. Legion u.s.f.) sollten Strafkompagnien gebildet und zum Festungsbauten verwendet werden. Die österreichische Mannschaft vom Feldwebel abwärts wird entlassen mit den Individuen der Rebellen, welche an den Handlungen der Regierung Theil genommen haben, wäre nach der Proklamation vorzugehen.

Diese von Seiner Majestät zu genehmigenden Grundsätze wären dem Baron Haynau zur Richtschnur bei den allenfälligen Unterhandlungen mit den Führern der Rebellen mitzuteilen.

4.

1849. augusztus 16. — Bécs

Schwarzenberg felterjeszti az uralkodónak a minisztertanács aznapi határozatát a magyarokkal való esetleges tárgyalások feltételeiről; Haynau ezeknek megfelelően sürgősen utasítandó.

Eredeti fogalmazvány. — StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. III. C. 10. N. 144.

A. u. Vortrag

A. G. H.

Im Verfolg meines a. u. Vortrags von gestern gebe ich mir die Ehre die im heute abgehaltenen Ministerrathe festgestellte nähere Ausführung der angedeuteten Instruktionspunkte an FZM Baron Haynau Euer Majestät allerhöchster Genehmigung ehrerbietigst zu unterbreiten.

Die von dem Obercommandanten der kaiserlichen Arnee zustellenden Forderungen bleiben die bereits aufgezeichneten.

Die zu ertheilenden Konzessionen wären folgende: zugesicherte Straflosigkeit für alle Individuen von Feldwebel incl. abwärts, insofern sie Eingeborene des Kronlandes Ungarn sind.

Sämmtliche nicht österreichische Unterthanen werden in ihr Vaterland intradiert.

Aus den in Rebellenheer dienenden Offizieren und Gemeinen, welche sich aus anderen Kronländern dahin begeben haben z. B. Wiener Legion, galizische Legion wären vielleicht eigene Straf Compagnien zu errichten, und selbe bei den nun nothwendig eintretenden Festungsbauten zu verwendet seyn.

Die Anführer der Insurgenten so wie jene Offizieren, welche sich ausser Land begeben wollen, wird innerhalb eines möglichst kurze Frist zustellenden Termin, die Abreise und zwar nach der nächstgelegenen Gränze gestattet.

Jene Offiziere des Insurgenten Heeres, welche im Lande zu bleiben wünschen, haben sich vor eine Purifications Commission zu stellen, welche im allgemeinen nach folgenden Hauptgrundsätzen vorzugehen hätte.

Den Offizieren, welche von Anfange der Insurrection mit ihren Truppen dem Rebellen Heer eingereicht worden sind, und deren *Thätigkeit sich bloss auf den militärischen Dienst beschränkt hat*, wird der Wiedereintritt in die kais. Arnee in der im Monath September 848 innegehabten Charge zugesagt, für den Fall, dass deren Aufnahme in die kais. Arnee nicht stattfände, werden dieselben mit einem Ruhegehalte versorgt. Jene Offiziere, welche früher nicht gedient haben, oder erst während des Krieges Offiziere geworden sind, wären einfach zu entlassen.

Es versteht sich, dass gegen Individuen jeder Kategorie Untersuchungen über nicht militärische Vergehen in speziellen Fällen nicht ausgeschlossen seyn können. Mit den Individuen, welche an den Regierungs Massregeln der Rebellen Regierung direkten Antheil genommen haben, wäre sich in keinerlei Verhandlung einzulassen, sondern selbe nach dem Bestimmungen der Proklamation des Arnee O[ber] K[ommandanten] zu behandeln.

Sollten E[uer] M[ajestät] den hier allerunterthänigst vorgeschlagene Grundlagen allerhöchst Ihre Genehmigung zu ertheilen geruhen, so würde S[eine] E[xcellenz] der H[err] FZM B[aro]n Haynau im Wege des Kriegs Ministeriums sobald als möglich mit den analogen Weisungen zu versehen seyn.

Illustriertes Blatt

 In Ungarn...

...

Handwritten note

Schwarzenberg 1849. augusztus 16-i felterjesztése, az augusztus 20-án eszközölt módosításokkal. (StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. III. C. 9. ad N. 144.)

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Handwritten text in the upper right section of the page.

Handwritten text in the middle section of the page, including a prominent 'Z' or '2'.

Handwritten text in the lower section of the page, continuing the main body of the document.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or footer.

Washington, D.C.

Dear Sir,

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the matter mentioned therein.

and in reply to inform you that the same has been forwarded to the proper authorities for their consideration. I am, Sir, very respectfully,
Your obedient servant,
John A. [Name]

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the matter mentioned therein. I am, Sir, very respectfully,
Your obedient servant,
John A. [Name]

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the matter mentioned therein. I am, Sir, very respectfully,
Your obedient servant,
John A. [Name]

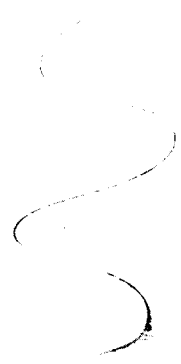
The first of these is the
... of the ...
... and ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...
... of the ...

~~...~~ in
...
...
...
...
...
...
...
...
...

and ...

...
...

Handwritten text, likely a list or notes, written in cursive. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page. Some words are difficult to discern but appear to include names and possibly dates or locations.

Handwritten text, likely a signature or name, written in cursive. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page. It appears to be a name followed by a date or a location.

5.

1849. augusztus 16., augusztus 20. — Bécs

Schwarzenberg augusztus 16-iki felterjesztésének tisztázata és rajta az augusztus 20-án eszközölt módosítások.*

Eredeti tisztázat, ill. fogalmazvány. — StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. III. C. 9. ad N. 144.

NB.

Die in diesem Originalvortrag vorkommenden Aenderungen sind erst in Folge des am 20-ten August unter dem Vorsitz des Kaisers abgehaltenen Minister Rathes vorgenommen worden und erscheinen in der unter demselben Tage an Bn. Haynau erlassenen Weisung.

Diejenige Mannschaft die als erwiesen tauglich für den Dienst anerkannt ist, wäre sogleich zu entlassen. Hinsichtlich der Verwendung der übrigen Mannschaft haben Sie provisorisch das Nöthige zu verfügen oder über definitif zu ergreifende Massnahmen sogleich ihre Vorschläge zu erstatten.

sind sämmtlich in Gewarksam zu nehmen und die Untersuchung sogleich einzuleiten.

Alle übrigen Offiziere von Hauptmann incl. abwärts welche früher in der k.k.

Allernädigster Herr!

In Verfolg meines allerunterthänigsten Vortrages von gestern, gebe ich mir die Ehre, die im heute abgehaltenen Minister-rathe festgestellte nähere Ausführung der angedeuteten Instructionspunkte an F.Z.M. Baron Haynau Euer Majestaet allerhöchster Genehmigung ehrerbietigst zu unterbreiten.

Die von dem Obercommandanten der kaiserlichen Armee zu stellenden Forderungen bleiben die bereits aufgezeichneten.

Die zu ertheilenden Konzessionen wären folgende:

Zugesicherte Strafflosigkeit für alle Individuen vom Feldwebel incl. abwärts insofern sie Eingeborene des Kronlandes Ungarn sind;

Sämmtliche nicht österreichische Unterthanen werden in ihr Vaterland instradirt und der betreffenden Behörde unter Escorte überliefert.

Aus den im Rebellenheer dienenden Unter Offizieren und Gemeinen welche sich aus anderen Kronländern dahin begeben haben, z.B. Wiener Legion, galizische Legion u.s.w., wären vielleicht eigene Straf Compagnien zu errichten, und selbe bei den nun nothwendig eintretenden Festungsbauten zu verwenden seyn.

Die Anführer der Insurgenten, so wie deren Staboffizieren welche sich ausser Landes begeben wollen, wird innerhalb eines möglichst kurz festzustellenden Termins die Abreise und zwar nach der nächst gelegenen Gränze gestattet.

Offiziere des Insurgenten Heeres welche im Lande zu bleiben wünschen, haben sich vor eine *Purifications Commission* zu stellen, welche im Allgemeinen nach folgenden Hauptgrundsätzen vorzugehen hätte:

* Az irat jobboldalán található — mint a mellékelt facsimiléből is kiténik — Schwarzenberg 1849. augusztus 16-i előterjesztésének szövege. Az utólag betoldott részt ritkítással, a Schwarzenberg által átbuzott részt pedig kurziválással jelöltük meg. A baloldalon található a Schwarzenberg által az augusztus 20-i koronatanács határozatával javasolt új szöveg.

Armee als Offiziere gedient haben, sind auf gleiche Weise zu behandeln.

Jene Offiziere welche nicht in die vorstehende Cathégorie fallen, sind der Mannschaft gleich zu behandeln.

Den Offizieren, welche vom Anfange der Insurrection mit ihren Truppen dem Rebellen Heer eingereiht worden sind und deren Thätigkeit sich bloss auf den militärischen Dienst beschränkt hat, wird der Wiedereintritt in die Kais. Armee in der im Monath September 1848 innegehabten Charge zugesagt; für den Fall, dass deren Aufnahme in die Kais. Armee nicht statt fände, werden dieselben mit einem Ruhegehälte versorgt. Jene Offiziere, welche früher nicht gedient haben oder erst während des Krieges Offiziere geworden sind, wären einfach zu entlassen.

Es versteht sich, dass gegen Individuen jeder Cathégorie Untersuchungen über nicht militärische Vergehen, in speziellen Fällen, nicht ausgeschlossen seyn können. Mit den Individuen, welche an den Regierungs Massregeln der Rebellen Regierung direkten Antheil genommen haben, wäre sich *wie bereits gestern gesagt*, in keinerlei Verhandlung einzulassen, sondern solle nach den Bestimmungen der Proclamation des Armee-Ober-Commandanten vom 1. Juli d. J. zu behandeln.

Sollten Euere Majestaet den hier allerunterthänigst vorgeschlagen Grundlagen Allerhöchst Ihre Genehmigung zu ertheilen geruhen, so würde Seine Excellenz der Herr F. Z. M. Baron Haynau im Wege des Kriegs Ministeriums sobald als möglich mit den analogen Weisungen zu versehen seyn.

Wien, den 16. August 849.

F. Schwarzenberg

6.

1849. augusztus 20. — Bécs

Az osztrák minisztertanács a világosi fegyverletétel hírére szigorú megtorló intézkedésekre hoz határozatot a magát megadó honvédsereg tisztjeivel és katonáival szemben.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. — St. A. W. Ministerratsprotokoll MRZ. 2840/849.

Ministerrath Protokoll

der am 20. August 849 zu Wien im A. H. Gegenwart Sr Majestät Statt gefundenen Ministerraths Sitzung.

Den Hauptgegenstand der Berathung bildete die Feststellung der Grundsätze, welche im Bezug der über die Behandlung des Görgeyschen Insurgenten Korps den Feldzeugmeister B^{na} Haynau vorzuzeichnen sind.

Der Minister Präsident las eine nach den Resultaten der früheren Ministerberathungen entworfene Punctation über diesen Gegenstand, und nach reifer Überlegung der hiebei zu berücksichtigenden Verhältnisse vereinigte man sich Seiner Majestät folgende Directiven a. u. vorzuschlagen.

Allen Individuen der Rebellenarmee, von Feldweibel inclusive abwärts, welche Eingeborne des Kronlandes Ungarn sind, ist Strafflosigkeit zugesichert.

Diejenige Mannschaft welche für den Dienst weniger tauglich befunden wird, ist sogleich zu entlassen.

Rücksichtlich der Verwendung der übrigen Mannschaft hat FZM Bon Haynau provisorisch das Nöthige zu befügen und Seiner Majestät über die definitiv zu ergreifenden Massregeln Vorschläge zu erstatten.

Aus den in Rebellenheere dienenden Unterofficiers und Gemeinen, welche von anderen Kronländern aus sich dahin begeben haben, z. B. aus der Wiener Legion, Galizische Legion etc. sind eigene Strafkompagnien, zu errichten, welche bei Festungsbauten verwendet werden sollen.

Sämmtliche nicht österreichische Unterthanen, mit Ausnahme jener, welche als Generäle oder Stabsofficiers in der Insurgenten Armee gedient haben, werden in ihr Vaterland zurückgesendet und der betreffenden Ausländischen Behörde überliefert. Die Ausländer, wo die Übergabe an die Heimathsbehörde Schwierigkeiten unterliegt, sind in die Strafkompagnien einzureihen.

Die Anführer und Stabsofficiers der Rebellen sind in Gewahrsam zu nehmen und die Untersuchung gegen dieselben sogleich einzuleiten.

Von den übrigen Officiers von Hauptmann inclusive abwärts, sind alle jene, welche vor Ausbruch der bewaffneten Rebellion in der kk Armee als Officiers gedient haben, auf die gleiche Art zu behandeln.

Alle übrigen Officiers, welche nicht in die vorbezeichneten Kategorien fallen, sind der Mannschaft gleich zu behandeln.

Es versteht sich, dass gegen Individuen jeder Kategorie Untersuchungen wegen nicht militärischen Vorgehen, in speziellen Fällen nicht ausgeschlossen sind.

Mit den Individuen, welche an den Regierungsmassregeln der Rebellenregierung directen Antheil genommen haben, ist sich in keinerlei Verhandlung einzulassen, sondern sind selbe nach den Bestimmungen der Proklamation des Feldzeugmeisters von 1. Julius 1. J. zu behandeln.

Seine Majestät der Kaiser geruhen diesen Direktiven der a. h. Genehmigung zu ertheilen mit den a. h. Beisatze Baron Haynau werde mit der Vollstreckung der allenfalls gefallten Urtheile bis zum Erlangen speziellen a. h. Weisungen einzuhalten haben.

Der Minister Präsident erhielt sofort den a. h. Auftrag dem FZM Baron Haynau hievon die nöthige Mittheilung zu seiner Richtschnur zu machen.

Э. Андич:

Август 1849 года

(Новые данные к истории последних дней венгерской революции и национально-освободительной борьбы 1848—1849 гг.)

Резюме

Происшествия августа 1849 года, обстоятельства капитуляции революции считались полностью выясненными в исторической литературе. Но изучение протоколов совета министров Австрии, а также наследия премьера Шварценберга дают новые аспекты к оценке политики Бурга, роли венгерского военного командования, прежде всего Гёргеи и влияния безусловной капитуляции венгерской армии при Виллагоше.

После того, как главнокомандующий русской армией Паскевич известил Шварценберга, что он делегацию венгерской армии с предложением начать переговоры о сдаче оружия отправил к Гайнау, австрийский премьер составил 15 августа проект, содержащий принципы действий по отношению к венгерским военным частям в случае их капитуляции. По этому проекту, принятому и Советом Министров 16 августа, за исключением лиц, заполнявших функцию в венгерском правительстве, в Венгрии следует провести мягкий процесс. Руководителям и офицерам армии следует оказать возможность эмиграции.

Почему возникло такое «уступчивое» решение, почему шло венское правительство в середине августа так охотно на переговоры, почему изменилось все это в последствии? Как известно, от соединенных сил царских и кайзеровских армий как Санктпетербург, так и Вена ожидали удушения венгерской национально-освободительной борьбы.

Однако, вследствие нехватки согласованности между двумя командованиями, их замедлительности и героического сопротивления венгров, все это случилось не так. При этом Николай I, дорожавший своей армией и своей репутацией решил еще к осени вывести свои войска из страны.

Вместе с тем народное сопротивление поднялось с возобновленной силой. Австрийцы не в силах были удрушить партизанское движение и организовать управление захваченными территориями: народ не принимал кайзеровские денежные ассигнации, гонимые укрывали. Это настроение населения стало основой успехов генерала Клапка в начале августа на севере Задунайского края. Войска в любой момент могли отрезать главные австрийские корпуса, отправленные на юг, от Вены. Все это вызвало в Вене большую тревогу.

Позиции Австрии не были сильнее и в Италии. Эти обстоятельства вынудили австрийское правительство к некоторой уступчивости. 12 августа в Италии была провозглашена амнистия, 14 августа был ратифицирован миланский мирный договор, 16, же августа на заседании совета министров были приняты в основном идентичные принципы венецианской и венгерской капитуляции.

Только 18 августа пришло в Вену известие о том, что Гёргеи уже 13 августа безоговорочно капитулировал при Вилагоше. Это совершенно изменило позицию венского Совета Министров: 20 августа он под председательством самого монарха, Франца Йосифа вынес новое решение о применении жестоких репрессий против венгерских патриотов.

Изучение расхождений между двумя постановлениями и причин изменений показывает не только характерные черты венской политики, но обращает также внимание на ответственность Гёргеи. Последний своей поспешно предпринятой, безоговорочной капитуляцией сделал заранее невозможным, чтобы сложение оружия было связано как можно менее жестокими условиями. Данный шаг Гёргеи соответствовал позиции имущего дворянства, «партии мира», которая не верила в силу народного сопротивления, требовала скорейшего прекращения борьбы.

Документы о событиях, происшедших между 15 и 20 августа остались до сих пор в основном не вскрытыми в исторической литературе, хотя почти полвека прошли с тех пор, что венские архивы открылись перед исследователями. Венгерские и австрийские буржуазные историки — среди них крупнейшие знатоки венских архивов — обходили молчанием эти источники.

E. Andics:

Août 1849

(Données inconnues des derniers jours de la révolution et de la guerre d'indépendance hongroises de 1848—49)

Résumé

Les événements du mois d'août 1849, les circonstances de la capitulation de la révolution passaient pour entièrement connues dans la littérature historique. Cependant l'étude des procès-verbaux du conseil des ministres autrichien de 1849 et le legs du ministre Schwarzenberg nous fournissent de nouveaux points de vue à l'appréciation de la politique de la cour, du rôle du haut commandement hongrois et à l'intérieur de celui-ci, du rôle de Görgey et de la capitulation de Világos.

Dès que Paskievitch, le chef des troupes russes eût avisé Schwarzenberg de ce que la délégation de l'armée hongroise proposait d'ouvrir des négociations au sujet de la capitulation qu'il a envoyée auprès de Haynau, le duc de Schwarzenberg élaborait le 15 août un projet contenant les principes du procédé à suivre à l'égard des troupes hongroises en cas de capitulation. Aux termes de ce projet, adopté le 16 août par le conseil des ministres, sauf pour les personnes remplissant des fonctions dans le gouvernement hongrois, on se contenterait en Hongrie d'une épuration modérée et garantirait aux chefs et officiers de l'armée la possibilité de l'émigration.

Quelle pouvait être la raison d'une attitude aussi indulgente, pourquoi le gouvernement autrichien était-il au milieu du mois d'août aussi pressé de négocier et qu'est-ce qui l'amena à modifier cette décision?

Il est notoire que St. Pétersbourg aussi bien que Vienne s'étaient attendus à ce que les forces réunies des armées du tzar et de l'empereur écraseraient rapidement la guerre d'indépendance hongroise. Cependant le manque d'intelligence entre les hauts commandements, la lenteur de la stratégie russe et la résistance héroïque des Hongrois firent que la victoire tardait, au point que le tzar Nicolas soucieux de ménager ses armées et sa renommée envisageait de retirer encore au cours de l'automne ses troupes de la Hongrie.

De plus à la fin de juillet 1849 la résistance populaire prit un nouvel essor. Les Autrichiens ne purent venir à bout de la guérilla et n'arrivaient pas à organiser l'administration publique des territoires occupés: le peuple n'acceptait pas le papier-monnaie impérial et cachait les honvéds (soldats de l'armée hongroise). L'enthousiasme gagna les villes et contribua aux succès militaires de Klapka dans le Nord de la Transdanubie. Ses troupes pouvaient à chaque instant couper de Vienne les corps de l'armée autrichienne faisant mouvement vers le Sud, circonstance qui serna la panique dans la capitale autrichienne.

Les positions de l'Autriche n'étaient pas beaucoup mieux assurées en Italie. Ces circonstances ont obligé le gouvernement autrichien de montrer une certaine souplesse.

Le 12 août on proclame l'amnistie en Italie, et après avoir ratifié le 14 août le traité de paix de Milan, le 16 août le conseil des ministres accepta les principes essentiellement identiques de la capitulation de Venise et de Hongrie. L'esprit de conciliation de Vienne était donc conditionné par les circonstances.

C'est après ces antécédents que le 18 août la nouvelle de la capitulation inconditionnée de Görgey à Világos arriva à Vienne et d'un coup l'attitude de la cour changea. Le conseil des ministres convoqué le 20 août n'hésita plus de prendre des mesures de rigueur sans se soucier des décisions arrêtées quelques jours plus tôt.

Les différences offertes par les deux décisions et l'examen des raisons du changement survenu ne dénoncent pas seulement les caractéristiques de la politique viennoise, mais attirent également l'attention sur la responsabilité de Görgey. En effet par sa capitulation hâtive et inconditionnée Görgey abolit à l'avance même la possibilité de réaliser la reddition des armes au prix d'un minimum de sacrifices. La façon d'agir correspondait à la conception de la noblesse terrienne, du «parti de la paix» qui ne se fiait pas à la force de la résistance populaire exigeait l'interruption précipitée de la lutte. Les conditions sociales ne suffirent toutefois pas de dégager Görgey de la responsabilité personnelle.

Les documents relatifs aux événements de ces jours sont restés au fond inexplorés par l'historiographie, bien que les archives de Vienne soient accessibles aux investigateurs depuis une cinquantaine d'années. Les historiens hongrois et autrichiens — même les plus compétents — négligèrent de s'occuper de cette matière.

Balogh Sándor:

A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből

A Magyar Kommunista Párt megalakulása óta harcolt azért, hogy az értelmiséget a félféudális nagybirtok és a finantőke befolyása alól kivonva a dolgozó nép ügyének támogatására megnyerje. Az értelmiség legjobb, a nép ügye iránt legodaadóbb képviselői a Kommunista Párt föld alá kényszerítése, a Horthy-fasizmus kegyetlenkedései ellenére is megtalálták a munkásosztályhoz és annak pártjához vezető utat, és végig kitartottak mellette. A fasiszta diktatúra és az illegalitás nehéz körülményei azonban nem tették lehetővé, hogy a párt már a felszabadulás előtt széleskörű befolyásra tegyen szert az értelmiség körében.

Magyarországnak a Szovjetunió által történt felszabadítása és a népi demokratikus forradalom megindulása, majd kibontakozása új helyzetet teremtett a párt számára az értelmiség körében végzett munka, az értelmiség tömegeinek megnyerése szempontjából is. A népi demokratikus rend kialakulása és megszilárdulása azonban nemcsak lehetővé, de elkerülhetetlenül szükségessé is tette azt, hogy a Kommunista Párt jelentősen növelje befolyását az értelmiség körében. Hiszen „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja”-n belül különösen a fasizmus maradványainak felszámolását, a háború által rombadöntött ország gazdasági és kulturális újjáépítését sikeresen megoldani, az értelmiség nélkül, vagy ellenére, nem lehetett.¹

1. Az értelmiség politikai arculatának és magatartásának jellemző vonásai közvetlenül a felszabadulás után

A népi demokratikus rend felépítéséből adódó feladatok mellett az értelmiség tömegeinek megnyerésében is kiemelkedő szerep várt magára a kommunista értelmiségre. A kommunista értelmiségnek korban és politikai tapasztalatban is legidősebb képviselői ott voltak már a Kommunisták Magyarországi Pártjának a megalakításánál. Jelentős szerepet töltöttek be a Magyar Tanácsköztársaság idején, majd az illegalitás éveiben. Ehhez a kommunista értelmiségi réteghez tartoztak Hevesi Gyula, Münnich Ferenc, Révai József, Rudas László, Varga Jenő és többen mások.

Nem egy képviselője a haladó magyar értelmiségnek külföldön került közel a kommunista mozgalomhoz és lett tagja valamelyik ország kommunista pártjának. De még többen a 25 éves ellenforradalmi rendszer idején itthon léptek be az illegális kommunista pártba. Így vált kommunistává József Attila,

¹ Felszabadulás. 1944. szeptember 26. — 1945. április 4. Dokumentumok. Bpest, Szikra. 1955. 170. l.

a munkásosztály nagy költője, Földes Ferenc, Fürst Sándor, Rózsa Ferenc, Rózsa Richárd, Rajk László, Ságvári Endre, Schönherz Zoltán a fasizmus elleni harc, az ellenállási mozgalom kiemelkedő alakjai és mások. Közülük nem egy, például Fehér Lajos, Kállai Gyula, Szirmai István, ma is fontos szerepet játszanak a párt életében.

A kommunista értelmiség száma közvetlenül a felszabadulás után elég alacsony volt, mindössze 1–2%-át jelentette a magyar értelmiségnek.² Létszámánál azonban lényegesen nagyobb volt a jelentősége, mert politikai tapasztalatát, elméleti felkészültségét tekintve kétségtelenül képzetesebb volt, mint a különböző koalíciós pártokba tömörült, vagy párton kívül álló értelmiségiek túlnyomó része.

Az antifasizista, antifeudális, antiimperialista és demokratikus feladatok megoldásában a kommunista értelmiség mellett a párt támaszkodhatott azonban a demokratikus pártok értelmiségének jelentős részére is. Továbbá az olyan polgári liberális vagy demokratikus gondolkodású értelmiségiekre, köztük neves szakemberekre, akiket hazafiságuk, becsületességük késztetett arra, hogy részt vegyenek a fasizmus és a háború által okozott anyagi és szellemi rombolás eltakarításában. Az értelmiségnek ezen része a kommunista értelmiséggel együtt is, közvetlenül a felszabadulás után csak a kisebbségét jelentette a magyar értelmiségnek. De az értelmiség úgyszólván minden szakmai csoportja képviselve volt benne, ha nem is egyforma mértékben.

A fasizmus és a reakció képviselői ugyancsak megtalálhatók voltak a magyar értelmiség minden szakmai csoportjában. Különösen erős volt a befolyásuk az állami tisztviselők felsőbb köreiből, a Tudományos Akadémián, valamint a felsőoktatási intézményekben. Az értelmiségnek ez a része tudatosan állt szembe nemcsak a népi, de gyakran a polgári demokrácia gondolatával is. Ennek megfelelően minden módon igyekezett akadályozni a népi demokratikus erők térhódítását a közigazgatásban, valamint a gazdasági és kulturális életben. Sőt később is nemegyszer tevékeny részt vállalt a régi világ feltámasztására irányuló kalandor tervekben.

Az értelmiség jelentős része, lényegében a többsége azonban nem tartozott az előbb említett csoportok, illetőleg politikai irányzatok egyikéhez sem. A fasizmusból és a háborúból kiábrándulva, utat és történelmi távlatot veszítve tanácstalanul állt, inkább csak passzív szemlélője volt az eseményeknek. Az értelmiség eme részének magatartását jellemezve találóan állapította meg Darvas József, hogy „az értelmiség nemcsak ma húzódik félre, amikor új országot kell építeni a romokból, hanem félrehúzódott már akkor is — vagy éppen az ellenségnek segített, akár cselekedetével, akár passzivitásával —, amikor meg lehetett volna még akadályozni az ország romba döntését”.³ A szóban forgó értelmiségiek ilyes magatartásában szerepet játszott az a körülmény is, hogy közülük egyeseket szoros gazdasági, családi és egyéb kapcsolatok a régi uralkodó osztályokhoz fűttek. Korábbi magatartásukból kifolyólag félték az esetleges felelősségre vonástól. Nagyon erős volt még a negyedszázados nacionalista, sovíniszta, szovjetellenes és antikommunista propaganda hatása, valamint a régi életmódhoz, életszemlélethez való ragaszkodás és az új életformától való idegenkedés. Az ország romokban hevert, a háború éveiben megindult infláció kezdett fenyegető méreteket ölteni, mindez egy széleskörű értelmiségi

² Harc az újjáépítésért. A Magyar Kommunista Párt 1945 május 20-án és 21-én tartott Országos Értekezletének jegyzőkönyve. MKP. kiadása é. n. 69. 1.

³ Szabad Nép, 1945. máj. 13.

munkanélküliség és nyomor árnyait vetítette a jövőbe. Az értelmiség többsége, döntően ezen okok következtében, a tartózkodás, a kivárás politikájának az álláspontjára helyezkedett. Nem akart részt venni, kompromittálódni sem az egyik, sem a másik oldalon, tehát nem csatlakozott sem a népi demokrácia táborához, sem a vele szemben álló erőkhöz. Nem változtat ennek az álláspontnak a lényegén az, hogy sokan közülük, különösen a későbbi hónapok során, az egymással versengő koalíciós pártok „védőszárnyai” alá húzódba várták az események alakulását.

A kivárás politikájának a képviselőit azonban még sem lehet egyszerűen semlegeseknek tekinteni, hiszen tartózkodásukkal, távolállásukkal legalább is objektíve nehezítették a népi demokrácia előtt álló feladatok megoldását. Nem egy vonatkozásban a magyar értelmiségnek a kivárás álláspontján állott képviselőire is vonatkoznak Lenin azon megállapításai, hogy: „Művelt emberek azért engednek a burzsoázia politikájának és befolyásának, mert egész műveltségükhöz a burzsoá környezetben és annak révén jutottak. Ezért van az, hogy minden lépésnél botladoznak és politikai engedményeket tesznek az ellenforradalmi burzsoáziának.”⁴ A kivárás politikája képviselőinek passzív magatartása következményeként a dolgozó parasztság a munkások segítségével és falusi tanítók, írók, egyetemi hallgatók közreműködésével, de lényegében a műszaki értelmiség részvétele nélkül fogott hozzá a földreform végrehajtásához. Erre a helyzetre utalnak a Szabad Nép azon sorai is, hogy „a földreformot például sikeresen jóformán mérnöki segítség nélkül oldottuk meg. Amíg jó — vagy kevéssé jóhiszemű mérnök-ankétok foglalkoztak a földmérés problémáival, addig a parasztok kilépték a földet és leverték a karót.”⁵

A földreform végrehajtása mellett az újjáépítés megkezdésekor, a természetes megindításánál is komolyan érezhető volt az értelmiség kivárási politikájának káros következménye. A műszaki és gazdasági szakemberek egy része lényegében tétlenül szemlélte a munkásoknak az újjáépítés terén kifejtett hősiességét. A minisztériumokban és a különböző kulturális intézményekben sem volt jobb azonban a helyzet. A közigazgatás tisztviselői közül nem kevesen egyszerűen szabotálták az Ideiglenes Kormány rendeleteinek a végrehajtását. Mások pedig, akik nem vettek részt a népi demokratikus kormányzat intézkedéseinek a tudatos elgáncsolásában, úgyszólván tétlenül nézték a reakció mesterkedéseit.

2. A MKP harca a fasiszta reakciónak az értelmiség soraiból való kiűzéséért

A Magyar Kommunista Párt első, legális konferenciája 1945. május 20-án kezdte meg a munkáját. A konferencia az ország nemzetközi és belső helyzetéből kiindulva, valamint a párt tevékenységének, legális működésének kezdeti tapasztalatait felmérve a népi demokrácia előtt álló közvetlen és legfontosabb feladatként az újjáépítést jelölte meg. „A fasiszta barbárság megsemmisítésével és a béke helyreállításával a magyar népre és benne a Magyar Kommunista Pártra új feladat hárul. Ez az újjáépítés feladata. Az újjáépítés lesz a fiatal magyar demokrácia tűzpróbája. Erre kell most összpontosítani a magyar nem-

⁴ Lenin Művei. 29. köt. Bpest, Szikra. 61. l.

⁵ Szabad Nép, 1945. máj. 16.

zet és a Magyar Kommunista Párt főfigyelmét” — hangsúlyozta a Központi Vezetőség beszámolója.⁶ Az ország újjáépítésének a konferencián elfogadott programja tehát a hazafias és demokratikus erők összefogását követelte. Ennek szellemében sürgette a konferencia az értelmiségre gyakorolt kommunista befolyás növelését is, az értelmiség leghaladóbb képviselőinek a párt soraiban való tömörítése és a szélesebb értelmiségi tömegeknek a népi demokráciához való közelítése útján.⁷ A célkitűzés megvalósítását nehezítette azonban az a körülmény, hogy a fasiszta reakció még számottevő befolyással rendelkezett akkor az értelmiség körében. Így nemcsak az újjáépítés, de ezzel összefüggésben az értelmiség megnyerésének is egyik alapvető feltétele volt a fasiszta reakciós elemek elszigetelése, a fasiszmus maradványainak következetes felszámolása.⁸

A fasiszta maradványok felszámolásának a felszabadulás után, sőt tulajdonképpen már annak menetében, volt az egyik eszköze az igazoló bizottságok létrehozása.⁹ Ezt követte a népbíráskodás bevezetéséről szóló rendelet kiadása, majd a fasiszta politikai és katonai jellegű szervezetek felosztatásával, a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítésével, a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezésével kapcsolatos intézkedés.¹⁰

Az igazoló bizottságok létrehozását az Ideiglenes Kormány 1945. január 4-i rendelete írta elő.¹¹ A rendelet alapján az államigazgatás tisztségviselőinek, alkalmazottainak a magatartását kellett megvizsgálni, abból a szempontból, hogy az nem sértette-e a nemzet, a magyar nép érdekeit. (A későbbiek során ezt a rendeletet kiterjesztették más rétegekre, illetőleg körökre is.)¹² Az igazolási eljárás kezdettől fogva érintett értelmiségieket is, hiszen az államigazgatásban jelentős számban voltak jogászok, mérnökök, pedagógusok stb. Sőt, az igazolási eljárások kiterjesztésével valójában az értelmiség túlnyomó többségének a tevékenysége az igazoló bizottságok elé került. Az igazoló bizottságok létrehozása mégsem volt értelmiségellenes intézkedés. Nem az értelmiség, hanem kizárólag az értelmiség körében meghúzódott fasiszta és népi demokrácia ellenes elemek ellen irányult. A rendelet helyesen nem az ellenforradalmi rendszer egész időszaka alatt tanúsított magatartást követelte vizsgálat tárgyává tenni, hanem 1939-től a felszabadulásig terjedő időszakban kifejtett tevékenységet. Tehát azon időszak alatt tanúsított magatartásra, illetőleg tevékenységre irányította a figyelmet, amely a legnagyobb jelentőséggel bírt a magyar nép jövőbeni sorsának alakulása szempontjából. A rendelet alapvető célkitűzésének a megvalósítását gyengítette, sőt későbbi végrehajtása során igen sok félreértésre, illetőleg magyarázatra adott lehetőséget az a körülmény, hogy a rendelet nem tisztázta pontosan és konkrétan a népellenség fogalmát, később a politikai vizsgálat tárgyává tett időszak határa is módosult; gyakran a Horthy-korszak egész időszakára terjedt ki a felülvizsgálat.

⁶ Harc az újjáépítésért. 13. l.

⁷ Uo. 28. l.

⁸ Uo. 85. l.

⁹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Magyar Közlöny. Debrecen. 1945. jan. 4. 1. sz.

¹⁰ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. M.E. számú rendelete a népbíráskodásról. Debrecen. 1945. febr. 5. 3. sz. Magyar Közlöny. Debrecen. 1945. márc. 17. 9. sz.

¹¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Magyar Közlöny. Debrecen. 1945. jan. 4. 1. sz.

¹² Magyar Közlöny. Budapest. 1945. aug. 12. 101. sz. 1946. jan. 4. 3. sz.

Az igazoló bizottságokat vidéken megyénként, a fővárosban pedig intézményenként hozták létre. Minden bizottságnak 7 tagja volt. Az igazoló bizottságok 5 tagját a Függetlenségi Frontban tömörült pártok delegálták, a hatodik tagnak hivatásos jogásznak kellett lennie, a hetediket pedig azon intézmény küldte, amelynek alkalmazottait vizsgálták felül. Az igazoló bizottságok ülései nyilvánosak voltak, tehát elvben bárki résztvehetett azokon. A nyilvánosság bevonásával az volt a Kommunisták Pártja célja, hogy a néptömegek ellenőrzést gyakoroljanak az igazoló bizottságok működése felett. Sajnos ez a célkitűzés a gyakorlatban igen kevés esetben valósult meg. Az igazoló bizottságok társadalmi szervek voltak, de állami hatáskörrel is rendelkeztek: az igazolási eljárás alá vont személyeket megerősíthették helyükön, különböző büntetéseket róhattak ki rájuk és javasolhatták az illetők más munkakörbe helyezését, az adott intézményből való eltávolítását is. Az igazoló bizottságok eredményes munkájának nagymértékben gátat szabott azonban az a körülmény, hogy döntéseik csak az illető terület felett felügyeletet gyakorló miniszter jóváhagyása után léptek hatályba.

A népi demokrácia ellenségei kezdettől fogva igyekeztek a közvéleményt, de különösen az értelmiséget, az igazoló bizottságok működése ellen hangolni. A legdöntőbb érv az volt, hogy Magyarországon nem lehet senkit a felszabadulás előtti tevékenységéért felelősségre vonni, mert mindenki kényszer hatása alatt cselekedett.¹³ Az igazolási eljárások elleni közhangulat teremtése mellett a népi demokrácia ellenségei belülről is, a koalíciós pártok, mindenekelőtt a Kisgazdapárt jobboldali képviselőire támaszkodva igyekeztek az igazoló bizottságok tevékenységét gátolni.

Az igazoló bizottságok az ország keleti, felszabadított területein 1945 elején nagy lendülettel kezdtek hozzá munkájukhoz. Ez a lendület azonban később — hasonlóan az országos fejlődésben mutatkozó bizonyos megtorpanáshoz — itt is fokozatosan alábbhagyott, összhangban azzal, hogy a népi demokrácia ellenségeinek sikerült soraitak rendezniük és a Kisgazdapártba benyomulniok. Nem egy helyen — például a Kereskedelmi Minisztériumban — a népi demokrácia ellenségeinek az igazoló bizottságokba is sikerült befurakodniok.¹⁴ Másutt, így a budapesti ügyvédek igazoló bizottsága a MÚNE tagjait is igazolta.¹⁵ Nagy szerepet vállalt a régi rend híveinek mentésében a „pártonkívüli” vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf Teleki Géza is. Az igazoló bizottság döntését megváltoztatva egyszerűen visszahelyezte állásába az Operaház elmozdított igazgatóját, a Képzőművészeti Főiskola súlyosan kompromittálódott oktatóit és sok másokat.¹⁶ A budapesti tudományegyetem orvoskarának dékánja pedig az Ideiglenes Kormány rendeletét semmibe véve, azon a címen tiltotta meg az igazoló bizottság működését, hogy az sérti az egyetemi autonómiát.¹⁷ A Magyar Tudományos Akadémián lényegében hasonló okok miatt zárkóztak el az elől, hogy a Horthy-rendszer kreatúráit, tudósnak a legmerészebb túlzással sem nevezhető arisztokratákat, az ellenforradalmi korszak ideológusait, megfosszák akadémiai tagságuktól.¹⁸

¹³ Valóság, 1946. 3–5. sz. 50. l.

¹⁴ Szabad Nép, 1945. ápr. 15.

¹⁵ Uo. 1945. ápr. 6.

¹⁶ Uo. 1945. ápr. 19.

¹⁷ Uo. 1945. ápr. 16.

¹⁸ Uo. 1945. júl. 22.

A májusi konferencia után a kommunisták kísérletet tettek az igazoló bizottságok működésének felélénkítésére. Gyűléseken, értekezleteken igyekeztek tudatosítani a konferencia azon megállapításait, hogy „az újjáépítési program megvalósításának egyik legfontosabb előfeltétele, hogy végre teljes erővel meginduljon a fasiszta és nyilas maradványok és a reakció elleni harc. Túrhetetlen, hogy lanyha igazoltatások folytán egyre-másra visszajöjjenek állásaikba a régi rendszer szekértolói, akiknek működése segítette elő a hazánkra szakadt szerencsétlenséget”.¹⁹ A Kommunisták Párt erőfeszítései azonban annak ellenére sem jártak számottevő eredménnyel, hogy követelésére a szakszervezetek is bekapcsolódtak az igazoló bizottságok munkájába.

1945 őszére a Kommunisták Párt előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az igazoló bizottságok segítségével a közigazgatást, a gazdasági és kulturális életet a fasiszta reakciós elemektől megtisztítani nem lehet. Ezt a helyzetet tárta a közvélemény elé Révai József a Szabad Nép hasábjain.²⁰ E megállapítás indokoltságát szemléltetően bizonyítja az igazoló bizottságok működéséről szóló parlamenti kommunista tájékoztató. Az igazoló bizottságok javaslata alapján 1945-ben Budapesten 50,795 igazolási eljárás alá vont személy közül 1686-ot, 2819 megyei tisztviselő közül 81-et, 29 város 6538 alkalmazottjából 130-at. és végül 12,166 községi tisztviselő közül pedig 204-et bocsátottak el állásából.²¹ Az 1945-ös novemberi választásokat megelőző időszakban az igazolási eljárások lényegében szüneteltek, bár az igazoló bizottságok még jó ideig fennmaradtak, de működésük már elveszítette politikai jelentőségét, teljesen formálissá vált. Az igazolási eljárás helyett tehát más eszközökhöz kellett nyúlni a fasiszta, reakciós elemek elszigetelése érdekében. Ezt a Kommunisták Párt a B-lista alkalmazásában vélte megtalálni, de annak alkalmazása egy ideig még váratott magára, hiszen az 1945-ös nemzetgyűlési választások kiscsapatpárti sikerein felbuzdulva a népi demokrácia ellenségei minden oldalról támadásba léptek a népi demokratikus vívmányok ellen. Ennek a támadásnak a középpontjában a földreform reakciós felülvizsgálata állt. De a föld visszavétele mellett az igazolási eljárások és a népbíróóságok is a támadás cél-tábláivá váltak. A régi rend híveinek a fellépését úgyszólván mindenütt támogatták az államapparátusban meghúzódott, sőt időközben visszaszivárgott reakciós és fasiszta elemek. A volt földbirtokosok mellett ügyvédek, bírák, jegyzők, sőt gyakran papok is a támadók első soraiban harcoltak a népi demokratikus rend ellen. Különösen súlyos élelmezési nehézségekkel küzdött, az egyre nagyobb méreteket öltő infláció pedig már szinte elviselhetlenné tette a városi lakosság, s ezen belül is elsősorban a munkásság, valamint az értelmiségi tömegek helyzetét. A népi demokrácia ellenségei ezt a körülményt igyekeztek is messzemenően kihasználni, sőt elmélyíteni. Több helyen, például Vas megyében a jegyzők egyrésze nemcsak maga nem tett semmit a gabonagyűjtés érdekében, de akadályozta a demokratikus rendőrség fellépését is.²² Budapesten viszont a közéleti ügyeit intéző reakciós tisztviselők a főváros amúgy is igen szerény készleteivel üzleteltek.²³ A rendőrség által letartóztatott feketézőket és spekulánsokat a bíróságok bocsátották szabadon, vagy hoztak szé-

¹⁹ Harc az újjáépítésért. 85. l.

²⁰ Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Bpest, Szikra. 1949. I. 10.

²¹ Nemzetgyűlési Napló. Bpest, Atheneum. 1946. I. köt. 117—118. l.

²² Szabad Nép, 1946. jan. 4.

²³ Uo. 1946. jan. 11.

gyenteljes felmentő ítéleteket.²⁴ Ekkor nálunk is, sok vonatkozásban mutatis-mutandis az oroszországihoz hasonló helyzet alakult ki, amelyet Lenin úgy jellemzett, hogy az értelmiségiek közül számosan „arra használták fel műveltségüket, hogy meghíúsítsák a szocialista építés ügyét, nyíltan felléptek a dolgozó tömegek ellen”.²⁵

A reakció erőszakos, leplezetlen fellépését a munkás és dolgozó paraszti tömegek kezdetben megrökönyödve, majd egyre nagyobb elkeseredéssel fogadták. A földek visszavételére irányuló erőszakoskodások s a bíráknak, ügyvédeknek és jegyzőknek a földbirtokosok érdekei melletti nyílt kiállása azonban viszonylag rövid időn belül megértette a dolgozó tömegekkel a fasiszta és reakciós elemek megélnkülése, valamint a Kisgazdapárt 1945 novemberi választási sikerei közötti összefüggést, továbbá azt a tényt, hogy nem lehet a fasiszta reakció ellen eredményesen harcolni, ha az államigazgatási szervezetben meghúzódott székértelőlőket nem távolítják el.

1945 decemberében és 1946 januárjában a munkások és parasztek elégedetlensége és tiltakozása folyamatosan tömegtüntetésekbe ment át. Ebben a helyzetben fogott hozzá a Kommunisták Pártja a Szociáldemokrata Párttal és a Nemzeti Parasztpárttal való együttműködésben a népi demokrácia ellenségei támadásainak visszaveréséhez, az ellentámadás megszervezéséhez. A MKP budapesti szervezetének értekezlete már január első napjaiban állást foglalt az ellentámadás megszervezésének szükségessége mellett, és leszögezte, hogy az ellentámadás során az államapparátust is meg kell tisztítani a fasiszta, reakciós, illetőleg a népi demokrácia ellenségeinek befolyása alatt álló elemektől. „A közigazgatás megtisztítása ma a magyar demokrácia létkérdése” — alapította meg az értekezlet.²⁶ 1946. január 15-én tárgyalta az ellentámadás megszervezésével kapcsolatos kérdéseket a MKP Politikai Bizottsága is.²⁷ A Politikai Bizottság felhívta a figyelmet arra, hogy az ellentámadást úgy kell megszervezni, hogy a haladás és a demokrácia minden híve egyesüljön a fasiszta reakció elleni harcban. Nagy szerepet kell juttatni a nemzeti bizottságoknak, de különösen fontos a szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt bevonása. 1946 januárjában azonban a tömegek elégedetlensége már olyan fokra hágott, hogy a Kommunisták Pártja helyi szervezeteinek nem elsősorban a mozgósítás, hanem az ösztönös mozgalmak helyes irányba terelése volt a feladata.

1946. január 11-én Hajdúhadházaán zajlott le nagy tüntetés. A tüntetők követelték valamennyi fasiszta internálását, azokét is, akiket az 1945-ös nemzetgyűlési választások után engedtek szabadon.²⁸ Hasonló követelések jegyében ment végbe a szegedi és békéscsabai tüntetés is. A hómezővásárhelyi tüntetők 1946. február 14-én a reakciós tisztviselők eltávolítását követelték.²⁹ Ugyanazon a napon mintegy 5000 paraszt tüntetett Nagykőrösön, s fellépésüknek nagyobb súlyt adva, maguk kergették el a népellenes hivatalnokokat.³⁰ A dolgozó paraszti tömegek Karcagon nagygyűlést rendeztek. Követelték a föld-

²⁴ Uo. 1946. jan. 8.

²⁵ Lenin Művei. 28. köt. Bpest, Szikra. 1952. 77. l.

²⁶ Szabad Nép, 1946. jan. 8.

²⁷ A Politikai Bizottság határozata a népi tömegek reakció elleni ellentámadásának a megszervezéséről. A MKP. P. B. 1945. jan. 15-i ülésének a jegyzőkönyve.

²⁸ Néplap. Debrecen, 1946. jan. 15.

²⁹ Vásárhelyi Népe, 1946. febr. 15.

³⁰ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1955. 353. l.

reform maradéktalan végrehajtását és a föld-visszavételeknél segédkező ügyvédek felelősségre vonását. „Ugyanolyan bűnösnek tekintjük az olyan ügyvédeket, akik a népellenes fasisztáknak az ügyét elvállalják, mint őket magukat. Aki a földhöz nyúl, meghal” — hangsúlyozta az értekezlet.³¹ 1946. február 20-án Pécsen 15.000 tüntető a földek visszavétele ellen lépett fel és kifejezte egyetértését a legreakciósabb állami alkalmazottak eltávolításával. A pécsi tüntetés két nap múlva megismétlődött. Február 22-én Győrött tízezres, Szombathelyen pedig húszezres tömeg tüntetett.³²

Március hónapban a tüntetések, a népmozgalmak még szélesebb körűvé váltak az egész országban. A tüntetők a földreform vívmányainak megvédése és az államapparátus megtisztítása mellett foglaltak mindenütt állást. Sőt egyre gyakoribbá vált, hogy a tömegek, az állami intézkedéseket he sem várva, egyszerűen elkergették a leggyűlöltebb reakciósokat a különböző intézményekből és hivatalokból. Ilyen eseményeknek lehetett abban az időben szemtanúja Szombathely. Kisújszállás, Makó és más városok lakossága.³³ A népi demokratikus rend híveinek a legnagyobb méretű és jelentőségű fellépésére 1946. március 7-én Budapesten került sor. Budapesten 400.000 tüntető követelte a népi demokrácia vívmányainak megőrzését és a fasiszta reakció szétzúzását. Ismeretes, hogy ennek hatására egyezett bele a Független Kisgazdapárt a munkáspártok, illetőleg a Baloldali Blokk követeléseibe, melyek a Függetlenségi Front programjának a következetes végrehajtására, az államapparátus, valamint az ország gazdasági és kulturális életének a fasiszta, reakciós elemektől való megtisztítására irányultak. Ez utóbbi megvalósításának eszközeként került sor az úgynevezett „B”-lista alkalmazására.

A „B”-lista alkalmazásával a MKP kettős feladat megoldását tűzte ki célul. A Horthy-fasizmus idején, de különösen a második világháború éveiben a különböző hivatalok és intézmények alkalmazottainak létszáma igen megnövekedett. Ez nemcsak a bürokrácia kiszélesedéséhez vezetett, hanem egyúttal súlyos tehertételt is jelentett a gazdasági nehézségekkel küzdő ország számára. A „B”-lista alkalmazására tehát gazdasági, takarékosági okok is rákényszerítették a fiatal népi demokratikus államot. A létszámcsökkentést azonban úgy kellett végrehajtani, hogy ahol csak lehet, a „B”-lista alkalmazásával megtisztuljon a közigazgatás, valamint a gazdasági és kulturális élet a népi demokrácia ellenségeitől.

A különböző üzemekben, vállalatoknál és intézményeknél már 1946 márciusában megkezdődött a „B”-listák összeállítása. Azok végrehajtására azonban csak május 13-a után kerülhetett sor, mert a kisgazdapárti jobboldal mesterkedései miatt a Minisztertanács csak akkor fogadta el a „B”-lista alkalmazásáról szóló rendeletet.³⁴

A népi demokrácia ellenségei a „B”-listáról szóló rendelet kiadása körüli huza-vonát igyekeztek a saját erők helyzetének megszilárdítására felhasználni. Nagy segítséget nyújtottak ehhez a Független Kisgazdapárt egyes vezetői is, akik a „B”-lista alkalmazását inkább pozíció-harcnak fogták fel, s majdnem mindenütt védelmére keltek — tekintet nélkül a politikai felfogásukra — azok-

³¹ Szabad Nép, 1946. febr. 23.

³² Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. 354. l.

³³ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. 356. l.

³⁴ 5000/1946. M.E. számú rendelet az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. Két év hatályos jogszabályai. 1945—1946. Bpest, Grill Károly könyvkiadó vállalata. Bpest. 1946. 237. l.

nak, akik beléptek, vagy támogatásukról biztosították a pártot. Megindult azonban a Kisgazdapárt mellett a koalíció többi pártjaiba való beáramlás is. Az akkori helyzetre jellemző, hogy egyedül a Magyar Kommunista Párt szüneteltette átmenetileg a tagfelvételt azokon a helyeken, ahol a „B”-lista alkalmazása várható volt, illetőleg folyt.³⁵

A népi demokrácia ellenségei azonban nemcsak a koalíció különböző pártjaiba való beáramlással, hanem tüntetések, összeesküvések szervezésével is igyekeztek a „B”-lista alkalmazásának útját állni. Nem véletlen, hogy tüntetésekre, tiltakozó gyűlések tartására ott került sor elsősorban, ahol a „B”-lista alkalmazása kisebb mértékű volt, vagy lényegében nem érintette az illető területet. Feltehetően azért is szaporodtak el abban az időben az egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a középiskolai tanulók különböző népi demokrácia ellenes fellépései.³⁶

Nem tétlenkedtek a reakciós elemek védelmezői a „B”-listázás során sem. Azokban a minisztériumokban, amelyek élén a Független Kisgazdapárt képviselője állt, több helyen is előfordult, hogy olyan személyeket vettek fel a „B”-listára, akik már régen nyugatra szöktek. Ilyen esetekkel lehetett találkozni a Külügyminisztériumban, a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztériumban és más helyeken.³⁷ Az is előfordult azonban egyes helyeken, hogy „túlterjesztették” a „B”-listát. A budapesti villamos vasutaknál például 526 személyt bocsátottak el, de később kiderült, hogy az elbocsátottak közel 80%-a fizikai dolgozó.³⁸

A Magyar Kommunista Párt kezdettől fogva igen nagy figyelmet fordított a „B”-listázásokra, mert világosan látta, hogy a népi demokrácia ellenségei minden eszközt fel fognak használni annak megbuktatására. A párt vezetői maguk is gyakran foglalkoztak a „B”-listázással kapcsolatos kérdésekkel. E mellett a kommunista sajtó szinte nap mint nap közölt híreket a „B”-listázás menetéről és élesen leleplezett mindenfajta reakciós mesterkedést.

A „B”-listával kapcsolatos helyes kommunista politika eredményeként a „B”-lista az államapparátus megtisztításának jelentős eszközévé vált, ellentétben az igazoló bizottságok működésével. A Magyar Kommunista Párt 1946 szeptember végén és október elején ülésező III. kongresszusa méltán állapíthatta meg, hogy a „B”-lista segítségével „mégis csak újabb, komoly érvágást csináltunk”.³⁹ Ennek a megállapításnak az indokoltságát szemléltetően bizonyítja az a tény, hogy a „B”-lista révén 1946 szeptember közepéig mintegy 60,000 reakciós katonatisztet, hivatalnokot és egyéb foglalkozású személyt mozdítottak el a helyéről.⁴⁰

A Kisgazdapárt egyes vezető politikusai a „B”-lista végrehajtása után is még jó ideig igyekeztek a közvéleményt annak káros voltáról meggyőzni. Külö-

³⁵ A MKP. K. V. Titkársága 1946. febr. 18-án határozatot fogadott el arról, hogy állami tisztviselők csak szigorú előzetes vizsgálat és a Központi Vezetőség engedélyével vehetők fel a pártba. MKP. KV. Titkársága 1946. febr. 18-i ülésének jegyzőkönyve. A MKP. KV. Titkársága a február 18-i határozatát oly mértékben módosította, hogy az állami tisztviselőket a helyi pártszervezetek is felvehetik, de csak szigorú, előzetes vizsgálat alapján. A MKP. KV. Titkársága 1946. máj. 4-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁶ Szabad Nép, 1946 ápr. 16, 17, jún. 23, júl. 4, jún. 13, máj. 12.

³⁷ Uo. 1946. ápr. 16.

³⁸ Uo. 1946. ápr. 22.

³⁹ A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusának jegyzőkönyve. Bpest, Szikra. 167. l.

⁴⁰ Uo. 168. l.

nösen az értelmiségi köröket próbálták a „B”-listázás lefolytatásának túlzásairól keltett rágalmakkal a Kommunista Párt ellen hangolni. A kisgazdapárti hangulatkeltés azonban tartós sikereket már csak azért sem érhetett el, mert a tények ismeretében elég korán nyilvánvalóvá vált, hogy az esetleges hibák eltörpülnek ahhoz a nagyjelentőségű eredményhez képest, amelyet a „B”-lista alkalmazásának révén fel lehetett mutatni. Egyébként a MKP mindenkor kész volt az előfordult tényleges hibák kijavításában közreműködni.⁴¹ A Kommunista Párt a „B”-lista alkalmazásával, ellentétben az igazolási eljárásokkal, valóban jelentős csapást mért a népi demokrácia ellenségeire. A siker okát mindenekelőtt abban lehet keresni, hogy a párt helyesen választotta meg az időpontot. A fasiszta reakció támadását a népi megmozdulás szétzúzta. A munkások, parasztok, sőt az értelmiség egyrésze is kezdte megérteni az állami, gazdasági és kulturális élet megtisztításának szükségességét. A „B”-lista végrehajtásához a MKP-nak lényegében sikerült biztosítani a Baloldali Blokk pártjainak a támogatását. S végül a Kommunista Párt alsóbb szervei eredményesen használták fel azokat a tapasztalatokat, amelyeket a reakció elleni harcban szereztek.

A fasiszta maradványoknak kizárólag politikai-szervezeti intézkedések útján történő felszámolása — bármennyire széleskörű és következetes legyen is — teljes eredményt nem hozhat. Hiszen a fasiszta métegy olyan rétegeket is megfertőzött, amelyeket nem távolítani, hanem közelíteni, végsőfokon megnyerni kellett a népi demokratikus rendszer számára. Nem is beszélve arról, hogy a fasiszta ideológia maradványai ellen nem elsősorban adminisztratív eszközökkel, hanem döntően eszmei-politikai nevelő munkával lehetett csak hatásosan harcolni. Éppen ezért a MKP arra törekedett, hogy a népi demokrácia tudatos ellenségeit, a reakciós kártevőket szervezeti intézkedésekkel távolítsa el a társadalmi, politikai és a gazdasági valamint a kulturális élet különböző területeiről; a fasiszta reakció által megtévesztett és többé-kevésbé a fasiszta ideológia befolyása alatt álló rétegeket, személyeket pedig türelmes felvilágosító munkával meggyőzze és a népi demokrácia oldalára állítsa.

3. A MKP eszmei-politikai nevelőmunkájának kibontakozása az értelmiség körében

A fasiszta, nacionalista ideológia a két világháború között a magyar társadalom minden rétegében éreztette többé-kevésbé a hatását, mégis a kispolgári tömegek és az értelmiség soraiban volt befolyása a legerősebb. Az uralkodó körök és a szélső jobboldal ideológiája mellett gyakran azoktól eltérő, sőt azokkal bizonyos mértékben szembenálló polgári és kispolgári ideológiai irányzatok, eszmék, nézetek formálták az értelmiség világnézetét is. De a marxizmus—leninizmus eszméi sem voltak teljesen ismeretlenek az értelmiség, illetőleg néhány, viszonylag szűkebb körei előtt. Ez utóbbi körülmény sem változtat azonban azon a tényen, hogy a magyar értelmiség tömegei távol álltak a marxizmus—leninizmus eszméitől. Sőt még közvetlenül a felszabadulás után is jelentős akadályok tornyosultak az értelmiség körében végzendő eszmei-politikai nevelőmunka előtt. Nem is beszélve a múlt még erőteljesen ható tényezőjéről és a népi demokrácia ellenségeinek a propagandájáról, maga a MKP is

⁴¹ A népi demokrácia útja. 169. l.

nem kevés nehézséggel küzdött. Hiszen ideológiailag is legképzettebb erőit a párt szervezeti kiépítése, a politikai és gazdasági feladatok, valamint a koalíciós harcok kötötték le.

Ilyen körülmények között a párt általános célkitűzéseiből kiindulva az értelmiség körében végzendő eszmei-politikai nevelőmunka szempontjából a legkártékonyabb ideológiák, eszmék elleni harcra kellett összpontosítani a figyelmet. S ez mindenekelőtt a fasiszta, nacionalista „örökség” volt, de ezen belül is azok az ideológiai irányzatok, amelyeket a volt uralkodó körök és a szélső jobboldal képviselt. E mellett a lehetőségekhez mérten harcolt a párt minden olyan más ideológiai irányzat ellen is, amely nehezítette, késleltette az értelmiség közeledését a népi demokráciához.

Már 1945 első felében viszonylag nagy számban jelennek meg a kommunista sajtó hasábjain a fasiszta nacionalista ideológia gyökereit, természetét és hatását leleplező cikkek. Emellett igen jelentősek a magyar értelmiség múltjával, társadalmi szerepével foglalkozó írások is. Idesorolhatók: „Az értelmiség”, „A magyar értelmiség”, „Szekfü Gyula útja”, „Értelmiség és demokrácia”, „A magyar értelmiség és a demokrácia” és más cikkek.⁴² Nagy érdeme volt ezeknek az írásoknak, hogy őszintén tárták fel a helyzetet és mutattak rá a népi demokráciától idegenkedő értelmiségiek magatartásának az ésszerűtlenségére, tarthatatlanságára. Az értelmiség többsége akkor még a második világháború kimenetelét, Magyarországnak a második világháborúban játszott szerepét nem tudta világosan megítélni. Nem értette, sokszor nem is akarta megérteni, hogy a háborús pusztításért, azokért a súlyos gazdasági nehézségekért, melyek a felszabadulás után Magyarországon voltak, nem a Szovjetunió, nem a népi demokrácia, sőt nem is a Kommunista Párt, hanem a 25 éves ellenforradalmi rendszer, a Horthy-fasizmus a felelős. Az értelmiség elégedetlensége különösen akkor fokozódott, amikor az infláció következményeként is megnőtt a munkanélküliség, és nagyon leromlott a lakosságnak az élelmezési és közszükségleti cikkekkel való ellátása. A Szabad Nép, utalva az értelmiség növekvő aggodalmára és elégedetlenségére, felhívta a figyelmet arra, hogy „a nehézségek oka nem a demokrácia, de a nehézségek következményei a régi letűnt világnak”.⁴³ A párt azonban nemcsak a helyzetet tárta fel, de megmutatta a kiutat is a válságból, amikor hangsúlyozta, hogy „a kivezető út a magyar nemzet, a magyar értelmiség jobb jövője felé egyesegyedül a demokrácia útja”.⁴⁴ Ez az állásfoglalás teljes mértékben összhangban volt a májusi konferencia azon megállapításával, hogy „... gondoskodni kell arról, hogy az intelligencia, amelynek jelentékeny része jelenleg iránytvesztett, nem tudja, hová forduljon, végre meginduljon a demokrácia felé és teljes erővel bekapcsolódjék az újjáépítés munkájába. A Magyar Kommunista Párt értesse meg velük, hogy ez az újjáépítés nemcsak a nemzet, de az intelligencia legsajátosabb érdeke is és a Magyar Kommunista Párt ragadjon meg minden eszközt arra, hogy ennek az értelmiségi rétegnek útját a demokrácia felé egyengesse és megkönnyítse. Meg kell értetni velük, hogy csak a demokratikus Magyarországnak foglalhatják el azt a helyet, amely őket műveltségüknél és szaktudásuknál fogva joggal megilleti . . .”⁴⁵

⁴² Szabad Nép, 1945. ápr. 19, máj. 16, 20, jún. 6, szept. 30.

⁴³ Uo. 1945. szept. 30.

⁴⁴ Uo. 1945. szept. 30.

⁴⁵ Harc az újjáépítésért. 28. l.

Az említett tanulmányokon és cikkeken túlmenően állandóan növekvő szerepet töltöttek be az értelmiség eszmei-politikai tisztázódásában és világnézeti fejlődésében a még 1944 végén létrehozott Szikra Könyvkiadó által megjelentetett könyvek is. A Szikra Könyvkiadó célja az volt, hogy „a klasszikusok művein keresztül a legszélesebb néprétegekkel megismertesse a marxizmus—leninizmus elméletét, hogy a dolgozók számára könnyen hozzáférhetővé tegye a marxista—leninista szellemű tudományos és politikai műveket . . .”⁴⁶ Ennek megfelelően közvetlenül a felszabadulás után jelent meg „Lenin Vladimir Iljics életének és tevékenységének rövid rajza”, *Sztálin*: „A dialektikus és történelmi materializmusról”, „A Szovjetunió nagy honvédő háborújáról”, majd ezeket követte még 1945-ben *Marx*: „Bérmunka és tőke”, „Bér, ár és haszon”, *Engels*: „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig”, „Feuerbach és a német klasszikus filozófia felbomlása”, *Lenin*: „Állam és forradalom”, „»Baloldaliság« a kommunizmus gyermekbetegsége”, „Az ifjúsági szövetségek feladatai”, „Marx Károly” és más művek.⁴⁷ A Szikra Könyvkiadó mellett a Népszava Kiadó, továbbá helyel-közzel az egyéb helyen megjelentetett politikai, sőt szépirodalmi kiadványok is említést érdemelnek.

Hasznosan szolgálták az eszmei-politikai nevelőmunka céljait a párt elméletileg felkészültebb tagjainak a lakosság, ezen belül az értelmiség körében elhangzott előadásai és az értelmiségi szakszervezetek előadás-sorozatai, valamint más demokratikus szervezetek, egyesületek hasonló jellegű rendezvényei, amelyeknek száma a felszabadulást követő hónapokban állandóan növekedett. Sajátos formája volt az értelmiségi munkának a párt képviselői és az értelmiség különböző csoportjainak találkozása, közvetlen eszmecseréje. A párt titkársága már 1945 áprilisában megvitatta az értelmiség különböző csoportjaival való találkozás megszervezésének szükségességét.⁴⁸ Az ülésen elfogadott határozatnak megfelelően már 1945 május végén létre is jött a MKP Központi Vezetősége néhány tagjának az értelmiség tekintélyesebb képviselőivel való találkozása. Ennek a találkozásnak nem kis jelentősége volt, hiszen a felszabadulás után először vitatták meg közvetlen tanácskozás keretében a párt vezetői és tekintélyesebb értelmiségiek a népi demokráciát és magát az értelmiséget érintő legfontosabb kérdéseket. Révai József mérlegelve ennek a tanácskozásnak a jelentőségét állapította meg, hogy „nyílt, őszinte, komoly vitában közeledtek egymáshoz a Kommunisták Pártja és a régi intelligencia képviselői. Az értelmiség kezdi megérteni, hogy a Kommunisták Pártja, a magyar demokrácia egyik legerősebb pártja, halálisan komolyan veszi a haza újjáépítéséről, a nemzet felemeléséről, a magyar összefogásról hirdetett programját.”⁴⁹ 1945 második felében kezdte a párt szervezni a kommunista értelmiségnek az értelmiség szakmánkénti csoportjaival történő tanácskozásait. Ilyen tanácskozások zajlottak le a pedagógusokkal, írókkal, művészekkel stb. Ezekben a tanácskozásokon az illető szakma, művészeti ág kérdéseit vitatták meg és legtöbbször a felmerült problémák megoldására közös programot dolgoztak ki. A művészekkel történt megbeszélés alapján például a következő program alakult ki:

⁴⁶ A Szikra tíz éve. Kézirat a Kossuth Könyvkiadó irattárában és Beszámoló a Szikra Könyvkiadó működéséről, 1945—1948. Szikra (1949) számozatlan. Idézi *Borus József*: A hazai marxista könyvkiadás néhány kérdése (1944—1946). Párttörténeti Közlemények. 1964. X. évf. 2. sz. 5. l.

⁴⁷ Párttörténeti Közlemények. 1964. X. évf. 2. sz. 6—7. l.

⁴⁸ A MKP. KV. Titkársága 1945. ápr. 14-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴⁹ Szabad Nép, 1945. jún. 6.

Harc a művészetek szabadságáért, a művészetek megbecsüléséért, ösztöndíjak biztosítása a fiatal művészek számára, kollektív műtermek felállítása stb.⁵⁰

Jelentős szerepet töltött be az értelmiség tudatában még élő nacionalizmus, sovinizmus és más ellenséges ideológiák leküzdésében a Fórum Klub is. A Fórum Klub 1945-ben kommunista kezdeményezésre jött létre. A Fórum Klub létrehozásával a párt azt a feladatot tűzte a kommunista értelmiség elé, hogy együtt az értelmiség más képviselőivel, mindenekelőtt a Függetlenségi Front pártjainak baloldali értelmiségi képviselőivel közösen nyílt, szabad viták keretében tisztázzák az értelmiség tömegeit foglalkoztató kérdéseket, és ezzel segítsék elő az értelmiségi tömegeknek a népi demokráciához való közeledését. A Fórum Klubban vitatták meg, többek között, a nacionalizmusnak, a sovinizmusnak az értelmiségre gyakorolt hatását és azok káros következményeit az ország sorsát illetően. A vita résztvevői, bár különböző oldalról közelítették meg a szóban forgó kérdést, de végül is egységesen elítélték a nacionalizmust és a sovinizmust.⁵¹ A Fórum Klub terebélyesedő népszerűségét és az értelmiségre gyakorolt kedvező befolyását számba véve került kiadásra 1946-ban a Fórum című folyóirat kommunistáknak és a koalíció pártjai baloldali, demokratikus értelmiségi képviselőinek közös szerkesztésében. Ez a folyóirat tartalmát, színvonalát tekintve valóban a haladó magyar értelmiség orgánuma volt.

Budapest mellett 1945 végén a vidéki városokban is kezdtek magalakulni a haladó értelmiség klubjai, körei. Közülük, elsőnek kétségtől a pécsi „Társadalomtudományi Kör” mutatta fel a legszebb eredményeket. A Szabad Nép a pécsi „Társadalomtudományi Kör” sikereit méltatva írta, hogy „a munkásság és értelmiség összefogása Pécssett országos jelentőségű”.⁵² A párt erőfeszítései ellenére sem sikerült azonban a felszabadulás évében az értelmiség körében kifejtett eszmei-politikai nevelőmunkát az egész országra kiterjeszteni. Gyakran még a párt vidéki szervezetei sem értették meg ennek a munkának a jelentőségét, de ott, ahol meg is értették, nem mindig volt erejük ahhoz, hogy elképzeléseiket megvalósítsák. Komoly segítséget jelentett e téren is a Társadalmi Szemlének, a párt elméleti és politikai folyóiratának a megjelenése 1946 elején. De még ennél is nagyobb jelentőségű volt az a tény, hogy 1946 derekán létrejött a Központi Vezetőség Értelmiségi Osztálya, és ezzel egyidejűleg az ország 5 legnagyobb városában a pártbizottságok mellé értelmiségi felelősöket állítottak be.⁵³ A vidéki értelmiségi munka megindulását jelezte a MKP nyíregyházi bizottságának a kezdeményezése is. A nyíregyházi pártbizottság már 1945 végén előadást és vitát rendezett értelmiségiek bevonásával „Az értelmiség és a demokrácia” címmel. 1946 elején pedig már hetenként szerveztek előadásokat és vitákat kifejezetten az értelmiségiek részére. Ezekon a rendezvényeken átlagosan 120–130 értelmiségi vett részt. Amikor a kötetlenebb formák már meghonosodtak, a pártbizottság „Értelmiségi Bizottság”-ot hozott létre, amely maga gondoskodott előadások és szemináriumok formájában a marxizmus—leninizmus elméletének az értelmiség körében történő terjesztéséről.⁵⁴ A szarvasi pártbizottság 1946 elején rendezett vitát a helyi értelmiséggel az értelmiségnek a munkásosztályhoz és a dolgozó parasztsághoz való viszonyáról. A vitán a meghívott 40 értelmiségi közül 35 meg is jelent. E tanács-

⁵⁰ Uo. 1945. szept. 7.

⁵¹ Uo. 1945. szept. 7.

⁵² Uo. 1945. nov. 29.

⁵³ A MKP. KV. Titkársága 1946. júl. 13-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁴ Pártmunka, 1946. 4–5 sz. 95. l.

kozás alapján a pártbizottság klubot rendezett be az értelmiségiek részére. S ott mindig rendezésükre állt a legfrissebb pártsajtó, valamint kommunista, haladó irodalom. A klub növekvő népszerűségére utalt az a körülmény is, hogy néhány hónappal később már rendszeresen 60—80 értelmiségi látogatta. A szarvasi kezdeményezés hasonló eredménnyel járt a megye többi városaiban is.⁵⁵ A szegedi városi pártbizottság 7 tagú értelmiségi aktívát hozott létre. Az értelmiségi aktíva a marxizmus-leninizmus alapjai témaköréből rendezett szemináriumokat, s azokon általában 40—60 hallgató vett részt. Az aktíva szervezte meg az ún. „Szabad Parlament”-et is, ahol előadások hangzottak el az értelmiséget foglalkoztató különböző kérdésekről. A „Szabad Parlament” rendezvényein gyakran 300—400 értelmiségi is jelen volt. A marxizmus—leninizmus elméletének alaposabb és rendszeres tanulmányozására a városi pártbizottság „Értelmiségi Olvasó”-t nyitott.⁵⁶ Hasonlóan kezdte meg és folytatta eszmei-politikai nevelőmunkáját az értelmiség körében a székesfehérvári pártbizottság és a Kommunista Párt más városi szervezete is.⁵⁷

Az értelmiség tömegeinek a megnyerését közvetlenül a felszabadulás után gátolta az a körülmény is, hogy nem egy helyen a munkások, sőt a kommunisták körében sem sikerült mindig megértetni a pártnak az értelmiség szerepét és társadalmi jelentőségét. A felszabadulás előtt a munkások, dolgozó parasztok érezve a rájuk nehezedő gazdasági és politikai elnyomást, gyakran nemcsak a fasiszta állammal, a tőkessel, a földbirtokossal került szembe, hanem az azok akaratainak érvényt szerezni igyekvő értelmiséggel is. Ily módon nemcsak az uralkodó osztályok, de azok megbízásait végrehajtó értelmiségiek is a dolgozók gyűlöletének tárgyává váltak. Az értelmiség-ellenesség indokoltságát látszott alátámasztani az a körülmény is, hogy a felszabadulás után jelentős értelmiségi tömegek idegenül álltak szemben a népi demokráciával. A párt e helyzetben nemcsak az értelmiség körében, de a párttagok és a munkások között végzett felvilágosító munkával igyekezett változtatni. A párt emlékeztetett Lenin tanácsaira, aki 1918 decemberében a pártmunkások moszkvai értekezletén azt hangsúlyozta, hogy „mi olyan elemekből építjük fel a hatalmat, amelyeneket a kapitalizmus hagyott ránk. Nem építhetjük fel a hatalmat, ha a kapitalista kultúrának olyan örökségét, mint az értelmiség, nem használjuk fel.”⁵⁸ Az értelmiség és a munkások, dolgozó parasztok közé a Horthy-fasizmus által emelt válaszfal olvadását jelezte, hogy az Egyesült Izzóban, a Magyar Acélban és néhány más üzemben több műszaki értelmiségi is belépett a pártba.⁵⁹ Érezhetően javult a munkások viszonya az értelmiségiekhez a Csepel Művekben és a MÁVAG-ban is, ahol a műszaki értelmiség kezdett bekapcsolódni az újjáépítés munkájába.⁶⁰ Az értelmiséggel kialakítandó jó viszony szándékát mutatta az is, hogy egyes üzemek munkásai a nehéz gazdasági helyzet ellenére önkéntesen vállalták tudósok és más értelmiségiek élelmszerűen történő ellátását. A Kőbányai Sörgyár munkásai például 6 tudósnek vállalták az ellátását. A munkások ilyen jellegű kezdeményezései azonban csak egyes értelmiségiek, illetőleg szűkebb értelmiségi körök, s ezen belül is a tudósok, művészek helyzetén változtattak valamelyest, de nem fogták át az

⁵⁵ Uo. 1946. 7. sz. 193. l.

⁵⁶ Uo. 1946. 8. sz. 220. l.

⁵⁷ Uo. 1946. 8. sz. 221. l.

⁵⁸ Lenin Művei. 28. köt. 215. l.

⁵⁹ Pártmunka, 1945. 5. sz. 121. l.

⁶⁰ Szabad Nép, 1945. júl. 12.

értelmiség egyetlen szakmai rétegét sem. E téren is érezhető változást a MKP budapesti VIII. kerületi bizottságának a kezdeményezése, a „Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért” néven indított mozgalom hozott.

A budapesti VIII. kerületi pártbizottság kezdeményezésére 1946 tavaszán a kerület munkásainak és tudósainak képviselői tanácskozásra ültek össze.⁶¹ A tanácskozás résztvevői megvitatták a munkások és az értelmiség egymáshoz való viszonyának kérdéseit, az értelmiség problémáit különös tekintettel az ország újjáépítésére, és a munkások javaslatára megállapodtak abban, hogy összefogással igyekeznek a nehézségeken úrrá lenni. A tudós értelmiség alkotó munkáját többek között az a körülmény is gátolta, hogy az alkotás műhelyei — a kutató intézmények, egyetemek — a háború következtében igen súlyos károkat szenvedtek. Az ország gazdasági helyzete azonban a közeli jövőben gyökeres változást még csak nem is ígérhetett.

Ilyen körülmények között egyedül járható útnak a társadalmi összefogás kínálkozott. A művelődési monopóliumát féltve őrző ellenforradalmi rendszer a két világháború között a munkásoknak, dolgozó parasztoknak csak a műveltség morzsáit nyújtotta. A munkásosztály azonban a felszabadulás után, a hatalom részeseként, a jövő birtokosaként, nem elégedhetett meg a régi állapotokkal a művelődés terén sem. A helyzetet változtatni azonban csak az értelmiség közreműködésével lehetett. Így jött létre az összefogásnak az a közös alapja, amely messzemenően megfelelt mind a „két fél” érdekeinek. A közös érdek közös erőfeszítést követelt, s ez a „Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért” mozgalomban öltött testet. A mozgalom ügyeinek vitelére intéző bizottság jött létre, s abban mind a munkások, mind az értelmiségiek képviselőiben 5—5 tag vett részt.⁶² Az intéző bizottság azonban nem elégedett meg a munkások és értelmiségiek kerületi szintű összefogásával, hanem igyekezett a mozgalmat Budapestre, sőt lényegében az egész ország területére kiterjeszteni. Erről tanúskodik az intéző bizottságnak a Szabad Nép hasábjain közzétett felhívása is. A felhívás azt hangsúlyozta, hogy „a magyar tudományos élet komoly válságba jutott. Az intézetek jó munkájának legelemibb feltételeit sem képes a kormány a mai gazdasági körülmények között biztosítani. Ha a társadalom nem siet sürgősen a tudományos intézetek segítségére, akkor ez hosszú időre visszaveti fejlődésében fiatal demokráciánkat. Az öntudatos dolgozók tisztában vannak azzal, hogy országunk újjáépítése csak a szellem továbbfejlesztésével együtt történhet.

A munkásság megnövekedett tanulási igényét viszont a jelenlegi munkásközpontok csak részben elégítik ki. A tudományos élet művelői magasfokú szak- és továbbképző előadások tartásával lényegesen hozzájárulhatnak a munkások szellemi színvonalának emeléséhez. Az üzemek termelésének és ügyvitelének racionalizálásához és javításához komoly szakemberek hathatós segítséget nyújthatnának.

E két szempontot figyelembe véve a »Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért« jelszóval megindult társadalmi akció egyrészt a tudományos élet és a munkásság egymáshoz való közelítését, másrészt kölcsönös

⁶¹ Uo. 1946. máj. 26.

⁶² Ld. *Molnár István*: Adalékok a „Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért” akció történetére c. tanulmányát. Párttörténeti Közlemények. 1963. IX. évf. 4. sz. 151. l. A továbbiakban — amennyiben külön nem jelzem — ennek a tanulmánynak az adataira támaszkodtam.

megsegítését tűzi ki célul. A mozgalom formája, hogy a nagyüzemek védnökséget vállaljanak a tudományos intézmények felett, segítik munkájukat a folytonossághoz szükséges anyagok megszerzésével, a tudományos élet képviselői pedig előadásokat tartanának a munkástovábbképző iskolákban, továbbá technikai szaktanácsokkal látnák el az üzemeket, laboratóriumokat.

Felszólítjuk a tudományos művelőit, a nagyüzemek öntudatos dolgozóit, a szakszervezeteket és a társadalmi egyesületeket, hogy pártállásra való tekintet nélkül csatlakozzanak e mozgalomhoz, mely az egész magyar demokratikus társadalom érdekeit kívánja szolgálni.”⁶³

A „Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért” mozgalom viszonylag rövid időn belül elterjedt nemcsak Budapesten, de helyenként még vidéken is. Nem maradt meg tehát elszigetelt kezdeményezésnek, hanem valóban országos jelentőségűvé vált már 1946-ban, s a következő évben még tovább fejlődött. E mozgalom keretében a MÁVAG munkásai 48 000 munkaórát fordítottak az Eötvös Loránd Tudományegyetem újjáépítésére. A Goldbergergyár munkásai újjáépítették a Műszaki Egyetem textil-tanszékét, a Csatornázási Művek dolgozói pedig rendbe hozták az egyetem vízvezeték-hálózatát. A budapesti V. kerületi kommunisták helyreállították a főváros egyik legnagyobb könyvtárát, a Csepel Művek dolgozói építették újjá a II. sz. belgyógyászati klinikát. Az Egyesült Izzó és a MOM munkásai megjavították a Budapesti Orvostudományi Egyetem műszereit. A villamosvasút dolgozói újjáépítették a Földtani Intézetet. A faipari munkások szakszervezetének tagjai megjavították a kutatóintézetek bútorait. A MNDSZ XIII. kerületi szervezetének tagjai takarították ki a kerület összes könyvtárát, laboratóriumait.⁶⁴ A munkások által nyújtott közvetlen segítségen túlmenően a mozgalom azt is bizonyította, hogy a munkásosztály az egyetlen olyan társadalmi tényező Magyarországon, amely megfelelően tud és képes is gondoskodni az értelmiségről. Nem véletlen, hogy a mozgalom mély benyomást keltett az értelmiségben, s ezen belül is elsősorban a tudós társadalomban. Az ország egyik legismertebb vegyésze a következőkben foglalta össze a munkások által nyújtott segítséggel kapcsolatos véleményét: „Tavaly az ország romokban hevert, elpusztultak kultúránk középpontjai, egyetemeink, főiskoláink, az Akadémia. Kértünk segítséget sokfelől. A kultuszminisztériumnak nem volt módjában, az ország nagytőkésai, a GyOSz urai nem tartották jó befektetésnek a tudomány felépítését. Reménytelenül kétségbe esve néztük, hogyan rongálódnak féltve őrzött drága műszereink a megsérült tetők alatt, pótolhatatlan könyveink az ajtónélküli szekrényekben: És akkor onnan nyújtottak segítő kezet, ahonnan legkevésbé vártuk. Bölcsészkarunkon megjelentek a MÁVAG munkásai... Mi egyetemi tanárok, eddig jóformán szükségtelennek éreztük magunkat... Most már tudjuk: nem dolgozunk hiába. Van az országnak olyan rétege, amely örömmel segít rajtunk, számít a munkánkra és fontosnak tartja a magyar tudományos élet megújulását.”⁶⁵ Hasonló szellemben értékelte a munkások segítségét a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Ruzsnyák István is, aki a MKP budapesti pártbizottságának III. konferenciáján a következőket mondta: „A szervezett munkások voltak az elsők, akik megértették a tudományos munka jelentőségét az ország felépítése szempontjából, és gyors, igen hathatós

⁶³ Szabad Nép, 1946. jún. 2.

⁶⁴ Uo. 1946. nov. 6.

⁶⁵ Uo. 1946. okt. 10.

segítséget nyújtottak a tudósoknak, akik nem fogják elfelejteni soha, hogy a dolgozóknak köszönhető a kutató munka megindulása, a könyvtárak működése.⁶⁶ A munkások újjáépítő munkájával nagyjában egyidejűleg kezdődött meg az értelmiségiek, elsősorban tudósok, egyetemi oktatók ismeretterjesztő tevékenysége is. Ennek a tevékenységnek az összehangolására a „Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért” mozgalom intéző bizottsága már 1946 júliusában 5 szakbizottságot (technikai, orvosi, természettudományi, szellemtudományi, múzeumi és könyvtári) hozott létre.⁶⁷ A bizottságokban tömörült értelmiségiek közreműködésével indult meg 1946 őszén a Vegyipari Dolgozók Iskolája, majd a tudományegyetem jogi karán az esti munkástanfolyam, mintegy 350 hallgató részvételével.⁶⁸ Ez a mozgalom tovább szélesedve nem kis szerepet játszott abban, hogy már 1947 őszén megkezdődhetett a rendszeres oktatás az egyetemek esti tagozatain. A dolgozók továbbtanulásának megszervezése mellett a „Munkások a tudományért — tudósok a munkásokért” mozgalom adott új lendületet, a korábbi évekhez képest összehasonlíthatatlanul szélesebb alapot a tudományos ismeretterjesztő munkának is. Új vonása volt ennek a tevékenységnek is, hogy ezek az előadások üzemekben, a szakszervezetek helységeiben, klubjaiban hangzottak el. A Vasas Munkásotthonban például „Mire tanít a filozófia”, „Technika a középkorban”, „A nemzeti eszme változása a történelem folyamán”, „A történelem marxista szemmel”, „Mire nevel a matematika” címmel hangzottak el előadások.⁶⁹ Előadások, sőt előadássorozatok hangzottak még el a MÁVAG-ban, a Gázgyárban, az EMERGÉ Gumigyárban és sok más helyen. Az előadásos ismeretterjesztés hatása és tapasztalatai arra ösztönözték a mozgalom résztvevőit, vezetőit, hogy az érdekesebb, nagyobb érdeklődésre számot tartható előadásokat nyomtatott formában is megjelentessék. Így született meg az „Élet és Tudomány” című, ma is egyik legnépszerűbb folyóirat megjelentetésének a gondolata.

4. A szakszervezeti mozgalom és a párt értelmiségi politikája

Az értelmiségnek a népi demokráciához való közelítésében, megnyerésében fontos szerepet vállaltak magukra a szakszervezeti mozgalmon belül az értelmiségi szakszervezetek is.

Az értelmiségi szakszervezetek még az ország teljes felszabadulása előtt megalakultak. Viszonylag korai és gyors létrejöttükben közrejátszott az a körülmény is, hogy a felszabadulás után a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai lényegében egységesen támogatták a Magyar Kommunista Pártnak azt a javaslatát, hogy az értelmiség demokratikus szellemben való nevelése érdekében az egységes értelmiségi szakmai csoportokat pártállásra való tekintet nélkül egységes, önálló szakmai szervezetekben kell tömöríteni.

Az értelmiségnek a szakszervezeti mozgalomba való bevonása, szakszervezetekbe való tömörítése azonban, azon túl is, hogy az értelmiség többsége elég távol állt még a népi demokráciától, igen sok nehézségbe ütközött. A szak-

⁶⁶ Az MKP nagybudapesti szervezetének III. konferenciája. Bpest, Szikra. 1947.

⁶⁷ Szabad Nép, 1946. júl. 21.

⁶⁸ Uo. 1946. szept. 5.

⁶⁹ Szakszervezeti Közlöny, 1946. ápr. 15.

szervezeti forma az értelmiség jelentős részének a számára ismeretlen, idegen volt. Sok értelmiségi, különösen a tudósok, egyetemi és főiskolai oktatók közül rangon alulinak, sőt egyenesen lealacsonyítónak tartotta azt, hogy szakszervezeti tag legyen. Éppen ezért úgyszólván az összes értelmiségi szakszervezetek kezdettől fogva szembetalálták magukat a bizalmatlansággal, amely az értelmiség részéről megnyilvánult. Erre utalt a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1946 novemberi országos választmányi ülése is, amikor hangsúlyozta, hogy „az az általános megállapítás, hogy az értelmiségi szakszervezetek működésénél és szervezésénél nagy nehézséget jelentett az, hogy az értelmiségi dolgozók nem voltak hozzászokva a szakszervezeti formához, fokozottabb mértékben áll az egyetemi és tudományos foglalkozású tisztviselőkre, kartársakra. . . ez a kategória . . . rangon alulinak találta kezdetben azt, hogy ő is szakszervezeti tag legyen.”⁷⁰

A felszabadulás előtt az értelmiségnek a két világháború között tevékenykedő pártokon, szervezeteken túlmenően voltak különböző társadalmi, szociális és kulturális egyesületei, szövetségei. Ezek azonban egymástól jórészt függetlenül, elszigetelve, sőt nem egyszer egymással szembenállva működtek. Jellemző például, hogy a pedagógusoknak az ellenforradalmi korszak idején több mint 30 egyesületük, szövetségük volt. Köztük olyanok, mint az Egyetemes Tanító Szövetség, az Állami Tanítók Egyesülete, az Országos Középiszkolai Tanáregyesület, a Kereskedelmi Iskolai Tanárok Egyesülete stb. Az országos jellegű szervezeteken kívül voltak még a pedagógusoknak abban az időben megyei és városi egyesületei is.⁷¹ Sok tekintetben hasonló volt a helyzet az orvosoknál, mérnököknél és más értelmiségi szakmai csoportoknál is. Az értelmiségnek ilyen szűk, kis csoportokra, illetőleg csoportocskákra való oszlása teljesen megfelelt a Horthy-fasizmus érdekeinek. Hiszen ezeket a gyakran jelentéktelen csoportokat nem volt nehéz „kézben tartani”, sőt, ha kellett egymás ellen is kijátszani. Ezek az egyesületek, szövetségek tevékenységüket a felszabadulás után is lényegében ott akarták folytatni, ahol a háború alatt abbahagyni kényszerültek. Nagyrészt változatlan maradt a vezetőségeik összetétele, s így nem volt nehéz őket az értelmiségi szakszervezetek ellen felhasználni, különösen akkor, ha a koalíció valamelyik pártja, elsősorban a Független Kisgazdapárt jobbszárnyának „védnöksége” alá kerültek.

Az értelmiségi szakszervezetek valóban aktív tevékenységet a MKP májusi konferenciája után kezdtek csak kifejtetni. A májusi konferencia külön napirendben tárgyalta a szakszervezeti munka általános kérdéseit, de külön is felhívta a figyelmet az értelmiségi szakszervezetek feladataira a gazdasági érdekvédelem és az eszmei politikai nevelő munka területén.⁷² Az értelmiségi szakszervezetek a májusi konferencia szellemében leplezték le a fasiszta reakció bérdemagógiáját és álltak az élére az értelmiség jogos anyagi és szociális követeléseinek kielégítéséért indított mozgalmaknak. A Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete például két alkalommal is kötött szerződést a Gyár-iparosok Országos Szövetségével a műszaki értelmiség érdekeinek a biztosítására.⁷³ A kollektív szerződések alapján a műszaki értelmiség olyan anyagi

⁷⁰ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1946. november 21–22-i Országos Választmányi ülésének jegyzőkönyve. 55. l. MPSzSz. Irattára.

⁷¹ Uo. 26. l.

⁷² Harc az újjáépítésért. 122–123. l.

⁷³ A Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete I. kongresszusának jegyzőkönyve. Műszaki Értelmiség, 1946. 10. sz. 7. l.

és szociális előnyökhöz jutott, amelyekért korábban hiába harcolt. Az Orvosok és Egészségügyi Dolgozók Szabad Szakszervezete ugyancsak kollektív szerződéssel igyekezett biztosítani az orvosok jogos anyagi és szociális igényeinek a kielégítését.⁷⁴ Több-kevesebb sikerrel harcolt a pedagógusok szakszervezete is a tanítók és a tanárok gazdasági helyzetének a megjavításáért.

Az értelmiségi szakszervezetek tagjaik anyagi érdekeinek védelme mellett eredményesen tevékenykedtek az értelmiség demokratikus szellemben való nevelése terén is. Szinte megalakulásuk pillanatától kezdve előadásokat, előadás-sorozatokat, szemináriumokat és vitákat rendeztek tagságuk részére. Ezekben a formákon keresztül azonban még Budapesten is csak viszonylag szűkebb réteghez jutottak el. Így az értelmiség demokratikus szellemben való nevelése terén a szakszervezeti sajtó játszott inkább nagyobb szerepet. A Pedagógus Szakszervezet mozgalmi folyóirata, a „Pedagógus Értésítő” már 1945 októberében 20 000 példányban jelent meg.⁷⁵ Később a szakszervezet „Embernevelés” címen elméleti és módszertani folyóiratot is indított. Az Orvosok Szakszervezete „Orvosok Lapja” címen indította meg első újságját, amelyet rövid időn belül még más lap is követett.⁷⁶ A Mérnökök és Technikusok Szakszervezetének mozgalmi lapja, a „Műszaki Értelmiség” 3000 példányban jelent meg, és már 1946 májusában megjelentette a szakszervezet a „Magyar Technikát”-t 2500 példányban.⁷⁷

Az értelmiségi szakszervezetek sokoldalú tevékenysége folytán fokozatosan kezdett felengedni az értelmiség tartózkodása a szakszervezetektől elsősorban Budapesten. Ez kifejezésre jutott az értelmiségi szakszervezetek tagságának létszámában is. 1946-ban az orvosoknak már mintegy 60–70%-a szakszervezeti tag volt, ezzel szemben a tanítóknak és tanároknak körülbelül csak 20–30%-a.⁷⁸ Az értelmiségi szakszervezetekben megalakulásuktól kezdve komoly befolyással rendelkezett a Magyar Kommunista Párt. Megközelítően tükrözte ezt a befolyást a szakszervezetek vezetőségének összetétele is. A Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete Intéző Bizottságában 1945-ben — például — 4 kommunista, 4 szociáldemokrata, 3 kisgazda és 1 parasztpárti foglalt helyet.⁷⁹ Ez azt jelentette, hogy a később megalakult Baloldali Blokk pártjainak döntő súlya volt a szakszervezet vezetésében. Nagyjában hasonló volt a MKP és a Baloldali Blokk helyzete a többi értelmiségi szakszervezetben is. Komoly előnyt jelentett a kommunista pártnak az is, hogy a pedagógusok és az orvosok, valamint a műszaki értelmiség szakszervezetének a főtitkára végig kommunista volt.

A reakció támadását szétzúzó népi mozgalom hatására 1946 elején az értelmiségi szakszervezetek munkája is újabb lendületet vett. 1946. február 24-én tartotta a Pedagógus Szakszervezet I. országos küldöttközgyűlését, amely lényegében a szakszervezet első kongresszusának tekinthető. A küldöttközgyűlés megvitatta a szakszervezet megalakulása óta végzett tevékenységét,

⁷⁴ Szakszervezetünk 10 éve (1945—1955). Az OEDSzSz. Kiadása Bpest. 1955. 21. l.

⁷⁵ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1946. nov. 21—22-i országos választmányi ülésének jegyzőkönyve. 11. l.

⁷⁶ Szakszervezetünk 10 éve (1945—1955.) 22. l.

⁷⁷ Műszaki Értelmiség, 1946. 10. sz. 10. l.

⁷⁸ Mai Magyarország. Hungária Lloyd.—Bpest. é. n. 122. l.

⁷⁹ Szabad Nép, 1946. ápr. 1.

és programot dolgozott ki a szakszervezet tömegbefolyásának a növelésére. Legfontosabb feladatként a pedagógusok életszínvonalának megjavításáért indítandó harc és az iskolarendszer demokratizálása, valamint a pedagógus-egység megteremtése került be a programba.⁸⁰

A tanítók és tanárok életszínvonalának emeléseért indított harc valóban nagyon idősezerű volt, mert a pedagógusok életkörülményei az infláció miatt hihetetlenül súlyosak voltak. Amíg a műszaki értelmiség az üzemekben és a gyárakban fizetéskiegészítésként nem egyszer jelentős természetbeni juttatásban részesült, az orvosok pedig, főleg vidéken, a patientúrájuk révén enyhítettek nehéz élelmezési helyzetükön, addig a pedagógusok többségének a fizetés volt az egyetlen jövedelemforrása. Jellemző a pedagógusok helyzetére, hogy 1946 tavaszán 1 pár férficipő megvásárlására 33 pedagógus teljes havi fizetésére lett volna szükség.⁸¹ A pedagógusok tarthatatlanul súlyos anyagi helyzetét mutatta az a körülmény is, hogy a reakciónak egyes helyeken sikerült a pedagógusokat a népi demokrácia elleni fellépésre megnyernie. A Pedagógus Szakszervezet a miniszterelnökhöz fordult és követelte a pedagógusok anyagi helyzetének a megjavítását, valamint ezzel egyidejűleg a fasiszta, reakciós elemeknek az iskolákból való eltávolítását.⁸² Miután a szakszervezet nem kapott megnyugtató választ, tiltakozásul gyűléseket szervezett Budapesten és az ország nagyobb városaiban. A pedagógus tüntetések a „fizetést, cipőt, kenyeret” követelésének jelszava alatt zajlottak le. A tüntető pedagógusokat az MKP támogatta. A tiltakozások hatására a kormány 1946. május 15-én rendeletet hozott arról, hogy a pedagógusok egy alkalommal segélyként havi fizetésük háromszorosának megfelelő összeget és a továbbiakban pedig havi 30%-os fizetési pótlékot kapjanak.⁸³ A szakszervezet határozott és sikeres fellépése gyorsítólag hatott a pedagógusok tömörülésére is. Ezt bizonyította az a tény, hogy 1946 végére 25 000-re emelkedett a szakszervezet taglétszáma, ami az összes tanítók és tanároknak mintegy felét jelentette.⁸⁴ A szakszervezet létszámának növekedésével párhuzamosan a pedagógus-egység létrejöttének irányában is mutatkoztak eredmények. 1946. augusztus 7-én feloszlott az Eötvös-Alap és az Egyetemes Tanítószövetség. Nem sokkal később a Polgári Iskolai Tanárok Országos Egyesülete is véget vetett működésének és tagjai beléptek a Szakszervezetbe.⁸⁵ Hasonlóan szép sikerek kísérték a Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének a tevékenységét is, hiszen az első kongresszus idejére a szakszervezet létszáma elérte a 11 000 főt.

Ezek az eredmények azt mutatták, hogy a szakszervezetek alig másfél éves tevékenységük alatt számottevő befolyásra tudtak szert tenni az értelmiség körében. Annak következtében, hogy minden jelentősebb sikerüket a Magyar Kommunista Párt támogatásának köszönhették, erősödésükkel párhuzamosan a kommunisták befolyása is állandóan növekedett az értelmiségi szakszervezetekben.

⁸⁰ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1947. máj. 17-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. 1–2. l. MPSzSz. Irattára.

⁸¹ Szabad Nép, 1946. máj. 5.

⁸² Uo. 1946. máj. 8.

⁸³ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1946. nov. 21–22-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. 23. l. MPSzSz. Irattára.

⁸⁴ Uo. 32. l.

⁸⁵ Uo. 24. l.

5. Az értelmiség részvétele az ország újjáépítésében

A felszabadulás után az ország újjáépítése — ismeretes — nem egyszerűen technikai, gazdasági feladat volt csupán, hanem szerves részét képezte a népi demokratikus és a reakciós erők küzdelmének. A különböző betegségek, járványok leküzdése, az oktatási valamint kulturális intézmények kapuinak megnyitása, a termelést akadályozó tényezők elhárítása, az ország életének egészséges vérkeringése, illetőleg annak megindulása a népi demokratikus rendszer megszilárdulását segítette elő. Az értelmiség részvétele az újjáépítésben így nemcsak a hivatásszerű munka végzését, de közvetve, sőt gyakran közvetlenül is a népi demokratikus rendszer melletti kiállást, állásfoglalást is jelentett.

A pártnak az értelmiség körében kifejtett tevékenysége illetőleg e tevékenység eredményei az újjáépítés szempontjából lényegében 1945 második felében kezdtek megmutatkozni. Különösen nagy jelentőségű volt, ebben a vonatkozásban is, a műszaki értelmiség magatartásának változása. 1945 júliusában a vasút újjáépítésénél, annak meggyorsítása érdekében munkások és műszakik 6 munkahelyen keltek versenyre a feladatok határidő előtti teljesítéséért.⁸⁶ Még ugyanebben a hónapban versenyre lépett egymással a Csepel Művek és a MÁVAG, az ország két hatalmas üzeme.⁸⁷ Ezekben az üzemekben a munkások oldalán nem kis számban műszakik is részt vettek a versenyben. Kezdték tehát megváltozni a műszaki értelmiség viszonya az újjáépítéshez. Mutatkoztak az első jelei a műszaki értelmiség egyéni kezdeményezéseinek is. Erről tanúskodik sajátos módon a Csepel Művek egyik mérnökének az esete. Egyes elmaradottabb munkások idegenkedve fogadták a szóbanforgó mérnök újítási kísérletét, sőt azzal is megvádolták, hogy tevékenységével zavarja a termelés hagyományos menetét. Az újító mérnök azonban nem hátrált meg, hanem kijelentette, hogy „ha egy munkásnak szabad a 15 év alatt bevált gépen változtatni és társai ezért még büszkéek is rá, engedjék meg annak a mérnöknek is, hogy változtasson. Ne nevezzék ezért felforgatónak! Újjáépülő országunknak a mérnök teremtő gondolatára épp oly szüksége van, mint a munkás dolgos kezére.”⁸⁸

Az értelmiség részvétele az újjáépítésben 1945 végére, 1946 elejére tovább fokozódott. A munkások hősiességű erőfeszítései mellett, akik az újjáépítés fő terheit vállalták, ez is szerepet játszott abban, hogy már december végén elkészült az első híd a Dunán, a Kossuth-híd. 1946 elején már egyre gyakoribbá váltak az olyan esetek, amikor műszaki értelmiségiek hasznos javaslatokat dolgoztak ki, ésszerűsítéseket alkalmaztak a termelés folyamatainak meggyorsítására. A Csepel Művekben például a szénhiány a termelés leállításával fenyegetett, a műszakik kidolgozták a kazánok olajjal történő fűtését.⁸⁹ A Magyar Acélban pedig a mérnökök a gépeken eszközölt korszerűsítéssel jelentősen emelték a termelés színvonalát.⁹⁰ A munkások és műszakik közös erőfeszítésével határidő előtt készült el az Eger-putnoki vasútvonal a 85 m-es alagutttal együtt.⁹¹ A bányák hihetetlenül leromlott állapota és a közlekedési

⁸⁶ Szabad Nép, 1945. júl. 10.

⁸⁷ A munkásosztály az újjáépítésért 1945—1946. Bpest, Kossuth, 1960. 57. l.

⁸⁸ Szabad Nép, 1945. júl. 12.

⁸⁹ Szabad Nép, 1946. márc. 24.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Műszaki Értelmiség, 1946. 23. sz. 8. l.

nehézségek ellenére a bányászok és a műszakiak hősiess munkája lényegében biztosította az újjáépítés szénszükségletét.

*

A kommunista párt tehát a felszabadulás óta eltelt, közel két éves nehéz, bonyolult munkával jelentős sikereket ért el az értelmiség megnyerése terén is. 1946 szeptemberére már 31 300 értelmiségi lépett be a pártba.⁹² Az értelmiségi szakszervezetek soraikban tömörítették az értelmiségnek több mint a felét. Az értelmiség túlnyomó többsége pedig már tevékeny részt vállalt az ország újjáépítésében. 1946. szeptember 30-án kezdte meg a munkáját a MKP III. Kongresszusa, amely a felszabadulás óta elért eredményekre támaszkodva új feladatokat jelölt meg az értelmiség körében végzendő munka terén is. Ezzel lezárult az értelmiség megnyeréséért folytatott harc első szakasza.

Ш. Балог:

Из истории политики Венгерской Коммунистической Партии по отношению к интеллигенции в период после освобождения

Резюме

Первая, легальная конференция Венгерской Коммунистической Партии начала свою работу 20 мая 1945 г. Исходя из международного и внутреннего положения страны, а также подводя первые итоги легальной деятельности партии, она в качестве непосредственной и важнейшей задачи, стоящей перед партией, указала на восстановление страны, разрушенной войной. Программа восстановления страны, принятая на конференции, следовательно, требовала сплочения патриотических и демократических сил. В этом смысле конференция торопила усилить влияние коммунистов среди интеллигенции путем сплочения ее передовых представителей в рядах партии, а также приближения к народной демократии более широких слоев интеллигенции. Решению этой цели мешало то обстоятельство, что фашистская реакция тогда еще имела значительное влияние среди интеллигенции. Таким образом, изоляция фашистских реакционных элементов, последовательное уничтожение остатков фашизма являлись одним из основных условий не только восстановления страны, но и — в связи с этим — завоевания интеллигенции.

Одним из орудий уничтожения остатков фашизма после освобождения, да уже и в ходе его, являлось создание т. н. Проверочных комитетов. К осени 1945 г. перед Венгерской Коммунистической Партией стало очевидным, что с помощью Проверочных комитетов невозможно очистить от фашистских элементов административный аппарат, экономическую и культурную жизнь. Вместо проверочной процедуры, следовательно, необходимо было искать иные средства с целью изоляции фашистских, реакционных элементов. Это Венгерская Коммунистическая Партия полагала находить в применении т. н. списков «Б» (списков лиц, подлежащих увольнению). Их составление на различных фабриках, в предприятиях, в учреждениях уже в марте 1946 г. началось. Проведение этих списков в жизнь стало однако возможным лишь после 13 мая, ибо, вследствие махинаций правого крыла партии мелких сельских хозяев, Совет Министров только к этому времени принял постановление о применении списков «Б». С помощью списков «Б» до середины сентября 1946 г. было уволено около 60 000 реакционных офицеров армии, чиновников и иных лиц. С применением списков «Б» в противовес проверочной процедуры, Коммунистическая Партия в самом деле нанесла серьезный удар по врагам народной демократии. Причина успеха прежде всего скрывается в том, что партия правильно вы-

⁹² A népi demokrácia útja. 232. l.

брала момент действия. Нападение фашистской реакции было разгромлено народным движением. Рабочие, крестьяне, даже часть интеллигенции стали понимать необходимость очищения государственной, экономической и культурной жизни. При проведении списков «Б» Коммунистической Партии, по существу, удалось обеспечить поддержку со стороны партий Левого Блока.

Ликвидация остатков фашизма исключительно политико-административными методами, какими бы обширными и последовательными ни были, полного результата не дают. О том уже и не говоря, что против остатков фашистской идеологии в первую очередь можно было успешно воевать не столь административными средствами, как, решающим образом, методами идейно-политической воспитательной работы. Именно по-этому Венгерская Коммунистическая Партия стремилась к тому, чтобы сознательных врагов народной демократии, реакционных вредителей из различных сфер общественной, политической и экономической, а также культурной жизни административными методами, а различные общественные слои и лица, обманутых фашистской реакцией, и более-менее находившихся под влиянием фашистской идеологии, убедить с помощью терпеливой разъяснительной работы, и перевести их на сторону народной демократии. В таких условиях, исходя из общих установок партии, необходимо было сконцентрировать внимание на борьбу против наиболее вредных идеологий, идей с точки зрения идейно-политической работы, проводимой среди интеллигенции. Это было, в первую очередь, фашистское, националистическое «наследие», да и внутри этого идеологические направления, представленные бывшей верхушкой и крайне правыми элементами.

Уже в первой половине 1945 г. на страницах коммунистической печати появляется значительное количество статей, разоблачающих корни, природу и влияние фашистской националистической идеологии. Рядом с этим были значительными также статьи, занимавшиеся историческим путем, общественной ролью венгерской интеллигенции. Но партия не только вскрывала положение, но указала и на путь из кризиса, подчеркивая, что «путь к лучшему будущему венгерской нации, венгерской интеллигенции является исключительно путь демократии». Кроме упомянутых статей все возрастающую роль в идейно-политическом очищении и идеологическом развитии интеллигенции играли книги, изданные созданным еще в конце 1944 г. издательством Сикра (Искра). Полезно служили целям идейно-политической воспитательной работы лекции, прочитанные идеологически более подготовленными членами партии в среде населения, и внутри него — интеллигенции, и курсы лекций, организованные профсоюзами, сплотившими интеллигенцию, а также подобные лекции прочих демократических организаций, объединений. Число этих лекций изо дня в день возрастало в месяцы после освобождения. Свообразной формой работы среди интеллигенции были встречи представителей партии с различными группами интеллигенции, их непосредственные беседы. Во второй половине 1945 г. партия начала организовать совещания коммунистической интеллигенции с группами интеллигентов, созданными по специальности.

Значительную роль сыграл в уничтожении национализма, шовинизма и других вражеских идеологий, сохранившихся в сознании интеллигенции и Клуб Форум. Созданием клуба Форум партия ставила перед коммунистической интеллигенцией задачу — совместно с другими представителями интеллигенции, прежде всего с левыми представителями интеллигенции партий Левого Фронта Независимости, в рамках публичных свободных дискуссий отвечать на вопросы, занимающие массы интеллигенции и тем самым способствовать приближению масс интеллигенции к народной демократии. Наряду с Будапештом в конце 1945 г. и в других городах страны стали возникать подобные клубы, кружки прогрессивной интеллигенции.

В деле привлечения на сторону народной демократии, в завоевании интеллигенции значительную роль взяли на себя внутри профсоюзного движения также профсоюзы, сплотившие интеллигенцию. Эти профсоюзы, организованные еще перед тем, как страна была полностью освобождена, по-истине активную деятельность начали развертывать лишь после конференции Венгерской Коммунистической партии в мае 1945 г. В духе майской конференции профсоюзы разоблачали демагогические требования по отношению к заработной плате фашистской реакции, и стали во главе движения за удовлетворение обоснованных материальных и социальных требований интеллигенции. Профсоюзы интеллигенции, помимо защиты материальных интересов своих членов, успешно действовали также в области воспитания в духе демократизма.

Восстановление страны после освобождения — как известно — было не просто лишь технической, экономической задачей, но и являлось органической частью борьбы народно-демократической и реакционных сил. Уничтожение различных заболеваний, эпидемий, открытие ворот учебных и культурных учреждений, устранение различных

факторов, препятствовавших производству, начало здорового кровообращения страны — все это содействовало укреплению народно-демократического строя. Участие интеллигенции в восстановлении страны таким образом означало не только работу по профессии, но и посредством этого, а часто и непосредственно, также позицию на стороне народно-демократического строя.

Деятельность партии в среде интеллигенции, точнее результаты этой деятельности, с точки зрения восстановления страны по существу стали сказываться во второй половине 1945 г. Участие интеллигенции в восстановлении страны к концу 1945 — началу 1946 гг. еще более возрастало.

Коммунистическая Партия в почти двухгодичный период, прошедший со времени освобождения, с помощью трудной, сложной работы, достигла значительных успехов и в области завоевания интеллигенции. К сентябрю 1946 г. в партию вступили уже 31 300 лиц, по профессии интеллигентов. В разных профсоюзах было сплочено более половины всей интеллигенции, а преобладающее большинство ее уже принимало деятельное участие в работе восстановления страны. 30 сентября 1946 г. начала свою работу III съезд Венгерской Коммунистической Партии, указавший на основе достигнутых со времени освобождения результатов новые задачи и в области работы в среде интеллигенции. Этим окончился первый период борьбы за завоевание интеллигенции.

A. Balogh:

Un chapitre de l'histoire de la politique intellectuelle du Parti Communiste Hongrois après la liberation

Résumé

La première conférence légale du Parti Communiste Hongrois se réunit le 20 mai 1945. Partant de la situation internationale et intérieure du pays, ainsi que des expériences faites au début de son activité légale, le parti désigna comme première et plus importante tâche de la démocratie populaire la reconstruction du pays. Le programme de cette reconstruction adopté à la conférence impliquait le ralliement des forces patriotiques et démocratiques. C'est dans ce sens que la conférence insistait sur la nécessité d'augmenter l'influence communiste sur les intellectuels, d'accueillir les membres les plus progressistes de l'intelligentsia dans le parti et de rattacher ses larges masses plus étroitement à la démocratie populaire. Ce qui entravait la réalisation de cet objectif c'était l'influence du fascisme qui à cette époque encore était remarquablement forte dans les milieux intellectuels. Ainsi la condition primaire non seulement de la reconstruction, mais encore du ralliement des intellectuels était l'isolement des éléments fascistes réactionnaires et la liquidation méthodique des restes du fascisme.

Un des moyens de la liquidation des restes du fascisme fut après, et même déjà au fur et à mesure de la libération la création des comités d'épuration. En automne 1945 le Parti Communiste cependant dut se rendre à l'évidence que les comités d'épuration ne suffisaient pas à faire disparaître de l'administration publique, de la vie économique et culturelle, les éléments réactionnaires et qu'il fallait chercher un moyen plus efficace permettant de les éliminer. Ce moyen le Parti pensa l'avoir trouvé dans l'établissement des listes «B». Dès le mois de mars 1946 on procéda dans les usines, les entreprises et les différentes institutions à l'établissement de ces listes, mais leur mise en pratique ne put commencer qu'après le 13 mai, la droite du Parti des Petits Propriétaires ayant su empêcher jusqu'à cette date que le conseil des ministres acceptât le décret concernant la liste «B». Jusqu'au milieu de septembre 1946, 60,000 officiers, fonctionnaires et employés réactionnaires furent renvoyés de leur postes. A l'opposé des procédés d'épuration, l'application de la liste «B» permit au Parti Communiste de porter un coup réellement efficace aux ennemis de la démocratie. Le succès était dû avant tout au choix du moment approprié. Le mouvement populaire avait brisé l'attaque de la réaction fasciste. Ouvriers, paysans et même une partie des intellectuels commencèrent à comprendre la nécessité de l'épuration de la vie publique, économique et culturelle. Quant à la mise en application

de la liste «B» le Parti Communiste Hongrois réussit pour l'essentiel à gagner l'appui des partis du Bloc de Gauche.

Les mesures politiques et administratives, quelque vastes et méthodiques qu'elles fussent, ne suffisaient pas à liquider entièrement les restes du fascisme. De plus, la lutte efficace contre l'idéologie fasciste requérait moins des mesures administratives qu'un travail idéologique éducateur. Aussi le Parti Communiste avait-il mis au point un double programme: il était besoin de mesures administratives permettant d'éliminer de la vie sociale, politique, économique et culturelle les éléments réactionnaires nocifs, les ennemis convaincus de la démocratie populaire, mais en même temps il était aussi besoin d'un patient travail d'éclaircissement afin de gagner pour la cause de la démocratie populaire les personnes et les couches qui se trouvaient encore plus ou moins sous l'influence de l'idéologie fasciste. Ainsi dans le cadre de ses objectifs généraux, le parti concentrait son attention sur la lutte contre les idées et conceptions les plus nocives qu'il s'agissait de liquider par un travail éducateur politique entrepris dans les milieux intellectuels. Il fallait lutter en premier lieu contre l'héritage fasciste-nationaliste, mais aussi contre toutes les tendances idéologiques représentées par les anciens milieux dominants et d'extrême droite.

Dès la première moitié de 1945 la presse communiste publia un grand nombre d'articles destinés à dévoiler les racines, la nature et les conséquences de l'idéologie fasciste-nationaliste, ainsi que d'écrits traitant du passé et du rôle social de la couche intellectuelle hongroise. Toutefois le parti ne se contentait pas de dénoncer la situation, il en indiquait aussi l'issue, en montrant que la voie vers un meilleur avenir de la nation et des intellectuels hongrois ne pouvait être que la voie de la démocratie. A côté de ces articles, les livres publiés aux éditions Szikra, maison d'édition fondée à la fin de 1944, eurent également une forte répercussion. Non moins importantes furent dans l'éducation idéologique des intellectuels les conférences faites par les membres de parti d'une formation idéologique appropriée ou les séries de conférences organisées par les syndicats intellectuels ou d'autres organisations démocratiques. Dans les mois succédant à la libération leur nombre va en s'accroissant. Une forme spéciale de ce travail éducateur furent les rencontres des représentants du parti et des différents groupes d'intellectuels. Dans la deuxième moitié de 1945 le parti commença à organiser des conférences réunissant les intellectuels communistes et les différents groupes professionnels des intellectuels.

Dans la lutte contre le nationalisme, le chauvinisme et d'autres idéologies réactionnaires vivant encore dans la conscience des intellectuels, le Club Forum assumait un rôle important. Par sa création le parti imposa à ses membres intellectuels la tâche de mettre au point, dans le cadre de libres discussions avec les représentants de gauche des partis du Front d'Indépendance les problèmes préoccupant les intellectuels, et de contribuer par là à rapprocher ces derniers de la démocratie populaire. Vers la fin de 1945 des clubs et des cercles d'intellectuels commencèrent à se former aussi dans les villes de la province.

A l'intérieur du mouvement syndical, les syndicats intellectuels déployèrent également des efforts considérables en vue de gagner les intellectuels à la cause de la démocratie populaire. Créés encore avant la libération totale du pays, les syndicats ne commencèrent toutefois à travailler de façon vraiment active qu'après la Conférence de Mai du Parti Communiste Hongrois. C'est dans l'esprit de cette conférence qu'ils dénoncèrent la démagogie de salaire de la réaction fasciste pour se mettre ensuite à la tête des luttes amorcées en vue de la satisfaction des exigences matérielles et sociales des intellectuels. A côté de la protection des intérêts matériels de leurs membres, les syndicats ne cessaient de s'occuper de leur éducation démocratique.

Il est notoire que la reconstruction du pays après la libération n'était pas simplement une tâche d'ordre technique et économique, mais constituait une partie organique de la lutte des forces populaires démocratiques et réactionnaires. L'enraiment des différentes maladies et épidémies, la reprise de l'enseignement et des autres activités culturelles, l'élimination des facteurs entravant la production, la saine circulation du sang du pays — autant de facteurs contribuant au raffermissement du système démocratique populaire. Aussi la participation des intellectuels à la reconstruction représentait-elle non seulement l'exercice d'une profession, mais indirectement, et souvent même directement, une prise de position pour le système de démocratie populaire.

Les résultats du travail effectué par le parti dans les milieux intellectuels, en particulier au point de vue de la reconstruction commencèrent à se manifester dans la deuxième moitié de 1945. A la fin de cette année et au début de l'année suivante la participation des intellectuels à la reconstruction ne cessa d'augmenter.

Au prix d'un travail difficile et compliqué le Parti Communiste obtint des succès considérables auprès des intellectuels. Jusqu'en septembre 1946 plus de 31, 300 intellectuels

étaient entrés dans le parti. Les syndicats intellectuels comptaient parmi leurs membres plus de la moitié de l'intelligentsia. La majorité des intellectuels participa activement à la reconstruction du pays. Le 30 septembre 1946 se réunit le IIe Congrès du Parti Communiste Hongrois qui à la base des résultats obtenus depuis la libération indiqua les nouvelles tâches qui s'imposaient dans le domaine des intellectuels. La première phase de la lutte menée en vue de gagner les intellectuels à la nouvelle idéologie était terminée.

KÖZLEMÉNYEK

Ruggiero Romano:

Spanyol Amerika a XVIII. században*

Vajon nem túlméretezett igény részemről a XVIII. századi spanyol Amerikáról szólni? Vajon egy óriási földrész egész területe belefér-e egy rövid tanulmány keretébe? Nem önigazolásul, hanem a téma jobb megértése kedvéért kell emlékeztetnem arra, hogy amikor Dél-Amerikának gyarmati történetéről beszélünk, természetesen egy óriási földrésszel állunk szemben a maga változatosságában, de ugyanakkor olyan földrésszel is, ahol a spanyol befolyás igen erős és határozott volt, olyannyira, hogy egy bizonyos értelemben mint egységet kell tekintenünk.

Nem vagyok úgynevezett „amerikanista”, nem vagyok Dél-Amerika történetének *szakértője*, ennek előrebocsátásával nyúlok tehát a témához. Nem kötnek az általam egyébként igen nagyraértékelt erudíció korlátai, s így csupán néhány gondolatot szeretnék felvetni ebben az igen fontos és érdekes tárgykörben.

Dél-Amerika történetét nem önmagában teszem vizsgálat tárgyává, hanem megkísérlem azt az egykorú Nyugat-Európával való kapcsolatában, annak fejlődési vonalaihoz alkalmazva, ábrázolni. Tehát az összehasonlító történeti módszert alkalmazom-e? Nem szeretem ezt a szót, sem olykor bosszantó következményeit; de az elv, legalább az elv, hasznosnak bizonyulhat. A különbségeken keresztül törekszem — és az összehasonlításban itt meg is állok — a XVIII. századi dél-amerikai fejlődésnek (azt is mondhatnám a fejlődés hiányának) fővonásait bemutatni.

Európában a XIII—XIV. század fordulójától kezdődően a feudalizmus válságba kerül. Csakhamar azonban ismét erőre kap s a XVII. században elérkezik a „refeudalizáció”. Természetesen nem lehet azt állítani, hogy a XVII. századi „refeudalizáció” egyszerű visszatérés a régi feudális rendszerhez, de ennek az időszaknak fő jellegzetessége feudális típusú, az elnevezések megváltoztatásának kísérlete ellenére is: ha feudalizmus helyett földesuraságnak nevezik is, jellegének feudális *realitása* nem változik.

Az igazi refeudalizáció egész Európában csak a XVIII. században kezdődik s ekkor a folyamat visszafordítására többé nincs lehetőség. Vidékenként több-kevesebb eltérés mutatkozhatik az intenzitásában, de az egységből, ismétlem, nincs kiválás.

Ebben a vonatkozásban tehát árnyalatokat, részletkérdéseket nem veszek figyelembe. Csak a nagy vonalakat tartom szem előtt s úgy gondolom, hogy az elmondottakkal nagyjából egyet lehet érteni. Ha ezt figyelembe vesszük, úgy hiszem nem kétséges — hiszen a történetírás új irányzata szép számmal hoz erre érveket —, hogy Amerika meghódítása részben a spanyol,

* A szerző 1964 májusában Budapesten tartott előadása.

az ibér és általában az európai feudális nemesség válságára vezethető vissza; ez a nemesség ugyanis az amerikai kalandban vélte megtalálni az anyaországbeli nehézségeinek levezetőjét. Sőt ennél többet is. Amerika olyan hely, ahol az ember „többet ér”. De mit jelent „többet érni?” Elsősorban: „kik” érnek többet? Ne feledkezzünk meg ugyanis arról, hogy a Spanyolországban szegény ördögöként élő conquistadorok első hullámát egy második követte, a „*secundones*”-é, a fő-, közép- és kisnemesi családok fiaié, akik hazájukban a maguk módján szintén szegény ördögök voltak, mert nem sikerült szolgálataikat felajánlaniok sem az istenházának, sem a királyi háznak. De a családban megismerték a feudális életmódot, annak mítoszát, eszményeit és gyakorlatát. Mikor elhatározták, hogy vagyont, dicsőséget és tekintélyt szereznek maguknak a távoli vidékeken, mi sem természetesebb annál, hogy a feudális formát választották, amely Spanyolországban már olyan jól bevált s amelyet Amerikában a legtisztább, legtökéletesebb alakjában lehetett újból megvalósítani. S ez annál könnyebben ment, mert a hódítás pillanatában az amerikai földrész feudális típusú birodalmakra oszlott (az Istenért! ne beszéljünk többé az inkák szocializmusáról), s ezek a birodalmak szigorú uralmat gyakoroltak a helyi lakosság fölött. Mit számított e lakosságnak — legalábbis az első időkben — hogy az inkának járó adót a *conquistador*-nak fizetendő adó váltotta fel? S éppen az amerikai tömegek e közönyében kell keresnünk a spanyolok sikerének egyik okát. Ezek nagyjában-egészében e régi birodalom földrajzi keretei közt maradtak; Chile középső részétől kissé délre az indiánok, akik ellenálltak az inkáknak, a XVIII., XIX., sőt a XX. századig bátran állnak ellen a spanyoloknak is; az argentin síkságon az indián „*pampa*” századokon át védekezik; ugyanígy a jelenlegi Uruguay területén élő „*charruas*” is. Érdekes megfigyelni, hogy ott, ahol az indián ellenállás sikertelen volt, a bennszülött lakosság — igaz, hogy igen súlyos körülmények között — de mindmáig fennmaradt, míg azokat az indián csoportokat, amelyek egykor nem vetették alá magukat az inka uralmának és sikerrel védekeztek a spanyolok ellen is, egytől-egyik kiirtották. . . De csak századokon át vívott gerillaharcok árán! Az elmondottak (és esetleg egyéb megfontolások is) érthetővé teszik, hogyan honosodhatott meg Amerikában az európai eredetű feudális rendszer.

De mielőtt továbbmennék, rá kell mutatnom arra, mit is értek Amerika esetében feudalizmuson: lényegében természeti gazdálkodási rendszert, mely *a*) nagy kiterjedésű földterületekre és *b*) nagyszámú rendelkezésre álló munkaerőre alapozódik. A földet hódítás, kiváltság, adomány, jogbitorlás és igen ritka esetben vásárlás útján szerzik. A munkaerő igénybevétele a személyek feletti jog megszerzése alapján történik. Ennek hiányában rabszolgatartásra kerül a sor.

Amit idáig elmondottam, csupán bevezetőül szolgál: világosan meg kell határozni a fogalmakat, hogy mindaz, amiről a továbbiakban szó lesz, érthető és hasznos legyen. Először is a feudalizmust, ezt a rettenetes szót, amelyről mi európai történészek generációkon és iskolákon keresztül vitatkozunk, sőt pörösködünk. A szó mögött azonban ott áll a *valóság*: ez a valóság a természeti gazdálkodásban jut kifejezésre, amely a feudalizmus oka és okozata egyben. Mit értünk tehát természeti gazdálkodáson? Amerikában az egész XVIII. század folyamán (sőt messze azon túl is) a pénzhiány erősen érezteti hatását. Nemcsak abszolút értelemben, de még e törékeny gazdaságok igen korlátozott szükségletei vonatkozásában is: „Paraguay-ban nincs pénzforgalom, maga a pénz is alig ismeretes” — mondja 1778-ban a Buenos Aires-i Cabildo. Chilében

sem lehet remény a gazdasági helyzet javulására, állapítja meg egy megfigyelő, míg a pénzforgalom meg nem eleveníti a tartomány minden részét; Peruban, Mexikóban és mindenütt másutt is ugyanez a helyzet. . . Pénz nélkül azonban valamire való gazdasági élet nem képzelhető el. Így egy társadalmilag korlátozott hatósugarú fémpénz szférája mellett a természetes pénz szférája is kialakul: Mexikóban a kakaóbab, Paraguay-ban a „yerba mate”, Peruban a „coca” . . .

A pénzforgalom szféráinak elkülönülése azonban korántsem olyan éles, mint ahogyan az az első pillanatban látszik. Ha a fémpénz tulajdonosok — amint azt a továbbiakban látni fogjuk — előnyösebb helyzetben is vannak azoknál, akik pénzzel nem rendelkeznek, bizonyos esetekben az előbbiek is a természeti gazdálkodás felé sodródnak. 1790-ig (amikor megengedik az ezüst negyedreal verését) spanyol Amerika pénzrendszere az ezüst pénzdarabok vonatkozásában az alábbiak szerint alakul: peso = nyolc real; fél peso = négy real; két real; egy real; fél real. Ez utóbbi, minthogy a kibocsátott pénz első sorban nagy pénzegységekből tevődik össze, igen ritka, úgy hogy az 1773. január 20-án kibocsátott királyi rendelet megtiltja ennek az aprópénznek a kivitelét és kötelezi az amerikai pénzverdéket, hogy ebből a típusból többet verjenek. Hiány van tehát a félreális pénzdarabban. De még ez is meghaladja a napi szükségleteket, amelyek negyed, nyolcad, sőt tizenhatod reállal is fedezhetők voltak. . . Hogyan lehet tehát az itt jelentkező hiányon segíteni? A kereskedők által kibocsátott cédulákkal! Mexikóban „tlacos” (nyolcadreal), pilone (tizenhatodreal) a nevük, de minden amerikai országnak megvannak a cédulái. Másként nem is lehetett, hiszen csak a XIX. században — 1815 és 1830 között — kerül sor a réz váltópénz verésére. . .

Mindez felkeltette már a helytörténet érdeklődését, de a hagyományos történetírás mégsem tulajdonított fontosságot ennek a kérdésnek, amely igen jelentős gazdasági valóságot rejt magában.

Elsősorban az a tény, hogy a kereskedők nem a kibocsátási értéken fogadják el a cédulákat: általában tíz nyolcadreális cédula kell nyolc helyett egy reál kifizetéséhez. Természetesen ezt az eljárást csak a legszegényebb vevőkkel szemben alkalmazzák, különösen az indiánokkal szemben. Ehhez jön még, az indiánok, akik nem városokban, hanem távoli falvakban laknak, kénytelenek minden pénzüket elkölteni, mert annak lakóhelyükön sem árfolyama, sem értéke nincs többé. Másrészt ezek a cédulák igen erős ösztönzést is képviselnek az igen elterjedt természetes pénz fenntartására. Végül — és ez a legfontosabb — az értéktelenebb pénzterületnek sikerül megfertőznie az értékesebbet, úgy, hogy a pontos határmegvonás lehetetlenné válik.

Szükségtelen hangsúlyoznom, hogy ilyen rendszer mellett a költekezés uralkodó jelenséggé válik. A moralizáló irodalom éppúgy mint a tudálékos történetírás még ma is sokat emlegeti a szegény osztályok, különösen az amerikai indiánok felesleges költekezését: ugyanakkor azonban megfélekedzik arról, hogy a fent említett cédularendszer minden takarékosági formának gátat vetett.

De korántsem a *despilfarro*, az indiánok pálinkára, „coca” vagy „yerba mate” levélre „elpazarolt” néhány reálja köti le a figyelmet (még akkor sem, ha ez a néhány real a lakosság millióit tekintve igen magas összegre rúg), a valódi költekezést másutt kell keresni, éspedig a földrész gazdasági életének egészében. . . Ismeretes-e, hogy „Banda Oriental”-ban (a mai Uruguay) a sörényükért vágták le a lovakat? Ismeretes-e, hogy a XVIII. századi Argen-

tinában az állattenyésztés nem volt egyéb mint évenként ezer és ezer, kb. egy millió állat lemészárlása, amelyeknek csak a bőrét használták fel? Szándékosan használtam az „állat” szót és nem alkalmaztam az „ökör”, „borjú”, „tehén” kifejezéseket, mert itt egy teljesen vad marhaállományról van szó. Minden utazó egyértelműen kiemeli ezeknek az állatoknak a védekezés szükségéből újra kifejlődött óriási szarvait, és vadállatokra jellemző vörös szemeit!

Ebben az eltékozolt bőségben egyetlen ipar sem vert gyökeret: a hús beszósása éppúgy ismeretlen, mint a bőr helyszíni cserzése. . . A száz és száz-ezres tételben Buenos Airesből exportált bőr mellett bőrimpportot is találunk, mert a csizmadia, ha minőségi lábbelit akar készíteni, az Egyesült Államokból kényszerül az anyagot importálni! Millió liternyi tej birtokában Rio de la Plata-ban nincs sem vaj, sem sajt. . .

A XVIII. századi spanyol Amerika legnagyobb részében azonban nem lehet hiányos táplálkozásról beszélni. A gauderio (az argentin „gaucho” elődje) életét jól jellemzi az ismert szólás-mondás: „szabad levegő és jó hús” és 1782-ben egy olasz utazó joggal jegyezhetette meg: „Az angolkór, amely három évtizede pusztít majd egész Európában, ide mindeztideig nem érkezett el: ezért nem lehet itt annyi nyomorékot látni mint Európában.”

De a gazdasági fejlődés foka nem mérhető csupán a táplálkozási viszonyokon, amelyek, hangsúlyozom, egész Amerikában nagyjából kielégítők a XIX. századig. Ami ebben a tekintetben elsősorban számításba jön, az a munka terméketlen formája. Ott, ahol a bennszülött lakosságot teljesen kiirtották (mint a karib térségben), vagy ott, ahol az őslakosság sikeresen védekezett a spanyolokkal szemben, mint a Rio de la Plata-ban, a fekete rabszolgák igénybevételéhez kellett folyamodni. Hányan voltak? Évente ezrek vagy tízezrek? Nehezen lehet megállapítani. Annyi bizonyos, hogy 1650 és 1825 között a fekete lakosság (azaz a rabszolgák) aránya 7%-ról 17%-ra emelkedik. Ez az arányszám részben elrejtja a valóságot, amely a nyers számok tükrében jobban kiugrik; ugyanis a feketék száma 835 000-ről 4 188 000-re növekedett. Kétségkívül hozzávetőleges adatok ezek, de a jelenség fontosságát igen jól tükrözik. Anélkül, hogy tovább időznénk e morálisan méltatlan üzérkedés körülményeinél, amely valóságos „embertenyésztésbe” torkollott, hangsúlyoznunk kell, hogy a rabszolgatartás a gazdasági fejlődés területén rendkívüli módon sterilizálta a tőkét. Az ilyen rabszolgatartó társadalom ugyanis ahol kialakul, merkantil-kapitalista termelést igyekszik kialakítani azokban a szektorokban, amelyekben nincs elegendő munkaerő. De az ellentmondás azonnal kiütközik, mert „ha a rabszolgatartás volt az alkalmas megoldás a nagyarányú termelés megszervezésére, aminek a célja a piac és a nyereség”, másrészt „a kapitalizmus teljes kibontakozása (azaz a relatív értéktöbblet kizsákmányolása) rabszolgamunkaerővel lehetetlennek bizonyult, mert ezzel műszakilag és társadalmilag nem lehet megszervezni a termelést oly módon, hogy a relatív értéktöbblet kizsákmányolása növekedjék”.

Íme a dél-amerikai gazdaság első szűk keresztmetszete. Azonban már rámutattam arra, hogy nem csak fekete rabszolgákról van szó. Egy másik nagy tömeggel is számolnunk kell, az indiánokkal. Ha ezek jogi helyzetét vizsgáljuk, javulást észlelünk: a XVIII. századi *szövegek* egy fajta indián felszabadításáról beszélnek. De, ha az indiánok társadalmi helyzetének külsődleges formái meg is változnak, a valóságos helyzet ugyanaz marad. A valóságos helyzet lényegében az, hogy a különböző szolgálati formák továbbra is fennállnak: a „repartimiento”, az „encomienda”, a „yanaconazo”, olyan intézmé-

nyek. amelyek arra hivatottak, hogy az indiánokat jobbágy- sőt rabszolgasorban tartsák. Papíron ezeknek az intézményeknek rendkívül kegyetlen módszerei enyhülnek (ezek a módszerek a Potosi-i bányákban az indiánok millióinak kiirtásához vezettek), a valóságban azonban semmi sem változott. Még ott is, ahol az indiánok bizonyos fokú jogi természetű felszabadítása mutatkozik is, ezt rövid időn belül a földesúrral szembeni eladósodás semmivé teszi. Az eladósodás az egész XVIII. század folyamán (sőt még most is) rendkívüli erőt képvisel a munkaerő kézbentartására. Ez nem csupán *magánjellegű* elnyomási eszköz; hivatalosan is intézményesítik a *repartimiento de eneros y frutos* útján, ami abban áll, hogy a *corregidor*-nak joga van az általa megszabott áron különféle termékeket eladni az indiánoknak. Így Lima környékén 1743 körül a *corregidor* Quito-i szövetet adott el az indiánoknak „olyan magas áron, hogyha a dolog nem lett volna nyilvános, el sem lehetne hinni”. Az indiánoknak az alkirálynál történt, egyébként igen mértéktartó tiltakozásának az lett a következménye, hogy mint lázadókat megbüntették őket. . . ! Nem elég azonban, hogy az indiánok egészen irreális áron vásároltak, de kénytelenek voltak olyan termékeket is megvenni, amelyekre egyáltalán nem volt szükségük: így „a perui indiánoknak természettől fogva nem csak szakálluk nincs, de testükön szőr egyáltalán nem nő és sohasem vágatnak haját; nos, közöttük borotvákat osztanak szét, s ezeket igen magas áron kénytelenek megvásárolni. Mi ez, ha nem e szerencsétlen emberek kigúnyolása !”

Nem szeretnék azonban túlsokat időzni e részleteknél, melyek tragikus valóságuk ellenére esetlegeseknek vagy egyedieknek tűnhetnek fel (bár egyáltalán nem azok). De ami nem esetleges és nem is egyedi, az az, hogy az indiánok e hatalmas tömege (1825-ben a *tiszta* indiánok a lakosság 35%-át teszik ki, ez az arány azonban 60%-ra emelkedik, ha a félvéreket is figyelembe vesszük), ez az óriási, jobbágyisorban tartott embertömeg soha nem vált a belső piac kialakulásának mozgó elemévé. Erre a körülményre egyébként később még visszatérünk.

Egyébként nem kell azt hinni, hogy a spanyolok és általában az amerikai fehérek egytől-egyik *corregidor*-ok, *encomendero*-k vagy bányatulajdonosok voltak. . . Kedvezőtlenebb körülményekről is van tudomásunk. A „fehér szegényember” nemcsak az Egyesült Államok déli részére jellemző, megtalálható spanyol Amerikában is. Szabad ember, lovon ül és (gyakran) fegyverrel is rendelkezik. Egyébként ez minden, ami a rabszolgától vagy a bennszülöttől megkülönbözteti. Egyebekben életmódja a legegyszerűbb szükségletekre korlátozódik, s e szükségletek rendkívül könnyű kielégítése minden ösztönző erőtől megfosztja őket. Nézzük a *gudierokat*, akikről Concolorcorvo olyan hű képet festett: kóbor lovas élet, szomorú dalokkal s néha egy kis fényűzéssel: levágni egy tehenet csak azért, hogy a nyelvét megfőzzék. . .

Ezek az emberek sem a termelés, sem a fogyasztás terén nem képviselnek pozitív elemet. Mint vándorló munkaerőt tartják számon őket, akiket olykor hatalmi eszközökkel kell összetartani. Másrészt igényeik igen alacsonyak: már azzal is megelégszenek, ha a „szabad levegő és jó hús” eszményét megvalósíthatják; ezt egy kevés dohányval, fegyverrel, lőporral vagy szövettel mindenkor kiegészíthetik. . .

Ha egyetlen szóban kellene összefoglalnom azt, amit e három embercsoport életfeltételeiről mondtam, kétségkívül a *függés* szót használnám. Ez a fekete rabszolgák és az indiánok esetében világosan megmutatkozik és a szegénysorsú fehérekre is érvényes. Ez utóbbiak, ha rendelkeznek is bizonyos

szabadsággal (amely lényegében a lázadó indiánokéhoz hasonlítható) mindig szegénységre vannak ítélve. Sem társadalmilag, sem gazdaságilag nem akarnak felemelkedni, de ha akarnának is, ez nem sikerülne nekik. A hatalmon levő csoportok által létrehozott társadalmi elzárkózás teljesen áthatolhatatlan. De ezek a csoportok is, amelyek Dél-Amerikán belül olyan keményen és megingathatatlanul birtokolják a hatalmat és élvezik annak minden előnyét, maguk is függő helyzetben vannak: Spanyolországtól függenek. Elég ha arra gondolunk, hogy az egész gyarmati időszak alatt a Spanyolországból érkezett 170 alkirályal és 602 kormányzóval szemben 4 alkirály és 14 kormányzó került ki a „crivelo”-k (a helyi spanyolok) közül. Nem csak közjogi, törvényhozási vagy közigazgatási függésről van szó, amit egyébként igen könnyű kijátszani: spanyol Amerikában a madridi törvényeket „szenteletlen ostyának” nevezték. . . A legsúlyosabb függés Spanyolországtól és egész Európától a gazdasági függés volt. Mendoza vidékén (az Andések argentin lejtőjén) Spanyolország megakadályozza a szőlőművelést. . . mert ennek kifejlődése a spanyol borok amerikai kivitelének vetne gátat; Chilében még 1809-ben is arról panaszkodnak, hogy olyan termékeket kényszerülnek Angliából hozatni, amelyek az itt bányászott rézből készültek; Guayaquil-ban, ezen a hajóépítésre annyira alkalmas helyen a spanyol vasbehozatal kényszere miatt az építkezések igen költségesek. Márpedig egész spanyol Amerikában tilos a vasbányászat; ez az intézkedés a spanyol vasipart védi. A Potosi-i bányákban bronz szerzőmokat használnak. . . Ennyit a termelési szektorról. A függőség azonban a kereskedelmi életben még inkább megmutatkozik: a spanyol „monopólium”, mint ismeretes, erősen érezteti hatását még a meglevő csempészet ellenére is. A törvények, amelyek az amerikai kikötőket a külföldi kereskedelem előtt a XVIII. század vége felé folyamatosan megnyitották, nem változtattak a fennálló helyzeten, mert a függést egyszerűen átirányították Angliára, Franciaországra és Hollandiára Spanyolország helyett.

Úgy gondolom, hogy e függő helyzetet könnyen érthetővé teszi egy igen egyszerű jelenség: Dél-Amerika bármely kikötőjének forgalmát vizsgáljuk is a számsorok tükrében, hirtelen megrázkódtatásoknak vagyunk tanúi, még akkor is, ha hosszú időn át emelkedő irányzat mutatkozik. Így pl. Montevideoból 1800-ban 254 148 darab bőr fut ki, 1801-ben pedig csak 73 792 darab; ugyanebben a kikötőben az importált spanyol áruk értéke 1791-ben 22 354 peso-t tesz ki, 1793-ban pedig 329 150 peso-t; 1776-ban Guatemalából 489 000 tétel indigót exportálnak, 1777-ben 1 054 000 tételt, 1740-ben Caracasból 40 341 tétel kakaót visznek ki, míg 1742-ben csupán 4 118-at. . . Ezek az erős ingadozások világosan példázzák a gyarmatoknak a gyarmattartó országtól való függését.

Százával lehetne sorolni még a példákat, ha e függő viszony minden árnyalatára ki akarnánk térni. Egyik közülük azonban igen sokatmondó és általános jelentőségű: Buenos Airesben egy hajózási és egy rajziskolát alapítottak; egy vegyészeti is akartak létesíteni, a spanyol király azonban nem adta beleegyezését. 1807-et írunk. . .

Mindaddig csupán a társadalmi, etnikai csoportokat s az egyes gazdasági szektorokat ismertettem külön-külön. Meg kell azonban vizsgálni a kérdés egészét is. Elsősorban arra törekszem, hogy spanyol Amerika gazdaságának fő jellegzetességeit emeljem ki. Az előzőkben csupán utalásokra szorítkoztam; a továbbiakban még visszatérek az elmondottakra és új jelenségekre is felhívom a figyelmet, hogy mindent pontosan, sőt úgyszólván a maga brutali-

tásában mutathassak be. Az ismertetés sorrendje nem jelöl egyben fontossági sorrendet is:

1. Először is megemlítendő, hogy a XVIII. században, legalábbis 1740-től, a bányászat igen erős fejlődést mutat. De hatása nem érzékelhető az amerikai gazdaságban, mert a fémeket Spanyolország számára halmozták fel és ide exportálták. A fennmaradó részt a pénzverdék használták fel.

2. De spanyol Amerika pénzverdéinek munkája Penelopé vásznához hasonlít. Úgy kell ezt értelmezni, hogy a pénznek Spanyolországba áramlása miatt ez az áramlás, legalábbis ott, ahol felmérhető volt, kb. az egész kibocsátott pénzmennyiségnek felel meg — nem volt lehetőség a helyi gazdaság kifejlesztéséhez szükséges pénzalap megteremtésére.

3. Másrészt igen fontos rámutatni a pénzkibocsátás összetételére, amelyet az értékesebb pénzegységek magas százalékaránya jellemez: szívesebben vertek pesot mint félpesot, inkább félpesot mint reált és így tovább. Úgy gondolom, hogy ez a jelenség igen sokatmondó a pénzforgalom társadalmi jellegét illetően. De ez nem minden, mert

4. ehhez járul még a váltópénz teljes hiánya,

5. amire a cédulakibocsátás következik: a cédulák kizárólag pénzjelek, amelyeket a vevő—boltos között fennálló kapcsolaton kívül nem lehet forgalomba hozni.

6. Figyelembe kell még venni a spanyol Amerikában forgalomba kerülő pénz rossz anyagát és súlyhiányosságait. Nem a spekulánsokra kell itt gondolnunk, akik a pénzdarabokat esetleg körülnyírbálták; olyan pénzekről van szó, amelyek már kibocsátásuk pillanatában is minden szempontból fogyatékosak voltak (ezt hívják „macuquina” pénznek).

Mindezeket a hiányosságokat nem pótolta

7. sem a hitelformák megszervezése, ilyenek úgyszólván nem is léteztek,

8. sem az árukra alapozott papírpénz kibocsátása (az angol és észak-amerikai gyarmatokon ismeretes bills of credit mintájára).

9. Mindennek betetőzéseként a kereskedelem alapjává az árucseré válik. Ebbe a csererendszerbe néha természetes pénz is bekapcsolódik („coca”, „mate”, kakaó, kukorica. . .), de igen gyakran csak jelképesen.

A fenti felsorolás csak a kereskedelem egyes elemeire, külsődleges jeleire vonatkozott, s az eredmény teljesen negatív. Tisztában vagyok azzal, hogy ez a módszer esetleg unalmas lehet, de egyszerűbb és gyorsabb módszert nem találtam a spanyol-amerikai gazdasági élet fővonásainak ismertetésére. Ugyanezt a módszert alkalmazom tehát a továbbiakban is. Csak így lesz lehetséges a konkrét problémák megközelítése. Elsősorban arra kell rámutatni, hogy

10. a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés szakadatlan fejlődést mutat. De az ilyen szavak, mint „mezőgazdasági termelés” és „állattenyésztés” spanyol Amerika esetében tévedésre adhatnak okot. Meg kell ugyanis jegyezni, hogy a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés csaknem természeti környezetben történik, ahol az ember közbelépése arra szorítkozik, hogy a monokultúrák (kakaó, indigo, búza stb.) merev formái felé irányítsa a termelést. A föld termékeinek a gyarapítása kétség kívül a fejlődés egyik pólusa lehetett volna egyéb feltételek egyidejű létezése mellett: azaz

11. élénk Amerika-közi külkereskedelmi forgalom,

12. megfelelően fejlett közúti és tengeri szállítási lehetőségek esetén. Ilyen feltételek hiányában és

13. a gyarmattartóval és általában az Európával történő kereskedelmi kapcsolatok túlságosan lassú növekedése folytán, továbbá

14. az európai kereskedők akár formálisan is elismert, akár tényleges „diktatúrája” következtében, akik maguknak tartják fenn a kereskedelmi áramlatok emeltyűit, érthető, hogy

15. az áralakulás miért topog egy helyben (sőt miért mutat csökkenő tendenciát) az egész XVIII. század folyamán, ami szöges ellentétben áll az európai áralakulások emelkedő irányzatával. Mindez annak ellenére, hogy

16. a népesség általában szaporodik. Korántsem állítom, hogy tökéletes összefoglalását adtam a XVIII. századi amerikai gazdasági mechanizmus elemeinek: de úgy gondolom, hogy az elmondottak világossá tehetik a természeti gazdálkodás fennmaradásának lényeges feltételeit ezen a hatalmas kontinensen. Nincs ugyanis olyan természeti gazdálkodás, amely a rendszer belső logikája szerint ne arra lenne ítélve, hogy földszerzéssel teremtsen javakat: nincs lehetőség belterjes gazdálkodásra, sem műszaki újítások bevezetésére, sem pedig a javak valamelyes forgalombahozatalára. A földet tehát önmagáért halmozzák, értékét kiterjedése határozza meg; a gazdaság mértéke a dolgoztatott rabszolgák vagy indiánok minél nagyobb száma, vagy a földbirtok minél nagyobb kiterjedése. Mindez arra indít, hogy az általában helyesnek tartott felfogásokat mélyebben elemezzük; ilyen pl. az, amely a spanyol Amerika országaiban található nagyfokú vagyonkoncentrációra vonatkozik. Mert valóban vagyonkoncentrációról van szó. Elég, ha azokra a mesébe illő hozományokra gondolunk, amelyeket szerető apák adományoztak férjhezkészülő lányaiknak; olyan tények ezek, amelyeknek nyomai közjegyzői okiratokban is fellelhetők. De az a lényeges, hogy e vagyonok soha nem kerültek forgalomba. A már önmagában is erősen korlátozott amerikai pénzkészlet a forgalmi sebesség majdnem nulla foka miatt még korlátozottabbá válik. Természetesen ismerünk földvásárlásról szóló dokumentumokat is; de vajon magát a „földet” vásárolták-e meg? Vagy csupán a „vaguear” jogát, a vadon tartott állatok levágására szóló jogot, vagy a növényeket? Mert a földnek, a talajnak nincs értéke a XVIII. századi Amerikában. A XVIII. században ez csak koncesszió, foglalás, jogbitorlás és majdnem sohasem gazdasági vásárlás. Nem kétséges, hogy az elmondottak általános sémát jelentenek, s nem lenne nehéz helyenként kivételeket találni. De a tudatos történetíró számára az egész az igazi probléma és nem a szellemet terméketlenítő kivételek.

Régebben, ha megkíséreltem a lehető legjobban megvilágítani a természeti gazdálkodást, mint az amerikai gyarmati élet fő jellemvonását, a természeti és pénzgazdálkodás megkülönböztetésében Quesnay elméletéhez folyamodtam, ami lehetővé tette számomra annak kimutatását, hogy a pénzforgalom nélküli gazdasági rendszerben nincs lehetőség a „földművelő”, az „iparos” és a „tulajdonos” közötti közvetlen érintkezésre. Ehhez most még annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy ebben a rendszerben a vagyonfelhalmozás egyetlen módja a földszerzés, mert a pénz teaurálása nem jön tekintetbe, lévén a maga öncélúságában alkalmatlan a gazdasági fejlődés előmozdítására.

*

De ha a termelési szektor vonatkozásában el is fogadjuk az általam ismertett adott helyzetet, ki lehet-e kategórikusan jelenteni, hogy a kereskedelmi szektorban nincs elég magas színvonalú gazdasági élet? (Tekintsünk itt el a „kapitalista” szótól.) Alperovics, Ermolaev, Lavreckij és Szemjonov tollából

a Voproszi Isztorii 1956-os évfolyamában megjelent cikk nyomán kialakult egy bizonyos irányzat, amely „burzsoá” vonásokat keres a XVIII. század végén és a XIX. század elején a nagy dél-amerikai kikötők életében, különösen Rio de la Platá-ban. Az okfejtés a következő: Buenos Aires és Montevideo kikötők tízszeresre növekedett forgalmát a vállalkozók igen élénk tevékenységének kell tulajdonítani. Ezek képesek befektetéseket eszközölni és szabad kezet kívánnak a gazdasági tevékenység terén. . . Ám legyen. De ha a dolgokat közelebbről szemléljük, ugyanezen kikötőkben kétirányú gazdasági-politikai harcnak lehetünk tanúi. . .

a) Egyfelől a spanyol kereskedők, akik a gyarmattartó Spanyolország társulatait képviselik, élesen szembehelyezkednek az angol—portugál csempészettel és általában az angol kereskedelemmel a Rio de la Plata-ban.

b) Másrészt a helyi (*criollos*) kereskedők minden országgal, de elsősorban Angliával kereskedelmi kapcsolatot óhajtanak fenntartani.

Könnyű felismerni, hogy az előbbiek, a polgári vagy nem-polgári spanyol kereskedők nincsenek érdekelve a helyi gazdasági rendszerben: olyan csoportok ezek, amelyeket igen fontos érdekek fűznek ahhoz, hogy az adott helyzetet a maga mozdulatlanságában fenntartsák. Az utóbbiak ezzel szemben úgy tűnhetnek, hogy a haladást képviselik. De — és ez a lényeg — mind a spanyolok, mind a *criollos* egész kereskedelmi tevékenységüket az *estancias*-ból származó termékekkel bonyolítják le, az *estancia*-nak pedig *criollo* a tulajdonosai s e tulajdonosok nem mások, mint a *criollo* kereskedők maguk. A dolog lényege a következő: a *criollo* kereskedők, különösen a Rio de la Plata-ban, végeredményben termelők. Figyeljük meg részletesen tevékenységüket, annak különböző fázisait, a termeléstől az elosztásig. Az *estancia* értéket képvisel, mert félvad állatai vannak, amelyeket időről-időre levágnak; egy *capataz* és még néhány ember elegendő, hogy az év bizonyos időszakában ezer és ezer állattal elbánjon. . .

Igaz, hogy a XVIII. század utolsó negyedében szigorú intézkedéseket hoztak az állatállomány védelmére (tiltva volt a tehének, különösen a vemhesek levágása; kötelező volt az állatok megjelölése stb. stb.), de e rendelkezéseket sohasem vették figyelembe. Ugyanis, ha a törvények betartása egyfelől az állattenyésztés valódi formájához vezetett volna is, másfelől azonban az állandó személyzet azonnali növelését tette volna szükségessé, következésképp az évi kereset csökkenését eredményezte volna, a kereset ugyanis szorosan összefüggött a levágott állatok számával. Tehát költségnövelés és keresetcsökkenés. . . E fenyegető veszély megelőzésére az alábbi módszert alkalmazták: az állatállomány tulajdonosa „belenyugodott”, hogy ismeretlen „csavargók” néhány nap alatt alapos megszárlást vigyenek véghez a birtokain. Mivel vádolhatták volna őt magát? De néhány nap múlva ugyanezek a „csavargók” a levágott állatok bőrét a városban egy kereskedelmi vállalatnak adták el, amelynek tulajdonosa nem más mint annak az *estanciának* a tulajdonosa, ahol a megszárlás történt. Azt is meg kell említeni, hogy ezt a szolgálatot bőrrrel fizették s a „csavargók” (szokásos elnevezésük: *changaderos*) kénytelenek voltak ezeket a tulajdonosnak a lehető legolcsóbban eladni. . . Tehát a kikötői berakodás kezdetéig a természeti gazdálkodás, a pazarló gazdálkodás uralkodó marad. A beszédett pénzből az *estanciero*-kereskedő a következő évben egy fillért sem fektet be az üzletbe, amely a maga egyhangúságában így ismétlődik újra és újra. Vajon nem túlzom-e el a dolgokat? De ha meggondoljuk, hogy az egész XVIII. század folyamán Buenos Airesben egy darab bőr értéke azonos vagy

alig valamivel magasabb mint az élő állaté, nem lehet csodálkozni megállapításaimon.

De nem is csak erről van szó. A dolog lényege abban áll, hogy a *criollos* nem nagykereskedők. Vannak *criollo*-termelők, akik termékeiket a lehető legjobb feltételek mellett igyekeznek értékesíteni; ezek számára az ár nem olyasvalami, ami kapcsolatban áll a gazdasági helyzettel, a munkabérekkel, a nemzetközi konjunktúrával: mindent a termelési mód határoz meg. Az egyedüli nagykereskedők a spanyol ügynökök. Nem áll az, amit egy bizonyos idő óta gyakran emlegetnek; nincs szó hármas kapcsolatról: spanyol kereskedők — *criollo* kereskedők — *estancieros-criollos*; két tényezőről van szó csupán: külföldi kereskedőről és helyi termelőről. Mindez a Rio de la Plata-ra vonatkozik, ahol a jelenség bonyolultabb formájában jelentkezik. Másutt ez egyszerűbb: Mexikóban pl. a „capitalistas, comerciantes, empresarios” kizárólag spanyolok. . . Egyszerűsítés ez? Lehetséges. De feladatomban áll, hogy egy bizonyos gazdasági forma általános jellemvonásait ismertessem, és nem abban, hogy a régi struktúrák fejlődésének vagy felbomlásának néhány tényezőjét vázoljam. Az általános jelleg, ismétlem, a természeti gazdálkodás, amely minden pénzbehatalásnak ellenáll; ha a pénz megjelenik, csakhamar eltűnik a ládák mélyén.

Magánakvaló, zárt, távlatnélküli világ ez. De távolról sem csendes, időről-időre erős megrázkodtatások érik. De ha a hagyományos történetírás csak ritkán foglalkozik is ezekkel s akkor is úgy, mint az 1810-es forradalom előjátékával, a zavargások mégis gyakoriak az amerikai kontinens XVIII. századi történetében. Fehérek lázadása, akik vad dühvel fordulnak a gyarmattartó ország és ügynökei kizsákmányolása ellen, mint amilyen az 1748—50-es venezuelai lázadás volt a Compañía Guipuzcoana ellen, majd ismét Venezuelában az 1779—80. évi; indián lázadások törnek ki majd mindenütt az egész kontinensen; a legjelentősebb és leghevesebb a Tupac Amaru vezette 1780. évi Peruban. Ez utóbbiakat vagy egyáltalán nem veszik figyelembe vagy nagyon zavarosnak, ellentmondásos jellegűnek tekintik.

Ez a zűrzavar és ellentmondásosság egyébként az 1810 és 1825 közötti hosszú forradalmi korszakban is fellelhető. Vizsgáljuk meg közelebbről az eseményeket. Ha Amerikában 1810-ben megindul a hazafias, nacionalista, spanyolelles mozgalom, kétségtelen, hogy egy lojális irányzat is feltűnik vele szemben; tévedés lenne azt hinni, hogy az 1810-es forradalom a gyarmatok Spanyolország ellen viselt háborúja lett volna: elsősorban polgárháborúról van szó. 1810-ben Buenos Aires, Santiago, Santa Fé és Caracas a „hazafias” mozgalom központjai; Mexiko, Peru, Banda Oriental (a mai Uruguay) a „lojális” oldalt képviselik: ha bizonyos mozgalmak el is indulnak, mint pl. Mexikóban, ezek a perui indiánok régi lázadásaira emlékeztetnek.

Mi hát a mozgató erő? A felvilágosodás kultúrája, a szabadkőműves páholyok tevékenysége, a *criollos* és az újabban jött spanyolok közötti ellentét? Az észak-amerikai angol gyarmatokon kitört lázadás példája? A francia forradalom hatása? Spanyolorzágnak Amerikáról való kényszerű lemondása, ami 1797-től kezdődően valóban megtörtént? Angol nyomás? Véleményem szerint tévedés lenne egyik vagy másik tényezőt a dél-amerikai forradalom okául elfogadni. De az egészet okként tekinteni zűrzavarhoz vezet. Természetesen az egész együtt termékeny talaj volt az évszázadokon át felhalmozódott ellentmondások kirobbanására: a *criollos* reménye, hogy megszabadulhatnak a spanyoloktól, a rabszolgák reménye a szabadságban,

az indiánok reménye az emberhez méltó életben, s általában a függetlenség reménye.

Az általános mozgalmat olyan társadalmi csoportok vezették, amelyek leginkább érezték a gyarmattartó ország politikai, gazdasági, igazgatási, erkölcsi és tekintélyi monopóliumát. Hogy ezt lerázhassák, elkerülhetetlenül a rab-szolga és indián tömegekre kellett támaszkodniuk. Az előbbieket támogatását a szabadság biztosításával érhetnék el. Tehát megadták a szabadságot. De a szabadság nem mindig jelent valódi felszabadulást is; a felszabadított rab-szolgák, városban és falun egyaránt hamarosan megismerték az alsóbb proletariátus életkörülményeit, s eladósodásuk folytán régi tulajdonosaikhoz kötődtek. A *külsőséges* jogi helyzet megváltozott, minden egyéb változatlan maradt.

A kérdés természete folytán az indiánokkal szemben folytatott politika bonyolultabb volt; nemcsak új jogi helyzetet kellett ígérni, de földet is kellett osztani. Ez számos esetben meg is történt. A földet azonban a legkülönbözőbb módszerek alkalmazásával csakhamar visszavették: a bennszülött közösségek földjeit egyéneknek osztották ki és a túlságosan elaprózott parcellákat az indiánok nem tudták megvédeni, úgy, hogy azokat néha egy egy falat kenyérért is meg lehetett vásárolni. De nem is volt mindig szükség visszavásárláshoz folyamodni, mert néha, mint pl. Bolíviában, maguk a törvények biztosították a földek minden további nélkül való visszaadását régi tulajdonosaiknak. Más esetben a Spanyolország ellen harcoló katonáknak földet biztosító papírokat ugyanazok vásárolták vissza, akik ezeket kiadták. Az emberi jogokról szóló Nyilatkozat spanyol fordítása, amelyet 1794-ben Bogotában adtak ki, s amely egész sor haladó irodalmi termék kíséretében közkézen forgott a dél-amerikai „hazafiak” közt, nem teremtett konkrét gyümölcsöket; a függetlenség kimondása után olyan intézmények maradtak meg mint a huasipungo (Equador), a terraje (Columbia), a huaturuma (Bolívia), a pegujal (Guatemala), a yanaconazo, a pongueaje (Peru); mindnek az indián jobbágsors fenntartása volt a célja. Így a függetlenség elérése után semmi, vagy csak igen csekély változás következett be.

Ami változás volt, az csupán a felsőbb osztályokat érintette. A forradalmi folyamat által felszínre hozott új (egyébként viszonylagos) energiák sodrában tökéletes hatalmi helyzetet biztosítottak maguknak. Megszabadulva a spanyol uralomtól maguk uralkodnak a földrészt néptömegein.

1811 és 1814 között egy pillanatra rémület, a „nagy félelem” kisebbitett mása hatja át őket. A mexikói forradalmak évei ezek. Az egyiket a Dolores-i pap, az 1811-ben kivégzett Miguel Hidalgo y Castilla vezette, a másikat egy Morelos nevű indián pap, aki az indián tiltakozó mozgalom élére állva minden *criollo* vagy spanyol politikai kérdéstől eltekintve egyszerűen földet követelt. Csakhamar azonban minden elcsendesül. S ha a Spanyolországgal szemben fennálló régebbi függő viszony el is tűnik, mások keletkeznek és gyökeresednek meg. . . Valójában a függetlenség kivívása után, mikor közvetlen kapcsolat létesül az európai és főként az angol agresszív kapitalizmussal, csak akkor indul meg ténylegesen a természeti gazdálkodásra alapított régi gyarmati struktúrák szétmállása: lassú, igen lassú folyamat ez, amelyre a fejlődés során még sok-sok akadály és buktató vár. . .

Immanuel Geiss:

Németország és a Monarchia az 1914. évi júliusi válság idején

Bizonyára nem véletlen, hogy erről az eseményről pontosan ötven évvel az első világháború kitörése után robbant ki újra a vita a német történettudományon belül. Új lökést adott ehhez Fritz Fischer „Világuralomra törtek” (*Griff nach der Weltmacht*)¹ című könyvének a júliusi válsággal foglalkozó fejezete. A német kritikusok túlnyomó többsége — az idősebb generáció csaknem valamennyi történésze, tehát azok, akik még tudatosan átélték a háborút vagy utána a „háborús bűnösség hazugsága” elleni hadjáratot — hevesen reagált.²

Igy aztán nemcsak a háború kitörésének ötven éves „jubileuma” szolgál szívesen látott alkalmul arra, hogy az 1914. évi júliusi válságban folytatott német politikát újból átgondoljuk.

Az Ausztria-Magyarországgal szemben a júliusi válság idején folytatott politika a Német Birodalom belső felépítésében és korábbi külpolitikájában leli magyarázatát: a közel két évtizede űzött német „világpolitika” fő célja az volt, hogy a birodalmat szárazföldi nagyhatalmi rangjáról egyenjogú világhatalom rangjára emelje. Mivel a birodalom elutasította a meglévő világhatalmak valamelyikével való megegyezés gondolatát, szövetségesekre volt szüksége ahhoz, hogy Németország önmagában véve túl keskeny területi bázisát a kontinensen kiszélesítse. Ezért a Dunai Monarchia fenntartása — amit 1879 óta a birodalmi politika sarokkövévé tettek — a „világpolitika” új kurzusában szükségesebb volt, mint valaha, mivel legalább egy szárazföldi szövetséges nélkül a birodalom sohasem tudta volna ambíciózus világpolitikáját megvalósítani.

A strukturális tényezők megértéséhez az augusztus 2-i német Fehér Könyv szolgáltatja a kulcsot. azzal az állításával, hogy „Ausztria fokozatos

¹ *Fritz Fischer: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland (Világhatalomra törtek. A császári Németország hadicél-politikája).* Düsseldorf. 1961. III. kiad. 1964.

² Vö. mindenekelőtt: *Erwin Hölzle: Griff nach der Weltmacht? (Világhatalomra törtek?)* Megjelent a *Das Historisch-politische Buch* 1962. évi X/3. számában, 65. és köv. oldalakon. — *Ludwig Dehio: Deutschlands Griff nach der Weltmacht? (Világhatalomra tört Németország?)* Megjelent a *Der Monat*-ban, 14. évf. 1962. febr. 161. számában, a 65. és köv. oldalakon. — *Gerhard Ritter: Eine neue Kriegsschuldtheorie? (Új tétel a háborús bűnösségre?)* Megjelent a *Historische Zeitschrift* 194. kötetében, a 646. és köv. oldalakon. — *Hans Herzfeld: Die deutsche Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg (A német hadicél-politika az első világháborúban).* Megjelent a *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 1963. júl. 11. évf. 3. füzetében, a 224. és köv. oldalakon. — *Michael Freund: Bethmann Hollweg, der Hitler des Jahres 1914? (Bethmann Hollweg 1914 Hitlere?) Zu einer Spätfrucht des Jahres 1914 in der Geschichtsschreibung (Az 1914. év kései gyümölcse a történetírásban).* Megjelent a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1964. márc. 28-i számában.

összeomlása” folytán a „germán faj közép-európai helyzete tarthatatlanná válnék”.

Az implikáció világos: a forradalmi nemzeti önrendelkezési jognak a dinasztikus, konzervatív, „nemzetek fölötti” Dunai Monarchián aratott balkáni győzelme a Német Birodalom helyzetét is meggyöngítette volna keleti, északi és nyugati határain élő kompakt nemzeti kisebbségeivel szemben. A lengyelek, dánok, vallonok és franciák szecessziója, amelytől ilyen esetben tartani lehetett, rontotta volna Németország stratégiai helyzetét, s ugyanakkor nagyon valószínűen megrendítette volna azt a konzervatív monarchikus elvet is, amit Németország a júliusi válságban Oroszországgal szemben újból és újból hangoztatott. A birodalmi politika ezért senki által nem vitatottan arra irányult, hogy Ausztria-Magyarországot teljes értékű szövetségesként tartsa meg magának, de nem azért, mintha attól félt volna, hogy a Dunai Monarchia a német támogatás balkáni kudarca esetén a birodalomtól elfordul — ilyen jellegű aggodalom a német dokumentumokban sehol sem található —, hanem mivel Németországnak világpolitikája továbbfolytatásához szüksége volt Ausztria-Magyarországra. A birodalom a Dunai Monarchia belső szanálását azonban nem attól remélte, hogy az nemzetiségeivel szemben előzékeny magatartást tanúsít, hogy föderalizálódik, vagy egyenesen demokratizálódik, hanem éppen ellenkezőleg, attól, hogy keményen fogja a gyeplőt és az ún. „germán elemet” erősíti a szláv nemzetiségekkel szemben. Magában a júliusi válságban ez a német magatartás egészen addig a kívánságig fokozódott, hogy Ausztria-Magyarország Szerbiát a lehető leggyorsabban verje le.

Véleményem szerint az Ausztria-Magyarországgal szemben folytatott német politika az egész júliusi válság központi problémája. Az itt rendelkezésre álló szűkre szabott tér azonban nem teszi lehetővé számomra, hogy e nagyon komplex eseményekről összefüggő képet adjak. Amit megtehetek, az csupán annyi, hogy a legfontosabb — Németországban még vitatott — pontokat röviden érintsem.

A hagyományos német álláspont az alábbiakban körvonalazható:

1. Július 5. és 6-án Németország a Dunai Monarchiának nem adott többet, mint a híres „biankó csekket”.
2. Berlin az ezt követő hetekben is teljesen Bécsre bízta a foganatosítandó intézkedések formájának és tartalmának eldöntését.
3. Berlin a szerb—osztrák konfliktust lokalizálni akarta, és ezért a mellett szállt síkra, hogy Ausztria-Magyarország lehetőleg gyorsan és erélyesen cselekedjék, míg Európa a szerajevói merénylet friss hatása alatt áll.
4. A német kormány kevéssel az ultimátum átadását megelőző időpontig egyáltalán nem ismerte annak feltételeit és eredménytelenül tett kísérletet arra, hogy tartalmát hamarabb megtudja. Amikor július 22-én megkapta az ultimátumot, azt túlságosan élesen találta; Jagow személy szerint is kifogásolta Szögyény előtt a feltételek élességét és az előzetes konzultáció elmaradását.
5. Németországot meglepte a július 28-án bekövetkezett Szerbia elleni hadüzenet.
6. A Szerbiának küldött hadüzenet után Berlin eredménytelen kísérletet tett arra, hogy Bécsset engedményekre bírja.
7. Csak az orosz általános mozgósítás tett minden további német közvetítést illuzórikussá, csak ez tette a nagy háborút elkerülhetetlenné.

Ez állandóan visszatérő érvek bírálataként az alábbiak jegyezhetők meg:³
 1-hez. A július 5. és 6-i német állásfoglalás messze túlment az ún. „biankó csekken”. Arra az osztrák kérdésre, mi történjék Szerajevo után, a császár és a birodalmi kancellár nemcsak feltétel nélküli támogatásukat ígérték meg, hanem világosan sejtetni engedték, hogy konkrétan miként képzelik el ennek a „biankó csekknek” a kitöltését: azonnali háború Szerbia ellen, amit Németország Oroszország felé fedezni akar.⁴

Éppen Berlin adott az osztrákoknak „zöld jelzést” a Szerbia elleni támadó tervekhez, hiszen egy német vétó a Szerbia elleni háborút még most is meg tudta volna akadályozni. A Külügyi Hivatal közvetlenül Szerajevo után valóban ellenzett egy ilyen háborút, mivel — helyesen — előre látta Oroszország beavatkozását és ezzel a világháborút.⁵ A vezérkar azonban nyíltan a háború mellett szállt síkra,⁶ és miután II. Vilmos július 3-án vagy 4-én „Most vagy soha” széljegyzetével kiadta az iránymutató jelszót,⁷ a Külügyi Hivatal is csatlakozott az új irányvonalhoz. Pedig az osztrákok akkor még egyáltalán nem kötötték le magukat eleve és föltétlenül a Szerbia elleni háború mellett. A Hoyos-misszió — legalábbis formailag — nem sokkal volt több, mint érdeklődés, nem pedig a már kifejeződött elhatározás bejelentése. Hogy Bécsben a helyzet még nyílt volt, ez jól tükröződött abban, hogy maga Conrad is az Oroszországgal szembeni német hátfedezettől tette függővé a Szerbia elleni háborúra vonatkozó döntést, és hogy Berchtold, Stürgkh, Tisza és Ferenc József császár eleve nem akartak német támogatás nélkül cselekedni.⁸

Biztos, hogy számításba kell vennünk az Ausztriában meglévő belső háborús diszpozíciót is. Magától értetődően ezt sem tagadni, sem bagatellizálni nem lehet. Ennek ellenére a kérdést nem ez döntötte el, lévén Ausztria-Magyarország egyértelműen a gyengébb szövetséges partner, amelyik Németország nélkül cselekedni nem tudott, de nem is akart. A Hoyos-misszió német szervek részéről történő megítélésére csak a császárnak Szögyény által átnyújtott két írásbeli dokumentum⁹ lehetett volna irányadó, nem pedig Szögyénynek és Hoyosnak még oly harcias kommentárja,¹⁰ legalábbis nem arra vonat-

³ Az itt következő fejtegetések az első világháború kitörésével való sokévi és intenzív foglalkozás eredményei. A kutatás eredménye az alábbi tanulmány: Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung (Az 1914. évi júliusi válság és a háború kitörése. Dokumentum-gyűjtemény). Hannover. 1963/64. A továbbiakban a különféle okmánygyűjtemények eredeti kiadására való utalás után zárjelben feltüntetjük a „Julikrise” dokumentum-gyűjtemény megfelelő számát is.

⁴ Vö. Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914 (Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äusseren) Bd. VIII. Österreichischer Bundesverlag. Wien und Leipzig. 1930. (A továbbiakban: Ö. D.) 10058, 10076. sz.; *Theobald von Bethmann Hollweg*: Betrachtungen zum Weltkrieg (Gondolatok a világháborúról). I-II. Berlin. 1919. I. köt. 134. és köv. oldalakon (Julikrise, 21, 27, 22. sz.).

⁵ Vö. Deutsche Gesandtschaftsberichte zum Kriegsausbruch 1914 (Az 1914-es háború kitörésével kapcsolatos német követségi jelentések). Kiadta August Bach, Berlin. 1937. 2. sz. (Julikrise, 12. sz.)

⁶ Uo., 2. sz.; 3. sz. (Julikrise, 15. sz.).

⁷ Deutsche Dokumente (Német dokumentumok, a továbbiakban D. D.), 7. sz. (Julikrise, 3. sz.).

⁸ Vö. *Conrad*: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918 (Szolgálati időmből, 1906—1918). Öt kötet. Wien. 1921/25. IV. köt. 33. és köv., 34, 36. és köv. oldalakon (2, 5, 20. sz.).

⁹ Ö. D. 9984., D. D. 13, 14. (9, 22. sz.).

¹⁰ Hoyos Berlinben nyilvánvalóan egy azonnali, lerohanásszerű háborúról beszélt Szerbia ellen, „sans crier gare” (Ö. D. 10118; Julikrise 39. sz.), és Szerbia felosztásáról

kozó előzetes bécsi visszakérdezés nélkül, hogy vajon Ausztria tényleg Szerbia elleni háborúra törekszik-e. Háborúról azonban egyik okmány sem beszél, amint ezt egyébként egy német részről érdekelt személy, nevezetesen maga Falkenhayn is megjegyzi Moltkehez még ugyanaznap írt levelében.¹¹

2-höz. A német kormány csak formailag és látszólag tartott ki az a sajátmaga által felállított elv mellett, hogy Bécs maga döntsön a Szerbia ellen foganosítandó rendszabályokról.¹² A valóságban állandó és erős nyomást gyakorolt Bécsre, hogy minél gyorsabban rántsanak kardot Szerbia ellen, mivel Szerbia kikapcsolására a külpolitikai konjunktúra kedvezőnek látszott. Tschirschky a Ballhausplatzon csaknem naponta folytatott megbeszéléseiben az akció gyorsítását sürgette,¹³ Berlinben pedig Zimmermann és Jagow értésére adták: attól félnek, az osztrákok nem fognak kellő energiát tanúsítani ahhoz, hogy rászánják magukat egy Szerbia elleni katonai akcióra, pedig ők egyedül ettől remélik a széteséstől fenyegetett Dunai Monarchia belső szanalását. A német szervek Bécs minden halogatása és halogatásának minden megnyilvánulása feletti sajnálkozásuknak adtak kifejezést.¹⁴

3-hoz. Az valóban helytálló, hogy Németország lokalizálni akarta a Szerbia elleni háborút; ez azonban csupán azt jelenti, hogy Németország ilyen konfliktussal nemcsak hogy számolt, de ez ellen semmi kifogása sem volt. A lokalizálási elv ugyanakkor logikailag a 2. tétellel is összeegyeztethetetlen, hiszen a lokalizálásra vonatkozó akarattal már is adva van Bécs döntésének legalábbis indirekt befolyásolása, nevezetesen az, hogy Szerbiával keressen konfliktust és azt katonailag oldja meg.

Az a szokásos indoklás, hogy a Bécsre gyakorolt német nyomást a világbéke fenntartása fölötti aggodalom sugallta, nemcsak újra megcáfolja a 2. tételt (a német befolyásolástól való tartózkodást), hanem ez dokumentumokkal sem támasztható alá. Ez a gondolat csak a háború után merült fel, a német apologetikus öngigazoló irodalomban.¹⁵ A korabeli német dokumentumokban egyetlen egyszer találunk magyarázatot a német sietségre, de az is csak arról az aggodalomról volt szó, hogy Ausztria halogatásával időt és alkalmat adhat Szerbiának, hogy „egy esetleges orosz—francia nyomásra magától ajánljon

(D. D. 18.; Julikrise, 42. sz.). Berchtold azonnal elkülönítette magát kabinetfőnökének egyes kijelentéseitől, mindenekelőtt Szerbia felosztását illetően (D. D. 18.); vö. most még *Hugo Hantsch*: Leopold Graf von Berchtold. Staatsmann und Grandseigneur (Gróf Berchtold Lipót, az államférfi és grandseigneur). Köln und Graz. 1963. Bd. I—II. 570, 572. l. Mivel Hoyos feljegyzései a Berlinben július 5. és 6-án folytatott megbeszéléseiről nem maradtak fenn, kijelentéseiről mind mostanig lényegében csak a két fent nevezett dokumentum ad közvetett felvilágosítást. Azonkívül az sem világos, hogy speciálisan melyik pontoktól különítette el magát Berchtold, és nem világos mindenekelőtt az sem, hogy idevette-e a Szerbia elleni háborúra vonatkozó megjegyzést is.

¹¹ D. D. XII. 1. (Julikrise, 23. sz.).

¹² D. D. 15., 31. (Julikrise, 34, 69. sz.).

¹³ Mindenekelőtt D. D. 34/a, 40. (Julikrise, 72, 82. sz.).

¹⁴ Bayerische Dokumente (Bajorországi dokumentumok). Kiadta Pius Dirr. München, 3. kiad. 1925. 18. sz.; D. D. 72., 87. és IV. függelék, 2. sz. (Julikrise 63, 125, 136, 138. sz.).

¹⁵ Igy legutóbb még *G. Ritter*: Historische Zeitschrift 194. köt. 659. és köv. oldalain és *M. Freund*: Bethmann Hollweg stb. c. művében az alábbi szavakkal: „Ezután (ti. az osztrák megkeresés után) a németek értelmét tekintve mindenesetre ezt mondták: Ha ti ezt akarjátok csinálni, akkor ezt gyorsan kell csinálnotok. A világnak egy szép napon arra kell ébrednie, hogy Ausztria lehengerelte Szerbiát. Csak így érhető el az osztrák—szerb konfliktus lokalizálása is. Ezt diktálja a józan ész.”

Föl elégtételt”.¹⁶ Más szavakkal, Ausztria túl hosszú várakozásával eljátszhatja a Szerbia elleni háború most adódó lehetőségét, ha Szerbia időközben magától beadja a derekát.

4-hez. Az az állítás, hogy német részről nem tudtak a feltételekről, nem más, mint a hivatalos diplomáciai formulázás¹⁷ kritika nélküli átvétele a német történetírásban. Helyességét sem dokumentumokkal, sem a logika általánosan érvényes törvényeivel, ellenkezőjét viszont könnyűszerrel be lehet bizonyítani.

A német kormány legkésőbb július 11. óta tájékozva volt a tervezett jegyzék hangneméről, hiszen tudomása volt arról, hogy a feltételeket elfogadhatatlanra akarják szövegezni,¹⁸ de ez ellen a legcsekélyebb aggályt sem nyilvánította. Ezenkívül az említett időpontban már két lényeges feltételt ismert, legkésőbb július 18. óta pedig az ultimátum hozzávetőleges tartalma is ismeretes volt előtte, a 48 órás határidővel és az előrebocsátott általános záradékkal együtt.¹⁹ Ha Berlin akarta volna, még mindig lett volna ideje arra, hogy Bécsben kifogást emeljen. De egy ilyen kifogás az eddigi német politika alapján teljesen logikátlan lett volna: Berlin július 5–6. óta óhajtotta és követelte a háborút Szerbia ellen és már az ultimátum gondolatát is nehezményezte, lévén az időrabló, ezért terhes huzavona. Az osztrákok legelső kérdésénél, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakítása esetén Németország vállalná-e az osztrák érdekek képviseletét Belgrádban és Cetinjében, Jagow július 14-én azonnal kapott a horgon, sőt még tovább is ment és annak a saját véleményének adott kifejezést, hogy ebben az esetben a német diplomáciai képviselők is elhagynák mindkét fővárost.²⁰ Ilyen politika után tiltakozott volna a Külügyi Hivatal július 22-én este Szögyény előtt a feltételek élessége miatt?

Ha a Külügyi Hivatal — úgymond — nem értett egyet a Belgrádhöz intézett ultimátummal, akkor nem a feltételek keménysége miatt, hiszen a Külügyi Hivatal éppen attól félt, hogy az osztrákok nem tudják rászánni magukat a Szerbia elleni háborúra.²¹ Mivel Berlin háborút óhajtott Szerbia ellen és mivel az ultimátum elfogadhatatlan jellege ellen majdnem két héten keresztül semmi ellenvetést nem tett, tárgyilag mindenképpen irreleváns, hogy a német kormány előzőleg informálva volt-e avagy nem. Azonkívül az állítólag hiányos konzultáció miatti panaszkodás megcáfolja az Ausztriának nyújtott szabad kézről szóló német tételt, éppígy az az eljárás is, hogy a német kormány — úgymond — előzőleg hiába fáradozott azon, hogy az ultimátum tartalmát megtudja.

Mindeme megfontolásokból kifolyóan több mint valószínűtlen az is, hogy Jagow Szögyény előtt július 22-én este állítólag tiltakozott a feltételek keménysége miatt.²² Nem is létezik egyetlen olyan dokumentum sem, amelyik

¹⁶ D. D., IV. függelék, 2. sz. (Julikrise, 138. sz.). Igy Nicolson Buchanan-hoz jún. 30-án és júl. 6-án; Britische Dokumente (a továbbiakban B. D.) Bd. XI. 19, 33. sz.; Ö. D. 9970, 10047. (Julikrise, 234, 236, 274, 279. sz.).

¹⁷ D. D. 123, 126, 145, 153. (Julikrise, 234, 236, 274, 279. sz.).

¹⁸ D. D. 29. (66. sz.).

¹⁹ D. D., IV. függelék, 2. sz. (Julikrise, 138. sz.).

²⁰ Ö. D. 10259 (Julikrise, 85. sz.).

²¹ Vö. a fenti 14. alatti lábjegyzettel.

²² Vö. G. v. Jagow: Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges (A világháború okai és kitörése). Berlin. 1919. 110. l.; Th. v. Bethmann Hollweg: Betrachtungen (Gondolatok). I. köt., 138. és köv. oldalakon.

német tiltakozást, vagy legalábbis belső aggályokat rögzített volna. Ezért a legkézenfekvőbb az, hogy Szögyénynek igaza volt, amikor július 24-én azt jelentette Bécsbe: Jagow biztosította őt, „hogy a német kormány e jegyzék tartalmával magától értetődően teljesen egyetért”.²³

5-höz. A német kormányt a Szerbia ellen július 28-án bekövetkezett osztrák hadüzenet nemcsak hogy nem lepte meg, hanem a német kormány maga is a lehető leggyorsabb hadüzenetet óhajtotta. Sőt az is feltételezhető, hogy német nyomás nélkül ez a hadüzenet ilyen korán egyáltalán el sem hangzott volna.

Az osztrákok, amint ezt a Külügyi Hivatal már legkésőbb július 9-én megtudta, 16 napos időtartamot vettek tervbe a Szerbia elleni mozgósításra.²⁴ Bécs csak a Szerbiával fennálló diplomáciai kapcsolatok megszakítása után akarta a mozgósítást elrendelni és csak a mozgósítás és a hadsereg felvonulásának befejezése után akart Szerbiának hadat üzenni. Az eredeti menetrend szerint a háború tehát csak augusztus 10-e körül kezdődött volna, ami a hatalmaknak időt biztosított volna Bécs és Belgrád közötti közvetítő fáradozásaihoz. A német lokalizáló elképzelés ugrópontja viszont éppen az volt, hogy a többi hatalmat az osztrák–szerb konfliktussal kapcsolatos diplomáciai intervenciójában megakadályozza. Július 21–24-e között szétküldött körjegyzékében a német kormány arra az esetre, ha valamely hatalom, nevezetesen Oroszország, mégis beavatkoznék, burkoltan kontinentális háborúval fenyegetőzött.²⁵ Ezért hártotta el Bécs az ultimátum átadása után a hatalmak minden, Bécs és Belgrád közötti közvetítő fáradozását, és csak Bécs és Pétervár közötti közvetítést engedett volna meg,²⁶ ami a német lokalizáló politika dialát jelentette volna.

A Szerbia elleni gyors hadüzenetnek Bécs és Belgrád között mindenféle közvetítést meg kellett nehezítenie, ha nem egyenesen lehetetlenné tennie. Másrészről Németország annál nehezebben tudta a hatalmak diplomáciai fáradozásaival szemben lokalizáló álláspontját megvédeni, minél későbbben indult meg a háború Szerbia ellen. Amikor a Külügyi Hivatal Tschirschkynek egy július 22-én keltezett írásbeli jelentéséből július 24-én inkább csak véletlenül megtudta, hogy az osztrákok csak a mozgósítás befejezése után akarnak hadat üzenni,²⁷ Jagow azonnal kifogást emelt. Július 25-én Jagow félreérthetetlenül értésére adta Szögyénynek, „hogy itt (Berlinben) általában biztosra veszik, hogy Szerbiának esetleges elutasító válaszát azonnal nyomon követné a mi (= osztrák) hadműveletekkel egybekapcsolt hadüzenetünk. Itt (= Berlinben) a hadműveletek megkezdésének minden halogatásában nagy veszélyt látnak más hatalmak beavatkozását illetően. Ezért nyomatékosan azt tanácsolják nekünk (= osztrákoknak), hogy azonnal lépünk föl és a világot állítsuk fát accompli elé.”²⁸ Ez a diplomácia burkolt nyelvén erős nyomás volt Bécsre, hogy az a már eltervezett sorrendet borítsa fel, Szerbiának még a mozgósítás befejezése előtt üzenjen hadat, tehát a dolgokat a szó legszorosabb értelmében hamarkodja el. Alig két nappal később az antant diplomatái előtt Jagow mégis azt állította, hogy éppen ellenkezőleg, most arról van szó, hogy a dolgokat nem

²³ Ö. D. 10582 (Julikrise, 257. sz.).

²⁴ D. D. 19 (Julikrise, 52. sz.).

²⁵ D. D. 100 (Julikrise, 188. sz.).

²⁶ D. D. 279 (Julikrise, 511. sz.).

²⁷ D. D. 138 (Julikrise, 207. sz.).

²⁸ Ö. D. 10656 (Julikrise, 327. sz.).

szabad elhamarkodni és vonakodását, hogy a hatalmak közvetítő javaslatait Bécsben képviselje, azzal az állítólagos aggodalmával indokolta, hogy az osztrákok egy Berlinből jövő közvetítő nyomás válaszáként a világot fait accompli elé állíthatnák.²⁹ Miután az osztrákok a német kívánságnak megfelelően még a mozgósítás előtt hadat üzentek, a birodalmi kancellár sajnálkozva jelentette ki Goschen előtt, hogy a brit közvetítés túl későn jött,³⁰ Jagow pedig „letörtén” úgy vélte, mindig óva intett attól, hogy közvetítő nyomást gyakoroljanak Bécsre és íme, aggodalmai most tényleg beigazolódtak.³¹

A Szögyény által Berlinből közvetített német jelzésnek, hogy gyorsan üzenjenek hadat, Bécsben megvolt a kívánt hatása. Az egyébként olyan „félénk és határozatlan” Berchtold most a gyors hadüzenet mellett foglalt állást. S ebben őt Tschirschky is erőteljesen támogatta. Conrad viszont szívesebben maradt volna az eredeti sorrend mellett — tehát, hogy csak a mozgósítás után üzenjenek hadat. Meggondolásai ellenére történt július 26-án Tschirschky jelenlétében az előzetes, a következő napon pedig a végleges döntés.³² Július 27-én Tschirschky már azt táviratozhatta Berlinbe, hogy a hadüzenet „holnap, de legkésőbb holnapután” megtörténik. Az osztrákoknak azzal a Berlinbe továbbított indoklásával, hogy ez a lépés „főleg azért következett be, hogy minden intervenció kísérlet alól kihúzzák a talajt”,³³ Tschirschky csupán Jagow július 25-i óhajait visszhangozta. A július 28-án bekövetkezett szerbiai hadüzenet tehát a biztonságot súroló valószínűséggel német nyomásra vezethető vissza, amely nyomás ilyen módon az események menetét meggyorsította.

6-hoz. Az osztrák szövetségesre a hadüzenet után gyakorolt állítólagos közvetítő német nyomás jórészt csak fiktív és formális volt. Csak a szerb válaszjegyzék általános pozitív fogadtatásának hatására³⁴ indult meg egy lát-szólagos ráhatás Bécsre. II. Vilmos július 28-án „Állj-t Belgrádban” (Halt in Belgrad) javaslatával³⁵ kétségtelenül ilyen közvetítést óhajtott, s ha a Birodalom politikája ezt a közvetítést egész súlyával támogatta volna, ez talán még megmenthette volna a békét. A birodalmi kancellár azonban a valóságban minden döntő pontjában meghamisította a császári instrukciókat, s ráadásul csak akkor továbbította azokat Bécsbe, amikor már tudta, hogy a szerbiai hadüzenet megtörtént.³⁶ A császárral ellentétben Bethmann Hollweg most sem akarta az osztrákokat a háborútól visszatartani, hanem csak azt akarta elérni, hogy „egy világháború előidézésének ódiuma”, amellyel „egy háromfrontos sikeres háborút sem megindítani, sem viselni nem

²⁹ Documents Français (Francia dokumentumok). 3. sorozat, XI. köt. 134. sz. Internationale Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus (Nemzetközi kapcsolatok az imperializmus korában). I. sorozat, 5. köt. (A továbbiakban Int. Bez. I. 5.) 239, 24. sz. (Julikrise, 529, 610, 714. sz.).

³⁰ B. D. 264. (Julikrise, 731. sz.).

³¹ B. D. 281, 329, 677 (Julikrise, 738, 856, 974. sz.).

³² Conrad: Aus meiner Dienstzeit IV. köt. 131. és köv. l., D. D. 213 (Julikrise, 398, 419. sz.).

³³ D. D. 257 (Julikrise, 496. sz.).

³⁴ Bizalmasan még a birodalmi kancellár is elismerte a porosz államminisztériumban július 30-án: „Aztán még azt is tekintetbe kell venni, hogy a szerb válasz néhány csekély kivétellel valóban eleget tett az osztrák-magyar kívánságnak.” (D. D. 456; Julikrise, 784. sz.). A császár július 28-i pozitív reagálása különben is jól ismert.

³⁵ D. D. 293 (Julikrise, 575. sz.).

³⁶ D. D. 311 (Julikrise, 581. sz.).

lehet", ne Németországra, hanem Oroszországra háruljon. Tschirschkynek „gondosan kerülnie kell, hogy az a benyomás álljon elő, mintha mi Ausztriát vissza akarnánk tartani. Csupán arról van szó, hogy modus vivendi találjunk, amely lehetővé teszi az Ausztria-Magyarország által kitűzött cél megvalósítását, azt ti., hogy a nagyszerb propaganda életidegét elkössék, de anélkül, hogy ugyanakkor világháború robbanna ki. Ha pedig a világháború végül is nem lenne elkerülhető, a lehetőség szerint javítsa meg azokat a feltételeket, amelyek mellett azt viselnünk kell.”³⁷

Csak július 30-án, közvetlenül az Angliával szembeni semlegességi törekvés kudarca után³⁸ érezhető Berlin mérséklő bécsi ráhatása. Most azonban a közvetítő nyomás már későn jött; azonkívül túl gyenge és következetlen volt és még mindig túl nagy súlyt helyezett arra a taktikai szükségességre, hogy formális koncessziók révén — mint pl. a Bécs és Pétervár közötti eddig visszautasított kétoldali megbeszélések felvétele, valamint a területi érdektelenség elvének megismétlése — Oroszországot hátrányos helyzetbe hozza.³⁹ Mihelyt az orosz általános mozgósítás ismeretessé vált, ez a gyenge nyomás amúgyis teljesen megszűnt.⁴⁰

7-hez. Igaz, hogy az orosz általános mozgósítás végérvényesen szabaddá tette az utat az addig Angliára és az SPD-re való politikai tekintettel visszahagyott német mozgósításra, arról azonban nem lehet szó, hogy az orosz mozgósítás lett volna a háborút kiváltó döntő esemény. Végülis ez csak egy láncszem volt a lényegében Németország által kiváltott okozatláncolatban, azonkívül pedig ez volt az oroszok reagálása Belgrád lövetésére.⁴¹ Mivel az osztrák általános mozgósítást már elhatározták, az orosz általános mozgósítás ismertté válása előtt, a német mozgósítást anélkül is hamarosan elrendelték volna. Az Oroszországhoz intézett július 31-i ultimatív német kérdés⁴² azonban éppen abban a pillanatban következett be, amelyben Ausztria és Oroszország között — minden kölcsönös mozgósítás ellenére is — az enyhülés jelei mutatkoztak,⁴³ úgyhogy — talán akaratlanul — de itt is a német akció volt az, amely a dolgokat az utolsó percben elhamarkodta.

Befejezésül megállapítható, hogy a Bécsre gyakorolt német ráhatásnak a mértéke abban a vonatkozásban, amelyik objektíve a háborút segítette elő, lényegesen erősebb volt, mint ahogy azt eddig a hagyományos német történetírás elismerte. Az antant részéről alkalmilag az a gyanú is felmerült, hogy Bécsnek magában a júliusi válságban is Berlin ösztökélte. A dokumentumok azt bizonyítják, hogy a dolog valóban messzemenően így állt.

³⁷ D. D. 323 (Julikrise, 592. sz.).

³⁸ D. D. 368, 373, B. D. 293 (Julikrise, 678, 684, 745. sz.).

³⁹ D. D. 395, 396, 441 (Julikrise, 695, 696, 793. sz.).

⁴⁰ A Tschirschky-nek adott legutolsó instrukciót (D. D. 441) pár órával később visszakoztatták, miután a császár a vezérkartól az orosz katonai előkészületekre vonatkozóan újabb híreket kapott (D. D. 450, 451, 464; Julikrise, 797, 798, 804. sz.).

⁴¹ Az Int. Bez. I. 5. 224. sz. (Julikrise, 710. sz.).

⁴² D. D. 490 (Julikrise, 892. sz.).

⁴³ A Berchtold és Sebeko között július 31-én lezajlott beszélgetésben Sebeko a Szerbiának adott „leckét” egy megjegyzés kiindulópontjaként jelölte meg. Ugyanakkor Péterváron Szapáry Szaszanov-val szemben úgy vélte, hogy az ő — mármint Szapáry — véleménye szerint az ultimátum értelmezése és enyhítése egyre megy; vö. Int. Bez. I. 5., 361. és: Die Österreichisch-ungarischen Dokumente zum Kriegausbruch (A háború kitörésével kapcsolatos osztrák-magyar dokumentumok). Bd. I—III. Wien. 1919. III. köt. 97. sz. (Julikrise, 933, 973. sz.).

Balogh Sándorné:

A Szovjetunió első diplomáciai kapcsolatainak kialakulása Közel- és Közép-Keleten (1917—1921)

A szovjet diplomácia első közel- és közép-keleti lépései egyben a legújabbkori diplomácia-történet nyitó mozzanatai. A nemzeti kérdés marxista szemléletének elméleti eredményei, amelyeket Lenin a Nagy Októberi Forradalom előtt írott műveiben kimunkált, a forradalom győzelmének napjaiban éppen a közel- és közép-keleti országok és a fiatal szovjet állam kapcsolataiban realizálódtak diplomáciai síkon.

Közel- és Közép-Kelet az imperialista államok gyarmatosító politikájának egyik centrális pontja volt a XIX. és XX. században. Ezek a területek összekötő hidat képeztek ázsiai gyarmataik felé, ugyanakkor különböző nyersanyagokban is igen gazdagok. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után igen fontos szerepet kaptak a Szovjetunió elleni intervenciók tervekben is.

A szovjet diplomácia — jóllehet a fiatal szovjet állam a háborús pusztítás, az imperialista hatalmak blokádja és intervenciók politikája miatt rendkívüli nehézségekkel küzdött — váratlan sikereket ért el Közel- és Közép-Keleten. E sikerek oka elsősorban az volt, hogy gyökeresen szakított a cári Oroszország korábban követett imperialista gyarmatosító politikájával, és új módon, a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga jegyében közeledett e gyarmati területekhez; e területeket és népeit nem leigázandó ellenségének, hanem szövetségésének tekintette. A szovjet diplomácia arra a forradalmi erőre épített, amely a gyarmatosítás kezdeteitől fogva jelentkezett: a gyarmati népek függetlenségi és szabadságtörekvéseire.

A közel- és közép-keleti országok nemzeti önállósulása az azóta eltelt évtizedekben jelentősen előrehaladt, de az imperialista gyarmatpolitika és a népek szabadságmozgalma közötti küzdelem még ma sem zárult le. Az imperialista hatalmak még ma sem mondtak le arról, hogy a közel- és közép-keleti országokat a Szovjetunió elleni katonai bázisként használják fel és fontos nyersanyagaikat e területek népeinek tiltakozása ellenére kisajátítsák.

Ennek tulajdonítható, hogy az a küzdelem, amely politikai, katonai és diplomáciai síkon folyik, igen fontos ideológiai támaszt nyer a történeti irodalomban, forráskiadványokban, melyeknek kiadása a Szovjetunióban az utóbbi években indult meg.

A szovjet külpolitika történeti megvilágítását szolgálja a levéltári iratkiadás, pl. a Külügyminisztérium kiadásában megjelenő „A Szovjetunió külpolitikájának dokumentumai” c. sorozat és számos monográfia. Eddig a szovjet külpolitika Kelettel kapcsolatos vonatkozásai voltak a legkevésbé megvilágítva. Ezeknek megismerését segítik elő — a hivatalos dokumentumokon kívül — az egykorú politikusok emlékiratai is. Pl. Sz. J. Aralov „Egy szovjet

diplomata visszaemlékezései” c. munkája¹, továbbá B. Z. Sumjackij „A szovjet diplomácia őrhelyén” c. emlékirata², amely J. O. Kolomijcev — az első szovjet diplomata Iránban — életével és tevékenységével foglalkozik. A szerző maga 1922-től 1925-ig a Szovjetunió teljhatalmú diplomáciai és kereskedelmi képviselője volt Iránban. Rendkívül gazdag tényanyag található L. B. Tyeplinszkij „Szovjet—afgán kapcsolatok 1919—1960” c. monográfiájában is.³

*

A Szovjetunió nemzetközi kapcsolatai Iránnal, Afganisztánnal és Törökországgal igen eltérő módon alakultak.

Irán az Októberi Forradalom előestéjén formailag semleges volt. Az országban súlyos gazdasági és politikai válság uralkodott. Az ország déli részét angol—indiai katonaság szállta meg azzal az ürüggyel, hogy megakadályozzák a német—török betörést Indiába. Északnyugat-Iránt az orosz hadsereg foglalta el, miután a törököket Mezopotámiába vetette vissza. Irán egész keleti határvonalát orosz és angol csapatok tartották megszállva, az Afganisztánba beszivárgott német—török kémek és diverzáns csoportok elleni védelem címén.

Irán és Oroszország kapcsolatában az Októberi Forradalom alapvető változást hozott. Közvetlenül a forradalom győzelme után a szovjet kormány „Oroszország és Kelet minden dolgozójához és muzulmánjához” c. felhívásában kijelentette, hogy „a Perzsia felosztásáról szóló szerződést felmondja és érvénytelennek tekinti. Mihelyt a harci cselekmények megszűnnek, kivezénylik Perzsiából a csapatokat és a perzsáknak biztosítják azt a jogot, hogy sorsukról szabadon döntsenek.”⁴

A breszt-litovszki tárgyalások idején Szovjetoroszország és Törökország megegyezett, hogy csapatait Iránból kivonja.⁵

Ezzel egyidejűleg a szovjet kormány felmondta az 1907. évi angol—orosz egyoldalú megállapodásokat és egyéb olyan szerződéseket, amelyek sértették Irán szuverenitását, és kinyilvánította, hogy Iránnal csak olyan kapcsolatokat tart megengedhetőnek, amelyek kölcsönös megegyezésen és az önrendelkezés elvén alapulnak.

Az iráni kormány válaszcímében hangoztatta, hogy kész bármikor tárgyalásokba bocsátkozni.

Az orosz hadsereg kivonása, amely rögtön az Októberi Forradalom után megkezdődött, 1918 tavaszán fejeződött be. Ezt követően 1918 júliusában a szovjet kormány állandó jellegű diplomáciai missziót küldött Teheránba.

Míg Szovjet-Oroszország Iránnal egyenjogú kapcsolatot igyekezett létesíteni, Anglia arra törekedett, hogy az országot leigazza. A kivonuló orosz hadsereg sarkában angol csapatok nyomultak előre, elfoglalták az északkeleti

¹ Sz. J. Aralov: Voszpominanyija szovjetszkogo diplomata. Moszkva, JMO. 1960.

² B. Z. Sumjackij: Na posztu szovjetszkogo diplomata. Moszkva. Izd. Voen. lit. 1960.

³ L. B. Tyeplinszkij: Szovjetszko-afganszkije otnosénija, 1919—1960. Kratkij ocserk. Moszkva. Izd. Szoc.-ekon. lit. 1961.

⁴ Dokumentü vnesnej politiki SzSzsZR. Tom. 1. (7 nojabrja 1917 g. — 31 dekabrja 1918 g.) Red. koll. I. N. Zemszkov, Sz. M. Majorov . . . Moszkva, Goszpolitizdat 1957. 35. l. A továbbiakban: Dokumentü . . .

⁵ Dokumentü . . . I. köt. 47—51. l.

tartományokat és tartósan berendezkedtek Irán nyugati részében. Ezt azzal indokolták, hogy Irán területén keresztül német—török betörés fenyeget Indiába. Igazi céljuk azonban az volt, hogy Iránt felvonulási területnek használják a fiatal Szovjet Köztársaság ellen, Iránon keresztül is szervezzék a belső ellenforradalmi erők támogatását. A „The Times” c. angol újság ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A szövetségesek számára fontos, hogy ezekkel a lojális erőkkel (az orosz ellenforradalommal) kapcsolatot teremtsenek minden lehetséges úton, Perzsián át és a transzszibériai vasúton is támogassák őket minden eszközzel. A bolsevista mozgalom előbb vagy utóbb vereséget szenved és nekünk érdekünkben áll, hogy ez mielőbb megtörténjék.”⁶

Az 1917. december 23-án Párizsban tartott angol—francia tanácskozáson elfogadott határozat, melyhez később az USA is csatlakozott, az angol intervenció számára a Kaukázuson túli és az ún. kozák területet jelölte meg, azaz Oroszország egész déli és délkeleti részét. Ezért Anglia egy perccet sem vesztegetve, elsősorban Irán északi részét sietett birtokba venni, hogy innen csapatokat dobhassanak át Szovjet-Oroszország területére.

1918 januárjában Nyugat-Iránból kiindulva Densterville hadserege a bakui olajmezők és a Kaukázusontúl elfoglalására készült. Malleson tábornok angol—indiai csapatait Északkelet-Iránból összpontosították, hogy betörtjenek a Kaspi-tenger menti területekre. Mikor a szovjet Kolomijcev-misszió 1918 júniusában Teheránba érkezett, az egész országot birtokba vették az angolok. Csak a fővárosban nem voltak brit csapatok. Az angoloknak kedvezett, hogy a Szamszam ely-Szaltane kormány helyett az anglofil és reakciós Voszug-ed Doule kabinet került hatalomra. 1918 szeptemberében érkezett Teheránba sir Cox új angol követ, akit az iráni angol gyarmatpolitika kialakításával bíztak meg.

A szovjet diplomáciai misszió tevékenységének első napjaitól kezdve teljesen el volt vágva Szovjet-Oroszországtól. 1918 augusztusában Malleson csapatai az ashabádi ellenforradalmi lázadás kirobbantása után átlépték a szovjet határt és hamarosan elfoglalták a Kaspi tengeren túli területet Kraszno-vodszk-tól Mari-ig. Densterville tábornok csapatai a dasnakokkal, eszerekkel és mensevikekkel együtt megdöntötték a bakui kommünt. Ellenforradalmi kormány jutott hatalomra, amely azonnal az angolok segítségét kérte, hogy „megvédjék a várost a törökökkel szemben”. Bakut angol katonaság szállta meg.

1918 novemberében az angolok és orosz fegyveres támadást szerveztek a teheráni szovjet diplomáciai képviselő helyiségei ellen. Egyedül Kolomijcevnak sikerült elmenekülnie és Moszkvába visszajutnia, a misszió többi tagját letartóztatták.

Az első világháború befejezése után az angol intervenció még nagyobb lendülettel folyt. Az angol csapatok a Kaukázus egész térségét megszállták és a Kaspi-tenger menti fronton harcoltak. Hadihajóik kapcsolatot teremtettek Denikin és Kolcsak csapatai között és részt vettek a Vörös Hadsereg, valamint a volgai és kaspi-tengeri flottillák elleni harcokban. Az angolok Petrovszkban (jelenleg Machacska) az Alexandrovszk (jelenleg Sevesenka) erődben haditengerészeti bázist létesítettek és 1919 nyarán az egész Kaspi-tengert ellenőrzésük alatt tartották.

A szovjet kormány a nehézségek ellenére másodízben is kísérletet tett a teheráni követség megszervezésére. Kolomijcev, mint Szovjet-Oroszország

⁶ The Times, 1927. nov. 29.

teljhatalmú képviselője, a frontvonalon vergődött keresztül, szerencsésen eljutott Lenkorany szigetre. A Muganyszik Szovjet Köztársaság megdöntése után az angol hadi flottilla hajói és hidroplánjai támadást intéztek Asur-Ada szigete ellen és arra kényszerítették Kolomijcevet, hogy Lenkoranyból iráni területre meneküljön, ahol perza kozákok és orosz fehérgárdisták elfogták.

Az Asur-Ada sziget elleni fegyveres támadás, a szovjet diplomáciai képviselő letartóztatása és agyonlövetele előre megfontolt és előkészített művelet volt, az Irán és Szovjetország közötti diplomáciai kapcsolatok megátlására.

1919 augusztus hó elején az utolsó előkészületek folytak az angol–iráni megállapodás aláírására, amelynek életbelépése Iránt angol védnökség alá helyezte. Anglia jogot nyert arra, hogy szakértőkkel és tanácsadókkal közigazgatási ellenőrzést gyakoroljon, hogy katonai szakértői újjászervezzék és modern fegyverzettel lássák el az iráni hadsereget; az országban — gyarmatosító céllal — vasutakat és utakat építsenek. Tervebe vették a vámtarifa — az angol tőke érdekének kedvező — felülvizsgálását is.

A megállapodást 1919. augusztus 9-én írták alá Teheránban, éppen akkor, amikor Kolomijcevet meggyilkolták.

A szovjet kormány teljhatalmú jogkörrel küldte J. Kolomijcevet Iránba a szovjet–iráni kapcsolatok rendezésére. Kolomijcev a szovjet kormánytól kapott felhatalmazás alapján feloldotta Iránt azon fizetési kötelezettségek alól, melyeket a cári Oroszországgal szemben korábban vállalt; lemondott az összes koncessziókról és ezek jövedelméről Irán javára. Kilátásba helyezte, hogy ha az angol flotta kiűríti a Kaspi-tengert, szabaddá teszik azt a perza hajók számára, továbbá a szabad árucserét és szállítást biztosítja Irán és Szovjetország között.⁷

A szovjet kormány javaslatait Voszug-ed Doule kormánya hosszú ideig titokban tartotta az iráni nép előtt.

Az angol–iráni szerződés megkötése felháborította az iráni közvéleményt. Nemzeti-felszabadító mozgalom bontakozott ki az angol gyarmatosítás ellen.

A Vörös-Hadsereg győzelmei Közép-Ázsiában és a Kaukázusontúl, valamint az erőteljes nemzeti tiltakozás arra kényszerítette Voszug-ed Doule kormányát, hogy az angol imperialisták tiltakozása ellenére 1920. július 20-i jegyzékében a szovjet kormánytól a diplomáciai kapcsolatok felvételét kérje. Szovjet-Oroszország az iráni kormány javaslatát kedvezően fogadta.

Az angol–iráni szerződéssel kompromittált Voszug-ed Doule kormány azonban 1920 júniusában kénytelen volt lemondani. Az új kormány azonnal bejelentette az angol–iráni szerződés felfüggesztését az iráni parlament, a medzslisz összehívásáig. Nem sokkal később, 1920 októberében küldöttséget menesztett Moszkvába a szovjet–iráni szerződés előkészítésére. A tárgyalások novemberben meg is indultak. Sikerüket az angol kormány a medzslisz azonnali összehívásával és az 1919-es angol–iráni szerződés ratifikálásával igyekezett ellensúlyozni. Egyidejűleg az angol kormány kilátásba helyezte csapatainak Észak-Iránból történő kivonását, ami szerinte egyet fog jelenteni azzal, hogy Irán szovjet megszállás alá kerül. Az angol–iráni szerződés megtárgyalására összehívott medzslisz rendkívüli ülészaka a nemzeti-felszabadító moz-

⁷ Agreement between His British Majesty's Government and the Persian Government Signed at Teheran, August 9, 1919. London, 1919.

galom növekedésének hatására és a szovjet—iráni tárgyalások kedvező előrehaladására való tekintettel elutasította az angol—iráni szerződés ratifikálását.

A szovjet—iráni szerződést így 1921. február 26-án aláírták Moszkvában.⁸ A szovjet kormány ebben semmisnek nyilvánította mindazokat a szerződéseket, megállapodásokat és koncessziókat, amelyeket a cári kormány kötött Iránnal, illetőleg más hatalommal, és sértik Irán érdekeit. A szovjet kormány lemondott a cári Oroszország pénzügyi- és hitel-követeléseiről, átadta az Iránban létesített Orosz Hitelbankot, valamint a cárizmus által épített létesítményeket minden felszerelésükkel. Elismerte továbbá Iránnak azt a jogát, hogy flottát tartson a Kaspi-tengeren. Szovjet-Oroszország viszont jogot nyert a halászatra a Kaspi-tenger déli partján is.

Mind a két kormány kölcsönösen kötelezte magát arra, hogy nem engedi területére olyan harmadik hatalomnak a hadseregét, amely a szerződő felek államhatárainak a biztonságát fenyegeti. Mindenekelőtt az angol csapatok iráni tartozkodásáról volt szó, amelyek jelenlétükkel Szovjet-Oroszország déli határainak biztonságát veszélyeztették. A szerződés VI. cikkelye azt is kimondta, hogy amennyiben az iráni kormány ilyen irányú kötelezettségének nem tudna érvényt szerezni, akkor a szovjet kormány saját csapatait küldi Irán területére és ott teszi meg az önvédelméhez szükséges intézkedéseket. Az adott veszély elhárítása után azonban a szovjet kormány azonnal köteles csapatait Irán területéről kivonni.

A szovjet—iráni szerződés aláírásának napján az iráni kormány az angol—iráni szerződést hivatalosan is semmisnek nyilvánította.

*

Másképpen alakultak a szovjet—afgán diplomáciai kapcsolatok.

A második angol—afgán háború (1878—1880) következtében Afganisztán angol ellenőrzés alá került. Afganisztánt megfosztották attól a jogától, hogy külföldön saját képviselője legyen, de még attól a lehetőségtől is, hogy kapcsolatba léphessen a szomszédos államokkal, India alkirálya és az Indiában székelő gyarmatigazgatóság beleegyezése nélkül.

Afganisztán elmaradt agrárország volt. Államformája abszolút monarchia volt, élén az emirrel. Habibullah emír, aki 1901-től kormányozta az országot, teljesen angol befolyás alatt állott. Angolbarát politikája azonban egyre növekvő ellenállást váltott ki az országban. 1919. február 21-én meggyilkolták, és fia, Amanullah lett az új uralkodó, akit a haladó értelmiség, a liberális földbirtokosok és a tisztikar haladó elemei támogattak. Az új emír első lépése Afganisztán teljes függetlenségének kikiáltása volt. 1919. március 3-án üzenetet küldött India alkirályának, amelyben közölte, hogy a volt emírek uralmának időszakában kötött szerződéseket és megállapodásokat nem tartja magára nézve kötelező érvényűnek.

Szovjetoroszország kezdettől fogva már az első — szovjet képviselő által aláírt — diplomáciai okmányban, az 1918. március 3-i breszt-litovszki békeszerződésben elismerte Afganisztán függetlenségét: „Kiindulva abból a tényből, hogy Perzsia és Afganisztán szabad és független államok, a szerződő

⁸ Dokumentü . . . III. köt. (1. i. júlja 1920 g. — 18. marta 1921 g.) Red. koll. G. A. Belov, E. Sz. Garmas . . . Moszkva. Goszpolitizdat 1959. 536—544. l.

felek kötelezik magukat, hogy Perzsia és Afganisztán politikai és gazdasági függetlenségét, valamint területi sérthetlenségét tiszteletben tartják.”⁹

Az afganisztáni átalakulás első napjaiban a szovjet állam őszinte örömmel üdvözölte az új afgán kormányt, amely a függetlenség és a fejlődés útjára lépett. 1919. május 27-én a szovjet kormány elsőként ismerte el Afganisztán függetlenségét és szuverenitását;¹⁰ közölte, hogy az Afganisztán szuverenitását sértő, régi cári szerződéseket és megállapodásokat hatályon kívül helyezi. (Ti. az 1907. évi angol—orosz megállapodást, mely szerint a cári diplomácia Afganisztánnal csak Anglia közvetítésével érintkezhet.)

A szovjet kormány Afganisztán függetlenségének elismerésével lehetővé tette a két ország között diplomáciai kapcsolatok felvételét. 1919. április 7-én Amanullah Leninnek küldött levelében a Szovjet Köztársaság népeivel való „összefogás és barátság halaszthatatlan szükségességét juttatta kifejezésre”.¹¹

Levelét csak nagy nehézségek árán juttatták el Taskentbe, onnan pedig rádióon keresztül Moszkvába. A vasúti összeköttetés Szovjet Turkesztán és Moszkva között az ún. „orenburgi dugó” (Kolcsak hadműveletei) miatt átmenetileg megszakadt. A levél eredetije csak 1919. május 21-én érkezett meg Moszkvába Mahmud Tarzi afgán külügyminiszter levelével együtt, amelyben kapcsolatok létesítését javasolta.¹²

Anglia az afganisztáni politikai fordulatra csapatokat vont össze az indiai—afgán határon, határmenti incidenseket provokált és 1919. május 6-án hivatalosan is hadat üzent Afganisztánnak. Az angolokkal az afgán hadsereg (mintegy 40 ezer fő) és az afgán függetlenségi övezet (hegyi törzsek) fegyveres csapatai szálltak szembe. Az afgán csapatok, hadi és technikai elmaradottságuk ellenére, önfeláldozóan harcoltak hazájuk függetlenségéért.

Afganisztánnak hatalmas támogatást jelentett, hogy Szovjet-Oroszország szétverte a külföldi intervenciót Közép-Ázsiában. Az angol parancsnokság a Kaspi-tenger térségében a határmenti Kuska erődnél összpontosította erőit, hogy Gerat felé északnyugatról indítsa támadást Afganisztán középső területei ellen. A szovjet csapatok 1919 tavaszán kezdődő sikeres előnyomulása Turkesztánban azonban megghiúsította az angol imperialisták elgondolását. Május 20-án Szovjet Turkesztán csapatai elkeseredett harcok után felszabadították Bajrám-Ali-t. A kuskai vasútvonal gerati szakaszát Afganisztán határán megtisztították az intervenciósoktól és a fehérgárdistáktól. Kuska erődjét szovjet helyőrség foglalta el. Ilyen módon a Szovjet Köztársaság elhárította az Afganisztánt északról fenyegető veszélyt.

Lenin és Kalinin éppen ezekben a napokban válaszoltak Amanullah levelére. Üdvözölték az afgán kormány ama szándékát, hogy szoros kapcsolatot akar kiépíteni Szovjetoroszországgal.¹³

Az üzenetről szóló közlemény hamarosan ismertté vált először Kabulban, majd később Afganisztán valamennyi nagyobb városában. Lenin előre látta, hogy az állandó diplomáciai kapcsolat létesítése a két nép között a kölcsönös segítség széles lehetőségét nyitja meg a külföldi rablók minden olyan kísérlete ellen, amellyel mások szabadságára és mások vagyonára törnek. „Miután meg-

⁹ Dokumentü . . . I. köt. 123. l.

¹⁰ Dokumentü . . . II. köt (1 janv. 1919 g. — 30 ijun. 1920 g.) Red. koll. G. K. Deev, E. M. Zsukov . . . Moszkva, Goszpolitizdat. 1958. 174. l.

¹¹ Dokumentü . . . II. köt. 175. l.

¹² Uo.

¹³ Dokumentü . . . II. köt. 174. l.

kaptuk az üzenetet, amelyben a szabad és önálló afgán nép üdvözli az orosz népet és amely hírül adja Felsőged trónralépését — mondta az üzenet —, a Munkás-Paraszt Kormány és az egész nép nevében sietünk válaszüdvözlésünket kifejezni a független afgán népnek, amely hőiesen megvédte szabadságát a külföldi leigázókkal szemben . . . Az afgán népnek az a törekvése, hogy kövesse az orosz példát — mondta tovább az üzenet —, az afgán állam erősségének és függetlenségének legjobb biztosítója lesz.”¹⁴ Ez a levélcsere lényegében megállapodást jelentett arra vonatkozóan, hogy a két állam egymást kölcsönösen elismeri és egymás között diplomáciai kapcsolatot létesít.

Az általános politikai helyzet is kedvezett Afganisztán függetlenségi harcának. Az angol intervenció csődje Közép-Ázsiában és a Vörös Hadsereg győzelme, a nemzeti felszabadító mozgalom erősödése Indiában (1919 áprilisi angol-ellenes felkelés Pendzsab-ban és a független övezet törzseinek harca) az angolok számára kilátástalanná tette az Afganisztán elleni háborút. 1919 májusában elfogadták Amanullah ajánlatát a béketárgyalások megkezdéséről. 1919. június 3-án fegyverszüneti egyezményt kötöttek, augusztus 8-án pedig Ravalpindiben aláírták az előzetes angol—afgán békeszerződést, amelynek függelékében Anglia elismerte Afganisztán függetlenségét, bár Angliának sikerült az előzetes szerződésbe foglalni néhány olyan cikkelyt is, amely sértette Afganisztán szuverenitását.

Ezeknek a cikkelyeknek ellenére a Ravalpindiben aláírt békeszerződés egészében az afgán nép győzelmét jelentette.

Az eredményes háború kedvező feltételeket teremtett a szovjet—afgán baráti viszony fejlesztésére.

1919 április végén afgán diplomáciai küldöttség utazott Moszkvába, a kölcsönös diplomáciai képviselő előkészítésére. 1919. június 4-én a küldöttség Taskentbe érkezett, ahol Afganisztán képviselőit először fogadták független és szuverén állam képviselőihez méltóan. 1919 áprilisában kinevezték N. Bravint Szovjet-Turkesztán afganisztáni képviselőjévé, majd 1919 júniusában Szovjet-oroszország kormánya J. Szuricot nevezte ki afganisztáni rendkívüli és teljes hatalmú megbízottjává.¹⁵

A diplomáciai képviselő kölcsönös létesítését a polgárháború közbiztonsági viszonyai nehezítették. Mind a szovjet, mind az afgán diplomaták rendkívüli nehézségek között jutottak el szolgálati helyükre, 1919. október 10-én Moszkvába, illetőleg december 14-én Kabulba.

Lenin 1919 október 14-én fogadta az afgán diplomatákat. „Nagyon örülök, hogy a Munkás-Paraszt Kormány vörös fővárosában üdvözölhetem a számunkra baráti afgán nép képviselőit, amely szenved, de küzd az imperialista iga ellen” — mondta Lenin. Az afgán küldöttség vezetője így válaszolt: „Baráti kezet nyújtok Önnek és remélem, hogy segíteni fog nekünk és az egész Keletnek, hogy megszabadulhassunk az európai imperializmus igájától.” A beszélgetés során Lenin rámutatott arra, hogy a Szovjet hatalom, a dolgozók és elnyomottak hatalma, éppen arra törekszik, amiről az afgán küldöttség vezetője beszélt, de ehhez az szükséges, hogy a muzulmán Kelet ezt megértse és segítsen Szovjet-Oroszországnak a nagy felszabadító harcaiban.¹⁶ Az afgán küldöttség vezetője átadta Leninnek Amanullah emír 1919. április 21-én kelt

¹⁴ Dokumentü . . . II. köt. 174. l.

¹⁵ *Teplinszkij*: i. m. 20. l.

¹⁶ *Izvesztija*, 1919. okt. 17.

levelét, amelyben a misszió feladatát a két állam közötti barátság biztosításában jelölte meg.

A szovjet kormány segítette Afganisztánt nemzetközi helyzetének megerősítésében és diplomáciai kapcsolatainak létesítésében. Midőn afgán diplomáciai küldöttség szándékozott az Egyesült Államokba utazni, hogy elismeresse az új rezsimet, a szovjet kormány rádió útján kérte a szomszédos államokat, hogy biztosítsák a küldöttség útját. Azok elutasító magatartása miatt azonban a küldöttség kénytelen volt visszatérni hazájába, és csak 1921 nyarán indulhatott el Kabulból.

Moszkvában 1920-ban kezdett működni állandó afgán diplomáciai misszió.

Szuric, a kabuli ideiglenes szovjet ügyvivő, állandó képviselő létesítéséről tárgyalt az afgán kormánnyal. A szovjet ideiglenes képviselő létesítése jelentős amiatt is, mert ezzel Szovjet-Oroszország kilépett a teljes diplomáciai elszigeteltség állapotából.

1920. május 8-án az afgán kormány kereskedelmi, katonai segélynyújtási szerződés megkötését kérte a szovjet kormánytól.

A sikeres tárgyalások eredményeképpen 1920. szeptember 13-án Kabulban Suric szovjet képviselő és Mahmud Tarzi afgán külügyminiszter parafálta a szovjet—afgán barátsági szerződést.

Anglia ismételt kísérleteket tett az Afganisztánban elvesztett pozícióinak visszaszerzésére és a végleges szovjet—afgán barátsági szerződés megakadályozására. Bár az angolok aláírták az előzetes békeszerződést Afganisztánnal, még sem akarták elismerni Afganisztán függetlenségét.

1921 januárjában angol diplomáciai küldöttség érkezett Kabulba, hogy felújítsa a tárgyalásokat és megkösse a békeszerződést. Az angol kormány gazdasági segítséget ígért Afganisztánnak, ha hatályon kívül helyezi a már parafált szovjet—afgán barátsági szerződést és eltávolítja Kabulból a szovjet diplomáciai képviselőket.

Az angolok kísérlete azonban nem járhatott sikerrel. 1921. február 28-án Moszkvában megtörtént a szovjet—afgán barátsági szerződés végleges aláírása.¹⁷

*

Az első világháborúban Törökország Németország oldalán harcolt.

A németbarát politika és annak következményei a török nép elégedetlenségét váltották ki. A hadseregből tömegesen szöktek meg a katonák. Az ország súlyos gazdasági helyzete, óriási veszteségei a frontokon elkerülhetlenné tették Törökország vereségét. A török katonai és politikai vezetők egy része jól látta ezt, de az ifjú-török kormány a végsőkig kitartott a német imperializmus oldalán és folytatta a háborút.

Annak ellenére, hogy a szovjet kormány 1917. november 8-án békefelhívást adott ki és december 3-án érvénytelenítette a cárizmus török-ellenes szerződéseit, a török hadsereg támadást indított a Kaukázus térségében és 1918 szeptemberében elfoglalta Bakut. Válaszul erre a szovjet kormány a breszt-litovszki békeszerződés Törökországra vonatkozó részét érvénytelennek jelentette ki.¹⁸

¹⁷ Dokumentü . . . III. köt. 550. l.

¹⁸ Dokumentü . . . I. köt. 490—492. l.

A kaukázusi intervenció meggyengítette Törökország ellenállását az iraki—mezopotámiai és a szíriai—palesztínai fronton, és ezzel meggyorsította a katonai vereséget.

A török kormány sikertelen békekísérletei után 1918. október 30-án Mudroszban aláírták Törökország teljes kapitulációját.

Az antant-hatalmak elfoglalták a fekete-tengeri szorosokat, leszerelték a török hadsereget, átvették az egész török flottát, ellenőrzést gyakoroltak a török vasutak felett, megszállták Bakut és Batumot is.

Néhány nap múlva a mudroszi fegyverszüneti egyezmény aláírása után az antant-csapatok teljesen elfoglalták az országot, ezzel megnyílt az út Oroszország felé az intervencióra.

Ezzel egy időben Törökországban is nemzeti felszabadító mozgalom bontakozott ki a külföldi megszállók ellen. A mozgalom fő ereje a parasztság, vezetője a nemzeti, főleg a kereskedőkből álló polgárság volt. A nemzeti felszabadító harc szervezője a polgári értelmiség és főképpen a katonatisztek voltak, élükön Musztafa Kemal tábornokkal.

1920. április 23-án Ankarába összehívták a török nemzetgyűlést (medzsilészt), amely megválasztotta az új kormányt, élén Kemallal. Az új kormány hatálytalanította az antant-megszállás idején hozott törvényeket. Musztafa Kemal megértette Szovjet-Oroszország létezésének és sikereinek nagy jelentőségét a török nép nemzeti felszabadító harcának győzelmé szempontjából. Kormányának első külpolitikai lépésként 1920. április 26-án levéllel fordult a szovjet kormányhoz, amelyben diplomáciai kapcsolatok létesítését javasolta Törökország és Szovjet-Oroszország között, egyben segítséget kért a török nép felszabadító harcához. Csicserin külügyi népbiztos 1920. június 3-án kelt levelében kifejezésre juttatta a szovjet kormány hajlandóságát a tartós kapcsolatok létesítésére, majd rövidesen sor került a diplomáciai küldöttségek kölcsönös látogatására is.¹⁹ 1920 augusztus és novemberében kidolgozták a szovjet—török szerződés feltételeit, de aláírása az örmény—török háború miatt több fél évig húzódott. Ez a háború Örményország vereségével fejeződött be, amely most függő helyzetbe került Törökországtól.²⁰ Függetlenségét csak a szovjet-hatalom megalakulásával nyerte vissza 1921-ben.

Miután a szovjet-hatalom a Kaukázus térségében megerősödött, 1921. február 26-án Moszkvában szovjet—török konferencia kezdődött. A tárgyalások jelentőségével Lenin a moszkvai szovjet ülésén 1921. február 28-án foglalkozott: „A szovjet és török fél közötti közvetlen tárgyalások folytatásának tengerszéli akadálya volt eddig, és meg vagyunk győződve, hogy most, amikor lehetőség nyílt majd tárgyalásra, a közeledés és a rendkívül tartós barátság alapjait rakhatjuk le.”²¹

1921. március 16-án Moszkvában aláírták a barátsági és testvériségi szerződést Szovjetország és Törökország között.

A szerződő felek megállapították, hogy egyetértenek a nemzetek testvériségének és a népek önrendelkezési jogának alapelveiben, kölcsönösen szolidaritást vállaltak az imperializmus elleni harcban. A szovjet kormány elítéli a cári Oroszország mindenfajta korábbi hódítási törekvéseit, mivel ez összeegyeztethetetlen a nemzetek szabad fejlődésének és önállóságának elvével. A

¹⁹ Dokumentü . . . II. köt. 554—555. l.

²⁰ Dokumentü . . . III. köt. 378—379. l.

²¹ Dokumentü . . . III. köt. 547—548. l. Lásd még: V. I. Lenin Művei. 32. köt. (1920 december—1921 augusztus). Bpest. Szikra 1953. 148. l.

tengerszorosok kérdését a Fekete-tenger környéki államokkal tartandó közös tárgyalásig nyitva hagyták. A szerződés szerint Törökország fennhatósága alatt maradt Karsz, Ardagan és Artvin. Batum autonomiát kapott vámmentes török áruforgalommal.²²

*

A szovjet kormánynak Törökországgal, Iránnal és Afganisztánnal megkötött szerződései voltak az első, teljes egyenjogúság elvén nyugvó megállapodások Ázsia történetében. A szerződésektől — az egyenjogúság gyakorlati megvalósításából is kifolyólag — idegen volt bármiféle beavatkozás egymás belügyeibe, s így nem véletlenül gyakoroltak azok igen mély hatást a keleti országok népeire. Jelentősen megerősítették a szerződésre lépett államok helyzetét az imperialista hatalmakkal szemben, gyengítették azok keleti gyarmati rendszerét is.

²² Dokumentü . . . III. köt. 605—607. l.

Kubinyi András:

A XV—XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseire

(Egy könyvismertetés kapcsán¹)

Budapesten és Egerben 1961. október 10—14. között a reneszánsz és reformáció kérdéseivel foglalkozó lengyel—magyar konferenciát tartottak. A konferencia anyaga és eredményei nem ismeretlenek a Századok olvasói előtt. Fügedi Erik ugyanis nemcsak igen bő ismertetést adott minden előadásról folyóiratunk hasábjain, hanem közölte a konferencia záróközleményét is.² Ez a tény felmenti a recenzenst attól, hogy az azóta nyomtatásban is megjelent előadások szövegét a Századok olvasóival megismertesse. Ezért az alábbiakban néhány általános megjegyzés mellett egy problémacsoporthoz szeretnénk megjegyzéseket fűzni.

Már a polgári történetírás korában voltak egyes történészek, akik felhívták a figyelmet a magyar és az általános közép-európai történet rokon vonásaira (pl. Eckhart Ferenc³). Igaz, Eckharték álláspontja egyáltalán nem volt általánosnak mondható. Marxista történetírásunk, melyet már nem gátolnak a múltban gyakori, olykor tudományon kívüli, sovinszta ellenvetések, most már elismeri ezeket a rokon vonásokat. Sajnálatos azonban, hogy elsősorban a nyelvi nehézségek még ma is akadályozzák, hogy egyrészt mi megismerjük szomszédaink eredményeit, másrészt azok a mieinket. Ilyenformán a közvetlen érintkezés, a résztvevő országok történései által egyformán értett nyelven folytatott eszmecsere a lehető legnagyobb mértékben gyümölcsöző lehet. Ezért szervezte meg a fent említett konferenciát a K. Lepszy krakkói és Székely György budapesti professzorok elnökléte alatt álló bizottság, és emelt ki olyan programponthoz, amely egyaránt érinti mindkét baráti országot, Lengyelország és Magyarország kutatóit, sőt a többi szomszédos ország tudósait is. A reneszánsz és reformáció természetesen nemcsak művészeti, ideológiai és kulturális probléma. Foglalkozni kell azzal a gazdasági és társadalmi helyzettel, amelyben a reneszánsz és reformáció Kelet-Európában létrejöhett, és amely egyben sajátos, itteni formáját meghatározta. Nem hanyagolható el az államszervezet kérdése sem. A konferencián ezért négy kérdésescsoportot vitattak meg. Az első csoport a gazdasági és társadalmi fejlődést tárgyalta. Ezután a korszak ideológiai, irodalmi és tudományos helyzetével foglalkoztak, majd a kelet-európai államfejlődés kérdései kerültek sorra. Utoljára a művészettörténet problémáit vitatták meg. Ezekon kívül Jan Dabrowski professzor tartott előadást a krakkói egyetem és hazánk humanizmus-kori kapcsolatairól. A konferencia jelentőségét mutatja, hogy harminc tudós vett részt rajta, köztük 19 magyar, 6 lengyel, 2—2 csehszlovák és szovjet, valamint 1 belga. Az előadásokat vagy francia vagy német nyelven tartották, amelyekhez a nyomtatott kiadásban orosz és angol nyelvű kivonatokat és készülték.

Az alábbiakban az első kérdésescsoport (a gazdasági és társadalmi fejlődés) egyik problémájához, a magyar városi fejlődéshez kívánunk hozzájárulni. Történetírásunkban az utóbbi években kezdett elterjedni az a nézet, hogy hazánk agrárfejlődésének jellege a XV—XVI. században még a nyugat-európai viszonyokhoz volt hasonló, csak később kanyarodott el ettől. Ezen a téren Pach Zsigmond Pál kutatásai váltak nagy jelentőségűekké. Ő mutatott rá arra, hogy a XVI. század átmeneti korszaka a magyar agrárfejlődésnek, ekkor még nem dőlt el a harc, hogy elkanyarodik-e a hazai fejlődés a nyugat-európaítól, a második jobbgáyság felé halad-e, vagy pedig a kapitalista mezőgazdaság

¹ La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. (Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn). (1450—1650). Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53. Bpest. 1963. 562. l. (A továbbiakban: La renaissance . . .).

² Századok 96 (1962) 858—875. l.

³ Jog és alkotmánytörténet. (A magyar történetírás új útjai, szerk. Hóman Bálint, második kiad.) Bpest. 1932. 301—304. l.

irányába.⁴ Pach ezt a jelenséget összekapcsolta a magyar városi fejlődés elmaradottságával (Szücs Jenő kutatásai alapján), valamint a világpiacon kereskedelmi utak eltolódásával.

Világos tehát, hogy a városfejlődés (és ezzel együtt az ipar és kereskedelem) kérdései milyen jelentősek az ország gazdasági életében, és ezért a konferencián is megfelelő súllyal foglalkoztak vele. A nagy általánosságban a kutatók által elfogadott képet a magyar városi fejlődésről Szücs Jenő rajzolta elénk annak idején.⁵ Rámutatott arra hogy a magyar városi fejlődés — a Pach által megvilágított agrárviszonyokhoz hasonlóan — a nyugat-európai fejlődést követte. A városi fejlődés ütemének csökkenése, a visszaesés azonban szerinte már a XV. század második felében megfigyelhető. Az iparosok számára ránya csökken, a mezőgazdaság jelentősége nő a városban. A XV—XVII. századi magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről készített rövid áttekintésében a konferencián Makkai László⁶ Szücs előbb ismertetett nézetei alapján foglalt állást a magyar várostörténet kérdéseiben. Sőt, az egész magyar fejlődést ezzel akarja megmagyarázni. Tanulmánya elején vitatkozik a magyar polgári történetek egyik csoportjával, akik a hazai fejlődés elkanyarolását a török hódítással magyarázták. Makkai a városi fejlődésnek nagy jelentőséget tulajdonít. A városok hanyatlását a dél-német kereskedőtoke magyarországi uralmával magyarázza, amelynek következtében nem alakulhatott ki nálunk hazai kereskedőtoke. A magyar kereskedő a dél-németek áruhitelét vette igénybe, és így azok ügynökévé vált. Ez visszahatott az iparra is, a dél-németek iparcikkkel árasztották el az országot, tehát a hazai városi ipar visszafejlődött. Makkai rövid és világos összkepet vázolt fel a magyar fejlődésről. Sokban hasonlóan, azonban témájánál fogva sokkal részletesebben, alapos dokumentálással foglal állást Szücs Jenő eladása is.⁷ Ez a kitűnő értekezés a XVI—XVII. századi és eddig elhanyagolt magyar városi fejlődés történetének első rövid összefoglalása. Ő is rámutat a dél-német toke uralmára, az áruhitelre, a városi lakosság csökkenésére, és ezzel magyarázza a második jobbágyság keletkezését is. Megállapítja a XV. század második felével kapcsolatban, hogy: „A keleteurópai típus kifejlődésének alapfeltételei már akkor kibontakoztak.”⁸ A városi fejlődés tehát — Makkai és Szücs szerint — hamarabb kezdte felvenni a kelet-európai jelleget, mint az agrárfejlődés.

Ugyanezen a konferencián azonban eltérő állásfoglalásokkal is találkozunk. Pach Zsigmond Pál rámutatott⁹ Makkaival szemben, hogy az Ember Győző által feldolgozott 1542. évi harmincadnaplók éppen nem mutatják a dél-német toke túlsúlyát, sőt ellenkezően. Újból megerősíti, hogy „a XVI. században, azaz legalább a XVI. sz. utolsó évtizedei előtt sem az agrárfejlődés paraszti-polgári, ill. nemesi tendenciái között nem dőlt el véglegesen a harc, sem pedig az utóbbin belül az uralkodó osztály kétféle fejlődési lehetősége között, amelyek egyike az »új nemesség« másik pedig a robotoltató földesúrrá váláshoz vezet.”¹⁰ (Pach Zs. P. kiemelése.) Szücs XV. század végi városi fejlődéshanyatlási elméletével szemben viszont Elekes Lajos foglalt állást. Rámutatott arra, hogy Szücs elsősorban Sopron adataira támaszkodva jutott a fenti konklúzióhoz, viszont más városoknál ekkor (XV. század második fele) még fejlődés figyelhető meg.¹¹

A XV—XVI. század fordulójának magyarországi városi fejlődésével kapcsolatban inkább Pach és Elekes véleményéhez csatlakozunk, mert úgy látjuk, hogy sem a dél-német toke monopolisztikus uralma, sem általában a magyar városi fejlődés hanyatlása nem figyelhető meg. Ezekhez a kérdésekhez nyújtunk a továbbiakban néhány adalékot. A városok hanyatlása a nyugati határszél városainál valóban kimutatható. Leváltáraik fennmaradtak, és így szinte természetes, hogy az ezek tanulmányozásából leszűrt eredményeket az egész országra általánosították. Csakhogy a nyugati határszél városainak fejlődése is bizonyos fokig mesterséges volt. Zsigmond árumegállító jog adományozása folytán közvetítőszerepet játszhattak a Magyarország és Nyugat-Európa közötti árucseré lebonyolításában. Ők valóban — mivel saját áruikkuk nem volt — kénytelenek voltak áruhitelket igénybe venni a dél-németektől, de épp úgy az állatkereskedő budaiktól

⁴ Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században, Bpest. 1963. 161. l.

⁵ Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bpest. 1955.

⁶ Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert, La renaissance... 27 — 46. l.

⁷ Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert, uo. 97—164. l.

⁸ Uo. 129. l.

⁹ Über die Tendenzen der ungarischen Agrarentwicklung im 16. Jahrhundert, uo. 168. l.

¹⁰ Uo. 169—170. l.

¹¹ Système diétal des Ordres et centralisation dans les États féodaux, uo. 376—377. l. — megjelent azóta magyarul is, önálló kötetben: Rendiség és központosság a feudális államokban, Bpest. 1962. 75—76. l.

és pestiektől.¹² Ezt a közvetítőszerepet is elvesztették azonban akkor, amikor Mátyás — Jagelló-kori perek tanúsága szerint — visszavonta árumegállítójogukat és csak Budáét ismerte el.¹³ 1508-ban Pozsony, Sopron és Nagyszombat már lemond az árumegállítójogról, elismeri a budaiakét, csak azt kéri a királytól, hogy útkényszert rendeljen el a Budára igyekvő kereskedőknek, érintsék valamelyik várost.¹⁴ Világos, hogy az árumegállító jog elvesztésének komoly hatása lehetett a három város hanyatlására, viszont emelte Buda (és Pest) jelentőségét. Ismeretes, hogy amikor Mátyás Bécszet elfoglalta, Ausztria érvárosa is elvesztette árumegállítójogát, amelyet gyakorlatilag később sem tudott érvényesíteni. Ezáltal közvetlen összeköttetés nyílt Buda és a német városok között.¹⁵

A három határszéli város fejlődését ezért nem érezzük jellemzőnek az egész magyar fejlődésre, annál is inkább, mert kétségesnek tartjuk, hogy egyáltalán mennyire kapcsolódtak be ezek a magyar országos piacba. Itt ugyanis osztrák pénz forgott, osztrák mértékek voltak érvényben, bortermésük jó részét osztrákoknak adták el. Nyugat-Magyarország tehát gazdaságilag átmeneti terület volt az osztrák és a magyar gazdaság között. Nem véletlen, hogy az osztrák pénzrontás következményei Pozsonyban és Sopronban is éreztették hatásukat.¹⁶

Ha Sopron és Pozsony esetében valóban hanyatlásról kell beszélnünk, ez — miként már Elekes rámutatott a fent idézett helyen — más városainknál nem mutatható ki. Az ország középponti városai, Buda, Pest, Székesfehérvár és Szeged határozottan fejlődnek.¹⁷ Igaz, Szücs Buda esetében szintén lakosságcsökkenést tételez fel, ezzel kapcsolatos ellenérveinket más helyen közöltük.¹⁸ Nem mutatható ki hanyatlás a magyar koronához tartozó Erdély városainál sem, amelyeknek lakosságzáma is tekintélyes.¹⁹

Konkrétabban vizsgálva a városi fejlődést, két vitás kérdés merül fel. Hazánk külkereskedelmi mérlege és a kereskedelmi tőke nagysága. Ez a két kérdés egymással szoros kapcsolatban áll. Mind Makkai, mind pedig Szücs egyrészt a mérleg passzivitását, másrészt a kereskedelmi tőkefelhalmozódás kis mértékét vallja. Elfogadják, sőt továbbfejlesztik az egykor Kováts Ferenc által Pozsony viszonylatában kidolgozott megállapítást a dél-német kereskedelmi tőke magyarországi uralmáról. A külkereskedelmi mérleg passzivitásával szemben — mint fentebb említettük — Pach Zsigmond Pál az Ember Győző által közölt harmincadjegyzék alapján ellenvetéseket tett. Mivel Szücs az 1542. évi harmincadjegyzék felhasználásával szemben óvatosságra int,²⁰ más adatok alapján kell megkísérelnünk a XVI. század első felének külkereskedelmi mérlegének megállapítását.

Először egy téves adatra kell felhívni a figyelmet. Szücs azt állítja, hogy az iparcikkek behozatala a XV. század folyamán állandóan nőtt. Mivel a pápai nunciának egy 1480-as évekből származó kimutatása szerint a század közepe óta a harmincadjövedelmek négy-öttszörösükre nőttek, úgy véli, hogy ez az emelkedés elsősorban az iparcikkek behozatalára vonatkozik²¹. Jegyzetében²² Szücs Kováts Ferencre hivatkozik²³ ezzel kapcsolatban. Mármost Kováts Ferenc két súlyos hibát követett el. Az elsőt még mentheti az, hogy általa az 1480-as évekkel kapcsolatban felhasznált nunciusi jelentést az annak olasz nyelvű példányát kiadó Engel János Keresztély valóban 1480-ra keltezte. A jelentésnek azonban egy latin nyelvű változata is fennmaradt, amit viszont kiadója, Kovachich Márton György — helyesen — az 1460-as évekre keltezett. Megjegyezzük, hogy

¹² Raneis Farkas pozsonyi nagykereskedő pl. 1447-ben üzlettársaival együtt hitelben vásárolt nagyobb mennyiségű állatot budai és pesti kereskedőktől. Az állatok ára fejében posztót kellett volna szállítania. Ugyanő azonban 1448-ban 2440 ft és 84 bécsi dénárral tartozik egy nürnbergi kereskedőnek is, aki ezen kívül még hitelben szállít részére posztót, hogy azzal egy székesfehérvári adósát ki tudja elégíteni. *Mittellungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 52 (1963—64) 84. l. 35. j.

¹³ Pozsony v. lt. 2201, 2215 stb. sz.

¹⁴ Uo. 5154, 2406. sz.

¹⁵ *Alois Schulte*: *Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft 1380—1530. I. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit*. I. köt. Stuttgart—Berlin, 1923. 475—476. l.

¹⁶ Szücs: *Das Städtewesen ... (La renaissance ...)* 112. l.

¹⁷ Kováts Ferenc megállapítása szerint a magyar behozatalnak legalább háromnegyede, a kivitelnek pedig legalább a fele a budai piacon cserélt gazdát. *Kováts*: *Ungarn in der mittelalterlichen Grossraumwirtschaft Europas, Klny. a Donaueurop. II. évf. 11. füzetéből*, Bpest, 1942. 13. l. — Ez is mutatja a főváros jelentőségét a többi magyarországi várossal szemben.

¹⁸ A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán, *Agrártörténeti Szemle* (1964) 395. l. 165. j.

¹⁹ *Stefan Pascu*: *Le développement des métiers et du marché en Transylvanie au Moyen Âge jusqu'à la fin du XVI siècle*. *Revue roumaine d'histoire* 1 (1962) 29—38. l.

²⁰ *Pach Zs. P.*: *Über die Tendenzen ... (La renaissance ...)* 168. l. — Szücs: *Das Städtewesen ...* uo. 131. l. 36. j.

²¹ Szücs: előbb i. m. 116. l.

²² Uo. 31. j.

²³ A magyar arany világtörténelmi jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. *Történelmi Szemle* 11 (1922) 129. l.

Kovachich keltezésének helyességét adatokkal épp Szücs „Városok és kézművesség” c. könyvéről írt ismertetésünkben támasztottuk alá.²⁴ (Egyéb adatok mellett: a jelentésben említett személyek az 1460-as évek elején viselték csak az itt megnevezett tisztségeket.) Így tehát Kováts egész koncepciója elvetendő, mert 1480-as adatokkal kapcsolja össze az 1460-osakat. Súlyosabb hibát vétett azonban Kováts azzal, hogy valószínűleg sajtóhibával a nunciusi jelentés alapján 40 000 ft-nak nevezi meg a harmincadjövedelmeket, pedig az eredeti jelentésben 82–100 000 dukát szerepel.²⁵ (Az aranyfont és a dukát közt nem volt 1 : 2 arány!) Ez a szám világosan mutatja, hogy vagy az 1453-as harmincadjövedelmi becslés, vagy a nunciusi jelentés téved, hiszen tíz év alatt aligha emelkedett volna, normális gazdasági életet feltételezve 8–10-szeresére a harmincadok jövedelme. (1453-ban ugyanis 10 000 ft-ra becsülték.)²⁶ Ezek szerint nem használhatók fel teljesen megbízhatóan az áruforgalom megállapítására. Így az 1480-as téves adat alapján nem igazolható az iparcikkek behozatalának növekedése

Szücs Kováts Ferentől vette át az 1523. évi harmincadjövedelem meghatározását is: 26 300 ft. Kováts azonban a Szücs által idézett helyen²⁷ Thallóczy Lajosra hivatkozik,²⁸ akinél viszont sajtóhiba fordul elő. A Thallóczynál idézett Schedius-féle kiadásban a harmincadjövedelem nem 26 300, hanem 26 800 ft-nak van megadva. Ez az 1523. évi adat — ha nem számítjuk a bizonytalan hitelű 1460-as évi nunciusi jelentést — 1453 óta kétség kívül mutatja a harmincadjövedelmek emelkedését, és ez által a külkereskedelmi forgalom növekedését. A forgalom növekedése azonban nem a behozatali cikkekre, hanem — mint látni fogjuk — az exportra vonatkozott. Más helyen rámutattunk arra, hogy a XV–XVI. század fordulójának harmincadbérleti szerződéseiből, valamint az 1523. évi kincstári költségvetésből következtethetünk az export és import arányára.²⁹ Kováts Ferenc annak idején feldolgozta a pozsonyi (és az akkor ahhoz csatolt budai) harmincadok XV. század közepi forgalmát, és megállapította, hogy a budai harmincad jövedelme elenyésző volt a pozsonyilhoz képest.³⁰ A XV. század utolsó évtizedében viszont a harmincadbérleti szerződések alapján a Buda-székesfehérvári, a Pozsony-soproni és a szlavóniai harmincadok jövedelmének egymáshoz viszonyított aránya 36,4%, 30,3% és 33,3%. 1523-ban ez az arány a következőképpen módosult: 61,5%, 23,1% és 15,4%. Budán és Székesfehérvárott elsősorban a kivitel, mégpedig főleg a szarvasmarhaexportot vámozták el, a két nyugati harmincadhivatali csoportnál viszont elsősorban a behozott áruk után szedtek harmincadot, mégpedig Pozsonyban és Sopronban a Németországból, Szlavóniában főként az Olaszországból importált áruk után.³¹ A Jagelló-korban tehát hazánk külkereskedelmi mérlege, már amennyiben ez a harmincadok arányából következtethető, aktívává vált,³² valamint észrevehetően csökkent az olasz áruk jelentősége az ország külkereskedelmi forgalmában. Ezek az adatok tehát egybevágóan az 1542-es harmincadnaplóból levont következtetésekkel.

A szarvasmarhaexporttal kapcsolatban Makkai azt állítja, hogy a magyar kereskedők ebben az üzletágban is a dél-német kereskedőtől függtek.³³ Ezt Szücs is elfogadja, azonban rámutat arra, hogy az állatkivitelbe feudális urak is bekapcsolódtak.³⁴ Kétségtelenül lehet igazolni külföldi kereskedők szerepét az állatkereskedelemben, sőt, ezt még a törvények is igyekeznek elősegíteni³⁵ — a jelek szerint 1526-ig nem sok ered-

²⁴ Századok 90 (1956) 478. l.

²⁵ *J. Chr. v. Engel: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*, II. köt. Halle, 1798. 17. l.

²⁶ *Ernst Birk: Zur Finanzgeschichte des Königreichs Ungern unter Ladislaus Posthumus*. Klny. é. h. n. 4. l.

²⁷ *Kováts: A magyar arany*... 129. l. 2. j.

²⁸ *Thallóczy Lajos: A kamara haszna (lucrum camerae) története*, Bpest, 1879. 113. l.

²⁹ *Budapest Régiségei* XIX. köt. Bpest. 1959. 102. l.

³⁰ *A magyar arany*... 121. l.

³¹ *Budapest Régiségei* XIX. köt. Bpest. 1959. 102, 105. l.

³² Meg kell még jegyeznünk, hogy a harmincadbérbeadási szerződésekben egyáltalán nem szerepelnek a felvidéki harmincadok, az 1523. évi kincstári költségvetésben pedig közülük csak a kassai. Jövedelmét azonban igen alacsonyra, 800 ft-ra becsülték, ugyanakkor, amikor a budaiét 16 000, a pozsonyiét 6 000, a szlavóniaiét pedig 4 000 ft-ra. *L. von Schedius: Etwas über den Zustand der ungarischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahrhunderts*. Zeitschrift von und für Ungern, 1803. évi III. köt. 101. l. Ez — leginkább is a Jagelló-kor végén — a lengyel kereskedelem viszonylagos jelentéktelenségére emelhetünk. Más a helyzet azonban a trencsényi és hozzá kapcsolt harmincadhivatalok esetében. Ezek vámozták el a Magyarország és Szilézia közötti igen élénk kereskedelem nagy részét (ment valami Bécs és Pozsonyon át is.) Vö. *Heinrich Wendt: Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick. (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte. XXI. Bd.)* Breslau, 1916. 51–64. l. A trencsényi, nagyszombati stb. harmincadoknak tehát kétségkívül komolyabb bevétellel kellett rendelkezniük. Ezek azonban ekkor a Zápolyai-család zálogbirtokában lévén, a királyi kincstári forrásokban nem szerepelnek. *Mart. Georgius Kovachich: Supplementum ad vestigia comitorium apud Hungaros*. II. köt. Budae, 1800. 425. l. A Szilézia és Magyarország közötti kereskedelem ekkor a rézkivitel következtében (*Pavlinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége, Károlyi Árpád Emlékkönyv*. Bpest, 1933. 415, 438–439. l.) aktív volt, hazánk javára. Igaz, ennek a kivitelnek a haszna a Fugger-Thurzó vállalatot gazdagította.

³³ *Die Hauptzüge*... (La renaissance...) 35. l.

³⁴ *Das Städtewesen*... Uo. 136–137. l.

³⁵ *Szabó István: A hajdúk 1514-ben*. Századok 84 (1950) 195–196. l.

ménnyel. Gyakorlatilag azonban az állatkivitelre fordított külföldi tőke nem volt jelentős. A magyar szarvasmarhaimportra különösen ráutalt Nürnbergben pl. a helyi erők csak a XVI. század végétől monopolizálják a marhakereskedelmet, annak ellenére, hogy a nürnbergi tanács még hitelek nyújtásával is igyekezett polgárait a marhakereskedésre ösztönözni. A városba idegen kereskedők hajtották az állatokat, akik között olyan neveket találunk, mint pl. „Sallay Janusch”.³⁶ A hazánkból kihajtott állatok értéke magasabb lévén a behozott iparcikkeknél, a magyar exportörök nem voltak ráutalva a dél-németek hiteleire.

Az idegen kereskedőtökecsék között, akik mégis érdekelve voltak a magyar állatkereskedelemben, sem beszélhetünk dél-német túlsúlyról. Marhaktivitelünk jelentős része Olaszország felé irányult, itt pedig a magyarok mellett főleg a velenceiek játszottak szerepet.³⁷ Az olaszok jelentőségét a magyar kereskedelemben nemcsak az exportnál, hanem az importnál sem becsülhetjük le. Bár a Jagelló-kor végére az olasz áruforgalom érték-volumene csökkent, nyugati irányú külkereskedelmünkben még mindig komolyan részesedett. Az olasz kereskedők jelentőségét a kortárs Oláh Miklós is kiemelte. Nyilván nem véletlen, hogy a Budán megforduló idegen kereskedők között az olaszokat a németek és lengyelek előtt említi.³⁸

A szarvasmarhaexportban érdekelt magyarországi kereskedők között elsősorban a fővárosiakat: Buda és Pest polgárait említhetjük.³⁹

Ugyancsak bekapcsolódtak — ahogy Szücs helyesen megállapította — feudális urak is a marhakereskedelembé.⁴⁰ A Mohács előtti félévszázadban azonban ezek általában nem saját nevükben kereskedtek, hanem valamelyik — zömében fővárosi — kereskedő csendes társaként. Általában nem nevezhető ez kedvezőtlen jelenségnek. Növelte a piacon a tőkekinálatot, és a feudális járadék egy részét a városba koncentrált. A kereskedő pedig, aki valamely nagyúr pénzét forgatta üzletében, rendszeren nem fizetett érre rá.⁴¹ Ez különben nem volt hazai jelenség: külföldön is gyümölcsösztették — különösen egyházi feudális urak — pénzüvedelmüket polgárok üzleteiben.⁴²

Mindamellett líhába volt aktív a magyar külkereskedelem mérlege, ha igaz az, hogy iparcikkekben olyan mérvű behozatal volt, amely elsorvasztotta a hazai ipart.⁴³ Kétségtől igaza van Szücsnek, olyan mennyiségű posztó behozatalával számolhatunk a harmincadnaplók tanúsága alapján, amely az ország lakosságának tekintélyes százalékának szükségletét fedezte.⁴⁴ Ezzel szemben akár a Kováts Ferenc által feldolgozott XV. század közepi, akár az Ember Győző által feldolgozott 1542. évi harmincadnaplókát vizsgáljuk meg, elenyészően kevés a ruhaneműk szerepe. Egyedül a süvegek, továbbá a XV. században a harisnyák, a XVI. században a kendők fordulnak elő nagyobb értékben.⁴⁵ A behozott posztó nagyrészt tehát a hazai iparosok dolgozták fel ruhaneműkké,

³⁶ C. L. Sachs: Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30 Jährigen Kriegs. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 24 (1922) 60, 64, 71, 92—95, 112. stb. l.

³⁷ Kardos Tibor: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korban (1502—1518), Századok 85 (1951) 437—438. l.

³⁸ Nicolaus Olahus: Hungaria-Athila, Bpest. 1938. 10. l. — Vö. még az olasz kereskedelem növekedésére a XV. sz. második felében Székely György: Wallons et italiens en Europe centrale aux XIe—XVIe siècles. Annales universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. VI. köt. Bpest. 1964. 54. l. Megjegyezzük, hogy Magyarország földrajzi helyzete következtében (Velencével határos, és tengerparti kikötője is volt: Zengg) előnyösebb helyzetben volt, mint pl. Csehország. Olasz árucikkekre ők is rá voltak utalva, és ezt a dél-németek közvetítették. Josef Janáček: Der böhmische Aussenhandel in der Hälfte des 15. Jahrhunderts. Historica, IV. köt. Praha. 1962. 39—43, 51. l. Nem véletlen, hogy Antonio Marini 1463 évi terve azt célozta, hogy királyi segítséggel alakuljon egy cseh társaság a velencei kereskedelemre. Uo. 55—56. l. — Nálunk erre nem volt szükség.

³⁹ Tanulmányok Budapest múltjából, XV. köt. 1963. 209. l.

⁴⁰ De ezt előtte már Szabó István is megállapította. (Ld. fenn 35. j.)

⁴¹ Ld. erre pl. Harber Mátyás budai ötvösnek és nagykereskedőnek, később városi főbírónak a példáját. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 52 (1963—64) 94. l. 96. j.

⁴² Erre épp a mi egyik megállapításunkat kiigazítva mutatott rá németországi adatokkal illusztrálva Helmut Frhr. Haller von Hallerstein: Deutsche Kaufleute in Ofen zur Zeit der Jagellonen, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 51 (1961) 411. l. — Ez Franciaországban sem volt szokatlan. XI. Lajos uralkodása idején pl. Jean de Bourbon püspök egy hajós kereskedelmi társaságba lép be. René Gandillon: Politique économique de Louis XI. Rennes. 1940. 248. l.

⁴³ Bár a kereskedelmi mérleg feltevésünk szerint aktívvá vált, figyelembe kell vennünk a már régen közismert tényt, hogy a magyar aranypénz nagy mennyiségben áramlott ki nyugat felé. (Vö. pl. Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán, A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VI. köt. 1936. 81. l. A magyar aranypénz gyakori külföldi előfordulására figyelmeztet. Székely György: Magyarország Története I. köt. Bpest. 1964. 98, 135. l.) — Közismert, hogy Amerika felfedezése előtt Magyarország volt Európa egyik lejtetősebb aranytermelő országa, a külföldi kereskedők tehát elsősorban az arany érdekében hozták be áruikat. Igen valószínű, hogy sok idegen kalmár visszafelé nem vitt árut, csak magyar forintokat magával. (Különben a nürnbergiek, akik pedig a dél-németek közt vezetőszerepet játszottak a magyar behozatalban, monopolizálhatták volna az állatkereskedelmet is, vö. fenn 36. j.)

⁴⁴ Szücs: Das Städtewesen... (La renaissance...) 116. l.

⁴⁵ Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. Bpest. 1902. 118—119. l. — Ember Győző: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez, Századok 95 (1961) 11, 15. l.

amit azután exportáltak is. ⁴⁶ Megjegyezzük, hogy bármilyen nagy mennyiségű posztó (és olasz selyemszövet!) érkezett be az országba, nem sorvasztotta el a hazai posztóipart. Igaz, a magyar posztó, amit szürkeposztónak vagy darócnak neveztek, és amely minden vámszabályzatban előfordul, ⁴⁷ olesó és gyenge minőségű volt. Valószínűleg a magyar juhajták gyapjúja is rosszabb minőségű lehetett a külföldinél. Posztógyártásról tudunk pl. Budán. Külvárosában takács- és csapóutcák is voltak. ⁴⁸ A csapók jelentőségét mutatja, hogy budafelhévízi malomperekben csapónak nevezett molnárokat, azaz kallómalmokat üzemeltető posztóiparosokat hallgatnak ki. ⁴⁹ A posztógyártás különösen jelentős volt Erdélyben, ahonnan exportra is került. ⁵⁰

Az, hogy nyugati irányú kivitelünkben iparcikkek alig szerepelnek, még nem bizonyíték az ország iparosodásának alacsony szinte mellett. A nyugatról behozott iparcikkek ugyanis — leszámítva a posztó- és kisebb mértékben vászonárukat, valamint késeket — olyan alacsony vámértéket képviseltek, ⁵¹ amely legfeljebb a nyugati határszél helyi szükségleteinek egy részét tudta fedezni. Valószínű, hogy volt ezek között a nagyurak számára luxusáru is, bár azt elsősorban Olaszországból importálták. A belső hazai áruszükségletet fenti megfigyelésünkre alapított felfogásunk szerint általában fedezte a hazai ipar, sőt lehet fele exportra is termelt. Úgy látszik egyedül a kések vásároltuk külföldről. Ugyanakkor Havasalföld és Moldva felé — a tranzitárunak számító — kések mellett baltákat, sarlókat, fegyvereket és egyéb fémipari cikkeket exportáltunk, nem számítva az egyéb iparcikkeket. ⁵²

Leszámítva a nyugati határszél városait, nem lehet csökkenő tendenciát felfedezni az iparban. Kérdéses azonban, mennyire beszélhetünk a céhes iparon túlmutató tendenciáról. Ez a kérdés elválaszthatatlan az előljáróban felvetett másik problémától, a magyar kereskedelmi tőke helyzetétől. A XV—XVI. század fordulójától külkereskedelmi mérlegünk elveszti passzivitását. Ezáltal a behozott áruk vámértéke alacsonyabb lett az exportáltaknál, ami — legalább is elvileg — felmentette a hazai kereskedőt, hogy a dél-német (és olasz!) kereskedőtökés áruhitelét vegye igénybe. Így mód nyílt hazai kereskedőtőke felhalmozódására. A marhaexportőrök ugyan korábban sem függtek a külföldiektől, ⁵³ legfeljebb a hazai feudális uraktól. Az idegenektől független hazai kereskedelmi tőke a fővárosba összpontosult. A budai — és kisebb mértékben a pesti — kalmárok üzleti lehetőségeit ugyanis kedvezően befolyásolták az udvari szállítások. A királyi udvar, valamint a kincstár elsősorban az uralkodó székhelyén szerezte be szükségleteit, de itt vásároltak a főpapok és főurak is a leggyakrabban. A fővárosi kereskedők vállalkozni tudtak arra is, hogy a királynak hitelben szállítsanak árukat, mégpedig olykor igen magas összegben. Bár a kincstár többnyire valamely jövedelmi forrás terhére kiállított utalvánnyal fizetett, néha közvetlenül, készpénzben törlesztette adósságait. Pl. csak 1525 első felében Thurzó Elek akkori kincstartó készpénzben öt budai kereskedőnek összesen 13 322 ft 75,5 dénárt fizetett ki hitelezett áruk fejében. ⁵⁴ Más adatokból tudjuk, hogy ezeknek a kereskedőknek nem ez volt egyetlen üzlete, tehát jelentős kereskedelmi tőkével kellett rendelkezniük. Ez az öt kereskedő a főváros legtekintélyesebb üzletembereihez tartozott, azonban náluk sokkal jelentéktlenebb kalmárnál is kimutatható az országos átlaghoz viszonyítva magas üzleti tőke. Egy 1482. évi perből pl. megtudjuk, hogy néhai Facsar Miklós budai kereskedő két társának 409 ft-ot készpénzben és 1505 ft értékű árut adott át. Mivel a társak 411 1/2 ft értékű ellenkövetelését a bíróság igazolva látta, a tartozást 1505 1/2 ft-ban állapította meg. ⁵⁵ Facsar bizonyíthatóan nem volt sem dél-német kereskedők, sem feudális urak ügynöke, mégis több, mint másfélszer ft üzleti tőkével rendelkezett. Ez az összeg, amikor egy jobbágytelek rendkívüli állami adója 1 ft volt, nem tekinthető csekélynek. ⁵⁶

⁴⁶ *Pascu*: i. m. 35. l.

⁴⁷ Így az 1478. évi nagyváradiban: Tanulmányok Budapest múltjából XV (1963) 213. l. és az 1481-es szlavóniaiban: *Tkalčić*: Monumenta historica civitatis Zagrabiae. II. köt. Zagrabiae. 1894. 415. l.

⁴⁸ Esztergomi primási lt. Archivum ecclesiasticum vetus nr. 46. (Takács). — *Knauz Nándor*: A budai káptalan regestái, Magyar Tört. Tár XII. köt. 95. sz. (in suburbio Budensi in platea Chapowcha vocata). — 1489-ben négy „lanifex”-et említenek egy végrendelettel kapcsolatban Budán: Pap Mihályt, Petrach Pétert és Kis Gergelyt, mint néhai Pápay Péter végrendeleti végrehajtoit. Dl. 19 567.

⁴⁹ Tanulmányok Budapest múltjából XVI. köt. (1964) 138—139. l.

⁵⁰ *Stefan Pascu*: Meșteșugurile din Transilvania pină în secolul al XVI-lea. Cluj. 1954. 141—152. l.

⁵¹ *Kováts*: Nyugatmagyarország... 128. l. — *Ember*: i. m. 16. l.

⁵² *Pascu*: Le développement... 35. l.

⁵³ Ld. fenn a 12. j-ben idézett adatot.

⁵⁴ Budapest Régiségl XI. köt. (1959) 106 skk. l. — A 108-ik oldalon táblázaton vannak kimutatva az 1525 első felében egyes kereskedők számára a kincstár által kifizetett összegek. Megjegyezzük, hogy a kimutatás második csoportjában feltüntetett Kouchprunner neve törlendő, és a neve mellett álló 500 ft az első csoportban megnevezett Pruner Konrád 2000 ft-os tételéhez adandó hozzá. Kouchprunner, helyesen Kunch Prunner, azaz Pruner Konrád.

⁵⁵ Dl. 93 580.

⁵⁶ Ez az összeg a budai polgárházak átlagos értékével összehasonlítva is jelentős, bár ugyanottani egyes palotákhoz képest közepes. Néhány adat: 1487: budai várbeli, Szombatpiaci ház 232 ft. Esztergomi kápt. magán

A magyarországi városi polgárság tőkeerejének növekedésére következtethetünk Kováts Ferenc egy megfigyelése alapján. Úgy látta, hogy Pozsonyban a kamatláb kb. 1460-ig abnormálisan magas, 10% volt. Ez a németországinak kb. kétszerese. Ezzel magyarázható szerinte a németországi polgárok hazánkba költözése, hiszen itt pénztőküket jól gyümölcsösíthették. Kováts úgy látta, hogy 1460 körül egyszerre 5%-ra esik a kamatláb, és ez megmarad a XVI. századig. Nem véletlen, hogy a bevándorlók száma azóta esik.⁵⁷ Kováts megállapítása a budai forrásanyagból teljesen alátámasztható. A XV. század első feléből származó Budai Jogkönyv⁵⁸ még Budán is 10%-os kamatlábat ismer (egy ft-os kamat fizetés tíz ft lefizetésével lehet megváltani), azonban a század második felére általában 4–5%-ra esik a kamatláb.⁵⁹ Igen valószínű — bár egyéb okok is lehetnek, és ezért a kérdés még gondosabb vizsgálatot igényel —, hogy a városi piacon nagyobb tőkekinálat volt a XV. század második felében, és ezért csökkent a kamatláb.

Talán feltételezhető, hogy egyes fővárosi kereskedők tőkéjük egy részét már ipari vállalkozásokba fektették, és csak a városi levéltár pusztulása miatt nincs rá elegendő adatunk. Ezt a hipotézist ugyanis egyes adatok alátámasztani látszanak. Pl. Gallinczer Lénárt budai patrícius sörfőzötüzeme esetében ez igazolható. Számadáskönyve tanúsága szerint sörfőzdéjének üzemeltetésére egy mestert fogadott segédekkel, akik bérmunkásként dolgoztak. A nyersanyagot Gallinczer szerezte be, a sört az ő főzdéjében, munkaeszközeivel készítették el, és eladni is ő adta el.⁶⁰ Más adatok is erre utalnak.⁶¹ Lehet, hogy a budafelhévi kallómalmokban dolgozó csapók is a gazdag budavári posztónyírók pénzével dolgoztak.

Az viszont kétség kívül igazolható, hogy gazdag fővárosi kereskedők üzleti tőkéjük egy részét tőkés jellegű mezőgazdasági vállalkozásokba fektették. Majorságokat és szőlőket vásároltak vagy béreltek a város környékén. A munkát bérmunkások látták el.⁶² A legtöbb földtulajdonos vagy bérlő budai polgár birtoka nem feudális jellegű volt.

Szűcs a városi ipar általa feltételezett csökkenésével kapcsolatban beszél a piac szétforgácsolódásáról is.⁶³ Szerinte a valódi városok piackörzete leszűkült, mert köztükben a fejlődő mezővárosok körül kialakuló kisebb piackörzetek elhódítják a vásárlókat. A mezővárosi fejlődés, ami önmagában véve nem lenne káros jelenség, végső sorban mégis, az, mert gyengíti az igazi városokat. Kérdéses azonban, hogy a mezővárosok és valódi városok egymás közti viszonya valóban a piac szűkítését hozta-e magával. Kassa esetében pl., noha piackörzetében számos mezőváros fejlődött ki, ez nem mutatható ki. Kassa uralkodó szerepet játszott a mezővárosok gazdasági életében. A szőlőtermelő (Hegyalja!) mezővárosokban a szőlők tekintélyes része kassai polgárok birtokában volt. Ugyancsak ennek a városnak a polgárai uralták a piackörzetükhöz tartozó bányavárosok bányászatait (pl. Roznyó). A hegyaljai mezővárosok borával ők kereskedtek.⁶⁴ Hasonló jelenségeket lehet találni más városok és mezővárosok viszonylatában.⁶⁵ A mezővárosok ipara általában véve kevésbé differenciált, primitívebb a városokénál, sőt úgy látszik, hogy ez később jellemzőbb rájuk, mint korábban.⁶⁶ A mezővárosi ipar tehát inkább az egyszerűbb iparágaknál versenyez a városival, egyébként a városi ipar uralkodik a mezővárosi piacon is. A mezővárosok közvetítik a XV. század végén a városi ipar termékeit

It. Lad. 64. fasc. 1. nr. 17. — 1489: kőház Buda Szentpéter külvárosában 69 ft Dl. 19 567. — 1491: budavári ház a városháza közelében 1300 ft (!). Esztergomi kpt. orsz. lt. Capsa 18. fasc. 7. nr. 2. — 1493: ház Buda Szt. István külvárosában 350 ft. Dl. 20051. (Ez különben nagyobb épület lehetett, mert eladója Wémeri prépost, alkinstartó, a vevő pedig Bakócz kancellár.)

⁵⁷ Kováts: Ungarn... 5–6. l.

⁵⁸ Das Öfner Städtrecht, hsg. von Karl Mollay. Mon. Hist. Budapestinensia I. köt. Bpest. 1959. 136. l. 225. §.

⁵⁹ Ld. pl. 4%: 1498: Esztergomi kpt. magán lt. Lad. 25. fasc. 3. nr. 21.; Uo. Lad. 64. fasc. 1. nr. 22.; 1499: Uo. Lad. 53. fasc. 3. nr. 30.; 1513: uo. Lad. 53. fasc. 3. nr. 32. stb. — 4,2%: 1498: Magyar Tört. Tár XII. köt. 1863. 35. l. — 5%: 1495: Esztergomi kpt. magán lt. Lad. 71. fasc. 1. nr. 14. — 1506: Dl. 21 569. — 1520: Ol. Ft. Pozsonyi kpt. lt. Protocolum Budense 549. — 1521: uo. 585–586. stb. Az adatokat lehetne szaporítani, azonban a többség a 4 és az 5%. Egy-két alkalommal azonban más kamatláb is előfordul. 1502: 3%. Dl. 46 582. — 1475: 6,2%. Esztergomi kpt. magán lt. Lad. 67. fasc. 7. nr. 3. — 1516-ban ugyanabban az oklevélben egy 5%-os és egy 6%-os kamat. Erdődy lt. Galgóc. Mályusz Elemér regesztái a Vármúzeumban, Nagyalakú 366. sz.

⁶⁰ Dl. 26 345.

⁶¹ Tanulmányok Budapest múltjából. XVI. köt. (1964) 155. skk. I.

⁶² Agrártörténeti Szemle VI. (1964) Supplementum. 14. l.

⁶³ Das Städtewesen... (La renaissance...) 146. l.

⁶⁴ *Pügedi Erik*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. Studia Slavica II. (1956) 201–213. l.

⁶⁵ *Bácskai Vera*: Mezőgazdasági árutermelés és árucseré a mezővárosokban a XV. században. Agrártörténeti Szemle VI (1964) 12. l.

⁶⁶ Uo. 7. l. — Mezővárosi iparra ld. még *Székelgyörgy*: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle III (1961) 322. skk. I.

a falvak és a földesurak felé. Nem véletlen, hogy igen gyakran eladósodnak a mezővárosi polgárok a városiaknál.⁶⁷ Tehát a város és a körzetébe tartozó mezővárosok között munkamegosztás jött létre: a városiak kereskednek körzetük agrártermékeivel és cserébe iparcikkkel látják el a vidéket. Nem a piac szétforgácsolódásáról, hanem inkább arról beszélhetünk, hogy a falu és város közé beiktatódott a mezőváros anélkül, hogy ez a város érdekeit sértette volna. Ez pedig csak az által volt lehetséges, hogy mind a vidéki mezőgazdasági ártermelés (főleg szőlőben), mind a városi ipari ártermelés fejlődött. A város és a körzetébe eső mezővárosok szoros gazdasági kapcsolatát mutatja, hogy a városi újonnan polgárjogot nyert személyek rendszeren épp a mezővárosokból kerültek ki.⁶⁸ A város és mezőváros között minőségi alapon jött létre munkamegosztás, a mezővárosi fejlődés növelte a falu és mezőváros közötti társadalmi munkamegosztást, és ez viszont fejlesztő hatást gyakorolt a falusi ártermelésre.

Az eddigiekben néhány kiragadott témakörön illusztrálva előadtuk azokat a kétésegeinket, amelyeket a magyar gazdasági fejlődés XV. századvégi megtorpanására és a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodásra vonatkozó elmélettel szemben érzünk. Szükségképpen fel kell tehát mérlnie annak a kérdésnek, hogy mégis nem török hódítás, a mohácsi csatavesztés okozta-e a változást, ahogy azt egyes polgári történészek vallották, és amit Makkai László a reneszánsz-vitán tagadott. Előljáróban megjegyezzük, hogy a mohácsi csatát és az ország ezt követő kettészakadását mi is csak annyiban tartjuk a további gazdasági fejlődésre kiható tényezőnek, amennyiben a termelőerők nagymértékű pusztulását hozták magukkal. Ezt azonban előbb-utóbb kiheverhette volna az ország. (Mint pl. Franciaország a száz éves háborút.) Más a véleményünk azonban Buda 1541. évi elesével és az ország három részre szakadásával kapcsolatban.

Megszűnt ezzel ugyanis a kialakulóban levő országos piac. Buda és a török által megszállt területek ugyan továbbra is tartottak fenn gazdasági kapcsolatot a királyi Magyarországgal, vagy Erdéllyel, ez a kapcsolat azonban nem ment sokkal túl annál, mint amely Magyarországot szomszédaival, pl. Lengyelországgal kötötte össze. Az ország középső része nemcsak politikailag lett a török birodalom része, hanem gazdaságilag is a Balkánnal alkotott piackörzetet. A budai piacon egyre jelentősebbek lettek a balkáni és török árucikkek.⁶⁹ Szemléletesen mutatják ezt az ásatási eredmények is. Az egész hódolt-sági területen a balkáni és az izniki török kerámia dominál, sőt van perzsa és kínai eredetű is.⁷⁰ Az uralkodó pénzem is a török ezen a területen.⁷¹

Az ország középső részének kiválása azért is súlyos következményekkel járt, mivel nézetünk szerint 1541-ben még nem volt kialakulva teljesen az egységes magyar országos piac, csak elemei voltak még meg. Nem véletlen, hogy 1476—78 között a nagyváradi vámpér alkalmával az egész ország legtekintélyesebb kereskedő városai csak a külkereskedelmi áruforgalomra jellemző árak vámtételeinek mérséklésére törekedtek. Nagyvárad több nagy piackörzetet metszőpontjánál feküdt, tehát a kereskedők az egyes piackörzetek közötti forgalomban csak a külkereskedelemben is elforduló áruknál voltak érdekelve.⁷²

Az egyes nagyobb piackörzetek közötti kapcsolatban már korán a budaiak voltak leginkább érdekelve. Nyilván részük volt Zsigmond 1405-ös határozatában, amellyel az egész országban elrendelte a budai mértékek használatát.⁷³ Azonban éppen ez a határozat mutatja az országos piac gyengeségét. Általában véve mindenütt továbbra is a régi mértékeket használták, úgyhogy 99 évvel később, 1504-ben új törvényt hoztak az egységes mértékrendszer használatára.⁷⁴ Semmi nyomunk nincs arra, hogy a törvényt átment volna a gyakorlatba. Viszont közvetlenül Mohács előtt Pozsony megye határozatot hoz a budai bor- és gabonamértékek átvételére. Az egységes mértékrendszer kétségkívül összefügg az országos piaccal, ha tehát 1525-ben a Pozsony megyei nemesek szükségét érezték a budai mértékek átvételének, ez azt mutatja, hogy az ország központja és a nyugati határszél között — most már nemcsak a külkereskedelmi árucikkekben — szorosabb gazdasági kapcsolat jött létre.⁷⁵ Ez annál is inkább fontos volt, mert eddig épp ez a terület gazda-

⁶⁷ *Bácskai*: i. m. 29, 31. l.

⁶⁸ Kassa esetében Fügedi Erik szíves közlése. Buda és Pest viszonylatában mi is hasonló eredményekre jutottunk.

⁶⁹ *Fekete Lajos — Káldy Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1500—1580. Bpest. 1902. 553. skk. l.

⁷⁰ Gerő Győző barátom (Budapesti Történeti Múzeum) szíves közlése.

⁷¹ *Fekete — Káldy*: i. m. passim.

⁷² Tanulmányok Budapest múltjából. XV. köt. (1963) 194—199. l. — A még nem teljesen kialakult országos piacra ld. még Magyarország Története I. köt. 135. l.

⁷³ Corpus Iuris. (Kolozsvári — Óvári féle kiadás) 212. l.

⁷⁴ 1504. 17. t. c. (Uo. 680, 682. l.)

⁷⁵ Pozsony város lt. 2689. sz. — Ez lehetséges, hogy kapcsolatban állott a gyakorlatban törvényerőre csak részben emelkedett 1525. évi hatvani országgyűlés 24. t. c.-vel (*Kovachich*: Vestigia. 606. l.), amely a budai mértékegységek országos használatát rendelte el. Gazdasági szükségesség volt tehát, ha a törvényt a Pozsony megyeiek végrehajtották.

ságilag inkább az osztrák piac függvénye volt, ahol az osztrák pénz forgott. Amikor azonban Buda és környéke a török birodalomhoz került, az épp megszilárdulóban levő kapcsolata a nyugati országrészeknek még az eddigieknél is jobban meglazult, viszont Ausztriával még szorosabbra fűződött. Az itteni városok — a maradék királyi Magyarország központja — igazán nem lehettek a polgári fejlődés elősegítőivé.

Ugyanakkor az ország legvárosiasabb, legnagyobb lélekszámú, legfejlettebb városai, Buda és Pest török provinciális várossá süllyedtek, hasonlóképp nem egy régi városhoz vagy fejlett mezővároshoz. (Székesfehérvár, Pécs, Esztergom, továbbá — bár nem lett török lakosságú — Szeged stb.). Buda és Pest voltak a leginkább érdekelve az egységes országos piacon, és egyedül itt halmozódott fel jelentősebb kereskedelmi tőke. Az egyes nagy, országrészekre kiterjedő piac körzetek között az összetartó erő megsemmisült, ez kétség kívül gazdasági hanyatlást hozott magával.

Nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy csak a török hódítás lett volna a magyar városi fejlődés Nyugat-Európától való elkanyarodásának oka. Közvetlenül kétség kívül ez váltotta ki. Lehetséges azonban, sőt valószínű — a többi kelet-európai ország analógiájára —, hogy a török hódítás nélkül is hasonló eredmények következtek volna be. Az ország gazdasági életében számos olyan jelenség figyelhető meg, amely később kifejlődve a kelet-európai út felé vezetett. Elég csak a mezőgazdaságra utalnunk. Maga a török hódítás is következménye volt az ország belső állapotának. A török hódítás nélkül azonban mindenképp később tért volna a kelet-európai útra a magyar városi fejlődés. Az elkanyarodást a reneszánsz-értekezleten részt vevő két lengyel tudós, Malowist,⁷⁶ de különösen Samsownikowicz⁷⁷ lengyel viszonylatban szintén a XVI. század második felére teszik.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy a művészettörténet és régészet megállapításai sem igazolják a XV—XVI. század fordulójának gazdasági hanyatlását, sőt igazolják a török hódítás negatív hatását. Entz Géza a reneszánsz konferencián elhangzott előadásában világosan rámutatott arra, hogy a Jagelló-korban művészeti vonatkozásban nem beszélhetünk hanyatlásról, sőt a városok ekkor veszik át a királyi udvarból kisugárzó művészetet. A magyarországi művészet ekkor komoly hatást gyakorol a szomszédos államok művészetére.⁷⁸ (Erre különben lengyel vonatkozásban W. Tomkiewicz referátuma is kitért.⁷⁹) Entz rámutatott arra is, hogy az ország központi területének török kézre kerülése után megszűnt a magyarországi művészet külföld felé hatása, a keresztény kézre maradt területek művészei pedig elprovinciálizálódtak. Tehát a török hódítás nemcsak a városok gazdasági életében, hanem művészeti téren is éreztette hatását.⁸⁰

Fenti ismertetésünkben a kötet két tanulmányának egyes megállapításaival vitakoztunk. Fel szeretnénk volna hívni a figyelmet arra, hogy egyes városi levéltárak anyagából kiolvasható fejlődési tendencia nem egyezik meg okvetlenül az ország általános fejlődésével. Megnyugtató képet csak akkor kaphatunk, ha valamennyi Magyarországhoz tartozott városra vonatkozó anyagot összegyűjtötték.

⁷⁶ Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. La renaissance . . . 21—28. l.

⁷⁷ Das polnische Bürgertum in der Renaissancezeit. Uo. 96. l.: „ . . . die Städte in der Zeit der Renaissance bei uns ähnlich wie im Westen zu entwickeln begannen und dass die Entwicklungstendenzen erst Mitte des 16. Jahrhunderts einen anderen, und zw. den oben beschriebenen Charakter annahmen.“

⁷⁸ Entz Géza: Nouveaux résultats des recherches poursuivies en Hongrie sur la gothique tardif et la Renaissance. La renaissance . . . 467—491. l.

⁷⁹ W. Tomkiewicz: Relations artistiques polono-hongroises à la fin du 15e et au début du 16e siècle. Uo. 493—499. l.

⁸⁰ Fejlődést mutat, ahogy arra Gerevich László rámutatott, az iparművészet is: „Az emlékek és leletek a történeti megállapításokkal szemben megnövekedett piacra mutatnak. Ez hatással volt központibb városaink művészetére.“ A magyarországi művészet története. I. köt.² A magyarországi művészet a Honfoglalástól a XIX. századig. Bpest. 1961. 256. l. — A korszak általános művészeti fejlődésére ld. uo. 229. skk. l.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

„A történettudomány módszertani kérdései“-nek vitája a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának 1964. január 3–6. kibővített ülésén

P. N. Fedoszejev akadémikus vitabevezetőjében kiemelte, hogy a forrásfeltárás rendszerezés terén nagy eredményeket értek el a szovjet történészek, de véleménye szerint nem szenteltek elég figyelmet a módszertani kérdések kidolgozására. Igaz, hogy egyes kiemelkedő munkákból („Világtörténelem”, „A Szovjetunió Nagy Honvédő háborújának története” stb.) lehet hasznos módszertani következtetéseket levonni, de ezek nem kielégítőek.

Természetesen a módszertani kutatások kiszélesítése nem vezethet a konkrét történeti kutatások elhanyagolásához, hiszen elméleti általánosítások lehetetlenek az események vizsgálata nélkül. A materialista felfogás a kutatás vezérfonala és nem az absztrakt történeti koncepciók konstruálásának eszköze.

Nyugaton mind többet foglalkoznak a történelem módszertani problémáival. Ezt bizonyítja a „History and Theory” c. nemzetközi módszertani folyóirat is, mely támadja a marxista történészeket, többek között a forradalmak iránti „részrehajlással” vádolva őket.

A másik oldalról is támadják a szovjet történészeket. Vádjuk az, hogy a szovjet történészek az össznépi állam és az össznépi párt elismerésével nem tesznek különbséget az osztályok között, s ezzel munkásságukban eltörlődik a hangsúly a történelemben meglevő osztályharcról. Ilyen módszer segítségével azt a következtetést vonják le, hogy a szovjet történészek tagadják az osztályokat és azok harcát.

A történettudomány tárgyát illetően rá kell mutatni, hogy az utóbbi évszázadok történetében az osztályharc története különösen koncentráltan jelentkezik a pártok történetében. A munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak története pedig új fejezetei a történettudománynak és módszertanilag is újat jelentenek. Ismételten alá kell húzni az osztályelemzés és a nemzeti vonások helyes értelmezésének fontosságát. A nemzeti hagyományok túlértékelése vagy azoknak az osztályelemzés örve alatti elhanyagolása a marxista módszertől való eltérést jelenti. Fontos ez azért is, mert az utóbbi időben az osztályharc, a forradalom és az osztályelemzés ürügye alatt új, divatos formákban rasszista és nacionalista nézetek is jelentkeznek. Olyan elképzelés figyelhető meg, hogy a forradalmi osztályharc, a szocialista forradalom és nemzeti függetlenségi harc hívei csak egy meghatározott faj és kontinens képviselői lehetnek. Így a fajelmélet nemcsak az imperializmus ideológiája, hanem a politikai kalandorkodásnak is az eszköze. A nemzeti vonásoknak és az osztályszempontoknak a helyes kapcsolata kölcsönhatásának megmutatása a polgári elméletek és a marxizmus eltorzító ellen vívott ideológiai harc komoly kérdése.

Jelentkeznek olyan történeti koncepciók, amelyekben a szubjektívizmus és a gazdasági materializmus, vagy a technológiai determinizmus fonódik össze. Egyes esetekben a marxizmuson a gazdasági faktor és a kiváló személyiségek eszmei hatásának felszínes összekapcsolását értik. A személyi kultusz: szubjektívizmus, és mégis összefonódott a gazdasági materializmus elemeivel, amikor a történelmen csak a termelés, a termelőerők és a termelési viszonyok történetét értették.

A történeti folyamat természetesen a termelés függvényeként alakul, de a történelmet emberek csinálják. A mi felfogásunk szerint a társadalom története az emberek története; ami persze nem jelenti azt, hogy a tárgyaknak és az eszméknek nem lehet története. Ezek a történettudomány sajátos ágazatai; ha azonban az emberi társadalom történetének egészéről beszélünk, akkor azoknak az embereknek a történelmét értjük, akik az anyagi javakat és a szellemi értékeket teremtik, akik harcban állnak a természettel, a természettel vívott harc során az osztályharcra keresztül saját viszonyaikat is megváltoztatják.

Visszatérve a személyi kultusz kérdésére, meg kell állni M. Pokrovszkij megítélésénél; igaz-e a vád, hogy gazdasági materialista volt.

Pokrovszkijnek voltak hibái, pl. túlértékelt a kereskedelmi tőke szerepét, de az ő esetében csak arról van szó, hogy bizonyos jelenségeket túlértékelt, másokat figyelmen kívül hagyott, hibái azonban nem érintették filozófiai-történeti koncepcióját. Pokrovszkijnek voltak szubjektív hibái is, mint pl. a mechanizmus iránti vonzalma. Mindaz nem jelenti azt, hogy gazdasági materialista lett volna.

Pokrovszkij cárelenes volt: mint tudós az önkényuralom és a kizsákmányolás elleni harcban formélódott, a cárizmus elleni gyűlölete nyomot hagyott a marxista forradalmártudós nézeteiben. Koncepciója természetesen nem fért össze a személyi kultusz ideológiájával. S ha a személyi kultusz ideológiája és az ún. Pokrovszkij-iskola ideológiája közötti eltérések titkos gyökereit keressük, akkor azt nem a gazdasági materializmusban, hanem a történeti személyek szerepének megítélésében kell keresni. Ma már világosan látható, hogy csak a személyi kultusz ideológiai szétzúzásával lehet a „cári ideológia” hatását is megsemmisíteni a történettudományban.

Pokrovszkij tekintélyének visszaállítására nem azt jelenti, hogy térjünk vissza a múlthoz, mert Pokrovszkijnek megvoltak a maga hibái, melyek a történettudomány akkori állapotát tükrözték, és helytelen volna visszatérni a már túlhaladott színvonalhoz. Nem szabad megfeledkezni, hogy amikor Pokrovszkij a kizsákmányoló rendet leplezte le, gyakran tévesen értelmezte a nemzeti hagyományokat.

Tudjuk, hogy a történettudományban a „cári ideológia” elleni harcot nem lehet levenni a napirendről. Tények bizonyítják, hogy egy sor országban ez az ideológia ma is jelentkezik, amikor történeti művekben császárokat és uralkodókat magasztalnak (pl. Dzsingisz-kán apológiája).

Néhány szót kell szólni a történelmi periodizációról. Ez nemcsak történeti hanem egyben logikai probléma is. A logika nem más, mint a véletlentől, a sajátostól és a kivételettől megszabadított történelem. De nem lehet azonosítani a történetet és a logikát. A társadalmi-gazdasági alakulat fogalma nem egyszerűen történeti kategória. A társadalmi-gazdasági alakulat nincs kapcsolatban valamilyen adott időrenddel a világ összes országai vonatkozásában. Különböző országokban minden társadalmi rend különböző időben keletkezhet és tűnhet el, egyes országok fejlődéséből pedig hiányzanak bizonyos társadalmi formák. Éppen ezért, amikor a társadalmi-gazdasági alakulatok változásáról beszélünk, akkor a történelem általános törvényszerűségéről, logikájáról van szó.

A történeti korszak már konkrét történeti fogalom, itt nem lehet megkerülni a meghatározott eseményeket vagy időrendi kereteket.

Egy bizonyos ország történései úgy vélik, hogy a modern kor nem 1917-ben, hanem 1946-ban, vagy 1950-ben kezdődött. Ilyen merő szubjektív megközelítéssel nem jelölhetünk meg egy korszakhatárt, s nem lehet azt ide-oda tologatni. A történeti periodizáció a történeti fejlődés logikájának és a történeti folyamat konkrét menetének tényszerű összekapcsolása. A történelmit és a logikait tehát nem lehet egymással szembeállítani. Ez már egyszer megtörtént a 30-as évek derekán, amikor megpróbálták a tényeket, adatokat absztrakt „formációkkal” helyettesíteni. Éppen az utóbbi 10 év politikai fejlődése tette lehetővé az ilyen esetek elkerülését.

Ju. P. Francev akadémiai 1. tag felszólalásának első részében a társadalmi-gazdasági alakulatok változásának problémájára tért ki.

A szűlető új társadalmi rend fejlődésének kezdetén még nem gyakorol döntő befolyást a történet menetére; példaként említette a rabszolgatartó és a feudális rend, valamint a feudális és a kapitalista rend közötti átmeneti korszakokat, mely átmenetek nem pillanatnyi történeti aktusok, hanem hosszú, harccal telített történeti korszakok.

Lenin kihangsúlyozta annak a periódusnak a jelentőségét, amelyik a nemzeti keretek között kialakult, tehát a világpolitikát meghatározni még képtelen proletárdiktatúrától a nemzetközi, legalább is néhány fejlett ország proletárdiktatúrájához vezet, amikor már lehetővé válik döntő befolyást gyakorolni a világpolitikára.

Érdekes kutatási téma a társadalmi rend változása kapcsán a háború szerepének vizsgálata. Lenin foglalkozik a háború szerepével a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. A probléma részletes kutatása azonban még hátra van, s ez különösen fontos ideológiai feladat most, amikor vita folyik a világháború megakadályozásának lehetőségéről, amikor folyamatban van annak a bizonyításra, hogy a szocialista, minden előzőtől minőségileg különböző rendszer győzelméhez nincs szükség háborúra. Ennek az álláspontnak az ellenfelei a történeti anyag helytelen értelmezésével operálnak.

P. N. Pospelov akadémikus felszólalásában helyeselte a vitareferátum megállapításait.

Az SzKP politikája bizonyítja a marxizmus alkotó alkalmazását; miután kialakult és megszilárdult a szocialista világrendszer és mérhetetlenül megnőtt a Szovjetunió ereje, az osztályerőviszonyok megváltoztak az egész világon s lehetővé vált a háború megakadályozása. Ez a következtetés megváltoztatta a politikai éghajlatot az egész világon.

A logika és a történet kettészakadásából következett a mensevikek azon tévedése 1905-ben, hogy a nyugati polgári forradalmak alapján úgy vélték, hogy az orosz polgári forradalom vezető ereje az orosz polgárság. 1848-hoz viszonyítva a proletariátus politikai szerepe, ereje és szervezetsége mérhetetlenül megnőtt, emellett lehetővé vált a proletariátus és a dolgozó parasztság forradalmi szövetsége.

A konkrét történeti elemzésnek kell képeznie a párt taktikájának alapját is, melyet Lenin mindig hangsúlyozott.

Ezt sértették meg a mensevikek is, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt tagadták a szocialista forradalom lehetőségét Oroszországban, mondván, hogy először Nyugat-Európa fejlett országaiban kellett volna bekövetkeznie a szocialista forradalomnak.

A két világrendszer versenyének eredményeit összegező polgári tudósok is kénytelenek elismerni a marxista eszmék nagy szerepét és a Szovjetunió gazdasági és politikai sikereinek döntő szerepét.

B. A. Ribakov akadémikus a több társadalmi renden átfutó nagy témák kutatására hívta fel a figyelmet.

A korai történeti korok kutatásában egyesek félnek a földrajzi faktor túlértékelésétől, ez azt eredményezi, hogy a társadalmat az adott környezettől elszakítva vizsgálják.

Sajnos a fiatal szakemberek kitérnek az elméleti kérdések elemzése elől, elmerülnek a faktológiába, egyes kérdések lelkiismeretes elemzésébe, és nem térnek ki általánosításokra; de nem azért, mert nincs hozzá kedvük. Több mint harmincéves főiskolai oktatói tevékenysége alapján ismeri az egyetemi oktatás hibáit. A személyi kultusz maradványai leginkább itt jelentkeznek. A rossz tanárok arra szoktatják a diákokat, hogy bizonyos megszokott eszmék, idézetek, megállapított tételek határain túl ne lépjenek. „Fel kell szabadítani” az ifjúságot az ilyen tanárok elnyomása alól és meg kell neki mutatni a módszertani kutatások távlatait.

I. I. Minc akadémikus a történetiség elvét hangsúlyozta a marxista elméletben. Valamely ország nemzeti programját az adott korszak konkrét feltételeinek figyelembevételével kell elemezni, amelyek az adott országot megkülönböztetik a többi országtól. Ez az elméleti megállapítás közismert, csak hogy alkalmazása a gyakorlatban rendkívül bonyolult.

Gyakran hangsúlyozzuk azt, hogy az SzKP történetét a történeti háttér figyelembevételével kell megírni, ez azonban még nem elegendő. Arra is szükség van, hogy minden vizsgált probléma meghatározott történeti keretek közé kerüljön.

Ki kell hangsúlyozni az ismétlődés elvét a történettudományban. Az ismétlődés a történelemben más, mint a természetben. A történelemben az ismétlődés mindenekelőtt úgy jelentkezik, hogy az egy országban bekövetkező folyamatok ismétlik és igazolják azt, ami egy másik országban megy végbe. Lehetséges, hogy erről az oldalról kell megközelíteni az ismétlődés folyamatát.

A. V. Jefimov akadémiai 1. tag a történeti törvényszerűségek módosulásáról beszélt abban a sajátos helyzetben, amikor a társadalmi fejlődés különböző fokozatain álló társadalmak találkoznak.

Latin-Amerika mai történetét tanulmányozó szakember számára feltűnő, hogy itt az eredeti felhalmozás valamiféle jelenségeivel áll szemben. Európában az eredeti felhalmozást a közvetlen termelők kisajátítása és a tőke pénzalakban történő halmozódása jellemezte. Európán kívül, Afrikában és Latin-Amerikában a közvetlen termelők közösségeinek kisajátítása a rabszolgasághoz vezetett. Latin-Amerikában ma is létezik a kényszermunka és a testi fenytés, s noha az eredeti felhalmozás kora a múlté, de a korra jellemző módszerek tovább élnek, s ezt az amerikai tőke támogatja. A latin-amerikai felszabadító harc ezért irányul a latifundiumok és az amerikai imperializmus ellen.

Az egyes latin-amerikai országok (Brazília stb.) XIX. századi társadalmi rendszerét érintő viták kapcsán meg kell jegyezni, hogy ezekben az országokban a gazdasági-társadalmi viszonyok sokfélesége figyelhető meg, de a domináló a kapitalista rend volt.

Az USA-ban a XIX. század végén a nyugati szabad földek eltűntek. A kapitalizmus terjedése nyugat felé befejeződött, az osztályharc kieleződött. Később azonban az osztályharc valamelyest gyengült. Megindult az amerikai tőke kivétel, gyarmatosítás; az első világháború hatalmas jövedelmeket hozott az amerikai tőkésnek, mely később

mind jobban növekedett és a második világháború után megkezdődött az amerikai tőke komplex behatolása Európa, Ázsia és Afrika országaiba.

V. V. Vinógrádov akadémikus a tudományos periodizáció problémáját feszegette. Kifejtette, hogy nem elegendő csak a nagy történeti egységek szabatos meghatározása: szükség van az „etáp” és „periódus” fogalmának pontos kidolgozására is. A fogalmak tudományosan megalapozott megkülönböztetését kell megvalósítani.

Figyelmet kell fordítani a történeti-típológiai kutatásokra is. A „tipikus” és „tipizálás” fogalmai nem azonos értékűek a történesz és a szépirodalmi alkotásokat vizsgáló irodalomtörténész számára. Feltétlen szükség van a fogalmak belső tartalmának, a változásoknak megfelelő meghatározására.

A Leningrádi Egyetem gyűjteményes kiadványában olvasható egy tanulmány arról, hogy a nemzeti nyelv nem nyelvészeti, hanem történeti fogalom. A következő cikk pedig felteszi a kérdést: lehet-e irodalmi nyelvről beszélni a nemzetek kialakulása előtt? Lehetséges, hogy a régi orosz irodalom alapját nem az irodalmi, hanem az írott nyelv képezte.

Ezek a példák is bizonyítják, hogy szükség van a fogalmak alapos tisztázására, azok konkrét marxista—leninista történeti értelmezésére.

F. V. Korszantyinor akadémiai I. tag élesen bírálta a személyi kultusz következő ményeit a történettudományban.

A személyi kultusz korában írt műveknek, maga Sztálin műveinek és utasítására írt munkáknak az egyik legfőbb hibája a szubjektívizmus, a tények önkényes kezelése, az igazság hiánya. Ha arról beszélünk, hogy a történeti kutatásunk hitelé csökkent, akkor ennek oka a történeti igazságtól való eltávolodás, a tények önkényes kezelése és a történetietlenség. A hiba azonban nemcsak ezekben a kutatásokban rejlik, hanem a személyi kultusz által terjesztett káros elvekben is.

E korszak másik betegsége a dogmatizmus. Ha valaki elolvassa V. I. Lenin „Materializmus és empiriokritizmus” c. művét, felismeri Lenin végtelen lelkiismeretességét, kritikájának meggyőző erejét és pártosságát. Sajnos egyes történeti, filozófiai és szociológiai kutatásokból hiányzik a tudományos munka lenini módszere, s ez csökkenti ezeknek a munkáknak a bizonyító erejét.

A Filozófiai Intézetben szervezett történetfilozófiai szemináriumon a tisztán módszertani problémák vizsgálatán kívül alapos módszertani elemzésnek kell alávetni pl. a „Világtörténetet” s egyéb jelentős műveket is.

V. M. Hvosztor akadémiai I. tag ismertette a Történettudományi Intézet módszertani szemináriumának eddigi és jövőbeni tevékenységét. A múlt évben megvitatásra kerültek a következő témák: a történeti kutatások módszertana V. I. Lenin műveiben; történelmi materializmus, szociológia és történettudomány; a történettudomány tárgya. Sorrendben megvitatásra kerülnek a következő témák: a szociálpszichológia kérdései a történeti kutatásokban; az ismétlődésről a történelemben, a kultúrtörténet kutatásának módszertanáról stb. A dolog lényege azonban nem is a szervezeti intézkedésekben van, hanem abban, hogy fordulat szükséges az elméleti problémák kutatásában.

A bevezető referátum nagy figyelmet szentelt a szociológia és a történettudomány kapcsolatának. A közeledés fékjét azonban nem a történettudomány tájékán kell keresni. Jelenleg rendkívül kevés és jelentéktelen a konkrét szociológiai kutatás. S mi több, tulajdonképpen az sem világos, hogy milyen intézmények, a tudósok melyik csoportja foglalkozik szociológiai kutatásokkal.

A soron következő módszertani kutatások egyik alapvető problémája a matematikai módszerek szociológiai és történettudományi, mindenek előtt gazdaságtörténeti alkalmazása. Felmerül a társadalmi törvényszerűségek matematikai kifejezésének lehetősége is, ezért a történészek egy részét matematikus képzésben kell részesíteni.

Az elméleti problémák iránti érdeklődés nem szoríthatja háttérbe a tények tiszteletét. Csak a tények több fázisú kutatása vezethet elméleti következtetésekhez, csak a tényeken mérhető le az, hogyan tágulnak és modernizálódnak a törvényszerűségekről alkotott fogalmaink.

Eddig is sokan foglalkoztak módszertani kutatásokkal, de elsősorban filozófusok, akik sajnos konkrét történeti kutatással viszont nem foglalkoztak. Most az a feladat, hogy a filozófusokkal karöltve a konkrét kutatásokkal foglalkozó történészek dolgozzák ki a módszertani problémákat.

B. M. Kedrov levelező tag hangsúlyozta, hogy valamennyi társadalomtudomány módszertani problémáját az adott disciplina keretein belül, de a rokon szakmák művelőivel együttműködve kell kidolgozni.

A történeti kutatások módszertani csoportjának felállítása a Filozófiai Intézetben nem természetes intézkedés, a Történettudományi Intézet módszertani szektorát kell

megerősíteni filozófusokkal, akiket rá kell bírni, hogy hagyjanak fel az absztrakt kutatásokkal. Az általános tudományelméleti kutatások a Filozófiai Intézet feladatához tartoznak. De az alkalmazott módszertan kidolgozása az adott tudományos ágazat tudósainak a feladata.

M. P. Kim levelező tag megjegyezte, hogy benne a bevezető referátum kettős érzést váltott ki. A jelenlegi módszertani vita bizonyítja a történettudomány fontosságát és helyét a társadalomtudományok rendszerében. Másrészt a vita bizonyítja a történészek elméleti gondolkodásának gyengeségét, a helyzet nyugtalanító voltát. Jellemző, hogy a felszólalók többsége filozófus és nem történész.

A faktográfia és az elméleti általánosítás a történettudomány két lába. Amikor *Pokrovszkij* vezette a történész frontot, akkor elhanyagolták a konkrét történet kutatását és előnyben részesítették a szociologizálást. A módszertani kutatások fejlesztése mellett nem szabad gyengíteni a konkrét történeti folyamatok kutatását.

Számos kutató beszél a polgári kultúrforradalomról, a gyarmati elnyomás alól felszabadult országok kultúrforradalmáról. Történészek nélkül nehéz ezt a kérdést eldönteni. Véleménye szerint nem lehet polgári kultúrforradalomról beszélni. A lenin kultúrforradalom fogalma csak a kapitalizmusról a szocializmusba történő átmenet periódusára alkalmazható. A kultúrforradalom az, amikor a kultúra népi tömegek birtokába kerül, amikor a nép a kultúra aktív, tudatos alkotójává, a kulturális értékek gazdájává válik. A polgári átalakulás korában aligha lehet megfigyelni forradalmi ugrást a kultúra területén. Ezt a kérdést történészeknek és filozófusoknak közösen kell megvizsgálniuk.

A főiskolai oktatásban bevezették a tudományos kommunizmus alapjainak oktatását. A tanterv meggyőzően bizonyítja a tudományos kommunizmus történetének kidolgozatlanosságát. Feltétlen ki kell dolgozni a tudományos kommunizmus történetének periodizációját, hogyan vált elméletből szocialista világszisztemmerré.

Véleménye szerint a szovjet irodalomban helytelenül értékelik egyes népek cári Oroszországhoz történt csatlakozásának következményeit. A következmények között emlegetik azt is, amit ezek a népek az Októberi Forradalom után értek el, ide értik a szocializmus győzelmét is. Úgy véli, hogy az Oroszországgal történt egyesülés haladó jellegének ilyen tág értelmezése nem jogos, és sok félreértéshez vezethet. Ebben az esetben a hódítások haladó következményeiről kellene beszélni, ami értelmetlenség lenne. A múlt idealizálása a népek kapcsolatában az Októberi Forradalom jelentőségének csökkentéséhez vezet.

G. E. Glezerman (az SzKP Központi Bizottságának Társadalomtudományi Akadémiája):

A történettudomány sajátossága az, hogy a múltat vizsgálja, amelynek nyoma a jelenben is felismerhető ugyan, de ami már nincs. Elmélyülten ki kell dolgozni a múlt és a jelen kölcsönviszonyát a történeti elemzésben. A múltból merített tényeket és jelenségeket nem egyszerűen a mai nap szemszögéből vizsgált jelentőségük alapján kell értékelni, hanem a fejlődésükben önmagukat igazolt embrionális tendenciák kimutatása a feladat.

A filozófusok a történetből merítik a szükségszerűség, a véletlen, az okozatiság és a részlegesség példáit, de a történeti folyamatban az okozati összefüggések sajátosságainak vizsgálatával még senki sem foglalkozott.

A történeti folyamat egységének és kapcsolatának problémájáról szól, amely a történelmi materializmus és a történettudomány közti határterület. A társadalmi-gazdasági rendszerek változásait gyakran mint absztrakt sémát fogalmazzák meg, ezért aztán az olyan kérdések, mint a civilizáció központjainak mozgása, azok áthelyeződése a különböző történeti korszakokban, a történeti folyamat tempója, egyes országok fejlődése gyorsulásának és lassulásának okai stb. nem kerülnek se a filozófusok, se a történészek figyelmének középpontjába. Ennek oka feltehetően a történészek országok szerinti szűk szakosodása, az, hogy keveset foglalkoznak a történeti folyamat általános problémáival.

Javasolta, hogy a filozófusok és történészek közös szemináriumainak kutatási eredményeit könyv alakban tegyék közzé.

V. G. Truhanovszkij (Voproszi Isztorii folyóirat) megjegyezte, hogy neki legjobban az tetszett a vitaelőadásban, hogy annak szerzői eleven, érzelemmel és szenvedéllyel telített történet írására hívják fel a történészeket.

Felhívta a figyelmet a sematizmus veszélyére, amelyik még mindig fellelhető. Így pl. a kapitalista országok legújabbkori története a következő sémában fejeződik ki: gazdasági állapotok — a dolgozók életszínvonala — osztályharc.

Véget kell vetni az idézetek határtalan erejébe vetett hitnek; gyakran azért kell elutasítani elméleti tanulmányok közlését, mert a konkrét elemzést idézetekkel helyettesítik.

Egyoldalúsághoz vezet a történeti eseményeknek olyan vizsgálata, amikor azok a tendenciák kerülnek előtérbe, amelyek iránt a szerző szimpátiával viseltetik, és csak tompán szól a negatív jelenségekről. Ha pl. nem mutatjuk be pártunk ellenségeit, akkor nem lehet meggyőzően bemutatni a párt győzelmeinek igazi nagyságát.

A békés egymásmellett élés problémáját egyesek vagy csak a harc, vagy kizárólag az együttműködés okklaráló nézik, holott a békés egymásmellett élés dialektikus, komplex jelenség, amely egyidőben áll együttműködésből és harcból. Az antihitlerista koalíció történetében is gyakran csak az együttműködést emelik ki, s amikor az olvasó elér 1945—46-hoz, akkor érthetetlen előtte, hogy miért hullott szét a koalíció.

M. D. Kammari levelező tag szerint aktuális a történeti és az általános szociológiai törvények kölcsönviszonyainak és különbözőségének vizsgálata. Úgy véli, hogy a két típusú törvényszerűség közti különbség minőségi. Szem előtt kell azonban tartani azt, hogy a konkrét történeti törvényszerűségek szoros kapcsolatban állnak az általános szociológiai törvényszerűségekkel, és az előbbiek részben az utóbbiak lényegének jelentkezései.

V. I. Lenin megalapozta az imperialista kor egyenlőtlen fejlődésének törvényszerűségét. Ez a törvényszerűség egy általánosabb törvényszerűségnek, a világtörténet összes megelőző korszakaiban bekövetkezett egyes országok egyenlőtlen fejlődésének sajátos megjelenése. Az emberi történetben működő általános törvényszerűségek az egyes országok fejlődésében sajátos vonásokat mutatnak.

Időszerűvé vált a történettudományi módszertan konkrét kérdéseinek kidolgozása.

M. Ju. Geftter (Történettudományi Intézet): A történettudomány feladata a történeti élet sokoldalú folyamatai együtthatásának a vizsgálata, a történettudományi módszertan feladata pedig a fenti együtthatás törvényeinek és mechanizmusának feltárása.

A történettudomány fejlődésének jelenlegi szakaszára a rendkívül nagyfokú specializálódás a jellemző, ami a tudományos fejlődésnek az eredménye. Ez a specializáltság lehetővé teszi a történeti kutatások kereteinek a múltban elképzelhetetlen kitágítását. Az élet és a tudomány fejlődésének logikája azonban aktuálisá tette a történeti szintézist. Ezt a szintézist követeli a modern világban végbemenő hatalmas változások vizsgálata is. A változások távolabbi és közelebbi feltételeinek vizsgálata elől a történész nem térhet ki.

A jelenlegi szovjet „Világtörténet” módszertani vizsgálata még hátra van; egy ilyen vizsgálat plasztikusan megmutatja majd hiányosságait.

Meg kell kezdeni lehetőség és valóság filozófiai kategóriáinak kidolgozását a történeti fejlődés vonatkozásában.

A dogmatizmus elleni harc egyik feladata megszabadítani a társadalmi gondolkodást a marxizmustól idegen fatalista elképzelésektől, azoktól a felfogásoktól, amelyek kizárják a valóság különböző tendenciáinak létezését és harcát. Ezt a célt csak a marxizmus alapos tanulmányozása útján érhetjük el, a marxizmus tanulmányozását hosszú éveken át Marx, Engels és Lenin egyes konkrét történeti események kapcsán tett megfigyeléseinek rendszerezésével helyettesítették.

B. F. Porsnyev (Történettudományi Intézet) kihangsúlyozta a történettudomány valamennyi ágazata harmonikus fejlesztésének szükségességét. A történész a marxista—leninista szociológia, a történeti fejlődés elméletének experimentátora. Egyes történeti munkák az első pillanatra „sekélyes témáknak” látszanak, mert címük nem mindig mutatja azt a problémát, amelyekhez kísérletként szolgálnak ezek a művek. A történészek kiválasztanak egy bizonyos történeti szituációt, hogy végül is feleletet kapjanak az elméleti kérdésre, Ezeknek a „kísérleteknek” az összessége a résztémák óriási mechanizmusát képezi, amelyre az elmélet fejlődése támaszkodik.

Az utóbbi időben sikereket értünk el a társadalmi pszichológia tanulmányozásában. A pszichológia iránti érdeklődés növekedése kapcsán ki kell dolgozni a biológia és a történeti-társadalmi tudományok határterületeit is. Az emberi antropológia, fiziológia és pszichológia adatainak nagy filozófiai és szociológiai jelentőségük van.

Az egyes nemzeti történetek kölcsönviszonyának kérdése a történettudomány egyik módszertani kérdése. Sohasem léteztek elszigetelt népek, országok, egymástól független „történelmek”. A kapcsolatok és függőségek jellege az egyes társadalmi rendszerekben, korszakokban különböző volt. Mi még az „ország” kifejezést nem definiáltuk: egyes esetekben népek, nemzetek történetét írjuk, más esetben államokét; az állam határai lehetnek szűkebbek, mint a nemzeti határok, vagy egybeeshetnek, s végül egy államban élhet több nép és nemzet. Ki kell dolgozni az „országok története” és az „egyetemes történet” kölcsönviszonyában a sajátosságok problémáját.

M. B. Hrapcsenko 1. tag megállapította, hogy az általános törvényszerűségek és az egyes történeti jelenségek sajátos jellege közötti kölcsönviszony kérdése fontos az irodalomtörténetek számára is. Csak a történeti jelenségek lényegének feltárása útján lehet

megtalálni a különböző jelenségekben az általánost, meghatározni az általános határait és felderíteni az adott jelenségre jellemző sajátost.

Egyes irodalom- és művészettörténészek azt vallják, hogy nem csak lehet, de meg is kell írni a személytelen irodalom- és művészettörténetet. Véleményük szerint csak így lehet kimutatni az irodalom és a művészet fejlődésének törvényszerűségét. Csakhogy nem szabad elfelejteni azt, hogy az irodalom és a művészet nem létezhet alkotó személyiségek nélkül, ezért az egyes írók és művészek alkotásának vizsgálata nélkül nem lehet megírni az irodalom- és művészettörténetet.

Az irodalmi folyamat törvényszerűségei mindennél plasztikusabban a híres írók és művészek alkotásaiban megtestesült eszmékben jelentkeznek. Minél jelentősebb az író vagy a művész, annál mélyebbek a kapcsolatai a világgal, annál inkább felismerhetők alkotásában az általános vonások.

A. L. Sziporov (Történettudományi Intézet): A személyi kultusz idejében a történészek Sztálin tételeit illusztrálták, hiányzott az alkotó elméleti munka ösztönzése. A 30-as évek elején felvetett elméleti kérdések felelések merültek. Lukin-Antonov módszertani művei a maguk egészében hibáik ellenére is értékesek számunkra

A „Sovjet Történeti Enciklopédia” megjelent kötetei bizonyítják a historiográfia módszertani kérdéseinek kidolgozatlanágát.

A szovjet történetírás jelentős eredménye a szövetséges és az autonóm köztársaságok történetének megírása. Befejezéshez közeledik a többkötetes „Sovjetunió története”. Fel kell figyelni azonban arra, hogy egy sor elméleti kérdés nincs kidolgozva. Pl., milyen értelmezést kell adni a „Sovjetunió története” fogalmának? Mikortól lehet beszélni Szovjetunió történetéről, mint egységes folyamatról? A módszertani kérdések kidolgozatlanága következményeként az egyes köztársaságok története sablonos. Az ország egészét jellemző állapotokat átviszik a résztörténetekre is. Az imperializmusnak ugyanazokat a vonásait „kikeresik” az ország valamennyi körzetében. Az október-előtti Bjeloruszsiát példának okáért félgarymatnak nevezik, holott külföldi tőke ott nem volt. A Szovjetunió történetének egyes fejezeteit változatlanul átveszik a szövetséges és autonóm köztársaságok története számára is.

Egyes társadalomtudományi művekből nemcsak az elméleti általánosítások hiányzanak, hanem a tényanyag szegényessége következtében gyenge a művek meggyőző ereje is. Különösen az orosz kapitalizmus és a szovjet társadalom feldolgozásai szegényesek tényanyagban.

C. A. Szipanjan (Filozófiai Intézet): Széles értelemben a történettudomány alapját a marxizmus-leninizmus alkotó elemeinek valamennyi törvénye és kategóriája képezi. Sztálin meghatározása a kommunista világnézetben csak a dialektikus materializmust értette.

A szovjet történettudomány fejlődésében a következő szakaszokat lehet megállapítani:

Az első szakasz közvetlen az Októberi Forradalom győzelme után kezdődött, ezt a szakaszt jellemzi a marxista módszer győzelméért vívott harc. E szakasz árnyoldala a túlzott szociologizálás, a társadalmi fejlődés szellemi oldalának elhanyagolása.

A második szakaszra jellemző a „meztelen” szociologizálás leküzdése, a reális sokoldalú történeti folyamat konkrét tanulmányozása. Negatív jelenség volt Sztálin személyi kultuszának hatása a történettudomány fejlődésére, a népi tömegek szerepének lebecsülése, uralkodók és hadvezérek magasztalása.

A harmadik szakasz szemünk előtt zajlik: jellemzi a történettudomány és a módszertan szerves kapcsolatáért vívott harc. Ez a kapcsolat lehetővé teszi az első és a második szakasz egyoldalúságainak leküzdését. Ezt a szakaszt jellemzi a sokoldalú történeti folyamatok, azok formagazdasága és egyes történészek módszertani gyengesége és felületessége közti ellentmondás.

V. I. Sunkov levelező tag hangsúlyozta, hogy fokozott figyelmet kell fordítani a társadalmi-gazdasági rendszerek különböző fejlődési fázisainak tanulmányozására. A klasszikusok felhívták a figyelmet arra, hogy minden egyes társadalmi rendszer születésének, létezésének és fejlettebb rendszerbe történő átmenetének külön törvényei vannak. Tanulmányozás tárgyává kell tehát tenni az egyes társadalmi rendszerek fejlődésében mind a három fázis saját törvényeit.

Az utóbbi évek történeti munkáit és a soronkövetkező tervekét vizsgálva az a benyomás alakult ki, hogy a szovjet történészek figyelmét mindenek előtt az átmeneti állapotok kötik le. Ez érthető, a forradalmi korszakok mindig érdekelték és érdekelné fogják a marxista történészeket.

De pl. a feudális rendszer tanulmányozásában az utóbbi években csak a feudalizmusnak a „felmenő” és a „lelenő” szakaszai kötötték le a történészek figyelmét. S ha e

Szakaszok periodizációs kísérleteit is tekintetbe vesszük, akkor kiderül, hogy a kialakult feudalizmus létezésére egyszerűen nem marad idő! A feudalizmus létezésének törvényeiről már ne is beszéljünk! Ez a felfogás, lehet hogy nem is tudatosan, tagadja a társadalmi rendszerek háromfázisú fejlődését. Végeredményben még a feudalizmus alaptörvényéről folyó vita sem menti meg az ügyet, mert a vita sem eredményezett pontos felfogást a feudalizmus három fázisában jelentkező külön törvények hatásáról.

Másik példa. Lenin egyszerűen a „reformista” és „forradalmi”, másrészt a „porosz” és „amerikai” utas agrárfejlődésről beszél. Lenin a porosz és az amerikai utas fejlődést mint az agrár evolúció útjait fogalmazta meg, Lenin kizárta tehát az amerikai útnak mint forradalmi útnak az értelmezését. Az utóbbi időben kísérletek történtek a csak „reformista” és a „forradalmi” fogalmak meghonosítására, — abból az elgondolásból kiindulva, hogy a „porosz” és az „amerikai” út fogalmai csupán ismétlések. Ez a kérdés megint csak abból a szempontból érdekes, hogy sokan lebecsülik a forradalmi szakaszok közti folyamatokat, azaz a társadalmi rendszer létezésének szakaszát.

Nagyon kívánatos volna, hogy a történeti tények jelentőségének elméleti tétele a történeti megismerés folyamatában általános alkalmazást nyerjen a könyvek kiadásakor, előadások készítésekor és a vitákon. Csak az átgondolt tényanyaggal telített történeti munka lehet hiteles.

A. I. Puskor akadémiai 1. tag: Szakítani kell a gazdasági materializmus következményeként kialakult nézetekkel, amelyek figyelmen kívül hagyják a felépítménynek az alapra gyakorolt hatását.

Az utóbbi években jelentős előrehaladás történt a személyi kultusz következményeinek leküzdésében. Többek között bebizonyosodott annak a tételnek a tarthatatlansága, hogy Oroszország a nyugati hatalmak félgymarmata volt. Helyesbíteni kell azonban azt a sztálini tételt, amely szerint a forradalomelőtti Oroszország agrár ország volt. Nem lehet ugyanis tagadni azt, hogy egy bizonyos fokú iparosítás folyamatban volt, főként a könnyűipar terén, de a nehézipar közlekedési ágazata is fejlődött. A helyes meghatározás tehát az, hogy Oroszország agrár-ipari ország volt. Helytelen Sztálinnak a kapitalista és a szocialista iparosítás közötti különbségre vonatkozó tétele is: e tétel szerint a különbség abban fejeződik ki, hogy az előbbi a könnyű, az utóbbi a nehézipar fejlődésével kezdődik. A Mongol Népköztársaság és a Vietnami Demokratikus Köztársaság iparosítása nem a nehéziparral kezdődött.

Meg kell vitatni a szovjet társadalom történetének periodizációját is. Egyesek konkrét dátumhoz kívánják kötni mind a szocialista társadalom létrejöttét, mind pedig a kommunizmus építésének kezdetét. A nagy történeti változásokat, amelyek a társadalmi élet valamennyi szféráját érintik, nem lehet konkrét dátumhoz kötni. Az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba a 30-as évek közepén fejeződött be, míg a kommunizmus általános építésének kora a 60-as évek közepén kezdődött.

M. A. Dinnik akadémiai 1. tag: Több figyelmet kell fordítani a történeti törvényszerűségek és az irodalmi tipikus közötti, a történettudomány és az irodalom, valamint a művészet közötti kölcsönviszony kérdésének kutatására.

Ki kell mutatni a történettudományi és a művészi alkotás módszere közötti különbséget. Az igazi művészet feladata a tipikus jellemek és helyzetek ábrázolása. A tipizálás a tipikus individualizálása.

A tudományos módszer feladata az általános és a sajátos egységének logikai kifejezése.

A történész az objektív törvényszerűségek hatásának kutatásakor munkája eredményeinek megfogalmazásában nem használja a művészi formát.

I. B. Berhin (Történettudományi Intézet): A „Szovjetunió története” két elkészült kötetét megvitatták, a többi kötetek szerzői is a munka befejezése előtt állnak. A politikai történetre vonatkozó részek nem kielégítőek.

Az osztályok, az osztályharc, a politikai pártok, a gazdaságpolitika, az állam és a szovjet építés történetének feldolgozása gyenge. Mindez a személyi kultusz következménye: uralmának idején a politikai történet problémáit vagy rosszul, vagy egyáltalán nem tanulmányozták, vagy tiltva volt tanulmányozásuk. A kispolgári pártok pusztulásának története szintén tiltva volt, e témakörből csak K. Guszev „A baloldali eszer párt összeomlása” c. könyve jelent meg, mert a kutatók még mindig vonakodnak a téma kidolgozásától. A politikai történet hiánya a történeti művek iránti kereslet csökkenéséhez vezetett, még a kis példányszámban kiadott könyvek sem fogynak el teljesen. A történészek az iparosítás történetét is inkább technikai-gazdasági, semmint társadalmi-gazdasági oldalról közelítik meg.

M. T. Jorcsuk akadémiai 1. tag arra hívta fel a figyelmet, hogy sok még a teendő a világ kommunista mozgalma eszmei történetének kidolgozásában.

1946-ban, amikor az egyetemek humán fakultásain be akarták vezetni a filozófia történetének oktatását, Sztálin kijelentette: „először meg kell szilárdulni a tanítás hitében, aztán kell leleplezni az eretnokséget”. A filozófia-történetet Sztálin eretnokségnek tartotta s csak szűkített programban engedte a tanítását, miután a hallgatók már tanulmányozták a dialektikus és történelmi materializmust. Teljesen világos, hogy a filozófia történetének ismerete nélkül nem lehet elsajátítani semmiféle tudományos gondolkodást.

Sort kell keríteni a szellem marxista fenomenológiájának, az egész ideológiai folyamat marxista koncepciójának kidolgozására. Ennek a munkának a szükségességéről még Engels írt, amikor megjegyezte, hogy Marxszal közösen bizonyos fokig hibásak abban, hogy az ifjúság a gazdasági tényezőknek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint kellene. Engels megmagyarázta, hogy neki és Marxnak a fő elvet kellett hangsúlyozni az ellenfelekkel szemben, és nem mindig maradt elég idő és lehetőség a kölcsönhatások egyéb mozzanatainak kidolgozására. G. V. Plehánov sokat dolgozott a felépítmény bázisra gyakorolt hatásának feldolgozásán, de a személyi kultusz éveiben senki sem folytatta a szellemi élet történetének kidolgozását.

Az általános emberi és a nemzeti kettéválasztása, a lokális, zárt civilizációk, az európa- és ázsiacentrikus koncepciók a polgári tudósok többségét jellemzik, s ezek a marxizmus örve alatt behatolnak a nemzetközi kommunista mozgalomba is. Az emberiség szellemi életének egységét feldolgozó marxista művek súlyos csapást jelentenek majd az előbb említett nézetekre.

Feltétlen ki kell dolgozni az érték kategóriáinak marxista koncepcióját.

A. M. Szamszonov („Nauka” kiadó): B. A. Ribakov akadémikus felszólalásában megjegyezte, hogy az egyetemi hallgatók körében hiányzik az elméleti általánosítások iránti érdeklődés, s csak a tények megjegyzésére és rendszerezésére törekednek, a tények társadalmi jelentőségének elmélyült elemzése nélkül. Ha a módszertani művekben nem lesz alkotó szellem, akkor azok nem vezetnek a kívánt eredményre. A haladáshoz tudományos bátorságra van szükség.

A modern társadalomról egyre több könyv jelenik meg, de többségük a régen ismert tényeket ismétli, és azok magyarázatát olyan megkövült formákban nyújtja, amelyeket az olvasók előre ismernek. Lehet-e ezek után csodálkozni az olvasók közismert reakciójának láttán? A gondolkodó olvasó új ismereteket akar kapni az új könyvekből, szélesíteni akarja látókörét. Azok a könyvek és folyóiratok, amelyek kielégítik ezt az igényt, keresettek és olvasottak, azoknak nyoma marad az emberek tudatában.

Megjelent az ötkötetes történet a Nagy Honvédő Háborúról, de az események feldolgozását távolról sem lehet befejezettnek tekinteni; különösen a háború első periódusának egész sor kérdése még vitatott.

Az általánosító munkák egyik előfeltétele a helytörténeti kutatás; ez utóbbi feladata a sajátos helyi jelenségek feltárása és bemutatása. Minél részletesebb az ilyen kutatás, annál inkább kidomborodnak az általános törvényszerűségek.

Az átfogó történeti általánosítások létrehozásához nélkülözhetetlen a tények sokoldalú gyűjtésének folyamata. Meg kell azonban jegyezni, hogy a történészek gyakran indokolatlanul sokáig megállnak a munkának ezen fázisán. Ez a helyzet pl. a partizánmozgalom történetének feldolgozásában.

P. N. Fedoszejev akadémikus és Ju. P. Francev akadémiai I. tag zárták be a vitát.

P. N. Fedoszejev akadémikus: A vita során elhangzottak olyan tételek is, amelyekkel mi nem értünk egyet, de nem ez a lényeg. Nem azért vetettük fel a vitán a történettudomány módszertani problémáit, hogy valamilyen befejezett munkát bocsássunk közre. Így aztán a vitán résztvevő elvtársak mást nem is tehettek, mint hogy bírálják referátumunk hiányosságait. Elismerjük a nekünk címzett kritika jogosságát, és felhívjuk a vita résztvevőit: vegyenek aktívan részt a felvetett problémák kidolgozásában.

A vitatott kérdések száma bizonyítja, hogy a történettudomány, egyébként más társadalomtudományok módszertanának alapvető kérdései is, nálunk még nem kidolgozottak, vagy enyhén szólva, gyengén kidolgozottak. Vitánk célja az volt, hogy számba vegyük a megoldásra váró módszertani kérdéseket. Természetes, hogy sem az előadók, sem a vitázók nem oldhatták meg a vitatott kérdéseket.

Véleményünk szerint a történettudomány módszertana marxizmus—leninizmus egységének alkalmazását jelenti a történettudományra.

Létezik-e a történettudománytól független módszertan? Mi úgy véljük, hogy a történettudományi módszertan maga a történettudomány; módszertan nélkül nem létezhet történettudomány!

Helyettesíti-e a történettudományi módszertan a történelmi materializmust? A történelmi materializmus valamennyi társadalomtudomány általános módszertana.

De ha történettudományunknak nem volnának módszertanai kérdesei, akkor az nem lenne marxista.

Vegyünk hasonlatot a természettudományok köréből. A filozófusok és a természettudósok foglalkoznak a fizika, a kémia, biológia és egyéb tudományok filozófiai problémáinak kidolgozásával. Azt jelenti ez, hogy a felsorolt ágazatokban külön tudomány létezik a dialektikus materializmusról? Természetesen nem jelenti ezt. A filozófusok és a természettudósok közös munkája a dialektikus materializmus fizikai, biológiai stb. alkalmazását jelenti. Ez az, amit Engels és általában a klasszikusok a természettudományok dialektikájának neveztek. A történettudománynak is van dialektikája. A történelem és a történettudomány dialektikája az adott tudomány tudományos módszere, világnézete. A történelmi materializmus és a marxista dialektika alkalmazása a történettudományra — maga a történettudomány módszertana. Magának a tudománynak kell kidolgoznia saját módszertani kérdéseit.

Néhány szót a történettudomány pártosságáról.

1. A materializmus magában foglalja a pártosságot, kötelezővé teszi egy meghatározott osztály álláspontjának elfogadását. A történelem materialista felfogása nézetünk szerint nem más, mint a történeti folyamatoknak a munkásosztály, a marxista—leninista párt szempontjából történő felfogása.

2. A polgári és a marxista ideológia közti harc a történettudományban elsősorban nem a tények kutatásának és felhasználásának mikéntje, hanem értelmezésük, interpretálásuk, a történettudomány világnézeti, módszertani kérdesei körül folyik.

3. A történettudomány tárgyának meghatározásában szükségesnek tartottuk kihangsúlyozni, hogy a társadalom története az osztályharcok története. Aki nem ismeri el, vagy háttérbe szorítja ezt az elvet, az letér a pártosság útjáról.

A pártosság elvének megsértése, ha, kitérve a módszertani kérdések elől, a leíró történetírás irányába fordulunk. A tények szükségessége magától értődik; a vita arról folyik, hogy a marxista történettudomány nem lehet meg a tények *magyarázata* nélkül.

A polgári történettudományban az empirizmus és a leíró módszer a szükséges ideológiai és politikai következtetések előli kitérés szolgálja.

A módszertani kérdések jelentősége nemcsak a polgári világnézettel, hanem a marxizmus—leninizmus „jobb” és „baloldali” elferdítőivel vívott harc szempontjából is nagy. A tudomány módszertani kérdesei kulcsszerepet játszanak.

A történeti jelenségek ismétlődése nemcsak országonkénti fejlődési fokozat különbözőségeiből következik, s nem is csak a gazdaság, hanem az életforma vonásai is megismétlődnek. Az ismétlődés a tagadás tagadásának törvénye oldaláról is értelmezhető. V. I. Lenin mutatott rá, hogy a történelemben előfordul visszatérés a régihez de új alapon, amikor bizonyos formájukban régi vonások születnek újra új alapon. Ez az ismétlődés másik típusa, ennek nagy elméleti jelentősége van, mert a történeti tapasztalatra utal, lehetővé teszi a társadalmi fejlődés bizonyos perspektíváinak kijelölését. Közismert, hogy valamennyi forradalmi gondolkozó óriási jelentőséget tulajdonított a primitív társadalmi tulajdonnak. Nemcsak a marxizmus klasszikusai, hanem a haladó nyugati tudósok és az orosz forradalmi demokráciák is, amikor a földközösségi földművelést, a társadalmi tulajdont tanulmányozták, akkor történeti adatok alapján fejtették ki előre a fejlődés perspektíváját.

A társadalmi eszmék történetét nem lehet különválasztani az általános történeti folyamattól, a társadalmi eszméket a társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásukban kell vizsgálni. Támogatjuk a filozófia, a gazdasági elméletek és a politikai eszmék történetét feldolgozó speciális munkákat, de most elsősorban a kölcsönhatások kutatását kívánjuk előtérbe állítani. A társadalmi eszmék történetét nálunk gyakran az általános történettől elválasztva dolgozzák fel.

Bevezetőkben kihangsúlyoztuk, hogy a történettudományt nem lehet azonosítani a művészettel, ahogy ezt a polgári teoretikusok teszik. Az első pillanatra úgy tűnik, hogy ez az azonosítás emeli a történettudomány jelentőségét, valójában ez a tudományos tagadását jelenti. Ha összehasonlításához folyamodunk, akkor inkább a művészi alkotás közelíti meg a történettudományt, az ilyen összehasonlítás nem csökkenti a művészet jelentőségét, ellenkezőleg, kihangsúlyozza az utóbbi ismereti értékét.

Ju. P. Francev akadémiai l. tag csak a logikai és a történeti vonatkozásában egészítette ki Fedoszejev akadémikus zárszavát. Mit jelent a tény értékelése? A tény értékelése nem egyéb, mint annak az objektív létező kapcsolatnak a feltárása, amely az egyes tények és a történeti valóság fejlődési tendenciája között létezik.

A társadalmi-gazdasági rendszer és a történeti korszak kifejezések egyszersmind logikai és történeti fogalmak.

A vita közben írásban kapott kérésre, hogy mi a véleménye a feudalizmus „felmenő” és „lelenő” fázisáról, azt felelte, mivel nem szakértője a feudalizmus történetének, a vita egészéhez nem tud hozzászólni. Csak egy megjegyzése volna: vitathatatlan tény, hogy valaminek a pusztulása egyidőben valami másnak a születése is. Ezért nincs pusztuló feudalizmus születő kapitalizmus nélkül. A feudalizmus pusztulását nem lehet a kapitalizmus születése nélkül tárgyalni.

*

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának határozata a történettudomány módszertani kérdéseinek kidolgozásáról.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének Társadalomtudományi Szekciója, miután megvitatta *P. N. Fedoszejev* akadémikus és *Ju. P. Francer* akadémiai I. tag előadását „A történettudomány módszertani kérdéseinek kidolgozásáról”, megállapítja: hogy a történeti folyamat marxista—leninista felfogására támaszkodva a szovjet történettudomány különösen az utóbbi évtizedben jelentős sikereket ért el. Elmélyült kutatásokra épülve egy sor olyan általánosító mű született, amelyek feltárják a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit. Megjelent a „Szovjetunió Kommunista Pártjának Története”, „V. I. Lenin életrajza”, befejezés előtt áll a többkötetes „Világtörténet” és a „Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története”, folyik a munka a „Szovjetunió története a legrégebbi időktől napjainkig” (12 kötet) és „Az SzKP története” (6 kötet) c. kiadványokon.

Napjainkban különös jelentősége van a tudomány módszertani problémái kidolgozásának. A történettudomány módszertani kérdései komoly helyet kaptak az összesszövetségi történet-tanácskozáson, 1962 decemberében, *B. N. Ponomarjov* akadémikus előadásában és a tanácskozás résztvevőinek hozzászólásaiban. 1963 októberében a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége megvitatta *L. F. Iljicsov* akadémikus előadását „A természet- és társadalomtudományok módszertani kérdéseinek kidolgozásáról”, és az összes tudományos intézményeket kötelezte a módszertani kérdések kutatásának megszervezésére.

A marxista módszertan alkotó alkalmazása, a lenini elméleti örökség tanulmányozása a történettudomány, mint tudomány fejlődésének alapvető feltétele. A történettudomány módszertani problémái kutatásának elsődleges fontosságát a polgári ideológiával, a dogmatikus és a revizionista torzításokkal folytatott harc fokozásának feladatai indokolják.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának humán intézeteiben a tudomány módszertani kérdései iránti figyelem fokozódott, fejlődnek az alkotó munkának olyan formái, mint a módszertani szemináriumok.

Ugyanakkor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének Társadalomtudományi Szekciója megállapítja, hogy a történettudományi módszertani problémák tanulmányozásának színvonala még nem felel meg a tudomány adott szakaszában a fejlődés követelményeinek. Számos történeti mű leggyengébb oldala továbbra is az illusztratív módszer, az események és jelenségek leíró módszere, az elmélyült szociológiai általánosítások hiánya maradt. Nagy hiányosságok vannak a történészképzésben. Lényeges átdolgozásra szorul a főiskolák történeti fakultásainak tanterve és a tankönyvek tartalma a szociológiai problematika fokozása szempontjából.

Nagy módszertani problémák vannak a szovjet történészek legfontosabb feladatának megoldásával kapcsolatban — a szocializmus felépítése és a kommunizmus építése szovjet tapasztalatainak általánosítása, valamint a modern kor más aktuális elméleti kérdéseinek feldolgozása kapcsán. A társadalmi élet jelenségeinek sokoldalúsága megkívánja a társadalomtudósok erőinek egyesítését a módszertani problémák megoldása és a mai világfejlődés folyamatainak kutatása szempontjából.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának határozata:

I. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának valamennyi tudományos intézménye és tudományos tanácsa számára az egyik legfontosabb feladatnak a történettudomány terén a módszertani kérdések sokoldalú kidolgozását kell tartani, különös figyelmet kell fordítani az olyan kulcsproblémák kidolgozására, mint a történet és a szociológia kölcsönös kapcsolatára, az egyetemes történeti folyamat általános törvényszerűségei és az egyes országok, országcsoportok sajátosságai közötti kölcsönviszonyra, a történeti folyamat periodizációjára („társadalmi-gazdasági rendszer”, „történeti korszak”, „történeti szakasz” stb. közötti kölcsönviszonyra), a sajátos történeti törvényszerűségek működési szférájára, az osztályok és az

osztályharc szerepére az emberiség fejlődésében, a népi tömegek és a személyiségek szerepére a történelemben, a tudatos és spontán kölcsönviszonyára a történeti folyamatban, a társadalmi eszmék fejlődésének törvényszerűségeire, a történettudományi módszertant illető idealista szubjektív koncepciók kritikájára.

2. Feltétlen ki kell szélesíteni a tudományos kommunizmus történetének, a marxista elmélet lenini etapja történetének kutatásait. Ezzel kapcsolatban fokozni kell a társadalomtudósok tevékenységét a párt, az egész szovjet nép történeti tapasztalatainak tanulmányozásában a szocializmus felépítése és a kommunizmus szovjet építése vonatkozásában, a világ munkás- és kommunista mozgalma törvényszerűségeinek tanulmányozásában. Az egyetemes történet és a mai világfejlődés időszerű módszertani problémáinak kidolgozásakor a társadalomtudósok figyelmét az emberiségnek kommunizmus felé haladása törvényszerűségeinek történeti-szociológiai elemzésére kell fordítani.

3. Javasolni kell a Társadalomtudományi Szekció osztaályainak és megfelelő tudományos tanácsainak, hogy a legközelebbi évek perspektívájában vegyék tervbe az olyan általánosító munkák elkészítését, amelyek a falu és a város, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét megjelenésének és leküzdésének történeti folyamatát, a nemzetek és államok közötti ellentétek fejlődését és megoldását, a család és a kultúra fejlődését, a nők helyzetének változásait és a lakáskérdés megoldását világítják meg.

4. Meg kell tenni a szükséges intézkedéseket az összes társadalomtudósok alkotó erőfeszítéseinek egyesítéséhez és munkájuk koordinálásának megjavításához a történettudomány módszertani kérdéseinek kutatásában.

A Történeti, Filozófiai és Jogi, Közgazdasági, Irodalmi és Nyelvészeti Osztályoknak a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1963. évi október 18-i 604. sz. Elnökségi Határozata „A természet- és társadalomtudományok módszertani problémáinak kidolgozásáról” teljesítése érdekében 1964. március 1-ig javaslatot kell beterjeszteniük komplex kutatások megszervezéséről, „A társadalomkutatás módszertani problémái” kiadványsorozat előkészítéséről.

5. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Osztályát meg kell bízni, hogy hozzon intézkedéseket a módszertani szemináriumok tevékenységének megjavítására a Tudományos Akadémia Intézményeiben. A legfontosabb általános módszertani kérdésekről az intézetek egyesített szemináriumát kell rendszeresíteni.

Általában meg kell erősíteni az 1964–65 évi legfontosabb történettudományi módszertani problémákról tartandó elméleti viták és konferenciák tervét, amelyet az Akadémia Történettudományi Osztálya terjesztett be.

6. Javasolni kell a történeti és filozófiai folyóiratok szerkesztőségeinek („Voproszi Isztórii”, „Voproszi Filozofii”, „Isztorija SzSzSR”, „Novaja i novejszaja isztorija”, „Szojdzszkaja etnografija”, „Szojdzszkaja arheologija”, „Narodi Azii i Afriki”, „Vesztnyik drevnej isztorii”, „Azija i Afrika szevodnya”) és a szövetséges köztársaságok Tudományos Akadémiái folyóiratainak, hogy rendszeresen közöljenek történettudományi módszertani munkákat.

A Tudományos Akadémia Történettudományi Osztálya a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában megjelenő történeti folyóiratok fenti irányban történő tevékenysége megjavításának kérdéseit vitassa meg.*

* A vita alapjául szolgáló referátum ismertetését ld. Századok. 98. évf. 1964. 5–6. szám. 1214–1233. l. Ismertetésünk a Voproszi Isztorii 1964 évi 1. számában megjelent beszámoló alapján készült. A vita teljes anyagát ld. az azóta megjelent: Isztorija i szociologija c. kötetben (Izd. Nauka. Moszkva 1964).

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Eperjessy Géza:

A technika fejlődésével eltűnő iparágak nyomában

(Az 1963. évi iptörténeti témájú tanulói versenydolgozatokról)

Az 1957—58-as tanévtől kezdve a középiskolai történelmi tanulmányi versenynek új formája alakult ki. Az addig szokásos zárthelyi írásbelit a tanulók kutató és alkotó munkájára épülő pályázatok váltották fel. Az egyes tanulók vagy a szakköri munkaközösségek által készített pályamunkák több hónapi, nemegyszer több évi szorgalmas kutatás figyelemreméltó eredményeit összegezték 20—30, s nem ritkán 80—100 oldalas tanulmány formájában. A legjobb dolgozatok szerzői erkölcsi elismerésben és anyagi jutalomban részesültek. Az első 3, az 1962—63. tanévtől kezdve pedig az első 10 helyezett — amennyiben történelem szakra jelentkezett —, felvételi vizsga nélkül juthatott be az egyetemre. A díjnyertes tanulók és tanáraik részvételével a Művelődésügyi Minisztérium, majd az Országos Pedagógiai Intézet a Magyar Történelmi Társulattal és a TIT-tel közösen minden évben ankétot rendezett, amelyen a tanulók beszámoltak kutató munkájuk sikereiről és nehézségeiről, az egyes témák kidolgozásának „műhelytitkairól” és módszertani problémáiról. A díjnyertes pályamunkákat egészükben, a sikerültebbeket pedig kivonatban közzétették.*

A tanulmányi versenynek ez az új rendszere már az első évtől kezdve nagy társadalmi visszhangot váltott ki. A bíráló bizottságnak évenként átlagosan 2—300 pályamunka közül kellett kiválogatnia a legérdemesebbeket. De a 2—300 pályázat mögött nemcsak ugyanennyi tanuló szenvedélyes kutatómunkája, alkotókedve és fiatalos becsvágya állott, hanem többszáz hivatását szerető történelemtanár tervszerű oktató-nevelő munkája és nem utolsósorban azoknak a levéltárosoknak, muzeológusoknak, könyvtárosoknak és egyéb szakembereknek segítőkészsége, akik a fiatal „kutatóknak” nyújtott tanácsaikkal is bebizonyították, hogy a nevelő munkából is ki akarják venni részüket.

A pályázók az elmúlt években két téma közül választhattak. Az egyik témát általában a vonatkozó irodalom, a másikat pedig helytörténeti kutatómunka alapján dolgozhatták ki.

Az 1957—58-as tanévben „A magyarországi műveltség Mátyás korában” és „Fejzetek szülőfalum, szülővárosom történetéből” c. pályátételek közül választhattak.

Az 1958—59-es tanévben „A Magyar Tanácsköztársaság története és emlékeinek továbbélése falunkban, városunkban” és „Parasztágunk harca a földért a jobbágyfelszabadítástól a földosztásig (1848—1945)” című tételeket tűzte ki a bizottság.

1959—60-ban „Felszabadulásunk és 15 éves fejlődésünk”, valamint a „Századeleji haladó ifjúsági mozgalmak Magyarországon 1900—1919”;

1960—61-ben „Az ipari fejlődés előrehaladása a XIX. század második felétől napjainkig” és „A tudomány és technika kiemelkedő képviselői falunkban, városunkban, megyénkben”;

1961—62-ben „A munkásság és parasztság anyagi és kulturális helyzetének fejlődése a századfordulótól napjainkig”, valamint „A gyarmati népek felszabadulási küzdelmei és eredményei a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig”;

1962—63-ban „A gyarmati sorsból felszabadult, »tömbön kívüli« semleges országok szerepe a bandungi értekezlettől napjainkig” és „A technika fejlődésével eltűnő magyarországi iparok”;

* Helytörténeti dolgozatok (az 1958. évi országos középiskolai tanulmányi verseny díjnyertes helytörténeti dolgozatai. Szerk: Szabolcs Ottó). Bpest, Tankönyvkiadó. 1959. — Fiatalok a Tanácsköztársaságról (az 1959. évi országos középiskolai tanulmányi verseny díjnyertes helytörténeti dolgozatai. Szerk: uő.). Bpest, Tankönyvkiadó. 1960. — Fiatalok a felszabadulásról (az 1960. évi országos középiskolai tanulmányi verseny díjnyertes helytörténeti dolgozatai. Szerk: uő.). Bpest, Tankönyvkiadó. 1961. — Ipar- és tudománytörténeti tanulmányok (az országos középiskolai tanulmányi verseny 1961. évi történelmi pályázatának díjnyertes pályaműveiből. Szerk: uő.). Bpest, Tankönyvkiadó. 1961.

végül 1963—64-ben „A fasizmus előretörése, a német megszállás, a nyilas rémuralom falunkban, városunkban, megyénkben” és „Fejezetek iskolánk történetéből” c. pályatételek szerepeltek.

Jelen tanulmány keretében a tanulói versenydolgozatokkal nem általánosságban kívánunk foglalkozni, hanem csupán egy helytörténeti témának, a technika fejlődésével eltűnő hazai iparágak problémáit vizsgáló pályamunkáknak legfontosabb szakmai és pedagógiai tanulságait szeretnénk levonni.

Az 1963-ban beérkezett 204 pályázat közül 82 (kb. 40%) foglalkozott az ipartörténeti témával. Az egyes iparágak, illetőleg települések szerint a következőképpen oszlottak meg a dolgozatok:

1. Egy-egy település ipari fejlődésének történetével általában, illetőleg több iparág helyi történetével 15 pályázat foglalkozott: a *debreceni* iparral 1, a *sárvári* fazekas- és csizmadia-, ill. kefekötő és cserépiparral 1-1, a *kiskunhalasi* iparral 2, a *veszprémi*vel 2, a *szenigálival* 1, a *szekszárdi* szövőiparral és agyagműveléssel 1, az *orosházi*, a *kalocsai*, a *mezőtúri*, a *szegevári*, a *szolnoki*, valamint a *szombathelyi* ipar történetével ugyancsak 1-1 dolgozat.

2. A *bőripar* fejlődését 7 pályázat tárgyalta: a *szegedi* bőriparral, ill. bocskorosiparral 1-1, a *pécsi* tímárokkal és tabakosokkal 1-1, a *debreceni* bőriparral, ill. csizmadia- és cipésmesterséggel 1-1, a *miskolci* csizmadiaikkal 1 dolgozat foglalkozott.

2/a. A *szíjgyártó* mesterség történetét 2 pályázó világította meg, az egyik a *debreceni*, a másik a *püspökladányi* szíjgyártó ipar fejlődését és hanyatlását tárgyalta.

3. Az *edény- és cserépipar* történetét 7 pályázat ölelte fel, a *magyarországi* fazekasiparral 1, a *hódmezővásárhelyi*, *mezőtúri*, *szentesi*, *csákvári*, *mezőcsáti*, *sárospataki* fazekassággal összefoglalóan 1, a *győri*vel 1, a *mezőcsáti* népi kerámiával 1, a *sárospatakival* 1, a *sárvárral* 1, a *szegedivel* 1 foglalkozott.

4. A *mézeskalácsi*ipar történetének bemutatására 7 pályázó vállalkozott: a *debrecenivel* 2, a *szombathelyivel* 2, a *budapestivel* 1, a *nyíregyházival* 1, valamint az *egri* mézeskalácsiiparral és viaszöntéssel 1 foglalkozott.

5. A *malomipar* történetét 5 pályázat tárgyalta: az *örvényesi* malommal 1, a *pécsi* papírmalommal 1, a *püspökladányi* szárazmalmokkal 1, a *pápai* vizimalmokkal és a *Zala folyón* működő vizimalmokkal 1-1 dolgozat foglalkozott.

6. A *kocsigyártás* történetét 4 pályázat igyekezett bemutatni; a *kocsigyártással* általában 1, az *egri*, a *vásárhelyi*, a *szentendrei* kocsikészítéssel 1-1 dolgozat foglalkozott.

7. A *képfestés* történetét 3 dolgozat érintette: a *pápai*val 1, a *pápai*val és *jászapáti*val 1, a *szegedivel* 1 foglalkozott.

8. A *szürszabó és szücs mesterséget* 3 pályázó választotta témául: a *szegedivel*, az *orosházival*, valamint a *hajdúszoboszlóival* 1-1 foglalkozott.

9. A *kovácsipar* történetét 3 tanuló mutatta be: a *kunszentmiklósi*val 1, a *hajdúszoboszlóival* 1, s az *obudai* díszítő- és kovácsmesterséggel 1 foglalkozott.

10. A *papucsipar* történetét 2 pályázó tárgyalta, mindkettő a *szegedi* papucs-mesterséggel foglalkozott.

11. A *mészárosipart* 2 pályázat érintette: az egyik a *miskolcival*, a másik a *győri*vel foglalkozott.

12. A *káddripar* történetét 2 tanuló dolgozta fel, az egyik a *győri*, a másik a *szegedi* vonatkozásokat tárgyalta.

13. Az „*egyéb*” iparágak kategóriájába soroljuk azt a 12 pályázatot, amely a legkülönbözőbb iparágak történetének megvilágítására vállalkozott: 1-1 dolgozat foglalkozott a *magyarországi* takácsmesterséggel, az *orosházi* műhútorasztalos iparral, a *győri* gombkötőkkel, a *debreceni* késes iparral, a *Nyugati-Bükkben* folyó szén- és mészégetéssel, a *Zemplén hegységben* űzött vándoriparral, a *Bükk- és Zemplén-hegységben* működött üveggyárakkal, az *ásványi* aranymosókkal, a *debreceni* fésűsökkel, a *szegedi* halászzattal, a *szegedi* kötélveréssel, a *debreceni* cseréppipa készítésével.

14. A *céhek* történetét 4 pályázat tárgyalta: a *debreceni* céhekkel általában 1, a *debreceni* tímár céhvel 1, a *kecskeméti* céhekkel 2 foglalkozott.

14/a. A kitűzött témát éppen csak érintette vagy nem azzal foglalkozott 4 dolgozat: mégpedig a *debreceni* kisiparoság történetével a Tanácsköztársaság bukásától napjainkig 1, a *pécsi* vashámmal 1, a *pesterzsébeti* jutagyár történetével 1 és *Ceglédbercel* fejlődésével 1 pályázat.

Ez a több mint 80 pályamunka a kézművelés és háziipar csaknem minden ágát feleleli. A dolgozatok ugyanakkor valamennyi megye, ill. a legkülönbözőbb tájegységek legjellegzetesebb iparágainak vizsgálatára vállalkoztak. Jelentékeny számuknál és tárgyválasztásuknál fogva alkalmasak bizonyos, általánosabb érvényű következtetések levonására.

A kitűzött téma lehetővé és szükségessé tette valamely iparág fejlődésének és hanyatlásának *történeti és technikatörténeti*, illetőleg a tárgyi emlékek és munkafolyamatok elemzésén alapuló *néprajzi* jellegű vizsgálatát. Bár kevés pályázó tudta az illető iparág történetét a gazdasági és társadalmi fejlődés összefüggéseibe állítva megvilágítani — erre az igényesebb történeti feldolgozásra a kezdő „kutatók” természetesen kevésbé vállalkozhattak — a történeti és néprajzi kutatás módszereit a sikerültebb dolgozatok általában megfelelően alkalmazták. A pályázók nagyobb részének figyelme inkább a jellegzetesebb helyi iparágak, a történeti és néprajzi érdekességek felé irányult. A kuriozitás keresése így a témaválasztást s ezenkívül a feldolgozás módszerét is döntően meghatározta.

A dolgozatok egy-egy iparág fejlődésének bemutatásával kapcsolatban csaknem kivétel nélkül igen részletesen foglalkoznak a munkafolyamatok technológiai leírásával. Ez a technikai szemlélet, vagy ha úgy tetszik, „politechnikai” érdeklődés a legjellemzőbb vonása s talán legnagyobb pozitívuma a pályázatoknak. A dolgozatok legjobban kidolgozott és leginkább szakszerű része általában a gyártási folyamat bemutatása. A technológiai leírásokat magyarázó rajzokkal, képekkel, fényképekkel egészítették ki a tanulók, s a legjobban sikerült pályázatok az illető mesterséggel kapcsolatos — olykor többnyelvű —, a gyártási folyamat egyes fázisaira, a felhasznált nyersanyagokra, a szerszámokra stb. vonatkozó szakszótárt is tartalmazzák. Igen érdekes pl. több tanulónak levéltári adatokkal is alátámasztott az a megállapítása, hogy egy-egy kismesterségnek mai származamai és munkafolyamatai teljesen azonosak a XVIII—XIX. századiakkal.

Akadnak olyan tanulók is, akik az illető mesterség tanulmányozása során nemcsak elméleti ismereteket szereztek a rendelkezésre álló irodalmi anyag és források feldolgozásával, hanem a választott mesterséget is „kitanulták”. Mint ahogy az egyik tanuló írja: „Arra vállalkoztam, hogy a kisparaszi gazdasággal szorosan összefüggő szíjgyártó mesterségre vonatkozó ismereteket megszerezzenem... Mégismertem annak a történelmi kornak mezőgazdasági termelési viszonyait, amelyek kifejlesztették és felvirágoztatták a szíjgyártó ipart... Az egyik szíjgyártó felügyelete mellett én is dolgoztam, megtanultam a mesterség alapvető ismereteit és a szerszámok helyes használatát.”

Mivel magyarázható a pályázóknak ez a technikai érdeklődése és meglepő tájékozottsága? — Mindenekelőtt talán a mai fiatalság praktikus szemléletével, műszaki érdeklődésével, természettudományos beállítottságával. Lehetetlen észre nem venni a — „formális volta” miatt újabban sokat bírált — gyakorlati foglalkozásoknak („politechnikai képzésnek”) ebben a tekintetben is pozitív hatását. Nem egy pályázót éppen az iskolai termelési gyakorlat indított valamely iparág történeti fejlődésének vizsgálatára, a mesterség munkafolyamatainak tanulmányozására. Egy közgazdasági technikai tanuló például a levéltárban az üzem történetével kapcsolatos cégbíróági iratokat, üzleti könyveket stb. kutatótt fel s azokat — mint a szaktanár írja bírálatában — „iskola-típusunknak megfelelő szemszögből, kereskedelmi, könyvviteli, illetőleg közgazdaságtani vonatkozásban dolgozta fel”. Egyes pályamunkákat az iskola történelemtanárán, az első hivatalos bírálón kívül a gyakorlati foglalkozást vezető szakember is elolvasott, az illető mesterség munkafolyamatainak technológiai leírását maga is megbírálta, és legtöbb esetben szakszerűnek találta — mint azt a pályázathoz mellékelte iskolai vélemények tanúsítják.

A választott téma műszaki-technikai szemléletének magyarázata — az előbbieken kívül — a tanulók által feldolgozott forrásokban, s főként a *szóbeli források* felhasználásában keresendő. A 82 pályázó között talán egyetlen sincs, aki ne szólaltatta volna meg a vizsgált iparág ma is élő, működő képviselőit. Ezek a mesteremberek az érdeklődő diákoknak szívesen megmutatták műhelyüket, szerszámaikat, beszámoltak inas- és segédéveik homályba vesző emlékeiről, küzdelmes életükről, és beavatták a fiatal „kutatókat” mesterségük titkaiba. A pályázók így — a felhasznált irodalmon kívül — elsősorban az *élő forrásokból* merítették a *munkafolyamatokra*, a *szerszámokra*, azok felhasználására, nevére stb. vonatkozó szakszerű ismereteiket. Jóllehet a vidéki pályázók bizonyos helyzeti előnnyel rendelkeztek a téma kidolgozásánál, mégis nem kevés olyan fővárosi tanuló akadt, aki az eltűnő mesterségek vizsgálatára vállalkozott. Olyan tanulók például, akik vidékről származtak fel Budapestre, vagy olyanok, akik szünidejüket vidéken töltötték, s a nyári hónapokat használták fel kutató munkára. Mások a fővárosban működő mesterembereket, mézeskalácsosokat és díszítő kovácsot szólaltatták meg.

Olyan praktikus érzékkel rendelkező fővárosi diákkal is találkozunk, aki körültekintően megfogalmazott, mintegy 20 kérdésből álló, sokszorosított kérdőíveket bocsátott ki, és küldött le a Tapolca folyón működő vízimalmokba. — Legtöbb helyen választok is a kérdőívekre.

Igy érkeztünk el ahhoz a kérdéshez: *milyen forrásokra* támaszkodtak általában a pályázók? — Az élő forrásokon kívül mindenekelőtt a rendelkezésre álló *helytörténeti*

irodalomból, megyei, városi monográfiákból, az egyes iparágak helytörténeti vonatkozásait feltáró tanulmányokból merítették. Az irodalom felhasználásához a szakmai irányítást, az elinduláshoz szükséges tájékoztatást legtöbb esetben *történelemtanároiktól* kapták. Ugyancsak szaktanáraik voltak azok, akik a helybeli *múzeum és levéltár* anyagának felhasználására hívták fel a pályázók figyelmét. Az igényesebb dolgozatokban — s ilyen nem kevés akad, a beérkezett pályázatoknak mintegy 20–30%-a — a múzeumi (tárgyi emlékek, írásos anyag) és levéltári források használatával is találkoztunk. A levéltárosok és muzeológusok szívesen álltak a pályázók rendelkezésére, a témájukkal kapcsolatos legfontosabb források megismerését lehetővé tették számukra. A legjobban sikerült pályamunkák éppen a fiatal kutatók és egy-egy vidéki múzeum és levéltár közreműködésének eredményeként születtek, hogy csak egy-kettőt említsünk — a teljesség igénye nélkül — mint pl. az *egri*, a *debreceni*, a *gyulai*, a *szolnoki*, a *zalaegerszegi* levéltár, vagy az *orosházi*, *miskolci*, *debreceni*, *sárospataki*, *nyíregyházi* stb. múzeumot.

A pályázók ugyanakkor az *iskolamúzeumok* anyagára is támaszkodhattak, így pl. a *kalocsai* I. István gimnázium múzeumának, vagy a *hajdúszoboszlói* Boeckai múzeum gazdag anyagára, mely többi a helybeli gimnázium gyűjteményéből a szaktanárnak, dr. Juhász Imrénének és tanítványainak munkájával „városi múzeummá” fejlődött. Az iskolai helytörténeti kutatás egyik legjelentősebb fellegvára a *püspökladányi* Karacs Ferenc gimnázium rendkívül értékes néprajzi és történeti anyagot magában foglaló gyűjteménye, amelyet Rettegi Istvánné történelemtanár vezetésével az iskola történelmi-néprajzi szakköre többévi fáradságos munkával állított össze. Ez a múzeum szintén túlnötte már az iskolai kereteket, városi, illetőleg tájmúzeummá fejlődött; összegyűjtött és feldolgozott anyaga mintegy 6–7 termet tölt be. A szaktanár a következőképpen számol be erről: A második világháborúban elpusztult gyűjteményük pótlására összegyűjtötték „a ladányi ember még meglehető szerszámait, bútör- és ruhadarabjait; de gondolatait, érzéseit is (dalaiából, mondáiából) . . . Ma kb. 3000 db-ból álló gyűjteményünk: szerszámokból, okmányokból, térképekből, könyvekből, kéziratos paraszti naplók, ruhadarabokból stb. a XIX. és XX. századi püspökladányi embert minden problémájával alaposan, a XVIII. századtól a neolitikus korig visszamenően pedig nagyobb hézagokkal nagyon sokféle vonatkozásban sikerült megismernünk.” (*Rettegi Istvánné: Az iskolamúzeum anyagának felhasználása. Történelemtanítás. 1961. 6. sz.*) Az iskolamúzeumban található — az előbbieken kívül — pl. két kézzel írott krónika (Törvénybíró [Löherlő] Nagy Sándor 1808–1868 és Csáti Mihály krónikája 1868–1912); sok darabból álló, páratlan szépségű fényképgyűjtemény, céhszabályzatok és jegyzőkönyvek, egy textilmanufaktúra mintagyűjteménye, számlakönyvek, az Ipartestület, majd a jelenlegi KTSZ dokumentumai, pénz- és fegyvergyűjtemény stb. Ezt a szaktudomány, és különösen a nevelőmunka szempontjából rendkívül értékes iskolamúzeumot a történelmi szakkör hívta életre, amelynek mintegy 80 tagja van. — mint ahogy a szakkör vezető tanára írja — az iskolának kb. minden 3. tanulója, de „segítőtársunk szinte valamennyi tanuló, sőt a végzettek is tartják velünk a kapcsolatot” (uo.).

Hogy milyen *kutató- ill. tudományos munka* folyik egy ilyen szakkörben, arra — a korábbiakhoz hasonlóan — a jelen pályázaton is kitűnően szereplő püspökladányi tanulók dolgozata a legjobb bizonyíték. Az a tanuló pl., aki a helybeli szíjgyártó mesterség történetét vizsgálta, 4 év óta tagja annak a szakkörnek, ahol — mint írja — „kifejlesztett bennem a nép szeretete, ahol megtanultuk a tudományos munka megbecsülését, és ahol egymást neveltük”.

A tudományos kutatómunka módszereibe tervszerűen vezette be őket tanáruk: „Az elsős koromban végzett munka megtanított arra — olvassuk a dolgozatban —, hogy mindent a maga korában nézzek.” Megismerkedtek a *forráskritika* elemeivel is. Erről nemcsak a pályamunka tanúskodik, hanem a tanuló is szükségesnek tartja megjegyezni: „Szakkörünkben törvény, hogy *egy adat nem adat*, tehát igyekszünk sok adathból tájékozódni egy kérdésről . . . Évek folyamán kialakult másik törvényünk szerint sohasem tekintjük munkánkat befejezettnek.” A másik püspökladányi pályázó, aki a helybeli szárazmalmokról írta dolgozatát, szintén hivatkozik szakkörük gyűjtőmunkájának említett alapelveire, s ugyancsak elsős kora óta tagja a szakkörnek. A püspökladányi szakkör kapcsolatokat tart fenn tudományos intézetekkel, egyetemekkel, múzeumokkal is. Joggal írja idézett tanulmányában a szakkör vezető tanára: „Adatgyűjtésünkkel tehát szolgálhat tudjuk a tudományt, gyűjteményünket képesek vagyunk megővni, fejleszteni és feldolgozni.”

Mennyiben lehet a püspökladányi példát általánosítani? — A jelen évi és a korábbi tanulmányi verseny tapasztalatai azt bizonyítják, hogy több helyen is kialakultak a helytörténeti kutatásnak iskolai központjai. Az elmúlt években a történelmi pályázatok első helyezettei legtöbbször a *debreceni* gimnáziumok (Porcsalmy János és dr. Tibory

János tanítványai), a *hajdúszoboszlói* gimnázium (dr. Juhász Imre), az *orosházi* (Garai Lajos és Fancsovics György), a *szarvasi* (dr. Hanzó Lajos), az *egri* (Nagy Andorné), a *budapesti Rákóczi gimnázium* (Tamásiné, dr. Philipp Ilona) stb. diákjai közül kerültek ki.

Az előbbieket alapján felvetődik a kérdés: „szigorúbb tudományos mértékkel” mérve hogyan értékelhetjük a tanulói versenydolgozatokat? A 82 pályázat *egészében* figyelemre méltó tudományos anyagot tartalmaz, sok, eddig ismeretlen részletadatot, eddig ki nem aknázott levéltári forrásokat (pl. kéziratos visszaemlékezéseket, krónikákat stb.) és összefüggést tárt fel — talán éppen a legutolsó pillanatban, amikor még egy-egy eltűnő iparág képviselői beszámolhattak munkájukról. A legjobb dolgozatok ugyanakkor szakmai szempontból is megütnek egy bizonyos tudományos mértéket. Az első helyezett (*Nagy Árpád*: Mézeskalácsos és viaszöntő mesterség Egerben); a második díjas (*Nagy Anikó*: A technikai fejlődéssel eltűnő iparok Orosházán) vagy pl. az ugyancsak első tíz között szereplő (*Kaplonyi Ilona*: A debreceni szíjgyártó mesterség, *Veliky János*: A debreceni késes mesterség) és a további helyezettek közül is több tanuló pályamunkája (pl. a püspökladányi szíjgyártó mesterséget feldolgozó *Dám Lászlóé*) igen nívós dolgozat.

A pályázatokban ugyanakkor olyan kisebb-nagyobb fogyatékoságok mutatkoznak, melyeket egy középiskolás korú „történelemkutató” még nem tud leküzdeni. Még a legjobb dolgozatokra is jellemző, hogy készítője nagyon messziről kezd hozzá témájához. Részletesen foglalkoznak a tanulók a település történetével — sokszor már a honfoglalás előtti időtől — régészeti vonatkozásban is. A választott iparág hazai — sőt külföldi — fejlődését nemegyszer az ókortól és a korai középkortól próbálják meg bemutatni. Ezt a „teljességre” törekvést nem egy esetben maguk a szaktanárok is sugallmazták. Olyan bírálattal is találkozunk, amelyben a történelemtanár kifogásolta, hogy a technikai fejlődés eredményeként eltűnő vízimalmok történetével kapcsolatban a tanuló nem foglalkozott a Habsburgok XVIII. századi „gyarmatosító politikájával”. A teljességre törekvésnek viszont pozitív oldala is van. A nívósabb pályázatok arra is törekedtek, hogy egy-egy iparág történetét az illető település gazdasági-társadalmi fejlődésének összefüggéseibe ágyazzák, s a település helyi történetét az országos fejlődés egészébe állítsák.

A dolgozatok másik fogyatékosága a szelektálás hiánya. A tanulók minden adatot egyaránt fontosnak tartanak, s így még a legjobb dolgozatoknak is van egy bizonyos pozitívista, adatközlő jellege. A források idézésének, az utalásoknak, a jegyzetelésnek, a tudományos apparátus felhasználásának és alkalmazásának a technikája is még elég kezdetleges a dolgozatok nagyobb részében. Az „egy adat nem adat” elvét azonban tudatosan vagy ösztönösen nemcsak a püspökladányi pályázók alkalmazzák. S az igényesebb dolgozatokban forráskritikával, az egyes adatok, az írott és szóbeli források összevetésével, ellenőrzésével is találkozunk.

Ezek — a középiskolás tanulóknál szükségszerűen mutatkozó — hiányosságok, ezenkívül a dolgozatok stílusa, megfogalmazása azt bizonyítja, hogy készítőik *valóban* 17—18 éves diákok. A 82 pályamunka között egy-kettőt találtunk, melyről feltételezhetjük, hogy nem középiskolás tanuló állította össze. A túlnyomó többség — a jelen pályázat alkalmával is — maga készítette dolgozatát. Az önálló munka értékéből semmit sem von le a szaktanárnak, a levéltárosnak és muzeológusnak az elinduláshoz és tájékozódáshoz feltétlenül szükséges iránymutatása. A bíráló bizottság ugyanakkor nemcsak a legjobb dolgozatokat válogatja ki, hanem minden évben szóbeli vizsgára is behívja az első 10—15 helyezettet, s az egyes tanulókkal folytatott beszélgetés során megvizsgálja, hogy az illető mennyire ismeri az általa feldolgozott problémakört, és meggyőződést szerez arról, hogy a tanuló vett-e igénybe meg nem engedhető segítséget.

A pályázatok — fenti értelemben vett — tudományos értékei a mai fiatalság tárgyilagos, szentimentalizmustól mentes *realis szemléletével párosulnak*. Az eltűnő iparágakat tanulmányozó diákok közül többen is témájuk „megszállottjaivá”, a helytörténeti-néprajzi kutatás szerelmeseivé váltak. Többen is utalnak arra, hogy történészek, néprajzosok szeretnének lenni, s pl. a hazai kerámiaipar vagy a bőrgyártás történetének tanulmányozására kívánják szentelni életüket. Ugyanakkor azonban nem jellemzi őket valamiféle, a múltat visszasíró rezignáció. A kézművesség és a háziipar hanyatlását, vagy a népviselet rohamosan bekövetkező eltűnését — éppen a technikai fejlődés következtében — kivétel nélkül szükségszerűnek tartják. Az egyik budapesti diák írja, hogy az öreg kovácsmester műhelyében hosszú délutánokat tölt, „ahol mindinkább kevesebb a munka és több az emlék”, és nagyon jól tudja, hogy az ipari fejlődés halálra ítélte a régi kismesterséget. Egy másik pályázó a következőket írja: „Célom a dolgozat megírásával... az volt, hogy emléket állítsak egy valaha virágzó iparágunk létezését utolsó pillanatában.” Az a püspökladányi tanuló, aki a magyar szíjgyártás történetét akarja majd egyszer megírni, a következőkben látja a mesterség hanyatlásának okait: „Hová lett a szíjgyártó mester sok remeke? A történelem feleletet ad rá: községünk termelőszövetkezeti, mező-

gazdaságunk nagyrészt gépesített. A gépek kiszorították az állati igát. A robbanó motorok a szekereket." Az iparág hanyatlása már korábban kezdetét vette, a lótarthatás egyre kevésbé kifizetődő. A jelen és a jövő a gépesítésé. A mai igényeket pedig — olvassuk a dolgozatban — csak a szocialista nagyipar és a nagyüzemi mezőgazdaság tudja kielégíteni.

Az említett pályamunka szerzője — sok társához hasonlóan — így érkezik el az iparág jelenlegi viszonyainak *szociográfiai* igényű elemzéséig. Többen is tagjai a „hónismereti szakköröknek", résztvesznek a „falukutató" munkában. A pályázatokat készítő tanulók tehát a múlt feltárásán-megismerésén keresztül a jelen alaposabb megértéséig jutnak el. Talán ez az a vonatkozás, amelyben a tanulmányi versenydolgozatok legfontosabb eredményeit, legfőbb pozitívumait kereshetjük. A pályázatok „tudományos" értéke is figyelemre méltó, *pedagógiai értékük* azonban még jelentősebb.

A pályamunkát készítő tanulók a választott témájukra vonatkozó irodalom, a levéltári és múzeumi és egyéb források feldolgozása során megismerkedtek a tudományos munka elemi módszereivel, az „alkotó" munka nehézségeivel és örömeivel. Szülőhelyük történetének kutatása közben megismerkedtek azokkal az idősebb-fiatalabb emberekkel is, akik formálói, alakítói voltak a „történelemnek". A holt és élő forrásokkal való találkozás során — éppen a legfogékonyabb 16—18 éves korban — olyan személyiségformáló kapcsolatokra tettek szert, amelyek kihatással lesznek egész életükre. Nem kevés azoknak a tanulóknak a száma, akiket a választott téma annyira rabul ejtett, hogy továbbra is foglalkozni akarnak vele. S még többen vannak olyanok, akiknek *pályaválasztását* is döntően befolyásolta a tanulmányi verseny. Az eltűnő iparágakat kutató tanulók között is sok olyan találkoztunk, akik történelemtanárok, kutatók, etnográfusok szeretnének lenni.

A mai fiatalság „válságával" a hazai és külföldi irodalom, film, sajtó — nem egyszerűen jogosan — sokat foglalkozik. Sok egyéb mellett azonban a tanulmányi versenyek is azt bizonyítják, hogy a mai ifjúság ugyanolyan „nagy, nemes és szép" dolgokat tűz maga elé, mint az előző nemzedék, de annál sokkal realisabban és praktikusabban látja talán az életet. Mint az egyik pályázó írja „18 éves vagyok. Az ifjúság szeret nagy célokat tűzni maga elé. Megvalósításának nehézségével tisztában vagyok."

TÖRTÉNETI IRODALOM

A POLGÁROSODÁS IRODALMA VILÁGOS UTÁN

Sötér István: Nemzet és haladás című műve kapcsán

Sötér István majdnem 50 év terjedelmű, nemrégiben megjelent munkája nem csupán magának a tudós szerzőnek legnagyobb lélegzetű, legátfogóbb, vallomásnak is beillő műve, hanem — bátran állítható — a magyar irodalomtörténeti-irodalomtudományi munkák legjobbjai sorában is kiemelkedő helyet foglal el.

Imponálóan hatalmas a benne feldolgozott anyag, s nem csupán materiális értelemben feldolgozott, hanem a szerző intellektusában is végigelemzett, vérkeringésébe átvett, valóban *feldolgozott és átélt* anyag. Sötér a tárgyául választott kor minden irodalmi és spirituális lélegzétvételét kikutatta, felderítette s megmutatta egész útját. Ez az út a nemzet egészének szellemén, gondolkodásán, sőt idegein vezet át — s eljut a dualizmuskori magyar szellemi élethez (amelyre Sötér könyve már nem tér ki).

Bizonyosan mindenki egyetért abban, hogy a XX. századi magyar irodalom, tudomány s a közélet igazi mélységében minden területen 1848/1849 az kiegyezést megelőző csaknem két évtized életének talajában gyökerezik, s valójában csak ennek mind teljesebb ismeretében érthető meg. Ez a két évtized a magyar élet egészében ugyanolyan sorsformáló és döntő jelentőségű, mint a francia életben a nagy forradalmat, mint az angol életben a Cromwellt követő évek. Sötér István tehát helyes érzéssel és a problémák iránti érzékenységgel fordult az abszolutizmus irodalmi jelenségei felé s az erre vonatkozó számos előmunka, tanulmány, monográfia (Eötvös József) után jutott el oda, hogy a korszak irodalmának egész rendszerét, szellemi struktúrájának igen szer-teágazó hajszalereit is bemutatva egyetemes képet nyújtson róla. S ha meggondoljuk, hogy e kor vezetői alakjai nem kisebb írók és költők sorából kerültek ki, mint Arany János, Tompa Mihály, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál, Madách Imre Erdélyi János stb. — akkor fel is mérhetjük, hogy a róluk szóló és jelentőségüket elemző, a feladat nagyságához méltó rangú munka valóságos eseménye szellemi-tudományos életünknek.

Nem lévén irodalomtörténész, természetesen nem is vállalkozhatnék arra, hogy kritizáló-kommentáló igénnyel részleteiben foglalkozzam Sötér könyvével, mert ezt bizonyára a nálam hivatottabbak és felkészültebbek úgyis meg fogják tenni. Én csupán arra vállalkozom, s annak érzem szükségét, hogy beszámoljak bizonyos gondolatokról, amelyek a jelentős és nagy munka olvasása közben és elolvasása után halmozódtak fel bennem, s amelyeket tudományos és nem utolsósorban történelmi szemléletünk szempont-jából figyelemreméltóknak vélek.

Ennek közlését és megfogalmazását annál is inkább érzem szükségesnek, mert Sötér István könyvében — bizonyos értelemben követve a klasszikus példákat — igen gyakran elkerüli azt, hogy a híven, példaadó lelkiismeretességgel felsorakoztatott tények, jelenségek *tárolabbi konzekrenciáit* is kimutassa. Arra a méltánylandó álláspontra látszik gyakran helyezkedni, hogy a következtetések levonása — amibe kétségtelenül már be-beférkőzhetnek spekulatív elemek is — nem a kutató-feltáró tudós, hanem egyenként az olvasó dolga. Távolról sem tekintem kifogásolandó hiánynak, csak szükségesnek tartom megállapítani, hogy Sötér műve előnyösen különbözik az utóbbi évek, főként tézisekben fogalmazó és sémákban gondolkodó szerzőinek műveitől abban, hogy tulajdonképpen nem jut bizonyítatlan megállapításokra, megalapozatlan tézisek megfogalmazására. S ezzel jutok el oda, amihez írásaimban újra meg újra visszatérek, ami mellett kikötök, mert szel-lemi életünk egyik kardinális, döntő problémájának érzem: az írás hiteléről van szó.

Hadd állapítsam meg nagy elégtétellel, hogy Sötér István nagy művében alig-alig akad kifogásolható, s a hitelességet kétséssé tevő kitétel, fogalmazás — s mivel ily kevés, valójában nem is érinti az egész munka hitelét. Nem jelent többet, mint zavaró, pillanatnyilag bosszantó hatást, amikor ezt olvassa az ember: „1848 előtt plebejus demokratizmus és népköltészet párosodása nélkül nem jöhet létre nemzeti költészet. 1848-ban pedig

plebejus-demokratikus eszmeiség és nemzeti költészet párosodása nélkül nem jöhet létre forradalmi költészet" (51. l.). Ahány állítás, annyi támadható felület. Mert hogyan ne lett volna „nemzeti költészet” Vörösmarty, Csokonai és még Berzsenyi költészete is? S mit jelent a „párosodás” mint forradalmasító tényező? Ez ha nem is a legpregnansabb fajtából, de mégis az *ex cathedra* nyilatkozatok sorába való. S még egy ebből a fajtából: „Kemény a nemzetiségi kérdést éppoly kevéssé tudta megoldani, mint bármiféle polgári gondolkodó; ennek a kérdésnek gyökeres megoldására a szocializmus hivatott” (468. l.). Lehetetlen Sötérnek nem tudni, hogy voltak „polgári gondolkodók”, akik a nemzetiségi kérdést Európa más területein megoldották (Svájcban, Belgiumban, Finnországban, Svédországban). A nemzetiségi kérdés „megoldása” elsősorban a nacionalizmus mineműségének és a kulturális szintkülönbségeknek függvénye (s nemcsak szocialista vagy polgári gondolkodás kérdése) és éppen Sötér könyve számos helyén, szinte megdöbbenő tisztasággal mutat rá a nacionalizmus torz kifejlődésének útjára és következményeire.

Mert a könyv, a sokrétű és hatalmas kutatási anyag eredményét helyesen és hitelesen Sötér akkor fogalmazza meg, amikor megállapítja: „Népnyelv, népköltészet *oly mértékben* nyerhetnek helyet, hogy a nemzetileg emberinek, a nemzetileg szépségnek kereteiből ki ne üssenek” (381. l.). S ez igaz, mert a 60-as évekre a nemzeti eszméből „... már hiányzik az a társadalmi problematika, mely nélkül a nemzeteszmé, épp egyoldalúsága miatt a valódi haladás gátjává válik” (405. l.) — tehát „kiüt” eredeti kereteiből.

Itt és ilyenekben nyújt Sötér elsősorban és mindenekfelett megbecsülendőt, mert (bocsássá meg ezt a merészséget) tudósi igazságkeresése számos esetben bizonyul erősebbnek korábban kialakult nézeteihez való ragaszkodásánál. S ez eléggé nem becsülhető érdem.

Mint minden művészi vagy tudományos alkotó, természetesen Sötér István is azzal ültetett neki a munkának, hogy a megírandó tárgyról és vizsgálatai végeredményéről bizonyos előzetes elképzelések éltek benne. Amíg az előzetes elképzelés és a kutatás eredményei fedik egymást, természetesen nincs is probléma. Sőt csaknem mindig így áll kutatási anyagával, amikor esztétikai, poétikai vagy epikai, azaz igazi filozoferti kérdésekről van szó. Arany balladáinak vagy eposzainak szakmai elemzése, Kemény prózájának vizsgálata és jellemzése. Gyulai Pál kritikai szemléletének magyarázata soha nem vezet konfliktusok felé. Kivételesen inaktívek ezek az elemzések, s mélyen világítanak be az irodalom szerkezetébe, az irodalmi élet olyan mozgásába, amit a kívülről álló is képzelhet el. Sötér ebben biztos és megbízható vezetőnek bizonyul, s irányítása nyomán könnyebbé, eredményesebbé válik száz esztendő előtti irodalmunk alkotásainak, sőt alkotóinak megközelítése is. Mert fontos misszió ez, tudva, hogy még az olvasásban rutinos, gyakorlott rétegeknek is egészen elenyésző hányada veszi valóban olvasóként a kezébe Kemény Zsigmond írásait, s Erdélyt már szószerint senki sem olvassa. S ha igaz is, hogy Jókai közönsége máig is imponálóan hatalmas, nem bizonyos, hogy azt értékeli belőle, ami a leginkább méltó lenne erre. S végül azt hiszem (talán sokan meghökkennek ezen), Arany János alkotói és gondolkodói nagysága, jelentősége, az egyszeri és ismételtetlen fenomenének kellő ismerete és méltánylása erősen elmarad attól a szinttől, amelyen általában nemzetek legjobbjait becsülni szokták.

Sötér István hatalmas segítséget nyújt mindazoknak, akik szemében az irodalom nem egyszerű szórakozás, hanem eszköz az élet, a történelem alakulásának megértéséhez. De az sem kétséges, hogy Sötért nem ez a cél vezette műve megírásában, s ez legfeljebb mint mellékes velejáró lehet örvendetes a számára.

Sötér nyilvánvalóan a kor irodalmi struktúrájának a nemzeti fejlődéssel való összefüggéseit kívánta bemutatni, s munkája középponti kérdéseinek egyike a „nemzetállítás” és ennek kapcsán, vagy talán még ezt megelőzve is a fennmaradást biztosító „polgárosodás”. Vizsgálatai — amelyekből csak halványan derül ki az, hogy nyomatékos praedilectioja van Kemény erkölcsisége és Gyulai puritanizmusa számára — arra irányultak, hogy kiderítse a polgárosulás folyamatát segítő, akadályozó, s ez átalakulással együttjáró következmények tényezőit. Ezeket a tényezőket (amennyiben azok az irodalom alakulását illetik) a könyv ki is elemzi, meg is mutatja, s magyarázza. E tényezők gyakran önmagukban el is döntik a következtetéseket — és Sötér munkáját dicséri, hogy ha maga nem is mutatja ki őket, *szabad utat enged* megmutatózásuknak.

Persze, el kell ismerni, nem is könnyű, majdhogy nem szívfájdító feladat, rámutatni, nyíltan kimondani, hogy ennek a valóban nagy, tehetségben és erkölcsi erőben egyaránt hatalmas író-nemzedéknek sorsát mi tette valóban — a történelem számára — tragikussá.

De jól értsük meg: a nemzedék sorsa tragikus, *anélkül*, hogy maguk a szereplők akár tragédiai, akár bármi más értelemben egyben *hősök* is lettek volna. Arany, Kemény s a többiek közül is sokan, de legelsősorban a magyar magatartást ebben a korban kiala-

kító *Deák Ferenc* egyaránt megingathatatlan hűséggel látják el szolgálatukat a magyarság megmaradásának biztosításáért egy olyan korban, amelyben valóban minden korábbinál fenyegetőbben rajzolódtott ki a közvetlen pusztulás, a megszűnés réme. *Szolgái* voltak azonban a magyar ügynek, s *nem bajnokai* abban az értelemben, amilyenben Széchenyi István indult, Wesselényi Miklós harcolt, Kossuth Lajos, Teleki László, s legfőképpen Petőfi Sándor vívott. S ennek a nagy (bár talán árnyalatinak tetsző) különbségnek lett következménye az a tragikus szerep, hogy legjobban, legnemesebben példájukkal, legigazibban és leghűségesebben szolgálatukkal mégis előkészítői lettek annak a nemzeti magatartásnak, amelyről Sötér mondja: "... A nemzeti eszmében a kor haladékok nyert egy nagy adósság törlesztésére — s ezzel a haladékkal az utókor olymódon élt, hogy letagadta adósságát. Letagadta — de nem tudott egészen megfedkezni róla, s ennek az adósságnak emléke, tudata telíti majd a nemzeti eszme Magyarországot újabb szorongásokkal, s általános rossz közérzettel." (288. l.)

Sötér ugyanis helyesen látja, hogy Kemény Zsigmond Széchenyit tekinti majd mintaképének egy olyan korban — 1849 után! —, amikor a Széchenyi-példa már idejétmúlt, de, s ez nagy elfogultsága jele: indokolatlanul azt állítja, hogy ha választani kellett a demokrácia és a magyarság között, Széchenyi a demokráciáról mondott le (490. l.). Viszont bemutatja, hogy Gyulai Pál szerint Kemény álláspontja az, hogy „a demokratiai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzetiségünkre pedig éppen veszélyesek” (464. l.).

Sötér egész okfejtésében elfogadja a postulatumnak azt a Bach-korszakban, éppen Deák és híveinek nem-hősi szemlélete folytán általánossá vált hitet, hogy *demokrácia és nemzeti élet egymással bizonyos ponton túl ellentétben vannak*, ha fel is ismeri, hogy egy évszázadra szólóan ez lett a kárhozatos nacionalizmus forrása, mert *mindig a demokráciáról mondtak le* (490—491. l.). Pedig ez a tétel nem postulatum!

De az abszolutizmus korában az írók és költők ugyanúgy elfogadták ennek a feloldhatatlan ellentétnek tulajdonképpen legendáját, mint ahogy ma Sötér is, kitarvva témául választott alakjai mellett, változatlanul fogadja el.

Bizonyos, hogy rettentően bonyolult helyzetben kellett hivatásukat betölteniök azoknak, akik a nemzetirtó rendszerrel szemben a nemzeti lét megmentésére és fenntartására vállalkoztak. A magyarságban olymódon ébrentartani történelmi hivatásának, szerepének tudatát, hogy ugyanakkor ebben a hivatásban, szerepben osztozzék más nemzetekkel, sőt: a nemzet folyamatosan vezető osztályában, a birtokos nemességben feltámasztani azt a felismerést, hogy a nemzet léte érdekében meg kell osztania vezető szerepét más osztályokkal, polgársággal és parasztsággal, írónak vagy államférfinak egyaránt mérhetetlenül nehéz, rendkívül népszerűtlen feladat, s aki megkísérli végrehajtását, annak a látszatnak és gyanúsításnak is kiteszi magát, hogy a bilincsbevert, fenyegetett nemzet ügyét háthátamadja.

Ennek a látszatnak vállalásához kellett volna az a hősiesség, amely a közvetlen veszélyen túl észrevette volna a szilárdabb és súlyosabb veszedelmet, azt ugyanis, hogy a magyarság nemcsak elpusztul ellenséges nemzetiségektől körülvéve, hanem kényszerűen el is veszíti írástudóinak 1848 előtt leghatalmasabb fegyverét, tudniillik erkölcsi igazát!

1848 előtt, a reformkorszakban nem elsősorban a nemzetiségi kérdések megoldásáról volt szó, hanem a nemzethől kirekesztett osztályok befogadásáról, polgárság és parasztság egyenrangúvátételéről. Voltak akkor is bőségben jelei az osztrákon kívül más nemzetiségekkel szemben való türelmetlenségnek, de nem ezek voltak előtérben, ha voltak is viták például a horvátokkal. Voltak jelek arra, hogy az ország strukturális átalakítása a birtokos nemesség szemében nem teszi egyben kívánatosná a társadalmi struktúra átalakítását is — de 1848 és még inkább 1849 nagy vízvonalstója elmosta, homályba szorította ezeket a jelenségeket.

Az abszolutizmus kora írástudó-nemzedékének az a tragédiája, hogy az utódok e nemzedéke az egész erkölcsi-politikai-nemzeti magatartásból a megváltozott viszonyok, azaz a kiegyezés korára, elejtette az erkölcsi példát, lemondott arról az általános emberi mértékkel mérve is tiszteletreméltó magatartásról, amelyet leginkább Deák jelképezett, s teljesen átadta magát az osztály- és nemzeti göggel telített dzsentrizsnek. Erre a züllésre csak 50 év múlva, majd Ady Endre látnoki költészete ébreszti rá a nemzetet, de akkor már késő.

Sötér tisztán rámutat, hogy Gyulai Pál, Arany János, de még Vajda is, tehát az „irodalmi Deák-párt” szerint „Világos után nő be a nemzet feje. A korszakot 1849 után a valóságból és nem a legendákból lehet megérteni” (331. l.). S megmutatja azt is, hogy mit jelent ez a „valóság”:

„Deák Ferenc pesti életmódja, öltözködése, puritán szokásai, családiassága, patriarchális magatartása tanúskodik leginkább arról, hogy a városbaköltözött, polgá-

rosuló nemesség mily sokat hozott magával a faluról, a birtokról, s ezáltal átmenetileg a városi életnek is mennyire patriarchális jelleget kölcsönzött. A Deák-féle életmenet és -stílus Aranyak is tetsző, rokonszenves volt, kettejük erkölcsét sokban rokonnak érezhetjük." (387. l.) De ennek szinte azt merném mondani: világszemléleti értékelése van ebben a korábbi megfogalmazásban: „Nemzeti erények és újkori polgárisodás ellentéte íme: az 1848-at megelőző és követő korszakok jellemző problémája" (152. l.). S ez azt jelentené, hogy Világos nem volt cezúra? Hogy Világos után az alapmagatartás miben nem változott?

Ezen a téren tartom tiszteletreméltónak Sötér tudományos hűségét, mert az ebből következő felismerés ellentétes azzal, amit ő látni szeretne — de a tények világában nem tud másként látni. Kiderül ugyanis, hogy „az újkori polgárisodás" a magyar viszonyok között nemesak, hogy nem a „plebejus-demokratikus" szellem, hanem a birtokos-nemesi irányítás jegyében megy végbe, ami végső fokon azt is jelenti, hogy alig-alig, csak a legszükségesebb minimális mértékben és *a nagy nemzeti ellenállás* (már ti. a Deák-Arany-Kemény képviselte mértéktartó ellenállás) *minden erkölcsi emelkedettsége nélkül* megy végbe. És Sötér kénytelen arra a következtetésre jutni, hogy ami 1867 előtt „még valódi patriotizmusnak minősülhet, az a következő évtizedekben mind üresebb szólammal, mind aggasztóbb nacionalizmussal fog süllyedni" (238. l.).

A kor írástudóinak tragédiája, hogy a nemzeti lét védelmét nem aktívan, hanem passzívan látták el, s ez a nagy erkölcsi erőt igénylő passzivitás azzal a veszedelemmel járt (s ez be is következett), amitől Vajda János tartott, nevezetesen azzal, hogy „... megtámadott nemzetiségünk kétségbeesett féltésében annyira belebújunk magyarságunk földalatti bástyáiba, cifra szűrűnként úgy fejükre húzzuk, hogy az ember alig látszik a magyartól" (340. l.). S ha meggondoljuk, hogy a magyar — csak összefogás esélyét ugyan — ebben a korban Palacký azzal utasította el, hogy lehetetlen olyan nemzettel együtt élni, amely elsősorban magyar értelemben nemzeti és csak azután ember, akkor el kell gondolkodni a végzetes dilemma fölött.

Sötér István elgondolkodik felette, elszomorodik a felismeréstől, de nem szépíti, s kimondja: „E polgárisodási folyamat csödjé — Jókai regény-műfajának csödjét is jelenti majd" (588. l.), mert Jókai is, „... érezte, hogy kora a regényeiben hirdetett eszményeknek és eszméknek híján van", hogy „... azok alulmaradtak a korban, melyhez regényei szólnak" (uo.).

És Sötér, aki minden kétséget kizárólag elfogultságra is hajlamos szeretettel nézi a kort, mégis rámutat, hogy „... e korszaknak egyetlen olyan szereplője sincs, akit a hibátlan eszmésiség példájaként említhetnénk", de azzal vígasztalja magát, s az olvasót is, hogy „... legalább a jelentősebb írók között egyetlen olyan sem akad, akit teljességgel és egyértelműen a reakció oklalan könyvelhetnénk el" (335. l.).

A sokféle szemléletű író, Arany Jánost, Kemény Zsigmondot, Jókai Mórt, Gyulai Pált elemezve, Sötér — azt hiszem nagyon lucidus ítélettel — maga az elementárisan önvédekező nemzeti érzés mellett csak egy közös vonást talál: *a menekülést a jelen elől a történelemben*. „A liberális-nemzeti irányzat a nemzeti jelleg forrását nem a népnél, hanem a történelemnél keresi, a történetírást tekintti a legnemzetibb tudományának" (727. l.). S a nem liberális-nemzeti, hanem teljesen népies Arany János „... az önkényuralom korának nemzeti érzését, öntudatát ... a történelemben pozitív, biztató példáinak olyan felmutatásával (ti. kívánta táplálni), aminővel balladáiban találkozunk" (572. l.).

Ezek a tisztán és mélyen felismert, a maguk igaz voltában lesújtó tények együttesen teszik a nemzetet képessé arra az utókorban annyira glorifikált, de hatásában mégis végzetes passzív rezisztenciára, amelyben ismét éles különbséget kell tenni a széles rétegek és a vezető intellektusok között. Mert igaz, amit Sötér megállapít, hogy „... Világos utáni korszak vezérszereplői puritán szigorral száműzték gondolataik közül a kiábrándultság léha dandyzmusát s ... ábrándtalanságon nem a hitelenséget, az eszmék elegáns félvállról vételét értették", — de nem állítja és nem is állíthatja ugyanezt a nemesi-birtokosokról, a kapitalizálódást hordozó, vasútépítő, vállalkozó polgárságról — s még kevésbé a magát minden oldalról kismizmizettnek érző parasztságról, amely valóban és joggal kiábrándult, hitetlen lett.

Így tehát végül igaznak kell elfogadnunk, hogy az az erkölcsi-emberi színvonal, amelyet a nemzeti ügy tudatos szolgálatában vállaltak a Világost követő két évtized legjobbjai, nem volt elérhető a nemzet egésze számára. A szelekció eszmék, magatartás és célok között szerencsétlenül (de éppen a hősi önfeledtség híján nem meglepően) esett: a saját nemzet túlzó szeretete, ha azzal nem párosul a Deák Ferencek, Arany Jánosok, Kemény Zsigmondok humanizmusa is, nem vezethet másra, mint sovíniszta eltorzulásra, amely magát az igaz nemzeti ügyet is lerántja a saját sekélyes szintjére. Arany és még (a sokkal kevésbé a néphez gyökerező) Jókai is hitt abban, hogy a nemzet élni-akarása mellett tanult az elnyomatás szenvedéséből, a bukás gyászából — s erkölcsileg, humani-

tásában emelkedetten kerül ki a korszakból. Hogy alkalmas lehetett-e persze a rohamos kapitalizálódás kora egy ilyen egyidejű erkölcsi emelkedésre is, erősen kétes, de hiszen itt elsősorban a tényekkel kell szembenézni, s nem a magyarázatok-mentségek felsorakoztatásában vigaszt keresni (amint ezt a dualizmus korának oly sok írója és történetírója tette).

A megtörtént történelem kegyetlen és rigorózus. Csak ábrázolni lehet — vagy meghamisítani. Az elmúlt száz esztendő történetírói (és nagyrészt írói is) a meghamisítást választották, s csak nagyon kevés, alig egy kézen megszámálhatók azok, akik a népszerűtlenséget, az üldöztetést, az önmagukkal szemben is kegyetlen, saját maguknak is fájdalmas igazmondást vállalták. Grünwald Béla csak kevés akadt, ami nem azt jelenti, hogy mindenki más hazudott, tudatosan ferdített. Jókai hitte az ábrándokat, melyekkel nemcsak a nemzetet, hanem önmagát is áltatta — s a szemrehányásra, hogy mindig csak eszményi embereket állít regényei középpontjába, őszintén válaszolta, hogy abban a korban, amelyben ő felnőtt, valóban ilyen eszményiek, gáncsnélküliek, tökéletesek voltak az emberek. Igazán hitte, hogy Kárpáthy Zoltán valóban volt és olyan volt, amilyenek ő leírta, holott a nagyrészt mintájául szolgáló Teleki László — ha a kor „félelem és gáncsnélküli lovagjának” tekintették is — távolállott ettől a regényes tökéletességtől. (Azt hiszem egyébként, Sötér túlspekulál, amikor azt hiszi, hogy a Kárpáthy Zoltánban oly mesésen leírt pesti árvíz a Bach-korszak jelképe, s a hősi helytállás a nemzeti ellenállás glorifikálása kívánt lenni.)

Mindenképpen áll azonban az, hogy Sötér ezzel a történelmi szembenézéssel kapcsolatban olyan magatartást vagy módszert választott, amelyben kiváló munkája egyetlen erősen vitatható vonását látom. Sötér István ugyanis — bár szépítésekre sem hajlandó vállalkozni — kerülni akarja a nyers történelmi igazmondást, a megtörtént történelem kegyetlenségének következményeit.

Így az a sajátos kép alakul ki, hogy miközben egész hatalmas műve a történelmi-politikai-társadalmi átalakulás arnyékában játszódo fejlődést ábrázolja — magát a történelmi-politikai és társadalmi átalakulást nem mutatja be. Mintha egyértelműen közismerteknek és egyértelműen felderítetteknek fogadná el e kor mérhetetlenül bonyolult folyamatait — meg sem említi őket.

Ez a jelenség tudományos életünk egyik régen észrevett és mindeddig hiába ostromolt fogyatékosságára vetít éles reflektorfényt. Nem lehet irodalomtörténetet, művészet- vagy zenetörténetet, kultúrtörténetet teljes hitelességgel írni a pragmatikus történelem, tehát a nemzeti és társadalmi történelem nélkül és viszont.

Sötér könyvében teljes természetességgel beszél (bár nem sokszor) „az irodalmi Deák-pártról” — de egyetlen kísérlet, egyetlen utalás sincs arra, hogy akárcsak vázlatosan meg is mondja: mit jelent a Deák-pártiság. Hogy csak egész triviális dolgokat említsek: egyetlen szó sincs Aradról és az 1849–1851 évek bosszúálló vérengzéséről, s nincs leírva Haynau neve. Nem derül ki, hogy mi az az osztrák koncepció, amely bizonyos fókig maga mellé állítja Eötvöst — de Eötvös állásfoglalása eléggé peioratív értékeléssel szerepel. Nem kapunk képet a nemzeti társadalom életének alakulásáról s arról, hogy a kapitalizálódás mennyire borítja fel a volt életformákat, a társadalmi és gazdasági alapépítményt.

Nem esik szó az 1859, azaz Bach bukása után megváltozott helyzetről, az 1860–1861 évek döntő jelentőségű válságáról (de tévesen és indokolatlan utalás történik „1859 forradalmi helyzetére”), így nem is látjuk nyomát sem a folyamatnak, amely az 1867 évi kiegyezést elkerülhetetlenül meghozta. A két évtized alatt Ausztria mindvégig csak ugyanannak az elnyomó hatalomnak tetszik (persze csak a háttérben és konkrétan be sem mutatva), holott 1849 és 1867 között Ausztria is nagyon legyengült hatalmú állammá és gyors ütemben kapitalizálódó társadalommá lett.

Egyszerűen: a történelmiség az, amit Sötér István könyvén nyomatékkl reklamálni akarok, mert egyébként oly nagy igényeknek is megfelelő művétől ezen a téren való példamutatást lehet és kell is igényelni. Ez nem vezette volna Sötért a történelemben való kontárkodáshoz, s nem csökkentette volna miben sem műve irodalomtudományi szakmaszerűségét. De gondoljuk csak meg — hogy magyarázható meg Kemény Zsigmond egész Világos utáni szereplése, ha nem látjuk a magunk (azaz Sötér István) szemével Kossuth Lajos szerepét, mégpedig 1848 előtt, 1848–49 éveiben és nem utolsósorban kint az emigrációban. Hiszen ismeretes, hogy ugyanaz a Kemény Zsigmond, aki a „Forradalom után”-ban a legsúlyosabb vádakkal és szemrehányásokkal illette Kossuthot, olyannyira, hogy bírálata a hazátlanná lett néptribun hátbatámadásának tetszhetett, 1859-ben Interlakenben napokon keresztül Kossuth társaságában volt látható, tehát mást látott már benne, mint „léha dicsszörpölgőt”.

Sötér és haladás” igényessége, jelentősége és potenciális példamutatása mondatja el velem ezt az igényt, amelyről nem hiszem, hogy a történész

szakmai elfoglaltságából ered. Ha azokra a dolgozatokra gondolok, amelyekben Szabolesi Bence a XV–XVI. század olasz muzsikáját, a XVIII. századi bécsi zeneművészetet, s az egyetemes magyar zenetörténetet dolgozta fel úgy, hogy az egyben a kor társadalmi-politikai, sőt gazdasági történetének leglényegesebb összefüggéseit is bemutatta a muzsikával párhuzamban, akkor azt hiszem indokolt — és érthető az igény.

Sőt továbbmegyek: magát Sötér Istvánt a kutatót és pedagógust kell felkérni arra, hogy nevelje és vezesse a rábízott ifjabb kutatókat a történelmiség irányába, kérje számon tőlük a dolgokat univerzális-történelmi összefüggésükben szemlélő módszert.

Végezetül csak azzal tudom befejezni ezt a Sötér-inspirálta elmélkedést, hogy ismétlem a bevezetőben mondottakat: kivételes jelentőségű, kivételes rangú munkáról van szó, amelyhez éppen ezért a legmagasabb igényekkel kell közeledni. S ez talán a legtöbb, amit tudományos alkotásról el lehet mondani.

HORVÁTH ZOLTÁN

SÍK ENDRE:

FEKETE-AFRIKA TÖRTÉNETE, I.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 424 l.)

„Hézagpótló”-nak nevezzük azokat a különösen becses tudományos műveket amelyek egyes tudományzajok kevésbé ismert területeit dolgozzák fel és adnak rég, kérdésekre megnyugtató választ. Joggal támadhat tehát az olvasóban olyan érzés, hogy „hézagpótló” munkát vesz kezébe, amikor fellapozza Sík Endre könyvét, a „Fekete-Afrika történetét”-t. Ez a kötet azonban nem hézagot, hanem egész űrt tölt ki, s egyben korszakot nyit az Afrika-történet hazai művelésében.

Történeti szakirodalmunk csupán néhány, időben és területileg erősen szűkített feldolgozást tarthat számon, melyek azonban éppen e sajátosságaik miatt nem elégíthetik ki az olvasó történeti folyamatokat és összefüggéseket kereső igényét. Túlzás nélkül állíthatjuk — úgy vélem —, hogy a fekete kontinens története mindeddig „fehér folt” volt a magyar történetírásban. Sík Endre könyvében az első olyan vállalkozást üdvözölhetjük, amely a fekete Afrika területén élő népek történetének legfontosabb mérföldköveit állapítja meg, elemzi az ott élő népek fejlődésének azonos és különböző tényezőit, feltárja az események összefüggéseit, s végül adatanyaga és szemlélete folytán betöltheti a tankönyv és a további, részletekbe hatoló, kutatások számára az alapvető tudományos szakmunka szerepét. Mindezekon túl és elsősorban azonban a szerző ama törekvését kell kiemelni, amely arra irányult, hogy az afrikai népek történetét az afrikai népek nézőpontjából vizsgálja, s kutatási eredményeit az afrikai népek nagy történelmi feladatának — a nemzeti felszabadító mozgalmak — szolgálatába állítsa.

De vajon „van-e az afrikai népeknek saját történelmük?” — Sokszor hangzott már el ez a kérdés, különösen mióta Afrika a világ felosztásáért vetélkedő imperialista hatalmak vadászterületévé vált és igenlő válasza előtt maga a szerző is megkérdezi.

Az afrikai népek történelmének egyoldalú tagadását a földrész felosztása érdekében összehívott berlini konferencia (1884–1885) szelleme sugalmazta. A konferencián vitatkozó gyarmatosító hatalmak szinte csak egyetlen megállapítással értettek egyet, hogy: „Afrika történelme attól az időtől kezdődik, amikor az európai hatalmak bekapcsolják az ottani vad és elképzelhetetlenül primitív négereket a civilizált emberiség kultúrközösségébe.” A gyarmatosítók tehát — a civilizáló tevékenység álarcában — nemcsak földjét és természeti kincseit rabolták meg a fekete kontinensnek, de elvitatták népeinek múltját is.

Talán érdektelen és a természetes gondolkodással szemben kissé tárt kapukat ostromló vállalkozásnak tűnik e könyv lapjain vitába bocsátkozni a hódítókat igazoló, világos tendenciájú és régi keletű megállapításokkal az afrikai népek történelmét illetően. Mégis szükséges, mert a berlini konferencia nézetei korszerű átfogalmazásban ma is léteznek és hatnak. E körülmény indokolja, hogy Sík Endrének bevezetést kellett írnia könyvéhez, amelyben tisztázta Fekete-Afrika fogalmát, felvázolta népeinek történelmileg kialakult kapcsolatait, úgynevezett előtörténetét. Mindezt el kellett végeznie, hogy bizonyíthassa, miszerint: „Afrika története nem azonosítható meghódításának és gyarmatosításának történetével.”

Eme módszert is formáló koncepció következetes alkalmazásával találkozunk a kötet első részében, amely Fekete-Afrika népeinek történelmét vizsgálja az európaiak behatolása előtt. Az ősközösségi viszonyok felbomlásának korát élő népek, törzsszövet-

ségek és a választott királyság rendszerét meghonosító „demokratikus” államok anyagi és szellemi kultúrájáról, ősi kultuszokról és legendákról nyerünk lexikális tömörségben teljes áttekintést. Sajnos e lényegre szorítókozó teljesség a magyar történeti irodalomban még terminológiának is új *afrikai népvándorlással* kapcsolatban nem érvényesül. A szerző csak sejteti, hogy hasonlóan az ázsiai-európai népvándorláshoz, Afrikában is lezajlott egy hasonló folyamat, de nem elemzi ennek okait, asszimiláló jellegét és hatását Afrika népcineke végleges elhelyezkedésében, a népcsoportok összefüggő tömbjeinek kialakulásában.

A bevezetés haszna nem csupán abban jelentkezik, hogy teljesebbé teszi az olvasó ismereteit az európai behatolás előtti korokra vonatkozóan, de még inkább fontos az összehasonlítás szempontjából. Csakis a régi afrikai kultúrák ismeretében alkothatunk fogalmat arról a pusztulásról, melyet az európai behatolás — és ennek nyomán a rabszolgakereskedelem — zúdított Afrika népeire. A rabszolgakereskedelem három évszázadon keresztül irtotta Afrika népeit és e pusztítás, a néhány „csatlós”-sá szegődött bennszülött törzsön és az arab kalmárokon kívül, szinte kizárólag az európai embert vádolja.

Aki ismeri a nemrég elhunyt kiváló néger tudós, W. E. B. Du Bois megállapítását az afrikai rabszolgakereskedelemtől, az hajlik arra, hogy minden e témával foglalkozó történeti munkát a végső következtetés szempontjából összehasonlítsa Du Bois véleményével, mely szerint: „A rabszolgakereskedelem olyan gazdasági, társadalmi és politikai katasztrófa volt, amelyhez talán nincs is fogható az emberiség történetében.”

Sík Endre könyvének vonatkozó fejezete hiteles és adatokban gazdag krónikája az afrikai nép e három évszázados tragédiájának. Különös figyelmet érdemel a rabszolgakereskedelem kiterjedését ábrázoló térkép. A rabszolgavadászok útvonalát és működési területeit jelző, csaknem az egész kontinenst behálózó piros vonalak, mint anatómiai térképen az erek, szemléletesen ábrázolják: hogyan és hol folyt ki az élet Afrikából? De megdönti e térkép azt a közismertté vált és a szakirodalomban gyakran felbukkanó véleményt is, hogy a „fekete áru”-val való kereskedelem csupán a partmenti vidékeket sújtotta. Ez a felfogás márcsak azért sem valószínűsíthető, mert a XVI—XVIII. században kb. százmillió néget hurcoltak el. Ennyi ember viszont — még ha figyelembe vesszük is a tenger közelségének vonzását a települések kialakulásában — nem élehetett Afrika tengerparti övezetében.

A rabszolgakereskedelemtől szóló fejezetben ismét hiányoljuk, hogy nem tesz említést a szerző arról, hogy az afrikai népvándorlás utolsó hullámát éppen a rabszolgakereskedelem indította el. A hódítók elől menekülő népek, népcsoportok és törzsek a természetileg mostohább, de biztonságosabb területek felé húzódtak. Így vált a nehezen megközelíthető, mocsaras Közép-Kongó medence és a dél-afrikai hegyvidék — a mostoha természeti viszonyok ellenére is — sűrűn lakott területté. Az afrikai népvándorlás ezen utolsó hullámának ilyen szempontú vizsgálata közelebb vinné a megoldáshoz az azonos területen élő soknyelvű törzsek, a soknyelvűség kialakulásának problémáját. Ezen túl alkalmat nyert volna a szerző arra is, hogy kifejthesse, miszerint a rabszolgakereskedelem nemcsak azokat a milliókat érintette tragikusan, akiket elhurcoltak vagy megölték, de azokat a törzseket is súlyosan visszavetette, melyeket a kényszer és a félelem fejlődésüket gátló természeti körülmények közé taszított. A rabszolgakereskedelem e közvetett hatásáról az ismertett könyvből szerettünk volna adatokat, vagy olyan világos okfejtésű magyarázatot nyerni, mint amikor a szerző bizonyítja, hogy a rabszolgakereskedelem szörnyűségeit nem a sokszor langoztatott emberbaráti intézmények szüntették meg, hanem az Európában és Amerikában kifejlődő kapitalizmus, amely az improduktív rabszolgamunkát nem tudta hasznosítani a termelés bérmunkára alapozott szervezetében.

A következő fejezet (Fekete-Afrika az ipari kapitalizmus korszakában. 1789—1870) Afrika történelmének azt a szakaszt vizsgálja, melyben a hódító nagyhatalmak korábbi módszereiken és céljaikon változtatva, arra törekedtek, hogy: „megteremtsék a szükséges előfeltételeket az afrikai tömegeknek a helyszínen történő kizsákmányolására és az ipari tőke számára legfontosabb termékek és nyersanyagok kitermelésének fejlesztésére. Ennek érdekében igyekeztek minél nagyobb területeket meghódítani az azon élő lakossággal együtt.”

A kapitalista gyarmatosítóknak, akik számításba vették a helybeli olcsó munkaerőt, ugyancsak keresztezte céljukat a munkaerőt elhurcoló rabszolgakereskedelem. „Ez volt az oka — írja Sík Endre, most már egészévé téve a rabszolgakereskedelem megszüntetésének egyáltalán nem érzelmi, hanem mélységesen anyagi okait —, hogy a legfejlettebb kapitalista hatalmak, elsősorban Anglia, harcot indítottak a rabszolgakereskedelem ellen, illetve annak megszüntetéséért.”

A rabszolgarendszer azonban nem egyedüli gátja volt a tőkés profit megszerzésének. A lakosság ellenállása — melynek története Sík Endre könyvéből egy kronologikus

eseménynapptár plasztikusságával domborodik ki — megghiúsította a gyarmatosítók azon szándékát, hogy Fekete-Afrikát a nagyhatalmak ezen első rohama ipari nyersanyagbázissá süllyessze.

A XIX. század 70-es éveig Afrika területének mindössze 12%-át sikerült európai nagyhatalmaknak elfoglalniok. A 70-es évek végén azonban új motívum és serkentő ok jelent meg a gyarmati politikában. Az európai nagyhatalmak ipari fejlődése ekkortájt lépte túl a hazai piac kereteit. A tőkés vállalkozók tehát olyan területek megszerzését sürgették, amelyek képesek felvenni többlettermékeiket, de a régebbi szempont szerinti nyersanyagbázis kívánalmainak is megfelelnek, ugyanakkor olcsó munkaerőt szolgáltatnak a gyarmati termelésnek. Mivel a kialakulandó imperialista monopóliumok ekkor már döntő befolyással rendelkeztek az állami élet irányításában, a gyarmatok hajhászása kormányprogrammá vált. Ez az időszak Afrika felosztásának korszaka.

Sík Endre könyvében e viszonylag legkisebb kort, mindössze 30 esztendő t ölelő fejezet a mű első kötetének csaknem egyharmadát tölti meg. A szerző nyilván ezzel is hangsúlyozni kívánta a korszak különös jelentőségét, melynek jellemzéséül elég csak megemlíteni, hogy e 30 év alatt és a XX. század első évtizedében hétszer akkora területet igáztak le európai gyarmatosítók Afrikában, mint a megelőző 40 év alatt összesen. Sík Endre nem csupán tág keresztmetszeteket tár fel a kor politikai történelmének összefüggéseiről, de hangvétele is a tragikusan pergő események igényei szerint formálja. A tartalom és stílus e korszakot jellemző egysége — úgy tetszik — a könyv legsikerültebb fejezetévé avatja a IV. részt.

Az imperialista gyarmatosításnak már e kezdeti szakaszában is, amint a szerző megállapítja, nem gyarmati támaszpontokért, hanem egész összefüggő gyarmatbirodalmakért, az elfoglalható területek egészéért folyik a harc, ami természetes módon, soha nem ismert méretekben tárja elő az imperialista hatalmak közötti, a könyvben részletesen ismertetett ellentéteket.

A IV. rész az események apró mozaikjából egybeépített egész. Különösen csillogó mozaikdarabok a kort ábrázoló képben az afrikai függetlenségi mozgalmak történetéről elmondottak. Szakemberek előtt is ismeretlen hősökkel találkozunk az olvasó a függetlenségi harcok krónikáiban. Ilyen a franciák ellen küzdő Rabel és a nyugat-szudáni Szamori alakja. Először itt, Sík Endre könyvében foglalják el méltó helyüket az afrikai nép e nagy fiai. Alakjukat gondos, aprólékos ecsetvonásokkal rajzolja meg a szerző, különösen kiemelve a függetlenség iránti bátor odaadásukat, megalkuvást nem ismerő határozottságukat; egyszóval mindazt, ami utódaik, a mai afrikaiak számára a legértékesebb.

Az imperialista hódítókkal vívott függetlenségi harcok ismertetése során óriási jelentőséget nyernek azok az adatok, amelyek bizonyítják, hogy *a szabadságért küzdő nép az államszerzetet magasabbrendű típusát képes létrehozni*, amely — mint a történelmi példák igazolták — sokáig eredményesen ellenállt a hódítóknak. Ez a történetírás — az afrikai népek szempontjából, amelyre Sík Endre egész munkája során törekedett. Ez, vagy például annak felderítése és hangsúlyozása, hogy *a kelet-szudáni Mahdi nevéhez fűződő függetlenségi mozgalom sikere az arab és szudáni nép egységfrontjában rejlett*. Ilyen történelmi összefüggések feltárására van ma leginkább szükségük az afrikai népeknek, melyeknek többsége, függetlensége ellenére is, kemény harcokat vív a neokolonialista támadásokkal szemben.

Sík Endre könyvének, véleményünk szerint, ez a legfőbb érdeme. E vonatkozás jelentőségét még inkább kihangsúlyozza, hogy ez a mű Afrikában tankönyv! Ez a tankönyv, vagy szakemberek számára nélkülözhetetlen kézikönyv, magyar tudós hatalmas anyagot feldolgozó, alapos munkája nyomán született meg. A történettudomány első marxista világnézetű összefoglaló Afrika története, amely ösvényt taposott e tudomány-szak áthághatatlan rengetegében. Külön öröm számunkra, hogy ez a könyv az afrikai népek függetlenné válásának történelmi korszakában vált közkinccsé.

KRIZSÁN LÁSZLÓ

JÓBORU MAGDA:

**A KÖZÉPISKOLA SZEREPE
A HORTHY-KORSZAK MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJÁBAN**
(Budapest, Tankönyvkiadó. 1963. 159 l.)

Marxista művelődéstörténeti irodalmunk nem túlságosan gazdag, s ezért is a történettudomány művelői örömmel üdvözölhetnek minden olyan tanulmányt, monográfiát, amely nem történész, hanem más társadalomtudós tollából a fenti témakörben készült.

Jóboru Magda jelen munkájában a középiskola szerepét vizsgálja a Horthy-rendszer művelődési politikájának keretében. De, amint azt műve bevezetőjében a szerző maga is hangsúlyozza, nem tér ki a témával kapcsolatos minden kérdésre, „csupán azokat a kérdéseket elemzi, amelyek a legközvetlenebb kapcsolatban vannak az iskola művelődéspolitikai szerepével”. Ilyen kérdéseknek tekinti: a középiskola szervezetét és helyét az iskolarendszerben, a középiskolai tanulók számának és szociális összetételének az alakulását, az iskola oktató-nevelőmunkája tartalmának fő jellegzetességeit, a középiskolai tanárok viszonyát a hivatalos neveléspolitikához, s végül a középiskola „elitiskola” jellegét.

A könyv elolvasása után az olvasó valóságghú képet nyer a két világháború közötti időszak magyar középiskolájának főbb jellegzetességeiről, továbbá arról is, hogyan helyezkedett el ez az iskola-típus az oktatásügy rendszerében. Helyesnek kell tartanunk a szerző azon kiindulási pontját is a művelődési politikát illetően, hogy a nagybirtok és fináncdöke külső, imperialista segítséggel hatalomra került és a fasizmus eszközével, valamint módszereivel uralkodó kormányai a művelődéspolitikát terén sem folytathatták ott, „ahol elődeik az 1918/19-es forradalmak előtt abbahagyták”.

Kétségtelenül valami újat kellett hozniok, annál is inkább, hiszen az ország helyzetében, s ennek megfelelően az uralkodó osztályok céljaiban is lényeges változások történtek. Szemléltetően mutatja be a szerző, hogy a középiskolával kapcsolatos reformok, intézkedések során hogyan befolyásolta a rendszert a Tanácsköztársaság emléktől és a szocializmus eszméitől való félelem. Ugyanakkor mennyi és milyen erőfeszítés történt a horthysta művelődésügyi kormányzat részéről a „keresztény nemzeti szellem”-nek a befogadtatására. Különösen sikeresnek mondhatók azok a részei a munkának, ahol a szerző a totális fasizmusra való áttérési kísérletek oktatásügyi tükröződését ábrázolja (az egységes középiskola létrehozása, a fasiszta szellemű nevelés fokozása, a korábbi korlátozott jelentőségű, de mégis valamelyest pozitív jellegű intézkedések felülvizsgálata stb.).

A munka érdemeinek hangsúlyozása mellett sem mehetünk el azonban az előforduló fogyatékoságok mellett sem. A szerző munkájának címében a „Horthy-korszak”-ot jelöli meg, de valójában csak a harmincas évek végéig jut el. Pedig a középiskola szempontjából sem volt mellékes a világháború és a negyvenes évek elején hatalmon lévő kormányok tevékenysége. Vitatható a könyv megírásának módszere is. Természetesen a szerzőnek jogában áll az általa legcélszerűbbnek vélt módszert követni, de minden esetben kerülnie kell az ismétléseket. Ezt sajnos nem minden esetben sikerült a szerzőnek megvalósítania. A téma sokoldalú gazdagsága és a mű korlátozott terjedelme mellett egyes fontos kérdések csak nagyon vázlatosan kerültek bemutatásra. Csak példaként említeném meg, hogy „A nevelés szelleme” c. fejezetben a vallásoktatásra, az iskolán kívüli nevelés keretében a cserkészetre, a „Magyar Jövő” ifjúsági irodalmi mozgalomra, a „Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetségére” és a „Magyar Pedagógiára” alig 2 oldal jutott a könyvben. Ez nyilvánvalóan kevés. Fontos megállapítások, adatok néha a forrás konkrét megjelölése nélkül szerepelnek. A felhasznált forrásanyag szempontjából neveléstörténetssel szemben nem állíthatunk fel olyan követelményt, mint a történezzsel általában; mégis megemlíthető, hogy a levéltárak még sokat nyújtottak volna a témához. Igaz, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyagainak jelentős része elpusztult az Országos Levéltárban, de a budapesti, pécsi, debreceni stb. levéltárak figyelemre méltó művelődésügyi forrásokat őriznek. A törvényekre, rendeletekre, statisztikai feldolgozásokra és a kétségtelenül gazdag irodalomra való támaszkodás mellett a levéltárak anyagai jótékonyan erősítették volna a mű tudományos színvonalát.

Az említett fogyatékoságok mellett a könyvben néhány helyen pontatlan, s ebből következően félreérthető megállapítások is előfordulnak. A 36. oldalon — például — arról ír a szerző, hogy 1924/25-ben „az egyetemi hallgatók” létszáma 17 000-re nőtt, néhány oldallal később, a 41. oldalon pedig azt olvashatjuk, hogy a „20-as évek végén 17 000 egyetemi és főiskolai hallgató volt az országban”. Klebelsberg Kunó valóban nem abban az értelemben kívánt új értelmiséget és főleg értelmiségi „elit”-et teremteni, hogy a nép

gyermekei előtt megnyissa az egyetemek és főiskolák kapuit, hanem lényegében a korábbi forrásokból merítve, de más módon kiképezve, mert a már működő értelmiség felső rétegét nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a Horthy-fasizmus céljait itthon és külföldön megfelelő módon képviselni tudja. Többek között éppen azért hozta létre a „Collegium Hungaricum”-okat is (51. l.). Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a „legehezebb idők, a válság évei eredményeztek is a pedagógusok körében bizonyos érdeklődést különféle ellenzéki politikai áramlatok, főképpen a részben irodalmi jellegű népies mozgalom iránt, s egyesek a kommunista mozgalomhoz is közel jutottak”. Nem lehet azonban egyetérteni azzal a sommás megállapításával, hogy „a Horthy-korszak egészét tekintve azonban ezek a rétegek is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy hosszú várakozási időnél és az alacsony kezdő fizetéseknel is rosszabb a fizikai munka. Jórészt a középosztályból, főképpen köztisztviselői családokból származva úgy gondolkodtak, hogy anyagi helyzetük javítását a államhatalomtól kell várniok” (114. l.). Legalább annyit nem túlzás talán feltételezni, hogy a kommunista pedagógusok, vagy azok, akik a kommunista mozgalomhoz közel kerültek, nemcsak a rendszertől, de inkább annak megdöntésétől várták anyagi helyzetüknek is a megjavulását.

Jóború Magda könyve, néhány hiányossága és fogyatékosága ellenére, egészét tekintve értékes munka. Haszonnal forgathatják mind a pedagógusok, mind a pedagógus pályára készülők, s nem utolsósorban a Horthy-korszak művelődéstörténetét tanulmányozó történészek és neveléstörténészek.

BALOGH SÁNDOR

HANÁK PÉTER – HANÁK KATALIN:

A MAGYAR PAMUTIPAR TÖRTÉNETE 1887–1962

(Budapest, 1964. A PNYV. Magyar Pamutipar I. sz. gyűjteményének kiadása. 448 l.)

E folyóirat hasábjain — Hans Radandt munkája nyomán — nem is olyan régen ejtettem szót a gyártörténeti kutatások problémájáról. E rendkívül fontos kutatási terület, mely néhány szocialista országban, különösen a Német Demokratikus Köztársaságban, de tőkés országokban is, nem utolsósorban a Német Szövetségi Köztársaságban és Svájcban, történészek tömegét vonzza és foglalkoztatja, nálunk meglehetősen elhanyagolt. A polgári történetírás Gelléri Mór vagy Rézler Gyula idevágó tevékenységén túl szinte semmit sem produkált. A felszabadulás óta eltelt két évtized, a marxista történetírás kibontakozása és megerősödése nyomán a történeti irodalomban bekövetkező radikális ideológiai, s ezzel összefüggésben kutatási tematikai változások ellenére inkább csak gyártörténeti próbálkozásokra vezetett, semmint széleskörű feldolgozó munkára. A gyártörténetírás eddigi eredményei, a pécsi és komlói bányászat múltjának, a mosonmagyaróvári Kühne-gyár, a Goldberger textilgyár, s néhány egyéb vállalat történetének feltárása után a szerzők könyvét olvasva ellenállhatatlanul erősödött a meggyőződés, hogy e fontos, nagyra hivatott műfaj művelésének lényeges újabb határkövezhéz érkezünk. Hanák Péter és Katalin könyve ugyanis a gyártörténetírás lehetőségeit úgyszólván maximálisan kimerítette. Színes, izgalmas olvasmány, mely nemcsak a nagymúltú gyár történetének adatait tárja fel, de lapjain több munkásgeneráció életének és küzdelmeinek mozgalmas filmje is lepereg. Megelevenednek a magyarországi nagyítóke jellegetes képviselői, élő, hús-vér figurák, osztályok és egyének, családok sorsa.

Az előttünk fekvő kötet tehát egyáltalán nem csupán szakmai körök számára készült. Bizonyára érdeklődéssel és örömmel olvassák majd a Magyar Pamutipar munkásai, újpestiek és óbudaiak, a magyar ipar múltja iránt érdeklődők. A várható siker különlegesen fontos tényezője a könyv kiváló stílusa, sőt nyugodtan mondhatjuk irodalmi értéke. A szerzőknek ugyanakkor sikerült egybekapcsolni e műfaj szempontjából különösen fontos népszerű formát a legigényesebb szakmai, elméleti színvonalal. Hatalmas forrásanyagot vonultatnak fel. Figyelembe veszik hazai gazdaságtörténeti, ipartörténeti irodalmunk minden eredményét, felkutatják a cégbíróság, az Országos Levéltár, a Párttörténeti Intézet Archivuma s egyéb levéltári források tömegeit, a gyár irattárának dokumentumait, nagymennyiségű korabeli sajtóanyagot, s nem utolsó sorban támaszkodnak a gyárban folytatott beszélgetések, visszaemlékezés-gyűjtés, helyszínen végzett szociográfiai felmérések és adatgyűjtések különleges értékű anyagára. (Történeti irodalmunkban az utóbbi időben megjelentek a szociográfia eszközével gyűjtött források, de sehol sem találkozhattunk ilyen mérvű, s más forrásokkal ennyire szerves összhangba hozott alkalmazásával.) A gazdag forrásanyag, s annak magas színvonalú, körültekintő kezelése lehetővé teszi, hogy a szerzők megbízható képet rajzoljanak a gyár technikai fejlődéséről,

kialakulásától nagyüzemmé válásán át — a gyári rekonstrukciókat is bemutatva — egészen napjainkig. Nem félnek a mérlegek közzétételétől és elemzésétől sem, mivel az kezükben egyáltalán nem poros dokumentum, hanem a vizsgálat szerves része, nem egyszerű fontos megállapítások kiindulása. A gyár története azonban, mint a valóságban, egyáltalán nem csupán a technika, a termelés fejlődése, de legalább olyan mértékben munkások ezreinek küzdelme, élete is. A szerzők különös gondot fordítanak a gyári munkaviszonyok, a munkások életkörülményeinek, életformájának sőt gondolkodásának bemutatására is. S a Magyar Pamutipar, illetve munkásainak és vezetőinek története nem valamiféle különálló sziget leírása. A gyár és az emberek sorsán keresztül kipillanthatunk a magyar történelem, gazdaságtörténelem széles országútjaira, melyet hol a Millenium csillogó fényei, hol a háborúk lángtengere, hol a forradalmak tüze világít meg.

A kötet tizenhárom fejezete kronológiai sorrendben, történeti hűséggel tekintti át a gyár történetét. „Az alapítás”, „A meghonosodás”, „A nagyüzem”, a kötet első három fejezete mintegy hetven oldal terjedelemben az első világháború kirobbanásáig vezeti el a gyár történetét. Az országos politika és gazdaság széles tablójába ágyazva e fejezetek keretében nemcsak a gyáralapítás és fejlesztés szűkebb problémakörével ismerkedhetünk meg, de a textilipar, a külföldi tőke behatolása, az ipari és banktőke összeolvadása általánosabb problémáiról is képet alkothatunk. A negyedik, majd a tizedik fejezet az első, illetve a második világháború időszakáról rajzol hiteles, különlegesen érdekes képet. Az utolsó három fejezet keretében pedig több mint száz oldal jut a felszabadulás utáni történelem bemutatására.

Könyvsimertetés keretében természetesen képtelenség lenne a — jegyzetekkel — több mint négyszáz oldalas munka fejezeteit végig kísérni, Ehelyett hadd emeljük ki azt, ami különösen értékes, érdekes vagy újszerű, Említsük meg, hogy a könyv a történelem lapjain az őket megillető helyet biztosítja a munkáshősöknek. Nem frázisok formájában, nem általános megfogalmazásokban találkozunk itt a munkásmozgalmak történelemformáló szerepével, de valóságos történelmi alakokat ismerhetünk meg, Ferenc Paulákat, Sinkó Istvánokat, Szajbely Mihályokat, a „pamutház” lakóit, ősgyökeres munkáscsaládokat, melyeknek életével a gyár története elválaszthatatlanul összefonódott. Ugyancsak fontos érték a tőke és tőkés szerepének és tevékenységének bemutatása is. Amikor kíméletlen reflektorfényrel világítanak rá a kegyetlen tőkés kizsákmányolás, az embertelen durvaság, a gyermeklányok dolgoztatása s a pamutháziai úgyszólván feudális elemekkel átszótt kiszolgáltatottsága tényeire, mégsem csúsznak az egyoldalú általánosítás és leegyszerűsítés talajára. A tőkés is valóságos figurák, megelevenedik a Kossuth-szakállas Spitzer Gerzson, s a joviális, a gyári mulatságokon a sokszoknyás parasztlányokat kedélyesen megtanított Szurday Róbert, de valóságos portrékat találhatunk a gyár élén csak rövidebb-hosszabb ideig álló későbbi vezérigazgatókról, sőt világosan érzékelhetjük a második világháború alatt kinevezett üzemi katonai parancsnokok, vitéz Aronffy és Benda Gyula közötti különbséget is. A határozott és elvi bírálat mellett nem tartózkodnak az emberség elismerésétől, méltánylásától sem.

A kötet különösen értékes fejezeteit alkotják a gyár társadalmáról írott, s a harmincas évek végét, illetve a jelen helyzetet tárgyaló oldalak. A gyár társadalmát vizsgálva a tőkés idők vonatkozásában érdekes osztályelemzést olvashatunk, mely bemutatja a „társadalmi piramist”, a csúcson elhelyezkedő tőkés réteget, az úgynevezett gyári középréteget, tisztviselői kart, a mestereket, s igen részletesen vizsgálja a munkások rétegződését, származás szerinti összetételét, a gyári tőrzsgárda problémáját, a munkások munka- és életkörülményeit. Ezzel kapcsolatban említeném, bár nem e fejezet keretében található, az úgynevezett őrségváltás háborús problémájának gyári bemutatását. A mélyreható részletkutatások, bármily kicsiny csepp is egy gyár gárdája az ország társadalmában, — e kötet világosan bizonyítja — az országos jellegű problémák megközelítéséhez és tisztázásához is fontos adalékokkal szolgálhat. Milven bizonyító erejű és jellemző az Unterreinerből vitéz Aronffyvá avanzsáló, az Ébredő Magyarok Egyesületén felemelkedő, majd a Magyar Pamutipar zsidó vezérigazgatóit először lojálisan kiszolgáló, de később helyükre törő és lépő figurák bemutatása.

A gyár mai társadalmának vizsgálata, a munkásokoztály körében, illetve a munkásság és tisztviselői gárda között végbement kiegyenlítődési tendencia, a származás szerinti rétegződés, az életviszonyok vizsgálata, a szociális intézmények széleskörű bemutatása világos bizonyítékát adja a felszabadulás után végbement hatalmas változásoknak. A szerzők érdeme, hogy a fejlődés kétségkívül szembetűnő jelenségei sem ragdatják őket egyoldalú túlzásokra, szépitésekre, s ahogy nem riadtak vissza a nyilas demagógia mély behatolásáról beszélni a háború idején, s nem hallgatják el a felszabadulás utáni igazolási akció során felszínre került szennyet, úgy a gyár mostani életének társadalmában fellelhető elmaradottság említésével sem maradnak adósok.

Végül hadd emeljem ki a Horthy-korszakra vonatkozó gazdag, az üzem működésétől az életszínvonal alakulásáig egyaránt kiterjedő — bár egy-egy eredményében vitatható — számítás-anyagot, s azt a körülményt, hogy a Magyar Pamutipar felszabadulás utáni történetének 1948-ig szélesebben dokumentált, de az azt követő évekre is kimunkált leírásával e gyártörténeti kötet a maga eszközeivel hozzájárul felszabadulás utáni jelenkorunk történetének feltáráshoz is.

Hanák Péter és Katalin vállalkozásának eredményei úgyszólván eltakarják azokat a kisebb fogyatékosságokat, melyek a kötetben fellelhetők. Olvasó és kritikus leginkább talán arra figyelhet fel, hogy az első fejezetek viszonylag szegényesen rendelkezésre álló konkrét gyártörténeti adatait túlságosan is széleskörű kitekin-téssel egészítették ki, sőt egyéb fejezetekben is találhatóan bőséges leírásokat, helyenként a tárgy érdeménél nagyobb részletezést. A jelenleginél összefogottabb, tömörebb szerkesztés és feldolgozás a kötet eredményeit még jobban kiemelte volna: A szerzők rovására természetesen nem írható, s a jelenlegi feltételekből származó hiány, hogy az utolsó másfél évtized történetének leírása színvonal és mélység tekintetében nem veheti fel a versenyt az előző évtizedek feldolgozásával.

Hanák Péter és Hanák Katalin könyvét letéve örömmel állapíthatjuk meg, hogy a szerzők váratlan „kirándulása” az ipartörténet területére maradandó értékkel gyarapította gazdaságtörténeti irodalmunkat.

BEREND T. IVÁN

HAJDÚ TIBOR:

AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOM

(Budapest, MSzMP KB Párttörténeti Intézete — Kossuth Könyvkiadó. 1963. 217 l. + 12 t. kép)

A legújabb történeti irodalomban Hajdú könyve adja az első összefoglalást 1918. október 31-e történelmi napjáról, s a hozzá vezető útról. (Hasonló műve jelent meg néhány évvel ezelőtt 1919. március 21-ről.) Munkája mintegy „előzetes” készülő, a polgári demokratikus forradalom egész időszakát felölelő monográfiájából.

Nem volt könnyű feladat, amelyre a szerző vállalkozott. Nemcsak a kormányban, politikai pártokban, munkásmozgalomban lezajlott események leírását kellett adnia, hanem válaszolni a Monarchia felbomlásával, a dualista rendszer válságával, a forradalom belső érlelődésével stb. kapcsolatos számtalan súlyos kérdésre.

A feldolgozás széleskörű anyagban nyugszik: felvontatja a levéltári forrásokat, szakirodalmat, memoirokat, sajtót, és gyakran, jól időzítve szólaltatja meg azokat, hasznosítva bizonyító és hangulatkeltő erejüket. Előadásmódja végig gördülékeny, stílusa szép.

Feltehetőleg azért, mert a polgári demokratikus forradalom létrejöttének megértéséhez igen sok tényezőre kell utalni, s mert e munka elsősorban a szélesebb olvasóközönségnek készült, a kötet első, tulajdonképpeni bevezető fejezete (A harag vetése) a könyv egészéhez képest kissé terjedelmesre sikerült.

E fejezet foglalkozik a dualista Magyarország politikai és gazdasági helyzetével, a Monarchiában elfoglalt helyével, a magyar uralkodó osztályoknak és a SzDP-nak a háború kérdésében kialakult álláspontjával, a háború hatásával a hazai gazdasági és társadalmi viszonyokra, a dolgozó osztályok s elsősorban a munkásosztály, falusi szegénység életkörülményeinek romlásával. Szerző megállapítja, hogy „a háború olyan politikai, gazdasági és szociális válságba torkollott, melyből az egyedüli kiutat a forradalom jelentette”. A válságot elemezve arra a jellegzetességre hívja fel a figyelmet, hogy „a politikai pártok és szervezetek közül egyik sem volt alkalmas a forradalom vezetésére”.

Az 1918 októberéhez vezető út vázolásában a nemzetközi helyzet és a frontviszonyok a belpolitikai eseményekkel egységet alkotva kapnak helyet, s így valóban sokoldalú kép bontakozik ki a dualista Magyarország bomlásáról.

A belső forradalmi válság elemzése, mélységének, erejének kimutatása egyben a szerző állásfoglalása, vitája is azzal az irodalommal szemben, amely kizárólag vagy döntően a hadsereg bomlásában, a Monarchia katonai vereségében látta a dualista rendszer, a történeti Magyarország összeomlásának okát.

Érdekesen és jól jellemzi a könyv az októberi hetek eseményeit, hangulatát (A Nemzeti Tanács megalakulása c. fejezet). A SzDP vezetésében előtérbe kerülő új személyek, a baloldal megerősödése, a Károlyi-párt és a polgári radikálisok szorosabb együttműködésének formálódása, a viharos parlamenti ülések, a Tisza elleni sikertelen merénylet, és így tovább, — mind világosan mutatja — a fronthelyzetről, az antantról nem

is szólva —, hogy a rendszer felett már megkondult a lélekharang. A Wekerle-kormányban képviselt urakodó osztályok vaksága, Károlyiék tétovázása egyaránt éles fényben áll az olvasó előtt.

A Monarchia és Németország viszonyáról, a Monarchia különbékekísérleteiről szólva meggyőzően mutatja meg az udvar és az uralkodó osztályok felelősségét nemcsak a háborúért, hanem annak következményeiért is.

A Nemzeti Tanács megalakulásának körülményei, visszhangja és hihetetlen gyorsasággal növekvő népszerűsége, a frontok katona-lázadásai és a fővárosi tüntetések mozgalmas, életszerű képből elevenednek meg. Külön is említésre méltó az október 25-i első lánchídi csata leírása, melyet a haladó egyetemi ifjúság tüntetése előzött meg, s mely eddig nem volt eléggé ismert.

Önálló fejezet foglalkozik az október 28-i, a köztudatban is lánchídi csatának emlegetett események előzményeivel és lezajlásával. A kormány és az udvar tárgyalni kezdett a Nemzeti Tanáccsal, s e tárgyalások — mint a szerző rámutat — elvonták a Tanácsot a cselekvéstől, késleltették, hogy ténylegesen a forradalom aktív vezérévé legyen.

Hajdú súlyos hibának tartja, hogy Károlyi belement a kormányalakítási tárgyalásokba, mert „ha a király hajlandó volt a hatalmat Károlyi kezébe adni, akkor az maga is el tudta volna venni”; és helyesen mutat rá arra is, hogy „a Habsburg- király jóváhagyása csak kölcse volt az új kormány nyakán: másképp tárgyalhatott a győztes hatalmakkal egy Habsburg-ellenes felkelés vezéré”.

A szerző előadása igen plasztikusan tárja fel a két vágányon futó eseményeket: egyfelől a Nemzeti Tanács tárgyalásait, másfelől a tömegek akcióit, amelyek a Tanács hatalomrajutását készítették elő. A gödöllői, majd a bécsi út és azok eredménytelensége, Károlyi fogadtatása azonban sem a Nemzeti Tanácsot, sem az SzDP-t nem lendítette döntő cselekvésre. Hajdú feltárja, hogy a katonatanács, a baloldali szocialisták szervezik ténylegesen a fővárosi tömegeket, miközben Pólában katonalázadás tör ki, s a vidéki jelentések a forradalmi hangulat növekedéséről adnak számot. Így kerül sor az október 28-i felvonulásra, amelyből lánchídi csata lett. Ez a véres összecsapás azután elvágta Károlyi és József főherceg további tárgyalásainak lehetőségét.

A politikai pártok belső mozgásának, az SzDP-on belül kialakult irányzatoknak az ábrázolása, az egyes szereplőkről rajzolt portrék, elkerülve a magyarázatot adni nem tudó sematizálást, differenciált, reális képet tárnak az olvasó elé.

Október utolsó napjairól szólva (Fegyverkezik a forradalom c. fejezet) a szerző rámutat, hogy „a Nemzeti Tanács kormányrajutásának fő akadályja nem a külpolitikai gondjai miatt a belső változásokra kevesebb figyelmet fordító bécsi udvar, hanem a magyar reakció lett, s ez, a király erőtlenségét látva, önálló politikai fellépéssel kívánta a forradalmat meggátolni”. Bemutatja az uralkodó osztályok egyes politikai irányzatainak magatartását, Iladik kinevezését és kormányalakításának olyan mozzanatait, amelyek a Horthy-rendszer társadalmi bázisának megteremtésére tett, későbbi lépésekre emlékeztetik az olvasót.

Hajdú a tények alapján, higgadtan veszi vizsgálat alá a katonatanács, az SzDP szerepéről alkotott különböző felfogásokat, és megnyugtatóan utasítja el azokat az egyoldalú nézeteket, amelyek vagy eltúlozták a katonatanács szervezetségét, funkcióját, vagy azt állították, hogy az SzDP csak gátja volt a forradalomnak. A történelmi igazság kimutatására törekedve azonban egyidejűleg hangsúlyozza, hogy az SzDP „nem a tömegek élén, hanem az események által vonszoltatva” haladt. Ezzel egyidejűleg, szemben a korábbi feldolgozásokkal, sokkal nagyobb nyomatókat ad — akárcsak az előző fejezetekben — a baloldali szocialisták, a KMP leendő tagjai szerepének, tevékenységük jellemzésének. Itt és a továbbiakban olyan új mozzanatokkal ismerkedik meg az olvasó, mint pl. Landler Jenő szerepe a forradalom győzelemre juttatásában.

A Monarchia bomlása, a bécsi forradalom, a nem magyar népek nemzeti tanácsainak megalakulása, a hazai forradalmi hangulat joggal váltja ki a kérdést, melyre a szerző, részben a szereplők véleményét felidézve, válaszol, miért nem vállalták a kezdeményező szerepet, a forradalom útjára való lépést a Nemzeti Tanács pártjai.

Az utolsó fejezet (A forradalom éjszakája) különös érdeklődésre tarthat számot az olvasóknál, mert történetírói feladatnak és olvasmányoknak egyaránt izgalmas óráról-órára nyomon követni, hogyan is zajlik le a már szinte elvont fogalomként emelkedett forradalom.

Az események leírása 30-án este 9 órával kezdődik, majd nyomon követjük a népgyűléseket, a középületek, laktanyák elfoglalását, a katonai városparancsnokság próbálkozásait a beavatkozásra, a fegyveres testületek tagjainak átállását a forradalomhoz. Az utca eseményeivel szemben jellegzetes kontrasztot alkot az Astóriában székelt

Nemzeti Tanács tagjainak, véleményének, hangulatának — visszaemlékezések felhasználásával — felidézett képe. Életközelségbe hozza a forradalom első napjait, a tömegek magatartását, a rend fenntartására tett intézkedéseket, reális megvilágításba helyezi — többek között — a munkásorségek keletkezését, szerepét.

Hajdu a forradalmat jellemezve rámutat, hogy az céljait és lefolyását tekintve is a béke forradalma volt, követeléseiben a béke és a függetlenség megteremtése dominált. Ezzel kapcsolatban azonban arra is utalni lehetett volna, hogy ez a program magában foglalta a dualista rendszerrel való szembenállást, a háborús kormányzat megdöntésének akaratát, mivel az sem a háborúból való kilépésre, sem az Ausztriával való szakításra nem volt hajlandó. Szól a munka arról a kettősségről, amely kezdettől jellemezte a forradalmat, s amely annak győzelemrejutása után került előtérbe: „a forradalmi nép mást, többet akar, mint a forradalmi kormány”.

A forradalom győzelme, a független demokratikus Magyarország megteremtése a korábbi ellentmondások megszüntetésével egyidejűleg újakat állított: a munka és tőke ellentmondását, az új formában jelentkező nemzeti ellentéteket.

Hajdú könyve sikeres munka az októberi forradalom győzelméről; nemcsak jó összefoglalás, de az irodalomból ismereteken túl sok új adatot, gondolatot ad, s az eseményekről, szereplőkről megnyugtató képet fest.

Éppen ezért néhány ponton talán bővíteni lehetett volna az események leírását, illetve nagyobb teret kaphatott volna néhány összefüggés megvilágítása. Így szívesen olvastunk volna többet a nem magyar népek mozgalmairól, akcióiról, arról, hogyan hatottak ezekben a szociális és nemzeti tényezők, olyan esetekben is, mint pl. a futólag említett bánáti köztársaság.

Különösen a széleskörű és elsősorban a fiatal olvasóközönség miatt bővebben lehetett volna szólni a történeti Magyarország felbomlásának hatásáról, az ezzel kapcsolatos problémákról; azokról az okokról és tényezőkről, melyek az integritás korszerűtlen eszméjét még a legkiemelkedőbb, haladó gondolkodású csoportoknál is oly jelentős szerephez juttatták.

A kötet félreérthetetlenül rávilágít Ausztria és Magyarország viszonyának — hazai vonatkozásban — negatív kihatásaira. Több helyen utal arra is, hogy Ausztriában születtek olyan szociális, nemzetiségi vonatkozású intézkedések, amelyeket hasonló magyarországiak, éppen a magyar kormányzat konzervatív szűklátókörűsége miatt, nem követtek. Ezzel kapcsolatban utalni lehetett volna arra, hogy ez az elzárkózás és különbség szintén szerves része volt a két ország viszonyának.

L. NAGY ZSUZSA

K. B. VINOGRADOV:

BURZSUAZNAJA ISZTORIOGRAFIJA PERVOJ MIROVOJ VOJNŰ

(Moszkva, Szocekgiz. 1962. 402 sztr.)

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ POLGÁRI HISTORIOGRÁFIÁJA

A századunk története nagy eseményeinek irodalmát feldolgozó historiográfiai munkák megjelenése akkor is öröndetes, ha csupán az említésre méltó művek felsorolására s tartalmi ismertetésére vállalkoznak. Annál hasznosabb Vinogradov könyve, amely a különböző iskolák fejlődését és eszmei alapját mutatja be, jelentősebb monográfiáikon keresztül. Rámutatva a polgári feldolgozások közös hibáira: arra, hogy kutatósaik középpontjába a „felelősség” kérdését, a Szarajevó utáni napokat állítják; hogy a diplomácia s a hadműveletek történetét elszakítják a gazdasági alaptól; hogy kerülik a nemzetközi tőke egyetemleges felelőségének, vagyis az első világháború szükségszerű bekövetkeztének feltárását, nem hanyagolja el a fő irányzatok: az antantofil és a revisionista ellentéteinek és érdekes vitáinak ismertetését.

A tárgyalt munka a világháború első felének historiográfiájával foglalkozik, s ennek alapján jogos érdeklődéssel várjuk az 1917—18 évek irodalmát taglaló második kötetet. Az első kötet első része a forrásokat és a memoárokat elemzi, a második része az 1914—1945 közötti monografikus irodalmat, különösen a francia, angol, német és olasz nyelvűt. Kiemeli, ha megfelelő kritikával is, Churchill, Lloyd George, az amerikai B. Schmitt, az olasz L. Albertini munkáit. A mű keretei sajnos nem tették lehetővé a csehszlovák, jugoszláv, magyar stb. forrásmunkák akár vázlatos áttekintését sem.

Legérdekesebb a könyv harmadik fejezete, amely a második világháború utáni angol, amerikai, francia és nyugat-német irodalmat tárgyalja; ezenkívül csak a NDK

kutatóinak eredményeiről ad rövid áttekintést. (Nyilván ezek nyomán említi meg egy újabb magyar kiadványt, Tokody Gyulának az össznémet szövetség kelet-európai terveiről írott könyvét.)

Az utóbbi évek terméséből különösen kiemeli G. Hallgarten, P. Renouvin, A. J. P. Taylor, F. Fischer, E. May, V. Mamatey és — szigorú kritikával — G. Ritter munkáit. Méltatja az angol marxista W. Gotlieb eredményeit, átlépve ezzel, mint az NDK esetében is, a maga elé állított tematikai korlátozást, amelyhez egyébként ragaszkodni próbál, noha nézetünk szerint a második világháború után nem lehet már, historiográfiai szempontból sem, a kérdés irodalmát maradéktalanul felosztani polgári és marxista művekre. Tanulságos az „atlanti politika” ideológiai következményének, az antantofil és revizionista irányzat közeledésének, sőt összeolvadási tendenciájának beható ismertetése, s mellette a nyugat-német revansizmus s az Ostforschung jellemzése. Kár, hogy a finom elemzést itt-ott sematikus általánosítás váltja fel, vagy a hangnem érdekessége zavarja (192, 380. l.).

Nem a szerző hibája, de némileg torzítja az összképet, hogy a Monarchia szerepét főleg osztrák források alapján világítja meg, bár felhasználja a németül megjelent magyar munkák egy részét is. Erős túlzásnak kell mondanunk, hogy Szilassy Gyula báró emlékiratait egy kalap alá veszi a Monarchia diplomatáinak mosakodásaival (121. l.). Vinogradov jogosan állapítja meg, hogy a polgári történetírás a titkos diplomácia okmányai leleplező erejű szovjet publikációinak értékét kisebbiteni igyekezett: túlzás azonban azt hinni, hogy nem vették figyelembe azokat, hiszen még Magyarországon is, amely a két háború között „élenjárt” a szovjet tudomány eredményeinek negligálásában, megjelentetett — 1926-ban — Horváth Jenő megállapítása e szovjet publikációkról: „ma már ez okiratok ismerete nélkül a háború előtti európai történelem alapos ismeretét elképzelnünk sem lehet” (Történeti Szemle, 1926. évf. 179. l.) s valóban sorozatosan ismertette azokat a Történeti Szemle hasábjain.

Mindezek olyan hibák, amelyek előfordulásától kevés historiográfiai munka lehet mentes — kivált akkor, ha ilyen széleskörű feladatot állít maga elé. A korszak kutatóinak valóban felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújt Vinogradov alapos munkája.

HAJDU TIBOR

N. N. CONSTANTINESCU — V. AXENCIUC:

CAPITALISMUL MONOPOLIST ÎN ROMÂNIA

(București, Editura Politică 1962. 322 l.)

A MONOPOLKAPITALIZMUS ROMÁNIÁBAN

A kelet-európai országok legújabbkori gazdasági fejlődésének vizsgálata a történettudomány egyik fontos feladata. Különösen fontos feladat ez Kelet-Európa egészén belül, a gazdaságilag elmaradottabb területek viszonylatában, ahol egy jóval kezdetelegesebb ipari és mezőgazdasági alapra telepszik rá az iparilag fejlett országokban már a századfordulón általánossá vált monopóliumok rendszere. Románia esetében a monopolkapitalizmus kialakulásának döntő sajátossága a külföldi monopóliumok abszolút uralma, ami szükségszerű következménye volt annak, hogy a modern gyáripár elsősorban az idegen tőkebehatolás eredményeként jött létre. N. N. Constantinescu és V. Axenciuc az imperializmusról szóló lenini tanok jegyében könyvükben alapos vizsgálat tárgyává teszik a romániai monopolkapitalizmust. A szerzők bemutatják, hogy az ipar fejletlensége (a fémipar, elektromos ipar és építőanyagipar 1938-ban az egész feldolgozóipar 22 százalékát teszi ki) és a korai külföldi tőkebehatolás eredményeként Románia — mint az ismeretes is — a nyugati tőkék számára szinte szabad értékesítési terület maradt. Az ideiglenes és esetleges monopolista jellegű megegyezéseket leszámítva, az ipar tulajdonképeni monopolizálódása, akárcsak a finánc-tőke kialakulása, az első világháború utáni időszakban következett be. Különösen előmozdította ezt a folyamatot az 1929—1933-as gazdasági válság. A második világháború küszöbén a fém-, cement-, papír- és cukoriparban a teljes tőkeállomány több mint 90 százalékát, a szeszgyártás 100 százalékát már a monopóliumok tartották kézben. A szerzők részletesen bemutatják azt is, hogy miként hatolt be ide a külföldi tőke, már az első világháborút megelőző, majd az azt követő időszakban. Egyben a külföldi tőkebehatolás az a terület, ahol Románia fejlődése talán a legszembetűnőbb módon eltér az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági rendszerében kialakuló magyar monopolkapitalizmustól. Az első világháború előtt a román fémipar-

ban lévő tőke 74, a kőolajipari tőke 91,9, a cukorgyártásba befektetett tőke 94 százaléka idegen volt. Magyarországon már az első világháborút megelőzően megindul egy jóval később kulmináló folyamat, amelynek során a külföldi tőke részaránya fokozatosan csökken, az Romániában csak igen kis mértékben következik be. 1933-ban az ipari részvénytőke 2/3-a (Magyarországon 1938-ban 24,6 százaléka) külföldi érdekelttség volt.

Magyarországon pl. a nemzetközi tőkés csoportok összeütkezése sem volt olyan éles mint Romániában. Az érdekösszeütkezésen belül a legérdekesebb kétségtelenül a kőolaj körül vívott küzdelem. A román olajmezők és finomítók birtoklásáért folyó harc első fázisában (1900—1905) a német tőke megelőzi az angolt, majd a második fázisban visszaszorul (1905-ben 64 százalék, 1914-ben 27 százalék), a harmadik szakaszban, a békeszerződést követően egészen összezsugorodik. Ez persze nem ment harc nélkül. Érdemes itt csupán egyetlen, de tanulságos példára hivatkozni. A háború végén a német tőke a román kőolajfeldolgozás mintegy 80 százalékát uralta. A békeszerződés nyújtotta lehetőségek kihasználásának reményében a liberális párt körül csoportosuló tőkésék „nacionalizálni” akarták a korábban a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank által alapított és ekkor a Deutsche Banktól függő Steaua Romana-t (Etoile Roumain). A kormány elrendelte a részvények lebélyezését, hogy azok megvásárlását megállapítsa. A Deutsche Bank az ellenőrző pakettet megvételre ajánlotta a román kormánynak, csak hogy a részvények semleges országok bankjaiban már letétbe voltak helyezve. A román kormány ezt egy román bankcsoportnak akarta juttatni, közben azonban a Deutsche Bank a részvényeket a Standard Oilnak is felajánlotta, s ez be is mutatta a berni román követségen. Mivel így a liberális pénzemberek kimaradtak volna az üzletből, a kormány megtagadta a részvények lebélyezését. A román tőkésék francia és angol bankokkal társulva kb. 50—25—25 százalék arányban megkísérlik a részvények megvételét. Ekkor az ellenfél mesterségesen felverte a Steaua Romana részvényeinek árfolyamát, s a bukaresti tőkésék, nem lévén elegendő pénzük, a Stern Brothers és a Banque de Paris et des Pays-Bas-t hatalmas kölcsönt vettek fel, garanciáiként letétbe helyezve a frissen vásárolt részvényeket. Így valójában a Steaua Romana kicsúszott a román tőke kezéből, annál is inkább, mert a Standard Oil végül úgy is megnyerte a játszmat, mivel a Banque de Paris et des Pays-Bas rövidesen Rockefeller érdekeltégi körbe került. A román tőkéseknek be kellett érniük a részvények 1/5-ével.

A szerzők elemzik a második világháború alatti német tőkebehatolás kérdéseit is. Megmutatják, hogy 1939-től miként kerültek a Standard Oil vállalatai német „védnökség” alá, s hogyan hatoltak be a németek — a volt Skoda érdekeltségek révén — a fémipar kulcspozícióiba; bemutatják azt is, hogy az ország természeti kincseinek és mezőgazdasági termékeinek Németországba irányuló nagyarányú kiszállítása (1940 és 1944 között az csupán gabonában 1,387. 450 vagont jelentett) a hátrányos elszámolási feltételek között milyen károkat okozott a román gazdaságnak. Románia gazdasági fejlődését már ezt megelőzően is károsan befolyásolták a hatalmas külföldi kölcsönök — ez volt a külföldi tőkebehatolás egyik domináló formája —, amelyeket jórészt improduktív beruházásokra fordítottak.

Külön ki kell emelni, hogy a szerzők — ha szűkebb terjedelemben is — arra a nehéz feladatra is vállalkoztak, hogy bemutassák a román mezőgazdaság szerepét a monopolkapitalista gazdaságban. Hasznos adatokat (állat és munkaeszköz birtokkategóriánkénti megoszlása) sorakoztatnak fel, hogy a parasztság differenciálódását és különféle rétegeinek gazdasági helyzetét bemutassák. Vácolják az 1921-es földreform jelentőségét, az agrártörvényhozás osztályjellegét. Röviden ismertetik, milyen szerepet játszottak volt a nagybirtokosok és nagybérlők agrárszindikátusai, s elemzik az 1929—33-as gazdasági válságnak a román mezőgazdaságra gyakorolt hatását. Foglalkoznak a mezőgazdasági javak értékesítése és az adósságok ügyének rendezésére irányuló állami beavatkozással (exportprémium, általános mezőgazdasági szanálás stb.), az agrotechnika színvonalával. Érdeme a munkának, hogy kitérnek olyan neves teoretikusok és gazdasági szakértők mint pl. C. Dobrogeanu-Gherea, az „újjobbágyág” elmélete hirdetőjének és Virgil N. Madgearu, a Nemzeti Parasztpárt főtitkárának a „parasztállam” szószólója nézeteinek bírálataira.

A monopolista államkapitalizmus vizsgálata során a szerzők értékes levéltári anyagra támaszkodva kimutatják, hogy a fináncoligarchia miként állítja szolgálatába az állami gazdaságpolitikát; az 1924, 1929 évi törvények s az egyre fokozódó állami beavatkozás, különösen 1938 után, milyen mértékben szolgálta a nagytőke érdekeit. Ebből a szempontból is beszédes a költségvetési kiadások növekedése és megoszlása. Az 1932—33-as költségvetés még 5,1 milliárd lei, 1939—40-ben már 16,2. 6 év alatt mintegy 90 milliárdra, több mint 50 év ipari befektetésének megfelelő összegre nőttek a katonai kiadások. Egyedül 1940-ben 46 milliárd volt a katonai jellegű megrendelés, ami óriási profitot.

biztosított a szállítóknak (194—195. l.). A háború azután meggyorsította a monopolkapitalizmus monopolista államkapitalizmusba való átmenetelét.

A monopóliumok által elért profitorövedés és az ezzel összefüggő általános pauperizálódási folyamat vizsgálata után a szerzők külön fejezetben tárgyalják a burzsoáföldesúri Romániában a háború időszakában végbemenő politikai válságot, a fokozódó osztályharcot és a Román Kommunista Párt tevékenységét. Röviden bemutatják az antifasiszta egységfront kialakulását és a fegyveres felkelés által teremtett új helyzetet, a népi demokratikus forradalom kezdeteit, majd a Román Népköztársaság gazdasági fejlődésének főbb eredményeit ismertetik.

Constantinescu és Axenciuc munkája Románia XX. századi gazdasági fejlődése alapkérdéseinek komoly anyagon alapuló módszeres vizsgálatával komoly előrelépést jelent a korszak főbb problémáinak tisztázása irányában.

SZÁSZ ZOLTÁN

PAVEL HAPÁK:

DEJINY ŽELEZIARSKEHO PRIEMYSLU NA SLOVENSKU OD KONCA 18. STOROČIA DO ROKU 1867

(Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. 1962. 315 l., 10 tb., 1 tk.)

A SZLOVÁKIAI VASIPAR TÖRTÉNETE A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1867-IG

A könyv borítólapja szerint a szlovákiai vasipar történetét 1848—1867 között tárgyalja a munka. Valójában a belső lapon adott cím, amelyet itt közlünk, forma szerint pontosabb, de tartalmilag az előbbi helyesebb. Pavel Hapák ugyanis az 1848 előtti fejlődést egyetlen fejezetben sűrítette össze, s ebben nem is csak a XVIII. század végétől mutatja be a vasipar alakulását, hanem — ha egészen röviden is — de a XIV—XV. századtól tekinti át a fejlődést, persze ezen belül a XVIII. század végétől viszonylag részletesebben tárgyalva a kérdéseket. Mindenképpen azonban bevezető jellegű fejezetről van szó, amely — egyes részletektől eltekintve — nagyjából a korábbi szakirodalom alapján készült. Hangsúlyozza az egész vasipar elmaradottságát, szétzörtsőségét, technikai fejletlenségét, hiszen a kohók csak az 1830-as években kezdik kiszorítani az un. tótke-mencéket a kohászatban.

A munka gerincét csakugyan az 1848—1867 közti korszak feldogozása jelenti, ehhez a szerző az eddigi nagy irodalom (s nagyobb részében persze nem történeti, hanem műszaki jellegű szakirodalom) és a korabeli sajtóanyag mellett igen széleskörű levéltári kutatásokat folytatott hazai és magyarországi levéltárakban is, s ezek gazdag anyagát dolgozta fel igen lelkiismeretesen. A korabeli, összmagyarországi adatokból számitotta ki a szlovákiai részeseledést.

Három fejezetben tárgyalja magának a vaskohászatnak és a vasiparnak történetét a polgári forradalomtól a kiegyezésig tartó idöszakban, ezen belül három szakaszt különböztet meg, 1848—1857 az emelkedés korszaka, 1858 elejétől 1861 közepéig a gazdasági válság szakasza, innen a kiegyezésig pedig a pangás korszaka, mert az 1861—1864 közötti ideiglenes emelkedést 1864-ben ismét a termelés hanyatlása követi. Az első idöszakban kimutatja a szerző a polgári forradalom kedvező hatását a vasipar fejlődésére, majd számba veszi a ténylegesen működő kohókat és hámorokat (66—67. l.). Az 1848 előtti korszakban már megmutatkozott tendenciák ekkor tovább fejlődtek: a szlovákiai vaskohászat elsősorban nyersvasat készített, ennek jelentős részét a Monarchia egyéb területeire is szállították (a cseh tartományokba és Galíciába, de magyarországi területekre is), sokkal kisebb jelentőségű volt a vas további feldolgozása, vastárgyak készítése, ezek többnyire csak a helyi piac ellátására szolgáltak. A podbrzovai hengermű létrehozása jelent itt bizonyos változást. A válságot ez a helyi piacra korlátozott vasipar alig érezte meg, míg a távolabbi területekkel összeszövödött nyersvaskészítés erősen megszenvedte. A válság és a pangás idején bizonyos belső átrétegződés ment végbe a vasiparon belül, a nagyobb üzemek, ha lassan, de mégis technikai újításokkal is kénytelenek voltak foglalkozni, s így biztosították további fennmaradásukat, míg a kisebb üzemek jelentős része, különösen azok, amelyek még nem tértek át a kohósító eljárásra, a válság idején megszüntek.

Külön, bőven dokumentált fejezetben ismerteti a szerző a vasipar technikai fejlődését az adott korszakban, az alkalmazott új eljárásokat, a tüzelőanyag beszerzésének

és felhasználásának a kérdéseit (a legtöbb helyen az egészen olcsó fa mellett különösen a meleg levegővel történő fújtathoz eljárás miatt át kellett térni a barnaszén használatára). Az 1848 előtti korszakhoz hasonlóan persze a kisebb üzemek még mindig jelentős mértékben használták a patakok és kisebb folyók természetes vízienergiáját, ami gyakori kiesésekre vezetett a termelésben. A technikai újítások bevezetésében nagy akadályt jelentett, hogy az üzemek legnagyobb részét nagybirtokosok kezében voltak, akik nem értettek a gazdálkodáshoz, nem terveztek hosszabb távlatra is számító beruházásokat, hanem csak egyéb bevételeik kiegészítésére gyors úton minél több jövedelmet akartak húzni a kohászatból vagy vasfeldolgozásból. Ezért a műszaki személyzet sem volt a legtöbb esetben a helyzet magaslatán álló a mérnökök és művezetők többnyire a Monarchia nyugati tartományaiból, jelentős részben Cseh- és Morvaországból kerültek ide). A tulajdonosok között ritkaságúba mentek az Andrásyok, akik maguk is érdeklődtek műszaki kérdések iránt, figyelemmel kísérték a külföldi fejlődést, s műszaki alkalmazottukat többhónapos nyugat-európai tanulmányútra is elküldték. Legfeljebb még a Coburg-uradalomhoz tartozó üzemek és az állami üzemek esetében találkozunk nagyobb mértékben ilyen törekvésekkel (persze éppen ezek voltak a legjelentősebb vállalkozások). A gőzgép a vasiparban ebben a korszakban itt még ritkaság, ezért Hapák úgy látja, hogy az ipari forradalom kezdeteiről beszélhetünk csupán, a termelési technikában ugyanis még ekkor is sok manufaktúrális tényező maradt fenn, csak az 1867 utáni korszakban lehet szó az ipari forradalom befejeződéséről.

Elég részletesen tárgyalja a szerző a szlovákiai vasipar értékesítési lehetőségeit, a nyersvas elszállítását a Monarchia távolabbi tartományaiba, s a vaskészítmények hazai értékesítését; ezen a téren a vasútépítés kibontakozása révén jelentős szerepet kapott a vasúti sínek és berendezések gyártása. Mellette a mezőgazdasági szerszámok készítése, a hengerelt vas és rúdvas került a hazai piacra, egyes üzemek kisebb gépeket is készítettek, de a magyarországi piacnak ipari és mezőgazdasági gépekkel való ellátásában a szlovákiai vasipar általában nem játszott szerepet. Itt foglalkozik a szerző a szlovák burzsoázia részvételével a vasiparban. Megállapítja, hogy a vas elszállításában (a debreceni vásárra, hogy csak egy példát említsünk) jelentős szerepet játszottak a nagyfuvarosok, akik a legtöbb esetben szlovákok. Ezek a nagyfuvarosok szállították a vasat Magyarországra egyéb területeire, s azután ottani terményeket vagy iparcikkeket hoztak vissza, ezért olcsón tudtak szállítani. (Az üzemek próbálkozásai, hogy maguk fuvarozzanak, éppen ezért buktak meg, mert a visszafelé üres fuvar nagyon megemelte a szállítási költségeket.) A szlovák burzsoázia persze a termelésben is szeretett volna részt venni, s ezt a törekvését a korabeli sajtóban nemzeti érdekként hangoztatta. De a kisebb hámorok tulajdonosai között is mindössze egy ilyen van, Ján Čipka, ügyvéd és földbirtokos, aki a szlovák nemzeti mozgalomnak is ugyanakkor aktív tagja. Az üzemek többsége a nemesség kezében van, s ez, ha 1848 előtt kisebb részben szlovák is volt, a forradalom után igen gyorsan elmagyarosodott. A vaskereskedők közt sem igen találunk szlovákokot. Ami a szállítási lehetőségeket illeti, Hapák utal arra, hogy a magyarországi vasútépítkezés a magyar nagybirtokosok érdekeit szolgálta, a magyar mezőgazdasági termények kivitelét tette lehetővé a ciszlajtán területre, így a szlovákiai vasipar nem részesült a vasútépítés előnyeiből, s 1867-ig a szállítás fő formája a tengelyen való szállítás mellett a Vágon és a Garamon való tutajos szállítás volt.

Egy rövid fejezetben foglalkozik Hapák a vasércbányászat kérdéseivel is: a legtöbb bánya ugyancsak földesúri tulajdonban volt, s általában valamilyen kohóüzemmel állt kapcsolatban. Így a technikai fejlődést ugyanúgy a tulajdonviszonyok gátolták, mint a vaskohászatét. Másrészt a kibányászott vasérc szinte kizárólag a szlovákiai kohóüzemekben került feldolgozásra, csak egy jelentéktelen részét vitték ki a diósgyőri üzemek részére. Az 1848 előtt is már kihalóban levő bányapolgári intézmény az adott korszakban nagy mértékben eltűnt.

Végül az utolsó fejezetben a szerző áttekintést ad a vasipari üzemek munkásainak helyzetéről, a munkabérek nagyságáról, a kivándorlás méreteiről. Külföldről alig jött munkás erre a területre, míg a nyomorúságos bérek és a jelentős munkaidő (10–12 óra) miatt igen nagy volt a kivándorlók száma. A tulajdonosok ennek a megakadályozására úgy törekedtek, hogy a munkásokat természetben adott juttatások (ház, föld) kötétték az üzemhez, a bér egy részét ilyen formában adták ki. Ennek következménye persze az volt, hogy a munkásság mezőgazdasággal is foglalkozott, proletariátussá való tudatos átalakulása így lelassult. Ez a körülmény, meg az üzemek szétszórtsága és kis méretei jelentős mértékben rányomták a bélyegüket a szlovákiai munkásság osztályharcára ebben a korszakban, hiszen a munkások legnagyobb részét éppen a vasiparban foglalkoztatották tették ki. Ennek az osztályharcnak a megnyilvánulásait jelentős mértékben az újabb években megjelent magyar forráskiadványok alapján mutatja be a szerző.

A sok szemléletes táblázattal amúgy is ellátott szöveg mellékleteként Hapák közli a szlovákiai kohók által előállított nyersvas és öntöttvas mennyiségi mutatóit 1850—1867 között, valamint az egyes kohók termelését 1842—1869 között, mindkét esetben az 56 kg-ot jelentő bécsi mázsában adva meg a mennyiséget. A harmadik melléklet a szlovákiai nyersvassal és vasérukkal kereskedők adatait sorolja fel, először Szlovákia egyes városaiban, azután a magyarországi területeken, majd Szlavóniában, Morvaországban és Sziléziában, Ausztriában és Galiciában.

Nem hagyhatjuk most sem említés nélkül azt a dicséretes körülményt, hogy a könyvhöz orosz és német nyelvű rezümét is mellékeltek. A kötet végén található számos ábra elsősorban a technikai fejlődés kérdéseit világítja meg, a térkép pedig a vasipari üzemek, ill. a vasércbányák földrajzi elhelyezkedését mutatja. Kár viszont, hogy a segítségneveknél Hapák könyve csak a mai elnevezéseket tünteti fel, hiszen elég furcsán hangzik az 1867 előtti korszakban Nálepkovót, mint jelentős vasipari központot emlegetni, holott Merényről (Wagendrüssel) van szó.

Hapák könyve igen gazdag anyagra jól felépített, a kérdés minden részletére kiterjedő monográfia, amelynek eredményeit hazai kutatásunknak is számon kell tartania. Kívánatos, hogy a szerző minél előbb dolgozza fel témája folytatását, a szlovákiai vasipar történetét a dualizmus korában.

NIEDERHAUSER EMIL

THEO H. FLORIN:

ORAVCI V SLOVENSKEJ KULTURE

(Hn. 1964. 145 l.)

ÁRVAIAK A SZLOVÁK KULTÚRÁBAN

A helytörténeti kutatások jelentősége egyre növekszik a szlovák történettudományban. Erre utal többek közt az a jelenség, hogy helytörténeti tanulmányok is feltűnnek a Komenský-egyetem bölcsészeti kara történettudományi kiadványsorozatában, a *Historicában*. A helytörténeti eredmények pedagógiai felhasználásának kérdéseiről pedig nemrégiben gyűjteményes kötet is jelent meg, František Janek szerkesztésében (*O využivani regionálnych prvkov v dejepise*).

Az örvendetesen szaporodó helytörténeti kiadványok egyik legújabbika, T. H. Florin munkája, ismét Árva megyét helyezi előtérbe, amelynek történeti helyrajzát (*Historický miestopis Oravy*) már 1955-ben nagy érdeklődéssel fogadtuk Andrej Kavuljak tollából. Kavuljak a megye feudáliskori történetének forrásanyagával ismertette meg az olvasót; Florin viszont azt kutatja, hogy az árvaiaik milyen külön szint jelentettek, és vittek be a mindenkori szlovák kultúrába. Mint a könyv előszava rámutat, Árva dolgozó népe bátor, szívós harcot folytatott szabadságáért, mind a feudalizmus, mind a kapitalizmus korában; s az árvaiaik figyelemreméltó kulturális teljesítményei is e harc során születtek, s e harcot vitték maguk is előre.

A megye történetére vonatkozó hasznos bibliográfiai összeállítás előrebocsátása után a szerző lexikonszerű formában 132 író, publicista, pedagógus és más „felvilágosító” életrajzát adja; olyanokét, akik Árvában működtek, vagy onnan származtak el; köztük olyan kiválóságokét is, mint Bernolák, Hviezdoslav, Kukučín. A munka hiányossága, hogy e legnagyobbakat kivéve az egyes személyeket nem tárgyalja és méltatja eléggé részletesen ahhoz, hogy világosan bontakozhatnának ki köztük az értékarányok. Jan Seberini tevékenységét, vagy Benczur József pedagógiai jelentőségét például feltétlenül alaposabban kellett volna kidolgozni. De ugyanez vonatkozik azokra a személyekre is, akik a szlovák munkásmozgalomban fejtették ki tevékenységüket. Helyes lett volna továbbá az ismertetett személyiségek irodalmi munkásságát a maga teljességében felsorolni; nem mellőzve el a velük, illetve munkásságukkal foglalkozó irodalom megjelölését sem.

A kötethez — amelyet képmellékletek egészítenek ki — Stanislav Šmatlák írt utószót. Ez helyesen hangsúlyozza e vidék kultúrájának azon jelentős sajátosságát, hogy volt ereje átlépni a regionális kereteket, s hogy e kultúra legjelesebb képviselői széles körben teljesítették azt az ébresztő, felvilágosító szerepet, amely különösen a XIX. századtól vált jelentőssé.

HANZÓ LAJOS.

WACLAW FELCZAK:

**WĘGIERSKA POLITYKA NARODOWOŚCIOWA
PRZED WYBUCHEM POWSTANIA 1848 ROKU**

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich 1964)

A MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKA AZ 1848. ÉVI
FELKELÉS KITÖRÉSE ELŐTT

A magyarországi nemzetiségi kérdés könyvtára menő irodalmában csak elvétve bukkanunk olyan munkára, amelyet a bonyolult poroblmában „érdektelen” nemzet történésze írt volna. A feldolgozások, refleksiók polémikus és többnyire elfogultságra valló jellegét a múltban éppen az utókor történészenek a témához való érzelmi viszonya, szubjektivitása adta. A hajdani Monarchia nemzetiségi vitáit mintha a két háború közt a történészek folytatták volna; napirenden volt a bűnösök keresése, az egymás címére intézett szemrehányás, az emulasztott történelmi lehetőségek számonkérése. Ez a fajta történetírói módszer azóta háttérbe szorult s elenyészőben van, mindamellett számos jel arra mutat, hogy a hajdan érdekelt népek mai historiográfiája is távol áll még attól, hogy a felfogások egységéről, közösen kialakított marxista álláspontról lehessen beszélni. Annál érdekesebb lehet annak szemügyre vétele, hogyan látja e kérdéseket a problémát távolabbról megközelítő történész. Ez esetben egy lengyel historikus.

A szerző a krakkói egyetem történelmi karán működik, régi kapcsolatok fűzik országunkhoz, s az utóbbi években a lengyel folyóiratokban sűrűn ismertette magyar történészek munkáit. A magyarországi nemzetiségi kérdés nem alkalomszerűen érdekli, hanem több éves kutatás áll mögötte. Előttünk fekvő munkája eredetileg a Batthyány-kormány nemzetiségi politikájának összefoglalását kívánta nyújtani, de a kérdések tanulmányozása a szerző számára egyre sürgetőbbé tette az előzmények feltárását, mivel úgy látta, hogy a Batthyány-kormány nem hozott újat a nemzetiségi politikában, hanem készen örökölte a magyar liberális nemesség korábban kialakult koncepcióját. Így a könyvben arányos terjedelemben kapott helyet a reformkori magyar nemzetiségi politika is.

Felczak könyve a magyar olvasót természetesen nem annyira a kérdésre vonatkozó új források feltárása miatt érdekli, mert ismeretlen adatokat kis számban találunk e könyvben. A szerzőt a külföldi levéltárak igen korlátozott használata is akadályozta abban, hogy újabb adatokat próbáljon kibányászni. A magyar Országos Levéltár és a krakkói Czartoryski Levéltár néhány irata jelenti azt a szerény többletet, melyet e munka a korábbi, ismert feldolgozásokhoz és adattárakhoz képest hoz. A szerzőnek nem is az volt a törekvése, hogy új adatokkal lépjen meg bennünket, hanem új interpretációra törekedett. Ezt pedig a korra vonatkozó történelmi irodalom meglehetősen széleskörű ismeretére alapozta. A magyar álláspontot tükröző régi s újabb munkák mellett fokozottabban juttatta szóhoz a szlovák és a szerb publikációk anyagát — és mint kiderül: bizonyos fokig szemléletét is. Természetesen nem annyira régi polgári szerzők munkáinak hatása ismerhető fel a szerző állásfoglalásán, mint inkább már az új marxista törekvésű feldolgozások.

A szerző abból az alapállásból indult ki, hogy a történetírásnak nem a monarchia-beli nemzetiségi viszályok bűnösait kell keresnie, mint inkább az okokat kell megvilágítani, melyek a szobanforgó korszak ellentéteihez vezettek. A nemzetiségi kérdés körül érvényrejutó nacionalizmus a szerző szemében nem elszigetelten vizsgálendő kérdés, hanem szerves része lévén a magyar nemesség liberális szemléletének, ezen a liberális mozgalmon és ideológián belül kell tárgyalni. A szerző témája a magyar nemzetiségi politika, ennek következtében őt elsősorban a magyar liberális nemzeti mozgalom nacionalizmusa érdekli és a Monarchia népeinek nemzeti mozgalmát csak kevéssé érinti; egyébként is a nemzetiségek nacionalizmusa az ő számára csak a magyar nacionalizmus természetes következménye. Jóllehet utal arra, hogy 1848 előtt és a forradalom időszakában a magyarországi nemzetiségek lényegében ugyanolyan követelményeket támasztottak a magyar uralkodó osztályok irányában, mint amelyeneket a magyar nemesség emelt Bécs irányában — a nemzeti mozgalmak kifejlődésének párhuzamos menete és az ebből adódó, mondhatni törvényszerű összecsapás elvileg nincs kifejtve a munkában. A szerző teljes elismeréssel adózik a magyar liberális nemesség függetlenségi programjának, sőt kissé talán el is túlozza ennek radikalizmusát, de hangsúlyozza, hogy e pozitív program a nemzetiségek vonatkozásában teljesen negatív volt. E negatív vonások okainak elemzésében a szerző helyes úton jár, jól látja azokat a félelmeket, melyek elfogták a birtokos

nemességet a nemzetiségi mozgalmak erősödésének láttán, és helyesen ábrázolja a magyarosító törekvések rugóit és módszereit. A 40-es évek nemzetiségi vitáit, Kossuthnak, Wesselényinek, Széchenyinek és a kor más vezető politikusainak nyilatkozatait egymás mellé állítva jól mutatta meg a különbséget a feudális arisztokrácia és a középnemesség nemzetiségi szemlélete között. A nemzetiségek közül a szlovák és a szerb mozgalom áll a munka előterében, de ennek rajzánál a szerző nem lépi túl a vázlatos ismertetés kereteit. Az 1848-as események küszöbéhez érkezve azután felteszi a kérdést: vajon a magyar liberális nemesség politikájában melyik elem fog győzedelmeskedni, a demokratizmus avagy a nacionalizmus. Furcsán hangzik ez akkor, miután a szerző az előzményekben már kifejtette azt a nézetét, hogy a liberális nemesség társadalmi és nemzeti programjában a nemzetiségek nem kaphattak pozitív helyet.

1848 tavaszának eseményei inkább csak ismertető jelleggel kaptak helyet a könyvben s bizonyára a tájékozatlanabb lengyel olvasót vannak hivatva kielégíteni. A szerző kiemeli 1848 tavaszának igen kedvező hangulatát, a nemzetiségek lelkesedését a forradalom iránt, és teljes mértékben a magyar kormány számlájára írja e hangulat megrontását. A könyv írója szerint 1848 tavaszán mind a szlovák, mind a szerb követelések teljesíthetők lettek volna, de a magyar kormány repressziókkal válaszolt a nemzetiségek kérésére. A Batthyány-kormány kíméletlen fellépésének okait a szerző a területi integritás feltételeiben, a nemzetiségi mozgalomban jelentkező paraszti osztályharcotól való félelemben keresi. A bécsi kamarilla oly gyakran idézett „divide et impera” politikájának említésével 1848 nyaráig nem találkozunk a könyvben, annál erőteljesebben utal a szerző a Batthyány-kormány Bécs iránti lojalitására és arra az erőfeszítésre, melyet a magyar kormány a bécsi udvar megnyerése és a szlovákok elejtése érdekében fejtett ki. Míg a magyar középnemesség nemzetiségi politikájának általános jellemzésében a szerző a mai magyar történetírás felfogásával azonos úton haladt, itt egészen más hangsúllyal emeli ki a Batthyány-kormány Bécs felé tekintő, óvatosságot mutató politikájának nemzetiségi vonatkozásait. A magyar kormány lojalizmusának ez a kihangsúlyozása Daniel Rapant szlovák történész munkáiban jelentkezett először azzal a céllal, hogy bizonyos fokig homályba burkolva a magyar társadalmon belüli radikális erők küzdelmét a Batthyány-kormány ellen, a magyar politika lojalizmusát párhuzamba állítsa a nemzetiségek reakciós szerepet betöltő vezetőinek magatartásával. Felczakot nem ez a cél vezeti, de kétségtelen, hogy munkájának tengelyébe állította a Batthyány-kormány udvar iránti lojalizmusát. Anélkül, hogy egy percig is kétségbevonók a Batthyány-kormány visszahúzó politikáját, a nemzetiségi kérdésnek, mint e lojalizmus végső gyökerének a megjelölését, mégis bizonyosfokú leegyszerűsítésnek kell tartanunk. Nyilvánvaló, hogy a nemzetiségek forrongása igen súlyosan esett latba a kormány visszavonuló politikájában, voltak azonban egyéb tényezők is, mint például a paraszti mozgalmak, a magyar nemzeti mozgalom radikálizálódásának „veszélye” stb.

Figyelemreméltó nézetekkel találkozunk a szerzőnek a szerb akciók kibontakozásával foglalkozó rajzában. Tagadja a bécsi udvar és a kamarilla kezdeményező szerepét a szerb felkelésben. Rajačićot mint a magyarokkal való megegyezés hívét és a szerb Odbor ellenforradalmi lépéseinek kárhóztatóját mutatja be, az események az ő akarata ellenére következtek be. A szerb–magyar összecsapásban a dinasztia, a szerző szerint, nem töltött be kezdeményező szerepet még akkor sem, ha a szerb mozgalom vezetői minden alkalommal kinyilvánították is hűségüket a dinasztiahoz; de ugyanilyen lojalizmus jellemezte a Batthyány-kormányt is, mely az osztrák uralkodóházban kereste a szövetségést a szerb nemzeti mozgalommal szemben. A leglényegesebb itt az, hogy a szerző a szerb nemzeti programot pozitívnak látja, a szerbek ugyanazt kívánták, mint a magyarok: alkotmányos szabadságot és egyenlőséget (Rajačić augusztus 1-i leveléből). 1848 nyaráról szólva a szerző teljesen elítéli a magyar kormányt a szerb „lázdók” elleni fellépését, mellyel a szerb vezetőket valósággal beletaszították az udvari reakció hálójába. Hangsúlyozza, hogy e brutális fellépést a magyar honvédség Béccsel összefogva hajtotta végre. A mondottakból következik, hogy 1848 nyarán a szerbek nemzeti felszabadító harcot folytattak, mozgalomuk élén a radikálisok és a radikális ifjúság állottak. Csak Jelačić fellépésével vesztette el a mozgalom haladó jellegét.

A munka tanulságainak összegezésében a szerző óva int a kérdések vulgarizálásától. A reformkori magyar nacionalizmust elvlasztja az 1867 után uralomra kerülő nacionalizmustól, elismeri, hogy az előbbi időszakában a magyar liberális nemesség sokat tett az ország gazdasági-társadalmi átalakításáért és függetlenségéért. De óv attól is, hogy a nemzetiségek mozgalmát sommásan mint reakciót ítéljük meg abból kiindulva, hogy 1848/49-ben a bécsi udvar mellé sorakoztak fel. A forradalom előtt és a Batthyány-kormány fennállásának idején a szerző szerint sem a szerb, sem a szlovák mozgalomban nem fedezhetők fel reakciós elemek. Arra a kérdésre, hogy létrejöhetett-e 1848-ban vala-

miféle megoldása a nemzetiségek és a magyarság viszonyának, a szerző negatív választ ad: a magyar kormány a nemesség kormánya volt, a nem-magyar népeknek nyújtott autonómia annyit jelentett volna, hogy a nemesség lemond uralkodó helyzetéről az ország nagyobb területén, egy más nemzetnek és egyúttal egy más osztálynak (a parasztságnak) engedi át hatalmát. A magyar nemesség tisztában volt azzal, hogy osztályhelyzetét csak addig tarthatja meg, míg az államapparátust kézben tartja. A szerző szerint a reformkori mozgalmak arról győzték meg a magyar nemességet, hogy minden engedmény szükségszerűen újabb engedményekhez vezet, és végső soron a nemzetiségek elszakadása kell hogy bekövetkezzék. A szerző a nemzetiségek kérdését szorosan összeköti a parasztság problémájával, a hazai nemzetiségeket, mint „paraszti nemzetiségek”-et emlegeti abból kiindulva, hogy itt hiányzott a nemesség. Nagy kérdés persze, hogy van-e az ilyen megjelölésnek jogosultsága. A nemzetiségi harcban nem a magyar nemesi vezetőréteg és a nemzetiségi parasztság kerültek egymással szembe, hanem a parasztok nevében fellépő, azokra támaszkodó polgári törekvésű nemzetiségi értelmiség. A szerző munkájában ez a mozzanat nem kapott hangot. A szerző szerint a „nem-magyar paraszti nemzetiségek” kerültek Bécs oldalára, ami ugyancsak problematikus megfogalmazás. A Bécs melletti kiállítás kezdeményezőit nem a parasztok közt kell keresnünk.

Teljesen igazat kell adnunk a szerzőnek abban a bírálathoz, mellyel a nemzetiségi jogok méltánylásának elhanyagolása miatt illeti az 1848-as törvényeket. Látja ennek gyökereit is és igen világosan utal a következményekre. A nemzetiségi kérdés, melyet a Batthyány-kormány adminisztratív eszközökkel, terrorral próbált elnémitani, túlsáppott a magyar—szlovák, magyar—szerb, magyar—román viszony keretein, és egyik legfőbb buktatója lett a szabadságharcnak.

A szerző objektivitásra való törekvése áthatja az egész munkát. A magyar nacionalizmus éppúgy idegen tőle, mint az egykori nemzetiségek historiográfiájában fellelhető nacionalista beállítás. A szerző azt nyújtotta könyvében, amit ígért: a magyar nemzeti-ségi politika fő jellemvonásait foglalta össze, vizsgálta kihatásaiban a történelmi sorsforduló idején. Mint „érdektelen” történész, jó érzékkel emelte ki a nemzetiségi mozgalmak haladó vonásait, és érthetően élesebb fényt vetített ezeknek a mozgalmaknak a belső tartalmára, melyet a régi magyar történetírás oly végzetesen félreértett és félremagyarázott. A kérdések elemzése útján a lengyel szerző eljutott azokhoz a feloldhatatlan belső ellentmondásokhoz, melyek a nemzetiségi kérdést jellemezték a múltban, s amelyek a gyakorlatban minden jószándékot, közeledést végül is zátonyra futtattak. Ezzel a munka elérte egyik fontos célját: a lengyel olvasók számára világossá tette, miért kellett megbuknia a lengyelek fáradozásának 1848—49-ben a magyar forradalmi mozgalom és a nemzetiségek viszonyának egybehangolása érdekében. A szerző egy hiányzó láncszemet illesztett be a lengyel történetírásba, megvilágította a magyarországi nemzetiségi problematika bonyolult jellegét, azt a környezetet, melyben a lengyel politika 1848 nyarától oly terhes missziót vállalt magára.

Wacław Felczak könyve arra vall, hogy a mai lengyel történetírásban megvan a magyar problémák iránti érdeklődés. Már egymagában ezt is örömmel kell üdvözlőnünk. Fokozza örömlünket, hogy e könyv olyan szerző munkája, aki előzőleg alaposan tájékozódott a kérdés irodalmában és a maga elé tűzött feladatot sikerrel oldotta meg.

KOVÁCS ENDRE

SANCTI CYRILLUS ET METHODIUS. LEBEN UND WIRKEN

(Praha, Česká Katolická Charita. 1963. 132 l.)

SZENT CIRILL ÉS METÓD. ÉLETÜK ÉS TEVÉKENYSÉGÜK

A „szlovák apostolai”, Cirill és Metód Morvaországba érkezésének tizenegy százados jubileuma nem csupán a cseh és a szlovák katolicizmus születésnapja, hanem egyben a szláv kulturális fejlődésnek is jelentős állomása. Ebből az alkalomból szláv és nem szláv területen egyaránt számos ünnepség, szaktudományos konferencia megrendezésére, ide vágó kiadványok megjelentetésére került sor. XXIII. János pápa ebből az alkalomból kiadta *Magnifici eventus* kezdetű enciklikáját. Az UNESCO döntése pedig a világjelentőségű jubileumok sorába iktatta a szaloniki görög testvérpár morvaországi megjelenését.

A jubileum alkalmából a Prága—Litoměřice-i, Cirillről és Metódról elnevezett Római Katolikus Hittudományi Kar Solunšti bratři (A szaloniki testvérek) címmel egy rövid idő alatt két kiadást megért almanachot jelentetett meg, amelyet a külföldi érdeklődésre való tekintettel német nyelven is kiadott.

A kötet az Előszón és az Utószón kívül négy, nagyrészt egyházi vonatkozású tanulmányt tartalmaz. Az Előszó és az Utószó helyes érzékkel a téritő apostolok tevékenységének kulturális oldalát állítja előtérbe. Kiemeli a szláv hangrendszernek tökéletesen megfelelő — a maival egyébként nem azonos — cirill írás, a Cirill-Metód-féle biblia-, liturgia-, törvénykönyv- és egyházatya-fordítások egyedülálló kulturális jelentőségét. „Mindez — hangoztatja a Bevezető — a IX. század mértékével mérve hatalmas kultúrta volt, amely nálunk előkészítette a talajt egy gazdag irodalmi tevékenység számára, amely régebbi keletű nem kevés európai nemzet kultúrájánál, és amely a középkori szlávtság nagyrésznél hatással volt a nemzeti kultúra gyors fellendülésére, és előmozdította azt.” (7. l.)

A könyv történelmi szempontból legfontosabb, dr. Václav Bartůnek egyháztörténeész professzor tollából származó fejezete a Szent Cirill és Metód élete és tevékenysége c. tanulmány (9—42. l.). Mindvégig világos, helyenkint színes, sőt izgalmas képet rajzol a szláv apostolok származásáról, műveltségéről, politikai és egyházi tevékenységéről és főként az önálló szláv nemzeti liturgiáért és egyházért a pápákkal, az olasz, de mindenképp előtt a német püspökökkel és magával Szvatoplukkal folytatott, drámai fordulatokban bővelkedő s végül is csak tiszavirágéletű győzelmet hozó harcukról. A tanulmányíró helyes megvilágításba állítja a Rasztiszláv—Kocel—Szvatopluk-kérdést, s arra is talál módot, hogy Cirill és Metód tanításának egyes haladó elemeit kiemelje (12, 13, 15. l.). Amit egy ilyen egyházi célú, népszerűsítő jellegű életrajztól történelmi szempontból esetleg még számon lehetne kérni, az Bizánc *politikai* céloktól mozgatott missziós tevékenységének realisabb ábrázolása, a bizánci, de különösen a morva, szlovén társadalom karakterisztikus bemutatása, magyar szempontból pedig Cirill és Metód magyarokkal való 860, ill. 882 körüli, legendáikban is szereplő találkozásának megemlézése, ill. a magyar honfoglalásra vonatkozó, Palackýtól származó cseh liberális nacionalista elmélet (30. l.) mellőzése.

A kötet másik, történelmi szempontból még figyelmet érdemlő írása dr. Josef Cibulka archeológus és keresztény művészettörténész Nagymorva templomépítmények c. tanulmánya (49—117. l.), amely típusokba sorolva igen alapos és szakszerű elemzését adja a nagymorva korszakból származó, mintegy 16—17 különböző templomépítménynek. Alaprajzuk jellegzetes vonásai ugyan külföldi mintákra vallanak, de egészükben mégis a IX. században keletkező és rövid idő alatt felvirágzó nagymorva építészet ismeretűjegyeit viselik magukon. Mint ahogy a nagymorva kereszténység sem Cirill és Metód téritőtevékenységével kezdődött, ezek az épületek is részben a cirill-metódi korszak előtti, ill. utáni időből származnak.

A többi tanulmány szigorúan egyházi vonatkozású. Dr. František Činek a testvérpárnak a katolikus liturgiában tükröződő képét rajzolja meg; dr. Ladislav Pokorný pedig a cirill-metódi liturgia emlékeit írja le és elemzi mint a szláv elődök önálló és jelentős művészi alkotását.

Figyelmet érdemel eme csehszlovák egyháztörténeti kiadvány módszertani ügyessége, amellyel egyeztetni tudja a Cirillre és Metódra vonatkozó legújabb kutatási eredmények tudományos ismertetésének és népszerűsítésének divergáló feladatait. Az egyes tanulmányok végén gazdag irodalomjegyzéket találhatni.

A kiadvány végkövetkeztetése Cirill és Metód történeti jelentőségét körvonalazza; „Konstantin (Cirill eredeti, szerzetessége előtt neve — B. B.) testvérel, Metóddal együtt megalapítója lett a szláv irodalmi nyelvnek és kultúrájának, a szláv liturgiának, a szláv egyháztartománynak és hierarchiának. Mindez nagyjelentőségű politikai következményekkel járt: szükségessé tette a nemzeti autonómiát és középkori viszonyok közt az önálló államot is.” (7. l.)

BELLÉR BÉLA

DOLMÁNYOS ISTVÁN:

A NEMZETISÉGI POLITIKA TÖRTÉNETE A SZOVJETUNIÓBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 224 l.)

A népek börtönének, a cári Oroszországnak vörösre mázolt, de a lényegen nem változtató folytatása — és az egykori cári Oroszországban élt népek egyenes vonalú, minden akadálytól és nehézségtől ment ragyogó távlatú fejlődése: a két végleten helyezkedett el a szovjet népek fejlődését ismertető történeti irodalom és publicisztika, a szovjet állam megalakulásától kezdve. A két — egyaránt hamis — véglet között elveszett az

igazság. Csak a dogmatizmus súlyos örökségének a felszámolása tette lehetővé, hogy a szovjet történeti irodalomban végre helyes megvilágításba kerüljön ez az egész kérdés-csoport, meg lehessen cáfolni a burzsoá irodalom rágalmaival, meggyőző érvekkel s olyan adatokkal, amelyek nem az erőszakolt szépítéssel próbálnak védekezni a hamisítás ellen, vagyis eleve kudarcra ítéelve, hanem az objektív valóság minden nehézségre is kiterjedő, az igazi eredményeket felmutató, s éppen ezért hiteles és meggyőző feltárásával. Ez a munka nagy vonásaiban már megtörtént a Szovjetunióban, a részletekben persze még sok kutatásra van szükség.

A Szovjetunió és Kelet-Európa történetének már eddig is sok kiváló eredményt felmutató kutatója, Dolmányos István vállalkozott arra a feladatra, hogy az eddigi, az utóbbi években igen megnőtt szovjet irodalom alapján (s hogy milyen jelentős még mennyiségben is ez az irodalom, arról a nagyszámú, lábjegyzetben felsorolt, feldolgozott cím tanúskodik) bemutassa a nemzetiségi politika fejlődésének lényeges vonásait. Ennek során nem egyszer vitába száll a polgári tudományosság képviselőivel, akik éppen ebben a kérdésben ellenséges álláspontot tanúsítanak. Dolmányos nem a jelzők, hanem a tények erejével cáfolja meg ezt az irodalmat, s megmutatja azt is, ahol helyenként pozitív hangok hallatszanak.

Hogy az ellentét a cári Oroszország és a Szovjetunió közt minél világosabban kidomborodjék, a szerző az első fejezetben rövid képet ad arról, milyen volt a nemzetiségek helyzete, milyen kéméletlen elnyomó, oroszosító politikát folytatott a cári kormányzat. Ezzel szemben, mint ezt a következő fejezetben taglalja, a bolsevik párt már a forradalom előtt kidolgozta a maga programját, s ebben a nemzeti önrendelkezés elvét fogadta el. Ez nem ment minden nehézség nélkül, hiszen Leninnek egyaránt meg kellett küzdenie a burzsoá nacionalizmussal és a munkásmozgalom dogmatikusaival, akik tagadták a nemzetiségi kérdés jelentőségét. Az Októberi Forradalommal elérkezett az ideje annak, hogy ezt a nemzetiségi programot a gyakorlatban is valóra váltsák. Dolmányos István szépen dokumentálja, hogyan történt meg az egyes szovjet köztársaságok kialakulása, s hogyan mélyültek el egyre inkább a köztársaságok kapcsolatai a polgárháború súlyos éveiben. Ez a gazdasági, katonai és politikai együttműködés készítette elő 1922 végére a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének, a Szovjetunióknak mint szövetségi államnak a megalakulását. A könyv világosan elhatárolja az ezzel kapcsolatban megnyilvánult álláspontokat: a pártellenzék tagjai, akik korábban éppen a centralizmus erősítése mellett voltak, most valamiféle laza szövetekezést kívántak pusztán, a szövetségi állam központi szerveinek szinte teljes kikapcsolását. Sztálin az önállóvá vált szovjet köztársaságokat az Orosz Szocialista Szövetségi Szovjet Köztársaság autonóm köztársaságaivá szerette volna tenni. Lenin azonban kiharcolta azt a megoldást, amely az egyes szövetséges köztársaságok belső szabadságát össze tudta egyvezetni a szövetségi állam szükséges központosításával és külső erejével. Az 1924-es alkotmány a lenini elveket konkretizálta jogi formulákban. Dolmányos megmutatja azt, hogy e jogi formulák között ténylegesen milyen eredményeket értek el az egyes köztársaságok: az elmaradott területek iparosítása, az életszínvonal emelkedése, a kulturális fejlődés terén. De ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a személyi kultusz időszakának törvényszerűségei hogyan sújtottak egész népeket, s hogy a nemzetköziség jelszavával nem egyszer a nagyorosz sovinizmus okozott komoly károkat, nem utolsósorban a helyi nacionalizmus felszításával is. Egészében azonban mégis a pozitívumok sokkal súlyosabban esnek a latba. S a befejező fejezetben a szerző pontosan dokumentálja, hogy az 1953 után megindult új fejlődési szakaszban hogyan sikerült a hibákat kiküszöbölni.

A számos képpel is gazdagított, s egy függelékben az egyes köztársaságok területére és lélekszámára vonatkozó adatokat feltüntető táblázattal is ellátott könyv, véleményünk szerint, nemcsak eredeti rendeltetésének felel meg, annak ti., hogy a szélesebb közönségnek tudományos népszerűsítő munkában mutassa meg a szovjet fejlődés egyik lényeges, s talán a legtöbb hamisítást elszenvedett problémáját. Ezen túlmenően egész felfogásával, azzal a szilárd marxista-leninista tudatossággal, amely nem riad vissza a hibák feltárásától, mert tudja, hogy az igazság csak erősítheti, valóban példamutató a történések számára is. Ezzel a biztossággal, ezen a magas elvi színvonalon kell történelmet írni. S — ez sem elhanyagolható szempont — ezzel a meggyőző, olvasmányos stílussal. Reméljük, hogy Dolmányos István könyve még sok hasonló publikáció első számú mintadarabja.

NIEDERHAUSER EMIL

KOVÁCS ENDRE:

A KRAKKÓI EGYETEM ÉS A MAGYAR MŰVELŐDÉS

Adalékok a magyar—lengyel kapcsolatok XV—XVI. századi történetéhez.
Függelékben: Szemelvények a Pannoniae Luctus-ból

(Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
1964. 228 l. Képekkel és hasonmásokkal)

Közép-Európának időrend szerint második egyeteme, a (prágai után mindössze 16 évvel később alapított) krakkói, 1964-ben érte meg hatszázados évfordulóját. Kevés olyan kulturális jubileum lehetséges, amely annyira közel állana a magyar történelemhez, mint ez. Lengyelséget és magyarságot ennél a hatszáz évnél is sokkal régibb ideje a gazdasági, politikai és művelődési érintkezéseknek mondhatni szakadatlan szálai fűzik egybe. Nincsen még egy olyan, hazánkkal szomszédos ország és nép, amellyel — átfutó és jelentéktelen kivételeket nem számítva — annyira barátságosak és kölcsönösen termékenyítők lettek volna kapcsolataink, mint Lengyelországgal és népével. Ahogyan II. Rákóczi Ferenc, önéletrajzi Confessiója elején a maga nagy lengyel őseire éppoly nemes büszkeséggel tekint vissza, mint a magyarokra: úgy kell, hogy tekintse minden, hazája és népe történetét ismerő és szerető magyar ember a magyar történelem egy elevenen élő darabjának és építő alkatelemének a lengyelséggel való több mint félezer éves összekapcsolódásunkat.

Kitűnő polonistánknek ez a tudománnyal és szeretettel teljes könyve méltó, szép jubiláris tiszteletadás. Külső köntöse összhangzik belső tartalmával. A témáról eddig megjelent gazdag, de meglehetősen szétágazó és elaprózódó lengyel, magyar és egyéb nyelvű kutatások teljes és kritikailag megrostált ismeretében foglalja össze szerzőnk tömören és világosan mindazt, amit társadalmi fejlődés és műveltségi haladás szempontjából a magyarság számára jelentett értelmiségi rétegeinek az európai híré és tekintélyű Jagelló-egyetemen való tanulása — de azt is, amit a magyarság *viszonzásul* ennek az egyetemnek és népének tudományos erőiben, gazdasági, politikai és társadalmi támogatásban adni tudott. Ritka lélekemelő jelensége e két nép történetének, hogy akkor, amikor a magyarság a külső fenyegetettség és a belső szétszaggatottság legsúlyosabb, katasztrófális évtizedeit éli, módja van egy nálánál *akkor* viszonylag szerencsésebb s főként nyugodtabb helyzetben élő szomszédnép művelődési kincseiből anyagi és szellemi téren egyaránt gazdag segítséget kapnia — később, századok múltával pedig ezt a segítséget az *akkori* történelmé egyik legnagyobb katasztrófájába zuhant lengyel népnek többféle módon viszonznia, hogy aztán a legutóbb átélt közös megpróbáltatások tüzeiben a két nép barátsága megint minden eddiginél szorosabbra forrjon össze. Amint Kovács Endre meggyőzően kimutatja, ez a viszony tulajdonképpen már az egyetem első fénykorában, a humanizmus és a reformáció idején *kölcsönös* volt. A magyar hatások az egyetem életében és az egész lengyel kultúrában akkor sem szüneteltek, amikor a magyarságnak a legkeservesebb próbákat kellett kiállania pusztá létéért a kegyetlen török agresszióval szemben. Krakkó és a magyar művelődés viszonyát ennek a könyvnek gazdag és sokszínű panorámájában szemlélve, C. F. Meyer költői hasonlata jut eszünkbe, midőn a Maderna-féle hármast szemléli a római Szent-Péter téren, ahogyan a márványcsészek egymásból kapják s aztán egymásnak adják át habzó vizüket: „und jede nimmt und gibt zugleich und strömt und ruht...”

A könyv igen nagy adatbőséggel, de sohasem szárazon, sőt helyenként színes, érdekesítő mozgalmassággal mutatja be a Krakkóval összefüggő magyar—lengyel kapcsolatokat, kiváló figyelmet fordítva a társadalmi-gazdasági alapok elemzésére, a lengyel és magyar feudalizmus nyomasztó súlya alól a központosító királyi hatalom segítségével fölemelkedő polgári, sőt olykor paraszti elemek erőteljes műveltségfejlesztő szerepére, amellyel együtt jár a kezdetben igen erős *német* beáramlás fokozatos asszimilálása is. Nincs terünk az egyes mozzanatok részletesen kiemelni — ehhez maga az egész könyv lehet a legjobb enciklopédikus kalauz —, de mégis meg kell említenünk, hogy a Krakkóból vett hatások szempontjából különösen tanulságosak „A krakkói nyomdák szerepe a magyar kultúra fejlesztésében” és a „Krakkó és a magyar filológia” c. fejezetek; viszont a Krakkónak *átadott* hatások között igen sikerülten van jellemezve az olasz *reneszánsz művészet közvetítése magyar részről* Krakkó és a lengyelség felé. Amint a szerző maga rámutat, az általa felderített vagy összefoglalt eredményeken kívül is bőven marad még kutatnivaló témájának területén, s ehhez is maga töri meg az utat, amikor első ízben közöl szemelvényeket a Vietor-nyomda egyik legnevezetesebb magyar

vonatkozású kiadványából, az 1544-ben megjelent „*Pannoniae Luctus*”-ból. „E versgyűjtemény — mondja maga szerzőnk — a krakkói humanizmus legjelesebb képviselőinek a mohácsi csatával és Magyarország szomorú sorsával kapcsolatos műveit tartalmazza. Sokáig elveszetteknek hitték . . . most azonban, hogy a mű a wrocławai Ossolineum könyvtárából előkerült, eleven bizonyítékát látjuk annak, hogy a mohácsi vész krakkói visszhangja sokkal szélesebbkörű és intenzívebb volt, mint korábban feltételezték” (164. l.). Nemcsak ezek a nem nagy költői értékű, de alkalmiságuk miatt mégis mélyen meghatató és elevenen korfestő szemelvények, hanem maga a Kovács Endre egész könyve bizonyosság amellett, hogy a társadalomfejlődésnek nagyjából egyező jellege és irányai, valamint a közös vonásokat mutató nagy, átütő tragédiák milyen mélyen egybe tudnak kapcsolni és milyen békés egymásmellettiségre és együttműködésre tudnak nevelni olyan népeket is, amelyek közt nincsen semmi úgynevezett „fajrokonsági” kapcsolat, s amelyeknek a múltjában a szomszédság révén mégis csak akadtak itt-ott surlódási felületek. A krakkói magyar bursa italos, duhaj, verekedő diákjait a lengyelek szívesen elfelejtették, amikor azt látták, hogy azok a magyar legények, végvári vitézekké izmosodva, hogyan védték a török ellen testükkel és vérükkel nemcsak a saját országuknak és kultúrájuknak megmaradt darabjait, hanem bizony még a lengyel földet, népet és műveltséget is.

Egy parányit sem vonunk le a könyv belső értékéből és időszerű hasznából, ha a következő megjegyzéseinkben néhány kisebb corrigendával szolgálunk egyes másodrendű részletkérdésekhez,

Ozori Imre vitairatairól (így, többesszámban) nem lehet beszélni (113. l.), mert mindmáig csak egy, két kiadásban megjelent vitairatát ismerjük: azt, amelyet tartalmának megfelelően „*De Christo et eius Ecclesia . . .*” stb. címen szokás emlegetni, de eredeti címlapja az ismeretes 6, kivétel nélkül csonka példány (1535 és 1549-ből) egyikében sincs meg (133. l.).

A Skrzetuski-Hoffhalter Rafael nevű nyomdászt patronáló *Bánffy* tudomásunk szerint *Lászlónak* hívták (114. l.).

Szegedi Kis István wittenbergi teológiai „doktorátus”-ához (136. l.) kétség fér, amely máig sincs tisztázva.

Csáti Demeter (139. l.) tudomásunk szerint sohasem volt „protestáns pap”.

Félreérthető fogalmazás: „*A Tiszántúlon 1560 körül kisebb paraszti felkelésekre került a sor, s a mozgalom élén Arany Tamás, Egri Lukács s az erdélyi Dávid Ferenc állottak*” (144. l.). A szerző itt nyilván az 1569—1570-i Karácsony György-féle hadra gondol, de ennek „élén” sohasem állottak a megnevezettek, legföljebb valamiféle, ma már egészen tisztán nem látható ideológiai összefüggés volt Dávid eschatologikus nézetei meg Karácsony György fellépése és céljai között.

Serzet Mihályt (145. l.) nem „hazájában”, azaz Spanyolországban ítélték maglyahalálra antitrinitárius tanaiért (amelyeknek ő nem „megalapítója”, csak legmerészebb kifejezője volt), hanem a genfi városállamban. — Uo. *Lebio Socino* lengyelországi „működése” nem volt jelentős, a *Fausto*-é annál inkább (aki amannak unokaöccse volt s később is került oda, mint amaz).

Stancaró F. (147. l. vö. 170. l. is) sohasem volt antitrinitárius. Ez az irodalomban még ma is meglehetősen megrögződött tévedés onnan eredt, hogy ő a Krisztus „kettős természetéről” vallott bizonyos egyénieskedő nézeteket, s mert a megváltás művét csakis a Krisztus emberi „természetének” tulajdonította és ezt a felfogását minden más teológiai iránnyal szemben ádáz szenvedéllyel védelmezte — az antitrinitáriusokkal szemben is —, — ezért tartották „Krisztustagadónak”, holott Krisztusban ő is a Szentháromság második személyét látta. Ezt az egészen természetlen, hajszállhasogató teológiai vitakérdést éveken át az ő fanatikusan vitakedvelő egyénisége tette mondhatni európai teológiai szenzációvá. Kétségtelenül az általa példátlan makacssággal képviselt „furorologicus” is egyik oka volt annak, hogy az antitrinitárius vita nem maradt meg a józan és nyugodt színvonalon, — és hogy a végén ellenfelei magát Stancarót is az antitrinitarizmus szállás-csinálói közé sorozták!

A 150. lapon egy félreértést okozható toll- vagy sajtóhiba van: a lap közepén a szövegbe egyáltalán nem találó „református” szó helyett „reformáló” vagy „reformátori” olvasandó.

A 170. lapon az „egyházkerület” szó zavart okoz. Ehelyett is „egyházmegyét” kellene mondani, mint ugyanott egy másik helyt maga a szerző is azt mond. Mindkét esetben *katolikus* egyházmegyéről, ill. főegyházmegyéről van szó (dioecesis és archidioecesis). A „kerület” szó a katolikus egyházjogban alsóbbrangú (esperesi) körzetet jelent.

Én úgy tudom (lásd 171. l.), hogy a prágai egyetemből nem a csehek, hanem a németek vonultak ki 1409-ben, nem 1410-ben (aminek következménye a lipcsei egyetem megalapítása lett).

A jegyzetanyag, időrendi tábla és irodalmi jegyzék a kötet céljának és alkalmosságának megfelelően, gondosan van összeállítva.

RÉVÉSZ IMRE

THE FIRST INTERNATIONAL. MINUTES OF THE HAGUE CONGRESS OF 1872

(Edited and Translated by Hans Gerth.
The University of Wisconsin Press. 1958. 315 l.)

AZ ELSŐ INTERNACIONÁLÉ HÁGAI 1872-ES KONGRESSZUSÁNAK JEGYZŐKÖNYVE

Az I. Internacionálé forrásanyagainak feltárása az utolsó évtizedben jelentősen előrehaladt — főként az érdeklődő nagyközönség juthat könnyebben hozzá az eddig hozzáférhetetlen elsőrendű értékű dokumentumokhoz. Így az Internacionálé utolsó, 1872-es hágai kongresszusáról, amelyen oly fontos szervezeti és elvi kérdésekről döntöttek, egészen a legutolsó évekig úgy vélték, csak töredékes, pusztán a lényegét visszaadó jegyzőkönyvek maradtak fenn: Guillaumé és M. Barryé. Az utóbbi viszont a hozzáférhetetlen írásművek közé tartozott. H. Gerth azonban 1958-ban kiadta az utóbbi időben megtalált részletes jegyzőkönyvet, amelyet minden bizonnyal A. Sorge, Marx barátja, az amerikai munkásmozgalom egyik irányítója, 1872 után a Főtanács főttkára készített Hágában.

A kiadvány főértéke természetesen maga a nyersanyag. Alapos betekintésre nyújt lehetőséget mind a mandátumvitákra (amelyek mögött a két főirányzat elvi-politikai ellentétei húzódtak meg), valamint a három fő vitakérdés alakulására (a Főtanács jogkörének megerősítésére, a Főtanács székhelyének New-Yorkba helyezése, végezetül a politikai tevékenység szorgalmazására). Megjegyzendő, hogy ezen érdemi vitákhoz a kötet további segítséget nyújt, mivel a tulajdonképpeni jegyzőkönyv mellett H. Gerth közölte Sorgének a szeptember 20-i jelentését, amelyet visszautaztában a hajón készített az amerikai megbízó munkásszervezet számára. Ugyancsak ezeket a vitákat világítják meg Maltman Barry jegyzetei, amelyeket a kongresszus küldötteként a konzervatív Standard számára készített. A kötet tulajdonképpen e három forrásanyagot tartalmazza. E három forrásanyag, mint kitűnik, mind egykorú, de jellegileg mégis eltérő. Sorge jegyzőkönyve készült csak azzal a szándékkal, hogy belső használatra jegyezze fel legmondosabban az eseményeket. A szeptember 20-i jelentés már részben egyéb benyomásokat is tartalmaz a kongresszus légköréről, egyes küldötteiről, a holland munkásmozgalom helyzetéről, a város politikai hangulatáról, sőt Marxszal és Engelsszel megegyező értékelést ad a Bakunin-féle irányzat programjáról, hibáiról, az áramlat speciális latin elterjedésének okairól (242—245. l.). — Sorge a speciális okokat szintén a latin országok társadalmi-fejlődésbeni elmaradásában, valamint Bakunin olyan felfogásában jelöli meg, hogy a proletár-elemek helyett hajlamos lett volna a lumpen-rétegekre való támaszkodásra. Maltman Barry szintén naponként írta feljegyzéseit, de ezek a naplószerű írások sajtó számára, vagyis a szélesebb külvilágnak készültek, eleve nebbek voltak, személyes észrevételeket is tartalmaztak, egyes szereplőket egyénileg is megelevenítettek. Így bár a jegyzőkönyv szokványos formájától eltér, s egészében a kongresszus lefolyásáról szegényesebb képet nyújt, mint Sorge, azt alkalmasint előnyösen, színesen kiegészíti. Az egyéni arccélek gondosabb kimunkálása mellett Maltman Barry is szól a hágai közhangulatról (mind a polgáriról, mind a fogadó kislétszámú munkásszervezetéről), a sajtó-visszhangokról. Érdekes megfigyeléseket tesz az amerikai munkásmozgalom nemzetiségi összetételére, mikor a mandátum-viták hátterét elemzi (266—267. l.). Ugyancsak Barrynál olvashatunk egy ilyen nemzetközi munkáskongresszus nyelvi problémáiról, illetőleg ezen nyelvi problémáknak politikai szövödményeiről (267—268. l.). Említésreméltó, hogy Barry tanúságtétele szerint a küldöttek mennyire törekedtek, hogy Marxtól tudományos felvilágosításokat szerezzenek, s megismerhessék a Tőke gondolatait. Mindezek alapján csak üdvözölhetjük H. Gerth kezdeményezését, hogy a megtalált Sorge jegyzőkönyv mellett Maltman Barryét is újra kiadta.

Néhány szót kell szólnunk H. Gerth bevezető-magyarozó fejezeteiről. Mintegy kétoldalas előszavában Gerth a kézirat történetét mondja el, Maltman Barry jelentésének történetét ismerteti, s elhelyezi a hágai kongresszust az Internacionálé történetében. Részünkről az előszóhoz csak annyit megjegyzésünk volna, hogy Gerth, úgy ítéljük, túlságosan a Főtanács New-Yorkba helyezését állította középpontba, s ezt szinte kizárólag a marxista és bakuninista áramlat küzdelmével magyarázta, s nem vette tekintetbe az 1871

után fellépő kormányterrort, a munkásmozgalom általános visszaesését (ami még akkor is érzékelhető volt, ha figyelembe vesszük, hogy egyes helyeken, gyakran a perifériákon — Spanyolországban pl. — a mozgalom fellendülőben volt), ami objektíve is felvetette a kérdést, kialakulhat-e Európában új centruma az Internacionálnak. Emellett természetesen szerepet játszott a fenti belső ellentét is, amit kiegészített még egy szubjektív szempont: Marx — Engels fáradtsága, óhajuk, hogy újra teljesen — vagy főként — a tudománynak szentelhesék életüket és energiáikat. (Ez utóbbiról Marx és Engels levelezésében eddig is többször olashattunk, s jelen kötetben Sorge szeptemberi jelentésében e szempont ismét jelentős helyet kap ;244—245. l.).

H. Gerth tulajdonképpeni bevezetője az egész I. Internacionálé történetéről nyújt rövid hétoldalas áttekintést. Az általánosan ismeretes szempontok érzékeltetésén túl (a genfi kongresszus, az Alapító Üzenet megszerkesztésének szempontja, az 1870-es háború, a Kommün és Marx III. Üzenete) a szerkesztő nem igen megy. Itt csak azt tennénk szavá, hogy Gerth a bázeli kongresszus eseményeit túlságosan leegyszerűsíti, Marx — Bakunin ellentétét ott tévesen exponálja (XIV. l.), minthogy Bakunin ateista, antietatista, anarchista gondolatainak ott alig adott hangot, 1869-ben az ellentétek csak az öröklés kérdésében jelentkeztek, a másik két főkérdésben Bakunin és hívei a marxistákkal még együtt haladtak. Az ellentétek inkább a kongresszuson kívül jelentkeztek.

A két rövid bevezető mellett Gerth lapalji jegyzeteket is közöl, amelyek főként az amerikai mozgalommal kapcsolatosan hasznosak — többnyire Schlüter munkásságára támaszkodva. A kötetet a szerkesztő rövid biográfiai lexikonnal látta el (zárójelben jegyezzük meg, hogy az újabb szovjet forráskiadványok — Generalnű Szovjet Pjervogo Internacionala 1864—68. Moszkva 1961, 1963 — részletesebb és pontosabb névlexikont nyújtanak), amit névmutatóval egészített ki. Mindez megkönnyíti a kötet felhasználását. Kár, hogy néhány helyen a névírásban hibák mutatkoznak (Marselau helyett Marcellau, Pellicer helyett Peliceor, K. Farkas helyett C. Farkast írtak) — ezek azonban nem jelentősek. A kiadvány forrásértékét növeli, hogy az angolnyelvű szöveg előtt Gerth fotokopiában közli a németnyelvű eredetét is.

JEMNITZ JÁNOS

Sz. ORMOS MÁRIA:

AZ 1924. ÉVI MAGYAR ÁLLAMKÖLCSÖN MEGSZERZÉSE

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 32. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 158 l.)

Sz. Ormos Mária könyve azt, a Magyarországnak 1924-ben nyújtott népszövetségi kölcsön folyósítását megelőző diplomáciai küzdelmet mutatja be, amely egyfelől az angol és az olasz politikai és gazdasági körök által támogatott Bethlen-kormány, másfelől a magyar revíziós tervek meghíusítására törekvő Franciaország és a kisantant között zajlott le. Ismerteti a magyar kormánynak a kölcsönrel kapcsolatos célkitűzéseit, az előzetes tervezet jellegzetességeit, a kölcsön lebonyolítását, az un. szanálási törvényjavaslatok vitáját és a kapott hitel felhasználását. Témájánál fogva tehát mind gazdaság-, mind általános politikai, mind pedig diplomáciatörténeti vonatkozásában egyaránt komoly tudományos érdeklődésre tarthat számot.

Az ellenforradalmi rendszer, de különösen a Bethlen-rezsim politikai megítélésében a kölcsönpolitika fontos mozzanatot képez. Éppen mert a legújabb gazdaságtörténeti kutatások, s maga Ormos Mária is az 1924-es kölcsönre vonatkozóan azt bizonyítják, hogy a külföldi tőkebehozatal korántsem játszott olyan szerepet a Horthy-rendszer gazdaságában, amekkorát annak korábban tulajdonítottak, válik fokozottabb jelentőségűvé a pénzügyi függőség kérdéskörének általános politikai vonatkozása. Nem lehet ugyanis a kölcsönpolitikát egyszerűen csak pénzügyi-gazdasági kérdésként kezelni, de — véleményem szerint — nem lehet egyoldalúan a nemzeti függetlenség szempontjából sem ítéletet mondani róla. A kölcsönök értékelésében a történeti valóságot akkor tudjuk a lehető legjobban megközelíteni, ha megvizsgáljuk a kölcsönök felhasználásának módját is. Igaz, hogy a Bethlen-kormány engedményeket tett a nemzeti függetlenség kérdésében, de ennél súlyosabb az a tény, hogy a külföldi tőkét, vagy legalább annak egy részét nem a termelés területére fektették be, hogy fellendítsék a tőkés újratermelést, hanem improduktív célokra, részben pazarlásra használták fel. S itt kell hangsúlyoznunk az ellenforradalmi rendszer aktív felelősségét, nehogy az egész kérdésben a fegyvermatti felfogás valamely változata hason, és ilyen formában ez valamiféle felmentésül szolgáljon az uralkodó osztályok számára. Ehhez a — nagy körvonalakban jelzett — koncepcióhoz, ha úgy tet

szik, az e koncepció alapján születendő szintézishez jelent önálló jelentőséggel is bíró részletmunkát Sz. Ormos Mária könyve.

A munka bevezetőjében képet kapunk az első világháborút követő évek kapitalista világregndszerének súlyos gazdasági és politikai megpróbáltatásairól. Különösen erős volt a válság a vesztés államokban, olyannyira, hogy ez a tényező a győztes antant-országok részére „lehetetlenné látszott tenni a várt jóvátétel befolyását; s úgy tűnt, támogatni kell a koldust, hogy fizethessen. Az antant-államok politikusi és gazdasági szakértői nem egyöntetűen és nem egyszerre jutottak erre az álláspontra, de lassan mégis megindult az a sokirányú és ellentétekben gazdag folyamat, amely a háborút veszített államok ideiglenes gazdasági stabilizációjához vezetett, s amire saját érdekükben a stabilizáció útjára már korábban rálépett, tőkeerősebb államoknak is szükségük volt.” Ebbe a folyamatba illeszthető be a magyar kormány kb. másfél éves, kölcsönszerzésre irányuló küzdelme is, melynek eredményeképpen 1924 júliusában kezdetét vehette a magyar gazdasági stabilizálás időszaka.

Sokoldalú, alapos vizsgálat alá veszi ezután Sz. Ormos Mária Magyarország 1920-as évek eleji gazdasági helyzetét. Elemzésének eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: Az ipari és mezőgazdasági termelés, a külkereskedelem és a pénzügyek válságos helyzete olyan súlyosan éreztette hatását az egész gazdasági életre, s olyan belső szociális feszültséget eredményezett, hogy a magyar uralkodó osztályok maguk is közvetlenül érdekeltté váltak a gazdasági stabilizáció megteremtésében. Ezt azonban „a belső erőforrások kikapcsolásával a külföldi tőke beáramlásától várták”. Az ellenforradalmi rendszer távolabbi külpolitikai céljai — Trianon revíziója — is megkövetelték a gazdaság helyreállítását.

A stabilizációhoz az uralkodó osztályok által szükségesnek vélt külföldi tőke beáramlásának azonban súlyos akadályai voltak. Ezeket az akadályokat vizsgálja „A jóvátételi kérdés alakulása 1922-ben” c. fejezet. A Jóvátételi Bizottság ugyanis — a fizetendő jóvátétel fedezeteként — minden állami vagyont zár alá vett, s így Magyarország egy külföldi kölcsön fedezeteként semmit sem tudott felajánlani. A jóvátétel és a kölcsön kérdése tehát szorosan összefonódott, s a magyar kormány a stabilizálás céljai mellett éppen azért lépett a kölcsönszerzés útjára, hogy ennek segítségével kiiktassa a jóvátétel-fizetést. E megfontolások alapján terjesztette elő 1923. január 3-án a szanálásra vonatkozó elgondolását Kállay Tibor pénzügyminiszter, s ez volt egyben a kölcsön-program hivatalos bejelentése is.

A következő fejezetekben igen alapos, a kérdések bonyolultságát tükröző képet kapunk azokról a diplomáciai küzdelmekről, melyek a Magyarországnak nyújtandó kölcsön ügyében a nagyhatalmak között zajlottak le. Anglia — miután tartott Franciaország túlsági megerősödésétől a kontinensen, és mindenképpen érdekében állt az európai gazdasági stabilizáció megteremtése — kezdetől fogva a magyar kölcsön-törekvések támogatójaként lépett fel, s Olaszország is — szembenállva Franciaországgal és a kisantant-államok közép-európai megerősödésének lehetőségével, saját közép-európai befolyásának útját egyengetve — bizonyos kezdeti ingadozás után a magyar kérés teljesítését követelte a Jóvátételi Bizottságban.

Az 1923 elején keletkezett külpolitikai feszültség (Franciaország Ruhr-vidéki kalandjával kapcsolatban egy közép-európai Ruhr-politika kibontakozásának lehetősége) arra készítette a kormányt, hogy sürgősen kezdjen hozzá a jóvátételi ill. a kölcsönkérdés megoldásához. Bár az év elején az angol bankár-körök képviselője, Sir William Good közölte Bethlennek, hogy az angolok nézete szerint a kölcsön megszerzésének járható útja a Népszövetség bekapcsolása lenne, s ez óhatatlanul együtt járna Magyarország gazdasági ellenőrzés alá helyezésével, a magyar kormányelnök ekkor még eredeti elgondolásához híven magánkölcsönök felé tapogatózott, s lehetségesnek tartotta a Népszövetség kikerülését. A kísérlet azonban sikertelennek mutatkozott, s ezután kényszerült a miniszterelnök és a pénzügyminiszter Párizsba, Londonba és Rómába, hogy a Jóvátételi Bizottságtól kérjék a zálogjogok feloldását.

A szerző színesen, élményszerűen írja le a magyar államférfiak külföldi útját, s jól érzékelteti, hogy Bethlenék első — 1923 májusi — európai körútja tulajdonképpen nem sok befolyással volt a Jóvátételi Bizottság döntésére, hogy ott lényegében az angol — olasz és a francia álláspont között döntött el a kérdés. Az angolok a stabilizáció ellenőrzését a Népszövetségre kívánták bízni. A francia terv fenntartotta, sőt lényegesen megerősítette a Jóvátételi Bizottság ellenőrzését, s követelte, hogy a kölcsön egy részét jóvátételi fizetésekre használják fel. 1923 májusában a francia álláspont győzött.

Júniusban a magyar kormány — angol biztatásra — újabb akciót indított a kérdés ismételt tárgyalására. 1923 júliusától szeptember végéig hosszas diplomáciai harc zajlott le, amelynek központja sokkal inkább London, mint Budapest volt.

Az értekezés világosan taglalja a kisantant állásfoglalását is, amely 1923 júliusában a sinaiai konferencián — angol nyomásra — már kedvezőbb volt a magyar kölcsönkérdés megoldása szempontjából, mint a Jóvátételi Bizottság előző határozata, de minden engedmény ellenére sem válhatott a megoldás alapjává, mert az ellenőrzőbizottságba be akarta vonni a kisantant képviselőit is. Miután az angol kormány is visszautasította a sinaiai konferencia határozatait, nem maradt más lehetőség, mint a népszövetségi út.

Részletes képet kapunk ezután Bethlen 1923 augusztusi-szeptemberi genfi alkudozásairól, s fokozatos engedményeiről. Eredmény csupán annyi, hogy a magyar miniszterelnök ezen útja után Genfben elejtették a jóvátételnek a kölcsön összegéből való fizetését, s megkezdődhetett a kölcsöntervezet végleges kidolgozása.

A rekonstrukciós terv elkészítésének hosszú folyamatát tárja fel ezután Ormos Mária. Bemutatja a terv kidolgozására Budapestre küldött népszövetségi bizottság összetételét, működését, majd részletesen tárgyalja a pénzügyi bizottság londoni tanácskozásait. A Népszövetségi Tanács magyar albizottságának párizsi ülészakára Bethlen gróf is kiutazott. A párizsi tanácskozások azonban még mindig nem hoztak eredményt, mert a jóvátétel évi fizetésének módja továbbra is nyitott kérdés maradt. 1924 januárjában ismét Londonban folytatódott a tárgyalások. A szerző ismerteti a magyar kormány akcióit a határozatok sürgetésére. Amikor a diplomáciai lépések nem vezettek már eredményre, akkor — 1924 február elejétől — a magyar kormány az utolsó eszközhez folyamodott: rálépett „a korona névleges és tényleges árfolyamának tervszerű — áldozatokkal is terhes — összehangolásának”, azaz a tervszerű koronarontásnak az útjára.

Ezután, minden huzavona ellenére, 1924 február végén végre megszületett a Jóvátételi Bizottság döntése, amelyben felszabadította zálogjogát az állami bevételek egy tetemes részére, s húsz évre szabályozta a jóvátétel fizetését. Kisebb késlekedéssel végre 1924 március közepéig az érdekelt felek aláírták a jegyzőkönyveket, s ezzel megteremtődött a 250 millió aranykorona étékű, 20 évre szóló hosszúlejáratú kölcsön feltételének lehetősége. „E lehetőség fejében Magyarország vállalta, hogy két és fél esztendőre gazdasági életét külföldi ellenőrzés alá helyezi, ebben az időben költségvetését, pénzügyi és gazdasági politikáját a Népszövetséggel közösen kialakított előzetes program értelmében vezeti és attól nem tér el.”

A továbbiakban még ismerteti a szerző azokat a küzdelmeket, melyeknek eredményeképpen a helyreállítási program feltételeinek megteremtése után a lehetőséget realizálta is a Bethlen-kormány. Itt kell megemlítenünk, mint a munka lényeges pozitívumát, azt a módszert, ahogyan a szerző mindig a kérdések tényleges összefüggésében tárgyalja a diplomáciai küzdelmek és a belpolitika viszonyát. Némileg határozottabb állásfoglalásra, az ellenzéki pártok, különösen az SzDP akkori szerepének alaposabb tisztázására is törekedhetett volna Sz. Ormos Mária, amikor Bethlen és az ellenzék küzdelmeit tárgyalja „A helyreállítási program és feltételeinek megteremtése” c. fejezetben.

Rövid — kissé talán túlságosan is tömör — zárófejezet tárgyalja a kölcsön felhasználását. Igaz, hogy Sz. Ormos Mária e munka keretén belül tulajdonképpen nem foglalkozik mélyrehatóan a megszerzett kölcsön, s főleg a későbbi hitelek sorsával, mégis, véleményünk szerint, nagyobb távlati kitekintéssel helyes lett volna rámutatni arra is, hogy a kölcsönszerzés, majd a nyomában beáramló tőke önmagában, még az adott feltételek mellett sem járt volna súlyosabb gazdasági következményekkel, ha azt a magyar uralkodó osztályok nem improduktív beruházásokra, sőt egy részét reprezentációs célokra, hanem megfelelő ipari létesítményekre, a tőkés újratermelést fellendítő befektetésekre használták fel.

Szerző igen gondos, alapos munkáját dicséri a könyv függelékében található időrendi táblázat és a névmutató, amellyel sikeresen segíti elő a rendkívül bonyolult eseményekben való tájékozódást.

STIER MIKLÓS

SZILÁGYI JÁNOS:

A MAGYAR MUNKÁSKÖNYVTÁRAK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1920 — 1944)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 116 l.)

A munkáskönyvtárak története mind a munkásmozgalom, mind a kultúra története szempontjából tanulságos. Szilágyi János hasznos könyve a Horthy-korszak munkáskönyvtárainak történetével ismert meg bennünket. Első részéből megtudjuk, hogy a magyar munkásosztály milyen jelentékeny részében lobogott a vágyódás a tudás, a

kultúra után 1920 és 1944 sivár évei között. Ez a réteg ösztönösen is, tudatosan is tudta, hogy az önmaga felszabadításáért folytatott harcában mily értékes fegyver a könyv. A munkások saját filléreikből teremtték meg könyvtáraikat, és ezek a gondzóli tervszerűen tevékenykedtek az olvasási kedv felébresztésén és kiterjesztésén. Sem az elnyomatás, sem a mindennap nehéz gondja nem tudta kiölni a munkásokból a kultúra iránti szomjúságot.

A második részből megtudjuk, hogy az ellenforradalom állama, fasiszta szervezetei és „kultúregyesületei” mint próbálták ily célra létrehozott könyvtáraikkal befolyásolni a munkásságot — nem nagy sikerrel.

A legfontosabb a könyv harmadik része, mely a 300.000 kötetnyi kommunista és szociáldemokrata könyvtárakat tárgyalja. Az illegális kommunista párt e könyvtárakat jól használhatta agitációs és szervezkedési céljaira. A meglévő szociáldemokrata szervezetek könyvtáraiban és ezek mellett, a szakszervezetek és munkás-kultúregyesületek könyvtáraiban sikerült kis kommunista könyvtárakat is fenntartani és a tiltott könyveket terjeszteni. Ennek a 20—30 hivatalos munkáspárti könyvtárnak és a 150 szakszervezeti könyvtárnak szelleme azonban osztályharcosabb volt, mint magának a legális munkáspártnak.

Szilágyi János könyve teljesítette feladatát, melyet címében megjelölt. De nem állhatjuk meg, hogy imitt-amott eltérő véleményünknek hangot ne adjunk. Bohuniczky Szefinek, a „Nyugat” írójának könyveit nem lehet csak úgy elvetni. Azt sem látjuk be, hogy Szabolcska Mihály versci mennyivel lennének maradibb szemléletűek, mint például a Szilágyi által is elfogadott Gárdonyi Géza művei. Gobineau-nak a reneszánszról szóló könyvét sem lehet kiselejtezni, csak azért, mert egy másik könyvében kitalált egy faj-elméletet. A külföldről becsempészett szépirodalmi műveknél meg kellett volna említeni a *Gergely: Pereg a dob*, *Taraszov Rodionov: Csokoládé és Szilágyi: Új pásztor* jelentős regényeket is.

Híányoznak a felsorolásból a munkáskönyvtárakban akkor fellelhető, 1914 előtt kiadott osztályharcos könyvek, főleg a marxizmus klasszikusai. A kommunista kiadványokból nem említi a Müller-Faust-féle Európa könyvtár füzeteit (pl. Gorkij híres Január kilencét), Szenes Lajos kiadványait, az Építők Könyvtárát, a Világkép könyvtárát stb. Kimaradt a magántisztviselők könyvtárának tárgyalása is, mely többször állt baloldali vezetés alatt. A VIII. kerületi pártszervezet könyvtáráról szólva, hálátlanság Endrődi János, e vén „19-es” tevékenységéről meg nem emlékezni, aki 1923 óta mindvégig kitartott posztján. És nem olvastuk Bonyhádi Jenő nevét sem, ő főleg a VII. kerület különböző munkáskönyvtáraiban volt aktív.

A munkásosztályunk önképzési igényén bazírozó, a haladás és a forradalom ügyét szolgáló könyvtárak működésének története kultúr hagyományainknak egy fényes fejezetét képezi.

AGÁRDI FERENC

MAGYAR KÖNYVÉSZET 1945—1960.

A MAGYARORSZÁGON NYOMTATOTT KÖNYVEK SZAKOSÍTOTT JEGYZÉKE

(Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár.

IV. Művészetek — irodalom — földrajz — történelem. Budapest. 1964. 616 l.)

Aki egyszer beletekintett a „kuszáltság és rendszertelenség” azon zavaraiiba, amelyek, mint Köhalmi Béla írta, az első világháború utáni, ellenforradalmi korszakban jellemezték nemzeti bibliográfiánk ügyét, az tudja igazán megbecsülni a felszabadulást követő idők új bibliográfiai eredményeit, köztük a kurrens Magyar Nemzeti Bibliográfia füzeteit, és most ezt a nagy vállalkozást, amely az 1945—1960 közti évek hazai könyvtermését tárja összesítve, egybegyűjtve a kutató elé. Az anyag csoportosítása tudományágak szerint, szakrendben, az Egyetemes Tizedes Osztályzás egyszerűbb változata alapján történt. Így került sor a 700—943 közti szakcsoportokat tartalmazó jelen kötetben a történelem anyagára is. A történész. igaz, tisztában van azzal, hogy az ETO rendszerében éppen a történettudomány felosztása (vagy inkább felszabdalása) tekinthető a legkevésbé sikerült részek egyikének. Mégis nyilvánvaló, hogy az OSzK ilyen vállalkozásnál (ahogy a kurrens Nemzeti Bibliográfiánál is) csak ezt a szakrendet vehette és veheti alapul, és hogy helyes volt ezt, az egyetlen nemzetközileg is elfogadott, a könyvtárakban is világszerte használt rendszert alkalmaznia, amelynél jobbal ilyen célra jelenleg nem rendelkezünk. A körülvírásért és mostoha bánásmóderért amúgyis bosszút áll maga a történelem, a nagy moloch, amely végül magába nyel mindent, mindenféle szakot és jelenséget,

ami a tegnappalegyütt a múltba lép át, szüntelen. Az elvet tehát vegyük adottnak, kiválasztását helyesnek és nézzük meg végrehajtását, az alkalmazás módját. A kötet összeállítói: az OSzK bibliográfiai osztálya retrospektív csoportjának tagjai, Komjáthy Miklósné vezetésével, igen lelkiismeretes munkát végeztek. A szakrendből adódó nehézségeken címek többszöri említésével, utalásokkal igyekeztek (helyesen) könnyíteni. A kötet végére, a részletes tartalomjegyzék mellé, betűrendes tárgyi címszavas mutatót tettek azok segítségére, akik az ETO kezelésében kevésbé jártasak. S ha már az ilyen típusú bibliográfiába, ugyancsak nemzetközi szokásnak megfelelően, formai okokból csak az önálló munkák (és különnyomatok) kerülhetnek bele, akkor legalább a gyűjteményes munkák (emlékkönyvek, évkönyvek, a Tanulmányok Budapest Múltjából, Folia Archaeologica stb. egyes kötetei) tartalmát, a bennük található tanulmányokat is felsorolják. Magát a címanyagot általában helyesen illesztik bele a történelem-szakak készen adott csoportjaiba. Az egyetemes „művelődéstörténet” (elég sikerületlen) kategóriájába, jó megoldással, inkább csak utalásokat helyeztek. Fekete Lajosnak a XVI. századi török úrról és Révész Imrénék Sinay Miklósról írt tanulmánya is inkább Magyarország történetének megfelelő szakaszába kívánkozott volna át. Nem mindig könnyű eldönteni, mi kerüljön az általános egyetemes őstörténeti és régészeti szakaszba, illetve mi speciálisan Magyarország honfoglalás előtti viszonyai és a magyar őstörténet szakaszába. Az összeállítók itt láthatólag, talán túlzottan is, az általános szakaszt részesítették előnyben, ide osztva be a magyarországi vonatkozású anyag nagyrészét is. Itt lehet vitakozni az elvi határvonal alkalmazásának módján, azon, hogy miért kerül inkább az egyetemes szakaszba a Budapest Régiségei c. sorozat, vagy Éri István és Bálint Alajos tanulmánya az elég speciálisan magyar Muhi falu középkori emlékeiről. Helytelen viszont, hogy a Jagelló-kori humanista és diplomata Macedóniai László életrajza, Horváth István Károly és Obermayer Erzsébet tollából, szerepel az az ókori történelemnél (526. l.), aztán a latin—görög szerzők, Plautus és társai között, sőt még Magyarország honfoglalás előtti szakaszában (554. l.) is, csak éppen a Jagelló-kori magyar történet anyagában nem, ahová pedig való. Ez azonban szinte az egyetlen, apró szépséghiba: ezt sem a könyvtárosoknak, hanem inkább történész-szaklektornak kellett volna elsősorban észrevennie. Az megint nehezen eldönthető vitakérdés csupán, hogy egy-két, több korszakon átmenő magyar történeti munkát érdemes-e mindegyik szakaszban külön idézni, és nem helyesebb-e ezeket is az elején, a többi (csak egyszer idézett) összefoglaló jellegű magyar történeti feldolgozás közé helyezni, Magyarország történetének általános szakaszában, ahol egyébként utalást is hiába kerestünk a magyar történelem tankönyvformájú összefoglalásaira.

A történészek, mint bizonyára a többi érdekelt tudományág képviselői is, köszönettel tartoznak Nemzeti Könyvtárunknak és munkatársainak e fontos segédeszközért, amely (különösen ha az V. kötet és vele a névmutató is napvilágot lát) nélkülözhetetlen és sűrűn használt darabja lesz kézikönyvtárainknak, és elősegíti, hogy kutatóink jobb, korszerűbb felszereléssel végezhesék munkájukat.

KOSÁRY DOMOKOS

KANYAR JÓZSEF:

ELSIKKASZTOTT FÖLDREFORM, MEGVALÓSULT FÖLDOSZTÁS SOMOGYBAN (1920; 1945)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 166 l.)

Kanyar József — az Akadémiai Kiadó által megjelentetett helytörténeti munkájában — az 1920-as földreform és az 1945-ös földosztás Somogy megyei lebonyolítását és számszerű eredményeit veszi sokoldalú vizsgálat alá. A téma feldolgozásánál szemmeláthatólag az volt a célja, hogy a két földosztás közötti lényeges különbségeket, a lebonyolítás társadalmi-politikai céljait, a két földreform végrehajtásában résztvevő osztályok eltérő érdekeit, szándékait és az ezzel egyenes arányban álló eredményt plasztikusan kidomborítsa. Ezt a feladatot kétségtelenül jól oldotta meg. A két földosztás közötti különbség megmutatásánál szigorúan ragaszkodott a tényekhez, bizonyításai, általánosításai és végkövetkeztetései mindenütt a tényanyagra épülnek, meggyőző erejüket a széles forrásanyag feldolgozása és használata fokozza.

Kanyar könyvének egyik alapvető mondanivalója, hogy történelmünk utolsó száz esztendejének forradalmi 1945-ig megoldatlanul hagyták a földkérdést. Pedig az utolsó száz év forradalmi válságaiban, és a válságokat követően is, a földkérdés a demokratikus átalakulás befejezetlensége miatt centrális jelentőségű volt. Az ebből az

ellentmondásból fakadó társadalmi ellentéteket vizsgálja Somogy megye vonatkozásában, mely tudvalevőleg a Dunántúl legnagyobb agrármegyéje és a nagybirtok egyik fellegrára volt.

Ahogy a tanulmány címe is jelzi, a könyv két részre tagozódik. Első részében az 1920-as földreformmal foglalkozik, amely a tanulmány második részéhez viszonyítva kissé gyengébbre sikerült. Mindkét részben — helyesen — arra törekszik, hogy a földkérdés körüli küzdelmeket az országosan jelentkező problémáknak alárendelten tárgyalja, kimutatva a helyileg jelentkező sajátosságokat. Ez a törekvés sikeresnek mondható a második részben, ahol csak az országos problémák kereteit adja meg és elsősorban a Somogy megyei vonatkozásokkal foglalkozik. Az első részben azonban az országos és helyi vonatkozások túlságosan összefolynak, néhol az országos elnyomja a helyit és logikai felépítése sem olyan rendszerezett, a tárgyalt kérdések gyakran ismétlődnek is, a szerkezet közel sem olyan zárt, sem logikailag sem kronológiailag mint a második részben.

Bár — főleg az első részben — találkozunk kissé elnagyolt, a kellő árnyaltságot és elmélyültséget nélkülöző részekkel, ahol a jelentős tényanyag sokkal több és sokoldalúbb általánosításra ad lehetőséget, mégis azt kell mondani, hogy szerző munkája egészében színvonalas helytörténeti munka.

Külön ki kell emelni az első részben a somogyi nagybirtokosság taktikázásával foglalkozó részt. Szerző szigorúan a tényanyagra támaszkodva mutatja ki, hogy a somogyi nagybirtokosság, miután ismét visszakerült a hatalomba, mindent elkövetett annak megszilárdítására, de helyzetét nem érezte biztosnak, s bizonytalanságát jelzi, hogy meggyőződése ellenére kénytelen volt földreformról beszélni. Főelmét mutatja, hogy október 12-én Nagyatádi Szabó István nagygyűlése után, melyen a kiszgazdapárt földet követelt, október 13-án a nagybirtokosok gyűlése szintén a nagybirtokosság „reformtörekvéseinek ad hangot” — s védekezésbe szorulva tiltakoznak az olyan „gyanúsítás vagy beállítás ellen. mintha a nagybirtokosok állnák útját” a reformnak, „megértve a kor szellemét, a föld arányosabb elosztását célzó földbirtok-reformot szükségesnek tartják”. Kétségtelen, hogy ebben szerepet játszott 1919 közeli élményanyaga: nevezetesen az, hogy Somogyban 1919-ben az osztályellentétek igen kiéleződtek a nagybirtok és a szegény-parasztság között, s az osztályharc rendkívül éles volt. Ezért fordult Somogy megye nagybirtokossága 1919 őszén azzal a javaslatral a megyékhez, hogy támogassák a földreform ügyét.

Kányar József levéltári kutatásai új adatokkal világítják meg a kiszgazdapárt tevékenységét, melynek Somogy megye volt a bősége. A kiszgazda áruulás okainál persze nagy szerepe volt a somogyi kiszgazdák gazdasági helyzete és a „pártvezéri hiúság” mellett a magyar kispolgári demokrácia ingatagságának, eszmei bátortalanságának, valamint annak az igen közeli történelmi tanulságnak, hogy 1919-ben a megyében erősen kiéleződött a paraszti rétegellentét, mely a kiszgazdapártot egy demokratikus orientációtól viszsztatartotta. Kányar a kiszgazdapárt tevékenységét igen sokoldalúan vizsgálja, megmutatja a kiszgazda irányzat ellentétét az uralkodó osztállyal és azokat az okokat, melyek a kiszgazdamozgalmat a meglévő ellentétek ellenére a kormányzat politikája felé vitték. A tanulmány helyesen mutatja meg, hogy a kiszgazdapárt belement ugyan az egyesülésbe, mert visszariadt egy radikális politikától, de azzal, amit az egyesüléssel megalkotott, maga sem értett teljesen egyet.

Mint említettük, nagyobb méltánnyal kell szólni a tanulmány második részéről, az 1945-ös földosztással foglalkozó részről. E részt szerző nagyobb szeretettel és gondossággal munkálta ki, jelentős forrásanyagából — láthatóan — még több mondanivalóra is teltet volna. E részben külön kiemelni az első és ötödik alfejezetet és a második fejezet a) pontját. Mondanivalója itt rendkívül meggyőző, következtetései érdekesek és értékesek, különösen az első alfejezetet és a második alfejezet a) pontját olvasva visszaéljük magunkat a felszabadulás utáni hónapokban: leírása igen korhű, szuggesztív erejű, lendületes. Látszik, érződik, hogy szerző e harcok aktív résztvevője volt, érzelmi motívumai, melyeket nem tud mellőzni, belefoglaltattak mondanivalójába.

Forradalmi időszakot ábrázol, a maga bonyolultságában, ellentmondásos voltában, amikor a sokoldalú és halaszthatatlan feladatok elvégzésére a viszonyok rendkívül nehéz körülményeket biztosítottak.

A földreform gyors és sürgető végrehajtásából természetesen származtak hibák, fogyatékosságok, ahogy erre szerző több helyen helyesen utal. Óriási küzdelem volt ez, melyet a földreform jól megválasztott korai időpontja eredményesen segített. Minden — helyileg jelentkező hiba mellett is — a szegényparasztoknak végső soron igazuk volt, amikor forradalmi lendülettel és igazságérzettel ítéltek a földek sorsáról: a demokrácia létkérdése, megerősödése, tömegbázisának megalapozása volt a kérdés. Igaz, sok probléma jelentkezett, hisz a régi rendszer bukása a régi kötöttségek megszű-

nését hozta maga után, az ezek alól való felszabadulás pedig nem mindig járt együtt a jövő tudatos tervezésével és munkálásával, gyakran csak a régi rombolásában merült ki.

Szerző sokoldalúan ábrázolja a földosztás nehéz munkáját, s bizonyítja be, hogy Somogyban a földosztásnak 1945-ben csak „a fundamentuma készült el”, a munka sodrában, csak „az arányok, a körvonalak bontakoztak ki”. A termelés megszervezése és a föld tulajdonképpeni birtokba vétele csak a következő években történt meg.

A földosztó bizottságok munkájának részletes vizsgálata és elemzése után szerző a földosztást végrehajtó szervek munkájával, hatáskörével és szervezeti felépítésével foglalkozik (Megyei Földbirtokrendező Tanács, Megyei Földhivatal, Népgondozó Hivatal).

Ennek során ismerteti fenti szervek hatáskörét, adminisztratív, műszaki, pénzügyi és igazgatási szerepét a földosztásban, a fenti szervek közös munkáját, a feladataikat meghatározó és szabályozó kormányrendeleteket és utasításokat és szervezeti felépítésüket. E szervek munkájára, hatáskörére és szervezeti felépítésére vonatkozó ismertetés és az azt szabályozó rendeletek sokoldalú és aprólékos tárgyalását tőle kapjuk először ilyen részletesen. Érdekes, hasznos és tanulságos a földosztás műszaki, telekkönyvezési jogi lebonyolításának figyelemmel kísérése és részletes leírása, különösen az, hogy megőrizi életszerűségét, s az ismertetés nem válik szárazzá. A telekkönyvezést, a földmérés lebonyolítását beleágyazza a földosztás menetébe. Mégis azt kell mondani, hogy tanulmányának ez a része (2–3-as pontok, részben a 4-es pont) kissé a hivataltörténeti jelleg felé csúszik el, a hivataltörténet keretébe ágyazza be a földosztással kapcsolatos problémákat, ami magában véve nem kifogásolható, de néhol elszűrülnek, háttérbe szorulnak a földosztással kapcsolatos társadalmi, politikai, gazdasági problémák.

Egészében Kanyar József tanulmánya értékes, hasznos munka; örömmel üdvözljük egyre gyarapodó helytörténeti munkáink sorában, ahol — megítélésünk szerint — kiemelkedő helyet foglal el.

SZAKÁCS KÁLMÁN

A HADMŰVÉSZET ÓKORI KLASSZIKUSAI

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Hahn István

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1963. 944 l., 24 tábla, szövegek közti térképekkel és ábrákkal)

A tekintélyes kötet láttára eleve elismeréssel kell adóznunk a Zrínyi Katonai Kiadó parancsnokságának a koncepciójában — mondhatni — úttörő vállalkozás megtervezéséért, a szerkesztő Hahn Istvánnak pedig az évezredek és világrészeket átfogó — korántsem minden részletben közismert — anyag feltárásáért és nemcsak katonák számára tanulságos megszólaltatásáért. Dícséret illeti a kiadót nagyvonalúságáért is, amennyiben a tudós szerkesztőt szemmel láthatólag nem kötötte meg „katonásan feszes” előírásokkal, hanem abból indult ki, hogy a régmúlt idők történeti forrásainak kutatásához nyilván az ókori történet professzora ért jobban, tehát ennek a nagyszabású forrásgyűjteménynek az összeválogatását is rá kell bízni, hogy a könyv közvetett gyakorlati használhatósága is biztosítva legyen.

Ami az egész mű eredetiségét illeti: szerkesztője nem óhajtott versenyre kelni Clausewitz vagy Razin szakértelmével; természetesen felhasználta a rendelkezésre álló modern feldolgozásokat (nemcsak Delbrück és Kromayer—Veith kézikönyveit!); fő érdeme mégis az első kézből való anyagismeret és a marxista elmélet mindenkor termékeny egyesítése. Az egyes részletekben további eligazítást igénylő olvasó a szemelvények bevezetéseiben vagy a jegyzetekben megtalálhatja a kérdés legfontosabb irodalmát is. A teljesség megkövetelése persze indokolatlan volna: nem az a döntő, hogy Cannae ismertetése során szerepel-e — mondjuk — Alfred von Schlieffen neve (bár III. Thotmes fáraó szíriai hadjáratával, illetőleg az Aruna-főgőn való bravúros átkeléssel kapcsolatban nagyon is helyénvalónak érezzük Allenby tábornok és Lawrence ezredes említését). Örvedetes, hogy a magyar kutatókra is gyakran történik hivatkozás; a megnevezettek kivül azonban Vári Rezső (a „Sylloge Tacticorum Graecorum” sorozat) és Darkó Jenő idevágó munkássága (pl.: Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében. Hadtört. Közl. 35 [1934] 5—40. l.; Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'empire Romain. Byzantion 18 [1946—48] 85—97. l. stb.) is említést érdemelt volna, nemkülönben az elephantinéi zsidó katonai telep életével kapcsolatban Harmatta János „Irano-Aramaica”-ja: Acta Ant. 7 (1959) 337—410. l. stb.

Hahn István bevezető tanulmánya („Az ókori hadművészet fejlődésének áttekintése”: 11—128. l.) nem szokványos „bevezetés”: nem a könnyen elérhető kézikönyvek alkalmi kivonatolása, hanem komoly történetkutatói teljesítmény, a mindig elitélendő

„barbár, állati dolog” (Lenin művei, 21. köt., Szikra 1951, 301. l.) és az újjal terhes társadalmak vajúdsága mellett bábáskodó erőszak (*Fr. Engels*: Anti-Dühring, Szikra 1950, 189. l.) ókori példáinak az események okát-módját, összefüggéseit és tanulságait megvilágító bemutatása. Néhány ívnyi terjedelemben persze nem lehet — a mezolitikumtól Róma bukásáig terjedő évezredek hadviseléséről — *mindent* elmondani, de a *lényegét*: a hadművészet fejlődésének a technikai, gazdasági és társadalmi fejlődéstől való törvényszerű függését logikusan, áttekinthetően, eszméletlenül vázolni — mint Hahn megmutatta — igen.

A szemelvények megválogatása a szerkesztő körültekintését és alaposágát dicséri. Szöveggyűjteményről lévén szó, nyilván nincs még egy ember, aki 50 íven végig ugyanazeket a szövegeket szemelte volna ki: néhányat elhagyott és néhány mást felvett volna. De a szemléltető szövegek zöme annyira helyénvaló, hogy más szerkesztő is csak ezeket választhatta volna. A recenzióknak könnyű a dolga: különösebb fáradság nélkül ajánlhat utólag bizonyos részleteket (egynek kihagyását most is sajnálom: a vegyiháború — inkább rémületkeltés — ókori kuriózumaképpen Hannibalnak üvegbe zárt mérges kígyókkal való operálását, Corn. Nepos: Hann 10—11. fejj.), de méltányosabb, ha e helyett arra a gazdagságra mutatunk rá, amelynek Hahn jóvoltából részesei lehetünk — a nemzeti (szkíta, masszageta, germán) társadalmakra vonatkozó irodalmi dokumentumoktól elkezdve, az egyiptomi, mezopotámiai, zsidó, indiai és kínai szövegeken át a „klasszikus” görög-római szemelvények változatosságáig.

Valóban változatos ez az óriási anyag — mind tartalmát (színhelyét, korát), mind az egyes darabok terjedelmét tekintve. A sumer és asszír uralkodók győzelmi felirataitól (királyi ellenfeleik ketrecbe záratásától vagy kocsis elé fogatásától stb.), a kínai és héber katonai törvényektől Marathónig, Gaugaméláig, Zamáig vagy Hadrianapolisig az egész ókori történelem megelevenedik előttünk; hosszadalmas traktátusokat, de egy-két soros dokumentumokat is olvashatunk, a nélkül, hogy az anyagot heterogénnek, adagolását aránytalannak érezzük. Sőt: különösen szerencsés ötletnek találjuk, hogy a „szemelvénygyűjtemény”-ben Frontinustól, Onasandrostól, Ailianostól és Vegetiustól *egész* műveket (vagy legalább is összefüggő részleteket) tanulmányozhatunk. (Várady László Vegetius-fordítását — 751—865. l. — külön kiemeljük.) Hasonlóképpen szerencsés ötlet (és bravúr fordítói teljesítmény) például az alexandriai Héron hadigépeinek vagy Philón várépítészeti részleteinek megismertetése. Nem annyira *hadművészeti*, mint inkább *hadtörténeti* szempontból jelentősek és mindenképpen tanulságosak azok a római feliratok és késő császárkori törvényesszövegek, amelyeket Alföldy Géza (734—738. l.) és Várady László (742—750. l.) tolmácsolásában olvashatunk. Legfeljebb egyik-másik rövidebb dokumentum érthetősége és így használhatósága vitatható; például a 735. lapon M. Plautius Silvanus illyricumi hadakozásával kapcsolatban a *septemvir epulonum* mivoltáról értesülünk ugyan, de már a „diadaljelvények” jelentősége, ill. jelentéktelensége magyarázatlan marad.

Nem csekély érdeme a kötetnek a tulajdonképpeni rendeltetésén túlterjedő szakszerűség, a kiválogatott szövegek megbízható tolmácsolása és avatott értelmezése. Még stílárius pongyolaságokkal is csak elvétve találkozunk. (Például Hammurabi katonai törvényeinek bevezetésében, 165. l.: „A hadsereg magvát az állandó *szolgálatra* kötelezett telkeskatonának *szolgáltatták*, akik *szolgálatuk* fejében *szolgálati* birtokot kaptak”; az egyiptomi Wnj-ról a 145. lapon azt olvassuk, hogy „a VI dinasztia elején *mászta meg* a ranglétra fokozatait”; még furesőbb a 182. lapon Assur-ban-apli első személyes nyilatkozata: „Országomban a kertész az *ágyasokba* . . . tevéket és személyzetet vásárolhatott” stb.) Filológiai szempontból nem éppen csúcsteljesítmény például a cannaei csata liviusi leírásának szükségtelenül terjengős és helyenként bizony félreértésekkel tarkított fordítása. (486. l.: *via fornicata* = „Formicata utca”? 490. l.: „szorongatott helyzetükben” nyilván sajtóhiba, „helyzetünkben” helyett; 491. l.: *M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt* — nem „*bár* korára hivatkozva szabadkozott”, hanem „*mivel* korára hivatkozva mentesítést kérte”; 493. l.: nem 200, csak 100; 495. l.: „Sidicinus” nevű helység nem volt; stb.) Ha már Cannae-nál tartunk: hogyan értsük a bevezetésnek azt a megállapítását, amely szerint „a csata az Aufidus déli (jobb) partján folyt le, és *mindkét sereg a tengernek háttal* harcolt”? Az Aufidus észak-keleti irányban siet az Adriába; de ettől függetlenül hogy fordíthatott mindkét harcoló fél hátát a tengernek?

A szóbanforgó mű az Ókori történeti chrestomathia II—III. (görög és római) kötetének megjelenése után látott napvilágot. Erre, valamint a Világirodalmi antológia I. (ókori) kötetére alkalmasint nem ártott volna valahol hivatkozni, hiszen akárhány ott található szemelvény kívánatos módon egészítheti ki Hahn kötetének dokumentumanyagát. Az „átfedések” teljes elkerülése lehetetlen lett volna, de a találkozások nem bántják senkinek a szemét (ld. pl. V. Philippos katonai szerződését az 530. sk. lapon, il-

a Chrest. III. 51. sk. lapján; a zamai csata polybiosi leírását az 541. sk. lapon, ugyanennek liviusi változatát a Világirodalmi antológia 690. sk. lapjain stb.); érdekes egybevetésre adhat alkalmat Hadrianus híres manőverbírálatának kétféle tolmácsolása (739—741. l., vö. Chrest. III. 241. sk. l.). Nyilván az idő sürgetésére nyúlt a szerk. Pirchala Imre régi (és felületes) Ammianus Marcellinus-fordításához. Az indiai szemelvény mellől elmaradt a feldolgozó munkatárs (Tóttóssy Csaba) neve; a tartalomjegyzékben nem szerepel a Graupius hegyi csatának a tacitusi Agricola-életrajzból vett leírása (703—711. l.). Igen csekély fáradsággal ki lehetett volna gyomlálgatni a görög személy- és helynevek átírásában gyakorta felfedezhető következetlenségeket (Tempe, Khaironeia, Epameinondasz, Poszeidoniosz; viszont Parménión, Kleombrótosz, Ephészosz, vagy éppen Diodorosz stb.); missio *honoraria* helyett *honesta*, *gaesa* helyett *gaesum* kíváncszott volna (103., ill. 427. l.); a 385. lapon szereplő „albánok” népnév az adott összefüggésben megtévesztő; az „Anabasis” értelmezése (320. és 369. l.) nem pontos; a 189. lap forrásmegjelölése („Deut.”) nem a biblíában kevésbé járatos olvasó előtt rejtvény marad; dönteni kellett volna a Sarrukín és Sarrukén névalak között; a 623. jegyzetben tárgyalt Scorylo névvel kapcsolatban utalunk az Antik Tanulmányok 3 (1956) 309. lapján olvasható annuációra (Scorylo alkalmasint Decebal apja volt); Castor és Pollux magyarázata (626. jegyzet: „hadistenek”) nem a legtalálhatóbb. Végezetül egy apró szerkesztői elnézés: a marathóni csata hérodotosi megörökítése (250—255. l.) nem Geréb József régi fordításából, hanem a Chrestomathia görög kötetéből való.

Az efféle szépséghibák természetesen nem érintik a derék mű használhatóságát és az egész vitathatatlan érdemeit. A hézagpótló kötet az egyetemi oktatásban is jó szolgálatot fog tenni, de az ókori hadművészet ilyen magas színvonalú bemutatása tudományos szempontból is feltétlen elismerést érdemel.

BORZSÁK ISTVÁN

Dr. MUNK KÁROLY:

A FEGYVERSZÜNETI SZERZŐDÉSTŐL A SZOCIALISTA HADSEREGIG

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1964. 254 l.)

A magyar néphadsereg történetének feltárásában marxista történetírásunk újabb eredménye a közelmúltban a Zrínyi Katonai Kiadó kiadásában megjelent Munk Károly: A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig című könyve, amely a magyar néphadsereg kezdeti, 1944-től 1948-ig terjedő történetével foglalkozik.

Ez időszak a néphadsereg kialakulásának, proletárhadsereggé formálódásának időszaka, bonyolult, sokrétű vizsgálatot tesz szükségessé. Ezért a szerző — mint könyve bevezetőjében maga is hangsúlyozza — nem törekedett a folyamat minden oldalának bemutatására. A fő figyelmet a néphadsereg jellege és tisztikara összetételének problémáira fordította, de feladatának tartotta azt is, hogy bemutassa a Magyar Kommunista Párt szerepét a néphadsereg létrehozásában.

A munka négy fejezetre oszlik. Az első fejezet az 1944 decemberétől 1945 májusáig terjedő időszak fontos feladatát: az új magyar nemzeti haderő megteremtését és a frontra küldésére irányuló erőfeszítéseket tárgyalja. Ennek során az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 30-án hadat üzen Németországnak, ezt követően 1945. január 20-án pedig Moszkvában fegyverszüneti egyezményt köt, melynek értelmében Magyarország legalább 8 nehézfegyverzetű gyaloghadosztályt köteles felállítani és frontra küldeni.

Ennek érdekében a fegyverszüneti egyezmény aláírása után megjelent a kormány-nak az önkéntességi elvre épült toborzási felhívása. A szerző ismerteti a Honvédelmi Minisztérium és Vörös János honvédelmi miniszter e téren kifejtett tevékenységét, majd megállapítja, hogy bár nevezettek munkáját számos objektív nehézség hátráltatta, mégis a toborzás elhúzóódását a Honvédelmi Minisztérium reakciós elemei idézték elő.

Bár a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai egyértelműen kiálltak a toborzás mellett, mégis a szervezésben és a hadseregbe való jelentkezés terén a kommunisták jártak az élen. A párt azzal is elősegítette a toborzási felhívás sikerét, hogy több vidéki városban toborzó nagygyűlést hívott össze.

A továbbiak során megismerjük a Honvédelmi Minisztérium belső szervezeti felépítését, majd a nevelőtiszti állomány kialakításáért folytatott harcokat. Az MKP a nemzeti feladatok megoldására való tekintettel javasolta, hogy a hadsereg fontos vezető helyeire a Vörös Hadsereghez átállt, volt horthysta tábornokok és tisztek kerüljenek. Egyidejűleg a párt harcot indított a nevelőtiszti intézmény bevezetéséért, a tiszti-

kar népi elemekkel való megerősítéséért és a fiatal megbízható tisztek előléptetéséért. Noha Vörös János és az őt támogató erők elfogadták a követeléseket, az adott lehetőségeket felhasználva tudatosan törekedtek, kevésbé kompromittált. de meggyőződéses horthysta tisztek átmentésére.

Ennek megakadályozására a demokratikus pártok igazoló bizottságok felállítását követelték. Ezek felállítását az Ideiglenes Nemzeti Kormány el is rendelte, de a reakció mesterkedése végül is formálissá tette munkájukat.

Ilyen előzmények után indult meg a hadsereg szervezése 1945 február elején. A szervezést elősegítette, hogy a Vörös Hadsereg több ezer olyan hadifoglyot engedett haza, akik készek voltak belépni az új magyar hadseregbe. Így 1945 március első napjaiban a legénység száma már meghaladta a 13 000 főt. A Honvédelmi Minisztérium ekkor elhatározta a határőrség felállítását.

A szerző helyesen rámutat, hogy kérdéses ezen intézkedés létjogosultsága, mert „ekkor nem az állami határok védelme, hanem a háborúban való részvétel volt a fő feladat”.

A Honvédelmi Minisztérium először a 6., majd az 1. hadosztályt állította fel. Hozzákezdett az 5. hadosztály szervezéséhez is, de ennek felállítására már nem került sor.

A párt irányítása alatt álló nevelőtiszti intézmény érdeme, hogy a felállított két hadosztálynál minden nehézség ellenére is jó volt a harci szellem. A nevelőtisztek tevékenysége akadályozta a hadsereg reakciós tisztjeinek szabotáló terveit. Kezdeményezésükre küldöttségek keresték fel a kormány tagjait és a pártokat, és a küldöttségek követelésére a Honvédelmi Minisztérium vezetői kénytelenek voltak eltávolítani a legkompromittáltabb egyéneket. Tehát már a hadseregszervezés első hónapjai megmutatták, hogy milyen nehézségeket kell leküzdeni a demokratikus hadsereg kialakításáért folytatott harcban.

Mire a Honvédelmi Minisztérium által felállított két hadosztály bekapcsolódhatott volna a harcba, végetért a második világháború. Így a magyar katonák csak tisztogatási akciót hajtottak végre Ausztriában.

A szerző megállapítja: „A hatalmát veszített volt uralkodó osztály visszamaradt képviselői révén ekkor még késleltethette, sőt valójában megakadályozhatta a demokratikus erők célját: Magyarországot felszabadításában és a fasizmus elleni fegyveres harcban való részvételét.”

Munk Károly könyve második fejezetében a hadsereg helyzetét tárgyalja a háború befejezésétől az 1945-ös választásokig terjedő időben, amikor minden erőt a romokban heverő ország újjáépítésére kellett fordítani.

A magyar néphadsereg alakulatai tevékenyen bekapcsolódtak az újjáépítő munkába. Feladatuk elsősorban egyes felrobbantott hidak helyreállítása, aknaszedő munka, vasútvonalak, fontos berendezések őrzése, és egyes helységek közmunkáiban való részvétel volt. A honvédség alakulatai minden nélkülözés és nehézség ellenére lelkesen kivették részüket az újjáépítésből.

Ebben az időben a belpolitikai helyzethez hasonlóan kiéleződött a hadseregen belüli ellentét is, mert megkezdődött a háború végén nyugatra távozott, de időközben visszatért tisztek a hadseregbe való visszaáramlása. A hadsereg reakciós vezetői felháborodva a reakció országos méretű támadásán, politikai céljaik végrehajtó eszközének akarták megszerezni a honvédséget is. Ennek érdekében tömegével vették vissza a nyugatosokat, s hogy el tudják őket helyezni, új egységek felállítását tervezték, s tervbe vették az első hadtestparancsnokság felállítását is. Ezt a tervet a Szövetséges Ellenőrző Bizottság azonban elutasította.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a magyar szervek az ország gazdasági helyzetére való tekintettel megkezdték a honvédség létszámának csökkentését, ami viszont a tiszti létszám csökkenésére is vezetett. A Honvédelmi Minisztérium, hogy megtartsa saját kádereit, a tartalékos és nyugállományú tiszteket akarta leszerelni, mert elsősorban közülük kerültek ki a demokratikusan gondolkodó tisztek. A honvédségnek reakciós elemektől való megtisztítására ekkor elérkezett az idő, amit bizonyít az is, hogy a hadsereg tisztikarában államellenes összeesküvést és szervezkedéseket leplezték le.

Az események alakulása szükségessé tette 1945 nyarán az első katonai konferencia összehívását. A vita központi kérdése a tisztekhez való helyes viszony kialakítása volt, mert a nevelői intézmény csak a legénység között tudott tekintélyt szerezni, a tisztekre nem volt elég befolyása. A feladat tehát: harcolni a reakciós tisztek ellen, ugyanakkor megnyerni azokat a tiszteket, akik közelednek a párt politikájához. Ennek érdekében fokozni kell a nevelői munka színvonalát. Az első katonai konferencia a nevelői munka megerősödésére vezetett. Időközben az országban megkezdődött a választási küzdelem, amely a hadseregben is élesen jelentkezett. A reakció minden eszközt igénybe vett céljai

érdekében, ugyanakkor a nevelők óriási munkát végeztek, céltudatos agitációt folytattak. A választások pedig azt bizonyították, hogy a hadseregben a munkáspártokra leadott szavazatok aránya megegyezett az országos átlaggal.

A könyv harmadik fejezetéből megismerjük a hadsereg helyzetének alakulását a proletárdiktatúra megteremtéséért vívott harc körülményei között, az 1945 novemberétől 1947 augusztusáig terjedő időben. Az 1945-ös őszi választások után a demokrácia belpolitikai harcai a hadseregben is segítették a reakció elleni küzdelmet, mert a honvédség demokratikus szellemben való nevelése ellen nyíltan senki sem szólhatott. Noha a demokrácia melletti nyilatkozatok és tettek nem voltak azonosak, mégis egy-egy ilyen nyilatkozat előmozdította a reakciós megnyilvánulások elleni fellépést. A nevelőmunka fontos eszközei ekkor az előadás-sorozatok voltak, s bár a koalíciós pártok különféleképpen magyaráztak azonos témákat, a viták mégis pozitív hatást váltottak ki.

A nevelőtisztek különösen a legénységnél érték el jelentős eredményeket, ezért a jobboldali tisztek a hadsereg fegyelmének megbontásával vádolták őket. Gyakorlati voltak az összeütközések a reakciós parancsnokok és a nevelőtisztek között.

Munkájuknak a nehézségek ellenére is meglelt az eredménye, amit az újjáépítésben való lelkes részvétel és a kommunista pártszervezetek gyűléseinek látogatása is bizonyít. A nevelőtisztek hatására 1946 tavaszán egyre több tiszt közeledett, majd belépett az MKP-ba. Mégis a reakciós megnyilvánulásokra elsősorban a tisztikarban került sor. Ennek egyik oka a tartalékos tisztek leszerelése és a régiék visszavétele volt, amelyet ebben az időben még csak részben sikerült megakadályozni. A néphadsereg demokratikus erői, látva a veszélyes helyzetet, felhívással fordultak a nemzetgyűléshez, amelytől érélyes intézkedések meghozatalát várták.

A béketárgyalások közeledtével terjedt a nacionalizmus hulláma is.

Bár Vörös János leváltásával a szélsőségesen reakciós elemek kiszorultak a hadseregből, de az őt követő Tombor Jenővel a vezetés is a jobboldali kisgazda csoport kezébe ment át.

1945 végén és 1946 elején azonban a demokratikus erők ellentámadása, a kisgazdapárt reakciós elemeinek eltávolítása, a hadsereg nyugatos tisztjei leszerelésének kiharcolása, valamint a nevelőtisztek tekintélyének megerősödése azt eredményezte, hogy a hadseregbeli reakció ereje már nem erősödött, ennek következtében átmeneti erőegyensúly jött létre a népi demokratikus és a reakciós erők között. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a hatalomért folyó harcban a hadsereget nem használja fel a szélsőjobboldali reakció, noha szerepelt terveiben. A szovjet hadsereg jelenléte miatt azonban erre nem volt lehetőség. Az MKP viszont a forradalom békés továbbfejlesztése miatt nem gondolt a hadseregnek a hatalomért folytatott harcban való felhasználására.

1946 tavaszán, a Baloldali Blokk ellentámadásával egyidőben, a hadseregben fokozódott a reakció kiszorításáért folytatott harc. Ennek jelentős állomása volt a Szelektáló Bizottságok felállítása, amelyet ugyan Tombor Jenő és a Honvédelmi Minisztérium igyekezett kijátszani, de a Szövetséges Ellenőrző Bizottság közbelépései eltávolították a néphadseregből a fasiszta tiszteket.

A szerző kimutatja, hogy amíg a hadsereg létszáma csak 30.000 volt, a tisztikar névsorában 353 táborkot tartottak nyilván. Közülük 302 nyugdíjban volt, a többi pedig beosztottként vagy létszámfölöttiként szerepelt, legtöbbször a Honvédelmi Minisztérium különböző osztályain. Mindezek bizonyítják, hogy amíg horthysta táborkok és tisztek kulcspozíciókban ültek, addig megbízható tisztek csak ritkán kerültek fontos beosztásba.

Ez indokolta, hogy a Gazdasági Főtanács a Honvédelmi Minisztérium költségvetési vitéjén az ország gazdasági nehézségein túl, a januárra kért 173 milliárd pengőből csak 60 milliárdot engedélyezett. A Minisztertanács 1946. május 14-i ülésén úgy döntött, hogy a honvédség létszámát 20.000 főre kell csökkenteni. A Honvédelmi Minisztérium mást nem tehetve, e terv szerint dolgozta ki a hadsereg átszervezését.

E határozat után a hadseregben a reakciós erők fokozatosan elvesztették támaszaikat és soraikban megindult a bomlás. A létszámcsökkentés, mint a reakció elleni harc egyik formája, elérte célját. A hadsereg népi demokratikus erői tehát erőfölénybe kerültek, mert a tiszti helyek alapos lecsökkentésével nem maradt lehetőség a reakció bújtatására.

A néphadsereg demokratikus nevelésében továbbra is nagy szerepet játszott a nevelőtiszti intézmény, amely politikai nevelő munkájával számottevően elősegítette a proletárdiktatúra hadseregének megteremtését. A párt a hadseregen belüli politikai harcokban a kommunista nevelőtisztekre támaszkodott és általuk növelte befolyását. 1946 tavaszán azonban a vezetésnek ez a módszere bizonyult. A néphadsereg demokratikus továbbfejlesztésének hatékonysága érdekében a honvédség legfontosabb

beosztásaiban dolgozókból létrehozták a párt Katonai Bizottságát, valamint a Központi Vezetőség katonai-rendőri osztályát.

Ebben az időben alakultak a néphadsereg kommunista pártszervezetei is. Ezek rohamosan erősödtek és rövidesen a legerősebbekké váltak a koalíciós pártok szervezetei között.

Előrehaladás volt az is, hogy a nevelőtiszti intézmény idiglenes jellegét állandósították, minisztertanácsi és honvédelmi miniszteri rendelettel.

Ilyen előzmények után hívta össze az MKP 1946 július első felére a második katonai konferenciát, amely hangsúlyozta, hogy az elért eredmények ellenére a harc még nem dőlt el és a legénységi, valamint tiszti állomány megnyerése érdekében fontos a kommunista példamutatás és nevelőmunka. A konferencia meghatározta a soron levő feladatokat: harcolni a reakció teljes kiszorításáért és haladéktalanul megkezdeni a pártoktatást és a tagság képzését.

A második katonai konferencia után meggyorsult a hadsereg demokratikus átalakítása. 1946 végén a kommunista befolyás erősödése idején sor került a megszólítás demokratizálására is. Az eskü szövegét azonban csak 1947 végén módosította a Honvédelmi Minisztérium.

A szerző ezután a Dálnoki Veres Lajos-féle köztársaságellenes összeesküvést tárgyalja, majd rámutat, hogy a honvédségen belül nem mindenütt ítélték el következetesen a köztársaságellenes összeesküvést. Ennek megítélése az MKP befolyásától és a tisztikar összetételétől függött.

1946 végére, 1947 elejére a párt politikája megerősödött a néphadseregben és megteremtődött a forradalmi erők túlsúlya. A tisztikarban beállott hiány miatt azonban sürgősen meg kellett szervezni a tiszti iskolák felállítását. A békeszerződés (1947. febr. 10.) megkötése egyrészt ezt, másrészt a hadsereg növelését is lehetővé tette, és Magyarország akár 70 000-es létszámú hadsereget is szervezhetett.

A szerző könyvének befejező negyedik részében (1947 augusztus — 1949 március) a proletárdiktatúra hadseregének létrejöttét, megszervezését tárgyalja. Ebben az időben a békeszerződés eredményeként javult nemzetközi helyzetünk, nőtt a tekintélyünk és egyre több ország ismerte el hazánkat. A továbbiakban tehát a hadseregfejlesztés legfontosabb előfeltételei adva voltak, s mert a nemzetközi helyzet is megkívánta, szükségessé vált a hadsereg fejlesztése.

A szerző rámutat, hogy az 1947 augusztusi országgyűlési választások lehetővé tették a reakciós erőknek a hatalomból való kiszorítását és a proletárdiktatúra megteremtését, amely már lehetőséget adott a szocialista hadsereg megteremtésére.

Munk Károly a továbbiakban vázolja a szocialista hadsereg jellemzőit és a hadsereg megteremtésének előfeltételeit hazánkban, a tisztikar helyzetét, az állami és pártintézkedéseket a szocialista hadsereg kialakításának folyamán.

A párt, hogy elősegítse a feladatok megoldását, a Katonai Bizottság élére a Központi Vezetőség két főtitkárhelyettesét nevezte ki. Ezzel megjavult, azonban még nem oldódott meg a hadsereg pártirányítása. Ez az 1948-as év központi feladata maradt.

A Politikai Bizottságnak az volt a terve, hogy 4—5 év alatt 70 000 főre emeli a 20 000-es hadsereget. Ennek megvalósításához azonban 6.000 tiszt hiányzott. A párt a hiányt új tisztek kinevelésével, külső káderek átvételével és a régi tisztikarból való visszavétellel kívánta pótolni.

A tisztikar összetételének elemzése során a szerző rámutat, hogy a párt részéről túlzott bizalmatlanság érvényesült e kérdésben. A munka e jól sikerült része a tisztikar politikai magatartásának, pártállásának és szociális összetételének statisztikai adatokkal alátámasztott széleskörű vizsgálatát adja.

A Politikai Bizottság 1948 tavaszán a hadseregszervezés problémáinak megoldására a párt legfelsőbb vezetőinek bevonásával külön bizottságot hozott létre, amely rövidesen elkészítette a hadseregfejlesztési tervet. A párt a legnagyobb figyelmet a tiszt- és tiszthelyettesképzésre fordította.

Ezután, 1948. május 8—9-én ült össze a negyedik katonai konferencia, mely a politikai nevelés és a hadsereg pártirányításának kérdését vitatta meg. A Katonai Bizottság úgy értékelte, hogy az egységes tisztikar kialakításának a honvédségi pártszervezetek a jelenlegi helyzetben akadályai. Ezért a pártszervezetek átszervezését javasolta Kossuth-körök létrehozása útján, amit a Politikai Bizottság elfogadott. A röviddel később megjelent honvédelmi miniszteri rendelet azonban már nem a pártszervezetek átszervezéséről, hanem feloszlásáról beszél. Az események bebizonyították ennek helytelenségét. Bár a negyedik katonai konferencia e kérdésben hibás határozatot fogadott el, a hadseregfejlesztés továbbra is lendületesen haladt előre, amelyhez jelentős segítséget nyújtott a Szovjetunió is.

1948-ban a hadsereg gyors fejlesztése érdekében 650 régi tisztet és 1.090 tiszthelyettest hívtak vissza szolgálatra. 1948 őszén a párt átvette a Honvédelmi Minisztérium vezetését. Ugyanakkor a Belügyi és a Katonai Bizottság egyesítéseként létrejött az Államvédelmi Bizottság és ezen belül a Katonai Albizottság. A Politikai Bizottság szeptemberi ülése visszaállította a hadsereg pártszervezeteit. A szerző értékeli a Katonai Bizottság szerepét, amelyet különösen az ötvenes évek elején elhallgattak és megrágalmaztak. Szerinte a pártszervezetek átszervezéséért, illetve felosztásáért a felelősség megoszlik a Katonai Bizottság és a Politikai Bizottság között. E kérdés árnyaltabb értékelését azonban nem adja.

Az 1948. november 13–14-én összeült ötödik katonai konferencia rámutatott, hogy a honvédségi pártszervezetek átszervezése a legtöbb helyen azok működésének megszűnését eredményezte. A konferencia hangsúlyozta, hogy ismét létre kell hozni a pártszervezeteket, melyek egyik fontos feladata a kommunisták elméleti képzése, majd meghatározta a pártszervek pártmunkájának irányelveit.

Az ötödik katonai konferencia után fejlődésnek indult a pártélet a hadseregben. Az új összetételű tisztikar kialakítása továbbra is központi feladat maradt. A honvédség 2.707 tisztje közül ekkor már 1.017 új tiszt volt. Azonban nagyobb részük még alacsonyabb rangban és beosztásban teljesített szolgálatot.

1949 elején fordulat következett be a hadsereg politikai apparátusának fejlődésében is. Ekkor jött létre a Petőfi Politikai Tiszti Akadémia és váltotta fel a nevelőtiszti intézményt a politikai tiszti intézmény. A két intézmény közötti minőségi különbség következtében javult a politikai munka, eredményesen folyt a harci kiképzés. A magyar hadsereg fejlődésében az 1948-as esztendő minőségi fordulatot hozott. Miután megváltozott az ország társadalmi rendje, megváltozott a hadsereg jellege is; szocialista hadsereggé vált.

Munk Károly munkájának jelentős érdeme, hogy a tisztikar összetételének és tevékenységének széleskörű, alapos vizsgálatát adja. A tisztikarral kapcsolatos vizsgálódás a munka középponti része, mivel ebben az időben ez volt a hadsereg egyik központi kérdése is. A szerző gazdag forrásanyagra támaszkodik, és ennek alapján ad képet a magyar honvédségnek a felszabadulástól 1949 közepéig megtett útjáról, megmutatva a párt harcát a honvédség átalakításáért és a honvédség szerepét a proletárdiktatúra győzelmében. Ennek során a párt kezdetben az antifasiszta nemzeti haderő megerősítésére törekedett, s csak fokozatosan, a belpolitikai események megérlelődésével hozta létre a szocialista néphadsereget.

Munk Károly könyve helyesen tükrözi vissza a párt hadseregfejlesztési taktikáját is, amely mindaddig a hadsereg és a tisztikar létszámának csökkentésére törekedett, amíg ott a reakció volt az erősebb, de a hadsereg gyors fejlesztésének az útjára lépett, mihelyt megváltoztak az erőviszonyok.

Megjegyezném, hogy előfordul a könyvben néhány nem eléggé pontos, illetve nem egyértelmű megfogalmazás is. Pl. a szerző a 9. oldalon a magyar haderő felbomlását a reménytelen katonai helyzettel indokolja, noha a bomlás elsődleges oka a szovjet hadsereg jelenléte és sorozatos csapásai voltak.

Szót emelhetünk az ugyanezen oldalon található „fejlesztve menekült” szakszerűtlen kifejezés ellen is.

A szerző a 159. és 160. oldalon az imperialista hatalmak fegyverkezését elemezve nem alakított ki egyöntetű állásfoglalást egy esetleges imperialista háború lehetőségéről.

E néhány megjegyzés nem érinti a munka alapvetően helyes mondanivalóját; a magyar hadsereg szocialista hadsereggé válásának bemutatását.

HUDY ATTILA

MARKÓ ÁRPÁD:

EGY ELFELEJTETT MAGYAR ÍRÓ-KATONA

(JAKKÓ LÁSZLÓ HUSZÁRKAPITÁNY. 1781—1833)

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 18. sz.
Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 55 l.)

Jakkó Lászlónak, a napóleoni háborúk kora hadtudományi és irodalmi szempontból is jeles tisztjének nevét tulajdonképpen id. *Szimyei József*: Magyar írók című ismert nagy munkája tartotta fenn az utókornak. Markó Árpád, hadtörténetírásunk nesztora, „A magyar katonai nyelv fejlődéséről a Hadtörténelmi Közleményekben folytatásokban megjelent hosszabb tanulmányában 1959-ben ugyancsak megemlékezett róla. E

tanulmány egyik lábjegyzete különben már utalt az „Egy elfelejtett magyar író-katona” közeli megjelenésére.

Jelentős érdeme Markó Árpádnak, hogy a Szinnyei által közölt néhány adatból kiindulva, Jakkó két fennmaradt munkájának és néhány, főleg testvéreirez írt levelének, végül egy-két szétszórt irodalmi adatnak a felhasználásával, történetírói gyakorlata alapján, a téma iránti szeretettől vezérelve, kerek 50 oldalra terjedő tanulmányt készített hőse életéről és tevékenységéről.

Ez az igényes és részletes feldolgozás, néhány mondatos, inkább tájékoztató jellegű bevezetés után, röviden ismerteti az 1781-ben Szatmár megyében született Jakkó László ifjúságát, majd katonai pályájának 1801-ben, 20 éves korában történt indulását. Szinte egyidőben indul meg Jakkó irodalmi érdeklődése, irodalmi körökkel, jelentős írókkal, Virág Benedekkel és Kazinczy Ferencsel való kapcsolata.

Ez a kapcsolat magát Jakkót is irodalmi tevékenységre sarkallta. Ősztönzést adott ehhez számára az is, hogy felismerte tisztársainak a katonai tudományokban való járatlanságát. Ezért, mint Markó Árpád hangsúlyozza, „átültette” magyar nyelvre egy német katonatudósnak, J. W. von Archenholz volt porosz századosnak a hadvezetés elméletével és gyakorlatával foglalkozó munkáját. Jakkó 340 oldalra terjedő könyve: „Az új haditudomány lelke”, 1809-ben jelent meg Pesten.

Markó Árpád ismételten hangsúlyozza, hogy Jakkó nem szolgálai, nehézkesen dőcögő fordítást készített, hanem helyes nyelvérzékkel ültette át a német és a latin műszavakat magyar nyelvre. Ezért „határozottan dicséretre méltó magyarosító munkát végzett. Nemcsak tisztársainak elméleti tudását gyarapította, hanem a magyar katonai nyelv terén is értékes adatokkal gazdagítja szakirodalmunkat”.

Jakkó László másik munkája ugyancsak fordítás, Sextus Julius Frontinus Stratumaton könyvének magyarra való átültetése. Ez az 1817-ben készült munkája „Hadi fortélyok a régiéknél négy könyvekben” címmel kéziratban maradt fenn, s ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. Frontinus könyve voltaképpen az ókori háborúk történetéből vett példatár. Jelentőségéről Markó Árpád a következőket írja: „Ha Jakkónak ez a kifogástalan, zamatos magyarsággal, magyar nyelvre átültetett népszerű hadtudományi könyve nyomtatásban megjelenik. — akkor odatehettük volna könyvespolcainkra Zrínyi Miklós Vitéz Hadnagya mellé, amelynek Aforizmáiban, Diskurzusaiban, Centuriáiban hasonló ókori hadtörténeti példáknek gazdag sorozatát olvashatjuk.”

Azt hisszük, Markó Árpádnak, a hadvezér és hadtudós Zrínyi egyik legkiválóbb ismerőjének és méltatójának ezen sorai nagyszerű elismerését jelentik Jakkó László hadtudományi tevékenységének. De ez a megállapítás felszólítást is jelent; felszólít arra, hogy illetékes szerveinknek, a Hadtörténelmi Intézetnek és a Zrínyi Katonai Kiadóknak össze kellene gyűjtenie, majd közzétennie — legalább szemelvényekben — a magyar hadtudomány múltbeli művelőinek írásait, köztük Jakkó Lászlónak Markó Árpád által ismertté tett két munkáját is.

Az értekezés további jelentőségét végül Jakkó László fennmaradt néhány levelének közlése adja meg. Testvéreinek írt több levelében tudósít irodalmi terveiről és tevékenységéről. Allandóan ismétlődő témája e leveleknek a pénz; a vagyonos birtokos családból származó Jakkó komoly anyagi gondokkal küzdött, s egyenruhájának előteremtésére, cselédjének és lovainak tartására ismételten birtokos testvéreitől kellett segítséget kérnie. Zádorlaktól, 1811 márciusában bátyjának küldött levelében írja: „szegény legény lévén, lehetetlenség illy drága időben, ahol mind a mi öltözetünk, a melynek aranja tsak most 1500 f-ra megy, mind élelmünk olly iszonyú sokba kerül . . .” Máskor „olly elfanyalodást a katonai élethez magamban soha se vettem észre, mint ebben az esztendőben, annak oka pedig a sok gyülevész supernumerárius tiszteknek itt léte, akik közül olyanok is vagynak előttem, a kik az előtt sokkal utánnam voltak és előttem lenni meg nem érdemlik”.

Ilyen körülmények között Jakkó rendkívül lassan haladt előre a katonai pályán, az alhadnagyságtól az első osztályú kapitányság eléréséhez néhány hónap híján kerek 20 esztendőre volt szüksége. A katonai szolgálattól mégsem a lassú előrehaladás, hanem a hadjáratokban szerzett köszvénye miatt volt kénytelen megválni, 41 éves korában. Jó 10 évvel ezután, 1833-ban mint Szatmár megye táblabírája, csendben elhunyt adorjáni birtokán.

Igy ért véget Jakkó László rövid, de eseményekben és főleg eredményekben gazdag élete. Megismerését, hadtudományi és irodalmi jelentőségének feltárását Markó Árpádnak köszönhetjük. Értekezése bizonyosság arra, hogy apró adatokból elindulva is lehet, megfelelő szorgalmú anyaggyűjtéssel és történeti gyakorlattal, hasznos, újat adó munkát alkotni.

BORUS JÓZSEF

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL. XV.

(Budapest. 1963. 791 l.)

A Budapesti Történeti Múzeum nagy hagyományú, színvonalas kiadványsorozatának újabb, minden előzőnél terjedelmesebb, közel 800 oldalas köteté szerző tanulmányán keresztül a főváros történetének (ám ezen keresztül az egész magyar városiasodás történetének is) újabb fontos kérdéseit dolgozza fel.

Mezey László Csutmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264—1271) c. tanulmánya a Háros szigeten 1264—1271 között alapított premontrei apátság történetét ismerteti: a terület korai Árpád-kori egyházzervezeti viszonyainak, finom és sokban országos érvényű tanulságokkal is járó elemzése után bemutatja a gazdagon megadományozott apátság gyors hanyatlását, amit a rendben bekövetkezett (s a nagy megműveletlen földterületek kultúrtájjá alakítását korábban eredményesen irányítani képes szerzetesi személyes földművelési kötelezettséget megszüntető) feudalizációval indokol. — *Zolnay László* Opus castri Budensis c. tanulmánya új (köztük az 1247—55. évi tatárveszedelem jelentőségét a Várhegy betelepülésében helyesen hangsúlyozó, más vonatkozásban azonban nem mindenben meggyőző) érvekkel is alátámasztva foglalja össze az első budai királyi székhely helyét illetően évek óta tartó polémiáját: érdekes — ám véleményünk szerint még további, igen alapos és kiterjedt régészeti megalapozást is igénylő — felfogása szerint a királyi székhely csak a XIV. század közepén települ át a budai polgárvárosban épült első rezidenciából (az úgynevezett Kammerhofból) a Várhegy déli részére. — *Kumorovitz L. Bernát* A budai várkapolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez c. tanulmánya a középkori magyar királyok diplomáciai és kormányzati írásbeli feladatokat is ellátó egyházi udvarának történetét egészíti ki újabb adatokkal, s erre felépülő, aprólékos filológiával kibontott, s meglepően messze mutató következtetésekkel: azonosítva egyrészt az első királyi kápolnát a budai vár újabban feltárt palotakápolnijával, s bemutatva s ugyanakkor helyileg is azonosítva Buda 1410-ben alapított második királyi kápolniját, másrészt — fontos adalékként középkori intézményeink történetéhez — ismertetve a királyi kápolnának oklevéladásán keresztül megfigyelhető, változatosan fejlődő funkcióit, III. Bélatól egészen kb. 1435-ig: — az ettől kezdve már csak liturgikus teendőket végző testület templomának Mátyás és Ulászló alatti művészi felszerelésére és zenei kultúrájára vonatkozó adatai a kor hazai kultúrtörténetéhez jelenleg is becses hozzájárulást. — *Mályusz Elemér* Budai Farkas László c. tanulmánya Buda 1437—1438. évi főbírójának pályafutását ismerteti, a város vezetését ekkor kezében tartó német posztónagykereskedők sorából kiemelkedve különféle állami (főleg pénzügyi jellegű) funkciókon át a feudális földesúrrá és megyei úrrá válásáig. A XV. század elejének budai német kereskedőtársadalmát új adatok alapján igen plasztikusan bemutató tanulmány végső tanulságként a feudális urakkal kompromisszumra mindig hajlamos kereskedő nagypolgárság alkalmatlanságát hangsúlyozza a hazai polgárság rendlé szervezésére: e feladat a kézműves polgárookra várna. — *Kubinyi András* A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén c. tanulmánya a nagyváradi vámot birtokló káptalan ellen a magyar városok részéről indított per elemzéséből kiindulva mutatja be, hogy a nyugat-európai értelemben vett városi rend kialakulásához Magyarország az egységes országos piacnak, mint gazdasági bázisnak létrejötté lett volna szükséges: ez azonban még akkor sem létezvén, a városok közötti politikai kapcsolatok csak kisebb regionális szervezeteket hoztak létre, melyek a rendi jellegű együttműködés fontosságát még nem értették meg (mint azt a városok feletti bíraskodás egységének épp a városok részéről történő megbontása, vagy a városi adók megajánlása kapcsán a Mátyás polgári származású kancellárjától, Handó Györgytől kiindult, a városokat külön tanácskozásban egyesíteni akaró törekvéseknek közönös fogadtatása mutatja). Egyedüli kivételt szerző csupán a és majdan kialakuló országos piac központjában működő, s gazdasági helyzetéből kifolyólag e törekvéseket már méltányolni látszó főváros polgárságában látja: Mátyás alatt szerzett újabb előnyeiket elemezve azonban szerző Mátyás várospolitikáját, annak egyoldalú fiskális szempontjai folytán általában a városokra mégis inkább hátrányosnak tartja. — *Husztai Sándor* egy, a visszafoglalás után Budán telket kapott kremsmünsteri apátság apátjának 1687. évi budai útjáról készült németnyelvű feljegyzést közöl: érdekes részletekkel a pacifikálódó város még éppen kialakulóféliben levő viszonyaira. — *Fallenbüchel Zoltán* a pesti plébániahivatal anyakönyveinek 1687—1770. évi bejegyzéseit feldolgozva a város három szakaszban (kb. 1711-ig s 1750-től) lezajlott betelepítését, s a betelepültek táblázatosan és térképen egyaránt részletesen kimutatott származáshelyeit elemezve, ismerteti a népességben kezdetben jelentősen képviselt magyar elemnek a Rákóczi-szabadságharc utáni

erős lecsökkenését, az ausztriai s általában dunamenti német elemnek egyre erőteljesebb benyomulását a városba, s a betelepülést s a város gazdasági-társadalmi szerkezetének alakulása közötti összefüggéseket. — *Holl Béla* tanulmánya a Fővárosi Levéltárban talált hagyatéki és végrendeleti iratokból a visszafoglalástól egészen 1788-ig 27 fővárosi lakos összesen 730 kötetre rugó könyvtárát mutatja be, egyrészt teljes szövegben közölve a jegyzékeket, másrészt (a jegyzetekben) lehetőségig azonosítva a jegyzékekben sokszor csak elnagyoltan megadott címeiket, ugyanitt közölve a tulajdonosok főbb életrajzi, s a hagyatéki iratokból esetleg megállapítható vagyoni adatait is. Egészében rendkívül tanulságos anyag ez a város szellemi kultúrájának s e kultúra az osztályhelyeztetel összefüggő alakulásának megállapítására: a tanulmány ennek főbb vonalait is feltárja. — *Turányi Kornél* Pest legrégebbi külvárosának, a Józsefvárosnak a XVII. század elejétől kezdve a század végéig nyúló kialakulását ismerteti, igen plasztikusan rajzolja fel a terület betelepülését s a század végéig kialakult, jelentős kisiparos rétege mellett is elsősorban még agrárjellegű, kb. 75%-ában német, mintegy 7000 lakosú külváros topográfiai, s az anyakönyvekből rekonstruált demográfiai és egészségügyi viszonyait. — *Nagy István* II. József reformjai Budán cím alatt a császár reformjai során ismét az orszáig tényleges fővárosává, igazgatási központjává tett városnak elsősorban városrendezési és városiasodási vonatkozásban (jórészt a felsőbb rendeletek nyomására) végbevitt átalakulását vizsgálja fel, ennek kapcsán a kormányzat törekvéseit a városi igazgatás fokozott ellenőrzésére, s a város megnőtt anyagi gondjait. Utóbbiak enyhítésére azonban a várost csupán igazgatásilag s városrendezésileg fejlesztő, gazdasági életének alakulását azonban közömbösen szemlélő kormányzat valóban hatékony lépéseket mindvégig nem tett. — *Urbán Aladár* az 1848-ban a pákozdi csatáig felállított honvédszázaljak negyedrészt kivevő, fővárosi eredetű alakulatok: az 1848 májusában még nemzetőrségként megszervezett 1. és 2. számú, majd az 1848 őszén felállított 14. számú honvédszázaljak megszervezésének történetét ismerteti. Amellett, hogy e hónapok történetének egyik részleteiben tisztázatlan problémáját, a nemzetőrség szervezését és honvédséggé alakulását világosan és teljesen meggyőzően mutatja be, tanulságosak utalásai az e körül kiélestedt politikai küzdelmekre: a császári katonai hatóságok ellenszenvére, s ugyanakkor e helyüket később mindehől becsülettel megállt alakulatok felállításának és szervezésének a város társadalmával is összefüggő problémáira. — *Mályuszné Császár Edit* A főváros színházi életének megmagyarosodása (1849—1873) c. tanulmánya gazdag tényanyagot felhasználva igen szemléletesen mutatja be a darabjainak társadalmi problematikáját, színházművészeti elveit és színpadi gyakorlatát, társulatszervezését illetően egyaránt modern, a polgári fejlődés vonalát képviselő magyar színészet szükségszerű győzelmét a már épületeinek pusztulását is csak nehezen kiheverő, de különben is avuló stílusú és tematikájú német színészet felett, melynek közönsége társadalmi és gazdasági helyzetének hatására ekkor már amúgy is elindul az asszimiláció útján. — *Perehazy Károly* cikke az Ybl által az 1865. évi országgyűlésre (e korban hallatlan technikai és munkaszervezési bravúrral) 100 nap alatt felhúzott képviselőházi épület építéstörténetét, majd rossz akusztikája miatt csakhamar szükségessé vált erős átalakításainak lefolyását, végül az épületnek környéke városképi kialakulására gyakorolt jelentős hatását ismerteti. — *Gadamecz Béla* a budapesti villamosvasutasok 1906. évi (e szakterület első általános jellegű) sztrájkjának történetét ismerteti: előzményként pedig a villamosvasutak dolgozóinak siralmas bér- és munkaviszonyait, s ugyanakkor (a szociáldemokrata párt helytelen politikája folytán) a nacionalista demagógiával fellépő ellenzéki, elsősorban a függetlenségi és 48-as pártokhoz történt csatlakozásukat, mely a helyzetük javítására irányuló törekvéseket sokáig eredménytelen kérésvetésekké fűllasztotta. Az elemi erővel kitört, végül azonban nem utolsósorban a polgári pártok árulása s a karhatalom fellépése folytán kudarcba fulladt sztrájk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a dolgozóknak (a szociáldemokrata párt álláspontjában a sztrájk alatt bekövetkezett pozitív fordulatnak és főleg Landler Jenő áldozatkész helytállásának hatására) a munkásmozgalom felé való orientálódása rohamosan kibontakozzék. — *Laky Dezső* postumus tanulmánya a főváros 1914—1934 közötti (egységes szervezetre átdolgozott) költségvetési és zárszámadási adatainak összehasonlításával és az alakulásukból levonható szabályszerűségek sokoldalú elemzésével rajzol képet a fővárosi gazdálkodás fejlődéséről, bemutatva annak hatását a lakosság életére is: — kár, hogy az így a forrás természetét folytán csak széttagoltan megfigyelhető folyamat történeti szempontú elemzése és összegezése elmaradt. — *Szabolcs Ottó* tanulmánya Budapest tisztviselőrétegét mutatja be az ellenforradalmi rendszer első évtizedében, alapvetően a szellemi munkások 1928. évi összeírásának egykorú statisztikai feldolgozásaira támaszkodva, s ezen belül következetesen elkülönítve a köz- és magántisztviselők főcsoportjait. A tanulmány hangsúlyozza a tisztviselőrétegnek e korban hallatlan méretű megnövekedését s egyszersmind Budapestre koncentrárlódását (mely a város társadalmi struktúrájában is a polgári

elemek súlyát növelte), majd bemutatja a tisztviselőtársadalom rétegződését kereseti viszonyaik, alkalmazásuk jellege és szociális származásuk szerint, valamint e kategóriák egymáshoz s a minden szakmában alacsonyabbnak bizonyuló munkás-keresetekhez való viszonyításában is. Eredményeit a köztisztviselői csoport társadalmilag zártabb, s a keresetileg valamivel polarizáltabb magántisztviselőkkel szemben inkább a közepes keresetű kategóriákban erős voltáról a társadalmi valóságnak a kissé merev statisztikai kategóriákon túlmenő, differenciáltabb képet is nyújtani képes eszközökkel való bemutatása talán olykor még finomíthatta volna. — *Szekeres József* az újpesti hajóépítés történetét mutatja be (az előző kötetben közölt tanulmányrészének folytatásaként) az első világháború kitörésétől a felszabadulásig. Bemutatja egyrészt a hajóépítésnek a huszas években beállott, s a kartellszerződések által csak fokozott teljes lehanyaglását, melyből a kiutat — teljes sikerrel — a dunatengerjáró hajóknak az 1930-as évek közepétől történő gyártása mutatta meg; — másrészt a munkásságnak a harmincas évek elején több nagy sztrájkban is megmutatókozó ellenállását a tőkésék a bedó rendszeren át fokozott kizsákmányolásával, majd a második világháború idején a háborúval és a hadiüzemi rendszerrel szemben. — A tanulmányok sorát *Rozsnyófi Agnes* Budapest hétköznapijai a felszabadulás után c. tanulmánya zárja le, sajtó és levéltári anyag alapján nagy vonalakban mutatva be a közellátás megszervezésének első lépéseit, a közlekedés, a közüzemek helyreállítását, az első egészségügyi intézkedéseket, — egészen április 4-ig. — A kötetet könyvismertetések és sokoldalúan összeállított várostörténeti bibliográfia — *Fügedi Erik* munkája — zárja le.

Úgy véljük, a gazdag tartalomnak e csak a leglényegesebb vonatkozások bemutatására szorítókozó ismertetése is megmutatja: a kötet további jelentős lépést jelent azon az úton, melyen e tanulmány sorozat megindulása és kivált újraindulása óta következetesen fejlődött, s mely a fővárostörténet problémáinak a hazai várostörténet és tágabban a hazai történeti fejlődés egészének folyamatába való minél szorosabb bekapcsolása felé vezet. Kötetünk majdnem valamennyi tanulmányánál megfigyelhető ez a többnyire sikeresen megoldott törekvés. A tanulmányok tárgyuknak általában a hazai fejlődés egészének szempontjából is lényeges vonásaira is rámutatnak és adnak rájuk, nagy forrásanyag alapján, alapos marxista elemzéssel választ: kiemelendők ebből a szempontból (hogy csak a leglényegesebbeket említsük) Mezei, Kumorovitz, Mályusz vagy Kubinyi tanulmányai éppúgy, mint Fallenbüchel, Turányi, Urbán, Mályuszné vagy Szabolcs munkái. Tanulmányozásuk adatszerűen és módszertanilag egyaránt jelentősen segít megvalósítani a helytörténet (és ezen belül a fővárostörténet) s országos történet olyan komplex egységben való szemléltetését, mely minden modern történeti kutatás szükségképpen egyik főcélja kell, hogy legyen.

VÖRÖS KÁROLY

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. 11. évf. (1964) 3. sz. a Magyar Történelmi Társulat 1964. május 25—29-i szolnoki vándorgyűlésén elhangzott referátumok és hozzászólások közül BALÁZS JÓZSEF és BORUS JÓZSEF előadásának, SZABÓ LÁSZLÓ, FARKAS MÁRTON, ÖLVEDI IGNÁC, PINTÉR JÓZSEF és KORMOS LÁSZLÓ hozzászólásának szövegét közli. (Ismertetésüket lásd: Századok. 1964. 4. sz. 863—872. l.) — A *Vita* rovatban NAGY LÁSZLÓ — OTTA ISTVÁN *Néhány újabb megjegyzés Molnár Erik történelmi koncepciójához* címen *Molnár Eriknek az Új Írás* 1963. 7—9. számban megjelent *Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre* c. tanulmányával kapcsolatban újra felvetik a XVII—XVIII. századi magyar függetlenségi harcok értékelésének elvi problémáit. Azt hangsúlyozzák, hogy a marxizmus klasszikusai a kizsákmányolt osztályok mozgalmait általában haladónak tartották. Molnár Eriknek koncepciója bizonyítására felhozott példájával szemben (mely szerint a XVI—XVII. században a kapitalista fejlődést az angol nagybirtokosok képviselték) szerzők szerint az árutermelő nemesség által képviselt kapitalista fejlődés ellenére a parasztság, a fejlődő paraszti árutermelés, a polgárosodásnak egy haladóbb, szabadparaszti útját képviselte. Kiemelik továbbá a parasztság szerepét az angol polgári forradalomban. A szerzők utalnak arra, hogy Molnár Erik *Az SzKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus* c. cikkében (Történelmi Szemle 1962. 1. sz.) még elismerte, hogy a parasztság osztályharca a feudalizmusban a parasztság termelőerőit védte, ezért haladó volt. Ugyanezt vonatkoztatva a termelőerőknek a külső ellenséggel szemben való védelmére is. Szerzők ennek a gondolatmenetnek alapjára helyezkedve védelmükbe veszik a parasztság (haladó) honvédő szerepére vonatkozó koncepciót. Következőkben a tanulmány bírálja Molnár Eriknek azt a gondolatát, hogy a feudalizmus korában a központosított monarchia a haladást képvis-

selte. Szerzők elvlasztják a centralizáció tényét általában és valamely monarchia egyes politikai tetteit, melyek akkor is reakciók lehetnek, ha a centralizáció általában haladó. Reakciós vonásai például a XVIII. századi abszolút monarchiaknak a hódító háborúk és a fejedelmi udvarok fényűzése. A centralizált monarchiák egyik lényeges pozitívuma az volt — állítja a cikk Engelsre hivatkozva —, hogy elősegítette egységes nagy nemzeti államok kialakulását. Ezt a Habsburg-abszolútizmus közismerten nem tette, ezért szerzők szerint haladónak nem nevezhető; — magyarországi viszonylatban pedig azért sem, mert az abszolútizmus szokásos terhein (adóterhek) túlmenően az idegen elnyomás rendkívüli terheit rakta az országra. A tanulmány Bethlen és Rákóczi, egy magyar abszolútizmus létrehozására irányuló terveit reálisnak tekinti. A Bocskai- és a Rákóczi-felkelések kirobbanásáról szólva szerzők szerint a nemességnek és a parasztságnak közös érdeke volt a minden osztályt sújtó idegen elnyomás elleni harc: az északmagyarországi városok polgársága pl. csatlakozott a Bocskai-felkeléshez, jóllehet a polgárságnak nem lett volna érdeke a részvétel egy rendi felkelésben az általában a nemességgel szemben a polgárságot védő központi hatalom ellen. Molnár Eriknek azzal a véleményével vitázva, mely szerint az említett felkelések nem hoztak semmi lényeges javulást a parasztság helyzetében, szerzők utalnak a hajdútelepítések által teremtetett egyértelműen haladónak ítélt szabadparaszti fejlődésre. Nem osztják Molnár Erik azon véleményét, hogy a felkelésekben résztvevő magyar nemesség voltaképp nem akart elszakadni a Habsburg-birodalomtól, mivel nem nélkülözhetette a felkelésekben fenyegető parasztháború ellen a központi hatalom támogatását. Végetül vitatják azt a felfogást, mely szerint a Rákóczi-felkelés nemesi vezetése üldözte a felkelésben résztvevő parasztság vezetőit: kivégeztette Kiss Albertet és meggyilkoltatta Esze Tamást. Szerzők szerint Kiss

Albertet nem osztályszempontoktól indítatva ítéltek halálra, hanem fosztogatásai és fegyelmetlensége miatt, Észe Tamás halálát pedig tisztázatlannak tekintik. — SPÁCZAY HEDVIG *A Hadtörténelmi Levéltár anyagából* c. alatt a levéltár egyes történelmi korszakokra vonatkozó állagáról ad áttekintést. A különböző katonai hatóságok, intézmények, egyes katonai alakulatok iratain kívül a levéltár birtokában van több értékes családi irathagyaték: többek között a Hadik és a Nemeskéri Kiss családok iratai. — Sz. M.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. XXXV. évf. (1964) 1. sz.: BORSA IVÁN *A Hunyadi-család levéltárának története* cím alatt a Corvin János özvegyének Brandenburgi Györggyel kötött házassága révén 1525-ben Németországba került családi levéltár történetéről tájékoztat: az anyag legnagyobb részét, 1166 oklevelet, 1785-ben az utolsó brandenburgi örgróf II. Józsefnek adta át, ki azt a magyar kamara levéltárában helyeztette el. A további 280 db. a XIX. század végén 18 évig tartó bürokratikus huza-vona és többszörös cserék lebonyolítása után — hála a magyar levéltári vezetők szívós energiájának — végül is szintén az Országos Levéltár tulajdonába került. Az egyes német levéltárakban még ezután is visszamaradt néhány darab fotokópiáját nemrégiben kapta meg az Országos Levéltár, így a XVIII. század óta öt különböző ország hat levéltárában szétszóródott iratanyag most itt, túlnyomórészt eredetiben, kisebb részben fotokópián egy helyütt tanulmányozható. — CSÓKA J. LAJOS *Adalbert és Walter pannonhalmi 1153. ill. 1157. évi okleveleinek hitelessége* című tanulmánya stíluskritikai eszközökkel bizonyítja a Závodszy által 1913-ban hamisítványnak minősített két oklevél eredetiségét: Pannonhalmán készített, a kolostor javára szóló, királyilag megerősített magánoklevelekről van szó, melyek Pannonhalmra akkori oklevelezésének stílusába teljesen beleillenek. — KUBINYI ANDRÁS *A budai vár udvarbírói hivatala 1458–1511 c.* tanulmánya az eredetileg csupán az udvartartás szükségleteinek ellátására létrehívott, fokozatosan azonban a királyi uradalomnak fő jószágkormányzóságává növekvő hivatal történetét mutatja be gazdag oklevéles anyag alapján és az udvarbírók névsorának és működésének rekonstrukciójával. Az udvarbíró révén az uralkodónak sikerült kivonnia a királyi jövedelmek egy részét a kincstár felügyelete alól. Mindaddig, amíg e hivatalt a királytól függő köznemesek vagy éppen nem nemesek töltötték be, az udvarbírósnak ezért jelentős szerepe volt

a központosításért folytatott küzdelemben. 1520 után azonban ez a funkció egy bárói csoport kezére került, és így jelentőségét, a kincstartóságtól való függetlenségének értelmét elvesztette. Ferdinánd és Zápolyai János más és más módon ugyan, de össze is vonják a két funkciót. Buda eleste az udvarbírói hivatalt ezután végleg meg is szünteti. — V. K.

LEVÉLTÁRI SZEMLE. 1964. 1–2. sz.: SOÓS IMRE *Heves megye úrbéri és újabbbkori tagosítási iratai* c. cikke rövid és világos történelmi áttekintést ad a jobbágyföld nagyságát megállapító állami intézkedésekről, az ezeket végrehajtó eljárásokról és (több, különböző jogi helyzetű helyes konkrét példáján bemutatva) az ezek során létrejött iratfajtákról. A tanulmány a jobbágyföld sorsával foglalkozó mindenfajta kutatás számára így igen hasznos útmutatást ad. — MAKSAJ FERENC — SASHEGYI OSZKÁR *Kiállítás az agrártörténet levéltári forrásairól* cím alatt az 1963. évi Budapesti Nemzetközi Levéltári Kerekasztal Konferencia egyik fő témájához kapcsolódva az Országos Levéltár által rendezett kiállítás katalógusát közli: megfelelő periodizálás és az ennek során jelentkező főbb problémák szerint csoportosított jellemzőbb dokumentumait a magyar agrártörténet kilenc évszázadának. — BÓNIS GYÖRGY *A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak* c. tanulmánya egyrészt rövidre fogott világos áttekintést ad ezeknek az intézményeknek történelmi kialakulásáról, másrészt teljes felsorolást adva fondjaikról is, igen alkalmas kiindulás és tájékoztatás mindazok számára, akik a hiteleshelyek levéltári anyagában kutatni kívánnak. — BALÁZS PÉTER *Községek igazgatása a feudális és a kapitalista korban* cím alatt jól használható rövid áttekintést ad a témáról (amit szerencsésen egészít ki ugyane számban OLTVAI FERENC *A községi levéltárak felállítási rendjéről és fondjainuk kialakításáról* című cikke, mely konkrétan felsorolja az ennek kapcsán általában keletkezett főbb ügyköröket és irattípusokat is). — Győr város történetének kérdései c. alatt az 1963 őszén Győrben rendezett II. várostörténelmi konferencia négy, a város felszabadulásig terjedő egész történetét felölelő alapreferátumát olvashatjuk teljes terjedelemben (kivonatos ismertetésüket lásd Századok 1964: 1. sz.). — KOMJÁTHY MIKLÓS *Bethlehem diák nyomában* cím alatt három hetes párizsi levéltári tájékozlásáról számol be, felhíva a figyelmet az Archives Nationales középkori anyagában még feltalálható jelentős mennyiségű magyar eredetű vagy magyar vonatkozású oklevéles anyagra. — SASHEGYI OSZKÁR

A zágrábi, zadari és dubrovnikai levéltárak Mohács előtti iratanyaga és a Consilium Croaticum levéltára cím alatt az jól használható, részint állagokig, részint néha darabszámig lemenő ismertetést. — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. X. évf. (1964) 2. sz.: vezető helyen közli a készülő párttörténeti tankönyv II. fejezetét *A monopolkapitalizmus kifejlődése és az osztályellentétek mélyülése Magyarországon. A Szociáldemokrata Párt tevékenysége a századfordulót követő időszakban. A baloldali ellenzék kialakulása (1900—1914)* címmel. A századfordulón az imperializmus kialakulásával új korszak kezdődik a nemzetközi munkásmozgalomban: a nyílt összecsapások, a nagy ütközetek korszaka. Magyarországon is a tőkés monopóliumok szerzik meg a vezető szerepet az ország gazdasági életében. Politikai törekvéseik a kormányzati válságok hosszú sorát nyitják meg, melyek azonban, összefüggésben a demokratikus szabadságjogokért, az általános választójogért vívott harccal (1905. szept. 15-i „vörös péntek”), a magyar munkásmozgalom fellendülésével járnak. A bécsi udvar választójogi manővere és a koalíció népellens politikája szembeállítja egymással a munkásságot és az udvarnak behódolt koalíciót, mely kormányra jutva kíméletlen terrorhadjáratot folytat a földmunkás, nemzetiségi és ifjú-, valamint nőmunkás mozgalommal bővülő munkásmozgalom ellen. Az MSzDP a szakszervezetre támaszkodva harcol az elnyomó intézkedések ellen, s harcát összekapcsolja az általános titkos választójogért folyó akciókkal (1907. okt. 10-i „vörös csütörtök”). Am ezek medlősége s a rájuk épült taktika eredménytelensége az SzDP-n belül a baloldali (ha még nem is mindenben világosan látó) ellenzék kialakulására vezet.

A háborús veszély növekedése folytán a szocialista pártok tevékenységében az antimilitarista harc, a világháború veszélyének elhárítása került az első helyre. Az MSzDP széleskörű tiltakozó akciót szervez az új véderőjavaslat ellen, és ezt összehangolja az általános titkos választójog követelésével. Az akció során politikai együttműködés jön létre a szociáldemokrata és a Justh-párt között. Ennek a harcnak tetőpontja az 1912. máj. 23-i „vér-vörös csütörtök”. A Justh-párt azonban mind a véderőjavaslat, mind a választójog kérdésében meghátrál. A szociáldemokrata pártvezetőség pedig alárendeli politikáját Justhénak, s lefújja az 1913. évi rendkívüli pártkongresszus által elhatározott általános sztrájkot. A Párt az 1913. októberi XX. kongresszus után is változatlan politikai tevékenységében a választásokra való

felkészülés és a választójogi agitáció hovatovább a háborúellenes küzdelmet is háttérbeszorítja, még hozzá éppen abban az időszakban, amikor a világháború kirobbanásának veszélye szinte napról-napra fokozódik. — **BORUS JÓZSEF** *A hazai marxista könyvkiadás néhány kérdése (1944—1956)* c. tanulmányában azt a nagyjelentőségű munkát ismerteti adatszerűen, amelyet a magyar könyvkiadás — elsősorban a Szikra Kiadó — 1944 ősze és 1956 ősze között a marxizmus—leninizmus klasszikusainak, valamint a szovjet és más külföldi szerzők marxista elméleti műveinek fordításával és megjelentetésével végzett. — **BORSÁNYI GYÖRGY** *A KMP a munkanélküliek követeléseiről a gazdasági világválság éveiben (1929—1933)* c. írásában abban látja a munkanélküli mozgalom és választott szervei, a munkanélküli bizottságok jelentőségét, hogy az illegális kommunista párt általuk találta meg a meg-megújuló kapcsolatot a munkanélküliekkel és rajtuk keresztül a munkásság tömegeivel. 1929—30-ban még az illetékes pártszerv közvetlenül irányítja a nagyrészt kommunistákból és szimpatizánsokból álló munkanélküli bizottságok munkáját. Az akciók méretei nagyok, jelentős tömegeket mozgatnak meg a főváros különböző pontjain. A mozgalom tetőpontja az 1930. szeptember 1-i tüntetés, amely a kommunisták vezetésével, a jobboldali szociáldemokrata vezetők ellenére hozzájárul a tömegek akcióegységét, és bebizonyította, hogy a munkanélküli mozgalom legeredményesebb harci formája a legalitás előnyét élvező MSZDP-akcióba való bekapcsolódás. Ennek figyelmen kívül hagyása kudarcra vezetett, mint ez az 1930. november 1-i éhségtüntetésnél — a KMP és a Munkanélküliek Országos Egység Bizottsága önfeláldozó szervezőmunkája ellenére — be is következett. A novemberi kudarc azonban csak átmenetileg vetette vissza a munkanélküli mozgalmat. Az 1930—31 telén lezajlott fővárosi akciók kisebb méretűek, de sűrűbbek, és csatlakoznak hozzájuk a vidéki mozgalmak is. Így alakul ki, telítődik egyre inkább forradalmi tartalommal a munkásegység. 1931 tavaszán a munkanélküli bizottságok az ekkor megalakult Egyesült Szakszervezeti Ellenzék részévé válnak, és ennek irányítását követik. A bizottságokba egyre több szociáldemokrata és pártönkívüli kerül, s tevékenységükben előtérbe nyomulnak a harc legális formái (alírásgyűjtés, lakóvédelem stb.). A válság mélypontján, 1932 tavaszán egyrészt a terror, másrészt a demagógia fokozódása, a katonai jellegű munkatáborokkal való fenyegetőzés, a KMP vezetőségére 1932-ben mért súlyos csapás s nem utolsósorban a tömegek fá-

sultsága miatt visszaesik a munkanélküli mozgalom, s csak 1933 közepén lendül fel újra, de már nem önálló mozgalomként, hanem az ESzE által indított küzdelem részeként. — FEHÉR ISTVÁN *A szegedi munkásság harca a második világháború idején* c. tanulmánya bemutatja azt a szívós és változatos küzdelmet, amelyet a szegedi forradalmi baloldali munkások folytattak a jobboldali szociáldemokraták, a klerikális-fasiszta Hivatásszervezet és a Nemzeti Munkaközpont ellen a munkásegység kiko-vácsolásáért, a háborús politika megbuk-tatásáért. 1943 végére a gyakorlatban is kialakul a szegedi munkásság akcióegye-sége, amelyet a német megszállás ugyan meggyengít, de megsemmisíteni már nem tud. A szovjet hadsereg közeledése s a ko-rábban elhurcolt munkásvezetők 1944 szeptember elején való hazatérése fokozza a forradalmi erjedést. A szakszervezetek új életre kelnek, a munkások gátolják a fasisz-ták rombolását a gyárakban, üzemi taná-csot, polgárőrséget szerveznek. Október 10-én megalakul a KMP szegedi csoportja. Másnap felszabadul Szeged, s megkezdődik a mélyreható demokratikus átalakulás. — A nemzetközi munkásmozgalommal részben vagy egészében két cikk foglalko-zik. SZOKOLAY KATALIN *A finn kommunis-ták küzdelme a demokratikus erők összefogá-sáért (1945–1963)* c. tanulmánya bemu-tatja a három párt: a szociáldemokrata, népi demokratikus (kommunista és baloldali szociáldemokrata) párt és az agrár-szövetség politikai szövetségén, az ún. „vörös–zöld” koalíción nyugvó, széles alapú polgári demokratikus fejlődést Finnorszá-gban 1945–1948 közt s ennek megtorpaná-sát, a koalíció szétesését, a munkásegység felbomlását s a jobboldali szociáldemokra-táknak a jobboldali burzsoá erőkkel való szövetekezését 1948 májusában. Az 1948 júliusi választásokon előretört reakciós erők támadást intéztek a munkásosztály életszínvonala ellen, s igyekeztek aláak-názni az előző időszakban biztatóan fejlődő finn–szovjet együttműködést is. A reak-ciós politika szakadást idézett elő a szociál-demokrata és a szakszervezeti mozgalom-ban, s így szétforgácsolódtak a munkás-mozgalom erői. Ez segítette elő a reakciós erők újabb előretörését az 1962-i parla-menti választásokon. A Finn Kommunista Párt a jelenlegi helyzetben politikájá fő kérdésének az összes demokratikus, mono-poltókeellenes erők összefogását tekinti az 1957 májusában–júniusában tartott XI. kongresszusán elfogadott, a szocializmus-hoz vezető békés út lehetőségeit, jellegét és állomásait kitűző új program alapján. — A másik nemzetközi vonatkozású cikk, KENDE JÁNOS *Adalékok az MSzDP nem-*

zetközi kapcsolatainak alakulásához (1914–1917) c. tanulmánya, azt a változást vilá-gítja meg jórészt ismeretlen dokumentum-ok alapján, amelynek során az MSzDP kezdeti szociálszovinizta állásfoglalása olyan pacifista megnyilatkozásoknak adott helyet, melyeknek középpontjában a Mo-narchia területi integritását biztosító meg-egyeződés béke állott. Ennek az útnak főbb, a szerző által részletesen ismertetett állo-másai az 1914 decemberi bécsi értekezlet, a Nemzetközi Szocialista Irodához intézett 1915. július 15-i levél, az 1915 szeptemberi zimmerwaldi konferenciára való barátság-os reagálás, Buchinger és Garami 1916 januári németországi és hollandiai tárgya-lásai voltak, tetőpontja pedig a magyar szociáldemokrata pártküldöttségnek az 1917 májusi stockholmi konferencián ját-szott közvetítő szerepe, amely a IV. Károly király körül csoportosuló „új orientáció” törekvéseivel és a párt 1917 áprilisi rend-kívüli kongresszusa határozatával össz-hangban a *status quo ante bellum* állapot helyreállítására, a nemzetiségi kérdésnek a Monarchián, ill. Magyarországon belül autonómiával való megoldására törekedett. Igyekezete azonban megfeneklett egyrészt az antant államok szociáldemokrata párt-jai többségének távolmaradásán, másrészt a Monarchia elnyomott nemzeti szociálde-mokrata pártjainak ellenállásán. — A *Kon-zultáció és a Vita* rovat népi demokráciánk történetének több vitatott problémáját érinti. SZABÓ BÁLINT *Népi demokráciánk történetének néhány vitatott problémájáról* c. cikke főképp Sipos Jánosnak a Magyar Filo-zófiai Szemle ezévi első számában megje-lent cikkével polemizálva megállapítja, hogy a háború utolsó időszakában Magyar-országon is kialakult a forradalmi helyzet, s helytelen dolog a forradalmi helyzetet egyfelől a kezdődő forradalommal, másfelől a fegyveres ellenállással összetéveszteni. A továbbiakban *Ságrári Ágnes és Balogh Sándor* folyóiratunk 1963. 6. számában ki-fejtett nézeteivel szemben azt vallja, hogy a felszabadulás nyomán kibontakozott anti-fasiszta népi demokratikus forradalom már 1945 nyarán szocialista forradalomba nőtt át. A forradalom első szakasza nem egyik formája a demokratikus forradalom-nak, hanem új típusú demokratikus forra-dalom; viszont a népi demokratikus orszá-gokban lezajlott szocialista forradalom nem új típus, hanem új formája a szocialista forradalomnak. Harmadsorban Szabó Bá-lint — ezúttal ismét Sipos, továbbá *Kár-páti Sándor* úgyszintén a Magyar Filozófiai Szemle 1963. 3. számában megjelent cikkével (*A szocialista forradalom hazánkban mint a népi demokratikus forradalom egyik for-mája*) szemben — védelmébe veszi a párt-

nak a második világháború időszakában s 1945—1948 közt követett taktikáját, hangsúlyozván, hogy az 1948 utáni hibákat nem lehet mechanikusan visszavetíteni a megelőző időszakokra. — PETŐCZ PÁL *A módszeről* c. cikkével szintén a Siposvitába kapcsolódik be. Egyrészt a konkrét kutatásokat és elemzéseket mint alapvető módszertani követelményt kéri számon a cikkirótól, másrészt kiigazítja néhány történeti és ideológiai tévedését. *Sipos* a szerző szerint rosszul interpretálja *Korom Mihálynak* a Lakatos-kormányra, *Nemes Dezsőnek* a magyar partizánmozgalomra vonatkozó kijelentéseit, alábecsüli a történelmi folyamatban az objektív tényezőket, a dolgozó tömegek társadalmi létének jelentőségét, s ezzel a valóságosnál nagyobbnak tünteti fel a fasizmus társadalmi bázisát, történetietlenül szemléli az uralkodó osztályok hintapolitikáját s a kommunista párt viszonyát a hintapolitikához, különösen az angol—amerikai imperializmusra támaszkodó kiugrás tervéhez. — *A Dokumentumok rovat Az OK/b/P Magyar Csoportja a KMP megalakulásáért* címmel MILEI GYÖRGY bevezető tanulmányával közli az OK/b/P külföldi csoportja magyarországi tagjainak 1918. október 24-i értekezletükön elfogadott Kiáltványát Magyarország dolgozó népéhez, amely a polgári demokratikus átalakuláson túlmutató (s azt bizonyos mértékig le is becsüli), proletárforradalomra törő politikáért száll síkra, továbbá ennek folytatásaként közreadja az 1918. november 4-i moszkvai értekezlet három határozatát, amelyek közül az első a KMP megalakításáról, az ideiglenes Központi Bizottság megválasztásáról, a Magyar Kommunista Csoport hazatérési kötelezettségéről, otthoni feladatairól, a másik a Vörös Hadseregben harcoló internacionalisták koncentrációjáról és hazairányításáról szól, a harmadik pedig köszönetet mond az OK/b/P Központi Bizottságának eddigi segítségével és további támogatását kéri. — *Az Életrajzok* rovatban FRISS ISTVÁNNÉ dr. *Hébelt Edének* (1879—1961), a kiváló szocialista jogásznak életútjáról, különösen a Vörös Segély keretében s azon kívül a kommunista és más demokrata politikai üldözötteknek nyújtott jogi, politikai és szociális segélynyújtásáról ír; egy másik cikk pedig *Wienermann Lajosról*, az Ural és a Volga vidékén harcoló magyar és más nemzetiségű internacionalisták Csapájev-re emlékeztető hős és hősi halált halt parancsnokáról emlékszik meg, Wienermann ma is élő harcostársának visszaemlékezése alapján.

3. sz.: BETLEN OSZKÁR *A Kommunista Internacionálé háborúellenes népfretpolitikájáról* c. tanulmánya az előzmények rövid

ismertetése után a III. Internacionálé háborúellenes politikáját 1933 és 1936 között vizsgálja. Megállapítja, hogy az Internacionálé az 1930-as évek közepén a háború konkrét veszélyének hatására kidolgozta a háborúellenes harc új koncepcióját. Középpontjába a béke fenntartásáért vívott küzdelmet állította, és összekapcsolta a széles egységfront alapján vívandó antifasiszta harcral, amiben támaszkodni kívánt a szociáldemokrata baloldalra, s a béke fenntartásában érdekelt polgári körökre és kormányokra is. A szerző bemutatja, hogy ez a politika a Szocialista Munkás Internacionálé eleinte merev, később valamelyest enyhülő elzárkózása ellenére 1936-ig növekvő sikereket mutatott fel, ettől kezdve azonban veszített erejéből, csökkent a tevékenysége és szűkült a bázisa. Ez utóbbi jelenségek okait Betlen Oszkár egyrészt az angol és a francia politikában felülkerekedő benemavatkozási koncepcióban, másrészt abban látja, hogy az angol reakció irányvonala befolyásolta a Labour Party és ezen át a Szocialista Munkás Internacionálé állásfoglalását is. Megjegyzi, hogy az antifasiszta népfretpolitika esélyeit gyengítették az ezidőben lezajlott moszkvai perek is. Végül a szerző megállapítja, hogy bár a háború előtti utolsó 2—3 évben a háború elkerülhetőségének gondolata a Kommunista Internacionálé politikájában háttérbe került, agresszióellenes fellépéseinek mégis nagy szerepük volt abban, hogy a második világháború kirobbanása nem találta annyira felkészületlenül a nemzetközi munkásmozgalmat, mint az első. — *A nemzetközi munkásmozgalom az I. Internacionálé bázei kongresszusának elbétéjén* címen JEMNITZ JÁNOS részletesen ismerteti az európai munkásmozgalom fejlődését 1867—69-ben. Bemutatja Németországban a lassalleánus és a Bebel—Liebknecht vonal mérközését és az utóbbi győelmét, majd Bakuninnak a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésére vonatkozó koncepcióját veti össze az azt cáfoló valóság fejlődésével. Bár Spanyolországban meglepő gyorsan és Olaszországban is kielégítően terjedt a szocializmus, Bakunin várakozásával ellentétben egyik helyen sem alakult ki forradalmi helyzet, s nézeteihez egyik országban sem tudott támogatást kapni. Ugyanakkor a belga és francia sztrájkharc, a szervezkedés erősödése és a franciaországi politikai küzdelem megcáfolta Bakuninnak ezen országok mozgalmának előregedésére vonatkozó tételét is. A francia események egyidejűleg csökkentették a proudhonizmus hatóerejét is. Mindent összevéve — állapítja meg a szerző — a gyors francia és spanyol sikerek, a nagy német tömegpárt megalakulása, az egyenletesen fejlődő svájci és belga moz-

galom, s a bizonyos mérvű angliai térhódítás alapján az Internacionálé a siker jegyében kezdhetette meg a munkát a bázeli kongresszuson. — BEREND T. IVÁN — RÁNKI GYÖRGY *A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első évtizedében (1919—1929)* c. tanulmánya leszögezi, hogy Magyarország a lakosság foglalkozási megoszlása szempontjából a közepesen fejlett európai tőkés országok szintjére emelkedett. 1920—30 között némileg nőtt a proletariátus száma, aránya és ezen belül az ipari munkásság aránya is. Miután megállapítják, hogy a közlekedésben, közszolgáltatásban és házi cselédként dolgozó munkáselemek átmenetet jelentettek a falusi és a városi proletariátus között, rámutatnak arra is, hogy ezek azonban bizonyos stabilitással is rendelkeztek és bizonyos előjogokat is élveztek, s így az elmaradottság jegyeit erősítették. Az összetétel részletes vizsgálata alapján a szerzők leszögezik, hogy az ipari munkásság létszámszaporulata nem volt jelentős. Ez azt eredményezte, hogy az örökletes proletár réteg, a gyári munkásság kb. egyharmada továbbra is meghatározó szerepet játszott a munkásosztály politikai arculatának kialakításában. A munkásosztály új tagjainak többsége (faluról jöttek, nők, fiatalok) az új, hagyományokkal alig rendelkező iparágakban helyezkedett el, s így a mozgalom sodráról elszigetelt maradt. A mozgalom terjedésének természetes folyamata megszakadt, a mozgalom leszűkül a régi vagy jobban szervezett iparágakra. A továbbiakban a tanulmány a munkásosztály helyzetét vizsgálja. A Tanácsköztársaság megdöntését követő brutális munkáellenes támadás néhány adatának ismertetése után új reálbér-számítást közöl, ismerteti a 8 órás munkanapért folytatott küzdelmet, majd a balesetbiztosítás, a munkanélküli segély, végül a munkásosztály kulturális színvonalának kérdésével foglalkozik. — GÁBOR SÁNDORNÉ *Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról* címen ismerteti a bécsi emigráció ténykedését a Károlyi kormány utolsó idejétől a Tanácsköztársaság megdöntéséig. Bemutatja a főként arisztokrata és katonatiszti csoportokból álló aktív ellenforradalmi tábor szervezkedését, terveit, a bécsi magyar követség kirablásától eltekintve kudarcot vallott próbálkozásait, ismerteti kapcsolataikat. Feltárja a külső ellenforradalmi tényezők támogatására és az osztrák forradalmi erők által a magyar reakciónak okozott nehézségekre vonatkozó anyagokat. Megállapítása szerint a bécsi ellenforradalmi csoport kudarcainak okát abban kell keresni, hogy a magyar dolgozók többsége a nehézségek miatt elégedetlenkedve

és ingadozva ugyan, de mégis a proletárhatalom mellett állt. Emellett szerepet játszott az eredménytelenségben a vezetők közötti ellentét és az a körülmény is, hogy bár egyes antant-szervek és a bécsi kormány egyes szervei alkalmanként nyújtottak némi segítséget ennek az ellenforradalmi csoportnak, de a vállalkozást kockázatosnak látva, döntő támogatásra nem szánták rá magukat. — *A folyóirat Közlemények* rovata rövid ismertetést ad az Osztrák-Magyar Monarchiáról rendezett budapesti történetészkongresszusról, részleteket közöl FRANZ ZWITTER *A nemzeti kérdés az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900—1914)* c. előadásából és ismerteti HERBERT STEINER *Az ausztriai szociáldemokraták és a dualizmus rendszere* c. hozzászólását, valamint ERÉNYI TIBOR *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus* c. referátumát. (A konferenciáról szóló beszámolót lásd a Századok 1965. 1—2. számában.) — *A Vita* rovathán HALASI LÁSZLÓ *Az 1945—1947-es agrárátalakulás jellegéről* c. írása Szabó Bálint és M. Somlyai Magda felfogásával vitatkozik a címben jelzett kérdésre vonatkozóan. Az említett szerzőknél kifogásolja, hogy a magyar agrárforradalomnak szocialista vonatkozásokat tulajdonítanak, a későbbi fejlődés eredményeit visszavetítik az indításra. Példaként a kártalanítás és megváltás kérdését hozza fel, s úgy látja, hogy mivel a vonatkozó törvény mindkettőről intézkedik, s mindkettőtől végre is hajtottak valamennyit, nem lehetséges kártalanítás és megváltás nélküli reformról beszélni. Nézete szerint a magyarországi demokratikus, antifeudális; formailag reformként megvalósított agrárforradalom nemcsak szocialista vonásokat nem tartalmazott, hanem még a radikális polgári agrárforradalom fogalmát sem merítette ki (magántulajdont teremtett és nem nacionalizált). Bár ez a forma a falu szocialista átalakítása számára kevésbé volt kedvező, az egész ország szocialista forradalma szempontjából mégis ez volt a legkedvezőbb forma. — M. SOMLYAI MAGDA *Néhány megjegyzés Halasi László cikkéhez* címen válaszol a fent ismertetett írásra. Elsősorban arra mutat rá, hogy az agrárforradalom megítélését nem lehet a hatalom jellegétől elválasztani. Mivel Magyarországon 1945 után a hatalom döntően a munkásosztály kezébe került és mivel a polgári átalakulás ezt megelőzően lényegében véve már lezajlott, stratégiailag azonnal a szocialista forradalom került napirendre. Ennek során — a taktikát és a végrehajtott feladatokat többségét tekintve — volt egy polgári demokratikus szakasz, de ez több vonatkozásban ugyanakkor megfelelt a szocialista forradalom első szakasza tennivalóinak is.

Magyarországon tehát ebből a szempontból összefonódás állt elő, és a fejlődés a szocializmus felé mutatott. Ez áll az agrárforradalomra is, amit többek között az jelez, hogy a megváltási és kártalanítási összegeket mélyen a tényleges érték alatt szabták meg, s ennek kifizetésére sem került sor. — *Hozzászólás a népi demokratikus forradalom jellegéről folyó vitához* címen BEREND T. IVÁN és SZAKÁCS SÁNDOR is bekapcsolódnak közösen írt cikkükkel a vitába. A kérdést a gazdasági átalakulás konkrét tényei alapján elemzik, s arra az eredményre jutnak, hogy sem a forradalom mereven elválasztott két szakaszáról, sem arról nem lehet beszélni, hogy az a polgári demokratikus forradalom új típusa lenne. Nézetük szerint a felszabadulással hatalomra jutott munkásosztály és parasztság demokratikus diktatúrája talaján olyan forradalmi átalakulás zajlott le, amely nem tudta azonnal áttörni a tőkés termelési viszonyok kereteit, de nem is maradt meg egyszerűen közöttük, hanem fokozatosan feszítette, rombolta azokat. — *A Visszaemlékezések* rovat RÁCZ LÁSZLÓ *Porszem a viharban* c. emlékiratának a nagyvárad munkásmozgalmára vonatkozó részletét közli, amelyben a szerző a századfordulótól 1919-ig írja le emlékeit. — *Az Eletrajzok* rovatban ARANYOSSI MAGDA cikkét olvashatjuk *Friedmann Imréről*, a magyar és a nemzetközi kommunista mozgalom részvevőjéről. — *B. B. — O. M.*

TÖRTÉNELMI SZEMLE. VII. évf. (1964) 1. sz.: LITVÁN GYÖRGY *Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai levélhagyatéka tükrében* címmel 39 levelet közöl eredeti nyelven a több mint 2000 levélből álló Szabó Ervin hagyatékából. A publikációhoz írt bevezető szerint a hatalmas és értékes iratanyagnak különösen a következő csoportjai bírnak fontossággal: 1. a német és osztrák szociáldemokratákkal a Szabó Ervin által készített első magyar Marx—Engels válogatásra vonatkozó levelek, 2. francia és olasz szocialistákkal 1907 után váltott levelek, 3. amerikai szakszervezeti vezetőknek írt és tőlük, valamint Amerikában élő magyar szocialistáktól kapott írások, 4. orosz szocialistákkal (Kjacsko és Tyeplov) a Nyugat-Európából Oroszországba csempészett irodalomra vonatkozó levelezés, melyben utalások találhatók Szabó Ervin egyéb nemzetközi kapcsolataira is. Az egész iratanyag Szabó Ervin mély internacionalizmusa mellett vall, ami megkülönböztette őt a korabeli szociáldemokraták többségétől. — NEVELŐ IRÉN *Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején* c. tanulmányában ismerteti az ipari üzemek katonai felügyelet alá helyezésének menetét s

a militarizált vállalatok belső rendjét. Az utóbbival kapcsolatos, a bérezésre, a bánásmódra és a munkakörülményekre vonatkozó panaszok tömegét előbb a Szaktanács dolgozta fel és terjesztette a Kereskedelemügyi, illetve a Hadügyminisztérium elé, de már 1915 júliusában felmerült a panaszhelyek felállításának gondolata. Az erre vonatkozó 1916. január 17-i rendelet pozitívumait azonban a február 14-i rendelet, amely gyakorlatilag megszüntette a sztrájkjogot, nagy részében hatástalanította. A szerző a továbbiakban bemutatja a panaszbizottságok, mint az elégedetlenség levezetését szolgáló szervezetek működését. Megállapítja, hogy ezek a szervek nem voltak képesek a háborús béruzsora ellensúlyozására, de működésük mégis a tilalomfák erdejében vágott keskeny ösvényt jelentette, amelyben a munkásosztály jogos követelései utat találtak. — TILKOVSKY LÓRÁNT *Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átcsatolt területen* címen az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján Magyarországhoz csatolt Dél-Szlovákia helyzetével foglalkozik. Kimutatja, hogy a magyar kormány az agrárérdekeltségek profitjai védelmében csökkentette ezen a területen a búza, a cukorrépa, a dohány és fűszerpaprika termelését, s ezáltal nemcsak a lakosságot fosztotta meg jelentős jövedelmi forrásától, hanem a magyarországinál fejlettebb mezőgazdasági termelés színvonalát is lecsökkentette. A munkásokat a munkaalkalmak csökkenése és a munkanélküli segély megszüntetése sújtotta, az iparosréteget a kartellidiktátum fojtogatta, a bérből és fizetésből élők a drágaság és a hátrányos pénzátszámítás miatt szenvedtek. A szociális biztosítás magyarországi rendszere sokkal szűkörűbb és jelentéktlenebb támogatást nyújtott az eddigi élvezetnél. Súlyosbították az adóterhek is. A tisztviselői réteg az igazoló eljárások és elbocsátások révén létbizonytalanságba jutott, míg a Magyarországról odahelyezett tisztviselők a rossz és lelketlen adminisztráció módszereivel mértették meg a lakosságot. A szerző megállapítja, hogy a bekövetkezett gazdasági és szociális romlás nem a területátvétel átmeneti nehézségeiből adódott, hanem a magyarországi reakciói társadalmi rendszer lényegében gyökerezett. — *A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”* címmel PETŐCZ PÁL az Uj Kor c. lap köré tömörült katolikus csoport 1935—37 közötti tevékenységét, eszmekörét, propaganda munkáját ismerteti és elemzi. A csoport, melynek szószólói Balla Borisz, Kónig Antal, Béry László, Kovrig Béla. Nyisztor Zoltán stb. voltak, előbb Gömbös mellé felsorakozva kísérelte meg a politikai hatalom

posztjainak meghódítását. Bár szoros szálah fűzték a konzervatív katolikus csoport-hoz, programjában továbbment annál, s a fasizmushoz közeledve követelte a szakszervezetek betiltását, a hivatásszervezetek bevezetését; támadta a liberális tőkét, s a katolikus hívőktől ebben az értelemben aktív politikálást követelt. Miután az 1935-i választások nem hozták meg a kívánt sikert, megkísérelték, hogy tömegbázist építsenek ki maguknak, s széleskörű agitációt kezdtek a munkások körében. Önálló kísérletük azonban a hatalom berkeibe való betörésre szintén nem sikerült, 1937-ben elszigetelődtek, lapjuk megszűnt. — A folyóirat *Szemle* rovata ismerteti BENCZÉDI LÁSZLÓ *Paraszttság és kurucság a Thököly-korban* c. munkájának vitáját a Történettudományi Intézet 1964. február 3-i osztály-értekezletén. Benczédi referátuma a paraszti osztályharc és a kuruc mozgalom összefüggéseit vizsgálva a mozgalom paraszti támogatásának periódusonként és területenként változó intenzitását emeli ki. Ebben általában döntő szerepet juttat a parasztságra 1670 után a császári hadsereg eltartásából származó terhek negymértékű növekedésének, hangsúlyozva azonban azt is, hogy a mozgalom legjelentősebb bázisa a nincstelen parasztság volt, melynek törekvései éppen birtoktalanságánál fogva nem annyira a parasztság egészének szabad-

paraszti útja irányában, hanem inkább az egyéni meggazdagodás és nemesedés révén az uralkodó osztályba jutás felé célozván, a mozgalomnak természetszerűen adták az azt jellemző erősen politikai színezetet. Szerző hangsúlyozza, hogy a Rákóczi-szabadságharc, melynek már ténylegesen a sajátos paraszti felszabadulási törekvések szolgálták osztálybázisul, így nem szemlélhető a Thököly-mozgalommal olyan szoros összefüggésben, mint azt eddig tették. A hozzászólók (*Heckenast Gusztáv, Benda Kálmán, Várkonyi Ágnes, Barta István* stb.) alapján egyetértettek szerző koncepciójával; azt közülük *N. Kiss István* az 1697. évi hegyaljai mozgalom résztvevői társadalmi rétegződésének statisztikai vizsgálatával, *Zimányi Vera* a paraszti társadalom és katonáskodó rétegek finoman differenciált elemzésével egészítették ki. — R. VÁRKONYI ÁGNES *Egy 1681. évi parasztlevél* közlése kapcsán a hozzáfűzött kommentárban Bottyán János XVII. század végi, őt a Rákóczi-szabadságharc korára már igen vagyonos emberré tevő kiterjedt kereskedelmi és földvásárló tevékenységét és széles pénzügyi kapcsolatait mutatja be, utalva arra, hogy Bottyán dunántúli hadműveleteinek sikerében később e kapcsolatoknak milyen nagy jelentőségük volt. — *O.M.*

Egyéb tudományos folyóiratok

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY. VII. köt. (1964) 1. sz.: teljes egészében közli a *magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat* cím alatt az MTA Jog- és Allamtudományi Intézetének hasonló című vitaindító referátuma alapján 1963 decemberében tartott konferencia anyagát: a referátumot, a négy korreferátumot és (kivonatban) a viták összefoglalását. A problémát szélesen elemző vita a — történész szempontból legjelentősebb — állam- és jogtörténet vonatkozásában hangsúlyozza, hogy az összes ágait tekintve egységes jellegű jogtudományon belül sajátlagosan e történeti diszciplinának is feldolgozási módjában és rendszerében megfelelő egységbe kell foglalnia mind az egyes történeti korszakokra vonatkozó komplex állami-jogi szemléleteket, mind pedig (a jogágak szerint történő bontásban) e jogágak belső fejlődéséből adódó tanulságok és törvényszerűségek feltárását is. Az e szempontból viszonylagosan el is maradt állam- és jogtörténetet olyan szintre kell emelni, hogy az nélkülözhetetlen és rendszeres anyagot legyen képes adni mind az állam- és jog-

elméleteknek, mind pedig az ágazati jogtudományoknak.

2. sz.: NIZSALOVSZKY ENDRE *Szalay László kodifikációs külföldi kapcsolatai és a sióni epizód* c. tanulmánya Szalay Lászlónak svájci emigrációja idején 1853–1854-ben Valais kanton új polgári törvénykönyvének elkészítésében vitt, eddig csak általában emlegetett, de konkrétan nem tisztázott szerepét igyekszik felderíteni. Megállapítja, hogy Szalaytól egész hazai reformkori jogi és kodifikációs működése során sem állott távol a más nép jogfejlődésében rejlő tapasztalatok felhasználása és ennek megfelelően kodifikációs munkákba — bírálók vagy konzulensek szerepében — nem volt ellene külföldi szakértők bevonásának sem. Így kezdeményezte Carl J. A. Mittermaiernek, később az 1848. évi frankfurti német nemzetgyűlés elnökének bevonását a magyar btk. 1843–44. évi munkáiba. Ily módon elvileg sem idegenkedett attól, hogy 1853–54-ben Louis Ribordynak, Valais kanton nagytanácsa az 1830-as évek végén éveket Magyarországon töltött és Szalay és Eötvös társaságába bejáratos

akkori titkárnak közvetítésével részt vegyen a kanton — a tanulmányban részletesen ismertetett, a svájci szövetségen belül konzervatívok és haladók között nyílt fegyveres összecsapásig is eljutott harcok után — esedékessé vált polgári törvénykönyvének elkészítésében. Ez azonban — mint szerző megjegyzően bizonyítja — nem terjedt túl a francia nyelven már jóváhagyott törvény német szövegének terminológiai egyeztetésén és egységes szerkezetbe foglalásán, anélkül azonban, hogy arra — mint azt a törvény alapján konzervatív jellege mutatja — Szalay bármilyen érdemi befolyást gyakorolt volna. Szerző végül hangsúlyozza, hogy Szalay 1854. évi hazatérésében e munkálatoknak semmi részük nem volt: Szalaynak ekkorra sikerült magát az osztrák hatóságok előtt tisztázni a Mazzini-féle 1853. évi milánói felkélés előkészítésében való részvétel vádjá alól. — V. K.

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. VII. évf. (1964) 6. sz.: ERKKI TUOMINEN *A szocialista forradalom és a burzsoá állam* c. írásában megállapítja, hogy korunkban a burzsoá állam jellegében lényeges változások mentek végbe. Egyfelől az állam ma már nem korlátozódik a közvetlen erőszakszervekre, hanem egyre nagyobb szerepre tesz szert a gazdaság irányításában, másfelől az állam szféráján belül is szaporodnak az anti-monopolista erők, s a tényleges vezetők köre egyre szűkül. Az állam funkciójának kiterjedése együtt jár az osztályharc kiszélesedésével. Az állam szétzúzása ma tehát elsősorban a monopoltöke bábujának eltávolítását jelenti a hatalomból. Hogy ezen túlmenően az apparátusból mennyit kell szétzúzni és mit lehet megtartani, attól függ, hogy milyen mérvű az illető állam demokratizmusa. Ez utóbbi viszont a társadalmi erőviszonyoknak, a tömegek aktivitásának függvénye. A forradalom békés útja a nemzetközi fejlődés békés útjával együtt a tömegek kényszerítő erejének hatását feltételezi. Ez a stratégia lehetővé teszi, de meg is követeli a kommunisták széleskörű politikai szövetségeit.

8. sz.: A szám teljes egészében az I. Internacionálé megalakítása 100. évfordulójának van szentelve. Többek között közli VICTORIO CODOVILLO cikkét *A marxista-leninista eszmék megszilárdulása Latin-Amerikában* címen, melyben szerző történetileg bemutatja és vizsgálja a szocialista tanok elterjedésének útját az I. Internacionálé megalakításának idejétől napjainkig — és R. PALME DUTT *Az I. Internacionálé és a békeharc* c. írását, mely részlet a szerző Az Internacionálé c. könyvből. Dutt az internacionálé állásfoglalásaival foglalkozik

a fennállása idején vívott háborúkkal kapcsolatban. Megállapítja, hogy az Internacionálé kezdettől fogva harcolt a militarizmus és a háborúk ellen, s ez a harc elválaszthatatlanul összeforrt a nemzetközi munkásmozgalommal.

9. sz.: *Eszmeccsere* rovatában a lap *Az arab népek felszabadító mozgalmanak problémái* címen összefoglalót ad az arab nemzeti felszabadító mozgalom időszerű kérdéseivel történeti szempontokat is alkalmazva foglalkozó vitáról, amelyet számos szíriai, iraki, marokkói, libanoni, jordániai stb. marxista részvételével Prágában tartottak (első része a 7. számban). A felszólalók valamennyien pozitívan foglaltak állást a nemzeti demokratikus forradalommal egybekötött egységsharc kapcsolatában, majd az ún. „arab szocializmus” jellegzetességeit bírálták, jellemezve egyúttal előremutató vonásait is. — O. M.

ETHNOGRAPHIA. 75. évf. (1964) 2. sz.: BARABÁS JENŐ *Megosztott település a Visztula mellett* c. cikkében a Visztula balpartján, Wloclawek és Toruń közt fekvő Nieszawa városka és Raciazek falu bomlóféiben levő ún. kétbeltales települését vizsgálja néprajzi szempontból. A településforma jellegzetessége, hogy a belső lakótelken túlnyomórészt csak lakóházak vannak, legfeljebb különálló gabonás kamrával, tyúk- és disznóállal, ritkábban loistállóval; maga a gazdasági üzemhely a helység szélén külön települ. Az 1920-as évektől azonban megindult a külső komplex gazdasági udvarok felszámolása egyszerűbb funkciójú cséplő- és rakodóhelyekké való átalakulása, de még mindig külön övezetben. Napjainkban már csak a viszonylag szépszámú esúrt használják rendszeresen, újabb épületek pedig már nem keletkeznek. A szerző felveti a kétbeltales település genézisének kérdését is, de míg városi viszonylatban a Györffy által felvetett védelmi szempont tökéletesen megmagyarázza a kétbeltales települést, a városi vagy mezővárosi majorságokat, a falusi településeknél ez a szempont már nem kielégítő. — NICOLAE DUNARE *A juhártás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál* c. tanulmánya megállapítja, hogy a román pásztorkodás legelterjedtebb formája a földműveléssel egybekötött, tehát letelepült pásztorkodás volt, elsősorban azonban mint sajátosakat a vándorló legeltető formákat: a „pendulare”, transhumance” és nomád változatokat ismerteti, kiemelve, hogy a legeltetést kizárólag férfiak végezték, ebből a munkából a nők ki voltak zárva. — S. DOBOS ILONA *Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről* c. tanulmánya abból kiindulva, hogy a paraszti társadalom miti-

kus-mágikus világképének felbomlásával annak megfelelő kifejeződési formája, a népmese elhal, hangsúlyozza, hogy a mesemondásnak, mint paraszti társas szórakozásnak szerepét egyes jó elbeszélőknek saját életükből vett, vagy anekdotikus ún. „igaz” történetei veszik át. Ezek lehetnek tréfás vagy obszcén jellegűek, háborús vagy éppen bizonyos szociális tartalmú Hány János történetek, melyek arról szólnak, hogy elbeszélő hősiük valamilyen úrnak, volt munkaadónak, gazdának „hogy adta meg” a magáét. A szerző felveti azt a kérdést, hogy ezek a történetek, nem lévén művészi értékűek, a népmese-gyűjtés feladatkörébe tartoznak-e. Itt utal ellenkező véleményekre (pl. Bahtin szovjet tudósára.) Szerző szerint ezeket a történeteket a népmesékkal együtt kell feljegyezni és tanulmányozni, mivel társadalmi funkciójuk szerint a mesemondás örökébe léptek és az elbeszélés megformálásában is gyakran követik a mesék stílusát. Az „igaz” történetek elmondását mint társas szórakozást a városiasodás magasabb fokán a pletyka és a vicceselés váltja fel. A társadalomtörténeti kutatások módszertana szempontjából fontos megemlítenünk a tanulmányunk azokat a megállapításait, melyek kifejtik, hogy az „igaz” történetek életrajzi jellegűek, feljegyzésük általában a néprajzi gyakorlatban együtt halad az elbeszélők élettörténetének feljegyzésével. Az ily módon gyűjtött paraszt- és munkás- „memoár” anyag értékes társadalomtörténeti forrás. — DÖMÖTÖR TEKLA *A magyar néphit és népszokások — Kelet és Nyugatot között c.* (az 1963 októberében Budapesten tartott néprajzi kongresszusra készült) tanulmánya szerint a magyar népi hiedelmekkel és szokásokkal való tudományos foglalkozás — akár a német mitológiai, az angol antropológiai vagy más egyéb iskoláról volt is szó — lényegében mindmáig a magyar néphit archaikus, keleti, sámánisztikus elemei körül forgott. Dömötör is a honfoglaló magyarság sámánisztikus vallási rendszeréből eredeztetíti azokat a sajátosságokat, melyek a vallási tekintetben nyugat-európai, gazdasági-társadalmi tekintetben viszont kelet-európai magyarság néphagyományait a szomszédos szláv-ságtól megkülönböztetik. A néphitnek első sorban azokon a területein maradtak meg soká a „keleti” vonások, amelyek nem ütözköztek közvetlenül a keresztény tanokkal és szertartásokkal, tehát egyéni vonatkozásban pl. az emberfölötti hatalmúnak képzelte élő személyek, az ún. közvetítők köre csoportosuló hiedelmekben (sámán-táltos-garabonciás, javasasszonyok, jósok, boszorkányok): a kollektív ünnepi szokások terén pedig a termékenység előmozdí-

tását és a gazdasági termékek mágikus védelmét célzó dramatikus szokások egyes elemeiben. Érdekes, hogy a magyarság sok esetben csak a ritust, a varázselekményt vette át, a hozzá tartozó hiedelmek nélkül. Itt alighanem a régi sámánisztikus kultúra öntudatlan szelektíós hatása érvényesült. Mindebből a tanulmányíró azt a következtetést vonja le, hogy „a magyar népi kultúra különleges földrajzi helyzeténél fogva nemcsak a népköltészet, hanem a néphit és a népszokások területén is a kulturális kölesönhatás, az átvétel és átadás igen érdekes példáival szolgál, melyeknek törvényszerűségeit vizsgálni néprajztudományunk fontos és sürögős feladata”. — TAKÁTS LAJOS *A szántóföldi irtás kérdéséhez c.* tanulmánya egykorú leírások alapján ismerteti a tökéletlenül művelt szántóföldnek még a XVIII. század végén is jellemzőnek tekinthető igen erős egyomosodását, elbozotosodását, — majd az ez ellen alkalmazott különböző paraszti eszközöket: az irtóvasat, a gordonyozókat nevezett görbe gyomirtókést, az aszottnkapát s a velük végzett, részben ma is élő műveleteket, megállapítva, hogy „a mostani szántóművelésben is milyen sok eleme rejlik a korábbi primitív talajművelési gyakorlatnak, az irtásos művelésnek, amelyek közül némelyik a földművelés legkezdtelegesebb időszakába vezet vissza”. — KOÓS KÁROLY *A Kisküküllő menti magyar népi építkezés* címen két periódusban (XVIII. század — 1830, 1830—1880) mutat be érdekes adatokat a táj protestáns egyházi levéltáráiból. — Sz. M.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. U.f. XII. (LXXXVIII) köt. (1964) 2. sz.: SÁRFALVI BÉLA *A mezőgazdasági népesség elvándorlásának gazdaságföldrajzi kérdései* címen először a termelési eszközök területi elosztásának a belső vándorlásra gyakorolt hatását elemzi, majd bemutatja a szocialista iparosítás 1949—1960 közötti időszakában lefolyt belső vándorlások irányát és méreteit. A mozgalmat kiváltó okok közül első sorban a mezőgazdaság nyújtotta megélhetési lehetőségek az iparihoz viszonyított színvonalának viszonylagos hanyatlását látja: végül bemutatja az így országosan, első sorban az iparosodás mértéke által befolyásoltan kialakult népességföldrajzi körzeteket. A tanulmányt jó térkép és néhány táblázat teszi szemléletessé. — ANTAL ZOLTÁN *A magyar külkereskedelem gazdaságföldrajzi kérdései* címen a külkereskedelem 1938, ill. 1949—1962 közötti szerkezetét és volumenét hasonlítja össze, majd bemutatja a külkereskedelem földrajzi megoszlásában és ennek megfelelően a benne szereplő termékekben bekövetkezett

változásokat. A külkereskedelem %-os aránya az ország nemzeti jövedelmében egyre nő: ezen belül 71—72% a szocialista országokkal bonyolódik le. — Sz. M.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 68. évf. (1964) 3. sz.: BARTA JÁNOS *Egy különös író sötét világa (Számvetés Tolnai Lajos körül)* c. tanulmánya (1. közlemény az 1964: 2. számban) kiemeli, hogy Tolnai Lajos alakját, irodalmi jelentőségét nem tisztázta megnyugtatóan az irodalomtörténeti kutatás. Ady és a népi írók, mint ismeretes, méltatlanul elfelejtett nagy realista, társadalombíráló írónak tekintették. Ugyanakkor tény, hogy noha a szocialista könyvkiadás sokat tett népszerűsítésére, a közönséghez soha nem talált utat. Tolnai egyéniségét a tanulmány a kisebbségi érzést kompenzáló ember tipikus magatartásának példajaként tárgyalja. Emberi és írói magatartását valóságos, de még inkább vélt egyéni sérelmekből táplálkozó „ressentiment”, a körülvevő világ elleni ellenszenv jellemezte. Maró kritikájának ez volt a lelki gyökere, tehát ez nem elsősorban társadalmi eredetű indítékokból származott. Ábrázolásmódja az Arany—Kemény—Gyulai-féle ún. idealizáló realizmus folytatása, Nem polgári realista. Hiányzik írásaiból annak lényege, a világ bizonyos „ki-egyensúlyozott középtónusban” való ábrázolása. A valóságot szubjektív érzelmi átfűtöttséggel formálja, bonyolultságát, gazdagságát redukálja néhány általa feltételezett emberi fő-hatóerőre. Módszerét a tanulmány elidegenítésnek nevezi. Ez forrása irodalmi értekeinek, gyengébb műveiben azonban sematizmushoz vezet. — BOKOR LÁSZLÓ *József Attila bécsi költeményei* címen az 1963: 6. számban megjelent, *József Attila Bécsben* c. tanulmányát folytatva, terjedelmes bevezetésben — párttörténeti szempontból is jelentős — elemzését adja az 1918-19-es bécsi magyar emigráció politikai irányzatainak, s ezen belül is különösen a kommunistáknak, emigráció-frakció-harcainak. Kiemeli Gábor Andor publicisztikai szerepét, megállapítva, hogy a kommunistáknak emigrációban, ösztönösen ő közeledett leginkább a Horthy-fasizmus társadalmi jellegének megértéséhez, s a Bécsi Magyar Újság keretében egységfrontot tudott létrehozni polgári radikálisok és kommunisták között. A szerző ezt mint a népfrejtőpolitika előzményét méltatja. József Attila Bécsben írott versei a szélsőséges modernista áramlatok, elsősorban Kassák hatása alatt íródtak. Ez a költői-művészi avantgardizmus a levert forradalmak utáni általános kiábrándulás művészi kifejeződése volt, ezért hatott a forradalom leverése után szintén súlyos lelki állapotba került

József Attilára is. — CZIGÁNY LÓRÁNT *Kölcsény második felirata az ifjak ügyében* címen közli Kölcsey Lovassy László és társai ügyében írt második feliratának, állítása szerint eleddig ismeretlen szövegét, egy nyomtatott röpiratról, mely Walther László hagyatékából került 1873-ban a British Museum birtokába. — ESZE TAMÁS *Csuzi József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója* c. tanulmánya a református prédikátor-író gondos adatgyűjtéssel összeállított életrajza főbb műveinek ismertetésével. Ezek: egy Bercsényi Miklóshoz írt alkalmi üdvözlő verse (az ún. aggratulatoria-költészetnek, a barokk alkalmi vers egy hön változatának tipikus darabja) és Verax ac Viva Boni Principis Delineatio c. műve, mely Rákóczi Ferenc részére készített oktató mű az uralkodók helyes magatartásáról. A tanulmány ennek kapcsán áttekinti a magyar „fejedelem tükör” irodalmat. Megállapítja, hogy ezek zöme vallásos erényekre inti a fejedelmet, mint a leghíresebb e fajta mű, Pataki Füsüs Jánosé: *Királyoknak tüköre*. Ezzel szemben Laskai János ecsedi pap Justus Lipsius fordítása (Lipsius Machiavelli követője lévén) inkább gyakorlati-politikai tanácsokat ad az uralkodóknak. Csuzi műve eltér ezektől, amennyiben nem általában beszél, hanem egy konkrét uralkodónak, II. Rákóczi Ferencnek szól, s így részben az aggratulatoria műfajához tartozik. A mű a Rákóczi-kultusz legértékesebb dokumentuma. A cikk szintén kéziratból közli Csuzi egy magyar nyelvű, Magyarország termékenységét dicsőítő versét is. — KURCZ ÁGNES *Anjou kori történetíróink kérdéséhez. Küküllői János* c. tanulmányában kiemeli, hogy Küküllői szemléletét még nem a humanizmus alakította ki, hanem az még középkori szemlélet volt. A kor nyugati krónika-irodalmaiból és oklevél-írási gyakorlatából vett példákkal bizonyítja, hogy Küküllői krónikája az utóbbiak befolyása alatt készült: mindazok az antikizáló elemek, melyeket reneszánsz vonásoknak szokás tulajdonítani művében, már ezekben a nyugati krónikákban is megvoltak. A krónikaíró személyazonosságát vizsgálva cáfolja Lackfy Dénes vélt szerzőségét, azzal igazolva tételét, hogy a Krónika egyes eseményeknél, ahol a Lackfyak jelentős szerepet játszottak, alig említi őket, amit a család tagja feltehetően megtett volna. A tanulmány óvatosan állást foglal Kétyi János ferences szerzetes szerzősége mellett. — RIGÓ LÁSZLÓ *Salamon Ferenc kiadatlan levelei Gyulai Pálhoz* c. alatt hat darab, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratrárában található, 1856—1861 között írt levelet közöl. A levelek Salamon Aranyhoz, Keményhez, Csengeryhez fűződő kapcsolatára és

írójuk irodalomkritikusi tevékenységére tartalmazznak becses adatokat. — *Sz. M.*

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. 19. évf. (1964) 7. sz.: VARGYAI GYULA az 1964 áprilisában Budapesten megtartott V. magyar—csehszlovák jogtörténettudományi konferenciát ismerteti. SARLÓS MÁRTON *A szabad paraszti birtok Széchenyi jogi reformrendszerében* c. előadása a Stádium korának urbéres földeket a földesúri és az urbéres paraszti föld jogi helyzetéről. Megállapítja, hogy figyelembe véve a XVIII. századi törvényhozást, azon belül kivált az Urbáriumot, továbbá az 1836-os törvényeket, e korban már nem tekinthető érvényben levőnek a Tripartitum elve, mely az urbéres földeket a földesúr tulajdonának tekinti. Szerző kifejti, hogy bár a valóságos helyzetet nézve ezek a földek a jobbágyságok bizonyos feudális kötöttségek által korlátozott tulajdonában voltak, Széchenyi még a földesúri tulajdonjog alapján állt, s ezért nem lehet, mint ezt sok történész teszi, az örökvalóság hívének tekinteni. A hozzászólók közül *Karol Rebro* szerint a földesúr tulajdonjoga még az 1836-os törvények után is fennállt. *Maday Pál* pedig a Stádium 1958-as kiadásának előszavában (Mátyás Antal munkája) kifogásolja azt az állítást, hogy Széchenyi koncepciójában a munka- és terményjáradék pénzáradékká alakul át, s ezáltal a személyi kapcsolat helyébe dologi kapcsolat lép. Szerinte a későbbiekben sem lehet eltekinteni a földesúr—jobbágy viszony esetében a személyes jellegtől. Azt, hogy az 1836-os törvények megsemmisítették volna a földesúr tulajdonját, *Wellmann Imre* is vitatja. Ő a jobbágyhelyet illető törvényhozásban az udvar és a rendek hatalmi harcának mindenkori tükröződését látja: a sessiot azonban semmiféle törvényhozás nem vonta ki a földesúr tulajdonjoga alól. Széchenyi viszont az úriszék eltörlésének követelésével a sessio tulajdonjogi kérdéseit is érintette. Hangsúlyozza, hogy Széchenyi jogi reformrendszerét a session túlmenőleg is, a jobbágygazdaság körébe tartozó egész földterületre kiterjedő vizsgálatnak kell alávetni. *Vargyai Gyula* hangsúlyozza, hogy a Stádiumban megjelenő agrárrelképezések nem mentek túl az érték-törvény érvényrejuttatásának szükségességén, ám a szükséges változtatások minden visszamenő hatályának ellenzésével. — MARTIN VIETOR *A náci megszálló szervek rendszere és közös feladatai* c. referátuma tipizálja a második világháborús német megszállási rendszereket. Megállapítja, hogy a Cseh-Morva Protektorátus rendszere a Németországhoz való csatolást készítette elő. Ettől eltérnek a balkáni és

nyugat-európai „megszállási övezetek”, melyek, ideiglenes jellegűek voltak. — CSIZMADIA ANDOR korreferátuma szerint a fasiszta államszervezet legjellegzetesebb sajátossága volt, hogy feladta a polgári államjog Montesquieutól származó ismert elvét az államhatalmi ágak elválasztásáról: a fasiszta államban a végrehajtó hatalom dominált. KOVÁCS KÁLMÁN korreferátuma áttekinti a magyar politika fejlődését a második világháború alatt, majd összefoglaló képet ad a Szálasi-rezsim államjogi vonatkozású lépéseiről, a nyilas-fasiszta állam szervezetről. — A hozzászólók közül *Tilkovszky Lóránt* méltatta azt a törekvést, amely a náci megszállási rendszer általános érvényes jellemvonásainak meghatározására irányul, utalt azonban az egyes országok megszállásával kapcsolatos sajátosságok figyelembevételének fontosságára. Majd a Kelet-Európa újjászervezésére vonatkozó náci elgondolásokkal foglalkozott, s ezzel kapcsolatban elemezte a Reich viszonyát a magyar birodalmi gondolathoz. *Vargyai Gyula* kiemeli, hogy a magyar jogelméletben későn jelentek meg a fasiszta koncepciók. A történelmi szemlélet azonban míg egyrészt gátolta kifejlődésüket, ugyanakkor egyben történelmi talajul is szolgált számukra. — VÁCLAV VANECEK *Egy általános békeszervezet tervezetéről folyó cseh—magyar tárgyalások ötszázadik évfordulójára* című referátuma arra emlékeztet, hogy 1464-ben György cseh király — a magyar király nevében is — elküldte Antonius Marini-t követésébe XI. Lajos francia királyhoz, hogy javasolja egy nemzetközi kongresszus összehívását, amelyen a keresztény uralkodók létrehozásának egy — a tartós béke biztosítását célzó — nemzetközi szervezetet. A hozzászólók közül *Búza László* kiemeli, hogy ez volt politikusok — s nem elméleti emberek — részéről az első kísérlet általános békeszervezet létrehozására. Utal a tervezet huzata inspiráltságára s arra, hogy a pápa nemzetközi befolyását akarta korlátozni. *Degré Alajos* kiegészítette az előadást korábbi univerzalisztikus szervezetek terveire való utalásokkal. — *Sz. M.*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. 11. évf. (1964) 9. sz.: ERDŐS PÉTER *Egy periodikus válság elemzése marxi típusú újratermelési sémák alapján* c. tanulmánya az 1929—1933-as gazdasági világválság Egyesült Államokbeli lefolyásának minőségi és egyben mennyiségi elemzését adja két más tanulmányban kidolgozott módszertani elveknek egy kétszektáros (termelőszekciók — fogyasztási cikkek) modellre való alkalmazásával. Legfőbb, a klasszikus típusú időszakos újratermelési válságokra általánosan érvényes

megállapítása az, hogy „a válság folyamán érvényesülő két, egymást kölcsönösen kiváltó alaptendencia, nevezetesen a fogyasztási cikkek termelésének a csökkenése és a termelőeszközök termelésének csökkenése közvetlen hatásukat tekintve jórészt ellentétes értelmű. A fogyasztási cikkek termelésének a visszaesése — önmagában véve és közvetlen hatását tekintve — növeli a fogyasztási cikkek árát, ezen keresztül tendenciát hoz létre a termelőeszközök árának növekedésére és egyben növeli (legalább is) a nominális profit mennyiségét. Csakhogy ugyanakkor maga után vonja a termelőeszköz-termelés csökkenését. Ez az utóbbi viszont — önmagában véve és közvetlen hatását tekintve — csökkenti a fogyasztási cikkek árát, volumenében is csökkenti a profitot, sőt — másodlagos hatásában — még a termelőeszköz árakat sem növeli, hanem ellenkezőleg — a fogyasztási cikkek árcsökkenése közvetítésével — ezt is csökkenti. (És folytathatnám: a termelőeszköz-termelés visszaesése csökkenti a fogyasztási cikkek-termelést és így tovább — de nem a végtelenségig.) E két fő tendenciára szuperponálódik a nominális bérszint csökkenése s ez ugyancsak árromboló hatású.” — *Ripp Gézának* a 7—8. számban megjelent cikkével vitakozva CSIKÓS NAGY BÉLA *A szocialista gazdaság „Két modell” elmélete* című cikkében többek között az 1950-es évek kül- és belpolitikai adottságait elemezve hangsúlyozza, hogy ezekben az időkben szükség-szerűen alakult ki hazánkban a szocialista gazdaság erősen centralizált, az áru és pénzkapcsolatokat szűkítő modellje, melyet azonban primitívnek nem lehet nevezni. — RIPP GÉZA viszontválasza hangsúlyozza, hogy nem e modellt, hanem az ötvenes években a gazdasági modelltől kialakított felfogásokat tartja primitívnek. — B. B.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. VIII. évf. (1964) 3. sz.: A szám közli a kommunista filozófusok 1963. december 18-i aktíva-értekezletének anyagát. ÓVÁRI MIKLÓS megnyitója, WIRTH ADÁM zárószava s rajtuk kívül főleg HORVÁTH JÓZSEF, SZIGETI JÓZSEF és SÁNDOR PÁL hozzászólásai a filozófiának az eszmei offenzívában vitt szerepét taglalták. Megállapították, hogy itt nem egyszerűen a marxista filozófia általános jellemvonásáról, hanem arról van szó, hogy egyrészt belpolitikailag kedvező körülmények alakultak ki a marxizmus térhódítására, a szocialista forradalomnak a társadalmi tudat, az ideológia és a kultúra területén való győzelmére, másrészt nemzetközileg a békés egymás mellett élés viszonyai között az ideológiai harc éleződik. Ez az eszmei offenzíva a filozófia területén két

irányú munkát feltételez. Egyrészt meg kell oldani azokat az alapvető kérdéseket, amelyek nélkül lehetetlen a napi harcokban helyes álláspontot kialakítani; másrészt közvetlenül is részt kell venni ezekben a harcokban. A filozófusok, sajnos, nem kapcsolódnak be eléggé a napi kérdések vitájába. Filozófiai közéletünk lanyha, a filozófiai problémák nem állnak a közérdeklődés homlokterében. Az értekezlet nagy figyelmet szentelt a filozófia és a szaktudományok viszonyának. Megállapítást nyert, hogy a filozófusok és a szaktudományok képviselőinek viszonya alapvetően megváltozott. Ezt a legpregnansabban KALMÁR LÁSZLÓ fejezte ki: a filozófus ma már nem sámán vagy táltos, aki ex cathedra kijelent valamit és a szaktudós köteles ez előtt meghajolni, hanem egyenrangú partnere és munkatársa a szaktudósoknak. A szubjektív oldallal szemben nem ilyen kedvező az objektív: magának a filozófiának és a szaktudományoknak a viszonya. Természetes és régi követelmény, hogy a filozófusnak is értenie kell valamelyik szaktudományhoz. Az a filozófus, aki csak a filozófiához ért, az — *Mátrai László* találó megállapítása szerint — a filozófiához sem ért. A szakfilozófusok intézményének bevezetésére azonban, amit több felszólaló követelt, semmi szükség, mert hisz a szakfilozófusoknak ugyanaz lenne a feladatuk, mint a marxista történettudományok képviselőinek. Ha megvalósulna ez az állapot, akkor a marxizmus egyszerűen csak filozófia, a filozófusok magánügye lenne, de nem a valóság közelebbi kutatóinak módszere. Ami már most a filozófia és konkrétan az egyes szaktudományok együttműködését illeti, az értekezlet résztvevői — köztük *Fukász György* — arra a megállapításra jutottak, hogy ez előrehaladottabb a természettudományok mint a társadalomtudományok viszonylatában annak ellenére, hogy a filozófusok közt jelentékeny számban vannak az egyes társadalomtudományok művelői. A filozófusoknak tehát az eddiginél nagyobb mértékben kell törekedniük a társadalomtudományi tapasztalatok filozófiai általánosítására, a filozófia eszközeinek a társadalomtudományok rendelkezésére bocsátására, a társadalomtudományok módszertanának kidolgozására. — HEGEDŰS ANDRÁS a szociológia vonatkozásában vetette fel a filozófiával közösen használt fogalmak tisztázásának gondját. HUSZÁR TIBOR a történelmi materializmus egyes magától értetődőnek látszó kategóriáival (társadalmi — anyagi — ideológiai viszony, társadalmi jelenség és tény stb.) kapcsolatban támasztotta ugyanezt a követelményt. Ugyancsak ő mutatott rá annak szükségességére, hogy tisztázzuk a szocio-

lógia, társadalmi lélektan, filozófiai antropológia tárgyát, módszereit és a történelmi materializmuskoz való viszonyát. Ezeknek a függőben levő kérdéseknek a megoldását nagyban elősegítené a klaszszikusok történelmi materializmussal foglalkozó műveinek feldolgozása, bizonyos alapvető jelentőségű marxista művek magyar kiadása és a társadalomtudományok eredményeinek fokozott felhasználása.

4. sz.: ZOLTAI DÉNES *Az antikvitás zeneesztétikája* c. terjedelmes tanulmánya tárgyát az antik görögös filozófia és társadalmi-politikai fejlődésével összefüggésében mutatja be, történész számára is tanulságos konkrét példajaként egymásra rétegződött felépítményi elemek kölcsönhatásai és összefüggései vizsgálatának. — ERDŐDI JÓZSEF *A tudomány mint közvetlen termelőerő* c. cikkében folytatva a *Pirityi Ottó* által a folyóirat 1963: 5. számában felvetett (és *Hudházy Anna* a 64:3. számban közölt megjegyzésével kiegészített) probléma tárgyalását, azt a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonylatában elemzi. Megállapítván, hogy a tudomány és a termelés viszonyát végső soron a termelési mód határozza meg, áttekinti ennek a kölcsönhatásnak történeti fejlődését és egyes lépcsőfokait. A különböző tudományokat műszaki-természettudományokra és társadalomtudományra osztva, először a társadalmi tudat és a természettudományok viszonyát tárgyalja. Tisztázza azt a módot, ahogyan a tudomány a fizikai és a szellemi munka történelmileg kialakult viszonyának megfelelően behatol a termelésbe. Ennek maradéktalan megvalósulása feltételezi a fizikai és a szellemi munka közti ellentétnek megszüntetését, a munka természetének megváltozását és a két munkaforma egyesítését. Bírálja a fizikai és a szellemi munka közti lényeges különbségnek Sztálintól eredő hibás értelmezését, amely nem ismeri fel, hogy a lényeges különbség elsősorban a kétfajta munka jellegének különbsége, nem pedig egyszerűen az ismeretek színvonalában mutatkozó különbség. A tudomány termelőerővé válása folyamatának elemzése közben a szerző kísérletet tesz a termelőerők fogalmának pontosabb definiálására. Szerinte a termeléshez szükséges ismeretek és gyakorlottság — ellentétben Sztálin felfogásával — nem tartozik bele a termelőerők fogalmába, s nem a társadalmi lét, hanem a társadalmi tudat tartozéka. A tanulmány végezetül a társadalomtudományok termelőerővé válásának a kapitalizmussal kezdődő és a kommunizmusban tetőződő folyamatát vizsgálja. A folyamatnak az az alapja, hogy a szocializmus, ill. a kommunizmus építése feltételezi az emberi személyiség sokoldalú

kifejlesztését. Ennek folytán az emberi tevékenység olyan oldalai is közel kerülnek a termeléshez, amelyek addig távol estek tőle. Először azok a társadalomtudományok alakulnak majd át közvetlen termelőerővé, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a termeléssel, mint pl. a közgazdaságtan, ill. annak alapvető ága, a politikai gazdaságtan és az üzemgazdaságtan. De kiterjed a folyamat a termeléstől távolabb álló tudományokra, mint pl. a szociológia, különösen annak üzemszociológiai ága vagy az esztétika, amelyek fontos szerepe lesz a munkaeszközök formáinak, az üzemek, műhelyek berendezésének kialakításában. Természetesen nem lehet arról szó, hogy minden társadalomtudomány termelőerővé fog válni; legalább is nehéz lenne ezt elképzelni pl. a történettudományról. — Jász Géza születésének 100. évfordulóján MOLNÁR ISTVÁN emlékezik. Jászt a magyar bölcséleti gondolkodás olyan haladó szemléiségei közé számítja, aki eklektikus módszere miatt nem tudta ugyan felszámolni idealista előítéleteit, de a különböző irányzatok, rendszerek pozitív elemeiből materialista színezetű megállapításokra jutott. Vonatkozik is különösen az anyag filozófiai fogalmát, a világ anyagi egységét, az anyag és mozgás viszonyát, a tér és idő objektív létezését, az anyagi világ megismerhetőségét illető nézeteire. Pozitivan kell értékelni vallásellenességét, antiklerikalizmusát s — utópista szocialista nézeteitől korlátozottan — a munkásosztály történelmi hivatásának felismerését is. — B. B.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. 80. évf. (1964) 3. sz.: CSAPODI CSABA *Beatrix királyné könyvtára* c. tanulmánya kifejti, hogy az eddigi könyvészeti irodalom általában Mátyás könyvtárának részeként tartotta számon azokat a könyveket is, amelyeken nem Mátyás, hanem a királyné címere található. Szerző a külön címerhasználat alapján (a királyné címehasználatát általában is vizsgáló, segédtudományilag is tanulságos elemzés után) feltételezi külön királynéi könyvtár létezését és leltárt is összeállít azokról a művekről (23 kódex), amelyek szerinte a királyné tulajdonában voltak. — ARADY KÁLMÁN *Exlibris-adatok a XIX. századi olvasótársaságok és kölesönkönyvtárak történetéhez* c. tanulmánya az olvasójegyek alapján összeállítás közöl a hazánkban a XVIII. század vége óta működő kölesönkönyvtárakról. Az adatok zöme a XIX. század nyolcvanas éveiben működött kölesönkönyvtárakra vonatkozik. — MARKOVITS GYÖRGY *Francia vo-*

natkozású kiadványok és a horthysta cenzúra címen listát állít össze azokról a franciaországi kiadású művekről, melyeket az ellenforradalmi korszak cenzúrája betiltott: ezek zömmel Franciaországban kiadott magyar nyelvű kommunista politikai és szépirodalmi kiadványok. — Mészáros István *Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke* címen Dániel Mihály erdélyi főnemesnek, Apáczai Csere János tanítványának egy diákkori feljegyzését ismerteti használt tankönyveiről. A jegyzék képet ad a XVII. századi erdélyi oktatásról és különösen az Apáczai által kultivált auctorkokról. Ezek közül említést érdemel William Ames (Amesius) angol teológus, a radikális protestáns mozgalom egyik vezető ideológusa, valamint Pierre Ramus neves hugenotta filozófus. — Sz. M.

MAGYAR NYELV. 60. évf. (1964) 1. sz.: INCZEFI GÉZA *A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése* címmel a névátvitel egy különös, „jelölésátvitel”-nek nevezett esetét vizsgálja néhány tipikus példán keresztül. Az Algyó (régí Győ) melletti Felgyő nevét megmagyarázza az a körülmény, hogy Győből a XV. század első felében kivándorolt telepesek alapították. Hasonló az eset Óföldrék (régén csak: Földrék) és Földrék helységneveknél. Ugy szintén a Szegedről való kirajzással magyarázhatók a Szeged és a közelebbi, távolabbi környék földrajzi (határész-) nevei közti egyezések, mint pl. Tigérhát (Tege szn. + hát) a Szeged melletti Tápén, Makón és Maroslelén; Kutybont (rideg állattartó) Szegedtől nyugatra és Bakson; Anyási sziget (Holttisza belső kanyara) Szegeden és Makón; Mámapuszta (szláv szn. + puszta) Csongrádon, Óföldrékon és Balatonkenesén. Máskor nem településtörténeti, hanem helyi szubjektív okai vannak a földrajzi névátvitelnek. A közös elnevezések azonos szemléletet tükröznek. Ilyen elnevezések Szegeden és Makón: Bánomkert, ill. -hegy; Szegeden, Bakson, Földrékon: Halesz (feltételes dézsmára kötelezett föld); Szegeden, Makón, Hódmezővásárhelyt, továbbá a nagykállói járásban: Hatrongyos s végezetül Szegeden, Makón, Acsádon (Heves m.), Sárospatakon: Kenyérvágó (kommenció átvevő hely).

2. sz.: BENKŐ LÓRÁND *A magyar nyelvtörténet korszakolásáról* címmel a nyelvtörténeti periodizáció problémáját ismerteti Toldy Ferentől Gombocz Zoltánon át egészen napjainkig. A nyelvtörténeti periodizáció elvi alapjaként a következő követelményt állítja fel: a korszakolásnak a nyelv egészére kell vonatkoznia, minél több tényszerűt kell alapul vennie, döntőnek azonban a nyelv ún. külső történetét, a nyelvi változásokat elindító és meghatározó tör-

téneti eseményeket kell tekinteni. Ezen az alapon Benkő a következő periodizációt építi fel: 1. a magyar nyelv külön életnek kezdete (kb. az i. e. X. század); 2. a honfoglalás (896); 3. a mohácsi vész (1526); 4. a felvilágosodás korának kezdete (1772) és 5. a felszabadulás (1945). A magyar nyelvtudomány ezzel a korszakolással visszatért a hagyományos koncepcióhoz. — NYIRKOS ISTVÁN *A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez* címen a munkatörténet tanulságainak a szótörténetben való alkalmazására tesz kísérletet. (Ugyanerre a témára vonatkozik még *Pais Dezső és Prohászka János szómagyarázata* is.) A szénakaszálásból és az aratásból ismert „takar” szót a „teker” veláris változatának tekinti, s az ismert munkafolyamat tüzetes leírásával igazolja ez utóbbi szó jelentésének meglétét az előbbiben. — NAGY JENŐ *Szemponatok és eredmények az erdélyi szász nyelvújrásban magyar jövevényszavainak vizsgálatában* címen gazdag irodalmi anyagon az erdélyi szász nyelvészeknek a szász eredet-problémától inspirált magyar jövevényszó kutatását vizsgálja a XVI. századtól egészen napjainkig. E munka tetőpontját Hans Ungar munkásságában és a legutóbb kiadott három összefoglaló szótári munkában látja. A magyar nyelvtudomány feladatát a tanulmányíró abban jelöli meg, hogy a vizsgálatot a nyelvjárásokról az okleveles és más nyomtatott anyagra is kiterjessze, s ily módon fényt derítsen a magyar jövevényszók használatának társadalmi vonatkozására is. — HORVÁTH MÁRIA *A Szabács Viadala szövegéhez c. tanulmánya* messzemenő szó-, szószerkezet-egyezéseket állapít meg a sokat vitatott historias ének és Heltai Krónikája megfelelő részei közt. — BOJTÁR ENDRE *A kelet-európai típusú újabbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése c. tanulmánya* a formai (normarendszer) és a tartalmi (szókinés) egységében részletesen vizsgálja a cseh, lengyel, orosz, magyar és érintőlegesen a szerb-horvát és a román irodalmi nyelvek kialakulását a XIX. század második harmadára. Ezeknek az irodalmi nyelveknek kialakulására német és francia, tehát nem kelet-európai típusú irodalmi nyelvek hatottak. A szlovák, bolgár és a szlovén nyelv átmenetet alkot a második csoporthoz, amelybe az ukrán, a belorusz, a lett, a litván és az észt nyelv tartozik, amelyeknél a nyelvharccal csak a XIX. század második felében kezdi meg a döntő offenzívát. Az ebbe a típusba tartozó irodalmi nyelvek a nyugatiakon kívül már a kelet-európai irodalmi nyelvek példájára is támaszkodhattak (pl. a bolgár az orosz és a cseh nyelvújítás mintájára.)

B. B.

MAGYAR NYELVÖR. 88. évf. (1964) 2. sz.: MOÓR ELEMÉR *A hét napjai elnevezése nyelvünkben* c. cikkében megállapítja, hogy az időnek hetes szakaszokba való osztása, valamint a napoknak sorszámokkal való megjelölése a 'hétfő' szóval együtt ugorkori örökség. A 'hétfő' elé, valószínűleg alán hatásra, a magyarban a 'vásár-nap' került. A többértelmű harmad, negyed, ötöd, hatod ugor eredetű napelnevezéseket pedig a X. század folyamán az eredetileg ariánus, majd ortodox alföldi bolgár-szlávoktól átvett 'szerda', 'csütörtök', 'péntek' és 'szombat' szavakkal helyettesítették. A 'vasárnap' szó 1100 után, Szent Lászlónak a vasárnap rendezett vásárokat eltöltő rendelkezése után szintén kettős értelművé vált. Ezen azonban a szláv—magyar nyelv-közösségnek a XII. században bekövetkezett felbomlása miatt már nem a vasárnap jelentésű 'nedelja' szó átvételével segítünk, hanem egyszerűen az első szótag magánhangzójának megrövidítésével.

3. sz.: SZILÁGYI FERENC *Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra* c. cikke nagy orientalista tudósunknak a romantikus irodalmi ábrázolásoktól némiképp elrajzolt egyéniségét és életművét helyezi új megvilágításba születése 180. és két alapvető műve megjelenésének 130. évfordulója alkalmából. Kőrösi Csoma munkásságát ténylegesen elért eredményei, a tibeti filológia megalapítása s nem kora romantikus szelleméből eredő célkitűzései (magyar őshaza) alapján kell megítélni. Egyébként utóbbi célkitűzése sem volt teljesen utópisztikus. Kelet-Turkesztán, ill. Kína nyugati határvidéke felé őt az ujur kérdés megfejtésének vágya hajtotta, mégha ezt a kérdést a magyar őstörténet perspektívájában szemlélte is. A magyar őstörténet kérdéseiben sem volt egyoldalú orientalista. Amint az orientalista származtatási elméletet Ázsiában, a finnugor elméletet Oroszországban akarta tanulmányozni. A cikkíró végül felhívja a figyelmet Csoma hazai és németországi, göttingai tanulóévei tisztázásának szükségességére, s kiemeli életének és egyéniségének szaktudománya szűkebb körén túlnövő, már a romantikusok által is helyesen felmért egyetemes pedagógiai jelentőségét. — HADROVICS LÁSZLÓ *Történelem és művelődés a földrajzi nevekben* c. cikke a szerző az MTA zalaegerszegi ünnepi ülésén elhangzott előadásának szövegét közli. A Zalából és a vele szomszédos területekről vett helynévanyagon bemutatja és magyarázza a földrajzi névadás különböző típusait és pedig a táj földrajzi jellegzetességeit, a személyneveket, a régi gazdasági, társadalmi, kulturális, továbbá települési, népmozgalmi viszonyokat tükröző földrajzi névanyagot. — B. B.

MAGYAR TUDOMÁNY. 9. évf. (1964). 6. sz.: JÓZSEF FARKAS *A magyar szocialista irodalom kezdetei (1905—1919)* című tanulmánya megállapítja, hogy a szocialista költészet első gárdája hazánkban együtt fejlődött ki a munkásmozgalom szervezeti erősödésével és a munkásszámok kialakulásával. A szocialista szemléletű, a munkásság életét ábrázoló költők első csoportja a munkáslapok, elsősorban a Népszava, továbbá az Ifjúmunkás, Szocializmus, Szakszervezeti Értesítő, Nómunkás stb. munkatársai közül került ki. Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Gyagyovszky Emil, Peterdi Andor, Várnai Zseni, Bodrogi Zsigmond, Migray József, Benjámin Ferenc, Tuba Károly voltak a legjelentősebbek. Művészeti stílusuk a XIX. századi 'népi-nemzeti' irányzat folytatása volt. A Nyugat által elindított művészeti forradalom nem hatott rájuk, ezért a tizes években és később méginkább elmaradnak a művészet általános fejlődésétől — leginkább közülük az elindítók: Csizmadia és Farkas. Utóbbiak a mozgalom politikai fejlődésével sem tudtak lépést tartani. Más jellegű a szocialista prózairodalom indulása. Két legnagyobb alakja, Révész Béla és Barta Lajos a polgári irodalomban kezdte írói pályáját. Művészetük a kor legjelentősebb irodalmi áramlatainak hatása alatt fejlődött ki s mindketten fokozatosan jutottak el a munkásmozgalomhoz. Révész Béla a Nyugat köréből indult; Barta Lajos a polgári radikalizmus táborából.

8—9. sz.: BALOGH SÁNDOR — SIMON PÉTER *A magyar történettudomány néhány időszerű kérdése* címen állást foglalnak történettudományunk legfőbb vitás elméleti problémáihoz. Megállapítják, hogy *Molnár Erik* az egyetemi történelem tankönyv XVII—XVIII. századra vonatkozó kötetének felülvizsgálatakor helyesen bírálta, hogy a tankönyv az osztályharc bemutatásának rovására egyoldalúan és idealizálva emelte ki az osztályok összefogását, a nemzeti egységet. Ugyanakkor azonban helytelenítik a függetlenségi harcok jellegére vonatkozó megállapításait; e felkelesek haladó jellegűek, mert olyan hatalommal szemben védték az állami függetlenséget, amely a magyarországi feudális kizsákmányolást a gyarmatihoz hasonló módszerekkel súlyosbította. *Horváth Zoltán A nacionalizmus néhány kérdése Molnár Erik cikkei kapcsán* című írásában (Uj Írás 1963. 11. sz.) kifogásolja Horváth Zoltánnak Révai Józsefet illető bírálatának szempontjait. Az 1867-es kiegyezésről szólva a tanulmány bírálja azokat, akik bizonyos fokig idealizálják Kossuth emigrációs szerepét, másrészt azokat, akik csak a kiegyezés elkerülhetetlenségét hangsúlyozzák. A cikk

elismeri a kiegyezés elkerülhetetlenségét, de hangsúlyozza: „A történésznek feladata nem az elkerülhetetlenség és szükségszerűség dogmáá avatása, hanem annak vizsgálata, hogy a kiegyezés mennyiben teremtette meg a tőkés fejlődés s a munkásosztály harcának feltételeit.” E szempontból a kiegyezés tartalmazott haladó elemeket, ugyanakkor azonban a 48-as forradalom által kitűzött feladatok megoldását lassította, konzerválta a nagybirtok politikai hegemoniáját, „torzítólag hatott az ipar és kereskedelem kapitalista fejlődésére”, súlyos gazdasági terhekhez rakott a dolgozó osztályok vállára, akadályozta a munkásosztály és a nemzetiségiek politikai fellépését, továbbá Ausztriával együtt reakciós szerepet játszott a nemzetközi politikában. A Monarchia történelmi szerepének idealizálását veti a tanulmány, *Mucsi Ferenc A magyarországi munkásmozgalom az 1905–06. évi politikai válság időszakában* című kandidátusi disszertációja szemére: Mucsi eszerint a SzDP és Kristóffy együttműködésének vizsgálatakor figyelmen kívül hagyta Kristóffy Ferenc Ferdinánd szélsőségesen reakciós köréhez fűződő kapcsolatát. Míg ui. Mucsi a SzDP feladatát az említett időszakban a Monarchia demokratizálásáért folytatott harcban látja, szerzők szerint a SzDP-nek a Monarchia felbomlasztására kellett volna törekednie. A Monarchia reakciós politikai felépítménye, államapparátusa ui. minden, a választójogtól remélt polgári demokratikus irányba ható fejlődést eleve illuzórikussá tett volna, még az általános választójog esetleges megvalósulása esetén is. Bár az uralomra jutott Koalíció, reakciós osztálybázisa folytán, ugyanolyan reakciós volt mint Fejérváry kormány, de az 1905-ös krízis idején fellépése a Monarchia bomlasztása irányában hatott, s ezért a „kisebbit rosszat” jelentette. A helyes az önálló osztálypolitika, a forradalmi erőket szervező radikális demokráta és osztályharcos szocialista program kidolgozása lett volna. A magyar népi demokratikus forradalom kérdéséről szólva a cikk vitatja *Sipos János A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz* című tanulmányában (Magyar Filozófiai Szemle. 1964. 1. sz.) kifejtett nézetét (mely szerint Magyarországon a népi demokratikus forradalom nem kezdődött el az ország katonai felszabadításának kezdete előtt, hanem annak folyamányaként, azzal párhuzamosan ment végbe), valamint *Szabó Bálint Forradalmunk sajátosságai 1914–1948* című tanulmányát. Ez szerzők véleménye szerint elmosza a különbséget a népi demokratikus forradalom két szakasza között, melyek közül az első polgári demokratikus feladatokat hajtott végre, a második

a szocialista forradalom feladatait oldotta meg. — Sz. M.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ, XIII. évf. (1964) 2. sz.: LENGYEL GÉZA *A fiatal Lyka Károly c. visszaemlékezése* Lykának a 90-es évek elején a Pesti Naplónál töltött újságírói éveit idézi: olaszországi riportjait (köztük a Kossuth haláláról készült turini riportokat), majd hazajöve, szaporodó, a hazai művészeti életet magas szempontokból tükröző és bíráló sajtókritikáinak születését. A kis cikk érdekes adalék a kor sajtóviszonyaihoz is. — KISDÉGINÉ KIRIMI IRÉN a 95 éves Lyka Károly pályájáról ad rövid áttekintést, mely az ünnepelt imponzáns életművének sokoldalú kapcsolatai folytán, szűkebben művészettörténeti vonatkozásain túl, a XX. század magyar kultúrtörténete egészének is, a kor történészkutatója által is feltétlenül figyelembe veendő fejezete. — VÉGH JÁNOS *Ismertlen Szent Katalin sorozat a Szepességből* címen a Szépművészeti Múzeum egy nem túl jelentős, XV. századvégi táblaképsorozataát elemzi, kimutatva benne az eddig is ismert nürnbergi igazodású irány mellett Cranach hatását, e hatás elterjesztésében a lőcsei oltár műhelyének jelentőségét, s ezen át rekonstruálva egy XVI. század eleji helyi kismesternek a nagy mintákat variálva felhasználó munkamódszerét. — PAS-SUTH KRISZTINA *A Nyolcak, az első magyar konstruktív törekvésű csoport* címen az 1910 táján kialakult, és a műalkotásnak az impresszionizmussal meginduló szétesése után is objektív összefüggéseit kutató, önmagában lezárt totalitását visszaállítani törekvő Cézanne-i hagyományt és a társadalmi kulturális haladásba vetett hitet egyesíteni kívánó (ám szervezetenleg hamar széthulló) festőcsoport alkotóinak munkásságát elemzi műfajai és jellegzetes elemei szerint. Hangsúlyozza, hogy a századelőn Magyarországon kibontakozó kultúrforradalom a politikai forradalomnak is előkészítője, és így az ebbe kapcsolódó festők művészi stílusa is szükségképpen forradalmivá válik (aminek legjellegzetesebb megnyilvánulása az a monumentalitásra törekvés, mely e csoport tagjait még szétválásuk után is a Tanácsköztársaság plakátművészetében ismét össze fogja hozni). Történész számára különösen tanulságosak azok a fejtegetései, melyek e forradalmi stílusnak e művészek munkásságában a sematikus felfogás közvetlen tematikai visszatükrözéstől gyakran igen távol álló formákban és témákhoz kötve is megfigyelhető jelentkezését mutatják ki. — ZOLNAY LÁSZLÓ *Balassi Balint családi emlékei Esztergomban* c. beszámolója a költővel, ill. a család XVIII. századi lezármazottaival kapcsolatos, Esztergom-

ban található tárgyi emlékek ismertetését adja. — V. K.

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 14. évf. (1964) 7—8. sz.: MAKOLDI MIHÁLYNÉ *A környezet-ismeret hazai történeti előzményei a felszabadulásig* c. tanulmánya áttekinti a régebben beszéd- és értelemgyakorlat néven ismert tantárgyra vonatkozó felfogások fejlődését az 1868-as, 1887-es, 1905-ös, az 1919-es, Tanácsköztársaság alatti és az 1925-ös tantervek, illetve az ezek alapján írt „vezérkönyvek” elemzésével. A dualizmus kori tervezetek Herbart szemléletét tükrözik. Nagy László 1868. évi, *Vezérkönyv a beszéd- és értelemgyakorlatok tanításában* c. munkájában a gyermek iskolai környezetében található egyes tárgyak formális logikai vizsgálatáról van szó; központi célként állítva, hogy a gyermek ezekről a tárgyakról szabatos véleményeket alakítson ki. Ennek a felfogásnak merevségét enyhítik a következő munkák, a tanulók elevebb aktivizálásának szorgalmazásával, a gyakorlatok során. A Horthy-kori munkákban a korábbi empirista-racionalista filozófiai szemlélet alapján megtervezett foglalkozások helyére emocionális hatásokkal operáló, a vallásos nevelést a központba állító, irracionalista filozófiai alapon nyugvó foglalkozási tervek kerülnek.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE. VIII. évf. (1964) 4. sz.: LACZKÓ ISTVÁN *Borsod-Abaúj-Zemplén megye gyümölcsstermesztésének múltja* c. tanulmányában a gyér, nagyrészt nyomtattott forrásanyag ellenére is világos áttekintést nyújt témájáról. A gyümölcsstermesztés a megye területén ösdiók óta nagy szerepet játszik. A miskolci „felvégesi kertek” Mátyás korában a gyümölcsstermesztés felvirágzásáról tanúskodnak. A gyümölcsstermesztés a XVI—XVII. században is megőrizte jelentőségét, bár a gyümölcsösöknek ebben az időben nem volt nagy értékük. A gyümölcsstermesztésnek a XVIII. században megkezdődött fellendülése a XIX. században is tovább tart. Különösen nagy lendületet vesz a század végén, a filoxéra pusztítása nyomában. „Gyümölcsészeti társulatok” alakulnak, s kifejlesztenek több minőségi fajtát. Abaúj megyében, a hegyaljai községekben már említésre méltó zárt nagyüzemi gyümölcsösöket is találhatni. Nagy-Miskolc határában a század végére fél évszázad alatt 2000 khról 3000-re nő a gyümölcsösök területe. Egészséges véve azonban nem folyt igazán korszerű és terszerű nagyüzemi termesztés, és a gyengén termő gyümölcsfajták

9. sz.: KERTÉSZ ÖDÖN *Babeuf és a babeufisták pedagógiai gondolatai* c. tanulmánya szerint a Babeuf mozgalomnak 1796 tavaszi felkelését vezető bizottság programja pedagógiai tervezetet is tartalmazott. Babeuf maga már korábban is foglalkozott a nevelés kérdéseivel: az új társadalom kialakításának fő eszközét látta benne. A tervezet a gyermekeket 5—15 éves korukig intézetekben szándékozta nevelni. A fizikai erő fejlesztése, a testi nevelés központi helyen állt a tervezetben. Ezt a célt szolgálva merül fel a fizikai és szellemi munka összekapcsolásának gondolata. Szerepe van ugyanakkor ebben a gondolatban Rousseau tanai hatásának, amelyek a gyakorlati tevékenységen keresztül akarták elsajátíttatni az elméleti tudnivalókat. — Sz. M.

TÁRSADALMI SZEMLE. XIX. évf. (1964) 8—9. sz.: ERÉNYI TIBOR *Az I. Internacionálé megalakulásának századik évfordulója* címen méltató cikket közöl az első nemzeti méretű munkásszervezetről. Elsősorban a marxisták, mindenk előtt Marx és Engels által a kispolgári nézetek ellen vívott harcra foglalkozik és rámutat arra, hogy e küzdelem például szolgálhat napjaink jobb- és baloldali elhajlói ellen vívott harcunk számára. — O. M.

voltak az általánosak. Ezek az állapotokon kívánt segíteni 1896-tól Budai József tanár, a megye híres gyümölcsnemesítője, de munkája az első világháború küszöbén nem járhatott teljes eredménnyel. A két világháború közt erőfeszítések történtek nemcsak a gyümölcsösök területének növelésére, hanem a nemesebb gyümölcsfajták elterjesztésére is. 1935-re 1895-höz képest 13,9%-al nőtt a megye gyümölcsfa-állománya, elsősorban a kapitalista nagyüzemekben. Jelentősebb növekedés az almánál, ősz- és kajsziparacknál és a diónál figyelhető meg; a szilvánál visszaesés mutatkozik. A második világháború ezt a fejlődést is megszakította.

5. sz.: SZOVÁK BÉLA *Az 1929—33-as világgazdasági válság hatása Miskolcon és a mai Borsod megye területén* c. tanulmánya (1. része a 4. számban) végigkíséri a válság lefolyását Miskolcon és környékén. A válsággal a gyáripar és a szénbányászat nehéz helyzetbe került, amelyet még súlyosbított az állami és a magánvállalatok, a kartellen kívüli és a kartellizált vállalatok közti konkurencia-harc. Miközben a berenteli bánya és az állami bányák kilépnek a szénkartellból, a MÁK és a Salgó kezébe veszi a fővá-

ros háztartásainak szénellátását, kiszorítva onnan a borsodi szenet. A MÁV sem a diósgyőri állami, hanem az ózdi, magánkézben levő vasgyártól szerzi be szinszükségletét. Válság pusztít az építőiparban is. 1931-ben még 337, 1934-ben már csak 189 lakást építenek. Mindennek következtében nő a munkanélküliség a városban és vidéken, csökken a napi átlagos munkaidő és a kereset. A piac szűkülése, a hitelhiány, az adóemelés és a vásárló tömegek elszegényedése válságba dönti a kisipart és a kiskereskedelmet. A kereskedőknél a kényszeregyességi eljárások özöne zajlik le. 1932 júliusában a miskolci kisiparosok és kereskedők elsőnek követelik az országban a fizetési moratóriumnak rájuk való kiterjesztését. Csökken a hitelforgalom, a kisebb bankokat a csőd veszélye fenyegeti. A mezőgazdasági válság enyhítésére szánt ún. bolettarendszerből, a búzasegélyből, gyümölcsfateleptetésből is elsősorban a nagyobb birtokosok húznak hasznot. A mezőgazdasági beruházás — mint ezt a műtrágyafelhasználás adatai igazolják — úgyszólván teljesen megszűnt. A hivatalos adatokból, jelentésekből is a munkanélküliség, a nyomor, a kilátástalanság képe bontakozik ki. Szerző ezután beszámol a válság okozta nyomorról, a lakásinségről, a munkanélküliségről, az iskolai — óvodai ellátás hiányosságairól, az állástalan diplomások helyzetéről, a megalázó segélyezési akciókról. A munkanélküliség és a nyomor miatt a dolgozók elégedetlensége fokozódott, a sztrájkok száma nőtt, a politikai mozgalom fejlődött. Réti László a szociáldemokrata ifjúmunkások közt folytatott szervező munkát. 1930. szeptember 1-én Miskolcon is tüntettek. A tüntetőket karhatalom szórta szét. 1930. október 30-án a november 1-ére tervezett éhségtüntetéssel kapcsolatban letartóztatják az illegális kommunista mozgalom vezetőit, köztük Kaszás Gézát (Bellő Sándort), a Magyar Jövő munkatársát, aki már 1919-ben is szerepet játszott. Az 1931-i választásokon a szociáldemokraták előretörnek, s mind a szociáldemokrata, mind a kommunista párt vidéki szervezkedésbe kezd. A közalkalmazottak, iparosok körében is nagy az elégedetlenség. Sok munkás a kivándorlásban keres menekülést. A legtöbben Amerikába mennek, de mintegy ötvenen — a bécsi szovjet követtség segítségével — a Szovjetunióba. A dolgozók helyzete a válság után, a felélénkülés éveiben sem javul. — *Felszabadító hadműveletek Borsodban — 1944* címmel közli a folyóirat BORUS JÓZSEF előadásának szövegét. Az előadás az újabban megjelent szovjet és német hadtudományi munkák, továbbá megfelelő magyar forrásanyag és feldolgozás alapján négy szakaszra bontva ismerteti Borsod—Abaúj—Zemp-

lén megye a 2. és a 4. Ukrán Front csapatai által történő felszabadításának történetét. Borsod megye felszabadítása a budapesti hadművelet részeként az 1944. november 5-ről 6-ára virradó éjjel kezdődött meg a Tiszán való erőszakos átkelésével. A hadműveletek első, 11-éig tartó szakaszában a 2. Ukrán Front birtokába vette a Tisza vonalát és a megye déli, valamint keleti részét. A 12-én Mezőkeresztes és a Tisza közt északi irányban, 20-án Ungvártól délnyugatra indított újabb szovjet támadásnak az volt a célja, hogy Eger és Miskolc elfoglalásával a német—magyar csapatokat északra, Szlovákiába szorítsa. A november 29-én kelet, dél és észak felől megindított harmadik támadás december 3-án Miskolc felszabadulására vezetett. A nagy eseményt aznap este Moszkvában 224 ágyú 20 üdvölvése köszöntötte. A város felszabadításában Paul Klatt altábornagy és Hans Friessner vezérezredes előadásai szerint is jelentős szerepe volt 20 ezer miskolci munkás felkelésének. Miskolc felszabadítása után a 2. Ukrán Front a Sajó völgyében támadt tovább, és december 24-én befejtette Borsod—Abaúj—Zemplén megye egész területének felszabadítását. — SZALMÁSI JÁNOS *A megyei jogú városok kereskedelmi múltja és jelene* c. tanulmánya bevezető, történeti részében négy nagy vidéki város, Debrecen, Szeged, Miskolc és Pécs kereskedelmének történeti összefoglalóját nyújtja. A négy város várossá alakulásának és népesedésének legfontosabb adatait közölve megáll az 1827. évi népszénel és az 1828-i adóösszeírásnál, megállapítván, hogy a tízezer lakosra jutó kézműves és kereskedő létszám tekintetében Pécs áll az első helyen (513, ill. 26), majd Debrecen következik, megelőzve nemcsak Szegedet, hanem még Budát és Pestet is. A Miskolcra vonatkozó adóösszeírási adatok, sajnos, hiányoznak, de feltételezhető, hogy a Borsod megyében összeírt 689 kézműves és 46 kereskedő nagyobbik fele Miskolcon élt. A három említett város régi kereskedelmi helyzetéhez viszonyítva Miskolcot a XVI—XVII. században általában az állat, a gyapjú, a búza, később a gyümölcs s főleg a borkereskedelem jellemzi. Az 1548-as adójegyzék szerint 7 kalmára volt a városnak. Borsod és Miskolc kereskedelmének kifejlésztésében a XVIII. században a görög borkereskedőknek volt kiemelt szerepük. A múlt század második felében a virágzó szőlőkultúrát a filoxéra kipusztította. Ekkorra azonban már megindult a vasútépítés, és felépülnek a jelentős exportot lebonyolító nehézipari üzemek. Az ipar és a kereskedelem kibontakozását jelzi a Kereskedelmi és Iparkamara megalakulása 1879-ben. 1893-ban 3329 iparos és 900 kereskedő tartozott kötelékébe. 1900

szepemberében Miskolcon rendezték meg az Országos Kereskedelmi Kongresszust. — KAMODY MIKLÓS *Adatok Észak-Magyarország hírközlésének történetéhez* c., irat-facsimilékkel és képpel illusztrált tanulmányában először a mohácsi vész előtti Magyarország hírszolgálatát, a futár-intézményt, a kocsiposta szállítást, majd a céhek hírszolgálatát ismerteti. Az ország három részre szakadása után mindhárom területen különbözőképpen fejlődött a postaintézmény. A királyi Magyarország postaszervezete eleinte része volt az 1516 óta működő, a Taxis-család által irányított német birodalmi és osztrák postaszolgálatnak, 1558-ban azonban önállósult. Miskolc egyik Habsburg-postavonalat sem tudta használni, úgyhogy a hírközlés a városbíró, ill. a városkapitány kezében volt. A hódoltság területén nem volt rendszeres posta-járat. A hírszolgálatot a városbírák látták el „posta-emberek” és „posta-rabok” segítségével. A török kiűzése után a felső-magyarországi postaszervezet mindjobban terjeszkedett a hódoltsági területen is. Így Miskolc is bekapcsolódott az Eger—Miskolc—Kassa, ill. a Buda—Miskolc—Kassa postavonalba. II. Rákóczi Ferenc nagy gondot fordított a személy- és a levélposta megszervezésére. A postahálózatot a főpostamester, előbb Szepessi János, majd Kosovics Márton irányította az egyes helységeken működő postamesterek útján, akik szolgálatukért természetbeni, pénzbeli járandóságot kaptak; emellett őket illette a posta jövedelme is. Kosovics főpostamester 1708. március 11-én Kassán készült kimutatása szerint az országban 63 postaállomás volt (köztük Miskolc) 20 postamester és 43 segédpostamester (verdárius) kezelésében. — *B. B.*

MATYÓFÖLD. — Az 1963-ban a Mezőkövesdi Járási Művelődési Ház kiadásában újra megjelenő folyóirat feladatának Mezőkövesd és környéke néprajzának, szociográfiájának és helytörténetének feltárását tekinti. 1. számában SÁRKÖZI ZOLTÁN *Egy hajdani summásszerződés* címmel mezőkövesdi summásoknak a Tolna megyei Jegenyés pusztai Bezerédy-uradalommal a dunántúli nagy aratósztrájk idején, 1905. november 19-én kötött munkaszerződésének szövegét közli. A matyó summások 1906-ban még napi 2 koronát kerestek, amiért aztán a következő évben olcsóbb szlovák munkásokkal váltották fel őket. — KÁPOLNAI IVÁN *A mezőkövesdi járás népességének alakulása* címmel öt statisztikai táblázatban bemutatja előbb az utolsó, 1960. január 1-i népszámlálás főbb területi és népességi adatait községenkénti bontásban, majd a fejlődés dinamikájának érzékel-

tetésére az összes eddigi népszámlálások népességi adatszlopait is, módot adván így az adatoknak nemcsak területi — községek közti, hanem időbeli összehasonlítására is.

A 2. számban SÁRKÖZI ZOLTÁN *Százhusz év után matyó telepések nyomában* c. cikke a matyótság egyik nagy alföldi kirajzásának, 1841-es szervezett Békés megyei letelepítésének történetét ismerteti levéltári adatok, helytörténeti monográfiák és személyes tapasztalatai nyomán. A százhusz évvel ezelőtt Bánkút és Nagykamarás községekbe letelepített dohánykertész matyók viszonylag nagyobb birtoktesteket kaptak, amelyért évente pénzbeli és terménybeli árendát, bért fizettek. A földeket azonban csak évtizedek múltán, a megváltási összegek teljes lefizetésekor vehették tulajdonukba. Ezt a körülményt használták fel az embertelen tőkésék, Wodianer báró és Csernovics 1851—1852-ben arra, hogy a bánkúti, ill. újfaluusi telepéseket erőszakkal megfosszák földjüktől, sőt kitelepítsék őket. Így jöttek létre a kincstár zimándi pusztáján az előzőtt telepések új községei, Zimándköz és Zimándújfalu. Nagykamarás telepes község elkerülte ezt a tragikus sorsot. — MISZ JÁNOS *Egy 48-as huszárszázados végrendelete* címmel az 1849 februárvégi mezőkövesdi csatában halálosan megsebesült és Mezőkövesden elhunyt Duffát Gyula huszárszázadosnak egy korabeli honvédtiszt anyagi helyzetére, műveltségére, sajátos pszichológiájára fényt derítő végrendeletét közli.

A 3—4. számban BÁN JÓZSEF *A mezőkövesdi csata* címmel a kápolnai csata epilógusának, az 1849. február 28-án lezajlott mezőkövesdi lovassági összecsapásnak történetét és mezőkövesdi emlékeit, a négy külön honvédsír és a közös 48-as síremlék különös történetét írja le, hosszabban időzve a Görgey áldozatának tekintett Udvarnok Gyula honvédszázados, továbbá Duffát Gyula huszárszázados (akinek végrendeletét a folyóirat első száma közölte) tragikus sorsánál. A térképvázzal, rajzokkal, fényképekkel illusztrált tanulmány helytörténeti értékén túlmenően általános történeti jelentősége is van Dembinszky és Görgey katonai és emberi egyéniségének, egymáshoz való viszonyának és a tiszafüredi zendülés közvetlen előzményeinek a rjza szempontjából. — SÁRKÖZI ZOLTÁN a mezőkövesdi gimnázium 50 éves fennállása alkalmából, 1961-ben kiadott jubileumi évkönyvben megjelent mezőkövesdi iskolatörténetéhez közöl pótlólagos adatokat az 1823-ból név szerint ismert első mezőkövesdi pedagógusokról, az 1882-es iskolaépület-szerzésekről, a községi képviselőtestület iskoláigyi iránti érzéketlenségéről és

a 80-as évek alacsony színvonalú, mindössze 6—7 hónapig tartó népiskolai oktatásáról. — B. B.

SOPRONI SZEMLE. XVIII. évf. (1964) 3. sz.: FALLER JENŐ *Brennbergbányái munkásmozgalmak. Az 1908—1909. évi sztrájkok* című tanulmánya (első része a 2. számban) bevezetésében részletesen ismerteti 1908 és 1909 öt kisebb, néhány napos sztrájkját. (Ezek mind a csillekék különböző, részint bér-, részint a keresetüket érintő munkaszervezési problémáival függöttek össze, — melyekben azonban az egész munkásság szolidaritást vállal velük, s melyek így rövid időn belül a munkások követeléseinek teljesítésével értek véget, bár az utolsót a bányagazgatóság már a szakszervezet elleni támadására is felhasználta). Ezután az 1909. október 1.—december 5. közötti, országos visszhangra talált sztrájkot írja le. A sztrájk munkaidő és munkabér-problémák körül robbant ki, s azt a bányagazgatóságnak a sztrájkban résztvevő munkások elleni azonnali, kíméletlen, s a sztrájk súlypontját most már az ezek ellen vitt harcra áttoló intézkedései (kíméletlen kilakoltatások stb.) mérgeztették el. A tanulmány részletesen bemutatja a végül is kudarcra végződő sztrájk lefolyását: a városi polgárság növekvő, ám hatástalan rokonszenvét a bányászok iránt, s rámutat e mozgalmak fő okaira: a bányatulajdonos város és az 1907 óta a bányát újabb 25 évre kibérlő bányatársulat között több kérdés tisztázatlanságára: az így előállt örökös ellentéteknek végül is a munkásság itta meg a levét. — BALOGH JOLÁN *A soproni Szent György templom középkori szobrai* című tanulmánya a templom restaurálásánál előkerült két (a Szent György és Szent Margit legendák egy-egy részletét ábrázoló) XIV. század végi gótikus domborművet elemzi. Kiemeli ezeknek az általános német fejlődésvonaltól eltérő, olaszos hatású igazodását, s felveti ennek kapcsán egy már ilyen stílusban dolgozó hazai központ, vagy központi műhelyek lehetőségét is: a két dombormű az ország szobrászati kultúrájának egykori fejlettségét sejteti. Majd a templom egy 1420 körüli, szenvedő Krisztust ábrázoló szobrán fedezi fel a gótika ún. „lágy” stílusának jegyeit. — *A Helytörténeti adattárban* GARAI LENKE az 1906. évi soproni vasutassztrájkról közöl néhány adatot (ez a GySEV-re nem terjedt ki). — NOVÁKI GYULA *Adatok a soproni belváros rétegeinek kronológiájához* címen egy belvárosi romos udvaron 1961-ben 5,30 × 4,40 m alapterület mintegy 3 méter mélységig való feltárását ismerteti. A feltárás egészen a II—III. századig tette vizsgálhatóvá a belváros egymásra rétegződött

kultúráit. A legalsó szinten római emléksanyagot, feljebb megkülönböztethetőleg a X—XII. és XVIII. század közötti 8 további réteget tártak fel, érdekes régészeti adatokkal a város fejlődéstörténetére. — LOVAS GYULA a Soproni Vasút Társaság 1836—1839 közötti kísérleteit mutatja be, melyek egyrészt Sina akkor felmerült Bécs—Győr vasúttervébe Sopron bekapcsolását kívánták biztosítani, másrészt már kísérletet tettek a Trieszt felé való vasúti kapcsolat biztosítására is. A tárgyalások ekkor még nem vezettek eredményre, bár a társaság 1836-ban néhány nap alatt 487 000 forintot jegyzett az építkezés támogatására. — CSATKAI ENDRE *Egy soproni táblabíró lakása 1834-ben* címen jellemző hagyatéki leltárat mutat be, érdekes adatokkal a nemesség megoszlására, s a köznemességnek a főnemesség által „másodrendű” nemességként való kezelésére. — KOVÁCS JÓZSEF *Abraham Hosmann*-nak, a XVII. század egy kevéssé ismert német kolportázs írójának Sopron városához írott három levelét ismerteti: Hosmann különböző, kétes értékű munkáit próbálja rászózni a városra, ennek során nagyhangú ígéretekkel téve, hogy megírja a város történetét. Szerző ebben látja Faut Márk soproni humanista polgár nagy anyaggyűjtésre támaszkodó városi krónikája megszakadásának okát is: Faut elkedvetlenedett volna, látva, hogy a város, ha nem is bőkezűen, de támogatja a sarlatán idegent. — A Liszt Ferenc Múzeum vezetősége a múzeumnak a helyreállított Fabricius-házban rendezett új *történeti kiállítást* ismerteti. — V. K.

VASI SZEMLE. XVIII. évf. (1964) III. sz.: PERJÉS GÉZA *A szentgotthárdi csata* című terjedelmes tanulmánya a témát egyrészt a kor stratégiájának, másrészt a korabeli taktikának, végül a magyar—osztrák—török viszonyznak szempontjából vizsgálja. A katonai előzmények részletes ismertetése után (melynek során hangsúlyozza Montecuccoli vezetésének helyes voltát, és azt, hogy a csata Szentgotthárdnál való megvívása mindkét félre nézve elkerülhetetlen volt) a nyugati taktikának a XVI. század óta bekövetkezett fejlődését, tudományosan megalapozottá és racionálissá válását emeli ki, mellyel szemben a törökök a XVI. században még rendkívül határos, a merev fegyvernemi megoszláson alapuló taktikájának állandósulása egyre eredménytelenebb lett. A csata részletes elemzésében Perjés e tényezők hatását mutatja ki. A vasvári békében a bécsi udvarnak a már aktivizálódott francia politikára való tekintettel mielőbbi békét kívánó törekvéseit hangsúlyozza, — jóllehet a háború már előzőleg is lanyha vitelével (melynek a győze-

lem ki nem használása csak egy része volt) s az elhamarkodott békével az udvar nagy alkalmat szalasztott el a török kiűzésére. Hozzájárult azonban ehhez a magyar rendeknek a háború kétségtelenül költséges támogatásától való, nyers anyagi önzésből származó hűzódózása, amit Zrínyi is szemükre vet. — KOVÁCS SÁNDOR IVÁN *Bornemissza Péter sárvári tartózkodásának jelentőségét kutatja az író életében: a Nádasdy köréhez tartozó Perneszi Györggyel, Senyei Györggyel, a nádor nagyhatalmú tisztartójával, Körösi (Fraxinus) Gáspárral, a kor híres orvosával és könyvgyűjtőjével való kapcsolatait, s azok hatását és tükröződését munkáiban.* — HORVÁTH FERENC *A szombathelyi színészet története az állandó színház megnyitásáig (1730—1880) c. tanulmánya (első része a II. számban) a város színi életének 1730-ban egy francia nyelvű iskoladráma előadásával meginduló történetét ismerteti: ezt 1771-től, a szombathelyi gimnázium felállításától kezdve már gyakoribb előadások követik, melyek már felkeltik az érdeklődést a közönségben és megkezdik a későbbi helyi színészet aktív tagjainak és táboruknak kialakítását is. Az 1818-ig terjedő időszak Szombathelyen a német színjátszást jelenti: szerző felsorolja az itt megfordult, többnyire elég nivótlan, ám színpadtechnikailag sokszor mégis hasznos tanulságokat nyújtó társulatokat. 1818 után azonban egyre inkább a magyar színészet hódít tért a városban, mely végül is a magyar színjátszásnak egyik bázisa lesz: benne nagy szerepe van Vas megye később a Dunántúli Színjátszó Társaság megalakulásához vezető*

támogatásának. Az 1840-re teljesen megmagyarosodott színjátszás színvonala az abszolutizmus alatt esik, helyi dilettánsok is jelentkeznek. 1864—1880 között már ideiglenes színházépület is készül, 1880-ra állandó színházterem épül a városháza új palotájában. Ezzel azonban nem tart lépést a színházi kultúra tartalmi fejlődése: szerző elüzettedést, izlés- és stílusbeli hanyatlást lát a Szombathelyen megforduló társulatoknál: ezt csak néha szakítja meg jobb társulatok fellépése. — VÖRÖS KÁROLY befejezi Edvi Illés Pál celldömlői ev. lelkész visszazemlékezéseinek *A Kemenesalja 1848—49-ben c.* alatt az I. és II. számokban megkezdett szemelvényes közlését. A kor jeles népművelő és tudomány-népszerűsítő írójának (kiben a bevezetés a reformkor, bővebb figyelemre méltó magyar vidéki népművelő értelmiségének egy típusát látja) 48 után készült, kéziratban maradt visszaemlékezései jellemzően mutatják be e két év vidéki hétköznapjait, bennük több, eddig kevésbé ismert helyi esemény (pl. a vasi népfelkelés 1849 nyári Sárvár elleni támadásának) ismertetésével. — HOLÉCZY ZOLTÁN az intapuszai XI. századi Árpád kori sírmező általa végzett 1941—42. évi részleges feltárásának eredményeit ismerteti, felhívja a figyelmet e temetők teljes feltárásának fontosságára (a nagy tömegű holttest igen zsúfolt és tárgyi leletekben szegényes temetéséből szerző valamilyen tömeges halálózásra következtet); a bennük talált trepanált koponya az Árpád-kori gyógyítás történetének szempontjából is igen tanulságos. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XV. évf. (1964) 10. sz.: JUHÁSZ GÉZA *Külvárosi felszabadulás* c. cikke néhány jellemző adalékot közöl a debreceni értelmiség körében a harmincas évektől fogva erősödő marxista hatásról, a párt illegális szervezőmunkájáról (hangsúlyozva ebben egyes ifjúsági folyóiratok — pl. a munkás alapítású Mi Utunk — és szervezetek — Ady-társaság — szerepét), s ennek következményeként a felszabadulás utáni napokban az élet lendületes megindulásában a kommunista gyorsan kibontakozó aktivitásáról és jelentős szerepéről, — egészében pedig a címis Debrecen által évtizedeken át háttérbe szorított külvárosi Debrecen ezekben a napokban előtérbe lépő nagy jelentőségéről. — SIMÁNDY PÁL *Móricz Zsigmond debreceni hónapja 1942-ben c.* visszazemlékezése az akkor már beteg és fáradt, a helyi hivatalos hatalmasságoktól észre sem vett Móriczot idézi, ki Debre-

cen XVII. századi történetéből veendő regény tervét melengeti, a török alóli, Caraffa által Debrecenre oly rosszlemkű Habsburg-felszabadítás analógiáján át kívánva óvni a magyarságot a németek — e hónapokban általa is rettegve nem lehetetlennek tartott — győzelmének várásától. (*Juhász Géza e visszazemlékezéshez fűzött Néhány megjegyzés-e* Móricz „Ne politizálj, építkezz” jelszavában a cenzorok ébersége elleni álcázást lát, annál is inkább, mivel a Kelet Népe körébe nem egy fiatal kommunista író is beletartozott; — Móricznak a német győzelmet lehetségesnek tartó félelmében pedig még becsülendőbbnek látja hősiességét, mellyel az ellen küzdött.) — V. K.

HONISMERET. A honismereti szakkör-vezetők tájékoztatója. 4. füzet (1963): BORUS JÓZSEF *A falukrónika írás elvi prob-*

lémái c. cikke szempontokat ad a jelen, a mai élet fő mozzanatait forrásszerűen megörökíteni hivatott falukrónika vezetéséhez, kiemelve a termelésre, az életmódra, a politikai és társadalmi életre, a kulturális viszonyokra és általában a jelentősebb eseményekre vonatkozó adatok feljegyzésének fontosságát. — KUCZYK KÁROLY az 1961 óta vezetett foktói falukrónika készítése módszereit és egyes problémáit ismerteti.

5. füzet (1963): ORMOS GERŐ szinte egy egész számot elfoglaló, mintegy a falukrónika mintájaként szolgáló cecei naplója egyetlen nap (1963. május 23.) keresztmetszetén át érdekes, és a történelem számára még módszerét tekintve (az emberi emlékezet már rövid távban is megfigyelhető korlátaival illetőleg) sem tanulság nélküli képet ad a falu állapotáról, problémáiról és (helyenként) múltjáról.

6. füzet. (1964): A szám közli az 1964. április 16—17-én Budapesten tartott országos honismereti konferencia jegyzőkönyvét: a referátumok (elsősorban DÖMÖTÖR SÁNDORNAK a honismereti mozgalom eddigi eredményeit és további feladatait ismertető beszámolója) valamint a felszólalások sokoldalúan mutatják be a mozgalomnak a helytörténeti kutatások szervezése s részben újanyag feltárása révén a történettudomány számára sem közömbös eredményeit és problémáit. Ugyanezeket látjuk tükröződni a szakkörvezetők részére 1963 novemberében Orosházán tartott tapasztalatsere részletesen ismertetett anyagából: a mozgalom gyakorlatában már eddig is számos történeti vonatkozású probléma (így a legújabbkor tárgyai anyagának gyűjtése) jelentkezését. — SCHNEIDER MIKLÓS *A honismereti helytörténeti szakkörök levéltári anyaggyűjtő munkája* c. tájékoztatója rövid útmutatást nyújt a mozgalom számára felhasználható leglényegesebb levéltári forrásfajtaokról. — V. K.

JELENKOR. VII. évf. (1964) 9. sz.: TALPASSY TIBOR *Az útítárs emlékei* címen Kodolányi János és Bajcsy-Zsilinszky Endre társaságában 1934 tavaszán tett baranyai utazását, Kodolányi hasonló című könyvének egyik ihletőjét ismerteti. Bemutatja ennek kapcsán a náci terjeszkedés által már közvetlen veszélyeztetettségüket felismerő tőkés sajtókörök felemás kísérleteit bizonyos szociális problémák felvetésére, ennek érdekében Zilahy meghívását a Magyarországhoz és Kodolányi baranyai kiküldetését. A pusztulás megdőbentő képei- nek, a terjeszkedő németiség hallatlan agresszivitásának, a hivatalos körök példátlan indolenciájának újabb adatokkal való bemutatása, és a pusztulással szembeálló

helyi értelmiség (Fülep Lajos, Kiss Géza, Hidvégi János) szép portréi mellett különösen érdekes Bajcsy-Zsilinszky állásfoglalása a kommunista Fülep Lajosné javaslatára, aki a pusztulást egyetlen lehetséges kiútját a magántulajdon megszüntetésében látta; Bajcsy-Zsilinszky a kommunisták hazafiságát már ekkor elismerte, az illetékes kormányférfiak (Horthy, Gömbös) iránt táplált illúziói már ekkor szétfoszlottak. Talpassy szerint talán már innen lenne keltezhető Bajcsy-Zsilinszkynek a német vezéllyel szemben a kommunistákkal való együttműködésig vezető útja. — HUNYADI JÓZSEF *Egy regény margójára* címen a pécsi bányászok Horthy-korbéli mozgalmairól mond el néhány jellemző epizódot. — VÁRNAI FERENC *Tizenhat évig az 50 éves bányászzenekar élén* címen a zenekar történetéről ad rövid összefoglalót, kiemelve benne Gorriari Ferencnek, a zenekar felzabálás utáni újjászervezőjének munkásságát és érdemeit. — HECKENAST GUSZTÁV *Vasas és Sarlós* címen a Pécs környékének Árpád-kori vasbányászatára és vasműveszékére utaló helynévi és részben okleveles adatokat ismerteti, hangsúlyozva, hogy a Zselic név az itteni vasbányászat honfoglalás előtti szláv eredetűre, az ezt átvevő magyar névalakok pedig ennek a honfoglalás utáni továbbélésre is utalnak. Ezek a hazai vasbányászat legkorábbi adatai, bár e bányászat nem lehetett nagyméretű.

10. sz.: DERSI TAMÁS *Mikes Lajos és a Baumgarten alapítvány* c. cikke egyrészt érdekesen mutatja be az alapítvány engedélyezése körüli bonyodalmakat: az örökségtől elütött rokonokkal és a gyanakvó kormányzervekkel szemben az alapítvány létrejöttében Mikes érdemeit is kiemelve. Mikesnek a bizottságból való kilépésében szerző a bizottság a Mikes által pártfogolt fiatal írókkal szemben inkább az idősebbeket jutalmazó állásfoglalásának reakcióját látja; — azt a feltevést, mintha ebben Pap Károlynak öröskatonasága miatt Mikes által történt denunciálása is szerepet játszott volna, mint alaptalan elutasítja. A cikk érdekes és jellemző adaléka a Horthy-korszak irodalmi életének és sajtóviszonyainak.

11. sz. SÓS ENDRE *Böloni Györgyről* rajzol szép, a személyes barátság emlékeire támaszkodó életrajzi portrét. — V. K.

KORTÁRS. 8. évf. (1964) 9. sz.: SÓS ENDRE *Elek Artúr* c. írása a 20 éve halott kritikus, esztéta és novellista finom és zárkózott egyéniségét és hallatlanul igényes és színvonalas irodalmi tevékenységét rajzolja meg. Gyergyai Albert szavait idézve, Ambrus Zoltán, Riedl Frigyes, Osvát Ernő,

Péterfy Jenő s a kevéssé ismert Patthy Károly pályá- és kortársaként mutatja be, „akik mindnyájan nemes, művelt emberfők, nem egyszer tragikus sorsúak is, nem annyira a maguk, mint inkább koruk és környezetük hibájából, mivel csak a könyvek közt és nem az életben találták meg a helyüket és hivatásukat”. Elek volt Móricz egyik legértőbb méltatója, Kosztolányi Edes Annájának társadalmi szempontú elemzője, Poe finom érzékű, bár túlzottan pszichologizáló méltatója, a haladó művészet kritikus és esztétája. Könyvet írt, ill. szerkesztett Nagy Balogh Jánosról, Liebl Ervinről, mindenki mást megelőzve fedezte fel Derkovits Gyula és Nagy István művészetének páratlan jelentőségét. Novellái s főként levelei gyötrelmes kordokumentumszerű önéletrajzi vallomások.

10. sz.: DEMÉNY JÁNOS *Liszt és Bartók* c. írása Tóth Aladár és Szabolcsi Bence kutatásai nyomán új összefüggésekbe állítja Lisztet, Bartókot és Kodályt. Bartók Lisztnek harmadik, mind a romantikán, mind az impresszionizmuson túlmutató zeneszerzői periódusát teljesíti be és emeli klasszikus magaslatra azzal, hogy beoltja a kelet-európai folklór világával; Kodály pedig Lisztnek megrekedt pedagógiai tevékenységét viszi tovább. „Kodály megvalósította Liszt ábrándját a magyarság zenei meghódításában. Bartók pedig folytatja és betetőzi Liszt zenei világhódítását életművében.”

11. sz.: *A Radnóti Miklós emlékezete* c. rovatból történelmi vonatkozásainál fogva figyelmet érdemel TOLNAI GÁBOR *Csütörtök* c. cikke, amely az 1939. május 26-án írt vers három író-monogramjának megfejtését adja. T: Ernst Toller, a híres német drámaíró, aki hosszú emigráció után New Yorkban lett öngyilkos; J. M.: Jiri Mahen — családi nevén Antonin Vančura — cseh baloldali író és dramaturg, aki Brünnben követelt el öngyilkosságot; P. R.: Pierre Robin francia kommunista költő, a spanyol polgárháború önkéntese, akinek életéért komolyan aggódik a költő a spanyol fasizmus felülkerekedése miatt. — SÓS ENDRE *Zárt tárgyalás* címen Radnóti *Ujmódi pásztorok éneke* c., az ügyészség által elkobzott s vád alá helyezett kötetének 1931 decemberi törvényszéki zárt tárgyalásáról számol be, amelyen mint a szerző Radnóti bizalmi férfia vett részt. A költőt kétrédbeli vallásgyalázásért nyolcnapra fogházra ítélték, az ítélet végrehajtását azonban a táblán — Sik Sándornak Radnóti mellett kiálló szakvéleménye alapján — háromévi próbaidőre felfüggesztették. Radnóti így folytathatta egyetemi tanulmányait. — MÁRIA BÉLA *Radnóti utolsó bori napjairól* címen mint szemtanú elmondja, hogy 1944-ben

a bori táborba hurcolt Radnóttal együtt a Bor és Belgrád közt épített vasútvonal 60–70 km-es szakaszán dolgozott. Radnóti a Bortól 25–30 km-re levő Heydenau-, a szerző pedig az ettől további 20–30 km-re levő Rhön-táborban volt elhelyezve. Radnóttal először a Rhön-táborban találkozott mint fogorvos, majd a visszavonulás során még kétszer. Radnóti az előbb hazainduló 1943-as régi boriak csoportjába került, amely szinte egy szálíg elpusztult. A második, 1944-es bori csoportot viszont a partizánok felszabadították, s így ebből a csoportból majdnem mindenki megmenekült. — OTTÓ FERENC *Bartók Béla és József Attila* címen arról számol be, hogy József Attila 1936–1937-ben Szép Szó c. folyóiratában három jelentős cikket közölt Bartók Bélától, akit emberileg és művésziileg is igen nagyra becsült. Sajatkezüleg javította ki a szerző Cantata Profana c. tanulmányának a Gondolat részére Bartók János által készített ismertetését. A folyóirat a most előkerült javított példány fénymásolatát is közli. — B. B.

KÖNYVTÁROS. XI. évf. (1964) 9. sz.: -Y *A Corvinák ügye az 1843–44. évi országgyűlés előtt* c. közlése az országgyűlési jegyzőkönyv részletét közli: Borsod megye az országgyűlés által elfogadott kezdeményezését, melynek eredményeképpen a rendek feliratban fordultak az uralkodóhoz kérve a részint a bécsi császári könyvtárba került, részint a konstantinápolyi s olasz könyvtárakba szétszóródott Corvinák és oklevelek összegyűjtését és eredeti vagy másolati példányaiknak a Nemzeti Múzeumban történő elhelyezését (a felirat eredménytelen maradt.) — V. K.

KRITIKA. II. évf. (1964) 8. sz.: E. FEHÉR PÁL *Szocialista irodalmak kölcsönössége* címen a XX. századi kelet-európai irodalmi fejlődés néhány azonos vonására, problémakörére vet fényt. Vizsgálata során különválasztja a szovjet irodalom és szempontból is szerencsésebb körülmények közötti fejlődését Kelet-Középeurópától, de ez utóbbival kapcsolatban is megállapítja, hogy a társadalmi mozgások szocialista internacionalitásának az irodalomban is megtalálható a megfelelő vonala, sőt egyes időkben, amikor a politikát ellepte a nacionalizmus, éppen az irodalom haladó erői érvényesítették leginkább e tendenciát. Nézete szerint az irodalmi örökség felméréséhez szükséges lesz az eddiginél szélesebb körű összehasonlító irodalomtörténeti feldolgozásra.

9. sz.: ERÉNYI TIBOR *Az illegális KMP történetének forrásai. Néhány megjegyzés a 100%-ról* címen, abból az alkalomból, hogy

Tamás Aladár válogatást jelentetett meg a 100% c. legális kommunista lapból, ismertetést ad a könyvről, ezzel kapcsolatban a lapról, annak fontosabb cikkeiről, a lap jelentőségéről, s egyes vonatkozásokban kiegészíti Tamás Aladár bevezetőjének szempontjait. — O. M.

MŰEMLEKVEDELEM. VIII. évf. (1964) 3. sz.: VOIT PÁL *Művészettörténetírás és műemlékvédelem* c. cikke azt vizsgálva, hogy az utóbbi évek műemléki helyreállításai milyen eredményekkel gazdagították a művészettörténeti kutatást, áttekinti a nagyobb munkálatok eredményeit. Ezekből főleg a budai Vár feltárását emeli ki, részint az ott elsősorban alkalmazott modern, különböző tudományterületek módszereit és szempontjait összefoglaló módszerek miatt, részben azért, mert tapasztalatai bemutatják, hogy a magyar későgótikus és reneszánsz művészet nem a kisebb-nagyobb jelentőségű táji művészetek egymásmelletti-sége, hanem úgyszólván valamennyi a nagy művészeti központnak, Budának ill. a királyi székhelynek messze ható kisugárzó erejéből fakad, s bár az adott fejlődési formák által maga is formálódott, mégis függvénye a legnagyobb művészeti központnak. — E kutatások ugyanakkor világossá tették e művészet külföldről Buda felé irányuló szálait. A cikk azután néhány jelentősebb szakterület ennek kapcsán elért fontosabb eredményeit ismerteti. — A szám többi része egyes műemlékek építéstörténetét, rekonstrukcióját ismerteti: kiemelkedők közülük történeti vonatkozásaik miatt BARTAL ERNŐNEK az *esztergomi fűrdőszálloda* (a reformkor híres, cukorgyárat és hajóhidat egyaránt építő műszaki polihisztorja, Gramling Ignác által páratlan technikai bravúrral, a mocsaras talajon felépített) épületéről és ROZVÁNYINÉ TOMBOR ILONÁNAK a *zalavári vár* építéstörténetéről szóló közlései (a XIII. század végén már tudunk e várról, a XV. század elején lerombolják, a XV—XVI. század fordulóján építették újjá, a XVII. század végén átépítették, azóta pedig romlás és újjáépítés követték egymást történetében). — PEREHÁZI KÁROLY *Móri présházák* c. cikke a híres bortermő vidék megmaradt későbarokk és klasszicista présházait mutatja be sok képpel: érdekes építészeti vetületei ezek egy hagyományosan árutermelő borvidék gazdasági fejlettségének. — V. K.

TISZATÁJ. 19. évf. (1964) 8. sz.: MARKOVITS GYÖRGYI *Mozgalmi harcok és költő a Horthy-korszakban* címmel Pápa József-ről, az MSzMP egyik megalapítójáról, kultúrmozgalma kiépítőjéről, a földmunkás-

sággal való kapcsolat s a fővárosi üzemi párt-sejtek megteremtőjéről közöl néhány adatot és négy verset. Pápa szerepelt a Vági-, a Szántó-, a Schillinger- és a László-pörben és összesen 6 éves börtönbüntetésben szenvedett. A háború alatt munkatáborba hurcolták, s ott „éhezett, azután pedig leölték”.

9. sz.: M. PÁSZTOR JÓZSEF *Szegedi költő az ellenforradalmi bíróság előtt* címmel Eidus Bentián *Képek az osztálytársadalomból* címen a debreceni A Mi Utunk c. félilegális folyóirat 1934 júliusi számában megjelent versének szerencsés végű irodalmi sajtópöréről számol be. A vers szerzőségét az 1919-es tevékenységéért elítélt s így szigorúbb büntetésre számítható Eidus Bentián helyett felesége vállalta; a „büntett” végül is az 1935 decemberi kormányzói amnesztia hatálya alá esett. Maga a vers az egyik korabeli szegedi munkás faliújság szerkesztési módszerét alkalmazva, a két világ naturalista kép-ellentéteivel, a burzsoá és a proletár-asszony életének filmszerű, „vágásos” megjelenítésével lázít az uralkodó társadalmi rend ellen.

10. sz.: A Szeged felszabadulása 20. évfordulójának megünneplése jegyében összeállított számban SZABÓ FERENC *Az első szabad újságok nyomában* címmel az Alföld déli részén a kommunista pártmunka során 1944 októberében létrejött demokratikus napilapok, főleg az orosházi Népakarat létrejöttének történelmi körülményeivel, szerkesztésével, technikai előállításával foglalkozik. — Részletesen ismerteti az orosházi lap ránk maradt négy számának anyagát. — RUSZOLY JÓZSEF *A Szegedi Nemzeti Bizottság megalakulásáról* címmel a Szegeden a felszabadulás után létrejött demokratikus egységfront és újtípusú hatalmi szerv történetét tárgyalja. A Szegedi Nemzeti Bizottság létrehozásánál nem a szomszéd népek ellenállási mozgalmában kialakult megfelelő szervezeti formákat, hanem a nagy francia forradalom hasonló nevű bizottságait és az 1918-as magyar tanácsokat tartották szem előtt. Hock Jánosra emlékezve állították a bizottság élére a kisgazdapárti alsótanyai plébánost, Balogh Istvánt. A bizottság első ülésin a törvényhatósági bizottságot helyettesítő városi tanács létrehozásával és a népbíróság felállításával foglalkozott. — OLTVAI FERENC *A városigazgatás — az új élet szervezője Szegeden és környékén* c. cikke a szegedi városigazgatás működésével foglalkozik. Ez közvetlenül a felszabadulás után nemcsak az autonómiából folyó szorosabb értelemben vett városigazgatást, hanem az államigazgatási, gazdasági jogkört is felölelte, és a környező községekre is kiterjedt. A Csongrád és a Csanád megyei központi

igazgatás kiépülésével aztán visszaállt a régi igazgatási rend.

11. sz.: A folyóirat e számát *Radnóti Miklós* emlékének szenteli a költő halálának 20. évfordulója alkalmából. Megszólalnak hasábjain a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának egykori tagjai, a költő közvetlen barátai, írók, tudósok. A gazdag anyagból kiemeljük történeti vonatkozásainál fogva Radnótinak 1940–1944 között a munkatábor sivár távolából Ortutay Gyulához írt nyolc levelét, amelyben a halálra ítélt költő szeretteiért aggódik, továbbá az építőművész író-barát, *Szalai Imre* e számmal kezdődő, dokumentumszámba menő visszaemlékezését. — *B. B.*

UJ ÍRÁS 4. évf. (1964) 9. sz.: BEDE ANNA *Cigányok dalolnak* címmel nemcsak folklorisztikus, hanem történelmi érdekességű cigányballadákat bocsát közre Erdős Kamill gyűjtéséből. A Cigánycsendőr balladája a Hitler-ballada korunk folklorizálásának jellemző példája.

10. sz.: Ady szignálatlan irodalmi cikkei után most a Magyar Közéletben és a Budapesti Naplóban megjelent aláírt, kiadatlan glosszáiból kapunk válogatást VARGA JÓZSEFTÓL *Ady Endre újságcikkeiből (1905–6)* címmel. A Magyar Közéletből közölték Ady és Léda emberi és műveltségbeli kapcsolatáról, a Budapesti Naplóban megjelentek az elüzletiesedett polgári színház hanyatlásáról, egy groteszkül kései szerelmi tragédiáról, az alkoholizmus társadalmi okairól, Zichy Mihály művészi és emberi tragikumáról s főleg Ady antimilitarizmusáról és revánsellenességéről szólnak. Kiadójuk újolag hangsúlyozza Ady rendkívüli lírai tehetsége mellett rendkívüli publicisztikai tehetségét. — *B. B.*

VALÓSÁG 7. évf. (1964) 6. sz.: FENYŐ BÉLA *Az „olasz út”* címen az Olasz Kommunista Párt programját vizsgálja a politikai és történelmi feltételek talaján. Megállapítja, hogy ez az út nem más, mint a tömegharcok sorozata a gazdasági struktúra és a politikai rendszer megváltoztatásáért, egy olyan társadalom és politika kialakításáért, amely az alkotmányos törvényesség útján megvalósíthatja az ország szocialista átalakítását. Ez az út tehát osztályharcos út, amelyet nem lehet az olaszországi viszonyoktól elszakítva megítélni és amelyet ugyanakkor veszélyes lenne abszolutizálni. — KÁLMÁN ENDRE *Történeti értékelés és pártosság* címen Molnár Eriknek az Uj Írás 1963. 8. számában megjelent cikkével kapcsolatban vet fel néhány gondolatot és bírálja a cikk alapmotívumát. Nézetek szerint a haladás sohasem egyetlen osztály vagy intézmény privilégiuma, a haladás előidézésében mindig több tényező

működik össze, s egy-egy tényező bizonyos vonatkozásokban lehet haladó, másokban pedig nem. Al ez a központosított monarchiára is, amelynek voltak haladó vonásai, de nem minden vonása volt haladó. Ezért az ellene harcoló parasztok nem feltétlenül a haladó vonások ellen léptek fel, hanem felléphettek (és ezt is tették) az abszolutizmus reakciós, a feudalizmus megmerevítését célzó ténykedése ellen. Ezért helyteleníti Molnár Erik kérdésfeltevését, amely, szerinte, szembeállítja a haladást a pártossággal, valamint azt a felvetést, hogy a haladást az osztálytársadalmakban rendszeresen a kizsákmányoló osztályok képviselik. Erre az álláspontra nézete szerint legfeljebb akkor juthatnánk, ha a haladást vulgaris módon azonosítanánk a termelőerők fejlődésével. Ha ezt nem tesszük, akkor a parasztmozgalmakat nem szubjektív szándékaik, hanem objektív okaik és hatásuk szempontjából kell vizsgálnunk. Ebben az esetben elesik a haladás vagy pártosság dilemmája. A pártosságnak az elnyomottak és küzdők melletti szenvedélyes állásfoglalás csak formája, tartalma viszont a teljes konkrétség talaján álló objektívítás.

7. sz.: HÖFFMANN TAMÁS *Mezőgazdaság és társadalom. Vázlatok a középkori mezőgazdaság technológiájának kialakulásáról* c. írásában bírálja a polgári technika-történeti feldolgozások mechanikus voltát, azt a szemléletet, amely a technikai fejlődést az ember általános létkörülményeitől, tulajdonviszonyaitól és társadalmi viszonyaitól elszakítva vizsgálja. A cikk széles területre kitékintő összefoglalást ad a mezőgazdasági kultúrák kialakulásáról, ezek fejlődéséről a középkori falu létrejöttéig, érintve az ipar, az iparos réteg és az értelmiség idekapcsolódó kérdéseit is. — HANÁK PÉTER *Jegyzetek egy történész-kongresszusról* címen az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó időszakáról (1900–1918) az MTA által május elején rendezett konferencia központi problematikáját ismerteti. Megállapítja, hogy a vita a marxista történelemszemlélet keretén belül folyt, s homlokterében a Monarchia nemzetiségi politikája, felbomlása és a nemzeti államok kialakulása állt. A vita felszínre hozta a korábbi korok dogmatikus, nacionalista lecsapódásokkal színezett szemléletének maradványait. Ez elsősorban egyes román történészeknek a Monarchia fejlettségét szubjektív alapon megítélő, a nemzeti mozgalmat idealizáló felfogásában mutatkozott meg, amellyel egyes csehszlovák és jugoszláv történészek is vitatkoztak és amelyet Turok szovjet professzor sokoldalú bírálatban részesített. Hanák Péter nézete szerint 1918-ban a főkérdés abban állt,

hogy vajon a burzsoá nemzeti mozgalom vonja-e a maga oldalára a szociális tömegmozgalmat, vagy fordítva, az utóbbi tudja szövetségesévé tenni a nemzeti mozgalomban fellépő haladó erőket. Ez két utat jelentett, s a kettő közül az adott erőviszonyoknak megfelelően az előbbi valósult meg. Ha igaz is, hogy a nemzeti államok kialakulása az elavult Monarchiához képest bizonyos szempontból haladást jelentett, nem jelentett minden tekintetben azt. A nacionalizmus ezekben az államokban elnyomta a szociális problémákat, gátolta a forradalmi továbbfejlődést a Duna-medencében. Ugyanakkor az ún. nemzeti államok nem oldották meg a nemzetiségi kérdést. A vitával kapcsolatban a szerző leszögezi, hogy az a korábbi idők hallgatásával szemben fejlődést jelent, mivel elősegítette a dogmáktól és elfogultságoktól mentes tudományos szemlélet megszilárdulását. — LÓRÁND IMRE *Golo Mann* nyugat-német liberális történész (Thomas Mann fia) munkásságáról ad tájékoztatást abból az alkalomból, hogy a nagy tekintélynek örvendő stuttgarti professzor, történész-esszéista, hosszú ideig tartó beilleszkedése után, 1964 szeptemberében a bonni revansista politikával összetűzve lemondott katedrójáról.

8. sz.: BOGNÁR JÓZSEF *Gazdaságpolitikánk és gazdasági fejlődésünk a felszabadulás óta* c. cikkében előbb a rekonstrukció idejéről szól, majd az 1950—56 közötti gazdasági fejlődést vizsgálva megállapítja, hogy a gyors mennyiségi eredményt célzó gazdaságpolitika a munkaerőtartalékok bevonására épült és a növekedést az egyensúly rovására érte el. Az egyensúly megbomlását a mezőgazdaság stagnálása, a reálbér csökkenése, az inflációs veszély, valamint a kereskedelmi és nyersanyagproblémák jelezték. 1957 után a további fejlődés a munkatermelékenység emelésén alapult, s fő célja nem a gyors mennyiségi emelkedés, hanem az egész gazdaság harmonikus fejlesztése. Ez azt eredményezte, hogy nemcsak az ipari termelés indexe emelkedett tovább, hanem elmozdult a holtpontról a mezőgazdaság is (a mezőgazdasági dolgozók számának egyidejű jelentős csökkenése mellett), nőtt a reálbér, korszerűbb lett az ipari struktúra, s Magyarország fokozottan részese lett a nemzetközi munkamegosztásnak.

9. sz.: A *Szemle* rovat részleteket közöl A. V. GORBATOV szovjet hadseregtábornok *Évek és Háborúk* c. emlékiratából. A közlemény a Novij Mir alapján a szerzőnek a törvénysértések idején történt letartóztatására és elítélésére, valamint néhány háborús élményre vonatkozó részleteket tartalmaz. — O. M.

VILÁGOSSÁG. 5. évf. (1964) 7—8. sz.: BALÁZS GYÖRGY *A szentistváni gondolat útja* c. írása a magyar imperializmus sajátos ideológiájának, a szentistváni gondolatnak útját vizsgálja, főként a kiegyezés és az ellenforradalom időszakában, szoros összefüggésben az uralkodó osztály ideológiájának többi alkotó elemével. — KOMORÓCZY GÉZA *Bábel tornya* című tanulmánya az ismeretes bibliai mitológiát az isten elleni lázadás és a lázadók pusztulása típusába sorolja be, a hűnbeeséssel és a vízözönnel egy sorba. Míg azonban a vízözön történetét a héberék egy mezopotámiai mítoszról és irodalmi felolgozásból közvetlenül vették át, a Bábel tornyáról szóló mítoszot ők maguk alakították ki, s az előtűk gyűlöletes elnyomó hatalmat képviselő Báb-ili városához annak ziqquratjához kapcsolták. — LORÁND IMRE *A német katolikus egyház felelőssége és a náciizmus* című írása az ismert témát: a Centrumnak Hitler uralomrajuttatásában, a konkordátumnak és a katolikus egyháznak a hitleri uralom megszilárdításában és a hitleri háború támogatásában magára vállalt történelmi felelősségét tárgyalja. — VEKERDI LÁSZLÓ *Új világgép születése* c. tudománytörténeti tanulmánya a Világosság ezévi 2—3. számában megkezdett témát folytatja. Azt a bonyolult és ellentmondásokkal terhes folyamatot vizsgálja, melynek során a keresztény és a természettudományos világnézet eljutott a kikerülhetetlen összecsapáshoz. Kopernikusz heliocentrikus nézetei kezdetben nemcsak tudós társai körében arattak elismerést, hanem a katolikus, sőt a protestáns egyház körében is, mert: (Lynn Thorndike szerint) „ha nem is kifejezetten asztrológiai rendszerként, de legalább asztrológiai kísérletként jelent meg...” A tanainak adható vallásos, misztikus és asztrológiai értelmezés tette elfogadhatóvá a maga korában Kepler ismeretes három kozmológiai törvényét is. Kepler világhárom megértette és kifejtette a kopernikuszi rendszernek a ptolemaioszitól élesen különböző lényegét, azt, hogy Kopernikusz fizikai magyarázatát adja a jelenségeknek, míg Ptolemaiosz csupán a megfigyelések matematikai leírását nyújtja. Ugyanezen az úton halad tovább Galilei, aki azonban még Kepleren is túltett, s csaknem teljesen elhanyagolta a kopernikuszi rendszer matematikai vonatkozásait. Mikor az új világregszerről kitört vitában Galilei a természettudományt szembeállította a vallással és fizikai kérdések tárgyalásánál, az egyházi tekintélyt elvetve, az értelemlenk vindikálta a döntő szót, ezzel a fizikai vitáját világnézeti vitává változtatta, és kihívta maga ellen a nagyhatalmú egyházat. — A számot egy *XII. Pius. A harc és a hallgatás pápája* című tekintélyes

melléklet egészíti ki. Az olasz *Vie Nuove* c. hetilap összefoglalói, a *Les Temps modernes* című francia folyóirat cikke, Tadeusz Breza lengyel diplomata-író *A bronzkapu* c. műve, XII. Pius különböző nyilatkozatai és egyéb hiteles dokumentumok alapján sokoldalú és meggyőző bizonyítékát nyújtja XII. Pius a fasiszta hatalmak iránti barátságának, a második világháború után pedig a hidegháborúban és a kommunizmus elleni kereszties hadjáratban vállalt szerepének.

9. sz.: KUN LÁSZLÓ *Olimpia és kultusz* címen az olimpiai játékok kialakulását és történetét tárgyalja. Akárcsak Hellasz más kulturális teljesítményei, az olimpiai játékok is a vallásos kultusból, konkrétan az ifjúavatás, a termékenység-varázslat és a halottkultusz, az ősök tisztelete mágikus szertartásaiból nőttek ki. Eredeti vallásos tartalmukat azonban a drámairodalomhoz vagy a szobrászathoz hasonlóan elvesztve, az emberi erő, ügyesség és szépség hirdetőivé váltak. Eppen ebben a laicizált formájukban érték el fénykorukat, s lettek napjainkban származásra, vallásra és fajra való tekintet nélkül az emberiség egyik legszebb közös hagyományává. — HELLER ÁGNES *Van-e helye istennek Shakespeare világában?* címen az Új Ember Shakespeare vallásosságát bizonyítani akaró idézetgyűjteményét cáfolja meg. Először is bebizonyítja, hogy Shakespeare életében a vallásosság semmilyen szerepet nem játszott (l. pl. szonettjeit). De nincs Istennek szerepe Shakespeare drámáiban sem, mint-hogy a jellem és a sors kölcsönhatásán felépülő dráma immanens műfaj, s egyszerűen nem ad teret semmiféle transzcendenciának, így Istennek sem. Minthogy a vallás erkölcsi értékei sem Shakespeare, sem hősei számára nem irányadók, s erkölcsileg teljesen közömbösek számukra, a shakespearei világban minden emberivé, evilágivá válik. A sors, az erkölcs, a karakter, a szituáció: mindez emberi produktum, s az egész valóság, az egész világ öntörvényű. Nagysága és kicsinyége egyaránt csupán emberi normákkal mérhető. — VEKERDI LÁSZLÓ *Newton és a papi eskü* című tanulmányában Newton és az anglikán egyház összeütközését vizsgálva megállapítja, hogy bár ez a probléma nem áll olyan tisztán és világosan a kutatás előtt, mint a Galilei-pör, lényegében „a protestáns angol burzsoázia nem sokkal volt kiméletesebb Newtonnal szemben, mint Galileivel szemben a római egyház”. Miközben a Newtonnál kisebb Huygens a protestáns testvérországban, Hollandiában az anyagi jólét és a társadalmi megbecsülés ormaira emelkedik, Newton a befolyásos Pepysszel és Locke-kal való incidenseinek tanúsága szerint nem

tud kikecmeregni jelentéktelen cambridgei professzorságából csak azért, mert nem hajlandó letenni a magasabb pedagógiai, tudományos és kulturális állásokhoz megkívánt anglikán papi esküt. Az új burzsoázia és vele együtt az anglikán vallás konszolidációja nem csupán Newton tudományos érvényesülését akadályozta meg, hanem kb. száz évre az angol természettudományok fejlődését is visszavetette. — MARKOVITS GYÖRGYI *A „keresztény” Magyarország harca — versék ellen* c. cikke Hamburger Ernő, Farkas Antal, az ismeretlen G. J., Gellért Oszkár, Hollós Korvin Lajos, Oláh Gábor, a katolikus Horváth Béla és Darvas Szilárd verseinek üldöztetésén keresztül mutatja be, hogy mint használta fel a horthysta ügyészség a vallásgyalázás vádját a haladó és forradalmi költészet elfojtására.

10. sz.: POÓR JÓZSEF *A kálvinizmus atyja* c. tanulmányát közli a genfi reformátor halálának négyszázados évfordulója alkalmából. Kálvin életének és reformátori tevékenységének felvázolása után a kálvini reformáció társadalmi alapjait ismereti, az eredeti tőkefelhalmozás kisártermelő polgárságában, a pénz- és kereskedelmi burzsoáziában jelölve meg Kálvin eszméinek hordozóit. A genfi reformátor a feudális katolikus istenkép átalakításával lényegében vallásos alapon nyugvó mechanikus determinista világképet alakított ki, amely a felvilágosodás korában materialista formát öltő metafizikus determinizmus történeti előzménye. Predesztináció tana — mint ezt már Engels hangsúlyozta — tulajdonképpen a kapitalista konkurrenciaharc viszonyainak vallásos visszatükrözése, amely a jótettek és a hit sajátos, a kiválasztottság jeleként felfogott értékelésével hallatlan tetterőt biztosított hiveinek. Predesztináció-tanának radikalizmusa, egyházszervezetének demokratikus és köztársasági jellege ellentétben áll világi politikai eszméinek reformeri tendenciájával. Ez a kettős jelleg aztán a történeti fejlődés során szétválik és polarizálódik, szolgálván egyfelől a polgári forradalmak célkitűzéseit, másfelől a feudális arisztokrácia reformszándékait.

11. sz.: CARL AMERY haladó német katolikus író és publicista Guenter Lewy amerikai professzor, *The Catholic Church and Nazi Germany* (A katolikus egyház és náci Németország. New York—Toronto, 1964. 416 l.) rövidesen német nyelven is megjelenő könyvéről írott cikke szerint Lewy könyve szétfoszlatja a hitleri birodalommal szembeni német katolikus ellenállás legendáját, amelyből a CDU/CSU politikai tőkét kovácsolt, és bebizonyítja, hogy a katolikus egyház csak akkor és ott állott ellen,

amikor közvetlen katolikus érdekek forogtak kockán; a hitleri barbarizmus idején sosem emelkedett (mint ahogy ma sem tudna felemelkedni) általános emberi magaslatra. — LUKÁCSY SÁNDOR *A francia forradalom és az egyház* címen a francia forradalom egyház- és valláspolitikáját ismergeti. A forradalom és az egyház kapcsolata kezdetben az egyházi javak szekularizálása ellenére sem volt rossz, hiszen az elvesztett egyházi birtokokért cserébe a papság tekintélyes fizetést húzott az államtól. A forradalom elvileg a vallásszabadság talaján állott. A szerzetesrendek feloszlatása és a papság világi alkotmányának elfogadása, karöltve a pápai ellenállással, a Habsburg-ellenes háborúval és a Vendée-ban kitört lázadással ellenállásra ingerelte a reakciós klérust. Ez váltotta ki a forradalom kiméretlen papságellenes rendszabályait, amelyek azonban eredeti céljukon túlmenően már nemcsak a reakciós klérust, hanem előbb az Ész, majd a Legfőbb Lény és a haza vallásos kultuszának bevezetésével már a vallásgyakorlat szabadságát is korlátozták. Éppen ezért a forradalom alatt a dekrisztianizáció folyamata ha gyors volt is, nem lehetett sem mélyreható, sem tartós. A thermidori konvent engedményeket tett a magán vallási kultusz számára, előkészítvén ezzel az egyházszervezet és a kultusz újjászerveződését. 1797 szeptemberé-

ben az újjáalakult plébániák száma már megközelítette a negyvenezeret. A direktórium átmeneti egyházellenessége a polgárság következetes egyházellenességének utolsó fellángolása volt. A hatalomra jutott Napoleón — habár az egyházat nem sokra becsülte — uralma megszilárdítása érdekében 1801. július 15-én konkordátumot kötött VII. Pius pápával, eltörölte a hazafias és a racionalista kultuszok maradványait, és számos régi kedvezményét visszaadta az egyháznak. — DIÓSZEGI VILMOS *A magyar ősvallás nyomában* c. tanulmánya a sámánizmusban jelöli meg a magyar ősvallást. Részletesen vizsgálja a magyar sámán személyére (testi rendellenesség, lelki zavarok), avatására („évigérő fa” megmászása), a sámánkodás kellékeire (agancsos-tollas fejfedő, sámándob, sámánfa), a sámán tevékenységére (eksztázis, sámánviaskodás, sámánének) vonatkozó nagyon régi, a honfoglalás koráig, sőt az ugorokig visszanyúló népi hiedelemsoportokat. Kiemeli, hogy a magyar sámánhit emlékei régiségüknél, részletességüknél és teljességüknél fogva nem csupán a magyar, hanem az egyetemes etnográfia és vallástörténet számára is jelentős értéket képviselnek és komoly történeti forrásul szolgálnak a sámánhit eredetének és fejlődésének megismeréséhez. — B. B.

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B. B.), Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZII SZTORII 1964. 8. szám. — Az I. Internacionálé megalakulásának 100. évfordulója alkalmából két tanulmány is foglalkozik a témával. G. G. DILIGENSZKIJ: *A proletár forradalmiság problémája és az I. Internacionálé hagyományai* (3—13. l.) a hagyományok mai érvényességét keresi. Szembeszáll azzal a nézettel, hogy az I. Internacionálé korában helyes volt a proletárforradalomra való törekvés, tekintettel a munkásosztály akkori nyomorúságos helyzetére, ma azonban ez a helyzet már lényegesen megváltozott, ebből a szempontból sokkal kevésbé vannak meg a forradalom előfeltételei. Diligenszkij rámutat arra: Marx is harcolt a munkások helyzetének a javításáért a tőkés rendszeren belül, hiszen a magasabb életszínvonal éppenséggel elősegíti az öntudatosodást és a forradalmasodást. S az is biztos, hogy a munkásosztály mai lényegesen jobb anyagi helyzete többek között éppen az I. Internacionálé vívta harcoknak is köszönhető. Vannak,

akik a munkásosztály „elpolgáriasodását” emlegetik, mint a forradalmiság ellenható tényezőt. Csakhogy az anyagi boldogulás mit sem változtat a munkásoknak a termelőeszközökhöz való viszonyán, a termelésben elfoglalt helyzetén, ahogy ezt polgári oldalról is beismerik. S hogy éppen az anyagi és kulturális emelkedés segíti elő az öntudatosodást, azt igen jól mutatja az olasz vagy francia kommunista párt tömegeinek a példája. Igaz, hogy sokhelyütt még erős a reformista befolyás. De hiszen a munkásosztály öntudatának a fejlődését nem szabad egyenesvonalú, sima fejlődésnek elképzelni. A lényeg az, hogy egyre nő, minden országban, azoknak a száma, akik harcolnak a proletárforradalomért, akár békés, akár fegyveres eszközökkel is valósítható meg ez. — V. Sz. ITYENBERG: *Az I. Internacionálé és az orosz társadalom* (15—27. l.) a szervezet orosz kapcsolatait ismerteti, elsősorban az orosz forradalmi emigráció bekapcsolódását az

Internacionálé tevékenységébe. A cári kormányzat számos ellenintézkedése hatástalan maradt. (A kormányzat széles körű megfigyelő hálózatot tartott fenn, hogy távollartsa az Internacionálét Oroszországtól, s ebből komikus esetek adódtak: 1871-ben Odesszában kémjelentés alapján elfogtak valakit, akiben Marxot sejtették, valójában egy angol kereskedőről volt szó.) Az Internacionálé tevékenységének jelentős visszhangja volt a legális orosz sajtóban is, s egyéb utakon (pl. az illegális sajtótermékek révén) is értesült az orosz közvélemény a szervezetről. Az Oroszországból ideiglenesen vagy véglegesen külföldre menő munkások közvetítésével pedig az európai munkásosztály is tudomást szerzett az oroszországi forradalmi mozgalomról. — V. SZ. LELCSUK: *A vegyipar fejlődése és a Szovjetunió népgazdasága* (28—48. l.) áttekintést ad a vegyipar fejlődéséről az egész szovjet korszakban keresztül. Részletes adatokkal mutatja be ezt a fejlődést. 1924/25-re a vegyipar termelése már elérte az 1913-as színvonal 90%-át. Az 1920-as évek végén némiképp elhanyagolták a vegyipart; az öt-éves terv ugyan nagy befektetéseket írt elő, de igen kevés volt a megfelelő szakember. Sztálin utasítására több befektetést terveztek, mint amennyire megvolt a reális lehetőség. A második ötéves terv már az adottságokból indult ki. Megnőtt az iparágban foglalkoztatott dolgozók közt a mérnökök aránya (1928-ban 8,1% volt, 1936-ban 13,1%). 1937—1938 során azonban itt is károsan érződött a személyi kultusz hatása, sok kiváló szakember tűnt el. Ekkor, és a háború után is kevés volt a befektetés, csak 1958-tól fordult ismét a figyelem a vegyiparra, akkor indult meg a nagyobb felendülés. — A. S. SZTRAZSASZ: *Az „Oberost tartomány” és a keleti német tervek az első világháború éveiben* (49—59. l.) a keleti német terjeszkedés egyik kérdését tárgyalja. Oberostnak nevezték a háború során megszállt területek egy részét, Litvánia és Kurland területét és Belorussia nyugati részét. A németek egy esetlegesen újra létrehozott lengyel állam elleni gát szerepét szánták ennek a képződménynek, 1916-ig teljesen német közigazgatás alatt tartották. Az 1917-es forradalmak után már óvatosabb politikát folytattak. litván nemzeti tanácsot hoztak létre, 1918 márciusában még önálló litván államot is kiáltottak ki, mindez azonban csak taktikázás volt, hiszen még 1918 nyarán is arra gondoltak, hogy a területet teljesen bekebelezzik. — V. V. MAVROGYIN: *Az 1773—1775-ös oroszországi parasztháború fő problémái* (60—76. l.) az oroszországi parasztháborúkat egyik általános sajátosságát abban látja, hogy nem volt vallásos jellegük, viszont erős volt a

tömegek naiv monarchizmusa, ezért volt oly sok az álcár. A Pugacsov-féle felkelés határozottan a jobbágyrendszer ellen irányult, de nem tekinthető korai polgári forradalomnak. A felkelt parasztok eszménye a kozák-szabadság volt. Ez a felkelés győzelme esetén a feudalizmus más formáinak a kialakulására vezethetett volna (ahogy ezt a kozákság későbbi fejlődése tanúsítja), de kellő létszámú burzsoá elemek esetében, s ezek a szerző felfogása szerint megvoltak, valamiféle polgári fejlődésre is. A parasztmozgalmak további általános sajátosságát abban látja, hogy az országnak egyre keletebbre fekvő vidékein zajlanak le. 1775 után nincs is már nagy parasztháború, részben a parasztság differenciálódása miatt, részben az államapparátus erősödése következtében. Az 1773—75-ös felkelés jelentőségét a szerző nem közvetlen következményeiben látja (hiszen ez elsősorban az elnyomó apparátus megerősödésében mutatkozott meg), hanem a későbbiekben, a felkelés emlékének mozgósító hatásában. — O. M. MEDUSEV-SZKAJA: *A forrástan elméleti kérdései a mai francia burzsoá történetírásban* (77—88. l.) a forráskritikai munkák számbavétele alapján pozitívumnak tartja a források körének kiszélesítését a legújabbkori sajátos forrásokkal (film, hangszalag stb.), de úgy látja, hogy a francia történetírás még mindig alapjában véve a forrás fogalmának Langlois és Seignobos tankönyvében megadott értelmezéséhez ragaszkodik, amely szerint a forrás az emberek múltbeli felfogására és tevékenységére utaló nyom. A forrás értelmezését a kutatók szubjektívvé teszik. Marc Bloch megkülönbözteti a szándékos és nem szándékos forrásokat (pl. a krónikák, ill. az oklevelek), s az utóbbiakat tartja értékesebbeknek. R. Marichal viszont úgy véli, hogy „nem szándékos” forrás voltaképpen nincs is. A forráskritika lényege nem változott a mai francia gyakorlatban. Egyes kutatók elítélik a pozitivisták ténytisztelét, de ezzel egyúttal tagadják az objektív történeti megismerés lehetőségét is. A szerző ezekkel az elképzelésekkel szembeállítja a források marxista értelmezését, amely a forrás objektív jellegét hangsúlyozza. — V. M. KULIS: *Az európai második front 1941-ben* (89—104. l.) megállapítja, hogy a Szovjetunió elleni német támadás után mindkét fél tisztában volt azzal, milyen fontos a második front létrehozása. Részletesen taglalja, hogy Angliának meg is voltak a gazdasági és katonai lehetőségei a második front létrehozására, de ezeket a brit birodalom külön érdekeinek a megóvása kedvéért nem használta fel. — A. I. NYEDOREZOV a csehszlovákiai antifasiszta szabadság-mozgalom

csehszlovák historiográfiáját mutatja be (105—119. l.), az 1948-ig terjedő korszakban erre a burzsoá történetírás és publicisztika kommunistaellenes magatartása volt a jellemző, amely igyekezett letagadni a kommunisták szerepét az ellenállási mozgalomban. 1948—1954 a téma feldolgozásában bizonyos pangás mutatkozott, csak utána indult meg a nagyobb arányú kutatás, amelynek fő eredményeit ismerteti. — M. JA. DOMNYICS: *A keresztény szakszervezetek nemzetközi szövetsége stratégiájának és taktikájának eszmei alapjai* (120—132. l.). címen az 1920-ban alakult, akkor 3 millió, ma mintegy 15—20 millió tagot tömörítő nemzetközi szervezet ideológiai arculatát vizsgálja. Vezetői igyekeznek eltitkolni tagjaik előtt a Vatikánhoz fűződő kapcsolatukat. A szervezet célja a szocialista mozgalom gyengítése. A háború előtt és alatt a szervezet nem szállt szembe következetesen a fasizmussal. A régebbi gyakorlattól eltérően vezetői ma már bírálják a kapitalizmust, de azért, hogy egyúttal kommunistaellenes hangot is megüthessenek. A magántulajdon fenntartása mellett vannak. s az ún. „népi kapitalizmus” elméletét vetik fel. A fennálló tőkés rendszerrel nem a szocialista rendszert szegezik szembe, hanem a „demokratikus tervezés”, „demokratikus szocializmus” hamis alternatíváját, s ezzel valójában mégiscsak a kapitalizmust védelmezik. Sztrájkra csak gazdasági követelésekért hajlandók. A szervezethez tartozó tömegek részvétele országos mozgalmakban mégis egyre inkább balfelé sodorja a szövetséget. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1964 4. szám. — S. JEDRYCHOWSKI: *A szocializmus építésének jellegzetes vonásai a Népi Lengyelországban* (3—17. l.) Lengyelország felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából ad áttekintést az elmúlt két évtized fejlődéséről. — M. F. KUDACSKIN: *Harc a demokráciáért és a társadalmi haladásért Chileben* (18—28. l.) a küszöbön állott elnökválasztással kapcsolatban bemutatja az ország fejlődését a legutóbbi években, amelyre egyrészt az iparban az amerikai monopóliumok uralma, másrészt a mezőgazdaságban a nagybirtok nyomja rá a bélyegét. Megindítottak ugyan egy földreformot, amelynek során 8,5—110 ha nagyságú parcellákat adnak át a parasztnak a nagybirtok művelés alatt nem álló területéből, de 1963-ban a tervezett 5525 gazdaság helyett csak 420 jött létre. A haladó erőket a Népi Akciófront vezeti (ennek magja az 1951-ben a kommunista és a szocialista párt együttműködésével teremtett népfront), amely 1956-ban alakult, a Népfrent és a demokrata, nemzeti demokrata és

munkapárt összefogása révén. Ez ellen az erő ellen várható valamennyi jobboldali erő összefogása. — V. D. VOZNYESZENSZKIJ: *A bulgáriai politikai válság utolsó szakasza, 1944 április — szeptember 9.* (29—49. l.) elsősorban szovjet levéltári anyag alapján ismerteti a kormányzat különböző kísérleteit a forradalom elhárítására és a háborúhól való kilépésre. — L. I. ZUBOK: *A II. Internacionálé történetének egyes kérdései* (50—58. l.) voltaképpen a bevezető fejezete egy két kötetes munkának, amely a közeljövőben jelenik meg a II. Internacionálé történetéről. A bevezető felszámolja az eddigi dogmatikus értékelést, s rámutat a II. Internacionálé jelentős érdemeire. — A. Z. MANFRED: *A XVIII. századi nagy francia forradalom és korunk* (59—74. l.) a 175. évforduló alkalmából leméri a forradalom jelentőségét napjainkban. Sztálin igyekezett lebecsülni szerepét, de Lenin mindig „nagy”-nak nevezte. Manfred ehhez a lenini értékeléshez tér vissza, s konkrét példákkal igazolja, hogy a történetírásban ma is a nagy francia forradalom értékelése a legjobb vizválasztó a haladó és a reakciós irányzatok közt. — A folyóirat külön rovatban foglalkozik az I. Internacionálé 100. évfordulójával. V. E. KUNYINA összefoglalóan bemutatja Marx és Engels harcait az Internacionálén belül az anarchista szektarianizmus és a reformizmus ellen 1871—72 során (75—85. l.), JE. G. SZTYEPANOVA ismerteti az I. Internacionálé jegyzőkönyveinek 1961—1964 közt három kötetben megjelent szovjet kiadását (86—92. l.). — A kisebb közlemények sorában T. A. POKI-VAJLOVA: *Az 1945. évi agrárreformtól a mezőgazdaság szocialista átalakításáig Romániában* (96—105. l.) az 1945. március 23-i földreform-törvény kiadásának előzményeit és a reform hatását vizsgálja részletesen, majd áttekintést ad az 1959-től tömegessé váló szövetkezeti mozgalomról. — V. L. VULFSZON: *Antimilitarista mozgalom Franciaországban az első világháború előestéjén* (106—115. l.) azt az 1913-ban kirobbant mozgalmat ismerteti, amely a katonai szolgálat kettőről három évre való felemelése ellen tiltakozott. A mozgalom elérte azt az eredményt, hogy a leszerelő katonákat nem tartották vissza még egy évre. Az eredmény elérésében döntő szerepet játszott a szocialista párt és a szakszervezetek együttműködése. — A. SZ. BEJLISZ és R. M. BRODSZKIJ: *Az újkori és legújabbkori történelem főiskolai oktatásának átszervezéséről* (116—117. l.) javasolják az eddigi előadási formának, az egész anyag ismertetésének elhagyását, s helyette analitikus, problémákat feltáró előadásokat sürgetnek, a marxista klasszikusok által oly eredményesen alkalmazott összehasonlító történeti mód-

szer segítségével. Sürgetik speciális előadások tartását, s több szeminárium gyakorlatot. Az esti és levelező oktatás sajátos igényeire való tekintettel ezek számára külön tankönyvek megírását javasolják. — R. A. AVERBUH ismerteti két magyar vonatkozású szovjet történeti munkát, a Magyarország újkori és legújabbkori történetét tárgyaló, 1963-ban megjelent kollektív munkát, és V. L. ISZRAELJAN és L. N. NYE-ZSINSZKIJ: Magyarország legújabb kori története című, 1962-ben megjelent munkáját, s örömmel üdvözi a szovjet történészek ilyen irányú érdeklődését, sok probléma önálló elemzését (163—165. l.). — F. A. GURKIN ismerteti A. I. Puskas: Magyarország a második világháborúban. Magyarország külpolitikája 1938—1944 c., 1963-ban megjelent könyvét (175—177. l.). — N.

ISZTORIJA SzSzSzR 1964. 4. szám. — K. I. SZELEZNYEV: *Az I. Internacionálé és a XIX. századi oroszországi forradalmi mozgalom* (3—28. l.) a 100-éves évforduló alkalmából összefoglalóan áttekinti az orosz mozgalmak különböző irányzatainak kapcsolatait a Nemzetközi Munkásszövetséggel, Bakunyin negatív szerepét, Herzen végül az Internacionálé felé tájékozódó magatartását, az orosz szekció működését. Ismerteti az Internacionálé oroszországi visszhangját, különösen a Párizsi Kommün idején, a narodnyikok, a forradalmi körök állásfoglalását, majd a szervezet hatását a későbbi munkásmozgalomra, s személy szerint Leninre, aki roppant fontosnak tartotta az Internacionálé tapasztalatainak a felhasználását. — JU. A. POLJAKOV: *A szovjet ország mezőgazdasága helyreállításának kezdete, 1921—1922* (29—52. l.) részletes levéltári és egyéb forrásanyag alapján tényszerűen vizsgálja meg a mezőgazdaság fejlődését ebben az időben. Az 1921-es tavaszi vetés időszakában a párt és a kormány nagy agitációt fejtett ki, jelentős segítséget adott vetőmagban, a vetésterület mégis kisebb volt, mint 1920-ban. Ez az állandó csökkenés is mutatja azt, hogy a nep-politikára való áttérés ekkor már elengedhetetlen volt. Az 1921-es volgai éhínség méreteire vonatkozó adatok erősen eltérőek, a szerző úgy látja, hogy mintegy 35 millióra tehető a ténylegesen éhezők száma. Az ország őrjási erőfeszítésével sikerült ezt a nehézséget leküzdeni. Az 1921. évi őszi vetésterület már valamivel nőtt az előző évihez képest, bár erre nézve is sok az eltérő adat. 1921 őszén és 1922 tavaszán a kormány 55 millió pud vetőmagot adott a parasztnak, a vetésterület mégis csökkent, 1921-ben 79,8 millió ha volt, 1922-ben (az 1921-es őszi vetést is beleszá-

mítva) 66,2 millió ha. Csak az 1922-es őszi jó vetéssel sikerült megállítani a további rohamos csökkenést. A helyreállításban az állami segítség volt a döntő. — I. A. BULGIN: *A parasztság tőkés differenciálódásáról a jobbágyreform előtti Oroszországban* (64—82. l.) a vita-rovatban szól hozzá a kérdéssel kapcsolatban már évek óta folyó vitához, elsősorban V. K. Jacunskij elméletével szemben (amely szerint a differenciálódás a XIX. század első felében indult meg) hoz fel ellenérveket: a földművelő és az egyéb (ipari stb.) mellékfoglalkozásokból élő parasztság körében a rétegződés egy időben megy végbe, nem az utóbbi csoportnál korábban, mint azt Jacunskij állítja. A szerző véleménye szerint a differenciálódás még a természetes gazdálkodás uralma alatt indul meg, de ezt megelőzően is már találkozhatunk a vagyoni egyenlőtlenség jelenségével. A differenciálódás bekövetkeztét a bérmunka megjelenése mutatja. Ez az iparúzó és a földművelő paraszt gazdaságában egyaránt megtörténik, sokáig nem is lehet a két csoportot elkülöníteni, hiszen az iparos vagy kupec kedő paraszt is tőkés földművelést folytat. A differenciálódásban Buligin két szakaszt különböztet meg, az első Oroszországban a jobbágyreform előtti korszakra tehető, ez a kapitalista vagy burzsoá differenciálódás szakasza, a másik pedig, 1861 után, a kapitalista felbomlás szakasza. Az első szakasz kezdetét Oroszországban Buligin szerint már a XVII. század második és a XVIII. század első felére lehet tenni. — Az I. Internacionálé évfordulójával kapcsolatban több tanulmány is foglalkozik orosz vonatkozásaival. G. SZ. ZSUJKOV: *Új adatok az I. Internacionálé orosz szekciójának tevékenységéről* (83—91. l.) Je. G. Bartyenyevának a működésére mutat be nemrég fellelt levéltári anyagot, Bartyenyevánál 1890-ben házkutatás alkalmával elkobzott, Lavrovhoz írt levelét és önéletrajzát, pontosabban ennek a rendőri hatóságok által összeállított kivonatát. Az adatok arról tanúskodnak, hogy a szekció tagjainak a kapcsolata az oroszországi mozgalommal szélesebb körű volt, mint eddig gondolták. — Ugyancsak ismeretlen adalékokat közöl I. SZ. KNYIZSNIK-VETROV: *Az I. Internacionálé orosz szekciójának oroszországi kapcsolatainak kérdéséhez* (91—97. l.) — JA. I. STERNBERG: *Je. G. Bartyenyeva és a Brusznjev-féle szervezet kapcsolatai a magyar szociáldemokráciával* (98—102. l.) megállapítja, hogy az orosz forradalmárnő több cikke jelent meg a budapesti Arbeiter Wochen Chronikban, egy Párizsban élő magyar újságíró, Pataki, a Pester Lloyd tudósítója teremtette meg ezt a kapcsolatot. Bartyenyeva ezekkel a cikkekkal az európai közvéleményt akarta tájékoztatni az orosz-

országi helyzetről. — R. M. INGLEZI és V. I. MENGYELSON hasznos bibliográfiát közölnek az I. Internacionálé, a Párizsi Kommün és az 1860—70-es évek országi forradalmi mozgalmát bemutató, 1917 után megjelent szovjet történeti tanulmányokról (104—113. l.). — W. E. WILLIAMS: *Az oroszországi amerikai intervenció 1917—1920-ban* (166—194. l.) címen közlik fordításban a szerző 1963—1964-ben a *Studies on the Left*. c. folyóiratban megjelent tanulmányát, amely igen részletesen elemzi az intervenció diplomáciai előzményeit, a titkos tárgyalásokat, s bár Wilson tevékenységét és szerepét idealizálja, mégis megmutatja az intervenció szovjetellenes jellegét, amit amerikai részről általában tagadni szoktak. — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1964. 2. szám. — A szám tanulmányainak többsége a felszabadulás 20. évfordulója alkalmából a Népi Lengyelország fejlődésével foglalkozik. BOLESŁAW DRUKIER: *A lengyel kérdés a Nemzeti Felszabadulás Lengyel Bizottsága megalakulásának előestéjén* (301—329. l.) a diplomáciatörténeti előzményeket vizsgálja a teheráni konferenciától 1944. július 22-ig. 1944 első három hónapjában a Hitler-ellenes koalíció tagjai kölcsönösen tisztázták elképzeléseiket a helyreállítandó Lengyelország határai tekintetében. Tavaszszal bizonyos stagnálás állt be, a londoni emigrációs kormány várakozó álláspontra helyezkedett, az országon belül megerősödött a Nemzeti Népi Tanács helyzete. Az emigrációs kormányon belül nézeteltérések mutatkoztak, július után Varsóban felkelést akartak kirobbantani. Churchill is közbe próbált lépni az emigráns kormány mellett. A Bizottság megalakulása azonban gyökeresen új helyzetet teremtett. — KRYSZYNA KERSTEN: *A népi hatalom kialakulásának néhány problémája a Nemzeti Felszabadulás Lengyel Bizottsága tevékenységének időszakában, 1944 augusztus—december* (331—352. l.) abból indul ki, hogy már a német megszállás alatt létrejöttek a népi tanácsok, ezekben a törvényhozó és végrehajtó hatalmat egyesítették. A Bizottság megalakulása után ezeknek a tanácsoknak a megerősítéséért is harcolt. Augusztus 21-én viszont rendeletet hoztak a közigazgatási hatóságok létrehozásáról. Egy szeptember 11-i újabb rendelet pedig a tanácsoknak csak ellenőrző szerepet szánt, a későbbiekben még inkább ilyen véleményező szervet láttak a tanácsokban, s a közigazgatást állami hatóságok látták el. — ZBIGNIEW LANDAU: *A Népi Lengyelország valutapolitikája a lublini időszakban* (335—368. l.) azokat az intézkedéseket ismerteti, amelyek révén a Bizott-

ság igyekezett felszámolni a különböző valuták (német kiadási zloty, német márka, rubel) forgalmát, s új lengyel pénzt vezettek be. Ugyancsak történtek bizonyos intézkedések az infláció kiküszöbölésére, bár már ebben a korszakban is észlelhető bizonyos infláció. — HANNA JĘDRUSZCZAK: *Lengyelország gazdasági helyzetének néhány kérdése 1945—1949-ben* (369—390. l.) rámutat arra, hogy az ipar fejlődése különösen 1945—1947-ben volt igen gyors, számos gyár termelésének a megindítása következettben. 1947—1949-ben ez az ütem lelassult, viszont az egész ipari termelés harmónikusabb lett. A mezőgazdaság fejlődése nem volt kielégítő, bár az egy főre eső fogyasztás terén sikerült túlszárnyalni a háború előtti színvonalat. 1946-ig a tervezés lehetetlen volt, a beruházások is csekélyek voltak. A első beruházási terv időszakában már 37,5 milliárd zlotyot tett ki a beruházások összege, s ennek nagy része a közlekedés fejlesztésére irányult (1946 áprilisától decemberig a beruházások 40,8%-át fordították erre a célra). A hároméves terv idején már az ipar fejlesztése került az előtérbe. Az infláció jelentős mérvű volt (az 1945 áprilisi szabadpiaci árakat 100-nak véve 1947 március—áprilisra az árak 786-ra emelkedtek), de 1948—1949-re sikerült az árakat rögzíteni. A bérből élők száma megkétszereződött, s jelentősen megnőtt a városi lakosság arányszáma, amely 1931-ben 27,3%-ot tett ki, 1946-ban 31,8%-ot, 1950-ben pedig már 39%-ot. — JANUSZ WOJCIECH GOŁĘBIOWSKI: *A nemzetiségi kérdés a népi hatalom politikájában a szilésiai-dąbrowai vajdaságban 1945—1947* (391—421. l.) a németesítő intézkedések felszámolására irányuló törekvések fejlődését mutatja be egy közigazgatási egység keretén belül. A németek a lengyel lakosság egy részét német nemzetiségűnek könyvelték el, akaratuk ellenére, s ezeknek kérniük kellett rehabilitációjukat. A területre újonnan érkező telepesek minden őslakost németnek tekintettek, s ebből összeütközések adódtak. Végül is több mint fél millió lengyelt sikerült a rehabilitáció révén visszanyerni a lengyel etnikum számára. — JAN BORKOWSKI: *A választás előtti tárgyalások a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt, ill. a Lengyel Néppárt között 1945—1946* (423—441. l.) megállapítja, hogy a parlamenti választások előtt a Lengyel Munkáspárt, a Lengyel Szocialista Párt és a Néppárt választási blokk megalakítására hívta fel a Mikolajczyk vezetésével álló Lengyel Néppártot, azzal a feltétellel, hogy ezek a pártok megkapják a mandátumok 20—20%-át, a blokkhoz csatlakozó Demokrata Párt és Munkáspárt pedig 10—10%-ot. Mikolaj-

czyk azonban a mandátumok 75%-át követelte saját pártja számára, s még az 1946. június 30-án tartott ún. referendum után is, amely a haladó erők nagy győzelmét hozta, 25%-ot követelt. Így a tárgyalások nem vezettek eredményre, a blokkhoz tartozó pártok 392 képviselői mandátumot kaptak a választásokon, míg a jobboldali pártokkal szövetséges Lengyel Néppárt mindössze 28 mandátumot. — HENRYK SŁABEK: *A repatriánsok falura telepítése az ún. régi területeken 1944 után* (442—460. l.) azzal a problémával foglalkozik, hogy az 1939 előtt Lengyelországhoz tartozó, utána közvetlenül Németországba bekebelezett lengyel területeken hogyan osztották szét a kitelepített német gazdaságokat. A keleti területekről átköltöztetett lengyelek és a helybeli mezőgazdasági munkásság közt éles konfliktusok támadtak ebben a kérdésben. A szerző számos adattal bizonyítja, hogy a szétosztásra kerülő földek nagyobb részét a helybeli ninestelenek kapták meg, s csak kisebb fele jutott az ide-települőknek. — GRZEGORZ KURKIEWICZ: *A hajóépítő ipar a Népi Lengyelországban* (461—483. l.) az egyes műhelyek fejlődésének tényszerű vizsgálata alapján mutatja be az iparág fejlődését, amely 1952-től indult nagyobb mértékben fejlődésnek, az ekkori színvonalat 100-nak véve 1961-re a termelés 688-ra emelkedett. Megmutatja a fejlődést gátló tényezőket is, a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Néppárt hatása alatt álló dolgozók tevékenységének következményeit. — JANUSZ PRZYMANOWSKI a Néphadsereg szerepét mutatja be a mindennapi életben (485—496. l.), s hangsúlyozza, hogy a hadsereg mindinkább összenerő jellegűvé válik, s nevelő-felvilágosító, politikai propaganda és gazdasági funkciói nyomulnak az előtérbe. — MARIAN WOJCIECHOWSKI: *A Népi Lengyelország történetének oktatása* (497—503. l.) címen ismerteti az 1944 utáni hazai történelem oktatásának fő feladatait: a fejlődést be kell állítani az egyetemes történet egészébe, meg kell mutatni, hogy ez a szocializmus építésének a korszaka. A fejlődést genetikusan kell feltárni. Ezen a téren különösen fontos a közvetlen nevelő hatás, az érzelmi azonosulás elérése. A felszabadulás utáni első években a népi hatalom tevékenységének a bemutatását kell az előtérbe állítani, a későbbi évekre vonatkozólag viszont a tömegek történetét. Három korszakot különböztet meg, 1944—1948, 1948—1956, 1956—1960 és a későbbi évek, hangsúlyozza, hogy a második szakasz a szocializmus alapjainak a lerakását tartalmazza, de a személyi kultusz ekkor lassította az emberek tudatának átalakulását. A harmadik korszak a szocializmus

alapjainak a lerakásában újabb lépést jelentett. — KRYSZYNA KERSTEN és TOMAS SZAROTA a felszabadulás utáni korszakra vonatkozó emlékiratok módszertani problémáit vizsgálják meg (505—517. l.). — JÓZEF DUTKIEWICZ a földi egyetemen 1945 óta végzett történeti kutatómunkáról ad részletes képet (519—531. l.). — ZBIGNIEW MARCINIAK: *A Népi Lengyelország iskolaügyének első évei* (533—556. l.) a tényszerű eredmények leszögezése mellett inkább a még tisztázandó problémákra utal. pl. arra, mennyire sikerült az oktatók sorában meggyökereztetni a tudományos világnézetet. — JÓZEF KUKUŁKA: *A falusi ifjúság társadalom-politikai arculata a Népi Lengyelország első éveiben, 1944—1947* (557—569. l.) azt vizsgálja, hogyan reagált az ifjúság a népi hatalom különböző intézkedéseire, s megállapítja, hogy a földreform természetesen pozitív visszhangot váltott ki, a gazdasági és politikai élet egyéb kérdéseiben sokkal nagyobb volt az értetlenség, bár a társadalmi problémák iránti fogékonyság lényegesen nagyobb volt, mint a háború előtti időszakban. — FRANCISZEK RYSZKA kritikai áttekintést ad a Népi Lengyelországgal foglalkozó nyugati történeti és politikai irodalomról (571—580. l.).

1964. 3. szám. — ŻANNA KORMANOWA: *Az I. Internacionálé hágai kongresszusának diplomáciai háttére holland levéltári anyag megvilágításában* (637—659. l.) néhány dokumentum-melléklettel alátámasztva mutatja be az európai kormányok kísérleteit, hogy a holland kormányt rábírájék a kongresszus betiltására. — ANTONINA KŁOSKOWSKA: *Szociológia és történelem* (661—676. l.) címen a két tudomány viszonyát vizsgálja. A XIX. században még hatalmas ellentét volt a törvényeket kutató szociológia és az egyediséget hangsúlyozó történetírás között. Ma viszont jelentős közeledés következett be, egyrészt a történettudomány is a törvényszerűségeket kutatja, másrészt a szociológia is közeledik a történeti módszerekhez. Persze a szociológiában ma is van empirikus irány, amely nem ismeri el a társadalmi törvényszerűséget. A két tudományág közt a különbséget a szerző az általánosítás fokában látja, amely a szociológia esetében nagyobb, továbbá abban, hogy a történettudomány hosszabb időszakokkal foglalkozik. A kettő együttműködését a szerző igen fontosnak tartja. Módszertanilag a szociológia előnyére válik, hogy forrásainak egy részét maga állíthatja elő (kérdőívek stb.), míg a történész kénytelen azzal az anyaggal beérni, amely fennmaradt. Ahogy a történész számára gyűmölcsöző a szociológiai módszerek felhasználása,

nálása, úgy a szociológus is sokat tanulhat a múltból. A szerző további feladatnak látja e két tudománynak az együttműködését a kulturális antropológiával. — DJORDJE ŽIVANOVIĆ: *A januári felkelés visszhangja a délszlávok körében* (693—710. l.) sok sajtóidézettel igazolja, hogy az 1863-as lengyel felkelést a délszlávok, különösen a vajdasági szerbek rokonszenvvel fogadták. Még az oroszbarát megnyilvánulások sem merték a felkelést támadni, csak az orosz kormánypolitika igazolására szoritkoztak. — A vita-rovatban a folyóirat szerkesztőségében 1963. március 19-én lezajlott vita anyagának legnagyobb részét közli. A történeti életrajzok problematikájának szentelt vita egyik előadója TADEUSZ ŁEPKOWSKI volt, aki *Néhány gondolat a történeti életrajzírásról* (711—716. l.) címen először is szembeszállt azzal a megállapítással, mintha a történeti életrajz idejétmúlt műfaj volna. Megkülönbözteti a hagyományos, tudományos életrajzot, amelynek fő célja a személyiség sokoldalú bemutatása, és az általa „pretextuózusnak” nevezett életrajzot, amely az életrajz ürügyén szélesebb történeti problémákat kíván bemutatni. A két alaptípusnak sok alfaja van, ezeket az újabb évek lengyel anyaga alapján ismerteteli. Végső konkluziója, hogy ismeretlen tábornok alig van (vagyis a kiemelkedő egyéniségek életrajza már fel van dolgozva), a közkatonák életét a statisztikai gépek dolgozzák fel (vagyis a tömeges jelenségeket gépi úton lehet a legpontosabban megismerni), a hadnagyok várnak arra, hogy az eljövendő biográfusok megírják életrajzaikat. — A másik előadó, JERZY JEDLIKI: *Szerzők és hősök* (716—726. l.) a lengyel életrajzi irodalom részletes ismertetését és bírálatát adja, s rámutat arra, hogy a szubjektívizálás veszélye elkerülhető a kollektív életrajzok formájában, ennek legjobb példáját a Mickiewicz kortársai e. m. munkában látja. — A vita során (727—735. l.) sokan szólaltak fel. Felvetődött, hogy az életrajz műfajában csábít a leginkább az histoire événementielle hagyományos formájában való megrekedés. Többen hangsúlyozták a történészek és szépirok együttműködésének szükségességét. — JERZY OCHMAŃSKI: *A litván nemzeti megújulás historiográfiája* (737—751. l.) az 1880-as évektől kezdve ismerteti a litván mozgalom kibontakozását és fejlődését tárgyaló litván, lengyel és más nyelvű irodalmat. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1964. 3. szám. — ZBIGNIEW GÓRALSKI: *Osztrák gabona átvitele Lengyelországon keresztül s a Kościuszko-féle felkelés* (405—433. l.) szerint a forradalmi Franciaország ellen harcoló osztrák seregnek nagy mennyiségű ga-

bonára volt szüksége, ezt vízi úton akarták szállítani, ezért 1793 őszén ehhez a lengyel kormány hozzájárulását kérték. Amikor viszont 1794 tavaszán a második nagyobb gabonaszállítmányt indították útnak a Visztulán, már kitört a felkelés. Kościuszko átengedte a szállítmányokat, hogy fenntartsa a jó viszonyt Ausztriával, később a felkelők súlyos gazdasági helyzete miatt a szállítványok egy részét (összesen 22%-ot) kényszerreladás formájában megvásárolta a felkelők számára. Az osztrák kormány kénytelen volt ebbe belemenyugodni, s így 1794 októberéig nem avatkozott be a felkelés ellen. — HENRYK ŚLĄBEK: *A repatriánsok részére juttatott falusi gazdaságok elosztásának elvei az ún. régi területeken* (434—453. l.) azt vizsgálja, a poznaí és bydgoszcei vajdaságok levéltári anyaga alapján, hogy az 1939 előtt Lengyelországhoz tartozó területekre keletről telepített parasztok milyen mértékben jutottak földhöz. Részletes kimutatások alapján arra a következtetésre jut, hogy a korábban szegényparasztok általában több földet kaptak, mint eredetileg tulajdonukban volt, a tehetősebbek kevesebbet. Az eredetileg 2 hektárnál kisebb földdel rendelkező parasztok közül 39,5% megmaradt ezen a szinten, 60,5% több földet kapott. A 2—5 hektáros birtokú parasztok sorából 2,7% kevesebbet kapott eredeti földjénél, 14% ugyanannyit, 83,3% többet. A 5—7 ha kategóriánál a megfelelő arányszámok 6,9, 11,9 és 81,1, a 7—12 ha kategóriánál a megfelelő arányszámok 6,9, 11,9 és 81,1, a 7—12 ha kategóriánál 11,6, 73,5 és 14,9, a 12—15 ha kategóriánál pedig 88,4, 11,2 és 0,4%. — A folyóirat folytatja a Népi Lengyelországeseménynaprának közlését, amelyet előző számában kezdett meg, s itt az 1954—1963-as évek eseményeit közli kronológikus sorrendben (454—491. l.). — JERZY SKOWRONEK ismertet *Andics Erzsébet: Das Bündnis Habsburg-Romanov* e. könyvét (Bp. 1963), nagyra értékeli anyagát, de úgy látja, hogy nem mutatja meg eléggé a két dinasztia és a két birodalom közti kapcsolatokat különbségét (531—534. l.). — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1964. 4. szám. — WERNER BERTHOLD, GERHARD LOZEK és HELMUT MEIER: *Fejlődési tendenciák a nyugat-német történelmi-politikai gondolkodásban* (585—602. l.) címen elemzi az 1961 óta határozottan differenciálódó nyugat-német történetirői irányzatokat. A polgárság és a középrétegek felfogását megszóllaltató demokratikus, liberális, keresztény és pacifista irányzat Fritz Fischer és tanítványa, Imanuel Geiss vezetésével az első világháború történeté-

vel kapcsolatban leleplezi a német imperializmus különleges agresszív természetét és rablőszőneit, és elítéli az annexiókat és más erőszakos eszközöket, mint alkalmatlanokat korunk problémáinak megoldására. Ugyanebből a körből Ulrich Noach a CDU/CSU ellen intéz frontális támadást, mert semmit sem tesz a háború nélküli világ megvalósítása érdekében. Elutasítja a totalitarizmus örvén Hitler és a Szovjetunió politikája közt vont párhuzamot, s anti-kommunista létére is realisztikusan ítéli meg a Szovjetuniónak a német és a nyugat-berlini kérdés megoldására előterjesztett javaslatait. Ezzel a polgári demokratikus irányval szembenáll a konzervatív-tekintélyi irányzat Gerhard Ritter vezetésével, amely az államrezon jelszavával igazolni igyekszik a bonni állam imperialista bel- és külpolitikáját. Ez a csoport különösen a Fischer-vitában aktivizálta magát, a nemzeti nihilizmus vádját szegezve a szerzőnek, holott az igazi nemzeti nihilistákkal, az európai-észak-amerikai integráció híveivel szemben ezek a porosz-német sovinizmusként igen tartozkodók. Ugyanezt a célt rugalmasabb eszközökkel és nagyobb történelmi perspektívával képviseli a Kennedy-vonalat követő, Golo Mann köré csoportosuló történész-kör. Ez a nemzeti és nemzetközi élet egész sor kérdésében realisztikus álláspontra helyezkedik, s felfogása megfelel a békés együttélés elvének, vagy legalább is efelé tendál. A nyugat-német történész-világban legbefolyásosabb, sőt uralkodó irányzat Hans Róthfels csoportja. Felfogásukban meg lehet találni Gerhard Ritter konzervatív álláspontjának egyes elemeit is, de még nagyobb mértékben Golo Mann hajlékonyabb álláspontját. Az általuk képviselt, filozófiai, szociológiai, politikai téren alátámasztott, álliberális és hitlerellenes demokratikus mázzal bevont „modernség” alapján véve nem más, mint a reakciós német történelmi gondolkodás alkalmazkodása a mai nyugat-német imperializmus speciális szükségleteihez. Mindamellett ez a csoport is magáévá teszi a Kennedy-féle „béke-stratégia” elméletét, és nincs kizárva, hogy ennek hatása az 1961. augusztusi 13-i események következtében még erősödni fog. Megjegyzendő, hogy a legfontosabb nyugat-német történelmi folyóiratok ennek a csoportnak a kezében vannak. Nem ilyen világos a Ranke-Társulat szellemi arculata, amely szintén több könyvsorozatot ad ki. Fő feladata, úgy látszik, a nagyburzoá szellemű nacionalizmus terjesztése, amely a neonácizmus, de egyben a Nyugat-ideológia elemeit is magában foglalja; erős személyiségkultusz is jellemzi. Az imperialista történetírás eddig ismertett irány-

zatai mellett Nyugat-Németországban a történetpolitikai publicisztikában egy nem hivatalos, de annál serényebb neofasiszta irányzat is érvényesül, amely számos nyíltan revanszisza szervezetre támaszkodik, és több lapot ad ki. Ez az újfasiszta irányzat csinálta a propagandát az amerikai David L. Hoggan és az angol Peter H. Nicoll Hitlert tisztára mosó könyveinek. A vezető nyugat-német történészek természetesen elhatárolták magukat ettől az akciótól, de a Hoggant ért kritikát a totalitarizmus kritikájának igyekeztek feltüntetni és anti-kommunista célokra felhasználni. Azonban még így sem kerülhették el a nyílt sovinizmusként támadását. A nyugat-német imperialista történetfelfogás minden irányzata fellelhető a hírhedt „Ostforschung”-ban az ultráktól (Hermann Aubin, Theodor Oberländer, Herbert Krauss, Richthofen báró, Max M. Boehm) egészen az ún. szovjetológusokig, akik a szocializmus és a szocialista ideológia elleni harcot átfogóbb és átgondoltabb módon folytatják. A fősoroltakon kívül a nyugat-német imperialista történetfelfogásnak még több változata van. Ezek közül meg kell említenünk a specifikus katolikus és protestáns történetfelfogást, amelyek újabban a nemzeti nihilizmus irányában hatnak. Ugyanekkor 1960/61-től újból erőteljesen a színre lép a sovinizmus is. A tanulmány befejező részében a nyugat-német történelmi felfogás történetfilozófiai helyzetét elemzi, amely igazolja K. D. Erdmann-nak a stockholmi történészkongresszuson elhangzott megjegyzését: „Karl Marx nagy alakja áll állandóan a háttérben.” — HANS HEINRICH MÜLLER: *Az agrárfejlődés és a brandenburgi parasztság az 1807-es reformok előtt* c. közleménye (628—648. l.) szembeáll mind a polgári agrár és gazdaságtörténet álláspontjával, amely a XVIII. század közepétől a gazdasági haladást a feudális földesúri birtokra korlátozza, és a fennálló jogviszonyok alapján alábecsüli vagy egyenesen tagadja a parasztság gazdasági aktivitását, mind pedig az eddigi marxista történetfelfogással, mely a mondott időben az Elbától keletre eső német területen vagy a termelőerők teljes stagnálásáról beszél, vagy a gazdasági haladást a feudális nagybirtokhoz köti. A parasztság osztályharca ez az utóbbi felfogás a mértékeltlen kizsákmányolásból eredezteti, nem pedig a termelőerők fejlődéséből, amelyek mindig megelőzik a termelési viszonyokat. A szerző meggyőző adatokkal bizonyítja azt, hogy a brandenburgi mezőgazdaság a haladotabb gazdasági eljárások, közöttük az „angol gazdaság” bevezetésével jelentékeny mértékben növelte termelését, s natural-gazdaságból árutermelő gazdasággá vál-

tozott. Kurmarkban pl. 1778—1800 közt a gabonavetésterület roszból 15, árpából 10, zabból 26 és búzából majdnem 50%-kal növekedett. A hüvelyesek vetése ugyanabban az időben mintegy 18%-kal nőtt stb. Ezt a jelentős gazdasági fellendülést azonban nem lehet egyszerűen a földesurak javára írni, mert a földesurak jelentős része nem gazdálkodott. A lovagi birtokoknak mintegy háromnegyede, az összes földesúri birtokoknak egyötöde bérlők kezében volt. A bérlők, sőt a nemesi földek vásárlói közt is jelentős számban voltak parasztok. Ők az új termelési módszereket elsajátítva, a tagosítást is kihasználva, intenzíven bekapcsolódtak az áruterelésbe, ha áruterelésük nem is érte el a feudális birtokokét. A feudalizmus pusztulásának fő okát így nem annyira a termelőerők stagnálásában, mint inkább a fejlődő termelőerőknek a fejlődésképtelen feudális viszonyokba való ütközésében kell látnunk. Az új, haladóbb társadalmi rend előkészítésében így nemcsak a paraszti osztályharcnak, hanem a paraszti termelő tevékenységnek is megvolt a maga pozitív szerepe. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1964. 4. szám. — JAROSLAV MAREK: *A felvilágosodás hagyománya és a modern történetírás* (498—513. l.) megállapítja, hogy a felvilágosodás történetírásának hatása érződik az egész XIX. és XX. századi történetíráson, öröksége a racionalista, a törvényszerűségeket kutató történetelmélet, míg a német romantika hagyományát az idealista, az egységiséget hangsúlyozó irányzat jelenti (ennek képviselői ma elsősorban a nyugat-német történészek, vagy a franciák közül is pl. J. Droz, míg az előbbiek pl. a francia történetírásban F. Braudel). A XIX. század történettudományi fellendülése voltaképpen a XVII—XVIII. századi tudományos forradalom megvalósulása ebben a tudományágban. Ma újabb forradalom zajlik le a tudomány terén, a specializálódás helyébe a tendencia most az integrálódás, s ugyanakkor a természettudományok és társadalomtudományok közötti ellentét felszámolódása. — A vitarovatban VĚRA OLIVOVÁ: *A versailles-i rendszer és 1920-as válságának jellege* (520—535. l.) leszögezi, hogy a versailles-i békeszerződések két célja: a burzsoá rend megerősítése általában, és a tőkés világ új elrendezése. Ezzel a rendszerrel szemben burzsoá és proletár ellenzék alakul ki, az előbbinek a léte gyengítette a tőkés államok összefogását, de lehetővé tette a rendszer reakciós felülvizsgálását is. A két ellenzék megmozdulásai 1920 nyarán a rendszer válságára vezettek, éppen a szovjet—lengyel háború pillanatában. A varsói

csata eredménye a burzsoázia győzelmét jelentette, ezért a válságból nem nőtt ki forradalom, hanem a válságot leküzdötték, a rendszer mindkét ellenzékével szemben győztes maradt. A forradalom visszaszorítása lehetővé tette a jobboldali burzsoá ellenzék fennmaradását, sőt későbbi előretörését, a közép-európai kisállamok helyébe a fasiszta Németország lépett. 1917—1920 között az osztálystabilitás mégis túlságosan megrendült, ezért a második világháború idején új forradalmi fellendülésre került sor, amely az 1945 utáni alapvető átalakulásokra vezetett. — JINDŘICH THOMAS: *A statisztikai matematikai módszerek felhasználásának lehetősége a történetírásban* (535—538. l.) Jaroslav Puršnak a folyóirat korábbi számában közölt tanulmányához kapcsolódik (ismertetését ld. Századok 1964. 5. szám), amely a gőzgépek bevezetése és a munkásmozgalom közti korrelációt számította ki. Thomas utal arra, hogy Purš belevonta számításaiba a trendet is. Új számítási módot javasol ennek a tényezőnek a kiiktatására, s ezzel a Purš-féle képletet felhasználva, arra az eredményre jut, hogy a korrelációs hányados Németországban csak + 0,6543, Csehországban pedig — 0,4124, vagyis jelentéktelen. Ilyen számításokkal a szerző szerint helyettesíteni lehet a kísérletet a történeti kutatásban. — Az adatközlő rovatban FRANTIŠEK BENEŠ: *Adalék Poděbrad György pénzügyi helyzetének megismeréséhez a cseh—magyar háború korszakában* (568—573. l.) közli a Kutná Hora-i polgárok által a cseh királynak kölcsönadott összegeket tartalmazó oklevelet, s megállapítja, hogy erre 1470 júniusában került sor, amikor Mátvás serege közvetlenül fenyegette Kutná Horát (az oklevél összeállítására valószínűleg 1471 szeptemberében történt). A városi polgárság nagyarányú áldozatvállalása mutatja a háború össznemzeti jellegét. — ŠTEFAN KAZMÍR: *Adalék a XVI. századi szlovákiai ún. árforradalom kérdéséhez* (573—591. l.) nagy forrásanyag megmogatásával vizsgálja az árak, a pénzforgalom és a feudális járadék alakulását a Szepességén. Megállapítása szerint van jelentős áremelkedés, amely nem magyarlantható értéktelenebb (első sorban lengyel) pénz megjelenésével. A szepesi váruradalom 1565, 1583 és 1605. évi urbáriumai azt mutatják, hogy kihasználta a konjunktúrát, pontosan követelte a terményjáradékot, növelte a robotot. De a XVI. század második felében még nem mutatkozik különösebben a majorsági gazdálkodás tendenciája. A kilenced pontos beszolgáltatása ellenében a telkes parasztkor robotját elengedik, s csak a zsellerektől követelik a robotot. Vagyis az áruterelés a gazdag parasztság kezében volt, s ezt az uradalom

támogatta is. — TAMARA REIMANOVÁ összeállítást közöl névsorban a Szovjetunióban az utóbbi években rehabilitált emberekéről, rövid életrajzi adatokkal s a rehabilitációra vonatkozó irodalom felsorolásával (591—601. l.). — J(AN) N(OVOTNÝ) ismerteti Kóvágó Lászlónak a magyarországi délszlávok 1918—19-es helyzetével és tevékenységével foglalkozó könyvét (615—616. l.), úgy véli, hogy nem vizsgálja eléggé a társadalmi kérdéseket, túlságosan a nemzetiségi kérdésre összpontosítja figyelmét, s nem helyezi a kérdést szélesebb összefüggésbe. — *N.*

HISTORICKÝ ČASOPIS 1964. 3. szám. — JOZEF JABLONICKÝ: *A Szlovák Nemzeti Felkelés mint a csehek és szlovákok közti viszony megoldásának új szakasza* (313—328. l.) a Felkelés idején ismerteti a felkelés vezetőinek és az emigráns kormánynak a viszonyát. A felkelés állást foglalt a föderatív alapon álló Csehszlovák Köztársaság mellett, s követelte a kormánytól a szlovákok nemzeti önállóságának és a Szlovák Nemzeti Tanácsnak, mint hatalmi szerveknek az elismerését. Az emigrációban csak a kommunisták álltak korábban az önálló szlovák nemzet elve mellett, a kormány burzsoá többsége nem szakított a csehszlovák nemzetegység fogalmával. A Felkelés idején is a kormány csak a helyzetre való tekintettel tett engedményeket a Szlovák Nemzeti Tanácsnak, abban bízva, hogy az csak ideiglenes szerve a mozgalomnak, s az állam helyreállítása után megszünteti tevékenységét. Ez az elismerés azonban döntő fordulatot jelentett a két nemzet kapcsolatában. — TILKOVSKÝ LÓRÁNT: *Dél-Szlovákia gazdasági és társadalmi helyzete a horthysta megszállás idején, 1938—1944* (329—373. l.) címen a Történelmi Szemle 1964. évi 1. és az Agrártörténelmi Szemle 1964. évi 1—2. számában (ld. a magyar folyóiratszemlét) közölt tanulmányainak anyagát teszi szlovák nyelven is hozzáférhetővé. — ZLATKO KLÁTÍK: *A szlovák problematika a Danica Ilirsku c. horvát folyóiratban* (374—387. l.) ismerteti az 1835 óta megjelenő folyóirat szlovák vonatkozású közleményeit. A horvát folyóirat különösen 1839—1840-ben nagy érdeklődést tanúsított a szlovák mozgalom iránt, állandó rovatban közölt erre vonatkozó híreket, s ezért a szlovák nemzeti mozgalom vezetői saját folyóiratuknak is tekintették. Bár Štúr szlovák nyelvújítási mozgalmát a folyóirat nem helyezte, mert abban a szláv egység megbontását látta, a magyar reformmozgalom szükkeblősége és a magyarosítás elleni harc állandóan ébrentartotta az érdeklődést, ez csak 1840 után halt el. A szlovák mozgalom vezetői ké-

sőbb szembefordultak az illirizmussal, mint megalapozatlan mozgalommal, nem helyeselték céljait, s ebben igazuk is volt, de azért elfelejtették a mozgalom pozitívumait is. A folyóirat egyébként üdvözölte a magyar részről felhangzó, a nacionalizmussal szembeforduló állásfoglalásokat, például Kazinczy (Gábor felvidéki beszámolóját. — A nagyobb ismertetések során PÉTER RATKOŠ ismerteti *Győrffy György*: *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza* c. munkáját (406—410. l.) s ezzel bekapcsolódik abba a könyv körül folytatott csehszlovákiai vitába, amelyet már folyóiratunk 1964. évi 5. számában jeleztünk. — PAVEL HAPÁK *Bogdan István*: *A magyarországi papíripar története* c. könyvét ismerteti (410—414. l.), elismeri anyaggazdagságát, de szemére veti, hogy a történeti Magyarországot határain belül mindent magyarnak tekint, s nem veszi figyelembe a mai államhatárokat. — A kisebb ismertetések többnyire csak tárgyilag ismertetik *Dolmányos István*: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből* (*O. Ch.* 448. l.), *Bónis György*: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom* (*L. B.* 449—450. l.), *Tokody Gyula*: *Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség világhuralmi terveiben* (*O. Ch.* 450. l.), *A magyar munkásmozgalom története 1867—1945* (*P. H.* 451. l.), *Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: *Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltjából* (*N. Duka*, 456—457. l.) c. könyveket és több magyar történeti tanulmányt. — L. HUBENÁK: *A Szlovák Központi Állami Levéltár tíz éve* (462—470. l.) beszámol az 1954-ben létrehozott gyűjtemény szerkesztéséről és felsorolja fondjait. — *N.*

ISZTORICESZKI PREGLED 1964. 2—3. szám. — A kettős számot a felszabadulás huszadik évfordulójának és a folyóirat jubileumának (20. évfolyamába lépett) szentelték. VESZELIN HADZSINKOLOV: *Húsz éves az „Isztoriceszki Pregled” c. folyóirat* (3—20. l.) beszámol a korábban egyedüli történeti folyóirat fejlődéséről. 1948-ig a tudományos-népszerűsítő jellegű folyóirat a Hazafias Front akkori helyzetének megfelelő ideológiát képviselt, bár már ekkor is jelentős számban közöltek hasábjain marxista—leninista tanulmányokat. 1948 után a marxista történetírás vezető fóruma lett, s ezt a szerepét akkor is megtartotta, amikor már egyéb történeti szakfolyóiratok is megindultak. A szerző röviden összefoglalja a folyóirat eddigi működésének eredményeit, s megállapítja, hogy a jövőben az eddig elhanyagolt korszakokkal, különösen a felszabadulás utáni időszakkal kell foglalkozni, s több módszerta-

ni tanulmányra van szükség. — VOJN BOZSINOV: *Egy évszázaddal felérő két évtized* (21—44. l.) a felszabadulás óta eltelt húsz esztendő fejlődésének legfontosabb kérdéseit tekinti át, az eddigi agrárország átalakulását ipari országgá, a béke fenntartását célzó külpolitika eredményeit, a kulturális fejlődés vívmányait, utal a török kisebbség helyzetének megfelelő rendezésére. — MIRO ISZUSZOV: *A bulgáriai szocialista forradalom előfeltételeiről és törvényszerűségeiről* (45—71. l.) c. elméleti tanulmányában a kommunist párt, ill. korábban a tesznyák párt 1944 előtti fejlődését tekinti át, s utána foglalkozik a szocialista forradalom korszakával, amely a hatalom átvételétől, vagyis 1944-től 1958-ig tart, a szocializmus teljes győzelméig. A szeptemberi fordulat után a gazdasági életben még több szektor autarkidött, az átmenet a szocializmusba csak megindult, ezért 1948-ig az egységes korszakon belül önálló szakaszt kell elkülöníteni. 1948 után kezdődött meg a szocializmus alapjainak a lerakása. 1952—1956 között Cservenkov hibájából lelassult az iparfejlesztés üteme, a könnyűipart fejlesztették a nehézipar rovására. Ezen 1957-től kezdve alapvetően javítottak. Az iparfejlesztés üteme olyan gyors volt, mint a Szovjeunióban, de a baráti országok segítségével ez nem okozott különösebb erőfeszítéseket. A további iparfejlesztés természetesen nem kíván valamiféle nemzeti autarkia vezetni. A szerző elutasítja a nacionalizmust és a dogmatizmust, amely voltaképpen a marxizmus baloldali revíziója. — A szám további tanulmányai a felszabadulást közvetlenül megelőző és követő évek egyes kérdéseit tárgyalják. GEORGI GEORGIEV: *A munkásosztály tömegharcai a fegyveres harc időszakában, 1941—1944* (72—93. l.) megállapítja, hogy ebben az időszakban a fegyveres harc volt a lényeges, de a munkásosztály különböző tiltakozó és sztrájkmozgalmi sem elhanyagolható tényezői a forradalom felé haladó fejlődésnek. — GEORGI T. MADOLEV részletesen ismerteti a fegyveres harc kibontakozását a blagoevgradi körzetben (93—104. l.), STEFAN ENCSÉV a harc menetét a 11. pleveni felkelő operatív zónában (105—123. l.). — A felszabadulás utáni időszakot tárgyaló cikkek közül ZLATKO D. ZLATEV a munkásosztálynak 1944—1947 a gyárosok szabotázskísérletei elleni harcát mutatja be (124—150. l.), IVAN PEJKOV a Népbíróság tevékenységét 1944—1945-ben (151—170. l.), beszámol a fontosabb perekéről, s egyúttal a főbűnösök vétkeiről, érdekes adatokat közöl a fasiszta bolgár vezetők korrupciójáról. A Népbíróság összesen 2730 halálos és 1305 életfogytiglani ítéletet hozott, valamint számos

többéves börtönbüntetést. — IVAN RADKOV: *Az 1944. november 23-i minisztertanács negyedik rendeletének eltörlésére irányuló akció* (171—183. l.) címen ismerteti a Damjan Velcevo akkori hadügyminiszter sürgetésére kiadott rendeletet, amely lehetőséget adott a fasiszta tisztikar átmenetésére, és a párt által vezetett harcot, amely véget vetett ezeknek a fasiszta-mentő kísérleteknek. — DIMITAR TRIFINOV a munka- és kultúrbrigádok mozgalmát ismerteti (184—199. l.), amely 1945—1948 között folyt, s a falu gazdasági megsegítését (a termelőmunkában) és szellemi felemelését célozta, 1946-ban mintegy 4 millió, a következő évben mintegy 6 millió résztvevője volt a mozgalomnak. — PETKO PETKOV az ország gazdasági helyreállítását célzó 1945-ös szabadságkölcsonnek a történetét mutatja be (200—212. l.), a nép jelentős anyagi áldozatvállalását. — NIKOLAJ GENCSEV a Nagy Nemzetgyűlés 1946 októberében tartott választásairól számol be (213—229. l.), amelyek során a nehéz gazdasági helyzet és az ellenséges propaganda ellenére a Hazafias Front pártjai jelentős győzelmet arattak.

1964. 4. szám. — DIMITAR KOSZEV: *A bolgár történettudomány helyzetéről és feladatairól* (3—39. l.) címen a bolgár történészek 1964. január 13—14-én lezajlott országos tanácskozásának bevezető előadását közli. A szerző, a bolgár történészek nemzeti bizottságának elnöke, áttekintést ad a bolgár történetírás fejlődéséről a felszabadulás óta, hangsúlyozza, hogy az 1956 áprilisi központi bizottsági plénum előtti időszakban elurhodott a személyi kultusz, de az elkövetett hibák oka nemcsak ez, hanem a marxista—leninista elmélet elégtelen ismerete is volt. Ismerteti az 1956 óta végzett munka eredményeit, korszakonként a főbb munkákat. A hiányosságokról szólva úgy látja, hogy egyes munkák elméleti színvonala alacsony, másokban meg túlteng az elmélet, de kevés a tényanyag. Vannak neves történészek, akik burzsoá objektívista munkákat tesznek közzé. Sok munka terjedős, az új eredmények elvesznek az ismert adatok tömege között. A fiatal történészek közül sokan viszont túlságosan jelentéktelen, apró témákkal foglalkoznak. A kutatásban hiányzik a megfelelő egybehangolás. A feladatokat a következőkben foglalja össze: ki kell dolgozni a legújabbkori bolgár történelem kérdéseit; a munkásmozgalom történetének és a párt-történetnek kevéssé kutatott kérdéseit; a bolgár kultúra fejlődésének történetét; a nemzeti felszabadító harc történetét; meg kell írni több kötetben Bulgária tudományos történetét; ugyanancsak több kötetben kell megírni tudományos alapossággal a

Bolgár Kommunista Párt történetét; kutatni kell a balkáni népek történetét, elsősorban a legújabb korban; fel kell dolgozni az egyetemes történelem egyes kérdéseit, különösen Bulgária és más népek kapcsolatainak a történetét, elsősorban a legújabb korban; állandó és rendszeres harcot kell folytatni Bulgária történetének mai burzsoá meghamisítása ellen; s végül megfelelő munkák révén népszerűsíteni kell a történettudomány eredményeit. További feladat a levéltárak tevékenységének a megjavítása. A szerző a kutatás szervezeti kérdéseivel is foglalkozik. Ma mintegy 300 történész foglalkozik kutatással, ezek közül 161 a Bolgár Kommunista Párt történetével, 47 Bulgária történetével, 30 egyetemes történettel, a többiek régészettel, néprajzzal stb. Közülük csak 103 kandidátus, 4 akadémikus és 2 akadémiai levelező tag, tudományok doktora egy sincs. Ezen a téren a legfontosabb feladatot abban látja, hogy emelni kell az egyetemi oktatás színvonalát, új káderekkel kell felfrissíteni a történészfrontot. — A folyóirat krónikarovatában VLADISZLAV TOPALOV, LJUBOMIR JONCSEV és SZTEFAN VELIKOV számol be magáról a kétnapos konferenciáról, közlik az egyes hozzászólások leglényegesebb elemeit. A tanácskozáis külön bizottságot küldött ki, hogy az elhangzottak alapján állítsa össze a konferencia határozati javaslatait (132—144. l.). — NIKIFOR GORNENSZKI: *A Hazafias Front létrehozása és illegális tevékenysége 1942—1944* (40—68. l.) utal a háború alatt a dolgozó tömegek magas fokú szervezettségére, amely a Hazafias Front megalakulása után alulról tette lehetővé a széles nemzeti összefogás kibontakozását. E mellett a Hazafias Front igyekezett az ellenzéki politikusokat is megnyerni, s a legálisan működő tömegszervezetekbe is elküldte megbízottait. A tömegmozgalom láttán voltak hajlandók az először húzódozó burzsoá politikusok arra, hogy a Hazafias Front nyíltan lépjen fel politikai programjával. — SZTEFAN VELIKOV ismerteti a bolgár közvélemény állásfoglalását a török nép nemzeti szabadságharca tekintetében 1919—1923 közt (69—76. l.), s hangsúlyozza, hogy az 1923 júniusi fasiszta államcsiny után már lehetetlen volt kifejezésre juttatni a haladó bolgár közvélemény rokonszenvét Kernal mozgalma iránt. — RADKA N. BRADINSZKA az 1905-ben tartott első bulgáriai szociáldemokrata női konferencia előzményeit és jelentőségét vizsgálja (76—90. l.). — ALEKSZANDÁR FOL és VASZIL GJUZELEV értékeli az ókori és koraközépkori (VII. század előtti) történettel foglalkozó bolgár burzsoá történetírást (91—106. l.), elismerik pozitívumait az anyag felkutatásában, s egyúttal

megvilágítják módszertani hiányosságait. — N.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS 1963. 3. szám. — VASA ČUBRILLOVIĆ: *Mi a lényege és történeti és kulturális szerepe az első szerb felkelésnek* (3—17. l.) megállapítja, hogy az 1804-ben kitört antifeudális mozgalom parasztfelkelés volt, amely következményeit tekintve a polgári demokratikus forradalom feladatait teljesítette. Egyúttal nemzeti szabadságharc is volt. Jelentősége a szerb nemzeti történelemben, hogy helyreállította az önálló szerb államot a török hódítás kora után, a jugoszláv fejlődés szempontjából pedig előkészítette a jugoszláv népek önálló államának a megalkulását. De még ezen túlmenően általános balkáni jelentősége is van, hiszen a többi balkáni nép számára is példát adott, s megnyitotta önállóságuk megszerezésének az útját. Kulturális téren pedig hozzájárult az egységes szerb-horvát irodalmi nyelv kialakításához. — JAROSLAV ŠIDAK: *A délszláv eszme az illír mozgalomban* (31—42. l.) az illirizmus és a horvát megújulási mozgalom között egyesek által mesterkéltan megkonstruált különbségtételt elveti. A magyarországi konkurenciától tartó gyenge horvát burzsoázia a maga erősítése érdekében hirdette az illirizmus gondolatát, a délszláv egységet azonban csak kulturális téren képzelte el. — MIHAILO APOSTOLSKI, ALEKSANDER HRISTOV és RASTISLAV TERZIOSKI: *A megszállt Macedónia helyzete a második világháborúban, 1941—1944* (43—71. l.) csak a Bulgária által megszállt terület helyzetét vizsgálják meg igen alaposan. Részletes adatokat mutatnak be a bolgár hadsereg szerepéről a háborúban. Bulgária nemcsak katonailag szállta meg Macedóniát, hanem polgári közigazgatását és rendőri apparátusát is kiterjesztette erre a területre, s teljes államjogi beolvasztására törekedett, a bolgár jogrendszert vezette be. Bolgár nyelvű iskolákat alapítottak, fasiszta szervezeteket hoztak létre. Az erős terror segítségével is a macedónok teljes elnemzetlenítésére törekedtek. — ĆEDOMIR POPOV: *Az AVNOJ (Jugoszlávia Nemzeti Felszabályításának Antifasiszta Tanácsa) második ülése határozatainak visszhangja a Vajdaságban* (73—93. l.) részletesen ismerteti a felszabályító mozgalom által terjesztett röplapok és illegális sajtó hatását a vajdasági tömegekre. — JORJO TADIĆ rövid áttekintést ad arról, milyen városokban és milyen intézményekben található a délszláv történelemmel oly sokat foglalkozó cseh tudós, KONSTANTIN JREČEK irásos hagyatéka (95—97. l.). — A vita-rovatban JAROSLAV ŠIDAK újból foglalkozik Zrínyi Péter és jobbágyai viszonyával, s az eddig

irodalom alapján (annak egyes megállapításaiival vitakozva) vitathatatlanak tartja, hogy 1670. március 21-éről 22-re virradólag Zrínyi jószágigazgatója a jobbágy-sorból való felszabadulást ígért azoknak a parasztoznak, akik lovastul jelentkeznek, hogy részt vegyenek a felkelésben, s úgy véli, hogy az ilyen, nyilván jómódú jobbágyok száma nem lehetett csekély, tehát a felhívás nem volt illuzórikus (99—104. l.).

1963. 4. szám. — A szám nagyobb részében az AVNOJ 1943. november 29-én tartott második ülészakának a jubileuma alkalmából erre vonatkozó tanulmányokat közöl. JOVO MIHALJEVIĆ részletes áttekintést ad a második ülészakával foglalkozó forrásanyagokról (a pártvezetők írásairól, az ülészak anyagáról) és a vele foglalkozó történeti, jelentős részben jogtörténeti irodalomról (3—23. l.). — MIHAILO APOSTOLSKI: *Az AVNOJ második ülészaka és a katonai és politikai helyzet Macedóniában* (24—35. l.) megállapítja, hogy Olaszországnak a háborúból való kiválása után Jugoszlávia különösen fontossá vált a németek számára, ezért nagy erőket vetettek be a felszabadító mozgalom elleni harcba. A mozgalom igen eredményes propagandát tudott kifejteni a macedón lakosság közt arra vonatkozólag, hogy Macedónia csak a Jugoszlávia egyéb népeivel közösen vívott harc eredményeképpen lehet szabad, hiszen éppen a második ülészak ismerte el Macedónia önállóságát a föderatív államon belül. A propaganda hatása olyan erős volt, hogy a bolgár kormány is szükségesnek látta macedón politikájának felülvizsgálását, a nép kívánságait jobban figyelembe vevő intézkedések meghozatalát. Ugyanakkor a nacionalista fasiszta szervezetek is élénkebb tevékenységet kezdtek, hogy elhárítsák az ülészak hatását. — METOD MIKUŽ részletesen bemutatja, hogyan jutott el illegális utakon a szlovén küldöttség az ülészakra (36—39. l.), ŽIVOJIN SPASIĆ pedig áttekintést ad a második ülészak emlékének szentelt zajcai múzeum anyagáról, látogatottságáról és újabb szerzeményeiről (40—43. l.). — Az egyéb tanulmányok közt DRAGOSLAV JANKOVIĆ: *A haladó társadalmi törekvések szerepe a jugoszláv állam megalakításában 1918-ban* (44—56. l.) megállapítja, hogy az Októberi Forradalom után a horvát emigráció már függetlenebbnek érezte magát a szerb kormányzattól. A szerb munkásmozgalom, gyengesége következtében, a szerb burzsoázia hatása alá került, s nem a forradalomtól, hanem a háborútól várta a nemzeti kérdés megoldását. A horvát és a szlovén munkásmozgalom csupán az Osztrák-Magyar Monarchián belüli autonómiát kívánt. 1918 őszén a tömegek spontán forradalmi

harcát a szociáldemokrata pártok nem támogatják, hanem éppenséggel szembe fordultak vele. A forradalmi mozgalom készítette a horvát és szlovén burzsoá pártokat is arra, hogy Belgrádba siessenek, s végrehajtsák az egyesülést. A burzsoázia a nemzeti önállóságot akarta, s ezzel a társadalmi haladás irányában működött, de már képtelen volt arra, hogy nemzeti követeléseit demokratikus intézkedésekkel egészítse ki. A munkáspártokon és a liberális burzsoázián belül is voltak olyan elemek, amelyek egy föderatív és demokratikus köztársaság megteremtését kívánták. Így például az Osztrák-Magyar Monarchia területéről jött, a Monarchia ellen harcoló önkéntesek körében (bár ezek közt is már ekkor felvetődtek mindazok a nemzetiségi ellentétek, amelyek később Jugoszláviában állandóan napirenden voltak). Ezek a demokratikus erők azonban gyengék voltak, az elmaradott gazdasági viszonyok közepette a nép nem tudott pozitív befolyást gyakorolni az eseményekre, így kerülhetett sor a burzsoá Jugoszlávia megalakulására. — MIRJANA GROSS: *A francia szociológiai történetírásról* (57—72. l.) az Annales körének a vizsgálata során megállapítja, hogy fejlődésében három szakaszt lehet megkülönböztetni, I. az előzményeket a századfordulótól 1929-ig, a folyóirat megalapításáig, 2. 1929—1939, 3. 1946-tól, a folyóirat újra való megindításától. Az Annales köre harcol a történetírás régi, hagyományos értelmezése, az eseménytörténet, politikai történet egyeduralma ellen, s ez a harc haladó. Az ide tartozó történéseket persze több lényeges vonás választja el a marxizmustól, így elsősorban az, hogy a gazdasági alapon nem a termelést és a termelési viszonyokat értik, hanem egyéb gazdasági tényezőket, s hogy ennek megfelelően nincs egységes dialektikus szemléletük a történelmi fejlődésről, hanem számos tényező együttes hatását látják benne. A kollektív pszichológia hangoztatásával idealista elképzeléseknek adnak teret. Ugyancsak leszűkíti szemléletüket, hogy főképp Nyugat-Európa s azon belül is Franciaország történetével foglalkoznak. Sok újnak látszó kérdésfelvetésük már a XIX. században ismeretes volt. Igen hasznos szempontjuk viszont a társadalomtudományok szintézisére irányuló kísérletük. S ugyancsak pozitívan kell értékelni szembenállásukat az idealista alapon álló nyugat-német történetírással. — JOVAN MARJANOVIĆ: *A német náci megszállók gazdaságpolitikája Jugoszláviában 1941—1945, különös tekintettel a szerbiai és bánáti német gazdaságpolitikára* (73—97. l.) az európai ellenállási mozgalommal foglalkozó, 1963. szeptember 2—4. Karlovly Varyban tartott konferencián elhangzott

előadás szövege, amely az 1941 előtti gazdasági behatolás formáinak ismertetése után megállapítja, hogy a németek arra törekedtek, hogy megtartsák Jugoszlávia egységét, gazdasági szempontból is. A háború alatt először egyszerűen kirabolták a jugoszláv gazdaságot. Később a kizsákmányolás egyéb formáihoz folyamodtak. A szerb Nemzeti Bank által kibocsátott papírpénz inflációra vezetett. A Bank hiteleinek mintegy 75%-át német cégeknek juttatta. Mintegy 10 milliárd dinár értékben vittek ki árut később ígért német szállítmányok fejében. Számos vállalat alakult német tőkével. Munkaerőt szállítottak ki Németországba. A szerző azt is megmutatja, hogy a nemzeti felszabadító mozgalom milyen súlyos csapásokat mért a németekre (1941-ben pl. a vasúti szállítmányok 70,4%-a ért el rendeltetési helyére, 1944-ben már csak 30,13%-a). Végül részletes adatokat közöl a Jugoszláviát ért veszteségekről, amelyeket 9145 millió dollárra becsül.

1964. 1. szám. — IVAN BOŽIĆ: *Változások a nyugati szerb területek társadalmi struktúrájában a török hódítás előestéjén* (3—12. l.) a XV. századi fejlődést vizsgálva a kisenemesség (vlastela) előretörését állapítja meg, ugyanakkor az egyházi nagybirtok hanyatlását. A kisenemesség testvérségeiben (bratstvo) és törzsekben (plemena) tömörült, amelyek többnyire vérségi kapcsolatokon nyugodtak. Ez a társadalmi struktúra határozta meg azután a török megszállás idején az elnyomók elleni harc menetét is. — ŽIVKO AVRAMOVSKI: *Jugoszlávia részvételének kérdése az Olaszország elleni katonai szankciókban az Etiópia elleni olasz agresszió idején, 1935—1936* (13—36. l.) úgy látja, hogy Franciaország nem nézte rossz szemmel Olaszország afrikai előretörését, s ilyen értelemben befolyásolta a kisantant államait is. Anglia viszont katonai támogatást kért arra az esetre, ha az olaszok megtámadják az angol hajóhadat. Jugoszlávia erre hajlandó is volt, hiszen részt vett a gazdasági szankciókban is. Ekkor viszont a jugoszláv vezérkar által készített emlékiratból kitűnt, hogy az ország teljesen felkészületlen a háborúra, nincs kellő katonai felszerelés, sem ipari potenciál, tehát külföldi segítség nélkül az ország nem harcolhat, csak ha a franciák szárazföldi hadereje is beavatkozik. Franciaország viszont erre nem volt hajlandó. Jugoszlávia tehát egymaga került volna szembe a sokkal erősebb Olaszországgal, s félt volt, hogy szomszédai, köztük Magyarország is, beavatkoznának a háborúba. Anglia megígérte ugyan katonai segítségét, de ez az ígéret csak 1936. március 10-én érkezett meg, amikor Hitler már megszállta a Rajnavidéket, s ezzel gyökeresen megváltozott a

nemzetközi helyzet. Így Jugoszlávia háborús fellépése illuzórikussá vált. Az ország viszont nem kapott kárpótlást azokért a veszteségekért, amelyek a gazdasági szankciókban való részvétel következtében hárultak rá. Ez készítette elő a Németországhoz való közeledést. — VASILIJ MELIK: *A szlovén politika néhány kérdése az 1860-as évek elején* (37—53. l.) megállapítja, hogy a szlovén politikai vezetők a Schmerling-korszakban még nem voltak klerikálisok, igyekeztek elkerülni a klerikálisok és a liberálisok közti ellentéteket való belebonnyolást. A birodalmi gyűlésben vagy a jobboldali ellenzék mérsékelt szárnyához tartoztak, vagy kormánypárthoz, de egyaránt felvettek bizonyos nyelvi követeléseket. — KLIME DŽAMBAZOVSKI: *Uj adalékok a macedon és szerb nép kulturális és politikai kapcsolatainak történetéhez a XIX. században* (55—69. l.) sok részletadattal támogatja alá, hogy a század elején a Szerbiába menő kereskedők és kézművesek révén alakultak ki a kapcsolatok. A század közepén vezető macedon értelmiségiek fordulnak meg sokszor Belgrádban. A szerbek jelentős segítséget nyújtottak a görög egyház elleni nyelvi harcban. Mihály fejedelem idején, a balkáni szabadságharc előkészítése során a politikai kapcsolatok is megélénkültek. Az 1870-es évektől kezdve azonban a nemzeti ellentétek kieleződtek, az együttműködés lehetetlenné vált, hiszen Macedónia a szerb, bolgár és görög burzsoázia közti harc ütközéspontjává lett. Ekkor indult meg az önálló állam megalakítására törő mozgalom. — SLAVKO ČAVRILOVIĆ: *Háború utáni történetírásunk az 1848—49-es forradalomról a Vajdaságban* (71—98. l.) megállapítja, hogy a megjelent munkák többsége pozitívista, kisebb a marxista művek száma, s ezek közt is több irányzat van, az egyik teljes mértékben elfogadja Marx és Engels korabeli értékelését a szláv mozgalmakról, a másik rámutat a mozgalmak forradalmi vonásaira. Más kérdésekben sem sikerült még egységes álláspontot kialakítani, aminek az oka főképp az anyag feltárásának a hiányosságai-ban van. Az 1790—1848 közti fejlődéssel jóformán senki sem foglalkozott, így a gazdasági és társadalmi problémák eléggé ismeretlenek. A szerben kívül a többi nemzetiség kérdését sem vizsgálták meg kellőképpen. A szerző a legfontosabbnak az osztályharc menetének részletes vizsgálatát látja.

1964. 2. szám. — MIRJANA GROSS: *A horvátországi nemzeti kérdésről a dualizmus válságának idején* (3—14. l.) az 1964 májusában Budapesten tartott, az Osztrák-Magyar Monarchia 1900—1918 közti történetének problémáit vitató konferencián elhangzott korreferátum, amely az előz

ményekre is kitérve vizsgálja a kérdést s a trializmus problémáit. — DUŠAN BIBER: *Az usztlasák és a Harmadik Birodalom. Adalék a jugoszláv—német kapcsolatok problematikájához 1933—1939* (37—56. l.) a fasiszta emigráns horvát szervezet és a német politika viszonyát vizsgálja. 1933 után a németek támogatták az usztlasákat, 1934 elejétől azonban szembefordultak velük, hogy elősegítsék a Jugoszláviához való közeledést. 1938 elején a mozgalom vezetőit rövid időre letartóztatják, a szeptemberi válság idején megint betiltják a mozgalom működését, az egyik vezetőnek, Branimir Velićnek lehetővé teszik, hogy az Egyesült Államokba menjen. 1939-től Ribbentrop megtiltotta német hivatalos szerveknek a kapcsolatot, a titkos rendőrség mégis fenntartotta. Ebből is látszik, hogy elsősorban kém- és terrorvétekenységük érdekében támogatták az usztlasákat, s a hozzájuk fűződő viszony mindig függvénye volt a hivatalos Jugoszláviával fenntartott kapcsolatoknak, s csak ezek megromlása esetére tartalékolták őket. — *N.*

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1964. 1. szám. — M. S. VENKATARAMANI: *Lev Trockij kísérlete az amerikai radikális politikával (1935—1937)* (1—46. l.). A szerző, a New Delhiben létesült Nemzetközi Tanulmányok Indiai Főiskolája amerikai részlegének vezetője, nagy forrásanyag felhasználásával kísérő nyomon Trockijnak és amerikai követőinek azt a törekvését, hogy a szocialista pártba lépjenek. Az első ilyen elhatározások 1935-ben születtek meg, s a francia szocialista párttal kerestek kapcsolatokat, de a hitleri veszély árnyékában a francia szocialista pártvezetés a jelentkezést végeredményben elutasította. A szerző utal Trockij egyéb értelmiségi kapcsolatkereséseire, majd megvilágítja azt a belső vitát, amelynek keretében az amerikai szocialista pártban belül a reformista „régí gárda” került szembe a fiatal „militánsokkal”. Nagy gonddal elemzi az Amerikai Munkáspárt helyzetét, Trockij követőinek az ifjúsági mozgalomba való behatolását. A körülmények árnyalása után nagy részletességgel mutatja be az amerikai Szocialista Pártba való belépés történetét, az indítékokat csakúgy, mint az azt követő vitákat. A szerző tanulmányát igen nagy levéltári és publikált forrásanyag segítségével alkotta meg, körképet adva az amerikai munkásmozgalom különféle radikális csoportosulásairól, azok vezetőiről, valamint a sajtóorgániumokról. Megvilágította, hogy a szocialista-trockista egység rövidesen hogyan és miként borult fel, részben az amerikai munkásmozgalom belső, részben a nemzetközi munkásmozga-

lomban bekövetkezett (nagyrészt spanyol. emellett szovjet) események következtében. Végeredményben Venkataramani aláhúzza, hogy a trockisták csak taktikai előnyöket értek el, nagyobb befolyásra nem tettek szert, de a szocialista párt a belső harcokban széttzilálódott, figyelmét az igazi feladatokról elterelték, s ezzel magyarázza, hogy a szocialisták meggyöngyülésével szemben a szocialista párt éppen ezekben az években erősödött meg. — RICHARD A. COMFORT: *A szakszervezetek szerepe és a hamburgi Tanácskormány bukása, 1918 november—1919 március* (47—65. l.) hangsúlyozza, hogy a novemberi forradalom idején az USPD (Független Német Szociáldemokrata Párt) befolyása volt jelentős, és a helyi kormány vezetését a régi baloldali szocialista Laufenberg vette kézbe. A többségi szociáldemokraták azonban kezdetől opponáltak a helyi kormányt és az 1918—1919-es kemény tél, az élelemhiány közepette csakhamar elégedetlenek voltak a kormány ellen vonultatni, Laufenberg lemondott, a többségi szociáldemokraták a Városházának adták át a hatalmat, s jelképesen bevonták a vörös lobogót. Az eseménysorozat mögött a szerző az összefüggések feltárására is törekszik. Rámutat arra, hogy a szakszervezetben belül a baloldal miként lép fel a háborús politika támogatásának felelősei ellen, továbbá az új iparági szervezkedésért, az üzemi tanácsok rendszerének foganatosításáért, amit a régi iskola hívei elleneztek. Kitér arra, hogyan gyengült meg a szakszervezetekben a hivatalos régi vezetés, érdekes adatokat közöl a hamburgi többségi szociáldemokrata vezetők előregedéséről (zömükben 50 éven felüliek) és szociális összetételükről. Hosszabban vizsgálja, milyen okok következtében fordult a többségi szociáldemokrata párt az USPD és a hamburgi tanácskormány ellen (itt első helyre kerül a weimari koncepció, hogy legalításra, parlamenti többség megszerzésére törekedtek). — HERMAN D. BLOCH: *A new-yorki négerék harca a politikai jogokért, 1777—1865* (65—81. l.) hangsúlyozza, hogy az amerikai forradalom nem hozta meg a négerék egyenlőségét, de tévedés azt hinni, hogy a négerék ebbe belenyugodtak. A szerző részletesen nyomon kíséri az egyenjogúsításért vívott harc jogi részerményeit, az erre a célra alakult szervezetek történetét, különösen tekintettel azokra a szervezetekre, amelyekben maguk a négerék tevékenykedtek, illetőleg azokét, amelyekhez a négerék az 1840-es évektől megnyerték a fehérek támogatását is. — WERNER BLUMENBERG: *A Kommunista Szövetségének történetéhez. Peter Gerhardt Röser vallomásai* (81—122. l.). Az

utóbbi időben több tanulmány jelent meg a Kommunisták Szövetségének történetéről, amelyekben szovjet és német szerzők főként a kormány és rendőrség magatartását vizsgálták. Röser 1848-tól a kölni dohányipari munkások elnöke volt, 1849 tavaszától tagja a Kommunisták Szövetségének, majd annak utolsó elnöke Marx és Engels emigrációja idején. A per során 6 évre ítélik, de egyúttal megtörik, áruól lesz. Vallomásainak értékét így vitatják. Mindemellett a forrásanyag érdekes mozzanatokat tartalmaz Marx kapcsolataira és a belső történetre vonatkozólag. W. Blumenberg a körülmények ismertetése után teljes egészükben közli ezeket. — *J.*

LE MOUVEMENT SOCIAL 1964. jan.—márc. szám. — *J. MAITRON: A párizsi Nemzetközi Szociálforradalmár Diákok (ESRI) csoportja. 1892—1902* (1—26. 1.) felsorolja a csoport történetének legfőbb forrásait (a kiadott brosrúrák, visszaemlékezések, rendőrségi-archivális anyagok, személyes fennmaradt levelezés, valamint az élszavass visszaemlékezések csoportjait). Míg a XIX. század első felében a diákok mindig ott álltak a barrikádokon, ez a fejlődés vonal 1871-ben megtört, a Kommun idején a polgári származású diákság egyrésze már a reakció oldalán vonult fel. Ezért jelentős, hogy az 1890-es évek kezdetén újra feltűnik egy szocialista diákcsoport. Maitron részletesen kimutatja a kör megalakulását, résztvevőit, sőt azokról még rövid életrajzi áttekintést is nyújt. Megvilágítja első gyűléseik témakörét, amelyekben egyfelől a munkavédelem, a közgazdasági irodalom, másfelől a nőkérdés vizsgálata dominált. A tagok felfogására az antiklerikalizmus volt jellemző, s kapcsolatot találtak a munkásmozgalomhoz, részt vettek a május 1-i tüntetéseken, s a kommünárok felánál rendezett megemlékezéseken. Feladatuknak érezték az internacionalista, antimilitarista nézetek terjesztését és a közoktatás kérdéseinek vizsgálatát. Az ESRI tevékenységének első szakaszára (1891—1893) a szocialista és anarchista nézetek együttélése a jellemző, de ekkoriban a szocialista, marxi befolyás volt az erősebb. A második periódusban, 1894—1903 között az anarchista felfogás terjed, a századforduló idejére a forradalmi szindikalizmus válik dominálónak. A szerző erre vonatkozólag a kiadott munkákat sorolja fel, s megjegyzi, hogy ez a változás nem egyetlen embernek köszönhető, a francia munkásmozgalomban az 1890-es években ez több szálon következett be, amiből G. Sorel szellemi hatása csak az egyik volt. Hangsúlyozza, hogy a forradalmi diákok e gondolatkörben találtak kapcsolatot a szindikalista munkásokkal.

— *A. OLIVESSI: A marseille-i szocialisták és a gyarmati kérdések* (27—65. 1.) feltérképezi a mozgalom helyét. Megállapítja, hogy a nagy kikötő az ipari fejlődésben elmaradt, az ipari koncentráció csekély — de a szocialista mozgalom gyorsan fejlődött. A guesdeista befolyás érvényesült, de ez a szocialista mozgalomnak csak egyik ágát képezi. A viták gyakorta személyes és nem elvi jellegűek. A szocialisták már az 1890-es években behatolnak a Városházára, de ott csak a mandátumok $\frac{1}{3}$ -át tudják megszerezni. Ezért Marseille helyzete részint speciális a mozgalmon belül. A szerző ismerteti a marseille-i szocialista körzetben kiadott szocialista irányzatú lapok helyzetét és állásfoglalásait, a független szocialistáktól a guesdeistákig, miközben kitekintést nyújt az anarchistákra és a polgári radikális csoportosulásokra is. — E témakörhöz kapcsolódik *M. REBÉRIOUX: A La Guerre Sociale és a Le Mouvement Socialiste a gyarmati kérdéssel szemben c. írása* (91—103. 1.). A *Guerre Sociale* 1906-tól jelent meg, a *Mouvement Socialiste* 1899-től, az elsőknek G. Hervé, a másodiknak H. Lagardelle volt a szerkesztője. Az első szocialista, de némiként anarchizáló, a második szocialista-szindikalista tendenciájú lap. Rebérioux bemutatja a lapok irányzatát, fejlődési szakaszait, majd hangsúlyozza, hogy a *Guerre Sociale*-ban jelentek meg a legjobb szakkikkek a gyarmati kérdéstről (köztük a nagy antikolonialista szemtanú, Vigné d'Octon cikkei), s ezeknek megjelenését G. Hervé mindvégig biztosította. Mindezt a szerző annál fontosabbnak tartja, mert a többi szocialista lapról úgy véli, hogy kiállításuk nem volt megfelelően bátor, cikkeik nem voltak elég tartalmasak. A *Guerre Sociale* viszont a szolidaritásban mindvégig következetes, az elnyomott észak-afrikai népek pártját fogja, minden gyarmatosítást elvileg opponál. — A szám hasznos áttekintést ad még a *Rivista Storica del Socialismo* c. olasz folyóirat, az Amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet munkásságáról, valamint azokról a publikációkról, amelyek Lengyelországban jelentek meg a lengyel munkásság XIX. századbeli helyzetéről. A folyóirat dokumentum rovatában jelent meg *J. GANS* közleménye az angol és francia szocialistáknak a XIX. század első felében létrejött kapcsolatairól. A közvélemény nagyrészt az angol—francia utópista szocialisták (Owen, Fourier, Considérant, Enfantine, Lerroux) kapcsolatait, levelezéseit, szellemi hatását vizsgálja (105—118. 1.). — *J.*

ANNALES. ÉCONOMIQUES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1964. 4. (júl.—aug.) szám. *JOSEPH RWET: A mezőgazdasági termelés*

mértéke az *ancien régime* idején. A *gabona a Meuse (Maas) vidékén* (625–642. 1.) hangsúlyozza, hogy a terméseredmények teljesen feldolgozatlanok, holott elég változatos a forrásanyag, egyrészt közvetlen jellegű (a termelők elszámolásai stb.), másrészt közvetett (nem a termelők saját feljegyzései, hanem mások, elsősorban közigazgatási hatóságok írásai). Ezek a források azonban többnyire csak rövidebb időszakokra adnak felvilágosítást, s általában rendezetlenek. A szerző a Meuse vidékére vonatkozólag a XVI. század végétől kezdve gyűjtötte össze s foglalta táblázatba az adatokat, megkülönböztetve az egyházi, nemesi és polgári birtokokat, s a különféle gabonaneműeket egységesen számolta át. Hosszabb távon az látszik, hogy a XVII. században a termelés hanyatlást mutat, míg a következő században emelkedő tendencia nyilvánul meg. Az eredményeknek az egyházi tized mennyiségével való összehasonlítása is ezt mutatja. A vetőmag és a terméseredmény összehasonlítása alapján pedig azt állapítja meg, hogy a XVII. század derekától kezdve a paraszti gazdaságok egyre termelékenyebbek, a nemesi birtok valamivel elmarad, az egyházi birtok hozama pedig mélyen alatta marad a paraszti termelés színvonalának. — W. NORMAN BROWN: *A szent tehén a hindu vallásban* (643–664. 1.) eredetileg 1957-ben a mad-rasi egyetem folyóiratában megjelent tanulmányában azt bizonyítja, hogy a védikus korszakban még nem volt szó a szarvasmarha sérthetetlenségéről, ez csak később alakult ki, a tehén gazdasági fontossága, a brahmanok birtokában levő állatok tényleges sérthetetlensége, s a védikus szövegek helytelen értelmezése következte. Függelékben közli a cikk az 1957 óta a tárgyra vonatkozó irodalom ismertetését. — GUY THULLIER: *Nivernais-ben : a biztosításügy a XIX. században* (665–684. 1.) a francia tartományban 1819-től, az első helyi biztosító társaság megalakulásától vizsgálja a biztosításügy fejlődését: elsősorban a parasztsághoz közelebb terjedt el, eleinte az anyagi biztosítás állt az előtérben, a század derekán ezt már a személyi biztosítás váltja fel. Jellemző vonása azonban mindig, hogy a spekuláció tárgya volt. A burzsoázia nemigen támogatta, mert inkább kötvények vásárlásával igyekezett biztonságot szerezni a maga számára. — CATHERINE COKUERY-VIDROVITCH: *A szokások ünnepe Dahomeyben : története és kísérlet értelmezésére* (696–716. 1.) a XVIII. század eleje óta ismeretes ünnepeket ismerteti, amelyeknél emberáldozatot is hajtottak végre, az évente megismétlődő alkalmakkor mintegy 50 rabszolgát áldoztak fel, az uralkodó halála után tartott ünnepegeken mintegy

500 volt az áldozatok száma. A szerző úgy látja, hogy ezek az ünnepek arra szolgáltak, hogy összegyűjtsék az uralkodó vagyonát, megmutassák a népnek, s az összegyűjtött termények egy részét el is fogyasztották. Így az ünnepek ösztönözték a gazdasági élet fejlődését. Az emberáldozatok ellen irányuló európai propaganda-hadjárat csak a gyarmatosítás ürügye volt. Függelékben a szerző időrendben közli az ünnepeket ismertető európai beszámolókat. — JEAN BOISSET: *A francia protestantizmus jelenlegi orientálódása* (717–730. 1.) úgy látja, hogy erősebben hangsúlyozzák az egyház egységét, az egység tudatát; szerzetesi jellegű közösségek alakulnak. Ez a látszólagos közeledés az éppen most liberalizáló katolicizmus felé azonban nem küszöböli ki az alapvető ellentéteket. — PAUL LEULLIOT: *Kutatási problémák : I. Disszertációk és szakdolgozatok* (737–743. 1.) egyrészt a doktori disszertációk kiadásának kötelezettségével kapcsolatos nehézségekre utal, s itt érdembeli állami beavatkozást sürget, esetleg az állam által nyújtandó előleget a kiadási költségek fedezésére, amelyet az eladott példányok árából lehetne visszatéríteni. Másrészt a szakdolgozatokkal kapcsolatban kifogásolja, hogy ezek elvesznek a későbbi kutatás számára, pedig sok adatuk használható, mert nincs őrzőjük. Ezért javasolja, hogy az egyetemek legyenek kötelesek egy példányt megőrizni. — RAYMOND CHEVALIER: *Nemzetközi kollokvium a légi régészet-ről* (750–754. 1.) az 1963. aug. 31.—szept. 3. tartott értekezletről számol be, amely módszertani kérdéseket tárgyalt, hogyan lehet a légi fényképezést felhasználni a régészeti kutatásban. — A könyvismertetési rovatban három összefoglaló ismertetés található (számos szerző tollából), az egyik a középkortól a XVII. századig a falu és város fejlődésének kérdéseit tárgyaló újabb irodalmat ismerteti (792–814. 1.), a másik Kanada legújabb történelmének és mai helyzetének irodalmát (814–822. 1.), a harmadik az India múltját és jelenét tárgyaló irodalmat (823–931. 1.).

5. (szept.—okt.) szám. — S. D. GOITEIN: *Kézművesek a Földközi tenger keleti medencéjében a középkorban* (847–868. 1.) a kairói Gëniza anyagát dolgozza fel, amely a X—XIII. századra vonatkozó gazdag forrásanyagot foglal magába. A nagyrészt zsidó kézművesek származási helyét tekintve igen tarka a kép, Kairó mellett Spanyolországtól Irakig és Tifliszig terjed. A specializálódás igen magas fokú, ezen a fán szegény vidéken csak a fa feldolgozásával ötfajta iparág foglalkozik. A specializálás elsősorban a végleges termék szerezését, ezért pl. a lábbeli készítőik

között is öt iparág működött. Az egy ipar-ághoz tartozó kézművesek egy helyen (egy utcában pl.) laktak. A foglalkozás vállalásában nincs semmiféle korlátozás, a zsidók mégis nagyobbérszt bizonyos iparágakban helyezkednek el (selyem, üveg, ékszer), egyrészt azért, mert a mesterség a családban öröklődött, másrészt azért, mert már Palesztinában is ismert iparágokról van szó (a selyemkészítésben pl. a régi kínai kapcsolatok révén). Ekkor még nem ismeretes, hogy a zsidókat bizonyos megvetett foglalkozások folytatására szorították volna vissza. A kézművesek tarka nemzetközi összetételét mutatja a helynevekből, ill. a helynévből származó árunevekből levezetett családnevek különbözősége. Céhes szervezet nincs, csak szerződésen alapuló ideiglenes társulások. A kézművesek bérmunkásokat is foglalkoztattak, igen alacsony bér mellett. A társadalmi ellentét frontja azonban nem a kézművesek és bérmunkások között húzódtott, hanem egyrészt a jómódú, előkelő foglalkozású kézművesek, másrészt a szegény kézművesek és bérmunkások között. — CHARLES H. ALEXANDROWICZ: *A nemzetközi jog Kelet-Indiában a XVI., XVII., XVIII. században* (869—884. l.), a folytatásos tanulmány első részében az európai és a helyi nemzetközi jogi fogalmak és elvek különbözőségére utal. Problematikus volt az egyes országok besorolása szuverén vagy hűbéres országok szerint. A helyi országok és fejedelmek többnyire nem országokkal, hanem kereskedelmi társaságokkal álltak szemben. A hódítás és a területszerzés vagy a helyi szokásjog értelmében ment végbe, a legyőzött vazallusként való meghagyásával, vagy az állam megsemmisítésével. — FRANÇOIS FURET: *A felvilágosodás tanulmányozásának megújulása* (885—886. l.) egy új rovat bevezetéseként hangsúlyozza, milyen sok még a teendő a felvilágosodás társadalmi hátterének kutatásában. — A róvaton belül DANIEL ROCHE: *A felvilágosodás elterjedése. Egy példa: a Châlons-sur-Marne-i Akadémia* (887—922. l.) az 1775-ben alapított vidéki tudományos társaság fejlődését vizsgálja. Tagjai nagyrészt helybeliek voltak, de az ország más területeiről, sőt külföldről is toborzódtak. Társadalmi szempontból a tagok többsége elsősorban a kiváltságos osztályokból került ki. Az Akadémia által kiírt pályázatok gazdasági és társadalmi kérdésekre, jogi és pedagógiai reformokra vonatkozólag kerestek feleletet. Részletesen ismerteti a szerző az akadémiai felolvasások témáit. Az összesen mintegy 200 kötetre terjedő könyvtár anyagának 27%-a gazdasági és közigazgatási témájú, 19%-a történelmi és földrajzi, 16,5%-a természettudományi. A szerző úgy látja, hogy az Akadé-

mia egy kora és társadalma iránt érdeklődő szellemi elit gyűjtőhelye, tipikusan tartományi keretek között, amely érdeklődése ellenére el van szakítva környezetétől. — ANDRÉ GUILLOU bírálja a bizánci társadalom fejlődésére vonatkozólag újabban megjelent, többek között szovjet és lengyel munkákat (923—927. l.). — PAUL AKAMATSU: *Japánban, az 1918-as rizslázadások* (928—932. l.) címen egy Japánban 1959—1962 között megjelent ötkötetes munka eredményeit ismerteti. Az 1954-ben megindult kutatásokat összegező munka igen részletesen tárja fel az események történetét, s az derül ki, hogy az ipari proletariátus részvétele a mozgalmakban gyenge volt, legnagyobbérszt mezőgazdasági munkások vettek benne részt. A mozgalom elnyomása olyan kegyetlen volt, hogy a második világháború végéig nem jelentkeztek az országban nagyobb tömegmozgalmak. — MARIANNE MULON: *Középkori ételreceptek* (933—937. l.) két XIV. századból származó receptkönyvet ismertet, az egyik itáliai, a másik valószínűleg franciaországi, összehasonlítja egyéb, már ismert munkákkal, s megállapítja jellegzetességként az erős fűszerezést, a felhasználandó ízesítők adagolásának bizonytalan voltát s a hűségelek túlsúlyát. — JEAN DESHAYES beszámol az 1963-ban Genfben tartott, a felvilágosodással foglalkozó első nemzetközi értekezletről, amelynek részvevői zömmel amerikai és angol tudósok voltak, Magyarország egy emberrel képviseltette magát (942—946. l.). — N.

MARXISM TODAY 1964. febr. szám. — E. Frow és H. HIKINS: *A liverpooli 1911-es szállítómunkássztrájk* (78—86. l.). A szerzők hangsúlyozzák, hogy az 1910—14. évi forradalmi erjedés időszakában a munkások a bér, munkaidő célkitűzéseken túl a szakszervezetek jogaiért küzdöttek, miközben sokszor saját opportunista szakszervezeti vezetőikkel is szembe fordultak. Jellemző volt a két baloldali szocialista párt (BSP és ILP) mellett a szindikalizmus megerősödése, Tom Mann The Syndicalist c. lapjának elterjedése (ekkoriban a szindikalista Nevelési Liga mintegy 60 000 követőre talált). A szerzők ezután részletesen leírják, milyen követelésekkel léptek fel 1911-ben a tengerész munkások, hogyan utasították ezeket el, miként indult meg a sztrájk, majd aprólékosan megvilágítják továbbterjedését a munkásság újabb rétegeire. Ismertetik, hogy a sztrájk idején a sztrájkbizottság a gazdasági életet ténylegesen irányító hatalommá lett.

1964. máj. szám. — MARGARET HUNTER: *A dolgozó asszonyok* (145—150. l.) rámutat, hogy az elmúlt 10 évben 800 000.

rel szaporodott a dolgozó asszonyok száma, összlétszámuk elérte a 8 300 000-et. Statisztikai adatokat közöl elhelyezkedésükről (3 millió az iparban, 1,5 millió a kereskedelemben), majd adatokat közöl a bérezési diszkriminációról és a nők nehezebb tanulási lehetőségeiről.

1964. jún. szám. — PETER KERRIGAN: *A szakszervezetek és egyesülésük* (166—170. l.) ismerteti az 1962-es szakszervezeti kongresszus határozatát, amely a belső szervezeti reformokat hangsúlyozza, megállapítja, hogy a jelenlegi automatizálás veszélyével szemben a szakszervezeteknek is életképebbé kell válniuk, majd nyomon kíséri mind a vitákat, mind az egyes szakmai szervezetek összeolvadását.

1964. júl. szám. — JOHN GOLLAN: *Melyik úton* (198—216. l.) áttekintést nyújt a marxi osztálypolitika elméletének alakulásáról, az erőszakos forradalom kérdéseiről, majd a Munkáspárt megítélését illetően a „balos” leegyszerűsítésekkel vitázik.

1964. aug. szám. — MAX EGELNICK: *Nemfizikai munkások a hatvanas években* (239—246. l.) rámutat, hogy jelenleg 10—11 millióra tehető a számuk (az iparban közel 2 millió, a kereskedelemben 3,4 millió). Felveti osztályhovatartozásuk kérdését, s megjegyzi, hogy a kórházi ápolónőknek munkakörülményeik és bérviszonyaik alapján kevesebb közülük van a tisztviselőkhöz, mint az ipari munkásokhoz. A szerző megállapítja, hogy egy évszázaddal azelőtt a gyári tisztviselők a középosztályból származtak, ma ezeknek száma megnőtt, és többségükben munkáscsaládokból kerülnek ki. Rávilágít az automatizálás hatására, amely nagyrészt az irodai dolgozók között növeli a munkanélküliséget (az USA-ban 1957—1962 között számuk megkétszereződött, 4,6%-ra emelkedett). A cikk megmutatja, hogy a nem-fizikaiak bérviszonyai szervezetlenségük következtében az utolsó négy évben rosszabbakká váltak, mint a fizikaiaké, majd szakszervezeti viszonyaikat és lehetőségeiket vizsgálja meg. A szerző politikai állásfoglalásait, választási szavazataik megoszlását is elemzi.

1964. szept. szám. — JOHN MAHON: *Marx, Engels és a londoni munkások* (264—274. l.) rámutat, hogy a kontinensre nagy befolyást gyakorolt az angol munkásmozgalomnak az 1840-es években elért fellendülése, s Marx és Engels is ezekben az években kezdett érdeklődést mutatni az angol proletariátus helyzete, mozgalmi iránt. A szerző hangsúlyozza, hogy a munkások helyzete nem amiatt változott, mert a tőkés morálja, felfogása módosult, hanem mert a tömegek kiharcolták a reformokat.

A tömegek haladásának egyik főformája a sztrájkok sorozata és a szakszervezeti mozgalom megerősödése volt. Mahon aláhúzza, mennyire megbecsülte Marx az 1854-es Munkásparlament összehívását, majd milyen hangsúlyt fektetett a szakszervezetek megnyerésére az I. Internacionálé megalapításakor (a szerző itt felsorolja azokat a szakszervezeteket, amelyeket sikerült az Internacionálénak megnyernie, s rámutat azokra az esetekre, amikor a londoni munkásság politikailag vállalt szolidaritást a nemzetközi haladás ügyével). A szerző rávilágít arra, hogy Marx és Engels milyen nagy gonddal tárta fel az angol proletariátus politikai harcainak fonalát a Levelező Társaságtól, a chartistákon át egészen a Testvéri Demokratáig, a chartista mozgalomnak az 1850-es években történt újabb megerősödéséig. A szakszervezetek kettős marxi vizsgálati módszerével idézi az 1870—80-as értékeléseket, amelyek egyfelől a szakszervezetek harci értékeit méltatják, másfelől arra utalnak, hogy a szakszervezetek az opportunizmusnak is bázisát képezik, sok korrumpálódó munkásvézér kerül ki belőlük. A szerző végül összefüggésbe hozza a tanulságokat a mai helyzettel (szakszervezeti vonatkozásban figyelemremélő megjegyzést tesz, hogy míg Marx idejében minden 10 munkás közül 1, napjainkban minden 5 közül 2 szakszervezeti tag). — BETTY RAID: *Trockizmus a mai Angliában* (274—284. l.) kommunista kritikai szemlélet alapján válaszolja a trockizmus történeti útját az 1920—30-as években, majd nagyobb részletességgel angol szervezeti, sajtótevékenységüket az 1940—1960-as években. — J.

THE HISTORICAL JOURNAL 1964. 7. köt. 1. szám. — M. ROBERTS nagy levéltári anyagra épített tanulmányában Nagybritannia és az 1772—73-as svéd forradalom kapcsolatát elemzi (1—46. l.). III. Gusztáv 1772-es erőszakos hatalomrajutása véget vetett a svéd „szabadság” korszaknak, megalapozta „a patrióta királyság” uralmát (lényegében a liberális mérsékelt despotizmus), s ugyanakkor teljesen megzavarta a kialakult nemzetközi kapcsolatokat s benne Nagybritannia egyensúlypolitikára épített helyét. A brit diplomácia elszigetelődött és elvesztette azt az előnyös helyzetét — mondhatni kiváltságát —, hogy Európa sorsa felett rendelkezék. A szerző ismerteti az angol kormánykörök reakcióját a svédországi változásokra és Nagybritannia külpolitikai útkeresését a megbomlott angol—orosz—svéd együttműködés helyett. A tanulmányban megfelelő súllyal kapott helyet II Katalin, II. Frigyes és XV. Lajos politizálása, mind-

azoké, akik az angol külpolitika útjának menetére hatást gyakoroltak. 1773-ban, a francia—svéd egyezmény megkötésének évében, s a cárnó tervezett agressziója idején az európai diplomáciai tevékenység előterébe kerültek a brit diplomaták és jelentős szerepet játszottak a béke megőrzésében. Az 1772—73-as svéd válság következménye az európai politikai életben, főleg angol vonatkozásban az volt, hogy az angol—oros viszony megromlott. Következésképpen lehetett volna az angol—francia együttműködés létrejötte is, ha a politikai hagyományok, előítéletek és szenvedélyek ezt meg nem akadályozzák. — M. C. HURST Joseph Chamberlain liberális-radikális politikusszereplésének azt a korszakát — 1886—89-ig — elemzi tanulmányában (64—93. l.), amelyet Gladstone-nal a Home Rule kérdésben bizonyos szembenállás és a liberálisok soraiban bizonyos integrálódás jellemez. — G. N. SANDERSON diplomáciatörténeti cikke Anglia, Olaszország, a Nílus völgye és az európai egyensúly (1890—91) kérdéseit, összefüggéseit elemzi (94—119. l.). Lord Salisbury 1890—91-ben Kelet- és Észak-Kelet-Afrikával kapcsolatos, Németországgal és Olaszországgal folytatott tárgyalásainak az volt az alapvető célja, hogy a Felső- és Középnílus vidékek angol érdekeit védelmezze. De ezt a kérdést nem lehetett megoldani elszigetelten Angliának a Hármas Szövetséghez, főképpen Franciaországhoz való viszonyának figyelembevételével, mérlegelése nélkül. Rendkívül fontos volt, hogy a Nílus felső medencéjére vonatkozó vitákat Anglia rendezett olasz kapcsolatainak megbontása nélkül folytassák (amely lényegében Anglia biztos és folyamatos egyiptomi bázisának fő diplomáciai biztosítéka és Salisbury külpolitikájának alappillére volt). Ennek a diplomáciai mestermunkának részleteit és kihatásait tárja fel a szerző, megfelelő hangsúlyt adva Salisbury szerepének, rátermettségének és azon képességének, hogy a problémákat teljes összetettségükben és összehatásukban lássa. A szerző a Salisbury-iratok alapján értékeli az 1890 júliusi angol—német megegyezés és az 1891-es angol—olasz jegyzőkönyv jelentőségét és kihatásait. Bár 1891-re Salisbury elérte kitűzött célját: az afrikai „baráti riválisokkal” való egyezséget, nem tudta ezt követően megállítani azt a politikai láncreakciót, amely végül is aláásta eredményeit.

1964. 2. szám. — K. J. HEASMAN tanulmánya ismerteti az angliai önkéntes, egyesületektől kiinduló szegény-beteg ellátást a XIX. század második felében (230—245. l.). „Orvosi misszióknak” elnevezett szervezetek nyújtottak lelki és testi vigaszt,

orvosságot mindazoknak a szegényeknek, akik állandó, intézményes gyógykezelésre szorultak. Az orvosi missziók munkáját több oldalról bírálták. A Webbek a számos visszaélés kiküszöbölését az állami szegény-beteg-ellátás bevezetésével vélték megoldhatónak, más viszont az orvosi missziók működését hasznosnak ítélték, csupán egységesebb irányítást és az önkéntes kórházakkal összehangolt tevékenységet követeltek. A szerző részletesen leírja az orvosi missziók kisebb és nagyobb szervezeteinek indulását, munkáját, eredményeit és hibáit. Nem osztja a Webbek azon véleményét, hogy az orvosi missziók, az önkéntes szolgáltatások közül a leghitványabbak közé tartoztak, összevegyítve a medicinát és a vallást, s az embereket az „olcsó doktor” csalétkével csábítva a vallásgyakorlatra. Az orvosi missziók munkája és törekvése több figyelmet érdemel a szerző megfigyelése szerint, mert olyan időpontban nyújtott — ha nem is hibátlanul — állandó orvosi segítyt, amikor erre nem volt szervezett, kiépített rendszer. — M. B. COOPER cikke az 1900-as évek balkáni angol politikáját taglalja (258—279. l.), különösképpen Bosznia és Hercegovina Ausztria által történt annexiójának időszakában, amikor megszakadt az osztrák—oros együttműködés és amidőn a törökbarát angol külpolitika újjáéledése árnyékot vetett az angol—oros közéletre. A szerző végigkíséri az angol—oros viszony alakulását a század elejétől, a török forradalom hatását Angliára s az angol—oros kapcsolat továbbalakulására, és ismerteti a liberális kormány szempontjából azt az újonnan és potenciálisan veszélyesen felmerülő kérdést, hogy mennyiben lehet összeegyeztetni Törökország támogatását az oroszokkal való együttműködéssel, s ugyanakkor a konstantinápolyi befolyás révén fékentartani a németek közép-keleti ambícióit. Bosznia és Hercegovina annektálása és az azt megelőző proklamáció Bulgária függetlenségéről (mindkettő a berlini szerződés megszegése) olyan nemzetközi válságot idézett elő, amely Nagybritannia közel-keleti politikáját a legerősebb próba elé állította. A szerző ismerteti Grey törökbarát, a törökök érdekében munkálkodó diplomáciai tevékenységének sokféle — Görögország, Franciaország felé — irányuló szálait és az orosz külpolitika céljait. — Diplomáciai történeti jellegű írás E. KEDOURIE: *Kairo és Khartum s az arab kérdés* (1915—18) c. dolgozata is (280—297. l.), amely kiemeli az e helyeken szolgálatot teljesítő tisztviselők politizálásának jelentőségét: az ő véleményükre épített ez időszakban és 1919-től 1948-ig közép-keleti kérdésekben Churchill, Chamberlain, Eden és Bevin. — H.

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH 1964. 37. köt. 95. (máj.) szám. — D. N. LAMMERS nagy sajtóanyagra és kiadott diplomáciatörténeti munkákra épített tanulmányában a második munkáskormánynak a Szovjetunióval újáteremtett, helyreállított kapcsolatát (1929) elemzi (60—72. l.). Vázlatosan utal e vonatkozásban az 1929-es esztendő eseményeire: az angol—orsz., Henderson, illetve Dalton és Dövgalevszkij által folytatott tárgyalások lényeges pontjaira és eredményeire, amely a Times vezércikkeiben oly végtelen kifejezésekben is jelentkezett, mint hogy „Henderson megadta magát az oroszoknak”, a Munkáspárt szeptemberi konferenciájára, valamint a jegyzőkönyv aláírása és a követelek megbízóleveleinek kölcsönös bemutatása után az Alsóház és a Lordok Házának vitáira december folyamán. A szerző helyesen emeli ki azt a munkáspárti kormány politikáját jelentősen befolyásoló tényezőt, hogy MacDonald minisztériuma nélkülözte az alsóházi abszolút többséget és időtartama, léte nagy mértékben a liberálisok magatartásától függött. (A Munkáspárt 287 mandátummal, a konzervatívok 261-el, a liberálisok 59 mandátummal rendelkeztek, ellentétben az 1924-es helyzettel, amidőn a liberálisok távolmaradása nem eredményezhetett konzervatív többséget.) A szerző végkövetkeztetésül megállapítja, hogy bár a munkáspárti kormány a szovjettel való kapcsolatok újrafelvételében eredményeket ért el, módszerében — tekintetbe véve a nehézségeket is — MacDonald is, Henderson is elmarasztható. — H.

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW. 1964. 16. köt. 3. (ápr.) szám. — J. E. FARNELL Az 1651-es Hajózási törvény, az első holland háború és a londoni kereskedő társulat című írásában (439—454. l.) ismerteti az 1651-es Hajózási törvény szerzőségéről kialakított álláspontokat, nevezetesen az első Adam Smith-től eredő klasszikus meghatározást, amely szerint a törvény megalkotását az érdekelt kereskedő-testület kezdeményezte és a másik, legfőképpen Gustav Schmoller írásaiban érvényrejutó véleményt, amely a törvényt az „államépítés” egyik aspektusának értékeli, szerzőségét pedig a hatalmukat erősítő államférfiaknak tulajdonítja. Az eltérő vélemények abban a vonatkozásban is jelentkeznek, hogy a törvénynek milyen okozati kapcsolata volt a háborúval. A szerzőnek levéltári és kiadott anyagokon alapuló átgondolt véleménye az, hogy Adam Smith eredeti ítélete bizonyult lényegében helyesnek, és az általánosan elfogadott, kézikönyvekben is népszerűsített, a törvény és az

első holland háború kauzális kapcsolatát feltételező álláspont alapvetően igaz. — A. S. MILWARD cikkében időzíteni igyekszik azt a változást, amely a hitleri hadigépezetben és hadigazdaságban végbement 1942 folyamán s amely a Blitzkrieg hadviselés módszerének végét jelentette (499—518. l.). Hitlernek 1942 elején két fronton kellett háborút viselnie, az egyiket elsődlegesen katonai vonalon, a másikat elsődlegesen tengeri, illetve légi úton. Ebben a helyzetben a Blitzkrieg-szerű hadigazdálkodást és hadviselést folytatni lehetetlen volt, s ezt a Führer 1942. január 10-i rendelete is kifejezi. Hitler nem szívesen, nem teljesen határozottan s bizonyos mértékig a körülmények, valamint a nála előrelátóbb katonai és gazdasági szakemberek (F. Todt, A. Speer és G. Thomas) hatására tért le a Blitzkrieg-hadigazdálkodás útjáról s az 1942 februárjában, márciusában végbemenő adminisztratív „forradalom” csupán a háborúval kapcsolatban kialakított gazdasági elképzelések „forradalmát” tükrözte. A szerző szerint 1942 az illúziók éve volt bizonyos tekintetben. A Blitzkrieg gazdaságilag befejeződött 1942 januárjában, Sztálingrád csupán a kételkedőket győzte meg.

17. köt. 1. (aug.) szám. — W. H. OLIVER az 1834-es nagybritanniai és írországi nagy Egyesült Szakszervezeti Szövetség megalakulását, létezését és bomlását írja le tanulmányában (77—95. l.), kisebb részletkérdésekben gazdagítva az angol szakszervezeti mozgalom e korai szakaszának ismert történetét. A korábbi leírásoknál és feldolgozásoknál nyomatékosabban utal a londoni kézművesek, iparosok szerepének és ideológiájának hatására a Szövetség tevékenységében. — D. H. ALDCROFT *A vállalkozó és a brit gazdasági élet, 1870—1914* című cikkében (113—134. l.) azt a kérdést fejtegeti, mi okozta a brit gazdasági tevékenység eredményeinek lemaradását az első világháborút megelőző négy és fél évtizedben a világgazdasági élet, elsősorban Németország és az USA eredményeihez viszonyítva. Számosan vizsgálták már azokat a gazdasági és nem-gazdasági jellegű tényezőket, amelyek befolyást gyakoroltak az adott időszakban Anglia gazdaságpolitikájára és gazdasági életére. Viszonylag kevesen kutatták azonban az angol vállalkozók, üzletemberek akkori tevékenységét, felkészültségét, az új gazdasági és technikai viszonyokhoz való alkalmazkodóképességét olyan aspektusban, hogy az kihatott-e és milyen mértékben Anglia ipari termelésére és kereskedelmi tevékenységére. A még nem kellőképpen felkutatott és ezért nem teljesen összehasonlítható adatok, de már bizonyos tendenciák megvonására elegendő

anyag alapján a szerző megállapítja, hogy az angol üzletemberek vállalkozó kedvét 1870-től megbénította az önelégültség tudata, a konzervativizmus, a megszokott módszerekhez való ragaszkodás. A kezdeményező üzleti szellem hiányát az egyes cégek forgalmi adatainak vizsgálata is alátámasztja, különösképpen az 1900-at megelőző évtizedekben. A szerző kutatásait főleg négy kérdés köré összpontosította: a technikai haladás, a termelési módszerek, a technikai oktatás és tudományos kutatás, valamint a kereskedelmi módszerek vizsgálatára. — H.

SLAVIC REVIEW 1964. 23. köt. 2. (jún.) szám. — FRANCIS DVORNIK: *Cirill és Metód missziójának jelentősége* (195—211. l.) a két fivér munkásságát méltatva arra az álláspontra helyezkedik, hogy a bizánci akciónak nem annyira vallási, mint inkább jogi, politikai és mindenek felett kulturális jelentősége volt. Ez utóbbi téren elért eredményei a nagyromva birodalom felbomlása után sem semmisültek meg, hanem alapul szolgáltak a keleti és dél-szlávok számára, hogy bizánci ihletésű irodalmukat és kultúrájukat kifejlesszék. — E nézetet *A szláv írásbeliség kezdete* c. hozzászólásában HORACE G. LUNT (211—219. l.) nyelvészeti szempontból is alátámasztja, s megállapítja, hogy ha a két görög testvér morvaországi missziója a történezs számára elsősorban diplomáciai és egyházjogi szempontból bír jelentőséggel, a szlavisták szempontjából ez annak a közegnek a megteremtését jelenti, amelyben a szláv kultúra kifejezésre jutott, azaz egyet jelent a szláv irodalom születési dátumával. — IHOR ŠEVČENKO: *A Cirill—Metód misszió három paradoxona* címmel (220—236. l.) arra mutat rá, hogy egyfelől az önmagában kudarcot szenvedett misszió világtörténelmi jelentőségű sikerré vált, másfelől a barbárokat és különösen a szlávokat lebecsmérlő bizánciak ezt az akciót a barátság és egyenlőség szellemében kezelték, s hogy harmadszor az ószláv irodalom legmagasabb csúcsára a kezdet nehézségei közepette jutott, nem pedig egy hosszabb fejlődési szakasz végén. — DVORNIK összefoglalójában a morva birodalomra vonatkozó kutatások továbbfejlesztését sürgeti, ami egyúttal választ adhat Cirill és Metód működésének jelenleg még homályos pontjaira is. — ALEXANDER LIPSKI: V. Sz. Pecserin orosz irodalmár, egyetemi tanár (1807—85) életének és működésének történetét ismerteti 1932-ben Moszkvában megjelentetett önéletrajza alapján (239—257. l.). Mint a szerző hangoztatja, Pecserin komplex személyiségének jobb megértése végett egységbe foglalja forradalmi és vallásos motí-

vumait. — *A sztolipini földreform koncepciója* címen GEORGE L. YANEY rámutat arra (275—293. l.), hogy a reform nem egy kidolgozott, egységes program megvalósítását jelentette, hanem a meglehetősen bizonytalan elgondolások életbeültetése folyamán a kormányzat és közigazgatás egészének végrehajtó tevékenysége során alakult ki, s ebben tevékenyen részt vett maga a parasztság is. A szerző kétségbevonja azt az elterjedt nézetet, hogy a reforma parasztságnak tett koncesszió lett volna, de azt is, amely szerint a parasztság akarata ellenére erőszakkal valósították meg. A reformdekrétum — nézete szerint — azért nem lehetett konkrétabb, mert a közigazgatási apparátus nem volt megfelelő a lebonyolításra és mert a paraszti föld problémái — a földek jelentős részének közös birtoklása következtében, és mivel ugyanakkor egy-egy falu földjei földrajzilag több falu határában szóródtak szét — rendkívül bonyolultak voltak. Megállapítása szerint három reformról kell beszélni: az egyik az volt, amit 1905—06-ban papírra vetettek, a másik, amit a kormány meg akart valósítani, és a harmadik, amely végül kialakult. Ez utóbbi volt a legradikálisabb, amennyiben a kormány intencióján messze túlmenve már 1910-re szétrobbantotta a régi orosz falut. 1910 után megkezdődött a földek eladása a parasztnak és a parasztnak tömeges, törvényes átalakítása kollektív tulajdonosokból egyénekké. — O.

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG 1964. 72. köt. 1—2. szám. — Negyedik, befejező részét közli HARALD ZIMMERMANN: *Pápaletételek a középkorban* c. nagy tanulmányának (74—109. l.), amelyben a szerző kutatása eredményeit, főbb következtetéseit és a kérdés utóéletét foglalja össze hatalmas irodalmi anyag feldolgozásával. Figyelmének középpontjában az az ellentmondás áll, amely egyfelől a pápa el nem ítéltetésének az V—VI. század fordulóján keletkezett ún. symmachusi hamisítványokba foglalt elve és a pápaletételek a Karoling-korban, az Ottóknál és a korábbi száli uralkodóknál oly sűrűn megismétlődő gyakorlata között fennáll. A szerző megállapítja, hogy a symmachusi „Prima sedes a nemine iudicator” tétel igen régi, egészen az apostoli korig visszanyúló hagyományt tükröz, gyakorlati érvényesülését azonban több körülmény már eleve korlátozta, így a letett pápa bitorlónak, de még inkább szakadárnak minősítése. Ez utóbbi megszorítással, vagyis az ún. eretnek-klauzulával került be a pápai immunitás tétele az egyházjogba. Ez a tétel akkoriban nyilván a római pápa

jogi és hatalmi helyzetének megszilárdítását célozta a rivális konstantinápolyi pátriárkával szemben. VII. Gergely minden megszorítás, vagyis az eretnek-klauzula nélkül képviselte a pápa el nem ítéltetésének elvét; hívei azonban már engedményre kényszerültek. A XI—XII. század egyházpolitikai publicisztikája a római egyház viharos múltjából szintén a pápai immunitást korlátozó következtetéseket vont le. A XII. században fellendülő, de csupán a források előadására szorítkozó, minden önálló állásfoglalástól tartózkodó történetírás nem járult hozzá a probléma tisztázásához; viszont az ugyanekkor felvirágzó egyházjog inkább a pápai kiváltság csorbitására hajlott. Az immunitás egész anakronizmusát beszédesen igazolta Szép Fülöpnek VIII. Bonifác pápával szembeni eljárása, amelyet egyébként nagyszabású publicisztikai tevékenység készített elő és indokolt. A XIV. században az uralkodói abszolutizmus és a zsinati eszme tovább szűkíti a pápai jogot. A konstanzi zsinat 1415. április 6-i dekrétuma a zsinat pápa fölötti fennhatóságának kimondásával gyakorlatilag hatályon kívül helyezte az immunitás híres elvét. — B.

DER DONAURAUM 1964. 2. szám. — ALBERT K. SIMON: *Rudolf Lodgman és a régi osztrák nemzetiségi kérdés* c. tanulmánya (75—82. l.) része annak a tanulmányorozatnak, amelyet a folyóirat a Habsburg-monarchia 1918 előtti nemzeti politikájáról megindított, s amelyből a szociáldemokrata Karl Rennerrel foglalkozó tanulmány már megjelent, a keresztényszocialista Ignaz Seipelről szóló pedig megjelenés előtt áll. Az angol ősoktól származó, Prágában német környezetben és szellemben nevelkedett Lodgman a német nemzeti liberális mozgalomból a XIX. század végén kinőtt német nemzeti mozgalom képviselője volt anélkül, hogy ennek programját és politikáját teljesen magáévá tette volna. Lodgman meggyőződéses demokratának vallotta magát. Mint az osztrák birodalmi és a cseh tartományi gyűlés képviselőjét főként a nemzetiségi kérdésnek a Habsburg-monarchián belül való megoldása foglalkoztatta. Nézetei sok rokonságot mutattak Ferenc Ferdinándnak és körének föderalizációs terveivel, de a híres „műhely” munkájába fiatalága miatt nem kapcsolódhatott be. Igazi tevékenysége 1917—1918-ban bontakozott ki, amikor IV. Károly miniszterelnökké is ki akarta nevezni, de nemhogy parlamenti többsége nem volt, hanem még saját pártja is szembefordult vele. Lodgman nemzetiségi reformtervének középpontjában a népi önrendelkezési elv figyelembe vételével Ausztriának nemzeti

autonómiák segítségével való átalakítása volt azzal a be nem vallott számítással, hogy az agresszív nacionalizmusról lemondó némettség továbbra is biztosítani tudja valamilyen formában gazdasági és kulturális vezetőszerpét. Lodgman föderációs terve a Németországhoz való viszonyban is változást hozott volna. Németországnak fel kellett volna ismernie, hogy Ausztria nem folytathat kizárólag német politikát, s nem tarthatja fenn magát tartósan mint Németország egyetlen szövetségese. Ezért a német—osztrák kapcsolatok terén vissza kell térni a bismaroki alapokhoz. Lodgman politikája tehát 1918-ban már messze elmaradt az idő követelményeitől, és esetleges megvalósítása sem menthette volna meg a felbomlástól Ausztriát. A szerző utal arra a sokatmondó tényre, hogy amikor Károly császár 1918. október 18-án Lodgman eszméinek jegyében meghirdette Ausztria átalakításának programját, ez nem Ausztria újjászületésére, hanem — felbomlására vezetett. — Rendkívül érdekes és hasznos összeállítást közöl HELMUT SLAPNICKA: *A keletközép-európai jog forrásai és irodalma a második világháború óta* (95—109. l.). Az összeállítás országok szerint tagolva a következő anyagot közli: A) Források: 1. Közlönyök; a) Törvénytárak, b) Hivatalos lapok, c) Jogszabályok újra közlése, 2. Nyugati nyelvekre való fordítások; 3. Név- és tárgymutatók törvénytárakhoz; 4. Igazságszolgáltatás. B) Irodalom: 1. Bibliográfiák; 2. Enciklopédiák, lexikonok, kétnyelvű szótárak; 3. Folyóiratok és évkönyvek; 4. Összefoglaló munkák és tankönyvek. — B.

JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OST-EUROPAS 1964. 12. köt. 2. (júl.) szám. — EDGAR HOESCH: *II. Katalin ún. „görög terve”* c. tanulmányában (168—206. l.) a kérdés historiográfiai áttekintése és a források ismertetése után Oroszország XVIII. századi keleti politikáját vizsgálja. Megállapítja, hogy Nagy Péter után először II. Katalin kezdett komolyan foglalkozni a Török Birodalom felosztásának gondolatával az 1770-es évek végén. A birodalom külpolitikájában ekkor végbement alapvető változást jelezte a külügyminiszter (Panyin) távozása, a közeledés Ausztriához és II. Katalin második unokájának feltűnően görögös jellegű keresztelési ünnepe, aki ráadásul a Konstantin nevet nyerte. Mindez a szerző szerint Katalin görög politikájának előjátéka volt, amit kiegészített az, hogy Katalin elődeinél inkább kész volt arra, hogy a balkáni szláv népek várakozását a cári birodalommal, mint megszerzővel kapcsolatban beváltsa. Ez a

koncepció megváltoztatta Oroszország európai politikáját is, mivel az egyetlen hatalom, amelytől a török tervek támogatását remélhette, a Habsburg-birodalom volt. A leendő osztrák császár, József 1780-ban, még Mária Terézia életében meg is kezdte a moszkvai kapcsolatok kiépítését, bár jól tudta, hogy a kapcsolat Oroszország számára realisabb értéket képvisel, mint fordítva. A II. József és Katalin 1780-i találkozására után rendszeressé vált levelezés 1781-ben szövetségi szerződéshez vezetett. 1782. június 15-én Katalin felhívta József figyelmét a Porta veszedelmes magatartására, majd 1782. szeptember 10-i levelében vázolta törökellenes elképzelését, ami azután a történelemben a „görög terv” elnevezést nyerte. A levél újdonsága abban állt, hogy a cárnő első ízben tárta fel szövetségese előtt a Török Birodalom felosztására irányuló elgondolását, s jelezte, hogy nézete szerint ennek megvalósítására eljött a legkedvezőbb pillanat. A szerző szerint nem lehet eldönteni, hogy az 1782 decemberében kirobbantott háború, amely a Krim megszerzésére vezetett, egy előkészített akció láncszeme volt-e, vagy pedig a véletlen és a kedvező alkalom hozta-e magával. Tanulmánya során Hoesch élesen kritizálja a szövjet szerzők álláspontját. — NICHOLAS V. RIASANOVSKY Trubeckoj herceg „Európa és emberiség” c. művét ismerteti és értékeli (207—220. l.). Nézete szerint az 1920-ban Szófiában napvilágot látott könyvecske az eurázsiai iskola egyik alapvető munkája, amelyben a szerző antiko-lonialista, kozmopolita nézeteket hangoztatva voltaképpen az „ázsiai testvéreket” primus inter pares alapon egyesítő és vezető nagy orosz birodalom gondolatát fogalmazza meg. Trubeckoj szerint Oroszország csak abban az esetben találhat kiutat gyarmati helyzetéből és oldhatja fel a „romano—germán” Európa és egyéb népek szembenállását (ami nemcsak Oroszország, hanem az egész emberiség ügye), ha vezetője lesz az eurázsiai, tehát minden „nem romano—germán” nép lázadásának elnyomója, azaz Európa ellen. — GOTT-HOLD RHODE: *Rendek és királyság Lengyel-Litvániában és Cseh-Morvaországban* címmel (221—246. l.) a XVI—XVIII. századi középkelet-európai, ezen belül főként cseh és lengyel viszonyokat vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a rendek és elsősorban a főrendek mindkét területen az eddig feltételezettnél is hatékonyabb ellenállást fejtettek ki az idegen eredetű központi hatalommal szemben. Emellett megállapítja, hogy a várakozással ellentétben a cseh lovagi rend (a köznemesség) sok tekintetben befolyásosabb szerepet játszott, mint a lengyel szlachta, amely in-

kább tömege révén és mint a mágnások kísérete jött tekintetbe. — O.

ZEITSCHRIFT FÜR OSTFORSCHUNG 1964. 13. köt. 1—2. (jún.) szám. — WALTER KUHN: *A német jogú Plock város keletkezése* (1—30. l.) megállapítja, hogy a plocki vár és katedrális közelében létesült, önkormányzatot élvező suburbiumtól nyugatra 1226-ban a mazóviai herceg újabb, német lakosokból álló telephelyet létesített. Az utóbbit később Altstadt-nak (óváros) nevezték. Miután a poroszok 1237-ben az óvárost lerombolták, a herceg kényszerítette az érseki káptalan, hogy a suburbiumot a városhoz csatolja. 1247 után azonban az új város visszatért a káptalanhoz; elvesztette minden privilégiumát, s lakosságát arra kényszerítették, hogy felhagyva a mesterségekkel és kereskedéssel, a régi város élelmezéséről gondoskodjék. 1322-ben a herceg és az egyház közötti területcsere eredményeként a helységet megszüntették, 1361 után azonban ebben az övezetben újabb elővárosok keletkeztek, melyek már Plockhoz tartoztak. A város jogi fejlődését betetőzte 1353-tól a városfal építése, majd 1435-ben a közigazgatás átvétele a város lakói által. A szerző szerint Plock története klasszikus példája egyrészt a Piast uralkodók várospártoló politikájának, másrészt a köztük és az egyházi hatóságok közötti versengésnek. Ugyanakkor Plock esete megmutatja a régi lengyel suburbium és a német jellegű városok fejlődése közötti alapvető különbséget is, amit Kuhn szerint a lengyel tudósok többsége nem vesz figyelembe. — WALTER MASS Gniezno területének példáján bemutatja, hogy a geológia és a nyelvtudomány fontos segítséget nyújthat a középkori településtörténet vizsgálatához (31—55. l.). A hely-, növény- és állatnevek, valamint a geológiai vizsgálatok eredményeit összevetve megállapítja, hogy e területen előbb a morénák, azután az ún. végmorénák, végül az oldalmorénás, hordalékos földek települtek be. — KURT GEORG HAUSMANN: *Dmowski álláspontja Németországgal szemben az első világháború előtt* címen (56—91. l.) a lengyel nemzeti demokratapárti vezető külpolitikai nézeteit vizsgálja. Megállapítja, hogy Dmowski azért fordult Németország ellen, mert meggyőződése volt, hogy a Német Birodalmon belül vezető szerepet játszó Poroszország a megszerzett lengyel területekről saját léte és vezető szerepe miatt sohasem mondhat le, s így kénytelen lengyelelles, germanizáló politikát folytatni. A német—lengyel ellentét ezért elsődlegesnek és megszüntethetetlennek, Németországot a lengyelek legveszedelmesebb ellenségének tekintette. Ugyanakkor úgy vél-

te, hogy Poroszországhoz hasonlóan Lengyelország sem mondhat le Poznań, Kelet-Poroszország és Felső-Szilézia birtokáról. A szerző ismerteti Dmowski Németország, Oroszország és a lengyel kérdés c. művét, melynek fő mondanivalója, hogy Németország, amely a világpolitika sarokkérdésévé vált, egyidejűleg a békekétség állandó forrásává és az összes többi nemzet számára veszedelemmé változott. A békekonferencián Dmowski az erős Lengyelország és a német—osztrák egyesítés érdekében lépett fel. A szerző kimutatja végül, hogy Dmowski, aki a lengyel nacionalizmus szempontjai alapján Németországot ellenségként kezelte, ugyanakkor megértette és csodálta is a német nacionalizmust, s azt voltaképpen példaképnek is tekintette. Megoldásnak csak a győzelmet vagy a vereséget tartotta. Ez a szerző szerint arra vall, hogy Dmowski az imperializmus korában gyökerező és az ún. politikai darwinizmus talaján álló elméletével jobb teoretikus volt, mint gyakorlati politikus. — OTTO HEIKE: *A lengyelek és németek közötti viszony a kongresszusi Lengyelországban 1914 előtt* c. cikkében (92—106. l.) megállapítja, hogy az Oroszországhoz tartozó lengyel területeken mind a földművelő, mind pedig a textiliparban dolgozó lengyel, ill. német lakosság között szívélyes, barátságos kapcsolatok álltak fenn egészen a háború kitöréséig. Ezen csak a nagyobb városokban, elsősorban Lódzban történt a századforduló táján némi változás, ugyanis ezidőtájt kezdtek megszólalni a lengyel nacionalizmus érdekei, melyek képviselői a város, ill. egyes városok német jellegének megváltoztatását sürgették. — *Eduard von Hartmann jelentősége a német—lengyel viszony fejlődésében* címmel (106—159. l.) HELMUT NEUBACH közleménye voltaképpen Hartmann egyetlen írásával, az 1885-ben megjelent Rückgang des Deutschtums c. cikkkel foglalkozik. A cikk a „szláv veszélyre” hívja fel a figyelmet, amely a németiséget szerinte súlyosan fenyegeti, és egyúttal keserűen támadja a Németország ellenségének tekintett katolikus egyházat is. A cikk heves reakciót váltott ki a szláv népek, s főként a lengyelek körében, akiknél a szláv befolyással kapcsolatban Hartmann által használt „ausrotten” (kiirtani) szó mint a politikai napi-szótár kifejezése általánossá vált és a „Drang nach Osten”-hez hasonlóan a politikai propaganda eszköze lett. Masaryk szerint a nézeteltérés, amely Hartmann cikkével kezdődött, nemcsak a német—lengyel megbékélés akadálya volt, hanem általában hozzájárult a közép-európai feszültséghez. — ALFRED KLEINDIENST: *A nemzeti szempont szerinti tagolódás gondolata a lengyelországi új. ev.*

egyházban a két világháború között (159—197. l.) az egyházon belüli lengyel kisebbség és német többség harcát mutatja be. Az 1922—23-i zsinat döntését, amely az egyház és az állam viszonyát szabályozta, és felvetette az egyház felosztását nemzeti alapon, nem követték tettek. 1933-ban a kormány felvetette egy új egyházi törvény gondolatát, amely jelentős befolyást biztosított volna az államnak az egyház ügyeiben. 1936-ban kiadták a törvényt, az egyház német tagjai azonban ellenállást fejtettek ki vele szemben, s az annak alapján összehívott zsinaton csak a lengyelek jelentek meg. Jóllehet a vitába az Egyházi Együttműködés Világszövetsége is beavatkozott, a szétvált csoportok újraegyesítése nem volt lehetséges. A német csoport külön egyházat kívánt alakítani; ennek megvalósulását a második világháború ki-robbanása akadályozta meg. — A folyóirat közli RICHARD BREYER: *Carl Goerdeler és Németország keleti határai* c. írását (198—207. l.), amelyben a volt köznagsbergi polgármester a náciellenes, de Németország keleti határainak revíziójára törekvő Goerdeler álláspontját értelmezi. Bemutatja nézeteinek alakulását addig a pontig, amikor a Lengyelországgal szemben 1939-ben elkövetett igazságtalanság erkölcsi és anyagi jóvátételét fogadta el abban a reményben, hogy Európát egyesíteni lehet a „keleti veszedelemmel” szemben. — GEORG CHRISTOPH VON UNRUH egy poznańi család lengyel, ill. német ágának példáját mutatja be a genealógiai tanulmányok fontosságát egy ország történetének vizsgálatában a XVI—XIX. században (208—223. l.), KURT KÖNIG pedig a rybniki közbánányák jelenlegi termelési, pénzügyi és piac-problémáival foglalkozik (223—231. l.). — O.

ANALES DE LA CÁTEDRA FRANCISCO SUÁREZ 1963. 3. szám. 1—2. füz. — A granadai egyetem jogi tanszékének a folyóirata filozófiai, jogtörténeti és szociológiai kérdésekkel foglalkozó tanulmányokat közöl, s elsősorban a spanyol jogtudomány és filozófia hagyományainak az ápolását tartja feladatának. ANTONIO GÓMEZ MORIANA a XIV. századi Pierre D'Ailly egyházjogi felfogását ismerteti (1—43. l.). — SERGIO RÁBADE ROMEO a XVI. századi spanyol jezsuita teológus, Suárez metafizikáját mutatja be és megvédi őt azzal a váddal szemben, hogy egzisztencialista elemek volnának találhatóak filozófiájában (73—86. l.). — JAIME BRUFAU PRATS részletesen ismerteti Durkheim szociológiai módszerét, s megpróbálja idealista szempontból bírálni megállapításait (87—103. l.). — A kisebb közlemények sorában FER-

MIN CAMACHO-EVANGELISTA Acursius XIII. századi római jogi glosszátor halálának 700. évfordulója alkalmából nemcsak az ő Magna glossa c. munkáját és az ennek kritikai kiadására tett eddigi kísérleteket mutatja be, hanem általános képet is ad a római jog továbbéléséről a korai középkorban a bolognai jogi iskola kialakulásáig (131—139. l.) — NICOLÁS M. A LÓPEZ CALERA XXIII. János pápa „Pacem in terris” c. körlevele alapján hangsúlyozza: a katolikusoknak kötelességük, hogy aktívan részt vegyenek a közéletben (141—149. l.). — M. F. ESCALANTE: *Új politikai realizmus* (161—168. l.) címen azt próbálja bizonyí-

tani, hogy az atomfegyverek korszakában a szokványos háború már elképzelhetetlen, de a különböző országokban feltörő forradalmi mozgalmak révén (amelyeket társadalmi mondanivalójuktól függetlenül formai ismérvek alapján próbál közös nevezőre hozni) a harmadik világháború voltaképpen már megkezdődött. — A főképpen jogelméleti és jogtörténeti munkákat tárgyaló könyvismertetések megelőzően a folyóirat krónikaszerű áttekintést ad a tanszéken lezajlott előadásokról és a tanszék újabb kiadványairól is (179—185. l.). — N.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B.), H. Haraszi Éva (H.), Jemnitz János (J.), Ormos Mária (O.) és Niederhauser Emil (N.).

FIGYELŐ

A BÉKÉCSABAI MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM KIÁLLÍTÁSA ÉS A LEGÚJABBKORI MUZEOLÓGUSOK ORSZÁGOS TANÁCSKOZÁSA

Békés megye felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából állandó kiállítás nyílt a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban, mely az 1514-től napjainkig eltelt időszakot eleveníti meg. A kiállítás történeti sorrendben, régészeti, néprajzi, képzőművészeti és történeti dokumentáció segítségével komplex módon tárja a látogató elé Békés megye népének életét, a megye paraszti és munkásmozgalmát tükröző emlékeket.

A kapitalizmus előtti korszakot bemutató kiállítási anyag két nagy egységre bontható. Az 1711 előtti idősakra kevés anyag állott a kiállítók rendelkezésére. Paraszti munkát ábrázoló miniatúrák, munkaeszközök, jobbágyház alaprajza tükrözi a dolgozók életkörülményeit. A másik oldalon a nemesség életét ábrázoló képek, fegyverek, a gyulai vár alaprajza stb. Az összeütközést jól tükrözi a felnagyított egykorú metszet: „Dózsa a tüzes trónon”.

A mohácsi csata után 40 évvel Gyula vára is elesett, s a táj mintegy 130 évre török uralom alá került. A lakosság jelentős része biztonságosabb vidékre menekült, s Gyula környéke — mint azt a fegyverek és más használati tárgyak szemléltetik — harcok színhelye volt 1695-ig, a megye felszabadításáig. A Rákóczi vezette szabadságharc bukásával a megye történetében új fejezet kezdődik. Bárány Harruckern János György, a megye új földesura telepéseket hív a megyébe. A gyulai várban együtt láthatók a földesúr gazdasági és politikai hatalmának szimbólumai: a majorsági épületek, a pallos, a deres, az adóösszeírás.

A földesúri terhek pénzbeni követelése, a gyakori végrehajtások nyomán kibontakozó újabb elégedetlenséget, a Péró-féle felkeléshez való csatlakozást térképek, levelek és egykorú rajzok szemléltetik.

AXVIII. század mezőgazdaságát a földművelés jellegzetes eszközei tükrözik. Ezek szorosabb értelemben néprajzi anyagok hozzák közel a nézőhöz a két évszázaddal korábbi a paraszti életmódot, annak sokoldalúságát és nehézségeit. A halászati eszközök, vasekék, a juh- és lótenyésztés bemutatása az agrárfejlődés előrehaladását bizonyítja. A fennálló rend jogszabályait urbárium és dicalis conscriptiók szemléltetik. A XVIII. század végére kibontakozik a céhes kézműipar. Főként az állattenyésztéssel kapcsolatos iparágak tettek szert nagyobb jelentőségre. A gazdasági fejlődés egyik mutatója a termelési technika kérdései iránt megmutatkozó fokozott érdeklődés. Tessedik Sámuel, a korszak kiemelkedő személyiségének tevékenységét művei, szerződésai, levelei, tervei kívánják érzékeltetni. Orvosi felszerelések, himlőoltási jegyzékek — különösen az 1831. évi járványra emlékeztető békéscsabai koleradomb táblája — a kor egészségügyi viszonyait tükrözik.

A XIX. század első felében meggyorsuló fejlődést birtokfelmérések alkalmával készült térképek, folyószabályozási tervek, Békéscsaba megvásárlási szerződése, térképészeti eszközök dokumentálják. A parasztság rétegződését nagyszerűen elevenítik meg a különféle paraszti szobabelsők.

A polgári forradalom és a szabadságharc idejéből aránylag kevés kiállított tárgyat találunk, inkább az abszolutizmus korát szemlélteti az orosházi 48-as kör berendezése, vagy Rózsa Sándoron keresztül a betyárok szerepének kiemelése.

A kiállítási anyag jelentős kiszélesedését tapasztaljuk a kiegészítést követő korszak bemutatásában. Táncsics megyei szereplésének, de főként azután az agrárszocialista mozgalmaknak a bemutatása sikerültenek nevezhető. A parasztság rétegződését szemléltető táblázat, parasztházak képei, az 1891-es összetűzések jegyzőkönyvei, képei és az egykorú sajtó szemelvényei, jelentések, munkásköri alapszabályok tükrözik a szegény-parasztság illetve a földnélküliek forradalmasodását. A kiállítás egyik legsikerültebb része a „csendőr-sarok”. Az ott elhelyezett csendőrkalap és a fenyegetően 45 fokban szögben térbe állított csendőrpuska valósággal érzékelteti a fenyegetés légkörét. — A kapita-

lista iparfejlődést számos kép, a híres békési nyomdák néhány terméke, a munkásság szervezkedéséről szóló alispáni jelentések dokumentálják.

Achim L. András tevékenységének ismertetésére elég szép anyagot mutattak be a kiállítók. A Paraszt Újság és más lapok, Achim levelei, képeivel díszített pohár és kancsó, valamint egykorú fényképek jól egészítik ki az Alföldi Parasztpárt vezérééről alkotott képet.

Az első világháború időszakát kis terjedelemben, de szerencsés válogatással mutatták be a kiállítók. A hadszíntéri fényképfelvételek, háborús érmek, emléktárgyak, valamint otthoni rekvirálási jegyzékek és a megye embervesztésének bemutatásával sikerült a háború általános, az egész országra kiterjedő tényezőit a megye konkrét viszonyain keresztül érzékeltetni. Az 1918-as polgári forradalom anyaga csekély; igen alapos viszont a Tanácsköztársaság sokrétű dokumentálása. A román megszállást és a fehérterroret egykorú fényképek, a direktórium tagok ellen indított bűnvádi eljárás iratai, kommunistaüldözést tükröző más hivatalos iratok, újságcikkek, lakás- és munkaviszonyok képei illusztrálják. Az ellenforradalmi korszak ábrázolásában egyre jobban előtérbe kerül az iratanyag, bár ennek egyhangúságát a fényképek bizonyos fokig megtörik. A munkásmozgalom, a sportkörüi és kultúregyleti mozgalom fellendülését kevés tárgyi emlék, számos irat és több fotó tükrözi. A viharsarok népének nyomorát és küzdelmét sikerült úgy bemutatni, hogy az a fiatalság számára több vonatkozásban is megfoghatóvá váljék. A kiállítás e része a második világháború időszakának bemutatásával zárul.

A felszabadulás utáni fejlődés egy teremben 7 téma keretében került bemutatásra. A Vörös Hadsereg hozta felszabadulást, az új demokratikus rendszer kibontakozását a néphatalomért folytatott harc bemutatása követi. Az 1945-ös választásokon a Kommunista Párt Békés megyében az országos átlagnál több szavazatot kap. A földosztást követően a tömegek balratolódása fokozódik. A szocialista forradalom győzelmét követő időszakból tervjavaslatokat, kimutatásokat, nagygyűlési felvételeket találunk a vitrinekben. Az 1950 utáni évek politikai életéről mindössze néhány broszura, fotó és plakát tanúskodik. Sokkal sikerültebbnek mondható a megye iparosításának bemutatása. Békés megye az utolsó két évtizedben egész sor ipari létesítménnyel gazdagodott. A mezőgazdaság fejlődését bemutató részben kidomborodik annak nagyüzemi és fokozottan gépesített jellege. A mezőgazdaságot szemléltető mintegy 30 fénykép közül 10-nél több olyan létesítményt ábrázol (magtisztító, gépállomás, hibridüzem), amelyek már aligha emlékeztetnek a hajdani paraszti munkára.

A város- és községfejlesztést, valamint korunk kulturális fejlődésének eredményeit ugyancsak meggyőző képek és grafikonok szemléltetik.

*

A Legújabbkori Történeti Múzeum és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum 1964. november 10—12-én Békéscsabán rendezte meg a *legújabbkori múzeológusok országos tanácskozását*. A tanácskozás bevezetőjeként a békéscsabai múzeum munkatársai: *Beck Zoltán* és *Bogyirka Emil* bemutatták a résztvevőknek a Munkácsy Múzeum új kiállítását. A kiállítás tanulságainak megvitatására a város kultúrházában került sor.

Tábori György múzeumigazgató a békéscsabai kiállítás „előtörténetét” ismertette. Elmondotta, hogyan láttak munkához a Legújabbkori Történeti Múzeum és a budapesti Történeti Múzeum támogatásával. A munkásmozgalmi anyag összegyűjtésének nehézségéről szólva megemlítette, hogy a XIX. századi anyag könnyebben gyűlt össze, mint a XX. századi. Közönnettel emlékezett meg arról a támogatásról, amelyet a pártbizottságtól és a tanácsi szervektől kaptak. Rámutatott arra, hogy a vita célja a békécsabai kiállítás elemzésével a további hasonló kiállítások rendezésének megkönnyítése, új szempontokkal való gazdagítása.

A felszólalók közül elsőnek *Dömötör Sándor* méltatta a kiállítást. A békésmegyei múzeum — mondotta — a muzeológia minden ágának részvételével a múlt komplex bemutatására törekedett. Míg korábban a muzeológiai ágak legfeljebb párhuzamosan tükröztek egy bizonyos korszakot, addig a jelen kiállítás nem egymás mellé rendel, hanem összefüggéseiben mutatja be a vizsgált időszakot. Látszólag egymástól elütő rendeltetésű tárgyak együtt tükrözik a kiállítás gondolatmenetét. *Szabó László* (Szolnok) azokról a nehézségekről szólt, amelyek a kiállításrendezés terén a központi irányítás és az adott anyag, illetve saját elképzelés közötti alkalmi ellentmondásokból fakadnak. Foglalkozott az időrendi bemutatás és a tematikai egységek kialakításának problémáival, majd a személyes emléktárgyak kiállítási felhasználásának kérdéseire tért ki. *Ambrus József* (Budapest) a Tanácsköztársaságra és az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmára vonatkozó anyag további bővítését javasolta. Kifogásolta, hogy a kubikus felszerelést

is a fővárosból vitték a múzeumba. *Pásztor Mihály* (Abony) az 1919-re vonatkozó anyaggyűjtés nehézségeire mutatott rá. *Dér László* (Budapest) a komplex kiállítás jogosultságáról és időszerűségéről szólt. Rámutatott, hogy egy-egy sikeres kis részletmegoldás (képeslap-gyűjtemény, csendőr-felszerelés) mennyire növelte a kiállítás értékét. A felszabadulás utáni rész bemutatása azonban véleménye szerint megmaradt a korábbi sémáknál. *Gerelyes Ede*, a Legújabbkori Történeti Múzeum főigazgatója a komplex kiállítás hazai előzményeit ismertette. A gondolat először 1905-ben vetődött fel. 1911-ben ilyen elvek szerint rendezték a Rákóczi-kiállítást. Most pedig Békéscsabát megelőzte egy korábbi, kaposvári kísérlet. A békéscsabai kiállítást sikeresnek tartotta, s kiemelte a rendezőgárda jó összetételét. Felvetette a kérdést: dokumentáljon, vagy pedig illusztráljon egy kiállítás? Nézete szerint a kettőt egymástól nem szabad elválasztani, de a dokumentációra kell helyezni a hangsúlyt. Megemlítette, hogy ez gyakran a kiállítás módjától függ. A jelen kiállításon pl. a 48-as olvasóköri zászlója, vagy az egyedülálló, nagy értékű Lassalle-korsó elhelyezésénél fogva csupán illusztratív jelleggel bír. *Vörös Károly* (Budapesti Történeti Múzeum) a tárgyak forrásértékéről szólt. Kifejtette, hogy a XVI. századtól a tárgyak elvesztik abszolút forrásértéküket, hiszen amint az írás válik elsődleges forrássá, a tárgy már csak sajátosságával hat. A bemutatás technikájában szemléletváltásra van szükség; a tárgyról kell levezetni a történelmet úgy, hogy a néző kiérezze a tárgy mögött álló adott korszak egészét. Ehhez persze az kell, hogy a modern muzeológia valójában történeti segédtudománnyá váljék. *Garai Tibor*, a kiállításrendezési és propagandairoda vezetője arról szólt, hogy a vitatott kiállításon sikerült elérni a tartalom és a forma egységét. A komplex kiállításról szólva rámutatott a további követelményre: a kiállítás típus fejlesztésére, a kísérletezés folytatásának szükségességére. *Horn Emil* az újkori anyag bemutatásának kérdéséről, a fotók forrásértékéről szólt, majd kiemelte azt a kiállítási szempontot, miszerint az osztályharcot következetesen fejlődési vezérfonal gyanánt mutatják be. *Temesvári Ferenc* (Nemzeti Múzeum) néhány anakronizmusra hívta fel a figyelmet. A XVI—XVIII. századi anyagban több tárgy nem rendeltetészerűen került kiállításra, míg mások helytelen kormegjelölést kaptak. *Vérő Gábor*, a Művelődésügyi Minisztérium múzeumi osztályának főelőadója arról a társadalmi összefogásról emlékezett meg, amely a kiállítás létrejöttét nagymértékben előmozdította. A legújabbkori anyag gyűjtési nehézségeinek elemzése után utalt a jelen kiállítás nevelési szempontból történő hasznosításának fontosságára.

A november 11-én folytatódó tanácskozáson *Gerelyes Ede* a legújabbkori muzeológia eredményeit és feladatait ismertette, majd *Győrffy Sándor* a népi demokrácia pártjaira és tömegszervezeteire vonatkozó anyaggyűjtés kérdéseiről, *Orbán Antal* pedig a népi demokratikus korszak múzeumi anyagának gyűjtéséről tartott előadást. Ezek anyagának és vitájának ismertetésétől ezúttal eltekintünk, mivel megjelenik a *Legújabbkori Múzeumi Közleményekben*.

A tanácskozás résztvevői november 12-én *Orosházára* utaztak, ahol *Nagy Gyula* igazgató rövid tájékoztatót tartott a múzeum történetéről, majd bemutatta az ott kiállított régészeti és néprajzi anyagot. Elmondotta, hogy *Orosháza* két kötetes monográfiájának elkészítését tűzték ki célul, s ehhez a munkához számos jeles szakembert nyertek meg. *Hódmezővásárhelyen* a Tornyai János Múzeumba látogattak, és megtekintették a hagyományos őszi tárlatot, amely az alföldi képzőművészeti élet seregszemléje.

Majd *Szegeden* tekintették meg a város felszabadulásának évfordulójára megnyílt felszabadulási emlékkiállítást. A kiállítás a város képcsarnokában kapott helyet két teremben és egy folyosón. Tablók segítségével visszapillantást nyújt a háború előtti évekre, majd a felszabadító harcoktól a földosztásig egy egységben, jó anyag segítségével, híven mutatja be az eseményeket. Az előcsarnokban a fordulat éveit ismertetik, az emeleti teremben a szocializmus alapjainak lerakása címmel került bemutatásra dokumentáló anyag. A kiállítás sikeresen tükrözi azt a társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetet, amely a felszabaduláskor Csongrád megyében uralkodott. Sikerült illusztrálni az utóbbi 20 év minden fontos helyi eseményét, a dolgozó nép küzdelmeinek eredményét; a szocialista fejlődést bemutatni, s a perspektivákat érzékeltetni. A kiállításról tartott megbeszéléseken *Gerelyes Ede* az anyag egy része elhelyezésével kapcsolatban tett kritikai észrevételeket, *Bogyárka Emil* (Békéscsaba) pedig a kiállítás második részében a szocialista ember kialakulásának ábrázolására alkalmas dokumentumokat hiányolt. Kifogásolta továbbá, hogy nincsenek fejezet-, illetve tablócímek.

A Hazafias Népfront helyiségében megtartott vita után a résztvevők a Móra Ferenc Múzeumot tekintették meg.

A háromnapos tanácskozás jelentősége abban áll, hogy a legújabbkori muzeológia aktuális kérdéseinek megvitatásával e tudományág fejlődését ösztönözte.

Szász Zoltán

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

A budapesti országos történész-vándorgyűlés

Társulatunk, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a TIT 1965. április 13–14-én Budapesten országos történész-vándorgyűlést rendezett. A vándorgyűlés első napján *Vass Henrik*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete igazgatója, *Tóth László* főelőadó, *Szabolcs Ottó* docens, *Deér László* kandidátus foglalt helyet az elnökségben.

Vass Henrik elnöki megnyitójában rámutatott arra, hogy hazánk felszabadulásának 20. évében a rendező szerveket a vándorgyűlés tematikájának megválasztásánál az az elvi szempont vezette, hogy a korszak történetéből a kutatókat és pedagógusokat egyformán érdeklő és munkájukat egyformán elősegítő kérdéseket tárgyaljanak meg. Ezért választották az első referátum témájául a munkásmozgalom története kutatásának újabb eredményeit, másodiknak pedig a felszabadulás utáni korszak történetének tanítását, amely számtalan kérdést vet fel az oktatók számára.

S. Vincze Edűt kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa „A magyar munkásmozgalom kutatásának újabb eredményei” c. referátumának bevezetéseképpen az utolsó évek párttörténetírásának fejlődéséről beszélt, hangsúlyozva, hogy a kutatók legfőbb feladatuknak a helyes, marxista—leninista szemléletmód kialakítását tartják, amely alapfeltétele a munkásmozgalom története árnyalt, sokoldalú, tudományos igényű feldolgozásának.

Az aktuális kérdések közül elsőként a dualizmus kori szociáldemokrata párt történeti szerepének megítélését emelte ki. A marxista párttörténetírás már az ötvenes évek elején szakított azzal a nézettel, amely a reformizmust a szociáldemokrata párt vezetőinek tudatos, munkásáruló törekvéseként mutatta be, az újabb írások azt a II. Internacionálé egyik eszmei irányzataként ábrázolják, feltárva annak a nemzetközi és a hazai munkásmozgalomban rejlő gyökereit. Az előadó hangsúlyozta, a ma napirenden levő feladat annak vizsgálata, hogy mi volt a szociáldemokrata reformizmus elméleti és gyakorlati tartalma, melyek azok a megnyilvánulások, amelyekért az utókor részéről joggal illeti meg a pártvezetőséget a legszigorúbb bírálat, és melyek azok a mulasztások, amelyeket a később megformálódott igények alapján történetietlen módon írnak a pártvezetőség rovására.

A szociáldemokrata forradalom-elméletéről szólva megállapította, hogy az — a korábbi felfogással ellentétben — nem volt revizionista, hanem a német pártban is uralkodó „ortodox marxizmus” jellemvonásait tükrözte. A szociáldemokrata párt nem vallotta Bernstein elméletét, amely a kapitalizmus pusztulását, a szocialista társadalom létrejöttét a tőkés rendszer szükségszerű csődjétől várta. A párt, bár alapjában véve a hatalom megszerzésének békés útjában bizakodott, nem tagadta az erőszakos forradalom lehetőségét sem. A szocialista társadalom létrejöttének egyik alapvető feltételét a polgári demokrácia megteremtésében jelölte meg. A szociáldemokrata párt reformizmusa ebben az időben elsősorban abban rejlett, hogy a párt a polgári demokrácia megteremtéséért is csak kizárólag reformok útján kívánt harcolni. E reformizmust bizonyítja a párt taktikája is: fő követelését, az általános választójogot is inkább a polgári pártokkal, csoportokkal folytatott — gyakran elvtelen — taktikázással, semmint a tömegmozgalmak erejével kívánta megszerezni.

A következőkben az előadó a magyarországi fejlődésből fakadó sajátos feladatokról szólt. Az eddigi megállapításokkal szemben hangsúlyozta: a szociáldemokrata párt vezetősége megkísérelte, hogy választ adjon a polgári forradalom befejezetlenségéből eredő kérdésekre. Az a tény azonban, hogy a párt szakított a marxizmus forradalmi tartalmával, nem tette lehetővé, hogy a helyes utat megtalálja. Nem volna helyes azonban a szociáldemokraták szemére vetni, hogy az említett kérdésekre más választ adtak, mint

e XIX. század polgári forradalmárai, sem azt, hogy nem látták előre azt a megoldást, amelyet a történelem 1918-ban tűzött napirendre.

Ismertette az előadó a nemzeti-nemzetiségi kérdésben és az agrárkérdésben elfoglalt szociáldemokrata álláspontot, hangsúlyozva, hogy a Monarchia demokratizálásának programját, vagy az agrárkérdés szociáldemokrata megoldását bírálva tartózkodni kell a sematikus ítélettől, és meg kell látni e nézetekben az előremutató vonásokat is.

Ezután az 1917—1919-es időszakkal kapcsolatos új eredményekről számolt be az előadó. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásával kapcsolatban kiemelte: az eddigi szubjektivista értékelésekkel ellentétben ma már helyesen mutatják be a történeti munkák a pártot létrehozó három csoport, a kommunista hadifoglyok, a forradalmi szocialisták és az eddig igaztalanul háttérbe szorított baloldali szociáldemokraták érdemeit. Rámutatott arra, hogy az 1918—1919-es forradalmak történetéről az utóbbi években megjelent munkák a régebbi nézetek számtalan hibáját túlnyomórészt már kiküszöbölték. A korábbi, főként negatívumokat hangsúlyozó megállapításokkal szemben az új munkák kiemelik az októberi forradalom népi jellegét, és rámutatnak: a polgári demokratikus forradalom véget vetett a Habsburgok reakciós uralmának, széleskörű demokratikus jogokat biztosított az ország népének. Az újabb írások kiemelik Károlyi Mihály érdemeit és személyét a magyar történelem kiemelkedő alakjaként jellemzik.

A Magyar Tanácsköztársaság problematikus kérdései közül az előadó a párt-egyesülés tényének reális, történeti elbírálását emelte ki. A Tanácsköztársaság ideje alatt kommunista részről elkövetett hibák bírálatait illetően arra hívta fel a figyelmet, hogy a proletárdiktatúra 133 napja a szocialista rendszer megeremtéséért indított küzdelemnek csak a kezdete volt, amelyet az ellenforradalmi intervenció derékbetört. Kétségtelen, hogy a fiatal, történelmi tapasztalatokkal alig rendelkező kommunista párt — igen nehéz viszonyok között harcolva — követett el hibákat, ezek kijavítására azonban már nem volt idő.

A két világháború közötti időszak párttörténet-írásának újabb eredményeit taglalta az előadó utalt arra, hogy a személyi kultusz leginkább e korszak eseményeinek hiteles, meggyőző ábrázolását nehezítette meg. Az illegális párt történetének feldolgozásakor a kutatókat az a cél vezérli, hogy a párt hősi küzdelmeinek történetét összefüggéseiben, az eredmények reális ábrázolásával, a hibák elemzésével mutassák be. Minden munkának tükröznie kell azt az igazságot, hogy a KMP volt a Horthy-fasizmus éveiben az ellenforradalmi rendszer legkövetkezetesebb ellenfele, amely hibái ellenére is egyedül képviselte a leghaladóbb, legforradalmibb eszméket.

Az előadó rámutatott azokra a nehézségekre, amelyek gátolták a KMP-t a helyes stratégia kidolgozásában. Így mindenképp előtérbe jelentkezésére, amely nemzetközileg új jelenség volt, és amely a harc új formáinak kidolgozását követelte meg. Utalt az illegitimitásból fakadó korlátokra, valamint arra a kérdésre: milyen szerepet játszott a KMP stratégiájának meghatározásában a nemzetközi kommunista mozgalom és annak vezető szerve, a Kommunista Internacionálé. E kérdéssel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban a húszas évek végétől megerősödő szektás nézetek hatottak a mi pártunk politikájára is, de hiba volna elhallgatni azt, hogy a Komintern politikájának kialakításában a magyar kommunista vezetőknek is volt szerepük.

A továbbiakban az előadó a két munkaspárt viszonyával foglalkozott az ellenforradalom éveiben, rámutatva történeti okaira annak az éles bíráltnak, amelyben a kommunista szerzők évtizedeken keresztül a szociáldemokrata pártot részesítették. Hangsúlyozta: a helyes értékelés kialakításakor nem szabad figyelmen kívül hagyni a szociáldemokrata párt érdemeit, sem azt, hogy e párt a magyar munkásság egyetlen legális párta volt, amely a vezetőség mulasztásai, kommunista- és szovjetellenessége dacára is tömörítette a szocializmusért harcoló proletárok tömegeit, gátat vetetett a fasizmus korlátlan tobzódásának, küzdött a munkásosztály gazdasági és politikai jogaiért. Foglalkozni kell a szociáldemokrata párt soraiban megmutatkozó differenciálódási folyamattal is, amely új baloldali kialakulásához vezetett, és amely lehetővé tette, hogy 1944 őszén egységkormány megfogalmazására kerüljön sor.

Az előadó bírálta azt az újonnan jelentkező szemléletmódot, amely a kommunisták harcának árnyoldalait hangsúlyozza, a szociáldemokrata párt tevékenységének viszont csak pozitív vonásait mutatja be. E felfogás következtében ismét csak eltorzul az események valódi története.

Az előadó befejezésül hangoztatta: igen nagy még a tisztázásra váró problémák száma, sok a megoldatlan kérdés. A párttörténet kutatóinak legfőbb igyekezete, hogy

mielőbb az olvasók kezébe kerüljön a magyar munkásmozgalom évszázados múltjának, a kommunista párt hősi küzdelmeinek hiteles, meggyőző története.

A referátumhoz elsőként hozzászóló *Lackó Miklós* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa tájékoztatta a hallgatóságot azokról az utóbbi években megjelent, a felszabadulás utáni korszak történetével foglalkozó fontosabb művekről és folyó kutatásokról, amelyek egyaránt a jelenkor története megírásának komoly felülvizsgálására tanúskodnak. Kitért a felszabadulás 20. évfordulójára rendezett különböző tudományos ülésszakok gazdag anyagára, a fellendült vita-szellemre. A pedagógusok sok szempontból jogosan szeretnének pontos, a tanításban szabatosan felhasználható értékeléseket kapni az 1945 és főleg az 1948 utáni évek bonyolult problémáiról — mondotta. Jelenleg ezt még sok kérdés vonatkozásában nem kapják meg. De ennek a tisztázó, „cseppfolyós” állapotnak nagy előnyei is vannak a korábbi évekhez képest: a viták a kutatómunka fejlődését bizonyítják, túl korai lezárásuk akadályozná a tudományos tisztázást. Felhívta a figyelmet, hogy ebben a helyzetben különösen fontos, hogy a pedagógusok figyelemmel kísérjék a történész-folyóiratokat, a vitabeszámolókat, a legújabb eredményeket és szempontokat.

A hozzászóló végül néhány bíráló megjegyzést tett a készülő párttörténeti tankönyv megjelenetétéről.

Szabolcs Ottó főiskolai docens a referátumban elhangzottakat a középiskolai tanítás szempontjából értékelte.

Nemcsik Lehel tanár (Sümege) felszólalásának első részében a párttörténetnek a középiskolai tanárok részére történő kidolgozását sürgette, felszólalásának második részében pedig a magyar és román szociáldemokrácia kapcsolatával foglalkozott.

Lévai Béla tanár (Szeged) hangsúlyozta, hogy a referátum a párttörténet egyes kérdéseiben még ki nem kristályosodott, cseppfolyós állapotot tükrözött, ami a tanítás szempontjából azért hátrányos, mert így a tankönyvek érvényességi ideje megrövidül.

Párducz József (Budapest) *Lévai Béla* felszólalásához kapcsolódva rámutatott arra, hogy ha az elvi kérdések tisztázottak, akkor a részletek lehetnek „cseppfolyósak”. A szociáldemokrata párt működésénél sem az elvi állásponttal, hanem a gyakorlati tevékenységgel volt baj, ezen a téren volt a párt vezetősége és tagsága között a legnagyobb ellentét.

Simon Irma tanár (Budapest) arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkásmozgalom oktatása az esti tagozatokban ütközik a legnagyobb nehézségekbe, itt van a leginkább zsiárság jó tankönyvre.

Egri Jánosné tanár hangsúlyozta, hogy a tanulók ismereteik egy tekintélyes részét ma is az otthon megtalálható elavult irodalomból merítik, ideáljaink ma is a régebbi korszakok hősei, akikről több kitérő irodalmi alkotás áll rendelkezésre mint a munkásmozgalom hőseiről.

Fekete Antalné tanár (Békéscsaba) beszámolt arról, hogyan sikerült *Kulich Gyula* édesanyjának megszólaltatásával a munkásmozgalom történetét közel hozni a tanulókhöz, s utalt az irodalom adósságára a munkásmozgalom nagyjainak bemutatása terén.

S. Vincze Edít válasza után *Vass Henrik* elnöki zárszabában rámutatott arra, hogy az 1966-ban kibocsátandó tankönyvek megállapításain nem kell változtatni. Jelentős dokumentumkötetek látnak napvilágot, melyeknek el kell jutniuk a pedagógusokhoz. Elmondotta, hogy a Párttörténeti Tankönyv kézirat 1963 június óta készen van, az első tíz fejezetet a lektori véleményeknek megfelelően már át is dolgozták, most a főszerkesztő revideálja. Az újjáértékelés során szem előtt kell tartani, hogy nem minden régi megállapítás rossz, s hogy a cél a szociáldemokrata párt történeti szerepének helyreállítása a KMP szerepének torzítása nélkül.

Vass Henrik elnök ezután az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete, a Társulat és a TIT által kiírt „Felszabadulási pályázat” eredményét hirdette ki. A pályázatra 52 tanulmány és visszaemlékezés érkezett be, melyek közül 34 tanulmány és 8 visszaemlékezés került lektorálásra, 10 különböző okoknál fogva nem felelt meg a pályázat követelményeinek. A pályázatok túlnyomó része a mezőgazdasággal, ezen belül főleg az 1945-ös földosztással és a termelőszövetkezeti mozgalommal foglalkozik, elméleti kérdésekről csak egy, az 1956-os ellenforradalomról ugyancsak 1 pályamű érkezett, népi demokráciánk 1957 utáni történetéről pedig sajnos egy sem. Örvendetes, hogy a dolgozatok többsége helytörténeti jellegű, önálló, levéltári kutatásokon alapuló. A pályaműveket elbíráló bizottság tagjai: *Borus József* kandidátus, a Társulat titkára, *Deér László* a TIT történelmi szakosztályának titkára, *Habuda Miklós* a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Korom Mihály* kandidátus, docens, a Társulat titkára, *Ságvári Agnes* kandidátus, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa és *M. Somlyai Magda* kandidátus, a Társulat titkára voltak.

A bíráló bizottság javaslata alapján az I. díjat *Nagy József* főiskolai adjunktus (Eger) nyerte „A szocializmus építése Heves megyében (1945—1962)” c. kiemelkedő jelentőségű, önálló kutatások alapján készült, valóban a megye történetével foglalkozó, azt ismertető dolgozatával. A bizottság megítélése alapján a II. nem került kiosztásra. A III. díjat a következő öt pályamű nyerte: 1. *dr. Pozsonyi Tivadar* (Budapest) „A községi földigénylő bizottságok az 1945. évi földreform népi szervei” c., 2. *dr. Hontert Rezső és Sereg József*: „Gyöngyös város története a felszabadulás után” c., 3. *Kiss Géza* (Pécs): „A szocializmust építő Kisújszállás” c., 4. *dr. Molnár István* „Pécs és Baranya megye kulturális fejlődése 1944—1964” c. és 5. a kállósemjéni kultúrotthon *dr. Erdész Sándorné* vezetésével készült „Kállósemjén története a felszabadulástól napjainkig” c. összeállítására.

Dícséretben és jutalomban részesültek a következő pályamunkák: 1. *Zsellér József*: A mezőgazdaság szocialista átszervezése hazánkban, 2. *Ágh Attila*: Népi demokratikus forradalom Magyarországon, 3. *Benke József*: A barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet története, 4. *Kemenes József*: Az általános iskola története Győr-Sopron megyében, 5. *Folláth Mátyásné*: Magyar—cseh kapcsolatok Martfűn.

Dícséretben részesült és kiadásra ajánlotta a bíráló bizottság a következő pályaműveket: 1. *Takács Ferenc* (Budapest) A szegedi sport 20 éve (1944—1964) c., 2. *Morvay Gyula*: Újjáéledés. Nagykanizsa régi és új napjai c., 3. *Horváth Sándor*: Szabolcs-Szatmár parasztságának harca a földért. Az 1945. évi földreform c., 4. *Janó Ákos*: Hajdúvid (Egy szocialista falu társadalom-rajza a kialakulás idején) c., 5. *Schneider Miklós*: Az új élet megindításának néhány kérdése Szentesen (1944 október—1945 március) c., 6. *Merényi László*: Iskolauty Szabolcsban az 1945/1947. években c., 7. *László József*: Adatok a vásárhelyi földosztás történetéhez c. dolgozatát.

A beküldött visszaemlékezésekkel kapcsolatban a bizottság megállapította, hogy többségükben nem feleltek meg a pályázat követelményeinek. Vörös Márton és Simonyi Henry visszaemlékezését a Párttörténeti Intézet megvásárolja, Fekete Rezső visszaemlékezését pedig a Hadtörténelmi Közleményekben való megjelentetésre javasolta.

Délután folyamán a vándorgyűlés résztvevői *Vigh Károly* és *Győrffy Sándor* kalauzolás mellett megtekintették a Legújabbkori Történeti Múzeumnak a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett kiállítását.

A vándorgyűlés második napján *Mód Aladár* egyetemi tanár elnöklete alatt a népi demokratikus korszak általános és középiskolai tanításának kérdései kerültek megvitatásra. *Csiszér Béla* szakfelügyelő (Derecske) „A népi demokrácia győzelme hazánkban c. tankönyvfejezet általános iskolai feldolgozásának kérdései” címen tartott referátuma első részében rámutatott arra, hogy az általános iskola 8. osztályának tankönyvi anyagában a fenti téma a tetőpontot jelenti, s a téma feldolgozása nemcsak hazánk felszabadulás utáni története főbb állomásainak megismertetését kívánja meg, hanem fontos célkitűzéseket von maga után az erkölcsi, esztétikai és érzelmi nevelés terén. Ezeket a feladatokat az új tanterv szerint „a tanulók életkorával összhangban álló pedagógiai gyakorlattal” differenciáltan olvasmányos előadásmód segítségével kell teljesíteni. A tankönyvi fejezet egyes leckéit elemezve mutatta be referátumának második részében a feldolgozás módszerét, a rendelkezésre álló szemléltető eszközöket, s azokat a feladatokat, amelyeknek segítségével a tanulók aktivitását fokozni lehet.

Kiss Géza adjunktus (Pécs) „A népi demokratikus korszak didaktikai és módszertani problémái a középiskolában” c. referátumának bevezetésében hangsúlyozta: hasznosnak kell tekinteni a népi demokratikus korszak didaktikai és methodikai témáinak a vándorgyűlés programjára tűzését. Az elhunyt húsz esztendő múltjában ugyan minden megtalálható, amire a dinamikus óravezetést, változatos felépítést, sokszínű korrajzot kedvelő tanárnak szüksége lehet. Igazi mondanivalójának korszerű eszközökkel történő feltárása a tanulók előtt mégsem könnyű feladat. Gyakorlatilag az utolsó osztály rövidített tanítási ideje, az érettségire való felkészülés és ismétlés a népi demokratikus korszak története tanításának amúgy is szűkre szabott idejét még jobban csökkenti, a túlterhelt tanároknak nem mindig nyílik lehetőségük arra, hogy a tudományos kutatás új eredményeivel lépést tartsanak. A Történelemtanítás 1960-ban megjelent jubileumi száma és a felszabadulásunk 15. évfordulójára összeállított irodalomjegyzék hasznos segítséget nyújt, de nehéz a szétszórt cikkek összegyűjtése. Világneveti politikai hibát a tanárok ma már csak ott követnek el, ahol a tankönyv is elavult, s ahol a tanulók más

forrásból szerzett politikai ismeretei a tankönyv megállapításait és a tanár magyarázatát cáfolják. A tanulókat a korszak koruknál fogva is érdekli, de a tankönyv tisztázatlan kérdései miatt az oktatás színvonala mégis elmarad a történelem bármely más korszakának oktatása mellett. A tanítás korszerűsítésének egyik első feltétele olyan új tankönyv, amely „tömör fogalmazásban fogja hozni a korszak tanításához szükséges tényanyagot, valamint a legfontosabb megtanulandó és megtanulható általánosításokat. Ezen kívül pedig a kötethez fűzve vagy külön segédkönyvként gazdag forrásanyagot ad a tanár és diák kezébe, és lehetővé teszi az események illusztrálását is, feldolgozását is.” A források felhasználásával kapcsolatban a referátum felhívta a figyelmet arra a követelményre, hogy eredeti és teljes forrásokat kell a tanulók kezébe adni (nem pedig kivonatokat). A korszerűsítés terén folyó erőfeszítések közül kiemelte a legújabbkori kiállításokkal, anyagbemutatókkal egybekötött múzeum- és levéltár látogatásokat, szemléltető eszközök készítését és — a legnehezebb, de legeredményesebb útat jelentő — helytörténeti kutatást.

A két referátum együttes vitájában *Bálint Béla* szakfelügyelő (Budapest) szólalt fel elsőnek, s hangsúlyozva a korszak tanításának nehézségeit, legyőzésének eszközeiként rámutatott arra, hogy I. korszakunk tanításában a tanulók történeti ismereteinek egész rendszerére építhetünk már, s nagyon is fontos a korszak tanítását előkészítő munka, azaz a polgári és a proletár forradalmak feladatainak és különbségeinek az elemzése. 2. Népi demokratikus fejlődésünket is a nemzetközi helyzetbe kell beágyazni, s mint egységes szocialista átalakulási folyamatot kell bemutatni, amely sajátos történeti viszonyok között és sajátos fázisokon keresztül valósult meg. 3. Fel kell eleveníteni a polgári demokratikus forradalom befejezetlenségének gazdasági és társadalmi következményeit, hogy a tanulók világosan megértsék, hogy előbb a polgári demokratikus követelményeket, illetve egyidejűleg már szocialista forradalmi feladatokat is kellett megvalósítani. 4. Didaktikai szempontból fontos a szakaszolás kérdése, a szocializmus alapjainak lerakása és a szocializmus felépítése közti határvonal meghúzása. 5. Fejlődésünk elemző vizsgálatát az alábbi fő kérdések köré kell csoportosítani: a munkásosztály megszervezése és megszilárdulása, a szocialista termelési viszonyok kialakulása, az anyagi-technikai bázis létrehozása és az életszínvonal emelése, a kulturális forradalom megindulása. A legdöntőbb kérdés a hatalom jellegének és osztálytartalmának vizsgálata. A fejlődés forradalmi jellegét a népi tömegmozgalom elemi erejű kibontakozásával is éreztetni kell. Észre kell vétetni azt is, hogy a két munkáspárt egyesülése már a szocialista forradalom végleges feltételét teremtette meg, az MSZMP helyes politikája pedig már a szocialista népi-nemzeti egységet munkálja. A hatalom jellegében a minőségi változás tehát fokozatosan következett be. Elengedhetetlen követelmény továbbá a legendás korszak egyszerű hőseinek idézése alakjuk meleg vonásokkal való megrajzolása. A nevelési hatékonyság érdekében ki kell alakítani e korszak tanításának a didaktikai hagyományait, nevezetesen a) biztosítani kell a népi demokratikus fejlődés önálló tanulmányozását bőséges forrásanyag alapján, b) problémákkal telített helyzet kialakításával kell ismeretszerző és önálló vizsgálódó munkára serkenteni a tanulókat, c) korregevenítő szituációk teremtésével és helytörténeti anyag felhasználásával kell érzelmmel telítettebb oktató-nevelő munkára törekedni. A megjelölt módszerek érvényesítését példákkal támasztotta alá.

Petrik János szakfelügyelő (Budapest) felszólalásának első részében visszatekin- tette a 20. évfordulóval kapcsolatban a népi demokrácia tanításának történetére. 1948-ig, amikor a fasiszta rombolás borzalmai még élénken éltek a tanárok és tanulók emlékezetében, és amikor csupán a felszabadulás ténye volt a tanítás tárgya, a tanárok örömmel tanították ezt a korszakot. Az 50-es évek elején a személyi kultusz körülményei között, amikor már a felszabadulás után megtett út tanítására is sor került, a tanárok számára sok nehézséget jelentett ennek a korszaknak a tanítása. Az ellenforradalom utáni politikai konszolidáció légkörében, amikor a továbbképzés a tanárok politikai világnézeti alapjait megszilárdította, könnyebbé vált és nagyobb örömet okozott a népi demokratikus korszak tanítása. Így jutottunk el addig a Csibiszér Bála által jellemzett állapotig, hogy e korszak a tanításban a csúcspontra jelent.

Felszólalásának második részében arra mutatott rá, hogy bizonyos kérdésekben (pl. a mezőgazdaság és a parasztság 20 éves története) feltétlenül szükség van arra, hogy a történetkutatók a rendelkezésre álló alkalmakat megragadva (szakmai továbbképzés, munkaközösségi ülések, a Társulat tanári tagozatainak előadása) az eddiginél több és hathatósabb támogatást nyújtsanak a tanároknak.

Vértes Róbert, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa hozzászólásának bevezetőjében a népi demokratikus korszak tanításával kapcsolatban arra az ellentmondásra mutatott rá, hogy míg a tanár a korszak aktív résztvevőjeként nem tekinti

azt történelemnek, addig a tanuló, a 18 éves tanuló számára a felszabadulás és az utána következő időszak, sőt még az ellenforradalom is történelem. Az ellentmondás feloldása, a szubjektív élményeknek történeti szempontból való vizsgálata szilárd világnézeti és politikai állásfoglalást igényel. A korszakkal foglalkozó történeti kutatás ma részletkérdéseiben még nem megállapodott ugyan, de a fejlődés fővonala egyértelmű. Komoly nehézséget az jelent, hogy a tankönyv — főképpen az 1948 utáni korszakra — alig használható, és hogy a tanárok jóformán semmiféle irányítást nem kapnak a tanítás módjára vonatkozóan. Ezért az új reform-tankönyv elkészülése előtt egy sor kérdést kell tisztázni, s az anyagot taníthatóvá kell tenni.

Vigh Károly a Legújabbkori Történeti Múzeum osztályvezetője Csiszér Béla referátumának problémamentes jellegét kifogásolta, s rámutatott azokra a kérdésekre, amelyeknél a tanulók negatív hatásnak vannak kitéve. Javasolta, hogy a tanítás megkönnyítésére készüljön olvasókönyv.

Lipinszky Károly tanár (Budapest) arra hívta fel a figyelmet, hogy az iskolák könyv- és szemléltető eszköz ellátása gyenge, s nem teszi lehetővé a népi demokratikus korszak jobb tanításának megalapozását.

Székely Gyula szakfelügyelő (Békés) olyan szemléltető eszközök beszerzését sürgette, amelyek a Horthy-korszak viszonyainak bemutatásával érzékeltetnék a népi demokratikus korszak vívmányait.

Csiszér Béla és *Kiss Géza* válasza után *Mód Aladár* elnök zárszavában rámutatott arra, hogy a népi demokratikus korszak tanításában a módszer kérdése a legnehezebb, itt kell a történeti kutatásnak és az irodalomnak több segítséget nyújtani. Utalt arra, hogy a marxizmus-leninizmus tanszék és a Társulat április 26-án kezdődő ülészaka éppen a korszak kérdéseinek kutatását lesz hivatva előbbrevinni.

A Történelmi Társulat delegációja Berlinben

A Deutsche Historiker-Gesellschaft elnökségének meghívására Társulatunk háromtagú delegációt küldött ki a Historiker-Gesellschaft Berlinben 1965. március 19—21-én tartott III. kongresszusára. A delegáció vezetője *Pach Zsigmond Pál* akadémiai lev. tag, Társulatunk alelnöke, tagjai *Borus József* kandidátus, Társulatunk titkára és *Fitz Jenő* múzeumigazgató, a Keletdunántúli Csoport elnöke voltak.

A Tanári tagozat hírei

Előadások

1965. február 24-én a tanári tagozat felolvasó ülésén *Hahn István* egyetemi tanár, kandidátus „A római társadalom útja. A rabszolgatartástól a feudalizmus kezdetéig” címmel tartott előadást. Az előadás bemutatta a római rabszolgatartó társadalom klasszikus formáját az időszámításunk előtti II—I. században és gazdag, a tanításban is kiválóan felhasználható példákkal illusztrálta a klasszikus rabszolgatartó-társadalom felbomlási folyamatát annak politikai és társadalmi visszahatásával együtt. Az előadás szemléletes képet adott arról, hogy a római történelem különböző századaiban a mezőgazdaságban és iparban milyen természetű munkákat végeztek a rabszolgák, érdekes adatokkal szolgálva munkájuk termelékenységéről és munkájuknak a római gazdasági termelésben képviselt súlyáról. Befejezésül a rabszolgatartó társadalommal kapcsolatban elterjedt helytelen nézeteket cáfolta.

1965. március 10-én a tanári tagozat gimnáziumi módszertani csoportja ülésén *Kertész István* az audióvizuális nevelés szakértője bemutatta azokat az eszközöket, amelyeket ilyen rendszerű tanításban közvetlenül fel lehet használni, kezelésük módját és a velük kapcsolatos módszertani kérdéseket.

1965. március 24-én a tagozat előadásorozata keretében *M. Somlyai Magda* kandidátus „Gondolatok a magyarországi népi demokratikus forradalom és agrárreform jellegéről” címmel tartott előadást. Ismertette a népi demokratikus forradalom tartalmi és formai jegyei körül kibontakozott vitát. Az 1945 folyamán végrehajtott földreform elemzésével bizonyította, hogy a népi demokratikus forradalom hogyan határozta meg a földkérdés megoldásának radikális, agrárforradalom jellegét, illetve a földreform radikális végrehajtása hogyan erősítette a népi demokratikus forradalom szocialista forradalomra jellemző jegyeinek kibontakozását.

A vidéki csoportok hírei

A debreceni ülészak

Előző számunkban már röviden jeleztük, hogy 1964 november 3—4-én a Társulat Keletmagyarországi Csoportja tudományos ülészakot rendezett. Az ülészak első napján *Fehér András* docens előktele alatt *Ságvári Ágnes* kandidátus tartott előadást „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány” címmel.

Az előadás bevezetőjében *Ságvári Ágnes* a koalíció létrejöttének kérdéseit vázolta. Magyarországon az antifasiszta népfront jellegű összefogás gyors kialakulását késleltette, hogy az ország politikai és gazdasági helyzetének felismerése csak a sorozatos csata-vesztések és az 1944-es megszállás fényénél következett be. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front közvetlen elődjeként megalakuló Magyar Front alapja a két munkáspárt akcióegysége volt, melyhez a Független Kisgazda Párt és a Nemzeti Parasztpárt csatlakozott. A Magyar Front a Kommunista Párt kezdeményezésére már a felszabadító harcok előtt olyan akcióprogramot javasolt, melynek első pontja a munkásság és parasztság képviselőinek bevonásával demokratikus kormány megalakítását követelte. A nemzeti egységkormány létrejöttét elősegítette a nemzetközi helyzet is, ugyanis az 1943-i teheráni és 1944-i yaltai egyezmény a lakosság valamennyi elemének bevonásával történő kormányalakítás mellett foglalt állást. A koalíció létrejötte tehát történeti szükségszerűség volt, ezért az előadó 1. a népi demokráciák és Magyarország kormányzati rendszerének néhány általános és sajátos vonását, 2. az ideiglenes nemzeti kormány összetételét és működését, 3. a koalíció összetartó erőinek és ellentmondásainak elemeit jelölte meg felvetendő kérdésként, s a megjelölt kérdéseket a kormány Budapestre költözésének időpontjáig vizsgálta.

Az új államok kialakulásának jellegzetességeit az előadás három típusban mutatta be. Jugoszlávia, a Bolgár Népköztársaság és csírájában a besztarcebányai felkelésben megszületett Szlovák Nemzeti Tanács azt a típust példázza, amelyben a pártok és egymástól határozottan eltérő világnézeti és politikai elveket valló csoportok közvetlen kommunista hegemonia alatti együttműködése a dolgozó osztályok közös érdekeit kifejező olyan népfrontmozgalommal alakult át, melyből a nemzeti célokkal és társadalmi reformokkal szembenálló erők teljesen kiszorultak. A népfront szervei lettek helyi és országos szinten a kormányzat alapjává.

Míg ezekben az államokban a pártszövetség a már kommunista vezetés alatt álló népfronthoz csatlakozott, a második típusban — melyet Cseh-, Lengyelország és Románia példáján mutatott be az előadás — a szervezett ellenállás kiindulópontja éppen a pártszövetség lett, s főként ez képezte a népfrontszervezkedés kereteit. Az új hatalom a régi állam demokratizálásának útját választotta. Ebbe a típusba sorolta az előadó Magyarországot is, ahol a pártszövetségnek különösen fontos szerepe volt a tömegek aktivizálásában és a régi állami gépezet fokozatos átalakításában. Ezekben az államokban a koalíciós kormány feladata volt a munkás-paraszt demokratikus diktatúra funkcióinak felélése, ezért a kormányok maguk hívtak életre felbecsülhetetlen jelentőségű munkát végző népi szerveket (Nemzeti Bizottságok, Népbíróságok, Igazoló Bizottságok stb.).

A harmadik típust alkotó Olaszország és részben Franciaország példája negatív bizonyítja a polgári állam és a népi demokrácia már csírájában is kibékíthetetlen ellentétét. Ezekben az országokban az előbbi államokhoz hasonló fejlődés indult meg, de a burzsoá pártok és az őket támogató angol—amerikai megszálló hatalmak a népiszervek alárendelésére, ill. ahol ez nem ment, könnyörtelen szétzúzására törekedtek. Ezzel kapcsolatban utalt az előadó a szovjet hadsereg harcainak és itt tartózkodásának jelentőségére.

A „felülről” megalakult nemzeti kormány munkatervének alapja a Kommunista Párt programja lett, melyet 1944. december 2-án Szegeden a Függetlenségi Front akció-programjánul fogadott el, s melyet az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek megválasztása során az ország felszabadult részeinek lakossága is elfogadott, a népi demokratikus fejlődéssel szemben álló erők pedig nem gátolhattak meg. A program belpolitikai síkon felelt a alapvető demokratikus szabadságjogok gyakorlásának, a szociális törvénykezés követelményeinek megvalósítását, a fasiszta maradványok elleni harcot, a háborús és népellenes bűnök megtorlását és a földreformot. A program lehetőség volt, jövője polgári-liberális vagy radikális végrehajtásától függött. A program a magyar politikai és osztályharcokban szerzett évtizedes tapasztalatok terméke volt. Egyidőben két programjellegű dokumentum is készült: Debrecenben a moszkvai emigráció vezető szerve által novemberben és Budapesten a pártvezetőség megbízásából október 2-án. A két változat célkitűzéseiben azonos vonásokat tartalmazott, a két programban vázolt módszer között azonban eltérés mutatkozott. A legszembevetőbb különbség volt, hogy az

ithoni pártvezetőség a függetlenségi mozgalomban szerzett tapasztalatai alapján a forradalom kibontakozásában, a munkásmozgalom és a pártmunka hagyományos formái számára nagyobb teret igyekezett biztosítani.

A kiugrási kísérlet sikertelensége következtében megszakadt a kormányzat folytonossága, megszűnt a központi hatalom, a forradalmi hagyományokban gazdag felszabadult országrészek megalakultak a népi szervek hatalmat gyakorló jogkörrel (Nemzeti Bizottságok, Üzemi Bizottságok), majd a központi hatalmi szerv: az Ideiglenes Nemzetgyűlés, melynek létrehozásában az antifasiszta erők tömörítésének szándéka játszotta a fő szerepet.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés pártjai a kormányzó pártok, Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt és a Polgári Demokrata Párt voltak. A Polgári Demokrata Párttal kapcsolatban előadó rámutatott arra, hogy azzal mind a bal-, mind a jobboldal mint kifejezetten polgári tömörüléssel számolt, de a polgárság nagyobb részt a Kisgazdapárthoz csatlakozott. A horthysta tábornokok bevonásával kapcsolatban kiemelte azt az indokot, hogy az új rendszer hajlandó volt pozitív együttműködés esetén közözséget vállalni a régi államapparátus németellenes részével, hogy hidat akart verni a fasizmust elítélő, de a múlt rendszer iránt lojális rétegek felé, fel akarta használni a németellenes katonai csoportok képviselte erőt. Ezek az elképzelések azonban 1944 decemberre már nem nyújthattak támaszt az Ideiglenes Kormány számára, mert a horthyisták a demokratikus átalakulásnak még polgári formájában sem juthattak szóhoz.

A koalíciónak ezért a Függetlenségi Front pártjai által kiadott programhoz kellett visszatérnie, meg kellett szervezni az ideiglenes kormány szervezett tömegtámogatását, a nemzeti bizottságok kiépítését és megszilárdítását, a munkáshegemoniát megtestesítő nemzetgyűlés segítségével biztosítani kellett a kormányzat törvényes feltételeit. Ezzel kapcsolatban emelt szót az előadó azzal az irányzattal szemben, amely a munkáshegemonia, a munkás-szegényparaszti szövetséget eleve adottnak, a fejlődés népi demokratikus fordulatát problémamentesnek tekinti.

A koalíció programjával az ellentétes osztályok egyetértettek, de ellentétes értelmezéseik a közvetlen teendők és sorrendjük, valamint abban a tekintetben váltak élessé, hogy a koalíciónak legyen-e és milyen tömegbázisa (itt vált döntővé a népi bizottságok szerepe) s hogy milyen politikai csoportosulás legyen a koalíció magja (a két munkáspárt, vagy a kisgazda—szociáldemokrata párt szövetsége). A kommunista párt felfogása szerint a koalíció szervezett támogatást a népi szervek, elsősorban a Nemzetgyűlés jelentette, amely magát az államhatalom birtokosának deklarálta. Kezdeti ellentmondások után a két munkáspárt együttes politikája lett a koalíció irányvonalának alapja.

Az ország felszabadulásának befejezése, a kormány Budapestre költözése új helyzet elé állította a koalíciót, a háborúval együtt megszűnt a legszorosabb összekötő kapcsolatok. A kommunista párt a Függetlenségi Front programjában megjelölt feladatok forradalmi végrehajtását, illetve a megkezdődött folyamat gyorsítását és elmélyítését tűzte napirendre.

Szilágyi Miklós tanársegéd (Debrecen): „A debreceni Nemzeti Bizottság szerepe és tevékenysége a népi demokratikus forradalomban” című előadásában elsősorban a Nemzeti Bizottságon belüli politikai harcokat elemezte. Megállapította, hogy 1. a város baloldali erői a Bizottságot is felhasználták — bár egyre csökkenő mértékben — a jobboldali erők munkáellenes, az összes demokratikus erők összefogását és a társadalmi haladást akadályozni igyekvő tevékenységének leleplezésére, 2. a baloldali erők — már jóval a Baloldali Blokk megalakulása előtt — együttesen léptek fel, s ennek eredményeként szinte minden esetben biztosítani tudták álláspontjuk győelmét a Bizottságon belül, 3. ebből következőleg a Bizottság a városban a társadalmi haladás híveinek jelentős fóruma és fontos eszköze volt.

Az ülésszak második napján *M. Somlyai Magda* kandidátus, a Társulat titkára „Népi demokratikus forradalom és földosztás Magyarországon” címmel tartott referátumának első részében a népi demokratikus forradalom jellegének meghatározásával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy e meghatározásnál a döntő tényező a hatalom jellegének, osztálytartalmának vizsgálata. Lenin megállapítása, hogy az „államhatalom átmenete az egyik osztály kezéből egy másik osztály kezébe a forradalom első, fő és alapvető ismertető jele, e fogalomnak mind szigorúan tudományos, mind gyakorlati politikai értelmében”. Ebből kiindulva elemezte a magyar népi demokratikus forradalmat. Magyarországon 1945-ben a hatalom döntően a munkásosztály kezébe került, de sajátos történelmi fejlődésének következtében a hatalom gyakorlásába a parasztságot és az ipari burzsoázia fasizmus ellenes elemeit be kellett vonnia. Több tényező (következetlen

polgári demokratikus átalakulás, a fasiszmus hatása a tömegekre, a háborús pusztulás, a munkásosztály felkészületlensége a hatalom átvételére) együttes hatásaként a hatalmat gyakorló munkásosztálynak első feladata az volt, hogy a polgári demokratikus vívmányok következetes megvalósításával készítse elő a népi demokratikus átalakulást. A történelem azonban már túljutott a polgári forradalmak szakaszán, s ezért már 1945-ben bizonyos kérdésekben a szocialista forradalomra jellemző megoldások is születtek. Lenin már 1905-ben hangsúlyozta a polgári demokratikus és szocialista forradalom elemeinek összefonódását, s az 1945-ig eltelt időszak mélyreható történelmi változásai csak megerősítették a két forradalom összefonódásáról vallott lenini nézetet. Az új forradalom, a szocialista átalakulás népi demokratikus útja a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harcnak ezt az összefonódását fejezi ki. Ez a tény azonban nem azt jelenti, hogy az ország fejlődése 1945-ben egyértelműen polgári demokratikus úton indult el, hanem éppen a hatalom jellegét és a küzdelem tartalmát tekintve több vonatkozásban megfelelt a szocialista forradalom első szakasza tennivalóinak. Ez a több mint polgári demokratikus és kevesebb mint szocialista forradalom, a proletárdiktatúra megteremtésének ez a különböző történelmi okok következtében lassított, békés formája: ez a szocializmus megvalósításának népi demokratikus útja.

A földkérdés megoldása Magyarországon akkor került napirendre, amikor a burzsoáziának része volt még a hatalomban, de a döntő szó a munkásosztályt illette. Az államhatalom ilyen körülmények között azzal a céllal hozta meg a földreform-rendeletet, hogy a fasiszmus maradványainak megsemmisítése során a földbirtokos osztályt is felszámolja. A földreformot természetesen forradalmi eszközökkel, forradalmi módon, a néptömegek aktív részvételével hajtották végre és az egész magyar földbirtok struktúráját gyökeresen megváltoztatták. Ezért megállapítható, hogy Magyarországon a felszabadulás után agrárforradalom ment végbe. Elősegítette a földreform végrehajtását annak jól megválasztott időpontja. A földreform első két szakasza az általános demokratikus fellendülés idejére esett, amikor a reakciós erők teljesen bénák voltak. 1945 őszére, amikor a reakció rendezve sorait támadást indított a földreform ellen, a földreform eredményei már olyan zárt keretet alkottak, amelyen belül lehetett itt-ott módosítani, de a kereteket széttörni már nem.

Mikecz Ferenc adjunktus (Debrecen) „Harc a munkásegységért és a két munkáspárt egyesüléséért Hajdú megyében és Debrecenben” c. előadásában meghatározta a Hajdú megyében és Debrecenben folyó küzdelem helyét és jelentőségét a munkásegységért folyó országos harcban. Kifejtette, hogy a SzDP megyei és debreceni vezetése a SzDP országos vezetésében működő jobboldal egyik legszilárdabb vidéki bázisa volt, az összes kuleszpozíciók jobboldali szociáldemokraták kezében voltak. Ennek ellenére Debrecenben és Hajdú megyében a SzDP vezetőszerveiben és az alapszervezetekben egy szilárd és szélesedő baloldal alakult ki, mely 1947 végén egyre határozottabban lépett fel nyilvánosan is a jobboldal ellen, a munkásegység következetes fenntartása és továbbfejlesztése érdekében. Különösen jelentős volt a munkásegység továbbfejlődése szempontjából a Debrecenben, 1947. december 23-án megtartott villanygyári szociáldemokrata és kommunista közös aktív ülés, mely nyíltan fellépett a jobboldal egységbontó, munkásáruló politikája ellen. Jelentőségét növelte, hogy helyi szociáldemokrata baloldalnak e nyílt fellépésére közvetlenül a SzDP fővárosi VB 1947. december 31-i határozata előtt került sor. Az előadó a továbbiakban végigvezette az egyesülés előfeltételeinek kialakulását. Végül ismertetette az egyesülés lefolyását és visszhangját a megyében és Debrecenben, utalva arra, hogy az egyesülés milyen kedvező feltételeket teremtett a munkásosztály és a dolgozók különböző rétegei között a legszorosabb együttműködésre a szocializmus felépítése érdekében.

*

Társulatunk Déldunántúli Csoportja 1965. február 25-én tartott ülésén *Ruzsás Lajos* kandidátus tartott előadást „A baranyai parasztság fejlődésének problémái a XVIII—XIX. században” címmel. Bevezetőül rámutatott arra, hogy Baranya a török kiűzése után a nagy kiterjedésű uradalmak megyéjévé vált. A nagyhatalmú földesurak jobbágyaik terményszolgáltatásaival csak rövid ideig érték be, a XVIII. század negyedik évtizedétől már pénzáradékot követeltek, melynek kora itt a XIX. század első évtizedéig tartott. E követelésnek a parasztság csak úgy tudott eleget tenni, hogy állattartást folytatott (a rét területét az 1711. évi hétszeresére, a szántót háromszorosára növelve), de még így sem érte el egy-egy telep kiterjedése az urbáriumban 1767-ben előírt mértéket. 1790—1848 között a nagybirtokosok pénzáradékuk növelése érdekében uradalmi központjaiknak vásártartási jogot szereztek és manufaktúrákat alapítottak, ezek

azonban piac hiányában megbuktak. Amikor a földesurakat a piac a majorsági gazdálkodás útjára terelte, elvettek jobbágyaik földjeiből és művelés alá vonandó földeket adtak értük cserébe, sőt új telkeket is mértek ki. Így mialatt a földesúr piacra termelt, a jobbágy a kapott terület termővédtételére kényszerült. Ahol a jobbágyok be tudtak kapcsolódni borukkal és állatukkal a kereskedelembé, ott az állattartás és a XIX. század második felében a növénytermelés is megjavult, akadálytalaná vált a parasztság polgárosodása. Míg ez főleg a német parasztságnak sikerült, addig a magyar falvak egy része a földesúri majorgazdálkodás miatt és a kedvezőtlen piaci viszonyok mögött nem fejlődhetett és gazdasági fejlődésének megtorpanásával együtt a népszaporodás is csökkent.

*

Társulatunk Keletmagyarországi Csoportja 1965. március 4-én *Székely György* főtítkárnak elnöklété alatt vezetőségválasztó ülést tartott, melyen *Szendrey István* tanszékvezető docenst elnökké, *Veress Gézá*t titkárrá, *Tibori Jánost* tanárfelelőssé választotta.

*

Társulatunk Délalföldi Csoportja és a TIT Csongrád megyei Történelmi Szakosztálya 1965. március 24-én klubestet rendezett, melyen *Wittman Tibor* egyetemi tanár, a történettudományok doktora tartott előadást „A gyarmati Kuba történetének néhány problémája” címmel. Az előadás tárgya a gyarmati Kuba gazdaságtörténetének összefoglalása volt, különös tekintettel a természeti gazdálkodás uralmára és azokra a speciális termelvényekre, amelyek a latin amerikai gazdaságot jellemezték (dohány, kávé, cukor).

BESZÁMOLÓ BARTA ISTVÁN DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Barta István: „A fiatal Kossuth és kora. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának történetéhez” című doktori disszertációjának alapvető célkitűzése azon kérdések tisztázása, hogy a feudalizmus mélyreható válságának talaján hogyan és mikor alakult ki Magyarországon a polgári átalakulás ideológiája, milyen sajátos, az egyetemes európai fejlődéstől eltérő formát vett fel, mely rétegek váltak hordozóivá, s hogyan lett ez az ideológia a selektív vezérfonalává, az átalakulásért harcba induló párt programjává. Ennek a központi célkitűzésnek az egyes főkérdések irányából való megközelítését kísérik meg az értekezés fejezetei.

A disszertáció első fejezete — *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái* — mintegy a mű elvi megalapozásaként először áttekintést ad a feudalizmus utolsó évtizedeinek gazdasági-társadalmi fejlődésére irányuló kutatások eddigi eredményeiről, s új, a kutatás további elmélyítését elősegítő forrástípusokra hívja fel a figyelmet. Megállapítja, hogy szemben a gazdasági-társadalmi történet kielégítő kutatásával, kevés történet még annak az ideológiának a beható megismerése irányában, amely az átalakulás érdekében harcra mozgósította a haladó erőket. Ennek az ideológiának, a liberalizmusnak az ismertetését tartalmazza a fejezet második része. Az európai liberalizmus létrejöttének, eszmei tartalmának és gyakorlati megvalósulásának elemzése után összegezi azokat a vonásokat, amelyek az eltérő társadalmi-történeti körülmények következtében a Magyarországon kibontakozó liberális ideológiának sajátos színezetet kölcsönöztek. „A magyar liberalizmus a polgárság gyengesége következtében az árutermelő nemesség ideológiája lett, s az Ausztriától való gazdasági és politikai függés viszonyai között, soknemzetiségű államban bontakozott ki. Ezek a korlátozó tényezők okozták, hogy a magyar liberális ideológia a reformot mindenképpen össze akarta egyeztetni a kiváltságos osztályok érdekeivel, hogy éppen a forradalmi megoldás megelőzésére irányuló szándékokból született, előrelendítője is mindvégig a forradalomtól való félelem maradt, s hogy benne a nacionalizmus is a szokásosnál élesebb formában jelentkezett”. Sajátos taktikai terméke az érdekegyesítés politikája, amellyel hívei a társadalom egyes, jobbra ellentétes érdekű osztályait kívánták egységbe forrasztani. A fejezet harmadik részében szerző a polgári reform ideológiájának megjelenését, kibontakozását és politikai hatóerővé válását igyekszik időponthoz kötni, s arra a megállapításra jut, hogy ez a nagyjelentőségű változás az 1831/32-i években következik be azoknak az országos vitáknak a nyomán, amelyek az 1791 után kidolgozott, majd 1828/30-ban átdolgozott reformjavaslatok körül ebben az időszakban folytak.

Az értekezés és értékelés második fejezete „Az 1828/30-i országos bizottság reformmunkálatai”-nak ismertetését és értékelését tartalmazza. Részletes és egyben átfogó képet kapunk

a bizottság harmadfél évig tartó működéséről. Szerző egybeveti az 1828—30 évi bizottsági munkálatokat az 1791-i munkálat eredményeivel, s némileg módosítja azt a korábbi nézetet, hogy az 1828-i bizottság operátumai nemcsak szellemükben és tendenciájukban, hanem egyes ténykérdéseikben is határozottan visszalépetést képviselnek az 1791. éviékhöz képest. Bebizonyítja, hogy bár néhány kérdésben valóban visszalépés mutatható ki, ugyanakkor jóval több olyan kérdés van, amelyekben a módosítás a haladás irányában történt. Ennek ellenére — mutat rá értekezésében Barta István — a reformmunkálatok elmarasztaló ítélete jogos, mert a maguk korának igényeit összehasonlíthatatlanul kevésbé elégítették ki, mint az 1791-iek. A munkálatok vitáinak azonban mégis nagy volt a jelentőségük: „felsigázták az érdeklődést, közvéleményt formáltak a reformkérdések körül, a hozzáfűzött remények országsszerte aktivizálták a haladás barátait, s az országos érdeklődésből a változásokra megérett hazai talajon olyan mozgalom sarjadt ki, amely hamar túlnőtt a konzervatív reform keretein és megteremtette a magyar polgári átalakulás ideológiáját. Az operátumoknak — belső tartalmuktól függetlenül — ez az igazi jelentőségük: létrejöttük története egyben a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának előjátéka is.” Az 1830-as országgyűlésen ugyanis a haladó megyék követői már az operátumok megyei megvitatására való felkészülés jegyében szervezkedtek, a megyei viték kétéves időszakában pedig kialakult a liberális reformprogram, s kikovácsolódott a párt is, amely a következő országgyűlésen harcba indult e program megvalósításáért.

A következő fejezet — *A fiatal Kossuth* — abba a környezetbe viszi el az olvasót, amelyben a haladó program megvalósításáért megindult harcnak el kellett dőlni: a megyékbe. A megye, amely e fejezetnek színtere, a nagy ellenzéki múlttal rendelkező Zemplén, a hős, akinek pályáján leméri Barta István a reformeszmék kibontakozását, a mozgalom későbbi vezére, Kossuth Lajos. A disszertációnak ez a legnagyobb, több mint háromszáz gépelt oldalnyi fejezete arra a kérdésre ad választ, hogy milyen volt az az út, amelyen Kossuth az ismeretlenségből eljutott odáig, hogy a magyar polgári átalakulás vezérévé, ideológiájának legtisztább megfogalmazójává válhatott. „Kossuthot — mutat rá Barta István —, mint annyi más kortársát, a kor nagy történelmi szükséglete, a feudalizmusból való kibontakozás sürgető igénye emelte ki az ismeretlenségből; a jelentéktelen vidéki ügyvéd az újért megindult harc gyakorlati tapasztalatain s a belső fejlődés egyre tisztább fokozatain keresztül emelkedett fel az átalakulás vezetőinek sorába.” A reformmozgalom a megyékben bontakozott ki, s Kossuth útja is akkor indul meg felfelé ívelően, amikor bekapcsolódik megyéje megpezsdülő politikai életébe. Megyei közéleti pályáján különösen három mozzanat emelkedik ki; ezek mindegyike mérföldkő Kossuth egyéni fejlődésének, reformpolitikussá válásának útján.

Az első ezek sorában részvétele az 1828. évi országos összeírás munkálataiban. E munka során Kossuth a megye 446 helysége közül 142-ben végzett személyesen vizsgálatokat, s a küszöbönálló nagy parasztfelkelés előestéjén az adózó nép viszonyaival való közvetlen megismerkedése olyan tapasztalatok gyűjtését eredményezte számára, amelyek egyéni fejlődését meggyorsították, az égető társadalmi problémák iránti fogékonyságát növelték, s felfegyverezték a jobbágyfelszabadításért később folytatott harcára.

Kossuthot következő nagy tapasztalati iskolája, kolerabiztosi tevékenysége is arra tanította, hogy a fennálló társadalom válsága a parasztp problémákban tükröződik a legélesebben. „Az összeírás során Kossuth a tűró-szenvedő néppel találkozott, most a jogait követelő, félelmetes erejét megmutató néppel kellett szembenéznie.” Bár osztálya oldalán állt, szemben a felkelőkkel, a szörnyű élmények hatására mégis megmozdult benne valami. Keserű szavakkal bírálja a megyei vezetők önzését, gyávaságát és tehetetlenségét, amellyel a reájuk bízott népet cserbenhagyták; lélekben eltávolodik ettől a rétegtől.

A harmadik, a döntő, Kossuth egyéni fejlődésében a minőségi ugrást jelentő élmény az operátumok megyei megvitatása 1831—32 folyamán. A haladó nemességnek ekkori feudalizmus elleni hatalmas általános támadásában, az operátumok zempléni vitáiban vált tudatos reformpolitikussá, ekkor tisztultak le benne az átalakulás legfontosabb tennivalói. Tagja volt annak a lelkes, fiatal csoportnak, amely a gazdag liberális nagybirtokos, Lónyai Gábor vezetése alatt a zempléni haladó párt rohamcsapata volt. Oroszlánrésze volt a liberálisok zempléni eredményeinek kivívásában.

Az ellenzék haladó elveinek diadalrajuttatása azonban az utolsó aktuusa lett Kossuth zempléni pályafutásának. Hatalmas ellenségei, akik már korán felismerték benne a veszedelemes politikai ellenfelet, 1831 őszén megtalálták az alkalmat a vele való leszámolásra. Barta István kutatásai megnyugtatóan tárják fel a Kossuth ellen emelt állítólagos sikasztási vádak körülményeit. Egy jelentéktelen mulasztás, melynek végén károsodás enkit sem ért, s amelynél százszorta súlyosabbak sem számítottak bűnnek a megyét

irányító klikken belül, a vagyontalan táblabíró megyei karrierjének a végét jelentette. Az elviselhetetlen légkörből 1832 őszén barátai segítségével néhány meg nem jelenő főrend megbízottjaként a megnyíló országgyűlésre távozott.

„Kossuth Zemplénből való távozása mégsem bukás volt, hanem a magyar történet legjelentősebb politikai pályafutásának a kiindulópontja. A megyei harcok iskoláját kijárt Kossuth Pozsonyban országos szinten válhatott részesevé a polgári fejlődés lehetőségei megteremtéséért megindult harcnak.” A haladó párt legjobbjainak, Wesselényinek, Kőlcseynek, Bozerédynek barátsága segíti őt az országgyűlés első hónapjaiban, hogy a tennivalók egésze fölött áttekintést nyerve, egyéni fejlődésében elérjen arra a szintre, amelyen a polgári átalakulás élcsapata, az országgyűlési haladó ellenzék vezérkara áll. Ekkor írt, töredékében fennmaradt — s Barta István által felfedezett — kézírata arról tanúskodik, hogy ekkorra már Kossuth a feudális társadalom éles bírálatain keresztül eljut a kiváltságok minden fajtájától mentes polgári egyenlőség követeléséig, sőt a megvalósítandó polgári társadalmat sem tekinti a fejlődés betetőződésének, az úrbéri viszonyok megszüntetését pedig a kötelező örökváltsággal véli megvalósíthatónak. Ez az utóbbi olyan követelés, amely a jakobinusok óta nem hangzott el magyar földön. Kossuth ezzel a munkájával az élre ugrott, fejlődése elérte, sőt egyes kérdésekben meg is haladta a reformerek akkori legjobbjainak szintjét.

A disszertáció negyedik fejezete — *Az 1831. évi pesti koleramozgalom* — azokra az erőkre irányítja a figyelmet, amelyek a birtokos nemesi rétegben jelentkező liberális ideológia kibontakozásával egyidőben, a reformmozgalom bölcsőjénél jelezték már, hogy a feudalizmus leromlásának van radikálisabb útja is, mint az, amelyre a liberális nemesség készült sok fenntartással és vonakodással rálepní. Szerző az 1831. július 17-i pesti megmozdulás tényeit behelyezi a polgári forradalom felé haladó fejlődés folyamatába, megkeresi helyét, összefüggéseit a bomló feudalizmus társadalmának egyéb, az adott időpontban érvényesülő jelenségei sorában. Gazdag forrásanyag kimerítő, részletes elemzése után állapítja meg Barta István, hogy „nem a vak véletlen szülte volt e mozgalom: forradalmi talajból nőtt ki, forradalmi példák hatottak rá, s mindent összevéve az értelmiségi radikalizmus és a nagyvárosi munkásság politikai erőként való együttes jelentkezése volt, korai láncszeme a magyar polgári forradalom felé haladó fejlődésnek”.

Az utolsó fejezet — *Paraszi rúdormozgalom a Felvidéken 1834–35-ben* — egy konkrét eset kapcsán az átalakulás kulcskérdését jelentő parasztproblema mélységeibe világít be. Keretét annak a széleskörű elvándorlási mozgalomnak a részletei alkotják, amelynek során 1834-ben és 1835-ben néhány északnyugati megye — Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars — parasztságából jelentős csoportok kerekedtek fel és vándoroltak Magyarországon déli megyéibe. A fejezet igazi mondanivalóját az a részlet hordozza, amelyben Barta István a mozgalom valódi okait kutatja. Az 1828. évi országos összeírás anyagának részletes elemzése alapján kimutatja egyrészt azt, hogy azok a vidékek, amelyekről az elvándorlás történt, az ország legszegényebb vidékei, amelyeken a túlszaporodás, a földek kimerülése, az állami és földesúri kizsákmányolás országos viszonylatban is a legnagyobb, másrészt azt, hogy a déli megyék, ahová a kivándorlók igyekeznek, a népsűrűség, a földbőség, a földek termékenysége, az állami és földesúri terhek szempontjából messze a legelőnyösebb helyzetben vannak az országban. A mozgalom indítékait tehát nem véletlenek képezték, hanem azok a végnapjait élő feudális társadalom viszonyaiból táplálkoztak.

A fejezet befejező része a Bánátba levándorolt paraszti tömegek további sorsával foglalkozik. A déli megyékben valóban lett volna üres jobbágytelek a jövővények megtelepítésére, ezeknek nagyrésze azonban nem rendelkezett a gazdálkodás megindításához szükséges anyagi erővel, az állam, a megye, a földesúr pedig nem tudta és nem is akarta megtalálni a módját annak, hogy munkaeszközökhöz juttassa őket. „Vándorlásuk, hányódásuk szomorú története nagy tanulságokat rejtett magában azok számára, akik a kiutat keresték a feudalizmus zsákutcájából. A kortársak legjobbjaiiban ez az esemény is elősegítette annak az igazságnak a felismerését, hogy a parasztkérdés a válságban levő társadalom kulcskérdése, s hogy ezt nem a feudális, elnyomó államapparátus lát-szatintézkedései segítségével, hanem az ellene folytatott harcban, a parasztság forradalmi erejére támaszkodva, a feudalizmus egész rendszerének megdöntésével lehet csak megoldani.”

Révész Imre akadémikus személyes visszaemlékezéssel vezette be opponensi véleményét. „Innen-onnan már három évtizede lesz — mondotta —, hogy egy fiatal, kezdő történésznek nem egészen száz lapnyi filozófiai doktori értekezéséről recenziót közöltem egy azóta megszünt folyóiratban... A dolgozatról az volt a véleményem, hogy »nem mindennapi tanultágról és összefoglaló erőről tanúskodik« ... Nem közönséges szeren-

csémnek tartom, hogy most . . . , késő öregségemben — is elmondhatom véleményemet ugyanennek a történéshöz egy közel 800 gépelt lapra terjedő művéről, és megállapíthatom róla lényegileg ugyanazt, amit első euró ismertetésében megállapítottam: *a hagyományos értékmérőktől való függetlenséget, az európai és magyar történet egészébe való szerves betagozódást, a történelem szemléletének és ábrázolásának modern módszerei alkalmazását.* Mindez természetesen most már egy nagyon sokkal magasabb hatványon értendő.”

Révész Imre opponens e tömör értékelő megállapítása után elismerően szölt Barta István eddigi történet-kutatói tevékenységéről. „Olyan mintaszerű s a megelőző régiek és újabb hasonló természetű publikációk átlagos színvonalát messze felülmúló nagyszabású forráskiadványokat köszönünk neki, mint a Kossuth Lajos 1848—49-i összes munkáinak, valamint az Országgyűlési Tudósításoknak teljes kiadását — és olyan precíz, történetismeretünk számára anyagban és megvilágításban mondhatni csupa novumot hozó feldolgozásokat, mint amilyenek pl. a Kőlesey politikai pályakezdése, A kormány parasztpolitikája 1848/49-ben, a Csányi László monográfia, a Széchenyi-kérdés régóta szükséges marxista alapozású tisztázása — hogy a többit ne is említsük, bár egytől egyig megérdemelné.” Szükségesnek tartotta kiemelni, hogy a jelölt legnagyobb történettudományi érdemét egyfelől a teljesen kiadatlan, vagy csak igen kis részében felkutatott levéltári kútforrások rendkívül pontos és szigorú kritikával végzett kiaknázásában és kiadásában, másfelől a forrástanulmányok eredményeinek eleven, olvasmányos, színes képpé, tudományos munkává való feldolgozásában látja.

A disszertációról szólva megállapította, hogy annak kettős fókuszja: a fiatal Kossuth és kora. Barta István helyesen látja meg ennek a kettőnek: a történelmi személységnek és korának viszonyát. Az értékezés nagy és jelentős pozitívumaként említette a fiatal Kossuth fejlődési folyamatának „megragadó ábrázolását”, amellyel „végre leszámol mind a Kossuthot már ifjúságában heroizálni akaró naív legendaképződéssel, mind az alakja körül settenkedő kisebbítő törekvésekkel”. Egyébként éppen Kossuthnak, a nemesi ellenzéki magatartástól a liberális reformerségig tartó ideológiai fejlődésének rajzát tartja Révész Imre a disszertáció egyik legfontosabb, „doktori szintű” eredményének. Mindaz, amit a fiatal Kossuthról olvashatunk — mondotta —, tényszerűen teljesen új, új a módszer és új az eredmény is: Kossuth jóval előbb érte el és haladta túl a reformellenzék akkori legjobbainak szintjét, mint ahogyan azt a kutatók korábban feltételezték. A disszertáció másik nagyjelentőségű és alapvetően új eredménye a reformkor kezdeti éveinek a huszas és harmincas évek fordulójában való megjelölése. Ehhez a megállapításhoz Barta István az 1790/91-i országgyűlés által kiküldött bizottságok reformmunkálatainak, az ún. operátumoknak feltárásával, mélyreható, „rendszeres és minuciózus vizsgálatával” jutott el. „Az operátumokat illetően — hangsúlyozta Révész Imre — el kell fogadnunk Barta István ama megállapítását, hogy a polgári liberális ideológia harc kibontakozása és aktív politikai erővé válása az operátumok 1831/32-i megvitatása során következett be.”

Külön elismeréssel illette, s a disszertáció „egyik kabinet darabjának” nevezte a nyugatról beáramló liberális ideológia tömör megrajzolását és értékelő bírálatát. Javasolta, hogy külön, e munka keretein kívül végezze el Barta István az 1791-i és az 1828-i operátumok következetes, rendszeres egybevetését és bírálatát, amelynek önálló kiadványként való megjelentetésével a magyar törvényhozás történetének egy igen jelentős fejezete kerülne napvilágra.

Révész Imre ezen elismerő szavai után néhány kívánnivalóra is felhívta a szerző figyelmét. „A fiatal Kossuthról szóló fejezet elején — mondotta — a Pesten patvaristaszkodó Kossuthal kapcsolatban szívesen hallanánk kissé többet az 1820-as évek első felének irodalmi életéről.” Ugyancsak ebben a fejezetben történik utalás a Lónyai-féle közgyűlési beszéd és a Kossuth által 1833 elején készített fogalmazvány közötti gondolati egyezésekre. „A két szöveg alaposabb egybevetésére volna szükség” — fejtette ki az opponens —, hogy eldőljön a kérdés, Kossuthnak volt-e erős befolyása a fiatal Lónyaira, vagy éppen Kossuth tanult sokat Lónyaitól, aki ekkor még sokkal jobban ismerte a nyugati liberális irodalmat, mint Kossuth.

Néhány szerkezeti kérdéssel kapcsolatos javaslata után Révész Imre azzal zárta mondanivalóját, hogy Barta István munkáját a tudományok doktora fokozat megszerzésére „a legmagasabb mértéket is elbíró módon megfelelőnek” tartja.

Csizmadia Andor, az állam- és jogtudományok doktora opponensi véleményében általában értékelte a jelölt tudományos és történetírói munkásságát, disszertációja tudományos értékeit, különösen pedig a jogtörténetész problémáit vetette fel az értekezéssel kapcsolatban.

Általános értékelésében kiemelte, hogy Barta István „a reformkor egyik, ma kétségkívül legszorgosabb és legeredményesebb kutatója, aki a múlt század nagy évtizedeinek

harcait és harcosait az eddigi értékeléseken jóval túlmutató, új, sokoldalú marxista szemlélettel és eddig fel nem tárt gazdag levéltári anyag felhasználásával készített élethű portréban állítja a historia tanulságaira annyira rászoruló mai küzdő nemzedék elé... eddigi munkássága kiállta a múltó évek kritikáját, mert megalapozott, önmagával igényes s nem mindennapi aktualitások efemer felvillanásai, hanem a marxista történetírónak a társadalmi harcok mélyét és indítékait, az összefüggéseket lelkiismeretesen vizsgáló tudományos eredményei." A disszertáció kiemelkedő értékei közül — mint jogtörténész — az alapvetően újat annak a meglátásában jelöli meg, „hogy a liberális ideológia hazai jelentkezése és konkrét reformprogrammá váló formálódása az 1825/27. évi országgyűlés által kiküldött regnikoláris deputációk operátumainak központi, s főleg megyei megvitatásához fűződik, időben az 1831/32. évekhez. Jogtörténeti szempontból is rendkívül fontos probléma ez, hisz a korai magyar liberalizmus és a vele kapcsolatban kibontakozó nemesi reformmozgalom törvényhozási úton akart a feudális állam és jogrend helyébe polgári-liberális államot és jogrendet létrehozni — persze az uralkodó osztályok érdekeinek messzemenő kímélésével.

Csizmadia Andor opponens vizsgálódásának fő tárgyává elsősorban az 1828/30-i országos bizottság reformmunkálatai c. fejezetet tette. Megállapította, hogy Barta István e téren végzett kutatásaival megadta a történettudománynak a nagy összefüggéseket jobban átfogó és éppen ezért a részleteket a maga helyére állító szempontjait. Lehet, hogy a részletek jogtörténeti (és gazdaságtörténeti) szempontból történő feltárása még módosítja az összképet, de Barta István kutatásai után már nem várható lényeges módosítás, legfeljebb finomítás. Különös örömmel üdvözölte az igazságügyi albizottság munkálatainak, a jogügyi operátumnak elemzését, melynek eredménye a magyar és egyes cseh jogtörténeszek vitájában azok nézetét támasztja alá, akik „úgy látják, hogy a feudális kor végi kötöttségek a földesúri tulajdonjogot a jobbágytelek viszonylatában nem változtatták meg oly mértékben, hogy ezzel a földesúri tulajdonjog megszűnt volna, vagy akár csak osztott tulajdonjogról lehetett volna szó”.

Ugyancsak nagyjelentőségűnek tartotta Barta István munkájában a közjogi albizottság operatumának bemutatását. Egyben megjegyezte, hogy ez a munkálat sokkal részletesebb önálló feldolgozást, a jogi problémák elmélyült, a hazai és külföldi jogfejlődéssel való összevetést is igényelne, amelynek elvégzése természetesen jogtörténeti feladat. Barta István disszertációja viszont megadja az útmutatást, mert a legfontosabb kérdéseket világosan exponálja. Csizmadia Andor felhívta a szerző figyelmét arra, hogy az adóügyi operátumokkal kapcsolatban nem indokolt a „szürke tárgy” jelzős szerkezet használata, mert az adó évszázad óta a legizgalmasabb kérdések egyike. Mind a nemesi adómentesség, mind az adó kivetésének és behajtásának egész feudális rendszere, mind pedig a városban lakó nemeseknek a városi adózásban való részvétele a korszakban a legkiepzettebb problémák közé tartozik. Végezetül az operátumokat tárgyaló részről mintegy összefoglaló jelleggel a következő megjegyzést tette: „Jogtörténeti szempontból nagyon fontos lenne, hogy ez a fejezet önállóan is — esetleg jogtörténeti közreműködéssel kiegészítve — megjelenjék.”

Jogtörténész számára a másik nagy vizsgálódási csomópontnak a harmadik fejezetet tartotta Csizmadia Andor, melyben szerző az ifjú Kossuth közéleti szereplésén keresztül bemutatja az operátumok megyei vitáját. Itt bontakoznak ugyanis ki a nemesi értelmiségi fiatalok csoportjának bírálataiban, törekvéseiben a feudális reformokat már itt-ott meghaladó polgári követelések. Szerző a megyei viták eredményeit összefoglaló alfejezetben kitűnően rajzolja meg azt a szintet, amelyre a liberális nemesi ideológia és a belőle kibontakozó reformmozgalom néhány év alatt eljutott. Ez pedig óriási jelentőségű, hangsúlyozta az opponens, hiszen a feudalizmusból a kapitalizmusba való ideológiai átmenet kulcskérdéséről van szó.

Csizmadia Andor ezután még egyszer összefoglalta a disszertáció új tudományos eredményeit, s ezeknek, valamint a szerző eddigi munkásságának figyelembevételé alapján javasolta a Bíráló Bizottságnak, hogy a jelölt részére a történettudományok doktora fokozat odaítélése iránt a Tudományos Minősítő Bizottsághoz előterjesztéssel éljen.

Arató Endre kandidátus, opponens a munka érdemeinek elemzése során kiemelte, hogy Barta István felvázolta a polgári átalakulás ideológiájának, a korai magyar liberalizmusnak sajátos vonásait, s ez a jelentős ideológia-történeti vizsgálat az egyes fejezetek közötti kapcsolatot szorosabbá teszi. Rámutatott arra, hogy a disszertáció gerincét képező, A fiatal Kossuth c. fejezet igen sok újat nyújt Kossuth ideológiai fejlődésének megismeréséhez. A reformkor kezdeti terminusának meghatározásában egyetért a szerzővel: az operátumok megyei megvitatása során próbálgatta erejét a liberális nemesség, s az 1831-es parasztmozgalom mellett ez az a döntő momentum, amely elindítja a liberális nemességet

az érdekegyesítés útjára. Az opponens elismeréssel szól az operátumok elemzéséről, az 1791-i munkálatokkal való egybevetéséről; Pestnek az ország központjává való fejlődését tárgyaló részéről. Rámutatott arra, hogy új eredménynek tekinthető Kossuth országság összeírásokban való részvételének bemutatása, s nagy felfedezés a Kossuth ellen emelt sikkasztási vád iratanyagának felkutatása és a vád körülményeinek mértéktartó elemzése. Ezzel és sok más tényanyagon alapuló megállapításával Barta István helyreigazította Kossuth életrajzíróinak nem egy ténybeli pontatlanságát, méltányolva természetesen mindazokat a helyes megállapításokat, amelyeket e művek tartalmaznak.

A mű főbb eredményeinek értékelése után Arató Endre rátért a disszertáció vitás kérdéseinek vizsgálatára. Kifogásolta egy, a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezet hiányát. A jelölttel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzetiségi ellentétek a tárgyalt korszakban már nemcsak csíraformában jelentkeztek, hanem azok már a kibontakozás útján (magyar—horvát viszályok, szlovák nyelvharc) voltak. Kifogásolta, hogy bár a dolgozatban sok fény derül a magyar nacionalizmus feudális mozzanataira is, a szerző mégsem hangsúlyozza ezt kellően. Ehhez a kérdéshez kapcsolható a liberális nemességnek a cári kormánytól való félelme is. A disszertáció nem utal arra, hogy ez a félelem tulajdonképpen indokolatlan volt, hiszen a cári birodalom a XIX. század első felében nem gondolt a Monarchia szlávlakta területeinek meghódítására.

A liberalizmus kérdésével kapcsolatban Arató Endre a nyugati és a magyar liberalizmus egybevetéséhez fűzött észrevételeket. Szerinte ugyanis „a nyugateurópai liberalizmusnak két szakaszáról beszélhetünk. Az egyik a francia forradalmat megelőző időszak, amikor a felvilágosodás a társadalmi változást készítette elő, a másik a polgári forradalom utáni periódus, amikor a munkásmozgalommal szemben jelentkező liberális nézetek a haladó erők leszerelését szolgálták. A magyar liberalizmus egyikéhez sem, ill. mindkettőhöz hasonlítható. Kétségtelen, hogy a magyar liberális reformmozgalomban megfigyelhető a társadalmi átalakulás törekvése, de jórészt a forradalom, persze nem a szocialista átalakulás megelőzéséről volt szó. A hasonlóság a második szakasszal abban is megfigyelhető, hogy a liberális nemesség a parasztsággal, a nyugat-európai polgárság pedig a munkásosztállyal szemben alakította ki a liberális ideológiát. Tehát nemcsak arról volt szó, „hogy a feudalizmust megdőntő nyugati eszmeáramlat... a forradalom megelőzésének receptjévé szelidült” (60. l.); hanem a magyar liberalizmus nyugati mintája már ebben az időszakban ugyanezt a célt szolgálta, csak nem a polgári, hanem a szocialista forradalom megelőzését. Kifogásolta továbbá azt is, hogy a disszertáció a magyar felvilágosodást nem tekinti a liberalizmus elődjének. Rámutatott arra, hogy az érdekegyesítés eszméje már a századfordulón jelentkezik. Célszerű lett volna a liberalizmusra vonatkozó bevezető fejezetet összekapcsolni az operátumok tárgyalása során jelentkező konkrét nézetek vizsgálatával.

Más vonatkozásban az opponens hangot adott olyan irányú észrevételeinek, hogy az 1828—29. évi orosz—török háború feltehetően közrejátszott a konzervatív nézeteknek a deputáció munkájában megmutatkozó előretörésében. Bár alapvetően helyesnek találta a munkálatok konzervatív jellegéről adott képet, mégis kiemelte, hogy ha Barta István jobban tekintetbe vette volna az értékelésnél a vitákat, a liberális különvéleményeket, abban az esetben a kép valamelyest pozitívabb lenne. A munkálatok elkészítése során ugyanis progresszív eszmék egész sora merült fel. Pl. a jobbágytelki haszonvétel szabad adás-vételének javaslata, az egységes mértékrendszer megteremtésének kérdése, a zsidók emancipációja, a gyakorlati nevelés, az egyházi bíróságok hatáskörének a büntetőtörvénykönyv polgári szellemben való megváltoztatásának problematikája.

Az ifjú Kossuth értékelésével kapcsolatban Arató Endre hangsúlyozta a zempléni tevékenységben tükröződő nemesi felfogás mozzanatait, s azt, hogy ebben az időben Kossuth nem annyira alakította a liberális nemesség arculatát, hanem inkább ő nőtt fel ahhoz, főként az ellenzéki vezér Lónyay Gáborhoz. Hangsúlyozta, milyen jelentőséggel bír az a kérdés, hogy Kossuth miként jutott el az örökvalóság paraszti kárptótlásának gondolatától több állomáson keresztül a teljes állami kártalanítás elvég.

Végezetül egy olyan megállapításra hívta fel a figyelmet, amelyen a történettudomány művelőinek érdemes elgondolkozni. Ez a kérdés az árutermelő birtokos nemességnek a feudalizmust konzerválni kívánó erők — a maradiak, az arisztokrácia, a klérus, az udvar — elleni harcával kapcsolatos. Ezt a küzdelmet Barta István úgy értékelte, hogy „ellentmondásos módon az osztályharc funkcióját is teljesítette, ... ugyanakkor a parasztsággal mint kizsákmányolt osztállyal állt szemben”. Arató Endre elismeri a kérdés rendkívüli bonyolultságát, azt is hangsúlyozandónak tartva, hogy „ezekben az esetekben elsősorban nem társadalmilag egymásnak alárendelt, hanem egymással nemzeti vonatkozásban szemben álló osztályokról van szó”.

Opponensi véleményét Arató Endre azzal fejezte be, hogy Barta István vizsgált munkája messzemenően megfelel a doktori fokozat követelményeinek és méltóan csatlakozik a szerző korábbi munkásságához. Javasolta Barta István számára a doktori fokozat odaítélését.

Szabad György hozzászólásában rámutatott, hogy Barta István magas színvonalú értekezésében — véleménye szerint — végképp lehetetlenné tette a Kossuthról alkotott leegyszerűsítő ítéletek egyik legfontosabb elemének továbbéltetését történettudományunkban, annak bizonyításával, mennyire vértzetten, az egykorú gazdasági, társadalmi és politikai valóság ismeretével indult pályájára a fiatal Kossuth. Kiemelte az értekezés érdemeit, különösen az operátumok vitatásának, a reformellenzék kialakulására ható eszmei tényezőknek, a pályakezdő Kossuth zömben eddig ismeretlen műveinek és általában a történeti feldolgozásokban eddig olyannyira mellőzött megyei politikai küzdelmeknek a feltárásában és remek elemzésében. Ugyanakkor indokoltan mondta a francia felvilágosodás és a kibontakozó liberalizmus Kossuthra gyakorolt eszmei hatásának még konkrétabb vizsgálatát, az „érdekegyesítő” politikai koncepció előtörténetének áttekintését, jelzését annak, milyen széles köre a majdani reformellenzéknek vett részt az 1828-as összeírás munkálataiban, s végül annak felemléstét, hogy Kossuthnak most feltárt 1833-as állásfoglalására a kötelező örökváltság elve mellett már hatással lehetett Wesselényinek a „Balítéletekről”-ben kifejtett és az önkéntes örökváltság követelését meghaladó indítványa. Szabad György befejezésül — az élete alkonyán a történész munkáját értékelő Kossuthot idézve — szövelt arról, hogy Barta István éppen Kossuth életművének feltárásában szerzett elévülhetetlen érdemeivel bizonyította, hogy nemcsak az Összes Művek immár tíz kötetének páratlan szorgalmú „anyaghordó”-jaként, hanem a múlt valóságát biztos kézzel rekonstruáló „építész”-ként is kiérdemli a *történész* legigényesebb értelemben vett nevét.

Vas Zoltán író — mint mondotta — amatőr Kossuth-kutatóként szól a témához. Hozzászólásában Barta István eddigi munkásságát értékelte, rámutatva arra, hogy a hatalmas anyagot felölelő Kossuth-iratok publikációja nélkülözhetetlen mind történetírásunk, mind modern irodalomtudományunk számára. Megemlítette, hogy saját munkájához is rendkívül nagy segítséget jelentenek Barta István forráskiadványai.

Barta István válaszában köszönetet mondott opponenseinek alapos, körültekintő és sok segítséget jelentő munkájukért. Rámutatott arra, hogy a disszertáció alapkoncepciójával mindhárom opponens egyetértett. A koncepció egyik alappillére az, hogy a polgári átalakulás ideológiája az 1791-i reformmunkálatok átdolgozásának 1831 — 32-ben történt megyei megvitatásához kapcsolódva bontakozott ki és vált pártprogrammá, mint az európai liberalizmus hazai változata. A másik, hogy a reformmozgalom vezére, Kossuth — az eddigi szakirodalom megállapításaitól eltérően — a megyei politikai harcban edződik az akkori legmagasabb szintű reformerré. Az előbbi térben és időben rögzíti a magyar liberalizmus elindulását és kibontakozását, az utóbbi viszont egy korszerű Kossuth életrajz alapvetése.

Az opponensek által méltott forráskiadói tevékenység kapcsán rámutatott arra, hogy a szakemberképzés és a tudományos kutatás számára milyen nagy jelentőséggel bír a szakszerű forráskiadás. Arató Endrének a liberalizmussal kapcsolatos észrevételeivel szemben kifejtette, hogy nem tekinti egyértelműen negatívnak a forradalom utáni nyugati liberalizmust, mert annak nem csupán a munkásmozgalom fellendülését gátló célzata volt, hiszen reformok sorozata mellett például megdöntötte a Bourbonrendszer. Kossuthék nemzedéke nem a munkásmozgalommal szemben fellépő burzsoáziáért, hanem a francia forradalom eszmei örökségéért lelkesedett. A döntő minőségi változás a nyugati liberalizmusban csak az 1830-as években következett be, ráadásul Magyarország a polgári forradalom előtt állt, s a főkérdés az átalakulás megvalósítása volt. A magyar liberális ideológia valóban a forradalom megelőzését szolgálta, ugyanakkor azonban ez nem a parasztsággal szemben alakult ki, hanem objektíve hasznára volt az elnyomott osztályoknak is. A magyar felvilágosodás és a liberalizmus közötti összefüggésre utalva Barta István kifejtette, hogy a felvilágosodást nem azonosítva a liberalizmussal, mind európai, mind pedig magyar vonatkozásban azt közvetlen előzménynek tekinti.

Az operátumok bizottsági tárgyalásairól szóló fejezetre tett opponensi megjegyzések kapcsán egyetértett Csizmadia Andorral, hogy esetleg jogtörténészek közreműködésével — az 1791-i és 1828-i munkálatok elemzésével — önálló értekezéssé lehetne fejleszteni. Így azután további finomításokra is sor kerülhet. Csizmadia Andorral szemben azonban továbbra is fenntartotta azt az álláspontját, hogy az adóügyi munkálatokat nem itéli alkalmasnak társadalmi reformkérdések felvetésére. Az adóprobléma kulcskérdése, a nemesi adómentesség ugyanis nem az adóügyi operátumba, hanem — mint később

látjuk — a jogügyi operátumba tartozott. Elismerte azonban, hogy a városokban lakó nemesek helyi adózásának ügye — amely már az adóügyi operátumba tartozott —, nem lebecsülendő fontosságú, s egy ilyenirányú átfogalmazást indokoltnak tartott. Rámutatott arra, hogy Csizmadia Andor opponens a nemesi liberális reformpolitika egyik alapvető, feloldhatatlan ellentmondására utalt azzal a megállapításával, mely szerint a liberális mozgalom a feudális törvényhozó apparátus segítségével akart olyan reformokat megvalósítani, amelyek a feudalizmus felszámolását célozták.

A jelölt indokoltnak tartotta Révész Imre akadémikusnak a pesti irodalmi élet részletesebb ábrázolására irányuló igényét. Nem tartotta kizártnak annak lehetőségét sem, hogy a Pesten jogászok Kossuthnak esetleg közvetlenebb kapcsolata volt az itteni irodalmi élettel. Erre azonban mindmáig nincs adat.

Révész akadémikusnak és Arató Endrének azt az észrevételét, hogy a zempléni fiatalok között nem annyira Kossuth, hanem az európai liberális irodalomban jól tájékozódott Lónyay Gábor volt a vezető egyéniség, Barta István magáévá tette.

Arató Endrének a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezet hiányára vonatkozó megjegyzésére utalva Barta István kifejtette, hogy mivel megfelelő helyeken érinti a kérdést, szerkezeti megfontolásból egy külön fejezet beiktatása ebben a munkában — nem lenne célszerű. A nemzetiségi ellentétek jelentségéről szólva elismerte, hogy azok nem csupán csírájukban voltak már meg a megvizsgált időszakban, hanem mindkét oldalon feltűntek a nacionalizmus regresszív vonásai. A cári Oroszországtól való félelem kérdésével kapcsolatban helyesnek találta Arató Endre olyan irányú észrevételét, hogy a liberális nemesség félelem alaptalan volt, de figyelembe kell venni, hogy ez a félelem megvolt, hatott — s mint Tilkovszky Lóránt könyvéből ismeretes — az 1831-es felkelés idején külön gondot okozott a kormánynak és a nemességnek. Így Arató Endrével egyetértve, amikor a félelem alaptalanságát történeti tényként hangsúlyozzuk, a kérdés másik oldalát is megfelelő súllyal figyelembe kell venni. S bár az időbeli egybeesés indokoltá tenné, meg kell állapítani azt is, hogy nem bizonyítható, miszerint az orosz — török háború fejleményei az operátumokkal foglalkozó bizottság állásfoglalásaira kihatottak volna.

Az 1828/30-i országos bizottság munkálatairól szólva elmondotta, hogy az 1791-iekkel szemben részleteredményekben lehet jobban méltányolni, de a viszonylagos előrelépések ellenére is kevésbé felelt meg a maga kora szükségleteinek, mint amelyen mértékben az 1791-i operátumok kifejezték a maguk korának igényeit. Megszívlelendőnek tartotta Arató Endre azon megjegyzését, hogy a haladó vonások mellett jobban rá lehetne mutatni Kossuth korai magatartásának feudális nemesi vonásaira is.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a polgári funkciót betöltő nemességnek a feudális-konzervatív erők elleni harcát az osztályharc fogalma alá lehet-e foglalni, Barta István hangsúlyozta, hogy a kérdést inkább problémaként vetette fel s indokoltnak tartja, ha Arató Endre az ilyen típusú harcok nemzeti jellegét hangsúlyozza, a vele összefonódott haladó jelleg mellett.

Válasza végén Barta István köszönetet mondott opponenseinek és mindazoknak, akik immár háromévtizedes történész pályáján elindították, s akik munkájában támogatják.

A bírálóbizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Barta István részére a történettudományok doktora fokozatot ítélje oda.

Stier M.—Szász Z.

BESZÁMOLÓ H. HARASZTI ÉVA, JEMNITZ JÁNOS, L. NAGY ZSUZSA ÉS SZIKLAI SÁNDORNÉ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

H. Haraszi Éva: „A chartista mozgalom kialakulása és első forradalmi időszaka” című kandidátusi disszertációja a chartista mozgalom előtörténetét és történetét tárgyalja 1840-ig, tehát azt a korszakot, amelyet — szemben a mozgalom későbbi szakaszaival — mindeközéig még senki sem tett részletes tanulmányozás tárgyává. A szerző a mozgalom gazdasági és társadalmi feltételeit, azt követően a chartizmust megelőző angol reformelméleteket és törekvéseket boncolja, majd részletesen tárgyalja magát a chartista mozgalmat 1838-ig, végül pedig az 1839-i év, a chartizmus sorsdöntő esztendejének eseményeit ismerteti. Mintegy függelékként, befejezésül historiográfiai összefoglalót nyújt a rendkívül bőséges és szerteágazó irodalomról.

A chartista mozgalmat kiváltó okokat vizsgálva a szerző megállapítja, hogy a piacbővülés által kiváltott ipari forradalom, ami együttjárt a bekerítések fokozódásával

és a mezőgazdaság forradalmasodásával, nagyarányú gazdasági fejlődést produkált, de ugyanakkor 1825-től kezdve túlermelési válságokhoz is vezetett, s oly mértékben csökkentette az ipari termékek árait, hogy azokkal a mezőgazdasági termékek ára versenyezni nem tudott, s ez a rábír csökkenését eredményezte. A szerző leszögezi, hogy a munkásság életszínvonala az ipari forradalom idején 1850-ig a tudományos kutatások többsége szerint jelentősen rosszabbodott. Míg tehát az ipari forradalom egyfelől lehetővé tette az egyelőre még heterogén munkásosztály kialakulását, másfelől megteremtette egységesülésének, mozgalmának és e mozgalom fokozatos önállósulásának alapjait is. Ugyanakkor az ipari forradalom során megvagyonosodó burzsoá csoportok politikai harca a politikai hatalmat birtokló arisztokrácia ellen, majd vele kötött kompromisszuma is kihatott az angol munkásosztály első tömegméretű mozgalmának, a chartizmusnak menetére és sorsára.

A chartista nézetek előzményeiként jelentkezett polgári reformeszméket vizsgálva a disszertáció elkülöníti a XVIII. század végén fellépő reformmozgalmat a XIX. század második évtizedétől kezdve jelentkező tudatosan antikapitalista elméletektől, melyeket már a marxizmus közvetlen előfutárainak tekint. Az előbbi keretében a radikális parlamenti törekvéseket, T. Paine munkásságát, a természetjogi felfogás alapján álló ún. agrárreformerek (Spence, Ogilvie, Hall) eszméit, s a reformeszméket népszerűsítő Cobbett és Hunt tevékenységét mutatja be. Az utóbbiak közé sorolja viszont Hodgskin, Ravenstone, Gray stb. munkáit, s Owen ténykedésének javarészét. A szerző bemutatja, hogy az eszmei forradalmasodás az 1825-ben fellépő első gazdasági válság talaján nagy lendületet adott a munkásság választójogi harcának s a szakszervezeti mozgalomnak.

A munkásság szervezkedésének és elméletének elszakadása a polgári mozgalomtól és eszmerendszerétől az 1832-i Reform Törvénnyel vette kezdetét. Miután a reform a polgárság nagy részét hozzájuttatta a szavazati joghoz, s ezzel megnyitotta a burzsoázia előtt a politikai hatalomhoz vezető utat, a vagyonos burzsoázia szembefordult a munkássággal, s lényegében a burzsoázia radikális szárnya is szakított volt szövetségével. Ez természetesen nem zárta ki, hogy a burzsoázia mindkét szárnya időnként megkísérelje a munkásság egészének, esetleg egy csoportjának vagy rétegének felhasználását saját céljaira.

A magára maradt munkásság előbb a szakszervezetek erősítésében keresett — átmeneti eredménnyel — kiutat, majd az 1834-i Új Szegény Törvény hatására megindult ösztönös népmozgalmat vont a bizonyos fokig szervezett irányítása alá. A mindjobban erősödő felismerés, hogy a politikai jogokat a politikai harc útján lehet csak meghódítani, kezdettől fogva két különféle formában öltött testet. Ez a körülmény azonnal meghatározta a mozgalom megosztottságát, s eleve lehetetlenné tette, hogy a chartizmus országos népi forradalomként jelentkezessen, vagy azzá váljék. Míg a mozgalom forradalmibb részének az ún. „fizikai erő” pártjának vezetője, O'Connor is megtorpant ezen a forradalmi úton, s ezért szembekerült saját csoportjának más, nála következetesebb vezetőivel (O'Brien, J. Harney) s így éppen a legkritikusabb időpontban, 1838—39-ben gyengítette a mozgalmat, addig a „morális erő” reformista szárnya és vezetője, Lovett, forradalomellenességével a mozgalom végzetes fékezője volt, noha éppen ez a szárny dolgozta ki a tömegmozgalom vezérfonalává és lobogójává vált Népcartát. A megosztottság, a vezetők elméleti gyengesége, valamint a munkásosztály heterogén volta eredményezte, hogy az 1839-i chartista konvent minden jelentősebb ténykedés nélkül oszlott fel, s a mozgalom csupán egyetlen említésre méltó, kudarcra kárhözhatott felkeléshez vezetett (1839 novemberében Newportban); az uralkodó osztály az események során erősebbnek, tapasztaltabbnak bizonyulhatott.

Incze Miklós kandidátus opponensi véleményében hangoztatta a szerző érdemét, amit újkori egyetemestörténeti, méghozzá munkásmozgalmi témaválasztásával vitathatatlanul szerzett. Megállapította, hogy Haraszi Éva egészében véve sikeresen oldotta meg feladatát: a chartizmusra vonatkozó óriási forrásanyag szempontgazdag, marxista feldolgozását. Ezt oly módon tette meg, hogy figyelembe vette, sőt igyekezett értékelni is a széleskörű polgári és marxista irodalmat. Ez utóbbi törekvése azonban — nyilvánvalóan azért, mert az egyes polgári művekből a használhatót, a pozitívát iparkodott megragadni — a polgári szerzők műveinek bírálatát illetően nem minden esetben járt teljes sikerrel. A munka historiográfiai vonatkozásaival kapcsolatban Incze Miklós felvetette azt a gondolatot is, hogy helyes lenne kimutatni a kapcsolatot az angol munkásmozgalom mindenkori helyzete és a chartizmusmal való történelmi és elméleti foglalkozás módja és mérve között. Helyeselte a munka szerkezeti felépítését, egyetértett a szerző felfogásával azt illetően, hogy 1839-et a mozgalom történetében korszakhatárnak tekintí, s mindössze azt javasolta a szerzőnek, hogy az 1834—38 közötti időszakot kissé összefogottabban, rövidebben tárgyalja. — Incze Miklós ezután néhány részletet vonatkozóan

tett észrevételt. Mindenekelőtt felvetette Haraszi Éva nem eléggé átgondolt megfogalmazását a történettudomány jellegére nézve, mondván, hogy a szerző által felvetett egzaktyság kérdése — lévén a történettudomány társadalomtudomány — eleve hibás kiindulópont. A továbbiakban a reformtörvényben rejlő forradalmi lehetőség túlbecsülését tette szóvá, kérte a korabeli angol „középosztály” pontosabb fogalmi tisztázását s az angol burzsoázia és az állam vezetésében még döntő súllyal rendelkező arisztokrácia osztályszövetségének határozottabb körvonalazását. Végezetül három szereplő személy: Oastler, O'Brien és Lovett Haraszi Éva által adott értékelését egészítette ki, ill. igazította helyre. Befejezésül a munka anyaggazdagságát, marxista-leninista módszerét és felfogását hangoztatva javasolta a disszertáció elfogadását.

Balogh Sándorné kandidátus opponensi előterjesztésében szintén hangsúlyozta a disszertáció témájának tudományos és politikai jelentőségét, amennyiben az angol, s egyben a nemzetközi munkásmozgalom egy fényes fejezetét foglalja magába. Kiemelte az alapvető gazdasági-társadalmi folyamatok és a munkásosztály ideológiájának mély elemzését. Rámutatott arra is, hogy a szerző rendkívül gazdag angol anyagot dolgozott fel, s hogy az általa festett kép részletes, színes és élvezetes. Megállapította, hogy a munka jelentős tudományos értéket képvisel. — A továbbiakban *Baloghné* a disszertáció hibás pontjaként vette elemzés alá a történettudomány nem egzakt voltáról Haraszi által tett megjegyzést. Kifejtette, hogy az a nézet, amely szerint a történettudományban csak következtetni lehet a törvényszerűségekre, de azokat konkrét (mint a szerző mondja: kísérletileg) megismerni nem lehet, a marxizmus által levont törvényszerűségeket a valóságos történeti folyamatok és a tudományok fölött álló törvények gyűjteményévé tenné, amit a történésznek mintegy „igazolnia” kell. A helyzet a valóságban fordított: a történésznek a valóság tényeiből kell leszűrnie a törvényszerűségeket. Csak az a történetírás tekinthető marxista történetírásnak, amely a valóság megismerhetősége alapján közelít a tényekhez. — A továbbiakban az opponens javasolta, hogy a szerző világosabban priorizáljon és utaljon a chartista mozgalom általa nem tárgyalt későbbi fejleményeire, majd a historiográfiával foglalkozva hiányolta Marx és Engels vonatkozó megállapításainak részletes ismertetését, és kifogásolta, hogy a szerző a polgári szerzők munkáját egyes esetekben nem értékeli, ill. egyes más esetekben értékelése nem eléggé bíráló jellegű. Befejezésül leszögezte, hogy az aktuális és jelentős témát feldolgozó, a chartizmusra vonatkozó egyetlen nagyobb lélegzetű magyar marxista munka gazdagítja történeti irodalmunkat, s ezért javasolta a kandidátusi cím megítélését a szerzőnek.

Zsigmond László egyetemi tanár hozzászólásában rámutatott a munka nemzetközi jelentőségére, s kiemelte azt a tényt, hogy a disszertáció angol nyelven megjelent fejezete kedvező fogadtatásra talált a határon túli történészkörökben is. Megemlítette, hogy a chartista mozgalomnak erre a szakaszára, amellyel a szerző foglalkozik, ezideig sem a polgári, sem a marxista történészek figyelme nem terjedt ki kellőképpen. A továbbiakban a történettudományban rendelkezésre álló ellenőrzési és összevetési lehetőségekről beszélt, s fokozottabb bátorságra buzdította a szerzőt az elméleti és elvi összegezés, általánosítás terén.

Kovács Endre kandidátus a munka úttörő jellegét, szép előadását, jó tagoltságát hangoztatta. Az irodalom kritikai felhasználására vonatkozó opponensi kifogásokkal kapcsolatban megjegyezte, hogy a chartizmusra vonatkozó polgári művek elfogultságát és azt a törekvését ismerve, hogy e mozgalmat megfosszák minden forradalmi, plebejus tartalmától, bizonyos fokig érthető, ha a szerző némiképp elnéző olyan esetekben, amikor az objektivitásnak bizonyos minimális fokával találkozik.

Szabad György kandidátus felszólalásában annak a nézetének adott kifejezést, hogy a szerzőnek a történettudomány jellegére vonatkozó megállapítása fogalmazási lapsus. Értelmezéséből ugyanis kiderül, hogy voltaképpen problémája így fogalmazható: miért és mennyiben másként egzakt a történettudomány, mint a természettudományok? A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a disszertáció elismerést érdemlő történelmi materialista igénnyel kapcsolta össze témájának politika-történeti, ideológia-történeti és gazdaságtörténeti vizsgálatát.

Haraszi Éva válaszában megköszönte az opponensek és a hozzászólók értékes szempontjait, s ezek java részével egyetértett. A historiográfia kérdésével kapcsolatban megjegyezte, hogy ezúttal csak tájékoztatást kíván nyújtani a kérdés irodalmáról, s egy nagyobb lélegzetű, rendszerező és értékelő historiográfiai fejezetet készülő nagyobb művéhez, a chartizmus egész történetét feldolgozó munkájához kíván majd csatlakozni. Ez az oka annak, hogy a marxista klasszikusok megállapításait e fejezetben nem részletezi, holott munkájának egész felfogását az ő nézetükre alapozta, s számos részletkérdés analizálásában is értékelésükre támaszkodott. Ugyanezen okból hiányzik a munkából a polgári történetírók összefoglaló bírálata is, miközben az olvasó számos részlet-kritikát

olvashat műveikről a történelmi események menetébe beillesztve. — A történettudomány egzakt voltát illető vitával kapcsolatban — elismerve a megfogalmazás szerencsétlen voltát — elmondotta, hogy e kérdésben érdemileg Engels Antidühhing című munkájának egy részletére támaszkodott, ahol Engels kifejti, hogy az élettelen természettel foglalkozó tudományok bizonyos eredményei örök igazságok, s ezért nevezték el ezeket a tudományágakat egzakt tudományoknak; ezekkel szemben külön kategóriába foglalja az élő szervezetekkel foglalkozó és egy harmadik csoportba a történelmi tudományokat. — Ami a periodizációt illeti, az általa tárgyalt korszak az ő felfogásában egy periódust képez, nem látja akadályát azonban annak, hogy, amint Baloghné ajánlotta, utaljon a további fejleményekre és azok korszakhatáraitra is. — Végül Haraszti Éva egyetértett Incze Miklós megjegyzéseivel Oastler és O'Brien esetében, de vitatkozott nézetével Lovett munkásságát illetően, amely Incze Miklós szerint elsősorban utópista szocialista, Haraszti Éva szerint reformista vonásokat mutat.

A szerző válasza után a bírálóbizottság visszavonult, majd kihirdette határozatát. E szerint a bizottság méltányolva a munka úttörő jellegű témáját, marxista—leninista szemléletét, rendkívül szelídalkorú anyagfeldolgozását, megállapítva, hogy a szerző feladatát egészében véve jól oldotta meg, s munkája jelentős értéket képvisel az anglicisztika területén, javasolta a disszertáció elfogadását és Haraszti Évának a kandidátusi fokozat megítélését.

*

Jemnitz János „A háború kérdése és a II. Internacionálé” c. kandidátusi disszertációja a nemzetközi munkásmozgalom egy hosszú korszakának érdemtelenül kevésbé feldolgozott területéről vette témáját, s a II. Internacionálé történetének napjainkban egyik legaktuálisabb aspektusát, a háború elleni küzdelem kérdését állította középpontjába. Jóllehet a témát 1911 és 1914 között vizsgálja tüzetesen, bevezetésként képet ad a kérdés alakulásáról a szervezet korábbi tevékenysége idején is. Minthogy a háború kérdése az Internacionálé politikájának, létének kulcskérdésévé vált, a szerzőnek egyúttal módja nyílt arra is, hogy ítéletet mondjon az Internacionálé politikájának lényege felett és értelmezze csődjének, összeomlásának okait.

A disszertáció bemutatja, hogy a nemzetközi munkásmozgalom első lépéseitől kezdve két síkon haladt: harcot folytatott a kapitalista társadalom szocialista társadalmi rendszer által történő felváltásért és küzdött a nacionalizmussal szemben a nemzetközi-ségért, s szembeszállt a fenti célokat gátló tőkés, imperialista háborúkkal. A háborúellenes állásfoglalásra az események hamar rákényszerítették a II. Internacionálét is, s ha állásfoglalásai kezdetben kissé doktrinér jellegűek voltak, a századforduló után kirobbant imperialista háború a gyakorlat talajára kényszerítették vezetőit. Az orosz—japán háború (1904—1905) és a marokkói válság (1905) hatása elősegítette, hogy az Internacionálé baloldala a francia szocialisták segítségével elfogadtassa a már határozott akcióprogramot követelő háborúellenes stuttgarti határozatot (1907). A kérdés gyakorlati megvitatása során Koppenhágában (1911) azonban már jelentkezett a nacionalizmus, s a német-osztrák ellenállás elgáncsolta a franciák és az angol baloldal egy részének (Keir Hardie) javaslatát: az általános háborúellenes sztrájk kimondását.

Még élesebbé vált az ellentét az internacionalizmus talaján maradó és a nacionalizmus útjára tévedt csoportok között a második marokkói válsággal kapcsolatban (1911), amikor a német jobbszárny halogató taktikáját a Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht által vezetett német baloldali csoport hevesen bíráltni kezdte, és megindította az antimilitarista utcai tüntetéseket. A jénai pártkongresszus elő került vitában mutatkozott meg először a német párt négyfelé tagolódása. A kérdés megítélésében nemcsak a balszárny foglalt állást a jobboldali vezetőséggel szemben, hanem a centrum is kettévált, és annak Haase, Ledebour-féle része (amelyhez az adott kérdésben átmenetileg Bernstein is csatlakozott) szintén a pártvezetőség ellen lépett fel. A tripoliszi olasz agresszió viszont az olasz pártban idézett elő szakadást. A párt a „szegény nemzeteknek” a „gazdag nemzetek” elleni forradalmi harcáról szóló, a fasizmussal közeli rokonságot tartó elmélet szindikalista szerzőivel kemény harcot folytatott, majd kénytelen volt kizárni a nacionalizmus pártbelüli képviselőit.

A két háborús válság után a háborúk elkerülhetőségéről és ennek formáiról egyre szélesebbé vált a nemzetközi vita. Alaphangját azonban sajnálatos módon az a körülmény szabta meg, hogy míg a jobboldal nacionalista szemlélete miatt tagadott meg minden háborúellenes akciót, addig a baloldal egy része (P. Lensch, A. Pannekoek és K. Radek) a háború elháríthatatlanságára hivatkozva tartotta kilátástalannak az antimilitarista mozgalmat. Bár egyes baloldaliak és balcentristák (Kautsky, Ledebour) szembeszálltak a fatalizmussal, a fenti felfogás gyengítette a munkásság ellenállóképes-

ségét. A soronkövetkező balkáni feszültség viszont a balkáni pártok ellentéteire vetett fényt. A demonstratív célból szervezett bázei kongresszus (1912) nem juthatott ilyen körülmények között egyéb eredményre, mint hogy deklarálta a háborúellenességet és helytállóan értékelte a nemzetközi helyzetet; kivezető utat vagy közvetlen akcióprogramot nem tudott nyújtani.

Ugyanakkor, mikor a bázei kongresszus dokumentálta a nemzetközi munkásmozgalom egységes kiállását a háború ellen, az Internacionálén belül megjelentek az első kételyek ill. kótes jelek a nemzetköziség valódi értékét illetően. A francia Andler nyilvánosan kétségbe vonta a német pártvezetőség forradalmiságát és internacionálisitását. Hervé, a korábbi harcok antimilitarista Elszász visszaszerzését kérte számon a francia párton, a német szociáldemokrata parlamenti frakció pedig megszavazta a megnövelt hadiköltségvetést. Jóllehet a francia szocialista párt a kötelező katonai szolgálat idejének felemelése elleni harcban magával tudott ragadni polgári radikális elemeket is, és az 1913-i berni interparlamentáris konferencián viszonylag sok francia polgári küldött is megjelent, ez a Franciaországban növekvő bizonytalansági érzéssel állt kapcsolatban. Végeredményben a polgári közvéleményben a nacionalista mámor mindenütt gyorsabban emelkedett, mint az antimilitarista elszántság.

Mindezen jelek ellenére az Internacionálé 1914-ig egészében véve megmaradt a nemzetköziség talaján, s ez erősítette a pártok tömegbefolyását, növelte választási eredményeiket. A mandátumok szaporodása a szociáldemokraták többsége szemében megalapozni látszott a legális parlamenti út lehetőségét. Nem vették figyelembe, hogy a választási sikerek ellenére mindenütt egy agresszív nacionalista vezetés alatt álló többség áll a másik oldalon, amely a parlamenti erővel a fegyverek erejét tudja szembe szegezni. Ezzel az erővel pedig gyakorlatilag nem állt szemben megfelelő ellenérő, ami ebben az esetben csak a jól szervezett tömegakció lehetett volna.

1914-ben azonban az Internacionálé vezetői a mintegy másfél éves békés periódus után nem számoltak a közvetlen háborús veszéllyel. Még a szarajevói merénylet is csak néhány napos izgalmat váltott ki. Csak július közepén jelentek meg az első komoly veszélyjelzések, az ultimátum napjától pedig elkezdődött az Internacionálé több fázisból álló bukásának története. Először az osztrák és a magyar párt csődje következett be. A két párt előbb tudomásul vette és igazolta, az augusztus eleji napokban pedig már lelkesen helyeselte a háborút. Ez a bukás megzavarta és fékezte a többi pártokat is, gyengítette a háborúellenes erőket. A német párt habozott, késlekedett és vitázott, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a veszélyeztetett Belgium szociáldemokráciája „nemzetvédő” talajra csússzék. A francia párt Jaurès meggyilkolása után egy ideig még szilárd maradt, de a döntő pillanatban végül ugyanúgy elárulta többévtizedes programját, mint a német szociáldemokrácia. Csak néhány csoport maradt hű a háború kitérőse pillanatában a proletár nemzetköziséghez: a bolsevikok, a bolgár tesznyákok, az angol Független Munkáspárt és a semleges államok pártjai (olasz, svájci, román, skandináv), valamint átmenetileg a mensevikek, a szerb párt és az angol Labour Party.

Az Internacionálé bukása — amint a szerző megállapítja — elkerülhetetlen volt, de nem volt szükségszerű, hogy ez a bukás — amint történt — a lehető legrosszabb formát öltse. A háború igenlése tette a bukást súlyos csapássá a nemzetközi munkásmozgalomra nézve, s emiatt a munkásosztály valódi akarata hosszú ideig, 1917—18-ig nem tudott megmutatkozni. A II. Internacionálé azonban ezt megelőzően három évtized hősi antimilitarista küzdelmében felnevelt egy szervezett szocialista munkástömeget, s ennek állásfoglalása végeredményben erőteljesen hatott a háborús nemzedékre is. Ennyiben a „bázei harangok zúgása” hozzájárult az 1917—18-i forradalmak előkészítéséhez.

Erényi Tibor kandidátus opponens előterjesztésében örömmel üdvözölte a rendkívül sokoldalú, méreteinél fogva is impozáns marxista feldolgozást, mely a II. Internacionálé csődjének előtörténetét vizsgálva meggyőzően igazolja, hogy az Internacionálé hajóját a mozgalomba befurakodott nacionalizmus futtatta zátonyra. A szerző érdemeként hangoztatta, hogy nem tesz engedményt a liberális igazoló nézeteknek, de ugyanakkor nem ad utólagos recepteket sem, és nem vetíti ki az orosz munkásmozgalom viszonyait Európára. Minthogy elismeri a nemzeti érdekek és szempontok jelentőségét, plasztikusan tudja ábrázolni a kor munkásmozgalmának valóságos belső konfliktusát.

A továbbiakban Erényi Tibor a munka néhány gyengébb pontjára mutatott rá. Hiányolta a nacionalizmus térhódításának objektív okaira történő hivatkozást: a gazdaságtörténeti vonatkozások és a munkásosztály strukturális változásaira utaló vonások erőteljesebb kidomborítását. Úgy vélte, helyes lenne, ha a szerző foglalkoznék a szociáldemokrata forradalom-elmélettel. Jemnitz-cél szemben igazat adott azoknak a szerzőknek, akik a nemzeti kérdéssel kapcsolatban értetlenséget vetnek a II. Internacionálé szemére, mivel nézete szerint a szociáldemokrata jobboldal egyszerűen a polgári nacionalizmus

álláspontjára helyezkedett, a baloldal és a centrum pedig — bár foglalkozott a kérdéssel — nem ismerte fel a nacionalizmus jelentőségét, feszítőerejét, és így nem is tudott ellene hatásosan fellépni. E magatartás példajaként megemlítette a nyugati szocialisták álláspontját a Balkán-háborúk kérdésében. Általános természetű megjegyzéseit az opponens egy elvi összegező fejezet beiktatására irányuló óhajával zárta.

A részletekre vonatkozó megjegyzései sorában Erényi Tibor kérte az általános sztrájk fogalmának meghatározását, az osztrák és a magyar szociáldemokraták álláspontjának ismertetését az anneksziós válsággal kapcsolatban, az MSzDP adatainak részletesebb számszerű ismertetését, a szociáldemokraták demokrácia-fogalmának értelmezését, Jaurès tevékenységének erőteljesebb bírálatát.

Végezetül Erényi Tibor ismételten felhívta a bíráló bizottság figyelmét a disszertáció értékeire: Jaurès és Kautsky politikai arcélinek válaszára, Bernstein működésének újszerű megvilágítására, s mindennekfelett a munka szigorúan történeti, belülről látó és láttató okfejtésére, ami ugyanakkor szerencsésen elkerüli a mindent megértés és megbocsátás buktatóját. Az opponens javasolta a kandidátusi fokozat megítélését a szerzőnek.

Dolmányos István kandidátus mint opponens megállapította, hogy az úttörő jellegű disszertáció témaválasztása azért is szerencsés, mert a II. Internacionálé történetéből azt a tárgykört ragadja ki, amely a legtöbbet nyújthatja a ma emberének. Leszögezte, hogy a szerző kitűzött feladatát átlagon felüli felkészültséggel, rendkívül széles irodalom- és forrásanyag alapján oldotta meg. Végigkísérve a disszertáció mondanivalóját, Dolmányos István hangsúlyozta, hogy az gondolatilag gazdag és újszerű. A szerző eredményesen alkalmazta a dogmatizmus nyűgétől megszabaduló marxista történetírás módszereit, a mozzalmat és az események szereplőit történetileg és ellentétekben mutatja be. Ténygazdagsága, alaposága, mérsékelt és körültekintő előadásmódja meggyőzően vonja az olvasót a forradalmi álláspont oldalára. A jól tagolt, világosan, színesen megírt munkát tartalmilag és formailag egyaránt kitűnőnek tartotta.

Megállapítása szerint a munka mondanivalójának lényegét nem érintő kritikai megjegyzései sorában elsőként azt kifogásolta, hogy bár a bemutatott bőséges anyag szerint a II. Internacionálé csődje már évek óta érett, erre a szerző értékelő fogalmazásaiban nem mutat rá elég határozottan. A csődöt — kissé formálisan — az egyes pártok esetében egy-egy naphoz köti, s így azt a látszatot kelti, mintha ezt megelőzően ezekben a pártokban minden rendben lett volna. Ezzel, s néhány pontatlan megfogalmazással idealizálja a II. Internacionálé uralkodó áramlatát, végkövetkeztetésével pedig azt az illúziót kelti, mintha az internacionálé történetének utolsó négy évét annak legjobb hagyományai jellemezték volna. Dolmányos István megfigyelése szerint a szerző nem veszi észre a nacionalista magatartást abban a jelenségben, hogy az egyes pártok képviselői más pártokban meglátták és bírálták a hibákat, a magukéban pedig nem.

Az opponens meggyőződése szerint Jemnitz megfogalmazásai bizonyos esetekben eltorzítják a II. Internacionálé áramlatainak valódi viszonyát is. A jobboldalt kissé tehermentesíti a háború kirobbanásakor, nem részletezi a szociál-soviniszta nézeteket, Bernsteinnel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy bár a revizionizmus „leglángolóbb híve” volt, nem volt opportunist, a mensevikek magatartását több ízben nem bírálja, vagy pozitívumaikat túlértékeli. A centrum megítélésénél feleslegesen hangoztatja, hogy Kautsky hitt abban, amit hirdetett, mintha egy áramlat megítélésénél az lenne a döntő, hogy hirdetői hisznek-e benne, vagy sem, nem pedig az, hogy mit eredményezett. Kautskyt, Bebelt és Adlert a disszertáció — az opponens nézete szerint — általában túlzott mérséklettel bírálja. Ugyanakkor a baloldal hibáinak helyes elemzése mellett a szükségese-nél kisebb hangsúlyt ad alapvető meghatározójukra: forradalmi meggyőződésükre, ami fővonalukat történelmileg igazolta. Helytelen pl. egyoldalúan azt állítani, hogy Kautskyval szemben nem volt igazuk az 1911-i leszerelési vitában, vagy 1914-ben a háború közeli lehetőségének megítélésében, mivel a döntő kérdés mégis csak az volt, hogy a háborúval szemben helyes álláspontra helyezkedtek, míg Kautsky nem.

Részletmegjegyzései között az opponens szóvátette a nemzeti kérdés és a háború kapcsolatának, a különböző áramlatok tömegbázisának, az általános sztrájknak problematikáját, mint amelyek elnyitlenül hiányoznak a dolgozattól. Javasolta az Internacionálé nemzeti programjának ismertetését, egy feladatmegjelölő, a historiográfiát is magába foglaló bevezető és egy záró, összefoglaló fejezet csatolását. Befejezésül az opponens hangsúlyozta, hogy a munka a magyar történetírás nemzetközi szempontból is jelentős teljesítménye, s a disszertációt elfogadásra ajánlotta.

Jemnitz János válaszában az opponensek némely kívánságát általánosságban ugyan jogosnak, de egyazon disszertáció keretében kissé túlméretezettnek jelezte. Úgy érezte, hogy olyan feladatok jelenlegi megoldására, mint amilyen a kérdés historiográfiájának polemikus feldolgozása, a nacionalizmus objektív alapjainak feltárása, a munkás-

osztály strukturális átalakulásának ábrázolása, vagy a szociáldemokrata forradalom-elmélet tisztázása, a disszertáció keretében nem tud vállalkozni. A nacionalizmus térhódításának objektív okaival kapcsolatban egyébként megjegyezte, hogy nézete szerint a többé-kevésbé ismert általános és országos okokat, mint amilyen az európai munkásosztály gazdasági helyzetének javulása és politikai jogainak kiterjedése, illetve egyes országok gyarmati uralma és más országok viszonylagos elmaradottsága, a tapasztalatok szerint nem lehet az egyes emberekre alkalmazni. Az általános okok nem magyarázzák meg, hogy ugyanazon állam szociáldemokráciáján belül miért maradt az egyik csoport vagy személy internacionalista, a másik pedig nem, sem azt, hogy az egyik elmaradott országban miért ütötte fel a fejét a munkásmozgalom keretében a legszélsőségesebb sovinizmus, míg egy másik hasonlóan elmaradott ország teljesen ment maradt ettől. Véleménye szerint ebben a kérdésben a szubjektív tényezők nagyobb szerepet játszanak, mint ahogyan sokan feltételezték. Hasonlóképpen vélekedett a munkásosztály strukturális változásainak hatását illetően is, s azt a nézetét hangoztatta, hogy a munkásosztály magatartásában — legalábbis rövid időszakon belül — a strukturális módosulásnál nagyobb szerepet játszottak a politikai küzdelmek.

A továbbiakban a jelölt az opponensek néhány megállapításával vitázott. Kérdésnek jelezte Erényi Tibor álláspontját, amely szerint a baloldal és a centrum nem ismerte volna fel a nemzeti kérdés feszítő erejét. Szerinte azért foglalkozott behatóan a kérdéssel, mert felismerte. A nacionalizmus reneszánszával szemben azonban a munkásmozgalom internacionalista része gyakorlatilag tehetetlennek bizonyult, s csak egyet tehetett: szembefordult a nacionalizmussal. Ha a baloldaliak akarataikat nem is kényszeríthették a történelmre, példájukkal hatottak és lelkesítettek. A Balkán-háborúk kérdésében sem értelemesük miatt foglaltak állást a status quo mellett, hanem mert féltek a háború esetleges európai és világvetkezményeitől. Fenntartotta azt a megállapítást, hogy az egyes szocialista vezetők saját pártjuk hibás lépéseit bírolták, s ezt Turatti, Kautsky és Vandervele példáján igazolta. A csőd kérdésével kapcsolatban nézetét így világította meg: igaz, hogy a repedések már évek óta látszóttak és növekedtek, az Internacionálé tehetetlenné válása, maga az akut csőd azonban csak 1914-ben következett be. Csak ekkor dönt el, hogy az Internacionálé miként bukik meg, úgy-e, hogy eszmei, erkölcsi vereséget is szenved, vagy úgy, hogy a jövő igazolhatja. Dolmányos István észrevételével szemben rámutatott, hogy disszertációja hosszasán elemzi a szocialsoviniszta eszmék felburjánzását a német, osztrák, magyar, francia és belga pártban, majd azt a nézetét hangoztatta, hogy bár a mensevikek később súlyos hibákat követtek el, nem lenne méltányos velük szemben, ha megvonnánk elismerésünket 1914 nyarán (egy csoportjuk esetében később is) a háború elítélése tekintetében mutatott követendő példájuktól. Bernstein oportunitizmusával kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy az oportunitizmus, revizionizmus és reformizmus nem azonos fogalmak, s ezek egyenértékű és csoportos használata a történelmi irodalomban elmosza a szereplő személyek egyéni arculatát. Kautskynak a baloldallal folytatott vitájában Jemnitz szerint a háborúellenes mozgalmakat illetően Kautskynak, a korszak általános tendenciájának felismerésében az utóbbiaknak volt igazuk. A baloldal, még ha ennyiben igaza is volt, 1911–12-ben a munkásmozgalomnak nem tett jó szolgálatot a háború elháríthatatlanságának előzetes hangoztatásával.

A II. Internacionálé egész tevékenységének összegező értékelését illetően a szerző újból leszögezte, hogy bár az Internacionálé tevékenységében jó és rossz vegyesen érvényesült, tény, hogy hatalmas méretű tömegmozgalmat hozott létre, s ennél haladóbb mozgalom nem létezett. Az Internacionálé az antimilitarizmus gerincét adta, amely nélkül a baloldali csoportok is erőtelenebbek lettek volna. Tény az is, hogy az 1918 utáni munkásmozgalom forradalmi harcosai a régi Internacionálé legjobb hagyományából tanultak.

Jemnitz János végül hangsúlyozta, hogy az opponensek minden további kívánságát messzemenően igyekezni fog kielégíteni, s gondolatébresztő, segítő véleményükért meleghangú köszönetet mondott.

A válasz elhangzása után *Zsigmond László* kandidátus, a hírláló bizottság elnöke emelkedett szólásra, s az opponensekhez hasonlóan méltatta az átlagosnál magasabb színvonalat képviselő kandidátusi disszertációt. Az opponensek és a jelölt között felmerült vitás kérdésekben állást foglalva úgy vélekedett, hogy a historiográfiai összefoglalás valóban más természetű, különálló feldolgozást igényel, s azt megnehezíti az előzmunkálatok rendkívül fogyatékos volta is, a nacionalizmus terjedésének objektív okaival és a munkásosztály strukturális változásainak kihatásaival azonban helyes lenne, ha a szerző a lehetőségek határain belül igyekeznék az opponensek kívánalmainak megfelelően foglalkozni. Ellenkező esetben az a veszély fenyeget, hogy a disszertáció a szerző akarata

ellenére abban az eléggé nem dicsérhető törekvésben, hogy az eseményeket differenciáltan és egyénien állítsa az olvasók elé, e téren továbbmegy, mint kívánatos lenne.

Jemnitz János újabb rövid válasza után a bíráló bizottság meghozta határozatát. Ez kiemelte a disszertáció úttörő jelentőségét, méltatta önálló marxista koncepcióját, rendkívül széleskörű anyagismeretét, plasztikus, meggyőző feldolgozási módszerét. Kívánatosnak tartotta viszont az események objektív meghatározóinak alaposabb elemzését. A bizottság a magas tudományos színvonalat reprezentáló munkát egyhangúan elfogadásra javasolta.

*

L. Nagy Zsuzsa: „A párizsi békekonferencia és az 1918—1919-es forradalmak” c. kandidátusi disszertációjának a polgári demokratikus forradalommal foglalkozó része vizsgálja az önálló Magyarország nemzetközi helyzetét és a kormány külpolitikai törekvéseit, foglalkozik azzal a két lehetőséggel, mely a Monarchia felbomlása után az itt élő népek viszonyának rendezésére kínálkozott. Bemutatja a magyar külpolitikát meghatározó tényezőket: a központi hatalmak katonai veresége nyomán a Monarchia felbomlása, valamint a forradalom polgári vezetése. Részletesen tárgyalja az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció aláírásának körülményeit, majd ismerteti és bírálja a wilsonizmust, a kormány külpolitikai alapelvét.

Önálló fejezet tárgyalja a párizsi békekonferencia megnyitását, a résztvevő nagyhatalmak egymással gyakran ütköző törekvéseit, a hangzatos elvek és a gyakorlati politika ellentmondásait. Elemezve az egyes nagyhatalmak törekvéseit és viszonyát az egykori Monarchiához, megállapítja, hogy az Egyesült Államokat és Angliát közvetlen érdekek nem fűzték e területhez, viszont Francia- és Olaszország konkurrens hatalmakként léptek fel. A kölcsönös kompromisszumok jegyében a mérsékeltbb angolszász politika e térségben átengedte a kezdeményezést a franciának, amely ellenségesen állt szemben a német imperializmus egykori szövetségesével, Magyarországgal.

Vizsgálja a disszertáció azokat az okokat, célokat, amelyek a Monarchia problémáinak napirendretűzésében szerepet játszottak, s különös hangsúllyal szól a forradalmi hullám meggátolásának vágyáról, valamint a háború alatti szerződések realizálásáról. Részletesen bemutatja az A. E. Taylor vezette gazdasági valamint az A. C. Coolidge irányítása alatt álló politikai misszió működését, budapesti tárgyalásait és azokat az ellentéteket, amelyek az antant forradalomellenes politikájának gyakorlati mikéntje körül kibontakoztak.

A hatalmi ellentétek keretében ismerteti az olasz—magyar, illetve jugoszláv—magyar orientáció bontakozó lehetőségét, amelyben egy további lengyel szövetség terve is szerepelt.

Rámutat a disszertáció arra, hogy a kormány forradalomellenes bel- és külpolitikai lépései nem változtattak a nagyhatalmak elzárkózó politikáján. A Vix-jegyzék siettetta a polgári demokratikus kormányzat bukását.

A disszertáció további része a Tanácsköztársaság időszakát tárgyalja. Bemutatja a Forradalmi Kormányzótanács gyökeresen új, internacionalista, a területi integritás elvével szakító külpolitikáját, s a forradalom gyors nemzetközi terjedéséhez fűződő remények jelentőségét. Az antant-megbizottak jelentései és a békekonferencia tanácskozásai alapján ismerteti a Tanácsköztársaság nyugati visszhangját, a Magyarországgal szemben folytatandó politika két irányzatát. A Tanácsköztársaság felszámolását, főként az angolszász politikusok, békésebb eszközökkel kívánták elérni, míg velük szemben a francia katonai vezetés, valamint a szomszédos országok burzsoá kormányai azonnali nyílt katonai beavatkozást sürgettek.

A mérsékeltbb irányzat felülkerekedése tette lehetővé, hogy Kun Bélának korábban nem ismert jegyzéke alapján a békekonferencia Budapestre küldje Smuts tábornokot. Ez megerősítette a Kormányzótanács presztizsét és késleltette az akkor már előkészített intervenció támadás megindítását. Az intervenció nyomán Magyarországon kialakult válság teremtett talajt a Kormányzótanács és Ph. M. Brown tárgyalásaira, amelyek során amerikai részről a Kormányzótanács lemondását akarták elérni, míg magyar részről időnyerésre törekedtek.

A Vörös Hadsereg ellentámadása zavart és ellentéteket teremtett Párizsban, ugyanakkor hatalmas feladatok elé állította a Kormányzótanácsot. A disszertáció bemutatja, milyen szerepet játszott Ausztria a gazdasági blokádtörésében, s milyen hatalmi érdekek vezették Olaszországot, mikor fegyvert, lőszert stb. szállított a Kormányzótanácsnak.

Helyet kap a disszertációban a magyar ellenforradalom szervezkedése és a szövetséges hatalmakhoz való viszonya. Kiténik, hogy bár — különösen angolszász, de még francia részről is — erőteljesen bírálták az ellenforradalom konzervatív, nacionalista, antiszemita irányzatát, a forradalommal szemben mégis támogatták.

Az intervenció kudarcra júniusban diplomáciai háborúhoz vezetett. A dolgozat elemzi a békekonferencián kialakult viszonyokat, Clemenceau szerepének megnövekedését, a nagyhatalmak és kis szövetségesiek ellentéteit, s ennek keretében tárgyalja a nevezetes júniusi jegyzékek létrejöttének körülményeit, azok tartalmát. Ismerteti a hazai vitákat, a Tanácsok Országos Gyűlésének álláspontját, és megállapítja: „a június végére kialakult helyzet nem egy elhibázott döntést, hanem a Tanácsköztársaság számára kedvezőtlen nemzetközi erőviszonyokat tükrözte”.

Júliusra a nemzetközi erőviszonyokban általában, a békekonferencián magán is (az amerikaiak, angolszászok fokozatos visszavonulása, a francia politika előtérbe kerülése, a német béke aláírása, olasz kormányváltás stb.) olyan változások történtek, amelyek a Tanácsköztársaság jövőjét kétségessé tették. Ez a helyzet azoknak a mérsékelt és jobboldali szociáldemokratáknak kedvezett, akik kezdetől fogva a megegyezés mellett kardoskodtak. Júliusi tárgyalásai, a nagyhatalmak fenntartásai és ellentétei velük kapcsolatban részletes ismertetést kapnak a disszertációban. Hasonlóan azokhoz a heteken át tartó, ellentétekkel terhes és eredményhez nem vezető vitákhoz, amelyek Párizsban egy, a Tanácsköztársaságot megdöntő intervenció előkészületeivel kapcsolatban zajlottak.

Befejező részében rámutat a disszertáció arra, hogy a nagyhatalmak nemcsak a Tanácsköztársaság megdöntésével, hanem a Hörthy-féle ellenforradalom hatalomra jutásával is beleszóltak az ország sorsának alakulásába.

Galántai József és Hajdu Tibor opponensi véleményükben elismeréssel szóltak a disszertáció tárgyválasztásáról, a széleskörűen használt forrásanyagról és irodalomról. Egyértelműen azzal és helyeselték, hogy a dolgozat a problémákat a maguk sokoldalú, bonyolult összefüggésében vizsgálja. Helyeslőleg nyilatkoztak a szerző mondanivalójának egészéről és rámutattak a feldolgozás lényegpótló szerepére.

Részletesen méltatva a dolgozat érdemeit, mindkét opponens kiemelte az új anyagot és összefüggéseket feltáró részek közül az olasz—magyar, illetve jugoszláv—magyar kapcsolatokkal, a Smuts tábornok budapesti útjával stb. foglalkozó fejezeteket.

Kritikai észrevételeik során *Galántai József* és *Hajdu Tibor* egyaránt bíralták a polgári demokratikus forradalom időszakában az 1918-as fegyverszüneti szerződéssel illetve a belgrádi katonai konvencióval kapcsolatban a disszertáció néhány félreérthető megállapítását. Ezek korrigálását, éppen a polgári irodalom ferdítései miatt, igen fontosnak tartották.

Hasonlóan egyhangúan tették szavá a polgári demokratikus kormányzat nemzeti-ségi politikájának bemutatását, rámutatva egyes megállapítások túlságosan sommás, pontatlan vagy félreérthető voltára. *Galántai József* helyesebbnek tartotta volna e politika kialakulásának, módosulásának bővebb ismertetését, *Hajdu Tibor* pedig az autonómia értékelésének korrigálását s általában Jászi nemzetiségi politikájának határozottabb bírálatát ajánlotta a szerzőnek.

A továbbiakban *Galántai József* foglalkozott az intervenció május elejei megállapításának körülményeivel. Megítélése szerint a Vörös Hadseregnek, bár újrászervezése ekkor kezdődött csak meg, lényegesen nagyobb szerepe volt, mint az a disszertációból kiténik. A Clemenceau-jegyzékek kapcsán differenciáltabb elemzést kívánt a szerzőtől, mivel a júniusi párizsi vitákban nem annyira a négyes tanács egészének véleménye, mint inkább az angol álláspont jutott kifejezésre. Bár helyeslőleg szólt a jegyzék elfogadását követő viszonyok bemutatásáról, az időhúzás tényleges lehetőségét — éppen a disszertáció anyaga alapján — nem látta bizonyítottnak. Bővebb, finomabb analízist kívánt a júliusi offenzíva egész problematikájának kifejtésénél, amit a feltárt új anyag lehetővé is tesz szerző számára.

E főbb kérdéseken túl számos egyéb megjegyzést is tett *Galántai József*. Így bővebb, részletesebb ismertetést kívánt az ellenforradalom és az antant közötti kapcsolatról az egész tárgyalt időszakban. Kívánatosnak tartotta a Vörös Újság nagyobb mértékű felhasználását, különös tekintettel a polgári demokratikus kormányzat külpolitikájának bírálatára.

Végül ismételten hangsúlyozva a munka eredményeit, a disszertációt egyértelműen elfogadásra ajánlotta.

Hajdu Tibor kritikai észrevételeiben — a már említetteken túl — nem tartotta reálisnak a jugoszláv—magyar területi egyezkedésről írottakat; korrekciót javasolt az ország esetleges antant megszállását s ebben Károlyi szerepét tárgyaló részekben, mivel

e problémát nem Károlyi szándéka döntötte el. Megítélése szerint nagyobb nyomatékot kell kapjon a polgári demokratikus rendszer külpolitikájában a szovjet-ellenesség, bár a szerző helyesen mutatott rá, hogy a magyar kormány akkreditálta a szovjet kormány követét. Nem értett egyet a disszertációnak a Lenin-Szverdlov-féle távirat visszhangját bemutató megállapításával, mert az a nacionalizmusnak a munkásságra gyakorolt hatását eltúlozza.

A diplomáciatörténeti műfajt, a feldolgozás módszerének bizonyos egyoldalúságát bírálva kérte számomra a kitekintést, utalást olyan problémákra, mint a szövetségesek szerepe a fasiszta rendszer létrehozásában, a szociáldemokrácia irányzatainak viszonya az ellenforradalom megszilárdulásához stb., különben a disszertáció „némileg hamis optikát ad”.

A Külügyi Tanács összetételének ismertetése kapcsán hívta fel a szerző figyelmét arra, hogy helyenként túlbecsüli a levéltári források értékét a korabeli sajtóval szemben.

Nem értett egyet Hajdú Tibor a disszertációnak Beneš egy megnyilatkozását kommentáló megállapításával. Véleménye szerint Beneš indokoltan vonta kétségbe a szege-di kormánnyal és a nacionalista magyar burzsoáziával való együttműködés lehetőségét.

Hajdú is kitért a polgári, politikai vezetők és a tábormok viszonyára. elsősorban Clemenceaut illetően. Rámutatott, hogy a javaslattétel a katonai vezetők feladata volt, a döntés viszont a politikusokra hárult, akiket sokkal nagyobb felelősség terhelt, s ez magyarázza a magatartásbeli különbségeket közöttük.

Több más kérdés mellett szólt még Hajdú Tibor a historiográfia és a források áttekintésének hiányáról, bírálta a disszertációnak néhány magyar szerzőre tett kritikai észrevételét, illetve egyes esetekben ezek elmaradását.

Befejezésül ismét hangsúlyozta a munka érdemeit, de rámutatott, hogy helyes volna, ha a szerző „a lelkiismeretes kutatásnál nem becsülné kevesebbre az állásfoglalást, a helyes fontosságú arányok kialakítását, egy forradalmi korszak szellemének maradéktalan megértését”. Kívánatosnak tartotta a munka mielőbbi megjelentetését. A disszertációt elfogadásra ajánlotta a bíráló bizottságnak.

Liptai Ervin elismerve a disszertáció érdemeit, hangsúlyozta az intervenció megindításában a francia kezdeményezés szerepét, majd vitába szállt Galántai Józseffel a román előnyomulás megállításának okairól. A júliusi offenzíva kapcsán bővebb tárgyalást és magyarázatot kívánt annak az antant támadását megelőző jellegéről, mivel ez a disszertációban csupán egy lábjegyzetben, egyetlen mondat erejéig kap helyet.

L. Nagy Zsuzsa egyetértett opponenseivel ama bíráló megjegyzésekben, amelyek a disszertáció első részére, a fegyverszüneti szerződésre, illetve a polgári demokratikus kormány nemzetiségi politikájára vonatkoztak. Emlékeztetve azonban Csehszlovákiának a november 13-i megállapodást követő magatartására, hangsúlyozta, hogy a demarkációs vonalak és a végső határok összefüggése bonyolult módon jelentkezett a korszakban.

Hajdú Tibornak válaszolva hangsúlyozta, hogy a meglévő internacionalista törekvések ellenére a korszakban igen erős befolyása volt a burzsoá, burzsoá-demokratikus nemzeti-nacionalista irányzatoknak. Szükségesnek tartotta azt is, hogy tisztázza Károlyi szerepét az ország esetleges antant megszállásának ügyében, szembehelyezkedve így a korábbi irodalom túlzó és rosszindulatú állításaival, anélkül azonban, hogy a magyar miniszterelnök szándékaival magyarázta volna az események alakulását.

Részletesebben válaszolt a jugoszláv — magyar területi egyezkedések, tárgyalások kapcsán emelt kifogásokra. Ennek során kiemelte, hogy a háború alatt kötött szerződések és kötelező ígéretek ugyan nagy vonalakban és a lényegyet tekintve eldöntötték a területi vitákat már a békekonferencia megnyitása előtt, de számtalan nyitott kérdést, alkudozási lehetőséget is hagytak. Ilyen volt többek között a tescheni medence, a jugoszláv — csehszlovák korridor ügye, vagy maga Fiume, amelynek birtoklásáért Jugoszlávia szívesen mondott volna le olyan területről, amelynek hovartozásáról a békekonferencia és az előzetes szerződések egyértelműen még nem döntöttek.

A Tanácsköztársasággal kapcsolatban tett megjegyzések közül a politikai és katonai vezetők, Clemenceau és Foch viszonyát emelte ki *L. Nagy Zsuzsa*. Válaszában — a disszertáció anyagán túlmenően — szólt a francia belpolitika ellentéteiről, amelyek hátterét, magyarázatát, alapját adták Clemenceau és Foch szembenállásának. A radikális-párti Clemenceau jobboldali, rojalista, klerikális ellenzékéhez tartozott Foch is. Így érthető, hogy Clemenceau a júliusi vitában, vagy júliusi tervek idején a diplomáciai módszereket a fegyverek rovására előtérbe állítva nemcsak a Tanácsköztársaság megdöntését, hanem saját helyzetének megerősítését is kívánta helpolitikai ellenzékével szemben.

L. Nagy Zsuzsa rámutatott, hogy hamis optika akkor keletkezett volna a disszertációban, ha abból nem derülne ki a szövetséges hatalmak szerepe és felelőssége

a Tanácsköztársaság megdöntésében, az ellenforradalom hatalomrajutásában. Ezt azonban a disszertáció egyértelműen kimutatja.

Az intervenció megindításában, mint mondotta, maga is a francia erőket emelte ki, akárcsak Liptai Ervin. Galántai József megjegyzéseivel szemben Liptai Ervinnel értett egyet a román intervenció megállításának körülményeiben.

Végül a historiográfia problémáiról szólva rámutatott, hogy a szorosan vett tárgyról szóló külföldi munka nincs, az utalásokat tartalmazó hatalmas anyag áttekintése pedig szétfeszítette volna a disszertáció kereteit. Nem sokkal jobb a helyzet hazai vonatkozásban sem. A továbbiak során utalt arra, hogy történezeink körében nem a körül folyik a vita, fenntartható volt-e a Monarchia, hanem azokról a tendenciákról, amelyek a Monarchiát megdöntő forradalom időszakában jelentkeztek.

A vita lezárása után a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy L. Nagy Zsuzsa számára ítélje oda a kandidátusi fokozatot

*

Sziklai Sándorné „A magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma és internacionalista alakulatai Szovjet-Turkesztánban 1918–1921-ig” c. disszertációja bevezetőben az első világháborús oroszországi hadifoglyok helyzetéről, a forradalmi változásokhoz való viszonyukról rajzol általános képet.

Kiemeli, hogy a hadifoglyok osztálytudatának alakulásában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy felismerték: az orosz parasztot, munkást is hozzá hasonlóan elnyomják. Ezt a felismerést a magyar hadifoglyok esetében még segítette az is, hogy a két ország rendszerében sok azonos vonás volt, másrészt hogy egy érlelődő forradalom Magyarországból vonult a frontra. Így érzékenyebben, gyorsabban befogadták a szocialista eszméket, s ez egyben magyarázza is nagyszámú részvételüket a polgárháborúban.

A februári forradalom hatására a már korábban megindult baloldali szervezkedés a hadifoglyok között az OK (b)P agitációjának hatására meggyorsult, amihez hozzájárul, hogy 1917 februárja semmi könnyítést, változást nem hozott az életkörülményekben. Az Októberi Forradalom jelentőségének méltatása után a szerző áttekintést ad a hadifoglymozgalom szervezeti életének alakulásáról.

Az ide vonatkozó irodalom rövid taglalása után a disszertáns két nagy fejezetre osztva tárgyalja a témát: az első részben a „Külföldi Munkások és Parasztok Kommunista Pártjának” létrejöttét és tevékenységének történetét írja le Turkesztán területén, majd a magyar internacionalisták Szovjet-Turkesztán megvédésében betöltött szerepét elemzi részletesen.

A cári kormányzat olyan célzattal, hogy távol legyenek az ország középpontjától, jórészt a keleti területekre helyezte el a foglyokat. Az elmaradt, jórészt feudális Turkesztán Oroszország egyik hadifoglyközpontja volt, ahol túlszűfolt barakkokban egészségtelen körülmények között a háború elején százezernél több fogoly élt, illetve dolgozott építkezéseknél, mezőgazdaságban, bányákban. Ez a rossz helyzet, valamint az otthonról kapott nyugtalanító hírek jelentős szerepet játszottak forradalmasításukban, s hogy tevékenyen kivették részüket az Októberi Forradalom győzelemre viteléből.

1918. április 27-én a Turkesztáni Szovjet Köztársaság népbiztosainak tanácsa a hadifoglyokat szabadnak nyilvánította, s igyekeztek szervezeten biztosítani a hadifoglyok hazairányítását. Kezdeti önkormányzati szerveiket, a Hadifogly Bizottságokat azonban sorozatos visszaélések elkövetése miatt kénytelenek voltak feloszltni. A hadifoglymozgalom széleskörű kibontakozása csak a Turkesztáni Kommunista Párt megalakulása után kezdődött. 1918 augusztusában általános hadifoglygyűlést hívtak össze, majd szeptemberben kimondták a Külföldi Munkások és Parasztok Kommunista Pártja Turkesztáni Területi Bizottságának megalakulását. A kommunisták jó munkáját és a forradalmi hangulatot mutatja, hogy az év végéig 13 helyi szervezet jött létre. Az internacionalista kommunista szervezeteknek jó kapcsolatuk volt a helyi pártvezetéssel, a Népbiztosok Tanácsával és elsősorban a hadseregben történő mozgósítással igyekeztek segíteni a fiatal köztársaságnak. A párt — mely 1920 elejéig funkcionált önálló pártként — jelentős szervezési munkát végzett, sokat tett a hadifoglyok érdekében; többek között kérte, hogy kapjanak szovjet állampolgárságot, melynek nagy diplomáciai jelentősége is volt. Az eredmények mellett azonban súlyos hibákat is vétett a pártvezetőség: a mozgósításra, a gazdasági és adminisztrációs tevékenységre összpontosítva elhanyagolták a politikai-ideológiai munkát. Noha az 1919 márciusi kongresszus határozott a hibák kiküszöböléséről, s fontos határozatokat hozott a szervezeti élet szabályozásával kapcsolatban is, egyes negatív vonások megmaradtak a párt tevékenységében. (A toborzás-

önkéntességet megsértették, a kérdéseket főleg szervezési, adminisztratív oldalról közeleltették meg.) A nehézségeket fokozta, hogy a honvágyat és a belső vizsályokat az angolok igyekeztek kihasználni és egyes helyeken sikerült is a hafigyolgyok egyrészét a párt és a szovjethatalom ellen hangolni.

Ilyen körülmények között helyes volt az 1919 áprilisi párttisztítás, melynek következtében igaz, hogy 3700-ról 2500-ra csökkent a tagok száma, de igen megjavult az agitáció és tömegmunka; a Vörös Hadsereg internacionalista alakulatainál is pártsejtek alakultak s öszre már ismét 6300 tagot számlált a párt. A szeptemberben összehívott III. kongresszus a helyzet alapos megvitatása és a feladatok kijelölése után egy 11 tagú Területi Bizottságot választott, melynek elnöke Gábor József lett, s melyben rajta kívül még 7 magyart találhatunk. Megindult a rendszeres pártoktatás, három hónapos pártiskolákat szerveztek, aktív agitációs munkát fejtettek ki. Ahogy javult a hadihelyzet, és a foglyok újabb és újabb csoportjai tértek haza, csökkent a kommunista szervezetek száma is, míg 1921 tavaszán az utolsó pártcsoportok is megszűntek.

A dolgozat második fejezete a magyar internacionalisták szerepét ismerteti a Szovjet-Turkesztán megvédéséért folytatott harcokban. Érdekes szerkezeti megoldást választva nem időrendi sorrendben tárgyalja a hadműveleteket, hanem a fő frontszakaszok elemzése képez egy-egy alfejezetet és csak ezen belül ragaszkodik az események időrendbeli egymásutánosságához.

1917 októberének forradalmasító hatásaként a magyar hadifoglyok ezrei léptek be a Vörös Hadsereg és a Vörös Gárda kötelékeibe. Az egész Turkesztánban meginduló harcokban igen jól megállták helyüket a magyar katonák, amit bizonyít többszöri kitüntetésük és az, hogy sokan közülük a hadseregen belül vezető beosztásba kerültek.

Az általános politikai és hadihelyzet bemutatása után a szerző gazdag levéltári anyag, visszaemlékezés, valamint szovjet irodalom alapján rátér az egyes frontszakaszok harcainak tárgyalására. Betekintést kaphatunk szinte az egész turkesztáni polgárháború történetébe, melyeknek csak részeként kerülnek megvilágításra a magyar egységek küzdelmei.

A Káspin-túli területekért vívott harcok legnehezebb éve az 1919-es volt, amikor az angolok támogatásával a belső ellenforradalmárok az egész említett vidéket elfoglalták.

A hibák és vereségek okainak kimutatása után a jelölt részletesen ismerteti, hogy melyik osztagban hány hadifogly harcolt. E frontszakaszon a döntő fordulat 1919 végén állott be, amikor a szeptemberi Szovjet-Oroszországhoz való csatlakozás után átszervezték az egész hadsereget, s a hadműveletek irányítói olyan ismert vezérek lettek, mint Frunze, Kujbisev. Az aktyubinszki fronton már 1918 elején megalakult a 3. Internationalista ezred. Mivel ezen a szakaszon állt vagy bukott Szovjet-Oroszország és Turkesztán kapcsolata, Kolcsak és Dutow támadásai 1918—1920-ban újra és újra megújultak. A rossz anyagi viszonyok, a lőszerhiány, az elesettek magas számának ellenére a német, cseh, magyar, román katonák hősiiesen kitartottak. A magyarok e frontszakaszon önálló zászlóaljkat képeztek, a gépfegyveres és a lovas-felderítő osztag teljesen magyar volt, emellett Sipkó Lajos a front főparancsnok helyettese, Fremó Gyula pedig a Forradalmi Katonatanács tagja volt.

A legerősebb belső ellenforradalmi fészkek hosszú időn keresztül a Forgana megyei Baszmacs-mozgalom volt, amely rövid megszakításokkal 2 évig nyugtalanította bandáival a szomszédos vidékeket. A helyi lakosság és bányászok mozgósításával — akik között több ezer magyar munkás is volt — lehetett csak az angolok által támogatott ellenséget leverni. Sok magyar harcolt a Szibéria és Turkesztán között meghúzódó szemirecsji fronton is.

Az utolsó harcokat a buharai hadműveletek jelentették Turkesztánban. A magyarok itt is jól megállták helyüket; a vízhiány és a pusztaság viszontagságai által megviselt hadsereg egyik legkiválóbb egysége a Varga Gyula parancsnoksága alatt álló 2. internationalista zászlóalj volt. A különböző csapatokban az internacionalisták közül a magyarok voltak a legtöbben (pl. helyőrségekben). Mint a szerző megállapítja, nemcsak a harcokban, hanem a népgazdaság helyreállítására létrehozott Internationalista Munkahadsereg szervezésében is élen jártak egészen 1920 novemberéig, amikor a Turkesztáni Köztársaság Népbiztosi Tanácsa hazairányította a magyar hadifoglyokat is.

A szerző dolgozatát hosszú „Zárszó”-val fejezte be, amelyben a harcokban résztvevő magyarok tevékenységének politikai jelentőségét méltatta a magyar kommunista mozgalom és a szovjet—magyar barátság szempontjából.

A vitában először *Balogh Sándorné*, a történettudományok kandidátusa mondta el opponensi véleményét. Kiemelte a téma fontosságát, aktualitását, s hogy amire vállalkozott a disszertáns, azt igen alaposan, gazdag forrásanyagra építve oldotta meg. A legsike-

rültebb résznek a második fejezetet tartotta, noha több apró pontatlanság található az adatokban. Nem tartotta helytállóknak szerző azon megállapítását, hogy Magyarországnak Oroszországgal „azonos földrajzi, gazdasági” viszonyai voltak, s hogy ezek döntően segítettek a hadifoglyok körében végzett forradalmi munkát. Helytelen szerinte Turkesztán vonatkozásában „föderatív” köztársaságról beszélni, mert a korabeli szóhasználatától függetlenül Szovjet-Turkesztán az Orosz Szövetséges Köztársaságon belül autonómiát élvezett. Nem látja bizonyítottnak sem a helybeli lakosság rétegződésére, sem a magyar hadifoglyok létszámára felsorakoztatott adatokat, mivel pl. az utóbbiak a forrásokban mint a Monarchia katonái szerepelnek, akik lehettek még csehek, szlovákok, románok is. Mindezen hiányosságok ellenére is véleménye szerint a disszertáció színvonalas munka, s könyvalakban is nagy érdeklődésre tarthat számot, és ezek alapján a Bírálóbizottságnak elfogadásra ajánlotta.

A disszertáció másik opponense, *Zsilák András*, a történelemtudományok kandidátusa kifejtette, hogy milyen lényeges lett volna már korábban is feltárni az internacionalisták szerepét a polgárháborúban. Ezt a mulasztást részben pótolni igyekszik Sziklai Sándorné alapos, lelkiismeretesen kidolgozott disszertációja. Igen jónak tartja a dolgozat szerkezeti felépítését, noha gyakran ismétlésekre kényszerül a szerző, mivel ugyanazon eseményeket ismerteti a Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártja tevékenységének és a II. fejezetben az internacionalisták hadseregbeli szerepének elemzésekor. A forrásoknak sokszor kritikátlan elfogadása viszont gyakran szembeötölő ellentmondásokat idéz elő, és a jelölt nem ellenőrizte megfelelően a turkesztáni hadifogoly-mozgalom történetével foglalkozó nem nagymennyiségű irodalomból felhasznált tényanyagot sem. A hadifoglyok létszámának adatait helytállóknak tartja, s jó az a törekvés is, hogy az internacionalisták hősiességét részletes leírásokkal érzékelteti, érzése szerint azonban Sziklai Sándorné nem minden esetben tudott mértéktartó lenni, és túlbecsülte szerepüket. Ez megmutatkozik a magyar hadifoglyok tevékenységének értékelésénél is, mert tény, hogy az internacionalisták közül magyarok vettek részt legtöbbször a turkesztáni harcokban, de vitatja, hogy ennek oka a hadbainduló katonák forradalmi hangulata lett volna. Figyelmen kívül hagyja ugyanakkor a szerző azt is, hogy a magyaroknak a polgárháborúban való tömeges részvételében bizonyos szerepet játszott a Csehszlovák Hadtest tevékenysége is. Ha e tényezőket nem vesszük figyelembe, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a magyarok valamiféle eredendő és más országokat túlszárnyaló forradalmisággal rendelkeztek volna. Végeredményben e szemléletbeli hibák ellenére is kérte a bírálóbizottságot, hogy az értekezést vitathatatlan érdemei alapján fogadja el.

Ezután *Schiff Lajos*, a dolgozatban leírt harcok egyik résztvevője szólalt fel és mondta el az egyik magyar osztag néhány vállalkozását, kiemelve Sziklai Sándor jelentőségét.

Dolmányos István kandidátus hozzászólásában a történelmi háttér differenciáltabb ábrázolását és néhány probléma részletesebb kifejtését hiányolta. pl.: hogyan közeledett a szovjet hatalom a helyi lakossághoz, vagy a muzulmán nacionalista mozgalom értékelése. Kifogásolta, hogy a külföldi hatalmak tevékenységének tárgyalásánál úgy tűnik, mintha a belső ellenforradalom csak az angolokra támaszkodott volna, pedig figyelembe kellett volna venni a török kérdés kihatását is e vonatkozásban. Végül hiányolta némely új nyugati és török munkának a felhasználását is.

A disszertáció szerkezeti megoldásának helyességét vitatta felszólalásában *Györkei Jenő*. Szerinte az, hogy a párt és a harcok történetét külön fejezetben tárgyalja a szerző, elvileg sem jó, és rengeteg ismétléshez vezet. Számításai szerint a disszertáció adatai a magyar hadifoglyok létszámát illetően nem pontosak, és néhány időpont megjelölése is pontatlan. Meggyőződése, hogy a hadifoglyokat nem azért szállította a cári kormány Turkesztánba és Szibériába, hogy az orosz munkások forradalmi megmozdulásaitól távolítsa őket, mint azt Sziklainé állítja; a döntő ok ez esetben az volt, hogy e vidékeken a mozgósítás után üresen álltak a korábban már kiépített nagy katonavárosok. Nem fogadható el az az állítás sem, hogy a februári forradalom nem hozott változást a hadifoglyok életében, hiszen akkor vált lehetővé a bolsevikok agitációs munkája a táborokban.

Karóczkai András, a turkesztáni harcok másik jelenlevő katonája, méltatta Sziklai Sándorné témaválasztását és a különböző nemzetiségű katonák barátkozására említett néhány példát.

Sziklai Sándorné válaszában először a forráskritikai megjegyzésekkel foglalkozott. Elismerte, hogy gyakran nem kezelte elég körültekintéssel a tényeket, és emiatt túlzásnak tűnik a magyar hadifoglyok szerepének leírása is. Újabb adatokkal bizonyította azonban, hogy a monarchiabeli kommunisták nagy része munkás és osztrák volt, s fenntartotta a Szovjet-Turkesztánban harcoló internacionalistákra s ezen belül a magyarokra tett létszámmegállapításait. Nem tartotta túlzásnak Balogh Sándorné megjegyzése elle-

nére sem az orosz és magyar társadalmi, földrajzi viszonyok párhuzamából levont következtetést sem, és szerinte dokumentumokkal igazolható, hogy az adott korban mind a „föderatív”, mind az „autonóm” kifejezés előfordul. Valóban túlzás volt azt állítani, hogy a magyarok már eleve forradalmi hangulatban mentek a háborúba, és belépésük a Vörös Hadseregbe bizonyos mértékig a csehek ellenforradalmi lázadásának is tulajdonítható.

Megköszönte az opponensek észrevételeit, majd röviden kitért Dolmányos István és Györkei Jenő hozzászólásaira is. Sajnos a hiányolt legújabb munkákat nem tudta felhasználni, mert azok megjelenésekor disszertációjának anyaga már együtt volt. Ami a Györkei Jenő által felhozott kifogásokat illeti, ezekre a választ a forrásokkal adhatja meg, s a dolgozat adatainak esetleges ellentmondásai csakis a forrásokban meglevő ellentmondásokból származnak. A vita *Zsilák András* hozzászólásával ért véget, melyben még egyszer visszatért a dolgozat forráskritikájának értékelésére.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek, hogy Sziklai Sándornénak ítélje oda a történettudományok kandidátusa fokozatot.

(Sz. Ormos Mária, Glatz Ferenc)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- И. Барта*: Неизвестная политическая работа Кошута от начала 1833 г. 399
Э. Андич: Август 1849 г. (Неизвестные данные к истории последних дней венгерской революции и освободительной войны 1848—49 гг.) 425
Ш. Балог: Из истории политики Венгерской Коммунистической Партии по отношению к интеллигенции, после освобождения 458

СООБЩЕНИЯ

- Р. Романо*: Испанская Америка в XVIII в. 484
И. Гейсс: Германия и Австро-Венгерская Монархия во время июльского кризиса 1914 г. 495
Р. Балог: Первые дипломатические связи СССР на Ближнем и Среднем Востоке. (1917—1921 гг.) 503

ДИСКУССИЯ

- А. Кубиньи*: К вопросу о развитии городов в Венгрии в XV—XVI вв. 513

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

- Дискуссия «О методологических проблемах исторической науки» на расширенном заседании секции общественных наук Президиума Академии Наук СССР. 3—6. I. 1964 г. 522

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

- Г. Эпереш*: По следам исчезающих с развитием техники отраслей промышленности 534

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 540

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ 584

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ 638

ХРОНИКА 641

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>I. Barta</i> : L'ouvrage politique inconnu de Lajos Kossuth rédigé au début de 1833	399
<i>E. Andics</i> : Août 1849 (Données inconnues des derniers jours de la révolution et de la guerre d'indépendance hongroise de 1848—49)	425
<i>S. Balogh</i> : De l'histoire de la politique pratiquée par le Parti Communiste Hongrois après la libération à l'égard des intellectuels	458

COMMUNICATIONS

<i>R. Romano</i> : L'Amérique espagnole au XVIII ^e siècle	484
<i>I. Geiss</i> : L'Allemagne et La Monarchie Austro-Hongroise dans la période de la crise de juillet 1914	495
<i>Mme. S. Balogh</i> : Les débuts des relations diplomatiques de l'Union Soviétique en Proche et Moyen Orient (1917—1921)	503

DISCUSSION

<i>A. Kubinyi</i> : Contributions à l'évolution urbaine en Hongrie aux XV ^e —XVI ^e siècles	513
--	-----

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POLUPAIRE

La discussion ouverte sur «Les problèmes méthodologiques» à la session élargie organisée du 3 au 6 janvier 1964 par la Présidence de la Section des Sciences Sociales de l'Académie des Sciences de l'Union Soviétique	522
--	-----

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>G. Eperjessy</i> : A la recherche des branches d'industrie disparue à la suite du développement de la technique	534
LITTÉRATURE HISTORIQUE	540
RÉPERTOIRE DES REVUES	584
OBSERVATEUR	638
CHRONIQUE	641

CONTENTS

ARTICLES

- I. Barta*: An Unknown Political Work of Kossuth (Beginning of 1833) 399
E. Andics: August 1849 (Unknown Data to the Last Days of the Hungarian Revolution and Struggle of Independence, 1848—49) 425
S. Balogh: From the History of the Hungarian Communist Party's Policy towards the Intelligentsia after the Liberation 458

COMMUNICATIONS

- R. Romano*: Spanish America in the 18th Century 484
J. Geiss: Germany and Austria-Hungary during the Crisis of July, 1914. 495
Mrs. S. Balogh: Formation of the First Diplomatic Contacts of the Soviet-Union in the Near and Middle-East (1917—21) 503

DISCUSSIONS

- A. Kubinyi*: On the Problems of the Hungarian Urban Development in the 15th—16th Centuries 513

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

- The Debate of the Soviet Academic Presidency's Political Science Section about "The Methodological Questions of Historical Science" at the Session of January 3—6, 1964. 522

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

- G. Eperjessy*: Searching after Industries disappearing with the Development of Technics 534

REVIEW OF BOOKS 540

REVIEW OF HISTORICAL PERIODICALS 584

OBSERVER 638

CHRONICLE 641

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- I. Barta*: Eine unbekannte Arbeit Kossuths vom Anfang 1833 399
E. Andics: August 1849 (Unbekannte Beiträge zu den letzten Tagen der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes 1848—49) 425
S. Balogh: Aus der Geschichte der Politik der Ungarischen Kommunistischen Partei der Intelligenz gegenüber in den Jahren nach der Befreiung 458

BEITRÄGE

- R. Romano*: Spanisch-Amerika im 18. Jahrhundert 484
I. Geiss: Deutschland und Österreich-Ungarn zur Zeit der Krise im Juli 1914 495
Frau S. Balogh: Die Herausbildung der ersten diplomatischen Verbindungen der Sowjetunion im Nahen und im Mittleren Osten (1917—1921) 503

DISKUSSIONEN

- A. Kubinyi*: Zu den Fragen der Entwicklung der Städte in Ungarn! im 15—16. Jahrhundert 513

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

- Diskussion über „Die methodischen Fragen der Geschichtswissenschaft“ in der erweiterten Sitzung der Sozialwissenschaftlichen Sektion des Präsidiums der Akademie der Wissenschaften der Sowjetunion am 3—6. Januar 1964 . 522

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

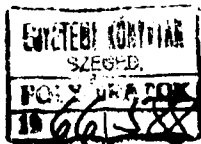
- G. Eperjessy*: Auf der Spur von Gewerben, die mit der Entwicklung der Technik verschwinden 534

BUCHBESPRECHUNGEN 540

ZEITSCHRIFTENSCHAU 584

BEOBACHTER 638

CHRONIK 641

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Dáloki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. II. 23. — Példányszám: 1900 — Terjedelem: 24.15 (A/5) ív. 4 ábra

65.60669 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Berend T. Iván*: A gazdaságpolitika két évtizede a felszabadulás óta.
- R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbagyság a XVII—XVIII. század fordulóján.
- Mérei Gyula*: A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere.
- Wittman Tíbor*: A kubai gazdaság válaszüton (1700—1762).
- Kállay István*: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között.
- Somogyi Éva*: Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában.
- A. I. Puskás*: Adalékok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában.
- Dolmányos István*: A „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények).
- Boros Ferenc*: A kisantant létrejötté kezdeti szakaszának történetéhez (1919 augusztus—1920 november).
- Sipos Péter*: Az Imrédy-kormány megalakulása.

E számunk munkatársai

Andics Erzsébet akadémikus, egyetemi tanár (ELTE Bp.) — *Agárdi Ferenc* történész (Bp.) — *Balogh Sándor* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bp.) — *Balogh Sándorné* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Barta István*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bellér Béla* gyakorló középiskolai tanár (Bp.) — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Bp.) — *Borus József* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa — *Borszák István* kandidátus, egyetemi tanár (Debrecen) — *Eperjessy Géza* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense (Bp.) — *Fügedi Erik*, a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársa — *Geiss, Imanuel* egyetemi docens (Bonn) — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tudományos s. munkatársa — *Hajdu Tíbor* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézetének osztályvezetője — *H. Haraszi Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Horváth Zoltán* kandidátus (Bp.) — *Hudy Attila*, az MSzMP Párttörténeti Intézetének főadminisztrátora — *Jemnütz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kosáry Domokos* kandidátus, levéltáros (Pest és Nógrád megye Állami Levéltára) — *Kubinyi András* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *Krizsán László* levéltáros (Pest és Nógrád megye Állami Levéltára) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária*, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Révész Imre* akadémikus, ny. egyetemi tanár — *Ruggiero Romano*, az École Pratique des Hautes Études professzora (Párizs) — *Sipos Péter* aspiráns (MTA Történettudományi Intézet) — *Stier Miklós*, a MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa — *Szabó Miklós* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet) — *Szakács Kálmán* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bp.) — *Szász Zoltán*, a MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum)

Ára: 10,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX; 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 420 l. Ára: 55,— Ft.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 463 l. Ára: 56,— Ft.
- L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 309 l. Ára 34,— Ft.
- Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 368 l. Ára: 60,— Ft.
- Szigeti József*: A magyar szellemtörténet bírálatához. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 273 l. Ára: 30,— Ft.
- L. Zsigmond*: Zur deutschen Frage 1918—1923. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 345 l.
- Enzo Colotti*: A náci Németország. A weimari köztársaságtól a hitleri birodalom bukásáig. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1965. 385 l. Ára: 24,50 Ft.
- Jacques Delarue*: A Gestapo története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 429 l. Ára: 28,— Ft.
- Sik Endre*: Fekete Afrika története I—II. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 424 + 351 l. Ára: 95,— Ft. + 80,— Ft.
- Kubitsch Imre*: A magyar bányamunkásság küzdelmei (1919—1933). Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 271 l. Ára: 31,— Ft.
- Kállai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 5. kiadás. 330 l. Ára: 35,— Ft.
- Berend T. Iván*: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948—1950. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1964. 135 l. Ára: 11,— Ft.
- 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből.** Szerkesztők: Lackó Miklós, Szabó Bálint. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 484 l. Ára: 65,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

Kaplan 1320

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED,
POLYÓIRATOK
19 66-588

ALMA SZÉKESÉVÉNY
KÖNYVTÁR
SZEGED

A tartalomból:

1965 NOV 26

R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolútizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján

Mérei Gyula: A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere

Wittman Tibor: A kubai gazdaság válaszüton (1700–1762)

Berend T. Iván: A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez

KÖZLEMÉNYEK – VITA – A SZOVJET-UNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA – A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI – TÖRTÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRATSZEMLE – FIGYELŐ – KRÓNKA

~~EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED,
POLYÓIRATOK
19 67-388~~

99. ÉVF.

1965. 4–5. SZÁM

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható :

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.
Telefon : 111—010,

MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon : 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-
ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban.
Csekk számlaszám : egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámla-
szám: 8

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPESTI., ÜRI UTCA 51-53
99. ÉVFOLYAM. 1965. 4-5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSÓ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-abszolútizmus és a magyarországi jobbagyság a XVII—XVIII. század fordulóján 679
- Mérei Gyula*: A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere 721
- Wittman Tibor*: A kubai gazdaság válaszüton (1700—1762) 782
- Berend T. Iván*: A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez. 805

KÖZLEMÉNYEK

- Mann Miklós*: Ráth Károly élete és munkássága 836
- Hegyi Klára*: A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban 861
- Bogdán István*: Papírkereskedelmünk a XIV—XVII. században 871

VITA

- Székely György*: A XI. századi magyar egyház megítélésének kérdéséhez 882
- Vörös Károly*: Néhány szó a történeti muzeológiáról 885

A SZOVJETUNÍÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETESZFRONTJA

- Miroslav Kropilák*: Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez 893

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Kiss József*: A technikatörténeti érdeklődés néhány forrásáról a középfokú történelemtanításban 910

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941 (Ism. *Tilkovszky Lóránt*) 925

<i>Kemény G. Gábor</i> : Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. 1900—1903 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	929
Magyarország történeti demográfiája (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	930
Voproszű formirovanija russzkoj národnosztii i nacji (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	934
<i>I. M. Krivoguz</i> : Vtoroj Internacional. 1889—1914 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	936
<i>Melnyikov</i> : Összeesküvés Hitler ellen (Ism. <i>Ránki György</i>)	938
<i>M. V. Miszko</i> : Polszkoje vossztanie 1863 (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	941
<i>Karol Buczek</i> : Targi i miasta na prawie polskim (Ism. <i>Komoróczy György</i>)	942
<i>Csapláros István</i> : Kraszewski és Magyarország (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	944
<i>M. G. Szazina</i> : Bor'ba rumünszkovo naroda za usztanovlenie i ukreplenie narodo-demokratszeszkovo sztroja (1944—1947), (Ism. <i>Vályi-Nagy József</i>)	945
<i>Jozef Vlachovič</i> : Slovenská med' v 16. a 17. storočí (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	950
<i>Gustav Otruba</i> : Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias (Ism. <i>Kállay István</i>)	951
<i>Bernard Stulli</i> : Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1—3. februára 1918 (Ism. <i>Kövágó László</i>)	954
<i>Martin Gilbert</i> : Britain and Germany between the Wars (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	955
<i>Helen Cam</i> : Law-finders and Law-makers (Ism. <i>Bónis György</i>)	957
<i>P. K. Enepeküdes</i> : Beiträge zur kulturellen und politischen Geheimtätigkeit der Griechen in Wien vor dem griechischen Aufstand (Ism. <i>Füves Ödön</i>)	959
<i>Tolnai György</i> : A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849), (Ism. <i>Ruzsás Lajos</i>)	960
<i>Kelen Jolán—Barabás Gyula</i> : A néptribun (Ism. <i>Serfőző Lajos</i>)	961
<i>Kovács István</i> : A szocialista alkotmányfejlődés új elemei (Ism. <i>Csizmadia Andor</i>)	963
Világtörténet IV. kötet (Ism. <i>Makkai László</i>)	965
Studia Universitatis Babeş—Bolyai (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	968
A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete (1920—1935), (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	969
A József Attila Tudományegyetem dolgozóinak szakirodalmi munkássága 1955—1961 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	970

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	971
Külföldi folyóiratok	993

FIGYELŐ

Éjszakára hajnal. Dokumentumfilm a felszabadulás történetéről (<i>Sipos Péter—Szász Zoltán</i>)	1029
Népi demokráciánk húsz éve (<i>Stier Miklós—Vida István</i>)	1030

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	1033
A Történettudományi Intézet hírei	1034
A Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatairól	1036

Altájisztikai napok Budapesten. 1965. május 17–19. (<i>Bartha Antal</i>)	1037
<i>Dr. Gerhard Hass</i> : A nyugat-német történészek 26. kongresszusa	1039
Az ellenállási mozgalom történetének oktatásával foglalkozó II. nemzetközi konferencia (<i>Szebenyi Péter</i>) .	1043
Beszámolók Bartha Antal, Bácskai Vera, Merényi László és Petrák Katalin kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Sipos Péter—Szász Zoltán, Hegyi Klára, Szász Zoltán, Sipos Péter</i>)	1045

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1964. július 1. — december 31.)	1057
---	------

R. Várkonyi Ágnes:

A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII-XVIII. század fordulóján

I. Lipót császár egyik, a magyarországi megyékhez intézett leiratában önzőnek bélyegzi a nemesek makacs ragaszkodását adómentességi kiváltságukhoz és az elnyomottak felemelésének szándékát hangoztatva síkraszáll a terhek igazságosabb elosztásának elve mellett.¹

A leirat 1698 végén keletkezett. Másfél évvel azután, hogy vérbefojtották Magyarország ismert vidékén, a híres bortermő Hegyalján kirobbant népi felkelést, abban az időben, amikor állandóan békétlen jobbágyok, kisebb-nagyobb fegyveres csoportok támadása nyugtalanítja a hatalom képviselőit és öt év múlva, 1703-ban elementáris erejű népi felkelés ragadja magával országos szabadságharcba a társadalmat.

Ennek a nemesség vezetésével kibontakozó szabadságharcnak éppen azok, a társadalom legmélyén élők, vagy nemrégiben odajutottak alkotják a tömegerejét, akiket Lipót császár — leiratának tanúsága szerint — mint népének jóságos atyja kívánt uraival szemben védelmébe venni.

A császári politika itt megfogalmazott szándéka és a történelmi valóság tényei között szembetűnő ellentmondás némi magyarázatát adja annak, hogy a magyar történeti irodalom, noha egy évszázaddal ezelőtt már ismerte, soha nem vette behatóbb elemzés alá az 1698. évi leiratot, sőt a teljes feledés fátylát borította rá. Ha viszont meggondoljuk, hogy ez, a császárnak a magyarországi fő- és köznemesség és a klérus képviselőivel folytatott bécsi tanácskozását lezáró rendelet a XVII. század, de mondhatnánk, hogy az egész feudáliskori magyar történelem egyik legtöbbet vitatott problémáját, az államhatalom és a rendek ellentétének kérdését sűríti magába, akkor mellőzésére a felszíni jelenségek ellentmondása nem ad kielégítő magyarázatot. Hiszen a Habsburg császárok és a magyarországi nemesség összecsapásainak históriáján a magyar polgári történetírás valamennyi irányzata végig próbálta fegyvereit. De Lipót császár e látszólag jobbágyvédő nyilatkozatát nem használták fel sem az uralkodói személyiségek történetalkotó szerepét hangsúlyozó, sem a Habsburg-államnak a magyar rendiséggel szemben modern, előremutató politikát tulajdonító aulikus-arisztokratikus, történetíró irányzatok. Viszont a köznemesi romantikus szemlélet képviselői, a feudális nosztalgiákat ápolgatók is lemondtak arról, hogy érvet keressenek vélt igazukhoz a nemesség adómentességét nem méltányoló, sőt károsnak mondó császári nyilatkozatban.²

¹ Bécs, 1698. dec. 24. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Archivum regnicolare, Eszterházy Pál nádor levéltára. Prothocollum opinionum seu litterarum Pauli Eszterházy in publicis negotiis ab anno 1695 usque 1699. 393. A jelzett forrásban két 393-as lap van, közte 5 számozatlan folio.

² A leiratot bő kivonatban, helyenként szó szerinti fordításban ismertette: Szalay László: Magyarország története. Pest. 1859. 37–45. l. — Idézi Hornyik János: Keeske-

A magyarázatot mélyebben, a XVII.-ből a XVIII.-ba forduló század társadalmi valóságának törvényszerű összefüggéseiben és a hazai polgári történetírás tudati kötöttségeiben kell keresnünk.

Az 1698. évi császári leirat a földesurak, a jobbágyság és az államhatalom egymáshoz való kölcsönös és tényleges viszonyának kérdését exponálja. Megértése választ kíván arról, hogy a magyarországi jobbágyság történetében milyen szerepet töltött be a Habsburg-állam. Felszínre veti a korszak olyan ellentmondásait, amelyek feloldása a feudalizmus osztályviszonyainak számbavételét követeli meg.

Annak tisztázása viszont, hogy a Habsburg-abszolutizmus Magyarország társadalmi fejlődésében előrelendítő vagy fékező szerepet töltött-e be, sem a magyar pozitivista, sem a szellemtörténeti irányzat koncepciójába nem fért bele. Az úgynevezett kuruc vagy a vele szembenálló labanc történetírás, a protestáns vagy a katolikus történeti felfogás a nemesség egyik vagy másik csoportjának szemszögéből alakította ki a magyarországi Habsburg-uralom és az ellene indított fegyveres harcok képét, s mivel valamennyi a XIX—XX. századi uralkodó osztályok érdekeit képviselte, a jobbágyság társadalmi kérdéseinek lényegét mindegyik megkerülte.

Az osztályharc történeti ténye Magyarországon 1848—49 után egyre „kényesebb” kérdéssé vált. Megkerülésére, elhallgatására pedig kézenfekvő és hatásos eredményekben bővelkedő lehetőséget adott múltunk historiájának másik, alapvető mozzanata, az állami függetlenség hiánya. Az államhatalmat 1526-tól idegen uralkodóház testesíti meg. Annak a néhány arisztokrata családnak pedig, amely a Habsburg-állammal érdekeiben teljesen összeforrt, származása, nyelve, nemzetisége hihetetlenül tarka képet mutat. A kormányzás legfelsőbb apparátusát kézbentartó udvari arisztokrata klikkek még a XVII. század végén is olyanok, mint a nagyhatárú gyűjtőmedencék: egyaránt összefutnak itt olasz, spanyol, cseh, osztrák, német és kismérvben magyar származású arisztokraták, vagy homályos születésű katona- és polgárfiak; akiket hihetetlenül gyorsan röppent az államigazgatás csúcsaira a jogászai, egyházi vagy a hadi karrier, ám ugyanolyan gyorsan le is taszíthat onnan a vetélytárs szerencséje. Ilyen nemzetközi összetételű uralkodórétég áll a császár I. Lipót mögött. A Habsburg-ház e még mindig alig ismert, egyik legérdekesebb alakja ebben a félévszázadban nagy eredményeket ér el. Olyanokat, amelyek nemcsak megerősítik magyarországi pozícióit, de további évszázadokra is sarkkövéül szolgálnak majd családjá hatalmának: nagyszabású és eredményes visszafoglaló háborút vezet a török ellen, új országrészekre terjeszti ki uralmát. törvénybe iktattatja a Habsburg-dinasztia örökös királyságát és politikai és

mét város története. Kecskemét. III. köt. 222. 1. és kommentálja *Horváth Mihály*, aki Magyarország történelme 1862. évi kiadásában határozottan csupán demagógiát lát Lipótnak a főnemességet elítélő kijelentéseiben (IV. köt. 257—259. 1.); művének új kiadásában a demagóg kifejezés elmarad, viszont kitart amellett, hogy a császári leirat célja az osztályellentétek felkorbácsolása: „Különös szellem lengi át, mely oda látszik számítva lenni, hogy a néposztályok közt súrlódásokat s villongást idézzen elő.” — Magyarország történelme. II. kiad. Pest. 1872. 270. 1. — *Acsády* igen homályosan és félreérthetően utal még rá [*Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. A magyar nemzet története (Szerk.: Szilágyi Sándor) VII. köt. Bpest. 1898. 524. 1.]; *Szekfű* viszont már nem említi [*Hóman—Szekfű*: Magyar történet. Bpest. 1935. 269. 1.]. — A leirat jelentőségét hangsúlyozza: *Theodor Mayer*: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien und Leipzig. 1911. 114—115. 1.

gazdasági intézkedéseivel szorosabbra fűzi Magyarország viszonyát birodalma egyéb országaival. Az állami centralizációnak még a XVI. században megindult folyamata most vesz olyan fordulatokat, amelyekben már feldereng a XVIII. században, Mária Terézia uralkodása alatt kibontakozó abszolútizmus képe. Az államhatalomnak Magyarországon regnáló képviselői pedig — a katonák és hadi comissáriusok, a hadseregszállítók és a jezsuiták, a sótisztek és a harmincadosok a német, cseh, olasz új földesurak és a különböző bizottságok tagjai, de a hazai „németes urak” is, nem annyira nyelvükkel és szokásaikkal, mint inkább a zsoldosuralom és a bürokrácia módszereivel a lakosság számára nem csupán az abszolútizmus, hanem ugyanakkor az idegen nemzet uralmának megtestesítői is. Rajtuk töltik ki első elkeseredésüket a felkelő jobbágyok, ők a közvetlen kiváltói, bűnbakjai és célpontjai a XVII—XVIII. századforduló jobbágymozgalmainak. Kézenfekvő volt tehát a Habsburg-államhatalmat ostromló jobbágyfelkelésekben csupán ugyanazt látni, mint Bécs és a magyar nemesség feszült viszonyában és összezapásaiban: az idegen hatalom és a védekezésbe kényszerült nemzet harcait.

A kor jobbágymozgalmainak társadalmi indítékait, bár polgári történetírásunk néhány elszigetelt képviselője meglátta, lényegében, történeti összefüggéseiben a legutóbbi évek történetírása tárta fel és vette számba. Ma már gazdag tényanyag bizonyítja, hogy a Habsburg-állam ellen fegyverre kelő jobbágyokat nem csupán az idegen elnyomó elleni indulat vezette, hanem ugyanakkor társadalmi elnyomattatásuk gyűlölete is eltöltötte. Jobbágyi kötöttségeik szétszaggatásának vágya ugyanúgy harcra készítette, mint az a többé-kevésbé tudatos szándék, hogy megnyerjék az ország függetlenségét.³ Fegyverfogásuk objektív, de sok esetben szubjektív feltétele volt, hogy az idegen államhatalom ígájával együtt levetik a jobbágyi terheket is, kikerülnek, vagy örökre megszabadulnak a földesúr uralma alól. Alig került azonban behatóbb elemzésre az a kérdés, hogy az örökös jobbágyság rendszere és a Habsburg-állam között milyen konkrét összefüggések vannak. A császári hatalom intézkedései, új berendezkedése hogyan érezte hatását a jobbágyi élet mindennapjaiban. A katonai zsarolások és az adóprés következményeinek látványos jeleneteiből már a polgári történetírás sokat lepergetett, de kétségtelenné az utóbbi másfél évtized kutatásainak eredményei tették, hogy a visszafoglaló háborúk teherbíró képességénél jóval nagyobb terheket raktak az országra.⁴

Nyitott kérdés maradt azonban, hogy a háborúnak ebben a korban mindenütt rendkívül sok megpróbáltatást jelentő ígája okozta-e csupán a fejlődésben elmaradt ország adott viszonyaihoz képest is gyors és szembe-tűnő anyagi leromlását, vagy ezzel egyidejűleg az államhatalom idegen volta, abszolútista jellege miatt telt meg csordultig a jobbágyi lakosság nyomorúságának pohara. A jobbágyok Habsburg-ellenes indulatainak van-e fejlődésüket meghatározó mozzanatokban rejlő, objektív alapja, van-e törvény-szerű oka?

³ *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok (továbbiakban: Sz.) 1951. 30—119. l. — Kuruc vitézek folyamodványai (szerk.: Esze Tamás). Bpest. 1955. — *R. Várkonyi Ágnes*: Bercsényi Miklós pátense a fegyverrekelte jobbágyok felszabadításáról. Sz. 1958. 22. l.

⁴ A kor általános történeti összefoglalása: Magyarország története. Bpest. 1964. I. köt. 169—316. l. — A Habsburg-államapparátus kiépítésére: *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Bpest. 1946.

Ennek tisztázása annál inkább elodázhatatlan, mert sokáig a XVII—XVIII. századforduló jobbágymozgalmai, még a magyarországi marxista igényű történetírásban is, többnyire antifeudális és anti-Habsburgiánus fejezetekre különültek el, az utóbbiakban a tudományos érvek mellett nemegyszer érzelmi motívumok kerültek túlsúlyba. E merev szétválasztás és az apriori emocionális azonosulás nemcsak a köznemesi romantikus történetírás provincializmusának és kuruc nacionalizmusának átszűrődéseire adott lehetőséget, hanem a dinasztikus aulikus labanc nacionalizmus feléledésének, vagy esetleg igazolásának veszélyeit is magában rejtette. Az utóbbi évek széles horizontú elméleti vitái azonban már túllendítették történetírásunkat a XVII—XVIII. század történeti feldolgozásának a holtpontjára. Ma már mélyreható elemzések és kiterjedt anyagfeltáró kutatások vizsgálják, hogy a Habsburg-abszolutizmus milyen szerepet töltött be Magyarországon a második jobbágyság rendszérének megszilárdulásában: a rendekkel harcolva utakat nyitott az elnyomottak szabadságra törekvő rétegei előtt, vagy segített eltorlaszolni a meglévőket is; mennyiben volt része a jobbágyi terhek sokasodásában, erősítette vagy bontogatta a földesurak hatalmát? Az elnyomottak, jobbágyi sorban élők kettős harca az idegen államhatalom és a hazai földesurak ellen milyen áttételekkel épült bele a késői feudalizmus hazai szakaszának sajátosságaiba? Az eddigi eredmények alapján is nyilvánvaló, hogy az idegen abszolutizmus és a második jobbágyság történetének szintézise csak a hazai nemesség és jobbágyság Habsburg-ellenes felkeléseiben mutatkozó ellentmondások számbavétele, a jobbágyi osztályharc indítékainak és mozzanatainak következetes részletes feltárása útján, mindennemű, akár köznemesi-kuruc, akár a labanc nacionalizmus maradványaival következetesen leszámolva alkotható meg.

Célkitűzésünk mindamellett megköveteli, hogy számot vessünk azzal a nemzetközi vitával is, az abszolút állam történeti szerepéről, osztályalapjairól, viszonyáról a parasztsághoz és a polgári fejlődésben játszott szerepéről az utóbbi évek tudományos irodalmában, amelyet a marxista és a polgári történészek egymás között folytatnak. Szűkebb témánkban semmiképpen nem kerülhetjük ki, mert Lipót császár idézett, 1698. évi leirata államának történeti szerepét a burzsoá történetírásban ma is élő felfogással rokon értelemben fogalmazza meg.⁵

Ismeretes, hogy a polgári történetírás impozáns tényanyag, kiterjedt kutatások alapján tanulmányozva a nyugat-európai államok abszolutizmusát, megállapította, hogy ez az államforma kiegyenlítő szerepet játszik a késői feudalizmus szembenálló osztályai között. Társadalom feletti képződmény, amely ott, ahol előrelendült a polgári fejlődés, levezeti a nemesség és a polgárság között felgyülemlett feszültségeket, de áthidalja a földesurak és a jobbágyok ellentéteit is. Felhasználja a növekvő polgárság anyagi erejét s cserébe helyet biztosít képviselőinek az államapparátusban, ugyanakkor mérsékli, mintegy visszaszorítja, korlátok közé veti a feudális urak hatalmát. Az állam ellen lendülő paraszti felkeléseket pedig nem a nép spontán antifeudális indu-

⁵ R. Mousnier: Les XVI. et XVII. siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1785). Paris. 1956 (Hist. gen. des civil. IV.) F. Hartung—R. Mousnier: Quelques problèmes concernant la Monarchie absolue. Relazioni del X. Congresso Internazionale di scienze storiche. Vol. IV. Firenze. 1953. 3—55. 1.—S. Ch. Petrie: Die absolute Monarchie und ihr System. Historia Mundi, Bd. 7. 1957. Bern. 249. kv. 1. — W. Treue: Der Merkantilismus und das Wirtschaftsgefüge des absolutistischen Zeitalters bis ins frühe 18. Jahrhundert. Uo. 277. kv. 1.

lata fűti, hanem a rendek izgatása tüzei. Az abszolút államhatalom tehát nem tekinthető a feudális társadalmi rend felépítményének.⁶

Lipót császár 1698. évi leirata azokkal a tervezetekkel együtt, amelyek a török kiűzése után berendezkedő Habsburg-állam hatalmát a magyarországi nemesség rovására kívánják megerősíteni, az államhatalomnak ugyancsak valaminemű kiegyenlítő szerepet szán. Eszerint az államfő hivatása, hogy igazságosan ossza el a terheket a szegények és gazdagok között, védje a kiváltságosak önzésétől a köznépet és mérsékelje a nemesség túlkapásait.⁷ Bécs állásfoglalása ily módon azt a látszatot kelti, mintha a Habsburg-államhatalom a XVII. század végén elszakadt volna a magyarországi feudális urak osztályérdekeitől, attól függetlenül, sőt annak ellenére lenne őre a közjónak és az alávetetteket kívánná levegőhöz, könnyebb élethez juttatni.

Mi hajszolta hát felkelésekbe Magyarország jobbágyságát a Habsburg-hatalom ellen? Csupán a nemesi önzés, vagy tévhiedelmek? A zsoldosrablások okozta pillanatnyi elkeseredés és harag? Vagy mélyreható reális társadalmi okai vannak? A Habsburg-abszolútizmus politikájának törvényszerű következményei, amelyeket nem fed fel, sőt inkább elleplez a császári leirat?

A Habsburg-abszolútizmusnak Magyarország történeti fejlődésében betöltött szerepét nem lehet egyetlen korszak egyes kiragadott jelenségei alapján megítélni. Ahhoz is a társadalmi-gazdasági-politikai tényezők komplex vizsgálatára, mérlegelésére van szükség, hogy az adott történelmi pillanatban, a XVII—XVIII. század fordulóján, az államhatalom és a jobbágyság konkrét viszonyáról képet alkothassunk. Vannak azonban olyan csomópontok, ahová a jobbágyság és az abszolút állam reális viszonyának meglehetősen távoli területeket beagazó szálai összefutnak: az államgazdaság helyzete, gazdaságpolitikájának gyakorlata és következményei, s a társadalmi mozgást rejtetten, de következetesen befolyásoló osztályérdekek ezzel összefüggő tényezői. Ha viszont áttekintünk a Habsburg-állam gazdasági helyzetének eddig ismert mozzanatait a XVII—XVIII. századforduló társadalomtörténeti térképén, tovább szaporodnak a kérdőjelek.

⁶ A szovjet marxista történettudomány a XVII. századi Franciaország abszolútizmusának konkrét vizsgálata alapján vitatja azokat a megállapításokat, amelyek az abszolút állam osztályok feletti voltára s mintegy a társadalmi feszültségeket levezető, kiegyenlítő szerepére vonatkoznak, ugyanakkor elismeri a polgári munkálatok jelentős eredményeit az abszolút állam szervezetére vonatkozóan. Porsnyev—Mousnier — A. D. Ljublinszkaja között kibontakozott vita: *R. F. Porsnyev: Narodnye vosztanija vo Francii pered frondoj 1623—1648.* Moszkva. 1948. — *R. Mousnier: Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde.* Revue d'histoire moderne et contemporaine. V. 1958, 81—113. l. — A. D. Ljublinszkaja: Novejszaja burzsuaznaja konzsepcija abszoljutnoj monarchii. Kritika novejszej burzsuaznoj isztoriografii. Moszkva—Leningrad. 1961. 374—405. l. (*Magyarul: Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései c. gyűjteményben.* Bpest. 1963. Kézirat.) A magyar marxista történettudomány 1961 (dec. 22., 23.), 1962-ben (jan. 12.) vitautlést rendezett, amelyen több előadás foglalkozott az abszolút államok gazdasági és társadalmi kérdéseivel s elemezte történeti szerepét. Tanulmányunk e vitán elhangzott előadás (A Habsburg-abszolútizmus a XVII. sz. második felében Magyarországon) kibővítéseként, az elhangzott előadások és hozzászólások és a vita tanulságai alapján készült.

⁷ „Miseros enim, et oppressos non juvare, Legi naturali repugnat, et Divinae, quas nullum Regni statutum, ut ipsa Regni Lex loquitur tollere potest.” I. Lipót leirata i. h. — *Fra Angelo Gabrielis: Il Governo dell' Ongaria.* Történelmi Tár (a továbbiakban TT). 1900, 219—263. l. — *L. Kollonich: Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn.* Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSzKK) Fol. Germ. 210. fol.: 2—166.

A centralizált, majd abszolút hatalmát kiépítő államok költségvetését az önálló, a rendi befolyástól és megajánlástól független zsoldoshadsereg fenntartása és a bürokratikus államszervezet megteremtése emeli fel olyan mértékben, hogy állandóan addigi jövedelmeiknek növelésére s új pénzforrások felkutatására, megnyitására kényszerülnek. A Habsburg-államra ezenfelül a harmincéves és a török háborúk konkrét kiadásai hárultak. Ugyanakkor pedig egyetlen országában sem rendelkezett olyan fejlett iparral, stabil polgári vagy polgárosodó réteggel, amely e terhek elviselésére elegendő és megbízható gazdasági-társadalmi bázisul szolgálhatott volna. Hosszú ideig rá volt tehát utalva a különböző kölcsönökre és segélyekre, amelyek előteremtése és adminisztrálása viszont újabb anyagi terheket jelentett és beláthatatlan követelményekkel járt. Lassította az önálló, rendi befolyástól független államszervezet kialakulását, s különböző nemesi csoportokat segített fontos pozíciókba.

Az első nagy hitelezők, a dél-német tőkések XVI. század végi összeműlése olyan krízist okozott, mely évtizedeken át érezte hatását.⁸ Nyilván ennek is szerepe volt abban, hogy a Habsburg-ház anyagi megszilárdításán munkálkodó gazdasági szakemberek már korán felismerték a külső hitelekre épülő államkincstár ingatag voltát, és az államkölcsönök csökkentésére törekedtek. Céljukat részben az adózás átalakításával, részben pedig egyéb uralkodói, királyi jövedelmek jobb kiaknázása és korszerűsítése útján látták elérhetőnek. A 15 éves háború idején, bár már a birodalmon belül is jelentkeznek a főúri és a polgári hitelezők, a költségeket még jórészt augsburgi, nürnbergi és frankfurti bankházakból teremtő Geizkofler Zakariás, a Habsburg-ház egyik legzseniálisabb pénzügyi szakembere. Az állam anyagi stabilizációját azonban ő már határozottan a hitelezőktől való függetlenedésben, s főleg az adózás biztosabb és állandóbb jövedelmet jelentő átalakításában látja.⁹ Később, a század végén a török hatalom alól felszabadított Magyarország átszervezésével foglalkozó tervezetek részben ugyancsak a rendszeres és a jól szervezett adóztatással vélik megtéríthetőnek a háborúk költségeit s megtölthetőnek az üres kincstárt. Emellett azonban az egyéb királyi jövedelmek korszerű átalakításának és kiaknázásának követelményei már hasonló, sőt az adópolitikának is elébevágó hangsúllyal szerepelnek. Töredékesen a regáléjövödelmek átalakításának gondolata a század egész folyamán megtalálható a kamarai tisztek, harmincadosok jelentéseiben, összefüggő rendszerként azonban csak a század utolsó harmadában, a kameralisták merkantilista szisztémájában jelentkezik, de feltehető különböző előjellel a magyarországi fő- és köznemesiség terveiben, elgondolásaiban is.¹⁰

A XVII. század végi Magyarországon, ha csak az állami adó magas összegét tekintjük s az állami monopóliumok rendszerét, a vámpolitika válto-

⁸ *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Történelmi Szemle, 1960. 193—221. l.

⁹ *J. Müller*: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung (MIÖG), XXI. Bd. 1900. 275—278. l. — *Acsády Ignác*: A magyar adózás története 1598—1604-ben. Bpest. 1906. 16—19. l. — Monumenta Comititalia Regni Hungariae (MCRH) IX. köt. Bpest. 1885. 69—77., 85—87. l.; X. köt. Bpest. 1890. 180—186. l.

¹⁰ *Kollonich*: Einrichtungswerk. fol. 142—155. — *Th. Mayer*: Verwaltungsreform in Ungarn. 62—65. l. — *Fra Angelo*: Il Governo. 234. l. — *L. Sommer*: Die Oesterreichischen Kameralisten. Wien. 1920—1925.

zásait vesszük számba, nem lehet kétségünk afelől, hogy a királyi jövedelmek radikálisabb kihasználását szorgalmazó elméletek valamilyen módon a gyakorlati politikában is érvényesültek. Viszont a pénzügyi zavarok olyan jelenségeket vetnek felszínre, amelyek még mindig a hitelezőktől függő, külső hitelekre szoruló államháztartás képét mutatják. Sőt mi több, úgy tűnik, mintha az adó és az ország természeti kincseiből, kereskedelmi forgalmából remélhető bevételek maguk is áldozatává váltak volna annak, amelynek kiküszöbölésére hivatottak voltak: államhitel emészti fel az uralkodó minden Magyarországról várható jövedelmét. 1703-ban váratlanul elhunyt az udvar fő hitelezője, Oppenheimer Sámuel, s a halálával esedékessé váló kölcsönök kifizetésére — mivel nincs semmi egyéb fedezet — az udvar Magyarország több évi adóját köti le. De hogy az adó mennyire megbízhatatlan fedezet, arról 1703 magyarországi eseményei, a Rákóczi-szabadságharc kirobbanása győzi meg a császárt. A felkelés sikere, Magyarország nagyrészenek gyors, szinte rajtaütésszerű elfoglalása, a Habsburg-udvarra nézve egyéb katasztrófális következményekkel is járt: elvesztette rendelkezését a magyar réz, az erdélyi higany, valamint az összes adó-, vám- és sójövödelmek felett, amelyek újabb holland, angol és genovai bankházaktól felveendő nagyösszegű államkölcsönök tervezett fedezetül szolgáltak volna.¹¹

Mi az oka a Habsburg-államgazdaság e permanens csődsorozatának? Valóban csupán a török háborúk sokrétű és a közvetlen és közvetett kiadások egész sorát követelő terhei haladták meg messze Magyarországot és a birodalom anyagi lehetőségeinek határait? Vagy mélyebb, az adott társadalmi és gazdasági fejlődés sokrétű mozzanataiban gyökerező okai vannak?

Indokolt tehát, hogy — egy nagyobb monográfia anyaggyűjtésének első eredményeire építve — számbavegyük az állam gazdaságpolitikája és a feudális társadalmi rend alávétett, jobbágyi és hozzá hasonló sorban élő rétegeinek helyzete között fellelhető összefüggéseket. Vizsgálódásunkat az egész nagy kérdéscsoport néhány alaproblémájára igyekszünk korlátozni. Így is a kor társadalmi és gazdasági jelenségeinek igen kiterjedt és még ma is alig ismert birodalmán szükséges végighordoznunk tekintetünket. Figyelnünk kell ugyanis a gazdaságpolitika két fontos ágazatában az adó és az egyéb állami jövedelmek növelése során megnyilvánuló birodalmi és rendi tendenciákra, de nem rekeszthetjük ki látókörünkéből a gazdaságpolitikával dialektikus összefüggésben levő pénzügyi viszonyokat, pénzügyi politikát sem. A gazdasági, főleg merkantilista teoriákat tartalmazó elméletek annyira már ismertek az irodalomban, hogy felvázolásuktól eltekinthetünk. Az állami érdekeltségek hazai lehetőségeinek s a belső áruértékesítő igények társadalmi kérdéseinek terra incognitáján azonban még az eltévedés kockázatát vállalva is keresztül kell vágunk. Mindent egybevetve, ha tanulmányunkkal nem érünk el egyebet, csupán annyit, hogy felvázoljuk azokat az új utakat, amelyeken a Habsburg-abszolútizmus és a magyarországi jobbágyság egymáshoz való ellentmondásos viszonya az eddigieknél — úgy véljük — reálisabb eredmények reményében közelíthető meg, munkánk nem volt hiábavaló.

¹¹ *H. Srbik*: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien und Leipzig. 1907. 211—221., 253., 273. l. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. S. I. — V. köt. Wien. 1878. 29. l. — *J. Maurer*: Cardinal Leopold Graf von Kollonitsch. Primas vor Ungarn. Innsbruck. 1887. 342. l.

I.

Az udvar az 1698. évi szeptember 10-i bécsi tanácskozáson Magyarország az évi adóját az előző 1696. évi pozsonyi nádori concursus eredményeire is építve 4 millió Rh. forintban szabta meg. Kétszeresét követelte az 1694—1697. években állandósult évi 2 milliónak, annak az összegnek, amely nem jelentette ugyan csúcát az utolsó két évtized adókövetelésének, de mégis megnyitását megfizethetetlenül soknak találták már az előző években is. A tanácskozáson résztvevők, a fő- és köznemesség és a klérus képviselői, Eszterházy Pál nádor vezetésével szenvedélyes vitába szálltak a császárral, nem annyira az elosztás új módszere, hanem az összeg nagysága s főleg az uralkodó osztályra kivetett rész — szerintük — irreális volta miatt. Az udvar elgondolása szerint ugyanis a 4 millió contributio tizenhatodát a városok fizetnék, a fennmaradó 3 750 000 frt-nak egyharmada — 1 250 000 frt — a nemesség felső rétegeit, a mágnások, a klérus és a köznemesek csoportjait terhelné, kétharmada — 2 500 000 frt — pedig a jobbágyokra és a jobbágyokkal együtt adózó különböző rétegekre hárulna. A nemesség viszont csupán 50 000 frt-ot volt hajlandó vállalni azzal az indoklással, hogy az adó miatt tönkrement jobbágyaik úrbéri terhein amúgy is könnyítettek már. Kölcsönös és heves szemrehányások huzavonája után az udvar a könnyebb ellenállás irányába hátrált; az adó teljes összegéből nem engedett, de a nemesség eredetileg 1 250 000 frt-ra tervezett terhét először 500 000-re, majd végül 250 000-re szállította le, s ily módon a szegénységtől 3 500 000 frt-ot, az előző évi összegnek így is majdnem kétszeresét követelte.¹² Számbavéve viszont a behajtásnál szokássá vált visszaéléseket, a különböző hátralékokat, a rendkívüli követeléseket is, a végleges összeg megállapítása teljességgel lehetetlen, mintahogyan csupán hozzávetőleges fogalmunk lehet az országra nehezedő előző és következő évi adóterhek — a katonaság élelmezését s a különböző közmunkák értékét is számbavéve — tényleges összegéről.¹³ Számkutcának bizonyulna más, itt nem részletezhető okok

¹² *Th. Mayer*: Verwaltungsreform in Ungarn. 112—113. l. — Az 1698. nov. 1-től 1699. okt. 30-ig terjedő időszakra kivetett 4 millió Rh. frt. adó kétféle változatban történő elosztásáról [a megyékre, városokra és különböző kerületekre a fő- és köznemesség, valamint a klérus által fizetendő részletek feltüntetésével] készült kimutatások: OL Archivum regnicolare, Eszterházy Pál nádor levéltára. Prothocollum opinionum seu litterarum 392—411. p. — A bécsi adóügyi tanácskozáson sem II. Rákóczi Ferenc, sem Bercsényi Miklós nem vettek részt. Rákóczi Keczer Sándorral kívánta képviseltetni magát. Keczer Sándor levele Kéry Jánosnak 1698. aug. 30. OL. Pénzügyigazgatási Levéltárak osztálya: a Szepesi Kamara iratanyaga (továbbiakban Kamarai lt.) Missiles; — „Itten mi is hasonló nyomorúságban vagyunk, minthogy a Tertialitást csak ugyan az urasághra akarriák vetni, kiis miképpen lehessen megh, se magham privátó sem penigh in communi elménkkel föl nem érthetjük, hanem 26 léssen gyűlése Nemes Sáros Vármegyének, s akkora halasztottuk, hogy onnét iriunk unanimitati voto elő Fölségének legh aláb ne láttassunk hallgatásunkkal okai lenni ezen utolsó veszedelmünknek.” Bercsényi Miklós levele Károlyi Sándornak. Terebes, 1698. nov. 20. Károlyi nemzettség levéltára (Károlyi lt.) Missilis.

¹³ Magyarország északkeleti részének megyéi 1698-ban pl. 39.181 Rh. frt. 61 dr.-ral fizettek többet, mint amennyit portáik száma után kötelesek lettek volna adni. Az előző években: 1694 és 1695-ben 43.105 Rh. frt. 19 dr., 1696-ban 27.494 Rh. frt. 50 dr., 1697-ben 7.649 Rh. frt. 51 dr. a többletfizetés. Folyamodványuk Eszterházy P. nádorhoz (1701): OL Családi levéltárak. Az Eszterházy-család hercegi ágának levéltára. Pál nádor iratai (a továbbiakban: PN.) 61/5839. — Zemplén megyében az adókövetés és beszedés körüli visszaélésekről *Babocsay Izsák* tájékoztat: Fata Tarczaliensia. Kiadta: Hubay K. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1902. évf. VIII. sz. 10., 41. l. — Bars vármegye adóját a hadi comissarius 1693-ban önkényesen 106 portioval megnövelte.

miatt is, ha az adópolitika társadalmi hatását és következményeit az adóösszegek nagysága alapján kísérelnénk meg lemérni. Az 1698. évi adókvetés sem az összeg mennyisége miatt érdemel figyelmet, hanem mert mintegy lezárását jelenti annak a folyamatnak, amely az adózás középkori szisztémájának átalakítására a XVI—XVII. század fordulóján megindult, egyben pedig felszínre veti az adópolitika csődjét kiváltó mozzanatokot.

Mint láttuk, 1698-ban országgyűlés nélkül, egy összegben veti ki az uralkodó az adót. Készpénzben követeli meg, tehát elszakadt attól a korábbi években rendkívül sok visszaélésre okot szolgáltató gyakorlattól is, hogy az adó egy részét portióban — hús-, gabona- és szénaadagokban — a katona házi élelmezésében kívánja. Az adóegység, a porta fogalma mögött már nem az előző században az adózás alapjául szolgáló jobbágytelek, hanem amint az 1696-os összeírási utasítás megfogalmazta, a jobbágygazdaság és feltételezhető jövedelmezősége áll. A porta szerint adózók köre jóval nagyobb a korábbiaknál: telkes jobbágyok mellett adót fizetnek a zsellérek, libertinusok, taxás és árendás paraszti elemek, a régen kiváltságot élvező hajdúvárosiak; a jász-kun kerületek lakói és a nemesi társadalom legalsó rétegei: a taxás nemesek, az armalisták és a curialisták. Ugyanakkor, ha kompromisszum útján, ha jelentéktelen összeg erejéig is, de a fizetési kötelezettség eléri a kiváltságos osztály legfelső köreit, a fő- és köznemességet és a klérust.

Úgy is értékelhetnénk tehát a Habsburg-állam 1696—98. évi adópolitikáját, hogy a rendek és a központi hatalom évszázados harcában véglegesen az utóbbi oldalára billentette a mérleg nyelvét. Megvalósította az oszt-rák örökös tartományokban már korábban bevezetett gyakorlatot, s nagyot lépett előre az újkori jövedelemadó felé. Elveiben az elnyomottak megsegítése érvényesül, hiszen a nemesség és más, addig mentességet élvező rétegek megadóztatásával gyakorlatilag a jobbágylakosság túlterhelt rétegeit mentesítette.

Az ilyen következtetés azonban formális, a jelenségek felületi szintjén megrekedő lenne, s a tévedések egész sorozatát szülné. Nemcsak 1697—1703 társadalmi felkelései cáfolják, amelyeknek egyik kiváltójuk éppen az adórendszer volt. Tudjuk, hogy a XVII. század végén Magyarországon nincs pénz, a készpénzben követelt adó megfizethetlenebb, mint kielégítése az éhes katonának. Ismeretes, hogy az adózás új elveit megvalósítandó 1696-os összeírás nem sikerült, nem annyira az összeírók miatt, akik különbözőképpen értelmezték az utasításokat, hanem ami ennek is oka volt, a szempontok realitásának esetlegessége, a lakosság nagyarányú fluktuációja szült kudarcot. Az addig mentességet élvezők — a hajdúvárosiak, őrségiek, a jász-kun kerület lakói — megadóztatását maguk a nemesek szorgalmazták. Nem készítette ellenállásra a nemesi osztály felsőbb köreit az alsó nemesség, a taxások, armalisták, curialisták adóra fogása sem, legfeljebb sajnálkoztak felettük, de inkább a nemeslevél megszerzésének akkoriban könnyű módja, mint az új nemeslevél birtokosainak megterhelése ellen tiltakoztak, hiszen ez a szemükben gyanus réteg nem a nemesi rend testéből szakadt, homályos származású, s túl közeliek a jobbágyosok. A főnemesek pedig, mint pl. II. Rákóczi Ferenc

Bars vármegye Eszterházy Pálnak Kistapolcsány, 1693. márc. 3. OL Eszterházy-család lt. PN. 47/4460. — Győr vármegyét 1698—99-ben a portaszám szerint kivethetőnél többel terhelik. Győr vármegye Eszterházy Pálnak. 1699. márc. 10., uo. 48/4520.

vagy Eszterházy Pál nádor — nem engedték be birtokaikra az összeírókat, hogy jövedelmeiket számba vegyék.¹⁴

A valóság néhány kiragadott ténye is jelzi tehát a császári szándék anyagi és társadalmi irreálisát. A Habsburg-államnak 1696—98. évi magyarországi adópolitikáját progresszív, a fejlődést elősegítő mozzanatként feltüntető vélekedéseket azonban nem ilyen könnyen összeszedhető, de lényegében mégis elszigetelt és összességükben joggal tendenciózusan kiválogatottnak tűnő adatokkal, hanem az egész adórendszerben érvényesülő alapvető elvek feltárásával cáfolhatjuk csak meg eredményesen.

Miért jelentette az 1696—98. évi adózási szisztéma az adórendszer csődjének szembeűnő kezdetét, miért fontos állomása az 1703. évi válsághoz vezető útnak, akkor látható világosan, ha felfedjük a benne érvényrejutó elvek társadalmi kapcsolatait és kialakulásának csaknem egy évszázados folyamatát.

Megyei conscriptorek, kamarai tisztek már a XVI. század második felében látták, hogy a portális adózásnak az a rendszere, amelyben a jobbágyok a jobbágytelek szerint adóznak, a porta—sessio viszony túlságosan merev, nem fedi a jobbágyság sokféle rétegének tényleges vagyoni helyzetét, sok lehetőséget ad a visszaélésekre és károsítja az államot. Átalakítására mégis csak a XVI—XVII. század fordulóján került sor.¹⁵

A Habsburg-állam ekkor éli az addigi nagy hitelezőinek összeroppanásával járó krízis legválságosabb éveit. A 15 éves háború kiadásai az adó növelését tették szükségessé, ám a veszteségek és a zsoldos pusztítások tovább apasztották alapját, a török hódítás következtében amúgy is megfogyatkozott jobbágytelek számát. A végvárak körül a várkatonaságot ellátó gazdaság s a hódoltsági sáv megint csak az adózó telkeket emésztette.

A királyi Magyarország területén földesúri majorsági gazdálkodás és a részben ráépülő földesúri árutermelő és áruértékesítő tevékenység kibontakozása ekkor, a XVI—XVII. század fordulóján éri el első nagy lendületének tetőző idejét. A major a pusztatelkek elfoglalásával, de a jobbágytelek bizonyos mértékű kisajátításával is épült. A telkekhez kapcsolódó adórészlet „leírása” a nemesség különböző rétegeinek egymást keresztező érdekei miatt a gyakorlatban sok nehézséget okozott. A XVI. század végén egyes megyék foglalkoznak azzal, hogy a földesurak kezelésébe került jobbágytelek után maguk a földesurak fizessék az adót. Trencsén megye 1592-ben elrendeli — igaz, hogy csak a következő összeírásig —: az elfoglalt telkek adóját a főurak és a nemesek kötelesek megadni. Kivételes esetek, de határozottan jelzik, hogy a jobbágytelekhez kötött adózási rendszer nem felel meg az

¹⁴ A pénz értéke 1693—1702. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (MGSz), 1898. 417. l. — *Takács Sándor*: A rézpénz mint országos csapás 1703-ban. MGSz, 1903. 68. l. — *Bakács István*: A dicális összeírások. A történeti statisztika forrásai (szerk.: Kovácsics József). Bpest. 1957. 78. l. — Szabolcs vármegye a megyére eső quantum harmadát a hajdúvárosokkal fizetteti meg. A hét hajdúváros Eszterházy Pálnak s. d. OL Eszterházy család lt. PN. 62/5921. — A Tizenhárom vármegye nevében Bercsényi Miklós felterjesztése 1696. febr. 16. — *Thaly Kálmán*: A székési gróf Bercsényi-család. Bpest. 1887. II. köt. 121. l. — A taksús nemesség származását elemzi: *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok határait. Agrártörténeti tanulmányok (szerk.: Szabó István). Bpest. 1960. 37—42. l. — Pap János munkácsi provisor levele II. Rákóczi Ferencnek. Munkács, 1698. dec. 3. OL Kamarai lt. Missiles.

¹⁵ *Juhász Lajos*: A porta története 1526—1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység. Bpest. 1936; Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez (szerk.: Domanovszky Sándor). 28—35.; 57—65. l. — *Acsády Ignác*: A magyar adózás története 1598—1604-ben. 28—30. l.

uralkodó osztály érdekeinek; Szepes megye pl. kimondja, hogy a majorhoz csatolt telek után követelt állami adó a nemesi szabadságot sérti.¹⁶

A földesúri majorsági gazdálkodás földfoglalásaival, a jobbágyszolgáltatások fokozott kihasználásával és a piac erőszakos kisajátításával sokféle módon nehezítette a jobbági életet. De ugyanakkor a telekadó rendszer mellett, mivel a jobbágygazdaság rovására épült, a jobbágyok elszegényedő rétegeit, vagy a zsellérségbe kényszerült, mezővárosokba húzódó elemeit többé-kevésbé mentesítette az állami adó terhe alól. Semmi támpontunk nincs feltételezni, hogy a fő- és a köznemesi társadalom tudatosan felismerte volna ezt a folyamatot. A telekadó tarthatatlanságáról a gyakorlati élet napi tényei kellett, hogy meggyőzzék. Annál is inkább, mert 1598—1604 között, amikor már nyilvánvaló a telekadó csődje és házanként szedik a hadiadót, ennek egy részét — fegyverviselési kötelességét váltva meg vele — a nemesség kénytelen magára vállalni. A magyarországi nemesség tehát a XVII. század elején maga is kezére játszott az államhatalomnak abban, hogy mintegy „utána menjen” a különböző okok miatt a telken összezsugoruló, vagy a telektől elszakadt jobbágyháztartásoknak. A feudális államhatalomnak és az uralkodó osztálynak közös érdeke volt, hogy elérje, adó alá fogja azokat a jobbági rétegeket, amelyek a török támadásaival szemben védelmet, vagy a jobb megélhetés módját keresve a mezővárosokban gyűltek össze, vagy csökkent telekhányadot vállaltak, esetleg zsellérségbe menekültek, s gazdaságuk ereje a telekállomány nagyságától függetlenül alakult.

Az államhatalom és a nemesség kompromisszumából jött tehát létre az adózás telekadó-rendszerét megváltoztató 1609. évi országgyűlési végzés. Ennek értelmében a porta nem a jobbágytelekkel azonos, hanem 4 jobbágház vagy 12 zsellérház alkotja az adóegységet. A változás lényege: lehetővé válik, hogy a telekkel nem rendelkező különböző alávetett rétegekre is kiterjesszék az állami adózás kötelezettségét. Új fejlődési folyamat veszi ezzel kezdetét; az adó forrása nem egyedül a föld közvetlen hozadéka, hanem a jobbágygazdaság egésze lesz.¹⁷ Az adózás új egysége ekkor még nem jelent többet, mint lehetőséget arra, hogy a nem nemesi társadalomnak a korábnál jóval nagyobb köre viselje az állami terheket. Az új keret azonban igen tág. Nemcsak a zsellérek, a különböző állattenyésztő, pásztorkodó népek csoportjai s a libertinusok és praedialisták kényszerülnek ezután a régi szokásoknál rendszeresebb és konkrétabb formában adófizetésre, hanem a mezővárosok lakói is. Ugyanakkor a 4 jobbágy- és 12 zsellérház alkotta portában a különböző gazdasági szinten élő jobbágyrétegek meglehetősen összesomosódnak.

A jobbágygazdaság tényleges erejének realisabb számbavétele az új adóegység szerinti adózás életbe léptével szinte egyidőben, már 1609-ben felmerül az igény. Ismét a megyék szorgalmazzák. Körükben válik egyre általánosabbá a kívánság, hogy az egyes jobbágygazdaságokra az eke, az igaerő szerint vessék ki az adót.

A nemes, mivel az állami adó legközvetlenebb érdekeiben érinti, ellentmondásos helyzetben van. A maga jobbágyát igyekszik mentesíteni minden

¹⁶ „Trencsén megye elhagyott telkeit a század végén csaknem maradék nélkül maguknak művelték a földesurak.” *Maksay Ferenc*: A parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bpest. 1958. 80. l. — *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963. 154. l. — *Juhász L.*: i. m. 40., 44. l.

¹⁷ *Acsády I.*: i. m. 36. l. — *Juhász L.*: i. m. 63. l.

külső teher alól, védi gazdasági erejét, hiszen a jobbágyi munka eredményén nem szívesen osztozik, a jobbágygazdaság produktumait megpróbálja minél teljesebb mértékben magának biztosítani. Szüksége van azonban az állam erejére, arra, hogy külső és belső ellenségeivel szemben őrizze és fenntartsa a feltételeknek azt a bonyolult, sokrétű rendszerét, amelyen osztályuralma nyugszik. A katonáskodástól elforduló, a kommerciumból adódó lehetőségeket frissen kihasználó nemesi társadalom érdekeinek ezt a kettősségét tükrözik a megalkuvásokba torkolló harcok sorozatai, amelyek a központi hatalom és a rendek XVII. századi küzdelmét jellemzik. Rendi érdekeket véd a nemesség, amikor ragaszkodik az adómegajánlás, az összeg-mennyiség megállapításának jogaihoz. Ám ugyanakkor arra törekszik, hogy az adózás terhére a közvetlen úrbéres viszonyból kikerült vagy onnét kifelé tartó jobbágyokra és különböző nem nemesi csoportokra hárítsa, s ez az igyekezete már az államhatalom érdekeivel vág egybe. Az állami és a nemesi adópolitika egyaránt a jobbágyi osztály mozgékonyabb és tehetősebb rétegeit veszi célba. Azokat, akik valamilyen módon kikerültek az úrbéri szolgálat közvetlen kötelezettsége alól, a lehetőség szerint lazítottak a földesúr—jobbágy viszony személyi és gazdasági kapcsolatain, árutermelés és áruértékesítés útján sokszor a földesúri gazdaság rovására gyarapodtak.

A nemesség több évtizedes törekvését szentesítette tehát, de az államhatalom céljait sem kerestezte az 1647. évi 36. törvénycikk, amely az adóegység meghatározásában véglegesen az igaerőt tette mérvadóvá olyan formán, hogy 4 vagy 8 jobbágyháztartás attól függően alkot egy portát, hogy 6—4 vagy 2 igaerővel, „ekével” rendelkezik.¹⁸ Néhány évtized leforgása alatt azonban az adóegységnek ez a meghatározása is az adózás és a parasztgazdaság anyagi erejének megítélése szempontjából teljesen irreálissá vált.

Nemcsak az egymás sarkába hágó háborúk, hanem a társadalmi és a politikai körülmények alakulása hozta magával, hogy a jobbágyi, nem nemesi rétegekre háruló állami terhek elosztására az adózás „régí”, 1647. évi rendszere túl kicsiny vagy túl nagy, de mindenképpen alkalmatlan mértéknek bizonyult.

Az új elvek 1696—98-ra kristályosodnak ki. Jól tükrözik a központi hatalom és a nemesség viszonyában a pillanatnyi, helyi ellentéteknek és az állandó, alapvető, a társadalmi rend fenntartásában többnyire szoros érdekazonosságának sokrétű összefonódását.

1658—1699-ig Magyarország és Erdély területe hosszabb-rövidebb megszakításokkal háborúk szintere. Az 1658—1664-es esztendőök török hadjáratait követő békeéveket a várőrségek csatározásai, a nagyszabású török portyák

¹⁸ Nyitra megye már 1609-ben figyelembeveszi az állatállományt. Monumenta Hungariae Juridico-Historica. Corpus Statutorum Hungariae Municipalium (továbbiakban: Cor. St.) t. IV. pars: 1. Bpest. 1896. 117. l. — *Juhász* idézett művében ezenkívül még számos esetet említ az 1598—1620-as évekből, amikor a jobbágygazdaság anyagi erejét nem csupán a telek, hanem az igaerő alapján ítélték meg (75—78. l.). A nemesség adópolitikájában, annak alapján, hogy a földesúr a maga jobbágyát igyekszik minél inkább mentesíteni, a földesúr és a jobbágy érdekközösségének megnyilvánulását látja. Véleményünk szerint ez csupán egyik részlete a valóságnak, a földesúri osztályérdek a maga jobbágyainak mentesítése mellett megkívánta, hogy a nem nemesi osztály egésze viselje az állami terheket; az államhatalommal tehát a nemességnek az adózás kérdésében csupán taktikai ellentétei vannak, az adópolitika osztályérdekek síkjára vetődő távlataiban, mintegy stratégiájában, érdekeik egybeestek. A nemesi osztály adópolitikájának egészét tehát az egyéni és az osztályérdek dialektikus egységében mérlegelhetjük.

verik fel, 1672–1683 között pedig a Partiumot, az északkeleti tizenhárom vármegyét, majd az egész Felső-Magyarországot betöltik a Thököly-felkelés harcai. 1683-ban a század legnagyobbabbszabású török támadó hadjárata szánt itt keresztül, hogy Bécs alatt megtorpanva, majd menekülésbe fordulva a hátán hozza be a felszabadító háborúk nemzetközi zsoldoshadseregét. A városok és a váltakozó szerencsével folyó harcok lassan húzódnak le dél felé, de még a 90-es évek közepén is az ország északi megyéinek legsúlyosabb terhe a katonaság kiteleltetése és ellátása.

A háború kiadásai évről-évre növelik az adót, de a hadszíntéren, ahonnan fizetni kellene, pusztul és romlik az adó alapját, bázisát alkotó jobbágygazdaság. Különösen szembeűnő jelenség az igaerő pusztulása és a falvak elnéptelenedése. Az elnéptelenedés azonban nem föltétlenül népességpusztulás; a jobbágyi védekezés egyik sajátos formája az, amikor a jobbágy a hadsereg útjából más, békésebb vidékre, vagy hegyekbe, erdőkbe, mocsarakba menti övét és azt, ami a magáé.¹⁹ Ugyanúgy az igaerő megfogyatkozásának feltűnő számadatai mögött a növekvő terhekkal szembeszegülő jobbágyi ellenállás ténye is fellelhető. A katonaság élelmezése, szabad rablása, az igaerő állandó és mértéktelen igénybevétele a hadsereg szükségleteire mérhetetlenül lepasszította a jobbágházartás állatállományát. A jobbágy azonban az elpusztult, elvesztett igása helyébe nemcsak nem tud, hanem nem is igyekszik újat szerezni, hiszen állataival együtt megszabadult nemcsak a földesúri igaerő, de a portiófizetés és a vekturázás keserves kötelességeitől is. A Kis-Hont megyében lakók „ekébéli marhát nem tartanak, oeconomiát nem űznek, azért hogy ne fizessenek tőle”, akinek pedig marhája volt, az adófizetés céljából történő *conscriptio* idejére eladta. Borsod megyében az emberek egyrésze csak azért nem tart marhát, hogy ne vekturáztassák.²⁰ Akinek módja van rá, az nemeslevél váltásával igyekszik megszabadulni az állami adó egyre elviselhetetlenebb terheitől. Más szegényebb, mozgékonyabb rétegek a gazdaság olyan területeire húzódnak, amelyet még nem ért el, esetleg kevéssé terhel, ideiglenesen nyom a *contributio*.

A legutóbbi évek történetstatisztikai vizsgálatai s egyes uradalmak vagy tájegységek társadalmi viszonyait elemző monográfiák egyaránt felfigyeltek arra, hogy a jobbágyi társadalmon belül a XVII. század végére szembeűnő átrétegződés észlelhető. Az általános elszegényedésen belül tapasztalható differenciálódás pedig nem föltétlenül anyagi különbségeket jelent, nem kizárólag a gazdasági helyzetben bekövetkezett változást tükrözi. Fogy a telken ülő jobbágy, sokasodnak a résztelkesek, s a zsellérek népes tábora, noha nem növekszik olyan gyors iramban, mint a század első felében, az országos átlag 45%, és vannak megyék, ahol számuk jóval meghaladja, sőt megkétszerezi a telkesjobbágyok számát. A kamara korán felfigyelt rá, hogy a telkes jobbágy oly módon próbál szabadulni az adófizetés alól, hogy zsellérnek mondja magát. A zselléri mivolt 1647 után is könnyebbséget jelent, kevesebb portiót vetnek rá, mint a jobbágytelken ülőkre. Pedig a zsellérek között nemcsak szegénye-

¹⁹ „Most is már portiók hírére való nézve szöktön szöki az szegénység.” Árva vármegye Eszterházy Pálnak. 1686. nov. 10. OL Eszterházy család levéltára PN. 47/4415.

²⁰ Hont vm. Eszterházy Pálnak 1693. máj. 6. OL Eszterházy-család levéltára PH. 48/4565. — Cor. St. II/1. Bpest. 1890 (1697). — *Pach Zs. P.* hangsúlyozza, hogy a jobbágyok az igaerő alól való szabadulás reményében nem egyszer eladják barmaikat. I. m. 210., 269. l. — *Orosz I.* az igaerő számának feltűnő csökkenése mögött a Hegyalján a művelési ágak specializálását emeli ki. I. m. 33. l.

ket, nincsteleneket tartanak számon, hanem szőlőket, irtványföldeket művelőket, olyanokat, akiknek barmaik, pénzen vett földjeik vannak. A gazdag-paraszttság számának csökkenése mögött viszont figyelembe kell venni az armalista, taksás nemesek sokasodását is, hiszen ez az a réteg, amely leginkább élhetett és élt is a nemeslevél-váltásnak a XVII. század második felében különösen könnyű lehetőségével.²¹

A földesúri terhek, a jobbágyi kötöttségek és a kötelezettségek, a megélhetés új lehetőségei, a piacviszonyok, a háborús és az állami adó azok a tényezők, amelyek egymással kölcsönhatásban, de külön-külön is befolyásolták a paraszti egzisztenciák alakulását. E tényezők közül a XVII. század második felében az állami adó jelentősége megnövekszik, sőt a kortársak az általános szegénység egyedüli okát látják benne. Torzít az egykorúak tudata, de egyoldalúságával is jellemzi, hogy milyen sokfelől fogta körül „a portiók világ”, az adó, a lakosság életét. A zsellérek, kurialisták, taxás nemesek, a csak telekrészt felvállaló, vagy a telket elhagyó igással nem vagy csak kevésbé rendelkező, viszont irtást, szőlőt művelő rétegek szaporodása a háborús viszontagságok következtében amúgy is megfogyatkozott adóalapot pusztította. Az állami adó mázsás súlya alatt vékonyult a telek és igaerő alapján adózók rétege, miközben e fogyó réteg körül az adókötelezettség fölé emelkedők népes és sokszínű tábora magasodott. Van tehát ennek a folyamatnak olyan oldala is, amely az adófizetésre nem fogottak, de foghatók számának megnövekedését eredményezte. E téren a hadjáratok eredményei sem lekicsinyelhetők.

Már a 150 évig török megszállta területek felszabadítása önmagában is az adózók számának megnövekedését kellett, hogy eredményezze. Pusztaságok mellett új művelési ágakat kifejlesztett területek lettek részei az államnak, s most került a Habsburgok hatalma alá az alföldi városok kupeckedő gazdag parasztsága, amely a hegyaljai mezővárosok mellett másik nagy tömbjét alkotta az ország árutermelő és áruértékesítő tevékenységet folytató jobbágytársadalmának.²²

Az államhatalom a visszafoglalt területek lakosságán kívül számíthatott a katonáskodás alól felszabaduló rétegekre is az eddig csak fegyveres szolgálattal tartozó helységek lakóira is. A XVII. század folyamán számos, nagyobb vár körül, fontosabb hadiút mellett fekvő falu kapott földesurától vagy a várkapitánytól olyan, esetleg ahhoz hasonló kiváltságot, amilyent Bocskai István és példája után Báthory Gábor, Rákóczi György erdélyi fejedelmek adtak a Szabolcs megyében, a bihari, borsodi, zempléni részeken letelepített hajdúknak. Ahogyan a végvárak vonala kanyarította át a törökök lett területeket, úgy húzódott a Muraköztől az erdélyi végekig félkörben a szabad, hajdú- vagy részleges katonakiváltsággal rendelkező helységek láncolata. Az itt lakó „fegyverviselő népek” részben vagy teljesen mentesültek a földesúri szolgáltatások terhe alól, maguk urai voltak, s állami adót, mivel

²¹ *Dávid Zoltán*: Magyarország népessége a 17–18. század fordulóján (Népességtörténeti forrásaink értékelése). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–62. Bpest, 1962. — *Bakács I.*: i. m. 76. l. — *Orosz I.*: i. m. 32., 35–39. l. — *Zimányi Vera*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágytársadalmának a XVI–XVII. században. Kézirat. Sa. 135. l. — Az elszegényedés, zselléresedés országos méreteiről: *Pach Zs. P.*: i. m. 230. l. — Az adófizetés idején magukat zsellérnek mondó jobbágyokról: *Juhász L.*: i. m. 83. l. — 1696-ban Hont megyében 1457 jobbágyot, 1533 zsellért és 1289 házatlan zsellért írtak össze. *Dávid Z.*: i. m. 232. l.

²² *Majláth Jolán*: Egy alföldi civis-város kialakulása. Bpest, 1943. 32–38. l. — *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Pest megye műemlékei. Bpest, 1958. 115. l.

„vérrel” váltották meg magukat, nem, vagy csak jelképesen fizettek. Most azonban, ahogy a török kitakarodott, megszűnt fegyveres készültségük okával együtt kiváltságolásuk gyakorlati indoka is, s nagyrészt az államhatalmon múlott, hogy merre kanyarodnak életük új útjai.²³

A török alól felszabadult vagy a katonáskodásból kikopott rétegek azonban többnyire nem a jobbágytelek hagyományos műveléséből, hanem a munkamegosztás során adódó árutertermelő-értékesítő lehetőségeket kihasználva tartották fenn vagy próbálták fenntartani magukat. Ezek az árutertermelésből és áruértékesítésből élők a mezővárosok, borvidékek hasonló rétegeivel együtt alkották azt a tartalékot, amelyre az állam adópolitikájában számíthatott. Mindenekelőtt azonban számolnunk kell e réteg fejlődésének ekkor már nagyon is nyilvánvaló belső korlátjaival.

A XVII. század utolsó harmada már maga mögött hagyta a mezővárosi paraszti árutertermelő és áruértékesítő tevékenység nagy lendületének korszakát. Nyilvánvalóvá vált ekkorra, hogy a városfejlődés, az ipari tőkeképződés elmaradt viszonyai között a paraszti árutertermelés a fejlődés torzult vonásaival terhelt, s nem az egészséges polgári kibontakozás tendenciáit hordozza magában. Úgy tűnik, eldőlt még a század első felében a nemesi és a mezővárosi jobbágygazdaság között folyó harc végső kimenetelével egyúttal az is, hogy a magyarországi agrárfejlődés útja végérvényesen eltért a nyugat-európaítól.²⁴ Ennek ellenére a század utolsó évtizedeiben a különböző alávetett rétegek körében mégis meglehetősen virulens áruértékesítő tevékenység tapasztalható. Az alföldi és a hegyaljai mezővárosok lakóin kívül a Csallóközben és a Vág vidékén, a volt hódoltsági sáv körül húzódó és az országhatár közelében fekvő megyék paraszti népe s a fegyverviselésből éppen kikopó rétegek szívósan élnek a vidékenként különböző commerciális lehetőségekkel. A Kis-Hont megyeiek, akik azért hagytak fel az ökonomiával, hogy ne kelljen adót fizetniük, marhával, borral, sóval, más áruval kereskednek, „százakkal, ezrekkel bírnak” írja róluk — nyilván túlzással — 1693-ban Nagy-Hont nemessége.²⁵

²³ E sokrétű társadalmi csoport történetének nincs átfogó, monografikus feldolgozása. A katonaszabadsággal élőkkel, hajdúkkal foglalkozó irodalom csak egyes tájegységként összegezi létüket, s még e tekintetben sem rendelkezünk teljesnek tekinthető térképpel, kialakulásukról és a történeti-társadalmi fejlődésben elfoglalt helyükről végleges képet csak komplex kutatások után alkothatunk. — *Komáromy András*: Hajdúszabadság-levelek. TT 1901. 605—610. l. — *Mezősi Károly*: Bihar megye s török uralom megszűnése idejében (1692). Bpest. 1943. 208—213. l. — *Benda Kálmán*: A Boeckai szabadságharc. Bpest. 1953. 124—129. l. — *Dankó Imre*: A Sajó—Hernád melléki hajdútelepek. Sárospatak, 1955. 40 l.; *u. ó.*: A szabolcsi hajdúk. Keletmagyarország, XIV. évf. 304. l. és XV. évf. 4. sz.; *u. ó.*: A körösi bihari hajdúság. Gyula. 1959. 70. l. — *Szabó István*: A hajdúság kialakulása. Debrecen. 1956. 11. l. — *Szendrey István*: A hihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen, é. n. (1958). 63 l. — *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 286. és köv. l. — *R. Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Sz. 1954. 22. l. — A román kutatásokat foglalja össze: *Patacki Livius*: Capitani de cete militare si haiduei romini la inceputul veacului al XVIII-lea — Extras din volumul Studii si articole de istorie II. 1957. — E réteg helyzetében a török kiűzésével bekövetezett változásra hívja fel a figyelmet: *Benczédi László*: Parasztok és katonák a XVII—XVIII. századi Habsburgellenes mozgalmakban. Új Írás, 1963. 6. sz.

²⁴ *Pach Zs. P.*: i. m. 197. és köv. l. — *Szűcs J.*: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert. Studia Historica 53. Bpest. 1963. 97—164. l.

²⁵ Hont vármegye univerzitása 1693-ban a Kis-Hont-megyebeliakkal a portio elosztása körül támadt viszálya kapcsán sorolja fel a korabeli adócsalás számos lehetőségét (eltagadás, igás eladása a conscriptió idejére), de a contributio igazságos elosztásának

Árva, Máramaros megyékben a jobbágyok sókereskedelemből élnek. Torna megyében gabonaeladásból származnak „pénzbeli jövedelmecskéik”. Sopron megyében nagyszámú, szőlőt művelő s kereskedésből magát jól bíró zsellértartanak számon. A kemenesaljai „fő és egyházi nemesek” a „paraszti renddel” közösen írják azt a levelet, amelyben kifejtik, hogy „minden költségbeli jövedelmünk marháinkbul áll”. A végváriakkal szemben kérnek védelmet, akik hatalmasul elhajtják barmaikat. A dunántúli végházak magyar és rác katonasága összefogva hajtókkal, különböző egzisztencia nélküli elemekkel, de együttműködve birtokos nemesekkel is, valóban 1681–84 között az egész országrész marhakereskedelmén rajta tartotta kezét, s a csallóközi titkos utakon a Vágvidéki mezővárosok vásárait hajtotta fel a marhát.²⁶ Nem a jobbágyi áru-termelő és értékesítő tevékenység korabeli helyzetére, elért fokára sorakoztattunk fel itt példákat, csupán néhány jellemző eset kiválogatásával kívántuk érzékeltetni, hogy a nem nemesi rétegek kereskedelme az ország területén — a helyi sajátosságoknak, művelési ágaknak megfelelő változatokban — eleven jelenség volt. Sőt Erdélyben ugyancsak szívósan él a magyar, román, székely jobbágyok körében az égetett borral, marhával, sóval való kereskedés. A Hunyad megyei rác katonák sókereskedelmi kiváltsággal élnek, só és gabona eladásból tartják fent magukat. Gyergyóújfaluban Sándor János Szócs István nevű jobbágyának pénzügyi viszonyait tisztázandó tanúvallatásból kiderül, hogy Szócs Istvánnak „jó szolgálta, minden esztendőre 8 vagy tíz forintot fizettek, avval (ő) borjúkat vött, úgy kereskedett”, sőt árpával, gabonával ugyancsak kereskedett, s ökröt, marhát 22, 15 forintjával vehettek tőle.²⁷

Míg tehát a háború és az adóterhek növekedésével erősödő jobbágyi ellenállás fogyasztotta azt az alapot, amelyen az 1647-es portaszám szerint kivetették az adót, ugyanakkor szaporította számban és tehetőségben a rendszeres adózásra még nem fogott, de fogható egzisztenciákat, mintegy tartalék-erőket termelt ki.

Az 1680-as évek végéig az állami adó — portiora, vecturára és közmunkára felbontott és átszámított — részleteinek kivetése elvben az 1647-es alapokon, az akkor megállapított portaszámot figyelembevéve történt. Behajtásában viszont nem érvényesült semminemű rendszer. A katonaság az esedékes összeget maga szedte be, erőszakkal hasította ki, sokszor a kétszeresét vagy többszörösét annak, ami járt. Rendkívüli szolgáltatásokat követelt, s pótagadókát kívánt. A szegényekre vagy az adószedők elől elbujdosókra eső részletet a tehetősebbek kényszerültek megadni, maga a bíró, esetleg

legfőbb akadályát a kereskedő elemek nagy számában látja. Ezek részben háziipari cikketek — zsindelet, hordót, szekeret, kereket és más „feszerszámot” — hordanak az Alföldre, és búzát és pénzt hoznak vissza, vagy sóval, borral, marhával tőzsérkednek. Hont vármegye Eszterházy Pálnak 1693. máj. 6. OL Eszterházy-család levéltára PN. 48/4565.

²⁶ Máramaros vármegye Eszterházy Pálnak. 1694. szept. 23. OL Eszterházy-család levéltára PN 49/4599. — Árva vármegye Eszterházy Pálnak 1615. aug. 22. uo. 47/4425. — Torna vármegye Eszterházy Pálnak 1692. szept. 9. uo. 52/4915. — Sopron vármegye Eszterházy Pálnak 1701. okt. 18. uo. 59/5603. — A kemeresaljaiak Eszterházy Pálnak 1681. okt. 21. uo. 61/5865. — Tanúvallatás a dunántúli végvárak katonaságának marhakereskedelme ügyében, uo. 1684. 111/11347.

²⁷ Tanúvallatás Sándor János jobbágyának, Szócs Istvánnak pénzügyi viszonyairól. Gyergyóújfalu, 1701. máj. 17. *Sándor Inre*: A csikszentmihályi Sándor család levéltára I. Kolozsvár, 1914. 177. l. — A Batthyányak rohorc-szalónaki uradalmában is kidomborodik egy meglehetősen jómódú, jelentős kereskedést folytató jobbágyréteg, amely rendszeresen visz piacra terményeiből. *Zemánnyí V.*: i. m. 145., 158–160. l.

a megyei tisztikar, sőt a vidék egyházi vagy világi földesurai.²⁸ A háborús szükség, a császári zsoldoshadsereg ellátásában uralkodó anarchikus állapotokkal terhelve, szinte naponta áttörte a nemesi adómentesség, a kuriák sérthetetlenségének kiváltságait, de nem kímélte az egyházi birtokokat, templomok kincseit, papi személyek házait sem.²⁹ A megyei nemesség, csak-hogy megszabaduljon a katonai executiótól — néhány megyéből van erről tudomásunk — a kényszerhelyzetben, önként vállalt részt a jobbágyportákra kivetett adókból.³⁰ A hadsereg vezetői igyekeztek császári rendelettel is biztosítani a katonaság minden kiváltságot semmibevevő gyakorlatát. Legalább is erre utalnak Caraffa Győr megyéhez 1688 őszén küldött rendeletei, amelyek a megyei nemesség jószágainak, valamint a papi birtokok, szőlők és telkek portiófizetési kötelezettségéről szólnak. Caraffa rendeletét 1691-ben császári pátenis is megerősíti, amely a földesurakat és egyházi személyeket portiófizetésre kötelezi — arról viszont, hogy ennek következetesen érvényt is szereztek volna, vagy általánosan tudomására jutott volna az ország fő- és köznemesi társadalmának — tudunkkal —, eddig nem került elő tényszerű bizonyíték.³¹ A katonaság adószedési-követelési gyakorlatát rendkívül sokoldalúan és részletekbemenő aprólékossággal jellemző vagy panaszló összeírások, felterjesztések, vizsgálatok, kárbecslések egyöntetűen a következtetlen és szabados rablás képét tárják elélnk. Ez olyan méreteteket öltött, hogy 1687—89-ben a katonaságnak kifizetett pénz s egyéb javak, élelmiszer, állat stb. értékének összegét az e célból indított országos vizsgálat sem tudta megállapítani.³²

Bécsben az udvari tanács mellé tömörült s a gazdasági irányítást végző körökben a 90-es évek elejére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Magyarország megadóztatásának az 1647-es alapokon nyugvó rendszere, súlyosbítva a katonaság rablógazdálkodásával és a háború napi terheivel, nem felel meg az új viszonyoknak, nem elégíti ki a kincstár igényeit, s az így befolyó jövedelem messze mögötte marad a remélt összegnek. De érdekében állott a fő- és a köznemességnek, sőt a klérusnak is, hogy a javaik katonai elherdálásává fajult adózási viszonyokban rendet teremtsenek.

Kérdés, hogy merre indultak az államhatalom képviselői és merre a magyarországi nemesek.

²⁸ Torna megyében „a magokat jobbatskán bíró emberek”-től követelik meg a szegénységre eső quantumot is, mert ezek a tehetősebbek aztán jobban kényszerítik fizetésre a szegényebbeket. Torna megye Eszterházy Pálnak. 1702. aug. 31. OL Eszterházy család levéltára. PN. 52/4918. — A megyén belül a tényleges gazdasági helyzet szerint törtéző adókievetés már korábban is gyakorlat volt.

²⁹ Turócz (1681), Trecsén (1682), Hont (1683), Szabolcs (1684), Szatmár (1684), Sopron (1685), Szepes (1685), Sáros (1686), Abaúj (1687) vármegyék panasza. OL Eszterházy-család levéltára. PN. 52/4983, 52/4936, 48/4547, 51/4845, 51/4859, 51/4826, 51/4874, 50/4791, 47/4394. — Az erdélyi rendek postulátuma. 1696. szept. 19. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae (továbbiakban: MCRT). (Szerk.: Szilágyi Sándor) XXI. köt. Bpest. 1899. 452. l.

³⁰ Trecsén vármegye Eszterházy Pálnak 1682. ápr. 2., 1694. márc. 3. OL. Eszterházy-család lt. PN. 52/4947, 52/4976. — Torna vármegye Eszterházy Pálnak 1693. máj. 18. és 1702. aug. 31. uo. 52/4916, 52/4918. — Erdélyben az 1695. febr. 26. — márc. 28-i országgyűlés elrendeli: „minden dominus terrestrisek és possessorok magok jobbágyit illendőképén segíteni tartoznak . . .” Art. 9. MCRT XXI. köt. 239. l.

³¹ Caraffa Győr megyének Bécs, 1688. nov. 24. és nov. 26. Magyar Tudományok Akadémia Kézirattára (továbbiakban: MTAKt.) Tört. Ivrét. 201/VIII. (Ráth Károly gyűjtése — továbbiakban: R). — I. Lipót császár pátense Bécs, 1691. márc. 17. uo. (R).

³² *Kollonich*: Einrichtungswerk f. 86—87.

Amint láttuk, a rendezés elsődleges feltétele az adószedés és a katonaeállítás, a zsoldfizetés és a hadseregbeli önellátás egymásba folyó gyakorlatának a szétválasztása volt. Ehhez az kellett, hogy kivegyék a hadsereg kezéből az adóbeszedés jogát, megszüntessék a természetbeli fizetések, hadélelmezési kötelezettségek sok visszaélésre módot szolgáltató gyakorlatát, és egységesen a készpénzben fizetett adó és az rendszeresen folyósított zsold rendszerére térjenek át. Csak ily módon számolhatták fel azt a XVII. század elejére visszanyúló, a fizetetlen végvári katonaság kezdeményezte, de a császári hadseregben is általánossá vált szokást, hogy a katonák földet művelnek, gazdálkodnak, a környék jobbágyaitól szolgáltatásokat követelnek, szekerezésre, fahordásra kötelezik őket, mint a földesurak, maguknak kaszálattadják a szénát, váموkat állítanak, viszont szénával, sóval, marhával a váموkat megkerülve kereskednek s mindenütt — a nemesek sérelmére, de a falusi nép kárára is — használják a kocsmáltatás, mézszárszék tartás jogát. A katonaság bormérése, mézszárszék tartása, vámmentes kereskedése és szabad gazdálkodása társadalmi hatását tekintve rendkívül ellentmondásos jelenség a XVII. század végi Magyarországon: ebben a szokásban a magyarországi jobbágyszármazású, többnyire fizetetlen végvári katonaság osztályharcának sok eredménye akkumulálódott, de ahogyan azt az idegen zsoldoskatonaság, főleg annak tisztikara kisajátította, az egész társadalomra káros rablógazdálkodás forrásává vált. A tehermentes katonatelek, kereskedési jog a fegyverviselésből kivett vagy kikopott rétegeknek a szabadparaszi egzisztencia alapját biztosíthatta, a császári zsoldoshadsereg viszont e jogokkal visszaélve feudális anarchiát teremtett.

A Habsburg-állam magyarországi berendezkedésével foglalkozó tervezetek határozottan a készpénzben fizetett adó hívei. Kollonich a megyékre, Fra Angelo Gabrielis a megyék funkcióját helyettesítő tisztviselőkarra, de részben még a földesúrra bízna az adó beszedését.³³ Maga a nádor, Eszterházy Pál főleg a hadsereg zsoldraszorítását szorgalmazza; szerinte a magyar és a német katonaságot egyaránt a központi pénztárból folyósított zsolddal kell kielégíteni, a házi élelmezésnek, a hadsereg önellátó gazdálkodásának pedig véget kell vetni. Ennek megvalósítására az udvar már korábban is tett kísérleteket, de eredményt nem ért el.³⁴ A megyei nemesség a mérhetetlen bajok egyik forrását ugyancsak abban látja, hogy a katonaság ellenőrzés nélkül szedi be és használja fel az adót, s a tiszteknek járó hatalmas portioadagokkal csak úgy kereskedik, mint a borral, hússal s egyéb javakkal. Kívánságuknak enged a császár, amikor 1696-ban provincialis commissariatusságot állít fel magyar főnemesekkel az élén, a pénzadó beszedését a megyékre bizza, a katonaság ellátását szigorú szabályok közé szorítja, megtiltja, hogy kereskedéssel, kocsmá-, mézszárszék tartással éljenek. 1698-ban pedig a császári végzés egyértelműen készpénzben kívánja az adót, s elrendeli, hogy a lakosság természetben csupán kenyeret köteles adni a katonaságnak.³⁵

³³ Uo. f. 88—94. — *Fra Angelo Gabrielis*: Il Governo, 235. l.

³⁴ Informatio. OSzKK Fol. Germ. 210. F. f. 189—194. — Vas vármegye már 1683-ban említi a „Méltóságos Hadakozó Tanács” decretumát a német katonaság maga pénzén való éléséről. Vas vármegye Eszterházy Pálnak 1683. jan. 2. OL Eszterházy-család levéltára. PN. 49/4631. I. Lipót katonaeállítási körlevele 1686. okt. 13. *Hornnyik J.*: Kecskemét város története III. köt. 391—393. l.

³⁵ *Ember Gyűző*: A commissariatus provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1934. 342. l. — I. Lipót 1695-ben kiadott és 1696-ban kibővített katonaelelmezési szabályzatát közli: *Hornnyik J.*: Kecskemét város története. III. köt. 424—440. l.

A készpénzben fizetett adózás megvalósítása, oly módon, hogy beszédében, ellenőrzésében a fő- és köznemességnek része legyen, a katonaság elszigetelése — ha csak elvben is — a gazdálkodástól, zsoldra szorítása, az udvar és a hazai uralkodó osztály közös érdeke volt. Mégpedig olyan érdeke, amelyen az uralkodó osztály körei a látszólagosnál sokkal többet nyernek, hiszen ha készpénzben fizetik az adót, a katonaság zsoldból köteles élni, fizetnie kell a maga és lova ellátásáért, a megye adószedő funkciója pedig tetézi a jobbágyi kiszolgáltatottság amúgy is rakott szekerét. Az 1698. évi császári végzésnek az adó készpénzben való lefizetésére vonatkozó részlete a megyék másfél évtizede szorgalmazott kívánságát is megvalósította, tehát etekintetben a bécsi és a magyarországi urak közös úton jártak.

Ennél azonban lényegesebb és nehezebb feladatnak látszott az adófizetés alapjainak megváltoztatása. Az 1647-ben megállapított portaszám az udvari körök véleménye szerint kevesebb, mint amennyi a visszafoglalt területekkel együtt valóban lehet. A megyék többnyire, különösen ahol nagy volt a katonai pusztítás és a jobbágyság elvándorlása, inkább megfogyatkozásról beszéltek. Az adó egysége, a porta fogalmát alkotó telek és igaerő mértéke pedig merevnek bizonyult, az élet túlment rajta.

Mint már kifejtettük, az adóalap rejtett tartalékait a visszafoglalt területek lakossága, az eddig mentességet élvező rétegek alkották, valamint a jobbágy-családok és különböző, nem nemesi egzisztenciák úrbéres szolgáltatás alá nem eső gazdaságából, árutermelő, árúértékesítő tevékenységéből származó jövedelem szolgáltathatta. Ezekre a rejtett tartalékokra mindkét fél, az állam és a megye egyaránt felfigyelt, s a részletekben sok eltéréssel, több kevesebb tudatossággal, de tendenciájában azonos céllal igyekezett minél biztosabban igénybe venni, kiaknázni azokat.

Bécs, amikor elfoglalja a török hatalom alól felszabaduló területeket, hatalmas országrészek ura lesz, ahol pillanatnyilag nincsenek nemesek, nem regnálnak földesurak, s népeiségének zömét gazdag tőzsérek, mezővárosokban élő kupeckedő cívisgazdák alkotják. Némi jelképes kapcsolat többnyire mindig fűzte a török területeken élő jobbágyokat a királyi Magyarországra menekült földesurakhoz, s ezeket a szálakat a megye a XVII. század második felében, a török hatalmának megrendülését kihasználva igyekezett is megerősíteni, és konkrétábbá tenni, de a török uralom súlyos terhei ellenére a mezővárosok gazdasági és jogi önállósága erős gyökereket eresztett.³⁶ A Habsburg-állam élén a hatalom helyi exponenseivel általában nem segíti elszakítani vagy lazítani a visszafoglalt területeken a földesúr—jobbágy viszony szálait. Az alföldi mezővárosok százötven éves kemény küzdelemben gyökeret vert gazdasági és jogi önállóságát nem erősíti meg, hanem ellenkezőleg, eltűri a régi földesurak visszatértét, vagy maga telepít fölübük új uralkodó osztályt. Pedig az ország átszervezéséről készülő javaslatok minduntalan a nemességet, a földesurakat, különösen pedig a magyar nemesi osztályt festik a birodalom legveszedelmesebb ördögeként a Habsburg-dinasztia jövőjének falára. Tudjuk, a kincstár napi pénzzavarai, a magyarországi nemesség igénye, a klérus követelése s a fizetetlen haditisztek, zsoldoskapitányok földesúri ambíciói kényszerítették rá, hogy új jövedelem reményében, kapva a fizetési hátralékok kielégítésének egyszerű lehetőségén is, kiárulítsa az elfoglalt területeket. Az udvari nemesség, vagy a hozzá közelálló — rendszerint idegenek — a régi

³⁶ *Makkai L.*: Pest megye története, 115. l.

hazai birtokosok rovására sokféle előnyben részesültek, mégis az elfoglalt területek birtokba vételén még a *neacquistica commissio*t egyik legnagyobb sérelmének tekintő magyarországi nemesség is nyert. Egyénileg ugyan az udvar idegen pártfogoltjaival szemben hátrányos helyzetbe kerültek a magyar nemesek, de a fejlődés távlataiban, osztályérdekeiket tekintve létüket inkább veszélyezteteti, ha Bécs a visszafoglalt területeket erős mezővárosaival együtt nem veti földesúri hatalom alá. Mennyivel inkább kielégítette akkor ez a megoldás a klérust s az új birtokosokat, akik minden ellenszolgáltatás nélkül váltak nagy területek földesuraivá. Csak az ott lakók, a paraszti rétegek, főleg pedig a mezővárosok vallották kárát.³⁷ Az Alföld jelentős mezővárosai közül egyedül Debrecen menekül meg erejét meghaladó anyagi áldozattal a földesúri alávetettség veszélyétől. De éppen Debrecen példája bizonyítja, hogy az alföldi mezővárosokban a Habsburg-abszolútizmus hiába keresett volna társadalmi bázist. A cívisvagyon jellege, a lakók többségének protestáns vallása, a társadalmi polarizálódás, a parasztpolgárok felső rétegének elnemesedése akkor is kizárta volna ennek a lehetőségét, ha a visszafoglaló háborúkból anyagilag sértetlenül került volna ki a mezővárosok népe.

Bécs elvesztegette azt a lehetőséget is, ami az addig fegyverviselők, különböző katonakiváltsággal élők helyzetének rendezésével szűk, de nagy hatóerejű társadalmi bázisul kínálkozott. Az ország belső területein a katonaszabadsággal élő helységeket megfosztja kiváltságaiktól s földesúri hatalom alá, adófizetésre szorítja az addig sokféle szabadsággal élőket.³⁸ Nem mért egyenlő mértékkel, vannak kivételek: a Balkán lakóit mindennemű adófizetés, közteher, földesúri szolgálat alól mentesíti, ha harcolnak a török ellen. A 90-es években kísérletet tesz, hogy a betelepülő rácok között a katonákat és parasztokat kettéválassza, de ezek a népek semmi egyébbel, csupán fegyveres szolgálattal tartoznak.³⁹ Bécs a betelepítendő német parasztnak a hazai örökös jobbágyság viszonyainál jóval kedvezőbb, szabadabb feltételeket biztosított. Lehetetlen észre nem vennünk azt a bázisremitő tendenciát — még ha a nyelvi, nemzeti szempontokat nem tekintjük is —, ami Bécs igyekezetében megnyilvánul, amikor a rác katonákat s a telepeseket kiveszi a földesúr—jobbágyság vagy jobbágyság—megye hagyományos viszonyai közül és hasonló kiváltságokkal biztatja a balkáni népeket. Ugyanakkor látnunk kell e jelenség

³⁷ *Mezősi Károly*: A jus armorum megváltása. Sz. 1942, 186. l. — *Illésházy János*: A Jász-kunság eladása a német lovagrendnek. Sz. 1905, 22—36. l. — *Marczali Henrik*: Magyar birtokviszonyok 1711 — 1740. A Magyar Nemzet Története (Szerk.: Szilágyi Sándor). Bpest. 1898. VIII. köt. 92—94. l. — A birtokváltásnak egy megyén belüli pontos felmérése: *Pálffy Ilona*: Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle, 1933. XI. 12. sz. 976—977. l.

³⁸ Az addig katonaaállításra köteles Diószeg kilenced- és robotmegváltási, mészárszék és kocsmáltatást bérlő kiváltságát 1692-ben a kamara megszüntette. 1700-ban a kamara császári rendeletre összeírta a hajdúvárosokat azzal a meg gondolással, hogy privilégiumuk az új viszonyok között nem maradhat meg, s a hajdúvárosok a császár javára lefoglalandók. Az összeírást a Bihar megyei hajdúhelységek lefoglalása (1701. febr. 2.), fiscalis birtoknak nyilvánítása követi, majd a császár Eszterházy Pálnak adományozza elmaradt nádori fizetése fejében. *Mezősi K.*: Bihar megye. 185—186., 208—213. l. — A kérdést részletesen tárgyalja: *R. Várkonyi Ágnes*: A jobbágyság osztályharc a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964, 2. sz. 343—346., 355—357. l.

³⁹ *Hornyik János*: A rácok ellenforradalma 1703—1711. Sz. 1868. 532—533. l. — *Iványi István*: A tiszai határőrvidék 1686—1750. Bpest. 1885. 13. l. — *Hadrovics, L.*: L'égglise nationale serbe aux XVIe et XVIIe siècles. Revue d'histoire Comparée. Bpest. 1943.

eddig megvilágításra nem igen került oldalát is: megvolt a lehetőség arra, hogy az abszolút állam létrehozzon ilyen társadalmi csoportokat.

Az ország belső területein a katonaszabadsággal élők jobbágyságra vetése a földesuraknak elsődleges érdeke volt. A megyék már korábban sem vették figyelembe a kontribúció kiosztásánál a fegyverviselő helységek kiváltságait. Az északkeleti országrész 13 vármegyéje például úgy véli növelhetőnek az adózók táborát, hogy a hajdúvárosok és az odatelepült jobbágyok mentességének megszüntetését javasolja.⁴⁰

Bécs és a magyar uralkodó osztály érdekei abban, hogy az addig csupán fegyveres szolgálattal tartozó szabadok s a visszafoglalt területek mezővárosai ismét jobbági kötelezettségekkel tartozzanak, egybeestek. Egyetértett a két fél a nemesi társadalom legalsó rétegét alkotó taxás, kurialista, armalista nemesség megadóztatásának kérdésében is.

Jobbágytelken éltek — ez szolgált elvi alapjául a régen katonáskodók, fegyveres szolgálat fejében eddig szabadsággal élők adóra kényszerítésének. A taxás, armalista és kurialista nemességet ugyancsak azzal a megfontolással sorolták a porták szerint adózók közé, hogy bár személyükben szabadok, megváltották magukat a jobbágyságból, sőt nemesi levelet vettek, esetleg nemességüket a megye kihirdette, mégsem tekinthetők a régi származású nemességgel egynek, mert jobbágytelken élnek. A magyarországi nemesség és az udvar véleménye nem áll olyan messzire egymástól e réteg megadóztatása tekintetében, mint ahogyan azt a rendi ideológia nemesi adómentességet zászlójjára tűző gyűjtőfogalma feltűnteti. Fra Angelo Gabrieli a „haldokló Magyarország” rákfénjét látja a kurialista, armalista nemesek sokaságában. Úgy gondolja, ezek számának növelése veszélyt jelent el a Habsburg-ház magyarországi örökös királyságát. Az olasz szerzetes messzire látott. Ebben a rétegben a XVII. század végi Magyarországon a lesüllyedt, elszegényedett nemesek mellett az árutermelő, árúértékesítő parasztság legtehetősebbjei, meg a katonáskodás során tehetségükkel, ügyességükkel kiemelkedők vetették meg a lábukat. Felfelé törekvő csapatai voltak a jobbági osztálynak, tudatukkal már elszakadtak tőle, egyénileg a nemesi osztállyal azonosították magukat, de objektív létükkel a feudális rend alapjait kezdehették ki. A megyei nemesség, egyetértésben a főurakkal, azt nézte, honnan rajzoltak ki, mikor adófizetésüket nem ellenezte, sőt maga bennük látta a telkes jobbágyságot segítő tartalékot. Pozsony, Heves, Nógrád megye ugyanúgy természetesnek veszi, mint Eszterházy Pál a „paraszt helyen lakó”, a „paraszt funduson élő” nemesek besorolását a kontribúciót a porták szerint fizetők, tehát a jobbágyok, nem nemesek közé. A panaszok, amelyek e réteg erején felül való terheléséről szólnak, az adó általánosan magas összegét nehézményezik.⁴¹ II. Rákóczi

⁴⁰ A 13 vármegye nevében Bercsényi Miklós emlékirata. 1696. febr. 17. *Thaly K.*: i. m. II. köt. 122. l. — A hét hajdúváros lakói — valószínűleg a 90-es évek elején — azt panaszzolják, hogy Szabolcs megye őket is be akarja vonni a portiófizetésbe, „a maga jobbági terhét” rájuk szállítja. Következő, ugyancsak keltezetlen folyamodványukban viszont már erről írnak, hogy a megye a maga quantumának egyharmadát fizetteti velük, s minden réjtjük, marhájuk, szántóföldjük után adóznak. A hajdúvárosok Eszterházy Pálnak. s. d. OL Eszterházy-család levéltára PN. 62/5921, 62/5922. — 1696—1698-ban a hajdúvárosokra külön, a megyétől függetlenül rójják ki a contribútiót. *Prothocollum opinionum* . . . i. h. p. 116, 398, 400, 408.

⁴¹ *Fra Angelo Gabrieli*: Il Governo, 227. l. — Pozsony vármegye Eszterházy Pálnak 1686. jan. 22. OL Eszterházy-család levéltára PN. 50/4766. — *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. Eger, 1893. IV. köt. 38. l.

Ferenc 1701-ben azon az állásponton van, hogy a nemes ember, ha „paraszt földön” él, fizesse meg érte az adót. Még a magyarországi nemesség legnagyobb Habsburg-ellenes megmozdulásának tekinthető Rákóczi-szabadságharc ideje alatt is meglehetősen bizonytalan marad, hogy a nemességhez vagy a jobbágy-sághoz tartozik ez a réteg. Mint a jobbágyokat, úgy kötelezi őket a katonaság élelmezésére a kuruc állam, a szécsényi országgyűlés a nemességhez való tartozásukról dönt. Viszont az utolsó években, a közadózás bevezetése után Rákóczi a „paraszt funduson residealo” nemeseket a „paraszt fundus után való teher supportálására” rendeli.⁴² A 90-es években e réteg adóterhei rohamosan nőnek, helyzetében a porták szerinti adókötelezettségének bevezetése hoz alapvető változást. Fékezi rohamos szaporodását. Hiszen a gazdagparaszt-ságot nemeslevél váltásra többek között az ezzel járó adómentességi kiváltság elnyerése sarkallta, hogy ez megszűnt, halványult a nemeslevél csábító ereje is. Sőt Szepes megye 1699-ben arról tudósít, hogy vannak közülük olyanok, akik az adófizetési kötelezettség miatt „beadták armalis levelüket, s lemondtak nemességükről”.⁴³

Ha számba vesszük tehát az új berendezkedés fő tendenciáiban tükröződő társadalmpolitikát, látnunk kell, hogy a bécsi udvar nem törekedett olyan nagyobb hazai társadalmi bázist teremteni magának Magyarországon, amely szemben áll a nemesi osztállyal. Semmi jel nem mutat arra, hogy a magyarországi jobbágy-ság zömének helyzetében lazítani igyekezett volna a földesúr—jobbágy viszonyon, sőt inkább e viszony megerősítésére, visszaállítására sorakoznak a példák. E politikájában legalább annyira vezette az adófizetők számszerű növelésének szűk prakticismusán kívül az a tény, hogy anyagi kötelezettségeit csak földbirtokkal tudta kifizetni, mint egyéb, a nemesi csoportok osztályérédekeiből származó kényszerítő körülmény.

Azzal viszont az Einrichtungswerk-et fogalmazó Kollonich Lipót is tisztában volt, hogy az adófizetők számszerű növelése egyik, de nem egyedüli biztosítéka az állam adójövedelmének. Ő még nem tud elszakadni a porta, az adóegység telek + igaerő kombinálta 1647-es, a század végén már korszerűtlen fogalmától, de a tervezett — az egy porta után fizetendő — 36 forint adó összegét olyan megfontolás alapján tekinti reálisnak, hogy a jobbágygazdaság értéke kielégítően kamatozik benne az államnak.⁴⁴ Felismeri, hogy az adófizetők teherbíró képességének biztosítása fontos feltétele a rendszeres adózásnak, és az adó egy részét a birtok jövedelme után háritaná a nemességre és a főurakra. A jövedelemadó bevezetését azonban olyan határozottan és világos okfejtéssel, mint Fra Angelo Gabrielis kívánja a maga tervezetében, Kollonich nem veti fel.⁴⁵ Van azonban az Einrichtungswerk-nek egy passzusa, amely kétségtelenné teszi, hogy a kincstár bevételének növelésére ő is — mint az

⁴² II. Rákóczi Ferenc véleménye a parasztföldön élő nemések fizetési kötelezettségéről. Munkács, 1701. márc. 6. *Sass Andor*: Szabadalmas Munkács város levéltára. Munkács, 1927. 141. l. — A szabadságharc alatti helyzetükről: *R. Várkonyi Á.*: A jobbágy-ság osztályharc a Rákóczi-szabadságharc idején, i, h. 362. l. — Rákóczi levele a Consilium Oeconomicumhoz. Munkács, 1709. febr. 8. — Idézi: *Takács János*: A közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg. 1941. 210. l.

⁴³ Szepes megye utasítása Szentiványi Adámnak 1699. dec. 12. Szepes megye levéltára, Csehszlovák Szocialista Köztársaság Státny Archív. Levoča. Szepes megye közigazgatási iratai.

⁴⁴ *Kollonich*: Einrichtungswerk f. 85, 94.

⁴⁵ *Fra Angelo Gabrielis*: Il Governo. 234. l. — *Kónyi Mária*: Az 1715—22. évi rendszeres bizottságok javaslatai. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1932. 139. l.

udvar többi szakembere — az árutermelő, áruértékesítő tevékenységből származó jövedelmet kívánja megcsapolni.

Azt javasolja ugyanis, hogy az accisát, amelyből az államnak nagy haszna származik, ismét be kell vezetni és meg kell követelni. Még a század elején Geizkofler javasolta először, hogy Hollandia példájára Magyarországon is bizonyos áruk, főleg élelmiszerek eladása után adót — accisát — kellene szedtetnie a császárnak. A császár 1672. május 25-i rendeletében mondja ki, hogy a bor, búza, hús eladása után accisát kíván. Az accisa ellen a kortársak állandóan tiltakoznak, de a fizetés gyakorlati megvalósulásáról mindeztidáig keveset tudunk. Az Einrichtungswerk, méginkább pedig az accisa rendszeres bevezetésének kérdésével foglalkozó 1698. évi gyűlés kétségtelenné teszi, hogy ez az adófajta a belső forgalmat, a mezőgazdasági áruk eladását, vagyis az árutermeléssel, áruértékesítéssel foglalkozókat terhelte. A bor, sör, pálinka, búza, hús és különböző állatok — ökör, juh, kecske, sertés, tehén — eladása után kellett fizetni, s a városokban, mezővárosokban, piacokon, vásárokon szedték. S hogy valóban szedték — sok esetben feltehetőleg bérlők —, azt a korabeli politikai verseknek a „nagy Accisa”, az „ételtül s italtul” követelt adózás elleni gyakori panaszai tanúsítják. Nem kímélte volna a nemeseket s a katonákat sem. Eredetileg Eszterházy Pál maga is az accisát tekinti a Magyarországon berendezkedő Habsburg-állam egyik fő jövedelmi forrásának, sőt ő még a sóeladást is megadóztatná.⁴⁶

Eszterházy az adóviszonyok visszásságairól a megyéktől szerezte be értesüléseit, s a megyék tájékoztatják az állami jövedelem biztosításának új lehetőségeiről. A megyék pedig az adófizetés alapjává és az adóegység mértékévé határozottan a jobbágygazdaság tényleges jövedelmezőségét kívánják tenni. Arról naponta meggyőződött a megyei nemesség, hogy a régi portaszám nem fedi a valóságos helyzetet, és új connumerációra van szükség.⁴⁷ Méginkább látta a telek és igaerő arányában történő adókiivetés irreális voltát. Heves megye 1694-ben kifejti, hogy az új művelési ágak és a rétek, szőlők, kertek sorát birtoklók a régi adózási rendszerbe nem foglalhatóak be. Abaúj vár-

⁴⁶ *Kollonich*: Einrichtungswerk, f. 141. — *Acsády I.*: i. m. 16. l. — I. Lipót 1680. évi rendeletéről: Szelepcsényi György levele Győr megyéhez. Nagyszombat, 1680. máj. 4. MTA kt. Tört. Ivrét 201 (I./R). — 1698: *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt. 45. l. és Prothocollum opinionum, 243—244. l. — *Opinio Palatini racione domorum in locis occupatis uti est Buda Strigonium aliaque, die 13 octobris 1686*; idézi: *Bubics Zs.*: *Coronaró F. velencei követ jelentései Buda ostromáról és visszavételéről*. Bpest. 1891. LXVI. l. — Történeti irodalmunk az accisát még ma is mint fogyasztási adót, a Wesselényi-féle összeesküvés megtorlásának egyik homályos momentumaként tartja számon, társadalmi, gazdasági kapcsolatait nem vizsgálta meg. Ember Győző 1946-ban az accisa mögött fellelhető gazdasági összefüggésekre hívta fel a figyelmet: hangsúlyozta, hogy a mezővárosokban is szedték, az oda bevitt élelmiszerek után, s nem csupán fogyasztási adónak, hanem részint forgalmi adónak tekintését, amely „bizonyos tekintetben vámnak is minősíthető”. *Ember Gy.*: *Az újkori magyar közigazgatás története*, 284—285. l. Mivel az accisát is bérbeadta az állam, összegszerű vizsgálata rendkívül nehéz.

⁴⁷ Sopron vármegye Eszterházy Pálnak 1682. dec. 30. OL Eszterházy-család levéltára PN. 51/4822. — Eszterházy 1686-ban már az újraszámolt, tényleges portaszám szerint tartja célszerűnek a portio elosztását. (Levele Győr megyéhez Bécs, 1686. okt. 10. MTA Kt. Tört. Ivrét 201 (VI. [R]).) A porták 1686. évi kiigazítása azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. *Hornyik J.*: *Kecskemét város története*, III. köt. 181. l. — Győr megye a lakosság elfogyatkozásában látja az új connumeráció nehézségét. Győr vármegye Eszterházy Pálnak, 1686. okt. 21. OL Eszterházy-család levéltára PN. 48/4516. Az északkeleti 13 vármegye 1695. dec. 13-i kassai gyűlésén kimondja, hogy az 1647. évi portaszám túlhaladott és az új helyzetnek megfelelő összeírást követel. *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt. 40—41. l.

megye a telek nagyságának tájanként, országrészenként mutatkozó különbözőségére figyel fel: „Vannak oly N. vármegyék — írja —, a mellyekben, példa képpen egy egész sessio után való szántó földekben 25 s 30 köből gabonát vethetnek (és olyanok), akiket egész sessioknak tartanak ugyan, mindazonáltal csak tíz s legh fellyebb tizenkét köből vetést tehetni utánnok, és ha olyan harmincz köblös session ülő marhás ember négy számláltatik egy Portában és ilyen tíz köblös is csak ugyan négy tészen egy Portát, így miként jönne ki az igaz Portio.” Hont megye szerint az adózás addigi rendszere azért nem felel meg a nem nemesi lakosság tényleges anyagi helyzetének, mert a borral, búzával, sóval kereskedők tehetősebbek, mint a csupán gazdálkodók, a conscriptióba mégsem veszik fel őket, s tényleges jövedelmük megállapítására sincsen mód. Máramaros vármegye pedig azt nehezményezi, hogy a megye lakossága ugyanolyan elbírálás alá esik az adó kivetésénél, mint „más nagy bor és búzatermő”, „a kereskedésben szép alkalmatosságú” vármegyék népe. Sopron vármegye még 1701-ben is helyteleníti, hogy a zsellérekre kevesebb adó esik, mint az örökös jobbágyokra: „Nincs oka miért eximáltassék az olyan sellyér, mert szinte úgy él minden féle beneficiumivel a helyeknek, mint a Jobbágy, kereskedik, mesterséget üz, marhát tart, azt pascuallya, szabad fajészó erdőkön faész, szabad vizeken halász, írtás és pénzen vett földeket szánt-vet, szőlőket tart . . .”⁴⁸ A megyék nemességét egyéni önzése, a maga jobbágyait mentesítő szándéka tette ilyen élesszeművé, megyéjéről, birtokáról a szomszédéra igyekezett háritani az adó nagyobbik részét, s önkéntelenül is legsajátabb osztályérdekeinek érvényesítése irányába tört előre.

Az adózás anarchikus körülményei ugyanis szemmel láthatóan gátolták a jobbágyszolgáltatások folyamatosságát, felborították a jobbágy—földesúr viszony szoros és megszokott rendjét és szinte megbénították a robotra épülő földesúri gazdaságokat.

A megyei jelentések, uradalmi összeírások tanúsága szerint az 1680—90-es években az ország egész területén rendkívül nagy méreteket öltő jobbágy fluktuációra, migrációra a hadjáratok sok okot, a visszafoglalt területek pedig tág lehetőséget adtak. De mikor Pozsony megyéből „török területre”, Nógrádból „Morvába, Sziléziába”, Torna megyéből „idegen földre”, Máramarosból és az északkeleti megyékből „más országokba”, „Lengyelországba”, „szomszéd országokba” bujdosik el a lakosság, az ok többnyire a katonai excessusokkal súlyosbított portió. Somogy és Zala megye népe csakúgy az adóteher miatt szándékozik „idegen földre . . . elbujdosni”, mint az Abaúj megyei parasztság is a kegyetlen portiozás miatt „külső, idegen, szomszéd országokba koldulva és tántorodva mégyn”.⁴⁹ A földesurak legnagyobb gondja az elhagyott jobbágytelek. Hiába intézkedik császári rendelet a portió miatt földjükről eltávozottak, sőt még a katonaságnál menedéket keresők visszakényszerítéséről is uruk hatalma alá, az általános vándorlást nem lehet föltartóztatni. Borsod megyé-

⁴⁸ *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt. 33. l. — Abaúj vármegye Eszterházy Pálnak 1695. aug. 9. OL Eszterházy-család levéltára PN. 47/4403. — Hont vármegye Eszterházy Pálnak 1693. máj. 6. uo. 48/4565 (ld. 25. jegyz.). — Máramaros és Sopron vármegyére vonatkozóan ld. 26. jegyz. — Az erdélyi nemesesség adópolitikájában hasonló tendencia figyelhető meg. Ld. 1692. szept. 25.—okt. 6. országgyűlés Arch. V, X. MCRT XXIV. köt. 124—125., 127—128. l.

⁴⁹ A felterjesztések időrendjében: Zala és Somogy, Sopron, Nógrád, Nyitra, Zemplén, Máramaros, Torna, Abaúj vármegyék Eszterházy Pálnak 1683—1698. OL Eszterházy-család levéltára PN. 53/5073, 58/5595, 49/4637, 49/4598, 50/4711, 53/5090, 52/4909, 47/4389.

ben egész falvak kerekednek fel közös megegyezéssel, mintegy szervezett formában és mennek „adózás nélkül való lakásra”.⁵⁰ A munkaerőhiánnyal küzdő földesúri gazdaság nemegy esetben kénytelen kedvezményekkel megülesre szelidíteni az elvadult jobbágynépet. A munkácsi uradalomban például a census és az árenda összegét „a szegénység elviselhetetlen nagy portió” terhe miatt szállítják le az 1682-ben megkívántnak a felére. Maguk a jobbágyok is, mikor könnyebbitést kérnek a földesúri szolgáltatásokban, leromlásuk okát „a fölöt-
több való portiózásban” látják.⁵¹ Ha tehát az adó, a közönséges teher súlya áttevéődik a jobbágyi osztály gyarapodó, vállalkozó szellemű, tehetős rétegeire, át azokra a művelési ágakra, amelyek után földesúri szolgáltatás nem, vagy csak elenyésző, jelképes összeg jár, ha elosztásánál számításba veszik az áruértékesítés lehetőségeit is, akkor az uradalmak úrbéri szolgálatot teljesítő népét már kevésbé nyomja.

A kor földesurai a mezőgazdasági árutermelés és a kommerciális lehetőségek kihasználásának nagy fellendülési szakaszán már túl vannak. A nemeség maga alá gyűrte a mezővárosok és az áruértékesítésből gyarapodó jobbágyfalvak népét.⁵² Azonban még jól felismerhetőek azok a kommerciális szellemet tükröző vonások a múlt század végén vésték markánsná a vállalkozó főúr arculatát. A XVII. század végén még szívósan tartja magát a vélekedés, hogy az élet lelke a kereskedelem és főurak, nemesek, egyházi méltóságok és főtisztviselők gazdasági utasításaikban mindenekfölött azt kötik provizoraik lelkére, hogy a pénzszerzés leghathatósabb módja az eladási alkalmatosság. A kor főurai, Eszterházy Pál, Bercsényi Miklós, Czobor Ádám, II. Rákóczi Ferenc, Bethlen Miklós, Károlyi Sándor — a sort még növelhetnénk — többé-kevésbé valamennyien bekapcsolódtak, vagy megpróbáltak bekapcsolódni a korabeli kereskedelem áramlataiba. Él a gabona- és boreladás lehetőségével

⁵⁰ I. Lipót császár rendelete Bécs, 1693. dec. 18. MTA Kt. Tört. Ivrét 201/VIII. [R.]. — Máramaros megyében az udvar rendeletét a császári katonai parancsnokság a megye fegyvereseivel együtt hajtja végre. *Magyar András: A parasztság helyzete, Habsburgellenes és antifeudális harca a XVII. század fordulóján Máramaros tartományban. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Ser. IV. Fasc. 1. Cluj. 1961. 42. l.* — Borsod vármegye Eszterházy Pálnak 1689. szept. 2. OL Eszterházy-család levéltára PN. 47/4479. — A Borsod megyei esethez hasonló példák, mikor a jobbágyok „csoportonként”, falvanként vándorolnak el a parasztság politikai tudatosodásának lehetőségét is magukban hordozzák.

⁵¹ A munkácsi uradalom urbáriumai: 1689 OSzKK Rakoczyanorum Dominorum urbaria antiqua XVII. sz. Fol. Lat. 825; OL Urbaria et Conscriptioes (U. et C.) Fasc. 19 N° 7. — 1697-ben a regézi uradalomhoz tartozó 1050 telekből 497 elhagvott. — *Jármay Edít: A regézi uradalom üzeme a XVIII. sz. első felében.* Bpest. 1930. 18. l. — A portió miatt kérnek könnyítést a földesúri szolgáltatás alól pl. — az upori jobbágyok (kérvényük Rákóczi Juliánához. 1693. szept. 3. OSzKK Thaly Gyűjtemény 1389 Fasc. XVII. fol: 169), — a csomai és a lenkei jobbágyok (kérvényük Rákóczi Juliánához 1693. máj. 13., nov. 6. OL Felsővadászi Rákóczi-levéltár fasc. 34 Reponenda), — a kecskeméti (kérvényük Károlyi Sándorhoz 1692. szept. 25. Károlyi nemzetség levéltára Missiles), — e szenciek (levelük gr. Thököly Katának 1685. dec. 10. OL Eszterházy-család levéltára PN. 71/6835). — A Rohonc-szalónaki uradalom jobbágy-sága az új állami adó bevezetése idején, 1671-ben testületileg és szervezetten tiltakozik a kétféle adó, a földesúri és az állami adó ellen, a kettőt egyszerre nem tudják megfizetni. *Zimányi V.:* i. m. 45—48. l.

⁵² A földesúri áruértékesítő tevékenység arányairól: *Ember Győző: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A MTA II. Osztályának Közleményei. VIII. köt.* Bpest. 1958. 335—338. l.; XVII. századi hanyatlását gazdasági és történeti összefüggéseiben elemezve, a robotra épülő földesúri majorsági gazdálkodás további fejlődését számbavéve ábrázolja: *Pach Zs. P.* i. m. különösen 239—242., 249. és köv. lapok.

az egyházi nagybirtok is.⁵³ Hasonló igyekezetet — gazdaságának megfelelő méretekben — a megyei nemesség, köznemesség körében is megfigyelhetünk. Somogy, Baranya, Tolna és Valkó megye nemessége azt írja 1693-ban, hogy fő jövedelmi forrása a borral, sóval, mézzel és hússal való kereskedelem. Győr megye nemességének többségét „kereskedő nemesnek” mondja lenni, s ugyanúgy, mint Szabolcs megye néhány helységének nemesei, a nemesi, rendi kiváltsággal egynek, azonosnak tekintik a szabad kereskedelemhez való jogot. Usz Gábor, Sáros megye jegyzője 1696-ban borai eladásából vár hasznot, a máramarosi nemesség viszont — a megye nyilatkozata szerint — többnyire sóeladásból él. Klobusiczky György 1698 telén majorsági bérújából 100 köblöt küld Erdélybe „pénzre”. A kisebb földesúri haszonvételekről, főleg a kocsmáztatásból származó jövedelem felett pedig a kor valamennyi földesura aggodalmasan öröködik. Rendkívül találó a kortárs Bethlen Miklós megállapítása: „A nemeseknek aranybányája a kortsma, a szegénységé a baromvásár és a sokadalmak.”⁵⁴

Az élesszemű Bethlen véleménye viszont azt is példázza, hogy a nemesség számontartja a piacra igyekvőket: a pénzszerzés lehetőségét megragadó „szegénység”-ről — jobbágyságról — nem vette le a szemét. Csakúgy, mint egy évszázaddal ezelőtt, az egyházi és világi földesurak most sem szívesen osz-

⁵³ Eszterházy Pál utasítása dunántúli javai prefectusához 1678. MGSz 1904,301—302. l. — Utasítás a szentmiklósi udvarbíró részére 1698. márc. 1. MGSz 1895, 303. és köv. l. — Bercesényi Miklós majorságai: Archivum Rákócianum (kiad: Thaly Kálmán). Bpest. 1882. VIII. köt. 357—364. l. — Bercesényi feleségének majorsági „szőke marhairól” s tokaji, tarcali szőlőiben termelt borok „ednihány ezer forinton” való eladásáról: Tanúvallatási jegyzőkönyv Bercesényi Miklósné ungvári javai ügyében 1701. szept. 12. OL Kamarai lt. Neo-Registrata Acta. Fasc. 239 N° 47. — II. Rákóczi Ferenc csetneki uradalmában az 1693. évi összes bevétel 2,343 frt 14 dn. volt, amelyből gabona-, bor- és állateladásból a következő elosztásban bajlott: búza 1.149 frt. 63 dn., egyéb gabona 43 frt. 77 dn., sertés 114 frt. 65 dn., bor 105 frt., uo. Kis Márton provisor elszámolása. Lymbus Ser. I. 1696 [967]. „Aszu szőlőü borok” lengyelországi eladásáról: Keczer Sándor levele Köröcsy Györgynek 1697. dec. 5., 1698. jan. 28. uo. Missiles. A vincellérek elszámolásai alapján kitűnik, hogy újhelyi, nagytornyai, tállyai, tarcali, tokaji majorsági szőlőit bér munkában műveltette, tállyai majorsági búzavetésének „felaratását” jobbágyrotban végeztette. (Uo. Lymbus Ser. I. 1697 [37, 104,] 1698 [850—857, 865]); Gronsfeld császári táboroktól eladásra vásárol borokat, mivel „szűk volt az idei szüret . . . megfogye tkoztak a borban”, olyan áron kívánja, hogy „több lucrum lehessen rajta”. Megbízólevele tokaji tisztje számára. 1698. dec. 17. OSzKK Thaly Gyűjtemény Fol Hung. 1389 Fasc. XVII. — Eszterházy Pál, Pálffy János, Nádasdy Tamás és más Buda alatt táborozó „fő és nemesi rendek” pénzen vett, Rábaköz felé — feltételezhetően eladásra hajtott — marhairól: Eszterházy Pál levele a budai táborból 1684. szept. 16. MTA Kt. Tört. Ivrét 201/IV. [R.] — Károlyi Sándor sókereskedelmi ügyletéről: Horváth István elszámolása, 1702. dec. 26. Károlyi-nemzettség levéltára. Missiles. — Bethlen Miklós kereskedelmi érdeklődésére és aktív részvételére Sirkovics István hívta fel a figyelmet: *Sinkovics István*: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. Domanovszky Emlékkönyv. Bpest. 1937. 511. l. — Czobor Ádám 1684-ben „csak” tíz ezer mérő gabonát „tett pénzzé”. *Knauz Nándor*: Buda ostromához. Bpest. 1886. 64. l.

⁵⁴ Somogy, Baranya, Tolna és Valkó vármegyéek Eszterházy Pálnak 1693. dec. 16. OL Eszterházy-család levéltára PN. 55/5290. — Győr vármegye Eszterházy Pálnak 1682. júl. 21. uo. 48/4506. — Szabolcs vármegye a szepesi kamarának 1699. nov. 27. OL A Szepesi Kamara iratanyaga. Repraesentationes, informationes et instantiae. 1699 december. — Usz Gábor levele Eisdofer Sámuelnek, 1696. márc. 25. uo. Kamarai lt. Missiles. — Skottka Mihály szatmári harmincados jelentése. Szatmár, 1700. jan. 10. uo. Kamarai lt. Repraesentationes, informationes et instantiae. 1700 január. — Urbariumok XVI—XVII. század. (Szerk. és bev.: Maksay Ferenc.) Bpest. 1959. 37—39. l. — Bethlen Miklós Bánffy Györggyel közösen írt levele az erdélyi kancelláriának. Szeben, 1703. dec. 19. OL Erdélyi Kancellária: Acta Gubernalia 1703/151.

toznak jobbágyaikkal és más, a nemesi kiváltságon kívül élők, vagy újsütetű nemeslevéllel rendelkezők, homályos származású rétegeivel a helyi piacon. 1685—86-ban pl. az esztergomi káptalan és a vár magyar őrsége között késhegyig menő harc folyt a mézszárszéktartás és bormérés joga fölött. Abaúj megye pedig 1701-ben, mivel úgy látja, hogy a nemesek a bort, sert és égetett bort áruló parasztság miatt nagy károkat szenvednek, szigorú rendszabályokkal eltiltja a parasztságot nemcsak az árusítás jogától, de még a földesúri kocsomák árendálásától is.⁵⁵ Mennyi féltékeny túlzás, rosszhiszemű gyanakvás élt a kor nemesi társadalmában a „pénzes” parasztokról, gazdag tőzsérekről, a mezővárosok „kapzsi” népéről! A hiedelmek felcsaptak az 1696—98. évi országos adóügyi tárgyalásokig, sőt hatnak a nemesség állásfoglalására is. Eszterházy Pál nádor ezeket a nemesi aggodalmakat és szorongásokat sűríti általános érvényű és éppen ezért a valóságtól teljesen elrugaszkodott helyzetképpé, mikor 1698 őszén a nemességre vetett adó nagy összege ellen tiltakozik.

Eszerint az 1698. évi november 6-i nádori emlékirat szerint a szántóföldek, rétek, szőlők, legelők, erdők nagy részét a parasztok használják, s a közkincstárba tízszer annyit fizetnek, mint földesuraiknak. Szerinte azért nincs módjában a felsőbb nemességnek és a klérusnak, hogy az adó kívánt egyharmadát megfizesse, mert az uradalmak nagyrésze semmit nem jövedelmez, és sok faluban a földesúrnak egy arasznyi földje sincsen. Csak a felsőbb nemességről és a klérusról beszél, a taxás és kisebb nemességtől elhatárolja magát, mert, mint írja, ezek anyagi viszonyai különbözőek. Önmagával is ellentmondásba keveredik azonban, mikor arról ír, hogy az adószedők elől egész falvak kerekednek fel, s a katonaság elszállásolása és ellátása számos helységet teljesen tönkretett és kimerített. Kétségtelen következetességgel érvényesül viszont az emlékirat egész szellemében az a tendencia, ami a megyék spekulációt is jellemzi: az adó tetemes részének elviselésére a földeket, réteket, legelőket, szőlőket használó pénzes paraszti rétegek alkalmasak.⁵⁶

A paraszti árutermelő, áruértékesítő tevékenység korábbi történetéről — XVI. századi fellendüléséről, majd a XVII. század elején a földesúri árutermelésnek, az uradalmi önellátás fokozatos megvalósulása és egyéb tényezők miatt bekövetkezett visszaeséséről, torzulásairól — bőséges ismeretekkel rendelkezünk.⁵⁷ De éppen szűkebb korszakunkban meglehetősen halvány és töredékes képünk van róla. A zsúfolt politikai események, a háborúk anarchikus viszonyai s az adóprés szembetűnő tényei sokszoros réteggel fedték el a paraszti árutermelő, főleg áruértékesítő tevékenység korlátok közé szorított, de még mindig szívós továbbélésének mozzanatait. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy Eszterházy Pál vélekedése mindazokkal a nemesi véleményekkel együtt, amelyek az árutermelő és áruértékesítésbe kapcsolódó paraszti elemekben látták az állami adózás teherbíró tartalék erejét, erősen elveti a súlykot és eltúlozza a valóságot. Témánk szempontjából viszont az a fontos, hogy a

⁵⁵ Cor. St. II/1 352—353 (1701); *Knauz N.*: i. m. 79—80., 87., 89. 1.; 1695-ben Erdélyben országgyűlési végzés tiltja parasztoknak és nem nemeseknek, hogy gabonából crematumot vagy gorgolykát főzzenek, s azzal a dominus terrestrisek kocsmájuknak praejudiciumára kereskedjenek. 1695. febr. 26.—márc. 28-i országgyűlés 6. art. MCRT XXI. köt. 238. l.

⁵⁶ Eszterházy Pál emlékirata I. Lipótnak. Bécs, 1698. nov. 6. Másolat: OSzKK Fol. Lat. III. 2309. *Libreria diplom. saec. XVII. fol. 232—235 és Prothocollum opinionum. 367—375.*

⁵⁷ Az egész tematikát ismerteti s az idevágó irodalmat is összefoglalja: *Pach Zs. P.*: i. m. 197—317. l.

nemesi társadalomban minduntalanul tettenérhető az az erős osztályindulattal fűtött szándék, hogy az állami adó súlya a közvetlen földesúri függésből kiszakadt, vagy abból szabadulni igyekvő paraszti rétegekre helyeződjék át. Annál erősebben terhelje a feudális állam fenntartása a nem nemesi társadalom egyes rétegeit, minél messzebbre csapódtak a földesúri hatalom alól és minél inkább keresztelje létük a nemesi gazdaság érdekeinek hatósugarait.

Az 1696. évi nádori concursus adóügyi végzéseit a Habsburg-állam és a magyar uralkodó osztály feszülő ellentéteinek és erőskötésű érdekközösségének dialektikája szülte. A porták új összeszámlálásáról és az adóegység új megfogalmazásáról hozott döntésben egyaránt bennefoglaltattak a telkes jobbágyait védő, a piac parasztjait féltékenyen vigyázó nemes érdekei, s a parasztgazdaságok anyagi erejét minél teljesebben a maga számára biztosítani igyekvő állam igényei is. Az új portális conscriptio utasítása szerint az adófizető gazdasági erejének megállapítására a teleknagyságon és az igaerőn kívül számba kell venni a megművelt föld mennyiségét, fekvését, minőségét, a szőlőbirtokot, a rét, legelő, halászfóvíz, erdő használatát, valamint az utak közelségét, a kereskedelemre való alkalmat. Ez utóbbival a piaclehetőség is bekerül az adózóképeség mérlegelendő tényezőinek sorába. Az utasítás értelmében számításba kell, hogy kerüljenek a katonaság okozta károk is. — Ezeknek az elveknek értelmében az adókötelesek teljes gazdaságát, az úrbéri terhektől mentes részeivel és feltételezhető jövedelmeivel együtt kellett volna feltérképezni.

1696-ban tehát a nemesség elérte, hogy maga szedje be az adót, az necsak úrbéres jobbágyait, hanem főleg a tehetősebb vagy szabadabb paraszti rétegeket terhelje, mentesült a katonaelelmezés gondjaitól, s császári parancs biztosítja a váraiban uradalmaiban kocsmát, mézárszéket tartó katonasággal szemben érdekeit. Nyilván ezek segítették a megegyezést, amelybe a fő- és köznemesség végül is belement annak ellenére, hogy ekkor terjesztette elő a császár azt a magyarországi urakat megdermesztő kívánságát is, hogy ideiglenesen ők is vállaljanak részt a terhekből.⁵⁸

Nem a nemesség és az udvar ellentétein múlott, hogy az 1696—98. évi adórendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mint ahogyan mélyebb, a Habsburg-állam politikájának egészében gyökerező okai vannak annak is, hogy az 1696-os összeírást nem lehetett eredményesen végrehajtani.

A Habsburg-állam magyarországi adópolitikája tehát fő tendenciájában a jövedelemadó felé haladt. Az accisa megkövetelése, a falvakban a földesúri birtokokon élő kereskedők, valamint a kocsmák, mézárszékek, malmok számbavétele, az adóegység tartalmának megváltoztatásával, az eddig nem adózók fizetésre kényszerítésével együtt mutatja határozott törekvését az adózók köreinek szélesítése felé. E tekintetben legradikálisabbnak tűnő, az antif feudális adópolitika látszatát keltő lépése a fő- és köznemesség, valamint a klérus megterhelése volt.

A nemesi adómentesség alapját a véradó, a katonai szolgálat alkotta. A kor hadászati követelményei, a zsoldoskatonaság fenntartása a nemesség

⁵⁸ *Szilágyi Sándor*: Adalék Magyarország kapuszám szerinti adózása ismeretéhez a török uralom idejében. Magyar Történelmi Társ XIII. köt. 1867. 220—226. l. — *Relkovič Neda*: Felvidéki hét alsó bányavárosunk sérelmei 1696-ban. Sz. 1923, 209. l. — *Bakács I.*: i. m. 76—79. l. — Figyelemreméltó, hogy ez 1715-ös összeírás, amely Dávid Zoltán megállapítása szerint az 1696-os összeírás alapján történt, a kereskedelmi lehetőséget igen sokoldalúan kívánja megvizsgálni, ugyanígy számol a különböző művelési ágakból származó jövedelemmel is. *Dávid Zoltán*: Az 1715—20 évi összeírás. A történelmi statisztika forrásai. 148—149. l.

személyes katonáskodásának köteleességét azonban fölöslegessé tették. Már a XVI. század folyamán kitűnt a nemesi insurrectio korszerűtlensége, s bár a tizenötéves háború első sikereiben a felkelt nemességnek is része volt, 1598—1604 között pénzzel váltotta meg hadakozási köteleességét. Az állam azonban később is, mint pl. 1681—86-ban, megkívánta a személyes nemesi felkelést. A megyei nemességnek viszont nem kellett keresnie az okokat, hogy e köteleességének egváltalan nem, vagy csak részben, nehézkesen, rosszul tegyen eleget. A visszafoglaló háborúk körülményei valóban sem az objektív sem a szubjektív feltételeit nem biztosították a megyei nemesség rendszeres és főleg a háború korabeli követelményeit kielégítő hadviselésének.⁵⁹ Felszabadulván az ország nagyrésze, közeledvén a békekötés ideje (1699. január 26.) a főnemesség hadi szolgálata megszűnt vagy szűk területre korlátozódott, s az udvar kézenfekvőnek látta, hogy a nemesség a háborúhoz, ha vérrel nem adózott, költséggel járuljon hozzá. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy a nemesi kiváltságot kívánta elrontani. Hangsúlyozza, s az örökös tartományok példájára hivatkozik, hogy a nemes személye, kúriája mentességet élvez, sőt ezt a kiváltságát a császári katonaság excessusaival szemben többször megerősíti. Kollonich *Einrichtungswerk*je sem tekinthető ebben a kérdésben „nemesség ellenesnek”. mert tervezetében odáig elmegy, hogy az adót az országgyűléssel kívánja jóváhagyatni, amin a gyakorlat akkor már évtizedek óta túljutott. Az udvar pedig azzal is kedvébe jár a nemességnek, hogy az adóügyet 1697-ben kiveszi a titkos tanács hatásköre alól,⁶⁰ Az udvar az országra kivetett adó egy részét pedig nem a feudális kiváltságos osztály tagjainak személye, vagy birtoka, hanem gazdaságának védelme után kívánta volna beszélni.

Ismervén a földesúri majorsági gazdálkodás fejlődésének XVII. századi jellemző vonásait — robotra épülő, belső kényszerpiacra szoruló jellegét —, számbavéve az általános fejlődés torzulásait — a városok fejletlenségét —, nyilvánvaló, hogy az egyházi és világi földesurak adófizetésének ez a birtok jövedelmére épülő szisztémája, az adott viszonyok között, végső soron mégiscsak a jobbágyi terheket növeli. Hacsak a piacratermelő földesúr ki nem tör saját uradalmának robotlatására és jobbágyai vásárlóköreire szűkült határaiból,

⁵⁹ A zsoldoshadsereg és az adó összefüggéséről a független magyar abszolútizmus teóriáját megfogalmazó Zrínyi Miklósnak és a Habsburg-abszolútizmust képviselő I. Lipót császárnak a véleménye közös forrásvidékről fakad: — „Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt.” *Zrínyi Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. Zrínyi Miklós hádtudományi murkái.* Bpest. 1957. 326. l. — „Cum itaque defensio Regni non sine Armis, nec Arma sine Stipendiis, nec Stipendia sine Tributis haberi queant.” I. Lipót, 1698. dec. 24-i leirata. *Prothocollum opinionum* i. h. — Lipót felfogásában azonban a katonaság nem csupán a háború szükséglete miatt tartandó fenn, így államának adószükséglete sem feltétlenül a háborútól függött: „Donec bella durant portiones non alleviabantur; si erit pax erit alleviatio, sed immunis nec tunc erit Hungaria, quoniam 40,000 idest quadraginta millia militum debent semper esse in Hungaria” (1692, Neszmélyi Miklós levele). *Hornyik: i. m. III. köt. 205. l.* — A megyei nemesség a szegénységre, fegyvertelenségre, a török szomszédságra, de legtöbbször az ottlevő császári katonaságra hivatkozva indokolja azt, hogy rem tesz eleget az insurrectiora való felszólításnak. Győr, Sáros, Hont, Szepes vármegyék *Eszterházy Pálnak.* 1682—1686. *OL Eszterházy-család levéltára PN. 48/4507, 50/4784, 48/4546, 59/5605.* — Gömör vármegyének Borsodhoz írott levelének tanúsága szerint viszont 1702—1703 telén, amikor az addigiaknál is terhesebb volt az adó, Abaúj és Sáros vármegyével megegyeztek, hogy az insurrectiot tartják alkalmasnak magukra nézve. Gömör vármegye Borsod megyének 1703. jan. 15. *MTA Kt. Tört. Ivrét 50. Rákócziána II. 135. l.*

⁶⁰ *Kollonich: Einrichtungswerk f. 94—95.* — *Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás története. 63. l.*

s tesz szert olyan többletekre, amelyek már nem az úrbéreszek közvetlen vagy közvetett szolgáltatásaiból származnak. A nemesség megadóztatása tehát csak akkor lehet reális, ha a hagyományos földesúri haszontól független jövedelem gazdasági feltételei is biztosítva vannak.

Mindent összevetve úgy látjuk, hogy a feudális társadalom egésze készpénzben fizetett állandó adófizetésre a társadalmi munkamegosztásnak csak igen előrehaladott körülményei között szorítható. Hiszen az ilyen adópolitikának teherbíró bázisa csak a folyamatos és zavartalan ártermelő és árutértékesítő tevékenységet folytató társadalom lehet. Különben, ha nem rendelkeznek állandó és biztos pénzforrásokkal az országlakók, akkor honnan tegyék le az adószedők asztalaira a rendszeresen kirótt magas összegeket?

Azt viszont, hogy a valóságban miképpen, milyen áttételek útján jutott csődbe a Habsburgok adópolitikája Magyarországon, mennyiben vezetett törvényszerű következetességgel az 1703. évi válsághoz, csak az államgazdaság egészét vizsgálva, a belső fejlődési sajátosságokat az államhatalom gazdaságpolitikájával összevetve, annak következményeivel szembesítve vizsgálható fel.

II.

Az a gazdaságpolitika, amelynek fontos tényezője az adó, csak akkor eredményes, ha biztosítja az elvett összegek újratermelésének feltételeit. Sokféle feladatot ró ez a szükséglet az államra: a katonai védelemtől kezdve a piac, a vám, a közbiztonság kérdésein át a belpolitika számos egyéb ágazatát is kell, hogy befolyásolja.

A XVII. század uralkodó gazdaságpolitikájának határozott körvonalai vannak. Az utókor, különböző elgondolások, emlékiratok, teoriagyűjtemények alapján, amelyeket főleg a fejlődésben előretörő államok hagyományoztak rá, a merkantilizmus szisztémájában határozta meg e gazdaságpolitika jellegét. A teoriák azonban önmagukban csak a „hogyan kellene lenni”-ről és nem a „hogyan volt”-ról tájékoztatnak. A XVII. századi merkantil elméletek forrásának tekinthető mű, Thomas Mun „England's Treasure by Foreign Trade” c. munkája az 1620—23-as gazdasági válság hatására, praktikus célokkal készült, és sem az ebben kifejtett elvek, sem az ezt követő különböző elméleti elgondolások a valóságban soha nem hatottak, nem hathattak eredeti teljességükben.⁶¹

Már Marx kifejtette, hogy a merkantilisták a gazdasági élet forgalmi és nem termelési folyamatából indultak ki, éppen ezért megrekedtek a felületi jelenségeknél, és a mélyebb összefüggésekbe nem hatoltak bele.⁶²

A korabeli gazdaságsszemléleteknek ez a korlátozottsága nyilvánvalóan az oka annak, hogy a gazdasági élet jelenségeit nem lehetett beszorítani az elgondolások kimért keretei közé, nem lehetett irányítani azokat olyan elmé-

⁶¹ B. E. Supple; Thomas Mun and the Commercial Crisis, 1623. Bulletin of the Institute of Historical Research. 1954. 91—94. l. — R. W. K. Hinton: The Mercantile System in the Time of Thomas Mun. The Economic History Review (a továbbiakban: EHR). 1955. 277—290. l. — M. Keul: Staatliche Gewerbepolitik in Tirol 1648—1740. Ein Beitrag zur Geschichte des Widerstreites zwischen merkantilistischer Idee und liberalistischer Praxis. Tiroler Wirtschaftsstudien. Bd. 8. Innsbruck. 1960. 300. l.

⁶² Marx Károly: A tőke. Bpest. 1961. 336—337. l. — Marx Károly: Szélgjegyzetek Dühring „Kritische Geschichte der Nationalökonomie”-jához. Marx—Engels művei, 20. köt. Bpest. 1963. 634—635. l.

letekkel, amelyek előtt rejtvé maradtak mozgásuk törvényei. Hollandiában például legkevésbé virágzott ez a theoria-irodalom, mégis ennek az országnak gazdasági élete szolgált példájául leginkább a XVII. század folyamán a vagyonosodni akaró országoknak, sőt még Angliának is. Az abszolút állam gazdaságpolitikáját tehát csupán az elméletek alapján aligha ismerhetjük meg. Számolnunk kell e gazdaságpolitika olyan aktív tényezőivel, mint a különböző nemesi és polgári vállalkozók csoportjai, vagy az állam támogatottjaival szembeesülő, különböző kommerciális érdekektől hajtott társadalmi rétegek.

A Habsburg-udvarban a kameralisták tudatosították azt a felfogást, hogy az államok meggazdagodásának legerősebb módja a kereskedelem, Becher, Schröder, Hörnigh olyan gazdaságpolitikát szorgalmaz, amelyen már a fejlettebb merkantilizmus vonásai ismerhetők fel, de erős merkantil tendenciák ütköznek ki a Habsburgok magyarországi berendezkedésével foglalkozó Fra Angelo Gabrielis: „Il Governo” c. művéből is. A hollandiai tapasztalatait kamatoztató Becher szervezte manufaktúrák s az Angliában tanult Schröder által sürgetett állami kereskedelem mögött azonban még nem áll erős polgári osztály. Az ipari fejlődés, bár az osztrák örökös tartományokban és Csehországban előrelendülőben van, az állam igényeinek kielégítésére, a kameralisták terveinek tartós megvalósítására elégtelen. A kameralisták kísérleteinek az udvari arisztokrácia, amely addig is az állami monopóliumok legfőbb hasznélvezője volt, lesz sikeres és mohó elősdije. Becher manufaktúráinak hasznát az udvari kamara rohamosan gyarapodó elnöke, Zinzendorf s a hozzá kapcsolódó kereskedelmi társaság, az Orientalische Compagnie arisztokrata tagjai fölozik le. Schröder hiába fejti ki, hogy a kereskedelem minden haszna az államot kell hogy megillesse. A kereskedelmet az állam nevében a hivatalnok-nemességből, egyházi főurakból, az államirányítás és a hadsereg kulcspozícióit kézbentartó arisztokratákból álló klikkek sajátítják ki. Az állam érdekeit a kereskedőosztálytól félti Schröder, de elmélete visszájára fordul, mert e féltés örve alatt az udvari arisztokrácia a kincstár rovására gyarapodik.⁶³ A Habsburg-állam Magyarországon érvényesülő gazdaságpolitikai tendenciáiról tehát nem lehetséges csupán a kameralisták elméleti elgondolásaiból képet alkotni. A tervek a gyakorlatban mutatkozó bajok megoldására születtek, s az elvek alig, vagy torz, leegyszerűsített formában érvényesültek, s nem-

⁶³ Jó összefoglalását adja a merkantil elméleteknek: *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Sz. 1953, 557—561. l. A merkantilizmusról az utóbbi évek gazdaságtörténeti irodalmában széleskörű vita bontakozott ki, amelynek középpontjában ez elméleti elgondolások és a valóságban fellelhető tendenciák egymáshoz való viszonya áll. A vitát *E. Heckscher* művének új kiadása váltotta ki (*Mercantilism*, London, 1955). Csak a legfontosabbak: *Ch. Wilson*: „Mercantilism”: some Vicissitudes of an Idea. *EHR* 1957, 181—188. l. — *B. E. Supple*: Currency and Commerce in the Early Seventeenth Century. *Uo.* 239—255. l.; *D. C. Coleman*: Eli Heckscher and the Idea of Mercantilism. *The Scandinavian Economic History Review*. 1957. 3—25. l.; *A. W. Coats*: Defense of Heckscher and the Idea of Mercantilism. *Uo.* 1957. 173—187. l. idézi *H. Kellenbenz*: Eine neue skandinavische Zeitschrift für Wirtschaftsgeschichte. *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, 1960. 272—273. l. — A Habsburg-udvar kameralistáira: *H. Srbik*: i. m. 184. és köv. l.; Schröder felfogását idézi: *L. Sommer*: i. m. II. köt. 95—96. l.; *u. a.* 72., 86. l.; *F. Příbram*: Die niederösterreichischen Stände und die Krone in der Zeit Kaiser Leopold I. *MIOG* XIV. Bd. 605, 610—611. l. — *H. Hassinger*: Becher Johann Joachim. 1635—1686. Wien, 1951. Az abszolutizmus kérdéséről rendezett vitailésen *Molnár Erik* és *Pach Zsigmond Pál* azt hangsúlyozta, hogy az abszolutizmus gazdasági alapjait a feudális termelési viszonyokban kell keresni, s a kameralisták működésének esdije vagy csak átmeneti sikere is ezt erősíti meg.

egyszer azok az új jelenségek fullasztották be sikerüket, amelyeket önmaguk idéztek elő, váltottak ki a gyakorlati életben. Meglehetősen nyilvánvaló, hogy a Habsburg-állam merkantilizmusa nem valami osztályok feletti államnak nyitott új bevételi forrásokat, hanem az udvari arisztokrácia különböző csoportjait gyarapította. Elég szembetűnően, sőt harsány színekben jelentkezik azonban az osztályok fölötti állam látszata — annál is inkább, mert a kameralisták gazdaságpolitikájának ideológiáját az osztrák nemzeti állameszme nagy indulati töltéssel telíti.⁶⁴

Mit jelentett Magyarország paraszti rendű lakossága számára ez a merkantilista gazdaságpolitika, amelyet Becherék külső példákat követve kezdeményeztek és a gyakorlatban a különböző udvari arisztokrata körök érdekeit szolgálta?

Magyarországon, mint más, az Elbától keletre fekvő országokban is, a gazdasági élet fő tényezője a mezőgazdasági termelés volt: nálunk az ipari fejlődés elmaradása, a városi fejlődés torzulása, az erős polgárság hiánya következtében fő jövedelmi forrásul a bor-, marha- és némileg a gabonakereskedelem szolgált. Emellett a belső piacokon a só számított a legkeresettebb, nélkülözhetetlen cikknek. Mindezeknek a kivitele és a belföldi piacokon való szabad értékesítése elé a XVII. század utolsó másfél évtizedében az államhatalom kiviteli tilalmakkal, monopóliumokkal, vámokkal emel gátakat.

A törökkel való kereskedelem monopóliumát mindjárt a vasvári béke (1664) megkötése után a Habsburg-török kereskedelmi szerződés létrejöttével egyidőben az Orientalische Compagnie kapta meg, melyet rövidesen a marhafelvásárlás kizárólagos jogának s a Bécsbe és Szilézia felé irányuló marhakereskedelem monopóliumának elnyerése követett.

A törököt kiűző hadjáratok idején marhakivitelre a hadsereg magasrangú tisztjei — köztük néhány magyar főúr — nyernek császári kiváltságlevelet, az erdélyi főnemesek azonban már 1695-ben eredménytelenül próbálkoznak marhakereskedelmi monopóliumot szerezni az udvartól. 1695-ben császári rendelet tiltja meg Velence és Lengyelország felé az addig még szabad

⁶⁴ *Hörnigh*: Österreich über alles wenn es nur will. Nürnberg, 1684. — *H. I. Biedermann*: Geschichte der österreichischen Gesamts- Staats Idee. 1526—1804. Innsbruck. 1867. I. köt. 174. l. — *E. Priester*: Kurze Geschichte Österreichs. Wien. 1949. 27—28. l. — A kameralisták átmeneti sikerét hangsúlyozza: *W. Hubatsch*: Das Zeitalter des Absolutismus 1600—1789 (1962). 117. l. — A modern polgári történetírás a XVII. század történetében rendkívül nagy figyelmet szentel a kereskedelemnek, s a kapitalizmus fejlődésében betöltött szerepének döntő jelentőséget tulajdonít. *R. Mousnier* azt hangsúlyozza, hogy részben a „kereskedelmi kapitalizmus” határozta meg a XVII. század Franciaországának a feudális társadalmi rendtől már lényegesen különböző társadalmi jellegét. *Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde*. 107. l. — *R. Mousnier* az abszolút monarchia történeti szerepéhez kapcsolódó nemzeti érzést a királyi szuverenitás megerősödésér át a külső veszélyre vezeti vissza. I. m. 110. l. A magyarországi Habsburg-abszolútizmus esetében — annak ellenére, hogy a török kiűzése, a külső háború szüksége ugyancsak megtalálható az államideológiájában —, a nemzeti gondolat a merkantilizmushoz kapcsolódik. A sikeres háborúk a dinasztia hatalmának megerősítését szolgálják ebben az ideológiában, a nacionalizmus viszont gazdasági síkon jelentkezik. Kérdés, hogy ez már polgári értelemben vett nemzeti ideológiának tekinthető-e. A választ az elmélet mögött fellelhető realitás, a társadalmi valóság dönti el. Marx hangsúlyozza, hogy „nem pusztán frázis, ha a merkantil rendszer szószólói e rendszer nemzeti jellegéről beszélnek” — bár valójában a tőkés osztály érdekeit viselik szívfűkőn. (*Marx*: A tőke. III. köt. 753. l.). A XVII. század végén azonban a Habsburg-birodalomban érvényesülő merkantilista gazdaságpolitika haszonélvezői az udvari arisztokraták voltak, e rendszer ideológiája tehát, úgy véljük, nem tekinthető még polgári értelemben vett nemzeti ideológiának.

marhakivittelt, azzal az indoklással, hogy az országban állomásozó hadsereg élelmezését csak így lehet biztosítani.⁶⁵

A visszafoglalt háborúk hatalmas hadseregének élelmezése részben a természetbeni szolgáltatásra váltott adó — portió — fizetés útján történt, részben pedig az udvari kamara fő hitelezőjének, Oppenheimer Sámuel Kaiserlicher Oberfactornak a monopóliuma volt. 1676—1703-ig — némi megszakításokkal — az ország egyrészén, majd egész területén mindennemű gabona elővásárlási joga őt illette meg. Vállalkozásának sikeres lebonyolításában az udvari kamara rendeletei az egész államapparátust a rendelkezésére bocsátották. Felvásárlói vám- és illetékmentességet élveztek, a császár nyílt parancsa és a megyékhez küldött rendeletei nemcsak az elővásárlási jogot, hanem sok egyéb kedvezményt is biztosítanak számára. A dunántúli és a dunáninneni megyékben a megye vagy a pozsonyi kamara aszisztenciát is köteles adni emberei mellé. Az összeszedett nagymennyiségű élelem (1693-ban 150.000 q liszt és 60.000 véka zab) elszállítására a megye lakosságának kell igaerőt és szekeret, ingyen vagy szabott áron a rendelkezésére bocsátani. A felvásárlás helyi megbízottak, előzetes szerződés kötése útján történt. A szerződés betartása fölött — noha anyagi kár csupán a vállalkozót, Oppenheimert terhelné — az udvari kamara örökdik.⁶⁶

A kortársi vélemény szerint az egyik legjövedelmezőbb üzlet a sóeladás volt. Értékesítése az ismert jövedelmi kimutatások szerint a kinestári jövedelemnek jelentős részét alkotta. A sóárusítást az udvari kamara 1690-ben állami monopóliummá tette, s 1690—93 között egyes komisszáriusoknak és főlélmestereknek ad bizonyos mennyiségű kősó szállítására és eladására engedélyt. 1694-ben 250.000 forint készpénz lefizetése ellenében Eszterházy Pál nádor kapta haszonbérbe a magyarországi sókereskedelmet. A vállalkozás anyagi alapját Oppenheimer Sámuel és néhány erdélyi főnemes biztosította. Irányítását és lebonyolítását Oppenheimer és emberei végezték, a só eladási árát ők szabták meg. 1694—1699-ig Nógrád és Hont megye kivételével, ahol a szepesi kamara árulta a sót, az egész ország területén — a Duna—Tisza között, a Dunántúlon, a Tiszántúlon, a Vág és a Nyitra folyó menti megyékben — a nádori vállalkozást, a Societas Transylvanico-Palatinalis-t illeti meg a sóeladás egyedüli joga. A kinestár 1699-től maga veszi kezébe a sókereskedelmet, amelynek néhány évi átengedésével, úgy véli, „milliókról mondott le”.⁶⁷

⁶⁵ *Károlyi Ödön*: Az erdélyi marhakivittelt monopóliuma 1695-ben. MGSz 1898. 486. l. — *Takáts Sándor*: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. VII. köt. A keleti kompánia hajói és kereskedése. Uo. 1900. 199. l.; *u. ö.*: Marhakereskedelmünk a keleti kompánia kezében. Uo. 479—480. l. I. Lipót marhakivittelt korlátozó rrr delele uo. 1902. 51. l.; *u. ö.*: A magyar tőzsérség pusztulása. Budapesti Szemle, 1926. 333 és köv. l. — *Wertheimer Sámuel* kérvénye az udvari kamarához. Bécs 1689. dec. 22. OL. Ben. Res. Közli: Monumenta Hungariae Judaica. Gyűjtötte és összeállította: Mandl Bernát (a továbbiakban: MHJ.). II. köt. Bpest. 1937. 169—170. l.

⁶⁶ *Feldzűge* I. köt. 48. l. — Az udvari kamara o magyar kamarának, Bécs, 1689. ápr. 27. OL. Ben. Res. MHJ. II. köt. 159—160. l. — Az udvari kamara nyílt parancsa: Ebersdorf, 1692. szept. 1. no. Concept. Exped. Nr. 20. Sept. 1692. — I. Lipót rendelete Moson, Győr, Esztergom, Komárom, Pozsony, Nyitra, Hont, Sopron, Vas, Veszprém, Zala, Fejér, Pest és Nógrád vármegyékhez. Ebersdorf, 1692. okt. 2. uo.; I. Lipót rendelete Pozsony, Moson, Győr, Sopron, Vas, Veszprém és Zala vármegyékhez. Bécs, 1693. jan. 21. no. Concept. Exped. Nr. 18, jan. 1693. Valamennyi kiadva: MHJ II. köt. 159—160., 222—224., 229—230., 231—233. l.

⁶⁷ *Sinkovics István*: Eszterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Klebelsberg Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. 1937.

A bor, sör, égetett bor belföldi és külkereskedelmi értékesítését az udvari érdekeltségek olyan mértékben, mint a gabona- vagy marhafelvásárlást vagy a sókereskedelmet, korántsem tudják kisajátítani. A kamara ugyan már 1688-ban a kincstárnak és a nagybirtokosoknak kívánja biztosítani a borkereskedelem hasznát a helyi — nem nemesi — szőlőtulajdonosokkal szemben. A pálinkafőzést a gabonahiányra hivatkozva császári rendelet tiltja. 1702-ben pedig Sedgewich Zakariás angol — perzsa kereskedőtársasága kap szabadalomlevelet a magyarországi borok kivitelére. A borkereskedelem teljes állami monopolizálásáról azonban nem tudunk. De a Hegyalján a század végére a kincstár néhány főnemessel, kamarai tiszttel s a császári hadsereg tisztjeivel együtt a szőlők számottevő részét birtokolja. Ugyanakkor a katonaság gyakorlatilag a belső piacon a borárulás jogát helyenként teljesen kisajátította. A különböző katonai hatóságok, hadseregtisztek, várparancsnokok, de a kis helyi kapitányok is a földesurakkal, mezővárosokkal, de egymással is ádáz harcot víva igyekeznek a kocsmáltatást kezükben tartani.⁶⁸ Katonai hatóságok helyenként a kereskedelmi élet más szabadonmaradt területeit vagy helyi piacait teljesen lefoglalták. Valóságos „kismonopóliumok” uraivá váltak. A szatmári harmincados parancsára 1699-ben végrehajtott tanúvallatás jegyzőkönyve szerint a Tyrham és a Kollonich regimentbeli, Szatmár megyében kvártélyozó tisztek és markotányosok alkalmanként 5—6 szekérral vittek fel búzát és bort Máramarosba, és sóval megrakodva tértek vissza. Szigorú tilalokkal borfelvásárlási kiváltságot biztosítottak maguknak, s miattuk „más rendbéli emberek nem is kereskedhettek”.⁶⁹

A monopoltársaságok, kiváltságokat élvező csoportok önkényes árszábsaikkal nagy drágaságot idéztek elő, sokkal károsabb volt azonban az, hogy lefoglalták a belső piacokat és a lakosság legkülönbözőbb rétegeit jórészt kiszorították onnan. Elzárták a pénzszerzés lehetőségeinek megmaradt helyi útjait is.

A máramarosi lakosság egyedüli jövedelme a sóval való kereskedelem-ből származott, de a sómonopóliumot a környező megyék, Szatmár, Ung, Ugocsa, Bereg népe is megérezte, sőt Árva, Trencsén, Szepes, sőt Bars megye népét is érzékenyen érintette.⁷⁰ A bor- és marhakereskedelem korlátozása

⁶⁸ A kamara véleménye a borkereskedelemről 1688. jan. 11. idézi: *Komoróczy György*: Borkivitelünk észak felé. Kassa. 1944. 122—123. l. — Pálinkafőzési tilalom (1677). MGSz, 1900. 267. l. — *Takáts Sándor*: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt 2. Sedgewick Zakariás vállalata. MGSz, 1897. 372—373. l. „Magyarországban a legbiztosabb és legjobb gazdálkodás a tokaji és tokajvidéki szőlőművelés.” Cocolsgni Gáspár generaladjutant, a kincstár megbízottjának véleménye a tokaji szőlők 1671. évi megbecsülése alkalmával. Közli: *Takáts S.*: A tokaji fiscális szőlők termelése 1670-ben. MGSz, 1904. 405. l. — A hegyaljai szőlők tulajdonviszonyairól: *Benczédi László*: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Bpest. 1953. 29—30. l.

⁶⁹ Tanúvallatási jegyzőkönyv. Skottka Mihály harmincados parancsára végrehajtott inquisitio 1699. dec. 10. és Skottka jelentése a kamarának 1700. jan. 17. Szatmár. OL. Kamarai lt. Repraesentationes, informationes et instantiae. 1700 január.

⁷⁰ A rendek sérelmei az 1696. évi pozsonyi concursuson. Prothocollum opinionum 74. p. — Máramaros (1694. szept. 23.), Árva (1695. aug. 22.), Bars (1697. jún. 12.) vármegyék, valamint a dunántúli és -innyi országrész (1702) és a kassai kerület megyéinek gyűléséről küldött követek (1702. dec. 7.) Eszterházy Pálhoz. OL. Eszterházy-család levéltára. PN. 49/4590, 47/4423, 47/4466, 59/5627, 59/5626. — Instructio Klobusiczky György Szatmár megyei követnek. 1703. máj. 19. Károlyi lt. Szatmár vármegye iratai. — Eszterházy Pál levele Szepes megyének. Kismarton, 1703. ápr. 29. CsSzK, Levoča, Státny Archív. 1703 N° 112. — A sómonopólium elleni tiltakozásokról *Sinkovics I.*: i. m. 213., 215. l.

a Hegyaljavidék, az Alföld mezővárosainak parasztlakossága s volt végvári katonacsoportok köré font fojtogató gyűrűt.

Az egész országban pénzhányról panaszkodnak. Katasztrofális méretei azonban csak akkor tárulnak fel, amikor az adó behajtására kerül a sor. „Magyarország visszahozhatatlanul elvesztette mindazt a pénzt — tudósít II. Rákóczi Ferenc —, amelyet Lengyelországból kapott horaiért és Németországból barmaiért; az osztrákok elvitték adóba.”⁷¹ De a 90-es években hol vannak már a korábbi évtizedek tartalékai!

Az adóba fizetendő pénz előteremtése elé maga az adót követelő állam emel gátakat. Ami a háborúk, a zsoldosok pusztításai és a katonaság ingyenes élelmezése után még megmaradt, azt a kereskedelem teljes befullasztása tette tönkre. A földesúri árutermelés miatt a piacról kiszoruló jobbágy hiába húzódott olyan vidékeire a megélhetésnek és a pénzszerzés lehetőségeinek, ahová a földesúr keze még nem ért el, elérte és tönkretette monopóliumaival, vámjaival az állam. Az adó ily módon nem a jobbágyi munka hasznából, jövedelmeiből folyik. Mivel nincs jövedelem, a jobbágygazdaságot emészti fel. Előbb ökrét, majd irtásföldjét, szőlőjét, örökségét veti zálogba a parasztember, csak hogy megfizethesse az adót. Nem túlzás a fqrások tudósítása a „torkig adósságban fetregő szegénység”-ről, arról, hogy egy forintot nehezebben adhat a 80-as évek végén a jobbágy, mint korábban tizet. Nem a kuriózumok borzongató homályos háttere, hanem a valóság „arany fedezete” érződik a kortársi tudósítás mögött, amely arról számol be, hogy a lakosság a gyerekeit kínálja a töröknek — pénzért. Az ország egész területén, a parasztlakosság különböző rétegeiben az általános eladósodás jelei tapasztalhatóak.⁷²

A pénzhány csak tünete a belső fejlődés és a Habsburg-gazdaságpolitika okozta válságnak. A kortársak viszont a válság okát vélik benne felfedezni. A bécsi uralkodó körök és a hazai arisztokrácia és köznemesség egyaránt megállapítja a pénztelenség kiáltó bizonyosságait, de a bajok gyökerét részleges vagy felületi jelenségekben keresik.

A Habsburg-uralom magyarországi berendezkedésével foglalkozó tervezetekben, a különböző bizottságok munkájában mintegy vezérelvként vö-nul végig a kereskedelem fellendítésének gondolata, amely az adófizetés akadózásain is átlendíthetné az országot. A valódi okokat azonban nem ismerik fel. Kollonich a kereskedelem tönkremenetelének egyik okát éppen a zavaros pénzviszonyokban és a hitel hiányában látja. Az „Il Governo” pedig csupán központi szervezéssel véli fellendíthetőnek a kereskedelmet. Bécs gazdaságpolitikájának az egész államgazdaság áttekintésére képtelen voltára jellemző, hogy a bajokon tüneti kezeléssel kíván segíteni: fedezet nélküli rézpénzzel árasztja el az országot, amelyet viszont adóba nem fogad el.⁷³

⁷¹ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bpest. 1951. 76. l.

⁷² Abaúj, Bars vármegye Eszterházy Pálnak 1686. máj. 10., okt. 7., 16. OL. Eszterházy-család levéltára PN. 47/4389, 4449, 4450. — A rohonc-szalouaki uradalom 1686-os urbáriumában a jobbágyok adósságait is összeírták, ennek alapján *Zimányi* részletes számításokkal mutatta ki, hogy valamennyi (0—10 frt-tól a 401—1700 frt.-os értékkel rendelkező) jobbágykategória több-kevesebb mértékben „német adóra adós”. *Zimányi*: i. m. 48. l. és Rohonc és Németszentmihály jobbágyadósságainak számításai, amelynek rendelkezéseire bocsátásáért ezúton mordok köszönetet. — Fogaras vidék pusztulásának okairól. 1699. OL. Erd. Fisc. VI. 409. — *Hornjik*, i. m. III. köt. 166. l.

⁷³ *Kollonich*: i. m. f. 48—49. — *Fra Angelo Gabriels*: Il Governo, 234., 235—236. l. — ld. a 14. jegyz.

Az adott viszonyok között tüneti megoldást jelentett a nemesség megadóztatása is. Lipót császár 1698. évi leiratában határozottan kijelenti, hogy a hatalmasok részvállalása a közterhekből áthidalná a szegénység nyomorúsága miatt válságos helyzetet. De vajon valóban könnyebbséghez jutnának oly módon a szegények, a porták szerint adózók?

1696—98-ban az államhatalom a földesúri birtok jövedelme után kívánta kivetni az adót. Szándéka eredményes megvalósításának lehetőségét viszont már korábban teljesen aláásta. Mert hiába biztosította a feltételeit a földesurak megerősödő hatalmának, segítette fölébekeredni az uralkodó osztályt a parasztság árutermelő, áruértékesítő rétegeivel szemben, a század második felében szisztematikusan befullasztotta a mezőgazdasági termékek földesúri értékesítésének általános lehetőségeit. Mire az utolsó negyedébe fordul a század, már az egyházi és a világi főnemességnek az udvarhoz közelálló tagjai közül is kevesen vannak, akik nem szorulnak ki a nagyobb kereskedelmi ügyletekből. Az erdélyi főnemesség viszonylag sokáig kezében tartja az állami jövedelmek bérleteit s él — sőt botrányos módon visszaél — a só- és gabonakereskedelemmel. Bécs azonban a század végére s a századfordulón a hazai uralkodó osztálynak ezt az igen vékony rétegét is félreállítja a jövedelem forrásaitól.

A köznemesség vesztesége — ha szerényebb keretek között is mozgott — nem kisebb: a kocsmát, mézszárszéket tartó zsoldoskapitányokkal és a kocsmáltatást friss energiával használó jezsuitákkal szemben, a monopóliumok, vámok ellenében a hazai piacokhoz is nehezebben tud hozzáférközni.

A nemesi mezőgazdasági áruértékesítés lendülete az exportlehetőségek befulladásán tört meg. Háborús konjunktúra nem pótolja a külső piacot, de a belsőt kétségtelenül tágíthatja. Magyarországon a török háborúk viszont még a meglévőt is szűkítették. A várorségek önellátásának, a katonaság házi élelmezésének rendszere a hadseregellátás monopolizálásával, a főtisztek erőszakos kereskedelmi tevékenységével együtt az addigi, nem túlságosan kedvező belső piaclehetőségeket rombolta. Még inkább erre a következtetésre kell jutnunk, ha a feudális-céhes viszonyok között megrekedt városok hanyatlásának, a kontribúció, katonatartás miatti eladósodásának tényét is figyelembe vesszük. A szabadkereskedelem a kor nemesi felfogásában a nemesi rendi szabadság gondolatkörébe kapcsolódik: a vámokkal és monopóliumokkal nem kötött, akadálymentes áruértékesítés lehetőségét jelenti: az elrontása fölötti felháborodás a század közepétől egyre világosabban megfogalmazódik a rendi nemzeti ideológiában, sőt fellelhető II. Rákóczi Ferenc kiáltványában is.

Noha a nemesség vámmentes, a rendi burokban jelentkező szabadkereskedelmi kívánságának kielégítését több ízben is országgyűlési végzés biztosítja, sőt a Diploma Leopoldinumnak (1691) is lényeges pontja, a magyar főnemesség egyrésze és a köznemesség egésze fölött haszon nélkül múltak el a visszafoglaló háborúk konjunkturális lehetőségei. Bár szívósan harcol a vámfizetés ellen, csempészutakon kerüli meg a harmincadokat, ugyanúgy, mint a felvásárlási kiváltságot élvezők vagy az Orientalische Compagnie képviselői, a század végére esélyei teljesen megfogyatkoztak. Az új, a spanyol örökösödési háború megindulásával jelentkező új konjunktúra megnyergelésére tudtunkkal a magyarországi fő- vagy kisnemesség kísérletet sem tesz. Nem is tehet, mert olyan ziláltak az állapotok, megcsappant a termelés, s annyira kiélt, felemészített mindent a saját és az idegen hadsereg. A földesúri gazdaság jövedelme viszont szorul az úrbéri szolgáltatásokra s a szűkebb vidék, az uradalom piacára.

Vásárlóköre birtokainak jobbágyságára szűkül. A majorok robotra épültek, ahol nem volt vagy tönkrement a major, ott a pénzbeli bevétel a jobbágyi terményszolgáltatásnak a helyi piacon történő eladásából vagy a jobbágyok fizette taxából, censusból származott. A földesúr jövedelmét tehát, amely után adózni kellett, bevételét, amelyből adót fizethet, a jobbágyoknak kellett szolgáltatniok.

A XVII. század végére kialakult helyzeten, amikor az állami adó a jobbágygazdaság alapjait rombolta, a fő- és az egyes vidékeken feltűnően elszegényedett köznemesség jövedelemadóra fogása önmagában már nem segíthetett.

A fejlődés dialektikája következtében úgy alakultak a viszonyok, hogy a század végén éppen azok látnak, a pénztelenség forrását kutatva, legmesszebbre, akik korábban maguk is szorgalmazói voltak, sőt még most is szorgalmazói az okok egyikének, a paraszti áruértékesítő tevékenység visszaszorításának. A falvakon kiáltó pénzhiány okát a megyék sokféle tényezőben vélik felfedezni: — a katonai rablás, rossz termés, sáskajárás, árvizek —, sorakoznak az érvek, de azt soha nem felejtik el hozzátenni, hogy nincs mit piacra vinniök, nincs mit pénzzé tenniök. Néhány élesebb szemű azonban messzebbre lát: Trencsén megye azért tartja katasztrófálisnak a katonaság regnálását, mert így „mindennemű kereskedésnek megh köül szűnnie, mely által a szegénység nem annira magha hasznát, mind elviselhetetlen portiók exolutióját szokta vala keresni”. Ugyanez a visszhang felel a megfizetendő adó összegére, az ország legkülönbözőbb területéről: — „kitül és mibül adózhassanak”, — a szegénységnek nincs honnét pénzt előteremtenie, — „pénzbeli jövedelmecskéikben” megcsalatkoztak, — „honnét vészi, vagy mibül teremti aszt a rettenetes, csaknem száz ezerekre menő summa pénzt?”⁷⁴

A jövedelemadó megvalósítása felé tendáló állami adózási rendszer és a nem hazai uralkodó körök érdekeit szolgáló merkantil, monopolizáló gazdaságpolitika között meglevő ellentmondás tudatos felismeréséig azonban a megyék sem jutottak el. A kereskedelem fellendítését, a hitelviszonyok megjavítását a hazai uralkodó osztály tagjai ugyanolyan formális, a jelenségek felületi szintjén túl nem jutó kívánságként tárják az uralkodó elé, mint az udvari körök. Egyedül II. Rákóczi Ferenc gazdaságpolitikája mutat olyan mozzanatokat, amelyek alapján joggal feltételezhetjük, hogy kortársainál jóval mélyebb összefüggéseit ismerte fel az abszolutista állam gazdaságpolitikájának. Abból a kevés gazdaságpolitikai megjegyzéséből is, amit ismerünk, meg lehetősön világosan látszik, hogy egvaránt hatottak rá a kor merkantil eszméi és az állami merkantilizmussal szembeszegülő rendi—nemesi—szabadkereskedelmi tendenciák. A magánföldesúr arculatán az utóbbi, a szabadságharc államának vezérlő fejedelmén az előbbi vonások az élesebbek és határozottabbak. Azt viszont nyilván a Habsburg-gazdaságpolitika szörnyű következményéből ismerte fel, hogy a jobbágyságról nem lehet egyszerre több bőrt lehúzni.

⁷⁴ Vas (1684), Trencsén (1686), Nógrád (1686), Szabolcs (1687), Bars (1689), Sopron (1690), Torna (1692), Ung (1692), Turóc (s. d.) vármegyék, a Rábaköziek (s. d.) s a Dunán inneni és túli megyék követeinek (1701) felterjesztése Eszterházy Pálhoz. OL. Eszterházy-család levéltára. PN. 53/5043, 52/4958, 49/4634, 51/4847, 47/4455, 51/4833, 52/4915, 53/5030, 5014, 61/5887, 59/5627. Máramaros vm. ülésjegyzőkönyve 1703. 297—298. l. (Román Népköztársaság. Máramaros vármegye levéltára Máramaroszigeten a nagybányai Állami Levéltár kezelésében.)

A nehézségekkel ő sem tudott megbirkózni, s a Habsburg pénzügyi politika egyik legnagyobb tévedését ő is elkövette: fedezetnélküli rézpénzt veretett. De a vámokat, melyeket a Habsburgok „törvénytelenül” állítottak, eltörölte, s úgy látszik tudta, hogy ebben a korban, a hazai körülmények között az állami monopólium rendszere és a jövedelemadó megkövetelése kizárja egymást, mindkettővel egyszerre nem élhet az államhatalom. 1704-ben a sóeladás monopóliumát azzal az indokkal tartja fenn a szabadságharc államhatalmának, hogy nem szedet adót, s a háború költségeit részben az így nyert bevételből kívánja fedezni. Mikor azonban az ország minden rangú nem katonáskodó lakossága — jórészt jövedelme szerint — köteles adót fizetni, az állami monopólium rendszerét részben vagy teljesen feloldja. A fegyvertfogókat kiveszi a földesurak hatalma alól, a földesurakat pedig — mint Gönc mezőváros példája mutatja — az állam kármentesítené.⁷⁵

Mennyit ismert fel a Habsburg-abszolútizmus magyarországi gazdaságpolitikájának — joggal mondhatjuk — rablógazdálkodás jellegéből maga a politika áldozata, a jobbágyság? Leromlásukért mindig elsősorban a nagy adókat okolják, az egyik korabeli vers arra enged következtetni, hogy a mezővárosi parasztság világosan felismerte az állami adópolitikának a tehetősebb jobbágyrétegeket és a paraszti árutermelés jövedelmeit terhelő jellegét: „Az szegény polgárnak szemét is kivájja, — mindenféle zsírlát az országnak szíjájá” — írja az „Oh te szegény maroknyi magyar nemzet” c. vers szerzője, majd a megnövekedett adó sokféleségét így sorjázza:

„Neve hol accisa, hol repartició,
 Hol penidlen seint, avagy hol portió,
 Mindenféle adó, nagy kontribució,
 Valamint kimondva gondolhat ki: az jó.
 Ablak-, kéményadó, tudod-é, mit téssen?
 Hány kemencéd, ajtód, szeged, ágyod lészen?
 Kiki hány itce bort ád ki, és bevészen?
 Egyszóval mindentül adót tartson készen.”

De a pusztá tudomásulvételén kívül egy, a néphagyományban reánk maradt paraszti vélekedés telibetalálón jellemzi a Habsburgok egész gazdaságpolitikáját. Annak a mezővárosnak, amelynek a visszafoglaló háborúk és a Habsburg-berendezkedés valóságos anyagi lerobbanását okozta, Kecskemét városának egyik parasztpolgára — úgy tűnik — a lényegét ismerte fel, amikor így vélekedett: „a német egyik csöcsét se hagyja fejetlenül a tehénnek”.⁷⁶

Mint a boltozatok roppant nyomásai a támasztópillérekre, úgy hárultak át a Habsburg-állam áttekinthetetlenül sokféle terhei a jobbágyra. 1700-ban a magyarországi adó egyrésze már az egyik udvari factor közvetlen kielégítését szolgálja. 1701-ben a kamarai tisztviselők az udvar költségeinek visszafizetésére szedik be az adót, 1702-ben pedig hasonló célból már a következő évben esedékes részleteit követelik. 1703 áprilisában Lipót császár elrendeli, hogy

⁷⁵ II. Rákóczi Ferenc pátense a sómonopóliumról. Egri tábor 1704. márc. 11. MTA. Kt. Oklevelek. — R. Várkonyi Á.: A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején.

⁷⁶ *Hornyik*: i. m. IV. köt. 3–7. l. és III. köt. 169. l.

az ország 13 vármegyéje az 1704. és 1705. évi adóból fizesse ki az udvari fő factornak járó 873.000 forintot.⁷⁷

Ezzel a császári rendelettel egyidejűleg azonban már fogalmazzák azt a kiáltványt, amely a „sónkat, kenyerünket elvevő”, „portióztató, adóztató” hatalom ellen szólítja majd május 6-án fegyverbe az ország mindenrendű lakosságát. A Brezáni pátens az ország alávetettjeinek minden rétegében visszhangra talált, hiszen az 1696-tól szünet nélkül tartó helyi megmozdulásokat nagyrészt a portiózás, a monopóliumok és a vámpolitika feletti elkeseredés robbantotta ki. 1696-ban Dél-Dunántúlon gabonaszállító katonai különítményt támadnak meg a jobbágyságok. Az 1697. évi hegyaljai felkelés bázisát részben szőlőtulajdonos parasztok alkotják. 1698-ban Ugocsában a nemeseket, kiváltképpen a „portiószedőket” üldözik, s amint maguk megfogalmazzák, azok ellen támadnak fel, akik „nadályok módjára meghizakodtak és a közönséges igát (adót) a szegénység nyakába varrják”. 1699-ben a nógrádi parasztok gyűléseket tartanak és követeket küldenek a budai adminisztrációhoz, hogy az adóbeli megterhelésük felől felvilágosítást szerezzenek. 1700—1702-ben a határmenti hegyek erdőiben, Erdély és Magyarország határán s az alföldi mezővárosok körül, a török széleken megsokasodnak a „tolvajok”. Létük, egzisztálásuk körülményei a szabadparaszti utakat bezáró gazdaságpolitika elleni tiltakozást testesíti meg. Román Portióelőlszökő magyar, ruszin, szlovák, román jobbágyságok, tőzsérek, volt végvári katonák csoportjaiból verődnek össze, különböző tiltott áruk — bor-, marha-, só-, fegyvercsempészéssel foglalkoznak. Rablók — de többnyire csakkereskedőket, monopóliumok birtokosait, pénzzsállító császáriakat rabolnak ki, a falvakon, mezővárosokon az orgazdák egész hálózata segíti őket. A kamarai sőtisztek miatt adta fejét „tolvaj” életre Esze Tamás, tarpai jobbágy, aki évtizedeken át sószállításból élt. Ő a szervezője, kezdeményezője a tiszaháti felkelésnek 1703 tavaszán, amelyből országos szabadságharc bontakozik ki, ő hívja be II. Rákóczi Ferencet, aki — amint a háború kirobbanásának pillanatában megfogalmazzák — „a sőt felszabadítani, a portiót kiüzni jött”.⁷⁸

*

A Habsburg-államnak az 1698. évi császári leiratban megfogalmazott jobbágyvédő politikája nem állja ki a valóság tényeivel való szembesítés próbáját. A Habsburg-abszolútizmus XVII. századvégi szakasza Magyarország jobbágyi vagy kiváltságok nélküli rétegei és csoportjai számára nem csupán a pillanatnyi terhek megsokszorozódását, számszerű megnövekedését jelentette, hanem felemelkedés addigi lehetőségeit is lezárta. A feudalizmus késői szakaszában,

⁷⁷ A magyar kancellária az udvari kamarának, Bécs, 1700. jan. 18. OL. Concept. Exped. Nr. 63. jan. 1700. — Az udvari kamara és magyar kamarának Bécs, 1701. jún. 3. uo. Ben. Resol. I. Lipót császár Somogy, Zala, Sopron és Vas vármegyének Bécs, 1702. márc. 9. uo. Concept. Exped. Nr. 41, 87, márc. 1702. — I. Lipót császár a pozsonyi és a budai bizottságokhoz, Bécs, 1702. aug. 7. uo. Nr. 17. aug. 1702. — I. Lipót császár rendelete, Bécs, 1703. ápr. 24. uo. Nr. 61. ápr. 1703. Valamennyi kiadva: MHJ II. köt. 313—315., 326—327., 339., 346—347., 354—355. l.

⁷⁸ *Benczédi L.*: i. m. 35. l. — *R. Várkonyi Á.*: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Sz. 1952. 410. l. — *Esze Tamás*: A szegénylegények éneke. Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 5—28. l. *U. ó.*: „II. Rákóczi F. brezani kiáltványa Sz. 1954 314—315. l. — Nógrád vm. universitása Eszterházy Pálnak, 1699. aug. 4. OL. Eszterházy-család levéltára PN. 58/5587.

a robotra épülő földesúri gazdaság körülményei között az idegen, abszolutizáló államhatalom társadalmi berendezkedésének alapvetően feudális rendszere, párosulva a megalapozatlan, belső ellentmondásoktól terhelt, fejlettebb országokat másoló gazdaságpolitikával, újabb gátakat emelt a paraszti áru-termelés amúgy is korlátozott fejlődése elé. Adórendszerét az abszolutizmus és a rendiség dialektikája hozta létre. Ez az adórendszer a társadalom nemesi kiváltságok nélkül élő rétegeire épült. A földesúri kötöttségekből kiszakadt vagy onnét igyekvő csoportokat kerítette be, s az árutermelésből, áruértékesítésből adódó paraszti munka hasznát csapolta meg. A nemességet nem mint osztályt kívánta fizetésre fogni, hanem a nemesi birtok jövedelmét akarta megadóztatni. Az elgondolás elméletben a társadalmi élet jelenségeinek reális — főleg a feudális uralkodó osztály szempontjából reális — számbavételét tükrözi. Míg azonban Bécs egyfelől ennek az adópolitikának a végrehajtásán munkálkodott, ugyanakkor alá is ásta sikerét. A mezőgazdasági termékek kereskedelmi monopóliumaival s vámpolitikájával súlyos koloncokkal terhelte a paraszti árutermelő és áruértékesítő tevékenységet, amelyet már korábban korlátok közé szorított a földesúri érdek s az állandósult háború. A külső és a belső piacoknak egy szűk arisztokrata réteg részére történt kisajátítása miatt maradt irreális a nemesség megadóztatásának terve is. Ez a saját keretein belül önmagának ellentmondó, a gyakorlatban pedig a saját vélt alapjait romboló, emésztő gazdaságpolitika vitte néhány év leforgása alatt válságba az országot. A Habsburg-abszolutizmus a XVII—XVIII. század fordulóján, mint a feudális uralkodó osztály érdekeit képviselő, s egy szűk uralkodó klikk eszközévé vált államhatalom a szabadparaszti létbe nyíló utakat vágta be, és az örökös jobbgáyság nyomasztó rendszerébe taszította vissza Magyarország szabadságra törekvő népeit.

A. P. Варкони:

Абсолютизм Габсбургов и крепостничество в Венгрии на рубеже XVII—XVIII вв.

Резюме

Статья анализирует главные моменты экономической и общественной политики Габсбургов в Венгрии в конце XVII в. Она стремится отвечать на вопрос о том, какое бремя наложила абсолютистическая государственная власть на общественные слои, не имевшие дворянских привилегий, главным образом на крепостных крестьян, почему вела эта экономическая политика с необходимостью к кризису абсолютизма Габсбургов в Венгрии к началу XVIII в. и что побуждало население Венгрии к тому, чтобы в 1703 г. с оружием в руках повстала против него.

В Венгрии, ставшей составной частью Габсбургской империи в конце XVII в. — на бывших королевских территориях, от освобожденных от турецкого владычества краях и на территории Трансильванского Княжества — общество, не имеющее дворянских привилегий, состояло из самых разнообразных слоев. Крепостные крестьяне с наделом, батраки, различные выходцы из крестьянства, главным образом жители сельских городков, связанные с товарным производством и достигшие полной или частичной свободы (независимость от барщины и государственных налогов) свободные, хайдуки, или полусвободные, бывшие солдаты-пограничники весьма различались друг от друга как в смысле их материального положения, так и с точки зрения пройденного или будущего их путей, но для каждого стал тягчайшим бременем к концу XVII в. — налог, а приградой их развития — налоговая и монополистическая политика государства. О налоговой политике государства на основе богатого материала автор устанавливает, что она оформлялась в ходе изменений, наблюдаемых в течение предыдущего столетия. Сущность этих изменений заключается в том, что государство — вместо надельного налога, принятого время

от времени сословиями, и собранного большей частью для снабжения продовольствием войск в форме т. н. порции в натуральном виде — ввело постоянный денежный налог. Налоговая политика государства к концу XVII в. уже была распространена и на доходы с сельско-хозяйственных продуктов. Эта налоговая система была построена на слои, не имевшие дворянских привилегий, она закабаляла группы, стремившиеся высвободиться или уже высвобожденные испод барских повинностей и обложила доходы крестьянского труда, полученные в сфере товарного производства или сбыта товаров. Попытки этой политики заставлять дворян платить налоги указывают на то, что она стремилась не к тому, чтобы дворянство как класс было обязано к платежу, а чтобы дворянские имения были обременены налогами. Государство находило дорогу к доходам от сбыта сельскохозяйственных товаров также с помощью введения акциз, собранных за продажей вина, зерна и мяса.

Эта налоговая политика в теории отражала реальные счета явлений общественной жизни, распространялась на общественные слои, ранее не платившие налоги и находила скрытые резервы общества. Проведение же ее в жизнь вела к разорению населения целых краев и к банкротству государственной власти.

Вторая часть статьи анализирует таможенную политику и политику монополий государства по отношению к Венгрии. Устанавливается, что хотя во многих одновременных работах по теории государства можно находить принципы экономической системы меркантилизма, в действительности, эти принципы никогда или не по первоначальному плану были осуществлены. Государственной или обеспеченной для крупных кредиторов казны — как Шамуэлю Оппенгеймеру — экспроприацией продажи вина для более крупных кайзеровских гарнизонов, а также анархическими условиями военного управления, государство подрывало именно успех своей налоговой политики. Эта политика парализовала внутреннюю торговлю, отрывала подверженных платежу налогов слоев от рынков, от элементарных условий доставления денег. План заставить платить налоги дворянство оставался нереальным и потому, что внешний и внутренний рынок был подчинен интересам узкого слоя аристократии.

Статья ссылается на контрабандную деятельность крестьянских элементов, затем излагает суммы налогов 1698—1703 гг., а в дальнейшем очеркивает замешательство, вызванное выпуском одной монеты государством, для преодоления тяжестей. В заключение статья устанавливает, что экономическая политика Габсбургской монархии конца XVII в., разрушавшая собственные устои, вела государство в течение нескольких лет в тяжелый кризис.

A. R. Várkonyi:

L'absolutisme des Habsbourg et les serfs de la Hongrie à la tournure des XVIe—XVIIe siècles

Résumé

Par cette étude traitant des principaux aspects de la politique économique et sociale des Habsbourg à la fin du XVIIe siècle en Hongrie, l'auteur tente de répondre à certaines questions relatives à cette époque, notamment: quelles étaient les charges par lesquelles le pouvoir d'Etat absolu grevait les couches ne disposant pas de privilèges nobiliaires, surtout les serfs, pourquoi cette politique économique devait nécessairement conduire à la crise de l'absolutisme Habsbourg dans la Hongrie du début du XVIIIe siècle et enfin, qu'est-ce qui amena la population de Hongrie de se soulever en 1703 contre les Habsbourg.

Dans la Hongrie qui dès la fin du XVIIe siècle était devenue partie intégrante de l'empire Habsbourg — sur les anciens territoires royaux, dans les provinces délivrées de la domination turque et dans la Principauté de Transylvanie — la population ne possédant pas de privilèges nobiliaires se composait de couches très hétérogènes. En effet, serfs propriétaires, inquilini, paysans et habitants de bourgades participant de la production de marchandises, paysans libres, haïdouks ou paysans demi libres ayant été déjà entièrement ou partiellement affranchis du servage et des taxes, anciens soldats des forteresses des confins étaient fortement différents quant à leur situation matérielle et aux voies de leur développement passé et futur. Ce qui toutefois les rendait égaux c'étaient à la fin du XVIIe siècle les charges représentées par la taxe ainsi que la politique de taxation et de monopole de l'Etat qui entravait leur développement. Un riche matériel

permet à l'auteur de suivre pendant un siècle les changements survenus dans la politique de taxation. L'essentiel des changements réside en ce que — à l'opposé de la taxe levée sur les tenures, votée chaque fois par les Etats et perçue généralement en nature, sous forme de la *portio* affectée au ravitaillement de l'armée — l'Etat introduisit sans le consentement de la diète une taxe régulière, payable en espèces. A la fin du XVIIe siècle la politique de taxation avait fini par porter même sur les revenus provenant des produits agricoles. Elle reposait sur les couches non privilégiées de la société, cernait les groupes déjà affranchis ou en train de s'affranchir de la dépendance du seigneur terrien et drainait le profit que le paysan tirait de la production et de la vente des marchandises. Les tentatives visant à la mise à contribution de la noblesse montrent que ce n'était pas la noblesse en tant que classe que l'Etat désirait grever, mais le revenu de la propriété nobiliaire. De même c'est le revenu provenant de la vente des produits agricoles qu'entamait l'Etat par l'introduction de l'*accisa* perçu sur la vente du vin, des céréales et de la viande.

Ce qui caractérise cette politique de taxation c'est qu'elle tient compte des phénomènes réels de la vie sociale, et de ce fait atteint les couches qui jusque là avaient été exemptes de taxes et les réserves cachées de la société. Sa mise en pratique toutefois entraîna l'appauvrissement total de provinces entières et l'échec du pouvoir d'Etat.

Dans la deuxième partie de l'article, l'auteur expose la politique de taxation et de monopole suivie par l'Etat en Hongrie. Encore que dans nombreux ouvrages politiques de l'époque on retrouve les principes du système économique du mercantilisme, dans la pratique ces principes ne furent jamais appliqués, ou du moins ils ne furent pas appliqués selon la conception originale. En se réservant le monopole du commerce de bétail, de céréales et du sel ou en le cédant à la rigueur aux grands créanciers du trésor, comme Samuel Oppenheimer, en tolérant l'expropriation de la vente du vin par les plus importantes garnisons impériales et en laissant régner l'anarchie du régime militaire, l'Etat sapait les fondements de sa politique de taxation. Le commerce intérieur des marchandises une fois paralysé, les couches mises à contribution virent se fermer l'entrée du marché et des sources élémentaires de l'enrichissement. C'est également à cause de l'expropriation des marchés intérieur et extérieur par une mince couche de l'aristocratie que le projet de la taxation de la noblesse ne devait jamais se réaliser.

L'étude renvoie à la contrebande qui se répand de plus en plus dans les milieux paysans et fournit des indications exactes concernant les taxes imposées dans les années 1698—1703. Après avoir esquissé les troubles causés par l'émission de la monnaie de cuivre sans couverture, destinée à surmonter les difficultés, l'auteur conclut en constatant que c'est en détruisant ce qu'elle croyait être sa base que la politique économique de l'absolutisme Habsbourg de la fin du XVIIe siècle entraîna le pays en quelques brèves années dans la ruine complète.

Mérei Gyula :

A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere*

A nyugat-európai tőkés integrációra irányuló törekvések alapvető mozgatója a történelmi fejlődésnek a kapitalizmusnak kezdetei óta meglévő és a monopolista kapitalizmus időszakában fő tendenciája, amely nagy területi egységek létrehozására irányul. Emellett az objektív tényező mellett és vele összefüggésben, de másikkal, a kapitalizmus egyéb törvényszerűségeiből eredő hatóerő az erős, nagy imperialisták határainkon túli területekre irányuló terjeszkedési vágya, kisebb, gyengébb, belső és külső nehézségekkel küszködő imperialistáknak pedig az a törekvése, hogy e nehézségektől a hatalmasabbak segítségével, azok védelme alatt szabaduljanak meg. Legalább ilyen lényeges ösztönzője azonban az integrációs törekvéseknek a szocialista világrendszer létezése és erősödése miatt a nyugat-európai tőkés szocializmus-ellenessége, a szocialista világrendszer és a forradalmi marxizmus ideológiájának továbbterjedésétől való aggodalom. Mindezek az összetevők a valóságban bonyolult szövevényben, egymással összefonódva hatnak. Működésüket azonban jobban szemmel lehet követni, ha a történelmi ismertetés mesterségesen különválasztja őket egymástól és így lát hozzá a folyamat elemzéséhez.

* A nyugat-európai tőkés integráció politikai és gazdasági kérdéseivel foglalkozó forráskiadvány-, tudományos és politiko-publicisztikai irodalom immár többszáz kötetig terjedelmű. Szinte áttekinthetetlenül bőséges a tárgyra vonatkozó hírlapi és folyóiratcikkek mennyisége. Erről bárki meggyőződhet a *Bibliographie zur Europäischen Integration* (Hrsg. vom Bildungswerk Europäischer Politik, Düsseldorf, 1962), e *Katalog der Veröffentlichungen des Presse- und Informationsdienstes der Europäischen Gemeinschaften*. Brüsszel, Luxemburg 1962 c. munkákrak, a *Veröffentlichungen der EWG.*, Brüsszel évenként megjelent kötetek, valamint a *Vierteljährliche methodische Bibliographie*-nak, az Európai Parlament eme időszaki kiadványának átlapozása nyomán. Nehezíti a téma feldolgozását az is, hogy a nyugat-európai tőkés integrációs törekvések és szervezetek, gazdasági megállapodások második világháború utáni fejlődéstörténetére vonatkozó eredeti forrásanyagok ma még nagyobb részben hozzáférhetetlenek. Már csupán ezek az okok is, de a folyóiratban közrebocsátható tanulmány korlátozott terjedelme sem teszi lehetővé a teljes forrásanyag és az egész irodalom feldolgozását. Úgy tűnik azonban, hogy olyan írásműben, amely csupán a nyugat-európai tőkés integrációs törekvések fő politikai és gazdasági mozgatóinak vázlatos ismertetését tűzi ki céljául — és többre egy rövid tanulmány jó lélekkel nem is vállalkozhat —, nem is szükséges a teljes forrásanyag és irodalom feldolgozása, ami csak monográfia esetében volna jogos igény. Rövid lélegzetű dolgozat írójának be kell érnie olyan művek felhasználásával, amelyek egyrészt tudatosan iparkodnak a töltik telhető tárgyilagossággal nyúlni a témához, másrészt amelyek a forrásanyag és a szakirodalom lehetőség szerint minél nagyobb részét hasznosítják. E sorok írója úgy vélte, hogy a következőkben sűrűn idézendő olasz Albonetti, a svájci Stranner és az angol Mayne művei megfelelnek ennek az igénynek.

Achille Albonetti — éveken át az Európai Gazdasági Közösség operatív ügyvitelének egyik munkatársa — jogosan tekinthető a címben foglalt kérdés alapos szakértőjének, aki belülről és közvetlen közletről szemlélhette mindazt, ami politikai és gazdasági

I.

1914-ben London, Párizs, Róma, Berlin és Szentpétervár voltak a világ fővárosai. A világ-politikát e városokból irányították. A szövetségi rendszerekbe tömörült európai nagyhatalmak kölcsönösen egyensúlyban tartották az erőviszonyokat. Napjainkban „Washingtonban és Moszkvában születnek meg a nagy elhatározások”. 1914 előtt Európa volt a világ gyára. „Napjainkban magából az Egyesült Államokból kerül ki a világ termelésének csaknem a fele, messze maga mögött hagyva” Európát, amelynek talán nemsokára versenytársává lesz a Szovjetunió. Az európai nagy nemzetek ereje a második világháború óta tovább hanyatlott — állapítja meg Henri Stranner, a svájci író.¹ Ugyanilyen hangot üt meg Achille Albonetti, az olasz szerző is. Ő is abból indul ki, hogy a világon és Európában is megváltoztak a hatalmi viszonyok. Két új nagyhatalom lépett a világtörténelem porondjára, az Egyesült Államok nyugaton, később a Szovjetunió keleten. „E két hatalom fejlődésének gyors felfelé ívelése az egyes nyugat-európai országok egyidejű hanyatlásával jár együtt. Két világháború, amelyet európai földön vívtak meg, hozzájárult ahhoz, hogy Európa országainak befolyását csökkentse a világpolitikára, sőt magára az európai politikára is.” „Az európai egyensúly megbomlott.”² Európa két részre szakadt.

tekintetben az Európai Gazdasági Közösség irányításában végbennt. Nem tartozván az EGK két vezető országának polgárai közé, feltehetően higgadtan mérlegelheti a tapasztaltakat, mint akár egy nyugat-német, akár egy francia beavatott, sőt — a szövegben már érintendő okok miatt — az EGK vezetésének jelenlegi hatalommegosztásával és egyes lépéseivel elégedetlen Egyesült Államok vagy Nagybritannia egynémely szakírója. Albonetti művének szövege is tárgyilagosságról tanúskodik. A megjelent és objektivitásra törekvő nyugat-német, angol kritikák is a szerző józan, higgadt, reális szemléletét emelik ki — szakavatottságán kívül.

Henri Stranner a kívülálló, de az EGK-el rokonszenvező semleges állam polgáraként, minden általa számbavehető eshetőséget mérlegelve fürkészi svájci szemmel, érdekes-e Svájcnak csatlakoznia a szövetkezéshez. Művének második részét csak Svájc helyzetének elemzésére fordítja és végkövetkeztetésként ajánlja hazájának a belépést. Ez azonban nem gátolja meg abban, hogy a valóság feltárására irányuló tisztes iparkodással rávilágítson az EGK előnyeinek kívül árnyoldalaira, belső ellentéteire és a kívülállók és az EGK ellentéteire.

Richard Mayne volt az első angol, aki az európai integrációs szervezetek szolgálatába lépett. Az 1962 előtti időben az EGK bizottságának angol szóvivője, azóta Jean Monnet munkatársa. Hét évig (1963) működött a különböző európai integrációs szervezetekben, és csaknem egy évtizeden át foglalkozott az európai integráció kérdéseivel. Fiatal cambridgei történész, aki meggyőződéses, de nem elvakult híve az Európa-eszmének, aki iparkodik tőle telhető tárgyilagossággal, kritikai szemüvegen át vizsgálni az integrációs szervezetek eddig elért eredményeit és az előttük álló feladatokat. Műve 1962-ben jelent meg angolul *Community of Europe* címmel Londonban a Victor Gollancz Ltd. kiadásában. Az általunk használt német nyelvű és a szerző által kibővített kiadás 1963-ban látott napvilágot. (A Mayne-re vonatkozó személyi adatokra vö. a német nyelvű kiadás *Die Einheit Europas*. München, Prestel Verlag. H. és év n. [1963] 8. lapját.)

Mindhárom szerző — a műve végén felsorakoztatott nagyterjedelmű irodalomjegyzék tanúsága szerint — a vonatkozó forrásanyag és irodalom legfontosabb és mennyiségben tetemes részét felhasználta. Ezen az alapon úgy látszott, hogy megfelelnek reprezentatív és a tájékoztatás céljait szolgáló műveknek természetesen más írások figyelembevétele mellett.

¹ *Henri Stranner: Neutralité suisse et solidarité européenne. Lausanne, Édition Vie. 1959. 9. 1.*

² *Achille Albonetti: Vorgeschichte der Vereinigten Staaten von Europa. Mit einer Einführung von Roberto Ducci. Baden-Baden—Bonn, Verlag August Titzeyer (1961). 30. 1.*

Richard Mayne sem vélekedik másképp. Az a nézete, hogy „minden, a második világháború utáni Európa egyesítésére irányuló kísérlet realiztikus ábrázolásának abból kell kiindulnia, hogy a régi Európa megoszlott.” Az európai egység gondolatával foglalkozó valamennyi korábbi terv csak az európai rend helyreállítására irányította a figyelmet, minthogy alkotóik szemében Európa volt a világ központja. Ez a nézet azonban nem élte túl a második világháborút — írja Mayne, majd így folytatja:

„Amikor kezdett felszállni a háború füstje és kezdett elillanni az égés bűze, s az európaiak romvárosaik újjáépítése során lassanként valamivel szabadabb kitekintéshez jutottak, az európai egység egy további, kívülről jövő indítéka merült fel bennük: hirtelen felismerték, hogy a világ alapjában megváltozott két új óriás hatalom és a távolkeleti látóhatáron egy harmadik hasonlóképpen túlméretezett képződménynek a felbukkanása révén. A régi európai hatalmi egyensúly helyére kezdett a »terreur« világmértű egyensúlya lépni és ugyanaz az Európa, amely egykor a világ gyújtópontja volt, abban a veszélyben látszott forogni, hogy bolygónk csataterévé vagy Balkánjává válik.”³

Mayne ezenkívül rávilágít az integrációs törekvéseknek másik, valóságos és objektív okára is. Arra az új mozzanatra, hogy „a régi határok lényege lassan megváltozik, és ez a változás nemcsak az államközi kapcsolatokat befolyásolja, hanem magának az államnak a lényegét is. Ez a folyamat részben a modern technika következménye, amely távoli területeket is közelebb hoz egymáshoz, amely nagyobb területek tömegtermelését és tömegellátását lehetővé teszi és amely végül is mérhetetlen nagyságúra fokozta az emberek kölcsönös megsemmisítésének lehetőségeit. Ebben az értelemben a határok mindenütt elveszítik régi jelentőségüket.”⁴

A politikai irodalom túlnyomó része azonban az általa első helyen említett változással foglalkozik.

Nyugaton „Nagybritannia, Franciaország és Németalföld egyik a másik után elvesztette gyarmatai nagy részét” — állapítja meg Stranner.⁵ „Franciaország, Hollandia, Olaszország és maga Nagybritannia is arra kényszerült, hogy Európán kívüli pozícióit egyre növekvő mértékben és gyorsan feladja. Igen: a második világháború óta egyszer sem sikerült nekik szilárd európai egyensúlyi helyzetet teremteni”⁶ — állapítja meg Albonetti is. A második világháború kitörése előtt Nagybritannia, Franciaország, Németország, Olaszország, Oroszország, Japán és az Egyesült Államok számított nagyhatalomnak. Katonai erőik ha nem is voltak egyforma nagyok, még megmérkőzhettek egymással a szövetségi rendszerek keretén belül. Ma Németországot megfosztották hatalmától és megosztottságban él. Gyors gazdasági talpraállása ellenére tényleges és lehetséges ereje nem hasonlítható az Egyesült Államokéhoz vagy a Szovjetunióéhoz. Olaszország elvesztette gyarmatait és fáradozásai következtetésen arra irányultak, „hogy belső viszonylatban megerősítse és kiépítse politikai és gazdasági rendszerét” — írja Albonetti, majd így folytatja: Franciaország, amelyet Németország legyőzött, kénytelen volt feladni Európán

³ Richard Mayne: Die Einheit Europas. É. n. (1963). München, Prestel Verlag. 9. és 45–46. l.

⁴ Mayne: i. m. 9. l. -

⁵ Stranner: i. m. 9. l.

⁶ Albonetti: i. m. 31. l. és Stranner: i. m. 19. l.

kívüli politikai hadállásait. „Politikai rendszere — amely még válságban van — tartósan szenved emiatt.” Japán az erőt felőrlő háború folytán rendkívül meggyengült. Az ázsiai földrészen egyelőre még csekély politikai befolyással rendelkezik és körülbelül a már említett országokéhoz hasonló helyzetben van.

„Nagybritannia kénytelen volt az Európán kívüli területeken, sőt még az Európában levő hatalmi állásait is erősen visszavonni, ha még annyira is igyekszik nemzetközi nagyhatalomként viselkedni és bármennyire törekszik is arra, hogy egyidejűleg tartsa fenn vezetését a Commonwealthben és szoros kapcsolatát az Egyesült Államokkal. Elég arra emlékeztetni, hogy lemondott arról, hogy magára vállalja a béke és a szabadság biztosítását Görögországban: és ezt már 1947-ben megtette. 1956 vége felé a szuezi válság újból megmutatta Nagybritannia hanyatlását, minthogy még az sem sikerült neki, hogy Franciaországgal együtt (eredményesen — M. Gy.) szembeszálljon azzal, hogy Egyiptom nacionalizálja a Szuezi-csatornát.” „A háború utáni politikai mérleg Európa számára lesújtó, mind e földrészen, mind Ázsiában, Afrikában, a Közel- és Közép-Keleten. Nincs kétség: mélységes politikai hanyatlással állunk szemben.”⁷ Nagybritannia visszavonult Indiából, Franciaország Indokínából, Hollandia roppant nagyságú ázsiai birtokaiból. „Lépésről lépésre, néhány év leforgása alatt az európai befolyás Ázsiában teljesen összezsugorodott.” A Közel- és Közép-Keleten francia befolyás a második világháború befejezése óta nem létezik. Franciaország kénytelen volt lépésről lépésre feladni észak-afrikai állásait. A marokkói és tunéziai válságot követte az algériai háború.⁸

A második világháború utáni helyzet elemzésével foglalkozó nyugati polgári szerzők bármelyikének művét lapozzuk, hasonló megállapításokra bukkanunk. Valamennyien egybehangzóan beismerik az európai tőkés nagyhatalmak politikai, gazdasági erejének, befolyásának összezsugorodását. Mindannyian keserű szájjal nyugtázzák a felszabadító mozgalmak sikereit, a gyarmati rendszer összeomlását, — természetesen a maguk felfogásának megfelelő fogalmazásban, de nem kendőzve a lényegét. Nem késlekednek rámutatni arra sem, hogy gazdasági talpraállásukhoz sem maradt elég erejük. „Európa államainak nem sikerült saját gazdaságuk alapvető szükségleteit kielégíteniök. Először elhanyagolják védelmi feladataikat, majd — miután a gazdasági fellendülés folyamata lendületbe jött — a gazdasági segítség után még katonai segítséget is kértek.”⁹

Mayne hangsúlyozza, hogy az UNRRA-segély megszüntetése, az amerikai háborús segítség-kölcsön, valamint az első világháború utáni kölcsönök kimerülése után még erősebb fény vetődött Európa gazdasági gyengeségére. Az 1946—47. évi szigorú tél ezt a gyengeséget még jelentősebbé tette. A nyugati tőkés országok nem tudtak úrrá lenni a nagyméretű munkanélküliségen, az inségen, a növekedő infláción. Az európai államok folyó tartozása a dollárzónánál 7 milliárdot tett már ki, ennek 70%-ával az Egyesült Államoknál voltak eladódva. Ebben a helyzetben, amelyet — Mayne szerint — még a Szovjetunióval kapcsolatos fokozódó politikai nehézségek is súlyosbítottak — hirdette meg George Marshall amerikai külügyminiszter 1947. június 5-én a róla elnevezett segélytervet az európai államok gazdasági talpraállítására.¹⁰

⁷ *Albonetti*: i. m. 31—32. l.

⁸ *Uo.* 32. l.

⁹ *Uo.*

¹⁰ *Mayne*: i. m. 66. l.

A politikai viszonyok általuk ilyennek látott alakulásából a nyugati polgári szerzők azután nem késnek levonni további és a tőkés világ félelmeit, szándékait akaratlanul is eláruló következtetéseket. Albonetti, mint láttuk, — pusztán a tényeket nézve — helyesen ismertette a valóságos helyzetet. Mindössze egy tekintetben, amelyről még említés történik, nem vett számba minden eshetőséget. A fennálló viszonyok ecsetelését követően ugyanis ezt írja: „Így fordulhatott elő, hogy mind a Távol-Keleten, mind Délkelet-Ázsiában, a Közel- és Közép-Keleten, mind pedig Észak-Afrikában, sőt még Európa egyes államaiban is az amerikaiak érzik felelősnek magukat a rend fenntartásáért — sőt mi több: Szovjetország és csatlós államai terjeszkedési törekvéseinek meggátlásáért.”¹¹ Stranner hasonlóképpen vélekedik: „Nyugat-Európa képtelen megvédeni magát a Szovjetunió esetleges agressziója ellen hatalmas, Atlanti-óceánon túli szövetségének segítségével nélkül. És mi lenne számos európai terület gazdasági életével a Marshall-terv milliárdjai nélkül?”¹² „Néhány év alatt a csaknem teljesen leszerelt Európának függésbe kellett kerülnie — védelme érdekében — a szövetséges csapatoktól és az amerikai atombombától. Az európai inséget megelőző időkben az Egyesült Államok lassacskán kezdett tudatára ébredni annak, hogy szükségese átvennie a nyugati világ irányítását, míg a Szovjetunió, amely győztesen került ki a háborús összecsapásból, megnagyobbodva, megerősödve egész Kelet-Európából álló hadiszakmánnnyal, világhatalommá lett, növekedő fenyegetést jelentvén a Nyugat valamennyi »tőkés« államára nézve.” (Kiemelés eredetiben — M. Gy.) „A nyomor és az európai államok általános gyengesége magyarázza meg nagy mértékben az új európai szolidaritás jelentkezését. Ennek azonban feltehetően nem lett volna ereje ahhoz, hogy gyakorlati valósággá váljék, ha nem ösztönözte volna állandóan a Szovjetunió esetleges agressziójától való félelem (kiemelés eredetiben — M. Gy.) és az Egyesült Államok által biztosított katonai, pénzügyi és erkölcsi segítség.”¹³ „Eme tények elismerése egyet jelent ama nagyszámú európai államférfi és gondolkodó alapokoskodásának megértésével — és nem is kevésével —, akik csak a politikai és gazdasági egyesülést tartották megfelelő eszköznek emez öreg földrész hanyatlásának megakadályozására.”¹⁴ Mayne kevésbé éles megfogalmazásban ugyan, de lényegileg azonosan vázolta a második világháború után kialakult nemzetközi helyzetet. A hidegháborús politika létrejöttéért egyértelműen a Szovjetuniót és annak az általa „meghódított” kelet-európai területek fölötti uralmához való állítólagos ragaszkodását teszi felelőssé. Ugyanazokat a vádakot írja le a Szovjetunió hegemonisztikus törekvéseiről, mint tőle függetlenül és csak valamivel korábban Albonetti, Stranner.¹⁵

Az európai földrészt, értsd: a nyugat-európai tőkés világot fenyegető veszély tehát nem más, mint a Szovjetunió világhatalommá fejlődése és Stranner szerint „esetleges agressziója” vagy még élesebb megfogalmazásban „a Szovjetunió terjeszkedési törekvései” (Albonetti), amelynek útjába — és ez Mayne véleménye is — az európai tőkés államok nemzeti határokat lerontó, nacionalista érzelmeket kioltó összefogásának gátját kell állítani amerikai vezetés alatt. Az európai egyesülésnek csak Nyugat-Európára kell korlátozódnia. Ugyanakkor „az európaiak ápolgatják azt a reményüket, hogy egy napon

¹¹ Albonetti: i. m. 321. l.

¹² Stranner: i. m. 9. l.

¹³ Uo. 19. l. Kiemelés tőlem (M. Gy.)

¹⁴ Uo. 9. l.

¹⁵ Mayne: i. m. 61—64. l. Ugyanígy ír Stranner: i. m. 61. l.

majd visszaszerezhetik a keleti területeket.”¹⁶ Stranner művének egy másik helyén akaratlanul is fényt derít arra, miért is tartja oly lényegesnek Albonetti-vel egybehangzóan — a már említett okon túlmenően — az Egyesült Államok rendfenntartó szerepét. „A háború utáni fejlődés mutatja, hogy Franciaország és Nagybritannia, Európa egyedüli két »nagyja«, nincs többé abban a helyzetben, hogy a nyugati befolyást fenntarthassa Közép-Keleten és Ázsiában az Egyesült Államok közreműködése nélkül. Mely európai állam állíthatja ezek után, hogy független külpolitikát folytathat?”¹⁷ — kérdi.

„1947-ben a Szovjetunió uralmának kiterjesztését Kelet-Európa országaira csaknem befejezte” és „...Kelet küldetésstudattal áthatott lendülettel véghezvitt erősödő politikai terjeszkedését hatalmi eszközökkel folytatja Európa felé”,¹⁸ fenyegeti Nyugat-Európa „szabad, demokratikus” országait. „Nyomás és nyílt fenyegetések Görögország, Törökország és még egyéb középkeleti országok, főleg Irán vonatkozásában. A kommunista propaganda és a nemzeti kommunista pártok működése — amelynek a gazdasági újjáépítés nehézségei és az akkori politikai és szociális bizonytalanság is kedvezett — szovjet ellenőrzés alatt egyidejűleg megerősödött”¹⁹ — fejtegeti Albonetti. Mayne előadja, hogy az 1943 óta lappangó görög polgárháborút 1946 végén lángralobbantotta a Vafiadesz tábornok által vezetett és a kommunista szomszéd államok által támogatott offenzíva. Erre válaszként hirdette meg — írja — Truman híres doktrínáját, amelyben megígérte, hogy a „fegyveres agresszióval vagy felforgatási kísérletekkel szemben kifejtett ellenállást” az Egyesült Államok támogatja, ami meg is történt abban a formában, hogy Görög- és Törökország 400 millió dollár „pénzügyi” segílyt kapott.²⁰ „Gyakorlati eredményében a Truman-elv a Görög- és Törökországnak nyújtott gazdasági és katonai segítséggel támogatta ezeket — a kommunizmus által — belülről, kívülről fenyegetett országokat és megjavította gazdasági és politikai viszonyait, amely országok termékeny talajul szolgáltak a kommunista propaganda számára”²¹ — állapítja meg Albonetti is. Az 1948 februári csehszlovákiai proletárforradalom eseményei, a berlini négyhatalmi parancsnokság bezárása 1948, július 1-én, a koreai háború, a szuezi válság megannyi további tény az integrációs politika híveinek szemében, amelyeket mint egyedüli és kizárólagos okokat előtérbe állítva látják igazoltnak az Európa-mozgalmat, a nyugat-európai tőkés államok ún. nemzetekfölötti összefogását.²²

Közelebbről szemügyre véve a könyvek már idézett és más, hasonló értelmű helyeit, úgy tűnik, hogy az érvelés mögött más is meghúzódik, mint amit előtérbe állítanak. Érvelésükben ugyanis kettős fenyegetésről írnak és ez: „Szovjetoroszország szomszédsága és a kommunista pártok részéről jövő fenyegetés, amely pártok megkísérelték belülről megdönteni az ingadozó európai kormányokat.”²³ Albonetti a nyugat-európai tőkés államok politikai együttműködésének szükségességét azzal indokolja, „hogy jobban tudjanak szembeállni a szovjet gazdasági és politikai fejlődéssel, és hogy befolyásukat meg

¹⁶ *Stranner*: i. m. 69. l.

¹⁷ *Uo.* 66. l.

¹⁸ Az idézetek a szöveg sorrendjében *Albonetti*: i. m. 33. és IX. lapjain találhatóak meg.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ *Mayne*: i. m. 62—63. l.

²¹ *Albonetti*: i. m. 37. l.

²² *Uo.* 19., 38., 39., 85., 90., 235. l.

²³ *Uo.* 86. l.

tudják őrizni a világban”.²⁴ Még talán ennél is egyértelműbben árulja el az integrációbarát irányzat azért lelt talajra az egyes nyugat-európai országokban, „mivel szükségessé vált új ideológia, amely a kommunistát hatékonyan ellensúlyozhatná”.²⁵ Úgy tűnik, hogy a két legutolsó idézet rávilágít az integrációs törekvések néhány lényeges politikai indítékára.

Nem fogadható el a nyugati polgári szerzőknek a Szovjetunió hódító törekvéseiről szóló érvelése és az a vádja, hogy agresszív tervek szövegetne Nyugat-Európa tőkés államai ellen, és eme tervek miatt kényszerülnének a nyugatiak integrációs összefogásra. Megfelel azonban a történeti igazságnak az, hogy a nyugati tőkés integrációs törekvések egyik, ha nem is az egyedüli és kizárólagos politikai indítéka a Szovjetunió világhatalommá válása és a szocialista világrendszer kialakulása. Ez a történelmi folyamat nyugtalanítja a tőkés világ vezető osztályait. Most már ugyanis nem csupán a világ felosztásáról és újrafelosztásáról, a piacok fölötti uralomról van szó, mint az imperialista hatalmak közötti viszályok esetén mindig, hanem — 1917 októbere óta — immár a nem imperialista, a szocialista világrendszer létezése folytán, a tőkés rendszer fennmaradásáról is, utóbbiról 1945 óta fokozott mértékben. A Szovjetunió fejlődése és a szocialista világrendszer kialakulása mellett elsősorban Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban a kommunisták különösen jelentős helyet kaptak a kormányban, részeseivé lettek a hatalomnak. Mindez más országok forradalmárai és elnyomott tömegei számára biztató példát mutatott. A belső viszonyok érettsége lehetővé és szükségessé is tette a görög, a török tömegek megmozdulását kommunisták és demokratikus gondolkodású politikusok vezetése alatt. Iránban és egyebütt is fellángolt az imperialista-ellenes küzdelem. Az európai kontinens egyes államaiban, elsősorban Francia- és Olaszországban pedig a tőkésék joggal tarthattak attól, hogy — mint Albonetti írja — az erős nemzeti kommunista pártok esetleg elérkezettnek látják az időt „ingatag kormányaik megdöntésére”.

A Szovjetunió, a népi demokráciák és a tőkés országok kommunista pártjainak eredményei a marxizmus—leninizmus elméletének helyességét a gyakorlatban igazolták. Más okok mellett ezeknek az eredményeknek és ezek révén az ideológia vonzó hatásának és a példa követésének ellensúlyozására is vélték a tőkésék szükségesnek az integráció eszméjét és gyakorlatát. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az integrációs összefogás másik, az előzőéhez hasonló súlyú oka, a nyugati tőkés államok imperialista törekvése, amelyet a nyugati befolyás fenntartásának fogalmába burkol a nyugati polgári irodalom. Közép-Kelet, Ázsia és Afrika azok a területek, amelyeket a nyugati befolyás fenntartásának övezeteiként jelölnek meg, ahol feltétlenül fenn akarják tartani befolyásukat és így kizsákmányoló tevékenységüket is.

Nem fogadható el a nyugati polgári irodalomnak az az állítása sem, amely szerint a Szovjetunió agresszív, hódító politikájának eredménye lett volna a népi demokráciák létrejötte és az ott lefolyt társadalmi átalakulás. A népi demokratikus országok történéseinek alkotó munkájaként keletkezett szakirodalom tények sorával igazolja, hogy Bulgária, Csehszlovákia, Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Albánia népe felszabadulását többségében saját erejével, részben — egyik országban kisebb, a másikban nagyobb részben —

²⁴ Albonetti: i. m. 227. l.

²⁵ Uo. 91. l.

a Szovjetunió fegyveres erőinek segítségével vívta ki. További sorsát forradalmi tömegeinek akaratából, azok mozgalmainak erejével, a nemzeti kommunista pártok vezetésével, a marxizmus—leninizmus elvei szerint irányította a szocializmus útjára, és közben szívsós politikai harcban szorította ki a tőkéseket hatalmi állásaikból. A csehszlovák kommunisták vezetésével a cseh és a szlovák nép tömegei hiúsították meg Eduard Beneš és Jan Masaryk ama kísérletét is, hogy visszafelé fordítsák a történelem kerekét és a szocializmus helyett a nyugati polgári demokrácia fokán konzerválják Csehszlovákia társadalmi, gazdasági viszonyait. Ennek a szándéknak politikai és anyagi alátámasztása végett tárgyaltak Csehszlovákia polgári vezetői, Beneš, Masaryk és mások a Marshall segélyről és készek voltak a velejáró, politikai-gazdasági függést jelentő feltételek elfogadására is. A tömegek forradalmi fellépése azonban minden szovjet felhívás, utasítás vagy segítség nélkül, önjelől éppúgy meghiúsította Beneš csoportjának ezt a haladásellenes próbálkozását, miként Magyarországon is a forradalmi tömegek vívták ki kommunista vezetéssel a győzelmet 1947 tavaszán a tőkés-polgári rend híveivel szemben azok állam- és népellenes összeküvésének leleplezése után, vitték sikerre az 1947. évi választásokon a nép ügyét, majd az itt elért eredményekre tették fel a koronát az 1947 ősztől 1948 júniusáig szakadatlanul tartó forradalmi cselekedetek sorozatának eredményeként a proletárdiktatúra megvalósításával. És így ment ez a többi népi demokráciában is. A Szovjetunió, ha erre megkérték, anyagiakkal segítette a tömegek harcát, mint proletárállam a másik állam proletárjait, de közvetlenül semmilyen formában sem avatkozott be az események menetébe. 1956-ban a magyar nép érdekeit képviselő forradalmi munkás-paraszt kormány kérésére bocsátotta rendelkezésre fegyveres erőit a népi hatalom megvédésére, amelynek a megelőző politikai vezetés hibáinak következtében és a nyugati imperialista hatalmak aknamunkája folytán is akkor nem volt elég ereje önvédelemre.

A történelmi tények arról tanúskodnak, hogy a nyugati tőkés államok igyekeztek minden eszközzel megbuktatni vagy visszaszorítani, vagy ha ez nem volt lehetséges, legalább meggátolni a szocialista eszmék, a népi demokratikus forradalom és az antiimperialista nemzeti felszabadító harcok terjedését. Erről vallanak a népi demokráciák ellen 1947—1948-ban szőtt összeküvések, amelyek résztvevőinek nyugati kapcsolatai a tárgyalások során lelepleződtek, valamint a francia és olasz, a belga, a görög, török, iráni események, a Truman-elv meghirdetése stb. Az imperialista hatalmak eme lépéseire visszahatásként és népi hatalmuk védelmében, a belső fejlődés adta lehetőségekre támaszkodva gyorsították meg a népi demokráciák forradalmi erői a tömegekkel egyetértésben és azok támogatásával a proletárdiktatúra felé haladó folyamatot, és csak hónapokkal később, az említett nyugati, hidegháborús lépések elleni védekezésékként hívták életre a Szovjetunió és a népi demokráciák kommunista pártjai 1947 októberében a Kominformot.

A nemzetközi helyzet éleződése mindig jó alkalom a vezető imperialista hatalmak számára, hogy ingadozó partnereiket az integráció útján teendő határozottabb lépésekre biztassák. Az integráció kérdésével foglalkozó nyugati írók nem is titkolják ezt az összefüggést. Elmondják, hogy tíz éves erőfeszítés és tapogatózás után 1955-re az Egyesült Államok támogatta Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet és a NATO működése révén „az európai egyesülés erőinek sikerült biztosítaniok Európában bizonyos gazdasági fellendülést és biztonságot”, de az Európa-Tanács és a Montanunió életrehívása is csak a

kezdetét jelenthette az európai népek megbékélésének. Ennél tovább tíz évvel a háború befejezése után sem jutottak, „megbukott az a kísérletük, hogy Európa tényleges politikai és gazdasági szövetségét hozzák létre”.²⁶ Ekkor fogott össze Nyugat-Európa hat állama, és két év alatt kidolgozta az Európai Gazdasági Közösség szervezetének tervezetét, hogy legalább a kis Európán belül megvalósítsa az integrációt, „és így szorítsa rá a többi országot e mozgalom követésére”. A nemzetközi helyzet — véli Stranner — kedvezett e tendenciának, „nevezetesen ama szolidaritás-érzés révén, amely az európai népekben a szuezi válság és az 1956 novemberi budapesti események nyomán támadt, valamint ama buzdítások révén, amelyekkel az amerikaiak nem takarékoskodtak a Hatok vállalkozásaival kapcsolatban”.²⁷ Szerző azonban jól látja, hogy az integrációs törekvéseknek a nemzetközi helyzet egy-egy fordulata nem igazi, alapvető oka, hanem csupán járulékos segítője lehet. „De mindez — folytatja — nem magyarázza meg a Hatok sikerének alapvető okát.” A szuezi és a magyarországi események idején „a brüsszeli tárgyalások már nagyon előrehaladott állapotban voltak, a munka lényege, a szakértők tevékenysége, amely 1955 júniusában elkezdődött, ekkor már befejeződött, és a mozgalom elindult.”²⁸ Az igazi okok — mutat rá a svájci szerző — mélyebben fekvő politikai és gazdasági szükségességekből fakadtak. A történelmi tények azonban azzal a tanulással is szolgálnak, hogy a békés egymás mellett élés politikájának következetes folytatása esetén a tőkéseket egymástól elválasztó ellentétek inkább előtérbe kerülhetnek.²⁹

És ez érthető is. Elég talán figyelembe venni azt a tényt, hogy például az ún. Európai Parlamentben 1960-ig az egyes tagállamok által küldhető delegátusok megoszlása a következő volt: Belgium 14 (1960 óta 42), Német Szövetségi Köztársaság 36 (108), Franciaország 36 (108), Olaszország 36 (108), Luxemburg 6 (18), Hollandia 14 (42).³⁰ A három vezető tőkés országnak egyenként is több képviselője van az Európai Parlamentben, mint a három kisebbnek együttvéve. Az Európai Gazdasági Közösségben (EGK) Franciaországnak, a Német Szövetségi Köztársaságnak és Olaszországnak egyenként 4—4 szavazata, Belgiumnak és Hollandiának 2—2, Luxemburnak 1 szavazata van. Dánia gazdasága is egyre szorosabban függ a legnagyobb nyugat-európai monopóliumoktól, és ez a körülmény az eddigieknél szorosabb politikai kapcsolatok létesítésére szorítja Dániát az EGK országaival, ami ha nem is jogilag, de valóságos politikai függésre vezet, például a nyugat-német—dán közös katonai parancsnokságon belül.³¹ A jelenlegi nyugat-európai integráción belüli más ellentétekről a későbbiek során lesz szó.

És ezek után idézzük megegyeszer emlékezetbe Stranner művének azt a részét, amely kifejti, hogy az elgyengült Nagybritannia és Franciaország csak az Egyesült Államok segítségével tudja fenntartani a nyugati befolyást Közép-Keleten és Ázsiában.³² A nyugat-európai tőkés integráció tehát a gyarmati és függő népek felszabadító, antiimperialista, demokratikus forradalmi elleni szövetkezést is szolgál, emez ország népeinek kizsákmányolását és a felszaba-

²⁶ Stranner: i. m. 37. l.

²⁷ Uo. 38. l.

²⁸ Uo.

²⁹ Albonetti: i. m. 110. és 95. l.

³⁰ Uo. 219. l.

³¹ A modern kapitalizmus problémái. Béke és szocializmus, 1962. 12. sz. 115. l.

³² Stranner: i. m. 66. l.

dultak gazdasági, de ha lehetséges, politikai függését is fenntartó új kolonializmus segítségével.

Az imperialista hatalmak az integrációs szervezetek segítségével egy állam gyarmati uralma helyére a neokolonializmus *kollektív* kizsákmányolását iparkodnak állítani. A monopóliumok egyesítik erőiket Ázsia, Afrika, Latin-Amerika elmaradott országainak korszerűsített módszerekkel való kollektív leigázására. Az elmaradott országoknak dönteniök kell. Különösen élesen történik fel a kérdés Franciaország és Anglia egyes volt afrikai gyarmatain, amelyeknek gazdasága jelentős mértékben függ egykori anyaországuktól.

Jelenleg az a helyzet — írja Mayne —, hogy a nem társult országok irigylük a társultaktól az Európai Gazdasági Közösség keretében élvezett kiváltságait. Ugyanakkor a társultak úgy látják, hogy az EGK államainak piacain való áruehelyezési esélyeik a kedvezményezett elbánás ellenére kevésbé biztosítottak, mint az a számos hosszúléjárátú áruátvételi biztosíték volt, amelyet mindig megkaptak egykori „anyaországaiktól”, különösen Franciaországtól. Még nagyobb súllyal esik a latba, hogy a társulási megállapodás létrejötte óta sok afrikai ország függetlenné vált. Ez a körülmény azzal együtt, hogy a tengerentúli fejlesztési alapból nyerhető támogatásra vonatkozó megállapodás is lejárt, alkalom lehet arra, hogy a társult országok más hasonló gondolkodású államokkal közösen újonnan szabályozzák az egész társulási kérdést egyrészt azért, hogy megjavítsák a társult országok helyzetét, másrészt azért, hogy csökkentsék a más országokkal szemben alkalmazott megkülönböztető rendszabályokat. Az 1962. december 20-án a Madagaszkárral együtt immár tizennyolc független afrikai állammal aláírt új megállapodás gyorsítja a kereskedelmi korlátok lebontási folyamatát a társult országok számára, kibővíti a pénzügyi segítyt és az elhelyezési lehetőségeket. Ugyanakkor világossá vált az is, hogy minél több lesz a társuló és így a külön kedvezményben részesültek száma, csak rontja az EGK-nek a kívülállókval való tárgyalási helyzetét — állapítja meg helytállóan Mayne,³³ mert a gazdaságilag gyengén fejlett országok jelentős része védekezik, fellép az EGK és diszkriminatív kereskedelempolitikája ellen. Ugyanakkor a kívülálló egy másik csoportja közeledni és egyezkedni próbál vele.³⁴ A csatlakozók a kedvezmények ellenére is alárendelt helyzetbe kerülnek. Külkereskedelmük az imperialista államok monopóliumainak ellenőrzése alá kerül, s ez a körülmény még jobban állandósítja gazdaságuk monokulturás jellegét. Ipari fejlődésük akadályokba ütközik, mivel a Közös Piachoz tartozó országok késztermékeinek vámkedvezményes importja — vámvédelem nélkül — úgyszólván lehetlenné teszi a nemzeti ipar fejlődését. A társuló országoknak tehát a számukra biztosított vámrendszer az önálló gazdasági fejlődés szempontjából nézve nem kedvez, annál előnyösebb a külkereskedelmüket ellenőrző monopolista trösztök számára. Így a Közös Piachoz társult gazdaságilag elmaradott országok immár *egyetlen* imperialista hatalom helyett egy imperialista szövetségi *csoporth* nyersanyagtermelő függvényeivé válnak. A be nem lépő elmaradott országok viszont — mint erről szó esett — a vámkorlátok miatt kerülnek előnytelen helyzetbe a nyugat-európai integrációs piacokon, ami nagyarányú túltermelést eredményezhet. Éppen ezt az utóbbi körülményt használják fel az imperialisták arra, hogy nyomást gya-

³³ *Mayne*: i. m. 149—150. l.

³⁴ *Rába András*: Az Európai Közös Piac néhány problémája. Közgazdasági Szemle 1963. 5. sz. 597. l.

koroljanak az elmaradott országokra.³⁵ Ez a nyomás, mint Brazília példája is mutatta a közelmúltban, egyes országok esetében gazdasági és politikai zűrzavart eredményezhet, és ennek következtében azt, hogy az illető állam az adott esetben ismét amerikai befolyás alá kerül. Az elmaradott országok, más kifejezéssel a „fejlődő országok” gazdasági önállósodását kétségtelenül segíti a Nyugattól kapott anyagi és más természetű támogatás. Ennek az objektív hatásnak azonban semmi köze sincs a nyugatiak profitszerzési és újkolonialista törekvéseihez, amelyek elválaszthatatlanul hozzátapadnak a támogatáshoz és annak igazi okai. Sőt: a fejlődő országok gazdasági előrehaladásának folyamata a nyugatiak szándékai és akarata ellenére megy végbe azáltal, hogy a támogatást felhasználó kormányok saját országuk és vezető osztályaik érdekében iparkodnak a segítséget, legalább részben, saját gazdasági fejlesztésük előbbrevitelére hasznosítani. Ez utóbbi törekvésnek is eredménye a növekvő önállósodás, mint emez osztályok önállósodási törekvéseinek, eme folyamat szubjektív mozgatójának is egyik következménye.

A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai indokai közül még kettő vár tisztázásra. Az egyik az, hogy Nyugat-Európa tőkés államai valóban rászorultak-e talpraállásukhoz az amerikai segélyre és az integrációra. A másik, hogy miért vállalta az Egyesült Államok a segítőnek és a nyugati típusú integrációs törekvések szószólójának, ösztönzőjének a szerepét.

A Szovjetunió és az európai népi demokráciák példája megmutatta, hogy a háborús pusztítások kártételeit bármely állam a maga erejéből is helyrehozhatja, ha olyan társadalmi rendszere van, amelyet a tömegek magukénak vallanak, amely a tömegek uralmát valósítja meg és az ő érdekeiket szolgálja. A tőkésék azonban nem voltak hajlandók vállalni az önerőből történő újjáépítéssel járó áldozatokat és a rekonstrukció terhének oroszlánrészét a tömegekre óhajtották hárítani. Ezenkívül a tőkésék iparáganként, vállalatokként, vagy vállalatcsoportonként elaprózott tőkeereje egyéni, tőkés célokat tartott szem előtt, és bármekkora is önmagában véve, egyenként mégsem elég arra, hogy az újjáépítést el tudja végezni. Az újjáépítés jóval nagyobb, az egész nemzetgazdaság minden erőforrásának összpontosítását, tervszerű, központilag irányított felhasználását igényelte volna, az egyéni vagy csoportérdekeknek az egész nemzet érdekei alá rendelését, feltéve, hogy saját erőből kívánták volna végrehajtani az újjáépítést. Ilyen fokú erőösszpontosítás azonban csak szocialista tulajdonviszonyok uralma mellett érhető el. Ezek hiányában valóban nem volt más hátra, mint gazdagabb, erősebb tőkés partnerek segítségét kérni és — ami ezzel együtt jár — belenyugodni azok politikai és gazdasági vezető szerepébe. Az európai tőkés hatalmak politikai uralmuk megóvása és gazdasági talpraállásuk érdekében kérték tehát az Egyesült Államok politikai, gazdasági és katonai segítségét.

Az Egyesült Államok maga is szorgalmazta az európai integrációt, sőt jobban magáévá tette, mint számos európai állam. Amerika háború utáni politikája „az Egyesült Államok kormányának aktív és gyakran nagyvonalú beavatkozásához vezetett az európai integrációs folyamatba, amelyet az európai népek a közbeeső időben, különféle föderalista törekvések ösztönzésére... önként kezdeményeztek”. A Marshall-segély anyagi alapot kívánt nyújtani

³⁵ Új jelenségek a monopoltőke „integrációjában”. Béke és szocializmus, 1962. 7. sz. 39. 1. és Jacques Kahn: Le Marché commun et l'économie française. Cahiers du Communisme, 1963. 1—2. sz. 42. 1.

e politikai cél eléréséhez.³⁶ Mayne egy amerikai volt külügyi tisztviselő kijelentését idézi, aki szerint az Európai Gazdasági Együttműködési Bizottság „messzemenően amerikai nyomásra” foglalkozott például az európai vámunió kérdésével.³⁷

Az európai egyesülési mozgalom tehát nem volt olyan spontán folyamat, mint ahogyan Albonetti is állítja. A történelmi tények rácafoltak a szerzőre, aki egyébként műve más helyein maga is kénytelen elismerni, hogy 1953—1954-re az első integrációs törekvések részben megbuktak (1954-ben a francia parlament nem szavazta meg az Európai Védelmi Közösségben való részvételt), részben nem hozták meg a várt eredményt (Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet). Ez türelmetlenné tette az Egyesült Államokat, és „az intésekről áttértek a nyomás kifejtésére... és szankciókat is helyeztek kilátásba (a gazdasági segítség megszüntetése) ama országokkal szemben, amelyek nem ratifikálnák az Európai Védelmi Közösség okmányát. Ekkoriban írta a New-York Times, hogy az európai integráció politikája inkább látszik amerikai, mint európai politikának, olyan politikának, amelyet az amerikaiak minden áron rá öhajtottak kényszeríteni az európaiakra.”³⁸ Az Egyesült Államok különösen a koreai háború kudarca után szorgalmazta erősen az európai integrációt. Ez a jelenség egyúttal az amerikai külpolitika távol-keleti irányzatának háttérbeszorulását és az európai befolyás növelésére irányuló politikai irányzat erejének növekedését is jelezte, Eisenhower elnökké választásának és Trumanétól ennyiben némileg eltérő politikájának eredményeként.

Más helyen még külön szó lesz arról, miért vonakodtak egyes európai államok az integrációtól vagy annak az Egyesült Államok által javasolt ún. nemzetekfeletti, kozmopolita formájától. Itt most csupán azoknak a nyugati polgári szerzőknél olvasható nézeteknek ismertetésére történhet kísérlet, amelyek kifejtik, miért is tartotta az Egyesült Államok oly lényegesnek Európa tőkés országainak egyesítését és támogatta Churchillnek a zürichi egyetemen 1946-ban kifejtett és az Egyesült Európai Államok létrehozását ajánló nézeteit. „Az amerikai politika főcélja Európában az volt, és még ma is az, hogy előmozdítsa szabad és erős, gazdaságilag és politikailag egymással összefogó népek közösségének létrejöttét, amely olyan helyzetben van, hogy közösen vagy egyenként fel tud lázadni a Szovjetunió által történő elnyelés ellen és ha kell, *legelső védővonalat képezzen egy szovjet támadással szemben.*”³⁹ (Kiemelés tőlem — M. Gy.) Az Egyesült Államok tehát — Albonetti szerint — a katonai előtérnek és egyúttal az eszmei védőfalnak a szerepét szánja Európának szovjetellenes terveiben. Ennél — úgy tűnik — sokkal jobban megközelíti a valóságot Mayne véleménye. Szerinte az Egyesült Államok a második világháború után nemcsak azért támogatták állandóan a tényleges európai integrálódást, hogy Nyugat-Európát gazdaságilag ismét talpraállítsák, hanem azért is, mert remélték, hogy Európa politikai egysége révén oly erős és szilárd lesz, hogy ellen tud majd állni az olyanféle kísértéseknek, mint például egy második rapalloi szerződés. „Akkoriban (1949-ben — M. Gy.) szükséges volt az új német államot megakadályozni abban, hogy egy a Kelet felé orientálódó harmadik hatalom

³⁶ Albonetti: i. m. 85—86., idézet a 87. lapon.

³⁷ Mayne: i. m. 68. l.

³⁸ Albonetti: i. m. 88. l., vö. még a 106. és 234. lapot is.

³⁹ Uo. 85. l. — Mayne: i. m. 69. l. — Arra, hogy az integráció a béke, a demokrácia, a szabadság védője, vö. még Albonetti: i. m. 33—34., 39. lapjait is.

csábító szerepét eljátssza.”⁴⁰ A világhegemonia megszerzésének és biztosításának szándéka is vezeti az Egyesült Államok vezető köreinek európai politikáját. Ennek megvalósítása során a béke, a szabadság, a demokrácia védelmét hirdetve nem riadnak vissza a más országok belügyeibe való közvetlen beavatkozástól (görög, török események, a főttebb említett nyomások, fenyegetések stb.), vagyis a nemzetek önrendelkezési jogának megsértésétől sem.

Európa nyugati tőkés országai a már említett okok miatt a legutóbbi időig elfogadták az amerikai vezetést. Elfogadták ezenkívül még a német agressziótól való félelmükben is, amelytől az 1950-es évek közepéig elsősorban a franciák, de a német hódítás többi áldozata sem tudott megszabadulni. Az integrációs tervek és szervezetek különféle formáival részben azért is tudtak megbékülni, mert azokban védelemre vélték lelteni a nyugat-német revanista törekvésekkel szemben. Stranner műve számos helyén foglalkozik e kérdéssel. Megállapítja, hogy az angolok és a franciák kettős félelem nyomása alatt éltek. „Ők (ti. Franciaország és Nagybritannia — M. Gy.) nemcsak a Szovjetunió agressziójától féltek, hanem a német hatalom újjáéledésétől is.”⁴¹ Az 1947. március 4-i dunkerquei és a Benelux államokkal 1948. január 21-én kötött brüsszeli szerződésnek — írja Mayne Strannerrel egybehangzón — egyszerre kellett kivédnie mind az esetleges német revánst, mind a szovjet katonai hatalom potenciális veszélyét. Nagybritannia és Franciaország gyengének érezte magát arra, hogy e kettős veszéllyel szembeszálljon. Ezért fogott össze más érdekelt nyugati államokkal és kérte velük együtt az európai összefogás eszméjének jegyében az Egyesült Államok katonai segítségét is, amelyet 1949. április 4-én az Északatlanti Szövetség okmányának aláírásakor jogilag is elnyertek. Az Európai Védelmi Közösség (EVK) létrehozására irányuló erőfeszítések is e kettős félelem jegyében álltak. A Plevén-terv egyenesen az amerikai nyomással is alátámasztott német újrafelfegyverzés ellenőrzése végett született meg. 1950. szeptember 12-én ugyanis Dean Acheson javasolta az angol és a francia külügyminiszternek, hogy állítsanak német hadosztályokat is a NATO szolgálatába.⁴² Az EVK-nak, eme „nemzetekfölötti” politikai szervnek a bukását is a német újrafelfegyverzéstől való aggodalom okozta. A vezérkarok az integrációnak már érintett politikai okai miatt még csak elfogadták a német újrafelfegyverzés gondolatát, a német hódítás súlyát annak idején valójában érző tömegek azonban nem feledték el „a közelmúltban lefolyt német terjeszkedés gatzetteit”.⁴³

Az integrációs szervezetek nem tudják megoldani az imperialista hatalmak egymásközi ellentéteit, sőt rendeltetésükkel ellentétben éppen amiatt, mert a fejlődés objektív tendenciájának a tőkés rend keretein belül és tőkés módszerekkel kívánnak eleget tenni, még ki is éleződnek a tőkés rend természetében rejlő objektív ellentmondások és szubjektív ellentétek.

A politikai ellentétekre jó fényt derítenek azok a viták, amelyek a politikai integráció formáiról és módszereiről, a „nemzetekfölötti” szervek alakítása körül folytak. Nyugati szerzők is egyértelműen rámutatnak arra, hogy már 1949—1950-ben, az integrációs törekvések kezdeti időszakában is

⁴⁰ *Mayne*: i. m. 75. és 151. l.

⁴¹ *Stranner*: i. m. 24. l.

⁴² „und dem Druck von aussen, besonders von seiten der Amerikaner, die für diese Aufrüstung... eintraten”. *Albonetti*: i. m. 106. l. Dean Acheson javaslatára *Mayne*: i. m. 87. l.

⁴³ *Stranner*: i. m. 24. l.

megoszlott Európa „egy kis Európára, amely eltökélten haladt a nemzetek-fölötti intézmények útján (CECA, CED stb.), és Európa egy másik részére, amely teljes egészében fenn akarta tartani a nemzeti szuverenitásokat”. Maga az a tény, hogy az Európai Gazdasági Együttműködési Közösségben angol befolyásra nem sikerült a Montanunióhoz hasonló szervezeti formát megvalósítani, és így a nemzeti kormányok közvetlen beleszólásának lehetőségét Spaaknak és másoknak nem sikerült kiiktatniok, már a tőkés államok ellentéteiről tanúskodik. Még világosabbá válik a helyzet az Európa-Tanács esetében. 1948 májusában létrejött az Európa-Tanács. Ennek valóságos működése sehogyan sem felelt meg az eszme felvetői, Churchill, de Gasperi, Sforza, Ramadier, Spaak elgondolásainak, akik a nemzeti szuverenitás egy részéről való lemondás árán bizonyos fokú, korlátozott hatalommal kívánták felruházni e szervet, de „sajnos, beleütköztek az angol munkáspárti kormány makacs ellenállásába és a skandináv országok tartózkodásába; a végső megállapodás súlyos vereséget jelent számukra: az Európa Tanácsot megfosztotta minden tényleges hatalomtól”, mivel csak az egyhangú szavazatokkal hozott döntések voltak érvényesek — állapítja meg keserű szájizzel az integrációbarát svájci szerző. Hasonlóan vélekedik az angol Mayne is.⁴⁴ Nagybritannia még ismertetésre kerülő hegemónisztikus törekvései, a skandináv államok pedig semlegességük megóvása érdekében tartózkodtak olyan megoldástól, amelyben szuverenitásuk egy részéről lemondván, az erősebb imperialisták többségi döntésének kellett volna alárendelniök saját — semlegességükhöz ragaszkodó, mert érdekeiknek jobban megfelelő — elképzeléseiket. Az imperialisták egymás közötti ellentétei, részben egymástól való félelmei, sőt egyes tőkés csoportoknak egy országon belüli ellentétei buktatták meg az Európai Védelmi Közösség tervét, és szorították igen szerény korlátok közé más integrációs kísérletek, az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet és az Európa-Tanács tevékenységét is. Az EVK-tervét a tömegeknek a német újrafelfegyverzéstől való félelmén kívül a francia finánctóke egyes csoportjainak tiltakozása is zátonyra juttatta. Ez a csoport ugyanis a feleledő német finánctóke politikai és gazdasági hatalmi törekvéseitől féltette saját hasonló érdekeit.

A francia finánctóke valamennyi csoportja egyetért abban, hogy Európában Franciaországé legyen a politikai és gazdasági vezetős szerep. A legerősebb finánctőkés csoportok, a nehézipar, a szénbányászat gazdái és a velük kapcsolatban álló nagybankok, amelyek már régóta összefonódtak a hasonló nyugat-német vállalatokkal és a legnagyobb bankokkal, természetesen a szoros német-francia együttműködés hívei voltak⁴⁵ abban a reményben, hogy a Montanunióban és az Euratomban a gazdasági, az EVK-ban, az Európa-Tanácsban és egyéb integrációs szervekben a politikai vezetés az övék lesz. Azt hirdették, hogy a nemzeti önrendelkezés eszméje elavult, és hogy a nemzeti államot be kell olvasztani az európai nemzetekfölötti államközösségbe az európai egység kedvéért, mért abban reménykedtek, hogy eme integrációs szervezetben az övék lesz a vezetés és a többi állam szuverenitásáról való lemondás majd az ő javukra szolgál. Ez a csoport azonban biztosítékokat kívánt szerezni a német vetélytárs újramegerősödése ellen. Nem tiltakozott a német finánctóke talpraállása és a nyugat-német állam újrafelfegyverzése ellen, mert ez a vezetése alatt álló ipari érdekeltiségnek búsás hasznot ígért, de ez a csoport is úgy látta, hogy Francia-

⁴⁴ Uo. 26., 27. l. (idézet), 47. l. (idézet). — *Mayne*: i. m. 73. l.

⁴⁵ A CED tervét Robert Schuman, a Montanunió-terv kezdeményezője vetette fel. — *Albonetti*: i. m. 105. l.

ország ereje „egymagában nem elegendő ahhoz, hogy Franciaországot tartósan biztosítsa Németország lendülete és esetleges hegemoniális törekvései ellen. Szükséges tehát más államokhoz csatlakozni.”⁴⁶ Ezért iparkodtak az EVK létesítéséről szóló 1952. május 27-i szerződéshez csatolt két külön jegyzőkönyvben mindenekelőtt Franciaországnak némi biztosítékot nyújtani Nyugat-Németországgal szemben, amelynek ekkor állították helyre szuverénitását. A francia fináncsőke egy másik, kolonialista csoportja úgy vélekedett, hogy Franciaországnak politikai világműködést kell ellátnia, és ezért kell fenntartani a nemzetállami kereteket. A monopóliumkések egy további csoportja, amely az angol tőkével volt szoros érdekközösségben, arra hivatkozott, hogy a francia állami szuverénitást nem kívánja feloldani olyan államközösségben való részvétellel, amelyben a második világháború idején ellenséges államok foglalnak helyet, és továbbra is folytatni óhajtja hagyományos szövetségi politikáját, amelynek alapja az Angliával való szoros együttműködés. E felfogás hívei azzal érveltek, hogy ha Nagybritannia kívül maradna az EVK-n, „Franciaország abba az aggasztó helyzetbe kerülne, hogy egy európai hatóságban ismét ki volna téve a német dinamizmusnak anélkül, hogy az angolok jelenlétükkel ellensúlyt képeznének”.⁴⁷ 1954-ben még e két csoport és a tömegek békevágya erősebb volt. Az Európai Védelmi Közösség tervét a francia parlament leszavazta.

Az olasz tömegek félelme a német imperializmus újjáéledésétől nem volt kisebb a franciáknál. Magyarányú plakátkampánnyal, sztrájkok egész sorával, a Montesi-botrány felhasználásával küzdöttek az EVK megvalósulása ellen. Még egy baloldali hetilapot is létesítettek egyenesen azzal a rendeltetéssel, hogy ellensúlyozza az *Il Mondonak* az EVK mellett folytatott propagandáját. Az olasz dolgozó tömegek is, de az olasz fináncsőke és a dél-olaszországi nagybirtok érdekeit képviselő jobboldal jelentős része is az EVK ellen egybehangozóan a terv megvalósulása esetén bekövetkező német újralfegyverzés miatt tiltakoztak.⁴⁸

A német fináncsőke magatartása sem volt egységes. Míg a franciák egyes csoportjai az angolokkal szövetségben vélték elérhetni politikai és gazdasági céljaikat, „jelentős számú német ipari körök úgy vélték, hogy országuk több hasznot húzna az Egyesült Államokkal kötendő közvetlen megállapodásból, mint olyan európai szövetkezésből, amelyben Franciaország túlsúlya érvényesülne e területen való előrehaladottsága folytán”.⁴⁹ Az Egyesült Államok azonban — már ismert okokból kifolyólag — nem hagyta annyiban a dolgot és jórészt az ő ösztönzésére jött létre a megegyezés a francia és német fináncsőke legerősebb csoportjai között. Ennek talaján született meg — már nem egészen az amerikai szándékoknak megfelelően — az EKG, amelyben minősített többséggel hozható határozatok révén a kontinens két legerősebb hatalmának a szava a döntő. A Közös Piac kiegészítője az Euratom, amelynek célja önálló európai atomerő létrehozása. Alapítói „azt óhajtják, hogy Európa lassanként felszabadulhasson az amerikai gyámság alól, ami mindezideig rányomta bélyegét eme ipar egész fejlődésére”. „Politikai tekintetben is az

⁴⁶ Uo. A francia tőkés csoportok nézeteiről 110. l. Idézet uo., vö. még a 109. lapot is.

⁴⁷ Uo. 91. l. — Azonosan vélekedik a franciák aggodalmairól és Nagybritannia távolmaradásának következményeiről *Mayne*: i. m. 90. l.

⁴⁸ *Mayne*: i. m. 90. l.

⁴⁹ *Stranner*: i. m. 43. l.

Euratom kiegészítője a Közös Piacnak” — vallja Stranner is, Mayne is.⁵⁰ A Közös Piac „Németország dinamikájának látszik kedvezni, az Euratomot viszont úgy tekintik, mint ami Franciaországnak kedvezőbb, minthogy az utóbbi eléggé előrehaladt az atomipar terén.”⁵¹ A két legerősebb hatalom vezető fináncotkés csoportjai tehát — úgy tűnik — mintha megosztottak volna a hatalmon és mintha közös céljuk volna minél előbb önálló hatalomként fellépni az Egyesült Államokkal szemben.

A nagy egyetértés azonban nem tartott sokáig. De Gaulle Franciaországa, ellenszegülve a Közös Piac kiterjesztésének, „többé vagy kevésbé nyíltan küzdve a nemzetekfölöttiség ellen, eltérítette a Hatok intézményeit kezdeti céljától”.⁵² Ezzel ellentétben „Németország, amely gazdaságilag erős és amely dinamikusan állandó terjeszkedési folyamat áramlatában mindig újabb piacokat keres, tartós harcot vívott mások protekcionizmusa ellen”⁵³ — tárja fel akaratlanul is a Közös Piacon belüli tőkés ellentéteket Albonetti. De Gaulle és Adenauer között annak idején jó volt az együttműködés, mégis mindegyik a maga államának vezetését kívánta a Hatokon belül, a NATO-ban és legalább Európában. Adenauer a keleti területek visszaszerzésére irányuló revansista terveinek valóra váltását remélte e szervezettől,⁵⁴ de Gaulle az önálló atomerő megteremtésére irányuló terveivel, a „Hazák Európája” tervével, végül 1960. szeptember 5-i beszédével egyértelműen leszögezte óhajait. „Először arra világított rá, hogy Franciaországnak joga van a NATO-n belül világméretű hegemón helyzetre, majd rámutatott az Európai Gazdasági Közösség hat államának nagyobb összetartásának szükségességére. De Gaulle aláhúzta a NATO átalakításának célszerűségét és kiterjesztését nagyobb földrajzi térségekre, mint Afrika, és a Közép-Kelet.”⁵⁵ Ennél világosabb beismerése de Gaulle monopolista csoportja expanzív terveinek aligha volna lehetséges. A politikai integráció szerveit de Gaulle a „Hazák Európája” elvnek megfelelően nem kívánja „nemzetekfölötti” alapra helyezni, hanem a nemzeti hagyományoknak alárendelni. Miközben tehát de Gaulle nagy erőt fejt ki a gazdasági integráció érdekében „különösen abból a célból, hogy leküzdje egyes, Franciaország politikai életében jelentős szerepet játszó ipari csoportok ellenállását, amelyek ragaszkodnak a protekcionizmushoz és a hagyományos nacionalizmusához”,⁵⁶ vagyis küzd a nyugat-német monopóliumok versenyétől sújtott és az ellen védelmet kereső francia monopolista csoport törekvései ellen, ő a maga csoportja nevében és érdekében ugyancsak a nacionalizmus jegyében ássa alá a „Hazák Európája” elvvel az integráció ún. „nemzetekfölötti” elgondolásait, és iparkodik a kozmopolita szerveket hegemón, ugyancsak nacionalista, imperialista célokra felhasználni.

Az integráció hívei azt is hirdetik, hogy az európai államok integrációs szervekben való összefogása a nacionalista érzelmek leküzdésének fő eszköze, az 1960-as évek elején újra feltámadó nacionalista tendenciák elleni biztos védelem. A második világháború után az Egyesült Államok jól felismerte

⁵⁰ Uo. 45., 46. l. (idézet). — *Mayne*: i. m. 94—101. l.

⁵¹ *Stranner*: i. m. 45., 46. l.

⁵² Uo. 63. l.

⁵³ *Albonetti*: i. m. 91. l.

⁵⁴ 1952-ben a Bundestegban mondotta: „Csak Európa egyesítése útján szerezzük vissza Berlint. Szerezzük vissza a német Keletet.” *Eszmeesere. Az antikommunizmus az emberiség ellensége. Béke és szocializmus*, 1962. 9. sz. 130. l.

⁵⁵ *Albonetti*: i. m. 228. l.

⁵⁶ Uo. 183. l.

— olvasható az egyik integrációpárti szerző művében —, „mekkora kockázatot rejt magában a világbéke szempontjából az európai szárazföld szét-töredezettsége. Nem ez a széttöredezettség váltotta-e ki . . . a második világháborút?”⁵⁷ A mű írója szerint Adenauernek mindig az volt a nézete, hogy csak Európa egyesítése óvhatja meg Németországot attól a veszélytől, hogy újból „a nacionalizmus, militarizmus és a veszélyes kalandok hagyományos ösvényére lépjen”.⁵⁸ 1961-ben azonban újból fellángolt a nacionalizmus Európa egyes országaiban. „Németországban, Franciaországban, Belgiumban, magában Olaszországban is 1961-ben vagy választási taktikai okokból vagy a nacionalista tendenciák erősödéséből kifolyólag várakozó álláspontot foglaltak el a politikai egyesülés új rendszabályaival kapcsolatban.” Sok idő azonban nincs arra, hogy az integrációs kezdeményezéseket tető alá hozzák, „amelyek megerősítenék a világegyensúlyt és segítenének feltartóztatni a kommunista terjeszkedést”. „A nacionalizmus újrafellépése különösen aggodalmat keltő. Ez nem csupán Franciaországra érvényes, hanem Németországra, Olaszországra és a kisebb országokra, mint Belgiumra és Hollandiára is” . . . „Az európai államok ragyogó gazdasági fellendülése ne vezessen félre. A nacionalista csíra gyorsan és hatalmasan sarjad ki. Ha elterjedne, következményei még pusztítóbbak lennének, mint azelőtt bármikor. Nemcsak háborút és rombolást eredményezne, hanem sokkal rosszabbat: talán az európai civilizáció és szabadság végét. Ahhoz, hogy szabadon élhessünk — írja Albonetti — össze kell fognunk és ahhoz, hogy összefogjunk, akarnunk, lelkünk mélyéből akarnunk kell az összefogást.”⁵⁹

Kétségtelenül van igazság abban, hogy a nacionalizmusnak, a sovinizmusnak volt szerepe a két világháború kitörésében, bár nem ez az igazi, az alapvető és mélyenfekvő ok. Az emberiség javát szolgáló nemes törekvés küzdeni a nacionalizmus ellen a béke védelmében. Az azonban vitathatónak tűnik, hogy államközi, ún. nemzetekfölötti, kozmopolita, integrációs szervezetekkel ez a cél elérhető-e. A tőkés társadalmi rend törvényszerűségeiből következően a cél elérésének politikai és gazdasági tényezők állják útját. Az integráció hívei ugyanis azon a véleményen vannak, hogy „az idő megérett arra, hogy az európai államok lemondjanak szuverénitásuk egy részéről, hogy ezen a réven előmozdíthassák Európa egyesítését”.⁶⁰ A nemzeti önrendelkezésről való lemondás — lejjebb még lesz szó erről — az erősebb tőkés államoktól való függést jelenti. Az önrendelkezéshez való ragaszkodás éppúgy nem azonos a nacionalizmussal, mint ahogyan a kozmopolitizmus sem azonos a kis és nagy állam egyenjogúságával, a népek fajra, bőrszínre, felekezetre való tekintet nélküli egyenlőségével, az igazi nemzetköziség, a proletárinternacionalizmus egyik alapelveivel. Az integráció ellen hadakozókat egyes esetekben valójában a nemzeti önzés vagy imperialista törekvések (vagy esetleg mindkettő egyszerre) vezetik (a nyugat-német, francia, olasz, holland, belga nacionalizmus eseteiben). Egy dolog mindenesetre kétségtelennek látszik. A Közös Piac államainak szövetségét országon belüli és országok közötti politikai ellentétek bomlasztják.

Az integrációs szövetségeken belüli ellentéteket még csak tovább bonyolítják a Közös Piac államai és a kívülálló imperialisták közti ellentétek.

⁵⁷ Uo. 86. l.

⁵⁸ Uo. 95. l.

⁵⁹ Uo. 259. l.

⁶⁰ Uo. 36. l.

Nagybritannia a legutóbbi évekig távoltartotta magát az integrációs szervezektől, mivel nem óhajtott lemondani az Egyesült Államokhoz és a Commonwealth államaihoz fűződő kapcsolatairól, amelyek révén az Egyesült Államok mögött a második tőkés világhatalom szerepét töltötte be. Az Egyesült Államokhoz bensőséges politikai kapcsolatok fűzik. A legutóbbi időkig minden, Európát érdeklő ügyben a Fehér Ház előbb a Downing Street-tel tanácskozott, és így alakította ki véleményét, amelyet azután közölt az érdekelt európai államokkal. Nagybritannia volt az Európai Gazdasági Közösség létrejöttéig az Egyesült Államok legfőbb európai tőkekeviteli országa. Ezen a révén Nagybritannia az Egyesült Államok európai szócsové és vezető európai hatalom volt, amely a többi európai állam fölött álló és a Szovjetuniót is beleszámítva harmadik hatalomnak vélte magát. Az Egyesült Államok 1945 óta sürgette Angliát, hogy létesítsen szorosabb kapcsolatot a kontinens államaival, de Nagybritannia változatlanul az erők egyensúlya-politikát követte és, mint ismeretes, elzárkózott bármiféle európai integrációs szövetkezésben való részvételtől (meggátolta az Európai Gazdasági Közösségi Szervezet hatáskörének kiterjesztését, az Európa Tanács hatáskörének megszilárdítását, nem lépett be a Montanunióba). Nagybritanniának különleges nagyhatalmi helyzetét az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatain kívül jelentősen meghatározza a Commonwealth államaihoz való viszonya is, bár 1945 óta az Egyesült Államokhoz fűződő és politikájának sarokkövét alkotó kapcsolatoknak alárendelte a Commonwealth államaihoz fűződőket. Ennek egyik látható eredménye az, hogy Kanada magatartását politikai és gazdasági tekintetben a Fehér Ház, ill. az amerikai monopóliumok elhatározásai szabják meg. (Emlékeztet, hogy Diefenbaker kanadai miniszterelnök 24 órán belül megbukott, amikor elutasította azt az amerikai javaslatot, hogy a Polaris-rakétákhoz atomtöltésű fejet vásároljon.) Ausztrália csaknem hasonló helyzetben van. „Hazánk abban a veszélyben ferog, hogy második Kanadává lesz, ahol az alapvető iparágakat a Wall Street tartja ellenőrzése alatt. Ausztrália kivívta nemzeti függetlenségét az angol imperializmussal szemben, most az a veszély fenyegeti, hogy függő helyzetbe kerül az amerikai imperializmustól.”⁶¹

A Commonwealth államaihoz fűződő kapcsolatok azonban ennek ellenére a legutóbbi időkig mégis jelentős szerepet játszottak a szigetország politikájában, hiszen Nagybritannia a Commonwealth-államainak bankárja, iparcikk-szállítója, nyersanyag- és élelmiszervásárlója.⁶²

Az 1950-es évek végére némileg megváltozott a helyzet. Az EKG eredményei megnövelték az angolok félelmét a nyugat-német—francia vezetés alatti összefogástól, ezen belül is a nyugat-németek hatalmi gyarapodásától. Az aggodalomnak elsősorban politikai okai voltak. Amikor az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC) valamennyi tagállamát magában foglaló szabadkereskedelmi övezet létrehozására irányuló angol javaslat 1959-ben megbukott, az angol sajtóban egyre erősebbek lettek a hangok, amelyek szerint „Nagybritanniának Európában jelen kell lennie, hogy kiegyenlítse a német befolyást”.⁶³ Anglia a korábbi időkben úgy óhajtotta befolyásolni az európai politikát, hogy az ne befolyásolja az ő magatartását. A Közös Piac

⁶¹ L. Sharkey, az Ausztráliai KP főtitkárának beszámolója a párt XIX. kongresszusán. Népszabadság, 1961. jún. 20. — Nagybritannia második világháború utáni politikájára vö. *Mayne*: i. m. 119. l.

⁶² *Mayne*: i. m. 119. és 121—124. l.

⁶³ *Albonetti*: i. m. 235. l.

létrejötte óta ezt a lehetőséget elvesztette. Félt a francia—német közeledéstől, bár óhajtotta is. „Végső soron az angolok óhajtották a német—francia kapcsolatok, amelyek elég szilárdak ahhoz, hogy a szovjet nyomást elűzzék, de mégsem annyira szilárdak, hogy veszélyeztethetnék az angol hegemoniát és az angolok közvetlen kapcsolatát Washingtonnal.”⁶⁴ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy az Európai Gazdasági Közösség gyengébb tagállamai, Olaszország és a Benelux-államok kezdettől fogva óhajtották Nagybritannia jelenlétét Európában, mert ellensúlyt és támogatást reméltek nyerni benne az EGK erősebb államaival szemben. Az 1963. január 22-e óta folytatott kétoldalú tárgyalások ennek a vágnak bizonyosságai. Az EGK 1962 őszén a kereskedelem alapelveiről és fokozatos megvalósításának módszereiről határozatot hozott. Ez az akcióprogram leszögezi és megerősíti az ún. nemzetekfölötti állam uralkodó szerepének fontosságát a gazdaság irányításában. Az 1964—1968 közötti évekre vonatkozó gazdasági program kidolgozására irányuló javaslat ennek megfelelően növelni kíváná az EKG ún. nemzetekfölötti hatóságainak befolyását a Közösség politikájának meghatározásában. Ennek a Benelux-államok és bizonyos fokig Olaszország is örülne, mert az EGK intézményekben való összefogással próbálnak védekezni az erősebbek (NSzK, Franciaország) túlsúlya ellen.⁶⁵ Mindezek egyúttal tanulságul is szolgálnak arra, hogy a nyugati tőkés integrációs szervezetekben az erősebbek befolyása megnehezíti a gyengébbek akaratának érvényesülését, kérdéssé teszi önrendelkezésüket és az egyenlőjogú partnerség helyett a kisebbik kárára egyenlőtlen helyzetet teremt.

1955 óta bizonyos fokú, noha a lényegét nem érintő változás tünetei mutatkoznak a nyugat-német—francia imperializmus és az Egyesült Államok közötti kapcsolatban is. A nyugat-német és a francia fináncióke az amerikai tőkések segítségével állt talpra. Ismeretes, hogy az 1945 utáni időkben azért fogadták el az Egyesült Államok gazdasági segítségét, ismerték el kénytelen-kelletlen az amerikai politikai és gazdasági hegemoniát, mert a háborúban legyengülvén, nem tehettek másként. Mihelyt azonban újból erőre kaptak, a tőkés rendszerben ható objektív törvényszerűségek működése folytán, miként a két világháború közötti időben is, most újra iparkodtak amennyire lehet megszabadulni függő helyzetükből, és az amerikaiak vezetészerepét egyelőre elismervén, lehetőleg önálló politikát folytatni. Ennek megfelelően a francia és a nyugat-német finánciókéseknek a Montanunióban érdekelt csoportjai a Hatok összefogását az Egyesült Államoktól az adott viszonyok keretein belül lehetőleg független erőcsoport kialakítására is kívánják felhasználni. Hadd idézzük újból emlékezetbe Strannernek már idézett ama nézetét, amely szerint az EGK-val és az Euratómmal a bennük szövetkezett államokat vezető imperialista csoportok „szeretnék elérni, hogy Európa fokozatosan felszabaduljon az amerikai gyámságtól különösen az atomipar terén”.⁶⁶ Albonetti könyvéből ugyanaz derül ki, mint a Stranneréből. A mű bevezetőjének írója, Roberto Ducci olasz követ ugyanis elképzelhetetlennek tartja, hogy Európa népei vonakodjanak az integrációs összefogástól és beérnék a nemzeti államokra való széttagoltsággal, amely már elavult, mert régen „visszaesnének az Egyesült Államok csatlósainak szintjére vagy szovjet gyarmattá válnának”.⁶⁷

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ *Mayne*: i. m. — *Rába*: i. m. 598—599. l.

⁶⁶ *Stranner*: i. m. 46. l.

⁶⁷ *Albonetti*: i. m. 21. l.

Albonetti maga könyve több helyén iparkodik ugyan bizonygatni, hogy az EGK nem jelenti valamiféle harmadik erő létesítését a Szovjetunió és az Egyesült Államok befolyásának kiegyenlítése és az USA-tól független politika folytatása végett,⁶⁸ idézi azonban Adenauernek a felfogását, amelyet ebben a vonatkozásban feltétlenül hitelesebbnek kell tekintenünk Albonettiénál. Adenauer nézete szerint ugyanis Németország újraegyesítésének kilátásai jobbak lesznek, „ha a gazdaságilag és katonailag messzemenően független, föderált Nyugat-Európa közvetlen tárgyalásokat kezdhet a Szovjetunióval. Ilyen Európa — jóléte és hatalma révén — nagy vonzóerőt gyakorolhatna a keleti blokk államaira, és a Szovjetuniót talán megegyezésre bírhatná.”⁶⁹ Albonetti művének összefoglalója talán még világosabban igazolhatja, hogy a francia—nyugat-német finánc-tőkés összefogás legalábbis tendenciájában a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti harmadik erő létrehozását óhajtja. „Európa hívei sohasem titkolták, hogy a kontinens egyesítése kifejezetten politikai cél. Ez abban a követelményben foglalható össze, hogy Európából olyan hatalmat alakítsanak ki, amely kiállja az összehasonlítást az Egyesült Államokkal, Szovjetoroszországgal és holnap Kínával, Indiával is.”⁷⁰

Az 1963. január 22-én Párizsban aláírt francia—nyugat-német együttműködési szerződés további lépést jelentett az Angliától és bizonyos mértékig az Egyesült Államoktól függetlenül vágyó francia és német külpolitika útján. Az önállósodási törekvés azonban más irányú a franciáknál és más rendeltetésű a nyugat-németeknél, és egyes vonatkozásokban a célok össze is ütköznek egymással.

A Bonn—Párizs tengely politikai alapja a szovjetellenesség és a munkásellenesség mellett francia részről az uralmon levő monopolista csoportok és az őket képviselő de Gaulle ama törekvése is, hogy magukhoz ragadják a hegemóniát a nyugat-európai kontinentális tőkés államok fölött, és visszaszerezzék világhatalmi pozíciójukat. De Gaulle „harmadik erő” koncepciója ezt a törekvést szolgálja. Francia vezetés alatt szeretné létrehozni Párizsban az EGK államainak közös politikai titkárságát a tagállamok teljes politikai, gazdasági és katonai együttműködésének a biztosítása végett. A franciák célja európai hegemonisztikus és világhatalmi törekvéseik elérésére Anglia és az Egyesült Államok európai befolyásának csökkentése. E célok érdekében állta útját Franciaország az Egyesült Államok ellenzésével nem törődve Anglia belépésének a Közös Piacba és, ugyancsak nem hederítve az amerikai—angol tiltakozásra, önálló atomütőerő megteremtésén fáradozik. Az önálló atomütőerő megteremtéséhez azonban rászorul a nyugat-német tőkére és technikai segítségre. A francia finánc-tőke csak a némettel szövetségben tudja megvédeni volt gyarmatainak pozícióit, és meggátolni azt, hogy az angol vagy az amerikai finánc-tőkés csoportok kiszorítsák onnan (például a 18 volt afrikai gyarmat esetében).

A Bonn—Párizs tengely gazdasági alapja egyes, a politikai uralmat kézbentartó francia és nyugat-német monopolista csoportoknak a második

⁶⁸ Uo. 77., 78., 87., 109. l. De Gaulle 1960. V. 31-i, a televízióban elmondott beszédeben meghirdette a L'Europe des Patries elvet. Ez az államföderációs elgondolás aggodalmat keltett a Hatok többi öt államában, „dass ein solches Vorhaben die Schaffung einer dritten europäischen Macht, deren Förderung und Belebung Frankreich übernehmen würde. bezweckte”. *Albonetti*: i. m. 227. l.

⁶⁹ Uo. 95. l.

⁷⁰ Uo. 246. l.

világháborút követő időben az első világháború utáninál sokkal szélesebb-körű és erőteljesebb összefonódása és az, hogy a francia monopoltőke a második világháború utáni óriási újjáépítési beruházások folytán olyan nagymértékben kifejlesztette az ipart, hogy immár versenyképes tud lenni egyes területeken az EGK nagy piacán belül a nyugat-német iparral és megnőtt termelőkapacitása miatt szüksége is van a nagy piacra. A német burzsoáziához való közeledés eszméje különösen 1955 és 1958 között hódított erősen teret. Ez az időszak a francia gazdasági fellendülés csúcspontja volt. Az ipari fejlődés üteme túlszárnyalta az NSzK megfelelő mutatószámait. A francia fináncőtőke ezidőtájt látott hozzá a Szaharában és Afrika más, francia befolyás alatt álló területein fellelt ásványkincsek kiaknázásához (a bauxitához Guineában, a mauretániai és gaboni vaséhoz, a szenegáli és togói foszfátéhoz, Mauretánia rezehez, az Elefántcsontpart és Gabon mangánjához). Míg 1953 előtt a tőkebefektetések legnagyobb része a szén-, vas- és acéliparba irányult, 1953 után mindenekelőtt az újonnan kifejlődött ágakba az új energiaforrások kiaknázásába (földgáz, urán, kőolaj), a vegyiparba és az elektronikába.

A francia fináncőtőkének azonban nem volt mindehhez kellő anyagi ereje. A franciaországi piac is szűk volt az új bányák és a korszerűsített gyárak termelésének felszívásához. Emiatt is született meg az integráció francia változata, amely a szárazföldi Európa és az afrikai, francia befolyás alatt álló területeket kívánta gazdasági és politikai egységbe fogni francia politikai vezetés alatt a nyugat-német fináncőtőkével szoros szövetségben. A nyugat-német tőke társult a franciákkal az urán, a földgáz, a kőolaj kiaknázására létesített monopóliumokban és az e nyersanyagokat feldolgozó atomipari, elektronikai, vegyipari vállalatokban. Erős a nyugat-német tőkeérdekeltség az afrikai ipari és mezőgazdasági nyersanyagmterelő, valamint a repülőgép-, alumínium-, üvegyipari és műszálas szöveteket termelő vállalatokban. A lotharingiai francia kohászati vállalatok a Ruhr-vidék nehézipari üzemében érdekeltek.

A nyugat-német segítségnek azonban ára is van, nem is csekély, mert viszonzásul a franciáknak meg kell adniok a lehetőséget a nyugat-németeknek arra, hogy ők is hozzájussanak az atomfegyverhez. „Ez nemcsak azt eredményezi, hogy az Európa fölötti gaulleista hegemonia álma szertefoszlik, hanem azt is, hogy Nyugat-Németország olyan fegyverhez jut, amely lehetővé teszi neki a háború kirobbantását . . . területi követeléseieért és hogy Franciaországot és más szövetségeseit magával rántsza a katasztrófába” — állapítja meg egy francia kommunista szerző. — Ha de Gaulle azt remélte, hogy a Párizs—Bonn tengelyben a nyugat-németeket járószalagjára veheti és majd eljuttassák a brilliáns szekundáns szerepét a francia vezetés alatt álló kis Európában vagy akárcsak a mindenben lojális és hűséges szövetségését, alaposan csalódnia kellett. A nyugat-németek ugyanis nem támogatták de Gaullet, amikor visszautasította Nagybritannia felvételét az EGK-ba, és nem álltak mellé az Egyesült Államok ellenében Délkelet-Ázsiában, elsősorban Dél-Vietnamban tett lépései során sem. Ellenben éppen a franciáknak a nyugat-németekre utaltsága folytán a helyzet úgy adódott, hogy 1963. január 22. óta „az erőviszonyok alakulása folytán nem a francia, hanem a német imperializmus fogja irányítani a Bonn—Párizs szövetséget és érvényesíti benne akaratát” — állapítja meg az említett kommunista szerző.

Ami Nyugat-Németországot illeti, az NSzK revansista politikai céljainak megvalósítása érdekében lépett szorosabb szövetségre Párizssal. Ezenkívül „a német imperializmus arra számít, hogy a francia—német koalíció vezető

ereje lesz. Felhasználja e szövetkezést arra, hogy pozícióit minden téren megerősítse.” Ugyanakkor az NSzK úgy akar hasznot húzni a franciákkal való együttműködésből, hogy — a Die Welt 1963. január 29-i számának egyik cikke szerint — a német külpolitika sarkkövét jelentő amerikai kapcsolatai ne szenvedjenek csorbát.

Az Egyesült Államok elsősorban politikai okokból támogatja az integrációs törekvéseket és fő eszközének a legutóbbi időkig az NSzK-t tekintette. Sokoldalú támogatásban is részesítette. Neki köszönheti az NSzK elsősorban gazdasági és katonai talpraállását. Az Egyesült Államok elsődleges politikai célja az integrációs törekvések pártolásával szocializmus-ellenes tömb létrehozása Nyugat-Európában, és ezen a téren fő támasza a revansista NSzK. Emellett gazdasági előnyökre is számít. A nagy közös nyugat-európai piacon jó lehetőségeket lát áru- és tőkekivitelének fokozására.

A nyugat-német bázis azonban a hűségnyilatkozatok ellenére sem teljesen szilárdabbé. Az NSzK nem állhatott talpra amerikai támogatás nélkül. Az Egyesült Államoknak pedig a legerősebb nyugati kontinentális állam, az NSzK segítségére volt szüksége ahhoz, hogy Nagybritannia és Franciaország pozícióit átvehesse ezek egyes volt gyarmatain. Ezt megkapta azon az áron, hogy támogatta a nyugat-német szuverenitás visszaadását, az NSzK egyenjogúsítását a NATO-n belül és vezető szerepét mind e katonai szövetségben, mind az EGK-ban. A nyugat-német imperializmus azonban ezen a réven már úgy megerősödött, hogy az amerikai imperialisták immár nem tudják őket a régi módon ellenőrizni és saját céljaikra felhasználni. A nyugat-német kormány most az amerikai monopóliumok segítségével akarja megvalósítani önálló imperialista törekvéseit. A z amerikai imperialisták be akarják vonni a nyugat-németeket a fegyverkezési versenybe, hogy magukhoz kössék őket és militarista irányba tereljék a nyugat-német nemzetgazdaságot. Ezen a réven is szeretnék gyengíteni az NSzK gazdasági erejét és csökkenteni versenyképességét a világpiacon. A nyugat-német imperialisták azonban gazdasági, katonai és politikai erejük növekedésével párhuzamosan — revansista céljaik változatlan fenntartásával — igyekeznek csökkenteni az amerikai befolyást Európában úgy, hogy ennek ellenére se kerüljenek szembe az Egyesült Államokkal. Az NSzK kormányai új életre keltették a stresemanni manőverezés politikáját a nagyhatalmak között, hogy országuk előnyhöz jusson a velük való kapcsolat révén, „hogy minél inkább módjuk nyíljk saját játékuk folytatására és saját céljaik követésére olyan módon, hogy megakadályozzák a nyugati hatalmak megegyezését a német kérdésben és Berlin ügyében”.⁷¹

A Párizs—Bonn közti összefogás szintén nem áll szilárd alapokon. Eltekintve a köztük levő gazdasági versenyharcról, amelyről még szó lesz, és az Anglia Közös Piachoz történő csatlakozásával kapcsolatos nem lojális német állásponttól, Franciaország és az NSzK között más — politikai — ellentétek is vannak. De Gaulleék elismerték az Odera—Neisse határt, mert csak a

⁷¹ A modern kapitalizmus problémái. Béke és szocializmus, 1962. 12. sz. 14. l. — „Új jelenségek a monopoltőke integrációjában.” 37. l. — *Henri Claude*: A Párizs—Bonn tengely gazdasági vonatkozásai. Béke és szocializmus, 1963. 12. sz. 57—58. l. — *Richard Mayne*: i. m. 144—145., 152. l. — *Rába András*: i. m. 602—604. l. — *Pierre Villon*: La politique de l'axe Bonn—Paris à la lumière de l'histoire. Cahiers du Communisme, 1963. 4. sz. 106—107. l. (Idézetek innen.) — *Haynal Kornél*: Válaszúton a nyugati szövetséges politika. Társadalmi Szemle, 1963. 3. sz. 77., 81—83. l. — *V. Vetlanyin*: A Bonn—Párizs tengely és a Közös Piac. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 115., 136—144. és 152. l. — *Korunk kapitalizmusa*. II. köt. Bpest. 1961. 279—281., 345., 366. l.

kettéosztott Németország fennállása esetén remélik ellensúlyozhatni a német versenyt. De Gaulleék nem teljesítik a kötelezettségeiket a NATO-n belül és szeretnék úgy átalakítani a NATO-t, hogy a benne résztvevő államok haderői megtartsák nemzeti jellegüket. Ez ellen nemcsak az Egyesült Államok és Anglia tiltakozik, hanem az NSzK és Olaszország is. Franciaország nagyhatalmi helyzete visszaszerzésének első lépéseként szeretne egyenjogú társként csatlakozni az Egyesült Államokhoz és Angliához. Ezért fejt ki nagy erőfeszítéseket önálló atomerő létrehozására és folyamodott a fenti lépésekhez. Az NSzK és Olaszország viszont azért ellenzi a francia javaslatot, mert fél attól, hogy létrejön az amerikai—angol—francia triumvirátus, és akkor az ő súlyuk a NATO-n belül csökkenne.⁷²

A vázolt német—francia politikai ellentétnek máris látszani kezd a hatása. Adenauer agresszív, hideg-, sőt meleg háborúra is kész revansista finánciókés csoportját a politikai vezetésben az Erhard és Schröder által képviselt és a Kennedy—Johnson-féle politikát helyeslő finánciókés csoport váltotta fel. Bár a revansista tervekről ez a csoport sem mond le, de az atomfegyvert amerikai kézből óhajtja elnyerni. Ennek fejében kész vállalni az amerikai vezetést ezen a téren is, és szorosabban zárkózik fel — legalábbis egyelőre — Johnsonnak és Rusknak a vitás nemzetközi kérdések háború útján való rendezése helyett a tárgyalásokat választó politikájához. Erhardék helyeselni látszanak az amerikaiaknak azt a nézetét is, amely szerint azt a vitát, hogy a két rendszer közül melyik jobb, békés gazdasági és kulturális versenyrel kell eldönteni. Az amerikai—nyugat-német kapcsolat szorosabbra fűzése aggodalmat kelt az EGK tagállamaiban, és csökkenti a kisebbekben a multilaterális atomerő iránti korábban észlelhető vonzódást. Az önálló atomerő létesítésén fáradozó Franciaország már amúgy is e terv ellen volt. A legújabb fejlemények láttán maglázult a német—francia összefogás és de Gaulle ismét közeledni próbál a hagyományos szövetségeshez, a multilaterális atomerő tervét vonakodással kezelő — a Labour Party kormányra jutása óta pedig elutasító — Nagybritanniához, miközben 1964 őszén, újabb dél-amerikai körútján gyengíteni próbálta az amerikai és erősíteni a francia befolyást ezen a kontinensen. Mindezek a jelenségek világosan mutatják az imperialisták egymás közti ellentéteit és a nyugati tőkés integrációs szövetségek, valamint a Bonn—Párizs tengely törekvését is.⁷³

Az európai integráció létrehozásának politikai nehézségeit még csak növeli a semleges államok magatartása. „Emez államok közül egyeseknek . . . olyan a nemzetközi helyzetük, amely nehezen teszi lehetővé az ország gazdasági és politikai integrációját más európai államokkal. Mindenekelőtt olyan országok kinyilatkoztatott semlegességére hivatkozunk, mint Svájc, Svédország, Ausztria” — írja Albonetti műve egy helyén. Más összefüggésben is hangsúlyozza, hogy az integráció elfogadásához nem elegendők pusztán gazdasági megfontolások, hanem a „politikai egység eléréséhez mélyen gyökerező politikai meggyőződésre és lehetőségre van szükség. Svédország, Svájc, Ausztria, három ország, amelyben a semlegesség gyakorlatilag hagyománnyá vált, aligha volna hajlandó pusztán gazdasági megfontolásból lemondani fontos iparágak termeléséről.”⁷⁴ Az integráció hívei ugyanis a Közös Piac szerződés

⁷² *Haynal*: i. m. 83., 84. l. és *Korunk kapitalizmusa* II. köt. 279—281. l.

⁷³ De Gaulle közeledésére Nagybritanniához: *Népszabadság*, 1964. okt. 10. „Párizs Bonntól London felé fordul?” c. cikk.

⁷⁴ *Albonetti*: i. m. 59. és 179. l.

megkötését mindig az európai *politikai* szövetség létrehozása előfeltételének tartották.

Mayne nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a nyugat-európai tőkés integrációs szervezetek, köztük az EGK is „csak látszólag folytatnak kizárólagosan gazdasági tevékenységet, mert működésükkel értelemszerűen politikai célok és következmények is össze vannak kötve”. Az EGK szerződésének aláírói kifejezték szilárd elhatározásukat, hogy „megteremtik az európai népek egyre szorosabb összefogásának alapjait”, amelyben számosan az eljövendő Európai Egyesült Államok csíraformáját fedezik fel.⁷⁵ Kiemeli azt is, hogy a gazdaság a politika másik oldala és fordítva. Ennek az állításának megerősítéseként utal a nyugat-európai tőkés integrációs szövetségre, amely a valóságban mutat rá arra, hogy a közös gazdaságpolitikához politikai integrációra is szükség van. Minél előbbre haladt a gazdasági integrálódás a Közös Piac államaiban, annál tovább kell fejleszteni a tagországok politikai integrációját. „Ezzel kibújít a szög a zsákból” — írja az angol író. „A nagytérgazdaságtól, a vámuniótól tehát egyenes út vezet a politikai unióhoz.” Egy, a Közös Piachoz Mayne-hoz hasonlóan közelálló fiatal francia közgazdász így fogalmazta meg ezt a kérdést: „A politikai közeledés nagyon gyorsan keresztülvihetetlennek bizonyul, ha nem egészül ki megfelelő gazdasági rendszabályokkal. Gazdasági közeledés ellenben csak akkor érhető el, ha az államok, de legalább egyik kettő közül a gazdasági közeledést a politikai tervezés alapjaként, lényeges szempontjaként képzei.” Az EGK 1962. évi akcióprogramja világosan kimondja, hogy „Európa úgynevezett gazdasági *integrációja* lényegét tekintve *politikai* jelenség”. „Az állami politika, amely a gazdaság és a szociális élet integrációjára irányul, eszköz Európa politikai egységének létrehozására.” Az integráció „a tagországok belpolitikája lényeges részének és külpolitikájuk egy részének, nevezetesen a kereskedelempolitikának az egyesítését jelenti”. A nyugati vezető körök sohasem leplezték az integrációs törekvések politikai tartalmát. Az EGK létrehozásának első szakaszában azonban a gazdasági célok domináltak. A második szakaszban (1962 óta) egyre inkább előtérbe kerültek a politikai kérdések, sőt 1963. január 22. óta elsődlegessé váltak.⁷⁶ A semleges államok tartózkodása az integrációs szövetségtől tiltakozást jelent az ellen, hogy a nemzeti önrendelkezés jog kisebb-nagyobb részéről lemondva, alárendeljük népük érdekeit egy vagy több erősebb tőkés, imperialista hatalom érdekeinek, és kénytelenek legyenek vállalni egy esetleges imperialista háború kockázatát, feladván semleges helyzetüket.

Összegezve az eddigieket: a mai világban semmiféle jelenség nem vizsgálható csupán saját objektív, belső törvényszerűségeinek elemzése révén. Marxnak a XIX. században még lehetősége volt arra, hogy a tőkés fejlődés belső törvényszerűségeit a megelőző társadalmi formáktól és termelési módoktól függetlenül tanulmányozza. Korunk kapitalizmusa azonban már az őt követő társadalmi forma és termelési mód *mellett* létezik. A szocializmus élő valóság és olyan ütemben fejlődik, aminőt semmilyen megelőző társadalom és termelési rendszer nem ismert. Ez a tény minden téren befolyásolja a tőkés világ magatartását. Ezt a megállapítást igazolja közvetve de Gaulle „Háborús emlékiratai”-ban, amikor egy, a pápával 1944-ben folytatott beszélgetésére hivatkozik, amelyben az integrációt szükségesnek mondta és céljaként

⁷⁵ *Mayne*: i. m. 10. l. — *Rába*: i. m. 600. l.

⁷⁶ *Mayne*: i. m. 59. l. — A fiatal francia közgazdász: *I. F. Deniau*: Der gemeinsame europäische Markt. Hamburg. 1961. 20. l.

jelölte meg „elhárítani a veszélyt, amelyet a népi erők előtérbe nyomulása jelent és megvalósítani ennek érdekében a katolicizmus által áthatott európai államok: Németország, Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Portugália szoros szövetségét.”⁷⁷ A nemzetközi forradalmi folyamat kibontakozásának arányában egyre jobban érvényesül a politika elsőbbsége a gazdaság fölött, abban az értelemben, hogy a politika a gazdaság koncentrált kifejezése. Az Egyesült Államok és a nyugat-európai imperialisták politikai integrációs tevékenysége tehát nem magyarázható sem kizárólag a történelmi fejlődés objektív törvényeivel, sem egyes nagyhatalmak világhatalmi törekvéseivel, sem pedig csupán a kisebb imperialistáknak a *kapitalizmus egészének a megmentése*, a szocialista világrendszernek és ideológiájának továbbterjedése elleni védekezésével.⁷⁸ Ugyanakkor az imperialisták egymás közötti ellentétei bomlasztják az integrációs szervezeteket, gyengítik azok szilárdságát.

II.

Az integráció politikusai és ideológusai úgy látják, hogy a szocialista világrend létrejötte folytán a világ nem csupán politikai tekintetben, hanem kulturális vonatkozásban is két részre szakadt. Egymástól függetlenül fejlődik és eltérő utakon halad Európa nyugati részének és a tőkés világ észak-amerikai országainak kulturális élete és a szocialista világrendszer országaié. Ez a kettéválás — szerintük — nem régi keletű. Az európai kultúra schizmájának okozója a marxizmus elterjedése, amely elmélyíti a szakadékot a Kelet és a Nyugat között. „A marxizmus az első nyugati eredetű ideológia, amely az egykori keleti birodalomba bebocsátást nyert és gyökeret vert. Ez a körülmény elmélyítette a szakadékot, minthogy ezt az eszmét a Nyugat gyakorlatilag nem vette át (vagy legalábbis úgy tűnik, mintha nem vette volna át).”⁷⁹ Ezzel szemben Nyugat-Európa a szabad gondolat, a demokrácia hazája és annak ellenére, hogy számos eltévelyedés beszennyezte és meggyalázta az európai humanizmust, liberális maradt, „ezzel azonban nem szűnt meg keresztény lenni”. Bizonyítékul arra hivatkoznak, hogy Európa többsége a marxizmust clausewitz-szerű szigorúsága miatt utasította el, és helyette liberális és keresztény szocializmust fogadott el és politikai és szellemi hagyománya integráns részének tette meg.⁸⁰

Nem lehet ugyan, és veszélyes iparkodás is volna, egységes európai kultúra megteremtésére törekedni — írja Stranner —, de a kulturális csere révén lehetséges közös európai kultúrát létrehozni. A két világháború és az azóta végbement technikai haladás annyira átalakította a kontinens képét, hogy nagyon is megszívlelésre méltó gondolat az integráció segítségével közös európai kultúra létrehozása. „Emlékezetbe kell idézni a nagy angol történész,

⁷⁷ *Charles de Gaulle: Memoiren 1942—46.* Aus dem französischen übersetzt durch Franz v. Wilhelm und Modeste Pferdtkampf. Düsseldorf. 1961. Bd. III. 220. l.

⁷⁸ A politika elsőbbségére és az amerikai imperialistáknak a világ tőkés rendjének megmentésére irányuló fáradozásaira vö. *Henri Jourdain: Sur la rencontre de Moscou.* Cahiers du Communisme, 1963. 1—2. sz. 25—27. l. — *Jacques Kahn: i. m. 40. l.* — „A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály.” Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 620. l. (A. Arzumanjan összefoglalója.) — A nyugat-európai tőkés integráció és az EGK elsősorban politikai rendeltetésére *Albonetti: i. m. IX., 112., 113., 178., 180. és 245. l.*

⁷⁹ *Stranner: i. m. 68. l.*

⁸⁰ Uo. 5. l.

A. Toynbee megállapításait, azt, hogy a civilizációk a belső háborúk és az osztályharcok következtében halnak meg, hogy a görög civilizáció azért halt meg, mert a városállamok nem egyesültek annak érdekében, hogy közösen szálljanak szembe a római agresszonnal, hogy a jelenkori Európa különösen összezsugorodott, és hogy jelenlegi civilizációnk abban az időpontban, amikor a technika uralkodik a világon, teljes hanyatlásban van ama népekre gyakorolt befolyását tekintve, amelyeken egykor uralkodott.” Az európai népek egyesülése az egyetlen mód a kontinens jövőjének biztosítására, amely földrész egy fejlődőben levő világban hanyatlik.⁸¹

„A nyugati kultúra, amely látszatra annyira változatos, alapjaiban nem tartalmaz-e közös örökséget, a görög—római, a keresztény—zsidó, a reneszánsz humanista kultúra hozzájárulásaként, amely a »világosság századának« »Aufklärung«-jában folytatódott?” „Nem voltak-e századok, amikor Európa homogénabb egységet képezett — Nagy Károly Európája, a középkori és a kereszties hadjáratok Európája, a reneszánsz Európája, a »filozófusok« Európája, a XIX. század polgári Európája, vagyis ama koroké, amelyekben az európai összetartozás érzése valóság volt?” Miért ne volna lehetséges, miután két háború megmutatta a nacionalizmus abszurditását, újra létrehozni a lelkek egységét, de Gaulle szavaival: a lelkek integrációját?⁸² A lelkek integrációját, a közös kulturájú népek szolidaritásának kifejtését és eme kultúra védelmét a marxizmus előretörése ellen szolgálja a legközvetlenebbül a második világháború utáni integrációs politika is, az Egyesült Államok vezetésével. És fordítva: a politikai célok jogosultságának elfogadtatása végett hivatkoznak a tömegek előtt a keresztény európai kultúra egységére. „Van . . . közös kulturális és szellemi alap, amelyen állva kitűzhető a határai az egykor létrejövő Európai Egyesült Államoknak.”⁸³ Az Atlanti óceán partjai közelében élő népek, Európa és Észak-Amerika fehér népeinek kulturális egysége a második világháború utáni politika egyik lényeges vonása. „A fehér népek az Atlanti óceán egyik és másik oldalán egy család tagjai: kulturájuk, vallásuk, politikai elméletük a valóságban ugyanaz.”⁸⁴ Az Egyesült Államok elismervén eme kulturális közösséghez való tartozását, támogatta a NATO életrehívását, hogy szilárd európai szervezet jöjjön létre, „amelybe Németországot egyenlő értékű félként vették fel” Európa és az atlanti térség védelme céljából. Eleinte az Egyesült Államok támogatása volt szükséges e szervezet létezéséhez, „hogy azután később saját eszközökkel elégséges védővonalat alkothasson a nyugati civilizáció számára”.⁸⁵ Az Északatlanti Paktum tehát azért jött létre, „hogy végső soron nagyobb szolidaritást hozzon létre az ugyanazon kultúrkörökhöz tartozó népek között”.⁸⁶

Vegyük talán sorba az érveket. Az kétségtelen, hogy mivel a szocialista világrendszer népei a marxizmus—leninizmus világnézetét vallják magukénak és a tőkés rendszert szocialistával váltották fel, *politikailag* valóban két részre szakadt a világ. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a szocialista országok kulturálisan is minden kapcsolatot megszakítottak volna a nyugati világgal. Immár közhellyé vált, hogy a szocialista kultúra mindazt magába olvasztja

⁸¹ Uo. 67. l.

⁸² Uo. 68. l.

⁸³ Uo. 5. l.

⁸⁴ Uo. 6. l.

⁸⁵ Uo. 86. l.

⁸⁶ Uo. 77. l.

a megelőző társadalmak kultúrájából, ami azokban haladó volt. Közismert az ókori filozófusok, költők, drámaírók haladó írásainak elterjedtsége a szocialista országokban, nem is szólva az új- és legújabb kor haladó kulturális termékeiről. Érdemes azonban felvetni a kérdést, mi is a helyzet az európai keresztény kultúra közösségének ügyében és az európai kulturális hagyományok folytonosságát illetően. Úgy tűnik, hogy ennek a kérdésnek eldöntésére helyénvaló lesz egy hivatott, az imperialista-barát történészek köreiből is elismert angol polgári történész-szakember véleményét idézni. Geoffrey Barraclough e történész, aki egyik művében elmondja, hogy 1945 óta a gondolkodó emberek egyik legfontosabb feladatuknak tartják azoknak az alapfogalmaknak a tisztázását, amelyeken a kultúra nyugszik. „Alig múlik el nap anélkül, hogy »örökölt szellemi hagyományainkról«, »a nyugati kultúra típusos értékeiről«, »a nyugati közösség eszméjéről«, vagy egyszerűbben »nyugati hagyományainkról«, »nyugati értékeinkről«, »nyugati kultúránkról« ne olvasnánk vagy hallanánk. A háború vége óta kitartóan trombitálták ezt fülünkbe” — írja az angol tudós, szerinte azért, „hogy mindebből azt a hallgatóságos következtetést vonják le, hogy a kultúra maradandó értékei és hagyományai egyszeri jellegűkben a Nyugathoz kapcsolódnak. Ez a szemlélet nemcsak a független keleti kultúrák jelentőségét becsüli le, hanem egészségtelen elválasztását is eredményezi Európa keleti és nyugati országainak Németországgal mint valami senkiföldjével a közepén. Nem kétséges ugyanis az a szándék, hogy a nyugati világnézeti értékeket szembeállítsák a kelet-európai hagyományokkal, különösen pedig Szovjetország ideológiájával. A háttérben tudatosan vagy öntudatlanul az a gondolat huzódik meg, hogy átfogó ideológiai alapot teremtsenek a demokráciáról alkotott »nyugati« elképzelés számára minden olyan területen, ahol a szovjet befolyás erős”⁸⁷ (ti. a kommunista eszmék hatásának ellensúlyozására — M. Gy.).

„Az örökölt szellemi hagyomány” elmélete, amely a Nyugaton általánosan elterjedt, a történészek számára nemzedékek óta ismert közhely. A XIX. század nagy történelmi hagyományainak alapjára épült — Ranke, Giesebrecht, Bryce és Acton hagyományára —, de először csak a második világháború utóhatásaira lett egy szélesebb áramlat részévé — kiszakadván az őt létrehozó történelmi környezetből — dogmaként, hitvallásként vagy hittételként lépett fel. Ezt az egész eszmetörténetben ismert átalakulást az magyarázza, hogy az, ami korábbi időben politikai következtetések levonása nélküli intellektuális meggyőződés volt csupán (ebből fakadt történész-nemzedékek ama kísérletének sikertelensége, hogy az igazság és menekvés elemeit, amelyek ebben [az elméletben — M. Gy.] kétségtelenül felfedezhetők, a nagyközönség tudatába bevigyék), most politikailag szervezett hatalmak segédeszközévé lett, politikai tartalommal terhelve. Polgárjogot nyert (ez az elmélet — M. Gy.) mint ideológiai ködfüggöny, amely mögött a „nyugati hagyomány” harcias védelmezői előkészültek arra, hogy az atombomba ellenállhatatlan tüzérségét tüzelőállásba vigyék.”⁸⁸

Eltérítene a tárgytól a nyugati kultúra egységéről szóló — és osztályösszefüggésekből kiszakított, autonóm mozgásra képesnek nyilvánított — elmélet történelmi hitelességének elemzése. Itt csupán azokkal az érvekkel lehetett

⁸⁷ *Geoffrey Barraclough: Geschichte in einer sich wandelnden Welt. Vandenhoeck et Rupprecht in Göttingen (1957). 39—40. l.* Az angol eredeti 1955-ben jelent meg. Ugyanez a kiadó adja ki Hermann Heimpel, Reinhard Wittram, Otto Brunner műveit is.

⁸⁸ Uo. 40. l.

foglalkozni, amelyek eme teória politikai indítékaira derítenek fényt. Az angol tudós nézeteinek lényegéhez nincs mit hozzátenni, hiszen ez csak helyeselhető. A szovjet befolyásról vallott felfogásán kétségtelenül megérzik a nyugati propaganda hatása, amely szerint a népi demokráciák a szovjet hatalmi zónába tartoznak és mind politikai, mind eszmei függetlenségük csak formális. Ha azonban úgy értelmezné a szovjet befolyást, hogy valamennyi szocialista állam a Szovjetunióval azonos elvi alapon, a marxizmus—leninizmus alapján áll, és eszerint értelmezi a demokrácia gyakorlatát és a fogalom tartalmát is, akkor ebben is egyet lehetne vele érteni. Nem csupán a tárgyilagosságra törekvő angol tudós felfogása igazolja azt az állítást, hogy az egységes keresztény európai kultúra-elmélet politikai célokat szolgál. Az integrációt pártoló és annak szócsöveként közrebocsátott művekből is meríthetők bizonyító adatok. Albonetti véleménye szerint Németország újralfelfegyverzése és egyenlőjogú tagként való felvétele a NATO-ba az európai civilizáció védelmének érdekeit szolgálta.⁸⁹

Politika és kultúra ilyenfajta azonosítása is amellet érvel, hogy a marxizmus eszmei hatását a Nyugaton — joggal — veszélyesnek tartják a polgári világnézetre és ezen a révén — áttételesen — a tőkés rend számára is. Az integráció hívei azonban — így tűnik — a liberalizmus, az emberi szabadságjogok és a demokrácia érvényrejuttatásában nem mennek el addig, hogy szabadon hagynák vitázni egymással a polgári és a marxista nézeteket, és nyugodtan megvárnák, míg az egyik legyőzi a másikat, ami azon mérhető le, hogy a tömegek melyik eszme mellé állnak. A tőkés rend válságának és annak jeleként, hogy a tőkés világ védelmezői tisztában vannak gyengeségükkkel és félnek attól, hogy az eszméknek a történelem tényei által is alátámasztott versenyében alulmaradnak, jónak látják politikai és katonai szövetségek agresszív szándékú eszközeit is latbavetni az eszmei érvek mellett a tőkés rend fenntartása érdekében.

Az sem véletlen, hogy a kereszténység univerzális jellegű eszméjét és a keresztény szocializmust állítják szembe a marxizmus „clausewitz-szerű szigorúságával”. A mély emberséggel áthatott eredeti krisztusi kereszténység eszméjét ugyanis, amely békét, emberi egyenlőséget hirdetett, olyan ideológiának tartják, amelynek valóráváltásától, elsősorban a többé-kevésbé vallásos emberek békevágyuk és emberi életre és megbecsülésre irányuló óhajaik kielégítését remélhetik. A mai keresztényszocialista, kereszténydemokrata pártok látszólag osztályoktól függetlenül mindenki számára meghirdetik a szociális jólétet a „jóléti államban”, a békét, az egyenlőséget, de a magántulajdon szentségére és megóvására irányuló programjaik világosan feltárják, mely osztályok érdekét szolgálják. Így azután akaratlanul is utalnak arra, hogy a dolgozók tömegei sorsuk végleges rendezését, igazi szabadságukat és jólétüket ettől az ideológiától nem remélhetik.

Albonetti érvelésének az Atlanti-óceánon innen és túl élő fehér népek külön kultúrájáról szóló része pedig a Nyugat faji egységét és különállását óhajtja aláhúzni a kelet-európai szocialista országok népeivel szemben. Szerző ezáltal önmagával is ellentétbe kerül, hiszen műve más helyén azt állítja, hogy a kelet-európai népek mindaddig az európai kultúrközösség tagjai, sőt az európai kultúra bástyái voltak, amíg a marxizmust el nem fogadták. Ezek szerint az atlanti közösség fehér népeinek faji egysége és külön kultúrája csak

⁸⁹ Albonetti: i. m. 61. l.

1917, illetve 1945 óta léteznek? És vajon a Szovjetunió európai szövetségi államainak és a népi demokráciáknak népei 1917, ill. 1945 óta megszűntek fehér emberek lenni? Külön érvelés nem látszik szükségesnek annak ismeretében, hogy a biológiai fajok kialakulásához évezredek, valamely nép, terület külön kultúrájának létrejöttéhez pedig legalábbis évszázadok szükségesek. Történelmi értelemben vett fajok pedig a valóságban nem léteznek, csupán a fajelmélet hirdetőinek érvelésében. A Nyugat faji egységéről szóló elmélet is egyik eszköz arra, hogy a tömegekkel elhitessék: betemethetetlen szakadék tátong Európa keleti, délkeleti és nyugati államai között, mióta az előbbieket Marx tanításainak nyomán a szocializmus útjára léptek. Éppígy a külön és a nyugat-európai népek számára közös kultúra eszméjének a hirdetése is azt a célt szolgálja, hogy politikai és kulturális „vasfüggönyt” húzzon a Nyugat és Kelet-Európa népei közé, azoknak az európai kultúrától elidegenedett voltát hirdetve. Ezen a réven is megkísérlik a monopóltőkésék vezető csoportjai nemzetközi összefogásuk tömegbázisaként egységes táborba tömöríteni maguk mögött a dolgozókat. A politikai, gazdasági és kulturális diszkrimináció kéz a kézben haladó tényei ugyanakkor arra is szolgálnak, hogy elaltassák a tömegekben meglévő és még az integráció-barát szerzők által is kénytelen-kelletlen félig-meddig beismert érdeklődést a marxizmus iránt. (Emlékeztetbe idézzük Albonetti ama állítását, amely szerint a marxizmus eszméit a Nyugaton gyakorlatilag nem vették át.) Ehhez zárójelben hozzáfűzi: („vagy legalább is úgy tűnik, hogy nem vették át”).⁹⁰ Ilyen módon is igyekeznek eltántorítani a nyugati országok dolgozó tömegeit attól, hogy a marxizmus útján keressék a kelet-európai szocialista országok népeinek példája nyomán a ténylegesen szabadabb, az igazi emberi egyenlőséget és emberséget biztosító életet, és hogy elhitessék velük: a boldog életet a számukra igazságtalan tőkés társadalmi rendben találhatják meg. Nagyönis közvetlen politikai megfontolások elfogadtatása érdekében vonultatják fel tehát a nyugat-európai tőkés integráció hívei a nyugat-európai kultúra egységéről szóló állításait.

A nyugat-európai kulturális közösség védelmére szolgáló integrációs gondolat az évek során hasonló tartalmi változásokon ment keresztül, mint a politikai elmélet is, amint az följebb, a politikai célok vázolásánál ismertettést nyert annak további igazolásaként, hogy az integráció szükségességének kulturális okokra való hivatkozással való bizonygatása politikai célokat szolgál és azokat nem is nagyon takargatja. A Kis-Európa szószólói ugyanis a kulturális integrációt azért tartják lényegesnek a nemzetállami különállás, és mint állítják, a szabad nyugati világ szétdaraboltsága helyett, hogy ezek az államok ne „süllyedjenek le az Egyesült Államok csatlósainak vagy a Szovjetunió gyarmatainak szintjére”.⁹¹ Felvetik a kérdést: ha az Egyesült Államok és a Szovjetunió monolitikus kontinentális blokkot óhajt képezni kulturális téren is, vajon szükséges-e, hogy ez európai összefogás gondolatának hívei utánozzák őket és feláldozzák lelküket?⁹² A nyugati monopolisták — tudjuk — az 1950-es évek felében a politikában és a gazdaságban elfogadták az Egyesült Államok politikai vezetését, mert nem tehettek másként. A 60-as évek elején a megerősödött francia és nyugat-német vezető monopóltőkés csoportok immár kezdeti lépéseket is tesznek annak érdekében, hogy távlatilag,

⁹⁰ Uo. 67. l.

⁹¹ Albonetti: i. m. 21. l.

⁹² Stranner: i. m. 92. l.

későbbi időpontban esetleg majd önálló, harmadik erőként léphessenek fel. Ezt tükrözik az önálló kulturális életre vonatkozó fenti kijelentések is.

Már szó esett arról, hogy miért is lett a kereszténység az az eszme, amelyet az integráció hívei megfelelő gátnak vélnek a marxizmus előretörésének útján. Tekintettel arra, hogy a parasztság, a dolgozó kisemberek, kisiparosok, kiskereskedők, bizonyos fokig még a munkások körében is még nagy hatása van a vallásnak, a tőkés rend védelmezői nem is számítanak rosszul. Ez a körülmény is magyarázza, hogy a finánc-tőke napjainkban a kontinensen a keresztény néppártokat, a keresztényszocialista, kereszténydemokrata pártokat tekinti érdekei egyik legjobb képviselőinek, hiszen Európa a második világháború után „nem szűnt meg keresztény lenni”⁹³ — állítja az integráció egyik szószólója. A különböző elnevezésű és a kereszténység, a jólét és a magántulajdon, ugyanakkor a kommunista-ellenesség eszméit zászlaira író konzervatív pártok lettek a finánc-tőke elképzeléseinek megfelelően Franciaország, valamint Belgium, Hollandia, Luxemburg, Olaszország, Nyugat-Németország vezető, többségi pártjai és az integráció gondolatának hirdetői és harcosai.

Az integráció ellenfelei, akik közé hosszabb ideig a szociáldemokraták és egyes antiklerikális, középburzoá érdekeket képviselő pártcsoporthozások is tartoztak, kétségtelenül leegyszerűsítő módon „vatikáni összeesküvésnek” nevezték a Montanuniot és az Európai Védelmi Közösség szervezetét. Ez a vád ebben a formában eltér a történelmi igazságtól. Helyesebb lett volna bizonyos vezető finánc-tőkés csoportok összefogásáról beszélni, mert ez sokkal jobban érthetővé teszi, hogyan találták meg a közös nyelvet Schuman, de Gasperi és Adenauer. Ez a magyarázat elfogadhatóbb megközelítést jelent annak a problémának is, hogyan kerülhettek az integráció küzdőinek élvonalába, az Európai Gazdasági Közösség szószólóinak sorába olyan nem klerikális, hanem liberális elemek, mint az olasz Martino és a francia Faure, vagy ami talán még meglepőbb, olyan szociáldemokraták, mint a francia Guy Mollet, a belga Henri Spaak, a holland Van der Beugel, akik szintén nem dicsekedhetnek vatikáni összeköttetésekkel. Igaza van Albonettinek: „A Nyugat valamennyi nagy politikai pártjának ebből az együttműködéséből következik, hogy a Közös Piac révén nem igyekeztek bizonyítékot keresni sem a liberális gazdaság, sem a szocialista dirigizmus, sem a katolikus szolidaritás fölényének igazolására.”⁹⁴ Az már azután más kérdés, hogy ez az Európa a monopóliumok és a nem a népek érdekeit szolgáló Európa lenne — ha megvalósulna.

A nyugat-európai szociáldemokrata pártoknak a NATO, az Euratom, az EGK melletti állásfoglalása nem véletlen. A második világháború után ugyanis végképpen elfordultak a forradalmi elmélettől, és legutóbbi programjaikból már a marxizmusnak a korábbi programokban még feltalálható nyomait is kigyomlázták. Elvi álláspontjuk az emberi jogok, szociális követelések terén ma már nem emelkedik felül a burzoá-demokratikus pártok követeléseinek színvonalán, külpolitikai, katonai vonatkozásban pedig egyenesen az integrációs szervezetek hívei.⁹⁵ Ugyanakkor például a Labour Party és a Francia Szocialista Párt programjában is, tetteiben is határozottan állást foglal a béke megóvása, az általános leszerelés, az atomfegyverhasználatnak és -gyártásnak a betiltása, a békés egymás mellett élés politikája mellett. Franciaországban például a személyi diktatúra elleni harcot illetően is azonos állásponton vannak

⁹³ *Albonetti*: i. m. 5. l.

⁹⁴ Uo. 15. l., vö. még 14. és 110. l. és *Stranner*: i. m. 26. l. — *Kahn*: i. m. 35., 36. l.

⁹⁵ *Albonetti*: i. m. 91. l.

a kommunisták és a szociáldemokraták. Mindez lehetővé tesz Franciaországban többnyire párhuzamosan futó, egyes esetekben azonban közösen folytatott akciókat a fenti kérdések egyikében-másikában vívott küzdelem során. Angliában egyelőre még párhuzamosan és külön vívják harcukat kommunisták és szociáldemokraták a békemozgalmat kivéve a többi területen, ahol egyeznek nézeteik. Mindez azonban nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy eme haladó programpontok és tettek ellentmondásban vannak az EGK és a NATO melletti állásfoglalással, és ebben a vonatkozásban mind a Labour Party, mind a Francia Szocialista Párt az imperialistákat segíti.⁹⁶

⁹⁶ A Szocialista Internacionálé 1963. szept. 9. és 12. között Amszterdamban tartott kongresszusán elhangzott egyes felszólalásoknak, még inkább az „Európai gazdasági integrációról” szóló határozatnak, továbbá a Francia Szocialista Párt 1962. őszén elfogadott programjának puszta ismertetése — úgy véljük — minden további elemzés nélkül is világosan megmutatja, melyek azok a kérdések, amelyekben a kommunista pártok számos és följebb már érintett együttműködési lehetőség mellett nem érthetnek egyet a szocialistákkal, akik ezeken az utóbb érintett területeken vallott nézeteikkel a kapitalisták malmára hajtják a vizet.

I. G. Suurhof, a Holland Munkáspárt elnöke például üdvözlő beszédében többek között így nyilatkozott: „Meggyőződésünk, hogy országunk és népünk csak akkor reménykedhet fennmaradásában és boldogulásában, ha részét képezi egy olyan európai közösségnek, amely nem kíván önellátó és önfenntartó lenni, hanem nyitva áll a szabad világ többi részének is (kiemelés tőlem — M. Gy.), ily módon lehetővé téve, hogy az európai energia, hozzáértés és kereskedelem hozzájárulhasson a jóléthez a világon Európán kívül is.” De Gaulle politikájával szemben mondotta el mindezt Suurhof, akivel csupán abban nem lehet egyetérteni, hogy a jólét növelésére irányuló lépéseket nem éppen internacionalista, hanem nagyon is a tőkés diszkrimináló politikájának szellemében, az ún. szabad világra, tehát a nem szocialista államokra kívánta korlátozni. Hogy ez az értelmezés nem Suurhof szavaiba való belemagyarázás, azt beszédének másik része igazolja. „Egységes Európát akarunk, amely komolyan igyekszik valóráváltani az Atlanti Közösséget, amely alapvetően fontos szerepet játszik a nyugati világ jövője szempontjából.” — Erich Ollenhauernek, a Német Szociáldemokrata Párt azóta elhunyt elnökének megnyitó beszéde azután rávilágít arra is, hogy ő is, Suurhof is, a többi szocialista vezető is a polgári pártok politikusaival egybehangzóan mely államokat tartanak szabadoknak és melyeket nem. „Amíg a kommunista rendszerek csírájában elfojtják az emberi jogok szabad gyakorlására irányuló legesekélyebb erőfeszítéseket is — mondotta Ollenhauer —, addig a fajegyenlőségért indított demokratikus mozgalom széles visszhangra talál a szabad világban.” Az amerikai, angol, szovjet atomcsendegyezményt Ollenhauer reménysugárként értékelte, amely azonban nem oldja meg a fő kérdéseket. Az imperialista politikusok kommunistaellenes szövegeit tette magáévá, amikor így szólott: „Mindamellettnem lehetnek illúzióink. A kommunisták nem tettek le világuralmi céljaikról. Ez megnyilvánul a nem-kommunista országokkal szembeni agresszív magatartásukban is. Amíg a kommunista világ elutasítja — sőt valójában eltiporja — a népek önrendelkezési jogát, a demokratikus erőknek fokozott éberséget kell tanúsítaniuk.” A Szocialista Internacionálé — mondotta — követelje az önrendelkezés jogát valamennyi népnek, így a német nép számára is. Majd félreérthetetlen célzással a Német Demokratikus Köztársaságra és arra, hogy nem ismeri el a jogosnak létezésének tényét, így folytatta: „Senkism ismerheti el, hogy azokat a nemzeteket vagy nemzetreszeket, amelyek szabadok vagy szabadnak kell lenniök, védtelenül ki lehet szolgáltatni a totalitáris és diktatorikus hatalmaknak.” Ezt követően elégedetlenségének adott hangot a Hatok Európájában elért eredményekkel kapcsolatban, és kijelentette: „Olyan Európát várunk, amelynek gazdasági és politikai egysége magában foglalja e kontinens valamennyi szabad nemzetét, amely az Európán kívüli szabad nemzetekkel való közösség keretében nagyobb entitássá fejlődik.” Ezek a szavak a tőkés integráció bármely polgári hívének szájából sem hangzhatnának másképp.

A Szocialista Internacionálé határozatot hozott az európai gazdasági integrációval kapcsolatban is. Bevezetőben utal arra, hogy a Szociátern Irodája 1963. január 24—25-i ülésén sajnálkozását fejezte ki amiatt, mert De Gaulle államelnök magatartása miatt Anglia, Dánia, Norvégia és az Ír Köztársaság csatlakozási, Ausztria, Svédország és Svájc társulási szándékai az EGK-hoz és az ennek érdekében folytatott tárgyalások meg-

1955-ig még inkább a német és a francia fináncetőkések egyes csoportjainak külön érdekei voltak előtérben, mert a Montanunióban szövetkezett fináncetőkés csoportok még nem ragadták magukhoz döntő súllyal a politikai vezetést, és így más fináncetőkés csoportok érdekei sokkal erőteljesebben szóhoz juthattak a politikában. Ebben az időszakban a német szociáldemokraták a Montanunió-ellenes fináncetőkés csoportok és a fináncetőkén kívüli tőkések érdekeinek szószólóiként azzal érveltek, hogy az integráció keretében létrejövő végzetes verseny tönkretenné a német ipart, s a kartelleknek módjuk nyílnék arra, hogy a Montanunió árnyékában megerősítsék pozícióikat, ami a francia felelősség megerősítésének eszköze Németország fölött. A francia fináncetőke nem montanuniós csoportjai nacionalista érveléssel a német ipar megerősödésétől és versenyétől féltve saját vállalataikat, elleneztek az integrációt, vagyis ellenkező előjellel ugyanúgy érveltek, mint a német szociáldemokraták.

Ugyanígy érvelve harcolt mindkét fél az Európai Védelmi Közösség ellen is. A német szociáldemokraták még azt is hozzáfűzték már ismertett érveikhez, hogy az integráció megvalósítása kedvezőtlenül befolyásolhatná Németország egyesítésére irányuló terveiket, sőt egyenesen lehetetlenné tenné,

hiúsultak. „Ez a kudarc komoly mértékben visszaveti a szabad nemzetek szolidaritását az európai egységet, különösen a Hatok munkáját” — szól a határozat. A továbbiakban síkraszáll az EKG és az EFTA gyümölcsöző együttműködése és ennek érdekében Európa és az Egyesült Államok szoros gazdasági kapcsolatai mellett. „A Szocialista Internacionálé reméli, hogy valamennyi érdekelt ország együtt fog működni a jelenlegi holtponthoz megszüntetésében és új utakat-módokat talál az európai gazdasági integráció mindent átfogó keretének a megerősítésére. Ezáltal biztosíthatjuk, hogy az egész demokratikus Európa közös gazdaságpolitikai alapon tevékenykedő szomszédok közösségévé válik” — szól a határozat, a szocialista országokkal való együttműködésről éppúgy nem tévén említést, mint akár Suurhof, Ollenhauer vagy a vita más felszólalója. (A kongresszus jegyzőkönyvét közli a Socialist International Information 1963. szept. 28-i száma.)

A Francia Szocialista Párt 1962. évi programjának elméleti része leszögezte, hogy mind a tőkés, mind a szovjet formában az elnyomás fokáig kizsákmányolják a munkást. Mindkét kormányzati forma meggátolja a dolgozók emancipációját, az ember felszabadítását. — A szocialista tervezést gazdasági demokrácia segítségével, a munkásokat trade unionokba és szövetkezetekbe csoportosítva készítik elő és valósítják meg. A nagytőkés magántulajdon megszüntetése mellett van, de jogosnak tartja a termelőeszközök magántulajdonát, ha ezt egyéni munkával szerezte meg és nem jár együtt mások kizsákmányolásával vagy gazdaságilag retrográd lépésekkel (a kisipar, a kézművesipar irányában). A Francia Szocialista Párt programjában határozottan állást foglal a béke fenntartása mellett és a háborúval szemben.

A világbéke érdekében a FSzP elutasítja a nemzeti államok jelenlegi formájukban örökké való fennmaradását, mert ez gátolná az emberiség gazdasági, szociális és kulturális fejlődését és megnövelné a háború veszélyét. A FSzP eszménye az egész világra kiterjedő közösség, amelynek keretében az egymással kibékült és szövetkezett nemzetek folytatják egyéni jellemvonásaik fejlesztését. E célkitűzés érdekében a FSzP küzd a) fokozatos, párhuzamos és általános leszerelésért nemzetközi ellenőrzés alatt; b) olyan intézmény létrehozásáért, amely alkalmas két állam közti konfliktusok eloszlására; c) a nemzeti önállóság olyan korlátozásáért, amely lehetővé teszi a nemzetközi piac kiterjedését és széleskörű gazdasági egységek létrehozását, közös gazdasági intézményeket a szomszédos demokratikus államokkal. Az így egyesített Nyugat-Európa, Afrika nemzeteivel egyesülve a világ nagyobb biztonságát hozta létre. — A FSzP tehát a béke és a lefegyverzés híve. Ugyanakkor a világ népeinek biztonságát a nem tőkés csoportok javára történő gazdasági integrálódásban keresi. Programja tehát haladóbb követeléseket tartalmaz, mint a Szocintern határozata és a német vagy a holland párt állásfoglalása, bár ugyanakkor elhatárolja magát a kommunista pártoktól és gyakorlatában egyes kérdésekben a kommunistákkal azonos célú, de csupán párhuzamosan futó és nem akcióegységben történő lépésekre hajlandó. Az integrációba pedig csak a nyugat-európai országokat kívánja bevonnani az Európán kívüliek mellett, míg a szocialista országokat nem.

mert az integráción belül „a német politika más hatalmaktól függő helyzetbe kerülne, Németország mindkét része szembenálló blokkok erődítményévé változnék és Németországot csatatérnek szemelnék ki”, amelynek során a német csapatoknak a szövetséges csapatok visszavonulását kellene fedezniök. A francia szociáldemokraták álláspontja egyezett a németekével. Ők ugyanis szívesebben támogatták volna a Kis-Európa helyett a Nagybritanniát és az Atlanti Közösség többi államát is magában foglaló nyugat-európai egyesülést. 1955 után mindkét párt álláspontja megváltozott. Jean Monnet-nek 1955-ben sikerült rávennie Ollenhauert arra, hogy csatlakozzék az Európai Egyesült Államok akcióbizottságának alapítóihoz. Guy Mollet a szuezi kudarc óta lett fenntartás nélküli híve a Kis-Európának. A német szociáldemokratákat választási vereségük és a nyugat-német gazdasági fellendülés, amelyet ott Erhard tehetségének tulajdonítanak, térítette az integrációs politika oldalára. Valójában arról van szó, hogy mind a francia, mind a német szociáldemokrácia politikája 1955 óta még inkább jobbra tolódott és az EGK és a NATO vonatkozásában immár fenntartás nélkül támogatják a hatalom birtokában levő legerősebb finánciókés csoportok politikáját.⁹⁷

III.

Az integrációs törekvések kétségtelenül legfontosabb mozgatója a már említett értelemben vett politika. Éppen a politika ilyen értelmezéséből kifolyólag helytelen volna azonban csupán ezt hangsúlyozni és figyelmen kívül hagyni az alapvető mozgatót, a gazdaságot. Nem kétséges, hogy az integrációs törekvések legfontosabb ösztönzője magának a tőkés gazdaságnak a fejlődése és e fejlődés objektív törvényszerűségei. Hogyha a jelenkori kapitalizmus életfolyamatát nem is lehet többé csupán belső törvényszerűségeinek működését figyelve elemezni, eme törvényszerűségek hatásának figyelembevétele és az, hogy a tőkésék hogyan iparkodnak e törvényszerűségek szerint cselekedni, és hogy ez miképpen sikerül vagy nem sikerül nekik, semmiképpen sem lebecsülendő tényező.

A történelmi fejlődés tendenciája nagy területi egységek létrehozására irányul. Világtörténelmi tendencia a nemzetek közötti kapcsolatok kifejlődése, élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, gazdaság, politika, tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése.⁹⁸ A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések is ezt az objektív folyamatot szolgálják és mozdítják elő. A Közös Piac monopolistái e szervezet segítségével iparkodnak megfelelni „a piacok kiterjesztése objektív szükségletnek. Ennek a szükségletnek a forrása a jelenkori tudományos és technikai forradalom, az automatizálás általánossá válása és a nagy sorozatban történő termelés új technikája. Mindez hangsúlyozza a gazdasági élet nemzetközivé válásának tendenciáját és a termelés nemzetközi méretű elszakosodását.”⁹⁹

⁹⁷ *Albonetti*: i. m. 94. l. (idézet) és 93. l. — *Mayne*: i. m. 11. l.

⁹⁸ *Lenin*: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. Művei 22. köt. (Bpest. 1955) 148. l. és *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban*. Művei 20. köt. (Bpest. 1955) 12. és 13. l.

⁹⁹ *Mayne*: i. m. 56—57. l. — *Henri Jourdain*: Sur la rencontre de Moscou. Cahiers du Communisme, 1963. 1—2. sz. 221. l. Vö. még: A modern kapitalizmus problémái. Béke és szocializmus, 1962. 11. sz. 125—126., 128., 129. l.

A termelési apparátus újjáépítése a nyugat-európai tőkés országokban 1945 után olyan magas technikai és tudományos alapon ment végbe, hogy annak megvalósítására egyetlen európai állam már nem volt képes, és már csak ezért is szükséges volt a nemzetközi összefogás. Szabadalmak kölcsönös átengedésére kötött nemzetközi megállapodások, nemzetközi jellegű termelési egységek, mint például a Földközi tengeről kiinduló és a Közös Piac országait ellátó olajvezeték, a dunkerque-i nehézipari kombinátum, a franciaországi lacq-i földgázkiaknázás, kőolaj vállalatok, alumíniumipari vállalkozások stb.¹⁰⁰ Az automatizálás megköveteli a nagy sorozatokban való gyártást, a nukleáris energia felhasználásának előrehaladása „akkora pénzüsszeget igényel, hogy kis országok nem képesek nemzeti atomipart létesíteni. Ezen a téren is szükségessé válik az erők egyesítése.”¹⁰¹ A termelőerők fejlődésének objektív menete követeli tehát a különböző országok gazdasági közeledését, a nemzetközi gazdasági határok megnyitását, serkenti a gazdasági kapcsolatok internacionalizálását. Korábban a nemzetközi kartellemegállapodások főleg gazdasági jellegűek voltak és egy-egy iparág vagy iparágcsoport termelését, forgalmát, árait szabályozták. Ma ellenben a technikai fejlődés jelenlegi állapotában és annak folytán, hogy a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá fejlődött, és azon is változások történtek a kapitalizmus általános válsága harmadik szakaszának történelmi körülményei között, a nemzeti gazdasági határokat a tőkés integrációs szervek tagállamai között és csak az ő számukra kormányközi megállapodások nyitják meg. Ezek az egyezmények immár nem az ipar kisebb-nagyobb részét iparkodnak átfogni, hanem a tagállamok egész gazdaságát. Ez új jelenség az állammonopolista kapitalizmus életében. A termelőerők immár túlnőttek a nemzeti határokon, és megkövetelik a nemzetközi összefogást. Ezt az objektív tendenciát kívánja szolgálni például az EGK is.¹⁰² „Vitathatatlan, hogy a jelenkori kapitalizmus általános tendenciája az »integráció« felé megteremtí a megfelelő gazdasági és technikai alapot a szocializmusba való átmenet számára”,¹⁰³ és ha ellentmondásos formában is — és a monopóli-tőke javára, — de a termelőerők fejlődését mozdítják elő. A termelőerők hatalmas méretű gyarapodása a piacok kiterjesztését követeli meg.

Az integrációs törekvések ösztönzői között szerepelnek még az 1929—33. évi világgazdasági válság tanulságai és az a félelem is, hogy a világgazdasági válság megismétlődése végzetes lehetne az egész tőkés rendszerre.¹⁰⁴

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, említendő rugója a nyugat-európai tőkés integrációs törekvéseknek a Szovjetunió hatalmas arányú növekedése, a szocialista világrendszer létrejötte és fejlődése, a gyarmati rendszer felbomlása, illetve napjainkban már szétesése, ami nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is szükségessé teszi az integrációt a monopóliumok irányítói és az ő járószalagjukon haladó kormányok számára.¹⁰⁵

1945 után „minden országnak szembe kellett néznie csaknem megoldhatatlan belső problémáival, a nemzetközi csereforgalom hajtórugója eltört

¹⁰⁰ Kahn: i. m. 45. l.

¹⁰¹ Stranner: i. m. 67. l.

¹⁰² A modern kapitalizmus problémái I. h. 103. l. — Kahn: i. m. 42—43. l. — Alexandr Mityil: A monopóli-tőke „integrációja” és a munkásosztály. Béke és szocializmus, 1962. 8. sz. 43. l.

¹⁰³ Jourdain: i. m. 25. l.

¹⁰⁴ Mayne: i. m. 56—57. l.

¹⁰⁵ Mayne: i. m. 54—55. l. — Korunk kapitalizmusa, II. köt. Bpest. 1961. 258—259. l.

és átadta helyét a kontingens kereteken mozgó kétoldalú szerződéseknél. Európa nem tudta saját termeléséből kielégíteni roppant nagyságú szükségleteit — és így tömegmértetű vásárlásra kényszerült az Egyesült Államokban anélkül, hogy meg tudta volna fizetni az árakat, amiből Nyugat-Európa nyugtalanító deficitnövekedése következett a dollárövezet vonatkozásában.”¹⁰⁶ Az UNRA és a Marshall-segély a fizetésképtelenség akadályát elhárította. Mindez előkészítő lépés volt a gazdasági integráció létrehozása felé. A vezető imperialista hatalmak közgazdasági felismerték, hogy a legerősebb monopolista csoport az integrációs összefogás erejére támaszkodva tudja jobban érvényesíteni fölényét versenytársaival szemben. Észrevették azt is, hogy a tőkés világrendszer a szocialista világrendszerrel a gazdasági versenyt csak integrációs szervezetbe tömörülve képes felvenni. Ez az egyik gazdasági oka annak, hogy az Egyesült Államok szorgalmazta és támogatta az integrációs összefogásokat, hogy egyben megteremtse a szovjetellenes európai politikai gazdaság alapjait.¹⁰⁷

Már Adam Smith utalt a nagy piac előnyeire. Az Egyesült Államok hatalmas méretű gazdasági előretörésének egyik, bár semmiképpen sem egyetlen oka szinte kontinentális méretű belső piaca. A nagy piac ellátása tömegtermelést igényel, tömegellátást tesz lehetővé és jelentős mértékű termelési költségek csökkentését is eredményez. A nagy piac igényeinek kielégítése technikai javításokra, a termelőberendezések korszerűsítésére is ösztönöz és a munkaerő nagyobbarányú foglalkoztatása és jobb kereseti lehetőségek révén a nagyobb jólét kilátásaival is kecsegtet — írja Mayne, akinek általában a valóságot tükröző megállapításai csak annyiban szorulnak kiegészítésre, hogy a jólét kilátásait nem lehet abszolútnak, hanem csak a folyamatban benne rejlő potenciális lehetőségnek tekinteni, amely tőkés viszonyok között csak számos körülmény szerencsés időleges és véletlenszerű találkozása esetén válhat valóssággá. Az EKG tagjai, de más tőkés államok is rájöttek arra, hogy az első világháború előtt és a két világháború között alkalmazott és a piac megóvására a versenytársaktól és a termékek elhelyezésének biztosítására szolgáló módszerek, „Európa bezárkózása kis nemzeti piacokba nem tesz lehetővé olyan gazdasági terjeszkedést, ami az Egyesült Államok nagy területű gazdaságához fogható volna. Az európai munkás életszínvonala mindaddig jócskán alatta fog maradni amerikai kollégájának, amíg a mi iparunk nem termelhet egy nagy európai piac számára, és amíg tizenhét többé-kevésbé államilag védett nemzetgazdaság egymás mellett létezése fölösleges ismétlődésekre ad lehetőséget és erőpocséklást eredményez és meggátolja szárazföldünk emberi és technikai potenciáljának kibontakozását.”¹⁰⁸

A piac kiszélesítése, mint az életszínvonal javításának eszköze nem lebecsülendő szempontja a nyugat-európai monopolisták piacterjesztő törekvéseinek. Természetesen más okok is sarkallják őket erre. Az egyik mozgató az az egyenrangú versenytársként való fellépésre irányuló szándék, amelyről más összefüggésben már szó esett. „Ha szem előtt tartjuk, hogy az Európai Gazdasági Közösség Nagybritannia lakosságának bevonása révén a nyugati,

¹⁰⁶ Stranner: i. m. 20. l.

¹⁰⁷ Göncöl György: A mai kapitalizmus alapadottságai és a szocializmusért folytatott harc új feltételei. Társadalmi Szemle, 1963. 1. sz. 42—43. l. — Haynal: i. m. 79. l. — Sipos Aladár: „A harmadik elhúzóó agrárválság a kapitalista világrendszerben.” Társadalmi Szemle, 1963. 3. sz. 63. l.

¹⁰⁸ Mayne: i. m. 56—57. l. — Stranner: i. m. 67. l. (idézet).

iparosított világ legnagyobb piacává lesz, úgyhogy ez a nagyobb piac 220 millió fogyasztójával túlszárnyalja az Egyesült Államok 180 milliónyi, sőt a 210 millió fogyasztóval rendelkező Szovjetuniót is,” és ha „fontolóra vesszük, hogy egyes EFTA-országok követik az angol példát és ezáltal kereken 300 millió fogyasztót magában foglaló nagy európai gazdasági térség alakulna ki”, felmérhető, milyen komoly versenytársa lehetne Európa a világpiacon az Egyesült Államoknak és ebben a formában ellensúlyozhatná a szocialista világrendszer hatásait is, mert a távolabbi jövőben az amerikainál is magasabb életszínvonalat biztosíthatna dolgozóinak.

Mayne hasonló hírokat penget. Előadja, hogy az EGK egyetlen tagállamának népessége sem haladja meg az 50 milliót, vagyis a brit szigetekét, míg a hat állam együttesen több mint 170 millió lelket számlál, csaknem annyit, mint az Egyesült Államok. A kereső lakosság máris népesebb az EGK-ban (73 millió), mint az Egyesült Államokban (69 millió). Az EGK a világ acéltermelésében második helyen áll, első a kereskedelmi hatalmak sorában, a legnagyobb importőr és nyersanyagfogyasztó, második a kivitelben. Felbukkanásának jelentősége az Egyesült Államok XIX. századi és a Szovjetunió XX. századi előretörésének fontosságához mérhető. A világon, amely fölött — Mayne és a többi polgári szerzők nézete szerint — óriások uralkodnak, újabb óriás bukkant fel. Nagybritannia az abszolút számokat tekintve erősebb és gazdagabb mint valaha, az új óriáshoz viszonyítva azonban gyengébb lett. És ha az EGK potenciálja további tőkés államok csatlakozása folytán gyarapodik, az Egyesült Államoknak is alkalmazkodnia kell az új nagyságrendhez.¹⁰⁹ Ez az integráció híveinek elképzelése. Reménységeiknek van tárgyi alapjuk. A Közös Piac valóban előrelendítette a tagállamok gazdasági fejlődését.

A római szerződés életbelépése óta eltelt idő során az Európai Gazdasági Közösség hat országának kereskedelmében eddig az ipari vámokat 60%-kal, a mezőgazdaságiakat 45%-kal csökkentették. Megtették a kezdő lépéseket afelé is, hogy a szervezeten kívül álló országok felé egységes vámtarifát dolgozzanak ki. Feloldották az importárúk mennyiségi korlátozásait a tőkés országokra vonatkozóan, és bevezették egymás között a valuták szabad átváltását. Szabad tőkeforgalmat és munkaerővándorlást biztosítottak a hat állam területén belül. Mindez ösztönzően hatott a fellendülésre. A gazdasági integráció még állami monopóliókés formájában is hozzájárul bizonyos fokig a termelőerők felhasználási területének kiszélesítéséhez. Erőltetett ütemű és a termelés korszerűsítésére irányuló beruházások, a szomszédos országokba történő gazdasági behatolás növelése, tömegesebb gyártásra irányuló tevékenység érdekében a gazdasági életnek új szervezeti, gazdasági és technikai alapokra helyezése és, ami ezzel jár, „tőkebefektetési hajszá” jellemezte a Közös Piac működésének első szakaszát (1958 január—1961 december). A termelés és a tőke koncentrációja Európában még soha nem látott méreteket öltött.

A termelés koncentrációja és a tőke centralizációja a Nyugaton már a Közös Piac létrejötté előtt igen magas fokot ért el. Franciaország gazdasági kulcspozícióit nyolc nagy finánciós csoport tartja a kezében, élükön olyan nagybankokkal, mint a Banque de Paris et des Pays Bas, a Banque Mirabaud de l'Union Parisienne, a Banque de l'Indochine, a Crédit Industriel et Commercial, továbbá a Rotschild, a Lazard Frères, a Worms et Cie, a Mallet Frères és más bankok. Körülbelül tíz bank csaknem száz óriási trösztöt ellen-

¹⁰⁹ *Albonetti*: i. m. X. 1. — *Mayne*: i. m. 24. 1.

őriz. A bankok száma a francia birodalomban 1946—1956 között 19%-kal, magában Franciaországban 21%-kal csökkent. A francia pénzügyminisztérium adatai szerint 1958-ban a francia kereskedelmi és iparvállalatok alig 25%-a bonyolítja le a forgalom 91%-át, az összes vállalatok 1,4%-a pedig 46%-át. Az iparban 1958-ban a gépipari vállalatok 2%-a a termelés 61%-át, a villamos gépiparban a vállalatok 2%-a a termelés 72%-át, az optikai iparban a vállalatok alig 1%-a a termelés 50%-át, az élelmiszeriparban a vállalatok 1%-a a termelés 55%-át, a ruházati és cipőiparban a vállalatok 1%-a a termelés 21%-át állította elő. A gépkocsiparban a Renault, Citroën és Peugeot vállalat gyártja a személygépkocsik 95%-át. A kohászatban a De Wendel et Cie, az Unisor, a Sidélor, a Lorraine-Escaut, a Schneider et Cie ellenőrzi az acéltermelés több mint háromnegyed részét. A Péchiney és az Ugine tartja kézben az alumíniumgyártást. Hat tröszt uralkodik a vegyiparban, a Boussac-csoport a textiliparban. Hat vállalat állítja elő a traktorok 83%-át. A háború utáni első évtizedben 310 esetben olvadtak össze vállalatok, 1959-ben 931, 1960-ban pedig már 1000 esetben került sor fúzióra. A Közös Piac életének első szakaszában az Európai Gazdasági Közösség egyéb adatok tanúsága szerint is a termelés koncentrációjának és a tőke centralizációjának ösztönzőjévé lett.

Nyugat-Németországban hasonló folyamat játszódott le, mint Franciaországban. Jelenleg 2130 részvénytársaság, a társaságok 83,3%-a az egész részvénytőkének csak 13,1%-ával rendelkezik, míg 56 társaság, a részvénytársaságok 2,2%-a a részvénytőke 50,4%-ával rendelkezik. A háború előtt, 1938-ban a monopóliumok az ország részvénytőkéjének 25,8%-ával, 1958-ban 46%-ával, 1960-ban pedig már 50,1%-ával rendelkeztek. A vegyiparban, részben a gép- és villamosgépiparban a termelés koncentrációja sokkal magasabb fokú az átlagnál. A Ruhr-vidék nyolc konszernje szolgáltatja Nyugat-Németország acéltermelésének 80%-át. A termelés koncentrációja és a tőke centralizációja Nyugat-Németországban már a Közös Piac létrehozása előtt is magas fokú volt, azóta pedig még a kormány félhivatalos lapjának tekintett Frankfurter Allgemeine Zeitung szerint is példátlan méreteket öltött.¹¹⁰ Nyugat-Németországban ugyanis 17 konszern az ország részvénytőkéjének 80%-ával rendelkezik. A gazdasági életet 150 pénzmágnás irányítja. A termelés szakosítására, koordinálására, a tőkebefektetések megfelelő irányítására, a tudományos és műszaki kutatások menetének és céljainak lerögzítésére vonatkozó új típusú nemzetközi kartellmegállapodások jöttek létre. Ezek a kormányok segítségével kötött egyezmények megkönnyítették a termelési és a forgalmi költségek csökkentését, a tömeggyártásra és a sorozatgyártásra való áttérést, a piac felvevőképességének növekedését. A Hatok országainak ipari termelése a Közös Piac megalakulása előtt, 1954 és 1957 között összesen 40%-al, 1958 és 1961 között 30%-al, a bruttó társadalmi termék 28%-al, külkereskedelme 50%-al nőtt meg (1958—1961). Ezen belül az NSzK ipari termelése 62, ill. 36%-al, Franciaországé 48, ill. 28%-al, Olaszországé 50, ill. 63%-al. Japánban ugyanakkor az első öt évben 102, a második öt évben 103%-al növekedett az ipari termelés. Az utóbbi években lassubbodott az ipari fejlődés az NSzK-ban. Az 1960. évi 10,7%-os gyarapodás 1962-ben már

¹¹⁰ A termelés koncentrációjára és a tőke centralizációjára: Die Welt, 1962. aug. 29., Cahiers du Communisme, 1961. 6. sz. 43—44. l. — Deutsches Wirtschaftsinstitut, Bericht No. 14. 1960. 7. l. Économie et politique, 1961. 88. sz. 68. l. — Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1958. szept. 19.

csak 4,9 volt, 1963 január és november között pedig 3,4%.¹¹¹ Az ipar fejlődésének üteme (30%) azonban még így is gyorsabb volt mint az Egyesült Államoké (1%), Kanadáé (12%), Angliáé (12%) és Svédorszáé (19%). A vezető tőkés országok erőviszonyait és ezen belül a világ ipari termelésében való részesedésük arányait 1949–1951 között az alábbi táblázat szemlélteti:¹¹²

	Év	Közös Piac	Anglia	USA	Japán
Részese- dés a világ ipari termelésében	1949	14,8	12,2	51,4	1,4
	1953	15,9	10,3	52,8	2,1
	1957	18,4	9,8	48,9	2,9
	1961	20,4	9,2	43,6	4,6
kivitelében	1949	15,4	13,0	22,9	0,9
	1953	19,0	9,7	21,1	1,7
	1957	22,5	9,3	20,8	2,9
	1961	27,5	8,8	17,6	3,6
bevitelében	1949	19,2	15,1	11,9	1,6
	1953	19,7	11,9	14,3	3,2
	1957	23,1	10,2	12,4	4,0
	1961	26,0	9,6	11,9	4,7
arany és deviza- tartálékaiban	1949	7,4	3,9	56,2	0,1
	1953	10,8	4,9	42,9	1,9
	1957	16,4	4,0	40,6	0,9
	1961	26,5	5,4	27,8	3,0

Azt a körülményt, hogy a Közös Piac főbb tagállamaiban a gazdasági fejlődés nagyobb arányú volt, mint a többi tőkés országban, az alábbi táblázat is mutatja:

*Az ipari termelés indexe az EGK-ban, az EFTA-ban és az Egyesült Államokban*¹¹³
(1957 = 100)

	1958	1959	1960	1961
EGK	102	109	122	130
Belgium	93	98	104	108
Franciaország	104	109	120	128
NSzK	103	110	122	130
Olaszország	103	114	131	146
EFTA	100	105	112	114
Egyesült Államok ...	92	105	108	109

Mindez az integráció híveinek reménysegeit és várakozásait látszott igazolni. A Közös Piac hívei figyelembe vették, hogy ez a szervezet növelte a konjunktúra lendületét. Azt azonban már nem vették számításba, hogy a Hatok két vezető hatalmának, az NSzK-nak és Franciaországnak ipari termelése 1954 és

¹¹¹ *Mayne*: i. m. 13. 1. — *Otto Reinhold*: A nyugatnémet monopoltőke és a Közös Piac. Béke és szocializmus, 1963. 2. sz. 76. 1.

¹¹² U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1962 nov.

¹¹³ Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD, September 1962.

1957 között gyorsabban nőtt, mint 1958 és 1961 között, vagyis a Közös Piac megalakulása óta.

Vajon mi a magyarázata az iparfejlődés gyorsuló ütemének egyes tőkés országokban, másokban pedig a lassúbb ütemű gyarapodásnak? A másik, és az előzővel szorosan összefüggő probléma az, hogy miért vált lassúbbá az EGK államainak ipari növekedési üteme, bár még mindig gyorsabb más tőkés államokénál.

Az ipar a második világháború utáni időben az NSzK-ban, Franciaországban, Olaszországban, Japánban és Ausztriában fejlődött a leggyorsabban. Gyors és hosszantartó gazdasági fejlődésük nem magyarázható kizárólag a második világháború gazdasági utóhatásaival, hiszen már a fejlődésnek az 1951–52. évben észlelhető bizonyos megtorpanása is a háború közvetlen gazdasági utóhatásainak kimerülését jelezte. Ezeknek az ösztönzőknek a jelentősége 1953 után végérvényesen háttérbe szorult.¹¹⁴ 1953 óta a világháborúnak csak közvetett utóhatásai éreztették hatásukat. Ezek a fejlődésnek kétségtelen hajtóerői voltak, de az állam egyre növekvő közvetlen gazdasági tevékenysége és más tényezők talán még lényegesebbek a háború közvetett utóhatásainál.¹¹⁵

Az ipari termelés gyors ütemű fejlődésének egyik fontos mozgatója az említett gyors fejlődésű monopoltőkés országokban a termelőberendezések technikai fejlettségi színvonalának jelentős elmaradása az Egyesült Államoktól. Ha az 1953 után végrehajtott beruházásokat olyannak tekintjük, mint amelyek a második világháború következtében létrejött technikai elmaradás behozása érdekében történtek, akkor ez a jelenség a háború közvetett utóhatásának tekinthető. A gyors ütemű fejlődés fő oka azonban nem ez. A legtöbb tőkés állam technikai fejlettségi színvonalának elmaradottsága a második világháború előtti időkhöz nyúlik vissza. A munka termelékenysége emiatt az Egyesült Államokban — Kanadát, Nagybritanniát és Svájcot kivéve — a többi tőkés ország termelési szintjének többszöröse. A háború előtt és alatt létrejött technikai és munkatermelékenység fejlettségbeli különbség miatt még 1953-ban is a bruttó nemzeti termék egy főre jutó értéke az Egyesült Államokban két és félszer akkora volt mint Franciaországban, három és félszerese volt az NSzK-énak, ötszöröse Ausztriáénak, hatszorosa Olaszországnak és tízszerese Japánénak.¹¹⁶ Ez az állapot ösztönző hatást, ún. utólérési effektust gyakorolt a beruházásokra az Egyesült Államok termelési berendezései fejlettségi színvonalának elérése végett.

A gyors fejlődés előmozdítója az 1950-es években kibontakozó tudományos-technikai forradalom is, amely növeli a termelő berendezések erkölcsi kopását és szükségessé teszi e berendezések kicserélését. A technikai forradalom új iparágakat hív életre, és ezek költségigénye is jelentkezik a beruházások összegében. Önmagában véve a tudományos-technikai forradalom még nem magvarázná meg az erősen eltérő ütemű fejlődést. A forradalom élén az Egyesült Államok halad. A beruházások aránya, a fejlődés üteme azonban a viszonylag elmaradott monopoltőkés országokban nagyobb, éppen az elmaradottság csökkentése, esetleg behozása végett. A beruházások szerkezetének eltérése is hozzájárult ahhoz, hogy a termelés növekedésének rátája magasabb

¹¹⁴ Erdős Tamás: A gazdasági növekedés néhány tényezője a II. világháború után gyorsan fejlődő tőkés országokban. *Közgazdasági Szemle*, 1964. 6. sz. 674–675. l.

¹¹⁵ Uo. 677–678. l. — Az állam növekedő közvetlen gazdasági tevékenységére vö. *Mayne*: i. m. 56–57. l.

¹¹⁶ Erdős: i. m. 677–678. l.

pl. az NSzK-ban, Japánban, mint az Egyesült Államokban. A termelés növekedését közvetlenül előmozdító gépi beruházások ugyanis a viszonylag elmaradottabb országokban az összes beruházásoknak jóval nagyobb részét teszik ki, mint az Egyesült Államokban. Az igaz, hogy az ipari termelés átlagos növekedése 1948 és 1953 között gyorsabb volt, mint 1953 és 1961 között, de a bruttó beruházások aránya a bruttó nemzeti termékhez képest az utóbbi szakaszban nagyobb volt. Az első szakasz gyorsabb termelésnövekedési ütemében szerepet játszott a második világháború közvetlen utóhatása is. Abban a jelenségben viszont, hogy a második szakaszban a beruházások nagyobb aránya ellenére a termelésnövekedés üteme lassúbbodott, a második világháború közvetlen utóhatásainak kimerülése fejeződött ki.¹¹⁷

Ugyanaz a technikai eljárás, találmány stb. az általános technikai fejlettségben elmaradottabb országban adott szinthez viszonyítva a termelékenység és ezzel együtt a termelés ugrásszerű fejlődését teszi lehetővé, míg a technikai fejlődés élén haladóknál az ő adott szintjükhöz viszonyítva csupán mérsékelt ütemű növekedést eredményez mind a termelékenység, mind a termelés gyarapodása terén. Az elmaradottabb országban a legfejlettebbek korábban alkalmazott technikai termelési eljárásainak átvétele is gyors növekedést hozhat, míg ugyanez az eljárás a fejlettebb országokban nem teszi lehetővé újabb termelékenység-emelkedést. 1953-ban a viszonylag fejletlenebb tőkés országok sorában Japán volt leghátul, majd hátulról előre Olaszország, Ausztria, NSzK, Franciaország volt a további sorrend. 1953 és 1961 között az európaiak közül a leggyorsabban az NSzK fejlődött, utána Olaszország és Franciaország. A nyugat-német fejlődés gyorsabb ütemének magyarázata az, hogy itt jobban érvényesült a háború közvetett utóhatása, mint a többi gyors fejlődésű európai tőkés országban.¹¹⁸

A gyors termelés-növekedésnek azonban a piac bővülése a feltétele. A piacot bővítő tényezők közé tartozik az újjáépítés és a termelő apparátus helyreállításának, az ún. „elhalasztott kereslet” kielégítésének, összefoglaló kifejezéssel, a háború közvetlen hatásainak — láttuk — időleges tényezőjén kívül, az utolérési effektus tartós ösztönzője, a technikai fejlődés és a korszerűsítés követelményei. Ezeknek, különösen a relatív technikai elmaradás behozására irányulónak hatására, a beruházási kvóta erősebben nő, mint a termelés, vagyis a keresletnövelő hatás erősebb, mint a termelésnövelő. Leggyorsabban nő a termelési eszközök piaca (az elektromos és elektronikus felszerelések iparának, a műanyag-, petrokémia, vegyi-, nehézgépiparnak gyors fejlődése ennek következménye). A nehézipar növekedésének üteme a könnyűiparához képest 1948 és 1953 között jóval kisebb volt mint 1953 után. A közvetlen fogyasztást szolgáló szükségleti cikkek konjunktúrájának szerepe tehát kisebb hajtóerővé lett, amikor a második világháború közvetlen hatásai kimerültek. A piacot bővítő tényezők között jelentős szerepet játszik a munkások és alkalmazottak viszonylag alacsony reálbére, a dolgozók nagyfokú kizsákmányolása. Az alacsony életszínvonal egyik, de nem egyedüli tényezője a termelés gyors növekedésének. Ugyanakkor piacbővítő tényezők a nemzeti fogyasztás viszonylag alacsony hányadát tevő személyes fogyasztás elég gyors ütemű növekedése és mind a személyi, mind a termelő fogyasztás szerkezetének átalakulása, ami tartóssá teheti a konjunktúrát, amely alacsony élet-

¹¹⁷ Uo. 678. és 680. l.

¹¹⁸ Uo. 679. l.

színvonal esetén enélkül az ösztönző nélkül csak rövidlejáratú lehetne. (Csak közbevetően jegyezzük meg, hogy a béreknek és a dolgozók fizetőképes keresletének a növekedése a beruházások nagy arányával és gyors emelkedésével függ össze. A gyors technikai fejlődés támogatja a béremelésért vívott harcokat, mivel a növekedő reálbérek ellenére is növekszik a relatív értéktöbblet, kedvezően alakul a munkaerőpiac is. Ezenkívül a gyors technikai fejlődés révén olcsóbbá válnak az állandó tőke elemei, növekszik a profitráta is, és ez is kedvezően befolyásolhatja a bérharcok kimenetelét.)

Kisebb fontosságú piacbővítő tényező az árukivitel növekedése is. Az exportképességet ugyanis növeli a munka termelékenységének gyors emelkedése, amelynek révén csökken az önköltség. A bérek szintjének a termelékenység szintjéhez mérten viszonylag alacsony állása, illetve az a körülmény, hogy egyes gyorsan fejlődő országokban (Olaszország, Japán) a bérek sokkal lassabban nőttek, mint a termelékenység, ugyancsak a versenyképesség fokozásához járult hozzá.

A piacot bővítő tényezők között tekintélyes helyet foglal el az állami fogyasztás, bár semmiképpen sem lehet gyors és aránylag tartós gazdasági fejlődés alapja. A háború utáni gazdasági fellendülés megértéséhez azonban figyelembe kell venni az állami beavatkozás hatását is. Az állami beruházás a gazdasági fellendülés idején kedvez a termelés fellendülésének, amikor tehát a piac állami beavatkozás nélkül is bővül. Kedvezőtlen gazdasági viszonyok esetén az állam termelő beruházásai csak növelhetik a válság veszélyét. Ilyenkor az állami nem-termelő beruházások lehetnek jótékonyak. A gyorsan fejlődő nyugat-európai tőkés országokban és Japánban az állami beruházások növelték a mesterséges keresletet és így hozzájárultak a termelés gyors növekedéséhez, mert jobban ösztönözték a termelő beruházásokat, aminek jelentősége emez országokban nagyobb volt, mint például az Egyesült Államokban.

A hadikiadások, a gazdaság militarizálása járulékos keresletnövelő hatásúak lehetnek, de sokkal jelentősebb és állandóbb jelentőségű piacbővítő tényező ennek ellenkezője, az, ami a gyorsan fejlődő nyugat-európai tőkés országokra is, Japánra is mindeddig érvényes volt, ti. az, hogy a hadikiadások a bruttó nemzeti terméknek jóval kisebb hányadát emésztették fel, mint az Egyesült Államokban.

Időlegesen piacbővítő hatásúak lehetnek az állami monopólkapitalista államközi egyesülések, az integrációs szövetkezések, amelyek a kereskedelmi korlátok jelentős mértékű lebontása révén járulékos konjunktúrát eredményezhetnek, és így kedvezően befolyásolhatják az illető országok gazdasági fejlődését, de ez a hatás számos ellentmondás és ellentendencia miatt nem alapvető.

Összefoglalva: A Közös Piacnak is van szerepe abban, hogy az EGK tag-államainak beruházási kvótája 1958 óta emelkedett, és része van abban, hogy ezekben az országokban erős és tartós fellendülés alakult ki. Helytelen volna azonban túlbecsülni az EGK szerepét a konjunktúra folyamatában. Belgium fejlődése például nem gyors, Japáné viszont a leggyorsabb a tőkés államoké között, és nem tagja az EGK-nak. Ugyanakkor az EGK létrejötté hozzájárult egyes monopóltőkés országok, Olaszország, NSzK, Franciaország elsősorban ipari termelésének, de egész gazdaságának is gyors fejlődéséhez.¹¹⁹ Igaza van Richard Mayne-nek: „Bizonyos jogosultsága van tehát annak az állításnak,

¹¹⁹ Uo. 681—689. l. és Rába: i. m. 597. l.

hogy inkább a jó konjunkturális feltételek és a kereskedelmi forgalom növekedése könnyítette meg a vámleszállításokat, mint fordítva." A nyugat-európai gyors gazdasági fejlődés nem a tőkés integráció, az EGK kibontakozásának és előrehaladásának a következménye, hanem egyik feltétele az integrálódásnak. A hat tagállam ipari termelésének és külkereskedelmének növekedési üteme ugyanis 1958 előtt nagyobb volt, mint az EGK létrejötte után. Az EGK működésének első szakaszában a növekedés rátája jelentős maradt ugyan, de csökkent az 1958 előttihez képest.¹²⁰ És ezzel el is érkeztünk a második kérdéshez. Miért is vált lassúbbá az EGK államai fejlődésének üteme a második szakaszban?

Az EGK működésének első szakasza 1958. január 1. és 1961. december 31. között felfelé ívelő periódus volt. Eredményeket értek el — láttuk — az egymás közötti kereskedelmi korlátozások lebontása, külső országokkal szemben közös vámtarifa kialakítása, a tagországok közötti tőkeforgalom nagymértékű szabadbáddá tétele, közös agrárpolitika alapelveinek és főbb módszereinek kialakítása terén, bár ez utóbbi vonatkozásban csak nehéz tárgyalások és a határidő letelte után (1962 január) jutottak csupán általános elveket tartalmazó megállapodásra. Ebben az időszakban alakították ki és vetették alá a gyakorlat próbájának az EGK ún. nemzetekfölötti szerveit. Ebben a szakaszban e szervezetekben az ún. nemzetekfölötti jelleg még nem vált uralkodóvá, a tagállamok nemzeti önrendelkezése csak kis mértékben, többé-kevésbé kényszer nélkül nyert korlátozást. Az egyes tagországok uralkodó állammonopolista csoportjainak nacionalizmusa, önálló imperialista törekvései észlelhetők voltak már, de az ellentéteket megegyezésekkel áthidalták. Ekkor még nem merült fel közvetlenül és élesen az a kérdés, hogy a jövőben mely államok monopolista csoportjainak érdekeit szolgálja majd a Közös Piac, ha teljesen kiépül. Az első szakaszban az EGK a tőkés világnak az Egyesült Államok mellett másik fő központjává alakult.

Az első szakaszban végbement fejlődés azonban kielezte a tagállamok közötti versenyt, és további technikai fejlesztésre, a termelés még korszerűbbé tételére, a beruházások növelésére ösztönözte őket. Ez utóbbinak eredményeként már az 50-es években csökkent az egyes EGK államok viszonylagos technikai elmaradottsága az Egyesült Államokéhoz képest. A második szakaszban (1962—1965) tehát gyengült a beruházásokat ösztönző erő, nem lát-

*Az állódtöke-beruházás és az ipari termelés fejlődése néhány monopolizációs országban
1962—1963-ban*

(Növekedés százalékában az előző évhez képest, változatlan áron számítva)

Év	NSZK		Franciaország		Olaszország		Japán		Anglia	
	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.
1960	+11,8	+11,2	+ 5,9	+ 8,9	+15,5	+15,3	+28,1	+25,8	+13,2	+10,4
1961	+10,1	+ 5,9	+ 8,0	+ 5,5	+11,5	+10,9	+44,2	+19,2	+ 5,8	+ 5,1
1962	+ 4,5	+ 4,5	+ 7,4	+ 4,4	+ 8,9	+11,2	- 7,0	+ 8,1	- 3,0	+ 2,4
1963. I. félév	+ 2,6	+ 3,2	+ 5,8	+ 3,4	—	+ 7,7	—	—	—	—

¹²⁰ *Mayne*: i. m. 14. l. — *Erdős*: i. m. 689—690. l. — *Rába*: i. m. 597. l.

szik valószínűnek a beruházási kvóta emelkedése, és így feltehetően csökken a termelés növekedésének üteme is. Az előző lapon közölt adatok ezt a feltevést látszanak igazolni.¹²¹

Az ütemcsökkenés fő oka a beruházások és ezzel együtt a termelés gyors növekedése az előző években. A létrejött nagy termelőképeség kezd túlméretezetté válni a piac felvevőképességéhez viszonyítva, és ez mérséklően hat a tőkések beruházásaira. Még hogyha figyelembe is vesszük az 1963 eleji tél kedvezőtlen hatásait, ennél sokkal lényegesebb az, hogy a termelés jócskán meghaladta a dolgozók fizetőképes fogyasztásának a határait. A termelési szerkezet változásaiból, a nehézipar eddigi gyorsabb ütemű fejlődéséből adódó konjunkturális lehetőségek kezdenek kimerülni. Kezd feltűnni az EGK államok látóhatárán a konjunktúra megtorpanásának és a válság létrejöttének fenyegető réme. Ilyen körülmények között emelkedik az állami, főleg improduktív fogyasztás növelésének mint a piacbővítés egyre fontosabb tényezőjének a jelentősége. Míg például Japánban és Nyugat-Németországban 1953 óta a bruttó beruházások gyorsabban nőttek mint az állami fogyasztás, és ez tette lehetővé a rendkívül gyors gazdasági fejlődést, 1962-ben már az NSzK-ban az álló tőke beruházás 4,5%-kal, az állami fogyasztás ellenben 11,2%-kal nőtt, Japánban a beruházások 7%-kal csökkentek, míg az állami fogyasztás az előző évhez viszonyítva 22,5%-kal növekedett. Az állami fogyasztás ezentúl a bruttó nemzeti termék nagyobb részét fogja felhasználni, mint korábban. Ez pedig a növekedési ráta esésével jár majd, minthogy az állami fogyasztás a felhalmozás növelése helyett a bruttó nemzeti termék improduktív felhasználását jelenti. A külkereskedelem sem adhat állandó, kielégítő ösztönzést a tőkés konjunktúrának, annál kevésbé, mivel a „behozási effektus” lanyhulása folytán a munka termelékenysége is lassúbb ütemben nő, s így a kivitelre szánt áruk versenyképessége a világpiacon kisebb mértékben növekszik. A reálberek és a termelékenység növekedési ütemének egymáshoz közelebb kerülése viszonylag növeli az árukban levő bérkiöltséget, ami szintén csökkenti a világpiaci versenyképességet. Az állami fogyasztás gyors növekedésének inflációs hatása ugyancsak kedvezőtlenül befolyásolja a kivitel alakulását. Az 1960-as években a gyorsan fejlődő tőkés országok konjunktúrája gyengébb lesz, mint az 50-es években volt. Valószínű, hogy az ipari termelés és a bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme is jóval alacsonyabb lesz, mint a korábbi években, noha Japán, Olaszország, az NSzK és más gyorsan fejlődő tőkés államok gazdasági fejlődésének növekedési üteme gyorsabb lesz, mint az amerikaié, mert nagyobb a konjunkturális tartalékuk, mint az Egyesült Államoké. Az eddiginél lassúbb, de aránylag még mindig gyors gazdasági fejlődés során már túltermelési válságokra lehet számítani, ha ezek valószínűen nem is lesznek nagyon mélyek, bár mélyebbek a második világháború utániaknál.¹²²

Az elmondottakat erősítik a 764. lapon közölt táblázat adatai is.¹²³

A vázolt fejlődésben az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesült.

A tőkés világban általában és így a Közös Piacban belül sem sikerült megszüntetni a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése törvényeinek működését, és ez kielezi az egyes tőkés államok közti ellentétet. Az NSzK egymaga közel annyi ipari terméket állít elő, mint Franciaország és Olaszország együtt.

¹²¹ *Rába*: i. m. 596. l. — *Erdős*: i. m. 691. l. — A statisztikára Deutsches Wirtschaftsinstitut. Bericht 1964. No. 1. Die Weltwirtschaft, 1963. Heft 1.

¹²² *Erdős*: i. m. 691—692. l.

¹²³ U. N. Monthly Bulletin of Statistics 1962 nov.

Az ipari termelés és a kivitel növekedése néhány tőkés országban
(évi átlagban, százalékban)

	Közös Piac	NSzK	Franciaország	Olaszország	Nagy-Britannia	USA	Japán
Ipari termelés							
1953—1957	8,8	10,1	8,6	8,4	3,8	2,4	13,7
1957—1961	6,8	6,6	5,9	9,7	2,9	2,2	17,3
Kivitel							
1953—1957	12,3	18,2	7,6	14,0	0,6	7,2	22,4
1957—1961	9,6	10,3	9,2	13,2	2,9	0,9	10,3

Franciaországgal szemben nagyobb a fölénye, mint 1937-ben volt. A nyugat-német ipar termeli a Közös Piac ipari termelésének 45%-át, szolgáltatja az acéltermelés 46, a cement 40, a villamosenergia 40, a gépkocsitermelés 51%-át. A Közös Piac 43 legnagyobb trösztjéből 22 nyugat-német kézben van. A 10 vezető monopólium közül nyolcnak a székhelye az NSzK-ban van. Ezek részvénytőkéjéből a nyugat-németek 11,95, a franciák csupán 3,09%-ban részesednek. Az ellentétek elsősorban az azonos ipari termékek területén folyó verseny kiéleződésében jelentkeznek (általános gépek, vegyipari termékek, elektrotechnikai gyártmányok, gépkocsik, textilárúk). A Közös Piacon belül az NSzK a legerősebb, de gyorsan fejlődik Olaszország is azon a réven, hogy egyes árucikkek, pl. háztartási gépek előállítására terén termelési költségei egy harmaddal kisebbek, mint a nyugat-német és a francia termékeké. A nyugat-németek ipari fölénye azonban nem vitatható. A nyugat-német széntermelés két és félszer nagyobb mint a franciáké, acéltermelésük kétszerese a francia iparéénak. Az NSzK egymaga csaknem annyi gépkocsit termel, mint a Közös Piac többi állama együttvéve. A munka termelékenysége az NSzK-ban nagyobb, mint a Hatok többi államában.¹²⁴ Franciaország villamosáram-termelése csupán 41%-a annak, amit az NSzK-ban termelnek. Kivitele 43%-kal, arany- és devizabevétele 42%-kal kisebb a nyugat-németekénél. A franciaországi villamosáram fogyasztás 62%-a a nyugat-németországinak. A legfejlettebb technikájú és leginkább monopolista tulajdonban levő elektronikus és villamos gépipar termelésének emelkedése 1951 és 1960 között évi átlagban, majd 1961-ben százalékos arányban a következőképpen alakult:

	1951—1960	1961
Franciaország	11	10,7
NSzK	18,5	10,8

A műszálettermelés 1961-ben Franciaországban 13,4%-kal, az NSzK-ban 24%-kal emelkedett.

Az a körülmény, hogy a Közös Piac országai között felszabadították a tőkeforgalmat és jelentősen megkönnyítették az egymás közötti áruforgalmat,

¹²⁴ Eszmecsere. Az antikommunizmus az emberiség ellensége. 130. l.

a verseny megszüntetése helyett kiélezte a tagországok egymás közötti konkurenciáját és az erősebb behatolását a gyengébbek piacaira, megnövelte az erősebb imperialista államok tőkéseinek befolyását a gyengébbek gazdasági életére.

Ismeretes, hogy az első világháború előtt a német tőkének voltak nagyobb érdekeltségei Franciaországban, mint a franciának a Német Birodalomban. A második világháború után a francia monopóliumok kihasználták német versenytársuk átmeneti meggyengülését és kiszélesítették, megerősítették helyzetüket Nyugat-Németország gazdaságában, főleg a Saar- és a Ruhr-vidéken. A Saar-vidéki Dillingen kohászati művek részvényeinek 60%-a a francia Pont-à-Mousson társaság birtokában van. Ugyanilyen arányú a francia vállalat részesedése a Hallbergerhütte kohászati társaság részvénytőkéjében is. 1957-ben a francia monopóliumoknak a nyugat-német szénbányászatban (elsősorban a Ruhr-vidéken) eszközölt tőkebefektetései 37%-át tették a nyugat-német magánvállalatokba fektetett francia tőkék teljes összegének. A francia monopóliumok néhány új üzem létesítése révén a nyugat-német vegyiparban is tekintélyes érdekeltségekre tettek szert. Kisebb arányú, de szintén jelentős a franciáknak a nyugat-német olajfinomító-, üveg-, textil-, finommechanikai iparban vállalt érdekeltsége is. A francia monopóliumoknak a nyugat-német-országi tőkebefektetésekből származó jövedelme 1956-ban 10,9 millió, 1957-ben 13,6 millió, 1958-ban 18,2 millió márka volt, eleven bizonyágaként annak, hogy a francia tőkebefektetések Nyugat-Németországban már a Közös Piac létrejöttét megelőző időben is jelentősek voltak és az EGK első éveiben még tovább növekedtek.

A nyugat-német monopóliumok erőteljes behatolása a francia gazdasági életbe a második világháború után a Közös Piac létrehozását közvetlenül megelőző időszakban kezdődött el újra, és azóta állandóan tart. Míg 1957-ben 120 francia vállalkozásban részesedett a nyugat-német tőke, 1962 októberében már 500 nyugat-német részesedésű francia vállalat volt, amelynek az egyharmada ipari, fele kereskedelmi, a többi bank és biztosító intézeti vállalat volt. 1961-ben főleg gép- és villamosipari nyugat-német vállalatok nem teljes adatok szerint mintegy 25 új fiókvállalatot létesítettek Franciaországban. Ugyanez idő alatt a franciák csak egyharmad annyi fiókvállalatot alapítottak Nyugat-Németországban. A nyugat-német tőke svájci fiáléinak révén közvetve is behatol a francia gazdasági életbe. Számos esetben az amerikai tőkével közös fiókvállalatokat létesítenek a nyugat-németek Franciaországban. A Phoenix-France S. A. a nyugat-német Phoenix Gummiwerke, az amerikai Firestone Tire and Rubber Company és az Industrie du Caoutchouc Supple francia társaság közös vállalata. A Saar-vidéki német iparbáróknak 1960 végén Franciaország keleti megyéiben már 40 fiókvállalatuk volt az 1955. évi Saar-szerződésben biztosított fiókvállalat-alapítási jog érvényesítése nyomán. Ugyanakkor a kereskedelmi képviseltek száma 400 körül mozgott. Az utóbbi években Elzászban is jelentősen növekedett a nyugat-német tőkeérdekeltség. Alsace-Lorraine-ben több mint 11 nyugat-német vállalat létesített fiálét. A Franciaországban befektetett teljes nyugat-német tőke negyedrésze elzászi vállalatokban nyert elhelyezést.

A francia fináncoligarchia a szabad tőkeáramlás révén magához szeretné láncolni fő vetélytársát, és ezért igyekszik a Közös Piacon belül, elsősorban Nyugat-Németországban megerősíteni gazdasági hadállásait. Ezt az iparkodást azonban nem koronázta teljes siker, minthogy a francia tőke behatolása

Nyugat-Németországba jóval kisebb mértékű, mint a nyugat-németeké Franciaországba.

A fiókvállalatok útján történő tőke kivétel a Közös Piac országai között nem csupán német—francia viszonylatban jellemző. 1961 végéig a Közös Piac országainak 880 vállalata, köztük 165 nyugat-német vállalat létesített fiókvállalatokat más tagországokban. Egyidejűleg az Egyesült Államok, Anglia és Svájc monopóliumai is fokozott mértékben hatoltak be a közös piaci országok gazdaságába. Belgiumban például 1958-ban 77 amerikai, 45 holland, 26 francia, 22 nyugat-német, 21 angol, 18 svájci cég létesített fiókvállalatot. 1961-ben 237 fiilálét alapítottak külföldi tőkések. Franciaországban 1958 óta 400 francia vállalat tőkésének 45%-a eredt francia forrásból, 16%-a a Közös Piac országai-ból, 27%-a az Egyesült Államokból és Kanadából, 12%-a pedig a Szabadkereskedelmi Társulás országaiból. Egyre több francia vállalat lesz amerikai vagy nyugat-német monopolista csoport fiókvállalatává, különösen a gépkocsiiparban.

A piacokért folytatott versenyharc tünete mindez, és nem az integrálódásé, éppúgy, mint a behatolásnak az a formája is, hogy a monopóliumok szabadalmakat adnak el külföldi társaságoknak. A licencia-eladás készíti elő például a nyugat-német áruk útját más országok piacán. A dömpingáron történő eladás szintén eszköze a nyugat-német behatolásnak a Közös Piac országainak és más államoknak piacaira.¹²⁵

Az NSzK üzeleinek hatalma Franciaországban egyre növekszik. A SAVIEM teherautógyár, a Renault állami gyár fiiláléja megállapodást kötött a Henschel-gyárral. Egy másik jellemző iparágban, a hűtőgépiparban a következő a helyzet. Franciaország évi hűtőgépfogyasztása 800—900 000 db. Termelése 800 000 db. Ebből 1961-ben 127 000 db-ot szállítottak külföldre és 1962 folyamán Olaszországból 180 000 hűtőszekrényt vittek be Franciaországba. Olasz vállalatok francia leányvállalatai is elárasztják a francia piacot hűtőszekrényeikkel. Az Egyesült Államok üzeleinek franciaországi leányvállalatai 200 000 hűtőszekrényt állítanak elő a Franciaországban termelt 800 000 darabból, 250 000 darabot holland és belga cégek leányvállalatai termeltek. Igen erős a nyugat-német tőke befolyása a holland iparban is. A termelőberendezéseket gyártó nyugat-német ipar néhány holland iparágban monopolhelyzetet élvez, de megerősödtek a francia monopóliumok pozíciói is egyes területeken Olaszország és a Benelux-államok iparában.

Mindez kiélezi a termelőkapacitások és a piac felvevőképesége közötti feszültséget, és többek között a termelőberendezések növekedő kihasználatlanságát is eredményezi. Az autóiparban például az Egyesült Államok nagy autógyárainak európai fiiláléi révén előnyös helyzetbe jutott a Közös Piacon belül. (A General Motors és a Ford-művek nyugat-németországi leányvállalatai.) A Közös Piac országai autóiparának fejlett technikáján kívül ez is egyik

¹²⁵ A francia—nyugat-német kölcsönös tőkebehatolásra *Vetlanyin*: i. m. 30—31., 33., 34. l. — A Közös Piac államaiban létesült fiókvállalatokra *Neue Zürcher Zeitung*, 1961. okt. 3., a belgiumi fiiláléokra *Neue Zürcher Zeitung*, 1962. okt. 2. A francia vállalatokba 1958 óta befektetett tőkék megoszlására *Franfurter Allgemeine Zeitung*, 1961. dec. 15. — A nyugat-német dömpingárokra *Dürernek*, a *Deutscher Industrie- und Handelstag* főtítkárnak nyilatkozata a *Common Market News* 1961. 6. sz. 1. lapján. — A licencia eladásokra *Common Market News*, uo. — Minderről összefoglalóan *Vetlanyin*: i. m. 41., 42., 65. l. — A Közös Piac államai és az amerikaiak közötti nemzetközi vállalkozásokra vö. még *Reinhold*: i. h. 68—69. l. — A mai kapitalizmus problémái és a munkásosztály i. h. 346—347. l. — *Korunk kapitalizmusa* II. köt. Pppest. 1961. 258—259. l.

oka annak, hogy a Hatok országainak autóipara 1961-ben termelőképességének csupán 90%-át tudta kihasználni, 1965-ben pedig már majd csak 80%-át. A francia hűtőgépipar sem dolgozik teljes kapacitással. A 800 000 darabot tevő évi termelés elég tetemes részét olasz, amerikai, holland és belga gyárak franciaországi leányvállalatai állítják elő, míg a francia tőkés kézben levő vállalatok csupán a fennmaradó hányadot termelik, noha többre volnának képesek. A franciaországi hűtőgépipar egésze pedig a 800 000 db-on felül még további 350 000 db-ot tudna előállítani, ha akadna rá vevő, illetve ha nem hozták volna be Olaszországból a már említett 180 000 db hűtőszekrényt.¹²⁶ A termelőképesség kihasználási lehetőségei korlátozottak. A Közös Piac ugyanis kedvező elhelyezési lehetőségekkel biztatta a tagállamokat és azok erre számítva megnövelték a termelőképességüket. Ez egyes területeken bizonyos nehézségeket okozott.

A Süddeutsche Zeitung írta 1960-ban, amikor a Montanunió főhatósága megtiltotta egységes nyugat-német szénértékesítési szindikátus létrehozását: „A Ruhr-vidéken erősödik az a benyomás, hogy az Európai Szén- és Acélközösségről szóló szerződés — kezdeményezőinek minden jóakarata ellenére — a szénbányászatra és a kohászati iparra olyan fűzöt erőszakolt, amely már régen szűk lett. Lehetetlen a gazdasági fejlődést hosszú időre kiszámítani és paragrafusokba szorítani.¹²⁷ Az Európai Szén- és Acélközösség a kőszén mint elsődleges energiaforrás monopóliumhelyzetének feltételezése alapján jött létre, és a keretében tömörült vállalatok erre számítva növelték termelőképességüket a szén terén is. Az új kőolaj- és gázlelőhelyek kiaknázása strukturálissá változtatta a nyugat-európai országok széntermelésének hosszabb ideje tartó válságát. A Montanunió nem tud mit kezdeni a több tagállamában, elsősorban Belgiumban felhalmozott óriási eladatlan készletekkel. A Montanunió acéliparának kihasználtsági foka: 1960: 95,5, 1961: 92,4, 1962: 87,3 százalék. Mindez a konjunktúra-lenyhülés egyre sűrűsödő jeleinek egyike.¹²⁸

A termelés és a tőke fokozott centralizációja és koncentrációja, a szabad tőkeáramlás és összefonódás, a nagyarányú külföldi befektetések, a tőke kozmopolizálódásának nagyméretű előrehaladása és magának a Közös Piacnak a létrejötté ellenére az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül, és kiéleződnek a tőkészek egymás közötti ellentétei. A nyugat-német monopolisták gazdasági fölényük birtokában vezetésre törnek a Közös Piacon belül, és ez kiváltja a társállamok, elsősorban a franciák ellenállását. A hat ország burkolt védelmi intézkedéseket tart fenn a társországok ellen. Nyílt és titkos megkülönböztető rendszabályok, egyes államokban bizonyos kiviteli ágazatok állami támogatása, kedvezőtlen szállítási feltételek juttatása a versenytársaknak stb. a védekezés leggyakoribb módszerei.¹²⁹

A közös piaci országok adó- és pénzügyi rendszere a külföldi befektetőkre nézve sok esetben hátrányos megkülönböztetéseket tartalmaz. A hazai vállalatok ugyanis a külföldiekkel szemben a nyereségadó tekintetében kedvező elbánásban részesülnek. Rosszabb helyzetbe jutnak a külföldi vállalatok azon a réven is, hogy egyes közös piaci államok csak hazai társaságoknak adnak előnyös katonai megrendeléseket és nyersanyagot. A hazai monopóliumoknak

¹²⁶ Kahn: i. m. 49., 51. l.

¹²⁷ Süddeutsche Zeitung, 1960. febr. 14. — *Vetlanyin*: i. m. 119. l.

¹²⁸ *Vetlanyin*: i. m. 121. l. — *Rába*: i. m. 605—606. l.

¹²⁹ New York Herald Tribune, 1962. okt. 26. — Manchester Guardian, 1962. okt.

nyújtott állami hitelek szintén erősítik a monopóliumok helyzetét a külföldi versenytársak ellen folytatott gazdasági harcban mind a bel-, mind a külföldi piacon. Nem könnyíti meg a külföldi tőkebefektetők helyzetét például Franciaországban és Nyugat-Németországban az, hogy a vállalatokat törvény kötelezi áruforgalmi adataik közzétételére, míg más országokban nincs ilyen törvény. Különösen Franciaországban sok protekcionista rendelkezés látott napvilágot a Közös Piac fennállásának első éveiben. Panaszkodott is a Frankfurter Allgemeine Zeitung: „A protekcionista jellegű intézkedések kieszelésében Franciaország, sokéves tapasztalata folytán, ügyesebb és találékonyabb, mint bármely más ország. Nyilvánvaló, hogy az Európai Gazdasági Közösség létrehozása az ilyen intézkedések kieszelésének nemhogy véget vetett volna, hanem inkább szárnyakat adott. Erre Franciaország sok, egyáltalán nem örvendetes példával szolgált az utóbbi félévben, vagyis azóta, hogy a vám- és mennyiségi korlátozások fokozatos csökkenése megerősödött” — írta 1958. július 8-i számában. A francia kormányservek 1959-ben a vámtarifák első, 10%-os csökkentésének és a beviteli kontingensek emelésének végrehajtásakor a kontingentált árucikkekre szóló behozatali engedélyeket több hetes, sőt több hónapos késéssel adták ki az árukontingens átszámításához szükséges időre történő hivatkozással, amire egyébként egy teljes esztendő állt a kormánynak rendelkezésére. Egy másik francia kormányrendelet egyenesen a római szerződés szövegével ellenkezett. A francia pénzügyminisztérium ugyanis a szokásos kedvezményeken kívül további 10%-os árengedményt biztosított a francia vállalatoknak abban az esetben, ha hazai termelési eszközöket vásárolnak. Ez elsősorban a szerszámgépekre, főleg esztergapadokra, valamint textil- és nyomdaipari gépekre, öntödei és élelmiszeripari berendezésekre, konverterekre, transzformátorokra, egyenirányítókra, tehergépkocsikra vonatkozott. Eme cégeknek a kormány állami hitelek folyósítását, adócsökkentést, külön finanszírozó társaságok létesítését, államilag garantált osztalékot ígért termelési kapacitás bővítés esetére. Ezzel az intézkedéssel megszegte a római szerződés 92. cikkelyét, amely tiltja az állami támogatásnak másik tagállam vállalatára káros formáját.¹³⁰

Kiéleződik azonban a versenyharc a Közös Piac tagjai és a kívülállók között is. A tőkekoncentráció és centralizáció, a tőke kozmopolizálódása világméretben fokozódik, és világméretűek ennek kedvező és kedvezőtlen hatásai is. A tudományos-technikai forradalom szükségletei, az állami eszközök felhasználása a monopóliumok érdekében, a fegyverkezési hajszá során a monopóliumoknak juttatott rendelések gyorsítják a tőkekoncentráció és centralizáció, a termelési kapacitás növekedés folyamatát, ugyanakkor az erősebb imperialista hatalom uralmát, a termelőkapacitások kihasználatlanságának növekedését és a versenyharc nemzetközi méretű kiéleződését is eredményezik. A tőke kozmopolizálódásának egyik tünete az Egyesült Államok és Kanada monopóltőkéinek összefonódása és az amerikai tőke befolyásának uralomra jutása Kanadában. Hasonló folyamat megy végbe Ausztráliában is. Ugyanehhez a folyamathoz tartoznak az Egyesült Államok jelentős tőkebefektetései a Közös Piacon és leányvállalatok létesítése. Mindez gyorsítja a termelés fejlődését, de egy bizonyos idő múlva át is csap saját ellentétébe. A külföldi tőke vállalkozásai versenytársaivá lesznek a belföldi tőkével létesített, azonos jellegű üzemeknek, hozzájárulnak azok piacának szűkítéséhez, ugyanakkor a megnö-

¹³⁰ *Vetlanyin*: i. m. 45., 46., 67., 68. 1. Idézet a 67. lapon.

velt termelőkapacitások kihasználatlanságának révén a túltermelés egyik kútfejévé is válnak. Így azután világméretben is éleződik a versenyharc. Az Egyesült Államok acéliparát fenyegeti az olcsóbban termelt francia, belga, japán acél. Az angol acélkivitel erőltetése a francia gyárosokat készletre tiltakozásra. A francia iparügyi miniszter élesen kikelt az amerikai Trade Expansion Act miatt, mert állítása szerint ez veszélyezteti Európa gazdasági fellendülését. Az amerikaiak szabadkereskedelmi törekvései éket vernek a Közös Piacba és az erősödő amerikai verseny gátolja a Hatok fejlesztési terveit — állítja a francia iparügyi miniszter.¹³¹

Ez utóbbi állítások hitelességének és túlzásainak bírálata nem feladata e tanulmányoknak. Annyi azonban a felsorolt tényekből kétségtelennek látszik, hogy a gazdasági fejlődés terén Európa, ezen belül a jelenleg, ha lassúbb ütemben is, de még mindig fejlődő Közös Piac államai is azon az úton haladnak, amelyet az Egyesült Államok már régóta tapos. A termelési kapacitások növelésével az eladási lehetőségek ott már hosszabb ideje nincsenek összhangban, a piac felvevőképessége jóval szűkebb a termelőképességnél. A kapitalizmus törvényszerűségét, a termelés és a piac összehangolatlanságából eredő anarchiát tehát éppúgy nem sikerült megszüntetni, mint más, az előzőkben felsorolt törvényszerűségek hatását sem. Vessünk egy pillantást az Egyesült Államok gazdasági viszonyaira, amelyek az említett tünetekből következtethetően megmutatják az európai tőkés országok, így a Közös Piac államai gazdasági jövőjét is.

A második világháború gazdasági következményei (a háborús károk helyreállítása, a háború alatt elhalasztott kereslet kielégítése, az 1929 és 1945 között elmaradt felújítás és korszerűsítés végrehajtása után és a nagyarányú fegyverkezés a nyugati vezető tőkés államokban) átmenetileg enyhítették a termelés növekedése és a termékek elhelyezési lehetőségei között fennálló ellentmondást. Az ötvenes évek közepe óta azonban a konjunktúra üteme lassan alábbhagyott. A technikai fejlődés is — előbb-utóbb — a belső piac szűkülését mozdítja elő a tőkés államokban. A verseny fokozódása a tőkések költségmentekarító technikai újítások bevezetésére kényszeríti. Az automatizálás nagyarányú bevezetése, majd előrehaladása kezdetben növeli az új felszerelések iránti keresletet, fokozza a beruházásokra fordított összegeket és a munkások foglalkoztatottságát is. Amikor azonban az újonnan felszerelt félig és teljesen automatizált üzemek kezdik tömegesen piacra dobni termékeiket, a tőkés országokban az automatizálással is velejáró munkanélküliség-növekedés, különösen az alapvető iparágakban immár tendencia jellegét ölti, és a fizetőképes fogyasztás visszaeséséhez jelentősen hozzájárul. Az Egyesült Államokban pl. olyan mértékben nőtt a munkanélküliség, hogy 1961 első felében a munkanélküliség mértéke jelentősen meghaladta az ötvenes évek közepéig bármikor észlelt szintet (a teljesen munkanélküliek száma majdnem elérte a 7 százalékot és a részleges munkanélküliekkel együtt meghaladta a dolgozók 8 százalékát). Ennek a jelenségnek azután két, egymással szorosan összefüggő következménye is lett. Egyik a termelési fejlődésnek olyan lassú üteme, hogy számos országban alig múlja felül a lakosság számának a növekedését. Az Egyesült Államokban a bruttó termelés 1889—1929 között évi 3,7 százalékkal, 1947—1954-ben 3,9 százalékkal, 1954—1960-ban pedig csak 2,4 százalékkal nőtt, míg a lakosság az utóbb említett időben évente 1,7 százalékkal gyarapodott. Az

¹³¹ *Göncöl*: i. m. 41. l. — *Hajnal*: i. m. 81. l. — Új jelenségek... 36. l.

említett jelenség másik következménye a termelőberendezések kisebb-nagyobb arányú kihasználatlansága. Mind a termelőkapacitás bizonyosfokú kihasználatlansága, mind a krónikus munkanélküliség a monopólióké térhódításának kezdettől fogva kísérő jelensége volt. Az Egyesült Államokban az 1929—33. évi válság után a feldolgozóipar termelőképességének 50 százaléka, a rendelkezésre álló munkaerőnek több mint egynegyede kihasználatlan volt. Később a helyzet javult. 1953 és 1960 között az Egyesült Államok feldolgozóiparának termelőképessége mintegy 50 százalékkal növekedett, a termelés azonban csak 20 százalékkal. Ezen belül különösen figyelemre méltó, hogy a legfontosabb iparában, az acél- és gépiparban az 1960. évi kapacitáskihasználás mindössze 50—60 százalékos volt. És mindez annak ellenére történik, hogy az Egyesült Államokban a fegyverkezési kiadásokra például az 1961—62. évi költségvetésben közvetlenül előirányzott összeg az egész költségvetés 58 százalékát tette ki.

Európa tőkés államaiban egyelőre még nem ez a helyzet. Anglia egyes vidékein ugyan már hasonló következményei vannak az ipari fejlődésnek, mint az Egyesült Államokban, de London körzetében, Dél-Angliában még nem a munkanélküliség, hanem a munkáshiány a jellemző. A kontinensen pedig, különösen az NSzK, Franciaország, Hollandia és Svédország foglalkoztat nagyszámú külföldi munkaerőt a munkáshiány enyhítésére. Mindez azonban csak azt jelenti, hogy emez országok még nem érzik a termelés fejlődésének ama visszahatásait, amelyek az Egyesült Államokban már érvényesülnek. A tőkés integrációs törekvések fő gazdasági kérdése a piac kiszélesítése. Erre irányulnak az EGK államainak és a kívülállóknak, elsősorban az Egyesült Államoknak az iparkodásai. Az előzőekben említett tőkeexportáló és más gazdasági lépései, a Trade Expansion Act. Ennek ugyanis az a célja, hogy megvédje az Egyesült Államok kereskedelmi érdekeit Nyugat-Európában és a tőkés világpiacon. Így is nyomást akar kifejteni az EGK-ra, hogy az csökkentse a kívülállókkal szemben felállított vámtarifáit, mivel az EGK válnék az amerikai ipari termékek és agrárcikkek legfontosabb piacává, különösen akkor, ha Nagybritannia is csatlakoznék az EGK-hoz. Az Egyesült Államok kiviteli piacának növelése végett hirdet liberális kereskedelempolitikát, hogy ezen a réven ösztönzött nyerjen saját gazdasági növekedése is. A Közös Piac kibővítését szorgalmazó sürgetései mind ebbe az irányba mutatnak. A tőkés rendszerben rejlő ellentmondások folytán azonban e törekvések egyre fokozódó nehézségekbe ütköznek és ahelyett, hogy megszűntetnék, magasabb, világméretű szinten még ki is élezik a kezdettől fogva meglevő alapvető ellentmondásokat. Ugyanez a jelenség kísérhető nyomon Angliának a Közös Piachoz való csatlakozási készsége gazdasági okainak vizsgálata során is.

Nagybritannia az 1950-es évek végére kénytelen volt szakítani az integrációs szövetkezésektől való tartózkodás politikájával. Amikor 1960 elején hirtelen úgy döntött, hogy felvételét kéri a Közös Piacba, kétségtelen amerikai nyomásnak engedett, de még más körülmény is befolyásolta benne, hogy ez alkalommal figyelembe vegye az amerikai óhajokat, míg korábbi időben ellenállt minden amerikai sürgetésnek. 1950 telén ugyanis nyilvánvalóvá lett az angol gazdasági élet visszaesése, a font később átmenetinek bizonyult válsága. A kormány és a Bank of England nyugat-európai bankokhoz fordult hitelért és kölcsönt kért a Nemzetközi Valuta Alaptól. A kölcsön elnyeréséhez az Egyesült Államok támogatására szorult. Angliában elterjedt nézetek szerint az Egyesült Államok ekkor kikötötte, hogy kezdjen tárgyalni az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozásról. Ennél lényegesebb és tényleges

objektív oka a csatlakozási kísérletnek az erőviszonyok eltolódása, amelynek forrása az, hogy az EGK gazdasági fejlődése gyorsabb volt, mint azt még néhány évvel ezelőtt Nagybritannia és az Egyesült Államok feltételezte. Az Egyesült Államok, amely 1955 előtt szorgalmazta az együttműködést, sőt — láttuk — nyomást is gyakorolt az integrációs szövetkezés létrehozására irányuló szervezetekbe lépni vonakodó nyugat-európai tőkés államokra, a Közös Piac létrehozásában eredetileg nem vett részt, azt nem az amerikai monopóliumok szája íze szerint hozták létre. Az Egyesült Államok eleinte nem ellenezte, de nem is támogatta az EGK létrejöttét. Politikailag hasznosnak tartotta a szocializmus ellen irányuló éle és így a kapitalizmust erősíteni hivatott rendeltetése miatt. Gazdaságilag azonban az új ipari és gazdasági központ már első szakaszában, 1960 után jelentős versenytársá lépett elő, és egyre inkább a tőkés világgazdaságnak az Egyesült Államok mellett másik fő központjává lett mind az EGK belső területén, mind a világpiacon. Az Egyesült Államok az EGK-t immár nemcsak atlanti szövetségesének tekintti, hanem legfontosabb piacának és annyira erős, veszedelmes versenytársának, hogy megegyezésre törekszik vele. Az Egyesült Államok ugyanis felismeri, hogy az EGK egyre inkább kicsúszik gazdasági ellenőrzése alól, és így gazdasági érdekeivel ellentétes irányban fejlődik. A Trade Expansion Act ennek ellensúlyozására, az amerikai pozíciók megerősítésére és az EGK-é meggyöngítésére szolgál a Kennedy-féle atlanti partnerság jelszavával együtt. A legveszélyesebb ellenfél az EGK-n belül gazdasági téren az NSzK. Ezért az Egyesült Államok azt remélte, hogy Nagybritannia és a skandináv országok csatlakoztatása révén bizonyos fokig csökkentheti az EGK-n belül a nyugat-német monopóliumok uralkodó helyzetét, és gyengítheti a franciák politikai szembehelyezkedését is az amerikai politikai hegemonisztikus törekvésekkel. Ezenkívül az Egyesült Államok azért is szorgalmazta Nagybritannia belépését a Közös Piac tagállamai közé, mert arra számított, hogy ha Nagybritannia csatlakozik az EGK-hoz, kénytelen lesz lemondani a birodalmi védővámok rendszeréről. A nemzetközösség tagjai — egyes EGK tagállamok (pl. Franciaország) követelésének elfogadása esetén — csak a Közös Piac tarifájának megfelelő vámok lefizetése után szállíthatnák, eddig vámmentesen exportált áruikat Angliába, míg a Közös Piac államai vámmentesen. A vámkorlátozások esetén elvesztenék az angol piacot és helyüket a francia, holland, nyugat-német termékek foglalnák el. Anglia a Közös Piachoz csatlakozása esetén szabadon fektethetné be tőkéit a szövetség tagállamainak vállalataiba, és így kevesebb jutna a domíniumoknak. A domíniumok viszont megtorlásul esetleg megtagadnák az előjogokat az angol tőkéitől. Meglazulnának Nagybritannia kapcsolatai a Commonwealth államaihoz, és így az amerikai tőke jobban behatolhatna a brit nemzetközösség államainak piacára.¹³² Mindez aláásná Nagybritannia és a domíniumok kapcsolatait. Ugyanakkor Anglia a második világháború alatt és után megnövelt termelési kapacitásának jobb kihasználását reméli a Közös Piachoz csatlakozásától, mivel egyes korszerűsített iparágait versenyképesnek tartja a megnagyobbodott európai piacon. Számos más iparág azonban jócskán megsínylené a csatlakozást (színesfém-, repülőgép-, kőolajfeldolgozó-, építőanyag-, üveg-, műszergyártó-, textil-, bőr- és óraipar). A belépés körüli huzavona azonban az imperialisták más ellentéteire is fényt vet. Franciaország azért

¹³² Korunk kapitalizmusa II. köt. 368. l. — *Rába*: i. m. 597., 601—603. l. — A mai kapitalizmus és a munkásosztály. 363—373., 746. l.

szegül ellen az angolok belépésének, mert ezen a réven a Közös Piac olyan módon bővülne ki, hogy „a Franciaországban létesült monopóliumok csak a másodrendű partner szerepét játszanák és az új versenytársak zsákmányául esnének”. A Német Szövetségi Köztársaság nem látja veszélyesnek a csatlakozást, sőt „reméli, hogy ezen a réven megveti a lábát a Nagybritanniától függő országokban, különösen a Commonwealth országaiban”. Ami pedig Belgiumot és Hollandiát illeti, „ahol a monopóliumok nagy része hagyományosan összefonódik az angliai monopóliumokkal, ők szívesen látják a Közös Piac kiszélesedését”.¹³³

Az egész Európa valamennyi tőkés országára kiterjedő integrációt neheztlik a semleges és a gyengén fejlett tőkés államok gazdasági viszonyai is. Az Európai Gazdasági Közösség ugyanis nem csupán azért létesült a Montanunió hat tagállamának szövetségéből, mivel ugyanazoknak a monopolista csoportoknak a vezetőszerpe érvényesült az egyes államok kormányzásában, és így az ő érdekeik határozták meg az államközi monopolista egyezmények megkötésének irányát, tartalmát. Legalább ilyen döntő szerepe volt a Közös Piac létrejöttében annak az objektív tényezőnek is, hogy e szövetség „hat hasonló politikai és gazdasági szerkezetű országot kapcsol össze. Mind a hat állam megszemélt iparosított, gazdasági téren bár különböző, de egymástól erősen nem eltérő fejlődési fokon áll és olyan a gazdasági szerkezetük, amely ugyanolyan irányú fejlődés felé hajlik”¹³⁴ szól a Közös Piac egyik, az operatív ügyvitelben működő szakértőjének véleménye. Mindebből az következik, hogy Törökország, Görögország, Izland, Írország, Portugália, a skandináv államok esetében „alig képzelhető el, hogy annyira különböző országok között például a munkaerő és a tőke szabad vándorlása keresztülvihető volna vagy egységes hitel- és pénzügyi politika megvalósítható lenne”.¹³⁵ Ehhez járul még egyes fejlett ipari országok, mint Svájc, Svédország esetében a nemzeti monopolizációk félelme az erősebb nyugat-német, francia, olasz monopolizáció yersenyétől.¹³⁶ Az európai semleges országok egy részét magába foglaló EFTA-országok Nagybritannia EGK-ba lépési kérésének elutasítása óta még inkább visszariadnak az EGK-hoz csatlakozástól. Egyedül Ausztria kíván továbbra is társulni, míg Dánia, Svédország, Norvégia társulási készsége lelohadt, bár ugyanakkor a dánok, norvégok iparkodnak kereskedelmüket kiszélesíteni az EGK országokkal, amire nem sok a kilátásuk.¹³⁷

A második világháború befejezése előtt a piacok és a nyersanyagforrások felosztásának és újrafelosztásának egyetlen módja a háború volt. Ma a szocialista világrendszer létezésének, gyarapodásának és a gyarmati rendszer szétesésének idején a háború túlságosan veszélyes és lényegében véve lehetetlen formája a piacok újrafelosztásának. Ezért a tőkés az integrációs szervezetek különféle formáit tartják a legmegfelelőbbnek a tőkés világpiac felosztására, a külső piac biztosítására. A felosztás emez új formája szoros kapcsolatban van az imperialista tábor jelenlegi erőviszonyaival. Ettől az új szervezettől remélik, hogy fenn tudják tartani, sőt, ha más formában is, de növelni tudják a volt gyarmati és függő országok gazdasági függését.¹³⁸ Az Európai

¹³³ Kahn: i. m. 66., 67. l.

¹³⁴ Albonetti: i. m. 177. l.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo. 67. l.

¹³⁷ Rába: i. m. 604–605. l.

¹³⁸ Albonetti: i. m. 133. l. — Új jelenségek ... 29–30. l. — Jourdain: i. m. 22. l. — A mai kapitalizmus problémái ... 270–271. l.

Gazdasági Közösség ipari termelésének már megismert gyorsabb ütemű növekedése révén erős vonzó hatással van a még kívülálló fejlett tőkés országokra. Ugyanakkor taszító hatásuk a fejletlen, nyersanyagtermelő, adós országokra. A monopolkapitalizmus idején kialakuló nemzetközi munkamegosztásban a nyersanyagtermelő adós ország egyre hátrányosabb, az iparilag fejlett hitelező ország egyre kedvezőbb helyzetbe jut. Hosszabb időszakot vizsgálva romlanak a nyersanyagtermelő országok reális cserearányai, ezzel együtt csökken importképességük és nő importszükségletük, az iparilag fejlett hitelező országnál pedig fordított a helyzet. Fokozódik az elmaradott országok kizsákmányolása, és csökken a feléjük irányuló tőkekivitel is. Ez egyik gazdasági alaptényezője a gyarmati rendszer széthullásának. A Közös Piac még csak elmélyíti ezt a helyzetet. Az EGK-n kívülálló, gyengén fejlett országok ugyanis viszonylag egyre inkább veszítenek eddigi helyzetükből az EGK piacain. Az ellentéteket még csak jobban növelni fogja az EGK vámpolitikai programjának végrehajtása során a külkereskedelmi diszkrimináció fokozódása.¹³⁹

A Közös Piac tehát a tőkekonzentráció és centralizáció révén nem jelenti általában a tőkés piaci lehetőségek kitérülését, hanem csupán a monopoltőke piacainak növekedését és a közép- és kisvállalkozók tönkremenési folyamatának gyorsulását, a falu elnéptelenedésének folytatódását. Nem jelenti a piacok igazi szabadságát sem, mert csupán az integrációs szervezetek tagállamai között bontja le a pénz- és áruforgalom korlátjait. A kívülállókkal szemben megkülönböztető, őket a versenyből és főleg az integrációs szövetség piacáról ügyszólván kirekesztő rendszabályokat alkalmaz. Elsősorban áll ez a szocialista világrendszer és az ázsiai nemzetek államaira (vámtetelek és bevételikivíteli korlátozások stb.). Az integrációs szervezetek így nem bontják le még a tőkés világ keretein belül sem a gazdasági és vámhatárokat, hanem éppen ellenkezőleg, többé-kevésbé zárt és egymással versenyző imperialista tömböket eredményeznek.¹⁴⁰

A gazdasági integrációs törekvések sikerének útjába álló egyik legnagyobb akadály a mezőgazdasági termelési együttműködés útján emelkedik. A tőkés államok közötti ellentétek itt törnek leginkább a felszínre. 1962 második felében megindultak a tárgyalások a Hatok és a Hetek, továbbá még néhány tőkés ország között (Görögország, Törökország szorosabb, Franciaország, 18 volt gyarmata lazább kapcsolatok létesítése útján) egységes tömb létrehozása érdekében. Az agrárkérdésben azonban nem csupán a Hatok és a Hetek között, hanem az egyes csoportokon belül is ellentétek vannak. További ellentétek választják el ezen a téren e csoportoktól és egymástól a többi európai országot és a tengerentúliakat.

Nyugat-Európában a második világháború óta állami támogatással segítik a mezőgazdasági termelést (Svájcban 50, Olaszországban, Belgiumban, Norvégiában és az NSzK-ban 30—50%-kal magasabb pl. a búza termelői ára a világpiaconál, a francia, ír, dán búzáé 15%-kal, a tejé 30—60%-kal, Dániát kivéve, ahol csekély a tej ártámogatása). A mezőgazdasági termékek átlagosan 40—50%-os ártámogatásban részesülnek Svájcban, Norvégiában. Az NSzK-ban, Angliában, Olaszországban, Belgiumban, Svédországban 20—40%-os, Dániában, Hollandiában, Franciaországban és Írországban 10—20%-os kedvezményt élveznek. A gabona, a cukorrépa és a tej szorul a legerősebb

¹³⁹ Göncöl: i. m. 36—39. l. — Rába: i. m. 604—605. l.

¹⁴⁰ Kahn: i. m. 37. és 40. l.

támogatásra. Az élelmiszerfogyasztás összetételének változása folytán csökken a gabona- és a cukorbevitel, növekedett az élőállat-, hús-, gyümölcs- és zöldségimport. Csökkent a szénhidrátgazdag élelmiszerek, nőtt az állati eredetű fehérjék fogyasztása. 1952—1955 között számos terv született az európai országok mezőgazdasági termelésének összehangolására, de akkorák voltak a nehézségek, hogy a terveket nem sikerült valóra váltani. A Közös Piac államai közötti megállapodásoknak az ipari szektoron túl a mezőgazdaságra való kiterjesztése az egyes államokban élvezett eltérő nagyságú szubvenciók miatt nem előnyös a mezőgazdasági termelők többségének. A mezőgazdasági termékfogyasztás növekedésének határai és az egy főre eső fogyasztás emelésének lehetőségei egyaránt korlátozottak, a népszaporodás viszont lassú.

A nemzetközi munkamegosztás, a piacbővülés lehetőségei a mezőgazdaság területén sokkal kisebbek. Ezért a Közös Piac célkitűzései a mezőgazdaságot illetően az alapszerződésben csak nagy vonalakban, homályosan nyertek rögzítést. A keretmegállapodást 1959—1969 között kell tartalommal kitölteni. 1959 és 1961 között még nem közelítették egymáshoz a tagországok mezőgazdaságát, és az általános, 30%-os vámcsökkentést termelői szubvenciókkal egyenlítették ki. A 40%-os beviteli kontingens-emelés nem terjedt ki a legfontosabb mezőgazdasági termékekre. Az említett két tényező hatását egyébként az importáló tagállamok az átmeneti időben a mezőgazdaság számára biztosított kibúvókkal ellensúlyozták. Franciaország például minimális árakat állapít meg állati termékekre, gyümölcsre. A forgalom liberalizálása a Közös Piac országai között az ipari termékek esetében gyorsabb, a mezőgazdaságnál lassúbb a tervezettnél. A helyzetet még csak bonyolítja az egyes tagországok mezőgazdasági termékösszetételének, az egyes termékek termelési arányainak különbözősége. Egy-egy országon belül is bonyolultak a mezőgazdasági érdekellentétek.

Franciaország a gabona-, élőállat-, hús-, tejtermék- és gyümölcskivitel növelését szorgalmazza. Hollandia állati terméket visz ki, takarményféléit importál nagy mennyiségben. Érdeke az ősleó világpiaci takarmányárak fenntartása, Franciaországnak azonban nem érdeke az alacsony takarmány-gabona ár. Olaszország gyümölcs- és zöldségkivitelét szeretné fokozni, míg állati termékekből egyre jobban növeli bevitelét. Az NSzK-ban az ipari monopóliumok érdekei még jobban bonyolítják a helyzetet. Az ipari kivitel biztosítása érdekében az agrártermékeket részben továbbra is a Közös Piacon kívülálló országokból óhajtják bevinni, ami ellenkezik a francia, holland mezőgazdasági termékexportőrök érdekeivel.

A tagországok áruforgalmának liberalizálása eltolódásokra vezetne az egyes tagállamokban. Egyes mezőgazdasági termelési csoportok a védelem megszűnésével kedvezőtlen helyzetbe jutnának, mások kiszorítanak a piacról a belföldi termelőket. A forgalom lassú növekedése miatt a kivitel fokozása csak más országok termékeinek rovására történhet meg. Ezért a továbbhaladás helyett a jelenlegi termelési és fogyasztási egyensúly fenntartására törekednek, ami nem könnyű az egyes tagállamok mezőgazdasági exportnövelési tendenciái és az importáló országok parasztjainak fennálló kedvezményezett helyzetükhöz való ragaszkodása miatt. A Közös Piac 1961 decemberi és 1962 januári ülésén az NSzK piacait megnyitották a francia mezőgazdasági termények számára. A januári tanácskozásokon a franciák nagy erőfeszítéseket tettek nagyrészt a kihasználatlan mezőgazdasági termelési kapacitásuk kiaknázási lehetőségeinek biztosítására, de a többi agrárélexportőr tagállam aggoda-

lommal fogadta a franciák ama törekvését, hogy a nyugat-európai országok legnagyobb mezőgazdasági termékszállítójává válhassanak. A januári megállapodások előbbre vitték ugyan a közös agrárpolitika megvalósítását, de ha a jövőben a termelői árakat például Franciaország és Hollandia számára 15—20%-kal emelnék, az NSzK és Olaszország termelőit árveszteség érné (a nyugat-német gazdákat mintegy 200—250 millió dollár). A francia és holland árak általában legalacsonyabbak, az olasz és nyugat-német árak a legmagasabbak. Az importáló országok ellenzik, az exportálók sürgetik a mezőgazdasági árak egységesítését.

1963 decemberében a Közös Piac mezőgazdasági politikájáról Brüsszelben folytatott tanácskozásokon kiéleződtek a tagállamok, elsősorban az NSzK és Franciaország mezőgazdasági érdekellentétei. Franciaországnak jelentős termékefeleslegei vannak. Ezért az az érdeke, hogy minél hamarabb és minél alacsonyabb szinten egységesítsék a mezőgazdasági termények árait, hogy ennek eredményeképpen elárasszthassa a nyugat-német piacot és Nyugat-Európa „kenyérkosarává” és tejszállítójává lehessen. Az NSzK kormánya magas állami támogatásban részesíti a gabona- és tejtermelést, és igényt tart a termelők szavazataira a közelgő választásokon. Ennek érdekében hallani sem akar az árak ilyen jellegű egységesítéséről és ki akarja rekeszteni a nyugat-német piacról a francia gabonát és tejet. Ugyanakkor a nyugat-német kormány biztosítani kívánja a Közös Piacon kívüli élelmiszerszállítók érdekeit is, mert ezek az államok jelentős mennyiségű nyugat-német iparcikket vásárolnak. Ragaszkodott a nyugat-német küldöttség ahhoz is, hogy az NSzK a közös mezőgazdasági politika életbelépése után is jelenlegi szinten tarthassa amerikai rizsbehozatalát. A közös mezőgazdasági politika bevezetése révén ugyanis az amerikai rizs mintegy 30%-kal drágább lenne a francia és olaszországi rizsnél. Így csökkenne az amerikai rizsimport, ami kedvezőtlenül befolyásolná a nyugat-német —amerikai külkereskedelmi viszonyt. Ez a kérdés még tovább bonyolította a mezőgazdasági politika terén a Közös Piacon belül kialakult ellentéteket. A Közös Piac egységes mezőgazdasági politikájának nehézségeit még csak fokozza az Egyesült Államokkal támadt vámháború. Johnson amerikai elnök ugyanis bejelentette, hogy 1964. január 7-től kezdődően felemelik a Közös Piacról bevitt tehergépkocsik és égetett szeszesitalok behozatali vámját, mivel a Közös Piac államai felemelték a fagyasztott baromfi behozatali vámját. A „csirkeháború” elsősorban az amerikai baromfi-exportot sújtó rendelkezés miatt tört ki. Megtorlasként az Egyesült Államok 8,5 százalékról 25 százalékra emelik a Nyugat-Németországból az USA-ba szállított tehergépkocsik vámját. Jelentős vámemelés sújtja a francia égetett szesz termelők és exportőrök is. A kiéleződött ellentéteket a Közös Piacon belül nem sikerült kiegyenlíteni. A vihar azonban átmenetileg elült, mert elhalasztották az egységes mezőgazdasági politika életbelépését.¹⁴¹

Az EFTA országoknak a Közös Piacba való belépése esetén növekednék e terület mezőgazdasági importszükséglete (Anglia, Ausztria, Svédország, Norvégia jelentős mezőgazdasági termékimportőrök). Ugyanakkor a dán és az ír mezőgazdaság nagy versenytársa lenne a holland és francia agráriusoknak,

¹⁴¹ Népszabadság, 1963. dec. 4. Az Európai Közös Piac és az Egyesült Államok vámháborújának újabb fejleménye; Népszabadság, 1963. dec. 12. Élénk vita a Közös Piacról Párizs és Bonn között és uo. dec. 13. Tovább bonyolódik a francia—nyugat-német agrárpolitikai vita. — *Henri Claude* id. cikke 64—65. l. — *Veilanyin*: i. m. 79., 81., 86—87., 89., 83., 93., 95., 97. l. — A mai kapitalizmus problémái stb. 347—348. l.

Anglia csatlakozása esetén csökkenne a nemzetközösségi államok agrártermék-kiviteli lehetősége az anyaországba.

Az Egyesült Államok — láttuk — a tőkés világ egyik legnagyobb agrár-exportőr állama, nem hajlandó megtorlás nélkül eltérni kivitelének csökkenését. Az Egyesült Államok a Közös Piac államainak nyújtott politikai támogatás fejében gazdasági előnyöket vár. A latin-amerikai országok a világ legnagyobb agrártermék-exportőrjei. Számos olyan terméket visznek piacra, mint a Közös Piachoz társult ország formájában „csatlakozott” afrikai államok. A latin-amerikai országok számíthatnak a legkevésbé a fejlett tőkés országok támogatására a piacok felosztásáért folytatott küzdelemben. Franciaország volt gyarmatait. Nagybritannia a nemzetközösség államait támogatja a Közös Piacnak történő szállítások terén.

A Közös Piac kiszélesedése a tőkés renden belüli ellentéteket világméretűekké teszi. A nagyobb piac növeli az érdekelletéteket.¹⁴²

A Bonn—Párizs közötti megállapodás létrejötté 1963 elején, ezt követően Nagybritannia EGK-be való felvételének durva elutasítása Franciaország részéről, majd az EGK és Nagybritannia között a belépési feltételekről folytatott tárgyalások megegyezés nélküli megszakadása mind annak tünete, hogy a nyugat-európai tőkés integráció fejlődésében törés állt be. A felszínre is láthatókká váltak az Egyesült Államok vezette nyugati katonai-politikai-gazdasági tömb belső ellentmondásai, kiéleződtek az imperialista hatalmak közti ellentétek.¹⁴³ Ezen a talajon előtérbe kerültek a kényes, az elválasztó kérdések, amelyek terén az EGK tagjait is mélyreható ellentétek választják el egymástól, de ugyanezek a kérdések szembeállítják az EGK tagállamait a kívülálló országokkal is.

Ilyen ellentétek merültek fel — láttuk — az agrárkérdés terén. A belső vámközből és már érintett lefontosítása is a kívülállók számára igen jelentős vámkülönbözetet eredményezett, ami az EGK kiviteli lehetőségeit a vámkülönbözet által érintett országokba hátrányosan befolyásolja, egyes esetekben meg is gátolja.¹⁴⁴

A gazdaságpolitika egységesítésére irányuló célkitűzés révén még jobban előtérbe kerülnek a Közös Piac protekcionista vonásai, és eme jellege folytán kiéleződnek ellentétei az EGK-n kívülálló országokkal. A tőkés integráció folyamata tehát nem egyenesvonalú. A termelés nemzetközivé válásának következményei a tőkés termelési viszonyok korlátjaiba ütköznek. Az egyesülés és elkülönülés tendenciája egyidejűleg érvényesül, és bizonyos körülmények között az utóbbi túlsúlyra juthat. Az integráció nemzetközi együttműködést igényel. A valóságban a tőkés integráció esetében az egyes nemzeti állammonopolista csoportokat képviselő államszövetségek harcra kelnek egymással a világpiac újrafelosztásáért és a tőkés világban való hegemóniáért, a nemzetközi fejlődés irányának meghatározásáért. A nyugat-európai tőkés integráció regionális jellegű, és már csak emiatt is magában hordozza az összeütközés lehetőségét.

Az integrációs folyamat az utóbbi években Nyugat-Európában ösztönzően hatott a tőke produktív felhasználására, a beruházási tevékenységre, ugyanakkor az EGK regionális jellege folytán növelte az anarchisztikus eleme-

¹⁴² Kahn: i. m. 59. l. — Ujhelyi Tamás: A nyugat-európai mezőgazdasági integráció problémái. Közgazdasági Szemle, 1962. 7. sz. 884. l.

¹⁴³ Rába: i. m. 596. l.

¹⁴⁴ Uo. 598. l.

ket a tőkés világgazdaságban. A termelés nemzetközi társadalmasításának mai fokán a kereskedelmi akadályok lebontása néhány állam között növeli a protekcionista elzárkózást a kívülállók felé és megzavarja a világkereskedelemben kialakult áramlás irányait. Mindez a nemzetközi munkamegosztás rendjének megbontását, gazdasági nacionalizmust, felesleges párhuzamos termelési kapacitások létrehozását, a fizetőképes kereslethez képest világméretben a kínálat túlzott felduzzadását eredményezi. A regionális tőkés integráció, bár átmenetileg — kedvező körülmények között — piacbővülést hozhat, távlatilag a piacérvés kiéleződésének irányába mutat. Az a körülmény pedig, hogy a tőkés integrációs törekvések irányait és formáit a vezető monopolista csoportok és az államcsoportok érdekei illetve érdekellentétei szabják meg, az Egyesült Államok, Nagybritannia, a Párizs—Bonn tengely számos tekintetben egymáséttól különböző politikai elképzelései távlatilag a bizonytalanság forrásaivá lesznek a nyugat-európai tőkés integráció fejlődése szempontjából. A tőkés integráció a szocialista világrendszer létezésének, erősödésének, terjedésének körülményei között megy végbe. Ez a körülmény egyesülére ösztönzi a monopolista csoportokat és államokat. Ugyanakkor a szocialista tábor ereje és a békés egymás mellett élés politikája csökkeni a katonai összehúzóerők és a háború veszélyét. Mindez nagyobb lehetőséget teremt az imperialista érdekellentétek kiéleződésére és törés következik be az integrációs folyamatban. Ez észlelhető már 1962, még élesebben 1963 eleje óta.¹⁴⁵

Az integrációs törekvések sikerét tehát a tőkés világon belül érvényesülő politikai és gazdasági ellentétek veszélyeztetik. A nemzetközi állammonopolista szövetkezőknek az adatok tanúsága szerint nemcsak, hogy nem sikerült megszüntetniük az imperialisták és más tőkészek egymás közötti ellentéteit és általában a kapitalista rendszer törvényszerűségeiből fakadó ellentmondásokat, hanem éppen ellenkezőleg, még csak jobban kiélezik azokat. A világtörténelmi fejlődésnek az integrálódás felé mutató, haladó tendenciájára a monopol-tőkés burzsoázia ezek szerint nem tud helyesen választ adni, mivel tőkés eszközökkel, a tőkés rend fenntartásának igényével próbál megfelelni a haladás igényének.

Д. Мереу:

Политические и экономические основы капиталистической интеграции в Западной Европе

Резюме

После второй мировой войны экономическая, политическая мощь и влияние крупных европейских капиталистических держав значительно уменьшилось. Равновесие сил в Европе, существовавшее по сути дела неизменно с 1815 года, окончательно развалилось и на место прежних великих держав ступили две мировых державы — СССР и США. Европейские крупные державы, ослабевшие во время второй мировой войны, нуждались в помощи США для восстановления своей экономической и военной мощи и поэтому они — волей-неволей — вынуждены были принимать руководящую роль США в области как политической и военной, так и экономической жизни. По инициативе США они стали также объединяться в организациях по интеграции, чтобы они имели, мол, таким образом, довольно силы парализовать советские экспансионистские устремления, а также отразить

¹⁴⁵ Уо. 598., 600—601., 605—606. 1.

немецкую агрессию, которой они опасались вплоть до середины 1950 годов. Так аргументирует западная буржуазная историография, занимающаяся вопросами интеграции.

В противовес этому в введенной настоящей статье указывается, что основным двигателем капиталистической интеграции в Западной Европе являются объективная тенденция исторического процесса, стимулирующая к интеграции и другие закономерности капиталистического развития, а также вытекающая отсюда претензия крупных капиталистических держав к захвату чужих территорий и рынков, далее стремления более мелких, слабых, борющихся как с внутренними, так и с внешними затруднениями империалистов к тому, чтобы с помощью более крупных империалистов освободиться от этих трудностей. Однако, на стремления к интеграции оказывают решающее воздействие существование и постоянное укрепление мировой системы социализма, а также страх капиталистов Западной Европы перед дальнейшим расширением мировой системы социализма и распространением идеологии революционного марксизма.

Анализируя друг за другом причины интеграционистских стремлений, автор сначала вскрывает политические двигатели. Рядом фактов он показывает, как европейские капиталистические государства — среди них также и бывшие ведущие крупные державы — стали приближаться к идее интеграционистских объединений, и впоследствии и создали такие организации. Все это происходило вследствие образования мировой системы социализма и подтверждением этим-то правильности идей революционного марксизма. Главным образом же это произошло потому, что с 1945 по 1947 гг. во Франции, Италии, Бельгии, Греции, Турции и Иране революционное движение, вследствие требований внутреннего положения а также на привлекательном примере развития стран народной демократии — всё более продвигалось вперед, и капиталистические страны боялись дальнейшего продвижения вперед социалистической системы и распространения революционного марксизма. Интеграционистские организации отличаются качественно от прежних капиталистических объединений, главным образом именно вследствие существования мировой системы социализма тем, что они созданы не исключительно с целью обеспечения господства на рынках, перераспределения мира, а в первую очередь с задачей обеспечения сохранения, существования самой системы капитализма. Другой причиной интеграционистских стремлений западных капиталистов является то, что они претендуют и в дальнейшем на экономическое, а этим и на политическое влияние на таких местах, где это старыми, непосредственными методами уже не осуществимо, путем неокOLONIALИЗМА и американской помощи на обширных территориях Ближнего Востока, других частей Азии и Африки. Капиталистические интеграционистские союзы служат, таким образом, и капиталистическому объединению против антиимпериалистического движения колониальных, зависимых, или недавно освобожденных народов и за лозунгом помощи развивающимся странам на самом деле скрывается попытка укрыть, что на место прежнего одиночного государства-эксплуататора стала теперь коллективная эксплуатация, проводимая империалистическими державами, сплотившимися в интеграции. Вышеуказанные обстоятельства и составляют центрипетальную силу интеграционистских объединений. В то же время на основе капиталистической системы выступают наружу и центрифугальные тенденции с конкурентная борьба на основе неравномерного развития, обострение рыночного вопроса в связи с относительным перепроизводством и т. д.). Сила лагеря социализма и политики мирного сосуществования, проводимого подавляющим большинством социалистических государств, ослабляют тенденцию к объединению и таким образом с большой силой могут выступать на первый план тенденции, разъединяющие капиталистов.

Вторая часть статьи полемизирует с утверждением западной буржуазной историографии, будто распространение марксизма вызвало схизму в области мировой культуры. Автор статьи, не желая скрывать качественное различие между социалистической и буржуазной культурами, указывает, что буржуазные глашатаи стараются и данным разрывом воспользоваться, чтобы, как это пишет английский буржуазный историк Джофрей Борклу, сделать из него идеологический занавес, «за которым воинственные защитники 'западных традиций' подготовятся к тому, чтобы ввести в боевой строй неотразимую артиллерию атомной бомбы». Автор вскрывает классовые основы этой теории и ее цель — противодействовать марксизму.

Третья часть статьи характеризует экономические основы капиталистической интеграции в Западной Европе. Автор указывает на позицию западной буржуазной литературы о том, что интеграционистские организации, в том числе и Европейское Экономическое Содружество (ЕЭС), являются исключительно экономической организацией лишь на вид. В самом же деле они являются в первую очередь политическим явлением. Автор добавляет к этому, что в наши дни политика принадлежит первенство над экономикой в том смысле, что политика по существу является концентрированным выражением экономики. Таким образом самым главным, основным стимулом западноевропейских интегра-

ционистских стремлений является объективная историческая тенденция развития капиталистической экономики, направленная к созданию наднационального единства путем разрушения национальных преград, соединения обширных территорий.

Капиталистические интеграционистские стремления в Западной Европе способствуют данному процессу. Монополисты ЕЭС стремятся отвечать объективным требованиям расширения рынков с помощью данной организации. Источником этих требований является современная научная и техническая революция, всеобщее распространение автоматизации и новая техника крупных серий в производстве. Все это подчеркивает тенденцию к интернационализации экономической жизни. Общая тенденция современного капитализма, направленная к интеграции, создает соответствующую экономическую и техническую базу для перехода к социализму. В то же время самые сильные монополистические группы путем экономической интеграции надеются более серьезно привести в действие свое превосходство над своими конкурентами и считают, что объединившись в эти организации они смогут более эффективно вступать в соревнование с социалистической системой.

Процесс интеграции путем ЕЭС в последнее время оказывал, хотя и в качестве приложного фактора, стимулирующее влияние на капиталовложения, но одновременно ЕЭС, вследствие своего регионального характера, приумножило элементы анархии в капиталистической мировой экономике. Протекционистская замкнутость раскалывает порядок международного распределения труда, влечет за собой экономический национализм, создание ненужной параллельной производственной мощи, а также возрастание предложения по сравнению с платежеспособным спросом. ЕЭС и подобные ему организации могут иметь своим результатом проходящее расширение рынка, но прочно расширить рынок в состоянии лишь т. н. эффект нагона, усовершенствование технического оборудования, государственные заказы и дополнительное возрастание вывоза товаров. Эти факторы пробились в жизнь в первый период развития ЕЭС, хотя и темп возрастания производства был медленнее, чем в годы, предшествовавшие 1953 году, когда непосредственное влияние последствий войны оказывало свое воздействие. Быстрое развитие, однако, дало возможность пробиваться в жизнь закону неравномерного развития. Ослабление воздействия эффекта нагона, насыщенность рынков во второй период еще более замедлили темпы все еще значительного возрастания производства, рыночный вопрос обострился также вследствие дискриминаций, вытекающих из регионального характера и на горизонте — вследствие всех этих факторов — постепенно вычеркивается угрожающий капиталистов призрак экономических кризисов, которые, если и не будут исключительно глубокими, но будут значительнее, чем были регрессы после второй мировой войны. На основе неравномерного развития обостряются противоречия как внутри Общего Рынка, так и между этой организацией и стоящими вне ее странами (Великобритания, Соединенные Штаты, нейтральные развивающиеся страны).

Обострение противоположности интересов влечет за собой перелом в процессе интеграции. Это явление с особой ясностью наблюдается начиная с января 1963 года. На тенденцию всемирно-исторического процесса в сторону интеграции монополистическая буржуазия не в состоянии дать правильного ответа, ибо она внутри капиталистической системы старается отвечать потребностям прогресса капиталистическими методами. Объективные центрифугальные тенденции капиталистической системы сделают развитие капиталистической интеграции нерочным, а в перспективе — шатким.

Gy. Mérei:

Les arrières-plans politiques et économiques de l'intégration capitaliste en Europe occidentale

Résumé

Après l'achèvement de la seconde guerre mondiale les forces et l'influence économiques et politiques des grandes puissances capitalistes de l'Europe se virent fortement rétrécies. L'équilibre de puissance restée en Europe depuis 1815 inchangée dans son essence se trouva vouée à une désagrégation totale et c'est à deux puissances mondiales: l'Union Soviétique et les États Unis de l'Amérique, que les anciennes grandes puissances se virent obligées de céder leur place. Pour se rétablir sur le plan économique et militaire les États de l'Europe, affaiblis au cours de la deuxième guerre mondiale, étaient contraint de recourir à l'aide des États Unis ne se refusant pas dans ce but à admettre, bon gré

malgré, son rôle dirigeant dans le domaine politique, militaire et économique. Sollicités par les États Unis ils se mirent à se réunir dans des organisations d'intégration, pour s'assurer, ce faisant, de forces susceptibles de contrebalancer les aspirations d'épanouissement de l'Union Soviétique et se protéger contre une aggrégation allemande qu'ils n'étaient pas sans redouter jusqu'au milieu des années 1950.

Voici les arguments dont se sert la littérature d'esprit bourgeois consacrée à l'Ouest à la question de l'intégration.

Par contraste l'introduction préparée à la présente étude expose que le mobile majeur de l'intégration capitaliste développée en Europe occidentale s'avère être d'une part la tendance objective de l'évolution historique, stimulatrice de cette même intégration et d'autres lois de l'évolution d'autre part, y compris les efforts déployés par les grandes puissances impérialistes en vue de s'acquérir de nouveaux territoires et de nouveaux marchés et les aspirations des impérialistes moins influents, plus faibles, se trouvant aux prises avec les difficultés intérieures et extérieures et visant à s'en débarrasser avec l'aide des plus puissants. L'existence du système mondial socialiste exerce, à son tour, une influence décisive sur les essais d'intégration, à quoi vient s'ajouter une crainte qu'éprouvent les capitalistes de l'Ouest à l'égard de l'expansion du système socialiste et de l'idéologie du marxisme révolutionnaire.

Passant en revue les raisons qui se trouvent à l'origine des efforts d'intégration l'étude se met à en exposer les mobiles d'ordre politique. Se fondant sur toute une série d'arguments elle arrive à constater que les pays capitalistes de l'Europe — parmi eux des puissances ayant joué jadis un rôle dirigeant — se montrèrent disposés à s'engager dans la voie de l'intégration et réussirent dans la suite à créer des organisations de ce genre. Tout cela fut dû, d'une part à la raison d'être des idées diffusées par le marxisme et remonte d'autre part au fait suivant lequel les mouvements révolutionnaires déclenchés entre 1945 et 1947 en France, en Italie, en Belgique, en Grèce, en Turquie, en Iran à la suite des revendications provoquées par l'exemple attrayant de l'évolution des pays de démocratie populaires, accusèrent un élan de plus en plus notable, ce qui n'étaient pas sans éveiller la crainte des pays capitalistes vis-à-vis d'un nouvel épanouissement du système socialiste et du marxisme révolutionnaire. Les organisations d'intégration diffèrent essentiellement des rassemblements créés antérieurement par les capitalistes du fait que les premiers ne se contentent plus d'inscrire à l'ordre du jour le contrôle sur les marchés et la nouvelle répartition du monde mais se mettent aussi à insérer dans leur programme des objectifs qui garantissent le maintien et l'existence du régime capitaliste. Une autre raison qui se trouve encore à l'origine des aspirations à l'intégration est celle qui par la voie du néocolonialisme et avec l'appui américain — se voit appelée à garantir leur futur influence économique et politique là où ils s'estimaient incapables de se l'assurer directement. Les alliances de ce genre se trouvent du même coup au service d'un rassemblement capitaliste dirigé contre les mouvements menés par les pays coloniaux, par ceux en état de dépendance et par les pays récemment libérés contre les puissances impérialistes, rassemblement qui, derrière le slogan de l'aide à fournir aux pays sous-développés, cherchent à cacher l'exploitation collective exercée par les puissances impérialistes intégrées se substituant aux puissances colonisatrices de jadis exerçant cette exploitation chacune à son compte. Les facteurs, y énumérés s'affirment les forces de scission inhérentes au régime capitaliste (rivalité développée sur le sol de l'évolution inégale, exacerbation de la question des marchés due à une surproduction relative, etc.). A cela vient s'ajouter que la force du camp socialiste et la politique de la coexistence pacifique suivie par la plupart des pays socialistes ne font qu'affaiblir cette tendance à l'union pour mettre encore mieux en relief les antagonismes qui séparent les pays capitalistes les uns des autres.

La seconde partie de l'étude ouvre un débat avec la littérature bourgeoise spécialisée qui dit que l'expansion du marxisme n'était pas sans provoquer un schisme culturelle dans le monde. Se refusant à dissimuler la différence de qualité existant entre la culture socialiste et celle d'esprit bourgeois l'étude n'omet pas de souligner que les propagateurs d'esprit bourgeois de cette même schisme s'en servent pour en créer — comme l'écrivit Geoffrey Barraclough, historien anglais d'esprit bourgeois — un rideau de fumée idéologique «derrière lequel les défenseurs combattifs des traditions occidentales se préparent à mettre en batterie l'artillerie irrésistible de la bombe atomique». L'auteur de l'étude ne manque pas de souligner l'arrière-plan social de cette théorie et d'élucider son objectif qui se propose de contrebalancer l'effet du marxisme.

La troisième partie brosse un tableau sur les dessous économiques de l'intégration des pays capitalistes d'Europe occidentale. L'auteur y renvoie à la constatation de la

littérature bourgeoise d'Ouest, constatation d'après laquelle les organismes d'intégration, tel la Communauté économique, ne sont qu'en apparence de caractère économique, en réalité ils s'avèrent être des associations d'aspect politique. L'auteur y ajoute que de nos jours la politique n'est pas sans prendre le dessus sur l'économie, en tant que l'expression concentrée de cette dernière. Dès lors la principale stimulatrice des essais d'intégration tentés en Occident est la tendance historiquement objective de l'évolution de l'économie capitaliste qui, par la destruction des barrières séparant les nations les unes des autres et la fusion de vastes territoires, vise à créer une union à l'échelon international.

Les efforts d'intégration portés par les pays capitalistes d'Ouest se mettent eux aussi à encourager le processus susindiqué. Les monopoleurs de la Communauté économique entendent satisfaire par l'appui de cet organisme aux exigences objectives surgies quant à l'extension des marchés. Les racines de ces exigences plongent dans la révolution des sciences et des techniques modernes, dans la généralisation de l'automatisation et dans la nouvelle technique de la production en série. Tout cela n'est pas sans faire ressortir une tendance qui conduit vers une intégration économique. La tendance générale du capitalisme moderne qui s'achemine vers une intégration finit par créer les fondements économiques et techniques nécessités par le passage au socialisme. Par contre les groupes monopoleurs les plus vigoureux comptent faire mieux prévaloir par la voie d'une intégration économique leur suprématie vis-à-vis de leurs rivaux, et se réunissant dans des organisations estiment pouvoir mieux soutenir la concurrence avec le système socialiste.

Facteur accessoire, n'influant que sur l'activité déployée en connexion avec les investissements le processus d'intégration n'était pas, au cours des dernières années, sans avoir un effet stimulateur au travers de la Communauté économique, organisation qui en raison de son caractère régional ne fit qu'augmenter le nombre des éléments anarchiques, inhérents à l'économie du monde capitaliste. L'hermétisme protectionniste finit par décomposer l'ordre de la division internationale du travail et ne tarda pas de provoquer un nationalisme économique, de créer parallèlement des capacités de production devenues superflues et de produire en comparaison d'une demande solvable un excès de vendeurs. Bien que la Communauté économique et les organisations de même caractère arrivassent à réaliser un élargissement transitoire quant aux marchés, mais cet épanouissement ne saurait être maintenu que par l'effet de rattrapage, la modernisation de l'équipement technique, l'accroissement de la consommation nationale et — à titre accessoire — par l'augmentation des importations. C'étaient là les facteurs qui dominaient la première étape de l'activité de la Communauté économique bien que le rythme montré par l'accroissement de la production se révélât être plus lent que dans la période d'avant 1953, où l'effet immédiat de la guerre ne cessa encore de se faire prévaloir. Cependant un développement au rythme accéléré ne tarda pas de mettre en vigueur la loi de l'évolution inégale. Le recul de l'effet de rattrapage, les marchés obstrués, ne firent que ralentir dans la seconde phase l'essor de l'accroissement toujours notable de la production et les problèmes surgis en connexion avec les marchés s'aiguïsèrent, eux aussi, pas suite des discriminations découlant d'un caractère régional et, dû aux facteurs agissant à l'unisson, le simulacre des crises économiques menaçant les capitalistes ne tarda pas de paraître à l'horizon, crises qui, encore que moins profondes, revêtent successivement des proportions plus vastes que les régressions observées depuis l'achèvement des hostilités. Les antagonismes surgis sur le terrain de l'évolution inégale iront toujours en s'aiguissant tant au sein du Marché commun que par rapport au pays se trouvant du dehors de la même organisation (Grande Bretagne, États Unis, pays neutres et ceux sur la voie du développement économique).

L'exacerbation des antagonismes d'intérêts n'est pas sans provoquer un arrêt dans le processus d'intégration, phénomène observable en premier lieu à partir de janvier 1963. En effet la bourgeoisie monopoleur se trouve dans l'impossibilité de donner l'explication adéquate de la tendance de l'évolution mondiale engagée dans la voie de l'intégration, vu qu'à l'intérieur du régime capitaliste elle s'efforce de satisfaire par des moyens capitalistes, aux exigences réclamées par le progrès. Les tendances objectives et séparatrices de ce régime ne tarderont point d'entraver l'essor du processus ni de le rendre précaire dans ses perspectives.

Wittman Tibor:

A kubai gazdaság válaszüton (1700—1762)

Egy nép felnőtt korát megérteni nagyon nehéz az ifjúkori viszontagságok és változások ismerete nélkül. A felszabadult Kuba iránti érdeklődés sajnálatos módon legfeljebb a múlt század végi függetlenségi háborúig megy vissza, szinte alig ismeretes a spanyol gyarmati birodalom „kulcsának”, „védőfalának” társadalmi fejlődése.¹ A forradalom utáni évek közvéleményét és történeti irodalmát elsősorban azok a történelmi erők foglalkoztatják, amelyek érthetővé teszik a győzelmet, és az ezt követő években kiéleződő USA—Kuba ellentétek magyarázatául szolgálhatnak. Nem véletlen, hogy a legújabb összefoglalás, Ph. S. Foner több kötetre tervezett műve a szigetország történetét az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolataiba ágyazza bele, és ezért a XIX. századot megelőző időszaknak viszonylag kevesebb teret szentel.²

Maga a kubai történetírás nem kis nehézségekkel küzdött, amikor megvázolta a gyarmati kor fejlődéstörténetét. A források tekintélyes részét a spanyolok eltávozásuk után elvitték vagy megsemmisítették. Ennek ellenére az 50-es években megjelent tizkötetes *Historia de la Nación Cubana* megfelelő részei azt adják, amit a latin-amerikai pozitívizmus legjobb hagyományain nevelkedett kubai történészek adhattak.³ E szintézis felfogását néhány, korábban megjelent kiváló monográfia határozta meg. Ki kell emelni közülük a gazdasági folyamatok iránt érzékkel rendelkező R. Guerra y Sánchez klasszikusnak számító művét, *Azúcar y población en las Antillas*⁴ és a nemzetközi tekintélynek örvendő Fernando Ortiz nemcsak alapvető, hanem rendkívül olvasmányos tanulmányát a kubai dohány és cukor történelmi küzdelméről.⁵

E haladékos polgári tudósokat iszonytal töltötték el a XX. századi cukor-kapitalizmusnak a társadalomban végzett rombolásai, és egyes múlt századbéli

¹ Az újabb irodalomra Robert Freeman Smith: Twentieth-Century Cuban Historiography. Hispanic American Historical Review, XLII. N. 1. 1964. 44—73. l.

² Philip S. Foner: A History of Cuba and its Relations with the United States. Vol. I. 1492—1845. New York, 1962.

³ A kubai történetírásra vö. José Manuel Perez Cabrera: Historiografía de Cuba. México. 1962. A liberális iskola marxista értékelését adja Carlos Rafael Rodríguez: El marxismo y la historia de Cuba. Cuadernos de Historia de Cuba. 1. La Habana 1944. Jól jellemzi a helyzetet, irván hogy Kuba történetét nem lehet R. Guerra művei nélkül megírni, de nem ő fogja megírni ezt az új történetet.

⁴ Első kiadása 1927-ből. Mi az ötödik, 1961-es kiadását használtuk. Ugyancsak Guerra felfogását adja: Manual de historia de Cuba. Habana 1938 és La industria azucarera de Cuba, Habana. 1940.

⁵ Contrapunteo del tabaco y el azúcar. La Habana. 1940. Legújabb kiadása 1963-ból.

történészek (Ramón de La Sagra, Soto y Quintanó, Pezuela) nyomán visszanyúltak a XVI–XVIII. századi kisárutermeléshez, a *vegueros* dohánytermesztő gazdagságához, amelyben egy nyugat-európai típusú polgári fejlődés alapját pillantották meg. Amint Ortiz kifejezi, a dohánytermelő kisbirtok, „a vega út lehetett a polgárság felé, a földművesek szabadságát és társadalmi felemelkedést jelentette”, „a vegán keresztül néha el lehetett jutni a nyomorból a kispolgárság felé; az ingenión (cukorültetvényeken) keresztül a jómódú polgárság állapotából a nagykapitalizmus felé lehet felemelkedni”.⁶ Míg a vega „egy agrárforradalom sejtje” volt, a rabszolgamunkára épült nagybirtokot, a cukorlatifundiumot Kuba gazdaságának romboló tényezőjeként vizsgálták. Ennek a rombolásnak a bemutatására írta meg idézett művét R. Guerra, aki szerint „a kistulajdon lerombolása a cukortermelő latifundium által” nem a klímával vagy a fajok harcával magyarázható, hanem a társadalmi jelenség, méghozzá alapvető tény az Antillák történetében.⁷

Ezzel együtt két fontos szempontot kaptunk, melyekkel hozzá lehet látni a régi Kuba, sőt az Antillák társadalomtörténetének elemzéséhez. A kisbirtokos árutermelés és az olcsó emberi munkára alapozott nagybirtokgazdálkodás antagonisztikus kapcsolatainak a problémáit a kubai történétírók korábban vetették fel, mint a közép- és kelet-európai történetírás, amelyben csaknem a marxista szemlélet térhódításával vették kezdetüket az ilyen természetű kutatások. Ugyancsak korszerűnek mondható az az összehasonlító igény is, amellyel általános érvényű megállapításokat kívánnak tenni az Antillák történetében.

Guerra Harlow alapján⁸ mutat rá Barbados esetére, ahol a fehér jobbágyok, az *indentured servant*-ek a XVII. század közepére felszabadultak és birtokhoz jutottak, de amikor megjelent a cukorültetvény, megkezdődött a kivándorlás és elnéptelenedés, csupán a rabszolgák száma növekedett. A cukorültetvény és a rabszolgamunka túlsúlya az angol Antilla gyarmatokat megfosztotta a fejlődés lehetőségeitől, társadalmuk megmerevedett és elmaradottá vált. A Kiss Antillákon a dohánytermelés a nagyobb spanyol gyarmatok, Virginia és Maryland versenye miatt nem lehetett kifizetődő, a gyarmatosok ezért vezették be a cukortermelést. Ilymódon e szigetek gazdasága gyökeres szerkezeti változáson ment keresztül.⁹ Az angol gyarmatokon 1833-ban szabadították fel a rabszolgákat, hogy az „apprenticeship” révén bérmunkásokká változtassák őket (6 évig uruknál maradtak, részben kötelező munkát, részben bérmunkát végeztek, ennek béréből válthatták meg magukat). Valamivel különbözött a kép Jamaicán és Trinidadon, ahol még sok szabad föld volt, és 1838-ban is sikeres földfogaló mozgalmak zajlottak le. Az idegenből hozott munkaerő révén azonban mégis az ültetvényesek érdekei győzedelmeskedtek. Jamaicán már 1734–1770 között megháromszorozódott a cukortermelés,

⁶ Contrapunteo 1963, 498., 484. l.

⁷ Azúcar y población, 1961. 21–22. l.

⁸ A History of Barbados 1625–1685. Oxford 1926. Vö. Azúcar y población 22–31. l.

⁹ A. P. Newton: The European Nations in the West Indies. 1493–1688. London, 1933. J. A. Williamson: The Caribbee Islands. London, 1926. J. Sainteyant: La colonisation française sous l'Ancien Régime. I. Paris. 1929. Ugyiszólván semmi társadalmi vizsgálatot nem ad Gertrude Carmichael: The History of the West Indians Island of Trinidad and Tobago 1498–1900. London. 1961 és Michael Craton: A History of the Bahamas. London. 1963.

1799-ben a kávéültetvények száma is 686 volt, 1789-ben 250,000 rabszolga dolgozott a földeken.¹⁰

A Nagy Antillák társadalmának története — a fő tendenciák azonossága ellenére — különbözik a kisebb szigetek fejlődésmenetétől. Elég, ha az egész Latin-Amerikában kivételnek számító *haiti* példára utalunk. Igaz ugyan, hogy a XVIII. században e francia gyarmat a rabszolga nagybirtokgazdálkodás mintája volt,¹¹ a XVIII—XIX. század fordulóján lezajlott forradalom azonban a kisparaszti parcellagazdaság hazájává alakította át. A szabad kisbirtokosok jelentősége a XVI—XVIII. századi *Puerto Rico* társadalmában is nagyobb volt mint a Kis Antillákon. A XVII. század közepén a leírások még csak 7 ingeniót tartanak számon.¹² A spanyol bevándorlás gyarapította a szabad parasztok számát, és az angol A. O. Reylly 1765-ös emlékirata is csak mint kívánatos megoldást említi a gazdag emberek betelepítését cukorültetvények létesítésére.¹³

A cukortermelő nagybirtok a XIX. századra az egész Karib térségben végzett a kisárutermelőkkel, a rabszolgasággal együtt e szigetek politikai kiszolgáltatottságának egyik legfőbb gazdasági tényezőjévé lett. Ma már meglehetősen elfogadott a haladó felfogású történészek körében a felfogás, melyet legújabbban Gordon K. Lewis fogalmazott meg legtömörebben: „A Karib térség egész története valójában elsősorban az európai imperializmus története volt, másodsorban a rabszolgaság története.”¹⁴ Ez a ma már az axióma erejével ható igazság azt a felismerést is magában rejti, hogy ez a nagyhatalmak által koncként tekintett terület története a legpregnansabban tudja érzékeltetni az egyes fejlett európai országok egymással szembeni versengését az eredeti tőkefelhalmozás korában. De másért is tanulságos az Antilla szigetek történetének a tanulmányozása.

Aminő J. Le Riverend az amerikai R. T. Ely Kubáról szóló tanulmányának előszavában írja, a Karib vidék ritka példáját adja a rabszolgamunkára épült, technikailag magas szintű kapitalizmusnak.¹⁵ Mi ehhez hozzátehetjük: *a világgpiacra termelő ültetvényes gazdaság speciális adottságai és erői csaptak itt össze a szintén világgpiacra termelő kisárutermeléssel és parcellagazdasággal*, éppen ezért ezt a harcot egészen más szinten figyelhetjük meg, mint Európa egyes területein. Minden olyan tényező (kereskedelmi tőke, árak, állami beavatkozás stb.), amelyeknek Európában kulcsszerepe volt a manufaktúra-korszak kialakulásában, itt sajátos módon érlelte ki hatásait a gazdaság szerkezeté-

¹⁰ *Mary Manning Carley*: Jamaica. The Old and the New. London. 1963. 38—40. l. Vö. még *A. Kidder Fiske*: The West Indies. New York. 1906. 105. l. *Alan Burns*: History of the British West Indies. London 1954.

¹¹ Vö. *Marcus Rainsford*: Geschichte der Insel Hayti oder St. Domingo. Hamburg. 1806. 74—75. l. *J. N. Léger*: Haïti. Son histoire et ses detracteurs. New York, Washington. 1907. 33—37. l. *D. Bellegarde*: Histoire du peuple haïtien (1492—1952). Port-au-Prince. 27—47. l.

¹² *D. Alejandro Tapia y Rivera*: Biblioteca histórica del Puerto Rico que contiene varios documentos de los siglos XV, XVI, XVII y XVIII. Puerto-Rico. 1854. 444., 450. l.

¹³ I. m. 524. l. Vö. még *Tomás Blanco*: Prontuario histórico de Puerto Rico. 2. ed. 1943 San Juan. 38. l. *Remy Bastien*: Procesos de acultaración en las Antillas. Revista de Indias N. 95—96. 1964. 181. l.

¹⁴ El fondo histórico de la sociedad del Caribe. La Torre, 43. 1963. 34. l. (Puerto Rico-i folyóirat.)

¹⁵ *Roland T. Ely*: La economía cubana entre las dos Isabelas. 1492—1842. La Habana, 1960. Prefacio.

nek átalakulására. Európai kutatók számára tehát az Antillák példája rendkívül sok módszertani tanulságot rejteget.

Legfőképpen annak a Kubának a fejlődése érdekfeszítő, mely gazdaságilag az amerikai spanyol birtokok között elosztó és közvetítő szerepet kapott. Humboldt annak idején nem véletlenül tette elemzése tárgyává a kubai gazdaságot. Éppen abban az időben, a XIX. század elején, amikor a nagy német tudós Kubában járt, alakult azzá a kubai társadalom gazdasági szervezete, amilyennek a következő másfél század folyamán mutatkozott: a rabszolga munkára alapozott nagybirtokos ültetvények monokultúrájává. Humboldt még remélte, hogy „a lakosok változtatni fogják a kultúrákat és szabad fejlődést biztosítanak a mezőgazdaság minden ágának”. Szerinte a kubai lakosság növekedése komoly piacot jelent majd a belső termelésnek, de csak úgy, ha a rabszolgáság megszűnik. Ez esetben a cukor és kávé „nem fog többé a nemzeti lét fő alapja maradni”.¹⁶ Láthatóan Humboldt-tal és az abolicionista mozgalommal együtt nőtt a rokonszenv a másik pólus, a szabad kistermelő állampolgár iránt, és ez a veguero alakjában a társadalmi haladás eszméjévé emelkedett. Mint-hogy azonban a nagyüzemi cukortermelés lehetőségeit a spanyol gazdaságpolitika ebben az időben érezhetően korlátozta, ezért az ültetvényes rabszolgatartó álláspont is jelentett viszonylagos előrelépést, főleg a szabadkereskedelem érvényesítése irányában. Ennek a legfőbb apologetája *Francisco Arango y Parreño* volt.

Arango gazdasági nézetei nem támaszkodnak tudatosan semmilyen gazdaságtanra.¹⁷ Általában a cukorültetvény-gazdálkodás fellendítésének apostolaként tartják számon, és idézik *Discurso sobre la agricultura* c. művét, mely 7 pontban foglalja össze a legfőbb teendőket. Az egyik leglényegesebb feltételt a rabszolgák szabad, tömeges behozatalában és áruk, költségeik alacsony szinten való tartásában látja.¹⁸ A másik művének (*Informe*), mely a dohánytermelés fellendítésével, az állami monopóliumrendszer enyhítésével foglalkozik, kevesebb figyelmet szenteltek, és nem méltányolták kellően azokat a belső ellentmondásokat, melyek műveiben végig húzódnak. Ezek az ellentmondások a kubai gazdaság sajátjai voltak. Arango a kisárutermelő vega és a cukorültetvény dilemmáját úgy akarta megoldani, hogy javasolta, „tegyék érdekeltté a nagybirtokosokat a dohány termelésében és gyártásában”.¹⁹ Ámde ez már századok óta a kistermelők kezében volt, amivel Arango is számolt, sőt a szegényeket telkek osztásával, hitelek nyújtásával kívánta ösztönözni.

Ekkor, a XVIII—XIX. század fordulóján a kubai dohánytermelés komoly válságon ment keresztül. Arango ennek csak gazdaságpolitikai összefüggéseit vette észre és bírálta: a felvásárlás és árak monopóliuma, az egyes dohányfajtákönkéntes megkülönböztetése (Havannában 7 fajta dohányt, vidéken csak 3-at osztályoztak), a dohányért járó pénzt elmaradása stb.²⁰ Hogy ez mennyire

¹⁶ *Alexandre Humboldt*: Essai politique sur l'île de Cuba. I. Paris. 1826. 277—278. l.

¹⁷ Vö. *Raimundo Menocal y Cueto*: Origen y desarrollo del pensamiento cubano. Vol I. 1945. 406—411. l. *J. Le Riverend Brusone*: Síntesis histórica de la cubanidad en el siglo XVIII. Habana. 1940. 19. l. *S. Auquirre*: Seis actitudes de la burguesía cubana en el siglo XIX. Cuadernos de Historia de Cuba. 1944. 34. l.

¹⁸ *R. T. Ely*: La economía cubana entre las dos Isabeles, 92—94. l. *H. E. Friedlaender*: Historia económica de Cuba. Habana. 1944. 113. l.

¹⁹ Informe de don Francisco de Arango, Biblioteca Nacional (Habana), Colección Cubana 082—10. 1805-ben fródott, 1812-ben adták ki. 77. l.

²⁰ *Discurso sobre la agricultura de la Habana y medios de fomentarlo*. Obras del excmo señor D. Francisco de Arango y Parreno. I. Madrid 1862. 74—75. l.

kevés a dohány vereségének megértéséhez, az is mutatja, hogy éppen az állam hozott bizonyos védő intézkedéseket a termelés érdekében, pl. 1798-ban a Real Consulado királyi földeknek (realengo) nyilvánította a folyók partjait, azaz az összes vegákat. Ebben az időben azonban már nem segített a felülről jövő támogatás sem, a veguerók más megélhetési forrásokat kerestek, a dohánymunkások átmentek a cukoriparba, a nagybirtokos hacedadók pedig igyekeztek földjükről eltávolítani a megmaradt dohánytermelőket, akiknek a száma a régi (9–10,000) egyharmadára csökkent, maga a termelt dohány mennyisége alig haladta túl a régi mennyiség negyedét,²¹ 1811-ben a szigeten 13,663 megmunkálatlan vega volt. A megműveltek közül 3996 királyi koronabirtok volt, mindössze 902 tartozott magánosokhoz.²²

Az a „kiegyensúlyozott gazdaság”²³, amely eddig Kubát jellemezte, megindult a felbomlás útján. Ámde mégsem bontakozott ki hirtelen a cukor monokultúra és a rabszolgáultetvény korlátlan uralma, melynek fő feltétele a cukortermelés tőkésedése, a gőzgépek alkalmazása volt a XIX. század közepén. Rabszolga munkaerő már korábban is rendelkezésre állott, a század első 3 évezedében a kubai rabszolgák száma meghatszorozódott, a fehér lakosság az összlakosság 44%-ára csökkent. Mindez mégsem vezetett a latifundiumok azonnali kialakulására, sőt éppen a haciendák felaprózódása figyelhető meg. Az 1827-es census szerint 5534 vega, 2067 kávéültetvény, 3090 lótenyésztő gazdaság volt, míg csak 1000 volt a cukortermelő ingeniók száma. A század elején a cukor árának csökkenése, az észak-amerikai embargo és a cukorrépa versenye, valamint a nagy tőkebefektetés nehézségei a cukornádlatifundiumok fejlődését érezhetően akadályozták.²⁴

A kisárutermelés sorsa meglehetősen későn, a XIX. század közepén dőlt el, de már a XVIII. század második felének fejleményei meghatározták. A tőkés nagybirtok-gazdálkodás feltételeinek létrejötte egy olyan eseménysorozattal függ össze, mely 1762-vel, Havannának az angolok általi bevételével veszi kezdetét. Minden összefoglalásban megtalálhatók a gazdasági felélénkülés tényezői. Ezek közül a rövid ideig tartó havannai megszállást Ely nem értékeli sokra, legalább ilyen jelentősnek tartja a már Humboldt által is felsorolt körülményeket: nagy erődítmények építését, mely komoly mennyiségű pénzt dobott be a forgalomba, a spanyol kikötőkkel való szabad kereskedelmet, a rabszolgabevitel megkönnyítését, Las Casas kormányzó gazdaságpolitikáját, a Real Consulado és a Sociedad Patriótica létrejöttét, a haiti forradalom következményeit (tőke átmenekülése Kubába, a haiti cukorkészítés fejlettebb technikájának átplántálása, a rabszolgáktól való félelemben megszilárdult összefogás a havannai kereskedők és nagybirtokosok között).²⁵ Külön kiemeli az amerikai piac jelentőségét és a szerinte eddig elhanyagolt körülményt, a gyarmati tisztviselőknek az cukortermelés fejlesztésében játszott szerepét, különösen az intendantúra 1765-ös felállításától kezdve. Mind-

²¹ *Arango*: Informe 8—9. I. *Julio Le Riverend Brusone*: Obreros del tabaco y problemas industriales a fines del siglo XVIII. Habana. 1940, junio. 26. I. Historia de la nación cubana. II. 1952. La Habana. 142. I. stb.

²² *Ramón de la Sagra*: Historia económico-política y estadística de la isla de Cuba. Habana. 1831. 119. I. *Antonio Bachiller y Morales*: Memoria sobre la exportación del tabaco. Habana. 1938, abril, mayo.

²³ *Fernando Portuondo* kifejezése: Curso de historia de Cuba. 1945. 236. I.

²⁴ *R. Guerra y Sánchez*: Azúcar y población en las Antillas, 1961, 61—69. I.

²⁵ La economía cubana entre las dos Isabelas, 40—44. I.

ezekhez Gerardo Brown Castillo azt teszi hozzá, hogy a Guerra-féle, kisáruter-melést apologetizáló felfogás nem veszi kellően figyelembe, hogy a kisáruter-melő birtoka az esetek többségében a nagybirtokos *hacendado tulajdona* volt, azt censo-ként vagy bérletként művelte, ily módon sorsa eleve meg volt hatá-rozva.²⁶

Az átalakulás belső összefüggéseit mélyebben és elemző módon tárgyalja J. Le Riverend a *Historia de la Nación Cubana* 2. kötetében. Konkrétan vizsgálja a sorozatos háborúk gazdasági következményeit, köztük az árak emelkedését, mely főleg a spekuláció révén járult hozzá a pénztőke felhalmo-zásához. Nagyon lényeges tényezőként kell értékelni a kereskedelmi tőke XVIII. századi megerősödésében a pénz fokozatos elértéktelenedését, mely egy sa-játos kubai jelenséghez, a pénzérme körülményiréséhez vezetett. Ez az 1762–63-ban szentesített gyakorlat főként azt a célt szolgálta, hogy egy olyan *provin-ciális pénz* jöjjön létre, amely meg tudja akadályozni az országból való pénz-kivítelt. A *macuquina*, majd az 1786-ban bevezetett, 40%-os értékcsökkenéssel megjelent új pénz a pénzgazdaság általános gyengeségét fejezte ki, ugyan-akkor azonban következményeivel és a megerősödő hitellel együtt a pénztőke képződésének fontos tényezőjévé vált.²⁷ A közölt anyagból kitűnik, hogy a kubai gazdaság még a fellendülésnek ebben az évtizedeiben is *természeti gaz-dálkodás* volt, amelyben az áruteremelés az ország egyes területeit alig kezdte egy egységes forgalmi keretbe összefogni. A Havanna körüli állatkereskedel-men kívül nem volt jelentősebb belső forgalmi erőforrás. A belkereskedelem csaknem kimerült a jelentősebb városok piacainak ellátásában.²⁸

A Kuba gazdaságát döntően meghatározó külkereskedelem tényei meg-lehetősen ismertek, főként az 1762-es angol támadás időpontjától kezdve.²⁹ Az 1765-ös Real Orden biztosította a Karib terület szabad kereskedelmét egyes spanyol kikötőkkel. Ez a katalán kereskedők, a Barcelonai Társaság érdekeinek felelt meg, mely az Antillák felé tájékozódott. A katalán immigráció különösen Kelet-Kubában volt jelentős, Santiago de Cuba-ban a katalán szó már a XVIII. század elején azonos volt a kereskedővel.³⁰ Az 1778-as szabadkereskedelmi rendelet 13 spanyol és 22 amerikai kikötőt jelölt ki a szabad forgalom számára. Havanna nagy elosztóhely volt nemcsak Spanyolország és amerikai gyarmatai, hanem Nueva España (Veracruz) és Tierra Firme között, valamint angol Amerika és spanyol Amerika között is. Humboldt Havannát Veracruzzal együtt a legnagyobb forgalmú (évi 20 millió peso) spanyol–amerikai kikötő-nek tartotta.³¹

Éppen a külkereskedelem jelentős fokozódásának lehet tulajdonítani, hogy a kubai dohánytermelés 1783–1791 között átmenetileg fellendülhetett. *A kubai dohány sorsa nagyrészt a külső piactól függött*, annak minden rezdülését megérezte. A jelzett években a felvásárlás növekedett, azonkívül figye-lembe kell venni a háború okozta cukor-válságot is.³² 1791 után jött egy belső tényező: a cukor és kávé árának emelkedése mellett a dohány árának stagná-lása, ami nagymértékben járult hozzá a dohánytermelés hanyatlásához.

²⁶ Cuba colonial. La Habana, 1952. 45. l.

²⁷ Historia de la Nación Cubana 2. capítulo VIII. főleg 255–267. l.

²⁸ Uo. 245–246. l.

²⁹ Uo. 222–254. l. J. Vicens Vives: Historia social y económica de España y América. Tomo IV. vol. I. Barcelona. 1958. 219–222. l.

³⁰ Ernesto Busch Lopez: Historia de Santiago de Cuba. La Habana. 1947. 36. l.

³¹ Vicens Vives: i. m. T. IV. vol. I. 463. l.

³² R. Guerra y Sánchez: Manual de historia de Cuba. 195. l.

A külső és belső erők összjátéka az átalakulás évtizedeiben azokon a törvényszerűségeken nyugodott, amelyek a korábbi századokban, főleg a XVIII. század első felében, a dohánytermelés virágkorában működtek és meghatározták a kubai kisárutermelés gazdasági mechanizmusát. Szükségképpen kell éppen az 1700—1762 közötti évtizedeket tartanunk annak az időszaknak, amelyben a kubai gyarmati gazdaság legfőbb vonásai az általánosítás fokán a leginkább megismerhetők, minthogy ekkor mutatkoztak meg leginkább azok a társadalmi erők, amelyek legyőzésével lépett Kuba a Karib térségre jellemző rabszolgá ültetvények és monokultúra útjára.

A XVIII. századi latin-amerikai gyarmati gazdaságok általános vonásait és törvényeit legutóbb Ruggiero Romano vizsgálta a szerkezeti szempontok figyelembevételével.³³ Chilei és argentinai adatok alapján rámutat arra a sajátos jelenségre, hogy a XVIII. században a főbb termelvények árai nem változtak lényegesen, és e stagnálás különböző módon hathatott az egyes gazdasági régiók fejlődésére. Az exportmennyiségek nagy évi eltéréseket mutattak, a fő termék meghatározó szerepet játszott a monokultúra körülményei között, a gazdaság attól függött, hogy miként lehetett árúvá tenni a főterméket. A nagy veszély az volt, hogy ennek ára gyakran a termelési érték alá esett. Ennek jelentőségét azzal összefüggésben kell szemlélni, hogy Latin-Amerika a naturálgazdálkodás által meghatározott „gazdasági anémiában” szenvedett, a stabil vagy viszonylag stabil árak így nem tudtak nemzeti piacot teremteni. Romano bizonyos árfeszültségeket lát Amerika egyes területei között, az egyiken stabil, a másikon ingadozó árakat lehet találni. Az utóbbit tételezi fel az Antillákra vonatkozólag is.³⁴

Az összehasonlító kutatások igényét helyeselnünk kell, ezeket ki kell terjeszteni a tulajdon- és birtokviszonyokra, a társadalmi osztályok mozgásának irányaira is. Sem ilyen, sem szűkebb értelemben vett összehasonlító vizsgálódások még nem folytak Latin-Amerika egyes területei között. De magában az Antillákban sem látjuk tisztán a gazdasági élet jelenségeinek konkrét összefüggéseit, a Guerra-féle iskola csupán a végeredmény, az ültetvényes gazdaság szempontjából vetett fel — nem haszon nélkül — néhány összehasonlító szempontot anélkül, hogy részletesebben egymás mellé állította volna az egyes szigetek fejlődését. Ez utóbbi nem róható fel hibául, minthogy e szigetek gazdaságtörténete még külön-külön sincs megírva.

Mi több, magának Kubának a gazdasági fejlődésében is sok fehér folt van. A XVIII. század második felétől kezdve egyes kiugró jelenségeket már jobban ismer a történetírás, de még a külkereskedelem és az árak területén is gyérek az ismereteink, a pénz értékének változásai csak főbb vonásaiban ismeretesek.³⁵ Ugyancsak teljesen homályban vannak a XVIII—XIX. századi csempészetnek, e roppant jelentőségű tényezőnek a gazdasági összefüggései is.

³³ Une économie coloniale: le Chili au XVIIIe siècle. Annales, 1960. N. 2. Uó.: Mouvement des prix et développement économique. L'Amérique du Sud au XVIIIe siècle. Annales, 1963. N. 1.

³⁴ Annales 1963. 68. l.

³⁵ Manuel Villanova: Las pesetas sevillanas en Cuba. Economía y civismo. La Habana. 1945. Francisco Gonzales del Valle: La Habana en 1841. La Habana. 1951. 205—207. l. Juan M. Dihigo nem adja a kubai pénz fejlődéstörténetét: Cómo puede conocerse la historia por las monedas. La Habana. 1921. Fontos adalék Fernandez de Madrid „Proyecto de una moneda provincial” c. tervezete: José Fernandez de Madrid y su obra en Cuba. La Habana, 1962. 143—144. l.

Abból a nézetünkéből kiindulva, hogy a kubai gazdaság, ha nem is legmozgalmasabb, de legtanulságosabb szakasza a XVIII. század első fele, a dohánytermelés fénykora, néhány adalékkal kívánunk hozzájárulni e korszak kérdéseinek megvizsgálásához. A havannai Ayuntamiento anyagának, a város vezető testületét képező Cabildo 1700—1762 közötti üléseiről, határozatairól szóló iratoknak (Actas) az áttanulmányozása bizonyos lehetőséget ad arra, hogy némely ponton kézzelfoghatóbbá tegyünk egyes összefüggéseket. Célkitűzésünk nem terjedhet messzebbre, minthogy a notariális anyag és más városok levéltárainak átvizsgálása nélkül kockázatos lenne végleges és egész Kubára érvényes megállapításokat tenni. Ezért maradtunk a havannai piac mozgásának megfigyelése mellett, választ akarván adni arra a kérdésre, hogy Latin-Amerika e fontos kikötőjében az árak mit mondanak. Természetesen ezt csakis a gazdaság egész rendszerének figyelembevételével tehetjük.

*

A kubai gazdaság 1700—1720 között elsősorban a spanyol örökösödési háború és a Bourbonok spanyol trónra lépésének hatására illeszkedett bele az európai kereskedelem vérkeringésébe, ettől kezdve érezte a „nemzetközi ciklus” hatásait.³⁶ Ennek egyik jele az volt, hogy 1701-től a francia Guineai Társaság megkezdte a rabszolgák rendszeres importját Kubába.³⁷ A másik a dohánykivitel nagymértékű megnövekedése volt. A forgalmi és termelési folyamatok felfokozódásának eredőjeként a XVIII. század első éveiben megerősödött a *dohányfeldolgozó ipar*, elterjedtek a *dohánymalmok*. A dohánypor, burnót (rapé) most kezdődő gyártása, amely az európai keresletet követte, Kubát véglegesen az európai gazdasághoz kötötte.³⁸

Már 1683-ban Ponce de León kormányzó a dohánymalmokra kivetett illetékkal kívánta növelni az állami bevételeket.³⁹ 1688-ban Diego Antonio de Vianna Hinojosa kormányzó egyenesen arra tesz javaslatot a királynak, hogy tiltsa be a dohánymalmok működését, csak kettőt hagyjon meg Havanna szükségleteire, sőt a dohánypor kivitelét is meg kellene tiltani.⁴⁰ Madrid ekkor még elvetette a javaslatot, Havanna vezetői viszont pártolták a malmok létesítését, annál is inkább, minthogy ezek jómódú és befolyásos földbirtokosok és kereskedők kezében voltak.⁴¹ Amikor 1708-ban megérkezett Spanyolországból a dohánymalmok működését betiltó rendelet, az elégedetlenség hangadója a gazdag Núñez de Castilla volt.⁴² A tiltó rendelkezés kifejezetten arról beszél, hogy sok polgár meggazdagodott őrlőkövek (pedrák) és dohánymalmok révén, és annak a véleménynek is kifejezést ad, hogy sok paraszt hagyja majd el földjét a dohánymalmok miatt, ami a kincstár érdekeire nézve ártalmas.⁴³

³⁶ J. Le Riverend Brusone: Reseña histórica de la economía cubana y sus problemas. Cuadernos de la Embajada de Cuba, 1956. agosto. 12. 1.

³⁷ Historia de la Nación Cubana. II. köt. 207—208. 1.

³⁸ J. Le Riverend Brusone: Los molinos de tabaco hasta 1720. Habano, febrero 1940. 26. 1.

³⁹ Archivo Nacional de Cuba. Donativo Carbonell. Archivo de la Academia de la Historia de Cuba. 601/90.

⁴⁰ Arch. Nac. Arch. Acad. Hist. 647/90. 1688. dec. 15.

⁴¹ Archivo del Ayuntamiento de La Habana. Actas Capitulares N. O. 120. 401. 1701 máj. 3. N. O. 003. 746. 1701. ápr. 22.

⁴² J. Le Riverend: Sublevación de los vegeros. Habano, marzo 1940. 34. 1.

⁴³ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. O. 328. 096, 1708. jún. 25. a rendelet „representatioja” a Cabildo előtt.

Mindebből látható, hogy a malomtulajdonosok érdekei csupán az állami monopóliumpolitikával szemben egyeztek meg az egyszerű veguerók érdekeivel. A dohánymalmok költségeihez szükséges pénztőke forrása nem a dohánytermelés volt, és a dohánypor értékesítését is speciális szempontok, egyáltalán nem a kistermelők érdekei szabták meg, ugyanis a malomtulajdonos, hogy a dohányórlés költségeiért és a megkívánt malomilletékért kárpótolja magát, maga is a nyersanyag felvásárlási árát igyekezett csökkenteni. Ily módon, ha a molino-tulajdonosok egy erős vállalkozó réteggé válnak, bizonyára nem a veguerok sérelme nélkül alapozzák meg a dohánykapitalizmust.

Erről nem lehetett szó, a fejlődés nem kedvezett a vállalkozói lendületnek. A spanyol kormányzat 1717. április 11-i rendelete felállította az *Estancó*t, mely a dohány felvásárlásának és értékesítésének szerveként teljessé tette az állami dohánymonopóliumot. Egy *szigorúan szabályozott* termelési és vásárlási rendszer alakult ki, amely 4 vidéki faktorával egész Kuba dohánygazdaságára kiterjeszkedett.⁴⁴ Bizonyos termelési zónákat szerveztek, és meghatározott dohánykategóriákat különböztettek meg (verdín, redondo, hoja, rollo, chupar, grosso), melyeknek az ára különbözött egymástól. A veguero az estancóba vitte a termést, ahol azt osztályozták, a hulladékot pedig elégették. Az árszabás merev volt, ugyanakkor a kincstár rendszerint nem rendelkezett megfelelő összegekkel, hogy a beszolgáltatót dohány árát megfizesse, így a veguero kénytelen volt kölcsönökhöz folyamodni, hogy családját eltartsa.

Mind a módos malomtulajdonosok, mind a szegény veguerók érdekeltek voltak a helyzet megváltoztatásában. Tiltakozásaik 1717-ben, 1720-ban és 1723-ban *felkelésekre* vezettek Havannában, ezek azonban csak kisebb engedmények elérésére voltak elégségesek.⁴⁵ Az Estanco létesítése és a nyomában fellángolt veguero-felkelések egy olyan 2 évtizedes időszak végét jelezték, amelyben a nagyarányú dohányexport a termelésnek óriási ösztönzést adott. Ebben az időben minden tilalom ellenére megmutatkoztak a magasabb fejlődés csírái, melyeket éppen a dohánymalmokban kell látnunk. Az 1708-as rendelet után sem szűnt meg terjedésük. 1714-ből, 1716-ból és más évekből van adatunk újabb molino de tabaco-k létesítésére, az utóbbit egy orvos kérte.⁴⁶ 1716. november 5-én két földműves (labrador) kérelmét olvashatjuk, amely arra irányul, hogy a város ne szedjen illetéket a már rég megszűnt „órlőkövük” (piedra de molino) után. Amint elmondják, a „piedra” használata nem volt kifizetődő a sok malom konkurrenciája miatt („por la muchedumbre de Molinos”), amelyek alacsony önköltséggel dolgoznak.⁴⁷ Ebből is érzékelhető a dohánytermelés és a gépesítés útjára lépő feldolgozás közötti ellentmondás illetve a kistermelő veguerók és a tőkés vállalkozók közötti ellentétek, melyek csíraformájukban jelentkeztek.

A dohányfeldolgozás tőkés lendületét nemcsak a pénztőke, hanem a szabad munkaerő hiánya is lefogta. A dohánycsavarás egyéni munkát és ügyességet kívánt meg, amit csak szabad emberektől lehetett elvárni. Ezek nagyrészt a Kanári szigetekről származó bevándorlókból kerültek ki. Ezek az elszegé-

⁴⁴ *Le Riverend* i. cikkének második része: Habano, abril 1940. Arch. Ayuntamiento N. O. 280. 956. 1717. júl. 16., a rendelet bemutatása.

⁴⁵ *José Rivero Muñiz*: Las tres sediciones de los vegueros en el siglo XVIII. La Habana, 1951. *Eliás Entralgo*, Habano 1937 octubre.

⁴⁶ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. O. 720.857 és N. O. 002.134 Vö. *Le Riverend*: Los molinos de tabaco. Habano, febrero 1940. 25. l.

⁴⁷ Arch. Ayuntamiento, Act. Capit. N. O. 089. 211.

nyedett elemek vagy maguk béreltek földet a földesúrtól (hacendado), vagy bér munkát vállaltak. Egyes veguerók özvegyei rabszolgát is béreltek, a rabszolga azonban intézményesen csak oly módon támasztotta alá a dohánytermelés rendszerét, hogy mint földműves termelte a dohány kezeléséhez értő veguero számára az élelmiszert.⁴⁸ A veguerók a dohánytermelésre alkalmas, olesó területeket használták fel, elsősorban a folyók partjain, ahol a víz hordaléka lehetővé tette a föld termékenyítését, és az öntözés kielégíthette a szárazságot nem viselő dohány vízigényét (keleten: Bayamo, Mayari, Közép-Kubában: Agabama, Caunao, Arimao, Zaza, Sagua, nyugaton: San Juan, San Agustín, Jumuri, Chorrera folyók). A talaj mellett a dohánytelepítés másik szempontja a szállíthatóság, a csempészekkel való érintkezési lehetőség volt.⁴⁹

A dohány művelése és kezelése Kubában nem kevesebb mint 96 különböző részműveletet kívánt meg, és mindezeket kézzel kellett elvégezni. Nagyüzemi termelésről szó sem lehetett, egy 1817-es superintendánsi körlevél egyenesen úgy tünteti fel a dohánytermelést, mint „szegény családok gondos munkájának” eredményét.⁵⁰ Jogosan határozza meg Ortiz a vegát olyan komplexumnak, amelyben a növény, a föld, család, szegénység, kézművesség és a hagyományok a legfőbb ismérvek.⁵¹ Amint a veguerók 1717-es felterjesztésükben írták, „nincs egyebük személyes munkájuknál”. Ez a munka kis befektetést igényelt, ezért vonzotta a betelepülőket. Különösen Havanna környékén fejlődött és terjeszkedett gyorsan a dohánytermelés, kiszorítva az élelmiszertermelést.

Bármennyire is sérelmes volt a veguerókra nézve az Estanco létrehozása, az ármonopólium rendszerét *önmagában* nem lehet felelőssé tenni azért, hogy a dohánytermelés nem fejlődött tovább a XVIII. század első két évtizede után. Az ármonopólium nemcsak a kistermelőre nehezedő teher volt, hanem ugyanakkor elvágta a nagybirtok útját a dohánytermelés felé. A hacendadónak nem volt kifizetődő a dohány termelése a megszabott értékesítési feltételek között, vagy elégette a termékeit, vagy más cikk termelésére tért át. A veguero számára még e feltételek között is egyedüli létfenntartási alap maradt a dohánytermelés.⁵²

Nem az Estanco védelmében, csupán a tények kedvéért kell felhívni a figyelmet arra, hogy az alacsony ár már 1717 előtt is akadálya volt a termelés fellendülésének. A havannai Cabildónak a királyhoz intézett 1690-es levele arról számol be, hogy az alacsony árak miatt csökkent a dohány- és cukortermelés, az idegen áruk, a virginiai, jamaicai, curaçaoi és barbadosi dohány versenye nagy a spanyol piacon.⁵³ Ez utóbbi megjegyzés is arra figyelmeztet, hogy ne egyedül a kormányzat árpolitikáját okoljuk a dohánytermelés hanyatlásáért. Ezt Ortiz úgy fejezi ki, hogy a „királyi visszaélésekben több ügyetlenség volt mint ellenséges szándék”.⁵⁴

Semmiesetre sem lehetett várni a spanyol kormányzattól, hogy a dohányfeldolgozást, mely Sevillára korlátozódott, kiterjessze a gyarmatokra is. A dohánymalmokkal kapcsolatban homlokegyenest ellenkezett a kormányzat

⁴⁸ J. Le Riverend: Obreros del tabaco y problemas industriales a fines del siglo XVIII. Habano, junio 1940. 24. l.

⁴⁹ J. Rivero Muñiz: i. m. 7. l.

⁵⁰ F. Ortiz: Contrapunteo, 1963. 500. l.

⁵¹ I. m. 502. l.

⁵² Historia de la Nación Cubana. II. köt. 172. l.

⁵³ Arch. Nacional, Donativo Carbonell, Arch. Acad. Hist. 669/91.

⁵⁴ Contrapunteo, 485. l.

és a havannai városvezetés érdeke és álláspontja. Nem az 1708-as rendelet, hanem a bevezetett dohánymonopólium fojtotta meg a havannai molinókat. 1717 után is több malomengedélyről tudunk, ami azt bizonyítja, hogy a dohányfeldolgozás tőkés lendülete életképes lett volna a külső akadályok eltávolítása esetén. 1718-ból Joseph de Arango dohánymalmáról van adatunk, 1723 végén és 1724-ben több licencia-kérvény került a Cabildo elé, 1726-ban két molino de tabaco létesítésére irányuló kérelemről tudunk.⁵⁵ A procurador 1738-as jelentéséből megtudjuk, hogy a „piedrák” után évi 30 pesót fizetnek a városnak illetékként, a „molinók” után pedig 60-at. Az előbbiek napi 100 font dohányt örölnek meg, az utóbbiak évi 1500-at készítenek el, de több közülük 2—3—4 ezer fontot is termel.⁵⁶

Az egyéni tulajdonban levő dohánymalmok a század közepén leálltak, helyettük a kincstár állított fel új létesítményeket. Ámde Arango arról számol be, hogy a királyi malmok előállításai költségei lényegesen magasabbak, mint a régi egyéni őrlőmalmoké. Míg ez utóbbiak arrobánként 24,5 réalért állították elő a dohányport, a királyi malmok 120 réalért.⁵⁷ *A dohánymalmokban utat törő vállalkozás derékba törése elsősorban nem az államgazdaságot károsította meg, hanem megsemmisítette azt az ipari alapot, amelyen a dohánytermelés szilárd szervezetet kaphatott volna, és a későbbiek során sikeresebben állhatott volna ellen a rabszolga-cukorültetvények inváziójának!* Ebben kell látni a spanyol gyarmati kormányzat legnagyobb bűnét a kubai dohánytermelőkkel szemben. Ezt nem elsősorban az árpolitikájával követte el, hanem azzal, hogy az őrlésre alkalmas verdin dohányt Spanyolországba exportálták, és így Kubát megfosztották iparának nyersanyagától, következésképpen iparától is.⁵⁸ Ezt Le Riverend hangsúlyozta ki először, ámbar később nem látszott jelentőséget tulajdonítani ennek, és a hanyatlásért főleg az árpolitikát tette felelőssé.⁵⁹

Mielőtt az árak problémáját érintenénk, röviden meg kell vizsgálni az első és második Factoria felállítása közti időszak dohánypolitikájának néhány tényét, főként a felvásárlás és kereskedelem viszontagságait valamint a birtokviszonyokat.

A XVIII. századi spanyol abszolutizmus támogatta a gyarmatokon működő privilegizált kereskedelmi társaságokat, amelyek főként a 30-as évektől kezdve egymás után jöttek létre. Minthogy gyenge volt a tőkeerejük és az állam támogatása sem volt hatékony, e társaságok a gyarmatokon akartak meggazdagodni. Ez meglehetősen sikerült is a Caracasi Társaságnak, 1728-tól a venezuelai kakaókereskedelemből jelentős hasznot vágott zsebre. Sikerei más vállalkozásokat is bátorítottak.⁶⁰ Másrészt a gyarmatokkal való kereskedelem anarchiája is sürgette ilyen társaságok közbejöttét, hogy szervezettebbé válhassék a forgalom. Kubában a hajózási illetékek olyan magasra emelkedtek, hogy a kivitelt komolyan veszélyeztették. Csak 1730-ban könnyítették a cukor kivitelinek feltételeit.

⁵⁵ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. O. 590.415, N. O. 037.151. stb.

⁵⁶ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares, 1738. szept. 17. N. O. 713. 234.

⁵⁷ Informe, Bibl. Nac. 082—10. 64—65. l. Egy arroba = 25 libra (font) = 11.5 kg. Vö. *José María de la Torre*: El libro indispensable en la isla de Cuba. 1886. 6. kiad. Habana. 145. l.

⁵⁸ *J. Le Riverend*: Trayectoria histórica de los molinos de tabaco. Habano, noviembre 1940. 13. l.

⁵⁹ Historia de la Nación Cubana. II. köt. 173. l.

⁶⁰ *J. Vicens Vives*: Manual de historia económica de España. 3. kiad. Barcelona. 1964. 520. stb. l.

A dohány szállítása is nehézségekbe ütközött, megkönnyítésére a korona létrehozta a Factoria gyarmati adminisztrációját, majd amikor ez sem vált be, magánosokkal kötött szerződéseket, amelyekben megfelelő jutalék ellenében meghatározott dohánymennyiség Spanyolországba való szállítására kötelezte őket. Így kötött szerződést (asiento) 1734-ben a sevillai Factoria Joseph Antonio Tallapiedrával, majd ezt 1736-ban újította meg. Ez utóbbiban Tallapiedra 120 000 arroba dohány szállítására kötelezte magát illetékmentesség és megfelelő haszon fejében.⁶¹ Kubában a felvásárlók és közvetítők visszaélései már előzően azt a kívánságot éreltették meg, hogy a sok felvásárló helyett egy kézben fusson össze az áru. Ilyen értelemben léptek fel a dohánytermelők Havannában, a Cabildo elé terjesztették azt a kérésüket is, hogy dohánypor készítésére alkalmas verdin dohányt a kincstár ne vásároljon fel.⁶² A valószínűleg molinotulajdonosoktól származó utóbbi kérelem nem teljesült, az előbbi, a felvásárlás egységesítése igen. Tallapiedra talán annak is köszönhette a kincstárral való előnyös szerződéseit, hogy Spanyolországban féltek egy újabb veguero felkeléstől.⁶³ Az 1738-as szerződés után Marqués de Casa Madridal kötött szerződést.

Ekkor már működtek az ellenerők. A jómódú havannai dohánytermelők és kereskedők megmozdultak, hogy átvegyék a kezdeményezést. A havannai városi vezetőség mögöttük állt, és határozott álláspontot foglalt el a dohány- és cukorkivitel terén, hiányolván a felvásárló tőkét, amelynek gyengesége miatt e cikkeknek nincs értéke („sin ninguna estimación”).⁶⁴ A Cabildo támogatta Martin de Arósteguit és megbízta, hogy a kormányzattól eszközöljön ki engedélyt egy kubai kereskedőtársaság megalapítására. Arósteguiéknek a királyhoz intézett 1739-es memorialja felsorolja Tallapiedra bűneit, köztük a dohánynak a megegyezett áron alul való felvásárlását és azt, hogy saját üzleteket nyitott, amivel több kubai kiskereskedőt tönkretett. Egyes dohánytermelők a tengerbe dobták terményeiket, hogy tiltakozzanak a visszaélések ellen. Egy önálló kereskedőtársaság tudná e bajokat megszüntetni.⁶⁵

Így jött létre 1740-ben a *Real Compañía de la Habana*, mely abból a szempontból kivételes helyet foglal el a privilegizált társaságok sorában, hogy nagyrészt honos kubai kereskedők kezdeményezésére, azok tőkeerejével létesült. Az 1 millió peso alaptőkéből 500 000 kubai pénzembereké volt, 400 000 az anyaországi kereskedőké, a maradvány a királyé. A kubai csoportban a kormányzó, Aróstegui és barátai vitték a hangot, a spanyol részvényesek cadizi kereskedőkből, funkcionáriusokból, udvaroncokból kerültek ki. A Társaság szervezete hasonló volt a caracasi Guipuzcoana társaságéhoz.⁶⁶ Története alig ismeretes, tanulmány még nem foglalkozott vele, ezt részben magyarázza az a körülmény, hogy levéltári anyaga Spanyolországban van.

A régebbi teljesen negatív kubai értékeléssel szemben a modern történetírói felfogás kihangsúlyozza a kereskedelmi tőke születésében játszott szerepét, azt, hogy körülötte kialakult egy befolyásos csoport, mely az egész gyarmati

⁶¹ Pliego de Don Joseph Antonio Tallapiedra, para la provisión de Tabaco. 1739. Biblioteca Nacional de Cuba F. C. 200. N. 6.

⁶² Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares 1731. máj. 18. N. O. 468.250.

⁶³ Antonio de Gordon y Acosta feltevése: El tabaco en Cuba. 1897. Habana. 27. l.

⁶⁴ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares. N. O. 035.810. 1735 jan. 4.

⁶⁵ Memorial de la Isla de la Habana pidiendo el Tanteo. Biblioteca Nacional de Cuba F. C. 200. N. 6. Tallapiedra bűneiről a Cabildo 1740. jan. 4-i jegyzőkönyve: Arch. Ayuntamiento, Actas Capitular.

⁶⁶ H. E. Friedlaender: Historia económica de Cuba. 75–76. l.

politika meghatározásában szerepet kapott.⁶⁷ A Real Compañía nemcsak a dohány és cukor exportját vállalta, hanem az európai cikkek behozatala is általa bonyolódott le, 1752-től pedig a rabszolgaimport is az ő kiváltságai közé tartozott. Elsősorban a havannai kereskedők érdekei érvényesültek, a többi kubai kereskedők kiszorultak, és különösen Santiago de Cubában erős ellenzéke támadt a Compañiának, mely rossz élelmiszert és ruhacikkeket adott el nagyon drágán. Az ellátás zavarái kétségkívül megnövekedtek, még Havannában is. Jó két évtizedig a Real Compañía szinte monopolizálta Kuba külforgalmát, és ezért jelentős tényező volt a gazdaság szerkezetének alakulásában.

Általános az a nézet, hogy a dohányárutermelés erőinek megrokkolásáért a Real Compañía felelős. Egyrészt alacsony áron vásárolta fel a dohányt, másrészt a keleti országreszen a dohányfelesleget nem vásárolta fel, és kivitelét megtiltotta Cartagena felé. Sokat mond az, hogy 1740—1762 között a havannai Cabildo jegyzőkönyveiben teljesen eltűnnek a dohány kérdései. Mindössze az 1748. február 8-i ülésen volt szó arról, hogy nem adnak helyt egy dohányymalom létesítésére irányuló kérelemnek, mivel a Real Compañía megtiltotta jövőben ilyen engedélyek adását.⁶⁸ Így fejezte be a Társaság a spanyol kormányzat művét a *dohányipar megfojtásában*, amiből az is következik, hogy a kereskedő tőkének az a belső piachoz kötődő rétege, amely érdekelve volt a molinók létrehozásában, feladta a harcot. Annak arányában, ahogy a dohány problémái lekerültek a napirendről, jelent meg a cukor, a Real Compañía 1742—60 között Spanyolországba küldött 40 hajóján immár tekintélyes kiviteli cikk szerepét játszotta. A jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a hatóság is pártolta új ingeniók létrejöttét.

A dohány és a cukor szerepcseréje megkezdődött a XVIII. század két középső évtizedében. A Real Compañía tevékenysége döntő lehet ebben, noha ezt még nem ismerjük eléggé. A cukortermelés természeti előnyei rendkívül nagyok, és a további legfőbb körülmény abban rejlik, hogy míg a dohányfeldolgozás Kubában nem követhette a termelés által nyitott utat, a cukorfeldolgozás fejlődése együtt járt a termelésével. Ámde a század közepén még több feltétele hiányzott a cukortermelés gyors ütemű fellendülésének, a munkaerőhiány és a haiti és jamaicai cukor versenye mellett az alacsony árak sem kedveztek. Ennek ellenére a cukorexport 1748—53 között az 1670-es kivitelhez képest 31%-kal megnövekedett, és a Real Compañía dicsekedve számolt be 1760-ban, hogy addigi működése idején 80 ingenio létesült. Pontosabb adatokkal csak az 1760 utáni időszakra vonatkozóan rendelkezünk, amikor az ingeniók száma és az export ugrásszerűen megnövekedett.⁶⁹

Milyen forrásból erősödött a század közepén a cukortermelés, és mi gyengítette a dohánytermelést a Real Compañía ismert negatív szerepén kívül? A kérdést próbáljuk úgy leegyszerűsíteni, hogy az új cukorültetvények hogyan jöttek létre, minek a rovására szaporodtak.

Kubában már a XVI. század végén alig volt szabad föld, legnagyobb része ki volt sajátítva. Lényegében két birtoktípust lehet megkülönböztetni: a királyi földeket és az egyéni illetve községi földeket. Az Antillák birtokviszonyait különösen meghatározta néhány körülmény. 1. Az 1542-es „Leyes

⁶⁷ *Le Reverend*: Desarrollo económico y social. Historia de la Nación Cubana. II. köt. 227. l.

⁶⁸ Arch. Ayuntamiento, Actas Capit. N. O. 065.826.

⁶⁹ Historia de la Nación Cubana. II. köt. 191—192. l. *R. Guerra*: Azúcar y población. 58—59. l.

Nuevas” itt megszüntette az encomienda-rendszert, minthogy az indián kényszermunka alanya, maga az indián szinte teljesen kipusztult.⁷⁰ Ez már önmagában hamarabb adott lehetőséget a rabszolga-kizsákmányolás elterjedésének. Spanyol-Amerika többi területein az encomienda csak a XVIII. században került válságba. 2. Az Antillák, különösen Kuba közbűlő helyet foglalt el Nueva España és a Tierra Firme között, nemcsak fekvésénél, hanem gazdasági adottságainál fogva is, nemesfém-készlete hamar kimerült, gyér lakossága átállt az állattenyésztésre, melyet a XVI–XVII. században a nagy átmenő tengeri forgalom ösztönzött. Különösen Havannában fordult meg nagyszámú idegen, és a hajók élelmiszerral való ellátása nem kis terhet rótt a főváros és környékének mezőgazdaságára. A csempészet szintén nem csekély impulzust adott.⁷¹ 3. A XVIII. században egész Latin-Amerikában csökkent a szerepe és befolyása a városi vezetőségnek, így pl. Nueva Granadában nem volt könnyű betölteni a regidori tisztségeket.⁷² Kubában különösen Havannában egészen ellentétes volt a helyzet. A század folyamán a municipális kormányzatot nem gyengítette, hanem inkább erősítette a királyt képviselő capitán general, az ayuntamiento tagjai nagy tekintélynek örvendtek és közülük egyesek tisztsége örökölhető volt, a tisztségek száma nem csökkent, hanem növekedett.⁷³

Ennél lényegesebb az a szerep, amit a XVI. századtól kezdve a Cabildo a birtokviszonyok alakulásában játszott. Ezt azért tölthette be, mert az anyaországtól távol nem volt más szerv, mely foglalkozott volna birtokügyekkel. 1536 óta a Cabildo jogkörébe tartozott az állattenyésztő birtokok adományozása. Ezeket a „merced”-eket, melyeket birtokosai használatra kaptak, két típusra osztották: a *hato* nagyobb jóságok, a *corral* kisebb jóságok tartására szolgáló birtok volt.⁷⁴ Később a népesség szaporodásával a *hato* és *corral* közösségi föld lett, több birtokossal. Ez a „*hacienda comunera*” később kisebb parcellákra oszlott, mivel a kollektív birtoklás sok kellemetlenséggel járt. Az 1574-es *Ordenanzas de Cáceres*, amely a kubai földbirtokrendszer alapokmánya lett, már lehetőséget adott kisebb parcellák kihasítására. Az állattenyésztő haciendából így váltak ki a gabonatermelő estanciák, a vegák, ingeniók majd a cafetalok, a kávétermelő birtokok. Minthogy Havannában nem volt „*hacienda comunera*”, a földek felparcellázása könnyebben ment mint másutt.⁷⁵

A föld aprózódásának egyik fő tényezője a városi kormányzat és a „merced”-rendszer volt. A nagyvárosi cabildók meglehetősen határozott birtokpolitikát folytattak. A havannai várostanács az élelmiszertermelő haciendákat és estanciákat védeni igyekezett. Ez volt a helyzet a XVII. század második feléig, amikor jelentős tényezővé vált a vega és a dohánytermelés, amely ellen a hacendadók megindították a harcot. A Cabildo számára mind az élelmiszertermelés érdekei dominánsak voltak, mind a dohánytermesztést szí-

⁷⁰ Az Antilla-encomienda fejlődésére *Demetrio Ramos Perez*: Historia de la colonización española en América. Madrid. 1947. 299–304. 1.

⁷¹ *Levi Marrero*: Historia económica de Cuba. Guía de estudio y documentación Vol. I. La Habana. 1956.

⁷² *José M. Ots Capdequí*: Interpretación institucional de la colonización española en América. Ensayos sobre la historia del Nuevo Mundo. México 1951. Estudio de Historia IV. 306–307. 1.

⁷³ *E. S. Santovenia*: Política colonial. Historia de la Nación Cubana. II. köt. 39–40. 1.

⁷⁴ Historia de la Nación Cubana. I. köt. 1952. La Habana. 248–250. 1.

⁷⁵ *Francisco Pérez de la Riva*: Origen y régimen de la propiedad territorial de Cuba. La Habana. 1946. 61. 1.

vesen nézte a belőle befolyó illetékek miatt. Ezért nem volt könnyű igazságot tenni a nagy haciendák és a közéjük beékelődött vegák között. Maguk a haciendák között is rengeteg határper volt, de a vega számára azért is veszedelmes volt egy állattenyésztő hacienda közelsége, mert a jószágok sok kárt tettek a dohányvetésben. A veguero nem mindig nézte ölbe tett kézzel a nagybirtokos állatainak bitangolását, gyakran elhajtotta vagy megölte őket. A hacienda és vega harcában nem jelentett nyugvópontot az az 1719-es rendelkezés sem, mely a marhatartást 4 mérföldes, a sertéstartást 2 mérföldes körzetre korlátozta.⁷⁶

Mind a vega, mind az ingenio az állattenyésztő haciendát belülről, legalábbis közletről bomlasztotta. Ebből a XVIII. század második felében meggyorsuló folyamatból az ingenio húzott nagyobb hasznot. Míg a hacendado úgy jutott pénzhitelhez, hogy földjét censo fejében eladta, az ingenio tulajdonosa állami kölcsönöket kapott beruházási célokra. A censo-rendszer a haciendák felbomlásának egyik tényezőjévé vált.⁷⁷ Van eset, amikor a haciendát ezért számolja fel a birtokosa, mert a dohányból és cukorból nagyobb haszna van, mint az állattenyésztésből.⁷⁸ Ehhez tudni kell azt is, hogy a Cabildo kötelezte a hacendadókat, hogy bizonyos mennyiségű húst megszabott áron szolgáltatassanak be a városi mészárszékeknek. Ezt nevezték *pesa*-nak. A húsellátás érdekében rótt terhek a hacendadót érezhetően nyomták, a jegyzőkönyvek tele vannak a megszabott árak emelésére irányuló kérelmekkel. Különösen a század második felében vált súlyossá a *pesa*, amikor a hacendadók állatállománya csökkent, viszont a városi fogyasztás nőtt, és a bőrkivitel felfokozódott.

A havannai *pesa* reformja elkerülhetlenné vált. 1749 körül kezdődött ez a reform, és az 1751-es Real Cédulával fejeződött be. Lényege az volt, hogy az állatállomány 14%-ával kellett a hacendadónak hozzájárulnia a közellátáshoz. A városban mintegy 60 marhát és 40 sertést vágtak, a hadsereg ellátását szolgáló húsvágószék számára megállapított árak alacsonyabbak voltak, mint a polgári szükségleteket fedező *pesa* árai.⁷⁹ Csakhamar megjelentek a közvetítő elemek, akiket a növekvő árak ösztönöztek. Az állatokat felhizlalták, és így adták el a városnak. Természetesen magasabb áron mint a hacendadók. *Két árszínvonal* alakult ki: a pesára kötelezett hacendadóké és a felhizlalt állatokat szabadon eladó „cebadoroké”. Ez a marha árának általános emelkedését vonta maga után az egész országban. Sancti-Spíritusban 1745-ben a marha ára 3 peso volt, 1779-ben 25-re, 1781-ben 32–33-ra emelkedett.⁸⁰

Az állatárak gyors emelkedése Havanna egyes övezeteiben arra készítette a veguerókat, hogy dohányföldjüket otthagya marhaneveléssel foglalkozzanak.

Havannában 1713-ig a *pesa*-hús hatóságilag megállapított ára arrobánként 5 réal volt, ezután az állatállomány bőségére tekintettel lecsökkent 4 réalra, 1742-től lett újra 5 réal, 1750-től 6 réal, majd egy év múlva 7 réal, 1756-ban újra leszállították 5 réalra.⁸¹ Egy marha ára Havannában 1757-ben

⁷⁶ I. m. 64–65. l.

⁷⁷ I. m. 87–90. l.

⁷⁸ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.506.597. 1727. aug. 29.

⁷⁹ Az ellátás szervezetéről *J. Martín Félix de Arrate*: Llave del Nuevo Mundo. México. 1949.

⁸⁰ Historia de la Nación Cubana. II. köt. 198–199. l.

⁸¹ Arch. Ayuntamiento Actas Capitulares N. O. 032.896–7. 1756. márc. 21., N. O. 032. 895, 1756. máj. 14., N. O.032.922. 1756. dec. 17.

még 3—5 peso volt.⁸² Még az angol megszállás évében, 1762-ben is érvényben maradtak a régi árak, csak 1763-ban kezdtek emelkedni a munkaerőhiány (járvány) következtében.⁸³

A XVIII. század 60-as éveig más élelmiszerekre a Cabildo csupán egyetlen egyszer, 1741. február 6-án készített árszabást.⁸⁴ Ennek főbb tételei:

1 arroba rizs	10	real
1 „ bab	10	„
1 „ borsó	12	„
1 tyúk	4	„
1 csirke	2	„
1 kiscsirke	1,5	„
1 pulykakakas	8	„
1 nősténypulyka	5	„
1 házi kacsa	3,5	„
1 kiskacsa	2,5	„
8 tojás	1	„
2 arroba casabe	16	„

Az árak megszabása fenn van tartva a kiküldött regidornak, csak ő változtathatja meg őket. Az élelmiszerhiány vagy bőség szerint kell elvégezni a módosításokat.⁸⁵ Bizonyos rugalmasság figyelhető meg az árszabásban, így pl. 1746-ban a sózott marhahús arrobáját 12 realban állapították meg az év második felére, az első felére viszont 13 realban.⁸⁶

Hosszabb időtávolságon belül a hivatalos élelmiszerárakban semmi változás nem figyelhető meg, a XVIII. század közepén 1761. június 23-án a Cabildo határozata jóváhagyta az 1741-es élelmiszerárakat.⁸⁷ Ha a liszt és kenyér hivatalos árának változásait nézzük, itt már találunk lényeges eltéréseket. Bár 1700-ban egy realért 10 onza (uncia) kenyeret adtak, 1702-ben 12-t, az 1711-es árszabás szerint 20 onza fehér kenyeret kell adni 1 realért. 1718-ban már csak 16 onzáról van szó. 1746-ban pedig 11 onzát kell adni 1 realért, tehát 35 év alatt 50%-kal emelkedett a kenyér ára a havannai hivatalos piacon.⁸⁸ A lisztellátás nagy nehézségekbe ütközött. Többször, pl. 1715-ben a mexikói gabona-behozatal elakadása miatt az árak emelkedését állapította meg a Cabildo.⁸⁹ Egy másik értékcikkből, amelynek a drágulásáról szórványadat található a Cabildo-jegyzőkönyvekben, a bőr, de csak általános megállapításról van szó, és arról, hogy szükséges az árszabályozás.⁹⁰

⁸² Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.098.864. 1757. jan. 1.

⁸³ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.044.323 és N. 0.000.813.

⁸⁴ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.245.083.

⁸⁵ „por la escases o abundancia que se reconosiere en adelante en dhos generos, combenga mudar y alterar los precios de ellos.”

⁸⁶ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.136.041.

⁸⁷ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.018.559.

⁸⁸ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.120.419. 1700. dec. 10. N. 0.015.799. 1711. apr. 24., N. 0.087.529. 1718. okt. 29. N. 0.136.011. 1746. jún. 3. Egy onza = 2 3/4 gr. Ugyanilyen emelkedés a „mollete” (kiskenyér) árában is: az 1711-es 30 onza = 1 real 1746-ra 16 onza = 1 real lesz.

⁸⁹ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.386.471.

⁹⁰ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.037.218. 1725. szept. 17-i rendkívüli ülés.

A nem hivatalos piacon a hús árának emelkedése, a hivatalos piacon a kenyér és bőr drágulása mutatja, hogy a *megélhetési költségek emelkedtek* a XVIII. század közepén. A béreket nem ismerjük, csupán egy 1720-as kimutatás tudósít arról, hogy egy építőmunkás heti 2,4—3,6 reált keresett.⁹¹ Ez 1741-ben egy kacsa árának felelt meg, legjobb esetben! A bérmunka szerepe elenyészően csekély volt. A 20 000 lakosú Havannában alig volt néhány, céhes formák között szerveződő iparág, közöttük a hajóépítés volt a legjelentősebb. A mezőgazdasági hérmunka szinte ismeretlen volt még ekkor, a veguero is, ha segítség után nézett, inkább 1—2 rabszolgát vásárolt, csak a század végén alkalmazott napszámost.

Ha mármost újra a vega felé fordítjuk figyelmünket, akkor az a kérdés vetődik fel, hogy a megélhetési költségek emelkedése lerontotta-e a dohánytermelés jövedelmezőségét a felvásárlási monopólium és a szabott árak rendszerében.

A század elején, 1708-ban a dohánylevél (hoja) arrobája 17 reált ért.⁹² Az Estanco 1717-es szabályozása szerint a „redondo” fajta került arrobánként 11 reálba, az őrlésre alkalmas verdin ára 15 reál, míg a legfinomabb minőségeké 50 reál.⁹³ Tallapiedra időszakában az 1735-ös szerződésben megállapított árak 8—16 reál között mozogtak. Igaz ugyan, a havannai Cabildo arról számol be 1737-ben, hogy a dohány minősége rossz volt, és 3,5—4 reált fizettek egy arrobáért!⁹⁴ Egy 1745-ös adat szerint az árak már előnyösek voltak a termelő számára, 16 reált adtak átlagban.⁹⁵ A Real Compañía 1748. december 19-i nyilatkozatában arról tesz említést, hogy a dohány felvásárlási árát emelni kellett 1744 óta, és egyes vidékeken (Güines, Bayamo) 30—32 reált is adtak érte, sőt az élelmiszerárak emelkedése és a rossz időjárás miatt még drágábban is vásároltak. Arango ezt kétséggel fogadja, és nagyapja esetével cáfolja, akinek 1748-as halála után az örökségül maradt első osztályú dohányt a becsüsök 12 reálra, a mosodosztályút 6 reálra értékelték. Az 1761-ben felállított második Factoria tudósítása szerint sem fizetett a Compañía többet 6—10 reálnál, és a legjobb minőségű „chupar”-ért is legfeljebb 25 reált adott.⁹⁶

A kormányzat igyekezett magasabb felvásárlási árat előírni a Real Compañiának. Egy 1756-os rendelkezés szerint a „hosszú” dohányért 40 reált, a „rövidért” 36-ot kell fizetni a veguero számára.⁹⁷ Hogy a Compañía soha nem fizette túl a termelőket, annak bizonyítéka az a búsás haszon, amelyet mind a korona, mind ő a dohányból bezsebelt. Az 1753—54-es dohánytermésből a Compañía haszna a kiadások leszámításával 71,273 1/4 reál volt. Ekkor 4,127 arroba „hosszú” dohányt és 4,026 arroba „rövidet” vásárolt fel.⁹⁸ Már az első években megduplázódott a kereskedelmi haszon, a Compañía össznyeresége 1740—1760 között 764 000 peso volt.⁹⁹ A korona haszna is jelentős, Ustarizra hivatkozva Arrate egyik legfőbb jövedelmi forrásnak tartja a kubai dohányt.¹⁰⁰

⁹¹ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.087.638. 1720. jan. 26. A kubai történeti irodalom semmit nem mond a bérekről, ez a kérdés teljesen fehér folt.

⁹² *Le Riverend*: Sublevación de los vegueros. Habano, marzo 1940. 35. l.

⁹³ Habano, abril 1940. 30. l.

⁹⁴ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares, N. 0.039.340. 1737. júl. 19.

⁹⁵ *Arango*: Informe, Bibl. Nac. 082—10. 4—5. l. a jegyzetben.

⁹⁶ I. m. 11—12. l.

⁹⁷ Archivo Nacional de Cuba. Intendencia, leg. 844. núm. 39. 1756. aug. 6.

⁹⁸ Arch. Nac. uo. 1756 júl. 24-i „Computo de los precios”.

⁹⁹ *Friedlaender*: Historia económica de Cuba, 76. l.

¹⁰⁰ *Llave del Nuevo Mundo*. México 1949. 150—151. l. A koronának a Compañiából húzott hasznát mintegy 5,5 millió pesosra teszi.

Amint az előbbiekből kitűnik, a *dohány felvásárlási ára meglehetősen ingadozásokat mutat*, még ha le is számítjuk a Real Compañía tendenciózus adatközléseit. A külső kereslet, a termés klimatikus feltételei, a dohány minősége éppúgy mint az árak legfőbb „fertőzője”, az élelmiszerárak közrejátszottak a dohány árának megszabásában. A monopolizáló felvásárlók nem hagyhatták ezeket teljesen figyelmen kívül, mert különben a termelők a termés lecsökkenésével vagy felszámolásával válaszoltak volna.

Hogy a fluktuációkból — vagy ezek ellenére — a *veguero* mennyi hasznot tudott félre tenni földjének terméséből, az függött attól is, hogy a *penz értéke* hogyan változott a XVIII. század közepéig. Ez a gazdasági élet más ágának fejlődését is befolyásolta.

Ami ma e kérdésről mondani tudunk, az vajmi kevés, és főleg a felső állami szervek intézkedéseiből állítható össze. Magában az anyaországban 1718-ban, a Casas de Moneda reorganizációjával és az intendánsok szerepének szabályozásával vette kezdetét az egységes pénzrendszer kialakítása. 1725 felé a pénz stabilizálódása befejezettnek tekinthető. A spanyol ezüstpénz kiáramlása megkezdődött, különösen amikor V. Fülöp 1737-es reformja megszilárdította annak értékét.¹⁰¹ Ettől kezdve 5 két reálos pénzegység (peseta) tett ki egy „*peso fuerte*”-t (erős peso). Amerikában nem 5, hanem csak 4 pesetát ért, ezért igyekeztek Kubában is az értékesebb spanyol pesóban lebonyolítani az ügyleteket. Az amerikai és spanyol peso kettőssége sok zavart okozott, minthogy az adminisztráció is spanyol pesóban kezdett számolni.¹⁰² Nehéz kihámozni ennek az időszaknak a forrásaiból, még a hivatalosakból is, hogy 4 vagy 5 pesetas, illetve 8 vagy 10 reálos pesóról van-e szó. A Real Compañía számára ez a helyzet nyilván komoly visszaélési lehetőségeket tartogatott a termelők rovására.

Az 1754-es Real Cédula megtiltotta, hogy spanyol pesók legyenek forgalomban.¹⁰³ Ezek kivonása azonban csak úgy volt lehetséges, hogy a kivont pénz pótlására Mexikóból hoztak ezüstpénzt. Ezek a zavarok akkor voltak, amikor már a kubai pénz értékváltozásának sajátos tényezője, a körülnyírás is működött és megjelent a *macuquina*. A spanyol peseta és a macuquina mellett a harmadik pénznem, amely már a század közepén zavarokat okozott, a *vellon* rézpénz volt, melyet a háborús szükséglet hozott létre. Szerepe meglehetősen korlátozott.

A pénzérték változása nagyobb mozgásokat tesz meg a század második felében, az angol és észak-amerikai háború hatására, de a század közepéig tartó időszakban sem beszélhetünk nyugalmi állapotról. Különösen nem a külső forgalom szeszélyeinek kitett Havannában és környékén, ahol a pénzgazdaság fejlődése kubai viszonylatban messze leghatározottabb előrehaladást tett. Nagyon fontos szerepe van bizonyos helyi árak meghatározásában a csem-

¹⁰¹ J. Vicens Vives: Manual de historia económica de España. 530—531. l.

¹⁰² Historia de la Nación Cubana. II. köt. 257. l.

¹⁰³ J. Vicens Vives: Historia social y económica de España y América. Tomo IV. vol. I. 1958. 376. l. Az arany értékcsökkenésére, az ezüst értékének emelkedésére, az arányszámok évtizedes változásait:

1701—1710	15.27
1711—1720	15.15
1721—1730	15.09
1731—1740	15.07
1741—1750	14.93
1751—1760	14.56

pészetnek és a spekulációnak, Havannában például 1735-ben a *földspekuláció* miatt szöktek fel a Spanyolországból hozott áruk árai 25%-kal.¹⁰⁴ A földárak a század folyamán felfelé ívelő mozgást tettek meg, ennek adatait alig ismerjük. Havannában az árak emelkedésében nem kis szerepet játszott a pékek spekulációja, akik kihasználva az időnkénti liszthiányt, áruikat magasabb áron adták el, és ezeket akkor is tartották, amikor a liszthiány megszűnt. A pékek áremelését célzó kérelmeivel tele vannak a Cabildo-jegyzőkönyvek.

Az élelmiszerek árának emelkedése és a jelzett pénzzavarok különböző módon hatottak vissza a gazdaság egyes termelő folyamataira. A kérdésünkbe vágó veguero az élelmiszerek árának emelkedése miatt bizonyos hátrányt szenvedett, ez azonban kisebb volt, mint az, ami őt a felvásárlási pénz gyakori késése miatt érte. A felvásárlási árak sem tették tönkre, sőt időnként bizonyos kedvező lehetőségeket is nyújtottak számára. Maga Ortiz is így látja a helyzetet: „... a közvetítők nyomása ellenére az ármegállapításban elképzelhető szerencsés eset lehetősége pozitív társadalmi előnyt teremtett számukra.”¹⁰⁵ Mi ezeket az előnyöket nem hangsúlyozzuk, noha a *dohánykisarutermelés megrekedését nem lehet sem a monopóliákkal, sem az áremelkedésekkel és pénzzavarokkal magyarázni.*

Lényegesebb, hogy ugyanakkor, amikor a vega nagy jövőbeli pillére, majd esetleges tőkés leigázója, a hazai dohányipar már csirájában elhalt, a dohánytermelés nem kaphatott impulzust a nagyrészt általa táplált kereskedőtöktől sem hitel formájában, sem annak investálódása útján. Maga a dohánygazdaság az adott körülmények között nem halmozhatott fel pénztöket. A veguero gazdasági tevékenységét nem ismerjük, erre csak a jegyzői anyag feltárása vethetne fényt. Arango 1805-ben elkészítette egy általános kistermelő gazdaság beruházási költségvetését:

egy rabszolga	380	peso
ökrök	130	„
földművelési eszközök	16	„
egyéb kiadások	50	„
1 caballeria föld ára	50	„
összesen	626	peso

Ez az összeg nem nagy, de egy szegény dohánytermelő számára elérhetetlen, különösen, ha a föld ára nagyobb 50 pesónál, ami elég gyakori eset Havanna körül.¹⁰⁶ Aki a vázolt gazdasági szintet elérte, az sem bővíthette gazdaságát, mert *egyrészt a század utolsó harmadáig hiányzott a rabszolga-munkaerő viszonylagos bősége, másrészt a dohánytermelés természete nagy szaktudást igényelt, harmadrészt a talajművelés akkori színvonalán a veguerók nem hagyhatták el a folyók partjait, terjeszkedésüknek nemcsak a hacienda volt az akadálya, hanem gazdaságuk belső kötöttsége is.*

Ilyen keretek között kell szemlélni azokat a gyarmati függésből származó tényezőket, amelyek mint constans erők felfokozták az említett körülmények hatását. A veguero termékei külföldi piacra irányultak, a vegát a belső piachoz vagy a hazai dohányipar köthette volna, vagy az, ha a veguero a dohányter-

¹⁰⁴ Arch. Ayuntamiento, Actas Capitulares N. 0.035.810. 1735. jan. 4.

¹⁰⁵ Contrapunteo del cubano tabaco y el azúcar, 498. l.

¹⁰⁶ Arango: Informe, 69. l.

melés mellett más, az élelmezést szolgáló növények termelésére is vállalkozott volna. Ámde ezt nemcsak a folyók melletti letelepedés gátolta, hanem az a körülmény is, hogy a növénytermelő estanciák még hamarabb felbomlottak, mint az állattenyésztő haciendák. Amint láttuk, a veguero szükség esetén a kiutat az állattenvelésben — eladásban találta meg.

Nem tartható az a kubai történetírás hagyományává vált felfogás, hogy minden bajnak a Real Compañía volt az oka. Ezt Pezuela így fogalmazta meg 1868-ban: „A Társaság érvei ellenére a szerződéseinek és árainak zsarnoksága volt a mezőgazdaság fejlődésének és a sziget népesedésének legnagyobb akadályja az alatt a húsz esztendő alatt, amíg veszedelmes monopóliuma tartott.”¹⁰⁷ A veguero-gazdaság melletti állásfoglalás haladó eszmei öröksége a kubai kultúra történetének, de az idealizálás csakis a tények és összefüggések vizsgálata révén kerülhető el. Sem a Compañía vagy a Factoria, sem a szabott árak rendszerre önmagában nem ásta alá a dohánykísárutermelés erőt. Az egész *gyarmati gazdaság rendszerében* kell keresni az okokat, és ezek között nem lebecsülhető tény a molinókkal együtt születő dohányipar elfojtása, azaz a vega elvágása a belső piachoz vezető úttól, valamint annak sajátos termelési mechanizmusa és természeti kötöttségei. Fontos továbbá, hogy a század második felében megerősödő kereskedelmi tőke az állam segítségével (hitel) az egyszerűbb termelési eljárásokat igénylő cukor termelésébe fektette pénzét. A veguero nem kapott hitelt a beszolgáltatandó dohány árának előlege formájában. Ez súlyosabban körülmény, mint a felvásárlási monopólium.

A veguero—hacendado ellentét kérdései felvetésük eddigi kereteiben elvontaknak látszanak, a kubai történészeket a nyugat-európai polgári demokratikus országokban meglévő paraszti parcellagazdaság példája és részben az a körülmény befolyásolhatta, hogy ez az út kivételképpen járhatóvá vált Kuba szomszédságában, Haitiban éppen akkor, amikor a kubai cukorlatifundium győzött. A haiti minta századunkban már nem volt eszményinek mondható, a jeles haiti történész, Dantes Bellegarde a kisparaszti gazdaságok helyzetét egyenesen „précaire”-nek jellemzi.¹⁰⁸ Inkább az fokozhatta a latin-amerikai értelmiség egyes köreiben a Haiti iránti rokonszenvet, hogy az Egyesült Államokból erős propagandahadjárat indult a kis ország ellen, melyet a kommunizmus, a felforgató irányzatok fészkeinek tartottak. Már a század elején J. N. Léger haiti történész külön kötetet szentelt Haiti „ócsárlói” érveinek cáfolatára.¹⁰⁹ D. Bellegarde-nak pedig 1936-ban egyenesen azt kellett bizonygatnia, hogy a kommunizmus nem találhat talajt országában.¹¹⁰ Ez az ellenséges kampány csak növelhette a kubai haladó történészek rokonszenvét az iránt a Haiti iránt, melynek munkát kereső fiait tízezer számra gyilkoltatta halomra a véreskezű dominikai diktátor, Trujillo.¹¹¹

A dohány és a vega történeti sorsa sajátos és jelentős helyet foglalt el a modern Kuba szellemi áramlatainak eszméi között. Ahogy Ortiz írja, a

¹⁰⁷ *Historie de la isla de Cuba*. II. köt. 1868. Madrid. 431. l.

¹⁰⁸ *Haiti et son peuple*. Ensayos sobre la historia del Nuevo Mundo. México. 1951. 218. l.

¹⁰⁹ *J. N. Léger*: Haiti. Son histoire et ses detracteurs.

¹¹⁰ *Dantes Bellegarde*: Haiti and her problems. San Juan. 1936. 39. l.

¹¹¹ A haiti „éxode rural”-ról *Jean Price-Mars*: La république d’Haiti et la République Dominicaine. Tome II. Port-au-Prince. 1953. 309. l. stb. Egyébként a francia Antillák XVII—XVIII. századi cukorgazdaságáról a kísárutermelés gyors felváltásáról a rabszolgá-ültetvény által *G. Debien* alapvető munkái tájékoztatnak. Összefoglalást ad *Abdoulay Ly* a *Présence Africaine* 1957-es számában.

dohány fejezi ki a „cubanidadot”, a szabadságot, azzal a rabszolgai, falusi és centrifugális stb. világgal szemben, melyet a cukor képviselt.¹¹² Anélkül, hogy a progresszív hagyományokat megsértenők, elérkezettnek látjuk az idejét, hogy a dohány és cukor sokszor perszonifikált harcát valódibb összefüggések között ábrázoljuk. Jelen alkalommal is könnyű volt rámutatni a tényre, hogy a *dohánytermelő vega első harcát nem a cukorlatifundium, hanem az állattenyésztő hacienda ellen vívta, és már ekkor vereséget szenvedett, mielőtt a fbellenséggel szembe kerülhetett volna*. Hiába volt a század utolsó harmadában a dohányárak 2–3-szoros emelkedése és az észak-amerikai függetlenségi harc győzelme utáni „boom”, a dohány és a veguero a porondon maradt, amikor a „cukor őfelsége” megkezdte diadalútját, melyet legújabban T. Ely vizsgált meg.¹¹³ Amikor 1761-ben létrehozták az új Factoriát, majd egy év múlva az angolok bevették Havannát és a Real Compañía gyakorlatilag megszűnt létezni, a „dohányciklus”-nak (Le Riverend) vége volt, megkezdődött a „cukorciklus”. Minthogy pedig a cukorgazdaságon belül nem jöhetett létre a kisárutermelés képviselője és fejlődése, a veguero-gazdaság szövetséges nélkül maradt, az ültetvény és a rabszolga-munkaerő gyorsan kezdte meg akadálytalan útját.¹¹⁴ Immár csak az maradt, hogy a kubai gondolkodók Sacotól Ortizig és Guerráig ostromozzák a rabszolga-viszonyok szörnyűségeit, amelyek a cukor fogalmával asszociálódtak.

Abban egyet kell értenünk F. Ortizzal, hogy „még a gazdasági jelenségek és társadalmi tükröződéseinek egyetemes története számára is kevés termékenyebb tanulság van mint a kubai cukoré és dohányé”. Valóban „a történeti viszontagságoknak ez a csodálatos és ritka koordinációja, ez a gyökeres ellentét, ez az állandó párhuzamosság a gazdasági jelenségek két egyidejű világa között”¹¹⁵ rendkívül sok tanulságot rejt magában és a spanyol gyarmati kornak egyik legizgalmasabb problémaköre.

Gondoljuk meg, hogy Hispaniola szigetének kiváló spanyol megfigyelője 1778-ban még a kubai kávének jósolt ragyogó jövőt és a kubai cukortermelés eljárásait nagyon elmaradottnak tartotta, hangsúlyozva a reformok szükségét.¹¹⁶ A cukorültetvények mindent elsöprő kubai győzelmének előtörténete további kutatásokat igényel, elsősorban a vidéki levéltárak anyagának hasznosítását. A XVIII. században nemcsak a havannai és santiagoi vezető szervek között voltak viták, hanem Kuba két részének táji fejlődése is észrevehetővé vált, a keleti országrész (Oriente) gazdasági elmaradása sajátos problémákat vetett fel, melyeket ma még alig ismerünk.¹¹⁷ Nem érdektelen, hogy a dohánymonopólium elleni tiltakozás élén Santiago de Cuba vezetőse állt, a város korán vállalta azt a haladó szerepet, melyet Kuba történetében a mai napig betölt.¹¹⁸

¹¹² Contrapunteo, 5. l.

¹¹³ Roland T. Ely: Cuando reinaba su majestad el azúcar. Buenos Aires. 1963.

¹¹⁴ A szabad munkaerőnek a cukortermelésben való előnyeiről már Arango meggyőződött, Humboldt-tal egyetemben. R. Cepero Bonilla: Azúcar y abolición. 2. kiad. 1960. Habana. 30. l.

¹¹⁵ F. Ortiz: Contrapunteo, 3. l.

¹¹⁶ Ignacio Gala: Memorias de la colonia francesa de Santo Domingo con algunas reflexiones relativas a la isla de Cuba. Madrid, 1778. 113, 161. l.

¹¹⁷ Historia de la Nación Cubana. II. köt. 72–73., 88–89. l.

¹¹⁸ Herminio Portell Vilá: Historia de Cuba en sus relaciones con los Estados Unidos y España. I. köt. 1938. La Habana. 74–75. l.

T. Wittman:

Экономика Кубы на распутьи (1700—1762)

Резюме

Характерной чертой социально-экономического строя Кубы с XVIII в. является наличие основанных на рабском труде и производящих сахар крупных земельных владений. Данная статья рассматривает предисторию оформления данного строя, в тесной связи с процессом истощения мелкотоварных хозяйств «вегуеро», противников крупных латифундий. В противоположность принятым до сих пор концепциям, автор в вопросе об истощении производящих табак мелкотоварных хозяйств и преобладании крупных латифундий не считает решающим факт наличия монополии испанской казны на покупку табака и ее ценовой политики. По мнению автора нельзя оставить без внимания те явления, которые вытекали из факта существования постоянно повышающихся цен и монопольных цен. Так же не следует недооценивать значение финансовых затруднений. Причины упадка хозяйства «вега» автор объясняет системой колониальной экономики, между прочим тем обстоятельством, что как испанское правление, так и Real Compañía de La Habana с успехом воспрепятствовали развитию табачных мельниц, то есть возникновению самостоятельной табачной промышленности, которая могла бы стать прочной основой для табаководства.

Достоинным внимания является и то обстоятельство, что в отличие от собственников крупных плантаций и «ингенио», «вегуеро» не имел возможности приобретения кредита. В то же время и географические условия препятствовали увеличению хозяйств, ведь «вегуеро» не мог покинуть берега рек, и не только из финансовых, но и из производственных причин не мог применять труд раба. Следует подчеркивать, что «вега», как базис крестьянского товарного производства, уже тогда потерпел поражение от «асиенда», т. е. от занимающегося скотоводством крупного земельного владения, когда еще не встретился с применяющими рабский труд сахарными плантациями. Победа этих плантаций до начала XX в. стояла под вопросом и лишь вследствие застоя табаководства и изменения условий внешнего рынка (английская оккупация, освободительная борьба в северной Америке, революция в Гаити, и т. д.) стала окончательной, лишь тогда решилось окончательно «contrapunto cubano» (F. Ortiz). Эти внешние факторы однако лишь по тем законам могли оказать свое влияние, которые были определены изменением экономической структуры Кубы в предыдущие десятилетия. В области изучения данной проблемы предстоит еще большая работа, особенно относительно восточных территорий Кубы, на которую часть автор — занимающийся в данной статье лишь Хаванной — не мог обратить должного внимания.

T. Wittman:

L'économie cubaine à la croisée des chemins (1700—1762)

Résumé

La structure économique de la société cubaine se transforma au XVIIIe siècle pour devenir le foyer des *latifundia* produisant du sucre par la force esclave, phénomène caractéristique aux Antilles. La présente étude soumet à l'analyse les prémisses de ce processus et cela en étroit rapport avec l'épuisement des ressources de l'adversaire, l'exploitation-veguero, petite productrice de marchandises. A l'encontre de la conception ayant été en vigueur jusqu'à présent l'auteur de l'étude se garde de poser le problème de la responsabilité exclusive revenant au fisc espagnol détenant le monopole de l'achat du tabac et suivant une politique de prix qui fit que les paysans, producteurs de tabac, se trouvassent dans l'impossibilité de soutenir la concurrence avec la grande propriété. On ne saurait ne pas tenir compte des conséquences découlant des divergences existant entre la hausse générale des prix et les prix de monopole, alors que les embarras pécuniaires ne seront eux non plus à sous-estimer. Ceci dit les raisons de la régression de la *vega* seront à chercher plutôt dans le système de l'économie coloniale, entre autres dans le fait

que tant le gouvernement que la *Real Compañía de la Habana* résistèrent avec succès à ce que par l'évolution des moulins de tabac une industrie tabatière indépendante se réalisât à Cuba, comme base solide de la production du tabac.

On ne saurait ne pas tenir compte, non plus, du fait qu'à l'opposition du propriétaire de l'habitat de sucre et de l'*ingenio* le *veguero* ne parvint pas à obtenir des crédits. Du même coup l'épanouissement économique avait ses entraves naturelles, ne pouvant pas quitter les rives des fleuves et n'étant pas en mesure non seulement pour des raisons financières, mais pour celles de production aussi, d'employer des mains-d'oeuvre esclaves. Force nous est de souligner que la *vega*, en tant que base de la production marchande paysanne, venait de subir une défaite de la part de la *hacienda*, grande propriété s'occupant de l'élevage, avant de se heurter à son principal ennemi, le latifundium de sucre, expression de l'économie esclavagiste. Cependant la victoire remportée par la production du sucre ne s'affirma point définitive jusqu'au début du XIXe siècle, elle ne le devint que par suite de l'arrêt de la production du tabac qui résolut une fois pour toute le «*contrapunteo cubano*» (F. Ortiz), non en dernier lieu à la suite des changements accomplis quant aux conditions du marché extérieur (occupation anglaise, guerre d'indépendance éclatée en Amérique du Nord, révolutions à Haïti, etc.). Cependant ces facteurs extérieurs ne purent faire prévaloir leur effet qu'en conformité des lois prescrites par les changements structurels survenus dans l'économie cubaine au cours des décennies précédentes. Nombreuses sont les tâches qui attendent encore à être résolues en connexion avec leur étude, surtout pour les régions orientales de Cuba, étude qui dépasse le cadre d'un article consacré à la situation de la Havane.

Berend T. Iván:

A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez

Ünnepi ülészakunk nagy és fontos feladatra vállalkozik, amikor bármily szerény keretek között is hozzá kíván járulni a szocialista fejlődésünk két évtizede során alkalmazott gazdaságpolitika történetének tisztázásához.

Igaz, Goethe egyik kis epigrammájában rezignált bölcsességgel inti óvatosságra a kutatót:

A múltnál nincsen kényesebb dolog;
mint tüzes vashoz, nyúlj félve hozzá:
másképp tudomásodra hozná,
mily forró a saját korod.

E régi igazság bármily szellemes megfogalmazása ellenére mi „forró korunk” számára tudatosan keressük a tanulságokat múltunkban. S gazdaságtörténetünk jelenbe nyúló legutóbbi két évtizede különlegesen érdekes, eseményekben és közvetlen tanulságokban rendkívül gazdag periódus.

Jelenünknek pedig nagy szüksége van a megtett utunkból levonható tanulságokra. „... az évek során felhalmozódott pozitív és negatív tapasztalatok feldolgozásának hiánya — hangzott el csak néhány éve az MSzMP. KB. politikai akadémiáján — gátolhatja fejlődésünk leghatékonyabb útjának és módszereinek kijelölését.” (Fock Jenő beszéde.)

A megalapozott gazdaságtörténeti értékelést természetesen ma még sok tényező hátráltatja. Mindenekelőtt a szükséges történeti távlat hiánya, számos gazdasági folyamat lezáratlansága, fontos történeti forráscsoportok kutatóságának hiánya stb. Szemléletünket, éppen a kérdések aktualitása folytán, nyilván elkerülhetetlenül erősen befolyásolja jelenünk, uralkodó értékítéleteink gondolköre, s nem hunyhatunk szemet olyan veszélyek fölött, melyek a régi latin mondás fordított érvényesülése formájában fenyegetnek, hogy ugyanis az élet válik a történelem tanítómesterévé! Mindez természetesen nem szolgálhat alapul olyan következtetések levonásához, hogy témánk gazdaságtörténeti kutatását későbbi nemzedékekre hagyjuk. A részletkutatások tömege — még gyakori tévedések lehetőségével számolva is — közelebb vihet az igazság, gyakorlatunk számára is oly hasznos feltáráshoz. De a monográfikus igényű rész kutatások mellett feltétlenül indokoltnak érzem a még oly nagy gyengékkel is küzdő összegezési törekvéseket. Kellő tudományos meg-

* A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek a felszabadulás 20. évfordulójára alkalmából rendezett tudományos ülészakán elhangzott főreferátum.

alapozottsággal természetesen — éppen a rész kutatások elégtelensége folytán — ma még nem lehet a gazdaságpolitika két évtizedét összefoglalni. Ezzel jelen előadás hallgatói is nyilván eleve számolnak. Míg egyes részek és részletekre, egyes korszakokra vonatkozóan már nagytömegű tényanyag elemzése alapján leszűrt következtetésekről lehet szó, addig sok esetben csak kérdésfelvetésekig juthatunk el. Előadásomban — melynek keretei természetesen csak a méltányosság határain belül tágíthatók — nyilván egyéb okoknál fogva sem léphetnek fel a teljesség igényével. Nem vizsgálhatom a gazdaságpolitika akárcsak legfőbb területeinek összességét sem, s ezért elsősorban a gazdaságpolitika koncepciójának fejlődésére összpontosítom figyelmemet. Ettől természetesen elválaszthatatlan a periodizáció problémája. Mivel összegező tanulmány készítésére eddig kevés hajlandóság mutatkozott, ezért nemcsak a nyitott kérdések száma nagy, de még a gazdaságpolitika belső szakaszainak megítélése körül is sok nézetkülönbség jelentkezik. Igaz, sokan azt vallják, hogy nem annyira a periodizálás, mint inkább az átalakulás legfőbb tényezőinek a feltárása a fontos. Csakhogy meg is lehet, sőt meg is kell fordítani a tévelt kijelentve: az átalakulás legfőbb tényezőinek feltárása, a folyamatok reális értékelése meg is követeli a periódusok elhatárolását, fel is veti a periodizáció igényét.

I

Felszabadulás utáni gazdaságpolitikánk első szakaszát az 1945—1948 között kibontakozott és alkalmazott gazdaságpolitikában határozhatjuk meg.

Miben állott e gazdaságpolitika lényege és sajátossága? Ennek megválaszolásához mindenekelőtt arra kell utalni, hogy a gazdaságpolitikát alkalmazó államhatalom a népi demokrácia államhatalma volt. A felszabadulás után kialakult sajátos hatalmi viszonyok, melyeket Lenin meghatározásának analógiájára történelmi irodalmunk munkásparaszt demokratikus diktatúráként jellemez, a munkásosztály, a munkáspártoknak lényeges és állandóan erősödő hatalmi pozíciót biztosítottak. Ennek alapján a rendkívüli háborús károsodás következtében előtérben álló helyreállítási feladatokat egybe lehetett kötni a tőke erőteljes korlátozásával, sőt fokozatos felszámolásával. A háborús pusztítás helyreállítása, a gazdasági kimerülés leküzdése, a rablőháborúban okozott károk törlesztésére kirótt nemzetközi kötelezettségek teljesítése olyan erőfeszítéseket kívánt, melyeket csakis a rendelkezésre álló szűkös eszközök maximális állami koncentrációja esetén lehetett kifejteni. Ez természetesen egyáltalán nem volt új jelenség, hiszen az állam beavatkozásának a gazdaságba olyan kritikus helyzetekben, mint az első világháború, vagy a 30-as évek elején elmélyült túltermelési válság, a háborús készülődés és különösen a második világháború, már évtizedes hagyományai voltak a tőkés világban is, s a beavatkozás a háborút követően világszerte tovább erősödött. A szabad vállalkozás és egyéni kezdeményezés 1945 tavaszi meghirdetése ellenére — az MKP májusi országos konferenciájára utalok — néhány hónap tanulsága minden gazdasági szakember előtt világossá tette, hogy az államnak központi szerepet kell játszania. Ezt elismerte Gordon Ferenc kisközgazdasági miniszter és e párt egyik vezető gazdasági szakértője, Varga István is. Amikor a Kommunista Párt 1945 ősztől meghirdette, s egyre aktívabban kezdeményezte az ún. kötött gazdaság bevezetését, vagyis a háborús gazdasági rendszabályok

visszaállítását, e téren nem is talált ellenállásra. A harc akörül bontakozott ki, hogy *kinek* az érdekeit szolgálja az állami beavatkozás! E harc kimenetelét alapjában a nemzetközi helyzet háború utáni erővonalai talaján végbement belső politikai küzdelmek, vagyis az államhatalom jellegében 1945 után bekövetkezett fordulat, forradalmi tartalmú átalakulás döntötte el. (Az előadás szűk keretei természetesen nem teszik lehetővé a bonyolult kölcsönhatások történeti kifejtését.) A gazdaságilag elkerülhetetlen állami beavatkozás, amely 1945—46 fordulója körül elsősorban az állami vásárlások, anyag- és energia-gazdálkodás, valamint inflációs finanszírozás hadigazdaságra emlékeztető módszereire épült, az államhatalom jellegéből következően erősen megnyirbálta a tőkés vállalatok önállóságát.

A korábban mindenható nagybankok az állami eszközök — központi szervek által megszabott és ellenőrzött — közvetítőivé váltak, a kartellek és szindikátusok szervezeti fenntartásuk ellenére gyakorlatilag megszűntek s a tőke mozgási lehetősége korlátozódott. Ebben kiemelkedő szerepet játszott az üzemi bizottságok formájában kiválóan működő munkásellenőrzés is.

Az önerőből végrehajtott stabilizáció után az alacsony termelési szint és árukészletek mellett a pénz értékállóságának biztosítására a gazdálkodási köztötségeket nem hogy lazítani lehetett volna, de újabb és újabb területekre kellett kiterjeszteni. Különösen szigorú pénz- és hitelpolitikát kellett alkalmazni, melyekre a deflációs módszerek voltak jellemzőek, s a gazdaságba áramló pénzmennyiséget, a kereslet és kínálat sorsdöntő egyensúlyát, szigorú árpolitikai rendszabályokkal is alá kellett támasztani. Az államháztartás egyensúlya érdekében bevezetett adópolitika tette azután teljessé az állami beavatkozás körét. Mindezen intézkedések révén a hivatalosan engedélyezett profit realizálása egyre nehezebb lett, s a vállalatok többsége hatalmas állami és egyéb tartozásokat felhalmozva deficitessé vált, miközben — részben az adóságok következtében, de az eladás, anyagellátás és egyéb beavatkozási mozzanatok révén is — egyre erőteljesebb állami függőségbe jutott. 1947-re, mint a rendelkezésre álló adatok mutatják, a vállalatok jelentős része különösen a nehéziparban mint tőkés vállalat a csőd szélére jutott. Az egyre szorosabbá váló gyűrűt, amelyet az állami beavatkozás vont a tőkés vállalkozás köré, az adott politikai helyzetben, amikor a tőkés osztályok egyre kevésbé, s végül már egyáltalán nem tudták törekvéseiket érvényesíteni az államhatalom útján, amikor a korlátozó gazdaságpolitika nagy tömegtámogatást élvezett és aktív kiegészítést nyert a munkásosztály oldaláról, lehetetlenség volt szétfeszíteni.

Mindez természetesen arra vezetett, hogy az állam befolyása és vezető szerepe a gazdaságban lépésről-lépésre meghatározóbb jelentőséget nyert. A vállalatok nagy része, sőt egész iparágak csak állami finanszírozás és megrendelések alapján, államilag szabályozott árakon, államilag kiutalt nyersanyaggal és energiamentességgel működtek. Ez a helyzet rendkívül megkínította, sőt szükségszerűvé tette, hogy az állam a vállalatok irányítását formailag is kézbe vegye, sőt esetenként tulajdonjogát is kisajátítsa. Az állami ellenőrzés és korlátozás politikája éppen ezért a fokozatos állami kezelésbe vétel és részleges államosítás politikájával járt együtt. Az első lépést — mint ismeretes — a szénbányák 1946 januárjától bevezetett állami kezelésbe vétele és ugyanezen év nyarán bekövetkező államosítása jelentette. Néhány hónappal később a négy legnagyobb nehézipari üzem került állami kezelésbe, formailag a jóvátétel fizetésének idejére, s 1947 nyarán a tíz legnagyobb bank élére állítottak teljhatalmú kormánybiztost, ami bevezette az ősszel megvalósított államosí-

tást. Az állami szektor jelentősége ezzel fokozatosan emelkedett, s 1947 végére a gyáripárban dolgozó munkások 53%-ára nőtt.

Egyre határozottabb körvonalakkal alakult tehát ki a népi demokrácia újszerű gazdaságpolitikája. Mindez nem valamiféle előre pontosan átgondolt és eltervezett, vagy tudatos helyzetelemzésből elméletileg levont következtésekre alapozott gazdaságpolitika volt. Ilyen elemeit is felismerhetjük. Egészen azonban a tudatos szocialista végeél és a nemzetközi munkásmozgalm által a fasizmus elleni küzdelemben kialakított népfrentpolitika, vagyis a szocialista célkitűzéshez vezető fokozatos előrehaladás szükségességének programján túl elméleti megfontolásokról, elméleti munkáról vagy kész elméleti receptek átvételéről nem beszélhetünk. Az előbbieken leírt gazdaságpolitikát a szem előtt tartott célok és lehetőségek alapján a gyakorlat közvetlenül jelentkező újabb és újabb jelenségeinek megfelelően alakították. A gazdaság gyakorlati szükségleteire, jelentkező kérdéseire keresték a választ, s az alkalmazott gazdaságpolitika, végül is — mint ezt monografikus részletességgel is alkalmam volt már kifejteni — sajátos, a szocialista átalakulás addigi történetében általános érvénnyel elsőként alkalmazott államkapitalista útként értékelhető.

A leírt gazdaságpolitika a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet széles államkapitalista útját jelenti, melyben a tőke szabad működését állami szabályozás útján — felülről — egyre inkább korlátozva, munkásellenőrzés útján — alulról — szigorúan ellenőrizve, a tőkés szektor a korábbi tulajdonviszonyok fennmaradása ellenére fokozatosan elveszíti eredeti magántőkés jellegét, melyben egyre csökken a profit lehetősége, s mely végül is elvezet — fokról-fokra — a tőke felszámolásához.

Az államkapitalizmust a 20-as évek szovjet gyakorlatát abszolutizálva a közgazdasági irodalom hosszú ideig csupán bizonyos vállalati típusnak, vegyes állami—tőkés üzemnek, koncesszióknak, bérletnek, vagyis rendkívül szűk szektornak fogta fel. Az 1917-ben felvázolt, de a polgárháború következtében megghiúsult lenini terv, miszerint gyors roham, a régi viszonyok hirtelen lerombolása helyett az állami szabályozás útján tervezett fokozatos átalakítás hosszas ostromával valósítsák meg a szocialista viszonyokat, feladásba merült. Az államkapitalizmus ugyanakkor nemcsak a szovjet, de még az 1945 utáni népi demokratikus átalakulásban sem játszott általában jelentős szerepet. A tények azt mutatják, hogy a népi demokratikus országok többségében — Jugoszláviában, Lengyelországban, Csehszlovákiában — már 1944–45 folyamán túlsúlyra jut, meghatározó szerepre emelkedik az állami szektor, vagyis az általános államkapitalista, korlátozó-felszámoló politika eleve feleslegessé válva csak járulékos szerepet tölthetett be. Más esetben viszont a korlátozás politikai lehetőségei sem nyíltak hosszabb ideig meg — Romániára utalok, ahol csak 1947 második felétől vált lehetségessé a korlátozás —, s ez zárta ki e politika széleskörű alkalmazását.

A magyar gazdaság felszabadulás utáni fejlődése és a vizsgált periódusban alkalmazott gazdaságpolitika tehát nemcsak azt bizonyítja meggyőzően, hogy a Magyarországra vonatkozó korábbi megállapítások — miszerint itt csupán néhány államkapitalista vállalatról beszélhetünk — felületesek és megalapozatlanok voltak, de azt is kétségtelenné teszik, hogy gyakorlatilag és elméletileg egyaránt lehetséges az államkapitalizmusnak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kiterjedt formájaként történő alkalmazása.

Az 1945 és 1948 közötti átalakulás és gazdaságpolitika elméleti értékét nem teheti semmissé — ha természetesen példáját elkerülhetetlenül gyengíti

is —, hogy az államkapitalizmust időben végül is nem alkalmazták következetesen, hogy úgy mondjam nem hagyták „kifutni” s 1948 közepétől gyorsított módszerekkel cserélték fel.

A népi demokráciánk első szakaszában kialakult gazdaságpolitika megítélésénél természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy mennyiben bizonyult alkalmasnak az újjáépítésre, a lerombolt termelőerők helyreállítására. Ebből a szempontból elsősorban arra az összefüggésre szeretnék utalni, ami az államkapitalista átmenet megvalósulása és a tervgazdálkodás bevezetésének lehetősége között fennállott. A tervgazdaság feltételeinek teljes kialakulása, a termelő-cszközők, sőt akár azok többségének állami tulajdona nélkül, gazdaságilag csakis a szigorú és széleskörű állami szabályozási rendszer és — ami ezzel együtt járt — a részleges államosítások adtak módot a termelőerők tervszerű, a társadalom igényeinek megfelelő fejlesztésének megindítására 1947 nyarán.

Az államkapitalista gazdaságpolitikára alapozva a tervszerűség lehetővé tette, hogy az alacsony nemzeti jövedelem ellenére viszonylag maximális beruházási összegeket teremtsenek elő. Figyelembe kell vennünk, hogy ezekben az években az állam által összpontosítható összegekből a beruházások mellett nagy hányadot kellett fordítani a háború végén teljesen elpusztult áru- és raktárkészletek pótlólagos felhalmozására is. E két célra fordították 1947—48-ban a nemzeti jövedelem közel 22%-át. (A jóvátételi kötelezettséggel együtt a nemzeti jövedelemnek mintegy 30%-át koncentrálták, ami maximális aránynak tekinthető.) A gazdaságpolitika tervszerűségét dicséri, hogy a maximális összegeket nagyfokú koncentrátsággal, tudatossággal használták fel, s főleg az ipar szűk keresztmetszeteinek felszámolására fordították. Egy-egy beruházás révén tehát nemcsak az újonnan belépő kapacitás növelte a termelést, hanem azok a korábban is meglévő kapacitások, melyeket a szűk keresztmetszetek folytán korábban nem lehetett kihasználni.

A gazdaságpolitika jól ismerte fel, hogy az újjáépítés keretében az előrehaladás extenzív lehetőségei úgyszólván korlátlanok, s elsősorban ezekre alapozta a fejlesztést. Ilyen lehetőséget kínált a nagytömegű kihasználatlan munkaerőfelesleg, mely elsősorban a régi, de a termelőberendezések pusztulása miatt munkaalkalmat nem találó ipari munkásokból, valamint a korábbi falusi nincstelenek soraiból rekrutálódott. A gyakorlatilag korlátlan munkaerőkínálat következtében 1946 és 1948 között mintegy 80%-kal nőtt a gyáripari munkások létszáma! Mint a beruházások különleges hatékonysága esetében, itt is az iparfejlődés különleges, újjáépítésre jellemző tényezőjéről van szó!

A helyreállításra jellemző sajátos módon még a termelékenység emelésére is bőséggel kínálkoztak extenzív lehetőségek. A háború után mélyre zuhant termelékenységi szintet ugyanis technikai fejlesztés nélkül is ugrás-szerűen emelheték az anyagellátás normalizálása, a termelő apparátus rekonstrukciója, s nem utolsósorban a munkások súlyosan leromlott fizikai állapotának helyrehozása, a normális ellátottság biztosítása útján. Nem hagyhatjuk természetesen figyelmen kívül a forradalmi átalakulást kísérő társadalmi, tudati tényezőket sem. Mindezek együttes hatására — lényegesebb technikai fejlesztés nélkül — a termelékenység ugrás-szerűen emelkedett, s míg 1946-ban csak a háború előtti szint 43%-án állt, 1948-ra már 96%-ára rúgott.

Látható tehát, hogy a rekonstrukciós szakasz jellegzetes tényezői a jó gazdaságpolitika hatására úgyszólván maximálisan érvényesülhettek. Ez vezetett a gyáripari termelés gyors helyreállítására, az 1945-ös 20—25%-os mélypontról az 1948-as, a háború előtti szintet valamelyest (2%-kal) túl is haladó

eredményre. Hasonló tendenciát mutatott az életszínvonal alakulása is. A helyreállítás egyéb területeit is figyelembe véve világszerte egyedülálló újjáépítési tempó bontakozott ki.

A gazdaságpolitika nagy sikerei nem jelentik természetesen e politika hibátlanágát. Vannak, akik már ebben a periódusban vélik felismerni a későbbi gazdaságpolitikai hibák nem jelentéktelen kezdeteit, ezek között hibásnak ítélik pl. a helyreállítás során a nehézipar javára bekövetkezett iparszerkezeti változásokat, valamint a termelésfejlesztés, főként munkaerőbevonással, vagyis nem technikai fejlesztéssel végrehajtott útját. Ezeket az észrevételeket azonban nem tartom indokoltnak, hiszen nem számolnak a korszak valóságos adottságaival és lehetőségeivel, a rendelkezésre álló eszközök elégtelenségével a helyreállítás technikai rekonstrukcióval történő egybekapcsolásához, s a kínálkozó extenzív lehetőségek megragadásának ésszerűségével. Ugyancsak figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a háborús iparszerkezeti eltolódások, az ipar újjáépítésének és a 90%-ban iparcikkokkal — 50%-ban vasúti felszerelésekkel és gépekkel — fizetendő jóvátételnek tényei elkerülhetetlenül idézték elő a nehézipar gyorsabb helyreállítását, sőt a háború előttihez viszonyítva magasabb termelési szintjének, vagyis a szerkezeti változásoknak kialakulását, melyeket azonban egyébként sem azonosíthatunk egyszerűen a későbbi hibákkal.

A gazdaságpolitika legfőbb hibáját ebben a periódusban — megítélésem szerint — a mezőgazdasággal kapcsolatban alkalmazott politika területén találhatjuk. Itt ugyanis a felszabadulás után rendkívül világos cél volt a földosztás, melynek végrehajtása, vívmányainak megvédése a gazdaságpolitika történelmi jelentőségű eredménye. A földosztást követő időszakra kialakított elképzeléseket, melyeket a régi ~~falusi~~ szövetkezeti mozgalom fejlesztésére építettek, a részben valós, részben vélt politikai félelmekből és megfontolásokból a pártközi hatalmi küzdelmek folytán nem valósították meg. Igaz, ugyan csak nem valami előre megtervezett, elméletileg kimunkált úton, de az adott helyzet körülményeihez igazodva, a földosztás vívmányait, az újgazdákat védve és a háború utáni ellátási nehézségek leküzdésére törekedve a mezőgazdaságban is megfigyelhetjük az állami beavatkozás kibontakozását. A termelési előírások, munkakényszer és iga-segítség előírása, vagy különösen a progresszív beszolgáltatási rendszer és a föld szabad adás-vételének korlátozása ugyancsak a tőkekorlátozás eszközeivé váltak. Akadályozták, korlátozták a kapitalizmus napról-napra történő „szülését”. De ezek az elmosódottabb kontúrú intézkedések is csak a *termelési viszonyok* oldalára vonatkoztak. Földosztás — a tőkés fejlődés valamelyes korlátozása — majd 1948 után a szövetkezeti program általában is elsősorban egy oldalról közelítik meg a mezőgazdaságot, a termelési viszonyok oldaláról, és csak közvetett úton-módon érintik a termelőerőket. A mezőgazdasági termelőerők fejlesztésére nem is alakult ki figyelmet érdemlő gazdaságpolitikai koncepció. Ezen a helyzeten az 1947 elejétől érvényesülő árpolitikai támogatás sem változtat. Olyan agráripari országban, mint amilyen Magyarország, ez már a rekonstrukciós periódusban is elmarasztható gazdaságpolitikai hiba volt. A későbbi fejlemények beigazolták, hogy ez esetben valóban a Magyarországon alkalmazott szocialista gazdaságpolitika egyik központi hibájának előzményeivel állunk szemben.

E hiba ellenére a népi demokratikus átalakulás első szakaszában alapjában sikeres, a tőke felszámolását, a népjólét emelését és a gyors gazdaságfejlesztést egyidejűleg biztosító gazdaságpolitika érvényesült.

II

A gazdaságpolitika második szakaszának az 1948 és 1953 közötti periódus gazdaságpolitikáját ítélni lehet. A periodizáció itt sok vitatott kérdést érint. Mindenekelőtt arra utalok, hogy a gazdasági fejlődés és ezen belül a gazdaságpolitika első szakaszának végét sokan 1949—1950 fordulóján látják reálisnak meghúzni. A 3 éves helyreállítási terv befejezése, az első 5 éves terv megindítása képezhetik a fő érveket e szakaszoláshoz. A valóságban azonban egy-egy népgazdasági terv önmagában nem zár és nem nyit semmiféle külön szakaszt a gazdasági fejlődésben s a gazdaságpolitikában sem. Így volt ez az első 3 éves tervvel is. A gazdasági fejlődés és a gazdaságpolitika fordulata ugyanis sem a terv megindítása, sem befejezése idejére nem esett, hanem sajátos módon éppen a tervidőszak közepére, az 1948 ősze és 1949 tavasza közötti hónapokra.

1948 közepétől ugyanis a magyar gazdaság fejlődése fordulóponthoz ért. Egyrészt lezárulóban volt, s az évben le is zárult a helyreállítás szakasza, amely önmagában is felvetette a gazdaság továbbfejlesztésének kérdését. Másrészt a „fordulat évében” lezajlott politikai események, a proletárdiktatúra győzelme, a radikális államosítások megvalósítása nyitott új lehetőségeket.

A jelzett hónapokra a gazdaságpolitika fordulatát tükröző olyan jelenségek esnek, mint az államkapitalista módszerek alkalmazásának kikapcsolása, a kollektivizálás megindítása a mezőgazdaságban, a 3 éves terv átdolgozása, s ennek alapján az 1949. évi tervben új gazdaságfejlesztő elképzelések realizálásának, az új típusú és irányú iparosításnak megindítása. Mindez a gyakorlatban még csak az új gazdaságfejlesztési út kezdetét jelentette természetesen, de a gazdaságpolitikában a fordulat annál is nyilvánvalóbb, mivel éppen 1948 őszen indult meg az új célokat pregnánsan képviselő első 5 éves terv kidolgozása, s 1949-re esik a tervben realizált új fejlesztési koncepció teljes kialakítása.

És éppen ez vezet át a periodizáció másik döntő indokának kérdéséhez. E korszakra ugyanis nemcsak a szocialista építés megindítása a jellemző, hanem e célokat konkrétan szolgáló gazdaságfejlesztési, társadalom átalakítási politika súlyos hibáinak kibontakozása is.

Az 1948—1953-as szakasz periodizációs kérdéseiről szólva éppen ezért külön kell említeni 1951 februárjának kérdését. Rendkívül elterjedt, úgyszólván általánosan elfogadott álláspont ugyanis, hogy a gazdaságpolitikában az említett időponttól, az MDP II. Kongresszusától, vagyis az 5 éves terv ismeretes nagyarányú felemelésétől kezdve új szakasz nyílt, a súlyos hibák elkövetésének szakasza. A gazdaságpolitika tényeinek vizsgálata azonban azt bizonyítja, hogy e szakaszolás alaptalan. A terv 1951 eleji felemelése csak egyik fontos, de semmiképpen sem fordulatot jelentő állomása a hibás gazdaságpolitikának és gyakorlatnak. A gazdaságpolitikát eluraló hibák nem ekkor jelennek meg, hanem már egyértelműen jelentkeznek az 5 éves tervkoncepció kialakításától s a terv megindításának első percétől, vagyis az 1948—49 fordulójára eső új gazdaságpolitikai indítástól. Mindezt figyelembe véve az 1949 végi, vagy 1951 eleji szakaszhatárokat sem a helyreállítás befejezése, sem a szocialista célokat középpontba állító, de hibáktól súlyosan áthatott gazdaságpolitika kialakítása szempontjából nem tartom elfogadhatónak. Az 1948—1953 közötti időszakot tehát megítélésem szerint gazdaságpolitikailag egységes periódusként kezelhetjük, ami természetesen egyáltalán nem azonosítható azzal, hogy a konkrét gazdasági hibák és zavarok egyazon mértékben jelentkeztek volna mondjuk az 1948—49-es, vagy az 1952—53-as gazdasági évben. E periodizáció indokoltsá-

gát e szakasz fő vonásainak áttekintésével szeretném bizonyítani. A gazdaságpolitika új útjainak kialakítására 1948 közepétől került sor. A helyreállítás befejezése és a „fordulat éve”, melyet többek között a radikális államosítások 1948 tavaszi megvalósítása jellemezett, új feltételeket teremtett a politikában és gazdaságban. A belső és nemzetközi adottságokat figyelembevéve a párt és állami vezetés által kialakított új gazdaságpolitikai elképzelések legfőbb pillérére a szocialista termelési viszonyok kiépítése és a szocializmus anyagi-technikai bázisának a termelőerők gyors fejlesztése útján történő kialakítása képezte. E céloknak megfelelően fogalmazták meg a mezőgazdaság kollektivizálásának és a nehézipar primátusán nyugvó iparosításnak programját, hangsúlyozva, hogy mindez a tömegek életszínvonalának gyors emelését célozza.

Feleslegesnek tartom, hogy e körben a gazdaságpolitika új szocialista irányának feltétlen indokoltságáról részletesebben szóljak. A szocialista célkitűzések napirendre kerülése vitathatatlanul időszerű volt, s nem tekinthető a magyar gazdasági-társadalmi adottságokra „ráerőszakolt”, azoktól idegen, vagy akárcsak elszigetelt lépésnek sem. A célkitűzések a magyar társadalom és gazdaság legégetőbb kérdéseire ígérték a legjobb választ. S e célokat forradalmian új módszerek alkalmazásával akarták elérni. A gazdaság szocialista átalakítását és fejlesztését a tervgazdaság módszereivel szándékoztak megvalósítani. A tervezés mellett az állami irányítás új rendszerének kiépítése vette kezdetét, mely az állam merőben új gazdasági szerepét volt hivatva biztosítani. Most már nem csupán az állami beavatkozás akár mégoly következetes államkapitalista formájában, hanem a gazdaság minden területére kiterjedő, újonnan kiépített apparátus által vezetett és ellenőrzött legközvetlenebb szocialista módon.

A szocialista célok eléréséhez a hatalomra került munkásosztály soraiból tömegesen állították a gazdaság vezető posztjaira, minisztériumok és vállalatok irányításába a hatalmas feladatok ellátására alkalmasnak ígérkezőket. Kezdetét vette az államapparátus, hadsereg és gazdaságvezetés összetételének forradalmi átalakítása.

Ezen alapvető célok és módszerek megválasztása az 1948 után alkalmazott gazdaságpolitika legfőbb, alapvető pozitívuma, mely nem csupán néhány év, hanem egész történelmi korszak útját cövekelte ki.

A szocialista célok meghirdetésének időszerűsége, a megvalósítás megindításának helyessége azonban korántsem elegendő a gazdaságpolitika megítéléséhez. Kérdés ugyanis, hogy a kialakított gazdaságpolitika jól szolgálta-e a jó célok elérését. Az új gazdaságpolitikát megtestesítő első 5 éves terv kidolgozására sajnos olyan körülmények között került sor, amikor a nemzetközi munkásmozgalomban, a belpolitikában jelentkező súlyos hibák, a dogmatizmus eluralkodása és az önálló gazdasági elemzőmunka megbénítása, a rendkívül kedvezőtlen külpolitikai viszonyok és azok egyoldalú megítélése, a kellő rugalmasság hiánya, valamint a jugoszláv-konfliktus elmérgesítése kedvezőtlen politikai-ideológiai feltételeket teremtettek, amelyek messzemenően rányomták bélyegüket a gazdaságpolitikára is és káros torzulásaira vezettek.

E keretek között természetesen nincs lehetőség a káros politikai-ideológiai jelenségek tárgyalására. Arra azonban feltétlenül utalnunk kell, hogy ezek játszották a meghatározó szerepet a gazdaságpolitika hibás vágányokra siklásában. Elsősorban tehát a nemzetközi munkásmozgalom hibás közös állásfoglalásai és döntései — melyekben a magyar pártvezetés a szocialista internacionalizmust tévesen értelmezve önállótlanul közreműködött, sőt helyen-

ként élenjárt — játszottak meghatározó szerepet. Olyan közös állásfoglalások — melyek részben a nemzetközi helyzet megítésével kapcsolatban — a szocializmus gazdasági alapjainak fokozatos, a történelmi-politikai feltételekkel maximálisan számoló megteremtése helyett — a szocializmus erőltetett ütemű, mielőbbi felépítését és ennek során a hadigazdaság elsődleges céljait szolgáló gazdasági potenciál különleges gyors megteremtését állították előtérbe, a legnagyobb hibák forrásává váltak. Ezek a hibák, melyek éles, vagy kevésbé élesebb formákban a kifejlődő szocialista tábor országainak gazdaságpolitikájára egyaránt rányomták bélyegüket, nem a szocialista rendszer lényegéből fakadtak, s a legkevésbé sem tekinthetők objektív jellegűeknek, mégis miután kialakultak és gyakorlattá váltak egy-egy ország esetében, már mintegy objektív, átugorhatatlan adottságként jelentkeztek. Hogy mégis nem is kis különbségekkel nyilvánultak meg, abban sok tényező játszott szerepet. Nem utolsósorban az egyes népi demokratikus országok társadalmi fejlettsége, történelmi öröksége — amely másként vetette fel a szövetkezéskérdést pl. Bulgáriában és másként Magyarországon —, gazdasági fejlettsége, felhalmozási lehetőségei — amelyek a beruházási politika hatásait másként befolyásolták pl. Csehszlovákiában, mint Magyarországon — az egyes országok nyersanyagkészletei és külkereskedelmi lehetőségei — amelyek egészen más körülményeket teremtettek pl. Romániában, mint Magyarországon —, hogy csak néhány legfőbb gazdasági-társadalmi mozzanatra utaljék. A különbségeket előidéző tényezők között természetesen nem tekinthetünk el attól sem, hogy a magyar párt- és gazdaságvezetés, amely úgyszólván első akart lenni az egyenlők között, maga is sok mindent túlhajtott, s ezért végül is számos hiba különösen kiélezett formában bontakozott ki.

A történelmi tényeknek fordítanánk ugyanakkor hátat, ha elfelednénk, hogy mindezen egy-egy ország esetében már úgyszólván objektív adottságokként jelentkező és a legegységertelműbben szubjektív hibákhoz még egy hibatényező keveredett: az úttörés, a hatalmas történelmi vállalkozás kockázatából eredő hibatényező. Nyilvánvaló, hogy még a legideálisabb nemzetközi és belső politikai és ideológiai feltételek esetén is elkerülhetetlen, hogy a szocializmus gazdasági alapjainak megteremtése során, melyben a tudatos gazdaságpolitika az objektív követelmények felismerése, fel nem ismerése vagy részleges felismerése oly nagy szerepet játszik, nem sikerülhet a legjobb ösvények kiválasztása. Hiába tette meg ezt az utat előzetesen a Szovjetunió, még felmérhetetlen értékű tapasztalatainak legjobb, alkotó-elemző felhasználása esetén sem nyújthatott volna abszolút biztosítékokat a hibátlansághoz. Az új kezdés, az új nagy történelmi kísérlet, s a rendelkezésre álló, kapitalizmusban felnőtt nemzedékek, a szükségszerűen tapasztalatlan parancsnoki gárda, mind megannyi tényező, mely elkerülhetetlen hibákra vezetett, s ezt objektív adottságnak kell természetesen tekintenünk.

E különböző objektív és szubjektív hibatényezők, melyek nagy számban érvényesültek a szocialista célok gazdaságpolitikai megvalósítása s a módszer megválasztása során, végül is a gazdaságpolitikai hibák egész rendszerének kialakulására vezettek. Úgy vélem, nemcsak a rövid összefoglalásnak, de a monográfikus rész kutatásnak sem feladata, hogy megkísérelje lehántani, különválasztani a gazdaságpolitikai hibák sorából azt, ami objektív és azt, ami szubjektív okokra vezethető vissza. A valóságban ugyanis a legritkábban találhatnánk *vagy* egyik, *vagy* másik csoportba sorolható mozzanatokat, s a hibaforrások kibogozhatatlanul összekeveredve együttesen hatottak. Jelent-

kezésük legvilágosabb formáját az első 5 éves tervben ismerhetjük fel kialakításától, megindításától kezdve.

Miben jelölhetjük meg a gazdaságpolitika főbb hibáit?

Elsősorban a termelési viszonyok átalakítása területén érvényesülő irreális, gazdaságilag és politikailag egyaránt megalapozatlan sietség szemléletének eluralkodására kell utalni. Amennyire időszerű volt ugyanis történetileg a szocialista építés megindítása, annyira fontos volt, hogy ez a gazdasági-társadalmi realitásoknak megfelelő módon és ütemben történjék.

A társadalmi átalakulás terén számolni kellett a magyar társadalom szerkezetével, paraszti túlsúlyával, a különösen erős paraszti tulajdonvágy tényezőjével, a középrétegek sajátosan jelentős, hosszas történelmi előzmények által megalapozott, tehát nem gyorsan eltüntethető szerepével, a magyar társadalmat ért megelőző negyedszázados fasiszta, szovjetellenes, s még ennél is jóval régibb keletű nacionalista fertőzéssel. A gazdaságfejlesztés programjának kialakításánál számolni kellett a gazdasági fejlettség alacsonyabb színvonalából adódó tényezőkkel, mindenekelőtt a megtakarítási, felhalmozási lehetőségek korlátozottságával, az ország nyersanyag-szegénységével, a gazdaság egyoldalú szerkezetével, az agrár elmaradottsággal, a kisipar viszonylag jelentősebb szerepével. Ezen tényezők természetesen erősen befolyásolták a szocialista átalakítás menetét, különösen körültekintő, minden téren fokozatos előrehaladást tettek szükségessé! A Kommunista Párt 1947-ben még valóban számolt e tényezőkkel, s a szocialista építést hosszas történeti folyamatnak tekintette.

Számos olyan, 1947—48 fordulója körüli megnyilatkozást idézhetnék, melyek ezt a tényt meggyőzően dokumentálják. 1948 közepétől, a fordulat adta lehetőségeket kiaknázva, közvetlen napirendre kerülhetett a szocialista építés, de az MKP, illetve MDP ebben a periódusban nemcsak meggyorsította e folyamatot, de teljesen elszakadva a realitásoktól, hosszabb történeti szakasz helyett pár évre, úgyszólván egyetlen ötéves terv idejére vélte lerövidíthetőnek azt.

„A népgazdaság ötéves tervének megvalósítása folytán — értékelték a célkitűzéseket — komoly gazdasági-társadalmi változások történnek Magyarországon. Ebből a szempontból tekintve, az ötéves népgazdasági terv főadata abban áll, hogy biztosítsa a *szocializmus alapjainak a lerakását az egész magyar népgazdaságban*, tehát a város mellett a falun is, hogy biztosítsa lényegileg a szocialista gazdasági rend győzelmét a magyar népgazdaság egészében.”

A szocializmus alapjainak megteremtése — különösen, ha figyelembe vesszük a fogalomhasználat különbségeit, vagyis azt, hogy itt lényegében többről volt szó, mint amit ma a szocializmus gazdasági alapjainak lerakásán értünk — ily rövid idő alatt teljesen irreális program volt, hiszen még mai értelemezésben sem kevesebről lenne szó, mint a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá tételéről az ipar, kereskedelem és közlekedés mellett a mezőgazdaságban is, holott ez utóbbi területen ezen átalakulás anyagi és politikai feltételei még egyaránt hiányoztak. De nem lehetett volna számításokon kívül hagyni természetesen a kisipar sajátos magyarországi szerepét sem, azt a tényt, hogy még a felszabadulás után is az ipari munkások közel 40%-a a kisiparban dolgozott.

S a termelési viszonyok átalakításával egyidőben a termelőerők olyan mérvű fejlesztését is jelenti, mely lehetőséget teremt a szocialista elosztás elvének érvényesülésére, valamint az osztályviszonyok radikális átalakulására,

ami egyben feltételezi a kulturális forradalom kibontakozását is. Mindennek pedig az életszínvonal emelkedésével kell együttjárnia.

E hatalmas feladatok ily siettetett, irreálisan rövid időre kitűzött programját, melyhez hasonlóval, ha kevésbé is kiélezett formában a legtöbb népi demokratikus országban találkozhatunk, legnagyobb hiba lenne egyszerűen valamiféle elméleti tévedésnek ítélni. Ez a politikai, külpolitikai szemléletből következett, és a legközvetlenebb gyakorlati gazdaságpolitikai, gazdasági konzekvenciákkal járt. Önmagában e szemlélet törvényre emeléséből — mint az 50-es évek gyakorlata világosan igazolta — a türelmetlen sietség és erőszak jutott érvényre, a mezőgazdaság kollektivizálása és a kisipar, sőt általában a még meglévő nem-szocialista szektorok — kiskereskedelem, magánháztulajdon stb. — területein. Ez realizálódott tulajdonképpen az ötéves terv siettetett megindításában is, holott 1950 januárjában a tervezés munkálatai még egyáltalán nem voltak befejezettek, sőt a Tervhivatal intern megállapítása szerint is a gazdasági tervezés mintegy másfél éves késésben volt, s ezért elsőrendű gazdasági kérdéseket — új létesítményre vagy üzem bővítésre lenne-e szükség, hova telepítsék az üzemet stb. — a műszaki tervezés során döntötték el, sőt a beruházások többségét, 1950-ben háromnegyedét komplex terv és költségvetés nélkül kezdték meg. Realitásokkal számoló, józan gazdaságvezetés mellett a 3 éves terv befejezése után — esetleg közbeeső, egyéves tervekkel — megfelelő időt biztosítanak a szolid előkészítésre, s egyben nyugodt lehetőséget azoknak az egyszeri feladatoknak megoldására, melyeket az 1948 és 1949. évi államosítások nyomán az ipar és iparirányítás teljes átszervezése kívánt.

Az említett gazdaságpolitikai szemlélet — ezt említhetjük *második* mozzanatként — a termelőerők fejlesztésének értelmezésében is érvényre jutott. A népi demokratikus országok adottságaitól és a hatalmas társadalmi-technikai változásoktól elvonatkoztatva, s ez a magyar gazdaságvezetésre különösen jellemző volt, a termelőerők fejlesztésének szocialista céljait és feladatait a 30-as évek szovjet gyakorlatának elméleti sémává merevített átültetésében látták. E gyakorlat számos elemét Sztálin lényegében mintegy iparosítási elméleti rendszerbe is foglalta. A lenini alaptételekre épülő, de a háború utáni évekre dogmává merevített, vagyis a társadalmi és technikai fejlődés új tényeit figyelmen kívül hagyó iparosítási elmélet problémáját e keretek között most nem tehetjük vizsgálat tárgyává, annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy az élettelené vált tétel már meglehetősen történetietlen szemléletet árasztott, nem vette pl. figyelembe, hogy az iparosítás a technikai fejlettség más és más történeti szakaszában más és más követelményeket szab. Hogy pl. a nehézipar vezető szerepének hangsúlyozása a XX. századi iparosodásnak ugyan elengedhetetlen tényezője, de önmagában a nehézipar elsődlegességének hangsúlyozása korántsem elegendő, hiszen az ipar és technika előrehaladásával más és más ágazatok kerülnek előtérbe: a XIX. és XX. század fordulója körül még a kohászat és vasúti-, vízijármű gyártás dominált, az első világháború után a villamosság széles elterjedése, a robbanómotor és szerszámgépek tömegtermelése kerül középpontba, hogy a második világháború után a komplex automatizálással kapcsolatosan az elektrotechnika és műszeripar, a műanyaggyártás és atomenergiaipar jelentősége hódítson teret.

Az alkalmazott iparosítási elmélet tehát nem helyezte előtérbe a korszerűség iparszerkezeti, illetve nehéziparszerkezeti mozzanatát, sőt a sajátos adottságokra épülő szovjet fejlesztési irány példáját tekintette törvényszerűnek.

A teljesség igénye nélkül ehhez csupán azt tennem még hozzá, hogy nem tartott lépést az iparosítási elmélet a társadalmi fejlődés új tényeivel sem, nevezetesen nem vonta le a szocialista tábor kialakulásának, az egyidejűleg megindított iparosításnak elméleti-gyakorlati konzekvenciáit, sőt az iparági összehangolás, tervegyeztetés, gazdaság-összekapcsolás vámunión keresztül kiépítendő, 1947—48-tól főként bolgár és jugoszláv részről kezdeményezett ténylegesen jelentkező törekvéseivel szembeszegülve, az újszerű együttműködés hatalmas fejlesztési lehetőségeiről hamarosan lemondtak.

Az iparosítás — nemcsak időben, de irányban is — párhuzamos megindítása idején a fejlesztés összeegyeztetése rendkívüli előnyöket nyújthatott volna, s az arról való lemondás nemcsak a termelési, fejlesztési együttműködés előnyeitől fosztotta meg az egyes népi demokratikus országokat, de részben a nemzeti sajátosságok alapos figyelembe vételének lehetőségeitől is. A modern gazdaság körülményei között ugyanis, különösen kisebb országok esetében, csak akkor lehet a hazai adottságokat valóban kellően figyelembe venni, ha széleskörű nemzetközi munkamegosztás valósul meg. Miután erre, a KGST megteremtése és a főként kétoldalú kereskedelmi együttműködés nagyjelentőségű lépései ellenére sem került sor, elkerülhetetlen hibák jelentkeztek a fejlesztési koncepciókban. A magyar gazdaságvezetés azonban még korlátozottabb értelemben sem mérte fel jól az ország adottságait. A megtakarítások, a felhalmozás mértékének lehetőségei, a népsűrűség, technikai-termelési fejlettségi szint, a rendelkezésre álló, illetve számításba jövő munkaerő átlagos kulturális színvonala stb. mind megannyi tényező, melyek a növekedés lehetőségeit befolyásolják, s melyek pl. a Szovjetunió iparosítási periódusában számos népi demokratikus országban, illetve ez utóbbi országok között az iparosítás egyidejű megindítása idején, sokszor igen nagy különbségeket mutattak. Ez a gazdaságfejlesztés és iparosítás lehetőségeit, útjait erősen befolyásolta, s míg pl. a Szovjetunióban s egyes népi demokratikus országokban a konkrét lehetőségek az extenzív fejlesztést a növekedés fontos tényezőjévé tették, s a feszített ütem lehetőségeihez is hozzájárultak, addig más népi demokratikus országokban úgyszólván minimális, alárendelt, átmeneti szerepet játszhattak. A fejlesztés konkrét tényezőinek és lehetőségeinek irreális megítélése, az önálló elméleti munka mellőzése hazánkban annál is súlyosabb következményekkel jártak, mivel a közép-kelet európai országok között fennálló alapvető történeti-fejlődési hasonlóságok ellenére a természeti, anyagi, népességi fejlődési feltételek kevés országban voltak annyira eltérőek, mint éppen a Szovjetunióban és Magyarországon, s ezért a Szovjetunióban alkalmazott iparfejlesztési út és módszerek mechanikus másolása rendkívüli aránytalanságokra vezetett.

Az első ötéves terv célkitűzéseinek kialakítását Magyarországon az adott helyzetben tehát végül is nem előzte meg annak kikutatása, mely népgazdasági és iparon belüli ágazatok legerőteljesebb fejlesztésével, legszélesebb piacokra történő kiépítésével lendíthető előre legeredményesebben az ország iparosítása, s mely ágazatok fejlesztése — különösen a kedvező adottságok hiánya esetén — lenne szükségtelen a nemzetközi kooperáció esetében. Az ilyen elemzések tanulságainak realizálására a legtöbb esetben nem is nyílt volna mód. Ilyen körülmények között az ipar gyors ütemű fejlesztése, az iparágak egymáshoz fűződő kapcsolatait, összefüggéseit az önellátást, az alapanyagellátás maximális belső biztosítását tették szükségessé, vagyis az autarchiás iparfejlesztés irányába tolták az országot. Ez olyan kis, s nem eléggé

sokoldalú gazdasági forrásokkal rendelkező ország esetében, mint Magyarországon, különösen káros, a gazdaságosság és magasfokú termelékenység alapvető szocialista iparfejlesztési elveinek mellőzésére vezetett. Amikor az első ötéves terv gazdaságfejlesztési célkitűzései tehát helyesen fogalmazták meg az alapvető, hogy szükséges az ország gyors iparosítása és a nehézipar elsődleges fejlesztésének biztosítása, nem jelöltek meg valóban korszerű gazdasági követelményeknek megfelelő tervcélkitűzéseket.

S a gazdaságpolitikai célkitűzéseket konkrétan megfogalmazó első 5 éves terv kidolgozása során a hibák egyre élesebben ütköztek ki. Az egymást követően kidolgozott, többször átalakított tervvariánsok, különösen 1949 tavasza után, egyre inkább az egyoldalú mennyiséghajszolás jegyében álltak. Az 1948 ősztől 1951 elejéig mintegy négy alkalommal végrehajtott, részben nyílt, de részben intern tervemeléseket áttekintve már erre a periódusra vonatkozóan nyilvánvalóvá válik, hogy a gazdaságvezetés a valóságos vagy csak vélt lehetőségek maximális kiaknázását tekintette elsődleges feladatnak. Így emelkedtek a beruházási előirányzatok már 1948–49 folyamán az eredeti 28 milliárdról először 35 majd 50 milliárdra. Az első tervévre előirányozott investíciós összeget már az első negyedév után 14%-kal, s az év közepén a következő év előirányzatát 35%-kal növelték, amely állandó feszítési sorozatot végül betetőzték az ismeretes 1951 februári események, melyek az egész beruházási keretet 85 milliárdra feszítették. Az 1951. évi beruházások ezek szerint már 38%-kal magasabbak voltak, mint az 1950. évié, s az 1952-es beruházások ismét majdnem egyharmaddal növekedtek!

Az előirányzatok maximális feszítésére irányuló törekvés mint gazdaságpolitikai szemlélet már 1949-től eluralkodott tehát, s 1951 február csak újabb, igaz nagyon fontos, állomás volt ezen az úton. Ez a gazdaságpolitikai szemlélet és gyakorlat természetesen önmagában is erősen hibáztatható.

Ezzel kapcsolatosan egyébként különféle értékelések láttak napvilágot. A gazdaságpolitikai hibák első feltárását követően a pártvezetés éppen a túlfeszítésben jelölte meg az elkövetett hibák lényegét. 1953 júliusában, a kormányprogramot követően megrendezett aktívaiülésen Rákosi Mátyás az 1951 februári túlzott tervemelést állította középpontba, leszögezve, hogy a 30 milliárdos emelés túl sok volt, kevesebbet kellett volna emelni. De sűrűn találkozhatunk hasonló megállapításokkal későbbi értékelésekben is. Politikai gazdaságtani jegyzetünk 1962. évi kiadásában pl. az áll, hogy „a problémák *kiindulópontját* az első 5 éves terv eredeti célkitűzéseinek lényeges módosítása képezte 1951-ben. A terv első évre eső előirányzatainak jelentékeny túlteljesítése szükségessé tett bizonyos módosítást. A változtatás mértéke azonban túlzott volt...”

Ezekkel az álláspontokkal a Statisztikai Hivatal már az 5 éves tervről 1955 nyarán kiadott jelentésének „következtetések” c. zárófejezetében — melyet 1957-ben hoztak nyilvánosságra — meggyőzően vitába szállt. A hibák „terv-túlemelésre”, „túlfeszítésre” történő visszavezetésével szemben a fő hibát abban jelölte meg, hogy a „beruházások nem voltak elég hatékonyak”. A mélyebb igényű elemzés sem volt azonban mentes a leegyszerűsítéstől, hiszen úgy érvel, hogy ha a beruházások terén nem történtek volna súlyos hibák, akkor a „túlzott iparosítás”, a „túlzott beruházás” legfeljebb „túlzott” ütemű gazdasági növekedésre vezetett volna. Ez azonban már nem fogadható el.

Megítélésem szerint valóban teljesen elhibázott lenne a maximálisan feszített ütemű fejlesztésben a gazdaságpolitikai hibák e sokat vitatott mozza-

natában keresni a hibák legfőbb forrását. Ugyanakkor azonban jelentőségénél kisebb szerepet tulajdonít e hibáknak az, aki a „túlzott iparosítás” és „túlzott növekedés” közé elméletileg egyszerűen azonossági jelet tesz, s ezért legfeljebb abban találja a túlfeszítés hibáját, hogy az a lakosságot túlzott áldozatokra kényszeríti. Ezzel kapcsolatosan Michal Kalecki fejtegetésére utalok.

Kalecki ugyanis szellemesen kimutatja, hogy a feszített ütem, külön hibák elkövetése nélkül is, felborítja a népgazdaság arányait, s mintegy automatikusan belső fékeket hoz működésbe. Bizonyos „plafonok” keletkeznek a munkaerőhiány, az import-igény és annak export-ellenpárja, a mezőgazdaság, a tervezési-építési munkák területén, egyszerűen a gazdaság különböző ágainak speciális természete folytán. A fejlesztési ütem önkényes túlfeszítése tehát korántsem eredményez valóban arányosan gyors ütemű gazdasági fejlődést, mint egyesek feltételezik, hanem csupán a nagy beruházásokkal arányban nem álló, csökkent termelési, növekedési eredményekre vezet.

A valóságban azonban a legkevésbé sem vonatkoztathatunk el az egyéb tévedésektől.

Harmadik mozzanatként éppen ezért a fejlesztés irányának kérdését emelhetjük ki. Az előirányzatok túlfeszítése ugyanis egyáltalán nem általános érvénnyel jelentkezett, nem jellemezte a gazdaságfejlesztés minden területét. Az előkészítés és a már említett sorozatos változtatások alkalmával az egyoldalúság mind erőteljesebben érvényesült. Ez jellemezte az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésének aránytalanságát. Az első tervvariáns a beruházások 40%-át fordította volna az iparra, s 20%-át a mezőgazdaságra, az 1949 végén törvényre emelt terv közvetlen és közvetett ipari előirányzatai a beruházások 50%-át is meghaladták, míg a mezőgazdaságnak 15%-ot irányoztak elő. Még aránytalanabb volt az első tervgyakorlata.

Az aránytalanság az iparon belül is éles volt. A gazdaságfejlesztés központi feladatát a bányászat és kohászat maximális fejlesztésében jelölték meg. Gerő Ernő már 1949 tavaszán megfogalmazta: „Jelenleg iparunk és egész népgazdaságunk gyors fejlődésének legfőbb akadályozója, hogy nem termelünk elegendő vasat, acélt, hengerelt acélt. . . Ezért ötéves tervünk alapkérdése vas- és acéltermelésünk fejlesztése olyan ütemben, amelyre nincs példa a magyar ipar történetében.” A kialakuló gazdaságpolitika legfőbb követelményeként azt fogalmazták meg, hogy a vas és acél országává kell tenni Magyarországot. Ennek hatására mi sem jellemzőbb, mint hogy az 1950. évi beruházások közel 10 milliárdos összegéből csupán 180 millió jutott a fogyasztási iparoknak, s 1951 után ezen iparok beruházásainak aránya általában is csak 4%-ot tett ki. De az aránytalanságok a nehézipar fejlesztésén belül is élesen fennállottak. A nehézipar 3,4 milliárdos fejlesztési összegéből 1950-ben az erős- és gyengeáramú villamossági, valamint a finommechanikai ipar mindössze 245 millióval részesedett, ami együttesen is 50%-kal kevesebb volt, mint amit egyedül a kohászatra fordítottak. Az 1951-es tervemelést követően az összes beruházások 43—45%-át koncentrálták a nehézipar néhány előtérbe állított ágába.

Ugyanakkor az egyoldalú fejlesztés terén is csak a mennyiségi szemlélet uralkodott: minél több vasat, acélt, szemet termelni, s ennek következtében a technikai színvonalat nem tekintették elsősorú tényezőnek. Jól mutatja ezt, hogy a meglévő műszaki szint fenntartását sem biztosították. A valóságnál amugyis alacsonyabban megszabott értékesökkenés jelentős részét is, mintegy

felét elvonták a vállalatoktól, ami a géppark fokozódó avulására, öregedésére vezetett, s erre még olyan elméleti vigaszt sem találhatott a gazdaságvezetés; mint az erkölcsi kopás esetében, melynek létét a szocialista viszonyok között egyszerűen tagadták.

A népgazdaság lényeges technikai előrehaladását egyébként már a fejlesztési irány is lehetetlenné tette, hiszen nem a fejlesztés középpontjába állított ágazatok voltak az ipar technikai fejlődésének elsősorú hordozói. De még a legnagyobb erőfeszítéssel fejlesztett ágazatok új létesítményei sem a legfejlettebb műszaki színvonalat képviselték. A közgazdasági irodalomban nem egyszer olvashattunk pl. olyan új üzemekről, melyeknek nagy költséggel felépített épületeit használt, sőt sokszor nagyon használt gépekkel rendezték be. Hasonló hibára utal, hogy pl. a gépgyártás fejlesztése során — ugyan csak a termelés mennyiségi növelését hajszolva — már elavult konstrukciójú szerszámgépek gyártását szorgalmazták. A Tervhivatal jelentése is leszögezte, hogy már az új gépek is részben elavult típusúak, s pl. 1950-ben a 630 db, itthon gyártott és munkába állított esztergapadból mindössze 18 db volt alkalmas gyorsforgácsolásra.

A gazdaságpolitika ezen meghatározó, a fejlesztés irányát rossz vágányokra terelő és a legkorszerűbb technika helyett a mennyiségek hajszolására vezető hibája a legszorosabban összefüggött a gazdaságfejlesztést politikai okokból eluráló *honvédelmi szempontok elsődlegessé* válásával. A fejlesztés egyoldalúságát és kiáltó aránytalanságait egyáltalán nem lehet csupán gazdasági okokkal magyarázni. A valóságos magyarázatot a nagyon közeli, elkerülhetetlen háború szemléletében kereshetjük.

Ebben a helyzetben ugyanis a legszélesebb értelemben vett, vagyis a hadiipart is magában foglaló honvédelmi fejlesztés előirányzatai — s ez korántsem volt természetesen egyedi jelenség — Magyarországon is az egész beruházási, gazdaságfejlesztési politika meghatározó tényezőivé váltak. Az 1949 tavaszán nyilvánosságra hozott tervelőirányzat év végére történt jelentős felemelésének hivatalos indoklása az időközben végbement, nem várt ütemű gazdasági fejlődésre, új tartalékok feltárására hivatkozott. A valóságban azonban, mint egy május végi, az MDP titkárságához benyújtott előterjesztés megállapította, elsősorban katonai-hadiipari megfontolásokról volt szó. Az ötéves terv időszakára levéltári forrásokra alapozott számításaim szerint az öt évre előirányzott polgári beruházások mintegy felét kitevő katonai kiadásokat irányoztak elő.

Az első tervében viszont a polgári beruházások és a honvédelmi kiadások tétele — jelentéktelen, 200 millió eltéréssel — lényegében egyenlő mértékű volt. Ez azzal is kapcsolatban állt, hogy a honvédelmi fejlesztést a közeli háború elkerülhetetlenségének nézőpontjából, különösen siettetve igyekeztek megvalósítani, s ezért az előirányzatokat nem 5 évre tagolva, hanem az első évekre sűrítve szerepeltették. „A fejlesztést a Párt a népgazdasági terv első éveire írta elő — állapította meg a Tervhivatal egyik főosztályvezetői értekezlete — és ezzel a terv legszűkebb keresztmetszeteinél okoz feszültséget.” Hogy ez milyen konkrét következményekkel járt, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy a gépgyártás termelésfejlesztésnek előirányzata — az akkori iparügyi miniszter megállapítása alapján — a béketermelés szükségleteit figyelembe véve mintegy 87%-os volt, de mivel ez csak részben tartalmazta a honvédség és a hadiipar szükségleteit, ezért a gépgyártás termelésnövekedését végül is 195%-ban határozták meg.

Nyilvánvaló, hogy a kialakuló, eluralkodó katonai szemlélet a gazdaságosság, termelékenység szempontjait háttérbe szorította. Ezt 1951-ben a pártvezetés a beruházások hatékonyságát vizsgálva bizalmas feljegyzésben világosan meg is fogalmazta:

„A beruházásokat — állapították meg — mindenkor a politikai szempontok szabják meg és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be.”

A gazdasági mutatók mindezen tényezők hatására valóban rendkívül kedvezőtlené váltak. A hatalmas erőfeszítésekkel biztosított beruházások hatékonysága a legtöbb esetben még a hasonló hibajelenségeket tükröző más szocialista országokhoz képest is igen alacsony volt. Ezt mutatta már a beruházások kirívóan magas építkezési hányada is. Az első 5 éves terv idején Magyarországon a nemzeti jövedelem 15%-át fordították építkezési tevékenységre. Az ipari beruházások építkezési hányada pedig több mint 5-szörösen haladta meg a gépi berendezésekre fordított összegeket. Ezek oly kedvezőtlen arányok, melyeket nem indokolhat, hogy az iparosítás kezdetén a beruházások építkezési hányada szükségképpen magas. Az Egyesült Államok XIX. század végi iparosodási időszakát tekintve pl. azt láthatjuk, hogy ott a nemzeti jövedelemből másfélszer kisebb hányadot fordítottak építkezésekre, s az ipari beruházások építkezési hányada csak 3-szor haladta meg a gépi beruházások hányadát.

Nem utolsósorban a hibás fejlesztési irány és a gazdaságossági tényezők teljes elhanyagolása következtében az ún. tőkeefficiens, az egy egységnyi beruházással együttjáró nemzeti jövedelem emelkedés mutatója is súlyos ellentmondásokra utal, hiszen az ötéves terv idején 1 egységnyi beruházás csak 0,28 egységnyi nemzeti-jövedelem növekedéssel járt együtt!

A lehetőségekkel nem jól számoló erőfeszítések azért sem vezettek kellő eredményre, mert egyre túlzottabb mértékben növekedett a befejezetlen beruházások állománya, s az 50-es években általában túlhaladta a befektetések évi összegét.

A fejlesztés feladatait jórészt extenzív eszközökkel igyekeztek elérni, s bár erre néhány évig átmenetileg volt is lehetőség, az egyoldalúság, a technikai színvonal, az intenzív fejlesztési feladatok elhanyagolása formájában ez súlyos hátrányokkal járt. Az iparosítás megindítása után még nagy munkaerőtartalékok voltak az országban, amit jól mutat, hogy minden 100 keresőre 135 eltartott jutott, másrészt, hogy a kereső népesség jóval több mint fele még a mezőgazdaságban talált megélhetést.

Ennek ellenére kedvezőtlen tünet volt, hogy négy év alatt kereken 400 ezer új munkaerőt vontak be az iparba, ami a létszám 50%-os növekedésére vezetett, s ez vált a termelésnövelés legfontosabb tényezőjévé.

A gazdaságpolitika eddig vizsgált hibái arra vezettek, hogy a nehézipar fejlesztése nem vonta maga után a könnyűipar és a mezőgazdaság megfelelő fejlődését, hogy nem alapját, de végül is akadályát képezte a népgazdaság egyéb ágai fejlődésének.

A gazdaságpolitika egyik legsúlyosabb és legvilágosabban jelentkező hibája — mely a szocialista fejlesztés nemzetközi problémáját képezte — éppen ebben a népgazdasági aránytalanságban, a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásában jelentkezett. Már utaltam a mezőgazdasággal kapcsolatos legsúlyosabb hibára, a szocialista átalakítás erőltetett, erőszakos siettetésére, amelyet ugyanakkor még a beruházások oldaláról sem igyekeztek kellően támo-

gatni. Az első tervvariáns 20%-os mezőgazdasági beruházásai helyett a terv megindítása évében még 10% sem jutott e célra, s ez nemcsak viszonylagos visszaesés, de pl. az 1950-ben beruházott 960 millió forint abszolút mennyiségét tekintve is elmaradt az előző évi 1 milliárdos összeg mögött. S bár a mezőgazdaság fejlesztésének programja a terv fő feladatai között a második helyen szerepelt, s az iparfejlesztés indoklásánál sűrűn hivatkoztak is rá, a valóságban e célra komoly erőket nem áldoztak. A pártvezetés nyilvánvaló célja az volt, hogy mielőbb megvalósítsa a mezőgazdaság szocialista átalakítását, s a termelésfejlesztést inkább csak ezt követő feladatnak tekintette. A két cél együttes megvalósítására nem is törekedett, ami különösen kiélezte az egyébként is jelentkező veszélyt, hogy az átszervezést a termelés hanyatlása kísérje.

Lényeges mezőgazdasági fejlődés nélkül pedig a magyar gazdaság tartósan gyors ütemű növekedése nem lehet szilárd, megalapozott. A háború előtti termelési színvonal, amelyet a helyreállítási korszakban sikerült megközelíteni, amely tehát nagyjából a szocialista fejlesztés kiindulópontját képezte, nagy exportfeleslegeket biztosított ugyan, de csak a lakosság legszélesebb tömegeinek nyomorszínvonalára révén. A fogyasztás ugrásszerű növekedése és az ipar növekvő mezőgazdasági nyersanyagszükséglete, amely a szocialista fejlesztés természetes velejárója, csak akkor teszi lehetővé a mezőgazdasági exportot, ha a termelés is nagy léptekkel halad előre. Márpedig az agrárexport — részletesebb indoklásra e keretek között nincs lehetőség, de szükség sem — változatlanul fontos volt. A súlyosan elmaradott állapotban levő magyar mezőgazdaság nagyarányú fejlesztési feladatának felismerése a szocialista gazdaságpolitika elsőrendű feladata lett volna. Radikális változtatásokra lett volna szükség, elsősorban a hozamok növelését, az állatállomány fejlesztését szolgáló jelentős beruházások útján.

A mezőgazdaságra azonban csak mérsékelt erőket szántak, s azokat sem a hozamnövelés területeire fordították. A fejlesztést úgyszólván a traktorok és aratógépek számának, főként munkaerőkiesést pótló növelésére egyszerűsítették. Ez utóbbi pedig, önmagában bármennyire is fontos, korántsem elegendő a termelés növeléséhez, s a végül is előállott helyzet jellemzésére elegendő utalni arra a súlyos visszaesésre, amely a mezőgazdasági termelésben s különösen árutermelésben az 5 éves terv idején bekövetkezett, s amely az egész gazdasági előrehaladás egyik fő fékjavé vált. Egyébként nem érdektelen, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődése már 1950-ben megrekedt, ami komoly élelmezési zavarokra vezetett, s 1951. január 1-től a jegyrendszer fokozatos visszaállítását eredményezte. Igen hamar lehetővé vált volna tehát a fejlesztési hiba felismerése. A voluntarista gazdaságvezetés folytán azonban erre sem nyílt mód.

A gazdaság egyes területein, pl. a nehézipar egyes ágainak fejlesztésében elért valóban jelentős sikerekben megnyugtató vigaszt találtak a más területeken bekövetkezett megrekedésre, az előállott súlyos aránytalanságokra. Mindezen hibák végül is arra vezettek, hogy a gazdaságfejlesztés fő célja, az élet-színvonal emelése, az életviszonyok javítása a gyakorlatban úgyszólván a gazdaságpolitikai koncepció realizálásának első percétől, az 5 éves terv megindításának első évétől lekerült a napirendről. Változatlanul beszéltek az élet-színvonal emeléséről, sőt emelkedéséről, de igaz, hogy mind többet lehetett hallani a jövő felélésének veszélyéről is. Az egy főre eső reálkeresetek emelkedése — minden tényezőt, a burkolt minőségrontást is figyelembe véve — már 1950-ben megállt, a következő években pedig jelentősen, több mint egyötöddel csökkent. Az áruellátás visszaesett, a fogyasztási cikkek választéka úgyszólván

megszűnt, s egyre több volt a hiány. A lakásépítési program betartása helyett a lakáshelyzet jelentősen romlott.

A gazdaságpolitika hibái igen hamar, már 1952–53-ra súlyos gazdasági helyzet kialakulására vezettek, s a szocialista építés kínálózó lehetőségeit e hibák miatt közel sem sikerült teljesen kiaknázni. A „fordulat éve” után kitűzött szocialista célkitűzéseket nemcsak azért nem sikerült maradéktalanul teljesíteni, mert e célkitűzések sok területen irreálisan nagyok voltak, hanem azért sem, mert a vázolt hibarendszer folytán súlyos belső ellentmondások léptek fel.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a szocialista célkitűzések megvalósítása ezekben az években kudarcba fulladt volna. Nagy léptekkel haladt előre az ország a szocialista gazdasági viszonyok kialakulása, valamint a társadalom és gazdaság szerkezetének átalakítása útján. Az iparban, kereskedelemben, a gazdaság legnagyobb területein uralkodóvá váltak, a mezőgazdaságban is tért hódítottak a szocialista termelési viszonyok, s a hatalmas beruházások révén Magyarország rövid idő alatt agrár-ipari országból ipari-agrár országgá vált. A megvalósuló szocialista célokat azonban áthatották a hibák. Nem arról volt szó, hogy az egyik oldalon eredmények jelentkeztek, s ezeket hibák kísérték, de a szocialista fejlesztés eredményei keveredtek össze sokat ártó hibákkal. A szocialista viszonyok térhódításának értékét a mezőgazdaságban az erőltetett siettetés gyengítette, szilárdságát lazította. Az iparosítás vívmányait a kialakított gazdasági struktúra hibája, a termelési arányok és a technikai-termelékenységi szint korszerűtlensége súlyos ellentmondásokkal terhelte. A szocialista építés kínálózó lehetőségeit a hibák miatt közel sem lehetett kiaknázni, s az elért eredmények elmaradtak az érdekében tett hatalmas erőfeszítések és áldozatok mögött. Meg kell azonban jegyezni, hogy ha a gazdaságpolitika szakaszait el tudjuk s el is kell választani, a gazdaság és társadalom fejlődési folyamatai aligha bonthatók a gazdaságpolitikának megfelelő rövid szakaszokra. Ilyen jellegű, vagyis a gazdaságpolitikának megfelelő ciklikusság feltételezésével semmiképpen sem lehetne egyetérteni. A gazdaságfejlődés gazdaságpolitika által is formált eredményeire tehát a szocializmus alapjainak megteremtése egységes korszakának egészére vonatkozóan kell majd visszatérnünk.

III

A felszabadulás óta eltelt két évtized során alkalmazott gazdaságpolitika 1953-ban újabb állomáshoz érkezett.

Mint ahogy az 1948-as fordulatot s ezen belül az 1948–1953 között kibontakozó gazdaságpolitikai hibákat sem érthetnénk meg a nemzetközi összefüggések nélkül, s amint a megfelelő helyen az előzőekben utaltam a nemzetközi munkásmozgalomban a személyi kultusz időszakában jelentkező hibákra, úgy természetesen első helyen kell említeni azokat a változásokat, melyek 1953 után a Szovjetunióban és a nemzetközi munkásmozgalomban a korábbi hibák, s azokon belül gazdasági, gazdaságpolitikai hibák leküzdése terén kibontakozóban voltak. Ekkor indult meg a gazdaságpolitikai hibák felismerésének folyamata — ha az nagyon is fokozatos volt csupán —, támadt fel a közgazdasági elemzés iránti igény, érlelődtek azok a nézetek, álláspontok, s születtek meg az első, igaz nagyon-nagyon tétova, lépések is, melyek nélkül a fejlesztési célok későbbi radikális módosítása teljességgel érthetetlen, sőt elképzelhetetlen lenne.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitika „új szakaszának” meghirdetése ellenére 1953 után még nagyon is kísértett a régi, hogy valóban gyökeres fordulatról, a hibás gazdaságpolitika egészséggel való felváltásáról egészében korántsem beszélhetünk. Átmeneti jellegű évek voltak azok, telve ellentmondásokkal. S ez jellemezte az 1953 és 1956 közötti egész periódust. Éppen ezért a történeti periodizáció e tekintetben különösen nehéz. Nyilvánvaló, hogy az 1953 és 1956 közötti évek a gazdaságpolitikában *külön* szakaszt képeznek, hiszen lényegesen elütnek mind az 1953 előtti, mind pedig az 1957-től kezdődő időszaktól. Legalább ennyire egyértelmű azonban, hogy ezek az évek nem tekinthetők a gazdaságpolitika *önálló* szakaszának, hiszen éppen az átmenetiség volt legfőbb jellemzőjük. E szakasz bizonyos értelemben az 1948-tól kezdődő korszakhoz kapcsolható, vagyis az MDP gazdaságpolitikája mint egység kezelhető. Ez a felfogás sok szempontból nagyon indokolt. A történeti fejlődés folyamatait szem előtt tartva azonban az 1953 és 1956 közötti külön szakasz nem csupán a régi gazdaságpolitika záróakkordja, de sokkal inkább az 1957-től kezdődő periódus előjátéka is! 1957-től — találó megállapítással — az új gazdaságpolitika kialakításának törekvése hivatalos kormányzati programmá vált. Az új gazdaságpolitika valóságos szárba szökkenésének előzményeit, gyökereit és első hajtásait találhatjuk meg azonban az előző években. A nemzetközi munkásmozgalomban, a Szovjetunióban és a szocialista tábor más országaiiban a személyi kultusz gyűjtőfogalommal jelzeti hibák felszámolásával meginduló újabb fejlődési folyamatok szerves részeként megindult a korábbi ellentmondások feltárása és kiküszöbölése. Ez természetesen eleinte általában csak nagyon vontatottan és különösen ellentmondásosan haladhatott előre, hiszen nemcsak a visszahúzó erők voltak még rendkívül nagyok, de az előrehaladás tényezői sem lehettek egyértelműek. A változások Magyarországon 1953 nyarán igen éles formákban jelentkeztek, s e téren az első lépést, mint ismeretes, az MDP Központi Vezetőségének júniusi ülése tette meg, melyet a kormány átalakítása és új kormányprogram meghirdetése követett. Ezek az események a gazdaságpolitikában, a korábbi hibák bírálata révén, ugyancsak megindították a változásokat. Az elemzés azonban ekkor még csupán a felszínen maradt. A kormányprogramban megfogalmazott megállapítások a valóságos erőforrásokkal nem számoló, az ország erejét túlzottan igénybevevő, s ezért a dolgozó nép élet-színvonalának csökkenésére vezető beruházási, iparosítási politikát bírálva elítélték a nehézipar fejlesztésének egyoldalú túlajtását, s a népgazdaság fejlesztésének üteme mellett a fejlesztés iránya módosításának szükségességét is kinyilvánították. Ez utóbbi alatt részben a könnyű- és élelmiszeripar fejlesztésének, valamint a megrekedt mezőgazdaság fellendítésének követelményét fogalmazták meg. Ezt nemcsak a beruházási politika módosításával, de a sem gazdaságilag sem politikailag kellően alá nem támasztott, túl gyors ütemű szövetkezetesítési politika módosításával, a paraszt-gazdaságban rejlő lehetőségek teljesebb kiaknázásával akarták elérni. A meghirdetett új gazdaságpolitika homlokterébe pedig mindezzel szoros összefüggésben a népjólét állandó emelését állították.

Ezt követően, mint már hivatkoztam is rá, a pártvezetés a gazdaságpolitika hibáit igyekezett egyedül a túlfeszítés mozzanatára redukálni, s a legtöbb hibátényezőt, mint gyakorlati politikája bizonyította, nem is ismerte fel.

A foganatosított intézkedések inkább csak tüneti kezelést jelentettek, s nem egyszer egyik vagy másik hibát javítva a többi területen jelentkező

zavarokat csak súlyosbították. Nem nyílt valóságos lehetőség a hibás gazdaságpolitika megszüntetésére. Az elkövetkező három esztendőöt ellentmondásos, kapkodó intézkedések jellemezték, s korántsem sikerült felszámolni a gazdaságfejlesztés mennyiségi szemléletét, téves koncepcióját, s erőteljesen érvényesült a régi pártvezetés visszahúzó hatása, mely eleinte passzivitással, a szükséges lépések elszabotálásával törekedett az 1953 júniusi határozat lejáratására, majd 1955 tavaszától a ténylegesen jelentkező jobboldali jelenségek elleni harc ürügyén a régi politika rehabilitálására.

A dogmatikus gazdaságpolitika kritikáját ugyanakkor a szakszerűtlenség, a gazdaság valóságos lehetőségeit figyelmen kívül hagyó, sokszor meggondolatlan és ellentmondásos intézkedések sorozata jellemezte. Nagy Imre és számos követője nézeteiben a kisparaszti gazdaság lehetőségeinek abszolutizálását képviselő, az iparosítással szembeforduló, az alapvető szocialista fejlesztési koncepciót is kikezdő jobboldali álláspontok keveredtek. Ez az ellentmondásos helyzet valamennyi fontosabb gazdasági intézkedésben is megnyilvánult. A beruházásokat például azonnal nagy mértékben csökkentették. Ez egyrészt számos beruházás leállítására vezetett, ami az addig befektetett összegeket értéktelenné tette, holott a létesítmények befejezése esetén ezek már gyarapították volna a nemzeti jövedelmet. Ugyanakkor az átgondolatlan, tervszerűtlen leállítások magas fenntartási költségeket támasztottak. Az érvényesülő ellenállás következtében sok esetben viszont olyan beruházásokról mondtak le, amelyek amúgyis végrehajthatatlanok voltak, tehát a lemondás csak formális volt. A kapkodást és bizonytalanságot mi sem jellemzi jobban, mint hogy 1953-ban az évi tervet 225 alkalommal (!) módosították.

A bizonytalanság és kapkodás, a változtatások tudományos megalapozásának hiánya arra vezetett, hogy 1953—54-ben az életszínvonalat sikerült ugyan javítani, de a többi gazdasági mutató romlott, a termelés stagnált, az önköltség nőtt, a termelékenység csökkent, a külkereskedelmi adósságok tovább nőttek. A Rákosi—Gerő csoport a hibákkal szemben fellépve lényegében a korábbi dogmatikus szemlélet alapján az 1955 márciusi határozat által módosította a tervet. Ismét növelték a nehézipari beruházásokat, csökkentették az életszínvonal fejlesztésére előírányzott összegeket, és elvetették a mezőgazdasági beruházások egy részét. Természetes, hogy 1955-ben ugyan a termelés ismét növekedett, s néhány más gazdasági mutató is javult, ezzel szemben az életszínvonal emelkedés elmaradt a tervezettől, fokozódott a külföldi adósság, csökkentek az anyagtartalékok, feszültség volt a népgazdaságban.

1953—56 között valóban olyan helyzet alakult ki — egyetérthetünk az idevágó megállapításokkal —, hogy két tábor áll egymással szemben; az egyik az előző évek gazdaságpolitikáját és irányítási módszerét tekintette egyedül szocialistának, a másik viszont főként addig jutott csak el, hogy a gazdaságfejlesztés nem mehet az életszínvonal rovására, s új fogyasztási politika védelmében lépett fel. Nem látta viszont még világosan, hogy a nagyobb fogyasztást új gazdaságpolitikával kell megalapozni.

A bizonytalanság és kapkodás, az intézkedések és ellenintézkedések sűrű váltakozása természetesen lehetetlenné tette a hibák mély megértését, feltárását és kijavítását. Ennek ellenére bizonyos előrehaladás mégis történt e periódusban. Véget ért az egyoldalú gazdasági „gyorshajtás”, beleértve a termelési viszonyok átalakítása terén érvényre jutott irreális sietséget is, a mezőgazdaság kollektivizálásának erőltetését, emelkedett a mezőgazdasági termelés és javult az életszínvonal. Ami az előrehaladás szempontjából — ha

nem is közvetlenül — nem kevésbé fontos: nagyon kezdeti lépések történtek, tervek alakultak a tervezés és irányítás ésszerűsítésére, s megindult az elméleti érlelődés, tényfeltárás, az alkotó közgazdasági munka, minden tudományos gazdaságpolitika alapja.

E szakasz értékelése szempontjából szólni kell röviden az 1956 nyarán hozott, a gyakorlatban már megvalósításra nem került intézkedésekről is. Gyakran olvashattunk s találkozhatunk ugyanis ma is olyan állításokkal, mintha az MDP központi vezetőségének júliusi ülésén a gazdaságpolitika szempontjából is valóban megoldást jelentő kezdeményezések születtek volna, s a párt és kormány „már igen határozottan rálépett a hibák kijavításának útjára”. Sajnos nem így volt. A kellő határozottságot sem a politikai feltételek — beleértve a vezetés személyi összetételét is —, sem a gazdasági hibák valóságos felismerési szintje nem tette lehetővé! 1956 nyara tehát ha hozott is további előrehaladást, semmiképpen sem tekinthető valamiféle fordulathoz. Az említett intézkedések és tervek túlhangsúlyozói ezzel akarják mintegy bizonyítani, hogy nem az ellenforradalommal, illetve az ellenforradalom után az MSzMP politikájával következett be a gazdaságpolitika fordulata. A hazai és nemzetközi tények nyilvánvalóan mutatják, hogy a fejlődés valóban megállíthatatlanul jutott volna előre a hibák következetes kijavításához. A történelemben azonban nem bocsátkozhatunk a „mi lett volna” vizsgálatába. A magyar történelmi fejlődés pedig a valóságban másként tette fel a kérdést. 1956 őszen ellenforradalom zajlott le az országban, mely a hibák kijavításának jelszavaitól rendkívüli gyorsasággal jutott el a szocialista vívmányok felszámolásának programjaihoz. Az ellenforradalom elleni küzdelem viszont a történelem kényszerítő erejével tette nyilvánvalóvá, hogy a szocializmus ellenes erők támadásával csakis a súlyos hibákkal való radikális leszámolás talajáról lehet igazán eredményesen szembefordulni, csakis az egyidejű és következetes kétfrontos harc alapján lehet az előrehaladás útjait biztosítani. A szocialista politika és gazdaságpolitika ennek nyomán 1957-től újabb szakaszába érkezett.

IV

A gazdaságpolitika 1957-től kibontakozó újabb szakaszának tartalma Magyarországon az SzKP XX. Kongresszusa által kialakított és a nemzetközi kommunista mozgalomban általában rendkívül kedvező fogadtatásra talált, a kommunista pártok 1957. évi moszkvai tanácskozásán közösen elfogadott elvek alapján bontakozott ki. A magyar kommunista mozgalom az ellenforradalom elleni küzdelemben megújult, nemcsak a jobboldali revizionista erőkkel számolt le, de megtisztult a „baloldali” visszahúzó elemektől is. A magyar munkásmozgalom tehát a nemzetközi kommunista mozgalom legjobb új törekvéseinek támogatója, sőt saját tapasztalatai és kezdeményezései révén kiegészítője is lehetett. Az MSzMP létrejötté szilárd alapot teremtett tehát az ellentmondásoktól mentes, a korábbi hibáktól megtisztított következetes szocialista gazdaságpolitika kialakításához. Erre már az MSzMP 1956 decemberi határozata is egyértelműen utal, amikor határozottan elítéli a korábbi hibákat, s a gazdasági adottságokat és sajátosságokat szem előtt tartó, az egyéni érdekeltséget jobban biztosító, a műszaki fejlesztést és minőség javítást előtérbe állító, a tervezés ésszerűsítésével alátámasztott és az életszínvonal emelésének követelményét alapelveként tükröző új gazdaságpolitika kidolgozásának feladatát tűzte ki.

S az ingadozó összevisszaság, bizonytalanság megszüntetésével valóban megindulhatott a gazdaságpolitika torzulásainak gyors és következetes felszámolása, s ami ettől elválaszthatatlan, az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítása. Erre természetesen csak 1957 után kerülhetett sor, amikor már nem apróbb toldozással és tüneti kezeléssel akarták a hibákat orvosolni.

Ez időtől tudatosodott, hogy a fejlesztés irányát a korszerű technikai-gazdasági követelmények alapján kell keresni, s a fejlesztést a felhalmozási lehetőségekhez mért reális ütemben a gazdaság egyensúlyának biztosításával kell megvalósítani. A merev dogmák, mennyiséghajszolás helyett a reális feltételekkel számoló, rugalmas, s ezért nem csak megalapozottabb, de nagyobb távon gyorsabb fejlesztés konkrét programjainak kialakításában a második 3 éves, majd második 5 éves terv már fontos szerepet játszott. Ez mindenképp a felhalmozás reálisabb arányában, a beruházások arányosabb elosztásában, az ipar ágazati szerkezetének a szén- és vastermelés centrikus fejlesztése megszüntetésével történő, a hazai adottságokhoz jobban igazodó átalakításában, valamint az ipar fejlődését elsősorban a termelékenység növelésére alapozó intézkedésekben nyert kifejezést.

E józan gazdaságpolitikának alkotta fontos elemét az MSzMP agrártéziseinek kidolgozása, a falu szocialista átalakításával kapcsolatosan elfoglalt álláspont, majd a kollektivizálás során és után alkalmazott rugalmasabb politika, amely a szövetkezeti politikában háttérbe szorította az adminisztratív eszközöket, változatosabb lehetőségeket biztosított a szövetkezeti típusokat, munkaszervezetet és munkadíjazást illetően, s nem utolsósorban a nagyüzemi termelés kialakítására való törekvés mellett a realitásokkal számolva nagy szerepet biztosít a kiegészítő-kisegítő jellegű kisüzemi termelésnek, elsősorban a háztáji gazdaságok révén. Ez tette lehetővé a szocialista átszervezés és a termelésnövelés kettős feladatának egyidejű meghirdetését is.

A gazdaságpolitika igen fontos új elemét képezte a szocialista országok újszerű, a kereskedelmi kapcsolatokat és kétoldali megállapodásokat messze túlhaladó együttműködés elvének kialakítása is. Ez a mozzanat lényegében 1960-tól vált valóságos kihatásokkal járó tényezővé, gazdaságpolitikát formáló erővé. Teljes kibontakozása biztosíthatja igazán az ország sajátos adottságainak maximális figyelembevételét.

A gazdaságpolitikai fejlődésnek ugyanakkor nagy fontosságú új mozzanataként emelhetjük ki a gazdaság irányítási rendszerének fejlesztésében megtett előrehaladást.

Igaz ugyan, hogy a közgazdasági irodalom e kérdést nem sorolja a gazdaságpolitika körébe, hiszen a gazdaságpolitikát és a gazdaság működési-irányítási mechanizmusát általában külön kérdésként kezeli, a felépítmény sorába utalva az elsőt, az alaphoz tartozónak ítélve az utóbbit. Bár e megkülönböztetés valóban jogos, hiszen a mechanizmus valóban az objektív termelési viszonyok külső megjelenési formája, a gazdaságpolitika viszont az objektív valóság tudati-akarati visszatükröződése, mégsem lehetséges, hogy a gazdaságpolitika köréből az ún. gazdasági mechanizmushoz kapcsolódó elemeket kirekesszük, hogy tehát — mint a közgazdasági irodalom általában teszi — külön beszéljünk a gazdaságpolitika kérdéseiről és attól függetlenül a mechanizmus problémáiról. Bármennyire is az objektív termelési viszonyok visszatükröződése ugyanis a mechanizmus, mégis a gazdaságpolitikán múlik, hogy az objektív adottságokat mennyiben ismeri fel, segíti tehát elő, vagy akadályozza érvényrejutását. A szocialista viszonyok természetesen meg-

határozott mechanizmust követelnek. A hibás gazdaságpolitikai koncepció idején azonban a megvalósított mechanizmus nem felelt meg a valóban objektív követelményeknek, s ennek hibái csakis a gazdaságpolitika intézkedéseivel korrigálhatók. De nem is csupán arról van szó, hogy a meglévő mechanizmus sok tekintetben nem megfelelő, hogy hibáit tehát ki kell küszöbölni, hanem arról is, hogy a szocialista termelési viszonyok fejlődése történetileg változó működési módot, irányítási rendszert követel, vagyis a fejlődés nagyobb szakaszain még hibátlan mechanizmust feltételezve is szükségessé válhat és válik a mechanizmus átalakítása. Ez az igény természetesen nem csak időben, de térben is jelentkezhet, értem alatta a fejlődés más és más körülményei között levő országokat, melyekben egyáltalán nem törvényszerű, hogy egyetlen, egyforma mechanizmust kell választaniok. E téren tehát nem léteznek örök adottságok és nem létezhetnek magától értetődő formák. A gazdaságpolitika fontos feladata, része a feltételek által meghatározott legjobb mechanizmus időről-időre történő kiválasztása, illetve fejlesztése. Ha ezt nem tekintjük a gazdaságpolitika részének és feladatának, akkor a gazdaságpolitika — némi túlzással szólva — csak elképzelések és kívánságok gyűjteménye maradna. Leegyszerűsítethető-e ugyanis a gazdaságpolitika a fejlesztés célkitűzéseire és irányára, vagyis a fejlesztési koncepcióra, s elképzelhető-e, hogy ne tartalmazza a célok elérését, az irány követését biztosító legfőbb módszerek megválasztását is? De vajon kinek jutna eszébe egy tőkés ország esetében nem a gazdaságpolitika részeként tekinteni az állam különböző, a mechanizmus körébe vágó gazdasági beavatkozó intézkedéseit, pl. a valuta- és hitelpolitikai, vagy árpolitikai lépéseket. Pedig tőkés országok esetében mindezen intézkedések jóval kevésbé nyernek meghatározó szerepet, mint szocialista viszonyok között. Hogy a mechanizmus kérdései mégis nehezen törtek be a gazdaságpolitika körébe, abban az elméleti megfontolásoknál történelmileg jóval nagyobb szerepet játszott, hogy hosszú ideig egyetlen, a Szovjetunió gyakorlatában a 30-as években megvalósított mechanizmust tétéleztek fel a szocialista mechanizmusnak, s az ettől való minden eltérést a szocializmus feladásának tekintették. Még az 1956 utáni vitákban is nem egyszer fordult elő, hogy a gazdaságvezetési módszerek összességének, egész mechanizmusának megváltoztatása érdekében fellépőket egyes vitázók egyszerűen revizionistának, sőt a kapitalizmus visszaállítására törekvőnek bélyegezték. Ez a szemlélet 1953 és 1956 között úgyszólván minden előrehaladást lehetetlenné tett a mechanizmus fejlesztése terén, de 1957 után is hátráltatta az előrehaladást. Pedig a gazdasági mechanizmus tökéletesítése a fejlesztési politika egyik középponti kérdésévé vált. Az ismert, a Szovjetunióban adott körülmények között kialakított és megmerevített mechanizmusnak egyetlen szocialista modellként való értelmezése és átvétele 1948 után a szocialista gazdaságfejlesztés kezdetén azért nem jelentett külön problémát, mert ott a gazdaságfejlesztési koncepció hibái mellett viszonylag alárendelt szerepet játszott, s legfeljebb kielezettebb formákban juttatta érvényre azokat. A gazdaságpolitika hibáinak leküzdése idején azonban szükségképpen előtérbe nyomult ez a kérdés. Úgy is fogalmazhatnám, hogy egy ellentmondás feloldása — a szocialista fejlődés és a nem megfelelő gazdaságpolitika között — újabb, természetesen más minőségű ellentmondást szült — a gazdaságfejlesztés céljai és az irányítás módszerei között.

A mechanizmus kérdésében viszonylag hosszasan érvényesülő elméleti merevség ellenére azonban a gyakorlati gazdaságpolitika sokat tett, sőt sok

szempontból úttörő szerepet játszott a gazdaságirányítási mechanizmus tökéletesítése terén. Valahogyan úgy állt a helyzet, hogy míg az 50-es évek elején a gazdaságvezetés sok mindent ígért, amit nem teljesített, most a gazdasági mechanizmus vonatkozásában a gazdaságvezetés jóideig azt sem verte dobra, amit már javában gyakorolt. A valóságban ugyanis kezdetét vette a mechanizmus tökéletesítése. 1956 után e téren igen lényeges intézkedések születtek. Olyan közismert mozzanatokra utalok, mint a begyűjtési rendszer felszámolása és felvásárlással történő helyettesítése, a tervezési módszerek fejlesztése, a mindenre kiterjedő tervutasítások körének radikális leszűkítése, az árenda-szer korrekciója, az ösztönző rendszer fejlesztése, pl. a nyereségrészesedési rendszer bevezetése formájában stb.

Mindez ha nem is radikális változtatásokat, de a korábbi túlcentralizált mechanizmus fellazítását és a szocialista célokat tökéletesebben szolgáló új irányítási rendszer közelítését jelentette.

A gazdaságpolitika korábbi hibáinak kiküszöbölése, a szocialista célkitűzéseket eredményesebben szolgáló fejlesztési koncepció kialakítása terén elért jelentős eredmények természetesen gazdasági sikerekben is realizálódtak. Előadásom keretei természetesen nem teszik lehetővé, hogy akárcsak a főbb gazdasági mutatók 1957 utáni alakulását is részletesebben megvizsgáljam. Elegendő azonban arra utalni, hogy a technikai fejlesztés előtérbe állításának hatására a felújítások aránya ugrásszerűen emelkedett, a gépek átlagos életkora pedig jelentősen, a forgácsológépeknél pl. az 1953. évi 18 évről 13 évre csökkent. Sikertült valamelyest általában leszorítani az építkezések túlzottan magas arányát, sőt az iparban a gépi és építkezési költségek arányát illetően gyökeres fordulatról is beszélhetünk, hiszen míg az első ötéves terv éveiben 5,2:1 volt az arány, addig 1958–1962 között már csak 1,3:1, sőt 1962-ben a gépi beruházások értéke túlhaladta az építkezéseikét. Javult, ha korántsem kielégítően a tőkekoeficiens is. Az utóbb jelzett ötéves periódusban 1 egységnyi beruházás az első 5 éves terv 0,28 egységnyi nemzeti jövedelem emelkedésével szemben 0,39 egységnyi nemzeti jövedelem emelkedéssel járt együtt.

A gazdaság fejlődésében mutatkozó jelentős új eredmények ellenére természetesen egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy gazdasági fejlődésünk egyensúlya 1957 után a második 3 éves és második 5 éves tervben maradéktalanul megoldódott volna, hogy a gazdasági mutatók minden téren kedvező és megnyugtató képet mutatnának. Mindezen tekintetben rendkívül sok és sokszor nem is kicsiny gondok jelentkeznek, s ez a növekedés ütemének utóbbi években jelentkező lelassulásában is szembetűnik. Jelen gazdasági problémáink tárgyalása természetesen nem tartozhat a történeti vizsgálódás körébe. Azt mégis szükséges azonban megemlíteni, hogy a sokszor kedvezőtlen gazdasági mutatók, a ma jelentkező gazdasági nehézségek alapján teljesen elhibázott lenne az 1957 utáni gazdaságpolitika eredményeit vitatni. Naív elképzelés lenne ugyanis azt hinni, hogy az extenzív fejlesztés, költséges, alacsony határfokú beruházási tevékenység gyakorlatán, a termelés súlyos minőségi problémáin stb. rövid idő alatt felül lehetne kerekedni. A fejlesztés korábbi szakaszában kialakított gazdasági adottságok, termelési szerkezet, irányítási struktúra rendszeréből rendkívül nehéz kiszakítani a magyar gazdaságot, a múlt tehertételétől, a hibák következményeinek jelenlététől nehezebb szabadulni, mint gondoltuk volna. A már kialakított szerkezetből kiszakadni, azt megváltoztatni nehezebb, mint rossz előzmények nélkül jó utat kialakítani.

Részben már ez a probléma is arra utal, hogy az 1957 után kibontakozó új gazdaságpolitikai szakasz tulajdonképpen a jelenben még lezáratlan. Ennek a negyedik periódusnak csak kezdetét határozhatjuk meg, s a periodizáció problémája éppen abban jelölhető meg, hogy a szakasz napjainkban még befejezetlen. A szocializmus gazdasági alapjainak történelmi szakaszt záró megteremtése tehát megítélésem szerint a tények alapján tulajdonképpen nem jelent határvonalat a gazdaságpolitika terén. Ezt nemcsak azzal indokolhatom, hogy a gazdaságpolitikai változások hatása még nem jelentkezhetett maradéktalanul a gazdaság gyakorlatában. Ha csupán arról lett volna szó, hogy egészében helyes gazdaságpolitikáról kell lenyesegetni a hibák vadhajításait, a gazdaságpolitika e szakasza is nyilván lezárult volna. Mivel nem csupán erről volt szó, hanem a változatlan szocialista célkitűzések új, valóban hatásos gazdaságpolitika útján történő munkálásáról, vagyis a gazdaságfejlesztés új koncepciójának és módszereinek kialakításáról, a régi hibák őszinte feltárása, a bátor szembefordulás azokkal, a következetes leszámolási törekvés, illetve azok realizálása még nem zárja a gazdaságpolitika újabb fejezetét. A hibáktól megtisztított, új követelményeknek megfelelő gazdaságpolitika kialakítása viszont nem egy elemet tekintve még fejlődésben, mozgásban van.

Ezzel kapcsolatban *három* tényezőt látok szükségesnek megemlíteni.

Mindenekelőtt a KGST fejlődésének problémájára utalnék. Említettem már, hogy az együttműködés új, a külkereskedelem keretein lényegesen túllepő, a tervek, az iparfejlesztés összehangolásán és széleskörű kooperáció megvalósításán kiszélesülő gazdasági kapcsolatok a gazdaságpolitika fejlődésének Magyarországon is új lehetőséget nyitottak, új eredményeket biztosítanak. Nyilvánvaló, hogy e mozzanat — jelentőségénél, lehetséges hatásainál fogva — a gazdaságpolitika alapelemeit is erőteljesen befolyásolja, közrejátszik a fejlesztési irányok és arányok megjelölésénél, az ipar és mezőgazdaság, a főbb iparágak és energiahordozók termelésének fejlesztésében érvényrejutó gazdaságpolitikai koncepció meghatározásában. A KGST keretében megvalósuló új típusú együttműködés igénye azonban, mint ismeretes, gazdaságpolitikánk vizsgált legutóbbi szakaszában viszonylag későn jelentkezett, s megvalósulása, melyet számos technikai, s részben politikai tényező is befolyásol, nem oldható meg egy csapásra. Az együttműködés fejlesztésének ez a lezáratlansága, megvalósításának viszonylag kezdeti foka a hosszú távra, a szocializmus felépítésének történeti időszakára kialakítandó gazdaságpolitika végleges kidolgozását természetesen lassítja, pontosabban szólva olyan gazdaságpolitikai tényezőt képez, amelyről joggal mondható el, hogy mozgásban, fejlődésben van.

A *második* tényezőnek a mezőgazdaság területén érvényesülő gazdaságpolitikát tekintem. Az agrárpolitika terén 1953 és különösen 1957 óta rendkívül nagyjelentőségű sikereket könyvelhetünk el. Elsősorban a mezőgazdaság történelmi horderejű szocialista átalakítására kell utalni. Ennek ellenére az agrárpolitika, a gazdaságpolitika ezen lényeges eleme e szakaszban sem teljesen lezárt, hiszen a termelés megfelelő fejlesztését nem sikerült megoldania. A mezőgazdasági termelés a most vizsgált szakaszban erősen hullámzó teljesítményt nyújtott. Az 1957 és 1959 közötti viszonylag kedvezőbb eredmények hatására a mezőgazdaság termelése 23—33%-kal haladta túl a szocialista fejlesztés megindításának idején, 1949-ben található színvonalat. Nem vitás, hogy ez az előző korszak hibái és súlyos termelés-visszaesése után jó eredménynek tekinthető. A 60-as évek elején azonban ismét visszaesés következett, melynek mértéke az előző jobb évekhez képest elérte a 10—15%-ot. A me-

zőgazdasági termelés 1962-ben az ipari termelés megsokszorozódása ellenére csak 16%-kal haladta meg az 1949-es színvonalat, de a közel 10%-os lakosságyarapodást figyelembe véve az egy főre eső termelés szintje úgyszólván egy helyben topog. Ezen nem változtat lényegesen az utolsó évek nagyjából egyenes vonalú, de eléggé mérsékelt ütemű fejlődése sem.

A mezőgazdaság szerepe és helye a népgazdaságban a lakosság ellátása és életszínvonalának emelése, az ipar nyersanyagellátása, de nem utolsósorban a külkereskedelem és devizagazdálkodás szempontjából is rendkívül fontos. A növekedés rendkívüli lassúsága tehát az előbb említett tényezők áttételein keresztül az egész gazdasági növekedés hátráltatója. Nyilvánvaló, hogy mindez a gazdaságpolitika továbbfejlesztésének igényét veti fel. Ez részben a fejlesztés utolsó másfél évtizedben úgyszólván kijegecesedett arányainak változtatását igényli. De nem is elsősorban a beruházási hányad az elsődleges. Az 50-es évek egészét tekintve, természetesen döntően az 1953 óta eltelt évek befektetéseinek következtében, 18 tőkés országgal egybevetve a mezőgazdasági beruházások aránya Magyarországon kiemelkedően magas volt, az 5–13%-os nyugati aránnyal szemben 19% ! Míg a mezőgazdaságba fektetett tőkeállomány évente több mint 10%-kal emelkedett, addig a termelés azonban ugyanezen periódusban csak mintegy évi 3%-kal, s az említett tőkés országokban, ahol a mezőgazdaságnak kihasított arány kisebb, és a tőkeállomány növekedése lassúbb, a termelés emelkedése gyorsabb volt. Nem is annyira a beruházási összegekkel van tehát probléma, mint inkább azok felhasználásával. Részben még mindég fennállt a rendelkezésre álló eszközök elsődlegesen munkaerőpótlásra történő felhasználása a hozamnövelő befektetések helyett, részben az ún. új beruházások legnagyobb része, mint ismeretes, nemzetgazdasági szempontból tulajdonképpen nem jelentett újat, csak a szétszórt paraszti eszközök pótlását, a paraszti istállók helyett közös istállókat, raktárakat stb. Mindez nagy erőt kötött le, de a termelés fejlesztését alig szolgálhatta. Arra ugyanis a tömeges kollektivizálás idején nem volt erő, hogy a kollektivizálással kapcsolatos beruházások valóban a nagyüzemi gazdálkodás megfelelő technikai bázisát teremtsék meg, s pl. a közös istállók a legkorszerűbb technika alapján a gépesített, maximálisan intenzív állattartás lehetőségét alapozzák meg.

Nyilvánvaló, hogy a kollektivizálás befejezése, az azóta eltelt években végrehajtott befektetések reményt nyújtanak arra, hogy a most következő években erőforrásainkat valóban a termelés fejlesztésére koncentrálhatjuk, s szövetkezeteinket, melyeknek 80%-a 1000–5000 holdas gazdaság, valóban a gazdálkodás módját és intenzitását tekintve is nagyüzemekké tehetjük, amit jelenleg még nem mondhatunk el általános érvénnyel.

Felmerül tehát a mezőgazdaságfejlesztés arányának és irányának továbbfejlesztése, mely a gazdaságpolitika újabb fontos fejlődési tényezőjét képezheti.

Végezetül *harmadik* mozzanatként ismételten utalni szeretnék a gazdaság működési módjának, irányítási mechanizmusának utóbbi években különösen sokat vitatott problémájára. Ha kétségkívül igaz ugyanis, hogy gazdaságpolitikánk fejlődésének mozzanatai között fontos szerepet játszottak a mechanizmus tökéletesítésének lépései, a korábbi túlcentralizált rendszer fellazítása, a jelenlegi irányítási mechanizmust még mindég távolról sem tarthatjuk megfelelőnek. Az érdekeltségi tényezők és ösztönzők, a gazdaságossági mozzanatok még mindég nem meghatározó jelentőségűek, s gazdaságfejlesztésünk adott szakaszán a sokféle érvényesülő nehézkesség és érdektelenség különösen sok problémát okoz, különösen hátráltatja az előrehaladást. Jórészt

ezzel is kapcsolatosak a beruházások eredményessége terén és a gazdaságfejlesztés extenzív módszereinek kelleténél nagyobb érvényesülésében még jelentkező gondok. Az előrehaladást igen nagy mértékben éppen a sokszor rossz irányú vagy elégtelen ösztönzés gátolja, s más tényezők mellett ez játszik közre abban is, hogy a gazdaságpolitika egészséges törekvéseinek végrehajtása során rendkívül sok hiba történik, s a hibákat rendszeresen, tömegesen, folyamatosan elkövethetik. Mindezek ellen természetesen rendkívül hatásos a liberalizmus elleni következetes harc, az ésszerű takarékosság, jelenünk fontos intézkedései, melyek ha nem is oldhatják meg a jelzett problémákat, de megoldásukhoz hozzájárulnak, sőt elengedhetetlenek, s hatásuk feltétlenül pozitív lesz, annál is inkább, mivel mélyebbre ható lépések bevezetését jelentik. Ma a gazdasági mechanizmus tökéletesítése ugyanis már kormányzati program s a szocialista világ általános törekvése. A körültekintő, alapos kutató, kidolgozó munka lényeges újabb lépésekkel viheti előre gazdaságpolitikánkat is. Nyilvánvaló tehát, hogy ismét olyan fejlődési tényezővel állunk szemben, amely a gazdaságpolitika szakaszolását is befolyásolja.

Ezeket tekintem tehát gazdaságpolitikánk három leginkább mozgásban, fejlődésben levő, illetve történetileg még lezáratlan tényezőjének, amelyek következtében az alapjában jó gazdaságpolitika kibontakozása ellenére sem beszélhetünk gazdaságpolitikánk újabb, 1957-től kiterelbélyesedő szakaszáról lezárt befejezett periódusként.

*

A felszabadulás óta eltelt évtizedekben folytatott gazdaságpolitikát tehát lényegében négy szakaszra tagolhatjuk. Egyes szakaszokban részben a történelmi adottságok, részben a döntően politikai-ideológiai forrásokból táplálkozó koncepció eltérései folytán különbségeket tapasztalhattunk. Előrehaladásunk egyáltalán nem volt töretlen, egyenesvonalú, s ezért sok mindenért nagyobb árat kellett fizetnünk, előrehaladásunk egyes lépéseiért nagyobb erőfeszítéseket kellett tennünk, helyenként visszakanyarodnunk, újra kezdenünk. A visszakanyarodás és újrakezdés gazdaságpolitikánkban nemcsak 1953 vagy 1956 után jelentkezett, de egyes mozzanatok — mint pl. a nemzetközi együttműködés új útjai, vagy a gazdasági mechanizmus fejlesztése — gazdaságpolitikai jelenünket is befolyásolják. A múltat a gazdaságpolitika síkján sem lehet egyetlen mindent elsöprő támadással elsöpörni, hiszen minden jelen csakis a múlt elemeiből épülhet, s ezért az átalakulás hosszasan történelmi folyamattá válik. Gazdaságpolitikánk fejlődésének szakaszai is világosan példázák, hogy a szocialista célkitűzések, mint sokszor naivan hittük, önmagukban nem adhatnak varázsszert, s nem törölhetik el a több évszázados elmaradottság, a gazdaságpolitikai önállótlan múltját, mely néha hatásaiban, néha egyszerűen történelmi előzmények hiányában él és hat tovább. Az eltelt két évtized alatt azonban rendkívüli eredményeket értünk el a szocialista gazdaságpolitika kimunkálása és ennek nyomán gazdaságunk-társadalmunk átalakítása során, és éppen ez képezi további előrehaladásunk legfőbb biztosítékát.

Két évtized alatt gazdaságpolitikánk legnagyobb történelmi sikereként a szocialista viszonyok uralkodóvá váltak a magyar gazdaságban. Megszűnt a tőkés—bérmunkás viszony, minden embertelen-igazságtalan velejárájával, két egymáshoz kapcsolódó, forradalommal felérő változás alakította át gyöke-

resen a falusi viszonyokat. Mindennek hatalmas pozitív hatása már szocialista fejlődésünk eddigi útja során is jelentkezett, de részben csak a következő periódusban bontakozhat igazán ki.

A szocialista viszonyok uralomrajutása, igaz nem egyenletesen, mégis történelmileg hazánkban máris egyedülálló gazdasági növekedésre vezetett. Két évtized áll mögöttünk, éppen annyi idő, mint amit az ellenforradalmi Horthy-rendszer a két világháború között megtett. Az a két évtized a gazdasági stagnálás ideje volt, amikor hazánk Európa leglassabban fejlődő országai közé tartozott, ahol a mezőgazdaság a feudális eredetű nagybirtokrendszer fenntartása következtében teljesen zsákutcába jutott, fejlődésképtelenné vált, s ahol az ipar évente átlagosan mintegy 1%-kal növelte csak termelését. Ennél lassúbb előrehaladás csak Spanyolországot és Lengyelországot jellemezte. Az a két évtized a gazdaság és társadalom évszázados elmaradottságát konzerválta, fenntartva a századelő társadalmi rétegződését. A gazdasági dinamizmus hiányát mi sem mutatja jobban, mint hogy 1910 és 1941 között az agrár-népesség aránya 55,8%-ról 50%-ra csökkent, az ipari népesség aránya kerekén 19%-ról 23%-ra emelkedett csupán. Az a két évtized az iparszerkezet elmaradottságának konzerválódása volt, amikor a legerősebb iparág, az össztermelés közel 30%-ával még mindég az élelmezési ipar maradt, amikor az Európa-szerte lejátszódó nehézipari térhódítás közepette ezen iparág termelési részesedése Magyarországon csökkent.

Ez a két évtized kiszakította hazánkat a gazdasági stagnáció poszványos állóvizéből, s megindította az ellentmondásoktól ugyan korántsem mentes, s a gazdaság nem minden területét jellemző, de egyes alapágazatokban mégis rendkívül gyors fejlődés útján. Az ipar évi átlagos növekedése a helyreállítás után tízszerese volt a háború előtti szintnek, s ennek nyomán az ipari termelés a háború előtti szintnek mintegy ötszörösére ugrott! Ez a két évtized a társadalom gyökeres átalakulásának idejévé vált, amit nemcsak az a változás fejez ki, hogy ma már az ipari és agrár népesség aránya eléri a gazdaságilag fejlett országok szintjét, hanem az is, hogy valóságos kulturális forradalom játszódhatott le az országban, s mindezen közben megszűnt a Magyarországon hagyományos tömegnyomor és nincstelenség, az ország lakosságának életszínvonala az elkövetett gazdaságpolitikai hibák ellenére is sokat emelkedett, s a munkások és alkalmazottak reálbére évtizedünk első felére már több mint 60%-kal haladta túl a szocialista fejlesztés kezdetén fennálló s lényegében a háború előttivel megegyező szintet.

Mindebben két évtized gazdaságpolitikai útkereséseinek, kísérleteinek, erőfeszítéseinek sikerét is felismerhetjük. S ha azt mondjuk, hogy a gazdaságpolitika legutóbbi években kialakult fejezete nem lezárt, azt is mondjuk ezzel, hogy gazdasági életünk továbbhaladásának újabb előrevívő tényezőit keressük. A szocialista világ és saját utunk eredményei a továbbhaladás biztosítékát nyújtják számunkra.

И. Т. Беренд:

К истории двух десятилетий экономической политики

Резюме

Первый период экономической политики: 1945—48 гг. Сущность и особенность экономической политики. Государственное вмешательство, вытекающее из задач восстановления. Применение форм военной экономики и ее новое содержание. Ограничивающий сферу частного капитала характер государственного вмешательства. Применение государственно-капиталистического метода к ограничению и экспроприации капитала. Принципиальное значение применения государственного капитализма. Роль экономической политики в успехе восстановления. Проблемы, связанные с ошибками экономической политики. Является ли ошибкой обширное применение экстенсивных методов и усиленное развитие тяжелой промышленности? Главная слабость экономической политики: отсутствие определенной концепции по развитию сельского хозяйства.

II

Второй период экономической политики: 1948—53 гг. Проблема периодизации. Различные концепции в вопросе определения периодов экономической политики: 1948 или 1949 г. Развертывание ошибочной политики. Критика концепции, считающей 1951 г. (год II конгресса Партии Венгерских Трудящихся) вехой отдельного периода. Правильность признания 1948 года вехой отдельного периода. 1948. г. поворот в экономической политике. Целостность периода 1948—53 гг. с точки зрения экономической политики. Главные цели и концепции экономической политики. Несмотря на социалистические цели — развертывание ошибочной экономической политики. Нереальная поспешность в преобразовании производственных отношений. Отклонение концепции, рассматривающей преобразование, как длительный исторический период. Оставление вне внимания реальных условий. Поспешное начало первого пятилетнего плана. Механическое подражание методу сталинской индустриализации. Насильственная гонка за количество. Противоречия в связи с оценкой ошибки чрезвычайной напряженности в экономической политике: упрощение и рассмотрение ошибок лишь как перенапряженность, механическое отождествление перенапряженности и «слишком быстрого» развития, критика этих взглядов. Ошибочное направление в развитии экономики, его односторонность, отставание технического развития. Главный источник ошибок в экономической политике: преобладающая в вопросе развития экономики и исходящая из политических воззрений военная концепция. Проведение в действие военных представлений и последствия этого. Серьезные противоречия в развитии экономики, чрезвычайно высокие расходы на строительства, неблагоприятное соотношение коэффициентов капитала, основанное на привлечении рабочей силы развитие. Запущение развития сельско-хозяйственного производства. Экономическая политика, принимающая во внимание лишь преобразование общественных отношений.

III

Новый период экономической политики после 1953 г. Медленно продвигающийся и полный противоречий период познания и ликвидации ошибок. Сильная позиция старых воззрений. Проблемы периодизации: 1953—1956 годы, как отдельный, однако не самостоятельный период в экономической политике. Вопрос единства экономической политики Партии Венгерских Трудящихся, пролог последующего в 1957 г. поворота в экономической политике.

Оформление целей экономической политики во время между 1953—1956 гг., упрощение его. Первые успехи в области познания и ликвидации ошибок. Оттягивающие факторы, суета, и необоснованные распоряжения. Противоречия. Распоряжения летом 1956 г.

IV

Действительный поворот в экономической политике с 1957 г. Разработка новой экономической политики, как правительственная программа. Новое направление развития, новые явления международного сотрудничества. Первые шаги по усовершенствованию

ванию хозяйственного механизма. Почему нельзя считать отдельными вопросами вопрос об экономической политике и вопрос хозяйственного механизма.

Экономические результаты нового пути экономической политики. Незавершенность развития экономической политики. Факторы, находящиеся в состоянии развития и движения: определяющая роль развивающегося в рамках Совета Взаимной Экономической Помощи международного разделения труда. Возможности дальнейшего развития относящейся к сельскому хозяйству экономической политики. Необходимость и процесс преобразования хозяйственного механизма.

*

Итоги, имеющей местами и серьезные ошибки, социалистической экономической политики двух десятилетий. Не свободное от противоречий осуществление целей социалистического преобразования и развития хозяйства. Результаты в области осуществления социалистических производственных отношений, развития (местами чрезвычайно быстрого) производительных сил, революционизирования общества и культуры, повышения жизненного уровня. Два десятилетия в развитии Венгрии после освобождения — революционное изменение по сравнению с двумя десятилетиями предыдущего контрреволюционного режима до войны. Залог дальнейшего продвижения: социалистическое развитие, научная исследовательская работа, постоянное развитие экономической политики.

T. I. Berend:

Contributions à l'histoire de deux décennies de la politique économique

Résumé

I

1945—1948: première période de la politique économique. L'essence et la spécificité de la politique économique. L'intervention de l'État conditionnée par les exigences de la reconstruction du pays. L'emploi des diverses formes de l'économie de guerre avec un contenu différent. Caractère limitatif de l'intervention de l'État vis-à-vis du capital. Limitation et expropriation du capital par l'emploi d'un capitalisme d'état. La signification de principe du capitalisme d'état. Les résultats de la politique économique; les réussites de la reconstruction. Les imperfections de cette politique. Doit-on considérer comme une faute l'introduction générale des méthodes extensives et le développement, plus rapide que la moyenne, de l'industrie lourde? La faiblesse principale de la politique économique: manque d'une conception générale concernant le développement de l'agriculture.

II

1948—53: seconde période de la politique économique. Problème de la détermination des périodes. Différents points de vue pour l'établissement des phases de la politique économique: 1948 ou 1949. Naissance de diverses erreurs. Critique de l'opinion selon laquelle 1951 (II. Congrès du MDP, parti des Travailleurs Hongrois) marque une nouvelle période. Le bien-fondé d'une autre conception: en 1948 la politique économique change d'orientation. L'unité de la période 1948—1953 du point de vue de la politique économique. Les buts principaux et la conception de la politique économique. Application d'une politique économique défectueuse malgré les objectifs socialistes. Transformation non réaliste et hâtive des rapports de production. Rupture avec la conception d'une période de transformation de longue durée. L'inobservation des conditions réelles du développement. Commencement hâtif du premier plan quinquennal. L'imitation mécanique du modèle stalinien de l'industrialisation. Course aux résultats quantitatifs. Contradiction dans l'évaluation du rythme abusif dicté par la politique économique: incrimination simpliste et exclusive de ce rythme; identification arbitraire de ce rythme avec un développement «trop rapide». La critique de ces points de vue. Mauvaise orientation et caractère unilatéral du développement de l'économie, retard du développement technique. Source principal des défauts de la politique économique: la dominance sur le développement de l'économie d'une manière de voir militaire, dominance conditionnée par des raisons politiques.

L'influence des conceptions militaires. Graves contradictions dans le développement économique: frais de construction disproportionnés, valeurs défavorables prises par le coefficient du capital, développement basé sur l'augmentation de la main-d'oeuvre. Désintérêt à l'égard du développement de la production agricole. La politique économique ne vise que la transformation des conditions sociales.

III

1953: début d'une nouvelle période de la politique économique. Période de la mise en évidence et de la correction des erreurs; elle s'amorce difficilement et reste pleine de contradictions. Forte influence de la conception précédente, problèmes de la détermination de la période. Les années 1953—56: une phase particulière mais non indépendante de la politique économique. La question de l'unité de la politique économique du MDP. Prélude au tournant pris par la politique économique à partir de 1957.

Formules et simplifications de la politique économique de la période de 1953—56. Premiers résultats dans le domaine de la mise en évidence et de la correction des erreurs. Facteurs de recul: mesures hâtives et mal fondées. Contradiction. Les mesures prises en été 1956.

IV

Le véritable tournant de la politique économique à partir de 1957. L'élaboration d'une nouvelle politique économique devient le programme du gouvernement. Nouvelle orientation du développement, nouveaux phénomènes de coopération internationale. Premiers pas vers le perfectionnement du mécanisme de l'économie. Les raisons pour lesquelles les questions de la politique économique ne sont pas séparables de celles du mécanisme de l'économie.

Résultats de la nouvelle orientation de la politique économique. Développement incessant de la politique économique; les facteurs en évolution. Influence sur la politique économique de la division internationale du travail dans le cadre du Conseil d'Entraide Économique. Possibilité du développement progressif de la politique économique concernant l'agriculture. Nécessité et processus de la transformation du mécanisme de l'économie.

*

Le bilan de la politique économique socialiste — chargée quelquefois de lourdes erreurs — de ces vingt dernières années. La réalisation — non dépourvue de contradictions — des objectifs de la transformation socialiste et du développement de l'économie. Les résultats: victoire des rapports de production socialistes, le développement des forces de production, développement extraordinairement rapide dans certains domaines, transformation révolutionnaire de la société et de la culture, augmentation du niveau de vie. Les vingt années de notre évolution depuis la libération représentent un changement révolutionnaire par rapport aux vingt années du régime contrerévolutionnaire d'avant-guerre. Le développement socialiste et la recherche scientifique, le perfectionnement ininterrompu de la politique économique sont le gage de notre progression.

KÖZLEMÉNYEK

Mann Miklós:

Ráth Károly élete és munkássága

Noha a szabadságharc bukását követő önkényuralmi korszak kulturális életünkre is hátrányosan hatott, a neoabszolutizmus viszonyai között működő tudományos folyóirat — az Új Magyar Múzeum — és a hetilapok számos történeti tárgyú cikket közöltek. Új, fiatal történészgeneráció alakult ki, amelynek az ország különböző vidékein működő tagjai összeköttetésben álltak egymással. Ebből következett az igény és az elgondolás: rendszert kellene adni a kutatásnak és a szétszórta dolgozó erőket közös célra, közös működésre egyesíteni, létrehozni egy történelmi társulatot!

Ebben a szervező munkában tűnt ki és szerzett magának hervadhatatlan érdemeket e generáció tagjai között *Ráth Károly*.

Önálló történelmi munka még nem foglalkozott tevékenységével. Az Akadémiában Rómer Flóris olvasta fel Ráthról írt életrajzát, a Magyar Történelmi Társulat ülésén Ipolyi Arnold emlékezett meg róla. Ezeknek az emlékbeszédeknek és R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánról szóló¹ tanulmányának felhasználása mellett főleg a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárának anyaga alapján — valamint műveinek, cikkeinek ismeretében — kíséreltem meg Ráth Károlynak — a tudósnek és szervezőnek — alakját megrajzolni.

*

Ráth Károly 1829. február 28-án született Győrben.² Itt járt iskolába, majd Pozsonyba, az evangélikus liceumba került. Tankönyvei közül ismerjük a „Hármas Kis Tükör” című igen elterjedt magyar nyelvű, magyar történelmi művet. A tankönyv szerzőjének nevelési céljai között megtaláljuk a szülőföld szeretetére való nevelést, a nemzeti büszkeség ébresztését³. A világtörténelmet Csengery sárospataki professzor könyvéből tanulhatta.⁴ Tudjuk erről a könyvről, hogy terjesztette a polgári szabadságizmét, a liberális gondolkodást,

¹ Rómer F.: Ráth Károly emlékezete. Értekezések a történettudományok köréből. Pest. 1869. Ipolyi A.: Emlékbeszéd Ráth Károly felett. Ipolyi A. beszédei. Bpest. 1873; R. Várkonyi Á.: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961.

² Rokona Ráth Mátvás evangélikus lelkésznek, aki a Magyar Hirmondó szerkesztőjeként az első magyar újságíró volt. Atyja győri gabonakereskedő volt, de korai halála után az „egészen nem éppen vagyonos” édesanyja — Kéler Zsuzsanna — nevelte. Élete első éveire lásd részletesebben *Szinnyei J.*: Magyar írók élete és munkái. Bpest. 1906. XI. köt. 577—580. l.

³ Losontzi István tankönyvének részletes elemzését lásd: *Dr. Biró S.*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Bpest. 1960. 91—111. l.

⁴ *Csengery József*: Az egyetemes történettudomány vázlata. Sárospatak. 1843.

felébresztette a nép iránti felelősségérzést, rokonszenvet és szeretetet; híveket szerzett a függetlenség eszméjének.⁵ Jeles tanára volt Ballus Pál⁶ személyében, az ő hatására kezdett Ráth történelemmel foglalkozni. Első próbálkozása szülővárosa történetével függött össze — s műve megjelent 17 éves korában a „Hazánk” c. győri lapban. Tervezte e munkája bővítését, de az 1848-as forradalom kitörésekor tanulmányait befejezte és „... azonnal betéve a könyvet, mint tevő akkor annyi jeles ifjunk, s letéve a történetírói tollat, kardot kötött és szuronyt fogott, s ment vele írni és csinálni a nemzeti fölkelés hadjáratainak bámulatos történetét”.⁷

A 23. győri honvédszászlóalj katonájaként *végigharcolta a szabadságharcot*. Résztvett a schwechati, kápolnai, branyiszkói ütközetekben, Buda ostromában. Az ügyes, bátor honvédet vitézségéért hadnaggyá, majd főhadnaggyá léptették elő. 1849-ben Kmetty tábornok hadsegéde lett. A nyári hadműveletek fáradalmi következtében a péterváradai kórházba s itt az osztrákok fogságába került.

Betegsége következtében elkerülte a többi honvédtiszt sorsát; édesanya megtalálta őt a kórházban és hazaszállította.

Otthon hamar visszanyerte erejét. A kardot félretette, félbehagyott tanulmányai felé fordult figyelme. A szabadságharc emléke azonban mindig elevenen élt benne! Meghitt baráti körben gyakran hordta egyszerű felöltője alatt honvédfőhadnagyi aranysinóros barna dolmányát, s ilyenkor szokása ellenére élénken eleveztette fel a branyiszkói roham vagy Buda ostromának azon részleteit, melyeket személyes tapasztalataiból ismert.⁸

Az ötvenes évek elején sokat *tanult* Maar Bonifác győri bencés történelemtanárától⁹ és a pannonhalmi apátság levéltárnokától, Czinár Mórtól.¹⁰ Megismertették vele a történelmi kronológiát, a kútfőket, a régi írásokat, az okmányokat. Megnyerő, barátságos modora megkönnyítette számára a bejutást a Győr megyei és káptalani levéltárakba, majd családi levéltárakat keresett fel, s így *megvethette okmánygyűjteményének alapját*.

Anyagi helyzete lehetővé tette számára függetlenségének megőrzését, csak a győri olvasóegylet könyvtárnokságát vállalta el. Ez kevés idejét vette igénybe s így joggal írhatta: „... csekély foglalatosságom mellett minden időm kedves hazám történetéé...”¹¹

Kútfőtanulmányai közben vetődött fel benne első művének eszméje. Elhatározta: összeállítja a magyar királyok tartózkodási helyeinek adatait. Ugyanekkor bekapcsolódott az *Új Magyar Múzeum* munkatársai közé és 1852-től kezdve itt jelentek meg publikációi. Közölt Győr városával kapcsolatos okleveleket, majd belekezdett a város történetének ismertetésébe. 1854-ben „mutatványt” tett közzé készülő művéből.

⁵ *Bíró S.*: i. m. 202—203. l.

⁶ Ballus Pálra lásd *Szinnyei J.*: i. m. Bpest. 1891. I. köt. 447. l.

⁷ *Ipolyi A.*: i. m. 145—146. l.

⁸ *Ipolyi A.*: i. m. 159. l.

⁹ Maar érzelmi hatásra törekedett; a hallgatókban hazafias lelkesedést ébresztett és felkeltette bennük a történelem iránti szeretetet. Ráth későbbi munkatársában, Rómer Flórisban is Maar történelemtanításának hatására ébredt fel a történelem iránti érdeklődés. Vö. *Bíró S.*: i. m. 205. és 270. l.

¹⁰ Czinár tanításával mindig a Habsburgok érdekeit szolgálta. Ráth munkáiból megállapítható, hogy Maar történetfelfogása gyakorolt rá nagyobb hatást, Czinártól csak a levéltári anyag kezelésének biztos ismeretét veszi át.

¹¹ Ráth Károly—Torma Károly, 1857. máj. 15. OSzKK Levelestár.

Az ötvenes évek közepétől más lapokban is találkozhatunk cikkeivel. Így például a *Pesti Naplóban* 1664-ből származó hadbahívó parancsot közölt. 1856-tól cikkei megjelentek az *Academiai Értesítőben*; a következő évben már a *Magyar Történelmi Társaság* szerzői között is megtalálhatjuk nevét. Ugyanekkor kezdődött többéves összeköttetése a *Győri Közlöny* c. lappal, melyben rendszeresen jelentek meg Győr megyei vonatkozású történelmi tárgyú közleményei.

Az ötvenes évek végén cikkeit megtalálhatjuk az említetteken kívül a *Vasárnapi Ujságban*, *Gazdasági Lapokban*, *Delejtűben* stb.

Az ötvenes évek jelentősebb történészei körül kialakultak a vidéki gócpontok; a számottevő történetbúvárok leveleztek egymással. Ebbe a mozgalomba kapcsolódott be Ráth, mikor elkezdett foglalkozni a magyar királyok tartózkodási helyeinek összeállításával. Felhívással fordult a többi magyar historikushoz: segítsék őt adatok küldésével munkája elkészítésében. A historikusok, írodalmárok s mindazok, kik segíthettek, megmozdultak. Megkezdődött Ráth Károly széleskörű levelezése kortársaival. Ennek első eredményeképpen sok helyről kapott adatokat.¹² Toldy, Kazinczy Gábor, Ipolyi és a többi tudós ekkor került ismeretségbe Ráth-tal. A Nemzeti Múzeumban és az Akadémia kéziratárában található levelezése alapján megállapíthatjuk, hogy első művének adatgyűjtése érdekében levélbeli érintkezésbe lépett az ország szinte minden historikusával.¹³ Hozzájárult tehát annak a pezsgő életnek kialakításához, mely ebben az időben jellemezte történettudományunkat.

Élete későbbi alakulása szempontjából is fontos esemény fűződik első jelentősebb műve összeállításához. Levelezései során került kapcsolatba Nagy Imre¹⁴ községi jegyzővel, későbbi harcostársával, aki szívesen szolgáltatott neki adatokat.

Ráth nemcsak kért és kapott adatokat, hanem szívesen segítségére szietett már ekkor is történész ismerőseinek. „... ha Kegyed számára lelek valamit, hű másolatát küldeni fogom” — írta Torma Károlynak.¹⁵

Levelezése során ismerkedett meg *Pesty Friggyessel*. Őszinte jókívánságait tolmácsolta, mikor értesült Pesty új lapjának létrejöttéről. „... Igen, a Delejtű megindulásáról olvastam lapjainkban és felette örvendek, hogy Temesvárott is egy új s nevezetes lapunk leend...”¹⁶ Igyekezett támogatni a lapot¹⁷, de

¹² „Fogadja legszívesebb köszönetemet a küldött becses adatokért. Vajha mindenki — kinek tehetségében áll — közölné velem »Magyar királyaim hadjáratái és utazásai« című munkámhoz megkívántató adatokat, meglepő gyűjteményt s munkát adhatnak történet kedvellőink de tudósaink kezébe is...” Ráth Károly—Torma Károlyhoz, 1857. máj. 15. OSzKK Levelestár.

¹³ „Minden ajtón bekopog, amely mögött okleveleket bogarászót, a múlt iránt érdeklődőt, vagy történelmet író t sejt.” Így jellemzi Ráth Károlyt *R. Várkonyi Á.*: i. m. 82. l.

¹⁴ *Nagy Imre* (1822—1894) kuriai bíró, az Akadémia levelező tagja, a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi tagja; létrehozója, majd alelnöke a Heraldikai Társaságnak. Több okánypublikációt jelentetett meg. V. ö. *Mann*: Adalékok Sopron megye történetírójának életéhez. Soproni Szemle, 1962. 1. sz.

¹⁵ Ráth Károly—Torma Károly, 1857. máj. 15. OSzKK Levelestár.

¹⁶ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1857. dec. 14. Uo.

¹⁷ Az alábbi cikkeket jelentette meg a „Delejtű”-ben: Szapáry Péter életirata; — Draskovics János levele; — Kivonat Sebesi Ferenc naplójából; — Bolgárfalvi Sebesi Ferenc temesvári követsége 1658-ban.

két évvel később kénytelen volt megállapítani: „. . . Sajnálom a Delejtű állását s azt, hogy még most sem szereti közönségünk a tudományos lapokat olvasni.”¹⁸

Még fontosabb volt ismeretsége Szalay Lászlóval, e korszak jelentős történészeivel. Sokat tanult Szalay munkásságából, elsősorban a „Magyarország történeté”-ből. Szalay személyes találkozásuk során, majd levélben is¹⁹ tanácsokkal látta el műveinek megjelentetését illetően a fiatal historikust.²⁰ Szívélyesen válaszolt Ráth kérdésére, ki az anyag összeállítását illetően felvetette: jó néven veszik-e, ha „. . . az Eszterházy-féle levelek közé másokat is vegyít, melyek amazokat felvilágosítják?”²¹ Kapcsolatuk a hatvanas évek elején is kimutatható. A Ráth által az Akadémiának ajándékozott régi német leveleket Szalay — mint az Akadémia főtítkára — köszönte meg. Ugyanekkor küldte el Ráth első művének tiszteletpéldányát is a nagynevű mesternek.²² Szalay gondoskodott arról, hogy a fővárosi kiadványok eljussanak a vidéken dolgozó tudóshoz;²³ míg Ráth, ha érdekesebb oklevélhez jutott, azt elküldte Szalayhoz.²⁴ Együttműködésük, mely nyilvánvalóan hasznos és eredményes következményekkel járt a magyar történettudományra, csak Szalay halálával ért véget.

Az ötvenes évek végén eddigi tudományos munkásságáért a *Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották meg*. Székfoglaló értekezését a „Győr vármegyei hódoltságról” tartotta.²⁵ Nagyon komolyan, gondosan készült előadására, forrásai magyar, latin és német nyelvűek. A megjelent művek közül főleg Horváth Mihály 1844-ben kiadott „A magyarok története” c. könyvét és Szalay László friss publikációit használta. Forrásai főleg eredeti Győr megyei oklevelek. Javára írandó témaválasztása is, hiszen a történettudomány addig igen elhanyagolt területéhez nyúlt. Részletesen ismertette azokat a kegyetlenégeket, fosztogatásokat, jogtalan adóköveteléseket, melyek következtében a jobbágyoknak menekülniök kellett, ha nem akartak elpusztulni.

*

¹⁸ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1859. aug. 10. OSzKK Levelestár.

¹⁹ Szalay László—Ráth Károly, 1856. okt. 4. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ráth lev. II. köt.

²⁰ „. . . Ugy véleksem azonban, hogy kegyed gyűjteléke a Történelmi Tárbán még inkább volna helyén . . . Ez esetben hamarabb fogna az sajtó alá mehetni, még pedig az eredetiek írásmódjának megőrzésével . . .” Szalay László—Ráth Károly, uo.

²¹ „. . . a választmány örvendeni fog, ha Kegyed illetén eljárás által dolgozatának értékét megőregbitendi.” Szalay László—Ráth Károly, 1856. dec. 3. Uo.

²² „Köszönöm a magam nevében, hogy nagybecsű Itinerarium-ának egyik példányával kedveskedni szíves volt.” Szalay László—Ráth Károly, 1862. jan. 6. Uo.

²³ „Az Academiai könyvtárusnak meghagyatott, hogy az Almanachnak egy példányát azonnal, még pedig postai úton Kegyed kezéhez küldje; remélni, hogy a könyv eddig már meg is érkezett . . .” Szalay László—Ráth Károly, 1863. márc. 11. Uo.

²⁴ „. . . A velem minapában közlött Dallos-féle irományokat nagy érdekléssel olvastam s egyetmást ki is jegyeztem magamnak belőlük. A haimburgi értekezletekre vonatkozó iratok is hasonló érdekléssel fogom átnézni, ha Kegyed szíves lesz azokat ideérkezésekor velem közleni.” Szalay László—Ráth Károly, 1863. márc. 11. Uo.

²⁵ Megjelent a Magyar Történelmi Társ VII. kötetében. Értekezéséről *Ipolyi A.*: i. m. 152. l. mint dicséretreméltó műről nyilatkozott. Sajnálatos, hogy ekkor kezdődött Ráth nézeteltérése Toldyval, s ellentétük élete végéig fennmaradt. „. . . Én is szívesen szolgálnék Academiai székfoglaló értekezésemmel, de Toldyn múlt, ki megígérte, hogy Május hó végén nyomtatni kezdendé, s már innen-onnan Szeptembernek is vége, még sincs se híre, se hamva. Nem tudom, mit csináljak e jó ural, tán nincs papírossa, mint magát menteni szokja ily alkalmakkor . . .” Ráth Károly—Szilágyi Sándor 1859. szept. 22. OSzKK Szilágyi levelezés. A Ráth—Toldy viszonyhoz lásd még Ráth Károly—Toldy Ferenc, 1865. aug. 18. M. T. A. Kézirattár, 4. r. 112. sz.; valamint a Magyar Történelmi Társulat megalakulásával kapcsolatos elemzést.

1861-ben Ráthnak két könyve jelent meg. Az első a már említett — magyar királyok adatait tartalmazó — műve volt.²⁶ Művével már az ötvenes évek elején kezdett foglalkozni. Célját ekkor így határozta meg: „Történeti munkálkodásaim közepett egyik fő feladatomul tűztem ki magyar királyaink utazásait főképp okleveleik keltjeiből, továbbá történetírók és egyéb adatokból összeszerkeszteni, amelytől namcsak az oklevelek hitelessége, hanem a történetírók évtani s egyéb történetünkbe becsúszott hibák kijavítása legbiztosabb úton reménylhető.”²⁷ Hosszú ideig gyűjtötte az adatokat, végül is „... sikerült az Árpádok korából vagy 600; a középkorból, vagyis a vegyes házakbéli királyokéból 6700 adatot összegyűjtenem; a Szapolyvaiak és az osztrák korból is fokok valamit közleni; ... így tehát összesen 8000 adat alapján sikerült egy oly képet adnom, melyből tán a munka hasznavehetősége ki fog tűnni.”²⁸ Munkája értelmét abban látta, hogy „hasznos kézikönyv lesz ez a történetírók, tanítók, tanulóknak, minthogy az illető év lapját felülte, kiki rövid és hiteles átpillantást szerezhet magának az azon évben történetekről.”²⁹

A könyvet Ráth saját költségén jelentette meg „... csakhogy a hazai tudománynak hasznos szolgálatot tehessen...”³⁰

Művéről a Magyar Sion kritikusa a következőket írta: „Történezeink nélkülözhetetlen kézi könyvet nyertek, melyben a hazai történet sok felé elszórt adatai egybegyűjtvék, s a források mikből azok merítve vannak és bővebben meríthetők, pontosan elsorolják. Azok, kik az összes történeti tények ily rendszeres összeállításának nehézségeit ismerik, bizonyára elismerő méltánnyal fogadták a mű megjelenését... Becsét emeli még a világos és könnyen áttekinthető berendezés, s a tiszta, csinos kiállítás.”³¹

Tárgyilagosan meg kell jegyeznünk, hogy Ráth műve nem több hasznos segédkönyvnél, mely napjainkban csak könyvészeti érdekesség.³² Tevékenységének fő jelentőségét kisebb cikkei, tanulmányai és elsősorban szervező munkássága adta meg.

Politikai véleményét tükrözte *állásfoglalása 1861-ben*. Rövid időre tisztséget vállalt; megválasztották a Győr megyei állandó bizottság tagjának és megyei levéltárnoknak, de a provizórium kezdetekor lemondott.³³ Mindenesetre

²⁶ *Ráth Károly: A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr. 1861.*

²⁷ Így pl. a IV. Béla és fia közötti viszálytal kapcsolatban Szalay Iászló „Magyarország története” c. művének vonatkozó sorait cáfolta meg: „... Mily roppant tévedések, melyeket csak az oklevelek figyelmes olvasása után dönthetünk meg ezek segédelmével.” *Ráth K.: Magyar királyok utazásai. Új Magyar Múzeum, 1854. 97—99. l.*

²⁸ *Ráth K.: i. m. 15. l.*

²⁹ Uo.

³⁰ Magyar Sion, 1867. 237. l.

³¹ Uo.

³² Érdekes, hogy a kortársak közül Ráth Mór könyvkiadó azonnal észrevette Ráth e művének fogyatékoságát „...véghetetlen kellemetlenül lepettem meg. Hiszen ezen munka nem a M. királyok hadjáratainak ... leírása, hanem halmaz a száraz számoknak, és helyneveknek, mely ugyan fáradságos és a bűvárnak igen nevezetes munka lehet, de a nagyobb közönséget egyáltalában nem érdekelheti ... részemről erkölcsi lehetetlenség ezen munkát mint a m. királyok utaz. hadj. és tart. helyeit árulni, hirdetni, mert nem az ... A közönségnek valóságos félrevezetése lenne, ha ezen munkát az Ön által adott cím alatt akarnám árulni. Nevezheti chronológiának, vagy ilyesminek de egyáltalán nem utazás, hadjárat ...” Ráth Mór—Ráth Károly, 1861. aug. 24. OSZKK Levelestár. Valószínűleg a könyvkiadó visszalépése miatt kellett művét saját költségén kiadnia!

³³ Lásd Nagy Ivánhoz írt levelének befejezését: „...Ráth Károly Győr megyének leköszönt, levéltárnoka és jegyzője.” 1861. dec. 22. OSZKK Levelestár.

a rövid alkotmányos időszakot kihasználva két művét is megjelentette. Egyik a már említett „Magyar királyok hadjáratai” . . . , míg a másik: „II. Rákóczi Ferenc emlékirata a magyarországi hadjáratról”.

R. Várkonyi megállapítása szerint a politikai események teszik aktuálissá a kuruc korszak felelevenítését. Idézi³⁴ P. Szathmáry Károly sorait: „II. Rákóczy Ferenc kora a legnevezetesebb mindazok között, melyekből nemzetünk, jelen válságos pillanataiban tanúságot meríthet.” Az érdeklődés tényleg nagy, s e művének első — 1861-es — kiadása magas ára és minden hiánya ellenére rövid három hónap alatt elfogyott.³⁵ Számos hibája volt az első kiadásnak. Részben a gyenge — nem tőle származó — fordítás; részint a kiadás siettetése miatt. Alig vehette át Ráth a fordítást, bekövetkezett az 1861-es szabadabb időszak, s szükségessé vált a mű sajtó alá adása, de a szabadabb idő nem ígért tartósságot, sietni kellett a nyomtatással, hogy a munka még jókor megjelenhessék. Ráth Károly célját az Emlékiratok kiadásával maga szögezte le az előszóban: „Legfőbb óhajomásom lenne, vajha sokan tanulnának belőle.” A könyvet a közönség szétkapkopta, s a historikus úgy érezhette: elérte célját!

*

Ráth már kezdő történész korában feltűnően gazdag forrásanyag alapján dolgozott. Első tanulmányának³⁶ gazdag apparátusában latin és német szerzőkre hivatkozik. Ismeri Rogeriust, Prayt, Katonát, Virág Benedeket — de a korabeli történetirodalomban is járatos. Használja a Tudományos Gyűjteményt, a Magyar Tudós Társaság Évkönyveit és főleg Fejér György Codex Diplomaticus-át. Francia szerzőktől is idézett.³⁷ Igyekezett oklevelek alapján dolgozni.³⁸

Bár a pusztta felsorolása annak, hogy milyen forrásokat és szerzőket ismert, nyilván nem elegendő a történetíró megismeréséhez, mégis ebből következtethetünk tudományos felkészültségére. Leggyakrabban Horváth Mihály műveit forgatta, ő volt a legnagyobb hatással Ráthra. Felkészültsége nem érte el Horváth Mihály vagy Szalay tudományos színvonalát; történetfilozófiai kérdésekkel sem foglalkozott mint Pauler, de többet tudott, mint a kor többi autodidakta történésze. Igyekezett állandóan bővíteni tudását a kortársak műveinek olvasásával.³⁹ Kutatásai arra irányultak, hogy a magyar történelem egyes kérdései új megvilágításba kerüljenek. Azt kívánta, hogy a történettudomány érdeklődése terjedjen ki a társadalom egészének vizsgálatára. Mint írta: „A török pusztításokról, a lakosoknak fogságba hurcolásáról igen sokat lehe-

³⁴ R. Várkonyi Á.: i. m. 51. l.

³⁵ Az első kiadás 1200 példányban jelent meg. Vö. a II. kiadás előszavának VII. oldalával.

³⁶ Ráth K.: Győr városa története a tatárjárástól az Árpádok kihaltáig. Új Magyar Múzeum 1852.

³⁷ Ráth K.: Győr városa neveiről. Győri Közlöny, 1858. 48—49. l.

³⁸ Az 1663-as győri nemesi felkelés ismertetésekor csak az általa nagyrabecsült Horváth Mihály „A magyarok története” c. könyve az egyetlen kiadott munka forrásai között. Győri Közlöny, 1857. 3—5. sz. Ez a megállapítás többi tanulmányára is vonatkozik. Ha érettebb munkáit nézzük (pl. „Török—magyar viszonyok” c. 1862. máj. 19-i akadémiai előadását), akkor is szembeűnük, hogy forrásai eredeti oklevelek, s az irodalomból főleg Horváth Mihály nagy összefoglaló művét használja.

³⁹ „Most fejeztem be Salamon »Török hódítás«-ának olvasását. Nevemben gratulálj Salamonnak, hogy jól és szabadelvéűen írta meg . . .” Ráth Károly—Thaly Kálmán, 1864. nov. 28-án Országos Levéltár, Thaly-család levéltára, Thaly Kálmán levelezése.

tett olvasni, történetkönyveinkben, azonban milyen milyen volt egy olyan helységnek, mely csak félig is volt a török birtokában, arról nagyon keveset írtak még.”⁴⁰ Éppen ezért felhívta a történetírók figyelmét a megyei levéltárakra, melyek „legtöbb adattal bírnak az érdemben szolgálni, s miután ezek kutatásához még hozzá sem fogtak történetíróink, e téren igen sok kincset reménylhetünk kibányászni.”⁴¹ Persze nemcsak buzdított másokat, hanem helytörténeti kutatásaival⁴² maga szolgáltatót jó példát. De megörült minden kis adatnak is, mely valami új következtetésre adott lehetőséget. Így például az Új Magyar Múzeumban közölte a győri káptalan egy érdekes levelét Hunyadi János idejéből, mellyel bizonyította, hogy a kormányzó alatt álló országtanács nem mindig Budán gyűlésezett, hanem Esztergomban is.⁴³

Forrásait nem vette át szolgai módon. Ha publikációt használt, akkor utánanézett: megbízhatók-e az adatai. E módszerének következtében gyakran megcáfolhatta pl. azokat, kik öelötte foglalkoztak Győr városának történetével.⁴⁴ Nem ijedt meg a tekintélyektől sem. Már 1854-ben kiigazította Szalay László adatbeli tévedését.⁴⁵ Ugyancsak az Új Magyar Múzeum hasábjain hozzászólt Podhradzky József tanulmányához, melyben „...itészileg megigazítja Horváth Mihályt. . .”⁴⁶ Hivatkozott levéltári kutatásaira,⁴⁷ „... melyek segítségével legjobb történetíróink munkáiba becsúszott nagy hibákat és tévedéseket meg lehet igazítani”. Az ötvenes években — kezdő historikus korában — kritikai tevékenysége ezek szerint még megelégedett az adatok pontos meghatározásával.

Munkásságának nagy részét *okmánypublikációk* alkotják. Ilyen cikkeiben pár magyarázó sort fűzött az okmányokhoz. A Történelmi Tárból pl. több mint 200 oldalon közölte Gr. Eszterházy Miklós nádor leveleit.⁴⁸ Ebben az esetben az Eszterházy levelek közé más okmányokat is vegyített, „... melyek amazokat felvilágosítják”.⁴⁹ Gyakran közölt teljes terjedelmében latin okleveleket, ha azok kapcsolatban voltak szeretett megyéjével.⁵⁰

Különösen haladó motívum történetírásában a *céhekkel* való foglalkozás. Győr történelmének kapcsán, de Horváth Mihály munkásságának hatására, jutott el a városokig, majd a céhekhez. Már pályája elején megértette a városok, céhek szerepét, nagy fontosságát a magyar történelemben. „A városok szolgálóból szabadabb helyzetbe vergődtek. . . jobbágyi terheiktől megszabadulva a nemes és földművelő jobbágy közötti mérsékelt jogú, középpolgári helyzetet elfoglalták és a hazának békében szorgalom és műveltség, háborús időkben pedig erős védőfal és a rohanó ellen feltartóztatói lettek, s így mindenkor a hazának jeles pontjai maradtak.”⁵¹ E sorokat olvasva azonnal érezhetjük Horváth

⁴⁰ Győri Közlöny, 1861. 94. sz.

⁴¹ Uo.

⁴² Pl. *Ráth K.*: Téth, győrmegyei helység története a török uralom alatt. Győri Közlöny, 1861.

⁴³ Új Magyar Múzeum, 1853. Históriai forgácsok.

⁴⁴ Fnessseyt, Lehoczkyt stb. Vö. *Ráth K.*: Győrmegye főispánjai. Új Magyar Múzeum, 1853.

⁴⁵ *Ráth K.*: Magyar királyok utazásai. Új Magyar Múzeum, 1854. 99. l.

⁴⁶ *Ráth K.*: Okleveles adatok Magyarhon történetéhez. Új Magyar Múzeum, 1856. 380. l.

⁴⁷ „... eddig már mintegy 2000, hazánk történetére vonatkozó eredeti levelet másoltam . . .” Uo.

⁴⁸ Magyar Történelmi Tárból, VIII. köt.

⁴⁹ Vö. Szalay László — Ráth Károly, 1856. dec. 3. M. T. A. Kézirattár Ráth lev. II.

⁵⁰ Pl. Pál országbíró levele. Új Magyar Múzeum, 1854. 450—454. l.

⁵¹ *Ráth K.*: Győr város története a tatárjárástól az Árpádok kihaltáig. Új Magyar Múzeum 1852.

Mihály munkásságának hatását, hiszen ő a magyar nép történetét a polgárosodás történetének tartotta. E történetfelfogás hatása Ráthra döntő fontosságú⁵² 1854-ben már olyan okmányokat vizsgált, mint amelyet a győri mészárosceh adott ki.⁵³ Büszkén hivatkozott egy Mátyás nevű mészárosmesterre, kinek „... unokája volt az első magyar újságíró, Ráth Mátyás”.⁵⁴ 1860-ban pedig megkezdte a céhszabályok kiadását. Először a Győri Közlöny régiségtár rovatában közölte a győri csizmadiaceh szabályait.⁵⁵ A többi publikáció a Győri Történeti és Régészeti Füzetekben jelent meg. Mindjárt az első számban a pozsonyi takácsok 1552. évből való magyar céhszabályainak megerősítéséről szóló, 1579-ben kiadott oklevelet közölte. Ráth Károly érdeméért kell elismernünk, hogy már 1860—61-ben „Céhbeli szabályokat” közölt — ugyanakkor a Magyar Történelmi Tár 1855—1862-ig terjedő köteteiből a céhekre vonatkozó adatközlések teljesen hiányoznak.⁵⁶ 1863-ban a II. kötet 3. füzetében kivonatban újra céhbeli szabályokat közölt — igen érdekes indoklással. Kiindult abból, hogy Németországban a céhszabályok kiadására nagy gondot fordítanak, mert „... az ipar és mesterségek történetét ezeknek a nyilvánosságra hozatala nélkül megírni lehetetlen”.⁵⁷ Ezután áttérve a hazai viszonyok elemzésére, megállapította: „Hazánkban ez érdemben még igen kevés történt.” Ő maga csak félve merete azokat közölni, mert „... tudom, hogy azok oly kevesek által méltatnak figyelemre”. Mégis elhatározta, hogy a hazai ipar történetéhez okvetlenül fontos céhszabályokat közölni fogja. S azoknak az olvasóknak — kiket ezek a közlemények nem érdekelnek — azt ajánlotta: „... vigasztalja őket azon gondolat, hogy eljövend azon kor, a mikor ezen adatok az ipar történet megíróinak becses kútforrásai leendenek.”

A Gazdasági Lapokban két cikke jelent meg: egy alkalommal történeti kérdésre válaszolt, míg másik cikkében⁵⁸ a szüreteléssel kapcsolatos kuruc—labanc egyezséget mutatta be Vak Bottyán 1707-ben kiadott oklevele alapján. A társadalmi-gazdasági problémák iránti fogékonyságát, érdeklődését mutatja az a körülmény, hogy egyik tanulmányának terjedelmes része „falutelepítés és majorépítés” kérdésével foglalkozik a hódoltsági időszakban.⁵⁹

Hozzájárult a Nemzeti Múzeum anyagának bővítéséhez.⁶⁰ A történelmi

⁵² Horváth új történetfelfogásának elemzését lásd *Pamlényi Ervin: Horváth Mihály*, Bpest, 1954. 20—26. l.

⁵³ Megállapította a pecsét magyar köriratából, hogy a ceh tagjai magyarok voltak. Viszont jegyzőkönyveik (1627-ben kezdődnek) „német nyelven vezették”. Új Magyar Múzeum, 1854. 94. l.

⁵⁴ *Ráth K.*: Egy régi magyar köriratú pecsét. Uo.

⁵⁵ „A Győr városi csizmadia-czeh magyar nyelven készített szabályai, az 1604-ik évről.” Győri Közlöny, 1860. 42—43, 44. sz.

⁵⁶ *R. Várkonyi Á.*: i. m. 354. l.

⁵⁷ Céhbeli szabályok kivonatban. Közli: Ráth Károly. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr. 1863. II. köt. 3. füz. 281. l.

⁵⁸ *Ráth K.*: Hogy és mint szüreteltek a győriek ezelőtt 150 évvel, 1707-ben. Gazdasági Lapok, 1857.

⁵⁹ *Ráth K.*: Török—magyar viszonyok. Magyar Academiai Értesítő, 1863. IV. köt. Az alapos és értékes tanulmány olvasásakor sajnálattal kell gondolni arra: milyen kár, hogy e kor történéseinek — köztük Ráthnak is — kezét a kor ismert viszonyai megkötötték, és emiatt rengeteg energiát fektettek királyok dátumainak stb. keresésébe.

⁶⁰ „... azon óhajom fejezem ki, vajha az illető bástya-rontást vezető városi gazdasági választmány ne felejtkezne meg Nemzeti Múzeumunkról, hanem annak az említett téglákból egy-egy példányt megküldeni szíveskednék.” *Ráth*: Győr bástya-tégláinak jegyeiről. Győri Közlöny, 1858. 8. sz.

romok vizsgálatakor tapasztaltokról levélben számolt be az Új Magyar Múzeum olvasóinak.⁶¹

Horváth Mihály műveiben mindig megtalálhatjuk a művelődéssel kapcsolatos fejtegetéseket.⁶² Az ő munkásságának ismerete keltette fel Ráthban a művelődéstörténet, a hazai tudomány iránti érdeklődést. A soproni tudósok névsorát Gamauf soproni evangélikus lelkész összeírása alapján betűrendben ismertette.⁶³ Nagyon megörült, mikor talált Draskovich Mihály végrendeletében „... honi miveltségi történetünkhöz egy jeles adatot . . . , mely a bolognai magyar tanulók társulatáról emlékezik”.⁶⁴ Reménykedett, hogy valamelyik honfitársa — ki e cikket olvasta⁶⁵ — „a helyszínen kérdést intézve az illetőkhöz” valamit megtud majd Bolognában a magyar diákok egykori társulatáról és útjáról visszatérve „velünk közlené, hogy azt füzeteinkben közrebocsájtathatnánk”.

Művelődéstörténeti tudásának bővítése érdekében tanúvallatási jegyzőkönyveket is átnézett. Nagyon fáradságos munka ez, de vigasztalta s egyben példája követésére szólította fel a tudósokat, hiszen „ha egy gyöngyszemet találunk, bőven megjutalmazta fáradozásait”.⁶⁶ S erre a kutatásra szükség van, mert „hazánk városai, helységei, annyi dúlás és fosztogatásoknak volt kitéve tatár, török s német által, hogy igen sok nevezetes építészeti és tudományos emlékek még létezéséről sem tudunk”.⁶⁷

Ráth, a szabadságharc egykori tisztje, az abszolutizmus viszonyai között mindig igyekezett a magyar hősiességet hangsúlyozni. Az osztrák elnyomókat gyűlölte, s ennek történetírásában is számos nyomát találjuk. Hiszen a „polgárosodás” mellett a másik nagy témakör — mely lekötötte érdeklődését — a XVI—XVIII. századi magyar történelemből *Bethlen, a Zrínyiek és Rákócziak* kora. 1863-ban a Győri Történeti és Régészeti Füzetek II. kötetének 3. füzetében elkezdte gr. Zrínyi Miklós, a költő leveleinek közlését. Ugyanakkor cikket írt Bethlen Gábor 1620—21 évi táborszállása címen. E cikkei is azt mutatják, hogy előszeretettel foglalkozott a Habsburgok elleni függetlenségi törekvések történetével.⁶⁸ Több folytatásban közölte a fent említett Füzetekben a Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc grófok elleni tanúvallatásokat. Jogosnak tartotta a Habsburg-ellenes megmozdulásokat. „A XVII-dik század nyolcadik tizedében felülről megkísérlett elnyomása a magyar nemzetnek azt eredményezte, hogy ez minden pillanatot felhasznál, nemzeti szabadsága megfosztóinak nyakára hágni. . . azon igyekezett, hogy a németeket a hazából

⁶¹ „Vajha történetíróink a legkisebb történetiemlék megismertetésére is szorgalmasan ügyelnének. Ez volna a legkívánatosb ezen szép terén a tudományoknak.” Ezután következik csillaggal megjelölve a lap alján a szerkesztőség megjegyzése: „Ily apró közleményeket kér a hazafiaktól a Szerk.” Új Magyar Múzeum 1853.

⁶² Vö. *Pamlényi E.*: i. m. 46—47. l.

⁶³ Magyar Történelmi Tár IX. köt.

⁶⁴ *Ráth K.*: A bolognai magyar tanulók társulata. Győri Történeti és Régészeti Füzetek, 1863. II. köt.

⁶⁵ Ezért felkérte a „t. lapok szerkesztőit, hogy e rövidke cikket figyelemgerjesztésül vagy egész terjedelmében, vagy kivonatban közölni sziveskedjenek”. Uo.

⁶⁶ *Ráth K.*: Bakács Tamás prímás esztergomi iskolája. Gy. T. F. 1865. III. köt.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Vö. kéziratos tanulmányát „Zápolya János élettörténete”. Hőséről így írt: „... ő volt a megnyitója azon hosszú védelmi harcoknak, amelyek kelet és nyugat ellenében három századon keresztül foglalkoztatták a magyar nemzetet.” OSzKK Quart. Hung. 1547. Érdekes, hogy ezt a művét Rómer F. nem említi a kéziratban maradtakk között sem!

kiüzve, a nyugati szomszédtól megszabaduljon valahára.”⁶⁹ A Delejtűnek azon számában, melyben Pesty a Rákóczi-induló eredetéről írt — a következőképpen értékelte a német hadak tevékenységét: „. . . bátran elmondhatjuk, hogy 1526-tól kezdve különösen a német hadak rettentő pusztítást vittek véghez hazánkban. . .”⁷⁰ A megyei vezetést azért becsülte, mert „annyi vész közepette, mely hazánkat oly bőven érte, meg tudták ők tartani függetlenségüket, mely az utolsó három század alatt oly igen veszélyeztetve volt, sokszor a megyével együtt ellenszegülvén a felülről jövő jog s törvénytelen parancsoknak.”⁷¹

A Habsburg-ház magyarországi uralmát hazánkra nézve károsnak tartotta, s biztos, hogy ő — mikor az 1663-as évvel kapcsolatban megállapította: „láthatjuk hazánk akkori szereńsétlen helyzetét, melyből elég része volt a magyarnak!!!” — gondolt az 1854-es évre, a Bach-korszakra. Ő, ki levelében a „gyűlölt Bécs” kifejezést alkalmazta, biztos, hogy az utolsó félmondatot a három felkiáltójellel saját korára vonatkoztatta.⁷² Megvetően írt a Habsburgok oldalára álló hazaáruló főúrról.⁷³ „. . . javakban ugyan gyarapodott; de dicsőségében ugyan nem, mert az 1687-ki országgyűlés alatt nem úgy lépett fel, mint egy szabad nemzet első tisztviselője. Ekkor esett el a nemzet a szabad királyválasztás jogától.”

Felhívta a történészek figyelmét egy új kutatási területre. Javasolta, foglalkozzanak olyan helységek történetével, melyek török kézben voltak, hiszen „arról nagyon keveset írtak még”.⁷⁴ Ráth az egyes falvak, községek történetét nem helyi elszigeteltségükben nézte, hanem az országos történet alapvető részének tekintette. Az Academiai Értesítőben Patona községgel, a török ellen felállított határőr falu életével foglalkozott. Tanulmányában résztvevően állapította meg a török kegyetlenkedésével kapcsolatban: „Valóban iszonyú helyzete volt a szegény népnek!” Ismertette a törökön kívül a német urak, katonák erőszakoskodásait is.⁷⁵

Szemléletének demokratikus vonásait mutatja, hogy a jobbágyok, katonák élete, története foglalkoztatja. A jobbágyok nehéz sorsával, az idegen hódító által ellene elkövetett kegyetlenségekkel, fosztogatásokkal, jogtalan adókövetelésekkel foglalkozott akadémiai székfoglaló értekezésében is.⁷⁶ 1862. július 21-én elhangzott akadémiai előadása is az adózó nép helyzetéről szólt; részletesen előadta, mi mindenért kellett adót fizetni a töröknek; részvétellel írt a jobbágyról, szánta sok terhe miatt.

A hatvanas évek elején több *előadást* tartott az Akadémián. Érdekeőbb volt közülük az 1861. április 8-i felolvasása. Ekkor Sebesi Ferenc 1655-ös budai követségéről beszélt — Sebesi magán- és útinaplója alapján. Az előadás jó stílusú, cseppet sem száraz; nyilván lekötötte a hallgatóságot. Székfoglaló értekezése a „Győrmegyei hódoltságról” szólt. „Ugyane tárgyról, de sokkal

⁶⁹ Ráth K.: Két nevezetes házasság 1682-ben. Győri Közlöny, 1860. 89. sz.

⁷⁰ Delejtű, 1860. 6. sz.

⁷¹ Ráth K.: Győrmegye alispánjai. Győri Közlöny, 1860. 89. sz.

⁷² Ráth K.: Gr. Wesselényi Ferenc nádor némely nevezetes levelei, 1663-ból. Új Magyar Múzeum, 1854. 58. l.

⁷³ Eszterházy Pál nádorrról írt ilyen megvetően „Két nevezetes házasság 1682-ben” c. cikkében. 319. l.

⁷⁴ Ráth K.: Téth, Győrmegyei helység története a török uralom alatt. Győri Közlöny, 1861. 94. sz.

⁷⁵ „. . . német gyalogságot küldött falura, s ezek által a férfilakosságot összetereteltette, fegyver között Győrbe hajtotta, s ott erőszakkal hűségére esküdtette.” Ráth: Török—magyar viszonyok. Magyar Akadémiai Értesítő. 1863. IV. köt.

⁷⁶ Magyar Történelmi Tár, VII. köt.

szélesebb értelemben akarom eddig gyűjtött adataimat feldolgozva a Tekintetes Akadémia elé terjeszteni”⁷⁷ — vezette be előadását az 1862. május 19-i ülésen. Beszélt az ország elfoglalásáról, a hódoltság kiterjedéséről s többféle nemeiről, a birtokviszonyról és adókról, valamint az igazságszolgáltatásról. Javasolta a történetészeknek a munka felosztását megyék szerint. Hivatkozott a németországi példára, mely „a tudományok nagy hasznára divatban van”.

1861-ben kezdte meg Ráth barátjával, Rómer Flórisssal a *Györi Történelmi és Régészeti Füzetek* kiadását. Ezt tekinthetjük az első olyan magyar folyóiratnak, mely csak történelmi problémákkal foglalkozott. A folyóirat a 60-as években működő Dunántúli Történetkedvelők sajtóorgánumává vált.

Ráth Károly *életének új, döntő szakasza kezdődött el 1863. december 27-én.* Ekkor alapították meg Sopron megyében, Répceszemerenében, alsó-szopori Nagy János közbirtokos házában a *Dunántúli Történetkedvelők Társulatát*. Az alapító tagok: Horvát Elek Vas megyei közbirtokos, 1861-es országgyűlési képviselő; Mersics Miklós kőszegi táblabíró; alsó-szopori Nagy Imre jegyző, Hencz Antal építész, Véghely Dezső jogász, Paur Iván akadémikus és Ráth Károly. Megbeszélték, hogy a jövő év elején Horváth Eleknél találkoznak, megmutatják majd egymásnak okmánygyűjteményeiket, előadásokat tartanak. Így, ilyen szerény körülmények között történt a Történetkedvelők Társulatának megalakulása.⁷⁸ Ennek ellenére — mint a továbbiakban látni fogjuk — a Történetkedvelők hasznos, értékes működést fejtettek ki, mely végeredményben a Magyar Történelmi Társulat alapításához vezetett. A Történetkedvelők munkásságát *Ráth Károly irányította*.

*

A Dunántúli Történetkedvelők elsősorban arra törekedtek összejöveteliiken, hogy addig ismeretlen levéltárakat átkutassanak, oklevélmásolatokat készítsenek. A másolatokat s az oklevelek alapján készített értekezéseiket egymásnak megmutatták, illetve felolvasták. Hatni akartak a társadalomra, érdeklődést kelteni nemzeti múltunk iránt, orgánumot teremteni a történelmi és tudományos célok szolgálatára.⁷⁹ Célul tűzték ki: „... a nemesség vidéki levéltárait átkutatni, őket ezeknek megóvására és tiszteletére bírni, alkalmilag oktató s buzdító felolvasásokat tartani, egyszóval nagyobb mérvű lendületet s mozgalmat a történetkutatás s a régészet terén is előidézni”.⁸⁰ Programjuk arra irányult, hogy megmentsek a nemesi családok múltját, de egyúttal függetlenítsék azoktól a nemzet múltját. Később — mozgalmuk erősödését látva — céljaikat kibővítették, s felvetették a megyék monográfiáinak megírását s egy forráskiadvány létrehozását.

Megalakulásuk utáni első összejövetelüket *1864-ben Csöngén*, Vas megyében, Horvát Eleknél tartották meg. Erről így tudósította Ráth Károly Véghely Dezsőt: „1864. febr. 7-től 10-ig a dunántúli archeologusok, és diplomatikusok összejövetele leend Csöngén . . . Három levéltár, összesen egy kocsikasra való, leend szellemi eledelül ideszállítva és sok minden összehordva.”⁸¹

⁷⁷ Magyar Academiai Értesítő, 1862. III. köt.

⁷⁸ Az alakulásra lásd A Hon, 1864. 42. sz.

⁷⁹ Vö. *Fejérpataky L.*: Emlékbeszéd Nagy Imre felett. Emlékbeszéd a M. T. A. elhunyt tagjai felett. Bpest. 1897. 7—11. l.

⁸⁰ Rómer F.: i. m. 19—20. l.

⁸¹ A levelet kelet nélkül idézi *Géresi K.*: Véghely Dezső emlékezete. Századok, 1899. 202. l.

Összejöveleikre — minden alkalommal — mindegyikük hozott magával egy-két értekezést, valamint elhozták oklevélmásolataikat. A mindenkori házigazdák gondoskodtak levéltári anyagról helyben vagy a szomszédból, ők pedig a másolást azonnal elkezdték. A házigazda régiségeinek átnézése után elkezdték az oklevelek nézését, leírását — főleg az Árpád-koriakat.⁸² A Történetkedvelők a másolt okmányokat — ha azok rem konkrétan őket érdekelték — elküldték azoknak a történészeknek, akikről tudták, hogy munkájukban fel tudják használni.⁸³

A témaválasztással kapcsolatban érdekes probléma vetődik fel. Ráth Károly érdeklődése főleg a XVI—XVIII. század felé fordult; az irányítása alatt álló Történetkedvelők mégis főleg az Árpád-korral foglalkoztak. Azon túlmenően, hogy főleg Árpád-kori oklevelek kerültek elő, a főok csak a nemzeti függetlenség gondolata lehetett. A provizórium idején a nemzeti királyság korának felelevenítése politikai tett volt, mellyel korabeli történettudományunk az abszolutizmus bilincseit igyekezett lazítani.

Az értekezések közül kiemelkedett Ráthnak egy pápai nyomdászról szóló előadása. Bevezetőül hangsúlyozta, hogy „a hazai tudományosság és műveltség megírásához tartoznak a nyomdászok életrajzai, a nyomdák története . . .” Témaválasztása — akkor, amikor a hazai művelődéstörténet bontakozóban volt még, — értékes adalékot jelent Ráth történetírói egyéniségéhez.

Megalakulásukról és csöngői gyűlésükről Ráth a sajtó hasábjain számolt be. Thaly Kálmán nagy örömmel reagált „A Hon”-ban megjelent tudósításra.⁸⁴

Kutatásaik eredményeként váltak ismertté egyes levéltárak okmánykincsei. Lelkesedésük szinte nem ismert határt, ha új — eddig ismeretlen — levéltárra bukkantak. Az *okmányok szeretetét* jól mutatja Ráth egyik levele: „. . . egy hatalmas nagyméretű levéltárra bukkantunk itt a Dunántúlban. Bizony alig több, mint közönséges bocskoros, de régi nemzetségnél. Ezt bányásszuk vagy hatan, lehet mondani dühösen, de mégsem birunk vele 1 évig. Bár eltartana 10-ig, annak örülnénk. Az összefort Ládonyi, Szomor és Kisfaludy családok levéltára ez. Van itt okmány II. András korától fogva quantum satis s mind eredeti . . .”⁸⁵

A Történetkedvelők élén Ráth Károly állt. Kiterjedt levelezést fejtett ki, s így irányította, szervezte elsősorban a dunántúliakat. Gyakran pártfogolt is fiatal, kezdő historikusokat.⁸⁶ Thaly Kálmán is tőle tanulta a szervezést, a történészek összetartásának eredményes munkáját.⁸⁷ Legjobb barátai: Nagy Imre és Véghely Dezső segítették munkáját. Ők — a triász tagjai — éveken keresztül folytonosan levélbeli összeköttetésben álltak egymással, küldözgették

⁸² A csöngői gyűlésre lásd A Hon 1864. 42. sz.; és Nagy I.: A Dunántúli Történetkedvelők. Emlékkönyv. Bpest. 1892. 73. l.

⁸³ Így a csöngői összejövetel alkalmával az 1205—1707 közötti időre vonatkozó okmánymásolatokat küldtek „Paur Iván, Pesty Frigyes és Thaly Kálmán uraknak, vizonzásul más szívességeikért”. A Hon, 1864. 42. sz.

⁸⁴ „. . . Nagy örömmel és lelki épüléssel olvastam a Hon-ban közölt jeles tárcza cikket a répcze-szemerei, s csöngői szép rapokról. Mint irigyeltem Önöket! Bezzeg szerettem volna én is ott lenni.” Thaly Kálmán—Ráth Károly, 1864. febr. 22. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ráth Károly levelezése, II. köt.

⁸⁵ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1864. jún. 23. OSzKK Levelestár.

⁸⁶ Vö. Csukássy Károly érdekében Pestyhez intézett kelet nélküli levelével. Uo.

⁸⁷ Vö. R. Várkonyi Á.: i. m. 83. l.

az okmányok másolatait. Ha pedig nagyobb „zsákmányra” akadtak, akkor megvárták az összejövétel idejét és ott mutatták be gyűjteményüket.⁸⁸

Önzetlen módon a Történetkedvelők igyekeztek minden magyar historikust munkájában segíteni. Ez a magyarázata annak, hogy akkor is küldtek adatokat az ország más vidékein élő kutatóknak, ha nem találkoztak még személyesen.⁸⁹

*

A Dunántúli Történetkedvelők harmadik, 1864 májusában Répcze-Szemerén tartott összejövételükön határozták el: további munkásságukat arra irányozzák, hogy az egyes *vármegyék monográfiáinak* megírásához adatokat szerezzenek. Azonnal akadt pár vármegyére vállalkozó. Ráth Károly természetesen Győr megye történetének megírását vállalta magára. A triász tagjain kívül az első jelentkezők: Paur Iván, Thaly Kálmán, Botka Tivadar, Pesty Frigyes voltak.⁹⁰ Midőn kezükbe vették a megyei monográfiák ügyét, kezdetben csak a Dunántúlról gondoskodtak, de később kiterjesztették figyelmüket az ország egész területére. Az általuk keltett mozgalom csahalom jelentősen kiszélesedett. Ebben nagy szerepe volt annak a propagandának is, melyet Ráth fejtett ki tervük érdekében. *Leveleiben* minden historikust felhívott monográfia-írásra. „... Vállalj tehát szerepet barátom, a mi még nincs elfoglalva s kérek, légy rajta, hogy jóra való és criticát eltűrő egyéniségek szinte tért foglaljanak s ird meg a sikert nekem, miszerint társaimnak tudtára adhassam.”⁹¹

Az 1864 szeptemberi gyűlésekre több historikus is küldött levelet, melyben bejelentették, hogy elvállalják egyes vármegyék történetének írását. Ez bizakodással töltötte el Ráth Károlyt. Most már mert messzebbre tekinteni: „... e kerület megyéinek monographiáját szándékozunk megírni. Célunk azonban sokkal nagyobb. A Magyarországi monographusok társulatának létrehozásán fáradozunk. Már több megye el van foglalva, még néhány kell, s ha felénél többel leszünk, az alakuló gyűlést is meg lehetne tartani. . .”⁹²

A Történetkedvelők gondoskodni akartak arról, hogy a monográfiák lehetőleg egyöntetű beosztással, egységes terv alapján készüljenek. Ezért megbízták Frankl Vilmos paptanárt a tervezet kidolgozásával. A programot Frankl tényleg elkészítette rövid idő alatt, de írt hozzá egy magyarázó beszédet is Nagyszombatban, 1864. VIII. 10-i keltezéssel.⁹³ A tervezet és a beszéd fel is olvastattott a Történetkedvelők következő gyűlésén.

A tervezet sok vitát, levélváltást⁹⁴ váltott ki, s ezek jelezték azt a pezsgést, melyet eredményezett a Ráth által vezetett Történetkedvelők fellépése

⁸⁸ „A régészet terén nekünk is bő aratás mutatkozik, nemrégén valék Szombat helyen, honmét vagy 80 darab régi okmányt hoztam... Legközelebbi összejövételünk alkalmával szándékozom... meglepni velük barátaimat.” Nagy Imre—Pesty Frigyes, 1865. szept. 20. OSzKK Levelestár.

⁸⁹ Vö. Véghely Dezső levelei Pesty Frigyeshez. 1864. júl. 14. és 1865. jan. 9-ről. Uo.

⁹⁰ Vö. *Nagy I.*: i. m. 74. l.

⁹¹ Ráth Károly—Szilágyi Sándor, 1864. nov. 23. OSzKK Szilágyi levelezés.

⁹² Ráth Károly—Szilágyi Sándor, 1864. okt. 19. Uo.

⁹³ *Radwánszky*: Emlékbeszéd Nagy Imre felett. Turul, 1895. 3. 1. Frankl a megbízást örömmel vállalta. Lásd keletnélküli levelét Ráth Károlyhoz. M. T. A. Kézirattár, Ráth lev. I. köt. A program megjelent a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek IV. 1. füzetének borítólapján. Győr, 1865. A beszéd — mely már felvillant valamit a későbbi Fraknoi-féle történet szemléletből — megtalálható OSzKK Fol. Hung. 1209.

⁹⁴ Vö. a következő leveleket: Ráth Károly—Szilágyi Sándor, 1865. ápr. 4. OSzKK Szilágyi levelezés; Lehoczky Tivadar—Ráth Károly, 1865. ápr. 10. M. T. A. Kézirattár,

a monográfiák érdekében. Lehoczky Tivadar, Thaly Kálmán, Kubinyi Ferenc, Szilágyi Sándor, Pesthy Frigyes stb., tehát e korszak ismertebb történészei sorra vállalták el a monográfiák írását.⁹⁵

Sajnos a fennmaradt levelezésből nem derül ki, hogy Ráth milyen állást foglalt el a monográfiák kérdésében. Valószínűleg nem azonosult — ahogy a többség sem! — Fraknoi tervezetével, melyben dominált a forradalomellenesség. Mivel Győr megye monográfiáját nem tudta elkészíteni, nem ismerhetjük elgondolásait. Úgy érzem, ebben a kezdeti időszakban inkább a szervezési munkálatokkal volt elfoglalva. Terveik mégsem válhattak valóra. Egyrészt a történetírás figyelme a hadjáratok, háborúk felé fordult; másrészt mivel hivatalosan a Dunántúli Történetkedvelők Társulatát sem lehetett létrehozni, ezért fel sem merülhetett komoly formában a Magyarországi Monographusok Társulatának terve — hiszen az országos szervezetet a hatóságok még kevésbé hagyták volna jóvá. Mindenesetre Ráth s a Történetkedvelők megtették e téren is az első lépéseket — működésüket a Magyar Történelmi Társulat folytatta.⁹⁶ Tehát e területen az előkészítő szerep jutott osztályrészükül.

*

A másik terület — hol Ráth Károlynak fontos előkészítő szerep jutott — az előző fejezetben már említett *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* c. folyóirattal kapcsolatos ténykedés volt. A füzeteket Ráth Károly és Rómer Flóris együtt adták ki 1861-től Simor János győri püspök pártolása mellett. A folyóiratnak négy kötete (egy kötet több füzetből állt) jelent meg 1861-től 1868-ig, időhöz nem kötve. Mivel a folyóirat elsősorban a Dunántúl történelmi emlékeinek méltatását tűzte ki céljául, ezáltal a Dunántúli Történetkedvelők eddig hiányzó organumává lett.

A lapot úgy tudták kiadni, hogy Simor János győri püspök anyagilag támogatta őket.⁹⁷ Ezért került neve minden füzet címlapjára, hangsúlyozva a pártoló jelleget. A nagyon fontos anyagi támogatáson kívül az engedély, a cenzura nehézségein is átsegítette a kiadókat az egyházi pártfogó. Ilyen irányú fontossága miatt mindig elővigyázatosan viselkedtek a győri püspök irányában. Így pl. Ráth levélben érdeklődött Rómertől: „...mit beszéltél a püspökkel, hogy mint nyilatkozott? ... Előbb nem akarok hozzámenni, míg nem tudom, mit mondott neked, s mily irányban kell jó kedvében működnöm.”⁹⁸ A támogatás konkrét formáját nevezte meg Ráth másik levelében⁹⁹

Ráth lev. I. köt.; Mészáros Károly—Ráth Károly, 1865. febr. 18. Uo. Torma Károly—Ráth Károly, 1865. máj. 20. Uo. II. köt. Az észrevételek miatt Frankl elhatározta tervezetének átdolgozását. Lásd Ráth Károlyhoz intézett levelét. 1865. máj. 15. Uo. I. köt.

⁹⁵ A szerzők névsorát lásd Ráth Károly—Szilágyi Sándor, 1864. nov. 23. OSzKK, Szilágyi levelezés.

⁹⁶ Vö. *Lukinich I.*: A Magyar Történelmi Társulat története. Bpest. 1918. 29—30. l. Pl. Lehoczky Tivadar — ki Bereg megye történetét elkészítését vállalta — három kötetnyi kéziratának tudományos értékéről a Magyar Történelmi Társulattól kért ítéletet.

⁹⁷ „A Győri Történelmi és Régészeti Füzetek egyedül hathatós pártfogása alatt tudták fenntartani életüket a hanyatló részvét s dermesztő közöny közepette.” Magyar Sion, 1867. 394. l. Az utóbbira utalnak Rómer Flóris búcsúisorai is: „... főképp pedig az olvasó közönségnek, megmondhatom, a maga nemében talán páratlan részvétlensége, készlet e térről visszalépnem. . . .” Gy. T. F. 1868.

⁹⁸ Ráth Károly—Rómer Flóris, 1863. ápr. 11. OSzKK Levelestár.

⁹⁹ Ráth Károly—Nagy Iván, 1863. jan. 20. Ezzel kapcsolatban lásd Paur Iván—Ráth Károly, 1865. dec. 28. M. T. A. Kézirattár, Ráth lev. II. köt.

„... minket legalább ő Mltga a győri püspök segél, most még a nyomda költségeit is ő pótolja...”

Ráth Károly a *Győri Füzetek* érdekében igen sokat tett. Cikkeket írt, ezenkívül kiadója és szerkesztője volt a folyóiratnak. Éveken keresztül széleskörű levelezésében állandóan mindenkinél kilincselte a lap érdekében. Terjesztési problémákkal foglalkozott, cikkeket kért stb. Nagy Ivánnak örömmel írta, mikor hallotta Rómertől, hogy Nagy Iván, Aigner és Frankl csatlakozni akarnak hozzájuk: „... Mint munkás emberek jobbat nem is cselekedhetnétek.”¹⁰⁰ Félreértések elkerülése végett közölte vele, „... csak történeti cikkeket vennénk át”. Szilágyi Sándort is megkérte, támogassa munkáival a *Füzeteket*.¹⁰¹ Torma Károlynak hasonlóan írt: „... ezúttal csak a Győri Történeti és Régészeti Füzetek számára egy kis cikkért esedezem.”¹⁰² Majd a szállítás problémáival foglalkozott. „... Füžeteinket mindig megküldöm szekerpostán Szabó Károlynak s a múzeumnak, e csomagban fogom ezután küldeni collega uramét is.”¹⁰³

Ha pedig hosszás könyörgés után valakitől kapott egy-egy cikket, nem mulasztotta el azt azonnal megköszönni.¹⁰⁴ Ennek ellenére állandó nehézségeik voltak. Hol az anyagi támogatás hiányzott, mások a munkatársakkal voltak gondok. De ők optimisták maradtak. „Történelmi füzteinket a jövő évben folytatni fogjuk. Az idén elfagyott.”¹⁰⁵ S hogy mennyire óreá nehezedett a kiadás súlya, azt mutatta az is, hogy Arany János is hozzá fordult reklamálni: miért nem kapja a *Füzeteket*?¹⁰⁶

Persze a befektetett munkának eredményei is voltak. Ha szélesebb olvasótábor nem is alakult ki, de nemesek és tanárok egyaránt haszonnal forgathatták az érdekes cikkeket tartalmazó *Füzeteket*. A *Győri Füzetek* Tartalommutatóin pedig szinte kivétel nélkül megtalálhatjuk a kor ismert és Magyarországon tartózkodó történészeinek nevét. Ráth Károly fáradozása, a Történetkedvelők szervezői munkája ezen a téren is országos jelentőségű volt. Létrehozták és pár évig fenntartották hazánkban a legelső olyan folyóiratot, amely kizárólag a nemzeti múlt emlékei ismertetésének szentelte hasábjait, és ezáltal megkönyvitették, lehetővé tették az utat a „Századok” létrehozása felé.¹⁰⁷

*

1865 a történetkedvelők számára ötödik, répczé-szemerei összejövetelükkel kezdődött. A távollakók ezen nem tudtak résztvenni, pedig sokukat szívesen meghívták.¹⁰⁸

Lényegesebb volt az áprilisban *Csepen* tartott gyűlésük. Thaly Kálmán „... volt szíves kieszközölni, hogy Kis Dénes és Elek által a többi birtokos

¹⁰⁰ Ráth Károly—Nagy Iván, 1863. jan. 20. OSzKK Levelestár.

¹⁰¹ Ráth Károly—Szilágyi Sándor, 1864. okt. 19. OSzKK Szilágyi-levelezés.

¹⁰² Ráth Károly—Torma Károly, 1865. jan. 25. OSzKK Levelestár

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Ráth Károly—Torma Károly, 1865. ápr. 3. Uo.

¹⁰⁵ Ráth Károly—Torma Károly, 1866. okt. 31. Uo.

¹⁰⁶ Vö. Ráth Károly—Rómer Flóris, 1867. ápr. 2. Uo.

¹⁰⁷ A folyóirat megjelentetett olyan cikkeket is, melyek csak adatokat közöltek. A magyarázat az, hogy a lap hasábjai azon kezdő történetrókok előtt is nyitva álltak, kik kiszorultak a Magyar Történelmi Társaság szerzői közül, de „a vidéki lap tudományos igény tekintetében sem maradt el az Akadémia okmányközlő folyóírta mögött”. *R. Várkonyi*: i. m. 51. l.

¹⁰⁸ „... Hozza el Csukássyt is magával, Győrtől fogva és vissza Győrig mindenről én gondoskodom...” Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1865. febr. 15. OSzKK Fol. Hung. 1115. II. f. 178.

urak nevében is Csepre meghivattunk”.¹⁰⁹ Thaly levélben értesített Ráthot:¹¹⁰ „... Ghyczy Kálmán úr a napokban itt levén: én már előre is meghívtam őt a húsvéti csepi összejövetelre s ő a legszívesebben megígéré megjelenését...”

Csepen „a közbirtokosság roppant lelkesen fogadta őket”.¹¹¹ Összejövetelüket Ráth Károly szavai nyitották meg: ¹¹² „Tisztelt gyülekezet! ... A dunántúli történetkedvelők már öt összejövetelt tartottak öt évnegyed alatt, most van szerencsénk társulattá alakuló gyűlésünket itt Csepen tarthatni s miután ismerjük Ghyczy Kálmán úrnak, az 1861-ik évi képviselőház elnökének hazai történelmünk iránt táplált kitűnő buzgalmát, ezennel alázatosan felkérjük, tisztelné meg zsenge társulatunkat azon kegglyel, hogy alakulásakor elnökséget magára vállalja.” A felolvasások során tényleg Ghyczy Kálmán elnökölt.

A legérdekesebb értekezést Ráth olvasta fel. A Komárom megyei végvárrakról számolt be; kiemelve a végváriak vitézsége és fizetetlenységük közti különbséget. Ismertette: a végvári vitézek „... oly nyomorúságra jutottak, miszerint húsvét ünnepére, hogy valami ennivalójuk legyen, kenyeret koldulni a szomszéd falvakba kimentek”.¹¹³ Pozitívuma még előadásának, hogy foglalkozott a jobbágyok nehéz sorsával: „... a szpahik még jégördással is terhelték a vármegye jobbágyságát.”

Tervüknek megfelelően Ráth itt mutatta be a *Hazai Okmánytár* első kötetét, melyet a jelenlevők kitörő lelkesedéssel fogadtak!

Ennek előzménye az 1864. évi répcze-szemerei összejövetelre vezethető vissza, ahol Paur Iván akadémikus felvetette, „... hogy a Dunántúli történetbarátok tán nyomdafestékkal is adhatnának életjelt...”¹¹⁴ magukról. Az ötletet tett követte. Elhatározták másolt okmányaik kiadását a Hazai Okmánytár elnevezésű okmánypublikációban. Elhatározásukat indokolta az a körülmény, hogy az összejövetelek s az egymás után feltárt levéltárak az oklevelek másolatainak olyan tömegét hozták nyilvánosságra, hogy azoknak tudományos értékesítéséről gondoskodniok kellett.¹¹⁵ Véghely szerint az okmánypublikáció egyik célja az volt, hogy a Fejér által kiadott okmányokat teljes pontossággal újból eredetiek után közöljék, s ezeket újakkal, ismeretlenekkel szaporítsák; valamint ezáltal arra figyelmeztessék a magyar történészeket: figyeljenek fel arra, hogy mennyi oklevelet lehetne kiaknázni történettudományunk javára, ha a Dunántúliak példáját követve más kerületben is hasonló egyletek keletkezéneek.¹¹⁶

A Hazai Okmánytárnak *komoly* előnyei voltak a megelőző kiadványokhoz képest. Megbízhatóság szempontjából szinte új korszak kezdődött. Bár sok lényegtelen adó merev közlési módjával megnehezítette a kiadók és olvasók munkáját — mégis mint ellenhatást, a korábbi kiadások pontatlanságához képest, s mint átmenetet az ésszerű közlési nyelvhez — feltétlenül pozitívan kell értékelnünk az okmánytárt.¹¹⁷

¹⁰⁹ Nagy I.: i. m. 77. l.

¹¹⁰ Thaly Kálmán—Ráth Károly, 1865. febr. 7. M. T. A. Kézirattár, Ráth-lev. II. köt.

¹¹¹ Márki S.: Adatgyűjtemény Thaly K. életrajzához. MTA. Kézirattár.

¹¹² Pesti Napló, 1865. 95. sz.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Paur Iván—Ráth Károly, 1865. dec. 28. MTA. Kézirattár Ráth-lev. II. köt.

¹¹⁵ Vö. *Fejérpataky L.*: i. m. 12. l.

¹¹⁶ Römer F.: i. m. 21. l.

¹¹⁷ Vö. *Fejérpataky L.*: i. m. 13—15. l.

A kiadás elhatározásától kezdve Ráth Károly levelezését felhasználta vállalkozásuk érdekében. Mindenkit értesített szándékukról, s egyúttal kérte támogatásukat. Történész ismerőseit ilyen kérésekkel ostromolta: „Légy szíves küldj e vállalatunk előmozdítása kedvéért hiven lemásolt és kiadatlan érdekes okmányokat . . . szerencséltes azzal bennünket . . .”¹¹⁸ De nemcsak kért, hanem űe is vonta őket a munkába; feladatokat adott nekik: „Szeretném, hogyha a Hazai Okmánytárba is kaphatnék kedves barátom uramtól legalább is vagy 12 okmányt. E végre bátor vagyok kijelölni néhány kiadatlant, melyeket ha a tél elején ideje leend, igen könnyen lemásolhat.”¹¹⁹

Fáradozásaik nem maradtak eredménytelenek. 1865-ben megjelent a *Hazai Okmánytár I. kötete*.¹²⁰ Művük sikerét látva az anyagi nehézségek ellenére is az okmányok publikálását folytatták és a Hazai Okmánytárnak még további *három kötete* jelent meg az ő gondozásukban. Így létrehozták a magyar történelem egyik értékes kútforrás-gyűjteményét.

*

Csepi terveik közül az első — a Hazai Okmánytár kiadása —, mint láttuk, sikerrel járt. Másik fő célkitűzésük: a Társulat hivatalos, engedélyezett létrehozása — megfelelő alapszabályokkal — már *nem sikerült!* Az uralkodó kormányrendszer ellensége volt a magyarság minden szervezkedési törekvésének, mert politikai rugókat sejtett a szándékok mögött.¹²¹ Ráth nyilván előre érezte a „felsőbbség” ellenállását, s ezért is használta „. . . a gyűlölt Bécs” kifejezést.¹²²

Érdeklődésüket, lelkesedésüket, munkájukat — az eddig ismertetteken kívül — jól mutatja még a „*Századok*” *érdekében kifejtett működésük is.*

Pesty Frigyes már 1864-ben felvetette egy *történeti lap* szükségességét. Kezdetben hetilapról volt szó, s csak a későbbi tárgyalások eredményeképpen változott meg az eredeti elgondolás.¹²³ A lappal kapcsolatos terveiről Pesty részletesen beszámolt Ráthnak.¹²⁴ Ő hamarosan válaszolt, és kifejtette elgondolásait. Javasolta a „Magyar Történelmi Szemle” címet és azt, hogy „engedélyért jó lesz mindjárt folyamodni, s a megindítást júliusban kellene intézni . . .”¹²⁵ Felajánlotta a Történetkedvelők anyagi és tudományos segítségét is.¹²⁶ De ebben nem merült ki Ráth igyekezete a történelmi lap érdekében. Az egész ország historikusaival való levelezését is felhasználta Pesty tervének segítésére. Így pl. Torma Károlynak írta: „Légy szíves jó viszonyok beálltaig a »Száza-

¹¹⁸ Ráth Károly—Szilágyi Sándor, 1864. okt. 19. OSzKK Szilágyi-levelezés.

¹¹⁹ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1864. okt. 22. OSzKK Levelestár.

¹²⁰ Codex Diplomaticus Patrius. E cím alatt is: Hazai Okmánytár. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső, Győr, 1865. I. köt. 447. l. A publikált anyag az 1141—1622. évekből való. Ismertette: *Garády, Századok*, 1869. A kötetről úgy beszélt, mint az egyesült erő és munka szép eredményéről.

¹²¹ Így pl. a Helytartótanács nem erősítette meg a Révész Imre által 1863-ban felvetett „Protestáns Irodalmi Társulat” alapszabályzatát. *Lukinich I.*: i. m. 19. l.

¹²² Ráth Károly—Torma Károly, 1865. jan. OSzKK Levelestár.

¹²³ Vö. Ráth Károly—Pesty Frigyes. 1864. okt. 22. uo. és *Márki S.*: i. m.

¹²⁴ Pesty Frigyes—Ráth Károly, 1864. dec. 8. MTA. Kézirattár, Ráth-levelezés.

II. köt.

¹²⁵ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1865. jan. 7. OSzKK Levelestár.

¹²⁶ A Történetkedvelők ezúttal is tanújelét adták a történelem iránti áldozatkészségüknek; 50 pl. biztosítottak a lapból, melynek eszméjét nagy örömmel fogadták. Vö. *Pesti Napló*, 1865. 57. sz.

dok» című történelmi lapot mind becses műveiddel ellátni, mind mi tettük, 10 példány biztosítását elvállalni.”¹²⁷

Ráth segítése ellenére a folyóirat ügye egyre húzódott. Mégis optimistán vallotta: „... de a mi halad, az el nem marad. Reményünk van, hogy a nemzet jobb sorsa beálltával nekünk is virradni fog.”¹²⁸

Pesty ezután ideiglenesen felhagyott kísérletezésével és csak később — 1867-ben a Magyar Történelmi Társulat alakulásakor — vetette fel ismét — azzal összefüggésben — a „Századok” ügyét. Ekkor a történetkedvelők újból szívesen foglalkoztak a „Századok” létesítésével; előfizetőket szereztek, példányokat továbbítottak¹²⁹ és maguk is mint szerzők közreműködtek. Ráth Károly azonnal küldött Thaly Kálmán felszólítására értekezést, mely az első évfolyam IV. füzetében jelent meg.¹³⁰ „Az alkudozások kezdete Bocskai Istvánnal” c. cikkében leszögezte „Rudolf király kormánya minden tekintetben egyike volt a legvészthozóbbaknak Magyarországon . . .”, s Bocskai kénytelen volt fegyvert ragadni „két szörny, a soldatesca és jezsuitizmus ellen. . . Iszonyú lehetett a vész, mely a hazát fenyegeti, hogy egy ily hű kormányember, mint Bocskai István, fegyvert emelt annak elhárítására. És szép siker is koronázta diadalmas fegyvereit. . .” Ráth véleménye annál érdekesebb, mert a két évvel előbb megjelent Fraknoi-féle tankönyvben¹³¹ más színben szerepel Bocskai.

A történelmi lap létrejöttében — mint láttuk — a Történetkedvelőknek és személy szerint Ráthnak komoly, jelentős szerep jutott!

*

1865 második felétől kezdve a Történetkedvelők társulati élete ellanyhult. A tagok inkább egyéni munkájukkal voltak elfoglalva. Ráth Károly és Thaly Kálmán 1865—66-os levelezése csak a közös *Rákóczi-kiadványuk* problémáival foglalkozott. Ráth ugyanis felszólította Thalyt, hogy rendezzenek egy második javított kiadást együtt — a már 1861-ben nagy sikerrel megjelentetett „II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi hadjáratról” c. műből. Úgy osztották fel a munkát egymás között, hogy Ráth felügyelt a nyomtatásra, vezette a revíziókat, valamint kiegészítésképpen elkészítette II. Rákóczi Ferenc utazásai-

¹²⁷ Ráth Károly — Torma Károly, 1865. ápr. 4. OSzKK Levelestár.

¹²⁸ Ráth Károly — Pesty Frigyes, 1865. szept. 9. Uo.

¹²⁹ „... a Századok 15 példányát múlt alkalommal megkaptam, egy példányt adtam . . ., egyet Szombathelyre az ottani premortrei főgymnasium könyvtárába . . . Még ezenfelül szerzendek úgy hiszem 20 aláírást, kérek tehát még 20 példányt az 1-ső füzetből . . .” Nagy Imre — Pesty Frigyes, 1867. szept. 19. OSzKK Fol. Hung. 1115. II. ff. 130.

¹³⁰ Lásd Thaly Kálmán — Ráth Károly 1867. okt. 5. és dec. 30. MTA. Kézirattára, Ráth-levelzés II. köt. A Bocskai-val foglalkozó cikket Nagy Imre igen jónak tartotta „kitüntetésre érdemes” ismertetésként üdvözölte. Nagy Imre — Ráth Károly 1868. jan. 3. uo. I. köt. Tanulmányával kapcsolatban — melyet helyette Thaly Kálmán olvasott fel az Akadémia osztálygyűlésén 1867. nov. 11-én — Ráth megjegyezte: „A papok tüsszöghetnek tőle . . . Horváth püspök, Ipolyi tudom nem haraguszrak érte, a többivel meg nem sokat törődünk.” Ráth Károly — Thaly Kálmán 1868. jan. 8. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára, Thaly Kálmán levelezése.

¹³¹ „Bocskainak könnyű volt . . . ürügyet találni, mely alá önző céljait elrejtve, a könnyen hívó népet megnyerje . . . Sokan hogy nagyravágysukat kielégítsék, mások elámíttatva gyűltek Bocskai táborába.” „A továbbiakban Frankl az ország (katolikus papok!) károsodásáról, majd Bocskai „... aljas pénzvágáról” beszél. *Dr. Frankl (Fraknoi) Vilmos: Magyarország története. Köt. Gymnasiumok középszintjéi számára.* Pest, 1865. 189—190. 1.

nak, hadjáratainak és tartózkodási helyeinek jegyzékét.¹³² Thaly a szöveget javította át és a hozzá szükséges jegyzeteket írta meg. Lefordította és magyar nyelven először (!) közölte a mű végén Rákóczi végrendeletét. Közös munkájuk az előzőnél jobb, tartalmasabb művet adott a közönség kezébe.

Ráth 1866—67-ben Fraknói Vilmosmal is *közösen dolgozott*. Ekkori levelezésük csak az általuk közösen szerkesztett munka gondjait tükrözte. Simor János hercegprímás meghagyásából készítették el „Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatai iratai” c. művüket.¹³³ A kiadók — hiszen ez nem történeti mű, hanem „becses okmánygyűjtemény”¹³⁴ — Dallos politikai és diplomáciai irataiból 42 darabot közöltek. Az iratok között találunk három naplót, több levelet, utasítást és emlékiratot. Ezek az iratok eddig a győri káptalan levéltárában „... ismeretlenül és szétszórva lappangtak s azoknak napvilágra hozása valóban hálás cselekedett volt”.¹³⁵ A Dallos-féle anyag főleg a haimburgi (1621) és besztecebányai (1623) sikertelen értekezletekre vonatkozik. Az okmányokat megelőzi Dallos Miklós életrajza Fraknói Vilmos tollából. Pauler ezt hevesen bírálta, mert egyoldalúan Bethlen-ellenes.¹³⁶

Ezenkívül nagyon lefoglalta Ráthot a Hazai Okmánytár és a Győri Füzetek kiadásával járó sok vesződéss is. 1866-ban pedig újra hozzáfogott a magyar királyok dátumaival kapcsolatos művének bővítéséhez, új kiadásra előkészítéséhez.

1866 végén — Beust kinevezésével, az országgyűlés összehívásával a politikai helyzet javult — lehetővé vált, hogy hosszú szünet után újból összegyűljenek a Történetkedvelők. 1867-ben létrejött a *kiegészítés*, lehetővé vált a magyar történetírók társulatba tömörítése. Ráth, aki több ízben hangoztatta, hogy a Ghyecz—Tisza párton van¹³⁷ *örömmel fogadta a kiegészítést*. Ismét lehetőség nyílt a tudományos munka eredményes folytatására. Ezt mutatta az a tény is, hogy most háromnegyed év alatt három összejövetelt tartottak — többet tehát, mint az 1865 tavaszától 1866 novemberéig terjedő időszakban. Utolsó összejövetelükre 1867 szeptemberében került sor Sopron vármegyében, Kismartonban. „... ez alkalommal kimondották, hogy az általuk már rég óhajtott »Magyar Történelmi Társulat« immár létrejövén, ők ebbe beleolvadnak, a minthogy már mindnyájan be is jegyeztették magokat társulatunk tagjaiul.”¹³⁸

*

A történelmi társulat alakításának eszméje 1866 végén újból felvetődött. Előzetes megbeszélések után 1867 elején Pesty Frigyes végül is felkérte Ipolyi Arnoldot, hívjon össze egy értekezletet az Akadémia történelmi osztályának tagjaiból — és beszéljék meg a kérdést.

¹³² Lásd a II. kiadás előszavát.

¹³³ Megjelent Esztergomban, 1867-ben.

¹³⁴ Pauler Gyula könyvbírálat, *Századok*, 1867. 78. 1.

¹³⁵ Magyar Sion, 1867. 394. l.

¹³⁶ „... A történetírónak joga, sőt kötelessége hibáit kimutatni, kímélet nélkül megróni; de ellenfeleinek sem szabad kegyelmeznie. Vétünk a történeti igazság ellen, és hamis színben tüntetjük fel a múltakat, nem csak valótlan állítások által, hanem akkor is: ha egyik félnek hibáit kiemelve, a másik fél hibáira szinte rá nem mutatunk.” Pauler Gyula könyvbírálat. *Századok*, 1867. 78—79. l.

¹³⁷ Ráth Károly—Főtövös Lajos, 1868. jan. 25. OSzKK Levelestár.

¹³⁸ *Századok*, 1867. 215—216. l.

Az értekezletre 1867. február 2-án került sor.¹³⁹ A résztvevők — kik tagjai voltak a Történetkedvelőknek, vagy Ráthtal baráti levelezésben álltak — helyeselték az eszmét s a Társulat megalapítását szükségesnek tartották. Megállapították a Társulat programját és február 4-én alapszabályjavaslatot szerkesztettek.¹⁴⁰

E megállapodást a február 7-én tartott újabb értekezleten — mikor jelen voltak még: Toldy Ferenc, Horváth Mihály és Csengery Antal, de Ráth már nem (!) — megváltoztatták, méghozzá lényeges pontokban is!

Ráth Károly felháborodott a változtatás miatt. Pestyhez intézett levélből kiderül, hogy megpróbálkozott a február 7-i új határozat megváltoztatásával. „Nagyon leverőleg hatott rám azon hír, hogy a febr. 2. és 4.-ki megállapodások felforgattak. Nem hiszed, mennyire oda vagyok, még az étel sem kell s talán meg is betegszem. A Magyar Történelmi Társulattól lesz tehát kófic, no én ugyan nem veszek ebben részt, valamint úgy hiszem a Dunántúli Történetkedvelők sem, a kik reám szoktak hallgatni. . . Én csatlakozom hozzád, s jelen levellem alapján írd alá nevemet is a külön véleményt elő adó jegyzőkönyvbe s beszéld rá Rómert, Nagy, Thaly, Henszlmann és Tormát, hogy a végelhatározáshoz titkos szavazatot sürgessenek. Szent Kleofás, ha én ott vagyok, közéjük vágtam volna a labancoknak. Postos kuruc lehet a Thaly is — tisztességgel legyen mondva, . . . mondd meg Rómernek, hogy majd Amalazanta fog szavazni műve fölött, ha minden kócos skribler választmányi tag lehet. Szóval iparkodj, hogy baj ne legyen, minden főt megmozgass. Azt gondoltam, hogy lesz egy történelmi társulatunk a Kisfaludy Társaság mintájára, de ebből majd Amalazanta Társaság leend.”¹⁴¹

Thalynak is szemrehányó hangon írt.¹⁴² „. . . Ilyen kuruc vagy te, hogy két labanc által leengedett magad verni és társainkat is, hát mire való a titkos szavazat, azt kellett volna kérni. . . Ha a dolog nincs elrontva, úgy csatlakozzatok Pesty és az én protestatiomhoz, s döntsetek meg a labancokat. . .” Pestyhez hasonlóan Thalynak is megírta, hogy ilyen körülmények között „. . . én a társulathoz így nem lépek s hiszem, hogy a Dunántúliak sem lépnek”.¹⁴³

Ráthék *demokratikusabb alapon* képzelték el a Társulatot,¹⁴⁴ vagyis a történészek legyenek előtérben, s ne egyesek anyagi helyzete döntson történelmi kérdésekben.¹⁴⁵ E véleményt támasztja alá Ráth Pestyhez írt levele: „. . . Vettem febr. 17-én kelt leveledet, melyben körülményesen leírod a jobb sorsra érdemes Magyar Történelmi Társulat históriáját. . . Toldy, ki mennyi fenségest cselekedett a magyar irodalom körül, ugyanannyi kárt is okozott itt is rágó féregként dúl indítványával; s azok a törömlíkos likra való nemes emberek csak hódolnak önagságának! hát mire való a titkos szavazás kérése! Ily ese-

¹³⁹ Jelen voltak: Wenzel Gusztáv, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Torma Károly, Nagy Iván, Pesty Frigyes, Ráth Károly, Thaly Kálmán, Ipolyi Arnold. Az értekezlettel kapcsolatban vö. *Lukinich I.*: i. m. 22. l.

¹⁴⁰ Lásd az alapszabályzat részletes elemzését: *Pesty Frigyes és Ráth K.*: Külön szavazat, Pest, 1867. febr. 15. MTA. Kézirattár, Ráth-levelezés. II. köt.

¹⁴¹ Ráth Károly—Pesty Frigyes 1867. febr. 13. OSzKK. Levelestár. Idézi *R. Várkonyi Á.*: i. m. 109. l.

¹⁴² Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. febr. 14. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára, Thaly Kálmán levelezése.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Vö. *R. Várkonyi Á.*: i. m. 109. l.

¹⁴⁵ „. . . szóval minden öt forintot fizető ember grassálhat a szakértő ember munkái. . . fölött.” Ráth Károly—Thaly Kálmán, 1867. febr. 14. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára, Thaly Kálmán levelezése.

tekben evvel dönt az ember, nem a magas állásúsággal. . . Harcolj tehát kedves barátom amint tudsz, igazságod érdekében, ne rettegi semmitől; a távolban betűimmal én is harcolok és pedig írtam Virághalminak . . . Másodszor Ipolyinak is írtam s kértem, beszélje le Toldyt indítványáról. Megteszi-e? Aligha! mert másnap levelet kapván tőle ezt írja: a történelmi társulat alakulásáról hallott már barátaink által. »Egy kevésbé változott az eredeti eszme, de seba; csakhogy létesül.« Baj bizony, hogy így gondolkodik, vajon felrázta-e levelem álmából? Felhatalmazlak minden az eredeti megállapodás ellen tett újjítás irányában, ellen nevemben is külön szavazatot beadni, protestálni, mert én noha már egy hétig gondolkoztam folytonosan, nem tudom belátni, hogy a Toldy-féle másítás üdvöt hozzon a társulatra, hanem a felborulást igen is látom. Keresd fel Wenzelt is és kérd menjen el a gyűlésbe és harcoljon ellene. Kérj titkos szavazatot. Én még írok, ha keservem engedi Nagy és Tormának. Rómer és Thalynak már írtam 14-én. Harc az élet, harcolj, harcolj!”¹⁴⁶

Ráth Károly Pesty Frigyeshez 1867. február 23-án írt levelében a következőket írta: „. . . felhatalmazlak minden az eredeti megállapodás ellen tett újjítás irányában, ellen nevemben is külön szavazatot beadni.”¹⁴⁷ Az itt említett közös külön szavazatot sikerült megtalálni Ráth Károly levelezésében.¹⁴⁸ Ezt — a külön szavazat indokolását — olvashatta fel Pesty, mikor benyújtotta tiltakozását a február 2-i közös megállapodás megváltoztatása ellen.

A *külön szavazat* hangsúlyozta, hogy a kiinduló tervezettől az 1867. február 7-én tartott értekezleten „. . . lényeges eltérés történt, a mennyiben t. i. az határozatott, miszerint a pártfogó és résztvevő tagoknak döntő befolyás engedtik a társulat ügyeiben és pedig az anyagi ügyekben szintűgy, mint a szellemi működésben. Az újabb javaslat szerint a társulat minden tagjai közgyűlésen választójogot gyakorolnának és kebelükből egy választmányt neveznének ki három esztendőre, mely választmány évenként harmadrészában pótválasztás által megújítatnék és hivatva volna arra, hogy a társulatot képviselje, annak kitűzött célját elősegítse és általában, hogy működő központja legyen.”

Ez volt tehát a február 7-i ülésen Toldy és Csengery új határozati javaslata, — mely annyira felháborította Ráthot. A „külön szavazat”-ban azonnal megvilágították: mi a különbség a február 2-i és február 7-i határozat között: „Az eredeti terv szerint tehát bizonyos számú életfogytiglan, pályatársuk által választott rendes tagok vállain fekdne a működés súlya — a módosítvány, vagy inkább újabb tervezet szerint ellenben, a nagy közönség választ rövid időre választmányt, nemcsak szakférfiak, nemcsak írók sorából, hanem minden megszorítás nélkül, kivévén, hogy valaki pénzbeli járulékra kötelezte magát a társulat irányában.”

Pesty és Ráth tudták, hogy mi készítette az értekezlet résztvevőit a pótindítvány elfogadására. „Tökéletesen méltánylom azon indokokat, melyek az utóbbi indítvány általam mélyen tisztelt indítványozóit vezérelte, melyek célja az volna, tömeges részvétel által a társulatnak anyagi segélyforrásokat

¹⁴⁶ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1867. febr. 23. OSzKK. Levelestár, idézi R. Várkonyi is, i. m. 110. l.

¹⁴⁷ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1867. febr. 23. OSzKK. Levelestár. — *Lukinich* a társulat történetéről szóló munkájában nem említette azt a szenvedélyes küzdelmet, mely az alapításkor lezajlott. *R. Várkonyi Á.*: i. m. 108—112. l. Ráth és Thaly leveleinek ismeretében kiegészíthette Lukinich alapvető művét, felvethette a problémát.

¹⁴⁸ *Pesty Frigyes és Ráth Károly: Külön szavazat. Pest. 1867. febr. 15. MTA Kézirattár, Ráth-levelezés. II. köt.*

biztosítani . . .”, viszont azonnal kifejezték aggodalmaikat is a pótindítvány elfogadása esetére: „. . . el nem titkolhatom nagy aggodalmamat, hogy a harmadik értekezleten túlsúlyra kapott indítvány a keletkezendő társulat kárára fog válni, hogy ezen az úton a társulat magának tekintélyt nem fog szerezni. . . az irodalmat inkább el fogja silányítani, a felszínen járni, mintsem emelni. . .

. . . Aggodalmam van, hogy a febr. 7-én elfogadott indítvány . . . ezen társulatot szellemi tevékenységében háborgatandja és hogy abban nem a szellemi érdekek lehetnek mindig a döntők.”

A továbbiakban rámutattak, hogy a Toldy—Csengery indítvány azon sablon szerint történt, mely alkalmazható részvénytársaságok alakulásánál, viszont „. . . nem alkalmazható oly társulatnál, melynek feladata a szellemi tőke értékesítése, és hol előtérbe nem a pénzgyűjtési törekvés, vagy osztalékok emelése lép, hanem azon meggyőződés, hogy a hazában szétszórt szakférfiakat közös erővel támogatni kell a nemzeti művelődésre hasznos tevékenységükben.” Ezután felhívták a történészek figyelmét: „Ne engedjük magunkat . . . tévútra vezetetni!”

Végül hangoztatták, hogy nem akarják a Társulat megalakulását megnehezíteni, hanem csak aggodalmukat fejezték ki, majd kettőjük nevében Pesty kijelentette: „. . . a febr. 7-én javasolt tervezés módját hibásnak, sőt károsnak tartván, részemről ezen külön szavazat által az eredeti programmot, illetőleg alapszabálytervezetet pártolom, miként az a febr. 2-án és 4-én tartott tanácskozásunkban megállapítva volt.”

Bár Pesty „külön szavazatukat” beterjesztette és rajtuk kívül a jelentősebb historikusok közül Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc, Szabó Károly hasonlóképpen látták a helyzetet, mégsem változott semmi. A Történelmi Társulat értekezletén „Pestyvel minden szép békességesen elintéztetett — írta Thaly Ráth Károlynak — minden aggodalom teljesen meg van nyugtatva.”¹⁴⁹ Az értekezleten megállapodtak abban, hogy az 5 forintos tagokat a választmány fogja megbírálni: bevehetők-e? S a választmány „csak szakértőkből választatik”.¹⁵⁰ Emiatt Pesty is megnyugodott és visszavonta a Pesty- és Ráth-féle különvéleményt, valamint beleegyezett, „. . . hogy a körlevelek az aláírókra kibocsáttassanak”.¹⁵¹ Ipolyi is elfogadta a módosítást; neki csak az volt a lényeg, hogy a Társulat létrejőjön!¹⁵² Elhatározását így magyarázta Ráthnak: „. . . Részemről hogy csak sikerüljön a társulat, belenyugodtam. Most már csak azon leszünk, hogy minél inkább közértelemmel megalapítsuk, a többi majd magától jön s kifejlődik. Szándékom az alakuló gyűlésre május elején Pestre rándulni, majd találkozunk remélem . . .”¹⁵³

Március 8-án Thaly írt levelet Ráthnak,¹⁵⁴ s ebben vigasztalta is, de egyúttal magyarázta is álláspontjukat. Felszólította, segítsen nekik a szervezésben, s főleg azon igyekezzék, hogy „. . . minél több szakember s alapító gyűljön össze . . . most csak olyan 150—200 aláírást akarunk egyelőre összehozni; aki az első választmányt olyan szakértőkből válassza meg, akiket mi akarunk és ajánlunk; majd csak azután indítsuk meg Isten igazában az aláírásokat

¹⁴⁹ Thaly Kálmán—Ráth Károly, 1867. márc. 8. Uo.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² „. . . Egy kevésbé változott az eredeti eszme. De se baj, csakhogy létesült . . .” Ipolyi Arnold—Ráth Károly, 1867. febr. 7. Uo. I. köt.

¹⁵³ Ipolyi Arnold—Ráth Károly, 1867. márc. 17. Uo.

¹⁵⁴ Thaly Kálmán—Ráth Károly. 1867. márc. 8. MTA Kézirattár, Ráth-levelezés. II. köt.

a nagyközönséget; most egyelőre csak vagy 200 értelmes, képzett szakkedvelőt (a törzskatonaságot) akarunk összehozni; hadd jöjjön a popule azután, ha már alakulva leszünk. Így gondolta célszerűbbnek a többség; vagyis mi mind, egyhangúlag, azt hiszem: e praecautiot te is helyesled . . .”

Ráth ugyan nem helyeselte, de már semmit sem tehetett. *Harca a Társulat ügyében vereségével végződött*; nem az ő elgondolása szerint alakult meg. A Társulat illetően megalakulása egyévtizedes munkájának kudarcát jelentette.¹⁵⁵

Pesty Frigyesre igen megharagudott: „. . . különvéleményemet utasításom és felhatalmazásom ellenére visszavette.”¹⁵⁶ Egészségi állapotát is megrendítették az események. Thalyhoz intézett leveléből tudjuk, hogy felesége már aggódott is miatta; félt, „. . . hogy megbetegszem, szidta a sok tudatlan tudósokat, s én vele egvetértek.”¹⁵⁷

Thaly megpróbálta őt békíteni: „Történelmi Társulat gyűlésére csak lejőjj ám; nem kell duzzogni, hisz nincs miért?! Ládd Pesthy már egészen a a többség nézetére tért át; — az alkotmányos ember meghajol a többség előtt.”¹⁵⁸ Mivel a „duzzogás” továbbra is tartott, ezért Ipolyi is hasonló szellemben írt. „Adná Isten, hogy társulatunk virágozzék, remélem, hogy kegyed választásainkkal meg lesz elégedve s egyik főistápjá leend már most közös társulatunknak is. . .”¹⁵⁹

Bár Ráth Károly nem jelent meg a júliusi és októberi választmányi üléseken,¹⁶⁰ mégis 1867 közepére megnyugodott, beletörődött a Társulat más elvek szerinti megalakulásába. Már március végén elküldte tagdíját Thaly Kálmánnak és kijelentette: „. . . Bizonyosak lehetnek különben, hogy nem agtálllok ellene.”¹⁶¹ Hatos Gusztávhoz intézett levelét pedig már így írta alá: „Ráth Károly, a Magyar Történelmi Társulat igazgató választmányának tagja”.¹⁶²

Segített a Társulat szervezésében is; aláírási íveket küldött Munkács, Kassa, Selmec és más városokba.¹⁶³

Persze teljesen megnyugodni sohasem tudott; május végén így nyilatkozott; „Még nem bizonyos, hogy Csengery projectuma jó, azt csak pár év mutatja meg.”¹⁶⁴ Bár nem tartotta helyesnek a megindulást, mégis magának érezte a Társulat ügyét — tanácsolta: „. . . ezt a társaságot úgy kell őrizni a fúvóséltől is, gyenge az alap, meg kell sokszor támogatni.”¹⁶⁵

¹⁵⁵ Vö. *R. Várkonyi Á.*: i. m. 111. l.

¹⁵⁶ Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. márc. 30. Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Thaly Kálmán—Ráth Károly, 1867. ápr. 26. MTA. Kézirattár, Ráth-levelezés. II. köt.

¹⁵⁹ Ipolyi Arnold—Ráth Károly, 1867. jún. 18. Uo. I. köt.

¹⁶⁰ Vö. Véghely Dezső—Ráth Károly, 1867. júl. 6. Uo. II. köt. és Thaly Kálmán—Ráth Károly, 1867. okt. 5. Uo.

¹⁶¹ Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. márc. 30. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése.

¹⁶² Lásd Ráth Károly levelét Hatos Gusztávhoz. OSzKK Levelestár. Az aláírásnak jelentősége volt, ui. Ráth csak olyan címeit szokta aláírni, amelyeknek a legnagyobb fontosságot tulajdonította. Pl. 1861 után „Győr vármegye leköszönt levéltárnoka”. Úgyhogy ez az aláírása, valamint a levél szövege — a Hazai Okmánytár V. és VI. kötetéhez kért okmányokat — azt mutatta, hogy élet- és munkakedvét visszanyerte már, nem tette őt annyira tönkre a Magyar Történelmi Társulat ilyen módon történt megalakulása.

¹⁶³ Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. máj. 31. Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Ráth Károly—Thaly Kálmán, 1867. jún. 12. Uo.

A Történelmi Társulat erősítése érdekében határozta el¹⁶⁶ a dunántúli történetkedvelők összejöveteleinek megszüntetését. A „Századok” érdekében elhatározta, „megszüntetjük a győri történelmi és régészeti füzeteket is a IV. kötettel, még a hiányzó két füzetet kiadván”.¹⁶⁷ Nagyon őszintén csengenek és reá — a magyar történészek szervezésén fáradszatólanul buzgólkodó tudósra — jellemzőek e levelének sorai: „Akármerre járunk, kelünk mindenhol igyekezünk a társulat érdekét előmozdítani.”¹⁶⁸

*

Munkakedve visszatért, a közbizalom ismét visszahelyezte megyei levéltárnoki hivatalába. 1868 januárjában Pestre utazott, az Akadémia nagygyűlésére. Ugyanakkor Thalyt is sürgette a pápai nyomdáról szóló mű sajtó alá bocsátása miatt.¹⁶⁹ Közben már gyűjtötte a Hazai okmánytár V. és VI. kötetéhez az okmányokat.¹⁷⁰ Április 7-én írt utolsó, Nagy Imréhez intézett levelében Vég helyt és Nagyot meghívta magához Győrbe, április 14-re. Tervük az volt, hogy onnan másnap Hédervárra menjenek az ottani gazdag levéltár átnézésére — de nem így történt! Nagyék már útra készülődtek, mikor megérkezett Ráth feleségének levele, melyben férjének *április 12-én történt váratlan halálát tudatta*.¹⁷¹

Halálának oka szélütés volt; azt megelőzően gyakran panaszkodott szeméinek gyöngyülése miatt. „... bizonyára a nagy csalódásnak is része volt hirtelen halálában . . .”¹⁷²

Barátai megdöbbenve értesültek a fiatal, alig 38 éves tudós haláláról. Negyedszázad távlatából visszatekintve így emlékezett meg róla segítőtársa, Nagy Imre: „Ő volt az, aki bennünket összetartott, azt a páratlan lelkesültséget és ügyszeretetet, mellyel gyűléseinket rendezte, sírba vitte magával, s ezzel a dunántúli történetkedvelők együttes munkálkodása is végetért. . .”¹⁷³ S hogy ez mennyire így volt, azt mutatja Nagy Imre egykori levele Vég helyt Dezsőhöz: „Azolta nem sokat öregirásoltam, minden sornál, mely őt érdekelné, eszembe jut. Mi, kedves Dezsőm, legtöbbet vesztettünk elhunytán, egy rokon, és hű barát szakadt le a szívünkről, pótolhatatlan őr hagyva maga után.”¹⁷⁴

Kortársai véleményét *Ráth történetírói egyéniségéről* Ipolyi fogalmazta meg.¹⁷⁵ „Nem bírt a lángész emelkedettségével, s nem annak teremtő s alkotó magasb erejével s ösztönével. . . Nem emelkedett a históriai tanulmány magasb régióiba. . .” Viszont érdeméül tudta be, hogy „... őt ezen a pályán nem a

¹⁶⁶ Vö. Ráth Károly—Thaly Kálmán, 1867. okt. 24. Uo.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Vö. Ráth Károly—Eötvös Lajos, 1868. jan. 25. OSzKK Levelestár.

¹⁷⁰ Igyekezett Thaly Kálmánon keresztül a Történelmi Társulatot megnyerni a Hazai Okmánytár ügyének. „... jó lenne, ha a Társulat segélyezné a vállalatot . . . Venne például meg 20 példányt . . .” Ráth—Thaly Kálmán, Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése

¹⁷¹ Nagy I.: i. m. 80. l.

¹⁷² R. Várkonyi A.: i. m. 111. l.

¹⁷³ Nagy I.: i. m. 80. l.

¹⁷⁴ Géresi K.: Vég helyt Dezső emlékezete, Századok, 1889. 204. l.

¹⁷⁵ Vö. Ipolyi A.: Ráth Károly emlékezete, Századok, 1869. 373—377. l.

mélyebb tehetség, és hivatás, magasb tanulmány és képesség — mint inkább öntudatlan ösztön és főleg magasztos hazafiúi lelkesedés, nemes hazaszeretet tartotta fenn!! Ez viszont gyakran pótolhatta eredményesen a tanulmányt és ismeretet . . .” — állapította meg Ipolyi. Elismerte, hogy higgadt, igazságszerető, pártatlan és elfogulatlan történetvizsgáló volt. Megállapította róla: „Nincsenek nagy és új eszméi, történetvizsgálatában többnyire egyes kisebb részletekkel foglalkozott csak, s egy sereg új adatot, egész halmaz új adatot gyűjtött össze és hagyott hátra, melynek felfedezése azon feltételek egyike, melyek nélkül nincs történetírás!”

Történetírói egyénisége képének kialakításához érdekes adalékot nyújtott maga Ráth Károly — saját álláspontjának közlésével.¹⁷⁶ „Korunkban az oly történetíró, a ki nem szenvedéllyel űzi e foglalkozást, a kinek munkája nevezetesebb része sem egészen új kutatásokon alapszik, — hanem csak tákol — nem sokat ér.”

Működésére tényleg jellemző volt az új szenvedélyes keresése. Nem „tá-kolt”, hanem ismeretlen források alapján újat adott. S milyen körülmények között? „Mennyi pénzt, időt, fáradságot, szemrontást áldozunk mi, a nyeregre számot sem tartva”¹⁷⁷ — írta barátjának.

Persze az oklevelek utáni állandó kutatásnak megvolt a maga buktatója is: „Rengeteg belső ellentmondás kötötte meg kezüket — látta meg igen helyesen R. Várkonyi. — Sokan fuldokoltak az összegyűjtött anyagban. Ráth Károly kimondhatatlan energiát, több esztendő munkát fordított a magyar királyok tartózkodási helyeinek összeállítására.”¹⁷⁸

Ipolyi — mint láttuk — nem emlékezett meg azonban Ráth Károlyról, a szervezőről, pedig a magyar történettudomány érdekében e területen fontosabb, maradandóbb tevékenységet fejtett ki!

Ráth levelezésével szervezte a történetírókat. Kapcsolatot hozott létre az ország különböző részein élő historikusok között. Felkarolta a „Századok” ügyét, megindította a monográfia-írást — országos szinten. Kiadta a legelső történelmi folyóiratot. Sok levéltárt és okmányt tett ismertté.

Létrehozta és irányította éveken át eredményesen a Dunántúli Történetkedvelőket, és ezáltal bebizonyította, hogy „. . . elvitázhatatlan szükség van egy magyar történelmi társulat felállítására, mely felkutassa a levéltárakat, hozzáférhetővé tegye azokat, ébren tartsa az érdeklődést a közönségben a magyar történet iránt: közvetítőül szolgáljon az Akadémia s a nagyközönség között”.¹⁷⁹ Az általa vezetett tizenegy összejövétel igazolta: „ha egy kis egyesület, az ország egyik kerületében, ilyen eredményt érhet el, egy szervezett s az egész országra kiterjedő társaság mennyivel nagyobb eredményeket fog felmutathatni?”¹⁸⁰

A történész-célokra való társulás eszméjét tehát kétségtelenül ő teremtette meg a gyakorlatban, és ezzel előkészítette a talajt, lehetővé tette, hogy a Magyar Történelmi Társulat — melynek alapító tagja volt — rövid idő alatt virágzásnak induljon!

¹⁷⁶ Ráth Károly—Pesty Frigyes, 1865. szept. 9. OSzKK Levelestár.

¹⁷⁷ Ráth Károly—Thaly Kálmán, 1867. okt. 24. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése.

¹⁷⁸ R. Várkonyi Á.: i. m. 52. l.

¹⁷⁹ Szilágyi Sándor: Titkári jelentés. Emlékkönyv, Bpest. 1892. 14. l.

¹⁸⁰ Uo.

Hegyi Klára:

A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban

A parasztvármegyével először 1882-ben foglalkozott tanulmány, *Gyárfás István*: A paraszt vármegye (Bpest, 1882) c. munkája. Ezt követte *Rudnay Béla*: A Csermenyek és a parasztság büntető bíróságai a XVI. és XVII. századokban (Bpest. 1909) a Nyitra megyei parasztvármegyéről, ill. *Takáts Sándor*: A városi hadnagyok, a parasztkapitányok és a zápisztisztek (A magyar múlt tarlójáról. Budapest, é. n.) c. tanulmánya. A felsoroltakon kívül ez a kérdés csak mint összefoglaló munkák részletkérdése szerepel,¹ az intézmény részletesebb elemzését újabban is csak két rövid tanulmány adja: *Fára József* 1951-ben készített, kiadatlan tanulmánya „A »parasztvármegye« kialakulása” címmel,² ill. *Varga János*: A parasztvármegye c. munkája (Élet és tudomány, XV. évf. 48. sz. 1960. nov. 27.).

Ezt az irodalmat nem lehet a nagyszámú jelzővel illetni, mégis, mind a parasztvármegye eredetét, mind pedig funkcióját, hatáskörét és elterjedését illetően többféle, egymással ellentétes nézetet tartalmaz.

Az intézmény eredetét Varga János vezeti vissza a legkorábbra. Abból a tényből kiindulva, hogy a parasztvármegye szervezeti tagolódása (kapitány, hadnagy, tizedes) megegyezett a felkelt paraszthadak (Budai Nagy Antal, Dózsa György) szervezetével, arra következtet, „hogy a parasztságnak már régebben is volt valamiféle laza, de mégiscsak saját szervezeti kerete”. Feltevételezése szerint ennek eredetét a XIII. században kell keresni. Ekkor „bekövetkezik a várjobbágyi intézmény felbomlása, amelynek szervezeti beosztása a későbbi parasztvármegyével volt azonos. Az eredetileg szabad várjobbágyság ugyanis a maga társadalmi tagozódása során lényegében két csoportra szakadt: az egyik megszerezte szabadsága mellé a nemességet is, a másíknak viszont az egységesülő jobbágyságba való lesüllyedése jutott osztályrészül. Az előbbi réteg a maga kisenemesi közösségeiben — egészen

¹ *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral. Kecskemét. 1861. II. köt. 206–209. l. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bpest. 1910. I. köt. 301–302. l. *Hóman—Szekfű*: Magyar történet, 2. kiad. III. köt. 520–522. l. *Schwáb Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. Bpest. 1939. 33–43. l. *Makkai László*: A felsőtiszavidéki parasztfelkelés. 1631–1632. Bpest. 1954. 16–17. l. „A parasztvármegye felkelése” c. fejezet 28–40. l. *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest. 1956. 36–39. l. Magyarország története I/2 (egyetemi tankönyv). Bpest. 1957. 120. ill. 156. l. *Makkai László*: A magyar parasztmozgalmak „kuruc” korszaka (1526–1793). Bpest. 1958. „A parasztvármegyék felkelése c. fejezet, 27–32. l. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Bpest. 1958. 113–114. l. A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bpest. 1956. 106. l. Magyarország története. 1526–1790. Egyetemi tankönyv. II. köt. Bpest, 1962. 249. l.

² A kézirat megtalálható a Pest megyei Levéltárban ill. a Történettudományi Intézetben.

1848-ig — megőrizte a hadnagyi-tizedesi tagozódást, az utóbbi pedig új osztályába is magával vitte készen kapott szervezeti formáit, és ily módon a jobbágy-ság körében is megvethette annak a keretnek az alapját, amelyből a parasztvármegye intézménye kisarjadt.” Az események aztán a XVI. századtól mindinkább lehetőséget adtak önálló paraszti szervezet létrehozására.³

A XVII. századnál korábbi eredetűnek tartja a parasztvármegye intézményét Rudnay is. Többek által vitatott álláspontja szerint már az 1514 : 33., az 1527 : 6. törvénycikk, ill. a Tripartitum 32/2. paragrafusaf lefektette az alapot a parasztvármegye létrejöttéhez. Ezek a törvénycikkek „a tolvajok, rablók, gyújtogatók, varázslónők, gyilkosok és más hasonló gonosztevők” kinyomozását és összeírását az alispánokon és szolgabírákon kívül megyénként tizenkét választott nemes kezébe helyezik. „Ezen lajstromozás, összeírás, nyomozás és vizsgálat körüli teendőknél való segédkezésre alakultak eredetileg a parasztvármegye elnökének címét. Számuk a szükségeshez képest változott, s ha a megye nem küldött elnököt, a parasztvármegye maga választotta meg őket. Mint rendőri és büntető bírósági intézmény a parasztvármegye Bocskai felvidéki hadjáratai után jelentkezett.

Rudnay vázolt álláspontját csak Schwáb Mária veszi át,⁵ a többi kutató a parasztvármegye keletkezését a XVII. század elejére teszi: „A rendelkezésünkre álló (igen hézagos) adatanyag azonban nem engedi a XVII. század első évtizedénél hamarábbra tenni ennek az intézménynek a keletkezését.”⁶ Ennek a néznetek első megfogalmazója Gyárfás István volt.

Gyárfás is végigtekinti a XVI. századi törvényeknek a kóbor katonák üldözésére vonatkozó cikkelyeit, azonban Rudnaytól eltérően ezt csak a XVI. század közepétől teszi (s így nem eshet Rudnay hibájába, aki tulajdonképpen egyenlőségjelet tesz az 1514-ben felkelt parasztság elleni megtorlás és később a hajdúk üldözésére hozott intézkedések közé), s bennük kettős folyamatot vizsgál. Nevezetesen azt, hogy az országgyűlések és a vármegyék intézkedései nem tudvány megszilárdítani a közbiztonságot, egyrészt a nemesség enged mind nagyobb teret a parasztság rendfenntartó szerveinek, másrészt a tizenöt éves háború viharai után a lakosság „kénytelennek látta magát, önfenntartása végett, az önvédelem terére lépni”. „E fegyveres parasztlakosság képezték első alapját a későbbben rendezett alakot nyert Parasztlakosság vármegyének, melynek kezdetét a XVII. század második évtizedére tehetjük.”⁷ Ezen az állásponton a későbbi munkák csak annyiban változtattak, amennyiben a további levéltári kutatások során újabb, korábbi időből származó adatok kerültek napvilágra. Ezekről a kis időbeli eltérésektől eltekintve valamennyien a tizenöt éves háborút ill. Bocskai felvidéki hadjáratait tekintik a parasztvármegye közvetlen előidézőjének.

Az intézmény rendeltetésére és céljára Gyárfás meghatározását szokás idézni és elfogadni: „A parasztlakosság vármegye az e korbéli rendetlen belviszonyokból származott rendőrségi intézmény volt, s célja és rendeltetése a személy- és vagyonbiztonság fenntartására és megvédésére, és csekélyebb politikális

³ Varga: i. m.

⁴ Rudnay: i. m. 50. l.

⁵ Schwáb.: i. m. 33—34. l.

⁶ Makkai: A kuruc nemzeti összefogás. 37. l.

⁷ Gyárfás: i. m. 9—10. l.

ügyekben önálló bíraskodásra irányult.”⁸ A folytatás azonban már ellentétes nézeteket eredményez. Így Szekfű szerint: „Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a parasztvármegye a jobbágyság valami autonóm szervezete lett volna! Benne éppen úgy a földesúri társadalom gyámkodása alatt áll a szegény nép, mint egyéb viszonylataiban.”⁹ Mások szerint viszont a parasztvármegyék alkalmasak voltak arra, hogy a rendészeti feladatokon túlnőve a paraszti osztályharc keretévé váljanak.¹⁰

Ezek a véleménykülönbségek igen kézzelfogható tényen alapulnak. A kérdéssel foglalkozó történészek ugyanis általában vagy a felvidéki zápiszok, vagy a pestmegyei parasztvármegye történetét dolgozzák fel, s ritkán, akkor is csak felületesen vetik össze őket. Pedig — az egyes kutatók történet szemléletén túl — a kettő közti jelentős különbségek teszik lehetővé az idézett ellentétes nézetek létrejöttét.

A XVI. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy az állandó háborúságok során sem a magyar, sem a török hatóságok nem képesek a közbiztonság helyreállítására — a parasztság mindinkább berendezkedett az önvédelemre.¹¹ A nemesi megye, amely saját fegyveres erő és anyagi fedezetet híján a kérdést nem tudta megoldani, teret engedett a parasztság szervezeteinek, áthárítva rájuk a fegyveres ellenállással járó áldozatokat. Ugyanakkor minden erejével igyekezett meggátolni, hogy a parasztság autonóm szervezetet hozzon létre, s túllépjen az „ingyen pandúr” szerepén. Míg azonban ez a törekvése a felvidéki megyékben meglehetősen eredményre vezetett, addig a török területen, ahonnan a nemesi megye kiszorult s csak korlátozottan folyhatott az ügyekbe, kevesebb sikerrel járt. Ennek a harcnak a kimenetelében, a parasztvármegye és a nemesi megye egymáshoz való viszonyában rejlettek a két terület közti eltérések.

A parasztvármegyét a nemesi megye hozta létre a már meglévő alapokon (az elmondottakon kívül gondolunk itt egyes országgyűlési végzésekre)¹² azzal, hogy az intézmény számára szervezett kereteket teremtett, megalkotta szervezeti szabályzatát. Ez időben először a felvidéki megyékben történt meg, Pest megyében később.

Az eddig legkorábbinak ismert zápisz, a Bars megyei, 1607-ben már működött. Nyitra megyében az 1612-ben tartott közgyűlés minden szolgabíró mellé egy-egy nemesi származású üldözőt (propulsoros) rendel, akiknek joguk volt a gonosztevők elfogására igénybe venni a falvak felkelését. Itt találkozunk először azzal, hogy a vármegye a falvak lakosságát pénzbüntetés terhe alatt kötelezi a felkelésre. Ezt a határozatot 1615-ben megújítják, és a büntetés összegét megkétszerezik. Ugyanez a közgyűlés kimondja, hogy a várakkal és hegyi birtokokkal rendelkező földbirtokosok meghatározott számú gyalogost tartsanak, 1622-ben pedig 50 főnyi vármegyei gyalogos katonaság felállítá-

⁸ Uo. 11. 1.

⁹ *Hóman—Szekfű*: i. m. III. köt. 520. 1.

¹⁰ Makkai László a felsőtiszavidéki parasztfelkelés vizsgálatakor, s főleg az ő eredményeire támaszkodva Wittman Tibor az egyetemi tankönyv első kiadásában.

¹¹ Hogy ez mennyire így volt, mutatja pl., hogy a török területen már a XVI. sz. 60—70-es éveitől a városi bírák a török engedélyével nemcsak a városok polgárai felett ítélkeztek, hanem elfogott rablók, külső emberek felett is.

¹² Legfontosabbak ezek közül: 1595 : 12. az olyan kóbor katonákat, akiknek uruk nincs, parasztok is elfoghatják; 1598 : 29. a szerte kóborló szabad hajdút bárki elfoghatja és megölheti; 1601 : 27. a főispánok minden rendbeliekkel bírság terhe alatt tartoznak a hajdúk ellen felkelni.

sát rendelik el. Mind a magán, mind a vármegyei katonaság igénybe veheti a lakosság felkelését, s az elfogott gonosztevőket a fő- vagy alispánnak, ill. a zápisznak kötelesek átadni.¹³

Ha a zápiszok végső szervezeti szabályzatait (Nyitra megyéé 1626-ból, Ung megyéé 1637-ből, Bars megyéé 1638-ból) vesszük vizsgálat alá, legfontosabb jellemzőik a következőkben foglalhatók össze:

1. Egy vármegye — ellentétben Pest megyével — több zápiszra tagolódott, természetesen a megyehatárokon belül. Nyitra megye 1626. évi statutuma 15 zápiszra, más néven contuberniumra,¹⁴ Bars megye 1638. évi szabályzata hét zápiszra osztotta a megyét.¹⁵

2. A zápiszok a nemesi megye szigorú ellenőrzése alatt álltak. Azon túl, hogy a statutumok a gonosztevők üldözésének irányítására az alispánok kezébe tették a teljhatalmat, ez a befolyás kétirányú volt. Egyrészt a zápiszok élére a megye nevezett ki nemes kapitányokat, akik a vármegye utasításait követték. A vármegye a statutumokban meghatározta a kapitányok jogkörét, ezen túlmenően pedig „ha mi oly casus találtatnék, mely itt explicialva nem volna, pro informatione az vármegyére kapitány uramék be hozzák és minden fél tartsa az vármegye deliberatiójához magát”.¹⁶

A nemesi megyének a zápiszra gyakorolt befolyása az elfogott gonosztevők fölötti bíraskodásban is megnyilvánult. Ha állandó lakhellyel bíró gonosztevő került kézre, a zápisz köteles volt ítélezésre földesurának átadni.¹⁷ A kóborló latrok megbüntetését az 1637-es Ung megyei statutumban a vármegye saját törvényszékének tartotta fenn: a kapitányok a gonosztevőket „megfoghassák, fogathassák, és pro infligenda poena, a jure statuenda ez vármegye első törvényszékiben avagy gyűlésében, ha quindena előtt leszen, alioquin a quindena observáltassék; tanúkat intvén az felek ellen, hogy juxta demerita ipsorum büntettethessenek”.¹⁸ Büntető bíraskodási joga a zápisz gyűlésének is volt, de ez is nemesi irányítás alatt állt. Bars megye 1638. évi statutuma szerint a zápiszok gyűlésein, ha gonosztevőket ítélték el, jelen volt egy szolgabíró esküdtjével, vagy az alispán által kinevezett nemesek.¹⁹ Nyitra megye 1658-ban elrendeli, „hogy miután a conturbeniumok által a gonosztevők fölött hozott ítéletek ellen gyakran égető panaszok merülnek fel, így az alispán által a jogtudományban jártas és az igazságot szerető nemesek küldendőik közéjük, kiket a contuberniumok kötelesek elfogadni és hozzájuk alkalmazkodni”.²⁰ A zápisz és a városok közvetlen bíraskodási és ítéletvégrehajtási hatáskörébe csak a nyilvánvaló tettenérés eseteit utalták, ilyenkor a büntetést a helyszínen szabták ki és hajtották végre: Ung megye statutuma szerint „ez félüket pedig

¹³ A Nyitra megyére vonatkozó adatokat Rudnay munkájából vettük. Sajnos, ő is csak ennek az egy megyének levéltári anyagát dolgozta fel. Számunkra könnyen hozzáférhetőek a Kolosváry Sándor—Óváry Kelemen által kiadott vármegyei statutumok (A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye — Corpus statutorum. Bpest. 1885—1890). E határozatokon túl azonban a zápiszok gyakorlati tevékenységét csak alapos levéltári kutatás derítheti fel.

¹⁴ Rudnay: i. m. 60. l.

¹⁵ Fára: i. m. 2. l.

¹⁶ Corpus statutorum, II/1. 171. l.

¹⁷ Ung megye statutuma 1674-ből, Corpus statutorum, II/1. 270. l.

¹⁸ Corpus statutorum, II/1, 166. l. Ugyancsak a vármegye büntet az 1646-os Zemp-lén megyei statutum szerint, Corpus statutorum, II/1, 189—190. l.

¹⁹ Fára: i. m. 2. l.

²⁰ Rudnay: i. m. 66. l.

a faluk városok is, ó köztök juxta leges regni megbüntettessenek, s mind azokat, kik in flagranti kézben akadnak...²¹

3. A vármegyék a helységeket büntetés terhe alatt kötelezték a felkelésre. Nyitra megye a bírságot első ízben 40, másodikban 70 forintban állapítja meg, a harmadszori ellenszegülőre halálbüntetést mond ki.²² Ung megyében a büntetés 12 forint,²³ az 1642-es Zemplén megyei statutum pedig kimondja, „hogy az falusi bírák és polgárok életek elvesztése alatt, az köztök való latrokat, csavargókat megfogják”.²⁴

A nemesi megyének a zápiszokra gyakorolt erős befolyása arra készíteti Takáts Sándort, hogy ezt az intézményt ne tekintse parasztvármegyének. „Több megyénkben a parasztvármegyék példájára a nemesség is gyűléseket tartott. Ezt az összejövetelt vagy társaságot zapisznak nevezték. Amint a parasztvármegyék hadnagyokat és tizedeseket választattak a falvakkal a tolvajok és rablók ellen, úgy a zapiszok is megtették ezt, de a zapisz hadnagyok kivétel nélkül nemesek voltak . . . A zapiszok hadnagyukkal együtt a nemességet védelmezték a tolvajok és rablók ellen.”²⁵

Takáts Sándor ilyen messzire jutó következtetéseit természetesen nem oszthatjuk, márcsak azért sem, mert a zápiszok szervezett működése időben megelőzi a Pest megyei parasztvármegye létrejöttét. Kifejezi azonban azt, hogy a két intézmény között Takáts szerint nagy eltérések voltak. Erről Fára József így ír:

„A zapisok tehát nem voltak teljesen a parasztság intézményei, hanem egyes szervezetek, amelyeknek vezetői a megye által kinevezett nemes kapitányok. Gyűléseiken csak a szolgabíró-esküdték és az erre a célra kinevezett nemesek részvételével ítélezhettek, kivéve a tettenérés esetét, akkor is jelen volt a nemesek köréből kinevezett, a nemesi rendhez tartozó kapitány mint a zapis vezetője.

A zapisnál tisztább paraszti szervezet volt a Pest, Heves és Nógrád megyében kifejlődött »paraszt vármegye«.²⁶

Melyek ennek az intézménynek legjellemzőbb vonásai?

A nemesi megye és a parasztvármegye területileg egybeesik. Ezen belül a terület hadnagyságokra tagolódik. Egy, az 1660-as évek közepéről származó beosztás²⁷ szerint Pest megye 4, Solt megye 2, Pest környéke 3 hadnagyságra tagolódott. Egy-egy hadnagyságra 5–20 település jutott.

²¹ Corpus statutorum, II/1, 168. l.

²² Rudnay: i. m. 61. l.

²³ Corpus statutorum, II/1, 170. l.

²⁴ Uo. II/1. 186. l.

²⁵ Takáts: i. m. 114. l.

²⁶ Fára: i. m. 2. l. Hasonló eredményre jut Varga János is. Érdekes, hogy Rudnay az összehasonlítás során éppen ellenkező megállapítást tesz. Véleménye szerint Nyitra megyében a parasztság sokkal szabadabban folyhatott bele a büntető eljárásba, mint Pest megyében. Rudnay, aki érezhetően nem bocsátotta még meg a parasztságnak 1514-et, a zápiszok nemes vezetőit és jogi tanácsadóit mint a parasztság felé tett gesztust értékeli, s bennük nem a zápiszok ellenőrzőit, hanem a jog útvesztőiben a parasztság segítőit látja. Ugyanakkor véleménye szerint Pest megyében a parasztvármegye intézkedéseit a nemesi megye kívülről állandóan gáncsolni igyekezett. — Fára parasztvármegyét Pest, Heves és Nógrád megyékben említi, ezeken kívül Külső-Szolnok, Csongrád, Csanád és Veszprém megyék hasonintézményeinek működéséről tudunk. Pest m. lt. Acta pol. ant. 1665—1, 1665—4.

²⁷ Pest m. lt. Acta pol. ant. 1682—1.

A hadnagyságok élén választott paraszthadnagyok álltak. Mivel a török által megszállt területről a nemesség javarészt elmenekült, a parasztságnak nagyobb lehetősége nyílt arra, hogy a parasztvármegye előljáróit maga válassza. A nemesi megye a választás feletti felügyeletet fenntartotta magának. A megye határozata szerint a parasztok vidékenként 4–4 érdemes embert választottak, ezeknek kötelességük volt a viceispán előtt megjelenni, aki kinevezte közülük a hadnagyot,²⁸ a tizedesek állítása már a hadnagy hatáskörébe tartozott. Ennek ellensúlyozására a megye 1667-ben adott rendszabásában leszögezi, hogy a parasztvármegye szervezése és tisztségviselőinek választása a jobbágyi soron és kötelezettségeken mit sem változtat.²⁹

A parasztvármegye tavékenysége szélesebb volt, mint a zápiszoké. A fő feladat itt is a rablók és kóbor katonák üldözése s az elhajtott állatok visszaszerzése volt. (A rendszabályok pontosan körülírják, hogy a végváriak mit követelhetnek a lakosságtól.) A vármegye szigorú büntetés mellett esketi fel a hadnagyokat az üldözésre, ők viszont a lakosságot kötelezik a felkelésre, a tehetősebbeket fegyver és ló tartására. A parasztvármegye kötelessége az elrablott jószágok visszaszerzése és átadása tulajdonosának vagy az alispánnak. Felügyel arra, hogy a lakosság kóborlótól ne vásároljon, ne fogadja be házába sem őt magát, sem bármiféle jószágát.³⁰ A határozatok kimondják, hogy a falvak a latrok üldözésében kötelesek egymásnak segíteni, az egymáshoz közeleső települések valamilyen egyezményes jellel, pl. a harang félreverésével értesítsék egymást a veszélyről.³¹ Később, hogy megakadályozzák rablóknak más megyébe menekülését, a nádor utasítására Pest, Pilis, Solt, Heves és Külső-Szolnok megyék szövetséget kötnek.³² Hasonló utasítást ad Thököly is a Heves megyei parasztvármegyének 1682-ben „...valahol híreket hallván azon tolvaj katonáknak, felkelvén mindaddig úzzék, kergessék más vármegyék segítségével is ha kívántatik, valamíg őket kézre nem keríthetik”.³³

Ezen a fő feladaton túl a hadnagyok a helység bíráival együtt felügyeltek a település rendjére — a szabályzatok különös súllyal említik a káromkodók kivizsgálását és megbüntetését.³⁴ A kőrösi hadnagyok esküformulája szerint „ha valaholott hallasz czégéres véteken élőket, lopókat, gyilkosokat, paráznakat, Isten szent neve káromlókat, ál korcsmaárulókat (dohányszívókat), azokat el nem hallgatod, hanem személyválasztás nélkül előmondod, sőt az neked engedtetett hatalom szerént meg is bünteted”.³⁵ Joguk volt megbüntetni azt, aki nekik nem engedelmeskedett, ellenük tört, vagy viszályt szított. A paraszthadnagyoknak ezekben az esetekben önálló bíraskodási hatáskörük volt, kivéve a súlyosabb eseteket, pl. a harmadszor is káromkodáson ért halálbüntetését, s megszorítva azzal, hogy a behajtott bírságok egy részét néhány meghatározott esetben le kellett adniuk, valamint fenntartva a vármegyéhez való fellebbezés jogát.³⁶ Ugyanakkor a megye határozatilag leszögezi, hogy a paraszthadnagyok más törvényes dolgokba büntetés terhe alatt ne ártsák

²⁸ Uo., 1638—1.

²⁹ Uo. 1667—2, 1682—1.

³⁰ Uo. 1665—2, 1667—2, 1682—1.

³¹ Uo.

³² Pest m. lt. Acta pol. ant. 1665—1.

³³ *Szilády—Szilágyi*: Török—magyarkori államokmánytár. Pest 1868. II. köt. 269. l.

³⁴ Pest m. lt. Acta pol. ant. 1667—2, 1682—1.

³⁵ *Szilády—Szilágyi*: i. m. I. köt. 248. l.

³⁶ Pest m. lt. Acta pol. ant. 1667—2, 1682—1.

magukat, „hanem kinek kinek az ő dolgai falujában lévő bírása, földesura és vármegye bírása által igazéttassanak el az országnak törvénye szerint”. Ezek az esetek: határjárás, örökségi, adóssági, vérbírsági, hatalmaskodási ügyek.³⁷

Az elfogott latrok megbüntetését a vármegye igyekezett saját hatáskörében tartani, s ebből a várkapitányokat is kirekeszteni. A parasztvármegyét kötelezte arra, hogy az elfogottakat vagy a viceispánnak, vagy pedig a füleki vagy szécsényi kapitányoknak adják át,³⁸ a várkapitányok hatáskörébe csak saját katonáik megbüntetését utalja.³⁹ 1650-ben ismeretlen személy a ceglédi, kőrösi és kecskeméti bírácoknak és „közönségessen körül való falusiaknak” közvetíti a nádor engedélyét, mely szerint a latrokat elfoghatják, s őket vagy a levélíró kezéhez, vagy a vármegyéhez feliktassák, „nem tartván se végbeli kapitánoktól, se mástól, minthogy immár nálok is tudván vagynak palatinus és generális urunk parancsolati”.⁴⁰

Az eddig elmondottak szerint a parasztvármegye nem tűnik a parasztság sokkal önállóbb szervezetének, mint a zápisz. A többlet: paraszti sorú hadnagyk és szélesebb hatáskör korlátozott bíraskodási autonómiával. Ha azonban a vármegyei intézkedések megvalósulását, a parasztvármegye gyakorlati működését vesszük figyelembe, ez a kép némileg módosul.

Az elfogott gonosztevők Fülekre kísérését könnyebb volt elrendelni, mint végrehajtani. Hol a végváriak, hol a török, hol pedig valamelyik nemes szabadtotta ki az elfogottat a parasztok kezéből, nemegyszer rablók támadtak a menetre.⁴¹ Márpedig ha a hadnagy az elfogott gonosztevőt elengedte, a vármegye megvette rajta a lator díját. Így a parasztvármegye, és egyes városok is, félretéve a vármegye utasításait, többször maga ítélkezett a kézrekerült gonosztevők felett. (Ebben az is bátorította őket, hogy a török hatóságok ezt engedték.) A vármegye, ha ilyen esetről, vagy más, önálló kezdeményezésről tudomást szerzett, eljárást indított a helység vagy személy ellen.⁴² A támadásokról és zaklatások ellen a parasztság magasabb szinten (nádor, kassai főkapitány) keresett orvoslást — és nem mindig sikertelenül: a nádor a jászkunokat 1637-ben és 1655-ben felhatalmazta a latrok agyonverésére⁴³ — vagy letette a fegyvert és nem választott hadnagykot. A parasztvármegye önállósodási törekvéseit fejezte ki az 1673. évi gyűlés, amikor a parasztság „ki akarta vonni a nemesi vármegye bíraskodása alól a parasztvármegye által elfogott gonosztevőket”,⁴⁴ ugyanígy a dunamelléki falvak feketehalmi gyűlése 1663-ban, amely saját maga számára új szabályrendeletet alkotott, s ebben több kérdésben túllépett a megye által engedett kereteken.⁴⁵

A hódoltság területén működő parasztvármegyékkel kapcsolatban még egy igen lényeges kérdés merül fel: hogy fogadta a török kormányzat az az intézmény létrejöttét és működését?

³⁷ Uo. 1638—1.

³⁸ Uo.

³⁹ Pest m. lt. Acta pol. ant. 1665—1.

⁴⁰ *Szülády—Szülágyi*: i. m. I. kötet. 157. l. Ezzel ellentétben az országos főkapitány 1673-ban minden rendbelieknek meghagyja, hogy a latrok ellen feltámadjanak, s őket elfogva vagy hozzá Kassára, vagy a viceispánhoz, vagy a legközelebbi várkapitányhoz kísérik.

⁴¹ Erre adatokat idéz *Fára*: i. m. 5. l.

⁴² Ilyen eseteket Gyárfás és Fára munkái többet felsorolnak.

⁴³ Jászberényi török iratok No. 31; *Gyárfás*: i. m. 17. l.

⁴⁴ *Fára*: i. m. 7. l.

⁴⁵ A szabályzatot kiadta *Hornyik*: i. m. II. kötet. 487. l. Részletesen elemzi *Gyárfás*: i. m. 18. l. ill. *Fára*: i. m. 6—7. l.

Az irodalom ezt a kérdést igen mostohán kezeli. Ennek egyik oka talán az, hogy a parasztvármegyére vonatkozó magyar—latin nyelvű levéltári anyag is jórészt kihasználatlan még, a török nyelvű források pedig csak kis részben, néhány forráskiadásból ismeretesek.⁴⁶

A kérdés alapjaként azt kellene megvizsgálunk, mi volt a török álláspontja a lakosság önálló bíraskodásával és fegyverviselésével kapcsolatban. Évtizedek óta elfogadott nézet, hogy a török kormányzat — főleg az alföldi városokban, ahol sem katonaságot, sem kormányzati szerveket nem tartott — hozzájárult a lakosság szerveinek működéséhez, beleértve a bíraskodást is. Szinte minden városnak — az idők folyamán több ízben megújított — engedélye volt arra, hogy az elfogott gonosztevőket „dőre szokásuk szerint” elítéljék, sőt halálbüntetéssel sújtsák.⁴⁷ Különösen sok végzés foglalkozik „hajdúk és katona rablók” elfogásával és elítélésével. Gyakorlatilag a kóborlók szabad elfogását jelentette az a többször megújított döntés, hogy az ellenálló és harcban megölt hajdúk után a kádi vérdíjat nem szedhet.⁴⁸ Az élve elfogottak feletti szabad ítélkezés első fázisának lehet tekinteni, amikor a halálbüntetés jogát a budai diván megadja, de kiköti, hogy az ítéletvégrehajtáskor egy török tisztviselő száll ki az illető helységbe.⁴⁹ Ez az elvi határozat azonban a gyakorlatban csak ritkán jutott el a megvalósításig. A XVII. század harmincas éveire létrejön egy, a korábbi gyakorlat szülte jogalap, amelyen a parasztvármegye bírói funkcióját a török kormányzattól viszonylag szabadon gyakorolhatta. Ennek egyik legkifejezőbb példája egy 1637-ben, a budai divánban kelt szultáni erejű rendelet, melyben a budai pasa a Jászság, Jászberény, Jászládány, és más, e náhijében lakó rájákat felhatalmazza, hogy a kóborlókat teljesen szabadon megölhessék. Az itteni lakosok ugyanis régtől fogva „szabad koronaráják”, akiknek ügyeibe a magyar és török kormányzatnak járó meghatározott adóik lerovása után senki nem avatkozott. Korábbi jogaikra alapozva a nádortól már jogot nyertek a hajdú katonák megölésére. Erre, valamint a nádor és a budai szerdár tanácskozásaira hivatkozva született meg a török engedély.⁵⁰ Bár az irat parasztvármegyét még nem említi, minden kétséget kizárólag bizonyítja a szervezet meglétét.

Nem zárkóztak el a török hatóságok azelől sem, hogy a lakosok az elfogott gonosztevőket magyar részre, a vármegyéhez vagy a kapitányokhoz vigyék ítélkezésre. Ez a rendszer már a Pest megyei parasztvármegye létrejötte előtt kialakult. 1629-ben a budai pasa értesíti a budai kádit, hogy a nádor után ő is engedélyt adott Kecskemét, Kőrös és Cegléd városának, hogy a csavargó tolvajokat elfoghassák, a törököket török részre, a keresztényeket a nádorhoz vagy a várkapitányokhoz vigyék.⁵¹ Hasonló tárgyú rendelkezésekkel a későbbiekben is találkozunk.⁵²

⁴⁶ A parasztvármegyére adatok főleg *Szilády—Szilágyi*: i. m. ill. *Hornyik*: i. m. II. köt.

⁴⁷ Ilyen adatokat a fentiekén kívül *Fekete Lajos* forráskiadványai tartalmazzak: Debrecen város levéltárának török oklevelei, *Levéltári Közlemények*, 1925; Gyöngyös város levéltárának török iratai, *Levéltári Közlemények*, 1932/33. A kiadatlanok közül ebből a szempontból különösen a jászberényi török iratok (Szolnoki Áll. Levéltár) érdekesek.

⁴⁸ Jászberényi török iratok, No. 68, 85, 111, 112.

⁴⁹ Uo., No. 33, 119.

⁵⁰ Uo., No. 31.

⁵¹ Kecskemét török iratai, No. 19, kiadta *Hornyik*: i. m. 345. l.

⁵² Nagykőrösi török iratok, No. 13; Miskolci, No. 34; Jászberényi, No. 130.

A keresztény lakosság fegyverviselését tiltották a török törvények. „... soha mi meg nem engedgyük hogy az jobbágy szablyát hordozzon oldalán, Szultán Szulimán botot, szántóvasat engedett és ostort kezetekben, nem szablyát” — írja a három város bírának a budai kajmakám 1683-ban.⁵³ Ugyanakkor megengedik, hogy a hajdúkat és kóbor katonákat, ha csoportosan vannak és szépszerével nem megy, erőszakkal kerítsék kézre — ez pedig fegyveres harc nélkül nemigen mehetett végbe. S ha hosszú vonakodás és többszöri visszakozás után is, de éppen a parasztvármegye esetében a nádor közbejárására engedélyt adott a török kormányzat a fegyverviselésre. 1665-ben Pest megye utasításai között, amelyeket a nádorhoz küldött követének adott, a következőket olvashatjuk: „Declarálja aztis viceispán uram. Az budai vezér engedelméből felvette ugyan a Pest vármegyei község a fegyvert némely részről, de még vannak olyanok, kik féltekbe s kik más okokra nézve sem az hadnagyságot és tizedességet, sem a fegyvert nem akarják felvenni.”⁵⁴

A török számára a parasztvármegye más összefüggésben jelentkezett, mint a magyar nemesség számára: nem mint osztálykérdés, hanem a hódító és meghódított kapcsolatának egyik részletkérdéseként. A lényegében osztálykülönbségek nélküli rájának a hódítás után is megmaradtak bizonyos, csak kis területi egységeket átfogó saját intézményei. Ezeket az intézményeket a hódítók nem egyszerűen meghagyták, hanem sok tekintetben kormányzati rendszerük sejtjévé tették őket, főleg az olyan területeken, ahol saját hivatalaik nem voltak. Ezeknek az öröklött intézményeknek a szolgálatait a török kormányzat felhasználta, ugyanakkor igyekezett felügyeletet gyakorolni fölöttük. Számára a parasztvármegye ezeknek a szervezeteknek egyike volt. Mivel a közbiztonság megteremtését ő sem tudta vállalni, az intézmény gyakorlati tevékenységét felhasználta. Viszont szívesebben vette volna, ha a gonosztevők üldözése a már meglevő keretek, a városi és falusi önkormányzatok hatáskörén belül marad, ezért a parasztvármegye — egy új és nagyobb területi egységet átfogó szervezet! — létrejöttét ellenségesen nézte. Ezzel magyarázható, hogy míg újra és újra felszólítja a lakosságot a kóborlók üldözésére⁵⁵ és a fegyverviselést is megengedi, az intézmény szervezett keretei ellen fellép. A budai pasa 1665-ben, ugyanabban a rendeletében, melyben a kőrösieknek a kéttollú fejse használatát megengedi, figyelmezteti a török tisztviselőket: „Azonban vigyázzatok, nehogy a fennírt jobbágyok magok közt hadnagyot és tizedest nevezzenek ki vagy zászlót fejtsenek ki.”⁵⁶

Hogy e törekvések ellenére mégis a török terület parasztvármegyéi működhettek a legszabadabban, több összetevő eredménye. Így az a gyakorlat, hogy a nagyobb városok egyben egy-egy hadnagyság központjai is voltak, a török hatóságok szemében a parasztvármegye szerveit és a városi szerveket meglehetősen összemosta. Ez már a budai pasa fent idézett rendeletéből is kiténik, még világosabbá válik néhány olyan esetben, amikor egykorú magyar feljegyzés

⁵³ *Hornayik*: i. m. II. köt. 397. l.

⁵⁴ Pest m. lt. Acta pol. ant. 1665—3.

⁵⁵ A lakosságot a török nemcsak a gonosztevők üldözésére használta fel, hanem — hasonlóan a megyéhez — hírvívő szolgálatra is. A városok minden fontosabb eseményről kötelesek voltak jelentést tenni, így hajdúcsapatok megjelenéséről is. A jászberényiek pl. 1653-ban a hatvani szandzsákbej perbe fogja a hatvani kádi előtt, mert azok 200 főnyi hajdúcsapat helyett, akik Jászberényben megjelentek, csak harmincat jelentettek neki. A vádat nem tudja igazolni. Jászberényi török iratok, No. 73.

⁵⁶ Nagykőrös török iratai, No. 37, kiadta *Szilády—Szilágyi*: i. m. I. köt. 324. l.

megvilágítja egy-egy török nyelvű engedély rendeltetését. Egy 1668-ban kelt szultáni rendeleten, mely a jászberényieket felmenti a megölt hajdú vérdíjának kifizetésétől, magyarul ez áll: „Szultán Mehemet Császár levele há a Biriny Vármegye valamely tolvajt megöl, annak a díjáért semmit se tartoznak fizetni senkinek.”⁵⁷ Ezen felül kétségtelen tény, hogy a török kormányt még nagyobb, gazdasági, adóügyi, egyéb kérdésekben se vezette egységes, központilag meghatározott, következetes politika, így nem csodálható, hogy a sűrűn váltakozó tisztviselők rövid működésük alatt esetleges, egymásnak sokszor ellentmondó intézkedéseket hoztak ebben a kérdésben is. Így míg az egyik irat megtiltja a szervezkedést, a másik a magyar szó átvételével, egyenesen a „vármegyét” hatalmazza fel ítéletvégrehajtásra.⁵⁸ S végül, de nem utolsósorban, a központi magyar kormánysszervek, elsősorban a nádor, valamint a nemesi megyék a hódolt terület középső és északi részén tényleges hatalmuknál fogva nyomást tudtak gyakorolni a törökre a lakosság önálló szerveinek megtartásában ill. létrehozásában, arra viszont már nem volt elég erejük, hogy ezeket a szervezeteket teljesen ellenőrzésük alá vonják.

*

A parasztvármegye irodalmának áttekintése a megválaszolatlan kérdések sorát veti felszínre. A jövő kutatásainak azt a célt kellene szolgálniuk, hogy a vármegyei statutumok elemzésén túllépve az intézmény gyakorlati működését vegyék vizsgálat alá. Válaszra vár az a kérdés, hogy a parasztság az adott kereteket milyen mértékben tudta önálló szervezetévé kiépíteni. Tisztázásra vár az intézmény keletkezése ill. elhalásának folyamata. S végül a kialakult, meglehetősen statikus képet egy, a területi és időbeli eltéréseket szemlélető felméréssel kellene felcserélni.

⁵⁷ Jászberényi török iratok, No. 111.

⁵⁸ Uo., No. 121.

Bogdán István:

Papírkereskedelmünk a XIV—XVII. században

Magyarországon a papír 1310 körül kezdte meg hódító útját, és a század 30—40-es éveiben már általánosan elterjedt. A papír megismerését és elterjedését egyaránt a kereskedőknek köszönhetjük; az előbbit itáliai, az utóbbit már más nemzetbeli kereskedőknek is.¹ Kik voltak ezek és hogyan kereskedtek? A két kérdés vizsgálatánál célszerű az időrendet követni. — E cikkben a XIV—XVII. századi gyakorlat ismertetését kíséreljük meg.

A XIV. századra bizonyosságon alapuló választ sajnos nem adhatunk — írott emléket még nem talált a kutatás. A XV. században sem bőkezűbb a forrásanyag, és a számadáskönyvek vezetői inkább csak abban voltak egy módszeren, hogy nemcsak a vásárolt mennyiség feltüntetését szerették elhanyagolni, hanem azt is, hogy kitől vásároltak. Az esetek többségében ez a helyzet. Amikor a személyt is megnevezik, van, hogy a foglalkozást is odaírják, vagy esetleg csak az utóbbit jegyzik be.

Ezen esetek egy része egyértelműen válaszol, ugyan nem a kitől, hanem a kit kérdésre. Pl. 1419-ben Bártfa város számára a szűcs vásárolt 4 konc² papírt³, 1427-ben Sopron részére a polgármester 3 konc papírt,⁴ 1440-ben Pozsony városának 5 ívet a polgármester Petronellben, 1 koncot a bíró Bécsben.⁵ Az utóbbi esetekben tehát hivatalos személyek „kiszállásuk” alkalmá-

¹ *Bogdán István*: A magyarországi papíripar története 1530—1900. Bpest. Akadémiai Kiadó, 1963. 19. sk. l.

² A szövegben szereplő papírmértékek:

a XV. század végéig:	1 konc = 25 ív	
1 rizsma =	20 konc = 500 ív	
a XV. század végétől:	író és egyéb	nyomó
1 konc =	24 ív	25 ív
1 rizsma = 20 konc =	480 ív	500 ív
1 bála = 10 rizsma =	200 konc = 4800 ív	5000 ív

Kivétel a lemezpapír volt, amelyet darab (ívet) szám vagy súly szerint árultak. A laikus gyakorlat az ívet árkusnak, a koncot könyvnek, a rizsmát kötésnek is nevezte.

A leggyakoribb papíralak (az ívé) — ami egyúttal a középalak is volt — a következők szerint alakult:

a XIV—XVI. században: 30 × 44, 33 × 42, 33 × 44 cm,

a XVII. században: 32,5 × 42, 33 × 41, 34,5 × 43,5 cm.

Ld. *Bogdán István*: A merített papír a 14. századtól a 19. század első feléig. Papíripar, 7. évf. 1963. 3. sz. 110—115. l.

³ *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1885. 181. l.

⁴ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története 2/2. köt. Sopron, Székely ny. 1931. 383. l.

⁵ *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története 2/3. köt. Pozsony. Stampfel. 1900. 194. l.

val tartózkodási helyükön vették meg a papírt, feltehetően kereskedőtől a vásáron. Az első esetben magánszemélyről lehet szó: a valamelyik vásárra igyekvő szücsöt kérték meg, hogy hozzon magával néhány konc papírt is. De van tudomásunk olyan esetről is, amikor nagyobb mennyiséget vásároltak hivatalos út alkalmával, pl. Nagyszében számára 1494-ben a bíró 1 rizsmát.⁶

Nehezebb megállapítani tényállást pl. a következő esetekben, amikor Bártfa város 1426-ban „Leopoldus de Cracovia”-nak 5 konc papírért,⁷ 1435-ben pedig „Hannus Botner”-nek 5 konc papírért⁸ fizeti a vételárat. Az illetők neve a számadásokban többször nem szerepel, s a vásárolt papírmennyiség csekély. Az utóbbi esetben feltételezhetjük, hogy egy városi polgárral van dolgunk, akit megkértek a vásárlásra, mint korábban a szücsöt. Az első esetben viszont nyilvánvaló, hogy krakkói az illető. S azt is hozzátehetjük, hogy Krakkónak az időben már felett papírkészítése volt. Az előbbi példák alapján mégis az a valószínűbb, hogy nem kereskedő, hanem más, talán hivatalos személy volt, aki üzenetet kapva, szívésségből elhozta a papírt.

A mondottak alapján talán feltételezhetjük azt is, hogy e századi papírvásárlási bejegyzéseknél a névvel jelölt esetekben nem kereskedők, hanem erre felkért személyek hozták a papírt — általában kevés mennyiséget —, akik útjuk alkalmával kereskedőktől, esetleg a papírmalomból vásárolták. A név nélküli tételeknél viszont kereskedőktől származott a papír, de azt nem lehet eldönteni, hogy helybe, a kancelláriába hozta, vagy a helyi vásáron vették tőle. Ez volt a helyzet a hiteleshelyek: a káptalanok és konventek papírvásárlásánál is. — Persze vannak olyan esetek is, amikor más tételekből vagy szövegből megállapítható az utóbbi: pl. Kállai János iskoláztatásáról szóló 1468. évi elszámolásból, hogy a budai vásáron vették a 3 konc papírt,⁹ vagy a tornai vár 1495/6. évi számadásában szereplő 1 konc papírt a kassai vásárban.¹⁰

A királyi udvar számára történt vásárlásnál viszont bizonyos, hogy a kereskedő helybe vitte. Így értékelhetjük pl. a II. Ulászló kincstartójának 1494. évi számadásában szereplő március 1-i bejegyzést, amikor 1 rizsma papírt vásároltak.¹¹

A kancelláriák általában egyszerre kisebb mennyiségben, úgy mondhatjuk, hogy konc-számra vették a papírt. A legnagyobb vásárolt mennyiség az 1 rizsma volt. És e században ez a papírmennyiség (mérték) volt általában a harmincadtarifák egység-tétele is.¹²

A harmincadnaplók segítségével egyébként azt is megállapíthatjuk, hogy e században milyen kereskedők foglalkoztak a papíreladással. A vegyeskeres-

⁶ Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt usw. 1. Bd. Hermannstadt. Verein für Siebenbürgische Landeskunde, 1800. 162. 1.

⁷ *Fejérpataky*: i. m. 215. 1.

⁸ Uo. 353. 1.

⁹ Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény 48.206.

¹⁰ Uo. 37. 170.

¹¹ *Johann Christian Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs usw. 1. Bd. Halle. Gebauer. 1797. 87. 1. — Érdemes megjegyezni, hogy e számadás ápr. 9., jún. 5., júl. 18. és aug. 18-i bejegyzéseinél Bonfini és műve, a „Chronica Hungarorum” (így!) is szerepel, mint „személyi és dologi” kiadás: Bonfini kapott két ízben, összesen 2 forintot, és a mű számára pergament vásároltak három ízben összesen 14 forintért. Uo. 91., 94., 122., 169. 1.

¹² *Házi*: i. m. 2/6. köt. 260. 1., *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a 15. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bpest. Politzer. 1902. 128. 1., *Sólyom Jenő*: A magyar várműgy fejlődése 1519-ig. Bpest. Vámszaki Tisztviselők Otthona. 1933. 97. 1.

kedő, a szatócs, mégpedig a század közepétől kezdve kül- és belföldi egyaránt, és a papír az ún. rövidáru (Kramerei) közé tartozott.¹³ E források, valamint a számadáskönyvek alapján arról is tájékozódhatunk, hogy abban a korban a vegyeskereskedő a szó szoros értelmében „vegyes” kereskedő volt: fém-, fa-, csont-, bőrárut, textiliát, szeszest, fűszert árult a papíron kívül, mégpedig jelentős mennyiségben.

A papír e századi átlagos ára 3 ft 33 denár volt rizsmánként, kb. annyi, mint 2 pozsonyi mérő (84 kg) búza, vagy 2 pár közönséges minőségű csizma ára.¹⁴

A XVI. században a korábbi gyakorlatot folytatják tovább, de már bizonyos fejlődést is tapasztalhatunk, ezért a földesúr, a város és a kormány-szerv papirellátását külön kell megvizsgálnunk. Az egyházi intézményekét nem, mert a század első felében követték a korábbi gyakorlatot, a század második felében pedig, fokozatosan elveszítvén hiteleshelyi szerepüket, papírfogyasztásuk nem növekedett jelentősen, és egyre inkább a földesúri mód-szerek jellemzik papírvásárlásukat.

A földesúr e században kerül a fogyasztók sorába, de ügyvitele még jelentéktelen volt. Levelezése ugyan a század második felében már növekszik, papírszükséglete azonban még csekély. Papírvásárlása alkalmoszerű. A számadó szerzi be, mint pl. Nádasdyéknál az 1540–50-es években Rajki uram egy-egy útja alkalmából Komáromban, Pozsonyban, Bécsben azt az 1–3 konc papírt, ami kell,¹⁵ vagy Jókó vár számadója, Bakács Farkas 1569–70-ben negyed-évenként Pozsonyban a szükséges 6–10 koncot.¹⁶ De az sem redkívüli, ha maga az úr vásárolja, mint pl. Bornemissza Péter 1578-ban, beszekerézve a papírért Pozsonyba.¹⁷

A földesúr tehát helyébe ment a kereskedőnek. S ez érthető, részint azért, mert az udvarházak a kereskedelmi góccoktól és útvonalaktól távol estek, másrészt azért, mert évente csak kis mennyiséget vásároltak.

A város már valamivel nagyobb fogyasztó, ügyvitele azonban nem bürokratikus. Papírszükséglete rendszeresebb, de az előző századhoz viszonyítva csak valamelyest növekszik, úgy mondhatjuk, hogy csak konccal. A számadáskönyvek vezetésével azonban mind a vásárolt mennyiség, mind pedig a személyek feljegyzése tekintetében most sem lehetünk megelégedettek. A többség még mindig név vagy mennyiség nélküli bejegyzés.

A beszerzés egyik módja az volt, hogy az írnok vette meg helyben valamelyik kereskedőtől a papírt,¹⁸ általában koncként, kivételesen 1 rizsmát. A hivatalos vagy magánszemélyek alkalmi papírvásárlása ugyanis e század elején megszűnik.

A kereskedőktől való vásárlás módjainak megismerésére ismét a számadáskönyv-vezetés gyakorlatát kell megvizsgálnunk. Leghasznosabbnak mutat-

¹³ Kovács: i. m. 143. sk. 1., 161. sk. 1.

¹⁴ Bogdán: Papíripar, 29–30. l.

¹⁵ Komurovicz Bernát — Muzsnainé Kállai Erzsébet: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiból. Bpest. Néprajzi Múzeum. 1959. I. köt. 30., 65., 69., 132., 159., 194., 195., 199., 212., 242., 278., 310. l., II. köt. 57., 65., l.

¹⁶ Országos Levéltár, vépi Erdődy-család levéltára Fasc. 44. N. 2181. 46, 49, 57. Filmtár 35. tekeres.

¹⁷ Országos Levéltár, Máriássy-család levéltára. Új rendezés 1578. 141.

¹⁸ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Kronstadt, Römer. 1886. I. Bd. 451. l., 3. Bd. 436. l.

kozik Eperjes városé.¹⁹ Nemcsak azért, mert az egész századon át folyamatosan rendelkezésünkre áll, hanem azért is, mert a problémát jól szemlélteti.

Az 1560-as évekig — természetesen eltekintve az egyszerű „pro papyro” bejegyzésektől — kétféle megjegyzés szerepel a papírvásárlásoknál. A nagyobb mennyiségeknél — 1—2 rizma — személynévvel megnevezi a kereskedőt: a 40-es években krakkóit, az 50-es években bécsit. A konkonkénti vásárlásnál — 1538-tól kezdve — azonban csak „per cauponem”, ritkábban „cauponi” a bejegyzés.

E szó jelentése szótáraink szerint kocsmáros,²⁰ és a város a jelzett időszakban hasonló megjelöléssel, vagyis a caupo-tól illetve a caupo útján vásárolt bort, kenyeret, szénát, gyertyát, tintát is.²¹ Vagyis e kocsmáros vegyeskereskedő is volt, aki helyi portékákkal kereskedett. A papír azonban ekkor — ezen a területen — még behozatali cikk volt. A körülményekből arra következtethetünk, hogy a papírt más vegyeskereskedőtől vette (vizonteladó) — esetleg bizományba kapta —, egyrészt azért, mert a papírra általában csak kis mennyiségben volt helyben szükség, de rendszeresebben (nemcsak vásárnapokon), másrészt azért, mert a kocsmában illetve inkább vendégfogadóban az átutazó és szálló vendégeknek esetenként szükségük lehetett írópapírra. Persze lehetséges, hogy csak helyi gyakorlattal van dolgunk. De ha arra gondolunk, hogy még a mi századunk elején is több falu kocsmárosa foglalkozott kereskedéssel is, talán feltételezhetjük, hogy akkoriban más városokban is hasonló volt a helyzet. Az viszont már inkább helyi jelenség lehetett, hogy a caupo szekerezéssel is szaporította vagyonát, mint az eperjesi: kő- és mézszállításért fizet neki a város 1558-ban.²²

A caupo, vagyis a kocsmáros tehát az időben helybeli vegyeskereskedő (esetleg bérfuvarozó) is volt, szemben a vásároló (szekerező) vegyeskereskedőkkel. A minket érdeklő szempontból pedig a „papírbolt” egyik első csírájának tarthatjuk a kocsmát — ha elfogadjuk az előbbieken vázolt feltételezést.

E számadáskönyv két tételénél egy újabb problematikus bejegyzéssel találkozunk:

1542-es évnél „papyrus emta item ephemerides 2 ab Ambrosio bibliopola” és

1544-es évnél „pro ligatura catechismi in Ecclesiam item pro registis papyr”, utána közvetlen pedig: „pro ligatura registorum bibliopola”.²³

E bejegyzéseket kétféleképpen értelmezhetjük.

Az egyik: Papírt és 2 naplót vettem Ambrus könyvvarustól. Papírt [vettem] az egyháznak a káté kötetéhez és a lajstromokhoz. Könyvvarusnak a lajstrom kötetekért.

Szótáraink szerint ugyanis a bibliopola könyvvarust, a ligatúra kötetet jelent (kötés = csomó értelemben).

¹⁹ Országos Levéltár, Családi levéltárak, gyűjtemények. Eperjes város számadáskönyvei. A vonatkozó éveknél.

²⁰ Az ókorban caupona kifejezéssel jelölték meg a kiskereskedést és a csapszéklet is, de pejoratív értelemmel: e foglalkozásokat nem tartották tisztességesnek. Vö. Ókori Lexikon. Bpest. Franklin. 1902. I. köt. 390. l., II. köt. 69. l.

²¹ Ld. a 19. jegyz.

²² Uo.

²³ Uo.

A másik értelmezés: Papírt és 2 naplót vettem Ambrus könyvkötőtől. Papírt [vettem] az egyháznak a káté bekötéséhez és a lajstromokhoz. Könyvkötőnek a lastromok bekötéséért.

Bár a ligatura levéltári anyagunkban is mindig kötet (csomó=fasciulus) jelentésű, de a magyarországi latinságnak nem volt külön szava a bekötés műveletére, nincs kizárva az a lehetőség, hogy a ligatúra bekötést is jelenthetett, hisz a XVI. század derekán amúgysem volt annyira differenciált ez a terület, hogy a két fogalmat két külön szóval kellett volna már megkülönböztetni. A számadó vagy az írók számára persze nem volt problematikus a kifejezés — hisz tudta, hogy miért fizet —, feleslegesnek tartotta, hogy pontosabban meghatározza. A három mondat együttes értelmezése is inkább a bekötés jelentését valószínűsíti, különösen akkor, ha a következő fejtegetés eredménye is elfogadható.

A bibliopola szótári jelentése könyvárus. A könyvkötő bibliopagus, compactor — latin szótáraink szerint. Ha azonban a ligatura bekötés jelentésű, a bibliopola kifejezést könyvkötővel fordíthatjuk, főleg ha arra gondolunk, hogy abban az időben a könyvárus nem kötött könyvet, viszont a könyvkötő árult is könyvet, mint ahogyan a vegyeskereskedő is. Továbbá: ebben az időben az önálló könyvkereskedő még ritka jelenség, a könyvkötőmesterség viszont aránylag már fejlett volt, és egyes városainkban többedmagukkal is megéltek, mint pl. Debrecenben.²⁴ Valószínűbb tehát, hogy a bibliopola kifejezéssel könyvkötőt neveztek meg, Ambrus személyében.

Mindkét verzió esetében maradt még megoldandó problémánk. Az egyik a „2 napló”. Köztudott ugyan, hogy a kezdeti időben az „ügyviteli” könyveket általában utólag kötötték be, így volt célszerűbb. Ez a tétel azonban csak előre bekötött, üreslapú könyv vagy füzet lehetett. Az ephemerides=naplók esetében tehát — amelyet pontosabban sajnos nem határozhatunk meg — már jelentkezik a kivétel, mert a bibliopola már készen árulta. Vagy pedig a 2 naplót úgy kell értelmeznünk, hogy akkor kötötték be, és mivel a papírt a bibliopola adta, a készárut és nem a műveletet jegyezték be a számadásba?

A másik probléma az, hogy Ambrus bibliopola — függetlenül attól, hogy könyvárus vagy könyvkötő volt — helybeli vagy idegen személy-e. A számadáskönyv jelzett éveiben többször nem szerepel. Erről arra következtethetünk, hogy vándor bibliopola volt, ami azért is valószínű, mert — akár könyvárus volt, akár könyvkötő — letelepedve még nehezen élhetett volna meg.

Mivel a ligatura pontos jelentését és a bibliopola mineműségét a jelen esetben kétséget kizárólag nem tudjuk megállapítani, témánk szempontjából csak annyit mondhatunk, hogy ez időszakban városaink alkalomszerűen kis mennyiségben a bibliopolától — a könyvárustól vagy könyvkötőtől — is vásároltak papírt.

Az eperjesi számadáskönyvbe az 1570-es évektől kezdve a század végéig már csak a papírbeszerzés tényét jegyzi fel, nevet és foglalkozást már nem. Bizonyára annyira nyilvánvaló volt ez akkor, hogy feleslegesnek tartották megcselekedni. Nyilvánvalónak tarthatjuk mi is, hogy kereskedőktől vették. Mivoltukat azonban csak más források alapján, és csak általánosítva tudjuk megállapítani.

²⁴ Benda Kálmán — Bogdán István — Irinyi Károly: A négyszázéves debreceni nyomda története. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1961. 39. l.

Az 1542. évi pozsonyi harmincadnaplók²⁵ segítenek hozzá, amelyek a nyugati külkereskedelmünk jelentős részéről tájékoztatnak bennünket.²⁶

A papír ebben a században is a szatócásrukhoz tartozott.²⁷ A papírt is áruló vegyeskereskedők többsége — majd 80%-a —, legalább is lakhely szerint magyar volt:²⁸ a németes nevű pozsonyiakon kívül pestiek — Bódog Gábor, Vas Antal —, debreceniek — Busa Ferenc, Kadosa István, Szabó Jakab — és egy szikszói — Kados Ferenc — szerepelnek.²⁹

A behozott papír legnagyobb mennyisége 2 bála volt — egy alkalom —, a többség — 73% — 1 bála, a legkevesebb pedig 1 rizsma.³⁰ A bála papír ez időben jelentős mennyiség — a papírfogyasztó ez időszakban legfeljebb 1 rizsmát vásárolt egyszerre —, így nagykereskedelmi mértéknek tekinthetjük. Valószínű, hogy viszontkereskedőknek, kisebb forgalmat lebonyolító vegyeskereskedőknek adták tovább, s azok vitték kisebb vásáros helyekre.

Éppen ezt a viszontkereskedelmet kívánhatta megakadályozni — feltehetően a hazai (helyi) kiskereskedelem támogatása érdekében — Buda városa, amikor a XV. században alkotott, de a XVI. században is érvényben volt jogkönyvében (423. §) megtiltotta, hogy külföldi kereskedők 5 rizsmánál több papírt áruljanak.³¹

A királyi kancellária az előző századhoz hasonlóan szerezte be a papírt, általában hetente 1 — 1 rizsmát, amelyet a kincstartó vásároltatott, és valamelyik udvari emberrel küldött át a kancelláriába — II. Lajos számadáskönyvéből legalább is ezt állapíthatjuk meg.³²

A mohácsi vész után a Habsburg-hatalom hazánkban is meghonosította bürokratikus ügyintézését, az oklevelet, és a levelet a mennyiség szempontjából háttérbe szorítja fokozatosan az akta, így a közigazgatás a többi papírfogyasztóhoz viszonyítva jelentős mennyiségű papírigénnyel lépett fel.

A Pozsonyban székelő magyar kamara 1555-től kezdve évente több bála papírt vásárolt, a hazai kereskedelem útján azonban csak elenyésző mennyiségben. A többséget Bécsben vette — ottani kereskedőktől vagy papírmalomból, nem tudhatjuk. Mégpedig: az 1550-es években valamelyik kamarai hivatalnok „kiszállása” alkalmával,³³ s a mennyiségtől függően vagy magával hozta vagy leküldette,³⁴ az 1560-as években ládába csomagolva hajón.³⁵ Az 1580-as évektől kezdve pedig bécsi kereskedők szállították: 1586-ban és 1594-ben

²⁵ Országos Levéltár, Mohács utáni gyűjtemény, Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 907.

²⁶ *Ember Győző*: Külkereskedelmünk történetéhez a 16. században. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1958. 325. l.

²⁷ Uo. 332. l.

²⁸ 25. jegyz. i. h. Posel-féle napló 13, 31, 48, 118, 494, 956, 997, 1133, 1161, 1262, 1316, 1345, 1387, 1769, 1784, 1791, 1817, 1828, 1840, 1841, 1842, 1843, 2158.

²⁹ Uo. 1121, 1261, 1817, 1840, 1842, 1843, 2158.

³⁰ Ld. a 28—29. jegyz.

³¹ Das Ofner Stadtrecht. Hrag. Karl Mollay. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1959. 195. l.

³² *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadáskönyve. Magyar Történelmi Társ. köt. 49—51, 54, 63—64, 73, 75, 80, 85, 91, 93—94, 98, 101, 103, 112, 115, 124, 133, 135, 137, 139, 154, 165, 174, 177, 181, 185, 193, 209, 220, 234. l., *Johann Christian Engel*: Monumenta Ungrica. Vienna, Doll. 1809. 198, 206, 218, 221, 222, 231. l.

³³ *Iványi Béla*: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. Bpest. Stephaneum. 1937. 37, 39—41. l.

³⁴ Uo. 45. l.

³⁵ Uo. 52. l.

Katzpeck Zsigmond, 1594-ben Klüknecht Mihály és Henkell Lázár,³⁶ aki a bécsi udvar hitelezője volt a 15 éves háború alatt.

A hódoltság területén is vegyeskereskedők árulták a papírt,³⁷ akik között magyarok is voltak, mint pl. az 1570-es években Budára járó Fekete István,³⁸ vagy az 1560-as években a ráckevei Novák István.³⁹ A török kincstárnak is ezen kereskedők szállították a papírt.⁴⁰

A hazai papírkészítés a lőcsei papírmalom leégése után Erdélyben folytatta útját.⁴¹ E papírmalmok létesítése és e századi működése elsősorban a nyomdák működéséhez kapcsolódott,⁴² de részben fedezték a helyi (városi) szükségletet is, és szállítói lettek a fejedelmi kancelláriának is.⁴³ A teljes papír-igényt azonban nem elégíthették ki, a kereskedők működésére továbbra is szükség volt.

Papírkészítésünk megindulásával azonban papírkereskedelmünk új formával bővült. Már közvetlenül a papírmalomból is beszerezhatték a papírt. Elsősorban a helybeliek, főleg a város, amelyik esetleg bér formájában kapta meg a szükséges papírmennyiséget, mint pl. Szeben városa.⁴⁴ Az erdélyi nyomdák szintén közvetlenül a papírmalomból szerezték be szükségletüket, de még a távolabbiak is arra törekedtek, hogy a közvetítő kereskedelmet kizárják. Mivel azonban a nyomdák működése ez időben még nem volt rendszeres, papírbeszerzésük is rendszertelen volt. Nemcsak a papírmalomból, hanem a kereskedőtől is vásároltak, és gyakran előfordult az, ami a debreceninel is, hogy esetlegesen és kis tételben vásárolták a papírt.⁴⁵

A hazai készítésű papírt természetesen a kereskedők is terjesztették, és a század vége felé már sokkal nagyobb mennyiségben, mint a külföldit.⁴⁶

A papír XVI. századi átlagos rizsmaára 1 ft 43 denár volt, vagyis nem egészen 2 pozsonyi mérő (84 kg) búza, vagy 1 pár közepes minőségű csizma ára.⁴⁷

A XVII. században a hazai írásbeliség már széles területre kiterjedt, a török, majd a Habsburgok elleni harc azonban lassította az általános, főleg pedig az ügyviteli fejlődést: a papírszükséglet nem növekedett jelentős mértékben. A kereskedelmet a hódoltság területén gyakran akadályozták a hadműveletek, és még a békekesség idejében sem volt mindig biztonságos, mert a magyar és török vitézek egyaránt és kölcsönösen ki-kikalandoztak egy-egy vásár-ütésre, lesvetésre. A század végén pedig a kuruc mozgalmak miatt nehezült meg a kereskedelem, így a papírellátás is.

A földesúr e században is követte korábbi papírbeszerzési módszerét. Valamilyen útja alkalmával helyébe megy a kereskedőnek, mint pl. Thurzó

³⁶ Uo. 93, 126. l.

³⁷ *Fekete Lajos – Káldy Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1962. 11, 240, 253, 258, 259, 585. l., *Kammerer Ernő – Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. Bpest. Akadémia, 1890. 330, 488. l.

³⁸ *Fekete – Káldy*: i. m. 111. l.

³⁹ *Kammerer – Velics*: i. m. 330. l.

⁴⁰ *Fekete – Káldy*: i. m. 347, 532, 541. l.

⁴¹ *Bogdán István*: Az első magyar papírmalmok. Papíripar, 3. évf. 1959. 2. sz. 67–73. l.

⁴² *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi papírmalmok feudálizmuskori történetének vázlata (16–17. század). *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Ser. Hist. Fasc. 2.* 1962. 71. l.

⁴³ Uo. 64, 66. l.

⁴⁴ Uo. 70. l.

⁴⁵ *Benda*: i. m. 37. l.

⁴⁶ *Bogdán*: Papíripar, 294. l.

⁴⁷ Uo. 29–30, 276, 278. l.

nádor 1614-ben Bécsbe, Merbolt Antal és Leutner János kereskedőktől vásárolt 1 bála papírt,⁴⁸ vagy Csáky országbíró 1667-ben ugyancsak Bécsbe, 1 rizsma papírt véve.⁴⁹ De hozhatta vagy hozathatta a számadó is, mint pl. a Nádasdyké Kassáról 4—10 koncot 1678-ban,⁵⁰ ami valószínűleg már magyar papírmalom terméke volt. És megkérhettek ismerőst is, mint pl. Melith György Becki György uramat 1689-ben, hogy hozzon neki Szatmárról fél rizsma papírt.⁵¹

A városi számadáskönyvek sajnos e században is szűkszavúak. Vezetőik most sem törekedtek arra, hogy a papírbeszerzés módját is feljegyezzék, így a kereskedők személyét kivételesen is alig ismerhetjük meg. Valószínűleg e században is belföldi vegyeskereskedők látták el őket papírral, akiknek a nagyobb városokban már boltjuk is volt (ld. később is), tehát a papírbeszerzés már nem volt vásáridőhöz kötve. Kisebb városok pedig a vásárlási alkalomkor már nagyobb mennyiséget vettek egyszerűen, mint pl. Kőszeg 1648—49-ben 1—1 rizsmát.⁵²

E város számadáskönyvében egyébként az előző században tárgyalt problémánkhoz kapunk egy adalékot. Az 1691. évi bejegyzésnél a következőket olvashatjuk: „Ugyan ezen nap [július 25-én] vettem a Sopronyi könyvkötőtől a Waras szükségére egy tiszta Papyrosbul álló Protocollumnak való könyvet.”⁵³

A városi igazgatás tehát ez időben már bizonyosan használt előre bekötött protokollumot, jegyzőkönyvet, illetve a könyvkötőnél már ilyen lehetett kapni. — Személyére később még visszatérünk.

Buda városa 1697. évi számadáskönyvében viszont a papírbeszerzés egyik — valószínűleg kivételesebb — módjára kapunk érdekes adalékot: az 5 rizsmás vásárlásnál a számadó megjegyezte, hogy Linzből hozták a város kancelláriájának.⁵⁴ Lehetséges, hogy hajón szállította valamelyik kereskedő, a mennyiségből következően sok egyéb áruval együtt. Az előző században is volt erre adatunk, de akkor a kamara kapta így a papírt.⁵⁵

Nyomdánk e században is arra törekedtek, hogy a munkájukhoz szükséges papírt közvetlenül szerezhessék be, annál is inkább, mert a kereskedők általában csak írópapírt árultak. Ez pedig nemcsak drágább volt, hanem felületi képzése miatt (enyvezett) alkalmatlanabb is a nyomtatáshoz. Mivel a papírkészítőnek is sokkal kedvezőbb volt, ha a csak a nyomdának eladható nyomópapír piacát biztosítja, a közvetlen kapcsolat megteremtése hamarosan létrejöhett. Ha a nyomda olyan helyen működött, ahol nem volt papírmalom, a szállítási költséget rendszerint megfelelték.

⁴⁸ *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás. 2. köt. Bpest. Hornyánszky. 1896. 202. l.

⁴⁹ Történelmi Tár, 1883. évf. 586. l.

⁵⁰ Országos Levéltár, Kamarai levéltár, Archivum familiae Nádasdy 1678. 938. f.

⁵¹ *Radvánszky*: i. m. 2. köt. 398. l.

⁵² Országos Levéltár, Kőszegi számadások, Filmtár 3587. tekeres.

⁵³ Uo. 3588. tekeres.

⁵⁴ Fővárosi Levéltár, Buda város pénztári számadásai 1697. 39. p. — Az adatot Baraczkai István kartársam szívességének köszönöm.

⁵⁵ Ehhez kapcsolódva érdemes megjegyezni — bár nem Magyarországra szánták az árut —, hogy a Keleti Társaság, amelyet a Török Birodalommal való kereskedés érdekében létesített Bécs 1667-ben, számtalan árucikke között — persze osztrák — papírt is szállított a Dunán járó hajóin, egy-egy alkalommal több bálát. *Takáts Sándor*: A dunai hajózás a 16. és 17. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1900. évf. 195. l.

Persze a XVII. század hadas idejében a szállítás is sok nehézséggel járhatott. És más nyomdással is megesett az, ami Tótfalusi Kis Miklóssal. Mentségében így emlékezett meg erről:

„Eperjesen készen lévén pénzen vött papírosam, még tavaly [1697] Lőrinc-naptól [aug. 10.] fogva, soha módom nem lón a kurucok⁵⁶ miatt bennem hogy elhozassam [Kolozsvárra] karácsonnál előbb, addig nagy fogyatkozással lévén, meg kellett állni tipográfiánknak.”⁵⁷

Éppen ezért törekedtek nyomdászaink arra, amire Tótfalusi is,⁵⁸ hogy nyomdájuk helyén papírmalmot létesítsenek.⁵⁹

A másik megoldás az volt, hogy a nyomdász valamilyen formában társult a papírkészítővel. Tótfalusi a lőcsei Breuerről jegyezte fel, hogy „pénze lévén a papírosalmokon, annyi papírosat adnak csak interesbe (kamatba), hogy megéri becsületét véle és pénzen nem kelletik vennie”.⁶⁰

A bécsi udvarnak Magyarországon működő központi hatóságai általában osztrák papírt használtak, és rendszerint Bécsből szereztek be a szükségletet, mégpedig — legalább is a század vége felé — az egyéb írószerekkel együtt, mint pl. a felső-magyarországi pénzügyi szervezet kassai kamarai igazgatóság 1686-ban 32 rizsma papírt és az egyebeket,⁶¹ vagy a budai kamarai igazgatóság 1699-ben a bécsi Rübitz Tamás kereskedőtől a 41 rizsma papírt, 34 jegyzőkönyvet és sok egyéb írószert, írószközt, amelyeket Rübitz szállított Budára. de a fuvardíjat felszámolta.⁶² Az adatokból megállapíthatjuk, hogy e század második felében Bécsben már önálló papírkereskedő működött, amelyik — mint később, napjainkban is — a papír mellett egyéb „kancelláriai szükségleteket” is árult. Köztük előre bekötött, üreslapú jegyzőkönyveket is. A könyvkötő tehát — legalább is Bécsben — már nagyobb mennyiségben is készítette ezeket.

A magyar közigazgatási szervek (nádori, országbírói hivatal, megyék stb.) önálló hivatali papírszükségletéről nem beszélhetünk, mert ez időben még helyhez kötött, az osztrákhhoz hasonló hivatalszervezetük még nem volt, a kiadásokat a tisztségviselők többnyire sajátjukból fedezték, a működéshez szükséges papírt is ők vásárolták. E szervek papírbeszerzésére tehát a földesúri módszer ad felvilágosítást. Mint ahogy az egyházi intézményekére is, ha nem voltak önellátók, vagyis papírmalomtulajdonosok.

A török magyarországi közigazgatása az előző század papírbeszerzési gyakorlatát követte e században is.⁶³

Az erdélyi fejedelemség papírbeszerzését a következőkben vázolhatjuk fel röviden.

Bethlen Gábor papírszükségletét sokfelé szerezte be. Számadáskönyvéből⁶⁴ megállapíthatjuk, hogy megbizottai 1623-ban Nagyszombatban,⁶⁵ 1620—

⁵⁶ A hegyaljai kuruc felkelés.

⁵⁷ *Misztótfalusi Kis Miklós*: Maga személyének... mentsége stb. Kiad. Bán Imre. Bpest. Szépirodalmi Kiadó. 1952. 141. l.

⁵⁸ Uo. 141–142. l.

⁵⁹ Uo. 79. l.

⁶⁰ Uo. 142. l.

⁶¹ Országos Levéltár, Kamarai levéltár, Lymbus Ser. III. Saec. XVII. f. 9.

⁶² Uo. Cameral Administration zu Ofen, Miscell. 3943. No. 884.

⁶³ *Kammerer — Velics*: i. m. 696. l.

⁶⁴ *Radvánszky Béla*: Udvartartás és számadáskönyvek. 1. köt. Bpest, Knoll. 1888.

⁶⁵ Uo. 22. l.

22-ben, 1624-ben, 1626-ban Bécsben,⁶⁶ 1623-ban és 1626-ban Velencében⁶⁷ vásárolták a papírt, 2–3 rizsmánként, a sok egyéb közönséges és értékes dolgokkal együtt.

I. Rákóczi György nemcsak az igazgatás, hanem a nyomda számára is gondoskodott papírról. Mivel a XVI. században alapított erdélyi papírmalmok részint elpusztultak, részint elégtelenül termeltek, eleinte külföldről szerzett papírt, így pl. 1632-ben Kucziny Bálint deák révén Lengyelországból.⁶⁸ 1636-ban is ott vásároltatott volna, mégpedig Krakkóban, de megbizottja nem mert venni, mert, mint írja: „soha illien draga Pappirosat nem láttam”.⁶⁹

E nehézségek indíthatták arra, hogy maga is papírmalmot alapítson, és 1637-ben már meg is kezdte működését a lánkereki műhely.⁷⁰ Papírja kezdetben nem volt kifogástalan, de az év december 27-én Debreczeni Tamás már azt írhatta Rákóczinak, hogy: „Az Pappiros Io az Lánkereki malomban, s hiszem az utan mind iob lezen.”⁷¹

Az e században alapított többi erdélyi papírmalom általában egyenetlenül termelt, és papírjuk sem volt mindig megfelelő, a fejedelmi udvar a kereskedőket is igénybe vette, akik többnyire külföldi papírt szállítottak számára,⁷² sőt a 80-as évek vége felé közvetlenül Lengyelországból is hozatott jobb minőségű papírt.⁷³

Az ország más területén alapított papírmalmok azonban, bár önellátásra is termeltek, már jelentősen korlátozták a behozatalt, és a kereskedők már sokkal több hazai, mint külföldi papírt juttathattak el a fogyasztókhoz.⁷⁴

A XVII. században kancelláriáink már többféle írópapírt használtak, ezeknek átlagos rizsmaára 3 ft 12 denár volt, a nyomópapíré pedig 2 ft 6 denár, az átlagos papírár pedig 2 ft 39 denár.⁷⁵ Ezért az árért 1 pozsonyi mérő (42 kg) búzát vagy 1 pár közepes minőségű csizmát kaphattak.⁷⁶

Ha ezen átlagos papírárát az előző századok vonatkozó adataival összevetjük, azt állapíthatjuk meg, hogy a papír fokozatosan drágult. Nemcsak nálunk, hanem más országokban is, többek között az előbbieken idézett lengyel példa is igazolja ezt.

Ez a már a század elején jelentkező drágulás indíthatta az illetékeseket arra, hogy, más áruhoz hasonlóan, a papír maximális kereskedelmi egységárát is megszabják, vagyis limitálják. Így pl. Erdélyben Bethlen Gábor 1629-ben 1 rizsma jó papír árát 3 ft-ban szabta meg, mint nagykereskedelmi árat, a kiskereskedelmi — vagyis a konkonkénti árulást — a jó papír esetében 2 ft 20 denárban rizsmánként, az „alábbvalót” 2 ft-ban.⁷⁷ Vagy pl. Máramaros megye 1629-ben „Az Kalmárokról” szóló limitációjában „Az Pappirosnak arkosát

⁶⁶ Uo. 46—48, 50, 58, 89, 126. l.

⁶⁷ Uo. 70, 98, 141. l.

⁶⁸ Országos Levéltár, Kamarai levéltár, Archivum familiae Rákóczi B. 1578. 300. p.

⁶⁹ Uo. B. 1581. 351. p.

⁷⁰ Uo. B. 1582. 192. p.

⁷¹ Uo. 287. p.

⁷² *Jakó*: i. m. 75—76. l.

⁷³ Uo. 76. l.

⁷⁴ *Bogdán*: Papíripar 73, 294, 297. l.

⁷⁵ Uo. 276. l.

⁷⁶ Uo. 278. l.

⁷⁷ Magyar Történelmi Tár, 1871. évf. 217. l.

p. denár $\frac{1}{2}$ az ki io''⁷⁸ szabta meg, vagyis a kiskereskedelmi árat, rizsmánként 2 ft 40 denárban.

E limitációkból a magyarországi, papírral is kereskedők személyére és a papírkereskedelemre bizonyos részkovetkeztetéseket is megállapíthatunk.

A Bethlen-féle limitációban nevezett kereskedők — mint ezt az árufel-sorolásból megállapíthatjuk — már bizonyos mértékig specializált vegyes-kereskedők voltak, akik textil-félkészárut (vásznat, fonalat), ruházati és ház-tartási készárut (paplant, szőnyeget, gombot, lószerszámokat) árultak még. S az is jellemző, hogy ezen áruk között a papír szerepel utolsó bejegyzésként. Nem lehetett fontos és rendszeres árujuk. Az is nyilvánvaló, hogy a nevezettek vásároló (szekeres) kereskedők voltak, akik a papírt rizsmánként vagy koncként árulták.

A mármarosai limitáció nehéz feladat elé állít minket, mert „Az Kalmá-rokról” szóló tételnél a papíron kívül csak a borsot limitálta. Valószínűleg kiskereskedőkről van szó, akár „hátas kalmár” volt, akár letelepült „boltos”, vagyis korabeli kifejezéssel „patikáros”,⁷⁹ aki leginkább „fűszerszámokat” árult, vagyis, mai kifejezéssel, fűszeres volt. S mivel a legkisebb kereskedelmi mennyiséget — az ívet — limitálták nála, részint valószínűsíti a fenti feltételezést, részint pedig megmutatja nekünk azt, hogy a magánszemély esetleges és kismennyiségű papírszükségletét hol szerezhette be.

A vizsgált háromezrzedados papírkereskedelmünket összefoglalva — s egyúttal a fejlődés folyamatát is vázolvá — a következőket állapíthatjuk meg.

A XIV—XV. században általában a vegyeskereskedők árulták vásárokon a papírt, akiktől a kancelláriák magán- vagy hivatalos személyek útján esetlegesen szereztek be szükségletüket, inkább még koncként, mint rizsmánként.

A XVI. században folytatják az előző század gyakorlatát, de a vegyeskereskedő már 2 bált is árul — vagyis nagykereskedelmi mennyiséget —, és megindul a viszontkereskedelem is. A papírfogyasztó részben helyébe megy — akár Bécsbe is — a kereskedőnek a vásárra, részben az keresi fel őt. A papírellátás tehát általában még vásárhoz kötött, így nem állandó helyi jelenség. A vegyeskereskedők mellett kis mennyiségben és inkább időszakosan — esetleg a vásárok időközeiben, kiegészítésként — a könyvkötő vagy könyvvarús is árul papírt és üres ügyviteli könyvet is. S ugyancsak kismennyiségű, de már rendszeres papírigény hozta létre a papírbolt első hazai csíráját a kocsmában. A hazai papírkészítés megindulása — főleg a nyomdák esetében — a kereskedelmet kiiktatva a készítő (papírmalom) és a fogyasztó közvetlen kapcsolatát teremtette meg, illetve az önállótást.

A XVII. században tovább színeződik a kép, és az előző század gyakorlata mellett folytatódik a differenciálódás is. A papírt inkább specializált vegyeskereskedők árusítják. Feltűnik a papírbolt második hazai csírája: a patikában, vagyis a fűszerboltban. Az általános társadalmi fejlődést követő közigazgatási-ügyviteli fejlődés jelentős papírszükséglete aztán e század második felében Bécsben létrehozta az önálló papírkereskedőt, amelyeknek áru-profilja már azonos volt a maiével, s mivel letelepült volt, „papír és írószer boltnak” nevezhetjük üzletét. Hazánk — mint más területen is — jelentős lemaradással követi az osztrák fejlődést, nálunk csak a XVIII. század derekán jelenik meg az önálló papírkereskedő.

⁷⁸ Új Magyar Múzeum, 1857. évf. 460. l.

⁷⁹ Takáts Sándor: A magyar patika. Századok, 1907. évf. 332—343. l.

Székelgy György:

A XI. századi magyar egyház megítélésének kérdéséhez

A „Magyarország története” c. történeti munka a magyar történet egészének és számos részletkérdésének kifejtése, megfogalmazásának módja iránt figyelmet ébresztett. A szakemberek és a szélesebb olvasóközönség joggal várta, hogy ez a munka megoldást ad számos olyan problémára, amelyekkel a polgári történetírás szükségképpen adós maradt, de amelyekre a fejlődőben levő marxista történetírás sem adott mindig sokoldalúan megnyugtató feleletet. Így érthető, hogy a munka viszonylag sokkal több szakirodalmi és népszerűsítő reflexiót vont maga után, mint a történeti művek általában. Az érdeklődés jelének kell felfogni azt a körülményt, hogy *Horváth Zoltán: Magyarország története* c. kritikai ismertetésében a tudományos munkaterületétől távolabb eső korai középkorra is figyelmet vetett. Ezt abból a szempontból kétségkívül üdvözölni kell, hogy a magyar történet egész folyamatát — egyben az arányok igényének felvetésével — tekinti át a bíráló, ami már maga a jelentősebb eseményekre koncentrált érdeklődését.¹

Magyarország korábbi történetének kétségkívül egyik legjelentékenyebb mozzanata az állam kialakulása és ezzel összefüggésben az egyház megszerzése. Horváth Zoltán igen helyesen vetette szemét erre a kérdéskörre. Kifejtett felfogásának azonban több ponton ellent kell mondanunk. A vitatható megfogalmazás a következő:

„Talán éppen ezért tartom szükségesnek megemlíteni, hogy nem kell olyan bosszantó fogalmazásoknak helyt adni, amilyen például az, hogy a királyság kialakulása körül betelepedett » . . . egyház fő feladata már ekkor a kizsákmányolás szentesítése volt«. Itt valamilyen félrehallás folytán történik olyan engedmény megtétele, amire semmi szükség nincs, s senki sem esik a klerikalizmus gyanújába, ha megírja, hogy 1000 körül az egyház szerepe túlnyomórésztben haladó és a haladást, a fejlődést elősegítő volt.”²

Mivel itt a magyar és az egyetemes történet lényeges kérdéséről van szó, a „Magyarország történeté”-ben adott megfogalmazás valóban megérdemli az önbíró figyelmet. A kérdéses rész szerzője tehát ismét szemügyre vette megfogalmazását, és joggal elcsodálkozott, miként felejlthette ki szövegéből az egyház szerepének a maga korában haladó és a haladást, a fejlődést elősegítő vonásait. Ennek során azonban a következőket kellett megállapítania. A Horváth Zoltán által megbírált rész egészében a következőképpen hangzik:

¹ *Horváth Zoltán: Magyarország története* (Kritika, 1965. július, 37. s. k. 1.).

² *Horváth Z.:* i. m. 41. l.

„De az egyház fő feladata már ekkor a kizsákmányolás szentesítése volt. Papsága az összes termelőktől tizedet húzott. Arra tanította a népet, hogy urainak engedelmessékedjék.”³

A mondat kezdete nyilvánvalóan korábbi szövegrészre utal és éppen abban olvasható a Horváth Zoltán által batorított szemlélet:

„A keresztény vallás mindkét szertartásának terjedése az osztályviszonyok kialakulásával állt összefüggésben, a pogányság pedig együtt haldoklott a nemzeti maradványokkal. A kereszténység felvételének, az egyház megszervezésének abban az időben haladó jelentősége volt.”⁴

Ez a szöveg tulajdonképpen több is, mint amit a bíráló kíván; fenntartás nélkül, nem pusztán 'túlnyomórészben' hangoztatja a haladó jelentőséget. Ez azonban nem csökken — a bíráló felfogásával ellentétben —, ha rámutatunk az egyház kezdettől fogva meglevő szerepére a feudalizmusban. Ennek teljességéhez pedig kétségkívül hozzátartozik a kizsákmányoló társadalomban való elhelyezkedés is. Sőt a korszak sajátossága, hogy akkor éppen egy kizsákmányoló társadalmi formáció kialakulása jelentette a történeti haladást. Ezért mutat rá szövegünk a pogány reakcióra és az ösközösségi renchez való ragaszkodásra, mint a pogánylázadások egyik elemére, s hangoztatja, hogy a fejlődés iránya a feudális függés.⁵ Csakis a haladás konkrét meghatározása, az egyház haladó szerepének az osztályviszonyok fejlődésével való összefüggésben bemutatása adja a teljes történeti igazságot. Ezért egyúttal szóvá kell tennem a bíráló megfogalmazásának azt az elemét is, hogy ő 'betelepedett' egyházzrói ír. Valójában a papságnak kezdetben nagy számú külföldi eleme sem moshatja el az egyházszerzés alapvetően belső indítékait, amire nyilvánvalóan a bíráló sem gondol. De éppen az ő megfogalmazása húzza alá az egyház és az egyháziak szerepét a kezdettől való feudális kizsákmányolásban. Hiszen az egyház a Nyugaton és Bizáncban ekkor már századok óta az osztályrendben helyezkedett el. Nagy Károly egyik jogszabálya sem 'félrehallás folytán' határozta meg az egyháziakat (püspököket és apátokat), mint akik a világi urakkal egy sorban fosztják meg a szegényeket azok panasza szerint tulajdonuktól, mint akik a sajátjukat átadni nem akarókat önkényes eljárással és hadifelvonulásba kényszerítéssel javaik átadására vagy eladására készítetik.⁶

A haderő elmúló szabadparaszti elemeit védelmező frank császár a társadalmi valóság fontos elemeit fedte fel s 200 esztendő múltán az egyháziak hasonló szerepet játszottak a szabad magyarok alávetésében is. Nem 'engedmény megtétele' történik tehát, amikor a „Magyarország története” bírált mon-

³ Magyarország története. I. köt. (főszerk.: Molnár Erik). Bpest. 1964. 52. l.

⁴ Magyarország története. I. köt. 51. l.

⁵ Magyarország története. I. köt. 57., 59. l.

⁶ Capitula de rebus exercitalibus in placito tractanda.

2. Quod pauperes se reclamant expoliatos esse de eorum proprietate; et hoc aequaliter clamant super episcopos et abbates et eorum advocatos et super comites et eorum centenarios.

3. Dicunt etiam, quod quicumque proprium suum episcopo, abbati vel comiti aut iudici vel centenario dare noluerit, occasiones quaerunt super illum pauperem, quomodo eum condemnare possint et illum semper in hostem faciant ire, usque dum pauper factus volens nolens suum proprium tradat aut vendat; alii vero qui traditum habent absque ullius inquietudine domi resideant.

Mon. Germ. Hist. Legum Sectio II. Capitularia regum Francorum, Tom. I. (Hanoverae. 1883) 165. l.

data papírra került. Viszont a tényekhez való ragaszkodás és más irányú félrehallás⁷ elkerülése indítja e mondat szerzőjét arra, hogy ahhoz ragaszkodjék.

Nem sokkal Horváth Zoltán bírálatának olvasása előtt olvashattam a külföldre került Deér József fő témáját tekintve nagyigényű tanulmányát, amelyben figyelmére méltatja egyik, a XI. századi magyarországi egyházi viszonyokat és egyházpolitikát érintő tanulmányomat és az erre utaló néhány sorában felhívja az olvasót tanulmányom marxista szemléletére és a magyar — bizánci egyházi kapcsolatok tendenciózus túlbecsülésére.⁷

Nyilvánvalóan nem a bizánci kapcsolatok hangsúlyozása az, ami cikket Deér szemében sajátlagosan marxistává tette. Egyébként bizantinológiai oldalról az első ismertetés egyáltalán nem mutatott rá a kapcsolatok eltúlzott voltára sem.⁸

A marxista szemlélet elsősorban azáltal mutatkozik meg a szóbanforgó cikkben, hogy az egyházak közötti, ill. az állam és az egyház közötti kapcsolatok tárgyalása nem nélkülözi a magyarországi társadalmi állapotokra való utalást sem. A cikk hangsúlyosan rámutatott, hogy a magyar királyok belpolitikai törekvéseikben és a feudalizmus megerősítésében az egyházat támogatták. Arról is szó esett a cikkben, hogy egyházi legenda a szegénység elleni panaszkodásról beszélt le a szegényeket, akiknek a mennyországot ígérte, de a gazdagokat sem engedte kizsákmányolni onnan.⁹

Számomra nehezen érthető, hogy történetiszemléletnek olyan elemei, amelyek a polgári történész szemében szervesen hozzátartoznak a marxizmus-hoz, aggályt keltsenek a marxista bírálóban, s hogy ő a marxista történetírás hitelét védje, amikor kiküszöbölni igyekszik megfogalmazásomat. Valójában a marxizmus sarkalatos követelményei közé tartozó megállapításról van szó, ha erre egy népszerűsítő munkában felesleges is lett volna külön felhívni a figyelmet. Meggyőződésem szerint a „Magyarország története” vitatott megfogalmazása biztosította a teljes történeti igazság bemutatását és éppen ennek a bíráló által óhajtott elejtése jelentene visszalépést a marxista történetírás elért eredményeitől. Az egyház és a feudalizmus kapcsolatát sokoldalúan és árnyaltan nem ilyen úton kellett és kell bemutatni, hanem a kulturális szerep és a reformirányok korábnál részletesebb kifejtésével, nem különben azáltal, hogy az egyházi társadalom antifeudális elemeire, sőt vértanúira a maguk helyén nagyon is figyelemmel voltunk.¹⁰ Ezzel is teljes bonyolultságában kívántuk bemutatni az egyház kezdeti és későbbi szerepét a magyar feudalizmusban.

⁷ „...in marxistischer Schau mit tendenziöser Ueberschätzung der ung. — byz. Beziehungen auf kirchlichem Gebiet”. *Josef Deér*: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. *Archivum Historiae Pontificiae* 2. Romae. 1964. 158. l.

⁸ *Gy. Moravcsik* ismertetése, *Byzantinische Zeitschrift*, Band 54. 1961 (München), 196—197. l.

⁹ *György Székely*: Ungarns Stellung zwischen Kaiser, Papst und Byzanz zur Zeit der Kluniazenserreform (Atti del II Convegno Internazionale di Studi sul tema: „La Spiritualità Cluniacense”. Todi 12—15 Ottobre 1958). Todi. 1960. 319., 325. l.

¹⁰ *Magyarország története*. I. köt. 52—53., 119., 122., 150., 152., 155. l.

Néhány szó a történeti muzeológiáról

A múzeumok által hagyományosan művelt, klasszikusan muzeológiai társadalomtudományi diszciplínák: a régészet, néprajz, művészettörténet mellett ezekben az években Magyarországon is egy újabb múzeumi tudomány szak van kibontakozóban, — ha egyelőre még inkább csak vitákban, igényeket megfogalmazó elméleti alapvetésekben és rájuk válaszolni igyekvő, útkereső gondolatokban, néhány kiállításrészletben vagy kiállítási kísérletben: a történeti muzeológia új, sajátosan muzeológiai, ám — tegyük hozzá — legalább annyira történettudományinak is tekinthető műfajáról van szó.

1. Az új diszciplína születése a hagyományos múzeumi tudomány szakok napjainkra elért fejlődésének tulajdonképpen logikus következménye és eredménye. Az az átalakulás, mely — döntően a marxista történetfelfogás uralkodóvá válásával — mindezen társadalomtudományi szakterületeken is a problémák vizsgálatánál és muzeológiai bemutatásánál egyaránt a történeti szemlélet és felfogás következetes alkalmazását, a jelenségek erős társadalmi-történeti beágyazását igényelte, természetszerűleg vezetett el egyrészt odáig, hogy a muzeológia bármelyik szakterületének kiállításain egyre nagyobb súllyal szerepeljen a szakterület sajátos fejlődésének is alapjául, háttérül szolgáló általános történeti fejlődés bemutatása, — másrészt addig, hogy új megfogalmazásban ismét felmerüljön a most már sajátosan történeti, egy adott terület: város, megye, táj, vagy éppen az egész ország történeti fejlődésének egészét muzeológiai eszközökkel ábrázoló kiállítás igénye is. Olyan törekvések ezek, melyek azonban — mint kb. egy évtized alatt fokozatosan kiderült — egyre kevésbé elégíthetők ki azzal, hogy a történeti fejlődést az adott — s általában a hagyományos muzeológiai diszciplínák elvei, normái és igényei szerint gyűjtött — tárgyi anyag mellé egyszerűen odaállított magyarázó feliratokkal vagy legjobb esetben reprodukciós képekkel, — az adott tárgyi anyagot mintegy „megfejelve” — érzékeltetjük. A kezdeti évek ilyenirányú, szükségképpen alkalmazott, a maguk idejében feltétlenül elismerésre méltó, ám végleges megoldást természetszerűen már ekkor sem jelentő, — a tömegek kulturális színvonalának fejlődésével pedig csakhamar szükségképpen túlhaladottá is vált — illetően megoldásai után az utolsó években sürgetőleg merült fel muzeológiánk előtt a megoldásra váró feladat: a történeti fejlődésnek magának, a maga teljességében és összetettségében igazi, főleg már a tárgyak nyelvén, tehát a múzeum sajátos nyelvén is beszélő muzeológiával való kifejezése: igazi történeti muzeológia megteremtése.

2. Nem véletlen, hogy ennek az igénynek ilyen határozott megfogalmazása társadalomtudományi muzeológiáknak azzal a nagy továbblépésével együtt következett be, mely céljál a legújabb kor szinte napjainkig elnyúló fejlődésének múzeumi bemutatását, illetve napjaink későbbi bemutatása számára már azok élő tárgyi anyagának is megfelelő biztosítást tűzte ki. A cél megvalósítása során ugyanis kiderült, hogy e kor bemutatására nemcsak hogy nem rendelkezünk megfelelő tárgyi anyaggal, de egyáltalán az is tisztázatlan még (elvileg legalább annyira, mint gyakorlatilag), hogy (a kétségtelenül hagyományosan is múzeumi tárgynak tekinthető „ereklye” típusú darabok mellett) mi is az a tárgyi anyag, mely alkalmas lehet a közelmúlt, és általában az utolsó száz év (s végül is napjaink) sajátlagosan történeti fejlődésének megfelelő érzékeltetésére, kifejezésére s ilyenként tehát a folyamatos begyűjtésre. A probléma továbbvezetve ismét két oldalának mutatkozik. Egyrészt elvileg bizonyult tisztázatlannak, hogy a történeti fejlődés rendkívül komplex, fővonásaiban sokszor ráadásul teljesen absztrakt elemei közül mi és hogyan teszi lehetővé vagy bírja el a tárgyakkal való megelevenítést. Valóban: olyan nagy és döntő jelentőségű történeti folyamatok ábrázolására, mint a monopolkapitalizmus kialakulása vagy a párharcok egy polgári parlamentáris államban, egyelőre tényleg nehezen képzelhetők el a lényegyet kifejezni képes három dimenziós objektumok. Ehhez járul a korábbi fejlődés egy-egy csomópontját, konfliktusát, a maga egyéni sorsá-

ban is megtestesíteni vagy legalább szimbolizálni képes, — külsőségeiben is hatásosan fellépő, határozott, nem egyszer tragikus egyéni vonásokat is hordozó személyiségtípus szükségyszerű eltűnése vagy legalábbis megritkulása. Mindennek mélyebb okait, úgy véljük nem nehéz felfedezni (nem utolsó sorban az imperializmus államának és gazdaságának növekvő elszemélytelenedésében és elidegenedésében): tanulságként mindenestre leszűrhetünk annyit, hogy ilyen esetekben a legújabb kor muzeológusa számára így már az „ereklye” —, tehát a személyhez kötött s jelentőséggel csak e kötődésében bíró tárgy sem képes már igazi segítséget nyújtani, — eltekintve attól, hogy az ereklye is sokszor csupán meglehetősen kétértékű asszociációkon át vezethet el (ha egyáltalán eljuttatja odáig nézőjét) a bonyolultabb történeti folyamatok intellektuális megértéséhez. — Emellett a legújabbkori muzeológia másrészt jelentkező problémájaként gyakorlatilag szembe kell nézni azzal a körülménnyel is, hogy az utolsó száz év bemutatására alkalmas tárgyi anyag általában nem, vagy csak igen kevéssé rendelkezik azokkal a formai tulajdonságokkal, melyek a maival teljesen azonos funkciót ellátó tárgyat, ha az csak száz évnel is idősebb, már érdekessé tesznek az átlag muzeumlátogatók számára, s a műveltségű emberek számára pedig általában a tárgyi esztétikai szépségét vagy legalábbis formai kuriozitását, önmagában is érdekes régiségét, illetve egyedi vagy ritka voltát, technikai szerkezetek esetén használatosságuk felfoghatóságát, megérthetőségét sorolhatjuk. Egy 150 éves zenélőóra szép is, formailag is érdekes (ha zenél még inkább), a legjelentéktelenebb több évszázados cseréptál is bír érdekek egyszerűen régisége és ritkasága folytán, az egyszerűbb szerkezetek működését, működési elveit általában hamar felfoghatjuk, megcsodálva bennük a régi mester találatosságát. Ezzel szemben már egy 50 éves ébresztőóra, a több évszázaddal teljesen azonos egyszerű funkciót betöltő újabb edény vagy egy teljesen leburkolt vagy már túl bonyolult mai gép egyaránt sokkal kevesebb érdeklődést képes kelteni a látogatóban.

Természetszerűleg fogalmazódik meg így egyre határozottabban s elsősorban az új- és legújabbkori muzeológia részéről kiindulva és megfogalmazva az igény egyrészt a történeti folyamatok egészének minél vizuálisabb bemutathatóvá tételére, illetve a fejlődés vizuálisan is bemutatható s ugyanakkor lényeges és jellemző tényezőinek felderítésére és kidolgozására; — másrészt az ehhez szükséges három dimenziós tárgyi anyag feltalálására és megszólaltatására. Megfogalmazódik pedig ez olyaténképpen, hogy végiggondolva egyszersmind némileg kérdéssé teszi a korábbi történeti korszakok alkalmazott muzeológiai ábrázolásának módszertanilag kielégítő voltát is. Mert nem egy kiállítástunkat nézve, egyes régebbi korszakoknál is felmerülhet a kérdés: a hagyományos muzeológiai tudományok esetleg még évtizedekkel ezelőtti módszereivel, évtizedek előtt begyűjtött vagy megszerzett tárgyak alkalmasak-e illetve mennyiben alkalmasak arra, hogy lehető maradéktalanul kifejezzék annak a történeti folyamatnak lényegét, melynek tárgyi tartozékai voltak, illetve az általuk nyert kép a felhasznált tárgyak használatának jellege vagy természete szerint mennyiben módosítja (esetleg éppen torzítja) a történeti korszak valóságáról kialakított képet. Egy céhes társadalomra a korszok jellemző-e, melyből a mesterek ittak s a céhládák (és pedig annál jobban, minél többet vagy minél szebb vagy régebbi darabokat állítunk ki belőlük) — vagy a szerszám, mellyel a legények dolgoztak, illetve melyik milyen mértékben és milyen bemutatási értelmezésben? A problémakör, mindezt végiggondolva, egyszerre kitágul. Valóban, a hagyományos muzeológiai diszciplínáktól egyre élesebben elválo, saját muzeológiai törvényszerűségeit és formanyelvét kereső új muzeológiai tudományoknak — s itt is ismételjük: meggyőződésünk szerint egy új történettudomány szakágzatnak is — indulásánál állunk.

A fentiekben megfogalmazott problémafelvetésből kiindulva a továbbiakban — a rendszeresség vagy teljesség minden igénye nélkül — ennek az új tudományozásnak fejlődési irányáról és lehetőségeiről kívánunk néhány gondolatot kifejteni.*

3. Az új tudományozás fő problémáját alapvetően abban látjuk, hogy bár mint minden muzeológiai tudomány, döntően ez is a tárgyból kell hogy kiinduljon (mégpedig nemcsak a múzeumi bemutatásnál, hanem a tudományos kutatásban és vizsgálatban is), mégis — szemben a hagyományos muzeológiai szakterületekkel, melyeknél maga az egész diszciplína vagy legalábbis nagy területei (pl. a tárgyi néprajz) elsősorban az eleve adott tárgyból nőnek ki — e ponton eleve roppant hátrányban van, illetve helyzete legalábbis sajátos. Míg ugyanis a tudományozások esetén a tudományterület elsődleges és alapvető forrása maga a tárgy, addig a történetés számára a történeti fejlődés egészének éppen nem tárgyak a fő forrásai. A tárgyi néprajz tudománya alapvetően a tárgyból és a

* Az alábbiak a legújabbkori történetés muzeológusok 1963. és 1964. évi egri, ill. békéscsabai tanácskozásán elmondott felszólalásaim kiegészített és rendszerezettebb változatai ill. továbbfejlesztései.

vele végzett konkrét műveletekből nő ki: a tárgyakból, azok vizsgálatából szerzi meg diszciplínájának alapvető tudnivalóit és alakítja ki módszertanát. Ugyanez áll a muzeológus művészettörténetészre, iparművészettörténetészre vagy dívattörténetészre is: képek és tárgyak nélkül e tudományok egyszerűen nem is létezhetnek: egész módszertanuk és problematikájuk a tárgyak vagy képek materiális valósága által meghatározott törvényszerűségek (pl. technikai eljárások vagy az ábrázolt tárgyszerű valóság bemutatásánál alkalmazott stílusok és egyéb elemek) után igazodnak, azokra épül fel. A par excellence történeti szakterületek közül legfeljebb a régészet számára kizárólagos, elsődleges vagy döntő fontosságú a tárgyi anyag — ám korunk felé közeledve ez is egyre csökkenő mértékben. Az ősrégész számára még kizárólagosan, a római régész számára már az frott forrásoktól is befolyásoltan, a középkori régész számára méginkább ettől befolyásolva, sőt sokszor ezáltal meg is határozva érvényesül csak a tárgy forrásértéke, — szemben a kor mondani valóját az idővel előrehaladva egyre növekvő mennyiségben és egyre teljesebben, sokoldalúbban és találékosabban kifejezni képes irattal, sajtótermékkel vagy dokumentációs célzatú képpel.

Úgy véljük: a fentiekből logikusan következik, hogy amennyiben ezeket az elsősorban muzeumilag művelt tudományterületeket alapvetően az teszi muzeológiai tudományokká, illetve tudományként való létezésüket az biztosítja, hogy számukra a tudományág alapvető ryményességét, forrását a muzeumokban mint tárgyak őrzőhelyén összegyűjtött, és a muzeumok munkájával rendszeresen gyarapított tárgyak (de a muzeumtól függetlenül is, elsősorban maga a tárgy) jelentik (e vonatkozásban a különben csak két dimenziós művészi képet is tárgynak tekintve), — annyiban a történeti muzeológiának fejlődése is attól függ: sikerül-e olyan tudománnyá válnia, mely magukból a tárgyakból mint forrásokból lesz képes sajátos, csak onnan, azokból levonható sajátosan történeti következtetések levonására. E perspektíva persze nem szabad, hogy egyszerűen azt is jelentse, mintha ennek a tudománynak megteremtése nélkül muzeumainkban most már nem lehetne pl. újkori vagy legújabbkori tárgyat gyűjteni vagy ilvet kiállítani. Ám világosan kell látni azt, hogy a csak így gyűjtött tárgy kiállításunkon (igen szerencsés kivételektől eltekintve) hovatovább nem a forrás, hanem csupán a kellék hatását fogja kelteni: nem beszélni fog, hanem csak illusztrálni, megfosztva mindazon kifejező erőttől, melyet a forrásértékű tárgynak e helyzete kölcsönöz, s melyet a látogató ösztönösen megérez; — az ilyenfajta gyűjtés pedig, minden óriási jelentősége és hasznossága ellenére, sem lesz még az, aminek látni és amivé tenni szeretnők: valódi történeti muzeológia, mint sajátos és újszerű történeti segédtudomány. Sokszor a konkrét muzeumi kiállítás vagy muzeumi gyűjtőmunka viszonylatában e különbség s e választóvonal persze még nem is érzékelhető: különösen nem napjainkban, e muzeumi szakterület hőskorának napjaiban. De ha e szakterületet önálló történeti segédtudománnyá akarjuk fejleszteni (ami szerintünk előfeltétele önálló muzeumi szakágazattá válásának is), e Rubicont előbb-utóbb át kell majd lépnünk.

4. Ám hogyan lehet a tárgy történeti forrás? — mi az a sajátos területe a tárgy kiválasztásának, vizsgálatának és legfőképpen bemutatásának, amelyen elérjük azt, hogy egy látszólag igénytelen tárgy is olyan valamit mondjon számunkra, amit máshonnan: képből, irathból, elbeszélő forrásból nem tudhatunk meg? Roppant bonyolult válasz lehetőségét idéző kérdés ez: megoldására itt természetesen nem is vállalkozhatunk, s az sem lehetetlen, hogy kielégítő válasz talán nincs is rá. Úgy véljük azonban: két szempontot talán mégis megnevezhetünk, melyekkel a tárgyhoz közeledve belől magából nyerhetünk forrásértékű választ. Egyik szempont a tárgyat a saját fajtájának legáltalánosabban vett technikai-formai fejlődésébe beállítva vizsgálja, — a másik szempont pedig funkciójában, alkalmazásában. Együttesen nézve: a tárgyat ezáltal egyrészt az őt előállító termelési technika, másrészt az őt felhasználó (és nem csupán az előállító!) társadalom koordinátaiban, mindkét oldalról mint történeti terméket szemlélhetjük, — és így is mutathatjuk be. Ám azt jelenti, hogy e szemlélet alkalmazásával elsősorban a legújabb kor, az utolsó száz év mérhetetlenre felszaporodott, erősen differenciált s még részben közvetlenül is gyűjtendő tárgyi anyagából valósággal deduktíve tudjuk megközelíteni azt, ami egy adott korban valamely területen a legelterjedtebb és legjellemzőbb kellett hogy legyen (aminek jelentősége egy olyan korszakban, amikor a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok révén egy terület használati cikkei már korántsem azonosak az illető terület saját termékeivel, sőt utóbbiak már nem is szükségképpen a legjellemzőbbek a terület egészének életére, különösen nagy — ám ugyanakkor azt is meg tudjuk mondani, hogy a társadalom mely rétegeiben és miért éppen ez a darab volt a jellemző: tehát azt, hogy hogyan, milyen technikai fejlődés folytán vált éppen az e darab által képviselt típus technikai vagy formailag általánossá, — s mi tette lehetővé, hogy éppen egy meghatározott rétegben legyen használata általános.

Ha pl. csak az egy adott korszakra; pl. a múlt század végére már műszakilag a saját lehetőségei között tökéletesessé vált petroleumlámpa típusát vizsgáljuk, e két szempontból nézve egy adott lámpa elemzéséből azonnal két forrásértékű választ kapunk. Egyrészt a lámpa műszaki vizsgálata révén konkrét képünk lesz a világítástechnika fejlődésének adott szakaszáról, — másrészt ennek társadalmi, funkcionális elemeit vizsgálva azt is megláthatjuk: a lámpa adott technikai színvonala mellett ára, tartóssága, fogyasztása, külső megjelenése (azonos funkcionális érték mellett díszes vagy egyszerűbb kiállítása) milyen fokú társadalmi felhasználhatóságot biztosított számára az adott periodusban: milyen társadalmi rétegek használták, s milyen költségekkel volt üzemeltethető; — s ez, az adott kereseti viszonyok ismeretében, forrásértékű, s csakis a lámpa vizsgálatából kideríthető választ ad arra is, hogy az adott lámpatípus mellett végül is egyes meghatározott jövedelmű rétegek milyen életmódot tudtak élni pl. a hosszú téli estéken stb. S ha példánk erőltetettnek tűnik is talán, hasonló vizsgálati módszert a mindennapi élet színterében, az elmúlt korok ugyanazon funkcióban használt tárgyainak az újabb időkben megfelelő használati eszközén is bemutatathatunk. Vagy nem legalább annyira jellemző kifejezési eszköze-e egy kor és társadalmi réteg életmódjának a varrógép, mint egy másik kor és réteg életmódjának a hárfa? Hárfát látni múzeumi kiállításon, tudományos cikkeket is írtak már róla, de varrógépet még nem (legfeljebb személyes ereklyeként). Pedig a varrógép technikai vizsgálata: adott műszaki megoldás mellett gazdaságossága (az öt hajtó munkaerő szempontjából), — s társadalmi vizsgálata (mibe került és mit lehetett vele megtakarítani a takarékos kispolgárnak, és keresnie a varrógépre görnyedő proletárrasszonynak) legalább olyan jellemző képet eredményezne, mint egy-egy jelesebb régi bútor vagy szépművi óra — e sorok írója által tudományos értékében vagy hasznosságában vitatni vagy a használati tárgyak leírásával szembeállítani legkevésbé sem kívánt — bemutatása vagy ismertetése (bár a fentiekhez hasonló szempontú vizsgálatot mutatis mutandis az ilyen típusú tárgyakkal is legalább annyira elvégezhetőnek és indokoltnak tartunk). De ugyanígy vizsgálható (párosulva bizonyos stílusvizsgálattal is) végül a legkonvencionálisabb, esetleg a legizléstelenebb, de egy adott korra ugyanúgy jellemző szobaberendezéstípus is: egyrészt szerepe a lakásfunkció kialakulásában, s ugyanakkor a bútorgyártás adott technikai foka (gépesítettség) mellett az effajta berendezés árának alakulása, — másrészt az, hogy az így előállt konkrét termék, adott ára mellett, milyen rétegek számára lett elérhető; milyen életforma, életmód tartozéka volt, illetve milyen tétélezett fel vagy követelt meg használatát stb. Tagadhatjuk-e, hogy mindezek lényeges történeti kérdések, melyek azonban csakis a konkrét tárgynak mint forrásnak vizsgálata alapján nyert forrásértékű válaszok segítségével dönthetők el. — s persze csak akkor, ha a tárgy összes adott információit (és együtt a rá mint tárgyra vonatkozó dokumentációt — pl. árjegyzék, képes újsághirdetés —) is lelkiismeretesen kikutadjuk. Olyan válaszok ezek, melyek sok olyan kérdésben (köztük az anyagi kultúrának — az itt szándékosan nem említett, ám jórészt szintén tárgyi alapú s így muzeológiaiánál általában is művelendő technikatörténetnek — s általában a termelész eszközök történetének egyes kérdéseiben) adnak felvilágosítást történettudományunknak, melyekben az ma még meglehetősen bizonytalan talajon áll. S e szempontokat, e kérdéseket nemcsak a legújabb korok, hanem visszamenőleg régebbi korszakok vonatkozásában is alkalmazhatjuk, még ha ezek effajta vizsgálathoz szükséges tárgyi anyaga ma már szükségképpen nehezebben található is meg: talán a múzeumi raktárak hátsó soraiban. (Itt jegyzendő meg, hogy e szempontból forrásértékű információt nyújtó tárgynak tekintünk egy makettet is, — amennyiben az a maga három dimenziójában a látogatónak az ábrázolt tárgy lényeges, alapvető funkciójára vonatkozóan ad felvilágosítást. Pl. egy meghatározott méretű épületének olyan makettje, mely az egykorú tervrajz alapján készítve, metszetben mutatja be az ott alkalmazott korabeli mólomipari technológiát, forrásértékű tárgynak tekintendő: ugyanaz, amennyiben csak magát az épületet mutatja be, s legfeljebb méreteiben pontos, csupán az adott terület városiasodására tekinthető forrásértékű tárgynak, — a mólomipar bemutatása szempontjából már csak kellék. Ugyanígy forrásértékű tárgynak tekintendő minden működőképes műszaki modell is.)

De megfelelő vizsgálattal olyan, sajátlagosan a társadalmi tudat szférájába tartozó kérdések esetén is választ kaphatunk tárgyainktól, melyeket eddig csakis irodalmi vonatkozásokban tudtunk megragadni. A múlt század leghétköznapibb használati tárgyainak elemzése is sokban hozzásegít bennünket pl. a nacionalizmus tömeghatásának jobb megértéséhez: a nemzeti színek, jelvények, jelszavak, ezeket felhasználó díszítőelemek alkalmazása a leghétköznapibb s éppen ezért állandóan használt, s állandóan, még a legképzetlenebb, akár analfabéta embernek is kezéigében, szemé előtt levő használati tárgyakon (csészéken, tányérokon, csomagolásokon és más göngyölegeken, falvédőkön, a mindennap ezer apró dísz tárgyán: olajnyomatokon stb.) a nacionalizmus a tömegek

tudatát formáló hatásának új meg új, eddig ismeretlen útjait derítheti fel, — egyúttal igen jó lehetőséget nyújtva a spontán patriotizmus és a már azt nacionalizmussá és sovénizmussá dagasztó, üzleti célok szolgálatában alkalmazó spekuláció szétválasztására. S egy egészen más terület vonatkozásában: ugyanígy, a megfelelő tárgyak vizsgálata nagymértékben segíthet hozzá bennünket ahhoz is, hogy az adott kor vallási köztudatának — és ugyanakkor éppen az ennek szolgálatában keletkezett tárgyak sivársága és üzletiessége révén (gondolunk a szentképek és kegytárgyak kommercializálódására egy különben is szerencsétlen művészi stílust követő korszakban) a vallásos érzés hanyatlásának, külsőségessé válásának is — képét (s részben okát is) a maga teljességében rekonstruálhassuk.*

5. Ha a fentiekben talán sikerült is némileg érzékeltetnünk a tárgynak mint forrásnak forrásértékű információt eredményező vizsgálatáról vallott felfogásunkat, — kétségtelenül még mindig problémája marad (sőt most válhatnék csak igazán problémájává) a történeti muzeológiának a történeti folyamat lehető legteljesebb képét s minél nagyobb mértékben konkrét tárgyakon érzékeltetni képes bemutatása. E területen még nehezebb a muzeológus feladata. Hiszen itt már nemcsak arról van szó, hogy a jószemű és megfelelően képzett muzeológus egy adott tárgyat különleges elemzésnek vet alá, — hanem arról is, hogy ezáltal nyert eredményeit hogyan tudja magával a tárggyal érzékeltetni a korántsem szakértő, sokretű nagyközönség számára. Abból ugyanis, hogy a muzeológus egy tárgyat meghatározott szempontból szemlél, még nem közvetlenül következik, hogy ugyarezt ugyanabból a szempontból szemléltetni is tudja a látogatók számára. Nem minden tudományos eredmény alkalmas arra, hogy muzeológiailag bemutatható legyen, még akkor sem, ha észlelésének tárgya rendelkezésre áll. De mivel a múzeumoknak a tudományos munka mellett másik sajátos funkciójuk a tárgyakon át történő, népművelési célzatú szemléltetés, természetesnek kell tartanunk, hogy a történeti muzeológia muzeológiává válásához az eredmények bemutatása is hozzátartozik: mégpedig jelentősen túlmenve azon a bár fontos, de önmagában mégsem elégséges fokon, amit a tárgy forrásértékének meglátása eredményez, — s kiterjedve immár egy adott történeti fejlődés lehető teljességének ábrázolására. Ha ezt megoldani nem tudjuk, akkor magát a történeti muzeológiát, annak létjogosultságát kellene — legalábbis a múzeum népművelési funkcióinak szempontjából — eleve problematikusnak tekinteni. S ha ez az esetleges keserű beismerés természetesen nem jelentheti is a történeti elv érvényesítésének s a kiállított tárgy a történeti fejlődés út leteremtését és meghatározó területeihez való kapcsolata érzékeltetésének most már háttérbe szorulását és kiküszöbölését a tárgyak bármely csoportjának bármely szempontú bemutatásánál sem, — az kétségtelen, hogy ha e problémát megoldani nem lehet, a kiállítás a történetiség mint rendező elv muzeológus számára még érvényesülhet, de nem fog teljes hatáskokkal érvényesülni a látogatók számára. Még akkor sem, ha minden korszakból, minden szempontból megfelelő tárgyi anyag állna is rendelkezésünkre, — s mivel azt ma már biztosítani nem áll módunkban: még ennél is kevésbé. Amiből világosan látható, hogy a történeti folyamat vizuális kifejezése sem már csak kiállításrendezési, hanem ismét és még mindig legelőbb annyira sajátosan történeti feladat, mint a kiállítandó tárgyak forrásértékének felismerése volt.

Ha az előzőekben a történeti muzeológia történeti segéd tudományává válásához legalább a forrásértékű tárgy gondolatával kísérletünk meg hozzájárulni, úgy az utóbbi, legalább annyira komplex probléma megoldásához is csupán egyetlen, ám muzeológusaink számára korántsem ismeretlen szempontot kívánunk felidézni és hangsúlyozni: a történeti fejlődés erőteljes érzékeltetésének fontosságát. A kiállítás történetivé csak a fejlődés dialektikus folyamatának központbaállításával válhat, — fejlődésen itt nem csupán az időbeli egymásután érzékeltetését (vagyis egyszerűen mindig későbbi tárgyak megfelelően ismétlődés és súlypontozott tematikai csoportokban történő kiállítását) érve, hanem (ezt a csoportfogalmat lehető erősen és következtessen szűkítve) lehetőleg egyazon

* Fejtegetéseinkben elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a múzeum tudományos mondanivalójának sajátos kifejezőeszköze, a tárgy mennyiben és hogyan használható fel sajátosan történeti mondanivaló kifejezésére; ennek következtében természetesen lépnek előtérbe cikkünkben a történeti fejlődésnek mindazon (elsősorban a termelés, a technika és az életmód szférájába tartozó) elemei, melyeknek egyáltalán van ilyen szempontból felhasználható forrásértékű tárgyi anyaguk. Hangsúlyozásuk természetesen nem jelenti azt, mintha a történeti fejlődés egészének bemutatásán belül a sajátlagosan politikai fejlődés bemutatásának fontosságát lebecsülnék, vagy azt éppen háttérbe kívánják szorítani. Am — mint már az előzőekben kifejtettük — a történeti fejlődés e szektora a kifejezésére alkalmas forrásértékű, háromdimenziós tárgyakban meglehetősen szegényes lévén, itt úgy véljük, egyelőre meg kell maradnunk a már hagyományosnak tekinthető, s éppen itt nem kevésbé forrásértékű ún. dokumentációs anyaggal (irat, dokumentumfotó, rajz) való ábrázolás mellett, melynek módszerei és szempontjai azonban már meglehetősen alaposan kidolgozva lévén, megismétléstük itt nem éreztük feladatunknak. Emellett kétségtelennek éreztük, hogy a fejlődés tárgyakkal érzékeltethető szektorainak valóban minél „tárgyasabbá” tétele ezeknek a dokumentációs anyaggal kifejezett (elsősorban tehát politikai) szektoroknak mondanivalóját a kiállításban éppen hogy jobban kiemeli, máll formailag is előtérbe, és így hangsúlyossá tévén ábrázolásukat.

lényeges, jellemző funkciók kielégítésére szolgáló tárgyak a funkció egyre fejlettebb ellátását érzékeltetni képes példányairak korszakonként hangsúlyozottan visszatérő egymásutánjával történető bemutatása által. Ha a látogató többször hangsúlyozottan és következetesen visszatérő időbeli csoportokban látja pl. bizonyos alapvető termelőeszközök technikai fejlődését, vagy — ezzel részben közvetlen kapcsolatban is — az asszony otthoni, a textillel kapcsolatos munkájának fejlődését a kezdetleges házi szövéstől kezdve a már gyárilag készített és vásárolt vászonnak otthoni szabás-varráásig (tárgyakban: az Árpád-kori szövészképtől a varrógépig); ha látja az asztali felszerelések az időben és társadalmi rétegenkénti különböző változásait (bennre pl. a gazdagok önedényeinek finom porcelánná, — a szegények cserépedényének pléhtányérokká válását); ha képesek vagyunk érzékeltetni az ugyanazon funkciót ellátó ruha vagy bútordarab változásait: az uralkodó osztály stílusának leszállását a népi használati tárgyakra s ugyanakkor a társadalmi munkamegosztás különböző ágazatait sajátos célszerűséggel tükröző ruhadarabok vagy lakáskultúra mindezzel párhuzamos változását (merészkedve végül is tudományos vizsgálat és múzeumi kiállítás tárgyává tenni Kovács János használati tárgyait akkor is, mikor gazdájuk a faluból a század végén a városba költözik: a háziszőttes gatyából gyári ceignadrágba bújik és a hagyományos parasztház helyett külvárosi pinelakás lakója lesz): úgy véljük, többet tettünk a történeti muzeológia, illetve a kiállítás sajátosan történeti kiállításá válása érdekében, mint a legszabatosabb megfogalmazott magyarázó szövegek egész sorával. A lényeg mindenesetre az, hogy a kiválasztott néhány funkció valóban lényeges és valóban fejlődő, s a fejlődésüknek ábrázolása folyamatosan biztosított és hangsúlyozott legyen. E szempontból a puszta szépség, egyediség vagy kuriozitásuk révén kiállítható (még ha történeti rendbe is illeszthető, sőt történetileg a legszabatosabb felirató táblákon is megmagyarázható) tárgyakra épült kiállítási szemlélet — legalábbis a sajátosan történeti igényű kiállításon — némileg korlátozandó a ha még olyan egyszerű funkciókat is ellátó, esetleg dísztelenebb, de a fejlődést érzékeltetni képes tárgyak javára. Hiszen ahogy a történelem sem csak szép vagy érdekes, vagy egyedi eseményekből áll össze, ugyanúgy nem lehet bemutatásánál sem csak az ilyen szempontból összeválogatott tárgyakra építeni. Ami nem azt jelenti, hogy ezeket a kiállításhoz iktassuk ki, hanem azt, hogy szerepeltetésüket (többnyire erősen egyedi darabokról levén szó) a fejlődést következetesen érzékeltető, s így a kiállítás vezetőgondolatát hordozó tárgyak által teremtett összefüggéseknek és összbenyomásnak rendeljük alá.

A fejlődés effajta következetes (és valóban a lényeges elemeken alapuló) érzékeltetése persze nem egyszerű dolog: állandó kompromisszumot követel meg. A legkívánatosabb nyilván az lenne, ha az egyes történeti korszakokon végig ugyanazokat a lényeges funkciókat tudnók érzékeltetni, s mindvégig megfelelő tárgyi anyaggal. Tisztában vagyunk azonban azzal, hogy jelenleg rendelkezésre álló anyagunk mellett ez ma már többé-kevésbé lehetetlen. Hiszen mindennapi használati textiliát csak viszonylag kései korból ismerünk, s valószínű, hogy múzeumainkban sokkal kevésbé fogunk találni XX. század eleji szecessziós kommersz-butorokat, mint biedermeier és barokk (különbben részben ugyanúgy kommersz, ám számunkra mindenesetre esztétikailag tetszetősebb) bútordarabokat. Az adottságokkal így persze meg kell alkudni, az alkalmat azonban a fejlődést érzékeltetni képes tárgycsoportok messzemenő bemutatására és megfelelő hangsúlyozására soha nem szabad elmulasztani. Még akkor sem, ha ennek során bizonyos periódusoknál szembe kell nézni a csúnya, a ferde, a közönséges vagy éppen a gicces bemutatásának nehézségével és szükségességével is. Mert kellő mértékkel ettől sem szabad visszariadni: ha egy korszaknak bizonyos társadalmi rétegekben a varrógép a legjellegzetesebb eszköze, azt ugyanúgy be kell mutatnunk, mint más korszakban és rétegben a hárfát, — s ha egy korszak polgári szobáinak falán Margittay Tihamér képei függöttek (vagy még ennél is rosszabb tömegmunkák), azt is be kell mutatnunk ugyanúgy, mint ahogy a maguk korában ezeknél nem magasabb színvonalat képviselő sok XVII. vagy XVIII. századi névtelen kifestő képeit sem zártuk ki eddig soha egyetlen kiállításból sem. Ha a társadalomnak egy jelentős része unesztétikus formák között él, ennek tudomásul vételét egy iparművészeti kiállítás mellőzheti, de a történeti kiállítás nem. Véleményünk szerint e kiállítás a tömegekre gyakorolt hatásának különben sem okvetlenül a szépség az egyetlen előfeltétele: legalább annyira hatásos lehet a látványosság is (aminek megállapítása persze nem szépség és látványosság szembeállítását, hanem a szépség egy másfajta szempontú szemléletét kívánja jelenteni).

6. Mindez persze még három további követelménnyel jár együtt. Az egyik a fejlődés lehető komplex tárgyi dokumentálásának igénye: egyrészt az egyszemű funkciók vagy funkcióörök kielégítésének szolgálatába állított valamennyi tárgy, másrészt valamennyi, az adott korszakra jellemző funkció lehető együttes bemutatása, — értve ezalatt persze nem valamely össze-visszaságot, hanem a tárgyak olyan szerves csoportosítását,

mely együtt képes érzékeltetni azt, hogy egy tárgy saját fejlődési törvényszerűségei szerint elért új fejlődési foka jellemző az egész korra és benne a más funkciók ellátására hivatott tárgyak ugyanilyen fejlődésére is. A történeti kiállítás egy adott szakaszban valamennyi kiállított tárgynak vagy érzékeltetett fogalomnak (szerkezeteknek, ruháknak, eszközöknek és eszméknek) egy, a fejlődést a maga összetettségében és ellentmondásában kifejezni képes — és belsőleg is megfelelően súlypontosított — vezetőgondolatnak kell alárendelve lennie: minden kiállított tárgy összefüggésében e vezetőgondolatnak kell tükröződnie: ami természetesen együtt jár a muzeológia hagyományos műfaji kereteinek a történeti kiállítás során akár legteljesebb felbontásával is.

A másik feladat a magyarázó szövegek lehető háttérbe szorítása, illetve magyarázat helyett címmé és jelszóvá, esetleg ezekkel kombinált grafikává változtatása. Meggyőződésünk ugyanis, hogy egy jól kiválasztott jelszó vagy idézet egy meghatározott tárgye gyűttes felett jóval többet képes kifejezni és jóval inkább megragad a látogató emlékezetében, mint a legszakosabb megismerkedett magyarázó szöveg (kivált akkor, ha azt egyesek még egyszersmind rövidre is akarják fogalmazni, vagy fogalmaztatni ebben a hitben, hogy a rövid *szöveg* azonos a röviden és csattanósan kifejezett *gondolattal*, — illetve nem látva, hogy az összesszűgőritő és tömörített fogalmazás nem megoldás akkor, ha maga a mondanivaló bonyolult: ilyenkor a szűkember esetleg élvezi a szépen tömörített megfogalmazást, a laikus látogató ellenben elriad). Véleményünk szerint az alkalmazott felirat hatékonysága nem a stílustól, hanem elsősorban a kifejezni kívánt gondolattól, illetve a gondolat érzékeltetésének (és nemcsak megfogalmazásának) formájától függ, és a történeti kiállítás rendezőjének — persze ha a tárgyi anyag maga is jól és a történeti fejlődést kifejezően van összeállítva — nem szabad visszariadnia attól sem, hogy ő maga csak a legszükségesebb, akárcsak hangulati elemet és a kiállítással aperciáltatni kívánt gondolat sor első, irányító elemét jelezze szövegesen, a többit a látogatóra és az anyagra bízva, — illetve esetleges további, a gondolatmenetet irányítani hivatott megjegyzéseit immár a konkrét tárgynál, azzal kapcsolatban téve meg. Ennek során szerintünk bátrabban lehet támaszkodni az olyan szimbolikus vagy akár szürrealisztikus grafikai hatásokra is, mint amilyenekkel az — örvendetesebben egyre szűkszávuúbb, ám e formájában a közérthetőség vizsgájan nyilván átment — plakátművészetben vagy akár kirakatrendezésben már egyre sűrűbben találkozunk. Lényeg az, hogy a grafika a tárgyi anyag összeállításával megfelelő asszociációs lehetőségeket teremtsen. Azt ui. soha nem szabad hinnünk, hogy a magyarázó feliratok pontos megfogalmazásával elintéztük kiállításunk történetivé tételét. Ha maga a kiállítás tárgyi anyaga nem sajátosan történeti szempontból van összeállítva, elsődlegesen nem a történeti fejlődést és annak összetettségét és ellentmondásosságát érzékelteti — akár a legmerészebbnek tűnő csoportosítás vagy installációs eszközök révén is —, kiállításunk a legszabatosabb feliratok mellett sem lesz történeti kiállítás, — épp úgy, mint ahogy a dokumentáció és a csupán dokumentációs képanyag túltengése mellett soha nem lesz a kiállítás igazán múzeumi.

Mindezen, lehetőleg a tárgy nyelvén beszélő módszerek sem zárhatják ki persze azt — amit feltétlenül meg is kell tennünk (s amit a történeti kiállítás harmadik megoldandó feladatának érzünk) —, hogy a bővebben érdeklődők számára (egy-egy sorokban elhelyezett lapozható táblák csoportján vagy ilyeneknek akár egész sorozatán keresztül, vagy a tárlóink vagy vitrinjeink alján elhelyezett kihúzható táblákon, vagy megfelelő helyeken falba épített sztereonézőkön át) ne adjunk részletesebb írásos felvilágosítást, részint képes és írásos dokumentációval, részint (a sztereonézőkön át — esetleg időnként cserélve is) itt ki nem állított, esetleg más múzeumokban őrzött, de a kiállítás tematikájába beilleszkedő tárgyak sztereofényképeivel. A kiállítás ilyen kétsikúvá tételét azért is fontosnak érezzük, mert ha úgy véljük is, hogy a kiállításnak magának önmagáért kell beszélnie, nem szabad eleve kizárunk ugyanakkor azt, hogy emellé — a tankönyvek „apróbetűjéhez” hasonlóan — a mélyebben érdeklődők számára is adjunk bizonyos kiegészítő, a tárgyilag ábrázoltat részletesebben elemző, magyarázó tudnivalókat: persze mindig gondosan vigyázva, hogy az így adott magyarázat a legszorosabban illeszkedjék a kiállítás tárgyi fővonalához. (Generációk pedagógiai tapasztalatai alapján még azt is feltételezhetjük, hogy az effajta „apróbetűk” — kivált valamely technikailag is újszerű, a látogató közreműködését is igénylő tálalásban — talán eljutnak azokhoz is, akik e szövegeket „nagybetűk”-ként soha el sem olvasták volna.) Ezáltal, úgy véljük, elkerülhetjük azt, hogy dokumentáció és tárgyi anyag helyes egyensúlya megbomoljék: a hangsúlyos főtéma tárgyi ábrázolása háttérbe szoruljon a dokumentáció mögött; — ugyanakkor ennek értékes, a tárgyi anyag hatását sokszor tanulságosan elmélyítő hatása elveszzen, ill. felesleges korlátozásokra kényszerüljön.

Mindebből talán érzékelhető, hogy véleményünk szerint a jó történeti kiállítás végső fokon ugyanolyan történettudományi szakmunka, mint pl. egy forráskiadvány:

egy kort ugyanúgy mutat be tárgyaival, mint a forráskiadvány írott szövegeivel. S jobban utána gondolva: történeti muzeológiánknak a tárgyat vizuálisan, kiállítási tárggyá tenni képes módszertana is lényegében nem sokat kell, hogy különbözzék az archeográfiától: az egyszerű iratot forrásként bemutatni képes forráskiadási módszertantól. Amiből azután végső lépésben oda kell következtetnünk, hogy a történeti iratpublikáció s az egyre jobban elterjedő, csupán az irat helyett képet bemutató történeti képeskönyv mellé egy-egy különösen sikerült történeti kiállítás képes katalógusát is odatehetjük és ezáltal magát a kiállítást is egy különleges történetírói műfajként kell felfognunk, oktatnunk, — és művelnünk.

*

Tisztában vagyunk azzal, hogy mindaz, amit elmondottunk, jó részében éppen nem valami új felfedezés (legfeljebb egyes új összefüggésekben hat szokatlanul), — annál inkább tűnhet sokban erősen teoretikus jellegűnek, kivált azok előtt, akik immáron évtizede dolgozva múzeumokban megszokták a tárgyak egyfajta beszédét és a kiállítások többé-kevésbé hagyományos formanyelvét. Nem tagadjuk azonban: szerintünk a tárgyban — még napjaink legjelentéktelenebb használati tárgyában is — több mondanivaló van, mint hinnők; s a múzeumi kiállításban is több történetiség fejezhető ki annál, amit eddig kifejeztek. Minden egyes tárgyban ott van az egész kor, mely őt létrehozta és használta, és minden kiállítás tükrözhet egy egész kort, sőt korok egymásutánját teljesebben, mint eddig hittük, ellentmondásaiban és belső feszültségeiben, ha hallgat a tárgyak beszédére és azt teljes erővel engedi érvényesülni. A történeti muzeológia jövője azon áll vagy bukik — legalább is véleményünk szerint —, hogy mennyiben mer vállalkozni arra, hogy a tárgyak beszédének e hangjaira is rezonáljon, s kiállításain e hangokat felerősítse. Véleményünk szerint csak így lehet valóban történeti muzeológiává, tehát egy újfajta történeti segédtudománnyá s kiállításaink egy új történeti műfaj sajátos termékeivé, ahol a történelmet a tárgyak nem illusztrálják, hanem elmondják. Megoldható-e ez? Nem utópia vagy maximalizmus-e ennek az igénylése? Valóban vitatható. Az sem lehetetlen, hogy a válasz negatív lesz. De a kérdések felvetése a szakmájára iránt érdeklődő történész és muzeológus részéről talán így sem volt teljesen haszon nélküli vagy jogszerűtlen.

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Miroslav Kropilák:

Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez

A közelmúlt eseményeinek feldolgozásánál — és kétségtelenül ezek közé tartoznak az 1944. évi Szlovák Nemzeti Felkelés eseményei s mindaz, ami ezzel összefügg — a történettudomány a különböző jellegű nehézségek egész sorába ütközik. Egyrészt azokról a nehézségekről van szó, amelyek a megfelelő forrásanyag egybegyűjtésében mutatkoznak. Míg ugyanis másodlagos jelentőségű források bőségesen állnak rendelkezésre, az elsőrendű forrásanyaghoz csak fokozatosan, s korántsem teljes terjedelmében tud a történész hozzájutni; a hazai és külföldi irattári állományok hozzáférhetővé tétele sok esetben elvi szempontok illetve politikai érdekek kötik meg. Másrészt azonban komoly módszertani jellegű kérdésekről is szó van, mert ennek a történelmi anyagnak a feldolgozásában — olykor többé, máskor kevésbé — helytelen utakat követtek; inkább voluntarisztikusan járva el, mintsem a valóban marxista történetírás általános érvényű munkamódszereit alkalmazva. Ezeket a nehézségeket és hiányosságokat nagy mértékben megsokszorozta még az ötvenes évek áldatlan személyi kultusza, amikor a történettudományt számos negatív jelenség károsította, és az nem egy tekintetben az ezen időszakot jellemző eszmei és tárgyi tévedések hatása alá került. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindent el kell vetni, amit az említett időszakban írtak a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéről — a kutatás számos részeredménye továbbra is érvényben marad és azokra ezután is lehet építeni. De éppígy határozottan meg kell mondanunk, hogy nincsen egyetlen olyan, a csehszlovák történetírásban 1950 és 1962 között könyvalakban megjelent, a Szlovák Nemzeti Felkeléssel foglalkozó történelmi munka sem, amelyet komoly fenntartások nélkül elfogadhatnánk, főként ami a számottevő politikai személyiségek és a fasisztaellenes politikai és fegyveres harc némelyik szervének vagy eseményének az értékelését illeti. Azok a történészek, akik ebben az időszakban munkáikat nyilvánosságra hozták, jórészt néhány helytelen politikai nézet, egyes politikai személyiségek elleni vádak és politikai bűnperek hatásának engedtek, és tévedésük abban van, hogy az ilyen helytelen értékeléseket anélkül vették át tanulmányaikba, hogy sajátmaguk ellenőrizték volna ezeket a tárgyi történelmi anyagon. További kérdés azonban, vajon volt-e a történészeknek ilyen ellenőrzésre és önálló ítéletre elég lehetőségük, hiszen sok fontos dokumentumot csak 1962 után fedeztek fel és tettek hozzáférhetővé a történészek munkája számára.

Érthető, hogy miután az SzKP XX. kongresszusa leplezte a személyi kultusz módszereinek politikai háttérét és ugyanezt tette a konkrét hazai eseményekkel kapcsolatban a CsKP XII. kongresszusa, és a csehszlovák történészek kezdték felismerni, hogy a nemzeti felszabadítási küzdelem s főleg a Szlovák Nemzeti Felkelés történetének leírásába komoly torzítások jutottak,

arra törekedtek és törekednek ma is, hogy ezeket kiküszöböljék. Az új tények ismerete lehetővé teszi számukra, hogy kutassák és megtalálják a féligazságok és hazugságok, valamint az igazi történelmi igazság közti választvonalat; azon igyekeznek, hogy a történelmi eseményeknek és személyiségeknek valódi arculatát, a történésnek a maga lüktetését és hű képét adják vissza.

Már az ötvens évek végén észrevehető az első kísérletek az 1939—1945-ös évekről szóló legendák kiküszöbölésére, de kifejezettebben csak 1963 óta mondhatjuk, hogy a megújulási folyamat teljesen elérte azokat a munkaterületeket is, amelyek a második világháború idején lejátszódott nemzeti felszabadító harc magyarozatával foglalkoznak. A csehszlovák történészek 1964. június 8—10-i smolenicei tudományos konferenciája már a történetkutatás új minőségi fokát jelzi. Itt jelentős haladást értek el az elmúlt évekből, a személyi kultusz időszakából származó féligazság- és hazugsághordaléknak az eltávolítása terén, noha ily rövid idő alatt a kérdések egész sorát nem lehetett még átértékelni és végleg megoldani. Ugyanitt a Szlovák Nemzeti Felkelés foglalkozó kutatás új eredményeit is előterjesztették. A csehszlovák történettudomány történetében ez a vállalkozás nem mindennapi jelentőségű marad, mert szigorú kritikái mérceével leszámolt a legújabb korrall foglalkozó csehszlovák történetírás egyik korszakával és a magasabb színvonalú kutatás előfeltételeként, igényesebb szempontokkal, új korszakot nyitott. A Szlovák Nemzeti Felkelés 20. évfordulója idején megjelent továbbá Csehszlovákiában néhány, ebben a tárgykörben mozgó fontos könyv és több jelentős cikk, ami mindent összevéve értékes hozzájárulás a Szlovák Nemzeti Felkelés történetének alaposabb és hívebb megvilágításához.¹

Ennek a cikknek az a feladata, hogy bemutassa, mivel járultak hozzá a csehszlovák történészek az utóbbi két év során a történelmi igazság felderítéséhez a második világháború idején Szlovákiában folytatott nemzeti felszabadító harc korszakával kapcsolatban; hogyan küszöbölték ki eddig az eseményeknek s az ezen eseményekben résztvett személyek szerepének értékelésében elkövetett legdurvább torzításokat; hogyan járultak hozzá a Szlovák Nemzeti Felkelésnek a szélesebbkörű történelmi fejlődésbe való beillesztéséhez. A cikk rámutat a szlovák és cseh történészek legújabb kutatásaira, amelyekhez a szerző csak szerény részlettel járult hozzá. A cikk célja, hogy a magyar történészkörökkel megismertesse azokat az eredményeket, amelyeket Csehszlovákiában az adott tárgykörben a legértékesebbeknek tartanak, hogy kiegészítse és részben ki is javítsa a Szlovák Nemzeti Felkelésről szóló ama cikket, amely 1954-ben jelent meg a Századokban, és amely — érthetően — annak a korszaknak tükörképe, melyben íródott.²

A szlovákiai nemzeti felszabadító mozgalmak és különlegesen a Szlovák Nemzeti Felkelés történetének feldolgozásában az egyik legkomolyabb hiányosság eddig az volt, hogy nem voltak olyan történelmi tanulmányok, amelyek részletesebben megvilágították volna a szlovák állam politikai rendszerének jelle-

¹ F. Beer, A. Benčík, B. Graca, J. Křen, V. Kural, J. Šolc: Dejinná križovatka. Slovenské národné povstanie — predpoklady a výsledky (Történelmi útkereszteződés. A Szlovák Nemzeti Felkelés. — Előfeltételek és eredmények), Bratislava. 1964; G. Husák: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní (Tanúbizonyosság a SzNF-ről). Bratislava. 1964; E. Friš: Povstanie zďaleka i zblízka (A Felkelés távolból és közelről). Bratislava. 1964; S. Faltán: O Slovenskom národnom povstaní (A SzNF-ről). Bratislava. 1964; M. Kropilák — J. Jablonický: Malý slovník Slovenského národného povstanie (A SzNF kis enciklopédiája). Bratislava. 1964.

² M. Gosiorovský: Az 1944 évi szlovák nemzeti felkelés. Századok, 1954, 2.

gét az 1939—1945-ös években. Annak a tényezőnek alaposabb ismerete nélkül, amely ellen a szlovák hazafiak harcoltak, a felkelési tárgykör mindennemű feldolgozása töredékes, mert hiányzik a politikai, gazdasági és társadalmi meg-alapozása. A smolenicei konferencia egyik referátuma érdekes adalékot nyújt ennek a problémakörnek a megvilágításához.³

A csatlós szlovák állam hatalmi gépezetének kialakulása és fejlődése nem volt egyenesvonalú, és az uralkodó csoport belsejében dülő éles ellentétek közepette ment végbe. Ez hozzájárult a rendszer meggyöngüléséhez és azoknak a politikai és társadalmi objektív előfeltételeknek a kialakulásához, amelyek mellett a szlovákiai ellenállási mozgalom kifejlődött. A Tuka—Mach-csoport Szlovákia gazdasági, politikai és társadalmi életében a hatalom és befolyás azonnali átvételére törekedett. Mozgósította a radikalizált kispolgári csoportokat és főerőssége a Hlinka-gárda volt. Tiso csoportja a polgárság többségére és a katolikus egyházra támaszkodott. Bizonyos fokig sok nem-néppárti csoport is támogatta, mint a „kisebbik rosszat”, Tukával és Machhal szemben, akik a német nemzeti szocializmust igyekeztek lemásolni.

A hatalmi küzdelmet bonyolították Németország beavatkozásai, amelyek lehetetlenné tették, hogy a harc véglegesen eldőljön valamelyik csoport javára. A vitatkozás azon, milyen úton fejlődjék a szlovák állam rendszere, hozzájárult ahhoz, hogy a szlovák állam fasiszta parancsuralmának rendszere befejezetlen maradt. A fegyveres fasiszta alakulatokat, főként a Hlinka-gárdát, a politikai élet peremére szorították vissza. A rendszer sok elvi kérdését, mint a Hlinka-féle szlovák néppárt helyzetét és szervezetét, a hivatásrendi szervezetek és a párt kapcsolatát a fasiszta gépezetben csak az 1942—1943-as években rendezték, amikor már hiányoztak a megvalósításukhoz szükséges bel- és kül-politikai előfeltételek. Az 1942—1944-es években a fasiszta szlovák rendszer fokozta konszolidációs törekvését és azon igyekezett, hogy hatástalanná tegye a fasisztaellenes mozgalmat. A fasiszta propaganda a München előtti Cseh-szlovákia bírálataira, kommunistáellenes ijesztgetésre összpontosult. Nagy figyelmet szentelt megalkuvó hagulatok terjesztésének; a gazdasági viszonyok emlegetésének, amelyek más európai országokkal összehasonlítva Szlovákiában kedvezőbbek voltak; Szlovákia csekély háborús részvételének stb. Ezzel párhuzamosan azonban kiterjesztette a demokratikus erőkket, főként a kommunis-tákkal szembeni elnyomó intézkedéseket.

1944 tavaszi hónapjaiban aktivizálták a Hlinka-gárdát és előkészületeket tettek azoknak a néppárti elemeknek szélesebbkörű felhasználására, akik tanúságot tettek a rendszer iránti feltétlen hűségükről. Ezek a törekvések azonban — a szlovák állam jövőjével szembeni általános bizalmatlanság lég-körében — csak részben valósultak meg. A Szlovák Nemzeti Felkeléssel szem-ben a rendszer saját erőivel semmiféle hatásos akciót nem volt képes indítani; és a Felkelés elleni közbelépéseit csak a német megszálló hatalom védelme és oltalma alatt lehetett megszervezni.

Tiso kormányának a Szlovák Nemzeti Felkelés kitöréséig — Németország gazdasági és politikai direktíváinak keretében — még aránylag jelentős tere volt önálló tevékenység kifejtésére. A Szlovák Nemzeti Felkelés kitörése óta

³ *L. Lipták*: Politický režim slovenského štátu (A szlovák állam politikai rendszere). Sborník „Slovenské národné povstanie 1944”. Bratislava. 1965. 20—49. l. Ezzel a problematikával kapcsolatban meg fog jelenni *V. Král* könyve is: Slovensko v nemeckej politike 1938—1945 (Szlovákia a német politikában 1938—1945) címen.

azonban a német megszálló hatalom részévé, egyik összetevőjévé vált. Létezése Németország számára nemcsak külpolitikai jelentőséggel bírt, hanem annak belpolitikailag is jelentős gyakorlati értéke volt. Nemcsak a felkelők elleni biztonsági, megtorló intézkedések megvalósítását könnyítette meg, hanem a gazdasági élet, közlekedés, közellátás működését is a megszállott Szlovákiában. Banská Bystricának 1944 október végén bekövetkezett eleste után Tiso kormánya hiába próbálkozott olyan politikai kombinációkkal, amelyek lehetővé tették volna, hogy a szlovák államot valamilyen formában átcesempésszék a háború utáni Európába.

A Szlovák Nemzeti Felkelés okainak a történelmi igazságnak megfelelő magyarázatát az 1939—1944-es szlovák társadalmi fejlődés körülményeiben kell keresnünk, miközben figyelembe kell vennünk a nemzetközi összefüggéseket is.⁴

A szlovákiai nemzeti felszabadító mozgalom korszakfelosztása négy főszakaszt mutat. Az első szakaszt az 1939—1941-es évek képezik. A második szakasz 1941. június 22-től kezdődik és tart 1943 nyaráig. 1943 közepétől 1944 augusztusáig beszélhetünk a harmadik szakasról. A negyedik és utolsó szakasz a Szlovák Nemzeti Felkelés keletkezésével kezdődik és a Csehszlovák Köztársaságnak a szovjethadsereg által történt felszabadításával fejeződik be. Az egyes szakaszok közti időhatárok viszonylagosak. Az ellenállás formája és módszere, amit a nemzeti felszabadító mozgalom az egyes szakaszokban használt, különféle volt, jóllehet közülük számos kölcsönösen áthatotta egymást.

Az 1939—1941-es évek időszaka volt a legnehezebb és legbonyolultabb szakasz. Akkor a túlerő az uralkodó rendszer és Tiso kormányának az oldalán volt. Az ellenállási mozgalom útjába számos objektív akadály mellett szubjektív jellegű akadályok is gördültek. Egyetlen, egész Szlovákiára kiterjedő, illegális szervezet kiépítésére csak a kommunista párt volt képes. A gazdasági és szociális követelésekért folytatott harc útján az illegális Szlovákiai Kommunista Párt a legmegfelelőbb és legelfogadhatóbb módon vonta be a munkásosztályt a nemzeti felszabadító harcba. A nemzeti felszabadító harc fő megnyilvánulásai ebben a szakaszban sztrájkharcok, bérmozgalmak, az illegális sajtó és az illegális személyek tevékenysége útján folyó felvilágosító kampány és a munkásosztály egyéb forradalmi fegyvertelen akciói voltak amellet, hogy a szlovák hadseregben néhány lázadás tört ki (a Lengyelország elleni 1939-es háború idején).

A második szakasz folyamán bekövetkezik Szlovákiában a nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése. Mivel Tiso kormánya Hitlernek a Szovjetunió elleni harc céljaira rendelkezésére bocsátott szlovák harci alakulatokat, a nemzeti felszabadító mozgalom egyik elsőrendű feladata volt, hogy elérje, hogy ezek a katonai alakulatok ne harcoljanak a szovjethadsereg ellen. Az illegális kommunista párt és a CsKP külföldi vezetősége széleskörű felvilágosító munkát végeztek a keleti fronton küzdő szlovák hadsereg katonái körében. A munkának sikere volt, a szlovák egységek egyrésze átment a szovjet oldalra, a másik részét megbízhatatlansága miatt vissza kellett rendelni a keleti front-ról. 1943 végén a szlovák hadsereg gyakorlatilag megszűnt harcolni a szovjethadsereg ellen. Szlovákia Kommunista Pártja nagy erőt fejtett ki abban az

⁴ *M. Tichý*: Hlavné etapy, formy a niekteré problémy národnovslobodzovacieho boja na Slovensku do vzniku povstania. Sborník... 63—106. 1.

irányban, hogy a szlovák hadsereget cselekvő tényezőül nyerje meg a szlovákiai fegyveres fellépés számára.

A Kommunista Párt ebben az időszakban gyári szabotázs-cselekmények egész sorát szervezte (Bratislava, Považská Bystrica, Podbrezová, Banská Štiavnica) és Nyugat-, Közép-, valamint Kelet-Szlovákia hegyei közt megszervezte az első partizán csoportokat. Ezek azonban még csekély kezdetet jelenttek csupán, a szabotázs- és partizán-mozgalom nem vált még a tömegek ügyévé.

A szlovákiai fasisztaellenes körök elsőrendű fontosságú feladata az volt, hogy megeremtsék a szlovákiai antifasiszta nemzeti felszabadító mozgalom egységét. Tényleges egységéről csak 1943 második felétől fogva beszélhetünk, amikor megalakult Szlovákiában a Szlovák KP ötödik illegális választmánya (K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský). Ennek a kezdeményezésére sikerült megalakítani az illegális Szlovák Nemzeti Tanácsot, mint a szlovákiai ellenállás legfelső szervét és ugyancsak mint a szlovák nemzet egyetlen jogosult politikai képviselőjét. A Szlovák Nemzeti Tanács főfeladatul tűzte ki maga elé a német és hazai fasiszta parancsuralom eltávolítására irányuló szlovák nemzeti harc egységes vezetését és alkalmas pillanatban a hatalomnak saját kezébe vételét. Kijelentette, hogy együttműködik a londoni csehszlovák emigráns kormányral és az egész külföldi ellenállási mozgalommal. 1943 decemberi programjában, amely mint Karácsonyi Egyezmény vált ismertté, a csehek és szlovákok közös állama mellett nyilatkozott, melyet az egyenjogúság alapján kell felújítani; követelte az új Csehszlovák Köztársaság demokratikus berendezését, a fasiszmus gyökereinek eltávolítását; új társadalmi és gazdaságpolitikát. Megjelölte az iskolaügy és művelődés demokratizálásának, valamint az egyháznak az államigazgatásra gyakorolt hatása kiküszöbölésének követelményeit. A külpolitika kérdésében a Szovjetunió felé tájékozódott és a szabad élet zálogát a csehszlovák—szovjet szövetségben látta. A Szlovák Nemzeti Tanács Karácsonyi Egyezménye mérföldkövet jelent a szlovákiai nemzeti felszabadító mozgalom történetében, a nemzeti mozgalmat a világfejlődés leghaladóbb irányzataival fűzte össze.⁵ A Szlovák Nemzeti Tanács, amelyet a kommunisták a szociáldemokratákkal és az ún. polgári blokk képviselőivel együtt alkottak és amelyben a vezérszerep Szlovákia Kommunista Pártjáé volt, megszervezte az illegális nemzeti bizottságok kiterjedt hálózatát és sokat tett a szlovákiai fegyveres felkelés előkészületei érdekében. 1944 tavaszán dolgozták ki a Szlovák Nemzeti Tanács megbízása alapján a Szlovák Nemzeti Felkelés tervét. Ez a terv számolt Tiso kormányának és az uralmon levő rendszernek a megbuktatásával, teljes mértékben számított a szlovák hadsereg felhasználására, a partizán egységekre és a szlovák nép felfegyverzésére. A fegyveres akciót mindenekelőtt a szovjet hadsereggel kellett összhangba hozni. A Szlovák Nemzeti Tanácsnak kellett átvennie a teljhatalmat, az egész nemzetnek be kellett kapcsolódnia a német fasiszták elleni küzdelembe. A terv reális volt és kimagaslóan haladó. A Szlovák Nemzeti Felkelés célja a Csehszlovák Köztársaságnak új alapokon való felújítása volt. A Felkelés megvalósításával a szlovák nemzetnek a legnagyobb mértékben hozzá kellett járulnia a fasiszta ellenség vereségéhez. Szlovákia KP-jának az érdeme — mely ennek a tervnek a megvalósítása érdekében rendelkezésre bocsátotta egész illegális hálózatát és kádereit —, hogy

⁵ A. Šturtecká: Vznik Slovenskej národnej rady r. 1943 (A Szlovák Nemzeti Tanács 1943. évi keletkezése). Sborník ... 191—221. l.

az illegális nemzeti bizottságok közvetítésével a lakosság széles rétegeit mozgósították a fegyveres felkelés előkészítésére.

Az ötvenes évek történettudományi munkáiban gyakran komoly hibák vannak a Szlovák Nemzeti Tanács értékelése terén. A SzNT kommunista tagjainak, K. Šmidkenek, G. Husáknak és L. Novomeskýnak szemére vetették, hogy a SzNT megalakításával és tevékenységével elárulták a kommunista elveket és a burzsoázia képviselőinek hatása alá kerültek; hogy a SzNT a csehszlovák fasisztaellenes harcban különálló elemet jelentett; hogy létezése és működése megnehezítette a csehszlovák ellenállás egységes vezetésének a feladatát. Az ilyen és az ehhez hasonló állítások azonban tarthatatlanok; nagyrészt az ún. szlovák polgári nacionalisták elleni politikai perek idején koholták azokat, és diametrálisan szembenállnak a történeti igazsággal. A szlovákiai helyzetből fakadó követelmény volt saját egységes szervezete megalakítása a fasisztaellenes harc vezetésére, amely a hazai ellenállás különböző áramlatait egyetlen erős egésszé kovácsolja össze. Gyakorlati okokból is szükség volt arra, hogy a honi szlovák területen nemzeti csúciszerv létezzék, amely előkészíti a fegyveres felkelés politikai és katonai feltételeit, s amely azt maguknak az eseményeknek a központjában irányítja. A SzNT kommunista párti tagjai sok értékes munkát fejtettek ki a felkelés sikere érdekében, de pozitívan kell értékelnünk a SzNT más politikai hovatartozású hazafias tagjait és a fasisztaellenes polgári csoportot is, aszerint, hogy mennyire pozitívan járultak hozzá a fasisztaellenes harc politikai és katonai viseléséhez. A SzNT nemcsak a forradalomban lett a szlovákok önállóságának jelképévé a régi Beneš-féle csehszlovákizmussal szemben, hanem a felszabadulás utáni években is.

Új megvilágítást és értékelést igényelt a szlovák kérdés a második világháború időszakában.⁶ Az eddigi történettudományi művekben ezt a kérdést elég ködösen, leegyszerűsítve, nem teljesen és torzítottan tárgyalták. Az ellenállás céljának kitűzése, az új Csehszlovák Köztársaság és az eléréséért való harc felé vezető utak mérhetetlenül bonyolultak voltak.

A Csehszlovák Köztársaság széjjelrombolása után a cseh és a szlovák burzsoázia útjai szétjártak. Megmutatkozott ez a külföldi ellenállásban is. A München előtti Csehszlovákia a szlovák polgárosztály szemében is hitelét veszítette. Az a polgári emigráció, amely 1939 nyarán csoportba verődött, nem a szlovák burzsoázia politikai képviselője volt. A háború első éveiben a Csehszlovák Köztársaság felújításának célja hidegen hagyta a szlovák polgárosztályt. Kezdetben Szlovákiában semmiféle komolyabb ellenzék nem alakult ki a néppárti táborban sem, a többi polgári körökben sem, a szlovákiai honi talajon a háború első éveiben nem voltak törekvések a cseh burzsoáziával való együttműködésre. A csehekkel való szlovák együttélés burzsoá típusának — a München előtti Csehszlovákiának — nem volt Szlovákiában vonzóereje. A háború első éveiben nem is jelöltek még ki más, új államtípust, és a kommunista pártnak akkor még nem volt elég ereje ahhoz, hogy a szlovák nép köztudatában a haladó Csehszlovák Köztársaság új típusát érvényre juttassa.

A szlovák területen működő kommunista pártnak és a Moszkvában működő külföldi vezetőségnek is alkalmazkodnia kellett a helyzethez és megfelelő harci célokat és eszközöket kellett választania. Nagyonis érthető volt, hogy ez nem történt bonyodalmak nélkül. Először is a „Szovjet Szlovákiáért” szektás

⁶ J. Křen: Slovenská otázka v prvních letech války (A szlovák kérdés a háború első éveiben). Sborník ... 107—153. 1.

jelszavával kellett leszámolni. Most, történelmi távlatból, jobban meg tudjuk érteni azokat a körülményeket, amelyek között ez a jelszó támadt. Nem veszélyes elhajlásról és polgári nacionalista vétségéről volt ugyanis szó, amint ezt az ötvenes évek történettudományos műveiben előadták. Baloldali elhajlásról volt szó, amely azonban forradalmi türelmetlenségből született: túl korán tűzték ki a proletárdiktatúra és a szocialista forradalom programját. Ez abban az időben volt, amikor az elnyomott európai nemzetek számára a Szovjetunió jelentette az egyetlen világos pontot, és amikor Szlovákia KP-ja akkori vezetőinek elképzeléseiben is olyan remények érlelődtek, hogy a fejlődés további szovjetkörtársaságok csatlakozása útján fog haladni, amint az a balti köztársaságok esetében volt. Ha nem is voltak helyesek, érthetőek voltak az ilyen irányzatok akkor Szlovákia KP-jában. A Csehszlovák Kommunista Párt moszkvai vezetősége ezeket főként politikai szemszögből, a legszélesebb fasiszta-ellenes front kialakítása lehetőségének a szempontjából bírálta, mert abban az időben a szocializmus céljának kitézése sok polgári származású embert elriasztott a kommunistákkal való együttműködéstől. A CsKP moszkvai vezetősége a csehek és a szlovákok közti viszony és az új Csehszlovák Köztársaság megalakítása érdekében a „kettős egység” vonalát juttatta érvényre. Kitarított az önálló, demokratikus Szlovákia jelszava mellett és egyidejűleg azt hangoztatta, hogy fokozatosan meg kell győzni az embereket arról, miszerint célszerű lesz mindkét nemzet, a cseh és a szlovák számára, ha a háború után közös államban fognak élni.⁷

A szlovák kérdés demokratikus megoldása érdekében a főküzdelmet a Beneš-féle és a moszkvai csehszlovák emigráció vívta, és a szlovák kérdés volt az 1943 végén Benešsel folytatott moszkvai tárgyalások főpontja is. Ekkor már a hazai és nemzetközi közvélemény tudatába vésődik a társadalmi és nemzeti szempontból igazságos alapokon megalapítandó Csehszlovákia képe.

Lényegében a háború egész tartama alatt kétféle nézet volt külföldön a szlovák kérdésben. A kommunisták elismerték, Beneš és a cseh burzsoázia tagadták a szlovák nemzet jogát az önrendelkezésre. Beneš kormánya álláspontjának az ellenállás ügyére nézve káros volta sokak szemében világos volt, ezért, főleg a cseh kommunisták, ostromolták Beneš kormányát álláspontjának megváltoztatása végett.⁸ 1943 decemberében, Beneš moszkvai látogatása idején, a londoni és a moszkvai csehszlovák emigráció tábora kicserélte nézeteit a szlovák kérdés végleges megoldását illetően, de Beneš kitarított régi nézetei mellett. Elutasította a CsKP javaslatát, hogy a szlovákokat ismerjék el önálló nemzetnek. A következő évben is kifejtette, hogy nem ért egyet a SzNT-nak a csehek és szlovákok jövőbeli viszonyának kérdésében elfoglalt álláspontjával, amint azt a Szlovák Nemzeti Tanács 1944 júliusi levelében meghatározta. Ebben ez állott: „Elkerülhetetlennek tartjuk, hogy már a földalatti propaganda folyamán állandóan hangoztassuk és a nyílt politikai fellépés első órájában kötelezően ki is nyilvánítsuk azt az álláspontunkat, amelynek értelmében az új köztársaság a csehek és a szlovákok közös állama lesz, s ez lehetőséget fog adni mindkét nemzetnek, mint egyenrangú feleknek, arra, hogy saját ügyeiket önhatalmúan intézhessék. Ennek az elvnek csak a részleteit lehet majd később kidolgozni. Magának az elvnek azonban már akkor világos távlatot kellene nyújtania a köztársaság valamennyi nemzete számára, amikor a felújításáért

⁷ Dejinná križovatka. 84. l.

⁸ G. Husák: i. m. 133. l.

való küzdelem folyik; s minden felelős szlovák politikai vezető tényező első programnyilatkozatában is alapvető cikkelynek kell lennie. Nem az egyik lehetőség ez, amelyet más lehetőséggel lehet helyettesíteni. Ez az egyedüli lehetőség, amely képes arra, hogy biztos alapja legyen az erős köztársaságnak.”⁹

Beneš élesen elutasító magatartása a Szlovák Nemzeti Tanács álláspontjával szemben a nemzeti kérdés megoldásáról szóló javaslatok tekintetében, állandó feszültséget idézett elő. Szlovákia Kommunista Pártjának és a Szlovák Nemzeti Tanácsnak egyszerre két fronton kellett harcolnia a nemzeti kérdés igazságos megoldásáért: a szlovák állam fasiszta rendszerével szemben és a Beneš-kormány sovinizta álláspontja ellen. A feszültség már a szlovákiai fegyveres felkelés közvetlen előkészítésének hónapjaiban kiéleződött. Am a felkelés kitörése után a Szlovák Nemzeti Tanács álláspontja győzedelmeskedett. Benešnek, ha nehezen és hosszas huza-vona után is, de vissza kellett vonulnia, és el kellett ismernie a szlovák nemzet és nemzeti szervei létezésének a tényét. Ezért a Szlovák Nemzeti Felkelés történelmi jelentőségű a szlovák kérdés megoldása szempontjából.

1944-ben a Szlovák Nemzeti Tanács tevékenységét főként a szlovákiai fegyveres felkelés előkészítése töltötte meg tartalommal. A SzNT Katonai Központot alakított J. Golian alezredessel az élén; az előkészítésbe bekapcsolta a szlovák állam hadseregét, a partizán egységeket — amelyek a nyári hónapokban számszerűen megnövekedtek és a Szovjetunióból érkezett ejtőernyősökkel is megerősödtek — valamint az illegális nemzeti bizottságokat.

A kommunisták számára az volt a legkomolyabb politikai-szervezeti kérdés, hogy 1943 nyara óta a Szl.KP V. illegális Központi Bizottságának nem volt kapcsolata a CsKP moszkvai vezetőségével. A pártvezetőség nagy hiányát érezte a bizalmas politikai tájékoztatásnak, amelyet természetesen nem lehetett a moszkvai rádió segítségével folytatni, mert ennek adásai a nagyközönséghez száltak. Elképzelhetetlen volt, hogy Szlovákiából a Moszkva felé irányuló összeköttetést a londoni kormányon keresztül valósítsák meg, mert ez a Felkelés előkészületeit helytelen irányba terelte volna. További minél hamarabb megoldandó gyakorlati kérdés volt a felkelés előkészületeinek a Vörös Hadsereg tevékenységével való egybehangolását a Szovjetunióval megbeszélni.¹⁰ Evégett a SzNT K. Šmidke által vezetett küldöttsége 1944. augusztus 4-én titokban Szlovákiából a Szovjetunióba ment.

1944. augusztus 29-én a szlovákiai felkelés olyan helyzetben ütött ki, amikor a német katonai egységek Szlovákia megszállására tettek kísérletet. Ekkor a hazafias katonai egységek és a partizánok ellenálltak. A harc a felkelők számára kedvezőtlen helyzetben kezdődött, ti. a kezdeményezés az ellenség kezében volt, a hazafias erők még nem fejezték be előkészületeiket, és még nem volt meg a megegyezés a szovjet hadsereggel való kárpáti együttműködésre nézve. Annak ellenére, hogy még nem fejeződött be minden katonai előkészület, és hogy még nem volt ismeretes a K. Šmidke által vezetett, és ekkor még a Szovjetunióban tartózkodó SzNT-küldöttség tárgyalásainak eredménye, a felkelésnek meg kellett kezdődnie, mert később a németek által megszállott Szlovákiában nagyon nehéz lett volna, vagy a siker nagyon kicsiny reményével lehetett volna megkezdeni a Felkelést. Ez válasz arra a gyakran feltett kérdésre is, vajon a Felkelés kellő időpontban kezdődött-e el. A felkelő egységek

⁹ Uo. 137. l.

¹⁰ Dejinná križovatka. 237. l.

szinte menetközben és csak az első harcokban alakultak meg. Sok dologban rögtönözni kellett, s ezért voltak az első napok veszteségei is jelentősek. A fontos azonban az volt, hogy nem hiányzott a lelkesedés és elszántság a nációkkal való harcra. A felkelés nem egy szűkkörű vezetőség által irányított katonai fordulat, hanem az egész nemzet ügye, a tömegek ügye lett, a kommunista párt döntő befolyásával s a Szlovák Nemzeti Tanáccsal, mint irányító szervvel az élén. Nem sikerült a Beneš-féle londoni csehszlovák polgári emigráció azon terve, hogy döntő hatásra tegyen szert a felkelésben, és ezzel megerősítse a burzsoázia hatalmi állásait.

A nációk elleni felkelésben egymás mellett kétfajta fegyveres alakulat harcolt: a katonák és a partizánok. Ez olyan sajátosság, melynek részint csak Bulgáriában van párja. Más katonailag megszállt országokban többnyire a partizánmozgalomból nőtt ki a nemzeti felszabadító hadsereg, mint pl. Jugoszláviában.¹¹

Az új, felkelő hadsereg a harc tüzeiben alakult ki és szabadult meg az elmúlt évek fasiszta lerakódásaitól. Az ellenséges szorításban folytatott harc rendkívüli erkölcsi-politikai és katonai kvalitásokat igényel, mert a visszavonulási, védekező harcok kedvezőtlen lélektani hatással vannak a katonákra. Ebből a szemszögből bírálva a katonai és partizán-egységeket, különösen értékelnünk kell hazafias és forradalmi lelkesedésüket és erkölcsi tulajdonságaikat. Két különböző taktikájú és harcmódorú fegyveres alakulat létezése a felkelés területén megkövetelte, hogy a katonák és a partizánok akcióit szorosan összehangolják mind a fronton, mind a háttérületen. Sajnos, ezt — ritka kivételektől eltekintve — a felkelés egész folyamán nem sikerült elérni. És mégis, minden akadály ellenére megvolt a két fegyveres alakulat egymásra hatásának folyamatos kölcsönössége. Egyfelől a partizánegységek átváltoztak arcvonalbeli partizán-katonai egységekké, másfelől folytatódott a forradalmi elvek behatolása és további elmélyülése a felkelő hadseregben.¹²

Az elmúlt évek történelmi munkáinak értékelésében a felkelő hadsereget rendszerint éles ellentétbe állították a partizán elemmel, vagy lebecsülték a hadsereg szerepét. Az ilyen értékelések helytelenek voltak annak ellenére, hogy valóban voltak ellentétek a két elem között. Ezek oka nagyrészt a harcokat illető általános felfogás különbsége volt, továbbá, hogy a hadsereg katonai vezetősége mereven kitartott a régi szervezet mellett, s olyan tiszteket is funkcióikban hagyott, akik fasiszta gondolkodásúak voltak; s nem utolsósorban a hadsereg-vezetőség képtelensége arra, hogy megbirkózzék a felkelés frontjainak harci feladataival. Az a tudat azonban, hogy történelmi jelentőségű harcot vívnak, egyesítette a katonákat és a partizánokat a fasiszta egységek elleni közös harcban. A felkelő egységek előtt olyan ellenség állt, amelynek serege minden rossznak és elnyomásnak megtestesítője volt, és pedig nemcsak a szlovák nemzet szemében, hanem valamennyi nemzetében, akiket támadása sújtott. A katonák is, a partizánok is javarészt a dolgozó népből származtak, munkások és földművesek fiai voltak, és mindazok a hazafiak, akik ezekhez az osztályokhoz tartoztak, olyan feladatot láttak a hitlerista hadsereg, a fasiszta hatalom és erőszak ezen fő hordozója elleni harcban, amely feladat a harci cselekményekben közös erőfeszítést követel. És nem utolsó sorban annak a nemzetnek a becsületéről volt szó ebben a harcban, amelyik fegyvert ragadott becsületének a védelmében, hogy így mossa le azt a gyalázatot, amit a náció

¹¹ S. Faltán: i. m. 75. l.

¹² Uo. 91. l.

támadók, a behódoló polgárosztály és a hazai fasiszták kentek rá a müncheni árulás és a Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásának idején.¹³

Magától értetődően a felkelő hadsereg katonái, harci és erkölcsi tekintetben is, különböző minőséget képviseltek. Öntudatos fasisztaellenes harcosokon kívül voltak itt, főként a parancsnoki káderekben, olyan tiszték is, akik a felkeléssel csak véletlenül, vagy számításból kerültek kapcsolatba. A felkelő katonák — nagyobbrészt tartalékosok — tömegében viszont az erkölcsi és politikai értékek magasabb fokúak voltak, mint műszaki és harci felkészültségük. Ők alkották azt az eleven katonai erőt, amelyet politikai munkával sokkal könnyebb volt a felkelő harcok céljainak megfelelően alakítani. A felkelő hadseregben a politikai munkát szélesebb mederben és intenzívebben aránylag későn, csak 1944 októberében kezdték el megvalósítani. Kár, hogy a kommunista pártnak nem volt a múltból a hadseregbeli munkával kapcsolatban több tapasztalata és nem volt vezető emberei között olyan személyiség, aki otthonos lett volna a katonai ügyek körében. Amikor a felkelő hadsereg katonai erejéről beszélünk, mindig hangsúlyoznunk kell, hogy épp azok voltak a legjobb katonai egységek, amelyek a felkelés segítségére a Szovjetunióból jöttek, mint a 2. csehszlovák ejtőernyős brigád és a „Zvolensky”-nak nevezett 1. csehszlovák légi vadászrezd; hogy a felkelő hadsereg sokat köszönhet annak az anyagi segítségnek, amelyet a Szovjetunióból repülőgépen hoztak; hogy a szovjet és a csehszlovák katonáknak a kárpáti-duklaai művelet keretében vívott harcai nagyon lényeges hatással voltak a felkelő hadsereg ellenállási képességére a felkelő Szlovákia frontjain. A szovjet segítség hatása a szlovákiai felkelő hadsereg harci képességére tagadhatatlan.

Szlovákia Kommunista Pártja az előtt a feladat előtt állt, hogy halogatas nélkül állást foglaljon a fegyveres harc alapvető kérdéseiben, hasson a hadseregbe, s beavatkozzék annak vezetésébe is. Ami a hadsereg politikai arculatát illeti, ez fokozatosan alakult ki. Nem is lehetett azt várni, hogy a szlovák fasiszta rendszer hadserege egyik napról a másikra egyszerre forradalmivá váljék; ilyen változás csak fejlődés eredménye lehet. Amit azonban sikerült elérni, az az volt, hogy a hadsereg nem vált Beneš és a csehszlovák burzsoá emigráció eszközévé, hanem a honi felkelő erők, elsősorban a Szlovák Nemzeti Tanács hatása alatt maradt. Jóllehet a kommunista pártnak nem sikerült uralnia a Banská Bystrica-i felkelő hadseregarancsnokságot, mégis sikerült jelentősen hatnia sok tisztre és katonára. Nemcsak funkcionáriusainak személyes kapcsolatairól, hanem a felkelés sajtója, a Banská Bystrica-i Szabad Szlovák Rádióállomás, valamint a párt- és nyilvános gyűlések segítségével is. A SzlKP nem alakított a felkelő hadseregben pártszervezeteket, de a hadsereg tagjainak megvolt a lehetőségük arra, hogy tisztánlátásra tegyenek szert a politikai kérdésekben az aránylag nagy mértékben kibontakozott polgári közélet különböző fórumain; hogy gyűléseken vegyenek részt katonai alakulataikon kívül. A hadseregbe való politikai hatásnak ezek a lehetőségei a múlttal szemben nagy haladást jelentettek. Olyan hadsereg keletkezett így, melynek arculatát J. Navrátil alezredes, katonai történész, a következőképpen próbálta jellemezni: Az 1. csehszlovák hadsereg még nem volt új típusú katonaság, de ugyanakkor már túlnőtt a polgárosztály katonai szervezetének keretein. Képe különféle politikai hatások eredője volt, egyrészt a reakciós elemekéé, másrészt a kommunistákéé. S köztük volt még a különböző polgári

¹³ M. Kropilák: Druhé obdobie bojov Slovenského národného povstania (A SzNF harcainak második szakasza), a Szlovák Nemzeti Múzeum „História” c. tanulmánykötete, LVIII. (1964) évf. 4. sz. Brétislava.

és kispolgári irányok széles skálája. Az 1. csehszlovák hadsereg a csehszlovák ellenállás egyik fő politikai erőtényezője elképzeléseinek és programjának sem felelt meg. Valamit sikerült elérni, de sok minden maradt még a múlt hatása alatt. Ám mindezek ellenére, mégiscsak lépés volt, ha bátortalan lépés is, afelé a hadsereg felé, amelyre az új Csehszlovákiának szüksége volt. Ezért nagy a jelentősége a csehszlovák néphadsereg megalakulása szempontjából is.¹⁴

Megfelelőbben kell értékelnünk a Szlovák Nemzeti Felkelés katonai parancsnokait is, R. Viest tábornokot és a felkelés során tábornokká előléptetett J. Goliant. Az elmúlt évek történettudományi munkáiban ezeket a katonai személyiségeket többnyire túlságosan egyoldalúan, negatívan ítélték meg. Igaz, hogy ezek a magasrangú tisztek főként a londoni csehszlovák polgári kormány felé tájékoztak, és annak parancsaira hallgatva, a felkelésben többször katonai kudarcot okoztak. Másrészt azonban igazságosan értékelni kell cselekvő hozzájárulásukat is. Értékeljük náluk, hogy meggyőződéses antiszisztaak voltak, hogy a fasisztaellenes harc céljaira rendelkezésre álltak, és hogy e tekintetben pozitív hozzájárulást is jelentettek. A felkelés területén elismerték a Szlovák Nemzeti Tanács hatalmát, melynek maguk is tagjai voltak, és ha nem is következetesen, de útmutatásai szerint jártak el. A paradoxon abban volt, hogy mind a londoni utasításokat, mind a SzNT utasításait elfogadták, jóllehet ezek az esetek többségében összeegyeztethetetlenek voltak. Viest és Golian a Felkelés bukása után a német fogságban is hívek maradtak meggyőződésükhöz; becsületesen viselkedtek, s végül a felkelésben való részvételükért életükkel fizettek. Emellett nem leplezzük el, hogy katonai képességeik elégtelenek voltak az akkori igényes feladatokhoz; hogy burzsoáz karakterű tisztek voltak, akik tehát inkább a burzsoáziához, mint a munkásosztályhoz és a kommunistákhoz húztak. Ezért nem is lehetett tőlük azt várni, hogy igazi forradalmi parancsnokok legyenek. Ezek ugyanis szorosan összeforrottak a munkásosztállyal, vagy éppen belőle kerültek ki. — E szempontok szerint bíráljuk el részvételüket a Szlovák Nemzeti Felkelésben.

A katonák mellett (kb. 60 000) a felkelés másik fegyveres erőtényezője a partizánok (kb. 15 000) voltak. Helyesen tekintették a partizánokat a kommunista párt hadseregének: a kommunista párt kezdettől fogva támogatta a partizán-mozgalmat, mert a partizán-mozgalomnak helyes volt a politikai irányzata, szoros összeköttetésben volt a Szovjetunióval és a felkelésben teljes mértékben támogatta a SzLK irányvonalát a nemzeti demokratikus forradalom kibontakoztatása felé. A partizán-mozgalom számos tekintetben ellensúlyozta a felkelő hadsereg polgári orientációjú vezetését. A partizánok között megnyilatkozott a munkásmozgalom jellemző tulajdonsága, a nemzetköziség. Jóllehet a partizánok 90%-át szlovákok alkották, a szlovákiai partizánosztalok soraiban más, mintegy 25 nemzet tagjai közül is többszázan harcoltak. Harcmódojuknak megfelelően a partizánok tulajdonképpen fegyverzete a könnyű fegyverek voltak, azonban ütőerejüket megsokszorozták erkölcsi tulajdonságaik. A partizánok önkéntes hadsereget alkottak, melynek jellemző tulajdonságai a merészség, kitartás, hajthatatlanság és a fasisztaellenes harc politikai jelentőségének tudata voltak.

Természetesen a partizán-mozgalom sem volt teljesen mentes a fogyatékoságoktól, és erre a történészek újabb munkái helyesen figyelmeztetnek is. Miután Banská Bystricán felállították a partizán törzskart, a partizán egysé-

¹⁴ *J. Navrátil: Slovenské národné povstání vznik čs. lidové armády (A SzNF és a csehszlovák néphadsereg keletkezése). Sborník ... 452—469. 1.*

geket éppúgy mint a hadsereget az I. csehszlovák hadsereg és a Banská Bystrica-i partizán vezérkar élmezőnyben látta el anyagiakkal, s így nem voltak rászorulva, mint más megszállott országokban, helyi forrásokból való élmezőnyre vagy rekvirálásra. (1944–45 téli hónapjaiban más volt a helyzet.) Azonban nem mindig és nem mindig partizánegység tartotta be ezeket az elveket. Voltak olyan esetek, hogy a felkelés területén is önkényesen rekviráltak bizonyos cikkeket a saját szükségleteik kielégítése végett.

Magától értetődik, a polgárosztály az ilyen nemkívánatos esetekkel a szlovákiai körülmények között propaganda-célból visszaélt és ezeket felnagyította. Még inkább visszaélt velük a klerofasiszta propaganda, hogy a „bolsevik bandákkal” ijesztgessen. Ezekkel a káros jelenségekkel kapcsolatban Strokač tábornok (a partizán-mozgalom kijevi ukrán vezérkarából) néhány rádiogramot is küldött a partizán-osztagok parancsnokainak.

A partizán egységek kommunista tagjai és a Banská Bystrica-i partizán vezérkar is nagyon erőteljesen igyekeztek a partizán-fegyelem néhány durva megsértésének és a „lógás” jelenségeinek a felszámolására. R. Slánsky is ír erről Moszkvába Klement Gottwaldnak, 1944. október 14-én: „Küzdünk a fegyelmetlenség ellen, széleskörű politikai munkát fejtünk ki, pártszervezeteket alapítunk, propaganda-osztályt rendezünk be, hozzálátunk folyóiratok kiadásához stb.” A levél a továbbiakban megállapítja, hogy „a partizán-osztagok 80%-át a fronton vetették be mint katonai egységeket és az arcvonal egyes szakaszait tartják. Küzdőképesebbek ugyan mint a katonai egységek, de nagy gyöngéik is vannak, mindenekelőtt azoknak az osztagoknak, amelyek legújabb alakultak és nincsenek tapasztalataik.”¹⁵

A csehszlovák hadtörténészek kutatásai alapján jó új eredményeket értünk el a felkelés katonai kérdéseinek a keleti arcvonallal és a szomszédos országokkal kapcsolatos megvilágítása terén is.¹⁶

A hadtörténészek azon fáradoztak, hogy a nácik Szlovákiával kapcsolatos szándékaira és eljárására fényt derítsenek. Eddigelé arra a feltevésre jutottak, hogy a nácik Szlovákiát mindenképpen meg akarták szállni, tekintet nélkül arra, mi játszódott le Szlovákiában, tekintet nélkül a szlovák ellenállás tényeire. Az Olaszországban, Magyarországon és Romániában szerzett tapasztalataik nyomán nem hagyhatták kárpáti arcvonalukat a mögöttes terület biztosítása nélkül. Közben a szlovákiai illegális ellenállásról és főként a partizán tevékenységről érkezett hírek siettették ezt a döntésüket. Bár bizonyos fokig várhattak akciójukkal addig, amíg a szovjet arcvonal északi része mozgásba nem jön — a romániai események után, amikor ott az arcvonal összeomlott és a nácikkal együttműködő rendszer megbukott, nem várhattak már tovább. A náciknak Szlovákiával kapcsolatos eljárása csak másodsorban függött az ellenállók ilyen vagy amolyan eljárásától. Utóbbi a náci akciót néhány nappal siettethette vagy lassíthatta, alapvetően azonban nem változtathatott a leglényegesebben, azon a tényen, hogy a németek hamarabb kezdik meg Szlovákia megszállását, mint ahogy az arcvonal annyira megközelítené Szlovákiát, hogy a felkelők Szlovákiában maguk választhassák meg az akció megkezdésére a legkedvezőbb pillanatot.

¹⁵ S. Falt'an: i. m. 90. l.

¹⁶ A. Benčík, V. Kural, J. Pivovarčí: Vojenské problémy Slovenského národného povstania (A SzNF katonai kérdései). Historie a vojenství (Történelem és hadügy), Praha, 1964. 3. sz.

Külön figyelmet szenteltek továbbá annak az értékelésnek, hogy a dél-keleti front alakulása, a romániai és magyarországi hadműveletek a Szlovák Nemzeti Felkelés helyzetét sokkal kifejezettebben befolyásolták, mint az arcvonalnak a Kárpátok északi szorosaiban történő előhaladása. Hiszen magát a kárpáti német védelmet is végül a Magyarország felől előnyomuló szovjet seregek vetették ki állásaikból és a felkelés elleni döntő támadás éppen a szovjet hadseregnek Közép-Magyarországra való behatolása után következett be, amikor a hitlerista egységek számára Szlovákián keresztül kellett visszavonulási utat vágni.

Ami a keleti arcvonal által a Szlovák Nemzeti Felkelésnek nyújtott segítséget illeti, a hadtörténészek arra a következtetésre jutottak, hogy ez a segítség a Szlovák Nemzeti Felkelés egész időtartama alatt megmutatkozott. „Noha a Vörös Hadseregnek nem sikerült 1944 augusztusában, szeptemberében és októberében közvetlen kapcsolatba jutnia a felkeléssel, ennek ellenére tevékenysége nagy jelentőségű volt a szlovákiai megszállókkal való harc szempontjából. Elsősorban a szovjet seregeknek a front közeli és távolabbi szakaszain kifejtett csapásai tették lehetővé a szlovák nép számára, hogy két hónapon keresztül ellenálljon a hitlerista seregek támadásának. Október végén és novemberben megkönnyítette a szlovákiai partizánegységeknek a hegyekbe való visszavonulást is és lehetővé tette, hogy folytathassák a megszállókkal szembeni fegyveres ellenállásukat egészen a teljes felszabadulásig. Ezért nevezhetjük a Vörös Hadseregnek ezt a ténykedését a Szlovák Nemzeti Felkelés számára nyújtott segítség fő és leghatásosabb formájának.”¹⁷

Új értékelésre jutottak a csehszlovák történészek a felkelés lefolyásának néhány politikai kérdésében is.

A szlovák nép harca a felkelésben annál nehezebb volt, mert a külső ellenségén kívül a haladó tényezőknél szembe kellett fordulniok a burzsoázia azon része fondorlataival, amelyik a felkelést saját osztálycéljai érdekében akarta kihasználni. A reakciós burzsoázia igyekezett a felkelés területén a nép forradalmi kibontakozását fékezni, mert a tömegek forradalmasítása mindig a legnagyobb veszélyt jelenti számára. Szembe kellett fordulni Beneš és a londoni csehszlovák kormány irányzatával, akik arra törekedtek, hogy Szlovákiában döntő befolyásra tegyenek szert és a felkelésből a maguk számára a lehető legtöbbet nyerjék. Beneš csalódott volt amiatt, hogy a felkelés lefolyása nem került teljesen az ő hatása alá és Szlovákia haladó elemeinek az ügyévé lett. A harcoló Szlovákiához intézett londoni rádiószózata csak 1944. szeptember 8-án hangzott el, s nagy megütközést keltett. Nem tartalmazott buzdító szavakat a harcoló hazafiakhoz, egyetlen szóval sem emlékezett meg a Szlovák Nemzeti Tanácsról; nyilatkozatából hidegség és tartózkodás volt kiérezhető. Beneš még a felkelés idején is ragaszkodott az egységes csehszlovák nemzet elméletéhez, amelyet a fejlődés már régen túlhaladott, és eleinte nem akarta a Szlovák Nemzeti Tanácsot a harcban álló Szlovákia legfőbb szervének elismerni. A Szlovák Nemzeti Tanács, 1944. szeptember 29-i Banská Bystrica-i ülésén, nyomatékosan szembeszállt Beneš szándékaival, és hangoztatta, hogy a felkelés területén egyedül is joga van döntené elvi jelentőségű ügyekben. Emellett elismerte, hogy külföldi fórumokon a csehek és szlovákok képviselője a csehszlovák emigráns kormány.¹⁸ 1944 októberében a Szlovák Nemzeti Tanács

¹⁷ M. Broft: O vztahu fronty k Slovenskému národnému povstání (A front viszonya a SzNF-hez). Lidová armáda (Néphadsereg), Praha, 1964. 4. sz.

¹⁸ Dejinná krizovatka. 410. l.

háromtagú küldöttséget (L. Novomeský, J. Ursíny, M. Vesel) menesztett Londonba, hogy részletesebben ismertesse Benešsel és a csehszlovák kormánnyal a szlovákiai fejleményeket és a Szlovák Nemzeti Tanács tevékenységét, és igyekezett elérni, hogy a londoni csehszlovák polgári emigráció magáévá tegye a Szlovák Nemzeti Tanács álláspontját. A küldöttségnek nehéz feladata volt és eleinte ellenállásba is ütközött, de végül bizonyos sikereket ért el Benešnél.

A Szlovákiai Kommunista Pártnak a felkeléssel kapcsolatban kifejtett tevékenységét értékelve az újabb kutatások hangsúlyozzák a céltudatossgot és cáfolják a spontaneitás elméletét, s közben tekintettel vannak a sajátosan helyi különlegességekre. „Szlovákia Kommunista Pártja attól kezdve, hogy 1939-ben illegalitásba vonult, az 1944-es felkelésig bonyolult eszmei és szervezeti fejlődésen ment keresztül. Aszerint, hogy mi volt a helyzet az egyes kerületekben, vidékeken, járásokban, sőt helységekben, a helyi adottságok szerint valósult meg a párt egységes, céltudatos előhaladása; helyi módosítások és módszerek egész során keresztül, amelyek attól függtek, milyen intenzív volt a munka, mennyi aktivitást fejtettek ki annak keresésére, melyek a helyi körülmények között a lehető legjobb utak a politikai vonal megvalósításához. Mindenütt és mindenben érezhető a *taktika* egysége, amelynek persze rengeteg *helyi* sajátossága van. Ezek nagy tarkaságot jelentenek az egységben, bal- vagy jobboldali elhajlásokkal, a tömeghatás különböző mélységével, a legváltozatosabb szervezettséggel, főként vertikálisan — a központi vezetőség irányában. 1944-ben a SzlKP központi vezetősége — K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský — igyekezett a helyi kezdeményezésnek céltudatos, az *egész szlovákságra kiterjedő* mozgalomban való összefogására. A növekvő feladatokkal s azzal az elkerülhetetlen követelménnyel együtt, hogy a szlovák nép tömeges ébredése s önálló politikai tevékenysége számára szervezeti keretet biztosítson, a párt súlyontja a szlovák *vidékre* helyeződött át, ahol arról döntöttek, illetve kellett volna dönteni, hogy a történelem akaratuktól nem befolyásoltan fog-e elszuhanni mellettük, vagy pedig a tömegek részvétele fogja-e eldönteni a bekövetkező események jellegét. Szlovákia Kommunista Pártja a párt taktikai eljárásában a helyi feltételek és lehetőségek okozta tarkaság ellenére egységes politikai vonalvezetésű és szervezetenleg összefogott egységes politikai szervezet volt . . .

A központi pártvezetőség elgondolása szerint a szlovákiai fegyveres antifasiszta felkelést az egész szlovákságra kiterjedő akcióként készítették elő, mégpedig nem olyan akcióként, amely spontánul nő ekkora kiterjedésűvé, csoportról csoportra, jelszóról jelszóra, elaprózott tömegkitörésektől össznépi fegyveres felkeléssé, hanem mint olyan akciót, amelynek az egész szlovákságra kiterjedő előfeltételei már kezdettől fogva kialakultak. Ez egyúttal egyike azoknak a szilárd pontoknak, amelyeket el kell fogadni és egyike a felkelés előkészületeiről vallott eddigi nézetek leküzdése konkrét eseteinek. Az a beállítás ugyanis, hogy ebben a kérdésben ellentét lett volna a CsKP moszkvai vezetőségének elgondolása és a SzlKP központi vezetősége, valamint a Szlovák Nemzeti Tanács elgondolása között, nem a tények valós tanulmányozásából, hanem a tételtől következett.”¹⁹

¹⁹ B. Graca: Komunistická strana Slovenska v príprave Slovenského národného povstania (Szlovákia Kommunista Pártja s SzNF előkészítésében). Príspevky k dejinám KSČ (Adalékok s CsKP történetéhez). Praha, 1964. 4. sz.

A felkelés kitörése után a SzIKP a felkelés területén kilépett az illegálisból és a felkelés vezető politikai erőtényezőjévé lett. A párt tevékenységével jelentős események egész sora függ össze: szeptember 2-án közzétette a SzIKP Kiáltványát, szeptember 9-én megkezdte a párt központi napilapjának a Pravdának kiadását; 1944. szeptember 9-én valósult meg a szlovákiai Kommunista és Szociáldemokrata Párt egyesülési összejövetele, október 8-án tette közzé a párt fontos szövegét. 1944. október 15-én a párt döntő hatást gyakorolt az Üzemi Bizottságok podbrezovai konferenciájának tárgyalására, ahol a Szakszervezeti Mozgalom egységének vetették meg az alapját, és kitűzték a helyreállítandó Csehszlovák Köztársaságban követendő társadalmi és gazdaságpolitika alapelveit. Hogy a SzIKP a felkelők kezén levő területen mennyire fontos tevékenységet fejtett ki, bizonyítja B. Laušman 1944. október 16-i, Londonba küldött jelentése, mely szerint a párt nagy vonzóerőt gyakorol a tömegekre, a legkülönbébb rétegekből valók vallják magukat tagjainak, a partizánok teljesen mellette állnak, és a párt áll a harcoló Szlovákia élén. A SzIKP volt az egyedüli párt, mely kiépítette szervezetét és amelynek kapcsolata volt Szlovákia megszállott területével is.

Az előző történettudományi munkák nem értékelték valódi jelentősége és hordereje szerint a SzIKP és a szlovákiai Szociáldemokrata Párt egyesülési összejövetelét, amely a felkelés idején Banská Bystricán valósult meg. Az összejövetelt többnyire úgy értékelték, hogy ez túl korai, eszmei szempontból hibás lépés volt, mely elsősorban azt célozta, hogy alátámassza a SzIKP ötödik Központi Bizottsága tagjainak politikai helyzetét. A valóság azonban az, hogy ez volt a felkelés területének legjelentősebb politikai eseménye; hogy az összejövetelt a kommunisták és szociáldemokraták körében készítették elő; hogy az egyesülés szükséges voltát a sajtóban és gyűléseken megvitatták, hogy az összejövetel az erők egyesítésének forradalmi igényéből jött létre a fegyveres harc időszakában, és — addig is, legalább a szlovákiai felkelés területén — felszámolta a munkásmozgalom megosztottságát. Ez az összejövetel lényegesen hozzájárult a politikai munka megjavításához, alapja lett a munkásosztály szervezeti és eszmei megosztottsága végleges kiküszöbölésének, megszilárdította a fasisztaellenes erőket, a további fasisztaellenes harcra buzdított. A kommunistáknak a szociáldemokratákkal történt egyesülése főként a partizánoknak és a katonai egységeknek október végén a hegyekbe való visszavonulása, a hegyekből csupán partizán módszerekkel folytatott harc megkezdése, az illegális politikai munka újrakezdése után hozta meg gyümölcsét.²⁰

A szlovákiai felkelésnek nyújtott szovjet segítség példaképe volt a nemzetközi összetartásnak, a fasiszta parancsuralom ellen harcoló nemzeteknek adott nemzetközi segítségnek a második világháború idején. A Szovjetunió ennek a segítségnek az érvényesítése és kifejtése alkalmával mindig azokból a jogérvényes szerződésekből és megállapodásokból indult ki, amelyeket a csehszlovák kormánnyal kötött a háború folyamán. A kommunista párt politikai munkája, a haladó oroszbarátság mély hagyományai, az ellenállási mozgalom kiszélesedő arányai kedvező feltételeket teremtettek a szovjet segítség minden formában való aktív elfogadására. A szlovák nép üdvözölte a szovjet harcosokat, a szovjet fegyvereket, mert meg volt győződve arról, milyen döntő szerepet játszik a Szovjetunió a hitleri fasiszmus elleni harcban.

²⁰ J. Šoltész: Zlučovaci sjazd KSS a soc. dem. strany v Banskej Bystrici. Sbornik ... 298—310. l.

A Szovjetuniónak a Szlovák Nemzeti Felkelés és az egész csehszlovák nemzeti felszabadító mozgalom részére a második világháború idején adott segítsége nagy volt, ez azonban nemcsak a közvetlen anyagi-műszaki segítségben, mint pl. a felkelésnek juttatott fegyverszállítmányokban és a Kárpátokban, a duklai hadműveletekben mutatkozott meg, hanem más tényezőkben is. Mert a Szovjetunió segítségének mértékét a szlovákiai felkelés számára nem lehet csupán a szállított fegyverek tonnáival és a felkelésben résztvevő szovjet személyek számával meghatározni, hanem azzal, hogy a Szovjetuniónak a csehszlovák fegyveres harc számára nyújtott fősegítsége a szovjet hadsereg előnyomulásában, a keleti arcvonalnak Csehszlovákia területéhez való közeledésében rejtett. Nagy megerősítést nyújtott már maga az a gondolat, hogy a harcoló szlovák néptől nem messze olyan óriási erő létezik, amely felmorzsolja a fasizmust, felszabadítja a nemzeteket és utat nyit számukra az új életbe. „A szovjet partizánok katonai és harci segítsége természetesen hozzájárult azoknak a feladatoknak a megoldásához, amelyeket a második világháború tűzött a népi tömegek elé. Ennek a logikus gondolatnak a kimondásával semmiképpen sem gyöngítjük azt aényt, hogy a csehszlovákiai nemzeti és demokratikus forradalom győzelme elsősorban a belső fejlődés eredménye. A nemzeti felszabadító mozgalomnak a Szovjetunió részéről nyújtott segítség és végül Csehszlovákiának a szovjet hadsereg által történt felszabadítása voltak azok a külső tényezők, amelyek lehetővé tették a belső haladó erők teljes kibontakozását és a népi demokratikus állam megalakítását” — foglalja össze J. Hrozičnik szlovák történetíró a szovjet segítségnek és az új Csehszlovákia belső fejlődésének kapcsolatáról felvetett kérdést.²¹

A Szlovák Nemzeti Felkeléssel kapcsolatban a történelmi igazság alaposabb megvilágításához figyelemre méltó módon járul hozzá ennek a nagy fasisztaellenes tettnek a nemzetközi összefüggésekben való elhelyezése, az európai fasisztaellenes ellenállás más megnyilvánulásával való összehasonlítása. A Szlovák Nemzeti Felkelés lett az első nagy hazai esemény, amely Münchennt és következményeit nemzetközi értelemben is, eszmei-politikai értelemben is megsemmisítette. Mert München öröksége volt a csehszlovákiai felszabadítási harc aktivizálásának legnagyobb akadálya.

Érdekes a Szlovák Nemzeti Felkelésnek más felkelésekkel, pl. a varsói felkeléssel való egybevetése. Ez utóbbi csaknem egyidejűleg játszódott le. A szlovák és a varsói felkelés közös vonása volt a fasizmus elleni gyűlölet és a nép hősiessége a nácik elleni harcban. A varsói felkelés azonban, J. Kirchmayer lengyel történész szavai szerint, katonai és politikai tévedés volt, nagy életáldozatot követelt és nem járult hozzá a Visztula-menti német védelmi vonal megtöréséhez. — A csehszlovák történészek eredményesen kísérelték meg továbbá azt, hogy a fasiszta táborból való kiszabadulás irányzataival kapcsolatban megragadják a romániai, bulgáriai és magyarországi események lényegét és megállapítsák, milyen hatásuk volt ezeknek az eseményeknek Szlovákiára.

Tágabb szemszögből ítélve „ki lehet emelni, hogy a Szlovák Nemzeti Felkelés az európai náciellenes harc keretén belül azokhoz az eseményekhez tartozik, amelyekben a harcos nemzeti és osztályöntudat, valamint a felszabadító segítségének izgatott várása és őszinte értékelése közötti összhang ölt

²¹ M. Kropilák: Slovenské národné povstanie — významná revolučná udalosť našich dejín (A SzNF — történelmünk jelentős forradalmi eseménye). Bratislava, 1964. 27. l.

testet. A Szovjetunió iránti általános tömeglelkésedés egyike a felkelés mozgató erőinek és egyike a felkelés vezetősége vezéreszméinek.

Mi volt a nagy siker forrása a sok balsiker ellenére . . . Az elképzelés és a tett, a terv és a megvalósítás közti összhang, nem egyes dolgokban, hanem a fő és döntő kérdésben. A Szlovák Nemzeti Felkelést népi forradalomnak tervezték, amelyben igen sajátos módon fonódott egybe az elemi erő a szervezett-ség magas fokával.²²

Természetes, hogy a csehszlovák történészeknek a Szlovák Nemzeti Felkelés kérdésében a történeti igazság megvilágítása során a részleteket illetően különböző nézeteik vannak, több kérdésben helytelen vagy pontatlan szemlélet is létezik, de ezeket a tovább folyó kutatás és tudományos vita folyamatosan tisztázza. De egységes a csehszlovák történészek véleménye abban, hogy a Szlovák Nemzeti Felkelés nemcsak a csehszlovák ellenállási harcnak volt a legnagyobb eseménye, hanem az európai ellenállásnak is rendkívül fontos megnyilvánulása volt. Most arról van szó, hogy ezt az értékelést nemzetközi történészfórumokon is elismertessék, és hogy megfelelően tükröződjék az értékelés a külföldi történettudományos irodalomban is.

A Szlovák Nemzeti Felkelés a csehszlovák történelemnek nem akármilyen eseménye, hanem rendkívüli jelentőségű és horderejű tette. Hiszen Szlovákia területén sohasem harcolt annyi ember fegyverrel a kezében egyértelműen haladó célokért, mint 1944 őszén; soha azelőtt a szlovák nemzet többsége nem állt oly elszántan a világ demokratikus, haladó erőinek az oldalára, mint éppen a Szlovák Nemzeti Felkelésben. A felkelés kiterjedésével és célkitűzéseivel valóban össznépivé lett, mert csaknem az egész Szlovákiát magával ragadta és a nemzet többsége vágyainak adott kifejezést. A Szlovák Nemzeti Felkelésnek, mint a népi demokráciához és szocializmushoz vezető út kiindulópontjának, szilárdan meghatározott helye van a csehszlovák történelemben.

Mindennek következtében érthető is, hogy a Szlovák Nemzeti Felkelés történetének kidolgozása érdekében a csehszlovák történészek rendkívüli igyekezetet fejtenek ki, hogy az helyes megvilágításba kerüljön, hogy eltávolítsák a történelmi igazságnak azokat az eltorzításait, amelyek a személyi kultusz idején hatoltak be a történettudományos munkákba. Az utóbbi két évben elért eredmények ígéretesek, és megmutatják a további, még sikeresebb kutatás helyes irányát. És a legértékesebb az, hogy közös igyekezettel távolítjuk el az elmúlt évek történettudományos munkájának mesterkéltségekét; hogy a történelmi anyaghoz becsületos értékeléssel történő közeledés — hiteles források és a marxista történetírás helyes munkamódszerei segítségével — szilárd talajra tesz szert.

²² E. Friš: Slovenské národné povstanie v európskej rezistencii (A SzNF az európai ellenállás keretében). Príspevky k dejinám KSČ. Praha. 1964. 4. sz.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Kiss József:

A technikatörténeti érdeklődés néhány forrásáról a középfokú történelemtanításban

Napjaink pedagógiai gyakorlatának és elméletének egyik leglényegesebb vonása, hogy egyrészt a társadalmilag szükséges ismeretanyag rohamosan növekvő mennyisége, másrészt a gyakorlatilag lehetséges ismeretszerzés és alkalmazás didaktikai minősége bizonyos közelítést mutat, de még korántsem érte el a párhuzamos fejlődés minőségi színvonalát. Ez a fejlődés az utóbbi években láthatóan meggyorsult. A tudományos, ideológiai, kulturális életünkben az utóbbi évtizedben igen éles elvi harc bontakozott ki egyrészt a tudományos-technikai forradalom alapvető kérdéseiben, másrészt a történet-szemléletünkben fellelhető nacionalista maradványok ellen és — mindkettővel szoros kölcsönhatásban — a pedagógiai gyakorlatnak a korszerűsítése, azaz társadalmunk változásához való közelítése érdekében. Ez az éles elvi harc máris nagy eredményekre vezetett mind a gazdaság- és technikatörténet, mind a történeti múlt politikai és ideológiai kérdéseinek, mind a pedagógiai gyakorlat kérdéseinek elemzését illetően. E viták anyaga az első években elsősorban az egyes tudományok és tudományágak szakembereit foglalkoztatta, s csak akkor vált hozzáférhetőbbé az érdeklődők szélesebb körei számára is, amikor nagy példányszámban megjelenő társadalomtudományi, pedagógiai, irodalmi és kritikai folyóirataink¹ felhívták a figyelmet erre.

Ennek nyomán mind szélesebb és szélesebb körben válik nyilvánvalóvá, hogy a termelőerők fejlődése révén korunk tudományos-technikai forradalma az utóbbi két évtizedben olyan hatalmas ismeretanyagot halmozott fel, amely mennyiségben és minőségben is sokszorosán felülmúlja a szocializmus előtti történelem emberének tudásanyagát és tudományos információs igényeit is. E korszerű és társadalmilag igényelt ismeretanyag elsajátításának, korszerű feldolgozásának és alkalmazásának módszerei és eszközei azonban minőségileg messze elmaradtak a követelményektől. Ezeknek az élet valóságával, társadalmi-gazdasági életünk gyakorlatával még mindig kevés kapcsolat van, s ezért nem eléggé termelékenyek. Ennek néhány összefüggésére, másrészt a középfokú történelemtanításban szükségszerűvé vált tartalmi vonatkozásaira, szemléletbeli forrásaira és követelményeire szeretnék rámutatni néhány vonással.

Miközben az egyik oldalon a korszerű termelési folyamathoz szükséges tudás- és ismeretanyag vonzza az embert, a másik oldalon a korszerű pedagógiai gyakorlatához szükséges módszertani kísérlet köti le erőinket, még mindig jelentékeny hézagot érzünk az elmélet és a gyakorlat között. E két szféra közelítésének, egységének problémái, összefüggésük és kölcsönhatásuk kérdései egyaránt foglalkoztatják a tudomány és a technika szakembereit, a termelő- és az oktató munka tervezőit, irányítóit, de ugyanúgy a pedagógiai gyakorlat széles területén a nevelőket és természetesen az ifjúságot is. Ez az általános érdeklődés napjainkban nálunk is szükségszerű jelenség, annak a kifejezése, hogy a tudomány és a technika jelentősége az osztályharc három fő síkján — gazdasági, politikai és ideológiai síkon — egyaránt nagy mértékben megnőtt. Hiszen a technika mindig közvetlen termelőerő volt,² a tudomány pedig éppen napjainkban válik fokozatosan közvet-

¹ E vitával kapcsolatos néhány alapvető munka: *Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. A nemzeti kérdéshez. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában. (Történelmi Szemle, 1961, 3. sz.); *Molnár Erik*: Az SzKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. (Történelmi Szemle, 1962, 1. sz.); *Pach Zsigmond Pál*: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. (Századok, 1962, 3–4. sz.); *Molnár Erik*: Történet-szemléletünk nacionalista maradványairól. (Új Írás 1962, 11. sz.); *Arató Endre*: A történeti problémák sokoldalú elemzéséről. (Új Írás, 1963, 3. sz.); *Élekes Lajos*: Haza és jobbgáyparaszt. (Új Írás, 1963, 5. sz.); *Mórá Aladár*: Beszéljünk világosan! (Új Írás, 1963, 7. sz.); *Molnár Erik*: Válasz a a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. (Új Írás, 1963, 7–8–9. sz.); A magyar nacionalizmus története és kialakulása. (Tanulmánykötet, Kossuth Könyvkiadó, Bpest, 1964). Továbbá a Valóság, az Új Írás, a Magyar Tudomány, a Társadalmi Szemle, a Kritika, a Magyar Pedagógia stb. hasábjain megjelent cikkek.

² Vö. *Makkai László*: A termelőerők fejlődése a feudalizmus korában. OPI kézirat. Bpest, 1963, 3.1. „A termelő erők fejlődése azonos a technikai fejlődéssel, amennyiben a termelő erők marxista fogalma alá egyrészt a munka-

len termelőerővé, ugyanakkor a termelés a tudomány gyakorlati alkalmazásával. „A helyzet marxista elemzéséből egyértelműen következik, hogy a termelésnek a szocialista társadalom által igényelt gyors növekedése szükségessé teszi a technikának a nehéziparnál gyorsabb, a tudományok pedig a technikánál gyorsabb fejlesztését”.³

Alapvetően ez az egyik döntő oka annak, hogy az oktatási reformtörvény gyakorlati megvalósításának folyamán szinte valamennyi középiskolai tantárgy bizonyos tartalmi és formai korszerűsítést igényel. E korszerűsítés egyfelől szocialista társadalmunk igényeire, másfelől történeti fejlődésünk korszerű szemléletének és ennek megfelelően dialektikus ábrázolásának korszerű igényeire épül. Ha elfogadjuk azt az igazságot — és semmi okunk nincs nem elfogadni —, hogy „a ma fiatalsága a holnap felöltött nemzedéke lesz, a ma tudománya a holnap technikája, s ez a holnapután ipara”,⁴ akkor ez a kézenfekvő felismerés feltétlenül rávilágít e munka célkitűzésében jelzett kétféle igény összhangjára. Gazdasági, politikai és ideológiai fejlődésünk adott körülményei között tehát egyáltalán nem véletlenszerű, esetleges jelenségről van szó, amikor a történelem tantárgyi anyagának korszerűsítése került napirendre. Az erre vonatkozó igények olyan objektív folyamatok tükröződései, amelyek mélyen benne gyökereznek anyagi és szellemi kultúránk valóságának talajában, s ezért szükségszerű és természetes velejárói tudományos, technikai forradalmunk előrehaladásának.

Ifjúságunk technikai és technikatörténeti érdeklődése tehát szintén szükségszerű jelenség. Napról napra nyilvánvalóbb, a gyakorlati pedagógiai munka során szinte valamennyi tantárgy keretei között arról győződhetünk meg, hogy tanulók érdeklődése — s nemcsak a technikai, a szakközépiskolai, valamint a politéchnikai képzés és oktatás általánossá válása révén, hanem számos más, iskolár kívüli ismeretforrás információja révén is — minden eddignél nagyobb mértékben fordul a technikai fejlődés történeté és jelenlegi valósága felé. Közismert igazság, hogy a múlt helyes szemlélete és sokoldalú ismerete nélkül nem lehet megismerni a jelent sem, s nem lehet jól előkészíteni a holnapot sem. „Ahhoz, hogy megismerhesstük napjaink műszaki fejlődésének jelentőségét, ismerünk kell az embernek a természettel folytatott történelmi harcát, felfedezéseinek és találmányainak történetét, a természet vak erői felett aratott győzelmeinek történetét” — olvassuk az első szovjet technikatörténeti szintézis bevezetésében.⁵ A történelem folyamán még sohasem vált érettebbé az igazság, hogy a tudomány és a technika új eredményei sohasem előzmény nélküliek, hanem az előző korszakokban rendszerezett ismeretanyagból szerves összefüggésben születnek meg és fejlődnek tovább.

A múlt helyes történelemszemléletének elemeiben gyökerezik — legalább is abban kellene gyökereznie — ifjúságunknak az az igénye is, hogy korunk technikai vívmányainak, alkotásainak, produktumainak nemcsak passzív szemlélője, élvezője kíván lenni, hanem alkotó, aktív részvevője, sőt továbbfejlesztője az élet minden területén. De ehhez arra van szükség, hogy tanulók valóban, rendszeresen és sokoldalúan megismerkedjenek a termelőmunka gyakorlataival, érdekeltébbé váljanak a termelőmunka folyamatában, produktív módon vegyenek részt az üzemi munkafolyamatokban. Ezért egyaránt felelősséget kellene vállalnia az üzemnek és az oktatási intézményeknek is. Ez a felelősség azonban nem mindig ölt olyan kézzelfogható és határozott formát, ami megnyugtató volna az elmélet és a gyakorlat szerves egységének biztosítása érdekében. S amikor társadalmunk és ifjúságunk elenyésző csekély rétegének cinizmusáról cikksorozatok számolnak be, erre a csökkent értékű felelősségre kevesen mutatnak rá.

Ifjúságunknak a közvetlen érdeklődése és a termelőmunkában való közvetlen érdekelttsége napjainkban tömegmértékben is azzal a felismeréssel jár, hogy az anyagi javak termelésének monnyisége és minősége a termelőerők egész tartományán belül — természetesen szocialista termelési viszonyok mellett — elsősorban a technikai kultúra⁶ színvonalától, a munkaszervezet (üzem) technikai felkészültségétől, valamint a termelés-

eszközök (a tulajdonképpeni technika), másrészt az emberi munkaerő, illetve annak a munkaeszközökkel való bántudása (technológia) tartoznak.”

³ *Érdely-Gruz Tibor*: A természettudományok néhány időszéri filozófiai problémájáról. M. M. Marxizmus — Leninizmus Okt. Oszt. Tájékoztató. 1963. 5. sz. I—II. köt. 5. l. (Kézirat gyanánt.)

⁴ *Nyilas József*: Korunk tudományos-technikai forradalmának néhány problémája. Kézirat, 1. l. (A felsőfokú intézmények marxizmus—leninizmus oktatóinak országos tudományos ülésszakán 1964. jan. 31-én elhangzott előadása.)

⁵ *Zvorkin — Ozsmova — Csernisev — Suhargin*: A technika története. Bpest. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 5. l.

⁶ *Vö. Makkai László*: A technika történeti fejlődésének törvényszerűségeiről. Technikatörténeti Szemle, 1963. l. sz. 14. l. „Az üzem ebben a bővebb, a munkaeszközöket, a munkaenergiákat, a mozgásátviteli ill. -átalakító szerkezeteket és a munkaadásokat — mint az üzemi gyakorlat objektívvalóságait — is magába foglaló értelemben technikai kultúrának nevezhető, mivel a „kultúra” szó hármas jelentése (művelés, művelődés, műveltség) tökéletesen fedi az aktív technikai tevékenység, a tapasztalatszerzés és a tárgyiasult tapasztalati kincs hármas egységét.”

ben való kollektív érdekeltség fokától függ. Ha ez így van szocialista termelési viszonyok között, történetileg egész sor kézenfekvő kérdés adódik:

Hogyan vezetett a termelőmunka fejlődésének az útja az első munkamegosztás időszakájától napjainkig?

Hogyan alakultak, változtak, fejlődtek a termelőmunka produktivitását meghatározó fenti tényezők az egyes társadalomtörténeti és technikatörténeti korszakokban, ill. periódusokban?

E tényezők lényeges fejlődése alapján miféle technikatörténeti korszakokat, periódusokat különböztethetünk meg, s e korszakok mennyiben esnek egybe a politikai gazdaságtan meghatározta társadalmi-gazdasági formációk fejlődési periódusaival?

A termelési mód fejlődése során miféle összefüggéseket és kölcsönhatásokat mutatnak e tényezők az egyes technikatörténeti periódusokban?

Mivel a technika tárgyi elemei, továbbá sajátos természeti és társadalmi mozzanatai — s az ezekben ható természetes és mesterséges folyamatok — összekapcsolódnak az ember fizikai és szellemi képességeivel és felkészültségével, azért ezek együttesét technikai kultúrának nevezhetjük. De kérdés, hogy ez a technikai kultúra a munkaszervezet különböző fokozatain a technikatörténeti korszakokban miféle sajátosságokat mutatott.

Milyen mértékben vitték előre a technikát alkotó, hordozó, alkalmazó és fejlesztő emberek (munkaszervezet, üzem), végső soron a dolgozó osztályok harcát egyfelől a természet erőivel, másfelől a kizsákmányoló osztályok visszahúzó erejével szemben?

Hogyan vált az ember fokról-fokra a természet erőinek leigázásával, ismeretlen tartományainak meghódításával, a termelési kultúra fejlesztésével, ugyanakkor az elnyomó osztályok ellen folytatott harcával óriássá?

Az osztályharcban miféle erőkkel kellett megküzdenie, hogy a termelés produktivitásával és a munka felszabadításával saját magát is felszabadítsa?

Mindezek olyan alapvetően mai kérdések, amelyekre nemcsak a felnőtt nemzedék, hanem ifjúságunk is választ vár, s javarészt már középfokú tanulmányai és termelési gyakorlata folyamán vár választ. E kérdésekre egyfelől az új korszerű tudományos munkák egész sorozata, másfelől a társadalmi valóság, a termelési gyakorlat gazdag tapasztalata adhat kielégítő választ. Az elméletnek és a gyakorlatnak ezt a szoros kapcsolatát kell kézzelfoghatóan érzékeltetnünk a történelemtanítás során. S ez az adott körülmények között jelenleg nem egyszerű feladat. Eredményes megoldásában azonban még csak kezdeti sikereket érhetünk el, s e sikerek csak akkor fokozódnak, ha a történeti kérdéseket elsősorban gazdasági, illetve technikatörténeti oldalról tudjuk megközelíteni.

A fenti kérdések különböző szintű és korszerű megválaszolása nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is széles körben foglalkoztatja a történettudomány alkotó és kutató apparátusát, de foglalkoztatja a pedagógiai gyakorlat és elmélet szakembereit is. A legszélesebb körben — éppen a tanulás, az ismeretszerzés termelékeny és célravezető módszereinek elsajátítása szempontjából — magát az ifjúságot. Az elméleti és a gyakorlati ismeretek mennyiségi és minőségi gyarapodása, a középfokú pedagógiai gyakorlat számára szükséges információs anyag termelésének növekedése, végül a tanulás, az ismeretszerzés és a gyakorlati alkalmazás igénye mindhárom területen arra készteti az embert (a kutatót, az oktatót és a tanulót), hogy az egyes történeti korszakokban sokoldalúan feltárják a fejlődés főbb mozzanatait. A fő feladat tehát az, hogy a történelmi fejlődésmentben az osztályharc mindhárom fő síkján (gazdasági, politikai és ideológiai síkon) egyaránt konkrétan felvöljöljük, megértsük és megismerjük az általános összefüggéseket és törvényszerűségeket, hogy nagyobb egységekbe foglalva sok részismeretet, hogy általános törvényekre vezetve vissza sok sajátos fejlődési tendenciát, elkerülve az egyoldalú szemléletmód ellentmondásait, valóban a valóságnak megfelelően, hiteles és meggyőző erővel keltsük életre a történeti múltat. Ennek pedig elengedhetetlen követelménye, hogy megajzoljuk a vizsgált korszak gazdasági- és technikatörténeti sajátosságait, hogy a történelmi múltat valóban az adott gazdasági helyzetből kiindulva magyarázzuk meg.

A marxizmus—leninizmus klasszikusai világosan kidolgozták és példamutató eredménnyel alkalmazták az egyetlen tudományos módszert és elméletet, a történelmi materializmust. Ismeretes, hogy pl. Marx kedvezőtlen körülmények ellenére is — „minthogy alaposan ismerte mind Franciaország gazdasági helyzetét a februári forradalom előtt, mind az ország politikai történetét a forradalom után — olyan leírást tudott adni az eseményekről, amely belső összefüggésüket azóta is utólérhetetlen módon tárta fel, és amely fényesen kiállotta azt a kétszeres próbát, melynek később Marx maga vetette alá”.⁷ — Számos példára hivatkozhatnánk Lenin műveiben is. A napjainkban zajló éles

⁷ Engels bevezetése *Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848—1850 c. művéhez. Marx—Engels: Válogatott művek, I. köt. 96. l. Bpest, Szikra. 1949.*

elvi vita is egyértelműen arra hívja fel figyelmünket, hogy a történelmi materializmus alkotó alkalmazása korunk tudományos-technikai forradalmának egyik legátfogóbb feladata. Ennek nagy eredményeit kell látnunk abban, hogy a szocialista országok történettudományában ez utóbbi évtizedben mind szélesebb és szélesebb körben válik gyakorlattá a marxista összehasonlító történeti módszer alkalmazása. Bár e módszer tartalmi körvonalait másképpen kell meghúzni, ha tudományos kutatásról, magas szintű tudományos elemzésről, másként, ha felsőfokú vagy éppenséggel középfokú oktatómunkáról, és ismét másként, ha ismeretszerzés és alkalmazás egymást átszövő fázisairól van szó adott körülmények között. Egy közös vonás azonban mindhárom szférában megtehető: az egymással ellentétes társadalmi osztályok objektív helyzetét és osztályérdekeit jellemző gazdasági-társadalmi szerkezet, az ezekben gyökerező politikai és ideológiai viszonyok elemzése. Ennek során a marxista összehasonlító elemzőképesség és termelékeny alkotó, illetve alkalmazókészség elemeinek mozgósítása, olyan színvonalra emelése, hogy a történettudomány a szocialista társadalmi tudatnak hatékony erőforrásává legyen, s ezúton közvetlen termelőerővé váljék. Ez a közös vonás is arra utal, hogy az elmélet nem csupán egyes kiváltságosok sajátja. „A mi elméletünk terjesztése, fejlesztése nem szűk kiválasztottak ügye, hanem ezreké, mindenkié, aki a maga helyén támogatni kívánja azt, s munkájával hozzá kíván ehhez járulni” — olvassuk az MSZMP Központi Bizottság irányelveiben.⁸

Amíg a marxista összehasonlító történeti módszer a történettudományban vagy e tudomány egyes ágaiban és ágazataiban egyre általánosabb és jellemzőbb törekvéssé válik, a nevelő-oktató munkában és általában a pedagógiai munka gyakorlatában még a kezdő lépéseket is alig találtuk meg. A tudományos kutatói és alkotó munkában, a marxista történetírásban ez a metodológiai törekvés megköveteli „egyfelől a kapcsolatok és kölcsönhatások tanulmányozását, másfelől — és ugyanilyen súllyal — az összehasonlítást, egybevetést más országok, mind a nyugat-európai, mind a szomszédos közép- és kelet-európai országok fejlődésmentével. Ezen a módon érhetünk csak célt mindenekelőtt a magyar gazdaságtörténet számos döntő problémájának vizsgálatában; ... pl. a feudalizmusból a kapitalizmusból való átmenet általános törvényszerűségei, — e törvényszerűségeknek a konkrét történeti folyamatban viszonylag „legtisztább”, „klasszikus” kifejeződése (Anglia), — az általános törvényszerűségek sajátos, a klasszikustól eltérő érvényesülése a közép- és kelet-európai országok fejlődésmentében, — utóbbiak sajátos fejlődésének egymással közös és országoként egyedi vonása stb.”⁹ Amíg a legkiemelkedőbb hazai és más szocialista országok történészeinek legújabb műveiben máris kimagasló eredmények születtek meg e módszer alkotó alkalmazása révén, az oktató munkában nélkülözniük kell nemcsak egy korszerű marxista történeti szakmódszertani kézikönyv használatát, hanem az összehasonlító történeti vizsgálat, tárgyalásmód egyéb (tantervi, tankönyvi, forrásszemelvényes) feltételeit is.

Nagy örömmel kell üdvözlőnünk az új középiskolai tantervnek ezt az igényét, hogy „az egyetemes, valamint a magyar történelem közötti párhuzamot szinkronisztikusan is látniuk kell a tanulóknak”. Ez az új tantervi követelmény is azt jelzi, hogy amikor a középfokú nevelő-oktató munka középpontjába a történelmi fejlődés tényeit és törvényszerűségeit kívánjuk állítani, s amikor összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban kívánjuk megismertetni a történeti folyamat három (gazdasági, politikai, ideológiai) síkját, feltétlenül rá kell mutatnunk a hazai és a nemzetközi fejlődés egyidejű hasonlóságaira és különbségeire is. Nem elégedhetünk meg tehát azzal a nagyon régi, de nem is marxista szemléletet tükröző hagyománnyal, miszerint a magyar és az egyetemes történet közötti összefüggéseket párhuzamos kronológiai táblázatokkal kívánták érzékeltetni.

A marxista összehasonlító módszer a középfokú nevelő-oktató munkában is sokoldalú elemzést, összehasonlító vizsgálatot követel. Meg kell állapítanunk — még hozzá a tanulók aktív bevonásával — azokat a megegyező és eltérő vonásokat, azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek az egyes társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődési fokai között, másrészt az egyes országok egyidejű fejlődési szintjei között a legjellemzőbbek voltak. A középiskolás korú fiatalok a dialektikus logikai készségnek olyan fokával rendelkeznek, hogy képesek megérteni sokrétű és bonyolultabb összefüggéseket is, sőt a tények és a jelenségek bonyolult láncolatában szívesen keresik a rendező elvet, és hamar felfedezik az általános törvényszerűségeket. Ezen az úton válik a marxista összehasonlító történeti módszer a nevelő-oktató munka fő módszerévé.

⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. Társadalmi Szemle, 1965, ápr. 18. Népszabadság, 1965. ápr.

⁹ Pácz Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bpest, Kossuth Könyvkiadó, 1963. 5–6. l.

Bátran állíthatjuk, hogy a tanulás, az ismeretszerzés, a megismerés folyamatában az emberi élet nagy pillanatai közé tartozik, amikor egy-egy mechanikusan (verbálisan, passzívan) elraktározott fogalom igazi testet ölt, amikor egy-egy szövegszerűen elsajátított tövényszerűség vagy elvi deklaráció valódi tartalmat nyer, illetve új, meggyőző elemmel bővül. Hány ilyen pillanat van a középiskolás korú fiatalok életében a történelem vagy akár más tantárgyak anyagának megismerése, megtanulása folyamán? De hány ilyen pillanat okoz örömet, érlel elvi meggyőződést vagy hány ilyen pillanat kelt csalódást? Hány pillanat érlel tanulás közben esetleg közönyösséget?

A tapasztalat azt mutatja, hogy általános iskolás korú tanulóink jóval gyakrabban részesülnek a „nagy pillanatok” örömteli élményeiben, mint a középiskolás korú fiatalok. Vajon mi lehet ennek az oka, illetve miféle okokra vezethető ez vissza?

Vannak, akik arra hivatkoznak, hogy a két iskolatípusban (alapfokú és középfokú) a koncentrikus felépítés és elrendezés minőségi és mennyiségi szempontból nem mutat fel olyan különbségeket a követelményrendszerben, amelyek a középiskolás korú tanulók élményigényeit kielégítenék. Ebben van valami igazság, bár ezt az elgondolást érdemes volna részletes vizsgálat tárgyává tenni úgy, hogy az életkori igényekhez mérve összehasonlítsunk az általános iskola V. osztálya számára szerkesztett tananyagot a középiskola I. osztálya számára szerkesztett anyaggal és így tovább: a VI. és a II., a VII. és a III., valamint a VIII. és a középiskola IV. osztályának párhuzamos anyagát. Mindjárt kiderülne azonban, hogy elsősorban nem itt kell keresnünk az alapvető okot. Véleményem szerint inkább nevelő-oktató munkánk módszereinek egyoldalúságában és igénytelen-ségében találjuk meg az igazi okot. Mert amíg az általános iskolai történelemtanítás módszertani gyakorlata széles skálán vonultatja fel az olvasmányos, eseményes, leíró, elbeszélő, szemléletes, érzelmileg, értelmileg egyaránt motivált módszerek színes változatait, a középfokú gyakorlat általában azzal kíván magasabb fokon konfrontálni, hogy szinte csak az elemző magyarázat és az ex cathedra előadás formájában lép a tanulók elé. Így a kollektív feldolgozás erőfeszítéseiben kevésbé válnak részessé és érdekeltté a tanulók, pedig ez ezen a fokon alapvető követelmény.

Ezt az egyoldalú gyakorlatot mindenképpen fel kell számolni, ha lényegesen jobb eredményeket akarunk elérni a középfokú nevelő-oktató munkában. Azon túl, hogy az olvasmányos, az eseményes, a leíró, az elbeszélő és szemléletes módszerek színes változatait a középiskola sem nélkülözheti, arra kell törekednünk, hogy az egyes történeti korok gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai valóságát sokrétűen megelevenítsük, hogy tanulóink minden egyes órán érdekes, új, eddig még ismeretlen élményekhez jussanak el. Ezek az élmények azonban csak akkor válnak igazán gyümölcsözővé, ha a tényanyag közös feldolgozásában lépcsőzetesen alkalmazzuk az összehasonlító történeti módszert.

A nevelő-oktató munka folyamán a kollektív anyagfeldolgozásnak olyan feltételeit kell biztosítanunk, hogy a tanulók gondolkodási kapacitásának elemeit, dialektikus logikai készségük erőit az egyes fejlődéstörténeti korszakok alapvető tényeire és törvényszerűségeire, illetve ezek tartományán belül a megelőzőhöz viszonyított lényeges különbségeire irányíthassuk. Kiemelve főként azokat az ismeretelemeket, amelyek — túllépve az alapfokú követelményeken — valóban középiskolai fokon szükségesek. Ez a módszertani törekvésünk a tanulók tudatában is olyan értelmi munkát érlel, amelyben az összehasonlító műveletnek mindhárom tényezője (a hasonló, a hasonlított, a hasonlóság alapja: egyező és eltérő vonásai, megegyezései és különbségei) kézzelfoghatóan szerepel.

A történelem és különösen a gazdaság- és technikatörténet igen alkalmas annak kézzelfogható és lépcsőzetes igézőlésére, hogy a fejlődés folyamán az anyagi és szellemi kultúra elemei sohasem előzmény nélküliek, hanem szervesen épülnek azokra az elemekre, amelyeket a mindenkori élő nemzedékek az előző korszakokban felhalmoztak, amelyekért a korábbi remezdékek óriási áldozatokat hoztak egyrészt mindennapos termelés és alkotó tevékenységük, másrészt az elnyomó, az uralkodó osztályok ellen folytatott osztályharcuk során „politikai, gazdasági s egyben ideológiai síkon, ahogy az osztályharc három fő síkját Engels felvázolta”.¹⁰ Középfokon is érdekfeszítő tehát és izgalmas élmény nyomon követni az embert, a termelési kultúrát hordozó tömegeket a természeti és a társadalmi valóság talaján vezető sok évezredek és lépcsőzetes úton.

Sajátos életkori igényeknek megfelelő elemző és összehasonlító értelmi munkát a középfokú történelemtanítás korszerű gyakorlatában is csak az összehasonlító marxista történeti módszer segítségével végezhetünk. Ugyanakkor az előzőekből az is világos, hogy az ismeretszerzés, a tanulás korszerűsítését és produktivitását is csak a módszer hatékony alkalmazása révén növelhetjük. Ha az egyes szaktudományok, tudományágak és ágaza-

¹⁰ Puch Zsigmond Pál: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. (Hozzászólás Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmushoz c. tanulmányához.) Századok, 1962, 3-4. sz. 394. l.

tok tudományos kutatói feldolgozásában alapvető követelménnyé vált, hogy ezek eredményeit a holnaphoz vezető út mozzanataiban lássa és ismerje fel nemzedékünk, ha „a jelen megértése és a jövő irányítása céljából minden emberi intézmény közül éppen a tudományban van legnagyobb szükség a múlt feltárására”,¹¹ akkor ez a megállapítás különösen érvényes a történelemtudományokra, s az ifjúság szempontjából: a történelem tantárgyi anyagának a középiskolai igényekhez igazodó tankönyvi feldolgozására.

Egyfelől az egyes szaktudományok, a tudományágak — s ezeken belül főként a műszaki és természettudományok, valamint a társadalomtudományok — újabb eredményeinek iskolai felhasználása, tantárgyi kidolgozása, másfelől pedig a középfokú művelődési törzsanyag tankönyvi meghatározása, végül pedig az ezeknek megfelelő tantárgypedagógiai s főként metodikai követelmények finoman differenciált felvázolása még korántsem tekinthető lezártnak. Bátran állíthatjuk, hogy az új középiskolai tankönyvek szerkesztőinek a korszerűsítést illetően nem csekély feladatokat kell megoldaniuk minden eddigienél jobb eredménnyel. Még akkor is rendkívül nehéz munka ez, ha a gondosan elkészült új tantervek és a nevelési terv minden eddiginél több és hatékonyabb segítséget tudnak nyújtani a tankönyvíráshoz, illetve szerkesztéshez.

Ismeretes, hogy a történelem középiskolai tantárgyi anyagának korszerű összeállítására, rendszerbe foglalására, didaktikai és metodikai feldolgozására, tehát tankönyvi kiképzésére egyike a legnehezebb soron következő feladatoknak. Részben tantárgyunk komplex jellege, részben a történelemtanítás komplex pedagógiai feladatainak rendszere azt a sürgető követelményt tűzte napirendre, hogy a történelem tantárgyi anyagának feldolgozásában az eddiginél sokkal következetesebben és jóval mélyrehatóbban alkalmazzuk az összehasonlító történeti módszert. A tankönyvszerkesztésben is olyan jellegű módszerről van szó, amely a történeti fejlődés folyamár az egyes társadalmi-gazdasági formációkon belül az egyes fejlődési szakaszok szintjét a legjellemzőbb vonásokkal ábrázolja, de megállapítja azt a differenciát is, amely az előző fejlődési szakasztól, majd az ezt követő szakasztól is világosan megkülönbözteti. Ezzel megfelelő alapot szolgáltat a valóban elemző, összehasonlító és kritikai jellegű ismeretszerzés, a produktív tanulás számára is. Itt is olyan történeti módszerről van szó, amely lehetőséget nyújt az egyetemes történeti és a hazai történeti fejlődés szféráinak összehasonlítására adott történeti, társadalmi-gazdasági formáción belül, amely lehetővé teszi a fejlődés ütemének, ritmusának, időbeni megegyezéseinek és eltéréseinek konkrét felvázolását, valamint a végső törvényszerűségek összegezését.

Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy ilyen összehasonlító történeti módszer következetes alkalmazásának a tankönyvszerkesztésben nem is voltak meg a szükséges és korszerű feltételei. Történelemtankönyveink éppen a régi hagyományok alapján, majd a gazdaságtörténeti szemlélet viszonylag lassú térhódítása miatt inkább a termelési viszonyok fejlődését, a politikai történet eseményeit hangsúlyozták túl a termelőerők és a technikai kultúra korszakokként elért színvonalának konkrétabb és sokoldalúbb ábrázolása helyett. A gazdaságtörténeten belül csupán az utóbbi fél évtizedben folyik intenzívebb technikatörténeti kutatómunka, amely az általános technikai érdeklődésnek megfelelően marxista igényű technikatörténeti szintézist kíván létrehozni, de addig „az általános történeti szintézisben sem tudjuk a termelőerők elsődleges történelemalkotó szerepét konkrétan kifejteni”.¹² Ha tehát a történettudomány ilyen alapvető feladat előtt áll, még inkább elmondhatjuk ezt a középfokú tantárgyi anyag jelenlegi helyzetéről. Ez a viszonylagos elmaradás napjainkban mind több és több gondot okoz a történelemtanítás korszerűsítéséért folytatott harcban.

Miután a tanítási munka gyakorlata során szerzett tantárgypedagógiai tapasztalatok szinte napról napra felvetik a fentebb érintett tartalmi és módszertani problémákat, úgy gondolom, nem lesz haszon nélküli, hiábavaló a problémákat néhány példával is megközelíteni. Szükség van erre azért is, mert nemcsak a történettudomány kutatói és szakemberei, nemcsak a tankönyvek szerzői és szerkesztői, hanem a középfokú oktatás nevelői és tanárai is arra törekszünk, hogy tanulóink egyre fokozódó történeti érdeklődését és igényeit korszerű színvonalon biztosítsuk, sőt a lehetőségekhez képest növeljük is.

Napjainkban már sokszor ott tartunk, hogy egyes történelmi témák tanítási órai kollektív feldolgozásához a használatban levő tankönyvek igen keveset tudnak nyújtani. Ezért sok esetben mind a szaktanárnak, mind a tanulóknak egész sor egyéb forrásmunkát és segédanyagot kell esetenként felkutatniuk, hogy viszonylag korszerűen felépíthessék a tanítási óra folyamán az oktatási, a nevelési és a képzési feladatok összefüggő rendszerét, s így találják meg a kollektív feldolgozás valóban hatékony, racionális módszerét, az

¹¹ John D. Bernal: Tudomány és történelem. Bpest, Gondolat Könyvkiadó, 1963. 4. l.

¹² Makkai László: A technika történeti fejlődésének törvényszerűségeiről. 10. l.

ismeretszerzés leginkább termékeny formáit. Egész sor olyan történeti fogalomról van szó (termelési folyamat, gyártási folyamat, termelési technika, technikai termelőerő, a szellemi és a fizikai munka lényege, uralkodó eszmék, objektív osztályviszonyokat tükröző eszmék, a technikai kultúra elemei, a termelési kooperáció, a munkaszervezet, az üzem stb. fogalmak), amelyeknek korszerű kifejtését nem is tartalmazhatták a 4—5 évvel ezelőtt készült tankönyvek. Ugyanis nem álltak rendelkezésre megfelelő mértékben a tudomány legújabb forrásai.

Egész sor olyan anyagrészt — elsősorban korszerű gazdaság- és technikatörténeti anyag — hiányzik tankönyveinkből, amelyeknek hiányai sok esetben feltűnően hézagossá teszik a termelőerők és a termelési viszonyok összefüggéseinek meggyőző erejű elemzését. Egész sor olyan tanmeneti téma van, amelyeknek kollektív és korszerű feldolgozásához kitűnően válogatott tankönyvi szemelvényanyagra volna szükség, hogy a történelmi folyamat gazdag, színes világának levegőjét tanulóink valóban megérezzék, s amelyeknek elemzése során értelmi, erkölcsi és technikai készségeik csakugyan fejlődjenek. Egész sor olyan tanmeneti téma van, amelyek a történetiszemléletünk nacionalista maradványaival kapcsolatosan kialakult éles elvi, tudományos ideológiai vita eredményeit és tanulságait sürgetik hasznosítani. Nem kevés azoknak a tanmeneti témáknak a száma sem — elsősorban tudománytörténeti: földrajz, irodalom, kémia, biológia, fizika, filozófia stb. —, amelyeknek tantárgyi anyagában a fejlődés fő tendenciáinak konkrét érzékeltetése érdekében a tankönyvbe is be kell építeni a tantárgyi koncentráció információs anyagát, mert ez nemhogy túlterhelést jelentene a tanulók számára, hanem inkább megkönnyítené a tanulást, noha látszatra némileg növelné a tankönyv terjedelmét.

Az itt felsorolt gondok persze nem arról beszélnek, hogy a történelemtanár minden áron szabadulni akar tőlük, ez teljes képtelenség is volna, csupán azt szeretném jelezni, hogy a hiányosságok kikapcsolása révén rengeteg időt és energiát takaríthatnánk meg (diák és tanár egyaránt), olyan időt és energiát, amelyet a korszerű ismeretek gyakorlati alkalmazására, alkotó jellegű munkára használhatnánk fel. Nem arról van tehát szó, mintha egy valóban korszerű, a modern tudományos terminológiát megfelelő szinten alkalmazó, a történeti folyamat valóságát szemléletesen ábrázoló, az összehasonlító történeti módszer alapján megírt tankönyv esetében majd eltekinthetnénk a tantárgypedagógiai felkészülés szükségyszerű követelményeitől. Csupán arról a szükségszerű igényről van szó, hogy a középfokú művelődési anyagot átfogó történelemtankönyv valóban tartalmazza is az egyes tantervi és tanmeneti témák törzsanyagát, e törzsanyag olyan tartományát, amely a tanuló felkészülésének is valóban alapvető és megbízható forrása lehet, ugyanakkor a történelemtanár részére is lehetőséget ad a korszerű oktatási, nevelési és képzési feladatok arányosabb és hatékonyabb kidolgozására.

Hogy ennek a korszerű igénynek az eddigieknél egy fokkal magasabb szinten megfelelhessünk, jóval szélesebb területen, sokkal következetesebben és sokoldalúbban kell alkalmaznunk az összehasonlító történeti módszert az alap-, a közép- és a felsőfokú kutató- és alkotó munkában, ugyanúgy a közép- vagy felsőfokú nevelő-oktató munkában, valamint a tankönyvszerkesztésben.

Az eddigiekben igyekeztünk rámutatni azokra a forrásokra és szükségyszerű igényekre, amelyek tantárgyunk tartalmi és formai elemeinek korszerűsítését általában és nagy összefüggésekben sürgetik. A továbbiakban inkább tantárgypedagógiai oldalról — közelebbről a nevelőmunka oldaláról — vesszük vizsgálat alá a középfokú történelemtanítást s ebben a technikatörténeti érdeklődés forrásait.

Évek óta hangsúlyozzuk, hogy a korszerű oktatási folyamatban az ismeretszerzés és az alkalmazás egymást átszövő fázisaiban a feldolgozott anyag elemei csak akkor válnak a történeti megismerés világnézeti, szemléleti elemeivé, ha az elvi deklaráción túlmenően elégséges tárgyi anyag alapján ábrázoljuk az adott történeti korszakokat. Magától értetődik, hogy egy adott társadalmi formáció — s azon belül egy-egy fejlődési szakasz — anyagi és szellemi kultúráját, a társadalmi és osztályharcok objektív okait és mozgató erőt nem tudjuk felvázolni megfelelő gazdaság- és technikatörténeti ismeretek nélkül. S miután történetiszemléletünknek egyik leggyengébb pontja éppen az, hogy az osztályharcok elemzése során is gyakran elhanyagoljuk a gazdasági szerkezet konkrét valóságának sokoldalú vizsgálatát, s miután a tantárgyi anyagban sem találjuk meg a termelőerők — s ezen belül a technika — fejlődését valóságosan feltáró technikatörténeti ismeretek összegezését, pedagógiai hatásukat illetően a következő nehézségekkel kell számolni:

a) a termelőerők hiányos és hézagos felvázolása miatt a termelési mód két oldalának — a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásának — szükségyszerű összefüggéseit sok esetben csak szólamyszerűen ismerik meg tanulóink, s ez csökkenti a meggyőző elemek állományát, sémákban való gondolkodásra készítet.

b) egy-egy társadalmi-gazdasági alakulatban az alap és a felépítmény összefüggéseinek, objektív osztályérdekeket kifejező ellentmondásainak vizsgálatát inkább a felépítmény oldaláról közelítik meg, holott éppen az elnyomott, a dolgozó osztályok oldaláról, s elsősorban a termelési viszonyok oldaláról volna ez a megközelítés célravezetőbb,

c) a technikai termelőerők történetének, a technikai kultúra történeti fejlődésének, e fejlődéstörténet törvényszerűségeinek csupán vázlatos és hézagos ismeretében sokszor inkább az uralkodó osztály objektív helyzetét és érdekeit tükröző uralkodó eszmék, felépítmény jellegű jelenségek kerülnek elsődleges megvilágításba, s ugyanakkor az alávetett dolgozó osztály objektív helyzetét és érdekeit tükröző elnyomott eszmék és felépítmény jellegű jelenségek nem kapnak hangsúlyt. Az elnyomott osztályok eszméi, politikai és ideológiai törekvései csupán az osztályharc legmagasabb fokán, a forradalmakban kerülnek elemzésre.

A történelemtanítás világnézeti hatékonyságának fokozását ebben a három jelenségben, az itt fellelhető szemléleti korlátok feloldásában kell megtalálnunk. Ahhoz, hogy például a korai feudalizmus korának termelési módját az összehasonlító történeti módszer követelményei szerint valóban sokoldalúan és meggyőzően megrajzoljuk, sokkal differenciáltabban és meggyőzőbben kell tárgyalnunk a korai feudalizmus korának termelőerőit és ezen belül termelési technikájának színvonalát. Míután az antik anyagi és szellemi kultúra a korabeli civilizált világnak egy nagyon kis részében — nevezetesen Nyugat-Európában — összeomlott, az Európa-centrikus szemlélet alapján hajlamosak vagyunk arra, hogy elfelejtsük a közel- és távol-keleti népek anyagi és szellemi kultúrájának egyidejű virágzását. „A hagyományos történelemoktatás annyira eltérbe helyezte a római birodalomnak és különösen nyugati felének történetét, hogy az emberek már-már hajlamosak azt hinni: — a III. századtól a IX. századig teljesen kipusztult a földön a civilizáció.”¹³ Az igaz, hogy a koraközépkor termelőerői és technikai kultúrájának színvonala viszonylag alacsony szinten mozgott, de ezt össze kellene hasonlítani az iszlám, a perzsa, az indiai és a kínai fejlődés egyidejű színvonalával, hogy némi fogalmunk legyen a keleti népek történeti fejlődéséről.

E területek a jelzett korszakban a kereskedelem révén szoros kapcsolatba kerültek egymással, s ennek a piacnak „nagy felvevőképessége a gyártási technikák jelentős tökéletesítésére vezetett, mégpedig elsősorban a szövés, a fizekesség és a fémmegmunkálás terén. A nyüstös szövőszék, az öntözőgépek s a középkori Európát átalakító más kulcsfontosságú mechanikai, navigációs találmányok számottevő része ebben az időben valószínűleg Keletről származott.”¹⁴ Noha Nyugat-Európában a korai feudalizmus idején a mezőgazdasági technika szintje magasabb volt, mint a hanyatló és pusztuló rabszolgarendszer idején, a jelenlegi anyag alapján nem tudjuk ezt konkrétan igazolni. Pedig nemcsak a kezdetleges faeke, hanem a VIII–IX. században már a kerekesebb nehézeke, a hámszerszám, a patkó, a kengyel, a kéziszerszámok, a vízimalmok széleskörű elterjedése, a viking vitorláshajók vagy a hármas vetésforgó alkalmazása jelezték a nyugati fejlődés technikai színvonalát is.

Ilyen előzmények alapján nem csoda, ha tanulóink nem látják a termelőerők egészét (munkatárgyak, munkaeszközök, emberi és egyéb munkaerő, munkaenergia, technikai készség, felkészültség), s ezért tudatukban korántsem hiteles vonásokkal jelenik meg a korai középkor saját munkaeszközeivel, munkaerejével és technikai felkészültségével, tapasztalataival termelő és robotoló jobbágyparasztja és kézművese. Ezért nem lesz hiteles az a kép sem, amely az uralkodó osztályról kialakul a tanulók reproduktív képzetében. Pedig „a pepok, a nemesek és királyok kislétszámú uralkodó osztálya semmi produktív munkát nem végzett... Mivel nem ismerte a termelés tényleges módszereit, nem is vehette észre a technikai tökéletlenségeket, s mivel gyakorlati tudása sem volt, nem is eszközölhetett javításokat azokon.”¹⁵ Nyilvánvaló, hogy ilyen és ehhez hasonló mozzanatok útján lehetne világosabb képet rajzolni a „sötét” középkor termelési viszonyairól, a termelési viszonyok ellentmondásainak sokrétűségéről. Így válnék kézenfekvőbbé, hogy a korai feudalizmus korának termelési-technikai fejlődését is azok a dolgozók vitték előre, akik tisztában voltak a termelési technika eljárásaival, akik az egész termelőmunkát végezték, s így rendelkeztek azokkal a szükséges képességekkel, gyakorlati tapasztalatokkal, technikai felkészültségekkel és készségekkel, amik az anyagi javak előállításához szükségesek (mezőgazdasági és ipari termékek egyaránt).

Tantárgypedagógiai szempontból — a világnézeti nevelés mellett éppen a termelőmunkára, a gyakorlati életre való nevelés érdekében — tehát arra van szükség, hogy az egyes társadalmi-gazdasági formációk nagy fordulón, sőt például a feudalizmus és a

¹³ John D. Bernal: Tudomány és történelem. 163–164. l.

¹⁴ Uo.

¹⁵ S. Lilley: A történelem, az ember és a gépek. Bpest, Szikra Könyvkiadó. 1949. 26. l.

kapitalizmus korának különböző fejlődési szakaszain is, differenciáltabban vázoljuk fel az anyagi-technikai bázis legjellemzőbb vonásait. Ezért is szükség van rendszerezett technikatörténeti ismeretekre.

A nemrégiben lezajlott ifjúsági tudományos vetélkedők és versenyek tapasztalatai is azt jelzik, hogy legkiválóbb tanulóink megértik az alap és a felépítmény összefüggéseinek történeti alakulását, de kevésbé ismerik fel a technikai kultúra elemeinek történeti folyamatosságát, azt, hogy ezek a régi alappal nem semmisülnek meg, hanem a különböző formációkon belül is szakadatlan egymásraépültség révén folyamatos fejlődésben vannak. Ezért ezt pusztán eszmei, felépítményi oldalról nem lehet megközelíteni az egyoldalúság veszélye nélkül. Ez a felismerés valóban csak a termelőmunkában való közvetlen érdekelt-ség és gazdag tapasztalat nyomán válik kézzelfoghatóvá. A termelőmunkában való közvetlen részvételnek tehát idővel meglesz majd az a hatalmas eredménye is, hogy reálisabban, hitelesebben, meggyőzőbben tudjuk vizsgálni a termelésben dolgozó tömegek évezredek történelemalkító szerepét, s ezzel szemben nem helyezzük előtérbe az osztályharcok ábrázolásában az uralkodó osztály uralkodó eszméit — mint kizárólagos felépítményi elemeket.

Régi történetírásunkban s így történelem tankönyveinknek is egyik szemléletbeli fogyatékosága volt, hogy valamely történeti kor jellegét nem az alapvető társadalmi és gazdasági fejlődés, az anyagi kultúra lényeges mozzanatai alapján határozták meg, hanem ideológiai felépítményük alapján, e felépítményben is inkább az uralkodó osztályok uralkodó eszméi alapján. Történelemszemléletünk nacionalista maradványainak elemző tanulmányozását tartalmazó tudományos, ideológiai-pedagógiai vita során több hivatkozás történt a Kommunista Kiáltvány ama alapvető megállapítására, hogy „valamely kor uralkodó eszméi mindenkor csak az uralkodó osztályok eszméi voltak”.¹⁶ Úgy gondoljuk, hogy a középfokú történelemtanítás számára is teljes egészében világossá vált az idézett tétel értelmezése abban a rendkívül árnyalt és mélyreható elemzésben, amelyet a Századok 1962. 3—4. száma¹⁷ közölt a vita anyagából. Tárgyalt kérdésünk szempontjából csupán azt emelném ki az elemzés anyagából, hogy az idézett tétel — amelyet Marx először a Német Ideológiában fogalmazott meg — „egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget, sőt impliciten éppen tartalmazza is, hogy — persze az uralkodó osztály eszméinek urálna mellett s azzal szemben — az alávetett osztály is kifejleszt saját társadalmi létéből, objektív helyzetéből olyan eszméket, ideológiai formákat, amelyek valóságos viszonyokból sarjadnak, bizonyos fokok ... tükrözik a kizsákmányolt osztály helyzetét, ... szolgálják érdekeit, osztályharcát az uralkodó osztály ellen — politikai, gazdasági s egyben ideológiai síkon”. S miután nyilvánvaló, hogy az uralkodó osztály uralkodó ideológiája mellett a dolgozó, termelő osztály feltörekvő haladó ideológiájára, a termelési és technikai kultúrát alkotó és hordozó osztályok ideológiájára kevesebb figyelmet fordítottunk, arra van szükség, hogy a valóságnak megfelelően feltárjuk a társadalmi progresszió élén haladó osztályok és rétegek tudattartalmát, haladó, forradalmi ideológiájának összetevőit is. S amikor ezt helyezzük előtérbe, nem arról van szó, mintha az osztályharcok történeti folyamatának ábrázolása során lemondhatnánk az uralkodó osztályok uralkodó ideológiájának ismertetéséről és elemzéséről. E két egymással szemben álló s általában ellentétes osztályérdekeket kifejező ideológia elemeinek összefüggéseit és kölcsönhatásait és egész dialektikáját csak úgy tudjuk feltárni, ha mindkettőnek megvizsgáljuk tartalmi sajátosságait.

Nem kis feladattal állunk tehát szemben, amikor az anyagi és szellemi kultúra két szférájának összefüggéseit kívánjuk megismerni. Persze, sokkal egyszerűbb a könnyebb utat választani, de „ne felejtjük el, hogy a művészet, az irodalom és az elméleti tudomány a régi világban a kevés gazdag és dologtalan ember kiváltsága volt. . . A civilizáció színvonalát nem szabad pusztán az intellektuális kultúra csúcspontjaihoz mérni, hanem az egész népesség életnívóját kell tekintetbe vennünk. Ez utóbbi viszont az eszközök és módok tökéletesítésétől függ, amelyekkel az ember megélhetését a természetől kicsikarja; tehát a technikai találmányoktól és azok alkalmazásától”.¹⁸ A nehezebb út a dolgozó osztályok, az elnyomott osztályok technikai, erkölcsi és intellektuális kultúrájának a feltárása, de csak ez vezethet a történelmi korszakok konkrétebb, hitelesebb és differenciáltabb bemutatásának lehetőségéhez.

„Az ideológia alakulási nem olyan nyilvánvalóak és szembeötlőek, mint a technika változásai és a termelőeszközök csodálatos fejlődése a századokon át. Annál inkább fontos az egyes korok megismeréséhez, hogy tisztában legyünk ideológiájával is, hiszen minden, ami az embereket mozgatja, a gazdasági érdek, az osztályérdek az emberek fején

¹⁶ Marx—Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. Bpest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 54. l.

¹⁷ Pech Zs. P.: i. m. 393—399. l.

¹⁸ S. Lilley: i. m. 49. l.

megy keresztül. a fejben eszmei, ideológiai alakot ölt, s az ideológia viszonylagos önállóságra is szert tehet.”¹⁹ Ezért a történeti ábrázolásban a néptömegek életére, küzdelmeire fordítjuk elsősorban a figyelmünket, még akkor is, ha erről kevesebb írásos kútfő áll rendelkezésünkre.²⁰

A néptömegek közvetlenül élik át a történelmet, s a történelem nem más, mint az ő felemelkedésük és elnyomatásuk, az ő örömeik és szenvedésük, az ő küzdelmeik és győzelmeik láncolata. Hogyan tudjuk tehát korszakonként a technikai kultúra színvonalának konkrét körvonalazása nélkül megismerni a névtelen dolgozó tömegek, a valóban termelő, cselekvő emberek gondolatait, érzéseit, képzeit és élményeit a maguk gazdagságában, szíriességében és sokoldalúságában? — Talán éppen az anyagi és technikai kultúra keletkezés- és fejlődéstörténetének elhanyagolásával magyarázható a még többé-kevésbé jelenleg is fennálló helyzet, hogy például a koraközépkori, a középkori, az újkor eleji jobbágyparaszt és feltörekvő kézműves polgár, az anyagi javak fő termelőereje, a termelési technika birtokosa, vagy később a virágzó feudalizmus árutertermelő jobbágya, azután a „szabad-paraszttság” különböző rétegei még mindig nem úgy jelennek meg szemléletünkben, mint az agrártermelés vagy az ipari termelés döntő szereplői, az anyagi és a technikai kultúra valódi hordozói, hanem javarészt úgy, mint a létezés, a történet pusztá tárgyai — tehát: egyoldalúan, sematikusan, színtelen, jellegtelen, meghamisított alakban.

Fő vonásaiban emiatt, s továbbá mivel kevésbé tudunk lényeges különbségeket felmutatni a középfokú tantárgyi anyagban például a feudalizmus korabeli fontosabb fejlődési szakaszok, másrészt a különböző európai övezetek (nyugati, közép-európai és keleti) parasztjainak, illetve jobbágyparasztjainak gazdasági, szociális helyzete, jogállása, politikai, ideológiai fejlődését illetően, tanulóink a feudalizmus évszázadain vörös fonalként végighúzódo paraszti osztályharcok különböző formáit, a parasztfelkelések okait, mozgató elemeit, rugóit, sőt egyszerűen az osztályharcok eseménytörténetét sem ismerhetik meg e maguk gazdag differenciáltságában. Éppen ezért egyrészt az anyagi, technikai kultúra birtoklásának, a dolgozó osztályok részéről történő fejlesztésének — s nemcsak az uralkodó osztály részéről történt tulajdonjogi kisajátításnak — tényeivel lehetne ezt a megszükkült, sematikus képet valóban hitelessé és meggyőzővé avatni a történelem-tanítás során.

Másrészt a legkorszerűbb gazdaságtörténeti kutató murka is arra hívja fel a figyelmet, hogy egyetemes történeti szemlélet nélkül magát a magyar történelmet sem lehet igazán mélyen megvilágítani. Pl. . . ., a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának összehasonlító vizsgálatánál különösen fontos, hogy . . . a mezőgazdasági árutertermelés fejlődésének mindkét útját szem előtt tartjuk: mind a földesúri, mind a paraszti árutertermelés irányzatát, annál is inkább, mivel éppen e két tendenciának a viszonya, aránylagos súlya az egyes országokban, illetőleg az egyes történeti korszakokban, kínálkozik ez országok, illetve korszakok közötti összehasonlítás egyik fő ismérvéül az agrártörténész számára. Nem utolsó sorban éppen akkor tudjuk megragadni az országok és fejlődési periódusok közötti hasonlóságokat—különbségeket az agrárviszonyok területén, ha azt tesszük mérlegre, hogy a kérdéses országokban, illetve fejlődési szakaszokban a két fő irányzat, a mezőgazdasági árutertermelésnek és a nagyüzem kialakulásának két fő útja hogyan viszonyult egymáshoz, milyen súllyal érvényesült”.²¹ Ezen az alapon lehet majd világosan és konkrétan feltárni a paraszti osztályharcok anyagi és eszmei rugóit egyaránt.

Ez a máris gazdag eredményt hozó tudományos kutatói program és ez az igen gyümölcsöző metodikai törekvés távlatokban is azt jelzi, hogy a középfokú történelem-tanítás pedagógiai hatását is ezúton növeljük.

Pedagógiai hatás szempontjából a fent vázolt hézagossággal függ össze a harmadik nehézség is, az ti., hogy a szükséges gazdaság- és technikatörténeti ismeretanyag láncszemeinek hiányosságai miatt helyenként inkább a politikai és ideológiai felépítmény jellegű tényezők, ezen belül is csak az uralkodó osztály eszmei kerülnek elsődleges megvilágításra. Pedig nyilvánvaló, hogy az eszmék és egyéb tudattartalmak — mint az objektív osztályhelyzet tükröződései — másként jelentkeznek a paraszt és a földesúr, a munkás és a tőkés tudatában. Ellentmondásuk is az alapon létrejött ellentmondások tükröződése. Tehát hogy összehasonlítva tanulmányozhassuk, elsődlegesen az alapon végbement folyamat egészét kell megvilágítanunk. Bár tanulóink a különböző szaktárgyi órákon, de

¹⁹ R. Várkonyi Ágnes: A haza fogalma a feudalizmusban. A TIT Történelmi Választmányának közlönye Történelem, 1964. 2. sz. 91—92. l.

²⁰ Vö. Elekcs Lajos: Haza és jobbágyparaszt. (Megjegyzések a haza-fogalom történeti fejlődésének kutatásához.) Új Írás, 1963. 5. sz. 615—620. l.; *Mód Aladár*: Beszéljünk világosan! 843—847. l.; *Mód Aladár*: Károlyi Mihály ideológiai örökségéről. Párttörténeti Közlemények, 1964. 4. sz. 62—92. l. stb.

²¹ *Puch Zs. P.*: i. m. 423. l.

egyéb — iskolán kívüli — ismeretforrások információi alapján is gyakran találkozunk az alapvető törvényszerűséggel: „Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük az, ami tudatukat meghatározza”,²² mégis inkább éppen a történelem-tanításban van szükség ennek tömeges és konkrét igazolására. Elsősorban annak igazolására, hogy az anyagi és technikai kultúra fejlődését — tehát mint egy adott emberi társadalomnak az adott természeti környezettel vívott küzdelmét, természetátalakító munkáját — nem lehet az uralkodó osztályok uralkodó eszméihől levezetni. Annak igazolására, hogy a termelőerők — s ezen belül a technikai termelőerők — természeti és társadalmi elemei, az anyagi termelésnek az adott társadalomban fő eredményei, továbbá az embernek, mint a technika hordozójának mindenoldalú fizikai és szellemi képességei — keletkezését és gyarapodását nem lehet a tudatra, az eszmékre, ezek „elsődleges-ségére” visszavezetni. E törvényszerűséget tanmeneti tematikus feldolgozás során világosan tanulmányozhatjuk a jelenlegi tantárgyi anyag alapján is, de következetesen végigvezetni csak az összehasonlító történeti módszer segítségével tudjuk.

Sokkal inkább nehezebb feladat technikatörténeti korszakokként legalább hozzávetőleg meghatározni, hogy a technikai kultúrának miféle anyagi és eszmei elemei voltak, s ezek hogyan függöttek össze. Ehhez arra volna szükség, hogy a termelőerők tartományában és sajátosan a technikai termelőerők együttesében, a technikai kultúra állományában világosabban lássuk azokat az elemeket, részeket, mozzanatokot, amelyek anyagi, tárgyi (termelőerő) jellegűek, azután azokat az elemeket, amelyek tulajdoni és áru- (termelési viszony) jellegűek, s végül ezekkel összefüggően azokat az elemeket, amelyek az emberi, a társadalmi tudatformák tartományába tartoznak. Ez rendkívül finom összehasonlító elemző-munkát igényel, de nélkül olyan mechanikus technicista szemlélet alakulhat ki, miszerint a technikai kultúrát is vagy csak az alaphoz, vagy csak a felépítményhez sorolják. Bár nyilvánvaló, hogy a technikatörténet fejlődésében a technikai kultúra anyagi és eszmei elemeinek mennyiségi és minőségi aránya szembevetendő eltéréseket mutat, összefüggésük és kölcsönhatásuk törvényszerűségeit mégis tisztázni kell a történelem-tanítás során. Erre viszont csak akkor kerülhet sor, ha a technikai kultúra gyakorlati felhasználásának, alkalmazásának folyamatát, a termelési folyamatot az eddiginél korszerűbben értelmezzük.

A termelési folyamat a következő mozzanatokot, műveleteket foglalja magában:

- a) a munkatermék (produktum) elméleti és gyakorlati megtervezése-szerkesztése, a modell felvázolása,
- b) a természetes vagy félkész anyagok, a munkaeszközök és a munkaenergiák előkészítése és megszervezése,
- c) a szükséges technikai és technológiai műveletek végrehajtása és a technikai kooperáció üzemi irányítása,
- d) a jelzett műveletek között a munkatárgy mozgatása, szállítása, tehát a gyártási folyamat folyamatosságának biztosítása,
- e) az egyes mozzanatok és műveletek, továbbá a késztermékek minőségének ellenőrzése, egyéni önellenőrzés, illetve üzemi ellenőrzés.

A termelési folyamatnak ezeket a mozzanatait többé-kevésbé technikatörténeti korszakokként is megtalálhatjuk mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés területén. Az embernek egyaránt a termelőmunka folyamatába kell állítania fizikai és szellemi erőit. De hogy ez hogyan alakult az első és a második nagy munkamegosztás folyamán, amikor a fizikai és a szellemi munka egysége megbomlott, és az osztálytársadalmakban mindinkább elkülönült egymástól, s hogyan alakul napjainkban, amikor szocialista termelési viszonyok közepette a szellemi és a fizikai munka több évezredes elkülönülése megszűnik, ez már valóban korszerű történeti kérdés. Történeti kérdés, mert „a szellemi és fizikai munkának ez az új, második szintézise az egész társadalom méretében már nem a kezdetleges munkaeszközökkel rendelkező ember, hanem a tudomány és a technika sok évezredes fejlődésével felhalmozott tudás és tapasztalat alapján, a természet erői felett uralkodó, új típusú, kommunista ember jellemzője lesz”.²³ A termelési folyamat fogalmának korszerű értelmezése, a szellemi és a fizikai erő kifejtés viszonyának történeti alakulása korszerű történeti kérdés azért is, mert a polittechnikai képzés, valamint a termelőmunkában való közvetlen részvétel szükségszerű igényétől egyes rétegek még napjainkban is tartózkodnak. Ez a spontán tartózkodás olyan tapasztalatokra épül, amelyek teljes egészükben az osztálytársadalmakban, főként a tőkés viszonyok között a szellemi és a fizikai munka elkülönülésének, elidegenedésének a legfelsőbb fokán halmozódtak fel

II ²² *Marx*: Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx-Engels*: Válogatott művek. Bpest, Szikra. 1949. köt. 340. l.

²³ *Nyilas József*: Korunk tudományos-technikai forradalmának néhány problémája. Kézirat 14. l. Vö. a 4. sz jegyzet jelzését.

egyés rétegek tudatában, s e tudattartalmak még ma is hatnak. Azért hatnak, mert tenulónk csak lassan ismerkednek meg a termelőmunka fizikai és szellemi energiáinak a termelési folyamatban szükséges arányával, illetve kölcsönhatásaival. Ezért kell megismertetni őket a korszerű nagyüzemi termelés (mezőgazdasági és ipari) üzemi technikai és kooperációs lényegével kint, az üzemben. Ezért kell ugyanakkor a történelemtanításban a termelési folyamat technikai kultúrájának történeti fejlődését korszakonként adott fejlettségi fokon jóval differenciáltabban és konkrétábban bemutatnunk.

A technikatörténeti érdeklődés forrásait kutatva, szükségszerűen felvetődik az a kérdés is, hogy milyen összefüggés volt a tudomány és a technika történeti fejlődése között. Az bizonyos, hogy a technika történeti fejlődése nem a tudomány fejlődésének volt a függvénye, „... a tudomány még sokkal inkább függ a technika állásától és szükségleteitől. Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, úgy ez jobban fejleszti a tudományt, mint tíz egyetem... A villamosságról csak azóta tudunk valami ésszerűt, mióta technikai alkalmazhatóságát felfedezték”, — állapítja meg Engels egy íta során egyik levelében a német írók kérdéseire válaszolva.²⁴ És itt nem a tudomány lebecsüléséről van szó, hanem a termelési folyamatokhoz szükséges technikai kultúra anyagi elemeinek elsődlegességéről. Az idézett példa — az elektromosság technikai alkalmazása — mellett folytathatnánk szinte fejlődéstörténeti menetben a példák egész sorát. A termelési folyamat mindhárom tartományában (munkaenergiák, munkatárgyak és munkaeszközök) számos olyan technikai találmánnyal és tudományos felfedezéssel találkozunk a technikai termelőerők fejlődése folyamán, amelyek egy-egy kiváló és ismert nagy ember nevéhez fűződnek. De egész sor igen fontos és alapvető találmányról és felfedezésről kiderül, hogy sem feltalálójának nevét, sem első felhasználásának idejét és helyét nem ismerjük. „Sokszor a feltalálók neve is a feledés homályába merült. Vajon, ki ismeri azoknak a nevét, akik megalapozták a technikát a csavar, a lejtő, a kerék, az íveső, a szög feltalálásával?”²⁵ Vagy kik szerkesztették meg az első csoroszlyás, kormánylemezes, taligás nehézéket, az első erőgépek sorozatait, a különböző háziiparok és céhes iparágak szerszámkészletét vagy akár a középkori esztergapadot?

Tehát akár ismerjük, akár nem az egyes technikai találmányok, mechanikai szerkezetek, erőgépek, mechanizmusok első megszerkesztőinek nevét, egy bizonyos: végső soron a gazdasági feltételek, a technikai szükségletek hozták azokat létre. Minden technikai találmány sok-sok ember előkészítő munkája, a munkaszervezet technikai kultúrája nyomán született meg. Napjainkban azonban „a technika kilépett empirikus fejlődésének keretei közül, és olyan modern ágainak, mint az elektronika, automatika, telemechanika, atomtechnika, nemcsak a létrejötté, hanem üzemeltetése is magasfokú tudományos felkészültséget igényel. A tudományos kutatás és képzés ma valóban az egyik legfontosabb iparágga» emelkedett, és a technika fejlődésének egyik legfontosabb előfeltételét képezi.”²⁶ — A történeti múltban azonban, amikor a termelőerők — s ezen belül a technikai kultúra — elsődleges történelemformáló szerepét kiemeljük, látnunk kell a tudomány és a felépítmény jellegű tényezők szerepét is, azokat az intellektuális tényezőket, amelyek hatnak egymásra és a gazdasági alapra is. „Nem igaz, hogy a gazdasági helyzet az ok, az egyedül cselekvő, és minden más csak szenvedő okozat. Kölcsönhatás van itt a gazdasági szükségszerűség alapján, amely végső fokon mindig érvényesül.”²⁷ Például a technika és a tudomány közvetlen egymásra hatásának történetében igen nagy szerepe volt a könyvnyomtatás feltalálásának. Ismeretes, hogy a XV. század közepén vezették be Európába, s itt rendkívül gyorsan elterjedt. Régebben „a kézművesek technikai tisztán hagyományoszerűek voltak, és sohasem fektették le őket írásban, hanem közvetlen szemléltetés és gyakorlat útján szállottak át mesterről tanítványra. A nyomtatott könyvek most előbb lehetségessé, majd szükségessé tették, hogy a mesterember írástudó legyen. A technikai folyamatok szöveges és főleg rajzos ismertetése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ebben a korban alakult ki először szoros kapcsolat a kézművesek, az iparúzó és a tudományos pályán működők között.”²⁸ A tudományos forradalomnak ebben a kezdeti szakaszában is világosan kell azonban látni, hogy pl. a XV. század gépszerkesztése és navigációs technikája vagy a mezőgazdasági technika fejlődése újabb és újabb anyagi elemeket szolgáltatott a tudomány újabb és újabb eredményeinek feltárására. Ezt a kölcsönhatást a gimnázium II. osztálya számára készített tankönyv igen sokrétűen érzékelteti is. De innen a napjainkig tartó szakaszos fejlődés differenciáltabb elemzésének azzal

²⁴ Marx — Engels: Válogatott művek. Bpest. 1949. Szikra. II. köt. 504. l.

²⁵ A „Kultúra világa” c. sorozat „Technika” c. kötet. Bpest, 1959. 20 — 21. l.

²⁶ Agoston László: A technika fogalmáról, annak marxista és burzsoá értelmezéséről. M. M. Marxizmus — leninizmus Okt. Oszt. Tájékoztató. 1963. 5. sz. I — II. köt. 105 — 106. l.

²⁷ Marx — Engels: Válogatott művek. Bpest. 1949. Szikra. II. köt. 504. l.

²⁸ John D. Bernal: i. m. 221. l.

a felismeréssel kell járnia, hogy a szellemi és a fizikai munka elkülönülése, a szellemi munka és a fizikai munka emberei között egyre mélyülő szakadék, majd „az ennek alapjául szolgáló szembenállás a fizikai és a szellemi munka között a társadalom minden szféráját átjárja, bonyolult ellentmondásos helyzetet teremt, amelynek felszámolása a szocialista fejlődés keretei között is igen nehéz, ellentmondásokkal teli folyamat. A szembenállás, a bizalmatlanság megszüntetése pl. az értelmiség és a munkások, parasztok között nem oldható meg egyszerűen a kizsákmányolás megszüntetésével, a termelési eszközök társadalmi tulajdonba való vételével.”²⁹

Ebből a felismerésből következik az alapvető pedagógiai feladat is, hogy „a társadalmat úgy szervezzék meg, hogy képes legyen maximálisan kifejleszteni és kihasználni abban a termelő erőben rejlő lehetőségeket, amelyet a tudományt elsajátító és a termelés döntő tényezőjeként alkotó módon felhasználó univerzális ember jelent”.³⁰ Korunk embere a technikai kultúra birtokában és fejlesztésével nemcsak azokat az eszközöket és módszereket találja meg, amelyek segítségével a külső természet tárgyait átalkathatja, hanem humanizálni akarja saját belső természetét is. Felkutatja azokat az anyagi-technikai erőket, amelyeknek birtokában uralmat nyer saját maga felett is, teljes mértékben alkotó, szabad emberré válik.

A töltélelemtantítást ennek az új, korszerűbb történeti tudatnak és történet-szemléletnek a szolgálatába kell állítani. Arra törekedve, hogy miközben a történeti fejlődésről alkotott szemléleti elemek mind gazdagabb és árnyaltabb tartalmat nyernek, új egységbe foglaljon a tudományos rendszerezés sok részletismeretet, s általános törvényre vezessen vissza sok speciális törvényt. Ezúton egyszerűbbé válik az ismeretek rendszere, ugyanakkor elmélyültebbé az ismeretszerzés folyamata és lényegesen egyszerűbbé az alkalmazás követelménye. Lényegében ebben az irányban keressük az utat akkor is, amikor a történelem tantárgyi anyagának komplex jellegét hangsúlyozva új tantárgy-koncepció kialakítására törekszünk. Ha azonban világosan látjuk az ember anyagi és szellemi kultúrájának fejlődéstörténeti törvényszerűségeit, az egyes történeti korszakok fejlődésmentének fő tendenciáit, azokat a fő vonalakat, amelyek korunk tudományos-technikai forradalmához elvezettek, minden eddiginél konkrétebb technikatörténeti ismeretek rendszerére van szükség az oktatómunkában.

Miután azonban a készülő új középiskolai történelem tankönyvek sem csupán néhány esztendőre szólnak, *semmiképpen sem lehet megvárni egy általános technikatörténeti szintézis megszületését*, hanem haladéktalanul össze kell állítani, meg kell szerkeszteni egy olyan technikatörténeti ismeretanyagot, amely rövid foglatlan tartalmazza az egyes termelési területek (mezőgazdaság, ipar, közlekedés és kereskedelem) s ezen belül az egyes termelési ágak és ágazatok technikai fejlődésének színvonalát történeti korszakokonként. Olyan szintézist, amely a főbb technikatörténeti periódusokban megismerteti a technikai kultúra fejlődésének objektív törvényszerűségeit, azokat a legjellemzőbb tanulságokat, amelyek a társadalmi fejlődés kölcsönhatásait világosan kifejezik. Nem kétséges, hogy egy ilyen technikatörténeti forrásmunka alapján lényegesen egyszerűbb feladat volna a középiskolai tantárgyi anyag valóban korszerű összeállítása és ennek alapján a marxista összehasonlító történeti módszer következetes alkalmazása. Így viszont egyéb — bár egyáltalán nem lebecsülendő, sőt rendkívül gazdag — technikatörténeti résztanulmányra szorítkozhatunk csupán. Pl. a marxizmus—leninizmus klasszikusain kívül főként kitűnő képanyaga miatt is igen jól felhasználható volna *Charles Singer-Holmyard-Hall: A History of Technology* c. 1959-ben megjelent öt-kötetes mű, az 1963-ban magyarul is újra kiadott *John D. Bernal: Tudomány és történelem* c. műve, továbbá a fent már idézett a „Kultúra világa” c. sorozat szintén 1959-ben megjelent *Technika* című kötete, a szovjet *Technika* története, valamint az utóbbi 5—6 évben a hazai és a külföldi szak- és folyóirat-irodalomban megjelent igen sok tudományos és népszerű technika-történeti mű. Ezek mellett igen sokat kell tudni a közvetlen termelésben dolgozó mai embereknek, a néptömegeknek az életéről éppúgy, mint a régi korok embereinek közvetlen élményeiről, mert csak így lehet életre kelteni a történelmet a jelenkor számára.

Nincs annál érdekfeszítőbb és izgalmasabb élmény, mint nyomon követni az embert, az embereket a technikai kultúra fejlődésének küzdelmes útján! De nincs annál vonzóbb és szebb feladat sem, mint megismerni azokat az anyagi és eszmei mozgató elemeket és hatóerőket, amelyek a társadalmi haladás legmozgékonyabb, legforradalmibb rugói voltak! „A társadalom hatóerői mindaddig, amíg fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük, ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, pusztí-

²⁹ *Fukász György*: A munka jellegének változása és a szakképzettség fejlődése — A szellemi és a fizikai munka ellentmondása, megoldásának feltételei. (Lásd a 26. sz. jegyzet jelzését.)

³⁰ *Garay László*: Ember és technika a kommunizmusban. Valóság, 1964. 3. sz. 10. 1.

tóan. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük működésüket, irányukat, hatásait, már csak tőlünk függ, hogy akarattunknak mindinkább alá vessük őket, hogy segítségével elérjük céljainkat” — írja Engels a kapitalizmus termelőerőit jellemezve.³¹ A történeti megismerés és a gyakorlati alkalmazás korszerű tendenciái jelentkeznek ebben a megállapításban is. Ha a termelési folyamatot nem szűkítjük le bizonyos manuális és egyoldalú fizikai tevékenységre, nincs okunk attól tartani, hogy a középfokú történelemtanításban talán eltűnnek majd a technikatörténeti ismeretek „beépítését” a tantárgyi anyagba.³² Hiszen tantárgypedagógiai munkánk éppen az arányok helyes alkalmazása révén válik korszerűvé, csak azúton tudjuk érvényesíteni az összehasonlítható történeti módszer segítségével az oktatási, a nevelési és a képzési feladatok komplex egységét. És még egy: hogy a technikai kultúra hatóerői ne hassanak vakon, pusztítóan, hogy ne nyomort hozzanak az emberiségre, hogy valóban humanizálójlag hassanak és ne elembertelenítőleg, az a szocialista alkotó ember mindenoldalú felkészültségétől függ. „A kötelező középiskolai képzés bevezetésének átalakító hatása nagy mértékben megváltoztatja a munkások összetételét, képzettségi színvonalát, ezzel . . . hozzájárul a társadalmi különbségek, az osztálykülönbségek eltűnéséhez, az értelmiség, valamint a munkások és parasztok közötti képzettségbeli és egyéb különbségek felszámolásához.”³³

Pedagógiai szempontból is rendkívül tanulságos példaként figyelemmel kísérni, hogy a technikai kultúra fejlődése milyen hatással volt a kapitalista társadalom alapvető osztályainak, ez osztályok különböző rétegeinek emberére, élményvilágára, szemléletére. Ismeretes, hogy ott a technika a termelőerők objektív és szubjektív oldalának fejlesztésében rendkívül pozitív szerepet játszott, de ugyanakkor a társadalmi kiszolgáltatottság végzettszerű eszközzé is vált, nagymértékű elidegenedést hozott fel a munkához, a társadalomhoz, a másik emberhez és a természethez való viszonyban. De nézzük például a kispolgárt, a közvetlen termelőstől elszakadt értelmiségit! Még előttiünk napjainkban sem ismeretlen az az értelmiségi típus, aki a közvetlen termelőmunkát „rangon alulinak” tartotta. A fizikai és a szellemi munka megosztása, az árutermelés és az árucserre sajnos-ságai, a csereszellem vonalán csak fokozzák a kispolgár tudatában az elidegenedés és a kiszolgáltatottság érzését. „A kispolgár tehát a technikához viszonyában átéli természetét és társadalommal szembeni egyéni kiszolgáltatottságát: másrészt az emberi nemnek a technikában adott hatalmát a természet felett — atomizált társadalomban szükségszerűen egyéni hatalomként éli át. Ez a tudathasadás, a szabadságélmény és a szükségszerűség-élmény összeesapása az egyén tudatában olyan táptalaj, amelyen buján tenyészik a cinizmus.”³⁴ A cinikus vonásokkal együtt jelenik meg a lelki élet bizonyos elsekélyesedése is. A tőkés szabadságharc időszakában „az idő pénz”-szemlélet azt is jelentette, hogy minél kevesebb idő alatt minél több élményt felhalmozni. „Mivel pedig egy élmény időigénye egyebek között a mélységtől függ, ezért minél mélyebb lenne az élmény, annál nagyobb pazarlásnak tűnnek”³⁵ a kispolgár szemléletében.

Így a felületes élmények halmozása szükségszerűen az élményvilág elsekélyesedésére vezetett. Ennek néhány megnyilatkozási formájával helyenként még napjainkban is találkozunk. Annak megvizsgálása, hogy adott körülmények között az ilyenféle jelenségeknek mik a gazdasági és szociális forrásai, külön tanulmányt igényelne.

Távlati nevelési céljainkat illetően is rendkívül tanulságos volna annak a tanulmányozása és kifejtése is, hogy a szocialista termelési viszonyok kiépítésének időszakában milyen hatása van a technikai kultúra vívmányainak a közvetlen termelőstől elszakadt rétegek, s ezen belül a politechnikai oktatásban, üzemi gyakorlati képzésben részt nem vevő, középiskolai fiatalok élményvilágára és történetiszemléletének fejlődésére. Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a közvetlen termelési folyamattól való elszakadás, a technikai képzés hiánya, a modern technika vívmányainak csupán előnyeit, gyümölcseit élvező arisztokratikus szemlélet ne váljék termékeny talajává bizonyos mértékű elidegenedésnek, élményi elsekélyesedésnek és szemléleti egyoldalúságnak is. A tapasztalat azt mutatja, hogy azok a tanulócsoportok, amelyek üzemi gyakorlati foglalkozáson vesznek részt, szakmai előképzésben részesülnek, s így a közvetlen termelőmunkától nem szakadnak el, a jó közösségbe fejlődés útján sokkal gyorsabban jutnak előre, egyéni és közösségi vonásaik harmonikusabbak, világnézeti meggyőződésük tartománya szélesebb, történetiszemléletük korszerűbb. Ugyanakkor azok a tanulócsoportok, amelyek közvetlen

³¹ Engels: Anti-Dühring. Bpest, Szikra. 1948. 264. l.

³² Vö. Bálint Béla: A keszthelyi vándorgyűlés tantervi vitája után. Történelemtanítás, 1963, 5. sz, 7. l.

³³ Fukász György: l. m. 132. l.

³⁴ Vö. Garay László: A modern cinizmus gazdasági alapjairól. Magyar Filozófiai Szemle, 1963. 6. sz, 1058—1059. l.

³⁵ Uo.

termelőmunkát nem végeznek, igen sok individualista vonást cipeinek magukkal, világméretű meggyőződésük elemei nem egységesek.

A korszerű történetiszemlélet fejlesztését illetően mint alapvető nevelési tényezőről kell néhány szót szólnunk a technikai jellegű képzési feladatok szerepéről a történelemtanításban. A történelemtanítás komplex tantárgypedagógiai feladatainak (oktatási, nevelési és képzési feladatok) rendszerén belül az értelmi, az erkölcsi és politikai jártasságok, készségek fejlesztése mellett egyenlő arányban kell biztosítanunk a technikai készségek, jártasságok és képességek kiművelését is. Miután az ilyen jellegű képzési feladatok eredményes megoldása egyfelől a termelési folyamathoz szükséges technikai jártasságokat, másfelől alapvető technikatörténeti ismereteket igényel, világos, hogy tantárgyunk korszerűsítését többek között — más lehetőségek mellett — ezen az úton kell megoldani. A technikai kultúra fejlesztésével kapcsolatos képzési feladatok megoldása a történelmi ismeretek kollektív feldolgozása során is szoros kapcsolatban van a közösségi munkára való neveléssel. „A munka igen sok neme több-kevesebb fáradság, idő- és pénzkidrás útján megszerzett jártasságoknak vagy ismereteknek az — alkalmazását foglalja magába” — állapítja meg Engels a munkaerő lényegét és társadalmi jellegét elemezve.³⁶ Így tehát a jártasság- és készségfejlesztő képzési feladatok hatékony megoldásának nem csekély szerepe van a korszerű történetiszemlélet kialakításában. A technikai készségek és jártasságok alkalmazásának szükségszerű színtere a munkahely, a munkaszervezet, az üzem, tehát a közvetlen termelőmunka, s ettől még kevésbé lehet elszakadni akkor, amikor a tudomány fokozatosan közvetlen termelőerővé válik. „A tudomány mindinkább közvetlen termelőerővé válik, a termelés pedig a korszerű tudomány technológiai alkalmazása lesz. Mint Lenin ismételtlen hangsúlyozta: a legújabb technika nélkül, új tudományos felfedezések nélkül a kommunizmust nem lehet felépíteni.”³⁷

A technikatörténeti érdeklődés néhány szembevetendő forrásának rövid felvázolásával, az ismeretszerzés és az alkalmazás egymást átszövő mozzanatainak érzékeltetésével szerettem volna némileg hozzájárulni a középfokú történelemtanítás korszerűsítésének ezen belül az összehasonlító történeti módszer tantárgypedagógiai alkalmazásának gyakorlatához.

³⁶ Engels: *Anti-Dühring* 187. l.

³⁷ A kommunizmus építőinek kongresszusa. Bpest. 1961. 183. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM

JUHÁSZ GYULA:

A TELEKI-KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA 1939—1941

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 358 l.)

A cím nem fedi pontosan a kötet tartalmát. A Teleki-kormány külpolitikájának első fél esztendejét ugyanis a szerző nem tárgyalja, mert Kis Aladár kevéssel korábban megjelent könyve (Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. Bpest. 1963) — ha más felfogásban is — behatóan foglalkozik ezzel az időszakkal. Így elégséges volt egy rövid bevezető fejezet után, amely a polémia teljes mellőzésével exponálja saját felfogásának alapvonásait, a második világháború kirobbanásának izgalmas napjainál venni fel a részletes tárgyalás fonalát. Elmélyedve viszont a magyar külpolitika finom elemzésében, nem szakítja meg vizsgálódását Teleki halálánál, hanem dicséretes módon továbbkíséri a tárgyalt folyamatok „kifutását” a végzetesen sorsdöntő pontig: Magyarország Szovjetunió elleni hadhaláléig.

Ezúttal valódi külpolitika-történettel állunk szemben, s nem ennek nevezett diplomácia-történettel. Ez pedig nagy különbség. A szövevényes diplomáciai tevékenység napról-napra haladó — olykor óráról-óra is szükséges — regisztrálása nélkülözhetetlen ugyan minden olyan kutatás számára, amely a külpolitika feltárását célozza, de magát a diplomáciai tevékenységet sem lehet igazán megérteni az azt irányító elvek világos ismerete nélkül. E valódi külpolitika-történet középpontjában a külpolitikai koncepció és annak megvalósulása problematikája áll, s ez nagyban elősegítette azt, hogy a szerző fölényes biztonsággal tekinthesse át a nagyméretű diplomáciai irattermést, meg tudván különböztetni az igazán lényegeset a pillanatnyi jelentőségű vagy félrevezető célzatú diplomáciai lépésektől.

Juhász Gyula így tekintette át a nagy német, angol, olasz külpolitikai dokumentumkiadványokat; ezzel a világos állal és egyedül helyes módszertani megfontolással forgatta át a Külügyminisztérium levéltárának vonatkozó anyagait, — e munkája során maga is vaskos kötetekkel járulva hozzá az 1936—1945 közti magyar külpolitikára vonatkozó diplomáciai iratok folyamatos publikálásához (Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában. 1939—1940. Bpest. 1962). Tanulmányozta a második világháború időszakára vonatkozó hazai és külföldi szakirodalmat, a fontosabb emlékiratokat, a háborús bűnösök peranyagát. A vizsgált időszak magyar külpolitikájáról *összefüggő* előadást csupán Macartney professzor könyvében (October Fifteenth. I—II. Edinburgh. 1956) és Szent-Iványi Domokos terjedelmes kéziratában talált; ez utóbbi kifejezetten abból a célból készült, hogy lehetőleg kedvezőbb színbe állítva tárhassa az ekkori magyar külpolitikát a háborút majdan lezáró békekonferencia elé. Ha tehát Ránki György, Berend T. Iván és mások sokban egyengették is már az utat a második világháború időszaka magyar külpolitikájának marxista feldolgozása számára, ezt a részletes feltáró és feldolgozó munkát a Teleki-kormány külpolitikájára vonatkozóan Juhász Gyulának kellett elvégeznie. Ő marxista kritikai felkészültséggel nyílt forrásaihoz, s mindenütt, ahol szükséges, higgadt tudományos precizitással cáfolt, leplez le, érvel, bizonyít, rekonstruálja az igazságot. Fő törekvése azonban az, hogy a polémiaiban való elaprózódás veszélyét kerülve, az események történelmi logikáját követve, összefüggően adja elő az alapvető kérdésekre vonatkozó fejtegetéseit.

Könyvének nagy érdeme, hogy — azokkal szemben, akik ez időszak magyar külpolitikáját leegyszerűsítetten szemlélve, nem látnak mást, mint azonnali és fenntartás nélküli szolgáló „lencsétlakoaszt” a németekhez, — tudomásulveszi egy önálló magyar külpolitikai koncepció létezését, amely a német birodalom külpolitikájához nemcsak alkalmazkodott, hanem azzal ütközése is volt; nem hallgatja el az önálló magyar külpolitikai koncepció érvényesítésére tett tényleges erőfeszítéseket, s óvakodik eleve kétségbevonni ezek viszonylagos jelentőségét. Ez a finoman differenciáló szemléletmód bizalmat ébreszt az olvasóban és kedvező atmoszférát teremt ahhoz, hogy a szerző elérhesse a

könyve előszavában kitűzött célt, hogy ti. szétoszlatthassa azokat a legendákat, amelyek ehhez az önálló, Teleki-féle külpolitikai koncepcióhoz és gyakorlati külpolitikai tevékenységhez sok tekintetben még ma is fűződnek.

A szerző már bevezetőben világosan kimutatja a vizsgált koncepció imperialista jellegét, és egyrészt a revíziós törekvésekben, másrészt a szovjetellenességben határozza meg annak alappilléreit. Ez a külpolitika a Trianonnal elvesztett területek visszaszerzését célozta, s természetes szövetségesként támaszkodott a versaillesi békerendszer ellen harcba induló németekre. De a német birodalom külpolitikája nem egyértelműen jelentett támaszt és segítséget ezekhez a törekvésekhez: a kelet-európai térség megosztására irányuló német lépések az expanzió veszélyét egyre fokozták, s a „szentistváni” magyar birodalom teljes kiépítését eleve gátolták. Az első bécsi döntés következményei azzal a tanulsággal jártak, hogy a területgyarapításhoz nyújtott német segítség fejében súlyos követeléseknek kell eleget tenni, s Teleki-kormány tehát arra törekedett, hogy a revízió terén lehetőleg önerejéből érjen el újabb eredményeket, s aktív német segítség helyett csupán jóváhagyásukat és morális támogatásukat kérje. Kárpátalja birtokbavételének körülményei realitást látszottak kölcsönözni ezeknek az elképzeléseknek; a Teleki-kormánynak a német—lengyel konfliktussal kapcsolatos 1939 őszi állásfoglalása pedig már egyenesen azt az illúziót keltette, hogy a kormány erőlycsen meg is védelmezi a magyar külpolitika önállóságát a német törekvésekkel szemben. Ugy tűnt, hogy a magyar „semlegesség”, amely ekkor sikerrel támaszkodhatott a másik tengelyhatalom, Olaszország semlegességére, alkalmas lesz fenntartani a Németországgal háborúbalépő nyugati hatalmak Magyarország iránti jóindulatát; megértését aziránt, hogy a magyar kormány, nehéz helyzetében, a németeknek egyben s másban kénytelen engedményeket tenni; és biztosítani tudja, hogy a nyugati hatalmak nem teszik vitássá az eddig elért területgyarapodásokat, s talán a továbbiakban elrendelőket sem, ha sikerül azokat aktív német közreműködés nélkül elérni. Juhász kimutatja, hogy a Németország jóindulatát és a nyugati hatalmak rokonszenvét egyaránt biztosítani kívánó Teleki-kormány abban reménykedett, hogy e szembenálló felek — melyek között oly nehéz lavírozni — előbb-utóbb mégiscsak találkozni fognak a szovjetellenesség közös nevezőjén; hogy a német—szovjet paktum felborul, s nem akadályozza tovább egy szovjetellenes kapitalista egységfront létrejöttét, amelyben az ellenforradalmi Magyarország kitűnően megtalálhatná a maga helyét.

Juhász Gyula könyvének egyik leginkább figyelmet érdemlő eredménye, hogy meghatározza a Magyarország által a második világháború kirobbanásakor elfoglalt semleges álláspontról tényleges tartalmát és valódi értékét. Mint kimutatja, ez a — nem deklarált — semlegesség arra vonatkozott, hogy Magyarországot megóvja a nagyhatalmak konfliktusába való idő előtti belekeveredéstől és megőrizze az erőket egy későbbi, kedvezőbb időpontra, amikor a háborús felek kifulladásra, a németek meggyengülésre, s így egy intakt haderőre támaszkodó erélyes fellépés sikerrel kecsegtethet a „szentistváni birodalom” önerőből történő helyreállítására, a békekonferencián pedig majd a birtokon belülség előnyös pozíciójából való megvédésére. De a semlegességhez való ezen átmeneti ragaszkodás is csupán kényszerűségből történt, hiszen a magyar kormány, amely Kárpátokon túli viszonylatban magát érdektelennek jelentette ki, kész lett volna csapatait azonnal megindítani Románia ellen, Erdély birtokbavételére, s erre irányuló ismételt próbálkozásai csupán a német birodalom erélyes tilalmár szenvedtek hajótörést, amely el akarta kerülni, hogy a nyugati hatalmakkal szembeni frontja hátában konfliktus keletkezzék, sőt esetleg újabb frontvonal nyíljon.

A szerző a történeti események sorrendjében haladva részletesen dokumentálja a magyar külpolitikai koncepció egyre súlyosabb formában megnyilvánuló kudarcát. A német politikával egyre jobban azonosuló Olaszországban egyre kevésbé lehetett ellensúlyt találni; a magyar kormány revíziós igényei, elsősorban Romániával szemben, jelentős mértékben közrejátszottak abban, hogy nem jöhetett létre a balkáni semleges államok blokkja. A németek, ahelyett, hogy legyengültek volna, hatalmas győzelmeket arattak 1940 tavaszán a nyugati fronton; a nyugati hatalmak úgyszólván teljesen elvesztették tényleges befolyásukat a dunai térségre. A magyar önállóság védelmezését célzó törekvések egyedül az 1939 őszi szomszédossá vált Szovjetunió részéről találhattak volna támogatásra. A Szovjetunió ezirányú készségét bizonyító gesztusok azonban — amelyek közül bizonyos magyar területi igények békés úton való rendezésének támogatására való hajlandóság sem hiányzott — a magyar kormány részéről következetes elutasításra találtak, sőt, a magyar kormány épp szovjetellenes „védelmi” szempontokra hivatkozva igyekezett Erdélyre formált igényét mind a németek, mind a nyugati hatalmak előtt megalapozni. A magyar kormány szovjetellenessége, amely a magyarországi ellenforradalmi rendszer lényegéből következett, és a revíziós törekvések fel nem adása együttesen

vezettek el az önálló magyar külpolitikai koncepció egyre súlyosabb vereségeihez s végső bukásához.

A magyar kormány erőszakossága, amely Erdély miatt a délkelet-európai nyugalom felborulásával fenyegetett, rábírta végül is a német kormányt, hogy a Romániával szembeni magyar követeléseknek részben eleget tegyen. De az észak-erdélyi területgyarapodás nem önálló magyar akció, hanem német—olasz döntőbírói diktátum eredménye lett, amelynek ellenében minden eddiginél súlyosabb számla került német részről benyújtásra. E második bécsi döntés legsúlyosabb következménye azonban az volt, hogy az egész Erdély iránti igényét fenntartó magyar kormány és az észak-erdélyi területek elvesztésébe bele nem nyugvó román kormány között fokozottabbá válik a végzetes versengés a németek megnyeréséért. Román részről kéri, hogy német „tancsapatok” érkezzenek, amelyek a valóságban a román olajmezők biztosítását látják el, magyar részről pedig már korántsem teszik a „nemzeti becület” kérdésévé, mint a lengyel konfliktus idején, a német csapatok magyarországi átvonulását, hanem mindössze titkolni igyekeznek azt. A magyar kormány a szlovákokat és a románokat megelőzve önként siet elsőnek csatlakozni a német—olasz—japán háromhatalmi egyezményhez, előnyöket kívánván magának biztosítani a vetélytársakkal szemben az „Új Európa” határainak elrendezésénél. Elhatalmasodik az a káros gyakorlat, hogy a magyar kormány önként tesz gesztusokat, ajánl fel engedményeket a németeknek a legkülönbözőbb területeken, bizonyítani akarván, hogy ő a leghívebb, legodaadóbb, s ezért majdan leginkább jutalmazandó szövetséges; s egyben remélve, hogy ezek az önkéntes felajánlások elejét veszik ennél súlyosabb német követeléseknek.

A Teleki-féle külpolitikai koncepció összeomlásának döntő mozzanata a németekkel közösen végrehajtott támadás Jugoszlávia ellen 1941 tavaszán. A szerző igen gondos elemzés alapján világítja meg, hogy a magyar kormány mint próbált Jugoszlávián keresztül még egy utolsó ablakot nyitvatartani a nyugati hatalmak felé, miközben a németek azt várták ettől az általuk is ösztönzött közeledéstől, hogy magyar közreműködéssel fogják tudni csatlakoztatni Jugoszláviát is a hármaspaktumhoz. Kitérően érzékelteti, hogy a Jugoszláviában végbement váratlan belpolitikai fordulat, az olaszok görögországi frontja megsegítésének szükségessége mint készítették Németországot az újabb agresszió elhatározására, s az újabb területszerzés elszalaszthatónak nem tartott lehetséges mint győzte le a magyar kormányban a németekkel való katonai együttműködéssel szemben táplált aggályokat.

Ekkor kezdetét veszi már a Szovjetunió elleni német támadás előkészületeinek időszaka is. Juhász ebben a vonatkozásban is igen érdekesen tárja fel a német taktikát, amely nem szólít fel részvételre, hanem bevárja az önkéntes felajánkozást, amelyet a revíziós törekvések sugallta versengő „érdemszerzési” vágy valósággal tálcán kínál. A németeknek nem kell többet tenniük, mint egy megrendezett provokációval a magyar kormány hadbalépésének „megadni a lehetőségét”.

Ez már a Bárdossy-kormány idején játszódik le; — Teleki nem kívánta túlélni koncepciója teljes bukását; öngyilkos lett még a jugoszláviai agresszió, az örök barátsági szerződés meggyalázása küszöbén. Juhász Gyula könyvének nagy érdeme, hogy nem tér ki Teleki egyéni felelősségének boncolgatása elől, és megpróbál Teleki egyéniségéről, karakteréről is bizonyos jellemzést adni. Eszerint Teleki az ellenforradalmi rendszer prominens képviselője, a magyar revíziós törekvések egyik legfőbb előmozdítója, aki külpolitikai koncepciójában az önálló magyar imperializmus érdekeit juttatja kifejezésre, de nem tudja azokat érvényesíteni a csatlós-imperializmus egyre erősödő híveivel, így a türelmetlen és erőszakos katonai vezetéssel szemben, amely a németekkel való szoros együttműködésben látja a mindennek elébehelyezett revíziós igények eléérésének lehetőségét, s amely Horthy támogatását élvezve olyan pozíciókkal rendelkezik az államvezetés minden terén, hogy kritikus pillanatokban a tulajdonképpeni kormány intencióit is lekeresztezheti, vagy azt többé-kevésbé befejezett tények elé állíthatja. Ez annál inkább lehetséges, mert magában Teleki bensejében is lejátszódott az önállóság megőrzésének és a kínálkozó revíziós lehetőségek kihasználásának konfliktusa, s maga is hajlik arra, hogy az előbbi rovására engedményeket tegyen az utóbbinak, ha elkerülhetőnek véli a súlyosabb következményeket. Az ellenforradalmi rendszer azon kevés magyar politikusa közé tartozott, akinek volt — természetesen a maga burzsoá, ellenforradalmi módján meghatározott — lelkiismerete, amely e sajátos normák alapján is vádolni tudott, s amely a kudarcból, melyben maga is felelős volt, öngyilkossággal vonta le a következtetéseket.

Teleki jellemzésének e kötetben van azonban néhány fogyatékossága. Így mindegyiknél az, hogy Teleki pályafutását ismertetve — valószínűleg forrásának (*Matolay Géza: Gróf Teleki Pál. Bpest. 1941*) érthetően egyoldalú beállításától befolyásolva — tel-

jesen elhallgatja Teleki közismert angolszász kapcsolatait, angliai, amerikai utazásait, a mosszuli ügyben angol érdekeket támogató népszövetségi bizottsági tevékenységét, vagy akárcsak azt a szerepét, amelyet az angol eredetű cserkészmozgalom magyarországi fejlődésének előmozdítása terén vitt, s korábbi pályafutásának ezáltal olyan egyoldalú német orientáltságot tulajdonít, amelyre a kötet finoman elemzett gazdag adatanyaga maga is rácafol.

Némi túlzás mutatkozik a Csáky külügyminiszterről adott jellemzésben is. Amennyire igaz, hogy ez az ambiciózus diplomata, karrierje érdekében kész volt a németek kezéig messzemenően keresni, — mégis elsősorban olasz orientációjú volt, Mussolini személyes barátságát élvezte, s a németek — főleg kezdetben — nem bíztak meg benne feltétlenül; jellemző erre például az a gyanakvás, amellyel 1939 augusztusi római tárgyalásait kísérték.

A Teleki-kormány külpolitikájának igen sikeres tárgyalásához legfeljebb néhány apró észrevételt fűzhetünk. Így pl. a lengyel konfliktus idején előterjesztett német átvonulási kérelem problematikájánál említést érdemelne a hasonló tartalmú szlovák kérés visszautasításának ügye, annál is inkább, mert érdekesen világíthatná meg a németeknek a szlovák—magyar viszony tekintetében elfoglalt álláspontját. Ha teljesen kézenfekvő is, hogy mint a valóságban, a könyvben is a román kérdés áll messzemenően előtérben, a magyar kormánynak Szlovákiával kapcsolatos politikája érdemelne még néhány szót. Erre utal Teleki és Csáky vitája az 1940. április 1-i minisztertanácson, Szlovákia megszerzésének lehetőségéről.

Annak a törekvésnek rajzához, hogy miként próbált a magyar kormány a németek és a nyugati hatalmak kibékülésére ösztönözni, hozzátehető még a párizsi és londoni magyar követeken keresztül 1939 szeptemberében megindított puhatolódzás, amelyet azonban a németek leintettek; valamint Horthy 1940. január 31-i proпозиciója a németeknek, mely szerint az olasz király lehetőleg alkalmas közvetítő Németország és Anglia között.

A nyugati hatalmakkal való kapcsolatok fenntartása, ezeknek a magyar kormány intenciói szerinti informálása szempontjából feltétlenül említést érdemelne Eckhardt Tibor, Szentgyörgyi Albert, Buday Kálmán és mások Teleki általi személyes megbízatása és külföldi tevékenységük. Ugyanebből a szempontból említendő a Magyar Revíziós Liga párizsi és londoni titkárságának, valamint a Miniszterelnökség Tájékoztató Osztályának ilyenirányú tevékenysége is. S ha nem is tartozik szorosan a tárgyhoz, nem lényegtelen a magyar emigránsok, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Vámbéry Ruzssem stb. ekkori állásfoglalása a magyar külpolitika alakulásához, mint ahogy az angolszász világ közvéleményének befolyásolása szempontjából egyáltalán nem volt közömbös az Amerikában élő magyarság véleménye sem.

Nézetünk szerint a könyv anyagához tartozhatna esetleg még annak megemlítése is, hogy 1940 áprilisában hogyan próbált a magyar kormány titkos értesülésekhez jutni az „Új Európa” gazdasági berendezésére vonatkozó német tervek, illetve egy várható békekonferencián előterjesztendő román tervek tekintetében.

Juhász Gyula könyve megérdemelt figyelmet szentel a Teleki-kormány kül- és belpolitikája összefüggéseinek, kölcsönhatásainak. E tekintetben egyes pontokon elégséges volt Macartney említett könyvének belpolitikai vonatkozású részeire szorítkoznia, másutt túl kellett mennie ezen. S ha az Imrédy-kormány válságáról, az új parlamenti választások idő előtti kiírásának szükségességéről vagy szükségtelenségéről, Telekinek Imrédy belpolitikájához és személyéhez való viszonyáról szóló részeket jelen megfogalmazásukban nem is tekintjük mindenben kielégítőnek, megállapíthatjuk, hogy az 1939 szeptemberével induló részletes külpolitikai fejtegetések belpolitikai összefüggéseinek megvilágítása már nem hagy lényegesebb kívánivalót maga után. A tényeknek megfelelően utal a fokozódó belpolitikai jobbratolódásra s annak következményeire. Anélkül, hogy egy külpolitikatörténeti műnél belpolitikai kérdések mélyebb tagolását számonkérnénk, helyesnek tartottunk volna egy-egy utalást arra, hogy a csatlós-imperializmus belpolitikai támszairak, ryilasoknak, imrédyistáknak, volksbundistáknak megfélemezésére a Teleki-kormány számos — de nem kellően erőyes és következetes — intézkedést tett. Ide kívánkoznék annak megemlítése is, mit tett a Teleki-kormány a maga külpolitikai koncepciójának hazai ismertetése és népszerűsítése érdekében. Annyit mindenesetre kellett volna mondani erről, ami Macartney könyvében a Nemzetpolitikai Szolgálat tevékenységével kapcsolatban olvasható.

Mindezek az észrevételek csekély jelentőségűek a könyv fentebb részletesen méltott alapvető érdemei mellett, amelyek Juhász Gyula munkáját a marxista magyar történet-irodalom legfrissebb termékei közül az egyik legjelentékenyebb alkotássá teszik. Gyarapítja olvasóközönségünkben történetírásunk hitelét; elősegíti

a leszámolást a különféle legendákkal. A magát legmakacsabban tartó és legjellegzetesebb legendára, — hogy ti. Teleki öngyilkossága félrevezetés: ellenszegülése miatt a németek ölték meg, — Juhász elmulaszt ugyan kifejezetten utalni, de könyvének anyaga, úgy véljük, magában foglalja ennek is elégséges cáfolatát.

TILKOVSKY LÓRÁNT

KEMÉNY G. GÁBOR:

IRATOK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS KORÁBAN. III. 1900—1903

(A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Budapest,

Tankönyvkiadó. 1964. XI, 714 l.)

A dualizmuskori Magyarország nemzetiségi viszonyainak kutatása terén nagyjelentőségű lépés volt az *Iratok*... első és második kötetének megjelenése 1952-ben, illetve 1956-ban. (Ism. Perényi József, *Századok* 1953. 2—3. sz. 440—442. l. illetve Tóth Ede, *Századok* 1956. 4—6. sz. 789—792. l.) Ezúttal jelent meg ugyanis először nagyobb időszakot átfogó, az összes magyarországi nemzetiségekre vonatkozó forrásanyag. Az iratpublikáció különösen két szempontból jelentett fontos előrelépést. Azzal, hogy összegyűjtötte és rendszerbe foglalta a modern hivatalszervezet nemzetiségekre vonatkozó ügydarabjait, a nemzetiségi sajtó legfontosabb cikkeit, egyben megmutatta a további kutatás irányát is. A másik igen jelentős szempont az, hogy külföldi kutatók, főként a szomszéd országok kutatói számára is könnyen hozzáférhetővé tett eddig szinte teljesen ismeretlen, csak nagy munkával egybegyűjthető iratokat. Ez utóbbi szempont magyarázza, hogy az első két kötet külföldön is kedvező fogadtatásra talált.

Az *Iratok* harmadik kötete egy viszonylag rövid — négy éves — korszak, a Széll-kormány időszakának nemzetiségpolitikáját tárja a kutató elé. Kemény G. Gábor az előszóban áttekintő értékelést ad Széll Kálmán és Khuen-Héderváry ezirányú elképzeléseiről, a Széll nevével fémjelzett időszak kormánypolitikájáról. Megállapítja, hogy Széll, bár alapjában változatlanul folytatta a megelőző kormányok hivatalos nemzetiségi politikáját, több szempontból változást jelentett elődeihez képest. Széll ugyanis még egyszer megpróbálja a 60-as évek végének liberálisabb nemzetiségpolitikáját a gyakorlati életbe átültetni és különféle taktikázgatással időt nyerni a nemzetiségi jogokat mind élesebben támadó kormánypárti, de főként ellenzéki erőkkel szemben, ami egyet jelentett — bizonyos mértékig — a nemzetiségekkel szembeni türelmesebb magatartás felvetésével. Megszünteti az ún. „nemzetiségi ügyosztály” önállóságát, megsérkéli a nemzetiségi sajtópereket, hallgatólagosan elejti a helynév-magyarosítás keresztülvitelét. Ennek a halogató politikának azonban ekkor már nem volt létalapja. Időközben ugyanis jelentős változások mentek végbe mind a magyar, mind pedig a nemzetiségi pártokban és azok társadalmi bázisában.

A függetlenségi párt, amely a hetvenes években még különféle utakon megpróbált kapcsolatot teremteni a nemzetiségekkel, a századfordulóra átveszi a nacionalista szavendélyek szításának irányítását. A nemzetiségi társadalmakon belül alig pár év alatt megy végbe a belső frontok átrendeződése. A nemzetiségi burzsoázia megerősödésével párhuzamosan a passzívista pártokon belül és azokon kívül egyre inkább vezetőszererephez jutnak az aktivitást hirdető radikálisabb irányzatok. Egy bizonyos demokratizálódási folyamat is megfigyelhető. A szociáldemokrata párt keretében is megnövekszik a nemzetiségi munkásság súlya.

A nemzetiségi kérdés ugyanakkor már kilépett a történeti Magyarország, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia határai által alkotott keretből. A szlovák nemzetiségi politika egyre erősebb szálakkal kapcsolódik a cseh burzsoáziához, a független román és szerb állam pedig már rég kétségbevonhatatlan vonzóerőt gyakorol a magyarországi románokra és szerbekre. Elsősízbem ez a kötet mutat rá kellően, hogy milyen jelentős tényezővé válik az Amerikába irányuló kivándorlás is. A kivándorlók jelentős részét kitevő nemzetiségiek ugyanis demokratikus, vagy alkalmasint további nacionalista eszméket sajtóítottak el az „újvilágban”, s a visszavándorlás révén ez nem maradt hatástalan az illető vidék lakosságának állásfoglalására. Ennek megfelelően a kötetben jelentős

terjedelmet foglalnak el az ún. „amerikai akció” iratai. A kormányakció főcélja a kivándorolt hazai szlávoknak a kivándorolt más, határontúli szlávoktól való lehető elszigetelése volt. Az iratokból azonban az is kitűnik, hogy a kormány rendelkezésére álló eszközök rendkívül szegényesek voltak, s ezekkel bármiféle eredményt elérni nem is lehetett.

Ugyancsak ebben a korszakban megerősödnek a magyarországi szászok és németek kapcsolatai, részben egymásközt, főként azonban a Németországban működő „Alldeutscher Verband”-dal. Az iratok azt mutatják, hogy a kormány az alldeutsch mozgalommal szemben is határozottan kívánt fellépni.

Jelentős számú képviselőházi felszólalást találunk a gyűjteményben; ezek főként a függetlenségi párt állásfoglalásához nyújtanak értékes támpontot, s bemutatják azt a harcot, amit a megyék és a nemzetiségi kérdésben elfogult kormánypárti és ellenzéki képviselők egyrésze az 1868. évi liberális nemzetiségi törvény eltörléséért indított.

Az *Iratok* harmadik kötete híven tükrözi a korszak nemzetiségpolitikai szempontból vizsgált — átmeneti — jellegét. Az iratok tekintélyes része az ún. nemzeti egyházakkal, a nemzetiségek hagyományos „bástváival”, a sajtóperekkel, mentelmi ügyekkel, a nemzetiségi törvény módosításának kérdésével foglalkozik. De már megfigyelhető az a kormányzati törekvés, hogy a nemzetiségek gazdasági életét is állami megfigyelés vagy befolyás alá kellene vonni. Ilyen politikai indítékú — bár kifizetésében megváltozó — kísérlet a „ruszin akció”, főként pedig a miniszterelnöknek az erdélyi szászok hitelletének ellenőrzésére irányuló törekvése. Ezekben a kísérletekben, akárcsak az „amerikai akció” lebonyolításában, pontosabban összebonyolításában Klebelsberg Kunó, ekkori miniszteri segédtitkár viszi tervezetei és feljegyzései révén az irányító szerepet.

Egy ismertetés keretében természetesen lehetetlen a 72 iratszám keretében 332 iratot tartalmazó dokumentumgyűjteményt sokoldalúan bemutatni. Az eddig kiemelt anyagokon kívül a jól bevált hagyományoknak megfelelően a kötetben jelentős magyar és nemzetiségi sajtóanyag, röpiratok, emlékiratok, határozatok egész sora található. Különösen becses érték a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, valamint az Igazságügyminisztérium 1956-ban elpusztult egykorú iratanyagának a gyűjteményben közzétett része.

Végezetül válaszolni kell egy olyan kérdésre, amely az okmánypublikációk kapcsán oly gyakran felmerül. A modern hivatalsszervezet által termelt iratmennyiség, bármilyen kérdésre is vonatkozzék az, általában rendkívül nagy. Ennek teljes publikálása az esetek nagyrészeben megvalósíthatatlan és nem is célszerű. Másrészt számos olyan irat keletkezik, amely nem válik tényleges ügyszerűsítővé, ennek ellenére jelentős forrásértékkel bír. A szerkesztő szerencsés kézzel gyűjtötte egybe az iratok mellékletei közül a fontosabbakat, mint pl. Klebelsberg Széll részére „a kivándoroltak nemzeti gondozása érdekében indított akciók” irányelvei tárgyában készített fogalmazványát (519—523. l.) vagy a „német visszatelepítő bizottság” egykorú röplapját (457—461. l.) stb. Elmondható, hogy a közzétett anyag elegendő a korszak hivatalos nemzetiségpolitikájának vizsgálatához.

Az *Iratok* harmadik kötete a sorozat méltó folytatása. Lehetővé teszi, hogy egy sajátos korszak, — a nemzetiségi kérdés szempontjából is külön fejezetet képező Széll-kormány — hivatalos nemzetiségpolitikájáról tudományos képet alkossunk.

SZÁSZ ZOLTÁN

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI DEMOCRÁFIÁJA

Magyarország népessége a honfoglalástól 1919-ig

Szerkesztette: Kovacsics József

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963. 442 l., 10 tábla)

A Kovacsics József szerkesztésében 1963-ban megjelent tanulmánykötet már külső formájában is hangsúlyozza kapcsolatát az 1960-ban kiadott, A történeti statisztika forrásai c., ugyanezen szerkesztő által összeállított kötettel. A két zöld kötésű könyv figyelemreméltó vállalkozásnak kibontakozását jelzi, melynek célja a magyar történet statisztikailag megragadható jelenségeinek rendszeres számbavétele és történészek és statisztikusok szoros együttműködése révén végrehajtott feldolgozása. A történeti statisztika hazai forrásanyagának nagyvonalú számbavétele és értékelése (mint az egész vállalkozás alapja) után a feldolgozás természetesen folytatódott a statisztikai munka legklasszikusabb területének, a demográfiának vonatkozásában, azzal a célkitűzéssel,

hogy mintegy első kísérletként kiterjedve a teljes magyar történelemre, történeti és statisztikai módszerek együttes alkalmazásával rajzolja meg a magyarországi népességfejlődés egy évezrednél hosszabb időre terjedő alakulását.

A feladat természetszerűleg nem egyszerű, hiszen a vizsgálat időbeli keretétől szolgáló öt periódus közül a három elsőben maga a statisztikailag feldolgozható alapanyag hiányzott: a népességszámi volt ismeretlen. A negyedikben (1711—1867) statisztikai alapanyag már bőségesen volt, sőt rendelkezésre állt a magyar történelem első szakszerű népszámlálása is, — ám az egyes eltérő bázisú és módszerű adatscsoportok, a legkülönbözőbb igényeknek megfelelően életrehívott forrástípusok összeegyeztetése még korántsem volt problémamentes. Csupán az 1867 utáni korszak, a modern polgári statisztika kora hozott létre már részletesen ismertett, egységes alapú s ugyanakkor egyre több oldalú adatszolgáltatást biztosító, országosan összehasonlítható statisztikai alapanyagot, elsősorban az 1869—1949 között megtartott kilenc népszámlálásban. Ennek megfelelően a szerkesztő az első három periódus feldolgozását történészekre, az utolsó kettőt statisztikusokra bízta: önmagában nem rosszul elgondolt, ha a gyakorlatban, mint látni fogjuk, maradéktalanul nem is bevált elvként.

A népességszámot statisztikai jellegű források nélkül kideríteni és elemezni kényeszerűl történész szerzők mindhárom esetben valamely csupán kis területre korlátozott, s a népesség teljességét még itt sem tartalmazó forrásból indulnak ki, mégpedig úgy, hogy egyrészt a forrásból az adott terület teljes népességét, másrészt a terület népességszámából nagyobb területrészek, végül az egész ország feltehető népességszámát kísérik meg megállapítani. Világos, hogy minél inkább gyérek és szűkszavúak maguk az alapul vehető konkrét források, annál nehezebb a kutató feladata és bizonytalanabb az így megállapítható népességszám.

A három, ilyen módszeren alapuló tanulmány közül kétségtelenül a honfoglalástól a XIV. század közepéig terjedő korszakot feldolgozó tanulmány, *Györffy György* munkája állt a legnehezebb feladat előtt. Szerző alapul vett forrásai: Dzsaháni 870 körüli adata, mely a magyarok fejedelmének 20 000 hadbavonuló lovasáról emlékezik; I. István korától kezdve néhány lakott hely népeinek száma; a III. Béla vagyonskimutatásában foglalt, pénzben kifejezett püspöki jövedelmek; és a XIV. század eleji, már kétségtelenül kiterjedt területre vonatkozó pápai tizedlajstromok. E heterogén jellegű források alapján teszi Györffy (itt sajnos részletesen nem ismertethető, forrástípusonként változó, mindig szellemes — bár nem egyszer vitatható — számítási kulcsok alkalmazásával) ez ország népességét előbb félmillióra, majd (már az itt talált kb. 600 000 főre becsült szlávssággal együtt) 1 millióra, III. Béla korában 1 800 000 — 2 000 000 főre, mely szám a tatárjárásnak a magyarság — Györffy feltevése szerint — 50%-át érintő pusztítása után újból a XIV. század első negyedére állott elő. Ha számításai és főleg azok eredményeinek országos általánosítása természetszerűen több ponton vitatható is (véleményünk szerint azonban anélkül, hogy a végső összeképzett jelentős változásával kellene számolnunk), Györffy nagy érdeme, hogy a probléma megoldására egyáltalán rendszereser felépített kiindulási alapot és feldolgozási módszert dolgozott ki, melyből kiindulva a továbbiakban a problémákról legelább vitakozni lehet.

Az 1330—1526 közötti népességszám megállapítására vállalkozó *Szabó István* a kérdést elsősorban az 1494—95. évi, már országos portális összeírás igen alapos és ugyanakkor szigorúan módszeres elemzésével válaszolja meg. A megelőző 150 évre a szerző óvatos felsorolja a népesedést korlátozó, ám számszerű pontossággal fel nem mérhető tényezőket (a roppant járványokat, a háborúkat és az éhínséget). S bár hangsúlyozza, hogy az e periódusra megmaradt néhány szórványos adat országos általánosításra nem használható, e tényezők által igazolva látja azt, hogy Györffy 1330-ra kimutatott népességszáma a XV. század végéig (a nemzetiségi elemek állandó beköltözése ellenére is) miért nem növekszik többel, mint másfél-két millióval. A portális összeírásba felvett, ill. abból valószínűleg kimaradt rétegek feltehető létszámának (24 000 fő) kiterjedt és sokoldalú (esetként — néha még a jegyzetekben is — szinte önálló és fontos megállapításokat hordozó kis tanulmányokkal felérő) gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatok alapján való rekonstrukciójával, szerző az ország XV. század-végi népességét 3 1/2—4 millióra teszi, ebből a jobbágyság és szellek számára (bizonyos kiegészítésekkel ill. korrekciókkal) 3—3 1/4 millióra, az egytelkes nemeseiket 100 ezerre, a birtokos nemeseiket és a székelyeket 50 ill. 55 ezerre, a ezásokét 70, a jászkunokét 25 ezerre, a városiakok számát 80 ezer főre becsüli (utóbbi azonban nyilvánvalóan többre kell becsülni, a szabad királyi városokon kívül lakó mezővárosi s így nyilvánvár a jobbágyághoz számított népességet is városiaknak tekintve).

A három részre szakított ország népességszámát vizsgáló *Bakács Istvánnak* az előző szerzőknél már kétségtelenül bővebb források álltak rendelkezésére, azok közvetlen

felhasználása azonban még mindig nagy nehézségekbe ütközik, már csak e források a három országrésznek megfelelően többé-kevésbé eltérő jellege miatt is. Legfontosabb forrásai a kornak a királyi Magyarország területére vonatkozó nagy adóösszeírások. Bakács helyesen mutat rá demográfiai használhatóságuk korlátaira: egyrészt a porta fogalmának, s a benne foglalt előzők számának állandó változására, másrészt (a tizedjegyzékek esetén) ezeknek kizárólag a mezőgazdasági termeléshez kötött voltára, melynek változó előfeltételei s így a mezőgazdasági termelés hanyatlása e forrás demográfiai értékét igen labilissá teszi. Legmegbízhatóbbnak Bakács az urbáriumokat tartja, ám ezeknél létrejöttük alkalmi volta, területi szétszórtságuk okoz nagy nehézséget. A továbbiakban szerző mégis elsősorban az urbáriumokra támaszkodik. Mégpedig úgy, hogy egyes községeknek az urbáriumban foglalt konkrét családszámából (családonként öt főt számítva) egyrészt kiszámítja az adott terület népsűrűségét, majd ebből általánosítva (feltételezve, hogy a megye egész területe azonos népsűrűségű) a megye egész 1900 évi területére vonatkoztatva kapja meg a népességszámot; — másrészt az alapul vett községszámot 1900. (esetleg 1784.) évi népességszámát arányosítja az urbárium korabelihez, s e növekedés mértékét az egész megyére alkalmazva az 1900. (ill. 1794.) évi népességszámból visszakovetkeztet az összeírás korának megyei népességszámára. Hogy e módszer — minden hipotetikus volta ellenére is — alapjában helyes, azt a két módszerrel nyert növekedés-hányadosoknak aránylag meglepően csekély eltérése bizonyítja. E módszerrel Bakács a királyi terület népességének 1570-től 1640-ig 893 000 főről 1 230 000 főre történt növekedését állapítja meg, azt a számot az urbáriumokra fel nem vett népesség véleménye szerint, lényegesen nem módosítja. A rendkívül bizonytalan adatszolgáltatású, sokszor még területileg sem pontosan azonosítható XVI. századi defterekkel végzett számítási kísérlet alapján a török uralom alatti országrész népességszámát a XVI. század végén 350—440 000-re becsüli, a XVII. századra azonban már becsült sem lát lehetségesnek. A Partium és még inkább Erdély esetében ugyancsak igen nagyvonalú módszereket kénytelen alkalmazni (Erdélynek a közigazgatási beosztás XVIII—XIX. századi — a területi azonosítást lehetetlenné tevő — nagy átalakítása folytán): itt a XV. századvégi 425 000 főről a XVI. század végére 700 000-ig felnövekedett népességszámot tételez fel. E számot a XVII. század végén is valószínűnek tartja, mivel a török pusztítások népességkiesését, a románság bevándorlása csaknem teljesen ellensúlyozta. Mindent összevetve a XVII. század végére a felszabadult Magyarország népességszámát 2 1/2—3 millió lélekre becsüli.

Az első három tanulmánnyal elentétben a kötet negyedik tanulmánya szerzőjének, Pápai Bélának az 1711—1869 közötti népességfejlődés bemutatásához már részint országos, rendszeres felvételek, részint egyéb, ezek konkrét ellenőrzését is nagyban megkönnyítő, sokrétű, számszerű források (állami és földesúri urbáriumok stb.) is rendelkezésre állottak. Szerző mindebből tanulmánya fővonalaként megelégedett az 1715—20. évi országos összeírás, a II. József alatti népszámlálás és az 1804—48 között a nem nemes népesség egészére kiterjedő népszerűírások (s kiegészít az 1869. évi népszámlálás) adatainak néhány nagy főkérdés (népességszám, népsűrűség, települési rendszer, társadalmi rétegződés) körül csoportosított, s mindezeket kilenc, általa kialakított tájegységre lebontott (egy, az összeírások valamelyikében jobban kidolgozott problémák — pl. nemek aránya, kormegoszlás — esetén még ezek bemutatásával is kiegészített) vizsgálatával. Önmagában így módszerével (sőt a 201. oldalon a folyamatot igen világosan összefoglaló megállapításaival is) egyet lehetne érteni — alkalmazásának gyakorlatával azonban már kevésbé. Mindenekelőtt azzal nem, hogy Pápai — teljes ellentétben a kötet összes többi szerzőjével — vizsgálata köréből Erdélyt nemcsak hogy teljesen kihagyja, hanem ennek az elég feltűnő eljárásának legcsekélyebb indokolását sem kísérl meg, sőt róla még csak említést sem tesz — pedig a kötet egyéges vizsgálati szintje, így éppen a történetileg egyik legfontosabb korszakban (ahol Trócsányinak a történeti statisztika forrásaiban megjelent alapvető ismertetése óta még forráshiányra sem lehet hivatkozni) indokolatlanul súlyosan megtörik. Korlátozott terjedelmünk nem engedi meg, hogy kifogásainkat részletesen is ismertessük és indokoljuk, így csak általában utalhatunk szerző sokszor terjengős előadásmódjára, és ennek során (kétségtelenül csak helyeselhetően: a statisztikai következtetések minél alaposabb történeti beágyazásának igényétől vezelve, ám megoldásában sokszor kevésbé szerencsésen) a szakirodalomra való egyszerű utalással elintézhető történeti problémák feleslegesen részletes, néha vulgarizáló tárgyalására, sokszor zavaros, pongyola szóhasználatára, fogalmazására: csupa olyan körülményre, melyet a terjedelmes (az előző három tanulmány összterjedelmével egyenlő), s kétségtelesen igényes tanulmány értékét elég érzékenyen csökkentik.

A kötet utolsó, ám terjedelmében az első négy tanulmány összetertjedelmét elért tanulmánya a rendelkezésre álló statisztikai nyersanyagot illetőleg annak mind részletessége, mind sokoldalúsága szempontjából kétségtelenül előnyös helyzetben van. Ám

ugyanakkor ennek az alapanyagának óriási adatgazdagsága könnyen megnövelhette volna a kísértést is az anyag minél szélesebb körű, végül is részletekbe vesző feldolgozására is. Hatalmas szakmai gyakorlata, mondanivalóját a kötet igényeivel és terjedelméhez mérni képes józan szerkesztői ökonomiája e tanulmány szerzőjét, *Thüring Lajost*, megkímélte mindezekről a buktatóktól, — az 1869—1949 közötti 80 év magyar népesedéstörténetének valóban csak alapvető vonatkozásait bemutató és elemző tanulmánya biztos kézzel rajzolja fel a problémákat s azok egymás közötti kapcsolatát. (A népesség nagyságát és fejlődését; a népesség térbeli megoszlásának alakulását, tekintettel egyrészt az országos településhálózat átalakulására, másrészt az egyre erőteljesebben jelentkező városiasodásra, s a kül- és belterületi viszonyok a településen belül általában is egyre élesebb elválására; a népesség nemek, családi állapot, családnagyság, gyermekszám, anyanyelv, műveltség, keresők és eltartottak, illetve foglalkozási ágak és viszonyok szerinti összetételének módosulását, s az osztálytagozódás alakulását és összefüggését a fent ismertetett demográfiai tényezőkkel.) Adatgazdag, szigorúan fegyelmezett és áttekinthető fejtegetései a kor népességszám fejlődését csupán nagy vonalakban ismerő történész számára az e fejlődést mócosítva kialakító tényezők pontos bemutatásával nemcsak sok fásasztó kutatást takarítanak meg, hanem számtalan termékeny indítást is adhatnak (így pl. Budapest sokáig abnormálnak tartott növekedésében pusztán demográfiai tényezők elemzésével kimutatja a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés korán érezhető ellentmondásosságából adódó roppant társadalmi feszültségek levezetését: Budapest megnövekedése 30 éven át Amerikát pótolta a vidék ninestelenjei számára). Kár, hogy a szerző maga általában már nem vállalkozik világosan és egyértelműen elénk állított statisztikai elemzéseinek a történeti fejlődés távolabbi tényezőivel való részletesebb összekapcsolására.

*Kovacsics József*nek, a kötet szerkesztőjének bevezető tanulmánya a problémát elsősorban történetileg ragadja meg. A tanulmány a demográfiailag felhasználható hazai történeti forrásanyag ismertetése: tanulságos összeállítás; kivált a polgári kor népszámlálásainak kérdésköréit összesítve feltüntető táblázatát s az ezt kísérő fejtegetéseket tartjuk lényegesnek. (De nem látjuk indokoltnak a történeti demográfia forrásai között az újabbban figyelemreméltó, ha még nem is teljes értékű eredményekkel felhasználni kezdett anyakönyvek jóformán teljesen említetlenül hagyását.) Elvi mondanivalóját magunk részéről legfeljebb annak hangsúlyozásával kívánjuk kiegészíteni, hogy a forráskritika nem állhat meg a formális jegyek vizsgálatánál, hanem a forrást be kell építenie a kor teljes történeti összefüggéseibe: minél hiányosabb a forrás, annál inkább (mint arra a kötetben Szabó István tanulmánya szolgáltatta a legjobb példát). Hiszen — ahogy arra máshol már részletesen utaltunk — nem a történeti statisztikai módszerek alkalmazása teszi objektív tudománnyá a történelmet, s a történeti valóság rekonstrukciójához a leg gondosabb statisztikai elemzés is csak a történeti törvényszerűségekkel való összehangolás útján vezethet el.

Kovacsics tanulmányában azonban mindemellett komolyan hiányoljuk, hogy belőle pontosan a történeti demográfia statisztikai módszereinek ismertetése hiányzik: az, amit pedig legsajátosabban itt és a szerkesztőnek kellett volna elmondania. Melyek azok a modern demográfiai-statisztikai módszerek, melyek a tanulmányban oly alapos ismeretekről tanúskodóan felsorolt történeti statisztikai források felhasználásában, az ugyancsak nagy szakértelemmel bemutatott korlátok áttörése érdekében, e források megfelelő hatékonyságú megszólaltatásához szükségesek, — s hogyan és milyen korlátok között alkalmazhatók ezek történeti problémák megválaszolására? Tekintettel a népesség országos szintű számbavételére több évszázadon át érezhető hiányaira, s ugyanakkor a többi történész-szerzőnél megfigyelhető kísérletekre ennek pótlására, — elsősorban a statisztikai mintavétel lehetőségeiről és történeti forrásanyagban való alkalmazásának módszertanáról szerettük volna itt statisztikus véleményét hallani. Ezen a vonalon ugyanis — meg kell mondanunk — véleményünk szerint a kötet történész szerzői kissé magukra hagyatva dolgoztak, ami tanulmányuknak nem ártott ugyan, e sajátosan statisztikai módszertani problémák felvetésének és ismertetésének hiányát azonban a szerkesztő cikkében annál feltűnőbbé teszi.

A Magyarország történeti demográfiája azonban így, kisebb-nagyobb hiányosságai, egyenetlenségei ellenére is hasznos, jól használható munka; cikkei, — rájuk akár még bizonyításra szoruló problémafelvetések, akár véglegesen kiérlelt és lezártnak tekinthető eredmények, akár a cikkeket nyomán gazdagon feltáruló történeti és módszertani problémák tömkelegében való útmutatásra és összefoglalásra irányuló törekvés is a jellemző — mindenképpen jó szolgálatot tesznek a hazai történeti demográfiai kutatások továbbélésében. Az eddigi két kötet eredményei alapján érdeklődéssel várjuk további hasonló összefoglaló és problémafelvető történeti statisztikai cikkeket megjelenését.

VÖRÖS KÁROLY

VOPROSZŰ FORMIROVANIIJA RUSSZKOJ NARODNOSZTI I NACII.
SZBORNİK SZTATEJ

(Moszkva, Izd. Akademii Nauk SzSzsR. 1958. 387 l.)

AZ OROSZ NÉP ÉS NEMZET KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSEI.
CIKKGYŰJTEMÉNY

A burzsoá nemzet kialakulásának kérdése az utóbbi években — nemcsak orosz vonatkozásban — egyre inkább a szovjet történetírás érdeklődésének előterébe kerül. Ennek egyik példája az itt ismertetett tanulmánykötet is.

A cikkgyűjtemény szerkesztője a bevezetőben hangsúlyozza a probléma fontosságát, és kiemeli a marxizmus—leninizmus klasszikusainak érdemeit az elméleti alapok kidolgozásában.

Meg kell jegyeznünk, hogy a „nép” szóval itt és a továbbiakban az orosz „narodnoszty” kifejezést fordítjuk, jobb magyar kifejezés híján. Az orosz nyelvű szakirodalom ezen a feudalizmus korában az egységes, egy nyelvet beszélő etnikumot érti, uralkodó osztályt és kizsákmányoltakat egyaránt beleszámítva.

A tanulmányok egyik csoportja az orosz nép fejlődését, kialakulását vizsgálja. A nép mint történelmi kategória a szerzők szerint az osztálytársadalom kialakulása és a kapitalizmus általánossá válása (azaz a nemzettéválás folyamata) közötti időszakban jön létre. Tehát az orosz nép kialakulása is kapcsolatos a feudalizmus kibontakozásával és elterjedésével. A gazdasági, társadalmi fejlődés közös vonásai mellett az etnikum és a nyelv azonossága még a kritérium.

A könyv második, nagyobb fele az orosz polgári nemzet kialakulásának történelmi körülményeit és jegeit vizsgálja. A gazdasági, társadalmi feltételek fejlődése, a nyelv, a kultúra közössége teszi lehetővé a XVII. századtól kezdődően a nagyorosz burzsoá nemzet kialakulását.

L. V. Cserepnin munkája az orosz nép kialakulásának körülményeit vizsgálja a XV. századdal bezárólag. Vizsgálódását az egységes ősszláv törzsek szótválásának ismertetésével kezdi. Az orosz nép fejlődésében az alábbi szakaszokat különíti el:

1. a VI.—IX. század közötti időszak, az ősközösségi viszonyok bomlása, a feudalizmus elemeinek megjelenése a keleti szláv törzseknel az alapja az ó-orosz nép kialakulásának,

2. a IX.—XII. század, azaz a Kijevi Oroszország idején az egységes ó-orosz nép kifejlődik, a törzsi különbségek (vórségi elkülönülés) megszűnnek,

3. a XII.—XIV. század a feudális széttagoltság és az idegen uralom korszaka, amikor a naturálgazdálkodás uralkodása és a sajátos történelmi helyzet következtében kialakul a ma ismert három keleti szláv nép,

4. a XV.—XVII. században az árutermelés kezdetei, a központosítás végrehajtása sorár végleg elkülönül és kialakul a nagyorosz nép.

Minden egyes fejlődési szakaszt a gazdasági, társadalmi viszonyok alapos feltárásával és bő forrásanyag felhasználása segítségével dolgoz ki a szerző. Az ó-orosz nép kialakulását és felbomlását a történelmi emlékek (főként az Igor-ének és az évkönyvek) anyagának felhasználásával, a gazdasági és társadalmi tényezők, valamint a történelmi helyzet, a történelmi körülmények figyelembe vételével tárgyalja. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy az ó-orosz nép kialakulásában döntő szerepet játszott a feudalizmus kialakulása, az etnikai, nyelvi, politikai és vallási egység. Ugyancsak helyeselhető a szerzőnek az az állítása, hogy az egységes ó-orosz nép bomlása a naturálgazdálkodással és az ennek alapján végbemenő politikai differenciálódással magyarázható. A nagyorosz, ukrán és belorusz nép kifejlődésének vizsgálatakor Cserepnin megállapítja, hogy az elkülönülés alapvető oka, függetlenül a tatár vagy lengyel—litván befolyástól, a gazdasági széttagoltság. A széttagoltságot követő időben azonban a nagyobb gazdasági egységek kialakulásában véleményünk szerint döntő szerepe volt annak a ténynek, hogy az egykori ó-orosz nép lakta terület északkeleti része, valamint a déli, délnyugati és nyugati területek más-más politikai helyzetben voltak. Ez befolyásolta gazdasági és társadalmi fejlődésüket s ennek sajátosságai következtében aztán megtörtént a három keleti szláv nép kialakulása. A gazdasági kapcsolatok alakulását véleményünk szerint a politikai helyzet alapvetően befolyásolta.

L. V. Danyilova cikke a nagyorosz nép kifejlődésének befejező szakaszával foglalkozik. Az a tény (mely kelet-európai sajátosság), hogy a XV.—XVII. században még

mindig a földművelés dominál és a kézművesség, a kereskedelem csak épp kibontakozóban van (szemben Nyugat-Európával!), azzal a következménnyel jár, hogy létrejöhet ugyan a központosított állam, viszont a nemzettéválás, épp a kapitalista elemek gyengesége miatt, még nem indul meg. Tehát mivel a feudális gazdasági szerkezet az uralkodó, csak a nagyorosz nép végleges kifejlődéséről beszélhetünk. Kialakul a nagyorosz egység. Szoros gazdasági kapcsolatok híján ez az egység elsősorban politikai, de a nyelv, az anyagi és szellemi kultúra egységesülése is végbemegy.

R. I. Avanyeszov tanulmányában az orosz nyelv fejlődésének kérdéseit vizsgálja. Megbírálja azt a korábbi nézetet, mely szerint a három mai keleti szláv nyelv az ó-orosz nyelv egy-egy nyelvjárásából fejlődött volna ki. E szerint a Sahmatovtól eredő nézet szerint az ó-orosz nyelvnek három nyelvjárás területe volt, és ezekből fejlődött ki az orosz, az ukrán és a belorusz nyelv. Avanyeszov szerint viszont az ó-orosz nép nyelvében a feudális széttagoltság idején sok, háromnál több nyelvjárás alakult ki a gazdasági és politikai egységeknek megfelelően. A naturálgazdálkodás hanyatlása, az árutermelés és ezzel kapcsolatban a nagyobb gazdasági majd politikai egységek létrejötte következtében aztán, az új nagyobb gazdasági-politikai egységen belül az egyes nyelvjárások egységesülnek. Mivel a történelmi körülmények következtében három ilyen jelentős, nagyobb egység van, három nyelv alakul ki az egykori ó-orosz nyelv dialektusiból. A nagyorosz nyelv kifejlődése már a nemzettéválás kezdeteinek idejét is jelenti.

Az orosz burzsoá nemzet kialakulását és a nemzet egyes ismérveit vizsgáló cikkek sorában N. M. Druzsinyin munkája az oroszországi kapitalista kifejlődést vizsgálja a XVII. századtól 1861-ig, a szabadversenyen alapuló kapitalista fejlődés kezdetéig. Lenin alapján mutatja be az orosz kapitalista kibontakozás sajátosságait, s hangsúlyozza, hogy a nemzettéválás előfeltétele az egységes nemzeti piac kialakulása volt. A gazdasági, politikai és nyelvi egység kialakulása mellett az egységes nemzeti kultúra is kifejlődik.

D. D. Blagoj cikke az orosz szépirodalom szerepével foglalkozik a nemzettéválás folyamatában. Alapvető sajátossága a XVIII. századi és a XIX. század eleji irodalomnak a nemzeti öntudat, a nemzeti egység gondolata. Ha a Nyugathoz képest késeve is, de jelentkezik az orosz felvilágosodás Ragyiszev munkásságában. Kantemir műveinek sajátossága a nemzeti öntudat alakítása mellett a társadalomkritika a szatira fegyverével.

L. V. Kresztova tanulmánya azt bizonyítja sok idézettel, hogyan tükröződik az orosz nemzeti egység a XVIII. századi irodalomban. Ez az irodalom a belső fejlődés és a nyugati hatások eredményeként fejlődik ki.

A nemzeti öntudat tükröződik a népi kultúrában is (népköltészet), melynek fejlődését V. I. Csicszerov cikke vizsgálja. Kiemeli a népköltészet kettős jellegét: hazafiasságát és elnyomásellenességét. Alaposan jellemzi az egyes korok és területek sajátosságait. Megállapítja szerint a nemzettéválás megindulása a népköltészet újjászületését eredményezi. Az újjászületésnek két fázisát különbözteti meg. 1861 előtt véleménye szerint a népdalok a hagyományos történelmi eseményeket éneklik meg, vagy antif feudális hangulatúak. 1861 után a kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan a népköltészetben új műfaj terjed el, ez a csasztuska. Stílusát, ritmusát, hangulatát kapcsolatba hozza a szerző a gyáripar fejlődésével, a gépek ritmusával, zakatolásával.

Az újjászülető népköltészet másik nagy hatása az, hogy elemei fellelhetők a XIX. század nagy egyéniségeinek műveiben. Csicszerov tanulmányában hangsúlyozza a népköltészet hatását Puskin költészetére, így lett a nagy realista költő az orosz nép, az orosz nemzet költője. Am nemcsak az irodalomra hat a népi kultúra. N. N. Kovalenszkaja cikke kimutatja az orosz képzőművészet nemzeti sajátosságait. Megállapítja, hogy a nyugat-európai irányzatok (klasszicizmus stb.) hatására kialakuló orosz építészet, festészet és szobrászat nemzeti sajátosságokkal rendelkezik. Érdekes módon mutatja be, hogy míg Szt. Pétervár épületei tisztán mutatják a nyugati hatást, más belső területek, főként Moszkva épületein már keveredik az idegen és a nemzeti stílus. A festészetben kiemeli a realizmus és a népábrázolás jelentőségét.

A nemzettéválás és a népi kultúra hatása érezhető a modern orosz zenében is, ezzel foglalkozik T. N. Livanova tanulmánya. A korábban egyházi jellegű zenekultúrát világi váltja fel. Külön tárgyalja a szerző Glinka művészetét, mint frappáns példát az orosz világi nemzeti zene megalakulására, melyet realizmusa mellett az jellemz, hogy a népi zene motívumai gazdagítják.

A kialakult orosz nemzeti kultúra sajátosságai tehát a realizmus, demokratizmus, társadalombírálat és a népi kultúra nagy hatása.

A nemzeti kultúra értékelésével kapcsolatban érdemes talán megjegyezni, hogy az egyes szerzők a nyugat-európai civilizáció hatását lebecsülik, holott ez orosz világi kultúra kialakulására különösen a XVIII. században nagy hatással volt a francia, illetve a német kultúra, legalább is ami az orosz uralkodó osztály kultúráját illeti.

A könyv tehát azáltal, hogy a nép, a nemzet fejlődésének körülményeit és sajátosságait a maguk sokrétűségében tárja fel, megközelítőleg egységes, helyes, tudományos képet ad az orosz nép és nemzet kialakulásáról.

MENYHÁRT LAJOS

I. M. . KRIVOGUZ:

VTOROJ INTERNACIONAL. 1889—1914
(Moszkva. Műszlj Kiadó. 1964. 492 l.)
A MÁSODIK INTERNACIONÁLÉ

Míg az I. Internacionáléről a kortársak kitűnő összefoglalókat írtak, félszázaddal később nagyszerű marxista történeti szintézisek jelentek meg róla, ugyanezt a II. Internacionáléről nem mondhatjuk el. Kiváltképpen áll ez a II. Internacionáléről szóló magyar nyelvű írásokra, amelyek csak ritkán léptek túl a brosúrirodalom és a rövidített jegyzetformák színvonalát. De nemzetközileg is szinte két kezünkön számlálhatjuk a szocialista igényű nagylegzetű összefoglalókat, amelyek közül természetesen csak néhány tekinthető igazán marxista szelleműnek. Kétségtelenül ezek közé tartozik I. M. Krivoguz jelen munkája is.

Krivoguz már szerzői előszavában elkötelezte magát, hogy egyaránt meg kívánja mutatni az Internacionálé érdemeit és az elhatárolódó opportunizmust. Jelezte, hogy „a sztálini személyi kultusz kirövéseit leküzdeni törekedvén” természetszerűleg visszatért az alapvető forrásokig, Marx, Engels és Lenin írásaihoz, az Internacionálé kongresszusainak jegyzőkönyveihez, az egyes pártok elsőrendű forrásanyagaihoz, s részben a még kiadatlan levéltári anyagokhoz (e téren Krivoguz a moszkvai Párttörténeti Intézet, a Plehanov Archivum és az Állami Levéltár iratait használhatta). Mindez sok munkát követelt meg a szerzőtől, de éppen ez biztosította, hogy művét magasabb színvonalra emelhesse.

Krivoguz könyvének egyik erőssége, hogy az Internacionálé megteremtésekor viszonylag szélesebb tablón ábrázolja a kor szociális-gazdasági viszonyait. Ehelyütt nem áll meg a termelési adatok felsorolásánál, a kapitalizmus gyors fejlődésének jelzésénél, a „békés korszakra” való utalásnál, hanem aláhúzza pl. olyan tényezőket, mint a munkásosztály létszámának emelkedése (nemzetközi méretekben a proletárok száma az 1880-as években 20, az 1890-es évek elején 25, s a századfordulóra már 40 millióra becsülte). Hozzávetőleges becslést ad a munkásság belső megoszlásáról is. Az 1880-as években a munkásoknak 10%-a került ki nem-proletár környezetből, az 1890-es években ez a szám Krivoguz szerint 15%-ra emelkedett. A munkások 30%-át a nőmunkások adták, és növekedett a gyermekmunka aránya is. Képet ad az olvasónak a nemzeti jövedelem megoszlásáról, a munkakörülmények alakulásáról.

Örvendetes, hogy a szerző elemzően nyúl az 1880-as évek munkásmozgalmának bemutatásához, a szokottnál nagyobb teret biztosít a német, francia, angol, olasz, osztrák, svájci mozgalom bemutatására, eszmei problémáinak érzékeltetésére, valamint arra a ténylegesen folyó osztályküzdelemre, sztrájkharcsorozatra, ami mintegy megelőzte az Internacionálé megalakítását.

A szerző ezt követően alkalomról-alkalomra gondosan elemzi a nemzetközi szocialista kongresszusok vitáit, programjait, tanulságait. Az egyes kongresszusoknál a munka valamennyi felvetődött probléma alkalmával megütköző nézeteket igyekszik rögzíteni, s így az Internacionálé története valóban mozgalmassá, tartalmassá lesz. Jól megfigyelhető, értékes eredménye a munkának, hogy a kisebb országok „kis pártjainak” történetét, állásfoglalásait is szemmel tartja, az olvasóval megismerteti (pl. a belga, holland, a balkáni és a skandináv pártokét, amivel, ha néhány villanásnyi fényel is, de megvilágít alig ismert mozzanatokot).

Miként a kezdő lépéseknél Krivoguz gondot fordított a történeti háttér érzékeltetésére, úgy a későbbiekben is megteszi ezt a századforduló új sajátosságait, majd az 1905—7-es forradalmi fordulatot, az általános nemzetközi erjedést érzékeltetve. A politikai viszonyok megelevenítése előtt ezúttal is kitekintést nyújt az objektív gazdasági-szociális helyzetre. Az ipari, termelési adatok felsorakoztatása után Krivoguz rámutat, hogy az első világháború előestéjére a proletariátus létszáma 70 millióra emelkedett, amiből 5—6 millióra teszi azok számát, akik nemrégiben kerültek üzemekbe. (Az össz-

proletariátus számát — tehát nemcsak a bérmunkásokét — ekkoriban a szerző világ-szerzte 280—300 millióban jelöli meg.) Kitekint a munkaidő alakulására és a munkabérek-ről megállapítja, hogy 1908—1914 között meglehetősen ingadozással, de szinte valamennyi országban emelkedtek. Igaz, hogy ezt az interzítás rövekedése ellensúlyozta, de minde-nekelött a drágaság, az áremelkedés teljesen lerontotta. Ezekután érdekes összehasonlí-tást idéz a bérvizonyok országok közötti különbözőségére (332. l.), majd pedig az egyes országok proletariátusán belül vizsgálja ugyanezt a különbséget. Megjegyzi, hogy míg az Egyesült Államokban a munkásarisztokrácia és a munkások tömegeinek bére között a szakadéék tágulóban volt, Angliában ugyanez stagnált, Németországban viszont szűkült. Érdekes megfigyeléseket közöl arról is, hogy a burzsoáziában miként tudatosodott a munkásság felső rétegei „megvásárlásának” szükségessége, erre milyen módszereket alkalmaztak. E körültekintő felmérés után (amelynek során a középrétegek helyzetét is bemutatja) vonultat fel rendkívül gazdag anyagot a munkásság forradalmasodásának bizonyítására. E tekintetben különösen érdekesek statisztikai adatai, táblázatai a sztrájk-mozgalom nemzetközi fellendüléséről, alkalmasint periodizálásáról (sajnos e sztrájkok eredményességét már nem kíséri nyomon, s e fejezet áttekinthetőbb lett volna, ha a sztrájkokat tematikai rendbe csoportosítja a szerző [politikai, gazdasági stb.]). Krivoguz azonban megmaradt a kronológiánál. E rendezési elvnek azonban szintén megvannak a maga előnyei.)

A szintézisnek egyik jelentős érdeme, hogy a szerző nagy erőfeszítéseket téve törekszik a mozgalmi adatok rögzítésére is. Számbaveszi a jelentősebb pártok tagságának mozgását, a pártsajtó elterjedését (habár ezen a téren csak néhány adatot közöl), a szak-szervezetek megerősödésének, a nő- és ifjúnakmozgalom szélesedésének, a szövet-kezeti mozgalom terjedésének, a pártok parlamenti sikereinek adatait (345—356. l.). Mindez jelentősen megkönnyíti mind a kutatóknak, mind az érdeklődő olvasóknak, hogy tájékozódjanak a nemzetközi munkásmozgalom erőviszonyait illetően.

A könyv érdemeit még ezután is hosszan sorolhatnánk, hiszen részletmegállapítá-saival úgyszólván nem is foglalkozhattunk. A hosszú idő óta megjelent első marxista összegezésnél azonban érdemes azt is mérlegelni, hogy milyen területen lehetne és kellene a marxista történetkutatásnak előrelépnie, adott esetben pedig mi az, ami ebből a munká-ból hiányzik.

Noha Krivoguz nyilvánvalólag törekedett a szociális-gazdasági háttér megrajzolás-ára, s e téren érdemei vitathatatlanok — ezeket jeleztük is —, a további előrehaladás érdekében e megalapozásból, úgy hisszük, még többet kell majd adnunk, s itt elég, ha a munkásarisztokrácia-problematika további precizírozását jelezzük. A szerző olykor kitekint a II. Internacionálén kívül álló munkásmozgalmi irányzatokra (anarcho-szindikalizmus), de ezt ugyancsak kevésnek látjuk, mint ahogy némely ország keresztény-szocialista mozgalmával is többet kellene foglalkozni. Problémát okoz az is, hogy a szerző a nyugati munkásmozgalmat elsősorban a nemzetközi kongresszusok, a Nemzetközi Szocialista Iroda bulletinjainak, s a német pártsajtó, főként a Neue Zeit forrásanyagá-nak felhasználásával rajzolta meg, s kevésse vagy alig támaszkodik az egyes pártok vagy szakszervezetek kongresszusainak jegyzőkönyveire, pártsajtójára. Hiányolható, hogy a szerző nem használta V. Adlernek A. Bebellel és K. Kautskyval folytatott, nemrégiben kiadott levelezését, jöllehet ez sokszor igen értékes megállapítások levonását teszi lehetővé. Nem találkoztunk számos memoárra való hivatkozással, illetőleg ezek anyagának beillesz-tésével. Itt elég, ha H. M. Hyndmann, A. Balabanova, H. De Man, A. Kolontáj, F. Ebert naplóirá és önéletrajzaira utalunk. Többször támaszkodhatott volna a szerző Engels és Lafargue levelezésére, Jaurès és Blagoev kiadott munkáira. Az 1912—14-es korszakban nem említi meg a Neue Zeit hasábjain lefolyó ideológiai vitát, mint ahogyan homályban marad a Ch. Aandler—Jaurès vite is, jöllehet ezek mind alapkérdéseket érintenek e kor-ban, akár a forradalmi módszerek, akár a nacionalizmus térhódítását vesszük szemügyre. (Ennyiben a CGT-ben kieleződő vitát, Griffuelhes—Pouget és Merheim szembekerülését, Herr—Aandler levélváltását. Sembat ekkoriban megjelenő könyvét is meg kellett volna a szerzőnek említenie.)

Általános észrevételként jegyeznénk meg, hogy az Internacionálénak a gyarmati kérdésben tenúsított magatartásával a könyvnek még többet kellett volna foglalkoznia, ugyancsak az egyes pártok kongresszusainak, kiadványainak, gyakorlati tevékenységé-nek, sőt belső áramlatainak megfelelően. Ugyanezt ki lehetne terjeszteni a szakszervezeti küzdelemre, a parasztkérdésre és a szociálpolitika problematikájára is.

Külön szólnánk a militarizmus elleni harcról, a háború—béke kérdéséről. Noha Krivoguz ennek is meglehetősen figyelmet szentel, úgy tűnik, mégsem elegendőt. A stuttgarti kongresszus idején a vita túlságosan előzménytelen (nem esik szó a De Man—Bebel interjúról, a francia pártkongresszusok döntéseiről), mint ahogyan Kopenhága

előtt sem beszél Hyndman és Blatchford cikkeiről, a német—angol vitáról. A nemzetközi kongresszusok sajtóvisszhangját is szűkre méretezi, s így nem látszik a viták továbbélése. Nem emlékezik meg egyáltalán a Clarion-csoportról, Bernsteinnek saját nacionalista irányba húzó követőivel folytatott vitáiról, a német párton belül a jobb-centrum (pártvezetőség) és bal-centrum (Haase—Ledebour stb.) szembekerüléséről, a francia—angol fullánknak a németekre és osztrákokra gyakorolt hatásáról, a balkáni szocialisták között mutatkozó felfogásbeli különbségről. (Ez utóbbiakra Blagoev válogatott írásai és a Jugoszláv Kommunista Párt válogatott dokumentumai kellő anyagot adnának.) Igen vázlatos és szinte már csak utalásszerű az a néhány sor, ahol az angol—bur, majd az olasz—török háború munkásmozgalmi vonatkozásairól szól, holott mindkettőnek elég nagy befolyása volt az érintett országok munkásságára, s még teoretikailag is gazdag irodalom született ezekben a hónapokban.

A hiányok mellett a könyvben néhány ponton értékelésbeli helyesbítést szüke- gesnek vélnék. Krivoguz az angol szociáldemokratáknál főként azt tartja szem előtt, hogy ezek „balról” opponáltak a Labour Party és a Független Munkáspárt politikáját. Azonban ugyanakkor teljes homályban marad a szociáldemokrata sajtóban jelentkező nacionalista felfogás, ami annyira jellemezte nem pusztán H. M. Hyndmant, hanem ekkoriban még H. Quelchet és magukat a folyóiratokat is. Az 1914-es kongresszuson, noha lényegében indokolt a guesdisták elmarasztalása, Compère-Morel érvelését túlságosan leegyszerűsítettnek látjuk, mint ahogyan Hillquit stuttgarti szereplésénél is az összértékeléssel teljesen egyetértve megjegyeznénk, hogy a hibás megközelítés az adott időpontban mégis reális fájdalmas pontra is utalt, hiszen a bevándorlók olykor ténylegesen „olcsóbb” munkaerőt kínáltak fel Amerikában.

Végül néhány szót a magyar vonatkozásokhoz. A magyarnyelvű irodalom a szerző- nek érthető nehézségeket okozhatott, s ennek tulajdonítható, hogy eredeti forrásokat nem tudott felhasználni. Ennek egyik következménye, hogy a szociáldemokrata párt balszárnyának vezetői között Alpári Gyulát, Rudas Lászlót és László Jenőt szerepelteti. E név-kiválasztást nem tekinthetjük megnyugatósnak, hiszen számos baloldali vezető így homályban maradt. A Balkán-vonatkozásban pedig — bár teljesen egyetértünk Krivoguzsal, amikor az osztrák és magyar párt hiábjára, korlátolt feifogására és ezzel nacionalizmusára rámutat — mégis megjegyeznénk, hogy a gyakorlati politikában a Monarchia szocialistáinak érdemei is vannak. Ténylegesen ugyanis ők léptek fel leg- energikusabban — ha olykor csak szavakban is — az éppen megvalósuló balkáni expanzió ellen. Magatartásuk Jaurès gyarmati szereplésére emlékeztet. Elméletileg hibáztatható és bírálendő, de gyakorlatilag, éppen a módszerek durvasága következtében, az anti-kolonializmus egyik bátor opponálója lett. Korlátoltabb mértékben, súlyosabb felelőséggel ez áll a magyar szocialistákra is.

Mindezek az észrevételek azonban nem változtatnak azon, hogy a munkát őszinte örömmel üdvözölhetjük, mint amely szolid bázisra helyezi és igényes kritikát ad a II. Internacionálé történetéből.

JEMNITZ JÁNOS

MELNYIKOV:

ÖSSZEESKÜVÉS HITLER ELLEN
(Budapest, Kossuth Kiadó. 1964. 264 l.)

Melnyikov szovjet történész a Hitler elleni merénylet terebélyes és egyre duzzadó nyugati irodalmának rendkívül alapos feldolgozásával és kritikai értékelésével próbál választ adni, milyen méreteket öltött az összeesküvés és mi volt a kudarc oka. A kérdés-feltevés világosan jelzi a szerző szándékát: lehántani a merénylet s az abban résztvevő csoportok köré, elsősorban a nyugat-német történetírás által teremtett legendát, megmutatni a történetek osztályhátterét.

A szerző logikusan vázolja fel a hitleri Németország katonai és külpolitikai helyzetének alakulását 1943-ban megmutatva — néhány ellentétes nyugat-német véleménnyel szemben —, hogy a katonai vereségek miként érleltek bizonyos belső válságot, melyet a szerző helyesen a felső rétegek válságának nevez. Röviden áttekinti a belpolitikai helyzetet, a termelés visszaesését, a totális mozgósítást, foglalkozik a rendszer ellen jelentkező nyílt megnyilvánulásokkal, valamint a kommunista párt szerepével a Hitler-ellenes harcban. A magyar olvasók számára nyilván újak és érdekesekek az ezzel kapcsolatban közölt adatok, jóllehet bizonyos általánosító fogalmazásai túlzóknak tűnnek.

Rövid történelmi áttekintést nyújtva a hadsereg és a náci párt kapcsolatairól, helyesen mutatja be az itt kialakult két irányzatot, melyet Seeckt illetve Ludendorff nevével lehet jellemezni. Röviden ismerteti az 1938-as eseményeket, midőn Hitler döntő befolyást szerez a hadseregben, utal egy bizonyos belső ellenzék kialakulására (Beck), egyszében meggyőzően bizonyítja, hogy nem a fasizmus és antifasizmus, hanem a hagyományos — bizonyos fokig konzervatívabb, kevésbé kalandor — német militarizmus és a náciizmus nézeteltérését fejezi ki. Melnyikov elsősorban tetteiken keresztül mutatja be, mennyire hamis általában a tábornokok szembenállásáról beszélni Hitlerrel, s tevékenységüket a háború kedvező szakaszában mennyire alárendelték Hitlernek.

1943-tól kíséri nyomon a Hitler elleni összeesküvés gondolatának kifejeződését és fejlődését.

Karl Goerdeler volt lipcsei polgármester volt a kezdeményező. Elképzelései teljesen megfeleltek a német konzervatív reakció korábbi álláspontjának, mely szerint a kétfrontos harc, a minden oldalra kiterjedő imperializmus túlhaladja Németország erejét, s azt egy oldalra, nevezetesen a Keletre s bizonyos meghatározott célokra kell összpontosítani.

Különböző sikertelen merényletek, nyugati hatalmakkal történő kapcsolatok felvétele után 1943 s 1944 elején eljutnak az összeesküvés konkrét programjának kidolgozásához, sőt az új kormányt is előkészítik.

Melnyikov könyvének legérdekesebb része a július 20-i merénylet, az ún. „Walkiür”-akció előkészítésének leírása, valamint az összeesküvők különböző csoportjainak osztályszempontból világos ábrázolása. A szerző helyesen mutatja be, hogy a merénylet kudarcra nem vezetett volna feltétlenül az egész összeesküvés kudarcához, ha a tábornoki kar mert volna valóban cselekedni, s nem ingazodozott volna. Crankshaw angol történész álláspontját valóban magunkévá tehetjük: „Ez nem a becsület, hanem a becstelenség története. Valahányszor a tábornokok meggyőződtek arról, hogy Hitler a katasztrófa felé sodorja őket, meglepően nagy részük hajlandó volt tárgyalásba bocsátkozni néhány becsületes és következetes összeesküvővel arról, hogy milyen módon szabadíthatnák meg Németországot a fűhertől. De amint azt látták, hogy Hitler sikereket arat, eszükbe jutott az esküjük. Amikor az ügy a végéhez közeledett . . . tétova álláspontjuk, kereken kimondva, becstelen állásponttá változott.” (Melnyikov 110. l.)

A modern nyugat-német történetírás kimagasló képviselői, Ritter, Rothfels az összeesküvés osztályfelettségét, célkitűzéseik demokratikus antifasizista vonalát kívánják bizonyítani. Melnyikov evvel szemben egyértelműen mutatja Goerdeler és csoportja világos osztálykötöttségét, bel- és külpolitikai elképzeléseinek antidemokratizmusát.

A könyv elemzi az összeesküvés katonai és civil ágát és rendkívül fontos következtetésre jut, midőn megállapítja, hogy háborús időszakban nem lehetséges forradalmi fordulat a hadsereg részvétele vagy legalábbis felbomlása nélkül.

A katonai ágból Beck és Hammerstein régi ellenfele volt Hitlernek, viszont a többiek csak 1943-ban, a vereségtől tartva csatlakoztak. A Canaris—Oster csoport a titkos szolgálat kettős játékot folytató tagjait sorakoztatta fel az összeesküvés mellett, radikálisabb volt belpolitikailag, s külpolitikailag realisabban látó az a törzstiszti csoport, melyhez Stauffenberg, a merénylet végrehajtója is tartozott.

Az összeesküvés civil ágában a régi konzervatív hivatalnoki kaszt tagjai bírtak vezető szereppel, részben kezdetből fogva szembenálltak Hitlerrel (Goerdeler), részben csak később határolták el magukat tőle (Popitz). Melnyikovval egyet lehet érteni, hogy erős túlzás általában, a német külügyi tisztviselők Hitler-ellenességéről beszélni, bár néhány külügyi tisztviselő ténylegesen kapcsolódott az összeesküvés civil ágához, hasonlóan a Szerda-társaság és Solf-kör nevű értelmiségi csoporthoz. (Az előbbihez tartozott Gerhard Ritter is.)

Külön foglalkozik Melnyikov az összeesküvők baloldali szárnyával, az ún. Kreisaukörrel és a Stauffenberg-csoporttal. Kétségtelenül ehhez a csoporthoz erősebben demokratikus gondolkozású, vagy keresztényszocialista résztvevők tartoztak, és sok szociáldemokrata résztvevője is volt a csoportnak. Ezek általában szembenálltak a Goerdeler-féle konzervatív vonallal. A konzervatív átalakulást képviselő felfogással szembenük Hitler bukása után demokratikus átalakulást akartak, sőt bizonyos szocialista gondolatoknak is helyt adtak. A szociáldemokratáknak e körben résztvevő tagjai összekötettségben álltak a kommunisták Saefkaw—Jakob—Bästlein csoporttal is. Ide tartozott a merénylet tényleges végrehajtója, Stauffenberg is, aki az eddigi adatok szerint 1942-ig mindennemű politikai tevékenységtől távollattotta magát, és csak a sztálingrádi vereség után vált Hitler ellenzékévé. Személyes bátorsága és következetessége folytán azonban a változást sokkal radikálisabban, s nem a régi szovjetellenes nyugati orientáció felmelegítésével kívánta végrehajtani.

Az összeesküvés programjával és kudarca okaival foglalkozik a könyv ötödik fejezete. Az összeesküvés életben maradt tagjai, valamint a Gsetapo irattára jórészt megőrizte azon dokumentumokat, melyek a hatalomátvétel esetére az összeesküvők bel- és külpolitikai programját rögzítették. Melnyikov igen hasznos munkát végez, midőn végigmegy ezeken a dokumentumokon s egyes nyugat-német történétírókkal szemben mutatja be, hogy a Goerdeler-csoport politikai elképzelései igen távol álltak a demokráciától s a liberalizmustól is.

A Goerdeler-féle „katonai-hivatalnoki állam” ugyan természetesen különbözött volna a Harmadik Birodalomtól, de erősen hasonlított volna Vilmos Németországra, nemcsak politikai rendszerét, de területét tekintve is, hiszen Goerdelerék az 1914-es határokat szerették volna Németország számára kialakítani.

Jóllehet a könyv alapkoncepciójával a Goerdeler-féle összeesküvés konzervatív reakciós jellegére vonatkozóan egyet lehet érteni, mégis a munka e fejezete jónéhány hiányérzetet kelt bennünk, s úgy véljük, hogy a csoport, illetve az összeesküvés helyét s szerepét nem mindig tudta kellő történetiséggel értékelni. Nem olyan szerencsétlen megfogalmazásra gondolunk — mint amikor a weimari alkotmány szűkre szabott demokratikus elveiről beszél, midőn ismeretes, hogy a weimari az egyik legdemokratikusabb burzsoá alkotmány volt, vagy midőn Goerdelert egyszerűen szűklátókörűnek nevezi, pedig joggal felmerül a kérdés: hogyan ítéljük meg azokat, akik addig sem mentek el a Hitler-ellenes fellépésben, mint Goerdeler, s még folytathatnánk, — hanem mindennekelőtt az összeesküvés történelmi szerepének megítélésére.

Melnyikov összefoglalásként leírja: „Az összeesküvők tevékenysége nagy kárt okozott a németországi antifasiszta mozgalomnak.”

Miből vonja le Melnyikov ezt a következtetést?

„A puccs újabb terrorhullámot indított el, amely maga után vonta az antifasiszta demokratikus front meggyengülését.” Egyrészt azonban egy ilyen front tényleges létezéséről aligha beszélhetünk, legfeljebb perspektívában alakulhatott volna ki. Másrészt egy helyes, szükséges cél érdekében indított akció mérceje nem lehet az, hogy megművelését követi-e a terror vagy sem. A partizán-akciók is növelték a terrort, mégis kommunista pártok joggal vetették oly sokszor a tételeséget antifasiszta szövetségeik szemére, akik éppen a terror-hullámmal kívánták igazolni tartózkodásukat.

Felmerülhet a kérdés, hogy a Hitler elleni konzervatív reakciós összeesküvés sikere egyáltalán olyan célnak tekinthető-e, mely történetileg helyeselhető. Nézetem szerint igen. Egyrészt a német fasizmus megdöntése, még ha konzervatív oldalról történt volna is, feltétlenül elősegítette volna a haladást, másrészt — a történészek ettől sem szabad eltekintenie — a történelem menete igazolta, hogy a Goerdeler-féle rendszer aligha tartotta volna magát sokáig, felszabadítva a belső haladó erőket, akarva-akaratlanul lehetőséget adott volna a valóban demokratikus s antifasiszta erők szélesebb kifejlődésére. (Az olaszországi példa ezt igazolja. Badoglio sem volt kevésbé reakciós, mint Goerdeler, aligha állíthatjuk viszont, hogy államesínye kárt okozott volna az olasz antifasiszta mozgalomnak, mely hosszú belső harc után végül eltávolította őt és rendszerét.) Nézetünk szerint tehát a Hitler elleni összeesküvést, vezetőinek reakciós politikai beállítottsága ellenére, sem lehet egyszerűen negatívan értékelni; ha persze egyáltalán nem is tekintetjük azt az antifasiszta mozgalom csúcspontjának.

A könyv néhány kisebb tévedését itt nem óhajtván szóvá tenni, végezetül két megállapításával kell vitába szállnunk. A náci Németországot nem a belső erők, hanem külső, a hős Szovjet Hadsereg döntötte meg, állapítja meg a szerző. Nem szükséges bizonyítani, hogy a Szovjet Hadsereg kimagasló szerepe nem változtat azon a tényen, melyet a történelem nem hagyhat figyelmen kívül, hogy a náci Németországot a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia antifasiszta koalíciója verte le.

Melnyikov helyes történétírói szándékból s tudományosan száll vitába a Goerdeler-féle összeesküvés jelentőségét mértéktelenül eltúlzó, céljait idealizáló nyugat-német történétírással, érveit azonban olykor gyengíti, hogy a német antifasiszta mozgalom jelentőségével kapcsolatban ő követ el hasonló túlzásokat. Azt állítani, hogy „a német ellenállási mozgalomnak megvoltak ugyanazok az ismérvei”, melyek „a néptömegek harcait más országokban jellemezték” — messzemenően nem állja meg a történétírói kritikát. Az ilyen s ehhez hasonló frázisok csak rontják Melnyikov könyvének hatásosságát, pedig a könyv megérdemli, hogy minél több magyar olvasónak nyújtson tájékoztatást 1944. július 20-a eseményéről, háttéréről s céljairól.

RÁNKI GYÖRGY

M. V. MISZKO:

POLSKOE VOSSZTANIE 1863

(Moszkva, Izd. Akademii Nauk SzSzsZR. 1962. 326 l.)

AZ 1863-AS LENGYEL FELKELÉS

Az 1863-as lengyel felkelés történetéről az első igazán átfogó, alapos munkát ez a könyv jelenti. Bevezetésül a szerző röviden, tömören vázolja a lengyel kérdés történetét, majd a lengyel gazdasági és társadalmi élet vizsgálatára tér át. Kiemeli a szétdaraboltság káros hatását a nemzeti fejlődésre, s azta tény, hogy az egykori Lengyelország legnagyobb része Európa egyik legelmaradottabb, legreakciósbab monarchiája — Oroszország — fennhatósága alatt állt, ami megbénítja a gazdasági és társadalmi élet fejlődését. Ezek ellenére a XIX. század közepétől viszonylag élénk kapitalizálódás indul meg. Adva van tehát a lengyel társadalom számára a két legfontosabb probléma: a függetlenség és a haladás kérdése, mint két szorosan kapcsolódó kérdés. A felkelés előzményeinek tárgyalásakor a szerző feltárja a lengyel társadalom egyes rétegeinek állásfoglalását a megoldandó problémákkal kapcsolatban.

A lengyel uralkodó osztály legvagyonosabb rétegei, a főnemesség és a burzsoázia nem kíván lényeges változást. Meglévő hatalmának biztosítékát látja a cári hatalomban, legfeljebb az autonómia követeléséig jut el. A középső- és kisnemesség, a városi elemek, az értelmiség, a hadsereg haladó gondolkodású tisztjei és az ekkor formálódó munkásság a társadalom legforradalmibb része. Ezek a csoportok így vagy úgy, de mindkét alap-probléma radikális megoldását kívánják. A társadalom zömét kitevő parasztság főként elnyomottságának megszüntetéséért, azaz a társadalmi változásokért küzd. Megvilágítja a könyv a nem orosz fennhatóság alatt levő lengyel területek viszonyát, valamint a nem lengyellakta, de egykor Lengyelország keleti részét képező litván, orosz és ukrán területek helyzetét is. Ugyanis a lengyel mozgalom sok tagja az 1772 előtti Lengyelországot szerette volna visszaállítani. A mozgalom külső visszhangjával kapcsolatban hangsúlyozza az orosz társadalom haladó erőinek rokonszenvét. Kiemeli a forradalmi demokraták és a hadsereg néhány tisztjének segíteni akarását.

Az előzmények vizsgálata során részletesen tárgyalja a megelőző évek mozgalmait, szervezkedését. Az ellentétek nyílt kiéleződését kapcsolatba hozza az 1859—61-es oroszországi forradalmi helyzettel.

A felkelés okainak és előzményeinek mélyreható vizsgálata után a könyv rátér a felkelés eseményeinek bemutatására. A mozgalom történetét három periódusra bontja. Az első szakasz a bizonytalanság, az ingadozások szakasza. A következő periódus, 1863 nyári hónapjai, a tetőpontot jelenti. 1863 őszétől kezdve hanyatló szakaszába lép a felkelés.

Minden egyes kronológiai egységen belül részletesen leírja az eseményeket, feltárva ezen belül az egyes társadalmi csoportok, az emigrációban élők, az oroszországi rokonszervezők, a hivatalos Oroszország és a nyugat-európai közvélemény, valamint az ottani kormányok viszonyát a felkeléshez.

A megelőző évek szervezkedéseinek eredményeként magában a Lengyel Királyságban, de az egykori Lengyelország minden területén, az emigrációban, sőt Oroszországban is kialakultak a mozgalom központjai, melyek különbözőképpen viszonyultak a problémák megoldásához. A hazai irányzatok két fő csoportra oszthatók. Egy radikálisabb („vörösök”) és egy konzervatívabb („fehérek”) irányzat különült el. Ez a két csoport vetélkedett a vezetés megszerzéséért már az előzmények során is, és a szerző megállapítása szerint nem vált a mozgalom előnyére, hogy ez a vetélkedés a felkelés idején is folytatódott, mert megosztotta az amúgy is elégtelen erőket. Nagy befolyással bírtak a mozgalom vezetésében az emigráció vezetői, főként Czartoryski és Mieroslawski.

A szerző többször hangsúlyozza, hogy akármelyik irányzat is kerekedett felül, mindkettő elkövetett két alapvető hibát, mely aztán végig kihatott a felkelés menetére. Az egyik hiba, hogy a felkelés vezetői által meghirdetett program nem volt képes mozgósítani az egész társadalmat. Ezen a téren a legnagyobb hiányosság a parasztpolitika terén állt fenn. Azzal, hogy a földnélküli tömegek földigényét nem elégítették ki (ezt ugyanis csak a nemesi birtok rovására lehetett volna megtenni), a parasztság széles rétegei fordultak el a felkeléstől, maradtak passzívok, sőt sok esetben a felkelés ellen léptek fel. (Ebben nagy szerepe volt az orosz kormányzat politikájának, mely igyekezett kihasználni a parasztságnak a földesurral szembeni gyűlöletét.) Ez a hiba azt eredményezte, a szerző megállapítása szerint, hogy a mozgósítható lengyel tömegeknek csak 10—15%-a vett részt aktívan a felkelésben. Ez pedig még kifejezettebbé tette az orosz túlerőt, és meghatározta a harci cselekmények jellegét. Nem sikerült a felkelést felszabadító háborúvá szélesíteni, csupán partizánharok voltak, ami könnyebbítette az orosz kormány helyzetét.

A másik alapvető hiba a felkelés vezetésében, hogy a befolyásos vezetők mind a nyugati hatalmak (Franciaország, Anglia) fegyveres segítségével bíztak. Nem látták meg a valóságot, hogy az egész lengyel mozgalmat csak eszköznek tekintti III. Napóleon és az angol kormány a keleti kolosszus ellen.

A mozgalom vezetőinek konzervativizmusát bizonyítja az a tény is, hogy az igazán forradalmi (bár nem döntő) erők támogatását visszautasították. A magyar emigrációval való együttműködés elhárítását azonban nem helyes erre példaként felhozni. Hiszen az együttműködés a magyar emigrációval provokálta volna a Habsburg-birodalmat, s ez, mint másutt a szerző is utal rá, nem lett volna kívánatos.

A hivatalos orosz politika értékelése igen jól sikerült. A kezdeti időkben, a felkelést megelőző években, az oroszországi forradalmi helyzet miatt, a felkelés első felében pedig a nyugat-európai hatalmaktól való félelem miatt a cári kormány engedményekkel igyekezett leszerelni a mozgalmat, megosztani annak erőit. Ezt sikerült is elérnie. Sem a nemesség, sem pedig a parasztság (a lengyel társadalom két leglényegesebb osztálya) nem állt egységesen a felkelés mellett. Miután a cári kormány megbizonyosodott arról, hogy a nyugati hatalmak nem fognak ellene fellépni a lengyelek érdekében, nyíltan terrorisztikus eszközökkel, túlerejét kihasználva verte le a felkelést.

Az események sokoldalú, alapos értékelése során a szerző ismerteti Marx és Engels véleményét a felkelésről. Ez a két nagy egyéniség történelmi éleslátását igazolja.

Néhány észrevételünk volna a könyv szerkezeti felépítésével kapcsolatban. Kifogásolható, hogy a szerző minden egyes kronológiai egységen belül újra és újra megtárgyalja a felkelés minden vonatkozását, s így ismétlésekbe bocsátkozik. Véleményünk szerint például olyan átfogó és lényegében változatlan jelenséget, mint a nyugati hatalmak viszonya a lengyel felkeléshez, felesleges minden egyes fejezetben külön megvizsgálni. A nyugati álláspontnak legfeljebb két árnyalata van: amikor még ígéretnek a felkelés vezetőinek, és amikor már ez is elmarad. Ugyancsak így tudjuk értékelni a parasztság viszonyát a mozgalomhoz. Feleslegesnek tartjuk annak hangsúlyozását mind a hat fejezetben, hogy miért nem csatlakozott a parasztság minden rétege a felkeléshez. Az alapvető oka ennek a felkelés folyamán végig az volt, hogy a különböző vezetők által meghirdetett program nem elégítette ki a parasztság igényeit.

A fentebb említett érdemek és e néhány hiányosság megállapítása mellett általában jól sikerültnek tarthatjuk Miszko könyvét: a szakemberek és a szélesebb olvasó közönség egységes képet kap belőle a lengyel történelemnek e lényeges fordulójáról.

MENYHÁRT LAJOS

KAROL BUCZEK:

**TARGI I MIASTA NA PRAWIE POLSKIM
(OKRES WCZESNOŚREDNIOWIECZNY)**

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Polska Akademia Nauk,
Odz. w Krakowie. 1964. 140 l.)

**VÁSÁROK ÉS VÁROSOK A LENGYEL JOG ALAPJÁN
(KORA KÖZÉPKORI IDŐSZAK)**

Lengyelországban a várostörténeti irodalom a tudományos érdeklődésnek egyik legdöntőbb irányát képviseli. Több oka van a felfokozott kutatásnak. Ezek között jelentőséggel bír az a körülmény, hogy a német várostörténeti szakirodalom olyan beállításban tárta fel a lengyel városok fejlődését, mintha az csakis a német várostelepítésekkel és általában a németjogú városi jogrendszerrel egyidőben bontakozott volna ki. A német történetírásnak főként a két világháború közötti ez a politikai törekvése nemcsak ellenkezést váltott ki a lengyel történettudományban, hanem határozottan szükségessé tette a történeti igazságnak megfelelő monográfiák megírását és a tudományos kutatás ilyen irányú elmélyítését.

A felszabadulás után a lengyel várostörténeti szakirodalom új módszereket is igénybevett a helyes történeti helyzetkép megismerése érdekében. Többek között az 1940-es évek végén kezdődő és a háborús romok eltakarításával sok esetben párhuzamosan haladó ásatások szolgálták segítségül a városi élet korai eredményeinek megismerés-

résénél. Az ásatások ugyanis több olyan települési maradványt tártak fel, amelyek már önmagukban is megcáfolták a német szaktudománynak a városképződésre vonatkozó egyes állításait és hozzájárultak ahhoz, hogy helyes kép alakuljon ki a lengyelországi városok fejlődésének tudományos megítélésénél.

A magyar tudományos közvélemény előtt egyik tanulmányában *Fügedi Erik* már beszámolt a lengyel kutatómunkának ilyen irányú eredményeiről, s ő maga is megállapította a feltárt eredmények alapján, hogy „a német települést Kelet-Pomerániába a cisztercita kolostorok alapítása és a Johanniták megjelenése jelzi”.¹ Ugyanakkor ismerteti a várostörténeti szakirodalom lengyel eredményeit az 1953. évben e tárgyban tartott kongresszus időpontjáig. Ez a körülmény felment minket annak kötelezettsége alól, hogy a kérdés további taglalásába mélyebben belemenjünk.

Buczek a várostörténet számos problémájával foglalkozott 1957 óta megjelent különböző munkáiban. A településtörténet, a várossá fejlődés kérdései, a korai lengyel államalakulás problémája, az államhatalom tisztségviselőinek kora-középkori helyzete, a „hospes”-kérdés tárgyalása, e hercegségek népességének társadalomrajza, a kora-középkori társadalmi szervezet lengyelországi helyzete, a németjogú városalapítás előtti városi jog kérdései és hasonló problémák foglalkoztatták különböző tanulmányaiban, amelyeknek mindegyike döntően a XII. század előtti lengyel gazdasági és társadalmi viszonyokkal kívánta a tudományos érdeklődés igényeit kielégíteni. Mind a most feldolgozott témakörökben publikált dolgozatai, mind pedig jelen tanulmánya a vizsgált kérdéseknek elsősorban gazdasági és társadalmi oldalát vette bonckés alá és ezek alapján kutatta a jogi formákat, mint a gazdasági alap felépítményének megnyilvánulásait. A marxista tudomány eszközeivel végrehajtott kutatómunkája során valóban gazdag eredményeket sikerült elérnie.

Jelen könyve az alábbi kérdésekkel foglalkozik: A vonatkozó történeti irodalom ismertetése és bírálata; a városok és a lovagi-katonai telepítések formái; a ragaléjogok és a piac kérdése Lengyelországban; a piacok megszervezése és a vásárok ügye; a kocsimáltatás jelentősége a királyi kisebb haszonvételek rendszerében; az iparosok és kereskedők helyzete a német telepítések előtt; a lengyel városjog kérdése; a németjogú városok problematikája.

A városi élet vizsgálata során mindenekelőtt tisztázta azt a kérdést, vajon a XIII. században a lübecki és magdeburgi jogrendszer egyes tételeinek átvétele, tehát az ún. németjogú telepítés időszaka előtt volt-e sajátos lengyel városjog. A kérdésre igenlően felel a munka. Megállapításának alapja az a tétel, hogy a városok életrekletésének kiindulópontja nem a különböző jogok adományozása volt, hanem azok „a társadalmi élet szervezetének települési formáit” foglalják magukba (22. l.). A városok bármelyike a kezdetek idején a gazdálkodásnak természetes módját folytatta, és csak a kereskedelem és ipar kifejlődése időszakában kezdődött a fejlettebb városi élet, amely már szilárdabb szervezetet alakított ki és határozottabb települési módokat tett lehetővé, amelyek természetesen a városi hatalom kifejlődésének differenciálódásához vezettek. Munkája magyarázatot ad az urbs, a civitas, az oppidum, a castellum fejlődési fokozatairól és szervezetének helyzetéről.

A városok kialakulásánál döntő jelentőséget tulajdonít a szerző a vásároknak és a regále jogokból eredő jövedelmek felhasználásának. Ezekkel összefüggésben állapítja meg a „helyi jog” rendszerének kialakulását azzal a hozzátétellel, hogy a helyi jog mindenütt a városok fölött kezdeti időszakban hatalmat gyakorló területek birtokosainak hatósági tevékenysége folyamán alakult ki és mint helyi szokásjog érvényesült. Hangsúlyozza, hogy a „lengyel jog” szóhasználat nem értelmezhető mereven, mert ez aszerint változott, hogy a területen városi közösségek kialakulását lengyel, cseh, orosz vagy litván hercegek segítették elő. A lengyel jog tehát lényegében szokásjog volt és a korai településekre ez volt a jellemző, s majd később alakul ki az önkormányzat jogi életének teljes rendszere. A jogok biztosítása mindenütt az ipar és kereskedelem fejlesztését mozdította elő. E kérdésben egyébként a lengyel szaktudomány megállapításaival is sokat vitakozik a szerző.

A városszálakulás folyamatában a „ius fori” jelentőségét külön hangsúlyozza, megállapítva, hogy vásár- és piachely csakis a nagyobb településekben fejlődhetett ki. Gondolatmenetének a piac-kérdés tárgyalása adja a legjellemzőbb vázát.

A könyvnek nagy előnye, hogy a formai megnyilvánulásokon és a jogrendszer által kodifikált tételek magyarázatán túl, a fejlődésnek gazdasági és társadalmi oldalát

¹ *Fügedi Erik*: A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bpest. 1959. 570–605., különösen 574. l. Lásd még: *Uő.*: A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. Uo. XII. köt. Bpest. 1957. 521–548. l.

világítja meg. A városok kialakulásának különböző jelenségeit kutatva, nemcsak az írott forrásokat vonja vizsgálódása körébe, hanem az archeológiai leletket is; a lengyel és német szakirodalmat gazdagon felhasználja, de azok eredményeit bírálattal kezeli. Ez egyik legdöntőbb előnye, amely a vitaszellem minden vonatkozásban érvényesülő tárgyilagos hangját állítja előtérbe. Sajnálható, hogy a mi tudományos propagandánk nem tette lehetővé, hogy gazdag forrásokra támaszkodó magyar várostörténeti irodalmunk megbízható eredményei ismertté váljanak Lengyelországban. Talán ez az oka annak, hogy a szerző a magyar szakirodalom megállapításait nem kíséri figyelemmel. Vonatkozik ez egy olyan döntő kérdésre is, mint a familiárisok problémaköre, amellyel a szerző elég sokat foglalkozik, bár eredményeit nem mindenben fogja igazolni a további kutatás. E kérdésben viszont a magyar tudománynak is vannak széleskörű kutatásokon alapuló megállapításai. Helyes volna a ma is értékkel bíró korábbi tanulmányokat a lengyel kutatás előtt is ismertetni éppenúgy, mint ahogyan a magyar marxista szakirodalomnak a tárgyra vonatkozó megállapításait is. Tudományos propagandánk e téren csak hasznot hozhatna számunkra és emelne nemzetközi tekintélyünket.

KOMORÓCZY GYÖRGY

CSAPLÁROS ISTVÁN:

KRASZEWSKI ÉS MAGYARORSZÁG

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. Irodalomtörténeti Füzetek 39. sz.)

A magyar—lengyel kulturális kapcsolatok odaadó és lelkes kutatója ez alkalommal a múlt század legtermékenyebb lengyel írójának, Jozef Ignacy Kraszewskinek magyarországi kapcsolatait tárja fel igen kiterjedt anyaggyűjtés eredményeképpen. Kraszewskit, a lengyelek Jókaiját, nálunk kevésbé tartották számon, műveinek elterjedése nem is vehető egybe egy Sienkiewicz népszerűségével. Az író születésének 150. évfordulója (1962) és a vele kapcsolatos megemlékezések arra utalnak, hogy Kraszewski igen komoly helyet foglal el a lengyel irodalom múltjában, és mint a realista irány egyik korai úttörője máig is figyelmet érdemel. Emellett Kraszewski kiváló publicista is, aki több évtizeden át a lengyel politikai élet első vonalában küzdött a haladó polgári ideológia céljaiért.

Csapláros István a nagy író magyarországi népszerűségét kívánta előmozdítani, amikor szorgos kézzel összegyűjtötte az írói életműben gazdagon fellelhető magyar vonatkozásokat és megmutatta, milyen sok szállal fűződött Kraszewski politikai és irodalmi érdeklődése a magyarokhoz. A munka első fejezete Kraszewski politikai publicisztikáját teszi vizsgálat tárgyává attól kezdve, hogy az író 1859-ben átvette a *Gazeta Codzienna* című varsói lap szerkesztését. A *Gazeta Codzienna*, majd folytatása, a *Gazeta Polska* külpolitikai rovatában az 1860-as évektől figyelemmel kísérte a magyar politikai élet alakulását és állandó pesti levelezőt tartott. Maga Kraszewski a 60-as években a kiegyezés hívének bizonyult, és élénk rokonszenvvel figyelte a magyar politika erőfeszítéseit az októberi diploma, majd a februári pátenis időszakában. A kiegyezés bekövetkezése után elfordult a magyar uralkodó osztály politikájától, és a magyarországi szláv nemzetiségek mozgalmait iránt mutatott meleg érdeklődést. Úgy látszik, lényegében a cseh liberális burzsoázia jelszavait tette magáévá. A federalizmust semilyen formában nem tartotta kivihetőnek. A magyar kiegyezési politika azonban követendő példaképnek tűnt fel előtte Galícia számára. A 70-es években Ausztria-barát érzelmek erősödnek Kraszewskiben. A nemzetiségi elnyomás ténye elválasztja a korabeli magyar politikától és a csehekkel való együttműködésben látja leginkább biztosítva Galícia jövőjét a Monarchián belül. Egyébként a magyar közélet jelenségei különösebb írói vagy publicisztikai aktivitásra nem indították, inkább csak megfigyel és kommentál. Deák iránti feltétlen tiszteletében jól visszaverődik saját politikai eszményképe: a békés fejlődés útját kereső reformeré.

Teljesen alkalmiaknak tűnnek fel Kraszewskinek a korabeli magyar irodalmi élethez fűződő kapcsolatai. Lapjában, az Atheneumban már 1850-ben ismertetést közöl Eötvösnek A falu jegyzőjéről. Viszonylag a legtöbb szál Eötvöshöz fűzi, Jókaival szemben azonban igen erős fenntartásokat táplál, nem utolsósorban ennek Bismarcknál tett látogatása miatt.

A szerző a kultúrtörténeti adalékok egész sorát vonultatja fel Kraszewski magyar kapcsolatainak teljesebbé tételére (Kraszewski és a magyar színpad, irodalomtudomány, folklór, zene, képzőművészet, tudományos élet stb.), és a magyar—lengyel kulturális kapcsolatoknak eddig ismeretlen részleteit villantja fel. Igen alaposan tárgyalja Kra-

szowski műveinek magyarországi fogadtatását, sok adalékkal általában a szláv irodalmak magyar visszhangjáról. Érdekes és újszerű, ahogyan Kraszewski könyvtárát vizsgálja és az ott található magyar tárgyú műveket ismerteti.

A szerző maga is tisztában van azzal, hogy a nagy mennyiségben összehordott tényanyag erősen egyenletes értékű, és hogy az ismertetett cikkek, glosszák nem mutatnak Kraszewskinek összpontosítottabb magyar érdeklődésére, csak cseppenként sokfelé kiterjedő érdeklődésében. A munka koncepciója valóban megsínyli e túlzott adatbőséget, viszont igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy ennek az adatgyűjtő munkának is megvannak a hasznos eredményei, alapja lehet a további vizsgálódásoknak, egybevetéseknek. A munka értékes és úttörő, s ezzel lengyel részén is tisztában voltak, amikor Csapláros István tanulmányát csekély változtatással lengyelül is kiadták (Istvan Csapláros: Kraszewski a Węry. Warszawa. 1964).

KOVÁCS ENDRE

M. G. SZAZINA:

BOR'BA RUMÛNSZKOVO NARODA ZA USZTANOVLENIE I UKREPLENIE NARODNO-DEMOKRATICSESZKOVO SZTROJA (1944—1947)

(Moszkva, Izd. Akademii Nauk SzSzSzR. 1963. 506 l.)

A ROMÁN NÉP HARCA A NÉPI DEMOKRATIKUS REND MEGTEREMTÉSÉÉRT ÉS MEGERŐSÍTÉSÉÉRT (1944—1947)

A népi-demokratikus forradalom történetének feldolgozása a szocialista országok ideológusainak, történészeinek egyik legfontosabb feladata. A feladat fontossága és nagysága szükségessé teszi a marxista kutatók összefogását, közös erőfeszítéseit, a kölcsönös segítséget az egyes népi-demokratikus országok ezen időszaka történetének feldolgozása terén, hogy ezzel is gazdagítsák a kérdés marxista irodalmát, s elősegítsék a kérdés részleteiben és egészében való tisztázását az egyedeken keresztül általános vonatkozásaiban is. A marxista történeti irodalom nem bővelkedik a korszakot átfogó nagy monográfiákban. Ezért nagy jelentőségű M. G. Szazina vállalkozása, hogy összefüggéseiben feltárja a román történelemnek ezt a korszakát, a román nép harcát a népi-demokratikus forradalom győzelméért, a proletariátus hatalmának megteremtéséért. A monográfia jelentőségét különösen kiemeli az a tény, hogy sem a szovjet, sem a román történeti irodalom nem rendelkezik összefoglaló, általánosított munkával a vizsgált időszakról. A szovjet és román kutatók Románia története ezen időszakának csak egyes kérdéseit dolgozták fel disszertációkban, monográfiákban és tanulmányokban.*

* N. I. Lebegejev: Románia a II. világháború éveiben. Moszkva, 1963; V. Zaharescu: A párt és tömegkapcsolatának erősítése — döntő tényező az 1944 augusztusi fegyveres felkelés megszervezéséért és végrehajtásáért vívott harcban. Analele, 1962, N. 4; M. I. Szemirjaga: Az 1944. aug. 23-i népi fegyveres felkelés győzelme Romániában. Novaja i novejsaja isztorija, 1958, N. 4; A. G. Szavu: A RKP vezette néptömegek harca a demokratikus kormány megteremtéséért (1944 aug. 23. — 1945. márc. 5.). — Analele, 1961, N. 4; I. Cupsa, G. Matej, I. Foksenjănu, B. Balteanu, L. Ion, V. Zaharescu: Románia hozzájárulása a fasiszta Németország szétzúzásához (1944. aug. 23. — 1945. máj. 9.). Moszkva 1959; I. Cupsa, B. Balteanu: Románia hozzájárulása a fasiszta Németország szétzúzásáért vívott háborúhoz. Studii, 1960, N. 3; T. Karacsuk: Az RKP új államapparátus megteremtéséért folyó harcának néhány aspektusa (1944 aug. 23. — 1947. dec. 30.). Analele, 1957, N. 6; M. Prunza: A néptömegek szerepe a népi demokratikus rendszer kivívásában. Lupta de Clasa, 1956, N. 7; B. Balteanu: A politikai helyzet Romániában a népi demokratikus rendszer megteremtésének előestéjén. Studii, 1957, N. 2, 4; B. Balteanu: A demokratikus kormány tevékenységének kezdete (1945. márc. 6. — máj. 9.). Studii, 1958, N. 3; C. Morgescu: Az 1945-ös agrárreform. Bukarest, 1956; P. Nichita, M. Ionescu, T. Udrea: A néptömegek harca a földreformért és a földbirtokos osztály likvidálásáért 1945. március 6. előestéjén. Studii, 1954, N. 1; Gh. Chepes: A munkás-paraszt szövetség megszilárdításának néhány kérdése Romániában. Studii, 1954, N. 3; I. Brin: Agrárviszonyok és az 1945-ös agrárreform Romániában (Kandidátusi értekezés). Leningrád, 1947; V. Marcsenkó: Románia demokratikus erőinek harca az 1945-ös agrárreformért (Kandidátusi értekezés). Moszkva, 1953; T. Udrea: A parasztbizottságok szerepe a munkásosztálynak a parasztsággal való szövetséges megteremtésében és a népi demokratikus forradalom sajátosságai Romániában. Studii, 1956, N. 4; 1959, N. 4; B. Balteanu: A monarchia valamint a külső és belső reakció sikertelen kísérlete a népi-demokratikus rendszer megdöntésére (1945. márc. 6. — 1946. január). Studii, 1957, N. 6; Gh. Tutui: A RKP — a demokratikus erők vezetője az 1946. novemberi parlamenti választásokon. Analele, 1956, N. 6; Gh. Tutui: A RKP harca a burzsoá-demokratikus forradalom befejezéséért és a szocialista forradalomra való átmenet feltételeinek megteremtéséért. Studii, 1961, N. 2; L. Lopine, I. Cserterki: A RKP harca a burzsoá-földbirtokos rend megsemmisítéséért és a népi hatalom megteremtéséért. Szovjetszkoje gosudarstvo i pravo, 1961, N. 8; K. Alteanu: A RKP népi-demokratikus forradalom fejlődésére irányuló javaslatainak (1947. július) jelentősége. Analele, 1962, N. 6; T. Georgescu: A néptömegek harca a Román Népköztársaság létrehozásáért. Lupta de clasa, 1957, N. 11; V. Liveanu: A RKP harca a munkásosztály egységéért. Studii, 1959, N. 4; Ju. K. Tomsin: A RKP harca a munkásosztály egységéért (1944—1948). Novaja i novejsaja isztorija Ruminii, Moszkva, 1963; Gh. Tutui, V. Ionescu: A Román Munkáspárt megteremtése — a leninizmus teljes és végleges győzelme a román munkásmozgalomban. Analele, 1963, N. 1; I. Radulescu: A népi-demokratikus állam — a szocializmus építésének fő eszköze a Román Népköztársaságban. Bukarest, 1961; V. A. Karra: A szocialista gazdaság építése a Román Népköztársaságban. Moszkva, 1953; F. Leszakor: Románia a szocializmus útján. Moszkva, 1955.

A népi-demokratikus Románia e néhány évének rövid historiográfiája is mutatja, mennyire megérett a szükségessége annak, hogy az adott témából nagy, összefüggő, általánosító tudományos munkák jöjjenek létre. Szazina könyve, mint az első ilyen jellegű vállalkozás, valóban ilyen összefüggő munka, mely döntő mértékben a meglévő részlet-tanulmányokra valamint a korabeli sajtóra támaszkodik.

A mű bevezetőjében a szerző a tárgyalt időszak irodalmának rövid histográfiáját adja — kár, hogy a szerző kritikailag nem elemzi, milyen nézetek találhatók a román és általában a marxista történészek között, a román forradalom jellegét illetően —, majd azt tűzi ki célul maga elé, hogy tizenegy fejezetben keresztül tudományos színvonalon bemutassa a népi-demokratikus forradalom szociális-gazdasági és politikai feltételeit Romániában, a RKP által vezetett munkásosztály, a román nép harcát Antonescu fasiszta diktatúrájának megdöntéséért és a népi-demokratikus rendszer, majd a proletárhatalom megteremtéséért, s úgyszintén a Szovjetunió segítségét a román népnek. A monográfia tehát a Románia életében döntő fordulatot jelentő évek összefüggő történetét dolgozza fel, mely időszakban a népi-demokratikus forradalom menetében, illetve annak eredményeként létrejöttek a szocializmus építésének elengedhetetlen feltételei.

Az első fejezetben Szazina, a népi-demokratikus forradalom szociális-gazdasági és politikai előfeltételeit vizsgálva megállapítja, hogy a proletárdiktatúra megteremtésével lezáruló népi-demokratikus forradalom Romániában az ország gazdasági és politikai fejlődésének törvényszerű eredménye volt. A felhozott adatokkal világosan kimutatja, hogy bár a második világháború előestéjén Románia gazdaságilag elmaradt agrárország volt, az ipari termelés, a tőke koncentrációja és centralizációja igen magas fokot ért el, s a hatalmas méretű társadalmisításához vezetett. Ily módon Romániában nemcsak a burzsoá-demokratikus forradalom befejezéséhez voltak meg az objektív feltételek, hanem létezett annak szocialista forradalomba való gyors átnövésének gazdasági alapja is.

A két világháború közötti időszakban Romániát, gazdasági és politikai helyzetének megfelelően, a különféle társadalmi ellentmondások egész sorának megléte jellemezte, melyek különösen elmélyültek az országnak, a fasiszta Németország oldalán, a bűnös szovjetellenes háborúban való részvétele idején, sőt annyira kiéleződtek, hogy a forradalom szubjektív tényezőinek megéréséhez vezettek, s igen közel hozták a fasiszta diktatúra csödjét. A második világháború idején döntő jelentőséggel bírt a román nép s a külföldi, német imperializmus és az őket támogató román fasiszták, nagybirtokosok és tőkészek közötti ellentmondás, melyet — a többi belső ellentmondással együtt, fokozatosan — csak a népi-demokratikus forradalom tudott megoldani.

A könyv egyik tényanyagokkal legjobban alátámasztott és legsikerültebb része az, ahol a szerző Antonescu katonai-fasiszta diktatúrája csödjének közeledését tárgyalva kimutatja, hogy 1944 közepére, a Szovjet Hadsereg kimagasló győzelmeinek és a RKP vezette román néptömegek harcának eredményeként Antonescu katonai-fasiszta diktatúrája mély politikai és katonai válságba jutott.

Ebben az általános helyzetben látott hozzá a RKP a fegyveres felkelés katonai-szervezeti előkészítéséhez, s a fegyveres felkelésről szóló marxi-lenini tanítást alkotóan alkalmazva Románia viszonyaira, az objektív és szubjektív feltételeket figyelembevételével körültekintően és részletesen kidolgozta a fegyveres felkelés tervét, mely 1944. augusztus 23-án győzelemmel végbe is ment.

Az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelés — mutat rá a szerző a III. fejezetben — a munkásoknak, parasztnak és katonáknak az uralkodó körök néppellenes, nemzetellenes politikájával való elégedetlenségének és mély felháborodásának eredménye volt, s a legmagasabb fokra emelte fel az antifasiszta mozgalmat, előkészítve a szükséges feltételeket a néptömegek belső reakció elleni, az ország demokratizálásáért és a román hadseregnek a Hitler-ellenes háborúban való részvételéért folyó harca kibontakozásához. A fegyveres felkelés gyors és teljes győzelme keresztülhúzta a hitlerista parancsnokság és Antonescu fasiszta klikkjének azon számítását, hogy az ellenállás új vonalát építsék ki Románia területén, s létrejöttek a szovjet hadsereg más országokba való előnyomulásának, és ezen országok népeinek a hitleri iga alól való gyors felszabadításának feltételei. Következésképpen a felkelésnek nemcsak nagy belpolitikai, hanem hatalmas nemzetközi jelentősége is volt.

A szerző a továbbiakban az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkeléssel Romániában elkezdődött népi demokratikus forradalom jellemző vonásait és sajátosságait elemzi, rámutatva, hogy az viszonylag hosszú ideig tartott, s fejlődésében két szakaszon ment keresztül. A forradalom fejlődésének első szakaszában alapvetően antifasiszta anti-imperialista, antifeudális, általános demokratikus feladatokat oldott meg. A népi demokratikus forradalom egyik sajátossága Romániában az, hogy kezdettől fogva komoly segítséget kapott a Szovjetunió részéről.

A román nép nemzeti érdekei a második világháború alatt és után az első helyre állították a nemzeti felszabadító és antiimperialista harc feladatát. A német fasiszták elleni harc azonban szorosan összekapcsolódott a reakciós monopoliburzoázia és a földesurak, mint a német fasiszták helyi szövetségesei elleni harccal, aminek következtében a német fasizmus és imperializmus elleni nemzeti felszabadító mozgalom egybeolvadt a dolgozók szociális felszabadításáért folyó harccal, az országon belül. Ez a román forradalom másik sajátossága.

A forradalom fő mozgatóerői: a RKP által vezetett munkásosztály és dolgozó parasztság, amelyekhez csatlakozott a kisburzoázia, s a külföldi megszállással s a feudális maradványok meglétével elégedetlen középburzoázia egy része.

Közép-és Délkelet-Európa más népi demokratikus országaitól eltérően Romániában a külföldi megszállók uralmának megdöntése és a népi demokratikus rend megteremtése időben nem esnek egybe — a szerző nem bocsátkozik az okok mélyreható vizsgálatába —, bár a fegyveres felkelés győzelme, a Szovjetunió felszabadító missziójával együtt, döntő csapást mérve a kizsákmányoló osztályokra, létrehozta a burzoa-földbirtokos rend likvidálásának s a népi hatalom megteremtésének feltételeit. Ez a népi demokratikus forradalom egyik legjellemzőbb sajátossága Romániában.

A fegyveres felkelés eredményeként alapvetően csak a fő külső — a náci Németország és a leigázott Románia közötti — ellentmondás oldódott meg. A burzoa földbirtokos reakció a náci uralom és Antonescu fasiszta diktatúrájának megdöntése után is hatalmon maradt, csak egyik csoportja felváltotta a másikat. Amennyiben politikai rendszerről van szó, azt lehet mondani, hogy az országban a fasizmus alapján, bár nem teljesen, likvidálva volt, s a román burzoa-földbirtokos reakció kísérletet tett arra, hogy összeegyeztesse az irányítás terrorista és liberális módszereit. A burzoa-földbirtokos reakció az 1944. augusztus 23. — 1945. március 6-ig terjedő időszakban — bár kénytelen volt átengedni néhány részleges kormánypozíciót a demokratikus erőknek — az új államhatalom vezetőereje maradt. Az államhatalom tovább folytatta a burzoa-földbirtokos reakció kiszolgáltatását, s amolyan képtelen volt, hogy a burzoa-demokratikus jellegű forradalmi átalakulások eszköze legyen. Ezért a RKP képviselői — bár ebben az időben már résztvettek a kormányban — ezen fennálló kormányok megdöntésére s egy következetesen demokratikus kormány létrehozására mozgósították a tömegeket. Az e cél megvalósításáért folyó harcra felsorakoztak az új, népi demokratikus hatalom elemeit képviselő erők: a kommunista plétfórum alapján 1945 végén megalakult Nemzeti Demokratikus Front, amely a RKP vezetésével egyesítette a demokratikus pártokat és szervezeteket, s amely fokozatosan, lépésről-lépésre egyre tartósabb pozíciókat szerzett a kormányban és az államapparátusban; a felfegyverzett munkásosztályok, hazafias egységek az NDF programját forradalmi módon megvalósító üzemi és paraszthiottságok, s általában az utcái birtokában tartó dolgozó tömegek.

Ez a folyamat Radescu kormányának bukásával és 1945. március 6-án Petru Groza kormányának létrejöttével fejeződött be, amely egyben a népi demokratikus rendszer győzelmét jelentette Romániában. A demokratikus erők koncentrációjának 1945. március 6-án létrejött kormánya — mutat rá a szerző — a munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra szerve volt. A kormányban a legfontosabb pozíciókat a NDF képviselői foglalták el, s a vezető erő a RKP által vezetett munkásosztály volt. A munkás-paraszt demokratikus diktatúra kormánya fontos történelmi feladatot volt hivatott teljesíteni — megvédeni és továbbfejleszteni a néptömegek forradalmi vívmányait, elnyomni az ellenforradalmi erők minden kísérletét, megvalósítani az ország teljes demokratizálását és előkészíteni a talajt a szocialista forradalom számára. A Groza-kormány tehát, a demokratikus feladatok megvalósításával egyidejűleg, a forradalom új, szocialista szakaszba való átnövése irányában is tevékenykedett. Eppen ezért a RKP a forradalom továbbfejlődése alapvető feltételének, egyik leghathatósabb eszközének a Groza-kormány demokratikus programjának megvalósítását tartotta.

A népi hatalom létrejöttével azonban — mutat rá Szazina — a nép győzelme még nem volt teljes és végleges. A RKP alapvető feladata ebben az időben az, hogy a harc fő tüzét a „történelmi” pártok által képviselt burzoázia és földbirtokosok reakciós erőinek koalíciója ellen irányítsa, hogy véglegesen leleplezze és izolálja azokat a tömegektől, hogy kiszabadítsa az egész dolgozó parasztságot befolyásuk alól, hogy biztosítsa a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségét, s ezáltal a munkásosztály teljes győzelmét. Ennek megfelelően a mű VI. fejezete azt a harcot vizsgálja, amelyet a RKP, a kormány és a széles néptömegek folytattak az ország állami és politikai rendjének demokratizálásáért. A RKP a népi hatalom megerősítésére irányuló harcában a marxizmus—leninizmusnak abból a tanításából indult ki, hogy bármely igazán népi forradalom teljes győzelmének elengedhetetlen feltétele a régi államgépezet szétzúzása, — Romániában pedig

a burzsoá földbirtokos államgépezet még nem volt teljesen likvidálva a fasiszta diktatúra megsemmisítésével egyidejűleg, csak dezorganizálódott — és a győzelmet aratott osztály érdekeinek és céljainak megfelelő új államgépezet megteremtése. Ez a folyamat viszonylag hosszabb időt vett igénybe Romániában, nem egy csapásra ment végbe minden irányban, hanem fokozatosan — miközben a békés fejlődés menetében és következtében a régi formákat új tartalommal töltötték meg — eszerint, hogy milyen mértékben mentek át fontos pozíciók az ország politikai életében a munkásosztály képviselőinek kezébe. A kormányban az ország demokratizálására irányuló intézkedései fontos szerepet játszottak a munkás-paraszti forradalmi demokratikus diktatúra erősítésében.

A szerző helyesen hangsúlyozza azt a tényt, hogy olyan paraszti országban, mint Románia, az agrárkérdés volt a forradalom egyik legfontosabb kérdése, és megoldásának milyenségétől jelentős mértékben függött annak további menete. Éppen ezért volt nagy jelentősége a kormány által 1945. március 23-án elfogadott agrárreform-törvénynek, melynek alapvető elve volt: „A föld azé, aki megműveli!”

A RKP vezette dolgozó nép által 1945. március 6-án aratott politikai győzelmet — mutat rá a szerző — nem lehetett megerősíteni a gazdasági fronton bekövetkezett győzelem nélkül. Ez az oka annak, hogy a kommunista párt és a demokratikus kormány a földreform és más demokratikus intézkedések megvalósításával párhuzamosan — legyőzve a külföldi imperialisták által támogatott belső reakciós erők ellenállását és a jobboldali szociáldemokraták egységbontó mesterkedéseit — az ország gazdaságának helyreállításáért és a dolgozók helyzetének javításáért folyó harcra mozgósította a tömegeket.

Szazina külön fejezetet szentel, mint a forradalom fejlődése igen fontos eseményének az 1946. november 19-i demokratikus parlamenti választásoknak Romániában, amelyen — a külföldi monopolista körök által támogatott ún. „ellenzéki” pártok ellenséges cselekedetei ellenére — az ország demokratikus erői nagy győzelmet arattak. A demokratikus pártok blokkjára adta szavazatát a választásokon résztvevők 71%-a. A demokratikus pártok blokkjának választási győzelme a nép egységéről, öntudatának növekedéséről, a RKP hatalmas tekintélyéről ténúskodott. A választások világosan megmutatták, hogy a demokratikus erőknek csak a munkásosztály cselekvési egysége megőrzésének következtében sikerült győzelmet aratniuk a reakció felett. Az új parlamentben szilárd demokratikus többség alakult ki, az 1945. március 6-án létrejött rendszer tartóssá vált. A demokratikus erők választási győzelme arról is ténúskodott, hogy a román reakció reményei a régi burzsoá-földbirtokos rend visszaállítására irreálisak, mivel az ország népének abszolút többsége a demokratikus blokk politikai vonalát támogatta. A választások megmutatták a nyugati hatalmak vezető köreinek, hogy alaptalanok voltak a „történelmi” pártok győzelmét illető számításaik, mert ezek a pártok teljesen elvesztették tömegbázisukat az országban. A RKP vezette demokratikus pártok blokkja — megkapva a helyek abszolút többségét a parlamentben s a legfontosabb pozíciókat a kormányban — a népi demokratikus rend erősítésére és fejlesztésére irányuló legfontosabb politikai és gazdasági feladatokat megoldására, a forradalom békés (a kedvező külső és belső feltételek lehetővé is tették) továbbfejlődésére összpontosította erőfeszítéseit.

A szerző e mű további részében azt a körülményt elemzi, hogy mivel a forradalom kezdettől fogva nemcsak a földbirtokosok, hanem a reakciós monopolburzsoázia ellen is irányult, ez igen közel hozta egymáshoz a forradalom demokratikus és szocialista szakaszát, úgy, hogy azok egy egységes láncozat két lánchezemét, egy egységes forradalmi folyamat két fázisát képezték. A proletariátus hegemoniája volt az a döntő tényező a demokratikus szakaszban, amely biztosította továbbfejlődésének, szocialista szakaszba való átnövésének folyamatát. A munkásosztály arra irányította vezető szerepét, hogy ne engedje meg a forradalom megrekedését a demokratikus szakaszban, hanem — a burzsoázia fokozatos leválasztásával és a hatalomból való kiszorításával — előrelendítse azt a szocialista átalakulások megvalósulása, a proletárdiktatúra megteremtése felé. A szerző szükségesnek tartja részletesen aláhúzni, hogy az általános demokratikus és szocialista feladatok megoldása időben nem határolódott el szigorúan, hogy az alapvető szociális-gazdasági átalakulások megvalósulásának menetében és eredményeként létrejöttek a szocialista építésre való átmenet összes objektív és szubjektív feltételei. Mindezek a változások a forradalom további fejlődéséhez, elmélyüléséhez, az osztályerőknek a proletariátus körüli új átesoportosulásához, a kommunista párt és a munkásosztály vezető szerepének erősödéséhez és szélesedéséhez vezettek. A forradalom két szakaszának összefonódását mutatja az is, hogy az első szakasz folyamán, amikor a harc jellege alapján nem haladta túl a burzsoá demokratikus forradalom kereteit, antikapitalista jellegű — az ipari irányítás munkásellenőrzése, a bankok államosítása stb. — intézkedések is megvalósultak, míg a szocialista szakaszban is még meg kellett oldani olyan fel-

adatot — pl. a földreform befejezése és rögzítése —, amelyek megoldatlanok maradtak a forradalom első szakaszában.

A szerző tehát a népi demokratikus forradalom jellegét illetően a nemzetközi marxista irodalomban fellelhető négy alapvető koncepció közül egyértelműen azt teszi magáévá, amely szerint a népi demokratikus forradalom a munkásosztály vezetésével végbemenő olyan egységes forradalmi folyamat, amely feltételesen differenciálva („népi”) demokratikus és szocialista szakaszra tagolható, az egyes szakaszokban megvalósult azonos jellegű feladatok túlsúlyától függően.

A szerző a mű utolsó fejezetében a munkásosztály egységének kérdéseit tárgyalja, s rámutat, hogy a népi demokratikus forradalom fejlődésének menetében a munkásosztály vezetőszeropének biztosításával szoros egységben a RKP fő figyelme az Egységes Munkásfront erősítésére és a munkásosztály szervezeti-politikai egységének megvalósítására összpontosult. A RKP világosan látta, hogy a munkásosztály végső céljának elérése útján a fő akadály mindig sorainak megosztottsága volt, ezért határozottan küzdött e szakadás felszámolásáért, szüntelenül harcolt azért, hogy — a jobboldali szociáldemokraták egységbontó tevékenységével szemben — biztosítsa a RKP és SZDP cselekvési egységét a népi demokrácia építésének döntő kérdéseiben, hogy létrehozza az eljövendő politikai és szervezeti egyesülés reális feltételeit, amelynek közvetlen megvalósítása akkor került napirendre, amikor a RKP a maga oldalára hódította a munkásosztály döntő többségét.

A szerző igen helyesen mutat rá a román népi demokratikus forradalom sajátos vonására — a monarchia a forradalom egész időszakában fennállott. A RKP a forradalom kezdeti szakaszában nem tűzte ki a monarchia likvidálásának követelését, s a konkrét körülmények között ez a politika helyes volt. Abban az időben, amikor még folyt a hitleri Németország elleni háború, amikor a román népnek minden erőfeszítését a hitlerizmus elleni harcban való aktív részvételre kellett irányítani, a monarchia likvidálása kérdésének felvetése — amely hivatalosan deklarálta a Hitler-ellenes koalícióhoz való csatlakozását — időszerűtlen, sőt a lakosság bizonyos része számára, amely még hitt a király kijelentéseinek őszinteségében, érthetetlen lett volna. A monarchia szociális támaszai a bursoá földbirtokos pártok voltak, melyeknek vezetői, mivel még nem lepleződtek le eléggé a tömegek előtt, antifasisztának, a Hitler-ellenes háború híveinek adták ki magukat, s így befolyásuk alatt tartották a lakosság egy részét. Ezt nem lehetett figyelmen kívül hagyni. El kellett telnie bizonyos időnek ahhoz, hogy a román nép döntő többsége felismerje a monarchia likvidálásának szükségességét. Figyelembe kellett azon kívül venni a nyugati hatalmak véleményét, álláspontját és azt a veszélyt is, hogy a bursoá-földbirtokos pártok a monarchia likvidálásának követelését ürügyül használhatták volna fel a polgárháború kirobbantásához, amely viszont — többek között — elvonta volna a tömegeket a forradalom elsődleges feladatainak megvalósításától. A forradalom szocialistává való átfejlődésének befejező időszakában — 1947 végére — azonban egyre égetőbb szükségességgel vetődött fel ama mély ellentmondás likvidálásának szükségessége, amely az államhatalom új jellege s a régi, monarchikus államforma között fennállott. 1947. december 30-án a király — megfosztva szociális támaszától — a széles néptömegek nyomására következtében lemondott a trónról, aminek következtében a monarchia, mint önmagát régen túlélt államforma, megszűnt. Ez politikai téren a szocialista forradalom befejezését jelentette, melyet — 1948 elején — rövidesen követett a két munkáspárt egyesülése, mint a proletárhatalom megeremtésének politikai betetőzése Romániában.

A monográfiát gazdag forrás- és irodalomjegyzék, valamint névmutató és a földrajzi helységnevek mutatója egészíti ki.

Szólni kell — a fentebb egyes részekre vonatkozóan tett megjegyzéseken túlmenően — a munka bizonyos gyengéiről, elsősorban arról, hogy a szerző elméleti következtetéseiben nem elég bátor és elmélyült. Néha következtelen elméleti általánosításokban. A mű a népi-demokratikus forradalomnak a proletárdiktatúra megeremtésével lezáruló történetét vizsgálja, s ennek megfelelően a befejezésben helyesen összegezi elvi álláspontját a román népi-demokratikus forradalom jellegét, terjedelmét és szakaszait illetően. A bevezetőben mégis azt mondja, hogy monográfiája a román népi-demokratikus forradalom első szakaszának (az ötödik fejezetben leszögezi, hogy az lényegében 1945 tavaszával lezárult) feltárását tűzi ki maga elé célul. Ezzel van összhangban a mű címe is, azonban éppen ebből következik, hogy az nem elég pontos, nem felel meg teljesebb a mű tartalmának. A szerző tehát nem határolja eléggé világosan a népi demokratikus rendszer fejlődésének szakaszait és azok tartalmát a népi demokratikus forradalom tartalmától illetve annak fejlődési szakaszaitól.

A szerző az egyes fejezetek terjedelmének megválasztásánál nem mindig találja meg a helyes arányt, ami különösen szembevetendő az első két fejezetnél, amely a tulajdonképpeni bevezetés szerepét tölti be, azonban a mű közel harmad részét teszi ki.

Szerkezetileg sem kifogástalan a monográfia, főleg az egyes fejezetek, de sokszor fejezetrészek között is helyenként törés mutatkozik, nincs meg a kellő logikai kapcsolat, zökkenőmentes átmenet.

Egészében véve azonban Szazina monográfiája értékes alkotás, jelentős hozzájárulás Románia második világháború utáni története feldolgozásához, nagy segítséget nyújt a népi-demokratikus forradalom kérdései iránt érdeklődők, illetve azt tanulmányozók számára, s jelentős gazdagítása a népi-demokratikus forradalom nemzetközi marxista irodalmának.

VÁLYI-NAGY JÓZSEF

JOZEF VLACHOVIČ:

SLOVENSKÁ MED' V 16. A 17. STOROČÍ

(Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 1964. 328 l.)

A SZLOVÁKIAI RÉZ A 16–17. SZÁZADBAN

Paulinyi Oszkár kitűnő tanulmányától (A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi-Emlékkönyv, 1933) eltekintve a magyarországi réztermelés történetéről csak kisebb közleményeket nyújtott eddig a szakirodalom, vagy pedig más irányú monográfiákban szentelt több-kevesebb teret ennek a kérdésnek. Így foglalkozik a besztarcebányai réztermeléssel úgyszólván minden egyes Fugger-monográfia, s így adott maradandó értékű feldolgozást a magyarországi réztermelés problémáiról a XVII—XVIII. században Heinrich v. Srbik Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia c. könyvében (Wien—Leipzig. 1907). Vlachovič monográfiája tehát mindenképpen hézagpótló munka.

A szerző széles levéltári és irodalmi bázison dolgozta fel témáját. Felhasználta a selmeci Bányászati Levéltár mellett a budapesti Országos Levéltár és részben a bécsi Hofkammerarchiv, Vermischte ungarische Gegenstände állagának anyagát, merített továbbá szlovákiai városi levéltárakból és lengyel levéltárakból is. A szlovák és magyar szakirodalom mellett — témájának nemzetközi összefüggései következtében — figyelme természetesen kiterjedt a német, francia, angol és lengyel nyelvű irodalomra is; különös elismerést érdemel továbbá a skandináv és holland irodalom részleges felhasználása, s nyomtatásban meg nem jelent magyar és német kandidátusi disszertációk ismerete.

A szerző a szlovákiai — akkor magyarországi — réztermelés történetének előadását — az előzmények rövid összefoglalása után — azon a ponton kezdi meg, ahol Paulinyi tanulmányát befejezte, vagyis a besztarcebányai rézbányáknak a Thurzó-Fugger társaság kezébe kerülésével, 1495-ben, s 1535-től kezdve válik részletessé, mert ekkor apad el ez eddig bőséges Fugger-irodalom. A munka lényegében 1700-zal, a réztermelésnek a hollandok által nyújtott áhalmkölesön fedezetétől történt lekövetésével zárul, de még rövid kitékintést ad a XVIII. századra is. Ezeket az időhatárokat csak helyeselni lehet: Paulinyi tanulmányához aligha van hozzátennivaló, a Fugger-irodalomhoz is kevés; a XVIII. század szinte áttekinthetetlen forrástömege pedig már egészen más gazdaságtörténeti problémákat vet fel, mint az előző évszázadok.

Az 1495 ill. 1535 és 1700 közötti réztermelés történeti feldolgozásának színvonalát megszabják a régebbi szakirodalom hagyományai. Vlachovič a maga számára kötelezőnek tekintette a hagyományok követelése színvonalát, s általában tartani tudta ezt a mértéket. Az európai, sőt helyenként tengerentúli kereskedelmi kapcsolatok, a XVI—XVII. századi politikai és katonai erőviszonyok változásai, a rézkohászat technológiai problémái és termelési adatai összefüggésük természetes rendjében kerülnek előadásra. Részletekbe menően tisztázza a besztarcebányai rézvállalat külső történetét, gondosan regisztrálja az egymás nyomába lépő bérloket, s felderíti, hogy ezek honnan szereztek a vállalkozásukhoz szükséges tőkét, s egyes esetekben hogyan vezették félre nyereségük eltitkolásával a kamarai hatóságokat. Különösen sikerültnek tűnik a réztermelés válságának bemutatása a XVI. század második felében, mint a németalföldi forradalom kitörése nyomán beállott értékesítési válság következménye, s a Garam-vidéki rézbányászat hanyatlásának a török terjeszkedést bátorító hatása.

Vlachovič erőssége a rézvállalat külső és belső történetének igen magas színvonalú feldolgozása. Elsősorban ehhez voltak egész Európára kiterjedő irodalmi és a helytörténeti aprómunkáig elvezető levéltári adatai. A réztermelés technológiájának ismertetésében elment addig a határig, ameddig egy történész — kohászati kézikönyvek tanulmányozása és a történeti forrásanyag megszólaltatása segítségével — a maga erejéből eljut-

hat. A nemzetközi kohászattörténeti kutatások tanulságai alapján azonban úgy látszik, érdemes a történeti kutatómunkába kohómérnököket és metallográfusokat is bevonni, mert a metallográfiai vizsgálatok és a kohászati kísérletek — azon fölül, hogy természet-tudományi módszerekkel és pontossággal világítják meg a technikatörténeti folyamatok eddig föl nem tárt részleteit — néha a történeti összefüggéseket is új megvilágításba helyezik. Ezzel kapcsolatban elegendő a lengyel vaskohászattörténeti kutatások komplexitására vagy a cseh Pleiner munkásságára utalni.

Gyengébb oldala viszont Vlachovič könyvének a Habsburg-birodalom problematikája. A Garam-menti bányavidék, mint köztudomású, az alsó-ausztriai kamara ellenőrzése alá tartozott. Erre a szervezeti megoldásra azért volt szükség, hogy a bányák az udvar és ez uralkodó közvetlen rendelkezése alatt lehessenek. A Habsburg-gazdaságpolitika, s távolabbi perspektívában a Habsburg-abszolutizmus kialakítására irányuló törekvések azok a tárgykörök, amelyekről a szerző nem hogy újat nem mond, de még a régebbi irodalmat sem értékesíti megfelelő mértékben. Heinrich v. Srbik munkájából (a szerző keresztnevét következetesen Hans-nak írva) csupán üzemtörténeti és termelési adatokat vesz át, egyebekben elavult munkának tekinti; semmiképpen nem lett volna pedig fölösleges Srbik koncepciójának figyelembevétel, hiszen Srbik megkísérelte fölvezetni a részvállalat szerepét és jelentőségét a Habsburg-birodalom államháztartásában, s bemutatni Lipót kormányának a rézzel kapcsolatos merkantilista gazdaságpolitikai elképzeléseit; és nagyon érdekes lett volna Srbiknek a bécsi levéltári anyag alapján levont következtetéseit egy alacsonyabb szintű hatóság, a selmeci főkamaragrófság levéltári anyagának tanulságaival szembevetni. A Habsburg-birodalmi problematika elhanyagolásának következménye az is, hogy a besztercebányai és szomolnokvidéki bányáigazgatás XVII. századvégi újjászervezőjének, Thavonath főkamaragrófnak a neve sem fordul elő a könyvben. Feltétlenül osztjuk viszont a szerzőnek Günther Probstt nagynémet szempontjait elutasító, s Probstt munkásságát, mint tudománytalant, részletes cáfolatra sem méltató állásportját.

Csak adatszerűen ismerteti Vlachovič az erdélyi kapcsolatokat. Példamutató tárgyilagossággal írja le az erdélyi fejedelmeknek a bányaművelésre katasztrofális hatású hadjárait s a bányákban folytatott rablógazdálkodásukat. Bethlen Gábor erőszakos bányásztelepítésével kapcsolatban azonban rá lehetett volna mutatni arra, hogy ez csupán primitív és drasztikus előképe volt a XVIII. századi gyakorlatnak, amikor ugyancsak felsőbb rendeltre a Garam-menti bányavidék látta el rendszeresen szakemberekkel Erdély és a Bánát bányáit. A birodalmi szempontok mellőzése így azzal a következménnyel jár, hogy a szlovák bányavidék technológiai normatív jelentősége sikkad el a feldolgozásban.

Üttörő jelentőségű viszont Vlachovič monográfiájában a szepességi, szomolnokvidéki réztermelés történetének feltárása, különösen a XVI. században. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartjuk felhívni a figyelmet Dernschwam Jánosnak Vlachovič által megtalált és a forrásfüggelékben közzétett jelentésére a szepességi bányák megvizsgálásáról, 1528-ból. Dernschwam jelentése igen fontos adatokat közöl többek közt Rudabánya ezüsttermeléséről, s az ott alkalmazott kezdetleges kohászati technológiáról (a vízierő alkalmazását úgy látszik nem ismerték), a munkabérekről stb.

Végeredményben Vlachovič monográfiája rendkívüli mértékben gazdagítja XVI—XVII. századi kohászattörténeti és gazdaságtörténeti ismereteinket. Könyvének anyagát a jövőben sem a szlovák, sem a magyar történetírás nem nélkülözheti. Ez a szerző első nagyobb lélegzetű munkája, s éppen ez a tény jogosít fel arra, hogy Vlachovič további történeti kutatásaitól igen sokat várjunk.

A munkát jó személy- és helynévmutató, igen részletes tartalomjegyzék, s bő németnyelvű kivonat teszi könnyen kezelhetővé.

HECKENAST GUSZTÁV

GUSTAV OTRUBA:

DIE WIRTSCHAFTSPOLITIK MARIA THERESIENS

(Wien, Bergland Verlag. 1963. 221 l. Österreich Reihe Bd. 192/194)

MÁRIA TERÉZIA GAZDASÁGPOLITIKÁJA

Nagy feladatra vállalkozott a mű szerzője — bécsi középiskolai tanár —, mikor egy viszonylag kis terjedelmű munkában Mária Terézia gazdaságpolitikáját akarja bemutatni. A szerző — a mű bevezetésében frott szavai szerint — hézagot akar betölteni a Mária Terézia-kori kutatásokban. Ez a mindenképpen dicsérendő törekvés azonban jóva

nagyobb kutatómunkát érdemelt volna. Nem lehet ugyanis Mária Terézia gazdaságpolitikáját egyetlen — igaz, hogy 5 kötetes — kézirat alapján („Maria Theresias allerhöchste Entschliessungen zur Belegung der Industrie, des Handels, der Fabriken und Manufakturen in den K. österreichischen Erbstaaten 1764 bis 1776”. Hofkammerarchiv, Wien, Kéziratgyűjtemény, 290—294. sz.) ismertetni. A kézirat 3140 ipart, kereskedelmet, manufaktúrákat érintő intézkedést tartalmaz ugyan, de csak az 1764—1776 évekre vonatkozólag. A munkának már ez maga is időhatárokat szabna. Ennél jóval nagyobb hiányosság, hogy szerző teljesen negligálja a többi forrást; ez államtanács jegyzőkönyveit, az udvari kamara kereskedelmi és manufaktúra-ügyekkel foglalkozó állagait. A mű végén olvashatunk ugyan egy forrásjegyzéket, a könyvben azonban a fentemlített forráson kívül mással nem találkozunk.

Az igen egysíkú forrásanyag ellensúlyozására szerző a mű bevezetéseképpen Kautzitz igazgatási reformjait ismerteti Hugo Hantsch Geschichte Österreichs c. munkája alapján. Itt említi meg az államtanácsot is.

Ezen bevezetés után a következő tagozódásban kerül sor a tulajdonképpeni gazdaságpolitikai tárgyalásra: az állam pénzügyi helyzete, az általános gazdaságpolitika alapelvei, gyárosok és ipar, új találmányok, iparpolitika, földesúr és paraszt, a mezőgazdaság fejlesztése, kereskedelmi politika, folyószabályozás, hajózás, útpítés, posta, közlekedés, népességi politika, telepítések délkeleten, szociális gondoskodás, az ipariskolai rendszer kezdetei.

Mária Terézia gazdaságpolitikájának vizsgálatában szerző kiindulópontja a Becher, Hörnigk, Schröder-féle merkantilizmus. Szerinte ennek a merkantilizmusnak — melyről bővebben nem szól, az osztrák kameralizmust meg sem említi — improvizált alkalmazása a Mária Terézia korabeli gazdaságpolitika (29. l.). Beszél ugyan arról, hogy a korszak a merkantilizmusról a fizokratizmusra való átmenet kora, adós marad azonban ezek közelebbi meghatározásával. A műben még csak utalást sem találunk a gazdasági elméletek közelebbi megvilágítására. Maga a téma, a fizokratizmusra való átmenet, dinamikus, nem pedig a szerző által alkalmazott statikus tárgyalási módszert igényelt volna. Adós marad a szerző a Mária Terézia-kori gazdaságpolitika vezető személyiségeinek bemutatásával is. A mű ugyanis az egész gazdaságpolitikát Mária Terézia személyének tulajdonítja, ami még akkor is helytelen, ha ismerjük az uralkodó érdeklődését a gazdasági kérdések iránt. Nem említi meg pl. a szerző azt sem, hogy 1765 után József mint társuralkodó jelentős befolyást gyakorolt a gazdasági ügyek vitelére. Ha nemcsak a fentemlített kéziratot, hanem az egyes, abban foglalt határozatokra vonatkozó iratokat is megnevezte volna, kellett volna József intézkedéseivel találkozni, hiszen a tárgyalat határozatok közül nem egyet ő írt alá, illetve ő véleményezett.

A szerző szerint „a felvilágosult abszolútizmus nem tisztán hatalom utáni vágyból követelt felügyeletet az állam gazdasági ügyei felett, inkább az uralkodó azon kötelezettségéből kifolyólag, hogy alattvalói boldogságát szolgálja (lakosság szaporítása, új kereseti források létesítése, élelmezési cikkek biztosítása). Ezért érezte az uralkodó feljogosítva magát az egoizmus megtörésére.” (29. l.) Az általános gazdaságpolitika alapelvei között a szerző felsorolja idegen (velencei, angol) — a hazaiak által nem szívesen fogadott — kézművesek behozását (22. l.), gyáraknak vidéki városokba való telepítését (40. l.) és egyes manufaktúráknak nyújtott állami kölcsönöket (49. l.). A szerző szerint Mária Terézia gazdaságpolitikája, melyben Szászország, Poroszország példáját követte (36—37. l.), az 1770-es években érte el tetőpontját. Szerinte Mária Terézia „a szabad iparért harcolt” (30. l.).

Az „iparpolitika” c. fejezetből (96. és köv. oldalak) megtudjuk, hogy a bécsi udvar 1751-ben mérlegelte a céhek megszüntetésének gondolatát. Ennek megnyilvánulása volt, hogy 1755 után új céhek alapítását megtiltották, a céhekett bíraskodás szempontjából közigazgatási hatóságoknak rendelték alá. Céhszabályzatokat Mária Terézia csak abban az esetben hagyott jóvá, ha műhelyekre, legényekre, inasok számára vonatkozó korlátozást nem tartalmaztak. 1755-ben szabaddá tették a bedolgozó, céhen kívüli textilipart, 1763-tól a gyapot-, 1764-től a gyapjúfeldolgozást, 1768-tól a selyemgyártást, 1773-tól a gyapjúharisnyó-, 1774-től a zsinór és szalag gyártását. Szerző a céhes ipar korlátozásaként tünteti fel az uralkodó által udvari iparosoknak adott kiváltságokat. Ezeket azonban maga Mária Terézia „igen károsnak” tartotta (30. l.).

Jelentős teret szentel a mű Mária Terézia kereskedelmi, illetve ezen belül vámpolitikájának. Hangoztatja, hogy a vámszabályoknak a kiterjedt csempészet miatt nem volt nagy jelentőségek (147—148. l.). Az 1775. július 15-i Zollordnung az osztrák tartományok, Belső-Ausztria (Innerösterreich) és Csehország egységes vámterületét akarta létrehozni. A József által követelt összmönarchiai egységes vámterület nem jött létre (150. l.). Az 1775-ös vámrendelet egy csapásra megszüntetett egy sor, a közlekedést,

kereskedelmet gátoló korlátozást. Megszüntette a tartományúri, városi, magánvámokat, a különböző darabpénzeket, díjakat. Egyedül csak az utak és víziutak fenntartására szolgáló út-, híd- és vízvám maradt meg. A rendelet megszüntette a tartományúri városok árumegállító jogát is. Egységes út- és víziúthálózat kiépítésére törekedett. Mindezek az intézkedések a tőkés fejlődést segítették elő.

Otruba a Mária Terézia-kori gazdaságpolitikai intézkedések végső okát a népességpolitikában látja (165. l.). Nem beszél arról, hogy a lélekszám növelése merkantilista alapelv volt, a merkantilista politikából következik. Szerző a népességpolitikával kapcsolatban részletesen foglalkozik az 1754, 1771, 1772. évi népszámlálás adataival. A Monarchia lakosságát 18,6 millióra teszi. Legritkábban lakott terület Magyarország és az alpesi tartományok voltak, ezek lélekszámát akarta a bécsi udvar növelni. A szerző beszél az osztrák tartományokon belüli, vagy ezek közötti telepítésekről (bécsi medence, Tirol).

Külön fejezet (170—179. l.) foglalkozik Mária Terézia magyarországi telepítéseivel. A szerző adatai szerint 1763—1773 között 1530 családot, 5200 személyt telepítettek Magyarországra, elsősorban kamarai birtokokra (171. l.).

A „Soziale Fürsorge” c. fejezetben Otruba egyedi esetekből messzemenő nyugdíj- és munkástámogató politikát vezet le, melyet ezektől az egyedi intézkedésektől eltekintve az udvari kamara iratai nem támasztanak alá.

A munka, hiányosságai ellenére is, számos olyan kérdést vet fel, melyek a magyar történetírás számára is tartalmaznak mondanivalót. Így pl. szerző Ausztria pénzügyi helyzetével kapcsolatban beszél arról, hogy az aacheni béke után az osztrák örökös tartományokban a nemesi birtokok adómentességét megszüntették, a contributio egyharmadát a földesúr, kétharmadát a jobbágyok fizették (22. l.). Hasonlóan fontos megállapítása, mely szerint Mária Terézia az 1770-es évektől kezdve — a korábbi évekhez viszonyítva — az osztrák örökös tartományokban sem adott nagyszámban manufaktúra- és gyárkiváltságot, csak a korábban már bevált manufaktúrákat támogatta (32—33. l.).

Otruba legfontosabb megállapításai, melyek további széleskörű kutatásokat érdemelnének, az örökös tartományok közötti vámhatárokról, védvámokra vonatkoznak. Az egyes örökös tartományok között fennálló vámhatárok ugyanis nem minden esetben hatottak kedvezően mindkét tartomány iparára. Így pl. Kaspar von Trave Bregenzben 1760-ban azért nem tudott gyapjúfeldolgozó manufaktúrát alapítani, mert a magas védvám miatt árukat nem tudta Belső-Ausztriában elhelyezni, a külföldi piacon pedig nem tudta a versenyt a svájci és dél-német konkurenciával felvenni (77. l.).

Igen gyakran előfordult, hogy egyik örökös tartomány egy másik tartomány ellen kért vámvédelmet. 1762-ben pl. Karintia nem vett át olasz bort; ennek következtében az olasz kereskedők sem vették át a karintiai vasat. A többi tartományban fennálló magas védvámok miatt a karintiaiak nem tudták vasukat ott sem elhelyezni. Tirol, Vorderösterreich, Vorarlberg felé szintén magas védvámok állták útját annak, hogy ezek a tartományok áruikat az osztrák tartományokba bevigyék (143—145. l.). Mindezek az adatok felhívják figyelmünket a Monarchia egész vámrendszerének tanulmányozására.

A kötetet képanyag (legfontosabbak: a mosinzi olvasztókemence 1768-ból és a treibachi olvasztókemence 1781-ből való képei), időrendi táblázat és Mária Terézia gazdaságpolitikájára vonatkozó bibliográfia egészíti ki. A 16 oldalas bibliográfia igen sok munkát sorol fel, köztük magyar nyelvűeket is, melyek közül szerző még a legfontosabbakat sem idézi. Ajánlatos lett volna a szövegben igen bőven idézett forrásokat — a határozatok szövegét — függeléként a kötet végén hozni. Ezzel egyrészt a határozatok áttekinthetőbbek lettek volna, másrészt a tárgyalást nem tennék nehezkessé az állandóan vissza-visszatérő idézetek. A munka olvasása közben — a sok idézet hatására — az az érzésünk, hogy nem monográfiát, hanem bő összekötő szöveggel ellátott forráskiadványt tartunk kezünkben.

KÁLLAY ISTVÁN

BERNARD STULLI:

USTANAK MORNARA U BOKI KOTORSKOJ 1—3. FEBRUARA 1918
(Split. Izd. Mornaričkog Glasnika. 1959. 412 l.)

TENGERÉSZ-FELKELES A CATTAROI ÖBÖLBEN 1918. FEBRUÁR 1—3-ÁN

Stulli Bernardnak, a zágrábi állami levéltár igazgatójának könyve az első, amelynek szerzője mozzanatról mozzanatra, eredeti források (bécsi, prágai, budapesti és jugoszláv levéltári anyag) felhasználásával tárja fel a Monarchia legerősebb flottabázisán kitört felkelés eseményeit, előzményeit, kapcsolatait.

Stulli a cattarói tengerész-felkelést a pólai (január 22-től 28-ig tartó) és triesti (január 28-tól február 2-ig tartó) sztrájkokkal együtt az 1918 januári nagy sztrájkharc elkészett, elszigetelt részének tartja. Szerinte a mozgalom forradalmi-szocialista jellegű volt, és több helyen is vitába száll azokkal az állításokkal, amelyek nacionalista, mindennek előtt jugoszláv nemzeti mozgalomként értékelik azt. Ezt a nézetet elsősorban a Monarchia uralkodó köréi terjesztették, hogy ily módon is lazítsák a dolgozók szociális és szocialista színeitől harcának nemzetközi egységét.

Tényekkel igazolja a felkelés résztvevőinek és vezetőinek nemzetek fölötti összefogását, valamint azt is, hogyan ültették a vádlottak padjára a résztvevők közül elsősorban a délszlávokat. Volt azonban eset, amikor még a felelősségvállalásban is megmutatkozott a nemzetközi szolidaritás. A magyar Foltin Gyula őrmestert tanuként hallgatta ki a bíróság, ő azonban kijelentette, hogy valójában ő volt a tengeralattjáró állomáson azoknak a vádlottaknak főkelő parancsnoka, akiknek az ügyében tanúskodnia kellene. Természetesen azonnal letartóztatták és börtönbe kísérték.

A könyv adatai kétséget kizáróan megmutatják, hogy a lázadásban a Monarchia népeihez tartozó matrózok egységesen és tömegesen vettek részt, de a matróz-tanácsokban is egyetértésben működtek azok délszláv, cseh, osztrák, magyar stb. tagjai. (Itt kell megemlíteni, hogy a felkelés egyik fő irányítójának, a megtorló bírósági tárgyalás első számú vádlottjának nemzetiségét illetően eltérések vannak különböző — lényegében egységes alapszemléletű — kiadványokban. Stulli cseh nemzetiségűnek tartja, brnói származású, neve František Raš. Éva Priesternek magyarul is megjelent munkájában (Cattaro 1918. Budapest. 1958) Franz Rasch a neve és osztrák nemzetiségű. Az utóbbi nézetet találhatjuk Hetés Tibornak a közelmúltban megjelent művében is (A 80. nemzetközi dandár. Budapest. 1963).

A felkelés forradalmi-szocialista jellegét a szerző elsősorban a felkelők írásban is lefektetett követeléseivel bizonyítja. Ebben első helyer az általános békének „az orosz demokratikus javaslatok alapján, annexiók nélkül stb.” való megvalósítása érdekében követelnek intézkedéseket. A fontosabb politikai jellegű követelések között szerepelt a népek önrendelkezési jogának elismerése, a kormány demokratizálása, a hadsereg teljes leszerelése és önkéntes milícia felállítása.

Nem kétséges, hogy a követelések valóban forradalmiak voltak, különösen ha figyelembe vesszük: mögöttük 3 napig a Monarchia haditengerészetének legütőképesebb egységei állottak teljes fegyverzetükkel. Eltűzött azonban ezek alapján a felkelést szocialista jellegűnek értékelni. Eltűzött még akkor is, ha figyelembe vesszük az ellátással kapcsolatos követeléseket, amelyek között a legradikálisabb a tisztikar és a legénység részére egy konyhának és az egyforma dohányellátásnak a bevezetése. S az sem bizonyítja eléggé a felkelés szocialista jellegét, hogy a felkelő hajókra vörös zászlót húztak fel és hogy egyes felkelők a szocialista köztársaságot éltették. Mindez a felkelés forradalmian demokratikus jellegét igazolja, mely azonban erős szocialista tendenciákat is mutatott.

Négy értéke Stulli munkájának, hogy alapos elemzésnek veti alá a felkelés megszervezését, irányítását, annak hiányosságait s összeomlásának körülményeit. Arra a következtetésre jut, hogy a kellő aktivitás hiánya, az a hiú remény, hogy a forradalmi akció önmagától továbbterjed s a cattarói főkelők passzívan elérhetik mozgalomuk győzelmét — a vezetők forradalmi tapasztalatának hiányával magyarázható. „A tömegek ugyan szakítottak már a régi szociáldemokrácia steril taktikájával — mondja Stulli —, de még nem voltak új forradalmi szervezeteik, amelyeneket az új körülmények és föltételek megkívántak, és nem voltak meg a szükséges tapasztalataik. Egyiket is, másikat is csak ezután kellett meg megszerezni a forradalmi harc gyakorlatában. S a cattarói felkelés egyike volt a kezdődő nagyméretű forradalmi harcoknak, amely tapasztalatot nyújtott az új szervezkedési módra és a megfelelő harci taktikára és stratégiára.”

Érdekes dokumentuma a könyvnek — s egyben ismét csak a mozgalom nemzetközi egységének bizonyítéka — az a táviratszöveg, amelyet a tengerészbizottság dr. Adler

Viktor címére kísérelt meg — sikertelenül — eljuttatni. Ebben követelése meghallgatására egy hattagú bizottság kiküldését kéri, amelyben Adleren kívül a Monarchia egy-egy nemzetének parlamenti képviselője foglalt volna helyet. Magyar részről Károlyi Mihály grófot javasolták a bizottságba, akit külön táviratban szándékoztak felkérni ügyük támogatására. Ennek az el sem küldött táviratnak a következő a szövege: „Károlyi gróf pártjának. Az emberi gondolat szabadságáért harcolva és az eddigi tühretlen helyzet feletti elkeseredésünkhöz, egységesen fordulunk excellenciádhoz azzal a kéréssel, hogy szűnjék meg minden további vérontás. Mi, a cattarói cs. és kir. cirkáló-flotta magyar legénysége, miután minden vérontás nélkül átvettük minden itteni egység irányítását, kívánjuk, hogy azonnal kössenek annexió nélküli békét, szocialista alapon. Kérjük excellenciád támogatását és hogy sürgősen indítson útnak kiküldötteket. Ugyanezt a felhívást küldöttük el az osztrák képviselőházba a szociáldemokrata párt vezetőjének. Biztosítva önt megingathatatlan hűségünkről, hazafias üdvözlettel: a Tengerészek Központi Bizottsága.”

Horthynek a felkelés leverésében játszott szerepéről nincsenek adatok a könyvben. A kinevezésével kapcsolatos dokumentumok alapján azonban eltűzöttnek — vagy legalábbis egyoldalúnak — látszik Éva Priesternek az az állítása, hogy Horthyt „a zendülés leverése érdekében kifejtett ténykedése alapján nevezték ki tengernagygyá”. (Pontosabban: Horthyt a flotta főparancsnokává nevezték ki és egyúttal ellentengernagyi előléptetést kapott.) Nyilván figyelembe vették ilyen érdemeit is, de nagy súlymal esett latba a császárnak az a törekvése is, hogy „megfiatalítsa a parancsnokságot”. Így előzetten meg Horthy soronkívül több, rangban és életkorban idősebb tengerészparancsnokot.

Stulli könyve az események aprólékos, időrendi vizsgálataival és a legkisebb részletnek is alapos dokumentálására való törekvésével meglehetősen nehéz olvasmány. Am a korszak forradalmi mozgalmait, azok problémáit után érdeklődő számára rendkívül izgalmas és hasznos, dokumentumkötetet is helyettesítő feldolgozás.

KÓVÁGÓ LÁSZLÓ

MARTIN GILBERT:

BRITAIN AND GERMANY BETWEEN THE WARS

(London, Longmans, Green and Co, 1964. 179, XII l., 5 tkp.)

NAGY-BRITANNIA ÉS NÉMETORSZÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Martin Gilbert könyve egy könnyen kezelhető, igen hasznos és nálunk teljességgel ismeretlen műfaj jól sikerült példánya: tematikai fejezetekre tagolva, kronológiai sorrendben egy-egy történeti kérdéskomplexum köré csoportosít egy sor olyan jellemző állásfoglalást, amelyek így viszonylag kis terjedelemben is jól tükrözik a kor atmoszféráját. Mivel a szerző-szerkesztőnek így módjában van, hogy a kérdéses történeti személyiség fontos nyilatkozatából csak a legjellemzőbb sorokat emelje ki, így a különböző nézeteket valló politikusok megszólaltatásával viszonylag szűk terjedelemmel is árnyaltságra törekedhet. A könyvnek pontosan ez a varázsa: kitérő segédanyag.

Gilbert történeti látásmódja a téma alapkérdéseiben a miénkhez áll közel, ami néhány újabb nyugat-európai kiadvány, vita után maga is figyelemreméltó. A szerző rövid bevezetőjében ugyanis megalapozatlannak minősíti az olyan véleményeket, ítéleteket, amelyek szerint Hitler tulajdonképpen nem törekedett kezdettől fogva expanzióra, mintha a náciizmus nem első pillanataitól kezdve lett volna közveszélyes. Gilbert — az oxfordi Merton College tagja — utal arra is, hogy az angol politikusok közül igen sokan nem hitték el Hitler agresszív nyugati szándékait, s továbbra is a Szovjetunióban, a kommunizmusban látták a főveszélyt. A szerző rámutat, hogy már ekkor is akadtak kivételek, s már előszavában jelzi, hogy ő a W. Churchill—Lloyd George-féle ellenzéknek ad igazat.

Maga a kötet 12 fejezetre bontva vizsgálja az eseményeket, nagyrészt országok szerinti csoportosításban, de — helyesen — külön fejezet szól az első világháborúról, a Népszövetségről, a leszerelés kérdéséről, s két fejezet külön foglalkozik a náciizmussal és Hitlerrel.

Gilbert minden esetben igyekszik megláttatni az olvasóval a tényleges problémákat. Ezért nyitotta meg könyvét az első világháborúról szóló fejezettel, amely alkalmas

nyújtott mind a háború borzalmainak megvilágítására, mind az ezekből származó következtetések felvetésére is. Egyesek ugyanis ezen a nyomon jutottak el a „soha többé háborút” gondolathoz, míg mások éppen az erőpolitika igazolódását látták az eseményekben. A nyilatkozatok pedig azt mutatják, hogy a háború után kezdetben az első áramlat volt az erősebb, de már az 1920-as években a „morális felháborodás” helyét a realpolitika foglalta el.

Amerika esetében a gyújtópontba a szerző Roosevelttel 1938-as közbelépési ajánlatát állítja, amit Európában elutasítottak, de az angol kormány is kis megértéssel fogadott. Gilbert megelevenítéséből kitűnik, hogy N. Chamberlain nem bízott az Egyesült Államokban, az izolacionista áramlatot túl erősnek hitte, ugyanakkor bizonyos volt abban, hogy ő szót érthet Hitlerrel és Mussolinival. Az angol politikai életben mások viszont úgy látták ezeket az eseményeket, hogy a kétértelmű, túlságosan sokat feladó, politikailag hibás és immorális angol külpolitika az, amely képtelen volt megnyerni az amerikai közvélemény rokonszenvét, és amely az izolacionizmust alátámasztotta.

Ez a kettős, ellentétes következtetésekre kifarított szemlélet jellemzi a Népszövetség, illetőleg a még érdekesebb, tartalmasabb leszerelés fejezet anyagát is. Gilbert 1919–20-ból felsorakoztatja a vezető politikusok magán- és nyilvános ítéleteit, amelyek mind a Népszövetség nagy lehetőségeiről tanúskodnak. Később már azt elemzik, miért nem lett a Népszövetség erősebb, ki a felelős ezért. Majd az utolsó részben, az 1930-as években a szankciók alkalmazásának vitái kerülnek előtérbe. A leszerelés ügyébe 1917–18-ban a morális kategória mutatkozott erősnek: mindenekelőtt leszerelést, azután már gyerekjáték a béke biztosítása. A frontharcok megszűnésével, főként a francia politikusok körében már újra a biztonsági politika kerül főlénybe, s ezt a felfogást a W. Churchillhez hasonló angol politikusok is osztották. E két szemlélet ütközése hosszú ideig jellemző maradt, s a szerző jól meg tudta eleveníteni az 1929–32-es leszerelési konferencia légkörét, a pacifizmus erősödését, a Baldwin képviselte kompromisszumos álláspontot, a Churchill vezetett elvi ellenzék felfogását, a német veszély lassú felismerését és az elkésett fegyverkezés beindítását. E kérdésben pl. a tanúk padján olyan politikusok vonulnak fel, mint Winston Churchill, Lord Londonderry, Anthony Eden, Hugh Dalton, Austen és Neville Chamberlain, Robert Vansittart, General Ironside, Lord Halifax stb. A tanúk zömét a szerző a többi vizsgált kérdésben is megszólaltatta.

Különösen tanulságos az a körkép, amely az olasz fejezetnél, de méginkább a nácizmus és Hitler című fejezetnél a szemlélő előtt kialakul. Az olasz–angol kapcsolatokról ismeretesebb, hogy mily hosszú ideig éltek illúziók az angol Foreign Officeban és kormánykörökben az olasz barátság fenntarthatóságát illetően. Mindez most a bizalmasabb naplórészekkel is alátámasztást nyer, de az olvasó láthatja az ellenzékiek felsorakozását is, akik közül ekkor a legbefolyásosabb politikus A. Eden külügyminiszter volt, aki éppen oppozíciója folytán mondott le. A könyv sokszíniú mutatja be ezt a fontos mozzanatot a főszereplők (A. Eden, W. Churchill, N. Chamberlain stb.) írásai révén. Jobban elhomályosult harmirc esztendő távlatában az a tény, hogy az angol vezető politikusok közül igen sokan személy szerint is bizalmat tápláltak Hitler iránt, hogy személyes érintkezés után sokan kedvezően nyilatkoztak róla. Gilbert e nyilatkozatok felsorakoztatásával nemcsak a történeti igazságot szolgálta, hanem egyúttal meg is döbentti a mai olvasót, hogy lehetett ilyen sokáig félreismerni embereket és történeti folyamatokat. A szerző a kronológia betartásával és a csoportosítás eszközével valóban érzékeltetni tudja azt a nagy átalakulást, amely Nagy-Britanniában végbement, amíg a N. Chamberlain-féle kiegyező és a labourista pacifista politikát kiszorította a churchilli felfogás.

Külön meg kell emlékezni a könyv „orosz” fejezetéről. Itt kitűnik, hogy az 1920-as években a Labour-kormányok kapcsolatkeresésével szemben a tory politikusok (olyanok, mint W. Churchill és Duff Cooper) osztályalapra helyezkedve miként vágják újra el a létrejövő szálakat. Az 1938–39-es években pedig a litvinovi kezdeményezések miként futnak ismét a N. Chamberlain-féle hibás koncepciók, osztályelölítéletek miatt zátonyra. Gilbert érzékelteti, hogy ekkor a kormánnyal szemben hármas csoportosulás követeli a Szovjetunióval való együttműködés biztosítását: W. Churchill köre, a liberális politikusok és a Labour Party.

Meg kell jegyezni, hogy a válogatást a szerző minden igyekezete s megbeszélendő sikere ellenére sem tekinthetjük maradéktalanul megoldottnak. Noha tisztában vagyunk azzal, hogy minden hasonló válogatást jellegénél fogva éppen e ponton lehet legkönnyebben bírálni, s az adott esetben elengedhetetlen volt a hivatalos „külügyi szakértők” gyakori megszólaltatása, mégis úgy véljük, a szereplők körét talán ki lehetett volna bővíteni, a parlamenti ellenzék néhány javaslatára, az 1935-ös békeszavazásra utalni lehetett volna, s az irodalom vagy általában a kultúra képviselői is valamivel több szóhoz juthattak volna. Vonatkozik ez mind a leszerelésre, mind a német főfejezetekre vonatko-

zólág, de a francia kapcsolatokat megvilágító oldalakra is, amelyek túlságosan szegényeseknek tűnnek.

Értékelésben hibásnak csak a spanyol polgárháborús oldalakat érezzük, ahol a szerző a szovjet segélynyújtás előtt nem említi, hogy a német—olasz beavatkozás korábbi és összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, másfelől túlságosan jóhiszemű naivitást tételiz fel az angol külpolitika irányítóirol, aminek különben mind az események, mind a dokumentumok ellentmondanak (87—88. l.).

A könyv hasznos voltát növeli a csatolt bibliográfia, a rövid életrajzi vázlatokat tartalmazó fejezet, végül pedig a tájékozódást megkönnyítő névmutató.

JEMNITZ JÁNOS

HELEN CAM:

LAW-FINDERS AND LAW-MAKERS.

COLLECTED STUDIES IN LEGAL AND CONSTITUTIONAL HISTORY

(London, Merlin Press. 1962. 240 l.)

A JOG FELISMERŐI ÉS ALKOTÓI A KÖZÉPKORI ANGLIÁBAN.
JOG- ÉS ALKOTMÁNYTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK GYŰJTEMÉNYE

A kötet szerzője, Helen Cam, hosszú ideig tanított a cambridgei egyetemen, majd 1948-ban a Harvard-egyetemnek Samuel Zemurray nevét viselő történelmi tanszékére hívták meg. Nyugalomba vonulása (1954) után is ellátta a Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'Etats elnöki tisztét, s ennek 1960 óta díszelnöke. Szakterülete az angol alkotmánytörténet a középkorban. Az angol századkerületekről és az immunitás uradalmakról kiadott könyvei mellett számos tanulmányt jelentetett meg az utóbbi két évtizedben. Ezeket gyűjtötte össze a jelen kötetben, melynek nehezen lefordítható címe az ősi germán *Rechtstfindungra*, a „régí jog” közösségi felismerésére vezethető vissza. A cím nem fejezi ki teljesen a kötet gazdag tartalmát, melyet — a „jog uralmának” szentelt bevezető tanulmánytól eltekintve — két részre oszthatunk. Az első kilenc az angol államjog történetének különféle kérdéseivel foglalkozik, az utolsó három viszont historiográfiai jellegű, három nagynevű előd (Henry Adams, Stubbs és Maitland) munkásságát méltatja.

A kilenc jogtörténeti tanulmányból három talán kevésbé érdekli a magyar olvasót. Beható forráskutatásból eredő részlettanulmányok ezek, tárgyuk a normann hódítás előtti Anglia magánkézen levő századkerületei, a középkori London bíráskodása és az 1321-i londoni vándorbíráskodás (eyre) alkalmából meg tárgyalt birtokháborítási perek. A többi azonban, változatos tárgyválasztása ellenére, központi téma köré csoportosul, s ez az angol hűbéri állam és jog fejlődése, szokásjogi és törvényhozási úton egyaránt. Forduljunk előbb ezeknek eredményei felé, későbbre hagyva a historiográfiai cikkeket.

Az első tanulmány a középkori angol immunitás nagybirtok (franchise) kialakulásával foglalkozik. Már ebben megmutatkozik a szerző kritikai vénája; bár Maitlandet — joggal — a legnagyobb tisztelettel említi, itt éppen az immunitás kialakulására vonatkozó tételét dönti meg. Vele szemben megállapítja, hogy a normann hódítás előtt nem létezett Angliában a kontinentális értelemben vett immunitás, utána viszont szelvében elterjedt, míg a XIII. századi királyság ismét be nem vonta a központi bíráskodás ellenőrzése alá. A második cikk tárgya az angol feudalizmus jellege. Ezt olvasva szem előtt kell tartanunk, hogy a fogalom egészen mást jelent a polgári, mint a marxista történetírásban, mert az „a szenior-vazallus viszonyt, az úr. hűbéri láncot tekinti a feudalizmus meghatározó jegyének”. (*Elekes Lajos*: Rendiség és központosság a feudális államokban. Budapest. 1962. 8. l.) Ebben a szűkebb értelemben véve a hűbériséget, nagyon becses anyagot tár fel Helen Camnek az 1958-i angol—szovjet történetészkonferencián tartott előadása, a kötet második tanulmánya. Bemutatja, hogyan teremtették meg Hódító Vilmos és utódai — angolszász tradíciót felhasználva — az angol hűbériség rendszerét. De felismeri azt is, hogy a pénzgazdálkodás előtérbe nyomulása lényeges változásokat hozott, főként a régi lovagi szolgálatot tette elavulttá. A XIV—XV. századi szenior—vazallusi viszonyt — Plummet kifejezésével élve — „fattyú feudalizmusnak” nevezi, mert nem föld birtoklásához (tenure) kapcsolódik, nem öröklődő, és erejét rem-feudális forrásból meríti. Amit itt a hűbéri kíséretekről olvasunk, rendkívül hasonlít a mi egykorú nagyúri

familiáinkhoz. Ezekre jellemzőek a visszaélések is, amelyeket az 1487-i „Csillagkamara-törvény” bélyegez meg: a bűnpártolás, a kíséret egyenruhába öltöztetése, a szerződéses katonák tartása. (Érdekes, hogy J. Otwey-Ruthven a magyar példákra emlékeztető familiáris-szerződéseket tárt fel az írországi Kildare grófság 1290 körüli leveleskönyvéből.)

A falu közösségéről szóló tanulmány úgy mutatja be a középkori angol községet (*villata*), mint amelyre az adózás, katonaaállítás, rendszet, bűnüldözés, út- és hídépítés terén közfeladatok hárulnak, de önként is vállalhat anyagi természetű kötelezettségeket, sőt kollektíve is felléphet a királyi bíróságok előtt. Egy 1255-ben kiadott királyi *writ* szokásjogi elvként idézi azt, „quod villate et communitates villarum ejusdem regni nostri querelas et querimonia suas per tres vel per quatuor ipsorum in curiis nostris et aliorum possint prosecui . . .” (79. l.), egy évtizedre rá pedig Great Peatling falva keresetet indít egy földesúr ellen, s a község nevében a pap, az elöljáró és négy falusi ember lép fel a király bíróságán. (Mindez persze nem tévesztendő össze a faluközösség bíraskodásával, melyet a fejlett feudalizmusban hiába keresnénk.) Cam az idézett példából azt a következtetést vonja le, hogy a képviselő elvét nem a XIII. századi kánonisták hozták be Angliába, régtől fogva ismert gyakorlat volt az a legalsó szinten is. Hasonló tételt fejt ki a kötet egy másik tanulmánya, mely a megye tanúskodása és a *plenum parlamentum* között teremt kapcsolatot. Végigkísérve az utóbbi kifejezés előfordulásának eseteit a XV. század végéig, a szerző megállapítja, hogy eredete a magánügyletek nyilvánosan (*in pleno*) történt tanúsítására vezet vissza. Az analógiák közül (*in pleno synodo, in plena curia*) a legfontosabb az 1158 körül felbukkanó *in pleno comitatu*, a grófság nyilvánosságára utaló kifejezés. A szerző megtalálja ennek előzményeit az angolszász korban, és a megyegyűlés bírósági funkciójával kapcsolja össze. Az ország legfelső bírósága lévén, a parlament is csak nyilvánosan és ünnepélyesen határozhat, s ez éppen a *plenum parlamentum* műszó értelme; a XV. században kapcsolódik hozzá az az elem is, hogy az ország három rendjének kell jelen lennie.

A képviselő népi gyökereinek, a falu és a grófság közössége meg a parlament közötti kapcsolatnak a kiemelése láthatóan a szerző igazi alap gondolata. Ez a vezérmotívum húzódik végig a kötet talán legkiemelkedőbb tanulmányán, melynek címe: „A képviselő elmélete és gyakorlata a középkori Angliában”. Helen Cam itt vitába száll az egyrészt a rendiség történetének kiváló kutatójával, Emile Lousse-szal, aki a kialakulás három fázisát (korporáció — rend — rendi állam) szerinte mechanikusan próbálta Angliára is alkalmazni; másrészt Gaines Post amerikai tudóssal, aki korai spanyol és olasz példákon illusztrálta a képviselő eszméjének a római jog megújulásával való összefüggését. Felteszi a kérdést: mit képviselnek a követek, és mi a képviselő eredete? Az adatokra támaszkodó bizonyítás során elismeri ugyan a képviselőre vonatkozó kifejezéseknek, sőt az elméletnek római-kánonjogi eredetét, de határozottan állítja, hogy a gyakorlat Angliában ezeknél régebbi: a község képviselőire már 1110-ben, a grófságára és a századára 1166-ban van példa, ezek a közösségek viszont angolszász tradíciók folytatói. Lousse és Russel Major amerikai kutató kritikájával szemben Cam szerint „a grófság továbbélése az egyedülálló (vonás), és a grófság teszi az angol parlamentet feltétlenül kivételessé” (172. l.). A rendi elméletnek — írja — nincs itt nagy gyakorlati jelentősége: az angol képviselő kulcsa sokkal inkább az említett Great Peatling képviselőinek abban a — nemzeti összetartozásra valló — nyilatkozatában rejlik, hogy az ellenséges főúr emberei „contra utilitatem communilitatis regni et contra barones” léptek fel (175. l.). A helyi képviselői tradíciót és az „ország közösséget” az Anjou-királyok hatásos központossító politikája kapcsolta össze.

Ha azt kérdezzük, hol helyezkedik el Helen Cam azok közt az angol alkotmánytörténeti irányzatok közt, amelyeket éppen negyedszázada próbáltunk jellemezni e folyóirat hasábjain (1940. évf. 181—211. l.), a választ nem utolsósorban a kötetet lezáró három historiográfiai tanulmányból kapjuk meg. Az első („Az angol középkori történelem mai tanulmányozása”) a Harvard-egyetemen tartott székfoglaló, s így az ottani első középkori történelemszakkurzus vezetője, Henry Adams emberi és tudományos portréját rajzolja meg nemes párosszal és meleg együttérzéssel. A második Stubbs munkásságát értékeli — angol alkotmánytörténetének megjelenésétől eltelt — „hetven év múlva”. A harmadiknak címe: „Maitland, a történészek történése” mindent elárul. Az adatok olyan fáradszató gyűjtője, mint Helen Cam, természetesen nem huny szemet sem Stubbs, sem Maitland foglalkozásai előtt (v. ö. Századok 1940. évf. 190—194. l.), de kegyelettel szól róluk. A fentebb említett vita során elfoglalt álláspontja, számos utalása talán leginkább a Stubbs-i hagyomány folytatójának mutatja be a szerzőt. Az a tanulmánya, amelyről eddig nem szóltunk, „A középkori Anglia törvényhozói”, a jogalkotásra ható tényezők mesteri feltárása mellett egyúttal ennek az irányzatnak a korlátait is elárulja.

Amikor — a törvényhozásban megnyilatkozó osztályérdekeket felvillantva — végül a XV—XVI. századi íróknak abban a kijelentésében nyugszik meg, hogy „minden angol ember része a parlamentnek” (158. l.), lényegében osztozik a viktoriánus illúziókban s nem látja meg a társadalmi-politikai életben viaskodó osztályerők mozgástörvényeit.

BÓNIS GYÖRGY

P. K. ENEPEKIDIS:

**BEITRÄGE ZUR KULTURELLEN UND POLITISCHEN GEHEIMTÄTIGKEIT
DER GRIECHEN IN WIEN VOR DEM GRIECHISCHEN AUFSTAND**

(Berlin, Akademie-Verlag. 1960. Berliner Byzantinische Arbeiten 20. 168 l.)

**ADALÉKOK A BÉCSI GÖRÖGÖK KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI
TEVÉKENYSÉGÉHEZ A GÖRÖG SZABADSÁGHARC ELŐTT**

A kereskedői tehetséggel megáldott görögök a XVIII. század első felében kezükben tartották az egész balkáni kereskedelmet és Közép- valamint Dél-Európa minden nagyobb városában megtelepedtek. A legjelentősebb görög kereskedői társaság Bécsben működött. Bécs azonban remcska gazdasági, hanem tudományos és szellemi szempontból is a diaszpóra-görögség központja volt, ahol a forradalmi ifjúság második hazára talált.

Mint hogy a görögök függetlenségi mozgalma Bécsben szerveződött, nyilvánvaló, hogy a görög történészek egyik legfontosabb feladata az osztrák levéltárak görög anyagának átkutatása. E. Legrand, Szp. Lambrosz, K. Amandosz, G. Laiosz és P. Enepekidisz már sok ismeretlen német nyelvű okiratot tett közzé. Ezek legtöbbször Rigasz tevékenységével és magával a görög szabadságharcral foglalkoznak. Meglehetősen ismeretlenek maradtak azonban azok az akták, amelyek a bécsi görögök 1820 előtti szervezkedésére vonatkoznak. Ezt a hiányt iparkodott pótolni P. Enepekidisz, bécsi görög történész, amikor különféle 1794—1818 közti időből származó rendőrségi okmányt tett közzé. Az osztrák rendőri szervek ugyanis állandóan éberrel figyelték a török alattvaló görögök tevékenységét. Az ügynökök jelentése alapján képet lehet alkotni a bécsi görögök szabadságharc előtti tevékenységéről.

Az Enepekidisz által közzétett 73 okirat többsége a bécsi Polizeihofstelle levéltárában található, s csupán néhány tartozik a grazi Steiermärkische Landesregierung állományába. Az okmányokat a szerző 4 csoportra osztja:

1. (1—24 sz. irat). Jelentések Anthimosz (Gazesz archimandrita tevékenységéről és az általa szerkesztett *Δόγμος 'Επιμής* c. újságról. Mivel a görögök hazájukat a franciák illetőleg az oroszok segítségével akarták felszabadítani, azért Gazesz külföldi kapcsolatai nagyon gyanúsak voltak a rendőrségnek.

2. (25—35.). Ezek az iratok a *Ἑλληνικός Τηλέγραφος* folyóirat megjelenése körül támadt huzavonával foglalkoznak, amelynek szerkesztője egy híres görög orvos, Demetrios Alexandridisz volt.

3. (36—50.). Ezek az okiratok azokat a problémákat tartalmazzák, amelyek Michail Perdikarisz orvos és költő két költeményének kiadásával kapcsolatban merültek fel. Bár a cenzor igen jóindulatú volt, a Rigaszról szóló költemény megjelenése lehetetlenné vált.

4. Az 51—73 sz. iratok a múzsabarátok tevékenységével foglalkoznak 1815—18 között. Mint hogy a rendőrség úgy vélte, hogy ez a bécsi görög kör kapcsolatban állt más országok hasonló társaságaival, ezért a rendőrség a bécsi szerzőket Ignatiosz érseket, A. Gazeszt, Capo d'Istria grófot állandó megfigyelés alatt tartotta. Érdekes, hogy a rendőrségi jelentések szerint 1816-ban a pesti görög kolónia a múzsabarátokkal még nem állt összekötöttségben.

A német szövegeket és azok újjörög fordítását alapos jegyzetek és névjegyzék kíséri. A függelékben a szerző az *Εἰδησεις διὰ Ἀνατολικὰ μέρη* c. folyóirat 10 oldalának és a múzsabarátok társasága alapító levelének fényképét közli.

Enepekidisz könyvének jelentősége abban áll, hogy a bécsi múzsabarátok tevékenységének sok epizódját és részproblémáját tárja fel előttünk. Az olvasó azonban azt is várná, hogy a szerző a mű bevezetésében rövid tartalmi kivonatokat helyett a publikált okmányokban található újabb, eddig ismeretlen adatokat emelné ki és értékelné. Erre ugyanis a külföldi olvasó, aki a felsorolt szakirodalmat nem érheti el, képtelen. Éppen ezért véle-

ményünk szerint ezt az értékelő munkát a szerzőnek kellett volna elvégeznie. E hiányosság ellenére is nagy segítséget nyújt a szerző e művével a görög szabadságharc előzményeinek kutatói számára.

FÜVES ÖDÖN

TOLNAI GYÖRGY:

A PARASZTI SZÖVŐ-FONÓIPAR ÉS A TEXTILMANUFAKTÚRA MAGYARORSZÁGON (1840—1849)

(Budapest, 1964. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 34.)

Tolnai György tanulmányában három főeredményhez jut: 1. A parasztlak háziipara Magyarországon a XIX. század első felében felbomlóban volt. Egy részük földművelés helyett már iparból élt. A háziiparból ugyanis egyes vidékeken kisárutermelő parasztiipar alakult ki. 2. Ennek a parasztiipari kisárutermelésnek az áruít, elsősorban textilárúit a jelzett időszakban vállalkozók kezdték felvásárolni. Így jelent meg Magyarországon a parasztiipari kisárutermelésre alapozva a felvásárlási rendszer és a szétszórt manufaktúra. A kereskedelmi tőke azonban nemcsak szétszórt textilmanufaktúrákat, hanem részben vagy egészen koncentrált manufaktúrákat is hozott a parasztiiparosokból létre. A felvásárlók, illetve a manufaktúrák a szabadságharc hadseregének felszerelésében döntő szerepet játszottak. 3. Ennek alapján a szerző kimondja, hogy a tőkés textilipar fejlődése nálunk parasztiipari alapon indult meg, és ha a szabadságharc győz és a parasztiiparon alapuló textilipar a vámvédelmet megkapja, az az önálló tőkés fejlődés során továbbberősödik és a magyarországi tőkefelhalmozásban ugyanazt a szerepet tölti be, mint a nyugati tőkés országokban. Kossuthnak a Védegylete tehát nemcsak politikai alakulat volt, hanem a magyar iparfejlődést, ennek során elsősorban a textilipar fejlődését kívánta védeni, illetve annak önálló tőkés fejlődés útján való kibontakozását biztosítani.

A parasztlak háziipara a XIX. század első felében felbomlóban volt Magyarországon. Így a fonó-szövő ipar is. A falvak népességének egy része mezőgazdasági árutermelés mellett ipari árutermelést is folytatott. Fonalat, abroncsot, köcsit stb. adott el. Fényes Elek Magyarország leírásának adatai azonban, amelyeknek mérlegelése alapján a szerző dolgozik, nem adnak mindenütt megnyugtató lehetőséget annak eldöntésére, hogy egy-egy megyében az ipari áru it eladó parasztlak közül mennyi élt elsősorban ipari termelésből, és hogy mennyire szűnt meg a háziipar. A szerző Moson megyéről például megállapítja, hogy ott a háziipar felbomlott, és helyén már parasztiipari kisárutermelés folyt. Észtergom megyét viszont olyannak ítéli, mint amely elmaradt az előbbi mögött, mert területén a háziipar még csak felbomlóban volt. Fényes leírása Moson megyével kapcsolatban annyit mond, hogy a parasztlak „gyékénykészítéssel foglalatostkodnak”. Ennek alapján nem mondhatjuk ki, hogy a háziipar itt felbomlott, és Moson megelőzte Észtergom megyét.

Nem tudunk a parasztiipar kiterjedtségéről, termelésének nagyságáról a felvásárlók tevékenységén keresztül sem megbízható képet alkotni, mert erre a szerzőnek nincs adata. A manufaktúrák számából esik fény a fonó-szövő parasztiiparra. Csakhogy a manufaktúrákról nem tudunk sokkal többet. A szerző jegyzékében feltüntetett manufaktúrák nem egy időpontban álltak fenn (pl. a zombori manufaktúrák). Némelyikről pedig forrásai említést tesznek, de az működését sem kezdte meg (a pécsi például). S főleg nem mindegyiknek volt kapcsolata a parasztiiparral.

A háziipar nem bomlott fel Magyarországon 1848 előtt olyan mértékben, hogy a parasztlak a textilmanufaktúra-iparnak elég nagy piacát elkotta volna. Még a 48-as szabadságharc győzelme esetén sem, védvamos politika mellett sem tudta volna ezért a magyarországi textilipar a tőkefelhalmozásban ezt a szerepet játszani, mint az önálló tőkés fejlődésű országokban. A termény- és borkereskedelem után játszott volna csak a tőkefelhalmozásban szerepet akkor, ha állami szubvenciókat kapott volna. Hogy azonban szerephez jutott volna, erre utal az a tény, hogy amikor a XX. század fordulóján az osztrák—magyar vámközösség felbomlásától lehetett tartani, a külföldi tőkés hirtelen több, a már akkorra megerősödött belső piacra számítógé gyárat alapítottak (pl. Győrben, Szombathelyen és Pápán). Viszont a belső textilpiac 1848 előtt gyenge volt. A textilipar egy része nemcsak annyiban próbálkozott klasszikus úton járni, hogy a parasztiipar termékeit vásárolta fel, hanem részben külföldi fogyasztópiacra is dolgozott.

Tolnai dolgozatának érdeme a felfedezés: a magyarországi textilipar fejlődésében rámutatott a klasszikus út nyomaira. Hogy ennek termelése a céhes textilipari

termeléshez pontosabban mint arányult, azt csak további forrásanyag- és regionális kutatás döntheti el. Ugyancsak így dönthető el az a kérdés is, hogy a felvásárlók és a manufaktúrák mennyire dolgoztak külső piacra, mert ez a manufaktúrakorszak egyik jellemzője.

RUZSÁS LAJOS

KELEN JOLÁN — BARABÁS GYULA:

A NÉPTRIBUN

Fejezetek Bokányi Dezső életéből

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 275 l.)

Méltó hőst választottak a szerzők, amikor Bokányi Dezső lassan legendákba és nekedotákba vesző alakját állították életrajzi írásukbar az olvasó elé. Ez a munkástömegből kiváló nagy egyéniség — elsősorban ragyogó szónoki képessége révén — nagyszerű formálója volt a magyar munkásmozgalom történetének. Mindenképpen megérdemli, hogy a történeti irodalomban eddig csak esetlegesen és ellentmondóan érintett szerepét az utókor részletesebben megismerje. Ezt az ismertetést végezte el — az olvasóközönség legszélesebb körére számítva — Kelen Jolán és Barabás Gyula könyve.

A mű első fejezete a gyermek- és ifjúkor fontosabb mozzanatait mutatja be fellámló képekben, valahogy úgy, ahogyan Bokányi emlékezete és ennek révén a családi hagyomány is megőrizhette. Legfontosabbak ezek közül az édesapa korai elvesztése, a gimnáziumi tanulmányok abbahagyása és visszatérés a család ősi mesterségéhez, a kőfaragáshoz; megismerkedés az alapvető szocialista tanításokkal és bekapcsolódás a munkások szakmai és politikai szervezkedésébe. 19 éves korában — már mint a kőfaragók szakszerveletének vezetőségi tagja — ott van a munkásság első nagy megmozdulásán, az 1890-es május 1-i tüntetésen. Csakhamar elkövetkezik az első bérharc, a fekete-listára kerülés ideje is. Ettől kezdve az ifjú Bokányi a fiatal szociáldemokrata párt agitátorgárdájához, szűkebb vezetőtisztületéhez tartozik. Betegpénztári tisztviselő lesz, majd az MSzDP 1894-es kongresszusán, 23 éves korában, beválasztják az országos pártvezetőségbe.

Ha csak azt nem vesszük különösnek, hogy a különben meglehetősen tarka nemzetiségi összetételű magyarországi munkásmozgalomban kevésbé képviselt olasz vándormunkások sarja lesz éppen a fiatal Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyik kiemelkedő vezetője és legnagyobb szóroka, tipikusnak mondható az az út, amit az ifjú Bokányi bejárt.

1894-től kezdve 1919-ig az MSzDP vezérkarában működik. A szerzők Bokányi életének ezt az időszakát mutatják be legrészletesebben. A könyv terjedelmének kétharmadát kitevő második fejezet erről az időről szól. Az arányt nemcsak az teszi indokoltá, hogy Bokányi életének elhatárolható szakaszai közül időber is ez a leghosszabb, hanem elsősorban az, hogy a magyar munkásmozgalom történetéhez kapcsolódó Bokányi-életmű is lényegében ezekre az évekre esik. Nehéz erről az életműről beszámolni, hiszen fő megnyilatkozási formája az élőszó volt. A szónok Bokányi áll e fejezet középpontjában. (A fejezet címe is: A szónok.) A 8 óras munkaidő érdekében 1894-ben elmondott lenyűgöző hatású, első nagy tömeggyűlési beszédétől kezdve a hatalmas választójogi szónoklatokon át a Nagy Októberi Forradalmat üdvözlő emlékezetes beszédéig számos Bokányi-szónoklatról emlékezik meg a munka. A beszédek tartalmának ismertetése, vagy a részletek szószentri idézése azonban önmagában korántsem magyarázza meg azok nagy tömeghatását. Sokkal inkább érzékeltetik azt a kortársak idézett megjegyzései: „Új Kossuth Lajosunk született!” — vélekedtek első nagy beszéde után a munkáshallgatók. „Mindenkét csodálta, őt szerette volna utánózni!” — emlékezik Buchinger Manó. „Ígylem ezt a borzas kőfaragólegényt az orgánumáért!” — mondotta egy ízben Apponyi Albert. Maguk a szerzők — az első beszéd méltatása során elmondott általánosságokon kívül — nem vállalkoznak arra, hogy a hatás titkait a kivételes tehetség és a történelmileg meghatározott környezet, feladatok, témák egymásratalálásának fonálán tovább bogozgassák, mélyebben elemezzék.

A szónok mellett megismertet bennünket a könyv e fejezete Bokányi másirányú tevékenységével is. Más munkásmozgalmi vezetőkéhez hasonlóan igen sokoldalú volt ez a tevékenység. Bokányinál mindenesetre minden önző célt nélkülözött a „funkcióhalmozás”. Nem vált bürokratává a munkásbiztosítás különböző posztjain, sem a MEMOSz vezetőségében. Nem szakadt el a munkásoktól, mindvégig szaktársai között érezte legjobban magát. Mindemellett újságot szerkesztett és írt, sőt elméleti kérdésekkel is fog-

lalkozott. A könyv helyesen emeli ki a Kommunista Kiáltvány első teljes és alapos fordítása körüli érdemeit is. Az életrajz megmutatja, hogy Bokányi csaknem olyan mestere volt a közvetlen agitatori munkának, mint a szónoklásnak, de szervezőnek sem volt utolsó. Megánéletének alakulásából — melynek lényegesebb eseményeit szintén felelevenítik a szerzők — kiderül, hogy az elválaszthatatlanul egybeforrótt Bokányi közéleti tevékenységével, és a megőrtő, áldozatkész munkásasszony-feleség támogatásával sohasem veszítette el puritán egyszerűségét.

A kommunista Bokányiról szól a könyv harmadik fejezete. A proletárforradalom, a Tanácsköztársaság napjai hozzák meg számára ezt a szinte ugrásszerűen bekövetkező nagy politikai fejlődést — világlik ki az életrajzból. Bokányi — annyi más szociáldemokrata vezetőtől eltérően — szívvel-lélekkel vállalja a forradalom szolgálatát és ez együtt jár a szociáldemokrata illúziókkal való végleges leszámolással, a jobboldali, sőt a centrista szociáldemokrata politikusokkal való szembe fordulással. A szerzők ezt Bokányi szónoklataival és elsősorban az egyesült munkáspárt kongresszusán a párt nevérel és a proletár-diktatúra „kezeléséről” folytatott emlékeztető vitában elfoglalt egyértelmű állásfoglalásával bizonyítják meggyőzően. Kevés szó esik, sajnos, Bokányinak, a népbiztosnak, mindennapi gyakorlati munkájáról.

Az ellenforradalom fogságába kerülésének, a népbiztos-perben tanúsított hősi helytállásának, a Szovjetunió segítségével történő kiszabadulásának leírásával — ezek az események megerősítik, elmélyítik Bokányi kommunista meggyőződését — a szerzők lényegében be is fejezik hősiük életének ismertetését. A következő 18 évről, a Szovjetunióban eltöltött emigráció idejéről és a tragikus végről sajnálatosan keveset tudunk meg. Érdekes viszont annak illusztrálása, hogy az ellenforradalmi rendszer milyen páni félelemmel rettegte Bokányi nevét.

Mind a jó életrajz-írás, mind a jó népszerűsítő, ismeretterjesztő munka külön-külön is meglehetősen nehéz feladat. Kelen Jolán és Barabás Gyula könyve e kettőnek együttes elvégzésére vállalkozott, s ez csak fokozta a nehézségeket. Először is a megválasztandó műfaj problémájába ütköztek bele. Nem akartak a széles olvasóközönség számára „uralmas” tudományos életrajzot összeállítani, de nem szándékoztak — helyesen ellenállva az áradó divathullámnak — életrajzi regényt, vagy regényes életrajzot sem írni. Mintegy közbülső műfajként a történelmi riportírást választották tehát. Ezzel mindenesetre elkerülték a sekélyes szentimentalizmusnak, a végleges szubjektívizmusnak a regényes életrajzoknál állandóan fenyegető veszélyét. Azonban az írásnak, ha a hitelessége nem is annyira, a mélysége mindenképpen megsínylette ezt a választást. További problémát jelentett a feldolgozás módszere. A könyv ugyanis lényegében epizódok sorából áll. A véletles széttagoltság (formailag is: mintegy 100 cím a 270 oldalon) szinte eleve kizárta a folyamat bemutatását, az összefüggések feltárását és elemzését. Bár gyakran egy-egy, a szerzők kezébe került forrás határozza meg az „allejzetek” bekerülését és terjedelmét a könyvben, mégsem — különösen a második fejezet tekintetében nem — a források hiánya magyarázza elsősorban a mélyebb elemzés elmaradását. A megközelítési módból adódik ez a hiányosság. Az állóképeket a szerzők csak itt-ott kapcsolják egybe összekötő szöveggel. — A Bokányi életét dinamikus bemenetű mozgófilmmé való összeállítás nagyrészt az olvasóra bízák. Pedig az alaposabb magyarázat a népszerűsítő jellegnek nem mond ellent, inkább egybevág azzal.

Az epizódyszerűség a meghatározó történelmi háttér bemutatására is rányomja bélyegét. Természetesen nem a teljes történelmi folyamat ábrázolását kérjük számon, de például arról az alapvető változásról talán szólni kellett volna, hogy a századfordulóval nálunk is beköszönt a kapitalizmus fejlődésének imperialista korszaka, új feltételeket és feladatokat hozván a magyar munkásmozgalom számára is. Ezzel is, meg számos más körülménnyel is összefüggött a reformizmus eluralkodása az SzDP-n belül. Sokkal összetettebb probléma ez, mintsem el lehetne intézni a következőkkel: „Forradalmat dehogyan is akart az óvatos pártvezetőség? Az a párt, amely Engels halálával elvesztette utolsó tekintélyes kritikáját, félrecsúszott, reformista párttá lett.” (102. l.) Mint ahogy az 1903-as pártprogram sem azért „... mellőzte a határozott állásfoglalásokat, ... került a »forradalom«, a »proletárdiktatúra« említését, nehogy a haladó polgárság visszariadjon az együttműködéstől a választójogi harcban”. (114. l.) Az ilyen és hasonló hiányosságokat, tévedéseket, leegyszerűsítéseket nem menti a műfaj.

Nem kielégítő Bokányi életének a történelmi körülményekhez, a feladatokhoz való viszonyítása, a hős és történelem kapcsolatának bemutatása sem. Gyakran történik erre utalás a munkában, de az állandó mérekként való igénybevétel, különösen a második fejezetben, elmarad. Azaz — ha úgy tetszik — nem elég árnyalt Bokányi ellentmondásos fejlődésének ábrázolása. A helyenkénti alaposabb bírálatról — egyébként érthető módon — a hősiük iránti elfogódott tisztelet is nyilván visszatartotta a szerzőket.

A műfajon tényleg túlmutató — legfeljebb csak a historikusokban felmerülő — igény volna a forrásmegjelölések számonkérése. Bár olyan momentumoknál, mint például Bokányi állásfoglalási az SzDP vezetőségének ülésein a vezetőség többségével szemben, vagy a Kun Bélával folytatott izgalmas párbeszéd stb. talán indokolt mégis ez az igény, hiszen igen érdekes és lényeges dolgokról van szó. Még inkább jogosult az a kérdés, hogy a marxista irodalom felhasználása miért csak a forradalmak előtti időszakokra korlátozódik. Felvethetnénk továbbá, hogy nem lett volna-e hasznos a visszaemlékezések gyűjtés-körét a még életben levő kortársak között bővíteni.

Végeredményben: Kelen Jolán és Barabás Gyula könyve eredményeivel és tanulságaival példája lehet hasonló vállalkozásoknak.

SERFŐZŐ LAJOS

KOVÁCS ISTVÁN:

A SZOCIALISTA ALKOTMÁNYFEJLŐDÉS ÚJ ELEMEI

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 442 l.)

A kötet elsősorban a mai alkotmányfejlődés problematikáját veti fel. Ennek keretében főképpen a szocialista alkotmányfejlődés azon új elemeivel foglalkozik, amelyek a szocialista államiság vonásaira különösen az utolsó tíz évben jellemzőek, s ezek közül aláhúzza a társadalmi elem egyre nagyobb jelentőségét a szocialista alkotmányfejlődésben. Végigkíséri az állami tevékenység egyes területein jelentkező legfontosabb szervezeti és működési változásokat, az államszervezet alkotmányi szabályozásának témakörét, keresi az alkotmány szabályainak helyét a jogrendben, foglalkozik végül az alkotmányosság és alkotmányvédelem kérdésével.

Mindezek a ma égető állami-jogi kérdések nem tárgyalhatók anélkül, hogy a szerző vizsgálódását ki ne terjessze az alkotmányfejlődés történeti kérdéseire. Különösen ezek a fejezetek értékesek a történettel foglalkozók számára, bár a mai fejlődés elemzése, a fejlődés törvényeinek meghatározása tudományos szempontból éppen annyira hasznosíthatók. Mégis a rendelkezésre álló keretek arra intenek, hogy csak a szorosan vett történeti részek ismertetésére, bírálatára szorítkozzam.

Bevezetésben a szerző az alkotmányok társadalmi szerepét vizsgálja, azt, hogy mi az a speciális, amit a társadalom számára az alkotmány-gondolat jelentett és jelent. Az alkotmány-gondolat történeti megjelenését tekintve a tömegek tudatában szorosan egybekapcsolódott a forradalmakkal. Már az angol forradalomban Cromwell lázadó ezredei a felkelés zászlajává tették *A nép szerződését*, ami lényegében alkotmánytervezet volt. A dolgozó tömegek az alkotmánytól egyrészt szabadságjogaik megvalósítását, másrészt a politikai hatalom demokratikus rendezését várták, ezért jelenik meg az alkotmány létrehozására való törekvés a burzsoá forradalomban. Mivel azonban e forradalmak legtöbbször a burzsoázia osztályuralmának megteremtését szolgálták, az „alkotmányos rend” megvalósítása, az alkotmány kibocsátása egyrészt a burzsoázia államhatalmát rögzítette; gátként szolgált ugyan a feudális restauráció ellen, ugyanakkor azonban le is zárta a forradalmat a dolgozók politikai, szociális és gazdasági követeléseiről irányában. A burzsoá alkotmányok, melyek a kizsákmányoló osztályok hatalmát biztosítják, igyekeznek legalább formálisan *jogfolytonosan* kapcsolódni az előző törvényhozáshoz még akkor is, ha az új törvényhozás a valóságban megtöri ezt a jogfolytonosságot. Ez végigkísérhető valamennyi burzsoá forradalmat betetőző alkotmányhozatalnál, még az 1917 évi februári orosz forradalom vezetőinek törekvéseiben is.

1918-ban megindul a szocialista alkotmányfejlődés, az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság első alkotmányával. Az első szovjet alkotmány és a nyomában felsorakozó szocialista alkotmányok alapvetően különböznek a legdemokratikusabb burzsoá alkotmányok szerepétől is. Ez a szocialista alkotmány nem hirdetett, sőt megtagadott mindennemű jogfolytonosságot az előző kizsákmányoló rend normáival. Ugyanakkor a munkásszövetség nemzetközi mozgalma szempontjából világtörténelmi jelentőségű alkotmány volt, abban az értelemben, hogy ez orosz proletariátus és az egész nemzetközi munkásszövetség számára sűrítetten kifejezte az első győzelmes szocialista forradalom eredményeit és tapasztalatait. Lenin ebben látta az alkotmány jelentőségét s maga, aki képzett jogász volt, és a kor tudományának színvonalán ismerte a jog rendező-szervező szerepét, már ekkor hangsúlyozta s az alkotmányban fel is használta az államszervezés fontos tudományos módszereit Kovács szükségképpen Lenin magas fokú állam- és

jogtudományi képzettségében látja ezt a lényeges szubjektív feltételt, amely lehetővé tette, hogy a forradalom sokszínű és sokféle szervezeti formája között felismerje azokta az elemeket, amelyek nélkül gondolni sem lehetett volna a kizsákmányoló apparátus gyökeres felszámolására és az új, szocialista típusú államapparátus megteremtésére.

Kovács István a továbbiakban behatóan vizsgálja, mi emelte ki az alkotmányt a közönséges törvények sorából. Bemutatja az e kérdést tárgyaló elméleteket, különösen részletesen foglalkozik a szerződéses elmélettel; ennek leghaladőbb megvalósítása a rousseau-i eszmék szülötte, a jakobinus alkotmány volt, mely a társadalmi szerződésen épülő, minden korlátozástól mentes népszuverenitást kifejező alkotmánygondolat megtestesítője.

Részletesen foglalkozik a szerző az alkotmánygondolat megjelenésével a politikai gondolkodók műveiben. Az alkotmánygondolat előzményeit elsősorban azokban az ir-tézményekhez tapadó tanításokban keresi, amelyek a királyi abszolutizmus keletkezésével és kibontakozásával szinte egyidejűleg, a rendi monarchia intézményeinek védelmében vetették fel a királyi hatalom korlátozásainak, vagy a korlátozás lehetőségének a gondolatát. Különös súlyt kap a feltörekvő burzsoázia forradalmi ideológiája a kálvinizmus tanításában, amit szerző széleskörűen mutat be és elemez, majd Althusius, Gro-tius, Spinoza, Locke, Montesquieu, Vattel, végül Rousseau munkáin keresztül kíséri végig az alkotmánygondolat fejlődését. Érdekes lett volna a kérdés XVIII. századi magyar vonatkozásaival is foglalkozni, mert Szabó Imre alapvető jogelméleti művén (A burzsoá állam- és jog-bölcsélet Magyarországon) kívül az alkotmánygondolat magyarországi megjelenését még nem vizsgálták, így számos részletkérdés még felderítésre és megvilágításra vár. A XVIII. század második felében már igen jelentős az alkotmányfogalom irodalma Magyarországon is. Egyrészt az osztrák abszolutizmus ellen küzdő rendek ideológiájában, de ugyanakkor a felvilágosult abszolutizmus teoretikusainál (Kollár, Benzur), majd méginkább a II. Jó-zsef kori s halálát követő (1790/1 évi) irodalomban, s nem utolsósorban a jakobinusok (Hajnóczy, Martinovics, Óz Pál) munkáiban az alkotmánygondolat megvizsgálása mielőbbi feladatként jelentkezik.

Jelentős eredménye a szerző munkásságának annak felismerése, hogy az alkotmány kialakulásának kettős útja volt: egy kompromisszumos és egy forradalmi. Az első a közép-kori szerződéses elméleteken nyugszik, a második elmélet is szerződésből indul ki, de ezt a szerződést a szuverén nép tagjai egymással kötik a közhatalom gyakorlása céljából. A nép szerződése a forradalmi tömegek alkotmányi ideálja lett.

Az alkotmányfejlődés útját ismételten vizsgálat alá vették a marxizmus—leninizmus klasszikusai, akik e vizsgálataik során nem az alkotmányok jogi jellegéből, hanem annak általános társadalmi jelentőségéből indultak ki, s viszonylag korán felismerték azt is, hogy a burzsoázia csak meghatározott társadalmi és politikai feltételek mellett harcol következetesen az alkotmányért, az alkotmány elérése rendszerint a véggél, míg a munkásosztály részére az alkotmány kiharcolása csak eszköz lehet, a politikai hatalom megszerzésének egyik eszköze, hogy végül is változtathasson szociális helyzetén.

Kovács részletesen bemutatja Lenin munkásságát, mely átfogta nemcsak az imperialista burzsoázia alkotmányfejlődésének mintegy két évtizedes szakaszát, hanem a szocialista alkotmányfejlődés kialakításának első esztendeit is. Gazdag munkássága után nem volt véletlen, hogy az általa kidolgozott *A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációja* lett az 1918-ban létrehozott szocialista alkotmány magva.

A következőkben Kovács behatóan vizsgálja az alkotmányt, mint az egész társadalom alapvető intézményeit kifejező okmányt. A burzsoá alkotmányokból a társadalom alapvető intézményeinek legrövizítése általában hiányzik, vagy burkoltan jelentkezik. Újabbban azonban vannak gyarmati országok és vannak olyan polgári államok, ahol az alkotmányok kidolgozásában a munkásosztály és pártja is résztvevett. (Pl. az 1931. évi spanyol köztársasági alkotmány, az 1946. évi francia és az 1947. évi olasz alkotmány.) Ez alkotmányokban nem csupán az állami, hanem a társadalmi berendezkedést magukban foglaló rendelkezéseket is lerövizítik. A szocialista alkotmányok kezdettől fogva tartalmazták a társadalmi berendezkedés egészére vonatkozó rendelkezéseket, a fejlődés során pedig az egyes szocialista alkotmányokban azok a rendelkezések kerülnek előtérbe, amelyek az alkotmánynak az adott fejlődési szakaszra jellemző alapvető társadalmi funkcióját fejezik ki. A népi demokratikus alkotmányokban kezdettől fogva jelentős helyet foglal el a társadalmi rend összes vonásainak és a társadalmi mechanizmusnak a meghatározása. Az új alkotmányok már nemcsak egyszerűen tükrözik a társadalmi rend állapotát, hanem számos vonatkozásban közvetlenül előírják a társadalmi mechanizmus szervezeteinek alapvető jogait és kötelességeit. Így veszi fel a szocialista alkotmány a társadalmi alaptörvény jellegét. Az alkotmányok osztályozása, szerke-zete, a társadalmi rendszer kifejezésének módja, az államszervezet alkotmányi sza-

bályozásának kérdései, az alkotmány jogrendszeri elhelyezése és az alkotmányvédelem kérdéseinek vizsgálata már szorosabban államjogi, államelméleti problémák. Számonkora Kovács Istvánnak a szocialista alkotmányfejlődés új elemeiről frott könyve első részében a legfortosabb, mert itt számos olyan kérdést vet fel, elemez és visz közelebb a megoldáshoz, mely szempontjaival, módszereivel és megállapításaival történetkutatásunknak hasznos segítséget nyújt.

CSIZMADIA ANDOR

VILÁGTÖRTÉNET IV. KÖTET

Szerkesztették: M. M. Szmirin (felelős szerkesztő), V. I. Sunkov, A. Sz. Szamojlo, Sz. D. Szkazkin, I. J. Zlatkin

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 818 l.)

A szovjet világtörténetnek ezt a XVI. század elejétől a XVII. század derekáig terjedő korszakot felölelő kötetét is sokan írták és szerkesztették; általában a magyar történészek előtt is jól ismert szakemberek. Mint minden kollektív munkának, ennek is vannak egyenetlenségei, szemléleti fölényén kívül azonban az is nagy előnye a hasonló polgári vállalkozásokkal szemben (amilyeneket az utóbbi időben nagy számban látunk megjelenni), hogy a marxista módszer egységesíti a mondanivalót és áthidalja az egyenetlenségeket. Szilárd koncepciójú, arányosan tagolt, jól súlyozott, logikusan felépített mű ez a könyv, mely a marxista módszer következetes alkalmazása mellett a szovjet történészek jól ismert külön jellemvonásait is kitűnően érvényre juttatja: humanista univerzalizmusukat, amely nem ismer kiváltságos fajokat és népeket, hanem a legkisebb, legelmaradottabb országokra is kiterjeszti figyelmét; a dolgozó tömegek iránt érzett meleg rokonszenvüket, amely különösen az elnyomottak szabadságküzdelseinek kiemelésében, bőséges tárgyalásában nyilvánul meg, és a kultúra iránti tiszteletüket, amely világtörténeti szintézisekben szokatlan terjedelmet szentel a filozófiai, művészi és tudományos alkotásoknak. Így a korszakról rajzolt kép nemcsak megalapozottabb, tudományosabb, mint a polgári összefoglalásokban, hanem teljesebb, kerekesebb is.

A tárgyalt korszak a polgári történetírásban az újkor kezdete, a szovjet történetírás számára pedig „új szakasz a világtörténelemben”, „fordulópont” a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hosszú folyamatában. Legfőbb jellegzetessége a feudális termelési viszonyok bomlásának indulása, a kapitalista termelési mód csiráinak jelentkezése. Nyomatékosan mutat rá azonban már a bevezetés, s később konkrétan minden fejezet, hogy ez a fejlődés nem volt egyenletes. Nyugat-Európa sokkal gyorsabban, sokkal előbbre haladt benne, mint akár Közép- és Kelet-Európa, akár Ázsia civilizált országai, ami „a továbbiakban súlyosan befolyásolta a társadalmi fejlődésben elmaradott répek zömének történelmi fejlődését . . . Közép- és Kelet-Európa számos országában, köztük az orosz államban is — amelyre az előző korszakban a mongol elnyomás és az ellene vívott harc terhe nehezedett — lelassult a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet” (6. l.). Ez a valóban világtörténeti szemlélet, mely egy ország fejlődését nem pusztán belső feltételekből, hanem tágabb környezetével való kölcsönhatásokból is vezeti le, éppúgy figyelemreméltó, mint közelebről Közép- és Kelet-Európa viszonylagos fejlődési elmaradottságának Nyugat-Európa gyors előretörésével való magyarázata.

E fő fejlődési vonalra illeszkednek a korszak jellegzetes vonásai: az eredeti felhalmozás előrehaladása és ezzel párhuzamosan az osztályharc bonyolódása és kiéleződése, ami megnyitja a polgári forradalmak korszakát, s egyben a gondolkodásban is a reneszánsz, a reformáció és a természettudomány szellemi forradalmához vezet. A legfejlettebb országokban a nemzeti piac kialakulásával megindul a népből nemzetté válás, amiben bizonyos pozitív szerepet játszik a feudális anarchiát megfélemező abszolutizmus is. Az abszolutizmus feudális államforma, célja a bonyolódó osztályharc visszaszorítása, egyben azonban a feudális uralkodó osztály alkalmazkodása az új helyzethez, a tőkés fejlődéshez, amely „az abszolút monarchia létrejöttének előfeltétele volt” (9. l.). A kötet szerzői fenntartják és alkalmazzák az abszolút monarchiának a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet kifejező kétarcúságáról szóló marxi tételt.

Rövid, de a lényegyet szem előtt tartó kifejtést kapunk a tőkés fejlődés technikai alapjairól, különösen a textilipar, a bányászat, a kohászat, az építészet, a hadiipar termelőerőinek nagyüzemi, részben gépi fejlődéséről, ezeknek az iparágaknak a természetes gazdálkodásból való végleges kiválásáról. Még nagyobb hangsúly esik azonban a munkamegosz-

tás magasabb fokára, a világméretekben kiterjedő piaci kapcsolatokra, melyek között a kistermelő már nem tud érvényesülni és a tőke függvényévé válik. Nagyon helyén való annak határozott leszögezése, hogy a kornak uralkodó tőkés üzemi formája a tőkés háziipar és kevésbé a centralizált manufaktúra. Ezzel kapcsolatban azonban talán nem ártott volna ugyanilyen élesen rávilágítani a kereskedőtőke fölényére a csfrázó ipari tőke fölött, ami a kor gazdaságtörténetének egyik legfőbb jellegzetessége.

A nyugat-európai tőkés viszonyok kezdeteinek felvázolása után az európaiak számára újonnan megnyíló, korábban ismeretlen világrészek, Afrika és Amerika társadalmának tartalmas, adatokban gazdag bemutatása, majd a nagy földrajzi felfedezések leírása következik. Ez utóbbiban új vonás a korábbi Európa-centrikus szemlélet felszámolása: arab és kínai felfedezőkről éppúgy értesülünk, mint az európaiakról.

Európára visszatérve, annak középkori „szívét”, a német-római birodalmat alkotó Itáliát és Németországot, a reneszánsz és a reformáció hazáját ismerjük meg először. Itália hanyatlását alapos gazdasági és társadalmi elemzésben mutatja be a fejezet szerzője. A széttagoltság, a városok egymás közti versengése, a nemzeti piac hiánya, főként azonban a falu kimaradása a tőkés fejlődésből: ezek a hanyatlás elsődleges okai, amelyekhez végső lökésként járul hozzá a világkereskedelem fő útvonalainak eltolódása. A következmény a polgárság feudálizálódása s a félf feudális agrárviszonyok fennmaradása (felesbérletek stb.). A társadalmi fejlődés megtorpanása a reneszánsz forradalmi irányzatainak megalkuvásában vagy elbizonytalanodásában tükröződik. Különösen tanulságosan mutatkozik így meg az olasz reneszánsz természetfilozófia kétarcúságában: ösztönös materialista és dialektikus megsejtések platonista panteisztikus eltorzulásai, nagyszerű tudományos gondolatok a mágia bilincseibe verve. A hanyatlással együtt jár a politikai függetlenség elvesztése; Itália előbb külső hatalmak vetélkedésének tárgya lesz, majd évszázadokra nyomasztó spanyol uralom alá kerül. A néptömegek antifeudális harca így összefonódik az idegen hódítók elleni küzdelemmel, de a nemzeti egység polgári teoretikusai (Machiavelli, Guicciardini) és gyakorlati politikusai nem akartak a népre támaszkodni, s így a politikai széttagoltság és az idegen uralom fennmaradt.

A politikai egység hiánya Németországnak is központi problémája. A korábban érvényesülő felfogástól eltérően a fejezet szerzője jól látja, hogy Németország gazdasági élete e korban jelentős fellendülést mutat, különösen a dél-német bányakapitalizmusnak egész Közép-Európára kiterjedő tevékenysége és világméretű banküzletei révén. De az itáliainál valamivel később bekövetkező hanyatlás főokára is rámutat: a parasztokra nehezedő feudális elnyomás megakadályozza a tőke falusi behatolását, s a szűk városi házison a kapitalizmus annál kevésbé tud kibontakozni, mivel a politikai széttagoltság nem engedi létrejönni a nemzeti piacot. A reformáció és a német parasztháború forradalmi lendülete így visszahull és bekövetkezik a feudális reakció győzelme. A reformáció különböző irányzatainak elemzése során Kálvin reformációját tekinti a szerző a polgárság leghaladóbb ideológiájának, de ugyanakkor találoan állapítja meg, hogy ennek demokratikus jelszavait a feudális anarchia erői is Európa-szerte felhasználták a centralizáció elleni reakciós küzdelemben (itt utal a magyar nemességre is).

Igen érdekes a franciaországi viszonyok sokoldalú bemutatása. A gazdasági fellendülés itt lassabban bontakozik ki; előljár a kereskedőtőke, mely elhódítja Velencétől a levantei kereskedelem nagyrészét, de az olasz bankárok szerepe még Franciaország belső gazdasági életében is sokáig számottevő marad. A döntő fordulat a tőkés fejlődés és abszolutizmus szövetkezésével a századfordulón történik a merkantilista-protekcionista politika bevezetésével. Az abszolutizmus negatív és pozitív vonásokat egyaránt felmutató gyámkodása a francia tőkés fejlődésnek sajátos vonásokat kölcsönöz: államkölcsonök, adóbérletek, vásárolt hivatalok szorosan összekapcsolják a tőkés polgárságot az abszolutizmussal, ugyanakkor azonban ez a kapcsolat lassítja is a polgári átalakulás folyamatát, mert a tőkésék széles rétegeit a feudális állam fennmaradásában érdekeltté teszi. Ilyen körülmények között a tőke Franciaországban sem hatol be a faluba és sokáig szűk bázison tevékenykedik, bár a nemzeti piac politikai feltételeit az abszolutizmus itt megteremti. Tanulságos az is, amit ennek a társadalmi képletnek felépítményéről olvasunk. Descartes filozófiájának dualizmusában, Gassendi vallási engedményeiben a francia polgár kétarcúsága, antifeudalizmusa s egyben a feudális államra való rászorultsága tükröződik. A francia természetfilozófiának ez a jellemzése azonban természettudományos haladó vonásainak kiemelése nélkül hiányos, s ez utóbbiakat csak a kötet végén, külön olvashatjuk, ami nem szerencsés kompozíció.

A spanyol viszonyok ábrázolásában újból egy hanyatlási folyamat elemzése kerül sorra. A biztatóan induló tőkés fejlődés megtorpanásának okát a fejezet szerzője elsősorban az „árforradalomban” keresi, de nagymértékben V. Károly és méginkább II. Fülöp szűk feudális érdekű, a hazai polgárság iránt mostoha s így végeredményben a feudális

államot gyöngítő gazdaságpolitikájának rovására is írja. Ám míg spanyol viszonylatban az „árforradalom” ilyen erős hangsúlyt kap, mint európai, sőt világszerte alig bukkan fel a kötetben. Angliai vonatkozásairól pl. semmit sem tudunk meg. Persze, az „árforradalom” hatását a polgári történetírás túlértékeltte, de már ezért is, a kérdés helyes szemléletének kialakítása érdekében kívánatos lett volna egyetemes aspektusait megmutatni. A spanyol abszolút monarchia retrógrád jellege, marxai értelmezésben, erősen kidomborodik; a politikai viszonyokról adott képen a sötét színek uralkodnak. Mindenesetre nem ártott volna a „fekete legenda” körüli modern irodalommal polemizálva indokolni ezt a felfogást.

A németalföldi forradalom jellemzése világos: egy még éretlen burzsoázia kompromisszuma a feudálizmussal, amit részben a nemzeti szabadságharc érdekei indokolnak. Ez a megállapítás meglehetősen éles ellentétben áll a tőkés viszonyoknak a forradalom győzelme után bekövetkezett gyors fejlődésével. Az ellentétben lappangó problémát a polgári történetírás nem tudja megoldani. A tisztázás a marxista történetírás egyik fontos feladata lesz a jövőben, hiszen nem kisebb dologról van szó, mint az első polgári forradalomról, mely valóban „helyi érdekű”, következményeiben azonban egyetemes érdekűvé vált.

A korszak fő fejlődési tendenciáinak klasszikus kibontakozási formáját Marx értelmében a kötet szerzői is az angliai viszonyokon kívánják bemutatni. Mint az angol tőkés fejlődés legfőbb sajátja, a mezőgazdasági forradalom igen helyesen központi fontosságot kap az előadásban, s ezzel együtt az eredeti felhalmozás különösen élesen jelentkező angliai menete is. A burzsoázia és az „új nemesség” egymásrautaltsága, egyre szorosabbá váló szövetkezése is világosan kirajzolódik, de kissé halvány a reakciós arisztokrácia szerepének bemutatása, s így az angol abszolutizmus társadalmi bázisáról nem kapunk világos képet. A legújabb angol marxista és polgári történetírás ezen a téren jócskán előrehaladott, s kezdeményei alapján az angol abszolutizmus sajátos vonásairól határozottabb képet lehetne adni, mint amilyen a kötetben mutatkozik, bár a lényeket, a bürokrácia és a zsoldos hadsereg hiányát, a gazdaság- és társadalompolitika belső ellentéteit a fejezet szerzője is kiemeli. Kárpótól viszont a népi mozgalmak olyan bőséges bemutatásával, amilyent angol művekben sem olvashatunk. Az angol reneszánsz kultúra ismertetését Bacon jövőbematató utópiájával zárja. Találó képet kapunk végül az angol nemzetté válás folyamatáról, amelynek egyik fő tényezőjét, London igazi fővárossá emelkedését, éles szemmel látja meg a szerző.

A skandináv országok történetéről nyújtott megbízható, alapos előadás után az osztrák Habsburgok birodalma és Lengyelország, a két tipikusan soknemzetiségű államalakulat bemutatása következik. A szerző a török veszélyben látja a Habsburg-birodalom létrejöttének objektív okát, de a Habsburg-uralmat nem tartja kedvezőnek az alája vetett népek szempontjából. Kiemeli a Habsburg-gazdaságpolitikának azt a súlyos következménnyel járó, a spanyol Habsburgokhoz hasonló jellegzetességét, hogy országukat idegen, dél-német kereskedőtőkéseknek szolgáltatták ki, akiknek rablógazdálkodása, majd bukása a birodalom iparának általános hanyatlására, a feudális viszonyok konzerválódására vezetett. Helyesen látja a Habsburg-abszolutizmusnak a rendi erőkkel szembeni tehetetlenségét is. Ami a cseh és a magyar fejlődést illeti, ennek elemzésében a nemzetté válási folyamat adott stádiumának pontos megállapítása hiányzik, s így a rendi ellenállás és a nemzeti felszabadító harc mozzanatai összemosódnak. Számos helyen „nemzeti” motívumok szerepelnek a szövegben, mikor talán inkább a „népi” jelenségekről kellene beszélni. Mondanunk sem kell, hogy ezt a kérdést sem a cseh, sem a magyar történetírás nem tisztázta még kellőképpen, annál kevésbé kérhetjük tehát számon a szovjet történetészekről. Ugyancsak méltánytalanság volna ebben az egyetemes keretben a magyar történet bővebb és árnyaltabb tárgyalását igényelni; a legfontosabb pontokon a magyar kiadás szerkesztői igyekeztek olvasóközönségünk ezirányú hiányérzeit enyhíteni.

Mivel a mű elsősorban szovjet olvasók számára készült, érthető, hogy az orosz fejlődés és annak egyetemes történeti vonatkozásai tekintélyes terjedelemben szerepelnek.

A török katonai feudálizmus átütő sikereit és kezdődő hanyatlását elmélyült társadalomelemzés alapján mutatja be a kötet, s e tekintetben — mint egyébként sok más helyen is — szovjet kutatásokra támaszkodik.

A fentiekhez elsősorban azokra a vonatkozásokra térünk ki, amelyek az egyetemes történeti fejlődésnek a magyar történetírás is közelről érdeklő vitás kérdéseit illetik. Egy ismertetés keretei nem engedik meg, hogy akárcsak megközelítően is érzékeltessük a kötet tartalmi gazdagságát, pl. az árszias fejlődést tárgyaló fejezetek hatalmas, olvasóink számára újdonságot jelentő ismeretanyagát.

A kötetet az európai gyarmatosítás, a harmincéves háború és a tudományos fejlődés története zárja le, mintegy jelképesen, hiszen a világpiac kiterjedése, az első összeuró-

pai háború és a tudománynak a termelőerők fejlesztésébe való bekapcsolódása már az újkor küszöbére vezetnek.

Mindent egybevéve, kisebb egyetlenségektől, ilyen nagyszabású vállalkozásnál elkerülhetetlen apróbb pontatlanságoktól eltekintve, jól sikerült szintézisről számolhatunk be. A szovjet történettudomány egyetemes érdeklődését dicséri, hogy a kötet mondanivalóinak tekintélyes része szovjet kutatók saját eredményein alapul. Történet-szeink hasznos indíttatást kaphatnak a nagy műnek ebből és más kötetéből is a magyar történelem helyes, egyetemes perspektívájú szemléletéhez.

MAKKAI LÁSZLÓ

STUDIA UNIVERSITATIS BABEŞ-BOLYAI

(Series Historia. Fasciculus 2. 1963)

A kolozsvári egyetem e történeti tanulmány-kötetét *Toma Gheorghe* tudománytörténeti tanulmánya nyitja meg. A szerző a XIX. század harmadik harmadának neves román történésze, A. D. Xenopol (1847—1920) történetfilozófiájának egyes összetevőit vizsgálja.

Bitan Ilona: Antik elemek a későhumanista erdélyi műveltségben c. tanulmányában kimutatja, hogy a XVI. századdal szemben a XVII. században a humanista hagyományok bizonyos hanyatlása figyelhető meg, s a század második felére a későhumanista műveltség fokozatosan elszigetelődik; nagyrészt a protestáns kollégiumok körére szűkül. A szerző antik szektorok és az erdélyi fordítások, kiadások gondos elemzése során megállapítja, hogy a XVII. század folyamán a görög-római antikvitás egységes képe szétesik, a keresztény elemek döntő túlsúlyba kerülnek. Az antik mitológia és irodalom ezzel természetesen összefonódik. A későhumanizmus XVII. századi hanyatlása azonban nem egyértelmű folyamat. A szerző utal arra, hogy a reneszánsz műveltség elemeit a XVII. századi Erdélyben viszonylag széles középrétegek vallották magukénak, s ezek a kultúrelemek tovább virágoztak.

Rejan Ioan: A román parlament keletkezése és fejlődése c. tanulmányában a polgári parlamentáris rendszer reakciós vonásait vizsgálja. Tanulmánya hasznos adalék a kelet-európai parlamentarizmus vizsgálatához. Nyomon kíséri a törvényhozó testület fejlődését a fejedelmi tanácstól (sfatul domnesc) egészen a második világháború időszakáig.

A román parlamenti rendszer kiépítése felé az első jelentős lépést az 1831, illetve 1832-ben bevezetett Szervezeti Szabályzat (Regulamentul Organic) jelentette. Ez választja külön első ízben a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat. Az ún. „általános gyűlés”, amely tulajdonképpen a jóbarok testülete volt, meglehetősen korlátozott szerepkörrel bírt, hiszen törvényhozási kezdeményezés csak az uralkodó részéről történhetett. Ugyanakkor az „általános gyűlés” megvitatta és megszavazta a költségvetést és bizonyos ellenőrzési jogkörrel is bírt. Az 1848-as forradalmi mozgalom már olyan testület felállítását követelte, mely a társadalom minden rendjét képviselné. Az 1849-es orosz-török megállapodás értelmében az uralkodót e két állam kormánya nevezte ki, majd az 1856-os párizsi egyezmény „ad-hoc divan”-ok összehívását írta elő. Az ad-hoc divan összehívását elrendelő szultáni fermán alapján kb. 13 000 választó 77, illetve 94 képviselőt választott. A testület felterjesztéseit követően a párizsi konferencia 1858 augusztusában olyan értelmű határozatot hozott, melynek alapján az uralkodó, a választói gyűlés és — mindkét fejedelemséggel közös — központi bizottság gyakorolta a törvényhozó hatalmat. A választói törvény értelmében a lakosság mintegy 0,5—0,7%-a kapott szavazati jogot. A fejedelemségek egyesülését követően 1862-ben létrejött az első román parlament, mely 1864-ben a kétkamaras rendszer szerinti alakult át. Az 1864-es választói törvény vagyoni cenzus szerint megállapított kollégiumokba osztja a népességet, melynek így kb. 1%-a választójogosult. 1866-tól (Károly fejedelem uralkodásának kezdetén) az új alkotmány a választókat négy kollégiumra osztotta. A negyedik kollégiumból minden 50 ember küldött egy választót.

Az 1923-as alkotmány nyomán hozott 1926-os választói törvény az általános és titkos választójogot úgy vezette be, hogy a többségi prémium (prima majoritară) révén az arányossági rendszert felborította. Az a párt ui., amelyik a szavazatok 40%-át elnyerte, megkapta a fennmaradó mandátumok 50%-át, ugyanakkor mindazok a képviselők, akiknek pártja nem nyerte el a szavazatok 2%-át, elvesztették képviselői jogukat. Ez a bonyolult rendszer természetesen számos visszaélésre adott alkalmat. A szerző helyesen mutat rá arra, hogy az egykorú választási mechanizmus mellett ez is hozzájárult a választási eredmények feltűnő hullámzásához. A királyi diktatura (1938) a parlament jelentőségét erősen csökkentette, míg az Antonescu-féle katonai diktatura (1940—1944) már nem hívott össze képviselőtestületet.

Tóth Alexandru tanulmánya a zsilvölgyi bányászat fejlődését elemzi az imperializmusba való átmenet idejétől az első világháború kitöréséig. A szerző megvizsgálja a egyes tőkés csoportok között a medence birtoklásáért folyó harcot. A századfordulóra Zsil völgyét lényegében két tőkés csoport, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. uralta. A századfordulót követően ezek és az állam (mint bányatulajdonos) hatalmas beruházásokat eszközöltek. A szerző részletesen ismerteti a technológiai fejlesztés számszerű adatait, a termelés eredményeit, a kőszénkattell működését, a bányások gazdasági helyzetét. Egészében véve *Tóth* tanulmánya jó kiindulási alap a zsilvölgyi szénbányászat átfogó történetének feldolgozásához.

Tóth Margareta és *Tóth Josif* a nemzetközi kommunista mozgalom gyakorlata szempontjából a munkásellenőrzés kérdését veszik vizsgálat alá. A polgári-demokratikus forradalom teljes győzelméért folytatott harcban a proletariátus mint vezetőerő a különféle szervezeti formákon keresztül érvényesülő munkásellenőrzés alá vonja a termelést és az elosztást. Az imperializmus szakaszában a munkásellenőrzés — állapítják meg a szerzők — az osztályharc olyan új formája, amely tőkés viszonyok között biztosítja a dolgozó tömegek számára a termeléseszközök fölötti jogainak demokratikus kiszélesítését. A szerzők a hatalom jellegével kapcsolatosan elemzik a munkásellenőrzés oroszországi forradalmi szerepét és a népidemokratikus országokban lezajlott átalakulásokban betöltött funkcióját.

Az ismertetések közül kiemelnénk a *Bibliotheca Historica Romaniae* sorozat első kötetéről, a *La formation du peuple roumain et de sa langue c.* munkáról és *Condurachi Em. L'archeologie roumaine au XXe siècle c.* könyvéről írt recenziókat. A krónika rovat az egyetemi oktatók tanulmányútjait ismerteti.

Szász ZOLTÁZ

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI SZAKIRODALOM KÖNYVÉSZETE (1920—1935)

A magyar gazdasági szakirodalom könyvészetének VI. kötete. Sajtó alá rend. Takács Imre (Budapest, Mezőgazdasági Múzeum. 1963. 611 l.)

Éppen harminc éve, 1934-ben jelent meg a magyar gazdasági szakirodalom bibliográfiájának az első kötete. Háború és egyéb nehézségek után az újabb időkben a Mezőgazdasági Múzeum nagy lelkesedéssel és szakértelemmel adja ki a további köteteket, s most már belátható távolban van a vállalkozás befejezése. A kezdetben inkább a történéseknek, pontosabban a gazdaságtörténéseknek szánt vállalkozás újabb kötetiben már leszűkült a mezőgazdaságra, agrárkérdésekre, s ott is inkább a mai szakemberek érdeklődését kívánja kielégíteni, nem a történésekét.

Ez megmutatkozik gyűjtésében és felépítésében egyaránt. Egyrészt: bibliográfia a szó szorosabb értelmében, vagyis csak önállóan megjelent munkákat vesz számba (ami persze arra a felémás megoldásra kényszeríti, hogy ha egy folyóiratcikkből készült különnyomat, azt felveszi a kötet, ha nem készült, akkor kimarad, mert sajtóanyagot nem közöl). Másrészt, mint a cím is mutatja, az 1920—1935 években Magyarországon vagy magyar szerzőtől külföldön megjelent munkákat közli, függetlenül attól, hogy milyen korszakkal foglalkoznak, vagy akárcsak milyen országgal.

A több mint 7000 címszót felölelő anyagot 84 szakcsoportban, s ezen belül betűrendben helyezték el (minden felvétel csak egy helyen szerepel, de minden szakcsoport végén utalnak olyan munkákra, amelyek máshol található, de ehhez a szakcsoporthoz is szolgáltatnak anyagot). A szakcsoportok az Egyetemes Tizedes Osztályozás megfelelő csoportjai szerint követik egymást. Lehet, hogy ez az agrárszakemberek számára megfelelő, bár talán még az ő szempontjukból is feleslegesek a különböző formai csoportok (naptaarak pl.). A történész azonban ezeken a csoportokon belül nehezen tájékozódik. Ez persze az ő baja, lehetne erre válaszolni, csakhogy nem egészen így van, mert ez erősen formalista beosztás (amely sokféle anyagot tartalmazó nagy könyvtárakban minden hiányossága ellenére mégis mindmáig a legjobban bevált) egy-egy szűkebb szakmánál már kívánnivalót hagy hátra, s igen hiányzik belőle éppen a történetiség. Ez a formai beosztás hozza magával, hogy pl. a Válságok szakcsoporton belül nemcsak az 1929—33-as világgazdasági válság, ill. a mezőgazdasági válság anyagát találja meg az olvasó (bár kétségtelenül ez a zöme), hanem egyéb válságok anyagát is, társadalmi, sőt politikai válságok is szóba kerülnek itt.

Mint hogy az 1920—1935 közti korszak agrártörténete még eléggé kidolgozatlan terület, később megjelent, ezzel a korszakkal foglalkozó munkák egyelőre csekély számban vannak csak, a korszak kutatója kénytelen a korabeli anyagot mint forrást felhasználni, s ezt az anyagot itt meg is találja. Csakhogy a régebbi korszakok kutatója már nehezebben

boldogul a kötettel. Van ugyan egy Agrártörténet c. szakcsoport, amelyik elég sok anyagot tartalmaz, sőt még elég sok egyéb számra is utal. A dolog természeténél fogva azonban, minthogy Agrártörténet a címe, nem utalhat minden történeti jellegű munkára, így kimarad a mezőgazdasági ipar fejlődését tárgyaló munka az utalásból (6511. sz.). A „Starttól a célig. A magyar turf története” c. munka a Ló- és lovassport szakcsoporton belül van, természetesen, az Agrártörténet szakcsoportnál — helyesen — utalás történik a számra. Csakhogy ugyanebben a Ló- és lovassport fejezetben van a magyar őstörténet kutatójának, Zichy Istvánnak a tanulmánya: Mióta lovas nép a magyar?, amely az előbb említett könyvnél lényegesen fontosabb történeti munka, csak hogy ez címéből nem derül ki olyan egyértelműen, ezért az Agrártörténet szakcsoportnál nincs is utalás rá. És semmi utalás sincs az utolsó, az életrajzokat tartalmazó szakcsoportra, holott ez tele van történeti anyaggal.

A különböző intézmények évi jelentéseit a kötet nem összesítve veszi fel, hanem kötetenkint, ami még indokolt, ha az önálló megjelenésen van a hangsúly, de az már nem indokolt, hogy az Indexben az OMGE vagy a mezőgazdasági kamara évi jelentései, amelyek úgyszólván egy helyer találhatóak, évente külön fel vannak sorolva, minden kötetnél utalva a lapszámra. Ezt már kissé fényfűzésnek érezzük, s helyette részletesebb utalásokat kívántunk volna az egyes szakcsoportok végén. Az Index nagy előnye egyébként, hogy az egyes szerzők munkáit is felveszi (rövidített formában), ez megkönnyíti a tájékozódást.

A felsorolt kifogások persze a történész kifogásai, aki elfelejti, hogy a munka nem neki, vagy legalább is nem első- és nem másodszorban neki szól, hanem egyéb szakmák kutatóinak. Ezért végső fokon inkább hálás az ilyen formában közzétett nagy anyagért, s azzal vigasztalhatja magát, hogy a 84 szakcsoport eléggé áttekinthetővé teszi az anyagot (a szerzensés tipográfiai megoldás is), s az Indexet is segítségül hívva némi erőfeszítéssel sokmindent hasznosíthat ebből a kötetből, elsősorban persze a megfelelő korszak kutatója.

NIEDERHAUSER EMIL

A JÓZSEF ATILA TUDOMÁNYEGYETEM DOLGOZÓINAK SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA 1955—1961

Bibliográfia. Összeáll. Lisztes László

(Szeged, 1964. 268 l. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta bibliothecaria tom. 3.)

A hasznos összeállítás, mint az elején közölt rövidítési jegyzék is mutatja, igen nagy kurrens folyóiratanyagból gyűjtötte össze a szegedi egyetem dolgozóinak a jelzett években megjelent önálló munkáit, tanulmányait, könyvismertetéseit, sőt — igaz, csak részben — napilapokban megjelent cikkeit is. Az anyagot egyéni szakrendszerben csoportosították, amely a filozófia után a matematikát, majd a természettudományokat és a társadalomtudományokat, ill. azok fő ágait sorolja fel (fizika, kémia, geológia-földrajz, biológia, történelem, politikai gazdaságtan, kommunista és munkáspártok, állam- és jogtudomány—statisztika, irodalomtudomány—művészet, nyelvészet—néprajz, pedagógia—pszichológia, bibliográfia—könyvtártudomány). Ezeket a szakcsoportokon belül évek szerint, azon belül a szerzők (vagy ismertető)k betűrendjében közli az összesen 3144 címet. Külön jegyzék közli (az egyetemi karok szerint csoportosítva) a ki nem adott disszertációk jegyzékét. Két szerzői névmutató (az egyetemi intézetek, ill. tanszékek szerint, és egyszerű betűrendben, ahol a szegedi szerzők tipográfiaiailag jól kiemelkednek az egyéb társszerzők stb. közül) teszi könnyen kezelhetővé a könyvet.

NIEDERHAUSER EMIL

HELYREIGAZÍTÁS

Andics Erzsébetnek A Habsburgok és Romanovok szövetsége c. munkájáról írt recenzióban (Századok 1965. 1—2. sz.) szóvá tettem, hogy helyes lett volna a már másutt korábban közreadott forrásanyagok megjelenési helyét feltüntetni. Néhány adat arra engedett következtetni, hogy akadnak a könyvben már közölt iratok is, amire a szerzőnek utalnia kellene. Alaposabb tájékozódás után kiderült, hogy nincs mit számonkérnem a szerzőtől: ahol korábbi közlés történt, feltüntette. A bírálat szerzője készséggel állapítja meg e körülményt, ezzel is hozzájárulva a szóbanforgó mű úttörő jellegének kidomborításához. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ugyanez a szándék vezette már a recenzió elkészítésénél, is.

KOVÁCS ENDRE

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. 9. évf. (1964) 4. sz.: MÜNNICH FERENC *A moszkvai rádió hírmagyarázója Magyarország politikai és katonai helyzetéről 1944–1945-ben* c. cikkében közreadja hat hírmagyarázatának teljes szövegét (Mün-nich Ferenc, Nyikolaj Fjodorov fedőnéven a moszkvai rádió magyar adásának vezetője, s egyben hírmagyarázója volt a második világháború alatt). A kommentárok zöme, számszerint négy, a Lakatos-kormány időszakával foglalkozik. A katonai hírek mellett ostromozza a Horthy-rezsimnek a német fasisztust végsőkig támogató politikáját, és ellenállásra buzdít. — M. MALAHOV *A szovjet csapatok hadműveletei Magyarország felszabadításáért* c. tanulmánya részletes, de népszerű formában megírta a Magyarország felszabadításáért folyó szovjet hadműveletek politikai jelentőségét, taglalva, hogy ezeknek fontos szerepük volt az angolszász hatalmaknak a Balkán meghódítását célzó terveinek megüsdítésében. Külön fejezeteket szentel a Debrecen körül folyó hadieseményeknek, Budapest ostromának, és az ország felszabadítását befejező hadműveleteknek. A debreceni hadműveletről kifejti, hogy megszervezése rendkívüli katonai teljesítmény volt, mivel meg kellett akadályoznia egy német támadást, amely Erdély visszafoglalására irányult és egy német védelmi vonal kiépítését akarta lehetővé tenni a Kárpátok vonalán. Ezért a szovjet támadást a szokásosnál jóval gyorsabban, még a megelőző támadó hadművelet tartama alatt kellett előkészíteni. — JONO MITEV *A bulgáriai népi antifasiszta fegyveres felkelés 20. évfordulója. 1944 szeptember 9. — 1964. szeptember 9.* c. tanulmánya bevezetőben áttekinti az 1923-ban uralomra jutott bulgáriai fasiszta rendszer történetét a háború kitöréséig. A háború időszakát tárgyalva leírja a Bolgár Kommunista Párt szerepét az ellenállási mozgalom és a partizánmozgalom megszervezésében.

Ennek főbb állomásai voltak: 1941. június 24-én a Kommunista Párt Politikai Bizottsága határozatot hozott a fegyveres harc megszervezéséről. A fegyveres harc szervezése három irányban folyt: 1. Vidéken partizánharc szervezése. 2. Városokban és falvakban harci csoportok létrehozása. 3. Forradalmi sejtek szervezése a hadseregben. A Párt mindhárom területen jelentős eredményeket ért el. A tanulmány részletesen foglalkozik a partizánharc kibontakozásával és mind nagyobb mérvű kiszélesedésével 1942–44-ben, ami megteremtette a felkelés előfeltételeit. 1942. június 17-én megalakult az antifasiszta pártokból az ellenállási mozgalom politikai vezető szerve, a Hazafias Arcvonal. 1943 tavaszán létrejött a partizán alakulatok egységes irányítása; a partizánmozgalmat egyesítő Népi Felszabadító Felkelő Hadsereg. 1944 nyarán az uralkodó osztály politikai válsága végkifejletének jeleként Muraviev vezetésével az angolszász orientációjú mérsékelt fasiszta „legális ellenzék” pártjai alakítottak kormányt. 1944. szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának. 1944. szeptember 7–8-án a Párt és a Népi Felszabadító Felkelő Hadsereg parancsnoksága részletesen megbeszélte a felkelés végrehajtását. Szeptember 9-én győzött a felkelés Szófiában és megtörtént a hatalom átvétele. A felkelés nemcsak nemzeti, hanem osztályjellegű is volt; megdöntötte a fasiszta-burzsoá rendet és betöltötte a szocialista forradalom szerepét. A felkelés nem szocialista, hanem demokratikus jelszavakkal indult harcra, de szükségszerűen alapjaiban ingatta meg a kapitalista rendszert és az általa létrehozott rezsim túlnőtt a polgári demokrácia keretein. Az 1944. szeptember 9-én alakult Kimo Georgiev-kormányban a kommunisták még nem voltak többségben, még nem zúzták szét teljesen a burzsoá államapparátust, de a helyi hatalom a Hazafias Arcvonal bizottságainak kezében volt, s ez hatalmi túlsúlyt biztosított a Kommunista Párt részére. A Párt eredményesen végrehajtotta a forradalomnak

demokratikusból szocialistává átalakítását. 1944. szeptember 9-én így proletárdiktatúra jött létre „...nem szovjetek formájában, hanem népi demokrácia formájában”. — MUCS SÁNDOR *Magyar műszaki csapatok a német fasizmus elleni harcban* c. tanulmánya az 1945 januárjában a debreceni szovjet fogolytáborból a németek elleni harcra jelentkező magyar hadifoglyokból alakult 1. magyar vasútépítő hadosztály történetét tárgyalja. A hadosztály a szovjet hadsereg kötelékében 1945. január 13-tól március 23-ig vasúthelyreállítási munkát végzett Kárpát-Ukrajnában. A helyreállítandó vasútvonal a Balaton-környéki német ellentámadást visszaverő 3. Ukrán Front részére volt hivatott az utánpótlást biztosítani, elsősorban a Bécs ostromára való felkészülés céljára. Jó munkájuk megbecsüléseként a szovjet parancsnokság 1945. február 9-én az alakulatnál helyreállította a magyar tisztek teljes szuverenitását. A tanulmány részletesen tárgyalja az alakulat munkateljesítményét, foglalkozik belső életével; főleg a keretei között folyó kulturális és politikai nevelőtevékenységnek és a tábori bíróságok működésének szentel figyelmet. Az alakulatot a háború befejezése után átvette az Ideiglenes Kormány hadserege. — ROMHÁNYI IMRE *A vegyi harcanyagok és a vegyi háború a történelemben* c. tanulmánya első részében a szerző a modern vegyi fegyverek történelmi előfutáiról, a mérgező, gyújtó valamint ködképző vegyi anyagoknak háborús felhasználásáról ad áttekintést. Kiindul a primitív népek által használt nyílméregtől, behatóan tárgyalja az ókor és középkor folyamán, főleg várak ostrománál alkalmazott gyújtóanyagokat. Különös figyelmet szentel az ún. görögtűz használatának, amely gyújtóanyag szerinte a lőpor előzménye volt. A tanulmány második része áttekinti a harcázók alkalmazását az első világháborúban, és az egyes hatalmak hadseregeinek felkészülését vegyi harcra a második világháború idején. Véleménye szerint a második világháborúban azért nem került sor harcázó alkalmazására, mert a háború nem fejlődött állásharcra. Mozgó háborúban a gáz alkalmazása gátolná a támadást, mert a támadó csapatoknak sajátmaguk által szennyezett területre kellene előnyomulniuk. Ismerteti a tanulmány a második világháború és a koreai háború idején használt gyújtóharcanyagokat: a gyújtóbombákat, a lángszórót stb. — Az okmánytár-rovatban GAZSI JÓZSEF *Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során* címen 1944—45 folyamán átállt tisztek nyilatkozatait közli, melyekben elmondják átállásuk körülmé-

nyeit. Szerző bevezetője elmondja, hogy az 1944—45-ös hadműveletek során a szovjet hadvezetés nagyszabású propagandát fejtett ki mind a Kossuth Rádióan keresztül, mindpedig hangszórók által, átállások előmozdítása érdekében. — *Sz. M.*

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. XXXVI. évf. (1964) 2. sz.: SZENTPÉTERY IMRE *A harmadik személy szerepe a középkori oklevelek kiállításában* c., a szerző hagyatékából közölt tanulmánya azt, a középkori okleveles gyakorlatban gyakori jelenséget vizsgálja, mikor valamely magasabb rangú oklevéladó által kiadott oklevelet nem ő maga, s nem is az oklevélnyerő, hanem valamelyikük megbízásából egy harmadik személy készítette el. Ennek sajátos eseteként a tanulmány a pápai legátusok ilyen szerepét vizsgálja, elsősorban a II. Endre uralkodása alatt itt járt legátusokét, kiknek a pannonhalmi levéltárban több ilyen oklevélük maradt fenn. Szerző hangsúlyozza, hogy legátusok ezenkívül máskor is jártak Magyarországon: III. és IV. Béla és IV. László alatt is; az oklevélkiállítást végző jegyzőik és írnokaik gyakorlata a pápai diplomatika és paleográfia hatását segítette elterjeszteni. A Róbert Károly alatt itt működött Gentilis biboros esetében pedig — ki közjegyzőket hozott magával — a legátus működése bizonyíthatóan hatással volt a közjegyzői intézmény hazai meghonosodására. — SURÁNYI BALINT *Pozsonyi bíródinasztiák a XIII. és XIV. században* című tanulmánya genealogiai módszerrel bizonyítja azt, hogy a városbírói hatalom Pozsonyban a teljes XIV. századon keresztül jobbra két, egymással végül rokonságba is kerülő patricius család kezében volt. A tanulmány jellemzi ezek vagyoni viszonyait, konkurrenciaharcát és közös ügyleteiket, míg végül mindkét család elszegényedik. Történetükben szerző azt, a kor magyarországi viszonyaira általában jellemző folyamatot látja megismétlődni, melynél a polgári vagyongyűjtés gazdasági és társadalmi korlátjai a leggazdagabb patriciusokat a feudalizálódás irányába terelik: pénzügyleteik hasznát feudális birtokok vételére fektetik, összeházasodnak a feudális uralkodó osztállyal. — BERTÉNYI IVÁN *A nádori és országbírói ítélőmester bírósági működése a XIV. században* című tanulmánya hangsúlyozza, hogy a két ítélőmester, akik a XV. század legelején még valóban csak protonotáriusok voltak, a század folyamán az igazságszolgáltatásban vitt gyakorlati szerepüknél fogva hamarosan olyan önálló, a szokások szentesítette bírói hatáskört szereznek meg maguknak, amely őket már

ekkor a királyi udvar egyik legfontosabb szervévé teszi. Ebben nagy része van a peres ügyek rohamos szaporodásának, mely lehetetlenné teszi a nagybírák minden ügyben való személyes részvételét. Ez megfelel a partikularizmus erői ellen harcoló uralkodó érdekeinek is, mivel így legalább egyes perek már kikerülnek a nagybírák ítélkezése alól. Az ítélőmesterek állásának növekvő jelentősége lassan függetleníti őket főnökeiktől: ezek távozása után is, szinte már hivatalnokként, többnyire megmaradnak a Kuriában. — TÓTH ANDRÁSNÉ POLÓNYI NÓRA *A magyar állami műszaki szervezet kezdetei* c. tanulmánya 1788-ig, az Országos Építészeti Igazgatóság megalakulásáig vizsgálja tárgyát. A fejlődés mozgatója a Habsburgoknak a törököktől visszafoglalt és gyarmati sorba szorított ország gazdasági erőforrásainak minél jobb kihasználására irányuló törekvése volt: e cél megkövetelte bizonyos műszaki feladatok megoldását is. Először ezek katonai jellegűek voltak, s így hadmérnökök látták el őket, 1702-től kezdve azonban már állandó, a magyar Kamara által alkalmazott civil mérnökkel, illetve építésszel találkozunk. Emellett azonban a Kamara alkalmazott külső munkaerőket is, főleg térképezési munkákra. A 60-as évektől kezdve a kamarai uradalom hasznosítása, majd az urbérrendezés új műszaki feladatokat jelent s a mérnökök száma háromra, majd 1773-tól hétre emelkedik, — a közlekedésügyi feladatok megoldása pedig a Helytartótanácsnál is új mérnöki állásokat igényel. Az 1783-ban állami szolgálatban tevékenykedő már mintegy 40 civil mérnököt ekkor a Helytartótanács szervezetében vonják össze vízügyi, építészeti és földmérői tagozatban: ezt a szervezetet alakítják át 1788-ban önálló Építészeti Igazgatósággá. — LENGYEL ALFRÉD *A thj. városi igazgatás a kapitalizmus korában* c. tanulmánya (első része az 1. számban) Győr példáján mutatja be tárgyát: a városigazgatásnak a városfejlődéssel párhuzamosan jelentkező új feladatait, ezzel kapcsolatban az apparátus egyre erősebb differenciálódását, a szűk burzsoá osztálybázisú városi önkormányzat harcát a kormányzat centralizáló törekvései ellen, a városi gazdálkodás fejlődését, végül a városigazgatás nagy teherpóbját a második világháború alatt. — V. K.

LEVÉLTÁRI SZEMLE. 1964. 3. sz.: BORSA IVÁN *Az Országos Levéltár Filmtárának 1963. évi gyarapodása* címen levéltárunként, azon belül fondoka és állagok szerinti tagolásban közli a Filmtárba beérkezett

filmanyag jegyzékét. Összesen több mint 1 millió (az egyházi anyagoknyevk ezévbén felvett anyagával együtt 1 740 000) felvételről van szó, hazai levéltárak mellett csehszlovák, román, osztrák, jugoszláv, szovjet, svájci, NDK és török levéltárakról. — MAKSAY FERENC *Kartográfiai tanulmányút Lengyelországban és Ausztriában*, FELHŐ IBOLYA *A római levéltárak* címen számolnak be külföldi tanulmányútjaikról, s az ott talált magyar vonatkozású anyagról is (így Felhő többek között az olasz külügyi levéltárban a dualizmus-kori budapesti konzuli jelentésekben végzett kutatásairól). — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK X. (1964.) évf. 4. sz. — KABOS ERNŐ *Szakszervezettörténeti kutatómunka Magyarországon* címen a jelzett kérdés általános és magyarországi fejlődésével foglalkozik. Bírálja a szociáldemokrata felolgozások ferdítéseit, majd rámutat a kutatómunka hiányaira, ill. a szakszervezeti küzdelmek lebecsülésének veszedelmes jelenségére az 1950-es évek magyar történelmi irodalmában. A cikk végül néhány újabb feldolgozást ismertet (ERŐS—ERÉNYI: *Vasas ne hagyj magad!*; S. VINCZE: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei*; ERÉNYI: *A magyar szakszervezeti mozgalom kezdetei*; *Földmunkás és szegény parasz mozgalom Magyarországon 1818—1948*; KUBITSCH—SZEKERES: *A bányászok élete a Horthy-rendszerben*). — BORSI EMIL *A szocialista mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom magyarországi kialakulásának előtörténetéhez* c. tanulmányában áttekinti a szövetkezeti mozgalom fejlődését 1945 és 1948 között. Bemutatja a kezdeti kitérő irányú törekvést részben a régi szövetkezetek helyreállítására, részben a szegényparasztság jórészt spontán lépéseit újak alakítására, majd a különféle szövetkezeti központok kialakulását és ezek keretében, ill. velük kapcsolatban a polgári és a szocialista erők harcát. Részletesen tárgyalja a szövetkezeti törvény megalkotása kérdésében az említett erők heves összecsapását, ami 1947 júliusában az egységes szövetkezeti központ felállításával zárult. Megállapítása szerint az egységes központ létrehozása nem szüntette meg a különböző — tőkés és szocialista — törekvések harcát, a kebelében kialakult bürokratizmus azonban a szövetkezeti mozgalom egészséges fejlődése útjába gátat állított. Tanulmányát a szerző a kommunista párt szövetkezeti politikájában 1948 első felében kezdődött új szakasz vizsgálatával zárja. Leszögezi, hogy amennyire helyes volt a szövetkezeti mozgalom középpont-

jába a termelőszövetkezetek tömeges megszervezésének állítása (1948 április), olyannyira károsan hatott később, hogy bár a kommunista párt hangoztatta az önkéntesség elvét, programját a Kattunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948 júniusi határozata alapján az osztályharc állandó éleződésének tételét alapul véve szabta meg. Ez arra vezetett, hogy a vezető szervek a gyakorlati munkában később eltértek az 1948 áprilisi szövetkezeti határozat helyes vonalától. — MÓD ALADÁR *Károlyi Mihály ideológiai örökségéről* címen Károlyi válogatott munkáinak megjelenése alkalmából foglalkozik Károlyi politikai portréjával. Molnár Erik bevezető tanulmányával szemben, mely szerinte változatlanul a korlátokat, ellentmondásokat hangsúlyozza, Károlyi politikai magatartásának pozitív oldalait kívánja hangsúlyozni. Mindenek előtt megállapítja, hogy Károlyi a Horthy-féle rezsimet kezdetől fogva fasiszta típusú államnak minősítette. A proletárdiktatúra Károlyi által való megítélését illetően rámutat, hogy bár Károlyi 1919-et mindvégig elvetette és 1918-at mindig fölébe helyezte, elismerte az 1917-es orosz proletárforradalom abszolút szükségességét, és a Szovjetuniót a nemzetközi munkásmozgalom élharcosának tekintette. Magyarország és a nyugati országok számára a kapitalista demokrácia és a proletárdiktatúra között keresett egy kivezető harmadik utat, s e koncepciója alapján következetesen szembeszállt a szocialista revizionistákkal. Ugyanakkor helytelenül értelmezve a fasiszta rendszer jellegét (a fasiszmust a középretegek uralmának tartotta), az 1930-as években nehezen értette meg az antifasiszta szövetségi politika elveit, amihez hozzájárult a nemzetközi szociáldemokráciából való teljes kiábrándulása és saját elvárásaitól, az októbristáktól való eltávolodása is. Magyarország problémájának megoldási kulcsát nemzetközi szinten az „ezerpercentes” közép-európai együttműködés kialakításában látta egy föderáció alapján, a megoldás gyakorlati koncepciójának kialakításág azonban nem jutott el. Mód Aladár cikkét Károlyi magas erkölcsiségének, megalkuvástalan jellemének méltatásával zárja; megállapítja, hogy ez az erénye erény maradt a felszabadulás utáni periódusban is. — A lap közli az 1964 októberben elhunyt GÁBOR JÓZSEF *A szovjet kormány akciója a magyarországi fehérterror üldözőitjeinek megmentésére* c. tanulmányát, amelyben a szerző a kérdést részben magyar levéltári iratok, részben saját emlékei alapján ismerteti, minthogy szovjet részről részt vett a szovjet—magyar fogolycsereakció lebonyolításában. Bemu-

tatja az 1920 végén megindult szovjet—magyar tárgyalásokat, majd a Szovjet-országon által túsznak nyilvánított magyar hadifogoly tisztek kiserelésének menetét a Magyarországon halálra, életfogytiglani, vagy 10—15 évi börtönbüntetésre ítélt politikai foglyokkal. A cikk rávilágít a szovjet fél készségével és korrektségével szemben a magyar kormánytényezők akadékoskodásaira, s e tekintetben a magyar külügy, valamint az igazságügy- és hadügyminisztérium közötti ellentétekre. — SZÁNTÓ GYÖRGY *A francia kommunista párt taktikai irányvonalának alakulása a második világháború befejezésétől napjainkig* c. tanulmányában két periódusban vizsgálja a franciaországi társadalmi és politikai helyzet és ezzel együtt a FKP politikájának alakulását. Az 1944—47 közötti koalíciós korszak és a kommunistáknak a kormányból való kizorításának vizsgálata után az 1947—58-i szakaszt elemzi, s megállapítja, hogy e periódus alapmotívuma a gyakori kormányváltás és a politikai erők növekvő polarizálódása, aminek a francia nagyipari burzsoázia egyre reakciósabb kül- és belpolitikája képezi alapját. A szerző szerint a korszakban belül fordulópontot jelentett 1956 januárja, amikor a baloldal összefogása alapján lehetőség kínálkozott a jobboldali fordulat megakadályozására. Véleménye szerint valószerű, hogy ezen a ponton a FKP is hibát követett el, amikor Guy Mollet kormányával szemben tartózkodó álláspontra helyezkedett. A párt helyzetét nehezítette, hogy a XX. kongresszus irányvonalával kapcsolatban nem tudott azonnal minden tekintetben tisztázott álláspontot kialakítani. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a jobboldali egység létrejöhetett és utat nyithatott De Gaulle egyszemélyi uralmához. Ezt a kommunista párt kezdetől fogva helyesen mint nem fasiszta, de a felémutató rendszert értékelte: A tanulmány utolsó fejezete a gaullizmus jellegével foglalkozik, majd a FKP antimonopolista szövetség létrehozására, a monopolisták elszigetelésére irányuló stratégiájának meghatározásával zárul. — Közlemények rovatában a lap JEMNITZ JÁNOS írását publikálja *Frankel Leó életéhez* címmel. A szerző közreadja Frankel beszédét a francia szekció elleni per 1870. július 5-i tárgyalásán és részleteket közül az 1877. évi genti nemzetközi szocialista kongresszuson tett kijelentéseiből. — Az Életrajzok rovatában NAGY GÁBOR írása jelent meg Pálfi György tábornokról, az 1944-i budapesti ellenállás, később a magyar néphadsereg egyik szervezőjének életéről, aki 1949-ben, 40 éves korában a törvénytelen ségek áldozata lett. — O. M.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. 7. évf. (1964). 2. sz.: Molnár Erik 70. születésnapja alkalmából RÁNKI GYÖRGY ünnepi köszöntőjével útjára bocsátott számban BARTHA ANTAL *Kéjev és Itil* c. tanulmánya széles történeti háttérrel Kelet-Európa két nagy hatalmi képződménye, a Kijevi Oroszország és a Kazár Kaganátus gazdasági-társadalmi fejlődésének egyes kérdéseit vizsgálja a IX.—XI. században. Megállapítja, hogy Kelet-Európában ebben az időben a kibékíthetetlen hatalmi versengések közepette két gazdálkodási forma, az ekés földművelés és a nomád-félnomád állattenyésztés közti kölcsönviszony, a Kijevi Szláv Fejedelemség és a Kazár Kaganátus területén kialakult gazdasági és társadalmi állapotok kölcsönviszonya határozta meg a fejlődést. A társadalmi alá- és fölerendeltség mindkét állam területén a feudális viszonyok irányába fejlődött. A Kaganátus a X. század hatvanas éveiben végül is elbukott a Kalifátus, a nomádok és az oroszok támadása következtében, miután politikailag és ideológiailag teljesen elszigetelődött. Örökét a Kijevi Oroszország vette át, mint ezt a nagyfejedelem kagán címe is bizonyítja. — ALEKSANDER GREYSZTOR akadémikus (Lengyelország) *A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban* c. tanulmánya a lengyel városok életében a XIII—XIV. század folyamán bekövetkezett minőségi ugrással foglalkozik. A nagy lengyel városreform első szakasza a XIII. század első felében Szakállas Henrik sziléziai fejedelem támogatásával indul meg, s szűkkörű önkormányzatban jut kifejezésre. A XIII. század második felében kibontakozó második szakasz már Lengyelország nagyobb területeire és több városra terjed ki, már az egész városi lakosságot felöleli, s széleskörű városi önkormányzatot biztosít. — ELEKES LAJOS *Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon* c. tanulmánya a rendi fejlődés megindulását a XIV. századhoz, az egyszerű áru-termelés megjelenéséhez, kibontakozását pedig a XV. század elejéhez köti. Ez a fejlődés eredményezte a XV. század derekára a rendi képviselői kormányzat, majd ezen belül a centralizáció kibontakozását. A rendi fejlődés normális útja a XV—XVI. század fordulóján eltorlaszolódik. A magyarországi nemességben belül — a városok XV. század közepi, ill. végi hanyatlásával kapcsolatban — uralomra jut a város- és a parasztellenes politika, amely megsemmisíti a központosítás eredményeit, és 1514-hez, majd Mohácshoz vezet. — JOSEF MACEK akadémikus (Csehszlovákia) *Michail Gaismair, a tiroli forradalmár* c. tanulmányában megvilágítja az 1525—

1532. évi tiroli parasztháború vezérének életét, egyéniségét, politikai és katonai tevékenységét a felkelő parasztok élén Habsburg Ferdinánd főherceg, majd király ellen Zwingli, a svájci reformátor, majd a Habsburg-ellenes, de Gaismairt zsoldosvezérré lefokozni akaró velencei köztársaság oldalán. Külön figyelmet szentel a szerző Gaismair Tiroli Alkotmány c. alkotmánytervezetének, amelynek forradalmi távlatai a tiroli valóságból fakadtak. — PACH ZSIGMOND PÁL *A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban* c. tanulmányában, mielőtt a jelzett, széles körben vitatott kérdéshez hozzászólna, 1944-től kezdve végigkíséri történetírásunk idevágó fejleményeit. Megállapítja, hogy a marxista történészek az adott történeti előzmények következtében, a nemzet, a haza kategóriáiban, gondolati kereteiben fejtették ki a társadalmi haladás követelményeiről valott nézeteiket. A fordulat éve után a dogmatizmusba merevült pártvezetés és a nemzetközi helyzet hatása alatt a fenti álláspont konzerválódott és oda vezetett, hogy a súlypont lassanként eltolódott és történetíróink egy része az osztályharcot mellékesként, a nemzeti összefogást pedig a magyar történelem fő hajtóerejeként kezdte kezelni. Ez a jelenség együtt járt a munkásosztály történeti vizsgálásának elhanyagolásával. — A szerző megemlíti, hogy az ismertett egészégtelen jelenségeket Molnár Erik már 1950-től kezdve bírálta, s a későbbiek során kifejtette, hogy a nacionalizmus erősödése nemcsak a jobboldali, hanem a baloldali opportunizmusnak is lehet velejárója. — A továbbiakban a szerző a „hamis tudat” kérdéssel és a kommunista kiáltvány ismeretes, a proletariátus „hazátlanságával” kapcsolatos tételének kérdésével foglalkozik. Az előbbi illetően rámutat, hogy a vita Molnár Erik és partnerei között a fogalom kétfajta értelmezéséből adódott. Molnár Erik hamis tudaton azt érti, hogy az ideológia nem tükrözi adekváтан az illető osztály valóságos érdekeit, míg vitapartneri a fogalmat abban az értelemben használják, hogy az ideológia egyáltalán nem tükröz valóságos viszonyokat és érdekeket, a valóságtól idegen. A szerző felfogása szerint a valóságban az előbbi értelmezés szerinti hamis tudat a történeti fejlődés során átmegy a másikba; a jóhiszemű, reális érdekeket tükröző és kezdetben többé-kevésbé általános érdekeket is magába foglaló, bár nem adekvát burzsoá ideológia hamissá válik a hazugság kritériuma értelmében is, az önámítás és öntudatlan ámitás helyébe „a rossz lelkiismeret és az apologetika gonosz szándéka” lép. A „hazátlanság kérdésével” kapcsolat-

ban a szerző leszögezi, hogy egyrészt a jobbágyparasztság nem internacionalista volta nem jelenti, hogy kevésbé lenne hazátlan, mint a munkásosztály, és másrészt az antagonisztikus osztályok állandó érdekközösségének hiánya nem jelenti, hogy ideiglenes érdekközösség ne jöhetne létre közöttük. Rámutat arra, hogy egy-egy történelmi periódusban fennáll az a lehetőség, hogy az uralkodó tudatforma mellett az elnyomott osztályok többé-kevésbé szintén kifejlesszék saját ideológiájukat. Így többek között a feudális hazafiság eszmeköre mellett létrejöhet az antifeudális, a népi hazafiság eszmeköre, s ez még inkább érvényes a kapitalizmus korszakára. — MAKKAI LÁSZLÓ *Robot — summa — tara* c. cikkében arra a kérdésre keres választ, hogy milyen gazdasági fejlődési tendenciák magyarázzák a kuruckor parasztságának azt a törekvését, hogy a Habsburg-ellenes küzdelemben való részvételével egyidejűleg feszegeti az örökös jobbágyág bilincseit, mégpedig nem is a földesurak elleni direkt felkeléssel, hanem az ő beleegyezésükre számítva, mintegy a közös küzdelemben hozott áldozatokért járó ellenszolgáltatásként. A hegyaljai viszonyok vizsgálata alapján — amelyeket azonban az egész országra jellemzőnek tart — arra a következtetésre jut, hogy a XVII. század derekán a robot-gazdálkodás fejlődésében átmeneti megtorpanás áll be. Erre vall a különböző terhek pénzbeli megváltásának elterjedése, a taxás nemesek és a taxás jobbágyok számának növekedése. Mindez a szabadparaszti fejlődés számára nyitott réseket a feudális társadalmon belül. — R. VÁRKONYI ÁGNES *A jobbágyág osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején* c. tanulmánya megállapítja, hogy a Rákóczi-szabadságharc katonai bázisát a volt végvári katonák, régi katonaelemek s a privilegizált helységek lakói mellett elsősorban a szolgáló vagy szolgálatukat megváltó jobbágyok ezrei alkották, akik Rákóczinak a fegyverre kelő jobbágyok felszabadítására vonatkozó ígérete alapján tömegesen csatlakoztak a Rákóczi-szabadságharchoz. Az ő részvételük tette a szabadságharcot országos méretűvé és jellegűvé. A nemesség csatlakozására viszont csak úgy lehetett számítani, ha Rákóczi biztosítja számukra feudális előjogaik és kiváltságaik háborítatlan élvezetét és visszaszorítja a jobbágyköveteléseket. A fejedelem kezdetben erre az útra lépett: az állami fiskális birtokokon megnőtték a jobbágykatonák honmaradt hozzátartozóinak úrbéri szolgáltatásai és robotterhei; a katonaság ellátása adó híján a jobbágygazdaságokra nehezedett. Ezekről a terhektől a fejedelem csak a

fegyvert fogott jobbágyok közvetlen hozzátartozóit, a jobbágy kiscsaládját mentette fel. Emellett 1704-től kísérletet tett arra is, hogy egy rendszeresen fizetett reguláris sereg kialakításával a jobbágykatonákat végleg elszakítsa osztályuktól. A szabadságharc első időszakában Rákóczi politikáját tehát az abszolút állam gyakorlati politikája szabta meg: az állami terhek teljesítése érdekében védi a jobbágyokat a földesúri túlkapások ellen. Ez a politika a jobbágykatonaságot nem elégítette ki. 1706-ban pattanásig feszültté vált a helyzet a jobbágyok és a földesurak között a hadseregben, a fiskális és a magánföldesúri birtokokon egyaránt. Rákóczi kezdetben fegyveres erővel akarta elfojtani az elégedetlenséget, de utóbb 1706 után megváltoztatta politikáját. Az 1707. évi ónodi országgyűlésen törvénybe iktatja a közteherviselést, mely szerint a jövőben a nemeseknek is kell adót fizetniük. Néhány helységnek hajdú kiváltságot engedélyez. A földesurakat — mint ezt Gönc mezőváros esete bizonyítja — pénzzel kívánja kárpótolni. Végül egy 1708-i országgyűlési határozat biztosítja a fegyverben álló jobbágykatonaság örökös felszabadítását mindenféle földesúri függés alól, és egy újabb toborzó rendelet kilátásba helyezi nekik a háború befejezése után szabad földön, ill. falvakban való letelepítésüket. — VARGA JÁNOS *A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban* c. cikke a jobbágy és a jobbágytelek jogviszonyának alakulását vizsgálja a XVIII—XIX. századi Magyarországon. Nyitva hagyván azt a kérdést, hogy a Tripartitum III. 30. címe 7. pontja eredetileg vonatkozott-e a jobbágytelekre vagy pedig csupán a telken kívüli állományra, megállapítja, hogy a vonatkozó helyet a nemesség mindenesetre a telkesjobbágyok ellen igyekezett kihasználni, és megpróbálta a jobbágytelket korlátlan nemesi tulajdonná átalakítani. Ezzel szemben a Mária Terézia-féle 1767. évi urbárium világosan különbséget tesz a telki és a telkenkívüli állomány közt, s az előbbire vonatkozólag nem ismer el korlátlan nemesi használati jogot; ennek helyébe a jobbágyosztály örökös kollektív használati jogát állítja. Ez pedig a polgári tulajdon csiraformájának tekinthető. „Abban . . . , hogy a telkiföld paraszttulajdonként vált polgári tulajdonná, nem lebecsülendő az úrbérséget és az allodiumot jogilag élesen elkülönítő úrbérrendezés szerepe”. — ANDREI ŐPTEA akadémikus (Románia) *Az Osborne-i egyezmény (1857. augusztus 9.)* c. tanulmányában részletesen ismerteti az Oroszországgal szemben Törökország védelmét szolgáló dunai román fejedelemség kialakításának kér-

désével kapcsolatban folyt nemzetközi diplomáciai harcot, majd az 1857. augusztus 6–9-i Osborne-i konferencia történetét. A nagyhatalmak itt megegyeztek abban, hogy a Portával megsemmisítették a szeparatista diván alakulását eredményező moldovai választások eredményét, a fejedelemségek létrehozására nézve azonban nem állapodtak meg. A moldovai választások megsemmisítése a szerző nézete szerint fordulópontot jelentett az önálló Románia megteremtésének folyamatában. — JEMNITZ JÁNOS *A politikai tényező a munkaidő megrövidülésében* c. munkájában megállapítja, hogy az emberiség történetében oly fontos szerepet játszó kérdés technikai oldala meglehetősen ismert, annak másik, elhanyagoltabb politikai oldalára vet fényt. A XIX. század elejétől kezdve 1961-ig országoként is megvilágítja a munkásosztály harcának az átlagos munkaidőre gyakorolt hatását, a második világháborút követő szakaszban bevonva vizsgálódásai körébe Kínát és Japánt is. Munkájának eredményei szerint a technikai fejlődés mellett a munkaidő általános rövidülésében jelentős szerepet játszott a tömegek tudatosságának foka, a dolgozók, elsősorban a munkásosztály politikai harca. — RÁNKI GYÖRGY *A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben* c. tanulmánya a XIX. század végétől 1940-ig követi a kérdés alakulását. Bőséges adatanyag alapján megállapítja, hogy a magyar kapitalista fejlődés nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is konzerválta az elmaradott termelési viszonyokat, s ezen csak a második világháború idején következett be változás. A két világháború között Magyarország termelőerőinek elmaradottsága a fejlett tőkés államokhoz viszonyítva nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a fejlődés a textíliparra korlátozódott, hanem abban is, hogy a ruházati és élelmiszeripar gépesítése is elmaradt. Ez a helyzet tükrözte a termelés alacsony színvonalát és a társadalmi viszonyok elmaradottságát is. A kisiparos réteg konzerválása a rendszernek politikai szempontból is érdeke volt, mivel ez a réteg a reakció potenciális támaszát jelentette nem csupán a kisiparosok, hanem a kisiparban dolgozó munkásréteg esetében is. Véggkövetkeztetésében a szerző megállapítja, hogy a kisipar konzerválása Magyarországon olyan mérvű volt, ami bizonyos fokok már gátolta a termelőerők és az osztályharc fejlődését. — PUSKÁS JULIA *A földtulajdonosok és a földet bérlők társadalmi rétegződésének módosulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján* c. munkájában arra a következtetésre jut, hogy a föld aprózódása

Magyarországon ebben a korszakban kapott a legnagyobb teret, a legéletképtelenebb törpegazdaságokat szaporítva. Ebben szerepet játszottak a nagy latifundiumok, valamint a parasztság földéhsége, ami gyakran a teherbíróképességet meghaladó földvásárlásokhoz és bérletekhez vezetett. A megnövekedett 1–2 holdas réteg azonban továbbra is bérmunkára kényszerült, miközben a látszólagos birtokosodási folyamat a parasztságban tompította a proletarizálódás tudatosodását. Ugyanakkor a mezőgazdaságon kívüli tőke térhódítása jelentősen megnőtt, ami nem pusztán a magasabb földbirtokkategóriákban, hanem a parcellatulajdonosok kategóriájában is jelentkezett. — JÜRGEN KUCZYNSKI akadémikus (Német Demokratikus Köztársaság) *Mégis második ipari forradalom?* c. írásában azt a kérdést veti fel, hogy az atomerő megjelenése felfogható-e új ipari forradalomként. Megállapítja, hogy az atomerő léte megosztja a burzsoáziát, és bizonyos mértékig szembefordítja annak egy részét az atomháborút támogató monopolista csoporttal. Ez változást idéz elő a kommunista nemzetközi mozgalom irányvonalában is, amennyiben a nem-monopolista burzsoázia a békeharc potenciális támaszává válik, és ugyanakkor az atomerő megjelenése kiiktatja a forradalmi támadó háború korábban fennállott lehetőségét. A kérdés pozitív oldala, hogy míg az atomháború a munkásosztály óriási áldozatát, a szocialista társadalom anyagi és technikai alapjának nagymérvű pusztulását eredményezné, addig a béke fenntartása az erősebb szocializmus győzelméhez, a munkásosztály életszínvonalának emelkedéséhez, az anyagi és technikai színvonal emelkedéséhez vezet. Mindezek ellenére a szerző nézete szerint az atomerő nem jelent ipari forradalmat, tekintettel arra, hogy két különböző társadalmi rendszerben egymás mellett fennáll, nem vezet új társadalom vagy új osztály alakulásához. — BORUS JÓZSEF *Hadtörténet és társadalomtörténet* c. írása felvetve azt a kérdést, hogy voltaképpen mi a hadtörténet helyes definíciója (különféle megállapításokat vet össze és bírál), rámutat a hadtörténet és az általános társadalomtörténet (gazdaság, politika stb.) szoros összefüggésére, s ezt több nemzetközi és magyar történelmi példával igazolja. — B. B. — O. M.

Egyéb tudományos folyóiratok

ACTA HISTORIAE ARTIUM. Tom. X. fasc. 3–4 (1964): G. ENTZ–E. SZAKÁL *La reconstitution du sarcophage du roi Étienne* (István király szarkofágjának

helyreállítás) c. tanulmánya Szakál Ernő felfedezését ismerteti: a székesfehérvári bazilikai romkert kótárában feltalálta István király tető nélkül megmaradt szarkofágja kőfedelének egyes darabjait. Ennek alapján rajzban rekonstruálja a szarkofág feltehető eredeti formáját. Entz Géza ezt kiegészítő tanulmánya részben a korábbi kutatások eredményeit is összegezve egyrészt ismerteti a római kőkoporsóból feltehetően 1040 körül Zalavárott román stílusban átfaragott szarkofág kialakulását, másrészt az itt alkalmazott román stílus hatását az 1054-ben elhunyt Böles Jarosláv, I. Endre apósa kievi szakorfágjának stílusára. — E. MAROSI *Beiträge zur Geschichte der St. Elisabeth Pfarrkirche von Kassa* c. tanulmánya gazdag helyi XV. századi forrásanyag alapján ismerteti a kassai dóm építésének történetét, cáfolva azt a feltételezést, hogy a templom építési stílusát közvetlen francia hatás alatt alakították volna ki. — Sz. M. — V. K.

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY. VII. köt. (1964) 3. sz.: SCHMIDT PÉTER *Lelkiismereti és vallásszabadság* című tanulmánya a két fogalom világos elvi megkülönböztetése után (mely szerint a vallás szabadsága a feudális állam keretein belül maradó protestáns felfogásként, míg a lelkiismereti szabadság a polgári forradalom korának az emberi jogok természetjogi felfogásán alapuló s a véleménynyilvánítás szabadságával összefüggő gondolatként jelentkezik) bemutatja e fogalom történeti fejlődését, kiemelve az abban a XIX. század folyamán már országoként megfigyelhető erős különbségeket s általában az eltérést is a francia forradalom korának lelkiismereti szabadságától. A lelkiismereti és vallásszabadság szocialista értelmezését a klasszikusok felfogásán, majd a nemzetközi munkásmozgalom történetének megfelelő példáin mutatja be. A tanulmány utolsó része a probléma hazai fejlődését tárgyalja, kiemelve ennek során a feudális csökevények erőteljes továbbélését és így a vallásszabadság csak következtelen megvalósítását, egyház és állam végig szoros összefonódását. A kérdést kielégítően csak a népi demokratikus rendszer tudta megoldani. — V. K.

COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA. 32. (1964): PALLA ÁKOS *A soproni ispotály gondnokának 1586. évi elszámolásáról* cím alatt közli az elszámolás német szövegét és magyar fordítását, megkísérelvén belőle rekonstruálni az ispotály funkcióit és belső életét. Hangsúlyozza, hogy az ispotály nem

kórház, beteggyógyító intézmény volt, hanem jellegzetesen egy gazdaságilag jól megalapozott, jelentős szőlőbirtok jövedelmére támaszkodó agmnenhely, szegényház, mely gyógyító funkciókat csak jóval később kezdett ellátni. — NATTER-NÁD MIKSA *Kováts Mihály főorvos munkássága* című közleménye a reformkor e jeles orvosának (1768—1851) életrajzát közli, kiemelve a ma is élő magyar orvosi műnyelv megteremtésében vitt szerepét, másrészt népszerű orvostani könyveit, melyek az orvosokban szegény országban a legszükségesebb orvosi tudnivalókat és eljárásokat ismertették meg a tömegekkel. Ismerteti végül harcait a kor divatos orvosi tévelygéséi (mesmerizmus, homöopathia, s a túlzásba vitt köpölyözés, a „nadálydüh”) ellen. Jellegzetes típusa ő a felvilágosodásból kinövő modern, népszerű polgári orvosnak. — MARJALAKI KISS LAJOS *Az orvoslás módja Miskolcon 1700 táján* cím alatt egy 1718 körül kelt, mintegy 28-féle baj és bántalom gyógyítására kb. 77-féle szert és gyógyeljárást tartalmazó kézirat szövegét közli. A kézirat forrásai korábbi kéziratok könyvek lehetnek; a gyógymódok között van kuruzslás és egy-két babona is. — V. K.

ETHNOGRAPHIA. 75. évf. (1964) 3. sz.: BELÉNYESSY MÁRTA *A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon* c. tanulmánya előjáróban megállapítja, hogy a földhasználat jogi és gazdasági formáinak vizsgálatát a tudomány világszerte elhanyagolta. Kevésbé vizsgálták a nyomásrendszer világszerte megelőző parlagrendszer használatát is. (A nyomásos rendszerben az ugart szabály szerint egy évig hagyták pihenni, a parlagrendszerben a parlagot néhány évig használták, majd ha kimerült, néhány végig pihentették.) A tanulmány sokoldalúan bizonyítja, hogy Magyarországon a XV. században a nyomásrendszer megjelenése ellenére a parlagrendszer az ország minden vidékén uralkodó volt. Állítása szerint az írtásföldeket művelő falvakban élesen külön vált a telekhez tartozó szántóföldek — rendszerint permanensen illetve nyomásrendszerben művelt — belső öve a friss írtásföldekből álló külső kertvezettől, melyet általában parlagrendszerben műveltek. Emellett átmeneti formák is keletkeztek, amennyiben a külső öv éppen művelés alatt álló részét bevonták a nyomásrendszer változásába. Szerző rámutat, hogy a korabeli urbáriumok az elvégzendő munkák felsorolásánál világosan külön terminussal különböztetik meg az ugaron ill. a parlagon végzendő szántást. Ugyanakkor cáfolja azt a nemzetközi szakirodalomban elter-

jedt állítást, hogy a parlagrendszer legerősebben volt honos, erdővidéken nem volt gyakori. Utal arra, hogy Magyarországon a parlagművelés leginkább erdőkből égetéssel nyert irtásföldeken folyt, amelyeket, mikor újra parlagon hagyták, cserje és bozót nőtt be, s ezt az újra művelésre fogásnál ismét fel kellett égetni. Feltevését a „cserjés parlag” terminus léte bizonyítja. Végkövetkeztetése szerint a parlaghasználat Magyarországon nem jelentett a nyomásrendszernél fejletlenebb földhasználati módot. Fő előnye volt, hogy nagy lehetőséget nyújtott az állattenyésztés és a földművelés együttes üzésére. — DRÓSZEGI VILMOS *Sebestyén Gyula jelentősége a néprajztudományban* c. tanulmánya Sebestyén Gyula tudományos módszerének alap gondolatát az interetnikus összehasonlító módszerben látja, amelynek hatása máig is érvényesül a néprajztudományban. Kiemeli, hogy Sebestyén Gyula úttörő volt a történeti adatok néprajzi felhasználása terén. Megemlékezik tudományszervezői tevékenységéről, továbbá az *Ethnographia* folyóirat szerkesztésében és a Néprajzi Társaságban végzett munkájáról. — BODGÁL FERENC Istvánffy Gyula (1863—1921), főleg a palóc népszokásokkal és népmesevilággal foglalkozó jeles néprajztudós vázlatos életrajzát adja. MOLNÁR GYULA *Egy XVIII. századi gyógykönyvcsés könyv receptjei* címen egy, a konyári református egyház irattárában található kéziratos XVIII. századi gyógykönyvcsés könyvet ismertet. A könyvet a község neves gyógykönyvcsés családjának a Kamuti-családnak egy, a XVIII. század elején élt tagja írta utódai használatára. A szemelvényesen közölt receptek részben gyógykezelési, részben loápolási eljárások. — Sz. M.

ÉPÍTÉS- ÉS KÖZLEKEDÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. VIII. köt. (1964) 1—2. sz.: A terjedelmes szám teljes egészében közli az MTA Építésettörténeti és elméleti és településtudományi bizottság által 1962. október 18—22. között rendezett „Történeti városközpontok fejlesztése — Építésettörténeti kérdések” c. konferencia előadásait, hozzászólásait, majd jegyzőkönyvét. Mindkét tárgy természeténél fogva igen számos történeti vonatkozású problémát érint, melyek főleg a várostörténetés számára jelentősek, mivel a érdekelt olyan sajátlagosan műszaki és ahhoz kapcsolódó elméleti vonatkozásokból kiindulva közelítik meg, melyeket a történetés eddig kevéssé használt fel. E szempontból a történeti városközpontok fejlesztése c. konferencia anyagából a közlés sorrendjében a következők említendőek meg:

GRANASZTÓI PÁL *Történeti városközpontjaink reorganizációjának jellegzetes kérdései* c. tanulmánya a hazai városokat, ill. azok történeti városmagját csoportosítja a földrajzi fekvés és történeti és építészeti jelleg szempontjából, felvetve e központok kialakulásának (és ennek kapcsán általában a városfejlődésnek) indító okait és meghatározóit: a városi funkciókat, a városok központi helyének és szerkezetének főbb típusait és ebben a védelmi művek és a műszaki fejlődés jelentőségét, majd az így kialakuló városépítészeti értékek és reorganizációjuk kérdéseit. A tanulmányt a tipológiai szempontból jelentősebb hazai városok fejlődését több szakaszban ábrázoló, gondosan kivitelezett, részben azonos léptékű térképek egészítik ki. További kiegészítést jelent a problematikának a konferencia alkalmával a Műegyetem városépítészeti tanszéke által rendezett, néhány tipikus magyar városközpont kialakulásának kérdéseivel foglalkozó kiállítás gazdag kép- és térképanyagának leközlése az illető város építésettörténeti periódusainak rövid értékelésével együtt. — A hozzászólók közül T. ZARĘBSKA *Az olasz városépítés elterjedésének kérdéséhez Magyarországon és Lengyelországban a XVI. sz. második felében* c. előadása több képpel és egykorú, részben most felfedezett alaprajzzal dokumentálva fejtegeti: hogyan közvetítette ekkor a Magyarországon a reneszánsz városépítési elméletekre támaszkodó olasz hadmérnökök erődítési munkája (így különösen a Baldigara által kiépített és Európa-szerte mintaszerűnek tartott Érsekújvár példája) a reneszánsz városépítést Lengyelország felé. A Báthory István korában Jan Zamojsky kancellár által a páduai Bernardo Morandoval épített Zamość és Tomaszow alaprajzában kétségtelenül felismerhető a Báthory által Lengyelországba hoztatlanul hívott Baldigara érsekújvári tervező hatása. A olasz elmélet hatását szerző emellett más lengyel városok városépítésének stílusán is kimutatja. — Az építésettörténeti konferencia anyagából figyelemre méltó DERCSÉNYI DEZSŐ *Középeurópai építésettörténet felé* c. tanulmánya. Hangsúlyozza a konferencia résztvevő országok (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Románia, Szovjetunió) építésettörténetének azon közös jellemző vonását, hogy olyan területet alkotnak, melyet a nagy nemzetközi stílusáramlatok áthatottak ugyan, de mely azoknak inkább felvevője, mintsem autochthon létrehozója volt. Földrajzilag e terület határai persze korszakonként változnak, de mindig az azonos ízlés határozza meg; de mindig egységben összetartva e területeket, miközben ország-

határaikon belül az átvett ízlést az egyes országok a legkülönbözőbben alakítják tovább. Mindennek felméréséhez fontos a népi építészeti, a feudalizmus legelső rétegei építészetiének vizsgálata. A vizsgálati módszerekben a tér- és tömegalakító szerkezetekre, az azokat alakító formákra, útjukra, elterjedésükre kell fő figyelemmel lenni. A tanulmány felvázolja az e szempontból konkrétan vizsgálendő művészi jelenségeket és a vizsgálatukhoz szükséges nemzetközi együttműködés kívánatos alapelveit. — Az itt felvetett problémát kiegészítve Vargha László Építészettörténeti szempontok a magyar népi építészeti vizsgálatában c. hozzászólása ugyanezt a „virtuális” Délkelet-Európát mutatja ki a terület különböző népeinek népi építkezésében még a történeti stílusokat megelőzően kialakult közösen archaikus vonásokban, melyekhez helyileg ható tényezőként pl. (a magyarság esetében) a sztyepei építkezési gyakorlat hatása, vagy (az egykori Habsburg-monarchia területén) az állami kényszerből eredő egyes azonoságok csatlakoznak: így a közép-európai s középkori fatemplomok nemzetköziségére a Habsburg-birodalom XVIII. századi társadalmi adottságai és valláspolitikai rendelkezései hatnak kimutathatóan. — GERŐ LÁSZLÓ *Építészettünk kialakulása a XIX. század második felében* c. tanulmánya a kérdést a kapitalista fejlődés roppantul megnövekedett építkezési igényeinek keretében vizsgálja és megállapítja, hogy a kor sajátos építészetiét csak a kor fejlődési lehetőségeiből kiindulva lehet helyesen értékelni. A kétségtelenül megszorított kontármunkák mellett a fejlődést elősegítő jelenségeket kell kiemelni: a közösségi célú épületek számának növekedését, új építőanyagok és szerkezetek alkalmazásának bevezetését, a tipizálás kezdeteit, az első településszabályozásokat, városrendezési elméleteket. A kor fejlődésében terméketlenné vált historizálást és eklektikát így válthatja fel a korszak végére a belőle kibontakozó új szervezési építészeti. — Ennek kérdéseit vizsgálja — a hazai hasonló fejlődés számára is rendkívül tanulságos analógiaként — K. JUNGHANS *A polgári építészeti stílus eszméje a német építészeti 1871 és 1906 közé eső fejlődésében* c., számos, igen jellemző képpel illusztrált előadása. Rámutat a stílusnak a századfordulón kezdődő kibontakozásában az arisztokrácia és a nagypolgárság historizáló palotastílusával szemben a német közép- és kispolgárság történeti osztálytudatát tükröző helyi hagyományok jelentkezésére: először a német reneszánsz és barokk, majd a népies stílusok feléledésére. Ám miközben e művészeti irányok a múltba néznek, a

régi kézművesi hagyományok egyidejű felélesztésével elvezetik az építészeket s a közízlést a modern építészeti legújabb technikájához is, mint azt az e stílusban a századelőtől kezdve jelentkező modern elemek jól bizonyítják. — СТОИКОВ ГЕОРГ *Gótikus befolyás a bolgár építészetben a XVI–XVII. sz. folyamán* c. előadása a török uralom alatt megkésve ugyan, de mégis észlelhető gótikus hatásokat mutatja be, közvetítőjükként az egykori katolikus missziókat s az ezek által nevelt helyi lelkészeket jelölve meg: ezekre az előzményekre vezethetők vissza szerinte a XIX. század második felének polgári építészetiében újból megjelenő gótikus elemek. — FERENCZY KÁROLY *Az építészeti-történeti elmélet korszerűségéről* c. hozzászólása úgy látja, hogy az építészettörténet tudománya és a modern gyakorló építészeti közötti kapcsolat meglazult. Egy megteremtendő korszerű építészettörténetnek, mint a múlt építészetiét és építési anyagát összegyűjtő, csoportosító és feldolgozó szaktudománynak számára az alábbi periodizációt javasolja: őskommunizmus = hajléképítészeti; osztálytársadalom = városépítészeti; kommunizmus = településepítészeti. Ennek az új építészettörténetnek mielőbbi megteremtését és a részben ennek tapasztalatain is alapuló építészeti ideológiának ettől való különválasztását sürgeti. — V. K.

FÖLDRAJZI ÉRTESSÍTŐ. 13. évf. (1964) 3. sz.: KOVÁCS CSABA *Arutermelő körzetek keletkezése a tőkés mezőgazdaságban heterogén természeti földrajzi alapokon* c. tanulmánya azokat a gazdasági tényezőket vizsgálja, amelyek meghatározzák bizonyos mezőgazdasági termékek termelési arányait, s a termelés megoszlását a különböző termelési feltételeket biztosító tájak között, akkor, ha nem áll rendelkezésre minden egyes termék társadalmilag szükséges mennyiségének megtermeléséhez elégséges kiterjedésű, optimális feltételeket biztosító földterület. Ilyenkor az alábbi tendenciák lehetségesek: 1. egy területegységre eső azonos befektetés és költség mellett a legjobb termelési feltételeket biztosító földterületen azokat a termékeket termelik, amelyeknek önköltsége a termelés természeti feltételeinek romlásával leginkább emelkedik, a legkevesebb kedvező termő-tájon pedig azokat, melyeknek önköltsége a természeti feltételek változásaitól leginkább független; 2. azonos befektetés és az önköltség azonos irányú változása mellett a legkedvezőbb körülmények között a területegységhez képest legnagyobb költségárfordítást igénylő termékeket termelik; 3. azonos arányban változó önköltség

és azonos területegységenkénti költség mellett a legtöbb befektetést igénylő termékeket a legjobb termőtájon termelik. Általában tehát a legjobb termőtájak azok a termékek foglalták el, amelyek a legrosszabb termőtájakhoz képest a legmagasabb extraprofitot hozzák. — GAZDAG LÁSZLÓ *A Száraz-ér vízrendszere* c. cikke gazdag történeti térképanyag felhasználásával a Békés és Csongrád megyék területén elhelyezkedő vízrendszer alakulását mutatja be.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. U. F. XII. (LXXXVIII.) köt. (1964) 3. sz.: CSINÁDY GERŐ *Emlékezés a 200 éves Berzeviczy Gergelyre (1763—1822)* c. cikke Berzeviczy Gergelyt a gazdasági földrajz első magyar művelőjeként méltatja. De *commercio et industria Hungariae* c. művét az első magyar gazdaságföldrajzi munkának tekinti. Véleménye szerint Berzeviczy Ansichten über den Welthandel c. 1808-ban megjelent műve szintén gazdaságföldrajzi jellegű: felveti Európa nagy folyami víziútjai csatornákkal való összekapcsolásának, s így a kontinensen végighúzódó összefüggő nemzetközi víziút létesítésének gondolatát.

4. sz.: TATAI ZOLTÁN *Magyarországbauxitbányászata* c. tanulmányából adatokat kapunk a bauxitelfordulások megismerésének, a termelés alakulásának és területi megoszlásának, a felhozatal és a kivitell alakulásának történetére. — B. P. KATONA *Mihály emlékezele* c. cikke röviden ismerteti a 200 éve született kiváló tudósnak, a magyar természeti földrajz igazi tudományos alapvetőjének munkásságát. A külföldet is megjárta Katona mint a búcsi ref. egyház lelkésze írta meg 1819-ben és 1824-ben megjelent két nagy, a kor nemzetközi tudományosságának színvonalán álló munkáját: jelentőségüket a cikk külön röviden méltatja. — Sz. M. — V. K.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 68. évf. (1964) 4. sz.: KOCZTUR GIZELLA *A magyar szentimentalizmus európai hátteréről* c. tanulmánya vitázik azzal a felfogással, amely szembeállítja a felvilágosodás kora racionalizmusát a szentimentalizmussal. Richardson Pamela, Rousseau Nouvelle Héloïse-a és Goethe Werther-e példáján bemutatja, hogy a racionalizmus és a szentimentalizmus egyazon polgári magatartás két aspektusa. Kifejti, hogy a szentimentális irodalom országoként tükrözi a polgári lázadás sikeresen kifejlődő (Rousseau) vagy korlátozott (Goethe) voltát. Magyarországon a polgári fejlődést hordozó középnemesség helyzetének meg-

felelően a német szentimentalizmus „fontolva lázadás”-ának hatása érvényesült. — MARTINKÓ ANDRÁS „*Magyar*” *vártól, Magyarvárig. Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés* címen Vörösmarty Magyarvár c., először a Koszorú 1828-as évfolyamában megjelent eposz-törödékek keletkezési körülményeit vizsgálja, megállapítva, hogy a vers része volt egy, a magyar őstörténetről szóló, el nem készült eposz előmunkálatának. Vörösmartynak ez az eposz-terve kapcsolatban állt az ebben az időben a magyarság eredetéről folyó történeti vitával. A magyarság finn—ugor eredetéről szóló ekkor már erősen terjedő tudományos feltevés erős ellenérzésre talált a középnemesi közvéleményben, amely az egykori Kelet nagy hódító népeiben: a hunokban, szkítákban, pártusokban szerette volna látni a magyarság őseit. Ehhez a véleményhez jelentős érveket szolgáltatott az az egy, a XVIII. század elején Oroszországba vetődött magyar katonaember, Turkolly Sámuel által útra bocsátott hiedelem, amely szerint a Kaukázus környékén létezik egy várrom — a környékén lakók Madzsar-nak nevezik —, az egykori magyar őshaza székhelyének maradványa. Ezt a hiedelmet több Oroszországban élő német tudós, Th. Bayer, Gustav Caerber is terjesztette. A XIX. század elején a vita tisztázására több magyar utazó is járt a Kaukázusban, akik szintén táplálták a történeti legendát. Vörösmarty, első sorban Horváth István hatására ezt a legendát dolgozta fel versében, mely a szerző szerint azért maradt töredékben, s az eposz sem készült el, melynek a költő részéről szánta, mert a reformkor 1830 utáni progresszív áramlata a múlt nacionalista ízű dicsőítéséről az akkori jelen problémái felé fordította a költő figyelmét. — HERPEI JÁNOS *Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz* címen a debreceni református nagykönyvtárban végzett több, eddig ismeretlen Apáczai-mű nyomára vezető kutatásainak eredményeit ismerteti. Így egy egykor Apáczai birtokában volt latin—arab szótárban talált kézzel írt bejegyzésből arra következtet, hogy Apáczai nyelvgyakorlás céljából zsolnárokat fordított arab nyelvre. Ezeket a fordításokat lapangó Apáczai-műnek tekinti. Apáczainak tulajdonítja egy 1665-ben Váradon nyomtatott, ismeretlen szerzőjű magyarnyelvű teológiai könyv szerzőségét is, mivel Apáczainak Brandmyllerus holland teológus egy könyvének egykor Apáczai birtokában volt példányában található bizonyos bejegyzései a Várad-i könyv egyes szövegrészeivel egyeznek. Végül Apáczait tekinti egy református teológiai fejtegetéseket tartal-

mazó kéziratot szerzőjének is, mivel a benne kifejtett gondolatok puritán szemléletet tükröznek, s címe csaknem egyezik a fentebb említett művel. — **BÁN IMRE** Herepei fenti közleményéhez hozzászólva kisebb korrekciók mellett kifejti, hogy az arab szoltárfordításokat nem szabad önálló műveknek tekinteni, de a másik két könyvre vonatkozó hipotéziseket helytállóknak itéli. Sőt megemlíti még egy, ugyancsak a debreceni református nagykönyvtárban található könyvet, amely szintén tartalmaz Apáczai-bejegyzést. **ESZE TAMÁS** Almási Benjámín Rákóczi-kori református prédikátor és költő elszórtan található életrajzi adatait összeállítva közli Almási két II. Rákóczi Ferenchez írt üdvözlő versét. — **JÓZSEF FARKAS Zalka Máté ismeretlen levelei** címen 27 darab, részben a Párttörténeti Intézet Archívumában, részben a Hadtörténelmi Levéltárban található, zömmel személyi vonatkozású leveleket közöl, melyeket Zalka Budapesten élő unokahúgához, F. Laurához (Lőcsei Józsefné) írt 1934—1937 között. A levelek bepillantást engednek az emigránsok életének mindennapjaiba, a hazai magyar irodalomtól való csaknem teljes elszigeteltségükre, s adatokat közölnek arra, hogy Zalka, aki ismerte a Világirodalmi Figyelőt és Gondolatot, hogyan igyekezett — végül és eredménytelenül — kapcsolatot találni ezek szerkesztőisével. — *Sz. M.*

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. 19. évf. (1964) 12. sz.: **KISLÉGI-NAGY DÉNES** *Marx sajtópere* c. cikke Marx 1860-ban a Nationalzeitung „demokrata” német lap szerkesztője, Zabel ellen folytatott sajtóperét ismerteti, melynek hátterében Marx és Karl Vogt ideológiai ellentétei álltak. A porosz bíróság úgy ítélte, hogy Zabel lapja csupán ismertette az emigránsok viszályait, és nem állt fenn részéről sértő szándék, ezért Marx panaszának nem adott helyt. — *Sz. M.*

KÖNYVTÁROS. 11. évf. (1964) 10. sz.: **L. S. Toldy Ferenc könyvtártani alapvetése** címen Toldy tervezett könyvtárának az Atheneum 1843. évi folyamában mutatványképpen megjelent bevezetését ismerteti (a mű maga sohasem készült el): érdekes adalék ez az ébredő hazai modern történeti tudományosság könyvtárakkal szemben megfogalmazódni kezdő kutatói igényeinek történetéhez, — ugyanakkor határozott állásfoglalás a könyvtárban önálló tudomány jellege mellett is. — *V. K.*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. 11. évf. (1964) 11. sz.: **FRISS ISTVÁN** *Varga Jenő (1879—1964)* címen felvázolja az 1964. október 8-án meghalt nagy kommunista közgazdász-tudósnak az MSzDP, a KMP, a KI tagjaként megjárt életútját és tudományos tevékenységét, amelynek eredménye 75 könyv és brosúra, több mint 500 tudományos cikk. Tudományos munkaterülete főként a tőkés és a gyarmati országok gazdasági, politikai fejlődésének vizsgálata volt. Ezen az aktuális kérdéssel foglalkozó területen alkotott maradandót, mint ezt a műveiből készült újabb szovjet és magyar válogatások is bizonyítják. Mint tudóst a tények tisztelete, az elméletnek a tényekkel való szembesítése és alkotó továbbfejlesztése, gondolati eredetiség, a burzsoázia érdekeit képviselő közgazdászok, de ugyanakkor a dogmatikusok elleni harci elszántság jellemezte. Tudományos pontossággal állapította meg az 1929-i világválság beérését, lefolyását, 1934-ben a mélypontra való túljutását, az 1938-i újabb válság kibontakozását, 1946-ban az állami monopolkapitalizmus megerősödésének következményeit. Segített a magyar közgazdászoknak a stabilizációs program végrehajtásában. — *B. B.*

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. 8. évf. (1964) 5. sz.: **PINTÉR ISTVÁN** *A Kállay-kormány hintapolitikájának és a KMP taktikájának kérdéséhez* c. cikke Sipos Jánosnak az ezévi I. számban A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz c. tanulmányának azon állításával száll vitába, mely szerint a KMP-nek a háborúból való kiugrásra készülő Kállay-kormány megdöntésére felhívó taktikai jelszava helytelen volt. A Kállay-féle hintapolitika Pintér megítélése szerint csupán arra volt jó, hogy a közvélemény előtt felnagyítsa a kormánynak a nyugati szövetségesek felé tett bizonytalan és felelős kiugrási kísérletét, és lefekezze az antifasiszta tömegmozgalmat. Kállay politikájának hibájából az országot felkészületlenül, meglepetésszerűen érte a német megszállás; ennek következtében a magyar ellenállási mozgalom is mögötte maradt a nemzetközi és a belső objektív körülmények nyújtotta lehetőségeknek.

6. sz.: **B. J. Molnár Erik** pályafutását és tudományos munkásságát méltatja 70. születésnapja alkalmából.

9. évf. (1965) 1. sz.: **KOROM MIHÁLY** *Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz” című tanulmányához* címmel kapcsolódik be a vitába. A forradalom kérdésének Sipos-féle

konceptióját bírálva megállapítja, hogy ennek nem a külső, hanem a belső körülmények a kritériumai. A szomszéd és más országok forradalmi mozgalmának sajátosságait elemezve Sipos nem fordít kellő figyelmet az ezek kibontakozását lehetővé tevő általános körülményekre, nevezetesen a Szovjetunió győzelmeire. Ez az általános körülmény viszont objektív okoknál fogva kedvezőbben hatott a román, mint a magyar kiugrásra. „Nemzeti sajátosságok” címen Sipos a magyar fejlődés negatívumait gyűjti esokorba, alábecsülve a munkásság politikai tömegmozgalmát, a párt szerepét, és a bár szerény méretű, de mégis el nem hanyagolható magyar ellenállást is. A szerző továbbra is fenntartja azt a Sipos által bírált álláspontját, hogy az objektív változások fejlődése 1944 októberére Magyarországon is olyan stádiumba jutott, amely a forradalmi helyzet kialakulásának kezdetét jelentette. — B. B.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. 80. évf. (1964) 4. sz.: MÁTRAJ LÁSZLÓ a 80 éves Kóhalmi Béla könyvtárosi és munkásszociológiai tevékenységét ismerteti. Előbbiből kiemelve a Könyvtári Szemle szerkesztőjeként 1913-tól a magyar könyvtártudomány megteremtésében végzett úttörő jelentőségű munkáját, s érdemeit a szocialista könyvtárügy megszervezése terén. Munkásszociológiai tevékenységéből kiemeli, hogy 1918. február 20. után a KMP új, illegális Központi Vezetősége a Fővárosi Könyvtárban Kóhalmi Béla szervezői közreműködésével alakult meg. Kiemeli továbbá a bécsi emigrációban általa szerkesztett Panoráma című képes folyóiratot, s annak nagy szerepét a fehérterror leplezésében. — DÜMMERTH DEZSŐ *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományjának alapjai* címen a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése 1561—1635 e., a folyóirat 1963:1. számában megjelent tanulmányát folytatja. Ott tisztázta, hogy a könyvtár 1501-ben jezsuita kollégiumi könyvtárként keletkezett, tehát előbb mint az egyetem. E korból megmaradt könyvanyaga Bibliotheca Antiquissima néven ma külön gyűjteményt képez. Jelen tanulmány a Némethi Jakab által 1632-ben és a Szentiványi Márton által 1640-ben készített katalógusok alapján kimutatja, hogy a könyvtárnak az egyetem alapítása előttről származó anyaga nagyobb mint a Bibliotheca Antiquissima, mivel e katalógusok több, eredeti bejegyzés szerint korábban beszerzett művet későbbi beszerzési dátummal regisztráltak. E könyvek a znióvári és a vágsellyei jezsuita kollégium könyvtárából kerültek az egye-

tem könyvtárába. A tanulmány teljes bibliográfiáját közli ennek a törzsszállománynak, külön-külön csoportosítva ezt a két valamint az egyetem őseként, 1561-ben alapított nagyszombati jezsuita kollégiumból származó könyveket. A könyvtár nem tisztán teológiai jellegű volt, több, a világi oktatás céljaira, az akkori általános műveltség megalapozásához szükséges művet, főleg humanisták munkáit is tartalmazott. — D. SZEMZŐ PIROSKA *Szerzői jogi vita Jókai német kiadása körül* c. tanulmánya elmondja, hogy 1874-ben Philip Reclam német könyvkiadó a sajátjában kifogásolta Otto Janke-nak, Jókai művei az író által egyedül jogosított kiadójának arra irányuló igényét, hogy birtokolja a szerzői jogokat. Reclam érvelése szerint Németország és a Monarchia között nincsen egyezmény a szerzői jogok szabályozására, tehát német kiadó korlátlanul fordíthat magyar műveket. Az ügy s még inkább Kertbeny itt részletesen tárgyalt tevékenysége jól mutatja Jókai népszerűségét a múlt század hetvenes éveiben, s érdekes adalék a magyar irodalom külföldi terjedésének történetéhez is. — SZIJ REZSŐ *Tevan Andor, a bibliofil könyvkiadó* címen Tevan bibliofil könyvsorozatainak irodalomtörténeti jelentőségét méltatja. Tevan ezeket a sorozatokat — melyeknek külföldi példáját a lipseai Insel-Verlag ilyen jellegű kiadványaiadták — tudatosan és szándékolatlanul a Nugat írotáborának támogatása végett indította meg. — HOLL BÉLA *Sámboky János könyvtárának magyar könyveiről* címmel Sámboky Sambucus János, az ismert magyar származású bécsi humanista halála után a bécsi császári könyvtár tulajdonába került könyvtárának tíz darab Magyarországon nyomtatott, többségében magyar nyelvű könyvét ismerteti részletesen. A könyvek főleg Heltai Gáspár nyomdájának termékei. Vallási vonatkozású művek mellett megtalálható Tinódi Chronica-ja — ezt szerző feltételezése szerint Sámboky forrásként használta történeti munkáihoz — és Werbőczy Tripartitumának első, Veres Balázstól származó — magyar fordítása. — KOZOCSA SÁNDOR *A magyar kritikai edíciók kiadástörténetéhez* című bibliográfiái áttekintése — hangsúlyozva a kritikai kiadásoknak mint az irodalomtörténeti kutatás nélkülözhetetlen forrásainak jelentőségét — Magyarországon kritikai kiadás gondolatának első jelentkezéseként Janus Pannoniusnak Horatius és Ovidius műveinek szövegű kiadására vonatkozó tervében és Rimay János tervezett Balassai kiadásában látja. Első valódi kritikai kiadásnak Faludi Ferenc verseinek Batsányi János által 1824-ben történt kiadását tekinti. Kritikai

értékükért méltatja Toldy Ferenc Berzsenyi kiadásait és a Gyulai Pál által kiadott Vörösmarty Minden munkái-t. Az első tervszerű kritikai kiadás az Akadémia gondozásában kiadott, Szilády Áron szerkesztette Régi magyar költők tára. —

MAGYAR NYELVŐR. 88. évf. (1964) 4. sz.: A Vadrózsák megjelenésének 100. évfordulója alkalmából SZABÓ T. ATILA *Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjárás-kuliató Kriza János c. tanulmánya megá-lapítja, hogy a közvéleményt a Vadrózsák megjelenése alkalmából elsősorban a folklorisztikai és költői értékek nyűgözték le, s ezek mögött nem vették észre a Vadrózsák székegy nyelvjárástani értékeit. A gyűjtemény nyelvjárástani lehetőségei a gyűjtő Kriza előtt is csak fokozatosan világosodtak meg és teljesedtek ki. A fonétikailag pontosan rögzített szövegen túl külön nyelvjárástani értéknek számít a gyűjtemény IV., népsajátóságok c. része, a tájszavakat tartalmazó VI. rész, valamint a kötethez utólag függeléként csatolt székegy nyelvjárástani tanulmány, amely első a maga nemében. Ezeknek tanulmányozása ma is sok újszerű tanulsággal jár. — B. B.*

MAGYAR TUDOMÁNY. U. f. 9. köt. 10. sz.: VEKERDI LÁSZLÓ *Jegyzetek Galilei metafizikájához* címmel történetileg vizsgálja, hogyan jutott el Galilei a szabadesés törvényének felismeréséhez.

11. sz.: BALOGH SÁNDOR *A népi demokratikus forradalom néhány kérdéséről* c. cikkében néhány, véleménye szerint tipikusan hibás nézetet bírál. Ennek során vitatkozik a népi demokratikus forradalmat minden további nélkül szocialista forradalomnak tekintő felfogással és azzal a — szerinte Magyarországon Szabó Bálint, Forradalmunk sajátosságai 1944—1948 c. művében kifejtett — állásponttal, amely élesen kettéválasztja a forradalom demokratikus és szocialista szakaszát. A szerző szerint a népi demokratikus forradalom egységes folyamatának két szakaszáról van szó. Az első szakasz zömmel demokratikus, a második főleg már szocialista feladatokat hajtott végre. A tanulmány további részében vitába száll Sipos János *A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz* c. tanulmányával (Magyar Filozófiai Szemle 1964. 1. sz.), amely szerint Magyarországon a forradalmi helyzet csak a felszabadulás után alakult ki. A szerző utal a nép elégedetlenségének és ellenállásának megnyilvánulásaira a fasiszta rezsimmel szemben 1944 folyamán, s utal arra, hogy a felszabadulás után létrejövő új

államhatalom szervei, a nemzeti bizottságok és az Ideiglenes Nemzetgyűlés, egy már meglevő — tehát még a felszabadító harcok idején létrejött — forradalmi tömegbázisra támaszkodtak, amely főleg az ország keleti részén volt erős. Végül vitatja Szabó Bálint azon állítását, hogy a szocialista forradalomba való átnövés már 1945 nyarán megindult. Véleménye szerint ez a felfogás nem számol a forradalom szubjektív tényezőivel, s a fejlődést csak mint ezektől elvonatkoztatott „objektív társadalmi folyamatot” szemléli. Ellenkező esetben figyelembe venné, hogy 1945 nyarán mint ezt az 1945-ös választás eredménye mutatta, a dolgozó osztályok jelentős része még nem támogatta a KMP-t.

12. sz.: MUCSI FERENC *A magyar történet-tudomány néhány időszerű kérdéséhez* címen azzal a bírálattal vitatkozik, amely a szerzőt Balogh Sándornak és Simon Péternek a folyóirat 1964: 8—9. számában megjelent cikkében érte. Ennek során vitatja azt a megállapítást, mintha a „Magyarországi munkásmozgalom az 1905—1906. évi politikai válság időszakában” című disszertációjában idealizálta volna az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi szerepét. Ott kifejtett véleményét, mely lehetségesnek tartja az érintett években a Monarchia demokratikus átalakítását, nem tekinti a Monarchia idealizálásának. Nem fogadhatja el azt a feltételezést sem, hogy a Monarchia demokratikus átalakítását csupán az általános választójog kiterjesztésében látta volna. Demokratizáláson az általános demokratikus jogokat, a dinasztia katonai-feudális előjogainak minimálisra csökkentését, a földkérdés megoldását, azaz a nagybirtok hatalmának megtörését és a Monarchia népeinek szabad fejlődését érti. Ezt szem előtt tartva — bírálójával ellentétben — nem tekinti a Monarchia demokratikus erői fő feladatának a Monarchia önálló államokra való felbontását. Hangoztatja, hogy nem igazolta a MSZDP-nek a Fejérváry-kormányval való választási paktumát, csupán utalt arra a lehetőségre, hogy az MSZDP — melynek az adott helyzetben amúgy sem volt más módja politikai aktivitás kifejtésére — ezen a módon kihasználhatta volna (a dinasztia céljaitól való éles elhatárolódás mellett) az uralkodó osztály belső ellentéteit. — M. KONDOR VIKTÓRIA *Id. Szinnyei József hagyatéka az Akadémia Könyvtára kéziratárában* címen Szinnyei hatalmas hagyatékát ismerteti elsősorban bibliográfusi és biográfusi munkássága során létrejött, 3.300 személyre kiterjedő, a dualizmus korára roppant jellemző levelezését és száraz, de pontos naplóját. A közölt — újságírókkal, tudósok-

kal váltott — levelek a kor sajtóviszonyaira és kultúrtörténetére adnak adalékokat. Kossuthal való 1888. évi levélváltásában Kossuth budai fogsága alatt anyjához írott s Wesselényi által lemásolt leveleire kér közlési engedélyt, amit azonban Kossuth megtagad, Szinnyeitől a levelek megsemmisítését vagy csak halála utáni publikációját kérve. — Sz. M.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI. XIV. köt. (1964) 1—2. sz.: MÁTRAI LÁSZLÓ *Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistoriában* című akadémiai székfoglalója bevezetésképpen elemezve azokat az elméleti komplikációkat, melyek a marxista történetírásban a kultúrhistoria feltűnő elmaradását indokolhatják, rámutat arra is, hogy a művészi forma nagy immánens jelentősége és az, hogy a hamis tükrözés szabályai a művészetben mások, bonyolultabbak, mint a társadalmi tudat egyéb formáinál, lehetetlenné teszi alap és felépítmény kapcsolatának olyan tartalmi megegyezését, mely a jogi, erkölcsi vagy vallási rendszerek esetén fennáll. Fejlődés, hanyatlás tényleges társadalmi összefüggéseinek és lényegi mibenlétének megismerhetését e területen ezért csakis konkrét kultúrhistoriái kutatások szilárd alapján lehet elérni. Erre konkrét példaként a haladás kulturális mibenlétének megfigyelésére a németalföldi XVII. századi kulturális forradalmat, a hanyatlására az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának kulturális vetületét választja ki. Előbbinél hangsúlyozza a képzőművészet roppant fejlettségét, szemben az irodalom teljes jelentéktelenségével, ennek okaként arra mutatva rá, hogy németalföldi polgári forradalom, mely a festészet számára egy új világ átérését és vizuális megragadását tette lehetővé, az irodalomban akkor még nem volt sajátosan irodalmi szinten megfogalmazható (amiből azt az általános következtetést is levonja, hogy az irodalom kései művészi ágazat, mely a kor nagy mondani-valóit csak megkésve tudja megszólaltatni). A Monarchia hanyatlásában (alaposan feltételezve a Monarchia egy olyan sajátos kultúrájának meglétét, mely semmiképpen nem azonos az egyes népek nemzeti kultúrájának összességével) rámutat e kultúrának bizonyos elméleti tudományokban (fizika, közgazdaságtan, filozófia, pszichológia) elért kétségtelen eredményeire, és irodalmának sajátos színeire: kifinomult artisztikumára, a valósághoz való specifikusan irreális vonatkozásaira és bizonyos sznobizmussal kissé túlhangsú-

lyozott katolicizmusára: együttesen a németalföldi állapotok ellentétéként a kifejezési eszközök fejlettsége mellett a kifejezhető távlat teljes hiányát eláruló jelekre. E szempontból az elidegenedés folyamatának éppen Kalkában való tetézése (az ember elidegenedése önmagától is) különösen jellemző. A székfoglaló lezárásaként szerző hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a művész külső és belső vízióinak pszichológiai, szociológiai, esztétikai vagyis konkrétan létrejövő történetileg hiteles folyamata megismerhető legyen. Így lesz feltárható végül a maga teljességében az elidegenedés tényleges problematikája is, mely nem más, mint részletes feldolgozása a történeti materializmus azon alapigazságának, hogy az osztálytársadalomban uralkodó viszonyok lényegüket tekintve mindig tulajdonviszonyok. — Az Osztály Szalay László halálának centennáriuma alkalmából rendezett emlékülésének bevezetésében MÁTRAI LÁSZLÓ rámutat a reformkori centralisták 49 utáni pesszimizmusának, csüggedésének gyökereire: az objektív történelmi helyzet helyes megérzésére. Mert a centralistáktól elvben vezettek volna utak a polgári radikálisok, sőt innen azután a marxizmus felé is, de ezek a logikailag meglevő utak a centralisták által történetileg nem voltak járhatók: így a polgári radikálisok eszmei elődeiket tisztelhették a centralistákban, anélkül, hogy azok a radikálisokban utódaikat láthatták volna. Ezek után Szalay látszólagos igénytelensége ellenére is korára, sőt részben napjainkra is nagyhatású életműve kutatásának fontosságát hangsúlyozta egy marxista szempontból is igényes monográfia elkészítése szempontjából. — Az emlékülés előadásai közül NIZSALOVSZKY ENDRE *Szalay László kodifikációs külföldi kapcsolatai és a sioni epizód* c. előadását az Állam- és jogtudomány 1964. évi 2. sz. teljes terjedelmében közölte (ismertetését ld. ott). — PÁMLÉNYI ERVIN *Szalay László Magyarországi története* c. munkáját méltató előadását a Századok 1964. évi 5—6. számában közöltük. — V. K.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESETŐ. XIII. évf. (1964) 3. sz.; LEVÁRDY FERENC a *Biblioteca Vaticana*, a *Morgan Library* és az *Ermitage magyar Anjou legendáriuma* címen az e három könyvtár között lapokra széttagoltan és részben más kódexek lapjaival összekötte őrzött képes legendárium tartalmát és sorrendjét rekonstruálja, gazdag és történetileg is érdekes illusztrációkkal. Megállapítja, hogy a legendárium 1333 körül készült Bolognában, a Nápolyban megölt Endre herceg részére s onnan került

Magyarországra, ahol — főleg ornamentikájával — jelentős szerepet játszhatott a Képes Krónika miniaturáinak kifejlődésében. Történeti szempontból különösen érdekes az, hogy a legendárium sajátosan magyar tematikájú részeinek (Szent László legenda) illusztrálásában szerző kimutatja a korabeli magyar falképbábrázolások hatását, illetve ezeknek a legendáriummal valamely közös forrását. — MOSZER MIKLÓS *Tanulmányok a Keresztény Múzeumban I.* című tanulmánya a múzeumot létrehozó gyűjtést ismerteti: a mecénás hajlamú Símor primás csak részben szerencsés kezű, sokban dilettáns, a XIX. század hanyatló ízlését tükröző vásárlásaiból összejött alapgyűjteményhez (1870 — 1880-as évek) járul 1872-től kezdve a már valóban szakszerűen és határozott tudományos szempontokból (elsősorban a régi magyar művészet szempontjából) gyűjtött Ipolyi Arnold-féle gyűjtemény. A két világháború között a gyűjtés kiesik a primások érdeklődési köréből, csak Leopold Antal nagy szakértelme gyarapítja tovább egyes értékes darabokkal. A múzeum azonban soha nem vált a magyar katolikus egyház közös ügyévé s mindvégig megmaradt egyéni érdekű, s csak egyházmegyei érdekű elszigetelt gyűjteménynek. Csak 1954: az állami kezelésbevétele óta tölti be azt a funkciót, amit mint az ország harmadik legnagyobb műgyűjteményének országosan be kell töltenie. — ENTZ GÉZA Kelemen Lajosról, a jeles történésről, az Erdélyi Múzeum volt igazgatójáról, „talán az utolsó nagy magyar polihisztor”-ról közöl munkásságát behatóan ismertető és méltató nekrológot.

4. sz.: IVÁNFYFÉ BALOGH SÁRA *Rippl-Rónai József iparművészeti elvei és iparművészeti tevékenysége kiadatlan levelei nyomán* című tanulmánya (I. része a folyóirat 1963. 2—3. számában, ahol nagyobb iparművészeti alkotásaihoz fűződő leveleinek közlésével illusztrálja a művész iparművészeti elveit) bemutatja, hogy Rippl-Rónai művészi pályája egész során milyen erős iparművészeti szemlélettel rendelkezett. Az itt közölt dokumentumok, melyek főként elvesztett iparművészeti alkotásainak keletkezésével kapcsolatosak, nemcsak a művész életéhez, hanem a kor ízléséhez, a megrendelő nagypolgárság között teret hódító szecesszió hazai pályafutásához is igen jó források. — KATONA IMRE *Munkácsy Sztrájk-jának La Malou-i vázlata* címen a korábbi kutatások alapján megállapíthatólag Balázs-Szigligeti Sztrájk című színdarabjának egy jelenetét ábrázoló híres képről állapítja meg, hogy ez 1895 elején La Malouban készült el igen rövid idő alatt, s egy vázlata az alföldi ínség miatt kitört nagyszabású földmunkásmozgalmak „lesze-

relésére” rendezett operaházi vásárra kiadott „Vigasz” című emlékalbumban jelent meg. — A folyóirat Vita rovatában egészében közli RADOCSAY DÉNES *A középkori Magyarország faszobrai* című doktori értekezése vitájának (1964. márc. 27.) teljes anyagát. A szám végén az 1963. évi magyar művészettörténeti szakirodalom szakszerűen rendezett bibliográfiája olvasható. — V. K.

NÉPRAJZI KÖZLEMÉNYEK. VIII. évf. (1963) 2—4. sz.: (A kötet 1964-ben jelent meg, megelőzve az 1. számot): IRJ. KODOLÁNYI JÁNOS *Segítségvel végzett munkák két ormánsági községben* c. cikke Besecén és Nagycsányon a közös munkának az 1880—1890-es évektől kezdve megfigyelhető, részben ma is élő előfordulásait vizsgálja: érdekes dokumentumai ezek a paraszti közösségi szolidaritás alakulásának. — DANKÓ IMRE: *Lápolás a Gyepesen* című tanulmánya a Kőtegyán melletti Gyepes vizen egészen az 1880-as évekig folytatott, lápolásnak nevezett nagyszabású fausztatási tutajozási tevékenységet ismerteti, melynek során látnak nevezett tutajokon a Fekete Körösön és a Gyepes vizen szállították kelet felől a fát. A tanulmány egy hajdan kiterjedt paraszti foglalkozás technikájához és a belőle élők életmódjához ad jó adatokat. — KATONA IMRE *Szessz-fogyasztás—kocsmezés—mulatozás kubikmunkán* c. cikke elsősorban öreg kubikusok visszaemlékezései, másrészt korabeli sajtóanyag alapján vizsgálja tárgyát: igen színes és jellemző — társadalmi vonatkozásaiban is kellően megalapozott — képet rajzolva e réteg a századforduló körüli és az utáni életmódjának egyik fontos eleméről, a történész számára is jól felhasználhatóan érzékeltetve ezáltal egy meghatározott társadalmi helyzet és ráépülő életmód kölcsönös kapcsolatait. — A történeti adatok rovatban TAKÁCS LAJOS a Széchenyicsalád levéltárából a Zala megyei Pölöske környékéről származó, 1742—1802 közötti írtásszerződések tesz közzé, kiemelve néprajzi jelentőségüket a munkafolyamatok, a tulajdonviszonyok, a szolgáltatások és az adózás sokféle módjának megismerése szempontjából. — SCHRAMM FERENC egy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában talált, 1719-ből származó gazdasági kalendáriumot (Calendarium oeconomicum perpetuum) tesz közzé, mely alaposabb tanulmányozás után az 1662. évi Lippay-féle hasonló című kertészeti munka részleges átdolgozásának bizonyult. A közölt szöveg értékes forrás a korgazdálkodásához, részben agrártechnikájához, gazdálkodási és időjárési hiedelmeihez. — V. K.

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 14 évf. (1964) 10. sz.: **BAJKÓ MÁTYÁS** *Kerekes Ferenc pedagógiai levele a „tanítók neveléséről”* címen a magyarországi rendszeres tanítóképzés előtörténetének egy dokumentumát közölve és kommentálva kifejti, hogy hazánkban 1798-ig a tanítói állás elnyerése semmiféle képzettséghez nem volt kötve és nem is folyt semminemű képzés tanítók részére. A XVIII. század utolsó éveiben indul meg bizonyos ilyen jellegű oktatás az egyházi kollégiumokban; elsősorban a neves református intézetekben. A debreceni kollégiumban 1798-tól folyik bizonyos didaktikai és neveléstani oktatás. Kerekes Ferenc, a XIX. század elején működő debreceni professzor az első, aki felismeri a rendszeres tanítóképzés szükségét, s pedagógiai nézeteit Szoboszlai Papp István debreceni superintendenshez írt ún. pedagógiai leveleiben fejt ki. Az itt publikált levél ezek egyike, mely 1817-ben a rendszeres tanítóképzés szükségességével foglalkozik.

11. sz. **BIHARI MÓR** *Zigány Zoltán, a radikális tanítómozgalom vezetője* c. tanulmányában Zigány Zoltánról (1864—1921) a századfordulót követő évtized baloldali tanítómozgalmának Czabán Samu és Somogyi Béla mellett egyik vezetőjéről emlékezik. Eltérően előbbiektől, Zigány nem szociáldemokrata volt, hanem a polgári radikális mozgalom élvonalbeli harcosa, aki tevékenyen résztvett a mozgalom életében, sokoldalú politikai, propaganda, kulturális tevékenységében. Alapító tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak és tagja a Huszadik Század szerkesztőbizottságának. Mint a baloldali tanítómozgalom harcosa, szerkesztője volt a baloldali tanítók lapjának, az 1906—1914 megszakítással működött Uj Korszaknak. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején az Oktatási Minisztérium által kiadott Néptanítók Lapja szerkesztője volt. Ezt a munkát a Tanácsköztársaság idején is folytatta. Ezért az ellenforradalom idején felfüggesztették pedagógusi állásából.

12. sz.: **SÜLE SÁNDOR** *Egy jakobinus pedagógus Pruzsinszky József* címen életrajzi vázlatot ad a jakobinus mozgalomba jurátusként bekeveredett s 3 évi börtönre ítélt Pruzsinszkynek, később kiszabadulása után egymásután több főúri uradalom (köztük Festetich Györgynek is) alkalmazottjának, végül Eötvös József nagyhatású nevelőjének életéről.— **LENGYEL ALFRÉD** *A köznevelés haladó szellemű támogatása Győr megyében (1831)* címen Győr vármegye Résztes Választmányának 1831 januárjában az 1790—91-es országgyűlés által kiküldött bizottság nevelésügyről kidolgozott törvényjavaslata feletti vitáját és több

részletkérdésben tett kiegészítéseit ismerteti. — *Sz. M.*

STATISZTIKAI SZEMLE. 42. évf. (1964) 10. sz.: **HORVÁTH TIBOR** az 1964. június 11—12-én Szombathelyen tartott II. statisztika-történeti vándorgyűlésről számol be. Az itt elhangzott hét értekezés ebben és a következő 11. számban meg is jelent. — **KIS ALBERT** *A magyar állattenyésztési statisztika története* című előadása az 1850—51-től kezdődőleg napjainkig tartott állatszámmlálások történetét adja, külön hangsúlyozva az egyes konkrét, az időben fejlődve egyre gazdagodó tematikájú összeírások egyre kiterjedtebb adat-szolgáltatását s ennek forrásértékét; — előadása igen használható segédanyag az összeírásokat használni kívánó történész számára. — **PERJÉS GÉZA** előadása a helytörténet statisztikatörténeti forrásairól szólva (s hangoztatva a két kutatási terület szoros összefüggését a statisztikai jellegű források használata által) a XVII. és XVIII. századi statisztikai munkák készítőinek nehézségeit mutatja be, példaként hozva fel Rákóczi 1707. évi adóügyi összeírásának nehézségeit. Ezek felderítése révén a statisztikatörténet hasznos segítséget nyújthat a helytörténetíróknak. — **GYULAI FERENC** a hazai polgári statisztikai szolgálat első kiadványait ismerteti: Keleti Károly koncepcióját a statisztikai adatok publikálásáról s az ennek jegyében született első munkáit, majd az 1883—96 közt megjelent Közgazdasági és Statisztikai Évkönyvet s e publikációk erényeit és hibáit. — **HENZ ERVIN** Ertsei Dánielről, az MTA első statisztikus tagjáról emlékeztet meg „Statistica” c. műve megjelenésének 150 éves fordulójára alakmából. Az önmagában nem túl figyelemreméltó, anyagában Schwartner nyomán induló munka jelentőségét egyrészt magyarnyelvűsége, másrészt egyes haladó s csak a reformkorban visszatérő gazdasági nézetei adják meg. — **KENESSEY ZOLTÁN** *Az osztrák hivatalos statisztika történetéből* c. tanulmánya kritikailag is használható áttekintést ad a XIX. század első felének osztrák statisztikai fejlődéséről és a megjelent főbb művekről. — **DÁNYI DEZSŐ** az 1930—39-ben működött Országos Statisztikai Tanács munkáját ismertette; a Tanácsot az országban folyó mindennemű hivatalos statisztikai tevékenység összehangolására hozták létre. A ténylegesen szakbizottságokban dolgozó bizottság munkáját szerző pozitívan értékeli: nem egy kérdésben — főleg a szociális problémák feltárásánál, vagy az ár- és agrárstatisztika értékelésének kérdésében — felfogása haladóbb volt a KSH-énál, — ha a nagytöke

érdekeit munkájával veszélyeztetni látszó lépésektől tartózkodott is.

11. sz.: KOVÁCS TIBOR *Az 1804—1830. évi conscriptiókról* c. alatt a mondott évkörben kizárólag a nem nemes népességről felvett összeírások statisztikai értékét ismer-teti és elemzi. Összehasonlítva ezeket a II. József-kori népszámlálással, belőlük a nemesség kimaradását feltétlen hiányosság-nak látja: hátrányosnak látja azt is, hogy az összeírás a női népességet továbbra is erősen elhanyagolja, s még a családi álla-potukat sem veszi figyelembe. Ugyanakor ezek az összeírások megismerhetővé tették a férfi népesség korábban nem is-mert, összevont korcsoportok szerinti meg-oszlását. Emellett olyan társadalmi gaz-dasági csoportokat alkalmaztak, melyek a korábbiaknál világosabban és jobban tükrözik a kor társadalmi, gazdasági fo-lyamatait. — V. K.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE. 8. évf. (1964) 6. sz.: KAMODY MIKLÓS *Adatok Észak-Magyar-ország hírközlésének történetéhez* címmel tovább folytatja az előző számban meg-kezdett tanulmányát. Ezúttal az észak-magyarországi postahálózat XVIII—XIX. századi történetét ismerteti eredeti forrá-sok alapján, facsimilékkel. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a bécsi udvar újjászervezi a magyarországi postajáratokat. Ekkor állítják forgalomba a gyors-kocsi-delizánszot a személy- és csomag-szállítás megkönnyítésére. Menetrendszerű postakocsijárat hazánkban 1752. szeptem-ber 18-tól közlekedik, de csak a fővonalakon. Ebből Miskolc egyelőre kimaradt. Miskolcot csupán a század végén, 1790. szeptember 1-től kapcsolják be az országos közlekedés- és hírszolgálatba. A tanulmány a továbbiakban adatszerűen ismerteti a postaszervezet felépítését, működését és technikáját hazánkban a XIX. század első felében. A posta 1848-ban ismét magyarrá lett, de a szabadságharc bukása után tovább folytatódott a németesítési törek-vés. A tanulmány befejező része egy borsodi postaállomás, Tállya működését ismerteti a XIX. század elején. — B. B.

FEJÉR MEGYEI SZEMLE. 1964. 1. sz.: REHÁK FERENC *Feljegyzések Velinszky László életéről* címen a Tanácsköztársaság Fejér megyei Direktórium a sajtót és közoktatásügyet irányító kiváló tagjának, majd mártírjának életéről közöl részleteket. A fiatal székesfehérvári tanító 1915-ben kapcsolódik be a helyi radikális értel-

miségi mozgalomba, annak bomlása után 1916-ban az SzDP tagja lesz s mint ilyen a Jövő Nője c. lap szerkesztője. 1918-ban, mivel a májusi fehérvári tanítógyűlésen már a felekezeti iskolák államosítását követelte, elbocsátják állásából. Ezután az SzDP helyi titkára lesz, a Tanácsköztársaság idején a Direktórium tagja. Az ellenforradalom első heteiben a román burzsoá csapatok megszállta Székesfehérvárról fehér tisztek elrabolják, Siófokra hurcolják, elvei nyílt megtagadására akarják bírni, s mikor ezt nem vállalja, kivégzik. A tanulmány Velinszky egy hajdani harcos-társának emlékezéseiből részleteket mutat be: egy fehérvári szociáldemokrata mun-kásgyűlés lefolyását a párt itteni megalakulásának idejéből; Velinszky összecsapá-sát a helyi reakciókkal; Velinszky elhurcolását és kivégzését. — LENCSÉS FERENC *Martonvásár a Tanácsköztársaság idején* címen időrendbe sorolt, bár nem mindig összefüggő, elsősorban levéltári adatokat közöl. Közülük jelentősebbek a megyei törvényhatósági bizottság 1919 februári reakciós határozata elleni helyi tiltakozá-sokra és (már a Tanácsköztársaság alatt) a helyi Dreher-uradalom szocializálására, valamint a község közellátási viszonyaira vonatkozó adatok. — SZILVÁGYI IRÉN *A századeleji nagy sztrájkok és következményei Fejér megyében* címen egyes vonatkozó adatokat közöl: jelentősebbek a fehérvári Fellmayer-féle kékfestő és kartonnyomó gyár napszámómainak 1906. évi berköve-telő sztrájkjára és az 1906—7. évi mező-gazdasági munkásmozgalmakra vonatkozó (máshonnan azonban már ismert) ada-tok. — FARKAS GÁBOR *Földosztás Sár-szentmiklós-Rétszilas pusztán 1945—46* címen a földosztás történetét mondja el, benne a két község között a felosztható területek miatt kialakult ellentéteknek (942 holdat osztottak ki 117 igénylő között), majd a Jurcsek-uradalom megmaradt fel-szerelésével alakított géphasználati szövet-kezet létrejöttének, és később (1946-ban) a már lezajlott földosztás körül támadt sérelmek miatt a falun belül kiélesedett ellentéteknek részletes leírásával. — V. K.

JÁSZKUNSAĞ. 10. évf. (1964) 1—2. sz.: SZILVÁGYI MIKLÓS *A Tisza halászatának néprajzi kutatása* c. tanulmánya előljáróban megállapítja, hogy a tiszai halászat viz-szégletében szükséges egységes szempont-nak az üzemmódot tekintni, mivel a halá-szati eszközök használatát az üzemmóda határozta meg. A feudalizmusban az allodiális birtokon folyó, nagyüzemi szerve-zésű halászatot erre specializált, úrbéri

kötelmekről ment uradalmi halászok végezték. Az úrbéres halászatot a jobbágy községek bérelték, vagy úrbéres jogként bírták. Mindkét esetben a halászat a halászbokor szervezetében történt. De folyt egyéni halászat is, mocsaras vidékeken úrbéri kötöttségek nélkül, nem teljes foglalkozásként, inkább jövedelem-kiegészítésként. Itt szolgáltatást általában csak a csikászat után kellett fizetni. A kapitalista korban a jobbágyfelszabadítás és az utána kialakult jogi helyzet a halászat jogát továbbra is a parti birtokos (földbirtokosok és a községek) kezébe hagyta, kik ezt általában tőkés bérlők kezébe adták. Így halásztak ekkor nagyüzemi formában halász alkalmazottakkal, — de túlsúlyban a halász kisbérlők voltak egy-két ember által kezelhető szerszámokkal. A tanulmány részletesen ismerteti az egyes üzemműveletek által elsősorban használt halászszerszámokat és halászati módszereket is. LÜKŐ GÁBOR egy, a foktói cigányok ajkán fennmaradt bányász munkadal szövegét közli, CSALOG ZSOLT pedig a szolnoki Állami Múzeum állandó kiállítását (Szolnok megye története a legrégebb időktől napjainkig) ismerteti.

3. sz.: SZABÓ LÁSZLÓ *Adatok az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt történetéhez (A szentesi és mezőtúri program) c. tanulmánya (első részei az évfolyam 1—2. számaiban) arra tesz, kísérletet, hogy a Mezőfi Vilmos vezette Újjászervezett Szociáldemokrata Párt történetét új megvilágításba helyezze és bizonyos mértékig „rehabilitálja” Mezőfi mozgalmanak korai időszakát, melyet — szerinte — a marxista történeti irodalom a párt 1906 utáni szerepétől, a polgári történetírás és a Várkonyi-féle mozgalom Mezőfíre vonatkozó felfogásának hatására túl szigorúan ítélt meg. Holott a Mezőfi-mozgalom kiszakadása a MSzDP-ből szükségszerű következménye volt annak, hogy a pártba bekerült agrárszocialista, agrárproletár és kis- sőt középparaszt tömegek, kiknek képviselői Várkonyi és Mezőfi voltak, követeléseiknek egy része, főleg a földosztás követelése szembenállt a MSzDP ideológiai alapelveivel. A kiléptettek mozgalmainak megítélésére a szerző szerint legjobb alapot ad a Várkonyi-féle párt 1897-es, az MSzDP 1900-as és a Mezőfi vezette mozgalom 1902-es, a mezőtúri kongresszuson elfogadott programjának összehasonlítása. Ebből szerző arra az eredményre jut, hogy Mezőfi feladta a szociáldemokrata párt internacionalizmusát, bár programja nem tekinthető nacionalistának sem, mert belőle a nemzetiségek elnyomásának gondolata hiányzik. Annak, hogy Mezőfi mozgalma szerinte lemondott a szocialista végcélról, nem*

tulajdonít nagy jelentőséget, mivel úgy látja, hogy ezt maga az MSzDP is csak formálisan hirdette. Mezőfi programja az MSzDP-től így nem az általános szocialista alapelvek kérdésében tért el, hanem abban, hogy a kisbirtokosok követeléseit tükrözte. A parasztságra támaszkodó két párt jellegét vizsgálva szerző kifejti, hogy Várkonyi programja elsősorban a bérleti rendszer demokratizálására törekedvén, elsősorban a szerző szerint gazdaságilag eleve életképtelen kisbirtokos réteg érdekeit szolgálta. Mezőfi programjának központi gondolata az 1000 holdon felüli birtokok likvidálásával egy „életképes” kulákbirtokos réteg kialakítását akarta vele elérni. A kapitalista rendszer adott keretei között szerző szerint ez a terv sem volt reális, és oda vezetett, hogy későbbi tevékenysége során Mezőfi a gazdag parasztság képviselőjévé vált. A tanulmány második része a mozgalom 1902-es mezőtúri kongresszusának lefolyását tárgyalja, a város rendőrkapitányának a Szolnoki Állami Levéltárban található jelentése alapján. A kongresszus nem foglalkozott általános elvi-politikai kérdésekkel, hanem kizárólag a parasztság gyakorlati-gazdasági problémáival.

4. sz.: Cs. Pócs ÉVA *Néphitkutatás Zagyvarétkason* c. cikke a szerző kutatómunkája során szerzett elvi jelentőségű tapasztalatait foglalja össze. A község református vidékre beékelődött katolikus sziget; ez a sajátosság nagymértékben konzerválta a népies hiedelmeket; egy, a tudományos-racionális gondolkozást megelőző irracionális világkép maradványait. A szerző kutatásai során a néphit elhalása fokozatainak megismeréséhez nyert adatokat. — CSANÁD VILMOS *Vándorszíntészek és színtársítás Szolnok megyében* címen 1818-tól az 1910-es évekig áttekinti az összes vándor-színtárlati felépést Szolnokon és Szolnok megye községeiben. — Sz. M.

SOPRONI SZEMLE. XVIII. évf. (1964) 4. sz.: EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET *A soproni írásbeliség XVI. századi normája* c. cikke Házi Jenő 200 ekkori magyar levelet tartalmazó kiadványának alapján vizsgálja Sopron megye XVI. századi nyelvjárásának jellemző vonásait, illetve ennek valamely irodalmi vagy írott norma felé való törekvését. A leveleket három csoportba osztva (tájnyelvet használók, „színtelenek” s tudatosan egy másik nyelvjárás sajátosságait átvevők) megállapítja, hogy az utóbbiak tudatosan a baranyai tájnyelvet használják, amit onnan ekkor már elmenekült és Sopronba került, személy szerint is ismert papok és tanítók hatásával magyaráz. Ugyane normát látja eluralkodni a Sopron megyei születésű

Vattay Ferenc irodalmi munkásságában, míg köznapi nyelve továbbra is a soproni tájnyelv maradt. Az így kialakuló regionális nyelvi eszmény korai előfutárja a későbbi egységes nemzeti nyelvnek. — FRIED ISTVÁN *Döbrentei Gábor és Wesselényi Miklós soproni kapcsolatai* c. tanulmánya Döbrenteinek (hajdani soproni diáknak, s később az ifjú Wesselényi nevelőjének) soproni kapcsolataihoz közöl adalékokat: közülük jelentősebbek a Wesselényi 1821. évi soproni utazására s Döbrentei 1839. évi soproni levéltári kutatásaira vonatkozó adatok. A közlemény egészében jól érzékelteti a város és magyar értelmisége szerepét a kor nemzeti kultúrájában. — KELENYI FERENC *Sopron kereskedelme és ipara a kiegyezés éneiben* c. közleménye a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1867-ről szóló jelentésének kivonatos ismertetése: jó kép a város korabeli gazdasági helyzetéről. — A Helytörténeti Adattárban GARAI LENKE A „vérvörös csütörtök” eseményeinek soproni hatására közöl adalékokat: az SzDP négy nappal később 4000 főnyi résztvevővel tartott tiltakozó gyűlést, mely azonban megelégedett a választójogi követelések hangoztatásával. Ennek háttéréként röviden felsorolja a Sopronban 1911 és 1912-ben tartott SzDP gyűléseket: egyikükről egy ott terjesztett háborúellenes röplap érdekes szövegét is közölve. — MOLLAY KÁROLY *Sopron ismerkedése a huszitizmussal* címen a soproni tanács egy 1427 júniusában kelt, a pozsonyi tanácshoz intézett (az ottani levéltárban megmaradt) levelét közli: a levél, mely egy huszita kapcsolatokkal vádolt, s emiatt Pozsonyban behörtöngzött soproni polgár érdekében fródott, jól mutatja a soproniak élénk figyelmét a huszitizmus iránt, amit egyrészt a városban belül már kiélesedett társadalmi ellentétek indokoltak, másrészt az, hogy egy, a konstanzi zsinaton jelenlevő soproni köznemes rendszeres tájékoztató-számból a város már kezdettől fogva képet kapott a huszitizmus forradalmi jelentőségéről. — HILLER ISTVÁN *A soproni és Sopron megyei zsidók utolsó állomása 1944-ben* cím alatt az 1944. évi soproni gettó és deportálások történetét mondja el; jellemző Endre László fényképmásolatban közölt, a belügyminiszterhez intézett távirata, mely — a deportálás előestéjén — a soproni zsidók helyzetét kifejezetten előnyösnek állítja. — KÖRNYEI ATTILA cikkére emle a Liszt Ferenc Múzeum első világháborús plakátjait ismerteti, ennek kapcsán azonban eméll jóval többet mond el a város világháború alatti életéről és nehézségeiről. — FÜVES ÖDÖN kis közlése egy 1770-ben kelt hivatalos jelentés alapján a megye területén négy faluban

élő hat görög kereskedőre közöl adatot. — TARDY LAJOS egy 1822-ben nálunk járt orosz utazó, a későbbi jeles orosz polihisztor, P. I. Keppen (1793—1864) eddig kéziratoss magyarországi utinaplójából Kismarton, Sopron és Eszterháza egy sokoldalúan érdeklődő, felvilágosult utazó által készített leírását közli. — LÁSZLÓ ERNŐ egy Zilahy Károly által 1864-ben közzétett anekdotát közöl, amit ő még személyesen Petőfitől hallott: hajdani soproni káplárja hogyan kereste fel 1847-ben Petőfit, hogy a maga módján rója le előtte tisztelét. — HORVÁTH ZOLTÁN a Soproni Állami Levéltárnak a Fabricius-ház nagytermében rendezett oklevékiállításáról számol be. — CSATKAI ENDRE egy Felsőbüküi Nagy Pál által egy távoli rokona helyett kifizetett tartozás megtérítése tárgyában keletkezett levélváltást közöl: jellemző dokumentumokat a reformkori köznemesség pénztelenségére és adósmoráljára. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XI. évf. (1964) 12. sz.: TAAR FERENC *Nagy idők tanúi* címen visszaemlékezéseket közöl Debrecen felszabadulásának néhány szemtanújától és az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyes tagjaitól: a 80 éves Labanc András építőmunkástól, a városi VB nyug. titkáráról, a városi pártbizottság titkáráról, Molnár Erik akadémikustól, ifj. Veres Pétertől, Erdei Ferencről, Juhász Nagy Sándor özvegyétől, Juhász Gézáról, Rajz Jánostól, Schnitzler József orvosprofesszortól, Bartha Tibor református püspöktől, Varju Pálné mérnöktől. A visszaemlékezések számos, itt természetesen nem részletezhető adaton keresztül érdekes képet adnak e hetek számos apróbb részletéről, az élet és benne a demokratikus politikai közélet és a kulturális munka megindulásáról Debrecenben 1945 tavaszán. — V. K.

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. VII. évf. (1964) 10. sz.: A lap folytatólagosan (a 12. számban befejezve) közli a nemzetközi finánciókkel kapcsolatos kérdésekről Prágában rendezett nemzetközi tudományos vita főbb szempontjait. A vita az alábbi kérdéseket foglalta magába: a koncentráció és centralizáció folytatódása, a bankok szerepe, a finánciókés csoportok, a monopóliumok és az állam viszonya, tőkeexport alakulása, a fejlődő országok problémái, az antimonopolista front létrehozása.

11. sz.: Z. ZOGRAFOSZ *A görögországi polgárháború néhány tanulsága* címen adatszerűen és értékelve ismerteti az 1940–44-i nemzeti ellenállási mozgalomból kinőtt 1946–49-i görög polgárháború történéseit főbb szakaszait, különös tekintettel az amerikai imperializmus szerepére. Megállapítja, hogy a reakció elleni széleskörű demokratikus harc igazságos, nemzeti jellegű küzdelem volt, majd a görög kommunista párt feladatát abban jelöli meg, hogy a polgárháború tapasztalatait felhasználva tovább szélesítse a népi mozgalmat a normális demokratikus fejlődés folytatása érdekében. — *O. M.*

JELENKOR. VII. évf. (1964) 12. sz.: TALPASSY TIBOR *Kimért pályán* címmel a fiatalon elhunyt erdélyi Kováts Józsefre emlékezik, — egyetemi éveiben pécsi diákra és nagyigéretű íróra. Történeti szempontból a visszaemlékezés a 20-as évek vidéki városi értelmiségi életének és művészi, valamint irodalmi szervező törekvéseinek igen pontos felidézése, részletes rajza folytán jelentős. — BABITS ANTAL Hodinka Antalról, 1923–34 között a pécsi egyetem történelem professzoráról közöl rövid méltatást születésének centennáriuma alkalmából, kiemelve tudományos munkájának és professzori működésének jelentős eredményeit.

VIII. évf. (1965) I. sz.: LUKÁCSY SÁNDOR *Kölcsey emlékszobra* címen Vörösmarty költői szépségű anoním, eddig az ő műveként ismeretlen gyűjtési felhívását közli, melyet a Kisfaludy Társaság megbízásából készített a Kölcsey emlékszobrára való adakozás céljára. A gyűjtés eredményeként csak néhány ezer forint jött össze, melyből végül Ferenczy készítette el a szobrot. A Társaság e pénzből átmenetileg Vörösmartynak 200 forintot adott kölcsön, amit a költő, vagyoni viszonyaira jellemzően, csak hat év múlva tudott teljesen visszafizetni. — KANYAR JÓZSEF *Kisfaludy Sándor három ismeretlen levele* cím alatt a költőnek a Kaposvári Állami Levéltárban talált három, jogi ügyetek során kelt levelét közli szemelvényesen: közülük az utolsó a közvetlen halála előtt álló költő egyik hűségese alkalmazottjának özvegyét haláláig támogatni akaró szándékának szép bizonyítéka. — *V. K.*

KORTÁRS. 8. évf. (1964) 12. sz.: MÁRKUS ISTVÁN *Reformer, forradalomban* c. cikkében Spira György 1848 Széchenyiye és Széchenyi 1848-a c. munkájából Széchenyi 1848 március–szeptembere közt a forradalomhoz, Kossuthhoz való csatlakozásának

osztályszempontú elemzését hiányolja. Széchenyinek a jobbagyrendszer, a Habsburg-birodalom arisztokratikus reformjára vonatkozó nézeteit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy Széchenyinek Kossuthhoz való csatlakozását a forradalom első szakaszában végső fokon az arisztokráciának józanul, ésszerűen felfogott belső és külső érdekei, az arisztokrata uralom átmentésének szempontjai határozták meg. Széchenyi tragédiáját nem abban látja, hogy megelőzte korát, hanem hogy megelőzte osztályát. „A kor — történelmi fejlődés — túlesapott az osztályon is, Széchenyin is, s ő roppant energiájával, nemzetszeretetével, őszinte tevékenységvággyal s a 30-as években még időszerű realpolitikájával a kor és osztálya közt magára maradt.” — VARGA JÓZSEF *Károlyi Mihály útja* c. cikkében Válogatott Írásai alapján Károlyi Mihály emberi és politikai fejlődését rajzolja meg a függetlenségi politikustól 1918–19 polgári demokratikus politikusán át az antifasiszta, szovjetbarát politikát pártkeretek nélkül is tudatosan vállaló baloldali szocialista politikusig. — *B. B.*

KRITIKA. II. évf. (7. sz.) (1964). 10. sz.: ILLÉS LÁSZLÓ *Nagy Lajos* címen az író halálának 10. évfordulója alkalmából közöl megemlékezést és méltatást Nagy Lajos életéről és munkásságáról, Nyerges András pedig Nagy Lajos egy elfelejtett írását (Társadalmunk c. hetilap, 1932. júl. 9.) teszi újra közzé, amely Zilahynak A gondolat megfojtása c. nyilatkozatát (Pesti Napló 1932. júl. 3.) bírálja. — *O. M.*

MUZEUMI KÖZLEMÉNYEK. 1964. A múzeumi terület belső tájékoztató folyóirata több olyan közlést is tartalmaz, mely a történelem számára is hasznos és tanulságos felvilágosításokat nyújt: így elsősorban az egyes múzeumok tudományos munkájáról szóló beszámolókat, melyekben a dolog természeténél fogva sok a történeti vonatkozás, másrészt ismeretéseket múzeumi kiállításokról, melyek a múzeológia sajátos nyelvén érdekes adalékokat nyújtanak valamely táj vagy egy-egy korszak történeti életének, fejlődésének megismeréséhez is. Az 1964. évi folyam e szempontból figyelemre méltó cikkei a következők: 1. sz.: RADOCZAY DÉNES: *Tudományos munka a Szépművészeti Múzeumban*; SZABÓ GYULA: *A legújabbkori helytörténeti anyaggyűjtés tapasztalatai a pécsi Janus Pannonius Múzeumban*.

2. sz.: FITZ JENŐ: *A veszprémi Bakony Múzeum új állandó kiállítása*; VERŐ GÁBOR: *A 20 éves felszabadulási kiállítások*

előkészítése és a legújabbkori múzeumi munka további feladatai

3. sz.: SZABOLCSI HEDVIG: *Tudományos munka az Iparművészeti Múzeumban*; *Első esztendő a múzeumban* c. alatt 2 fiatal régész és egy néprajzos mellett egy legújabbkori történész, a Sopronban dolgozó KÖRNYEI ATTILA ismerteti a vidéki helytörténész munkájának problémáit, sokrétű feladatait; KOVÁCS BÉLA: *A miskolci Herman Ottó Múzeum új kiállításáról*; JENEI FERENC: *Magyar bútorok a XVIII. században* (a nagytényi kastélymúzeum kiállításáról); VAJDA ENDRE: *A magyar Posta Múzeumról*. — V. K.

MÜEMLÉKVÉDELEM. VIII. évf. (1964)

4. sz.: GERGELYFFY ANDRÁS a kőszegi Jurisics-vár építési korszakait ismerteti vázlatosan, több érdekes képpel illusztrálva. — PATAKI VIDOR *Az egri vár. A hazai műemlékvédelem történetéhez* címen visszaemlékezéseit mondja el (első része a 3. számban) az egri várnak a 30-as években általa vezetett feltárásáról. Tényszerűleg is érdekes adatai mellett, rendkívül jellemző dokumentuma ez nemcsak a feltárók szakszerű és önzetlen munkájának és leleményességének, hanem a Horthy-korszak hasonló vállalkozásokkal szemben tanúsított teljes közönyének: a katonai, civil és egyházi hatóságok ostoba, bürokratikus akadékoskodásainak. — KISSNÉ NAGYPÁL JUDIT a pácini Alaghy-Mágocsy reneszánsz várkastély helyreállításáról ír: a középkori alapon a XVI. században erődítménnyé átépített, de még ezután is sokszor átalakított épület jellegzetes példája a kor erődített köznemesi kastélyainak: a számos képen bemutatott gondos restaurálás visszaállította az épület reneszánsz formáját s még az érdekes, népies reneszánsz motívumú sgraffitokat is. — DÉTHSY MIHÁLY fotokópiában és fordításban Palladiónak egy 1560-ból, valószínűleg Nádasdy Tamás nádorhoz s feltehetően a sárvári vár építésével kapcsolatban írott, kevéssé ismert levelét közli újra. — GENTHON ISTVÁN a Tanács körút 7. sz. alatti, ún. Hacker szála ház történetéhez közöl adalékokat a XVIII—XIX. század fordulójáról. — V. K.

VALÓSÁG. 1964. évf. 10. sz.: LAKATOS KÁLMÁN Fülep Lajos akadémikusról, a neves műtörténészről ír értékelő ismertetést 80. születésnapja alkalmából, bemutatva élettörténete mellett esztétikai-kritikai szemléletének alapvonásait is.

11. sz.: *Arcképvázlat Molnár Erikről* címen a 70. születésnapját ünneplő Molnár Erik életútját SÁNDOR PÁL cikke

foglalja össze, méltatva történettudományi és filozófiai munkásságát. — O. M.

VILÁGOSSÁG. 5. évf. (1964) 12. sz.: HERMANN ISTVÁN a művészet szabadságharcának kezdeteit vizsgálja a korai, majd a virágzó reneszánszban. — KARDOS TIBOR *Az emberi természet és értelem törvénykönyve* címmel Boccaccio születésének 550. évfordulója alkalmából a Dekameron történeti jelentőségéről ír. — BALÁZS GYÖRGY *Az ördög, a pokol és a történelem* c. cikkében a természeti, majd a társadalmi rossznak kialakulását, a történeti vallásokban, főleg a kereszténységben való mitizálását, majd legújabb racionalizálási kísérletét vizsgálja gazdag ideológiai-történeti anyagon.

6. évf. (1965) 1. sz.: V. M. „*Mélyseges és jóakarató barátai kötelek . . .*” címmel a náci külügyminisztérium Saul Friedländer kiadásában megjelent okmányait ismerteti XII. Pius és Németország kapcsolatairól. Az okmányokból kiderül a pápa a lengyel kérdésben vállalt németbarát közvetítési kísérlete, a szovjetellenes háborúval való mélységes egyetértése, a náciak rémtetteiről való értesültsége és a fasiszta hatalmakat a végpusztulástól menteni igyekvő diplomáciai buzgólkodása. — NYÁRÁDY GÁBOR *A celli csoda* c. cikkében leleplezi egy XVIII. századi búcsújáróhely-alapítás történetét. A kiscelli búcsújáró helyet Koptik Odo apát, nemzetközi színhámos alapította 1745-ben, aki végül is a göttveigi bencés kolostor börtönében fejezte be életét. A kiscelli búcsújáróhely azonban alapítója szegényletes sorsától függetlenül folytatta a maga virágzó életét a barokk ellenreformáció szolgálatában egészen addig, amíg II. József nem konfiskálta. — B. B.

TISZATÁJ. XVIII. évf. (1965) 1. sz.: GAZDAPUSZTAI GYULA *Bronzkori temető a battonyai határban* c. alatt beszámol a szegedi Tudományegyetem Ókori Történeti és Régészeti Intézetének 1964. évi, méreteiben és eredményeiben legjelentősebbnek mondható battonyai (Békés m.) ásatásáról. A feltárt temető a bronzkor korai szakaszából származik. Tudományos érdekessége, hogy zsugorított csontvázas sírok mellett hamvasztásos sírokat is tartalmaz. A sírmellékek közül hiányoznak a bronz fegyverek, munkaeszközök vagy drágaságuk vagy a lakók sajátos túlvilág-elképzelése miatt. Az égetéses sírok mellett talált edények és állatcsontok a halotti áldozat ősi formájának maradványai lehetnek. A sírok a nemzetségi temet-

kezes rendszerét mutatják. A csontvázas és az égetéses temetkezés egymásmelletti-sége vagy új népesség feltűnésével, vagy

az öregebb és fiatalabb generáció temetkezési szokásának differenciálódásával magyarázható. — B. B.

A magyar folyóiratszemlét összeállították Bellér Béla (B. B.), Sz. Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1964. 9. sz. — JE. A. SZTYEPANOVA és I. A. BAH: *A Főtanács, a Nemzetközi Munkásszövetség vezető szerve* (3—15. l.) az I. Internacionálé évfordulója alkalmából összefoglalják a Főtanács és ezen belül az állandó bizottság szerepét, kimutatják Marx tényleges irányító szerepét, s hangsúlyozzák, hogy a Főtanács minden vitás kérdésben a munkáosztály nemzetközi egységének fenntartását szorgalmazta. — I. A. KIRILIN: *A Szovjetunió külpolitikája a nagy évtizedben* (16—35. l.) az 1953—1964 közti évtized fejlődését tekinti át, ezen belül két szakaszt különböztet meg, az első 1958-ig terjed, s az országon belül a szocializmus felépítésének a befejezését jelenti. Külpolitikailag ennek a szakasznak a fő tartalma a háború elhárítása, a különböző háborús tűzfészkek felszámolása, ahogy azt a tanulmány sorra megmutatja. Már ekkor jelentős erőeltolódások mentek végbe. 1950-ben a világ ipari termeléséből a szocialista tábor részesedése 20%-ot tett ki, 1959 elején viszont már 33%-ot. Az 1959-cel kezdődő szakaszban ez a fejlődés tovább haladt, 1963-ra a szocialista tábor részesedése már 38%. 1953-ban a Szovjetunió ipari termelése az Egyesült Államok ipari termelésének 30%-át tette ki, 1963-ban 65%-át. Ebben az új szakaszban a feladat már a háborúnak a kizárása volt. A két szakaszon belül a szerző nyomon követi a szovjet külpolitika viszonyát a szocialista tábor egyéb országaihoz, a teljes egyenjogúság kialakulását és a gyarmati népek nemzeti szabadságmozgalmához való viszonyát. A szovjet külpolitika legjelentősebb eredményei közé sorolja a részleges atomcsend-egyezményt, a teljes leszerelésre irányuló javaslatot, valamint a vitás területi kérdések békés rendezésére irányuló javaslatot. — Sz. P. TYITARENKO: *A bolsevizmus létrejötté* (36—46. l.) az SzKP készülő hat kötetes tudományos története első kötetének a megjelenése alkalmából ismerteti ezt a kötetet, amely az 1903-as II. kongresszusig tárgyalja a párt történetét, ill. ennek előzményeit. A szerző áttekinti a lenini periodizáció alapján felépített kötet fő eredményeit, s hangsúlyozza, hogy ez a munka

leszámol a régebbi helytelen értékeléssel, amely pl. a narodnyik mozgalmat igen szűkkeblűen tárgyalta. — JE. V. RUDAKOV: *A Bolgár Népköztársaság mezőgazdaságának szocialista átalakítása* (47—56. l.) áttekinti a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődésének fő állomásait. Bulgária már a felszabadulás előtt is a kisparaszti tulajdon hazája volt, nagybirtok alig létezett. (Az 1946-os földreform csak a művelhető terület 4,1%-át érintette.) Ezért már 1944 előtt jöttek létre termelőszövetkezetek, de még teljesen kapitalista alapon, egyesekben a jövedelem 44%-át osztották szét a végzett munka szerint, 46%-át a behozott föld nagyságának megfelelően, másokban pedig a tagok munkabért kaptak és a jövedelem 85%-át a föld szerint osztották szét. A felszabadulás után indult meg a szocialista szövetkezeti mozgalom, 1945 áprilisában törvényt hoztak a termelőszövetkezetekről, 1947-ben már megtartották a szövetkezetek első országos konferenciáját. Az önkéntesség elvének megsértése terén elkövetett hibákat 1951-ben felszámolták, 1952-re a szocialista szektor már a gabona vetésterületének 58%-ára terjedt ki, 1959-ben pedig a művelés alatt álló földterület 98,1%-a a szövetkezetek kezében volt. 1 290 000 parasztgazdaságot sikerült 1963 elejére (a kisebb termelőszövetkezetek összevonása után) 1080 szövetkezetben egyesíteni. 1963. január 1-től az állam biztosítja a szövetkezeti tagok bizonyos jövedelemminimumát, a szövetkezetek jövedelmétől függetlenül. — V. P. DMITRENKO: *A szovjet állam harca a falusi piac meghódításáért a Nep első éveiben* (57—71. l.) az 1921—1924 közti időszakban vizsgálja az állami, szövetkezeti és magánkereskedelem arányának a változását. A kormányzat jelentős támogatást nyújtott az állami és szövetkezeti kereskedelemnek, lehetővé tette, hogy a piaci árnál valamivel alacsonyabb áron árusíthasson. Így 1923—1924 során a fogyasztási szövetkezetek hálózata a négyeszeresére nőtt. 1924. április 1-én a magánkereskedelem részesedése a falu piaci forgalmában 66,9% volt (városban ugyanakkor 92,7%), az állami kereskedelemé 1%

(városban 2,6%), a szövetkezetié 32,1% (városban 4,7%). 1923. január 1-én falun a szövetkezeti kereskedelem aránya még csak 15,9%-ot tett ki. Egyes fogyasztási cikkeket tekintve még szembetűnőbb az állami és szövetkezeti kereskedelem előretörése, a magánkereskedelem olyan cikke forgalmába szorult vissza, ahol még nem sikerült az áruforgalmat megszervezni. — I. F. GINGYIN: *Az államkapitalizmus Oroszországban a monopóliumok előtti korszakban* (72–95. l.) címén túlmenően egyetemes történeti összehasonlító alapon veti fel az államkapitalizmus kérdését. Elmélete szerint a kapitalista fejlődésnek valamennyi szakaszában megtalálható, s különbözik a mai állammonopolista kapitalizmustól, amely az államkapitalizmusnak már túlért, haladó formáját képviseli. Az államkapitalizmus a kapitalizmus kifejlődési szakaszában haladó jelenség, a polgári forradalmak után általában elveszti ezt a szerepét. Az államkapitalizmusnak különböző megnyilvánulásait sorolja fel a szerző: amikor az állam maga a vállalkozó, mert egyének még nem elég erősek ahhoz, hogy tőkés üzemeket hozzanak létre (esetleg később az állami vállalatot átadják magánosoknak). Ezek az állami üzemek tőkés profitot hoznak az államnak. De ide tartozik az egyéb állami javak problematikája is (a hadsereg felszerelése, a középületek, iskolák, kórházak), ezek nem hoznak tőkés profitot, de a szükségleteik ellátására szolgáló állami rendelkezésekkel az állam mégis jelentős mértékben közvetlenül beavatkozik a gazdasági életbe. Ugyanilyen államkapitalista beavatkozás a magánosoknak adott államsegély stb. Az államkapitalizmus tehát a gazdaságpolitika egyik eszköze, a nyugat-európai fejlődésben a kapitalizmus kifejlődése idején, tehát a polgári forradalom előtti korszakban, az egész gazdaságpolitika azonos az államkapitalista beavatkozással, később már nem, Oroszországban viszont éppen 1861 után is ilyen jellegű az államkapitalizmus. Az államkapitalizmus fejlődésében Gingyin három szakaszt különböztet meg: a polgári átalakulásig, a polgári forradalomtól a monopóliumok koráig, és az állammonopolista kapitalizmus korszakát (ezt a harmadikat már nem tárgyalja). Nyugat-Európában az első szakasz fő jellemvonása az aktív állami beavatkozás. Ez Oroszországban is megvan 1861 előtt, a fő célja a gazdaságpolitikának Oroszországban mégis a feudális munkaerő biztosítása volt, a teljesen tőkés vállalkozást (amilyen a kereskedői manufaktúra vagy a paraszti háziipar volt) a kormányzat nem is támogatta. Ennek megfelelően a nyugati fejlődéstől eltérően Orosz-

országban a polgári átalakulás előtt az államkapitalizmus nem a kapitalizmus, hanem a feudalizmus megerősödésére vezetett. A második szakaszban, a polgári forradalmak, ill. a polgári átalakulás utáni időszakban a fejlődés útja a nyugat-európai országokban és Oroszországban (s hozzá hasonlóan Japánban) eltérő. Nyugaton az állami beavatkozás jelentős mértékben meggyengül, az államhatalom inkább csak általános jellegű intézkedésekkel (a közlekedési hálózat fejlesztése, a pénzforgalom szabályozása) hat a gazdasági életre. Oroszországban ezzel szemben az államkapitalizmus csak 1861 után kezdi a kapitalizmust fejlesztő, haladó szerepét játszani. Az oroszországi államkapitalizmus fejlődésében a szerző három szakaszt különböztet meg: az 1860–80-as évek a kialakulás korszakát jelentik, az 1890–1900-as évek a tetőpontot. 1905 után mennyiségi változás már nem következik be, ekkorra itt is elveszti haladó jellegét. Az állam kénytelen volt 1861 után ilyen gazdaságpolitikát folytatni, mert a feudális maradványok súlya miatt egyébként a kapitalista fejlődés megakadt volna. 1861 után az orosz államvagyon teljes egészében államkapitalista vagyonná változott. Az állam ezen túlmenően új iparvállalatokat, bankokat hozott létre. A második szakaszban mutatkozik meg a legerősebben az orosz gazdaságpolitika fő célja, az ország iparosítása (a tőkés vállalatok idején csak a meglévő ipari kapacitás védelme és fenntartása a cél). Az 1900–1903-as gazdasági válság megmutatta az iparosítás politikájának a csődjét: az iparosítás államkapitalista érdeke ugyanis általában háttérbe szorult egy általánosabb gazdaságpolitikai érdek mögött, ez pedig a feudális maradványok fenntartása volt, az egykori feudális uralkodó osztály védelme. Így persze az orosz államkapitalizmus csak részben tudta feladatát ellátni, a kapitalizmust fejleszteni, s kifejezője volt annak a szövetésnek, amelyet a cárizmus és a földesurak kötöttek a nagyburzsoáziával. A mai új államokban megmutatkozó államkapitalizmus ismét más jellegű, antifeudális és antiimperialista. — A. M. MIRKIND: *Az I. Internacionálé 100. évfordulója és a nyugat-németországi szociáldemokrácia* (96–104. l.) megvizsgálja a nyugat-német szocialisták állásfoglalását, s megállapítja, hogy egyesek teljesen tagadni akarják anémet szociáldemokrácia és a marxista elmélet kapcsolatát (s éppenséggel polgári részről mutatnak rá arra, hogy ez a kapcsolat igenis megvolt), mások korlátozott mértékben hajlandók elismerni ezt a kapcsolatot, mindkét esetben persze azzal a céllal, hogy forradalmi hagyományainak tagadá-

sával szalónképessé tegyék a német szociáldemokrata pártot. — *Az I. Internacionálé új dokumentuma* (105—118. l.) címen közlik a németországi szociáldemokrata munkáspárt braunschweigi bizottságának 1870. június 1-én a Főtanácshoz intézett jelentését, amely igazolja a német párt és az Internacionálé szoros kapcsolatát. — A folyóirat beszámol az 1964. május 4—6-án Moszkvában lezajlott tudományos vitaüléstről (121—140. l.). Az ülés A. A. Zimin könyvét tárgyalta meg, amely — némi eltéréssel vagy a hangsúly eltolásával — a francia szlavista, A. Mazon nézeteit ismétli, s azt igyekszik bizonyítani, hogy az Igor-ének nem a XII. század végi orosz költészet alkotása, hanem a XVIII. század végén készült, Joil Bikovszkij jaroszlavi archimandrita alkotása, s II. Katalin Fekete-tengeri hódításait kívánja igazolni. Az ülészak legtöbbször résztvevője alapján helytelenítette Zimin koncepcióját, s bár különböző szövegkritikai részletekben (a Zadonscsina c. XIV. századi elbeszélő költeményhez való viszony stb.) el is fogadták Zimin egyes megállapításait, a költemény XVIII. századi eredetére vonatkozó megállapítását elutasították, s a XII. századi eredet mellett foglaltak állást. Az elnöklő Zsukov zárószavai szerint Zimin egész koncepciója nem érdemelte meg a több napos ülészakon rá fordított figyelmet.

1964. 10. sz. — G. F. DACHSCHLEIGER: *A történettudomány fejlődésének fő szakaszai Szovjet-Kazahsztánban* (3—35. l.) a Kazah SzSzk történettudományának fejlődésében három korszakot különböztet meg: az első a szocialista forradalom győzelmétől az 1930-as évek derekáig tart, a második onnan a XX. kongresszusig, a harmadik pedig a XX. kongresszus után kezdődik. Megállapítja, hogy az első korszakban még a burzsoá nacionalizmus gátolta a történettudomány teljes kibontakozását, többek közt az „egységes török nemzet” illúziójának a formájában is, a következő korszakban pedig a személyi kultusz ismert következményei. A szerző természetesen a harmadik korszakkal foglalkozik a legrészletesebben és kimerítő beszámolót ad kronológiai és tárgyi sorrendben a kazahsztáni történetírás eredményeiről. — V. L. ISZRAELJAN: *A békek egymás mellett élés lenini politikája és a Szovjetunió s a tőkés országok közti diplomáciai kapcsolatok normalizálása* (36—50. l.) összefoglaló áttekintést ad, három eseménypontot állapít meg: 1920—1922, amikor a szovjet állam közvetlen szomszédaival vette fel a diplomáciai kapcsolatokat, 1924—1925 a legtöbb egyéb európai országgal, köztük Angliával és Franciaországgal, 1933—1935 az Egyesült

Államokkal stb. A normalizálásnak a szerző több okát sorolja fel: a tőkés államok vezetői kénytelenek voltak belátni, hogy hiába reménykednek a kapitalizmus restaurálásában. Saját gazdasági nehézségei is a kapcsolatok felvételére kényszerítették őket. A Szovjetunió növekvő nemzetközi súlya s a tőkés országok munkásságának a nyomása is ilyen irányban hatott. Felismerték, hogy az el nem ismerés politikája nem vezetett eredményre. Izraeljan emlékeztet Lenin korabeli figyelemztetésére, hogy a szovjet külpolitikának differenciálnia kell a burzsoá táboron belül, s meg kell találnia azokat a csoportokat, amelyekkel együtt tud működni. A diplomáciai kapcsolatok felvétele nagyobb lehetőségeket biztosított a népek közti barátság kialakulásához, elősegítette a tudományos kapcsolatok fejlődését, a vitás kérdések békés rendezését, s végső fokon ez tette lehetővé a második világháború idején a szövetségi viszony létrejöttét. — A. J. A. GUREVICS: *A társadalomtörténet tanulmányozásának néhány aspektusa. A társadalmi-történeti pszichológia* (51—68. l.) voltaképpen a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének középkori osztályán 1964 áprilisában tartott előadását tette közzé kibővített formában. A szociálpszichológiai kutatás alkalmazását a történettudományban rendkívül gyümölcsözőnek tartja, jónéhány jelenség (forradalmi lelkesedés, háborús erőfeszítés) nélküle teljesen érthetetlen. A szociálpszichológiával eddig a marxista történetírás nemigen foglalkozott, azonosította az ideológiával, holott a kettő nem azonos, hanem a társadalmi tudat két szintje vagy rétege. A szociális pszichológia azokat a szokásokat, hagyományokat, lelki alkatot jelenti, amelyek lassan változó tényezői a társadalmi tudatnak. Bonyolult kölcsönhatásban áll az ideológiával (hiszen bizonyos szokások akkor is fennmaradnak, amikor az ideológia már egészen megváltozott). A társadalomtörténetnek ezeket a mozzanatokot is vizsgálnia kell, nemcsak a termelés fejlődését, természetesen más elvi és módszertani alapokon, mint a burzsoá szociálpszichológia. A szociálpszichológia adja meg a kulcsát annak, hogy a különböző történelmi tényzőkből hogyan lesz emberi cselekvés. A szociálpszichológia vizsgálatát össze kell kapcsolni a társadalmi struktúra vizsgálatával. A középkorban a makrostruktúra (az osztályok) alatt létezett mikrostruktúra is, szerves összetételű csoportok, s ezeken belül mintegy molekulákat és atomokat kell megkülönböztetni. A legkisebb egység persze a család, de ezen felül a falusi földközösség vagy a város jelentett ilyen szerves csoport-

tot (tagjai számára ez a közösség jelentette voltaképpen az egész világot). Ilyen mikro-csoportok nemcsak a termelés alapján alakultak ki, hanem azon belül politikai vagy vallásos kapcsolatok alapján is. Azt kell kutatni, milyen volt ezeknek a csoportoknak a szellemi légköre. A középkori társadalom tudatosan alig volt differenciált. A termeléssel kapcsolatos mágikus szokásokat talán még fontosabbnak tartották ekkor, mint magukat a termelés munkafolyamatait, tehát a történettudománynak is foglalkoznia kell ezekkel a szokásokkal. Az általános igazságok, hogy a tudat másodlagos a léttel szemben, vagy hogy az eszme anyagi erővé változik, ha behatol a tömegekbe, nem elegendők a történeti valóság sokoldalú feltárásához. Ahogy Murx is utalt rá, nem a felépítményt kell visszavezetni az alapra (ez viszonylag elég könnyű), hanem az alapból kell megmagyarázni, kibontakoztatni a felépítményt. Persze az ilyen irányú vizsgálatoknak nagy forrásnehézségei vannak, de általában azok a források, amelyekből az ideológiát rekonstruálják a kutatók, alkalmasak az ilyen irányú vizsgálódásokra is. Persze irodalmi és képzőművészeti alkotásokat is bőségesen be kell vonni a kutatásba, s nemcsak azt kell megnézni, mit mond egyik vagy másik forrás, hanem azt is, hogyan mondja azt. A szovjet történeti irodalomban is van néhány példa ilyen irányú kutatásokra (Porsnyev, Stajerman munkái). A francia történetészek közül éppen azok hoztak sokat ezen a téren, akik elsősorban társadalomtörténeti érdeklődésűek, így A. Soboul, G. Lefebvre, az Annales köre, L. Fèbvre, Mandrou, vagy az egyéb országok tudósai közül Huizinga. Persze akadnak a burzsoá munkák között tudatosan hamisítók is, de a felsorolt munkák általában mind szolid, megalapozott művek, amelyekből sok módszertani tanulság meríthető. — N. JU. KOLPINSZKI — V. A. TVARDOVSKAJA: *Bakunyin az orosz és a nemzetközi szabadsághozzásztalomban* (69—95. l.) áttekintik Bakunyin életét, bemutatják az I. Internacionálén belül Marx ellen vívott harcát s oroszországi hatását. A narodnyikok Oroszországban Bakunyin híveinek mondták magukat, de valójában nem követték Bakunyin elveit. A mai nyugati történetírás Bakunyinban próbálja felfedezni a bolsevizmus „ősét”, teljesen hiábavalóan. A szerzők tisztázzák, hogy Bakunyin a kispolgárság ideológusa, a kispolgárság kettős arculatának minden hátrányával. Vannak jelentős forradalmi érdemei: a néppel akart harcolni, népi forradalmat hirdetett, s bízott Oroszország forradalmi jövőjében. Oroszországi hatása az 1870-es években objektíve haladó

volt. Ugyanakkor persze voltak hibái a nemzetközi munkásmozgalomhoz való viszonyában. — JU. P. AVERKIJEVA: *A historizmus problémája és a mai nyugati néprajztudomány* (96—107. l.) az egyes néprajzi iskolákban egyaránt megmutatózó újabb jelenségeket elemzi: megnőtt az érdeklődés az egykori gyarmati népek iránt, s ugyanakkor fordulat történt a történeti szemléletmód felé. Az etnográfusoktól ma az új országokban egyenesen a gazdasági és kulturális változások megtervezését várják. Az evolucionista szemlélet ma mintegy újjászületik a néprajzban, persze sok eklektikus vonással. A szovjet néprajztudomány feladata, hogy segítse a beesületesen a problémák megoldásán fáradó tudósokat. — O. A. ANTONOVA: *A mai adventizmus reakciós lényege* (108—116. l.) azt igazolja, hogy az isten országának közeli eljövételét hirdető, az osztályharcot tagadó szekta ideológiája a reakciós burzsoá ideológia egyik legszélsőségesebb formája. Az adventisták szociológiai szemléletének a célja a haladás feltartóztatása. Közelinek jósolják a háborút, szerintük ezt nem lehet elhárítani, ez a világvége. Ezt a szemléletet természetesen élesen vissza kell utasítani. — A forrásközlő rovatban *Az utolsó cár utolsó kegyence* (117—135. l.) címen kezdik meg az Ideiglenes Kormány által kiküldött vizsgáló bizottság dokumentumanyagának közlését, mely fényt derít Raszputyin szerepére és általában a cár közvetlen környezete tevékenységére. A hét részből álló jelentést F. P. Sztimszon harkói ügyész állította össze, ennek szövegét közli a folyóirat, rövid kihagyásokkal, amelyeket a szövegben jeleznek. Az első folytatás Raszputyin életrajzát adja, Raszputyin és köre jellemzését és a hatalom hordozóinak jellemzését. Ez az összeállítás a legrészletesebb forrásanyag Raszputyin szerepére vonatkozólag. — A folyóirat közli az 1966 augusztusában Szófiában megrendezendő balkanisztikai kongresszus tárgysorozatát (193. l.). — JE. M. KAN tartalmi ismertetést ad JEMNITZ JÁNOS: *Az első Internacionálé és a háború c. tanulmányáról* (Történelmi Szemle 1963. 3—4. sz.)

1964. 11. sz. — A vezércikk a felsőfokú oktatásban folyó tudományos kutatómunka helyzetét teszi mérlegre (3—12. l.). Az egyetemeken és főiskolákon mintegy 8000 ember oktat történelmet, közülük 5000 tudományos fokozattal rendelkezik. A vezércikk rövid áttekintést ad az egyes kutatási témákról, de megállapítja, hogy a most folyó kutatás csak a kezdetet jelenti. Hiányosságként állapítja meg, hogy kevesen foglalkoznak az 1917 utáni korszakkal. Sok az azonos téma. Az egyes nemzeti

köztársaságokban kevés a tudományos fokozattal rendelkező előadók száma. A kutatóknak elsősorban korunk aktuális problémáit kell feldolgozniok. A burzsoá történetírás elleni harc ugyanakkor minden kutató feladata. A kutatások kijelölésében fokozott koordinációra van szükség. — V. JA. ZEVIN: *A nagy lenini örökség* (13—28. l.) Lenin összes művei 45. kötetének megjelenése alkalmából áttekinti ezt a kiadványt, amely mintegy ezer, az eddigi kiadásokban fel nem vett munkát tartalmaz, köztük 140 eddig nem publikált írást (a 4. kiadásban 81 publikálatlan munka jelent meg). Ismerteti a fontosabb publikálatlan írásokat, s a kiadás tudományos nehézségeiről s ezek leküzdéséről ad számot (a munkák datálásának nehézségei, a kéziratirai rövidítések helyes feloldása, a jegyzetapparátus). — M. L. IRKIN — V. I. SZELECKIJ — I. S. CSERNOMAZ: *Az 1917—18-as munkásellenőrzés mai szovjet történetírása* (29—44. l.) részletes áttekintést adnak az államosítás előtt bevezetett munkásellenőrzésre vonatkozó szovjet történeti irodalomról: sok munka inkább csak tényanyagot közöl, de visszarid az elméleti általánosítástól. Holott a kérdésnek roppant nagy gyakorlati jelentősége is van, mert a szovjet tapasztalatot ma nemzetközi méretekben kell hasznosítani az újonnan felszabaduló országokban. — R. JU. PŁAKSZIN: *Az egyházi ellenforradalom Október napjaiban* (45—52. l.) megállapítja, hogy az egyháznak erős hadállásai voltak, mintegy 200 000 papja, 50 000 temploma. Míg a polgári és kispolgári pártok lapjai megszűntek, az egyházi lapok továbbra is megjelentek, tehát az ellenforradalom fontos orgánumaivá váltak. Ugyanilyen szerepet töltöttek be az egyházi szervezetek, egyesületek is. A patriarchátus létrehozása közvetlenül a forradalom győzelme után szintén ellenforradalmi lépés volt, Tyihon, a megválasztott patriarcha, nyíltan harcolt a szovjet hatalom egyes intézkedései ellen (pl. 1918. május 1-ének megünnepelese ellen, mert az a húsvét előtti nagyhétre esett). Ellenozte a breszti békét, mert az megalázó Oroszországra nézve. — V. A. SZIDOROV: *A volt kulákok munkára átnevelésére irányuló intézkedések* (53—64. l.) azt vizsgálja, elsősorban északi területi és szibériai anyag alapján, hogy a lakóhelyükből elköltöztetett egykori kulákokat hogyan nevelte át a kormányzat. 1930 után nagyobb részük bányákba került, ott kapott munkát. Az északi területen a fakitermelésbe és feldolgozásba irányították őket. De jelentős részük továbbra is mezőgazdasági munkát végzett. Ezeknek a kormányzat jelentős segítséget adott (mezőgazdasági gépeket,

vetőmagot, állatot, földet, hitelt). Gondoskodtak egészségügyi és kulturális ellátásukról is, felvilágosító munkát fejtettek ki köriükben. Ennek meg is volt az eredménye, a volt kulákok által betelepített területen megnőtt a mezőgazdasági termelés. 1934-től a rendesen dolgozó egykori kulákok fokozatosan visszakapták állampolgári jogaikat, 1937-ben szövetkezeteiket kolhozokká alakították át. — I. JA. ZLATKIN — Sz. K. ROSCSIN: *A Mongol Népköztársaság nem-kapitalista fejlődésének történelmi tapasztalata* (65—79. l.) az állam fennállásának 40. évfordulójára áttekintést ad a fejlődésről, s a kapitalista fejlődési szakasz elkerülésében két tényezőt lát döntőnek: a Mongol Népi Forradalmi Párt vezető szerepét és a Szovjetunió segítségét. A párt XIV. kongresszusa már a szocialista építés befejezését tűzte ki soronkövetkező feladatként. Ezt a történelmi tapasztalatot számos ma felszabaduló ország is felhasználhatja. — A. F. MILLER — M. A. POLTAVSZKIJ: *A szovjet „Világtörténel” a burzsoá történetírás megítélésében* (80—98. l.) a minálunk fokozatosan magyar nyelven is megjelenő nagy kollektív munka nyugati visszhangjával foglalkoznak, s a burzsoá táboron belül két alapvető álláspontot különböztetnek meg, az egyik lojális tudományos vitát folytat a Világtörténet egyes megállapításai-val (ennek példaként az amerikai Curtissre hivatkoznak hosszasan), a másik, nagyobb számú, hidegháborús jellegű bírálatokat közöl (példaként itt Stadtmüller idézik), olyan megállapításokat tulajdonít a történelmi materialista álláspontnak, amelyek ettől idegenek, s ezeket azután „megcáfolja”. De még az első, objektív csoport képviselői is negatívan ítélik meg az 1871 utáni korszakkal foglalkozó köteteket. A második csoport teljesen elveti a Világtörténet koncepcióját, de nem tud semmi konstruktív elképzelést a helyébe állítani. — N. A. JEROFEJEV: *Az angol ipari forradalom a burzsoá történetírás megvilágításában* (99—110. l.) rámutat arra, hogy manapság ismét használják a forradalom kifejezést, amelyet nemrégiben még gondosan elkerültek, mert kénytelenek a mai fejlődés láttán elismerni a minőségi változások létét. Csakhogy az igazi forradalomban csak a technikai változásokkal foglalkoznak, a kérdés társadalmi oldalával nem törődnek. Az a sajátos tendencia is megmutatkozik, hogy inkább a részletkérdések, az általánostól eltérő egyéni sajátosságok iránt érdeklődnek. S felüléknél ezzel kapcsolatban a kapitalizmus nyílt apológiáját jelentő business-history is. Nagy vita folyik a demográfiai tényező körül: a halandósági ráta csökke-

nése vagy a születési ráta növekedése volt-e a döntő demográfiai tényezője az ipari forradalomnak. Megmutatkozik bizonyos törekvés a problémák mennyiségi meghatározására. Persze egyes történetsek nem a hagyományos fogalommal dolgoznak, hanem korábbra teszik az ipari forradalmat, sőt több ipari forradalmat is emlegetnek (pl. a késői bronzkor ipari forradalmát). A munkásosztály nyomorúságos helyzetét bemutató korabeli kritikákat igyekeznek kétségbevonni. — J. F. IVANOV — V. V. KARGALOV a felsőfokú történeti oktatás területén a szakszemináriumok helyzetét vizsgálják meg (111—118. l.); a szakszemináriumok több mint fele a legújabb korszakkal foglalkozik, sok a külpolitikai téma ezen belül. De Oroszország történetének egyes régebbi korszakai szinte teljesen kimaradnak. A témákat a szemináriumvezetők tudományos érdeklődése és a rendelkezésre álló forrásanyag szabja meg. A vezető professzorok kevéssé vesznek részt ebben a munkában. A szakszemináriumok témáját össze kellene hangolni az előadásokkal. Hiányosságként állapítják meg azt is, hogy kevés az egyetemes történeti forrásanyag, amelyet fel lehetne használni. — LEO ŠTERN: *Az Ostforschung és Bonn keleti politikája* (181—191. l.) a legújabb kiadványok alapján mutatja be, hogyan szolgálja a kutatás a bonni kormány revansista törekvéseit.

1964. 12. szám. — L. F. MOROZOV: *A nepman-burzsóázia elleni harc történeti periodizációjának kérdéséhez* (3—17. l.) voltaképpen a nep-politika általánosabb kérdéseit is felveti. Megállapítása szerint az újjáéledő tőkés viszonyok elleni támadás egyes szakaszait az állami ellenőrzésfoka és hatékonysága alapján kell egymástól megkülönböztetni. Miután a kortársak által felvetett periodizációkat áttekintette, a következő beosztást javasolja: 1. 1921-től 1924 tavaszáig (a pénzreformig), ez inkább csak a támadás előkészítése, az ipari termelésben sikerül ugyan valamelyes ellenőrzés, de a kereskedelemben alig; 2. 1924—1926 az állami kereskedelem konszolidálásának a szakasza, megszerzi a vezető pozíciókat, így az áruforgalomban is megkönnyebbül a nepmanok ellenőrzése; 3. 1926—1929 a szocialista gazdaság győzelmének az időszaka, a nepman-burzsóázia bomlani kezd; 4. 1930—1932 a szocialista gazdaság teljes győzelme, az új burzsóázia eltűnése. — V. K. JACUNSKIJ: *A történeti földrajz szerepe a hazai történelem legfontosabb problémáinak a kidolgozásában* (18—26. l.) megállapítja, hogy mindezekig a kutatók kevés figyelmet fordítottak erre a kérdésre, pedig a

település formáiban bekövetkezett változások nemcsak a feudalizmus és a kapitalizmus korában, hanem a forradalom után is az egész társadalmi fejlődés döntő elemei (az egyes köztársaságok nemzeti összetételének változása, a városi lakosság arányának a megnövekedése, úgy hogy 1964. január 1-én a Szovjetunió lakosságának már 52%-a városlakó stb.). A település és a belső vándorlás mellett a mezőgazdasági termőterület növekedése, vagy a mezőgazdaság fejlődésének különböző típusai ugyancsak ebbe a problémakörbe vágnak, épp úgy, mint a különböző természeti kincsek elhelyeinek térbeli elhelyezkedése, vagy később az ipartelepítés kérdései. A közfelfogásban már elismertebb a történeti földrajz fontossága a politikai történetben (az államhatárok, a közigazgatási beosztás változása). De épp így ide sorolható a társadalmon belül meglévő kulturális színvonal-különbségek vizsgálata is. Mindezek olyan történeti jelenségek, amelyeket térbeli kiterjedésükben is vizsgálni kell, s ehhez az alapvető követelmény minden adatnak a térképre rögzítése. Ezért igen fontosak a történeti atlaszok, sajnos a Szovjetunióban csak iskolai használatra készültek eddig. A nyugati országokban már a két világháború között nagy érdeklődés mutatkozott gazdasági és kulturális adatokat is feldolgozó történeti atlaszok iránt, a második világháború óta pedig már a társadalmi adatok feldolgozása is fontos kérdéssé vált. A szocialista országokban is készülnek nagy történeti atlaszok (Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária). A legjelentősebb a lengyel történeti atlasz, amely igen részletesen tárja fel az adatokat, a korabeli természetföldrajzi viszonyokat is, egységül az egyházközségeket veszi. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete az állami térképészeti intézettel és más intézményekkel együtt szintén megkezdte egy hazai nagy történeti atlasz összeállítását. Ez nem lesz olyan részletes, mint a lengyel, mert egységnek a kerületet (ujezd) választja. A két kötetre tervezett atlasz első kötete az 1917 előtti korszakot, a második a szocializmus korszakát tárgyalja. A korai feudalizmus időszakára vonatkozólag minden a forrásokban említett és lokalizálható adat fel lesz tüntetve. Nagy gondot fordít majd a munka a gazdasági viszonyokra, a termelési viszonyokra, a munkásmozgalom, a forradalmi mozgalom térbeli fejlődésére. Az 5—6 évre tervezett munka annál is nehezebb az írásos feldolgozásoknál, mert nem tűri meg a fehér foltokat. — JE. I. INDOVA, A. A. PREOBRASZENSZKIJ és J. A. TYIHONOV: *A parasztság osztályharca és a burzsóá viszó-*

*nyok kialakulása Oroszországban. A XVII. század második fele és a XVIII. század (27—53. l.) vitaindító cikkükben (a vitáról a folyóirat következő száma közül majd beszámolót) hangsúlyozzák az eddig a figyelem középpontjában állt nyílt, fegyveres harc mellett az osztályharc egyéb formáinak a fontosságát. Az antifeudális osztályharc mellett ekkor már kezdődik az új burzsoá kizsákmányolás ellen irányuló harc is. Az osztályharc fő formáit a szerzők a következőkben látják: a harc a szabad költözésért (a jobbágyok elszöknek, vagy eljárnak máshová mellékkeresetre, ezt az állam igyekszik megakadályozni, s újabb kísérleteket tesz a jobbágyok helyhezkötésére); a parasztok beköltöznek a városba, s az államhatalom és a földesurak ellenzése ellenére ez a folyamat egyre inkább halad előre; harc a kereskedés és iparúzés szabadságáért (az állam kénytelen itt egyre több engedélyt tenni, a parasztok viszont az engedélytől függetlenül is egyre nagyobb arányban foglalkoznak ezzel); harc a robot ellen (Pál 1797-es rendelete ennek a harcnak az eredményeként született); harcolnak a jobbágyok a manufaktúrákon teljesítendő robotmunka ellen (ennek eredményeként az állam tiltja a visszaéléseket, a túlzott kizsákmányolást); harc folyik a földért (a parasztok tiltakoznak az ellen, hogy földjeiket elveszik, legalább bérletek útján növelni akarják földjüket); harcolnak a parasztok az állampolgári jogokért (tiltakoznak az államhatalomnak az obsesina ügyeibe való beavatkozása ellen, harcolnak azért, hogy az egyik paraszti kategóriából átkerülhessenek a másikba, amely nagyobb szabadságot biztosít, ill. tiltakoznak az ellen, hogy kedvezőtlenebb joghelyzetű kategóriákba osszák át őket); megindul a parasztságon belül is a gazdag paraszti réteg ellen. A harcnak ezek a formái mind fellájtják a feudális kötöttségeket. A paraszti követelések fokozatosan idomulnak az országban kibontakozó burzsoá viszonyokhoz. — V. D. BLAVATSKIJ: *A tengeralatti régészet és feladatai* (54—63. l.) rövid áttekintést ad a századfordulótól kezdve már tervszerűvé váló tengeralatti régészeti kutatásokról. Addig csak a véletlennek voltak köszönhetőek ilyen leletek. 1900—1901 folyamán egy görög expedíció indult először tengeralatti kutatásra. A második világháború óta a technikai lehetőségek megnövekedése (a békaemberek leszállása viszonylag nagyobb mélységekbe stb.) ugrásszerűen megnövelte a kutatásokat. A Szovjetunióban 1957 óta folyik nagyobb mértékben ilyen irányú kutatás, a Fekete-tengeri egykori görög városok maradványainak, elsüllyedt*

hajóknak a feltárására. A bolgár régészek is jó eredményeket értek el hasonló tárgyú kutatásaik során. A régészeti kutatás azonban ezen a téren még csak a kezdeteknél tart. A hajósnepek története, a nemzetközi kereskedelem fejlődése az ókorban csakis ilyen módszerek segítségével deríthető fel, persze csak évekig tartó hosszas kutatások eredményeként. —

G. N. REUTOV: *A második világháború előtti angol külpolitika történetével foglalkozó angol burzsoá történetírás* (64—77. l.) nemcsak a voltaképpeni történeti feldolgozásokat, hanem az emlékiratokat és a publicisztikát is bevonja vizsgálódásába, s két nagyobb tendenciát mutat ki: a történészek és közírók többsége igyekszik elhomályosítani az angol külpolitika osztályalapjait. Elismerik többen is, hogy az „appeasement” politikája vezetett el a háborúhoz, de azért védik az egyre újabb engedményeket tevő konzervatív külpolitikát. Kevés azoknak a száma, akik bírálják az angol külpolitikát, rámutatnak arra, hogy osztályérdekből ellenzte a Szovjetunióval való szövetkezést. 1945 óta azonban a kritikus hangok száma a polgári táboron belül is egyre inkább nő. — L. I. KIM: *Kamerun népeinek harca az egységért és függetlenségért 1916—1961* (78—89. l.) jó összefoglalást ad: az egykori német gyarmat nyugati területe 1918-ban angol népszövetségi mandátum lett, keleti része francia. A francia uralom alatt fegyveres harc bontakozott ki az egyesülésért, angol uralom alatt a harc inkább békés eszközökkel folyt. Az angol tőke a mezőgazdasági termelésbe hatolt be, a francia tőke inkább csak a kereskedelmi forgalomba. Az angol uralom bevonta a helyi lakosság előkelő rétegeit, ezért a szabadság megadása után is nagyobb befolyást tudott biztosítani a maga számára. A keleti, francia uralom alatti területen a nemzeti burzsoázia is haladó szerepet játszott, mert szembefordult a monopóliumokkal, hiszen ezek akadályozták tevékenységét. A munkásosztály létszáma 1960-ban mintegy 160 000 fő volt. Mindkét területen harc folyt az egyesítésért, nyugaton a kameruni nemzeti föderáció vezetése alatt. 1954-ben a terület déli részén a burzsoázia bevonásával az angolok helyi kormányt alakítottak. A korábban az egyesülésért harcoló nemzeti kongresszuspárt ezután inkább a Nigériával való egyesülést kívánta. 1961-ben az egykori angol mandátumos terület északi része népszavazás útján csakugyan egyesült Nigériával. A keleti, francia területen 1948-ban alakult meg a kameruni népek Uniója, mint az értelmiség vezetete forradalmi demokratikus párt. 1955 januárja és áprilisa közt az Unió

vezetésével nagy politikai sztrájkok zajlottak le, mire a kormányzat májusban fegyveres erőszakkal, sortűzekkel verte le a mozgalmat. 1960. január 1-én a francia hatóságok kénytelenek voltak megadni a függetlenséget, de csapataikat nem vonták ki. Az egységmozgalom győzelme volt 1961. október 1-én Kelet- és Dél-Kamerun egyesülése a kameruni föderatív köztársaságban. Az Unió programja a gazdaság állami szektorának erősítése, iparosítás s végső fokon az áttérés a szocializmusra. Az 1961-es egyesülés még nem oldott meg minden kérdést, folytatni kell a harcot a teljes függetlenség kivívásáért. — A folyóirat folytatja a 10. számban megkezdett iratközlést: *Az utolsó cár utolsó kegyence* (90—103. l.), itt a felelőtlen, nagy befolyással rendelkező udvari emberekre vonatkozó vallomásos anyag kerül közlésre. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1964. 5. sz. — Az első tanulmányok az I. Internacionálé évszfordulója alkalmából ezzel a problematikával foglalkoznak. M. I. MIHAJLOV: *Az I. Internacionálé és szerepe az egyetemes munkásmozgalom történetében* (3—16. l.) rövid áttekintést ad az Internacionálé történetéről, s hangsúlyozza, hogy az akkor felvetődött kérdésekben (a forradalmi és opportunista tendencia harca, a háború és béke, az internacionalizmus) a mai kommunista mozgalom az I. Internacionálé hagyományait folytatja. — I. A. BAH: *K. Marx és F. Engels harca az I. Internacionáléban a nemzetközi proletariátus akcióegységéért* (17—28. l.) részletes dokumentációval tárgyalja, hogyan igyekeztek Marx és Engels áthidalni a különböző országok munkásmozgalmában felbukkanó véleménykülönbségeket, pl. a lengyel kérdéssel kapcsolatban a nemzeti függetlenség kérdésében. — A. JE. KOROTYEJEVA: *Az orosz sajtó reagálása az I. Internacionálé tevékenységére* (29—40. l.) a legális és illegális sajtó tudósításait egyaránt ismerteti, s megállapítja, hogy a legálisan megjelenő sajtóban még a liberális reformok hívei is az Internacionáléval szemben foglaltak állást, de mégis sok tényanyagot közöltek, s ezzel elősegítették a szocialista elmélet térhódítását. Az emigráns orosz sajtó egyértelműen az Internacionálé mellett állt ki. — *A Nemzetközi Munkásszövetség vezetőinek levelei K. Marxhoz és F. Engelshez* címen folytatásos közleményt indít a folyóirat, az első részben (41—46. l.) Paul Lafargue 2 és Laura Lafargue I kiadatlan levelét közli 1869—1870-ból. — Az egyéb tárgyú tanulmányok sorában N. PAPAŽOV, a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizott-

ságának titkára áttekinti a 20. évszforduló alkalmából Bulgária szocialista fejlődésének fő állomásait, s hangsúlyozza az 1962-ben tartott VIII. pártkongresszus jelentőségét a további előrehaladás szempontjából. (47—57. l.). — A. M. DUNINSZKIJ: *A Szovjetunió szerepe a Csendes-óceáni háború befejező szakaszában 1945-ben* (58—67. l.) széleskörű bizonyító anyaggal támasztja alá azt a megállapítást, hogy az Egyesült Államok csak politikai okokból vetette be az atombombát, hogy elejét vegye a Szovjetunió katonai beavatkozásának. A kínai és koreai területek lakossága kitörő lelkesedéssel fogadta a felszabadító Szovjet Hadsereget. A japán hadsereg leverésében a döntő szerepet nem az amerikai atombomba játszotta, hanem a Szovjetunió katonai beavatkozása. — Z. NOWAK: *A nyugat-német revansisták közgazdasági „elméletei”* (68—75. l.) megecáfolja a mai német közgazdászok álláspontját, amely szerint a Németország nyugati, iparosított és keleti, mezőgazdasági területei közt kialakult munkamegosztás helyes volt, s biztosította a német gazdasági élet stabilitását, míg ennek a megszüntése 1945 után nehézségeket okoz. A szerző kimutatja, hogy Nyugat-Németország mezőgazdasága az ország szükségletének mintegy 90%-át ki tudja elégíteni, vagyis alig szorul mezőgazdasági termény-behozatalra. 1936-ban a Németországba irányuló import 38,2%-át tette ki az élelmiszer, 34,9%-át nyersanyagok, míg 1961-ben a megfelelő arányszámok 26,3 és 20,5. A mai nyugat-német kormány a Közös Piacon belüli partnereinek szeretné juttatni az agrárterület szerepét. — S. DÖRNBERG összefoglalja a Német Demokratikus Köztársaság 1961—1964 során a békés egymásmellett élés megvalósítása, a nemzetközi feszültség enyhítése érdekében tett lépéseit (76—85. l.). — A. V. BERJOZKIN: *Az amerikai-német kapcsolatok történetéből a második világháború előestéjén, 1938—1939* (86—95. l.) kimutatja, hogy az amerikai kormány partolta a müncheni egyezmény létrejöttét, az izolacionisták harca a semlegesség fenntartásáért ugyancsak elősegítette a német agresszió előretörését. — V. M. DALIN: *Egységes volt-e a guesdista irányzat? A P. Lafargue és J. Guesde közti véleménykülönbségek történetéhez* (96—108. l.) részletesen kimutatja, hogy a Dreyfuss-ügytől kezdve Lafargue és Guesde között számos kérdésben volt véleménykülönbség, Lafargue mindig bírálta Guesde doktrínér és dogmatikus állásfoglalását, de nézeteltéréseiket nem akarta nyilvánosságra hozni. — A SzKP KB mellett működő Marxizmus-leninizmus Intézete közreadta a III. Inter-

nacionálé főtitkárának, G. M. Dimitrovnak a levélváltását a Lengyel munkáspárt vezetésével 1942—1943-ból (109—125. l.), ezek nagyrészt beszámolók a lengyel ellenállási mozgalom eredményeiről. — A. D. EPSTEIN: *Az új- és legújabb kori történeli általános előadások* (125—127. l.) címen hozzászól az egyetemi előadások körül folyó vitához: úgy véli, az egyetemi előadásoknak csak néhány fontos kérdéssel kell foglalkozniuk, nem az egész anyagot előadniuk, s rá kell mutatniuk a még megoldatlan, vitás kérdésekre (ilyen például a polgári forradalom hiánya számos ország történetében, s ennek káros következményei a további fejlődés során). Az újfajta előadásokra való felkészülés természetesen az eddiginél nagyobb erőfeszítéseket kíván az előadóktól. — L. A. ZAK áttekintést ad az NDK-ban megjelent újabb történeli munkákról, amelyek a napóleoni elnyomás elleni német szabadságharcra foglalkoztak a 100. évforduló alkalmából (134—139. l.), s hangsúlyozza, hogy a nagyszámú eredmény mellett még nincs kellően feltárva a nemzeti szabadságharc összefüggése az antifeudális harcral.

1964. 6. sz. — VICTOR JOANNÈS, a Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja: *A munkáosztály és a Francia Kommunista Párt harca az országnak a fasiszta megszállók alól való felszabadításáért* (3—11. l.) általános áttekintést ad, hangsúlyozza, hogy a francia munkáosztály patriotizmusa már 1939 előtt is megmutakozott, ennek ellenére a „furesca háború” idején éles kommunista-ellenes hajszát folytattak, s a kommunisták hazátlanságáról beszéltek. Amikor De Gaulle még nem kívánta a harcot az országban, az összeomlás után, a kommunista párt már nemzeti egységről beszélt, a megszállókkal szemben a munkások osztályköveteléseit vetette fel, s nagy figyelemmel kísérte az első partizáncsapatok megalakulását. A legnagyobbat, a párt által szervezett munkásmegmozdulás az északi vidéken 1940. máj. 26.—jún. 9. közt lezajlott nagy sztrájk volt, 100 000 részvevővel. A Szovjetunió elleni támadás megindulása után a párt felhívta a lakosságot szabotázs-cselekményekre, partizáncsapatok alakítására, 1943 tavaszán már a nemzeti felkelés előkészítésére szólította fel a franciákat. A párt közvetített a De Gaulle és Giraud közt kitört vitában, s így vált lehetővé végül az ideiglenes francia kormány megalakulása. 1944 nyarán a harcokban félmillió francia vett részt. — I. I. MICALOV: *A munkáosztály és az Angol Kommunista Párt harca a szejzi kaland ellen* (12—26. l.) részletesen ismerteti a párt harcait, sajtómegnyilvánulásait, a párt szervezte tünte-

téseket, gyűléseket. Ugy látja, éppen a szejzi beavatkozás megszüntetése bizonyította be, hogy korunkban a háború elkerülhetővé vált. Rámutat arra, hogy az angol Munkáspárt eleinte támogatta a kormány politikáját, s csak a tömegek nyomására volt kénytelen szembefordulni vele. — V. N. TOPORIN: *A népi demokratikus állam létrejötte és fejlődése Csehszlovákiában 1945—1948* (27—38. l.) a szocialista forradalomra való átmenet előzményeit többek között abban látja, hogy a burzsoá államapparátust részben már régebben, a második világháború előtt vagy alatt felszámolták a német megszállók. A Szlovák Nemzeti Felkelés és az 1945 májusi Prágai Felkelés forradalmi eseményei tüntettek a burzsoá-demokratikus rendszer egyszerű továbbfolytatásán. A haladó pártokat tömörítő Nemzeti Front tevékenysége is lényeges volt. A kommunista párt már 1945-től kezdve a szocialista forradalomra való fokozatos áttérést harcolt, ennek lépései voltak a földreform, a közelet demokratizálása, a bányászat és a vezető iparágak államosítása. Így vált lehetővé, hogy 1948 februárjában a végleges fordulat békés úton következzen be. — V. G. FJODOROV: *Finnország és az imperialista hatalmak a második világháború előestéjén* (39—54. l.) az előzményeket vizsgálva arra utal, hogy az 1930-as években egyre fokozódott az országban a németek iránti rokonszenv, 1935-től pedig nyomon kíséri a németek gazdasági és politikai behatolását. Ugyanakkor a vezető körök Angliával és az Egyesült Államokkal is tartottak fenn kapcsolatokat. A finn uralkodó osztály háborús politikájával csak a Finn Kommunista Párt szállt szembe. 1939 márciusában a szovjet kormány javaslatot tett néhány sziget bérbevitelére, de a finn kormány elutasította a tervet. Amikor az év októberében, az egyre fenyegetőbb német veszéllyel szemben a Szovjetunió újabb ajánlattal fordult Finnországhoz, s nagylelkű területi cserével akarta biztosítani Leningrádot, a finnek Anglia és Franciaország biztatására inkább a háborút vállalták. Megfontolt és bölcs politikával ezt az összeapást el lehetett volna hártani. A veszített háború után Finnország teljesen a németek oldalára sodródott. — A. A. JAZIKOVA: *A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió és Románia között 1931-ben* (64—71. l.) bebizonyítja, hogy a román kormányzat 1917 óta ellenséges álláspontba helyezkedett a szovjet állammal szemben. Az 1934-es lépésre egyrészt a kisanant többi tagjának az állásfoglalása készítette Romániát, másrészt a belső forradalmi mozgalom kényszerítette ki. Valamennyi párt helyeselte ezt a lépést, kivéve a fasisz-

tákat. A szovjet kormány által javasolt további közeledés 1935—1936 folyamán a román kormány ellenállása miatt nem valósult meg. — L. A. BEZIMENSZKIJ: *Az egyik fő háborús bűnös, Martin Bormann politikai szerepének és sorsának a kérdéséhez* (72—79. l.) röviden ismerteti a háború vége felé Hitler legbizalmasabb emberévé vált politikai karrierista pályafutását, s úgy véli, azok a legendák, hogy nem halt meg 1945-ben (a szemtanúk vallomásai ugyanis eléggé ellentmondóak, s így nincs hiteles bizonyíték halálára) a nyugaton ma is élő és szervezkedő náciok számára szükségeseik. — V. I. KASZJANYENKO: *A Szovjetunió és az USA közti gazdasági és műszaki kapcsolatokról az 1920—30-as években* (80—86. l.) áttekintést ad ezekről a kapcsolatokról a diplomáciai kapcsolatok felvételéig (1933), s hangsúlyozza, milyen hasznosak voltak mindkét fél számára. — N. G. ILJINA: *Az 1948. április 9-i bogotái népi felkelés* (87—95. l.) ismerteti a felkelést, amely H. E. Gaitán haladó, liberális ügyvéd meggyilkolása miatt tört ki, s a jobboldali liberálisok árulása és az Egyesült Államok segítsége miatt a néptömegek leverésével végződött. — A Nemzetközi Munkásszövetség vezetőinek levelei Marxhoz és Engelshez (104—110. l.) c. második közleményében a folyóirat 8 újabb levelet tesz közzé 1869—1870-ből. — V. G. POLJAKOV: *A második világháború előtörténete a burzsoi szerzők újabb munkáiban* (112—118. l.) áttekintést ad az 1960—1963-ban megjelent munkákról, úgy látja, az alapvető koncepció még mindig az angol—francia békekészség hangoztatása, sőt ma már olyan tendenciák is mutatkoznak, hogy a hitleri Németországot is rehabilitálják. — M. V. TROJAN: *A magyarországi forradalmi mozgalom történetéből* (143—145. l.) Hajdu Tibor újabban megjelent könyveit és tanulmányait ismerteti összefoglalóan, úgy véli, hogy 1918 elején még nem lehet a forradalom lehetőségéről beszélni, s hogy Hajdu Tibor idealizálja Károlyi alakját. — A. V. BOZSUK: *A Magyar Tanácskörtársaság 45. évfordulója* (160—161. l.) beszámoló az 1964. május 27—30-án az ungvári egyetemen tartott tudományos ülészakról, amely a második világháború utáni magyar történelem egyes kérdéseit is felvetette. — N.

ISZTORIJA SzSzSzR 1964. 5. sz. — I. JE. ZELENYIN: *A Szovjetunió kolhozai és mezőgazdasága 1933—1935-ben* (3—28. l.) részletes adatokkal támasztja alá a kollektivizálás és a mezőgazdasági termelés fejlődését tárgyaló tanulmányát. 1935-re a gépállomások a kolhozoknak több mint a

felét látták el, a gépesítés foka 50,3%-ot tett ki. A kolhozokban a munkaszervezés legjobb egységének az 50—70 tagú brigádot tartották. A gépesítés előrehaladása mellett a vetésforgó túlsúlyra jutásáról is beszélhetünk, a kolhozok 2/3-ában ezt alkalmazták. A terméshozam azonban még nagyon ingadozó volt. A szerző részletes adatokat sorakoztat fel a kolhoztagok helyzetére, a jövedelem elosztására vonatkozólag (a gabonamennyiség 28—29%-át kiosztották a tagok közt). Sok adat mutatja a kolhoztagok növekvő fogyasztását különböző iparcikkek terén. Végül részletes táblázatot közöl a szerző a kolhozosítás fokáról a három év folyamán (1933-ban havonkénti részletezéssel) az egyes köztársaságok és nagyobb területi egységek szerinti részletezésben. — B. A. BLOH: *Az USA imperialistáinak szerepe a Wrangel-féle támadás megszervezésében* (29—40. l.) megállapítja, hogy Gyenyikin kényszerű lemondása után nem utolsó sorban a krími amerikai megbízott javaslatára nevezték ki Wrangelt a fehérgárda csapatok parancsnokává. 1920. augusztus 10-én az Egyesült Államok külügyi államtitkára nyíltan kiált egyik jegyzékében a Szovjet-Oroszország elleni intervenció mellett. Az emigráció legkülönbözőbb csoportjai egyaránt óriási lelkesedéssel fogadták ezt a lépést. Az amerikai kormány már arra készülődött, hogy hivatalosan elismerje Wrangelt, csak hogy a hadiesemények közbeszóltak, a Vörös Hadsereg megtisztította a Krími félszigetet. Addig is persze rengeteg amerikai segítséget kaptak a fehérgárdisták. — H. LIGI és E. TARVEL: *Észtország mezőgazdasága a XVI—XVII. században* (41—59. l.) számos adattal ismerteti a majorsági gazdálkodás térfigyelését a Baltikumnak ebben a térségében, s megállapítják, hogy ez nem hozta magával a terméshozamok növekedését, ill. ha nőtt a termelés, ez a majorsági gazdálkodás előretörése ellenére ment végbe. A nagybirtok előnyei csak a XIX. század első felében mutatkoztak meg. — I. F. GINGYIN és L. JE. SEPELEV: *A levéltári dokumentumok kritikátlan és önkényes felhasználása ellen* (74—91. l.) két előadás kibővített szövegét közlik, ezekben felhívták a figyelmet arra, hogy nem szabad a levéltári anyagot fetisizálni, a kapitalizmus korára egyéb, igen fontos forrásanyagokat is fel kell használni, nem egyszer korabeli feldolgozások is hasznosabbak, mint a levéltári dokumentumok elferdített adatai. A kutatók alig foglalkoznak a levéltári anyag kritikájával. Végül néhány újabban megjelent munka forráskezelési hiányosságaira mutatnak rá, s új javaslatot terjesztenek elő, hogyan kell levéltári forrás-

anyagot idézni. — G. I. ZLOKAZOV: *A petrográdi szovjet létrehozása* (103—111. l.) részletesen figyelemmel kíséri 1917 február—márciusának eseményeit, s azt vizsgálja, mely petrográdi üzemekben voltak erősek a bolsevikok hadállásai. — Sz. A. ARTYEMJEV: *A petrográdi szovjet összetétele 1917 márciusában* (112—128. l.) megállapítja, hogy a katonaküldöttek száma igen nagy volt a munkásküldöttekéhez képest, az eszerek és mensevikek itt tudatos politikát folytattak. A munkásküldöttek soraiban pedig sok volt a hivatásos politikus, értelmiségi. A bolsevikoknak viszont szilárd pozícióik voltak a szovjet elnökségében.

1964. 6. sz. — N. F. SZAVIN: *Az uralkodó körök válságának történetéből az Októberi Forradalom előestéjén* (3—21. l.) A. I. Verhovszkij hadügyminiszter és M. I. Tjerescsenko külügyminiszter konfliktusának hátterét ismerteti. A kérdésnek Lenin akkor nagy jelentőséget tulajdonított, később a szovjet történetírás nem foglalkozott vele. Verhovszkij nem sokkal az Októberi Forradalom előtt nevezték ki hadügyminiszterré. Nem akart katonai diktatúrát, de politikailag tapasztalatlan volt, ezért is számított rá a ténylegesen katonai diktatúrát előkészítő Kerenszkij. Persze Verhovszkij is híve volt annak, hogy a forradalmi mozgalommal kemény kézzel kell elbánni. De tisztában volt azzal is, mennyire népszerűtlen a hadseregben a háború, s ezért a békekötés híve volt. A kadetek közt is akadtak, akik ezt felismerték, s azért is kívánták a békét, hogy utána szembefordulhassanak a „belső ellenséggel”. A külügyminiszter viszont október 12-én és 16-án két nyilatkozatot is tett a háború folytatása mellett. Október 18-án az Előparlament két javaslat felett tárgyalt a béke és a háború ügyében (s ez a kérdés voltaképpen a forradalmi mozgalom elleni további harc kérdése volt), de sem a háborút, sem a békét sugalmazó javaslat nem kapott többséget. Ezért Miljukov ismét a háború folytatása mellett foglalt állást, amit a mensevikek és eszerek teljes mértékben elleneztek. Verhovszkij utalt arra, hogy a háború további folytatása elősegíti a bolsevikok hatalomrajutását. A következő két napon folytatódott a viták, a baloldali kispolgári pártok Verhovszkijt támogatták. Október 24-én az Előparlament meg is szavazta e pártok javaslatát: a nagybirtokot át kell adni a földbizottságoknak, s azonnal meg kell kezdeni a béketárgyalásokat. Kerenszkij azonban közbelépett, s lemondatta Verhovszkijt. Ez a konfliktus mutatja, milyen mélyreható volt a válság a kormányzati körökben, mennyire nem lehet

egységes kadet-eszer-mensevik blokról beszélni. Persze a békekötés hívei sem a nép érdekében léptek fel, hanem csak hajlékonyabb módszerekkel akarták az addigi rendszert fenntartani. — I. P. LEJBEROV: *A forradalmi helyzet létrejöttéről Oroszországban az első világháború éveiben (1915 július—szeptember)* (33—59. l.) úgy látja, hogy 1915 nyarán kezd kialakulni a forradalmi helyzet, az országon nagy sztrájkhullám söpör végig. Minden megmozdulás a cári rendszer ellen irányul. A bolsevikok már az általános politikai sztrájkra készülnek, egyes városokban a sztrájkok már ezt készítik elő, de a kormányzat beavatkozása, a megtorlások, katonai behívások miatt nem sikerül a kirobbantása. Viszont a rendszer ellen irányuló mozgalmak fellendülése azt is mutatja, hogy nem sikerült a mensevikek révén a munkásosztályt a burzsoá befolyása alá vonni. — I. N. VLAGYIMIRCEV: *A szovjet társadalom történetével foglalkozó művek szemléje 1962—1963-ban* (132—148. l.) áttekinti az ebben a két évben megjelent könyveket és fontosabb tanulmányokat. Kiemeli azt a pozitívumot, hogy már vannak összefoglaló munkák is egyes korszakokról vagy kérdésekről, mint maga a Forradalom, a polgárháború, a munkásosztály vagy a parasztság fejlődése, a Nagy Honvédő Háború, de az első öt éves tervek, az iparosítás korszaka még mindig eléggé kidolgozatlan. — I. M. KRASZNOV: *A Szovjetunió történetének tanulmányozása az Egyesült Államokban: néhány tény és adat* (166—183. l.) hasznos áttekintést nyújt a Szovjetunió történetével foglalkozó nagy kutatóintézetekről, a szakemberképzés nehézségeiről, az ezzel a kérdéssel foglalkozó folyóiratokról, ilyen tárgyú tudományos konferenciákról. A különböző monopóliumok meglehetősen nagy segínyt juttatnak az intézeteknek, s ugyanakkor az állam is beleszól a kutatások irányításába. Az intézetekben folyó munka eredményei persze az állam szempontjából is felhasználhatók. Az egész tevékenység alapvető kritériuma a kommunistaellenesség. — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1964. 5. sz. — A folyóirat ezt és a következő számát az első világháború kitörése 50. évfordulójának szentelte. WILLIBALD GUTSCHE: *Először Európa — aztán a világ* (745—767. l.) rendkívül differenciált, egészen a különböző ipari és pénztőkés csoportokig, azok bonyolult és változó érdekhálózatáig lenyúló elemzést adja a német imperializmus első világháborús célkitűzéseinek. A fő stratégiai célkitűzésben, Németország először európai,

majd világhatalmi helyzetének megteremtésében a német uralkodó osztályok egyetemlegesen egyetértettek. A követendő taktika tekintetében azonban jelentős véleménykülönbségek mutatkoztak közöttük különösen három kérdés tekintetében. Először abban, vajon Németország már az első világháborúban kívánja-e a világhatalmat Anglia teljes katonai megsemmisítésével, vagy egyelőre érje be Anglia és más nagyhatalmak mellett a negyedik nagyhatalom helyével, és egy második világháborúban harcolja ki magának a világhatalmat; másodsorban, hogy az európai főhatalom megteremtésére irányuló tervükben melyik módszert részesítsék előnyben; végül abban, hogy melyik irányba intézzék a főcsapást: nyugat vagy kelet felé? A német uralkodó osztályok legszélsőségesebb körei, a rajna-vesztfáliai bányaparasok, akiknek az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) volt a propagandaszervük, Alfred Hugenberg kezdeményezésére eleinte mindenirányú és messzemenő, tehát egyidejű keleti-nyugati annexiók politikát követeltek. Az így létrehozott Nagy-Németországnak természetes kiegészítője lett volna a közép-európai gazdasági szövetség. A másik irányzat, amelyhez az elektromosipar, a Német Bank és a nagy hajózási vállalatok tartoztak, Rathenau (AEG) irányításával német vezetés alatt álló közép-európai gazdasági szövetség létrehozását tekintette fő háborús célnak. Az első csoport, amelyhez a Leszámítoló Társaság (Diskontogesellschaft), a Schaffhauseni Bankegylet (Schaffhausenscher Bankverein), a junkeerek nagyrésze és a vegyipar monopolistái tartoztak, Németország világhatalmát Anglia megsemmisítésével akarta megteremteni, s az expanziót nyugat felé akarta terelni. A másik, 1914/15 fordulójától a közép-német és a felső-sziléziai bányaipart is felölelő csoport a háború főcéljának a közép-európai gazdasági és politikai szövetség létrehozását tekintette; s minthogy átmenetileg az Angliával való kompromisszumra törekedett, elvetette a nagyobb nyugati hódítások eszméjét, és ahelyett keleten törekedett nagyobb területnyereségre. Az egyes monopolisták és bankárok, meghatározott monopol- és bankcsoportok csatlakozását az egyik vagy másik irányzathoz a német fináncotke gazdasági és személyi kapcsolatai és egyes részeinek különböző közvetlen gazdasági érdekei határozták meg. Az uralkodó osztályoknak a háború kitörésekor a munkások és más dolgozó rétegek cárizmus elleni gyűlöletét felhasználva, a szociáldemokrácia és a szakszervezetek jobboldali vezetőinek segítségével sikerült a dolgozók nagyrésztét

félrevezetniök a honvédő háború hazugságával. A német munkásmozgalom marxista baloldala Karl Liebknechttel az élén azonban mihamar leleplezte a háború imperialista jellegét, és következetesen szembe szegült minden expanzív törekvéssel. Állásfoglalásuk egyre nagyobb visszhangra talált a német munkásság körében, ami taktikai alkalmazkodásra, különböző engedményekre kényszerítette az uralkodó osztályokat. A tanulmány befejező részében abba a vitába szól bele, amely egyfelől nyugat-német haladó (Fritz Fischer) és reakciós (Egmont Zechlin, Janssen), másfelől a polgári és a marxista történészek közt folyik a német imperializmus első világháborús célkitűzéseinek folytonosságáról, ill. módosulásáról. A tanulmány bebizonyítja, hogy a német imperializmusnak elsősorban Bethmann Hollweg kancellár által 1914. szeptember 9-én körvonalozott célkitűzései — taktikai módosításoktól eltekintve — lényegében a háború befejezéséig változatlanok maradtak. Ezek realizálódtak Kelet-Európára nézve a Szovjet-Oroszországgal kötött breszti békeszerződésben; ezek realizálására törekedett 1918-ban a német kormány és hadvezetés hatalmas méretű nyugati offenzíváival. A birodalmi kormány és hadvezetés még az 1918. július 2–3-i és augusztus 13–14-i spai konferenciákon is, amikor a nyugati katonai áttörés terve már megíúsultnak volt tekinthető, ragaszkodott Longwy—Briey, Luxemburg annexiójához és Belgiumnak német érdekszférába kényszerítéséhez.

1964. 6. sz. — GERHARD FÖRSTER, OLAF GROEHLER és GÜNTER PAULUS: *A német fasiszta imperializmus hadicéljainak és haditerveinek viszonyáról* (929—948. l.) Clausewitz problémafelvetéséből kiindulva vizsgálják a két összefüggő problémát. Megállapítják, hogy a német imperializmus céljainak megítélése szempontjából teljesen közömbös, volt-e vagy sem egy részleteiben kidolgozott politikai öszterv a német világhatalom kivívására. A döntő az, hogy az Európa leigázásával megkezdett út belső törvényszerűséggel az egész világ feletti uralom tervébe torkollott. A vezető fasiszta politikusok és katonák a jelek szerint tisztában voltak azzal, hogy messzemenő céljaik megvalósítására Németország ereje nem elégséges. Ezt a helyzeti hátrányt akarták ellensúlyozni a totális háború és a villámháború megvalósításával. Minden villámháború után olyan pótlólagos erőgyarapodásra akartak szert tenni, amely lehetővé teszi számukra a következő nehezebb hadicél elérését, s így lépésről lépésre akarták megszerezni a világhatalmat. A fegyveres győzelemnek

a náciak messzemenően nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a gazdasági vagy propaganda téren aratott győzelemnek. Franciaország leveréséig nagyjából a náci vezetők elgondolása szerint alakultak a hadiesemények. Angliának további makacs ellenállása, a meggyengítésére tett európai és afrikai erőfeszítések kudarcra, a szovjetellenes imperialista egységfront létrehozásának meghiúsulása felborította a fasiszta hadvezetés terveit. Ilyen körülmények között a Szovjetunió elleni támadás elhatározása már magában hordta a vereség csíráját. A Szovjetunió helytállása lehetővé tette mindenki számára a kitarást.

1964. 7. sz. — A Német Demokratikus Köztársaság megalapításának 15. évfordulójára kiadott ünnepi szám tanulmányai közül elvi jelentőségénél fogva kiemelkedik ALBERT NORDEN: *A nemzet és mi c. tanulmánya* (1113—1124.l.). A szerző megállapítja, hogy nem 1949 szeptembere, a Német Szövetségi Köztársaság megalakulása a fordulópont Németország történetében, hanem 1949. október 7-e, a Német Demokratikus Köztársaság megalakulása. 1949 szeptemberét és októberét nem félhónap, hanem egy egész korszak választja el egymástól. Az első német munkás-parasztállam megalakulásában a német történelemnek az a szembetűnő összefüggése jut kifejezésre, amely a demokratikus népmozgalmak és az egységes nemzet létrehozására irányuló törekvések közt fennáll. Münzer Tamás népi reformációjával a nemzeti egység ügye is elbukott, s Németország a feudális fejedelmek és idegen hódítók szabad prédájává vált. A Napóleon elleni 1813-i nagy nemzeti felkelést is jelentékeny társadalmi, politikai és kommunális reformok készítették elő. Az 1848-as forradalom idején összefonódott a polgári demokratikus szabadságjogokért vívott küzdelem Németország haladó szellemében történő egyesítésének kísérletével. 1849 és 1871 közt is két út állt nyitva Németország egyesítésére: az uralkodó osztályok által képviselt antidemokratikus-annexiós út és a munkásosztály által képviselt demokratikus haladó út. A német nép nagy szerencsétlenségére az előbbi valósult meg, ahogy 1918—19-ben sem a forradalom erői győztek, holott győzelmük megmenethette volna a világot a fasiszmustól és a második világháborútól. A nemzet ellen elkövetett sorozatos árulásaival a német burzsoázia eljátszotta minden jogát a nemzet vezetésére, s át kell adnia azt a munkásosztálynak. Németország egyesítésére ma is két koncepció áll szemben egymással, akárcsak a múlt században, mégis azzal a döntő különbséggel, hogy a XX. század második

felében a reakciónak már a legcsekélyebb kilátása sincs a győzelemre. A nyugat-német ultrák számára a nemzeti kérdés csupán ürügy messzemenő annexiós terveik megvalósítására. Csak hogy, aki az NDK-ra emel kezét, az szembetalálja magát az egész szocialista táborral. A német munkásosztály uralmát kifelé békepolitika, befelé pedig demokrácia jellemzi.

1964. 8. sz. — JOACHIM STREISAND: *A német múlt haladó eszméi és megalósnáltsuk az NDK-ban c. tanulmányában* (1335—1339. l.) Engels 1850 nyarán megírt A német parasztháború c. művének abból a mondatából indul ki: „A német népnek is van forradalmi hagyománya.” Engels 1850-ben nem elméleti-tudományos, hanem elsősorban politikai-morális szempontból foglalkozott a német parasztháború történetével. Ezeknek a hagyományoknak a megőrzése a Német Demokratikus Köztársaságban nemcsak a történészek vagy filozófiatörténészek ügye, hanem a szocialista társadalom életének szerves alkotórésze. Bizonyossága ennek a haladás eszméjének továbbélése a német demokratikus államban. Ezt az eszmét először a XVIII. század közepén a francia felvilágosodás dolgozta ki, Fichte és Hegel továbbfejlesztette, megjelent Goethe látomásaiban, hogy tudományos szintre végül is Marx és Engels munkásságában emelkedjék, akik a történelmi haladásban az emberiség törvényszerű fölemelkedését látták egy következő magasabb társadalmi rendbe. A haladás eszméje nem csupán a szocialista társadalom egyes állampolgárainak tudatában él, hanem az egész társadalom életének alkotórészét képezi. A haladó erők életében közvetlenül érvényesül a történelem haladó hagyományaival való találkozás, és ez az alapja az igazi történelmi tudatnak. A német munkásosztály és más haladó osztályok és rétegek Nyugat-Németországban is találkoznak haladó hagyományokkal, de a reakciós uralkodó osztályok ideológusai olyan értelmezést igyekeznek ráerőszakolni ezekre a történelmi tapasztalatokra, amelyek szerint a haladás pusztán hit, vagy végzet. Ezzel szemben a haladás eszméinek megóvása és ápolása a szocialista társadalom tervszerűen rendezett életének olyan elidegeníthetetlen része, amely a termelőerők állandó növekedésében, a társadalmi és a személyes jólét emelkedésében, a művelődés kibontakozásában és a szocialista életviszonyok elmélyülésében realizálódik. Mindamellett ezen tapasztalatok és a szocialista történelmi tudat közt minőségi különbség áll fenn. A történettudomány feladata a művelt szocialista nemzet kiképzéséhez hozzájárulni azzal, hogy megtanítsa őt a történelmi tapasztalatok tudományos

értékelésére. A továbbiakban a tanulmány irodalmi példákat idéz a szocialista társadalom műlthoz való új viszonyának illusztrálására. — RUDI GOCCUEL: *Kelet-politika és Kelet-kutatás (Folytonosság és változások)* c. tanulmányában (1340—1358. l.) rámutat a Német Szövetségi Köztársaságban a kelet-európai népek iránti tudományos és politikai érdeklődés növekedésére, amelyben a konzervatív imperialista tendenciák mellett realiztikusabb, a békés egymás mellett élés irányában ható tendenciák is érvényesülnek. A szocialista világrendszer létrejötte és a szocialista eszmék vonzó erejének növekedése az egész világon arra kényszerítette az antikomunizmus ideológusait, hogy hangolják össze harcukat, és finomítsák érvelésüket. Így született meg a hagyományos Kelet-kutatás kebelében egy új tudományág, a szovjetológia, amely Nyugat-Németországban, Angliában, Amerikában és más imperialista országokban tudományos intézetek kiterjedt hálózatával, folyóiratokkal, kongresszusokkal, gyakorlati politikával szolgálja a kitűzött célt, a forradalmi erők megosztását és megtévesztését. Az egész szovjetológiának azonban óriási és leküzdhetetlen gyengesége, hogy a kommunizmus helyére állítandó világnézetben, a pozitív programban már korántsem egységesek, sőt egyesek még csak kívánatosnak sem találják ezt az egységet. A nyugat-német Keletkutatás mai álláspontját azonban elsősorban mégsem az imperialista tábornak a szovjetológiában kifejeződő általános kommunista-ellenes stratégiája, hanem sokkal inkább a német burzsoáziának történelmi tapasztalatai határozzák meg. Így továbbra is az a kettős vonal érvényesül, amely a második világháború folyamán a német politikában Kelet-Európával szemben kialakult: az egyik az „erős kéz” politikája, amely a nyílt, brutális reváns-politika szolgálatában áll, a másik pedig a „megértés” politikája, amely a szocializmus fellazítására törekszik. Míg a második világháború alatt és közvetlenül utána az „erős kéz” politikája érvényesült, az utóbbi időben egyre inkább a „megértés” politikája kerül előtérbe, amely a kelet-európai határproblémákat az „európai nagytérség” keretében kívánja megoldani. A tanulmány érdekes és eleven képet rajzol a két, stratégiai szempontból egyetértő, taktikai szempontból azonban egymástól elütő irányzat szervezeti, tudományos és politikai tevékenységéről, módszereiről, java-részt nálunk is ismert képviselőiről. — HELMUT BOCK: *1789 és 1813 (A francia forradalom kora a reakciós német történeletrésztében)* c. tanulmánya (1358—1383. l.)

Engelsnek az 1813-as német nemzeti háború értékelésére vonatkozó nézeteit fejlődésükben és összefüggésükben vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy 1813 helyes értékelésének kulcsa 1789-ben rejlik. Ezzel szemben a reakciós német történetírás 1813-at — szociális tartalmától megfosztva — éppen 1789 ellen igyekszik kijátszani, a néptömegek ellenállásával szemben a feudális arisztokrácia és a monarchák bölcsességét, hősiességét dicsóíti, a forradalommal szemben a szentszövetségi reakciót igazolja, sőt legújabb képviselőiben a jakobinusokat a fasiszták előfutárainak teszi meg, a német és a francia történeti felfogás közt ilymódon támadt feszültséget pedig az Európa-koncepcióban igyekszik levezetni. Hogy ez a kísérlet nem járt maradandó sikerrel, bizonyítja az, hogy a hivatalos Nyugat-Németország távol tartotta magát az 1813-i felszabadító háború megünneplésétől, és ezzel kapcsolatban a kelet-németeket szűk látókörű nacionalizmussal vádolta. — A XII. Nemzetközi Történetész Kongresszus anyagához szolgáltat adalékot HANS-JOACHIM DIESNER: *Vándalok és népvándorlás* c. cikke (1406—1414. l.). A tanulmány a magyar történeti irodalomban ismeretlen anyagot mutatja be az afrikai bomló római rabszolgatartó társadalom és a bomló vandál ősközösség bonyolult kölcsönhatását, amelyből azonban Geiseric király törekvései ellenére sem fejlődött ki feudális vagy korai feudális társadalom. A fő termelők a vandál birodalomban is a rabszolgák és a kolonások voltak, habár jogi és gazdasági helyzetük a későrómai birodalomhoz képest javult, és a csökkentett kizsákmányolás folytán jobban érdekeltté váltak a termelésben. Miután a nyugat-római birodalom részéről fenyegető veszély 455 után megszűnt, az új vandál és a régi római arisztokrácia közeledni kezdett egymáshoz, sőt az utóbbi helyet kapott a hivatali nemesség soraiban és közigazgatási apparátusban is. Kezdetben, főleg Geiseric királysága alatt, a vandálok határozott Róma-ellenes és római egyház-ellenes politikát folytattak, és hozzájárultak a nyugat-római birodalom megdöntéséhez. Odoaker és a vandál kormány közt Szicíliában együttműködés jött létre. Az egyre erősödő mór támadások azonban hovatovább erősen korlátozták a vandál birodalom külpolitikai mozgásszabadságát. A Nagy Theodorich-féle szövetségi rendszerben a vandálok már nem játszottak fontosabb szerepet, és egyre inkább háttérbe szorultak az előretörő nyugati gótokkal és frankokkal szemben. A bizánci uralom (533/534) átplántálta a keleten kifejlődött formákat Észak-Afrikába és ezzel csírájá-

ban elfojtotta a kialakuló feudális termelési módot, amelyből a hasznót a késő-római társadalom restaurált rabszolgatartó uralgó osztálya és a római egyház húzta. — B.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1964.
4. sz. — **BOGUSŁAW LEŚNODORSKI:** *Az egyetemek a felvilágosodás korszakában (893—911. l.) összehasonlító módon vizsgálja az egyetemek fejlődését. A korszak kezdetén az egyetemek elavultak, korszerűtlenek, a tudományos élet az akadémiákon összpontosul. Viszont ekkor válik szükségessé a szakemberképzés, nagyobb létszámú értelmiség felnevelése, gyakorlati ismeretekkel és rendelkező értelmiséggé. Ezért válnak szükségessé a reformok az egyetemen, hiszen csak az egyetem tud szélesebb körben megfelelni ezeknek az igényeknek. A szerző szerint a megoldásnak két típusa van, az egyik a felvilágosított abszolutizmus országában (a napóleoni Franciaország, az olasz államok, még Nápoly is, Spanyolország, a Habsburg-birodalom, Oroszország, a skandináv országok), a másik azokon a területeken, amelyek már korábban hatott a szabadság eszméje (ebből a szempontból elsősorban az Egyesült Államok egyetemszervező terveit érinti). Az előbbi megoldási típushoz kapcsolja a krakkói egyetem 1777-es reformját, a vilnai egyetem később bevezetett át-szervezését, s a folyamat utolsó láncszemét a varsói egyetem 1816-ban történt megalapításában látja. — ZBIGNIEW PUSTULA:* *Külföldi tőke a Lengyel Királyság nehéziparában, 1876—1900 (935—958. l.)* bizonyos módszertani elvek tisztázása (nem a tőkés nemzetisége a fontos, hanem a tőke származáshelye) s a korábbi irodalom áttekintése után foglalkozik összefoglalóan az idegen tőke kérdésével. A külföldi tőke az alacsonyabb munkabérek miatt itt magasabb profithoz jutott, tehát szívesen hatolt be a lengyel nehéziparba, az orosz kormányzat protekcionista iparpolitikája, amely kizárta a külföldi iparcikkeket, egyenesen elősegítette a külföldi tőke behatolását a hazai termelésbe. A behatolás két időpontban éri el csúspontját, 1877—83 közt a kohóiparban, 1897—1900 közt a fémfeldolgozó iparban. 1899-re a kohóiparban a részvénytársaságok 47,3%-a van az idegen tőke kezében, de ezek termelik a nyersvas 61%-át, a vas és acél 70,2%-át, s ezek foglalkoztatják az iparág munkásainak 60%-át. Vagyis ebben az iparágban a kulcspozíciók a külföldi tőke kezére kerültek. 1900-ra a fémfeldolgozó részvénytársaságok 57%-át ellenőrzi a külföldi tőke, csak hogy a termelés jelentős része még kisüzemekben folyik, itt tehát az idegen tőke

még nem jutott túlsúlyba. Ami a tőke nemzetiségi összetételét illeti: orosz tőke majdnem teljesen hiányzik. 1896-ig a francia és belga tőke az uralkodó, utána a német lép a helyébe. 1900-ban a kohóiparban az idegen tőke 43,1%-a francia és belga, 56,9%-a német, míg 1880-ban még az egész külföldi tőkét a francia és belga tőke tette ki. A fémfeldolgozó iparban 1900-ban a francia és belga tőke csak 21,1%-ot tesz ki, a német pedig 78,9%-ot, holott még 1895-ben az egész idegen tőke francia és belga volt. Ennek az okát abban látja, hogy a német tőke elsősorban felső-sziléziai tőkét jelent, amely amúgy is szoros kapcsolatban állt a Lengyel Királyság gazdasági életével, s a nyugati német iparvállalatok konkurrenciája miatt kényszerült erre a keleti orientációra. A francia és belga tőke térvesztését pedig az indokolja, hogy a lengyel terület kihagyásával ekkor már egyenesen az orosz iparba áramlik. — **ANDRZEJ ZAJĄCZKOWSKI:** *Történelem és faj (958—975. l.)* néhány mai néger gondolkodó történeti nézetét elemzi, amelyek a nemzetiválás aktuális szakaszában igen fontos szerepet játszanak (hiszen, mint Senghor elnök mondja, nemzet még nincs, de nemzeti ideológia már van). Mamadou Dia szenegáli elnök a soknemzetiségű Szovjetunió vagy India példája nyomán várja az egységes afrikai néger nemzet kialakulását. Assoi Adiko tankönyve, amelyet Guineában használnak (A fekete népek története) a négerek történetét összefoglalóan tárgyalja, függetlenül attól, milyen világ-részben élnek. A szenegáli Cheikh Anta Diop úgy látja, hogy az egyiptomi óbirodalom néger kultúrára épült fel, s közvetítésével az európai kultúra alapjaiban is néger kultúrát kereshetünk. Assoi Adikoval ellentétben Diop megmarad Afrika keretein belül. Az afrikai társadalom és államalakulás alapvető ismérveit a matriarchátusban, a territorialis állam kialakulásában, a kollektívizmushoz látja, ezzel szemben az árja (európai) fejlődés ismérveit a patriarchátusban, a városállamban, az individualizmushoz rögzíti. Felfogását Zajączkowski racionális messzianizmusnak nevezi, amelynek racionalizmusa azonban inkább csak látszólagos. Senghor az európaiabbi jelenség. Persze mindketten Afrika teljes anyagi és szellemi felszabadulását szolgálják. Zajączkowski befejezésül felhívja a figyelmet a történetfilozófiai elméletek mozgósító voltára, de egyúttal veszélyeire is. — **Irena Pietrzak-Pawłowska** ismerteti az I. Internacionálé évfordulója alkalmából megjelent forráskiadványokat (999—1006. l.). — **TADEUSZ ŁEPKOWSKI** a kubai történetírás fejlődését tárgyalja

a forradalom előtti időszakban, a mai oktatási rendszert, a Történettudományi Intézet munkáját, s az eddig megrendezett két országos történelem-vita eredményeit (1007—1016. l.). — JAN MILEWSKI: *Nigériai történetírás* (1017—1023. l.) címen a Nigériai Történelmi Társulat angol nyelvű folyóiratát (Journal of the Historical Society of Nigeria) ismerteti. — WACŁAW FELCZAK ismerteti W. WALDAFFEL ÉSZTER: *A független magyar külpolitika 1848—1849 c. munkáját* (1098—1101. l.), igen hasznos összefoglalásnak tartja, külön érdeméért említi a külpolitikai kérdések szoros összekapcsolását a hazai nemzetiségi kérdéssel, de kifogásolja a külföldi, elsősorban az egykori nemzetiségek nyelvén írt irodalom hiányát. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1964. 4. sz. — ANDRZEJ POPPE: *Tanulmányok az orosz egyház legrégebb történetéről* (557—572. l.) a korábbi számban elkezdett sorozat második részében azt bizonyítja, hogy az eddig a X. század végére datált, a kovásztalan kenyérről írt traktátust Lev perejaszlavli metropolita írta, aki valószínűleg az 1070-es években működött. A szerző a részletkérdéseket azért dolgozta ki ilyen részletesen, hogy kellő megvilágításba helyezze az orosz egyház szerepét a koraközépkori orosz történelemben. — JAN KIENIEWICZ: *Az Indiába vezető tengeri út és a fűszerkereskedelm 1498—1522* (573—603. l.) doktori disszertációjának egy része, amelyben azt bizonyítja, hogy a portugálok megjelenése az Indiai óceánon kevésbé módosította az itteni, nagyrészt kínai kézben levő kereskedelmet. A keleti kereskedelem monopóliumától Génua miatt amúgy is elesett Velence számára sem volt olyan jelentős a portugál konkurrencia. 1500 után Európa nyugati országai ugyan portugál közvetítéssel jutottak a legfontosabb fűszerekhez, de a közép- és kelet-európai országok továbbra is Velence révén. A Baltikummal is teremtettek a portugálok kapcsolatot, nem közvetlenül ugyan, hanem Németalföld révén, s ez Lengyelország számára kedvező is volt. A világkereskedelmi útvonalak végleges megváltozása a szerző véleménye szerint már csak a holland és angol fellépés eredménye. — JAN WSZOŁEK: *Henryk Kamiński és a Czartoryski-féle tábor 1840—1842* (604—621. l.) részletesen feltárja, hogy az 1830-as felkelés egyik otthon maradt részvevője, H. Kamiński 1839-es nyugati útja során lép érintkezésbe Adam Czartoryski megbízottaiival, elfogadja a herceg programját bizonyos módosításokkal (ne foglaljon eleve állást az eljövendő Lengyelország kormányformája tekintetében), s 1840-ben Czartoryski nevében

kezdi meg otthon a felkelés szervezését. Közben azonban megismerkedik a lengyel emigráció demokratikus szárnyának a programjával, ezért 1842-ben szakít Czartoryskiékkal. A kiváló lengyel demokrata életének ez a szakasza eddig eléggé ismeretlen volt. — JANUSZ WOJCIECH GOŁĘBOWSKI: *A népi hatalom létrejötte Felső-Sziléziában és a dąbrowai medencében* (622—639. l.) 1945 januárjának és februárjának az eseményeit követi nyomon: a két világháború közt lengyel fennhatóság alatt állt területen a felszabadulás után azonnal megalakultak a népi hatalmi szervek, a többi területen viszont a lakosság egy része várakozó álláspontot foglalt el, csak hét nagyobb városban és a falvak nagyobbik felében alakultak meg a népi tanácsok, eleinte csak a Lengyel Munkáspárt képviselőivel. A tanácsok eredményes gondoskodása a lakosság anyagi szükségleteiről lehetővé tette a társadalmi bázis gyors kiszélesítését, hamarosan a többi demokratikus párt képviselői is csatlakoztak, s így az emigrációs kormány számításai meggyűsültek. — KRYSZYNA KERSTEN: *Az 1945-ös katonai telepítés. Kísérlet jellemzésére* (640—659. l.) ismerteti azt az 1945 júniusában megindított akciót, hogy a háborúban részt vett lengyel katonákat telepítsék le családostul a visszaszerzett nyugati területeken. Erre a célra 12 powiat (járás) területét tartották fenn. A végrehajtás általános nehézségei mellett azonban itt még az is akadályozta a terv kivitelét, hogy a katonákat elkésve szerelték le, családtagjaikkal sok esetben nem tudták az összeköttetést megteremteni. Így a tervezettnél jóval csekélyebb mértékben kapcsolódtak bele a leszerelő katonák a terület betelepítésébe, 1945 őszétől kezdve. — JERZY REYCHMAN ismerteti a Budai török számadáskönyvek c. 1962-es magyar forráskiadványt, hangsúlyozza jelentőségét, tekintettel a kiadott források csekély számára, s felhívja a figyelmet arra, hogy az egykori Lengyelország egyes területei szintén török uralom alá tartoztak átmenetileg, tehát a török források feltárása a lengyel történelem szempontjából is hasznos. (677—682. l.) — N.

ACTA POLONIAE HISTORICA 1964. 10. sz. — KONSTANTY GRZYBOWSKI: *Moderator imperii* (5—26. l.) címen a római principatustól napjainkig tekinti át az állam élén álló, mintegy egyensúlyozó szerepet játszó uralkodó vagy államfő tényleges szerepét és a rá vonatkozó nézetek alakulását, a középkori vallásos indokolás helyébe a racionális igazolás kibontakozását, s a tényező mai szerepét a tőkés

országokban, amikor mind a szocializmus felé irányuló haladás meggátlását, mind a fasizmus felé haladó fejlődés megakadályozását szolgálja. — KRZYTYNA KERSTEN: *A német lakosság kitelepítése Lengyelországból 1945—1947, Nyugat-Pomeránia példáján* (27—47. l.) abból indul ki, hogy 1945 után a visszaszerezett lengyel területek ellengyelesítését nem lehetett a német lakosság önkéntes távozásával vagy a fokozatos asszimilációval megoldani, ezért szervezett kitelepítésre volt szükség. A kitelepítés már régebben is ismert történelmi jelenség. Nehézségek adódtak eleve abból, hogy kit kell németnek tekinteni, végül azt a megoldást választották, hogy aki mint lengyel maradni akart, annak bizonyítania kellett lengyel származását. Ilyen alapon mintegy 1 millió lakos maradhatott a helyén. Az itt élő, vagy a háború idején a bombázások miatt ide telepített német lakosság egy része már a harci cselekmények idején (1945 február—március) elmenekült, mások ezt követően mentek el önkéntesen, így a lakosságnak mintegy a fele már 1945 nyara előtt eltávozott. Június—július folyamán a katonai hatóságok kezdték meg a kitelepítést, ezt azonban gazdasági nehézségek miatt (közvetlenül az aratás idején) le kellett állítani. Az önkéntes kitelepedést 1945 végéig a hatóságok engedélyezték, de az így távozók számára névze nincsnek pontos adatok, éppúgy a háború alatt idetelepített, s csak 1945 nyara után a területet elhagyó németek számát sem lehet pontosan megállapítani. A szervezett kitelepítés 1946 februárjában indult meg, s 1948-ig tartott, de legnagyobb részét már 1947 során lezárult. Kersten hozzávetőleges számításai szerint nem egészen 3 millió német kitelepítésére került sor ebben a szervezett formában (a szerző a németek által becült 6 milliós adatokat túlzottnak tartja). 1946 végéig a kitelepítetteket a brit megszállási övezetbe irányították, később a szovjet megszállási övezetbe. A technikai lebonyolítás általában kielégítő volt, az adódó hibákért nem a lengyel kormányt terheli a felelősség. A kitelepítettek helyére lengyel lakosság került. Nyugat-Pomerániában az akció lezárása után a lakosság 3,7%-a volt német. Mintegy 214 ezer németet telepítettek ki, s ezek helyére mintegy 270 ezer lengyel telepes került ide. — IRENEUSZ IHNATOWICZ: *Az újkori és legújabbkori történelem segédtudományai Lengyelországban* (65—80. l.) széles bibliográfiai áttekintést nyújt az újabban megjelent munkákról, s megállapítja, hogy a levéltári anyaggal, rendezésével, felhasználásával, kritikájával viszonylag nagy iradalom foglalkozik, de az egyéb segéd tudományokra

(újkori írástan, irattan, sajtótörténet stb.) vonatkozólag a kutatások szinte teljesen hiányoznak. — WOJCIECH WRZESIŃSKI beszámol a Mazuria, Warmia, a Visztula alsó folyása vidékének, vagyis Olsztyn környékének történészeiről és kutató munkájukról, amely elsősorban helytörténeti érdeklődésű. (131—141. l.) — N.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1964. 5. sz. — BARBARA KRZEMIENSKA és DUŠAN TRŠTIK: *Szolgálati szervezet a koraközépkori Csehországban* (637—667. l.) a cseh, lengyel és magyar fejlődés egyik közös sajátosságát vizsgálják meg részletesen a csehországi helynévanyag és írott forrásanyag alapján: az uralkodó szolgálatában álló különböző foglalkozású népesség kérdését. A szolgálatnak öt csoportját különböztetik meg, a tulajdonképpeni udvari szolgálatot, a vadászatot, a fejedelmi állatállomány tartását, a szőlészeti, méhészeti és halászati szolgálatot, és a kézművesek szolgálatát. Részletesen megvizsgálják ezek előfordulását Csehországban, megállapítják, hogy az ilyen helynevek rendszerint egy-egy fejedelmi székhely körül fordulnak elő. A fejedelem tehát az udvari szolgálatot teljesítő lakosságot a székhely közelében telepítette le, hogy ezáltal megoldja ellátásuk kérdését is. A forrásanyagból nem derül ki, hogyan működött ez a szervezet, s az itt lakó szolgáltató népességnek milyen volt a társadalmi és jogi helyzete. Az egész rendszer szorosan összefügg a korai feudális állam éppen itt kialakuló típusával. A mintát a Karoling államszervezetben látják, amelyet a cseh területen tovább fejlesztettek. A nagymorva birodalomban a szerzők szerint ilyesfajta szolgálat nem létezett. A rendszer tehát a X. században alakulhatott ki, s a XIII. század elejétől kezdve tűnt el. Ahhoz, hogy a lengyelországi és magyarországi fejlődéssel való összefüggést, esetleg közvetlen hatást meg lehessen állapítani, még széleskörű, egyéb kelet-európai országokat is magában foglaló összehasonlító vizsgálatokra van szükség. — ZDENĚK ŠOLLE: *Az Első Internacionálé és a szociáldemokrata párt létrejötte a neudörfeli kongresszuson 1874-ben* (668—686. l.) egy készülő nagyobb munka eredményeit összegezi: az ausztriai szocialista mozgalom német vezetés alatt kezdett kibontakozni, s a nemzetiségek nemzeti követeléseit elutasította, mint reakciós törekvéseket. Ezért a cseh munkásság körében kevés visszhangja volt. Az 1870-es évek elején A. Scheu kerül a mozgalom élére, aki az internacionalizmus elveit hirdette, a mozgalmat az osztrák liberáli-

soknak alárendelő Oberwinderrel szemben, akit viszont az Internacionálé inkább támogatott. Az ausztriai mozgalom gyengeségeit, az aktivitás hiányát már Frankel is bírálta 1871 nyarán. A párt megalakulása az internacionalista elvek győzelmét jelentette. — A vita rovatban VLADIMÍR DUBSKÝ és LADISLAV NIKLÍČEK megjegyzéseket fűznek Jan Mlynáriknak a folyóirat ezévi 2. számában megjelent tanulmányához, amely a két világháború közti korszak csehszlovákiai forradalmi mozgalmainak néhány kérdését vetette fel, ill. az ezzel foglalkozó újabb marxista irodalmat bírálta. (Ld. Századok 1964. 4. sz.) A szerzők sokhelyt egyetértenek Mlynárik fejtegetéseivel, de utalnak arra, hogy a tárgyalt kérdések sokkal bonyolultabbak és további kutatást igényelnek. Hangsúlyozzák a Csehszlovák Kommunista Párt túlzott baloldaliságát az 1920—30-as évek fordulóján. — MANFRED KOBUCH beszámol arról, milyen veszteségeket okozott a St. Marienthali kolostor cseh vonatkozású eredeti okleveles anyagának a második világháború, s táblázatokat közöl az oklevelek eddigi kiadásairól és a veszteségek mértékéről (718—725. l.). — ANATOL DOBRÝ: *A csehszlovák ipar fejlődésének fő tendenciái 1913—1938 és néhány szociálpolitikai kérdés* (726—752. l.) részletesen kidolgozott indexszámokat állított össze az ipar különböző ágazatairól. A gondos számítások alapján arra a következtetésre jut, hogy a nehézipar már a századfordulótól kezdve gyorsabban fejlődött itt, mint a könnyűipar. A két világháború közti időben ez a tendencia még világosabban megmutatkozott: a könnyűipar csak egy-két évben múlta felül az 1913-as termelési színvonalat, míg a nehézipar a válság éveit kivéve eléggé meghaladta. Ez az országon belül is egyenlőtlen fejlődést eredményezett, mert a könnyűipari körzetek többnyire stagnáltak. Ez a magyarázata a cseh és a (szinte csak könnyűiparral rendelkező) szlovák burzsoázia közt kieleződő konkurencia-harcnak. — A folyóirat rövid tárgyi ismertetést közöl a lengyelországi és a magyarországi reneszánsz és reformáció kérdéseivel foglalkozó, 1963-ban Budapesten megjelent gyűjteményes kötetről (768. l.), Szamosközi István erdélyi történetének új kiadásáról (773. l.) és néhány, magyar történeti folyóiratokban megjelent tanulmányról.

1964. 6. sz. — JAN GALANDAUER: *Az Omladina és a haladó mozgalom politikai hagyatéka 1897 után* (797—818. l.) részletes elemzést ad az 1893-ban létrejött radikális haladó párt további útjáról. A cseh burzsoázia többsége a Habsburg-birodalom keretei közt kívánt megmaradni, tehát nem volt többé szüksége a párt osztrákellenes állam-

jogi radikalizmusára. A kispolgárság félt a proletarizálódástól, ezért hőkent vissza a radikális jelszavaktól. A szociáldemokrata párt szintén Ausztria-Magyarország fennállása mellett foglalt állást. A párt így bomlóban volt, 1904-ben meg is szűnt, egy része szorosan együttműködött az államjogi párttal, másik része radikális elveinek fenntartásával lemondott nacionalizmusáról, de ezzel alig különbözött többé Masaryk realista pártjától. — ALENA GAJANOVÁ: *Nagybritannia dunamedencei politikája az első világháború után* (819—842. l.) az angol külügyminisztérium dokumentumkiadványa és a korabeli sajtó alapján úgy látja ezt a politikát, hogy az angol pénzügyi körök Bécsben szerették volna a közép-európai pénzpiac központját kialakítani, de a szociáldemokrata kormányban nem bíztak, jobboldali kormány megalakítására viszont rövid időn belül nem láttak lehetőséget. A csehszlovák kormány is túlságosan baloldali volt az angol hivatalos körök számára. Ezért nyújtott Anglia aktív segítséget a Tanácsköztársaság megbuktatásához és Horthy tevékenységéhez. A Friedrich-kormányt csak a szomszéd országok erélyes tiltakozása miatt nem merete támogatni. Az adott pillanatban a magyar hadsereg látszott a legszilárdabb ellenforradalmi erőnek, ezért támogatták. A magyar—román unió tervét az angol kormány ellenezte. A magyar kormány területi követeléseit persze Anglia nem tudta teljesíteni, ezért fordult a magyar kormány Franciaország felé, ami bizonyos elhidegülést okozott az angol—magyar kapcsolatokban 1920 nyarán, de nem vonta meg az ellenforradalmi magyar kormánytól az angol támogatást. A kisantant magyar-ellenes éle nemcsak az angol, hanem a francia kormány részéről is ellenkezést váltott ki. Végső fokon abban összegezi a szerző megállapításait, hogy Anglia elsősorban gazdasági téren volt érdekelve, a vámhatárok megszüntetését, egy nagyobb gazdasági egység kialakítását kívánta. Politikai szempontból mindenütt a jobbratulódás volt az érdeke, de egyedül Magyarországon folytatott ezen a téren aktív, beavatkozó külpolitikát. — JOSEF POLIŠENSKÝ és ESTELA ROLDÁN ROMÁN: *A csehszlovák—mexicói kapcsolatok forrásai és problémái* (893—897. l.) inkább csak a kölcsönös érdeklődés megnyilvánulásait regisztrálják. — L. H. ismerteti Veszprém megye helytörténeti lexikonját (898. l.), J. N. Spira Györgynek Széchenyi hitellügyeiről a Történelmi Szemlében írt tanulmányát (914. l.), ugyancsak J. N. Csizmadia Andornak a *Historický Časopisban* Kollár Adámról megjelent tanulmányát (915. l.), Waclaw Foleczak lengyel nyelvű könyvét az 1848

előtti magyar nemzetiségipolitikáról (915—916. l.), valamint Sándor Vilmos német nyelvű tanulmányát a budapesti malomipar kifejlődéséről (917. l.) — *N.*

HISTORICKÝ ČASOPIS 1964. 4. sz. — **MÁRIA LAVOVÁ:** *A mezőgazdaság szocialista kollektivizálásának kezdetei Szlovákiában 1949—1953* (477—518. l.) c. gazdag anyagot feltáró tanulmányában röviden áttekinti az 1949 előtti fejlődést is, utalva arra, hogy a szövetkezés egyéb formái ekkor már erősen el voltak terjedve a parasztság körében, elsősorban a gépek közös használata, de amikor 1949 februárjában megalkották az egységes termelőszövetkezetek szervezeti szabályzatát, az egész országban csak 47 ilyen szövetkezet működött. A gépesítés és egyéb anyagi előnyök a szövetkezés alsó formái számára megnyerték a parasztságot, de a teljes kollektivizálás gondolatának még nem. 1951—1952 során már kifejlődtek a szövetkezés magasabb formái, az állatállomány nagy része is szövetkezeti tulajdonba került, de a szövetkezetek száma egyideig alig nőtt. 1952 második felében ezért sokhelyt megsértették az önkéntesség elvét, pszichológiai és gazdasági kényszert alkalmaztak, így a belépő parasztok és a szövetkezetek száma is erősen megnőtt. A szervezeti, technikai stb. előfeltételek azonban nem fejlődtek ugyanolyan gyors ütemben. Lavová részletes kimutatást közöl a szövetkezetek számának az alakulásáról a 7 szlovákiai kerületben (a korszak egyes szakaszain belül). A termelőszövetkezetekben a munkaerőles nem volt megfelelő, a gazdasági eredmények gyengék voltak. Ezért 1953 első felében sokan kiléptek a szövetkezetből, sőt Kelet-Szlovákiában egyes szövetkezetek meg is szűntek. Az 1953 őszen a termelőszövetkezetek megerősítése érdekében tett intézkedések viszont csakugyan komoly eredménnyel jártak, helyreállították a szövetkezetek tekintélyét, s megindult a parasztság visszaáramlása. A szerző megjegyzi, hogy a szövetkezeti mozgalomra vonatkozó levéltári anyagnak csak kis része hozzáférhető, de ebből is le lehet vonni azt a következtetést, hogy a párt politikai irányvonala az adott korszakban alapjában véve helyes volt. — **MILAN HÜBL:** *A Szlovák Nemzeti Felkelés — a nemzeti és demokratikus forradalom kezdete Csehszlovákiában* (519—534. l.) inkább elvi jelentőségű tanulmányában azt szögezi le, hogy a szlovák felkelés véget vetett a csehszlovák nemzet fikciójának, de ugyanakkor felszámolta a néppárti szeparatizmust is (bár mindkettőnek a maradványai még 1945 után is megvoltak). A felkelésben

tehát elsősorban a csehszlovák államiség helyreállításának s ugyanakkor demokratikus átalakításának egyik legfontosabb lépését látja, amely az egész világ figyelmét ekkor a szlovák népre irányította. — **VENDELIN JANKOVIČ:** *Az első pozsonyi egyetem — az Academia Istropolitana keletkezése és működése* (535—551. l.) a közelgő évforduló (1465, ill. 1467) alkalmából összefoglalja az egyetemre vonatkozó elég csekély eddigi ismeretanyagot, megpróbálja lokalizálni az egyetem épületét. Valószínűnek tartja, hogy Mátyás haláláig működött, bár tekintettel arra, hogy a külföldi egyetemeken ekkor nem csökken a magyarországi hallgatók száma, valószínűleg elég kevés diákja lehetett. Az alapítás jelentőségét abban látja, hogy a centralizáló államhatalom kísérletet tett arra is, hogy a középkori skolasztikától független, az új reneszánsz világnézetnek helyet adó intézménnyel Magyarországot bekapcsolja az új áramlatba. — **A vita-rovatban MATÚŠ KUČERA:** *A koraközépkori szlovákiai szolgáltató-népesség szervezeteinek problémáihoz* (552—571. l.) elsősorban Rudolf Krajčovič eddigi megállapításaival vitatkozik, megállapítása szerint Krajčovič szűk és egyoldalú forrásanyagot használ, és a szláv helyneveket, s nem veszi figyelembe a magyar helynévanyagot stl. Kučera azt bizonyítja, hogy a különböző szolgáltatással tartozó lakosság (udvarnokok) szervezete nem a nagybirtok fejlődésének az eredménye, hanem csak a fejedelmi, ill. királyi nagybirtokon fejlődött ki (ahol magánbirtokon előfordul, ott is királyi adományról van szó) a X—XII. században, és a királyi curiakhoz ill. curtisokhoz, mint központokhoz csatlakozik, nem a régebbi szláv várendszerekhez. — **O. CHMEL'OVÁ** ismerteti **ROJÁK DEZSŐ:** *Akik nem hajtottak fejet... Délszlovákia kommunistáinak illegális harca a Horthy-fasizmus ellen 1938—1945* c. könyvét (581—583. l.), **F. B.** ismerteti **V. WALDAFFEL ESZTER:** *A független magyar külpolitika 1848—1849* c. könyvét (599—600. l.), **O. CH. IRINYI KÁROLY:** *A Naumann-féle „Mittel-europa” tervezet és a magyar politikai közvélemény* c. könyvét (601. l.) és **MÁRKUS LÁSZLÓ:** *A szociáldemokrata történelemfejtés fejlődéséhez* c. könyvét (601—602. l.) és néhány magyar folyóiratban megjelent tanulmányt. — *N.*

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE. PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1964. 1. sz. — A prágai tudományegyetem több sorozatban megjelenő folyóirata cseh vagy szlovák nyelvű tanulmányokat közöl (orosz és nyugati nyelvű, elég bő rezümékkel). Egy-egy szám mindig valamilyen témakör

anyagát csoportosítja. Így az 1964. évi 1. szám az egyetemfilozófia professzora, Jitřina Popelova 60. születésnapjára készült emlékkönyv, egyes tanulmányai ennek megfelelően elsősorban filozófiai és pedagógiai kérdésekkel foglalkoznak. Az ünnepelt filozófiai munkásságát MILAN SOBOTKA ismerteti (5—12. l.). — A történelmi materializmus egyes problémáit tárgyaló tanulmányok sorában EDUARD URBANEK: *Az osztálytársadalom előtti társadalom fogalmáról* (35—44. l.) arra utal, hogy a személyi kultusz idején megbírálták Engels álláspontját az osközösségi társadalom tekintetében, mert Sztálin az osközösséget egy szintre hozta az osztálytársadalmakkal, s úgy tekintette, mint az egyik társadalmi-gazdasági formációt. Ez a kritika Engels álláspontjával szemben helytelen volt. A szerző megállapítja, hogy Marx és Engels ismételten egészen más jellegűnek tekintették az osközösséget, mint az osztálytársadalmak különböző formációt. Hogy az osközösségbol milyen gazdasági erők hatására bontakozik ki az osztálytársadalom, az még tisztázandó kérdés. — JAN SEDLACEK: *Az alkotó értelmiség és a munkásmozgalom a kapitalizmus uralma alatt* (71—83. l.) leszögezi, hogy ma a tőkés országokban a munkáspárt nem lehet meg az alkotó értelmiség támogatása nélkül, a kérdés tehát nem az, meg kell-e nyerni az értelmiségnek ezt a legjelentosébb részét a mozgalom számára, hanem csupán az, hogyan kell ezt megvalósítani. Az értelmiséggel kapcsolatos régebbi, helytelen nézeteket a szerző mint teljesen elavultakat elutasítja. — VLADIMÍR PACOVSKÝ ismerteti Husz János „A hat tévelygésrol” c. írását és rávilágít aktualitására (171—181. l.).

1964. 2. sz. — Ez a szám egyetemes történeti tanulmányokat tartalmaz. MIROSLAV HROCH: *A nyugat-európai kereskedő tőke szerepe a Kelet-Euróaval folytatott kereskedelem közzvetésében* (5—47. l.) elsősorban a Balti-tengeri kikötőkön keresztül Kelet-Európa északi országaival folytatott kereskedelmi kapcsolatokat tárgyalja, s először a közlekedésben vizsgálja meg a nyugat-európai tőke szerepét. A németalföldi kereskedők fejlett hajózásukkal magukhoz ragadták a tengeri kereskedelmet, kiszorították a Hanza hajót is. Később az angolok vették át a helyüket. A tanulmány végig csak a németalföldi, ill. holland és az angol kereskedő tőke szerepével foglalkozik. Ez a tőke egyoldalúan behatolt a gyengébb hazai kereskedő tőkével rendelkező országokba, s kísérleteket is tett ezek gazdasági életének befolyásolására. A hazai feudális uralkodó osztály szívesen is látta ezt a behatolást, mert nemesfémeket hozott az országba. Kelet-Európa a

kereskedelem révén függő viszonyba került a nyugati iparcikkektol, Nyugat-Európa pedig a kelet-európai mezőgazdasági terményektol. Ezt a kétoldalú függést azonban a nyugati kereskedő tőke ellenorzta és irányította. Az ipari termelésbe való közvetlen beavatkozás a XVI—XVII. században, amely a tanulmány kronológiai kereteit teszi, még csak a kezdeteknél tart. A kapcsolat a kelet-európai országokban elsősorban a feudális uralkodó osztályt erősíti, úgy is, mint árutermelot, s úgy is, hogy a hazai polgárság gyengülésére vezet, s ezzel ugyancsak a nemességet erősíti. Egyes országokban azonban a gazdag parasztság is hasznot húz ebből a kereskedelemből. A kapcsolat további fejlődése eloségitte az egyes országokban a nemzeti piac kialakulását. — HELENA POLREI-CHOVA: *A néger kérdés gazdasági lényege és jelentősége az Amerikai Egyesült Államokban* (91—134. l.) a Csekoslovenský asopis Historický 1964. évi 1. számában megjelent tanulmányát folytatva (ennek ismertetését ld. Századok 1964. 5—6. sz. 1342—1343. l.) a faji elnyomás fő formáját a gazdasági diszkriminációban látja, s igen részletes adatokat hoz ennek igazolására: a négereket főképp az alacsony jövedelmű foglalkozásokban alkalmazzák (a mezőgazdasági munkások 40,4%-a volt néger 1960-ban, a háztartási alkalmazottak 46,9%-a, míg a szabad foglalkozásúak közt az arányszámuk csak 4%, a szakmunkások közt 4,6%). Az egyes iparágakon belül is egyenetlen a megoszlás: a faiparban a munkások 45%-a néger, az elektrotechnikai iparban csak 2,7%. Ugyancsak részletes adatokat közöl a szerző a négernek alacsonyabb munkabérére vonatkozólag is, s megállapítja, hogy a néger munkavállalók évente mintegy 12—14 milliárd dollár kárt szenvednek ennek következtében.

1964. 3. sz. — Ez a kötet az ideológia terén a századfordulón kialakult csehszlovák — orosz kapcsolatokkal foglalkozik, számos irodalomtörténeti kérdést is érintve. — JULIUS DOLANSKÝ: *Az orosz ideológiai áramlatok és a cseh szlavisztika és ruszisztika a századfordulón* (11—35. l.) a legfontosabb munkák felsorolása és ismertetése kapcsán megállapítja, hogy az orosz liberális ideológiának nagy hatása és befolyása támadt a cseh kulturális életben, az összehasonlító kutatások orosz ösztönzésre vertek itt gyökereit. — ANDREJ MRÁZ: *Az orosz eszmei áramlatok befolyása a szlovák gondolkodás és irodalom fejlődésére a XIX. század második felében* (37—50. l.) Štúr és Palarik orosz érdeklődését röviden elemezve elsősorban Svetozar Hurban-Vajanský és Jozef Škultety orosz kapcsolatait vizsgálja. Az Oroszország iránti érdeklődés hordozója

természetesen az egész korszakon keresztül a nemzeti értelmiség. Az érdeklődés fokozódása összefügg a magyar nemzetiségi elnyomás súlyosbodásával. Vajanský idealista lelkesedéssel fordul minden felé, ami orosz, s elsősorban a hivatalos Oroszország propagandájának a bűvkörében él. Škul-téty sokkal józanabbnál nézi az orosz fejlődést, nem hisz a hivatalos Oroszországnak. Hviezdoslav az, a századforduló után, aki már a legrealisabban látja az oroszországi viszonyokat, s így a legpozitívabb hagyományt képviseli. — LUDMILA PAVLOVNA LAPTYEVA: *V. A. Francev és az orosz—cseh kölcsönösségről kialakított koncepciója* (71—78. l.) az 1867—1942 élt tudós, előbb a varsói, majd az emigrációban 1922-től a prágai egyetem professzora munkásságát elemzi. Francev a szláv kölcsönösség politikai értelmességének volt a híve, tehát végeredményben a szlávok politikai egyesítését kívánta, ezért is érdeklődött tudományos munkásságában a cseh megújulási mozgalom iránt. Úgy látta, hogy 1917 után a szlávok egyesülése a cári Oroszország vezetése alatt már lehetlenné vált, de legalább az emigráns fehérorosz és a többi szláv nép egyesülése formájában valósul meg ez a történelmi küldetés. Francev ugyan nem működött aktívan közre szovjetellenes irányzatokban, de nézetei közismerten reakciók voltak. Így — ez a szerző végkövetkeztetése — prágai munkásságát nem lehet csupán pozitívnak tekinteni. — JAN MĚCHÝŘ: *A narodnyik mozgalom visszhangja a cseh munkásmozgalomban az 1880-as években* (81—89. l.) azt szűri le vizsgálatai eredményeként, hogy a cseh munkásmozgalom sok ösztönzést kapott az orosz forradalmi mozgalomtól, s ennek pozitív következményei is voltak. A narodnyik ideológiát, mint sajátosan orosz jelenséget, eleve elutasították. De az egyéni terror taktikáját hajlandók voltak átvenni, mintegy válaszként a kormány fokozódó terrorjára. Ebből a negatív hatásból azonban a cseh munkásmozgalomnak hamarosan sikerült kikerülnie. — KAREL HERMAN: *A cseh szociáldemokrácia állásfoglalása az orosz forradalmi mozgalomhoz 1914-ig* (91—114. l.) főképp a korabeli sajtó alapján úgy látja, hogy az érdeklődés és ezzel együtt a pozitív állásfoglalás csúcspontját az 1905-ös forradalom évei jelentették. 1907 után lebecsülték az orosz forradalom jelentőségét, a cseh reformisták az oroszországi munkásmozgalom reformista irányzatát támogatták, s a forradalmi szárny tapasztalatait nem vették át. — THEODOR SYLLABA: *Az orosz kérdés a cseh burzsoá reformizmus koncepciójában T. G. Masaryk művében* (115—136. l.) úgy látja, hogy az 1905-ös orosz forrada-

lom után Masaryk szaktított korábbi szlávofil és Dosztojevskij-barát állásfoglalásával, s új, liberális-reformista koncepciót alakított ki Oroszországról, ennek megfogalmazása az „Oroszország és Európa” c. német nyelven kiadott munkája. A szerző ismerteti a könyv kiadatlan, III. kötetének megállapításait is (Masaryk itt Dosztojevskij, Turgenyev, Tolsztoj és Gorkij munkásságával foglalkozik). 1917 után Masaryk már ismét új állásfoglalást alakított ki: ekkor már fő célja a kommunizmus elleni harc, a bolsevik befolyás kiküszöbölése. — ŠTĚPÁN KOLÁFA: *Tolsztoj tanításának átalakulása Dvřan Makovičy nézetében Szlovákiában való működése idején* (137—163. l.) az 1866-ban polgári családból született szlovák orvos nézeteinek alakulását ismerteti: Tolsztoj befolyására idealizálja a szlovák parasztságot, de valamilyen patriarchális arisztokratizmussal közeledik feléje. Középuton áll a konzervatívok és a nemzeti mozgalom haladó szárnya közt, a burzsoáziát és a munkásmozgalmat egyaránt nem érti meg, tehát mindenkitől teljesen elszigetelődik. Masarykot is Tolsztoj befolyása alá szeretné vonni, hiába. Teljes elszigeteltségében és tanácstalanságában hagyja el 1904-ben hazáját, hogy Tolsztojhoz költözzék Jaszna Poljana-ba. — N.

SBORNÍK MATICE MORAVSKÉ 1964. 83. évf. — VÁCLAV PEŠA: *A proletár internacionalizmus Brno-vidéki hagyományai* (5—108. l.) az évforduló alkalmából ismerteti az Internacionálé fejlődését, a munkásmozgalom kialakulását az Osztrák-Magyar Monarchiában és a szervezkedés kezdeteit, az első nagy sztrájkokat Brnóban és környékén. A részletes feldolgozás 1869-ig kíséri figyelemmel az eseményeket, s hangsúlyozza a különböző nemzetiségű munkások közös harcát. — LUBOMÍR SLEZÁK: *A londoni burzsoá emigráció ejtőernyős csapatai Délkelet-Moravországban 1941—1945-ben* (109—128. l.) sok részletadatot ismertet az ejtőernyősök leszállására és tevékenységére vonatkozólag, de megállapítja, hogy legfőbb céljuk a burzsoá rendszer fenntartása volt, az általuk szervezett felkelés nem robbant ki, viszont sok embert visszatartottak a partizánmozgalomban való részvételtől. — ZDENĚK KONEČNÝ — FRANTIŠEK MAINUŠ: *Szovjet állampolgárok kényszermunkán a megszállt Csehszlovákiában 1941—1945* (129—157. l.) számos adatot közöl az ún. Ostarbeiterek munkaviszonyaira, ellátására, az egyes táborok életére, s bezivonyítja, milyen embertelen sorsot szántak a hitleristák a Szovjetunió népeinek. — FRANTIŠEK

ZŘÍDKAVESELÝ áttekintést ad a kommunista ifjúsági internacionálé fejlődéséről 1919—1945 közt (158—174. l.). — GRACIÁN CHALOUPKA: *Znojmó a XIV. és XV. század határán* (175—204. l.) nagy levéltári anyag alapján számszerűen vizsgálja a városi lakosság létszámát és vagyoni viszonyait, a nagy ellentétek mellett külön kiemeli a városi lakosság nagyobb felének agrárfoglalkozását. — MIROSLAV KREJČÍŘ — ZDENĚK ŠTŘEJN a Brno környéki községek betűrendjében közlik az ottani ezüst-, ólom- és rézércbányászatra vonatkozó történeti adatokat (260—268. l.) — *N.*

ISZTORICESZKJ PREGLED 1964. 5. sz. — ILCŠO DIMITROV: *A burzsoá Bulgária utolsó kormánya* (3—33. l.) számos új adatot világítja meg az 1944. szeptember 9-i felkelés közvetlen előtörténetét. 1944 nyarán a fennálló rendszer válságba került. Ebből a válságból a lehetséges kiutat a Hazafias Front programja mutatta. A burzsoá ellenzék azonban nem fogadta ezt el, hanem koncentrációs kormányt javasolt, a kommunista párt részvételével. Augusztus 30-án a kettészakadt parasztpárt jobbszárnyához tartozó Konsztantin Muraviev vállalta egy ilyen kormány összeállítását, megkísérelte a kommunista párt bevonását. A párt ezt visszautasította, erre más ellenzéki politikuskok is visszavonták támogatásukat. Szeptember 2-án végre sikerült összeállítani a kormányt a parasztpárti jobbszárny, a demokrata és a néppárt részvételével. A kormány fő célja az volt, hogy fenntartsa a burzsoá rendszert, s távol tartsa a Szovjet Hadsereget az országtól. A kormány bejelentette a háborúból való kilépést, felfüggesztette a halálos ítéletek végrehajtását, tett néhány antifasiszta intézkedést is, csakhogy következtelen és felemás módon. A szabadságjogok tényleges helyreállítása nem történt meg, az államapparátus majdnem érintetlen maradt. Így a kommunista párt és a Hazafias Front tovább folytatta a harcot a Hazafias Front programjének az alapján álló kormány létrehozásáért. A Muraviev-kormány nem akart harcolni a németek ellen, csak szeptember 5-én szakította meg diplomáciai kapcsolatait Németországgal, szeptember 6-án pedig a bábákkal (Vichy-Franciaországgal, Olaszországgal, Horvátországgal és Szlovákiával). A szeptember 6-án bekövetkezett szovjet hadüzenetre az országon belül fellángolt a forradalmi mozgalom. Ennek nyomására a kormány szeptember 8-án hadat üzent Németországnak, s kiadta a rendeletet, hogy a bolgár területre lépő Szovjet Hadsereggel szemben nem szabad ellenállást

kifejteni, sőt tevékenyen elő kell segíteni. Mindezek alapján a Muraviev-kormány nem tekinthető fasiszta kormánynak, ahogy azt eddig a bolgár történetírásban — sok tényt elhallgatva — állították. A kormány tevékenysége azonban kudarcra volt ítélve, mert a tönegek már nem polgári demokráciát akartak. — KONSZTANTIN D. KOSZEV: *A tőkés viszonyok fejlődésének akadályai a bulgáriai városi gazdaságban az 1860—70-es években* (34—57. l.) az alapvető akadályt a feudális török uralom fennállásában látja, ebből következett, hogy sok volt a termelők improduktív kiadása, mert az állam súlyos adókat vetett ki, nem ellenőrizte a behajtást, a gazdasági tevékenység folytatása érdekében meg kellett vesztegetni a hivatalnokokat. A burzsoá jogrend hiánya, a rablóvilág, s a rablóknál is több kárt okozó rendőrség, ugyanakkor a török valuta állandó ingadozása mind olyan tényezők voltak, amelyek akadályozták a kapitalizmus kibontakozását. Ezek mellett, a török feudalizmus fennállásából folyó tényezők mellett figyelembe kell venni a nyugati olesó árucikkek beözönlését is, ez a külső tényező azonban már független a feudális rendszertől. Pozitív következményei is voltak, mert hozzájárultak a céhszervezet felbomlásához, és a kézművesek tönkretételével a belső munkaerőpiac kialakulásához. A számos akadály ellenére a tőkés termelési mód mégis továbbfejlődött, ezért érelődött a polgári demokratikus forradalom. — A. SZ. BLANK: *A lipcsei per és a fasisztaellenes mozgalom Németországban* (58—66. l.) azt mutatja meg, milyen hatással volt Dimitrov fellépése a Német Kommunista Párt politikai irányvonalának a kialakítására. — ALEKSZANDÁR JANKOV röviden ismerteti Poděbrad György cseh király 1464-ből származó béketervét és méltatja mai jelentőségét (86—92. l.). — VESZELIN HADZSINIKOLOV beszámol a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében működő egyetemes történeti osztály helyzetéről és feladatairól (131—137. l.), ezeket a kapcsolatot feltárásában, egyes országok, elsősorban a gyarmati sorsból most felszabaduló országok történetének a kutatásában, a bolgár külpolitika feldolgozásában jelöli meg. A kül- a nemzeti elzárkózottság felszámolása. Szükséges a nyugati irodalom megismerése, az 1944 előtti fontos sajtóanyag utólagos beszerzése, legalább mikrofilmen. Igen fontos, hogy a kiadók publikációs lehetőségeket nyújtsanak, s ne várjanak mindent külföldi munkák lefordításától. — CVETANA TODOROVA bemutatja az Országos Levéltárban az Osztrák-Magyar Monarchia és Bulgária-

kapcsolataira vonatkozó anyagot (139—142. l.), többek között utal az ausztriai levéltári anyagról készült mikrofilmekre is.

1964. 6. sz. — HRISZTO AN. HRISZTOV: *A Bolgár Kommunista Párt internacionálizmusa és a nemzetközi munkásmozgalom egységéért folyó harc* (3—14. l.) röviden áttekinti a bolgár párt történetét az internacionális szemponjtából, s a mozgalom aktuális problémáiban állást foglal az internacionalista szellemben, tanácskozás útján való megoldás mellett. — HRISZTO IV. HRISZTOV: *Az Első Internacionálé — a munkáosztály ügye* (15—45. l.) az 1864—1865-ös évek részletes vizsgálata alapján, elsősorban a nemrég kiadott jegyzőkönyvek felhasználásával, bemutatja, hogyan ment végbe a burzsoá elemek kiszorítása, s bebizonyítja, hogy az Internacionálé határozottan proletár szervezet volt. — VESZELIN HADZSINIKOLOV: *A Szovjetunió Barátainak Szövetsége történetéből* (45—62. l.) nagy tényanyaggal mutatja be az 1932-ben létrehozott, s 1934-ben már betiltott bulgáriai szervezet történetét, előzményeit, s a felfüggesztés utáni további propaganda-tevékenységet. Megállapítása szerint a szervezetnek nemi volt elég nagy hatása, mert a rendőrség sem engedte ténylegesen szabad működését, s a Bolgár Kommunista Párt szektás politikája megakadályozta, hogy valóban tömegszervezetté fejlesszék ki. Különben is az adott időszakban, a hitleri fenyegetés nyomán, a Szovjetunió megvédésének már aktívabb formái voltak szükségesegek. — ZSAK NATAN: *Georgi Bakalov helye a marxista—leninista történetírásban* (68—91. l.) ismerteti és elemzi a bolgár párt egyik vezető ideológusának (1874—1939) történeti tárgyú munkásságát, amely a bulgáriai szocializmus történetének legfontosabb kérdései mellett kiterjedt a bolgár megújulási mozgalom legfőbb problémáinak és a bolgár—orosz és bolgár—szovjet kapcsolatoknak a vizsgálatára is. — CVETANA TODOROVA, NIKO NIKOV és VIRZSINIA PASZKALEVA részletes tartalmi ismertetést adnak az 1964 májusában Budapesten lezajlott nemzetközi történetész-konferenciáról (128—134. l.). — SZTOJAN RADEV: *A magyar történettudomány nagy eredménye* (134—135. l.) címen beszámol a Magyarország története c. két kötetes munka megjelenéséről, hangsúlyozza, milyen jól oldották meg a szerzők a hazai történelem egybekapcsolását az egyetemes fejlődéssel, helyesli a nemzetiségek történetének adott tárgyalását, kiemeli az egységes dialektikus szemléletmódot s az olvasmányos stílust. — A szám végül közli a folyóirat 1955—1964-es tíz évfolyamának igen hasznos összesített tartalommutatóját (136—172. l.) — N.

IZVESZTIJA NA INSZTITUTA ZA ISZTORIJA 1964. 14—15. köt. — A Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének közleményei általában hosszabb tanulmányokat szoktak közölni. Ez a kettes szám viszont az 1863-ban 80. évét megért Ivan Sznegarov akadémikus tiszteletére készült emlékkönyv, tanulmányai és közleményei a középkori, török hódoltság korabeli és megújulás-korabeli bolgár történelem egyes kérdéseit vizsgálják. Bevezetőben DIMITAR ANGELOV és JORDAN NIKOLOV I. Sznegarov életét és tudományos működését ismertetik (5—25. l.), amely az egyháztörténettől az irodalomtörténeten keresztül a bolgár ideológia-történetig ível, feldolgozások mellett számos értékes forráskiadványt is tartalmaz. — MIHAIL KOVACSEV közli I. Sznegarov fontosabb műveinek jegyzékét (27—35. l.). — A tanulmányok sorában A. A. ULUNYAN: *A bolgár nép nemzeti szabadságharcának történetéből az 1877—1878-as orosz—török háború időszakában* (37—44. l.) újabb bizonyítékokat hoz fel Panajot Hitov részvételére a harcban, ami megcáfolja azokat a nyugati véleményeket, hogy a bolgár nép passzívan viselkedett a háború idején. — MANJO SZTOJANOV: *A protestáns propaganda kezdetei Bulgáriában* (45—67. l.) az amerikai kongregacionista és metodista szekták missziós kísérleteit mutatja be az 1850-es évek végétől az 1870-es évek elejéig. A kísérlet kevés eredménnyel járt, mindössze három bolgár protestáns gyülekezet jött létre az 1870-es években, viszont a térítő tevékenység elősegítette a bolgár nép kiábrándulását mindenfajta vallásból. A misszionáriusok a nyugati hatalmak támogatására számítottak, így a török hatalom oldalán álltak, ezért sem volt nagyobb hatásuk. Tevékenységük elősegítette az amerikai gazdasági behatolást. — VIRZSINIA PASZKALEVA: *A bolgár önkormányzat a megújulás korában* (69—84. l.) megállapítja, hogy a községi önkormányzat különösen az iskolák létrehozásában, az olvasóköri (csitalisték) támogatásában, a görög egyház befolyás elleni harcban játszott pozitív szerepet. Bár a lakosság gazdag rétegei egyre inkább a kezükbe kerítették az önkormányzati szerveket, a tulajdonképpeni társadalmi bázist a kézművesek tették ki. — KRUMKA SAROVA ismerteti a haladói montenegrói közvélemény állásfoglalását a bolgár szabadságmozgalommal kapcsolatban az 1870-es évek elején (85—104. l.), pozitívnak tartja a kölcsönös érdeklődést s annak felismerését, hogy a balkáni népeknek teljesen össze kell fogniuk a török fenntartóság ellen. — ALEKSZANDAR BURMOV újabb nézetekkel szemben bebizonyítja,

hogy a bukaresti Bolgár Központi Forradalmi Bizottságot 1869 október első felében hozták létre, s Ljuben Karavelov egyik vezetője volt (105—122. l.). — NIEDERHAUSER EMIL ismerteti a budai Egyetemi Nyomdában a múlt század első felében kiadott bolgár könyveket (123—136. l.) s ezek szerepét a bolgár megújulási mozgalomban. — JOHANNES IRMSCHER részletesen bemutatja a németek érdeklődését a görög szabadságharc iránt a múlt század első évtizedeiben (137—150. l.), hangsúlyozza ennek a mozgalomnak népi és haladó jellegét. — HRISZTO HRISZTOV: *A paraszti földek elvétele és csiftlékek és állami birtokok létrehozása az Európai Törökországban a XVIII—XIX. században* (151—162. l.) 27 paraszti kérvényt ismertet 1857—1858-ból, amelyek fényt vetnek a paraszti föld elrablásának erőszakos formáira. — SZTRASIMIR DIMITROV és RUSZI SZTOJKOV: *A parasztság társadalmi differenciálódása Tárnovo körzetében a XVII—XVIII. század fordulóján* (183—194. l.) egy dzsizijejegyzék részletes elemzése alapján megállapítják, hogy a lakosság 5,5%-a tartozott a gazdagokhoz, vagyis a sok adót fizetőkhez, 28,3%-a a közepes adófizetőkhez, és 66,2%-a volt szegény. — ALEKSZANDAR MATKOVSKI: *A hajdúk Makedóniában a XVII. század első felében* (195—213. l.) új török anyag alapján hoz részletes adatokat a paraszti szabadcsapatok harcáért, s hangsúlyozza, hogy ez a feudális rendszer és képviselői ellen vívott osztályharc volt. — NIKOLAJ TODOROV: *Szófia gazdasági és társadalmi életéből a XVI—XVII. században* (215—233. l.) a kádi-regeszttrum alapján megállapítja, hogy az állam jelentős mértékben beavatkozott a kézműves iparba, hogy egyáltalában biztosítsa az ipari termelést. A kézműves társadalmon belül már ebben a korban jelentős volt a differenciálódás. — P. PANAITESCU: *A párdalica, feudális intézmény Bulgáriában és Romániában* (235—242. l.) a második bolgár cárság korában, ill. a XV—XVI. századi román fejlődésben megtalálható intézményt elemzi, amely szerint a fiúörökös nélkül elhunytak adománybirtokait az uralkodó visszavette. A kifejezést a Magyarországon ismeretes praedialium kifejezésből magyarázza (alighanem a praedialis többes genitívusának a félreértésével), ez a magyarországi szlávok nyelvhasználatában kapta a -ka kicsinyítő képzőt, s az intézménnyel együtt került Magyarországról Bulgáriába és a román fejedelemségekbe, mindenütt a központi hatalom megerősödése idején ismeretes. — BISZTRA CVETKOVA: *A bulgáriai városok gazdasági életéhez a XV. században* (243—262. l.) egy Szkoplje számára a XV. században, való-

színűleg 1480 előtt kiadott kanunnámét közöl fakszimilében és bolgár fordítással (az 1546-ból származó másolat ma Párizsban található). A törvény főképp a piaci viszonyokat és adóztatást szabályozza, az ilyen helyi törvények rendelkezése éppen az volt, hogy biztosítsák az állami adók beszedését. A szövegből az is kiderül, hogy a szomszédos nagybirtokok rájai elszöknek a földről. — DIMITAR ANGELOV: *A középkori Bulgária uralkodó osztályának világnézete a szentek életírásainak a tükrében* (263—294. l.) a legendák áttekintése után megállapítja, hogy fő jellemvonásuk a szigorú ortodoxia, de a politikai helyzetnek megfelelően bizonyos változások is észlelhetők. Az első bolgár cárság idején az eszménykép az aktív, a politikai és kulturális életben tevékenykedő szent. A bizánci uralom idején inkább a remete kerül az előtérbe, s hiányzik a korábban általános rajongás az uralkodó iránt. A második bolgár cárság korában már újból az aktív eszménykép kerül elő, ismét fontos az uralkodó tisztelete, s a fokozódó török veszélyre való tekintettel egyre erősebb a hazafias elem, a múlt dicsőségének emlegetése. — ŠT. ŠTEFĂNESCU: *Paiszj Hílen-darszki a román—bolgár kapcsolatokról a XVIII. században* (295—298. l.) megállapítja, hogy a XIII. század első felében Bulgária és Magyarország harcolt a Kárpátok és a Duna közti terület hirtokáért, a tatárjárás utáni időkben a román államalakulatok már magukban elég erősek voltak arra, hogy szembeálljanak a magyar hódító törekvésekkel. Paiszj a század első felében létező kapcsolatokat ismeretlen forrás és történelmi hagyomány alapján ábrázolta. — BORISZLAV PRIMOV: *Egy névtelen forrás a bolgár bogomilizmus nyugat-európai hatásáról* (299—313. l.) egy a XIII. század első feléből származó, töredékesen egy 1601-ben kiadott munkában fennmaradt forrást ismertet, amely újabb bizonyítékokat hoz arra, milyen fontos szerepe volt a bolgár bogomilizmusnak a nyugati dualista eretnekmozgalomban. — GENOVEVA CANKOVA és PETAR TICSEV: *Új adatok a szófia terület történetéről a bizánci uralom utolsó évtizedéből* (315—324. l.) megállapítják, hogy Szófia a magyarok ellen folytatott hadjáratok fontos központja volt, ezért gyakran jártak itt császárok és főemberek. Ismertetik Antiochiai Gergely rétor két levelét (az első 1173—1174 fordulójáról, a másik későbből), amely számos részletadatot tartalmaz Szófia és környéke korabeli helyzetére vonatkozólag. — KUJO M. KUEV: *Az „exarcha” cím kérdéséhez a régi bolgár irodalomban* (325—345. l.) szerint a IV—V. században az exarcha nagyjából a

metropolita rangnak felelt meg, az V—XIV. században csak a patriarcha egyik beosztottja, a XIV. századtól közeledik ismét az első korszakbeli értelmezéshez. A IX—X. században szereplő Joan exarcha tehát csak a patriarcha megbizottjának tekinthető. — IVAN DUJCEV: *Egy új forrás a bolgár—bizánci kapcsolatokról a IX. század első felében* (347—355. l.) Atroai Szt. Péter életrajzát ismerteti, amelyet Száva szerzetes írt, s amely a szent egyik csodájaként említi egy eseményt a bolgár és bizánci csapatok összeütközése idején. A szerző véleménye szerint a leírt összecsapás 837-ben zajlott le. — MILAN LOOS ismerteti a paulikiánus mozgalommal foglalkozó újabb irodalmat (357—371. l.), visszatekintve a régre is, s megállapítja, hogy kevésbé volt radikális, mint a bogomil mozgalom. — A forrásokat közlő rovatban HRISZTO JONKOV összeállította a községek betűrendjében a bolgár megújulás idején megtartott Cirill és Metód emlékünnepeket, a forrás megjelölésével (411—428. l.). — PETAR MIJATEV a budapesti Országos Levéltárból közöl három iratot 1870—1871-ből (443—454. l.), ezek fényt vetnek arra, hogy a török kormány 1864-ben felmondta azt a szerződést, amelynek az értelmében az erdélyi mokának Dobruzsában legeltethették állataikat. — G. G. LITAVRIN ismerteti a bulgáriai Theophylactus leveleinek Budapesten őrzött kéziratát (511—527. l.), amely Jankovich Miklós hagyatékából került az Egyetemi Könyvtárba, s pontosan felsorolja eltéréseit a többi ismert kéziratától. — A vitarovatban E. P. NAUMOV: *Egyes XIII—XIV. századi bolgár oklevelek hitelességének kérdéséhez* (545—553. l.) úgy véli, hogy Joan Kaliman Aszen cár oklevele nem hiteles; felhívja a figyelmet arra is, milyen sok forráskritikai teendő van még a korabeli bolgár oklevelekkel kapcsolatban. — SZTRASZIMIR LISEV: *A X. századi bulgáriai osztályharc néhány kérdése* (555—567. l.) úgy látja, hogy a bogomilok különböző viszonya az államhatalomhoz nem belső bizonytalanságuk következménye, hanem az államhatalom tevékenységével függ össze: Péter cár nem tudta megvédeni az államot a magyarok betöréseitől, ezért a bogomilok szembefordultak vele, míg a Bizánccal szemben eredményesen harcoló nyugati bolgár cárságot támogatták. — PETAR HR. PETROV: *A kereszténység Bulgáriában való bevezetésének az évről* (569—590. l.) részletes forráskritikai elemzéssel kimutatja, hogy az udvar megkeresztelése s ezzel a kereszténység bevezetése 864 első felében történt meg, ez azonban újabb problémákat vet fel. — N.

IZVESZTIJA NA ARHEOLOGICESZ-KIJA INSZTITUT 1964. 27. köt. — A Bolgár Tudományos Akadémia történeti és pedagógiai osztályának kiadásában megjelenő folyóirat a régészeti kutatások központi sajtóorgánuma, a bulgáriai kutatások eredményeiről számol be. TOTJU TOTEV: *A preszlavi feliratos ezüst csésze* (5—15. l.) egy 1963-ban az ásatások során előkerült csészét ismertet, amelynek görög felirata Szivin nagy-zsupánt említi, Szivin bizánci források szerint az első bolgár kánok sorába tartozott. Feliratos előfordulása igazolja a név bolgár, török eredetét. A nagyzsupán kifejezésre ez az egyetlen bulgáriai adat. A csészét a szerző a IX. század végére datálja. — GEORGI DZSINGOV: *Bjalgrad erőd Preszlav mellett* (17—41. l.) az egykori középkori bolgár fővárostól 6 km-re fekvő romoknál végzett kutatásokról számol be: a területről több korszakból származó leletanyag került elő (La Tène-kor, késői ókor, második bolgár cárság). A hely első lakói valószínűleg thrákok voltak. Érthetetlen, hogy a második cárság idején fontos erődítmény az első császárság idején miért nem épült bele az ország védelmi rendszerébe. Az ásatások nem igazolták azt a feltevést, hogy az erőd a bolgár uralkodók vagy a Metód-tanítvány Angelarius tartózkodási helye lett volna. — VELIZAR VELKOV: *Adalék a középkori Szozopolisz anyagi kultúrájához* (43—54. l.) ismerteti az ásatások során előkerült VIII—IX. századi leleteket, amelyek ekkor nagy egyházi központ létezéséről tanúskodnak. — MIKULÁŠ DUŠEK: *A thrákok befolyása a Kárpátmedence fejlődésére a késői Hallstatt-korszakban* (55—76. l.) számos eddigi felfogással ellentétben azt bizonyítja, hogy az i. e. VI—IV. században Szlovákia és Északkelet-Bulgária, ill. Kelet-Magyarország és Podólia közt egységes kultúrájú terület volt, amely erős thrák hatás alatt állt, bár valamelyes szkita és görög hatás is érvényesült. — N.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1964. 2. sz. — SAMUEL M. OSGOOD: *A Népfront jobbról nézve* (189—201. l.) elsősorban azt vizsgálja, milyen visszhangja volt a Blum-kormány megalakulásának a jobboldali körökben. Hangsúlyozza, hogy a francia politikai élet 1936-ban élesen polarizálódott, de egyúttal azt is, hogy noha a Népfront győzött, a jobboldal továbbra is erős, befolyásos maradt. A politikai légkör igen feszült volt, a baloldal a fasizmus franciaországi előretörésétől tartott, míg a jobboldali sajtó arról cikkezett, hogy a Népfront és a Blum-kormány egyértelmű a gazdasági szétesés-

sel, a kommunista diktatúrával, majd pedig — a spanyol polgárháború idején — a háborúval. Osgood megjegyzi, hogy a jobboldali sajtó a középosztály körében igen olvasott volt, újságírói jól képzettek, valósággal széprőri nyelvezeten írtak. Mindezt viszont párosult a legnagyobbfokú tendenciózussággal, elvakultsággal, nacionalizmussal és antiszemizmussal, aminek éle jórészt Blum ellen irányult. Osgood cikkében a Tűzkeresztesekről adott vázlatában megemlíti, hogy a mozgalom nem tekinthető valóban fasisztának, majd aláhúzza, hogy a nagytőke a fasiszta megoldás módját nem támogatta, s továbbra is a hagyományos pártokra kívánt támaszkodni. — DAVID L. KULSTEIN: *Bonapartista munkások a II. császárság idején* (226—237. l.) aláhúzza, hogy az öntudatosodó munkásság egy része a császárság idején sajátos módon III. Napóleontól várt segítséget a tőkével szemben, s nem kifogásolta a monarchista, diktatórikus politikai berendezkedést. A munkásoknak csak kis része fordult 1851-ben a decemberi puccs ellen, nagyrésztük közömbös volt, s a munkások többsége — írja Kulstein — elfogadta a rendszert, ha nem is oly lelkesen, mint más osztályok. 1858—1863 között a rendszer népszerűsége még fokozódott, részint a prosperitás, részint a külpolitikai sikerek („a népek segítője”) nyomán. 1863 után a népszerűség megkopik, s 1868 után a munkások a császárság ellen fordulnak. E fő kontúrok vázolására után Kulstein bemutatja a Jérôme Napoléon herceg körül tömörülő munkások alakját, akik röpiratokban, sajtóban írták meg többször, hogy a munkásság semmit sem várhat a liberális burzsoáziától, Napóleontól viszont megkaphatják a szociális reformokat. A szerző jelzi azt is, hogy időnként ezek a cikkek, röpiratok ellenzéki hangokkal is elvegyültek, s ez biztosította létalapjukat, azt, hogy ne egyszerűen kormányképviselőknek tekintsek őket. Fővonásuk azonban kétségtelenül az volt, hogy a politikai demokratikus mozgalomnak, mindenféle forradalmi megoldásnak tudatosan hátat fordítottak, s csakis gazdasági-szociális követelések felállítására szorítkoztak. — VERNON L. LIDTKE: *A német szociáldemokrácia és a német államszocializmus* (202—226. l.) utal arra, hogy az államszocializmus már az 1840-es évek kezdetén jelentkezett (Rodbertus írásaival), de csak később vált szervezett áramlattá. Bismarck már az 1860-as években támogatta ezeket a kísérleteket, de erőteljesebben csak 1876 után, a vasutállamosítási javaslatokkal jelentett problémát a munkásmozgalomnak, miként válaszoljon erre a kihívásra. A katedraszocialisták egyrésze rokonszen-

vezett Bismarck-kal, minthogy a lényegét a manchesterizmus felszámolásában, az államosításban jelölték meg. A. Bebel azonban erélyesen fellépett ezen felfogás ellen, rámutatott a politikai összefüggésekre is, a szocializmus előrehaladását főként politikai síkon jelölve meg, amit a bismarcki állam megerősödése nem segíthet elő. Egyesek viszont megintogtak, s egy időben W. Bracke és P. Singer is rokonszenvezett az államosítások gondolatával. Ezt a zavart fokozta, hogy egyházi-monarchikus jelleggel és támogatással 1878-ban megalakult a keresztény-szocialista párt. Adolf Stöcker udvari káplán agitációját a szocialisták — köztük elsősorban Johann Most — eredményesen ellensúlyozták. Ezután öltött a keresztényszocializmus antiszemita jelleget. A keresztény-szocialista mozgalom kudarca az államszocialista veszélyt nem csökkentette, mivel Bismarck a Kivételes Törvény meghirdetésével egyidejűleg elindította szociálpolitikai hadjáratát, amit néhány szocialista a lassaléanus hatásnak megfelelően a burzsoáziával szemben együttműködéssel fogadott. Az ilyen megengedés ellen Bebel mellett ekkor főként K. Kautsky, E. Bernstein és G. Vollmar lépett fel, valamennyien ismét a politikai szabadságok oldalát húzták alá, és így a káros befolyást sikerült visszaszorítaniuk, amiben a Bernstein szerkesztette Der Sozialdemokratnak volt nagy szerepe. — A lap dokumentum rovatában V. I. Lenin, D. Blagoev és P. Kropotkin leveleit közli. Az öt Lenin-levél (254—267. l.) három korszakból származik. Az első levelek az 1903—1904-es évekből keltek, s Lenin Kautskyhoz intézte őket, mikor Rosa Luxemburg bírálataira kívánt reagálni a Neue Zeit hasábjain. Tartalmasabb az a levél, amelyet Lenin 1911 januárjában küldött Kautskynak. Ebben részint véleményét kérte a Martovval és Trockijjal folytatott vitájáról, részint Kautskytól kért cikket a szakszervezetekről, hiszen akkor — a koppenhági kongresszus után — Kautsky érveit is fel lehet vonultatni a szakszervezeti semlegesség hitvallói ellen. A levél bizonyítja, hogy ekkor még szoros tudományos csere állt fenn Lenin és Kautsky között a munkásmozgalom eredményeire, statisztikák felhasználására vonatkozóan. Érdekes és tanulságos a harmadik korszakból, 1916 márciusából kelt, Leninnek Roland Holsthoz írt levele is. A levél a svájci Vorbote szerkesztőségének megváltozásával foglalkozik (ebben Roland Holston kívül R. Grimm és a bolsevikok vettek részt), majd azt taglalja, miért kell Trockijjal és mindazokkal vitatkozni, akik nem készek a szociálszocialistákkal való teljes szakításra. A levélben ugyanebben

az összefüggésben Lenin R. Luxemburgot és C. Zetkint, valamint a spartakista „Internationale” folyóiratot is hibáztatja. Egyúttal azt is kifejtette, hogy jelenleg még nem a szociális forradalom ideje érkezett el, nem ennek a programját kell kidolgozni (ezzel kapcsolatban ugyan megjegyzéseket fűz Rolend Holst elképzeléséhez), hanem elsősorban az internacionalista szocialisták önállóságát kell biztosítani. A dokumentumok között található továbbá D. Blagoevnek egy 1903-as önéletrajzi visszaemlékezése, amelyben az oroszországi munkásmozgalomban, az 1880-as évek elején eltöltött éveire emlékezik vissza. E levélben elküldött visszaemlékezéséből kitűnik, miként váltak el a szocialisták ekkoriban a narodnyikok különböző válfajaitól, de az is, miként hatott rájuk még ezután is egyszerre Marx mellett Lassalle és Lavrov is (286—291. l.). — J.

LA PENSÉE 1964. okt. sz. — A szám újabb tanulmányokat tartalmaz az afrikai országok társadalmának történetéről. JEAN SURET-CANALE, az egyik legismertebb marxista afrika-kutató: *A trópusi Afrika tradicionális társadalmi és az ázsiai termelési mód elmélete* c. cikkében (21—42. l.) Marx idevágó tételeinek szemrevételezése után a tradicionális társadalmakat, a primitív közösséget, majd a törzsi és a törzsi-patriarchális társadalmat vizsgálja. Felveti a kérdést, hogy a sajátos viszonyok között volt-e afrikai feudalizmus ott, ahol az osztálytagozódás már megfigyelhető. A szerző utal arra is, hogy a rabszolgaság Afrikában már az európai gyarmatosítás előtt is megjelent. Részletesen foglalkozik a cikk az állam szerepével, a despotizmus történeti jegyeivel, majd pedig a stagnáció jelenségeivel. — PIERRE BOITTEAU: *A földulajdon a gyarmatosítás előtti malgás-társadalomban* (42—69. l.) többfajta tulajdonformát különböztet meg, az egyéni és állami tulajdonlasi rendszer mellett szól a vallási kapcsolatokról is. — PIERRE BONNOURE: *A csehszlovák ellenállás 1944—1945-ben és a prágai felkelés (1945 május)* (70—91. l.) felvázolja az ellenállás politikai erővonalait, majd áttekintést nyújt arról, hogy az ellenállás 1944/1945 telén miként szélesedett ki, öltött katonai formát. Vázlatot nyújt a partizán csoportok tevékenységéről, a kommunista párt befolyásáról, s igen részletesen elemzi az 1945-ös májusi felkelés katonai összefüggéseit, mozgásait, politikai jellegét.

1964. dec. sz. — JEAN CHESNEAUX: *Mi a nemzeti demokrácia* (1—20. l.) az afrikai és ázsiai nemzeti demokratikus államok létrejöttének történeti útját elemzi, hangsúlyoz-

va, hogy ezek nem statikus, hanem változó alakulatok. Őt pontban megjelöli ezen államok fő ismérveit csakúgy, mint történeti keletkezésüket. Ebben az összefüggésben megemlékezik a mongol és török 1920-as eseményekről, a kantoni forradalomról és a Viet-Minh 1941-es programjáról, majd a függetlenségi törekvések új, 1960 utáni jelenségeiről. — GEORGE COGNIOT: *Az iskola és a XX. századbeli nevelés* (21—29. l.) rámutat arra, miként követelte meg a gazdasági és technikai fejlődés az iskoláztatás kiszélesítését. Ezt követően a nevelés szociológiai összefüggéseiről és néhány más tartalmi jegyről szól (az ember képességeinek sokoldalú fejlesztése, az iskola felelőssége az emberiség olyan sorskérdéseinek felvetődésénél, mint a nemzet, nacionalizmus, háború). — PIERRE VILAR: *Társadalomtörténet és történetfilozófia* (64—78. l.) c. cikkében a történetfilozófia alapkérdéseit vizsgálja (termelőerők, osztályharc, a termelési mód belső kérdései), majd a marxizmus dialektikus vizsgálati módszerét elemzi. — ROLAND DESNÉ egy újonnan kiadott, eddig ismeretlen Diderot írásról számol be ismertetőjében (93—102. l.). — A XIX. századi Angliát feldolgozó ismert francia marxista történész, PAUL MEIER a viktoriánus korszakról írt a krónika rovatban a legújabb angol kiadványok alapján (111—120. l.). Bírálja azokat az egyébként nagy tényanyagot feldolgozó és értékes, de végeredményben apologetikus angol munkákat, amelyek a viktoriánus Angliát túl szép színben mutatják be, a munkásságot — ha sanyarú helyzetét jelzik is — csak passzív tömegként állítják be, a gyarmatosításnak csak egyik s kedvező oldalát világítják meg. M. Meier Page Arnot új Morris-életrajzából idézi W. Morris egykorú jellemzését, amely szerint e korra a kép-mutatás, a korrupció és a butaság volt a jellemző. P. Meier egyúttal eleven, színes leírást ad P. Arnot művéről és magáról W. Morrisről, gondolatairól és életútjáról, megjegyvezvén, hogy az angol kommunisták méltán kívánnak nagyobb érdeklődést támasztani munkássága iránt. — J.

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS. 1964. 6. sz. — ALBERT SOBOUL: *Az urbáriumok (terrier) gyakorlatáról a forradalom előestéjén* (1049—1065. l.) a XVIII. század második feléből származó anyag alapján mutatja be a magyar urbáriumokhoz hasonló források jellegét, megállapítja, hogy fő céljuk a földesúr jogigényeinek a rögzítése volt. A terrier csak a királyi bíróság által való jóváhagyás után vált érvényessé, a kiállítás így hozszadalmas folyamat volt. Éppen ezért a

terrier nem is fedte rendszerint pontosan a valóságot. Ezért viszont a földesurak egyéb dokumentumokat használtak, amelyek már csupán a jobbágyi szolgáltatások pontos rögzítésére voltak hivatottak, de jogi érvényük nem volt, mintegy segéd-könyvek voltak a terrier-k mellett, a gyakorlatban többet is használtak. Soboul megmutatja azt is, hogy a terrier-k gyakorlata egyrészt előmozdította a levéltárak rendezését (a jogigények bizonyítása érdekében rendben kellett tartani az iratokat), erre vonatkozólag már gyakorlati szabályokat és tanácsokat adó könyvek is jelentek meg, másrészt pedig a földmérést is. A terrier-k összeállításával foglalkozó földmérő feudisták egy egész új, élőködő szakmai csoportot alkottak. A terrier-eket 20–30-évenként a parasztok költségén meg kellett újítani. Még 1789 után is használták, ismételt tilalmak ellenére, csak 1793. július 17-én törölték el végleg. — CHARLES H. ALEXANDROWICZ: *A nemzetközi jog Kelet-Indiában, XVI., XVII., XVIII. század* (1066–1084. l.) folytatja az előző számban megkezdett tanulmányát (ismertetését ld. Századok 1965. 3. sz.). Itt a szuverénitás és a tengeri jog kérdéseit ismerteti. A helyi fejedelmek az európaiakkal kötött szerződéseket úgy tekintették, hogy azokat bármelyik fél felbonthatja. A XVII. század során azonban az európaiak nyomására kénytelenek voltak belenyugodni abba, hogy az egyszer megadott engedményeket nem vonhatják többé vissza. Ekkor jöttek létre az első egyenlőtlen szerződések. Az ázsiai országok azonban ekkor még beleszámítottak a népek családjába, a nemzetközi jog alanyainak tekintették őket. Így tehát a XIX. században bekövetkezett gyarmatosítás csak rövid kiterő ezeknek a népeknek az életében. — KAROL MODZELEWSKI: *Az országos szintű önálló munkamegosztás: a „miniszteriális” szervezet a középkori Lengyelországban* (1125–1138. l.) a XII–XIII. századból ismert jelenséggel, a bizonyos ipari munkát űző jobbágyok szervezetével foglalkozik. Véleménye szerint ez csak az állam kialakulásának a következményeként jöhetett létre, valamikor a X. század második felében és a XI. század első évtizedeiben. Az iparúzó falvak mintegy 90%-a valamelyik királyi castrum körül csoportosul. Az egész szervezetre a castrumok katonaságának és hivatali személyzetének volt szüksége. Ezek a rétegek jelentették nagyjából az uralkodó osztályt is. Ezért is kellett ezt a munkamegosztást az egész ország léptékében megszervezni. A rendszer célja az volt, hogy erősítse a természetes gazdálkodást lehetőleg minél több iparágban is, hogy annál több pénz jusson

fegyverek és luxuscikkek vásárlására. A castrum mellett levő suburbiumban is eleinte hasonló a helyzet. Csakhogy idővel a várkatonaság jelentősége háttérbe szorul a birtokos nemességé mögött, megnő a városi árutermelés, áttöri a naturálgazdálkodás kereteit, s ezzel a miniszteriális rendszer is feleslegessé válik, s a XIII. század végére el is tűnik. A szerző utal arra, hogy hasonló fejlődés ment végbe cseh, magyar és litván területen, sőt Szerbiában is. Függelékben felsorolja a különböző iparúzó jobbágykategóriák lengyel és latin elnevezését. — PAUL LEUILLIOT: *Kutatási problémák II. Franciaország történetére vonatkozó katalógusok és bibliográfiák* (1147–1156. l.) áttekinti a kiadott és a kiadatlan forrásokat feltáró katalógusokat, leltárakat, a francia történeti bibliográfiákat, s hosszan sorolja fel, milyen bibliográfiák és katalógusok összeállítása volna szükséges. — *Az ipari forradalom aspektusai* (1225–1255. l.) címen számos szerző ismerteti az ipari forradalommal foglalkozó újabb munkákat, de nem összefoglaló jelleggel, hanem az egyes munkáknak részletesebb kritikai értékelést szánva. — N.

BULLETTINO DELL'ISTITUTO STORICO ITALIANO PER IL MEDIO EVO E ARCHIVIO MURATORIANO 1964. 76. sz. — IVAN DUJČEV: *Gazdasági kapcsolatok Bizánc és a szlávok között* (1–30. l.) címen közli az Intézetben tartott előadása szövegét, amely a VIII–IX. századtól kezdve 1453-ig foglalja össze a kérdésre vonatkozó adatokat, külön a déli szlávok vonatkozásában, ahol a kapcsolat végig élénk volt, azután a keleti szlávok vonatkozásában, ahol a török benyomulás már jóval Bizánc végleges bukása előtt szinte teljesen megszüntette a kapcsolatokat, és végül a nyugati szlávok vonatkozásában, hangsúlyozva hogy itt igen kevés adat áll a kutatók rendelkezésére. — FRANCESCO GABRIELI: *Arabok és bizánciak a Földközi-tengeri medence középső részében* (31–46. l.) szintén az Intézetben tartott előadásában a régebbi irodalmat is áttekintve megállapítja, hogy a szinte örökös háborúskodás eseménytörténete ma már eléggé tisztázott. A két tényező szerepét Szicília történetében abban látja, hogy bizonyos egyensúlyi helyzetet teremtettek: az arab behatolás ugyanúgy pozitívumot hozott magával, mint Észak-Olaszországban a germán behatás, viszont a bizánci elem megléte megakadályozta az arabok teljes térfoglalását, amely pl. Spanyolországban napjainkig ható negatív következményekkel járt. — N.

MARXISM TODAY 1964. okt. sz. — LIONEL MUNBY: *A munkásmozgalom történetének tanulmányozása* (309—313. l.) azt taglalja, hogy az elmúlt évek tapasztalataiból a mai munkásmozgalom is okulhat, ennek elősegítésére viszont a munkásmozgalom történetének megöröklésére nagyobb gondot kell fordítani. Három fő forráscsoportot jelöl meg a kutatásokban: a levéltári jellegűt, a munkássajtót, végül a szóbeli személyes visszaemlékezéseket. Mindháromat fontosnak tartja. Az előre lépést a helyi kutatásoktól várja, amire egyúttal a „műkedvelőket” is felkéri. Egyúttal nagyobb témákat is megjelöl, amelyeket különösen fontosnak s alkalmasnak vél kutatás szempontjából. Ilyenek: az első világháború éveinek shop-steward mozgalmái, az 1920—30-as évek béke-mozgalma, az éhségmenetek, munkanélküli tüntetések és mozgalmak, az általános sztrájk helyi vonatkozásai, a kommunista párt megalakulása, a munkáspárt helyi baloldali csoportosulásai stb. Végül tanácsokat ad az anyaggyűjtésre és feldolgozásra.

1964. nov. sz. — JAMES KLUGMAN: *Az I. Internacionálé* (339—350. l.) a lap főszerkesztője által a százéves évforduló alkalmából elmondott beszéd szövege. A szerző összképet vázol fel az Internacionálé előtörténetéről, erejéről, kongresszusairól, a szocializmus, s ezen belül a marxizmus elveinek elfogadásáról. Kitér az angol szocialista mozgalom gyökereire és három nagy erőforrást állapít meg: a szakszervezeti mozgalmat, amely szinte az első pillanatoktól nemcsak a munkások országán belüli, hanem nemzetközi összefogását is meghirdette, a radikális, humanista mozgalmat és hagyományokat, végül az utópista szocializmust. A második csoportnál T. Paine nevét és hatását említi, amelynek nyomában a radikálisok mindig rokonszenveztek a kontinens progresszív, forradalmi megmozdulásaival, internacionalista hagyományokat gyökereztettek meg, amit olyan mozzanatok is jeleznek, mint a Garibaldi-barát tüntetések és Haynauanak a munkások általi megveretése. J. Klugman hangsúlyozza az Internacionálé azon érdemeit, hogy a munkásmozgalom különböző irányzatait össze tudta fogni, s e tekintetben Marx elméleti és gyakorlati segítségét emelte ki. Bőségesen foglalkozik a Nemzetközi Munkásszövetség internacionálisával, majd pedig az angol vonatkozásokkal. Felsorolja az Internacionálét támogató fontosabb munkásszervezeteket, taglétszámukat, majd azt vizsgálja, hogy e szervezetek később miért vonták meg támogatásukat az Internacionálétól. Jelzi, hogy más kutatókhoz hasonlóan szerinte is az

1860-as évek végén, még a Kommun győzelme előtt történik meg a visszalépés, másfelől viszont megjegyzi, hogy a Főtanácsból csak ketten mondtak le, 19 angol tag továbbra is ott maradt. Kitekint az angol föderáció 1871—1873-as történetére is, rámutat annak kezdeti erejére, majd gyors hanyatlására is. — J.

LABOUR MONTHLY 1964. máj. sz. — D. BOWMAN: *A sztrájkjog* (207—208. l.) a jelenlegi jogi és politikai vitával kapcsolatban tekint vissza az 1901-es Taff—Vale vitára, mikor a szakszervezeteket anyagiilag is felelőssé tették a sztrájkokért. Felidézi a Taff—Vale társaság elnökének a részvényesek előtt elmondott szavait, miszerint ők nem is annyira az anyagi kártérítésre tartottak számot, mint inkább a sztrájkmozgalmat és a szakszervezeteket kívánták megtörni. Utal arra, hogy az ítéletet követően a toryk részben az akkori munkásellenes törvény miatt buktak meg, s a munkáspárt ennek kapcsán erősödött meg. Az új jogi precedens, amelyet napjainkban hoztak egy szakszervezeti vitában, ezt az 1906-ban elért eredményt vonja kétségbe. A szerző utal arra, hogy a jelenlegi munkáspárti kormánynak le kellene vonnia a tanulságokat, és meg kellene védenie a szakszervezeteket. — Szerkesztői cikk foglalkozik I. MAJSZKIJ professzor: *Ki segítette Hülert* c. könyvének angol sajtóvisszhangjával (218—225. l.). Ebben rámutatnak arra, hogy sajtó, egyetemi és volt diplomata körökben meglehetősen idegesen reagáltak a műre, s mindenképpen szeretnék Majszkij állításait megcáfolni. A szovjet vezetők egyrészen német szimpátiáiról beszélnek, s megfedkeznek a francia — és csehszlovák — szovjet egyezményekről, a Spanyol Köztársaság aktív segítségéről. A szovjet hadsereg értéktelenségéről beszélnek, s megfedkeznek a japán provokációk katonai visszaveréséről. Elterjedt viszont Hitler felmentése is, s ezek a szemlélők nem emlékeznek arra, hogy Hitler visszautasította a keleti határok szavatolását, a versailles-i egyezményt önkényesen felbontotta (1935), a Rajna-vidéket megszállta, végrehajtotta a spanyol intervenciót stb. A cikk ezt követően az 1939 évi angol — szovjet tárgyalásokat, s az ezzel kapcsolatos állításokat elemzi. Hangsúlyozza London felelőségét, amit egyes történetírók is felismernek, mások viszont mindent a varsói vezetőkre hárítanak, s megfedkeznek arról, hogyha London elérhette a csehszlovák kormány kapitulálását, a lengyelektől a csapatok átengedését is kikényszeríthette volna. — J.

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW 1964. 79. köt. 311. (ápr.) sz. — L. BOYNTON *Statárium és a Petition of Right* c. cikkében (255—284. l.) az 1624—28-as időszakban vizsgálja a statárium bevezetését és alkalmazását, főleg Hampshireben. Statáriumhoz gyakorta folyamodtak a Tudorok, nagyobbára Írországból, de Anglia sem volt kivétel. Alkalmazásával ugyanaz volt a helyzet, mint a hajópénzzel: felhasználása törvényessé vált veszély esetén. Kérdéses csupán az volt, mikor volt veszély. Bevezetésének szükségességét nem vitatták forradalom vagy háború idején, de vitás volt, milyen helyzet tekinthető háborús vagy forradalmi helyzetnek. Az adott időszakban először Hampshireben 1625 decemberében, majd 1626 júliusában és augusztusában rendelték el, s ismét novemberében — átmeneti és helyi jelleggel. A statárium hampshirei alkalmazása 1628-ban az Alsóházban nagy vitát váltott ki a rögtönítélő bíraskodás bevezetésének, alkalmazásának általános feltételeit illetően. Az Alsóház ugyan illegálisnak minősítette a statáriumot, de ez a döntés inkább taktikai jellegű engedmény lehetett mindazok felé, akik azámára I. Károly kormányzási módszere — így a rögtönítélő bíraskodás is — anathéma volt. 1628 végeredményben nem oldott meg e kérdésben semmit. A polgárháború idején hasonló helyzet ismétlődött meg, mint 1624—28-ban: ugyanazok az erők, ugyanazokból az okokból eredően elleneztek a statárium bevezetését, de megakadályozni nem tudták. A szerző összegezésül megállapítja, hogy az angol történelem e szakaszában az alkotmányjogi helyzet sem a statárium, sem a Petition of Right kérdésében nem volt tisztázott, mind a király, mind a parlament indítéka és kormányzati gyakorlata összetettebb volt, mint az a felszínen megmutatkozott. I. Károly kísérletet tett az elavult jogi és közigazgatási gépezet modernizálására, s ebben a megvilágításban vizsgálандóak a statáriummal kapcsolatos intézkedései, melyek alapját képezték a XIX. századi katonai jogalkotásnak. — A. MARWICK vázlatos, inkább a téma iránt érdeklődést keltő, mint kidolgozott tanulmánya az angliai „közép” politikai megegyezési politikáját, terveit és előrehaladását ismerteti az 1930-as években (285—298. l.). „Közép” elnevezéssel, mint gyűjtőfogalommal illeti az angol társadalomnak azokat a csoportjait, rétegeit, egyesületeit, amelyek a konzervatívoktól és kommunistáktól elhatárolódva a harmincas években a „kollektívizmust” és a tudomány fejlesztését sürgették gazdasági és politikai tervezetekben, újságokban és kisebb-nagyobb szerve-

zetekben. — Ilyen csoportok, mozgalmak, szervezetek voltak a „Next Five Years” (A következő öt év) csoport, a „Council of Action for Peace and Reconstruction” (A békére és újjáépítésre mozgósító Tanács), a francia Front Populaire-hez és a spanyol Frente Popular-hoz hasonló „People’s Front” (Népfront) és más, kisebb jelentőségű, haladói egyesületek, amelyek elméleti és gyakorlati tevékenysége az 1940-es és 50-es években hozott gyümölcsöt. A „Butskellizmus” (a munkáspárti Gaitskell és a konzervatív Butler gazdaságpolitikájának keveréke) alapvetése is a harmincas évek e progresszív csoportosulásainak közgazdasági kutatói és politikai propaganda munkájából fakadt.

1964. 79. köt. 312. (júl.) sz. — J. DUNCAN M. DERRETT *Sir Thomas More pere* címmel (449—477. l.) a legújabban kiadott források alapján ismerteti More perének, az angol alkotmánytörténet egyik igen érdekes részletének történetét. Az új anyagok ismeretében alaposan megvizsgálja a kérdéssel foglalkozó, történészek munkáit. A per leírásánál főleg a vád részletes elemzését tűzte ki célul. De csak utalást találunk a cikkben arra az igen lényeges szempontra, hogy More egész élete és tevékenysége mennyire jelentősen kapcsolódott Anglia reformációhoz való hozzájárulásához. — G. V. TAYLOR tanulmánya a XVIII. századi franciaországi kapitalizmus formáit, típusait elemzi (478—497. l.). Előljáróban azonban hangsúlyoztatja, hogy a franciaországi cégek iratai, valamint családi levéltárak anyagai és az azokra épített tanulmányok a korábbi feltevéseknél adatszerűbben igazolják, mennyire más gazdasági, társadalmi állapotot kell, hogy jelöljön a kapitalizmus szó a XVIII. és a XIX. században. — A kapitalizmus Franciaországban a szerző szerint az ancien régime összeomlása után negyven esztendővel fejlődött ki. Előzményei, technikai-társadalmi előfeltételei és kezdeti jelentkezései természetesen jellemzőek már a forradalom előtti rendszerre, ezért helyesebb, ha megkülönböztetve az egyes szakaszokat, a kapitalizmus négy típusáról beszélünk. A szerző az elsőt, a reneszánszot követő hagyományos formációt kereskedő kapitalizmusnak, a másodikat pénzügyi vagy udvari kapitalizmusnak, a harmadikat az ipari kapitalizmus embrionális formájának, a negyediket a járadékosok és kizsákmányolók tiszta kapitalizmusának nevezi. Tanulmányában az első három definícióra nyújt konkrét példákat. — S. POLLARD tanulmánya az angol ipari forradalomban a gyári közésről (513—531. l.) ahhoz az évek óta elhúzódtó történelmi nézvértárhoz kapcsolódik, amelyik az ipari forradalom évtizedeiben az életszínvonal

emelkedéséről avagy hanyatlásáról folyik angol szakkörökben. A szerző ebből a nagy kérdéskomplexumból azt a részletet ragadja ki, a gyári község általánosítható példáin keresztül, hogy milyen szerepe volt a község életében, fejlesztésében, a munkások helyzetének alakulásában a gyártulajdonos üzleti szellemű és emberi magatartásának, felkészültségének, energiájának és nem utolsósorban tőkétének és anyagi forrásainak. A szerző 1830-ig végzett kutatásai alapján megállapítja, hogy a gyári községek vagy falvak alapítását általában nem társadalmi eszmék indították meg — hiszen még Owen New Lanark-ja is az ő korábbi, textilgyárakban és munkások révén szerzett tapasztalataira épült —, hanem elsősorban a profitszerzés vágya. Hogy mennyiben volt sikeres a gyártulajdonos vezetése, üzleti vállalkozása, azt természetesen befolyásolta „társadalompolitikája”, azaz a munkásokhoz való viszonya. A felismerés lassan, de fokozatosan és eléggé általánosan bekövetkezett: ha a termelési tényezőt, a „munkáskezeket” emberségesebben kezeli, az számára több hasznot is hajt. — H.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1964. 199. köt. 1. sz. — WALTER LIPGENS: *Bismarck, a közvélemény és Elzász-Lotaringia annexiója* (31—112. l.) korrigálja azt a történeti köztudatban élő képet, mely szerint Bismarckot 1870—71-ben a német közvélemény és a katonai körök nyomása kényszerítette volna a két francia tartomány anektálására. A francia—porosz háború előtt sem a közvélemény, sem a kancellár nem gondolt a Franciaországgal szolidáris, bár részben német nyelvű tartományok elszakítására. Az elcsatolás eszméje a háború kitörésekor fogamzott meg a kancellár agyában, s ő csinált neki közvéleményt 1870 augusztusában és szeptemberében az általa irányított és pénzelt sajtón keresztül. Bismarcknak még a XVIII. századi abszolutizmus légtörésében fogant elképzelése szerint ugyanis egy győztes háborúnak elengedhetetlen következménye kell hogy legyen a területcsatolás; ezt az abszolutisztikus nézetét a közvélemény előtt természetesen a francia nemzet agresszivitásával és stratégiai szempontokkal leplezte. Emellett a területcsatolást Bismarck föl akarta használni a dél-német államok, elsősorban Bajorország megnyerésére az új német császárság létrehozása érdekében. A kancellár nem törődött sem az érdekelt terület lakosságának véleményével, a nép önrendelkezési jogával, sem az érdekelt nagyhatalmak Bismarck által egyébként könnyen leszerelt ellenzésével, sem a népek

heves tiltakozásával. Elzász-Lotaringia népe azzal válaszolt a brutális hatalmi tényre, hogy lakosságának egyharmada, 400 ezer ember kivándorolt hazájából. A két francia tartomány német részről történő annexiója végképp megmérgezte az európai légkört, különösen a francia—német viszonyt, ahódító hatalom gyűlöletes színeiben állította a világ közvéleménye elé azt a Németországot, amely a háború kitörésekor és első szakaszában a német egység megvalósítására irányuló szándékában még széleskörű támogatásra talált. Később — bár nem egyértelműen — Bismarck maga is belátta tévedését, a jóvátétel kötelezettsége elől azonban kitért azzal a szintén abszolutista mentalitására valló ürüggyel, hogy a Német Birodalom vesztes háború nélkül nem mondhat le államterületek egy darabkájáról sem. — PETER STADLER: *Gazdasági válság és forradalom Marcnál és Engelsnél* (113—144. l.) azt igyekszik nagy apparátussal és elme-éllel igazolni, hogy Marx és Engels gondolatvilágában gazdasági válság és forradalom elválaszthatatlanul összefonódott.

1964. 199. köt. 2. (okt.) sz. — FRITZ FISCHER: *Világpolitika, világhatalmi törekvés és német háborús célok* c. tanulmányában (265—346. l.) a Griff nach der Weltmacht c. nagyhatalmú, a német imperializmus első világháború alatti világhatalmi céljait leleplező könyvének nyugat-német bírálói-vel polemizál, s könyvének teteleit fejlesztí tovább jelentős új forrásanyag és új feldolgozások bevonásával. Miközben könyvét a kelet-német, a szovjet s részben a francia és osztrák történetírás lényegében pozitívan értékelte, a nyugat-német történészek élesen állást foglaltak ellene. Fischer tanulmánya bevezető részében éppen ezért néhány elvi és módszertani kérdést fejteget. Bírálói a második világháború történetének analógiájára a német világhatalmi tervek belső ellenzékének ismeretetését kérik tőle számon. Ez az „ellenállás” azonban igen szűkkörű volt, főleg taktikai megfontolásokra támaszkodott és nem volt hatásos, mint ez a számára a memoárokkal szemben elsőrendű forrásoknak számító diplomáciai iratokból kiderül. Könyvében nem Bethmann Hollweg kancellár, hanem Németország háborús céljairól van szó, amelyeket a legfelső állami és katonai vezetés, a vezető ipari és pénzügyi körök is osztottak, nem vévén ki az Angliával szoros kapcsolatban álló külkereskedelmi köröket sem, amelyek Anglia térdre-kényszerítésére szintén „szent kötelességüknek” érezték a korlátlan tengereljáró háború szorgalmazását. Természetesen az 1914 szeptemberi Bethman Hollwegféle háborús program jelentőségének hang-

súlyozása nem jelenti azt, hogy a birodalmi kormány szolgai módon ragaszkodott hozzá, de a helyzettől megkívánt taktikai módosítások ellenére is mindvégig ez alkotta a német háborús politika tengelyét. Ennek megítélésén mit sem változtat az ellenfél háborús politikájának számbavétele, amelyet egyébként Németország fejlődésének földrajzi, politikai és gazdasági adottságai határoztak meg. Tanulmánya második részében Fritz Fischer az imperializmus válságának és az első világháború kitörésének összefüggését tárgyalja. Megállapítja, hogy a német imperializmusnak Anglia, ill. Franciaország együttműködésére alapított marokkói, közép-afrikai tervei nem jártak eredménnyel. A nyugati hatalmakkal, főleg Franciaországgal a balkáni befolyásért vívott küzdelme tökérszegénységénél fogva szintén kudarcra végződött. Közép- és közép-keleti tervei egyrészt Anglia és Franciaország ellenzése, másrészt az ezekben a vállalkozásokban érdekelt német tökérsdekeltségek, a Dresdner Bank és a Deutsche Bank viszálya miatt olyannyira fonákjára fordultak, hogy az első világháború előtt már Törökország is úton volt az antant hatalmak felé. Ilyen körülmények között merült fel Amerika és Oroszország ellensúlyozására a német Közép-Európa terve, amelybe a német politika Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát is be akarta vonni. A német politikai és gazdasági válság azt a meggyőződést érlelte meg a német uralkodó körökben, hogy a háború elkerülhetetlen, sőt egy preventív háború — Oroszország és Franciaország várható katonai megerősödése miatt — egyenesen szükséges. A háborúban azonban az utolsó pillanatig számítottak Anglia semlegességére. Az 1911-ben megindult fegyverkezési verseny s ezzel kapcsolatban a növekvő belpolitikai feszültség, amelynek során a trónörökös a szociáldemokráciával is le akart számolni, már egyértelműen a világháború felé mutatott. A szarajevói merényletet a német politikai és katonai körök régóta melongetett tervük valóra váltásának alkalma-ként üdvözölték, és pillanatnyi ingadozás nélkül vállalták a világháborút. — B.

VIERTTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1964. 51. köt. 2. sz. — JAKOB VON KLAVEREN *Az ancien régime manufaktúrái* (145—191. l.) a XVIII. századi feudális abszolútizmus manufaktúra-politikáját és manufaktúraiparát vizsgálja. Először a manufaktúrának Karl Büchner óta annyit vitatott fogalmát és az ipari fejlődésben betöltött szerepét igyekszik tisztázni. A manufaktúra ipari

szervezési forma, akárcsak a kézműipar, ill. a kiadási rendszer. Ahol a kézműipart létre lehet hozni, ott meg lehet teremteni a manufaktúrát is. A manufaktúra azonban több beruházást igényel főképp berendezésekben és épületekben, éppen ezért költségesebb a kézműiparnál. Ezt a hátrányt viszont a továbbfejlesztett munkamegosztás és munkafelhasználás ellensúlyozza. Az előny akkora lehet, hogy bizonyos iparágakban a manufaktúra lehet az egyetlen lehetséges üzemforma. Az akkorigban legfontosabb iparágban, a textiliparban azonban a messzebbmenő munkamegosztás ellenére is oly csekély volt a manufaktúrák előnye, hogy még az ipari forradalom kibontakozása előtt alulmaradtak a kézműiparral folytatott versenyben. A kézműipar még a gyáriparral szemben is szívós ellenfélnek bizonyult. A kézműipar azonban — ellentétben a manufaktúrával — nem lehetséges minden olyan iparágban, ahol manufaktúra is működhet. Ahol nagy kapacitású termelési tényezők vannak jelen, ott szükségszerűen kézműipari nagyüzem, manufaktúra keletkezik. Minthogy az ilyenfajta manufaktúrák minden esetben az optimális üzemformát jelentik, ezeket a kézműipar már nem képes szétrombolni, hanem csupán a gyáripar. Egyes manufaktúráknál gyorsabban megy végbe ez a folyamat, mint pl. a kartonnyomó iparban a hengernyomás feltalálásával kapcsolatban még 1800 előtt, másoknál, mint pl. a porcelániparban — igaz, hogy modern készülékek által is támogatva — lassabban. A szerző tanulmányának fő heurisztikus szempontja egyébként az, hogy miért tűnnek el olyan hirtelen és messzemenően az ancien régime összeomlásával a manufaktúrák. Igaz, hogy ez a folyamat egyes iparágaknál, mint pl. a fonásnál, egybeesik a gépesítéssel, de más iparágakat, mint pl. a szövést, a kerámiát csak később éri el ez a folyamat, úgyhogy semmiképp sem lehet felcserélni a politikai folyamatot (modern állam kialakulása) a technológiai átalakulással (ipari forradalom). A szerző azért úgy véli, hogy a manufaktúrák problémája lényegében azonos az ancien régime problémájával. Ez a megállapítása természetesen csupán azokra a manufaktúrákra vonatkozik, amelyek nem spontán gazdasági fejlődés következtében jöttek létre, hanem mesterséges állami alapításként. Az alapítás problémája tehát lényegében a bukását is magában rejt. Hogy ezt a tételt bizonyítsa, a szerző sorra veszi Anglia, Franciaország, Spanyolország, a skandináv államok, a német államok manufaktúráinak történetét a „fiskalitás — merkantilizmus — korrupció” érvényesülése, ill. egymás elleni harca.

szempontjából, és végül is arra a megállapításra jut, hogy a manufaktúrák alapításában és fejlődésében a fiskális szempont csak ritkán, a merkantilista csupán az esetek kisebb részében érvényesült, és ezek helyett a korrupció foglalta el a fő teret. Ez magyarázza meg a manufaktúráknak az őket létrehozó államhatalommal való együttes eltűnését. Ennek megfelelően a szerző a manufaktúráknak az ipari fejlődésben betöltött szerepét — még a manufaktúrák - klasszikus hazájában, Franciaországban is — az eddigénél szűkebb körben vonja meg. — GUSTAV OTRUBA: *Az angol segélyek és előlegek jelentősége Ausztria pénzügyjeiben 1701—1748-ig* (192—234. l.) az eddigi irodalom és a kutatás által eddig kellőképp figyelembe nem vett Geheime Hoffinanz iratanyaga alapján részletesen vizsgálja azt a szerepet, amelyet a XVIII. század első felének osztrák háborúiban az angol, holland pénzsegélyek betöltöttek. A tanulmány pontos adataiból kitűnik, hogy habár az ún. tengeri hatalmak által folyósított összegek Ausztria hadikiadásainak és államháztartásának általában csak szerény hányadát tették ki, az önmagában véve csekély jelentőségű készpénz- és nemesfém-beáramlás mégis lehetővé tette a Monarchia leg-sürgősebb hadikiadásainak fedezését. Az államnak ugyan nem hiányoztak a megfelelő jövedelemforrások a hadviseléshez, de ezek általában nem voltak közvetlenül és gyorsan realizálhatók, és hiányosan voltak megszervezve. Különösen hátrányosan hatott a Habsburg-monarchia pénzügyi gazdálkodására egy megfelelő tőkeerős polgárréteg hiánya, amely abban a helyzetben lett volna, hogy rövidlejáratú hitelt adjon az államnak, ill. lebonnyoltsa az állam külföldi pénzügyi tranzakcióit. Ezt a szerepet osztrák vonatkozásban a XVIII. század első felében az amszterdami magánbankárok, Deutz, Clifford, de Smeeth és Hope vállalták magukra. A pénzügyi vonatkozásokon túlmenően a tanulmány elepelezi Anglia szövetségi politikáját Ausztriával kapcsolatban az angol—francia és az angol—porosz viszony tükrében. Angliát a XVIII. században sem „szent” szövetséget, hanem szent érdekek irányították. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy a kedvezőtlen előfeltételek közt nagy katonai és politikai engedményekkel megvásárolt angol segélypénzek szükségszerűen rossz üzletet jelentettek a Habsburg-birodalom számára.

1964. 51. köt. 3. sz. — FERDINAND SEIBT: *A cseh „feudalizmus” problémái a marxista középkori történetírásban* (289—301. l.) bevezetőben ugyan vitázik a marxista történetnézettel annak

monista és dialektikus jellege, középkor-fogalmával pedig monista és — a felvilágosodástól örökölt — intellektualista jellege miatt, a továbbiakban azonban elismeréssel szól a cseh marxista történetírás egy évtizedes fejlődéséről, habár ezt a folyamatot nem a dogmatikus hibák leküzdésének, hanem a polgári történetírás álláspontjához való közeledésnek fogja fel. A fejlődés legjellegzetesebb tüneteit abban látja, hogy az újabb cseh történetírás már nem beszél a XVI—XVII. században az osztályellentétek szakadatlan éleződéséről. Ehhez Seibt hozzáfűzi, hogy a történetírásnak nemcsak a földesurak és a jobbágyok egymás elleni harcát, hanem az őket az azonos jogfelfogásban, feudális ideológiában összekötő kapcsolatokat is meg kell látnia. További eredménynek könyveli el a „gazdaságon kívül kényszer” szerinte tisztázatlan fogalmának háttérbeszorulását. Az újabb cseh történetírás — előadása szerint — nem erőszakos tőkefelhalmozásról és ugrásszerű átalakulásról beszél a XVI—XVII. századdal kapcsolatban, hanem „hosszú út”-ről, melynek során a tőke végül is eljut arra a fejlődési fokra, hogy az ipari termelésben is rentábilis lesz. A szerző ezt tekinti a kapitalizmus fő kritériumának. Ennek az útnak egyes állomásait a földtulajdonnak öröklés és vétel útján való átruházása jelzi, amely a földbirtok kapitalizálása első fázisának tekinthető. Az újabb cseh történetírás elismeri — Seibt szerint — a széles belső és külső piac meglétét és a termelésre gyakorolt serkentő hatását is. Nem zárkózik el a „véletlen”, többek között az 1348-i nagy pestisjárvány hatásának mérlegelésétől sem. A tekintetben azonban nincs kialakult álláspont, hogy a XV—XVI. században a dolgozó tömegek életszínvonalának emelkedett-e vagy süllyedt. Seibt inkább az előbbi felfogás felé hajlik. Magyarozatként felhossa, hogy eddig egy 1400-as prágai adatot úgy értelmeztek, miszerint egy félgaras nem fedezi a létminimumot. Ezzel szemben kétségtelen, hogy a vonatkozó helyen nem fél, hanem negyed garasról van szó, vagyis 1400-ban Prágában fél garas elegendő volt a létminimum biztosításához. Ezt az összeget pedig a napszámások is megkeresték, úgyhogy helyzetüket nem lehet olyan reménytelenül sötét színekkel ábrázolni, mint azt az eddigi történetírás tette. — B.

VIERTTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1964. 4. sz. — GUIDO BRUNNER: *Az Egyesült Nemzetek békebiztosító akciói Koreában, Szuezen és Kongóban* (414—442. l.) címen az ENSZ békefenntartó tevékenységével foglalkozik. Az alapok-

mány 24. cikkelye a Biztonsági Tanácsra hárítja a fő felelősséget a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért. Ennek a szerepnek tényleges betöltésére a világszervezet 1945—1950 között a keletnyugati ellentétek kiéleződése miatt képtelennek bizonyult. Ilyen helyzetben találta a világszervezetet 1950-ben a Koreában kitört háború. A szovjet küldött távollmaradása a Biztonsági Tanács ezzel foglalkozó üléséről lehetővé tette az egyhangúság elvének megkerülését, a Tanács korea-, szovjet- és kína-ellenes fellépését, de csak egy rivális nagyhatalom, az Egyesült Államok teljes katonai és pénzügyi támogatásával. 1953-ban sikerült a konfliktust kompromisszumos alapon megoldani, s Koreában a status quot helyreállítani. A koreai akció lecsapódása az ENSZ szervezetében a „Uniting for peace” határozat elfogadása volt 1950. november 3-án, amely bizonyos esetekben a közgyűlést is felruházta a béke fenntartásáért való felelősséggel. A koreai konfliktustól a szuezi válságig terjedő időben a szervezet mélyreható átalakuláson ment át. Egész sor ország, köztük volt gyarmati országok, nyerték el függetlenségüket; számuk időközben 79-re nőtt. Ezzel megszűnt a nyugati többség uralma. A világszervezet figyelmének középpontjába a gyarmati kérdés került. Ez tette lehetővé a szuezi válság aránylag síma megoldását, minthogy itt nem a két világhatalom közvetlen összeközléséről, hanem másodrendű nagyhatalmak és kisebb államok konfliktusáról volt szó. Az ENSZ-csapatok itt inkább rendőri funkciókat teljesítettek, s a nemzeti szuverenitás, a belügyekbe való beavatkozás elvének tiszteletben tartásával jártak el. Másképp alakult az Egyesült Nemzetek kongói akciója. Erre kezdetől fogva rávetette árnyékát egyrészt Kelet és Nyugat, másrészt az afrikai államok és politikai irányzatok ellentéte; fokozta a nehézségeket a kongói szuverenitás összeomlása. Az akció a belga beavatkozással kapcsolatban kezdetben itt is a szuezi séma szerint indult. Utóbb azonban az ENSZ-erők politikai és katonai feladatokot is kaptak. Így a központi kormány szolgálatában letörték a Csombe-féle katonai szeparatista erőket anélkül, hogy a helyzetet végérvényesen stabilizálni tudták volna. A kongói akció nyilvánvalóan meghaladta az ENSZ teljesítőképességét. Az ENSZ három békebiztosító akciója speciális körülményeinél fogva a szerző szerint nem alkalmas arra, hogy általános következtetéseket vonjon le belőlük az ENSZ békefenntartó tevékenységével kapcsolatban. Néhány részkevetkeztetés levonására azonban — szerző szerint — mód nyílik.

Az első az, hogy a békebiztosító akciók nyilvánvalóan nem tartoznak az ENSZ normális funkciói közé. A másik, hogy az ENSZ csupán olyan konfliktusokat tud rendezni, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a Kelet—Nyugat közti ellentéttel. Az ENSZ jelenlegi összetételében, a Kelet—Nyugat közti konfliktustól távolállva, főképp a gyarmati rendszer felszámolásával kapcsolatban láthat el békevédelmi funkciókat, azonban ezeket is csak bizonyos korlátok közt. — HANS MOMMSEN: *A Reichstag felgyűjtása és politikai következményei* (351—413. l.) Fritz Tobias Spiegelbeli cikke és Martin Broszatnak a folyóirat régebbi számában megjelent tanulmánya nyomán a végleges tisztázás igényével közeledik ehhez a sokat vitatott kérdéshez. A szerző a tényanyag beható vizsgálata és sokoldalú mérlegelése alapján arra a következtetésre jut, hogy Marinus van der Lubbe — állítólag a németországi önkényuralmi állapotok elleni tiltakozásként — egymaga követte el a merényletet, és sem bűntársai, de még csak megbízói sem voltak sem a kommunisták részéről (ez egyébként nem újság), sem a nemzeti szocialisták részéről. A merénylet pontos lefolyását és technikai részleteit — szerinte — ma már lehetetlenség tisztázni. E tekintetben maga MommSEN is inkább negatívumok közlésére szorítkozik. A másnap, február 28-án a birodalmi minisztertanács által elfogadott s Hindenburg elnök által azonnal aláírt rendelet lényegében a polgári kivételes állapotot vezette be Németország egész területén. Hitler azért nem vonta be ebbe a munkáta a hadsereget, mert nem akarta a konzervatív jobboldal befolyását növelni. A szűkségrendelet hatása nem is annyira az 1933. március 5-i választások viszonylagos, mindenesetre a náci várakozások mögött elmaradó eredményénél mutatkozott meg, mint inkább utána, mikor élével már nemcsak a kommunisták, hanem a szociáldemokraták és a polgári ellenzék ellen is irányult. A kommunisták először 1933. március 5-ére, majd március 15-ére időzített államcsinykísérletéről természetesen szó sem volt. A német kommunisták hosszantartó osztályharcra rendezkedtek be, bár egyes helyi szervekhez ment utasításokat, főképp propagandaanyagot fegyveres felkelésre is lehetett értelmezni. A szerző szerint Hitler és vezérkara alaposan eltúlozta a kommunista párt erejét. A Reichstag felgyűjtása mindenesetre meggyorsította a nemzeti szocializmus korlátlan uralmának megvalósítását Németországban.

1965. 1. sz. — RUDOLF VON ALBERTINI: *Az USA és a gyarmati kérdés (1917—1945)* c. tanulmányában (1—31. l.) az USA

legújabbkori gyarmatpolitikai elveit és gyakorlatát elemzi. Az európai imperialista hatalmak által folytatott „rég stílusú” gyarmati politikát Wilson ítélte el először, s ugyancsak ő állította nemzetközi perspektívába a gyarmati kérdést, de csupán a békecélokra alárendelten. Az elnök csak az európai, elsősorban a kelet-európai népek számára követelt örendelkezési jogot; a gyarmati népeknél beérte az annexió elutasításával és a mandátumrendszer ajánlásával. Egyébként az amerikai gyarmatok kérdését mind Wilson, mind követői kiemelték az általános gyarmat-komplexumból, s a helyes gyarmatpolitika példaként igyekeztek propagálni. Az első világháború után Amerika nem nagy érdeklődést mutatott a gyarmati kérdés iránt, leszámítva a főleg az európai gyarmati politikát bíráló liberálisokat. Megváltozott a helyzet a második világháborúban, amikor Roosevelt felismerte a gyarmati kérdés döntő jelentőségét a fasiszta hatalmak fölötti győzelem szempontjából. Az elnök a második világháború függetlenségi jelszavát a gyarmati népekre is vonatkoztatta, s az Egyesült Nemzetek Szervezetén keresztül, a gyámsági tanács felhasználásával megszabott időn belül függetlenséghez akarta juttatni őket. A francia Indokínát Kínának (természetesen a Csang Kaj-sek-féle Kínának) akarta visszaadni, s ugyancsak szót emelt Hongkong visszaadásáért is. Az amerikai dekolonizációs program azonban az európai szövetségesek, főként Churchill és De Gaulle ellenállásába ütközött. Ezért már Roosevelt is megalkuvásra kényszerült. Halála után az amerikai gyarmatpolitika divergenssé vált: miközben továbbra is igyekszik Amerikát a dekolonizáció zászlóvivőjének s a felszabadult népek természetes szövetségének és jótévőjének feltüntetni, ugyanakkor tekintettel kell lennie NATO-beli régi gyarmattartó szövetségeseinek érdekeire, sőt érzékenységére is, Vietnamban pedig fegyveresen harcol a kommunista színvetői nemzeti felszabadító mozgalom ellen. — VOLKER R. BERGHAHN: *A harzburgi front és Hindenburg jelölése az 1932-i elnökválasztásra c. tanulmányában* (64—82. l.) annak a folyamatnak kezdetét vizsgálja, amely 1932 májusában Hindenburg elnök és Brüning kancellár szakításához és Brüning bukásához vezetett. Ezt a fordulópontot a weimari köztársaság történetében Kurt von Schleicher tábornoknak Hindenburg újrválasztása érdekében 1931 őszi a harzburgi frontban egyesült „nemzeti ellenzék”-kel folytatott tárgyalásai készítették elő. A „nemzeti ellenzék” számára azonban az állam és az államvezetés lényegéről vallott alapfelfo-

gásban mutatkozó ellentét és végül az NSDAP brutális diktatúra-igénye következtében lehetetlenné vált a kompromisszum ebben a kérdésben. Minthogy a nemzeti szocialisták Hindenburg jelölésével szemben Hitler jelöléséhez ragaszkodtak, végül is a harzburgi front másik tagja, a világháborús politikai frontarcos szervezet, a Stahlhelm is kénytelen volt külön elnökjelöltet állítani Theodor Duesterberg személyében. Így az elnökválasztás előtt a Stahlhelm abba a furcsa helyzetbe került, hogy Hindenburg, akinek az ő jelöltjüknek kellett volna lenni, nem volt az, míg Hitler, aki nem az ő jelöltjük volt, az övéknek látszott, minthogy Duesterberg, aki az ő tényleges jelöltjük volt, alapján véve nem volt az. Ebből a dilemmából a Stahlhelm csak úgy taált kiutat, hogy 1932 májusában visszavonult a politikai küzdőtérrel, amivel mindjárt közelebb került Hindenburghoz. A még fennálló ellentéteket az elnök és a Stahlhelm között Schleicher tábornok tárgyalásai hidalták át. — B.

DER DONAURAUM 1964. 3. sz. — OSKAR REGELE: *A dunai monarchia mint hatalmi tényező 1914* (139—152. l.) a Habsburg-monarchia történeti szerepéről folyó, napjainkban újból kiélesedő vitában foglal állást. Földrajzi, sőt geopolitikai, történelmi alapon igyekszik igazolni az egykori Monarchiát, kiemelve gazdasági autarchiáját, az európai hatalmi egyensúlyban betöltött nélkülözhetetlen szerepét, figyelemreméltó kulturális teljesítményeit. A dunai monarchiát alapján véve mint a nemzeti egyenjogúságon felépülő, békepolitikát folytató nagyhatalmat jellemzi, amelyet főképp a németekkel kötött nem egyenjogú szövetség hozott rossz hírbe. A birodalom 1918-ban bekövetkezett felbomlása sem bizonyít fennállásának történelmi szükségessége ellen, mert ez a vesztes háború következménye volt. A háborúra a Monarchia az összes nagyhatalmak közül a legkevésbé volt felkészülve. Míg az egy állampolgárra eső hadikiadás 1913—14-ben Németországban 43,7, Franciaországban 39, Angliában 38,4 s még Olaszországban is 16,9 korona volt, Ausztria-Magyarországon 14 korona. A tanulmányíró Hötendorfi Conradot is igyekszik tisztára mosni a háborús uszítás vádjá alól. Ausztria-Magyarországnak a szerző szerint nemcsak a múlt, hanem a jelen számára is van mondanivalója. — JOSEF A. TZÖBL: *Ignaz Seipel és a nemzetiségi kérdés* (161—166. l.) szerint az osztrák keresztényszocializmus huszas évekbeli vezére az első világháború idején még a

salzburgi katolikus teológiai fakultásmorálteológia professzora volt. 1916-ban kezdett először a nemzet és az állam bonyolult problematikájával foglalkozni. Az államra, nemzetre, népre és hazára vonatkozó, idealista motívumokkal átszőtt, neotomista jellegű érvelése során érdekes módon végül

is a világnézeti ellenpólus, a szociáldemokrata Karl Renner nemzetiségpolitikájánál köt ki, aki a nemzeti autonómiák rendszerében, a szövetségi államban vélte megtalálni az évszázados Monarchiát megújító csodaszert. — *B.*

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (*B*), H. Haraszti Éva (*H*), Jemnitz János (*J*) és Niederhauser Emil (*N*).

EJSZAKÁRA HAJNAL

(Dokumentumfilm a felszabadulás történetéről)

Készítette a MAFILM Riport- és Dokumentumfilm Stúdiója

Írta és rendezte: Bokor Péter

Hazánk felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmából készült Bokor Péter új dokumentumfilmje. A film sajátos formanyelve olyan eszközöket nyújt az alkotó számára, amelyek nagy történelmi sorsfordulónk tényezőit minden más műfajnál közvetlenebb formában ábrázolhatják.

A szerző 1944 — 45 főbb eseményeinek bemutatásával nyomon követi az ellenforradalmi Magyarország katonai és politikai összeomlását, az ország felszabadítását és az új élet kibontakozását. Helyes az a célkitűzése, amely a történelmi összefüggéseket a maguk bonyolultságában kívánja megjeleníteni. A film jól átgondolt tagolásával elkerüli a sommás leegyszerűsítést, egyidejűleg pedig előtérbe állítja az adott pillanatban legfontosabb mozzanatokat. A tíz „fejezet” érdekes kísérlet e rövid történelmi korszak viszonylag zsúfolt anyagának áttekinthető elrendezésére. A felhasználható dokumentumok aránytalan megoszlása következtében azonban a „fejezetek” értéke helyenként egyenetlen.

A személyes visszaemlékezések gyakran kiegészítik a filmfelvételek, okmányok, emlékiratok, újságok, hézagos adatait. Nélkülözhetetlenek a kulisszák mögött lezajlott fegyverszüneti tárgyalások előkészítésének és menetének rekonstruálásához. A baloldali és antifasiszta erők vezetőinek, valamint az egykor vezető beosztású katonatiszteknek lényegében egybehangzó vallomása meggyőzően bizonyítja Horthy kormányzó személyes felelősségét az „utolsó lehetőség” elszalasztásában. A visszaemlékezések azonban nem mindig segítik a film mondanivalójának megértését. Időtartamuk helyenként túlméretezett, előadásmódjuk vontatott, nem mentesek az átfedésektől sem. Kifogásolható, hogy a rendező nem váltogatta kellő ritmusban a személyes beszámolókat egyéb forrásokkal. Ennek következtében ez a fontos fejezet kissé unalmassá válik és nélkülözi a filmszerűség elemeit.

Térképek és híradóanyag ötletes kombinálásával a film beágyazza a magyarországi eseményeket a világháború utolsó periódusának menetébe. A bukaresti felkelést, valamint a balkáni szovjet előretörést szemléltető, jobbára eddig ismeretlen képek érzékeltetik, hogy a németekkel való fegyveres szembefordulás számunkra is reális lehetőség volt.

Egyetérthetünk azzal, hogy Gömbös és utódai németbarát politikájának s a harmadik birodalom növekvő gazdasági behatolásának lényeges szerepe volt abban, hogy Magyarország végül mégsem csatlakozott a Hitler-ellenes koalícióhoz. A film ezen túlmenően azonban adós marad a fasizmus hazai erejének és bázisának bemutatásával. Különösen hiányoljuk a szélsőjobboldali mozgalmak fokozódó aktivitásának illusztrálását, amely érthetőbbé tenné a belső tényezők szerepét az október 15-i nyilas hatalomátvételben.

A filmnek talán legsikerültebb részei az ország felszabadítását eredményező hadműveleteket ábrázolják, főként a szovjet haditudósítók egykorú felvételei alapján. Az elkeseredett utcai harcok felidézése, a főváros pusztulásának nyomasztó képe, a döglött lovakat szabadló kiéhezett és elcsigázott lakosság szenvedéseinek bemutatása tömörségében is megdöbbentően érzékletes képet nyújt Budapest ostromáról.

A szerző helyenként a logikai sorrend rovására mechanikusan érvényesíti a kronológia elvét. Ez különösen a népi demokratikus átalakulás kezdeti szakaszának bemutatását teszi töredezetté és vontatottá. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása és a Függetlenség Front szervező tevékenységének első lépései szerves előzményei az újjáépítés megindításának. Nem látszik célszerűnek e folyamat menetének megszakítása a főváros felszabadításáért vívott harcok ábrázolásával, s különösen vitatható, hogy a szerző a nyilas uralom végnapjait és a hadműveletek befejezését tárgyaló fejezetet műve

legvégére helyezte el. Véleményünk szerint a „Gyepű” — a nyilas hatalomátvétel egyes folytatása, s egyben az egész negyedszázados ellenforradalmi rendszer lezárulása. A „Debreceen” és a „Feltámadás” című részek ezekben az új társadalom első lépéseit jelzik. Mindez indokoltá tenné a fejezetek egymás mellé, s együttesen a film végére illesztését.

A szokványostól eltérően munkálja ki Bokor Péter szemléltető térképeit, amelyek nem válnak áttekinthetetlen nyílerdővé. Különösen ötletesnek tartjuk azt a vázlatot, amely bebizonyítja, hogy a „kiugrás” katonailag is biztosítható volt.

A szerző nem terheli túl alkotását az okmányok, újságok és memoárok anyagával, csupán néhány jellemző részletet ragad ki. Szellemesen állítja szembe az utolsó nyilas lapok végsőig való kitartásrsa buzdító fellengzős cikkeit és fejvesztett zűrzavart tükröző apróhirdetéseit.

A rendező a lehetőségekhez képest arra törekedett, hogy elkerülje a korábbi dokumentumfilmekben látott anyag ismétlését. A bemutatás módját tekintve általában felhasználta a film által nyújtott művészi lehetőségeket mondanivalója érzelmi színezésére. Radnóti Miklós Nema tudhatom c. versének sorai kísérik a háborús bevezető és a békes zárókép légifelvételeit. Ünnepeles kézfogások sorozatát ábrázoló ötletes fotomontázs szemlélteti, hogy a horthysta Magyarország és a náci Németország együttműködése nem egyik vagy másik politikus alkalmi elképzelése, hanem egy egész történelmi korszak terméke. Gömbös Gyula szobra a filmen kétszer robban — s a két dörrenés közé a szerző beilleszti a gömbösi politika rövid történetét és bírálatát. Nem igényelnek magyarázatot, hiszen önmagukért szólnak a fasiszta szervezetek demonstrációiról készített egykorú híradófelvételek. Imrédy Béla a „halál jele” alól hirdette az „új életet”, míg Csia Sándor szerint a nyilasok azért „nem állottak egyedül”, mert velük volt a „nemzet első munkása, Szálasi Ferenc”. Elképzelhető-e groteszkebb önleplezés a magyar fasiszták országrontó vakságának?

Természetesen nem képezi feladatunkat a kimondottan művészeti szempontok értékelése. Mégis említést kell tennünk arról a leleményességről, amely a hang- és képeffektusok egyeztetésében megmutatkozik. Harsognak a „boldog békeidők” délibábos idegencsalogató reklámszövegei, s közben áll a harc az Alföldön; a gémeskútnál a cigányzene pedig hirtelen ágyúdörgésbe csap át. Horthy a „régí hű szövetséges fegyvertársról” szónokol, miközben a német megszállók páncélosai eltorlaszolják a főváros utcáit . . . A soproni városháza üres üléstermében a falóra egyenletes ütései a „Törvényhozók Nemzeti Szövetsége” végóráit jelképezik.

Az ügyes technikai és művészi megoldások azonban nem feledtethetik, hogy Bokor Péternek nem sikerült a filmszerzéség követelményeihez teljesen következetesen alkalmazkodnia, ez pedig csökkenti a helyes felfogásban előadott mondanivaló összehatását.

Sipos Péter—Szász Zoltán

NÉPI DEMOKRÁCIÁNK HÚSZ ÉVE

(Kiállítás a Nemzeti Múzeumban)

A huszadik évforduló tiszteletére tartott megemlékezések jelentős, sokak érdeklődését kiváltó színfoltjai voltak a felszabadulási kiállítások. A kiállítás alkalmas lehetőségét, eszközét jelenti az emlékek felfrissítésének, az elmúlt idők bemutatásának. Felidező szerepe mellett — különösen a napjainkba torkolló történet bemutatásakor — fontos eszközévé válhat önismeretünk elmélyítésének, a jelenre, s főleg a jövőre vonatkozó tanulságok levonásának. Ezt a nem lebecsülendő funkciót a kiállítás maradéktalanul csak akkor tudja teljesíteni — véleményünk szerint — ha tudományosan megalapozott koncepcióra épül, mer őszinte lenni, a történeti folyamatokat a valósághoz híven, többfajta forrásanyag bemutatásán keresztül, sokoldalúan tükrözi — mindezt a kiállítások sajátos formanyelvén, sajátos eszközeivel s technikai lehetőségeivel. Fokozottan szükséges ezen követelmények megvalósítása olyan időszak történetének bemutatásakor, amelynek a felnőtt látogatók zöme átélője, politikai küzdelmeinek aktív részese vagy legalábbis szemtanúja volt.

A felszabadulásunk 20. évfordulója alkalmából tartott kiállítások sorában a nagy, központi kiállítást a Legújabbkori Történeti Múzeum rendezte meg a Nemzeti Múzeumban.

A kiállítás szerkezetileg három részre tagolódik: az első rész a politikai történet eseményeit ábrázolja, a második a gazdasági fejlődést mutatja be, a befejező rész kulturális forradalmunk eredményeit összegezi.

A politikai történet — ha csak visszapillantásként is — feleleveníti a Horthy-korszak utolsó évtizedének eseményeit. Kitűnő fényképanyag érteti meg az ellenforradalmi rendszer belső ellentmondásait, mutatja be a háború felé rohanó magyar külpolitika egyes főbb állomásait. Minden eddiginél részletesebb képet kapunk az ellenállási mozgalomról, a KMP szervező tevékenységéről s végül a partizánokról. Szeretnénk azonban megjegyezni, hogy a fegyveres ellenállás ábrázolása a kiállítás egészéhez viszonyítva kissé nagyobb súlyt kap, mint az indokolt lenne.

Történelmileg helyesen mutatja be a kiállítás a népi demokratikus forradalom megindulását s a forradalom első időszakát. Felidézi a legjelentősebb mozzanatokot, s jól dokumentálja a dolgozó tömegeknek az ország talpraállításáért, a társadalmi rend átalakításáért vívott harcát. Reálisan ismerteti a Magyar Kommunista Párt politikájának lényegi vonásait. A dolog természeténél fogva nincs mód arra, hogy a kiállítás rendezői a maguk rendkívüli bonyolultságában ábrázolják a politikai küzdelmeket, az osztályharc alakulását. Az 1945—1948 közötti időszak tekintetében a fővonalak, a legjelentősebb változások megrajzolása jól sikerült, néhány jelentős mozzanat azonban nem kapott kellő megvilágítást. Bár említés történt a korszak pártpolitikai küzdelmeiről, s alapjában helyes annak bemutatása, mégis kifogásolható, hogy alig láthatunk valamit a koalíció többi pártjáról. Nem történt utalás a köztársaság kikiáltására sem. Kevés említés esik továbbá a kommunista párt nagytöke ellen vívott harcának egyik lényeges mozzanatáról, az államosításokért vívott küzdelemről. Csupán az 1948-as államosításokról tudósítanak, az oda vezető útról azonban nem. Igen szemléletes, jó anyag illusztrálja viszont az 1945-ös és az 1947-es választások körülményeit s eredményeit. Ugyancsak jól sikerült a proletárdiktatúra győzelme utáni új proletárállam kiépülésének ismertetése.

Az 1949 utáni történet ábrázolásában sajátos töres mutatkozik. A korábbi korszakok gazdagabban, sokoldalúbban, lényegre törőbben dokumentált ábrázolásához képest sokkal szegényesebb, s szinte csak a felszíni jelenségeket tükröző áttekintést kapunk a személyi kultusz időszakából. Teljesen érthetetlen módon egy szó sem esik az első öt éves tervről, a mezőgazdaság szocialista átszervezésére tett kísérletekről, a Rákosi-féle vezetés problematikájáról. Az ismert párthatározat idézésén túl a kiállítás anyagában nincs szervesen előkészítve az 1956. évi ellenforradalom bemutatása. Az ellenforradalmi eseményekkel foglalkozó rész viszont igen jól sikerült, mértéktartó és rendkívül meggyőző.

A politikatörténeti áttekintés befejező része 1956-tól napjainkig tárgyalja az eseményeket. A legérdekesebb dokumentumok az ellenforradalom leveréséről, az utána kibontakozó konszolidációról emlékeznek meg. A legutóbbi évek történetét bemutató szekrényekben — talán a történelmi távolság hiánya is magyarázhatja ezt — főleg csak illusztratív jellegű, egyes főbb politikai eseményeket regisztráló, történelmi folyamatok megértetésére kevésbé alkalmas anyagokat találhatunk.

A kiállítás második nagy egysége népgazdaságunk alapvető ágazatainak megfelelő csoportosításban mutatja be az elmúlt húsz év eredményeit. Ipari és mezőgazdasági létesítmények fényképei, ipari termékeink makettjei, nagy számú, jól szerkesztett diagram és térkép teszi eleve név, érdekessé az egyébként önmagában kissé száraz témát.

Részleteiben szerteágazó, sok vonatkozású témát, kulturális forradalmunk folyamatát, eredményeit foglalja össze a kiállítás harmadik nagy egysége. Ez a rész izléesen, gazdagon dokumentálja azokat a forradalmi változásokat, amelyek húsz esztendő alatt a kulturális élet minden területén — a közoktatásügytől film- és színházművészetünkig — bekövetkeztek.

A jelentős évfordulók mindig alkalmasak arra, hogy visszatekintsünk a megtett útra. Ez a kiállítás is elsősorban arra törekszik, hogy bemutassa annak a hatalmas küzdelemnek az eredményeit, amelyet a felszabadulás után a magyar nép a kommunista párt irányításával saját felemelkedéséért vívott. Ezt a célkitűzését egészében jól meg is valósította, s a látogatók óriási többsége — mint azt a vendégkönyv is bizonyítja — megelégedetten távozhatott a tanulságos kiállításról. Úgy tűnik, hogy a kiállítás rendezői az anyag kiválogatásában, elrendezésében a hangsúlyt túlságosan is csak az eredményekre, pontosabban azok méltó megjelenítésére fektették. Közismert azonban, hogy gazdaságtársadalmi fejlődésünk nem volt teljesen problémamentes; népünk eredményeire méltán lehetünk büszkéek, de nem szerencsés, ha a nehézségekről, a menet közben elkövetett hibákról hallgatunk. Ebben feltétlenül szerepet játszik az a tény is, hogy egyes korszakok — itt elsősorban az 1949—1956 közötti szakaszra gondolunk — megjelenítésében — s ez tör-

ténetírásunk mulasztása is – hiányzik a központi gondolat, amely köré csoportosíthatták volna a különböző anyagokat.

A kiállítás egészében véve rendkívül széleskörű, gazdag anyagot vonultatott fel; elsősorban a fényképfelvételek domináltak, s viszonylag háttérbe szorultak a levéltári dokumentumok. Az egykorú újságok, plakátok, röpiratok mellett szépszámú tárgyi emléket is felhasználtak a kiállítás alkotói.

Külsőségeiben színpompás, gazdag, reprezentatív kiállítást láthattunk a Nemzeti Múzeumban. Technikailag jól megoldott, látványos makettek segítettek a felidézett korszakok atmoszféráját megteremteni. Megdöbbentő erővel elevenedett meg például a felszabadulás utáni romokban heverő Budapest képe, a Nagykörút és a Rákóczi út lebombázott sarka. A kivilágított térképek is azt igazolják, hogy a kiállítás-rendezők eredményesen vehetik igénybe a hagyományos, az adott korszakból származó tárgyi emlékek és dokumentumok mellett az utólag szerkesztett szemléltető eszközöket. Kiválóak például a különböző összesítő táblázatok és diagramok. Néhány esetben azonban – pl. „Partizán megfigyelőállás a Bükkben” – bizonyos túlzás mutatkozik az ilyen eszközök alkalmazásában.

Stier Miklós—Vida István

KRÓNKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

A hódmezővásárhelyi tudományos ülészek

Hódmezővásárhely tanácsa, a Hazafias Népfront városi bizottsága és a TIT megyei elnöksége Társulatunk közreműködésével Szántó Kovács János emlékművének ünnepélyes felavatása alkalmából 1965. április 22–23-án tudományos ülészeket rendezett Hódmezővásárhelyen. Az ülészeket *Vörös Mihály* a városi tanács VB elnökhelyettese üdvözölte, majd *Pámlényi Ervin* a Századok szerkesztője nyitotta meg. *Simon Péter* kandidátus „Az agrárszocialista mozgalmak helye és szerepe történetünkben” c. előadásában az 1894–1895. évi mozgalmak történetét ismertette. *Erdei Ferenc* akadémikus, a Hazafias Népfront főtítkára „A szegényparasztság útja a Szántó Kovács János mozgalomtól napjainkig” c. előadásában a mozgalom társadalmi háttéréről szolt és áttekinthette a Viharsarok fejlődésének azóta megtett szakaszát. Az emlékmű felavatása után *Pályi Ferenc* levéltárigazgató (Szentés) „A századforduló munkásmozgalmi Csongrád megyében” c. elsőként megtartott korreferátumában a mozgalom századvégi adatait foglalta össze, *Oltvai Ferenc* levéltárigazgató (Szeged) „A Szántó Kovács-mozgalom makói hatása” c. hozzászólásában a mozgalom és a makói szervezkedés kapcsolataira mutatott rá. *Bíró József* a városi tanács művelődésügyi osztályának vezetője „A Szántó Kovács-mozgalom vásárhelyi eseményei” c. korreferátumában hangsúlyozta, hogy a mozgalom a szociáldemokrata párt szerves része volt, ennek megfelelően célkitűzésük nem a földosztás, hanem a birtokok kollektív művelésbe való átvétele volt.

Április 23-án *M. Somlyai Magda* kandidátus „Az 1945-ös földreform több elméleti kérdése” c. tartott előadást. Az előadás felkért hozzászólói közül *László József* gimn. tanár „A vásárhelyi földosztás kérdése”-ről beszélt, *Katona Imre* kandidátus „Az agrárszocialista mozgalom és a kubikosság” címen a Szántó Kovács-mozgalommal kapcsolatos néphagyománnyal foglalkozott, *Dömötör János* múzeumigazgató (Hódmezővásárhely) „Szántó Kovács János alakja a képzőművészetben” c. korreferátumában a mozgalom vezérérl felmaradt ábrázolásokat ismertette.

A du. folyamán az ülészek résztvevői *Dömötör János* kalauzolásával a hódmezővásárhelyi „Tornyai János” múzeumot tekintették meg.

*

A Szlovák Történelmi Társulat meghívására *Korom Mihály* társulati titkár, tanácsvezető docens Társulatunk kiküldöttként vett részt a Szlovák Történelmi Társulat 1965. június 16–18. között Besztercebányán tartott V. kongresszusán.

A vidéki csoportok hírei

Társulatunk Nyugat-Dunántúli csoportja felszabadulásunk huszadik évfordulója alkalmából 1965. április 28-án Győrött emlékülést rendezett. *Lengyel Alfréd* csoportelnök megnyitója után *Módos Dezsőné*, a győri városi tanács vb. elnökhelyettese mondott ünnepi beszédet, ismertette a város háborús veszteségeit, az újjáépítés sikereit, majd méltatta a földosztás, a szocializmus építésének jelentőségét. *Borus József*, Társulatunk titkára, kandidátus „Nyugat-Dunántúl felszabadulása, a magyarországi hadműveletek befejezése” címmel tartott előadásának bevezetésében megállapította, hogy az ország felszabadulásának ma már gazdag irodalmában Nyugat-Dunántúl felszabadulására vonatkozólag alig találunk adatokat, aminek részben az az oka, hogy ezzel a kérdéssel a helyi kutatás nem foglalkozott elég részletességgel. Ismertette Győr megye és város szerepét 1944-ben és 1945-ben (a német Heeresgruppe Süd főparancsnoksága 1944. de-

cember 22-től Győrben majd Eszterházan székelt). Nyugat-Dunántúl felszabadulása a magyarországi hadműveletek során 1945. március 16-án megindított nagy szovjet támadás következménye volt, a Vörös Hadsereg a megye keleti határát március 27-re virradó éjszaka lépte át. A „Nagy Honvédő Háború története” V. kötete és a Wehrmacht főparancsnokságának hadművelési naplója alapján az előadó részletesen ismertette a hadieseményeket, melyeknek eredményeként Győr 1945. március 28., Sopron április 1., Mosonmagyaróvár és vele az egész Nyugat-Dunántúl április 2-án szabadult fel.

Dávid Lajos csoporttitkár „Az élet megindulása, a forradalom kibontakozása Győr—Moson megyében” c. előadását a megye hatalmas arányú háborús veszteségeinek ismertetésével kezdte, majd szólt a demokratikus pártok által az élet megindítása érdekében tett intézkedésekről, melyeknek eredményeként életrehivták az új közhatalmi és népi szerveket, megindították a földreformot. Előadásának második részében az 1945. évi választásoktól a Baloldali Blokk megalakulásáig (1946. március 5.) terjedő időszak politikai fejlődésével foglalkozott.

*

1965. május 16-án Salgótarjánban megalakult Társulatunk nógrádi csoportja. Az alakuló ülésen *Borus József*, Társulatunk titkára „A nacionalista maradványok elleni harc a felszabadulás utáni történetírásban” c. tartott előadást, s ismertette a történettudományunkban e kérdésekről már hosszabb ideje folyó vitát.

Az előadást követő felszólalások után a csoport tagjai elnöknek *Belützy János* múzeumigazgatót, titkárnak *Kovács János* múzeológust választották meg.

*

Déldunántúli csoportunk 1965. május 20-án tartott ülésén *Erényi Tibor* kandidátus az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének osztályvezetője „A munkásosztály történetének kutatási problémái” címmel tartott előadást. Bevezetőül ismertette a munkásmozgalom történeti forrásainak feltárása terén elért eredményeket. A kutatási problémák közül elsőnek a szociáldemokrata párt megítélésével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy működését a kor kérdései alapján kell megítélni, s e téren az utóbbi években az agrárszocialista és szegényparaszti mozgalmak és a polgári radikálisok szerepe került új megvilágításba és igényel újabb kutatásokat. Az SzDP két világháború közötti működését is differenciáltabban kell szemlélni különös tekintettel a SzDP haladó szerepet játszó részére, bár ennek jelentőségét nem szabad túlbecsülni. Rámutatott arra, hogy a munkásosztály rétegződésére, szerkezetére vonatkozó ismereteink is további konkrét választ adó kutatásokat igényelnek. Feldolgozásra várnak a munkásmozgalom elméleti fejlődésének és a marxizmustól eltérő irányok fejlődésének kérdései. A felszabadulás utáni korszak központi problémája a népi demokratikus forradalom jellege és szakaszai.

Az előadást követő vitában *Szabó József* múzeológus, *T. Mérey Klára* tud. munkatárs és *Vörös Márton* ny. levéltárigazgató szólalt fel.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET HÍREI

Viták

Az Intézet *középkori magyar osztálya* 1964. december 18-án megvitatta *Hegyi Klára* munkabeszámolóját a törökkori bíraskodás és jogszolgáltatás c. témakörben végzett kutatásairól. *Paulinyi Oszkár* Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán c. monográfiájának vitáját 1965. február 5-én tartották, a korszak több, intézeten kívüli kutatójának részvételével. *Györffy György* Buda és Pest kialakulása c. tanulmányát 1965. június 7-én vitatta meg az osztály.

A *legújabbkori magyar osztály* 1964 áprilisában vitatta meg *M. Somlyai Magda* A népi demokratikus korszak kutatásának problémái c. referátumát. 1964. december 18-án A szovjet, csehszlovák, román, jugoszláv történészek az 1918—19. évi forradalmi és nemzeti mozgalmakról c. témát *Kövágó László* vitaindító előadásával vitatták meg. 1965. február 26-án *Jemnitz János* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt irányvonala c. munkáját, 1965. május 14-én pedig *Ságvári Agnes* monográfiájának, A Népfront és koalíció Magyarországon 1935—48 c. kéziratát vitatták meg. 1965. június 14-én *Sipos Péter* készülő disszertációjának egy részletét A Magyar Megújulás Pártja történetét, intézeten kívüli történészek részvételével vitatták meg.

Az Intézet *egyetemes történeti osztálya* 1964. október 23-án *Gonda Imre* A hadi és békecélok szerepe a Monarchia háborús politikájában c., 1965. március 19-én *Kerekes*

Lajos Ausztria története 1918—1955 c. munkáját, 1965. június 11-én *Somogyi Éva* Az osztrák választójogi reform-törvények 1907-ben c. munkáját vitatta meg.

Külföldi vendégek

1964. december 6—10. között öttagú *jugoszláv történészküldöttség* járt Budapesten Dragoszláv Jankovics professzor, a belgrádi Társadalomtudományi Intézet osztályvezetőjének vezetésével. A küldöttség tagjai: Andrija Radenics és Dimitrij Gyorgyevics, a Szerb Tudományos Intézet munkatársai, Vuk Vinaver, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa és Löbl Árpád professzor voltak. Az Akadémia II. osztályának titkára, Mátrai László akadémikus, fogadást rendezett tiszteletükre az Akadémia Tudósklubjában.

Továbbképzés

A Történettudományi Intézet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi kara és az Országos Pedagógiai Intézet közreműködésével 1964 októberében megindította kétéves szakmai továbbképző tanfolyamát. Vezetését *Benda Kálmán*, az Intézet munkatársa vállalta. Az előadók intézeti és intézeten kívüli szakemberekből kerülnek ki; a 42 résztvevőből 24 középiskolai tanár, a többiek egyetemi és főiskolai gyakornokok, levéltári és múzeumi munkatársak, továbbá az Intézet gyakornokai. A résztvevők több mint kétharmada vidéki. — Az első évben módszertani és forráskritikai problémák, a másodikban historiográfiai kérdések és vitás tudományos problémák kerülnek megtárgyalásra. Az egésznapos foglalkozások a következők voltak:

1964. okt. 13. Az 1526 előtti okleveles anyag forrásértéke és felhasználása a gazdaság- és társadalomtörténetben. Előadók: *Mályusz Elemér* és *Győrffy György*.
1964. okt. 14. Az 1526—1848 közti iratanyag jellege, gazdaság- és társadalomtörténeti forrásértéke. Előadók: *Sínkócs István* és *Varga János*.
1964. dec. 22. A kapitalista nagyüzemek, bankok és uradalmak szervezete és működése; a történetükre vonatkozó iratanyag jellemzése. Előadók: *Berend T. Iván* és *Szabad György*.
1964. dec. 23. A feudális kori és a miniszteriális közigazgatási szervezet felépítése, működése és irattermelése. Előadók: *Ember Győző*, *Sashegyi Oszkár* és *Vörös Károly*.
1965. febr. 26. Az írásos visszaemlékezések és a szóbeli adatközlések forrásértéke és forráskritikája. Előadók: *Pamlényi Ervin* és *Orbán Sándor*.
1965. febr. 27. A hírlapok forrásértéke és forráskritikája. Előadók: *Dezsényi Béla* és *Erényi Tibor*.
1965. ápr. 6. A tárgyi emlékek, mint a néptömegek mindennapi életének forrásai. Előadók: *László Gyula*, *Hofer Tamás*, *Voit Pál* és *Endrei Walter*.
1965. ápr. 7. Az irodalmi alkotások, a folklór és a szociográfia mint a tömegek szellemi életének és társadalmi tudata kutatásának forrásai. Előadók: *Katona Imre*, *Heckennasi Gusztáv* és *Hanák Péter*.

Előadások

Az intézeti *szakmai-ideológiai továbbképzés* keretében 1965. január 29-én *Mód Aladár* né Az életszínvonal számszerű mérésének metodikai kérdéseiről, 1965. május 31-én *Mátrai László* akadémikus a békés egymásmellett-élés filozófiai problémáiról, 1965. június 4-én pedig *Szabó Imre* akadémikus a szocialista jogelmélet néhány problémájáról tartott előadást.

Az MSZMP Párttörténeti Intézetében 1965. május 24—25-én konferenciát tartottak a Párt szövetségi politikája 1935-től napjainkig témakörben. Az Intézet részéről *Molnár Erik* bevezető előadást tartott Marx és Engels szövetségi politikája az 1872-ig terjedő időben címmel, majd *Ságvári Ágnes* adott elő Az osztályszövetség, népfront-politika és koalíció terminológiai kérdéseiről.

Külföldi előadások

Az NDK Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Fasizmus és a második világháború témáról tudományos konferenciát rendezett 1964. szeptember 3—4-én Berlinben, a második világháború kitörésének 25. évfordulója alkalmából. Magyar részről *Tilkovszky Lóránd* (Történettudományi Intézet) és *Rázsó Gyula* (Hadtörténeti Intézet) tartottak korreferátumot.

Nemzetközi történész symposiont tartottak 1964. szeptember 7–9-én Bécsben, Ausztria—Magyarország és az I. Internacionálé tárgykörben. *Jemnitz János*, mint meghívott előadó tartott korreferátumot Internacionálizmus és nacionalizmus a századforduló munkásmozgalmában címen.

Mályusz Elemér a Potthast-munkálatok magyar vonatkozásairól számolt be Rómában 1964 októberében. Ott-tartózkodását vatikáni levéltári kutatásokkal kötötte egybe.

Győrffy György 1964. október 19. és november 16. közt a XI–XII. századi okmánytár c. munkájához végzett kutatásokat Olaszországban. Palermóban az Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neocellenici vendégként vetített képes előadást tartott az ohridai kongresszusról és Macedonia középkori emlékeiről.

Franciaországban 1964. november 16–19-én az I. Internacionálé megalapításának 100. évfordulójára tudományos ülésszakot rendeztek, melyen az Intézet részéről *Molnár Erik* és *Jemnitz János* vettek részt. *Erényi Tibor* és *Jemnitz János* közösen benyújtott tanulmányának címe A magyar munkásmozgalom az I. Internacionálé idején.

Az Osztrák Tudományos Akadémia meghívására 1964. november 25-én *Benda Kálmán* előadást tartott Bécsben a magyarországi életrajzi kutatások történetéről és jelenlegi helyzetéről.

A csehszlovák társadalomtudományok művelői 1965. március 16–19-én a népi demokratikus korszak történetének kérdéseiről konferenciát tartottak Liblicében. Az Intézet részéről *Ságvári Agnes* és *M. Somlyai Magda* vettek részt és felszólalásaikkal, a magyarországi vonatkozások ismertetésével és elemzésével igyekeztek gazdagítani a népi demokratikus forradalom jellegének kérdésében már régóta folyó vitát.

Moszkvában 1965. április 13–17. között a második világháború évfordulójára rendezett nemzetközi történészkongresszuson 20 ország képviseltette magát. Az Intézet részéről *Ádám Magda*, *Juhász Gyula* és *Ránki György* vett részt a kongresszuson.

Benda Kálmán 1965. május 20-án a müncheni Südost-Institut meghívására előadást tartott A jozefinizmus és a jakobinizmus kérdései Magyarországon és a Habsburg-Monarchia országaiban címmel.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK MUNKÁLATAIRÓL

A Magyar Országgyűlési Emlékek szerkesztőbizottsága 1965. március 9-én *Molnár Erik* akadémikus elnöklétével ülést tartott. A Bizottság meghallgatta és jóváhagyta *Benda Kálmán* titkári jelentését, amelyben beszámolt az 1607–1790 közötti korszak országgyűlési iratanyagának felmérésével és összegyűjtésével kapcsolatos 1964. évi munkáról. A Bizottság ugyanis abból a megfontolásból kiindulva, hogy kisüzemi módszerekkel a sorozat kötetei csak nagyon lassan, igen nagy munka- és idővesztéssel készülhetnének el, kérte az Akadémiát, tegye lehetővé bizonyos központi fontosságú levéltári és kéziratári állagok anyagának egységes felmérését és cédlakatalógusra való felvételét. Ezáltal ugyanis az egyes kötetek szerkesztői mentesülnek az alól a munka alól, hogy ugyanazt az iratsorozatot egy meghatározott országgyűlés szempontjából valamennyien külön-külön végignézzék, hanem az egy ember által végzett előzetes feltárás révén kézbe kapott kijegyzések alapján már csak a közvetlenül rájukvonatkozó iratokat kell kézbe venniük. Ezzel, valamint azáltal, hogy a különböző helyeken található azonos tartalmú iratokat a szerkesztők az előzetes gyűjtés alapján egyszerre áttekinthetik, idővesztés nélkül választhatják ki a legmegbízhatóbb szöveget a közlésre. Az Akadémia a kérésnek helyt adott, s (a Pénzügyminisztérium által az országgyűlés elnökének közbenjárására külön e célra megemelt ún. célhiteles rovatról) 1964-re 32 000 Ft-ot utalt ki a kutatásokra. Ebből az összegből öt kutató bevonásával az elmúlt év folyamán az alábbi főbb állagokról készült részben vagy egészben iratonkinti kartonfelvétel: Országos Levéltár: Archivum Regni, a M. kir. Kancellária Acta Diaetalia sorozata, a M. kir. Kamara Történelmi Emlékek sorozata, Kovachich Márton György országgyűlési iratgyűjteménye, az Eszterházy-, a Thurzó- és a Zichy-család levéltárának országgyűlési iratanyaga. Az Országgyűlési Könyvtárban feldolgozásra került a Gyurikovits-gyűjtemény 1729-ig terjedő része, az Országos Széchényi Könyvtárból a kéziratár Folia Latina sorozatának 1–2607. sz. darabja. A teljes átnézett anyag 126 csomó, 42 kötet és 3210 kéziratári tételeszám. Az elkészült kijegyzések száma kerekén 3000 kardon cétula (rajta az irat jelzete, kelte, rövid meghatározása és tartalma, továbbá nyelve és annak feltüntetése, hogy eredeti-e vagy másolat), ami ugyanannyi 1607–1790 közötti iratot jelent. Annyi az eddigi gyűj-

tésből is megállapítható, hogy az országgyűlési iratok fontosságához fűzött feltevések (ld. Századok, 1963. 463. l.) sokszorosan igazolódtak. A gyűjtéssel egyidőben megindult a legfontosabb iratok szövegének legépelése és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv „Ungarn: Comititalia” iratsorozatának filmrevétele is. Megkezdődött a már megjelent Országgyűlési Emlékek kötetéhez a mutató elkészítése is.

Az 1965-ös munka főirányait a Bizottság az alábbiakban rögzítette: a már megkezdett központi fontosságú iratállagokban a felmérést folytatni kell, s kívánatos volna, hogy az év folyamán ez nagyrészt be is végződjék. Csak 1966-ban kerülhet sor az egyes megyei és városi levéltárak anyagának felmérésére, majd ennek elkészülése után a külföldi levéltárak feldolgozására. Mindemellett a Bizottság reméli, hogy már 1967 elején az anyaggyűjtés olyan előrehaladott állapotban lesz, hogy sor kerülhet az egyes kötetek munkálatainak megkezdésére.

A Bizottság az egyes kötetek kiadásra való előkészítésével kapcsolatban az alábbi újabb megbízásokat adta ki (vö. Századok, 1963. 465. l.): XVI. köt. (az 1619, 1620-ik évi országgyűlések): Wittman Tibor; XXI. köt. (az 1649 és 1655-ik évi országgyűlések): Sinkovics István; XXII. köt. (az 1659 és 1662-ik évi országgyűlések): R. Péter Katalin; XXIII. köt. (az 1662—1681-ik évi részgyűlések): Gyapay Gábor; XXV. köt. (az 1683-ik évi kuruc országgyűlések és az 1687—88-ik évi országgyűlés): Benczédi László; XXVI. köt. (a XVII. század végi és XVIII. század eleji nádori concursusok): Iványi Emma; XXVII. köt. (az 1705—1711 közötti kuruc országgyűlések): R. Várkonyi Ágnes; XXXI. köt. (az 1741-ik évi országgyűlés): Berlász Jenő.

A Bottló Béla halálával gazdátlanra vált XXIV. köt. (az 1681. évi országgyűlés) szerkesztéséről a Bizottság a későbbiekben határoz.

ALTÁJISZTIKAI NAPOK BUDAPESTEN. 1965. MÁJUS 17—19.

Hazai altájistáink seregszemléjének is nevezhetnénk a lezajlott konferenciát. Az előzetesen tervezett 23 előadásból 18 előadás hangzott el, öt érdekes beszámoló az előadók külföldi tartózkodása miatt maradt el. A konferencia során szóhoz jutottak altájisztikánk neves képviselői mellett az egészen fiatal, az egyetem padjaiból még alig kikerült kutatók is. A mongol, a mandzsu-tunguz és a különböző török nyelveket érintő előadásokon kívül az altáji és az uráli nyelvek kapcsolatával foglalkozó előadás is hangzott el.

A konferencia érdeklődésének homlokerében az altáji nyelvek szókészlete problémáinak sokoldalú vizsgálata állott. E kérdés legkoncentráltabban a szókészlet gyűjtése során jut kifejezésre, így aztán az etymológiai szótárak kérdése köré sorakoztak fel az előadások. E tárgy-körből tartott két előadást is *Ligeti Lajos* akadémikus „A török nyelv etymológiai szótárai” és „A mandzsu-tunguz nyelvek etymológiai szótára” címmel. *Kara György* pedig a mongol szókincs történetének és a mongol etymológiai szótár összeállításának kérdéseivel foglalkozott igen kimerítő előadásban. A szókincs történetének, az etymológiai szótárak összeállításának, az ősi szóróteg megközelítésének problematikája és a jövevényszavak rétegei különválasztásának lehetséges módjai központi gondolatként szerepeltek a konferencián. Ezeket a kérdéseket érintették előadásaikban, és főként hozzászólásaikban *Kakuk Zsuzsa*, *Róna Tas András*, *U. Kóhalmi Katalin* és *Lőrincz László*. Az élénk eszmecsere során szinte minden hozzászóló érintette az etymológiai szótárak problémáját. Nem volt hiány kritikái észrevételekben sem, amelyek egyrészt a hazai munkálatokat igyekeztek az objektív lehetőségek, a ténylegesen megvalósítható célkitűzések keretei között tartani, másrészt a külföldi etymológiai szótárösszeállítási kísérletek kaptak méltatást vagy tárgyilagos bírálatot. A hazai lehetőségek és az elért eredmények felmérése azt bizonyította, hogy az altáji nyelvek etymológiai szótárának elkészítése a távolabbi jövő feladatát képezi, bár a munkálatok jelen szakaszában is e cél elérését kell szem előtt tartani. Egyes nyelvek esetében e cél elérése viszonylag rövidebb időt vesz igénybe; így pl. a *Ligeti Lajos* szerkesztésében, munkatársai közreműködésével, most csak kézirat gyanánt sokszorosított formában megjelenő mongol nyelvemléktár magában rejt egy mongol etymológiai szótár viszonylag közeli összeállításának lehetőségét. Egy mandzsu-tunguz etymológiai szótár összeállítására pedig ígért hangzott el.

Az etymológiai szótárak problémáival foglalkozó előadásokat követő eszmecsere tanulságainak összegezésére *Ligeti Lajos* akadémikus vállalkozott, aki a hazai szakemberek tényleges érdekehez mérten jelölte meg a kérdéses szótárak elkészítésének módjait. Felhívta a figyelmet arra, hogy az etymológiai szótárak összeállításának igénye igen sok-

féle lehetőséget tartogat, mert a munkálatok útját az elaprózódásból és az eltűzött igé-nyekből fakadó veszélyek szegélyezik.

Ezért kell törekedni az alapszókészlet kiszűrésére, s így már nem csupán a mennyiségi, hanem a minőségi-tartalmi vonatkozások is körülhatárolódnak. A konferencia résztvevői — bár nem ellenvetések nélkül — egyetértettek Ligeti akadémikus szempontjaival.

A tanácskozás másik problémaköre a magyar nyelv honfoglaláselőtti török jövevényszavainak kérdését érintette. Érthető, hogy az a kérdésben elhangzott három szép előadás (*Németh Gyula, Bárczi Géza és K. Palló Margit*) igen nagy érdeklődést, élénk véleménycserét váltott ki. A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai az átdó nyelvek hangtani sajátságairól vallanak, s már ez sem lebecsülendő lehetőség a török nyelvekkel foglalkozók számára. Másrészt a magyar nyelv X. század előtti török kölcsönszavainak rétegződése az urali-altáji érintkezés korai szakaszára is mérvadó, bár amint erre a konferencián alakult eszmecsere ismételtén felhívta a figyelmet, török kölcsönszavaink korai rétegének eredetét még sem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Ért-hetően az érdeklődés ismét a magyar nyelv honfoglaláselőtti török eredetű műveltség-szavaira irányult. Az előadók közül különösen *Bárczi Géza* akadémikus hangsúlyozta a műveltségszavak általános történeti jelentőségét. Általános oly értelmében, hogy ezek a szavak nem csupán a magyarság, hanem elsősorban is az átdó törökség fejlett állapotaira engednek bepillantást. Feltűnő, s immár hány évtizede hangoztatja ezt nyelvész és törté- néész egyaránt, hogy legkevésbé a magyar létezésre vonatkozó szókészlet gazda- godott török jövevényszavakkal, míg viszont a nagyállattenyésztés egyéb ágazataiban a törökség hatása rendkívül jelentős volt a magyar anyagi kultúrára. Az csak természetes, hogy a török eredetű földművelő műveltségszavaink ez alkalommal sem kerültek el az érdeklődők figyelmét, hiszen a gazdasági életre fényt vető török eredetű műveltségsza- vaink egy egész sor nemcsak kimondottan nyelvtudományi, hanem történettudományi problémát is érintenek. A műveltségszavaknak e csoportja a steppe világ gazdasági egy- hangúságáról kialakított vélemények tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet, s ismét nemcsak a IX—X. századi magyarok, hanem általános történeti vonatkozásban is.

A konferencián *Czeplédy Károly* a kazár és *Györffy György* a besenyő nyelvemlékek- ről tartott előadása, továbbá *Ecsedy Ildikó* a kínai eredetű türk méltóságnevekről tartott előadása váltott ki még nagy érdeklődést.

Az utóbbi három előadás között, bár közvetlen tematikai összefüggés nem volt, közös vonásaik mégis arra készítetnek, hogy egy nagy témakörhöz történt hozzájárulás- ként tartsuk számon őket. *Czeplédy Károly* a kazár nyelv csuvasos jellegének hangsúlyo- zása mellett nem hagyta figyelmen kívül a nyelvi emlékekben mutatkozó másik két cso- portot sem: a főként méltóságnevekben mutatkozó köztörököt, valamint néhány eset- ben a kipszakos elemeket sem. *Czeplédy Károly* előadása nemcsak a kazár nyelv emlékei- vel, hanem a korai kazár történet néhány sarkalatos kérdésével — többek között — a nyugati türkség területi elhelyezkedésével, a kazárság felett gyakorolt szupremáciájá- val, a kazárok kaukázusi és iráni hadjáratainak kezdeteivel, valamint a kazárok nép- nevének a perzsa forrásokban fellelhető néhány változatával is foglalkozott.

A besenyő szókészlet emlékeinek magyar okleveles forrásokból származó gyara- podásáról számolt be *Györffy György*, aki azt hangsúlyozta, hogy a besenyő nyelv emlé- keinek kielemezhető része kétségtelenül kipszakos jellegű. Rámutatott, hogy egy-két besenyő személynév eddigi értelmezési kísérleteit indokolt óvatossággal kell kezelni.

Az egyes kínai eredetű türk méltóságnevek a VI. századi kínai határmenti tarto- mányok hivatalnok-címeire vezethetők vissza — mutatott rá *Ecsedy Ildikó*. Érdekes azonban, hogy az egyes kínai eredetű türk méltóságnevek nem mutatnak hivatali kap- csolatokra, azaz a régi török népek hatalmi hierarchiája számára a kínai hivatalnokrend- szer lényegében idegen maradt. Ez igen jelentős megfigyelés, mert megalapozottabbá teszi a török népek uralmi rendszerének vizsgálatát. Ez a megfigyelés, bár nem hagyja figyelmen kívül a külső hatások lehetőségét, mégis a régi törökség belső viszonyainak fokozottabb vizsgálatára ösztönöz.

A középkori mongol műveltség kérdéseivel foglalkozott *Róna Tas András*, aki a mongol írásbeliség szókincsét elemző előadásában kifejtette, hogy az újgur írásbeliség terminológiai rendszere képezi a mongol írás-olvasás, nyomtatás, az írás művelete és az olvasás folyamata terminusainak alapját. A mongol írásbeliségben felismerhető egyéb (görög, perzsa, szogd, indiai és kínai) hatás újgur közvetítéssel került a mongol nyelvbe, még a tibeti hatás is csak másodlagos. Az újgur írás átvétele előtt, ha a mongolságnak volt írása, úgy az a szókincs tanúsága szerint rovásírás lehetett.

A XV—XVII. századi török nyelv kérdéseinek szentelték előadásait *Schütz Ödön*, *Kakuk Zsuzsa* és *Hegyí Klára*. *Schütz Ödön* a podóliai örmények nyelvcserejének

kérdéséhez szolt hozzá. A kipscak nyelvet felvett podóliai örmények visszaörményesedési folyamatának történeti és nyelvi hátterét vizsgálva rámutatott arra, hogy ezt a folyamatot az újabb örmény bevándorló hullámok váltották ki. Igen érdekes egy néprész (kolónia) nyelvében a kétszeres nyelvcsere lezajlásának nyomait megfigyelni.

Kakuk Zsuzsa az oszmán-török rézművészetre utaló kifejezéseket vizsgálta a magyar és a balkáni nyelvekben. A XV—XVI. századi rézművészet központjai arab területen találhatóak. A törökök az araboktól sajátították el a rézművészetet, amit azután elterjesztettek Európában. Magyarországon szerény mértékben terjedt el a török rézművészet, ennek megfelelően a magyarban ismerhető fel a legkevésbé e művészet nyelvi hatása.

Hegyi Klára a török jogszolgáltatás terminológiáját fejtegető előadásában érdekes adalékokat nyújtott a török jog- és igazságszolgáltatás rendszerének vizsgálatához. Ezek a vizsgálatok bővítik ismereteinket a Magyarország hódoltsági területein kialakult állapotok vonatkozásában is.

A beszámoló utóbbi része még az altájisztikában járatlan érdeklődő számára is világossá teszi, hogy a konferenciát az altájisztika szélesebb értelmezése jellemezte, az eszmecsereben felmerülő szempontok az összehasonlító nyelvészetben kívül állandóan kihangsúlyozták a filológiai munkálatok szükségességét. Ezen túlmenően a konferencia résztvevői, mind pedig a tanácskozásokat vezető *Ligeti Lajos* akadémikus állandóan figyelmeztetett a társadalomtörténeti háttér fontosságára. Egyik — szinte központi — kérdésként szerepelt az a tétel, hogy a szókészlet társadalmi igényt szolgál, a kölcsönzések sorétege mögött eleven történeti kapcsolatok húzódtak meg.

Az eleven, sokszor rögtönzött felszólalások egyéni hangvétele, a bátor vitatkozási kedv jellemezte a konferenciát. *Kakuk Zsuzsának* a tanulságokat, az elért eredményeket és a feladatokat összegezõ zárszava fejezte be a tanácskozást.

A történettudomány szempontjából összegezve a konferenciát, megállapíthatjuk, hogy hazai altájisztikánk képviselői az egyetemes történet iránt érdeklődők számára hasznos, feltétlen szükséges ismereteket nyújtottak.

Az előadások anyagából feltáruló nyelvi összefüggések történeti értékelése még a jövő feladata, bár az eszmecsere folyamán — amint arra többször is rámutattunk — szinte vezérfonalként szerepelt az a gondolat, hogy a társadalmi-történeti kapcsolatok mögött az altáj népek sokban közös sorsa húzódik meg. De egészítsük ki ezt a gondolatot azzal, hogy e közös történeti sors lényegét nem érthetjük meg a nyelvi összefüggések ismeretének hiányában.

Bartha Antal

Dr. Gerhard Hass:

A NYUGAT-NÉMET TÖRTÉNÉSZEK 26. KONGRESSZUSA

1964. október 7. és 11. között a történelemtanárok egyesületével közösen ülésezett a nyugat-német Történész Társulat. A bonni kormány népjoggal ellentétes elveinek megfelelően, hogy ti. Nyugat-Berlin a Szövetségi Köztársasághoz tartozik, a kongresszust a nyugat-berlini egyetemen tartották meg. A plenáris referátumokat és a különböző szakosztályokban folyó vitát körülbelül ezer bejelentett résztvevő és időnként további ezer vendég hallgatta végig. A nyugat-német Történész Társulat elnöke, *K. D. Erdmann* professzor (Kiel), a következőképpen fogalmazta meg a kongresszus alaptémáját: „A koegzisztencia a történelmi periódusok egymásutánjában, azaz a társadalmon belüli csoportképződések problémája, e csoportok egymáshoz és az államhoz való viszonya, valamint a különféle politikai, társadalmi és jogi alapfelfogású államok és népek koegzisztenciájának problémája a történelem folyamán.” Csak üdvözölni lehetne, ha a nyugat-német történészek a békés egymás mellett élés (koegzisztencia) aktuális problémájával foglalkoznának. A kongresszus lefolyása azonban azt mutatta, hogy a nyugat-német történészkongresszus vezetősége arra törekedett, hogy ezt — a jelenlegi politikai helyzetben az emberiség fennmaradása szempontjából döntő jelentőségű — kérdést megfossza mai sajátos jellegétől azáltal, hogy azt mint valami, a történelemben állítólag mindig is meglévő problémát, a múlt évszázadokba vetítette vissza. Ez az eljárás arra mutat, hogy semmi szándék nem állott fõnn arra, hogy a jelenlegi Németországban és a világban fõnálló koegzisztencia-problémának reális megoldását keressék, ehelyett a tanácskozásokra az a törekvés nyomta rá a bélyegét, hogy a világban kialakult új erőviszonyok közepette is

kitartsanak Nyugat-Németország imperialista koncepciója mellett. Ezért kitértek az elől, hogy a világban és Németországban jelenleg fennálló helyzetet elemezzék, és a békés együttélés elvével a „policentrizmus” hatékonyságának tételét állították szembe. A koegzisztencia-fogalom a lényegében antikommunista értelmezésének az lett volna a feladata, hogy történelmi „modellek” bemutatásával táplálja az imperialista politikusok reményeit és „a szovjet társadalom megváltozását”, az államok nemzeti érdekei és valamennyi szocialista ország összeérdeke közötti ellentmondásokat illetően, és igazolja a szocialista államokkal szemben alkalmazott „puhító politikát” (Aufweichungspolitik). Ennek értelmében és a nyugat-német imperializmus revans-igényeinek megfelelően abból indultak ki, hogy a koegzisztencia nem jelenti „egy többé-kevésbé véletlen statusquo” fenntartását. *H. Lübke* nyugat-német szövetségi elnök kongresszusi üzenete, *W. Brandt* nyugat-berlini polgármester üdvözlő referátuma és *Kreutzer* szenátusi dirigens „Berlin népjogi és államjogi helyzete” címen tartott nyilvános előadása a konferencia vezetőségének ezt a politikai vonalát támasztották alá és nyilvánvalóvá tették a két német állam közötti békés egymás mellett élés kérdésében elfoglalt negatív álláspontjukat. Egyébként a történelmszinkrészus napjaiban — mialatt az NDK dolgozója az első német munkás-paraszt állam megteremtésének tizedik évfordulóját ünnepelték — Nyugat-Berlinben provokatív módon, úgynevezett „parlamentari munkahetet” tartottak. A CDU és CSU (Keresztény-Demokrata és Keresztény-Szocialista Unió) szövetségi gyűlési frakciója ülésezett ott, melynek kapcsán *Erhard* szövetségi kancellár atomtűzterőről (MLF) kétoldali szerződést köt. A békés együttéléssel szemben hangoztatott „történelmileg indokolt” fenntartásaikkal a nyugat-német történészek is felsorakoztak az enyhülés-ellenes politika frontjába.

Az alaptéma öt plenáris előadásban tükröződött. *J. Straub* (Bonn) „Róma és a barbárok szabadsága” címen tartott előadást. Miután elvileg leszögezte, hogy „a barbárok nem voltak alkalmasak szövetezésre és természetből fogva az volt a rendeltetésük, hogy rabszolgák legyenek”, az ókori koegzisztencia két „modell-esetét” azzal a szándékkal hasonlította össze, hogy történelmi példákon mutassa be: a policentrizmus a kongresszus vezérvonalára értelmében hat. Szembeállította a római birodalmat a görögök száma-hiájával, azaz a görög államok olyan összefogásával, ahol az egyes államok szabadságukat elvileg megőrizték. A római birodalomban — úgy mond — a többi népek feladták szabadságukat, minek fejében Róma megvédelmezte őket a barbároktól. *Straub* a Gladstone és Disraeli között az uralkodás és hegemoniális vezetés kérdésében keletkezett ellentétet elemezvén arra szólított fel, hogy a nyugati államok számára ma az összefogásnak új modelljét kellene megtervezni, mégpedig olyat, amelyik inkább a görög száma-hiához hasonlítana, semmint a Római Birodalomhoz. *P. E. Hübing*er: „A latin kereszténység és az iszlám a középkorban” címmel megtartott előadása is a kongresszus alapkérdéseivel foglalkozott. Megvizsgálta az ellenséges ideológiák viszonyát és rámutatott a középkori egyházi tanításnak arra a végzetes alapelveire, hogy a pogányokat, akik közé a mohamedánokat is odaszámították, vagy meg kell nyerni a kereszténységnek, vagy ki kell őket irtani. Rámutatott ugyanakkor arra is, hogy a kereszténységen belül is különféle reakciók voltak az iszlámmal szemben az évszázadok folyamán, amivel elkerülte a durva általánosításokat.

F. Dickmann (Marburg) „A felekezetek egyenjogúságának kérdése a XVI. és XVII. században” címmel megtartott előadásában azon fáradozott, hogy bemutassa a különböző németországi keresztény egyházak „koegzisztenciájának” formáit és lehetőségeit. Főleg az augsburgi vallásbéke és a westfáliai béke interpretálására összpontosította a figyelmét. Azzal, hogy a keresztények NDK-beli állítólagos nem-egyenjogúságával kapcsolatban diffamáló megjegyzéseket tett, *Dickmann* is felsorakozott a németországi békés együttélés elleni provokatív támadásokhoz.

H. Gollwitzer (Münster) „Ideológiai blokkalkítás, mint a XIX. századbeli nemzetközi politika alkateleme” címmel megtartott referátumában a „koegzisztencia” és „blokkalkítás” fogalmak használata folytán arra vállalkozott, hogy a jelenkor pontosan körülhatárolt fogalmaival az elmúlt évszázadok történetével operáljon. A témával ellentétben a XIX. századbeli ideológiai harcot azonban csak perifériálisan tárgyalta és a középpontba a nemzetközi diplomácia áttekintését állította. A koegzisztencia-probléma megértéséhez teljes értékű „modell-esetként” azt vizsgálta, milyen álláspontot foglaltak el az egyes hatalmak a francia forradalommal szemben. A helyzet jellegzetességeként azt domborította ki, hogy mindkét oldalon egy vagy több *államalakulat* és egy európai *mozgalom* közötti szövetség jött létre. Ezt a megállapítást a jelenre is alkalmazta, kifejtvén, hogy a „Nyugat” és „Kelet” ma már inkább csak földrajzi fogalmak, mivel a „Nyugat magában hordozza saját Keletjét, a Kelet pedig saját Nyugatját”. Noha *Gollwitzer* részletesebben nem tér ki erre a kérdésre, mégis közvetlen összefüggés figyel-

hető meg a különböző referátumokban és hozzászólásokban felmerült ama kísérletekkel, hogy a szocialista országok frontjának aláadását és megpuhítását igazolják. Mivel pedig a fennálló határok sérthetetlenységét és a más országok belügyeibe való be nem avatkozást nem tekintették a koegzisztencia előfeltételének, és különös reményeket fűztek „a keleti blokk változásaihoz”, az az elmélet, amely egy kalap alá veszi az ellenfél táborában levő mozgalmat a saját tábor állami bástyaival, objektíve minden olyan „policentrizmus” jelzővel körülírt törekvés szolgálatában áll, amely a szocialista népek közösségét akarja megosztani.

Ugyanezt a vonalat követte *W. Markert* (Tübingen) szovjetológus is „Társadalomszerkezet és hatalmi csoportosulások a XX. században” c. előadásában, melyet kizárólag a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta folytatott szovjet külpolitikának szentelt. A második világháború után fölmerült koegzisztencia fogalmát úgy fogta fel, mint „egy-más mellett élési kénytelenséget” (Nebeneinanderbestehenmüssen), ami a fegyverkezési technika fejlődése következtében állt elő. Előadó egyértelműen minden reményét abba vetette, hogy a jövőben ki fog fejlődni „a keleti blokk policentrizmusa”.

Fejtegetései szerint a szocializmus és az imperializmus közötti világméretű ellentét már túljutott a tetőpontján azzal, hogy a „blokkok”-on belül „fellazulás” következett be, és az afro-ázsiai nemzeti államok képében pedig egy további erő keletkezett. *Markertnek* az a megállapítása, hogy ezáltal új lehetőségek támadtak a „koegzisztencia” politikájához, világossá tette azt az összefüggést, amit a kongresszus vezetősége a „koegzisztencia” és „policentrizmus” fogalmainak ilyen értelmezésével a tanácskozás alap-gondolataként meg akart teremteni. A második világháborút megelőző időszakra vonatkozóan *Markert* a szovjet politika kritériumaként azt a törekvést jelölte meg, hogy az imperialista táborban keletkezett rivalitásokat kihasználja és kielejze, a szovjet diplomáciai képviseltek segítségével a III. Internacionálé célkitűzéseit külföldön megvalósítsa és — különösen a szovjet hatalom első éveiben — az imperialista hatalmakkal kereskedelempolitikai érintkezést találjon, mely utóbbinál számára egyedül a hasznossági szempont volt — úgymond — irányadó. Ami a második világháborút illeti, előadó itt reakciós amerikai és brit történészeknek azt a régóta ismert téziséit képviselte, hogy „a háborús szövetség csak keservesen tudta elleplezni az ellentéteket”. Végül a szovjet vezetés hibájául róta fel, hogy a világ szembenálló táborokra szakadt.

Az a csekély visszhang, amit éppen ez az előadás keltett a hallgatóságban, bizonyítja, milyen kevésbé volt kielégítő a jelenlegi koegzisztencia-probléma igazi elemzésének és az ahhoz való pozitív állásfoglalásnak a hiánya.

Sokkal jobban megmutatkozott a kongresszus résztvevőinek érdeklődése és magatartása a szakosztályok vitáiban, mint a plenáris üléseken. A kongresszus csúcspontját a legújabbkori történeti szakosztály „Német hadicélok az első világháborúban” c. témáról megtartott vitájában érte el.¹

Nagy érdeklődést váltott ki a hallgatóságnál az a vita is, amelyik a gazdaság- és társadalomtörténeti szakosztályokban „A tanácsok problémája a Weimari Köztársaság keletkezésekor” c. témáról folyt. Nyilvánvalóan az NDK és a Szovjetunió történéseinek e témakörbeli terjedelmes kutatási eredményeitől indíttatva, a nyugat-német tudósok kénytelenek voltak a legújabbkori német történet e kérdéseivel kapcsolatban álláspontjukat felülvizsgálni. *K. D. Bracher* (Bonn) vezetése alatt *E. Kolb* (Göttingen) és *P. v. Oertzen* (Göttingen) azt a tételt képviselték, hogy a jobboldali német szociáldemokrácia a novemberi forradalomban, úgymond, elmulasztotta, hogy a tanácsok széles tömegmozgalmát támogassa és a tanácsokat, mint a weimari alkotmány demokratikus berendezését, meggyökereztesse. Ha felhasználták volna a tanácsok demokratikus potenciálját, ezzel a köztársaság erősödött volna, sőt lehet, hogy a fasizmus is minden következményével együtt elkerülhető lett volna. A két referens mindenesetre problematikusán definiálta a tanácsok lényegét, mivel azok demokratikus jellegét hangsúlyozták ki, a mozgalom forradalmi tartalmát viszont a legmesszebbmenően elbagatellizálták. Mégis figyelemre méltó volt, hogy *v. Oertzen* a vita folyamán odáig ment, hogy az SPD jobbszárnyának áruló magatartását ezzel a megállapítással bírálta: sohasem lett volna bátorságuk az ellenforradalmárookra lőni, attól bezzeg nem riadtak vissza, hogy munkásvért ontanak. A leghevesebb opponens *G. A. Ritter* (Nyugat-Berlin), volt, aki kijelentette, hogy a tanács-gondolat és a polgári demokrácia összeegyeztethetetlenek. Ritter szembeállt *Kolb*-nak és *v. Oertzennek* azzal az elgondolásával, hogy a tanácsokat az alkotmányban kellett volna meggyökereztetni, mivel ez felfogása szerint végső soron proletárdiktatúrához vezetett volna. A tanács-rendszer és a weimari köztársaság kombinációja híveinek koncepciója ténylegesen abban csúcsosodott ki, hogy a nyugat-német belpolitiká-

¹ Erről az érdekes és terjedelmes vitáról lásd Joachim Petzold felszólalását.

nak — történelmi példákra támaszkodva — bal felé mutassanak kiutat. Ez a vita önmagában hasznos lehetett volna. Kár, hogy már csirájában elakadt, mivel nem sikerült a kommunista-ellenes elfogultságot leküzdeni és mivel tagadták a tanácsoknak azt a szerepét, hogy azok a forradalomban a munkásosztály hatalmi szervei. Ha vitába szálltak volna az e kérdésben rendelkezésre álló terjedelmes marxista—leninista irodalommal, úgy sok problémát tisztázhattak volna — de ezt agyonhallgatták.

A legújabbkori történelmi, illetve a gazdaság- és társadalomtörténelmi szakosztályokban elhangzott vitákkal ellentétben, az „európán kívüli történelmi” szakosztályban *E. Zechlin* (Hamburg) vezetése alatt elhangzott előadások és hozzászólások az objektív történelmi folyamatnak ellentmondó koncepcióra alapozott tudományos munka terméketlenségét mutatták. A középpontban Afrika újabbkori története állott. Aki azt várta volna, hogy a nyugat-német történészek az afrikai népek hatalmas gyarmattelenes felszabadító harcával fognak foglalkozni, csalódott. *F. Ansprenger* (Nyugat-Berlin) „Az Afrika-kutatás problémái”-ról beszélt. Elsőrendű fontosságúnak tüntette fel az olyan kérdéseket, mint amilyen az atlanti rabszolgakereskedelem vagy az afrikai nem-állami intézmények, pl. a hittérítő missziók befolyása, a német imperializmus gyarmati politikájának újbóli átdolgozása, és végül az „afrikai nacionalizmus”. Arra az önmaga által feltett kérdésre, hogy vajon a nyugat-német történettudomány miért igényli e kérdések megválaszolását, *Ansprenger* kijelentette, hogy Afrikában afrikai „mesemondók” részéről új „legendagyártás” kezdődött, amivel felszólal az afrikai államok fiatal történetírását tipikusan nacionalista modorban igyekezett kioktatni. További indokként előadó az NDK Afrika-tudománya elleni harcot nevezte meg, amelyet nyilvánvaló rágalmazó szándékkal a Hallstein-doktrína álláspontjáról támadott. Miközben *Ansprenger* arra tett kísérletet, hogy kérdéseivel mellékvágányra terelje a jövődöntő történetkutatót, *R. v. Albertini* (Heidelberg) gyakorlati példával szolgált ugyanerre. Ő a „dekolonizáció aspektusairól” beszélt. Ennek kapcsán nem a nemzeti felszabadító mozgalommal foglalkozott, hanem a gyarmati hatalmak uralkodó rétegein belül meglevő egyes irányzatok „gyarmatosítás megszüntetését célzó terveit” fejtegette, azaz e rétegek ama szándékait, hogy gyarmati uralmukat a függőség rugalmasabb formáiban, de ténylegesen továbbra is fenntartsák. Mindenesetre *Albertini* úgy látszik tisztában volt azzal az ellentmondással, amely fennáll egyrészt az afrikai népek nemzet-érdekeivel ellentétes tervekről előadott fejtegetései — amely tervek az előadó bevallása szerint neokolonialista politikusok ama felismeréséből fakadtak, hogy „az afrikai népek emancipációs törekvéseit amúgy sem lehet feltartóztatni” —, másrészt ama tényleges erőttől duzzadó felszabadítási mozgalom között, amely Afrikában, Ázsiában és Dél-Amerikában sok millió ember felszabadulásához vezetett. Ézért érezte magát indítatva arra a jelentőségteljes vallomásra, hogy helytelen lenne a dolgot úgy beállítani, mintha a gyarmatosító hatalmak szándéka már régtől fogva az lett volna, hogy az afrikai országoknak megadják a függetlenséget. A dolog sokkal inkább úgy áll, hogy ez kényszerhelyzet eredményeként következett be.

Az „európán kívüli történelmi” szakosztállyal ellentétben a „porosz történelem” szakosztályban *H. Rothfels* (Tübingen) vezetésével a „Poroszország, mint történelmi probléma a Birodalom megalapítása után” című témával kapcsolatban a német imperializmus fejlődésére nagy jelentőséggel bíró kérdéseket érintettek. Igaz, az a mód, ahogyan erre a kérdésre válaszoltak, lehetetlenné tette azoknak az igazi okoknak a felismerését, amelyek arra vezettek, hogy Németország két világháborút is kirobbantott. A szakosztályban az is igyekezett uralkodott, hogy a junker-polgári porosz állam és politikuskai „becsületének megmentése” révén a német imperializmust egészében is felmentsék történelmi bűne alól. Jellemző volt *Rothfels* megállapítása, aki bevezetőben azt mondta, hogy a Német Birodalomban 1870 után „inkább túl kevés, semmint túl sok poroszosság volt”. *W. Hubatsch* (Bonn) a „Mazuri és litván kérdés” c. referátumában tagadta, hogy a porosz kormány a nemzeti kisebbségekkel szemben elnyomó politikát folytatott volna. A kisebbségekkel, pl. a mazurokkal szemben alkalmazott eljárást ezek állítólagos „erős asszimilációs törekvéseivel” indokolta. *O. Hauser* (Kiel) ehhez kapcsolódó előadása „a porosz nacionalizálásról” mindenesetre megingatta *Hubatsch* állításait. *Hauser* példákon bizonyította be, hogy a nemzeti kisebbségekkel szemben alkalmazott porosz politikában „túrelmetlen németesítő politika” érvényesült.

Végül *K. E. Born* (Tübingen) és *G. Kotowski* (Nyugat-Berlin) a vilmosi, weimari és a fasiszta kor problémáit tárgyalták. Mindkét előadó a Rothfels-féle „túl kevés poroszosság” tételből indult ki, ami oda vezetett, hogy a reakciós poroszosságot mentesítették az első és második világháborúhoz vezető fejlődés minden felelőssége alól. II. Vilmos, a „nem-porosz birodalmi vezetés” befolyására e történészek felfogása szerint — úgy mond — „túlzott erőkép” rajzolt Poroszországról, feladta a bismarcki idők „mértéktartáson és Poroszország erőhatárainak ismeretén nyugvó” külpolitikáját és nagyhatalmi poli-

tikát folytatott. Végül pedig, szerintük, a fasiszták visszaéltek a porosz hagyományokkal és az igazi „porosz szellemet” 1944. július 20-ának ellenállási harcrai testesítették meg.

Az imperialista Németországnak és a porosz államnak az előadók részéről történt felmagasztalása csak gyenge visszhangra talált. Még a nagypolgári nyugat-német „Die Welt” c. újság tudósítónője is kénytelen volt elismerni (a lap 1964. október 10-i számában), hogy a vita „lanyha” volt, aminek valószínűleg az lehetett az oka, hogy „sem módszereit tekintve, sem ténybelileg semmi döntő módon újat nem mondtak”.

Az ókori, középkori, kelet-európai és egyháztörténeti szakosztályok erőteljesen, a történetkutatási eredmények ismeretére összpontosították figyelmüket. Az ókori történet szakosztályán a római közgazdasággal kapcsolatos alkotmánytörténeti kutatás, a görög demokrácia és az i. u. III. században a római-perzsa határon lefolyt népességmozgalom kérdéseit tárgyalták. A középkori kérdések közül mindenekelőtt a német Pfalz-ok történetének új kutatásait ismertették. Az egyháztörténet a kartográfiai munkákról szóló jelentésekkel és megint egyszer Luther téziseinek kiszégezésével foglalkozott. A kelet-európai történet tárgyalása során G. Schramm (Marburg) „Állami egység és regionalizmus Lengyelországban és Litvániában a XV–XVII. századokban” címmel, H. Roos (Göttingen) „A lengyel nemzeti társadalom és a felosztó államok hatalma (1795–1863)” címmel, O. Hausmann (Kiel) pedig „Az állam fennmaradása a lengyel társadalomban 1864–1914 között” címmel tartottak előadást.

Az egyes igen érdekes kutatási eredmények, melyekről a szakosztályokban beszámoltak, nem alkalmasak azonban a kongresszusról alkotott összképünk megjavítására. A vezértéma lehetőségét adhatott volna arra, hogy a kongresszus a történész álláspontjáról járuljon hozzá a jelenkor beérett nagy problémáinak megoldásához. Ezt a lehetőséget azonban a Szövetségi Köztársaság sok vezető történészének kommunistaellenes és enyhülést ellenző koncepciója következtében elmulasztották. A kongresszus kitaposott vágányokon mozgott, s kísérletet tett arra, hogy felfogjon minden olyan kezdeményezést, amely döntő kérdések újmódi megválaszolására irányult volna. Világossá vált ez különösen az E. Fischer könyvéről és a német novemberi forradalom tanácsairól szóló vitákban. Bár a hallgatóság jelentős részének rokonszenve nyilvánvalóan azoknak a történészeknek az oldalán volt, akik új utakat keresnek és a régi reakciós koncepciókkal részben már szakítottak, mégis a vezető gárdának — Erdmann-nak, Herzfeldnek, Hölzlenek, Hubatschnak, Markertnek, Ritternek és Rothfelsnek — sikerült megakadályoznia, hogy a kongresszus e kutatók jelentős eredményeihez pozitíven állást foglaljon; ehelyett sikerült a már rég túlhaladott, ki nem elégítő és reakciós koncepciókhoz újra hallgatóságot toborozni. Mégis, azok a hangok, amelyek ezt az irányzatot többé már nem hajlandók feltétel nélkül követni és amelyek a vita során már hallhatók voltak, arra a reményre jogosítanak bennünket, hogy — különösen a fiatalabb történészek — Nyugat-Németországban is felelősségük tudatára ébrednek.

AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK OKTATÁSÁVAL FOGLALKOZÓ II. NEMZETKÖZI KONFERENCIA

Április 13–15. között a FIR — az Ellenállók Nemzetközi Szervezete — Prágában konferenciát rendezett, amely az 1959-ben Firenzében tartott tanácskozás folytatásaként az ellenállási mozgalom történetének iskolai és iskolán kívüli oktatásáról tárgyalt.

A konferencián 18 ország és a különböző nemzetközi szervezetek részéről összesen 102 személy vett részt. Történelemtudományi és pedagógiai intézetek munkatársai, egyetemi és középiskolai tanárok, valamint az ellenállási szervezetek küldöttei. Képviseltette magát a Diákok Nemzetközi Szövetsége, a Pedagógus Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége, a Nemzetközi Nőszövetség és az Ellenállás Oktatásának Nemzetközi Bizottsága.

A konferencia termében a FIR kiállítást rendezett az ellenállás történetének tanításával foglalkozó tankönyvekből, oktatási segédanyagokból, ifjúsági és egyéb szépirodalmi művekből, valamint különböző gyermekmunkákból. A kiállításra Magyarországról is küldtünk anyagot.

A bevezető referátumot Ernesto Ragionieri, a firenzei egyetem professzora tartotta. Vázolta a firenzei konferencia óta elért eredményeket, majd áttekintést adott a második világháború alatti antifasiszta ellenállás oktatásának helyzetéről. Megállapította, hogy a legtöbbet a szocialista országokban teszik e témakör tanítása érdekében, mind az iskolai, mind az iskolán kívüli oktatás területén. Részletesen foglalkozott az

ellenállási mozgalom tanításának helyzetével a nyugat-európai országokban, és azokkal a nehézségekkel, amelyek ezekben az államokban a szóbanforgó téma oktatását gátolják.

A beszámolót követő vitában 53-an szólaltak fel. Mivel a résztvevők eltérő társadalmi-politikai berendezkedésű államok különböző tudományos, pedagógiai intézményeinek és ellenállási szervezeteinek küldöttei voltak, a hozzászólások rendkívül sok kérdést vetettek fel igen változatos formában.

Mint kiderült, néhány európai országban az ellenállási mozgalom nemzeti története még egyáltalán nincs feldolgozva (pl. Görögországban), vagy egyoldalú beállításban szerepel (egyes nyugati országokban pl. a népi ellenállásról nem jelennek meg publikációk). Másról — és ez a gyakoribb hiányosság — az ellenállási mozgalomnak kizárólag hazai vonatkozásait emelik ki a történelmi kutatómunkában és a tanításban egyaránt. Bár a történelem-tantervek — Belgium és Görögország kivételével — mindenhol előírják az ellenállási mozgalom történetének tanítását, a különböző országokban egészen más szellemben és más terjedelemben foglalkoznak a tárgyaló témával. Az egymástól eltérő speciális gondok és közvetlen feladatok ellenére csaknem valamennyi hozzászóló érintett olyan általánosabb kérdéseket, amelyeknek tisztázása valamennyi ország — így a mi történészeink és történelemtanáraink számára is — rendkívül hasznosnak bizonyulhat.

Talán a leglényegesebb ezek közül az a vita volt, amely kimondva vagy kimondatlanul végigvezetett az egész konferencián és az ellenállási mozgalom tanításában a nemzeti és nemzetközi jelleg helyes arányát és viszonyát próbálta megállapítani. Ezzel a problémakörrel már Ragionieri alapszámolója is foglalkozott, amikor felhívta a küldöttek figyelmét arra, hogy ha kizárólag saját népük ellenállásáról tanítanak, az nacionalizmust szülhet. Más oldalról *Zasztavenko* szovjet küldött aláhúzta, hogy az SzKP XX. kongresszusa óta a Szovjetunióban milyen nagy gondot fordítanak az európai ellenállási mozgalom történetének feldolgozására. 1962-ben pl. egy 733 oldalas gyűjteményt jelentettek meg az „Antifasiszta ellenállási mozgalom Európa országaiban a II. világháború éveiben” címmel.

Több felszólaló (így pl. a bolgár és román küldött) fontosnak tartotta, hogy a jövőben a történészek és az iskolák alaposabban foglalkozzanak az egyes országok ellenállási mozgalmainak külföldi résztvevőivel. A határozat végső megszövegezésekor lezajlott vita lényegében szintén a tanítás nemzeti és nemzetközi tendenciája körül folyt. Az izraeli módosító javaslattal szemben, amely az ellenállás nemzeti jellegét kívánta volna az oktatásban hangsúlyozni, a konferencia a nemzetköziség szelleme mellett foglalt állást.

Szűkebben vett módszertani kérdések is merültek fel a hozzászólások folyamán. Így az a sok szempontból lényeges probléma, hogy az ellenállás története a gyermek számára éppen olyan történelem, mint a régebbi történelmi események. A tanuló, de a fiatalabb tanár sem rendelkezik közvetlen, személyes tapasztalatokkal e korból. Sok mindent — ami az idősebb nemzedéknek természetesnek tűnhet — az iskolában alaposan magyarázni és szemléltetni kell. Ez annál is fontosabb, mert éppen a legújabbkori eseményeknél a szülők és ismerősök közvetítésével rendkívül káros hatások érhetik a gyermekeket. Az otthoni környezet romboló befolyása különösen Nyugat-Németországban és Ausztriában érződik.

A tanítás módszereiről beszélve egyes felszólalók — pl. a francia *Wormster* — hangsúlyozták, hogy az ellenállási mozgalom történetének tárgyalásakor igen fontos az erős emocionális ráhatás. Ugyanakkor mások — többek között a csehszlovák *Vaněk* — aláhúzták, hogy ne a tanár glorifikáljon, hanem a tények alapján a gyerek. Metodikai nézeteltérés merült fel a tekintetben, hogy bemutassuk-e a tanulóknak a fasiszták rémtetteit, kitegyük-e őket az ezzel járó esetleges megrázkódtatásoknak vagy sem. Ausztriában, Belgiumban, Csehszlovákiában rendszeresen vizsgálnak iskolai osztályokat a volt koncentrációs táborokat megsemmisíteni. Az NDK küldöttsége a vitában helytelenítette ezt. Feltétlenül van alapja az egyik csehszlovák küldött azon kijelentésének is, hogy a gyermekek számára sokszor nevetéses a túlzott pátoz és hihetetlen a borzalom. Ez a — különben nálunk is többször felmerült — módszertani kérdés alaposabb pszichológiai és pedagógiai vizsgálatot érdemelne.

A konferencia tehát sok olyan kérdést vetett fel és igyekezett megoldani, amelyek számunkra is igen lényegesek. Ezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy történészeinknek és tanárainknak alaposabban kellene foglalkozniuk az ellenállási mozgalom történetével, s helyes lenne, ha a kutatásban és a tanításban egyaránt nagyobb súlyt fektetnénk az ellenállási mozgalom nemzetközi vonatkozásaira. Elsősorban ezzel járulhatnánk hozzá azoknak a határozatoknak valóraváltásához, melyeket a FIR prágai konferenciája hozott.

Szebenyi Péter

BESZÁMOLÓK

BARTHA ANTAL, BÁCSKAI VERA, MERÉNYI LÁSZLÓ ÉS PETRÁK KATALIN
KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Bartha Antal: „A IX—X. századi magyar társadalom” c. kandidátusi disszertációjában egy olyan korszak gazdasági és társadalmi jelenségeinek feldolgozására vállalkozott, amelyre kevés írott adattal rendelkezünk; ezért kutatásait kiterjesztette a régészet, az éremltan, a néprajz, a nyelvészet, a növénytan stb. területére is. Az első fejezetben a pannóniai szláv társadalmat, a Közép-Dunamedence szlávságának IX. századi történetét, az égetéses földművelés és az ekés földművelés elterjedését mutatja be. A következő fejezetben már tágabb horizonton, egész Kelet-Európa viszonylatában vizsgálja azokat a társadalmi alakulatokat, amelyekkel a honfoglaló magyarság kapcsolatba került. A nomád gazdálkodásról szólva bemutatja a gazdálkodás mechanizmusát, ciklusát, a földhasználatot, a földmagántulajdont és az ezen alapuló osztályszerkezetet. A Kazár Kagánatus vizsgálata kapcsán kifejti, hogy a kazárok megtelepedett földművelő népeket igáztak le, amelyeknek régészeti emlékeit már ismerjük. A leletek alapján vázolja a szaltovo—majacki kultúra földművelését, s mennyiségi számításokkal illusztrálja a gabonatermelés fokát. Megvizsgálja a kazár társadalom rétegződését és a kazár állam kialakulását. A Kijevei Fejedelemség területét a dirhemforgalom kiterjedésével hozza összefüggésbe. Rámutat a szláv földművelő technika fejlődésére és módjára, a települések sajátosságaira. A társadalmi rétegződés előrehaladását főként az írásos források, régészeti anyagok és a temetők alapján ábrázolja. Észreint a korafeudális állam körvonalai a IX. század végén kezdenek kibontakozni. A kijevei—kazár kapcsolatok és a normannok szerepe a kijevei fejedelmek katonai kíséretében és kezdeti államapparátusában szintén nem kerülte el a szerző figyelmét. A harmadik fejezetben a szerző a IX. századi magyarság gazdasági-társadalmi viszonyait elemzi. Erről a fejlődésről szólva hangsúlyozza, hogy az átalakulás feltételei magában a magyar társadalomban értek meg, bár a török környezet ehhez jelentős módon hozzájárult. A szerző a bizánci és a nyugat-európai, valamint a mohamedán források egybevetésével kiegészíti a magyarság termelőmódjáról alkotott képet. A IX. századi magyar törzsek bomló nemzeti és törzsi társadalmának viszonyait Bölcs Leó Taktikáját is felhasználva rajzolja meg. A rétegződés előrehaladását a török jövevényszavak alapján mutatja be, a társadalmi és politikai szervezetet részben bizánci és a mohamedán források alapján vizsgálja. A besenyők kelet-európai szerepéről szólva, elfogadja azt a feltevést, hogy a kazárok doni védelmi vonalát a besenyők vették át, s ezek a IX. század elején támadták először a levédiai magyarságot. A magyar törzsszövetségről szólva a kazár fennhatóság, a katonai hódítás, a csatlakozás és a függőviszony kérdéseit is elemzi. A X. századi törzsszövetség vizsgálatánál bemutatja az új környezetet, a feudalizálódó szláv társadalmat, a nemzeti kötelék területi szervezetté való átalakulását. A X. századi magyarság gazdaságát az írásos emlékek mellett a dirhemleletek alapján vázolja, megvizsgálja a keleti vár- és városlaptípus jelentkezéseit, a kalandozó hadjáratok gazdasági vonatkozásait. Az augsburgi vereség utáni konszolidálódás kezdetét Taksony idejére, az integrálódás folyamatát Géza uralkodására teszi. Az utolsó fejezetben Géza és István politikai szerepét vázolja.

Györffy György kandidátus opponensi véleményében előljáróban ismertette a disszertáció szerkezeti felépítését. Kiemelte, hogy a szerző a nálunk kevésbé kiaknázott szovjet történeti, régészeti és néprajzi irodalom ismeretében Kelet-Európa IX. századi viszonyait az eddigénél sok tekintetben jobban jellemzi, s tovább gyarapítja a IX. századi magyarság gazdaságáról és társadalmáról alkotott ismereteinket. A disszertáció felfogásával és részeredményeinek nagy részével egyetértett.

Rátérve kritikai észrevételeire, az opponens megaláztatja, hogy a disszertáció első fejezetét, mivel a IX. századi pannóniai szláv társadalmat ismerteti, s így a negyedik fejezetbe kívánkoznak, ahol ismét a hazai szlávokról van szó, bővebb anyag alapján kell bemutatni. Ugyenakkor rövidítés is indokolt lenne olyan esetekben, amikor egyes korábbi megállapításokat közöl. Nem feltétlenül szükséges a tárgy kifejtése szempontjából (pl. a pannóniai szlávok viszonyainak ismertetése). A továbbiakban Györffy György néhány filológiai kérdést érintett. Egyrészt felhívta a szerző figyelmét a keleti forrásokban használt nevek egységes átírására, másrészt nem értett egyet néhány eredetűnek vélt szó etimológiájából levont következtetéssel.

Ezután az opponens forráskritikai kérdéseket elemzett. Rámutatott arra, hogy Regino és Bölcs Leó munkáinak használata elaposabb forráselmélet igényel, tekintve, hogy ezek a szerzők adataik tekintélyes részét korábbi forrásokból merítik. Így pl. a Bölcs Leó Taktikájában említett türkökre vonatkozó rész nagyrészt Maurikiosnak a

VI—VII. század fordulóján írt művéből való szószerinti átvétel, s így ezeket a türköket a magyarokkal még nem lehet szoros összefüggésbe hozni, s ennek alapján a későbbi magyar társadalomra bizonyos általánosításokat levonni. Emellett felhívta a szerző figyelmét Ibn Fadlán újabb kritikai kiadásaira.

A továbbiakban Györfly György több olyan részletkérdésre tért ki, amelyben nem értett egyet a szerzővel. A nomád állattartásról szólva kifogásolta azt a megállapítást, hogy eltolódás jött létre az igénytelenebb lóval szemben az igényesebb szarvasmarha és juh javára, mivel véleménye szerint a juh feltétlenül igénytelenebb mind a lónál, mind a szarvasmarhánál. Kifejtette továbbá, hogy a *sörény* szó feltehető IX. századi megléte a jelentés körüli bizonytalanság miatt nem alkalmas arra, hogy belőle állandó települések kialakítását feltételezzük. Ugyanígy a keleti szláv nagycsaládok felbomlására elégtelen bizonyítéknak érzi a Sztaraja Ladoga-i ásatások eredményeit (a nagy alapterületű házakat felváltják a kis alapterületűek), mert ilyen házaik az Oroszországban kereskedő hajósoknak voltak. Vitathatónak, de megfontolásra méltónak tartja Bartha Antalnak a besenyő támadásra és Levédia—Etelköz fekvésére vonatkozó álláspontját. A besenyő és magyar társadalmi viszonyok összehasonlításánál megállapítja, hogy a besenyőknél található szabályossággal és szervezethez jutással szemben a magyar törzsszövetségben több tere volt a természetes alakulásnak, s a besenyőknél is kimutatható öröklési rend, a szeniorátus a magyarságnál nem tagadható oly mértékben, mint azt a szerző teszi. Vitathatónak tartotta a disszertáció azon megállapítását is, mely szerint Álmos nem volt volna Árpád apja, és szakrális megőlése még 893 előtt következett volna be. Végezetül megállapította, hogy „a disszertáció a kelet-európai népek, közte a magyarság IX—X. századi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait számos vonatkozásban újszerűen és az eddigénél eredményesebben rajzolta meg”, azt történettudományunk nyereségének tekinti és a kandidátusi fokozat megítélését javasolja.

Erdélyi István, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében kiemelte az értekezés mintaszerűen gazdag apparátusát. Több jegyzet, mint pl. az, amely a gabonavermek úrtartalmából a települések termőterületére vonatkozó következtetésekről szól, kisebb tanulmánnyal is felér. A disszertáció egyik leglényegesebb kérdése a nomád feudalizmus vizsgálata. A szerző helyesen utal e terminus téves voltára, s joggal hangsúlyozza, hogy a feudális függőség gazdasági tartalma a föld, a nomádok esetében a legelő volt. Az opponens jelentős pozitívumként értékelte, hogy Bartha Antal igen eredményesen aknáztta ki a rokottudományok eredményeit is. Egyetértett azzal, hogy az értekezés nem tartja érvényesnek az egész országra a kárpát-medencei magyar—szláv összeolvadás Fehér Géza által kifejtett négyfázisú lefolyását, mert a nem teljesen egységes X—XI. századi autochthon régészeti anyag mögött különböző eredetű szláv, avar stb. néptömegek jelennek. Erdélyi István bírálta a szerző álláspontját a Keleten visszamaradt magyar néptöredékek emlékeinek megítélésében, mert Madzsar város kérdésében nem idéz irodalmat, nem tudni, mire alapozza a véleményét. Azon a megfontoláson kívül, hogy az Aranyhordában uralkodó állapotok a településeknek nem kedveztek, nem lehetnek tehát lakói később odahurcolt magyarok, semmi más nem szól régebbi eredete, magyar volta mellett.

Az opponens tévedésnek tartja azt a megállapítást, mely szerint a kalinovkai kurgán-temető magyar lenne. Ellenkezőleg, az türk—besenyő temető, hiszen X—XI. századi tárgyakat tartalmaz, és a Volga alsó folyásánál van, ahol magyarok akkor már semmiképpen sem lehettek.

A munka eredményeit összegezve Erdélyi István megállapította, hogy a jelölt sikerrel oldja meg feladatát. Részletes képet nyújt a honfoglaló magyarok társadalmáról, s a tárgyalta kérdéseket mindig a kelet-európai történelem szemszögéből vizsgálja. Véleménye szerint a kandidátusi követelmények összes feltételeit ezzel a munkával Bartha Antal kellőképpen teljesítette s javasolta részére a fokozat megítélését.

Bartha Antal válaszában rámutatott arra, hogy a kazár és általában a türk történet tanulmányozásában erősen érezte hatását a dogmatikus szemlélet, amely negatív szerepet tulajdonított a kazároknak, a tények ellenére tagadta a kazár uralom államjellegét és elhanyagolható történeti epizódnak tartotta a csaknem fél évezredig tartó kazár uralmi formákat, amelyekből — e felfogás szerint — semmi haszon nem származott Kelet-Európa és a keleti szlávtság szempontjából. A szerző véleménye szerint azonban a téves elméleti koncepció kijávitása elsősorban a szovjet történészek feladata, akik felbecsülhetetlen tudományos értékű forrásanyag birtokában vannak. A maga részéről csak arra vállalkozhatott, hogy megkísérelje összegezni azokat a gazdasági és társadalmi folyamatokat, amelyek Kelet-Európa középkori történetében az első állami keretek kialakulásához vezettek. Így válaszolt fel az a történeti környezet, amelyben a magyar törzsek formálódtak.

A jelölt egyetértett Györffy György azon észrevételével, hogy a munka első fejezetének összesírttett mondanivalója szervezesebben építhető be a negyedik fejezet megfelelő helyére. Teljesen jogosnak tartotta a hazai történettudományban meghonosodott terminus technikusok alkalmazása vonatkozásában elhargzott figyelmeztetést is. Osztotta az opponenseknek azon véleményét is, hogy ki kell küszöbölnie a terjedősebb megfogalmazásokat, az ismétléseket, és a következtetéseket a dolgozat megfelelő helyére kell koncentrálnia.

A továbbiakban Bartha Antal néhány kiegészítő megjegyzést fűzött az opponensi véleményekhez. Azon opponensi észrevétel, hogy aligha éppen a VIII. század elejétől gazdagodott a magyar nyelv a török eredetű állattenyésztési és földművelő kifejezésekkel, egy megtévesztő megfogalmazására hívták fel a figyelmét. Itt ugyanis véleménye szerint arról van szó, hogy a VIII. században mintegy summázódtak a megfelelő fejlődési szakasz eredményei, a helyes megfogalmazás tehát az, hogy a kérdéses évszázadban már beértek azok a változások, amelyek a félnomad gazdasági szerkezetre épülő magyar társadalom struktúráját befolyásolták. A kalinovkai kurgán-temető datálásával kapcsolatban megjegyezte, hogy a kurgán temetkezés megtévesztő, mert a nomád temetkezések javarésze már előzőleg meglevő kurgánokba történt. A kérdéses lelőhely alsó-volgai fekvése pedig azért nem jelent zavaró körülményt, mert a kazár szolgálatban álló magyar fegyveresek minden bizonnyal Kazária különböző részein teljesítettek szolgálatot.

Az Urál és a Káma vidéke felé irányuló VI—VII. századbeli Közép-Ázsiából kiinduló kereskedelmi kapcsolat mögött a szerző nézetei szerint — legalább is zömmel — még nem lehet a dirhemmel fizető arab kereskedelmet keresni, mert a szogdi—baktriai hagyományokból táplálkozó híres közép-ázsiai fémművesség remekei helyi, nem arab közvetítéssel jutottak el Kelet-Európába.

A Sztárája-Ladoga területén feltárt nagyházak problémája tekintetében egyetért azon opponensi véleménnyel, hogy ezek valóban lehetnek skandináv eredetűek, hiszen a kérdéses terület lakossága feltétlenül kölcsönhatásban állott a környező északi népek anyagi kultúrájával. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a Poveszty korai szövege és Ibn Fadlán tudósítása is megerősíti a skandináv—keleti-szláv kapcsolatokat tényét.

Bartha Antal végül hangsúlyozta, hogy a magyar nép IX—X. századi története még akkor sem nevezhető őstörténetnek, ha néha kénytelenek is vagyunk hipotézisekkel élni. Az őstörténet kifejezés csak az osztály nélküli, a külső és belső elnyomó hatalmi funkciókat nélkülöző korszakra érvényes. Sarkel 834 körül a magyarok ellen épült, de aligha lett volna szükség egy ilyen jelentős erődre egy olyan nép ellen, amelyek még nem ismerték a hatalom gyakorlásának, az elnyomásnak formáit. Tanulmányában éppen azt igyekezett bizonyítani, hogy a VIII—X. század Kelet-Európájában jelentős változások történtek, s a magyar törzsek ezek részesei, aktív alakítói voltak.

Tóth Tibor, a biológiai tudományok kandidátusa felszólalása szerint Bartha Antal nem bizonyítja kellőképpen, miként végezhetett a salzburgi érsekség már a VIII. század 60-as éveiben terítő tevékenységet a Dunántúlon, az avar kaganátus összeomlása előtt. A hozzászóló nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a szerző igyekezett az embertani eredményeket is figyelembe venni. Ezzel kapcsolatban felhívja a szerző figyelmét még néhány olyan munkára, amelyek a kazár fejedelemség etnikai összetételét elemzik, illetve útbaigazítást nyújthatnak az etnikai háttér kiegészítéséhez.

A kalinovkai temetővel kapcsolatban a hozzászóló egyoldalúnak tartja a nagy történeti-embertani anyagból csupán ennek a kiválasztását. Számos más leletanyag van, lényegében a középső Volga területtől felfelé Kazán térségéig, másrészt keleti irányban az európai Dél-Urál melléig. Különbösen sem valószínű, hogy a kalinovkai anyag a régészeti egyezés ellenére antropológiailag teljes mértékben egyezne a Kárpát-medencei honfoglaláskori szériákkal. A szovjet embertani kutatások egyik leglényegesebb következtetése éppen az, hogy a kulturális és egyéb tárgyak elterjedhetnek az embertani és etnikai összetétel lényeges, vagy akár egyáltalán megváltozása nélkül is, tehát a régészeti adatok egyezése ellenére a különböző történeti periódusokban embertani és etnikai differenciák változatlanul fennállhatnak. Bartha Antal erre válaszolva sajnálatát fejezte ki, hogy nem fordult előbb Tóth Tiborhoz az embertani anyag értékelésének kérdésében. Egyetértett azzal, hogy a kalinovkai temető antropológiai szempontból valóban jelentős mértékben elűt a hazai honfoglaláskori lelőhelyektől, de nem hagyható figyelmen kívül az, hogy egy évszázad alatt a magyarság antropológiai alkatában igen jelentős eltolódások mehettek végbe.

A bírálóbizottság egyhanguan javasolta, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Bartha Antal részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Sipos P.—Szász Z.

Bácskai Vera: „A mezővárosi fejlődés kérdései a XV. században” című kandidátusi értekezése előljáróban azt a kérdést vizsgálja, hogy miért a XV. század a magyar városfejlődés kritikus évszázada. Megállapítja, hogy Magyarországon a XV. századra még nem értek meg a gazdasági feltételek a nyugati országokéhoz hasonló, az egész országot felölelő széles városhálózat kialakulására, településeink zöme e század első felében még nem tekinthető igazi városnak: a mezőgazdaság és ipar között kialakult munkamegosztás termékének. A városossá válás csak potenciálisan nyílt meg előttük. Több tényező (a munkamegosztás üteme, földrajzi, gazdasági adottságok, jogi helyzet) összegezéséből éppen a XV. század elején dől el városfejlődésünk útja, s válik szét a még mezőgazdasági termelést is folytató, de már ipari-kereskedő gócot képező királyi civitasok, és a fejlődő kézműipar és kereskedelem ellenére alapjában agrárjellegű, földesúri fennhatóság alatt maradó oppidumok útja.

A mezőváros jellegének meghatározását kétarcúsága nehezíti: agrárjellege alapján inkább nagy falu, a népesség koncentrációja, fejlődő ipara és rendszeres kereskedelme városias. A mezőváros átmenetet képez a város és falu között, ez azonban nem jelent megrekedést a városossá válás útján, hanem sajátos, átmeneti településtípust. A kutatások bebizonyították, hogy az oppidumok városiaságának mércéjét nem lehet kizárólag az iparosodás fokában keresni, iparuk és mezőgazdaságuk párhuzamos fejlődését együtt kell vizsgálni. Ezek a települések fejlődésüket a XV. században nem annyira fejlődő iparuknak, mint elsősorban virágzó mezőgazdasági árutermelésüknek és kereskedelmüknek köszönhették.

A mezővárosi kézműipar vizsgálatokor a disszertáció leszögezi, hogy a munkamegosztás viszonylag kezdetleges fokon állott. Az iparúzó lakosságnak (a század végén általában 20%) még csak kisebb része hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel. A mezővárosi ipart — bár néhol megjelennek a céhek — a falusitól inkább csak a termelés mérete különböztette meg. Ez az ipar nem volt képes az oppidumból az ipar és kereskedelem központját képező valódi várost alakítani. A mezővárosi iparfejlődés egyik legfőbb sajátossága az ipari és mezőgazdasági termelés feltűnően lassú szétválása, pontosabban a két termelői tevékenység tartós párosulása, melyben a vezető szerepet az utóbbi viszi.

A piac igényeinek megfelelően a mezőgazdasági árutermelés legkorábban a bortermelésben és állattenyésztésben jelent meg. Ennek megfelelően a mezővárosok két alapvető típusa alakult ki: a bortermelő és az állattenyésztő oppidumok. Ez természetesen csak valamelyik ág dominálását, nem pedig kizárólagosságát jelentette — a többi ág általában az önellátás céljait szolgálta. Az árutermelés hatása a szántógazdálkodás területén érvényesült legkevésbé, a feudális viszonyok (művelési kényszer, telekállomány elaprózottsága) itt tartották magukat a legszívósabban. A szőlőbirtok és legelőterület viszont, akár birtokként, akár birtokjog alapján rendelkeztek is velük, sem a művelési kényszernek, sem a jobbágytelket terhelő szolgáltatásoknak nem voltak alávetve, lényegében a polgári földbirtok csíraformájának tekinthetők.

A mezővárosoknak a bor- és állatkivitelben játszott szerepe ismert tény, kevésbé feltárt a belkereskedelemben elfoglalt helyük. A források beszámolnak piacterületük fokozatos bővüléséről, a mezővárosi kereskedő réteg megjelenéséről. Az oppidumok nemcsak termelők és saját termékeik eladói, hanem egyre inkább az egész országban felszabaduló termékefelesleg gyűjtőhelyeivé, a falu és város cseréjének közvetítőivé váltak.

A mezővárosok gazdasági helyzetének kétarcúsága jogi helyzetükben is kifejezésre jutott. A mezővárosi polgár földesúrnak jobbágya, de mint árutertermelő, szabadabb státust igényel. A további városias fejlődést biztosító nagyobb szabadság azonban ellenkezett volna a földesúr érdekeivel. Az oppidumok korlátozott szabadsága kétségtelenül gazdasági helyzetük függvénye volt, ugyanakkor visszahatott gazdasági fejlődésükre is (lásd pl. a Zsigmond által magánkézre jutott városok további fejlődését).

A legszabadabb státust többnyire a király birtokában maradt mezővárosok élvezték, a legkorlátozottabb önkormányzattal az egyházi tulajdonban levő oppidumok rendelkeztek. A korai, XIII—XIV. századi eredetű mezővárosok helyzete előnyösebb volt, többségük a civitasokkal együtt teljes önkormányzati és bíraskodási jogra tett szert. A XV. században felemelkedő mezővárosok bíraskodási joga korlátozottabb, önkormányzatuk, szabadságjogaik inkább kedvezmények.

A mezővárosok adózására térve Bácskai Vera megállapítja, hogy az egyösszegben fizetett adó ritkább volt, mint azt az irodalom állítja. Cenzusuk kedvezőbb, terményszolgáltatásuk kevesebb, mint a jobbágyoké, robot általában nem terhelte őket. Adózásuk fő formája a pénzadó volt.

A mezővárosi polgárság társadalmi struktúrájának és vagyoni rétegződésének vizsgálata kimutatta, hogy a differenciáció az ingatlanvagyon területén is előrehaladottabb. A zsellérek aránya meghaladta az országos átlagot (a mezővárosi összlakosság kb.

30%-a), ez a réteg azonban nem azonosítható fenntartás nélkül a falusi zsellérséggel. A vagyonosabb polgárok anyagi helyzete azt mutatja, hogy a pénztőke is nagyobb mértékben állt rendelkezésre bérmunka alkalmazására, mint a falvakban. Kieleződétek a belső ellentétek, ezek azonban nyílt harcra nem élesedtek: erősebbnek bizonyult a feudális erők ellen vívott szakadatlan harcban kialakult egység. Ebben a harcban a XV. század második feléig a „békés” eszközök domináltak, a század végétől azonban a harc mindinkább kiélesedett. A pénzterhek állandó emelkedése, amely nem járt együtt a belső piac jelentős növekedésével, jogi helyzetük romlása, az árucserébe bekapcsolódó nemesség versenye, a Jagelló-korszak anarchiája végül a mezővárosokat az 1514. évi parasztháború egyik fő gazdasági és társadalmi bázisává tették.

Sinkovics István opponensi véleményében kiemelte, hogy a magyar mezővárosok XV—XVI. századi fejlődésének vizsgálata különösen fontos gazdaság- és társadalomtörténetünk kutatásához. Bácskai Vera célján — a problémának „feltérképezésén” és a fejlődés fő irányának megrajzolásán — túllépett, s a témát nemcsak összefoglalta, hanem eddig ismeretlen források bevonásával számos kérdést megválaszolt, módszertani kezdeményezéseivel megalapozta e terület további kimunkálását.

A forrásanyag szétszórtsága és jellege, amely megnehezíti a számszerű, mennyiségi összegezéseket, sok bizonytalansági tényezőt eredményez. Ezek miatt nehéz megállapítani, igaz-e van-e a szerzőnek a belső piac méreteinek megítélésében, aki ezt talán fejlettebbnek értékeli a valóságosnál. Az eladási lehetőségek korlátozottságára utaló adatokon túl erre mutat az a jelentős és megnyugtatóan nem magyarázható visszáes is, amely a szerző által megrajzolt fejlettségi szint és a száz évvel későbbi helyzet között fennáll. Ez utóbbi probléma megoldását nem lehet a disszertációtól számonkérni, „de a fejlődés vonalának a megrajzolásához szükséges, hogy a különféle korszakokra szóló megállapítások között összhang legyen”. A téma elhatárolásával kapcsolatban felhívta a szerző figyelmét a határesetek, a mezővárossá süllyedt civitasok és a „falusias mezővárosok” vizsgálatának szükségességére, valamint a szomszédos országok várostörténeti irodalmára.

A továbbiakban az opponens a szerző néhány bizonytalannak látszó, ill. kevésbé megalapozott állítására tért ki. Így nem látja egyértelműen megalapozottnak azt az állítást, hogy a XV. század második felében befejeződött a város és mezőváros jogi elhatárolása, vagy hogy elfogadható-e a város és mezőváros megkülönböztető jegyei között a monokultúra hiánya az utóbbiban. Felsorakoztat néhány fogalmat, amit a szerző nem magyaráz meg. Véleménye szerint a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a pénzjáradék általános elterjedése tette rendszeresebbé és általánosabbá a jobbágyi piaci kapcsolatait, természetesen a kölesönhatás elismerésével, meg kell fordítani. Kiemeli a disszertáció érdemeit a mezővárosi iparosok társadalmi helyzetének, s különösen a zsellérségnek vizsgálatában. Egy-két megállapítás azonban itt is túlzónak látszik. Így a zsellérek számából nem lehet a bérmunka elterjedtségére következtetni, s zsellért és bérmunkást a XV. században azonosítani. Nem elég meggyőző a szerzőnek az az indoklása, amellyel a mezővárosi és falusi zsellérség közötti különbségeket indokolja. Az 1514. évi parasztháború kérdéseire az opponens kifejtette, hogy véleménye szerint helytelen a parasztság helyzetének romlását és a birtokososztály és parasztság között az áruteremelés hasznáért megindult versenyt ilyen élesen két tényezőnek felfogni, „a földesúri kereskedelem és áruteremelés kérdése elválaszthatatlan a jobbágyosság helyzetétől, a feudális járadéktól, a gazdaságon kívüli kényszertől stb.”

Kiemelte a disszertáció logikus szerkezetét, a táblázatos és grafikonos összefoglalásokat. Csupán egy fejezet megosztását és térképvázlatok beiktatását javasolta.

Sinkovics István végül néhány, főleg módszertani és alaki részletprobléma érintése után ismét leszögezte, hogy „Bácskai Vera kandidátusi disszertációja színvonalas, értékes munka. Eredményei és módszertani kísérletei, ha olykor vitathatók is, alkalmasak, hogy továbbvigyék a mezővárosi fejlődés sajátos kérdéseinek megismerését.” A disszertáció elfogadását javasolta.

Eperjessy Géza opponens jelentésében kiemelte, hogy „gazdaság- és társadalomtörténetünk mindmáig egyik legelhanyagoltabb területe a hazai város- és különösen a mezőváros-történet”. Ez a tény, valamint a források szétszórtsága megnehezítette a disszertáns feladatát. Bár a szerző a teljes forrásfeltárást, a hazai és külföldi irodalom teljes feldolgozását nem végezhetette el, s így a téma egészét nem meríthette ki, „számos új és alapvető vonással, helyesen felismert és elemzett összefüggésekkel gazdagította történettudományunknak a XV. századi mezővárosi fejlődésre vonatkozó eredményeit”.

Az opponens jelentésében a disszertációnak a mezővárosi kézműiparral foglalkozó részét vizsgálta igen részletesen. Kiemelte a szerzőnek a népsűrűség, a lakosság fluktuációja, a kézműves-elem társadalmi megoszlása, az egyes iparágak aránya, fejlődése ill.

lehanyagatlása terén végzett kutatásait. A vizsgálatoknál alkalmazott történeti statisztikai módszereket elemezve több szempontra felhívta a szerző figyelmét. Az egyik — amire maga a disszertáció is utal —, hogy a XV–XVII. században kialakuló magyar családnevek sok hibaforrást rejthetnek magukban, az iparos név mögött nem feltétlenül rejtőzik tényleges iparúzó. Szóvátette, hogy a számításokba gyakran hiba csúszik, az adatokban több pontatlanság, ellentmondás fordul elő. Javasolta a szerzőnek, hogy az áttekinthetőség és a jobb rendszerezés kedvéért a városokat ne lélekszámuk nagysága szerint, hanem országgrészek, tájegységek szerint csoportosítsa, s kiemeli, hogy a mezővárosoknak az iparúzók százalékos aránya szerinti felsorolása sem elég áttekinthető és több esetben megtévesztő lehet a helyes ipari fejlettségét tekintve.

Az opponens különösen problematikuskak tekintette a disszertációnak azt a megállapítását, hogy a XV. századi mezővárosokban az iparúzók aránya elérte a 20%-ot, azaz az ősszlakosság egyötödét. Ez az arányszám megközelítette a közepes, sőt a fejlettebb civitasok iparosságát is. Bár ezt a fejlettségi szintet módosítja, hogy az iparosoknak a szerző megítélése szerint csak kb. egyharmada hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel, ezt az arányszámot így is túlzottnak ítéelhetjük. (Összehasonlításként: a XIX. század első évtizedeiben a kézművesek aránya csak néhány mezővárosban közelítette meg a 20%-ot.)

Ehhez a kérdéshez kapcsolódik, hogy Bácskai Vera a XV. századi mezővárosi fejlődés szintjét a valóságosnál magasabbnak ítéli, s olyan állapotokat vetít vissza erre az időszakra, melyek inkább a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korára jellemzőek. Túlzónak ítélte az opponens azt a megállapítást, hogy a jobbhagyás mindennapi iparcikkait már nem maga állította elő, hanem a falusi, mezővárosi vagy városi iparostól vásárolta. Korainak tartotta a „mezővárosi polgár” kifejezés következetes használatát mezővárosi jobbágyok helyett, ugyanígy „munkaadókról” és „bérmunkásokról” beszélni, a mezővárosi zsellérséget bérmunkásnak tekinteni, a mezővárosi kereskedelmet „élénk, nagy körzetre kiterjedőnek” ítélni.

Eperjessy Géza helyeselte a disszertációnak azt a célkitűzését, hogy a problémáról jelen tanulmányban átfogó képet kívánt rajzolni, s nem kísérelte meg valamelyik országgrész vagy fejlődési típus behatóbb elemzését. Erre az utóbbi feladatra a disszertáció kitűnő alapul szolgálhat. A munka egyik legiskerültebb fejezetének ítélte a mezőgazdasági árutermelésről és árucseréről írt részt, helyeselte a mezővárosok börttermelő és állattenyésztő városokra való felosztását, s figyelmébe ajánlotta a szerzőnek a szántó-gazdálkodás behatóbb vizsgálatát. Kiemelte a mezővárosok jogi helyzetét, lakosságának rétegződését és harcait vizsgáló fejezetek eredményeit, valamint a dolgozat világos, logikus szerkezetét, csupán részfejezetek esetleges beiktatását javasolta. Végezetül ismét hangsúlyozta, hogy Bácskai Vera munkája gazdaság- és társadalomtörténetünk egyik központi problémájának, a XV. századi mezővárosi fejlődésnek alapvető összefüggéseit világította meg és gazdagította számos új eredménnyel. A disszertáció elfogadását javasolta.

A mezővárosok fejlettségének kérdésében *Makkai László* is állást foglalt. Hangsúlyozta, hogy a források jellege és jelenlegi feltártsága miatt ebben a kérdésben inkább — természetesen alapos forrásismereten alapuló — megérzés, benyomás dönt még. Véleménye szerint azonban valamivel magasabbra kell becsülnünk a piaci viszonyokat, mint azt az opponensek tették. Erre mutat a pénzáradék erőteljesebb szerepe, a kereskedelmi haszon lefölözéséért folyt harc, egyes nyugati árucikkek mezővárosi elterjedtsége. A későbbi visszaeséssel kapcsolatban kiemelte, hogy a XV. század a mezővárosi fejlődés csúcspontja, bár abszolút számokban később is volt fejlődés. A disszertáció érdeme, hogy ezt a kérdést ilyen élesen felvetette. Egyetértett a disszertációnak a mezőgazdasági termelésről tett megállapításaival. Tagadta Eperjessy Gézának azt a megállapítását, hogy a szegényebb rétegek iparilag önállók lettek volna, hiszen anyagi helyzetük az ehhez szükséges szerszámkészlet beszerzését megakadályozta.

Az ellenvélemények elhangzása után *Bácskai Vera* újra megvizsgálta az árutermelés és árucseré, a belső piac s a mezővárosok fejlődésének XV. századi színvonaláról kialakult álláspontját. Utalt arra, hogy bár az eddig feltárt, főleg egyedi adatok általánosítása veszélyes, mégis arra mutatnak, hogy az oppidumok piaci kapcsolatai meghaladták az eddig feltételezett szűk, helyi kereteket. Erre mutat számos, a nagyobb városok szűkebb piacokörzetébe beékelődött mezőváros országos vásártartási joga, a megéltékül kereskedelmi és hitelkapcsolatok. A kérdés végeleges eldöntését azonban csak további forrásfeltáró munka, főleg a városi levéltárak és uradalmi számadások átvizsgálása, valamint a Sinkovics István által javasolt térképvázlatok elkészítése alapozhatja meg. A mezővárosi iparosok arányszámáról szólva a szerző ismét hangsúlyozta, hogy a kézműipar fejlettségi fokát véleménye szerint nem elsősorban az iparúzók számán, hanem a munkamegosztás fokán kell lemérni. Így ítélve a mezővárosi kézműipar elmaradt még

a magyar városok kézműipari fejlődése mögött is. Ennek ellenére hasznos az iparosok számarányának vizsgálata, mert növekvő tömegük bizonyos mértékig kifejezte a munkamegosztás előrehaladását. Megköszönte Eperjessy Gézának a statisztikai táblázatok lelkiismeretes felülvizsgálását, de utalt arra, hogy az általa javasolt országrészekénti csoportosítást az adatmennyiség egyenlőtlensége megnehezíti, helyette inkább az iparágak számát alapul vevő csoportosítás adna megnyugtatóbb képet. Témájának szűkítéséről elmondotta, hogy az oppidummá süllyedt civitasok és mezővárosias falvak vizsgálata feldolgozatlanságuk miatt a kutatást erősen elnyújtotta volna, ezért csak a következetesen oppidumnak nevezett városokkal foglalkozott. A következőkben ezt a kérdést is vizsgálni akarja. A pénzjáradék és a parasztháború érintett kérdéseiben Sinkovics István véleményével egyetértett, s elismerte, hogy a néhol kategorikus megfogalmazás, egyes részletkérdések felnagyítása félreértésekre adhat okot. Az opponensekkel egyetértésben hangsúlyozta, hogy további kutatásai alapjául az oppidumokban folytatott termelés jellege, technikája, mennyiségi oldala kell szolgáljon.

Az opponensek a jelölt választást elfogadták, a bírálóbizottság egyhangúlag javaslatot tett a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi cím odaítélésére.

Hegyí Klára

Merényi László: „A magyar polgári ellenzék és az első balkáni háború (1912—1913)” c. kandidátusi disszertációja a magyar polgári ellenzék első balkán-háború alatti tevékenységének időszakát vizsgálja a nemzetközi események, az uralkodó osztályok politikája és a munkásmozgalommal összefüggésben. A hat főszereplő értékelésére az 1912 október és 1913 június közötti periódus politikatörténetét elemzi.

Előjáróban megvizsgálja a magyar belpolitikai viszonyokat, a pártokat és a mögötük húzódo érdekellentéteket. Megállapítja, hogy ekkor már a demokratikus és szociális követelések kerültek a politikai élet előterébe, s 1912-ben a demokratikus átalakulás kérdéseire való viszony jelentette a magyar belpolitika választóvonalát. Ennek megfelelően egyenként ismerteti a polgári demokratikus baloldali pártjait, a Justh—Károlyi-féle Függetlenségi és 48-as Pártot, a polgári radikálisok irányzatát, a Nagy György-féle köztársasági Pártot és a részben idetartozó nemzetiségi pártokat.

A balkáni országok általános mozgósítása 1912 októberének elején zavarba hozta a nemzetközi diplomáciát. A Monarchia uralkodó köreiben kétféle irányzat jelentkezett: az azonnali agressziót sürgető Ferenc Ferdinánd vezette „katonai párt”, s a „mérésékelt” (Berchtold-féle) irányzat, amely az időpontot nem tartotta alkalmasnak világháború kirobbantására. Berchtoldot a magyar kormány is támogatta. A Monarchia hadvezetősége a déli határokhoz katonai előkészületeket tett. A mérésékelt csoport is hajlamos volt engedékenységre a „katonai párt” céltudatos fellépésével szemben. Ilyen helyzetben szükségszerű volt, hogy maguk a néptömegek is aktívan kiálljanak a béke ügye mellett. Elsőnek a szervezett munkásság lépett fel az agresszió tervei ellen. A polgári ellenzék október közepéig beérte a hírlapi támadásokkal. A török vereség megzavarta a „katonai pártot”, és megerősítette a mérésékelt tábor helyzetét. A Monarchián belül minden nép szocialista munkássága, a szláv nemzetiségek burzsoáziája fellépett Ferenc Ferdinándék balkáni agressziós tervei ellen. Október második felében a munkásosztály mellett a magyar polgári ellenzék is bekapcsolódott a háború-ellenes akcióba. A munkásság és a polgári demokratikus ellenzék háborúellenes közös megmozdulások egész sorát szervezte. Ekkorra a polgári ellenzék is felismerte, hogy a balkáni népek harca igazságos, felszabadító jellegű. E csoportok tevékenységében azonban hibák is jelentkeztek. Ezeket a szerző a nemzetiségekkel szembeni megnevezésben, a szocialisták békemozgalmon belüli alárendelésében, a függetlenségiék és a nagybirtokos ellenzék korábbi kapcsolatainak fenntartásában jelöli meg, de rámutat, hogy Justhék megakadályozták, hogy Apponyiék ragadják magukhoz a békemozgalom vezető tisztét.

Novemberben az Adria felé előnyomuló szerbekkel szemben a Monarchia felvette az önálló Albánia ügyét, Romániát is biztatta, hogy Bulgáriával szemben területi követelésekkel lépjen fel. Ebben a kérdésben a katonai és a mérésékelt csoport egyetértett. A világháború veszélyével szemben a proletariátus az egész kontinensen fokozta antimilitarista harcát. Október végén a munkásosztály átvette a hazai békemozdulások irányítását. A polgári baloldal is kiállt Szerbia mellett, s bírálni kezdte a Monarchia szövetségi rendszerét. November 4-én jelentek meg először a köztársaságiak az utcán. Az ellenzék többi csoportjai nem helyeselték a köztársasági jelszavak hangztatását, de a háború elleni harcban szoros kapcsolatot tartottak fenn Nagy György pártjával. November 10—17. között a háborúellenes mozgalom elérte tetőpontját. Ebben kétségtelen érdemei voltak a polgári ellenzéknek. A Tisza által kizárt képviselők november 13-án ellenparlamentként gyűltek össze, elítélték a Monarchia balkáni terjeszkedését, de a

deklarációt tettek nem követték. November második felében a kormány rendelkezéseket hozott az antimilitarista megmozdulások ellen, s ennek nyomán az akciókban visszaesés következett be. Az SzDP és a polgári baloldal azonban kitartott a béke követelése mellett.

A decemberi ideiglenes balkáni fegyverszünet a háborús veszélyt elodázta. A munkapárti kormányzat megszavaztatta a „háború veszélye esetén teendő kivételes intézkedésekről” szóló törvényjavaslatot, és tervbe vette az adók emelését is. 1913 januárjában a munkásság és az ellenzék megmozdulásokon tiltakozott a kormánypolitika ellen. Januárban vetődött fel egy választójogi általános sztrájk szervezésének terve. Februárban, amikor kiújultak a balkáni hadműveletek, a polgári ellenzék már több figyelmet fordított a nemzetközi kérdésekre. Ekkor történtek próbálkozások a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok fölvételére. Ugyanakkor február végén a „szövetkezett ellenzéki pártok intézobizottsága” rávette a Justh-pártot, hogy közösen kérjék a Szociáldemokrata Párttól a nagy sztrájk elhalasztását. Ezt az SzDP vezetői elfogadták. A sztrájk elvetése jelentős csapást mért a tömegmozgalmakra s a béke híveire is, mivel megfosztotta őket a mögöttük álló erőktől.

Márciusban enyhült a nemzetközi feszültség; a kormány ellentámadásba ment át az ellenzéki erőkkel szemben. Csapásokat mért a nemzetiségi demokratákra, a köztársasági mozgalomra, korlátozta a függetlenségek megmozdulásait is. A Balkánon április végén a Monarchia Montenegro elleni fellépésével feszült helyzetet teremtett. A polgári ellenzék e válság idején nem tanúsított komoly aktivitást, számottevő békeakcióra nem került sor. A május 18-i „békenap” megrendezésére irányuló kísérlet kudarcot vallott. A hó végén a balkáni államok békét kötöttek Törökországgal, s ezzel a háború kérdése lekerült a napirendről.

Az utolsó fejezetben a szerző összegezi a polgári demokratikus ellenzék tevékenységéről elmondottakat.

Pölöskei Ferenc opponens előjáróban utalt a választott feladat nehézségére, ami a korszak alapos történeti vizsgálatának hiányából következik. A dolgozat érdeműl említette, hogy a Justh-párt 1912–13-as tevékenységének elemzésével bemutatja ezek új külpolitikai koncepciójának előzményeit; s azt, hogy az aktív háborúellenes fellépéshez hozzájárult az ellenzék azon felismerése, miszerint a demokratikus átalakulásért és a békéért folyó harcot össze kell kapcsolni. A parlamenti ellenzéknek azonban nem lévén olyan határozott külpolitikai felfogása, mint a disszertáció állítja, a balkánháború és a belpolitikai események szerves összekapcsolása a dolgozatban nem járt kellő sikerrel, s jórészt ez eredményezte, hogy a magyar belpolitika eseményeinek pólushatárait a szerző a balkánháború és a diplomácia eseményeiben jelölte meg. Ez a párhuzamosság fokozott mértékben figyelhető meg a további fejezetekben. Ezek, a téma kialakításával eleve felállított buktatók képezték a bel- és külpolitikai mozzanatok jó összehangolásának akadályát. A szerző helyesen elemzi a balkáni ellentéteket, a Monarchia álláspontját és a vele szembenálló belső erőket. Árnnyaltan mutatja be Apponyiék szerepét; új eredmény az 1912-es háborúellenes mozgalom ismertetése és ennek a nemzetközi munkásmozgalommal való kapcsolata. A balkánháború második szakasza a szerző szerint sem hozott olyan fontos belső eseményeket, mint az 1912 október—novemberi időszak, így a háború és a hazai polgári ellenzék kölcsönhatása alig teszi lehetővé a két téma egységes keretben való feldolgozását. Az opponens hiányolta a köztársasági irányzat kialakulásának, az osztrák politikai irányzatok, Ferenc Ferdinánd ellentmondásokat rejtő elképzeléseinek árnyaltabb elemzését. Lényeges lett volna — mondotta — a Justh-párt programjának fejlődését, Andrássy 1910-es évekbeli szerepét, Károlyi és Justh közeledését megvizsgálni. Így elkerülhető lett volna az a helyzet, hogy a tanulmány a politikai irányzatokat statikusan ábrázolja.

Az opponens a továbbiakban tagadta a szerző azon állítását, hogy a polgári ellenzék, illetve a polgári radikálisok a nagybirtokrendszer felszámolását követelték. Nem értett egyet azzal, hogy az ellenzék felismerte volna a külpolitikai szövetségi rendszer lényegét, s kiemelte, hogy számos olyan érdekellentét volt a Monarchia, valamint olasz és román szövetségesei között, amelyek az értekezés nem érint, s amelyek az utóbbiakat már akkor is szembeállították Béccsel.

Végezetül *Pölöskei Ferenc* opponens megállapította, hogy a disszertáció komoly történetírói eredményt tartalmaz, de jelen formájában több fogyatékoságot is mutat. Javasolta, hogy *Merényi Lászlónak* a kandidátusi címet ítéljék oda.

Dolmányos István opponens elmondotta: *Merényi László* meggyőzően bizonyította, hogy 1912 őszén a polgári ellenzék jelentős része rokonszenvvel figyelte a balkáni népek török-ellenes küzdelmét, s amikor a Monarchia a balkáni népekkel szemben foglalt állást, fellépett a háborús tervekkel szemben. Érdekesen világítja meg, hogy az ellenzék később a Monarchia kormányzatának egyes lépéseivel szemben is pártjukra állt. Új eredmény

annak a fordulatnak a leírása és időbeli rögzítése, amely a parlamenti ellenzék egy részénél a hagyományos törökbarátságtól a törökellenességig végbement. Az értekezés legjobb oldalaihoz tartozik a balkánháborúval párhuzamosan kibontakozó, de az aktualitásnál továbbmutató, népi antimilitarista mozgalom leírása. Helyesen elemzi a mozgalom egyes szakaszait és jó érzékkel állítja szembe az ellenzéki politikusok jelentős részének 1914-ben tanúsított magatartását a balkánháború idején elhangzott nyilatkozatokkal. Bemutatja a köztársasági mozgalom döntő pozitív szerepét, ugyanakkor kifejti, hogy forradalmi harc nélkül, a sovinizmus alapján nem lehet megoldani a demokratikus nemzeti átalakulás feladatait. Az új kézirat fejlődést mutat az ellenzék és az SzDP politikájának elemzésében, a balkánháború bemutatásában. A feldolgozott forrásanyag jelentősen kibővült.

A továbbiakban Dolmányos István rámutatott azokra a feladatokra, melyek az értekezés további javítása szempontjából szükségesek. Bővíteni kellene a szűkebb értelemben vett külpolitikai részeket; rá kellene mutatni, hogy az ellenzék hibázott, amikor Albánia rovására kívánt Szerbiának adriai kikötőt biztosítani. Fordítva: a Monarchia agresszív balkánpolitikájában objektív pozitív elemet jelentett az albán állam kiépítésének előmozdítása. A második balkánháború részletesebb érintését a küzdelmek összekapcsoltsága megköveteli. Ekkor különösen kézzelfogható módon kerülnek felszínre az ellenzék balkán-politikájának gyöngéi. Az értekezés szerint a köztársasági mozgalomban nem érvényesült a földbirtokok befolyása, holott ezek is támogatták, s a függetlenségi anyapárttal szemben is csak viszonylag volt önálló. Néhány helyen kiegészítésre szorul az irodalmi anyag is.

Végezetül az opponens megállapította, hogy Merényi László értekezése történetírói tehetségről és szorgalomról tanúskodik, értékes eredményeket nyújt a szomszéd népekhez fűződő történelmi kapcsolataink és a dualizmuskori politikai történet terén, s ezek alapján a kandidátusi cím megítélését javasolta.

Merényi László megköszönte az opponensnek színvonalas, tárgyilagos bírálatát, s az új eredményekről mondott értékeléseket.

Az opponens által fölvetett problémákra válaszolva egyetértett Pölöskei Ferenc javaslatával, hogy a köztársasági mozgalom fejlődési útját érinteni kell. Kifejtette, hogy ennek jelentős fázisai voltak 1908-tól, a balpárt megalakulásától kezdve. 1910-től az irányzaton belül fokozatos tisztulás ment végbe, eltértek Justhék vonalától s 1912-ben már önálló szervezetté alakultak. A Justh-párt programjának fejlődéséről szólva a függetlenségi párt kettészakadásától 1913-ig eltelt időszakot elemezte, s rámutatott a Károlyi- és Justh-frakciók közötti közeledésre, amit a kettő minden lényeges kérdésben megegyező véleményre tett lehetővé. Andrásyékkel kapcsolatban kiemelte, hogy ezeknek az ellenzékhez való közeledését a kormányzattal való szembenállás tette lehetővé, bár 1912 őszén a háborús tervek helyeslése miatt az ellenzék csoportjaitól eltávolodtak, s újabb közeledésre csak 1913 nyarán nyílt lehetőség. A jelölt egyetértett a Pölöskei Ferenc által Ferenc Ferdinándról elmondottakkal, hogy ugyanis a trónörökös tervei és belső szövetségeseinek elképzelései számos ellentmondást tartalmaztak. A parlamenti ellenzék önálló külpolitikai elképzeléseiről szólva elismerte, hogy az első balkán-háború idején még nem alakult ki határozott program, de körvonalai már ekkor jelentkeztek (Károlyi párizsi utazásai, az „ellenparlament” deklarációja, az ellenzéki sajtó németellenessége stb.), s ehhez hozzájárult a balkánháború is.

Dolmányos István kritikai észrevételeiről szólva egyetértett a balkánkérdésről mondottakkal és hangsúlyozta, hogy a Monarchia ilyen törekvéseiben alapjában a negatív elemek voltak túlsúlyban. A második balkán háborúra való kitekintés elmaradását azzal indokolta, hogy ez utóbbi idején a magyar belpolitikai élet nem állt közelebbi összefüggésben a háborúval, hisz annak kérdése itthon már lekerült a napirendről. Elismerte, hogy a Justh–Károlyi csoportban és a köztársasági mozgalomban a földbirtokok szerepe is megfigyelhető, ugyanakkor ezek alapján polgári demokratikus célkitűzésű csoportok voltak. A jelölt hangsúlyozta, hogy szívesen és megértéssel fogadta az opponensi bírálatokat, s azok útmutatásait figyelembe fogja venni.

A bírálóbizottság egyhangúlag javasolta, hogy Merényi László részére a Tudományos Minőség Bizottság a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

. Szász Zoltán

Petrák Katalin „A szociálpolitika néhány kérdése a XX. század elején és a Magyar Tanácsköztársaság idején” c. kandidátusi értekezésében három fő témával foglalkozik, a lakáskérdéssel, a társadalombiztosítással és a gyermekvédelemmel.

A múlt század második felében a nagyipar növekedésével együtt Budapest nemcsak gazdasági és kulturális centrumná, hanem egyidejűleg a munkásmozgalom fellegettségévé fejlődött. A lakásviszonyok már korábban sem voltak kielégítőek és a lakások bére nem állott arányban a munkások keresetével. Vidéken is kevés volt a munkáslakás, nem egy nagybirtokon az állatok szállása jobb volt, mint a cselédeké. Ily módon a lakáskérdés megoldása a legtágabb értelemben vett szociálpolitikai feladatok egyikévé, a munkásmozgalom egyik legfontosabb követelésévé vált. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásától kezdve harcot a lakásviszonyok megjavításáért. Célkitűzései — a lakásujszora letörése, a kilakoltatás megszüntetése, állami és kislakásépítési akciók megindítása — megvalósításáért több akciót folytatott, amelyek közül kiemelkednek az 1906—11 között folytatott lakbérmozgalmak. A pártvezetőség azonban visszaretent a kemény öszzeapásoktól és több esetben megelégedett a burzsoá kormányok ígéreteivel.

A Kommunista Magyarországi Pártja már megalakulásakor, az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakában, harcot indított a lakóházak kisajátításáért és a lakásujszora megszüntetéséért. E programnak megfelelően a proletárdiktatúra kikiáltása után a Forradalmi Kormányzótanács szocializálta a házakat. A rendelet végrehajtása alapján kezdődhetett meg a lakások igazságos és tervszerű elosztása. A lakáshivatalok felállítását lassan ment, nehezen alakult ki a megfelelő apparátus és az ügyintézés helyes módja, különösen a központi és a kerületi szervek jogkörének elhatárolása. A disszertáció a továbbiakban részletesen ismerteti a Forradalmi Kormányzótanács intézkedéseit a munka kellő centralizálására és a hibák kijavítására.

A lakásügyi szervek támogatására létrehozták az egész országban a házbizalmi rendszert, amely a központi hatalom megbízható helyi támaszává vált. A kormány a dolgozók nehéz szociális helyzetét figyelembe véve leszállította a kislakások bérét és elengedte a frontról hazatértek és hozzátartozók lakbérhátralékát is. Új korszerű lakótelepek építését is tervbe vették, sürgették a megkezdett építkezések folytatását és befejezését.

Petrák Katalin dolgozata második részének bevezetéseként a munkásbiztosítással kapcsolatos elvi problémákat tárgyalja, majd rátér a magyarországi társadalombiztosítás történetére. A kezdeti lépéseknek, elsősorban az Általános Munkásbetegségélyező és Rokkantságpénztár tevékenységének és munkásmozgalomban betöltött szerepének ismeretése után részletesen elemzi az 1907-es társadalombiztosítási törvény létrejöttét, tartalmát és az SzDP harcát a munkásmozgalom érdekeinek megfelelő módosításokért.

A századfordulón bizonyos fejlődés mutatkozott a mezőgazdasági munkások biztosítását illetően is. A kormány az újabb parasztmozgalmak kirobbanását engedményekkel óhajtotta megelőzni, ezért alakította meg az Országos Munkás- és Cselédpénztárat.

A munkásbiztosítás különösen fontossá vált a világháború kitörése után. Az SzDP új biztosítási ágak bevezetését javasolta. 1917-ben eredményre vezetett az évekig tartó küzdelem, és bizonyos törvénymódosításokat léptettek életbe, amelyek a háború folytán felvetődött problémákat igyekeztek megoldani.

A Magyar Tanácsköztársaság munkásvédelmi intézkedései között központi helyet foglaltak el a szociálpolitikai rendeletek és intézkedések. A kormány a biztosítás fő feladatainak meghatározásában és szervezeti kiépítésében igyekezett az SzDP-től örökölt programot tovább fejleszteni. Kettős feladat elvégzését tűzte ki céljával: a fejlődést régóta gátló hibák kijavítását, másfelől a szocialista társadalombiztosítás alapjainak kiépítését úgy, hogy a későbbiek folyamán el tudja látni a fejlettebb társadalmi forma feladatait is. E feladatok megvalósítását össze kellett kapcsolni a biztosítás kiterjesztésével, egységesítésével, a munkásvezetés kiépítésével és az ellátás megjavításával. A proletárállam a biztosítást állami feladatnak ismerte el és magára vállalta költségeinek döntő részét. A szerző a továbbiakban a Tanácsköztársaság konkrét intézkedéseit ismerteti a munkásbiztosítás terén.

A disszertáció harmadik fejezete a gyermekvédelem kérdéseivel foglalkozik. Az SzDP a német példa nyomán elsősorban az anyasági biztosítás bevezetését követelte. Felmerült továbbá a törvénytelen gyermekek helyzetének rendezése, az állami gondozásba vett gyermekek sorsa, a szervezett egészségügyi ellátás szükségessége, valamint a gyermekmunka kérdésének megoldása. A szerző részletesen tárgyalja a Magyar Tanácsköztársaság intézkedéseit a problémák átfogó rendezésére, a szocialista gyermekvédelem megteremtésére.

Beér János, az állam- és jogtudományok doktora opponensi véleményében időszerűnek és szerencsésnek ítélte Petrák Katalin témaválasztását, mert a Tanácsköztársaság szociálpolitikai tevékenységének tapasztalatai még ma is konkrét segítséget nyújthatnak az előttünk álló feladatok megoldásában. Nagy érdeme továbbá a munkának a források igen alapos és széleskörű felkutatása, továbbá a feltárt anyag következetes

kritikai feldolgozása. Az opponens azonban hiányolta, hogy a szerző meg sem kísérelte a szociálpolitika fő fogalmi körének tisztázását, nem fejtette ki, miben lát elvi különbséget a burzsoá és szocialista szociálpolitika között, miként alakulnak át keretei, tevékenységi területei, módszerei a szocialista forradalom győzelme után. A disszertáció által tárgyalt három témát egymástól szinte független, önálló tanulmányok dolgozzák fel; ez megnehezíti a korszaknak a szociálpolitika szemszögéből való egységes áttekintését. Hiányzik a különböző területek összefüggéseinek, kölcsönhatásának feltárása is.

A forrásanyag kiegészítésével kapcsolatban Beér János javasolta, hogy a jelölt további kutatásai során az eddiginél részletesebben vegye figyelembe a költségvetési tételek alakulását és a parlamenti tárgyalások anyagát.

A lakáskérdésről szóló részt az opponens egészében jónak tartotta, a szerző elsőnek dolgozta fel a témát szocialista szemléletben összefoglaló módon. Hiányolta azonban, hogy a mű egyáltalán nem elemzi a századforduló után hatályos lakásbérleti jogszabályok lényegesebb rendelkezéseit. Megítélése szerint a munkának bővebben kellett volna foglalkoznia a mezőgazdasági proletariátus, elsősorban a cselédség lakásviszonyaival. Beér János úgy látta, hogy a tanulmány nem emelte ki eléggé határozottan azokat a körülményeket, amelyek a háború alatt még súlyosabbá tették a lakásproblémát. Bár helyeselte, hogy a disszertáció részletesen foglalkozik a szociáldemokráta párt harcaival a munkásosztály lakásviszonyainak megjavítása érdekében, az egész anyagnak az SzDP köré való csoportosítása néhol megnehezíti az egységes történeti áttekintést és többször ismétlésekhez is vezet.

A gyermekvédelem főbb kérdéseit tárgyaló fejezettel kapcsolatban az opponens ugyancsak hiányolta az elvi megalapozást, mert e nélkül a harmadik rész szerkezeti felépítése nem eléggé következetes és áttekinthető. A Tanácsköztársaságot megelőző időszak gyermekvédelmének történetét még kiegészítendőnek tartotta új tényanyag bevonásával. Beér János kifogásolta, hogy a szerző egyes jogi fogalmakat nem elég pontosan használ, például nem tesz különbséget az egyes jogforrások között.

Véleményét összefoglalva az opponens arra a következtetésre jutott, hogy bár a megemlített hiányosságok nem mondhatók lényegtelennek, az egész munka megítélésében mégis háttérbe kerülnek a pozitívumokkal szemben. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy a hibák csak igen kis mértékben érintik a Tanácsköztársaság szociálpolitikai anyagának kifejtését tartalmazó részeket, holott a szerző elsősorban azt tekintette feladatának és nagyrészt eredményesen meg is oldotta. Mindezek alapján javasolta Petrák Katalin részére a kandidátusi cím megítélését.

Lackó Miklós, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy a disszertációt igen gondos, hallatlan szorgalommal elkészített munkának tartja. A téma feldolgozása fontos hiányt pótol, mert e szociális és szociálpolitikai kérdések fontos részét, bizonyos szempontból nélkülözhetetlen alpanyagát szolgáltathatja a társadalomtörténet és a történeti szociológiai keretébe vágó kutatásoknak. A jelölt által választott kérdés abból a szempontból is fontos, hogy a magyar munkásmozgalom nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem a szociáldemokrácia pozitív hagyományainak mindaddig kevésbé értékelt területére hívja fel a figyelmet.

A disszertációt többé-kevésbé következetesen helyes szemlélet hatja át. A SzDP szociálpolitikai tevékenysége terén a szerző kimutatja azokat a számottevő pozitívumokat, amelyek a párt működését jellemezték. A tanulmányból kiderül, hogy a munkásbiztosítás, az anya- és gyermekvédelem területén az SzDP szerepe jóval pozitívabb volt, mint a lakáskérdésben; ez utóbbi valamelyest kielégítő megoldása már elege következetesebb forradalmiságot követelt, a tulajdonviszonyokba való határozott belenyúlás igényét vetette fel. Helyesen értékeli a szerző a Tanácsköztársaság szociálpolitikai tevékenységét is. Jelzi az elkövetett hibákat is, a nem eléggé reális lépéseket és közvetlen terveket, anélkül, hogy túlbecsülné a „túlzások” jelentőségét, amelyek gyermekbetegségek voltak, de igen vonzó és szimpatikus gyermekbetegségek, s egyáltalán nem indokolt miattuk az első magyar proletárállam folytonos bírálata.

Lackó Miklós a továbbiakban az anyag feldolgozásának módját tette szóvá. A disszertációt inkább leíró, mint elemző jellegűnek ítélte és hiányolta a témát megalapozó elvi problémák kifejtését. Ebből következik az egészében helyes felfogást tükröző munka helyenként egysíkú szemlélete. Így az opponens nem ért egyet azzal, hogy a szerző az 1918-as polgári demokratikus kormányzatnak a lakáskérdés megoldására hozott több pozitív intézkedésének egyetlen okát a tömegek balratolódásától való félelemben látta, s nem vette tekintetbe a kettős hatalom fennállását. Nem tartja indokoltnak a Tanácsköztársaság szociálpolitikájának elmarasztalását a bürokratizmus tekintetében, mert éppen a disszertáció által ismertett magyarszabást, a tömegre is támaszkodó munka bizonyítja, hogy a bürokratizmus, legalább is e téren, nem haladta meg az adott körülmények között

szinte elkerülhetetlen mértéket. Az elvi-elméleti elemzés gyengesége mutatkozik meg abban is, hogy a szerző rész-témáit nem ágyazza be eléggé a sajátos magyarországi viszonyokba. Nem kap az olvasó alapos képet az uralkodó osztályok „szociálpolitikai” magatartásáról, a polgári demokratikus szabadságjogok hiányának és a feudális maradványoknak a hatásáról, a munkaviszonyokról stb. A munkásosztály és agrárproletariátus életviszonyairól adott kép tudományosan nem eléggé megalapozott, gyakran esetleges, kiragadott rész-adatokat használ, helyenként nem tartja be a kellő történetiséget. A szerzőnek nagyobb erőfeszítéseket kellett volna tennie témájának gazdaságtörténeti megalapozása területén is, elsősorban a Tanácsköztársaság vonatkozásában.

Lackó Miklós összegezve megállapította, hogy a disszertáció egy nem látványos, de fontos és mindezekig tudományosan feltáratlan témakör óriási anyagra támaszkodó feldolgozása, amely szinte minden tárgyalat kérdésben igen sok újat ad az olvasónak. Módszertanilag járatlan úton kellett haladnia, és feladatát jól oldotta meg. Mindezek alapján az opponens javasolta a Minősítő Bizottságnak, hogy Petrák Katalinnak a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Petrák Katalin válaszában köszönetet mondott az opponenseknek sokoldalú és értékes kritikai észrevételeikért, amelyeket munkája átdolgozásánál nagymértékben figyelembe vesz. Az elvi kérdéseket hiányoló megjegyzésekre válaszolva közölte, hogy disszertációja csupán része egy készülő teljesebb munkájának, amelynek bevezető fejezete részletesen foglalkozik majd a szociálpolitika fogalmával, kialakulásával, történeti fejlődésének szubjektív és objektív tényezőivel, a múlt század végi burzsoá szociálpolitikával és a munkásmozgalom főbb áramlatainak állásfoglalásával 1919-ig.

Egyetértett Beér Jánossal abban, hogy a fejezetek önálló jellege megnehezíti a korszak egységes áttekintését, azonban nem fogadta el egészében azt a bírálatot, mely szerint munkájából hiányzik az összefüggések bemutatása; ezzel kapcsolatban utalt azokra a megállapításokra, amelyek pl. a gyermekvédelem és a társadalombiztosítás kapcsolatát érintik. A jelölt a bürokratizmus kérdésében utalt arra, hogy a kérdést igyekezett összefüggéseiben, sokoldalúan bemutatni. A gazdaságtörténeti megalapozást számonkérő opponensi észrevétellel kapcsolatban megjegyezte, hogy a Tanácsköztársaság gazdaságtörténete mindezekig összefoglalóan feldolgozatlan.

A vita lezárása után a bírálóbizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Petrák Katalin számára ítélje oda a kandidátusi fokozatot.

Sipos Péter

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJÉLENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1964. július 1. — december 31.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak.

a) Bibliográfiák

- Bibliographia archaeologica hungarica.* 1963. Magyar régészeti irodalom. [Összeállította]: Németh Endre. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 150—164. l.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la première moitié de 1962.* AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 447—460. l.
- Folyóiratszemle. /Magyar folyóiratok. — Külföldi folyóiratok./ Száz. 1964. 98. évf. 3—4. sz. 580—601, 838—861. l.
- Külföldi történeti folyóiratok repertórium. 1962. 2. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 188—216. l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1963. október — 1964. június.) PtK. 1964. 10. évf. 2—4. sz. 232—233, 290—291, 210—211. l.
- Marót Károly irodalmi munkássága. Összeállította R. Szalay Agnes. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 5—6. l.
- Molnár Éva — Viniczai István — Windisch Aladárné:* Az 1962. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeállította: —. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 223—351. l.
- Soproni bibliográfia 1960. Társadalmi tudományok. /Folytatás./ SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 285—288. l.
- (*Szabó Imre*): Szeged felszabadulásának bibliográfiája. Szeged 1964, Városi Somogyi Könyvtár. 84, XLV l.
- Szentgotthárd irodalmának válogatott bibliográfiája. Összeállította: Bánó Zsuzsa, Krajevsky Gizella. VSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 472—477. l.
- (*Vajda Pál*): A magyar hídépítés. Bp. 1964. Soks. 42 l.
- /A tudomány és technika történetéből. Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ ajánló bibliográfiai sorozata. 3./
- b) Katalógusok, leltárak.
Gyűjtemények ismertetése.
Borsa Gedeon: XVI. századi magyaror-

- szági nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekben. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 162—166. l.
- Borsa Iván:* Az Országos Levéltár Film-tárának 1963. évi gyarapodása. LSz. 1964. 14. évf. 3. sz. 24—47. l.
- Galván Károly:* Az Országos Hadtörténeti Múzeum egyenruhagyűjteménye. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 276—283. l.
- Holl Béla:* Régi magyarországi könyvek lengyel könyvtárakban. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 156—161. l.
- N[ovák] T[amásné]:* Budapesti képgyűjteményünk. SzEE. 10. 154—157. l.
- Sashegyi Oszkár:* A zagrebi, zadari és dubrovniki levéltárak Mohács előtti iratanyaga és a Consilium Croaticum levéltára. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 332—343. l.
- Spáczay Hedvig:* A Hadtörténelmi Levéltár anyagáról. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 517—529. l.
- Szigeti István:* Magyar királyok koronázási érmei/1508—1916/. [Jegyzék.] Az Érem. 1964. 20. évf. 27—28. sz. 141—142. l.
- Útmutató az Esztergomi Prímási Levéltárhoz. /1. köt./ Archivum Ecclesiasticum. Szöveg. (Szerk. Bónis György.) Bp. 1964, LOK. Soks. 301 l.
- /Levéltári leltárak 24./
- Zbiskó Ernőné:* Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyagából. A Agr. 2. 669—681. l.
- c) Ismertetések
- Bélley Pál:* Budapest nagy bibliográfiája. [A Budapest történetének bibliográfiája. 1686—1950. 2. köt. Bp. 1963. c. mű ismeretése.] Kts. 1964. 14. évf. 7. sz. 415—417. l.
- Hungarian publications on Asia and Africa 1950—1962. A selected bibliography. Bp. 1963. — Ismerteti: *Dán Róbert*. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 195—196. l.
- A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája /1565—1840/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Baróti*

- Dezso. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 381—383. l.
- 2. Marxizmus—leninizmus**
- a) *Források*
- Lenin, V(ladimir) I(l'ics) összes művei. 18. köt. Materializmus és empiriokriticismus. (Materializm i empiriokriticism.) (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XVIII, 447 l., 2. t.
- Marx (Karl) — Engels, (Friedrich): Az I. Internacionáléről. (Sajtó alá rend. a Kossuth Könyvkiadó marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 285 l.
- /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 5./
- Marx, Karl — Engels, Friedrich művei. 9. köt. 1853. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XII, 633 l., 2 t., 2 ték.
- b) *Feldolgozások*
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica, Tom. 3. (Red. P[ál] Sándor.) Bp. 1964. 194 l. A kötet tartalmából:
- Molnár E[rik]: O markszisizszihi ponjatijah nacii i oteszesztva.
- Kislégi Nagy Dénes: Marx sajtópere. JK. 1964. 19. évf. 12. sz. 640—646. l.
- Simon Péter: A marxizmus—leninizmus klasszikusai a nemzeti kérdéstről. MNac. 1—26. l.
- Szabó András György: Hogyan torzította el a dogmatizmus a társadalmi törvények marxista felfogását? TáSz. 1964. 19. évf. 12. sz. 89—102. l.
- Szabó L. István: A harcoló, vitázó Lenin. Nsz. 1964. 22. évf. 261. sz. 3. l.
- 3. Általános és gyűjteményes munkák**
- a) *Történelemelmélet*
- Balogh Sándor—Simon Péter: A magyar történettudomány néhány időszerű kérdése. MT. 1964. 9. köt. 8—9. sz. 479—491. l.
- Mátrai László: Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistoriában. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 1—14. l.
- Molnár Eriknek a harmincas években frott tanulmányaiból. Szemelvények. Valóság. 1964. 7. évf. 11. sz. 28—32. l.
- Nagy László—Otta István: Néhány újabb megjegyzés Molnár Erik történeti koncepciójához. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 476—516. l.
- Péteri Zoltán: Burzsoá politika-tudomány és marxista—leninista államelmélet. AJ. 1964. 7. köt. 1. sz. 59—87. l.
- Pethő Tibor: Nacionalizmus és hazafiság. MN. 1964. 20. évf. 221. sz. 5. l.
- Szabó Károly: A történelmi fogalmak dialektikája. Ttan. 1964. 9. évf. 4. sz. 14—17. l.
- Varga Károly: Irodalom és társadalomtudomány. Kritika. 1964. 2. évf. 11. sz. 11—20. l.
- b) *Módszertani kérdések*
- Bata Imre: A helyismereti bibliográfia gyakorlati kérdései. DKtÉ. 3. 23—42. l.
- Bereczki Imre: A néphagyomány szerepe a helytörténetben. Történelem. 1964. 3. sz. 157—183. l.
- Burde-Schneidewind, Gisela: Zur Katalogisierung historischer Volkssagen. AEt. 1964. 13. tom. 1—4. fasc. 27—41. l.
- Csató Tamás: Az új- és legújabbkori történeti dokumentáció a múzeumokban. Bp. 1964. Soksz. 33 l.
- /Múzeumi módszertani útmutató füzetek 4./
- Dancza János: A Heves megyei veteránok visszaemlékezéseinek gyűjtéséről. LMúzk. 1964. [1. sz.] 35—42. l.
- Hadrovics László: Történelem és művelődés a földrajzi nevekben. MNYör. 1964. 88. évf. 3. sz. 315—319. l.
- Kormos László: Az országos szintű és a helytörténeti kutató munka összefüggése. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 470—475. l.
- Történeti segédtudományi alapismeretek. 2. Összeáll. Borsa Iván, Bottló Béla, Ila Bálint. Bp. 1963, IOK. Soksz. 137 l.
- /Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 5./
- Verő Gábor: A 20 éves felszabadulási kiállítás előkészítése és a legújabbkori múzeumi munka további feladatai. Múzk. 1964. 2. sz. 1—8. l.
- Vigh Károly: Hogyan írjunk üzemtörténetet? Történelem. 1964. 3. sz. 69—110. l.
- Vörös Károly: Néhány gondolat a helytörténeti kutatások ügyében. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 167—174. l.
- c) *Gyűjteményes munkák*
- (A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakokban.)
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 13. Szeged 1963 (1964). 44 l.
- /Studia mediaevalia historiae universalis 4./

- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 14. Szeged 1963 (1964). 52 l.
- /Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi 2./
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 6. (Red. Z[o]ltán Oroszlán.) Bp. 1964. 152 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tom. 5. (Red. Ladislaus Kardos.) Bp. 1964. 170 l.
- Békéscsabai ifjúság és élet. A Békéscsabai Állami Rózsa Ferenc Általános Gimnázium KISz történetkutató szakkörének helytörténeti dolgozatai. 2. (Szerk. Virágh Ferenc.) Békéscsaba 1964, KISz. 107 l.
- Borsodi földrajzi évkönyv. 5. (Szerk. Peja Győző, Frisnyák Sándor.) (Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Megyei Tanács.) Miskolc 1964. 144 l.
- Borsodi Szemle könyvtára 5./
- Az egrí múzeum évkönyve. — Annales musei Agriensis. 1. (1963. Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1963. 333 l.
- /Heves megyei múzeumok közleményei./
- Az Egrí Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 2. (Szerk. Bende Sándor.) Eger 1964. 726 l.
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 10. 1962. (Fel. szerk.: Tolnai György.) Bp. 1963. 201 l., 16 t.
- /A Fővárosi Könyvtár évkönyve 22./
- Hatvany Lajos*: Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek. 1—2. köt. (Vál. és sajtó alá rend. Belia György.) Bp. 1964, Szépirod. Kiadó. 2 db.
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 3. (Szerk. Komáromy József.) Miskolc 1963. 208 l., 8 t.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1962. (Szerk. Papp László.) Pécs 1963. 391 l., 33 t.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1963. (Szerk. Papp László.) Pécs 1964. 322 l., 21 t.
- Könyv és könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve.) 3. (Szerk. Csűry István, Varga Zoltánné.) Bp. 1963, Tankönyvkiadó. 169 l., 4 t.
- Littérature hongroise — littérature européenne. Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences de Hongrie à l'occasion du 4. Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. (Réd. István Sötér, Ottó Süpek.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 647 l.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története. (Simon Péter, R. Várkonyi Ágnes stb. [tanulmányai]. Bev. Andics Erzsébet.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XL, 463 l.
- Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1963. (Szerk. Babics András.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 305 l., 7 t.
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. (Jahrbuch des Ferenc Móra Museums. . .) 1963. (Szerk. Bálint Alajos.) Szeged 1963 [1964]. 236 l.
- Néprajz és nyelvtudomány. 7. (Szerk. Bálint Sándor, Hajdu Péter, Nyiri Antal.) Szeged 1963. 185 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica./
- La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. — Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn. /1450—1650./ (Conférence. Budapest—Eger, 10—14. oct. 1961. Red.: Gy[örgy] Székely, E[rik] Fügedi.) Bp. 1963, Akad. Kiadó. 562 l.
- /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53./
- Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. 4. (Red. Béla Sulán.) Debrecen — Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 163 l.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1963. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László.) Szeged 1963. 377 l.
- Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1963, Akad. Kiadó. 384 l., 2 t., 3 térik.
- /Nyelvtudományi értekezések 40./
- d) *Ismertetések*
- Annales Strigonienses. I. köt. [Bp.] 1960. — Ismerteti: *Kubinyi András*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 575—576. l.
- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. V. köt. I. füz. Bp. 1963. — Ismerteti: *Varga Endre*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 835—837. l.
- Folia archaeologica XIV. Bp. 1962. — Ismertetik: *Castiglione László*, *Nagy Emese*. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 127—130. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

(*Kenyeres Ágnes*): A kegyes olvasóhoz! Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye Összeáll. — Bp. 1964, Gondolat. 485 l., 16 l.

/Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet./ *Nagy Lóránt*: A Corpus Nummorum Sclavoniae /CNS/ tervezete. Az Érem. 1964. 20. évf. 27—28. sz. 107—117. l.

Oltvai Ferenc: A községi levéltárak felállítási rendjéről és fondjaik kialakításáról. [Komoróczy György, Kanyar József, Lakatos Ernő hozzászólásával.] LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 19—31. l.

Soós Imre: Heves megye úrbéri és újabbkori tagosítási iratai. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 1—19. l.

b) *Feldolgozások*

Adatok a Békéscsabával határos Gerla, Mezőmgyer, Szabadkígyós, Újkigyós történetéhez és népeletéhez. [Írták:] *Erdői Katalin, Kovács Judit, Rácz Mária* stb. Békéscsabai IÉ. 77—107. l.

Andráshalvy Bertalan: Dunamenti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. DTL. 271—305. l.

Antalffy Gyula: A Csepel-sziget. ÉIT. 1964. 19. évf. 29. sz. 1367—1372. l.

Antalffy Gyula: Gyöngyös, a Mátra városa. ÉIT. 1964. 19. évf. 38. sz. 1779—1783. l.

Bakó Ferenc: A Bükk hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái. AnnAgr. 1. 297—315. l.

Bakó Ferenc: Az egri műgyűjtemények története. AnnAgr. 1. 7—38. l.

Balázs György: A szentistváni gondolat útja. Világosság. 1964. 5. évf. 7—8. sz. 432—437. l.

Balázs Péter: A községek igazgatása a feudális és kapitalista korban. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 143—162. l.

Bálint Sándor: Felsőváros [Szeged]. MFMÉ. 121—128. l.

Balogh Gyula: Szentistván község fejlődése. BSz. 1964. 8. évf. 3. sz. 33—48. l.

Békefi Antal: Vas megye zenetörténetének rövid vázolata. Életünk. 1964. 2. köt. 113—130. l.

Bíró Imre: A százéves „Szemészet”. OHI. 1964. 105. évf. 45. sz. 2145—2148. l.

Bogdán István: Magyar nyomdák és könyvnyomtatók. 1—2. ÉIT. 1964. 19. évf. 39—40. sz. 1854—1859, 1906—1910. l.

Bónis György: A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteles-

helyi levéltárak. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 118—142. l.

A Chinoin Gyár története. [Írta] *Mráz Ferenc, Héver Rezső* stb. [Közrem.]: (Jeney Károly, Mathézer György.) Bp. 1964, Műszaki Kiadó. 156 l.

Csalog Zsolt: Szolnok megye története a legrégebbi időkől napjainkig. Állandó kiállítás a Szolnoki Múzeumban. Jászkunság. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 84—88. l.

Dankó Imre: Házformák Hajdunánáson. ET. 1964. 74. évf. 1. sz. 58—94. l.

Dankó Imre: Lápolás a Gyepesen. NrK. 1963. 8. köt. 2—4. sz. 369—377. l.

Dankó Imre: Vámosújfalú települése. HOMÉvk. 3. 87—93. l.

Dienes László. /1889—1953./ (A dokumentumokat vál., [bev.], jegyz.: Remete László.) Bp. 1964, Főv. Szabó Ervin Könyvtár. 295 l., 13 t.

/Könyvtárosok kiskönyvtára 4./

Domonkos Ottó: Fejezetek a nyugat-magyarországi kékkéftés történetéből. 1—2. ET. 1961. 72. évf. 2. sz. 200—236. l., 1964. 75. évf. 1. sz. 121—154. l.

Drucker Tibor: A Csepeli Munkásotthon története. Bp. 1964. 91 l.

/Emlékek Budapest múltjából 7./

Faller Jenő: „Selmeci” diákújságok. Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 8. sz. 567—575. l.

Faragó Sándor: Adatok a kapuvári temetők történetéhez. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 268—270. l.

Ferenczi Tibor: A kisipari szövetkezeti mozgalom útja Magyarországon. Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. 129 l.

Frissenyák Sándor: Nagy-Miskolc. 1—2. ÉIT. 1964. 19. évf. 34—35. sz. 1606—1612, 1654—1659. l.

Füzes Endre: Adatok a XVIII—XIX. századi baranyai népviselethez. JPM. 1962. 309—326. l.

Füzes Endre: A magyarországi szántalpas hombár. ET. 1964. 74. évf. 1. sz. 1—35. l.

Gönczi Imre: Ötven éves a 3. sz. Szabó Ervin Könyvtár. Kts. 1964. 14. évf. 8. sz. 445—448. l.

Hanák Péter—Hanák Katalin: A Magyar Pamutipar története. 1887—1962. Kiadó a Magyar Pamutipar. Bp. 1964, Tánácsos Kiadó. 448 l., 20 t., 1 térk.

Horváth Ferenc: A szombathelyi színészet története az állandó színház megnyitásától: 1730—1880. VSz. 1964. 18. évf. 2—3. sz. 204—213, 393—408. l.

Illés Zsuzsa: A 3. sz. kerületi könyvtár 50 éves története. [Kiadó a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1964, Soksz. 66 l.

- Jenei Ferenc—Koppány Tibor*: Győr. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 169 l.
- /Magyar műemlékek./
- Juhász Antal*: Adatok a szegedi kékfestő mesterséghez. AUSzethn. 7. 145—155. l.
- Kakas István*: Keszű község történetéből. MűvT. 1964. szept. 98—103. l.
- Katona Jenő*: Hatvan éves a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Kts. 1964. 14. évf. 11. sz. 635—637. l.
- Kelen Jolán—Barabás Gyula*: A néptribun. Fejezetek Bokányi Dezső életéből. [Bp.] 1964, Kossuth Kiadó. 275 l.
- Kiss Lajos*: Vásárhelyi kistükör. (Sajtó alá rend. Paku Imre.) Bp. 1964, Magvető. 422 l., 30 t.
- Komáromy József*: A diósgyőri vár rondellájában 1958—59-ben végzett régészeti kutatás. HOMÉvk. 3. 151—181. l.
- Kovács Valéria*: A szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum története. Adalékok a szigetvári Zrínyi-kultusz múltjához. JPM. 1963. 217—249. l.
- Kozák Károly*: Az egri vár feltárása. (1957—62.) AnnAgr. 1. 119—171. l.
- Lehoczky Alfréd*: Hangony község 750 éves. Bp. [1964]. 23 l.
- Mérey Klára, T.*: Somogy megye parasztsága és a földkérdés. 1690—1848. DTI. 227—269. l.
- Mikes Gábor*: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869—1963. Demográfia. 1964. 7. évf. 2. sz. 244—265. l.
- 400 éves a Kecskeméti Katona József Gimnázium. (Szerk. biz.: Dömötör László, Kiss István stb.) [Kecskemét 1964]. 93 l.
- Niederhauser E[ml]*: Báthori dans l'historiographie polonaise et hongroise. Slavica 4. 27—43. l.
- Papp Ferenc—Földváry Aladár*: Száz éves az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Ásvány- és földtani tanszéke. Felsőoktatási Szemle. 1964. 13. évf. 9. sz. 542—554. l.
- Pásztor Pál—Berkó Árpád*: Kismémedi 900 éve. (Kismémedi) 1964, Községi Tanács. 79 l.
- Pataki János Vidor*: Az egri vár. A hazai műemlékvédelem történetéből. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 3. sz. 137—141. l.
- Pojják Tibor*: Az ásvány-földtani tudományok oktatásának története főiskolánkon. BSz. 1964. 8. évf. 3. sz. 83—91. l.
- Pojják Tibor*: Az ásvány-földtani tudományok oktatásának története Magyarországon a felsőfokú bányá- és kohómérnöki szakképzésben. Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 9. sz. 638—644. l.
- Pomogáts Béla*: Kemény Zsigmond értéke-
lése. Születésének 150. évfordulójára. Kts. 1964. 14. évf. 7. sz. 418—420. l.
- Radnai Lóránt*: A pesti felszabadulás tér. ÉIT. 1964. 19. évf. 32. sz. 1510—1515. l.
- Radó György*: Magyar—ukrán történelmi kapcsolatok a szépirodalomban. Heli-
kon. 1964. 10. évf. 2—3. sz. 302—314. l.
- Rados Jenő*: Tata. Bp. 1964, Műszaki Kiadó. 221 l.
- /Városképek — műemlékek./
- Réti Endre*: Magyar darwinista orvosok /1945-ig/. CMed. 1964. 31. sz. 117—131. l.
- Ruzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal. 1711—1848. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 254 l., 3 térk. mell.
- Ruzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. 2. r. DTI. 179—226. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: A magyarországi járványok történetéből. Történelem. 1964. 3. sz. 111—156. l.
- (*Sebestyén György*): Dunaújváros. Útikönyv. (Közrem. Dani Lukács, Nagy Lajos stb.) Bp. [1964], Dunaújvárosi Idegenforg. Hiv. 102 l., 1 térk. mell.
- Seidler, G[rzegorz] L[eonold]*: Refleksje nad naszym Milenium. Slavica 4. 155—159. l.
- Sipos István*: Határ- és dülöneveink történetéből. NyÉrt. 40. 327—329. l.
- Sugár István*: Az egri gyógyfürdő és fürdő-kultúra története. CMed. 1964. 31. sz. 41—82. l.
- Szabó Ferenc*: A dél-alföldi betyárvilág. Gyula 1964. 171 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 53—54./
- Szabó Gyula*: A pécsvidéki bányászok élete és szerepe a magyar munkásmozgalomban a kezdettől a felszabadulásig. JPM. 1962. 223—248. l.
- 100 éves a Budapesti Bütorgyár. /1864—1964./ (Szerk. biz.: Flóris Zoltán, Kozári László stb.) (Bp. 1964.) 81 l.
- A 120 éves Ganz-Mávg Mozdony-, Vagon- és Gépgyár. Bp. [1964]. 75 l.
- Ugyanaz megjelent német, orosz és spanyol nyelven.
- Szilágyi Miklós*: A Tisza halászatának néprajzi kutatása. Jász-kunság. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 56—61. l.
- Takács Imre*: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum rövid története. 3., átd. kiad. Bp. 1964, Mezőgazd. Kiadó. 61 l.
- /Mezőgazdasági Múzeum füzetei 19./
- Tanulmányok Kisláng múltjából és jelenéből. (Szerk. Kovács Péter.) Székesfehérvár 1964. 138 l., 8 t.
- /István Király Múzeum közleményei B. sor. Múzeumi füzetek 26. — A Magyar Történelmi Társulat Kelet-

- dunántúli Csoportjának kiadványai 6/
Tóth András: A kötelezpéldányszolgáltatás története Magyarországon. 1964. Sokszt. 91 l.
- /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 12. — Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács kiadványai 19./
- Vajda Pál:** Magyar hidak — magyar hídépítők. A hídépítés magyar úttörői. Bp. 1964. Műv. Min. Sokszt. 78 l., 16 t.
- Vajna György:** A Báthori-barlang titkai. Arany- és ezüsbányászat a budai János- és Nagyhárs-hegyen. MN. 1964. 20. évf. 239. sz. 8. l.
- Vincze Ferenc:** A szarvasi mezőgazdasági szakoktatás múltja és jelene. Békéscsaba 1964, Békésm. Tanács. 108 l., 26 t.
- Vüányi Iván:** A magyar néptáncmozgalom története 1948-ig. — (Maác László: A magyarországi hivatásos néptánc-együttesek története megalakulásuktól az 1963—64-es évad kezdetéig.) Bp. 1964, Népműv. Int. Sokszt. 237 l.
- /A magyar táncmozgalom története 1—2./
- c) *Ismertetések*
- Benda Kálmán:** Helytörténeti irodalom. [Ismertetések.] Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 578—579. l.
- Bogdán István:** A magyarországi papíripar története /1530—1900/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 187—188. l.
- Bónis György—Degré Alajos—Varga Endre:** A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961. — Ismerteti: *Csizmadia Andor*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 568—570. l.
- Cennerné Wilhelmb Gizella:** Magyarország történetének képeskönyve 896—1849. Bp. 1962. — Ismertetik: *Rózsa György*. AHA. 1964. 10. tom. 3—4. fasc. 356—360. l.; *Tálas Géza*. Ttan. 1964. 10. évf. 2. sz. 25. l.
- Kemény G. Gábor:** A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. — Ismerteti: *Csuka Zoltán*. MT. 1964. 9. köt. 6. sz. 405—406. l.
- A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. 1963. — Ismerteti: *Gyenis Vilmos*. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 400—402. l.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Tóth Ede*. Nsz. 1964. 22. évf. 269. sz. 8. l.
- Magyarország helytörténetilexikona.** Veszprém megye. Bp. 1964. — Ismertetik: *B. L. Kts.* 1964. 14. évf. 9. sz. 561—562. l.; *Kenéz Győző*. ÁI. 1964. 14. évf. 12. sz. 1145—1147. l.
- Magyarország története. 1—2. köt. Bp. 1964. — Ismertetik: *Gunst Péter*. Valóság. 1964. 7. évf. 10. sz. 107—111. l.; *nd.* Kts. 1964. 14. évf. 10. sz. 613—614. l.
- Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. — Ismerteti: *Csizmadia Andor*. JK. 1964. 19. évf. 10. sz. 579—581. l.
- Mucsi Ferenc:** Munkásmozgalomtörténeti tanulmányok. [Ismertetések.] Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 818—824. l.
- Szekeres József—Tóth Árpád:** A Klement Gottwald /Ganz/ Villamosági Gyár története. Bp. 1962. — Ismerteti: *Babics András*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 571—574. l.
2. **Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Kovács István:** Egy misszilis levél 1513-ból. /Latkovszki Mátyás és Nagy Márton levele Olasz Mátéhoz./ NyÉrt. 40. 215—217. l.
- Levárdy Ferenc:** A Bibliotheca Vaticana, a Morgan Library és az Ermitage magyar Anjou legendáriuma. MűÉ. 1964. 13. évf. 3. sz. 161—213. l.
- Mollay Károly:** Sopron ismerkedése a huszittizmussal. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 333—335. l.
- b) *Feldolgozások*
- Bándi Gábor:** Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez. JPM. 1963. 147—158. l.
- Bóna István:** Cundpald fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdetei a Dunántúlon. 1—3. SSz. 1964. 18. évf. 2—4. sz. 127—133, 218—233, 319—328. l.
- Bromlej, J. W.:** Zur Frage über die Einstellung zur Reformation in den kroatischen Gebieten. [Hozzászóló:] Mátrai L[ászló]. Studia. 53. 253—273. l.
- Csapodi Csaba:** Beatrix királyné könyvtára. MK. 1964. 80. évf. 3. sz. 201—224. l.
- Csóka J. Lajos:** Szent István Intelmeinek és törvényeinek szerzősége. Vigilia. 1964. 29. évf. 8. sz. 453—462. l.
- Czeplédy Ilona, Sz.—Koppány Tibor:** A középkori Ecsér falu és templom. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 41—61. l.
- Dąbrowski, (Jan):** Les relations de Cracovie et son Université avec la Hongrie à l'époque de l'humanisme. Studia. 53. 451—464. l.
- Dezsényi Miklós:** Mátyás király vadaskerti vadászkastélya. ÉIT. 1964. 19. évf. 27. sz. 1280—1282. l.

- Diószegi Vilmos*: A magyar ősvallás nyomában. Világosság. 1964. 5. évf. 11. sz. 672—679. 1.
- Dömötör Tekla*: Les variantes hongroises des légendes médiévales du cerf. Litt. comp. 51—68. 1.
- Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 327 l.
- Elekes L (ajos)*: Système diétal des Ordres et centralisation dans les Etats féodaux. /Problèmes concernant les recherches ayant trait à l'Europe orientale et particulièrement à la situation de la Hongrie au XVe siècle./ Studia. 53. 331—895. 1.
- Entz Géza*: Nouveaux résultats des recherches poursuivies en Hongrie sur le gothique tardif et la Renaissance. Studia. 53. 467—491. 1.
- Entz Géza*: XI. századi kőfaragó műhely Zalaváron. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 1964. 24. no. 109—124. 1.
- Entz Géza*—*Szakál Ernő*: La reconstitution du sarcophage du roi Etienne. AHA. 1964. tom. 10. 3—4. fasc. 215—228. 1.
- Füz Jenő*: Gorsium. A táci római kori ásatások. Székesfehérvár 1964. 127 l.
- /István Király Múzeum közleményei D. sor. 31./*
- Füz Jenő*: Pannonia Inferior helytartói Septimius Severus — Elagabalus alatt. Nagy T[ibor]: Alsó-Pannónia Septimius Severus-kori helytartóinak kérdéséhez [című cikkével folytatott vita]. AT. 1964. 11. évf. 1—2. sz. 133—136. 1.
- Fügedi Erik*: Megjegyzések a budai vitáról. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 772—781. 1.
- Gabler Dénes*: Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 94—110. 1.
- Gál Ferenc*: Dózsa György katonáinak fegyverei. ÉIT. 1964. 19. évf. 28. sz. 1303—1305. 1.
- Hajdu Péter*: Hol volt az uráli őshaza? NyÉrt. 40. 128—132. 1.
- Hajdu P[éter]*: Über die alten Siedlungs-räume der uralischen Sprachfamilie. AL. 1964. 14. tom. 1—2. fasc. 47—83. 1.
- Horváth Lajos*: Római kori forrásfoglalási és vízvezetési műtárgyak Rómaifürdő területén. Műszaki Tervezés. 1964. 7. sz. 18—19. 1.
- Kalmár János*: A keréklakatos puskáról. HOMÉvk. 3. 63—68. 1.
- Kardos T[ibor]*: Zentralisierung und Humanismus im Ungarn des XV. und XVI. Jahrhunderts. Studia. 53. 397—414. 1.
- Kiss Attila*: Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. JPM. 1962. 153—162. 1.
- Kiss Attila*: A mohácsi későközépkori vas-
eszköz lelet. /Adatok a Kárpát-medencei középkori ekék szerkezetéhez./ JPM. 1963. 159—166. 1.
- Klaniczay T[ibor]*: La littérature de la Renaissance et la noblesse hongroise. Studia. 53. 243—252. 1.
- Kovács E[ndre]*: Uniwersytet Jagielloński a kultura węgierska. Slavica 4. 5—26. 1.
- Kurcz Ágnes*: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 358—368. 1.
- Lengyel Alfréd*: Győr városa a középkorban. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 190—198. 1.
- Ligeti Lajos*: Gyarmat és Jenő. NyÉrt. 40. 230—239. 1.
- Majoros Balázs*: Az erdélyi parasztfelkelés és tanulmányai. BSz. 1964. 8. évf. 3. sz. 65—69. 1.
- Marjalaki Kiss Lajos*: Miskolc első két utcája. BFÉvk. 5. 65—69. 1.
- Marosi Ernő*: Beiträge zur Baugeschichte der St. Elisabeth Pfarrkirche von Kassa. AHA. 1964. 10. tom. 3—4. fasc. 229—245. 1.
- Méri István*: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvakban. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 111—115. 1.
- Mészáros István*: Magyar nyelvű iskolai oktatásunk 15. századi kezdetei. MP. 1964. 4. köt. 2. sz. 213—228. 1.
- Mócsy András*: A dél-pannóniai Cornacates az új daciai katonai diplomán. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 113—115. 1.
- Mócsy András*: Scribák a pannóniai kisvárosokban. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 16—17. 1.
- Molnár József*: A magyarországi renaissance és humanizmus váci képviselői. AAgr. 2. 321—336. 1.
- Moravcsik Gyula*: Megjegyzések a magyar—bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 87—93. 1.
- Nováki Gyula*: Adatok a soproni belváros rétegeinek kronológiájához. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 236—243. 1.
- Nováki Gyula*—*Vastagh Gábor*: Középkori vasolvasztóhely feltárása Felsőkelecsényben. HOMÉvk. 3. 37—61. 1.
- Pais Dezső*: Ola. MNy. 1964. 60. évf. 3. sz. 282—290. 1.
- Papp László*: Újabb kutatások a mohácsi csataterén. JPM. 1962. 199—222. 1.
- Reuter Camillo*: Malomséd. JPM. 1963. 143—145. 1.
- Reuter Camillo*: Újabb adat Pécs város középkori latin nevéhez. JPM. 1962. 195—198. 1.
- Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód. [Von] J[ános] Nemeskéri, Kinga K. Éry etc. Anthropologia Hungarica. 1963. 6. Bd. 1—2. no. 1—166. l., 20 t.

- Székely György*: Egy német humanista és az 1514. évi magyarországi megtorlás. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 377—382. 1.
- Székely Gy[örgy]*: Vorläufer und Verbreitung des kopernikanischen Weltbildes. Studia. 53. 275—288. 1.
- Székely Gy[örgy]*: Wallons et italiens en Europa Centrale aux XI—XVI. siècles. AUSBhist. 6. 3—71. 1.
- Thomas Edü, B.*: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 418 l., 117 t., 1 térk. mell.
- Tomkiewicz, W (ladislaw)*: Relations artistiques polono-hongroises à la fin du XV. et au début du XVI. siècle. Studia. 53. 493—499. 1.
- Troján Marian József*: Egy egri kőfaragó-jel és sziléziai vonatkozásai. AnnAgr. 1. 205—212. 1.
- Wolski, K [rzysztof]*: Vestiges des anciens rapports de population et d'économie polono-hongrois dans le bassin du San. Slavica 4. 71—80. 1.
- c) *Ismertetések*
- Berkovits Ilona*: A magyarországi Corvinák. Bp. 1962. — Ismerteti: *Vayer L[ajos]*. AHA. 1964. 10. tom. 3—4. fasc. 353—356. 1.
- Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. Bp. 1961. — Ismerteti: *L. Kovrig Ilona*. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 81—85. 1.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. — Ismertetik: *Dercsényi Dezső*. MűE. 1964. 13. évf. 2. sz. 155—157. 1.; *Moravcsik Gyula*. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 139—140. 1.; *Szabó István*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 542—546. 1.
- Hajdu Péter*: Észrevételek László Gyula „Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A Finnugor östörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön” c. könyvéhez. AÉ. 91. köt. 1. sz. 118—123. 1.
- Hajdu Péter*: Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962. — Ismerteti: *Nyiri Antal*. AUSzethn. 7. 179—183. 1.
- Kovrig I[lona]*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. 1963. — Ismerteti: *Bóna István*. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 130—132. 1.
- Sós Á[gnés]*: Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. — *Bökönyi S[ándor]*: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. Bp. 1963. — Ismerteti: *Perényi József*. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 132—134. 1.
- Szőke B[éla]*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962. — *Fehér G[éza]* — *Éry K[inga]* — *Kralovánszky A[lán]*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletei. Bp. 1962. — Ismerteti: *Dienes István*. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 134—139. 1.
- Török Gyula*: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962. — Ismertetik: *Erdélyi István*. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 77—80. 1.; *Kőhegyi Mihály*. ET. 1964. 75. évf. 2. sz. 310—312 1.; *László Gyula*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 804—806. 1.
- Török Gyula*: Régészeti tanulmányok. [Az azonos című sorozat ismertetése]. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 73—75. 1.
3. Magyarország története 1527—1790
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Apostol Ince*: Csillagászati és földrajzi leírások Comenius „Orbis pictus” c. művében. BFÉvk. 5. 79—87. 1.
- Calendarium oeconomium perpetuum*. [1719.] Közli: Schram Ferenc. NrK. 1963. 8. köt. 2—4. sz. 432—465. 1.
- Csillag István—Lengyel Endre*: Martinovics és az orvostudomány. /Martinovics Ignác életrajza 175 éve jelent meg Szentpétervárott./ OHI. 1964. 105. évf. 42. sz. 2002—2004. 1.
- Irtáskeresődek a Zala megyei Pölöske vidékéről. /1472—1807/. Közli: Takács Lajos*. NrK. 1963. 8. köt. 2—4. sz. 416—428. 1.
- Kelecsényi Ákos*: Három XVI. századi énekeskönyv. MK. 1964. 80. évf. 3. sz. 260—265. 1.
- Kenyérsütéssel kapcsolatos adatok egy 1785-ös miskolci periratban. Közli: Bodgál Ferenc. NrK. 1963. 8. köt. 2—4. sz. 429—431. 1.
- Kiss Júlia, M.*: Miskolc időjárása 1781-ben. BFÉvk. 5. 90—95. 1.
- Kovács József*: Hír egy tervezett XVII. századi nyomtatott városi krónikáról. /Abraham Hossmann három levele a Soproni Állami Levéltárban./ SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 264—267. 1.
- Salánki István*: Levél Sajnovicsról. MNY. 1964. 60. évf. 2. sz. 250—252. 1.
- Szigeti István*: Magyarország felszabadítása a török uralom alól az „emlékermek tükrében” /1598—1791/. [Jegyzék.] Az Érem. 1964. 20. évf. 27—28. sz. 139—140. 1.
- Tóth Endréné—Rapcsányi László*: Egy 1664-es kalendáriumunkban található egyidejű bejegyzések Zrínyi Miklós hadjáratáról. SZEÉ. 10. 158—171. 1.

- Zolnay László**: Balassa Bálint családi emlékei Esztergomban. MűÉ. 1964. 13. évf. 2. sz. 143—147. l.
- b) Feldolgozások**
- Angyal (Endre) A.**: Die osteuropäische Bedeutung des Sarmatismus. [Hozzászóló]: Tazbir, J(anusz). Studia. 53. 501—512. l.
- Angyal Endre**: Szentiványi Márton Sopronról. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 368—369. l.
- Balázs György**: Zrínyi Miklós /1620—1664/. Nsz. 1964. 22. évf. 270. sz. 8. l.
- Balázs J(ános)**: Der Einfluss des polnischen Humanismus auf die Herausbildung der polnischen und ungarischen Nationalgrammatik. Studia. 53. 289—312. l.
- Bálint Sándor**: A szegedi franciskánusok könyvtárának XVI. századi állománya. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 134—141. l.
- Balogh István**: Das Einbringen des Getreides ins Karpatenbecken im 16—19. Jahrhundert. AEt. 1964. 13. tom. 1—4. fasc. 369—401. l.
- Balogh István**: A régi híres debreceni szekeresek és taligások. ÉIT. 1964. 19. évf. 47. sz. 2211—2215. l.
- Barabás Jenő**: Békés megye néprajza a XVIII. században. Gyula 1964. 67. l. [A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 58—59.]
- Bencze József**: Franciscus Joel. OHI. 1964. 105. évf. 40. sz. 1901—1903. l.
- Benczédi László**: Parasztság és kurucság a Thököly-korban. [N. Kiss István, Zimányi Vera stb. hozzászólásával, Benczédi válaszával.] TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 152—181. l.
- Benda K (álmán)**: Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie. Studia. 53. 439—447. l.
- Bogdán István**: Magyar nyomdák és könyvnyomatók. I. ÉIT. 1964. 19. évf. 39. sz. 1854—1859. l.
- Csillag István**: Life of the physician Peter Madács, a son of serfs. Acta Chirurgica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1964. 5. tom. 2. fasc. 127—131. l.
- Déhsy Mihály**: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. 1. közl. AnnAgr. 1. 173—203. l.
- Dörnyei Sándor**: A XVI. századi simándi nyomda. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 172—174. l.
- Dümmerth Dezső**: A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. MK. 1964. 80. évf. 4. sz. 292—309. l.
- Eckhardt Sándor**: Bornemissza Péter budai emlékei. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 347. l.
- Endrei Walter**: Óbuda hajdani selyempipara. ÉIT. 1964. 19. évf. 37. sz. 1759—1762. l.
- Esze Tamás**: Almási Benjámin. ITK. 1964. 68. évf. 4. sz. 483—489. l.
- Esze Tamás**: Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 265—287. l.
- Esze Tamás**: A magyar Praxis pietatis. Kiadástörténeti tanulmányok. DKtÉ. 3. 43—79. l.
- Füves Ödön**: Görög kereskedők Sopron megye területén 1770-ben. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 360—361. l.
- Füves Ödön**: A pesti görögök önállóságért folytatott harca 175 évvel ezelőtt. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 127—132. l.
- Geday Gusztáv**: Háromszáz éves a „Posoni Kert”. Kertészet és Szőlészet. 1964. 13. évf. 24. sz. 4—5. l.
- Gerézdi Rabán**: Erasme et la Hongrie. Littcomp. 129—154. l.
- Halmai János**: A nagyszombati egyetem vegyészbotanikus professzora. [Winterl József Jakab]. OHI. 1964. 105. évf. 34. sz. 1613—1615. l.
- Hamar Gyula**: Adalékok a soproni orgonák történetéhez. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 363. l.
- Herepei János**: Az aradi és a szegedi bokály. AUSzethn. 7. 125—133. l.
- Holl Béla**: Sámboky János könyvtárának magyar könyveiről. MK. 1964. 80. évf. 4. sz. 344—348. l.
- Holmes, Martin**: The London of Márton Csombor. The New Hungarian Quarterly. 1964. 5. vol. 15. no. 134—142. l.
- Hopp Lajos**: Le genre épistolaire hongrois et ses rapports européens. Littcomp. 191—218. l.
- Huszár Lajos**: Négy éremlelet Baranya megyéből. JPM. 1963. 167—175. l.
- Iglói É[ndre]**: Die ersten polnischen, ungarischen und russischen Berichte über die Entdeckung Amerikas. Slavica. 4. 121—130. l.
- Jakab Géza**: A Zrínyi-rejtély. A dicsőséges emlékezetű költő-hadvezér tragikus küzdelmei a Zalában talált új Zrínyidokumentumok tükrében. Életünk. 1964. 2. köt. 99—112. l.
- Jenei Ferenc**: Győr a XVII—XVIII. században /1566—1743/. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 199—214. l.
- Jónás I[lona]**: Appréciation de la campagne polonaise de 1657 en Transylvanie. AUSBhist. 6. 109—121. l.
- Kelecsényi Ákos**: A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 166—171. l.
- Koroknay Gyula**: A nagykállói megyeház olasz építészének munkássága. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 2. sz. 81—87. l.

- Kovács Sándor Iván*: Bornemisza Péter és Sárvár. VSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 369—380. l.
- Kovács Valéria*: Szigetvári történeti néphagyományok. 2. A török idők hagyományai. JPM. 1962. 249—285. l.
- Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharó és Franciaország. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1964. 15 l.
- Kubinyi András*: Miskolci jobbágy kérévények 1563-ból. HOMÉvk. 3. 69—74. l.
- Makkai L(ászló)*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im XV—XVII. Jahrhundert. Studia. 53. 27—46. l.
- Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 7 l.
- Mészáros István*: Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke. MK. 1964. 80. évf. 3. sz. 239—247. l.
- Molnár József*: Hamza bég dzsámija Erden. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 3. sz. 142—147. l.
- Nagybakay Péter*: Magyarországi vas- és fémműves céhpecsétek. Bp. 1964. 9 l., 1 t. /Klny.: Kohászati Lapok./ /Kohászati Történeti Bizottság közleményei 31./
- Nemes István*: Emlékezés Zrínyi Miklósr. Jelenkor. 1964. 7. évf. 10. sz. 947—952. l.
- Nyilas Márta*: A Budapest gyűjtemény egy XVIII. századi antiklerikális almanachjáról. SzEE. 10. 172—174. l.
- Pach Zsigmond* [Pál]: Die ungarische Agrarentwicklung im XVI—XVII. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 164 l.
- /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 54./
- Pall, F.*: Über die sozialen und religiösen Auseinandersetzungen in Klausenburg /Cluj/ in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts und ihre polnisch—ungarischen Beziehungen. /An Hand eines Briefes aus dem Jahre 1571./ Studia. 53. 313—328. l.
- Papp László*: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 78 l.
- /Nyelvtudományi értekezések 44./
- Pénzes Balduin*: Fáklya a sötét században. Háromszáz éve halt meg Zrínyi Miklós, a költő. Vigilia. 1964. 29. évf. 11. sz. 641—648. l.
- Perényi J[ózsef]*: Projets de pacification européenne de F. Rákóczi, en 1708—1709. AUSBhist. 6. 123—145. l.
- Perjés Géza*: A szentgotthárdi csata 1664. augusztus 1. ÉIT. 1964. 19. évf. 31. sz. 1471—1475. l.
- Perjés Géza*: A szentgotthárdi csata. VSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 321—356. l.
- Petrovich Ede*: A pécsi Káptalani Levéltár épületének története. JPM. 1963. 177—206. l.
- Prokopp Gyula*: Az esztergomi várhegy és székesegyház viszontagságai. Vigilia. 1964. 29. évf. 8. sz. 465—469. l.
- Rác Z I[stván]*: Couches militaires issues de la paysannerie libre en Europe orientale du XVe siècle au XVIIe. Slavica. 4. 45—69. l.
- Rozványiné Tombor Ilona*: Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 3. sz. 156—158. l.
- Schultheisz Emil*: Trnka Vencel. OHI. 1964. 105. évf. 48. sz. 2293—2294. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. OHI. 1964. 105. évf. 30. sz. 1425—1427. l.
- Sinkovics István*: Emlékezés Zrínyi Miklósr. MN. 1964. 20. évf. 270. sz. 4. l.
- Sinkovics I(stván)*: Le «servage héréditaire» en Hongrie aux XVI—XVII. siècles. Studia. 53. 47—89. l.
- Sinkovics I[stván]*: L'union personnelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royauté polonaise d'Étienne Báthori. AUSBhist. 6. 73—108. l.
- Szabó Béla, H.*: Az első akácok Magyarországon. Élővilág. 1964. 9. évf. 6. sz. 29—34. l.
- Szántó Imre*: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában. AnnAgr. 1. 263—296. l.
- Szántó Imre*: Eger város úrbéri és felszabadulási pere. l. r. AAgr. 2. 337—385. l.
- Szathmári István*: Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok. MNyőr. 1964. 88. évf. 3. sz. 248—252. l.
- Szécsi Pál*: Az egyelemű névadás nyomai és a beczésés a kabai anyakönyvekben. /Részlet a kabai személynévek 1741-től 1800-ig c. doktori disszertációból./ AUSz. ethn. 7. 107—111. l.
- Szigeti Kilián*: Egy XIV. századbéli énekeskönyvünk továbbélése. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 125—134. l.
- Szűcsfalvi-Nagy Zoltán*: Martinovics helye a kémiában. AAgr. 2. 523—543. l.
- Szücs J(enő)*: Das Städtewesen in Ungarn im XV—XVII. Jahrhundert. [Hozzászólók:] Pach Zs(igmond) P(ál), Perényi J(ózsef), Bromlej, J. W. Studia. 53. 97—179. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Az ismeretlen Vak Botján. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 181—183. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-

- ellenes küzdelmek idején /1526—1711/. MNac. 27—78. 1.
- Waldapfel J[ózsef]*: Le rôle de l'université de Cracovie dans la culture hongroise. AUSBphil. 5. 3—16. 1.
- Wittman T[ibor]*: L'idéologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens. Studia. 53. 431—437. 1.
- c) *Ismertetések*
- Horváth Róbert*: Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kovácsics József*. JK. 1964. 19. évf. 8. sz. 469—472. 1.
- Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. — Ismerteti: *Szigeti József*. ITK. 1964. 68. évf. 4. sz. 540—549. 1.
- Magyar-zsidó oklevéltár. VII. köt. Az első országos zsidó conscriptio 1725—1748. Bp. 1963. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 380. 1.
- Pápai János törökországi naplója. Bp. 1963. — Ismerteti: *Hopp Lajos*. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 403. 1.
- Stier Miklós—Vida István*: Zrínyi emlékek a Nemzeti Múzeumban /1964. márc. 14. — 1964. ápr. 5./ Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 608—610. 1.
- Tardó Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története 1733—1798. Sárospatak 1963. — Ismerteti: *Niederhauer Emil*. SSI. 1964. 10. tom. 1—2. fasc. 201—202. 1.
- Zoltán József*: A barokk Pest-Buda élete. Bp. 1963. — Ismerteti: *Komlószi Tibor*. ALitt. 1964. 6. tom. 3—4. fasc. 417—418. 1.
4. Magyarország története 1791—1849
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Bajkó Mátyás*: Kerekes Ferenc pedagógiai levele a „tanítók neveléséről”. PSz. 1964. 14. évf. 10. sz. 924—931. 1.
- Benze József*: Két eddig ismeretlen magyar alkímista kézirat. OHI. 1964. 105. évf. 36. sz. 1712—1714. 1.
- Borzák Endre*: Emlékezés. /48-as hagyományok Monoron./ Cegléd 1963, Kosuth Múzeum. Soksz. 36 l., 2 t.
- /Ceglédi füzetek 12./
- Csatkai Endre*: Egy soproni táblabíró lakása 1834-ben. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 261—263. 1.
- Csatkai Endre*: Képek a dzsentri-világból. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 376—379. 1.
- Czigány Lóránt*: Kölcsény második felirata az ifjak ügyében. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 368—371. 1.
- Domonkos Ottó*: Adatok a miskolci festő céh megalakulásához /1822/. HOMÉvk. 3. 79—85. 1.
- Az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc kiállítási útmutatója. Budapest, Országos Hadtörténeti Múzeum, 1964. (A kiállítást rend., az útmutatót írta Kerekes Zoltán.) Bp. (1964), Zrínyi Kiadó. [24] lev.
- Frankl József*: Somogy megyei adatok a veszettség történetéhez. CMed. 1964. 31. sz. 322—327. 1.
- Heksch Ágnes*: Kazinczy Ferencnek vélekedése az alsóbb iskolák organisatioja dolgában. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 394—407. 1.
- Illés Endre*: Huszonnégy nap. /Kemény Zsigmond ismeretlen naplója./ Nsz. 1964. 22. évf. 302. sz. 23. 1.
- Kardos Győző*: Egy múlt századbéli iskolai anyakönyv. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 408—417. 1.
- Kovács Tibor*: Az 1804—1830. évi conscriptiókról. StSz. 1964. 42. évf. 11. sz. 1098—1102. 1.
- László Ernő*: Adalék a horvátok 1848-as átvonulásához. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 260—261. 1.
- Lengyel Imre*: Nemzedékek találkozása Pestalozzi szellemében. Adalék a Nevelési Emléklapok történetéhez. Tavassy Lajos Váradi Szabó Jánoshoz intézett leveleiből. DKtE. 3. 141—153. 1.
- [*Lukácsy Sándor*]: A Corvinák ügye az 1843—44. évi országgyűlés előtt. [Írta] -y. Kts. 1964. 14. évf. 9. sz. 517. 1.
- L[*ukácsy*] S[*ándor*]: Toldy Ferenc könyvtártani alapvetése. Kts. 1964. 14. évf. 10. sz. 595—596. 1.
- Mándoki László*: Dél-dunántúli lábbeliábrázolások a XIX. század elejéről. JPM. 1963. 251—258. 1.
- Nagy Mihály*: Korszerű kémia tanítás több mint 130 évvel ezelőtt. A Kémia Tanítása. 1964. 3. évf. 4. sz. 113—117. 1.
- Prokopp Gyula*: Kehn Vilmos 1841. évi rajza és tudósítása a zalavári várromról. MűÉ. 1964. 13. évf. 3. sz. 230—232. 1.
- A Sárdi Somssichok könyvtári szerződése. (Közli Kávássy Sándor.) ASzeg. 237—239. 1.
- Schultheisz Emil*: Richard Bright, M. D. /Egy angol orvos Magyarországon./ OHI. 1964. 105. évf. 36. sz. 1714—1716. 1.
- Spira György*: A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 713—754. 1.
- Szállási Árpád*: Az 1831-es kolera-év Esztergom vármegyében. CMed. 1964. 31. sz. 315—317. 1.
- Varga Lajos*: Havas Ignác jelentései a kónyi /Tolna m./ tífuszjárványról /1841/. CMed. 1964. 31. sz. 317—322. 1.

- Vörös Károly:** Kemenesalja 1848—1849-ben. /Edvi Illés Pál emlékiratai./ 1—3. VSz. 1964. 18. évf. 1—3. sz. 75—87, 214—226, 410—420. 1.
- b) Feldolgozások**
- Áfra János:** Nagybecsű Batthyány-emlék egy kispesti házban. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 2. sz. 128—129. 1.
- Allodiatoris Irma:** Haberle Károly Konstantin. /1764—1832./ Élővilág. 1964. 9. évf. 6. sz. 48—50. 1.
- Arady Kálmán:** Exlibris-adatok a XIX. századi olvasótársaságok és kölcsonkönyvtárak történetéhez. MK. 1964. 80. évf. 3. sz. 247—253. 1.
- Arató Endre:** A magyar nacionalizmus két-tós arculata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. MNac. 79—142. 1.
- Babics András:** Az észak-mecseki kőszénbányászat a feudalizmus korában. DTI. 149—177. 1.
- Bácskai Vera:** Régi pesti házak — régi pesti lakások. EIT. 1964. 19. évf. 44. sz. 2096—2100. 1.
- Balázs Péter:** Győr a feudalizmus végén. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 214—232. 1.
- Bán József:** A mezőkövesdi csata /1849. február 28./ Matyóföld. 1963. 3—4. füz. 1—31. 1.
- Barta István:** Felsőbüki Nagy Pál. ÉIT. 1964. 19. évf. 29. sz. 1347—1350. 1.
- Borus József:** Népfelkelés Jánosházán 1849. április 28. VSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 227—231. 1.
- Csatkai Endre:** Háború és béke Szeged és Sopron között. MFMÉ. 129—130. 1.
- Csinády Gerő:** Emlékezés a 200 éves Berzeviczy Gergelyre. /1763—1832./ FöK. 1964. 12. köt. 3. sz. 280—281. 1.
- Donáth István:** A közegészségügyi viszonyok a Kiskunságban 1732-től 1830-ig. CMed. 1964. 31. sz. 83—115. 1.
- Dömötör Sándor:** A vasi betyárvilág kezdeteiből. VSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 169—194. 1.
- Farkas Miklós:** Berzsenyi Dániel és az olimpia. Sport és Tudomány. 1964. 8. évf. 10. sz. 306—307. 1.
- Fazék Gyula:** Megemlékezés Svaiczter Gábor bányamérnökről, az első magyar selmeci főkamagrófról. Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 11. sz. 791—794. 1.
- Fenyő József:** Újabb nyom a Petőfi-rejtély megfejtésére. MN. 1964. 20. évf. 178. sz. 5. 1.
- Fried István:** Döbrentei Gábor és Wesselényi Miklós soproni kapcsolatai. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 297—306. 1.
- Fried István:** A magyarországi szlavisztika kezdeteihez. Helikon. 1964. 10. évf. 2—3. sz. 295—301. 1.
- Frisnyák Sándor:** Vass Imre, a hazai karszt- és barlangkutatás úttörője. BFÉvk. 5. 88—89. 1.
- Gutter József:** Erdélyi János filozófiai nézetei. BSz. 1964. 8. évf. 3. sz. 76—83. 1.
- Hidvégi Lajos:** Török János és a szökehalmi gazdaképző története. Cegléd 1963, Kossuth Múzeum. Soks. 54 1., 3 t. /Ceglédi füzetek 13./
- Kériné Sós Julia:** Egy régi magyar professzor, Kerekes Ferenc 1784—1850. MP. 1964. 4. köt. 2. sz. 229—247. 1.
- Kós Károly:** A Kisküküllő menti magyar népi építkezés /XVIII—XIX. századi adatok/. ET. 1964. 75. évf. 2. sz. 282—291. 1.
- Környei Elek:** „A szabadság prófétája volt, a próféták türelmetlenségével.” Százötven éve született Madarász József. MN. 1964. 20. évf. 200. sz. 5. 1.
- Kunszery Gyula:** Das Bild des Ungarturns in der deutschen Romantik. ALitt. 1964. 6. tom. 3—4. fasc. 267—285. 1.
- Lengyel Alfréd:** A köznevelés haladó szellemű támogatása Győr megyében. /1831./ PSz. 1964. 14. évf. 12. sz. 1162—1163. 1.
- Lengyel Imre:** Váradi Szabó János könyvtára. DKtE. 3. 81—118. 1.
- Lovas Gyula:** A Soproni Vasút Társaság 1836—1838. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 244—248. 1.
- Lőkös István:** Dayka Gábor utólete. 2. /1800—1805./ AAgr. 2. 311—320. 1.
- Lukácsy Sándor:** A márciusi ifjak. Valóság. 1964. 7. évf. 12. sz. 9—20. 1.
- Lukácsy Sándor:** A Szózat zeneköltője. Egressy Béni születésének 160. évfordulójára. Muzsika. 1964. 7. évf. 11. sz. 24—25. 1.
- Martinkó András:** „Magyar” vártól Magyarvárig. Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise. ITK. 1964. 68. évf. 4. sz. 425—448. 1.
- Móra László:** A műegyetemi könyvtár alapítása 1848-ban. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 146—154. 1.
- Nagy Kálmán:** Hadegészségügyi újítások 1848/49-ben. Élővilág. 1964. 9. évf. 5. sz. 40—43. 1.
- Petur László:** Búcsú a Hacker-szalától. MN. 1964. 20. évf. 171. sz. 4. 1.
- Pusztai József:** Tánics Mihály és Baranya. Művt. 1964. szept. 78—82. 1.
- Radó György:** Egy rejtélyes regény nyomában. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 141—145. 1.
- Ruffy Péter:** Egy „angol származású

- hazafi" [John Paget]. MN. 1964. 20. évf. 186. sz. 10. 1.
- Sawrymowicz, Eug[eniusz]*: Kartka z dziejów przyjaźni węgiersko — polskiej. *Slavica*. 4. 139—153. 1.
- Spielmann József*: Szotyori József. /1767—1833./ CMed. 1964. 31. sz. 9—39. 1.
- Spira György*: 1848 Széchenyiye és Széchenyi 1848-a. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 368 l., 2 t., 1 térk.
- Süle Sándor*: Egy jakobinus pedagógus, Pruzsinszky József. PSz. 1964. 14. évf. 12. sz. 1158—1161. 1.
- Süle Sándor*: Kiszántói Pethe Ferenc emlékezete. A MTA Agrártudományok Osztályának Közleményei. 1964. 23. köt. 1—2. sz. 135—145. 1.
- Sziklay László*: Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes. Litteomp. 327—354. 1.
- Szilágyi Ferenc*: Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra. MNYör. 1964. 88. évf. 3. sz. 263—269. 1.
- Tardó Lajos*: Emánuel György magyar testőr, a lipcsei csata orosz hőse. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 270—275. 1.
- Tolnai György*: A paraszti szövö-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. /1840—1849./ Bp. 1964, Akad. Kiadó. 224 l.
- /Értékelések a történeti tudományok köréből. U. S. 34./
- Tóth Lajos*: A balatoni vitorláshajózás a XVIII. és XIX. században. ÉIT. 1964. 19. évf. 28. sz. 1323—1326. 1.
- Tóth Lajos*: 145 éves a magyar gőzhajózás. /Dokumentációs tanulmány./ [Kiad. a] Gépipari Tudományos Egyesület. Bp. 1963. Soks. 153 l.
- /Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki történelmi sorozat 3./
- Vargha Károly*: Batthyány Kázmér, a magyar szabadságharc külügyminisztere. MűvT. 1964. szept. 83—85. 1.
- Waldapfel Eszter*: Táncsics Mihály, a pedagógus. /1799—1884./ Iskolai Könyvtárosok Tájékoztatója. 1964. 25. sz. 14—18. 1.
- Zádor Anna*: A magyarországi palladianizmus: a két Pollack. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1963. 7. köt. 3. sz. 227—252. 1.
- c) *Ismertetések*
- Batsányi János Összes művei. 2—3. köt. Próza művek. 1—2. köt. Bp. 1960—1961. — Ismerteti: *Szaunder József*. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 386—393. 1.
- Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. Bp. 1963. — Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 824—829. 1.
- Gombár József*: Debrecen agrárvizonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen 1962. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 830—832. 1.
- Mérey Klára, T.*: Somogy megye mezőgazdasága 1790—1848. Kaposvár 1962. — Ismerteti: *Szendrey István*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 829—830. 1.
- Spira György*: 1848 Széchenyiye és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. — Ismerteti: *Fekete Sándor*. Kritika. 1964. 2. évf. 12. sz. 59—61. 1.; *Fenyő István*. Nsz. 1964. 22. évf. 202. sz. 8. 1.; *Horváth Zoltán*. Valóság. 1964. 7. évf. 11. sz. 99—101. 1.; *Márkus István*. Kortárs. 1964. 8. évf. 12. sz. 1954—1964. 1.; *Pamlényi Ervin*. MN. 1964. 20. évf. 174. sz. 9. 1.; *Szabolcs Ottó*. Ttan. 1964. 9. évf. 5. sz. 27—28. 1.
- Széchenyi István válogatott írásai. Bp. 1959. — Ismerteti: *Orosz István*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 547—548. 1.
5. Magyarország története 1849—1917
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Ács Tivadar*: Egy kiadatlan Kossuth-levél. Kossuth és Petőfi. MN. 1964. 20. évf. 251. sz. 9. 1.
- Ady Endre összes prózai művei. 3—4. köt. Újságcikkek, tanulmányok. /1902. márc. — dec., 1903. jan. — dec./ (Sajtó alá rend. Koczás Sándor, Vezér Erzsébet.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 2 db.
- /Ady Endre összes művei./
- Ady Endre újságcikkeiből. /1905—6./ [Közli]: Varga József. Új Írás. 1964. 4. évf. 10. sz. 1247—1254. 1.
- Bánki Vajk Emil*: A Magyar Vöröskereszt díszjelei. Az Érem. 1964. 20. évf. 27—28. sz. 102—106. 1.
- Bánki Vajk Emil*: Vöröskereszt díszjelek a volt Monarchiában. (Folytatás.) Az Érem. 1964. 20. évf. 27—28. sz. 97—102. 1.
- Békés István*: A vihar visszhangjai. 1917 februárja — októbere a magyar napisajtóban. Nsz. 1964. 22. évf. 262. sz. 16. 1.
- Bendefy László*: Szemelvények Gebhardt Xavér Ferenc egyetemi orvosprofesszor levelezéséből. CMed. 1964. 31. sz. 327—341. 1.
- Herman Ottó, a politikus. /Szemelvények az Akadémiai Könyvtárban őrzött levelezéséből./ Közli Sáfrán Györgyi. MT. 1964. 9. köt. 8—9. sz. 587—595. 1.
- Jemnitz János*: Adalékok Frankel Leo életéhez. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 155—160. 1.

- Károlyi [Mihályné] Catherine*: The outbreak of World War I. The New Hungarian Quarterly. 1964. 5. vol. 15. no. 62—72. 1.
- Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 3. 1900—1903. (Összegyűjt. és jegyz. — —.) [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. XI, 714 l.
- Kirner A. Bertalan*: A békési vásár. Gyula 1964. 140 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 55—57./
- Kóhalmi Béla*: Az Almássy téri Deák Ferenc könyvtár történetéhez. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 154—155. 1.
- Környei Attila*: Világháborús plakátok a soproni Liszt Ferenc Múzeumban. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 349—359. 1.
- Litván György*: Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai — levélhagyatéka tükrében. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 26—63. 1.
- Néhány irat a Csanád megyei szerződéses mezőgazdasági munkások helyzetéhez. (Közli Görög József.) ASzeg. 239—247. 1.
- Rác László*: „Porszem a viharban” — a nagyváradi munkásmozgalomról. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 234—251. 1.
- Rigó László*: Salamon Ferenc kiadatlan levelei Gyulai Pálhoz. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 372—380. 1.
- Szántó Zoltán*: Vég és kezdet. Emlékirat. Bp. 1964, Szépirod. Kiadó. 524 l., 1 t.
- Tardy Lajos*: Sopron és környéke P. I. Keppen magyarországi utinaplójában. /1882./ SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 364—367. 1.
- Tompa Mihály levelezése. (Sajtó alá rend. és jegyz.: Bisztray Gyula.) 1—2. köt. /1. 1839—1862. 2. 1863—1868./ Bp. 1964, Akad. Kiadó. 2 db.
- b) Feldolgozások**
- Allodiatoris Irma*: Az ismeretterjesztő Herman Ottó. Buvár. 1964. 9. évf. 6. sz. 331—336. 1.
- Allodiatoris Irma*: Rónay János Jácint /1814—1889/. Élvilág. 1964. 9. évf. 5. sz. 49—53. 1.
- Angyal [Endre] A.*: Gabriel Kazinczy als Polonophile und Slawist. Slavica. 4. 107—119. 1.
- Arató Ferenc*: Adalék a magyar népiskolai tanterv történetéhez. MP. 1964. 4. köt. 2. sz. 248—255. 1.
- Balázs József*: Az 1914/1918. évi imperalista világháború stratégiájának és taktikájának néhány kérdése. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 361—388. 1.
- Banner János*: Herman Ottó helye a magyar őskorkutatás történetében. HO-MÉvk. 3. 7—13. 1.
- Barabás Lajos*: Balassa János születésének százötven éves évfordulójára. OHL. 1964. 105. évf. 52. sz. 2453—2455. 1.
- Bényei Miklós*: A magyar testnevelésügy elfelejtett úttörője: Tánácsics Mihály. Sport és Tudomány. 1964. 8. évf. 11. sz. 340—341. 1.
- Berndorfer Alfréd*: Balassa János, a nagy magyar sebész és a magyar sebészet helyzete a XIX. század közepén. OHL. 1964. 105. évf. 32. sz. 1519—1522. 1.
- Bihari Mór*: Zigány Zoltán, a radikális tanítómozgalom vezetője. /1864—1921./ PSz. 1964. 14. évf. 11. sz. 1040—1056. 1.
- Borsy Károly*: A pécsi nyomdászok 1905. évi sztrájkja és következményei. JPM. 1963. 207—215. 1.
- Csinády Gerő*: Pápay József utazása a cári Oroszországban és földrajzi érdemei. Bp. [1964], Tankönyvkiadó. 148—165. 1. /Klny.: Acta Geographica Debrecina 8/1./
- /Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 51./
- Dányi Dezső*: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. Demográfia. 1964. 7. évf. 2. sz. 310—313. 1.
- Dolmányos I[stván]*: L'idée d'une alliance Hungaro-Polono-Tehèque contre les Habsbourg en 1905. AUSBhist. 6. 147—152. 1.
- Dömötör Sándor*: Solymossy Sándor és a „proletárság”. AUŠzethn. 7. 113—123. 1.
- Az I. Internacionálé és Magyarország. (Szerk. Erényi Tibor, Kovács Endre.) [Közread.]: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet; MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 526 l., 8 t.
- A kötet tartalma:
- Jemnitz János*: Az I. Internacionálé.
- Kovács Endre*: A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom.
- Erényi Tibor*: A magyarországi munkásmozgalom és az I. Internacionálé.
- Kemény G. Gábor*: Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből /1864—1874/.
- Az I. Internacionálé magyarországi visszhangjának válogatott bibliográfiája 1864—1945. (Összeállította: Fabó Irma, Forgács Anna.)
- Erényi Tibor*: Az I. Internacionálé és a magyar szakszervezeti mozgalom. Munka. 1964. 14. évf. 8. sz. 32—33. 1.
- Erényi Tibor*: Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés. MNac. 187—208. 1.

- Faller Jenő*: Brennbergbányai munkásmozgalmak. Az 1908–1909. évisztrájkok. 1–2. SSz. 1964. 18. évf. 2–3. sz. 118–126, 193–203. 1.
- Faragó Lászlóné*: A „Könyvtári Minerva”-ról. MK. 1964. 80. évf. 3. sz. 266–269. 1.
- Farkas Márton*: Az osztrák-magyar katonai vezetés kísérletei a hadsereg forradalmasodásának megakadályozására a háború utolsó évében. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 401–421. 1.
- Fukász György*: A polgári radikálisok nacionalizmusa. /Jászi Oszkár és a nemzeti-ségi kérdés./ MNac. 209–231. 1.
- Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. 1914–1918. Bp. 1964. Gondolat. 380 l., 12 t.
- Garaí Lenke*: A vasutasok sztrájkja Sopronban /1904/. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 234–236. 1.
- Garaí Lenke*: A „vérvörös csütörtök” eseményeinek hatása Sopron megyében. /1912. május 23./ SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 329–332. 1.
- Gonda Imre*: Az Osztrák-Magyar Monarchia problémái /1900–1918/. MT. 1964. 9. köt. 10. sz. 650–655. 1.
- Görög József*: A Csanád megyei mezőgazdasági munkások XX. század eleji helyzetéről és mozgalmáról. ASzeg. 167–179. 1.
- Hamar Imre*: Az újságíró Barta Lajos. MS. 1964. 5. évf. 12. sz. 379–380. 1.
- Horváth Zoltán*: Teleki László. 1810–1861. 1–2. köt. Bp. 1964. Akad. Kiadó. 2 db.
- József Farkas*: A magyar szocialista irodalom kezdetei /1905–1919/. MT. 1964. 9. köt. 6. sz. 373–388. 1.
- Kávássy Sándor*: Kossuth nemzetfogalma emigrációs irataiban. ASzeg. 181–189. 1.
- Kelényi Ferenc*: Sopron kereskedelme és ipara a kiegyezés évében. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 307–318. 1.
- Kende János*: Adalékok az MSzDP nemzetközi kapcsolatainak alakulásához. /1914–1917./ PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 111–127. 1.
- Mann Miklós*: Az 1885-ös történelemszkongresszus és a történelemtanítás. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 377–383. 1.
- Markó Árpád*: Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851-ben. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1964. 18 l.
- Merényi László*: Az 1912/13. évi békeemegyelem Magyarországon. Történelem. 1964. 3. sz. 5–32. 1.
- Mihály Ida, F.*: A Margit-híd. Bp. 1964. Képzőműv. Alap. 31 l.
- /Műemlékeink./
- Molnár István*: Jász Géza. Születésének 100. évfordulójára. MFSz. 1964. 8. évf. 4. sz. 752–757. 1.
- A monopolkapitalizmus kifejlődése és az osztályellentétek mélyülése Magyarországon. A szociáldemokrata párt tevékenysége a századforduló követő időszakban. A baloldali ellenzék kialakulása. /1900–1914./ [A készülő párttörténeti tankönyv II. fejezetének tervezete.] PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. III–XLIV. 1.
- Nagy Tibor*: Herman Ottó. ÉIT. 1964. 19. évf. 50. sz. 2355–2358. 1.
- Németh József*: Történelemszemlélet a szabadoktatás 1907-es pécsi kongresszusán. Történelem. 3. sz. 33–68. 1.
- Nemzetközi történeti konferencia az Osztrák-Magyar Monarchia történetéről. (*Franz Zwitter*: A nemzeti kérdés az Osztrák-Magyar Monarchiában [c. előadásának részletei]; *Herbert Steiner*: Az ausztriai szociáldemokraták és a dualizmus rendszere [c. korreferátuma]; *Erényi Tibor*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a dualizmus [c. hozzászólása.]) PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 156–181. 1.
- Nevelő Irén*: 1914 július 28. Az első világháború kitörése. ÉIT. 1964. 19. évf. 30. sz. 1395–1399. 1.
- Nizsalovszky Endre*: Szalay László kodifikációs külföldi kapcsolatai és a sioni epizód. AJ. 1964. 7. köt. 2. sz. 175–207. 1.; MTATT. 1964. 14. köt. 1–2. sz. 17–27. 1.
- Oroszlán Zoltán*: Hampel József /1849. nov. 10. – 1913. márc. 25./ AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 116–118. 1.
- Ortutay Gyula*: Otto Herman. The New Hungarian Quarterly. 1964. 5. vol. 15. no. 130–134. 1.
- Pamlényi Ervin*: Egy hiányzó életrajz helyett. Emlékezés Szalay Lászlóra. MN. 1964. 20. évf. 166. sz. 4. 1.
- Pamlényi Ervin*: Szalay László: Magyarország története. MTATT. 1964. 14. köt. 1–2. sz. 29–39. 1.
- Passuth Krisztina*: A Nyolcak, az első magyar konstruktív törekvésű csoport. /Festészetiük műfaj szerinti elemzése./ MűÉ. 1964. 13. évf. 2. sz. 110–124. 1.
- Pászthory Valter*: Rónay Jácint úttörése. Vigilia. 1964. 29. évf. 11. sz. 661–665. 1.
- Perehazy Károly*: Ybl Miklós. /1814. április 6. – 1891. január 22./ Művészet. 1964. 5. évf. 8. sz. 14–15. 1.
- Polányi Imre*: A szlovák szociáldemokrácia nacionalizmusának és szeparatista törekvéseinek gyökereiről a századfordulón. ASzeg. 213–235. 1.
- Pötöskei Ferenc*: Nacionalizmus a dualizmus korában. MNac. 165–186. 1.
- Ruzitska Lajos*: A magyar vasútpítések története 1914-ig. Bp. 1964. Közdok. Soks. 86 l., 2 térk.

- Sándor Vilmos*: Die Entfaltung der Grossmühlenindustrie in Budapest nach dem Ausgleich i. J. 1867. /1867—1880./ AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 233—272. 1.
- Sárközi Zoltán*: A mezőkövesdi iskolák történetéhez. Matyóföld. 1963. 3—4. sz. 54—55. 1.
- Sáry István*: A kapitalista Győr. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 232—245. 1.
- Sötér István*: Les problèmes de l'assimilation dans la littérature hongroise du XIX. siècle. Littcomp. 355—370. 1.
- Szabad György*: Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában. MNac. 143—164. 1.
- Szabó László*: Adatok az újjászervezett szociáldemokrata párt történetéhez. /A szentesi és mezőturi program./ Jászkunság. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 39—47, 125—133. 1.
- Szabó László*: Az első világháború kezdeti időszaka és a marnai csata. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 389—400. 1.
- Egy szakszervezet születésnapja. — Vita a bőrmunkás szakszervezet megalakulásának időpontjáról. [Írta]: K. E. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 264—267. 1.
- Szántó Károly*: Oktatás és képzés a régi pécsi tanítóképzőben. MűVT. 1964. szept. 86—90. 1.
- Szávai Magda—Veszprémi Lili*: Magyar zongoraiskolák a XIX. században. MZ. 1964. 5. évf. 3. sz. 241—256. 1.
- Székely Lajos*: A dorogi szénmedence munkásmozgalmi a XX. század elején. Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 9. sz. 645—650. 1.
- Sztrókayné Mándi Teréz*: Egy régi sajtóév-könyvről. MS. 1964. 5. évf. 7. sz. 213—214. 1.
- Tóth Ede*: A Kossuth emigrációs politikájáról folytatott vita eredményeiről. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 763—771. 1.
- Tóth László*: Gárdonyi és a szabadkőművesség. AnnAgr. 1. 317—326. 1.
- Vámos Ferenc*: A Nyugati pályaudvar történetéből. Közlekedéstudományi Szemle. 1964. 14. évf. 8. sz. 358—362. 1.
- Vratni József*: A Salgótarjáni Öblös-Üveggyár kulturális élete. 1906—1963. A színháztárszakszervezet 50 éve. [Salgótarján] 1964. Soksz. 151 l., 60 t.
- Windisch Éva, V.*: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete /1867—1900/. 1. r. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 635—660. 1.
- Ybl Ervin*: Ybl Miklós /1814—1964/ születésének 150. évfordulója. Magyar Építőművészet. 1964. 3. sz. 48—51. 1.
- Ybl Ervin*: Ybl Miklós születésének 150. évfordulójára. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 2. sz. 88—91. 1.
- c) *Ismertetések*
- Aranyossi Magda*: Lázadó asszonyok. A magyar nőmunkásmozgalom története. 1867—1919. Bp. 1963. — Ismerteti: K. J. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 287—288. 1.
- Czóbel Ernő* válogatott írásai. Bp. 1963. — Ismerteti: *Erényi Tibor*. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 212—215. 1.; P. P. Nsz. 1964. 22. évf. 184. sz. 9. 1.
- Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből /1901—1904/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Tóth Ede*. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 117—118. 1.
- Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp. 1964. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Nsz. 1964. 22. évf. 226. sz. 4—5. 1.; T. J. MN. 1964. 20. évf. 245. sz. 13. 1.
- Erényi Tibor*: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása. 1867—1904. Bp. 1962. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. AH. 1964. 10. tom. nr. 3—4. 421—425. 1.; Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 795—803. 1.
- Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. 1914—1918. Bp. 1964. — Ismerteti: *Merényi László*. Nsz. 1964. 22. évf. 285. sz. 8. 1.
- Hanak Péter*: Jegyzetek egy történetes-konferenciáról. [Az Osztrák-Magyar Monarchia 1900—1918. évi történelméről.] Valóság. 1964. 7. évf. 7. sz. 74—79. 1.
- Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. Bp. 1961. — Ismerteti: *Hanak Péter*. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 407—414. 1.
- Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez — a kezdetektől 1918-ig. Bp. 1963. — Ismerteti: *Horváth Zoltán*. The New Hungarian Quarterly. 1964. 5. vol. 15. no. 164—168. 1.; *Lázár Vilmos*. Valóság. 1964. 7. évf. 10. sz. 111—113. 1.; *Mucsi Ferenc*. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 278—283. 1.
- Pándi Pál*: Több mint kritikai kiadás. Ady Endre publicisztikai műveiről. Nsz. 1964. 22. évf. 174. sz. 9. 1.
- Tokody Gyula*: Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség /Alldeutscher Verband/ világhatalmi terveiben /1890—1918/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Somogyi Éva*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 812—814. 1.
- Varga József*: Ady útja az „Új versek” felé. Bp. 1963. — Ismerteti: *Stier Miklós*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 833—835. 1.
- Varga Zoltán*: A Széchenyi-ábrázolás főbb irányai a magyar történetírásban. /1851—1918./ Bp. 1963. — Ismerteti: *Horváth Károly*. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 404. 1.

6. Magyarország története 1918—1919

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Gerencsér Miklós*: Viharvert rajzok 1919 történelmi napjairól. Nsz. 1964. 22. évf. 201. sz. 9. l.
- Milei György*: Az OK/b/P Magyar Csoportja a KMP megalakításáért./1918 október—november./ PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 160—171. l.

b) Feldolgozások

- Baktai Ferenc*: Szamuely. Népszava. 1964. 92. évf. 180. sz. 3. l.
- Csongor Győző*: A szegedi Közművelődési Palota a forradalmak idején. /1918—1919./ MFMÉ. 169—195. l.
- Gábor Sándorné*: Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 114—155. l.
- Gergő Zoltán*: A Magyar Tanácsköztársaság szövetkezeti tapasztalatai. [Bp.] 1964. Soksz. 98 l.
- Hajdu T[ibor]*: Michael Károlyi and the Revolutions of 1918—19. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 351—371. l.
- Hajdu Tibor*: A nemzeti kérdés és az 1918—1919-es forradalmak. A dualizmus nemzeti politikájának csődje és a Monarchia felbomlása. MNac. 232—279. l.
- Károlyi Zsigmond*: A Tanácsköztársaság vízügyi programja és a vízügyi szolgálat 1919. évi tevékenysége. I. Vízgazdálkodás. 1964. 4. évf. 3. sz. 91—92. l.
- Kövágó László*: Az 1919. évi szlovén-vidéki ellenforradalomról. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 203—230. l.
- Milei György*: Gavró tábornok. Egy magyar internacionalista 70. születésnapjára. Nsz. 1964. 22. évf. 302. sz. 10. l.
- Siklós András*: Adatok az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak könyvkiadásának történetéhez. MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 113—124. l.
- Siklós A[ndrás]*: Dannüe k isztoriografii revoljucii 1918—1919 godov v Vengrii. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 307—350. l.
- Siklós András*: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 205 l.
- /Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma I./
- Varga József*: Károlyi Mihály útja. Kortárs. 1964. 8. évf. 12. sz. 1985—1989. l.
- Wienermann Lajos*. [Mihail Iljics Mihajlov visszaemlékezései alapján.] PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 186—191. l.

c) Ismertetések

- Hajdu Tibor*: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963. — Ismerteti: *Mérei Gyula*. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 268—274. l.
- Hetiés Tibor*: A 80. nemzetközi dandár. Bp. 1963. — Ismerteti: *Fogarassy László*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 832—833. l.
- Kövágó László*: A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben. Bp. 1964. — Ismerteti: *K. J.* PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 205—206. l.
- Pamlényi Ervin*: Az őszirózsás forradalom krónikája. [Hajdu Tibor: Az őszirózsás forradalom c. művéről.] MN. 1964. 20. évf. 256. sz. 5. l.

7. Magyarország története 1919—1944

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Ambrus Béla*: Kerek lemezpapírpénzek /1920/. Az Érem. 1964. 20. évf. 27—28. sz. 122—125. l.
- Belútzky János*: Schmidt bányaigazgató levelei. 1918—1920. Salgótarján 1964. Nógrádm. Múz. Ig. 106 l.
- /Nógrád megyei múzeumi füzetek 4./ Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans la période de la crise tchécoslovaque /1938—1939/. [Közlí]: M[agda] Ádám. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 373—391. l.
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. /2. köt./ 1929—1935. (Összeáll. Borsányi György, Friess Istvánné.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 413 l.
- Dormándi László*: Szorongás. /Párizsi napló 1940. június 13—14./ Látóhatár. 1964. 14. évf. jún., aug. 403—414, 570—578. l.
- Gazzi József—Gellért Tibor*: A fasiszták kísérletei Magyarország népességének elhurcolására 1944—45-ben. Közlik: —. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 297—333. l.
- Gömöry János*: Emlékeim egy letűnt világról. [Visszaemlékezések.] (Bev. Szalatnai Rezső.) Bp. 1964, Szépirod. Kiadó. 247 l.
- Hüller István*: A soproni és Sopron megyei zsidók utolsó állomása 1944-ben. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 344—348. l.
- Illés Béla*: Anekdoták, találkozásos történetek. (Összegyűjt. és szerk. Jászberényi József.) Bp. 1964, Szépirod. Kiadó. 375 l.
- József Farkas*: Zalka Máté ismeretlen levelei. ITK. 1964. 68. évf. 4. sz. 520—536. l.

- Karsai Elek*: Edmund Veesenmayer's reports to Hitler on Hungary in 1943. The New Hungarian Quarterly. 1964. 5. vol. 15. no. 146—153. 1.
- Komját Irén*: Az idők sodrában. /Visszaemlékezések./ Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 251 l., 8 t.
- Kunszery Gyula*: Ságvári Endre tanára voltam. MN. 1964. 20. évf. 173. sz. 4. l.
- Nagy Ferenc*: Peyerek nélkül, Peyerek ellen. Emlékezés a salgótarjáni bányászok négyhetes sztrájkjára. Nsz. 1964. 22. évf. 282. sz. 4. l.
- Palasovszky Ödön*: A huszas évek munkás-kultúrharcairól. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 172—179. 1.
- Sándor László*: Anton Straka kilenc levele 1940-ből. Helikon. 1964. évf. 2—3. sz. 256—270. 1.
- Szinai Miklós*: Béla Bartók and the permanent Committee on Literature and Art of the League of Nations. The New Hungarian Quarterly. 1964. 5. vol. 15. no. 143—146. 1., 1 t.
- Zalka Máté eddig publikálatlan levele Nyikolaj Osztrovszkijhoz. Nsz. 1964. 22. évf. 302. sz. 20—21. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Ádám Magda*: Az ellenforradalmi rendszer revíziós külpolitikájához. MNac. 356—395. 1.
- Ágoston Éva*: Drótszövő 50 éve. Nsz. 1964. 22. évf. 178. sz. 7. l.
- Aranyossi Magda*: Friedmann Imre. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 252—262. 1.
- Árus Erika—Szabó Mária*: Politikai érdekű gyülekezőhelyek és sztrájkanyagok Békéscsabán az ellenforradalmi korszakban. Békéscsabai IÉ. 13—18. 1.
- Balogh Sándor*: A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”. MNac. 316—339. 1.
- Becsky Andor*: Gaál Gábor emlékezete. MN. 1964. 20. évf. 189. sz. 4. l.
- Becsky Andor*: Gaál Gábor és a Korunk. Kritika. 1964. 2. évf. 8. sz. 41—46. 1., 2 t.
- Berán Ivánné*: Adalékok a Bánhidai Centrálé alapításának történetéhez. Periodica Polytechnica. 1964. Magyar ny. közzgazd. különszám. 106—121. l.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Infláció és elzárkózási irányzatok Magyarországon az első világháború után /1921—1924./ Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 661—686. 1.
- Berend T. Iván—Ránki György*: A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első évtizedében /1919—1929/. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 74—113. 1.
- Borsányi György*: A KMP a munkanélküliek követeléséiért a gazdasági világválság éveiben /1929—1933/. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 29—55. 1.
- Borza, Lucia*: A Lupta de clasă a Korunkról és Gaál Gáborról. [Kallós Miklós tanulmányáról.] Kritika. 1964. 2. évf. 8. sz. 46—47. 1.
- Borus József*: A magyarországi hadműveletek jelentősége a második világháború történetében. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 422—448. 1.
- Csatári Dániel*: 1944. augusztus 23-a és Magyarország. ÉIT. 1964. 19. évf. 34. sz. 1595—1598. 1.
- Dávid Lajos*: Győr a két világháború között. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 245—260. 1.
- Dersi Tamás*: Mikes Lajos és a Baumgarten alapítvány. Jelenkor. 1964. 7. évf. 10. sz. 952—962. 1.
- Erdész Sándor*: Egy fegyver története. LMűK. 1964. [1. sz.] 58—60. 1.
- Erényi Tibor*: Az illegális KMP történetének forrásai. Néhány megjegyzés a 100%-ról. Kritika. 1964. 2. évf. 9. sz. 30—35. 1.
- Fehér István*: A szegedi munkásság harca a második világháború idején. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 56—82. 1.
- Fehér Pál, E.*: Arany János és Gaál Gábor. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 33. sz. 9. l.
- Fehér Pál, E.*: Gaál Gáborról. Utószó egy ankéthoz. Kortárs. 1964. 8. évf. 8. sz. 1315—1317. 1.
- Fehér [Pál], E.*: A GyOSz és a Nyugat. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 38. sz. 7. l.
- Fortusz, Maria*: Pozsonyi Ferenc — vörösgárdista és vöröspartizán. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 231—251. 1.
- Friss Istvánné*: Dr. Hébelt Fde. /1879—1961./ PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 180—185. 1.
- Gábor József*: A szovjet kormány akciója a magyarországi fehérterror üldözöttjeinek megmentésére. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 93—111. 1.
- Galántai József*: Tisza és a világháború. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 687—712. 1.
- Galántai József*: Trianon és a revíziós propaganda. MNac. 280—301. 1.
- Gellért Oszkár*: Még egyszer: a GyOSz és a Nyugat. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 39. sz. 5. l.
- Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály és a kommunista párt. Nsz. 1964. 22. évf. 298. sz. 9. l.
- Jávorka Péter*: Egy keresztényszocialista üzem [a Csonka Gépgyár]. ÉIT. 1964. 19. évf. 35. sz. 1664—1667. 1.
- Juhász Antal*: A kisteleki kékfestő műhely. MFME. 101—120. 1.
- Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939—1941. [Kiad. a] (Magyar

- Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 368 l.
- Katonai Imre*: Szeszfogyasztás — kocsmázás — mulatózások kubikmunkán. NrK. 1963. 8. köt. 2—4. sz. 378—411. l.
- Kis Aladár*: Az ellenforradalmi rendszer revíziós külpolitikájának kialakulása. /1920—1933/. MNac. 302—315. l.
- Komját Irén*: Alpári Gyula életműve. MN. 1964. 20. évf. 166. sz. 5. l.
- Kónya Sándor*: A fasiszta kormánypolitika Gömböstől Telekiig. MNac. 396—425. l.
- Korom Mihály*: A Kommunista Párt harca a... parasztegység megteremtésért a második világháború időszakában. — *Fehér István*: Adatok a szegedi parasztság második világháború alatti... helyzetéhez és küzdelmeihez. Szeged 1964. 62 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Sectio scientiae socialismi. 1964. Tudományos szocializmus 2./
- Korom Mihály*: A nácibarát és revíziós külpolitika végső következménye: Magyarország részvétele a második világháborúban. MNac. 426—462. l.
- Kovács Sándor Iván*: „A lap hivatása a lényegem”. Gaál Gábor halálának 10. évfordulójára. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 10. sz. 9. l.
- Köves Andrásné*: Köves András emlékezete. Bp. [1964]. 96 l.
- Mádl Antal*: Le roman historique d'esprit antifasciste en Hongrie et dans la littérature allemande. Littcomp. 429—447. l.
- Markovits Györgyi*: Francia vonatkozású kiadványok és a horthysta cenzura. MK. 1964. 80. évf. 3. sz. 257—259. l.
- Markovits Györgyi*: A „keresztény” Magyarország harca — versek ellen. Világosság. 1964. 5. évf. 9. sz. 569—572. l.
- Markovits Györgyi*: Mozgalmi harcok — és költő a Horthy-korszakban. Pápa József. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 8. sz. 6. l.
- Márkus László*: A bethleni kormányzati rendszer bukása. 1—2. Száz. 1964. 98. évf. 1—3. sz. 42—73, 419—456. l.
- Mód Aladár*: Károlyi Mihály ideológiai örökségéről. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 62—92. l.
- Molnár József*: Rif-kabil sorozás Sopronban. SSz. 1964. 18. évf. 3. sz. 249—253. l.
- Nagy László, B.*: A stósz mérték. [Fábry Zoltánról.] Kortárs. 1964. 8. évf. 11. sz. 1792—1805. l.
- Nevelő Irén*: Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 64—86. l.
- Ólvedi Ignác*: A Iasi-kisinyovi hadművelet hatása Magyarország katonapolitikai helyzetére. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 449—462. l.
- Pavlik Géza*. 1894—1964. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 192—193. l.
- Petőcz Pál*: A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 112—151. l.
- Pintér István*: A Kállay-kormány hintapolitikájának és a KMP taktikájának kérdéséhez. /Megjegyzések Sipos János cikkéhez [A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz]./ MFSz. 1964. 8. évf. 5. sz. 1012—1018. l.
- Pintér István*: Magyarország az utolsó csatlás szerepében. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 463—469. l.
- Remete László*: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetéből. SzEE. 10. 77—105. l.
- Rozsnyói Ágnes*: A Szálasi-puccs. ÉIT. 1964. 19. évf. 41. sz. 1934—1937. l.
- Rudas Klára*: Az 1. számú könyvtár 50 éves története. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1964. Soks. 47 l.
- Ságvári Ágnes*: Történelmünk lapjairól. Válaszúton a szakszervezeti mozgalom. Munka. 1964. 14. évf. 12. sz. 18—19. l.
- Sándor László*: Kapcsolatom Gaál Gáborral. Kortárs. 1964. 8. évf. 8. sz. 1312—1314. l.
- Simon Gyula*: Gaál Mózes. /1863—1936./ MP. 1964. 4. köt. 2. sz. 256—258. l.
- Sós Endre*: Feleky Géza, az újságíró és polihisztor. MS. 1964. 5. évf. 8. sz. 250—251. l.
- Szabó László, Sz.*: A debreceni „Közművelődési Könyvtár” története alakulásától a felszabadulásig. /1917—1944./ DKÉ. 3. 119—138. l.
- Székely Lajos*: Gömbös és a fasiszmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai. AHi. 14. 3—18. l.
- Szigeti József*: A szellemtörténeti nacionalizmus. MNac. 340—355. l.
- Szij Rezső*: Kner Imre halálának 20. évfordulóján. Kts. 1964. 14. évf. 7. sz. 423—425. l.
- Szij Rezső*: Tevan Andor, a bibliofil könyvkiadó. MK. 1964. 80. évf. 4. sz. 337—343. l.
- Szilágyi János*: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 135 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 35./
- Szovák Béla*: Az 1929—1931-as világgazdasági válság hatása Miskolcon és a mai Borsod megye területén. BSz. 1964. 8. évf. 4. sz. 41—51. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei

- a Magyarországhoz átszatolt területen. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 87—111. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Magyar—szlovák viszony és szlovák nemzeti mozgalmak Magyarországon a bécsi döntés után /1938—1941/. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 383—418. l.
- Tóthné Jónás Irma*: A sándorfalvi parasztság helyzete 1920—45 között. ASzeg. 31—44. l.
- V[árkonyi] A[ndor]*: A Zadravetz. Világosság. 1964. 5. évf. 7—8. sz. 429—430. l.
- A Vasúti Tudományos Kutató Intézet évkönyve. 1962. (Szerk. Czére Béla.) Bp. 1963. Közok. 331 l.
A kötet tartalmából:
Gadanez Béla: Adatok az 1923-as mozdonyvezetői és mozdonyfűtői munkabeszüntetés jellegének tisztázásához.
- Vértesy Miklós*: Sebastyén Gyula. /1864—1946./ Kts. 1964. 14. évf. 7. sz. 421—422. l.
- Virágh Ferenc*: Gondolatok a Békés megyei szegényparasztság és a munkásság mozgalmának történetéhez. /1919—33./ Békéscsabai IÉ. 5—12. l.
- c) *Ismertetések*
- Agárdi Ferenc*: A 100% hősköltevénye. [Tamás Aladár: A 100%. Bp. 1964. c. művének ismertetése.] TáSz. 1964. 19. évf. 11. sz. 112—118. l.
- Békés István*: Vádlottan, vádló versek. [Markovits Györgyi: Üldözött költészet. Bp. 1964. c. művének ismertetése.] Nsz. 1964. 22. évf. 199. sz. 8. l.
- Buzási János*: Az újvidéki „razzia”. Bp. 1963. — Ismerteti: *Tilkovszky Lóránt*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 806—807. l.
- Dobi István*: Vallomás és történelem. Bp. 1962. — Ismerteti: *Mihályfi Ernő*. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 425—432. l.
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből /1919—1929/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Liptai Ervinné*. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 274—278. l.
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből /1929—1935/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szakács Kálmán*. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 199—202. l.
- Hanák Péter*: Megjegyzések a Szabó Dezső monográfia társadalomrajzához. [Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964.] Kritika. 1964. 2. évf. 9. sz. 55—59. l.
- A határban a halál kaszál... Bp. 1963. — Ismerteti: *Szabolcs Ottó*. Ttan. 1964. 10. évf. 2. sz. 26—27. l.
- Nagy Magda, K.*: A Válasz. Bp. 1963. — Ismerteti: *Csatári Dániel*. Valóság. 1964. 7. évf. 10. sz. 113—115. l.; *Varga Rózsa*. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 6. sz. 10. l.
- Nagy Péter*: Szabó Dezső. Bp. 1964. — Ismerteti: *Horváth Zoltán*. Valóság. 1964. 7. évf. 7. sz. 89—91. l.; *Komlós Aladár*. Kortárs. 1964. 8. évf. 8. sz. 1317—1320. l.
- Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—1931-ben. Az „aktív külpolitika” kifejlődése és kudarca. Bp. 1964. — Ismerteti: *Berend T. Iván*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 793—795. l.
- Ránki György*: Emlékiratok és valóság Magyarországon második világháborús szerepéről. Bp. 1964. — Ismerteti: *Katona Jenő*. Kts. 1964. 14. évf. 7. sz. 426. l.; *Sípos Péter*. MT. 1964. 9. köt. 11. sz. 732—734. l.
- Szabolcs Ottó*: Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919—1944. Bp. 1964. — Ismerteti: *Salamon Katalin*. Ttan. 1964. 9. évf. 6. sz. 25. l.
- A valóság vonzásában. 1—2. köt. Bp. 1963. — Ismerteti: *Szabolcsi Miklós*. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 396—398. l.
- Vigh Károly*: Károlyi Mihály útja az emigrációban. [Károlyi Mihály válogatott írásai. Bp. 1964. c. mű ismertetése.] Valóság. 1964. 7. évf. 10. sz. 102—107. l.
- Virágh Ferenc*: A Békés megyei szegényparasztság és a munkásság helyzete, küzdelme az ellenforradalmi korszakban (1919—1933). Békéscsaba 1964. — Ismerteti: *B. Gy.* PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 230—231. l.
- Zágoni Ernő*: A magyar kommunisták a munkásegységért 1939—1942. Bp. 1963. — Ismerteti: *Lengyel Klára*. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 216—221. l.; *Tilkovszky Lóránt*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 549—551. l.
8. Magyarország története a felszabadulás idején*
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Baróti Géza*: A második soproni fenyő. Sopronkőhida, 1964 karácsony. MN. 1964. 20. évf. 302. sz. 11. l.
- Egy Bajcsy-Zsilinszky levél. [Közli]: *H. Szabó Imre*. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 6. sz. 5. l.

* Az évfordulóra megjelenő nagymennyiségű anyagra való tekintettel a felszabadulás történetét jelen közleményünkben külön csoportosítottuk.

- Boldizsár Iván*: Királyalma. Kortárs. 1964. 8. évf. 12. sz. 1906—1911. 1.
- Dénes Leó*: Húsz éve történt. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 10. sz. 7. 1.
- Az első lépések. [Visszaemlékezések 1944—1945-re.] Tiszatáj. 1964. 18. évf. 10. sz. 3. 1.
- Éry József*: A 20 év előtti karácsony két szovjet katona emlékében. MN. 1964. 20. évf. 302. sz. 12. 1.
- Juhász Géza*: Külvárosi felszabadulás. Alföld. 1964. 15. évf. 10. sz. 917—922. 1.
- Komáromy József*: A miskolci MOKAN-komité dokumentumai. HOMÉvk. 3. 183—193. 1.
- Kossa István*: Az altábornagy úr [Stomm Marcell.] Nsz. 1964. 22. évf. 302. sz. 18. 1.
- Mária Béla*: Lukács László halálának körülményei. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 7. sz. 6. 1.
- Ruffy Péter*: A szilfa alatt. Emlékezés Ságvári Endrére. MN. 1964. 20. évf. 174. sz. 9. 1.
- Tamás István*: A történelem élő forrásai. „Magnódokumentáció” a felszabadult ország első hónapjairól. Nsz. 1964. 22. évf. 219. sz. 7. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Andók István*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Napjaink. 1964. 3. évf. 12. sz. 10. 1.
- Antifasiszta mozgalom adataira bukkantak Tolna megyében. MN. 1964. 20. évf. 283. sz. 3. 1.
- Csorba Barna*: A Szőnyi-csoport. Egy partizáncsoport emlékére. [Kiad. a Magyar Honvédelmi Sportszövetség.] Miskolc 1964. 47. 1.
- Egy ejtőernyős partizán emlékére. Húsz éve halt hősi halált Szőnyi Márton. Nsz. 1964. 22. évf. 209. sz. 4. 1.
- Faragó Jenő*: Koltói Anna /1891—1944/. Nsz. 1964. 22. évf. 244. sz. 5. 1.
- Jancsenkov, Nyikolaj*: Csodálatos menekülés. A bükk partizánok története. MN. 1964. 20. évf. 180. sz. 7. 1.
- Kanyar József*: Adatok Somogy megye felszabadulásának történetéhez. LMÚzK. 1964. [1. sz.] 43—57. 1.
- Kocsis Tamás*: Ellenállás a Karancsban. Harcol a bánya. MN. 1964. 20. évf. 276. sz. 5. 1.
- Kocsis Tamás*: Felszabadulás a Vértes alján. MN. 1964. 20. évf. 265. sz. 5. 1.
- Kocsis Tamás*: Miskolci partizánok. MN. 1964. 20. évf. 251—253. sz. 5, 5, 5. 1.
- Kocsis Tamás*: Oszip István Debrecenben. 1944. december 21. MN. 1964. 20. évf. 298. sz. 9. 1.
- Kocsis Tamás*: A partizánok Debrecenbe indulnak. MN. 1964. 20. évf. 208. sz. 3. 1.
- Kocsis Tamás*: Vörös Csepel a fasiszmus ellen. 1—3. MN. 1964. 20. évf. 286. sz. 5. 1., 288. sz. 5. 1., 290. sz. 5. 1.
- Oltvai Ferenc*: A városigazgatás — az új élet szervezője Szegeden és környékén. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 10. sz. 5. 1.
- Pamlényi Ervin*: A magyar ellenállás tragikus napjai. Sopronkőhida. 1944. karácsony. MN. 1964. 20. évf. 302. sz. 11. 1.
- Párkány László*: Két világ mezsgyéjén. Napjaink. 1964. 3. évf. 12. sz. 6—7. 1.
- Pintér István*: Az 1944-es szlovák nemzeti felkelés és magyarországi hatása. A pozsonyi nemzetközi történelemszeminárium megállapításai. MN. 1964. 20. évf. 245. sz. 9. 1.
- Pintér István*: Hogy mindenki boldog legyen. Stollár Béla és hős társai emlékére. Nsz. 1964. 22. évf. 300. sz. 4. 1.
- Pintér István*: Hűség a hazához. Kiss János és társai mártírhálálának 20. évfordulóján. Nsz. 1964. 22. évf. 287. sz. 4—5. 1.
- Ruszoly József*: A Szegedi Nemzeti Bizottság megalakulásáról. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 10. sz. 13. 1.
- Ságvári Ágnes*: Debrecen nagy napjai... Munka. 1964. 14. évf. 10. sz. 32. 1.
- Ságvári Endre és az ifjúság. A kommunista vértanú halálának 20. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. évf. 174. sz. 4. 1.
- Strassenreiter Erzsébet, R.*: Megindul a termelés. Munka. 1964. 14. évf. 11. sz. 18—19. 1.
- Szabó Ferenc*: Az első szabad újságok nyomában. Tiszatáj. 1964. 18. évf. 10. sz. 12. 1.
- Szabó Miklós*: Bajcsy-Zsilinszky Endre, az antifasiszmus harcosa. ÉIT. 1964. 19. évf. 52. sz. 2451—2456. 1.
- Szenes Sándor*: Debrecen, 1944. december 21. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulásának 20. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. évf. 298. sz. 5. 1.
- Egy tántoríthatatlan forradalmár. Alpári Gyula mártírhálálának 20. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. 166. sz. 5. 1.
- Tóth-Bucsocki István. 1889—1944. [Írta] M. Gy. Nsz. 1964. 22. évf. 286. sz. 4. 1.
- Vadász Ferenc*: A húsz év előtti november hősei. Nsz. 1964. 22. évf. 259. sz. 4—5. 1.
- Vadász Ferenc*: Partizánutakon a Kárpátok vidékén. Nsz. 1964. 22. évf. 233. sz. 12—13. 1.
- Vadász Ferenc*: A sopronkőhida mementő. Nsz. 1964. 22. évf. 301. sz. 5. 1.
- Vadász Ferenc*: Tartsd magad! Háy Mihály halálának 20. évfordulóján. Nsz. 1964. 22. évf. 304. sz. 4—5. 1.
- c) *Ismertetések*
- Csillik Gábor*: Budapesten harcoltunk. Bp.

1964. — Ismertetik: *Kocsis Tamás*. MN. 1964. 20. évf. 195. sz. 7. l.; *V. F.* Nsz. 1964. 22. évf. 254. sz. 8. l.
- Kocsis Tamás*: A budapesti ostromgyűri bezárul. [*Tóth Sándor*: A szovjet hadsereg felszabadító hadműveletei hazánkban c. művéről.] MN. 1964. 20. évf. 302. sz. 7. l.
- 9. Magyarország története 1945—1964**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Apró Antal*: A szocialista országok gazdasági együttműködéséért. [Cikkek, előadások.] [Bp.] 1964, Kossuth Kiadó. 303 l.
- Az 1949. évi jún. hó 8-ra összehívott országgyűlés irományai. Hiteles kiadás. 2. köt. Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. IV, 156 l.
- Hatályos miniszteri rendeletek. 1945—1963. 1—2. köt. [Kiad.] a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. 2 db.
- Kádár János*: Tovább a lenini úton! [Beszéddek.] Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 358 l.
- Simon Judit*: Adalékok a békéscsabai földosztás történetéhez. Békéscsabai IÉ. 19—20. l.
- Simonka János Aurél*: Visszaemlékezések a békéscsabai termelőszövetkezet szervezésének éveiből. Békéscsabai IÉ. 21—30. l.
- b) *Feldolgozások*
- Árvay János*: A nemzeti jövedelem alakulása 1938—1963 között. StSz. 1964. 42. évf. 7. sz. 683—703. l.
- Balogh Sándor*: Két világháború tanulságai. Pártélet. 1964. 9. évf. 9. sz. 48—55. l.
- Balogh Sándor*: A népi demokratikus forradalom néhány kérdéséről. MT. 1964. 9. köt. 11. sz. 687—698. l.
- Bándi Margit*: Békéscsaba V. kerületének fejlődése a felszabadulás óta. Békéscsabai IÉ. 31—37. l.
- Berend T. Iván—Szakács Sándor*: Hozzászólás a népi demokratikus forradalom jellegéről folyó vitához. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 207—233. l.
- Bognár József*: Gazdaságpolitikánk és gazdasági fejlődésünk a felszabadulás óta. Valóság. 1964. 7. évf. 8. sz. 1—13. l.
- Borsi Emil*: A szocialista mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom magyarországi kialakulásának előtörténetéhez. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 31—61. l.
- Borus József*: A hazai marxista könyvkiadás néhány kérdése. /1944—1956./ PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 1—28. l.
- Emlékezés egy kiváló kommunista katonára [Pálffy György.] Nsz. 1964. 22. évf. 217. sz. 7. l.
- Erdei Ferenc*: Alkotmányunk 15. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. évf. 195. sz. 3. l.
- Füzesi Antal*: Első szocialista városunk [Dunaujváros] fejlődésének néhány adata. Megyei és városi statisztikai Értesítő. 1964. 14. évf. 8. sz. 395—401. l.
- Halasi László*: Az 1945—1947-es agrárátalakulás jellegéről. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 182—199. l.
- Hantos László*: A felszabadulás után bekövetkezett társadalmi változások hatása Fejér megye gazdasági fejlődésére. Megyei és városi statisztikai Értesítő. 1964. 14. évf. 8. sz. 365—377. l.
- 20 év a szocializmus útján. /Hajdu-Bihar megye. /fejlődése./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdu-Bihar megyei Igazgatóság. Debrecen 1964, Stat. Kiadó. Soksz. 50 l.
- 20 év a szocializmus útján. /Szabolcs megye 1945—1965./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár megyei Igazgatóság. Nyiregyháza 1964. Soksz. 85 l.
- Iványi Anna*: Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen. ASzeg. 3—17. l.
- Egy kiváló harcos emlékezete [Szőnyi Tiborról.] Nsz. 1964. 22. évf. 305. sz. 4. l.
- Kovássy Gyula—Zsigmond László*: A Körnemi Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum története. VSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 195—203. l.
- Makaruk Ludwik*: A munkatermelékenység alakulása a magyar mezőgazdaságban az 1949—1960 évek között. Bp. 1964. Soksz. 60 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei 19./
- Mozgalmas esztendő. TáSz. 1964. 19. évf. 12. sz. 1—14. l.
- Nagy Gábor*: Pálffy György. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 161—169. l.
- Nagy István*: A szegedi demokratikus ifjúsági mozgalom történetéről. /1944. okt. 11. — 1948. márc. 15. Részlet./ ASzeg. 191—211, 244—247. l.
- Nagy József*: A nemzeti bizottságok megalkulása és működése Heves megyében. /1945—1946./ AAgr. 2. 387—397. l.
- A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae in civitate Pécs. 7. 1963. (Főszerk.: Weber Mihály.) Pécs 1963. 346 l., 16 t.
- A kötet tartalmából:
Gertig Béla: A Pécsi Kenderfonógyár fejlődése, szállítási kapcsolatai és munkacsoportjainak alakulása.

- Petőcz Pál*: A módszerről. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 149—159. l.
- Sipos János*: A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz — című cikkéhez.
- Ránki Gy[örgy]*: The Socialist Reorganization of the National Economy and the Five-Month Plan. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 273—305. l.
- Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten. 1945—1947. [Kiad. a] (MSzMP KB, Párttörténeti Intézet.) [Bp.] 1964, Kossuth Kiadó. 327 l.
- Somlyai Magda, M.*: Néhány megjegyzés Halasi László cikkéhez. [Az 1945—1947-es agrárátalakulás jellegéről.] PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 200—206. l.
- Somlyai Magda, M.*: A népi demokratikus forradalom jellegéhez. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 516—520. l.
- Szabó Bálint*: Népi demokráciánk történetének néhány vitatott problémájáról. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 128—148. l.
- Taar Ferenc*: Nagy idők tanúi. Alföld. 1964. 15. évf. 12. sz. 1081—1095. l., 2 t.
- Tanulmányok a mai faluról.* (Szerk. Zsarnóczai Sándor.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 252 l., 1 t., 1 térk.
- A kötet tartalmából:
Erdei Ferenc: A mezőgazdasági népesség gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulása a felszabadulás után.
- Üzemtörténeti fejezetek. [Írták]: Drienszky Zsuzsánna, Filyó Ilona, Nagy Katalin stb. Békéscsabai IÉ. 38—61. l.
- Villányi József*: A 25 éves DETERT [Duna-Tengerhajózási Részvénytársaság] története. Bp. 1964. GTE. Soksz. 26 l.
- /Műszaki történelmi sorozat 1./
- c) *Ismertetések*
- Kádár János*: Tovább a lenini úton. Bp. 1964. — *Ismertetik: Pamlényi Ervin*. MN. 1964. 20. évf. 274. sz. 9. l.; *Rényi Péter*. Nsz. 1964. 22. évf. 267. sz. 4—5. l.
- Munk Károly*: A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig. Bp. 1964. — *Ismerteti: Sörös Lajos*. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 290—292. l.
- Ságvári Ágnes*: Társadalmi és pártharcok Budapesten 1945—47-ben. Bp. 1964. — *Ismerteti: Ferenczi László*. Kritika. 1964. 2. évf. 7. sz. 61—62. l.
- Degré Alajos*: Dr. Iványi Béla. /1878—1964./ VSz. 1964. 18. évf. 2. sz. 295—296. l.
- Entz Géza*: Kelemen Lajos. /1877—1963./ MűÉ. 1964. 13. évf. 3. sz. 227—229. l.
- Friss István*: Varga Jenő. 1879—1964. KgSz. 1964. 11. évf. 11. sz. 1269—1271. l.
- Gergely Pál*: Melich János. /1872—1963./ MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 175—176. l.
- Hevesi Gyula*: Varga Jenő 1879—1964. Nsz. 1964. 22. évf. 237. sz. 5. l.
- Kenéz Ernő*: Komjáthy Aladár. /1894—1963./ MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 176—177. l.
- Kisdéginé Kirimi Irén*: Lyka Károly. MűÉ. 1964. 13. évf. 2. sz. 74—78. l.
- Lovas Rózsa, T.*: Melich János. 1872—1963. NyK. 1964. 66. köt. 1. sz. 157—160. l.
- Mátrai László*: Kóhalmi Béla. MK. 1964. 80. évf. 4. sz. 289—291. l.
- Molnár Erik* hetvenéves. [Írta] /p. e./ MN. 1964. 20. évf. 294. sz. 5. l.
- Moravcsik Gy[ula]*: K. Marót. /1885—1963./ AA. 1964. 12. tom. 1—2. fasc. 253—256. l.
- Moravcsik Gyula*: Marót Károly. /1885—1963./ AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 1—4. l.
- Ortutay Gyula*: Marót Károly temetésén. 1963. 10. 31. FT. 1964. 75. évf. 1. sz. 160—161. l.
- Révész Imre* köszöntése. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 862—863. l.
- Ruffy Péter*: Ráth-Végh. MN. 1964. 20. évf. 296. sz. 4. l.
- Sándor Pál*: Arcképvázlat Molnár Erikről. Valóság. 1964. 7. évf. 11. sz. 14—27. l.
- Tamás István*: Beszélgetés a hetvenéves Molnár Erikkel. Nsz. 1964. 22. évf. 298. sz. 10. l.
- Tőkei F[erenc]*: Étienne Balázs. AO. 1964. 17. tom. 2. fasc. 237—238. l.
- Vértessy Miklós*: Beszélgetés a nyolevan éves Kóhalmi Bélával. Kts. 1964. 14. évf. 12. sz. 704—706. l.
- V[értessy] M[iklós]*: Fitz József. /1888—1964./ Kts. 1964. 14. évf. 11. sz. 666. l.
- Zádor Anna*: Varró István emléke. /Nagykanizsa, 1878. márc. 17.—Chicago, 1963. szept. 13./ MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 177—179. l.
- Zsigovits Edűt*: Az antropológus régi kultúrák történetét kutatja. Beszélgetés Bartucz Lajossal. MN. 1964. 20. évf. 251. sz. 8. l.

b) *Tervek, beszámolók*

- Berza László*: Budapest történetének bibliográfiája II. kötete. [Az egész mű tervének ismertetése.] MK. 1964. 80. évf. 2. sz. 179—181. l.
- Beszámoló Szuhay Miklós, Csatári Dániel,

10. Tudományos élet

a) *Méltatások*

- Babics András*: Hodinka Antal. Jelenkor. 1964. 7. évf. 12. sz. 1147—1148. l.

- Kerekes Lajos és Kende István kandidátusi disszertációinak vitáiról. [Ismeretek]: Stier Miklós, Szász Zoltán, Sipos Péter, Sz. Ormos Mária. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 877—892. 1.
- Beszámoló T. Mérey Klára és Bur Márta kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 622—628. 1.
- Beszámoló Wittman Tibor doktori disszertációjának vitájáról. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 617—621. 1.
- Borsa Iván: Látogatás Köln város levéltárában. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 347—350. 1.
- A csehszlovák és a magyar jogtörténeszek IV. tudományos találkozója. [Ismeret:] /cs—n/. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 614—616. 1.
- Czeplédy Ilona, /Sz.: Beszámoló a diósgyőri vár 1963. évi régészeti feltárájáról. BSz. 1964. 8. évf. 3. sz. 70—75. 1.
- Degré Alajos: Kiállítás az 1848-as szabadságharc zalai történetéről. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 114—116. 1.
- Ember Győző: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1962-ben végzett munkájáról. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 42—81. 1.
- Felhő Ibolya: A római levéltárak. LSz. 1964. 14. évf. 3. sz. 90—94. 1.
- Füz Jenő: A veszprémi Bakonyi Múzeum új állandó kiállítása. MúzK. 1964. 2. sz. 32—36. 1.
- Fügedi E[rik]: Congrès ambulants organisés par la Société Hongroise d'Histoire en automne 1963. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 436—445. 1.
- Gárdonyi Jenő: Folytatják az aquincumi ásatásokat. MN. 1964. 20. évf. 190. sz. 5. 1.
- Héjjné Détári Angéla: Mátyás király Fehérváron. Egy kiállítás margójára. Művészet. 1964. 5. évf. 8. sz. 6—9. 1.
- Horváth Tibor: A II. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés Szombathelyen. StSz. 1964. 42. évf. 10. sz. 1032—1039. 1.
- Horváth Zoltán: A Soproni Állami Levéltár 1963. évi kiállításáról. SSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 371—373. 1.
- Kabos Ernő: Szakszervezet-történeti kutatómunka Magyarországon. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 3—30. 1.
- Komáromy József: Múzeumunk 60 éves. HOMÉvk. 3. 195—206. 1.
- Komjáthy Miklós: Bethlehem diák nyomában. /Három hét Párizsban./ LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 308—321. 1.
- Komoróczy György: A helytörténetírás szervezése a területi levéltárakban. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 163—167. 1.
- Kovács Béla: A miskolci Herman Ottó Múzeum új kiállításáról. MúzK. 1964. 3. sz. 55—58. 1.
- Környei Elek: Augusztus 20-án megnyílik a táci szabadtéri múzeum. MN. 1964. 20. évf. 192. sz. 7. 1.
- Kristóf Attila: Erdő a tárnák felett. Második Aquincum táru fel Tokodon. MN. 1964. 20. évf. 163. sz. 4. 1.
- Maksay Ferenc: Kartográfiai tanulmányút Lengyelországban és Ausztriában. LSz. 1964. 14. évf. 3. sz. 84—90. 1.
- Maksay Ferenc—Sashegyi Oszkár: Kiállítás az agrártörténet levéltári forrásaiból. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 81—103. 1.
- Nemesik Pál: Beszámoló a borsodnádasdi helytörténeti kutatómunkáról. LMúzK. 1964. [1. sz.] 25—34. 1.
- Országos ünnepség az I. Internacionálé alapításának 100. évfordulóján. [Írta] T. I. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 170—172. 1.
- Ruzsás Lajos: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének húsz éve és a regionális kutatás. DTI. 11—31. 1.
- Stier Miklós—Vida István: A Magyar Országos Levéltár kiállítása /1964. febr. 2—24./ Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 606—608. 1.
- Szabó János Győző: Tíz év régészeti feltárási Heves megyében. /1953—1962./ AnnAgr. 1. 327—333. 1.
- Szedő A[ntal]: Recherches historiques dans les Archives hongroises. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 393—402. 1.
- Szilágyi János: Az aquincumi múzeum új kiállításáról. AÉ. 1964. 91. köt. 1. sz. 125—126. 1.
- A szolnoki országos történész vándorgyűlés. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 863—872. 1.
- Vadász Elemér: Dunaújváros történeti képe. MN. 1964. 20. évf. 174. sz. 8. 1.
- Vadász Sándor—Tóth Sándor: A magyar televízió történelmi műsorairól. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 604—606. 1.
- Vajda Endre: A magyar postamúzeumról. MúzK. 1964. 3. sz. 64—68. 1.
- Vargyai Gyula: Az V. magyar—csehszlovák jogtörténettudományi konferencia. JK. 1964. 19. évf. 7. sz. 415—421. 1.
- Zádor Béla: A Legújabbkori Történeti Múzeumi Bizottság megalakítása és működése Tolna megyében. LMúzK. 1964. [1. sz.] 21—24. 1.

b) Történelemtanítás

- Az általános iskolai történelemtanárak 1964—66. évi továbbképzési terve. Ttan. 1964. 9. évf. 4. sz. 9—13. 1.
- Bálint Béla: A földrajzi ismeretek szerepe a történelem tanításában. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 532—541. 1.

- Bálint Béla*: A legújabbkori történelem tananyagának gimnáziumi feldolgozása. Ttan. 1964. 9. évf. 6. sz. 1–4. l.
- Berecz Árpád*: Ami a történelem órát színesebbé teheti. Ttan. 1964. 9. évf. 6. sz. 21–22. l.
- Bódi Ferenc*: Iskolareform és történelem-oktatás. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 369–376. l.
- Diószegi István*: Ismeretterjesztés és továbbképzés. Ttan. 1964. 9. évf. 6. sz. 9–11. l.
- Az első és a második világháború a történelmi ismeretterjesztésben. /A szolnoki országos történeti vándorgyűlésre kiadott írásos referátum./ Történelem. 1964. 3. sz. 226–240. l.
- Hinora Sándor*: Új történelem tankönyv az 5. osztályban. Ttan. 1964. 9. évf. 4. sz. 2–6. l.
- Juhász Imre*: A két világháború tanításának módszertani problémáiról. Történelem. 1964. 3. sz. 241–248. l.
- Kávássy Sándor*: A történelem segítő-tudományai és forrásai a tanárképző főiskolákon. Felsőoktatási Szemle. 1964. 13. évf. 11. sz. 684–685. l.
- Kiss József*: Komplex pedagógiai feladatok a történelemtanításban. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 353–368. l.
- Kozma Tamás—Pataki László*: Történelem az ötödik osztályban. Ttan. 1964. 9. évf. 4. sz. 6–8. l.
- A középiskolai történelemtanárok továbbképzési terve 1964–66. Ttan. 1964. 9. évf. 5. sz. 12–16. l.
- Kurgyis Ferenc*: A két világháború iskolai tanításának néhány kérdése. Történelem. 1964. 3. sz. 249–254. l.
- Major József*: Még néhány megjegyzés az ötödikes tankönyvről. Ttan. 1964. 9. évf. 5. sz. 1–5. l.
- Milyen legyen az új tankönyv a dolgozók általános iskolája 7. osztályában? [Írta.] Z. L. Ttan. 1964. 9. évf. 6. sz. 12–15. l.
- Nyakas László*: Magnetofon a történelem-tanítás szolgálatában. Ttan. 1964. 9. évf. 5. sz. 23–25. l.
- Szabó Ferenc*: A történelmi előadások szemléltetése tárgyak, képanyagok, térképek, ábrák és táblázatok alapján. Történelem. 1964. 3. sz. 184–200. l.
- Szabolcs Ottó*: A két világháború iskolai tanításának néhány kérdése. Történelem. 1964. 3. sz. 201–225. l.
- Szabolcs Ottó*: Linearitás és koncentricitás az általános- és középiskolai történelem-tanításban. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 343–352. l.
- Szebenyi Péter*: Néhány megjegyzés a háborúk tanításának hazai történetéről. Történelem. 1964. 3. sz. 255–259. l.
- Szilágyi Pálné Nánai Zsuzsanna*: Szeminárium-óra a gimnáziumban. Hogyan tanítottam a történelmet? Köznevelés. 1964. 20. évf. 19. sz. 730–732. l.
- Turai Kálmán*: Az ismétlés és formái a történelemórákon. Ttan. 9. évf. 5. sz. 8–11. l.
- Vágó Ernő*: Az európai antifasiszta ellenállás történetének tanításáról. Történelem. 1964. 3. sz. 260–266. l.
- Veress Judit*: Kísérletek a történelemtanítás köréből. [Kiad. az] Országos Pedagógiai Intézet. [Bp.] 1964. 99 l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

- Balázs György*: Az ördög, a pokol és a történelem. Világosság. 1964. 5. évf. 12. sz. 736–743. l.
- Földes Éva*: Az olimpiai játékok története. 1–6. Köznevelés. 1964. 20. évf. 13–18. sz. 517, 637–638, 678, 718. l.
- Gilsenbach, Reimar*: A szomjas föld. 6000 év küzdelme a vízért. (Die Erde dürrtet. Ford. Gáspár Ervin.) Bp. 1964, Gondolat. 256 l., 32 t.
- Kenessey Magdolna*: A mágikus nyaklánc. ÉIT. 1964. 19. évf. 49. sz. 2338–2343. l.
- Kulcsár Zsuzsa*: Az aszkézisről. ÉIT. 1964. 19. évf. 51. sz. 2428–2431. l.
- Ráth-Végh István*: Tarka históriák. Bp. 1964, Gondolat. 670 l.
- /Ráth-Végh István összegyűjtött művei., *Sík Endre*: Fekete Afrika története. 1. köt. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 424 l., 17 t., 4 térk.

- Travinszkij, V. M.*: Rabszolgák az Újvilágban. (Kak pogibli milliony negrov. Ford. Győri Pálné.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 265 l.
- Wissmann, Gerhard*: A repülés története. (Geschichte der Luftfahrt.) Ikarosztól napjainkig. (Ford. Vámosi Pál.) Bp. 1964, Táncsics Kiadó, 534 l.

2. Ókor

- Alföldy Géza*: Dalmácia provincia lakossága és társadalma a principátus korában. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 11 l.
- Alföldy G[éza]*: Des territoires occupés par les Scordisques. AA. 1964. 12. tom. 1–2. fasc. 107–127. l.
- Brósz Róbert*: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. /A római polgárság rétegződése./ Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. 300 l.

- Castiglione László*: A sperlongai lelet. ÉIT. 1964. 19. évf. 40. sz. 1888—1892. l.
- Ceram, C. W.*: A hettiták regénye. (Enge Schlucht und schwarzer Berg.) (Ford. M. Hegyi Márton.) Bp. 1964, Gondolat. 200 l., 25 t., 1 térk.
- Czeplédy Károly*: A későókori Belső-Ázsia történeti földrajzához. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 123—126. l.
- Diószdi György*: Familia pecuniaque. Ein Beitrag zum altrömischen Eigentum. AA. 1964. 12. tom. 1—2. fasc. 87—105. l.
- Ferenczy Endre*: Az ékírásos jogtörténet, mint tudomány. Kutatási területe, módszerei. Kapcsolatai a rokontudományokkal. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 755—762. l.
- Hahn I[stván]*: Appien et le cercle de Sénèque. AA. 1964. 12. tom. 1—2. fasc. 169—206. l.
- Harmatta János*: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 33—47. l.
- Harmatta János*: Az óperzsa birodalom öröksége a korahellénisztikus Egyiptomban. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 21—32. l.
- Harmatta János*: A rejtélyes nyugatpamfri felirat magyarázatához. AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 116—122. l.
- Harmatta J[ános]*: Die sassanidischen Siegelinschriften als geschichtliche Quellen. AA. 1964. 12. tom. 1—2. fasc. 217—230. l.
- Haufmann, George*: Sardes tündöklése és hanyatlása. ÉIT. 1964. 19. évf. 36. sz. 1695—1699. l.
- Josephus, Flavius*: A zsidó háború. (Historia Ioudaikou polemou pros Romaious.) — Függelék: — — önéletrajza. Ford., (bev. és jegyz.) Révay József. 5. kiad. Bp. 1964, Gondolat. 551 l.
- Kákósy L[ászló]*: Ideas about the Fallen State of the World in Egyptian Religion: Decline of the Golden Age. AO. 1964. 17. tom. 2. fasc. 205—216. l.
- Kocsis Elemér*: Izráel őstörténete a modern tudományos irodalomban. ThSz. 1964. 7. évf. 9—10. sz. 280—288. l.
- Komoróczy Géza*: Babel tornya. Világosság. 1964. 5. évf. 7—8. sz. 438—445. l.
- Komoróczy Géza*: Hadászat az ókori Elő-Ázsiában. /A XII. nemzetközi assziológus találkozó eredményei./ AT. 1964. 11. köt. 1—2. sz. 145—147. l.
- Komoróczy Géza*: Újabb „Holt-tenger” kéziratok. ÉIT. 1964. 19. évf. 29. sz. 1377—1378. l.
- Kun László*: Olimpia és kultusz. Világosság. 1964. 5. évf. 9. sz. 531—537. l.
- Luria, S.*: Zum Problem der griechisch-karthagischen Beziehungen. AA. 1964. 12. tom. 1—2. fasc. 53—75. l.
- A mongolok titkos története.* (Mongkol-un niuča tobéaun Közzéteszi Ligeti Lajos. [Kiad a] Belső-Ázsiai Intézet. Bp. 1964. Soksz. 223 l.
- /Mongol nyelvemléktár 3./*
Nabü-na'id felirata lányának Sin papnővé szenteléséről. [Bev. és ford.] Komoróczy Géza. AT. 1964. 11. köt. 1—2. fasc. 148—155. l.
- Papp János*: A hodométer, az eolipil és egyéb „csodák” az ókorban. ÉIT. 1964. 19. évf. 30. sz. 1409—1413. l.
- Pólay Elemér*: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. (Deutsche Bearb.: Endre Nizsalovszky.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 401 l.
- Schedel Andor*: Az agyagipar bölcsője. Építőanyag. 1964. 16. évf. 7. sz. 267—269. l.
- Scheiber [Sándor] A.*: Drei Briefe von Osten. Aus der Kaufmann-Genisa. AO. 1964. 17. tom. 2. fasc. 217—236. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: Orvosok az antik Rómában. ÉIT. 1964. 19. évf. 35. sz. 1643—1646. l.
- Tolstov, S. P.—Livshütz, V. A.*: Decipherment and interpretation of the Khwarezmian inscriptions from Tok Kala. AA. 1964. 12. tom. 1—2. fasc. 231—251. l., 1 t.
- Wessetzky Vilmos*: Észrevételek az óegyiptomi nílusi hajózásról. AE. 1964. 91. köt. 1. sz. 62—66. l.

3. Középkor

- Békési Andor*: Kálvin szociáletikája. ThSz. 1964. 7. évf. 11—12. sz. 356—363. l.
- Gortvay György*: Vesalius. /Megemlékezés halálának négyszázadik évfordulója alkalmából./ OHI. 1964. 105. évf. 52. sz. 2477—2480. l.
- Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. I. r. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 1—25. l.
- Hermann István*: A művészet szabadságharcának kezdetei. Képzőművészet és vallás a korai olasz reneszánszban. Világosság. 1964. 5. évf. 12. sz. 718—725. l.
- Hoffmann Tamás*: Mezőgazdaság és társadalom. Vázlatok a középkori mezőgazdaság technológiájának kialakulásáról. Valóság. 1964. 7. évf. 7. sz. 1—15. l.
- Kara G[yörgy]*: L'inscription mongole d'Arucy, prince de Yun-nan /1340/. AO. 1934. 17. tom. 2. fasc. 145—173. l.
- Kardos Tibor*: Az emberi természet és értelem törvénykönyve. Boccaccio Dekka-

- meronjának történeti jelentősége. Világosság. 1964. 5. évf. 12. sz. 726—732. l.
- (*Kulcsár Zsuzsanna*): A középkori élet. (Szemelvények. Vál., [bev.] és jegyz.: — —.) Bp. 1964, Gondolat. 176 l., 10 t.
- /Európai antológia. Középkor./
- Lepszy, K (azimierz)*: Die sozialen Hauptprobleme der Reformation in Polen in den Werken polnischer Historiker aus den Jahren 1945—1960. Studia. 53. 183—209. l.
- Lepszy, K (azimierz)*: Zur Frage der Zentralisation und Souveränität Polens im XVI. Jahrhundert. Hauptprobleme der polnischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. /1573—1606./ [Hozzászóló]: Janáček, J (Josef). Studia. 53. 415—430. l.
- Machiavelli, Niccolo*: A fejedelem. (Il principe e altri scritti minori.) (Ford. és jegyz.: Lutter Éva. Utószó: Kardos Tibor.) [Bp.] 1964, M. Helikon. 168 l.
- Malovist, M (arian)*: Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom XV. bis zum XVII. Jahrhundert. Studia. 53. 11—26. l.
- Mészáros István*: A középkori nevelés. [Bp.] 1964, Tankönyvkiadó. 157 l., 6 t.
- /Egyetemes neveléstörténet./
- Nábráczky Béla*: A Hanza-városok szövetsége. 1—2. ÉIT. 1964. 19. évf. 50—51. sz. 2387—2391, 2403—2407. l.
- Novobátsky Károly*: Galileo Galilei. 1564—1642. Fizikai Szemle. 1964. 14. évf. 6. sz. 163—166. l.
- Pákozdy László Márton*: A konstanzi szikra. A Konstanzi Zsinat 550. évfordulójához. ThSz. 1964. 7. évf. 11—12. sz. 347—353. l.
- Pályi András*: A krakkói egyetem hatodik centenáriumán. Vigilia. 1964. 29. évf. 7. sz. 401—406. l.
- Petur László*: Ófelsége kalóza. [Walter Raleigh.] ÉIT. 1964. 19. évf. 37. sz. 1742—1746. l.
- 'Phags-pa írásos emlékek. — Kancelláriai iratok kínai átirásban. Közéleteszi Ligeti Lajos. [Kiad. az] ELTE Belső Ázsiai Intézete. Bp. 1964. Soks. 151 l.
- /Mongol nyelvemléktár 2./
- Poór József*: A kálvinizmus atyja. Jean Calvin halálának négy századik évfordulójára. Világosság. 1964. 5. évf. 10. sz. 600—608. l.
- Samsonowicz, H (enryk)*: Das polnische Bürgertum in der Renaissancezeit. Studia. 53. 91—96. l.
- Szmirin, M. M.*: Zu einigen Fragen der Geschichte der deutschen Reformation. Studia. 53. 211—233. l.
- Tálás Géza*: Az ENSZ középkori előhírnöke. [Podjebrád György cseh király békeunió létesítésére vonatkozó felhívása, 1464.] ÉIT. 1964. 19. évf. 37. sz. 1771. l.
- Vekérdi László*: Jegyzetek Galilei mechanikájáról. MT. 1964. 9. köt. 10. sz. 609—623. l.
- Vekérdi László*: Új világkép születése. Tudomány és teológia küzdelme a kopernikuszi rendszer körül. Világosság. 1964. 5. évf. 7—8. sz. 452—461. l.
- A Vierwaldstätti-tó legendái. Élő alak volt-e Tell Vilmos? MN. 1964. 20. évf. 192. sz. 11 l.
- Világtörténet. (Vszemirnája isztorija.) (Főszerk.: J. M. Zsukov.) 5. köt. (Felszerk.): J. J. Zutyisz. (Ford. Dolmányos István, Fenyő György stb. [Kiad.] a Szovjetunió Tudományos Akadémiája.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 781 l., 14 t., 12 térk.
- Wittman Tibor*: Az első jezsuita hittérítők feljegyzései Vietnamból. AHi. 13. 29—43. l.
- Wittman Tibor*: España en la Monarquía Española de Campanella. — A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. Szeged. 1964. 29 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 15. Studia mediaevalia historiae universalis 5./

4. Újkor

- B[alázs] Gy[örgy]*: A sarajevói merénylet háttéréből. Világosság. 1964. 5. évf. 7—8. sz. 431. l.
- Dutt, R. Palme*: Az I. Internacionálé és a békeharc. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 126—132. l.
- Erényi Tibor*: Az I. Internacionálé megalkulásának századik évfordulójára. TáSz. 1964. 19. évf. 8—9. sz. 24—35. l.
- Fenyő József*: Százéves a Siemens-Martin rendszerű acélgyártás. MN. 1964. 20. évf. 180. sz. 8. l.
- Hager, Kurt*: Az I. Internacionálé tanulságai. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 133—145. l.
- Hajdu János—Nemes János*: 50 éve tört ki az első világháború. Hadüzenet a népeknek. Nsz. 1964. 22. évf. 174—177. sz. 8, 6, 6, 6. l.
- Hall, Gus*: A munkásosztály ideológiája. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 55—69. l.
- Jemnitz János*: A háború kérdése és a 2. Internacionálé. /1911—1914./ Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 15 l.
- Jemnitz János*: Lassalle. Halálának 100. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. évf. 203. sz. 13. l.
- Jemnitz János*: A 2. Internacionálé megalkulása. ÉIT. 1964. 19. évf. 49. sz. 2317—2321. l.

- Jemnütz János*: A nemzetközi munkásmozgalom az I. Internacionálé bázeli kongresszusának előestéjén. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 47—73. l.
- Jemnütz János*: A nemzetközi szakszervezeti mozgalom kialakulásáról. Munka. 1964. 14. évf. 9. sz. 32—33. l.
- Kende István*: Madagaszkár négy évszázada. 1—2. ÉIT. 1964. 19. évf. 46—47. sz. 2195—2199, 2224—2228. l.
- Kertész Ödön*: Babeuf és a babeufisták pedagógiai gondolatai. PSz. 1964. 14. évf. 9. sz. 797—806. l.
- Kovács Endre*: A népek tavaszától a Párizsi Kommünig. Bp. 1964, Gondolat. 335 l.
- /Studium könyvek 47./
- Kovács István*: Emlékezés Jean Jaurèsra. Nsz. 1964. 22. évf. 178. sz. 4. l.
- Lakatos Károly*: A tbc elleni küzdelem történeti áttekintése. Jászkunság. 1964. 10. évf. 1—2. sz. 18—22. l.
- Lukács László*: Az újkori olimpiai játékok történetéből. Nsz. 1964. 22. évf. 192. sz. 17. l.
- Lukácsy Sándor*: A francia forradalom és az egyház. Világosság. 1964. 5. évf. 11. sz. 664—671. l.
- Máté György*: Kísértet járja be Európát. Nsz. 1964. 22. évf. 156. sz. 13. l.
- Meysenbug, Malwida von*: Nagy emberekre emlékezem. Vál. Fehér Imréné. (Ford. Honti Irma. Bev. Benedek Marcell.) Bp. 1964, Gondolat. XVIII, 326 l., 14 t. /Aurora 28./
- Nagy István György*: A légoceán Kolumbuszjai. Az első lépések a világűr meghódítására. ÉIT. 1964. 19. évf. 43. sz. 2019—2022. l.
- Pap János*: Egy orvos [Julius Robert Mayer] felismeri az energia megmaradásának elvét. Nsz. 1964. 22. évf. 275. sz. 9. l.
- Petur László*: Az első transzatlanti kábel regénye. ÉIT. 1964. 19. évf. 41. sz. 1923—1926. l.
- Rochet, Waldeck*: Az I. Internacionálé és a munkásegység problémái. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 40—54. l.
- Simon Péter*: A marxizmus győzelmes útja. Az első Internacionálé megalakulásának 100. évfordulójára. Pártélet. 1964. 9. évf. 9. sz. 3—9. l.
- Steiner, Herbert*: Adatok a Nemzetközi Munkásszövetség és az osztrák munkásmozgalom kapcsolataihoz /1866—1872/. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 469—502. l.
- Szomory Dezső*: A nép gyermeke [Maurice Thorez]. MN. 1964. 20. évf. 175. sz. 4. l.
- Tazbír, J(anusz)*: Der Entwicklungsweg der polnischen Gegenreformation. Studia. 53. 235—242. l.
- Tokody Gyula*: A középkor utolsó hulláma. IX. Pius 1864-es Syllabus. Világosság. 1964. 5. évf. 12. sz. 744—749. l.
- Trenard, Louis*: L'«Europe» au siècle des lumières. AHi. 13. 3—27. l.
- Vass Henrik*: Forradalmi örökség. Az I. Internacionálé alapításának 100. évfordulójára. Nsz. 1964. 22. évf. 227. sz. 9. l.
- Vekerdi László*: Blaise Pascal az újabb tudománytörténeti kutatások tükrében. TtK. 1964. 8. évf. 9. sz. 424—427. l.
- Vekerdi László*: Newton és a papi eskü. Világosság. 1964. 5. évf. 9. sz. 545—549. l.
- Vekerdi László*: A Principia születése. Az MTA Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei. 1964. 14. köt. 2. sz. 161—182. l.
- Vitte, Sz(ergej) J(u'evics)*: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. (Voszpominanija. Ford. Vas Zoltán. Röv. kiad.) Bp. 1964, Gondolat. 750 l.

5. Legújabb kor

- Auschwitz és az I. G. Farben [Írta] T. I. MN. 1964. 20. évf. 290. sz. 2. l.
- Barabás Péter*: Hús: év. Népszava. 1964. 92. évf. 169. sz. 1. l.
- Betlen Oszkár*: A Kommunista Internacionálé háborúellenes népfretpolitikájáról. PtK. 1964. 10. évf. 3. sz. 3—46. l.
- Borsa Iván*: A német külügyminisztérium levéltára 1920—1945. LŠz. 14. évf. 3. sz. 78—84. l.
- Codovilla, Victorio*: A marxista—leninista eszmék megszilárdulása Latin-Amerikában. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 70—7. l.
- Dolmányos István*: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 224 l., 8 t.
- Dolmányos István*: A szlovák felkelés emléke. Nsz. 1964. 22. évf. 203. sz. 2—3. l.
- Doncsev, Kraszto—Kaljaski, Georgi*: A bolgár nép felszabadulásának 20. évfordulója. Pártélet. 1964. 9. évf. 9. sz. 68—77. l.
- Drabkina, Jelizaveta*: Viharos esztendő. (Csernüge szuhari.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Árvay János.) Bp. 1964, Európa. 438 l.
- „Eljön a népek szocialista tavasza.” Ernst Thälmann mártírhalálának 20. évfordulójára. [Thälmann 1944. januárban írt levelének közlése.] Nsz. 1964. 22. évf. 192. sz. 6. l.
- Erdős Péter*: Egy periodikus válság elemzése marxi típusú újratermelési sémák

- alapján. KgSz. 1964. 11. évf. 9. sz. 1012—1028. l.
- Fedorenko, V.*: Az ellenség páncélos magassabb egységekkel történő üldözésének tapasztalatai. HK. 1964. 11. évf. 2. sz. 252—269. l.
- Flynn, Elizabeth Gurley. /1890—1964./ Nsz. 1964. 22. évf. 209. sz. 3. l.
- Fehér Pál, E.*: Közös hősök. 20 éve kezdődött a Szlovák Nemzeti Felkelés. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 35. sz. 1—2. l. (*Gellért László*): A német fasizmus újjáéledésének jelenségei. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. Soksz. 67 l.
- /Osztályfőnöki füzetek középiskolai tanárok számára 26./
- Gorbatov, A. V.*: Évek és háborúk. Szemelvények egy memoárból. Valóság. 1964. 7. évf. 9. sz. 88—97. l.
- Grotewohl, Otto. 1894—1964. Nsz. 1964. 22. évf. 222. sz. 3. l.
- Gyurkó László*: Lenin, Október. /Munkanapló./ 2. Kortárs. 1964. 8. évf. 10. sz. 1625—1629. l.
- Hajdu János*: A gleiwitzi eset. Nsz. 1964. 22. évf. 203. sz. 15. l.
- Hollósi István*: A jugoszláv nép harca a második világháborúban. ÉIT. 1964. 19. évf. 45. sz. 2140—2144. l.
- Ibárruri, Dolores*: Az egyetlen út. (El unico camino.) (Ford. Fazekas Erzsébet.) [Bp.] 1964, Kossuth Kiadó. 474 l., 12 t.
- Juhász Gyula*: A második világháború kitörésének évfordulója. Nsz. 1964. 22. évf. 204. sz. 5. l.
- Kapica*: A szovjet és a kínai nép barátságának nagy harcosa. [Szun Jat-szen]. Nsz. 1964. 22. évf. 174. sz. 12. l.
- Katus László*: A jelenkori polgári történetírás ismeretelméleti problémáiról. A Történettudományi Bizottság vitája Kovács Endre tanulmányáról. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 503—515. l.
- Köpeczi Béla*: Maurice Thorez. /1900—1964./ Nagyvilág. 1964. 9. évf. 9. sz. 1373—1375. l.
- Krammer J[enő]*: Ein deutscher Rózsa Sándor-Roman. Robert Neumanns „Die Freiheit und der General”. AUSBphil. 5. 47—55. l.
- Lékai Sándor*: 1944. július 20. Egy évforduló és egy legenda. Nsz. 1964. 22. évf. 169. sz. 4—5. l.
- Lóránd Imre*: A német katolikus egyház felelőssége és a nácizmus. Világosság. 1964. 5. évf. 7—8. sz. 421—426. l.
- Mader, Julius*: Huntsville titka. Báró Wernher von Braun pályafutásának igaz története. (Geheimnis von Huntsville. Ford. Hámor Péter.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 366 l.
- Majszkij, I[van] M[ihajlovics]*: Ki segített Hitlernek? (Kto pomogal Gitleru?) /A londoni szovjet nagykövet visszaemlékezései./ (Ford. Szepesi Gyula.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 263 l.
- Meghalt Aleksander Zawadzki. Népszava. 1964. 92. évf. 185. sz. 1. l.
- [*Melnyikov, Danil Efimovics*] *Melnyikov*: Összeesküvés Hitler ellen. 1944. júl. 20. (Zagovor 20. júlia 1944 godu v Germanii.) Legenda és valóság. (Ford. Hangay Sándor.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 269 l.
- Ormos Mária, Sz.*: A Marseille-i kettős gyilkosság. ÉIT. 1964. 19. évf. 43. sz. 2046—2050. l.
- Óze Katalin*: Az osztrák ipar és külkereskedelem fejlődése és szerkezeti változásai a második világháború után. Bp. 1964, Soksz. 176 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének közleményei 18./
- Nagy Gábor*: A világtörténelem legvéresebb háborúja. Nsz. 1964. 22. évf. 205. sz. 5. l.
- Pethő Tibor*: Így kezdődött. 25 évvel ezelőtt tört ki a második világháború. MN. 1964. 20. évf. 202. sz. 5. l.
- Renard, Claude*: Az I. Internacionálé hagyománya és a jelenkor. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 167—175. l.
- Sterl István*: Háromszázezer hazafi fegyvert ragad. Az olasz partizánharc. ÉIT. 1964. 19. évf. 36. sz. 1712—1716. l.
- Súlyos veszteség. [Maurice Thorez-ről.] Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 17—19. l.
- Szántó György*: A francia kommunista párt politikai irányvonalának alakulása a második világháború befejezésétől napjainkig. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 112—154. l.
- Szokolay Katalin*: A finn kommunisták küzdelme a demokratikus erők összefogásáért /1945—1963/. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 83—110. l.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. (Isztorija Kommunisticseszkov partij Szovetszkogo Szozjuza.) [Írta] (B. N. Ponomarjov, V. M. Hvosztov stb.) Bp.—Kiev 1964, Kossuth Kiadó — Goszpólitizdat. 815 l.
- Thorez, Maurice. Népszava. 1964. 92. évf. 163. sz. 1. l.
- Thorez, Maurice. TáSz. 1964. 19. évf. 8—9. sz. 36. l.
- Thorez, Maurice. 1900—1964. Nsz. 1964. 22. évf. 163. sz. 3. l.
- Togliatti halálára. MN. 1964. 20. évf. 196. sz. 2. l.
- Togliatti, Palmiro. TáSz. 1964. 19. évf. 8—9. sz. 37. l.
- Togliatti, Palmiro. 1893—1964. Nsz. 1964. 22. évf. 196. sz. 3. l.

- Tolnai Gábor*: Palmiro Togliatti. Élet és Irodalom. 1964. 8. évf. 35. sz. 3. l.
- Vámos Imre*: 1944. július 20. Összeesküvés Hitler ellen. MN. 1964. 20. évf. 168. sz. 11. l.
- Várkonyi Tibor*: Búcsú a harcostól. [Maurice Thoreztól.] MN. 1964. 20. évf. 163. sz. 3. l.
- Vass István*: Szovjet állásfoglalások 1943-ban az európai második front megnyitásával kapcsolatban. AHi. 14. 19—52. l.
- A világhorradalmi folyamat száz esztendeje. Számok és tények. Béke és Szocializmus. 1964. 7. évf. 8. sz. 188—198. l.
- Wittman Tibor*: Dien Bien Phu és a béke „internacionalizálásának” diadala a baodaista sajtó tükrében. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 457—468. l.
- Zala Tamás*: I. Hailé zelasszié történelmi szerepe. MN. 1964. 20. évf. 221. sz. 2. l.
- 6. Ismertetések**
- Abusch, Alexander*: Egy nemzet tévútja. Bp. 1963. — Ismerteti: *Heinz Kühnrich*. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 224—228. l.
- Battaglia, Roberto*: A második világháború. Bp. 1963. — Ismerteti: *O. A. PtK.* 1964. 10. évf. 2. sz. 229—230. l.
- Bernal, John D.*: Tudomány és történelem. Bp. 1963. — Ismerteti: *Szántó Lajos*. MT. 1964. 9. köt. 7. sz. 475—476. l.; *Vekerdí László*. Kortárs. 1964. 8. évf. 7. sz. 1143—1146. l.
- Birjuzov*: A vörös nyíl a Krimre mutat. Bp. 1962. — Ismerteti: *Gazsi József*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 556—558. l.
- Childe, V. Gordon*: Az európai társadalom őstörténete. Bp. 1962. — Ismerteti: *Rubóczy István*. Ttan. 1964. 9. évf. 5. sz. 26—27. l.
- Cromwell, Oliver*, beszédeiből, leveleiből. Bp. 1960. — Ismerteti: *Kávássy Sándor*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 567—568. l.
- Földes Éva*: Népoktatási-népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban. Bp. 1964. — Ismerteti: *Sipos Istvánné*. MP. 1964. 4. köt. 3. sz. 420—422. l.
- A görög művészet világa. 1—2. köt. Bp. 1962. — Ismerteti: *Ferenyzy Endre*. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 817—818. l.
- A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1964. — Ismerteti: *Falus Róbert*. Nsz. 1964. 22. évf. 154. sz. 9. l.
- Ibarruri, Dolores*: Az egyetlen út. Bp. 1964. — Ismerteti: *Komjáth Irén*. TáSz. 1964. 19. évf. 8—9. sz. 119—125. l.
- Kerekes Lajos*: Anschluss 1938. Bp. 1963. — Ismertetik: *Incze Miklós*. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 69—71. l.;
- Sipos Péter*. MT. 1964. 9. köt. 8—9. sz. 597—599. l.
- Major Klára, D.*: Évezredek története. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kardos József*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 602—604. l.
- Mátyás Antal*: A polgári közgazdaságtan története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Torma Imre*. Valóság. 1964. 7. évf. 7. sz. 93—95. l.
- A mongolok titkos története. Bp. 1962. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. ET. 1964. 75. évf. 2. sz. 303—305. l.
- A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. I. köt. Bp. 1964. — Ismertetik: *Sörös Lajos*. Ttan. 1964. 9. évf. 6. sz. 23—24. l.; *T. I. Nsz.* 1964. 22. évf. 193. sz. 8. l.; *Tolnai László*. Történelem. 1964. 3. sz. 267—283. l.
- A Nagy Honvédő Háború története. 1—2. kötet. Bp. 1964. — Ismerteti: *Sörös Lajos*. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 530—538. l.
- Niederhauser Emil*: A bolgár történészek újabb munkásságáról. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 521—531. l.
- Niederhauser Emil*: A jobbagyfelszabdítás Kelet-Európában. Bp. 1962. — Ismerteti: *Katus László*. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 403—407. l.
- Perényi József*: Lengyelország története. Bp. 1962. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. SSL. 1964. 10. tom. 1—2. fasc. 199—201. l.
- Pethő Tibor*: 1939 válságos augusztusa. A Nagy Honvédő Háború történetének első kötete a negyedszázaddal ezelőtti eseményekről. MN. 20. évf. 186. sz. 2. l.
- Razin*: A hadművészet története. 3. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Csonka György*. HK. 1964. 11. évf. 3. sz. 539—541. l.
- Sik Endre*: Fekete Afrika története. Bp. 1964. — Ismertetik: *-n-*. MN. 1964. 20. évf. 292. sz. 13. l.; *Tamás István*. Nsz. 1964. 22. évf. 253. sz. 8. l.
- A Spanyol Kommunista Párt története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kis Aladár*. PtK. 1964. 10. évf. 2. sz. 221—224. l.
- Szabó Imre*: Saint-Simon válogatott írásai. [Azonos címen Bp. 1963. megjelent mű ismertetése.] MFSz. 1964. 8. évf. 4. sz. 778—781. l.
- Szemtanú az Októberi Szocialista Forradalom nagyjairól. [*Jelizaveta Drabkina*: Viharos esztendő]. Bp. 1964. c. műről G. Sz. L. ismertetése.] TáSz. 1964. 19. évf. 11. sz. 110—111. l.
- Travinszkij, V. M.*: Rabszolgák az Újvilágban. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kocsis Tamás*. MN. 1964. 20. évf. 257. sz. 11. l.
- Új magyar történelmi folyóirat: Világtörténet. [Ismertetés.] Ttan. 1964. 9. évf. 4. sz. 24. l.

- Varga Jenő*: A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok. Bp. 1964. — Ismerteti: *Erdős Tibor*. KGSz. 1964. 11. évf. 12. sz. 1515—1519. l.
- Világtörténet*. II. kötet. Bp. 1962. — Ismerteti: *Ferenczy Endre*. Száz. 1964. 98. évf. 3. sz. 551—556. l.
- Wittman Tibor*: A Vietnami Demokratikus Köztársaság történetírásának eredményeiről és feladatairól. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 782—784. l.
- Zsigmond László*: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. /1918—1923./ Bp. 1961. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. AH. 1964. 10. tom. 3—4. sz. 415—421. l.
- 7. Tudományos élet**
- Bónis György*: Angol és ír levéltárakban. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 285—307. l.
- Dolmányos István*: Irányváltás a polgári történetírásban. Nsz. 1964. 22. évf. 262. sz. 12. l.
- Dolmányos István*: A szubjektivizmus és a dogmatizmus ellen. A szovjet történészek vitájáról. Nsz. 1964. 22. évf. 221. sz. 6. l.
- Ila Bálint*: Az olomouci helytörténeti konferencia. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 174—189. l.
- Izsépy Edű*: Hatszáz éves a Jagelló Könyvtár. MK. 1964. 80. évf. 4. sz. 366—368. l.
- Jacobeit, Wolfgang*: A paraszti munka és gazdálkodás néprajzi kutatása az NDK-ban. ET. 1964. 75. évf. 1. sz. 155—159. l.
- Jemnitz János*: Tudományos tanácskozás Berlinben. Nsz. 1964. 22. évf. 265. sz. 4—5. l.
- Kiss György*: Viták az I. Internacionálé történetéről. Nsz. 1964. 22. évf. 276. sz. 4—5. l.
- Klaniczay Tibor*: Egyetemtörténeti symposium. Krakó 1964. május 6—8. ITK. 1964. 68. évf. 3. sz. 412—413. l.
- Komor Imre*: Történetészleladás Nyugat-Németországban. MN. 1964. 20. évf. 262. sz. 11. l.
- Kovács Endre*: A 600 éves krakkói Jagelló egyetem ünnepei. MTATT. 1964. 14. köt. 1—2. sz. 41—50. l.
- Kronstein Gábor*: Vita a tanulói vita mód-szerűl az NDK-ban. Ttan. 1964. 9. évf. 4. sz. 18—21. l.
- Merényi László*: Tapasztalatok az olaszországi történelemtanításról. Ttan. 1964. 9. évf. 5. sz. 17—22. l.
- Negyven ország marxista tudósai részvételével Berlinben tudományos ülésszak nyílt az I. Internacionálé alapításának 100. évfordulója alkalmából. Nsz. 1964. 22. évf. 226. sz. 1. l.
- Nemzetközi tudományos tanácskozás Bécsben az I. Internacionálé megalakulásának 100. évfordulója alkalmából. [Írta]/V. E./ PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 175—177. l.
- Össz-szövetségi történész-tanácskozás a Szovjetunióban. Összeállította: P. Mayer Mária. TSz. 1964. 7. évf. 1. sz. 183—187. l.
- Pach Zsigmond] P[ál]*: Le IIe Congrès International d'Histoire de l'Économie. AH. 1964. 10. tom. 3—4. nr. 433—436. l.
- Régészek nemzetközi összefogása az emberi kultúra közkinccsinek megmentésére Nubiában. Magyar tudósok részvétele az UNESCO leletmentő kampányában. MN. 1964. 20. évf. 181. sz. 3. l.
- Réti László*: A szocialista korszak levéltárügye a Szovjetunióban. LSz. 1964. 14. évf. 1—2. sz. 261—285. l.
- Scheiber Sándor*: Maszada. Közél-Kelet legnagyobb régészeti expedíciója. ÉIT. 1964. 19. évf. 48. sz. 2276—2282. l.
- Szedő Antal*: A francia levéltárakról. LSz. 1964. 14. évf. 3. sz. 59—78. l.
- Tudományos konferencia Berlinben [az I. Internacionálé alapításának 100. évfordulóján]. [Írta] T. J. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 172—175. l.
- Ünnepségek az I. Internacionálé megalakulásának 100. évfordulóján. Nsz. 1964. 22. évf. 228. sz. 5. l.
- Vita a francia ellenállás jellegéről. [Írta] P. A. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 177—179. l.
- Vita a munkásosztály történetének kérdéseiről Lengyelországban. [Írta] Sz. K. PtK. 1964. 10. évf. 4. sz. 179—184. l.
- Waczulik Margit*: A francia történelemtanítás problémái. Száz. 1964. 98. évf. 4. sz. 785—792. l.

TANULMÁNYKÖTET-CIMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- AAgr. 2. — Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 2.
 AH. 13. — Acta Universitatis Szegediensis ... Acta historica 13.
 AH. 14. — Acta Universitatis Szegediensis ... Acta historica 14.
 AnnAgr. 1. — Az egri múzeum évkönyve. 1.
 ASzeg. — A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.

- AUSBhist. 6. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis ... Sectio historica. 6.
 AUSBphil. 5. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis ... Sectio philologica 5.
 AUSzethn. 7. — Néprajz és nyelvtudomány 7.
 Békéscsabai IÉ — Békéscsabai ifjúság és élet.
 BFÉvk. 5. — Borsodi földrajzi évkönyv. 5.
 DKtÉ. 3. — Könyv és könyvtár... A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. 3.
 DTI — MTA. Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések
 HOMÉvk. 3. — A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 3.
 JPM. 1962. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1962.
 JPM. 1963. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1963.
 Littcomp. — Littérature hongroise — littérature européenne.
 MFMÉ. — A Móra Ferenc Múzeum évkönyve.
 MNac. — A magyar nacionalizmus kialakulása és története.
 NytÉrt. — Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.
 Slavica. 4. — Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis ... 4.
 Studia. 53. — La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie.
 SzEE. 10. — A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 10.
 (A kötetek teljes címleírását ld. a bibliográfia I. 3. c. szakaszában.)

FOLYÓIRATCÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- AA — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AÉ — Archaeológiai Értesítő
 AEt — Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AH — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHA — Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
 AI — Állam és Igazgatás
 AJ — Acta Juridica
 ÁJ — Állam és Jogtudomány
 AL — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 ALitt — Acta Litteraria
 AO — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 AT — Antik Tanulmányok
 BSz — Borsodi Szemle
 CMed — Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae
 ÉIT — Élet és Tudomány
 ET — Ethnográfia
 FöK — Földrajzi Közlemények
 HK — Hadtörténelmi Közlemények
 ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
 JK — Jogtudományi Közlöny
 KgSz — Közgazdasági Szemle
 Kts — A könyvtáros
 LMúzK — Legújabbkori Múzeumi Közlemények
 LSz — Levéltári Szemle
 MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
 MK — Magyar Könyvszemle
 MN — Magyar Nemzet
 MNy — Magyar Nyelv
 MNyőr — Magyar Nyelvőr
 MP — Magyar Pedagógia
 MS — Magyar Sajtó
 MT — Magyar Tudomány
 MTATT — A MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
 MúzK — Múzeumi Közlemények
 MűÉ — Művészettörténeti Értesítő
 MűVT — Művelődési Tájékoztató

MZ	— Magyar Zene
NrK	— Néprajzi Közlemények
Nsz	— Népszabadság
NyK	— Nyelvtudományi Közlemények
OHI	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSI	— Studia Slavica
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
TtK	— Természettudományi Közlöny
VSz	— Vasi Szemle

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. Р. Варкони</i> : Абсолютизм Габсбургов и крепостничество в Венгрии на рубеже XVII—XVIII вв.	679
<i>Дь. Мереи</i> : Политические и экономические основы капиталистической интеграции в Западной Европе	721
<i>Т. Виттман</i> : Экономика Кубы на распутье (1700—1762)	782
<i>И. Беренд Т.</i> : К истории двух десятилетий экономической политики	805

СООБЩЕНИЯ

<i>М. Манн</i> : Жизнь и деятельность Карояя Рата	836
<i>К. Хедьи</i> : Вопрос крепостного комитата в исторической литературе	861
<i>И. Богдан</i> : Торговля бумагой в Венгрии в 14—17 вв.	871

ДИСКУССИЯ

<i>Дь. Секей</i> : К оценке Церкви в Венгрии в XI в.	882
<i>К. Вереш</i> : Несколько слов об исторической музееведении	885

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>М. Кропилак</i> : Новые точки зрения к истории Словацкого народноосвободительного восстания	893
--	-----

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>Й. Киши</i> : О некоторых источниках интереса к истории техники в обучении истории в средней школе	910
---	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	925
-------------------------------	-----

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	971
----------------------	-----

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ	1023
--------------------	------

ХРОНИКА	1033
---------------	------

БИБЛИОГРАФИЯ	1057
--------------------	------

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>R. Á. Várkonyi</i> : L'absolutisme des Habsbourg et les serfs de Hongrie à la ren- contre du XVII ^e et du XVIII ^e siècles	679
<i>Gy. Mérei</i> : Les arrières-plans politiques et économiques de l'intégration capitaliste en Europe occidentale	721
<i>T. Wittman</i> : L'économie cubaine à la croisée des chemins (1700—1762)	782
<i>T. I. Berend</i> : Contributions à l'histoire de deux décennies de la politique économique	805

COMMUNICATIONS

<i>M. Mann</i> : La vie et l'oeuvre de Károly Ráth	836
<i>K. Hegyi</i> : Le problème du comitat paysan dans la littérature historique	861
<i>I. Bogdán</i> : Notre commerce du papier aux XIV ^e —XVII ^e siècles	871

DISCUSSION

<i>Gy. Székely</i> : Contribution au problème du jugement de l'Église hongroise au XI ^e siècle	882
<i>K. Vörös</i> : Quelques remarques concernant la muséologie historique	885

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

<i>M. Kropilák</i> : Quelques nouveaux points de vue concernant l'histoire du Soulèvement National Slovaque	893
--	-----

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>J. Kiss</i> : A propos de quelques sources de l'intérêt porté à l'histoire technique dans l'enseignement secondaire	910
---	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	925
------------------------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES	971
-----------------------------	-----

OBSERVATEUR	1029
-------------------	------

CHRONIQUE	1033
-----------------	------

BIBLIOGRAPHIE	1057
---------------------	------

CONTENTS

ARTICLES

<i>A. R. Várkonyi</i> : Hapsburg absolutism and serfdom in Hungary at the turn of the 17th and 18th centuries	679
<i>Gy. Mérei</i> : Political and economic background of integration endeavours in West-European capitalism	721
<i>T. Wittman</i> : Economy on the crossroad in Cuba (1700—1762)	782
<i>T. I. Berend</i> : Contributions to the history of two decades of economic policy	805

COMMUNICATIONS

<i>M. Mann</i> : Charles Ráth's life and work	836
<i>K. Hegyi</i> : The problem of peasant county in historical literature	861
<i>I. Bogdán</i> : Hungarian paper trade in the 14—17th centuries	871

DISCUSSION

<i>Gy. Székely</i> : Notes on the estimation of Hungarian Church in the 11st century	882
<i>K. Vörös</i> : Some remarks to historical museology	885

HISTORICAL FRONT OF THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE DEMOCRACIES

<i>M. Kropilák</i> : Some new points of view of the history of Slovak National Uprising ..	893
--	-----

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

<i>J. Kiss</i> : Some sources of the interest to technical history in history teaching in secondary schools	910
---	-----

HISTORICAL WORKS	925
------------------------	-----

REVIEW OF PERIODICALS	971
-----------------------------	-----

OBSERVER	1029
----------------	------

CHRONICLE	1033
-----------------	------

BIBLIOGRAPHY	1057
--------------------	------

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Á. R. Várkonyi</i> : Der Absolutismus der Habsburger und die Leibeigenen Ungarns an der Wende des 17. und 18. Jahrhunderts	679
<i>Gy. Mérei</i> : Der politische und wirtschaftliche Hintergrund der westeuropäischen kapitalistischen Integrationsbestrebungen	721
<i>T. Wittman</i> : Die Wirtschaft Kubas auf dem Scheidewege (1700—1762)	782
<i>I. T. Berend</i> : Zur Geschichte von zwei Jahrzehnten Wirtschaftspolitik	805

BEITRÄGE

<i>M. Mann</i> : Leben und Wirken Károly Ráths	836
<i>K. Hegyi</i> : Fragen des Bauernkomitats in der Geschichtsliteratur	861
<i>I. Bogdán</i> : Der ungarische Papierhandel im 14—17. Jahrhundert	871

DISKUSSION

<i>Gy. Székely</i> : Zur Frage der Beurteilung der ungarischen Kirche im 11. Jahrhundert	882
<i>K. Vörös</i> : Einige Worte zur Geschichtsmuseologie	885

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

<i>M. Kropilák</i> : Einige neue Gesichtspunkte zur Geschichte des Slowakischen Nationalen Aufstandes	893
---	-----

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

<i>J. Kiss</i> : Über einige Quellen des Interesses für die Geschichte der Technik in den mittleren Stufen des Geschichtsunterrichtes	910
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	925
-------------------------	-----

ZEITSCHRIFTENSCHAU	971
--------------------------	-----

BEOBACHTER	1029
------------------	------

CHRONIK	1033
---------------	------

BIBLIOGRAPHIE	1057
---------------------	------

Következő számaink tartalmából

Kállay István: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között

Somogyi Éva: Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában

A. I. Puskás: Adalék a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában

Antall József: Eötvös József Politikai Fletilapja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866

Nevelő Irén: A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején (1914—1917)

Dolmányos István: „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények)

Boros Ferenc: A kisantant létrejötté kezdeti szakaszának történetéhez (1919 augusztus—1920 november)

Sipos Péter: Az Imrédy-kormány megalakulása

Tilkovszky Lóránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről

E számunk munkatársai

Bartha Antal kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Bogdán István* az Országos Levéltár könyvtárának vezetője — *Bónis György* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Csizmadia Andor*, a jogtudományok doktora, egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem) — *Fügedi Erik* a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársa — *Füves Ödön* egyetemi lektor (Budapesti Műszaki Egyetem) — *H. Haraszi Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hass, Gerhard* történész (NDK, Berlin) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hegyi Klára* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kállay István* magyar levéltári megbízott (Bécs) — *Kiss József* gyakorló középiskolai tanár (Bp.) — *Komoróczy György* kandidátus, a debreceni Állami Levéltár igazgatója — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kovács László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kropilák Miroslav* egyetemi docens, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese (Bratislava) — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mann Miklós* középiskolai tanár (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* kandidátus, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Ránki György*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Ruzsás Lajos* kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa (Pécs) — *Serfőző Lajos* kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Sipos Péter* aspiráns (MTA Történettudományi Intézet) — *Stier Miklós* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Miklós* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet) — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szebenyi Péter* az Országos Pedagógiai Intézet tudományos munkatársa — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet h. osztályvezetője — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történelmi Múzeum) — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Vályi-Nagy József* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa.

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 420 l. Ára: 55,— Ft.
- Sik Endre: Fekete Afrika története I—II.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 424+351 l. Ára: 95,— Ft.
- A nagybírtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. III. Iratok.** 1849 március — 1850 április. Összegejtötte és szerkesztette Andics Erzsébet. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 543 l. Ára: 98,— Ft.
- Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen.** Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1965. 550 l. Ára: 40,— Ft.
- Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 522 l. Ára: 90,— Ft.
- L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 309 l. Ára 34,— Ft.
- L. Zeigmond: Zur deutschen Frage 1918—1923.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 273 l.
- Enzo Colotti: A náci Németország. A weimari köztársaságtól a hitleri birodalom bukásáig.** Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1964. 385 l. Ára: 24,50 Ft.
- Gilbert Badia: Németország tegnap és ma (1917—1962).** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 543 l. Ára: 64,— Ft.
- Jacques Delarue: A Gestapo története.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 429 l. Ára: 28,— Ft.
- Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 330 l. Ára: 35,— Ft.
- Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon.** Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1965. 393 l. Ára: 31,—Ft.
- Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor, 1948—1950.** Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1964. 135 l. Ára: 11,— Ft.
- 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből.** Szerkesztők: Lackó Miklós, Szabó Bálint. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 484 l. Ára: 65,— Ft.
- Szántó György: A nyugat-európai munkásmozgalom új vonásai.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. Ára: 25,— Ft.

SZÁZADOK

1966 JAN 28

A tartalomból:

Antall József: Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegészés előkészítése 1865—1866

Somogyi Éva: Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában

A magyar munkásmozgalom története 1914—1918

**KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJET-
UNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖR-
TÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELEM-
OKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNIKA**

99. ÉVF.

1965. 6. SZÁM

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.
Telefon: 111—010,

MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-
ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban.
Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámla-
szám: 8

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I. ŪRI UTCA 51—53
99. ÉVFOLYAM. 1965. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Antall József*: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a ki-
egyezés előkészítése 1865—1866 1099
Somogyi Éva: Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában 1131
A magyar munkásmozgalom története 1914—1918 1161

KÖZLEMÉNYEK

- Nevelő Irén*: A munkásosztály helyzete Magyarországon
az első világháború idején (1914—1917) 1206
A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941
március—július (Közli: *Kun József*) 1228
Tilkovszky Loránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzeti-
ségi kérdés rendezéséről 1247

VITA

- Dr. Joachim Petzold*: A nyugat-német történészkongresszus
vitája az első világháborúbeli hadicélokról 1259

ASZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉ- NÉSZFRONTJA

- Konferencia Hus János emlékére (*Székely György*) 1263

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- A történelemtanárok nyári egyeteme. Debrecen 1964
(*Szabolcs Ottó*) 1272

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Krónikások — Krónikák. Szemelvények a középkori krónikákból (Ism. *Györffy György*) 1287
- Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái (Ism. *Komjáthy Miklós*) 1288
- Berend T. Irén*: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948 — 50 (Ism. *Ságvári Ágnes*) 1290
- Ruzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711 — 1848 (Ism. *Vörös Károly*) .. 1293
- Waldapfel Eszter*: A független magyar külpolitika 1848 — 1849 (Ism. *Urbán Aladár*) 1296
- Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848 — 1948. I — II. (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1302
- Szakács Kálmán*: Kaszásokeresztések (Ism. *Ránki György*) 1305
- Földes Éva*: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban (Ism. *Kulcsár Zsuzsanna*) 1307
- Stanislaw Andrzej Sochacki*: Fejezetek a lengyel — magyar fegyverbarátság történetéből (Ism. *Balogh Sándor*) 1309
- Karol Koranyi*: Powszechna historia państwa i prawa. Tom II (Ism. *Bónis György*) 1312
- Jerzy Koseński*: Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1932 — 1938 (Ism. *Kovács Endre*) 1314
- A német munkásmozgalom rövid története (Ism. *Vadász Sándor*) 1315
- A Spanyol Kommunista Párt története (Ism. *Jemnitz János*) 1318
- Kende István*: A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában (Ism. *Szobolevszky Sándor*) .. 1320
- Paul J. Diamant*: Minna Diamant. 1815 — 1840 (Ism. *Scheiber Sándor*) 1322
- Marcel Cachin*: Écrits et Portraits (Ism. *Jemnitz János*) 1323
- G. C. Vaillant*: The astecs of Mexico (Ism. *Gáthy Vera*) .. 1324
- Manuel Fernández Álvarez*: Economía, sociedad y corona (Ism. *Wittman Tibor*) 1326
- E. J. Hobsbaum*: A forradalmak kora (1789 — 1848). (Ism. *Niederhauser Emil*) 1326
- Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes (Ism. *Mollay Károly*) 1327
- Maday Pál*: Szarvas története (Ism. *Benda Kálmán* — *L. Nagy Zsuzsa*) 1328
- Sándor Baumgarten*: Jean-Charles Besse (Ism. *Benda Kálmán*) 1334
- Középkori élet (Ism. *Kozma Béla*) 1335
- Magyar — zsidó oklevéltár VII. köt. (Ism. *Gunst Péter*) .. 1335

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	1337
Külföldi folyóiratok	1365

KRÓNIKA

<u>Szimonidesz Lajos (1884—1965)</u> (<i>Nagy László</i>).....	1390
<u>Divéky Adorján (1880—1965)</u> (<i>Kovács Endre</i>).....	1390
<u>Jan Dąbrowski (1890—1965)</u> (<i>Kovács Endre</i>).....	1391
Zoványi Jenő centenáriuma (<i>Révész Imre</i>)	1393
Emlékezés Hodinka Antalról (1864—1946). (<i>Perényi József</i>)	1403
A Magyar Történelmi Társulat hírei.....	1405
Történeti demográfiai kollokvium.....	1411
Történelmi pályázati felhívás.....	1413
Beszámolók Kulcsár Zsuzsanna, Komoróczy György, Horváth Zoltán és M. Somlyai Magda kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Hegyí Klára, Stier Miklós, Vida István</i>)	1414

Antall József:

Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése¹

1865—1866

I.

A szabadságharc kitörése válaszut elé állította a magyarságot. A fegyveres harc és a meghódolás között választhatott 1848 szeptemberében. A nemzet előtt csak ez a két út állt! De a kormányférfi — egyénileg — választhatta a harmadikat, a visszavonulás ösvényét. Ezek közé tartozott Eötvös József is. „Miért távoztam el? azt annak, ki engem s lelkületesemet ismeri, könnyű, — másnak lehetetlen megmagyarázni. . . Ily viszonyok közt tökéletesen hasztalannak érzém magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy célzt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfelelkezni nem tudok s meggyőződésem szerint, az anyagi erő, mellyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, mellyen az emberi nem előrehaladhat.”²

A külföldre távozott Eötvös számvetésének, vizsgálódásainak eredménye hatalmas, bár vitatható,³ államtudományi munkája: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Alapja és kiindulópontja a kéziratban maradt müncheni vázlat, amelyet még 1848 végén kezdett fogalmazni. Nyugtalan egyénisége, politikai küldetéstudata azonban visszatérésre készítette. A véres küzdelem bukása után véggépp nem látott más kiutat, mint Bécs és a magyarság kiegyezését. Ennek szentelte gondolatait, ennek rendelte alá egész tevékenységét. Cselekvő természete ellenkezett a passzív rezisztencia deáki politikájával. A Bach-korszak súlyos esztendeiben már a szabadelvű eszmék alapján átalakított osztrák hirodalom kereteiben is megegyezett volna. Az ókonzervatívok kezdeményezésére kibontakozó petíciós mozgalom idején (1857), Szógyény szerint ugyan vonakodva, aláírta a császárnak címzett, hűségtől csepegő emlékiratot is.⁴

A külpolitikai események azonban megroppantották a Bach-rendszer korhadó gerendázatát. Eötvös József feladta⁵ korábbi álláspontját. Az Októberi

¹ Részlet *Antall József* Eötvös József és a Politikai Hetilap c. tanulmányából. A Magyar Könyvszemle 1963. évf. 1—2. sz. 100—107. lapján foglalkozott a lap engedélyezésével, előkészítésével és a kormány sajtópolitikájával. Az összefüggések megvilágítása érdekében elkerülhetetlenek voltak bizonyos ismétlések.

² *Csengeri Antal*: Magyar szónokok és státusférfiak. Pest. 1851. 221—222. l.

³ *Bihari Károly*: Bárá Eötvös József politikája. Bpest. 1916. — *Sőtér István*: Eötvös József. Bpest. 1953. 285—318. l. — *Sőtér István*: Nemzet és haladás. Bpest. 1963. 271—287. l.

⁴ *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. 1849—1867. Bpest. 1955. 166—167. l.

⁵ Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands c. röpirata (1860).

Diploma kiadása után megélenkülő politikai életben már Deák oldalán küzdött az 1848. évi törvények helyreállításán alapuló kiegyezésért. Deák felirati törvényjavaslata után mondott képviselőházi beszédében leszögezte (1861. május 17.): „Mind elveit, mind azon következtetéseket, melyeket azokból vont, egész kiterjedésökben elfogadom.”⁶ Az udvart és a magyar közvéleményt egyaránt meg akarta győzni a kiegyezés kölcsönös előnyeiről. Az országgyűlés politikai döntése nem nyugodhat csak a belpolitikai viszonyok vizsgálatán. Magyarország helyzetét az európai viszonyok határozzák meg. Nem elégedhetünk meg a történelmi jog hangoztatásával, „mert századunkban oly ügy, mely mellett csak régi törvények holt betűje szól, de mely a népek érdekeivel s az európai közvéleménnyel ellentétben áll, diadalra nem számíthat”.⁷

Eötvös politikai felfogása Solferino után módosult. „Az olasz haddal megváltozott egész helyzetünk.”⁸ Politikánkat mindig a fennálló viszonyokhoz, az adott lehetőségekhez kell idomítanunk. „Ha nem törekvéseim célját, nem az irányt, melyet folytattam, hanem egyes lépéseimet tekintjük, csakugyan kevés ember van, ki a politika mezején eljárását többször s oly lényegesen megváltoztatá, mint én.”⁹ Visszagondolva¹⁰ az említett petíciós mozgalomra, majd egy évtized múlva is igazoltnak vélte magatartását, mellyel az abszolutizmus „germanizáló irányai”-val szemben valamilyen „constitucionalis élet”-et akart biztosítani az országnak. Hasonló érvekkel védelmezte liberális alapokon nyugvó összbirodalmi programját.¹¹ A magyar nemzetet csak az alkotmányosság tarthatja fenn, és „azt egy tisztán Magyarországra szorító mozgalom által előidézni nem lehetett”.¹² Sohasem tagadta álláspontja megváltoztatását, a kiegyezés előtt mondott választási beszédében újra leszögezte, hogy „fáradtam és fáradok azért, hogy nézetemet a tényekkel összehasonlítva rectificáljam”.¹³

Deák Ferenc és Eötvös mögött több évtizedes ismeretség, politikai együttműködés tapasztalata állt, amikor az országgyűlés (1861) feloszlása után az önkényuralom második felvonása, a Schmerling-kormányzat kezdődött. A „Wir können warten” kölcsönös jelszava alatt folytatódott az elnyomatás és a passzív ellenállás politikája. Eötvöst lesújtotta a kiegyezési politika kudarca. A Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság és a társadalmi élet egyéb területein keresett magának működési lehetőséget. Deákhöz fűződő, még alig helyreállt politikai barátsága nehezen állta ki a várakozás próbáját.

Politikai együttműködésük, a kiegyezés megkötésében játszott szerepük összeforrasztotta nevüket a közvélemény tudatában. Tagadhatatlan fő törekvésüknek, céljuknak az azonossága, de lényegesen eltért álláspontjuk az ajánlott módszerekben, a kiegyezési politika taktikai elveiben. Végül pedig, de nem utolsósorban, nehéz lenne ellentétebb két egyéniséget, elütőbb modorú két férfit találni.¹⁴ Deák a nyugalom és a megfontoltság, Eötvös a vajudás és

⁶ *Eötvös József: Beszédok.* 3. köt./ Bpest. 1905. 2. l.

⁷ Uo. 3. l.

⁸ *Eötvös József: Naplójegyzetek — Gondolatok.* 1864—1868. Bev. és jegyz. ellátta Lukinich Imre. Bpest. 1941. 180. l.

⁹ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 178. l.

¹⁰ Uo. 179. l.

¹¹ *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs c. röpirata* (Leipzig, 1859).

¹² *Eötvös: Naplójegyzetek.* 179. l.

¹³ *Eötvös: Beszédok.* 3. köt. 111. l.

¹⁴ *Voinovich Géza: B. Eötvös József.* Bpest. 1903. — *Eötvös Összes Munkái* 20. köt. 278—279. l.

nyugtalanlás megtestesülése. Deák jogász, Eötvös állambölcselelő volt. Törvények, intézmények csak addig jelentettek valamit Eötvös számára, amíg új eszmék, új helyzetek nem tették elavulttá. Deák változékony és kiegyensúlyozatlannak tartotta Eötvöst. Kapcsolatuk sohasem vált igazán bensőségesse.

Eötvös 1860 óta a német és olasz egység létrejöttétől várta a kiegyezés megszületését. Bécs politikájának megváltozását.¹⁵ Már idézett képviselőházi beszédében¹⁶ leszögezte (1861), hogy „ügyünk feltétele Olaszország egységének; egyik feltétele a német egységnek”. A Német Birodalom megteremtésének bármelyik alternatívája elősegíti helyzetünk megoldását. Ha Ausztria áll az egységes német állam élére, akkor nem-német tartományai az önállóság útjára léphetnek. Poroszország győzelve, Ausztria kizárása viszont azt eredményezné Eötvös szerint, hogy „Magyarország a birodalom súlypontjává válik, s a vezető szerep bizonyosan a mi kezünkbe jő”.¹⁷ Naplója tanúsága szerint egészen a kiegyezés megkötéséig a legnagyobb érdeklődéssel figyelte a német egység-törekvéseket.

A Schmerling-éra utolsó szakaszában, a cselekvés idejének közeledtét érezve, igyekezett Deák álláspontjához alkalmazkodni. 1864 augusztusában rövid vázlatot készített¹⁸ magának a Habsburgok és Magyarország, az örökös tartományok és Magyarország viszonyáról. Leszögezte, hogy a kialakult „historiai jog” megsértésével Ausztria még nem szüntette meg annak érvényességét. „Történetünk csak azon küzdelem története, melyre ezen, a törvény s a tetteles állapotok között létező ellentétből fejlődött.”¹⁹ Az 1848. évi törvények is a magyar történelmi jogfejlődés folytatását jelentik, „azok csak egy több mint három százados küzdelemnek eredményei”.²⁰ Nem állíthatjuk, hogy az 1848. évi törvények tökéletesek és nem szorulnak egyes részleteikben módosításra. Lehet, hogy formájukban rögtönzöttek, azonban tartalmukban egy hosszú politikai harc kialakult eredményeit foglalják magukba. Minden politikai tevékenység alapját jelentik, „mert azon elvek, melyekhez minden magyar ragaszkodik, s a melyek a nemzet életével oly szoros kapcsolatban állanak, a 848-iki törvényben tisztán fejeztettek ki”.²¹

Eötvös egyre nehezebben tudta elnyomni önálló véleményét. Már idézett vázlatában megállapította,²² hogy az 1848. évi törvényekhez való ragaszkodásunk mellett egyet el kell ismernünk: nem rendeztük akkor sem viszonyunkat az örökös tartományokkal. Bizonyos kapcsolatot azonban már akkor elismertünk, amikor külön minisztert neveztünk ki „a közös ügyek vezetésére” (Felső személye körüli miniszter), valamint a honvédelmi miniszter hatáskörének sajátos körülírása révén. A törvényhozásnak ez már akkor szándékában volt, azonban „a birodalom népei nem voltak képviselve senki által”. Hiába szólította fel a magyar országgyűlés az osztrák törvényhozást, választ nem kapott. Ha ez nem is rajtunk múltott 1848-ban, most pótolni kell. „Szükséges, hogy . . . midőn a közös ügyek s Magyarország s a birodalom kölcsönös

¹⁵ *Sötér*: Eötvös József. 263. l.

¹⁶ *Eötvös*: Beszédok. 3. köt. 18. l.

¹⁷ Uo. 12. l.

¹⁸ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 2—28. l.

¹⁹ Uo. 13. l.

²⁰ Uo. 20. l.

²¹ Uo. 21. l.

²² Uo. 22—24. l.

jogai s kötelességei, melyek azokból folynak, tüzetesen kijellettetnek, a definitív megállapodás, mely jövőnknek alapjául szolgál, nem csak a magyar király s a magyar törvényhozás, hanem a magyar s az örökös tartományok közös megegyezésével történjék.”

Tehát már 1864-ben vallott felfogásában tovább ment a kiegyezés útján mint Deák. Bár feladta korábbi, öszszmonarchiára vonatkozó tervét, programjában továbbra is nagy szerepet kapott Magyarország és a Birodalom érdekezése. Ne csak az elkülönülés legyen a magyar politika célja, hanem, a közös ügyek elismerésével, a hatalomban való részesedés biztosítása. Eötvös és Trefort Ágoston hiába sarkallta — már 1863 óta — Deákot a cselekvésre, hogy ne engedje át a politikai kezdeményezést a konzervatívoknak. Deák véleménye szerint azonban minden erőfeszítés, kezdeményezés felesleges volt. „Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak vagy legalább ígérni; ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a konzervatívokat is lehordják, ha az adás vagy ígérés ideje és szüksége nincs jelen; ha pedig jelen van, akkor felkeresnek bennünket is.”²³

Deák felelete egy időre megnyugtatta Eötvösöket.²⁴ Néhány hónap eltelte után azonban ismét felmerült bennük a politikai cselekvés vágya. Deák szállóigévé vált alapelvét — „mindent visszanyerhetünk, csak azt nem, miről Önmagunk lemondtunk” — elavultnak tartotta Eötvös. „Nézetem szerint nem azt, miről lemondtunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek visszanyerésére erőnk hiányzik. s ez az, miért én a politikát: mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teoriában bizonyos elveket feltartsunk, a csendes örütség egy neménél alig tarthatom másnak.”²⁵ Álláspontjuk továbbra is élesen szemben állt egymással az örökös tartományokhoz fűződő kapcsolat kérdésében. Deák véleménye szerint, ha Ausztria és Magyarország közös szabadságban és jóléti intézkedésekben részesül, az végzetes veszélyt rejt magában. Egyenesen a magyar függetlenség elvesztésével fenyeget. „Maga az elnyomás biztosítja önállásunkat.”²⁶ Ezzel szemben Eötvös — bizonyos fokú rokonságot mutatva Széchenyi reformkori törekvéseivel — az ország gazdasági megerősödésétől és a német kérdés rendezésétől várt mindent. A magyarságnak készen kell állnia a megfelelő órában: „Minden mi anyagi kifejlődésünket elősegíti, mi alkotmányos szabadságunkat biztosítja s a magyar nemzetiségnek állását szilárdítja, egyszersmind függetlenségünket is biztosítja.”²⁷

Eötvös és Trefort elhatarozta különálló politikai álláspontjuk érvényesítését. Erre legalkalmasabbnak egy hetilap megindítását tartották. 1864 tavaszán tette meg Trefort Bécsben az első lépéseket. Kísérlete azonban kudarcot vallott. Falknak írott levelében keserűen jegyzi meg: „Ez pedig akkor történik, mikor a Pesti Napló, mint Deák személyes politikájának orgánuma, semmihez sem szól, mikor Bécsben folyvást azt mondják, hát ha Deák maga hallgat, miért hallgatnak a párt más emberei? Micsoda értelme van annak:

²³ Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. Bpest. 1903. 68. l.

²⁴ Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József. Bpest. 1903. 236. l.

²⁵ Eötvös: Naplójegyzetek. 36—37. l.

²⁶ Uo. 59. l.

²⁷ Uo. 60. l.

„Man kann sich nur mit der Deak'schen Partei verständigen?!“²⁸ Hosszú huzavona, a lapengedély megadására vonatkozó kérelem többszöri elutasítása után lépett fel személyesen Eötvös.²⁹ „Legalább, ha újra megtagadják, tudni fogja mindenki, ki oka, hogy politikai kérdéseink pártunk által nem discutiáltatnak.“³⁰ Bécs valóban megváltoztatta álláspontját. Zichy Herman kancellár Pálffy Móric lovassági tábornoknak, a Helytartótanács elnökének küldött utasításában egyenesen Eötvös személyére való tekintettel rendelte el az engedély megadását. Bécs „magasabb szempontokat” szem előtt tartó kormányfériai felmérték a politikai helyzet megváltozását. A Birodalom belső hanyatlása, a nemzetiségi és társadalmi ellentétek feszültsége, nem utolsó sorban pedig a porosz—osztrák hatalmi vetélkedés növekedése világhossá tette előttük, hogy milyen nagy szükség van a megegyezést kereső, „mérsékelt s higgadt” államférfiak támogatására. Bizott benne, hogy „a megindítandó új lap, ha nem kormányirányú is, de valószínűleg mérsékelt s higgadt tartalmú leendő”.³¹ A Politikai Hetilap első száma azonban csak 1865. július 3-án jelent meg. A laptulajdonos-főszerkesztő Eötvös József, a felelős szerkesztő Keleti Károly lett.³²

A Politikai Hetilap megjelenéséért folytatott harc közben tehát jelentékenyen megváltozott a kül- és belpolitikai helyzet. Schmerling kormányzása a végéhez közeledett. 1864 novemberében ismét közeledést figyelhetünk meg Deák és Eötvös között. „Hosszan szóltam Deákkal, ha nem csalódtam, véleménye nagy átalakuláson ment keresztül oly annyira, hogy mi az elveket illeti, egészen egyetértünk.”³³ Deák egyéniségét vizsgálva megállapította, hogy „legkitűnőbb tulajdona a logika”, azonban hiányzik belőle a teremtő fantázia. Sohasem ragadja el a lelkesedés, gyakran a megszokás tartja bilincseiben. Politikai felfogása jelleméből fakad. Naplójának tanúsága szerint gyakran találkoztak e napokban. Örömmel nyugtázta Eötvös, hogy „minden fontos pontokban egyetértünk s így nyugodtan nézek az országgyűlésnek elébe”.³⁴ Külön megnyugvást számára, hogy a Wiener Lloyd számára írt két cikke „kielégítette Deákot”.³⁵ Viszonyuk azonban ismét meglazult 1865 tavaszán. Eötvöst részben sógora, Trefort Ágoston vagyoni ügyei,³⁶ részben pedig a Politikai Hetilap előkészületei foglalták le. Sokat tartózkodott vidéken. Deák döntő lépése megtétele előtt nem volt érintkezésben Eötvössel.

²⁸ Falk: i. m. 333—334. l.

²⁹ A belpolitikai helyzet értékelésében és a sajtópolitika kialakításában egyre nagyobb ellentét alakult ki a bécsi kormányzat és a budai Helytartótanács között. Zichy kancellár és Pálffy helytartó személyes ellentétére mutat a hivatalos levelezésük is. Országos Levéltár Visszaállított Helytartótanács (a továbbiakban: O. L. VHT.) IV. 1624. — Halász Imre is megemlíti, hogy 1865 márciusában mindketten lemondtak tisztségükről, Ferenc József azonban nem fogadta el. Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bpest. 1911. 193—194. l. — Kecskeméthy, a nagy tehetségű, de jellemtelen publicista írja, hogy Pálffy „kedvencz foglalkozásától, a lapokba avatkozástól, teljesen eltiltatott”. Kecskeméthy Aurél Naplója. 1851—1878. Bpest. 1909. 180. l.

³⁰ Falk Miksának írott leveléből (1865. febr. 2.). Eötvös József: Levelek — Életrajz. Bpest. 1903. 112. l.

³¹ O. L. VHT. IV. 1624.

³² A Politikai Hetilapot Emich Gusztáv adta ki és nyomtatta. Antall József: i. m. (Eötvös József és a Politikai Hetilap engedélyezése.)

³³ Eötvös: Naplójegyzetek 81. l.

³⁴ Uo. 85—87. l.

³⁵ Uo. 89. l.

³⁶ Uo. 83—90. l. — Sőtér: Eötvös József. 348—349. l.

A kiegyezési tárgyalások elsősorban a kulisszák mögött és nem a sajtó nyilvánossága előtt zajlottak. Deák Ferenc „húsvéti cikke”³⁷ azonban örökre összeforrott az új korszak nyitányával. A Pesti Napló névtelen cikkében szögezte le az alkú feltételeit, ebben tért le véglegesen 1848 közjogi alapjáról. „Csak azért szólunk ezekről, hogy a történelemben is bebizonyítsuk, miszerint alkotmányos önállásunk mellett sem veszített miattunk és általunk a birodalom biztossága. Mi nem akarjuk ezen alkotmányos önállást feláldozni csupán azért, mert a lajtántúli népek új alkotmányának egyes pontjai másképp hangzanak; de készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállásának biztosságával összhangzásba hozni, s a lajtántúli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk.” Ha összevetjük Deák új programját Eötvösnek a birodalmi érdekegységet mindig hangoztató kiegyezési politikájával, hatása kétségtelennek tűnik, noha távollétében, tudtán kívül született meg a „húsvéti cikk”.

Eötvös Pestre érkezése után azonnal felkereste Deákot, azonban csak Kemény Zsigmonddal, a Pesti Napló szerkesztőjével tudott beszélni. Véleménye szerint Deáknak fogalma sem volt³⁸ cikke hatásáról. Eötvös nagy megelégedéssel fogadta a „húsvéti cikket”. Annál inkább hibáztatta Deák eljárását, amikor Apponyi bécsi lapjában, az ókonzervatív *Debatte*-ban közölte programját. Ludassy Mór szerkesztőnek adott nyilatkozatában részletesen foglalkozott a közös ügyekkel.³⁹ A „Pragmatica sanctio” alapján ennek minősül a diplomácia, a hadügy, az uralkodó háztartása. Felvetette a parlamenti delegáció gondolatát is. Eötvös rosszállóan állapította⁴⁰ meg: „hibát követett, az kétségtelen, hogy személyes állásának ártott, midőn 4 évi hallgatás után most nézeteit ily részletesen adja elé”. Deák programjának „practicus része rendkívül yenge s nem practicus”. Deák politikai nyilatkozata nagy vihart keltett. Számos bíráló levelet kapott, amelyek meglehetősen elkedvetlenítették Deákot.⁴¹ Deák igen kedvezőtlen hangulatba került. Eötvös különösen híveit hibáztatta. „A hízelgő csoport, mely őt környezi, tagadhatatlanul rossz hatást tett még észbeli tehetségeire is.”⁴² Politikai törekvéseik ismét külön útra terelődtek. Deák működésével kapcsolatban Eötvös mégis leszögezte: „Minden, mi a nemzetet jelen marasmusából kiemeli, valóságos jótétemény.”⁴³

Eötvös József igen nehezen viselte háttérbe-szorítottságát. Deák mellett még a második helyet sem biztosíthatta magának. Ezt Andrassy Gyula foglalta el, aki gyakorlatias gondolkodásával, felületességre hajló könnyedségével — jó viszonyuk ellenére — távol állt Eötvöstől, aki magabiztosságát és „bátorságát” tapasztalatlanságának tulajdonította, mert — ahogv 1867-ben mondotta — a „politikát hirlapokból, s nem a történelemből tanulta”.⁴⁴ Talán ez készítette arra Eötvöst, a centralisták egykori vezérét, hogy önálló párt alapí-

³⁷ „Még néhány szó a »Botschafter«-nek ápril 9-diki cikkére”. Pesti Napló, 1865. ápr. 16. — Deák Ferenc Beszédei. 3. köt. Bpest. 1903. 401–408. l.

³⁸ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 100. l.

³⁹ *Debatte*, 1865. máj. 7–9. — *Ferencki Zoltán*: Deák élete. 3. köt. Bpest. 1904. 17–28. l.

⁴⁰ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 103. l.

⁴¹ Deák Beszédei. 3. köt. 429–434. l.

⁴² *Eötvös*: Naplójegyzetek. 111. l.

⁴³ Uo. 103. l.

⁴⁴ Uo. 223–224. l.

tásának a gondolatával foglalkozzék.⁴⁵ Tervéről akkor tett le végleg, amikor 1865 nyarán Bartal György⁴⁶ vállalta a Helytartótanács alelnökségét. „Reám nézve Bartal elhatározása annyiban nagy fontossággal bír, mert azt, hogy külön pártot alakítsak, lehetetlenné teszi: B. volt az egyetlen ember azok között, kik hozzám közelebb állnak, kikkel azt tehettem volna. A többiekben mind vagy a capacitas hiányzik, vagy az erély, vagy a szorgalom.”⁴⁷ Mélyen lesújtotta Bartal lépése. Elhatározása jellemében gyökeredett, „excellenciás úr” akart lenni. Fő oka „egy valóban nagy ambitionnak hiánya, mely türelmessé tesz”.⁴⁸

Külön párt alapítása helyett legalább a sajtó útján kívánt hangot adni önálló véleményének. A Pesti Napló Deák és Kemény eszméit képviselte, ahova Eötvös nem írt, barátai, Trefort és Lónyay is egyre ritkábban.⁴⁹ Ennek ellenére mindent elkövetett, hogy ne kerüljön összeütközésbe Deákkal. Nem akarta szétforgácsolni az erőket. Miután nagy egészében mégis helyesnek tartotta a kiegyezési politikát népszerűsítő Pesti Napló irányvonalát, nem akart annak versenytársakat teremteni, ezért hetilapot indított.⁵⁰ Óvatosság jellemezte Eötvös lapját, palástolta türelmetlenségét. Majláth György kancellári kinevezésével kezdetét vette a „nagy politikai átalakulás”.⁵¹ Érthetetlennek tartotta, hogy a Pesti Napló, bíz még a határozati párt sajtóorgánuma is, miért tanúsít olyan „nagy bizodalmat” a konzervatív kormányzat iránt. Deák köre és a konzervatívok között már a Schmerling-kormány bukása előtt létrejött a különleges együttműködés. Eötvös szerint „jószándékú” manőverekkel, a kormány hallgatólagos támogatásával szétbomlasztják a felirati pártot. Andrássynak írt (1865. augusztus 1.) levelében olvashatjuk: „Ismered nézetemet a nagy politikai manöverről, melyen keresztül megyünk. Többször mondtam Széchenyinek, s hiszem most is, hogy azoknak, kik egy nép nevében lépnek föl, legjobb politika a nyíltság; mert semmi nép nem diplomata, s a magyar még kevésbé az, mint mások, s támogatására csak addig számolhatunk, míg azt, amit akarunk, neki megmagyarázhatjuk.”⁵²

Eötvös tartózkodása, tapintata ellenére Deák igen megneheztelt a Politikai Hetilap irányvonala, tulajdonosának önálló hangja miatt.⁵³ Sokat töprengett Eötvös saját helyzetén, a lap előfizetőinek alacsony száma miatt.

⁴⁵ Sötér: i. m. 359. l.

⁴⁶ Bartal György a Szemere-kormány pénzügyi államtitkára volt. A kiegyezés után néhány esztendővel Bittó István kormányában vállalta a földművelésügyi tárcát. Madarász említi naplójában a „Bartal-féle fenevad magyaroknak” magatartását az Újépületben töltött fogsága idején. *Madarász József: Emlékirataim. 1821–1881.* Bpest. 1883. 277. l.

⁴⁷ Eötvös: i. m. 127. l.

⁴⁸ Uo. 127. l.

⁴⁹ Eötvös és Kemény kiegyezési politikájának ellentéteire, ezek gyökereire Sötér (Nemzet és haladás, 271–272. l.) mutat rá. A lap szerepére a Bach-korszakban: *Németh G. Béla: A Pesti Napló kezdeti szakasza. Irodalomtörténeti Közlemények.* 1960. 2. sz. Eötvös politikai barátainak a cikkeit is ritkán hagyta szó nélkül Deák. *Eötvös József: Kiseb politikai cikkek.* Bpest. 1903. Voinovich Géza jegyzete. 352. l.

⁵⁰ *Falk: i. m. 331–332. l.*

⁵¹ Ebben igen nagy szerepet tulajdonított Deák Pesti Naplóban („husvétii cikk”) és a *Debatte*-ban megjelent írásainak, valamint Ferenc József budai látogatásának. *Eötvös: Naplójegyzetek.* 118. l. — *Politikai Hetilap, 1. évf. 1. sz.*

⁵² *Eötvös: Levelek.* 78. l.

⁵³ *Ferenczi: Deák.* 3. köt. 30. l. — Eötvös hangsúlyozza Andrássynak írott leveleiben, hogy lapja — a szakadás elkerülése végett — „a Napló-nak kormánymagasztalásait nem támadhatta meg”. *Eötvös: i. m. 72. l.* — Néhány nappal később (1865. aug. 10.): „Lapom kevésbé oppositionális, mint azt magam is kívánám.” Uo. 80. l.

Egyesek ellenszenvének, ellenséges érzületének okát abban látta, hogy a visszaéléseket nála kíméletlenebbül senki sem támadta.⁵⁴ Hasonlóságot fedezett fel Ferenc József és a magyarság között abban, hogy mindig vakon követték egy-egy államférfi tanácsát. A császárnál Bachnak és Schmerlingnek, nálunk pedig Széchenyinek,⁵⁵ Kossuthnak „és most Deáknak” volt a legnagyobb befolyása. Naplójában olvashatjuk: „Egyet megtanultam tapasztalásaimból, azt, hogy nagy eszű s tudományú emberek soha a politika mezején nagy befolyást nem gyakorolnak. Az első perc mindég olyanoké, kik, mint Kossuth, elragadva saját szónoklatuk által, a nép szenvedélyeire hatnak s azt mozgásba hozzák, vagy kik, mint Deák, eléggé korlátoltak, hogy nézeteikhez makacson ragaszkodjanak, még részleteikben is s kik a népet hasonló kitarásra bírják. Csak szenvedély és mozdulatlanság bír hatással a népre.”⁵⁶ Falknak írott levelében is panaszkodik Deákra és környezetére, hogy a Politikai Hetilap megjelenését elhallgatják.⁵⁷ Csalódottságát alig tudja leplezni: „52 éves vagyok s harmincz évnél tovább foglalkozom politikával, de azt, hogy Deák, Kemény s a többiek így fogják viselni magukat irányomban, nem tettem fel s nem gondolám.”⁵⁸

Személyes kapcsolatuk — bár fenntartásokkal — ismét megjavult a belpolitikai események előrehaladtával, az országgyűlés megnyitása előtti időszakban. Deákkal folytatott tárgyalásairól elégedetten szolt naplójában.⁵⁹ Hangsúlyozza nézeteik azonosságát a legfontosabb kérdésekben: „ha az igaz, akkor bátran megyek az országgyűlés elébe”. Különbséget csak olyan részletkérdésekben talált, amelyekben még egyikük sem alakította ki végleges álláspontját. mivel nem ismeretes Ausztria politikai válasza. Fontos, hogy a „mellékes kérdéseknél” kialakuló ellentéteiket ne engedjék ellenségeik által elmerge-síteni, amivel „szakadást idézzenek elé”. A politikai közeledés ellenére újra visszatért kettőjük kapcsolatára. Deák magaviselete iránta most sem „szívélyes, sőt éppen ellenkező”. Más okot nem talál, talán „népszerűségét félti”. Károsnak tartja saját hívei dicséretét, mivel ez még fokozza Deák féltékeny-ségét. Elhatározta, hogy mindent eltűr, átengedi a dicsőséget, ha „azon eszmék” érvényesülnek, amelyek alkalmasak a politikai helyzet rendezésére. Megelégszik az eszmei kezdeményezés, az elvi megfogalmazás kevésbé látványos feladatával. „Úgy is mért ne játszaná ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz.”⁶⁰

⁵⁴ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 130. l.

⁵⁵ *Eötvös* Széchenyiről: „Nagy ész, erély, kitartás, hazaszeretet, a képesség eszmé-kért feláldozni magát, egyszóval minden, mi nagy férfiúban szükséges; — csak egy hiány-zott — az emberszeretet, s valamint ez okozta, hogy a nép, — mely barátjait ösztön-szerűleg ismeri, — iránta soha igazi sympathiával nem viseltetett, úgy kétségen kívül el volt oka, hogy midőn a sors keze reánk nehezedett, ő összestört.” *Eötvös*: Levelek. 161. l.

⁵⁶ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 153. l.

⁵⁷ *Eötvös*: Levelek. 136. l.

⁵⁸ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 136—137. l.

⁵⁹ *Uo.* 145—146. l.

⁶⁰ *Uo.* 146. l. — *Eötvös*t igen sokat foglalkoztatta saját szerepe a politikában. Meghántottság és böles rezignáció váltogatja egymást ítéleteiben. A visszavonulás, a passzivitás esztendeiben Trefortról és magáról jegyzi meg: „Sok ember eszének csak oly hasznát veszi, mint díszkardjának, melyet pompára visel.” *Uo.* 84. l. — Sokszor egyene-sen tehernek érezte tehetségét. „Kevés kivétellel mondhatjuk, hogy tanulók s népek nem nyernek, ha a tanári székét és a kormányt lángész foglalja el. Arra, hogy közönséges viszonyok alatt haszonvehetőek legyünk, semmi nem szükségesebb, mint egy bizonyos köznépszerűség.” *Uo.* 42—43. l.

II.

Eötvös tudomásul vette Deák vezérségét és — szóban legalább — megelégedett a nagy dráma írójának, sűgőjának szerepével. De sohasem mondott le önálló hangjának érvényesítéséről, kiegyezési politikája népszerűsítéséről. Még 1864 szeptemberében, Schmerling uralma tetőpontján fogalmazta meg a magyar önállóság visszaállításának fokozatosságon alapuló evolucionista stratégiáját. „Megtartani az ország integritását s a lehetőségig nagyobb autonómiát szerezni.”⁶¹ Elő kell készíteni a magyarságot arra, hogy adott időpontban képessé váljék a függetlenség gyakorlására. Csak az ország gazdasági és kulturális életének fejlesztése, megerősítése révén válhat erre alkalmassá. A német egység megteremtésének a függvényeként — mint ezt annyiszor hangsúlyozta — születik meg a nagy lehetőség. A birodalmi kötelék szétszakítására nincs mód. „A jelen pillanatban vagy éppen nem, vagy csak forradalom által oldathatnók fel s ez a magyar nemzetiséget mindennél inkább veszélyeztetné, minden törekvés ez irányban csak kárunkra lehet.”⁶²

Nem látott más lehetőséget Magyarország számára, mint — alkalmas időben — a kiegyezés létrehozását Ausztriával. De semmi sem állt tőle távolabb, mint a császár és udvara iránt érzett rokonszenv. Felháborodva vette tudomásul Ferenc József lelkes budai és pesti fogadtatását, amikor 1865. június 6-án látogatást tett az országban. Lekopasztották a fákat és a kerteket, hogy lombfüzereket fonjanak a császár fogadására. A hódoló szegalelkűség keserű bosszúságot okozott Eötvösnek. Megdöbbenve látta, hogy akiket eddig is alig lehetett visszatartani az elvtelen megalkuvás politikájától, ha erre lehetőséget kapnak, „nem fognak mértéket tartani aljasságukban”.⁶³ Nyugalma csak akkor tért vissza, amikor Ferenc József és a „hajlongó kamarás sereg” eltávozott.⁶⁴ „Mily eredménye lesz e nagy állami comoediának, jelenleg talán senki nem mondhatja, annyi bizonyos, hogy Úr és szolgák megismerkedtek egymással s az meggyőződött, hogy minden nagy események után az inas-természet ezekben nem veszte el hatását, s ezek belátják, hogy a félelemből gyűllött uralkodó nem oly veszedelmes, mint gondolák s ha nem is a jognak férfias védelme által, legalább a hízelgésnek megnyerhető s hogy e szerént a kiegyenlítés lehetséges, mert hisz minden rész megtartotta hibáit s gyengeségeit.”⁶⁵

Talán sikerült érzékeltetni Eötvös hangulatát, lelki állapotát ezekben a hónapokban. Így fogott hozzá a kiegyezési politika népszerűsítéséhez Politikai Hetilapjában. A nemzeti fejlődés egyetlen lehetséges útjának érzése és nem a Habsburg-dinasztia szolgálata készítette cselekvésre. Álláspontjának látszólagos belső ellentmondása feloldódik, ha figyelembe vesszük törekvését az osztrák szabadelvű párttal való együttműködésre, a császári udvar kegyei-
nek keresése helyett. Bécsi tudósítójának, az ügyes és befolyásos Falk Miksának írta: „Mi az írandó czikkeek irányát illeti. azt fejtegetni felesleges, röviden

⁶¹ Uo. 50—51. l.

⁶² Uo. 50—51. l. — Eötvös általában elítélte a forradalmakat, visszautasította az erőszak politikáját még akkor is, ha jogos törekvéseket szolgált. Itt azonban nem társadalmi forradalomra, hanem függetlenségi háborúra, szabadságharcra gondolt. Magyarország önállósága, függetlensége, az 1848. évi törvények helyreállítása — Eötvös megfogalmazásában — nem jelentett ellentétet a Béccsel való kiegyezéssel. Szavai azonban nem fedhetik el a kiegyezés valódi tartalmát.

⁶³ Uo. 114. l.

⁶⁴ Ferenc József jún. 10-én érkezett vissza Bécsbe. Pesti Hírnök, 1865. jún. 12. sz.

⁶⁵ Eötvös: I. m. 114. l.

csak azt mondom, hogy éppen nem osztom D.(eák) nézetét, ki mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek s csak ennek képviselőivel kezdet fogva akarok elérni. S hogy annál fogva azt kívánom, hogy a Birodalom két részének érdekközössége mentül világosabban kiemeltessék és a sympathikus szózatok, melyek mellettünk akár a Reichsrathban, akár a journalistika mezején felhagzanak, lapunkban mindig visszhangra találjanak. Barátaink irányában még gyengeségeiket is el kell viselnünk.”⁶⁶

A Politikai Hetilap első számának vezércikkében Schmerling bukásának jelentőségével foglalkozott.⁶⁷ A kiegyezés feltétele: a magyar alkotmány és az osztrák Birodalom érdekeinek az összeegyeztetése. „Mindkettő a történetnek s pedig egy hosszú történetnek eredménye.” Mindkét oldal hibázott, amikor gyökerestől akarták viszonyukat megváltoztatni, „új alapokon, újból alkotni”. A kompromisszumra hajló, reálpolitikai hírokat pengető Eötvös lehetőséget kívánt nyújtani Bécsnek arra, hogy a tévedések kölcsönös elismerésével rendezzék a vitás kérdéseket. A kiegyezés alapelvei Eötvös megfogalmazásában:

1. Magyarország szabadságának és függetlenségének biztosítása. Saját parlamentáris kormánnyal.

2. A Birodalom két felének teljes egyenlősége.

3. A Birodalom fenntartása és megszilárdítása, a viszonyosság és egyenlőség alapján. Ausztria és a Birodalom népeinek alkotmányos szabadsága.

A Birodalom szabadelvű átszervezését egyenesen Magyarország önállósága biztosítékának tekintette. Most sem várt sokat a császár jóindulatától. „Kik a magyar nemzet jövőjét fejedelmeik igazságszeretetétől várják, elméskednek a német sógorok gyengeségei felett s bókoljanak más felé, én mindent kölcsönös érdekeink felvilágosításától s azon szeretettől várok, mellyel mi is, amazok is a szabadság iránt viseltetünk.”⁶⁸ Éppen a Politikai Hetilapban mondja ki, hogy „hazánk alkotmányos szabadságának legbiztosabb garantiája csak az austriai birodalom minden népeinek alkotmányos szabadságában található”.⁶⁹ Eötvös és elvbarátai nemcsak a sajtóban kerestek összhangot az osztrák szabadelvű politikusokkal, hanem a személyes érintkezésben is. Falk írja Trefortról szóló visszaemlékezésében, hogy a Politikai Hetilap „új érintkezési pontot képzett” közöttük, mert Trefort „többször jött fel Bécsbe”, hogy találkozzék a Reichsrath liberális politikusaival, elsősorban a stájerországi autonomistákkal, Kaiserfelddel és Reichbauerrel.⁷⁰

Az osztrák álláspont tapintatos kezelése azonban nem akadályozza meg abban Eötvöst, hogy erélyes választ adjon a bécsi sajtó támadásaira. Visszatartotta azt az osztrák álláspontot, hogy a magyaroknak tett engedmények hátrányosak lennének a Birodalom nagyhatalmi állása szempontjából. Történelmi magyarázattal bizonygatta az egymásra utaltságot, amely fontosabb az érzelmi hangulatoknál. „Főképp ennek tulajdonítható kétségtelenül, hogy a mohácsi vész után, midőn nemzetünk a szükségét érezé, hogy saját védelmére másokkal szorososan szövetségessék, erre nem a lengyel nemzetet, melyhez

⁶⁶ Eötvös: Levelek. 130–131. l. (1865. jún. 17.)

⁶⁷ Politikai Hetilap (továbbiakban: PH). 1. évf. 1. sz. 1865. júl. 3. Itt jegyezzük meg, hogy a lap fennállásának első felévében majdnem minden vezércikket Eötvös írt. Elvértve találkoztunk Keleti Károly, Lónyay Menyhért nevével. Treforttal együtt inkább gazdaságpolitikai cikkeket írtak.

⁶⁸ Eötvös: Levelek. 132–133. l.

⁶⁹ PH. 1. évf. 1. sz.

⁷⁰ Falk: i. m. 384. l.

talán több sympathiák vezették. hanem a németet választá.”⁷¹ A történelmi körülmények, a földrajzi helyzet kényszerítő hatásának hangsúlyozása után a régi sebek begyógyítása, a megegyezés elősegítése mellett száll síkra. De figyelmezteti Bécsre: „Ha azt akarják, hogy a viszály után kezét nyújtsunk, előbb le kell venni a bilincseket, melyek szabad mozgásukban gátolják.”

Eötvös a kiegyezés magyarországi népszerűsítése közben nyíltan kimondta, hogy az osztrák birodalom problémái is a magyar kérdés megoldásától függnék.⁷² A bécsi Neue Freie Presse is elismerte a Politikai Hetilap „tárgyilagosságát”, hogy Magyarország szabadságáért folytatott küzdelmében nem téveszti szem elől a Birodalom és az osztrák nép alkotmányos jogait. Az együttműködés, sőt az elnézés ellenére, élesen visszautasítja az osztrák liberálisok követelését a „centralis parlament” megteremtésére. Bécsben téves elképzelések élnek a parlamentről. „Ha testületet látnak, mely közügyekről nyilvánosan tanácskozik, az állam költségeiről szól, s minisztereket interpellál, nézetük szerint megvan a parlament. . . De, kik e tárgvról komolyan gondolkodtak, tudják, hogy az, mi által valamely tanácskozó-testület parlamentté válik, nem bizonyos formákban, melyeket tanácskozásaikban követ, hanem azon törvényhozási hatalomnak teljességében áll, melyet a nemzet képviselőinek kezébe letesz, s melynek épen ezért, a fejedelmi sanctio jogán kívül, más határai nincsenek, mint amelyeket e testület maga szab magának.”⁷³ Ugyanakkor leszögezte Eötvös azt is, hogy a közös ügyek tárgyalására hivatott delegációk nem parlamentek!

Igen szenvedélyessé vált Eötvös hangja, amikor Belcredi gróf államminiszteri kinevezésével veszélyeztetve látta a kiegyezés lehetőségét.⁷⁴ Kifakadt azok ellen, akik a Birodalom két felének érdekeit „szüntelen ellentétbe állítják” és közben egységről beszélnek. Folytatta vitáját a Neue Freie Presse-vel a közös parlamentről.⁷⁵ A német egység létrejöttének elkerülhetetlenségére hivatkozott, amely szükségessé tette az önálló magyar országgyűlés fenntartását. Ausztria sem lehet egyszerre tagja a közös német és az osztrák parlamentnek. A megvalósulás körvonalainak kibontakozásával egyre inkább előtérbe kerültek a német egység árnyoldalai is. Eötvös lehetőséget és veszélyt, de mindenképpen elkerülhetetlen történelmi folyamatot látott benne, amely eddigi politikája feladására kényszeríti Bécsöt. Egyben biztosítani kell a magyar állam különállását, hogy elkerülhetőek legyenek a benne rejlő veszélyek. Óvakodjunk minden olyan lépéstől, ami „a magyar koronának állami önállásáról” való lemondást jelentene vagy „az összeolvadáshoz vezetne”. Bízott ugyan abban, hogy az európai nagyhatalmak megakadályoznák, hogy Magyarország „a német szövetség kiegészítő részévé” váljék, mégis Poroszország végső győzelme, a „kisémet” eszme diadala előtt indokolt volt Eötvös féelme, hogy Ausztria magával rántja Magyarországot is az egységes Német Birodalomba.⁷⁶

⁷¹ PH. 1. évf. 2. sz. (1865. júl. 10.) — Vezércikkében azokat a gondolatokat fejti ki, amelyeket még 1865 áprilisában Csabacsüdön készített tematikai vázlatában jegyzett le. Az érdeklonosságáról: „S ha a gyűlölet öröklött, öröklött azon meggyőződés is, hogy a két nemzet nem nélkülözheti egymást.” *Eötvös: Naplójegyzetek*, 92—99. 1. Ismertettem a már említett cikkemben is. (M. K., 105. l.)

⁷² PH. 1. évf. 3. sz. (1865. júl. 17.)

⁷³ PH. 1. évf. 4. sz. (1865. júl. 24.)

⁷⁴ PH. 1. évf. 6. sz. (1865. aug. 7.)

⁷⁵ PH. 1. évf. 7. sz. (1865. aug. 14.)

⁷⁶ *Eötvös: Naplójegyzetek*, 118—119. l.

Magyarország és az Osztrák Birodalom kiegyezésének politikai vizsgálata, az érdekek azonosságának bizonyítása után fog a megfelelő szervezet, szövetségi forma népszerűsítéséhez. Hasonlóan más cikkeihez, alapelvei — nyersen, de őszintébben — már megtalálhatók bizalmas naplójában.⁷⁷ Ha lemondunk a történelmi jogról, „én meg vagyok győződve, nem fogunk megállni a respublicáig. Én részemről könnyen kibékülök e gondolattal.” Meggyőződése, hogy „a világ a foederatív elv általános alkalmazásának megy elébe”. Bármi történik is most: „egykor ide fogunk jutni”. A magyarság számára ez nem lenne kedvezőtlen, „sőt nagyobb állást” kapna egy ilyen szövetségben, mint a Birodalom dualisztikus átalakítása után. De célszerűnek és kedvezőnek tartaná, „ha a dualismusnál egyideig megállapodva, időt nyerünk, hogy a Magyar minden tekintetben, főképp műveltségben megerősödjön, a nagy szerepre képessé váljék.”

Az 1848. évi törvényeken alapuló perszonalunióról való lemondás, lényegében a reálunió elfogadása (Deák „húsvéti cikke”) után időszerűvé vált a dualisztikus államszervezet részletesebb megfogalmazása.⁷⁸ Közös ügyek: „a külügy, a kereskedelmi ügy, a birodalmi hadi és a birodalom pénzügyei”. Az első kettő nem okozott gondot Eötvösnek. A közös külpolitika irányításában játszott szerepünk attól függ, hogy mekkora hatalommal rendelkezünk a hadügy és a pénzügy terén. A kereskedelmi viszonyok szorosabbá válása — megítélése szerint — nem veszélyezteti az államok önállóságát. A hadügy és a pénzügy területén azonban biztosítékokra van szükség. A Birodalom hatalmi érdekeinek veszélyeztetése nélkül követelhetjük az alábbiak elfogadását:

1. A hadsereg létszámának megállapításához a magyar országgyűlés hozzájárulása szükséges.
2. „Magyarországnak egész contingense csak a magyar ezrekbe vétesék fel.”
3. Ezeknek csak magyar tisztjei legyenek.
4. Magyarországon békében csak magyar ezrek állomásozhatnak.
5. Az elhelyezés és általában az országban állomásozó csapatok parancsnoksága magyar kézben legyen.

Hasonlóan fontos a pénzügyi kötelezettségek pontos körülírása. A birodalmi költségvetés csak Ausztria és Magyarország hozzájárulása útján emelkedhet törvényerőre. Ügyelt a törvényhozási garanciákra. A delegációk valóban csak „küldöttségek”, tagjaik elvesztik megbizatusukat, ha képviselői mandátumuk lejárt. A közös ügyek meghatározásakor biztosítékokról kell gondoskodni a végrehajtásnál is. Bár a fő garancia „a közvélemény hatalma”,⁷⁹ nem mellőzhető az alkotmányjogi forma sem. Egy-egy államminisztert kellene kinevezni, akik minden közös minisztérium által kiadott rendeletet ellenjegyeznének. Nem a közös, hanem saját országgyűlésüknek tartoznának felelősséggel.⁸⁰ A kiegyezés tényleges megtörténtekor jóval kevesebb garanciával kellett megelégednie Magyarországnak.⁸¹ Vonatkozik ez elsősorban a hadsereg-

⁷⁷ Uo. 116—117. l.

⁷⁸ Uo. 120—123. l. Sötér említi (Nemzet és haladás. 272. l.), hogy már 1848 végén, a müncheni vázlatban „közös ügyekként” elfogadta a hadügyet, a pénzügyet, a külügyet, a kereskedelem- és közlekedésügyet is.

⁷⁹ Uo. 124. l. — Jellemző Eötvös állásfoglalása, amikor a szűkebb értelemben vett közjogi formák tárgyalásakor sem mulasztja el megjegyezni ezek alárendelt szerepét. Gondoljunk Deák felfogására!

⁸⁰ Uo. 124—125. l.

⁸¹ 1867. évi 12. tc.

re, de a többi közös tárcára is. Nem is szólva a javasolt — lényegében vétőjoggal felruházott — osztrák és magyar államminiszter kinevezésének elmulasztásáról.

Eötvös külön cikket szentelt a dualizmus vizsgálatának a Politikai Hetilapban is.⁸² Egyaránt elvetette az összbírodalom és a föderalizmus gondolatát. A dualizmus államrendszere a tényleges helyzeten alapult. Hasonló közjogi kapcsolatot kell teremteni Ausztria, valamint Csehország és a Lengyel-Galícia között, mint Magyarország és Horvátország között. Szilárdan ragaszkodnunk kell az 1848. évi alaptörvényeinkhez, csak így jöhet létre a kiegyezés. Nagy eredménynek tekintette Eötvös, hogy ezen az alapon hívták össze az országgyűlést. Most már a Politikai Hetilapban is számos, a fejedelemség és az ország kapcsolatát méltató cikk jelent meg. Képviselői programja is sokat hangoztatott nézeteit foglalta magába s nem mulasztotta el hangoztatni, hogy a Birodalom „a magyar nemzetnek birodalma is”.⁸³ A megélenkült politikai életben, az országgyűlés összehívása után is nagy szükség van a nemzeti egységre. Nyíltan állást foglalt Deák mellett. „Bizonyos előttünk, hogy a mennyiben szervezett pártok az alkotmányos élet egészséges fejlődésének kellékét képezik, ez hazánkban hiányozni nem fog, s valószínűnek tartjuk, hogy miután a megyei autonomia és centralisatio határai, a demokratiai elvek szűkebb vagy tágabb alkalmazása és több nemzetgazdasági kérdés iránt eltérő nézeteket találunk, a pártalakulás elvek vagy nagy érdekek alapján fog történni; míg azonban ez történni fog s hogy mentül előbb történhessék, s azoknak, kik magukat ma hivatva érzik, mentül előbb alkalom nyíljk, hogy pártoknak élére álljanak, szükséges, hogy együtt maradjunk. Ha majd a házépítéshez fogunk, vitatkozhatunk felosztása és felékesítése felett, hogy házunk mentül nagyszerűbb, mentül kényelmesebb legyen; de most még csak alapján dolgozunk s kötelességünk csak arra int, hogy belátásunkkal és tehetségeinkkel azon férfiút (Deák Ferenc — A. J.) támogassuk, ki feladataul tűzte ki magának, hogy az épület alapkövét jól és erősen rakja le, s kit mi, munkatársai ennek véghezvitelére elég erős és gyakorlott munkásnak ismerünk el.”⁸⁴

Az országgyűlés összehívása után egyre több pártpolitikai kérdés, közjogi probléma tűnt fel a Politikai Hetilap vezércikkeiben. Vitaanyagot, elvi támogatást, alkotmányjogi javaslatokat nyújtott a képviselőknek. A parlament munkája megélenkítette a Politikai Hetilap tartalmát. Ugyanakkor károsan hatott rá, hogy Eötvös kevesebb cikket írt (azt is név nélkül). Ez is képviselői mandátumával függött össze. Elfoglaltságán kívül kényelmetlenné vált számára az állandó és nyílt publicisztikai állásfoglalás. Helyette barátai, munkatársai szólaltak meg. Bezeredy László „A függő magyar kérdés alapos megoldásának föltételei”-ről írt.⁸⁵ Hosszú elméleti fejtegetésekkel tarkított cikkében vizsgálta meg a vitatott közjogi problémákat. A rendezés kulcsa a parlamenti kormányzás visszaállítása és az 1847-es alapokon nyugvó kormányzéki rendszer (Kancellária, Helytartótanács) megszüntetése. A cikk gondolatmenetét Eötvös folytatta egyik vezércikkében.⁸⁶ A trón végre tudomásul vette a „jogeljátszás” bachi elmélete helyett a jogfolytonosság deáki elvét. Így még világosabb a fennálló államjogi és közigazgatási rendszer

⁸² PH, 1. évf. 19. sz. (1865. nov. 6.)

⁸³ *Ferenzi*: i. m. (Eötvös) 249. l.

⁸⁴ PH, 1. évf. 15. sz. (1865. okt. 9.)

⁸⁵ PH, 2. évf. 9. sz. (1866. febr. 26.)

⁸⁶ PH, 2. évf. 13. sz. (1866. márc. 26.)

törvénytelenége és hiányossága. Helyre kell állítani a miniszteriális rendszert és a megyei önkormányzatot, noha a megyék korszerű átszervezése 1848-ban elmaradt. E nélkül nincs kiegyezés! „Nincs akarat oly erős, nincs lángész oly hatalmas, nincs államtudomány oly mély, mely a birodalmat a szabadság útján erőssé tehetné, ha előbb az alkotmányos szabadság hazánkban, s a birodalom másik felében nem biztosították.”

A Politikai Hetilap fennállása idején két nagy esemény zajlott le. Belpolitikában az országgyűlés összehívása és tevékenysége, külpolitikában pedig a Birodalom és Magyarország sorsát meghatározó porosz–osztrák háború kirobbanása. Eötvös 1866 márciusában írott naplójegyzeteiben⁸⁷ alapos vizsgálat alá vette a fennálló helyzetet. Véleménye szerint Ausztria meggyengülése elkerülhetetlen. Önmagátan összeomlana, azonban az európai nagyhatalmakkal, elsősorban III. Napóleonnal ez nem érdeke. Minden megrázkodtatás forradalmi helyzetet idézhet elő Európában, ezt viszont minden kormány el akarja kerülni. A továbbiakban azt vizsgálja, hogy az események alakulása mennyiben kedvező, illetve kedvezőtlen Magyarország számára. Előnyösnek tartja, hogy Ausztria meggyengülésével Magyarország a Birodalom „fejévé vált”. A dinasztia saját érdekében csak az ország erősítésére és felemelésére törekedhet és a megmaradt német elem csak úgy „biztosíthatja magát a sláv elnyomás ellen, hogy a magyarral szövetezik”.

Elemzése kiterjedt a kedvezőtlen körülményekre is. Veszélyesnek ítélte az Osztrák Birodalom esetleges kártalanítását a Balkánon.⁸⁸ A szoros érintkezés fokozni fogja a nemzetiségek elégedetlenségét határainkon belül. Ez könnyen arra vezethet, hogy Erdély „az oláh elemnek túlnyomósága s azon hatalom mellett, melyet a nemzetiségi eszme napjainkban gyakorol, minden valószínűség szerint a Dunaj fejedelemségek tartományához fog csatlakozni”. Hasonló hatással lehet az ország területi integritására egy „nagy horvát tartománynak megalapítása”. Meggyőződése, hogy a balkáni népek még nem értek meg modern, szabadelvű állam megteremtésére. „Nincs semmi előítéletem sem az oláh, sem a déli sláv népek ellen s a művelődésre ép oly képeseknek tartom azokat, mint saját fajunkat, de hogy a török járom, mely alatt e népek századokig görnyedtek, nem volt azon iskola, mely őket a politikai szabadságra nevelheté, az előttem kétségtelen.”

A vészterhes, de reményekkel kecsegtető nemzetközi helyzet teljesen a külpolitikai kérdések irányába terelte Eötvös érdeklődését, annál inkább, hiszen 1859 óta ezek függvényének tekintette a kiegyezés lehetőségét. Felszólította a Politikai Hetilap bécsi tudósítóját, Falkot, hogy cikkeiben foglalkozzék a német kérdéssel, azok befolyásával a magyar ügyre. „Nagyon jónak tartanám, ha egy, vagy több bécsi német lapban kiemeltetnék az, hogy az események nézeteimet igazolják s hogy én voltam az első, ki már 1861-ben, sőt előbb a német kérdés megoldásának szükségét láttam . . . Ennek felemlítése a bécsi lapokban erősíti az én helyzetemet itt.”⁸⁹ A Politikai Hetilapban Falk, Eötvös és firenzei tudósítója, az emigráns Pulszky tárgyalta a külpoli-

⁸⁷ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 156–163. l.

⁸⁸ Ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy Eötvös már a Politikai Hetilap vezércikkei számára készült vázlatóan a hanyatló Török Birodalom rovására történő balkáni terjeszkedésben jelölte meg Ausztria „hatalmi állásának” egyik alapját. Uo. 97. l. — Bár Eötvös, sőt Andrássy is el akarta kerülni Szerbiával az összeütközést, mégis idáig nyúlik vissza az első világháborúba torkolló végzetes Balkánpolitika gyökere.

⁸⁹ *Eötvös*: Levelek. 158–159. l.

tikai eseményeket. Falk elsősorban — külföldi lapok alapján — ismertette az európai államférfiak nyilatkozatait.⁹⁰ A lap „Külföld” rovatában már korábban felvetették a porosz—osztrák háború lehetőségét,⁹¹ melynek eredményeként közeledett egymáshoz az angol és a francia kormány. Pulszky pedig 1866 januárjában már arról írt, hogy az olaszok neheztelnek, „ha kiegyenlítés lehetőségéről hallanak Ausztria és Magyarország között”.⁹² Eötvös (név nélkül) vezércikkben elemezte⁹³ a külpolitikai helyzetet, a német egység kérdését. Anglia és Franciaország semlegességére, Olaszország és esetleg Oroszország háborúba lépésére számított.

A porosz—osztrák háborúban kialakult diplomáciai helyzet „az osztrákok rendkívüli ostobaságának fényes bizonyága”. Eötvös megítélése⁹⁴ szerint azonban tévedett III. Napóleon is, amikor európai hegemoniára törekedve azt várta 1859-ben, hogy a legyengült Olaszország csak az ő támogatása révén maradhat fenn. A két német állam között pedig „kiengesztelhetetlen gyűlölség” támad. Politikája azonban egy erős Olaszország és egy még erősebb Németország születését fogja eredményezni. Franciaország — háta mögött Nagy-Britanniával — két erős szövédót kapott. Ezzel elvesztette azt, „mi Franciaország túlnyomó befolyásának alapja volt, szövédainak gyengeségét”. Mély ellenszenvet érzett Bismarck-kal szemben is. Politikáját egyéni nagyravágyása és Poroszország hatalmának kiterjesztése vezérelte: „A harcnak eredménye Poroszország hegemoniája helyett Németország egysége lesz s a győzelem, melyet Bismarck junker politikája kivitt, a democratia uralmát fogja vonni maga után.” Eötvös jóslata azonban nem vált valóra.

A Politikai Hetilapban és általában a sajtóban már nem foglalkozhattak nyíltan a háború kimenetelével. Falk levelében olvashatjuk, hogy „republicáltatott azon rendelvény, miszerint semmi katonai hírt nem szabad közzétenni, kivéve azt, mely a hivatalos lapokban már megjelent”. A Politikai Hetilap utolsó két száma⁹⁵ viszont alig foglalkozott mással, mint a háborúval és a német Bund összeomlásával. Pulszky is elbúcsúzott olvasóitól: „Bármit mondjanak is a német lapok levelezői, az olasz nemzeti egység olyannyira megszilárdult, hogy bátran szembeszállhat azon óriás háborúval, mely bizonyosan kitörött, mielőtt levelem megjelenhetnék.” A háború elsöpörte Eötvös hetilapját. Az utolsó szám 1866. június 25-én jelent meg. A lap addig is az előfizetők hiányával küzdött. De a háború kirobbanása egyenesen lehetetlenné tette — Eötvös és Keleti szerkesztőségi búcsúja szerint — egy hetilap kiadását. A pergő események csak gyors, naponta megjelenő hírlapnak kedveztek.

Eötvös külpolitikai tájékozódásának azonban hű tükre bizalmas naplója. Továbbra is meggyőződése, hogy Ausztria legyengülése ellenére sem fog megszűnni, mert az európai egyensúly megőrzése miatt a nagyhatalmak ezt megakadályozzák.⁹⁶ Ahogy nem bukott el Waterloo után Franciaország vagy ahogy fenntartják „Európa beteg emberét”, Törökországot, „úgy Austria fel fog állni, bár mily szerencsétlenül üssön ki az ütközet”. Eötvös azonban túlzott és naiv reményeket fűzött az események alakulásához. Most már végképp

⁹⁰ PH, 2. évf. 13. sz.

⁹¹ PH, 1. évf. 8. sz.

⁹² PH, 2. évf. 3. sz.

⁹³ PH, 2. évf. 14. sz.

⁹⁴ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 167—168. l.

⁹⁵ PH, 2. évf. 25. és 26. sz.

⁹⁶ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 168—169. l.

„meggyőződött” arról, hogy az események hatása alatt az Osztrák Birodalom Magyar Birodalommá fog átalakulni.

Más magatartásra van szükség a Birodalommal szemben. Most már nem a beolvadás ellen kell védekeznünk, hanem a Birodalom erősítésére, befolyásunk fokozására kell törekednünk.⁹⁷ Ábrándjai még merészebbé váltak 1866 őszén: „A három százados küzdelem után Austria romokban fekszik s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltsük be.”⁹⁸ Az új birodalom „természetes alapja Magyarország”, melyben egyesülnek a magyar, a lengyel, a cseh, valamint a katolikus szláv népek és a románok. Erről álmodott már ifjú korában is: „Csak Szalayval közöltem reményeimet, mert tudtam, hogy általa csak költőnek s nem örültnek fog mondani.” Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a Birodalmat sem magyarrá, sem németté, sem szláv-vá nem tehetjük, hagyjuk kifejlődni a népek nemzeti jellegét.⁹⁹ Ez az egyetlen gyógyszer a pánszlávizmussal¹⁰⁰ szemben. Csak így lehet megakadályozni beolvadásunkat „az általános szlávságba”. Meggyőződése, hasonlóan a német és az olasz egységhez, hogy a kisebb szláv nemzetekből és a magyarságból „egy nagy szabad állam fog alakulni”.¹⁰¹

III.

Eötvös József Politikai Hetilapja nemcsak a kiegyezési politika népszerűsítésében, a birodalmi érdekegység tudatosításában, a dualista államszervezet kialakításában játszott szerepet. Teret adott az egykori „államtervező” centralistáknak, hogy megfogalmazhassák és megvitathassák újra közjogi és államigazgatási terveiket. Deáknak szüksége volt a nagy tehetségű és kitűnő tollú Kemény Zsigmondra eszméi népszerűsítésében, mert maga ritkán fogott tollat és nem volt publicista.¹⁰² Eötvös és barátai azonban — hasonlóan Kossuth Lajoshoz — vállalták eszméik, törekvéseik személyes kifejtését. Vitathatatlan történelmi érdemük a polgári állam felépítésének megtervezése, a parlamenti kormányzás megismertetése és népszerűsítése. Gondolataik, elképzeléseik a megújulás lázában, a reformkorban születtek. Miniszteriális rendszerük propagálásával kivívták a „doctrinaire” jelzőt.¹⁰³ Konceptiójuk realitását még a leghaladóbb államférfiak is kétségbe vonták. De 1848-ban, az áprilisi törvényekben, a forradalom és szabadságharc államának megalkotásában éppen a sokat gúnyolt centralisták gondolatai váltak valóra.

⁹⁷ Uo. 170. l.

⁹⁸ Uo. 217. l.

⁹⁹ Uo. 172—173. l. — Kossuth is foglalkozott ezzel a kérdéssel külföldi előadó körútjain. „A cári Oroszország nagyhatalmi törekvéseit szolgáló pánszlávizmus ellen-szerét a különféle szláv nemzeti egyéniségeknek állami érvényre-juttatásában, azaz minden egyes nemzetet függetlenítésében kell keresni.” Kossuth Lajos Válogatott Munkái. Bpest é. n. 156. l.

¹⁰⁰ A pánszlávizmus víziója, a cári Oroszországtól való félelem tükröződik a Politikai Hetilap legtöbb külpolitikai helyzetelemzésében is. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban Eötvös későbbi bírálója, politikai ellenfele, Mocsáry Lajos már korábban „roppant ijesztő alak”-ként használt mumusnak minősítette a pánszlávizmust. (Egy pár őszinte szó a nemzetiségi kérdéseinkről. Pesti Napló, 1861. ápr. 4. 77. sz.)

¹⁰¹ Eötvös: I. m. 218. l.

¹⁰² *Beksics Gusztáv*: Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés Bpest. 1883. 5. l.

¹⁰³ *Beksics Gusztáv*: A magyar doctrinairek. Bpest. 1882.

Hiába volt teoretice igazuk, ha akkor intéztek támadást a nemesi vármegye korhadtsága ellen, önkormányzata gyengítésére, amikor a megyék voltak a köznemesség politikai ellenállásának fórumai. Akkor hangoztatták a centralizáció fontosságát, amikor a központi kormányzat idegen érdekek szolgálatában állott. Kossuth ragaszkodott a megyei önkormányzat fenn-tartásához 1848 előtt, azonban a parlamenti alapokon nyugvó miniszterialis kormányzás mellé állt, amikor magyar kézbe került a végrehajtott hatalom. Sőt, a szabadságharc legsúlyosabb hónapjaiban az Országos Honvédelmi Bizottmány „kormányelnökeként” — a forradalmi diktatúra csíráit mutató — prezidenciális hatalmat gyakorolt és teljhatalmú megyei kormánybiztosokat nevezett ki. Eötvös az eszmei kezdeményezés, az elvi megfogalmazás embere, aki nem mindig vetette alá programját az adott politikai helyzet követelményeinek. Ezen még az sem változtat, ha éppen taktikai szempontokra hivatkozik egy-egy kérdésben elfoglalt álláspontja magyarázatában. Eötvös József és munkatársai a szabadelvű állam létrehozását tűzték ki célul. Ezt szolgálta közjogi és államigazgatási reformpolitikájuk 1848 előtt éppúgy, mint az 1867-es kiegyezés korában.¹⁰⁴ Nélkülük a „gyakorlati politikusok” nem kaptak volna kész formát, „tervrajzot” az önállóvá vált Magyarország polgári államrendjének felépítésére.

Már az eddigiek során tapasztalhattuk — közjogi szemléletében is — Eötvös rugalmasságát. Csupán taktikai lépésként fogadta el a „historiai jogot” a dualizmus igazolására. Nem idegenkedett a köztársasági államformától, sőt célszerűségben a monarchia fölé helyezte.¹⁰⁵ A porosz-osztrák háború kitérőreker a „monarchikus elv” megingásában bízott, „ez az egyetlen, mi e borzasztó küzdelemnél némi vígasztalásul szolgálhat”.¹⁰⁶ Jellemző azonban Eötvös politikai magatartására, állásfoglalására, az adott helyzet tudomásul vételére, hogy a kiegyezés megtörténte után megjegyzi, hogy „a monarchia s a respublica végre is csak forma, a lényeg a szabadság”.¹⁰⁷ A föderalizmus és a dualizmus kérdésében — mint láttuk — liberális nacionalista törekvéseinek vetette alá politikai racionalizmusát.¹⁰⁸ Eötvös és társai 1867 előtt már nem részletezték a miniszterialis kormányzás szerkezetét, hiszen az 1848. évi törvények visszaállítása¹⁰⁹ ezt már önmagában biztosította. Vezércikkben vázolta fel azonban Eötvös az országgyűlés feladatait a jogalkotás terén.¹¹⁰ Az 1848-ban megszületett polgári átalakulás „kiterjedt minden viszonyainkra”. Jogrendszerünk egészének polgári átalakítására azonban

¹⁰⁴ *Szekfű Gyula*: Valahol utat vesztettünk. Forradalom után. 11—46. l.

¹⁰⁵ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 116. l.

¹⁰⁶ *Uo.* 156. l.

¹⁰⁷ *Uo.* 237. l.

¹⁰⁸ A föderalizmus eszméjének magyarországi hívei közül azonban meg kell említenünk a börtönben megvakult, „polgári halottá” vált Wesselényi Miklóst. Az elsők között követelte az Osztrák Birodalom föderalisztikus átalakítását, melynek tagállamai: Német-Ausztria, Magyarország, Cseh-Morvaország, Lengyel-Galicia és a Lombard-Velencei Olasz Királyság. Ezekben belül pedig területi autonómiát biztosított volna a nemzetiségeknek. „Ezen magas célért nem lenni fukarnak sem a vagyoni sem a történelmi jogok körüli eszélyes áldozatokban.” *Kemény Zsigmond*: A két Wesselényi Miklós (*Csengeri*: i. m. 170—173. l.). 1848 őszén, majd az emigráció esztendeiben elsősorban Teleki László ismeri fel a magyarság és szomszédai Ausztria-ellenes konföderációjának jelentőségét, amit később Kossuth is magáévá tett. (*Kemény G. Gábor*: Teleki László. Teleki László válogatott munkái. I. köt. Bpest. 1961. 68—82. l.)

¹⁰⁹ 1848. évi 3. tc.

¹¹⁰ PH, 1. évf. 10. sz. (1865. szept. 4.)

már nem volt idő. „Az 1848-iki törvényhozás közép-kori államszerkezetünket az újabb kor szellemében alakította át. Jövő törvényhozásunk feladata lesz, hogy az akkor felállított elveket életbe léptesse.” Tarthatatlanná váltak elavult intézményeink.

A közigazgatási reform kulcskérdésének a megyerendszer átalakítását tartották Eötvösék. A központi hatalom és a helyi önkormányzat viszonyának rendezését, amire 1848-ban már szintén nem került sor. Közben azonban összegezték tapasztalataikat e kérdésben is. A régi megye-rendszer „rideg centralisatioval” való felcserélése lehetetlen volt. Az „önkormányzás elvét” megőrizve biztosítani kellett az összhangot a felelős parlamenti kormányzással. A fő feladat az elvek valóra váltása, mivel a nép befolyása nem „írott jogaitól, hanem azok gyakorlásától” függ. „A democratiát nem kimondani, hanem organisálni kell!” Hangsúlyozták az angol parlamentarizmus előnyeit a porosz államszervezettel szemben.¹¹¹ A megyék visszaállításának célszerűségét tagadó aulikus szemléletű Sürgöny-nek Beöthy Ákos adta meg a választ.¹¹²

A megyei önkormányzat előnye, hogy lehetővé teszi az eszmék tisztázódását az országgyűlés előtt. Egyben iskola az új nemzedék politikai nevelésére. Eötvös is síkra szállt a megyei önkormányzat helyreállítása érdekében. Noha egyik bírálója volt a régi vármegyének és nem tartotta az alkotmány megfelelő biztosítékának, az 1848-as miniszteriális rendszer helyreállításáig nélkülözhetetlennek vélte a régi autonómia érvényesülését. „Mindaddig, míg a kormány felelősségének elve elfogadva nincs, megyei rendszerünk képezi alkotmányosságunknak, habár hiányos, de egyedüli biztosítékát.”¹¹³

Természetesen az 1848. évi törvények helyreállítása után átalakított megye-rendszer is foglalkoztatta Eötvöst. Cikksorozatot írt¹¹⁴ „Helyhatósági szerkezetünk” címen a Politikai Hetilapba. A történelem tanúsága szerint a centralizáció helyi önkormányzat nélkül abszolutizmushoz, a decentralizáció viszont anarchiára vezet, ami megbénítja az államhatalmat központi kormányzás nélkül. Éppen ezért fő feladata a törvényhozásnak a központi kormányzat és a helyhatóságok jogviszonyának meghatározása. A jogegyenlőség és a népképviseleti elv alapján kell rendeznünk a megye-rendszert. Ennek alapelvei:

1. A vármegye egyszeri felirati (tiltakozó) joga mellett a kormány hatalmában álljon rendeleteinek végrehajtása.
2. A vármegye feladata országos dolgokban a végrehajtás, községi dolgokban pedig csak a felügyelet legyen.
3. A megye hatalmának „túlterjeszkedése” ellen a legfőbb garancia: a felelősség elve.

Az 1848-as forradalom előtti közigazgatás fő hiányosságait is összegezte Eötvös:

- a) Az idegen hatástól mentes közigazgatás nélkülözése.
- b) A községi autonómia (városokon kívül) teljes hiánya.
- c) A politikai szabadság előfeltételét jelentő felelősség elvének mellőzése.

Feladatok:

1. Az országos kormány megalakítása.
2. A községi autonómia biztosítása.

¹¹¹ PH, 1. évf. 10. és 5. sz.

¹¹² Uo. 8. sz.

¹¹³ Uo. 6. sz.

¹¹⁴ Uo. 11, 12, 13, 16, 17 sz. (1865. szept.—okt. hó).

3. A felelősség elvének érvényesítése — a miniszteri felelősséghez hasonlóan — az államigazgatás minden fokozatában.

Eötvös és a centralisták közigazgatási reformjavaslatainak egyik fő ismérve a „községi autonómia” előtérbe helyezése. Közölte¹¹⁵ a Politikai Hetilap a községi rendszer ismert előharcosának, Csengery Antalnak is a képviselői programját, amelyben szintén a központi kormányzat és a helyi közigazgatás közötti összhang megteremtésével foglalkozott. Trefort Ágoston pedig Kovács László Megyerendezés c. művének ismertetésekor fejtette ki rokon gondolatait. Támogatta Beöthy Ödön már 1848 előtt felvetett javaslatát, a vármegyék országgyűlési képviselőjére. „Oly javaslat ez, mely a felsőház rendezésére méltán tekintetbe veendő.”¹¹⁶ Tervük a születési előjogokon alapuló feudális Főrendiház átalakítására jelentős és haladó polgári reformtörekvésnek tekinthető.¹¹⁷

Sokat foglalkozott ezekkel a kérdésekkel Kossuth Lajos is az emigrációban. Ha összevetjük az állam felépítése kérdésében vallott felfogásukat, az 1848 előtti álláspontjukhoz képest, elméletileg legalábbis, bizonyos közeledést figyelhetünk meg. A független Magyarország alig egy esztendő fennállása a forradalom és szabadságharc idején sok mindent bizonyított, sok tapasztalatot nyújtott mindkét irányzatnak. Centralizmus és municipalizmus között keresték mindketten a megoldást. Kossuth azért most is jóval nagyobb lelkesedéssel szólt a megyei önkormányzat előnyeiről. Sőt az angol önkormányzati rendszer és a francia centralizmus egybevetése útján további érvanyagot gyűjtött meggyőződése alátámasztására.¹¹⁸ Az angol mellérendeltség elve a központi és a helyi kormányzat között rokonszenvesebb volt számára, mint a merev francia alárendeltségi viszony.

Eötvös és Kossuth politikai filozófiája — a közöttük lévő különbségek ellenére — egyaránt a liberalizmus mélyében gyökerezett. A liberalizmus egész politikai ideológiája lényegében evolucionista, amely, a kényszerhelyzetektől eltekintve, mindig szemben áll a forradalmi módszerekkel. Eötvös „államépítő” programja elválaszthatatlan társadalomszemléletétől. A XIX. század belső ellentétait a három uralkodó eszme, a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség összeférhetetlenségében jelölte meg.¹¹⁹ Az egyik kizárja a másik érvényesülését. Nyílt forradalomellenessége közismert. De nem érdektelen megjegyeznünk, hogy említett közigazgatási tanulmányában Kossuth is hangsúlyozta: „Az önkormányzati intézmények biztonsági szellentőjük a forradalmak ellen.”¹²⁰ Hasonlóan foglalt állást Eötvös is „az államra nézve veszélyes hajlamok” levezetése mellett. Szervesen kapcsolódik ehhez társadalmi és politikai egyensúly-rendszere, amely az erők szabad játékára épült.¹²¹ A Politikai Hetilap egyik kivonatos cikkében, mely „Munkabeszüntetés Párisban” címen a bérkocsisok sztrájkjával foglalkozott, olvashatjuk: „Hadd

¹¹⁵ Uo. 16. sz.

¹¹⁶ PH, 2. évf. 21. sz.

¹¹⁷ Elgondolásuk lényegében a kialakult és azóta is fennálló polgári törvényhozási formákra épült. A megyék, tartományok, tagállamok felsőházi képviselői gondolkunk a német Birodalmi ill. Szövetségi Tanácsra, a francia Szenátusra ill. Köztársasági Tanácsra, valamint a tengerentúli angolszász formákra (amerikai Szenátus stb.).

¹¹⁸ Kossuth Lajos Iratai. VII. köt. 411. l.

¹¹⁹ *Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* Bpest. 1902. 1—3. köt. — *Sőtér: Eötvös József.* 296. l.

¹²⁰ *Kossuth: i. m.* 416. l.

¹²¹ *Sőtér: Eötvös József.* 308—309. l. — *Sőtér: Nemzet és haladás.* 273—274: l.

forrja ki magát az ellenzés a munkás és gazdája között.”¹²² Apponyi idézte fel emlékirataiban Eötvössel folytatott beszélgetését 1867 táján, amikor a munkáskérdésről szólva megtárgyalták „a munkás helyzetének szármalmas inferioritását . . . a tőke birtokossal szemben”. Eötvös a munkásság jogainak érvényesülését, az emberibb élet kivívásának eszközét csak a társulásban, ezek ellensúlyozó erejében látta. „Még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költőbölcész szemei előtt már megjelent a jövő látománya.”¹²³

Eötvös szociálpolitikájának megvilágítása, a munkáskérdés vizsgálata után vessünk néhány pillantást a szocializmusról és a kommunizmusról vallott nézeteire. A fennálló társadalmi rend védelmében, a forradalomtól való rettegésében fogant álláspontja hozzátartozik politikai és államépítő koncepciójához. A „communismus” kísértete — ahogy a Kommunista Kiáltványban is olvashatjuk — már évtizedekkel előbb megriasztotta a polgári rend védelmezőit.¹²⁴ Éles harc bontakozott ki a védekezés módszerében a klérus és a szabadelvű politika képviselői között.¹²⁵ Eötvös az „Uralkodó eszmék”¹²⁶ ben vetette először részletes vizsgálat alá a szocialista tanításokat. Hamis vádaskodással nem lehet a „fenyegető veszélyeket” elhárítani. A „communismus” győzelme nem lehetetlen, ez azonban „csak úgy lehetséges, ha az államot korlátlan hatalommal ruházzuk fel”. Jóval később, a Politikai Hetilap megjelenése időszakában (1865 szeptember) ismét foglalkoztatta ez a kérdés. „Azt nem tagadhatja senki, hogy azon cél, melyet minden socialisticus iskolák kitűznek, szép és nemes és csak korlátoltság teheti fel: azok, kik tanait hirdetik, csak ámítani akarnak.” Az egyéni szabadság érvényesítése néha ellentétbe kerül a közösség érdekeivel. A polgári társadalmi rend feladata azonban, hogy emelje a nép anyagi és művelődési viszonyait, hiszen „a kérdés csak az, vajlon a jelen rendszer, mely az egyéni szabadság és birtok fentartásán alapszik, vagy azon organismusok béhozása, melyeket az új iskola ajánl. biztosítja-e a nagyobb számnak anyagi és szellemi jólétét.” A kérdést csak „az elvek practicus alkalmazásának” tapasztalata alapján lehet lemérni. A jólét a termelt javak „bőségétől függ”, ami viszont csak munka révén jön létre. „Mi erősebb indok a munkához: a birtok vágy, vagy a kormány

¹²² PH, I. évf. I. sz.

¹²³ Apponyi Albert: Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 20. l.

¹²⁴ Mátrai László: A „doktrinerek”, a marxizmus első magyarországi ellenfelei. Magyar Filozófiai Szemle, II. 3—4. sz. — Eötvös a „communismus”-ról és a szocialista eszmékről írottakat elsősorban Fourier, Cabet és Proudhon műveinek ismeretében fogalmazta meg. Marx és Engels tevékenysége kevésbé volt ismeretes előtte.

¹²⁵ A szabadelvű politikusok véleménye szerint a jólét, a politikai szabadságjogok és a művelődés kiterjesztése akadályozza meg a „communismus” győzelmét. Még 1846-ban jelent meg báró Dercsényi János könyve: Tanulmányok a kommunizmusnak egy humánus ellenszereiről, avagy a népgazdaszat, a népoktatás és a nép politikai életének humanitási rendszeréről. Hasonló álláspontot foglalt el Eötvös, amikor a kiegyezés után a népiskolai törvény elfogadására sürgette Ferenc Józsefet: „Ábrándos rajongók vagy lelkiismeretlen izgatók mindig a népek alsó, legtanulatlanabb osztályára képesek hatni.” Eötvös József ismeretlen írása — (Közli: Antall József). Pedagógiai Szemle, 1957. I. sz. 38. l. — Ezzel szemben a klérus képviselői éppen az ellenkezőjét hirdetik. 1868-ban, Eötvös javaslata ellen szervezett gyűléseken, hirdetik: „tanonczaink gyenge tehetségei hosszú ideig ne terheltessenek a napi oktatással”. O. L. Országgyűlési iratok. 1868—4744. — A pannonhalmi főpátpedig feltette a kérdést a népiskolai törvényjavaslat vitájakor: „Vannak, kik az iskolakényszert úgy tekintik, mint első lépést a communismus felé — nem igaz-e!” Az Országgyűlés Főrendiházának jegyzőkönyve. Pest. 1869. 549. l.

¹²⁶ Eötvös: i. m. I. köt. 310—318. l.

hatalma?”¹²⁷ Természetes, hogy Eötvös, kora egyik legnagyobb szabadelvű ideológusa — hasonlóan kortársaihoz, köztük Kossuth is — szemben állt a szocialista tanokkal. Elemző módszerét azonban kevesen követték! Szenvedélyektől mentesen, lehetőleg a tények mérlegelése útján fogalmazta meg ellentétes álláspontját is.

A szabadelvű állam épületének megtervezésekor helyet kellett biztosítani a nemzetiségi kérdésnek is, Magyarország és általában a kelet-középeurópai országok legsúlyosabb problémájának, amely oly végzetesen mutatkozott meg a forradalom és a szabadságharc esztendeiben. Foglalkoztunk már ezzel a kérdéssel Eötvös birodalmi politikájának vizsgálatakor. Kevesen fogták fel oly világosan a nemzetiségi kérdés jelentőségét, mint ő, aki a század egyik „uralkodó eszméjeként” tárgyalta államtudományi munkájában. Eötvös azonban nem tért el a szabadelvű „magyar nemzetállam” gondolatától, a területi sérthetlenség elvétől. Az állam szövetségi alapon történő átszervezése, ami biztosítaná a nemzetiségek önkormányzatát, „a Magyar állam feloszlását fogná maga után vonni”. Tapintatos, nagyvonalú nemzetiségi politikát ajánlott, amelyben a magyarság műveltségi fölényére támaszkodva gyakorolja hatalmát. „A legjobb nemzeti politikánk a műveltségnek terjesztése!” A magyarság fennmaradásának feltétele a művelődés emelése. „a magyar nemzet jövője cultura kérdése”.¹²⁸

Az önkényuralom válsága idején Mocsáry Lajos, részben Eötvös elveiből kiindulva, igyekezett őt vitára kényszeríteni. Eötvös azonban nem volt rá hajlandó.¹²⁹ Nem sokkal utána azonban ismét foglalkozott a nemzetiségek helyzetével, és 1865-ben megjelentette könyvét.¹³⁰ Eötvös tehát joggal tekintette magát a nemzetiségi politika szakértőjének. Talán éppen ezért nem írt személyesen nemzetiségpolitikai cikkeket saját lapjába. Nem akart már előre mint a nemzetiségi kérdés vagy a közoktatásügyi politika szakértője a közvélemény tudatába kerülni. Helyette munkatársai, barátai fejtették ki álláspontjukat. Vezércikket¹³¹ szenteltek a horvát kérdésnek, majd Kerkápoly Károly írt cikksorozatot a nemzetiségi kérdésről.¹³² Eötvösre hivatkozva elemezte a nemzetiség fogalmát. Gyakorlati megoldásként — összhangban a közigazgatási reformtörekvésekkel — a községi, megyei és „tartományi” autonómiát ajánlotta. Hangsúlyozta a társulási szabadság elvét, valamint a közös haza szeretetének szükségességét. Közben megjelent a Politikai Hetilapban a belgrádi „Vidov Dan” c. újság egyik cikke. A szerb publicista figyelmeztette olvasóit: „Ha a magyarok azt hiszik, hogy a más nemzetiségek a polgári és nemzeti egyenjogúság közötti különbséget nem értik, s mint hal a csaléteken a polgári egyenjogúságon meg hagyják magukat fogni, úgy nagyon csalódnak; nemzeti egyenjogúság nélkül nincs békekesség Magyarországi nemzetei között.”¹³³

¹²⁷ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 141—143. l. — Eötvös szocializmusellenes álláspontjával foglalkozik Sötér is (Nemzet és haladás. 274—276. l.).

¹²⁸ *Eötvös*: i. m. 161—162. l. — Eötvös művelődéspolitikájával és a Politikai Hetilapban megjelent cikkeivel külön fejezetben foglalkozom.

¹²⁹ *Sötér*: Eötvös József. 322—325. l. — *Tóth Ede*: Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben. Filológiai Közöny, 1961. 1—2. sz. — *Tóth Ede*: Mocsáry Lajos útja a Függetlenségi Párthoz. Kézirat. Kandidátusi disszertáció. Bpest. 1963. 76—85. l.

¹³⁰ *Eötvös József*: A nemzetiségi kérdés. Bpest. 1865. 158. l.

¹³¹ PH, 1. évf. 21. sz.

¹³² PH, 2. évf. 19, 20, 22, 24. sz.

¹³³ Uo. 21. sz.

Kerkápoly válaszolt a belgrádi lapnak. Kifejtette a későbbi nemzetiségi törvényben kodifikált „politikai nemzet” fogalmát. A magyar állam minden polgára — függetlenül nyelvétől és nemzetiségétől — tagja a magyar politikai nemzetnek. Az ország területi sérthetlenségének kimondása elzárta az utat a szomszédos államok által kívánt megoldás, de a kompromisszum elől is. „Békés megoldásához csak egy kis józanság és jóakarat lenne szükséges, de mit ér, ha éppen ez nem található.”¹³⁴ Noha Eötvös ragaszkodott nemzetiségi politikájában a történelmi Magyarország területi sérthetlenségéhez, a Birodalom nagyhatalmi állásának védelméhez, álláspontja mégis lényegesen eltért a későbbi erőszakos kormánypolitikától. Szerepe ismeretes a kiegyezés után megszavazott nemzetiségi törvény megfogalmazásában,¹³⁵ amelynek legnagyobb hibája végrehajtásának mellőzése volt. Eötvös és Deák szabadelvű, mérsékelt irányelvei nem feleltek meg Tisza Kálmán és utódai korlátolt, tekintben és még inkább szavakban sértő politikájának.

IV.

Magyarország feudális elmaradottsága, az ipar fejlesztése és a polgárosodás elősegítése a gazdaságpolitika területére csábította a kor legkiválóbb politikusait. Nem elég, ha a reformkor nyitányára, Széchenyi Hitel-ére (1830) vagy Kossuth, Batthyány, Vajda Péter, Klauzál közgazdasági tevékenységére gondolunk. Az ország kapitalista jellegű átalakításáért, a polgárosodásért folyó küzdelemben, különösen pedig a nemzetgazdasági kérdések elméleti vizsgálatában, ismét a centralisták szerepét kell kiemelnünk. Elsősorban Eötvös József¹³⁶ és Trefort Ágoston munkásságát. Hasonlóan az állam átalakításáért folyó küzdelmükhöz, részt vettek a nemzetgazdasági reformtörekvések kialakításában is. Tevékenységüket folytatták a kapitalista fejlődés kibontakozó szakaszában, a provizórium és a dualizmus korszakában is.¹³⁷ Eötvös naplójában is megfogalmazta a gyakorlati közgazdással szemben támasztott követelményeket: „Kevés ügynevezett genialitás, de annál több természetes ész és józan felfogás.”¹³⁸

Eötvös József — naplója tanúsága szerint — 1865 nyarán látogatást tett az Alföldön. A rossz terméskilátások, az árak emelkedése veszélyes előjelnek tűnt. Felhívta a figyelmet a kereskedők roppant nagy nyereségére, „amelyet a kapitalista nálunk uzsora által szerez”.¹³⁹ Az ország gazdasági nehézségeinek fő okát a tőkehiányban látta. Ezért nem fejlődött ki iparunk,

¹³⁴ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 113. l.

¹³⁵ 1868. évi 44. tc. (*Gratz Gusztáv: A dualizmus kora.* I. köt. 69—88. l.)

¹³⁶ 1848 előtt a Pesti Hírlapban fejtette ki gazdaságpolitikai, iparfejlesztési programját. Agricola levelei. *Eötvös József: Kisebb politikai czikkek.* Bpest. 1903. — A polgárosodás kérdésével foglalkozik Sötér (Nemzet és haladás. 287—294. l.) is. Szembeállítja Petőfi, Arany és Erdélyi programját, akik a nép felemelését akarták a 40-es években, Eötvös, Kemény és Gyulai polgárosító törekvéseivel, akik viszont a nemesség polgárosodásának fontosságát hangsúlyozták az 50-es években.

¹³⁷ *Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon.* Bpest. 1952. (Eötvös üzleti kísérleteiről, Trefort vállalkozásairól Lederer, Lukács és Sötér munkáin kívül Eötvös naplója is számos megjegyzést tartalmaz.)

¹³⁸ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 47. l.

¹³⁹ Uo. 104—107. l.

ez akadályozta meg a közlekedési eszközök elterjedését, ennek hatása tükröződött vissza a mezőgazdaság elhanyagoltságában is. „Nemzet gazdasági szempontból egész feladásunk abban áll: megszerezni a kellő capitalisokat.” Ettől függ egész gazdasági életünk, különösen pedig szabadkereskedelmi politikánk sikere. Kétségtelen, hogy „a vámvédelem egyes iparágak emelésére nagy befolyást gyakorol”, nálunk azonban céltalan lenne. „Nem védvámok segíthetnek iparágakon, hanem csak oly intézkedések, amelyek által a hazában forgó tőke megszorítatik.”¹⁴⁰ Ennek leggyorsabb módja — álláspontja szerint —, ha a szabadkereskedelem révén a külföldi (nem osztrák) tőke behatol az országba. Széchenyi nagy érdeme, hogy az ország újjászervezésének kiinduló pontjává a „hitel”-t tette. Nagyban gátolta az előrehaladást az „olcsó pénz” hiánya. Két fontos intézkedésre van szükség: „1-o: Hogy a hitelintézet operatioit kiterjessze az által, hogy hitelét a kisebb birtokosnak is megnyitja, mi úgy eszközölhető, ha a kisebb birtokosokra nézve a kölcsönös jót állás elve hozatik be s ezek együtt vesznek fel kölcsönöket. — 2-o: A takarékpénztárak és . . . segélyező intézetek szaporítása.” Gazdaságpolitikai fejtegetése végén Eötvös megjegyezte: „ezekre főtekintettel leszek lapomban”.¹⁴¹

Eötvös gazdaságpolitikai felfogása — birtalmi tekintetben — Széchenyi István programjához állt közelebb és ellentétben volt Kossuthéval. Ausztriával „anyagi érdekeink eddig is a legszorosabb összeköttetésben álltak”.¹⁴² Magyarország nyereségtermékeit eddig is Ausztriában adta el, míg hazánk az osztrák iparnak volt biztos piaca. Ezt úgy kell átalakítani, hogy összhangba kerüljön a magyar érdekekkel, mivel eddig csak Ausztriának vált előnyére. Eötvös felfogása — ebben a kérdésben — kétségtelenül az áruteremelő nagybirtok érdekeit tükrözte.

A Politikai Hetilap közgazdasági rovatát Trefort és Keleti Károly vezette. Munkatársuk Cserei Manó volt. Eötvös — mint korábban láttuk — inkább általános politikai kérdésekről írt. Naplójának és levelezésének tanúsága szerint azonban maga határozta meg gazdaságpolitikai alapelveit és utána kidolgoztatta munkatársaival. A Politikai Hetilapban megjelent cikkek szemlélete is mutatja, hogy Eötvös és politikai hívei a klasszikus kapitalizmusban kibontakozó szabadkereskedelmi politikának voltak a hívei. Nemzetgazdasági elképzeléseik Adam Smith és a fiziokraták tanításaira vezethetők vissza.¹⁴³ Mereven elutasították — a Kossuth Lajosra is nagy hatással levő — Fr. List „neomerkantil” protekcionista gazdaságpolitikáját.¹⁴⁴ Keleti Károly a lap első számában, „A nemzetgazdaság helyzete a mai államban” címen írt cikket. Megvizsgálta az állami beavatkozás és az egyéni kezdeményezés arányát. Nem várhatunk mindent a kormánytól! „Kijelölni a tért, melyen az egyéni tevékenység sikerrel működhetik, meghányni azon nemzetgazdasági kérdéseket, melyek megoldását törvényhozásunktól várjuk: ez legyen lapunk e rovatának főadata.”¹⁴⁵

¹⁴⁰ Uo. 105. l.

¹⁴¹ Uo. 107. l.

¹⁴² Uo. 197—198. l.

¹⁴³ *Mátyás Antal*: A polgári közgazdaságtan rövid története a marxizmus létrejötté előtt. Bpest. 1961. 228. l.

¹⁴⁴ *Fr. List*: Das nationale System der politischen Ökonomie, 1841. Naplójában megjegyzi Eötvös, hogy a protekcionista vámrendszer ismert szakírója, Fr. List milyen rossz benyomást tett rá. Uo. 47—48. l.

¹⁴⁵ PH, I. évf. I. sz.

Trefort a „Közgazdasági szabadság” c. írásában foglalt állást a szabad vállalkozásnak a mezőgazdaságra, az iparra, a kereskedelemre, a közlekedésre való kiterjesztése mellett. Szabad beruházást, pénzületet követelt! „Csak a közgazdasági szabadság zászlaja” alatt lehet Magyarországnak szebb jövője. Bármilyen fontos közjogi kérdéseink megoldása, hazánk szenvedéseinek ezáltal segítve nem lesz -- ha közgazdasági állapotaink nem fognak javulni.”¹⁴⁶ Keleti Károly Ausztria kereskedelmi politikájáról írott cikkében elítélte Ausztria eddigi kereskedelmi elzárkózását. Még mindig nincs kereskedelmi szerződés-rendszere a birodalomnak: „Anglia, Francia—Olaszországgal s a többi európai államokkal csak jó szerencsére van bízva kereskedelmünk.” Szabadabb kereskedelmi politikát követelt.¹⁴⁷ Szinte ennek folytatása „Ipar-szabadság és védvám” című írása, amelyben a protekcionista vámrendszer káros következményeit, a nemzetközi munkamegosztás fontosságát hangsúlyozta.¹⁴⁸ Maygráber Ágoston „A közrakhelyek” című cikkében a közraktárak kereskedelmi jelentőségét bizonyította be. Az angol dokkok példáját hozta fel állításának igazolására. Különösen nagy jelentősége lenne Pest fejlődése („Kelet kapuja”), a bel- és külföldi tőke összpontosítása, az ország fővárosába vonzása szempontjából.¹⁴⁹ Buda és Pest gazdasági megerősítése foglalkoztatta korábban Andrássy Manót is, aki „Pest érdekében” című cikkében felelevenítette Széchenyi tervét egy Pestet övező, hajózható csatorna építésére, melynek partján gyárak és raktárak épültek volna. Nem feledkezett meg a várost elborító „Rákos poráról” sem, amelyet ligetek, erdők telepítésével akart feltartóztatni.¹⁵⁰

A Politikai Hetilap közgazdasági arculata még határozottabbá vált az országgyűlés megnyitása után. Keleti újabb cikket írt az „Ipar és vám”¹⁵¹ problémájáról. Egy ország gazdaságának, hatalmának alapja a virágzó ipar. Nemcsak a nyersanyagok feldolgozása miatt szükséges, hanem a lakosság jólétének emelésével piacot biztosít a mezőgazdaságnak is. Ezzel viszont vele jár a kereskedelem fejlődése. Ennek tudata vezette „az átyáskodó kormányokat”, amikor mindent elkövettek az ipar fejlődése érdekében. „Nem az országok földrajzi, éghajlati, politikai s társadalmi viszonyaival összhangban lévő, természetes alapokon nyugvó iparágak fejlesztése volt a cél, hanem ápolása s pólyázása olyanoknak, melyek meg nem gyökeresedve az államban, csak az összes honpolgárok áldozata árán, a védvámokban fizetett adó által tartathattak tengődő életben.” Angliában és Németországban igen jelentős a pamutipar, a nehéziparban pedig a vasipar. Magyarországon a len-, kender-, gyapjú- és selyempipar, viszont „a pamutiparnak nem is mernénk nagy jövőt jósolni”. De „egészséges alapokon indult meg” a vas-, bőr-, cukor-, szesz-, üveg-, porcelán- és kőedénygyártás. „Nem a védvám tartja és ápolja” az ipart, hanem az akadályokat kell elhárítani a fejlődés útjából. E tényezők: a rossz közlekedési viszonyok, a pénz csekély volta és lassú forgalma, a közönység gyenge fogyasztó képessége és a hitel hiánya. Csak az egészséges alapokon nyugvó iparágakat szabad fejleszteni. Maradjunk a „szabad kereskedés”, a szabadabb vámpolitika hívei. Törekedjünk az „egyedárusági kiváltságok” meg-

¹⁴⁶ Uo. 3. sz.

¹⁴⁷ Uo. 2. sz.

¹⁴⁸ Uo. 5. sz.

¹⁴⁹ Uo. 8. sz.

¹⁵⁰ Uo. 2. sz.

¹⁵¹ PH, 2. évf. 1. sz. (1866. jan. 1.)

szüntetésére. Külkereskedelmünkben — néhány cikket kivéve — nem számíthatunk ipari termékek exportjára. Sajnos csak nyersanyagok, mezőgazdasági termékek és mezőgazdasági iparcikkek kivitelére gondolhatunk. Magyarország kedvezőtlen hitelviszonyain csak a társulás révén tudunk segíteni. Ez lenne az Iparegyesület fő feladata. A tőkefelhalmozás megfelelő példái pedig a Földhitelintézet és az Iparbank.

Eötvös igen nagy jelentőséget tulajdonított az Iparegyesület megalakulásának. Az Iparbank után most ennek is elnökévé választották (1865 december). Megalakulása után a Politikai Hetilapot az egyesület közlönyévé tette¹⁵² és vezércikket írt az Iparegyesület újjászervezése érdekében.¹⁵³ Hasonlóan a reformkorban írott gazdaságpolitikai cikkeihez,¹⁵⁴ most is erőlesen állást foglalt az ország iparosítása mellett. A mezőgazdaság sem fejlődhet tovább az ipar felemelkedése nélkül. Cikkeiben alkalmatlan eszköznek tekinti a védővámot az ipar fejlődésének elősegítésére. Nem a versenyképes, természetes alapokon nyugvó iparágak virágzását biztosítja. A mesterségesen felnevelt ipar inkább felemésztí, mint növeli a nemzeti vagyont. Gyakran „csak a pauperizmust vonta maga után”. Eötvös kifejtette a szabadkereskedelem előnyeit, életképes ipart és egészséges nemzetközi munkamegosztást kívánt.

A magyar ipar fejlődésébe vetett hitét, a kapitalizmus szabadkereskedelmi politikáját tükrözi cikke. Az egészséges iparpolitika kialakítása, az iparosok szakismeretének, műveltségének emelése az Iparegyesület feladata. Eötvös József nemcsak a művelődéspolitikában, hanem egész politikai szemléletében nagy jelentőséget tulajdonított a társadalmi öntevékenységek. Klasszikus, liberális gondolkodása ellenszenvet ébresztett benne az állam túlzott beavatkozása iránt. A Politikai Hetilap gazdaságpolitikai cikkeinek fő problémája a protekcionizmus és a szabadkereskedelem hatása az ipar és általában a gazdasági élet fejlődésére. Ezzel a kérdéssel foglalkozott Trefort Ágoston is „Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika”¹⁵⁵ c. cikkében, amely tulaj-

¹⁵² *Keleti Károly*: Báró Eötvös József mint az Országos Magyar Iparegyesület elnöke. Pest. 1871. 7. 1. — Itt jegyezzük meg, hogy a reformkorban is a Hetilap volt az Iparegyesület közlönye. Kossuth irányítása alatt állt, akinek egyébként 1845—48 között egyetlen sajtóorgánuma.

¹⁵³ PH, 1. évf. 25, 26. sz. *Eötvös*: Kisebb cikkek. 310—315. l. „Az ipar valamely ágának művelésére a nyers-anyag, a tőkék, a szükséges munkaerő, az iparosok képessége s a vásár megvan, csak szabadság kell, hogy az iparnak ezen ága felvirágozzék... Miután hazánk egyes nyersterményeket, melyek az ipar nevezetes ágainak alapjául szolgálnak, olcsón, jól s nagy mennyiségben állít elő; miután hazánk több részeiben a létező munkaerő a földművelés által el nem foglalható s ezért a napszámos olcsó; miután éppen itt a vízi erő s tüzelő anyag roppant, még fel nem használt kincseivel bírnak; miután éppen az ipar azon ágai számára, melyeknek nyersanyagát mi magunk állítjuk elő, magában az országban nagy vásárt találunk, mely most a külföldről láttatik el; miután oly tartományok szomszédságában élünk, melyek a műveltség alantabb fokán állva, ezen cikkeket szintén a külföldről hozzák be, s így csak közlekedési eszközeink tökéletesítése szükséges, hogy itt a távolabbi külfölddel előnyösen versenyezhesünk, főképp oly cikkekkel, melyeknél nagyobb súlyok miatt a vitel távolsága az árban tetemes különbséget tesz; miután végre napjainkban a tőke oda fordul, hol nagyobb s biztosabb jövedelemre számolhat, s így iparunk azon ágai, melyek haszonnal művelhetők, a külföld tőkéire számolhatnak; kétségtelen előttünk az, hogy az ipar bizonyos ágaira nézve hazánk már jelenleg is csaknem minden szükséges kellékekkel bír, s hogy azok eddig csak azért nem fejlődtek ki, mert helyzetünk ezen előnyeit részint nem ismertük, részint felhasználni nem tudtuk”.

¹⁵⁴ Agricola levelei a Pesti Hírlapban (1845). *Eötvös*: i. m.

¹⁵⁵ PH, 2. évf. 16. sz.

donképpen Kautz Gyula¹⁵⁶ azonos című művének az ismertetése és bírálata. Központi tárgya a szabadkereskedelem és a vámpolitika, valamint az osztrák vámrendszer hatása Magyarországra. Támogatja a Magyarország és Ausztria között fennálló vámvonaltörölését, az osztrák adó- és pénzügyi rendszer bevezetése nélkül.

Noha a vámkérdés és a szabadkereskedelmi politika volt Eötvös és a Politikai Hetilap nagy dilemmája, számos más kérdésben is meghatározta álláspontját. Rendkívül érdekes kísérletbe kezdett a szerkesztőség, amikor gazdasági és szociográfiai rovatot nyitott az egyes vidékek problémáinak megvitatására. Felhívást intéztek a lap barátaihoz, hogy nyújtsanak támogatást egy-egy vidék leírásával. Az első cikk Békés megyéről¹⁵⁷ készült. Szerzője ismeretlen, azonban nincs kizárva, hogy Keleti Károlyt, esetleg Trefortot sejtethetjük mögötte. „A vármegye birtokviszonyainak legfőbb sajátossága a nagybirtok uralkodó szerepe (Harrukern ivadékok). Hiányzik az ipar, de fejletlen a mezőgazdaság is. Kevés az állat, aminek következtében nem is trágyáznak. Mi kellene a fellendüléshez? Trágyázás, mélyebb szántás, gépek alkalmazása a vetésnél, állattenyésztés, sertéshizlalás, valamint földművelő iskolák, a földadó leszállítása. Nagy szükség lenne népbankokra, hasonló pénzügyintézetekre, hogy földművelő népe az uzsorától felszabadíttassék”. Ne csak búzát termeljenek, hanem olyat, ami „kis területen nagy jövedelmet ad”: ipari növényeket, szőlőt stb., valamint „hústermelésre kell magukat az eddigiek-nél nagyobb mértékben vetni”. Új piacokat és jó közlekedésen alapuló országos kereskedelempolitikát kell kialakítani. Az alföldi és fiemei vasút kiépítése „életkérdés”. Nem elég a vasútvonalak Pestre koncentrációja. „E vonal számunkra kőszent is fog hozni és el fogja szoktatni népünket a trágyaégetéstől.” A szárazság ellen csatornázással és öntözéssel védekezhetünk. De még ez is kevés, ha nem oszlatjuk el a nép tudatlanságát. Ezért igen fontos a népművelés. Figyelemre méltó Békés megyéről alkotott végső politikai konklúziója. „Békés megye a nagybirtokok vidéke, minek folytán aristocraticus vidéknek lehetne tekinteni.” De vannak nagy községei és mezővárosai, így „egyszersmind demokratikus jellemű, minek természetes következménye, hogy a politikában szabadelvű irányokat követ, társadalmi téren hiva a haladásnak”.

Trefort Ágoston kedvenc tárgya, üzleti vállalkozásának színtere: a vasútépítés. Ismertette¹⁵⁸ az OMGE közgazdasági szakosztályának az olcsó vasutakról szóló kiadványát. Nem várhatunk addig, hogy „a létező forgalom előidézi a vasutat”. De nem jöhet létre társadalmi alapon, magánosok erejével sem, „csak az állam által és subventioja mellett”. Visszatért Trefort e tárgyhoz, amikor összeült az országgyűlés. „Vasúti ügy s országgyűlésünk” című írásában¹⁵⁹ leszögezte, hogy „közgazdasági fejlődésünk ... egyik elutasíthatatlan feltétele a vaspálya”. Legyen vezérelv a vasúthálózat kialakításánál a különböző gazdasági értékű területek összeköttetése. Az Alföld érintkezése a kialakuló iparvidékkel, a tengerparttal világossá tette kereskedelmi szerepét.

Lónyay Menyhért, a későbbi magyar és közös pénzügyminiszter, majd miniszterelnök vezércikkben¹⁶⁰ szállt síkra a pénzügyi kérdés rendezése érdekében. Üzleti tevékenysége, gyanús vállalkozásai azonban sokat ártottak

¹⁵⁶ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 49. l.

¹⁵⁷ PH, 2. évf. 1. sz.

¹⁵⁸ Uo. 9. sz.

¹⁵⁹ Uo. 18. sz.

¹⁶⁰ PH. 1. évf. 9. sz.

tekintélyének.¹⁶¹ A pénzügyi kérdés megoldásán áll vagy bukik a kiegyezés! Legfontosabb az adók csökkentése, az államháztartás egyensúlyba hozatala és a nemzetgazdaság fejlesztése. „Életem egyik feladata volt, hazám és az evvel szoros kapcsolatban álló birodalom anyagi és állampénzügyi helyzetét tanulmányozni.” Sokat foglalkozott pénzügyi kérdésekkel Falk Miksa is. 1866 márciusában mára a magyar pénzügyminisztérium és Ausztria pénzügyi helyzete ügyében vitatkoztak a Neue Freie Presse-vel.¹⁶²

Igen érdekes statisztikai tanulmányt közölt a Politikai Hetilapban Vécsey Tamás. Cikksorozatának¹⁶³ címe: „Az állandó hadseregek. — Statisztika-nemzetgazdasági tanulmány.” Megvizsgálta az állandó hadsereg problémáját, különös tekintettel Ausztria és Magyarország közkerükölsi, népgazdasági és honvédelmi viszonyaira. A hosszú katonáskodás demoralizálja a legénységet. Legszebb éveikben kényszeríti nőtlenésre az embereket. A katonai garnizonokban igen magas a törvénytelen születések aránya: Olmützben 70%, Klagenfurtban 65%, Lembergben 56%, Pesten 37%, Budán 26%. Igen lesújtó képet kapunk a katonaság hangulatáról, ha az öngyilkosok arányszámát vizsgáljuk meg. Míg 10 000 polgári egyénre 27 öngyilkos esik, ugyanannyi katonaközül 241 vet véget önmaga az életének. Igen elterjedt a hadseregben a bűnözés. Felbecsülhetetlen kárt okozott az állandó hadsereg fenntartása azzal, hogy a legértékesebb munkaerők esnek ki a termelésből, majd leszerelve, mivel elszoktak a munkától, a „proletariátus”¹⁶⁴ számát növelik. Óriási megterhelést jelent a hadsereg az államháztartás számára. Felsorolja az európai országok katonai költségvetését. De ennél súlyosabb a már említett munkaerőkiesés. „Száz és száz millió értékű javak előállítását lehetetleníti, tömérdek ember és ló erőt elvonni a termék foglalkozástól.” Az általános védkötelezettségen alapuló, svájci honvédelmi rendszer bevezetését javasolta. Rövid katonáskodást, állandó kiképzést! A történelem bebizonyította, hogy a zsoldos hadseregek mindig gyengébbek, mint a honvéd csapatok (Washington stb.). A haza védelme minden állampolgár kötelessége. Vécsey nemzetvédelmi politikája, hadseregszervezési rendszere szorosan beletartozott a liberalizmus államelméletébe.

Eötvös József gazdaságpolitikai törekvéseinek — a reformkorban és az önkényuralom korában egyaránt — sarkpontja a korlátlan szabadkereskedelem. Erre mutatnak cikkei, beszédei, naplójegyzetei, valamint a Politikai Hetilap egész irányvonala. Szemlélete azonban az ellenkezőjére változott a porosz—osztrák háború időszakában, a kiegyezés közeledtekor. Gazdaságpolitikáját is hozzáigazította dualista birodalmi koncepciójához. „Lényegesnek tartom, hogy ha tisztán nemzetgazdasági szempontból, a kereskedés teljes szabadsága mellett nyilatkoztunk is eddig, politikai szempontból ezentúl azon legyünk, hogy a birodalom magában egy vámterületet képezzen.”¹⁶⁵ A külön vámterület a Monarchia részére nem gazdasági kérdés, hanem „állami

¹⁶¹ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 223. l. — *Kecskeméthy*: i. m.

¹⁶² PH, 2. évf. 11. sz.

¹⁶³ PH, 1. évf. 2, 3. sz. — Eötvös környezetében nőtt fel Vécsey. Egyetemi hallgató korában Eötvös Lóránd nevelését vállalta. A kiegyezés után a budapesti egyetemen a római jog tanára.

¹⁶⁴ Vécsey Tamás a proletariátus fogalmát antik értelemben, mint nem dolgozó, „lumpenproletariátust” alkalmazza.

¹⁶⁵ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 175. l. (1866. júl. 17.)

létünk egyik feltétele”, mivel csak a gazdasági határok pótolhatják a néprajzi és földrajzi határok hiányát. „A birodalom lakóinak anyagi érdekei közösek, és a mennyire csak lehet, a szomszéd országok érdekeitől különválnak, sőt amennyire kivihető, ellentétesek legyenek. S azért én egy külön vámterületnek felállítását s az ipar protectioját, ha a nemzetgazdasági tekintetek ellene szólnának is, állami tekintetekből szükségesnek tartom.”¹⁶⁶

Eötvös tehát új, birodalmi gazdaságpolitikai álláspontra helyezkedett. Most ennek indokolására gyűjtött érveket. Mezőgazdasági kivitelünk elhelyezése Angliában, Franciaországban és Olaszországban biztosítva van, mivel „ezen országok érdeke kívánja” a magyar behozatalt. Amerika és Oroszország viszont ragaszkodik protekcionista vámrendszeréhez. A kifejlődőben levő magyar ipar könnyebben versenyezhet „a szinte még fejletlen osztrák ipar concurrentiájá”-val, mint az ipari nagyhatalmakkal. Lemondott korábbi, a szabadkereskedelem serkentő hatására, a külföldi tőke szabad beáramlására alapozott iparfejlesztés politikájáról.¹⁶⁷ Elfogadta a fejletlen országok iparosításának általános, védővámval támogatott merkantilista módszerét. Kossuth már negyedszázaddal korábban, a börtönben folytatott tanulmányai, elsősorban Fr. List munkájának hatása alatt, lemondott az erőseknek kedvező szabadkereskedelmi politikáról. De nem volt azonos céljuk, mivel Kossuth az ország önállóságát biztosító iparosodás védelmét kívánta elősegíteni, Eötvös viszont a közös vámterületen és valutarendszeren alapuló gazdasági érdekközösséggel akarta alátámasztani és megszilárdítani a Birodalmat. Álláspontjának megváltoztatását egyrészt az adott körülmények reálpolitikai tudomásulvételével, másrészt azzal indokolta, hogy a porosz – osztrák háború eredményeként a birodalom súlypontja Magyarország lesz.¹⁶⁸ Így a közös vámrendszeren alapuló érdekegység nem egyszerűen a birodalmi gondolat elfogadásának következménye, hanem a magyar vezetés alatt álló Birodalom illúziója programjában. Továbbá csak így lehet – Eötvös szerint – megakadályozni Ausztria német tartományainak csatlakozását az egyesülő Németországhoz.¹⁶⁹

V.

A Politikai Hetilap bemutatása, Eötvös politikai koncepciójának megrajzolása volt a célunk. A sajtótörténet természetéből fakad, hogy nem az adott korszak történelmi mérlegének felállítására, hanem a kortársak, a résztvevők állásfoglalását tükröző újságok irányvonalának meghatározása a feladatunk. A boncoló és alá vett hetilap vizsgálata inkább szélességében mint mélységében tette lehetővé tematikai feltárásunkat. Még kevésbé vállalkozhattunk ítélethozatalra a kiegészítés történelmi szükségszerűsége vagy elsietettsége kérdésében, a magyar politika szerepének alapos elemzésére a Birodalom belső problémáinak rendezésében. De nem mondhattunk le a cikkek és szerzőik bizalmas megjegyzéseinek, írásaik és tetteik összehasonlításáról.

¹⁶⁶ Uo. 193. l. (1866. aug. 5.)

¹⁶⁷ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 197–198. l. — (Kossuth 1875-ben: „Nálunk a mérsékelt védővámrendszer parancsolólag indikálva van, miután a hazai műipar felvirágoztatása, — a mi védőrendszer nélkül soha és sehol e világon el nem éretett — minálunk nemcsak jobblét kérdése, hanem valóságos élet-halálkérdés.” K. L. I. m. [VM] 210. l.)

¹⁶⁸ U. o. 217–219. l.

¹⁶⁹ *Eötvös*: Naplójegyzetek. 193. l.

Deák és Eötvös, más módszerekkel, más indokolással, de a kiegyezést tartotta az egyetlen lehetséges útnak. Nem kétséges, hogy súlyos bel- és külpolitikai problémák, társadalmi és nemzetiségi ellentétek, gazdasági és pénzügyi gondok siettették, érlelték meg Bécs és a magyar uralkodó osztály alkuját. Nem tagadhatjuk állásfoglalásuk és társadalmi osztályérdekük összefonódását. Ugyanakkor arra is rá kell mutatnunk, hogy az uralkodó osztályok legnagyobb tapasztalatú, legmesszebbre látó, koruk problémáit legvilágosabban felismerő elitjének politikai koncepciója nem tekinthető legszűkebb érdekeik egyszerű kifejezőjének. Politikájuk a fennálló rend egészének, jövőjének szolgálatára épült. Nem egyszer éppen ez képezi a legnagyobb ellentétet az uralkodó osztályok egyes csoportjai között folyó harcokban. Jobb példát erre illusztrációként se találhatnánk, mint a reformkor legkiválóbbjait, illetve kényszerhelyzetben, változott körülmények között Eötvös és Deák politikáját a kiegyezés előtt.

Kossuth Lajos és a kiegyezési politika hívei, Deák és Eötvös álláspontja közötti különbség kérdésében a történelem döntése ismeretes, a maga idejében csak Deák életművének realitását bizonyíthatta be. A jelen kényszerű valósága Deák és Eötvös lépését indokolja, a jövő azonban Kossuth aggályait igazolta. A Cassandra-levél¹⁷⁰ rémitő víziója történelmi távlatban vált valósággá. Kossuthnak nem voltak kétségei a megszülető Osztrák-Magyar Birodalom jövőjét illetően. A történelmi tragédiát abban látta, hogy az elkerülhetetlen „szétbomlással, mi nem mint önálló tényezők jelenendünk meg, kikkel számolni kell, hanem mint préda, melyvel a győztesek rendelkeznek”.¹⁷¹ Kossuth államférfi volt, aki előtt tisztán állt történelmi hivatása, személyes politikai jelentősége. A politikus feladata, hogy alternatívát biztosítson — a megítélése szerint — helytelen vagy kikényszerített úton járó nemzet számára. Talleyrand cinikus bölcsessége a politikában és a szerelemben nem létezik a „soha” és a „mindig” — annyit mindenestre igazolt, hogy reményei szétfoslása után is a magyarság szolgálatát jelentette magatartása. Nem lett a császár alattvalója! Élő tilalomfaként állt emigrációjában a Habsburgok politikájával szemben. „Az óramutató nem szabályozza az idő folyását, de jelzi; az én nevem óramutató; jelzi az időt, melynek jönni kell, ha a magyar nemzet számára még tartottak fel jövőt a végzetek, és annak a jövőnek neve: szabad haza Magyarország szabad polgárainak, annak a jövőnek neve: állami függetlenség.”¹⁷²

Kossuth eszméi, iránymutatása a jövőbe, nyilván rokonszenvesebb mindnyájunknak, mint a mérlegelő kompromisszum deáki politikája. A végrehajtott politika azonban még megalkuvások nélkül sem csilloghat soha olyan tisztán, mint a teoriában maradt programok. Deák és Eötvös politikai kiegyezése viszont még így sem egészen azonos a dualizmus történelmi korszakával. Látóköre, műveltsége, humanizmusa, a nemzetiségi kérdés súlyának felismerése és a magyarság megújulásának szolgálata vízvonalstóként különítette el Deák és Eötvös személyét a Tiszák Magyarországtól. „1867” — Deák és Eötvös életművében — nem a dualizmus korának kezdete, hanem az 1825-ben kibontakozó nemzeti megújulás és társadalmi átalakulás korszakának, a magyar Risorgimentonak bukott harcok, veszített remények után történt

¹⁷⁰ Kossuth nyílt levele Deák Ferenchez 1867. máj. 22-én. Kossuth Iratai. 8. köt. 6. l.

¹⁷¹ Kossuth Iratai. 7. köt. 340. l.

¹⁷² Kossuth Válogatott munkái. 381 -382. l.

lezárása. Politikai koncepciójukban sohasem vált „1867” olyan közjogi tabuvá, mint aminek követői vallották.¹⁷³ Eötvös esetében — rugalmas politikai szemléletének korábbi rajza után — ezt bizonyítani sem kell. Már a kiegyezés előtt megállapította, hogy „hazánk a jelen pillanatban nincs azon helyzetben, hogy Auszriától elválva, önálló államot alkosson”. Az országnak belső erőgyűjtésre, fejlődésre és a közműveltség emelkedésére van szüksége, hogy „az idővel lehetségessé váljék”.¹⁷⁴

Deák „Corpus Juris”-on pallérozódott elméje jogelvekben fogalmazta meg álláspontját, törvényekbe foglalva érezte biztosítottnak a garanciákat. Amíg az előnyösebb alku reményében Bécs csak engedményeket kínált, meghatározott biztosítékok nélkül, addig Deák nem engedett. A garanciális bizonytalanság a kompromisszumok legfőbb akadályja, és itt válik világossá Deák „merev” közjogi álláspontjának módosulása. Már akkor az 1848. évi törvények helyreállítását követelte, amikor ennek hiányzott minden realitása. De kész volt a meggyezésre, az engedményekre, amikor álláspontjának elismerésével jogi és hatalmi alapot tudott teremteni, ami lehetetlenné tette Ausztria számára, hogy az erőviszonyok pillanatnyi alakulása szerint csökkentse vagy növelje engedékenysége mértékét. De ő is csak garanciát és kiinduló pontot akart teremteni az állami önállóság útján. Madarász idézi Deák későbbi (1868. november 29.) kijelentését: „Azt hittem, hogy (a nemzet) mint első alapba belenyugszik, melyen azután, ha lassan is, de fokonként és biztosan visszaszerezheti és vissza is fogja szerezni alkotmányos életének azon biztosítékait, melyeket most föl kellett adni.”¹⁷⁵

Deák Ferenc szkepticizmusa saját hiveivel szemben közismert. Nem volt elragadtatva tőlük azonban Eötvös sem. Megvetette az arisztokráciát, amely csak előjgcaira ügyel és elfelejti kötelességeit.¹⁷⁶ A kormányalakítási tárgyalások idején aggodalommal állapította meg,¹⁷⁷ hogy Deák „az egyetlen, ki a positio komolyságát s veszélyességét látja. L(ónyayt) híres ildomossága mellett a ministeri tárcának vágya vakította el.” Egyébként is kevés bizalmat érzett társai képtessége és jelleme iránt. A miniszteri tárca betöltése, a rá váró „másodrendű szerep” sem lelkesítette.¹⁷⁸

Nagy egyéniségeknek nagyok a tévedései is. Nem kétséges, hogy Kossuth, Deák és Eötvös között Kossuth volt a legnagyobb államférfi és Eötvös a legnagyobb állambölcselő. Kossuth volt a legkövetkezetesebb függetlenségi politikus, és ő ment legmesszebbre a társadalmi átalakulás hirdetésében. De Eötvös volt a legmodernebb a polgári állam terveinek kidolgozásában.

¹⁷³ *Iff. Andrásy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről.* Bpest. 1896. 446. l. — (A dualizmus igazolására még gyszer megismételte a kiegyezés idején is oly sokat hangoztatott érvet, hogy Kossuth Dunai Szövetség terve is csak ennek helyességét bizonyítja. Később Apponyi Albert hangoztatta, hogy nagyhatalmat kell alkotnunk más országokkal földrajzi helyzetünk ellensúlyozására. „Nem jutott-e Kossuth Lajos is hasonló felfcáshoz, mikor a dunai konföderációt tervezte?” [i. m. 27—28. l.] Legyen ez inkább Ausztria — vallották!)

¹⁷⁴ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 119. l.

¹⁷⁵ *Madarász József: Emlékirataim.* 338. l.

¹⁷⁶ *Eötvös: Naplójegyzetek.* 230—231. l. — (Sötér *Nemzet és haladás* c. i. m. 275. lapján megjegyzi, hogy Eötvös egyensúly-rendszerében az arisztokrácia szerepe a demokratikus erők ellensúlyozása.)

¹⁷⁷ *Eötvös: i. m.* 223—224. l.

¹⁷⁸ Nem kevésbé jellemző megjegyzése a naplójában: „Holnap koronázunk, tegnap másodszer próbáltuk az egész szertartást, mint ha színi előadáshoz készülnénk.” *Uo.* 233. l.

Bár — még a húsvéti cikk után is — következetesebb volt Deák a kiegyezési politika elveinek megtartásában, Eötvös mégis korszerűbb módját kereste a megegyezésnek, amikor nemcsak a „nemzet és uralkodója” kiegyezésére, hanem az osztrák és a magyar szabadelvűek összefogására kívánta építeni politikáját. Önállóbb magyar államiséget őriz meg Deák koncepciója a dualizmus kereteiben, mint Eötvös mindig is hangsúlyozott birodalmi programja. Eötvös modernebb, összehangoltabb Államszövetségének azonban szilárdabb alapokat tervezett, mint amilyeneken Deák klasszikus alkotmányjogi felfogásában fogant Monarchiája nyugodott. Deák és Eötvös történelmi nagysága, a magyar nép őszinte szolgálatába vetett hite vitathatatlan. Kossuth írta Deák halálakor: „Nagy tévedése mellett sem tagadhatta meg senki azt, hogy önzetlen, becsületes hazafi maradt.”¹⁷⁹ Eötvös pedig maga fogalmazta meg apológiáját, amikor azt írta: „Ki soha tévedni nem akar, az az igazságnak soha nagy szolgálatokat tenni nem fog.”¹⁸⁰

Й. Анталл:

Еженедельный политический орган Йозефа Этвеша (Politikai Hirlap) и подготовка Соглашения 1865—1866.

Резюме

Йозеф Этвеш, министр просвещения правительства Батъяни в 1848 г., после поражения освободительной борьбы считал положение страны безнадежным. В интересах скорейшего соглашения и восстановления конституционного порядка он склонялся даже и на принятие концепции всеавстрийской империи. Со своей стороны однако Ференц Деяк и в дальнейшем требовал признания законов 1848 г. и персональной унии. После неудачной итальянской войны (1859) и Этвеш стал надеяться в возможности приобретения большей самостоятельности и присоединился к Деяку.

В основных вопросах их политическая концепция после 1861 г. уже не расходилась, во время правления Шмерлинга однако Этвеш — осуждая пассивное поведение Деяка — опять старался поощрять его к действию. Разрешение венгерского вопроса теперь уже зависел от осуществления немецкого единства, от ослабления международного положения Австрии. После краха планов в связи с образованием своей самостоятельной партии, в целях приведения в действие своей собственной политической концепции, стал издавать еженедельную газету под названием «Политическая еженедельная газета» (Politikai Hetilap).

Целью Этвеша было распространение своих идей. Он подчеркивал необходимость согласования совместных интересов Венгрии и империи. Искал возможностей для содействия с австрийскими либералами, ведь не положиться же во всем на благонамерение кайзера. В газете он в общих чертах очерчивал связанные с осуществлением Соглашения государственно-правовые проблемы, что казались особенно важными в связи с созывом венгерского сейма на 1865 г. В следующем году однако события внешнеполитического характера и подготовка австрийско-прусской войны отодвигали венгерские внутриполитические проблемы и в газете Этвеша на задний план.

В «Политической еженедельной газете» развивали бывшие «централисты», политические друзья Этвеша свою программу относительно структуры буржуазного государства. Политическая философия Этвеша покоилась на либерализме. Как один из лучших знатоков государственоведения своей эпохи, изучал будущее буржуазных государств, влияние социалистических учений и вообще возможности будущего. В своей газете он обеспечил место и для обсуждения национального вопроса и проблем всеобщего просвещения.

¹⁷⁹ Kossuth Iratai. 9. köt. 69. l.

¹⁸⁰ Eötvös: i. m. 100. l.

Этвеш и его соратники большое внимание уделяли и проблемам экономической политики. Раньше, как сторонники свободной торговли, они определенно осуждали протекционистскую таможенную политику Фр. Листа. Единственный путь расцвета страны видели в беспрепятственном развертывании экономического потенциала, в ликвидации положения, характеризуемого отсутствием капиталов. После завершения прусско-австрийской войны, в надежде увеличения политического веса Венгрии, они изменили своей прежней концепции. В интересах сохранения единства империи признали необходимым сохранение имперского протекционизма.

Этвеш в «Политической еженедельной газете» развивал и пропагировал те идеи, которые после 1867 г. (т. е. Соглашения) определили его политику, как члена правительства Андрашши.

J. Antall:

L'Hébdomadaire Politique (Politikai Hetilap) de József Eötvös et la préparation du compromis, 1865--1866

Resumé

József Eötvös, ministre de l'instruction dans le cabinet Batthyány, considéra, après l'échec de la guerre d'indépendance, la situation du pays comme étant sans issue. En vue d'un compromis à réaliser tout prochainement et du rétablissement de l'état constitutionnel il se montra prêt à admettre la conception d'un empire unitaire. Cependant la position prise par Ferenc Deák s'attacha à la reconnaissance des lois de 1848 portant sur l'union personnelle. Mais après la guerre sans issue dirigée contre l'Italie (1859) animé par l'espoir d'une indépendance plus accentuée Eötvös ne tarda pas de se rallier à la position prise par Deák.

Bien que leur attitude témoignée à l'égard des problèmes fondamentaux s'avérât être analogue après 1861, période du gouvernement de Schmerling, il s'efforça de stimuler Deák à une activité plus vive et ne manqua pas de lui objecter son attitude passive. Dès cette période il estimait que la solution de la question hongroise se trouva liée à la création de l'unité allemande et à l'affaiblissement de la position de pouvoir de l'Autriche. Ses projets visant à créer un parti politique séparé voués à l'échec il fonda son journal, l'Hébdomadaire Politique, afin d'y faire prévaloir son parti pris politique à lui.

Eötvös se proposa comme objectif la diffusion de ses idées. Aussi se mit-il à clamer la nécessité d'une coordination à établir entre les intérêts de la Hongrie et de l'Empire. Il chercha à nouer des relations avec les libéraux autrichiens étant convaincu que l'on ne saurait attendre la solution de tous les problèmes de la bienveillance de l'empereur. Dans son journal il esquissa les problèmes juridiques du compromis, activité dont l'importance se souligna davantage par la convocation de la Diète hongroise en 1865. Cependant les événements déroulés sur le plan de la politique extérieure finirent au cours des années suivantes par réleguer au second plan les problèmes de la politique intérieure hongroise même dans les colonnes du journal d'Eötvös.

C'est dans ce même journal que les «centristes», adaptés politiques d'Eötvös, exposèrent leur programme visant à la création de l'État bourgeois. La philosophie d'État d'Eötvös, elle, plongea dans le libéralisme. Étant l'un des plus éminents philosophes d'État de son époque il soumit à l'analyse l'avenir de l'État bourgeois, l'effet à y exercer par les préceptes socialistes et les possibilités de l'avenir en général. Il ne se refusa pas, non plus, à assurer dans son journal une place aux problèmes posés par la question des nationalités et par celles relatives à l'enseignement public.

Eötvös et ses collaborateurs s'occupent d'une façon approfondie des problèmes rentrant dans la sphère de l'économie politique. Adhérents au début de la politique du libre échange ils s'opposèrent nettement à la politique protectionniste professée par Fr. List. Le libre jeu des forces et la liquidation du manque en capitaux constituèrent pour eux les moyens susceptibles de conduire à la prospérité du pays. Cependant après l'achèvement des hostilités entre Prussiens et Autrichiens, dans l'espoir de l'accroissement de l'influence de la Hongrie ils ne tardèrent pas de modifier leur prise de position. En vue de l'unité de l'Empire ils admirent le maintien du système protectionniste servant les intérêts de l'Empire. C'est dans son Hébdomadaire Politique qu'Eötvös exposa et vulgarisa les idées qui après 1867 définirent la ligne politique suivie par lui dans sa qualité de membre du cabinet Andrassy.

Somogyi Éva:

Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában

1. Az előzmények¹

1861. február 26-án jelenik meg a Reichsgesetzblatt-ban az a császári pátens, amellyel az uralkodó a törvényhozás jogát megosztja birodalma alkotmányos képviseleti testületével, a Birodalmi Tanáccsal.² A pátens melléklete, a birodalmi képviseletről szóló alaptörvény félszázadra Ausztria képviseleti rendszerének fundamentuma lesz.

A Reichsrat, a birodalom központi parlamentje a tartományok önálló képviseleti testületére, a Landtagokra épül. A pátens elvi meghatározása szerint „a törvényhozás minden tárgya, amely olyan jogokra, köteleességekre vagy érdekekre vonatkozik, amelyek a királyságokat és országokat közösen érintik”, a Reichsrat hatáskörébe tartoznak. A tartománygyűléseknek is önálló törvényhozó funkciójuk van, saját területükre szóló érvénnyel, elsősorban gazdasági és kulturális ügyekben, s önállóan rendelkeznek a tartomány anyagi ereje felett.

A birodalmi törvény kétkamarás parlamentet alkot. Az urak házának tagjai örökösök, vagy az uralkodó élethossziglani kegyét élvezik; a képviselőház négy kúriára oszlik: a nagybirtokosok (I. kúria), a kereskedelmi és iparkamarák (II. kúria), a városok (III. kúria) és a községek (IV. kúria) küldötteire. Az alsóház képviselőit a Landtagok saját soraikból delegálják tartományuk nagysága, népessége s adófizetésük mértéke arányában.³

A képviselőház I. kúriájában a „landtäflicher”,⁴ azaz a feudális nagybirtokosok szavaznak. A választójog tulajdonképpen nem személynek szól, hanem a landtäflicher nagybirtok tartozéka, azaz, ha a birtok polgári kézbe kerül, a polgári birtokos is választhat az I. kúriában. A nemesi birtok polgári kézbe kerülésének folyamata azonban csak a század vége felé jelentősebb, mivel a hitbizomány intézménye erősen korlátozza a folyamatot.⁵ A nem nemesi eredetű

¹ Tanulmányunk a „Választójog és parlamentarizmus a dualizmuskori Ausztriában” címmel készülő munka egy fejezete. E fejezethez előljáróban az osztrák parlamentarizmus 1861–1896 közti fejlődésének csak tényszerű és summás összefoglalását kívánjuk adni; pusztán azt, ami a későbbiek megértéséhez feltétlenül szükséges: a parlamenti szisztéma vázát, anélkül, hogy akár csak utalnánk is az osztrák parlamentarizmust létrehozó társadalmi-politikai erőkre, vagy az egyes reformok indítékaira.

² Reichsgesetzblatt (a továbbiakban RGBl.) 1861. 20. tc.

³ Az 1861. évi 20. tc.-hez kapcsolt mellékletek tartalmazzák a tartományi választási törvényeket, amelyek kúriánként megszabják a választás feltételeit.

⁴ „Landtafel”: a nemesi birtokok regisztere.

⁵ Vö. *Gustav Strakosch-Grassmann*: Das allgemeine Wahlrecht in, Österreich seit 1848. Leipzig und Wien. 1906. 19–20. l.

nagybirtokok tulajdonosai a IV. kúriába szorulnak. A nemesi birtokosok választási adó-cenzusa igen alacsony, 50—250 forint közt ingadozik. Az eltérésben nemcsak a nemzeti szempontok érvényesülését kell keresnünk (az alpesi tartományokban ui. általában 100, a cseh tartományokban pedig 250 forint az adó-cenzus), hanem a birtokviszony figyelembevételét: az igazi nagybirtok hazája Cseh-, Morvaország és Szilézia.

A kamarák a kereskedelmi és ipari tőke gazdasági és politikai érdekképviseleti szervei. Kamarai tagokká olyan teljesjogú osztrák állampolgárok választhatók, akiknek önálló kereskedésük, üzemük vagy bányájuk van, s az előírt jövedelemadót fizetik; ez a nagykereskedők és nagyiparosok esetében legalább 100 forint, a többi kategória számára a kereskedelmi minisztérium a kamarákkal egyetértésben olymódon állapítja meg az adóminimumot, hogy az ne haladja meg az e kategóriák számára meghatározott, a Landtag választásánál előírt cenzust.⁶ A kereskedelmi és iparkamara tagjai azután kamarákként egyegy képviselőt delegálnak. A választás tehát közvetett.

A lakosságnak aránylag szélesebb rétegei a városi és községi kúriákban jutnak választójoghoz. A városok és a nagyobb községek lakóit adófizetésük nagysága szerint rangsorba állítva három választási testületbe osztják. Az első testületbe a rangsor élén álló legnagyobb adófizetők tartoznak, akik együttesen a város vagy község összadójának harmadát fizetik. A második testületbe a rangsorban következő lényegesen nagyobb számú polgár tartozik, akik az összadó második harmadát fizetik. Választójoggal a IV. kúriában csak az első két testületbe tartozók rendelkeznek. A nagyvárosokban bizonyos, általában 10 forintos adófizetők mellett a III. testületbe tartozók is választójogúak. (Ez a rendszer⁷ nem egyszerűen az adófizetők 1/3-ának, hanem jelentős többségének a választójogból való kizárását jelenti. Ennek a rendszernek a következménye, hogy egyes nagyvárosokban, különösen Bécsben, az I. választótestület cenzusa rendkívül magas (1866-ban például 490 forint),⁸ s így az legalább annyira a nagyburzsoázia képviselőtestülete lesz, mint a II. kúria. A kisebb településeken az adófizetőket adófizetésük nagysága szerint sorrendbe állítva, az adófizetők első kétharmada kapja meg a választójogot.⁹ Mindezek a megkötéseken túl a IV. kúriában közvetett választást vezetnek be; az adócenzussal alaposan megrostált lakosság 500-as csoportokban elektorokat választ, s a képviselőket az elektorok szavazatai alapján küldik a parlamentbe. A birodalmi törvény pontosan meghatározza, hogy az egyes tartományok és kúriák hány képviselőt delegálnak a központi parlamentbe.¹⁰ Ez a szisztéma messzemenő kedvezményeket biztosít a földbirtokos, főként a nemesi földbirtokos elemeknek, bár a kuriális rendszer, az egyes társadalmi rétegek hitbizomány jellegű képviselete a polgári erők arányát is garantálja. A mandátumok felosztása a kúriák közt rendkívüli aránytalanságokat eredményez. Míg az I. kúria egy képviselőjét átlagban 19, a III. és IV. kúriáét 614, ill. 1133 szavazó választja; azaz egy nagybirtokos szavazata harmincszor annyit ér, mint egy városi, hatvanszor

⁶ RGBl. 1868. 85. tc.

⁷ „System der Steuerdrittelnung”.

⁸ *Strakosch-Grassmann*: i. m. 24. l.

⁹ „System der Censitdrittelnung”.

¹⁰ Az 1861-es szűkebb Reichsrat képviselőháza mandátumainak megoszlása. (Szűkebb Reichsrat az osztrák tartományok parlamentje a Magyar Korona Országai nélkül.)

annyit, mint egy falusi adófizető polgáré.¹¹ A legnagyobb tömegek azonban egyáltalán nem rendelkeznek választójoggal.¹²

A censzos választójog eleve biztosítja a birodalom gazdaságilag fejlettebb nemzeteinek politikai túlsúlyát. A speciálisan kialakított rendszer, a többszörös pluralitás, a városi mandátumok nagyobb ereje a vidékiekkel szemben, s különösen az ún. választási geometria, a gondosan kialakított választókeretek, ahol a nemzeti kisebbség szóhoz sem jut, a censzos rendszer által adott előnyt a németek, s bizonyos mértékig az olaszok számára méginkább fokozzák.¹³

Ez a választási rendszer, amely kuriális szisztémájával az 1848 előtti rendi alkotmány kereteit igyekszik polgári tartalommal megtölteni és összebékíteni, merev megkötéseivel a társadalmi erők politikai érvényesülésének keretét megszabni és stabilizálni, a korabeli Európa egyik legbonyolultabb képviselői rendszerét eredményezi. A feudális rendi szisztémát valamifajta polgári érdekképviselői rendszerre alakítja, a nemesi privilégiumokat konzerváló I. kúriával szemben a kamarák korporatív képviselőtét vezeti be; többszörös pluralitásával a II. és IV. kúria elektoros választásával szinte mindazt az elemet felhasználja, amit az európai alkotmányos gyakorlat a népképviselő elvének korlátozására valaha is produkált.

Tartomány	I kúria	II. és III. kúria	IV. kúria	Összesen
Alsó-Ausztria	5	8	5	18
Felső-Ausztria	2	4	4	10
Salzburg	2	—	1	3
Stájerország	3	5	5	13
Karintia	1	2	2	5
Krajna	1	2	3	6
Triest	—	2	—	2
Görz	1	—	1	2
Istria	1	—	1	2
Tirol	3	2	5	10
Voralberg	1	—	1	2
Csehország	15	20	19	54
Morvaország	6	9	7	22
Szilézia	2	2	2	6
Galícia	13	7	18	38
Bukovina	2	1	2	5
Dalmácia	1	1	3	5
	59	65	79	203

Gustav Kolmer : Parlament und Verfassung. Wien und Leipzig. I. Bd. 1902. 63. l.

¹¹ Számításainkat az 1867-es választás statisztikája alapján készítettük. Az adatokat közli *H. Rauchberg* : Die Statistischen Unterlagen der Österreichischen Wahlreform. Brünn. 1907. 47. l. I. tábla.

¹² 1879-ben Ausztria lakosságának kb. 6%-a, 24 éven felüli férfilakosságának 26,2%-a volt választójogú. Ez az adat kb. megfelel az 1861-es állapotoknak is. Számításainkat az 1879-es választás (Österreichische Statistik [a továbbiakban Öst. Stat.] IX. Bd. Wien 1885. 6. Heft. VIII. l.) és az 1880-as népszámlálás adatai (Öst. Stat. XXXII. Bd. 3. Heft XI. l.) alapján végeztük.

¹³ Így adódik, hogy 1873-ban, amikor is a németek az összlakosság 36,5%-át teszik ki, a mandátumok közel 2/3-a felett rendelkeznek. A lakosság nemzetiségi összetétele: Öst. Stat. XXXII. Bd. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Wien. 1892. 1. Heft. XXVIII. l. A mandátumok nemzetiség szerinti megoszlásáról: *Karl G. Hugelmann*: Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien. 1934. 144. l.

Ez a társadalmi és politikai erőviszonyok pillanatnyi vélt vagy tényleges helyzetét rögzítő rendszer merev határaival gátolja a társadalmi erők azon mozgását is, amit egyéb körülmények között a polgári parlamentarizmus megenged. Ez a törékeny szerkezet az erőviszonyok legkisebb változása esetén is használhatatlanná válik. A februári pátenz, a schmerlingi alkotmány megkísérelte a lehetetlennek tűnőt: egy rendkívül bonyolult társadalmi és nemzeti ellentétektől terhelt birodalom számára alkotmányos formákat teremteni; egy olyan parlamentet, amelyben szinte matematikai pontossággal mérik ki az egyes társadalmi rétegek és nemzetiségek politikai érvényesülési lehetőségét, ahol a parlamenti választás nem több, mint az eleve adott keret személyekkel való megtöltése. Mindebből pusztán logikai úton is arra a következtetésre juthatunk, hogy az erőviszonyok megváltozásával egy új parlamenti választás nem elegendő a keletkezett feszültség levezetésére; magát a rendszert kell újjáalakítani. A parlamenti arányok új megszabására, a mandátumok új felosztására, azaz választójogi reformra van szükség.

Ezt, és nem többet, a schmerlingi szisztéma megújítását, a schmerlingi szellemű alkotmányos keretek korszerűsítését jelentik az egymás után következő reformok -- a schmerlingi végcéllal: hogy a parlament egy jól használható mechanizmus legyen, ahol az erők játéka előre kiszámítható és irányítható.

Az 1873. évi törvények a tartománygyűlések kikapcsolásával a közvetlen Reichsratválasztást vezetik be, s egyidejűleg a Birodalmi Tanács tagjainak számát 203-ról 353 főre emelik.¹⁴ Az új mandátumok kúriánkénti megosztása a polgári erőket növeli: a 150 új képviselőből 72-t választ a városi ill. a kamarai kúria, azaz míg korábban a városi elemek az összmandátumok 32%-át, most 38,8%-át kapják.

A 80-as évek elején, amikor a szélesebb tömegekre építő katolikus konzervatív párt jelentősen megerősödve Taaffe kormányának fő támasza lesz, felmerül a német liberálisok teremtette, rendkívül szűk parlamenti keretek kibővítésének igénye. 1882-ben kerül sor a választási adócenzus első jelentős csökkentésére, amikor is a III. és IV. kúria cenzusát 5 forintban maximálják.¹⁵ A reform legszembetűnőbb eredménye a választók számának 30,8%-os emelkedése, azaz míg korábban a lakosság 5,9%-a, most 7,6%-a vehet részt a képviselőházi választásokon.¹⁶

2. Az 1896. évi reform társadalmi-politikai feltételei

Nemzeti és osztályérdekek és érdekellentétek léteznek akkor is, ha nem veszünk róluk tudomást. „Létezik olyan választási rendszer, amely képes ezeket a külön érdekeket elnémitani, felettük elsiklani, azokat elsikkasztani, vagy legalább tartósan majorizálni. A Schmerling-szisztéma eredeti kialakításában erre számított. Ez egy művészi óramű volt, mutatójának a mester szabta úton kellett haladnia, amíg egyetlen kerék és egyetlen fog sem változott

¹⁴ RGBl. 1873. 40. 41. tc.

¹⁵ RGBl. 1882. 142. tc.

¹⁶ A 24 éven felüli férfilakosság 33,9%-a választójogú. Öst. Stat. IX. Bd. Wien. 1885. 6. Heft. Statistik der Reichsratswahlen im Jahre 1885. IV–VIII. 1. és az 1880-as népszámlálás adatai alapján: Öst. Stat. XXXII. Bd. 3. Heft. XI. 1.

meg.”¹⁷ Schmerling műve valóban mesteri alkotás volt; nem bonyolult jogi szerkesztésével, hanem a társadalmi és nemzeti erők helyes felmérésével, amely elengedhetetlen feltétele volt a gépezet működésének, az erők egyensúlyban tartásának. De a rendszer nagy gyengéje volt, hogy az erőviszonyok változatlanságára, az egyensúly örökkévalóságára épült. A Schmerlingi alkotmány egyetlen pillanat megragadása volt, 1861 történelmi pillanatáé: az osztrák-német liberális burzsoázia uralomrajutásáé, a társadalmi és nemzeti mozgalmak apályáé. Egyensúlyt teremteni az 1861-ben adott társadalmi és nemzeti erőviszonyok közt, kielégíteni az 1861-ben nem mellőzhető igényeket - erre vállalkozhatott a Schmerlingi alkotmány. Ez az örökké változót változatlanná merevítő rendszer a fejlődés normális, természetes menete következtében is hamarosan elavul. Az 1890-es évek azonban fordulópontot jelentenek Ausztria történetében; a napról-napra élés, a „wohltemperierte Unzufriedenheit” politikájának tarthatatlansága (a Taaffe-kormány bukása) egy hosszú nyugalmi periódus végét jelzi, a nemzeti és szociális problémák új, magasabb fokon való jelentkezését.¹⁸

A XIX. század végén a Monarchia valamennyi nemzeténél kialakul a burzsoá társadalom. A nemzeti társadalmak teljessé válása, a nemzetiségi burzsoáziák megerősödése új korszakot nyit a nemzeti mozgalmak történetében. A tartományi nacionalizmus és rendi föderalizmus számos feudális jellegű elemével átítatott nemzeti mozgalmak helyett, s részben mellettük a századforduló táján új polgári irányzatok és pártok jelentkeznek.¹⁹ A nemzetiségek jelentős gazdasági és társadalmi fejlődése a nemzetiségi nacionalista mozgalmak megerősödését eredményezi, s e mozgalmak, függetlenül tudatos célkitűzésüktől, objektíve az önálló nemzeti államok kialakításának irányába hatnak.²⁰

Az uralkodó osztrák-német burzsoáziát ez a fejlődés új politikára sarkallja: a német hegemonia erőteljesebb védelmére, minden megnyerhető külső és belső szövetséges támogatására.

Ismeretes az osztrák parlamentarizmus sajátos kétpárt, illetőleg kétkoalíció rendszere, valamint az, hogy míg a 70-es és 80-as években többnyire az osztályérdek és szemlélet a domináns a koalíciók alakulásában, a 90-es években a nemzeti elv alapján összefogott koalíció lett a dualista hatalmi rendszer, a német hegemonia fenntartásának fő módszere.²¹ Mindez következett abból, hogy a 90-es években az egyes pártok alakulásában is a nemzeti szempont lett az uralkodó; az egyazon nemzethez tartozás, vagy a német pártok esetében a nemzeti politika terén vallott azonos álláspont.

A liberális párt rohamos hanyatlásához, sok más tényező mellett, hozzájárul, hogy nem tud alkalmazkodni a német hegemonia védelmének új követelményeihez. Pedig a XIX. század közepi liberalizmus általános eszméin, liberális gazdasági és kultúr-politikán épülő Alkotmány-párt, amely a század

¹⁷ Rudolf Springer (Karl Renner) : Der Kampf der Oesterreichischen Nationen um den Staat. Leipzig und Wien. 1902. 215. l.

¹⁸ A „wohltemperierte Unzufriedenheit” kifejezés Taaffe-tól ered, s a hagyományos Habsburg uralkodási alapelv, a „divide et impera” más szavakkal való megjelölése. Viktor Bibl : Der Zerfall Österreichs. Von Revolution zu Revolution. Wien. 1924. 367 -- 368. l.

¹⁹ Rudolf Springer (Karl Renner) : Grundlagen und Entwicklungsziele der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie. Wien und Leipzig. 1906. 54., 60. l.

²⁰ Hanák Péter : A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Történelmi Szemle. 1959. 74. l.

²¹ Hanák Péter : i. m. 68. l.

második harmadáig, legalábbis szubjektíve nemzetek feletti párt volt, sorai-ban görzi olaszoknak, krajnai szlovéneknek, galíciai zsidóknak is helyt adott, a 80-as évek végére határozottan német párttá lett.²² Mégis a 80-as évek elejétől, egyelőre még a régi liberális párt keretén belül, majd önállóan is olyan irányzatok lépnek fel, amelyek elégedetlenek pártjuk nemzeti toleranciájával, a kuriális szisztéma, választási geometria adta uralmi lehetőségekkel, s radikálisabb nemzeti politikát követelnek; vagy külső segítséggel, vagy az aktív politizálás igényével újonnan fellépő rétegek, közép- és kispolgárság és a parasztság nacionalista irányú nevelésével s politikai szerephez juttatásával, a parlamenti szisztéma átalakítása útján.

A német nacionalista mozgalom indulását 1882-től, a linzi program meghirdetésétől szokták számítani.²³ Ez az a program, amely szakítva a parlamenti honoratior-pártok arisztokratikus politikai gyakorlatával, szélesebb tömegek támogatását keresi. Ausztriában eddig ismeretlen szociális demagógiával lép fel. Követeli a német államnyelv bevezetését, a német hegemonia fokozottabb érvényrejuttatását. E célok megvalósítására a dualista államberendezést alkalmatlannak tartva, Magyarországot csak perszónálunióval akarja a Monarchiához kötni, Galiciának és Bukovinának pedig különleges államjogi helyzetet biztosítana. Az erőteljes nacionalista német politika támogatására a Német Birodalommal szorosabb államjogi kapcsolatok kialakítására törekszik.

A nacionalista mozgalom tömegmozgalommá s a parlamentben egyre erősödő tömegpárttá az 1880–90-es években válik. Ekkorra a szélsőséges nacionalista Schönerer-csoporttól különválva kialakul egy mérsékeltebb nacionalista párt. Míg Schönerer a linzi programot is túllépve nyíltan az Anschluss tervét hirdeti meg, a nacionalista mozgalom másik szárnya, a történeti-politikai lehetőségeket, feltételeket figyelembevéve, nem tör a dualizmus ellen; csak a kiegyezési szerződések megjavításáért, a magyar quota felemeléséért száll síkra. Szemben a Schönerer-csoporttal, amely Csehországot oszthatlanul a német birodalomhoz kapcsolná, az ország nemzeti felosztását követeli. A német nacionalista mozgalomnak ez a szárnya realisabb politikát folytat. A kül- és belpolitikai lehetőségek helyesebb felméréseivel, a „minden belső politikai kérdést a nemzeti érdekeknek alárendelni” alapvető jelszavával, elsősorban a középrétegekből széles tömegeket ragad magával. A liberális párt keretéből 1885-ben véglegesen kiváló Deutscher Klub 1887-ben felveszi a Deutschnationale Vereinigung, 1891-ben a Deutsche Nationalpartei nevet. 1897-ben lényegében sikerrel jár az a törekvése, hogy különböző nacionalista szervezeteket magába foglalva birodalmi párttá válják, s ekkor veszi fel a Deutsche Volkspartei nevet.²⁴

²² Kolmer : i. m. II. köt. 278–279. l.

²³ A programot teljes szövegében közli Herwig (Edward Pichl) : Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtumes in der Ostmark. Wien. 1912. I. Bd. 113–122. l. A program liberális szellemű magyarázatokkal ellátott kivonatos szövege megtalálható Kolmer : i. m. III. köt. 212. s. k. l. Behatóbb elemzésére újabban Tokody Gyula vállalkozott: Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhatalmi terveiben (1890–1918). Bpest 1963. c. munkájában, 86–91., 106–112. l.

²⁴ A Deutscher Klub 1885-ös programjáról: Paul Molisch: Geschichte der deutsch-nationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie. Jena. 1926. 123–125. l. A párt ekkor még nem egységes, s programja általánosságban a nemzeti kérdések előtérbe helyezése. A Deutsche Nationalpartei 1891-es programjáról Pichl : i. m. IV. köt. 116. l. A Deutsche Volkspartei programjáról, jellegéről, a Schönerer-

A liberális párt német párttá válása, majd felbomlása, s részben a német nacionalizmusban való feloldódása (más részének az új szociális program — a keresztényszocializmus — irányába való téjázódása) első jele annak, hogy a „nemzetek feletti” pártok kora lejárt Ausztriában.

Ebből a szempontból igen jellemző a Hohenwart-Klub története s az 1897-ben bekövetkező végleges felbomlása. Ez a párt, amely az 1861-es föderalista csoport közvetlen örökösének tekinthető, valóban birodalmi párt volt, németeket és szlovéneket, horvátokat és románokat foglalt magába, szoros kapcsolatban állt a konzervatív cseh nagybirtokosokkal. E feudális-kerikális párt bázisát az egyház s a nemesség adja, de már igen korán megkísérli a szélesebb paraszti tömegek meghódítását. Hosszú ideig változatlan programmal lép fel: harcot hirdet az állam és egyház történetileg kialakult összhangjának védelméért, az egyház hatalmának — amely a birodalmi rend és egység legfőbb őre — megőrzéséért, a nemzetek történetileg megalapozott egyenjogúságáért, s a tartományok individualitásáért.²⁵ A Hohenwart-Klub, melyet évek óta a bomlás veszélye fenyeget, nemzetek feletti klerikalizmusával s a végtelenen avult frázissá vált „tartományi individualitás” programjával nem tud tömegeket toborozni. 1896-ban, a nemzeti küzdelmek fellángolásának eddig ismeretlen mérvű s egyre akutabbá váló pontján a Hohenwart-Klub életképtelenné válik: a nemzeti csoportok sorra szakadnak ki belőle. Megalakul az önálló konzervatív cseh nagybirtokos párt, a szláv keresztény szövetség (szlovének, horvátok, ukránok), s a német klerikálisok is „kénytelenek ultramontanizmusuknak nemzeti álcát adni”.²⁶

Ugyanakkor a nemzetiségi nacionalista pártok zárják soraikat. Az 1897-es választásokon a csehek egységesen lépnek fel, s a választási koalícióban elfogadják az ifjúcseh programot.²⁷ A parlamenti klubok jelentése átalakul. Míg az 1860–70-es években a parlamenti klub különböző nemzetiségű, s társadalmi-politikai programjában is csak nagyvonalakban érintkező csoportok gyülekezete volt, pl. a liberális olasz, német és szláv képviselők, polgári demokraták és alkotmányhű nagybirtokosok laza konglomerátuma, a 90-es évekre a parlamenti klub gyakran nagyon is eltérő politikai programú, de azonos nemzetiségű pártok koalíciója, ahol a német, cseh vagy lengyel nemzethez tartozás felette áll minden kisebb vagy nagyobb nézeteltérésnek. A nacionalizálódás folyamata az 1890-es évek végére válik teljessé, de kezdetei természetesen jóval korábbra nyúlnak vissza.

A társadalmi küzdelmek új szakasza az imperializmus korába lépő Ausztria megszaporodott ellentmondásainak terméke. A monopóliókés korszak sajátos ellentmondásai, tetézve a végig nem vitt polgári forradalom s a sok-

csoporthoz való viszonyáról *Kolmer* : i. m. VI. köt. 174. l. *Pichl* : i. m. IV. köt. 122–123. l. *Molisch* : i. m. 178–179. l. *Richard Charmatz* : Deutsch-österreichische Politik. Leipzig 1907. 179. l. *Albert Fuchs*: Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918. Wien. 1949. 187–188. l.

²⁵ Vö. *Kolmer* : i. m. VI. köt. 180, 198. l. *Richard Charmatz* : Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. Leipzig. 1909. II. Bd. 54–55. l., *Charmatz* : Deutsch-österreichische Politik 182–183. l., *Fuchs* : i. m. 47. l. *Hugo Hartsch* : Die Geschichte Österreichs. Graz. 1950. II. köt. 446. l. A tartományok individualitásának követelése a tartományi alkotmányok konzerválását, a tartománygyűlések szerepének megnövelését jelentette, a tartományok nemesi föderalista törekvéseinek alkotmányjogi kifejezése volt.

²⁶ *Kolmer* : i. m. VI. köt. 180–181, 198. l.

²⁷ *Kolmer* : i. m. VI. köt. 191, 198. l. *Arató Endre* : Csehszlovákia története 1849–1945. Bpest. 1957. (Kézirat) 55–56. l.

nemzetiségű Monarchia megoldatlan problémáival, különös élességgel hozzák felszínre a társadalmi problémákat; s eredményezik részben a munkásmozgalom rohamos megerősödését, részben a konzervatív indítású kispolgári és földbirtokos-arisztokrata mozgalmak és ideológiák megjelenését.

Társadalmi reformer csoportok alakulnak, nem a liberális párt valamifajta, valójában sohasem létezett demokratikus-radikális szárnyából, hanem konzervatív-katolikus indítással. Ismeretes az osztrák-német liberalizmus szűkkeblűsége, demokratizmusának korlátolt volta, valamint az „Egység és Szabadság” nagy dilemmája — a német hegemonia (a centralizált német vezetésű állam) és a demokratizmus összeegyeztethetetlensége. A liberálisok teremtette parlamenti rendszer sohasem tette szükségessé valamifajta „tömegpolitika” folytatását. A liberális párt tömegeit legalább annyira az I. kúriabeli nagybirtok mint a III. kúria jómódú polgársága adta, a tömegkapcsolatok igénye és lehetősége a katolikus konzervatív pártok politikai gyakorlata lett. S ezt nemcsak bizonyos szervezési lehetőségek (az egyház közvetítő szerepe a tömegek felé) vagy politikai hagyományok okozták, — paradox módon, születése pillanatától a liberális párt volt az arisztokratikusabb, s a katolikus konzervatív párt lett a „káplánokratia” pártja —, hanem hogy az imperializmus jelentkező gazdasági-társadalmi problémáinak bírálataira a feudális nagybirtokosok, magasrangú egyházi méltóságok vezette konzervatív pártnak (Hohenwart-Klub) sokkal inkább lehetősége volt, mint bármilyen liberális csoportnak; természetesen a konzervatív, feudális vagy kispolgári antikapitalizmus tálajáról.

Azok az eszmék, amik „keresztény szocializmus” néven foglalhatók össze, egy Vogelsang vagy Alois Liechtenstein elméleti megfogalmazásában válnak publikussá, a katolikus-konzervatív pártból kivált, önálló szociális-reformer csoportok tolmácsolásában.²⁸ Vogelsang társadalmi „tanai”, amelyek később Lueger keresztényszocialista pártjának szinte hivatalos ideológiáját képezik (a párt különböző programjaiban még a vogelsangi frazeológiát is átveszi), egy új keresztény állam megalapítására vonatkoznak. Az új társadalomnak osztályok helyett „hivatásrendekből” (Berufsstand) kell állnia. Minden hivatásrend a vállalkozó és a munkás szolidáris korporációja, ellentéteit a korporáción belül önállóan oldja meg, s kifelé közösen képviseli rendje érdekeit. Vogelsang három csoportot különböztet meg: a parasztok, a kisiparosok és a nagyiparosok rendjét. A társadalom ilyen tagozódása egy erőteljes keresztény neveléssel biztosíték az osztályharc ellen. Az „új keresztény szociális állam” feladata a kiségzisztenciák védelme. Különleges állami törvényekkel gondoskodnia kell a paraszti birtok védelméről, megakadályoznia elaprózását, a nagybirtokhoz kapcsolását. Állami hitelben s egyéb segítségben kell részesíteni, hiszen legfőbb érdek a társadalom e legkonzervatívabb s legmegbízhatóbb elemeinek védelme. Hasonlóan az új állam feladata a kisipar támogatása, a közvetlen fogyasztási cikkek kisipari termelésének pártolása, megfelelő adórendszerrel, pénzüzetek állami szabályozásával stb.²⁹

²⁸ Vogelsang publikált és kéziratossá hagyatékából gyűjteményes kötetet adott ki 1894-ben *Wiard Klopp*: Die sozialen Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang. Grundzüge einer christlichen Gesellschafts- und Volkswirtschaftslehre. St. Pölten. 1894. Újabban ismerteti-elemzi Vogelsang nézeteit *Heinrich Schnee*: Lueger. Leben und Wirken eines grossen Sozial- und Kommunalpolitikers. Berlin. 1960. 42—46. l.

²⁹ *Klopp*: i. m. 343—356, 403—424, 429—440, 444—469. l. Vö. a Keresztényszocialista Párt 1891-es programjával. Kiadja *Friedrich Funder*: Aufbruch zur christlichen Sozialreform. Wien. 1953. 67—70. l.

Vogelsang rendkívül kiterjedt irodalmi munkásságában egységes, s a társadalmi-gazdasági élet egészét átfogó rendszert igyekszik kialakítani. Ő maga és köre adatszerű kutatásokat, szociális felméréseket végez,³⁰ s kutatásai-ból két alapprobléma ragadja meg: az élesedő osztályharc valamifajta „kiküszöbölésének” s a kisegzisztenciák védelmének szükségessége. Megoldási mód-szere: a szabadversenyes kapitalizmus állami intézkedések, állami szociálpoli-tika segítségével való korlátozása, az állami élet egészét átfogó keresztény ideológia alapján. A liberalizmus bírálataiban az antiszemita demagógia is helyet kap.

A század utolsó évtizedeiben Európában többhelyütt, különösen Német-országban egyfajta katolikus reformmozgalom alakul ki, amelynek eszmei alapvetése Ketteler mainzi püspöktől származik. Alapgondolata a kisipar, a kisegzisztenciák védelme a kapitalista fejlődés mesterséges megrekesztésével, a nagyipar fejlődésének korlátozásával. Ketteler reformgondolata az 1890-es évek elejétől, a „Rerum novarum” pápai enciklika megjelenésétől a katolikus egyház hivatalos politikai programja lesz. Ez az alapjában konzervatív s egy-ben irreális, a társadalom valóságos problémáira megoldást nem hozó teória Vogelsang tanításainak is alapját képezi, az egyes kérdések felvetésében alkal-mazkodva a sajátos monarchiai viszonyokhoz.

Vogelsang teoretikus, aki rengeteg embert, s különböző antiliberalis, antiszemita s mindenfajta szociális reformer csoportot gyűjt maga köré — ezek ötvözete lesz Lueger keresztényszociális pártja.³¹ A keresztényszocialista tanítások néhány elemének bemutatását az tette indokolttá, hogy belőlük ki-világlik a mozgalom jellege, konzervatív-antidemokratikus indítása. S a moz-galom elvi alapjai magyarázatot adnak arra is, miért válhatott ebből a meg-lehetősen heterogén vitaklubból két évtized alatt Ausztria vezető politikai pártja. A mozgalom társadalmi ideológiája, programja a kis- és középburzsoá-zia s a birtokos parasztság széles tömegeit hódítja meg; állami szociálpolitikai terveivel a munkásság körében is bizonyos befolyásra tesz szert. Ez a széles tömegeket átfogó, határozott szociális programmal fellépő, konzervatív-anti-demokratikus ideológiájú párt lesz a századfordulóra a legalkalmasabb arra, hogy az osztrák-német burzsoázia érdekeit képviselje; mert képesnek látszik az éleződő társadalmi ellentmondások időleges levezetésére. A párt társadalmi bázisa (szervezeteinek tagjai, választói) nem kizárólagos meghatározója a párt jellegének: a keresztényszocialista párt nem a bécsi „kisemberek” pártja — ha tagjait közülük toborozza is —, ahogy ezt a Luegeret dicsőítő bécsi patrioták vallják, hanem az alpesi tartományok ipari közép- és nagyburzsoáziájának politikai szószólója.

Lueger nemesak demagóg, ő valóban a modern Bécs atyja. De hogy a luegeri frázisokból sok minden megvalósul, az nem utolsósorban azért történik, mert a keresztényszocialista pártnak egy erős munkásmozgalommal kell fel-vennie a versenyt.

³⁰ *Fuchs* : i. m. 53. l.

³¹ A keresztényszocialista pártra vonatkozó újabb irodalomból *Funder* és *Schnee* idézett művén kívül *Heinrich Schnee* : Politische Entwicklung des Wiener Bürgermeisters, Dr. Karl Lueger. Vom liberalen Politiker zum christlichsozialen Führer. Historisches Jahrbuch 1957. 76. évf. 64—78. l., *K. Skalnik* : Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten. Wien und Leipzig, 1954, *Adam Wandruszka* : Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und Politischen Bewegungen (*H. Benedikt* : Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1954 c. kötetében) c. munkáknak vettük hasznát.

Nem lehet célunk az osztrák szociáldemokrácia századvégi problémáinak taglalása. Csak utalni szeretnénk arra, hogy 1889-ben a párt egy hosszú válságos korszak után a hainfeldi pártnapon egységes, lényegében marxista platformra jut.³² Az újonnan egyesült párt leszámol a sorain belül jelentkező nacionalista, opportunistá és anarchista tendenciákkal. Új programot ad ki, melyben végső célként a termelőeszközök köztulajdonba vételét jelöli meg, s leszögezi a párt internacionalista jellegét. Két évvel később Viktor Adler méltán állapíthatja meg, hogy a hainfeldi pártnap fordulópont volt az osztrák munkásmozgalom életében, nagyarányú szervezeti és ideológiai fejlődés alapjait teremtette meg.³³ Míg 1888-ban 104 szociáldemokrata szervezet működött 15 498 taggal, a szervezetek száma 1891-ben 212-re, tagjaié pedig 47 166-ra emelkedik.³⁴ Az 1890-es évek folyamán a szociáldemokrata párt egyre jelentősebb politikai tényező lesz; nemcsak a bécsi rendőri jelentések központi témája, hanem az új „tömegpolitikát” folytató pártok veszedelmes ellenfele. Valamennyi számottevő polgári párt, valamennyi parlamentáris és inparlamentáris kormány kénytelen számolni az osztrák munkásmozgalom megnövekedett erejével.

Elemzésünket általában az osztrák-német pártokra korlátozva, sajnálatosan mellőznünk kell akárcsak vázlatos ismertetését is annak a folyamatnak, amely ekkortájt a nemzetiségi mozgalmakban és pártokban végbement; egy polgári nemzeti mozgalom kialakulását és megerősödését különösen a cseheknél (nemcsak az ifjúcseh párt megnövekedésére és választási győzelmére gondolunk, hanem azon haladó, kispolgári-értelmiségi és diákmozgalmakra, amelyek ugyan határozott szervezet és parlamenti képviselet nélkül, de nagy erővel jelentkeznek a századvég politikai életében),³⁵ s a kispolgári-paraszti klerikális tömegpártok megerősödését, klerikalizmus és nacionalizmus összefonódását — különösen a délszlávoknál.³⁶

Az új társadalmi és nemzeti mozgalmak jelentkezése, megjelenési formája egy mélyreható gazdasági-társadalmi átalakulásnak, amely végletesen avulttá teszi a politikai élet azon kereteit, amelyeket a schmerlingi alkotmány teremtett. Az új mozgalmak — akár társadalmi, akár nemzeti törekvések kifejezői, vagy mindkettő — nagyobb teret követelnek maguknak, mint amit a régi parlamenti rendszer lehetővé tesz számukra. Itt előljáróban figyelmeztetnünk kell arra, amit talán az eddigiekből is evidensnek vélhetünk, hogy az egyes pártok nem a politikai élet demokratizálásának egyértelmű igényéből lépnek fel választójogi követeléseikkel. A szociáldemokratákon kívül a számottevő pártok közül csak az ifjúcsehek reformtörekvései polgári demokratikus indításúak. Természetesen mindez nem változtat azon, hogy a választójog mindennemű kiterjesztése objektíve a demokratizmus győzelme.

A keresztényszociálisták „tömegpolitikájukkal” eleve azokra a rétegekre építenek, amelyek a schmerlingi privilégizált kúriákból ki annak zárva, vagy éppen csak az 1882-es reform következtében jutottak néhány mandátumhoz. Vogelsang doktriner tanaiban a polgári parlamentarizmus egészét veti el, mint

³² A hainfeldi pártnapról *L. Brügel*: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. III. köt. Wien. 1922. 399—408. 1.

³³ *Brügel*: i. m. IV. köt. Wien. 1923. 162. 1.

³⁴ *Brügel*: i. m. IV. köt. 163. 1.

³⁵ *Arató Endre*: i. m. 54—57. 1., *Charmatz*: Österreichs innere Geschichte. II. köt. 79. 1.

³⁶ *Charmatz*: Deutsch-österreichische Politik 229—230. 1. *Emil Pfersche*: Die Parteien der Deutschen in Österreich vor und nach dem Weltkrieg. München und Leipzig. 1915. 11. 1.

a liberalizmus termékét.³⁷ Véleménye szerint ez a parlamenti rendszer túlélte önmagát, mivel az érdekképviselet szerepét nem tudja, s lényegében sohasem tudta betölteni; a polgári parlament képviselőinek nincsen kapcsolatuk választóikkal. A tömegkapcsolat problémáját az általános választójog sem fogja megoldani, ezért az általános választójog céltalan, s végsősoron konzervatív program. Az újonnan szervezett keresztény állam a „hivatásrendek” képviselőtén fog épülni.

A polgári társadalom fő foglalkozási csoportjai — a földművelők, az iparosok, a kereskedők rendje — küldik el képviselőiket a parlamentbe, ahol azután csak a „kereskedők” és az „iparosok” érdekeit kell összeegyeztetni egymással s az állam egészének érdekeivel: a kereskedők „osztályán” belüli ellentét parlamenti síkon meg sem jelenhet.

A keresztényszociálisták és katolikus konzervatívok programjában és ideológiájában is szereplő „hivatásrendi” képviselet elve eredetében feudális, azonban új ideológiai alapot kap: a társadalom „hivatásrendekbe” szervezése védelem a liberalizmus egoizmusával, az ember individualizálódásával szemben, mód az osztályharc kiküszöbölésére. Gyakorlatilag az osztrák parlament „érdekképviseleti” (kuriális) rendszeréből veszi példáját, az érdekképviselet elvének továbbfejlesztését követeli, s hozzájárul a kuriális szisztéma tartós konzerválásához.

A keresztényszociálista párt programjában első pillanattól fogva szerepel a választójogi reform gondolata a vogelsangi végcéllal. A párt hivatalos álláspontja szerint azonban még nem értek meg az új keresztény állam társadalmi feltételei, ezért a pártnak pillanatnyilag is megvalósítható célt kell kitűznie, ez pedig a választójog kiterjesztésének általánosságban megfogalmazott igénye.³⁸

Az 1880—90-es évek fordulójától a német nacionalista csoportok is — egyelőre általánosságban — felvetik a választójog reformjának szükségességét. Vitába szállnak a liberálisokkal, tagadják, hogy a kuriális szisztéma volna a német érdekek leghatékonyabb védelmezője. A nacionalizmusnak a legszélesebb tömegek támogatására van szüksége, tehát olyan parlamenti rendszert kell teremtenie, amely a kurialitás nélkül is biztosítja a német többséget.³⁹

Hasonlóan a nemzeti érdekek védelméből kiindulva, de a nemzetek egyenjogúságának érdekében lépnek fel az ifjúcsehek a választójog demokratizálásáért 1889-ben, a tartománygyűlésen aratott választási győzelmük után, felirati javaslatot szerkesztenek, amelyben többek között az alkotmányrevíziót, az „érdekképviseleti” rendszer megszüntetését s az általános választójog bevezetését kéri az uralkodótól.⁴⁰ A leghatározottabban az osztrák munkásmozgalom lép fel az alkotmány feudális maradványai ellen, a polgári demokratikus szabadságjogokért, az általános választójogért. A hainfeldi pártnap Elvi Nyilatkozata leszögezi: „Anélkül, hogy a parlamentarizmusnak, a modern osztály-

³⁷ Vogelsangnak a parlamentarizmusról írott cikkeiből, amelyek 1875 és 1878 között a Vaterland c. katolikus konzervatív lapban jelentek meg, részleteket közöl *Klopp* : i. m. 334—336. l.

³⁸ Ld. a párt 1891-es programját, *Funder* : i. m. 67—68. l. A keresztényszociálista párt elvi álláspontját a választójoggal kapcsolatban többek között Gessmann fejti ki a Taaffe-reform vitáján 1893 októberében. (Gessmann ekkor Lueger helyettese a pártnban.) Ld. a 61. sz. jegyzetet.

³⁹ *Molisch* : i. m. 165. l.

⁴⁰ *Kolmer* : i. m. IV. köt. 386. l.

uralom e formájának az értéke megtévesztene bennünket, törekszünk az egyenlő és közvetlen választójog bevezetésére, mint az agitáció és szervezés legfontosabb eszközére.”⁴¹ 1893-ban jelenik meg Viktor Adler brosúrája: „Das allgemeine, gleiche und direkte Wahlrecht und Wahlunrecht in Österreich”. Ekkor kerül sor a Taaffe-kormány választójogi reformjavaslatainak tárgyalására, s ez nagyon is aktuálissá teszi, hogy a szociáldemokraták kifejtsek elvi álláspontjukat a választójoggal kapcsolatban. „Közel vagyunk ahhoz — írja Adler —, hogy túlbecsüljük az általános választójogot, ahogy az ember mindig túlbecsüli azokat a javakat, amelyeket nélkülözni kénytelen. És mert tudjuk, hogy a választójog számunkra nem más, mint a legjobb agitációs eszköz, a legjobb eszköz nézeteink terjesztésére, a szervezésre, elvtársaink összekapcsolására s arra, hogy a tompa, fásult tömegeből harcra kész sereget szervezzünk, minden eszközzel ennek elérésére törekszünk. Nem hisszük azt, hogy a választócédula önmagában eszköz a kapitalizmus megszüntetésére . . . A parlamentarizmus az osztályuralom egy formája, és a dolgozó nép megtévesztésére szolgál. Mi a parlamentarizmust a felszabadítás eszközévé tesszük és a proletariátus felvilágosítására használjuk.” A továbbiakban Adler idézi Engels szavait: „Amíg az elnyomott osztály, a mi esetünkben a proletariátus nem eléggé érett a maga felszabadítására, addig a fennálló társadalmi rendszert, mint az egyedül lehetségeset ismeri el, és politikailag a kapitalista osztályok uszályába kerül . . . Az olyan tömeg azonban, amely az emancipációra megérett, önálló pártot formál, saját képviselőit és nem a kapitalistákat választja. Az általános választójog így a munkásosztály érettségének fokmérője.”⁴²

A szociáldemokrata párt valóban minden alkalmat megragad a választójog követelésére, s a II. Internacionálé határozatának megfelelően az általános sztrájk fegyverét is készenlétben tartja.⁴³

3. A reform

Az 1890-es évek átalakulása nemcsak a parlamenti reformkövetelések társadalmi-politikai bázisát teremti meg, hanem közvetlenül is használhatatlanná teszi a schmerlingi parlamenti mechanizmust. Az a két-párt, ill. két-koalíció rendszer, amit a parlamenti váltógazdaság sajátos osztrák formájának neveztünk, ha kisebb nagyobb zökkenőkkel is, harminc éven át életképes alkotmányos politikát biztosított a Monarchia nyugati felében. A konzervatív liberális kormányváltás osztrák kiadása, a konzervatív és liberális koalíciók váltógazdasága, az 1890-es évek körül megtörik.⁴⁴ A két-koalíció rendszer bomlását

⁴¹ Prinzipienklärung der sozialdemokratischen Arbeiterpartei Österreichs. Kiadás Brügel : i. m. III. köt. 400–401 l.

⁴² Viktor Adler : Das allgemeine, gleiche und direkte Wahlrecht und Wahlunrecht in Österreich. Wien. 1893. 43–45. l.

⁴³ Brügel : i. m. IV. köt. 140. s. k. l.

⁴⁴ A liberális-centralista Schmerling-kormányt a feudálisokra építő, föderalista törekvésű Belcredi váltja fel, a kiegyezés utáni években a liberális Hasner-kormányt (1870) Potocki, majd Hohenwart antiliberális és centralizmus-ellenes minisztériuma (1870–71); az Auersperg-kormányt (1870–78), amely a liberalizmus fénykorát jelenti Ausztriában, a konzervatív-feudális, a lengyel és cseh nemességre s a német klerikálisokra támaszkodó Taaffe (1879–93). A kialakult koalíció-rendszerek lényeges vonásaikban egységes s határozott politikai vonalat jelentenek, s a fő kérdésekben örökösei (az egyre változó körülmények között) az 1861-es centralista és föderalista csoportoknak, folytatva azoknak társadalmi-ideológiai, s bizonyos fokig a birodalom berendezésére vonatkozó törekvéseit is.

közvetlenül a korábban egységes cseh klub differenciálódása — az ifjúcsehek önálló, polgári liberális nemzeti programjának meghirdetése, kiválásuk Taaffe konzervatív-klerikális blokkjából — idézi elő.⁴⁵ Ettől az időponttól kezdve szétforgácsolódnak a régi koalíciós csoportok. Amikor az 1891-es választások nem hozzák meg a várt konzervatív többséget, Taaffe váratlan fordulattal szövetséget ajánl a liberálisoknak. A kormányban megjelenik a liberális párt vezetője, Ernst Plener. Taaffe nagy kinnal összetakolt többsége azonban kérészetű; a kormány-koalícion belül s kívül, a koalícion partnerek között nézeteltérések támadnak. A lengyelek s a klerikálisok ellentétét a német liberális párttal Taaffe sem tudja megszüntetni, s így tartós parlamenti bázist többé nem szerezhet.⁴⁶ Kezdetét veszi az osztrák belpolitikának az a korszaka, amikor „a kiélezett nemzeti és társadalmi ellentétek, ill. ezeknek a parlamenti pártviszonyokban való kifejeződése miatt bármely koalícióval hasonló erősségű — vagy erősebb — ellenzéki koalíciót lehetett szembeállítani, amely »normális« parlamenti eszközökkel, vagy végletes obstrukcióval megbéníthatta a kormány működését”.⁴⁷ Ez a jelenség — a parlamentarizmus funkcionális zavarai — tetőpontját majd az 1890-es évek második felében éri el, de első megnyilvánulásai már ekkor mutatkoznak.

A Schmerlingtől jól ismert probléma — hogyan lehet egy örökké renitenskedő parlamenttel hatékony birodalmi politikát folytatni — kerül ismét előtérbe. Schmerling műve három évtizeden keresztül betöltötte a neki szánt szerepet: az abszolutisztikus parlament, egy bürokrata vezetésű mechanizmus funkcióját. Most, amikor az óramű végletesen avulttá válik, egyetlen kerék, egyetlen fog sem hajlandó többé a mester szabta úton haladni, ismét felmerül az önálló, parlamenti korlátoktól ment kormánypolitika igénye. Taaffe ugyan mindig bürokrata miniszternek vallotta magát: „Azt hiszem, felesleges hangsúlyozni, hogy egyetlen párthoz sem tartozom, s ezért nem is vagyok pártminiszter; én a korona kinevezett minisztere vagyok, ha szabad ezt a kifejezést használnom, »Kaiserminister« . . . magamat Öfelsége a Császár végrehajtó hivatalnokának tekintem.”⁴⁸ Taaffe e sokszor idézett nyilatkozatát még 1879-ben, kormányralépésekor tette. Másfél évtized múltán, amikor a kiélesedő ellentétek időről-időre működésképtelenné teszik a parlamenti mechanizmust, Taaffe új módszerekkel próbálja császárminiszteri hatalmát megerősíteni. 1893 októberében váratlanul választójogi reformtervezetet bocsát a parlament elé. Az előzetes minisztertanácsi tárgyalásokon kifejti: a reform célja, hogy a korona hatalmát megerősítse, s megszabadítsa a „parlament abszolutizmusá”-tól.⁴⁹

Taaffe választójogi reformtervezete nem előzmény nélkül való. Az új parlamenti ülésszak kezdetétől (1891) egymásután terjesztik be a különböző pártok és egyes képviselők reformterveiket. Követelik a közvetlen választás bevezetését a IV. kúriában, a titkos választást, a választókörikeretek megváltoztatását, a nemzeti kisebbség védelmét. Többen szólnak a census leszállításáért, a mandátumok számának felemeléséért, s az ifjúcsehek az általános választó-

⁴⁵ *Charmatz* : Österreichs innere Geschichte. II. köt. 66—72. l.

⁴⁶ Taaffe kísérleteiről életképes kormánykoalíció kialakítására s a kísérlet kudarca-ról *Kolmer* : i. m. V. köt. 59—66, 85—87, 90—91, 94—102. oldalakon hoz adatokat. Vö. *Charmatz* : Österreichs innere Geschichte II. köt. 67—77. l.

⁴⁷ *Handák* : i. m. 81. l.

⁴⁸ *Der politische Nachlass des Grafen Eduard Taaffe*. Wien. 1922. Idézi *Brügel* : i. m. IV. köt. 197. l.

⁴⁹ *Brügel* : i. m. IV. köt. 196—197. l.

jogért.⁵⁰ A liberális párt nevében Ernst Plener új, munkáskamarák felállítását javasolja. Ezeket a II. kúria kamaráinak mintájára szerveznék, összesen huszonhatot, amelyek együttvéve kilenc parlamenti képviselőt delegálnának. A kamarai tagság feltétele a 24. életév betöltése, osztrák állampolgárság, írás-olvasás, kétévi egyhelyben lakás és betegpénztári tagság.⁵¹ A kurialitás és pluralitás e „továbbfejlesztése” nemcsak a szervezett munkásság körében vált ki nagy felháborodást — a szociáldemokrata párt külön határozatban elemzi s ítéli el a Plener-tervezetet —, hanem valamennyi demokratikus színezetű parlamenti pártcsoportban.⁵²

A reformjavaslatok tanulmányozására kiküldött parlamenti bizottság azonban hosszú hónapokon keresztül tétlenkedik. A fordulatot az ifjúcsehek határozott fellépése hozza. 1893. március 2-án Slávik pártja nevében reformjavaslatot terjeszt a kormány elé. Tervezett 500 tagú képviselőházában 240 szláv delegátussal szemben 245 német, 11 olasz és 4 román állana. A képviselőválasztásban valamennyi 24. életévét betöltött, három éve osztrák állampolgár részt vehet. A csehek a vitán kifejtik, hogy az egész alkotmányt, birodalmi képviseleti rendszert igazságtalannak tartják, s a javasolt reform nem jelent többet, mint a fennálló választási mód bizonyos javítását. A vitán március 20-án felszólal Masaryk: „Nem hisszük, hogy az általános választójog egyetlen pillanat alatt a cseh nép valamennyi követelését kielégíti, de az általános választójogban látjuk a politikai verseny egyetlen jogos bázisát, különösen azt a politikai kényszert, amely nemcsak a néppártokat, hanem Ausztria más pártjait is dolgozni készíti.”⁵³ Slávik javaslata rendkívüli feltűnést kelt, s legnagyobb eredménye, hogy napirendre tűzi a reform kérdését.

1893 nyarán megelégnül a politikai élet Ausztria valamennyi nagyobb városában. Június 18-án Prágában és Brünnben vannak munkástüntetések, s véres összeütközésre kerül sor; július 9-én tömeggyűlés van Bécsben 50 000 ember részvételével, az általános közvetlen választójogért a munkáskamarák ellen. Augusztus 20-án a bécsi munkásság általános sztrájkot tervez az általános választójogért.⁵⁴

Ilyen körülmények között a kormány sem tartózkodhat többé az állásfoglalástól. Az augusztus 21-i minisztertanácsra arra az elhatározásra jut, hogy foglalkozni fog a választójogi reform kérdésével, s lehetőség szerint magához ragadja a kezdeményezést.⁵⁵ Az őszi ülészak megnyitásakor anélkül, hogy a nagyobb pártokkal előzetesen megegyezett, vagy akárcsak tárgyalt volna, törvényjavaslatot terjeszt a ház elé.⁵⁶ A reform a kurialis rendszert, az I. és

⁵⁰ Kolmer : i. m. V. köt. 333—338. l.

⁵¹ Kolmer : i. m. V. köt. 335—336. l.

⁵² Uo. , Brügel : i. m. III. 405. l.

⁵³ Kolmer : i. m. V. köt. 338—339. l.

⁵⁴ Kolmer : i. m. V. köt. 340. l. , Brügel : i. m. IV. köt. 184—188. l. , Charnatz : Österreichs innere Geschichte II. köt. 80. l. Az augusztus 20-i demonstrációról szóló rendőri jelentés szerint: „Mindenekelőtt azért volt különleges jelentősége a gyűlésnek, mert ott sokkal kevesebbet beszéltek az utcai tüntetésekről, viszont elsősorban vetették el a tömegek közt az általános sztrájk fenyegető gondolatát (Brügel : i. m. IV. köt. 188. l.).

⁵⁵ Brügel : i. m. IV. köt. 201—203. l.

⁵⁶ Kolmer : i. m. V. köt. 333. l. A Monarchia közös külügyminisztere, Kálnoky szemrehányást tesz Taaffenak, hogy olyan titokban készítette elő a reformot, hogy ő is csak mint újságolvasó polgár szerzett róla tudomást. Mint közös külügyminiszter talán igényt tarthatna arra, hogy fogalma legyen azon ország belügyeiről, amelyet kifelé képvisel. Politischer Nachlass des Grafen Taaffe, 307—309. l.

II. kúria privilégiumait érintetlenül hagyva, a városi és vidéki választójog kiterjesztését célozza.⁵⁷ A reform vitáján három csoport kristályosodik ki: a lengyel-klub, a Hohenwart-klub és az Egyesült Német Baloldal elveti a túlmeretezettnek ítélt reform-tervezetet, és spontán koalíciót alkot a kormány ellen. A német nacionalisták és a keresztényszocialisták hajlandók megalkudni a tervezettel, a szociáldemokraták és az ifjúcsehek a leghatározottabban kitarának az általános választójog mellett. A többnapos vita október 23-án kezdődik, és egészen Taaffe elbocsátásáig tart. A lengyel klub nevében Javorski óvja a parlamentet, hogy meginduljon az általános választójog lejtőjén;⁵⁸ Hohenwart tiltakozik a kormány eljárása ellen, hogy negligálja a pártok véleményét,⁵⁹ Plener részletesen elemzi a reform várható eredményét, s rámutat arra, hogy az I. kúria fenntartása és a III. és IV. kúria felhígítása a polgári erők viszonylagos meggyengülését fogja eredményezni. Taaffe — Plener véleménye szerint — a polgári erőket háttérbe szorítva a szociáldemokratáknak szolgáltatja ki a parlamentet. A választójogi reform szükséges, de egyedüli lehetséges módja a munkáskamarák megszervezése.⁶⁰

A keresztényszocialisták végső céljuknak a „hivatásrendi” képviselőt tekintik, de amíg ennek feltételei nem értek meg, az általános választójogot akarják kivívni. A Taaffe-javaslatban az első lépést látják az általános választójog felé. Elítélik a liberálisok munkáskamara-tervezetét, amelynek csak az a célja, hogy a munkásokat új függési viszonyba állítsa a „liberális kapitalista párttal”.⁶¹ A német nacionalisták, bár elvileg az általános választójog mellett állanak, opportunusak a kormányjavaslattal. A III. és IV. kúria egyenlő képviselőt követelik, s felmerül egy V. általános kúria létrehozásának gondolata.⁶²

Az ifjúcsehek részletes, szakszerű bírálatát adják a Schmerling-féle kuriális szisztémának s a Taaffe-féle módosított rendszernek. Rámutatnak a kormányjavaslat ellentmondásaira, az I. kúria privilégiumai anakronizmusára, maró gúnnyal nyilatkoznak erről a furcsa koalícióról, ahol ősi ellenségek szövetkeznek egy rettegett ujjal szemben; s követelik az általános választójogot.⁶³

Amit Taaffe a reformtól leginkább remélt, hogy azt keresztülerőszakolva egy új választáson jelentős győzelmet arathat, meghiúsul. A parlament három legerősebb pártja: a lengyel-klub, a Hohenwart-Klub s az Egyesült Német Baloldal olyan támadást indít a kormányjavaslat ellen, hogy az menthetetlenül Taaffe bukásához vezet.⁶⁴

⁵⁷ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates (a továbbiakban S.P.A.) XI. Session 724. Beilage. A III. és IV. kúriában a tervezet szerint az a huszonnegyedik életévét betöltött osztrák állampolgár lenne választójogi, aki tud írni és olvasni, katonakötelezettségének eleget tett, hat hónapja egyhelyben lakik, továbbá vagy fizet közvetlen adót, vagy igazolhatóan állandó foglalkozása van. Brügel adatai szerint (i. m. IV. köt. 204. l.) a reform következtében a választójogiuk száma jelentősen emelkedett volna. Míg 1891-ben a férfilakosság 15%-a volt választójogi, a reform eredményeképpen 40%-a lett volna.

⁵⁸ S. P. A. XI. Session 11,358—361. l. (okt. 23.).

⁵⁹ S. P. A. XI. Session 11,385—387. l. (okt. 24.).

⁶⁰ S. P. A. XI. Session 11,345—353. l. (okt. 23.).

⁶¹ A párt nevében hozzászólt *Gessmann*, S. P. A. XI. Session 11,498. l. (okt. 28.).

⁶² A párt nevében hozzászólt *Prade*, S. P. A. XI. Session 11,432—441. l. (okt. 25.).

⁶³ A párt nevében hozzászólt *Kramař*, S. P. A. XI. Session 11,410—418. l. (okt. 25.) és *Kaizl*, S. P. A. XI. Session. 11,465—473. l. (okt. 27.). A szociáldemokratáknak nincsen parlamenti képviselőjük, tömeggyűléseiken Slavik javaslatát támogatják. *Kolmer*: i. m. V. köt. 347. l.

⁶⁴ *Kolmer*: i. m. V. köt. 353—354. l.

Válsztójog és nyelvrendelet — ez lesz az elkövetkező évek koalícióalkotó és kormánybuktató jelszava. E kérdésekben minden kormánynak és minden pártnak állást kell foglalnia. Ezek megoldásában keres valamennyi kormány orvosságot a parlament kezdődő funkcionális zavaraira: de ha sikerül egy reformot keresztülerősölni, akkor az opposíció buktatja meg, ha terve meg hiúsul, úgy saját parlamenti pártjai.

Nem célunk, hogy nyomon kövessük a parlament végnélküli vitáit, elemezzük a Házba érkező számtalan törvényjavaslatot, — nem a választójogi reformok megszületésének történetét akarjuk megírni, hanem, hogy a régi egyensúlyi állapot megbomlása, a parlament működési zavarai hogyan készítetik a kormányokat valamifajta választójogi reform kezdeményezésére, s hogy e törekvések hogyan fokozzák a már meglévő működési zavarokat. A viták legfeljebb annyiban érdekelnek bennünket, amennyiben ennek megvilágítását szolgálják. A régi kuriális szisztéma védelme teremthet olyan paradox helyzetet, hogy Hohenwart, Plener s a lengyel feudális arisztokrácia közös kormányt alakít, s hogy míg Plener, nem is indokolatlanul, a polgári erők meggyengítését s a feudális konzervativizmus erősítését látja a Taaffe-tervezetben, annak megbuktatására a feudális arisztokrácia pártjaival szövetséget köt. S az események során nyilvánvalóvá válik az ilyenfajta koalíciók munkaképtelensége s tartóhatatlansága.

1893. november 11-én Windischgrätz koalíciós kormánya lép hivatalba azzal a feladattal, hogy az akuttá váló választójogi problémát megoldja.⁶⁵

1894 tavaszára készül el a reformterv alapjaival, s február 26-án ismerteti a koalíciós pártok vezetőivel. Egy negyvenhárom tagú „általános” kúria létesülne, amelyben hathavi egyhelyben lakáson kívül műveltségi és vagyoni cenzus érvényesülne.⁶⁶ A reform megvitatása során a koalíciós partnerek között a legnagyobb ellentétek keletkeznek. A lengyelek túlméretezettnek ítélik, Hohenwarth pedig olyan önálló javaslattal lép fel, amely nemcsak a kuriális szisztéma legszigorúbb konzerválását eredményezné, de bizonyos fokig visszatérést az 1873 előtti közvetett Reichsrat választásra.⁶⁷

Egyévi huzavona után, amikor a képviselőház előtt már megszámlálhatatlan javaslat hever, a választójogi bizottság végre odáig jut, hogy alaptervezetét a parlament elé terjesztheti. Az opposíció elégedetlen. A részletes javaslat kidolgozására sürgősségi indítványt tesz, a munkálatokra négyhetes határidőt szabva. Amikor a képviselőház ezt elveti, obstrukcióba kezd, s megakadályozza a soronlevő költségvetési tárgyalások folytatását. A kormány tartóhatatlan helyzetbe kerül, annál is inkább, mert a minisztertanácsi tárgyalásokon a kormányon belüli ellentétek egyre leplezetlenebbül mutatkoznak meg. Az új törvényjavaslat hiába kísérli meg a különböző tervezetek összeegyezte-

⁶⁵ Kolmer : i. m. V. köt. 355—356. l.

⁶⁶ A választójog feltétele vagy felsőgimnáziumi végzettség, vagy két évi betegpénztári tagság, vagy két évi adófizetés. Az új kúriában is elkülönítik egymástól a városi és vidéki választókat, s a vidéki választók számára csak ott vezetik be a közvetlen választást, ahol a tartományi törvények előírják.

⁶⁷ Hohenwart tervezete a III. és IV. kúria cenzusát ugyan leszállítaná, de a képviselők 2/3-át a Landtagok választanák, s csak 1/3-át közvetlenül ún. „népválasztással”. Hohenwart tervezete olyan felháborodást vált ki, hogy néhány hónap múlva kénytelen visszavonni azt. Kolmer : i. m. V. köt. 493—496., 501. l. Vö. Albert Schöffle : Aus meinem Leben. Berlin. 1905. I. köt. 97—98. l.

tésével a koalíciós partnerek kompromisszumát létrehozni.⁶⁸ — Mielőtt azonban a nyílt ellentét a kormányon belül, s az ellenzék obstrukciója a parlamentben teljességében kibontakoznék, a kormány váratlanul a másik buktatón, a nyelvrendeleten vész el.⁶⁹

Az egymást követő kormányok: Taaffe, Windischgrätz, Kielmansegg két esztendő alatt egyetlen lépést sem haladnak előre a választójogi reform útján; s így sem ezzel, sem más módon nem sikerül megszabadulniok a „parlament abszolutizmusától”, azaz alkotmányosan, a parlament többségének támogatásával kell kormányozniok. 1895 őszén Badeni kap megbízatást az uralkodótól, hogy erős kézzel teremtsen rendet az országban. Badenit, aki szűkebb hazájában, Galíciában kezdte politikai pályafutását, a polgári alkotmányosság eszméi nem túlzottan fertőzték meg. Programnyilatkozatában a császármíniszter szavai kísértének: „Ha azt mondom, hogy a kormány pártoktól független, s a jövőben is meg akarja őrizni függetlenségét, e szavak azt jelentik, hogy mi vezetni és nem vezetetni akarunk.”⁷⁰

A kormány hamarosan foglalkozni kezd a választójogi reform kérdésével, s Badeni már az október 12-i minisztertanácson előadja reformtervét. A privilegizált kúriákat megtartva, egy V., általános kúriát javasol, amelyben valamennyi, 24. életévét betöltött, fél éve egyhelyben lakó osztrák állampolgár választójogot kap. „Olyan választási rendszert kell alkotni — mondja Badeni —, amely egyrészt magába foglalja az állami érdekcsoportok képviselőit, másrészt helyet ad az általános választójognak. . . A ma létező érdekcsoportok ellensúlyt biztosítanak az új kúria általános választójogával szemben.”⁷¹

A reform-tervezet parlamenti vitája 1896. február 20-án kezdődik, s ez alkalommal lényegében valamennyi jelentősebb politikai párt fenntartja korábbi álláspontját. Az ifjúcsehek kijelentik (Brzorad), hogy a tervezet nem felel meg a várakozásnak. 5 millió választó az általános kúriában 72 mandátumot kap, míg az I. kúria 5000 nagybirtokosa továbbra is 85 képviselőt küld a parlamentbe. A javaslat új igazságtalanságot teremt, új pluralitást az V. kúriában — s fenntartja a régi rendszer minden hibáját, különösen a schmerlingi választási geometriát, a népek kisebbségének uralmát a parlamentben.⁷² Slavik számadatokkal bizonyítja, hogy a csehek számára mennyire igazságtalan a fennálló képviselői rendszer, s ezen a Badeni-javaslat lényegében semmit sem változtat. A csehek, a kormányjavaslattal szemben, az általános, egyenlő választójogot követelik.⁷³

⁶⁸ Az új tervezet szerint 13 mandátumot kapnának a szervezett munkások és harmincnyolc valamennyi adófizető polgár. Tehát két új kúriát akarnak bevezetni. *Kolmer* : i. m. V. köt. 500—506. l.

⁶⁹ Még Taaffe ígéretet tett arra, hogy a cilli (stájerországi) német gimnáziumban párhuzamos szlovén osztályokat nyit. Most Windischgrätz eleget akar tenni a szlovének régi követelésének, ezzel azonban a német pártok dühödt ellenállását váltja ki s a német liberálisok kiválásával a koalíció felrobbantását. *Hugelmann* : i. m. 483—485. l.; *Char-matz* : Österreichs innere Geschichte II. köt. 86—88, 93—95. l.

⁷⁰ A kormányprogramot közli *Kolmer* : i. m. VI. köt. 2—7. l.

⁷¹ *Brügel* : i. m. IV. köt. 294—295. l. Badeni természetesen csak férfi állampolgárookra gondol, s nem szándékozik választójogot adni az urukkal egy háztartásban élő cselédeknek sem. Ezt a megszorítást a vita során elvetik. Az 1896. febr. 15-i Badeni-féle reformtervezetről *Kolmer* : i. m. VI. köt. 154. l. A szentesített törvénycikkek: RGBl. 1896. 168—169. tc.

⁷² S. P. A. XI. Session 22,644—645. l. (febr. 20.).

⁷³ S. P. A. XI. Session 24,202—206. l. (ápr. 20.).

A keresztényszocialista Liechtenstein véleménye szerint⁷⁴ a népet a kormányjavaslat nem fogja kielégíteni, bár az kétségtelen bizonyítéka a kormány komoly reformszándékának. „A kormányjavaslat egy rövid lépés, amit hamarosan másoknak kell követnie, gyors tempóban, s valószínűleg kényszerítve erre.” Lueger⁷⁵ a választási szabadság védelmének törvényes biztosításáért lép fel, pillanatnyilag elfogadva a kormányjavaslatot.

A német néppárt nevében Steinwender⁷⁶ örömmel üdvözi a javaslatot: ez az, amiért a párt évek óta harcol.

A reformjavaslat jobboldali ellenzékének fő erejét a német és lengyel konzervatívok adják. Mindkét párt a Landtagokat akarja fokozottabb szerephez juttatni; a német konzervatív Falkenheyn továbbra is a „hivatásrendek” képviselőjét javasolja.⁷⁷ A lengyel R. v. Jedrzejowicz az általános választójogot veszedelmes gondolatnak, s a kuriális rendszer töretlen fenntartását a birodalom legfőbb érdekének ítéli.⁷⁸

Az 1893-as állásponthez hasonlóan a német liberálisok azt vallják, hogy a munkáskamarák felállításával kell az érdekképviselőt eszméjét továbbfejleszteni és modernizálni, s nem az általános választójog útján. Egyes képviselőik, bár a kormány tervezetével veszélyeztetve látják a számszerű német többséget, elismerik a reform szükségességét.⁷⁹

A reformtervezet általános vitája 1896. április 23-án ér véget. Ekkor tartanak szavazást a kisebbségi javaslatról (az általános választójogról), amit a parlament 173 : 61 arányban elvet. Ezután a speciális vitán a reform módosításáért folyik a küzdelem: az V. kúria mandátum-számának felemeléséért, azért, hogy a IV. kúriában vezessék be a közvetlen választást, s hogy a mandátumokat a nemzetek közt igazságosabban osszák fel; e követelésekből azonban semmi sem valósul meg. Május 7-én a képviselőház Badeni eredeti javaslatát 234 : 19 arányban elfogadja, s június 14-én a császár szentesíti az új törvényt.⁸⁰

4. Az osztrák parlament az 1896. évi választójogi reform után

A választójogi reform igénye Ausztriában sohasem egyszerűen polgári demokratikus követelés volt, sohasem egyértelműen a választójog demokratizálásának igénye, hanem azon ellentmondások levezetésének, időleges megoldásának kísérlete is, amelyek az alkotmányban kifejezésre jutottak.

⁷⁴ S. P. A. XI. Session 22,647—653. I. (febr. 20.).

⁷⁵ S. P. A. XI. Session 22,672—677. I. (febr. 20.).

⁷⁶ S. P. A. XI. Session 22,659—660. I. (febr. 20.).

⁷⁷ S. P. A. XI. Session 22,645—647. I. (febr. 20.).

⁷⁸ S. P. A. XI. Session 22,653. I. (febr. 20.).

⁷⁹ *Dr. Russ* és *Dr. Menqer* felszólalása S. P. A. XI. Session 24, 227—235 I. (ápr. 20.) és 24,317—327. I. (ápr. 22).

⁸⁰ *Kolmer* i. m. VI. köt. 167—168, 172. I. Az általános választójogra szavaznak a német radikálisok, a német néppárt egy része, az ifjúcehek, szlovének és horvátok egy része. 1896 áprilisában, a reform szentesítése előtt ülésezik a szociáldemokrata párt 5. kongresszusa. A párt hivatalos vezetése úgy beszél a reformról, hogy az lényegében már érinthetetlen. Adler referátumában a következőket mondja: „Az emberek azt mondhatják a reformról, amit akarnak, a tény mégis az, hogy a legközelebbi választásoknál 3 600 000 eddig joggal ember választócédulát, s ezzel egy kis és korlátozott jogot kap. Mi pedig hatalomhoz jutunk a reform által, a nép elé léphetünk, és azt mondhatjuk: hogy választójogot kaptatok, ez a mi érdemünk, hogy az olyan rossz, másnak a bűne. Ha jobbat akartok, velünk kell jönnötök.” A párton belül sokan bírálják a vezetőséget, hogy opportunus volt a Badeni-reformmal szemben. (*Brügel* : i. m. IV. köt. 298—300. I.).

A sorra felmerülő kormányjavaslatok a képviseleti rendszer társadalmi és nemzeti ellentmondásainak levezetését, a különböző oldalokról jelentkező igények kielégítését kísérik meg olyan mértékben, hogy a parlament mechanizmusa használható legyen, hogy a reform teremtette parlamentben létrejőjön az átalakult politikai erőviszonyok új egyensúlya.

Igen jellemző, hogy a reformmű végrehajtására, a választójog kiterjesztésére Hohenwart, Taaffe s Badeni kormánya vállalkozik, tehát a konzervatív-klerikális koalíciós csoportok minisztériumai. Ennek okára, az osztrák-német polgárság szűkkeblűségére, demokratizmusa rendkívül korlátolt voltára korábban már rámutattunk. A német polgárság a schmerlingi alkotmányban látta a liberalizmus, a maga társadalmi és nemzeti uralma legfőbb biztosítékát. Az „alkotmányhűség” a német liberális polgárság politikai állásfoglalása és pártprogramja. A schmerlingi alkotmány meghaladása (bármilyen indítékból történjék is), számára a régen konzervatívizmussá merevedett századközépi liberalizmus elvetését jelenti, a maga uralmi hadállásainak fenyegetését. Szólottunk arról is, hogy a társadalmi és nemzeti ellentétek sajátos alakulása, a demokratikus erők gyengesége, a klerikalizmus nagy súlya következtében a konzervatív klerikális pártok nagy tömegbefolyással rendelkeznek, „tömegpárttá válnak”, s így a szélesebbkörű választójog számukra használható politikai fegyver. Az a tény azonban, hogy a konzervatív-feudális Hohenwart—Taaffe—Badeni vonal a reformmunkálatok vezetője és végrehajtója, meghatározza a születő reform jellegét.

Az 1896. évi 168. és 169. tc. módosítja az 1873. évi 40—41, és az 1882. évi 142. tc.-t,⁸¹ s választójogot ad minden 24. életévét betöltött, fél éve egyhelyben lakó osztrák állampolgárnak. Az „általános” választójogot az állampolgárok az V. ún. általános kúriában gyakorolhatják, ahová a Reichsratban képviselt királyságok és országok választópolgárai összesen 72 képviselőt delegálnak. Az új törvény megőrizve az „érdekképviselőtté” modernizált feudális rendi képviseleti formát, az általános választójog elvi érvényrejtetésével új pluralitást vezet be, rendkívüli aránytalanságot az egyes kúriák mandátumainak erejében; és semmit sem változtat a választóközrözetek régi beosztásán, az ún. schmerlingi választási geometrián.

A reform kétségtelen eredménye, hogy a választójogúak száma 1,890.335-ről 5,018.217-re emelkedik, azaz a 24 éven felüli férfilakosság 88,1%-a kap választójogot.⁸² Badeni biztosította miniszterársait, hogy az általános választójog hatását ellensúlyozni fogja a kurialitás fenntartásával, s valóban, az V. kúria bevezetése megsokszorozza a régi szisztémában is érvényesült pluralitást (I. tábl.).

I. táblázat

A kúria	A kúria egy képviselőjére jutó választópolgárok száma
I	64
II	21
III	3 341
IV	11 555
V	69 697

⁸¹ RGBl. 1896. 168—169. tc. A 168. tc. az V. kúria mandátumait is városiakra és vidékiekre osztja, s azokon a területeken, ahol a IV. kúria képviselőit még közvetett

Azaz egy nagybirtokos szavazata 52 városi, vagy 180 vidéki, vagy 1089 általános kúria-beli választó szavazatával egyenértékű.

Ha valóságos képet akarunk kapni arról, hogy mit is jelent a Badeni-féle V. kúria bevezetése az osztrák parlament életében, a törvénycikkeknél, pro és kontra érveknél többet mond, ha megkíséreljük bemutatni azokat a jelenségeket és változásokat, amelyek a parlamentben közvetlenül a reform hatására végbemennek.

A reform következtében a képviselők 17%-át az általános választójog alapján delegálják a parlamentbe (II. tábla.).⁸³

II. táblázat

A mandátumok megoszlása kúriánként

Tartomány	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
	kúria					
Alsó-Ausztria	8	2	19	8	9	46
Felső-Ausztria	3	1	6	7	3	20
Salzburg	1	—	2	2	1	6
Stájerország	4	2	8	9	4	27
Karintia	1	1	3	4	1	10
Krajna	2	—	3	5	1	11
Triest	—	1	3	—	1	5
Görz és Gradiska .	1	—	1	2	1	5
Istria	1	—	1	2	1	5
Tirol	5	—	5	8	3	21
Voralberg	—	—	1	2	1	4
Csehország	23	7	32	30	18	110
Morvaország	9	3	13	11	7	43
Szilézia	3	—	4	3	2	12
Galícia	20	3	13	27	15	78
Bukovina	3	1	2	3	2	11
Dalmácia	1	—	2	6	2	11
Összesen	85	21	118	129	72	425

A reform azonban semmit sem változtat az egyes nemzetiségek képviselőinek aránytalanságán (III. tábl.).⁸⁴

választással delegálják, az V. kúria képviselőinek választása is közvetett. Az 1896. 226. tc. a III. és a IV. kúria adócenzusát 5 forintról 4 forintra szállítja le, a rendelkezésnek azonban, az adók egyidejű rendezése következtében, nagyobb gyakorlati jelentősége nincsen.

⁸² Az összlakossághoz viszonyítva 7,6%-ról 27,9%-ra emelkedik a választójogúak számaránya. Öst. Stat. XLIX. Bd. Wien. 1897. I. Heft. Die Ergebnisse der Reichsratswahlen für das Jahr 1897. IV. 1. és Öst. Stat. XXXII. Bd. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. 3. Heft. Wien. 1893. XI. 1. XIII. tábla alapján.

⁸³ Öst. Stat. XLIX. Bd. I. Heft. VII. 1.

⁸⁴ A lakosság nemzetiségi megoszlása: Öst. Stat. XXXII. Bd. I. Heft. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Wien 1892. XXVIII. I. — A mandátumok nemzetiségek szerinti megoszlását 1885-ben ld. Kolmer : i. m. IV. köt. 4. I. Az 1897-es képviselőház mandátumainak megoszlását Kolmer parlamenti almanachja alapján állítottuk össze (Das neue Parlament. Parlamentarisches Jahrbuch. V. Jahrgang. Wien 1897).

III. táblázat

A lakosság és a képviselők nemzetiségi megoszlásának aránya, százalékokban

Nemzet	1885		1897	
	a mandátumok megoszlása	a lakosság megoszlása*	a mandátumok megoszlása	a lakosság megoszlása**
Német	49,6	36,8	48,2	36,1
Cseh	44,5	59,2	20,0	23,3
Lengyel			16,7	15,8
Szlovén			4,2	13,2
Szerb-horvát			2,6	5,0
Ukrán			2,6	2,8
Román			1,4	0,9
Olasz	4,5	3,1	4,5	2,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* Az 1880-as népszámlálás alapján

** Az 1890-es népszámlálás alapján

A mandátumok megoszlása nemzetiségenként 1897-ben

Tartomány	német	cseh	lengyel	szlovén	szerb és horvát	ukrán	román	olasz	össz.
Alsó-Ausztria	46								46
Felső-Ausztria	20								20
Salzburg	6								6
Stájerország	23			4					27
Karintia	9			1					10
Krajna	2			9					11
Triest								5	5
Görz és Gradiska				2				3	5
Istria				2				3	5
Tirol	13							8	21
Voralberg	4								4
Csehország	45	65							110
Morvaország	24	19							43
Szilézia	10	1	1						12
Galícia			69			9			78
Bukovina	3		1			2	5		11
Dalmácia					11				11
Összesen	205	85	71	18	11	11	5	19	425

Ha a parlament társadalmi összetételét vizsgáljuk, s próbáljuk meg összehasonlítani a korábbi arányokkal, a statisztikai adatok csak szerény következtetésekre adnak lehetőséget (IV/a és b táblázat).⁸⁵

A táblázatok végeredményéből csupán az a polgári államokban jól ismert tény olvasható le, hogy az aktív parlamenti politika részben az értelmiség, részben a földbirtokos osztály működési területe, s a tőkések, közép- és kis-

⁸⁵ A képviselőkre vonatkozó valamennyi táblázat Kolmer parlamenti almanachja alapján készült.

A különböző nemzetiségű képviselők

Nemzetiség	Birtokos		Tőkés		Kispolgár		Munkás	
	absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%	absz. szám	%
Német	69	33,7	15	7,3	25	12,2	5	2,4
Cseh	34	40	6	7,1	6	7,1	4	4,7
Lengyel	36	50	3	4,2	1	1,4		
Szlovén	4	22,2	1	5,6				
Szerb-horvát	1	9,1						
Ukrán	2	18,2						
Román	1	20,0						
Olasz	5	26,3	3	15,8				
Összesen, átlagban	152	35,8	28	6,6	32	7,5	9	2,1

- * 1. pap, tanár
2. ügyvéd, jegyző
3. újságíró, szerkesztő

polgárok aránylag kis számban foglalnak helyet a képviselőházban (14%). 1885-höz viszonyítva 11%-kal csökkent a birtokos képviselők, s 5%-kal növekedett a polgári és kispolgári képviselők aránya, s ha elenyésző számban is, az V. kúria bevezetésével megjelennek az első munkásképviselők az osztrák parlamentben.⁸⁶ Érdekes az összehasonlítás az egyes nemzetiségek mandátumainak megoszlásában. Ha a három legnagyobb nemzet, a német, a cseh és a lengyel képviselők foglalkozási megoszlását vetjük össze, szembetűnő, hogy míg a németeknek csak 1/3-a birtokos, a lengyel képviselők fele az. S ehhez a nagyon is általános és keveset mondó megjelöléshez hozzátehetjük, hogy az 50%-nyi birtokos lengyel képviselő zöme nagybirtokos, hogy Galiciában nemcsak az I., hanem a IV. kúria képviselőinek nagyrésze is az, sőt, a II. és III. kúria is több nagybirtokos képviselőt delegál a parlamentbe. A táblázatok tanulsága, hogy jelentős számú burzsoá vagy kispolgár képviselő csak a németek (19,5%), olaszok (15,8%) és csehek (14,2%) között van. Szinte kizárólagosan értelmiségi küldötteket a polgári és nemzeti fejlődésben legelmaradottabb szerbek, ukránok és románok választanak. E népek a nemzeti fejlődésnek éppen azon stádiumában vannak, amikor az értelmiség — tanárok, papok, ügyvédek — állnak a nemzeti küzdelem élén.

A meglehetősen általános „értelmiségi” megjelölés önmagában keveset, sőt lényegében semmit sem mond arról, hogy az adott értelmiségi foglalkozású delegátus milyen érdekek képviselője, — még olyan általánosságban sem, ahogy a kispolgár, tőkés, vagy birtokos-kategória meghatározhatja ezt. Mégis látható (IV/b tábl.), hogy a német értelmiség zöme (ügyvédek és tanárok) a városi kúria, a polgárság képviselője, míg a IV. kúria birtokos parasztsága főleg papokat delegál a birodalmi parlamentbe.

*

⁸⁶ Az 1885-ös képviselőház társadalmi összetételét az Öst. Stat. IX. Bd. 5. Heft. 12 -18. l. adatai alapján állítottuk össze.

táblázat

foglalkozás szerinti megoszlása

1	2	3	Értelmiség*			Össz. %	Egyéb		Összesen		
			4	5	6		absz. szám	%	absz. szám	%	
30	25	5	10	5	7	82	40	9	4,4	205	100
6	13	2	5	5	2	33	38,8	2	2,3	85	100
12	7	2	3	5		29	40,8	2	2,9	71	100
9	2			1		12	66,6	1	5,6	18	100
4	5			1		10	90,9			11	100
4	3		2			9	81,8			11	100
1				2		3	60,0	1	20,0	5	100
4	6	1				11	57,9			19	100
70	61	10	20	19	9	189	44,5	15	3,5	425	100

- 4. orvos, mérnök
- 5. közhivatalnok
- 6. magánhivatalnok

IVb táblázat

Német képviselők foglalkozási megoszlása kúriánként

Foglalkozás	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
Birtokos	35		3	27	4	69
Tőkés		9	4	2		15
Kispolgár			13	4	8	25
Munkás					5	5
Értelmiség*	5	3	50	13	11	82
Egyéb		1	1	5	2	9
Összesen	40	13	71	51	30	205

* Értelmiségi képviselők részletesen:

Pap, tanár	3		15	7	5	30
Ügyvéd, jegyző	2		20	2	1	25
Újságíró, szerkesztő			3	1	1	5
Orvos, mérnök		2	5	2	1	10
Közhivatalnok			4		1	5
Magánhivatalnok		1	3	1	2	7

A reform hatása leginkább a pártok választási eredményeiben mutatkozik meg;⁸⁷ a liberális párt nagy erővesztésében s az új pártok, a keresztényszocialisták, a nacionalisták (német néppárt és a Schönerer-csoport), valamint a szociáldemokraták előretörésében (V. és VI. tábl.).

⁸⁷ Elemzésünkben csak a német pártokkal foglalkozunk.

V. táblázat

A német pártok választási eredményei 1897-ben

Tartomány	Libe- rális párt	Alkot- mány- hű nagy- birto- kosok	Kato- likus kon- zerva- tív párt	Keresz- tény szocia- lista párt	Német nép- párt	Schö- nerer- párt	Szociál- demo- krata párt	Egyéb	Összesen
Alsó-Ausztria	7	5	2	24	6	—	1	1	46
Felső-Ausztria	1	—	15	—	2	—	—	2	20
Salzburg	—	—	4	—	2	—	—	—	6
Stájerország	2	3	6	1	9	—	1	1	23
Karintia	—	—	—	—	9	—	—	—	9
Krajna	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Tirol	1	1	10	—	—	—	—	1	13
Voralberg	1	—	3	—	—	—	—	—	4
Csehország	24	5	3	1	5	3	4	—	45
Morvaország	12	2	1	1	3	1	2	2	24
Szilézia	3	1	—	—	4	1	—	1	10
Bukovina	2	—	—	—	1	—	—	—	3
Összesen	54	18	44	27	41	5	8	8	205

VI. táblázat

A német pártok erőviszonyainak alakulása a reform következtében

Pártok neve	1891 %	1897 %
Liberális párt (az alkotmányhű nagybirtokosokkal)	62,3	35,1
Német klerikális (katolikus konzervatív) párt	16,6	21,5
Keresztényszocialista párt	8,0	13,2
Német néppárt (Schönerer-csoporttal együtt)	9,7	22,4
Szociáldemokrata párt	—	3,9
Egyéb	3,4	3,9
Összesen	100,0	100,0

Hogy az V. kúria milyen erők számára nyit lehetőséget, azt néhány nagyváros részletesebb választási eredménye mutatja (VII. tábl.)⁸⁸

A számok önmagukért beszélnek; arról tanúskodnak, hogy a szociáldemokrata párttal csak a bécsi keresztényszocialisták képesek állani a versenyt. (Ekkor kerül Lueger a bécsi városi tanács élére, s kezdi meg valóban nagyarányú szociálpolitikai tevékenységét, s ekkor kapcsolják az erősen kispolgári jellegű elővárosokat a fővároshoz — éppen Lueger követelésére.) A liberálisokat s a Stájerországban egyébként igen erős német nacionalistákat is elnémitják a szociáldemokraták s a keresztényszocialisták.

⁸⁸ Öst. Stat. XLIX. Bd. 1. Heft. XXIV. 1.

VII. táblázat

A város neve	Pártok neve	Szavazatok megoszlása a III. kúriában %-ban	Szavazatok megoszlása az V. kúriában %-ban
Bécs	Keresztényszocialista párt	61,1	54,3
	Német liberális párt	24,1	2,8
	Szociálpolitikai párt	10,2	—
	Német nacionalista párt	2,6	1,2
	Cseh nacionalista párt	0,8	0,5
	Szociáldemokrata párt	0,7	40,9
	Egyéb	0,5	0,3
	Összesen	100,0	100,0
Graz	Német néppárt	61,5	—
	Keresztényszocialista párt	37,5	26,6
	Szociáldemokrata párt	—	73,4
	Egyéb	1,0	—
	Összesen	100,0	100,0
Brünn	Német liberális párt	58,9	—
	Német nacionalista párt	23,5	—
	Keresztényszocialista párt	17,3	—
	Szociáldemokrata párt	—	74,1
	Ócseh párt	—	25,9
	Egyéb	0,3	—
	Összesen	100,0	100,0

Ha megkíséreljük a parlament legjelentősebb pártjainak (ill. klubjainak) jellegét, társadalmi bázisát meghatározni, a statisztikai adatokat nagyon óvatosan kell értelmeznünk. Elemzésünkhöz a választók kuriális (VIII. tábl.) és tartományi (V. tábl.), valamint a képviselők foglalkozás szerinti (IX. tábl.) megoszlását vesszük alapul.

VIII. táblázat
Pártok és kúriák

Párt neve	I.	II.	III.	IV.	V.	Összesen
	kúria					
Liberális párt	9	10	24	8	3	54
Alkotmányhú nagybirtokos párt	18					18
Katolikus konzervatív párt	10		5	21	8	44
Keresztényszocialista párt			11	7	9	27
Német néppárt	1	2	25	12	1	41
Schönerer párt			1	3	1	5
Szocdem. párt					8	8
Egyéb	2	1	5			8
Összesen	40	13	71	51	30	205

A német liberális párt az új választók felléptével elveszti korábbi abszolút többségét (különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a liberális klub gárdájának

IX. táblázat

A német képviselők párt ill. foglalkozás szerinti megoszlása

Párt neve	Birtokos	Tőkes	Kispolgár	Munkás	Értelmiség*						Össz.	Egyéb	Összesen
					1	2	3	4	5	6			
Liberális párt	16	8	2		5	12		6	1	3	27	1	54
Alkotmányhú nagybirtokos	17					1					1		18
Katolikus konzervatív	19	1	4		13	3			1		17	3	44
Keresztényszociális	7		10	1	2	2		1	2	1	8	1	27
Német néppárt	7	5	7		8	6	2	1	1	1	19	3	41
Schönerer-párt	1						2	1			3	1	5
Szocdem. párt			1	4		1	1			1	3		8
Egyéb	2	1	1		2			1		1	4		8
Összesen	69	15	25	5	30	25	5	10	5	7	82	9	205

* 1. pap, tanár, 2. ügyvéd, jegyző, 3. újságíró, szerk., 4. orvos, mérnök, 5. közhivatalnok, 6. magánhivatalnok.

majd felét kitevő csehországi német haladópart egyre inkább a német nacionalizmus irányába tájékozódik). A statisztikai adatokból annyi mindenestre kiviláglik, hogy a párt elsősorban a városi polgárság és az I. kúria alkotmányhú nagybirtokosainak gyülekező helye, s ez utóbbiak egyre növekvő súlyra tesznek szert.

A liberálisok abszolút többséggel már csak a Szudéta-tartományokban rendelkeznek.⁸⁹

A *katolikus konzervatív párt* az I. és IV. kúria, a konzervatív nagybirtokosok s a klerikális osztrák-német parasztság pártja. Legjelentősebb erőit Felső-Ausztria, Salzburg és Tirol erősen agrárjellegű tartományaiból gyűjti. A párt képviselői birtokosok és papok.

A *keresztényszocialista párt* a bécsi kis- és középburžoázia s az alsó-ausztriai klerikális birtokos parasztság (a III., IV. és V. kúria) pártja. Hazája az a tartomány, ahol a kispolgárság egzisztenciális fenyegetettsége éppen a kapitalista fejlődés legmagasabb színvonala következtében a leghatározottabban mutatkozik meg, ahol a befolyásos zsidó tőke ellen az antiszemita demagógia termékeny talajra találhat, s ahol a birodalmi fővárosban uralmon levő keresztényszocialisták a hatalom minden eszközét (többek között a nagyszabású városfejlesztést is) felhasználhatják befolyásuk további növelésére. A keresztényszociális képviselők jelentős része személy szerint is kispolgár: kisiparosok, kereskedők, bécsi fogadósok; vagy értelmiségiek: ügyvédek és tanárok, mint a párt vezető alakjai, Lueger és Gessmann is.

A *német néppárt* a vegyes nemzetiségű alpesi tartományokban: Stájerországban és Karintiában hódít, a szélsőségesen nacionalista Schönerer-csoport a cseh tartományokban. A német nacionalista csoportok társadalmi

⁸⁹ Mint említettük, ez a liberális többség is csak formális. 1896-ban a csehországi liberális képviselők kiválnak az Egyesült Német Baloldaltól, mivel nem találják elég határozottnak a párt fellépését Badeni nyelvredeletével szemben. *Kolmer* : i. m. VI. köt. 174. l. és *Pfersche* : i. m. 19. l.

bázisa a statisztikai adatokból még megközelítőleg sem rajzolódik ki, ahogy valószínűleg a valóságban is a legheterogénabb párt volt. Birtokosok és tőkéssek, kispolgárok és középiskolai tanárok egyaránt képviselik a parlamentben.

A három táblázat együttes elemzésével azt akartuk érzékeltetni, hogy az egyes pártok szociológiai jellegének meghatározó tényezőit (statisztikai alapon sem) csupán képviselik — s amennyiben az egyáltalán megfogható — választóik társadalmi megoszlásában kell keresnünk. Egyetlen választás eredménye ugyan nem jogosítana fel olyan feltételezésre, hogy például Alsó-Ausztria keresztényszocialista, vagy Stájerország nacionalista tartomány. Az 1901-es valamint az 1907-es választások eredményei⁹⁰ azonban megerősítik azt az állításunkat, hogy az alpesi tartományok közül Felső-Ausztria, Salzburg, Tirol katolikus konzervatív többségű; Alsó-Ausztria keresztényszocialista; Stájerországban, Karintiában a nacionalista, Csehországban a szélsőséges nacionalista pártok hódítanak. Ha túlzottan messzemenő következtetésre e tény önmagában nem is ad lehetőséget, de legalább a további kutatásokra feltétlenül irányt mutat: a tartományok társadalmi jellege, nemzeti megoszlása, nemzeti-ségi problémái, politikai hagyományai befolyásolják, vagy esetleg meg is határozzák, hogy liberális, konzervatív, vagy nacionalista többségű tartománygyűléseket, ill. Reichsratképviselőket delegálnak.

Az a kétségtelen tény, hogy minden tartománynak megvan a maga hosszú időn keresztül uralkodó pártja, ismét mutatója annak, hogy a tartományi különállást konzerváló birodalmi alkotmányosság a század végén is erőteljesen érezteti hatását, nemcsak a jogi eltéréseket őrzi meg, hanem a Landtagok önálló politikai életével és szerepével a tartományok eltérő politikai arculatának konzerválásához is hozzájárul. Az egyes tartományok sajátos politikai jellegét mutatja az a jelenség is, hogy a pártokat szinte mindegyikük a maga képére formálja. Említettük már, hogy a csehországi német liberálisok lényegében nacionalista párttá válnak. Míg Felső-Ausztriában a német néppárt a liberálisokkal működik együtt, az 1895-ös választásokon választási kompromisszumot köt velük, Alsó-Ausztriában, ahol a fő küzdelem a liberálisok és keresztényszocialisták között folyik, a német néppárt a keresztényszocialistákkal szövetkezik.⁹¹ Ismeretes, hogy a századfordulón Felső-Ausztriában a katolikus konzervatívok együttműködnek a keresztényszocialistákkal, sőt a két párt egyesülésén munkálkodnak, Tirolban viszont ugyanezek a legádázabb harcot folytatják egymás ellen.⁹²

A század végén is megmarad tehát az osztrák parlament nemzetiség, párt, tartomány és kúria szerinti megosztása. A változás legfeljebb annyi, hogy míg az alkotmányos korszak kezdetén a pártok szerinti tagozódás mellett (vagy talán a pártok szerinti tagozódásban) a kuriális hovatarozásnak volt döntő szerepe, a század végére a pártalakulás meghatározója a nemzetiség

⁹⁰ Az 1901-es választások adatait ld.: Öst. Stat. LIX. Bd. 3. Heft. Die Ergebnisse der Reichsratswahlen in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1900/1901 XXIX—XXI. l. XIV. tábla. Az 1907-es képviselőház összetételére, párt szerinti megoszlására vonatkozóan az 1897-eshez hasonló számításokat végeztünk *Arthur Wilhelm*: Die Reichsrats-Abgeordneten des allgemeinen Wahlrechtes. Wien. 1907 c. parlamenti évkönyve alapján.

⁹¹ *Pichl*: i. m. IV. köt. 124—125. l., *Molisch*: i. m. 178. l.

⁹² *Norbert Miko*: Die Vereinigung der Christlichsozialen Reichspartei und des Katholisch-konservativen Zentrums im Jahre 1907. Dissertation. Wien. 1949, kézirat.

lesz, s továbbra is szerepet játszik a tartományi és kuriális hovatarozás. Ez utóbbi persze sem ekkor, sem korábban nem tette feleslegessé a pártokat, s ha voltak is törekvések valamely kúria önálló politikai pártja, valamifajta kuriális, azaz nyíltan és élesen osztály-programú párt létrehozására, az ilyen törekvéseket tartós siker sohasem koronázta. Jellemző például, hogy az 1897-es választások idején, amikor a liberális párt bomlása már előrehaladott stádiumban van, a II. kúria képviselői, a bécsi kereskedelmi kamara elnökével, Mauthnerrel az élen megkísérelnek egy önálló liberális csoportot alakítani saját kúriájuk számára (Freier Deutscher Verein). A párt, bár az 1897-es választásokon ér el eredményeket, a parlamenti ülészek végére teljesen felmorzsolódik.⁹³

*

Ha végül a reform hatásának ismeretében kísérelnénk meg összegezni az 1896. évi választójogi reform eredményét és jelentőségét, ezt a parlamenti pártok nagyarányú átalakulásában jelölhetnénk meg; a konzervatív német liberalizmus bukásában, a demokratikus és antidemokratikus tömegpártok előretörésében, abban, hogy a reform következtében a választás eredményeiben kifejezésre juthat egy létező, s a reformtól függetlenül is jelentkező politikai fejlődési folyamat. A politikai fejlődés tendenciája ugyan nemcsak a demokratizálódás irányába hat, sőt nem is elsősorban ebbe, de a demokratikus tendenciáknak is érvényesülési teret adhat.

Э. Шомэди:

Реформа избирательного права 1896 г. в Австрии

Резюме

Статья является частью подготавливаемой автором монографии, анализирующей развитие избирательного права и парламентаризма в Австрии в период с 1861 по 1907 гг.

В австрийской избирательной системе продолжают существовать вплоть до конца прошлого столетия элементы, которые берут свое начало еще в сословной конституции феодальных времен. Разделение по куриальному признаку помещиков феодального происхождения, буржуазных представителей торговых и промышленных палат, городских и сельских избирателей сохраняет элементы сословных собраний в буржуазном парламенте. Данная система, уже заранее разделившая мандаты по куриям, т. е. между отдельными общественными слоями, в рамках которой выборы являются не чем иным, как заполнением лицами заранее определенных мандатов, не дает возможности свободной игре общественных сил даже в такой мере, в какой это обеспечивается в общем при буржуазном парламентаризме. Австрийская конституция исключает из избирательного права подавляющее большинство населения, устанавливает многократный плюрализм, систему выбора электоров, с помощью т. н. избирательной геометрии отселяет на задний план национальные меньшинства, одним словом, пользуется всеми элементами, которые буржуазный парламентаризм когда-либо создал для сокращения равноправия населения. Конституционное управление Австрией, раздираемой необычайно сложными общественными и национальными проблемами, было осуществимо лишь в том случае, если парламент в ней является хорошо работающим механизмом, в котором игра общественных сил может быть исчислима и управляема с предельной точностью.

В 1890-х годах, однако, появились новые силы, для которых данные конституционные рамки оказались тесными. Консервативно-клерикальные движения, ищущие

⁹³ Kolmer : i. m. VI. köt. 217. l., VII. köt. 383. l. Hugelmann : i. m. 182. l.

поддержку у более широких буржуазных-мелкобуржуазных масс (прежде всего христианско-социальная партия Люэгера), а также немецкая националистическая группа Шенерера, пытаются политически активизировать слои, оставшиеся вне парламента и требуют избирательного права для них. Усиливающиеся демократического и консервативно-клерикального толка национальные движения начинают борьбу против несправедливого отнесения национальных меньшинств и на первое место своих программных требований они выдвигают реформу избирательного права. Все это означает, что распределение мандатов по данному принципу — по общественным слоям и национальностям, более не служило беспрепятственной работе парламентарного механизма. В 1896-ом году, приспособляясь к действующей куриальной системе, создаётся пятая, т. н. общая курия, в которой получает право голоса каждый мужчина, достигший 24-летнего возраста с полугодичным местожительством. Пока в первой курии 5440 крупных землевладельцев имели право посылать в парламент 85 представителей, 5 018 200 избирателей пятой курии — 72.

Последняя глава статьи на основе статистических данных анализирует результаты и влияние реформы избирательного права 1896 г.; кому достается право голоса вследствие реформы, каким образом меняется пропорция избирателей и мандатов внутри отдельных курий, число мандатов от национальных меньшинств, какие изменения влечет за собой реформа в общественном и национальном составе парламента, и наконец, в изменении соотношения сил между парламентарскими партиями а также их общественной базой.

E. Somogyi:

La réforme du droit de suffrage de 1896 en Autriche

Résumé

Le présente étude fait partie d'une monographie plus volumineuse en préparation qui soumet à l'analyse l'évolution que connut entre 1861 et 1907 le droit de suffrage et du parlementarisme en Autriche.

A la fin du siècle passé le système du droit de suffrage en Autriche recèle encore d'éléments dont l'origine remonte à la constitution caractéristique pour le régime féodal. Le groupement en curies des seigneurs féodaux grands-propriétaires, de celui des représentants bourgeois des Chambres de commerce et d'industrie et des électeurs urbains et ruraux s'avère être un moyen susceptible de transmettre au parlement bourgeois les traits caractéristiques des réunions des Ordres. Ce système qui se met d'ores et déjà à répartir les mandats entre les curies et les différentes couches sociales — système où les élections sont synonymes au bouchage des cadres donnés par des personnes données — permet encore moins le mouvement libre des forces sociales que le parlementarisme d'aspect bourgeois l'assure en général. La constitution autrichienne venait d'exclure du droit de suffrage la majorité de la population et d'introduire par la pluralité multipliée un système basé sur les électeurs, système qui procédant à une soit-disant géométrie d'élection se fit prévaloir au préjudice des nationalités et finit par se servir de tous les moyens que la constitution bourgeoise ait jamais connu pour limiter l'égalité en droit. En effet le gouvernement constitutionnel d'Autriche ayant à affronter de graves problèmes sociaux et nationaux n'est à réaliser que par la voie d'un mécanisme parlementaire fonctionnant à merveille, où le jeu des forces sociales et nationales se prêterait d'avance au calcul et à la direction.

Cependant au cours des années 1890 de nouvelles forces firent leur apparition, forces qui se voient gênées par les cadres constitutionnels donnés. Les mouvements conservateurs-cléricaux (en premier lieu le parti chrétien-socialiste de Lueger) recherchant l'appui des larges masses bourgeoises et petites-bourgeoises, ainsi que le groupement nationaliste allemand de Schönerer, se mettent à activiser les couches ne disposant pas du droit de suffrage et restés hors du parlement et à leur réclamer le droit en question. Les mouvements nationalitaires démocratiques et conservateurs-cléricaux renforcés successivement engagèrent la lutte contre la situation préjudiciable où se trouvèrent les nationalités et ne tardèrent pas d'avancer au premier plan la réforme du droit de suffrage. Tout cela revient à dire que la répartition donnée des mandats — à savoir celle par couche sociale et nationalités — ne saurait plus servir le fonctionnement paisible du

mécanisme parlementaire. Tout en s'adaptant au système curial en vigueur, en 1896, on établit la cinquième curie, dite générale, où chaque citoyen (homme) ayant accompli sa 24e année et n'ayant depuis an demi an changé de domicile, bénéficie du droit de suffrage. Jusqu'à ce que les grands propriétaires, réunis dans la première curie, envoient 5440 députés au parlement, les 50182 électeurs de la curie générale n'y dirigent que 72 députés.

Basé sur des données statistiques le chapitre final de l'étude soumet à l'analyse les résultats et l'effet de la réforme du droit de suffrage entrée en vigueur en 1896: quels seront ceux qui dans la suite bénéficieront du droit de suffrage, quelle sera la proportion des électeurs et des mandats dans les différentes curies, quels seront les changements accomplis grâce à la réforme dans la structure sociale et nationale de la Chambre basse et dans les rapports des partis parlementaires, respectivement dans leur base sociale.

A magyar munkásmozgalom története 1914—1918

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM HATÁSA FORRADALMI VÁLSÁG MAGYARORSZÁGON*

Az első világháború kitörése és a II. Internacionálé csődje

1914 nyarán a vezető imperialista hatalmak kirobbantották az első világháborút. Az egymással szemben álló két legerősebb hatalom: Anglia és Németország játszotta a fő szerepet a világ újrafelosztásáért folyó küzdelemben.

Az angol imperializmus célja az volt, hogy megvédje világuralmi vezető szerepét és óriási gyarmatbirodalmát a német monopoltőke rohamától, útját állja Németország további terjeszkedésének, és elvegye gyarmatait. Anglia fő szövetségese, Franciaország, méreteit tekintve a második legnagyobb gyarmatbirodalommal rendelkezett, azt védelmezte a német imperializmus hódító törekvéseivel szemben, vissza akarta szerezni az 1870—1871-es porosz—francia háború idején elvesztett Elzász-Lotharingiát s részesedni akart a német gyarmati területekből. Az angolok által vezetett blokk — az antant hatalmak — harmadik fő résztvevője a cári Oroszország, amely a Balkán és Törökország irányában akart elsősorban terjeszkedni, s ebben Ausztria-Magyarország és Németország volt fő riválisa.

Németország a századforduló után, nagy ipari erejére támaszkodva a legerősebb kontinentális katonai hatalommá vált. Célul tűzte ki Franciaország gyarmatainak elvételét, és azt tervezte, hogy Oroszországot visszaveti, s területeinek egy részét megszerzi, Angliát az európai kontinentstől elszigeteli, majd szárazföldi úton előrenyomul India felé, fenyegetve az angolok e legnagyobb és legértékesebb gyarmatát. A német imperializmus lejtősebb háborús szövetségese az Osztrák-Magyar Monarchia. E két államot központi hatalmaknak nevezték. A Habsburgbirodalom a Balkánon akart újabb területeket hódítani, s fő ellenfele a cári Oroszország volt; hódító törekvéseinek útjában közvetlenül Szerbia állt, amelyet az antant hatalmak támogattak.

1914. június 28-án a Habsburg-monarchia által bekebelezett Bosznia fővárosában, Szarajevóban szerb nacionalisták agyonlőtték Ferenc Ferdinánd trónörökösöt. Ennek ürügyén — egy hónapos diplomáciai tárgyalások és mozgósítási előkészületek után — Németország és Ausztria-Magyarország kirobbantotta a mindkét hatalmi csoportosulás részéről elkészített világháborút. 1914. július 28-án I. Ferenc József a német kormány ösztönzésére, az osztrák és a magyar kormány egyetértésével hadat üzent Szerbiának. Németország augusztus 1-én megüzente a háborút Oroszországnak, s augusztus 3-án Franciaországnak. Anglia augusztus 4-én üzent hadat Németországnak, s a Habsburg-monarchia augusztus 5-én Oroszországnak.

* A készülő párttörténeti tankönyv III. fejezetének tervezete, melyet a Párttörténeti Közlemények 1964. évi 3. száma alapján közlünk. Az I. és II. fejezet tervezetét a Párttörténeti Közlemények 1964. évi 1. és 2. száma hozta.

A német vezérkar gyors háborús győzelmet remélt. Az orosz seregek feltartóztatásához a Habsburg-monarchia haderőinek közreműködését igényelte, míg a német hadsereg fő erőit Franciaország ellen irányította. A németek a semleges Belgiumba betörve, annak területén át nyomultak Párizs irányába. A Marne folyó melletti csatában azonban a német haderőt megállították, s a gyors háborús győzelem lehetősége már 1914 őszén meghiúsult.

A háborúba mind több ország kapcsolódott be. 1915 májusában Olaszország is hadba lépett, de nem Németország és a Habsburgmonarchia oldalán, amelyekkel szövetségi szerződése volt, hanem átállt az antant hatalmakhoz. 1915 augusztusában Japán is megüzente a háborút a német blokknak, hogy az antanttal szövetségben megszerezze a csendes-óceáni német birtokokat. 1915 őszén Bulgária és Törökország viszont a központi hatalmakhoz csatlakozott. 1916 augusztusában Románia az antant oldalán lépett hadba. 1917 áprilisában az Amerikai Egyesült Államok — amely addig semleges volt s a háborús rendelkezésekkel óriási nyereséghez jutott — hadat üzent Németországnak, s az év decemberében Ausztria-Magyarországnak. Ugyanazon évben az antant oldalán hadba lépett Görögország és számos más ország.

Az első világháború két imperialista tömb rablőháborúja volt. A résztvevők hódítási célokat szolgáló hadjáratukat „honvédő” háborúnak tüntették fel; nacionalista és sovíniszta szenvedélyek mérhetetlen felszításával tévesztették meg a háború örvényébe taszított népeket.

*

A világháború kitörése próbatétel elé állította a szocialista pártokat, a nemzetközi munkásmozgalmat. A II. Internacionálé határozatai — így az 1912-es bázeli határozat is — megszabták a munkáspártok feladatait arra az esetre, ha nem sikerült az imperialista háború kitörését megakadályozni.

A II. Internacionálé legjelentősebb pártjai az imperialista háború támogatóivá váltak, mert vezetőik a hadüzenetkor eszerbenhagyták a bázeli határozatot és elárulták a népeket. Franciaországban a háborúellenes küzdelem egyik fő szószólóját, Jean Jaurèst, a l'Humanité szerkesztőjét, a francia imperialisták egyik ügynöke 1914. július 31-én meggyilkolta; a szocialista párt három vezetője viszont belépett a francia burzsoázia háborús kormányába. Az angol Munkáspárt előbb Anglia semlegessége mellett lépett fel, de mihelyt Anglia is hadat üzent Németországnak, a háború támogatójává vált, s 1915 tavaszán két képviselője be is lépett a kormányba. A német szociáldemokrata párt — a II. Internacionálé legerősebb pártja — elsőnek vált „saját” burzsoáziája segítőtársává a hódító háborúban, s az 1914. augusztus 4-i birodalmi gyűlésen a szociáldemokrata képviselők megszavazták a hadihiteleket. A pártvezetőség a háborús helyzetre hivatkozva nyíltan behódolt az uralkodó körök által meghirdetett „polgárbéke” jelszónak. A Bolsevik Párt következetesen végrehajtotta a bázeli határozatokat. Lenin kiadta a forradalmi jelszót: harcoljatok „saját” kormányotok vereségeért, változtassátok át az imperialista háborút polgárháborúvá, használjátok fel „saját” burzsoáziátok háborús vereségét a kizsákmányoló osztályok hatalmának megdöntésére. A bolsevik képviselők a cári dumában a hadihitelek ellen szavaztak, vállalva érte a száműzetést. A menevikiek a fegyveres küzdelem megindulása után hamarosan a cári hatalom rablőháborúja mellé álltak. A bolsevikok elszánt harcot indítottak az imperialista háború szocialista kiszolgálói ellen is. A hódító háború elleni

következetes harc nagy szerepet játszott a szocialista forradalom eszmei és politikai előkészítésében.

A szerb szocialista párt az imperialista háború ellen foglalt állást, a háború kitörése után a béke megkötését követelte, s az antant imperialistákkal való szakításért száll síkra.

A bolgár forradalmi szocialisták pártja, a reformistáktól elszakadt tesztyákok, szintén hűek maradtak a bázeli határozathoz, szembefordultak az imperialista háborúval akkor is, midőn Bulgária hadba lépett.

Ausztriában, amikor a háború kitört, a mozgósítást elrendelték és a háborús kivételes állapotot bevezették, a szociáldemokrata pártvezetőség kiáltványt bocsátott ki. Kifejezte sajnálkozását, hogy a háború elleni tiltakozás dacára a Monarchia mégis hadat üzent Szerbiának, egyben köszöntötte a bevonult katonákat, s a munkásmozgalom feladatait abban jelölte meg, hogy védje és tartsa fenn a szervezeteit a háború utáni időkre. Óvakodott néven nevezni a rablőháborút, és feladta a harcot a háború ellen. Miután Ausztria-Magyarország hadat üzent Oroszországnak, az osztrák pártvezetőség az imperialista háború aktív támogatójává vált. Igazolásul azt hirdette, hogy a háború a cárizmus barbár rendszere ellen, a „civilizációért” folyik. Ugyanakkor nyíltan kiállt a polgári demokratikus Franciaország ellen törő német imperializmus hódító hadjárata mellett, s ezt a német „honvédelem” támogatásának jegyében tette.

A bázeli határozathoz hűtlenné vált szociáldemokrata pártok vezető szervei a háború imperialista jellegének elhallgatásával, a hódító háború hamis jellemzésével, a munkásság háborúellenes küzdelmének megbénításával tették a legnagyobb szolgálatot „saját” burzsoáziájuknak.

A háború kitörésével a II. Internacionálé politikailag csődbe jutott és szétesett. Pártjainak többsége — jöllehet a háborús készülődések idején nemegyszer szenvedélyes hangú nyilatkozatokat tett a készülő imperialista háború ellen, és képviselői megszavazták a II. Internacionálé háborúellenes határozatait is — a hódító háború aktív támogatójává süllyedt. Az imperialista államok két háborús csoportra oszlásával a II. Internacionálé e pártjai a „Világ proletárjai, egyesüljetek!” jelszót elárulva segítették „saját” uralkodó osztályaikat abban, hogy hódító céljaikért véres háborúba küldjék egymás ellen a proletárokat, a népeket.

*

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Szerbiának küldött 1914. július 23-i ultimátum kapcsán nyilvánosan állást foglalt Szerbia katonai megtámadása ellen. A Népszava július 25-i számának *Nem akarunk háborút!* című vezércikke megállapítja, hogy az ultimátum a „sovinizmus álarcát magára öltő osztrák-magyar imperializmus” lépése. „A Monarchia népei — írja — nem Szerbiában, de az osztrák-magyar *imperializmusban*, a mérhetetlenül terjeszkedő osztrák-magyar *militarizmusban*, a rettentő súllyal ránk nehezedő osztrák-magyar *abszolútizmusban*, a korlátlan mohósággal kizsákmányoló osztrák-magyar *kapitalizmusban* tudják, látják és érzik a maguk ellenségeit.” A cikk utal arra, hogy a Szerbia elleni hadjárat a világháború tüzét lobbanthatja lángra, a háború mögötti erők pedig „olyan előre nem sejthető, hatásukban ki nem számítható katasztrófát rejtenek, amelyek hatalmas birodalmakat boríthatnak fel”, s ezek nyomán „az egész mai társadalmi rendnek a megingásáról lehet szó”. Erre hivatkozva hívja fel a cikk az uralkodó

körök figyelmét: „Az értelmes előrelátás és a humanizmus eszméje egyaránt azt parancsolja tehát, hogy ezt az ultimátumot ne kövesse hadüzenet.”

Miután a Monarchia Szerbiának július 28-án hadat üzent, a Népszava másnapi számában a pártvezetőség arra szölitotta fel a szervezett munkásokat, viseljék el a megpróbáltatásokat, s fő tennivalójuk az legyen, hogy fenntartsák szervezeteiket a háború utáni időkre. A magyarországi szociáldemokrata pártvezetőség — az osztrák pártvezetőséghez hasonlóan — már hallgatott az osztrák-magyar imperializmusról és feladta a háborúellenes küzdelmet. Ezt azzal indokolta, hogy a háborús tilalmak miatt le kell mondani a kormány elleni kritikáról. Ehhez azonban hozzátette: „Le kell mondanunk nemcsak azért, mert a törvény rendeli, hanem azért is, mert *ilyen válságos helyzetben mi nem akarjuk még a legigazabb kritikával sem megnehezíteni az intézők dolgát.*” Ez teljes behódolás volt a háborús kormány előtt.

E behódolást hamarosan követte a militarista Németország rablőháborújának a dicsőítése a párt központi lapjában. Augusztus 3-án a Népszava erről így ír: „Az európai kultúra vívja harcát az orosz barbársággal . . . Az orosz birodalom rombadöntése: a nagyobb kultúra és a több szabadság diadalát jelenti.” Ekkor már eldőlt, hogy a Habsburg-monarchia is hadat üzen a cári Oroszországnak. A szociáldemokrata pártvezetőség néhány nap alatt eljutott a háború ellenzésétől Németország és Ausztria-Magyarország imperialista háborújának aktív támogatásáig, a sovinszta háborús propagandában való tevékeny részvételig, a rablőháborúnak „civilizációt védő” misszióként való felmagasztalásáig. A pártvezetőség „felvilágosító” munkája így idomult a sovinszta háborús hisztéria hullámaihoz, amelyek a háború első heteiben mindkét háborús blokk országában elborították a népeket.

A háború elleni küzdelem és a internacionalisták zimmerwaldi konferenciája

A világháború nagyarányú hadműveletekkel kezdődött, amelyek már az első hónapokban óriási emberveszteségeket okoztak. A nyugati fronton a német áttörési kísérletek kudarcra jutottak, s hosszú állóharc alakult ki. A keleti fronton összeomlott a cári seregek 1914 augusztus-szeptemberi nagy kelet-poroszországi támadása. Galíciában viszont a cári seregek 1914 őszén benyomultak az Osztrák-Magyar Monarchia területére s a Kárpátok vonalát is átlépték. A német és az osztrák-magyar hadvezetőség 1915 tavaszán ellentámadást indított a keleti fronton; seregeik visszavetették az orosz csapatokat, és benyomultak a cári birodalom területére. Az olasz hadüzenet következtében viszont új, déli hadszíntér keletkezett. A Monarchia csapatai a Balkánon óriási véráldozatok árán 1915 őszén elfoglalták Szerbiát és Montenegrót. E hadjáratban már részt vett Bulgária is.

A német hadvezetőség 1916 első felében új, nagy támadásokat indított a nyugati fronton, de a több hónapig tartó áttörési kísérletek ismét kudarcra jutottak. Nem vezettek eredményre az anőtant ellentámadásai sem. A keleti hadszíntéren viszont 1916 június-augusztusában a cári seregek indítottak általános támadást, amelynek során áttörték a frontot, és a frontszakasz egy részén ismét a Kárpátokig nyomultak előre. Ekkor lépett hadba Románia, s csapatai benyomultak Erdélybe. A Habsburg-monarchia haderői csak német hadosztályokkal megerősítve tudták a frontot megszilárdítani. Ezt követően a német és az osztrák-magyar hadvezetőség a román haderők ellen indított offenzívát,

amelynek eredményeként a román seregeket visszavetették, s a központi hatalmak 1916 decemberében — 1917 januárjában csaknem egész Romániát megszállták és kirabolták.

*

A nagy véráldozatok, a háborús nélkülözések fokozódása az összes hadviselő országokban a nacionalista és sovíniszta propaganda hatásának csökkenésével, az imperialista háború elleni felháborodás növekedésével járt. A népek békekövetelése egyre általánosabb lett.

Az internacionalizmus eszméjéhez hű szocialisták háborúellenes fellépései mind nagyobb visszhangot keltettek a hadviselő és a semleges országok munkásmozgalmában. Bernben 1915 február végén összeült a Bolsevik Párt külföldi szekcióinak konferenciája, amely Lenin vezetésével tárgyalta az imperialista háború polgárháborúvá változtatásáért folyó harc közvetlen tenni-valóit, s határozatában ezeket így foglalta össze: „1. Feltétlenül meg kell tagadni a hadihiteleket és ki kell lépni a burzsoá kormányokból. 2. Teljesen szakítani kell a »nemzeti béke« (nemzeti blokk, polgárbéke) politikájával. 3. Illegális szervezeteket kell teremteni mindenütt, ahol a kormány és a burzsoázia megszünteti az alkotmányos szabadságjogokat. 4. Elő kell segíteni a hadviselő nemzetek katonáinak barátkozását a lövészárkokban és általában a hadszíntereken. 5. Általában támogatni kell a proletariátus mindennemű forradalmi tömegmozdulását.”

A Bolsevik Párt oroszországi szervezetei a háború kezdetétől fogva az imperialista háború elleni aktív harc kifejlesztésére összpontosították erőiket: rölapokat adtak ki, széles körű felvilágosító munkát folytattak és szervezték a munkásmozgalmakat. Már a háború első hónapjaiban sztrájkok kezdődtek. 1915-ben a sztrájkolók száma elérte a félmilliót, 1916-ban az egymilliót. Sokasodtak a parasztmozgalmak is. A párt nagy figyelmet fordított a katonák közötti munkára. Az orosz és az osztrák-magyar hadsereg katonáinak barátkozása a lövészárkokban már 1914 utolsó hónapjaiban megkezdődött. 1915-ben pedig mind gyakoribbá vált. Szaporodtak a szökések a cári hadseregből, és egyes alakulatoknál a parancsok megtagadására is sor került.

Németországban 1915 elején Karl Liebknecht vezetésével megalakult a forradalmi szocialisták harci szervezete, amely később a *Spartakus Szövetség* nevet vette fel. E szervezetnek Liebknecht által írt, 1915 májusában megjelent illegális rölapja síkraszáll a nemzetközi proletár osztályharc mellett, s megállapítja: „A német nép fő ellensége Németországban van: a német imperializmus, a német háborús párt, a német titkos diplomácia. Ez ellen a saját országában levő ellenség ellen kell a német népnek küzdenie.”

Angliában a Brit Szocialista Párt szembefordult a háborús kormánnyal és a Munkáspárt háborút támogató politikájával, kilépett a Munkáspárt kötelékéből, amelyhez addig külön szervezetként tartozott. Az angol szakszervezetekben nagy ellenállás fejlődött ki a háborús kizsákmányolással szemben; 1915-ben szaporodtak a sztrájkok. Legjelentősebb ezek közül 1915 júliusában a dél-walesi bányászsztrájk, amelynek 200 000 résztvevője volt.

Franciaországban 1915. május 1-én a vas- és fémmunkások szakszervezetének vezetősége a szövetség lapjában a nemzetközi szolidaritás mellett foglalt állást, megállapítva: „Ez a háború nem a mi háborúnk.” Fellépése a francia szocialista baloldalnak első nyilvános jelentkezése a háború alatt.

Az olasz szocialista pártban a háború kitörése után Mussolini és társai az antanthoz való csatlakozás mellett léptek fel; emiatt 1914 végén kizárták őket a pártból, mint a szocializmus árulóit. Az olasz párt a hadbalépés után is a háború ellen foglalt állást, s parlamenti képviselői a hadihitelek ellen szavaztak. Az imperialista háború polgárháborúvá változtatásáért, a háborús kormány megdöntéséért folyó harcot azonban nem vállalta. Azon képviselőit, akik a hadbalépés után lettek az imperialista háború aktív támogatóivá, már nem távolították el a pártból.

Az ausztriai szociáldemokrata pártban is kifejlődött a szembenállás az imperialista háborúval és a pártvezetőség háborút támogató politikájával. E szembenállás legismertebb képviselője Friedrich Adler. Elutasította azt a felfogást, amely szerint a cári Oroszország elleni háború az „európai demokrácia” védelmét szolgálja, és helytelenítette, hogy a szocialisták reményeket fűznek akár a központi hatalmak, akár az antanthatalmak győzelméhez. Ugyanakkor az imperialista háború elleni aktív harcot is elutasította, és az olasz párthoz hasonló centrista jellegű álláspontot foglalt el.

Az internacionalisták képviselői 1915 szeptemberében tanácskozássra ültek össze a semleges Svájc Zimmerwald nevű helységében, hogy megtárgyalják a háborúellenes küzdelem feladatait, a szocialista mozgalom nemzetközi kapcsolatainak helyreállítását, illetve az új Internacionálé megteremtését. A konferencián Bulgária, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Németország, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Románia, Svájc és Svédország képviselői vettek részt. Az értekezlet Európa népeihez intézett kiáltványt fogadott el.

A zimmerwaldi kiáltvány szenvedélyes hangon bélyegzi meg a háborús öldöklést és pusztítást. Megállapítja, hogy a háborút az imperializmus, a kapitalisták profitéhsége idézte elő. Aláhúzza mind a monarchista, mind a köztársasági kormányok, a hatalmas tőkés szervezetek, a polgári pártok és az egyházak felelősségét a háborúért. Megállapítja, hogy a hódító háború kiszolgálóivá vált szocialista vezetők is felelősek a háborúért. Kimondja továbbá, hogy e pártok mindegyike és a Nemzetközi Szocialista Iroda is csődöt mondott. Hangsúlyozza a szociálistáknak felelősségét azért, hogy a nemzetközi munkásosztály „a népgyilkolás második évében még mindig nem találta meg az útját és módját annak, hogy minden országban egyidejűleg elszánt, tetterős harcot folytasson a békéért”. Közli, hogy a konferencia résztvevői azért jöttek össze, hogy „a nemzetközi kapcsolatok elszakított szálait újra összefűzzék, s a munkásosztályt öntudatra ébresszék, és harcra hívják a békéért”. A kiáltvány fő harci jelszava: Mindenféle területi hódítás nélküli békét!

A zimmerwaldi konferencián mélyreható vita folyt az imperialista háború elleni küzdelemről s a szociálistáknak elleni harcról. A résztvevők többsége centrista nézetet képviselt: elítélte a háborút, szükségesnek tartotta a békéért való agitáció kifejlesztését, de elutasította az imperialista háború polgárháborúvá változtatásának és a háborús kormányok megdöntésének forradalmi jelszavát.

A konferencián részt vett Lenin is, s a vitákban kimagasló szerepet játszott. Vezetésével az internacionalisták balszárnya külön határozati javaslatot terjesztett elő, amely kimondja: „Ez a háború a hadviselő hatalmak mindkét csoportja részéről a rabszolgatartók háborúja.” Élesen elítéli azokat a szocialista vezetőket, akik a „saját” burzsoáziájuk hódító háborújának a támogatóivá váltak, s megállapítja: A munkásosztály nem érheti el világtörténelm

célját, ha nem folytat kíméletlen harcot a nyílt opportunizmus és a szocialsovinizmus és az úgynevezett centrizmus ellen is, „amely feladta a marxizmus álláspontját a szocialsoviniszták javára”. Utal arra, hogy a bázeli határozat a fenyegető imperialista háborúval kapcsolatban „a *proletárforradalom* közelségét hirdette”, s a forradalmi helyzet valóban közeledik. „A dolgozó tömegek egyre fokozódó békevágya azt fejezi ki, hogy a tömegek kiábrándultak, a »haza védelme« hazug burzsoá jelszava csődöt mondott, megkezdődött a tömegek forradalmi tudatának tisztulása.”

A határozati javaslat „a mostani kormányok forradalmi megdöntésében” jelöli meg az egyedül lehetséges utat a nemzeti elnyomást kizáró, demokratikus béke kiharcolásához. Megállapítja, hogy „az imperialista háború megnyitotta a proletárforradalmak korszakát”, s a szocialisták feladata: a munkásság forradalmi tudatának fejlesztése, minden forradalmi megmozdulás támogatása és ösztönzése. Arra kell törekedniük, hogy az imperialista háborút változtassák „az elnyomott osztályoknak elnyomóik elleni polgárháborújává, a tőkés osztály kisajátításáért, a proletariátus politikai hatalmának kivívásáért, a szocializmus megvalósításáért”.

A konferencia 19 szavazattal 12 ellenében a mérsékelt határozati javaslatot fogadta el.

A zimmerwaldi kiáltvány kitér az elől, hogy a háborús kormányok megdöntését s az imperialista háborúnak polgárháborúvá változtatását konkrét harci feladattá tegye, s nem ítéli el a szocialsovinisztákkal szemben békülékeny centristákat. Tehát nem felel meg kellőképpen az imperialista háború által előidézett és a háborús válság mélyülése következtében egyre élesebbé vált helyzet s az ebből következő harci feladatok követelményeinek. De fogyatékoságai ellenére is értékes harci okmánya a háborúellenes küzdelmet szervező és a nemzetközi összefogást kereső szocialista erőknél. Elősegíti az imperialista háború rabló jellgének megvilágítását, a „haza védelme” jelszóval űzött népcsalás leleplezését, a burzsoázia szolgálatába szegődött szocialsoviniszták elleni harcot. A kiáltvány hitet tesz a munkásság nemzetközi összefogása mellett. Azonban a centrista irányzatok képviselői a kiáltványt saját politikájuk számára használhatták fel, mert a békéért való harcot nem kapcsolta össze a háborús kormányok megdöntésének forradalmi feladatával.

A zimmerwaldi konferencia balszárnya következetes forradalmi álláspontot képviselt. Vezetői a Bolsevik Párt képviselői voltak, akik felléptek az új, a III. Internacionálé létrehozásáért, s a konferencia után megszervezték a zimmerwaldi baloldal saját nemzetközi irodáját. Svájcban német nyelvű lapot is indítottak, *Vorbote* címmel. A zimmerwaldi baloldal részt vett a konferencia egészének képviselőletében létrehozott Nemzetközi Szocialista Bizottságban is.

A Nemzetközi Szocialista Bizottság 1916 áprilisára hívta össze a következő tanácskozást a svájci Kienthalba. A kienthali, vagy más néven: a második zimmerwaldi konferencia is felhívást bocsátott ki, amelyben a békéért folyó harcra szólítja fel a proletariátust és a népeket. A háborús kormányok megdöntésének, az imperialista háború polgárháborúvá változtatásának forradalmi feladatát azonban ez a felhívás sem tartalmazza.

A kienthali konferencia felhívása is erősítette az általános háborúellenes küzdelmet, de ugyanekkor élesedett az ellentét a háborúellenes küzdelem jelleget illetően a forradalmi szocialisták és a harcot pacifista irányba terelő centristák között.

A háborús válság és a háborúellenes küzdelem Magyarországon

Magyarországon a mozgósítás során a háború elején a bevonultak létszámát 1 600 000 főre emelték, mozgósítva a 21—42 éves korosztályokat. A frontra vezényelt hadseregek 1914-ben kezdeti állományuk háromnegyed részét elvesztették. A Monarchia összeszűnésére 1914 végéig halottakban, sebesültekben és foglyokban közel egymillió. A sebesültek nagy része ismét a frontra került, de elsősorban újabb korosztályok mozgósításával pótolták a veszteségeket, és még növelték is a hadsereg létszámát. A mozgósítást fokozatosan kiterjesztették a 18—50 éves korosztályokra. A háború elhúzódása a veszteségeket egyre fokozta.

A nagy vérveszteség által előidézett elkeseredést növelte az ellátási nehézségek fokozódása, a drágulás, a háborús spekuláció, a háborús veszteségek által közvetlenül érintett családok és a rokkantak helyzetének mind súlyosabbá válása. A gyárakban a munkaidőt meghosszabbították, és alacsonyabb munkabérrrel nagyszámú női munkaerőt vettek fel a mozgósított férfiak pótlására. Széleskörűvé vált a gyermekmunka alkalmazása. A háborúval szembeni elkeseredés és a béke követelése Magyarországon is általánossá vált. A szocialista mozgalomban mind nagyobb erővel jelentkezett az a törekvés, hogy tenni kell valamit a háború befejezéséért.

1915-ben a magyarországi politikai életben terjedt az a nézet — főleg polgári radikális és liberális körökben —, hogy Németország — bár seregei Francia és belga földön állnak — nem tudja kicsikarni a győzelmet Angliával és Franciaországgal szemben, s amíg haderői az ellenfél területén vannak, addig kellene kompromisszumos békét kötni.

A polgári radikális és liberális politikusok e felfogását a szociáldemokrata pártvezetőség is magáévá tette. Ennek jegyében a pártvezetőség csatlakozott a német és az osztrák párt vezetőinek ama kísérletéhez, hogy kapcsolatba lépjenek az antantállamok szocialista pártjaival, és elérjék, hogy közös akciót indítsanak egy kompromisszumos béke megkötése érdekében. A központi hatalmak kormányai a „saját” szocialista vezetőiknek ilyen kezdeményezését még nem ösztönözték, annak nyilvánosságát nem engedélyezték, de eltűrték, mert már csökkent a háború győzelmes befejezésébe vetett reményük.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége 1915 tavaszán az osztrák-magyar haderők téli kárpáti offenzívájának kudarca után tette meg az első kísérletet, hogy — az osztrák és a német szociáldemokrata párt képviselőivel együtt — felvegye az érintkezést az antantországok szocialista vezetőivel. A téli offenzíva célja az volt, hogy az orosz seregek által körülvárt Przemysl (Galícia) várát felmentsék. Ez nem sikerült, és a stratégiai fontosságú erőd március 22-én a cári seregek kezére került. Március 23-án tették a központi hatalmak szociáldemokrata pártjai az első lépéseket az antantszocialistákkal való tanácskozásra. A májusi keleti offenzíva megindulásával e kísérletek félbe maradtak, később ismét folytatódtak.

1915. július 15-én a magyar pártvezetőség a német és az osztrák pártvezetőség egyetértésével levéllel fordult a II. Internacionálé Irodájának elnökéhez, kérve a Nemzetközi Szocialista Iroda összehívását. Az antantszocialisták álláspontja az volt, hogy a német párt képviselőivel mindaddig nem ülnek le a békéről tanácskozni, amíg német katonák állnak francia és belga földön. A német pártvezetőség ezért jobbnak látta, ha a magyar párt képviselői kéri az Internacionálé Irodájának összehívását, mert úgy vélte, hogy ez esetben az

antantszocialistákat inkább tárgyalásra bírhatják. Ők azonban 1915 nyarán is változatlanul támogatták „saját” imperialistáik háborúját a „teljes győzelemért”.

A zimmerwaldi konferencia idején, 1915. szeptember 6-án a Magyarországi Szociáldemokrata Párt országos bizalmiértekezleten tárgyalta a külpolitikai és a hadihelyezetet, és meghatározta ezzel kapcsolatban a tennivalókat. Az országos értekezlet elfogadta a pártvezetőség határozati javaslatát. E határozat hivatkozik arra, hogy a hadüzenet előtt a párt ellenezte a háborút, megindítása után pedig fellépett a háborús spekuláció, az uzsora ellen, az árak maximálásáért, a háborús kizsákmányolás mérsékléséért, valamint a bevonultak családtagjai és a rokkantak részére folyósított segélyek emeléséért. De hallgat arról, hogy a pártvezetőség már néhány nappal a hadüzenet után az imperialista háború aktív szószólójává vált, s igazolni igyekszik a pártvezetőség magatartását a háborúval kapcsolatban, és azt állítja, hogy „kereste az alkalmat és módot egy erőteljes békemozgalom megindítására”. „Különösen a központi hatalmak oroszországi győzelme után — mondja a határozat — a Magyarországi Szociáldemokrata Párt hajlandó lett volna az összes szövetséges és ellenséges állambeli szociáldemokrata pártokkal együtt a legnagyobb áldozatokra is a béke helyreállítása érdekében”, de a francia és a belga párt elfogadhatatlan feltételeket támasztott.

E feltételekkel az antantszocialisták 1915 februári, Londonban tartott értekezlete foglalkozott. A francia és a belga szocialista vezetők, valamint az angol munkáspárti vezetők legtöbbje követelte a központi hatalmak által megszállt területek kiürítését, kérdésessé tette Elzász-Lotharingia Németországhoz tartozását, követelte a lengyel területek elvételét Németországtól és Ausztriától, és az osztrák fennhatóság alatt levő olasz területek átadását Olaszországnak. Ugyanakkor hallgattak a németektől már elvett afrikai és egyéb gyarmatok sorsáról, takargatták „saját” imperialistáik törekvéseit az elhódított gyarmatok megtartására.

A szeptember 6-i határozat támogatja az antantszocialistákkal való további tárgyalási kísérleteket. Megállapítja, hogy a hadviselő országok népe, s így „Magyarország népe is . . . áldozatkészségének elérte azt a maximumát, amelyet már tovább, éppen a további hadviselés sikereinek veszélyeztetése nélkül fokozni nem lehet”. Mindezek folytán a határozat szerint az értekezlet „mérlegelve a mai hadügyi és külügyi helyzetet, arra a következtetésre jutott, hogy a szociáldemokrata pártnak, mint a világbéke egyedüli pártjának, most már elengedhetetlen kötelessége a békemozgalmat a lehetőség módja szerint megkezdeni”.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetői ebben az időben a következő feltételek mellett vélték elérhetőnek a kompromisszumos békét: 1. A német csapatok kivonulása Franciaországból és Belgiumból. 2. Elzász-Lotharingia hovatartozásának eldöntése népszavazással. (Ez lehetővé tenné, hogy legalább a német többségű területrészt Németországhoz maradjon.) 3. Lengyelország visszaállítása, olyan módon, hogy a cári birodalom nem kapja vissza azokat a lengyel területeket, amelyeket a központi hatalmak haderői és főleg a német haderők megszálltak, hanem e területeken létesítsenek lengyel államot.

A pártvezetőség — együtt a német és az osztrák párt vezetőivel — a pacifizmus jegyében kívánt erőteljesebb propagandát indítani az imperialista kormányok közötti kompromisszumos béke mellett. A központi hatalmak szociáldemokrata pártjainak vezetői „saját” imperialistáik önkéntes alkuszai-

ként léptek fel. Kezdeményezésüket a győzelemben bizakodó uralkodó körök még idegenkedve figyelték, s az országos bizalmiértekezlet határozatát nem engedték a sajtóban közölni.

Ebben az időben jelent meg a zimmerwaldi konferencia kiáltvány. A konferencia megtartását a Népszava szeptember végén az egyik svájci lap közléseire hivatkozva ismerteti, főleg a tanácskozás megszervezésének körülményeiről és a résztvevőkről ír. Tudatja, hogy a kiáltványt a sajtóviszonyok miatt nem teszi közzé, de annyit közöl róla, hogy „azon az elvi alapon áll, amelyet a szocializmus a háború előtt a háborúval szemben elfoglalt”, és annak megfelelően szólítja fel cselekvésre Európa proletariátusát.

Az 1916 áprilisi kienthali konferenciáról a Népszava nem tájékoztatta olvasóit.

A háború első éveiben Magyarországon a néptömegek háborúellenes fellépései többnyire spontán megmozdulásokban jutottak kifejezésre. E megmozdulások élén a szocialista munkások álltak.

A háborús kormányzat még 1914-ben különleges intézkedéseket tett a munkásellenállás letörésére. Megtiltották a munkahely változtatást, bevezették a nőkre is kiterjedő háborús munkakötelezettséget, s a munkára kötelezettek vezénylését a munkahelyekre. A gyárakban és ipartelepeken katonai parancsnokságokat, katonai és csendőri őrségeket szerveztek. Mindez megkönnyítette a háborús kizsákmányolás fokozását. A munkára vezényléssel együtt járó bérleszorítások, túlmunka és vasárnapi munka ellen fellépőket, az akkordbérek csökkentése ellen tiltakozókat a vállalatvezetőségek egyre súlyosabb pénzbüntetésekkel, a katonai parancsnokok pedig fogdával sújtották. A bér- és munkaviszonyok javítását célzó fellépéseket a bizalmiak bevonultatásával és a mozgalomban részt vevők elleni különféle büntetésekkel törtek le.

A katonai terrorintézkedések fokozták a tömegek elkeseredését a háború ellen. 1914 utolsó hónapjaiban a csepeli Weiss Manfréd Műveknél, a Schlick-Nicholson gépgyárban és más budapesti üzemekben, valamint vidéki iparvállalatoknál is elkeseredett munkásfellépésekre került sor az erőszakosságok és a mind nyomasztóbb kizsákmányolás ellen. A Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségének vezetősége 1915 januárjában felhívással fordult a munkásokhoz, amelyben nyugalomra intette őket. E felhívás egyben felszólítja a kormányt, gondoskodjék arról, hogy a vállalkozók és a katonai parancsnokok túlkapásai ne keserítsék el a munkásokat, akik a súlyos helyzetben is „kötelességüket teljesítik”.

A spontán megmozdulások szaporodtak. 1915 májusában a budapesti Keleti pályaudvar dolgozói indítottak bérmozgalmat, júniusban a MÁV budapesti Északi Főműhelyének munkásai tették le a szerszámot bérkövetelésért, és bérharcot indítottak a budapesti villamosvasutak dolgozói is. Csepelen 1915 júniusában a drágaság és az élelemhiány miatt több ezren megrohanták az üzleteket. A csepeliek felháborodását az is fokozta, hogy a lőszergyár dolgozóit, akik máshová mentek munkát vállalni, hatósági erővel kényszerítették vissza a gyárba. Terjedt a bérmozgalom és az erőszakosságok elleni tiltakozás a bányászok között. Az őszi hónapokban a vasúti dolgozók ismét több helyen megmozdultak. Az építők és más szakmák körében is szaporodtak a kisebb-nagyobb munkásfellépések.

A háborús kormányzat „népfelkelők”-ként bevonultatkat is vezényelt a haditermelésbe, különösen súlyos munkafeltételekkel, nagyon le-

szorított munkabérekkel. E „népfelkelő munkásosztagok”-ban mind gyakoribbá váltak a szökések. A belügyminiszter 1916 januárjában körrendeletben szólította fel a főispánokat, hogy intézkedjenek a szükevények felkutatására. Az elszököttek a lakosság támogatását élvezték, s ez elősegítette a frontra vezényelt katonai alakulatokból való szökéseket is. A katonaszükevények száma már 1914-ben sok ezerre rúgott, 1915-ben számuk már több tízezer.

A honvédelmi miniszter 1916. január 17-én újabb rendeletet adott ki, amely megszigorítja a munkások üzemhez kötöttségét, kiterjeszti a katonai bíraskodást. A munkaviszálvyok korlátozása céljából a miniszter panaszbizottság felállítását rendelte el. Ennek elnökét a honvédelmi miniszter nevezte ki, tagjai a társminisztereknek, a katonai parancsnokságnak, a munkaadóknak, valamint a szakszervezeteknek a képviselői.

A szociáldemokrata párt vezetősége, valamint a Szakszervezeti Tanács szorgalmazta a panaszbizottság létrehozását. A kormány e követelésnek a hadügyminiszter ama rendeletében adott helyt, amely megszigorítja a katonai ellenőrzést az üzemekben.

A szakszervezetek jobboldali vezetői a panaszbizottság felállítását is arra használták fel, hogy segítsék leszerelni a sztrájkmozgalmakat. A sérelmeket a panaszbizottság elé terjesztik. A rendkívül feszült helyzetben, aminek egyik állandó jellemzője a drágaság folytonos növekedése és az egyre súlyosabbá váló élelmiszerhiány, a munkáltatók időnként bizonyos engedményekre kényszerülnek: esetenkénti segéllyel vagy túlórapótlék adásával, időnként az alaphérek emelésével. De a bérpótlékok mindjobban elmaradtak a pénzromlástól, a fokozódó drágaságtól.

*

Az imperialista háború elleni szervezett szocialista fellépések ebben az időben kis méretűek. A munkásmozgalmak aktivistáinak többségét bevonultatták, közülük már a háború első évében sokan elestek vagy fogságba kerültek. Az itthon maradt bizalmiak és más aktivisták tevékenységét a pártvezetőség politikája megzavarta, s csak lassan fejlődött ki a cselekvő ellenállás. A szocialista munkások közül mind többen lemondták a Népszava előfizetését. A lap 1914 októberében két vezércikkben is kénytelen foglalkozni ezekkel a megnyilvánulásokkal. E cikkekben az imperialista háború kiszolgálása elleni tiltakozásokat „egyéni panaszok”-nak minősíti. Említi a nagy háborús szenvedéseket és hangsúlyozza: „amikor a nagy tömegek *ezt* viselik; akkor az egyéni panaszoknak el kell némulniuk”. A háborút illetően hivatkozik arra, hogy a szociáldemokrata párt ellenezte, de „ha már ráncszakadt, ha rázúdult az egész emberiségre: a győzelmet kell kívánnunk és akarnunk minden áron”. A hódító háború kiszolgálása azonban egyre növekvő népfelháborodásba ütközött.

A baloldali szocialisták a népfelháborodás képviselői és ösztönzői. Tevékenységük ebben az időben arra irányult, hogy bátorítsák és szervezzék az üzem munkások fellépéseit a háborús kizsákmányolás és a katonai terror ellen, csökkentsék a jobboldali szakszervezeti vezetők mozgalom-leszerelő tevékenységét, folytassák a háború rabló jellegének leleplezését, s a pártvezetőség politikájának bírálását. A szocialista baloldal egyes csoportjai — s gyakran a csoportok egyes tagjai is — elkülönülten tevékenykedtek. A baloldali ellenzék ekkor még nem teremtett külön szervezetet, s képviselői nem jutottak el a

zimmerwaldi konferenciára. Szakszervezeti és pártszervezeti tevékenységük során azonban tömegkapcsolataik erősödtek. A katonaság soraiban, s különösen a fronton levőkkel az összeköttetés megszervezése nehezebb. De a baloldaliak elkülönülten is az ellenséges katonák közötti barátkozásért léptek fel, s e barátkozás fejlődése elősegítette a háborúellenes tevékenységet.

A háborús válság mélyülése, a munkásharcok és a háborúellenes küzdelem erősödése. Az 1917. évi oroszországi februári forradalom hatása

A Habsburg-monarchiában a háborús válság 1916 második felében már súlyossá vált. Ennek fő oka az a nagy emberveszteség, amely az osztrák-magyar erőket a keleti fronton az 1916 június–augusztusában lezajlott csatákban érte. Ezek során a Monarchia csapatai kénytelenek voltak a Kárpátokig visszavonulni. Az osztrák-magyar hadvezetőségnek az olasz fronton 1916 tavaszán indított offenzívája megrekedt, s az olasz ellentámadás következtében a csapatok 1916 július–augusztusában itt is visszavonulásra kényszerültek. Az olasz csapatok benyomultak a Habsburg-monarchia területére.

A német áttörési kísérletek kudarcra a nyugati hadszíntéren megrendítette a magyar uralkodó osztályoknak azt a reményét, hogy Németország legyőzheti Angliát és Franciaországot, s már kevésbé bíztak a cári Oroszország leverésében.

Az Osztrák-Magyar Monarchia embervesztesége 1917 elejére halottakban elérte a 700 ezret, foglyokban az 1 millió 300 ezret. Sebesülés következtében 1 millió ember vált véglegesen harcképtelenné, rokkanttá. E veszteségeknek majdnem fele az akkori Magyarország lakosságát sújtotta. Az antanthatalmak, különösen pedig a cári Oroszország veszteségei is igen nagyok voltak. A központi hatalmak „teljes győzelmének” ábrándja már elszállt, s a kompromiszsumos béke lehetősége a polgári politikusok mind szélesebb köreit foglalkoztatta.

A Monarchia két vezető nemzetének uralkodó osztályai a háború vitélében szorosan összefogtak, s ezt a képviselőház fő ellenzéki pártja: a Függetlenségi Párt is támogatta. A háborús válság mélyülése azonban kiélezte az ellentéteket az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között is. A magyar burzsoázia körében mind erőteljesebbé vált az a törekvés, hogy a háborúban való részvétel fejében tűzzék napirendre a magyar kormányzat önállóbbá tételét, felújították az önálló vámterület követelését, és Magyarország egyenrangúságát igényelték a Monarchia közös ügyeinek intézésében.

A magyar uralkodó osztályok körében a hadicélok tekintetében két ellentétes törekvés nyilvánult meg. A kormányon levő Tisza-párt (a Munkapárt), a mérsékletlen ellenzéki Andrássy-féle Alkotmánypárt és a Függetlenségi Párt Apponyi vezette konzervatív szárnya elsősorban arra törekedett, hogy a hódításokból Magyarország is részesedjék, új területeket kapjon. A Függetlenségi Párt Károlyi Mihály vezette liberális szárnya viszont nem a hódításokban való részvételért lépett fel, hanem a magyar kormányzati önállóság teljesebbé tételéért, s a párt korábbi — az 1906–1910. évi koalíciós kormány idején cserbenhagyott — követeléseieért szállt síkra.

Károlyi Mihály 1915 decemberében a parlamentben bírálta a kormányt azért, mert nem jelöli meg a hadicélokat. A háborús eredmény — mondja —

„olyan fényes, olyan felemelő, hogy igazán mondhatjuk, hogy talán álmainkban sem reméltük, hogy a győzelemnek ennyire teljes birtokába jutunk”. Számára a fő kérdés, a magyar uralkodó osztályok hatalmának megerősítése a meglevő területeken. A területi hódítások követelésével szemben hadicélként azt követeli, hogy a háború után politikailag független, „az önálló állami élet minden attributumával felruházott nemzeti állam legyünk”. Emellett kívánja a választójog kiterjesztését, ami szerinte ahhoz is szükséges, hogy a háború továbbvitelében fokozhassák „a polgárok lelkesedését és kitartását”.

A választójog előtérbe állítása azt a célt szolgálta, hogy a néptömegek háborús elkészeredését tempótsák, s növeljék a Függetlenségi Párt politikai befolyását és hatalmi esélyeit.

Ausztria és Magyarország gazdasági megállapodását — amely 1867 óta tíz évenként járt le — 1917-ben kellett megújítani. A magyar uralkodó osztályokat erősen foglalkoztatta, hogy milyen lesz a bécsi udvar által most már 20—25 évre igényelt új megállapodás. A Függetlenségi Párt liberális szárnya ezért újította fel az önálló vámterület korábbi követelését.

1916 júniusában — a központi hatalmak, s különösen Ausztria-Magyarország hadihelyzetének súlyosabbá válása idején — Károlyi Mihály ismét fellépett a parlamentben a hadicélok kérdésében. Ismét sürgeti az állásfoglalást Ausztria és Magyarország további kapcsolatait illetően. Első célként újra az önálló vámterületet jelöli meg, egyben sürgeti Tiszát, nyilatkozzék már, „mily territóriumokra aspirálunk, mi fog történni a meghódított területekkel, mily viszonylatban fognak ezek a Monarchiához jutni”. Kifogásolja, hogy a háború ideje alatt kössenek Ausztriával új, hosszú lejáratú gazdasági kiegyezést.

Tisza nem válaszolt Károlyi kérdéseire. Az osztrák és a magyar kormány — hasonlóan a többi imperialista kormányhoz — leplezte a hadicélok, azt remélte, hogy erejéből még sokra futja.

A Függetlenségi Párt konzervatív szárnya szintén elutasította Károlyiék állásfoglalását. Az ellentétek éleződtek, és 1916 júliusában a Függetlenségi Párt újra kettészakadt. 95 parlamenti képviselője közül 21 kivált, Károlyi Mihály és Justh Gyula vezetésével külön pártot alakított. Az új párt kormányellenes állásfoglalásának előterében a választójog kiterjesztése és az önálló vámterület követelése állt. Károlyiék fellépésében ugyanakkor egyre jelentősebb szerepet játszott az a törekvés, hogy a Habsburg-monarchia szakítson a német szövetséggel és kössön különbékét.

A nyomasztó hadihelyzet és a háborús győzelem kilátástalanabbá válása az osztrák és a magyar kormányköröket is arra készítette, hogy a kompromisszumos béke lehetőségét keressék. A bécsi udvar azonban csak Németországgal együtt kívánta a hivatalos tárgyalások megindítását a hadviselő országok között. A Tisza-kormány is csak a német kormánnyal közös békeajánlatra volt hajlandó.

A mind súlyosabbá váló helyzetben egy merénylet is felkavarta a politikai élet hullámain. Ausztriában Friedrich Adler — aki már korábban hibáztatta, hogy a szociáldemokrata párt támogatja az uralkodó osztályok háborúját —, felismerve, hogy pacifista alapon nem lehet erőteljes harcot folytatni a háborús kormány megbuktatásáért, 1916 októberében agyonlőtte az osztrák miniszterelnököt. Tetteivel nem érhetette el azt, amit csak a tömegek harca vívhat ki: a háborús kormányzat megdöntését. A miniszterelnök helyét egy másik politikai foglalta el, aki folytatta elődje politikáját. Friedrich Adler egyénileg

bátor, a veszélyt vállaló cselekedete azonban a nép általános elkeseredését fejezte ki, s aktívabb fellépésekre ösztönözte a háborúellenes erőket.

A hadihelyzet súlyossága, a néptömegek általános békevágya, s Ausztria-Magyarország egyre nehezebbé váló helyzete a német császári kormányzatot is arra készítette, hogy szövetségeseivel együtt békeajánlatot tegyen az antanthatalmaknak. 1916. december 12-én a központi hatalmak kormányai elküldték jegyzékeiket, amelyekben béketárgyalások indítását javasolják háborús ellenfeleiknek. Ugyanakkor a német hadvezetőség a békeajánlat visszautasítása esetére a tengeralattjáró harc kiterjesztésével fenyegette az antantot.

A békeajánlat kérdésében folytatott előzetes tárgyalások idején, 1916. november 21-én meghalt I. Ferenc József ausztriai császár és magyar király. Utódja Habsburg Károly, aki a magyar trónt IV. Károly néven foglalta el. Az osztrák és a magyar uralkodó körök a trónváltástól a kompromisszumos békét célzó kísérletek könnyebbé válását remélték. Ez a remény azonban meghiúsult.

Az antant kormányai visszautasították a központi hatalmak békeajánlatát. Úrügyként azt hozták fel, hogy az ajánlat nem tartalmazza a központi hatalmak békefeltételeit, nem közli, hogy mit akarnak megtartani és miről készek lemondani. Az angol—francia hadvezetőség a központi hatalmak gyorsabb kimerülésére és a teljes háborús győzelmeire számított.

A központi hatalmak szociáldemokrata pártjai üdvözölték kormányaik 1916. decemberi békeajánlatát, az antantszocialisták viszont támogatták kormányaiknak a béketárgyalást elutasító válaszát.

*

A néptömegekben 1916—1917 folyamán terjedt az a felismerés, hogy saját kezükbe kell venniük a háború megszüntetésének ügyét, meg kell dönteni az imperialista kormányokat. A háborúellenes küzdelem az összes hadviselő országokban erősödött, de a legnagyobb mértékben Oroszországban fejlődött ki, ahol 1917 elején a munkásfellépések újabb lendületet vettek; csupán január havában félmillió munkás sztrájkolt. Harcuk egyre szervezettebb. Februárban a sztrájkmozgalom újult erővel lángolt fel, s egyre forradalmibb jelleget öltött. Péterváron március 10-én (a pravoszláv naptár szerint február 25-én) a sztrájk általánossá vált. „Mindenki a forradalom vörös zászlaja alá! Le a cári monarchiával!” hirdeti a bolsevikok pétervári bizottsága e napon kiadott röpiratában. A munkások összetűztek a rendőrséggel, fegyvereket szereztek, s fegyveresen szálltak szembe az ellenük kivezényelt karhatalommal. A pétervári bizottság a cári kormány megdöntésére, a köztársaság kikiáltására s ideiglenes forradalmi kormány létesítésére hívta fel a népet. A Bolsevik Párt szervezeteinek vezetésével politikai tömegsztrájkok zajlottak le más városokban is. Péterváron megkezdődött a fegyveres felkelés a cári monarchia ellen. Március 12-én (február 27-én) a munkások és a forradalom mellé állt katonák elfoglalták a fegyverraktárakat, megszállták a pályaudvarokat. A cári minisztereket, majd a vezérkart is letartóztatták. A forradalom csapásai alatt megbukott a cári monarchia. A forradalom végigsöpört az országon, és maga mellé állította a fronton levő katonaság túlnyomó többségét. A néphatalom szerveiként munkás-, katona- és paraszttanácsok alakultak.

A cárizmus bukása megmutatta, hogy a háborús kormányok megdöntésének útja a népforradalom.

A cári önkényuralom összeomlását követő első hetekben Oroszországban a kispolgári demokrácia illúziói kerítették hatalmukba a nép többségét, ami a mensevikek és az eszerek (szociálforradalmárok) politikai tevékenységének kedvezett. A forradalom győzelme után létrehozott munkás-, paraszt- és katonatanácsok legtöbbszörben ők szereztek meg a többséget. A mensevikek és az eszerek jobboldali vezérkara összefogott a liberális burzsoáziával, behódolt a burzsoázia által létrehozott Ideiglenes Kormánynak, amely fenntartotta a háborús szövetséget az antanthatalmakkal, s folytatta az imperialista háborút.

Az oroszországi munkásság forradalmi erői új feladat elé kerültek: le kellett leplezni az Ideiglenes Kormányt, mint a nép ellenségét és a rablőháború folytatóját, le kellett leplezni a mensevikeknek és az eszereknek a burzsoáziával lepaktált jobboldali vezérkarát, mint a munkások és parasztonak ügyének árulóját.

Az 1917 februári orosz polgári demokratikus forradalom példája nagy lendületet adott a háborúellenes küzdelemnek a többi hadviselő országban.

Németországban a Spartakus Szövetség Liebknecht vezetésével már 1916. május 1-én Berlinben felvonulást rendezett, amelyen tízezer főnyi tömeg tüntetett a rablőháború és a kormány ellen. Liebknechtet elfogták és fegyházbüntetésre ítélték. Elítélése széles körű tiltakozást váltott ki. Berlinben több mint ötvenezer munkás letette a szerszámot, nagy részük kivonult az utcára tüntetni a forradalmár vezér mellett. Tiltakozó megmozdulások voltak más német városokban is.

A nép egyre mélyebb elkeseredése és általános békevágya, a munkásság mind határozottabb szembefordulása a rablőháborút támogató szociálszoviniszta politikával – a német szociáldemokrata párt nyílt válságához vezetett.

A német munkásmozgalmában növekedett a forradalmi szocialisták befolyása, s ugyanakkor a német szociáldemokrata pártban erősödött a centrista irányzat, amelynek élén Kautsky és Ledebour állt. A centrista ellenzék nem vállalta a harcot „saját” imperialista kormánya háborús vereségéért, elutasította az imperialista háború polgárháborúvá változtatásának jelszavát, de szembefordult a pártvezetőség politikájával is. A rablőháború aktív támogatása helyett a passzív szembenállás mellett lépett fel. Állásfoglalása pacifista, megegyezéses békét sürget az imperialista kormányoktól.

1917 januárjában a német szociáldemokrata párt ellenzéke országos konferenciát rendezett, amelyen megtárgyalták, mit tegyenek a „honvédő”-nek álcázott rablőháború folytatása és a pártvezetőség háborút támogató politikája ellen. Egyik fő vitakérdés az volt, hogy alakítsunk-e az ellenzék külön pártot, és indítsunk-e önálló akciót, szakítva a szociálszoviniszttal, vagy sem. Kautskyék a szakítás ellen léptek fel, a „pártegység” megóvása jegyében. A konferencia résztvevőinek többsége mégis új párt alakítása mellett foglalt állást.

Az új párt a cári monarchia megdöntése után, 1917 áprilisában jött létre, Németországi Független Szociáldemokrata Párt elnevezéssel. Kautskyék, bár elleneztek a külön pártot, részt vettek megalakításában, és sikerült is megszerezniük a vezető szerepet. Az új párt létrehozásában a Spartakus Szövetség és más baloldali csoportok is részt vettek, s igyekeztek azon belül fokozni erőfeszítéseiket a tömegek háborúellenes akcióinak kibontakozásáért és a forradalmi erők kifejlesztéséért. 1917 áprilisában Berlinben, Lipszében és más

városokban tömegsztrájkok robbantak ki. Júliusban a kieli hadikikötőben 12 hadihajóra kiterjedő flottalázadás s a munkásság újabb megmozdulásai rázkódtatták meg a császári Németországot.

Franciaországban is már 1916-ban jelentősen megnövekedett a szocialista pártban a háború támogatását elítélő ellenzék. A pártnak 1916 decemberében tartott kongresszusán a vezetőség politikáját támogatók csak igen kis többséget szereztek az ellenzékkel szemben. Az utóbbi élén a zimmerwaldi centrum politikáját képviselők álltak. Követelték, hogy a szocialista párt ne vállalja a felelősséget a burzsoázia háborújáért, és a szocialista miniszterek lépjenek ki a kormányból. Követelték a béketárgyalások megindítását és olyan béke kötését, amely mellett „se győzők, se legyőzöttek” ne legyenek. Franciaországban 1917-ben sztrájkmozgalom bontakozott ki, és a béke követelése általánossá vált.

A forradalmi erők növekedtek a többi hadviselő országban is.

*

1916 második felében Magyarországon is szaporodtak a munkásmozdulások a súlyos munkafeltételek, a terror és a háború ellen. A baloldali szocialisták tömegkapcsolatai erősödtek. A munkásság harci készségének növekedését mutatja az is, hogy a szakszervezetek taglétszáma — amely 1915-ben a háború előtti 96 ezerről 43 ezerre csökkent — ismét emelkedett, 1916 végére elérte az 55 ezret. A Népszava példányszáma, amely a háború előtt 26—28 ezerről 1915-ben 16 ezerre csökkent. 1916 második felében ismét elérte, sőt meg is haladta a háború előtti.

A szociáldemokrata párt a központi hatalmak 1916 decemberi békeajánlatát úgy üdvözölte, mint „az első komoly kísérletet a békére”. Tartózkodott attól, hogy megvilágítsa e kísérlet lényegét: elkerülni a háborús vereséget, elhárítani a forradalom veszélyét és megmenteni a birodalmat. A pártvezetőség politikája továbbra is a Habsburg-monarchia imperialista háborújának támogatása, amit ekkor már összekapcsolt a kompromisszumos béke sürgetésével.

A szociáldemokrata párt rokonszenvezett a Károlyi-párt fellépésével a különbéke és a német szövetséggel való szakítás kérdésében.

A pártvezetőség úgy vélte, hogy egy kormánynyilatkozat az annexióról való lemondásról segítené a központi hatalmak szociáldemokrata pártjait abban, hogy tárgyalhassanak az antantszocialistákkal közös akció indításáról a megegyezéses béke érdekében. A pártvezetőség pacifista jellegű békeagitációval kapcsolta össze a birodalom megmentését célzó kísérletek támogatását. Ez a pacifista békeagitáció nyíltan az antantkormányok ellen irányult, amelyek elutasították a kompromisszumos békét célzó ajánlatot, de burkoltan a császári Németország ellen is, mert annak hódító tervei szintén útját állták a megegyezéses békének. A béke kérdésében a szociáldemokrata párt a Tisza-kormányt is támadta, mert nem hajlandó nyilatkozni a területszerzési igények feladásáról.

Az MSzDP tevékenységének előterében a bérviszonyok, a közélémezési nehézségek és a katonai terror miatt keletkezett és általánossá vált panaszok, továbbá a rokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák siralmas helyzete miatti fellépések álltak, a párt a panaszbizottságok eredményesebb működését szorgalmazta. Általános akciót a pártvezetőség semmilyen kérdésben nem indított, de készen állt arra, hogy részt vegyen ama kísérletekben, amelyeknek célja: egy asztalhoz ülni az antantszocialistákkal a kompromisszumos béke ügyében.

A szociáldemokrata párt 1917. január 6-án szűkebb körű bizalmi értekezletet tartott. Buchinger Manó bejelentette, hogy nem sikerült az antant-szocialistákkal egyetértésre jutni, de reméli, hogy a tavasz elején ez sikerülni fog. A párt politikai tevékenységének középpontjában a választójogi harc állt. Az értekezleten Buchinger közölte, hogy a párt támogatni fogja Károlyiék parlamenti küzdelmét. Landler Jenő és az értekezlet más résztvevői ebben a kérdésben élesen bírálták a pártvezetőséget. Szemére vetették, hogy csak stálistával a Károlyi-pártnak, és nem indít erőteljes önálló akciót a választójogért.

A Károlyi-párt a monarchista rendszer alkotmányosabbá tétele és a közös monarchia bizonyos fokú újjászervezése érdekében lépett fel ismételten a választójog kiterjesztéséért. A szociáldemokrata pártvezetőség a Károlyi-párt politikáját abban a reményben támogatta, hogy ennek révén lehetővé válik majd a párt parlamenti tevékenysége. A baloldali szocialisták viszont a párt önálló választójogi akciójának megindítását a monarchia elleni küzdelem és a tömegek békemozgalmának erősítése céljából sürgették.

Az oroszországi februári forradalom győzelme nyomán a magyar uralkodó osztályokban növekedett a félelem a népforradalom kitörésétől. A polgári politikusok — ellenzékiek, de egyes kormánypártiak is — mind többet kezdtek beszélni a „népjogok kiterjesztésének” szükségességéről, s mindenképp előtt a választójogi reformról, mint ami szükséges lenne ahhoz, hogy a „nép bizalma” a monarchista rendszer és annak háborús céljai iránt ismét erősödjék, illetve ne váljék a helyzet még súlyosabbá.

A cári monarchia bukása növelte a központi hatalmak uralkodó köreinek reményeit, hogy az antanttal előnyös békét köthetnek, illetve a kimerült Oroszországot rákényszeríthetik egy olyan különbékére, amelyben biztosítanak uralmukat az általuk megszállt területeken. A központi hatalmak hódító igényei nem kis szerepet játszottak abban, hogy az új orosz kormány, szembefordulva saját népének békekövetelésével, folytatta a cári kormány imperialista politikáját, fenntartotta a háborús szövetséget az antanttal. Az Oroszországgal kötendő különbékével kapcsolatos reményei így meghiúsultak. Az Egyesült Államok viszont — válaszul arra, hogy a német hadvezetőség megindította a korlátlan tengeralattjáró harcot és amerikai szállítóhajókat is elsüllyesztett — 1917 áprilisában hadat üzent Németországnak, majd később a Habsburg-monarchiának is.

1917 tavaszán a nyugati fronton az angol—francia haderők indítottak támadásokat, a németek hátrálva védekeztek, és kiépített védőállásokba vonulva, meg tudták állítani az antantesapatok előnyomulását. A keleti fronton 1917 nyarán az antanthatalmak kívánságára az orosz Ideiglenes Kormány, melynek élén az eszerpárti Kerenszkij állt, új offenzívát rendelt el, amely azonban összeomlott, s a központi hatalmak csapatai előnyomultak. Az olasz haderők is támadást indítottak, de a déli hadszíntéren lényeges változás nem történt.

Az imperialisták mindkét oldalon tovább növelték a háborús erőfeszítéseket. A tömegek helyzete egyre kétségbeejtőbbé vált. Keresték a kivezető utat a háború örvényéből és közben mindjobban terjedt a felismerés, hogy a rablőháború ellen forradalmi harcra van szükség. Az orosz offenzíva összeomlása után Németország és Ausztria-Magyarország uralkodó körei ismét azt remélték, hogy a keleti fronton számukra kedvezőbbé vált katonai helyzet elősegíti a kompromisszumos béke elérését az antanthatalmakkal. Az orosz uralkodó osztályok körében is terjedt az a nézet, hogy különbéke kötésével

erősítsék meg a burzsoá kormányzatot, és így állítsák meg a forradalmi erők előretörését.

A központi hatalmak szocialista vezetői 1917 folyamán az európai semleges országok szocialista pártjainak segítségével folytatták kísérleteiket, hogy az antantszocialistákkal közös konferenciára üljenek össze. A Kerenszkij-offenzíva összeomlása után az orosz mensevikek is támogatták a konferencia összehívását. A tanácskozást Stockholmban akarták megtartani.

Az orosz bolsevikok és a mensevikek között éles harc folyt a stockholmi konferencián való részvétel kérdésében. A bolsevikok felléptek a részvétel ellen, mert nyilvánvaló volt, hogy a konferencia nem az imperialista kormányok forradalmi megdöntésének ügyét, hanem az imperialisták közti béke megkötését kívánja elősegíteni, nehezítve a harcot a háborús kormányok megbuktatásáért és a kapitalista rendszer megdöntéséért.

*

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége a stockholmi konferencia egyik legaktívabb szószólója volt. 1917 április elején a párt rendkívüli kongresszust tartott. A kongresszus „A béke, az orosz forradalom és a magyar demokrácia” címmel fogadta el a fő politikai határozatot. Ez állást foglalt az antantszocialistákkal tartandó közös tanácskozás mielőbbi összehívása mellett, és ismét követeli, hogy a központi hatalmak hozzák nyilvánosságra békefeltételeiket. A határozat egyben sürgeti az egyesülési és gyülekezési jog korlátainak megszüntetését.

A német és az osztrák kormány, s egyben a bécsi udvar ekkor már növekvő érdeklődéssel kísérte és támogatta a szocialista vezetők ama vállalkozását, hogy az antantszocialistákkal közös akciót indítsanak a megegyezéses békéért. A Tisza-kormány viszont továbbra is idegenkedve szemlélte a szocialista vezetők ilyen irányú közreműködését.

A kongresszus külön foglalkozott a választójogi harc kérdésével, s a küldöttek sürgették a párt önálló akciójának megindítását. A vita eredményeként elhatározták egy szélesebb körű pártválasztmány létrehozását, azzal a feladattal, hogy ellenőrizze és segítse a pártvezetőség tevékenységét, önálló politikai akciók indítását. A kongresszus állást foglalt amellett is, hogy május elsejét a magyarországi munkásság ismét munkaszünettel ünnepelje meg. A rendkívüli pártkongresszus az erőteljesebb akciót követelő baloldali szocialisták befolyásának növekedését tükrözte.

1917. május 1-én Magyarország munkássága általános munkaszünetet tartott. A párt a háború kitörése óta most először rendezett május 1-i munkaszünetet. A kormány ehhez előzetesen hozzájárult, bízva abban, hogy a pártvezetőség mérsékelt keretek között tudja tartani a megmozdulást. Felvonulások rendezéséről a pártvezetőség lemondott, mert a kormány ezeket nem engedélyezte. A szakszervezetekben és vendéglői kerthelyiségekben tartottak politikai gyűléseket.

A május 1-i általános munkaszünet — a felvonulási tilalom és a pártvezetőség mérséklő törekvései mellett is — a magyarországi munkásság erős harci megnyilatkozása volt a béke mellett, a Tisza-kormány ellen. A munkásgyűlések ennek jegyében zajlottak le.

Május 2-án a szociáldemokrata párt felhívására a budapesti üzemek egyórára politikai sztrájkot rendeztek a választójogért. Hasonló megmozdulá-

sok voltak vidéki városokban is. A sztrájk idején a gyárakban a munkásság küldöttségei memorandumot adtak át az igazgatóságnak vagy a katonai parancsnoknak. A pártvezetőség által központilag szétküldött memorandum, a munkásság háború alatti hazafias áldozatvállalására hivatkozva, követeli az általános, titkos választójogot, s tiltakozik az ellen, hogy a Tisza-kormány csupán a vitézségi éremmel kitüntetett katonák és a birtokos parasztok bizonyos rétege számára ígér szavazati jogot. A memorandum hivatkozik az orosz proletariátus példájára, amely a cári monarchia megdöntésével politikai jogait, s így a választójogát is kivívta, s arra is, hogy Poroszország junker kormánya is messzemenő választójogi reformot ígért.

A pártvezetőség a „saját” uralkodó osztályainak rablőháborúját továbbra is „honvédő háborúnak” tüntette fel, s az általános, titkos választójogot a háborús áldozatok jutalmaként követelte. A munkástömegek kibontakozó politikai küzdelmében azonban a választójogi megmozdulások során is a hódító háború elleni tiltakozás a döntő. Mindjobban terjedt az a felismerés, hogy az imperialista háború megszüntetésének útja a háborús kormányok megdöntése.

A május 1—2-i nagy demonstráció után szaporodtak a háborús kizsákmányolás elleni akciók, a sztrájkok, amelyek egyre elkeseredettebb hangulatban zajlottak le, és mind szorosabban összefonódtak kormányellenes demonstrációkkal. A fővárosi munkásság megmozdulásai mellett mind nagyobbarányúak a vidéki mozgalmak is. Különösen a tatabányai és dorogi bányászok május 11—13-án lezajlott sztrájkja volt heves. Őt szervezőjét a rögtönítélő bíróság halálra ítélte; kivégezni azonban nem merték őket, mert a kormányzat a munkásfelháborodás még nagyobb arányú kirobbanásától tartott. Május második felében a pécsvidéki bányászok léptek sztrájkba, augusztus-szeptember hónapokban a dohánygyári munkások rendeztek általános sztrájkot. A diósgyőri, az ózdi, a salgótarjáni és a resicai iparvidék munkásai béremelésért, drágasági pótlékért s a szervezkedési szabadságért lépték akcióba. Az Államvasutak munkásai május 23-án az összes vasúti műhelyekben letették a szerszámot, mozgalmukhoz a pályafenntartó munkások is csatlakoztak. A sztrájkolók követeléseit részben teljesítették, 26 sztrájkvezetőt azonban katonai rögtönítélő bíróság elé állítottak, de a munkásság felháborodása folytán, a Tisza-kormány májusban bekövetkezett bukásával kirobbant politikai válság közepette, kénytelenek voltak felmenteni a perbefogottakat. A rendkívül súlyos élelmezési helyzet, az éhség növekedése az élelmet követelő tömegek heves megmozdulásait váltotta ki országszerte, mind a városokban, mind a falvakban. Szaporodtak a szökések a hadseregből, s mind gyakoribbá vált a bevonulási parancs megtagadása, a lakosság egyre szélesebb körei bújtatták és védelmezték a szökevényeket. A keleti fronton tömegessé vált a barátkozás az orosz hadsereg és az osztrák-magyar hadsereg katonái között.

1917 május közepén a Magyarországi Szociáldemokrata Párt küldöttsége Garami Ernő vezetésével Stockholmba utazott, ahol a tervezett konferencia előkészítő tanácskozásai folytak. A Tisza-kormány ellenezte a kiutazást, de az a bécsi udvar közbelépésére mégis lehetővé vált. Elment Stockholmba az osztrák párt küldöttsége is, amelyet Viktor Adler vezetett. Mind a magyar, mind az osztrák küldöttség az Osztrák-Magyar Monarchia területének teljes megóvását jelölte meg a kompromisszumos béke fő feltételül. Állást foglaltak a lengyel állam létrehozása mellett, de csak a cári birodalomtól elszakított lengyel területeken. A Habsburg-monarchia lengyel területén bizonyos auto-

nómiát kívántak, megtagadva azt, hogy e terület az újjáteremtendő lengyel államhoz tartozzék. Hasonló álláspontot képviseltek a német küldöttek, ragaszkodva a Poroszország által régebben bekebelezett lengyel területek megtartásához.

Garami és Viktor Adler állást foglalt Románia és Szerbia állami önállóságának visszaállítása mellett, s ugyanakkor támogatta az uralkodó osztályok igényét Bosznia-Hercegovina megtartására. Mind az osztrák, mind a magyar delegáció elutasította a Monarchia nemzeti kisebbségeinek jogát az elszakadásra.

Ebben az időben az osztrák és a magyar polgári politikusok körében már túlsúlyra jutott az a nézet, hogy a Monarchia területi integritásának fenntartására kell korlátozni a kompromisszumos béke feltételeit, mert a hódító célokhoz való ragaszkodás lehetetlenné teszi a megegyezéssel békét és pusztulásba viszi a Monarchiát. Garamiék és Viktor Adlerék is ezt a nézetet tették magukévá, ezt képviselték a stockholmi megbeszéléseken, és ezt hirdették a hazai saájában is.

A magyar delegáció Stockholmban csupán a skandináv szocialista vezetőkkel folytatott előzetes tárgyalást. Az antantszocialisták nem mentek el Stockholmba, s így a konferencia kudarcba fulladt.

Az uralkodó osztályokon belüli ellentétek ebben az időben már rendkívül élesek, s az oroszországi februári forradalom után mind nyíltabbá váltak. A polgári politikusok körében — már nemcsak a liberális ellenzék soraiban, hanem a konzervatívok, a kormánypártiak között is — növekedett az aggodalom, mert a Tisza-kormány makacsul kitartott az Osztrák-Magyar Monarchia hódító céljai és a német szövetség mellett, holott a háború győzelmes befejezésére már nem volt remény. Támadták a Tisza-kormányt azért is, mert mereven elzárkózott attól, hogy a népfelháborodás lecsillapítására megígérje a választójog lényeges kiterjesztését.

A munkásság május elsejei megmozdulása után a Károlyi-párt a választójogi reformot a Tisza-kormány elleni általános támadás egyik fő kérdésévé tette. Fellépésének közvetlen célja azonban az volt, hogy sürgesse a szakítást Németországgal és a különbéke megkötését. Tiszáék azonban továbbra is ragaszkodtak a német szövetséghez, s szemben álltak a különbékére irányuló törekvésekkel. A Tisza-kormány a bécsi udvar béketárgyalásait is fékezte, ezért az uralkodó számára is terhessé vált. Mindezek következtében 1917. május 23-án távozni kényszerült.

1917 június elején — az új kormány megalakításáról folyó tárgyalások idején — a Károlyi-párt kezdeményezésére és vezetésével politikai csoportosulás létesült, Választójogi Blokk néven. Ebben a blokkban a Károlyi-párt mellett részt vett a Vázsonyi-féle polgári liberális párt, a Jászi Oszkár által vezetett polgári radikális párt és néhány kisebb polgári ellenzéki csoport. A Károlyi-párt felhívására részt vett a blokk megalakításában a szociáldemokrata párt is, amely a csoport politikai megmozdulásaihoz a fő tömeget biztosította. A blokk elnöke Károlyi Mihály, társelnöke Vázsonyi Vilmos és — a szociáldemokrata párt képviselőjében — Garbai Sándor volt.

A Választójogi Blokk megalakítói állást foglaltak az általános, titkos választójog, valamint a hódítások és hadisarc nélküli béke mellett. Az a cél vezérelte őket, hogy a fenyegető népfelháborodást lecsillapítsák, s különbéke kötése útján mentse meg az Osztrák-Magyar Monarchiát az összeomlástól, megtartva annak egész területét.

A Választójogi Blokk 1917. június 8-ára tömeggyűlést hirdetett. E nap délutánján a főváros munkásai letették a szerszámot, s a városháza elé vonultak, amelynek udvarán tartották a nagygyűlést. A felvonuló tömegek közöttük sok katona is — nagy tüntetést rendeztek. Hasonló megmozdulások zajlottak le a nagyobb vidéki városokban is, így Győrben, Miskolcon, Kassán, Debrecenben, Kolozsváron, Szabadkán.

A Választójogi Blokk vezetőinek fő követelése: nevezzen ki a király olyan kormányt, amely első feladatának az általános választójog bevezetését tekinti. A tüntető tömegek kiálltak az általános választójog mellett, mindenképp előtt azonban a békét követelték, és üdvözölték a cári monarchiát megdőntő orosz népet. A nagy politikai megmozdulás ismét túllépte a választójogi akció kereteit, és az általános háborúellenes küzdelem fontos eseményévé vált.

A bécsi udvar a tüntetés napján tette közzé, hogy a király az alkotmánypárti gróf Esterházy Móricot nevezte ki Tisza István utódjául. Az új kormány június 15-én alakult meg mint kisebbségi koalíciós kormány, amelyben a vezető szerep az alkotmánypárti (Andrássy-párti) politikusok kezében volt. A Választójogi Blokk képviselőjében Vázsonyi Vilmos és gróf Batthyány Tivadar lett tagja a kormánynak.

Az Esterházy-kormány a német szövetség fenntartása mellett volt. Elődjéhez hasonlóan féltette a Monarchiát a német szövetséggel való szakítás kockázatától. A népfelháborodás csillapítása céljából megígérte a választójogi reformot, a Választójogi Blokk két képviselőjének a kormányba való bevonásával akart bizalmat kelteni a tömegekben.

A választójogi reform kérdésében a parlamenti pártok nem tudtak megegyezni. A Tisza-párt a munkásfellépések hatására beletörődött abba, hogy szavazati jogot adjanak az ipari munkásoknak és bevezessék a titkos választást a városokban, de elutasította a választójog általánossá tételét, kiterjesztését a falusi szegénységre, s a titkosság bevezetését falun is. Az Esterházy-kormány maga sem akarta az általános, titkos választójogot, de ennek elutasításáért a felelősséget a közvélemény előtt a parlamenti többséget alkotó Tisza-pártra igyekezett hárítani.

A szociáldemokrata párt 1917. június 27-én Budapesten, a Tisza-párt székháza és lapjainak szerkesztősége előtt tüntetést rendezett, tiltakozva Tiszáék parlamenti szereplése ellen. A felvonulók a Tisza-párt elleni demonstrációt és az általános választójog követelését ismét egybekapcsolták az imperialista háború folytatása elleni heves tiltakozással, a békét és a reakciós osztályuralom megdöntését követelték.

Esterházy Móric 1917 augusztusában távozott a kormány éléről, s helyére Wekerle Sándor lépett, aki az Alkotmánypárt és a Tisza-párt együttműködésének erősítésére törekedett. A kormány összetételében lényeges változás nem történt, s politikája is a régi maradt. Mindez a Monarchia válságának mélyülését vonta maga után.

*

A néptömegek figyelme 1917 őszen mindjobban az oroszországi forradalmi proletariátus felé fordult, amely a Bolsevik Párt vezetésével elszánt küzdelmet vívott az imperialista háborút tovább folytatató Kerenszkij-kormány ellen. A munkásfellépések ismét szaporodtak. Kiemelkedtek ezek közül a vasutasok megmozdulásai. Október 4-én az Államvasutak munkásai 32 bizalmi férfi bevonulata miatt rendeztek országos sztrájkot, követelve

egyben a bizalmi rendszer hivatalos elismerését. A magántársaság kezében levő Déli-vasút dolgozói is teljes szolidaritást vállaltak az Államvasutak munkásainak megmozdulásával, amely elérte, hogy a bizalmiak visszamaradtak, s a bizalmi rendszert hivatalosan elismerték.

A drágaság elleni munkásmegmozdulások — amelyek során a növekvő pénzromlás hérletörő hatását béremelések, segélyek és pótlékok kicsikarásával tudták részben mérsékelni — általában összefonódtak a szervezkedési szabadságról vívott harccal, a szervezkedési törekvések erősödésével.

A szakszervezetek taglétszáma 1917 április-október hónapokban, az év eleji 55 ezerrel szemben, mintegy 170 ezerre emelkedett. A vas- és fémmunkások szövetségében elérte a 60 ezret, az év elejei 21 ezerrel szemben, a bányászok és a vasúti munkások szakszervezetében a 15—16 ezret, az év elejei 3200, illetve 4500 taggal szemben. A szakszervezeti szervezkedés gyorsan fejlődött más szakmákban és a szellemi munkások körében is. Az imperialista háború elleni harc vált a szervezkedési törekvések egyik fő hajtóerejévé.

A szakszervezetek további erősödésével, a munkásság politikai akcióinak fejlődésével együtt növekedett a katonák között is az aktív szembenállás a háború folytatásával. 1917-ben több mint 80 ezer volt azoknak a magyarországi katonaszökevényeknek a száma, akiket elfogtak és újra a frontra küldtek, de a szökevények száma ennek ellenére tovább emelkedett. A lakosság ország-szerte bújtatta őket. Ez a háborúval való aktív szembefordulás egyik jellegzetes megnyilvánulása.

A szakszervezetekben növekedett a baloldali szocialisták befolyása, erősödtek csoportjaik. A munkásmegmozdulások szervezésében élen haladtak. Ott voltak a párt aktivistái között, valamint a szakszervezeti vezetőségekben, a bizalmi testületekben. Kiemelkedő képviselők: Vágó Béla, Landler Jenő, Szántó Béla és Nyisztor György. A forradalmi bizalmiak százai emelkedtek ki a harcok szervezői közül, köztük a legismertebb Chlepkó Ede és Fiedler Rezső a Lipták-gyárból, Mosolygó Antal és Mikulik József a mátyásföldi repülőgépgyárból, Bajáki Ferenc, Cservenka Miklós és Öszterreicher Sándor a csepeli vasművekből.

A szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben tevékenykedő baloldali csoportok felvilágosító munkájának fő eszköze a szóbeli agitáció, amelyet a napi akciók szervezésével kapcsoláltak össze. A fővárosban működő baloldali csoportok többé-kevésbé kapcsolatban álltak egymással, továbbá a Pest környéki és időnként egyes vidéki csoportokkal is. A vidéki városokban, ipar-telepeken működő baloldali csoportok között általában csak az illető helységeken belül létesültek kapcsolatok. A szociáldemokrata párti és szakszervezeti balszány nem volt összefogva, tevékenysége nélkülözötte az egységes központi irányítást. Ennek ellenére a legjelentősebb szerepet jötszotta a magyarországi forradalmi irányzat kibontakozásában.

Alpári Gyula — aki a pártból történt kizárása után a mozgalomtól elszigetelődött, s egy német nyelvű kispolgári demokrata lap, a Neues Politisches Volksblatt munkatársa lett — 1917-ben e lap hasábjain emelt szót a népek békemozgalmaért. Az 1917. szeptember 4-i szám vezércikkében bírálta mind az antant, mind a központi hatalmak szociálszoviniztáit. „Ezek az urak — írja —, akik egytől egyig saját háborús kormányuk politikáját képviselik, nem tekinthetők a népek békeérdekei és békecéljai képviselőinek ... Ha a népek letépi magukról a hivatalos és félhivatalos porázt, ha minden nép felismeri békeérdekeit, ha egységesen síkraszállnak a megegyezésért, csak akkor

köthetik meg a megegyezései békét, amelynek útja nem Bécsen és Londonon és nem is Stockholmon, hanem Zimmerwaldon keresztül vezet." Alpári e cikke az uralkodó osztályait kiszolgáló szocialista vezérek leplezésével a baloldali irányzatot erősítette és ösztönözte önálló cselekvésre.

Ebben az időben antimilitarista csoport alakult a Galilei Kör tagjaiból és szindikalista szellemű baloldali munkásokból. E csoport 1917 őszen Szabó Ervin támogatásával illegális harci szervezetet létesített, amely első röplapjában „A Zimmerwaldhoz csatlakozott magyarországi szocialisták csoportja”-nak nevezte magát. Vezetői közé tartozott az orosz frontról sebesülten visszatért Sugár Tivadar egyetemi hallgató, Mosolygó Antal, a repülőgépgyári bizalmi, Duczynska Ilona egyetemi hallgató. Illegális röpiratokat adtak ki, amelyek forradalmi harcot hirdettek az imperialista háború ellen. Az első röpirat 1917 októberében jelent meg. Ebben felhívják a munkásokat, hogy ne az imperialista kormányoktól várják a békét, hanem a hadianyaggyártás szabotálásával, sztrájkok szervezésével nehezítsék a hadviselést, és tegyék lehetetlenné a háború folytatását. „Értsük meg végre — szól a röpirat —, hogy nekünk, proletároknak nincs mit tanácskozni hadicélok és békefeltételek felett.” Hirdeti, hogy „az egyformán elnyomottaknak és kiuzsorázottaknak Európában is és Amerikában is együttes harcot kell folytatniuk a háború ellen”. Jelszava: „Világ munkásai, világ katonái, egyesüljete!” A csoport a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, annak eszmei hatására Forradalmi Szocialisták néven folytatta tevékenységét.

1917 folyamán meggyorsult a forradalmi erők fejlődése Magyarországon, lendületet vett a munkásság politikai harca, amelyet nem lehetett a választójogi harc keretei közé szorítani. Sem a munkástömegeknek, sem a parasztságnak, még kevésbé a több mint százezer katonszökevénynek és az őket bújtatóknak nem a választójog volt a fő követelésük, hanem a béke, s haragjuk a háború kirobbantásában bűnrészes monarchia ellen fordult. A szocialista bal-szárny eszmei és politikai fejlődése meggyorsult, politikai befolyása növekedett. A szocialista mozgalom forradalmi szárnyának különböző csoportjai, erősítve az általános ellenzéki tevékenységet a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben, a munkásság önálló politikai akcióinak kibontakozásáért küzdöttek. Tevékenységüknek azonban csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom adott világos harci célt, nagy lelkesítő erőt és lendületet.

*A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme és nemzetközi hatása.
A forradalmi munkásmozgalom fellendülése Magyarországon*

1917. november 7-én dördültek el Péterváron az Auróra cirkáló ágyúi, s hírt adtak a világnak az oroszországi proletariátus fegyveres felkeléséről. Oroszország munkássága a szegényparasztsággal szövetségben, Lenin pártjának vezetésével megdöntötte a nagytőkések és nagybirtokosok hatalmát, győzelemre vitte a szocialista forradalmat. Az emberiség történetében új korszak kezdődött: megszületett az első szocialista állam. Ezzel megszűnt az imperializmus osztatlan uralma, és megkezdődött a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet nagy történelmi folyamata.

A forradalom győzelmét az a szívós küzdelem előzte meg, amelyet a Bolsevik Pártnak a liberális burzsoázia, valamint mensevik és eszer támogatók

továbbá a monarchisták restaurációs törekvései ellen kellett folytatnia. A Kerenszkij-féle offenzívával nyilvánvalóvá vált a nép előtt, hogy az Ideiglenes Kormány folytatja az imperialista háborút. A Bolsevik Párt következetes harca a háború folytatása ellen döntő szerepet játszott a szocialista forradalom erőinek tömörítésében.

A Kerenszkij-féle offenzíva összeomlása meggyorsította a forradalmi válság mélyülését. Ez a helyzet az antanthatalmakat, különösen Anglia uralgó köreit Kornyilov tábornok monarchista államcsíny-kísérletének segítésére készítette. Kornyilov csapatai 1917. augusztus 25-én vonultak Pétervár ellen. A Kerenszkij-kormány ekkor a Bolsevik Párt segítségét kérte, mert a monarchista reakcióval szemben álló erők zöme a párt mögött tömörült. A Bolsevik Párt harci felhívását követő munkások és katonák egyesült ereje meghiúsította a puccsot. Ez után viszont az Ideiglenes Kormány a monarchisták segítségével próbálta szétverni a szocialista forradalom erőit.

A Bolsevik Párt megszerezte a vezetést a munkás- és katonatanácsokban, és befolyása nagyon megerősödött a falvakban is. A párt közvetlen harcot indított a munkásosztály hatalomra jutásáért. 1917. november 7-én — a prvoszláv naptár szerint október 25-én, innen az „Októberi Forradalom” elnevezés — Péterváron győzött a felkelés, és fellobbantotta a szocialista forradalom lángját az egész országban.

1917. november 8-án összeült Péterváron a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa, amely a Bolsevik Párt javaslatára kikiáltotta a Szocialista Szovjet Köztársaságot és megválasztotta Szovjet-Oroszország első kormányát, a népbiztosok tanácsát s ennek elnökévé Lenint.

Az Októberi Forradalom a leninizmus nagy eszmei győzelme a revizionizmus és a centrizmus felett. E győzelem eszmei előkészítője Lenin, aki részletesen kidolgozta a szocialista forradalom elméletét. Megállapította, hogy a kapitalizmusban az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül, különösen egyenlőtlen a tőkés országok fejlődése a monopolkapitalizmus korszakában. A szocialista forradalom ezért nem győzhet egyidejűleg valamennyi országban, hanem „először egyetlen vagy néhány országban fog győzni”. Azt is megállapította, hogy a szocialista forradalom nem feltétlenül a fejlett tőkés országokban győzhet először, hanem ott, ahol az imperialista világrendszer láncolata a leggyengébb, s éppen az olyan kevesbé fejlett ország válhat a leggyengébb láncszemmé, mint Oroszország.

E nagy jelentőségű felismerését ma már nemcsak az Októberi Forradalom győzelme igazolja, hanem az egész további fejlődés, amely a szocialista világrendszer megszületéséhez vezetett.

Lenin kidolgozta a proletariátus konkrét harci taktikáját is, amelyet az imperialista háború körülményei között követnie kellett. A Bolsevik Párt az oroszországi proletariátust előbb a cári monarchia, majd pedig a burzsoá hatalom megdöntésére, a munkás-, paraszt- és katonatanácsok szocialista köztársaságának megteremtésére készítette fel.

Az Októberi Forradalom győzelme, az első munkás-paraszt állam megszületése óriási hatást váltott ki a népekben világszerte. Lobogó fáklyaként világította meg a nemzetközi proletariátus forradalmi erőinek azt az utat, amely az imperialista kormányok megbuktatásán, a háborút kiváltó kapitalista rendszer megdöntésén, a szocialista forradalom győzelemre vitelén át vezet a béke megteremtéséhez is. A szovjet kormány megalakulásának első napján a békéről szóló felhívással fordult a hadviselő országok népeihez és kormányaihoz

Béketárgyalások megindítását javasolta, területi hódítások és hadisarc nélküli béke kötése céljából. A szovjet kormány „az emberiség elleni legnagyobb gonosztettnek tartja ennek a háborúnak a folytatását” — mondja a felhívás — és azonnali fegyverszünetet ajánl. E békefelhívás a népek mély rokonszenvét váltotta ki mind az antanthatalmak, mind a központi hatalmak országaiban. A magyarországi lapok is közölték, és új lendületet adott a háborúellenes küzdelemnek.

Az uralkodó osztályok a központi hatalmak országaiban azt gondolták, hasznot húzhatnak abból, hogy Szovjet-Oroszország szakított az antanthatalmakkal. Úgy vélték, hogyha a keleti fronton a hadműveleteket beszüntetik, nagyobb erőket összpontosíthatnak a nyugati és déli hadszíntérre, s kikényszeríthetik az antanthatalmaktól a kompromisszumos békét. Azt is remélték, hogy az általuk megszállt lengyel és baltikumi területeket annektálhatják.

A magyar polgári politikusok jelentős része továbbra is irreálisnak tekintette a központi hatalmak hódító terveit, s úgy vélte, hogy ezek veszélyeztetik a megegyezéses béke kilátásait. Aggódtak amiatt is, hogy a keleti hódítások leleplezik ama állítások hamis voltát, amelyek szerint az Osztrák-Magyar Monarchiának „nincsenek és nem is voltak” annexiói tervei. Attól is tartottak, hogy a hódítási tervek növelnék a nép felháborodását és az orosz forradalom iránti rokonszenvét.

A szociáldemokrata pártvezetőség 1917. november 11-én kiáltványban foglalt állást a szovjet kormány békefelhívásához. A kiáltványban közli, hogy az MSZDP vezetősége a szovjet kormány békeprogramját „a maga programjának ismeri el, amelynek haladéktalan megvalósítását minden erejével, szervezettségével, lelkesedésével szolgálni kívánja”. Felszólítja a magyar kormányt és a Monarchia külügyminiszterét, hogy fogadja el a felajánlott fegyverszünetet, jelentse ki készségét a béketárgyalások megindítására, és ugyanilyen nyilatkozattételre kérje a központi hatalmak többi kormányát.

A szociáldemokrata pártvezetőség az osztrák-magyar birodalom területének megóvása jegyében foglalt állást a szovjet kormány hódítások és hadisarc nélküli békeajánlatához. A német, az angol és a francia szocialistákat ugyanekkor felhívta: „Használják fel erejüket és befolyásukat a kormányok és imperialista osztályok hatalmának megtörésére”, viszont a magyarországi proletariátus elé nem állított ilyen harci feladatot.

Az Osztrák Szociáldemokrata Párt ugyanezen a napon, november 11-én nagygyűlést rendezett Bécsben. A gyűlés lelkesedéssel fogadta el az osztrák pártvezetőség határozati javaslatát, amely megállapítja, hogy a háborút be lehet fejezni, ha Németország és Ausztria-Magyarország elfogadja a szovjet kormány békeajánlatát. Felszólította az osztrák kormányt, hogy a központi hatalmak többi kormányával együtt javasolja az antanthatalmaknak is a béketárgyalások azonnali megindítását, s ennek érdekében tegyenek olyan nyilatkozatot, hogy a központi hatalmak nem törekszenek hódításokra és az általuk megszállt területeket nem akarják „sem annektálni, sem politikailag országaikhoz csatolni”.

Németországban az Októberi Forradalom győzelme szintén nagy lendületet adott az imperialista háború elleni fellépéseknek. A forradalmi szocialisták Spartakus-szervezetei és más csoportjai erőteljes tevékenységet fejtettek ki a Német Független Szociáldemokrata Pártban, a szakszervezetekben, valamint a forradalmi bizalmiak testületeiben, amelyek az 1916—17. évi sztrájkmozgalmak során jöttek létre.

A Német Független Szociáldemokrata Párt vezetését továbbra is a centristák tartották a kezükben, a forradalmi balszárny tevékenysége és a tömegek gyors balratolódása azonban erősen befolyásolta a párt nyilvános állásfoglalásait. Üdvözölte a szovjet kormány békeajánlatát, s az Osztrák Szociáldemokrata Párt állásfoglalásához hasonlóan sürgette a német kormányt, hogy fogadja el azt.

A Német Szociáldemokrata Párt vezetősége is állást foglalt a szovjet kormány békeajánlatának elfogadása mellett, de nyitva hagyta a kaput a német imperializmus területi követelései előtt. Támogatta a császári Németországot abban, hogy a megszállt területek népeit saját fennhatósága alá helyezze.

Az antantkormányok elutasították a szovjet békeajánlatot, s a háborút változatlanul a központi hatalmak teljes vereségéig akarták folytatni. Az orosz szövetséges elvesztése számukra nagy hátrány volt, de ezt ellensúlyozta az Egyesült Államok növekvő részvétele a háborúban. Ebben az időben a nyugati fronton az antantseregek újabb és újabb támadásokat intéztek a német hadállások ellen, de a frontot nem tudták áttörni.

A szocialista mozgalom balszárnya az antant országaiban is erősödött. A francia kormány kíméletlen terrorral fojtotta el a hadseregben is jelentkező háborúellenes megmozdulásokat. A háború folytatása miatti nagy elégedetlenség már 1917 szeptemberében arra készítette a francia szocialista pártot, hogy visszahívja utolsó képviselőjét is a kormányból. Ugyanakkor a francia uralkodó osztályok továbbra is fel tudták használni hódító háborújuk nacionalista elközdítésére azt a körülményt, hogy a német csapatok francia földön álltak. Nagyban fékezte a békéért vívott harcot az is, hogy a német és az osztrák-magyar imperializmus sem volt hajlandó annexió és hadisarc nélküli békére, mert a megszállt keleti területeket meg akarták tartani.

*

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1917. november 25-én Budapesten nagygyűlést rendezett a szovjet kormány békefelhívásának elfogadásáért. Százazres tömeg vonult a gyűlés színhelyére, a városligeti Iparcsarnokhoz. Viharos lelkesedéssel üdvözölték az orosz forradalmat, és a munkásság önálló politikai cselekvését sürgették. Követelték az általános sztrájk kimondását, a forradalmat, a munkás- és katonatanácsok alakítását. A tömeg határtalan szenvedéllyel visszhangozta a jelszavakat: „A munkásság teremtsen rendet”, „A magyar proletárság tanuljon az oroszról.”

A nagygyűlés szónoka Bokányi Dezső volt. Köszöntötte az orosz elvtársakat, akik „visszaadták az emberiségnek a szocializmusba vetett hitet, bizodalmat és reményt”. Üdvözölte a szovjet kormány békeajánlatát és felszólította a kormányt, „valljon nyíltan színt”, elfogadja-e a békejavaslatot. Megállapította, hogy az annexió nélküli békéről beszélnek olyanok is, akik hódítani akarnak. Reagált a munkástanácsok teremtését követelő tömegmegnyilvánulásra, és állást foglalt a fizikai és szellemi munkások tanácsainak megalakítása mellett.

A gyűlés határozata Budapest munkásságának testvéri üdvözlését küldi az orosz forradalmároknak és kijelenti, hogy a dolgozó Magyarország velük vállvetve küzd a béke kiharcolásáért. Felszólítja a kormányt, jelentse ki, hogy a Habsburg-monarchia nem akar orosz—lengyel területeket annectálni,

és nem járul hozzá ahhoz, hogy a balti területeket bárminő formában a német birodalomhoz csatolja. A munkástanácsok felállítására vonatkozó követelést a határozatba nem vették be. A tanácsok jelszava azonban a tömegekben erős visszhangra talált, s csakhamar a munkásság egyik legfontosabb politikai követelése lett.

Az iparcsarnoki nagygyűlés a budapesti munkásság nagy békedemonstrációja volt, amely mutatta a tömegek gyors balratolódását, a forradalmi erők növekedését.

Magyarországon a társadalmi helyzet sok tekintetben hasonló volt az oroszországihoz. A feudális maradványok, az úri nagybirtok-rendszer nyomasztó volta a társadalom életében, a kapitalizmus bizonyos fokú fejlettsége, éles nemzeti ellentétek jelenléte a sok nemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchiában — mind azt eredményezte, hogy az Októberi Forradalom eszméi itt különösen termékeny talajra találtak. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy a magyarországi munkásság tömegeibe már behatoltak a szocializmus eszméi, népszerűségük növekedett a szegényparasztság és az értelmiség körében is.

Magyarországon ekkor a napirenden levő történelmi feladat a polgári demokratikus forradalom: a monarchia megdöntése, az úri nagybirtok kisajátítása, a nemzetek önrendelkezési jogának biztosítása, s mindez összefonódott az imperialista háború elleni harccal. Az Októberi Forradalom hatására a monarchia elleni harc egybekapcsolódott a szocialista hatalom teremtésére irányuló törekvésekkel is.

Az iparcsarnoki nagygyűlés napján, 1917. november 25-én délután a szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszust tartott. A pártvezetőség javaslata értelmében két kérdés került napirendre: 1. A közélémezés és a munkásság. 2. Az egyesülési és gyülekezési jog.

A pártvezetőség kitért az elől, hogy a szovjet békefelhívás és a békéért való harc kérdését a kongresszus elé vigye. Attól is tartózkodott, hogy a munkástanácsok megalakítását — amit a délelőtti nagygyűlés sürgetett — a kongresszus tárgyalja. Az előadók szemére vetették a kormánynak, hogy választójogi ígéretét nem tartja be, a közellátásról nem gondoskodik, s a munkásság szervezkedését ugyanúgy gátolja, mint elődje. A pártvezetőség határozati javaslatai arra korlátozódtak, hogy követeljék a kormánytól a munkásság rendkívül rossz élelmiszerellátásának megjavítását, továbbá azt, hogy a bányászok, a vasutasok, a villamosalkalmazottak és a dohánygyári munkások szakszervezeteinek alapszabályait végre hagyják jóvá.

A kongresszus küldöttei élesen bírálták a pártvezetőséget, mert vonakodik erőteljes tömegakciót indítani a kormány ellen, amely kétszínű játékot folytat a választójogi ígérekkel. Preusz Mór a nyomdászok, Landler Jenő a vasutasok, Bajáki Ferenc a vasasok nevében a pártvezetőség előterjesztésénél radikálisabb javaslatot nyújtott be a napirendre tűzött kérdésben. Az elfogadott határozat — Landler és Preusz javaslatára — kimondja: utasítja a kongresszus a pártvezetőséget, hogy ha a kormány az előterjesztett követeléseket nem teljesíti, akkor „a legkíméletlenebb eszközökkel mozdítsa elő” a megbuktatását. A kongresszus hangulatát Garbai Sándor elnöki zárszavában a következőképpen fejezte ki: „A forradalom befűtött lokomotívja Pétervárról elindult, s ha megérkezik, minden szociáldemokrata pártnak kötelessége lesz hozzákapcsolni a maga vagonját... A burzsoá társadalom érzi, hogy itt — úgy látszik — nemcsak polgári forradalomról, de szocialista forradalomról is szó lesz.”

A munkásság fellépéseiben a szovjet kormány békejavaslata melletti állásfoglalás elsőrendű szerepet játszott. December 1-én Budapesten, másnap pedig Miskolcon, Pécsen, Szegeden, Temesváron, Aradon, Kassán, Pozsonyban és több más vidéki városban a szociáldemokrata párt gyűléseket tartott; szaporodtak az üzemi munkásgyűlések, a szakszervezeti értekezletek, s ezeken a béke sürgetésével együtt munkástanácsok alakítása mellett is állást foglaltak.

A keleti fronton a hadműveleteket november végén beszüntették, a katonák barátkozása nagy lendületet vett, sok helyütt zenével, táncgal ünnepelték a forradalom győzelmét. December közepén megkötötték a hivatalos fegyverszüneti megállapodást. A béketárgyalások december 22-én kezdődtek Breszt-Litovszkban.

A munkásmegmozdulások közben tovább fejlődtek, újabb sztrájkok törtek ki. December 14-én valamennyi budapesti és környéki vasúti műhelyben és a pályaudvarokon beszüntették a munkát: 15 000 vasúti dolgozó a MÁV vezérigazgatósága elé vonult és bérköveteléseikért tüntetett.

A baloldali szocialisták tevékenysége nemcsak a munkásszakszervezetekben, hanem az értelmiségi dolgozók szakszervezeteiben is egyre erőteljesebbé vált. Jelentős baloldali csoport alakult ki a magántisztviselők szakszervezetében. 1917. december 25-én e szervezet közgyűlést tartott. Itt a baloldal határozati javaslatot nyújtott be, amelyet túlnyomó többséggel elfogadtak. A határozat, amelyet Vágó Béla, a baloldal egyik ismert vezetője szövegezett, üdvözli az orosz forradalmat, és megállapítja: „az osztályharc igazi szellemének megfelelő és minden eszközt céltudatosan felhasználó szocialista politika” szükséges, és a tömegek „forradalmi elszántságát a társadalmi rend megváltoztatására kell felhasználni”.

A magánalkalmazottak szakszervezetében mérnök és műszaki tisztviselő szakosztály is működött, amelynek szervező bizottsága a baloldali szocialisták egyik szervévé vált, és mind aktívabb tevékenységet folytatott. A műszakiak e csoportjában kiemelkedő szerepet játszott Helfgott Ármin, Hevesi Gyula, Kelen József. Szoros együttműködés alakult ki Vágó Béláék és a mérnökök csoportja között. Mindkét csoport kapcsolatban állt a Forradalmi Szocialisták illegális szervezetével is.

A Forradalmi Szocialisták csoportja 1917 decemberében újabb illegális röpiratokat készített és terjesztett. Ebben az időben a kormány ismét hadikölcsönkötvényeket bocsátott ki. A Forradalmi Szocialisták röpirata a kormány felhívásával szemben kiadja a jelszót: „Egy fillért, egy embert se a hadsereg számára!”, s hirdeti, hogy a békét, „csak a bolsevikizmusi eszme megvalósítása fogja számunkra biztosítani”. Egy másik röpiratuk a katonákhoz szólt. „Az orosz katonák — mondja a röplap — már rájöttek arra, hogy a föld, amelyet meg kell hódítaniuk, a saját országukban van, hogy az ellenség, amellyel ha kell, fegyverrel is szembeszállnak — a földes-grófok és iparbárok élőldi csapata.” Tudatja a katonákkal, hogy már itthon is morajlik a föld, s arra hívja fel őket, hogy ne váljanak az elnyomók eszközeivé, amikor a felkelő nép ellen vezénylik őket.

1918 januárjában nagy tömegmozgalmak rázkódtatták meg az Osztrák-Magyar Monarchiát. Közvetlen kiváltó okuk az volt, hogy a breszti béketárgyalásokon a központi hatalmak képviselői nyíltan előálltak hódító követeléseikkel. Megtagadták a csapataik által megszállt területek kiürítését, kijelentették azt is, hogy támogatják az ukrán ellenforradalmárokat, s céljuk elszakítani Ukrajnát Szovjet-Oroszországtól. Lelepleződött a központi hatalmak terület-

rabló törekvése, s ez mély felháborodást váltott ki a demokratikus békét követelő néptömegekben.

Ausztriában január 14-én tömegsztrájk robbant ki, amelyben 700 000 osztrák munkás vett részt. E nagy politikai megmozdulás több mint egy hétig tartott, s áterjedt Csehország és Galícia fő ipari körzeteire is. Az osztrák pártvezetőség január 16-án felhívást bocsátott ki, amely hódítások nélküli békét követel és megállapítja: „A nép nem hajlandó folytatni a háborút Oroszország ellen azért, hogy az osztrák császár legyen a lengyel király”, sem azért, hogy halmi területek a porosz királyság fennhatósága alá kerüljenek. A nagy megmozdulások során Bécsben munkástanács alakult, amelynek irányítását a pártvezetőség vette kezébe.

A breszti annexió békediktátum Magyarországon is igen nagy felháborodást váltott ki. A fővárosban a szociáldemokrata párt január 13-án hat nagygyűlést rendezett. Mind a hat helyen elfogadták a pártvezetőség határozati javaslatát, amely üdvözlí az orosz munkásokat és felhívja Ausztria-Magyarország kormányát, hogy a hódítások és hadisarc nélküli béke alapelvét „minden hátsó gondolat nélkül” fogadja el. E határozat tartózkodik attól, hogy nyíltan leleplezze a hódító célokat, de megállapítja: a magyarországi munkásság, ha „várakozásában csalódnék”, akkor mindent el fog követni az ellen, hogy a béketárgyalásokat megghiúsítsák és „az orosz köztársaságra valamilyen nyíltan vagy leplezetten hódító békét” kényszerítsenek.

A baloldali szocialisták szervezeten kapcsolódtak be a tiltakozó megmozdulásokba. A hat fővárosi nagygyűlés közül négyen beterveztették saját határozati javaslatukat, s a gyűléseken azt is elfogadták. Ez a határozat megállapítja: „Az osztályharc minden lehetséges eszközét megalkuvás és félelem nélkül felhasználó szocialista pártpolitika csakis úgy folytatható, illetve kezdhető meg, ha a munkásság a pártpolitika irányítását és ellenőrzését állandóan s közvetlenül maga veszi a kezébe.” E célból rögtön „megalakítandó a Budapesti Munkástanács”, amelyet azután ki kell egészíteni a vidéki munkástanácsok képviselőivel.

A Budapesti Munkástanács még nem jött létre, de üzemi munkástanácsok vagy ezek előkészítését szolgáló üzemi bizottságok számos gyárban létesültek. Vidéken is alakultak a januári sztrájk folyamán ilyen szervek, így Szegeden, Nagykanizsán.

Az ausztriai tömegsztrájk hírére 1918. január 17-én az újpesti és a pest-erzsébeti munkások sztrájkba léptek, s 18-án a fővárosban politikai tömegsztrájk bontakozott ki, amely áterjedt az ország valamennyi ipari centrumára. E megmozdulás a magyarországi proletariátus minden korábbinál nagyobb méretű politikai fellépése volt, amelyben több százezer magyar, román, szláv és német munkás harcolt a békéért, a háborús szenvedés és nyomor megszüntetéséért.

A nagy sztrájk napjaiban a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek számos gyűlést rendeztek Budapesten és vidéken is. Január 18-án a főváros és környéke valamennyi munkáskerületében tartottak gyűlést, amelyeken a pártvezetőség tagjai és a párt vezető propagandistái szólaltak fel, közöttük baloldali szociáldemokraták. A baloldal csoportjai nagy szerepet játszottak a tömegek akcióiban, a sztrájkmozgalom politikai fejlődésében.

A pártvezetőség, amely rögtön igyekezett kezébe venni a kirobbant megmozdulás irányítását, felhívást bocsátott ki, s a Monarchia külügyi kormányzatától biztosítékot követel, hogy „se hódítással, se a német hódító

tervek szolgálásával nem odázza el a háború gyors befejezését". A felhívás ugyanakkor sürgeti a választójogi reformot és a közlelmezés megjavítását. A békéért folyó kormányellenes akciót az általános politikai tömegsztrájkot „megnyugtató” kormányígéret sürgetésével kívánja nyugodtabb mederbe terelni.

A szociáldemokrata párt január 20-án Budapesten a városligeti Iparcsarnoknál nagygyűlést rendezett. Itt ismét százezres tömeg tüntetett az orosz forradalom mellett, tiltakozott a központi hatalmak hódító törekvései ellen, viharosan követelte a szovjet kormány által javasolt demokratikus békét. A pártvezetőség képviselői a gyűlésen is a kormány „megnyugtató” ígértét sürgették, mégpedig a sztrájk befejezése céljából.

A gyűlés után Garbai vezetésével küldöttség kereste fel Wekerle miniszterelnököt, aki képmutatón kijelentette, hogy „a béke a mi részünkről nem fog hódítási szándékokon megghiúsulni”. A bécsi és a budapesti kormánykörök úgy tüntették fel a lengyel területek megszerzésére irányuló törekvésüket, mintha a lengyel nép „szabad akaratának” biztosításával kívánnák az osztrák császárt a lengyel trónra ültetni. Wekerle ígéretet tett a választójogi reform gyors megvalósítására is.

A pártvezetőség még aznap, január 20-án délután összehívta a szakszervezeti bizalmiakat és a magyar, valamint az osztrák miniszterelnök és a közös külügyminiszter ígéreteire hivatkozva, a munka felvételére szólította fel őket. A sztrájk lefújását magyarázó pártvezetőségi felhívás kijelenti: „A külügyminiszter, az osztrák és a magyar kormány nyilatkozatai rendkívül nagy szolgálatot tesznek a béke ügyének.” A területrablók igazi törekvéseinek leplezése helyett tehát ezek ködösítésében nyújtott messzemenő segítséget a kormánynak. Ugyanakkor nagy győzelemnek nyilvánította a miniszterelnök választójogi ígértét.

A kormány hamis ígéreteinek „nagy győzelem”-ként való feltüntetése bizalmatlanságot, elégedetlenséget és felháborodást váltott ki. A szakszervezeti, s az ezt követő pártbizalmi értekezleten csak nagy ellenállással szemben sikerült keresztülvinni a pártvezetőség javaslatát; a résztvevők több mint egyharmada a sztrájk lefújása ellen szavazott. A baloldal megszervezte a vasas székházban a budapesti gyárak és szakmák ellenzéki bizalmiainak külön értekezletét, amely mélységes elkeseredettséggel ítélte el a pártvezetőséget, és a sztrájk folytatása mellett foglalt állást.

Az ellenzéki bizalmiak tanácskozása és elhatározása a szocialista baloldal szerveződésének és politikai fellépésének igen fontos eseménye. Január 21-én számos budapesti és vidéki üzemben a pártvezetőség felhívása ellenére sem vették fel a munkát. Mivel azonban a felhívás a harcolók sorait megbontotta, a sztrájk ekkor már csak részleges volt, egyre gyengült és néhány nap múlva megszűnt. A pártvezetőséggel szemben viszont oly nagyfokú bizalmatlanság és felháborodás nyilvánult meg, hogy lemondani kényszerült. Ezért rendkívüli pártkongresszust hívott össze, hogy megrendült helyzetét megerősítse. A lemondásról szóló közleményében rágalmazta az ellenzéket, és a szakszervezetekben kampányt szervezett ellene, hogy megalkuvó politikájának mindenképpen érvényt szerezzen.

A januári munkásmegmozdulások idején a rendőrség hajszát indított a Forradalmi Szocialisták illegális szervezete ellen. Január 14-től 20-ig letartóztatták a szervezkedés több tagját, köztük Sugár Tivadart, Duczynska Ilonát, Kelen Józsefet, valamint Jusztsusz Vladimirt. Jusztsusz bolsevik emigráns volt,

aki a Magyarországra került orosz hadifoglyok között folytatott forradalmi munkát és segítette a forradalmi szocialisták illegális tevékenységét.

A letartóztatások után Korvin Ottó vezette a Forradalmi Szocialisták további munkáját. Korvin tisztviselő volt, s nagyrészt Szabó Ervin hatására kapcsolódott be az antimilitarista csoport tevékenységébe. Újabb röpiratot adtak ki, s ebben megbélyegzik a pártvezetőséget a sztrájk leszereléséért és leleplezik a kormányt, amely a béke hívének igyekszik feltüntetni magát, és ugyanakkor börtönbe veti a békéért küzdőket. Arra hívták fel a munkásokat, hogy készüljenek a proletárforradalomra, szervezzenek gyáranként munkásválasztmányokat, ezek képviselőiből alakítsák meg a budapesti munkástanácsot. A pártkongresszus küldötteit arra szólítják fel, hogy a pártvezetőséget rendeljék a létrehozandó budapesti munkástanács ellenőrzése alá.

Az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban már befejeződött a nagy januári megmozdulás, amikor Németországban kirobbant a politikai tömegsztrájk. A berlini forradalmi bizalmi testület felhívására január 28-tól február 3-ig több mint egymillió munkás vett részt a német kormány breszti annexiós követelése elleni sztrájkban. Ugyanebben az időben, február 1-én az Osztrák-Magyar Monarchia hadiflottájában lázadás tört ki, amelyben a cattarói öbölben összevont hadihajók többségének matrózai vettek részt. E harcban a különböző nemzetiségű matrózok szoros egységben küzdöttek, s felvonták hajóikra a forradalom vörös lobogóját. A máshonnan oda vezényelt osztrák-magyar erők német búvárhajók segítségével verték le a lázadást.

A háborús válság mélyült, az osztályellentétek élesedésével egyidőben növekedtek az ellentétek az uralkodó osztályok táborán belül is. A Károlyi-párt kilépett a kormányból. Ugyanakkor felhomlott a választójogi blokk, amely az akkori ellenzéki polgári pártok és az MSZDP politikai szövetségeként még 1917 tavaszán alakult meg.

A szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa 1918. február 10-én ült össze. A beszámolólt Weltner tartotta, aki a pártvezetőség háború alatti politikáját igyekezett megmagyarázni. A januári sztrájk leszerelését azzal indokolta, hogy a kormány olyan „megnyugtató nyilatkozatra” kényszerült, amely „lényegesen előmozdíthatna volna a békét, ha Németország kormányát is sikerült volna erre az útra téríteni”. A breszt-litovszki annexiós békefeltételekért minden felelősséget a német kormányra hárított, az Osztrák-Magyar Monarchia bűnrészességét továbbra is leplezte.

A magyar politikai életben a polgári politikusok egy része, elsősorban Károlyiék, ekkor már erőteljesebben szorgalmazták a szakítást Németországgal, és felléptek a különbékeért. A szociáldemokrata pártvezetőség nem volt hajlandó a német szövetséggel való szakítást követelni, s Weltner kongresszusi beszámolójában is teljessen hallgat róla. A pártban volt egy csoport, amely támogatni akarta Károlyiék törekvéseit, s Károlyi Mihállyal bizalmas érintkezést keresett. A pártvezetőség viszont óvakodott attól, hogy e kérdésben szembeforduljon a kormánnyal, és éppen akkor mondta fel a politikai szövetséget a Károlyi-párttal, amikor az ellenzékbe vonult, szakított a kormányban maradt választójogi blokkbeli partnereivel. A kongresszus elé olyan határozati javaslatot terjesztett, amely kimondja: „A legélesebben visszautasít minden olyan beavatkozást, amellyel a polgári pártok a pártügyek intézésében befolyást akartak nyerni, éppen ezért felbont minden olyan formális szervezeti kapcsolatot, amely eddig megvolt a szociáldemokrata párt és bármely más párt között.”

A baloldali ellenzék korábban is fellépett a polgári pártokkal való blokk ellen, mert ez eddig még minden esetben azzal járt, hogy a pártvezetőség a szociáldemokrata párt politikáját alárendelte a polgári pártok politikájának. Különösen a Vázsonyi-párttal való szövetekezés váltott ki növekvő felháborodást. A liberális Vázsonyi, mint a koalíciós kormány minisztere, a kormány előretolt képviselőjeként lépett fel a forradalmi mozgalom ellen, és segédkezett a választójogi ígéretekkel való manőverezésben. A baloldali ellenzék követeléseinek adott hangot a Forradalmi Szocialisták újabb röpirata, amely felszólította a pártkongresszus küldötteit: „Követeljük, hogy a pártvezetőség szakítson meg minden kapcsolatot Vázsonyival és a polgári pártokkal.” A rendkívüli kongresszuson a pártvezetőség ezzel a javaslattal állt elő; a balszárny e régi követelését arra használta fel, hogy ilyen módon elhatárolja magát Károlyiék különbékét sürgető fellépéseitől és kifejezze elégedetlenségét Vázsonyiékkel szemben is. A pártvezetőségnek így sikerült könnyen elérnie, hogy újra megválasszák, mégpedig a régi összetételben.

A rendkívüli pártkongresszus határozata ismét állást foglal az annexió nélküli béke mellett, de nem leplezi le a Monarchia hódító törekvéseit; kimondja a polgári pártokkal való szervezeti kapcsolatok megszakítását, de megállapítja, hogy ezután is támogatja azokat a polgári pártokat, amelyek a választójog kiterjesztéséért lépnek fel.

*

A breszti béketárgyalásokon a központi hatalmak 1918 februárjában ultimátumot nyújtottak át, amely területtrábló követeléseiket tartalmazta. A szovjet kormány utasította képviselőit, hogy a súlyos feltételek ellenére írják alá a békeegyezményt. A fiatal szovjet államnak lélegzetvételi időre volt szüksége, hogy a belső ellenforradalmi felkeléseket leverje, a munkás-paraszt államot megerősítse. Trockij, a breszti szovjet delegáció vezetője azonban megtagadta az utasítás teljesítését és „sem békét, sem háborút” jelszóval megszakította a tárgyalásokat. A német hadvezetőség ezt arra használta fel, hogy február 18-án újabb offenzívát indítson. A támadásban az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai is részt vettek.

A szovjet hatalom számára igen veszélyes helyzetben szerveződött meg a Vörös Hadsereg, s a narvai csatában, február 23-án megállította a Pétervárral szembe vonuló német haderőt. Március 3-án megkötötték a breszt-litovszki békét, a szovjetállam számára a korábbiaknál súlyosabb feltételekkel. A központi hatalmak március 5-én „előzetes békeként” Romániára is rákényszerítették imperialista diktátumukat. Mind a német, mind az osztrák, mind pedig a magyar uralkodó körök hódító céljai még inkább lelepleződtek.

A breszt-litovszki béke megkötése új reményeket ébresztett a német és az osztrák-magyar uralkodó körökben. A német hadvezetőség 1918 márciusától júliusig öt nagy offenzívát indított a nyugati hadszíntéren, de valamennyi kudarcba fulladt. Az osztrák-magyar haderő az olasz fronton indított támadást 1918 júniusában, amely ugyancsak kudarcra végződött; s az osztrák-magyar hadsereg újabb 150 000 embert veszített.

A háborús veszteségek és szenvedések miatt a nép elkeseredése a végső határhoz közeledett. Számos megmozdulás, sztrájk robbant ki az ország minden részében, a vasiparban, a bányáiparban, s csaknem valamennyi iparágban. A bevonultatott, de katonai parancsal munkára vezényelt munkásoknak mind na-

gyobb tömegei csatlakoztak a sztrájkokhoz. A küzdelem egyre élesebbé vált. Kiemelkedett a vasiparban 1918 márciusában a nyolc órás munkaidőért ki-
robbant harc, amelyben 60 000 munkás vett részt. A munkások maguk korlá-
tozták nyolc órára a napi munkaidőt. A kormány erre bezáratta és katonaság-
gal szállatta meg a gyárakat. A vasmunkás szövetség vezetőinek egy hét múlt-
án sikerült rávenniük a munkásokat, hogy álljanak el a munkaidő csökkenté-
sétől. A megmozdulást azonban számos üzemi fellépés követte. Így március
második felében a Ganz-Fiat repülőgépmotor gyár, májusban a MÁVAG és a
pestszentlőrinci Lőszergyár munkásai sztrájkoltak. E harcokban növekvő sze-
repet játszottak a munkásnők. A bányászok harcai közül kiemelkedett márci-
usban a lupényi, amelyben több mint 3000-en vettek részt, a somsálybányai és
farkaslyuki sztrájk, amelynek során a csendőrség fegyveresen támadt a sztráj-
kolókra. Májusban 8000 résztvevővel Resicán, júniusban 2000 résztvevővel
Tatabányán robbant ki sztrájk.

E megmozdulások során a hatóságok megerősített karhatalmi egységeket
vontak össze a sztrájkok letörésére; a munkások százait bevonultatták, a harc
szervezőit letartóztatták. A sztrájkmozgalom növekedésének a kormány a
katonai terror fokozásával próbált gátat vetni, a jobboldali szakszervezeti
vezetők mérsékelést hirdettek, de kevés eredménnyel.

Az ország különböző részein éhségtüntetések zajlottak le. Kiskunfélegy-
házán február utolsó napjaiban spontán megmozdulásokban négy-ötvezren vet-
tek részt, és az éhezők csoportjai élelmiszerüzleteket is feltörték. Győrben
márciusban a vagongyár és az ágyúgyár munkásai a városháza elé vonultak,
más üzemek dolgozói is csatlakoztak hozzájuk. Követelték az élelmezés megja-
vítását és tüntettek a háború folytatása ellen, a kormány ellen. A különböző
éhségmegmozdulásokban, mind a városokban, mind a falvakban igen sok nő
vett részt.

A munkásharcok, éhséglázadások hatása gyorsította az ellenállás növe-
kedését a katonák körében is. A szökések szaporodtak, a szökevények közül
csupán 1918 első negyedében 44 000-et fogtak el. Március 20-án kihirdet-
ték a statáriális eljárást a katonaszökevények feletti ítélezésnél, s csaknem
naponta hoztak elrettentés céljából halálos ítéleteket és hajtottak végre kivég-
zéseket. A szökevények száma azonban több százezerre emelkedett. A buj-
káló katonák egy része csapatokba szerveződött, és fegyveres ellenállást
fejtett ki az elfogatásukra küldött csendőri alakulatokkal szemben. Szaporodtak
a zendülések, a lázadások a hadsereg egységeiben is, különösen a breszti béke
megkötése után, amikor tömegessé vált a hadifoglyok hazajövele Szovjet-
Oroszországból. A hazatért hadifoglyok, akiket itthon ismét besoroztak, a
háborúval szembeni ellenállás erősítésével jelentős szerepet játszottak a Monar-
chia hadseregének bomlásában.

Május 12-én a Rimaszombaton állomásozó pótzászlóalj fellázadt, a ba-
rakkokat felgyújtották, a tábort elhagyták, a legénység nagyobb része haza
indult.

Május 20-án Pécsen az ott állomásozó pótzászlóalj fellázadt, elfoglalt két
laktanyát, a főpályaudvart és más objektumokat is. Az egység nagyobb része
Oroszországból hazatért és ismét bevonultatott volt hadifoglyokból állt, s
közülük kerültek ki a megmozdulás vezetői is. A fellázadt katonák felvették
a kapcsolatot a pécsbányatelepi bányászokkal, akik megölték a gyűlölt kato-
nai parancsnokokat és csatlakoztak a felkelőkhöz. A katonai lázadás és a bá-
nyászmozdulás leverésére négy ezredet mozgósítottak. A nagy túlerő a

lázadást elnyomta. Azonnal megkezdték működésüket a rögtönítelő bíróságok, amelyek csupán az első napokban 12 résztvevőt ítéltek halálra s valamennyit kivégezték. A kormány hírzárlatot rendelt el, de a megmozdulás híre tovább terjedt, a felkelt katonák egy része elmenekült, s ugyancsak tovább vitte a lázadás hírét és szellemét.

Május 30-án fellázadt a Sajóecsegen állomásozó zászlóalj egyik százada, amelyet rekvirálásra vezényeltek ki. Lefegyverzésére a zászlóalj többi századát nem találták megbízhatónak, s Miskolcra küldték ellene öt századot. A súlyos megtorló rendszabályok után a zászlóaljat a frontra küldték. Zendülések, lázadások törtek ki másutt is, a Monarchia más részeiben, így Horvátországban, Stájerországban, Csehországban állomásozó alakulatoknál. Az olasz fronton indított júniusi offenzíva már egy gyorsan bomló hadsereg hadművelete volt.

*

1918 folyamán, október végéig Szovjet-Oroszországból több mint 300 000 hadifogoly tért vissza Magyarországra. Közülük sok ezren kapcsolódtak be az itthoni mozgalmakba. E tevékenységük előkészítésében igen fontos szerepet töltött be az Oroszországba került magyar hadifoglyok között kibontakozott kommunista mozgalom. Ennek élén többnyire olyanok álltak, akik a háború előtt aktívan részt vettek a munkásmozgalmában, a Szociáldemokrata Párt tevékenységében, s akik Oroszországban megismerkedtek a leninizmussal és lelkes híveivé váltak.

Már az Októberi Forradalom előtt alakultak a magyar hadifoglyok között illegális forradalmi csoportok, amelyek felvilágosító és szervező munkát folytattak; e csoportok kapcsolatba kerültek a Bolsevik Párt szervezeteivel. Az Októberi Forradalom győzelme után tevékenységük kibontakozott. A szovjet forradalom, amely az imperialista háború és a gyűlölt tőkés-földbirtokos uralom elleni harc zászlaját emelte magasra s a nép hatalmát teremtette meg, a hadifogoly tömegekben nagy rokonszenvre és támogatásra talált.

A szovjet hatalom szabad, egyenjogú polgárokká nyilvánította a dolgozó hadifoglyokat. Sok városban alakultak forradalmi szervezetek, amelyekben a hadifoglyok százai, nem egy esetben ezrei tömörültek.

1918. március 24-én Moszkvában megalakult az *Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportja*. Elnökévé Kun Bélát választották, aki elméleti tudása, munkásmozgalmi tapasztalatai alapján a hadifogságban az elsők között tette magáévá a lenini tanításokat, és már 1917-ben tagja lett a Bolsevik Pártnak. Mint a hadifoglyok közötti forradalmi mozgalom vezetője, közvetlen kapcsolatba került Leninnel. Kun Béla mellett Ligeti Károly, Szamuely Tibor, Pór Ernő, Jancsik Ferenc, Rabinovics József és mások voltak a Magyar Csoport kiemelkedő vezetői. Az említettek mindegyike részt vett a háború előtt az itthoni szociáldemokrata mozgalomban, s Oroszországban még a Magyar Csoport megalakulása előtt tagja lett a Bolsevik Pártnak.

A Magyar Csoportnak hamarosan létrejöttek a helyi szervezetei Szovjet-Oroszország különböző vidékein. Hasonló kommunista szervezetek létesültek az Oroszországba került német, osztrák, cseh és más nemzetiségű hadifoglyok között is. 1918 májusában megalakult a Bolsevik Párt Külföldi Csoportjainak Föderációja, amely a Magyar Csoport vezetőjét, Kun Bélát választotta meg elnökéül.

A volt hadifoglyok között tevékenykedő magyar kommunisták fő feladatuknak tekintették, hogy támogassák az ellenforradalom erőivel gigászi küzdelmet vívó első munkásállamot. 1918 februárjában a Narva melletti csatában már ott harcoltak a magyar internacionalisták is. Magyar, osztrák, német, cseh, szlovák, román, kínai és más nemzetiségűekből létesültek internacionalista egységek, amelyek Szovjet-Oroszország különböző területein küzdöttek együtt az oroszországi munkásokkal és parasztokkal a szovjet hatalomért. A magyar kommunista szervezetek tagjaiból az internacionalista egységek sok kiváló parancsnoka került ki: Gavro Lajos, Münnich Ferenc, Varga Gyula, Wienermann Lajos és mások.

A polgárháború négy éve alatt Szovjet-Oroszország egész területén, a különböző frontokon összesen mintegy százezer magyar interacionalista fogott fegyvert a dolgozók hatalmáért. A magyar nép szabadságáért, szocialista jövőjéért is harcoltak, tettük népünk legdicsőbb forradalmi hagyományai közé tartozik. A szocialista hatalomért közösen vívott küzdelem katonái, vérüket ontva és életüket áldozva, a népek barátságának szent ügyét szolgálták.

A Magyar Csoport különböző szervezetei lapokat is indítottak. 1918. április 3-án Moszkvában megjelent a csoport központi lapja, a „Szociális Forradalom”. A különböző helyi szervezetek 1918-ban még 12 városban adtak ki rendszeresen vagy esetenként magyar kommunista újságot és számos röpiratot is. Megjelent magyar nyelven Marx, Engels és Lenin néhány műve s a magyar kommunista vezetők több írása. Az újságokat, röplapokat, broszúrákat széles körben terjesztették a hadifoglyok, valamint az Ukrajnában levő osztrák-magyar megszálló csapatok katonái között, és egy részük Magyarországra is eljutott.

A Bolsevik Párt Magyar Csoportja jelentős felvilágosító munkát végzett a hazainduló hadifoglyok között, akiknek soraiban ezrével voltak a Vörös Gárda, illetve a Vörös Hadsereg magyar önkéntesei. A kommunisták az Októberi Forradalom harci tapasztalatainak terjesztésére buzdították a hazatérő hadifoglyokat. A béke forradalmi kivívása, a földesúri hatalom megsemmisítése, a föld forradalmi kisajátítása és a parasztok kezére adása nagy hatást tett a hadifoglyokra, akiknek többsége parasztember volt. Hazájukba visszatérve az orosz forradalom eszméinek terjesztőivé váltak.

A Szovjet-Oroszországban működő magyar kommunista szervezet célul tűzte ki, hogy a hadifoglyok közötti munkájával és tagjainak hazatérésével elősegítse a kommunista párt létrehozását Magyarországon. Az új, forradalmi párt létesítését úgy tekintette, mint elengedhetetlen feltételt annak, hogy a magyarországi munkásosztály felkészülhessen történelmi küldetésének teljesítésére: a szocialista forradalomra. A hadifoglyokkal a kommunista csoport több tagja hazajött, és bekapcsolódott az itthoni szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalmakba.

A Szovjet-Oroszországban működő magyar kommunista szervezetek a szovjethatalomért vívott harcban való részvételük mellett nagy segítséget nyújtottak a magyarországi forradalmi mozgalom továbbfejlesztéséhez, jelentős előkészítő munkát végeztek a Kommunisták Magyarországi Pártjának létrehozásában.

A forradalmi válság érlelődése, a júniusi általános sztrájk. A Monarchia háborús veresége és felbomlása. A Szociáldemokrata Párt a forradalom előestéjén

1918 tavaszán, közvetlenül a breszti béke megkötése után, ismét kormányválság volt Magyarországon. A német, az osztrák és a magyar uralkodó körök ekkor — felhasználva a keleti frontról elvont katonai egységeket is — döntő offenzívára készültek a francia—belga s az olasz hadszíntéren. Ez aggasztotta a polgári politikusok, sőt a katonai körök egy részét is, mert a hadműveletet kilátástalannak ítélték, és tartottak mind a katonai összeomlástól, mind pedig a népfelháborodás forradalmi kirobbanásától. A magyar uralkodó osztályok e köreiben erősödött az a törekvés, hogy szakítsanak a német szövetséggel, próbáljanak az antanttal különbékét kötni, és így elkerülni a Monarchia összeomlását.

Az ellentétek a magyar kormánykoalíción belül is kieleződtek. Emec ellentétek közül nyilvánosan a választójogi reform került előtérbe. Az uralkodó osztályok egy része támogatta Vázsonyiékát, akik a parlament feloszlatását és új választások kiírását sürgették. Arra hivatkoztak, hogy csak így létesíthető olyan parlamenti többség, amely tető alá hozhatja a tömegek megnyugtatóhoz és a Monarchia helyzetének megerősítéséhez szükséges választójogi reformot. A parlament többségét alkotó Tisza-féle Munkapárt viszont az „erős kéz” politikájával akarta eloszlatni az uralkodó körök minden gondját. Ennek jegyében a Vázsonyi-féle mérsékelt választójogi tervezet további szűkítését is követelte. A bécsi udvar, úgyszintén a magyar kormánykoalíció többsége a Tisza-párttal való megegyezés mellett döntött. Ez kormányválságot robbantott ki; Wekerle április 17-én benyújtotta a kormány lemondását.

A szociáldemokrata pártvezetőség a februári rendkívüli kongresszus után — amelyen helyzete némileg megerősödött — tevékenységének középpontjába továbbra is a választójogi reformért való harcot állította, ebbe az irányba igyekezett terelni s egyben mérsékelni a forradalmasodó tömegeket. A választójog mindenhatóságát hirdető politikát viszont ismét csóddal fenyegette a koalíciós kormány megegyezése a Tisza-párttal.

A pártvezetőség április 14-én a budapesti Iparecsarnokban tiltakozó gyűlést rendezett. Az itt elfogadott határozat követeli a kormánytól, hogy váltsa be a januári sztrájk idején tett választójogi ígéretét. A januári kormányígéretet akkor a pártvezetőség politikai győzelemnek nyilvánította, és ezzel az indoklással szerelte le a nagy sztrájkot. Most kitűnt, hogy milyen csalfa még az az ígéret is, amelynek értelmében a Vázsonyi-féle tervezet szerint a 10 millió felnőtt lakosból csupán három és félmillió kapná meg a választójogot.

A kormány lemondása után a pártvezetőség jelentősebb politikai akció indítását határozta el. E lépését támogatták polgári liberális körök is, amelyek azt remélték, hogy a munkásmegmozdulást felhasználhatják a Tisza-párt visszaszorítására és saját befolyásuk erősítésére.

Április 19-én a szociáldemokrata párt felhívására a gyárakban félórás sztrájk volt, amelynek során a munkások küldöttei átadtak az igazgatónak vagy a katonai parancsnokoknak egy memorandumot, amely a kormány választójogi ígéreteinek valóra váltását követeli.

A pártvezetőség felhívására április 22-én délután a munkásság letette a szerszámot, hogy tüntessen a kormány és a Tisza-párt egyezsége ellen. A félnapos sztrájk Budapesten általános volt, s csaknem valamennyi vidéki városban is hasonló megmozdulásra került sor. A sztrájk idején a szociáldemo-

krata párt a fővárosban nagygyűlést tartott az Iparcsarnokban. Több mint százezres tömeg vonult fel rendezett sorokban a gyűlés színhelyére. A munkások a választójogi követelés jegyében indított megmozdulást ismét a háború elleni tiltakozásra, a béke melletti hatalmas tüntetésre, a kormányzat elleni demonstrációra használták fel. Az akció megrendezésébe bekapcsolódtak a baloldali szocialisták összes csoportjai, az irányítást azonban a pártvezetőségnek sikerült a kezében tartani.

Az iparcsarnoki nagygyűlésen a pártvezetőség képviselői által előterjesztett és a gyűlésen elfogadott határozat elítéli a lemondott kormány választójogi mesterkedéseit, s megállapítja: „A háborús nyomorúság, az élelmezési bajok, a béke ügyének az imperialista törekvések miatti reménytelensége amúgy is annyi gyúanyagot halmoz föl a lelkekben, hogy az uralkodó hatalmak szempontjából veszedelmes dolog ezt az izgalmat az ünnepélyesen adott választójogi ígéret megszegésével, a nép becsapásával fokozni.” A határozat „igazi választójogi kabinet” alakítását követeli, s kijelenti, hogy a kormányválság minden más megoldását a munkásság „a népek szóló hadüzenetképpen fogadja”.

A határozat tehát elszánt harcot ígér -- arra az esetre, ha nem jön létre a követelt választójogi kabinet. Valójában a pártvezetőség a munkásharcok mérséklésének politikáját követte továbbra is, de a kormányalakítási tárgyalásokra igyekezett nyomást gyakorolni, s elősegíteni, hogy az új kormányba olyan politikusok kerüljenek be, akik legalább a szerény Vázsonyi-féle választójogi tervezetet elfogadják.

A baloldali szocialisták szembefordultak mind Vázsonyiéknek, mind pedig a szociáldemokrata pártvezetőségnek azzal a kísérletével, hogy a választójogi követelést felhasználva meghüisítsák a kormányzat megbuktatásáért folyó harc kibonatkozását. A pártszervezetekben és a szakszervezetekben tevékenykedő ellenzék elkeseredett vitákban küzdött a megalkuvó politika ellen. Tovább erősödtek a baloldali csoportok a bizalmi testületekben, a szakszervezeti szervező bizottságokban. A Forradalmi Szocialisták egyik április végi röpirata megállapítja, hogy a pártvezetőség a munkásság harci erőit a „Vázsonyi-féle választójogi küzdelemre fecsérli”, s felszólítja a munkásokat, hogy kényszerítsék a pártvezetőséget „a forradalmi osztályharc megindítására”. A katonákhoz írt újabb röpiratukban is forradalmi harcot, a kizsákmányolókat hatalmának megdöntését, az urak földjének elvételét hirdetik.

1918. május 1-én a magyarországi munkásság ismét általános sztrájkot rendezett, amely méreteiben felülmúlt minden korábbi május 1-i munkabeszüntetést. E megmozdulás a forradalmi erők növekedésének, a munkásság harci készségének újabb megnyilvánulása. Részt vett benne a főváros és csaknem az összes vidéki városok és ipartelepek munkássága; általános volt a sztrájk a bányaiparban is, ami első eset a májusi megmozdulásokban.

A szociáldemokrata pártvezetőség a munkásság május 1-i fellépését is elsősorban arra igyekezett felhasználni, hogy nyomást gyakoroljon a kormányalakítási tárgyalásokra. Az uralkodó körök viszont a forradalmi erők növekedését mindenekelőtt a terror fokozásával próbálták meggátolni, s még a választójogi ígéretekben is visszaléptek. A rendőrség ismét széles körű hajszát indított ellenük, s május elején sikerült elfogniuk az illegális szervezet két vezető tagját, Mosolygó Antalt és Sallai Imrét, valamint a szervezkedés több résztvevőjét.

Május 10-én megalakult az új Wekerle-kormány, amelyből Vázsonyi és

Apponyi is kimaradt. Az új kormány Tiszáékkal szorosabban együttműködve támogatta a bécsi udvar háborús politikáját, és magáévá tette Tisza István álláspontját a választójog kérdésében is. Kudarcot vallott tehát a szociáldemokrata pártvezetőségnek a polgári liberálisok által támogatott kísérlete a kormányalakítási tárgyalások befolyásolására. A választójogi akció ismét zsákutcába jutott.

*

1918 júniusában, a robbanásig feszült helyzetben, amelyet az olasz hadszíntéren indított támadás és annak kudarca még súlyosbított, ismét hatalmas sztrájk rázkódtatta meg az Osztrák-Magyar Monarchiát. A bécsi proletariátus június 18-án tette le a szerszámot, és a harc Ausztria más városaira is kiterjedt.

1918. június 20-án kirobbant a sztrájk Budapesten. A MÁVAG-gyárban kezdődött, ahol a csendőrség sortüzet nyitott a követeléseikért fellépő munkásokra. Négy munkást megöltek, s több mint húsz volt a sebesültek száma.

A MÁVAG munkásai a csendőri vérengzés után kivonultak a gyárból, hogy a parlament elé menjenek. Hozzájuk csatlakoztak más gyárak dolgozói is. A Szabadság téren egybegyűlt több ezres tüntető tömeg előtt Landler Jenő szólalt fel, haragra buzdítva őket. „Nem beszélni kell többé — mondta —, mert itt a tettek ideje, amikor le kell számolni az egész korrupt kormányrendszerrel és képviselőházzal.” Hangsúlyozta, hogy a munkásságnak bosszút kell állnia a véres gaztettért. Kijelentette: „Ha a pártvezetőség határozata nem elégítene ki bennünket — akkor itt leszünk mi és cselekednünk kell.” Landler fellépése mutatja: a balszárny vezető képviselői között erősödött az a nézet, hogy szükségessé válhat átvenni a harc irányítását a megalkuvó politikát folytató pártvezetőségtől.

A pártvezetőség még június 20-án budapesti és Pest környéki összbizalmi értekezletet hívott össze azzal a szándékkal, hogy a harcot mérsékelje. Az értekezleten több mint másfélezer bizalmi jelent meg, s a harci hangulat olyan izzó volt, hogy a pártvezetőség meg sem kísérelte a sztrájk azonnali leszerelését. A tanácskozás az általános sztrájk mellett foglalt állást. A MÁVAG-gyári vérengzés hírére azonban ekkor már a főváros egész munkássága letette a szerszámot. A sztrájk gyorsan átterjedt az ország minden részére, a vasutakra is. A fővárosban a villamosforgalom teljesen leállt, az újságok sem jelentek meg. A munkabeszüntetésben résztvevők száma meghaladta a félmilliót.

A sztrájk, amely nyolc, helyenként tíz napig tartott, megbénította a haditermelést, a csapat- és hadianyagszállítást, megrázkódtatta az egész kormányzati rendszert. A júniusi általános politikai sztrájk a Monarchia bukásának előhírnöke volt.

A nagy megmozdulás fő követelése: a munkágyilkos háborús kormány megbuktatása, a béke megkötése. Ismét előtérbe került a munkástanácsok megalkotása. A pártvezetőség e törekvésekkel számolva, és hogy a tömegsztrájk irányítását könnyebben kézbe vegye, maga alakított munkástanácsot saját tagjaiból, valamint a Szakszervezeti Tanács és a bizalmi testület képviselőiből. Az általa létesített munkástanács segítségével igyekezett a nagy kormányellenes és háborúellenes megmozdulást visszaterelni a csődbejutott választójogi harc medrébe. A munkástanács nevében június 22-én kibocsátott felhívás az általános sztrájk célját így fogalmazza meg: alakuljon olyan kormány, amely

a Vázsonyi-féle választójogi javaslatot, egész terjedelmében magáévá teszi, és keresztülvitelére a képviselőházat feloszlatja". Amikor a hatalmas forradalmi akaraterőről tanúbizonyságot tevő munkásság az általános politikai sztrájk fegyveréhez folyamodott az egész kormányzat megbuktatásáért és a béke haladéktalan megkötéséért, a pártvezetőség fő harci célként a Vázsonyi-féle választójogi tervezetet jelölte meg.

A tömegek forradalmi akarata és a pártvezetőség megalkuvó politikája között a szakadék egyre mélyült. A forradalmi erők növekedtek. A baloldali szocialisták különböző csoportjai azonban nem léptek fel egységesen, mert még nem volt kidolgozott programjuk és taktikájuk, nem volt közös irányító szervük. A harc első soraiban küzdöttek, sok helyi megmozdulást ők vezettek. A mozgalom általános irányítását azonban nem tudták átvenni, bár a harc fejlődésére növekvő befolyást gyakoroltak.

Az uralkodó osztályok megrettentek a nagy munkásmegmozdulásoktól. A hatóságok a pártvezetőséget és a szakszervezetek vezetőit a sztrájk leszerelésére szorították, bevonultatással fenyegették őket. A kormány elrendelte Landler letartóztatását, betiltották a vasutasok, a villamos alkalmazottak és a közalkalmazottak szakszervezeti lapjait, letartóztattak és bevonultattak több ezer munkást, köztük több száz sztrájkvezetőt.

A pártvezetőség június 27-én adta ki a munkástanács nevében a sztrájk beszüntetéséről szóló felhívást, amely csalódottságot, zavart és felháborodást idézett elő a harcolók soraiban. A munkásság nagy akaraterővel és forradalmi reményekkel indult a küzdelembe, s most mélységes elkeseredéssel tapasztalta, hogy cserbenhagyták azok, akiktől harcának győzelemre vitelét várta. A pártban és a szakszervezetekben éles bírálattal illették a megalkuvó politikát, és árulással vádolták a sztrájk leszerelőit. A jobboldali vezetők viszont a harcossabb politikát követelőket, korábbi taktikájuknak megfelelően, „provokátoroknak” nyilvánították és így uszítottak ellenük.

Az általános sztrájk után a tőkésék sok bizalmat elbocsátottak, a hatóságok pedig további terrorintézkedéseket tettek a munkások megfélemlítésére, harci soraik gyöngítésére. E rendszabályok növelték a munkások felháborodását. A forradalmi hangulat a tömegekben, úgyszintén a hadseregben, frontkatonák körében is terjedt. A néptömegek forradalom iránti vágyát fejezi ki Ady Endre a júniusi általános sztrájk után megjelent egyik versében: „Már jöjj, Ököl, boruljon föl e nem-jó Élet . . . s jöjjön valami más, óh forradalmak miért késtek?” — kiált fel, sürgetve a nagy leszámolást.

*

A négy éve dúló háború mérhetetlen feszültséget halmozott fel az országban. A világháború nagy véráldozatot követelt Magyarország népeitől. Mintegy 3,8 millió ember vonult be hadiszolgálatra, közülük 660 ezer veszítette életét; közel 750 ezer megsebesült, csaknem ugyanannyi fogságba esett. A frontkatonák éheztek, rongyokban jártak.

A helyzet a hátsószágban is rendkívül súlyos volt. 1918-ban rohamosan csökkent az ipari és mezőgazdasági termelés. Mind vészesebbé vált a nyersanyag- és szénhiány. A búzatermés az 1914. évi 46 millió métermázsaival szemben 1918-ban mindössze 26 millió métermázsa. Az élelmiszerárak 1918 közepe átlagban több mint 300 százalékkal emelkedtek, a húsfélék ára 700 százalékkal, a ruhanemű, cipő ára 900—1000 százalékkal, a bérek pedig átlagban

csak 100—200 százalékkal. Az éhinség országos méretűvé vált, ugyanakkor a spekuláció rendkívüli arányokat öltött. A tőkés vállalatok és a különféle hadiszállítók, a hadimilliomosok nyereségei hallatlanul megnövekedtek. Az osztályellentétek a végsőkig kiéleződtek, s a Monarchia elnyomott nemzetei körében megerősödtek az elszakadási törekvések.

Németország a nyugati fronton 1918 március—július havában indított öt offenzíva kudarca után a háborús kimerültség állapotába jutott. Hasonló volt a helyzet az Osztrák-Magyar Monarchiában is, amelynek válságát az osztályellentétek növekedése mellett a nemzeti ellentétek élesedése is súlyosbította. Ekkor, 1918 július—szeptember havában indították meg az antant haderők és a Nyugat-Európába érkezett amerikai csapatok döntő ellentámadásait, amelyek a központi hatalmak teljes katonai vereségét eredményezték. A központi hatalmak balkáni frontja szeptemberben összeomlott. Október 4-én a központi hatalmak Wilsonhoz, az Egyesült Államok elnökéhez fordultak fegyverszüneti javaslattal, amelyet Wilson elutasított. Az olasz fronton az antant október közepén indított támadást; a Monarchia csapatai már nem tudtak nagyobb ellenállást kifejteni és felbomlottak.

A központi hatalmak a háborút elvesztették, s a háborús vereség teljessé tette a Monarchia válságát. Megindult az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása.

Prágában 1918 júliusában megalakult a cseh burzsoázia nemzeti bizottsága, amely célul tűzte ki Csehország elszakadását Ausztriától. Megerősödött az elszakadási mozgalom Szlovákiában, s mindjobban előtérbe került az a törekvés, hogy Csehország önálló állammá válása esetén a szlovákok vele egyesüljenek. Erdélyben a többséget alkotó román lakosság nemzeti mozgalmában a Romániához való csatlakozás irányzata dominált. Az elszakadási mozgalom mind Ausztria, mind pedig Magyarország délszláv területein ugyancsak napról napra növekedett.

Az antanthatalmak és az Egyesült Államok a központi hatalmak elleni katonai offenzívát politikai offenzívával is egybekapcsolták, s e célra felhasználták az Osztrák-Magyar Monarchia belső nemzeti ellentéteit is. A központi hatalmak fegyverletételét követelve, a nemzeti önrendelkezés biztosítását jelölték meg egyik hadicéljukként, imperialista törekvéseik leplezésére. E politika jegyében lépett fel Wilson még 1918 elején, meghirdetve „békeprogramját”, amelynek egyik pontja az Osztrák-Magyar Monarchia népeinek önrendelkezését tartalmazza.

A központi hatalmak október 4-i fegyverszüneti kérelmükben kinyilvánították készségüket a „wilsoni” feltételek elfogadására, ilyen módon próbálták elkerülni a teljes vereséget. E kísérlet kudarcot vallott. Ugyanakkor a Monarchia már képtelen volt útját állni az antant és az Egyesült Államok által támogatott elszakadási mozgalmak növekedésének. Az Osztrák-Magyar Monarchiával való különbékét az antant, mint számára már teljesen fölöslegeset, 1918 őszén végleg elvetette, s a Habsburg-birodalom felbomlására építette háború utáni közép-európai terveit. Már számolt azzal, hogy a háborús vereség következtében elmélyült válság olyan forradalmi megrázkódtatásba torkollik, amelyet a Habsburg-monarchia nem lesz képes legyőzni és el fog pusztulni. Ezért erőteljesebben támogatta a burzsoázia nemzeti mozgalmakat, ezeket segítette a munkásság növekvő forradalmi erőivel szemben.

A forradalom lenini eszméi Európa-szerte terjedtek, behatoltak a szocialista pártokba, elősegítették a munkásmozgalom balszárnyának fejlődését.

Magyarországon ennek egyik tünete volt az is, hogy a Népszava 1918. szeptember 3-án, a Lenin elleni eszer-merénylet híre kapcsán, vezércikkben közölte egy baloldali szocialista világos ismertetését az orosz forradalom fejlődéséről. E cikk megállapítja, hogy a mensevikek és eszerek Oroszországban a polgári forradalom keretei között akartak maradni, s „a cárizmus visszatérésétől reszketve, a burzsoáziával való szövetséget javasolták, a bolsevikok pedig önálló proletár politikát követeltek”. Megállapítja, hogy „Oroszország valamennyi szocialista pártárnyalata közül csupán a bolsevikiek mondhatják el magukról, hogy a proletárság tömegpártját alkotják”, és hatalomra kerülésükkel „az ipari munkásság került hatalomra”, akik pedig ellenük fordultak, azok a „szocializmus megvalósításának kísérlete ellen” léptek fel.

A munkásosztályban és a többi dolgozó osztályban a közeli nagy forradalmi események hangulata vált mindinkább uralkodóvá. Erősödött a munkásság szolidaritási mozgalma elfogott harcosainak megsegítéséért, kiszabadításáért. Landler Jenőt szeptemberben szabadon engedték. Október 9-én a Népszavában „Ki a politikai foglyokkal” címmel követelték Hamburger Jenő, Sugár Tivadar, Mosolygó Antal és az összes politikai bebörtönzöttek, a béke és a szocializmus harcosainak szabadon engedését. A politikai foglyok kiszabadításáért folyó mozgalom a monarchia megdöntéséért vívott harc erősödésének egyik jelentős megnyilvánulása volt.

A Monarchia mély válsága és bomlása az uralkodó osztályokat arra készítette, hogy keressék az utat a rendszer megmentéséhez. A konzervatív és liberális politikusok különböző csoportjai között az egyik fő vitakérdés az volt, hogy megmaradjon-e a dualista rendszer vagy perszonálunió lépjen a helyére. Előtérbe került a perszonálunió, vagyis a Függetlenségi Párt háború előtti követelése, amely szerint Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolata csak arra korlátozódjék, hogy a két országnak közös az uralkodója, egyébként pedig Magyarország kapja vissza teljes állami önállóságát. Az Andrássy-párti politikusok, s mind többen a Tisza-pártiak közül is, akik a perszonálunió követelését korábban elvetették, most ennek szószólóivá váltak; azt remélték, hogy ilyen módon megmenthetik rendszerüket az összeomlástól.

A Károlyi-párt a perszonálunió követelésével együtt fellépett a demokratikus jogok kiterjesztéséért és a nemzetiségű lakosság szabad anyanyelvhasználatáért. A Jászi-féle Radikális Párt ezen túlmént, s a magyar állam föderalisztikus átalakításának szükségességét hangsúlyozta; a nemzetiségi területek önkormányzati jogának elismerésével vélte elérhetőnek, hogy a román, szlovák, délszláv és kárpát-ukrajnai nép ne szakadjon el Magyarországtól. A népek forradalmi erői, az elnyomott nemzetek függetlenségi mozgalmai viszont a Monarchia megdöntését tűzték ki harsi céljukul, elutasítva a gyűlölt Habsburg-monarchiának bármilyen formáját.

Ebben az időben Németországban az uralkodó körök elhatározták a szociáldemokrata párt képviselőinek bevonását a kormányba, egyrészt azért, hogy a császári rendszert megmentsék, másrészt azért, mert azt remélték, hogy ilyen módon előnyösebb békefeltételeket kaphatnak a „demokrácia” eszméit hangoztató nyugati hatalmaktól. A szociáldemokrata képviselőket az új német kormányba az 1918. október 4-i fegyverszüneti kérelem alkalmával vonták be.

Az osztrák uralkodó körök is lépéseket tettek, hogy a szociáldemokrata parlamenti képviselőket bekapcsolják a béketárgyalási készülődésekbe. Ugyanakkor a Monarchia megmentése érdekében a birodalom föderalisztikus át-

alakítását ígérték abban a reményben, hogy az elszakadási törekvéseket ilyen módon gyöngíthetik és megghiúsíthatják.

A német és az osztrák uralkodó körök e manőverei és a „méréselt szocialisták” Monarchiát mentő segítőkézsége ellenére mind a német, mind az osztrák munkásmozgalmában feltartóztatlanul erősödött a forradalmi erők harca a monarchista rendszer megdöntéséért.

Ilyen volt a helyzet, amikor a Magyarországi Szociáldemokrata Párt rendkívüli kongresszusra ült össze.

*

A Szociáldemokrata Párt 1918. október 13-ára összehívott rendkívüli kongresszusa volt hivatott meghatározni, hogy a párt a forradalom előestéjén milyen közvetlen harci célokat tűzzön a munkásosztály és az egész nép elé, hogyan készüljön a feladatok megoldására. A kongresszus napirendjére tűzött kérdés: a béke és Magyarország jövője.

A kongresszus előestéjén, október 8-án, a szociáldemokrata párt kiáltványt bocsátott ki, amelynek követeléseit budapesti és vidéki gyűléseken ismertették és elfogadtatták. A kiáltványban foglalt akcióprogram az „összes demokratikus osztályok”, valamennyi nemzetiség küldötteiből alakítandó új kormányt és új országgyűlési választásokat követel, általános, egyenlő és titkos szavazás útján. Követeli, hogy az új kormány nyilvánítsa ki békekötési készségeit, mégpedig „az orosz proletárforradalom és Wilson elvei alapján”, biztosítsa a demokratikus szabadságjogokat s egyben az országban élő „valamennyi nemzetnek azt a jogot, hogy anyanyelvét szabadon és korlátlanul használhassa”, adják a földet „azok kezére, akik megművelik”, és szocializálják „az egyéni vezetés alól” kinőtt üzemeket. Sürgeti a nyolcórás munkaidő törvényes bevezetésének előkészítését, a szociálpolitika fejlesztését, a hazatért katonák, az elbocsátott munkások, a rokkantak, özvegyek és árvák kártalanítását. Közigazgatási reformot, új adópolitikát követel.

A kiáltvány nem a kormányzat forradalmi megdöntésére és nem forradalmi néphatalom teremtésére hív fel, hanem azt követeli, hogy a király nevezzen ki új kormányt. A nemzeti egyenjogúság kérdését az anyanyelv szabad használatára korlátozza. A földreformot illetően nyitva hagyja a kérdést, hogy a nagybirtok mekkora részét vegyék igénybe, a parasztok fizessenek-e megváltást, a földesurak kapjanak-e kártérítést. Az államforma megváltoztatását nem veti fel, s mellőzi a munkástanácsok létesítésének követelését is.

A kongresszuson Kunfi Zsigmond volt az előadó, aki már korábban fellépett a német szövetséggel való szakításért. A pártvezetőség azon tagjai — köztük Garami —, akik korábban leginkább kiálltak a német szövetség mellett, a kongresszuson hallgatnak. Az előtérbe lépő Kunfi beszámolójában hangsúlyozza, hogy az egész politikai rendszer pusztulóban van, a dualista rendszer megbukott. Megállapítja, hogy Magyarországnak „független és önálló államképpen kell föllépnie”, amely Ausztriával sem áll szorosabb kapcsolatban, mint más államokkal. Elutasítja a perszonáluniót, s az államforma eldöntését a „jövendő alkotmányozó gyűlésre” kívánja bízni. Foglalkozik a kiáltvány egyes pontjaival, beszél „a tulajdonviszonyok szociális átalakulásának” szükségességéről is, de ezt csak távoli célként említi, amelynek elérése „hosszú évekig, talán évtizedekig elhúzódó” osztályharc eredménye lehet.

Kunfi számolt azzal, hogy a háborús vereség területveszteséggel jár, s kijelentette, hogy a párt „nem fog olyan politikát támogatni, amely a fegyverek erejével, kényszereszközökkel itt tart olyan népeket, amelyek itt maradni nem akarnak”. Ugyanakkor a pártvezetőség nevében kívánta „az ország mai formájában való fennmaradását”, mégpedig egy föderalisztikus állam keretében. E kérdésben túlmént a kiáltványon, remélve, hogy a föderalizmus kilátásba helyezésével a pártvezetőség programja mellé állíthatja a nemzetiségi területek szociáldemokrata szervezeteit.

A program vázolója során Kunfi éles szavakkal fordult szembe azokkal, akik tanács hatalmat akarnak teremteni. Hangoztatta, hogy itt nem érvényesíthető a „minden hatalom a szovjeteké”, „minden hatalom a katonák, munkások és parasztok tanácsaié” politika. Úgy vélte, hogy a szociáldemokrata párt nem elég erős ahhoz, hogy programját végrehajtsa. Ezért szükséges együttműködni azokkal a polgári pártokkal, amelyek erre hajlandók. E mögött az a törekvés rejtett, hogy a Károlyi-párt, a Radikális Párt és a szociáldemokrata párt képviselőiből alakuljon új kormány. Szerinte ilyen kormány, amely a nemzetiségek egyenjogúságát és az ország polgári demokratikus átalakítását hirdeti, elhárítaná a forradalmat, és eredményesebben védené a béketárgyalásokon a területi integritást, a régi határok megtartását. A szociáldemokrata pártvezetőség e politikai elgondolása hasonló volt a Károlyi-párt és a Radikális Párt koncepciójához.

Kunfi a pártvezetőség nevében a liberális burzsoáziával való szövetkezés eddig meddőnek bizonyult politikájának felújítása mellett állt ki, azt ígérve, hogy ezúttal nem a szociáldemokrata párt támogatná a liberálisokat, hanem azok tennék magukévá a szociáldemokrata párt politikáját. A pártvezetőség a forradalmi helyzetben sem látta a munkásosztály és a parasztság forradalmi szövetségének lehetőségét és jelentőségét. Sürgette az uralkodó köröknek és követelte tőlük, hogy vegyék igénybe a szociáldemokrata párt aktív közreműködését a magyar állam újjászervezésében.

A határozati javaslat egyik pontja állást foglalt amellett, hogy ha „a rendkívüli körülmények szükségessé teszik”, akkor együttműködés teremthető olyan polgári pártokkal, „amelyek elfogadják a szociáldemokrata párt akcióprogramját”.

A beszámoló és a határozati javaslat feletti vitában a polgári pártokkal való együttműködés kérdése váltotta ki a legnagyobb ellenzést. E vita mélyén az a kérdés rejtett, hogy a párt a Monarchia megdöntésének útjára térjen-e, vagy továbbra is a polgári pártokkal való egyezkedések útján kísérletet tegyen politikai engedményeket kapni és nagyobb befolyáshoz jutni.

A vitában először a nem magyar nemzetiségűek képviselői kaptak szót, akik állást foglaltak az akcióprogram mellett, azonban fenntartásaik voltak. Joan Flueraș román küldött, aki később a romániai szociáldemokrata párt jobbszárnyának egyik képviselőjévé vált, kijelentette, hogy ha a kongresszus a polgári pártokkal javasolt együttműködést elfogadná, akkor a párt a román nemzetiségűeket nehezen tudná maga mellé állítani. Adolf Horváth szlovák küldött hangsúlyozta: amíg a polgári politikusok Bécsbe szaladgálnak, „addig mi igenis kifelé gravitálunk”. A pártvezetőségnek nem sikerült megnyernie a nemzetiségi szociáldemokrata szervezeteket a magyar állam területi integritásának támogatására.

Landler Jenő felszólalásában visszautasította Kunfi ama megállapítását, hogy a magyarországi forradalmi erők nem elégségesek az átalakulás végre-

hajtásához. Nem tagadta a polgári pártokkal való együttműködés lehetőségét, de ugyanakkor kifejezte bizalmatlanságát is e pártokkal szemben. Ezért e kérdésben, Kunfi javaslatával szemben, a határozatban a következő fogalmazást indítványozta: A párt örömmel fogadja az olyan személyek és pártok támogatását, akik és amelyek a szociáldemokrata akcióprogramot elfogadják, „de kérlelhetetlen harcot indít mindenki és minden párt ellen, amely más alapon Magyarországon politikát csinálni próbál”.

A küldöttek egy 32 tagú csoportja külön határozati javaslatot nyújtott be, amelyben javasolta, hogy a kongresszus foglaljon állást a munkástanácsok megalakítása mellett. A júniusi általános sztrájk idején a pártvezetőség által alakított munkástanács a sztrájk beszüntetésére kiadott felhívás után megszűnt létezni. A mostani javaslatot a benyújtók nevében Pogány József indokolta meg, s a munkástanácsot mint „az önálló proletárpolitikának szervezeti alapját” sürgette. A szervezetlen ipari és földmunkások milliós tömegei megszervezésének fontosságát is hangsúlyozta. Ugyanakkor a polgári pártokhoz való szövetség kérdésében Landler javaslatát támogatta.

Zádor Pál, Nyisztor György és társai a küldöttek egy másik csoportja nevében nyújtottak be határozati javaslatot, amely a párt kiáltványában foglaltnál messzebb menő politikai programot tartalmaz. Előterjesztésük megállapítja: létrejött annak a lehetősége, hogy „a magyarországi szervezett ipari és földműves munkásság döntő súllyal szóljon bele az ország jövőjének intézésébe. Minden késlekedés és megalkuvás a proletárság érdekeinek és jövőjének feláldozását jelenti.” Haladéktalan harcot követel „a rögtöni békéért és a feudalizmus lerombolásáért, és azért, hogy a Magyarországon élő összes nemzetek proletariátusa vegye át az ország sorsának intézését”. Lehetőségek tekinteti az együttműködést „a burzsoázia demokratikus elemeivel”, ha azok vállalják az előterjesztett programot.

E program tartalmazza a béke azonnali megkötését, az egyesülési, gyülekezési és sajtószabadságot, az általános titkos választójogot, a főrendiház eltörlését, a közigazgatás reformját a népi szervek közvetlen ellenőrzésével; kimondja, hogy a nemzetek szabadon döntsenek sorsuk felett. Követeli a papi, hitbizományi és minden olyan birtok felosztását, amelyet a tulajdonos nem képes családjával megművelni”, továbbá földműves termelőszövetkezetek létesítését állami segítséggel; követeli az ipari üzemek, s „elsősorban a nehézipar, a bányászat, az élelem-, ruha- és építőanyaggyártó üzemek szocializálását”, s a munkások és alkalmazottak hatékony részvételét a termelés vezetésében; követeli a bankok és hitelintézetek államosítását is.

A programjavaslat további pontjai a háborús terheknek elsősorban a nagy vagyonok igénybevétele által való rendezését, az élelmezés és ruhaellátás megszervezését, a lakásínség enyhítését kívánják, a nyolcórás munkanap törvénybe iktatását, a hazatérő katonák és a munkások tisztességes megélhetésének biztosítását, a rokkantak, özvegyek és árvák kártalanítását.

A programjavaslat megállapítja, hogy a munkásság számára itt a cselekvés órája a monarchista kormányzati rendszer megdöntésére. A demokratikus átalakulás követeléseit, a földbirtokos osztály kisajátítását, tehát a demokratikus forradalom feladatainak megoldását állítja előtérbe, és túl is megy ezen. Az oroszországi szocialista forradalom tapasztalatait felhasználva, az ipari és banktőke kisajátítását, a szocialista forradalom alapvető feladatainak megoldását is célul tűzi ki. E forradalmi program kifejezi a baloldali szocialisták fejlődését és önálló cselekvési készségük növekedését.

Kunfi zárszavában a pártvezetőség nevében kitért a munkástanács alakítását célzó követelés elől, mégpedig azzal a javaslattal, hogy a pártvezetőség, a pártválasztmány és a Szakszervezeti Tanács együttesen „fontolják meg a kérdést”. A polgári pártokkal való együttműködést illetően elfogadta Landler szöveg módosítását, s így kérte a határozati javaslat megszavazását. A kongresszus ellenzéki tagjai ezt saját sikerüknek tekintették, s a határozati javaslatot egyhangúlag elfogadták. E határozattal elejtettnek nyilvánították a többi javaslatot, s így sem a baloldali küldöttek által előterjesztett programtervezetet, sem a munkástanács alakítására vonatkozó javaslatot nem bocsátották szavazás alá.

A pártvezetőség a kongresszuson ilyen módon elhárította a jobb- és bal-szárny éles szembekerülését, de megalkuvó politikája és a néptömegek forradalmi harcészsége között a szakadék még mélyebbé vált.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása ekkorra már majdnem teljesé vált, a széthulló birodalom minden országában forradalmi helyzet alakult ki. Magyarországon is bekövetkezett az az állapot, amikor a hatalmon levők már nem képesek a régi módon uralkodni, s az elnyomottak nyomora és szenvedése olyan nagyfokú, hogy már nem hajlandók a régi módon tovább élni, s a helyzet önálló történelmi fellépésre készíti őket.

A forradalmi kivezető utat kereső proletariátus szervezett erői hatalmasan megnövekedtek. A szakszervezetek taglétszáma 1918 október elején elérte a háromszázezret. A szervezett munkásság felé tekintett mindenki, aki a gyűlölt monarchista rendszer bukását kívánta, s kész volt részt vállalni egy új társadalomért való harcban. A forradalmi helyzet megteremtette annak a lehetőségét, hogy a munkásosztály a parasztsággal, a katonatömegekkel, az összes haladó erővel szövetkezze a forradalom győzelmese megvívására és néphatalom megteremtésére.

A szociáldemokrata pártvezetőség ebben a helyzetben sem volt hajlandó az önálló osztálypolitikát követni, s a munkásosztályt forradalmi harcba vinni. Továbbra is a polgári demokraták és a liberálisok törekvéseinek támogatására korlátozta politikáját, amelynek lényege: reformok útján elhárítani a forradalmat, és megszilárdítani a polgári rendet.

A pártvezetőség ugyanakkor az antanthatalmak „demokratikus” törekvései iránti illúziók rabjává és terjesztőjévé vált; azt hirdette, hogyha a polgári ellenzék és a szociáldemokrata párt képviselőiből alakult „népkormány” folytat béketárgyalásokat a győztes hatalmakkal, akkor az utóbbiak kedvezőbb békefeltételeket diktálnak majd Magyarországnak. Az antant-illúziók terjesztéséből igyekezett politikai tőkét kovácsolni a párt számára a kispolgárság és a polgárság körében. Hasonló illúziókat terjesztett a Károlyi-párt és a Radikális Párt is.

A Wekerle—Tisza-féle kormányzat nem volt hajlandó önként átadni helyét egy polgári-szociáldemokrata kormányzatnak, s a végsőkig ragaszkodott a hatalomhoz.

A rendszer válsága azonban annyira elmélyült, a Monarchia felbomlása annyira előrehaladt, hogy nem volt már olyan erő, amely a népforradalomnak útját állhatta.

Nevelő Irén:

A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején (1914—1917)

a) *A politikai jogok megnyirbálása*

A magyar uralkodó osztályok bár hirtelen, Ferenc Ferdinánd megöletését felhasználva határozották el magukat a háború kirobantására, döntésük nem állt korábbi szándékaikkal ellentétben. A munkapárti kormányok hatalomra kerülésük óta szisztematikusan készítették elő a háborút.

A belső viszonyok konszolidált állapotának biztosítását szolgálták a Balkán-háborúk közvetlen hatása alatt keletkezett 1912: LXIII. és az 1912: LVIII. törvénycikkek. A háború esetére alkalmazható kivételes intézkedésekről, valamint a hadiszolgáltatásokról szóló törvény csaknem 2 évvel a háború kitörése előtt széleskörűen szabályozta a hadviselés körülményeinek megfelelő állami és állampolgári tennivalókat. E két törvény és néhány későbbi módosítás volt az alapja a háború alatt hozott több ezer rendeletnek.

Az 1912: LVIII. tc. azokkal a rendkívüli intézkedésekkel foglalkozik, amelyeket a kormány háború, vagy a háború fenyegető veszélye esetében alkalmazhat. Széleskörű felhatalmazással látja el a közigazgatási és igazságszolgáltatási szerveket a közszabadságok korlátozása tekintetében. A törvényjavaslat benyújtásának miniszteri indoklása mondja: „... lényeges előfeltételét képezi a modern hadviselésnek, hogy a fegyveres erő hadműveletei és egész működése a polgári hatóságok, sőt az állam egész lakossága részéről hatékonyan támogatassanak és így e kivételes intézkedéseknek e tekintetben mindenekelőtt oda kell irányulniok, hogy a szükséges támogatás az államhatalom részéről teljes mértékben és minden állampolgárt kötelező módon biztosítható legyen. De nemcsak a katonai műveletek szempontjából szükséges, hogy háború esetére kivételes intézkedések léptessenek hatályba. Kiváló fontossága van ennek a polgári lakosság, az egész ország, a közgazdasági élet, a jogbiztonság, a személy- és vagyonbiztonság szempontjából is, amelyeket minden háború legkomolyabb veszélyekkel és károkkal fenyeget s ezeknek a kivételes intézkedéseknek e tekintetben éppen oda kell irányulniok, hogy a jogrendnek és a közbiztonsági állapotoknak fokozottan hatályos eszközökkel való megvédése segélyvel a fent érintett veszélyeket és károkat lehetőleg enyhítsék.”¹ E célból foglalkoznak többek között azokkal a korlátozásokkal, amelyek az egyesületek működésére (9.§), a gyülekezési (10. §) és sztrájkjogra (20. §) vonatkoznak, de körvonalazzák a hírközlés, a sajtó ellenőrzésének módjait (11, 25. §), valamint a törvény be nem tartásából következő vétség büntetésének mértékét, a peres eljárás szigorított, a királyi törvényszék hatáskörébe utalt formáit, egyes esetekben pedig a gyorsított bünvádi eljárás, a rögtönbíráskodás alkalmazását (12. §).

Az 1912: LXVIII. tc. pedig a hadiszolgáltatásokkal foglalkozik. Megállapítja, hogy melyek azok a területek, ahol a hadviselés érdekében az állam mint igénybevevő léphet fel, ha a hadiszükségleteket más módon nem, vagy csak nagyobb költséggel tudja kielégíteni. A hadiszolgáltatások személyes és dologi szolgáltatásokból állnak, kiterjednek: a munkaerő, az üzemek és ipartelemek, a szállítási és közlekedési, hírközlő eszközök, hírszolgálatra alkalmas állatok, szállások, épületek, táborhelyek és földterületek rendelkezésre bocsátására, az élelmezés és élelmezési cikkek, tüzelő és egyéb anyagok, eszközök, szerszámok, valamint hadsegédeszközök szolgáltatására, emellett az utak szabad használatára, továbbá forgalomkorlátozásnak, illetve beszüntetésnek eltűrésére. A számunkra legfontosabb intézkedéseket a 4., 6. és 9. §-ok tartalmazzák, amelyekben a férfi lakosság 50 éves korig való személyes szolgáltatását, a hadiszolgáltatásra igénybevetett helyhez kötését és katonai büntető bíráskodás, illetve fenyegető hatalom alá kerülését írják elő.

¹ Magyar Törvénytár. 1912. évi törvénycikkek. 691—692. 1.

A 18. § pedig az üzemek és ipartelepek birtokosainak az üzemek szükség szerinti folytatására vagy a személyzettel való együttes használat átengedésére kötelezettségét szabályozza.²

Mindezek az intézkedések a munkásmozgalom gúzsbakötését is célozták, az uralgó osztályok a hadviselés érdekét sértő minden politikai vagy gazdasági küzdelmet meg kívántak akadályozni.

A hadiállapotról felkészülés jegyében, a kormánysszervek 1914-re már elkészítettek egy szigorúan bizalmas, titkos tervezetet, a háború esetén alkalmazható kivételes intézkedések végrehajtásáról.³ A tervezet első része a törvényekket közli, második része az előkészített kivételes intézkedésekhez ad útmutatásokat, a mellékletekben pedig szabályosan kidolgozott rendeletek sorakoznak, amelyekről csak az aláírás, a kihirdetés hatálya és kelte hiányzik, a rendeletek területi kiterjedése tekintetében viszont a várható R, J, B háború szül néhány variációt.⁴

Az előkészületek ismeretében érthető, hogy a kivételes intézkedéseket a Monarchia ultimátumának szerb részről történő „visszautasítása” után azonnal életbeléptethették. A kivételes intézkedések 1914. július 26-án teljes szöveggel jelentek meg a Budapesti Közlöny rendkívüli, 170. számához csatolt mellékletben s az azt követő számokban. A kihirdetési rendelet másolatát a lakosság informálása végett a belügyminiszter megküldte valamennyi főispánnak.⁵

A számunkra legényesebb intézkedések, az egyesülési és gyülekezési jog korlátozásáról szólók, kezdetben csak a főleg nemzetiségek lakta megyékre és törvényhatósági jogú városokra terjedtek ki, ezek között is kivételt képeztek a szlovák vidékek, valamint a nyugat-magyarországi nemzetiségi megyék.⁶ A tényleges háború megindulásával e rendeletek hatályát azonban kiterjesztik az egész országra. Az érvényesség bővítése alapján az összes törvényhatósági joggal felruházott városban a közbiztonság megőrzése céljából igénybevehető a csendőrség. Az egyesülési jog korlátozásáról szóló rendelkezés szerint új egyesületeket vagy fiókokat alakítani tilos. „A kormányhatóságilag láttamozott alapszabályokkal bíró egyesületek felett köteles a rendőrhatalóság fokozott felügyeletet gyakorolni, és indokolt esetekben egyes egyesületek működésének felfüggesztése végett a belügyminiszterhez haladéktalanul javaslatot tenni. Egyes egyesületek működésének felfüggesztését a katonai területi parancsnokságok is kezdeményezhetik. Sürgős szükség esetében egyes egyesületek működését az illető törvényhatóságok első tisztviselője vagy a kormánybiztos is felfüggesztheti.”⁷ A működéstől eltiltott egyesület tevékenységét nem fejthet ki, amiről karhatalmilag is gondoskodni kell. A rendőrségi felügyelet az ellenőrzés alá helyezett egyesületek életének szinte valamennyi mozzanatára kiterjedt. Az ellenőrzés elrendelése után azoknál az egyesületeknél gyakorolták a felügyeletet, ahol alapos gyanú állt fenn, hogy működésük törvénybe, rendeletbe, alapszabályokba ütközik, vagy államellenes irányú. „A rendőrhatalóságok kötelesek ezeknek az intézményeknek működését állandóan figyelemmel kísérni s az ellenőrzés hathatós gyakorlása céljából kötelesek mindannyiszor, ahányszor szükségesnek látják, könyveikbe, levelezéseikbe, közgyűlési, igazgatósági stb. jegyzőkönyveikbe és mindennemű okmányaikba a helyszínen betekintést szerezni, s a tapasztalatokról feljegyzést készíteni. Amennyiben eljárásuk folyamán büntetendő cselekmény nyomára jutnak, kötelesek az eljárás megindításához szükségelt lépéseket haladéktalanul megtenni.”⁸ A rendőrhatalóság megjelenhet mindennemű ülésen és szükség esetén betilthatja, feloszlathatja azokat, minden jogellenes határozat végrehajtását megtilthatja, és az egyesület minden szervének működését megállíthatja, ha úgy találja, hogy törvényellenesen cselekszik. A rendőrhatalóság kötelessége könnyebb teljesítése végett elrendelheti, hogy az inkriminált intézmények minden közgyűlést, igazgatósági, választmányi és bármely ülést megtartása előtt 24 órával bejelentsenek, ellenkező esetben az értekezlet összehívását meggátolhatja. Az ellenőrzés lefolytatásához bármikor joga van karhatalmat igénybevenni.

Világos, hogy amennyiben a szakszervezetekre alkalmazzák a rendőri felügyelet alá helyezést és a rendelet erre módot nyújt, úgy azok tevékenységét, a működés engedélyezése mellett is, teljesen megbéníthatják.

A gyülekezési jog korlátozása is országos érvényű lett. „Politikai jellegű nép-

² Uo. 871–883 l.

³ Az 1912: LXIII. és LXVII. tc.-hez egyébként nem készült végleges végrehajtási utasítás.

⁴ Lásd: Országos Levéltár (továbbiakban OL), ME. 1914. g. dosszié. Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről (R = Oroszország, J = Szerbia, B = Balkán).

⁵ A hirdetményt lásd: Miskolci Állami Levéltár (továbbiakban ÁL.) Főispáni iratok 1914–617.

⁶ Belügyi Közlöny, 1914. jul. 29. 480, 483. l.

⁷ Belügyi Közlöny, 1914. jul. 29. 480. l., aug. 2. 508. l.

⁸ OL. ME. 1914. g. dosszié. Tájékoztató... 139. l. XII. c. a. melléklet.

gyűlések, felvonulások, körmenetek stb. tartása további intézkedésig tilos, és megtartásukat karhatalommal is meg kell akadályozni⁹ — olvasható a rendeletben. A közigazgatási hatóság gyűléseinek kivételével minden más összejövetelt csak rendőrhatalósági engedély alapján lehet tartani. E rendelkezés vonatkozik a magánhelyiségekben tartandó összejövetelekre, gyűlékezésekre is. Az engedélyezett gyűléseken a rendőrhatalóság jogosult képviseltetni magát, s azt, ha a közbékét veszélyeztetni, akár karhatalommal feloszlathatja. A nem engedélyezett gyűlés szervezőit, közreműködőit, vagy akárcsak résztvevőit 2 hónapig terjedhető elzárással és 600 korona pénzbüntetéssel sújthatják.¹⁰

Ugyancsak országos érvényűre terjesztették ki a hadviselés érdekét érintő s a katonai büntetőbíráskodás alá nem eső bűncselekményeknél a gyorsított bűnvádi eljárás bevezetését, valamint a haderő ellen polgári részről elkövetett bűncselekmények esetén a honvédi büntetőbíráskodás alá helyezést.¹¹

Szabályozó rendelkezés jelent meg az időszaki lapok és más sajtótermékek országos ellenőrzéséről is. Az 1912: LXIII. tc. 11. §-ának felhatalmazása alapján, a sajtótörvényben szabályozott eljárástól eltérőleg, elrendelik egyes külön megjelölendő időszaki lapoknál a köteles lappéldányoknak a terjesztés megkezdése előtt 3 órával, más sajtótermékekénél az 1 héttel korábbi bemutatását az ellenőrzésre hivatott ügyészégnél, ill. rendőrhatalóságnál. Ha a sajtótermék felülvizsgálása során a közlemények ellen kifogást emelnek, úgy azok terjesztését eltiltják.¹² Az olyan katonai tárgyú cikkek megjelenéséről, amelyek nyilvánosságra kerülése a hadvezetőség számára üdvös, a miniszterelnökség sajtóosztálya gondoskodik, amely állandó összeköttetést tart fenn a bécsi császári és királyi távirati irodával (k. k. Telegraphenkorrespondenzbureau) és a honvédelmi miniszterrel. A tudósítások elhelyezésénél elsősorban a hivatalos lapok jönnek számításba, amelyekre egyébként más, nem a sajtó-osztálytól érkező katonai híradás tekintetében ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a többi sajtótermékre.¹³ Alsóbb közigazgatási hatóságokat a miniszterelnökség sajtóosztálya arra utasít, hogy a vidéki lapokban csak a sajtóosztálytól eredő körtávíratok szövegét közöljék, illetve a Magyar Távírtati Iroda vagy a Budapesti Tudósító híreit. Minden nyugtalanságra okot szolgáltató értesülést, mint az értékcsökkenés, pénzügyi intézetek összeomlása, harcéri kudarok, ellenséges csapatok kártevése mellőzni kell.¹⁴

A kivételes intézkedéseket a hadiállapot körülményeinek megfelelően a későbbiek során még módosították. Az 1914 decemberében kiadott L. tc. bővíti a személyes szolgálatra kötelezhető körét, amely szerint közérdekű munkák elvégzésére 18—50 év között minden munkaképes ember térítés ellenében berendelhető, azzal a megszorítással, hogy csak a saját vagy a szomszédos járásban, városban, nők pedig lakóhelyükön, illetve a szomszédos községekben foglalkoztathatók.¹⁵ Az 1915 közepén kiadott XIII. tc. e korlátozó rendelkezéseket törölte.¹⁶

Az 1914: L. tc. 10. §-a alapján bocsátják ki 1915 áprilisában „a rendőri felügyelet alá helyezés és az őrizet alá vétel” szabályozását.¹⁷ A rendelet elsősorban a nemzetiségi igazgatás elszigetelését célozza, de világos, hogy minden más, az uralkodó osztályok célkitűzéseit veszélyeztető mozgalom, így a munkásmozgalom ellen is felhasználható volt, miként a prológusban olvasható: „a hadviselés szempontjából az állam érdekeire, vagy a közrendre és a közbiztonságra aggályos egyének” megrendszabályozásával foglalkozik. Az illetőségi helyről való kitoloncoltatástól az internálásig pontosan körvonalazza a közigazgatási hatóságok tennivalóit és mindazokat az eljárásokat, amelyek a hadviselés érdekét „veszélyeztető” egyének szabadságjogainak korlátozását, tevékenységük megfigyelését lehetővé, s bármely gyanús akció lebonyolítását lehetővé teszik. A rendeletben előírtak pontos betartására az alsófokú közigazgatási hatóságok szigorúan felhívják a figyelmet, igaz ugyan, hogy több helyütt csak ideiglenes rendelkezésnek tekintették,¹⁸ és alkalmazására a későbbiekben főleg csak idegen állampolgárok tekintetében került sor.

A többoldalú törvényes tilalmak mellett külön bizalmas utasításokban a munkások és alkalmazottak fokozott megfigyelését kéri a hatóságoktól az állami szervek. 1914

⁹ Belügyi Közlöny, 1914. júl. 29. 483. l.

¹⁰ Uo. 508. és 483. l. valamint Magyar Törvénytár, 1912. évi törvénycikkek. 700. l.

¹¹ Belügyi Közlöny, 1914. aug. 2. 508. l.

¹² Uo. 1914. júl. 29. 485. l.

¹³ OL. ME. 1914. g. dossz. Tájékoztató . . . 30—31. l.

¹⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma (Továbbiakban PI. Arch.) A. XXII. 2/1914/3. Somogy m. Főispáni eln. 1914—36.

¹⁵ Magyar Törvénytár, 1914. évi. tc. 510. l.

¹⁶ Uo. 1915. évi tc. 19. l.

¹⁷ Magyarországi Rendeleték Tára. 1915. 764—771. l.

¹⁸ Szolnoki ÁL. Közigazgatási alispáni iratok. 1915—1925. (10.962/1915 B. M. eln. sz. rendelet.)

végén a belügyminiszter rendeletileg utasítja a főispánokat, hogy a termelés zavartalan biztosítása érdekében „... bizalmasan sziveskedjék intézkedni az iránt is, hogy az alkalmazottak általában éber figyelemmel kíséressenek, különösen ott, ahol valamely nemzetiséghez tartozó munkások alkalmazatnak és amennyiben azok megbízhatóságához bármi tekintetben kétely fér. A nem kívánatos elemek onnan haladéktalanul elvonassanak.”¹⁹

A kihirdetett és bizalmas rendeletek tömege az ország népe, különösen a szervezett munkások elé oly sok sorompót állított fel, hogy a pusztá biológiai léten kívül minden más életmegnyilvánulás szinte lehetetlenné vált. A militarizálás következtében a munkás munkahelyét nem változtathatta, több bért nem követelhetett, politikai gyűlést nem engedélyeztek számára, politikai és szakmai szervezeteit rendőrhatalóságilag ellenőrizhették, adott esetben betilíthatták, mi több, tájékozódását a világ eseményeiről a cenzúra révén szintén befolyásolták. Az előre meghozott törvények és a rajtuk alapuló rendelkezések az elemi demokratikus vívmányoktól is megfosztották a munkásosztályt, politikai és gazdasági mozgását megbénították. A háborús intézkedésekkel az uralkodó osztályok egyideig elérték, hogy az osztálycéljaikat szolgáló háborút minden más társadalmi osztály beleszólása nélkül nyugodtan folytathassák.

Mindezek az óvőrendszerbe illesztett háború egész ideje alatt érvényben voltak, csak a polgári forradalom semmisítette meg őket. Ahogy e megkötések mind hűsbavágóbbak kezdtek lenni, a defenzívába szorult haladó erők, mindenekelőtt a munkáspárt, egyre inkább keresték azokat az utakat és módokat, amelyekkel a hadiérdekek veszélyeztetése nélkül valami könnyebbé tehetővé tudnak eszközölni. Már az első háborús évben kérték a szakszervezetek, hogy a munkások szakmai ügyekkel foglalkozó gyűlései és értekezletei esetében tekintsenek el a hatóságok a gyűlekezési és egyesülési jogot korlátozó intézkedésektől.²⁰ A rendeleteket azonban nem módosították. Később a munkásmozgalom fellendülése következtében megnőtt erőre támaszkodva, a törvényes tilalmak ellenére egyre-másra tartott az SzDP politikai, szociális kérdésekről nyilvános gyűléseket, szervezett tüntetéseket. Az 1917-es politikai harcok egyik jelszavául a sajtócenzúra reformját is kítűzte, változtatást mégsem sikerült elérni. A háborús rendszabályok enyhítéséért folytatott küzdelem egyetlen területen hozott részsikert. 1916 januárjában, a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek kitartó sürgetésének eredményeként, a kormány rendeletileg szabályozta a militarizált gyárakban foglalkoztatott munkások jogi státusát, amikor is megszabta a kizsákmányolás határait, formáit. A tőkésék ugyan sok esetben nem tartották be az előírásokat, de a rendelet az SzDP-nek lehetőséget, a panaszbizottságokkal pedig fórumot teremtett a szociális nehézségek elleni harcához.

b) A munkásosztály szociális helyzete

A háború átalakította és szolgálatába állította a termelést, az egész nemzetgazdaságot. Az új gazdasági körülmények befolyásolták a munkásosztály helyzetét és társadalmi elhelyezkedését. Ugyanakkor a munkásosztályt magát is átalakították, gyorsították sorainak újrendeződéését.

A munkásosztály létszámának hullámvázáról, összetételéről nincsenek pontos, évenkénti adataink, pusztán a nagyipari munkásság háború előtti és 1917 december végi állapotáról. A két időpont adatainak összevetéséből, ha a finom részletelemzéssel megállapítható változásokról el is kell tekinteni, számos érdekes összefüggést tárhatunk fel.²¹

A nagyipari munkások létszáma a háború előtt 524 809, 1917 végén pedig 459 519 volt.²² A négy háborús év alatt tehát 12,4%-kal, abszolút számokban 65 290 munkással csökkent a nagyiparban foglalkoztatottak száma. Világos, ha a munkáslétszám-kevesebédést elmondhatjuk a gyáriparra, fokozottan áll e megállapítás a kisipar vonatkozásában, hiszen a hadicikkeket termelő nagyipar tudta leginkább biztosítani munkásszükségletét,

¹⁹ Miskolci ÁL. Főispáni iratok 1914–1939.

²⁰ PI. Arch. VSz. 1914/12.

²¹ E helyütt *Szerényi József—Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban (Bpest, 1933) c. munkájának statisztikai táblázatait használtuk fel, mivel jobb felmérés nem áll rendelkezésünkre, hiszen a háború alatt népszámlálást vagy hasonló módszerekkel készülő egyéb munkálzatokat nem végeztek. Az 1920-as népszámlálás adatait viszont nem használhattuk, mert közlései a békekötéssel megkisebbedett Magyarországra vonatkoznak, ami lehetetlenné teszi a korábbi népszámlálással való összehasonlítást, a változások lemérését. Egyébként is 1920-ban egészen más társadalmi szituáció volt, mint a háború alatt. Tekintve, hogy Szerényi—Ladányi sehol sem alkalmaznak forrásmegjelölést, adataik eredeti táblázatait nem találtuk meg, az eredetihez ennek következtében nem tudtuk visszanyúlni. Tapasztalataink szerint azonban Szerényi—Ladányi megbízhatóan közlik az általuk felhasznált források tartalmát, nincs jogunk tehát, de alapunk sem ahhoz, hogy kétségbe vonjuk állításaik és statisztikáik hűségét.

²² *Szerényi—Ladányi*: i. m. 197. és 282. l. Táblázatukat a szerzők 3943 gyárra vonatkoztatva az átmenetgazdasági statisztika alapján készítették. Ez a szám csaknem az egész háború alatt üzemben levő ipart jelentette, számottevő vállalat alig maradt ki. A fenti gyárakban az átmenetgazdasági statisztika szerint pl. az alkalmazottak lét-

igénybe venni az állami védettséget. A nagyipari munkáslétszám csökkenése tehát semmiképp sem jelenti a munkásosztály összetételében a kisipari jelleg megerősödését, ellenkezőleg. A munkásosztály egészét tekintve, a viszonyok ismeretében arra következtethetünk, hogy ha a gyáripar sem tudta teljesen elhárítani a bevonulások okozta munkáscsökkenést, a kisipar még kevésbé volt erre képes, munkásainak száma a nagyiparinak valószínűleg többszörösével csökkent.²³

Figyelemreméltó változás következett be a gyáripari munkásság összetételében, mégpedig a nehéziparban foglalkoztatottak javára. Míg a háború előtt a nagyipari munkások 32,6%-a dolgozott a vas- és fém-, gép- és villamossági, valamint a vegyipari, addig 1917 végén ugyanezen 3 iparágban már a gyáripari munkásság 50,5%-a. Természetesen mindez összefüggött a haditermeléssel, azzal, hogy a kevés nyersanyagot és az ugyancsak szükében levő munkaerőt a haditermelésre dolgozó iparágakba irányították elsősorban.

A gyáripari munkáslétszámon belüli fenti arányeltolódások nem úgy következtek be, hogy a többi iparágban csak csökkenésről beszélhetünk, hanem, hogy a nehéziparhoz tartozó iparágakban: a vas- és fémiparban 44%-kal, a gép- és villamossági iparban 29%-kal, végül a vegyészeti iparban 28%-kal emelkedett a munkáslétszám. A könnyűiparban foglalkoztatottak számának általános apadásából egyedül a szintén hadfelszereléssel foglalkozó bőripar emelkedett ki, ahol ugyancsak a munkáslétszám növekedése, mégpedig 45%-os növekedése állapítható meg.²⁴

A könnyűiparhoz tartozó üzemek közül ott csökkent legnagyobb mérvben a munkáslétszám, ahol a polgári fogyasztásra termeltek elsődlegesen, mindenekelőtt az építőiparral kapcsolatos szakmákban. A kő-, agyag-, föld-, üveg- stb. iparban 68%-kal, a fa- és esontiparban 51%-kal, a fonó- és szövőiparban 36%-kal, a ruházati iparban 36%-kal, a sokszorosított iparban 31%-kal, a papírosiparban 15%-kal, az ételmezési iparban pedig 9%-kal esett a munkáslétszám 1917 végére a háború előttihez viszonyítva.²⁵

A bányá- és kohómunkások létszámának alakulása a két vizsgált időszakban nagyjából az általános képhez igazodik. A foglalkoztatott munkások 11,87%-kal fogytak meg, annak ellenére, hogy a harmadik háborús esztendőől kezdik hazaküldeni a bányászokat a frontról, mivel a militarizálás sem tudta ellensúlyozni azt a nagy munkás-hiányt, amelyet a bevonulások okoztak.²⁶

száma a háború előtt 439.223 és ez közel azonos az 1910-es gyáripari és üzemi munkásstatistika által felvett 4835 gyári üzem 434.011 alkalmazottjával (19. l.). Az 1913. évi törzskönyvi és termelési statisztikához képest 908 vállalattal kevesebbet ölel fel (ott 4851 üzem van felvéve). A különbség 2/3-a kis fűrésztelepekre és téglagyárakra, 1/3-a pedig kisebb malmokra, kelmefestőkre, himzőkre, lakatosokra, hámorokra stb. egész alárendelt jellegű iparokra jut.

Az alapul vett átmenetgazdasági statisztika 11 termelési ág (vas- és fémipar, gép- és villamossági stb. ipar, kő-, agyag-, azbeszt-, üveg- stb. ipar, fa- és esontipar, bőr-, sörte, szőr- stb. ipar, fonó és szövő ipar, ruházati ipar, papírosipar, ételmezési ipar, vegyészeti ipar, sokszorosított és műipar) adatait részletezi, amelyből az ipari főcsoportok közül csupán az építőipar hiányzik. Az építőipar azonban egyébként is a kisiparhoz tartozott, az 1910-es népszámlálás felvételei alapján végzett számításaink szerint az építőiparban foglalkoztatott munkások 75%-a a kisiparban dolgozott. A háború alatt az építőipar amúgy sem prosperált, hiszen az építkezések úgyszólván megszűntek. Ezért az építőipar kimaradása a felmérésből számottevő eltérésre nem vezethet.

A nagyipari munkásokhoz számítottuk a bányászathoz és kohászathoz foglalkoztatott munkásokat is.

²³ Megkíséreltük, hogy az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár jelentései alapján állapítsuk meg a munkásosztály létszámát, növekedését, ill. csökkenését a háború éveiben. Kísérletünk azonban kudarcra járt, mert a kötelezően biztosítottak közé nemcsak ipari munkások, hanem kereskedelmi és közlekedési alkalmazottak, gyári tisztviselők és házi cselédek stb. egyformán tartoztak. A biztosítottak létszámának változásából, adott esethez csökkenéséből sem tudtuk helytálló következtetéseket levonni, de még csak az igazságot közvetlenül megközelítő tendenciák érvényesülését sem állapíthatuk meg, mivel a napi 8 koronán felül kereső munkásokat a vállalat nem volt köteles bejelenteni, és ezért nem tudható, hogy a biztosítottak számának csökkenése milyen mértékben, arányban magyarázható a keresetek emelkedésével, növekedésével, azaz hányan nem szerepelnek a biztosítottak között pusztán azért, mivel bértük meghaladta a napi 8 koronát. Miután 1918. január 1-ét életbe léptették a biztosítás reformját, amely némileg alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz, a biztosítottak számának csökkenése megállt, sőt valamelyes emelkedés következett be. A kötelezően biztosítottak átlagos napi taglétszáma a MÁV-munkások nélkül a következőképpen alakult:

1913. aug. 1-től – 1914. jul. 31-ig	1097.122
1917-ben	691.091
a csökkenés	406.031 fő.

A háború előtti átlagos napi taglétszám tehát több mint 1/3-ával, 37%-kal kevesebbet meg 1917-re. (Mivel 1914 átlagában 4629 önként biztosított tartottak nyilván, mi 1913. aug. 1-től 1914. jul. 31-ig 4.800 főt számítottunk. „Az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár hatodik és hetedik évi jelentése” (1913–1914). Bpest. 1916. 217. l. valamint „Az Országos Munkásbiztosító Pénztár tizenegyedik és tizenkettedik évi jelentése” (1918–1919). Bpest. 1922. 20. 22. 23. l.) E számok azonban, mint már említettük, mitsem mondanak, hiszen a bérek változása is közrejátszott a csökkenésben. Míg 1914 átlagában az összes kötelezően biztosítottak 17,8%-a tartozott a legalacsonyabb (napi 1 koronás) és 1,7%-a a legmagasabb (7,5 koronás) napibérosztályba, addig 1917 átlagában a tagok 9%-a a legalacsonyabb, 11,1%-a pedig a legmagasabb napi keresettel rendelkező biztosított volt. Tehát a legmagasabb kategóriákba tartozók száma a háborús években növekedett.

²⁴ Sztérényi – Ladányi: i. m. 197. l.

²⁵ Uo. 198. l.

²⁶ Uo. 282. l. A Bányakapitányság által közölt adatok csak néhány százalékos, csekély eltérést mutatnak a Sztérényi – Ladányi által publikáltakhoz képest. (Lásd: Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folvám. 1916–18. Bpest. 1924. 75. l.)

A gyáripari munkásság korszerinti összetétele nem sokat változott, míg a háború előtt 12,37% volt a fiatalkorúak (16 éven aluliak) aránya, addig 1917-ben 12,82%-ra emelkedett. Hasonló a helyzet a bányászat és kohászat területén, ahol 1913-ban a munkásság 5,1%-a volt gyermekmunkás, 1917-ben pedig 5,9%²⁷. Valószínű, hogy a kisiparban, amely fokozott munkaerőhiánnyal küzdött, sokkal nagyobb mérvű volt a fiatalkorúak alkalmazása.

Számottevőbb eltolódás következett be a munkásság nemek szerinti megoszlásában. A nagyipari munkásság 22,54%-a nő, 77,46%-a pedig férfi volt a háború előtt. 1917-ben viszont már 28,17%-ra növekedett a munkásnők részaránya a gyáripari munkások között, amely emelkedés nem a munkásság összlétszámának a csökkenéséből adódott, mert abszolút számokban is 9234 fővel több nő dolgozott 1917-ben a gyáriparban. A nagy fizikai erőfeszítést kívánó bányászat- és kohászatban, ha sokkal kisebb mértékben is, de ugyancsak a nőmunkások számszerű gyarapodását észlelhetjük. 1913-ban 1,9%, 1917-ben pedig 4,3% a nők aránya a bánya- és kohómunkások összességében. A férfimunkások minden kategóriájánál csökkenés mutatkozott, a bevonulások hatását a gyárakba vezényelt katonai- és hadifogoly munkások sem tudták ellensúlyozni. A nőmunkások térfoglalását a gyáriparban a munkaerőszükségleten kívül az a körülmény is magyarázza, hogy a családfő hadbavonulásával mind több nőt kényszerített a szükség munkavállalásra, a munkaadók pedig nem zárkóztak el foglalkoztatásuktól azért sem, mert alacsonyabb bérek fizetése által több profitra tettek szert.

Ha a nemek szerinti kompozíciót vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy bár a férfimunkások száma egészében csökkent, mégis a fiatalkorúak aránya 1917-re csaknem 1%-kal nőtt. E jelenség azzal magyarázható, hogy az ifjúmunkások munkavállalása a gyáriparban kisebb mértékben esett vissza, mint aminő a felnőtt férfimunkások esetében kimutatható. A nőmunkások tekintetében fordított a helyzet. Míg a nők részvétele a gyáripari termelésben általában gyarapodott, az ifjúmunkások aránya a nőmunkások összességében valamivel több mint 1,5%-kal csökkent. A felnőtt munkásnők számának az ifjúmunkásokénál gyorsabb ütemű növekedésén kívül az is hozzájárult ehhez, hogy a nőknél a tanoncok kategóriájában mintegy 77%-os csökkenés állapítható meg. A tanoncoknál mindkét nemnél általában szintén csökkenés tapasztalható, de a férfiaknál csak 12%-ra rúg a létszámapadás. A fiatalkorúak, ha kenyérkeresést vállaltak, inkább munkásnak álltak be, mivel a szülőknek szükségük volt a gyermek keresetére is. Gondolván azonban a fiúgyermek jövőjére, nagyobb számban szerződtették őket tanoncnak, mint a leányokat.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a háború alatt a nagyipari munkások száma ugyan csökkent, de nem a kisipar javára, hiszen a hadicikkek gyártása következtében nemcsak a termelés centralizálódott erősen, hanem a szűkebben levő munkaerő is. Az ipari munkások fele a nehézipari szakmában volt foglalkoztatva, ami ugyancsak a hadfelszereléssel függött össze. 26 vasipari üzemből a gyáripari munkások több mint 1/4-ét foglalkoztatták, közülük a 6 legnagyobb gyárban pedig 80 000-en felül volt az alkalmazottak száma. A háború alatt vált modern mammutüzemmé pl. a csepeli Weiss Manfréd Lőszerezés Acélgyár, amely 1917-ben már 25 495 munkással dolgozott.²⁸ A munkáslétszám a haditermeléssel közvetlen kapcsolatban álló iparágaknál általában emelkedett, míg másutt csökkent. A nagyipar minden szektorában szaporodott a nőmunkások száma, a gyermekmunkások gyarapodása azonban a gyáriparban nem jelentős, inkább a kisipar szívhatta fel az ifjúmunkásokká serdült fiatalokat.

A munkásosztály összetételének illetően kedvező alakulása nem a békés időszak organikus fejlődésének volt az eredménye, mikor a strukturális eltolódások viszonylag kevesebb megrázkódtatással járnak, hanem háborús körülmények között, a hadviselés szükségleteitől diktálva következett be.

A háború kitörése a lassú felfelé ívelés periódusában érte a magyar ipart. A válságból éppen hogy kilábaló gazdasági életet a háború kirobbanása sarkaiból forgatta ki, teljesen felholygatta, a vállalkozók közül sokan bezárták gyáraikat, a bankok megszüntették a hitelfolyósítást, tömegével kerültek az utcára a munkások, úgy látszott az egész gazdasági élet megrendült. Az ipar nem tudott egycsapásra átállni a haditermelésre, csak hónapok múltán.

A munkásokat sújtó munkanélküliség méreteiről nincsenek összefoglaló adataink, ezért még csak hozzávetőleges képet sem rajzolhatunk kiterjedtségéről. Forrásaink egybehangzó tanúsága szerint azonban elég nagyarányú lehetett, mert egyébként el sem

²⁷ Uo. 212–213, valamint 282. l. A gyermekmunkásokhoz számítottuk a tanoncokat is.

²⁸ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Évkönyve 1918. 103. l.

képzeltető, hogy a társadalom legkülönbözőbb rétegei oly igen komolyan foglalkozzanak a kérdéssel, mint ahogy tették.

A munkanélküliség már a háború előtt is számottevő volt. 1914. március 22-én a tavaszi munkakonjunktúra kellős közepén Budapest Főváros Tanácsa számláló biztosságok útján megszámláltatta Budapest és környéke munkanélküleit, akik az ipar és kereskedelem területéről 27 188-at írtak össze, de rajtuk kívül még 1734 nem ipari munkanélkülit találtak. A Szakszervezeti Tanács, a Betegsegélyző Pénztár hivatalos adataiból megállapította, hogy közvetlenül a háború kitörése előtt közel 100 000 munkás volt munka nélkül.²⁹ A helyzeten a háború csak rontott. A hadüzenetet követő héten ezrével bocsátották el a gyárak a munkásokat, a munkanélküliek száma rohamosan növekedett. A Szaktanács augusztus 21-én megvizsgálta, hogy az egyes szervezeteknél milyen arányú a munkanélküliség, és 25 szervezetnél csupán Budapesten 6667 munkanélkülit találtak, ami a budapesti szervezett munkások 13,9%-a volt.³⁰ Az építőmunkások szövetségének 194 csoportjában, a visszajuttatott kérdőívek szerint, a csoportok tagjainak harmada munkanélküli volt, azaz 12 408 jogos tagból 4146 nem talált munkát.³¹ Az építőiparban egyébként a háború alatt úgyszólván alig beszélhetünk foglalkoztatottságról. A sokszorosító iparban szintén nagy arányokat öltött a munkanélküliség. A budapesti szervezett nyomdászoknál a munkaközvetítő bizottság jelentése szerint 1914 júliusban 891, augusztusban 727, szeptemberben 719 munkanélkülit nem tudtak kiközvetíteni. A munkanélküliek közt júliusban 38,2%, augusztusban 22,9%, szeptemberben 32% volt a munkások aránya. A budapesti nyomdászok körében a továbbiakban lassan felszívódott a munkanélküliség.³² A rokon könyvkötő szakmában október 1-ig 96 üzem szünetelt és a könyvkötők szakszervezetének 530 tagja volt munkaalkalom híján.³³ Forrásaink tanúsága szerint a kő-, föld- és agyagiparban, valamint a fonó- és szövőiparban úgyszintén rendkívül alacsony volt a foglalkoztatottság. Eddigiekben a szervezett munkások munkanélküliségéről beszélünk, nem kétséges azonban, hogy a szervezetleneket hasonló, ha nem nagyobb mértékben érintették az elbocsátások. Budapesten a Kerületi Munkásbiztosító Pénztár taglétszáma pl. 80 000-rel csökkent az első 3 hónap alatt, ebből 60 000 a bevonulások és 20 000 a munkanélküliség rovására írható. A 20 000 munkanélkülihez hozzá kell számítani a biztosításra nem kötelezett munkanélkülieket, a munka nélkül tengődő kisiparosokat, a kiskereskedőket, magánalkalmazottakat, hogy fogalmat alkot-hassunk a háború kiváltotta állapotokról.³⁴

A szakszervezetek nagy akciókat indítottak a munkanélküliek segítése érdekében. A háború előtti munkanélküliség eléggé kimerítette már a szervezetek segélyalapjait, amit a hadiállapot bekövetkeztével a bevonultak hozzátartozóinak támogatása még súlyosbított, ezért a szervezetek gyűjtéseket rendeztek, egyes szakmák külön adókat vetettek ki a dolgozókra. A Szaktanács augusztus 8-án beadványt intézett a kormányhoz, kérve, hogy akadályozza meg a tömeges elbocsátásokat, s a munkanélküliség megszüntetésére teremtsen munkaalkalmakat. Tisza miniszterelnök szeptember 1-én válaszolt a Szaktanács levelére, biztosítva a szakszervezeti vezetőket, hogy a kormány a „legnagyobb odaadással foglalkozik” a munkanélküliség kérdésével, és munkájában, egyéb számbajövő társadalmi tényezők mellett, számít a Szaktanács segítségére is. A munkanélküliség elleni küzdelmet azonban nem bízza csak a Szakszervezeti Tanácsra, mert szervezeti sovinizmust tételez fel róla.³⁵ A szakmák vezetősége pedig megállapodást kötött egyes esetekben a munkaadókkal, hogy ne bocsássák el a munkásokat, hanem inkább a heti munkaidőt rövidítsék. A Vasmunkás Szövetség a miniszterelnöknek küldött memorandumában szintén azt javasolta a kormánynak, hogy az állami vagyvyrak üzemeiben a heti 60 órás munkahetet 57 órára redukálják, a rendszeressé vált túlórázást és a vasárnapi munkát szüntessék meg, az így felszabaduló munkaidőt újabb munkások foglalkoztatására használják fel.³⁶

Az aggasztó helyzet a kormányt is „cselekvésre” készítette. A főrendiházi és képviselőházi tagokból bizottságot hozott létre, amelynek feladata a munkanélküliség enyhítése lett volna. A bizottság azonban semmi érdemlegeset sem tett, tevékenysége abban merült ki, hogy jó tanácsokat adott a munkásoknak.

²⁹ PI. Arch. Röpiratgyűjtemény I. 1/1914/XI/215-1.

³⁰ Szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1914–1916. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése, é. n. 4. 1.

³¹ PI. Arch. ÉSz. I. 1914/6.

³² Uo. NySz. I. 39. A budapesti csoport választmányi üléseinek jegyzőkönyvei.

³³ Jászai Samu: A magyar szakszervezetek története. Bpest. 1925. 216. l.

³⁴ PI. Arch. Röpiratgyűjtemény I. 1/1914/XI/215-1.

³⁵ Szakszervezeti mozgalom... 5. l.

³⁶ PI. Arch. Röpiratgyűjtemény I. 1/1914/XI/215-1.

Értekezletek és megbeszélések követték egymást a legkülönbözőbb fórumokon,³⁷ mindezek azonban mit sem változtattak a helyzeten.

A háború negyedik hónapjában a munkanélküliség csökkenése nem azért következett be, mert a kormány intézkedéseket tett, hanem mert az ipar lassan berendezkedett a haditermelésre. A bevonultatások mind több munkaerőt vontak el, az állam viszont mind nagyobb megrendeléseket eszközölt, amelyeket csak a munkáslétszám növelésével tudtak a vállalatok kielégíteni. 1915-ben még a fényűzési cikkek gyártásával foglalkozó iparágakban is nagy volt a munkáskereslet (az aranyműveseknél pl. 1915-ben 87 munkanélküliből 83-at közvetített szövetségük), pincérekéből és vasmunkásokból pedig a szakszervezeti munkaközvetítő nem tudta kielégíteni a kívánalmakat. 1916-ban az építőipar kivételével szinte minden szakmába több munkást kértek a munkaközvetítőktől mint amennyi munkanélküli jelentkezett.³⁸

A budapesti és vidéki munkaközvetítő intézetek adatai szerint a háború alatti ipari munkaközvetítés a következő képet mutatta:³⁹

Év	Jelentkezett munkakeresők	Munkaadók által keresettek	Elhelyezettek
	száma		
1914-ben ⁴⁰	93 684	57 155	36 177
1915-ben ⁴¹	65 276	59 253	33 090
1916-ban ⁴²	44 536	40 501	24 332
1917-ben	42 509	42 034	24 045

A táblázatból kiderül, hogy 1914-ben a jelentkezett munkakeresőknek csak 38%-át helyezték el. 1915-től 50% felett mozog az elhelyezettek aránya, ami általában megfelel a békeidőbeli állapotoknak.⁴³ A munkakeresők és elhelyezettek számának egybevetésénél többet mond a munkaerőkereslet és -kínálat alakulásának a vizsgálata, hiszen az előbbieknél nem tudjuk kimutatni, hogy a munkanélküliekből mennyit hívtak be katonának. Táblázatunk szerint a munkaerőkereslet 1914-ben 61%-a volt a kínálatnak, 1915-ben és 1916-ban 90%-a, 1917-ben pedig a munkaadók csaknem annyi munkást kértek a munkaközvetítőktől, mint amennyi munkavállaló jelentkezett. A munkaközvetítő hivatalok adatainak vizsgálata megerősíti a szakszervezeti forrásokból levont következtetéseket, a háború második évétől a munkaerőkínálat csak 10–2%-kal haladta meg a keresletet. A jelentkezett munkanélküliek száma is jelentősen csökken a háború éveiben: 1915-ben az 1914-ben nyilvántartott létszám 69%-a, 1916-ban 47%-a, 1917-ben pedig 45%-a fordult meg a munkaközvetítőknél. A munkaadók viszont 1915-ben 3%-kal több munkást kértek és 1916–1917-ben is csak 30–28%-kal kevesebbet, mint az első háborús évben. Míg tehát a jelentkezett munkavállalók száma 1917 végére 45%-ra szűlyedt, addig a munkáskereslet csak 73%-ra. A kiegyenlítődés azért következett be, mert a munkaerőkínálat nagyobb mértékben csökkent, mint a kereslet.

A munkaadók által a munkaközvetítőktől kért munkáslétszám nem azért csökkent 1916-tól, mintha a termelés visszaesett volna, ellenkezőleg. Az 1915-ös helyzet, ha nem is pontosan, de érzékelteti a tendenciát, hogy ti. a haditermelés következtében a munkaerőszükséglet növekedett, táblázatunk szerint a munkaerőkereslet az 1914. évi 103%-a volt. 1915-től mind több gyár kérte a Honvédelmi Minisztériumot, hogy az 1912. évi LXVIII. tc. alapján helyezze katonai felügyelet alá, s ezáltal a munkaerővándorlást katonai eszközökkel akadályozhassák meg, sőt a munkaerőszükségletet katonamunkásokkal elégíthessék ki. A Honvédelmi Minisztériumban készült összeállítás adatai alapján végzett számításaink szerint 1917 elején kb. 140 000 vezényelt munkást foglalkoztattak az ipar-

³⁷ Jászai Samu: l. m. 213–214. l.

³⁸ Szakszervezeti mozgalom . . . 24. l.

³⁹ Az alanti számok az ország gazdaságának minden faktorából jelentkező ipari és kereskedelmi munkakeresőket és munkavállalókat tartalmazák, sőt olyan foglalkozási kategóriák is szerepelnek az összegezésben, mint betegápolók, masszőrök stb. Az iparból jelentkező ipari munkakeresőket nem tudtuk kiszámítani, mivel a kimutatás a szakmával jobbra nem rendelkező női és a tanonemunkanélküliek esetében foglalkozási főcsoportokat nem különböztet meg, 1917-ben a vidéki intézetek még szakmai felsorolást sem adnak.

⁴⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1914. 134–135. l. A háború kitérése után jelentkező munkáskereslet és -kínálat alakulásáról nincs kimutatás. Véleményünk szerint az 1914-ben jelentkező, 100.000-et megközelítő munkanélküliek nagyobbik része a háború kitérése után fordult a munkaközvetítőhöz.

⁴¹ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1915. 135–136. l.

⁴² Magyar Statisztikai Évkönyv. 1916–1918. 96. l.

⁴³ Ld.: Berend Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara. 1900–1914. Bpest. 1955. 306. l. A szerzők számításai szerint 1908–1912 között 50–69% körül járt az elhelyezettek aránya.

ban.⁴⁴ A munkaerőkereslet csökkenése tehát nem jelenti a szükséglet csökkenését is, hanem pusztán azt, hogy a munkaerő „szabad piaci” forgalma zuhant az 1914-es szint alá.

Forrásaink egybehangzóan tanúsítják, hogy a háború kitörése után a munkanélküliség nagyon megnövekedett. Ha a budapesti hozzávetőleges arányokat országos méretekre kiterjesztjük, az ipari munkásoknak kb. 15—20%-át munkanélkülinek tekinthetjük. Kétségtelen, hogy nem egyforma ideig volt minden egyes munkás munka nélkül, akadtak olyanok, akik csak néhány napig, mások néhány hétig, de a helyzet súlyossága minden munkásra ijesztően hatott.

Az 1914 második felében nagy arányokat öltő munkanélküliség, az elbocsátások elhárítása érdekében a szervezett nyomdai munkások megállapodtak a munkaadókkal, hogy fél hetet, 51 óra helyett csak 25,5-t dolgoznak. Ugyanígy csökkentett munkaidő volt átmenetileg a szövő-fonó, valamint a cukorkakészítő szakmában. Egyébként a háború általunk tárgyalt időszakában a hivatalos munkaidő nem sokat változott. A szakszervezeti kimutatások szerint⁴⁵ 1914. július 31-én 50 szakma közül

heti	48	órát dolgoztak	1	szakmában
„	50—52	„ „	5	„
„	54—60	„ „	36	„
„	66—78	„ „	8	„
1917. december 31-én pedig				
heti	48	órát dolgoztak	2	szakmában
„	50—52	„ „	7	„
„	54—60	„ „	34	„
„	66—78	„ „	7	„

A legtöbb munkást foglalkoztató vasiparban általában 57 órás munkahét volt érvényben. A legalacsonyabb munkaidővel a jól szervezett nyomdai munkások, a kisipari jellegű szakmák munkásai, mint kárpitások, bórdíszművesek, faszobrászok rendelkeztek. A heti 66 órán felüli munkaidő az élelmiszeripari (hentesek, mészárosok, malommunkások), valamint a legkvalifikálatlanabb munkaerőt foglalkoztató szállítóipari szakmákra volt jellemző. Ez utóbbi csoportba tartozó munkások voltak egyébként a legkevésbé szervezettek. 1915-ben heti 52 óráról 51-re csökkent az asztalosok hivatalos munkaideje, 1916-ban a fehérneműtisztítóké 66 óráról 60-ra, 1917-ben pedig 54 órára, a kelmefestőké 54-ről 48-ra, a szűcsöké és sapkásoké 54-ről 51-re, a kefekötőké 60-ról 57 órára javult. Az 1914 júliusi helyzet kedvező irányú változása tehát ismét csak a munkások kis hányadát érintő, jobbra kézműipari szakmákban következett be.

Mikor megállapítjuk, hogy a munkaidő 1917 végén a legtöbb foglalkozási ágban azonos volt az 1914 közepén érvényben levővel, akkor a szerződésileg rögzített munkaidőről beszélünk. A munkaadók ugyanis, a hadiérdekre hivatkozva, különösen a muniógyárakban a munkaidőt felemelték. 1914 második felében a vasmunkások 57 órás munkahetét 65 órára nyújtották, a cipőgyárakban napi 10—11 órát dolgoztattak, a fővárosi sütőipari üzemekben pedig 9 óra helyett 12 órás munkanapot vezettek be stb.⁴⁶ A militarizált gyárak munkásainak egyik legégetőbb sérelme éppen az volt, hogy a túlórákat a munkaadók nem fizették ki.⁴⁷ A munkaadók tehát egyáltalán nem tartották be a fentebb rögzített foglalkoztatási időhatárokat, ezért a munkásmozgalom számára harci kérdés volt, hogy a vállalkozókat az elvileg elismert munkaidő gyakorlati megvalósítására kényszerítsék. A szakszervezetek által is elfogadott munkaidőmaximumok stabilitásának többek között ez az oka, hiszen voltaképpen az elérendő ideált, a normát jelentették.

A másik súlyos csapás a bérezési, megélhetési viszonyok oldaláról érte a munkásokat. A gyárosok több helyen a háborúra hivatkozva bérredukciókat hajtottak végre: a győri ágyugyárban 25%-kal csökkentették az alap- és órabéreket, a bányákban szintén leszállították a szakmánybért, az Egercehi Kőszénbánya munkásai 1914 novemberében arról panaszkodtak, hogy augusztus 2-a óta 10%-kal kevesebb bérért dolgoznak, a szabadkai vasas helyecsoport pedig azt tette szövé, hogy a részleges mozgósítás után a Rotman Imre vas- és rézbútorgyárban 3 napig szüneteltették az üzemet, végül bejelentették, hogy a fixfizetéseket megszüntetik,⁴⁸ az órabérek felé viszont jelentős csökkentést akartak végrehajtani. A tőkések merényletüket viszonylag könnyen végre tudták hajtani, segítségükre volt a háború eleji munkanélküliség, nemkülönben a munkásosztály soraiban támadt ideológiai zűrzavar.

⁴⁴ Hadtörténeti Intézet Levéltára. HM. 1917. eln. 4. oszt. 1384.

⁴⁵ Gál Benő: Statisztikai Gyűjtemények I. Az árak alakulása a háború idején. 8—12. l.

⁴⁶ Háború és szocializmus. A Szocializmus folyóirat rendkívüli száma. 527, 537, 540. l.

⁴⁷ OL. ME. 1916. XVI. res. 1127; PI. Arch. VSz. 1915/8; VSz. 1916/13.

⁴⁸ PI. Arch. VSz. 1914/5.

A háború kitörésével tehát a munkáltatók sok tekintetben a helyzet urai voltak, és bérdíktáló szerepüket mindaddig megtartották, míg a munkásmozgalom sorai nem rendeződtek. A kedvezőtlen bérpozícióból való indulás a háború egész tartama alatt éreztette hatását, és sok más fontos gazdasági és politikai tényezőtől kívül hozzájárult ahhoz, hogy a magyar ipari munkások szociális helyzete a háború végére szinte elviselhetetlenné vált.

A munkabérek alakulásáról a háború idején rendkívül nehéz egzakt képet rajzolni, mivel hivatalos munkabérestatisztika alig áll rendelkezésünkre. A szakszervezetek rendszeresen vezettek bérstatisztikát, mivel az érdekvédelem szempontjából szükséges volt állandóan figyelemmel kísérni a bérek alakulását. A szakszervezetek minden év végén regisztrálták a szervezett munkások béreit.⁴⁹ A gépgyárosok érdekvédelmi szerve, a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének munkásügyi szervezete szintén vezetett bérstatisztikát, mivel a munkaadók is — különösen a panaszbizottság működése idején — tájékoztatták a munkabérek alakulásáról. A vasművek és gépgyárak egyesülete természetesen jobbára a municiógyárak béreit regisztrálta és csak a jelentékenyebb fővárosi üzemekben.⁵⁰

A szakszervezeti bérstatisztika 8 iparágban vizsgálja a háború alatt a munkabérek alakulását, és külön feltünteti 16 szakma vonatkozásában a női munkabéreket.⁵¹ Legmagasabb béreket a háború kezdetekor a vas- és fémiparban, a sok kisipari szakmát magában foglaló ruházati iparban és végül az élelmiszeriparban értek el. A mi tárgyalásunk határhelyét jelentő 1917-es évben a helyzet némiképp változott, legtöbbet továbbra is a vas- és fémiparban kerestek, majd sorrendben utána a fa- és bútoripar, valamint az építőipari szakmák következtek. A legjobban fizetett szakmák közé tartoztak a háború időszakában az esztergályos, kovács, lakatos, öntő, férfi konfekció, szabó stb. foglalkozások. Ugyancsak általában anyagiak tekintetében jobban honorálták a gépmunkás, műszerész, kárpitos, kőműves szakmák munkásait, bár a háborús évek folyamán korántsem olyan egyenletesen növekedett bérük, mint a fent említett kategóriákban. A háború kitörésekor viszonylag jól fizetett szakmáknak számítottak az inkább kisipari nőiszabók, női konfekciósabók, ácsok, mészárosok, kelmefestők, nyergesek, a háború idején viszont elvesztették jelentőségüket, és bérük emelkedése messze elmaradt az átlagostól. Más kisipari szakmák, mint pl. a szűcsök bérének hirtelen kiemelkedése a rokon iparok közül a háborús konjunktúrával függött össze, a háborún nyereszkesedők szükségletei a luxus-iparágokban foglalkoztatott munkások béreinek növekedéséhez vezettek. Egyéb kézműipari csoportok, a kádárok, bognárok, tímárok díjazásának háború-végi növekedése azzal magyarázható, hogy a fizetőképesebb mezőgazdaság számára termeltek. A fizetőképes kereslet mellett a béremelkedésnél az is szerepet játszott, hogy a kisipari szakmákból nagyobb számú volt a behívás és elvezénylés, ezért szakmunkáshiány állt elő.

Az 1216. oldalon a szakszervezeti bérstatisztika alapján közöljük az iparágankénti egyszerű átlagbéreket abszolút és viszonyszámokban.

Bár az iparúti egyszerű átlagbérek nem tükrözik pontosan akár a legjobban, akár a legrosszabbul fizetett szakmákat, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a béremelkedés a legegyszerűsebb a vas- és fémiparban, valamint a ruházati iparban volt. A fa- és bútoriparban, miután a háború elején stagnáltak a bérek, 1915-ben és 1917-ben hirtelen felszöknek. Ugyancsak ugrásszerűen, szinte minden átmenet nélkül növekednek a fizetések 1917 folyamán az építőiparban, a vegyes iparágaknál, egyszersmind a női munkásoknál. Az előbbiekhöz korántsem hasonlítható ütemben, de szintén jelentős bér-

⁴⁹ A szakszervezeti bérstatisztikát dolgozta fel Gál Benő a Szakszervezeti Tanács által az 1920-as évek elején kiadott Statisztikai Gyűjtemények füzetében. Mi Gál Benő anyagait használjuk a következőkben.

⁵⁰ Lásd *Szterényi-Ladányi*: i. m. 215–216. l. A fent említettek kivül a jelentősebb munkák közül megemlítjük *Laky Desző* vizsgálódását: Adalékok az ipari munkabérek statisztikájához Budapestben az 1914–1924 években (Városi Szemle 1927. XIII. köt. 66–155. l.). Laky tanulmánya keretstatisztika, a budapesti ipari munkások kollektív béreit, illetőleg azok szűkös határait foglalja magába, az átlagos kollektív bérek alakulásáról tájékoztat. A kollektív béreknek a háború alatt korántsem volt olyan jelentőségük, mint megelőzőleg, hiszen legtöbbjük terminusa lejárt és újakat sok esetben az élelmiszerárak labilis volta miatt nem kötöttek. A kisipari foglalkozásokkal szemben Laky Desző a gyáripari munkabéreket nagyobb figyelemmel részesíti, a szakmunkások béreit vonja rendszeres vizsgálat alá. Nemcsak a nominálbérek változásáról nyújt képet, hanem a Dalmoki–Kováts-féle drágasági indexet használva (Közgazdasági Szemle, 1921. 5–6. sz.) a reálbérekről is tájékoztat. *Szűcs-Kardoss Tibor*: Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához (Statisztikai Közlemények. Bpest. 1930. 144–230. l.) c. munkája ugyancsak kevéssé használható, mivel a lényegtelenebb szakmákban vizsgálja a bérek alakulását, 32 szakmára terjeszti ki a vizsgálódást, de ebből a nagyipari munkások felét kitevő nehézipariak (vas- és fémipar, gépipar, villamosági ipar) teljesen hiányoznak. Ahol iparáganként részletezi a munkabéreket, ott 1914 első felét 1925–28-cal veti össze és a háború éveiben nem kíséri nyomon a statisztikus módszerével a változásokat. Közül ugyan olyan számsorokat is, ahol a háború alatti években hónapokra bontva, koronában és indexszámban megadja az átlagos heti béreket, de ezek még az általa vizsgált szakmákhoz viszonyítva is alárendelt foglalkozási ágakra vonatkoznak, mint a kesztyűsök, szíjgyártók, dobozkészítők stb.

⁵¹ *Gál Benő*: Statisztikai gyűjtemények. I. Az árak alakulása a háború idején. 8–13. l.

Átlagos hetibérek emelkedése iparáganként⁵²

Iparosport megnevezése	Abszolút számokban (koronákban)					Viszonyszámokban				
	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
I. Vasipar	43,64	51,01	69,59	105,29	136,23	100	116,8	159,4	241,2	312,1
II. Fa- és bútóipar ⁵³	30,54	30,54	65,25	66,54	146,10	100	100,0	213,6	217,8	478,3
III. Ruházati ipar ⁵⁴	37,55	38,11	48,88	67,11	95,77	100	101,4	130,1	178,7	255,0
IV. Építőipar	34,88	34,88	41,43	47,30	107,44	100	100,0	118,7	135,6	308,0
V. Élelmiszeripar ⁵⁵	36,42	35,82	38,52	52,38	74,15	100	98,3	105,7	143,8	203,5
VI. Könyvipar ⁵⁶	30,0	30,0	34,68	41,62	64,0	100	100,0	115,6	138,7	213,3
VII. Szállítóipar	30,0	30,0	30,0	30,0	40,0	100	100,0	100,0	100,0	133,0
VIII. Vegyes iparágak ⁵⁷	35,20	34,50	37,40	42,80	100,0	100	98,0	106,2	121,5	284,0
IX. Női munkások ⁵⁸	19,98	21,70	23,45	30,78	55,24	100	108,6	117,3	154,0	276,4

⁵² Nem ismervén az egyes szakmákban foglalkoztatottak létszámát, súlyozott átlagot sem tudunk számítani, ezért csak egyszerű átlaggal dolgozunk.

⁵³ A háború egész tartama alatt jól kereső, de kisszámú faszobrászokat mellőztük számításainkból.

⁵⁴ A fehérneműtisztító, sapkás, szűcs szakmák nem szerepelnek számításainkban.

⁵⁵ A molnárak, cukorkakészítők mellőzve.

⁵⁶ 1914 második felében a nyomdai szak- és segéd munkások csökkentett munkaidőben dolgoztak. Bérüket teljes munkaidőre számítottuk.

⁵⁷ A bőrdíszműves, kosárfonó szakmákat figyelmen kívül hagytuk.

⁵⁸ A fehérnemű-tisztító, önálló kalapdíszítő és önálló női szabókat mellőztük. A csökkentett munkaidőben dolgozó nyomdász- és cukrászmunkásnők bérét teljes munkaidőre számítottuk.

emelésre kerül sor az élelmiszer- és könyviparban. Rendkívül csekély mértékű növekedést állapíthatunk meg a szállítóiparban. A százalékos arányt tekintve — mint táblázatunk mutatja — a bérek azokban a szakmákban emelkedtek évről-évre a legnagyobb mértékben, amelyek hadiszállításra dolgoztak, mint a vas- és fémipar, a faipar és a ruházati ipar.

A nőmunkások bérei szintén elég nagy ütemben nőttek, de ha abszolút számok vonatkozásában vizsgáljuk az emelkedést, akkor láthatjuk, hogy az elég csekély mérvű, a nőmunkások az utolsólótti helyen vannak, mögöttük már csak a szállítóipariak állnak. Mondhatjuk természetesen azt, hogy a nőmunkások általában a kevésbé kvalifikált, gyengébben fizetett szakmákban voltak foglalkoztatva. Ez igaz is. De az igazságnak csak a felét fednék fel, ha pusztán a szakma minőségére szorítkoznánk. Ha összevetjük az azonos szakmákban, azonos munkaidő mellett dolgozó férfi- és nőmunkások átlagbéréit, akkor megállapíthatjuk, hogy a férfimunkásokat ugyanazon munkáért jobban megfizették, mint a nőket, mind a háború kitörésekor, mind a háború alatt, mi több, a férfi és nő munkabérek közti távolság csak fokozódott az általunk vizsgált időszakban (lásd a táblázatokat).

I.

A női és férfimunkások átlagos hetibérének növekedése azonos szakmában, azonos munkaidő mellett

	Abszolút számban (korona)					Viszonyszámban (%)				
	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917 XII. 31.	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
Nőmunkások	20,90	20,41	25,20	32,26	66,35	100	97,6	121,5	156,8	327,2
Férfimunkások	31,00	30,90	43,34	55,91	104,28	100	99,7	139,8	180,3	336,3

Számításainkban a következő szakmák szerepelnek: gépgyári munkás,⁵⁹ cipőfelső-részkeszítő, férfi konfekciószerelő, női konfekciószerelő, nyomdász⁶⁰, könyvkötő, kefekötő, téglagyártó, vegyészeti gyárimunkás. A cukrász, kelmefestő, kékfestő, szövő-fonó szakmákat azért mellőztük, mivel a nők és a férfiak munkaideje egyes években különböző volt.

II.

A női munkások átlagos hetibérének elmaradása a férfiakétól

	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
Abszolút számban (korona)	10,1	10,49	18,14	23,65	37,93
Százalékban	50,5	52,4	72,5	73,9	57,4

Táblázatunk szerint a férfimunkások bérei 1915-, 1916-, 1917-ben sokkal nagyobb mértékben növekedtek, mint a nőmunkásoké. A női és férfi munkabérek közötti különbség 1915-ben, 1916-ban volt a legszembeötlőbb, míg 1917 folyamán a két nem bérei közti távolság már nem növekedett, hanem csökkent, kezdte megközelíteni az 1914-es év normáit. A bérkülönbség 1917-es eliminálásának okát a nőmunkások fokozódó bérharcával, illetve a szervezettség növekedésével magyarázhatjuk. Miután a tőke arra törekedett, hogy a nőmunkások béreinek leszorítása révén a munkabérek növekedésének általában gátat vessen, a szervezett munkások maguk is nagyobb gondot fordítottak a nőmunkások szervezésére, aktivizálására. Az 1917-es év folyamán a munkásnőknek mind nagyobb tömegei tömörültek a szakszervezetekbe, és bérharcokkal, a szocialista munkásmozgalom vérkeringésébe kerülve, elérték, hogy béreik ha nem is lettek azonosak a férfimunkásokéval, de legalább a köztük levő óriási távolság valamelyest enyhült.

⁵⁹ A gépgyári munkásnők kategória megfelelőjeként a férfiaknál a gépmunkás II., ill. a gyári segédmunkás szakmát vettük. A két férfiszakma összevetése a gépgyári munkásnők kategóriával indokolt, hiszen a munkásnők egyrésze betanított gépmunkásnőként dolgozott, másik része viszont segédmunkás volt.

⁶⁰ A nyomdász munkásnők bérvizonyait a nyomdai férfi segédmunkásokéval hasonlítottuk össze.

Vizsgáljuk meg részletesebben a kereseteket a vezető iparágban, a vasiparban. A szakszervezetek összeállítása szerint a budapesti és környékbeli gépgyárakban, vasipari telepeken az átlag órabér-keresetek az 1914 első negyede és 1917 harmadik-negyedik negyede közti időszakban 110–250%-kal emelkedtek. Íme:⁶¹

Szakma	1914. I. negyed	1917 III–IV. negyed	% -os emelkedés 1914-hez viszonyítva
	Egy órára eső keresetek fillérekben		
Vasöntő	89	246	276
Magkészítő	59	157	267
Magkészítőnő	—	77,5	—
Kalapácsvezető	32	114	356
Géplakatos előmunkás	103	253	245
Idomszerész	112	277	247
Üzemlakatos	59	152	257
Előrajzoló gépgyártásnál	78	202	259
Revolverpad esztergályos	74	226	305
Meleg- és hidegpréslő	70	214	305
Gépmunkásnők	26	82	315
Autogénhegesztő	104	222	213
Bádogos	75	200	266
Műszerész	53	182	343
Fémnyomó	86	218	253
Villanyszerelő előmunkás	82	204	248
Segédszerelő	52	157	301
Gyári munkásnők	32	78	243
Napszámások	36	94	261
Napszámósok	28	72	257

Az összeállítás szerint a háború előtt legalacsonyabb béreik a női munkásoknak, mégpedig a gépmunkásnőknek voltak. A férfimunkások közül legrosszabbul a kalapácsvezetők, legjobban az idomszerészek kerestek. 1917-ben a legalacsonyabban bérezettek kategóriájában, mindkét nemnél valamelyes eltolódás történt a szakmunkások javára, a kvalifikálatlanok rovására. A legrosszabbul a férfi és női napszámások kerestek, míg az idomszerész szakma továbbra is megtartotta legjobban dotált jellegét.

A munkásosztálynak jelentős hányadát képező bányá- és kohómunkások béreinek alakulását nem tudjuk összevetni a többi iparágéval, mivel a rendelkezésünkre álló anyagok nem az év végére elért hetibérről, hanem az évenkénti átlagos napibérről tájékoztatnak. Ezért külön vizsgáljuk a bányá- és kohómunkások béreinek háború alatti változásait. A bányá- és kohómunkások átlagos napi keresetének alakulása az 1914–1917-es években:

A munkás csoport	A napi kereset fillérekben				Emelkedés %-ban ⁶²
	1914	1915	1916	1917	
	évben				
Bányászat:					
vájár	421,3	459,6	522,6	660,0	56,7
férfi	328,0	351,6	402,2	510,4	55,6
nő	142,2	258,1	196,0	286,5	101,6
gyermek	115,3	127,7	156,0	227,7	97,7
Kohászat:					
férfi	325,7	348,8	437,9	523,3	60,6
nő	147,9	203,0	251,0	350,2	136,6
gyermek	117,8	142,3	183,9	238,3	102,1

⁶¹ PI. Arch. A. XV. 1/1917/18. (b) Munkás Híradó.

⁶² Scterényi—Ladányi: i. m. 290. l. közölt statisztika alapján.

A bányá- és kohómunkások napi béreinek vizsgálatánál azonnal szembeötlik, hogy sokkal alacsonyabb mértékben emelkedtek, mint más iparágban dolgozóké. Míg a vas-munkásoknál az átlagbér 215%-kal, addig a bányászoknál 64%-kal, a kohászoknál 84%-kal növekedett. Az egész tulajdonképpeni iparban általában mintegy 180%-os béremelkedésről beszélhetünk, amelytől a bányászat és kohászat és messze elmaradt. Meg kell jegyeznünk, hogy számaink korántsem tükrözik a teljes valóságot, mivel a bányamunkások a pénzen kívül naturáliákban is részesültek, amelyeket azonban nem tudunk számszerűen felmérni. Kétségtelen, hogy a naturáliák betudása mellett is hátrány mutatkozik a bányamunkásság rovására. A többi ipari foglalkozástól ugyancsak eltérően a bányászatban és kohászatban a nő- és gyermekmunkások keresete sokkal nagyobb arányban emelkedett, mint a férfiaké. Míg a férfimunkások napibére 1914—1917 között 55—56 és 60%-kal nőtt, addig a nőké és gyermekeké 101—136, 97—102%-kal. Az anomália oka azonnal nyilvánvaló lesz, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a bányászok militarizálva, munkásosztalba szervezve voltak. A militarizálás révén a bányatársaságok az alacsony bérek mellett is biztosítani tudták a zavartalan termelést a háború első két évében. A férfimunkások bérei csak 1916-ban kezdtek jelentősebb mértékben javulni, míg a nőké 1916-ban átmenetileg romlottak. Az 1916-os és főleg 1917-es béremelkedés a bányamunkások bérharcával, sztrájkmozgalmaival függött össze. Szemléltetően bizonyítja állításunkat az Állami Vasgyárakhoz tartozó barossaknai és perecsei aknai bányászok keresetének alakulása:⁶³

Idő	Vájár	Segéd-vájár	Férfi- Nő-		Gyer- mek	Összlét- szám átlag	Jegyzet
			munkás általában				
napi átlagkereset fillérekben							

I. Barossakna:

1914. évi átlag ...	535,8	442,1	394,7	180,0	155,8	384,1	pótlék nélkül külön fizetett pótlékkal
1917 május	796,5	650,6	516,1	295,9	263,4	492,1	
1917 október ...	729,0	613,0	590,3	297,3	280,6	572,5	
1917 október ...	1106,0	990,0	967,3	554,3	529,6	949,5	

II. Perecsei akna:

1914. évi átlag ...	511,4	434,4	371,4	188,4	134,7	360,9	pótlék nélkül külön fizetett pótlékkal
1917 május	805,9	753,4	619,9	290,2	266,9	595,3	
1917 október	850,4	766,6	654,2	268,2	248,8	628,3	
1917 október	1227,4	1143,2	1031,2	512,4	485,4	1005,3	

Emelkedés %-ban

I. Barossakna:

1914. évi átlag ...	100	100	100	100	100	100	pótlék nélkül külön fizetett pótlékkal
1917 május	148,6	147,2	130,7	164,4	168,9	128,1	
1917 október	136,0	138,6	149,5	165,1	180,0	149,0	
1917 október	206,4	223,9	245,3	307,9	339,9	247,2	

II. Perecsei akna:

1914. évi átlag ...	100	100	100	100	100	100	pótlék nélkül külön fizetett pótlékkal
1917 május	157,6	173,5	166,9	151,1	197,9	164,9	
1917 október	166,3	176,5	176,2	142,4	184,5	171,3	
1917 október	240,0	263,2	277,6	271,9	360,3	278,5	

⁶³ OL. Pénzügyminisztérium. Általános iratok -- Külön csomók. 1917. Állami Vasművek. 150.406/706 alapján.

Összeállításunkból kiderül, hogy 1917 májusára, a nagy bányászsztrájkok után, a tulajdonképpeni bérek már jelentősen meghaladták az első háborús év átlagkeresetét. Október hónap folyamán, mikor a bányászok amerikáztak, Barossaknán ugyan csökkentek a szakmánybérek, de a bányászok éppen ellenállásukkal érték el, hogy 370—240 fillér külön fizetett pótlékban részesültek.

A bérküzdelmek tehát nem voltak hiábavalóak. A munkabéreknek az 1916-os, 1917-es évek folyamán történt növekedése nem a bányatársaságok jóindulatának volt az eredménye, hanem a munkásság harcainak.

A munkabérek emelésének lehetőségeinél, az emelkedés reális felmérésénél számba kell vennünk azt a körülményt, hogy a haditermelés következtében a foglalkoztató vállalatok többségének fokozódott tőkeereje, növekedett rentabilitása. Míg 1914 végén az ipari részvénytársaságoknak valamivel több mint fele zárta csak nyereséggel mérlegét, addig 1917 végén az összes részvénytársaságoknak majdnem 3/4 része nyereséges volt. Rentabilitás szempontjából a következőképpen oszlottak meg a részvénytársaságok 1914—1917 között:⁶⁴

Mérleg eredménye	1914	1915	1916	1917
	évben a részvénytársaságok %-a			
Nyereséggel zárt	53	59	67	73
Nyereség vagy veszteség nélkül zárt	3	3	3	1
Veszteséggel zárt	44	38	30	26
	100	100	100	100

A mérlegek kedvező alakulása minden iparágban általános volt. A jól prosperáló gépgyártó és villamossági iparban a nyereséges vállalatok aránya 65%-ról 1917 végére 81%-ra nőtt, a vas- és fémiparban 1914-ben a részvénytársaságok 32%-nak volt pozitív mérlege, 1917-ben pedig 75%-nak. A háború alatt még olyan iparágakban is javult a jövedelmezőség, amelyek a haditermelésben közvetlenül nem voltak érdekelték. Az építőiparban 1914-ben a vállalatok 38%-a nyereséggel, 14%-a nyereség és veszteség nélkül, 48%-a viszont veszteséggel zárta évi mérlegét, 1917-ben a veszteséges vállalatok aránya 46%-ra csökkent, a nyereségeseké 54%-ra nőtt. A kő-, föld-, agyag-, azbeszt- és üvegipari részvénytársaságok többsége az egész háború alatt negatív mérleggel rendelkezett, különösen az 1915-ös év volt szembetűnően kedvezőtlen, az összes részvénytársaságok 71%-a a veszteségesek közé tartozott. Ez iparágban a javulás abban mutatkozott, hogy 1917-re a veszteséges vállalatok aránya 55%-ra csökkent. Természetesen ehhez hozzájárult az is, hogy 28%-kal kevesebb volt a részvénytársaságok száma, mint 1914-ben, a nem rentábilis vállalatok egy része megszűnt.⁶⁵

Az ipari részvénytársaságok jövedelmezőségének növekedésével együtt az osztalék nagysága is állandóan emelkedett. A háború általunk tárgyalt időszakában, az építő-, sokszorosító- és műipar kivételével, minden iparágban felszokott az osztalék összege. Az 1 részvénytársaságra jutó osztalék növekedésének üteme az alábbi volt:⁶⁶

1914	100%
1915	136%
1916	214%
1917	274%

Mint látható, 1917-re az ipari részvénytársaságok osztaléka az első háborús évhez viszonyítva is tetemes mértékben emelkedett.

⁶⁴ Az arányok a Magyar Birodalom területén alakult összes ipari részvénytársaságokra vonatkoznak, felölelik a csekélyszámú külföldi telepek termelésének jövedelmi eredményeit is. — 1914-ben 1035 ipari részvénytársaságot tartottak nyilván. Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 127. l. — 1915-ben 1007 ipari részvénytársaság volt. M. Stat Évkönyv. 1915. 128. l. — 1916-ban 935, 1917-ben 881 részvénytársaság szerepel a kimutatásban. M. Stat Évk. 1916—1918. 89. l.

⁶⁵ A számításokat a Magyar Statisztikai Évkönyv említett 3 kötetének 127, 128, 89. oldalán közölt táblázatok alapján végeztük.

⁶⁶ Uo. 126, 127, 88. l.

Rendkívül tanulságos az osztalék növekedésének ütemét a munkabérek emelkedésével összehasonlítani. A vas- és fémiparban, ahol viszonylag a legnagyobb arányban növekedtek a nominálbérek, és az élelmiszeriparban, ahol pedig a legkisebb mértékben, a következőképpen festett a bérek és az osztalékok növekedése:⁶⁷

Év	A) Vas- és fémipar		B) Élelmiszeripar	
	1 rt. jutó osztalék %	átlagbér %	1 rt. jutó osztalék %	átlagbér %
	emelkedés üteme		emelkedés üteme	
1914	100	100	100	100
1915	210	136	129	107
1916	399	206	174	146
1917	440	267	223	207

Látható, hogy a vasiparban a részvényesek tiszta nyeresége milyen hallatlan arányokban szaporodott, de még az élelmiszeriparban is jócskán meghaladta a munkabérek emelkedését. Táblázatunkból az is kiderül, hogy az osztaléknak a munkabérekhez viszonyított növekedése 1916-ban érte el csúcspontját. Az 1917-ben kibontakozott nagyarányú bérmozgalmak következményeként a részvénytársasági osztaléknak a munkabérekkel összehasonlított felfutása lelassult.

Fenti vizsgálataink a nominálbérek alúlról felfelé ívelő mozgását kísérték figyelemmel. Világos, hogy ha a munkásosztály helyzetéről akarunk akárcsak vázlatos képet is rajzolni, nem állhatunk meg a nominálbéreket kifejező korona-kiszámlálásánál. Bármennyire is bonyolult feladat, de meg kell kísérelnünk a reálbérek alakulását felvázolni.

A reálbérek nyomokkiszámlálásánál egyfelől a valuta romlását, másfelől a létfenntartási költségek növekedését kell figyelembe vennünk.

A korona értékcsökkenése a háború elején még kismértékben jelentkezett. 1914 végére pénzünk nemzetközi értéke 10%-kal volt kevesebb, mint a világháború előtt. A munkások bére általában nem alkalmazkodott a változott viszonyokhoz, az aranykorona-bérek a háború előtti nivó alatt mozogtak. 1915 folyamán további romlásnak lehettünk tanúi, decemberben a munkabérek aranykorona értékviszonylatban többnyire 70–80%-ra süllyedtek. Az aranykorona-bérek 1917-ben valamelyest javultak, illetve meghaladták az 1916-ost, sőt akadtak olyan munkáscsoportok, akiknek aranykorona-bére a háborúelőttinél is jobb, magasabb volt, mint az ácssegédek, üvegsziszolók, faszobrászok, ékszerész-segédek, aranyművesek stb.⁶⁸ Az aranykorona-bérek vizsgálata önmagában nem sokat mond, hiszen a korona értékcsökkenésénél lényegesebb és nagyobb mérvű volt a drágulás.

A munkáscsaládokat különösen súlyosan érintette az élelmiszerek árának szakadatlan emelkedése, nem különben a beszerzés nehézsége, amely — a naponta megismétlődő sorbanállás és egyéb kellemetlenségeken kívül — a zugkereskedelem virágzásához vezetett. A munkáscsaládok jövedelmük oroszlánrészét az élelmiszerek beszerzésére fordították. Hogy emelkedtek az élelmiszerárak, a munkások keresetének mind nagyobb százalékát emésztették föl az élelmiszer-költségei. A miniszterelnöknek 1914 novemberében elküldött szaktanácsai memorandum egy öttagú munkáscsalád heti élelmiszerkiadásainak növekedését, a vásárcsarnoki „hivatalos árjegyzék” alapján, 15%-ban, 3,09 koronában jelölte meg. A drágulás egy munkás átlagos napi keresetét emésztette fel.⁶⁹ A Cipő-felsőrész-készítők Szaklapja 1916 januárjában adatokat közölt néhány nem családos munkás heti élelmiszerkiadásáról:

⁶⁷ Az iparági nominál-bérek alakulását lásd az 1216. oldalon. A vas- és fémipari, élelmiszeripari rt-i osztalékok növekedésének ütemére vonatkozó számításokat a M. Stat. Évkönyv 1914, 1915, 1916–1918 kötetiben közölt adatok alapján végeztük.

⁶⁸ Lásd: Szécsényi-Kardoss: i. m. 144–151. l.

⁶⁹ PI Arch. Röpiratgyűjtemény I. 1/1914/XI/ 215–1.

	Heti kereset korona	Kiadás élelemre korona	%
I	36,00	24,80	68
II	38,90	31,10	80
III	29,70	20,20	68
IV	30,26	19,00	63

A kimutatás szerint tehát a heti kereset 63--80%-át fordították élemezésre. Mennyivel többet kellett a családos munkásoknak élelmiszerek beszerzésére fordítaniok?

Ha egy öttagú munkáscsalád, férj, feleség és három nagyobb gyerek táplálkozására — a szakszervezetek által — megállapított 82.800 kalóriát tartalmazó élelmiszereket vesszük alapul,⁷⁰ akkor a heti keresetnek az 1223. lapon közölt hányadát kellett élelmezési kiadásokra fordítani.

Összeállításunkból kiderül, hogy a heti munkabérből állandóan, a háború minden évében nagyobb hányadot kellett a család ellátására fordítani. Míg a háború előtt a felsorolt 22 szakmából csupán két munkásréteg, a téglagyári, valamint a vegyészeti gyári-munkások heti keresete nem fedezte a normális élelmezési kiadásokat, addig a háború közepén, az 1916-os év végén már a szakmák több mint felénél, összesen 14 kategóriánál haladta meg a munkabéreket. A háború előtt a szakmák 40%-ánál a fizetés felénél kevesebbet fordítottak élemezésre, 1916 végén csak a faszobrászoknál állt fenn ez a lehetőség. A háború előtt a szakmák többségét az jellemezte, hogy a heti keresetek 1/3—2/3-át fordították a táplálkozásra, a háború közepén pedig a többség már nem tudta a keresetből fedezni az élelmezési kiadásokat. Olyan helyzet állt elő tehát, hogy növekedett a normán alul tápláltak száma, mert a kalóriaszegényebb, olcsóbb élelmiszereket részesítették előnyben. Nyilvánvaló, hogy azokban a családokban, ahol a heti kereset kevés volt a család ellátására, a családtagok is munkavállalásra kényszerültek. Emellett a legrosszabbul fizetett téglagyári, vegyészeti munkások egy része idénymunkás, vidéken sok esetben kétlaki volt.⁷¹ Táblázatunk azt is érzékelteti, hogy egyes, főleg vasipari szakmák esetében 1916 végére valamelyest javult a helyzet, a munkabérek gyorsabban emelkedtek, mint az élelmiszerek, de anélkül, hogy a háború előtti helyzetet megközelítenék.

Általában az élelmicikkek árai sokkal nagyobb mértékben növekedtek, mint a bérek. Különösen a munkásháztartásban oly nélkülözhetetlen marhahús, füstölt szalonna, zsír, káposzta, tojás árai szöktek igen magasra. Legkevésbé a kenyér, bab, cukor árai nőttek, ami az idejében elrendelt hatósági árszabás következménye volt. Mindehhez még hozzászámítandó az a körülmény, hogy az élelmiszerek kisebbik részét tudták beszerezni hatósági áron, a nagyobbik részt a feketepiacon, a zugkereskedelem révén, a hatósági árnál sokkal drágábban vásárolták.

Jóllehet az élelmiszerek beszerzése a munkáscsaládok számára legfontosabb, munkaerejük újratermelésének feltétele volt, mégsem mellőzhetjük egyéb, a létfenntartáshoz szükséges cikkek árainak vizsgálatát. Mindenekelőtt a ruházati és háztartási cikkek áremelkedését kell szemügyre venni. A háztartási cikkek árai különösen 1915 és 1917 folyamán szöktek igen magasra, a háború kitörésétől 1917 végéig 268,17%-kal növekedtek. A ruházati cikkek az élelmiszereket messze maguk mögött hagyva, versenytárs nélkül vezettek a drágulásban. 1914 júliustól — 1917 decemberéig a ruházati cikkek 1230,32%-os áremelkedést értek el.⁷² Szinte meddő próbálkozásnak tetszik, hogy a maximálisan megdrágult ruházati cikkek árát összevesszük a keresetekkel, mert ami a táplálkozásra fordított kiadásokon felül megmaradt, az úgysem volt elég új ruha vásárlására.

Az áremelkedés mértékét jól megvilágítják az alábbi számításaink, amelyekben azt vizsgáljuk, hogy egyes közzsükségleti cikkeket egy vasesztérgályos hány órai munka után kapott bérért vásárolhatott meg 1914 júliusában és 1917 decemberében.⁷³

⁷⁰ Hetenként 2 kg II-rendű marhahús, 1 kg II-rendű disznóhús, 1 kg füstölt kolbász, 1 kg füstölt szalonna 1/2 kg disznózsír, 18 kg barna kenyér, 10 kg rózsá burgonya, 2 kg savanyú káposzta, 2 kg fehér apró bab, 1 kg cukor 3 db tojás, 7 l tej.

⁷¹ Pl. a percsenyi Bantling vegyészeti gyár munkásai a környező szlovák falvak parasztjai közül kerültek ki.

⁷² *Gál Bendő*: Statisztikai gyűjtemények I. Az árak alakulása a háború idején. 14. l.

⁷³ Legnagyobb mértékben a női alj (12—200 K.-ra = 1566,66%), blúz (7—150 K.-ra = 2042,85%), férfi cipő (15—350 K.-ra = 2233,33%), női cipő (14—300 K.-ra = 2042,85%), gyermek cipő (8—150 K.-ra = 1775%), női ing (3,50—60 K.-ra = 1614,28%), férfi harisnya (0,70—15 K.-ra = 2042,85%) emelkedett. A legkisebb áremelkedés a következő ruházati cikkekénél volt: gyermek mosóöltöny (5—27 K.-ra = 440%), gyermek szövetöltöny (7,5—40 K.-ra = 433,33%), férfi kalap (6,50—20 K.-ra = 207,69%). Uo. 7. l.

⁷⁴ *Gál Bendő*: i. m. 3. 7. 12. l. közötti adatok alapján.

Szakma	Heti kereset koronában ²¹				Élelmezési költség ²²				%			
	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1914. VII. 30.	1915. I. 15.	1916. I. 15.	1917. I. 15.	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.
					korona							
Esztergályos	53,58	63,14	87,21	133,95					37,1	43,9	52,9	50,2
Gyári segédm.	21,09	25,08	37,62	52,44					95,4	110,8	121,3	129,4
Lakatos	52,44	62,70	85,50	131,10					38,5	43,9	53,6	51,3
Bádogos	41,61	49,59	67,26	104,31					47,7	55,4	68,8	64,7
Műszerész	46,74	56,43	75,81	103,74					42,6	49,4	60,6	64,7
Faszobrász	76,80	76,80	108,80	161,28					26,0	35,9	42,3	41,8
Kárpitos	33,00	33,00	105,00	105,00					60,7	83,9	43,9	64,0
Cipész	25,00	28,00	42,00	60,00					80,2	98,9	109,7	112,1
Női szabó	48,00	48,00	54,00	72,00					41,7	57,7	85,3	93,4
Kékfestő	24,00	24,00	30,00	90,00	20,05	27,71	46,10	67,30	83,5	115,4	153,6	74,7
Kelmefestő	42,00	42,00	48,00	48,00					47,7	65,9	96,0	140,2
Szövő-fonó	24,00	24,00	30,00	36,00					83,5	115,4	153,6	186,9
Ács	42,75	42,75	57,00	57,00					46,6	64,4	80,8	118,0
Szobafestő	36,72	36,72	36,72	42,12					54,1	74,8	124,5	160,2
Téglagyári m.	14,40	14,40	14,40	18,00					143,2	197,9	329,2	373,8
Sütő	39,60	39,60	39,60	39,60					50,1	69,2	115,2	168,2
Hentes	40,50	40,50	40,50	53,00					48,9	67,5	112,4	126,9
Könyvkötő	29,00	29,00	34,54	44,00					69,1	95,5	128,0	152,9
Nyomdai szkm.	37,00	37,00	41,50	48,50					54,1	74,8	109,7	138,7
Kocsis	30,00	30,00	30,00	30,00					66,8	92,3	153,6	224,3
Bőröndös	40,00	40,00	44,00	50,00					50,1	69,2	104,7	134,6
Vegyészeti gyári m.	18,00	18,00	18,00	18,00					111,3	153,9	256,1	373,8

²¹ A heti kereseteket Gál Benő idézett statisztikai gyűjteményéből vettük.

²² Az élelmiszerek átlagárát a Szakszervezeti Tanács Wekerle miniszterelnökhöz intézett memoranduma tartalmazza. OL. ME. 1917. XVI. res. 8378. A bérek december 31-i és az élelmiszerárak január 15-i rögzítettségéből folyó eltérést lényegtelennek tartjuk.

Árucikk megnevezése	Vásárláshoz szükséges munkaórák száma	
	1914. júl. 31-én	1917. dec. 31-én
1 pár férfi cipő	15,9	116,6
1 gyermek télikabát	10,6	50,0
1 pár gyermek harisnya	1,5	6,6
1 női alj	12,7	66,6
1 pár női cipő	14,8	100,0
1 kg barna kenyér	0,3	0,2
1 kg marhahús	2,1	4,5
1 kg zsír	1,6	3,5
1 kg burgonya	0,1	0,1
1 kg cukor	0,8	0,8
1 csomag gyufa	0,1	0,1
1 kg szappan	0,8	1,3

Az eddig elmondottakból is kiderül, hogy a nominálbérek ugyan emelkedtek, de a reálbérek csökkentek. Milyen mértékben? A reálbérek csökkenésének megállapításánál a szakmánkénti átlagkeresetek növekedésének ütemét hasonlítjuk össze a létminimumhoz szükséges kiadások emelkedésének ütemével:

Iparcsoport megnevezése	A névleges bérek indexe**				
	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
I. Vasipar	100	116,8	159,4	241,2	312,1
II. Fa- és bútóipar	100	100,0	213,6	217,8	478,3
III. Ruházati ipar	100	101,4	130,1	178,7	255,0
IV. Építőipar	100	100,0	118,7	135,6	308,0
V. Élelmiszeripar	100	98,3	105,7	143,8	203,5
VI. Könyvnyomtatás	100	100,0	115,6	138,7	213,3
VII. Szállítóipar	100	100,0	100,0	100,0	133,0
VIII. Vegyes iparágak	100	98,0	106,2	121,5	284,0

	A létfenntartási költségek indexe				
	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
I. Vasipar					
II. Fa- és bútóipar					
III. Ruházati ipar					
IV. Építőipar	100	132,6	189,5	270,8	444,9
V. Élelmiszeripar					
VI. Könyvnyomtatás					
VII. Szállítóipar					
VIII. Vegyes iparágak					

** Az átlagos hetibérek emelkedésére vonatkozó számításokat lásd 1216. l. A létfenntartási költségek indexét Gál Benő adatai alapján számítottuk ki. Statisztikai Gyűjtemények III. ...Az életszínvonal alakulása az 1914-22. esztendőben." Kiadja a Magyarországi Szakszervezeti Tanács. 2. l.

	A reálbér indexe				
	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
I. Vasipar	100	88,0	84,1	89,0	70,1
II. Fa- és bútóripár	100	75,4	112,1	80,4	107,5
III. Ruházati ipar	100	76,4	68,6	65,8	57,3
IV. Építőipar	100	75,4	62,6	50,0	69,2
V. Élelmiszeripar	100	74,1	55,7	53,1	45,7
VI. Könyvpar	100	75,4	61,0	51,2	47,9
VII. Szállítóipar	100	75,4	52,7	36,9	29,8
VIII. Vegyes iparágak	100	73,9	56,0	44,8	63,8

1914 végéig, mikor az állami beavatkozás még kevésbé érezte hatását, és a kapitalizmus spontán érvényesülő társadalmi törvényei szabályozták a reálbéreket, a vasipar kivételével minden iparágban nagyjából azonos arányú, kb. 25%-os csökkenést állapíthatunk meg. A reálberek 1915 folyamán kezdtek iparáganként különböző mozgást végezni. A fa- és bútóripárban, a kárposok nominálbéreinek megháromszorozódása következtében az iparági átlagos reálbér sokkal jobb lett, mint az 1914 júliusi. A haditermelésre dolgozó vasiparban és a ruházati iparban 4–8%-kal csökkent a reálbér egy év alatt. A többi iparágban 10–20%-os, a szállítóiparban még ennél is nagyobb arányú reálbér-süllyedésről beszélhetünk. 1916-ban, mikor már ismét megindult a munkásság bérkövetelő mozgalma, amelynek eredményeképpen a militarizált, hadicikkeket termelő gyárakban a panaszbizottságok bizonyos bércorrekciókra kötelezték a gyárosokat, a vasiparban valamit emelkedtek a reálberek, elérték az 1914 decemberit, a ruházati és élelmiszeriparban pedig rögzítődtek, ill. minimálisan süllyedtek csak. A többi iparágban a reálberek további nagyarányú csökkenéséről beszélhetünk. A vasiparban 11%-kal, a fa- és bútóriparban 20%-kal, a ruházati iparban 34%-kal, az építő-, élelmiszer-, könyv- iparban kb. 50%-kal, a vegyes iparágban 55%-kal, a szállító iparban pedig több mint 60%-kal volt kevesebb a munkások keresetének reálértéke, mint a háború kitörése előtt. 1917-ben a legszembetűnőbb az 1916-ban emelkedőnek ill. rögzítettnek említett három iparág: a vas, ruházati és élelmiszeripari munkások reálbéreinek nagymérvű csökkenése, a fa- és bútóipari, valamint a háború alatt jelentéktelen építőipari és a kézműves szakmákat tömörítő vegyipari foglalkoztatottak reáljövedelmének emelkedése. A legtöbb munkást foglalkoztató iparágakban tehát lefelé ívelt, mi több, a vasiparban egyenesen alázuhant az 1914 júliushoz viszonyított reálbér.

A reálberek csökkenésének értékelésénél figyelembe kell vennünk azt, hogy a háború kitörésekor nem egyforma bérszínvonal volt a különböző iparágakban. Egy 5 tagú munkáscsalád szükségleteivel számolva, az iparági nominálberek a következő arányban fedezték a létfenntartási költségeket:⁷⁷

⁷⁷ Iparági nominálbérekre vonatkozó számításainkat lásd 1216. l. A létfenntartási költségeket – fenti időpontokban – Gál Benő 42,68, 56,62, 80,92, 115,59, 189,90 koronában állapította meg. „Az életszínvonal alakulása ...” 2. l. Gál Benő olyan 5 tagú család heti szükségletét dolgozta fel, amelyben az apán és anyán kívül 12 éves, 7 éves és 1 1/2 éves gyermek van. A heti költségeknél 71.400 kalória mennyiségű ételiszter, tüzelő és világítóanyag, háztartási, ruházati és egyéb nélkülözhetetlen cikk árát, valamint a szoba-konyhás lakás bérét vette számba. (Megjegyezzük, hogy a lakbér változatlan összegét túl ideálisnak tartjuk, hiszen ha az általános drágulás közepette a lakberek a legkevesbé is emelkedtek, valamint növekedéssel mégis számolni kellett volna. Dálnoky Kovács számításai szerint 1917 decemberére 27%-al emelkedtek a lakberek.)

Mikor a heti kalóriaszükségletet 71.400-ban jelölte meg, a hannoveri statisztikai hivatal megállapításaira támaszkodott, amely a testműködéshez férfiak legalább 3000, nőknek 2400, 12 éves gyermeknek 2250, 7 éves gyermeknek 1500, míg a másfél éves gyermeknek 1050 kalóriát írt elő. Az élelmiszereknél 14 cikk: 1 kg marhahús, 1 kg disznóhús, 1 kg füstölt szalonna, 1/2 kg zsír, 11 kg jegyre kapható kenyér, 2 kg szabad forgalomban vásárolt kenyér, 1 kg búza főzőliszt, 10 kg hatóságai áron vásárolt burgonya, 3 kg savanyú káposzta, 2 kg száraz bab, 1/2 kg jegyre vásárolható só, 70 dkg jegyre vásárolható cukor, 4 db tojás, 7 l tej árának alakulását foglalta számitásába. Tüzelés, világítás szükségleteire 20 kg jegyre vásárolható fát, 40 kg jegyre vásárolható szénét, 1 kg petróleumot, 4 doboz gyufát számított. A háztartási cikkek rovatban 50 dkg szappan, 50 dkg mosósó, cipőkrém, konyhatisztító eszközök, egészségügyi fürdő szerepel. Ruházatkódásra 24-féle cikk árának heti hányadát vette számba. Az egyéb kiadásoknál iskolaszerekre, dohányzásra, borbélyra, beteggénylésre, rokkantbiztosításra, egyleti illetékre, újságra kifizetett összegek szerepelnek. Lásd: Szakszervezeti Értesítő 1921. febr. 1. „A fixkeresetű alkalmazottak életszínvonala.”

Létminimum = 100%

Iparcsoport	1914. VII. 31.	1914. XII. 31.	1915. XII. 31.	1916. XII. 31.	1917. XII. 31.
I. Vasipar	102,2	90,1	85,9	90,0	71,0
II. Fa- és bútoriesipar	71,0	53,9	80,5	57,3	76,9
III. Ruházati ipar	87,3	67,3	60,3	57,8	50,4
IV. Építőipar	81,1	61,0	51,1	40,7	56,5
V. Élelmiszeripar	84,9	63,2	47,5	45,1	39,0
VI. Könyvgyártás	69,7	53,0	42,8	35,8	33,6
VII. Szállítóipar	69,7	53,0	37,0	25,8	21,0
VIII. Vegyes iparágak	81,8	60,9	46,1	36,9	52,6

Számításaink igazolják, hogy a legtöbb szakmában az átlagos bérek már a háború kezdetekor alatta maradtak a létminimumnak, kivételt a vasipar képezett, ahol valamivel többet kerestek a munkások, mint amennyi a munkás család normális ellátásához szükséges volt. E jelenség magyarázata valószínűleg abban keresendő, hogy a háború kitörését gazdasági válság előzte meg, amelyből legkorábban és legeredményesebben — éppen a háborús készülődés miatt — a vasipar lábolt ki. A ruházati, építő-, élelmiszeriparban és a vegyes iparágban foglalkoztatott munkások bérei 80–90%-ra, a fa- és bútoriesiparban, a könyv-, valamint a szállítóiparban munkát vállalók pedig 70%-ra közelítette meg a létminimumot.

Az általunk vizsgált időszakban, 1914 augusztusától — 1917 decemberéig a névleges bérek és a létfenntartási költségek viszonya sok tekintetben megváltozott. A vasipari szakmákban a bérek mindvégig legjobban megközelítették a létminimumot, a vas munkások életszínvonala 1915-ben, 1916-ban — a csökkenés ellenére — sem süllyedt a vasipart követő iparcsoportok (ruházati, építő-, élelmiszer-, vegyesiparok) munkásainak 1914. július 31-i színvonalára alá. A vasiparban a reálbércsökkenés 1917-ben volt a legnagyobb arányú, mikor is a névleges bérek kb. 30%-kal maradtak el a létminimumtól, azaz a vasipari szakmákban dolgozók keresete a háború kitörésekor harmadik csoportként említett iparágak munkásainak bérszínvonalára csúszott vissza. A többi iparágban, ahol már eleve alacsony volt az életszínvonal, a munkások keresete még jobban elmaradt a létminimumtól. Pusztán a fa- és bútoriesiparban foglalkoztatottak életviszonyai javultak, 1917 decemberére elérték, sőt valamivel meg is haladták a vasipari munkások bérszintjét. A létminimumhoz szükséges kiadásoknak kb. felét fedezte a ruházati, építő- és vegyesiparban, egyharmadát az élelmiszer- és könyvgyártás iparágak foglalkoztatott munkások bére. A szállítóipari munkások életszínvonala ijesztően alacsony volt, hetibéruk 79%-kal bizonyult kevesebbnek a család létfenntartásához optimálisan megkívánható összegnél.

A munkásmozgalom szempontjából legfontosabb, azaz a legtöbb szervezett munkást foglalkoztató iparágakra vonatkozóan következtetéseinket az alábbiakban foglalhatjuk össze: a vasiparban az összes iparágak közül a legkisebb mértékben csökkentek a reálbérek, 1914 végétől 1916 decemberéig — kisebb ingadozásoktól eltekintve — a drágulással általában lépést tartottak a nominálbérek. Az életszínvonal süllyedésének veszélye azonban a vasipari szakmák munkásait is fenyegette, nemcsak egyéb iparágak példája révén, hanem gyakorlatilag is, miként az 1917-es év folyamán bekövetkező kb. 30%-os reálbércsökkenés igazolta, a fa- és bútoriesiparban 1915 és 1917 végére, jellehet a reálbérek meghaladták a háború küszöbén elértéket, az iparág munkásai mégsem élhettek biztonságban, mert éppen a faiparban volt a leginkább hullámzó a reálkereset. Ugyanakkor az iparágban többségben levő asztalosmunkások nominálbére egészen 1917-ig szinte mitsem változott, az iparági reálbér alakulásában a kétségtelenül jelentéktelenebb kárpitosok keresetének alakulása játszott döntő szerepet. Az építőipari munkások reálbére 1916-ban süllyedt a mélypontra, bérük reálértéke pusztán fele volt a háború előttiének. Egyébként az építőipar a háború alatt rendkívül alárendelt szerepet játszott, munkásai a municiógyárakban dolgoztak, vagy más iparágba vándoroltak. A háború előtt a munkásmozgalom jelentős tartóoszlopai a könyvgyártás iparágban foglalkoztatottak voltak. A nyomdászok, könyvkötők, akiket általában a munkásosztály jól fizetett rétegéhez sorolnak, a háború alatt kétségtelenül a legrosszabbul kereső munkások közé tartoztak. Bérük már a háború kitörése idején elmaradt a többi iparágban foglalkoztatottakétól, a háborús évek múltával e helyzet nem is változott. A könyvgyártás iparágban dolgozóakra ugyan-

csak nyomasztólag hatott a munkanélküliség állandó veszélye, amelyet szervezeteik segítségével tudtak elhárítani.

A munkásosztály foglalkozási főcsoportok szerinti szociális rétegződéséről, helyzetéről természetesen más képet kapnánk, ha számításainknál használt, elfogadható sémánkat módosítanánk. A munkásosztály életszínvonalának rajzánál jobb eredményre jutnánk, ha kevesebb gyermeket sorolnánk az eltartottak közé, ha több keresővel számolnánk, vagy a heti szükségletek leglényegesebbjét, az élelmezési kiadásokat alacsonyabb kalóriaérték után számolnánk, de sötétebb lenne a kép, ha pl. a munkáscsaládoknál a megadottnál több gyermeket tételeznénk fel. Ugyancsak módosulna valamelyest diagnózisunk, ha nem iparcsoportonként, hanem szakmánként vennénk számba a reálbérek alakulását. Mindenesetre az általunk végzett — sok vonatkozásban finomítható — számításokból világosan kiszűrhető az az általános tendencia, hogy a munkásosztály keretein belül a békeidőben kialakult, kispolgári létfeltételek közt élő réteg tovább szűkült, az ipari munkásság a háború előttinél rosszabb körülmények közt élt.

A háború alatt a munkásosztály politikai és szociális helyzetében jelentős változások következtek be. E változások életkörülményeinek nem javulását, hanem fájdalmas rosszabbodását idézték elő, hiszen minden foglalkozási ágban süllyedt a munkások életszínvonala, politikai jogai úgyszólván nem voltak. A munkásosztály életviszonyainak és politikai helyzetének romlása, háború alatti visszafejlődése fokozta a munkásosztály elégedetlenségét, növelte harci kedvét és forradalmasította.

A német hadvezetés magyarországi politikájához

1941 március - július

1941 márciusának utolsó napjaiban a német hadsereg főparancsnoksága és a m. kir. vezérkar megbeszélést tartottak. Ezen a tanácskozáson a magyar vezérkar hozzájárult, hogy a német hadsereg főparancsnoksága egy összekötő törzset delegáljon a magyar vezérkarhoz, hogy ezzel közvetlen összeköttetés jöjjön létre a két ország legfelső katonai vezetése között.

A következőkben a törzs parancsnokának hadi naplóját tesszük közzé. A naplót dr. Percy Ernst Schramm százados, a német törzs akkori I. parancs-örtisztje vezette, aki ismert német történész és jelenleg Göttingenben egyetemi tanár. A napló publikálását indokoltá teszi, hogy fontos adatokat tartalmaz e szerv magyarországi tevékenységére vonatkozóan és rávilágít a magyar politikai és katonai vezető körök magatartására ezekben a sorsdöntő hónapokban.

A törzs felállítására a Jugoszlávia ellen tervezett fegyveres akció megvalósításának napjaiban került sor és működése a Szovjetunió ellen megindított hadjárat első hat hetének letelte után fejeződött be. Ez a négy hónap történelmi mértékkel mérve nagyon rövid időszak. A törzs fennállása idején azonban olyan nagyjelentőségű események zajlottak le, mint Jugoszlávia lerohanása, majd a Szovjetunió elleni hitszegő háború kirobantása.

Az összekötő törzs felállítását megelőzően már számos, különböző rendeltetésű német katonai szerv működött Magyarországon, ami az előző évek folyamán egyre szorosabbá vált német—magyar katonai kapcsolatokra utal. 1941 tavaszán a magyar hadsereg kiképzésének elősegítésére német kiképzőke-retek érkeztek az országba. A legkülönbözőbb Verbindungsoffizier-ek tevékenykedtek a magyar hadsereg törzseiben és vezető szerveiben. Az első összekötő tisztek már 1940 tavaszán megjelentek a hadseregben s szerepük a hadsereg irányításában — közvetett vagy közvetlen formában — egyre erősödött. Megállapíthatjuk, hogy a német befolyás Magyarországon a magyar hadsereg vezető szerveiben és általában a tisztikarban volt a legerősebb. Az úgvnevezett ötödik hadosztály munkáját szemléltetően bizonyítja, hogy a háborút megelőző években a magyar hadsereg vezérkaránál szolgálatot teljesítő tisztek és tábornokok 60%-a német származású volt. Ebben az időszakban a felsőbb magyar katonai vezetés már szinte teljes egészében német befolyás alatt állt. Szűklátókörűséggel, kritikátlanul szemlélték a német fasiszmus agressziós cselekedeteit, lenyűgözve a német haderőknek 1939—40-ben elért gyors katonai sikerei által.

A napló tekintélyes része a Jugoszlávia ellen indított fegyveres támadás időszakára, második része pedig a Szovjetunió megtámadását megelőző és a támadást követő katonai és politikai eseményekre vonatkozóan tartalmaz

feljegyzéseket. A naplófeljegyzések keletkezése előtti hónapok legfontosabb katonapolitikai eseményeit röviden az alábbiakban lehetne körvonalazni.

A magyar kormány 1940 őszen tárgyalásokat kezdett Jugoszláviával, amelynek eredményeként 1940. december 12-én megkötötték a két ország közötti tartós békéről s örök barátságról szóló egyezményt. Ezzel kapcsolatban önként felvetődik a kérdés, milyen tényezők hatására jöhetett létre ez a meg-egyezés, hiszen néhány hónappal az egyezmény megkötése előtt a magyar politikai és katonai vezetés késznek mutatkozott részt venni egy Jugoszlávia elleni közös olasz – magyar fegyveres akcióban. Ehhez azonban Németország beleegyezésére lett volna szükség.¹ Hitler azonban ekkor nem járult hozzá az akció végrehajtásához, mert az ellentétben állott Németország terveivel. Már eldöntött kérdés volt ugyanis a Szovjetunió ellen indítandó támadás, s az elkövetkezendő időszakban minden háborús akciót elsősorban ennek a tervnek rendeltek alá. Németország ekkor még bízott abban, hogy Jugoszláviát sikerül háborús konfliktus nélkül a tengelyhatalmakhoz kapcsolni, ezért ellenezte Hitler a fegyveres konfliktus kirobbantását a Balkánon. A hitleri Németország ebben az időszakban a jugoszláv – magyar közeledés híve volt, ebben a közeledésben ugyanis Németország Jugoszláviába való behatolásának egyik lehetőségét látták.

Németország a jugoszláv – magyar közeledéssel egyidőben szintén megkezdte diplomáciai hadjáratát, hogy Jugoszláviát a tengelyhatalmakhoz kapcsolja. A kérdés annál sürgetőbben merült fel, mivel az időközben Görögország ellen – Németország beleegyezése nélkül – megindított olasz hadjárat nem járt kellő sikerrel. A görög csapatok 1940 november közepén ellentámadásba kezdtek és visszavetették az olasz csapatokat az albán határon túlra. Ezenkívül az olasz támadást követő napon angol csapatok szálltak partra Kréta szigetén. Hitler tisztában volt azzal, hogy az albániai helyzet Németország szempontjából hátrányosan befolyásolhatja a többi balkáni állam magatartását, ezért hajlandónak mutatkozott segítséget nyújtani az olaszoknak. A Balkán-félsziget teljes német ellenőrzés alá vétele ugyanis előfeltétele volt a Szovjetunió ellen indítandó támadásnak.

Hitler 1940. november 28-án és 29-én sikertelen megbeszéléseket folytatott a jugoszláv külügyminiszterrel, majd 1941. február 14-én a miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel. A tárgyalások folytatására március 4-én került sor, most már Pál régensherceg részvételével, de ez a próbálkozás is eredménytelenül végződött. A Cvetković-kormány azonban végül is helyt adott a német követeléseknek. A jugoszláv kormány képviselői 1941. március 25-én Bécsben aláírták a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásról szóló jegyzőkönyvet.

Azokban a német külpolitika győzelme csak két napig tartott. Széles néprétegeket megmozgató felkelés robbant ki a németeknek behódoló Cvetković-kormány ellen. Ennek eredményeképpen március 27-én Šimović tábornok vezetésével új, nyugati orientációjú kormány vette át a hatalmat Jugoszláviában. Ezt követően a naplófeljegyzések alapján pontosan nyomon követhető a német – magyar katonapolitikai kapcsolatok alakulása, Magyarország bekap-

¹ Lásd erre vonatkozóan részletesebben: *Kun József*: Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1962/1. sz. 6–16. l.

csolódása és részvétele a Jugoszlávia ellen intézett német támadásban. Horthy kormányzó Hitler első szavára kész volt elfelejteni a Jugoszláviával kötött szerződést. 1941. március 28-án, közel tíz nappal a Jugoszlávia elleni hadjárat megindítása előtt beleegyezett, hogy a magyar hadsereg részt vegyen a Jugoszlávia elleni agresszióban.

A Jugoszlávia és Görögország ellen indított hadjárat befejezése után a Szovjetunió elleni támadás került napirendre. A további naplófeljegyzések értékes adatokat tartalmaznak arra vonatkozólag, milyen körülmények között kapcsolódott be Magyarország a Szovjetunió elleni háborúba.² A napló tanúsága szerint az uralkodó osztályok németbarát csoportjait képviselő politikai és katonai vezetők akarták a háborúban való részvételt, mert bíztak abban, hogy az német győzelemmel fog végződni. Nem akartak lemaradni a többi csatlós államok mögött a Hitler kegyeiért folytatott versenyben.

A feljegyzések bizonyítják, hogy a háborús felelősség első helyen a magyar katonai vezetést terheli, ha egyáltalán lehet ebben a vonatkozásban különbséget tenni az uralkodó osztály egyes körei között. A magyar vezérkar, élén Werth Henrik vezérezredessel, első helyet foglalt el a hitleri fasizmus kiszolgálóinak táborában. Míg a politikai vezetés körében — egyes időszakokban — találkozzunk bizonyos megfontolásokkal a hitleri fasizmushoz való viszonyt illetően, addig a legfelsőbb katonai vezetés mindig határozottan a német irányvonalat képviselte. Németország legmegbízhatóbb támasza ebben az időszakban a magyar vezérkar volt.

*

A hadinapló fordításánál mindenekelőtt a tartalom pontos visszaadására törekedtünk. A német katonai terminológiát megfelelő magyar katonai szak kifejezésekkel igyekeztünk visszaadni. A két hadsereg azonban szervezeti felépítésben különbözött egymástól. Ebből következik, hogy nem volt teljesen azonos katonai terminológiája sem, ami a fordításnál bizonyos nehézségeket jelentett.

Az eredeti német szöveg rendkívül nehézkes, ami a fordításra is rányomta bélyegét. Számításba kell venni azt is, hogy nem összefüggő szövegről, hanem gyors naplófeljegyzésekről van szó.

Az eredeti szövegtől csak ott térünk el, ahol nyilvánvaló volt a tévedés, elírás. Ez azonban csak néhány esetben fordult elő. A német katonai rövidítéseket első előfordulásuk alkalmával feloldottuk és ahol szükségesnek látszott, magyarázattal láttuk el.

A hadinapló eredetije a koblenzi szövetségi levéltárban található; másolatát Dr. Ernst Schramm professzor hozzájárulásával és szíves közreműködésével kaptuk meg. Fáradtságáért e helyen is köszönetünket fejezzük ki.

A hadinapló levéltári jelzete: „Kriegstagebuch des Deutschen Generals beim Oberkommando der Kgl. Ungar. Wehrmacht. Bundesarchiv Koblenz”.

² Lásd erre vonatkozóan részletesebben *Ránki György*: Magyarország belépése a második világháborúba. Hadtörténelmi Közlemények, 1959/2. sz. és *Kun József*: i. m. 16—38. l.

A M. KIR. HONVÉDSÉG FŐVEZÉRSÉGÉHEZ BEOSZTOTT NÉMET TÁBORNOK HADI NAPLÓJA

Miután 1941. III. 27-én — egy nappal Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása után — Šimović tábornok¹ megdönti az eddigi kormányt és a kiskorú II. Péter királyt ülteti Pál kormányzóherceg helyére, Jugoszlávia a Német Birodalommal szemben ellenséges álláspontra helyezkedik. A német kolónia elhagyja Belgrádot, népi németek menekülnek a szomszédállamok területére.

III. 30. Megbeszélés az OKH² és a m. kir. vezérkar között. *Himer* tábornokot,³ aki eddig a 216. gy. ho. parancsnoka volt, 11⁴⁵-kor táviratilag Berlinbe rendelik. Mivel pillanatnyilag szabadságon van, a parancsot csak késve kapja meg.

IV. 1. Az OKH szervezési osztálya szolgálati utasítást készít „A német hadseregnek a m. kir. hadvezetőség mellé beosztott tábornoka” számára. A tábornokot közvetlenül az OKH főnökének rendelik alá, és a m. kir. hadvezetőség mellé osztják be. Utóbbinál a német vezetés érdekeit az OKH főnökének utasításai szerint kell képviselnie. A helyzetre, szándékokra, intézkedésekre kiterjedő kölesönös tájékoztatás útján gondoskodik a szoros kapcsolat fenntartásáról. A 2. és 12. hds. pság-okkal⁴ állandó kapcsolatot tart és ezáltal biztosítja ezeknek a hadseregnek az együttműködését a magyar erőkkel. A budapesti katonai attasé feladatai változatlanok maradnak.

Megfelelő törzs felállításáról a hads. felszerelési főnök és póthds. pk. gondoskodik.

IV. 2. *Himer* tábornok jelentkezik az OKH-nál, ahol megbízást kap az összekötő törzs felállítására és a parancsnokság átvételére.

IV. 3. A XVII. katonai körzetpság. — az (elvonult) hdt. pság. helyettese — a hads. felszerelési főnök és póthds. pk. utasítása alapján felállítja az összekötő törzset, melynek állománya:

- a) *Tisztek*: A Tábornok;
 az I/a⁵ (vk. tisztt);
 ennek segítője⁶ (vk. tisztt);
 1 parancsértiszt (utólag felvéve);
 1 segéd tiszt;
 1 híradós tiszt (rejtjelző);
 1 híradós tiszt (távírássz, utólag felvéve)

b) *Altisztek és legénység*:

- 1 tolmács (utólag: kettő);
 1 különleges beosztású altiszt
 1 írnök;
 2 írnök és rajzoló;
 2 küldönc;
 1 híradó altiszt;
 3 távirászt;

¹ Šimović Dušan repülő tábornok, korábban a jugoszláv hadsereg vezérkari főnöke. — A közvélemény ellenezte Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását. Az elégedetlenséget kihasználva németellenes tisztek és politikusok Šimović tábornok vezetésével 1941. március 27-én végrehajtották a már korábban tervezett államcsínny. Pál régensherceg Görögországba menekült, több volt politikust letartóztattak és Šimović tábornok vezetésével új kormány alakult. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásról szóló szerződést a kormány nem bontotta fel, de nem is ratifikálta.

² Oberkommando des Heeres. A Német (szárazföldi) Hadsereg Főparancsnoksága. A továbbiakban: OKH.

³ *Kurt Himer* vezérőrnagy. 1908-tól hivatásos katona. 1938. november 11-től varsói német katonai attasé. 1939. szeptember 9-től ismét magas katonai beosztásokban dolgozik. 1941. március végétől 1941. augusztus elejéig a német összekötő törzs parancsnoka. 1941. szeptember 17-től a 46. né. gyal. ho. parancsnoka. 1942. márciusában megsebesült és sérüléseibe belehalt.

⁴ A két szomszédos német hadsereg, amelyekkel a Jugoszlávia elleni hadjáratban a magyar hadseregnek kapcsolatot kellett fenntartania. A 2. né. hds. részei (XXXXVI. hdt.) Nyugat-Magyarország térségéből, a 12. né. hds. részei (XXXXI. hdt.) Temesvár térségéből kiindulva támadták meg Jugoszláviát.

⁵ Egy magasabb (hadosztálytól felfelé) szolgálati hely megjelölése, amelyet csak egy vezérkari tisztt tölthetett be. Az I/a itt a törzs hadműveleti tiszttje. Egy szervezetszerű magasabb egység törzsénél az I/a egyúttal a hadműveleti osztály (Führungsabteilung) vezetője volt. Az összekötő törzs I/a tiszttje a naplóban többször említett Radtke vk. őrgy. volt. A továbbiakban I/a.

⁶ A német szövegben „Gehilfe” áll. A német katonai terminológiának megfelelő pontos megjelölés azonban „Führungsgehilfe”. A vezérkari iskolátt vizsgált tiszteket hosszabb-rövidebb időre, a gyakorlat megszerzése céljából beosztották különböző törzsekbe. Ezeket a tiszteket nevezték „Führungsgehilfe”-nek.

c) Gépkocsik:

3 szgk. vezetővel;

1 tgk. vezetővel.

(Utólagos változtatások a b) és c) csoportban is történtek.)

A törzs felállítását IV. 4-ig Bécsben az I. ker., Servietten-Gasse 9 sz. alatt kell végrehajtani.

Ugyanakkor tervbevétték egy, a német tábornokhoz beosztandó légierő összekötő törzs felállítását is. Ennek vezetésével Fütterer ezredest, a budapesti német követség légügyi attaséját bízzák meg.

A szerv nevét maga a Führer határozza meg: „A magyar (később: „m. kir.„) honvédség fővezéréhez beosztott német tábornok”. Feladata a Führer és a kormányzó, illetve a Wehrmacht-egységek és a m. kir. Fővezérség közötti összeköttetés fenntartása. A német Wehrmacht egyes egységeinek a magyar, ill. olasz egységekkel való együttműködését viszont részleteiben a szomszédos hadseregek, ill. légiflották egymáshoz küldendő összekötő szervei lesznek hivatva szabályozni.

IV. 4.

Az OKW⁷ a Führer által megszabott irányelvek kiegészítéseként pótlólag úgy intézkedik, hogy Hiner tábornok felelős az olyan kérdések szabályozásáért is, amelyek — bár kívül esnek a hadművelleti vezetés keretein — a Wehrmacht-egységeket közösen érintik. Akadályozza meg többek között a Wehrmacht tagjainak Budapestre történő, szolgálatilag nem indokolt leutazásait is.A tábornoknak rendelik alá a magyar hadvezetőség mellé már beosztott összekötő szerveket is, nevezetesen a WNV⁸ részéről Boetzel alezredest és Nuber őrnagyot, a WPr⁹ részéről a később felsoroltakat és a WiRü¹⁰ átvevőhelyeit stb.Az OKW/WFSt¹¹ főnöke az OKW Wehrmacht Propagandaosztály főnökének adott szóbeli parancsával az összekötő törzshöz vezényli dr. báró Siegler v. Eberswald őrnagyot. Feladata a kétoldali propaganda irányítása és szükség esetén más feladatok ellátása.Az OKW/L¹² közli: nem kívánatos, hogy a Tiszától keletre magyar erőket vessenek be. A Temesvár körzetében levő román erők tervbevétt keleti irányú eltolására nem kerül sor.

IV. 5.

Bárdossy miniszterelnök, aki gróf Teleki örökébe lépett, táviratilag üdvözli a Führert és a Duce-t és ebből az alkalomból hitet tesz a Háromhatalmi Egyezmény mellett. A magyar minisztertanács elhatározza az I., IV., V. és VII. hdt-ek, valamint a gyorshadtest mozgósítását. Ily módon a felvonulást 12 gy. dd-ral, két gk. dd-ral, két lov. dd-ral, egy repülő dd-ral és a dunai flottillával hajtják végre. A 18. dd-t nem mozgósítják, mivel helyőrségei árvízről veszélyeztetett területen fekszenek. A Tisza vonalától keletre állomásozó 19. dd-t a nyugati partra vonják vissza¹³ és ily módon a Tisza képezi a sávhatárt. Mivel a barcsi Dráva-híd még épségben van, a nyugatról csatlakozó Vietinghoff-csoport sávhatárát a Balaton Ny. csücske—Bares K. vonalra helyezik át.

Ezek a rendszabályok a román—magyar feszültséggel függnek össze, amelyet a bécsi döntés óta a sajtóban háttérbe szorítottak, de most a hírekben és a cikkekben ismét előbukkan. Az ellentét a magyar tisztekkel folytatott beszélgetésekből is világosan kitűnik. Az OKW/L elrendeli, hogy mindezek ellenére biztosítani kell a magyar—román határon keresztül a magyar és német összekötő törzsek mindkét irányú zavartalan közlekedését.

Közlemény Magyarország részére arról, hogy a harci cselekmények másnap reggel megkezdődnek. Mától kezdve Jugoszláviával semmilyen hírszerekötetés — beleértve az állami beszélgetéseket is — nem lehetséges.

IV. 6.

Reggel megindulnak a harci cselekmények, megkezdődik a légi háború Jugoszlávia és Görögország ellen; Közép- és Észak-Jugoszlávia ellen a csapatoknak azonban csak néhány nappal később kell fellépniük. A Jugoszlávia elleni

⁷ Oberkommando der Wehrmacht. A Német Véderő Főparancsnoksága. A továbbiakban: OKW.⁸ Wehrmachtnachrichtenverbindung. Wehrmacht Hírszerző Törzs.⁹ Abteilung Wehrmachtpropaganda im OKW. OKW Wehrmacht-Propaganda-osztály.¹⁰ Wirtschaft- und Rüstungsamt im OKW. Az OKW Hadigazdálkodási és Felszerelési Hivatala.¹¹ Oberkommando der Wehrmacht/Wehrmachtführungsstab. A Német Véderő Főparancsnokságának Vezetési Törzse. Az OKW ún. vezetési törzse (a magyar katonai terminológiában: vezérkara) tehát a WFSt volt. Az irodalomban OKW/WFSt vagy csak WFSt-ként fordul elő.¹² A pontos megjelölése: OKW(WFSt) Abt. L. A WFSt legfontosabb osztálya az ún. „Abteilung Landesverteidigung (Abt. L) volt. 1942. január 1-vel az „Abteilung Landesverteidigung“ elnevezést „Der stellv. Chef des Wehrm. Führungsstabes“-re változtatták.¹³ A visszavonást a román kormány követelésére hajtották végre, Antonescu április 5-én közölte a német követel, hogy amennyiben a magyar csapatok Tiszától keletre történő bevetésére sor kerül, fegyveresen fellép ellenük.

magyar határvédelem viszont már a mai napon érvénybe lép. A Dunán és Tiszán létesítendő aknazárak V. 7-re készülnek el.¹⁴

- IV. 7. Különböző légitámadások magyar terület ellen. Ezeket eleinte az angoloknak tulajdonítják, de hamarosan bebizonyosodik, hogy jugoszláv támadások voltak. Szegednél és Ószentivánnál egy-egy repülőgépet lelőnek; mindegyikben három főnyi jugoszláv személyzet.

Az ellenség a Dráva és Mura közötti éket már kiürítette. 23⁰⁰-kor a magyar időszámítást a német időszámításra állítják át.

- IV. 8. Budapesten két ízben légiriadó, de a fővárosig egyetlen ellenséges repülőgép sem jut el. Este szerb gránicsárok két helyen megkísérlik, hogy magyar területre hatoljanak be, de a magyar határőrség ezt megakadályozza. (A magyar kormány következő nap rádió útján tiltakozik Belgrádnál.)

A hadműveleti csoport főnöke megerősíti, hogy a Tiszától keletre nem kerülnek magyar csapatok bevetésre. A határ biztosítására mindössze csak a 66. hv. e. marad két üteggel. Egy levélben, amelyet a Führer a kormányzóhoz intéz és amelyet Himer tábornok IV. 9-én személyesen ad át, a magyar honvédség azt a feladatot kapja, hogy intézzon támadást az Újgradiska (Brod-tól 50 km Ny-ra) — Noviszad (Újvidék) általános vonal ellen, az ellenséges erőlétményeket több helyen törje át és vegye birtokba a Drávától délre, valamint a Duna vonalától É-ra levő dombvonulatot. Ez a támadás a lehető leghamarabb csatlakozzék a 2. német hds. és a Balatontól délre felvonuló XXXXVI. német hdt. (Vietinghoff páncélos csoport) támadásához.

A magyar mozgósítás tervszerűen folyik; néhány alakulat mozgósítása az előírtnál korábban befejeződik. Magyar összekötő tiszteket küldenek az OKH-hoz, valamint a XXXXI. és XXXXVI. hadtestekhez.

- IV. 9. A Bácska jugoszláv részéből érkező hírek (rekvirálások, ellátási nehézségek, letartóztatások stb.), amelyeket a sajtó IV. 10-én közöl, hozzájárulnak a helyzet további éleződéséhez.

Az angol követ Oroszország irányában elhagyja Magyarországot. Az orosz követ már IV. 8-án családjával és sajtófőnökével együtt Moszkvába utazott. A politikusokat nyugtalanítják az orosz csapatmozdulatokról, valamint Oroszországnak egy magyar beavatkozás esetén tanúsítandó magatartásáról beérkező jelentések. A magyar vezérkar nem osztja ezeket az aggodalmakat és ebben a kérdésben az OKH is egyetért vele.

Himer tábornok kihallgatáson jelenik meg a kormányzónál, Horthy egyetért a Führer szándékával, valamint a magyar vezérkar főnökének ama javaslatával, hogy IV. 12-én indítsák meg a támadást, a felvonulás befejezésének bevárása nélkül. Rendelkezésre áll a 3. hds. zöme (4—6 gy. dd., 2 gk. dd. és 1 lov. dd.). A hírek szerint a jugoszlávok a harcot a Drávától délre, a Kalnik hegységben akarják felvenni.

Az OKW közli, hogy az eddigi sikerek alapján a 2. hds., valamint a XXXXI. és XXXXVI. hdt-ek hamarabb fognak harcba lépni. Himer tábornok ezért azt a kérést továbbítja a magyar vezérkarhoz, hogy — legalább részekkel — a magyar erők is hamarabb avatkozzanak be.

Az orosz határon az I. magyar hegyvidandárt és egy határvadász dandárt mozgósítanak, mivel orosz részről újból erősítések érkeztek.

Megérkezik Budapestre a német Duna-tisztogató különítmény. (Haussmann szds.)

- V. 10. Zágrábban kikiáltják a szabad és független *Horvátországot*. A hatalmat dr. Ante Pavelić¹⁵ megérkezéséig Kvaternik¹⁶ veszi át. Kvaternik ezt a tényt este a zágrábi rádióban jelenti be.

¹⁴ Itt feltehetően elírás történt és a helyes dátum április 7. Mivel a hadműveletek Jugoszlávia ellen ápr. 6-án megkezdődtek, logikusnak tűnik, hogy a Tiszán az aknazárakat legkésőbb ápr. 7-re kellett elkészíteni.

¹⁵ Dr. Ante Pavelić a horvát nacionalista mozgalom egyik vezető személyisége volt. 1929-től külföldön élt, legutóbb Olaszországban. 1941 áprilisában, Jugoszlávia összeomlása után Hitler és az ún. usztasa-mozgalom támogatásával ő lett Horvátország államfője (Poglavnik). 1945-ben külföldre menekült. 1948-ban Buenos Airesben tűnt fel, ahol Peron elnök támogatását élvezve mint az emigrációs horvát kormány feje szerepelt. Peron bukásával ő is eltűnt a közélet színteréről, majd Spanyolországba menekült. Madridban halt meg 1959. december 28-án.

¹⁶ Kvaternik Slavko tábornok. Az első világháború alatt osztrák tisz, 1918—20 között ezredesként szolgált a jugoszláv hadseregben, majd bankigazgató lett. A két világháború között a horvát nacionalista, usztasa mozgalom egyik vezetője volt. 1941. április 10-én ő proklamálta az önálló Horvátország megalakulását. 1941—1945 között a horvát államfő helyettese és a horvát haderő főparancsnoka volt. 1945-ben az usztasa-mozgalom több vezető személyiségével együtt külföldre menekült.

Elszórt szerb berepülések magyar területre bombázás nélkül. Szaporodnak a hírek arról, hogy a határon túl a közrend felbomlóban van. Újabb határenti lövöldözések a grancsárokkal.

A XXXXVI. hdt. pság-gal egyetértésben egy-egy megerősített zászlóaljat vetnek be a Dráva-szögletben fekvő Muraszombat és Csáktornya irányában.

Mivel még mindig nem érkezett meg a román kormány beleegyezése ahhoz, hogy Baitz ezredes magyar összekötő tiszt a Reinhard-csoporthoz (XXXXI. hdt.) Temesvárra utazzék, Baitzot Schramm huszárszázados parancsértiszt kíséretében indítják útba. Schramm Baitzot nehézség nélkül a hdt. pság törzséhez kíséri. A román államfő beleegyezése utólag érkezik meg.

- IV. 11. A kormányzó úr proklamációt bocsát ki, melyet a miniszterelnök is ellenjegyzett. Ennek értelmében, válaszként a magyar határon bekövetkezett jugoszláv felvonulásra, a határc incidensekre és a magyar területen végrehajtott bombaledobásokra, Magyarország megvédi jogait. Erre annál is inkább feljogosultnak érzi magát, mivel Horvátország önállóvá válása folytán, amit Magyarország azonnal elismert és üdvözölt, a jugoszláv állam megszűnt létezni, és így Magyarországot a meg nem támadási szerződés már nem köti. Ezért parancsot adott a délvídeden élő magyarságnak az anarchiától való megóvására.

A kedvező fordulatot vett helyzet alapján a magyar fővezérség parancsot ad a 3. hds-nek, hogy IV. 12. helyett már IV. 11-én kezdje meg támadását az egész fronton, a lehető legkorábbi időpontban: mind a Baranya-háromszögben, mind a Duna-Tisza közén tüzéségi előkészítés 12 órától, támadás 14 órakor. A 11. dd. erősebb ellenállásba ütközik.

- IV. 12. A magyar csapatok helyenként szívós ellenállás után több ponton áttörnek a szerb erődítmény-övezetet és tovább nyomulnak előre.

Az OKW és OKH úgy dönt, hogy a Duna-Tisza közötti, egykor jugoszláv terület magyar közigazgatás alá kerül, a Tiszától keletre viszont német katonai közigazgatást vezetnek be. Az OKW kéri, hogy ezzel kapcsolatban intézzünk kérdést a magyar vezérkarhoz.

Himer tábornok az I/a kíséretében tájékozódás és az összeköttetés felvétele céljából a magyar hadművelési területre utazik.

Dr. Nowak szds., a bécsi kémelhárító részleg beosztottja megbízást kap a magyar megszállás alá kerülő területen élő népi németek érdekeinek képviselésére, jelentkezik és felveszi a kapcsolatot a magyar nyilvántartó irodával (I/c. oszt.).¹⁷

- IV. 13. A Duna-tisztogató különítmény útbaindul Mohács felé.

Az OKW (Jodl tábornok)¹⁸ közli, hogy nincs szándékukban a magyar gyalogdandárokat a Duna vonalán túl is alkalmazni. Meg kell azonban állapítani, vajon a magyarok rendelkezésre bocsátanak-e gyorshadtestüket egy rövid ideig tartó előretörésre a Duna vonalán túl, Szarajevó irányában, a német páncélos csoporttal együttműködve.

A magyar fővezérség a kérdésre örömmel ad beleegyező választ, a hadművelési csop. főnöke, László ezds. azonban Bühlmann szds. értésére adja, hogy a döntés a politikai szervek kezében van. Mivel e tárgyban délután minisztertanács lesz, ajánlatos lenne, hogy az ügyvet politikai vonalon is szorgalmazzák, esetleg a kormányzóhoz intézendő Führer-levél formájában.

Miután erről a beszélgetésről jelentést tettünk, 13⁴⁵-kor az OKW (Keitel vezértábornagy)¹⁹ közli, hogy rövidesen levél érkezik a Führtől a kormányzóhoz azzal a kéréssel, hogy a gyors hdt. mindkét gk. dd-át bocsássák rendelkezésre; ezt a levelet azonnali kézbesítésre a német követnek kell átadnunk. A követ képviselésében a távirón továbbított levelet dr. Werkmeister követségi tanácsos adja át.

Délután visszaérkezik Himer tábornok és az I/a, akik benyomásairól az OKW-nak és az OKH-nak jelentést tesznek.

Himer tábornok 20⁵⁰-kor jelenti az OKW-nak és ezt követően az OKH-nak, hogy a minisztertanács pozitív értelmű határozatot hozott. Mindkét gk. dd-t rendelkezésre bocsátja, továbbá — amennyiben szükséges — egy újonnan összeállított kerékpáros dd-t, valamint az 1. és 2. lov. dd-ok gk. részeit is.

¹⁷ A német katonai terminológiában I/c-vel jelölték a hírszerző tiszti beosztást, vagy egy magasabb szolgálati hely hírszerző részlegét.

¹⁸ Alfred Jodl vezérezredes. A második világháború alatt a Wehrmacht-Führungsstab főnöke volt.

¹⁹ Wilhelm Keitel vezértábornagy. A második világháború alatt az OKW főnöke volt.

Döntést kérnek, hová irányítsák ezt a gk. csoportot, és hogy a Tiszától K-re levő vasutakat a magyar vasutasok helyezik-e üzembe, végül, hogy a Mura-vidéket magyar közigazgatás alá vehetik-e.

- IV. 14. A vasúttal kapcsolatos kérdések szabályozása a szállításparancsnokság (bárá Roeder von Diersburg ezds.) és László ezds. bevonásával; a Tiszától K-re eső területre ne lépjenek magyar vasutasok.

A Mura-vidéket magyar közigazgatás alá lehet helyezni.

A gyorsdtd. felvonulási területeként Eszék körzetét jelölik ki és úgy tervezik, hogy oda a zöm IV. 16-án beérkezik IV. 14. estig Villány—Bátaszék körzetét éri el. IV. 15.-re helyreállítják a vezetékes összeköttetést Újvidéig, ahol csatlakozást találnak a német hálózathoz.

A XXXXVI. hdt. pság. kérésének megfelelően, a magyar fővezérség a 11. dd.-ral az észéki hídfőt biztosítja, a III. hdt. részeivel pedig a barcsi hídfőt.

Magyar összekötő tisztként az I. páncélos csop.-hoz Belgrádba Baitz ezredest küldik (aki eddig a XXXXI. hdt. pság.-nál volt), a magyar I. gyors hdt.-től pedig Pogány örgy.-ot (aki eddig a XXXXVI. hdt. pság.-nál volt).

Warlimont tábornok (az OKW/L főnöke)²⁰ repülőgépen Belgrádba utazik. Himer tábornokkal való megbeszélés végett útját Budapesten megszakítja. A magyar részről felvetették magyar érdemrendeknek német tisztek részére való adományozását. Az ezzel kapcsolatos kérdés szabályozása azonban elhúzódik, mivel német kivánságra ennek egy időben kell történnie német kitüntetéseknek magyar tisztek részére történő adományozásával. Márpedig a kölesönös névsorokkal kapcsolatos megbeszélések időt igényelnek.

- IV. 15. A gyors hdt. éleivel 11 órakor átvonul Eszéken.

Tovább folynak a tárgyalások a szállításparancsnoksággal és a hadműveleti osztállyal a Duna megtisztításáról, amely túlságosan lassan halad, továbbá a hidak helyreállításáról és a magyar vasuti hálózat kiépítéséről.

Az OKH-val egyetértésben, szerb tűzesapások elleni védelem céljából Zentánál egy magyar század hídfőt képez.

- IV. 16. A magyar fővezérség közli, hogy a vasútrobbantások és az ennek következtében előállott ellátási nehézségek miatt a gyorsdtd. csak korlátozott bevetésre alkalmas. Ezért kéri, hogy csak a Száva völgyében vessék be.

- IV. 17. Mivel a hdt. csapatai birtokba veszik a Tiszától K-re fekvő területet, a zentai magyar hídfőt ismét visszavonják.

Az OKH hozzájárul a magyar honvédség egyes alakulatainak leszereléséhez. A honvédség minden, 1918 óta Bácskába vándorolt szerbet ki akar telepíteni és német beleegyezést kér ahhoz, hogy ezeket átírányíthassa a németek által megszállt területre.

21⁰⁰-kor a jugoszláv haderő feltétel nélkül kapitulál.

Az OKW/L döntése alapján a Jugoszláviában szerzett zsákmány egy részét — miután a német Wehrmacht a számára szükséges anyagot kiválogatta — később Bulgáriának és Magyarországnak adják át.

- IV. 18. A magyar 2. gk. dd. azt a feladatot kapja, hogy vonuljon Szarajevóba és váltsa le a német 8. pc.-ho-t. A gyorsdtd. többi alakulatai maradjanak egyelőre elért körzetükben, Vinkovci környékén.

Arra a kérdésre, hogy a jugoszláv kapituláció után a magyar fővezérség milyen követeléseket szándékozik támasztani, utóbbi közli, hogy ugyanazokat, mint a német Wehrmacht, nevezetesen: a háborús károk megtérítése, a visszakapott területekről elszállított javak, a dunai flottilla stb. visszaadása. A magyar kivánságokat, azok írásbeli rögzítése után, futár továbbítja az OKW-hez.

- IV. 19. Az OKH közli, hogy a háború kedvező alakulása folytán magyar gyorsdtd.-re nincs többé szüksége és azt 8 napon belül vissza kell vonni a magyar határ mögé.

A Herbert-híd,²¹ amelyet a magyar honvédség felajánlott, Belgrádnál kerül bevetésre.

Werth gytkb. , a magyar vezérkar főnöke, akinél az összekötő törzs már korábban bemutatkozó látogatást tett, vacsorát ad Himer tábornok, a törzs és a többi német szerv tiszteletére.

²⁰ Helyesen WFSt/Abt. L. *Walter Warlimont* tábornok ennek a szervnek volt a főnöke a második világháború folyamán. „Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939—1945” (Bernard u. Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main. 1962) c. munkájában foglalta össze a Wehrmacht csúcsszerveinek a második világháború alatt kifejtett tevékenységét.

²¹ Az első világháború idejéből származó nehéz hadihíd. Az egyes hídelemek áthidaló szélessége 25 méter volt. Tetherbírása 20 tonna, megrövidített nyílással (17,5 m) 30 tonna.

- Siegler őrgy., aki IV. 17—19. között dr. Nowak szds-sal együtt beutazta a Bácskát, hogy tanulmányozza az ottani népi németek helyzetét, megtette jelentését, amelyet Boetzel alez-nak ugyanezen a területen végzett megfigyeléseiről tett jelentésével együtt az OKW-nak továbbítunk.
- IV. 20. A törzs részt vesz azon az ünnepélyen, amelyet a Führer születésnapja tiszteletére a német kolónia rendezett.
- Ó-Szerbiában katonai közigazgatást állítanak fel, melynek katonai parancsnoka a Belgrádban székelő Förster repülőtábornok.
- IV. 21. A XXXXI. hadtest parancsnoka a hdt. egyes csapataival áthalad Budapesten.
- IV. 22. Himer tábornok Bühlmann szds-sal és Taytas ezds-sel a gombosi felrobbantott hídfőhöz utazik, onnan Újvidéken keresztül másnap tér vissza.
- A hadifoglyok elszállítására, elbocsátására és leadására hadifoglykirendeltséget létesítenek Belgrádban, a 2. hds. pság-nál.
- IV. 23. A magyar IV. hadtestet csapataival és vonatalakulataival, a 10. és 11. dandárt, az 1. lov. dd-t, valamint az I. gyorshdt-et, a továbbira is jelenlegi alkalmazásukban maradó 1. és 2. lov. dd-ok kivételével, állomáshelyeikre irányítják vissza.²²
- IV. 24. A magyar gyorshdt-et visszairányítják a Dunától D-re fekvő körzetbe.
- A magyar fővezérség rendelkezéseket ad ki a Jugoszláviából menekült népi német és birodalmi német menekültek visszairányítására.
- Dr. Nowak szds. jelentést tesz második bácskai útjáról és az ottani népi németek helyzetéről.
- IV. 25. A Mura-vidéken felmerült nehézségek ügyében az I/a Schramm huszárszázados-sal, valamint Lox szds. magyar összekötő tiszttel és Koltay szds. magyar kísérő tiszttel a Muraközben fekvő Csáktornyára és a Mura-szögletben fekvő Muraszombatra utazik. Előbbi helyen kiderül, hogy miután a Horvátország felől előnyomult német egységgel a megszállási sávhatárt békés úton rendezték, pillanatnyilag semmiféle nehézség sincs, habár továbbra is fennáll a magyarok igénye az első világháború előtti határra, melyet a jugoszláv közigazgatás kelet felé tolt el. A Muraszögletben — amint arról az I/a-t Radkersburgban a járás főnöke²³ tájékoztatták — néhány, népi németek által lakott falut a lakosság védelme érdekében német határtisztviselők szálltak meg. A Muraszombaton parancsnokló magyar ezredest utasították, hogy a járás főnökével közvetlenül állapodják meg — Himer tábornok erről a következő napon tájékoztatja Erdmannsdorf német követet.
- IV. 26. Az OKW végérvényesen lemond arról, hogy a gyorshdt-et továbbra is Jugoszláviában hagyja.
- IV. 27. Semmi különös esemény.
- IV. 28. Semmi különös esemény.
- IV. 29. Himer tábornok az I/a-val és segédtisztjével, László vk. ezds., Sáska alez. és Lox szds. kíséretében a német 2. hds. pk-hoz, báró Weichs vezéreztetéséhez, valamint Szerbia katonai parancsnokához, Förster repülőtábornokhoz utazik Belgrádba. Útjukról másnap térnek vissza.
- IV. 30. Neumann-Sinkow ezds., a német 8 pc. ho. parancsnokhelyettese jelenti, hogy hadosztályát V. 1-től kezdve Budapesten keresztül vonják vissza. A német 2. hds. visszavonása után a dunai hajózás biztosítása továbbra is az OKH feladata marad. Magyarország ebben a német tábornokon keresztül továbbra is részt vesz.
- V. 1. Semmi különös esemény.
- V. 2. Himer tábornok a törzs uraival részt vesz gróf Schwerin-Krosigk birodalmi miniszternek a magyar parlament ülésstermében tartott előadásán, valamint ezt követően a Német-Magyar Társaság fogadásán.
- V. 3. Megbeszélés a szállítási ügyek főnökével, Gercke²⁴ tbk-kal, melynek során szóba kerül a Bácskából eltávolított vasúti anyag visszaszármaztatására irányuló magyar kívánság.
- A barsai magyar hídfőt át kell adni a német csapatoknak.
- V. 5. Szabályozzák és a későbbiekben tovább szigorítják a Magyarországon átutazó Wehrmacht kötelékébe tartozó személyek ellenőrzését. A magyar szervekkel

²² Feltehetően elírás történt. Valószínűleg az 1. és 2. gk. dd-ok maradtak vissza.

²³ A járási előljáróság az ún. „Bezirkshauptmannschaft” elnevezést Ausztria annektálása után „Landrat”-ra változtatták. Viszont „Landrat”-nak nevezték magát a hivatal vezetőjét, a járás főnökét is. A szövegből nem derül ki, hogy a hivatalról vagy a hivatal vezetőjéről van-e szó. Mi az utóbbival fordítottuk. (Lásd *Dr. H. Pfeifer: Die Ostmark-Eingliederung und Neugestaltung*. Wien, 1941.)

²⁴ *Rufold Gercke* tábornok. A második világháború alatt az ún. tábori szállítási ügyek (Feldtransportwesen) főnöke volt.

egyetértésben ugyancsak megelőző intézkedéseket fogantatosítanak az indokolatlan felvásárlások megakadályozására. Siegler őrgy., Nowak szds. és Schramm huszárszázados megbeszélést folytat dr. Basch-sal, a német népcsoport vezetőjével, akinek elgondolását jelentik az OKW-nak.

- V. 6. A részleges mozgósítás befejezésével a megszállt területen a 3. magyar hds. pság. a parancsnoklást az V. hdt. pság-ra ruházza át. Utóbbi alárendeltségébe a 12., 13., 14., 15. dd-ok, a 2. lov. dd. és a 66. határőrezred tartoznak.

Az I/a a parancsörtisztrel felderítő útra indul Kárpátukrajnába és Észak-Erdélybe. Visszatérésük után V. 8-án tájékoztatják a szállításparancsnokságot.

Schwiering őrnagy, akit a Fegyverkezési Hivatal a magyarországi gazdasági kérdések intézésével bízott meg és a katonai attaséhoz osztott be, szolgálattételre jelentkezik Himer tábornoknál.

- V. 7. Himer tábornokot 10⁰⁰-kor József főherceg tábornagy Ő Királyi Fensége kihallgatáson fogadja. Megbeszélés a m. kir. hadbírótságot képviselő dr. Wachner hadbíró-ezredessel a Wehrmacht kötelékébe tartozó személyek Magyarországon elkövetett bűncselekményeinek jogi megítéléséről.

Schneider altbgy.,²⁵ aki az OKH megbízásából a magyar határ mentén épített jugszláv erődítményeket tekinti meg, látogatást tesz Himer tábornoknál.

A szállításparancsnokság Szolnokon koleragyánú miatt feltartóztat egy szerb hadifogollyszállítmányt; az aggodalom V. 10-én alaptalannak bizonyul. A szállítási parancsnokság nagyobb számú, jogosulatlanul utazó népi németet is kiemelt a katonai szállítmányokból.

- V. 8. Semmi különös esemény.

- V. 9. A budapesti német állomástisztet, aki beosztását IV. 17-én foglalta el és ezeidre a katonai attasé alárendeltségébe tartozott, azonnali hatállyal a német tábornoknak rendelik alá. Ez feladatait nem érinti.

Nowak szds., aki V. 5–8. között a magyar fővezérség kívánságára harmadszor is a Bácskába utazott, újtjáról írásbeli jelentést tesz.

- V. 10–12. Semmi különös esemény.

- V. 13. Dr. von Srbik professzor, volt szövetségi miniszter előadása a Német Tudományos Intézetben.

- V. 14. Vacsora Freyer professzor lakásán, amelyen Imrédy volt miniszterelnök is részt vesz.

- V. 15. Himer tábornok jelentéstételre Berlinbe utazik, ahol a törzssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozására is sor kerül.

- V. 16. Semmi különös esemény.

- V. 17. Schneider tbk. jelentést tesz a szerb erődítmények megtekintése alkalmával szerzett benyomásairól.

- V. 18. Báró Weichs vezds. a magy. kir. fővezérség vendégeként Budapesten tartózkodik. 14⁰⁰-kor ebéd a Szent-Gellért szállóban, melyen a törzs mindkét vezérkari tisztje részt vesz.

- V. 19–21. Semmi különös esemény.

- V. 22. Hóman kultuszminiszter egy ebéd alkalmával, melyet német vendég docensek tiszteletére rendeztek, parancsörtiszttemnek, aki történész, egyetemi tanár, neki szakmabeli kollegája, közelebbről kifejtette a népi német kérdés szabályozására vonatkozó tervét. Reméli, hogy ehhez a minisztériumot és a kormányzót is megnyeri. Hóman az erdélyi német területek középkori különállását szem előtt tartva arra gondol, hogy népi német megyéket kell szervezni, népi német főispánnal és népi német közigazgatással a következő területeken:

1. az erdélyi örökös tartományban;

2. a Bánát nyugati részében (melyről azt reméli, hogy a keleti román rész kivételével Magyarország fogja megkapni);

3. Nyugat-Bácskában;

4. a baranyai szögletben és az ehhez északról csatlakozó területen.

E területek más nemzetiségi beékelődéseit a lehetőség szerint Magyarországon belül kell kicserélni úgy, hogy megközelítően homogén területek jöjjenek létre. A megmaradó népi német szórványokat, hogy más ajkú iskolák kényszerlátogatásától megkíméljék őket, iskolai vonatkozásban olyan internátusok gondjaira kell bízni, mint amilyenek létesítésével a kultuszminisztérium

²⁵ Ernst Schneider altábornagy (1881–1948). A második világháború előtt ezredesként nyugdíjazták. 1940. áprilisától 1942. augusztusáig ismét szolgált a német hadseregben.

a szlovák—magyar vegyes lakosságú területen is foglalkozik. Ezeket eleinte szerény kivitelezésben, vagy szükségszerű elhelyezésben rokonoknál, később azonban saját épületeikben kell berendezni.

Arra a kérdésre, hogy vajon ezeknek a népi német megyéknek saját parlamentjük lesz-e, vagy megtartják helyeiket a magyar parlamentben, a miniszter kijelentette, hogy ezt a kérdést még nem gondolta át. Pillanatnyilag azonban úgy gondolja, hogy a magyar parlamenti helyek megtartása mindkét félnek érdekében áll, és azért is szükséges, hogy a népi németek kapcsolatban maradjanak a magyar étellel. Az, hogy anyanyelvükön kívül magyarul is tanuljanak, már gyakorlati okokból is elengedhetetlen. Az is világos előtte, hogy a bácskai németek fiatalabb generációjának, amely 20 éven át semmiféle magyar oktatásban nem részesült, átmeneti időt kell biztosítani. Elvileg semmiféle nehézséget nem lát az iskolakérdés szabályozásában. Úgy gondolja, hogy a Szlovákiától visszanyert területeken a kérdés megoldásánál már bebizonyította nagyvonalúságát. Eppen most hagyta jóvá újabb német iskolák létesítését, sajnálja azonban, hogy a német népcsoport ezt nem sikerként könyveli el, hanem azt híreszteli, hogy ez még mindig kevés. Úgy tett, mintha nem ismerné, vagy talán nem is ismeri pontosan a népcsoport pillanatnyi belső helyzetét és a Bánátban, Bácskában, Horvátországban nemrég történt állásbőrléteket következő ményeit. Véleménye dr. Basch népcsoportvezetőről nem volt kedvezőtlen, de nem is volt plasztikus, mivel az illetőt csak felületesen ismeri. Nem volt ellenvetése az ellen a gondolat ellen, hogy Magyarországnak érdekében áll a német népcsoport feszecebb megszervezése, hogy így egy autoritatív, de a német-magyar összviszony alapján álló szervvel tárgyalhasson. Arra a kérdésre, van-e tudomása arról, hogyan szervezték meg a népi német önkormányzatot az egykori Eszterországban, tagadóan válaszolt és hálásan fogadta azt az ígérést, hogy az erre vonatkozó adatokat számára beszerzik.

Kijelentette, hogy éppen most tettek neki jelentést a bácskai népi német és magyar ajkú egyházak között pár nappal előbb kirobbant konfliktusról. Eddigi politikájának megfelelően azonban itt nem akar beavatkozni és csak akkor lép közbe, ha a kérdés elmérgesednék.

Összességében a miniszter nyíltan és hangsúlyozottan németbarátnak mutatkozott. Forrófejúek — úgymond — mindkét oldalon akadnak, de a megoldást meg kell és meg is fogják találni. Arról pedig már korábban is nyilatkozott, mennyire kellemesen érintette, hogy a Magyarország történetéről, most pedig az István királyról írott könyvét németre fordították, és ennek révén munkássága Németországban tudományos visszhangra talált.

- V. 24. A magyar vezérkar főnöke a kormányzó úr nevében átnyújtja Himer tábornoknak a magyar érdemrend hadiékítményes középkeresztjét, az I/a-nak, Radtke őrgy-nak ugyanazon érdemrend hadiékítményes tisztikeresztjét. Az erre vonatkozó okiratok különösen a törzsek sikeres együttműködését emelik ki.

A követségnek feljegyzést adunk át arról a beszélgetésről, amelyet a magyar kultuszminiszter népi német és más kérdésekről a törzs parancsörtsztjével folytatott.

- V. 25. Az ismeretlen katona emlékművének megkoszorúzása, majd ezt követően díszmenet a kormányzó úr képviselőjében megjelenő magyar vezérkar főnöke előtt. A külföldi hatalmak képviselői közül csupán Himer tábornok és törzsének tisztjei jelennek meg; a tábornok koszorút helyez az emlékműre, melynek szalagján horogkereszt és vaskereszt látható.

Radtke őrgy. szabadságra megy; helyettese Bühlmann szds.

- V. 26. Semmi különös esemény.

- V. 27. Zimmermann fhdgy. szabadságra távozik, helyettese Schramm huszárszázados. Jelentés az OKH-nak újabb megfigyelésekről, amelyek Oroszországgal kapcsolatban a magyar főv-hez befutottak.

A tábornok megbeszélést folytat a hadművelleti csoport főnökével, László tbk-kal, annak szükségességéről, hogy a magyar honvédségnek idejekorán fel kell készülnie arra az esetre, ha a keleti kérdéseket háborúval döntenék el.

- V. 28. Megbeszélés ugyanilyen értelemben a hadművelleti osztály főnökével, Sáska alez-sel.

- V. 29. Helyzetismertetés ugyanilyen értelemben a vezérkar főnökével, Werth gytbk-nál. Himer tábornok hangsúlyozza, hogy megbízás nélkül beszél és csak személyes felfogását juttatja kifejezésre. Ez pedig abban foglalható össze, hogy mivel a magyar mozgósítás körülbelül 20 napot igényel. már most előkészületeket

kellene tenni, hogy ezt az időtartamot adott esetben le lehessen rövidíteni. Igéretet kap egy erre vonatkozó terv kidolgozására.

- V. 30. Semmi különös esemény.
 VI. 1. Himer tábornok jelentéstételre az OKW-hez utazik, majd azt követően szabadságot vesz ki. Radtke vk. örgy. szabadságáról visszatér.
 VI. 12. A tábornok visszatér.
 VI. 14. Sáska alez. tájékoztatja a tábornokot az időközben összeállított tervezetről, mely az orosz arcvonalon folytatandó támadó szellemű elhárításra vonatkozik. A tábornok ennek lényegét közli Grollmann alez.-sel (OKH hdm. oszt.).
 VI. 15. A tábornok Lorx szds. és Zimmermann fhdgy. kíséretében tájékozódás végett Kolozsváron át a Kárpátokba utazik.
 VI. 16. Semmi különös esemény.
 VI. 17. Radtke örgy. a tábornok képviselőjében 8¹⁵-kor Wiener Neustadtban Halder vezéreztetésnél jelentkezik, aki a rádióállomások Magyarországon történő felállítását beszéli meg vele.

Délben a tábornok visszaérkezik és 16⁰⁰-kor Martini alez.-sel (az OKW Külföldi Hivatalától) egy Oroszország elleni háború esetére a határzár elrendelését, a hadműveleti terület lezárását, a politikailag gyanús személyek őrizetbe vételét stb. beszéli meg. Dr. Kraushold szds. előadja, hogy az eddigi „R” „Dél-Kelet” (Süd-ost = S. O.) igazolványokkal szándékoznak pótolni és kéri, hogy ehhez a magyar hozzájárulást szerezzük meg.

- VI. 18. Este Schramm huszárszázados a Német Tudományos Intézetben kb. 80 főnyi hallgatóság előtt előadást tart a jelenlegi háborúban szerzett tapasztalatairól és élményeiről, összehasonlítva azokat az első világháborúval. (Vö.: Suhay altbgy. referátumát az 1941. VI. 28-i Pester Lloyd esti kiadásában.) Megbeszélés Pächter örgy.-gyal (az OKH-tól) és Auber örgy.-gyal (a Budapesti Híradó Törzstől) német rádióállomások Budapesten, Máramaroszigeten és Ungváron történő telepítéséről, Szatmárnémetiben létesítendő központtal. Mindezt egy Belgrádból VI. 19-én felhozandó rádiós szárad üzemelteti. A hálózat összeköttetésben fog állni egy Budapeستől Szatmárnémetiig terjedő magyar rádióvonallal és a Szatmárnémetitől ÉNy-ra dolgozó kisebb magyar rádióállomásokkal.

- VI. 19. A tábornok előterjesztéséhez Werth őnagyméltósága azonnal hozzájárul. Bukarestből visszatértében Halder vezds²⁶ 13¹⁵-kor késéssel érkezik a mátyásföldi repülőtérré. A magyar vezérkar vendégeként villásreggelin vesz részt, melyre a tábornok és Radtke vk. örgy. is hivatalosak. A vezéreztetés Werth őnagyméltóságával négyszemközt tárgyal (a megbeszélésen, amint ez később kiderül, utóbbinak a német vezetés szándékairól semmiféle tájékoztatást nem ad)²⁷, majd repülőútját 16³⁰-kor folytatja.
 VI. 20—21. Semmi különös esemény.
 VI. 22. Radtke vk. örgy. 03¹⁵-kor — az előírásnak megfelelően — felhívja az OKW III. (elhárító) osztályát, ahonnan azt a közlést kapja, hogy 4⁰⁰-tól érvénybe lép a határzár és hogy az OKW szabaddá teszi a magyar vezérkarral folytatandó tárgyalásokat.

A tábornok kíséretével együtt délelőtt folyamán részt vesz a katonai akadémia hallgatóinak lovas versenyén, délben pedig megbeszéli az új helyzetet László tbk.-kal. Utóbbi személy szerint arról panaszkodik, hogy Magyarország nem vesz részt a hadműveletekben; hiszen Halder vezds.-nek Werth őnagyméltóságával folytatott megbeszélése alkalmával nem merült fel Magyarország részvételére irányuló kívánság. Magyarországnak ezért meg kell várnia az OKH döntését.

Időközben a német követ a vidéki birtokáról egy pólójátékra Budapestre érkező kormányzónak átnyújtja a Führer sajátkezü levelét.²⁸ 13¹⁵-kor Kuthy vk. örgy., Újszászy ezds.-nek²⁹ (a nyilvántartó iroda főnökének) helyet-

²⁶ Franz Halder vezéreztetés. A második világháború alatt a német szárazföldi haderő vezérkarának főnöke volt.

²⁷ Ehhez 1. számmal lábjegyzetben az alábbi megjegyzés készült: „Halder vezéreztetés szóbeli közlése szerint (melyet a háború után a szerzőnek tett) Werth őnagyméltóságának a szükségeseket azért értésére adta.” A naplóba történt utólagos bejegyzés dr. Schramm professzortól, a napló egykori vezetőjétől származik.

²⁸ Hitlernek Horthyhoz írt leveléből idéz *Súlyok Dezső*: A magyar tragédia c. munkájában (378. l.) a „Népbíró-sági Közlöny”, 1945. dec. 8-i száma alapján.

²⁹ Újszászy István ezds., később vörgy. a VKF 2. osztályának volt a főnöke, akit a második világháború után a nürnbergi perben kihallgattak. Magyarország második világháborúba való belépésének körülményeiről tett vallomása olvasható a „Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof” c. mű VII. kötetének 370. oldalán.

tese közli, hogy a magyar határzárát Oroszország felé már elrendelték, a távbeszélő és vasúti forgalmat pedig leállították. Munkácson egy nyomozó és kémelhárító kirendeltséget állítottak fel. Előkészítettek egy internálótáborot orosz katonaszökevények és menekültek részére.

17¹⁵-kor a tábornok tájékoztatja Paulus³⁰ tábornokot a magyar szándékról: a defenzív elhárításra vezérkar főnökének közvetlenül alárendelt VIII. hdt. pság-ot jelölik ki. Szükség esetén a következő békelétszámú alakulatok vehetők be:

1. a VIII. hdt. alakulatai;
2. a 2. gk. dd. VIII. hdt. területén elhelyezett részei;
3. az 1. lov. dd.;
4. a Tihuca-Beszterce-Íbudatelke vonaltól nyugatra elhelyezett határvadász zászlóaljok; valamint a IX. hdt. gyalogos és tüzér alakulatai.

A tábornok közli, milyen intézkedéseket foganatosítottak eddig a határ lezárására, elsötétítésre stb. vonatkozóan, egyben kéri leváltását, ha számára az törzse számára már nincs több tennivaló.

18²¹-kor a Führer főhadiszállásán tájékoztatjuk Jodl tbk-ot, akit azonban már tájékoztattak. A tábornoknak arra a közlésére, hogy Magyarország utasításokat vár, a következő feleletet adja: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk *semmit követelni*; de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvétele elől elzárkóznánk.”

18³⁸-kor Himer tábornok írásban átadja László tbk-nak e közlés szövegrinti szövegét. László tbk. azonnal Werth gytbk-hoz siet, azonban 19⁰⁰-kor azt kell közölnie, hogy nem találta meg a vezérkari főnököt. 21⁰⁰ tájban László tbk., aki időközben beszélt Werth gytbk-kal, felkeresi a szállodában Himer tábornokot és közli vele, miért nem tehet Magyarország semmit: a kormányzó a Führernek már háromszor felajánlotta támogatását, de a Führer úgy nyilatkozott, hogy közölni fogja a kormányzóval, mikor és milyen mértékben óhajtja Magyarország segítségét igénybe venni. Időközben került sor a Halder vezds. és Werth gytbk. közötti beszélgetésre, amelyen nem vetődött fel egy Magyarország segítségére vonatkozó kívánság.

VI. 23. Himer tábornok megbeszélése a német követtel, aki kijelenti, hogy saját jószántából semmit sem kezdeményezhet. A kezdeményezés joga a tábornokot illeti meg. Amikor a tábornok 10⁰⁰-kor Werth gytbk-kal akar beszélni, közlik vele, hogy utóbbi Sáska alez-sel Székesfehérvárra utazott és csak dél felé várják vissza.

11⁵⁴-kor Halder vezds., akit időközben tájékoztattak a magyar felfogásról, felhívja a törzset. Közli, Werth gytbk. érzékeltette vele, hogy a magyar politikai vezetés nem fektet súlyt az Oroszország elleni támadó rendszabályokra, és hogy számára legfelsőbb hadurának, a kormányzónak a nézete kötelező. A vezérezredes kijelenti: most azon múlik a dolog, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba tudják-e hozni a politikai szerveket annak érdekében, hogy ezek maguktól ajánlkozzanak. A Jodl tbk-kal folytatott megbeszélésről kapott tájékoztatás után Halder vezds. még egyszer rögzíti a német álláspontot: nem támasztanak követeléseket, mert ezekért fizetni kellene; hálások azonban minden támogatásért, különösen gyors csapatokért. A német vasúti szállításokat azonban semmi esetre sem szabad megzavarni. A vezérezredes tudni akarja, mikor és milyen erővel állnának a magyar csapatok rendelkezésre; a részleteket a Déli Hadseregcsoport pság-a fogja szabályozni, mert a magyar alakulatok adott esetben ennek alárendeltségébe kerülnének.

12³⁰-kor a német követ közli, hogy Magyarország a mai vagy a következő napon szándékozik megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Erre a lépésre a nap folyamán valóban sor kerül.

12⁵⁰–13¹⁵ között végre sor kerül a tábornok által kezdeményezett megbeszélésre Werth gytbk-kal. Himer tbk. a Jodl tbk-kal, valamint Halder vezds.-sel folytatott megbeszéléseire hivatkozva még egyszer kifejti a német vezetés álláspontját. Werth gytbk. kijelenti, még nem tudja, mit tartalmaz a Führer

³⁰ Friedrich Paulus vezértábornagy. A második világháború alatt a 10., később a 6. né. hds. vezérkari főnöke, majd a német szárazföldi haderő főszállásmestere. 1942. január 1-től 1943. január 31-ig pedig a Volgozrádnál körülrárt és megsemmisített 6. né. hds. főparancsnoka volt.

levele, amelyet a kormányzónak átnyújtottak. Amennyiben ez nem tartalmazna olyan felszólítást, hogy Magyarország vegyen részt a harcokban, a politikusokat nehéz lenne cselekvésre bírni. A maga részéről sajnálja, hogy politikai oldalról nem kapott már négy héttel ezelőtt figyelmeztetést. Ha ez megtörténik, most jobban állnának a hadsereggel, és már tegnap átléphettek volna a határt. Az ő kezdeményezésére tíz nappal ezelőtt politikai úton már tájékoztattak Magyarországról részvételét illetően, de úgy látszik, a Führer nem akarja, hogy Magyarország is részt vegyen. Werthnek az ügy hiányos politikai előkészítésével kapcsolatos utalásaira Himer tábornok azzal válaszol, hogy most a katonáké a szó. Ugyanakkor emlékeztette Werth gytbk-ot korábbi személyes felfogására, amelyet V. 29-én kifejtett előtte. Werth gytbk. a továbbiakban arra hivatkozott, hogy Magyarországnak nincsenek követelései és a Halder vezds-sel folytatott megbeszélés alkalmával nem támasztott követelményeket; egyébként Magyarország segítsége már amúgy is elkészett. Ezzel szemben Himer tábornok arra utal, hogy még nincs 12⁰⁰ óra és Magyarország még mindig részt vehet — egyébként lézagmentes keleti arcvonalon — a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratban.

Werth gytbk. tájékoztatja a tárgyalás tartalmáról a kormányt; a miniszterelnök a vezérkar főnökével és a honvédelmi miniszterrel folytatott megbeszélés után a vidéki birtokán tartózkodó kormányzóhoz utazik. Himer tábornok 20⁰⁰-kor táviratilag közli a megbeszélés tartalmát az OKW/L-lel, valamint az OKH hdm. oszt.-ával. Benyomásait olyan értelemben összegezi, hogy Werth gytbk. nem képes megbírkózni a pillanat nagyságával.

VI. 24. Mivel a német követvel folytatott megbeszélésből az derül ki, hogy a miniszterelnök Himer tábornok közlését úgy értelmezte, miszerint Magyarország részvétele „kívánatos”, a tábornok a tényállást a követvel, majd az OKW/L-lel, valamint az OKH hdm. oszt.-al szemben is helyesbíti (mivel telefonbeszélgetésre nem volt lehetőség, géptávíró 00³⁵-kor). A miniszterelnök a német felfogásnak politikai úton történt tolmácsolását nem tartotta kielégítőnek, és ezért arra kérte a követet, hogy érdeklődjék a Külügyminisztériumban. A miniszterelnök ez alkalommal ismertette Magyarország eddigi tartózkodó magatartásának okait. Ez megerősíti azt a benyomást, hogy a kormány azt szeretné, ha kifejezetten felszólítanák a részvételre. A magyar tisztek német bajtársaik előtt többször nyíltan kifejezésre juttatják nemtetszésüket e habozó magatartás miatt.

VI. 25. Délben a tábornok villásreggelit ad, melyen Werth, Miklós, Majos és László tábornokok, a követ, az országos csoportvezető³¹ és néhány más úr vesz részt. Ezt követően Esp országos csoportvezető és Freyer professzor, a Német Tudományos Intézet igazgatója, megbeszélnek a népi német vezetőkkel egy szabadcsapat felállításának gondolatát. Mivel a népi németek vezetője, dr. Basch éppen Berlinben tartózkodik, helyettese, dr. Goldschmidt — a Deutsche Zeitung szerkesztője — ebben a kérdésben távirati úton akar dr. Basch-sal érintkezésbe lépni. De dr. Goldschmidt távirata, melyet Esp úr adott át, a benyújtott formában nem használható.

VI. 26. A tábornok megbeszélést folytatott a követvel. A követ nem helyesli a népi németek elképzelését³². A megbeszélés után a tábornok 13⁰⁰-kor géptávíró jelenti az OKW/L-nek, valamint az OKH hdm. oszt.-nak, tudomása van arról, hogy különböző magyar körökben felvetették egy szabadcsapat felállításának gondolatát, mivel a kormány még nem jutott elhatározásra. Himer tábornok utasítást kér, milyen álláspontra helyezkedjék, s egyben megkérdezi, hogy adott esetben nem vehetné-e át törzsével ennek a szabadcsapatnak a szervezését és vezetését.

Ez a terv csakhamar túlhaladottnak bizonyult, mert a minisztertanács már délelőtt elhatározza a) a légi alakulatok, b) a légelhárítás, c) a gyors hadtest (2 gk. és 1 lov. dd.) mozgósítását. Azonkívül a szovjetek a maguk részéről már meg is kezdték a háborút Oroszország ellen,³³ mivel vörös repülő 12⁰⁰-kor Rahónál három bombát dobtak egy vonatra, 13⁰⁰-kor pedig jó néhány bombát Kassára (mindenekelőtt laktanyákra, posta és távbeszélő hivatalokra). A bombázás

³¹ Landesgruppenleiter. Az NSDAP AO Ungarn vezetője.

³² A német szövegben a „... Stellung” szó eleje hiányzik. Valószínű „Vorstellung”, amelyet a mondat értelme is alátámaszt.

³³ Elírás. Értsd: Magyarország ellen.

következtében több polgári személy meghalt (egyedül Kassán 27) és sokan megsebesültek. (Mivel a repülőkön sárga jelzés volt, a bombázásokat követően hamis és kétkedő híresztelések kelnek szárnyra, amelyeket az ellenséges adók is megerősítenek; ezek azonban talajvesztetté válnak, amikor a romeltakarító munkálatok során egy fel nem robbant lövedéket találnak, rajta a Putyilov-művek cirillbetűs jelzésével.)^{33a} A magyar vezérkar azonnal megtorló bombázásokat helyez kilátásba. A honvédelmi miniszter és a vezérkar főnöke felkeresi a kormányzót.

VI. 27. A német légügyi attaséval történt megállapodás alapján reggel három magyar bombázó század bombákat dob Sztanyiszlavra, felderítő gépek pedig határmenti pontokat bombáznak.

10¹⁰.-kor a magyar rádió közli, hogy Magyarország hadban áll a szovjetekkel. A gyors hdt-nek VI. 29-én menetkészen kell állnia. VI. 30-ra el kell érnie:

két gk. dd-nak Rahó,
egy gk. dd-nak Huszt,
egy lov. dd-nak (előreláthatólag valamivel később) Máramarossziget körzetét.³⁴

A vitéz Miklós vörgy. pság-a alatt álló gyors hdt. alakulatait, valamint a Kárpátokban már bevetett gy. dd-okat (8. hv. dd: vitéz Rakovszky vörgy., valamint 1. hg.-dd: Felki vörgy.) a VIII. hdt. pság-nak rendelik alá (parancsnoka vitéz Szombathelyi altbg.). A felsorolt egységeket „Kárpát-csoport” néven egyesítik. 12³⁵—12⁴⁵ között Himer tábornok tájékoztatja Halder vezds-t, aki azt kívánja, hogy a Kárpát-csoport a Kalomija-Sztanyiszlav vonalra nyomuljon előre. Egy Szambor irányú előnyomulás nem szükséges. A német-román csoport előreláthatólag csak a Prut-kanyarból fog támadni, ettől Ny-ra nem. A vezérezredes még egyszer hangsúlyozza, hogy a német vasúti összeköttetést Románia felé nem szabad megzavarni és közli, hogy az olasz kontingent, amely előreláthatólag csak gyaloghadosztályokból fog állni, Magyarországon keresztül kell Romániába szállítani.

Ezt követően Himer tábornok tájékoztatja Jodl tbk-ot és az ő figyelmét is felhívja arra, hogy a magyar politikusok még mindig a Külügyminisztérium válaszára várnak. Himer tbk. ezután továbbítja Sáska alez-nek Halder vezds. stratégiai javaslatait.

19³⁰.-kor befut az OKW/L távirata, melyben újból hangsúlyozzák a Romániába irányuló zavartalan vasúti szállítások fontosságát és azt kívánják, hogy a Kárpát-csoport még mozgósításának befejezése előtt lépjen akcióba ana vörös erők lekötésére, melyeket különben a Heeresgruppe Süd ellen vetethetnek be: komoly támadó szándék esetén kölcsönösen összekötő tiszteket lehetne cserélni.

Siegler örgy. megbeszéli a vkf. 2. osztályán (különleges rendeltetési csoport) szolgálatot teljesítő Kollány szds-sal, hogy a magyar hadijelentést neki naponta 12⁰⁰-ig mutassák be, hogy Berlintől megkérdezhesse, nincs-e szükség változtatásokra: Válaszként a német kifogásokra ígéretet kap, hogy a magyar újságok mostantól fogva csak a német, olasz és magyar hadijelentéseket fogják közölni és nem fognak hozni harmad- vagy negyedkézből származó híreket. Ezt az együttműködést teljesen a német kívánságoknak megfelelően szabályozzák.

VI. 28. A magyar vezérkar közli a gyors hdt. és a többi bevetésre kerülő alakulat felvonulására kiadott parancsát és annak függelékeként a már meglévő és a tervezett híradó összeköttetéseket. A Kárpát-csoport, melyhez még két kp. zlj. csatlakozik (az egyik kerékpárok nélkül), július 3-ig Körösmező—Máramarossziget körzetében gyűlekezik.

Az ellenség kiűrtette Sianki határfalut és úgy látszik, hogy a Nadvornaja környékén levő következő ellenállási vonalra vonul vissza; Sztanyiszlav kiűrtését állítólag már megkezdték. A magyar csapatok ezért üldözési parancsot kapnak; egy zlj-at felderítésre Sztrij, egy kp. zlj-at Turka irányában vetnek be. A német javaslatnak megfelelően Kalomija—Sztanyiszlav vonaláig szándékoznak előnyomulni.

^{33a} Arra vonatkozólag, hogy a kassai bombázás német provokáció volt, ld. *Kun. J.*: 1. m. vonatkozó fejezetét.

³⁴ Nyilvánvalóan elírás. Helyesen: 2. gk. dd.-nak Rahó, az 1. gk. dd.-nak Huszt, az 1. lov. dd.-nak Máramarossziget körzetét. Összesen csak két gépkocsizó dd. volt: az 1. és 2. gk. dd. és csak egy lovas dd., az 1. lov. dd.

16³⁰-kor Himer tábornok tájékoztatja Heusinger ezds-t, aki magyar kívánságra beleegyezik, hogy nehézségek elkerülése érdekében a magyarok és a románok közé olaszokat ékeljenek be.³⁵ A magyar csapatok gyülekezését július 3-ra be kell fejezni, különben fennáll az a lehetőség, hogy beavatkozásuk túl későn érvényesül. Ezt követően Jodl tbk. tájékoztatása.

A Kárpát-csoport szomszédai: jobbról a 11. német hds. (pk-a Schobert vezds. Iasiban), balról a 17. német hds. (pk-a Stülpnagel táb.), mindkettő összekötő tiszteket küld a Kárpát-csoporthoz.

A magyar fővezérség a 11. hds. pság-hoz Baitz ezredest (akit Zimmermann fhgy. kísér át a román határon), a 17. hds-hez Makrai alez-t, a Heeresgruppe Süd-höz Németh vörgy-ot, a 4. légiflottához pedig Gyimessy alez-t küldi. 11⁰⁵-kor Grollmann alez. az OKH megbízásából közli, hogy az OKH ögyetért a Kalomija—Sztanyiszlav elleni előnyomulással és sürgeti, hogy az július 3-ig történjék meg, mert késedelem esetén a magyar bevetés esetleg eredménytelen marad. Azt tervezik, hogy a magyarok és románok közé egy német egységet ékelnek.

Az ellenség visszavonulása tovább folytatódik. A magyar csapatok követik őket. Egy Csap ellen (Munkáctól délre) intézett ellenséges légitámadás során hét repülőgépből háromat lelőnek.

A magyar felvonulás meggyorsítása lehetővé teszi, hogy az előretolt alakulatokkal VII. 1-én, a zömmel pedig VII. 2-án átlépjék a határt.

VI. 29.

VI. 30.

Himer tábornok Bühlmann szds. és Lorx szds. magyar összekötőtiszt kíséretében a Kárpát-csoporthoz utazik.

Az OKH kiadja a már létrejött megállapodásokkal kapcsolatos intézkedéseit. Többek között elrendeli egy német alakulat beékelését a magyarok és románok közé és távirón közli a Kárpát-csoport jobb- és baloldali sávhatárát. *Jobb sávhatár:* román—magyar—orosz határszöglet — Hrinjava (11. hds.) — Kuti (11 hds.) — Sznyatin (11. hds.) — Kamenyee-Podolszkij (11. hds.). *Bal sávhatár:* Magyarország—Főkormányzóság—Oroszország közötti határszöglet — Kalus (Kárpát-csoport) — Bucsacs (Kárpát-csoport).

A magyar front déli szakaszán a határt még általában nem lépték át; az északi szakaszon egy zlj. támadása Vjaszkovnál egyenlőre elakadt (20 halott), egy zlj. Vjaszkovtól északnyugatra előretört, egy zlj. elérte Sztavszkót, egy másik Korasztovot (Szkoletől 8 km-re délnyugatra).

1941 július

VII. 1. A Szlovákiában működő német katonai misszió (Otto tbk. , Becker alez. katonai attasé), amely VII. 3-án székhelyét Nagykemencéről (Kamenica) a határon át Dobromilba akarja áthelyezni, kéri, hogy a Kárpátukrajna északnyugati csücskén át vezető utat futárok és egyes járművek számára tegyék szabaddá. A politikai szervek megkérdezése után a magyar fővezérség ebbe beleegyezik.

Becker alez. egyidejűleg közli, hogy VII. 3-án két szlovák hadosztályt vonnak előre a Szan folyóhoz, melyeket Szanok, ill. Szanok DK irányban fognak bevetni.

A Kárpát-csoportnak a nap folyamán sikerül az ellenséges ellenállási vonalat Tatarov mindkét oldalán (a Tatárhágótól Ék-re) áttörni. A vasuti alagút keleti kijárata, valamint a Vorohtai vasuti viadukt felrobbantva kerül magyar kézre. (A későbbi vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a helyreállítás sok időt vesz igénybe. Ezért ez a vasútvonal hosszú időre kiesik.)

Vizskovnál (Dolinától 35 km-re DNy-ra) két magyar zlj. támadása egyelőre elakad. Ezzel szemben Szkolet állítólag elfoglalták.

VII. 2.

A tábornok képviselőjében Radtke vk. örgy. átadja a kenderesi birtokán tartózkodó kormányzónak a Führer légifutárral 8⁰⁰-kor érkezett sajátkezü levélét, melyet másolatban a német tábornok is megkap. A levélben a Führer köszönetet mond Magyarországról részvételért, majd a továbbiakban közli, hogy a többi harcoló partner is saját akaratából hozta meg ellátározását és hogy a vezetést úgy fogják megoldani, mint a szerb hadjáratban. Abban az

³⁵ A Horthy-Magyarország és a királyi Románia között a Szovjetunió elleni hadjárat megindítása után is feszült maradt a viszony. A magyar hadbalépés után mind a magyar, mind a román vezérkar kérte a közös sávhatár megszűntetését olasz vagy német csapatok közbeiktatása révén. (Lásd erre vonatkozóan: A. Hillgruber: Der Einbau der verbündeten Armeen in die deutsche Ostfront 1941—1944. Wehrwissenschaftliche Rundschau, 12/1960. 667—668. 1.).

esetben, ha Rundstedt³⁶ vezértábornagy időnyeres céljából közvetlenül fordul kéressel a magyar vezetéshez, úgy ezeket a Führer már eleve jóváhagyja. Kívánatos, hogy a magyar erők minél korábban előnyomuljanak a Kalomija—Sztanyiszlav vonalig és azon túl. A kormányzó a négyoldalas levelet örömmel és egyetértéssel fogadja és Radtke őrgy-ot ott tartja reggelire.

Délben Himer tábornok és kísérete visszaérkezik. Az ellenség továbbra is kitér ÉK és K irányban, a követést azonban az útzárak és utóvédharok késleltetik. A déli csoport Gyeljatyinig küzdi előre magát. Az északi csoport eléri Ludvikovkát (Dolinától 25 km-re DNy-ra) és Szinovodszko Vznét (Szkole-tól 10 km-re ÉK-re). A magyar légierő a visszavonulási útvonalakat bombázza.

VII. 3. Ugyanezek az okok továbbra is késleltetik az előnyomulást. A gyorshdt. eléri Gyeljatyint, egy előretolt osztag 17⁰⁰-kor megszállja Sztanyiszlavot. Az északi csoport Veldzirz-nél (Dolinától 10 km-re DNy-ra) és Szinovodszko--Viznénél áll. (Ld. fenn.)

VII. 4. Kalomiját megszállja egy előretolt osztag. Mindkét gk. dd. Novogyenka, a 8. hv. dd. Sztanyiszlav irányába nyomul előre. Az 1. hgy. dd., az 1. gk. valamint az 1. lov. dd. pedig Kalomija irányában folytatja az előnyomulást. A légifelderítésből kiderül, hogy a magyar szakaszon már minden Dnyeszter-hidat szétromboltak.

A Kárpát-csoport megerősítésére felhozzák a Bácskából a 15. és 6. kp. zlj-at, valamint a pc. zlj-at. Eddigi veszteségek: halott 3 tisztt és 33 fő legénység, sebesült 12 tisztt és 313 fő legénység, eltűnt 1 tiszt és 3 fő legénység.

Antonescu tábornok, román államfő követeli, hogy hívják vissza a 11. hds. pság-hoz küldött magyar összekötő tisztet, Baitz ezredet, aki a háború előtt katonai attasé volt Bukarestben és onnan kegyvesztettként távozott. Mivel a magyar vezérkar főnöke ezt megtagadja, az esetet az OKW-nek jelentjük.

Zimmermann flgy. megbízatása teljesítése után visszatér Isziból.

VII. 5. Himer tábornok Radtke vk. őrgy. és Lorz szds. kíséretében ismét a frontra utazik. Siegler őrgy-ot Brandt alez. budapesti német állomásparancsnok kíséretében északra küldik, hogy felvegye a kapcsolatot a szlovák főparancsnoksággal, a szlovákiai német katonai misszióval, valamint a 4. légiállottával.

A magyar vezérkar a Heeresgruppe Süd-től a Bucsacs—Csortkov (mindkettő bezárólag) útvonal átengedését kéri, de a kérést elutasítják.

A Kárpát-csoport a gyorshdt. élével Zalescsikinél és Nyiznyovnál elérte a Dnyesztert. Egy zlj. a déli előnyomulási útvonal szárnyán, közvetlenül Sznyatintól Ny-ra, orosz utóvédekkel áll harcban (nehéztüzérséggel támogatott lovasság).

VII. 6. Az ellenséges utóvédekkel vívott sikeres harc után megszállják Zalescsikit és széles arcvonalon elérik a Dnyeszter déli partját. A gyorshdt. zöme Kalomija—Gyeljatyin—Tatarov körzetében zárkózik fel. Északon a 8. hv. dd. két kp. zlj-a Nyiznyovnál átkel a Dnyeszteren és a Szeret folyó irányában folytatja előnyomulását.

VII. 7. Az ellenség folytatja visszavonulását. Folytatódik az átkelés a Dnyeszteren, melyen hídverést készítenek elő. A hídanyagot azonban a kedvezőtlen útvonalok miatt eddig még nem tudták odaszállítani. Újabb veszteségek: halott 2 tisztt és 25 fő legénység, sebesült 60 fő legénység.

A tábornok képviselőtében Toussaint ezredes katonai attasé kieszközli Baitz ezredes visszahívását, amelyet a 11. hds. paság. időközben újra követelt.

Július 1-i hatállyal az ellátmányt napi 6 pengőről 9 pengőre emelik.

VII. 8. A Heeresgruppe Süd kívánságára július 9-én 00⁰⁰-től kezdve a gyorshdt. kiválik a Kárpát-csoport kötelékéből és közvetlenül a hds. csop. alárendeltségébe kerül. A gyorshdt.-nek Borscsovon keresztül a Sztugenyica patakig kell előretörnie. Sávhatárai Északon: Bucsacs—Tribuhove—Micovce—Jeltuckovo (valamennyi kizárólag); délen: a Kárpát-csoport eddigi sávhatára. A gyorshdt. részeivel átkel a Szeret folyón, felderítő erőivel pedig a Zbrucson.

A Kárpát-csoport törzse átveszi a megszállt terület közigazgatását, amit adandó alkalommal később a német közigazgatásnak ad át. Megbízást kap a harcászati biztosításra, a terület megtisztítására, valamint a normális életviszonyok helyreállítására. Erre a célra a törzs alárendeltségében maradnak a Kárpát-csoportnak azok a részei, melyek nem tartoznak a gyorshdt.-hez és

³⁶ Gerd von Rundstedt vezértábornagy. 1941. június 10-től 1941. december 1-ig a déli hadseregcsoport, 1942. március 15-től rövid megszakítással 1945. március 9-ig a nyugati hadműveleti terület (OB. West.) főparancsnoka volt.

amelyeket nem rendelnek vissza a hátországba. Megkezdik egyes legénységi állományú egyének leszerelését, valamint aratási szabadságolását. Az 1. rep. dd. a Vkf. alárendeltségében marad. Baitz ezds. törzsével hazaindul.

- VII. 9. Himer tábornok és kísérete visszaérkezik Budapestre, ahol este *Canaris*³⁷ tengernaggyal találkoznak.

A 2. gk. dd. zömével felzárkózott a Zbrucshoz; az 1. gk. dd. élével elérte a Zbrucсот.

Első megbeszélés Roeder ezds.-sel a Kárpát-csoport ellátásáról: mivel a Kárpátoktól Galiciába vezető vasutakat erősen megrongálták, kerülő útra van szükség, Románián keresztül; ez viszont politikai nehézségekbe ütközik.

Siegler őrgy. Brandt alez. kíséretében visszatér. Felkeresték: a 4. légi-flottát Reichshofnál, Čatloš szlovák vezénylő tábornokot Przemysl mellett, a 9. pc. hdt. pság-ot a Proszkurovba vezető műút mellett levő harcálláspontján és a szlovákiai német katonai misszió főnökét, Otto gyolgsági tbk-ot Dobromilben.

- VII. 10. A magyar frontszakaszon nem történt jelentősebb változás. Esőzések és az áradás miatt elsodort hidak nehezítik az előrehaladást.

- VII. 11. A magyar felderítő egységek elérik a Sztugyenyica patakat. A gyorsdht. átkelt a Zbrucson és folytatja az üldözést. Ellátására útban van Sztanyiszlavból Kalomijába nyolc tehergépkocsi-oszlop. Két vonat indulásra készen áll Budapesten; Antonescu tábornok azonban a magyar kísérek beutazási engedélyét megtagadja. Ezért kíséreket a német állományból kell Bukovinába küldeni, mert az ellátási nehézséget, amelynek bekövetkezése július 13-14-re várható, a leggyorsabban át kell hidalni.

- VII. 12. A gyorsdht. folytatja az üldözést és eléri a Kalin folyót. Öt ellenséges repülőt lelőnek.

- VII. 13. Az OKW közlése szerint arra törekcsenek, hogy a magyar honvédség által megszállt területet a német közigazgatás mielőbb átvegye. Erről értesítjük a magyar fővezérseget.

Antonescu tábornok elutasító álláspontját újból megerősítik. A Heeresgruppe Süd egy jelentés kapcsán közli, hogy a Románián keresztül tervezett ellátásra már nincs szükség. A magyar gyorsdht-et megállították, hogy mint hds. tart-ot északra tolják el. Ezzel akarják megakadályozni az előnyomulás során egyébként elkerülhetetlen érintkezést a románokkal. A magyar vezérkar ezzel egyetért.

- VII. 14. A gyorsdht. folytatja az üldözést és zömével a Sztugyenyka lágótól keletre zárkózik fel. A megszállt terület pacifikálása tervszerűen halad.

Szászrégennél (Magyarország) négy orosz ejtőernyőst agyonlőnek.

- VII. 15. Himer tbk. Radtke vk. őrgy. és Lorx szds. kíséretében harmadszor is a frontra utazik.

- VII. 16. A gyorsdht. Kamenyec-Podolszkij körzetében gyülekezik. Schramm huszár-százados Brandt alez.-sel Bukovinába utazik, hogy felvegye az összeköttést az olaszokkal és megfigyelje a közlekedési fegyelmet. Siegler őrgy. és Zimmermann fhdgy. Sztanyiszlavba utazik. A gyorsdht.-nek VII. 18.-ig a Ba...³⁸ mellett kell maradnia.

- VII. 17. Semmi különös esemény.

- VII. 18. A gyorsdht. kiválik a magyar Kárpát-csoportból és a 17. hds. pság alárendeltségébe kerül. Megbeszélés a VII. 17.-én megérkezett és dr. Killy birodalmi miniszteri tanácsos vezetése alatt álló bizottsággal a Wehrmacht kötelékébe tartozó, Magyarországon szolgálatot teljesítő személyekről.

- VII. 19. Himer tábornok és Radtke vk. őrgy. visszaérkezik. Felkeresték: a magyar Kárpát-csoportot Kalomijában, a magyar gyorsdht-et Kamenyec-Podolszkijban, a 103. hadsereg hadtápterület parancsnokát, Roques tbk-ot és vk. főnökét, Krosigk vk. ezds-t Lembergben, a szlovák hds. főparancsnokát és Otto tábornokot Lubienben (Lemberg-től DNy-ra). Utóbbi helyen jelen voltak többek között: Čatloš I. oszt. tbk. szlovák főparancsnok, Pulanich II. oszt. tbk., a Honvédelmi és Légügyi Hivatal főnöke, valamint Mach belügyminiszter.

A gyorsdht-et Braclav irányában alkalmazták.

³⁷ *Wilhelm Canaris* tengernagy. 1938 áprilisától 1944 júniusáig az OKW kémelhárító hivatalának (OKW Chef des Amtes Ausland /Abwehr) volt a főnöke. 1944. július 23-án a Gestapo letartóztatta és 1945. április 9-én kivégezték.

³⁸ A kéziratban ehhez a következő megjegyzés: „Hiány a kéziratban.”

- VII. 20. Semmi különös esemény. A magyar honvédség és a Wehrmacht közötti sáv határt a következőképpen szabályozzák: a hármashatársarok — Belije Cseremoszi — Cseremosz Szrafince — a Dnyester folyása.
- VII. 12. Visszaérkezik Schramm huszárszázados, aki megbízatásának teljesítése után a bukovinai román közigazgatással is felvette a kapcsolatot, majd Siegler őrnaggyal találkozott Sztanyiszlavban; visszatér továbbá Siegler őrgy. és Zimmermann alez., akik Sztanyiszlavban közös kivizsgálást tartottak a szovjet rémhírek ügyében.
A gyorsdht. előnyomulóban van Druzin és Sztanyiszlavcsik felé.
- VII. 22. Rossz utiviszonyok lassítják az előrenyomulást. A gyorsdht. éle eléri Tulcsint. — Megbeszélés Martini alezredessel (az OKW elhárító osztályától), aki a magyar — galíciai határ mentén német ellenőrző állomások felállítását kéri. A magyar fővezérség azonban nem járul hozzá, hogy ezeket magyar területen rendezzék be.
- VII. 23. Semmi különös esemény.
A gyorsdht. , mint a 17. hds. déli szárnyának élcsoportja, utóvédharcokban folytatta az ellenség üldözését keleti irányban. Az 1. lov. dd. elérte Dzurint, a 2. gk. dd. Siszikovot, az 1. gk. dd. Pecsarát.
- VII. 24. Bühlmann szds. Szerbia főparancsnokához utazik Belgrádba, hogy ott megbeszélje a magyarok ellen felgyülemlett panaszokat.
Német és magyar kötelékek megtörik az ellenség Bug menti ellenállását. Megtörik az ellenséges ellenállást Tulcsintól DK-re.
- VII. 25. Semmi különös esemény. Himer tábornok felkeresi a Galyatetőn betegszabadságon levő László tbk-ot.
A 2. gk. dd. elérte Gorgyijevkát és folytatja felderítését a Bugig.
- VII. 26. Bühlmann szds. visszatér.
A 2. gk. dd. eléri Trosztyabcsik — Gorgyijevka vonalát.
- VII. 28. Semmi különös esemény.
- VII. 29.

Kiegészítés

A „m. kir. honvédség fővezérségéhez beosztott német tábornok” törzsét — mivel többé nem volt rá szükség — 1941 augusztus elején feloszlatták.

Himer tábornok átvette a Krim félszigeten egy gyaloghadosztály vezetését, 1942 tavaszán megsebesült és sérüléseibe belehalt.

Radtke vk. őrgy. az egyik Sztálingrádnál körülvárt gyaloghadosztály 1. vk. tisztje lett; részt vett egy kitörési kísérletben. További sorsáról sem sikerült megtudni.

Az első parancsörtsztet, ennek a hadinaplónak vezetőjét, Berlinbe a Wehrmacht Propaganda-osztályra helyezték át.

P. E. Schramm s. k.

(Közli: Kun József)

Tilkovszky Lóránt:

A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről

A német birodalom észak- és nyugat-európai hadisikerei 1940 tavaszán veszedelmes erjedést váltottak ki a magyar belpolitikai életben. A kormánypártban is egyre inkább tért hódított az a vélemény, hogy a világháború sorsa már eldőltnek tekinthető Németország javára; hogy tehát a Teleki-féle politika, amely a németek meggyengülésére spekulált, és gyanús, angolbarát színbe hozta az országot, lejáratta magát; nem alkalmas arra, hogy biztosítsa Magyarország számára a győztes németek bizalmát, amely pedig döntő jelentőségű abból a szempontból, hogy a győzelmet követő európai újrendezés során milyen mértékben lesznek érvényesíthetők a további magyar területi követelések. Ezért „mielőbb be kell bizonyítanunk a németek előtt, hogy mindig hűséges barátaik és segítők voltunk” — gondolták.¹ Teleki kormánypárton belüli ellenzéke Imrédy Béla volt miniszterelnök körül csoportosult, aki az eseményeket a maga 1938 őszi politikája igazolásául állította be.

De a nyilas szélsőjobboldali ellenzék is aktivizálódott. Úgy érezték, hogy az események őket igazolták, akik mindig és határozottan a német győzelmet hirdették. Arra számítottak, hogy a német győzelem következtében a nemzetiszocializmus Európaszerte uralkodó eszmévé válik, s a régi rezsimit Magyarországon is egy nemzetiszocialista kormány válthatja fel. Sürgősnek mutatkozott számukban, hogy kétes kormányképességüket a németek előtt érdemlegesen bizonyíthassák. Az ország gazdasági és társadalmi berendezkedésének nemzetiszocialista átszervezését célzó különböző parlamenti indítványokat, amelyek mindegyike egyben nyílt felajánkozás volt a német birodalom felé, eddig már négy ízben sülyesztették el nyomtalanul, a német birodalom minden visszhangja nélkül; most, ötödik törvényjavaslatukkal, olyan kérdésben és olyan időpontban léptek fel, amely az egyszerű mellőzést és elhallgatást kevésbé látszott lehetővé tenni. Valóban, a képviselőház elnöke 1940. június 7-én bejelentette, hogy az indítványkönyvbe bejegyzés történt: „Hubay Kálmán és Vágó Pál: Törvényjavaslat a Magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról és anakönyvvezetéséről”.²

A nyilasok nemzetiségpolitikai elképzeléseinek alapját kezdetől fogva a helyreállítandó Nagymagyarország birodalmi gondolata képezte.³ A Trianonnal elcsatolt területek visszaszerzése szempontjából azonban a régi, hagyományos nemzetiségi politikát alkalmatlannak ítélték; az asszimilációs törekvésekkel való szakítást, a nem-magyar népek önálló népiségének elismerését s számukra önkormányzati jogok biztosítását tartották szükségesnek. Szálasi 1935-ös terve a „Hungária Egyesült Földek”-ről azt mutatja, hogy ezzel kapcsolatban a magyar birodalom államszerkezetének, alkotmányának bizonyos föderatív átszervezésére vonatkozó elgondolás is felmerült. A Nyilaskeresztes Párt 1939. március 15-én meghirdetett „országépítő programja” a nemzetiségi kérdésben szintén a birodalmi gondolat, a „Kárpátmedence geopolitikai egységében élő népek uniója” mellett foglalt állást. A program vonatkozó részének az a kitétele, hogy „elismerjük a zárt egységben élő nemzetek önkormányzati jogát”, arra enged következtetni, hogy a területi autonómiák rendszerét tekintették az „alkotmányunk ősiségénél is szilárdabb alap”-nak.⁴

A nyilasok nemzetiségpolitikai elképzelései a nagymagyarországi birodalmi gondolat ápolása és a régi, erőszakosan asszimilációs politika helyett új, vonzóbb eszközök

¹ M. E. Tájékoztatói o. 4. cs. B. 45. „Német probléma (Hibák, mulasztások, teendőök)”.

² Képviselőházi Napló, 1939/VI. 171. l.

³ V. ö. Luckó Miklós: A magyarországi nyilas mozgalom történetéhez (1935 – 1937). Századok, 1963. évf. 785. l.

⁴ BM. Res. 1939 – 6 – 11225. „Ezt akarják a nyilasok! A Nyilaskeresztes Párt országépítő programja”. Bpest. 1939. márc. 15.

keresésének szükségessége tekintetében nem sokban különböztek Teleki nemzetiségpolitikai elgondolásaitól. Így, amikor Kárpátukrajna újra magyar uralom alá került, és Teleki maga is területi autonómia életbejuttatását készítette ott elő, Hubay és Vágó ezt úgy értelmezték, hogy Teleki kisajátítja a nyilaskeresztes párt programjából a nemzetiségi kérdés megoldására felvetett területi autonómia gondolatát, és azt a párt mellőzésével maga valósítja meg. Dühös kíváncsisággal kísérték tehát figyelemmel a kárpátukrajnai autonómia előkészítését célzó hosszas tanácskozásokat, amelyekbe a Nyilaskeresztes Párt vezetőit Teleki szántsándékkal nem vonta be, hanem csupán egy kisebb nyilas frakció képviselőjét, Baky Lászlót hívta meg egy ízben a tárgyalásokra. Az e témakörben folyt heves sajtópolémiaik viszonylag hamar világossá tették Hubayék előtt a területi-autonómia megoldás egyik legfőbb nehézségét: az autonóm területen élő más népek, így főleg az államban uralkodó pozíciót elfoglaló magyarok, nem akarnak az autonóm jogokat gyakorló nemzetiségnek, mint ottani többségnek, kisebbségként alárendelődni. Ezért Hubayék arra a következtetésre jutottak, hogy nem a kárpátukrajnai területnek, hanem az ott élő kárpátukrán *népnek* kellene önkormányzatot adni, amely tehát csak azokra vonatkoznék, akik kárpátukránokként lennének nyilvántartva. Már 1939 júniusában átálltak a területi önkormányzat általuk korábban képviselt álláspontjáról a népi önkormányzat álláspontjára,⁵ s ezzel megteremtették a lehetőségét annak, hogy támadhassák Teleki kárpátukrajnai autonómiatervét, amelyet az ímént még a nyilasoktól kisajátítottak állítottak.

A nyilaskereszteseknek a népi önkormányzat álláspontjára való áthelyezkedése korántsem kárpátukrajnai vonatkozásban, hanem a hazai német kisebbség náci irányzatának, az ún. „népinémeteknek” a német birodalomtól támogatott népcsoportjogi követeléseivel való viszony szempontjából volt igazán jelentős. Míg ugyanis a Teleki-kormány makacsul ellenállt a népcsoporti követeléseknek, a nyilasok új koncepciója ezek érvényesítéséhez szabad utat jelzett. A Hubay-Vágó-féle nyilas törvényjavaslat szövegéből és részletes indoklásából azonnal és félreismerhetetlen bizonyossággal kitérünk, hogy a nyilasok maradéktalanul a „népinémetek” kardinális követeléseinek alapjára helyezkedve s azt a többi kisebbségre is kiterjesztve építették fel a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezésére előterjesztett javaslatukat. E szerint minden „államépítő tulajdonságokkal rendelkező” népcsoportnak (a zsidóknak tehát nem!) joga van saját népközössége megszervezésére. A népcsoportok önkormányzati alkotmányt alakítanak ki maguknak, s az állam abba nem szól bele, hogy az egyes népcsoportok milyen alkotmánnyal öhajtják saját életüket szabályozni. Az államfő csupán szentesíti azt. A népcsoport vezetőjét nem az államfő nevezi ki, hanem a népcsoport bízza meg. A népcsoport a vele érintkező közigazgatási és rendészeti hatóságokat maga választja. A népcsoport, számarányának megfelelően, képviselőket küld a parlamentbe. A kormány egy „nemzetiségi miniszter” által gyakorolja a felügyeletet a népcsoportok felett; minden népcsoport egy-egy államtitkárral van képviselve a minisztériumban. A népcsoport adót vehet ki a maga céljaira; ugyanakkor, mivel állami funkciókat lát el, igényt tart állami anyagi hozzájárulásra is. A tanítás az iskolákban a népcsoport nyelvén, a népcsoporthoz tartozó tanítók által történik; a magyar államnyelv az alsófokú iskolában kötelező tantárgy, középiskolában csak külön tantárgy. A népcsoportok nyilvános anyakönyvet vezetnek tagjaikról. Büntetendő minden beolvasztási kísérlet. A népcsoport, a népiség gyalázása ezen túl az eddigi nemzetgyalázási büntetőjogi eljárással lesz egyenlő súlyú.⁶

Míndez annyira egybevágott a „népinémetek” követelésével, hogy sokan arra gyanakodtak, maga Basch Ferenc a nyilas törvényjavaslat „szellemi atyja”, sőt, aki annak kimunkálását részletes szaktanácsokkal segítette.⁷ Teljesen alaptalan volt azonban ez a feltételezés: a Volksbund és a nyilasok közti rossz viszony ugyanis az elmúlt hónapokban még tovább romlott; egyrészt amiatt, hogy a nyilasok nem respektálták a Volksbund igényét a magyarországi németiség kizárólagos szervezésére,⁸ másrészt egyes nyilas frakcióknak a német iskolakérdésben elfoglalt magyar sovíniszta állásfoglalása következtében.⁹ Más feltételezések szerint a nyilasok ezt a lépésüket bizonyos német birodalmi

⁵ Hubay Kálmán interpellációja 1939. jun. 21-én: „... mi a magyar birodalmi gondolat alapján állunk, és valljuk azt, hogy a csorbítatlan magyar birodalom területén, a magyarság centrális vezetése alatt, az itt élő testvér-nemzeteknek: németeknek, ruténeknek, főtoknak, majdan az erdélyi oláhoknak is, meg kell adni a maguk népi önkormányzatát.” (K. N. 1939/I. 62. 1.)

⁶ M. E. Nemzetiségi o. 72. cs. E. 18759/1940.

⁷ M. E. Nemzetiségi o. 70. cs. C. 19633/1940. Csenedőrn yomozó parancsnokság jelentése. Bpest 1940. aug. 27.

⁸ BM. Res. VII. 1940-8-9082. Csenedőrn yomozó osztályparancsnokság jelentése. Bp. 1940. máj. 7. — A Volksbund központ emiatt felszólította megbízottait, hogy „tartózkodjanak a Nyilaskeresztes Párttal való együttműködéstől, mert az nem tanúsít megértést a magyarországi németiséggel szemben. A nyilaskeresztesek németbarátsága csak a Birodalomra szorítkozik.”

⁹ K. N. 1939/VI. 71. I. Palló Imre beszéde 1940. jún. 4-én.

körökkel beszélték meg. Ennek viszont az mond ellent, hogy a német külügyminisztérium a nyilas javaslat benyújtásának tényét és a javaslat tárgyát közlő hírszolgálati jelentések vétele után a budapesti német követtől kért információt a nyilas akció célja felől, s amikor Erdmannsdorff válasza révén a nyilas lépés felajánlkozó jellegéről értesült, eziránti érdektelenségét — bár a magyar kormány ezt remélte elérni — csak azért nem jelentette ki, mert Erdmannsdorff arra is rámutatott, hogy a magyarországi német népcsoportvezetőségnek taktikai kihasználás szempontjából kapóra jön a nyilasok eljárása.¹⁰

Míg a nyilas törvényjavaslat *részletes* indokolása a „népinémet” követelések alapulvételével fejezte ki a nyilasok felajánlkozását, addig a törvényjavaslatnak az *általános* indokolást tartalmazó része az egész Kárpát-medencét a német birodalom életerének ismerve el, kifejezetten a német birodalmi politikai és gazdasági érdekek itteni fokozottabb érvényesíthetésére hivatkozva ajánlja fel a magyarországi nemzetiségi kérdés népcsoporti alapon való rendezését. Ennek során a magyar birodalmi gondolatot, a Kárpát-medence népeinek népcsoporti együttélését egy nemzetiszocialista Nagymagyarországban, mint a német birodalom elsődrendű érdekét tünteti fel.¹¹

A nyilasok által képviselt birodalmi gondolat abban különbözött Telekiék birodalmi gondolatától, hogy míg Teleki alhoz szerette volna megnyerni a német birodalom *hozzájárulását*, hogy *helyette*, és *bizonyos önállósággal*, *saját*, *hagyományos eszközei alkalmazásával* láthassa el a rendőri szerepet a Kárpát-medence népei között,¹² addig a nyilasok magyar birodalma politikailag és gazdaságilag egyaránt szervesen beépült volna a német birodalom életterébe, és a náci módszerek maradéktalan átvételével látta volna el a Kárpát-medence népei között ugyanazokat a feladatokat.

A nyilasok természetesen tévedtek, amikor azt hitték, hogy a magyar birodalmi gondolat nemzetiszocialista köntösbe öltöztetve kedvezőbb lesz a németeknek, mint Telekiék szentistváni állameszméje. A német birodalom a magyar birodalmi gondolatot eleve ellenségesen fogadta, jelentkeztek az bárminő formában. A német birodalmi külpolitika sarkétele volt, hogy a délkelet-európai államokat nem nagyobb birodalmakba kell összefogni, hanem épp ellenkezőleg, „ügyszólván atomizálni kell e tér államalakulatait”, s e kis államokat külön-külön kell függőségi viszonyba hozni a német birodalommal.¹³

Ugyancsak tévedtek, amikor e törvényjavaslattal kapcsolatban azt gondolták, hogy a német birodalom teljes mértékben helyeselni fogja az ország alkotmányának a minden nemzetiségre egyformán kiterjesztett népcsoporti jog rendszerének megfelelő átépítését. Nem számoltak azzal, hogy a német birodalom a népcsoporti jog alapján való szervezkedés lehetősége biztosításáért valójában csak a német kisebbség vonatkozásában szállt síkra; a többi nemzetiség helyzete csak annyiban érdekelte, hogy rájuk hivatkozva is mindenekelőtt a német kisebbség ügyében érjen el előrehaladást. Eppen azért, mert a német birodalom tudta a legjobban, hogy a népcsoporti elv érvényrejtése mit jelent, amennyire érdeke volt annak német vonatkozásban való megvalósulása, annyira nem volt érdeke annak általános kiterjesztése, hiszen akkor a németeknek már nem lenne kiváltságos helyzete, s azonkívül a központi államhatalom annyira felbomlana, meggyengülne, hogy a német birodalom Magyarországgal kapcsolatos gazdasági és politikai igényeinek érvényesíthetősége igen kérdésessé válnék.

Mindebből az következett, hogy a német birodalomnak tulajdonképpen ez az ágában sem volt elfogadni a nyilasok ezen minden eddigit felülmúló felajánlkozását, hanem az egész ügyet arra igyekezett felhasználni, hogy eddigi politikájának megfelelően „publitsa” a magyar kormányt a „népinémet” követelések méltánylására. A német birodalmi sajtó s a szomszéd államok német népcsoportjainak sajtója ezért nagy nyilvánosságot adott a nyilas javaslatnak, igen jelentős kezdeményezésnek minősítették.¹⁴ A magyar kormánynak a német sajtó magatartása miatti tiltakozását a német külügyminisztériumban nem fogadták ugyan el, de a sajtót mégis a kommentálástól való tartózkodásra intették; nem voltak hajlandók ugyan kifejezett érdektelenséget nyilvánítani,

¹⁰ A Külügyi Hivatal kulturális osztályának feljegyzése a politikai osztály államtitkára számára. Berlin, 1940. június 21. (OL Filmtár. 11586. doboz, 52476. sz.)

¹¹ M. E. Nemzetiségi o. 72. cs. E. 18759/1940.

¹² M. E. Nemzetiségi o. 76. cs. L. 16531/1940. Flachbart Ernő feljegyzése *Ku t O. Rabl*-lal, a krakkói német kormányzóság közigazgatási főelőadójával folytatott beszélgetéséről. Bpest, 1940. ápr. 22.

¹³ M. E. Tájékoztatói o. 7. cs. B. 40. Magyar Revíziós Liga berlini titkárságának jelentése. Berlin, 1940. máj. 24.

¹⁴ Berliner Börsenzeitung, 1940. jún. 8.; Völkischer Beobachter, jún. 9.; Grenzboten, jún. 12.; Slawonischer Volksbote, jún. 15.

de állást sem kívántak foglalni a nyilas javaslat ügyében. Telekinek valósággal szabadkezet engedtek alighanem június 5-i igen jelentős gazdasági engedményei fejében.^{14a}

Teleki ellenoffenzívája azzal indult, hogy a törvényjavaslat parlamentre bejelentésének másnapján, június 8-án, a sajtóban olyan címek alatt és olyan kommentárok kíséretében tette közzé a törvényjavaslat szövegét és részletes indoklását, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a közhangulatot a nyilasok ellen fordítsák.¹⁵ A törvényjavaslat általános indoklását tartalmazó részt nem közölte, s a cenzúra útján a legszigorúbban ügyeltetett arra, hogy azt a nyilasok se közölhessék, sem lapjaikban, sem brosúra vagy röplapok formájában. E rész közlésének mellőzésével illetve megakadályozásával elérte azt, hogy az egész ügyet a magyar belügyekbe tartozó kérdésként kezelhesse, s eltekintessen annak a német birodalmat illető vonatkozásaitól. A törvényjavaslat és részletes indoklása igen alkalmasnak mutatkozott Teleki szemében arra, hogy a hazafias és nemzeti érzésekre appellálva buktassa meg a nyilas javaslatot, mint amely az egységes Magyarországot nemzetiségi népcsoportokra bomlasztja szét; az általános indokolásnak a magyarság Kárpát-medencei hivatásáról, a trianoni megsemmisítősségből feltámadó nagy magyar birodalomról stb. szóló sorai csak zavarták volna az ilyenfajta beállítást. Teleki tehát elhallgatta a nyilas javaslatból azt, ami abban az integrációt jelentette, ti. a birodalmi gondolatot, és csupán a népcsoportok differenciációját, s ezzel kapcsolatban az államegység atomizálását hangsúlyozta ki. Így lettek Telekiék, Nagymagyarország birodalmi gondolatának kisajátítói, hazafiak, a nyilasok pedig a kis országot is még jobban szétforgácsolni akaró hazaárulók. Az ország „gyarapítóinak” az ország „felrobbantóival” szembeni fellépése azonban valójában nem volt más, mint az „önálló” magyar imperializmus híveinek ellenoffenzívája a németekhez való szolgálai lecsatlakozás leggátlástalanabb híveinek próbálkozásával szemben.

A küzdelem meglehetősen egyoldalú volt. A kormány igénybevette a sajtót, rádiót, s a szóbeli propaganda minden eszközét, ugyanakkor meghiusítani igyekezett a nyilasok részéről minden megnyilatkozási lehetőséget. A törvényjavaslat szerzői mindössze a nyilasházban készült házi sokszorosítványok útján tudtak a sajtó heves vádjaira reagálni. Hubay Kálmán június 10-i közelevelé hangsúlyozza, hogy ők is a birodalmi gondolat alapján állnak, s csupán korszerűbb módon akarják a birodalom együttélő népeinek viszonyát rendezni. Azt fejtegeti, hogy nem a népcsoportok autonómia, hanem a Teleki-féle kárpátukrajnai területi autonómia hontja meg igazán az ország egységét.¹⁶ Vágó Pál sokszorosított nyilatkozata az ország nemzetiségeire apellál: azok állásfoglalása fogja végeredményben eldönteni, hogy jó-e vagy nem a nyilas javaslat.¹⁷ Vágó nyilaválón elsősorban a németek támogatására számított, de tudomásunk van róla, hogy törvényjavaslatukat a szlovákokhoz is eljuttatták. A nyilas törvényjavaslat Szlovákiában nagy feltűnést keltett, s azt a benyomást alakította ki, hogy Magyarország a javaslat törvénnyé válása esetén úgy fog széthullni, mint annakidején Csehszlovákia.¹⁸

A képviselőház június 11-i ülésén az elnök megállapította, hogy a nyilas törvényjavaslat „a magyar államiségot alapjátan támadja meg”, s ezért azt indítványozta, hogy „ezzel a javaslattal a Ház érdemben soha ne is foglalkozzék”. Ezt az elnöki indítványt a javaslatot előterjesztő Nyilaskeresztes Párt kivételével a Ház valamennyi képviselője felállással egyhangúlag elfogadta, beleértve a különböző nyilas frakciókat is. Ezek, mint Meskó Zoltán közbeiktatásai, majd felszólalása is bizonyították, igyekeztek elhatárolni magukat a Nyilaskeresztes Párt javaslatától.¹⁹ Rajniss Ferenc azt kifogásolta, hogy a Hubay-Végó-féle törvényjavaslat „tökéletesen egyformán, dogmatikusan intézkedik a legkülönbözőbb nemzetiségekről”. Burkolt véleménye szerint a kormánynak a németekkel a többi nemzetiségre való tekintet nélkül kell megegyeznie.²⁰ A baloldali ellenzék részéről Nagy Ferenc²¹ és a német származású Klein Antal szólaltak fel az egységbontó és a németeknek felkínálkozó törvényjavaslat ellen. „Fgységes, hatalmas, erős Magyarország legyen, és nem öt-hatféle nemzetiség, a különböző nemzetiségű államok zomszédságában, hogy oda kacsintgassanak ... Szinte felesleges fejtegetnem, hogy

^{14a} A berlini magyar követség által átnyújtott feljegyzés. Berlin, 1940. jún. 12.; Weizsäcker államtitkár Schwirbel követ (sajtó osztály) jún. 13-i feljegyzései; Woer nann h. államtitkár jún. 18-i átírata a kulturális osztályhoz, s ennek jún. 21-i állásfoglalása. (OL Fil ntár, 11586. doboz, 52476–52481. sz.)

¹⁵ Pl. Nemzeti Újság, 1940. jún. 8. 3. l. „Mit akarnak csinálni a nyilasok az ezeréves Magyarországból?”

¹⁶ OL. Kozma-iratok. 11. cs. Adatgyűjtemény 1940. III. kötet. Hubay Kálmán közelevelé, Bpest, 1940. jún. 10.

¹⁷ BM. Res. 1940–6–10503. Vágó Pál válasza Rajniss Ferencnek az Új Magyarország 1940. jún. 9-i számában megjelent cikkére: „Az általunk felrobbantott nemzetiségi kérdés.”

¹⁸ M. E. Nemzetiségi o. 78. cs. L. 499/1940; továbbá KÜM. Pol. 411. cs. 3285–65–7/1940. A pozsonyi magyar követség 1940. jún. 18-i bizalmas jelentése.

¹⁹ K. N. 1939/VI. 195. 214. l.

²⁰ K. N. 1939/VI. 221. l.

²¹ K. N. 1939/VI. 213. l.

milyen veszedelmet jelentene a jövőre az, ha öt nemzetiségnek, mint külön népcsoportnak, külön jogi személyiségeknek az elismertetése volna lehetséges" — mondotta Klein.²² Igen tanulságos volt Gr. Apponyi György felszólalása: „Nincs, aki ne emlékezne arra, hogy nem is egészen két évvel ezelőtt, egy ehhez teljesen hasonló, és hogy úgymondjam ennek mintegy mintaképeül szolgáló tervezet, törvényjavaslat mellett való agitáció érte el a mi szempontunkból akkoriban igen örvendetes sikerét, amely a csehszlovák államalakulatnak felrobbantásához vezetett." Most „a magyar birodalmi gondolatot próbálják robbantani ugyanolyan eszmék, amelyek máshol sikeres robbantóképességüket beigazolták”.²³

Közben a nemzetiségi kérdés régi, magukat mellőzöttnek érző szakértői jelentkeztek, mint Dr. Steuer György nyugalmazott államtitkár, s szemrehányásokat téve Telekinnek, hogy a volksbundistákkal s nem velük tárgyalt, felajánlották a jelenlegi nehéz helyzetben szolgálataikat.²⁴ Teleki azonban nem sokat törődött a Magyar Nemzeti Szövetség kisebbségi szakosztályának és vezetőjének, Steuernek véleményével, hanem ment a maga útján. Ekkor már „Dobjátok ki a hamis prófétákat!” szövegű röpécédulákat osztogattak Budapest utcáin,²⁵ s Teleki meg is jelölte e hamis próféták eltávolításának módját: a képviselőház június 13-i ülésén összeférhetlenségi bejelentést tett Hubay Kálmán és Vágó Pál képviselők ellen az 1938: XIX. tc. 167.§-a alapján, minthogy mindkét képviselő „a magyar hazához és a magyar nemzethez tartozó köteles hűség ellen vétett”. Bejelentése indoklásául Teleki felhozta, hogy „a nemzetiségenként megszervezett népcsoportok az államhatalom körébe tartozó kormányzati és igazgatási ügyek széles területén az államhatalomtól teljesen független tevékenységet fejthetnének ki, hogy a nyilas törvényjavaslat, a népcsoport jogszabályait az állami törvények szintjére emeli”, hogy „a népcsoport által választott vezető megerősítésének megtagadására az államfőnek nem ad lehetőséget”; hogy „a magyar nemzet a törvényjavaslat következtében, mint ilyen, megszűnnék; csak a magyar népcsalád és öt különböző nemzetiség alkotná az országot”. A képviselők „Örület! Szégyen! Gazság!” felkiáltásai közepette arra is utalt, hogy a nyilasok „kis pártpolitikai célokért, nagy nemzeti célok rovására” álltak elő ezzel a javaslattal: meg akarták előzni, le akarták keresztetni a kormány javaslatát a kárpát-ukrajnai önkormányzatról; és zavart akartak kelteni a „felvidéki” átszatolt területen tervezett választások előtt.²⁶

Hogy Teleki ne álljon egyedül összeférhetlenségi bejelentésével, egy újabb, azonos természetű bejelentést szerveztek: Pethes László jászapati lakos és társai Hubay és Vágó elleni összeférhetlenségi bejelentését a képviselőház június 14-i ülésén ugyancsak az állandó összeférhetlenségi bizottsághoz tették át,²⁷ amely azonban csak hetek múlva kezdte meg tárgyalásait. Az idő arra kellett, hogy megfelelő közhangulat lehessen kelteni a két képviselő kizárása mellett. A Nyilaskeresztes Párt képviselői, Vajna Gábor, Zeöld Imre Péter, a képviselőház június 26-i ülésén elmondott interpellációikban mindenestre keserűen sérelmezték, hogy a kormány ebből a törvényjavaslatból „a legnagyobb politikai hasznot kerekítette ki”; hogy „megrendezték kék ingbe bújtatott katolikus legényegyletek, a jobb sorsra érdemes frontharcosok, és a felheccelt asszonyok gyűléseit, és ezeken a gyűléseken a legförtelmesebb demagógia hangján valósággal utcára vitték azt a nemzetiségi kérdést, amelynek megoldása a legmélyebb politikai megfontolást igényli”.²⁸ A Hubay-Vágó-féle törvényjavaslat széleskörű társadalmi megbélyegzésére indított kampány valóban már az elfajulás-egyre szaporodó jeleit mutatta: Telekinnek fel kellett emelnie intó szavát „a régi rossz értelemben vett sovinizmus és türelmetlenség tulkapásaival szemben”.²⁹ A községi képviselőtestületek központi utasításra egybehívtak rendkívüli közgyűlésein ilyen felszólalások hangzottak el: „Ha már hibát követünk el akkor, midőn a múltban nem fordítottunk elég gondot a magyarosításra, akkor ne tetézzük hibánkat azzal, hogy szó nélkül megyünk el egy ilyen törvényjavaslat mellett... A nemzetiségekkel szemben tanúsított engedékenységünk túllépte a legvégső határt... Árpád a magyarság részére foglalta el ezt a hazát...” stb.³⁰

²² K. N. 1939/VI. 225. l.

²³ K. N. 1939/VI. 218. l.

²⁴ M. E. Nemzetiségi o. 80. cs. L. 20942/1940. Steuer György levele Teleki Pálhoz, Bpest, 1940. jún. 12.

²⁵ MTI Házi Tájékoztató, 1940. jún. 10. A Reuter-iroda budapesti jelentése.

²⁶ K. N. 1939/VI. 261–263. l. Teleki beszédéről igen részletesen és objektívan, minden kommentár nélkül számolt be a Deutsches Nachrichten Büro (DNB) aznapi jelentése. (OL Filmtár. 11587. doboz. 52773–4. sz.)

²⁷ K. N. 1939/VI. 271. l.

²⁸ K. N. 1939/VI. 382–383, ill. 385. l.

²⁹ Magyar Nemzet, 1940. jún. 27. 6. l.

³⁰ BM. Át. ir. 2742 cs. VII–5–144455/1940. Dunakiliti község képviselőtestülete 1940. júl. 17-i rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

Július 11-én került sor az állandó összeférhetlenségi bizottság ülésére Hubay és Vágó nyilas képviselők ügyében. A bizottság meghallgatta Vágó Pált, aki mindenekelőtt arra emlékeztetett, hogy „Hitler Adolf, beszédeiben sok esetben hangoztatott azon eltökélt szándékától, hogy oly tartós és ésszerűbb európai békét teremj, amely az európai nyugalatlanság évszázados kútforrását, a nemzetiségi sérelmeket, Európa politikai életéből számúzi, a világtörténelemben páratlan győzelme által biztosított hatalmának teljeségében sem fog eltérni”. A nyilasok azért jelentkeztek törvényjavaslatukkal „az Európa-rendezés előtti 24. órában”, hogy Magyarország még idejében, és önszántából tehessen olyan lépéseket a nemzetiségi kérdés rendezésére, amelyek mind a nemzetiségeket kielégíthetik, mind pedig az Európa-rendező győztes német birodalom igényeinek megfelelnek. A német birodalom és a nemzetiségek bizalmának megnyerését előzta a javaslat, mert e kettős bizalom kérdése, „hogy a magyar állam a szentistváni birodalomnak mekkora területén kaphat mandátumot a hatalom átvételére”. Vágó is hangsúlyozta: „mi a magyar birodalmi gondolatért dolgozunk”; a törvényjavaslattal tehát „nem szétbontani, nem esonkítani, hanem integrálni akartunk”. A „magyar reintegráció” pedig nem képzelhető el másképpen, mint az egyedül korszerű népesoporti berendezkedés alapján. Mint monddotta: „különleges magyar életérdek és feladat: a Kárpátmedence geopolitikai egységében élő, népjellegükben megóvandó nemzetiségek birodalmi egységesítése. És ha a német birodalom délkeleti kapujánál, a germán és szláv érdekek ütközőpontjában őrt álló erős magyar birodalom valóban német érdek, úgy a német birodalom a magyar integrációs törekvést, ha ez az általános nemzetiségi megbékélés feltételeit kielégíti, támogatni is fogja”. Vitába szállt Milotay István egyik vezércikkével, amely csak „az utóállamokkal kötendő junktim” keretében tudja elképzelni a nemzetiségi kérdés rendezését.³¹ Vágó az egyoldalú kezdeményezés, a bizalom előlegezése álláspontját vallja: „csak hasznunkra lehet, ha mi üttörökként önállóan és előbb oldjuk meg feladatunkat, mert ebben a tekintetben is rá tudunk mutatni Magyarországot főlényére az utóállamokkal szemben”. A továbbiakban támadta „az egységes államnép fikcióját, amely szerint Magyarországon nemzetiségek nincsenek, csak más nyelven beszélő magyarok”; támadta azt, a tendenciát, hogy a többi nemzetiség rovására egyezzenek ki a német nemzetiséggel; támadta a Teleki-féle kárpátukrajnai területi autonómia tervét: — ez sokkal inkább mutat a Jászi-féle „keleti Svájc” irányába, mint a nyilas javaslat, amely „éppen az ellenkező felfogásból kiindulva született meg”.

Végül is színpadias jelenetet rendezve fejezte be beszédét: „Ma még vádlottként állok a nemzet közvéleménye előtt, de holnap már vádló leszek, mert az Európa-rendezés óráiban a vádak visszahullanak vádlóimra.” Arra utalt, hogy Teleki meg fog bukni a német és magyar nemzetiszocializmussal való szembefordulása miatt: „Minden ítélet, amellyel ez a rendszer stíjt bennünket, a történelem ítélete lesz a rendszer felett!”³²

A nyilas törvényjavaslat másik készítőjének, Hubay Kálmánnak az állandó összeférhetlenségi bizottság előtt tett előterjesztése lényegében azonos volt azon sokszorosított, terjedelmes levelének szövegével, amelyet a megelőző napokban eljuttatott az országgyűlés valamennyi képviselőjének. Ebben a törvényjavaslat benyújtását így indokolta: Az Európa-rendezés küszöbén „magyar történelmi felelősségtudatunk azt diktálta számunkra, hogy a magyar nemzetnek nem ígéretek, hanem konkrét megoldási módozatok formájában körvonalazni és rögzíteni kell már előre álláspontját abban a tekintetben, hogy miként képzei a jövőben az ősi magyar birtokállomány területén élő testvérm nemzetek együttélésének és testvéri közösségben való fejlődésének szabályozását, mert enélkül az Európa-rendezés során hátrányos helyzetbe kerülhetünk, mert szemben találhatjuk magunkat ama népek akaratával, amelyeknek gazdasági és geopolitikai érdekeik a Magyar Szent Korona állami és területi egysége felé mutatnak ugyan, régi nemzetiségi politikánktól idegenkedésük és az utolsó húsz év során még inkább megnövekedett faji és nemzeti öntudatuk azonban elnyomhatják bennük a gazdasági és geopolitikai érdekek ösztönző szavait abban az esetben, ha már az Európa-rendezés előtt nem él bennük az a bizonyosság, hogy a magyar nemzet intézményesen, jogszabályokban gondoskodik nemzetiségük és az ezzel járó kulturális, népjóléti, község-közigazgatási és község-rendészeti jogok csorbíthatlan fenntartásáról.”

Hubay a nyilas javaslat alap gondolatait a magyar nemzeti történet hagyományai-ból igyekezett eredeztetni. Így Széchenyi 1842. évi híres akadémiai beszédére utalt, amikor az erőszakos asszimilációt bíráló és elutasító álláspontjukat indokolta; és Kossuth 1851. évi alkotmánytervezetét idézte, mint amely a nyilasok jelenlegi törvényjavaslatánál is

³¹ Új Magyarország, 1940. jún. 23.

³² O. L. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. 20. köt. Vágó Pál felszólalása a képviselőház állandó összeférhetlenségi bizottsága 1940. júl. 11-i ülésén.

messzebbmenő engedményekre lett volna hajlandó: ti. az alsófokú közigazgatásnak és népoktatásnak a nemzetiségek kezébe való átengedésén kívül még meggyéknként külön magyar, német, szerb zászlóaljakat is hajlandó lett volna szervezni.

Hubay a korszak és a rendszer nagytekintélyű történetírójának, Szekfű Gyulának műveiből idézte adatait, ezért Szekfű indíttatva érezte magát, hogy Magyar Nemzet-beli cikkében illetve a Magyar Szemle-ben megjelentetett tanulmányában foglalkozzék „a legújabb nemzetiségi törvényjavaslat”-tal. Ezekben a területi autonómia mellett foglalt állást a népcsoportai autonómia tervével szemben, amelynek ki nem mondott, de implicite benne foglalt súlyos következményeire figyelmeztetett: pl. hogy „a népcsoportonkénti képviselőválasztásból a nemzetiségi kuriák egy neme, azaz a magyar parlamentnél egység megszűnése fog bekövetkezni”; vagy hogy „az államhivatalok is disszimilálódnak nemzetiségek szerint”. Hubay történelmi hivatkozásait visszautasította: — igaz ugyan, hogy Széchenyi azt mondja, nyelvünket nem szabad senkire se kényszeríteni, de azért „népcsoportok, nemzetiségi anyakönyvek és más rekvizitumok egyáltalán nem következethetők ki Széchenyi tanáiból”. Szekfű Hubayval szemben arra mutatott rá, hogy „általában manapság már nem is az asszimiláció a nagy magyar sorskérdés”, hanem a disszimiláció. Szekfű nagyon helyesen irányította a figyelmet a disszimilációs törekvések jelentette problémákra, bár természetesen nem lett volna szabad tudomást nem vennie a magyar asszimilációs törekvések tényleges létezéséről és virulenciájáról. A Kossuth alkotmánytervére való hivatkozást a történelmi körülmények és a szándékok gyökeresen különböző volta kimutatásával hárította el: „Kossuth ezekre az áldozatokra csak egyetlenegy esetben, határozott célból, igen nagy nemzeti előnyök fejében volt hajlandó. Ez a cél pedig az volt, hogy Ausztriától végképp megszabadítsa a magyarságot, kiemelje a német Közép-Európából, és egyúttal megnyerje a dunai szlávok és románok támogatását, csatlakozását.” Hubay tehát „csak azon esetben hivatkozhatnék rá joggal és találon, ha nemzetiségi javaslata mögött ugyanolyan külpolitikai célkitűzések rejtőznének, mint amínőket Kossuth nyíltan megtett egész dunai terve tengelyének. Azt hiszem azonban — írta Szekfű —, hogy ilyenről a mostani javaslatnál aligha lehet szó.”³³

Hubay érvelésének igen jelentős részét irányult arra, hogy kimutassa: a nyilas javaslattal kapcsolatos felháborodás mesterségesen megrendezett műfelháborodás csupán, hiszen a magyarországi nemzetiségi kérdés népcsoportjogi megoldása nem nyilas találmány, hanem olyan kérdés, amellyel a Horthy-rendszer politikusai, publicistái, tudósai már korábban is foglalkoztak, sőt, az utódállamokban élő magyar kisebbségek politikájában a népcsoportok jogok kivívása mint alapvető tényleges követelés játszott szerepet. Idézte Apponyi Albert grófot, aki 1926-ban bírálta azt a nemzetiségi politikát, amely „a nemzetiségi jogokat csupán egyénieknek mondotta ki; a nemzetiségnek, mint olyannak, közjogi személyiséget nem tulajdonított”.³⁴ Hivatkozott Otlík László miniszterelnökségi miniszteri tanácsos „Új Hungária felé” című 1928. évi tanulmányára, amely kedvező sajtóvisszhang mellett hangoztatta, „a kisebbségek jogainak teljes biztosítását a kulturális vonatkozásokban és a helyi (községi, megyei) adminisztrációban”.³⁵ Idézte Szekfű Magyar Történet-éből azt a részt, amelyben a neves történetíró, az általa azóta már elfeledett alkesevel, úgy méltatta Kossuth 1851-es alkotmánytervét, mint amelyben Kossuth „napjaink legmodernebb kisebbségi alapelvét” fedezte fel, amikor olyan nemzeti közösségeket kívánt létrehozni a Magyarországon élő különböző népek számára, amelyek összes nemzeti ügyeiket maguk intézhetik, sajátmaguk által választott főnökeik alatt, anélkül, hogy területi egységet alkotnának: „a manapság annyit emlegetett kulturális, sőt népi nacionalizmus egy szélső formája ez, melyet nemzeti kataszter segítségével lehet leginkább elképzelni” — írta erről nem is olyan rég Szekfű.³⁶ A csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar kisebbség vezetőinek a genfi nemzetkisebbségi kongresszusokon mondott beszédeiből citálva Hubay bizonyította, hogy ezek véleménye szerint is „nem képzelhető el a nemzeti jog, ha a nemzeti kisebbségek kollektivitásoknak és jogi személyiségeknek el nem ismertetnek”.³⁷ Hivatkozott gróf Esterházy János, a szlovákiai magyarok vezére véleményére, aki a szlovákiai magyarság népcsoportjoi jogai elérése érdekében viszonzossági intézkedéseket követelt a magyar kormánytól a magyarországi szlovákok

³³ Magyar Szemle, 1940. évf. 7. sz. 1–10. I. Szekfű Gyula: A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat.

³⁴ Gr. Apponyi Albert: A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. Bpest, 1926. (Előadás a Szent Imre Kollégiumi Kör díszgyűlésén, 1926. márc. 25-én.)

³⁵ Magyar Szemle, 1928. évf. 9. sz. Otlík László: „Új Hungária felé”. — A tanulmányt méltatta Bethlen napilapja, a Budapesti Hírlap, 1928. okt. 11-én; Milotay a Magyarországon 1928. okt. 7-én; Kovrig Béla a Nemzeti Újságban 1928. okt. 12-én. Egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre támada az Előőr 1928. okt. 14-i számában.

³⁶ Magyar Történet (II.—V. kiadás) V. köt. 455. l.

³⁷ Külügyi Szemle, 1937. évf. 2. sz. Beszámoló a genfi XII. nemzetkisebbségi kongresszusról (1936. szept. 16–17.). Dr. Jakabfy Elemér (Erdély) beszéde.

tekintetében. Hubay utalt arra, hogy Jaross is népcsoportni önkormányzatot követelt 1938. május 15-én Galántán és Vágsellyén mondott beszédében: „Nincs jogi indok arra, hogy ezt a területet ne magyarok közigazgassák, ne magyarok bírászkodjanak, ne magyar tanítók oktassák magyar nyelvre a magyar gyermekeket, ne magyarok örködjének a közbiztonság és a pénzügyi igazgatás felett.” A nyilas törvényjavaslat is csak ezt követeli a Magyarországon élő, illetve oda majd visszatérő nemzetiségeknek.³⁸ „Én tudom — mondotta Hubay —, hogy Jaross Andor e követeléseket azzal az igen magasztos és tiszteltetelméltó szándékkal szögezte le, hogy nehéz helyzetbe hozza és repessze a cseh republikát. Mi viszont azért, hogy elszakított nemzetiségeink számára mentől kívánatosabbá tegyük a magyar királyságot.”

A továbbiakban Hubay igyekezett kivédeni a törvényjavaslat részleteivel kapcsolatban felmerült vádakait, mint például azt, hogy a magyarságot „mégcsak nem is népcsoportnak, hanem népcsaládnak minősítette”. Sajnálatos elfrásnak nyilvánította, hogy a népcsoportni anyakönyvezés szempontjából az 1920-as, és nem az 1910-es népszámlálás anyanyelvi bejegyzéseit kívánja a törvényjavaslat alapulvetetni, és elutasította azt a vádat, hogy céltudatosan akartak olyan népszámlálási eredményekre támaszkodni, amelyek már az utódállamok érdekeit fejezték ki. A törvényjavaslatban ki nem mondott, de abból következő, az államhatalom egységét megbontó és az állami ellenőrzés lehetőségét vitássá tevő következményekkel kapcsolatos vádakát általában merő belemagyarázásoknak jelentette ki, amelyek eleve elesnének, ha a törvényjavaslatot elfogadva, a kormány kidolgoztatná a végrehajtási utasítást.

Cáfolta az olyan véleményeket, amelyek szerint a nemzetiségi kérdést szabályozó 1868: XLIV. tc. — alaptörvény, amelynek megmásítására csak maga a kormány tehetne javaslatot; bírálta a nyilas törvényjavaslat elleni szervezett hangulatkeltést,³⁹ s a javaslat készítőinek hazaárulók gyanánt való megbélyegzését nem állotta ahhoz az esethez hasonlítani, amikor II. Rákóczi Ferencet helyezte hazaárulónak az 1715. évi XLIX. tc.-kel a magyar országgyűlés.⁴⁰

Vágó és Hubay meghallgatása után Putnoky Móric elnökletével zárt tárgyalást rendeltek el. Benkő Géza előadói beszédében megállapította, hogy a törvényjavaslat benyújtása szabályszerűen történt. Tehát „voltaképpen arra a kérdésre kell felelni, hogy az alkotmányos út megtartása mentheti-e az indítvány tartalmának haza- és nemzetellenes voltát? — A helyes felfogás szerint az alkotmányos procedura megtartása nem lehet mentés az e procedura útján megvalósítani szándékolt tények haza- és alkotmányellenes tartalma tekintetében.” Majd arról beszélt, hogy a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló, ma is hatályban levő 1868. évi XLIV. tc. bevezető részében leszögezi ama kilencszázéves közbiztonsági tételek, hogy „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek: az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek e hon minden polgára, — bármely nemzetiségű legyen is, — egyenjogú tagja”. Ennek értelmében területileg tagozódhatik az államhatalom, területi önkormányzatok alakulhatnak ki, a történelem során ki is alakultak, de ezek valamennyien ugyanazt a megbonthatatlan egységet, államhatalmat képezték.

Az előadói beszéd nyomán megindult vita első felszólalója, János Áron, elítélte a nyilas törvényjavaslatot, amelyet azért tartott bűnösnek, mert a nemzetiségekkel való bánásmód tekintetében nem tesz különbséget „önkéntes” és „kényszernemzetiségek” között. A magyarországi nemzetiségek a kisebbségi sorsot „önként vállalták”, s így „természetesen kevesebb méltányosságot érdemelnek, mint azok (pl. az elszakított magyarság), akik kényszerhelyzetből lettek nemzetiséggé, illetve kisebbséggé”. Mégis, amellet, hogy elítélte e törvényjavaslatot, habozott bírósági ítélet nélkül hazaárulónak nyilvánítani annak beteresztőit. Utalt a nemzetiségi problémák bonyolultságára, egységes értelmezésük hiányára, a közvélemény sok tekintetben sovíniszta megnyilvánulásaira. Azt java-

³⁸ A csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt Beneš köztársasági elnökhöz intézett 1938 februári memorandumában a nemzeti kataszter követelése is előkelő helyet foglalt el: „Szükségesnek tartjuk egy, a nemzeti katasztert megvalósító törvény alkotását, amely köteleességévé teszi minden állampolgárnak, hogy közszegenként saját nemzeti kataszterébe felvétesse, és ez a kataszter képezi alapját annak, hogy minden nemzet a közszolgálatban, szállításkorál, ösztöndíjaknál, számarányának megfelelően részt kaphasson.” (Küml. Pol. 60. cs. 431-7-4/1938.) — Az Egyesült Magyar Párt a csehszlovák nemzetiségi statumról szóló törvényjavaslat-tervezet tét észrevételei során, amelyet 1938. aug. 3-án juttatott el Hodža miniszterelnökhöz, ismét visszatér erre a kérdésre: „... föltétlen! szükséges lesz egy új törvény keretében a nemzeti kataszter intézményét megvalósítani, mikoris úgy helyi, mint járási és országos kataszterek vezetékének, s mindenki nemzeti önállomása alapján volna valamely nemzet kataszterébe felvéve, tehát magyar kizárólag az, aki a magyar nemzeti kataszterbe fel van véve ... a járási és országos kataszterek vezetése és ellenőrzése kivételnek a közigazgatási hatóság illetékessége alól és a független bíróság illetékessége alá tartozna, s ezáltal a politikai befolyásolás lehetősége megszűnne.” (Küml. Pol. 60. cs. 2515-7-4/1938.)

³⁹ „A felizagott tömeg akasztófalval és lámpavassal akarta elintézni a nemzetiségi kérdést ... A Turul Szövetségtől a lezletelési társulatokig mindenki nyilatkozik, mindenki megbélyegez, mindenki hazaárulást kiált.”

⁴⁰ O. L. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. 20. köt. Hubay Kálmán előterjesztése a képviselőház állandó összehívhatatlansági bizottsága 1940. júl. 11-i ülésén.

solta, halasszák el e kérdésben a döntést, vagy legalábbis kérjék ki egy szakértőbizottság véleményét, „mert éppen a nemzetiségi kérdés az, amelyben a magatartás sokszor kényesen a hazafiság határára mozoghat, s a sovinizták részéről gyakran még azokat is éri a hazafiatlanság vádjá, akik a nemzetiségi kérdést a mai hivatalos állami gyakorlat szerint fogják fel”.

Vásáry István ellenezte János Aron indítványát. Szerinte „a hazafiság kérdésében nem lehet soha döntő a szakértői vélemény; ebben a kérdésben csak a lelkiismeretre lehet hallgatni”. De ellenezte a halasztási indítványt „azért is, mert az gyengeséget mutat, a hazafiság terén pedig a gyengeség a legveszedelmesebb”. Huszovszky Lajos szerint sem tartozik az ügy bíróság, hanem kizárólag ezen összeférhetetlenségi bizottság elé.

Ezután a bizottság nyilas tagja, Keck Antal szólalt fel. Szerinte „hiba volt a javaslat benyújtása, de hiba volt az ügy idáig fejlesztése is”. A helyes az lenne, ha a bizottság az ügyet megszüntetné. Ha a bizottság ezt az indítványát nem tenné magáévá, ő is kéri szakértők meghallgatását. — Boér Ágoston ellenezte János Aron és Keck Antal indítványait, s a közvélemény felizgatott voltára hivatkozva, szükségesnek látta, hogy ez a kérdés mielőbb kerüljön le a napirendről.

Végül is az elnök azon kérdésére, hogy „a bizottság tisztázva látja-e az ügyet a szakértők meghallgatása nélkül is” — igennel szavazott: Bárczay Ferenc, Huszovszky Lajos, Benkő Géza, Boér Ágoston, János Aron (aki előbbi javaslatát visszavonta), Mátéffy Viktor, Meixner Emil és Vásáry István. Nemmel egyedül Keck Antal szavazott.⁴¹

Másnap következett annak az összeférhetlenségi bejelentésnek bizottsági tárgyalása, amelyet a nyilas Csia Sándor tett Teleki Pál miniszterelnök ellen, ugyanarra a paragrafusra (1938: XLX. tc. 167. §) hivatkozva, amellyel Teleki idéztette Hubayt és Vágót az összeférhetlenségi bizottság elé: „a magyar hazához vagy a magyar nemzethez tartozó köteles hűség ellen vétett”. A bizottság július 16-i ülésén tett felszólalásában Csia azt igyekezett bizonygatni, hogy a Hubay-Vágó-féle javaslat tartalmáról és a benyújtás tervéről előzetesen sem a Nyilaskeresztes Párt képviselőtagjainak, sem a párt ún. „kistanácsa” tagjainak nem volt tudomásuk; a javaslatért kizárólag Hubay és Vágó felelősek. „Ha Hubay Kálmán és Vágó Pál egy bombát készítettek, nekik ezért felelniük kell; ezt a bombát azonban a nyilvánosság előtt gróf Teleki Pál robbantotta fel” — mondotta Csia, aki Telekit mint a kampány legfőbb-szervezőjét tette felelőssé az annak során felszínre tört sovinizta megnyilatkozásokért. Ezek súlyosságát kiemelve, mentegette Hubayék javaslatát, amelynek lényegét, állítását szerint, az erdélyi magyarság olyan vezetői is, mint gróf Teleki Ádám, pozitívan ítélték meg.⁴²

Csia Teleki Pál ellen tett bejelentése tárgyában az összeférhetlenségi bizottság zárt ülésben úgy határozott, hogy az „érdemleges tárgyalásra nem alkalmas”.⁴³ A bizottság ugyanakkor megszüntette az eljárást azon nyilaskeresztespárti képviselők ellen is, akik támogatták a Hubay-Vágó féle törvényjavaslatot, s akik ellen emiatt Oláh János budapesti hírlapíró tett összeférhetlenségi bejelentést, ugyancsak a haza iránti köteles hűség elleni vétség címén.⁴⁴

Július 22-én ült össze az az ítélőbizottság, amely Hubay és Vágó képviselői megbízását megszüntetnek nyilvánította.⁴⁵ Ezt a döntést a képviselőház másnapi ülésén jelentették be. Nyomban ezután felállt Teleki Pál miniszterelnök és beterjesztette a kárpát-ukrajnai önkormányzatról szóló törvényjavaslatot. Majd az igazságügyminiszter nyújtott be törvényjavaslatot „a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről”.⁴⁶

Minden jel szerint Teleki fölüeny győzelmet aratott. A zárt viták során kölcsönös volt ugyan a leleplezés, de nyilvánosságot csak a nyilasokat elítélő álláspont kapott. A nyilasok elmarasztalása külpolitikai óvatosságból nem az alapvető ok, a németeknek való szemérmetlen felajánkozás tényére volt alapozva, hanem a központi államhatalom szétforgácsolása, meggyengítése veszedelmének német részről is méltánylandó szempontjai

⁴¹ O. L. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. 20. köt. Az állandó összeférhetlenségi bizottság zárt tárgyalása 1940. júl. 11.-én.

⁴² O. L. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. 20. köt. Csia Sándor felszólalása az állandó összeférhetlenségi bizottság 1940. júl. 16-i ülésén, a Teleki Pál ellen tett összeférhetlenségi bejelentés tárgyában.

⁴³ K. N. 1939/VI. 485. l.

⁴⁴ K. N. 1939/VI. 486. l. — A Hubay-Vágó javaslatot támogató képviselők Abonyi Ferenc, Budinszky László, gr. Serényi Miklós, ifj. Tatár Imre, Zeöld Imre Péter, Kőrödy Tibor, Wirth Károly, Rapcsányi László, Lill János, Vajna Gábor, Gál Csaba, Krancz Rajmund, Kovarcz Emil, Gruber Lajos, Csia Sándor, Mokcsay Dező, gr. Széchenyi Lajos, Jandl Lajos és Tóth János voltak.

⁴⁵ O. L. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. 20. köt. A képviselőház összeférhetlenségi ítélőbizottsága (zsűri) 1940. júl. 22-i ülése. A zsűri kisorsolt tagjai Petró Kálmán (elnök), Fricke Valér (jegyző), Korláth Endre, Malasits Géza, Kossuth Pál, Quirin Leo, Horváth István, Tildy Zoltán, Szentiványi József, dr. Buttler Elemér, Csizmadia András, Egry Zoltán, Kövér János, Pajor Miklós és Baký László voltak. A Hubay és Vágó mandátumuktól megfosztását ellenző egyetlen „nem” szavazat nyilván Bakytól eredt.

⁴⁶ K. N. 1939/VI. 489-490. l. — 1940. júl. 23.

kaptak benne hangsúlyt. A kormány propagandája sikerrel terjesztette el, hogy a nyilasokkal szemben ő képviseli „a nagymagyar idealokat”; hogy a kárpátukrajnai önkormányzatra és a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelmére beterjesztett törvényjavaslatokkal fel is készült „birodalmi hivatására”. A hazaáruló nyilasokkal szemben a magyar hazafiságra és nemzeti érzésre apelláló tömegmértékű kampány azonban túllőtt a célon: a magyar sovinizmus olyan felizzására vezetett, hogy az „a magyar vonzóerő” érvényesülését veszélyeztette: ezért nyomatta ki Teleki az országban élő, illetve oda állítólag visszakivándorló valamennyi nemzetiség nyelvén „Magyar nemzetiségi politika” című brosuráját, amely a magyarságnak a nemzetiségekkel szemben hagyományosan „nobilis” magatartására hivatkozva ígéri, hogy a csendőrök meg fognak tanulni nyelvjárásukon.⁴⁷ A kampány során a nyilasok teljesen elszigetelődtek, táboruk bomlásnak indult, taglétszámuk visszaesett.⁴⁸ Felajánkozásuk a németeknél nem talált megfelelő visszhangra, s ez kihatással volt a többi nemzetiség magatartására is: arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kormánnyal, s nem a nyilasokkal kell egyezkedni próbálni.⁴⁹

A német birodalomnak nem volt inyére az a kampány, amelyet Teleki a nyilas javaslat ellen vezetett. A kampány által teremtett közhangulat a magyarországi németiség helyzetét is kedvezőtlenül érintette. A német birodalomnak ezekben a nyári hónapokban az egész ügygel szemben tanúsított viszonylagos passzivitása, amelyet Teleki oly sikeresen kiaknázott, azzal is magyarázható, hogy óvakodott maga ellen hangolni a magyar kormányt, amelyet a számára oly fontos délkelet-európai nyugalom megóvása érdekében amúgysem győzött visszatartani egy Románia elleni erdélyi agressziótól. Amikor azonban az Erdély körüli viszály odáig fejlődött, hogy tanácsosnak látszott döntőbíró lag beavatkoznia, nem habozott ezt a második bécsi döntést, amely Magyarországnak jelentős területeket, köztük németlakta vidékeket is juttatott, egybekapcsolni egy olyan egyezményrel, amely a magyarországi németiség helyzetét rendezi. Ezzel kapcsolatban is bebizonyosodott, hogy a német birodalmat nem egy minden nemzetiségre kiterjedő általános nemzetiségpolitikai rendezés érdekli, hanem kizárólag a német kisebbség megkülönböztetett, kivételes helyzetének biztosítása. Telekiék tudták ezt; azért is akartak a németekkel egyezkedni, a többi nemzetiség rovására. De ők meg abban tévedtek, hogy ez az egyezkedés a Teleki-féle „Magyar nemzetiségi politika” szerinti, „az ősi magyar tradíciók nobilis szellemében” történhet. A német birodalom az erdélyi területgyarapodás ellenében olyan feltételeket diktált, amelyek náci érdekeket tükröztek.

*

A nyilasok nemzetiségi törvényjavaslata nem volt más, mint a németek felé tett sorozatos felajánkozási kísérleteik egyike. Nemcsak a beterjesztésére választott időpont kül- és belpolitikai viszonyai folytán jelentett különös veszedelmet, hanem jelentőségében mindenekelőtt az emelte minden korábbi felajánkozási kísérletük fölé, hogy kész volt messzemenően eleget tenni a német birodalom egy olyan követelésének, amelyet a magyar kormánnyal szemben különös erővel szorgalmazott: kész volt ugyanis lehetővé tenni a magyarországi német kisebbség náci irányzatának, az ún. „népinémet” mozgalomnak a népesoportelv alapján való szervezkedését, ami annyit jelentett, hogy a náci irányzatnak szolgáltatja ki a magyarországi németiség egészét, s hogy e népesoport olyan autonóm berendezkedést építhet ki, amely kicsúszik a kormányhatalom ellenőrzése alól, és a német birodalom magyarországi befolyásának szilárd belső bázisává válik. Nem kétséges, hogy a nyilas törvényjavaslat beterjesztői nem utolsósorban e világos felajánkozásuk tényét, javaslatuk lényegi tartalmát kívánták leplezni, amikor a népesoportelv alapján való szervezkedés jogát az ország többi kisebbségére is kiterjesztették, és a magyarországi nemzetiségi kérdés általános rendezésének elvővé tették, bár az is kétségtelen, hogy a nyilasoknál már régebből meg volt a törekvés arra, hogy az általuk is képviselt nagymagyar birodalmi álmok megvalósíthatása érdekében kidolgozzanak valamiféle átfogó koncepciót a nemzetiségi problémák rendezésére. Ezek az elgondolások az erőszakos asszimilációs politika mellőzésének szükségességén túl a nemzetiségeknek bizonyos önkormányzati jogokat biztosító különböző autonómia-formák tekintetében is igen sok rokonságot mutattak a kormánykörök elképzeléseivel. De míg a kormány a kárpátukrajnai

⁴⁷ Gróf Teleki Pál m. kir. miniszterelnök: Magyar nemzetiségi politika. Bpest, 1940. 9. 16. 24. l.

⁴⁸ Hulay és Vágó megbélyegzett szereplése és a parlamentből történt kizárása után a Nyilasokéretes Párt mintegy 55–60 ezer nyilvántartott és igazolvánnyal ellátott tagja közül több mint 30 ezren kiléptek. — Magyar Nemzet, 1940. okt. 4. 5. l.

⁴⁹ Tilkovszky Lóránt: Magyar—szlovák viszony és szlovák nemzetiségi mozgalom Magyarországon a bécsi döntés után (1938—1941). Századok, 1964. évf. 3. sz. 410—411. l.

területi autonómia megvalósítására tett lépésekkel szuverén módon próbálta önálló imperialista céljai felé az utat egyengetni, s népcsoport-autonómiát — minthogy tisztában volt lényegével — csak a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek számára követelt, de az országhatárokon belüli megvalósulását mindenképpen megakadályozni igyekezett, addig a nyilasok átváltása a területi autonómiáról a népcsoport-autonómia elvére — a kárpátukrajnai autonómia megvalósításának nehézségei demagóg kihasználásán túl — mindenekelőtt azt tükrözi, hogy a csatlós-imperializmus e hívei készek voltak a németeknek teljesen kiszolgáltatni a maguk „ugyancsak szentistváni” birodalmát. Nem arról van tehát szó, hogy a népcsoport-elv. mint hangoztatták, a nemzetiségi problémák korszerűbb, tökéletesebb megoldásának kulcsát adná, hiszen ez a jelentős mértékben fajelméleti alapokon nyugvó „rendezés” nem csupán az oly sok konfliktust okozó erőszakos asszimiláció gátja, a „népiség” erőszakos beavatkozásoktól való megőrzésének eszköze, hanem a természetes asszimilációs folyamatoknak is durva megakasztója, sőt, emellett még disszimilációra is törve, még súlyosabb konfliktusok előidézője.

A Teleki-kormány tisztában volt a nyilas törvényjavaslat valóságos indítékaival, és erőiesen fellépett e javaslat és betérjesztéi ellen. A kormány ellenakcióját az a körülmény tette lehetővé, hogy a német kormány az újabb nyilas felajánlkozással kapcsolatban is megmaradt jól bevált taktikájánál: magyarországi politikájában továbbra is a magyar kormány együttműködési készségére kívánt támaszkodni, s a nyilas ellenzék támogatásával csupán ezt a készséget igyekezett mindjobban elmélyíteni. A német kormány a magyar birodalmiság gondolatával egy „nemzetiszocialista” megoldás formájában sem érthetett egyet; egy általános nemzetiségi rendezés, mégha náci elvek alapján történe is, megszüntetné a „népinémetek” célul kitűzött kiváltságos helyzetét és különleges szerepét. Jól ismerte a német kormány a nyilasok sovinizmusát, amely a magyarországi német kisebbség irányában is állandóan és erőteljesen megnyilvánult, anrakk ellenére, hogy a nemzetiségi problémák megoldására tetszetős elméleteket gyártottak, s mint a Hubay-Vágó-féle javaslat mutatta, hatalomvágyó felajánlkozásuk lényegét éppen az képezte, hogy ennek keretében készek voltak a legmesszebbmenően akceptálni mindazt, amit a német kormány a magyarországi németiséggel kapcsolatban követelt. A nyilas felajánlkozás tehát nem járhatott azzal az eredménnyel, amelyet tle nyilas részről vártak, sőt a német kormány ergedte, hogy Teleki érzékeny csapást mérjen a javaslat betérjesztőire.

Teleki győzelme mégis csupán látszólagos volt. A nyilas felajánlkozást elutasító, az egész magyarországi nemzetiségi kérdés náci elvek alapján való rendezésére igényt nem tartó, — tehát a többi nemzetiség vonatkozásában a magyar kormány nemzetiségi politikájának szuverenitását „tiszteltben tartó” — német-kormány ugyanis a döntő kérdésben, a magyarországi németiség különleges helyzetének, s ami ezzel egyet jelentett, a német birodalmi befolyás belső bázisa kiépítésének tekintetében elsőrendű hasznót húzott a nyilas javaslatból. A kormány egész nemzetiségi politikáját félrevetve nyilas javaslattal szemben a német követelések koiázottabbaknak, mérsékeltbtekek tüntek; a német kormány magatartása abba az irányba mutatott, hogy a németeknek teendő ergedményekkel meg lehet vásárolni a többi nemzetiség szuverén kezelésének lehetőségét. A magyar kormányt megnyugtatta, és mégjobban lekötölte, hogy a németek ebben a kényes kérdésben tartózkodóan foglaltak állást, s ez a „jóindulat” különösen méltánylandónak tűnt az Erdély megszerzésére tett erőfeszítések felfokozódásának idején. A német kormány tehát taktikailag rendkívül ügyesen és messzemenően kihasználta a nyilas felajánlkozás tényének és tárgyának a magyar kormányra gyakorolt hatását a magyarországi német befolyás érdekében; a nyilas törvényjavaslat tehát — sorsától függetlenül — igen bünös, szögyszerű szerepet játszott a második bécsi döntés következményeinek, a belpolitikai jobbratolódás és a németekkel való szorosabb külpolitikai szövetség előidézésében.

A nyilasok nemzetiségi törvényjavaslatával kapcsolatos harchan Teleki látszólagos győzelme mögött az általa képviselt nemzetiségi politika esdője rajzolódott ki. A nyilas javaslatban felismerve a németeknek való szemérmetlen felajánlkozást, a magyar nemzetiségpolitika szuverenitásának védelmében úgy szállt sikra, hogy belement a német kormány „lojális” magatartásának taktikai kelepccéjébe; a nyilas javaslat ellen szervezett kampány során a német birodalomra való tekintettel elhallgatta a közvélemény elől az abban rejlő tulajdonképpeni veszedelmét; ahelyett hogy megmutatta volna, hol vannak valójában elhelyezve az aknák, félrevetve módon a nyilasok nemzetiségi „ideológiájában” és a javaslat közjogi vonatkozásaiban igyekezett kimutatni az ország bomlasztására irányuló tendenciát. Hubayt és Vágót nem mint a német fasiszták gútlístanan csatlósait nyilvánította hazaárulóknak, hanem csupán mint káros ideológiák kholóit, hgyományos nemzetiségpolitikai elvek és gyakorlat félrevetőit. Ez pedig nem lehetett különö-

sebben meggyőző, hiszen a nyilas javaslat elleni kampány a magyar nacionalizmus olyan korlátolt és szűklátókörű megnyilvánulásait hozta felszínre, hogy joggal támaszthatott kétséget az iránt, hogy nem kell-e új utakat keresni. Teleki „Magyar nemzetiségi politiká”-ja fellépett ugyan a régi nacionalizmus e felburjánzásával szemben, éppúgy, mint a nyilasok ajánlotta új utak követése ellen, de a maga részéről nem tudott a feladatok nagyságához, a problémák bonyolultságához és súlyosságához mért nemzetiségpolitikai programot adni. Ilyen körülmények között a szuverén magyar nemzetiségpolitika igényének érvényesítése taktikázással elért időleges látszateredményekben merült ki, amelyeket egy-egy erőlyes külső beavatkozás könnyen halomra döntött. Ezt bizonyítja az a nemzetiségpolitikai diktátum is, amelyet az erdélyi területgyarapodás ellenében a magyarországi német kisebbség vonatkozásában a magyar kormány magáévá tett.

Dr. Joachim Petzold:

A nyugat-német történészkongresszus vitája az első világháborúbeli hadicélokról

Fritz Fischer hamburgi történész ma jobban foglalkoztatja a nyugat-németországi történetkutatás tudományos és politikai publicisztikáját, mint valaha. Három évvel ezelőtt jelent meg Fischer azóta híressé vált „Világuralomra törtek” (Griff nach der Weltmacht) c. könyve, melyben a szerző a császári Németország első világháborúbeli hadicéljait tárgyalja. A Szövetségi Köztársaság és az NDK levéltárainak terjedelmes iratanyagára támaszkodva szerző meggyőzően tárja elénk, hogy a német imperializmus robbantotta ki 1914-ben és folytatta 1918-ig a háborút azért, hogy Európát uralma alá hajtja és befolyását a világban megnövelje. Fischer egyben azt is bebizonyította, hogy a német császári birodalom katonai és politikai vezetése következetesen követte azt a hadicél-programot, amely a Keleten és a Nyugaton terjedelmes annexiókra törekedett, és amelyet mindenekelőtt a nagy gazdasági egyesülések és monopóliuszok érdekei határoztak meg.

Ezek a megállapítások önmagukban nem voltak újak. Lenin már kevéssel a háború kitörése után leleplezte a német imperializmus szándékait az első világháborúban és kiemelte politikájának rabló jellegét. Ugyanilyen következtetésekre jutott Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg is. A marxista történetírás is bebizonyította már jóval Fischer előtt, hogy Németország 1914-től 1918-ig nem valamiféle igazságos védekező háborút folytatott, hanem azért harcolt, hogy uralmát Belgiumra is kiterjessze, hogy a Briey-i és Longwy-i francia ércmedencéket, valamint Oroszország nagy területeit annektálja és gyarmati birodalmát kiépítse. Az azonban figyelemre méltó volt, hogy ezúttal egy polgári történész képviselte azt a felfogást, mely Nyugat-Németországban eddig messzemenően kommunista felfogás hírében állott.

Nem csoda, hogy a bonni állam reakciós történészei dühödten vetették rá magukat Fritz Fischerre. Nagyon jól felismerték, hogy Fischernek az első világháborúbeli német hadicél-politikáról szóló elemzése óhatatlanul felvetette az imperialista német politika kontinuitásának kérdését is; hiszen az 1914-es és 1939-es tervek közötti összefüggés éppolyan kézenfekvő volt, mint az a hasonlóság, amely a német vezetés alatti Egyesült Európa megteremtésére irányuló első világháborús és jelenlegi törekvések között fennáll. Ilyen körülmények között nehéz volt a fasiszta hódító politikát és az általa felidézett második világháborút továbbra is a német történelem kivételes megnyilvánulásaiaként feltüntetni és az Adenauer- és Erhard-féle közös stratégia igazi jellegét elleplezni. Az első világháborúbeli hadicélok körüli vita épp ezért nem is maradhatott szűk tudóskörben lezajlott polemia korlátozva. Benne rejlik jelenkori vonatkozásai folytán ez a vita égetően aktuális és tekintélyes politikai feszítőerővel rendelkező véleményharca terebélyesedett. Félreismerhetetlenül megmutatkozott a történetírás tudatformáló ereje.

Igaz, hogy 1962-ben a nyugat-német Történész Társulatnak (Historikerverband) az akkori történészkongresszuson még sikerült kitérnie Fritz Fischer tételeinek megvitatása elől. 1964-ben azonban az összecsapás már elkerülhetetlenné vált. Időközben Fischer „Griff nach der Weltmacht” c. könyve harmadik kiadásában is megjelent, és mind bel-, mind külföldön nagy feltűnést keltett. A Fischer-ellenes polémia egyre gyűlölködőbb formákat öltött. Részt vett ebben a maga módján a bonni külügyminisztérium is, amely — nyilvánvalóan politikai okokból — kísérletet tett Fischer Egyesült Államok-beli előadó-körútjának megakadályozására. Az előlotti felháborodás vihara azonban olyan nagy volt az Atlanti Óceán innenső és túlsó partján egyaránt, hogy a Fischer elleni harcban alkalmazott taktikát meg kellett változtatni.

A sajtóhadjárat és az intrikák helyére — bár valószínűleg csak átmenetileg — a nyílt ütközet lépett. Csatatérül a nyugat-német történészkongresszust választották, mely 1964. október 7.—11. között Nyugat-Berlinben került megtartásra. Fischernek

minden valamelyes rendű és rangú ellenfele a dahlemi egyetem auditorium maximumába sietett. A közönség nagy méretű odaözlése önmagában is azt mutatta, hogy a várható vitát a kongresszus csúcspontjának tartották. A vitát dr. Hans Herzfeld nyugat-berlini professzor vezette, aki maga is Fischer ellenfelei közé tartozik és akinek mindenekelőtt az volt a fontos, hogy a polónia személyes és politikai élet elvege. Az elnökségben az ulábbi professzorok foglaltak helyet: Fischer (Hamburg), Zechlin (Hamburg), Ritter (Freiburg), Hahlweg (Münster), Hölzle (Konstanz), Mende (Bonn), Droz (Paris), Stern (New York), Geiss (Bonn) és Böhme (Hamburg).

Elsőként Fritz Fischer ismertette hét tételbe összefoglalt felfogását. Hangsúlyozta: hamis ellenfeleinek az az állítása, hogy a német imperializmus az első világháborút annexiós tervek nélkül kezdte el. Ellenkezőleg: mindaz, amire 1914–18 között törekedtek, logikusan következett a német politika háború előtti célkitűzéseiből, hiszen maga a háború már csak az azt megelőző politika folytatása volt más eszközökkel. Ennek folytán szó sem lehet arról, hogy a német kormány büntelen volt a háború kirobantásában. Ellenkezőleg! A szarajevói merényletet és Ausztria-Magyarország Szerbiával való konfliktusát a német kormány céltudatosan arra használta ki, hogy háborút provokáljon a központi hatalmak és Oroszország, illetve Franciaország között abból a célból, hogy ez a háború megnyissa a Németország világhatalmához vezető utat. Hogy vajon Bethmann Hollweg német birodalmi kancellár gondolt-e egy Angliával való háborúra is, ezt a kérdést Fischer nyitva hagyta. Ha ez is behizonyosodnék, úgy a Bethmann Hollwegről alkotott ítélete föltehetően még keményebb lenne.

Fischer nyomatékosan ellenezte, hogy Bethmann Hollweg saját 1914 szeptemberi hadicél-programját bagatellizálják. Ellenkezőleg, ez képezte a német kormány egész első világháború alatti hadicél-politikájának az alapját. Ezt a programot teljes egészében az imperialista hatalmi terjeszkedés szelleme jellemezte, mert a Brieu-i és Longwy-i francia öremdencék lepezetlen annexióján, csatlós belga és holland államok alakításán és Oroszországnak kelet felé történő visszaszorításán kívül még egy Európai Közös Piachoz hasonló közép-európai gazdasági egyesülést is előirányzott, mely utóbbinak német vezetés alatt legalábbis Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Dániát, Ausztriát, Magyarországot és Lengyelországot kellett volna felölelnie. Kézenfekvő, hogy effajta hadicélt csak katonai győzelem révén lehetett volna megvalósítani és hogy az a nyugati hatalmakat végső ellenállásra kényszerítette. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a német kormány által fontolóra vett és megvalósítani kívánt közép-európai gazdasági egyesülés esetleg Angliát is magában foglalta volna, és hogy ezt az egyesülést már akkor az egyre hatalmasabbá váló Észak-Amerikai Egyesült Államok ellensúlyozásaként tekintették.

Végül Fischer teljes határozottsággal ellenezte azt, hogy a történészek most minden figyelmüket Bethmann Hollwegre összpontosítsák. Véleménye szerint a gazdasági erőkből és annak a szellemi világnak eszméiből kell kiindulni, melyeknek Bethmann Hollweg volt az exponense, de amelyekkel szemben ő is csak addig tudta tartani magát, amíg velük egyetértésben cselekedett. Fischer óva intett attól, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsanak a birodalmi kancellár intern sóhajtozásainak és személyes skrupulusainak, mondván, hogy egy politikus döntő értékmérője csak az általa folytatott politika lehet. Ezt viszont külpolitikailag a világhatalmi törekvés, belpolitikailag pedig a porosz-német konzervativizmus jellemezte.

Egmont Zechlin, aki Fischernek egyetemi kollegája, de egyben ellenfele is, kétségbevonta, hogy az első világháborút a német kormány provokálta. Azt állította, hogy Bethmann Hollweg Németországnak Franciaország, Oroszország és Anglia részéről történt bekerítése láttán az 1914 nyarán előállott helyzetet csupán a legkevésbé kedvezőtlennek ítélt Németország hatalmi helyzetének biztosítására. A német birodalmi kancellár nem annexió utáni vágyból, hanem a jövőtől való félelmében vállalta a háború kockázatát, jól tudva, hogy Anglia nem marad majd semleges. Zechlin egyetlen szóval sem érintette Fischernek azt a megállapítását, hogy Németországnak az antant részéről történt bekerítése mindenekelőtt a német imperializmus gazdasági és politikai aktivitásának eredménye volt, és hogy a német kormány maga kovácsolta Franciaország, Oroszország és Anglia szövetségét. Nem vonta le Zechlin a következtetést abból az állításából sem, hogy Bethmann Hollweg teljes mértékben számolt az angol hadüzenettel, noha éppen ez emeli ki a legjobban az 1914 júliusában folytatott német politika teljesen kalandor jellegét.

Zechlin szerint ugyanaz a Bethmann Hollweg, aki rászánta magát egy három nagyhatalommal megvívandó háborúra, meg volt győződve arról is, hogy Anglia legyőzhetően és Oroszországot csak nehezen lehetne megverni. Ebből a sajátos ellentmondásból Zechlin azt vezette le, hogy a német birodalmi kancellár csupán egy rövid, döntetlen kimeneteli háborúra gondolt és nem tekinthető annexiós politikusnak. Az első világháború

szerinte csak Anglia mindenáron való győzni akarása révén vált hegemonia-háborúvá. Ennek ellenére Bethmann Hollweg mindig abban reménykedett, hogy sikerülni fog meg-egyeződésre jutnia az antanttal, de legalábbis különbékét kötnie Oroszországgal. A közép-európai gazdasági egyesülés gondolatát is felölelő hadicél-programja — egyébként minden kötelezettség nélkül — csupán válasz volt az angol tengeri blokádra.

Gerhard Ritter, aki kétségtelenül Fischer egyik legélesebb ellenfele, híveit az alábbi, történész szájából bizonyára szokatlan megállapítással lepte meg: „Ha igaz az, hogy — amint ezt Fischer állítja — Bethmann Hollweg szerbiai politikájával Oroszországot háborúra akarta provokálni, akkor ez olyan szörnyűség, hogy még elhinni is vonakodom.”

Elfogultságának eme már nyilván felülmúlhatatlan beismerése után Zechlinhez hasonlóan ő is arra tett kísérletet, hogy a német birodalmi kancellár 1914 szeptemberi hadicél-programját úgy bagatelizálja, mintha az csupán a béketárgyalásokra vonatkozó elgondolások előzetes és minden kötelezettség nélküli feljegyzése lett volna. Közép-Európának német vezetés alatti egyesítését pedig tisztán védelmi tervként tüntesse fel. Egyebekben pedig azon fáradozott, hogy forráskritikai szörszálhasogatással szorítsa sarokba Fischert. Zechlinnél hozzászólásának belső ellentmondásossága volt feltűnő, Ritter fejtegetéseiből viszont még a belső koncepció is hiányzott.

A Fischer iskolájából kikerült dr. Geiss és dr. Böhme nagy határozottsággal és meggyőző erővel szálltak síkra tanítómesterük téziseinek védelmében. Geiss azokat a közös vonásokat emelte ki, amelyek Bethmann Hollwegben és a német monopol- és agrártérkép legagresszívebb szárnyának érdekeit leplezetlenebbül képviselő Össznémet Szövetségben (Alldeutscher Verband) fellelhetők. Maró gúnnyal ismerte el, hogy Bethmann Hollweg realpolitikus volt; hiszen hódító terveiben sohasem ment messzebb a Baltikumnál és Grúziánál. Saját átfogó kutatásai alapján nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem Németországot támadták meg 1914-ben, hanem a német imperializmus a fő felelős az első világháború kirobbantásáért. Most arról van szó, hogy ezt a felelősséget meg kell állapítani. Nem szabad már többé olyan jelszavakkal megelégedni, mint sors, tragédia, vagy ördön-gösség.

Böhme az ellen tiltakozott, hogy az első világháborús német hadicélokot most sok nyugat-német történész azzal intézte el, hogy azok csupán kötelezettség nélküli és utópisztikus vágyálmok voltak. Hiszen igen sor került a breszt-litovszki és bukaresti békediktátumokra, amelyek világosan mutatják, hogy a német kormány győzelme esetén el volt tökéelve a gazdasági körök követeléseinek és saját annexiós terveinek keresztülvitelére. Különösen figyelemre méltó e tekintetben, hogy a Szovjet-Oroszországgal és Romániával kötött békeszerződés, amelyek mindegyike addig soha nem látott terület- és természeti kincs-rablást pecsételt meg, elsősorban a polgári hatóságok, nem pedig a katonai hatalmasságok műve volt. Böhme teljes joggal hangsúlyozta, hogy az első világháborút már nem lehet a diplomácia- és szellemtörténet hagyományos módszereivel feltárni, mert újra és újra előbukkan, hogy a hadicél-politikát gazdasági érdekek határozták meg, és hogy az államhatalom és a gazdasági hatalmasságok a háborúban szorosan összefonódtak. Véleménye szerint Németországban nem Bethmann Hollweg és a politikusok, hanem a kormányon belüli és kormányon kívüli gazdasági emberek voltak a kulcsfigurák.

Erwin Hölzle nem átalotta, hogy azt vessé ellen Böhme-ek, hogy a breszt-litovszki békeszerződés határozatait nem szabad túlértékelni, mivel azok forradalmi hatalom ellen irányultak, és ezért jogosak voltak. Hölzle a német imperializmus szovjetellenes politikája melletti leplezetlen kiállását azzal az állítással kötötte össze, hogy az állítólag ködös német hadicélok egyenesen mérsékelték voltak és az antant szándékai és a versaillesi diktátum mellett egyenesen elhalványulnak. Érdemes megemlíteni, hogy a közönség nagy része Hölzle fejtegetései fölött hangosan juttatta kifejezésre nemtetszését.

Általában megfigyelhető volt, hogy a jelenlevő egyetemi hallgatók és történelem-tanárok inkább Fischer pártján állottak, míg a szaktörténészek többnyire ellene szóltak fel. Igaz, hogy csak ritkán mentek olyan messzire, mint a tübingeni Rothfels professzor, aki egyszerűen kétségbe vonta, hogy az első világháború imperialista hatalmi törekvésekből keletkezett volna, és aki annak kiterjedéséért és kiterjedéséért kizárólag a balkáni nemzetiségi kérdést és a kölcsönös szövetségi kötelezettségeket tette felelőssé. A felszólalók többnyire a német Történész Társulat elnökének, Erdmann professzornak (Kiel) vonalát követték, aki nem tette túl magát ilyen könnyen a Fischer által felhozott tényeken, hanem elismerte, hogy Bethmann Hollweg a háború alatt a német hegemonia megteremtésére irányuló annexiós célokat követett. Azt azonban Erdmannhoz hasonlóan tagadta, hogy ilyenfajta célok már a háború előtt is kimutathatók lettek volna, és hogy ezek a háború kirobbantásában is szerepet játszottak volna. Mende professzor (Bonn) meg-

próbálta bebizonyítani, hogy Bethmann Hollwegnél csupán a német világhatalmi pozíció megőrzéséről volt szó, és hogy nem kötötte le magát semmiféle hadicélprogram mellett. Wolfgang Mommsen (Köln) kettős talajú politikáról beszélt ugyan, de Bethmann Hollwegben csak a hadicélprogramok bürokratikus intézőjét látta, aki az eljövendő béketárgyalásokra szabad kezét akart biztosítani magának.

Ezek a fáradozások, melyek arra irányultak, hogy kitöröljék azt a végzetes benyomást, melyet a német imperializmus Fischer által okmányszerűen bebizonyított első világháborúbéli annexiói vágya keltett, kiváltották a göttingi Treue professzor támadását is. A „Tradition” c. cégtörténeti és vállalkozó-biográfiai folyóiratban — melyet a kongresszuson szétosztogattott — habozás nélkül megkérdezte, vajon vissza kell-e adni az egyszerű már megszállt területeket korábbi birtokosaiknak és le kell-e mondani ezek gazdasági feltáráról, bekapcsolásáról, integrációjáról és kihasználásáról. Semmi „szokatlant, az akkori idők szellemében jogtalant” nem talált abban, hogy a német imperialisták Belgium, Franciaország, Lengyelország és a Baltikum egyes részeit annektálni akarták és Európában függő államok rendszerét akarták megteremteni; hiszen „ezek mind olyan területek voltak, melyeket a német seregek annakidején meghódítottak, vagy amelyek megszállása küszöbön állt”. A vita során ehangzott felszólalásában mindenestre jónak látta, hogy a német imperializmus céljait ne próbálja hasonló nyíltsággal igazolni. Ez az önmérséklete érthető is volt, hiszen a vita egyáltalán nem Fischer ellenfeleinek kívánságai szerint zajlott le. Kudarcot vallott az a kísérlet, hogy a hamburgi történész téziseit a Nyugat-Berlinben összegyűlt nyugat-német történészek és a sajtó nagyszámban megjelent képviselői előtt együttes támadással cáfolják meg. A történelmi tények Fischer és tanítványainak oldalán állottak, és így erősebbeknek bizonyultak, mint számbeli fölényben levő ellenfeleik. Élvezték a külföldi vendégek támogatását is. A párizsi Droz professzor csodálatának adott kifejezést Fischer teljesítménye fölött. Mély benyomást gyakorolt rá a német imperializmus első világháború alatti tévedésének és elvakultságának Fischer által bebizonyított folytatólagossága. Droz azt sem mulasztotta el, hogy a háborúnak az antant oldaláról is megmutatkozó imperialista jellegét kiemelve, amivel közvetve Lenin megállapításait húzta alá. Azt viszont tagadta, hogy az első és második világháború között belső összefüggés állott volna fenn.

A New-York-i Stern professzor ezt a felfogást nem osztotta. Ki nem elégtőnek minősítette azt az állítást, hogy a XX. századbeli német politika minden elhibázott spekulációja és kisiklása csak üzemi baleset volt. Feltette a kérdést: „Létezik-e egyáltalán olyan valami, hogy az ember üzemi balesetek sorozata nélkül ébredne arra a gondolatra, hogy az üzemben valami nincs rendjén? Nem egyenesen elképesztő-e a szándékok és a remények, a stílus és a célkitűzések eme folytatólagossága?”

Semmi csodálatos sincs benne, hogy a nyugat-német reakciós politikusok, Gerhard Ritterrel az élükön, elkeseredettséggel reagáltak erre a felszólalásra. Fritz Stern amerikai történész nemcsak hogy magáévá tette Fritz Fischer főbb téziseit, hanem még a politika és történetírás között fennálló, újra meg újra tagadásba vett összefüggés meglétét is kiemelte és utalt a német imperializmus politikájában megfigyelhető kontinuitásra. Márpedig épp az effajta végkövetkeztetéseket szerették volna elkerülni. Ezért tették lehetetlenné már évekkel ezelőtt az NDK-beli marxista történészek részvételét a nyugat-német történész-napokon. A történelmi tények azonban oda vezettek, hogy egypár olyan dolgot, amit korábban csak a marxista történészek hangoztattak, most éppen a polgári történészek sorából jövők fejtegettek tovább. Biztos, hogy sem Fischer, sem Stern nem marxisták és távol vannak attól, hogy a forradalmi munkásmozgalmat a német nép tényleges érdekvédelmének ismerjék el, hogy a társadalmi viszonyok megváltoztatását követeljék. Bírálatauk a múltat vonatkozik, de kutatásaikban és következtetéseikben nem vezetik őket elítéltek. Ezért olyan eredményekre jutnak, amelyeket eddig csak az NDK-ból és a szocialista táborból lehetett hallani és amelyek által a bonni állam uralkodó körei mélyen találva érezték magukat.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Konferencia Hus János emlékére (Symposium Hussianum Pragense, 1415–1965)

A cseh történelem egyik legpéldaadóbban emberi és az emberi történelem legnagyobb hatású cseh alakjára emlékezik a haladó világ konstanzi vértanúhalála 550. fordulóján. Az emlékezés legkiemelkedőbb tudományos megnyilvánulása kétségkívül a prágai volt, amely Hus sokoldalú munkáértékét (a társadalomkritikus prédikátort, a latin és cseh nyelven író, az egyetemi professzort, az egyházi reformert, a huszita dalszerkesztőt) a legillőbb környezetben értékelhette. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1965. augusztus 18–21. között rendezte nemzetközi konferenciáját, amelynek háromnapos munkáértékeztetést az óvárosi városházában tartottuk. Az épület a huszita király, Poděbrad György mellett fenntartotta a XV. század változatos polgári emlékeit. A városháza XV. századi asztronómiai órája az idő fontosságát jelzi a középkorvégi ember életében, és a ma emberét emlékezteti arra a korfordulóra, amelyben Hus élt és alkotott. Az ülésteremben ott van Václav Brožík hatalmas történeti festménye: Hus a konstanzi zsinat előtt. A konferencia résztvevői legtöbbször azon a téren jártak, ahol Hus szobra áll, az 1915-i jubileum beszédes emléke.

A konferencia munkálataiban tevékeny részt vállalt a prágai Károly-egyetem, a ma is álló Carolinum, amelynek Hus újító harcosa és magas tisztségviselője volt. A Hus prédikatori és tudós műveit, kezeirását, az egyetemi élet és a konstanzi per emlékeit gazdagon bemutató emlékkiállítás színtere az 1948 és 1954 között Zdeněk Nejedlý kezdeményezésére rekonstruált Bethlehem-kápolna volt, Hus 1402 óta messze hangzó, bíráló és buzdító szavainak színtere. A konferencia utolsó napját pedig a délceh, forradalmi múltú vidéken töltöttük, ahol Hus és eszméi a legerősebb kontaktusba kerültek a néppel. Táborban hallgattuk a huszita kor zenéjét, tanulmányozhattuk a huszitizmus történeti emlékeinek és irodalmának kiállítását, láthattuk a városi címer szoboralakját Hus máglyahalálával s járhattunk a Hus védelmező Kozí Hrádek vár romjai között, ahol 1413/14 során „A szentségekkel való kereskedésről” és a „Postilla” létrejött.

A konferencia tematikája tekintetében — annak ellenére, hogy Hus életműve köré épült — sokkal több szempont érvényesült, mint a kérdéskörrel azelőtt foglalkozó megbeszéléseken.¹ A huszitizmus és a huszitakori kultúra nagynevű kutatói közül többen már nem vehettek részt az emlékkonferencián. A vyšehradi temetőbe is eljutó külföldi résztvevők Zdeněk Nejedlý (1878—1962) és Mirko Očadlík (1904—64) sírköveinél jártak. A korábbi konferenciák vitáiban oly nagy szerepet játszó Rudolf Urbánek és Václav Husa² is hiányzott immár a munkából. Alkotásaik, megállapításaik hatása, figyelemzetése azonban jelen volt. Ezt az ideológiai igényesség, a forrásértelmezési szabadságra és konkrétságra törekvés, nem utolsósorban a haladás mércéjének alkalmazása Hus művére egyaránt mutatják.

Hogy a huszitizmus nemcsak az egyes jubileumok kapcsán kerül a csehszlovák tudományosság homlokterébe, hanem rendszeres kutatások, tervszerű forráskiadó és feldolgozó tevékenység állandó tárgya, azt az utóbbi évek számos publikációja bizonyítja.³ Ezek alapján is épülhettek és vitatkozhattak a konferencia előadásai.

¹ Vö. Székely György—Arató Endre: Beszámoló a csehszlovák történészek libicei konferenciájáról (Századok, 1954) és Székely György: Konferencia a huszitizmus két elméleti problémájáról (Századok, 1955).

² Vö. Székely Gy.—Arató E.: i. m. 435. l.; Székely Gy.: i. m. 479—480. l.

³ A teljesség igénye nélkül említhető: Iohannes Hus magister Universitatis Carolinae: Positiones, recommendationes, sermones (Edidit Anežka Šchmidtová. Praha 1958); Frantíšek Mužík: Nejstarší nápěv písně „Jesu Kriste, štědrý kněze” a jeho vztah k Husově variantě (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica I. 1958. Praha);

Nemesak Hus emlékének és tanításának élő jellege, de az életműve köré csoportosuló tudományos problémák sokasága is vonzotta a különféle tudományágak képviselőit igen sok országból Prágába. Köztük az irányzatok szempontjából is jóval több világnézetű és árnyalatú huszitológust tömörített a konferencia, mint a korábbiak. A többséget kitevő marxista tudósok (köztük J. Macek, F. Graus, J. Daňhelka, R. Kalivoda, F. Kavka, J. Kejř, J. Polišínský, P. Ratkoš, J. Šidak, J. Tazbir, E. Werner) mellett a huszitizmus vallási örökséget fenntartó cseh polgári történészek (F. M. Bartoš) és teológusok (J. L. Hromádka, M. Kaňák, A. Molnár) és a Hus katolikus rehabilitációján munkálkodó nyugati papok, köztük Dom Paul de Vooght⁴ szerzetes és F. Delaruelle toulousei kanonok is aktív szerepet játszottak a megbeszéléseken. Természetesen legtöbbszörben a csehek és szlovákok voltak (82), rajtuk kívül a Szovjetunióból (5),⁵ az Amerikai Egyesült Államokból (4), a Német Szövetségi Köztársaságból (4), Lengyelországból (3), Franciaországból (2), a Német Demokratikus Köztársaságból (2), Kanadából (1), Jugoszláviából (1) és Magyarországból (1) érkeztek Hus-kutatók. A tengeren túlról érkezettek zömükben csehszlovák emigránsok voltak, akik azóta is tevékenykedtek a huszitizmussal kapcsolatos kutatásokban. A soknyelvű konferencia külföldi résztvevői számára az egyidejű tolmácsolás modern technikája tette lehetővé a csehszlovák előadások és hozzászólások teljes megértését, míg az a körülmény, hogy az előadások cseh szövege teljes apparátussal került a résztvevők kezébe, az érvelést és bizonyítást tette egyszerűbbé.

A konferenciát az előkészítő bizottság elnöke, *František Graus* akadémiai levelező tag nyitotta meg. Az első (és átfogó tárgyú) előadást *Josef Macek* akadémikus tartotta „Hus és kora” címmel. Az egyének történeti útjának társadalmi kapcsolataiból indult ki, mint elsődleges kérdésként és követelményből. De nem lehet szó az egyén társadalmi determináltságáról, bírálta az egyoldalúan kielevezett kollektív és anyagi feltételekből levezetést. Vitakozott de Vooghttal, akinek korrekciójával hangsúlyozta, hogy Hus nemcsak gondolt, vallott és írt, hanem élt és átélte, befolyásolták a kor vallási, szellemi, ideológiai kérdései. Méltányolni kell a kor és a mű dialektikus összefüggését: nemesak az idő befolyásolta Hus-t, de ő is befolyásolta korát, a társadalom életét és gondolkodását. Hus életét nem lehet vallási és filozófiai dolgokra redukálni, hanem életét, egyéniségét is látni kell. Ezért részletesen vizsgálta a XIV–XV. század problematikáját, amit Graus, Małowist stb. marxista megközelítései alapján a soktényezőjű válságban foglalt össze.⁶ A feudális szerkezettel bizonyos mértékig szembenállt a kapitalizmus előtti fejlődésnek ez a folyamata. Attekintette a feudalizmus válságának jeleit Flandria, Franciaország, Anglia történetében, s odakapcsolta az olasz renaissance korát is. A huszita forradalom a polgári forradalomnak első fázisa, előfoka. A feudalizmus első válsága segítséget adott a reformáció és humanizmus nemzedékeinek. De az új elemek gyengék voltak a feudalizmus legyőzéséhez, a feudalizmus megerősítette állásait (refeudalizáció, második jobbágyság, egyházi újraerősödés), mégis a feudalizmus első válsága valódi világtörténeti korszak, összefügg a cseh és európai renaissance-szal és reformációval.

Magistri Iohannis Hus Sermones de tempore qui Collecta dicuntur. (Edidit Anežka Schmidtová. Pragae. 1959); Dekret kutnohorský a jeho místo v dějinách. Sborník k oslavě 550. výročí Dekretu kutnohorského. (Zd. Fiala, I. Hlaváček, F. Kavka, M. Muchovec, K. Malý, R. Nový, A. Škarka, V. Vaněček tanulmányai. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 2. 1959. Praha); J. Macek: Jan Hus (Praha, több kiadás); *Robert Kalivoda*: Husitská ideologie (Praha. 1961); F. M. Bartoš—P. Spunar: Soupis pramenů k literární dějinnosti M. Jana Husa a M. Jeronýma Pražského (Praha. 1965, a Symposium Hussianum Pragense sokszorosított kiadványa); *Josef Macek*: The Hussite movement in Bohemia (London—Prague. 1965); *Jiří Kejř*: Husitský právník M. Jan z Jesenice (Praha. 1965); F. M. Bartoš: Husitská revoluce I. Doba Žižkova 1415—1426 (Praha. 1965); Pravda vítězí. Pamětní tisk k 550. výročí upálení Mistra Jana Husa (Praha. 1965).

⁴ Főbb munkái: L'hérésie de Jean Huss (Louvain. 1960); Hussiana (Louvain. 1960).

⁵ Az orosz, ukrán és a szovjet irodalom és történetírás messzemenő érdeklődését a huszita kor iránt mutatja az eredeti és a csehből fordított művek nagy száma, amit a T. Sevensko Hus-költeménye mellékleteként közölt bibliográfia mutat. *Taras Ševcenko*: Kacíř (Praha. 1964) 21—30. l.

⁶ Vö. az ingadozó fogalmazásra *Székely Gy.*—*Arató E.*: i. m. 435. l. („válság”); *Székely Gy.*: i. m. 477—480. l. („első válság”); Přehled Československých Dějin. Díl I. Do roku 1848 (Praha. 1958) 149. l. („első válság”); J. Macek: The Hussite Movement in Bohemia. I. fejezet („válság”).

Ezután sokoldalúan elemezte a XIV—XV. századi Csehország belső és külső helyzetét, ezen belül az egyház minden irányú befolyását. Ezért a támadásoknak az egyházra kellett irányulniok, ezért a kritika vallásos formájú, de nem is vallásellenes. A történelem logikája szerint egyházi eszményekkel (az aranykori krisztusi egyház) kellett harcolni az egyház ellen. A kúria Csehországot az általánosan is jobban károsította. Az előadó ezután elemezte a cseh nemesség korabeli problémáit, köztük a szekularizációs törekvéseket. Ezt a városok helyzetének bemutatása követte. A cseh városkoncentrációt Itália és Flandria mellé állította. Tüzetesen vette szemügyre a patriciátus társadalmi szerepét. A Prágában 40%-ot kitevő szegénység volt a felkelések forradalmi eleme. Azután a falusi jobbágyviszonyait mutatta be, a pénzjáradéokra áttérés bonyolult viszonyai között. Most már sok anyagfeltárás alapján bizonyítható, hogy a parasztság helyzete romlott a huszita forradalom előtti időkből. A huszita kor előtti cseh társadalmi válság mellett említette a nemzeti kérdést, az elsőnek alárendelve. Rátérve a cseh királyság és az értelmiség helyzetére, már közvetlenül kapcsolhatta be Hus szerepét (Kutná horai dekretum). Őt elsősorban népi prédikátornak, az elégedetlen, sőt tüntető néptömegek szószólójának mutatta be. Hus reformálni akarta a feudalizmust, nem az ellen harcolt. Társadalmi tana a „hármast népről” (egyházi hierarchia, világi hatalom, alattvalók) nem harcolt a feudális formáció ellen. De később már a hierarchia megváltoztathatóságát vallotta azzal, hogy a rossz papok kevesebbet érnek, mint a jó világi hívők; a jó alattvalók többet érnek Isten előtt, mint a rossz püspökök. Hus a második rétegbe gyakran befoglalta a városi vezető elemeket is. A városok jelentősége pedig akkora lett szemében, mint a nemességé. Ez már nagy társadalmi állásfoglalás volt. Hus a városiak között állt a válság idején, előretörésükben haladó momentumot látott, s ide kapcsolódik a cseh nyelvi reform is. Konstanzból is írt a városiaknak. Az egyházi hierarchia kritikája Husnál végre is az egész feudális hierarchiát érintette, s noha csak jobb egyházat akart alkotni, haladó támadást intézett a feudális társadalom egésze ellen. Az itáliai renaissance (Guinicelli, Dante, Petrarca, Boccaccio) mellé állítható. Így lett Hus mint reformátor a forradalmi mozgalom alapítója, műve pedig társadalmi erő. Macek hangsúlyozta, hogy Hus működésében mindez dinamikus fejlődést jelent, csak a Bethlehem-kápolnai szereplés és a Wyclifért, a pápai szkizma elleni harcban radikalizálódott. Követői tovább vitték gondolatait a radikalizmus irányába (Želivský és a tábori chiliasztikusok). Hus a társadalommal való dialektikus összefüggésben haladt, ő a feudalizmus első válságának produktuma, s a maga lehetőségei között megoldani akarta a válságot, ill. kritikája megnyitotta a lehetőséget a válság elleni harcra. Hus a feudalizmus válságának gondolkodója, de nem forradalmár. Nem tudott hinni a feudalizmus elleni „testi harcban”, de ideológiai alapot adott az antifeudális mozgalomnak. Mind ezért a világtörténet nagy alakja.

A hozzászólások során *J. Sližiński* a lengyel kutatás eredményei alapján a lengyel huszitákról és huszita hagyományról beszélt. *J. Eršl* a Hus-históriográfia és forráskiadás-történet kérdéseiről, a variánskutatásról adott elő. *É. Delaruelle* azt a módszertani és terminológiai kérdést tette szóvá, hogy a társadalom és az egyház mit jelentett 1400 körül. Jogilag is beszélni lehet szerinte a javadalom válságáról, a XIV. század végén. Munkahipotézisként ajánlja, hogy egyházi reformhoz hasonlókat akartak, akár korábban a gregoriánus reformot. A társadalom megújult a városok által (burzsoázia, prekapitalizmus a városokban). A folyamathoz kapcsolódik a Jacquerie, a humanizmus, a népi jámborság megváltozása. *G. E. Szancsik* a szovjet kutatások eredményeit részletesen ismertette, majd a válság fogalmi kérdéseiről szólt. A kor fejlődési kérdései között említette az állami centralizációt, a nemzeti állam és az egyház problematikáját. *F. Dvorník* a Graustól megrajzolt társadalmi képpel kapcsolatos problémáit vetette fel. Vizsgálta Hus szerepét a paraszti örökösödés jogáért vívott harcban, amiben nem állott egyedül. *Székely Gy.* üdvözölte, hogy az előadó mindig szem előtt tartotta Itália és Csehország összefüggéseit. Ebből érthető meg igazán, miért ítélték Hus magyára magukban nem forradalmasító tanáért, amelyek elemeit Wyclif és olasz humanisták számára nem hoztak hasonló sorsot. A kor újult meg és az egyházi orthodoxia védelmére felhasznált megtorlás elesedett. A társadalomkritikus prédikátor és tudós ebben az új korban vált szükségképpen az egyház és benne az egész társadalom megújításának harcossává. A vagyonfelhalmozás már Dante kritikájának tárgya, a kapzsiság központi kérdés Hus előfutárainál, de mindez csak a XIV. század végén vált veszélyé az egyházra és a feudális rendszerre. Itt gondolni kell az öreg Boccaccio és az öreg Johannes von Neumarkt magatartására és a firenzei oligarchikus polgári párt irányára. Másrészt a konstanzi ítélet nem volt egyhangú és a tudományos élet képviselői ott különböző álláspontokat vallottak. A hozzászóló ezután az itáliai, ill. közép-európai jelenségek párhuzamosságának általánosságát vizsgálta és azoknak az időbeli eltéréseit és különbségeit emelte ki, az agrár-

és városi fejlődés tekintetében. Hus kritikája a tiltott adó kivetése ellen szólott, kritikája a kelyhesek uralma alatt is aktuális maradt. A hozzászóló a kelyhesek és árvák társadalmi bázisainak elmélyültebb kutatását kívánta. Az észak-itáliai egyházi birtok lassú megrendülése és nagypolgári kézre jutása ott más vágányokra terelte az egyházellenes harcot. Az itáliai korakapitalizmus új osztályokat teremtett a feudalizmuson belüli elszigeteltségében is. Közép-Európában viszont alig értek meg ilyen társadalmi fejlődés feltételei. Kiemelte a Prága mellett figyelembe jövő kisebb városok erős hátterét (pl. Zatec). A példával igazolta Macek előadását, aki elsősorban a városok társadalmi kérdéseit vizsgálta és kevésbé a nemzeti kérdést. A cseh, magyar és szlovák elem előrenyomulása a városi tanácsokban nem csupán a huszita mozgalom következménye, hanem a XIV—XV. századforduló társadalmi harcainak tükröződése. A feudális nacionalizmus korszakában igen haladó volt Hus tana, aki a „szent szlávokat” dicsőítette, de a jó és rossz kategóriáit nem nemzetiségekhez kötötte, hanem mindig a társadalmi igazságságosságra gondolt. *F. Seibt* a nyomor válságához a hatalom válságát kívánta kapcsolni a kép teljessége érdekében. A fejlett városvidékhez sorolta a XIV. századi Alsórajnvidéket és Észak-Franciaországot. Kiemelte, hogy Hus a morális szempontot a nemzeti fülé helyezte. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nem helyes kiiktatni a fejlődésből a nemzeti tényezőt (a nemzeti monarchia haladó szerepe). Volt huszita nacionalizmus, de Hus ebben még kevésbé vett részt. A hozzászóló példákat sorolt fel a konstanzi zsinatról, hogy huszitaellenes elemek is vallották a bűnös papok méltatlanságát. *E. Werner* a feudalizmus válsága gyümölcsöző gondolatairól szólva hangsúlyozta, hogy a kérdés még nincs lezárva, Marx tételei a kapitalizmus előtti társadalmi formákról is figyelembe veendőek volnának. A pénzáradékra áttérés nem is általános. Kétségtelen viszont, hogy a zéltók mozgalma, az *É. Marcel*-felkelés, a *Jacquerie* és az 1381-i angol felkelés világtörténeti folyamataiba a huszita háború is belesett. *J. Mezník* egyetlen tényező, a prágai óváros fejlődését mutatta be monografikus mélységgel Hus korában. Sok probléma vár még megoldásra a patricius-céhes és a német—cseh viszonylatban a krónikák, tanácsjegyzékek és az időrend ellentmondásai alapján. *P. Ratkó* a feudalizmus válsága munkahipotéziséhez szólva hozzá a kismemesség országokénti differenciált vizsgálatát sürgette, a szekularizáció követeléseit szempontjából is. Egyetértését fejezte ki azzal, hogy Husnál a morális szempontok a nemzetiek fölé kerültek. *J. Macek* válaszában vitakérdésként, nem kész elméletként beszélt a feudalizmus válságáról, mint amit tovább kell kutatni. A feudalizmus első krízisééről kell szerinte beszélni. A forradalmi mozgalom szót kell inkább használni, mint a forradalmat. A feudalizmus válsága nem volt a „szükség válsága”, de részben ill. egyes rétegek számára az volt (városi és falusi szegénység). A „hatalom válsága” csak abban az értelemben szerepel, hogy a jogok követelése általános volt. A pénzáradék elterjedésénél még szélesebb és jobb alap az árutermelés általában. Dél-Európában a XIII. századtól lehet szó a feudalizmus első válságáról. Ha sokat hivatkoztak is Wyclif és Hus Ágostonra és Ambrosiusra, a XIV—XV. században ez már ellentmondott az egyháznak, tehát a gregoriánus reform csak formai párhuzam lehet, amint az antik ismerettől eltérő az új humanista felfogás. A társadalmi kérdések a mérvalók. Az olasz—közép-európai párhuzamok, a humanizmus—reformáció—huszitanizmus összefüggéseinek felvetését örömmel fogadja. Az itáliai jogi formájú, nem forradalmi szekularizáció egybekapcsolódik a „javadalmak válságával”. Ezért erősebb a cseh kitörés. Husnál valóban első a morális szempont, de a nemzeti kérdés sem közömbös neki. A „község”, az egyház jogát Aquinoi Tamás és Hus más értelemben használják, másrészt a királyságvédő Hus és az 1419 utáni zsarnokellenes érvelés különbözik.

A konferencia második napján *Josef Hrabák* professzor tartott előadást „Hus művének irodalomtörténeti problematikája” címmel. Ebben újszerű témákat fejtegetett: Hus és a nyelvi, az irodalmi művészet. Bár Hus művei eredetileg nem művészi, irodalmi alkotások, de az irodalom funkciója akkor nem volt differenciált, ezek az írások utat jelentettek a szépirodalom számára és így alkalmazható rájuk az esztétikai elemzés. Hus korában a műfajok közt előtört a prédikáció és a traktátus, de ezek művészi is voltak. Érdekes elemzést adott Hus latin és cseh prédikációinak különbségeiről: hogyan adta át helyét amazok allegórikus-szimbolikus ábrázolásmódja emezek aktuális-reális ábrázolásának, Hus néphez közeledésével összefüggésben. Vizsgálta Hus konstanzi leveleinek irodalmi környezetét és funkcióját. Ezek a magánlevelek közösséghez szóló irodalmi formává lettek. A levél a manifesztum-jellel (Zizka) és a traktátussal (Hus) keveredett, később az újságéval. Dialógus van a tartalom és a forma, az író és közönség között. Husnak az irodalmi élet széles társadalmi alapja kialakításában jelentékeny szerepe volt, megalapozta a mindenkihez szóló irodalmat. A hozzászólók közül *Ryszánék* akadémikus, a Hus-kutatás nesztora Hus-iratok szerzőségi és szövegjavítási problémáit.

elemezte. *Delaruelle* Hus lírikájának az európai lírában elfoglalt helyéről és Hus bölcsész műveltségéből adódó retorikai-költészeti formáiról beszélt. *E. Petru* Hus és Chelčický Postilláinak realitáselemeit vetette össze. *Graus* Hus egyetemi beszédeinek és népies prédikációinak különbségét fejtegette. *F. Seibt* a huszita irodalom demokratikus és konzervatív elemeit vizsgálta, s a cseh konzervatív formát a latin stílushoz alkalmazkodással magyarázta. *I. Hlaváček* Hus Opera omnia-kiadásának kérdéseiről, a megmaradt iratok provenienciakutatásáról szólott. *Hrabák* a hozzászólásokat elfogadva Hus központi szerepét hangsúlyozta az irodalmi fejlődésben.

Ezután a betegsége miatt távollevő *Bohuslav Havránek* akadémikus „Hus jelentősége a cseh nyelv számára” c. előadása hangzott el. Ez Hus nyelvi karakterisztikumait elemezte: az egyetemi latin és cseh nyelvi fejlődés hatása, a retorikai tudomány tökéletes alkalmazása. Hus a középkori formát egyes szabadabb elemekkel módosítva követte, cseh köznyelvi közmondásokat, fordulatokat is beleszőve. Lexikailag és nyelvtanilag újította a cseh nyelvet. Kicsérélt, elhagyott régi elemeket újaként, népi elemekért. A cseh bibliafordítás második szerkesztése összefügg Hus nyelvi teljesítményével. Hus prédikatori nyelvére hatott a népi nyelv, s az ő nyelve hatott a hallgatókra, olvasókra. A konferensenk sorában *A. Kamínková* Hus latin stílusáról, a középkori retorikai tudás mesteri alkalmazásáról, *E. Fleischmannová* Hus cseh nyelvi kincséről és szövegkritikai alkalmazásáról, *E. Michálek* Hus neologizmusáról, új szóalkotásairól, *A. Vidmanová* latin szövegkiadási kérdésekről, Hus latin stílusának cseh jellegzetességeiről beszélt. Az elnöklő *J. Daňhelka* az elhangzottak alapján hangsúlyozta a teljes és kritikai Hus-kiadás szükségességét, amihez memento a konferencia.

Nagy érdeklődés kísérte *Amedeo Molnár* professzor „Hus helye az európai reformációban” c. előadását. A reformáció előzményeit — az első reformáció problémáit — kívánja fejtegetni. Tisztában lévén azzal, hogy az idealista és a marxista felfogás eltér egymástól, Hus helyét teológiai szempontból keresi, anélkül, hogy elhatárolná társadalmi körülményeitől. Polemizált az általa nagyra becsült baráttal, Paul de Vooght kitűnő munkájával, mert az elszigetelt Hus-t a huszita mozgalomtól, s katolikus szöveggörnyezetbe szorítja. Ezzel szemben más megközelítést keres: Hus néppel való kapcsolatának, dialógusának hatását pályája fordulópontjain (1410-i bethlehemi apelláció a néphez, 1415-i konstanzi üzenetei a néphez). Megrajzolta a Janoví Mátvász, Hus és a táboríták között vezető utat a szabad papság gondolatköre, a „forradalmi teológia” tekintetében. Hus halála nem egy elhibázott élet tragikus végpontja. A továbbiakban a reformáció általános problémáit fejtegette: ez nemcsak nagy egyéniségek kérdése (Luther, Kálvin), hanem mozgalom folyamata, amelyen belül irányokat különböztetett meg (protestáns és népi reformáció). Az első reformáció folyamatát oly hosszúnak látja, hogy az egyházi intézményeket megerősítő gregoriánus reformra való visszahatástól számítja, amely elutasítja amaz s alulról követel laikus reformációt. Az ember mint egyéniség kerül előtérbe, amit a teológusi kérdésfeltevés (hogyan állok én Isten előtt) és a történelmi (társadalmi oldalát vizsgálja) más oldalról közelít meg. Az első reformáció teoretikusát Wyclifban találta meg, Hus szerepe viszont központi és európai jelentőségű. Az itáliai valdens (az első reformációhoz tartozó) irányzatban a XV—XVI. század fordulóján visszhangja volt a cseh huszitizmusnak. Majd Luther és Kálvin Hushoz való viszonyát elemezte. A második reformáció népies irányzatát, amely a kelyhet átvette (Wittenbergben Karlstadt), összekapcsolta a mise kollektív felfogásának (actus communis) irányzatával, amit a husziták képviseltek. *J. Kejt* elnöki szavaiban joggal állapíthatta meg, hogy az előadás élénk eszmecserre alapja lehet. *Frederick G. Heymann* az egy vagy több reformáció kérdéseire foglalt állást. A XVI. századi reformáció a protestáns reformáció, s ez kezdődik-e Hus reformációjával — vagy több reformáció van-e Csehországban Hus előtt, a Husé, a cseh testvérek két csoportja és több fázisa, s több reformáció a XVI. századi Németországban és Svájcban? Hangsúlyozva a huszita örökség elpusztíthatatlanságát és nagy jelentőségét a többi reformáció számára, vitatkozott Molnár előadásának a huszita és lutheri reformáció összefüggéseire vonatkozó egyes megállapításával. Heymann szerint Hus modernebb, jóllehet egy évszázaddal előbb élt, mint a lutheri reformáció. Hus és Chelčický nem írt a parasztok ellen, mint Luther. Luther ebben eltért a husi hagyománytól. Az 1525-i konzervatív lutheri magatartás nem jellemző az egész XVI. századi reformációra. A táboritizmus, cseh testvérek, Karlstadt, Münzer és a „keresztelők” közösségek összefüggéseit rajzolta meg.⁷ Megállapításait azzal összegezte, hogy emberi aktivitás, társadalmi, politikai és jogi tanok tekintetében is reformáció volt a huszita. *M. Machovec* marxista szempontból húzta alá, miben lehet tanulni Molnár teológiai megközelítéséből. A korábbi évek munkáiban adódó hibákra, félreértési

⁷ Vö. *J. Macek*: The Hussite Movement in Bohemia. 86. l.

lehetőségekre utalva cáfolta, mintha a marxista felfogás a gazdasági-társadalmi kérdések mellett Hus szellemi nagyságát másodlagosnak tartaná. A marxista felfogás teljességéhez a szellemi, a teológiai oldal bonyolult megértése is hozzátartozik. Molnár előadása nemcsak buzdít ilyen irányba, hanem fontos kérdéseket meg is oldott. Hus kérdésében is hasznos a marxista és a teológiai szempontok egybevetése. Az első és második reformáció fogalma Molnárnál egybevethető az előreformáció és főreformáció ismert megkülönböztetésével. Molnár részkérdéseket és részszintézist mutatott be a Róma-ellenes társadalmi mozgalomból, amikor az egyház átalakulása, a vallási elv újjászülése szerepel nála, pedig valójában az egyházi-vallási szupremácia gyengüléséről van szó. Mi volt a pozitív, valódi érték akkor? Ezt tisztáznai az egyik feladat a barátságos dialógus atmoszférájában, amihez Pøul de Vooght értékes műve is hozzájárult. *J. Polišenský* a cseh huszita tradíció visszhangjáról szólva a nyugati országokban, rámutatott a konfessziómentes teológiai kutatás szükségességére is. Az első vagy első reformáció nagy történeti kategória, a XV—XVI. század nagy kérdése állami és társadalmi, egyetemes történeti szempontból: mi maradt élő Hus hagyatékából. Fejtegetései kiterjedtek a XV—XVII. századi martiriolumokra, reformációs propagandáratokra és az angol forradalom kútjára. *O. Odložilík* először az amerikai Hus- és Chelčický-forráskiadási munkálatokat ismertette, majd az ún. első és második reformáció összefüggéseiről beszélt. A huszitizmus sok kikutatlan, sokszor névtelen eleme 1415—1517 között koncentráldódik. A radikális huszitizmus és a radikális reformáció összefüggenek, eltűnt táborita elvek az utóbbiban törnek elő. *J. Tazbir* az első és második reformáció módszerbeli kérdéseiről és a huszita mozgalom lengyelországi visszhangjáról, Hus emlékére a reformáció és ellenreformáció lengyelországi vitairódmában tartott hozzászólást. *H. Kamínský* állást foglalva a Molnár-féle két reformációhoz, amelyekből az első volna a huszita, továbbemelte a Hus és Luther, a husziták és a német protestánsok közti különbséget. Nemcsak a problémák különféle megközelítéséről volt ugyanis szó, hanem különféle problémák megközelítéséről. Európa két korszakának különféle fejlettsége jön számításba. Általános periodizációs képhez igyekezett elhelyezni a huszita mozgalmat, hangsúlyozva a XIII. századi nagy változásokat, a császárság bukását, majd a nemzeti egyházak kérdését, aminek egyik aspektusa szerinte a huszitizmus. A laikus kereszténység gregoriánus és későközépkori felfogása is eltérő a közbeeső beghard, begina stb. irányzatok folytán. A huszitizmus egyik aspektusát éppen ebben keresi: Hus Bethlehem-kápolnai közössége e szerint beghard—begina típusú laikus mozgalom folytatása volna. *M. Kaňák* Hus műve katolikus, de objektív megítélésének most előtérbe kerülését üdvözölte, s ennek feladatául jelölte meg Hus megítélésének felderítését a katolikus világban. *Delaruelle* Hus teológiájának egyes problémáit vetette fel. A pápai vezetés kétségbevonása mellett a hit általi üdvözülés és a szabadság központi kérdések a reformációban. Rámutatott a sermo ad clericos és sermo ad populum valamennyi európai országban eltérő jellegére. Hus „De ecclesia”-jának irodalmi, teológiai és elsősorban morális problematikáját elemezte. Válaszában *A. Molnár* kiemelte, hogy az első és második reformáció nála nem kronológiai, hanem teológiai tipológiai megkülönböztetés, ami a XVI. században egymásmellettségben is jelentkezik. Heymann megállapítását, hogy 1525 nem tipikus, fontosnak ismerte el, de atipikusnak sem tartja, ebben közeláll a marxistákhoz. Az első reformáció nemzeti fontosságú ugyan, de univerzális mozgalom. Kisebbségi egyházat hozott létre, akár a XVI. századi népi reformáció. M nt nem marxista, hívő teológus is használni kívánja a marxista történeti munkamódszert, közös szenvedélyük lévén a tárgyi anyag tudományos feldolgozása, de különböző interpretációt adhatnak. Hus és Luther szövegkiindulása is más, amit reformációjuk középpontjába helyeznek, ezért el egymás mellett és vitatkozik a cseh testvériség és a lutheri irány. Hus reformációja általános volt. Ő is, Luther is középkori ember, de kereszténység-felfogásuk lökést adott az újnak. Az első reformáció középkori jelenség, de Luther teológiája is az. Luther 1517-ben az egyház egységét akarta megvédeni, s Husra a reformátorra csak később figyel fel. A reformációkban előtérbe került a hívő felelőssége egyházáért, elmosódott a sermo ad populum és ad clericos közti határ.

A konferencia harmadik napja *Robert Kalivoda* kandidátus „Hus és Wyclif” c. előadásával kezdődött. Problémáját beágyazta a művek keletkezésének társadalmi környezetébe. Wyclif és Hus különböző specifikumai korukból érthetők. Kifejezte teljes egyetértését *J. Macek* felfogásával Hus műve és kora összefüggéséről és a feudalizmus válságáról. Szerinte a feudalizmus válságáról van szó, a feudalizmus első, második, harmadik válságáról beszélni a folyamat atomizálását jelenti. Az átalakulás hosszú periódusai maga a feudalizmus válsága. Hus valóban a kor cseh társadalmában, dinamizmusában, fejlődési tendenciájában érthető meg, formulázása szerint a huszita kor előtti csehországi válság élesedése korában. Ennek volt hatása Hus gondolkodására.

1409 fejlődési mérföldkő Husnál: előbb az igazságos feudáliszmus talaján áll, utóbb ezt relativizálja, és elhagyja a feudalizmus talaját. Helyeselte Molnár felfogását a reformáció két modelljéről nem kronológiai, hanem tipológiai alapon.⁸ A két típus a wyclifizmus és a protestantizmus. Wyclif a skolasztika középkori csúcsa szerinte, nála a realista filozófiai oldal sokkal jobban van kidolgozva, mint a nominalista kiindulását Luther látens filozófiája. A cseh reformáció Hustól Komenskýig a filozófiai oldalt továbbfejlesztette és sokkal erősebbek benne a valláson kívüli filozófiai gondolatok, mint a protestantizmusban. Allást foglalt de Vooght alapvető munkájához: az rekatolizáló módján is — objektív célját tekintve — azonos az ő munkálkodásukkal. Kiemelte viszont, hogy az egyformán hangzó tomsztyikus nézetek mást jelentettek az egyes irányzatokban. További dialógust javasolt. *Dom de Vooght* hozzászólásában kiemelte, hogy Hus nem volt filozófus, noha klerikusként a filozófiát tanulta. Filozófiai iratainak száma csekély, s egész irodalmi műve, munkája, a néphez szóló prédikációi, levelei, írásai és cselekedetei hatottak. Lehet, hogy hiba és tévedés Hus rekatolizálni, de az egyház létezett a középkor előtt és után, azóta. Hus vádolta és üldözte a rossz papokat és főpapokat, de a jókat dicsérte. Maga mint katolikus pap van teljes egyetértésben Hus nézeteivel, a rossz főpapság kritikája tekintetében. Hus szerette az egyházat, annak megtisztítása végett prédikált bűnei ellen. A leglényegesebb Husban az ember, az életmód, az igazságszeretet. Hus nem volt nacionalista, bár népet igen szerette. Az egész kereszténységet, egész emberiséget szerette. *J. Nechutová* Drezdai Miklós radikális felfogását elemezte, akinél az isteni törvény már tisztán társadalmi és etikai, nem teológiai kategória. Új típus ő a huszita ideológiában, nem Wyclif- és Hus-szerű, hanem tipológiailag a valdens irányhoz kapcsolódik, amely életújítás értelmében fogta fel az isteni törvényt. A valdensek, Hus, Drezdai Miklós az első reformációba tartoznak, de annak két irányába. *F. Graus* hozzászólásában kiemelte, hogy Wyclif eredetibb, mélyebb gondolkodó, mint Hus, de társadalmi hatásban Hus a mélyebb. Nemcsak a nemzeti, de a katolikus összeurópai fejlődésben is nagyobb Hus hatása. Övözt attól, hogy reformáció utáni katolikus fogalmakat húznan rá a korábbi fejlődésre. Az egyház és társadalom kérdései, az állam melletti és elleni nézetek különféle megítélésben bukkantak fel az eretnek irányzatokban. A tomizmus a XIII—XIV. században sem egyedüli nézet, sok hang volt ellene. Hus feladatát a XIV. századi egyháznak a társadalom felett állása szabta meg. A kettőt nem lehetett kettéválasztani, ezt joggal vetették szembe ellenfelei Husszal, aki nem látta Zsigmond valódi játékát, s élete végéig bizonyos bizalommal volt a császár iránt. Pedig: aki pápát támogatta, az a császárt is. Ez vezetett a feudalizmus kríziséhez. A feudalizmus válsága egyébként sokoldalúan értelmezendő jelenség. A „hatalom válsága” (F. Seibt) helyett jobb lenne az „uralkodás válsága”, de a struktúrák válsága is színrekerülhet. Hus középkori prédikátor, műve ebből érthető meg, s elsődleges filozófiai fogalmak ráhúzása nehezíti megítélését. De eltér Graus de Vooghttól Hus egyházfogalma tekintetében. Hus nemcsak egy az igazságtalanságot elítélő katolikus. Hus, a prédikátor átlépte hatásával azokat a határokat, amelyeket maga célzott, s ezt ellenfelei jobban meglátták. Hus műve csak kezdet a cseh fejlődésben. *J. Kejř* a lex divina, lex naturalis fogalmairól polemizált Kalivoda értelmezésével: jogi kategóriák, ilyenként is meg kell vizsgálni azokat. A Gratianus-féle fogalmakat nem lehet csak a későbbi Aquinoi Tamás-kori fogalmakként értékelni, s mint ilyent Wyclifnál és Husnál. A huszitizmusban továbbá a skolasztikus módszertől már eltérő elemek is voltak. További feladat kutatni, mik a közhelyek s mi a valóban új a huszita íróknál. *A. Molnár* is hangsúlyozta ezután, hogy Hus nem tartozható filozófusnak, de Kalivoda igazsága, hogy nem is érthető meg a filozófiai megközelítés nélkül. *Heymann* a két reformáció kérdését emelte ismét ki. A radikális reformáció kutatását a korai áramlatoktól kell kezdeni. A magiszterialis és a népies reformáció előbbi áramlatok, amelyek hatottak Husra, s belőle is két ilyen áramlat vált szét. Hus valdens befolyolása vitás, de nem tagadható, méginkább áll ez a huszitizmusra — ami az egyházi magatartást is magyarázza Husszal szemben. Az egyház mindaddig a föld alatt tartotta, ill. oda nyomta az eretnekséget, nemcsak teológiai, de hatalmi okból. Korán felmerült az elfogadható reform és az eretnekség határa, a ferenceseknél a követelések egy része felment az egyházi reformba, másik részét legalább fél'g (spirituál'sok) a föld alatti eretnekségbe nyomták le. Heymann kiemelte, hogy de Vooght felfogása jelzi a XX. századi egyház változásait: nem az első, hanem a második XXIII. János pápa befolyásolja ezt a felfogást és teszi lehetővé kifejtését. Sub specie aeternitatis Hus olyan kereszténység képviselője, amely egybeeshetik a megtisztított katolicizmussal, de

⁸ Kalivoda már régen kiemelte a huszita forradalmi mozgalom és a német reformáció különbségeit. *Székelgy. Gy.*: i. m. 481. l.

sub specie historiae csaknem az első volt (Wycliffel), aki nemcsak filozófiai téren, de az eretnekség fényre felhozásával konfliktusba került azzal, ami akkor volt a katolikus egyház. *M. Machovec* áttekintette Hus művének problematikáját a cseh reformációtól és ellenreformációtól századunkig és elemezte helyét a mai megosztott világban. Hus az ököménékus közéledés fontos alakja, de Vooght törekvése is ide kapcsolódhatik. Kalivoda túlment Hus filozófusi minősítésében, de Hus nagy emberi jelentősége a mai filozófia szempontjából felmutatható. *H. Kamínsky* Hus nemcsak cseh jelenségnek, hanem az európai középkori társadalmat újjáalakítani akaró embernek jellemezte. A Wyclif—Hus probléma szerinte a világi állam képviselőjéé az egyházban, ill. az egyház képviselőjéé a világi államban. Hus mindkét utat követte. Hus és eltérő követőinek iránya külön vizsgálatot érdemel. *F. Seibt* szerint Hus a filozófiai megítélés kiváló alapja, mert nagy kérdéseket vetett fel. Bizonyos kérdésekben erősítette a feudalizmust, de morális és nem hierarchikus alapon, ezáltal a korabeli hierarchikus rendet gyengítette, így számíthatott forradalmárnak. Az „egyház” megfogalmazása csak Tridentnél zárul le időlegesen, Hus korában az ő álláspontja nem ítéhető meg egyszerűen. Vitaalap lehet, hogy egyházi vagy éppen társadalmi forradalmár volt-e Hus, az bizonyos, hogy Krisztus követésének hitvallója volt. *M. Kaňák* az angliai Wyclif-kutatásokat ismertette. Hangsúlyozta, hogy Wyclif gondolatai és szövegrészei Hus cseh előfutárainál már kutatatandók, másrészt kimutatható Wyclif angol forrásainak XIV. századi közvetlen átkerülése Csehországba. Nem bizonyos, hogy Hus mindig Wyclifből vette gondolatait, hanem közös forrásuk is feltehető. *Kalivoda* válaszában elfogadta, hogy Husból ne akarjon pusztán filozófust faragni, de számára Wyclif és Hus a filozófiai-elméleti analízis szempontjából fontos. Wyclif és Hus kölesönös viszonyait filozófiai és teológiai szempontból egyaránt vizsgálni kell. Fontos a patrisztikai és Tamás-előtti források alkalmazása is Wyclifnél. Kutatni kell az arisztotelizmust is, milyen indítékokat adott a középkori felfogásban, szerinte averroisztikus formában. A tomizmus viszont az averroizmustól való „megtisztítás” irányában változtatta az arisztotelizmust. Wyclif állandóan használ arisztotelészi fogalmakat, akár az Aquinoi, de közvetlenül a filozófustól. Wyclifnél a közéledés Arisztotelészhez tudatos, ezt az averroizmus tette lehetővé. A tomizmus és a Tridentinum is vonalat alkot.

A konferencia utolsó előadását *František Šmahel* kandidátus tartotta „Prágai Jeromos magiszter élete és műve — Kutatás probléma és perspektíva nélkül?” címmel. Felhívta a figyelmet a további tényanyag- és kéziratgyűjtésre. Jeromos filozófus volt a teológusok között, de belenyúlt a teológiába is. Recipálta Wyclifet, nagyrabecsülte benne a filozófust, de el is tért tőle. Wyclif nemcsak kiindulópont, hanem rendszeralkotási alappont Jeromos számára. Jeromosnál erősebb a nemzeti tendencia,⁹ mint a morális. 1409 körül volt fordulat a nemzeti momentum irányába, mert a német egyetemi többség fordult szembe Wycliffel. A cseh szélsőséges messianizmus, a szent és sérthetetlen cseh nemzet és a királyság gyalázása feletti felháborodás kerül előtérbe Jeromosnál is. Ugyanő az antik auktorokat is kitűnően ismerte. Elemezni kell szociológiailag Hus pártjának világi elemeit és az egyetemi összetételt 1409 előtt és után. Konstanz esetében Jeromos — aki eddig mindig kivágta magát — könnyelmű volt, s a veszélybe zuhant. Pusztulásával elveszett a mozgalom egyik legképzettebb embere, a kiváló szónok, a tanulni és vitázni kész elme, a mélyen hívő laikus, akinek igazsága a kezdődő forradalomé is. Hus és Jeromos harcuk konstanzi tetőpontján találkoztak és utóéletük is összekötődött. *B. M. Rukol* Jeromos orosz és litván kapcsolatairól szól hozzá. *J. Kejř* az egyetemi kézikönyvek variánsairól és szerzőiről beszélt, akik között gyűjtésben és formulázásban segítő szerepet játszhatott Jeromos is. *J. Šiduk* a huszitizmus keleti orthodox kapcsolatairól beszélt, amelyben Jeromosra illik a Sinai-hegyi kapcsolat. Visszatérve a korábbi vitákra feleslegesnek mondotta a feudalizmus XIV—XV. századi, első válságának feltételezését a Hus-féle cseh mozgalomhoz. Nem vezetett át belőle ut a polgári társadalomhoz. A feudális társadalom dinamikáján belül megérthetők a fejlemények, a feudalizmus válsága nélkül is. A cseh polgárság, még Tábor is a feudalizmuson belül valósított meg egyet-mást a maga eszményi követeléseiből. Szabadulni kellene a feudalizmus válsága nem precíz formulájától. *J. Daňhelka* Prágai Jeromos kultúr- és irodalomtörténeti helyéről beszélt, Husnál kifinomultabb kifejezésformáiról. *F. Šmahel* válaszában kiemelte az orthodoxiával való kapcsolat általánosabb fontosságát, mint Jeromos palesztinai útja.

A konferencia előadó üléseit *F. Graus* elnöki zárszava értékelte. Megállapította az élénk és tárgyias vitáról, hogy az egymás iránti megbecsülés és a saját álláspont

⁹ Jeromos szerepét a nemzetiségi kérdés szempontjából már J. Macek elemezte. *Székely Gy.* : i. m. 483. l.

fenntartása volt arra jellemző. A konferencia közelebb hozta egymáshoz a kutatókat, eredmények is születtek. Világossá vált a kritikai és teljes Hus-kiadás meggyorsításának szükségessége és a terminológiai tisztázás, a precizitás fontossága. Hus művét történeti, irodalomtörténeti, teológiai és filozófiai szempontból kell a továbbiakban is vizsgálni. Hus-t nem lehet környezetéből kiszakítani. Kétségtelenné vált Hus utóélete, széles visszhangja az első és második reformációban. Tovább kell kutatni a XIV—XV. századi változások felületibb vagy strukturális jellegét, amihez impulzust adott a konferencia.

A munkakülések vitái végeredményben a kutatói együttműködés, az igazságkeresés harmóniájában értek véget, hogy a további munka kölcsönösségében tovább gyűrűzzenek. A vidéki út tovább erősítette a Hus és a huszitizmus emléke iránti tiszteletet és megbecsülést. A Táborban a múzeum gótikus termében lezajlott díszülésen *J. Daňhelka* mondott emlékbeszédet, *F. Kroupa* ismertetőt. Az ünnepi ebéden a város képviselőjének üdvözlétére *J. Macek* a cseh és az igen barátságos szellemben szóló *P. de Vooght* a külföldi kutatók nevében mondott köszönetet. Kozí Hrádek romjainál *F. Kroupa* és *J. Macek* megemlékezései után a külföldiek nevében *F. G. Heymann* búcsúzott. Valamennyiünk helyeslésével találkoztak befejező szavai: a munka, a Husra és a huszitizmusra emlékezés hozzon össze újra bennünket...

Székely György

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

A történelemtanárok nyári egyeteme. Debrecen 1964

1964. július 1. és 10. között az Országos Pedagógiai Intézet, a Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat mintegy 250 hazai és 40 külföldi vendég részvételével megrendezte a történelemtanárok nyári egyetemét. Az egyetem célkitűzése volt, hogy a folyamatban levő iskolareform végrehajtására felkészítse a pedagógusokat, ismertesse a tudomány legújabb kutatásainak eredményeit, különösen olyan területeken, amelyek a történettanításban a reform kapcsán az eddiginél nagyobb teret kapnak, vagy először szerepelnek a tananyagban. Ennek megfelelően az egyetemen az előadások három csoportban, egymással párhuzamosan folytak: a gazdaság- és technikatörténeti, a kultúr- és ideológia-történeti és a helytörténeti szekciókban. A három szekcióban elhangzottakat néhány aktuális politikai-történeti és tanítás-módszertani referátum egészítette ki, amelyeken mindhárom csoport hallgatói részt vettek.

A nyári egyetemen elhangzott közel harminc előadás részletesebb ismertetése egy kötetnyi terjedelmet igényelne. Ezért e helyütt elsősorban a belföldi szakemberek azon előadásairól számolunk be részletesebben, amelyek nyomtatásban nem láttak napvilágot.*

A nyári egyetem megnyitása után *Varga Zoltán*, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára „A debreceni egyetem ötven éve” című előadásában áttekintést adott az egyetem félvszázados fejlődéséről. majd a nyári egyetem munkája a szekciókban folytatódott.

Gazdaság- és technikatörténeti szekció

Endrei Walter „Technika és történelem” című előadása bevezetőjében rámutatott arra, hogy a történészek és a technikatörténet művelői nem találtak még egymásra, és noha a termelési eszközök fejlődésének elsődlegességét a társadalmi fejlődésben elismerik, a két jelenség okozati kapcsolatának mechanizmusa tisztázatlan. Ennek okát részben abban látja, hogy a történészek képzettségüknél és hajlamuknál fogva idegenkednek a technikatörténeti kutatásoktól, a levéltári források pedig viszonylag kevés ilyen természetű anyagot kínálnak, részben pedig abban, hogy a technika fejlődésének általános törvényszerűségeit nem tarták még fel eléggé ahhoz, hogy a termelési viszonyokra tett hatásuk és a kölcsönhatás módjából következtetések legyenek levonhatók.

A technika egyes fejlődési törvényeire már Marx is utalt, későbbi szerzők is érintettek egy-egy problémát. Makkai Lászlónak a Technikatörténeti Szemleiben megjelent, a gépesítés kényszerű sorrendjéről vallott nézetei után saját ilyen irányú munkásságából adott szemelvényeket az előadó. A műszaki újítás bevezetésének dinamikáját taglalva egy forradalmi és egy konzolidatív szakaszt különböztet meg. Az elsőből a másodikba való átmenet során az újítás elveszti alkalmazkodóképességét, variánsképző hajlamát stb., és specializálódása során megnő termelékenysége; párhuzamosan megnő a sorozatnagyság és a három tényező alakulásából vonja le az előadó a közvetítő lánccsere szükség-szerű hiányáról szóló elméletét. A műszaki újítás keletkezésének szükségszerűségét a társadalmi és műszaki érettség fogalmaival magyarázza. Részletesen elemezte a régi és új technológia között lefolyó harc fontosságát, mert az nemcsak új kiaknázatlan tartalékokat hoz felszínre a régitől, hanem az új technika is csak e versengés révén bontakozik ki egészen. Szólt a technikailag elszigetelt rezervátumokról és különböző fejlődési szabályokról, mint pl. az analitikus (pl. forgácsoló) anyagmunkálásnak a szintetikus

* Ennek megfelelően el kellett tekintenuünk az alábbi előadások ismertetésétől: *Hans Joachim Fiala*: A történelemtanítás időszzerű kérdései a NDK-ban (az együttes ülésen elhangzott előadás); *Németh Lajos*: A modern művészet irányzatok és *Vétes Róbert*: A népi demokrácia kialakulásával és sajátosságaival foglalkozó újabb kutatások (kultúr- és ideológiatörténeti szekció); *Tibori János*: A helytörténet szerepe az új iskolai tantervekben és *Eberhard Wächter*: A helytörténetkutatás helyzete és feladatai az NDK-ban (helytörténeti szekció).

(pl. öntés) irányában való fejlődéséről. Befejezésül a technikai fejlődés jövőjének extrapolálhatósági lehetőségét vetette fel.

Eperjessy Géza, az Országos Pedagógiai Intézet docense „A városi és mezővárosi fejlődés néhány kérdése Magyarországon” címmel tartott előadást. Előljáróban rámutatott arra, hogy gazdaság- és társadalomtörténetünk egyik elhanyagolt területe a város- és különösen a mezővárostörténet kutatása. A századforduló idején jobbra diletánsok foglalkoztak ezzel a kérdéssel, s inkább a középkor első századaira vonatkozóan tanulmányozták a problémát. A késői feudalizmus, illetőleg a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet, vagy a kapitalizmuskori városfejlődés kérdéseit kevésbé érintették. A századforduló és a két világháború közötti várostörténeti irodalom jelesebb alkotásait megemlítve, az előadó vázlatosan foglalkozott a felszabadulás után írt fontosabb várostörténeti munkákkal. Rámutatott, hogy a történettudományhoz hasonlóan a korábbi iskolai történelemtanítás is — amely elsősorban politikai történettel foglalkozott — elhanyagolta a gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggések tárgyalását. Az új történelemtanterv viszont a tárgy marxista—leninista szemléletéből fakadó komplex jellegének megfelelően az anyagi és a szellemi kultúra sokoldalú összefüggésében való bemutatását tartja egyik központi feladatának; az anyagi kultúra fejlődésével kapcsolatosan pedig a városfejlődéssel is fontosságának megfelelően kíván foglalkozni.

Előadása további részében először a mezővárosok és városok XIII—XIV. századi kialakulásának és fejlődésének kérdését érintette, majd a hazai városfejlődésnek a XV. század második felében bekövetkező „megtorpanásával” és a mezővárosoknak erre az időre eső megerősödésével foglalkozott. Végül az 1848-as forradalom előtti évtizedek városi és mezővárosi fejlődésével kapcsolatosan vizsgálta a városiasodás mértékét az iparúzők számáránya és az egyes településeken található mesterségek száma alapján. Megállapítása szerint a mezővárosok 3 kategóriáját lehet megkülönböztetni: a *kevesebb* iparosodott mezővárosokban kb. 4—6%-os az egész éven keresztül dolgozó iparúzők számáránya. A viszonylag iparosodottabb mezővárosokban kb. 10% körül mozgott az egész éven keresztül dolgozók aránya. A legfejlettebb mezővárosokban (pl. Pápan, Gyöngyösön, Miskolcon stb.) pedig kb. 20%-os ez az arány; ezeket a mezővárosokat nem választotta el éles határ az átlagos fejlettségű városoktól (pl. Székesfehérvártól, Győrtől, Pécestől), ahol kb. 25%-os volt a kézművesek átlaga.

A földművelő jellegű mezővárosokban (az első kategóriában) kb. 14—20, a viszonylag iparosodottabb mezővárosokban 27—30, a legfejlettebbekben pedig mintegy 40—50 iparág képviselőit találhatjuk meg. Az iparúzők számáránya a XIX. század elején a magyarországi mezővárosokban valamivel alacsonyabb, a városokban kb. ugyanakkora, a kézművesiparon belüli munkamegosztás pedig alig valamivel magasabb, mint a XV—XVI. század fordulóján.

Erényi Tibor, a Magyar Szocialista Munkáspárt KB Párttörténeti Intézetének alosztályvezetője „Gazdasági fejlődés és munkásmozgalom” című előadásában kifejtette, hogy a dogmatikus szemléletmód nem veszi kellően figyelembe a történelmi körülményeket, a szubjektív faktorok eltúlzásával a voluntarizmus hibájába esik. A munkásmozgalom szempontjából nagy jelentőséget kell tulajdonítani az objektív tényezőknek, amelyek „adva vannak” anélkül, hogy a munkásság szervezkedése jelentősebb hatással lenne rájuk. Ezen tényezők között a gazdasági struktúra, a gazdasági fejlődés a leglényegesebb. A szocialista mozgalomnak számolnia kell az adott ország gazdasági struktúrájával, amely nagy mértékben magát a munkásmozgalom fejlődését is befolyásolja, határt szab a szubjektív törekvéseknek. Így pl. természetesen az 1860-as évek kialakuló hazai munkásmozgalma lényeges vonásokban különbözött az angol vagy a francia mozgalomtól. Ennek okait vizsgálva Magyarország gazdasági helyzetéből kell kiindulni. A munkásmozgalmi létszáma, összetétele, a közös vámterület következményei (pl. a munkaerőigényes könnyűipar fejletlensége) meghatározó tényezőknek tekintendők. A nyugati államokban épp a textilipari munkásságnak volt igen jelentős szerepe — nálunk ezek a munkástömegek hiányoztak. Nálunk épp az agrárjelleg következményei miatt s a nehézipar fejlődése következtében a szocialista munkásmozgalomban a vas- és a fémmunkásságnak volt különösen nagy szerepe. A kisipar túlsúlya miatt a szervezett munkások jelentős része kisipari munkás.

Az első világháború előtti évtized nagy ipari fellendülése és a koncentráció lényegesen megnövelte a Budapesten tömörült nagyipari munkásság számát. Ekkor válik a munkásmozgalmi a politikai élet egyik döntő tényezőjévé, s kap kimagasló szerepet a főváros munkásmozgalmában. Mindezek hatása erősen megmutatkozott az 1918—19. évi eseményekben is.

Az első világháború után a területi változások következtében az ipar szerepe a nemzetgazdaságban megnövekedett, a munkásmozgalmi aránya megnőtt, s megindult a

korábban elmaradt könnyű-, első sorban textilipar fejlődése. A kisipar hanyatlásnak indul. A munkásosztály struktúrája megváltozik. A második világháború előtti években pedig a hadi készülődés tovább növeli az iparban foglalkoztatottak számát. „Mindez olyan tényező, amely kihat az 1945 utáni korszakra is.”

A felszabadulás utáni társadalmi változások alapvetően módosították az osztályviszonyokat. A munkásosztályból egyrészt új értelmiség termelődik ki, másrészt új, korábban nem-munkás elemeket olvaszt magába.

Az előadó rámutatott, hogy érdekes és fontos kérdés a gazdasági válságok munkásmozgalmi vonatkozásainak vizsgálata is. Ha a munkásmozgalom gyenge, a válságoknak inkább gátló hatása érvényesül, ha erős, a válságok inkább ösztönző, radikalizáló hatást váltanak ki. „Persze a két tényező sokszor együttesen jelentkezik, egyes területeken a gátló, másutt az ösztönző érvényesül.”

Mindez megmutatja, hogy az objektív történelmi tényezők elősegítik a munkásmozgalom történetének megértését is, bár ugyanakkor a szubjektív tényezők figyelmen kívül hagyásától is óvakodnunk kell. „Az emberi tudás, szándék, jellem bizonyos társadalmi-gazdasági keretek között érvényesül a történelemben.”

Incze Miklós, az Országos Levéltár munkatársa „Politikai gazdaságtani fogalmak a történelemtanításban” c. előadásában kifejtette, hogy a korszerű történelemszemlélet érvényesítése az iskolai történelemtanításban megköveteli a történelem minden lényeges oldalának, a történettudomány legfőbb ágazatainak egymáshoz való kapcsolatukban történő tárgyalását. Az anyagi kultúra sokoldalú bemutatására, a termelőerők fejlődése megvilágítására, az alapvető termelési folyamatokra és a technika történetére nagy jelentőségének megfelelő figyelmet kell fordítani, ami természetesen *politikai gazdaságtani ismereteknek, fogalmaknak* a gazdasági-történeti fejlődés szerves folyamatába való beépítését feltételezi.

A politikai gazdaságtani fogalmak *tanítását* úgy kell megoldani, hogy az ne terhelje meg túlságosan az amúgy is terjedelmes tananyagot, ne vesztélyeztesse a történelemtanítás szemléletességét és a számonkérés súlypontja ne helyeződjék át ezekre a kérdésekre.

A politikai gazdaságtan a társadalmi formációk általános gazdasági törvényeit kutatja, a társadalom gazdasági alapjával, a termelés társadalmi oldalával foglalkozik. Elsődlegesen a termelési viszonyokat, a termelés társadalmi-gazdasági formáit és — kölcsönhatásban a termelőerők fejlődésével — fejlődésüket vizsgálja. A történelem tárgya szélesebb, nem *csak* a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének a története. A történettudománynak — és természetesen a történelemtanításnak — azt kell megmutatnia: az általános törvényszerűségek *konkrétan* hogyan érvényesülnek. A történelem a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai fejlődésben egyaránt megmutatkozó osztályharok története, s a történeti törvényszerűségek — a gazdasági alap primátusa mellett — azt fejezik ki: milyen kölcsönhatásban állanak egymással a gazdasági, a politikai és az ideológiai folyamatok.

A történelemtanításban a legfőbb, a leglényegesebb politikai gazdaságtani fogalmakat kell megmagyarázni és számonkérni (a fogalom a gazdasági lényegyet világítja meg magyarázza meg, ám *önmagában* nem magyarázza meg a történelmet, hanem mintegy vezérszavaknak kell tekinteni), a politikai gazdaságtani törvényszerűségeket pedig a történelem folyamatában kell — ennek megfelelően átfogalmazva — az előadásban (magyarázatban) érzékeltetni; mindig figyelemmel arra, hogy bár a történelem tengelyében a politikai gazdaságtani alaptétel áll: maga a konkrét történelem — az általános törvényszerűség mellett a fejlődési sajátosságokat is figyelembe véve — szélesebb.

A politikai gazdaságtani fogalmak lényegének és történeti jellegének a történelemtanítás keretében történő megmagyarázására az előadó példákat elemzett: a feudális földtulajdon fogalmát, az egyik termelési módból a másikba való átmenet egyes kérdéseit, a kereskedőtöke fogalmát és szerepét, az osztály fogalmát.

Wellmann Imre, a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője „A magyarországi agrárfejlődés sajátosságai a feudalizmus utolsó szakaszában” címen tartott előadást. Rámutatott arra, hogy Európának az Elbától keletre levő területein — így Magyarországon is — a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig terjedő idő még csak a feudalizmus bomlásának, majd fokozódó válságának, egyben a tőkés termelőmód küzdelmes kibontakozásának korszaka, és a magyar agrárfejlődés sajátos vonásai ebben az időben rajzolódnak ki leginkább.

A XVI—XVIII. századi magyar agrártörténeti kutatás számára sajátos, európai viszonylatban is párhát ritkító lehetőségeket nyújt a két jellegzetesen agrártörténeti forrástípus: az urbáriumok és a dézsmajegyzékek tömeges jelentkezése. A XVIII. században a dézsmajegyzékek sorozatának vége szakad, s az urbáriumok jelentősége fokozatosan elhalványul. Az urbárium ekkor már csak egy a földesúri birtok s népének életét meg-

világító iratféleségek összetartozó együtteséből. Mind az uradalmi, mind a községi levéltárak ekkor válnak a kutatás folyamatosan rendelkezésre álló, szilárd alapjává; a közigazgatási aktaszzerű kútanyag is a XVIII. században lesz hézagmentes, ugyanakkor újabb források bukkannak elő: országos összeírások, gazdasági térképek, az egyre szélesebbre táruló gazdasági irodalom, s az egyre jelentősebbé váló tárgyi, néprajzi jellegű anyag.

Anyagában és módszereiben is újat hoz a feltárára kerülő nagy forrásanyag feldolgozása. A régebbi forrásanyag tematikus feldolgozásával szemben mód nyílik a helytörténet egy kérdést folyamatosan figyelemmel kísérő feldolgozására is.

„A forrás-adottságok tükrében így kínálkozik a kutatás számára alkalmas kiindulópontul a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig terjedő másfél évszázad.”

A XVIII. században a törökök alól felszabadult részekben szinte teljesen újonnan kellett megvetni a mezőgazdasági kultúra alapjait. S míg nyugaton már a belterjesség felé fordul a fejlődés, éppen ez az „új honfoglalás” késlelteti Magyarországon „a mezőgazdasági forradalmat”, hiszen ez az „új hagyományos utat követő gazdálkodás térbeli kiszélesítésére is bőven adódik lehetőség”. A szabad földfoglalás, a parlagoló módszerekkel folytatott rablógazdálkodás, a szilaj állattenyésztés jellemzi ezeket az időket. Az állatállomány elszaporodása után, a hitangoló állat kártevőse elleni védekezésként alakulnak ki az összefüggő, árokkal kerített faluhatárok. Kialakul a kétnyomásos gazdálkodás, amely a fejlődés egy következő szakaszában követ a háromnyomásos rendszert. Bizonyos fokig ebben az időben az egész mezőgazdasági termelés menete az állattenyésztés igényeihez igazodik.

„Bőhatárú alföldi községekben csak a faluhatár belső részén válik teljessé a község rendelkezése; kijebb a szabad foglалás maradványaként létrejönnek a tanyák. Itt nem alakul ki nyomásos gazdálkodás, hasonlóan a hegyi településekhez és irtásfalvakhoz.” A települések nagy többsége azonban a faluhatárnak olyan elrendezését követi, amely úgyszólván teljes mértékben teret enged a közösségi akarat érvényesülésének. Csúspán a belső telek áll egy-egy gazda saját rendelkezése alatt. Kifelé haladva a kertszerű kultúrák következnek, a kender-, káposzta-, kukorica-, dohány- stb. földek övezete, melyeken ugyancsak egyéni gazdálkodás folyik, de az erre szánt területet a község jelöli ki, hasonlóan a szőlőművelésre szánt területhez s az irtásföldekhez, bár ezeken, aki megművelhetővé teszi, meglehetősen kötetlen gazdálkodást folytathat. Annál teljesebb a község rendelkezése az erdő és a legelő területén.

Földközösségen „rendszerint azt a teljesebb formát értjük, midőn a közösségi beavatkozás a szántóföldre és a kaszálóra is kiterjed — s ez a jellegzetes forma éledt újjá a törökpusztított részekben”.

Midőn a földesúr és az állam adóztató keze rátenyerel a község eddig szabad életére, a szántóföld felosztása az adózók mértékéhez igazodik. A földesúr pedig a változó földdarabok helyett az egységes, állandó telket kívánja a jobbágytelek változatlan alapjává tenni. Létrejön a telekrendszer. Ezzel meglazul a földközösség belső összetartása. A faluközösség legnagyobb ellensége a földesúr volt, akinek az egy összegben adózó közösség nem volt irányzó. „Az első rést akkor ütötte a faluközösség védőbástyáján, mikor a falutól való adózás helyébe az egyéni alapon történő szolgáltatás rendszerét léptette”, majd a vagyoni különbségeket teleknagyságra átfordítva tartósan rögzítette.

Lassanként — elsősorban a kialakuló paraszti áruterelés miatt — magán a földközösségen belül is megindult a bomlás.

A növénytermesztés előtérbe jutása után — mivel a gabonaértékesítést a földesúr foglalta le magának — városi fogyasztópiacokon elhelyezhető tojás, baromfi, tejtermék stb.-n kívül csak a szőlő és a speciális kultúrák révén tudott a paraszt az értékesítésbe bekapcsolódni. „A növekvő áruterelés a paraszti társadalom növekvő differenciálódásával járt együtt.” A módosabbak érdekeiket követve kézbe kaparintották a falu vezetését, s ezzel a régi elosztási rendszernek vége szakadt. Győzött a telekrendszer. Megkezdődött a telkek aprózódása. A telkesek alatt kialakult a zsellérek és a szolgák, cselédek rétege, s a majorsági zsellérség.

„A földesúri kizsákmányolás — s vele együtt kisajátítás és elnyomás — fokozódásának az a támogatás teremtette meg a lehetőségét, melyet a Habsburg-hatalom nyújtott 1711 óta a földesúrnak.” A török idők, majd a Rákóczi-szabadságharc alatt a paraszti nép viszonylagos kötetlenebb életmódhoz szokott, annál inkább sietett az uralkodó osztály pozícióit megerősíteni a szatmári béke után. A török alól felszabadult területen mindinkább elterelődött az örökös jobbágyság.

„A földesúri hatalom megszilárdulása megteremtette az alapot ahhoz, hogy a birtokos nemesség élni tudjon a kínálkozó lehetőségekkel. A XVIII. század közepétől . . . a magyar mezőgazdaság céljának Ausztria ipara és a benne foglalkoztatottak feltétlen

ellátását tekintették, s elzárták az örökös tartományokon kívüli piacoktól. .. Ez pedig, mivel a hagyományos mezőgazdaságban bő és szűk esztendők igen nagy szélsőséggel váltakoztak, annyit jelentett, hogy jó aratás idején . . . hatalmas feleslegek maradtak a magyar termelő nyakán. A XVIII. század második harmadától azonban megváltozott a helyzet — a háborús konjunktúrák egész láncolata vette kezdetét, amely a napoleoni háborúkban jutott csúcspontjára, s amely hatalmas ösztönzést adott a földesúri úrtermelésnek, s a földesúri majorkodásnak a XIX. században legmagasabbra csapó hullámaint indította útnak.

Ahhoz, hogy földesúri nagyüzem jöhessen létre, megművelhető saját földterületekre volt szükség, s ahol már határozott községi szervezetek jöttek létre, ott a földesúri kisajátítási törekvések a faluközösség védőfalába ütköztek.

„A földesúri kisajátítás nagy nekilendülése nyomán kialakuló, eltérőhelyesedő földesúri nagyüzem, bár megszabadul a paraszti művelést béklyózó kötöttségektől, a gazdálkodás fejlettsége tekintetében egyelőre nem hoz számottevő előrelépést. Csak a XVIII. század végétől kezd néhány fejlettebb nagy uradalom a korszerű gazdálkodás útjára lépni.” A munkaerő-probléma és az ezzel összefüggő tőkehiány nehezíti az intenzívebb úri kiművelésre való áttérést.

A XVIII. század közepétől a földesúri kizsákmányolás előrelendülőben van. Következmenyei: élesedik a paraszti osztályharc, másfelől a Habsburg-hatalom elérkezettnek látja az időt, hogy az állami adóalap védelmében beavatkozzék. A felvilágosult abszolutizmus úrbérrendezésének „fő jelentősége abban áll, hogy az úrbéres viszonyt, melyet eddig a nemesség gyakorlatilag magánjognak tekintett, állami ellenőrzés alá vonta. Ezzel a kizsákmányolás fokozásának gátat vetett, a földesúri kisajátítás folyamatát azonban nem tudta megállítani.”

A földművelés ősi rendszerét meg kellett változtatni, hogy az a növekvő népesség, a forradalmi átalakulás útjára lépő ipar igényeit képes legyen kielégíteni. Magyarországon a XVIII. század utolsó évtizedeiben ismerik fel az új, racionális váltógazdaság előnyeit; az ugart felváltó vetésforgó, a tenyésztési céloknak megfelelő állattartás, jobb technikai felszerelés és az adott piaci és hitelviszonyoktól függően lassanként utat tör magának. A parasztság azonban csak a jobbágyi kötöttségek bilincseinek letörése után léphetett erre az útra.

A külföldi vendégelőadók közül *Milán Miska*, az *Osztrovai Pedagógiai Intézet* tanszékvezető docense „Az üzemtörténet a gazdaságtörténet alkotórésze” címen tartott előadást. Bevezetőben rímutatott az üzemtörténetírás hagyományaira, különösen az institucionalisták újabb iskolájára, akik az intézménytörténetet tekintették a történetírás alapjának. A XIX–XX. század fordulóján különösen Németországban, majd a harmincas évektől kezdve Amerikában erős ez az iskola. A két iskola egyesítője a bécsi emigráns amerikai professzor *Joseph Schumpeter*, az úgynevezett „Business History” iskola elméletének megalkotója.

Jelenleg az üzemtörténetírás az amerikai és nyugat-európai történetírásban jutott túlsúlyra. Az ipari üzemek, bankok, konszernek történetét és a vállalkozói életrajzokat a gazdaságtörténet alkotórészeként tárgyalják. Nem lehet — vulgarizálva — főként a reklám és a propaganda szükségleteivel magyarázni a polgári történelemtudomány üzemtörténeti érdeklődését; összefügg ez a modern idők társadalomfejlődésével. Ahogyan a Harvard iskola követői tömören megfogalmazták: „egy nemzet története a business története”, vagy ahogy az „Entrepreneurship”-nek megalapítója, *Artur Cole* professzor vallja: „a vállalkozókat tanulmányozni egyet jelent az új idők gazdaságtörténete központi alakjainak a tanulmányozásával”. Az üzletember ebben az értelemben a nemzet elitjévé fejlődik, s ez az elit csinálja a történelmet.

A polgári üzemtörténetnek fontos szerepe van abban, hogy bizonyos illúziók elterjesztésével segítsen elleplezni a mai társadalom ellentmondásait, s igazolja a monopóliumok diktatúráját. Nem csoda, hogy a tőkés körök támogatását is élvezik.

A marxista történelemtudomány is igen nagy figyelmet szentel az üzemtörténetnek, hiszen az üzemek képezik a termelőerők konkrét fejlődésének színterét, amelyben formálódik és harcol a munkásosztály. A Szovjetunióban már *Gorkij* és *M. N. Pokrovszkij* felhívta a figyelmet az üzemtörténet fontosságára, mégis csak az ötvenes évek végén hódított tért a marxista történelemtudományban az üzemtörténet, bár még ma sem kapott megfelelő megbecsülést. A kezdeményezés nem történészekről, hanem elsősorban íróktól és politikusoktól indult el, s eleinte inkább művészeti leírás, mint tudományos munka formájában láttak napvilágot.

Mivel a feladat zöme előttünk áll, az alapvető metodológiai és metodikai kérdések állnak még előtérben. Első ilyen kérdés az üzemtörténet és a történelemtudomány viszonya. „Az üzemtörténet a történelemtudomány alkotórésze, amely olykor nagyon erő-

teljesen eltérli az országos és az úgynevezett regionális történelem közötti, mesterségesen emelt korlátokat.”

A szélsőséges álláspontot a „Business History” iskola alapítója, N. B. Gras képviselte, aki önálló tudományos diszciplínát akart alkotni, melynek meg lett volna a sajátos tárgya és a történelemtudomány általános módszerei mellett a maga specifikus módszereit használja. Ez a tendencia főként az 1920-30-as években az amerikai történelemtudományban érvényesült. Ezután az üzemtörténet a gazdaságtörténet felé való közeledés útjára lépett. Összefüggött ez az „Entrepreneurship” keletkezésével; művelői a monopolisztikus társaságok és bankok történetét a modern idők gazdaságtörténete legfontosabb alkotórészeinek tekintik.

Természetesen a szovjet történettudomány egészen más alapokról indult el. A 30-as években az üzemtörténetet a munkásmozgalom és a párttörténet integráns alkotórészeinek tekintették. Néhány mai történész (pl. E. Wächtler) azt állítja, hogy az üzemtörténet egyetlen hagyományos diszciplínának sem része, sőt nem is önálló diszciplína, csak egy sokoldalú különleges területe a kutatásnak, melyben össze kell kapcsolni a különböző történelmi kutatási módszereket. Sem lebecsülni, sem túlbecsülni nem szabad az üzemtörténet kutatásának jelentőségét. Egyetlen ipari üzem története sem lehet eléggé tipikus ahhoz, hogy kutatása eredményeinek összesítését kiterjesszük egy egész termelési ágra. Másrészt az a felfogás sem helyesülhet, hogy tömegjelenségeket, illetve magasabb kategóriák jelenségeit meg lehessen egyes jelenségek, illetve alacsonyabb kategóriák summázása által magyarázni. Mindazonáltal az egyes ipari üzemek fejlődésének kutatása más üzemek egész sorával való összehasonlítása révén nyújt bizonyos anyagot az általánosításhoz. Ezeknek az általánosításoknak a köre természetesen a konkrét esetektől függően változó.

Az üzemtörténet jelentőségét azonban nemcsak ez a funkció adja meg, hanem önálló társadalompolitikai jelentőséggel is rendelkezik. Az egyes üzemek történelmének kapcsolata az ipar- és a munkásosztály történetének általános problémáival, az általánosnak a viszonya a különöshöz, a törvényé a jelenséghez.

Az üzemtörténetnek a történelmi megismerés folyamatában még egy egészen különleges funkciója is van. Minden történelmi jelenséget, leginkább pedig egy gazdasági szisztémát és annak működését kétféle módszer segítségével lehet megismerni. Egyrészt a jelenség megismerésével, mint egészet, azaz az egész társadalmi helyzet determinánsainak tanulmányozása által osztatlan egészként, másrészt a tipikus gazdasági egységek, azaz az egyes alkotórészek tanulmányozása által, amelyek a jelenség struktúráját kialakítják.

A kapitalizmus előtti korszakra a történészek elsősorban a második módszert alkalmazzák. A kapitalizmus és a szocializmus korszakára — amelyek az integráció magasabb formáihoz vezetnek — vonatkozólag az összetett kutatás módszere a tipikusabb, amely a gazdasági és a társadalmi jelenségeket egységükben kezeli. A két módszer kombinálása ritkán fordul elő.

A gazdaságtörténetnek és az üzemtörténetnek tanulmányozási tárgya nagyon rokon, és megegyező módszereket is tartalmaznak. Az üzemtörténetet tehát joggal tartjuk a gazdaságtörténelem organikus alkotórészeinek.

Jerzy Topolszky, a poznańi Mickiewicz Egyetem tanára „A Mezőgazdasági fejlődés Közép- és Kelet-Európában a XVI. századtól a XVIII. századig” című előadása első részében a kapitalizmus kialakulásának problémáját Európában mutatta be, a második részben Közép- és Kelet-Európa agrártörténetének sajátos jellemvonásait és egész Európa gazdaságtörténetében elfoglalt helyét elemezte. Gazdag anyagban bizonyította, hogy a jelenkori „Európa kettősége gazdasági téren szorosan összefügg ennek a kornak legfőbb eseményeivel, vagyis a feudális uralom összeomlásának különböző folyamataival és a kapitalizmus kifejlődésével egyes országokban”.

Az előadás harmadik részében Lengyelország gazdasági visszafejlődésének problémáival foglalkozott, különös tekintettel a mezőgazdaságban mutatkozó hanyatlásra, amely a gazdaság fejlődésére kedvezőtlen mezőgazdasági rendszer következménye volt. A közép- és kelet-európai agrárfejlődés, mely kevésbé kedvezően hatott a gazdasági fejlődésre, mint a nyugat-európai, Lengyelországban keltette a legnegatívabb hatást, összevetve Közép- és Kelet-Európa egyéb országaival. Ennek bizonyítására az előadó részletesen bemutatta az Elbától keletre fekvő országok jellemző agrárrendszerének mélyreható következményeit a mezőgazdasági termelésre.

Topolszky professzor előadásának lényegét a következőkben summázza: „A XV. század végéig a gazdasági és ugyanakkor a mezőgazdasági fejlődés egész Európában hasonló irányzatokat mutat. A nemesség gazdasági aktivitásának növekedése, melyet ezen osztály jövedelmének csökkenése idézett elő, megindította az eredeti tőkefelhalmozás és a beruházások növekedésének folyamatát. De ezen tevékenység megjelenési formái

az egyes vidékeknek megfelelő különböző körülmények szerint igen eltérőek voltak. Ennek egyik alakját a Közép- és Kelet-Európában kifejlődött robotrendszer képviselte. Minthogy gátolta a paraszti gazdálkodás fejlődését, ez a rendszer kedvezőtlenül hatott az egész ország mezőgazdaságára és gazdasági életére. Az egységes hatás ellenére hangsúlyoznunk kell a közép- és kelet-európai országok között e téren fennálló különbségeket". A mezőgazdasági termelés visszaesése Lengyelországban volt a legnagyobb, mértéke a XVI. és XVIII. század között egyharmadára becsülhető. A XVIII. században a nagy uradalmak terméshozama szinte eléri a XVI. század vége, a XVII. század eleje terméshozamának szintjét, a paraszti gazdaságok terméshozama azonban mélyen alatta van az egy évszázaddal korábbi eredményeknek. A robotra épített mezőgazdaság kialakulása erősen akadályozta az ország gazdasági fejlődését és a kapitalizmus kialakulását..

Kultur- és ideológiatörténeti szekció:

Aradi Nóra, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense „Képzőművészet és történelem” c., művészeti alkotások vetítésével gazdagon illusztrált előadásában a történelemtanítást közvetlenül érintő művészettudományi kérdéseket elemzett. Az előadás első része egyfelől azzal foglalkozott, milyen újfajta lehetőséget nyújt a történelemszempontú művészettudomány mint segédtudomány, másfelől azzal, hogyan használhatók fel a történelem szemléltetésében a művészeti alkotások. Rámutatott, hogy egy-egy művészettörténeti publikáció segítségével lehet a gazdaság- és politikai történeti kutatásoknak is olyan forrásértékű adatok feltárásával, mint pl. egy műhely szervezése, berendezése stb. A történelmi szemléltetés során figyelembe kell venni, hogy a művészi alkotások mindig keletkezésük korának történelmi realitását tükrözik, ezért különböző a korabeli és a későbbi ábrázolások felhasználási módja. Nagyon érdekes képet kapunk, ha összevetjük azonos témakörök különböző korokból származó feldolgozásait.

„Érdekes gondolatokat vet fel a történelmi téma polarizálódása a XX. században. A két világháború közötti időben történelmi témával vagy a hivatalos művészet foglalkozott, vagy a szocialista művészek. A hivatalos művészet eleinte neobarokkos stílusban, a 30-as években az ún. római iskola modorában nyúlt a történelmi témákhoz. A szocialista művészetet Dózsa, Budai Nagy Antal alakja, a spanyol polgárháború eseményei érdekelték. A történelmi témától tartózkodtak a fasizmust ellenző, de ellene aktívan nem harcoló művészek. Egyrészt tehát a feudális elemek stabilizálódását, másik oldalon a néptömegek társadalomformáló szerepének bizonyítását szolgálták ezek a képek.”

A művészi megismerés történetével tehát egyre nagyobb történelmi-filozófiai komplexitással kell foglalkozni.

Az előadás második része — a szemléltetett anyag alapján — elsősorban azt érzékeltette, hogyan tájékozódhatunk az egyes korszakokra jellemző művészeti megismerési tevékenységben, figyelembe véve a művészeket mint társadalmi lényeket és az alkotásukat mint társadalmi produktumokat a szerepét a tükröző és tudatformáló funkció betöltésében.

Az ókori egyiptomi művészetre jellemző a legnagyobb felületek törvényének nevezett ábrázolási diszciplína, amelyben az ábrázolt tárgy a legjellemzőbb, legkönnyebben érzékelhető méretében jelentkezik. Az archaikus görög szobrászat már különbséget tud tenni a jelenség fontos és kevésbé fontos elemei között. A természeti tapasztalattól elforduló középkori művészet szükségszerűen lemond a térről, és sajátos absztrahálásában megköveteli a síknak a szerepét. A reneszánsz felfogásban előtérbe kerül a kompozíció folyamataiban a tömegek szerepe. A polgári forradalmak után számol le a művészet az akadémiizmussal, a történelmi sajátosságoknak megfelelően egyes nemzeteknél különbözőképpen: Oroszországban a kritikai realizmus, Franciaországban az impresszionizmus bontakozott ki.

Aradi Nóra előadása további részében végigvezette a művészi ábrázolási módok változását, kimutatta annak társadalmi-gazdasági gyökereit és összefüggéseit. Különösen részletesen elemezte a XX. század művészeti irányzatait, s a jelenkori művészetek rendkívül bonyolult viszonyait ismertette kapcsán rámutatott arra, „hogy a jelenkor művészetének a kutatásában mennyire fontos a minden más kor vizsgálatában is nélkülözhetetlen történet, a társadalmi törvények ismerete”.

A jelenkor művészetének általános problémái közül a művészi aktivitás alakulásában vizsgálta meg a művészi megismerő tevékenység sokrétűségét. Rámutatott, hogy „az egyes korok esztétikai sajátosságai nemcsak az adott korok művészetére vonatkoznak, hanem a megelőző évtizedes tapasztalatok olyan összegezései, amit éppen az adott korszak sajátosságai tettek lehetővé”. A tükröző funkció mellett nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a tudatformáló funkciónak is.

Az alkotás mindig aktív társadalmi szerepet tölt be. Az alkotás jellege és módszere a társadalom által az egyénnek biztosított szerepétől függ. Éppen az egyén nagyobb cse-

lekvési szabadsága teszi lehetővé a század jellemző művészeti törekvéseinek nagyobb aktivizáló hatását.

Befejezésül a közönség művészethez való viszonyának és a közönség igényei művésztetve gyakorolt hatásának egyes kérdéseivel foglalkozott az előadó. Rámutatott, hogy „a mai művészetünkben az alkotás többnyire konkrét rendeltetése, a közvetlenül érdekelt közönség és a művész közötti kapcsolat szerves érlelődése, a műfaj — funkció — téma kölcsönös feltételezettségének kölcsönös felismerése és tiszteletben tartása folyamatosan hatnak, az alkotómunkában egyre tudatosabb aktivitásra, tudatformálásra készítetve a művészt”.

Balázs Györgyné „Korhűség a történelemoktatásban” címmel tartott előadást. Bevezetőben röviden az egyes polgári történetírói iskoláknak és pedagógiai irányzatoknak e kérdéssel kapcsolatos álláspontját érintette.

A XX. század történetének tanítási tapasztalatai alapján — az ismert eredmények mellett — szólt azokról a tananyagban rejlő nehézségekről, amelyek differenciált oktatás hiányában a század hiteles képét eltorzítják. Többek között arról, hogy a XX. század fejlődésének gyors tempója a társadalmi, politikai, gazdasági tényezők mélyreható változásainak ábrázolása, ha csak a fejlődés irányába ható eseményeket hangsúlyozzuk ki, azzal a veszéllyel járhat, hogy a fejlődés egymást követő eseményei mellett nem látják a tanulók világosan egy-egy történelmi korszak egészét, benne a múlt, jelen és jövő harcát. A történelmi fejlődés elvonttá, automatikussá válása esetén pedig pl. az uralkodó ideológia árnyalt elemzése a hagyomány és a megszokás hatóereje nélkül a történetileg új, a forradalmi nemzethez ki világosan, mert nem a viszonylatok rendszerébe, valamilyeni hatótényező kölcsönös viszonyába ágyazódik.

Részletesen elemezte a tanulók jelen korosztályának módosult fogalomkészletét és társadalmi tapasztalatát a század tananyagának összefüggésében. A tanári tapasztalatok alapján megállapítható — mondta —, hogy e tényezők figyelmen kívül hagyása esetén differenciált tárgyalásmód mellett is az egyes történelmi fogalmak a tanulók tudatában az eredeti jelentéssel ellentétes értelmet nyerhetnek. Egyes tanítási témák elemzése után részletesen bizonyította, hogy az oktatás tárgyi hitelességét a történelemtudomány követelményei kellően biztosítják. A témaelemzések azonban arra a következtetésre is vezettek, hogy „tantárgypedagógiánkban a korhűség kérdése elválaszthatatlanul kapcsolódik is a történelemtudomány követelményeihez, kiegészül azokkal a követelményekkel, amelyek a nevelési célzatú átadásból következnek. Így mindenekelőtt azzal, hogy a tanítás során egyszerre kell látnia a tanárnak a tananyag önmagában való objektív hűségét a tanulók számára való szubjektív hitelességgel.” Hangsúlyozta, hogy a *leg-hitelesebb, legkörültekintőbb korrajz sem elég*. Számba kell venni a tanulók módosult fogalomkészletét, s meg kell találni a tanulók életpérfogásának és a történelem által közvetített társadalomtapasztalatnak érintkezési pontjait is. Ez egyik feltétele annak, hogy a tananyag a tanulók számára szubjektív hitelességűvé váljék, minthogy a tanulók eddigi tudása, tapasztalata és a tananyag találkoznak.

A hitelesség követelménye, hogy a tananyag érzékletes megformálásával, a történelmi folyamat világosan áttekinthető, rendszerezett képét egyúttal életszerűvé, az emberi cselekvések izgalmas drámai színterévé avassuk.

Igy a történelem korhű ábrázolása, az érzékletes valóságból feltárt törvényszerűségeivel, a nézetek rendszerét erősíti, életszerű viszonylataival a személyiség egészére hat. Oktatásunk egyéni érdekűvé válik, s a történelem igazságainak élményszerű befogadásával a tanulók személyisége társadalmi hasznosságúvá formálódik.

Zrinszky László, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa „Műalkotások szerepe a történelmi megismerésben” címen tartott előadást. Az előadás azt a kérdést vizsgálta, van-e a történelmi megismerésben és különösen az iskolai, másodlagos, didaktikailag közvetített és szervezett történelmi megismerésben olyan különös ismeretadó szerepe a művészetnek, amit nem pótolhat más.

Az előadó kettős analízissel közelítette meg a problémát. Először a történelmi megismerés megkülönböztető vonásait tekintette át, s tagadta azokat az agnosztikus és szubjektivistikus következtetéseket, melyeket a polgári történelemtudomány és filozófia egyes képviselői a történelmi tények egyedi voltából s abból a paradoxnak ítélt (absztrak-tan szemlélve valóban paradox) helyzetből vonnak le, hogy a megismerő alany sem egészen kívül nem lehet a tárgyán, mivel benne él a történelemben, sem egészen bele nem helyezkedhet, mivel a korszakok, osztályok stb. különbségei választófalat emelnek közéjük. Ez utóbbi vonatkozásban — annak a feltétlen elismerése mellett, hogy a marxista metodológián alapuló történetkutatás előtt nincsen elzárva az „idegen” múlt fogalmi-vizionális és folyamatában abszolút elszájtatása — lényeges szerepet kell tulajdonítanunk a vizsgált időszakban született művészeti alkotásoknak, melyek közvetlen formában rögzítik

zítették a kor beható ismeretéhez nélkülözhetetlen társadalmi-pszichológiai jelenségeket. Az oktatásban különösen megnő ez a szerep, hiszen a tanulót, különösen az általános iskolai ciklusban, még kevésbé segíti intellektusa abban, hogy ne saját szűkkörű tapasztalatai mintájára szemlélje és ítélje meg a történelmi múltat.

A másik elemzés a művészeti és a tudományos visszatükrözést hasonlította össze, s arra a következtetésre jutott, hogy az érzékletes megjelenítés más úton meg nem szerzhető információkkal gazdagítja a történelmi tudatot, s ez nem csupán az egykorú, hanem minden történelmi tárgyú műalkotásra vonatkozik. Részletesen tárgyalta az előadó annak a ténynek a módszertani konzekvenciáit, hogy a művészi ábrázolásban óhatatlanul jelen van az alkotó is, s hogy a történelmi tárgyú művek eszmeisége mindig a jelenből táplálkozik és a jelenhez szól. „A történelmi műalkotásokat sajátos forráskritikai próbáknak kell alávételnünk” — mondotta. „Ez . . . nem merülhet ki a művészi ábrázolás és a hitelesnek tudott valóság konfrontálásában”, hanem fel kell tárnia a történelem művészi megjelenítéseinek keftős gyökérrendszerét. Például „aki Jókai Rab Rábyját olvassa, annak azt is meg kell értenie, hogy egy liberális koncepcióval áll szemben — miként ezt Sötér István . . . kimutatta. Ha ezt tudjuk, s tudatára csak a komplex — történelmi-irodalmi — elemzés vezethet, helyreállítottuk a történelmi igazságot, sőt: mélyebben hatolunk be a Ráby-problémába, mélyebben éltük át a jozefinizmus és a nemzeti konzervativizmus nehéz konfliktusát.” Elvileg tisztázta az előadó azt a mértéket is, amely határt von a történelmi nézőpontú és a sajátosan esztétikai műelemzés között.

E kérdések vizsgálata szűkségessé tette, hogy egy gyakorlatias, de nem merev osztályozási rendszert állítson fel a szó szoros értelmében vett (tehát utólagos) történelmi tárgyú műalkotások számára. Figyelmen kívül hagyva az állítási műveket (melyekben a múlt üres keret, a háttérbe helyezett kulissza), három csoportot különböztet meg: 1. azokat a műveket, melyek egy kor, egy történelmi folyamat lényeges tendenciáinak hí bemutatására törekednek, s ezt művészi kreációval igyekeznek megvalósítani, 2. azokat a műveket, melyek a történelmi tényeket, eseményeket, személyiségeket nagyjából adat-híven ábrázolják, de ezt az anyagot nagymértékben kiegészítik hipotetikus, valószínű elemekkel, 3. a dokumentált tényekhez szigorúan ragaszkodó műveket, melyekben az ismert valóság csupán annyit alakítson meg, amennyit a művészeti formálás benső törvényei feltétlenül megkívánnak. A történelemtanításban mindhárom típusnak megvan a maga felhasználási köre és metodikája.

Végeredményben arra a megállapításra jutott az előadó, hogy a történelmi tárgyú művészet felhasználása a történelemtanításban nem egyszerűen színező hozzátétel, az érdeklődést fokozó, illusztráció, hanem egyik — mellőzhetetlen — fajtája a forrásokkal való foglalkozásnak.

Hans Stensloff, a Lipcsei Karl Marx Egyetem adjunktusa „Polgári és marxista valláskritika Németországban” címen tartott előadást. Röviden ismertette fővonalaiban a németországi polgári valláskritikát a XIX. században, amikor tetőpontját elérte. A Hegel utáni filozófia különösen három kiváló képviselőjének nevéhez fűződik David Friedrich Strauss (1808—1874), Bruno Bauer (1809—1882) és Ludwig Feuerbach (1804—1872). Valláskritikájuk politikai hatása egyértelműen a németországi polgári demokrácia, az 1848/49-es forradalom szellemi előkészítését szolgálta. Strauss és Bauer jellemző képviselői voltak az ifjú-hegelianus mozgalomnak, amely bizonyos átmeneti álláspontot jelentett a március előtti Németország szellemi fejlődésében. Ennek lényegét az ifjú-hegelianusok a „fennálló rend kritikájában”, a „reakciós államforma” és ennek ideológiai elvei elleni kritikában látták. A valláskritikát Marx és Engels elméleti és metodikai szempontból új alapokra fektették. A marxista álláspont alkalmazását Lenin „A munkásosztály pártjának viszonya a valláshoz” c. tanulmányában alapozta meg és fejtette ki. A valláskritikának ez a felfogása vált azután a Németország Szocialista Egységpártja politikájának alapjává az 1945 utáni antifasiszta — demokratikus átalakulás idején a keresztény polgárokkal és közösségekkel kapcsolatban. A fasizmus gyökereinek kiirtásáért, a demokráciáért a keresztény népesség haladó erőivel együtt indított harcot a párt, anélkül, hogy valaha is eltitkolta volna ateista, következetesen materialista világnézetét. Már 1945-ben létrejött a Keresztény Demokrata Unió, amely egyéb antifasiszta és demokrata pártokkal együtt a SED vezetésével együtt működött, szemben a CDU-ba tömörült reakciós egyházi szervekkel.

Hans Stensloff előadása további részében a nyugat-német imperialista-revizionista körök politikáját vázolta, amely a „kereszténység vagy marxizmus” jelszavával próbálja a keresztény polgárokat szembeállítani az NDK-val. Így vált a politikai klerikalizmus elleni harc a nyugat-német imperializmus és militarizmus elleni küzdelem fontos részfeladatává. Ennek a politikai feladatnak van ma Németországban alárendelve a valláskritika.

Helytörténeti szekció:

Balogh Istrin, a nyíregyházi Jósa András Múzeum főmunkatársa „A helytörténet múzeumi forrásai” címmel tartott előadásában rámutatott, hogy a múzeumok anyagának jórésze nem kimondottan történeti jellegű, továbbá rengeteg a házag mind időbelileg, mind térbelileg. Ami van, fáradságos munkával bányászható ki, mivel a múzeumok nyilvántartási rendszere most van kialakulóban.

Az 1950. évi múzeumi törvény óta rendelkeznek a helyi múzeumok többé-kevésbé megbízható jelentésekkel a véletlenül előkerült, vagy a tervszerű ásatásoknál talált leletekről. Néhány nagyobb múzeum az 1900-as évek eleje óta jelentősen jobb helytörténeti gyűjteménnyel is rendelkezik, a legújabbban keletkezettek azonban inkább kultúr-történeti és helyi jellegűek.

A századforduló tájékán a népi viselet, építkezés, a termelés eszközei, forrásai, a falusi parasztság és a kisvárosi polgárság életének legkülönbözőbb megnyilvánulásai mellett számos kisipari műhely teljes felszerelése, eszközkészlete stb. került a múzeumokba. Sajnos nem készültek el akkor a teljes dokumentációk, s ez utólag pótolhatatlan. Így is bár elsőrendű forrásértékiek, csak kevésbé biztonsággal használhatók a kutató munkában; annál inkább, mert a helytörténeti anyag erősen heterogén jellegű, ami megnehezíti a rendszerezést.

Az előadó a továbbiakban az egyes nyomtatványok, kiadványok, hírlapok, folyóiratok, övkönyvek, színházi plakátok, s béli meghívókon keresztül a választási röplapokig bezárólag a különféle írásos anyagok múzeumi gyűjtésének múltjáról és jelentőségéről szólt.

Balogh István hangoztatta a helytörténeti archívumok felállításának szükségességét, s ismertette a különböző múzeumok utóbbi években megjelent helytörténeti szempontból is értékes kiadványait. Rámutatott, hogy „a javasolt helytörténeti archívum fogalmát legjobban az említett műemléki topográfiák közelítik meg, ezek belátható időn belül az ország minden megyéjéről el fognak készülni”.

Komoróczy György, a Debreceni Állami Levéltár igazgatója „A történelemtanítás és a levéltár” c. előadásában rámutatott arra, hogy a levéltárak anyagának felhasználása a történelemtanításban is nélkülözhetetlen. Az eredeti dokumentumok didaktikai jelentősége igen nagy, nem csupán hitelessé teszik a tankönyvek anyagát és a tanár magyarázatát, hanem döntő jelentőségük lehet a történelmi nézetek kialakításában. A levéltári anyag különösen felhasználható a helytörténet-tanításban, a szülőföld múltjának feltárásakor. A múlt dokumentumai állandó iskolai felhasználásának igénye a levéltári iratok másolataiból iskolai múzeumot, házi levéltárat hozhat létre.

Az előadó a továbbiakban az egyes levéltári forrásfajtákat ismertette iskolai használhatóságuk szempontjából. Az összeírások közül különösen a többszörös pestispusztítás, kolera-és typhus-epidémia után készült oktatási lehetőségeit emelte ki, amelyek „feltárják a nagy emberveszteségeket, amelyek egy-egy vidék lakosságát időnként csaknem teljesen elpusztították, a vándorlásokat szükségessé tették, falvak elhalását idézték elő”. A jegyzőkönyvek közül részletesebben a közgyűlési jegyzőkönyveket ismertette, majd a leg gazdagabb helytörténeti forrásanyagok, a térképek iskolai felhasználását elemezte, különösen a tagosítási és úrbérrendezési térképek jelentőségét emelve ki. Komoróczy rámutatott, hogy „... akár a boszorkányüldözéseket, akár a joggyakorlatot, a jogalkalmazás változatosságát, az osztályfelfogultság szubjektívizmusát, akár az osztályharc különböző megnyilvánulásait, vagy más-más történeti kérdést tanít a nevelő, nem nélkülözheti a perek révén megismerhető forrásokra való utalásokat”. Ezeknek az iratoknak a bemutatása gyakran a bizonyításon és az egyes kérdések mélyebb megértésén kívül elemi erejű érzelmi hatásokat válthat ki a tanulókból.

Végül az előadó a levéltári források előbbi fajtáinak bemutatása után a szemléltetés különböző lehetőségeit boncolgatta, s a helytörténeti kutatómunka szakszerűségét állította szembe a gyakran az iskolai nevelésben is károsan ható dilettantizmussal.

Périjés Géza tudományos kutató „A történeti statisztika szerepe a helytörténetben” címen tartott előadást. Bevezetőben azokról a nehézségekről szólt, amelyek a XIX. század közepe előtti statisztikai források hiányából s a felvételek különböző módszereiből adódnak, majd a statisztikai kutatások legújabb eredményeit elsősorban a XVII – XVIII. század és a XIX. század vonatkozásában ismertette.

Előadásának első részében a mezőgazdasági termelés és a fogyasztás egyensúlyának problémáival foglalkozott.

„A XVII – XVIII. század történetének kutatója soha sem tévesztheti szembe elől a következő alaptörvényeket:

a) A szállítás rendkívüli nehézségei miatt gabonaszállítás legfeljebb víziutak mentén folyt; ebből következett, hogy a települések, illetve az önmagukban „zárt piackörletek” önellátók voltak;

b) a népesség eltartásához szükséges táplálék megtermeléséhez az összes népesség 4/5-ének munkaereje kellett;

c) valamely település vagy táj népessége és a termelés között szoros összefüggés áll fenn. Az agrártermelés növekedésének egyetlen hajtóereje a népesség szaporodása. Bizonyos népsűrűségi szint eléréséig — kb. 10—15-ös népsűrűségig — a növekedés pusztán extenzív. E népsűrűségi szint felett a termelés fokozása már csak a belterjesebb műveléssel oldható meg.

Ugyancsak részletesen foglalkozott a mezőgazdasági termelés bizonytalanságából fakadó éhínségek problémáival. A terméseredményekre elsősorban az árak alakulása alapján igyekezett következtetéseket levonni. Rámutatott arra, hogy Magyarországon is gyakoriak voltak az éhínségek, és csak a helytörténeti kutatás segítségével lehet tisztázni ennek a kérdésnek is a részleteit.

A továbbiakban a XVIII. század közepe táján bekövetkező „demográfiai forradalom” kérdését vizsgálva kifejthette, hogy a népesség nagyarányú növekedését elsősorban az agrotechnika fejlődése biztosíthatta. Az „új” típusú demográfiai struktúrát elsősorban a demográfiai válságok gyengülése és eltűnése, a gyermekhalandóság csökkenése, az életkor megnövekedése, a társadalom fokozódó mobilitása stb. jellemzi. A „rég” és az „új” típusú demográfiai struktúra közötti eltéréseket ugyancsak a helytörténeti kutatásoknak kellene tisztázniuk. A magyar történeti demográfiai kutatások egyik legfontosabb feladata a *törökkori pusztulás* népesedési hatásának felmérése, annál is inkább, mert Acsádi adatai alapján helytelen következtetésekre juthatnak. Dávid Zoltán számításai szerint Magyarország lakossága 1720-ban — az Acsádi által vélt 2,6 millióval szemben — 4 millió volt. Tehát nem lehet csupán és elsősorban a török hódítással magyarázni a magyar fejlődésnek a nyugattól való elmaradását, s a hibás történeti statisztikai számítások mindenféle szempontból helytelen konklúziókhöz vezethetnek.

Előadásának további részében a helytörténeti kutatóknak az *ártörténettel* kapcsolatos feladataival foglalkozott. Befejezésül pedig a „történeti statisztikai módszer” és a „történeti statisztikai szemlélet” kérdéseit tárgyalta.

A három szekció együttes ülései:

Balogh Sándor docens, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorhelyettese „Adalékok a fasiszma maradványainak felszámolásáért vívott küzdelem történetéhez” címen az igazolóbizottságok és népbíróságok, majd a B-listázások szerepét mutatta be a fasiszma maradványainak szétzúzásában. Az igazoló bizottságok létrehozását az Ideiglenes Kormány 1945. január 4-i rendelete írta elő. Az ország felszabadult keleti területein eleinte igen hatásosnak bizonyultak az igazolások az államapparátus megtisztításában, az ország egész területének felszabadulása után azonban a kisgazdapártba beszivárgott reakció nyomására egyre inkább veszített jelentőségéből, s bár a májusi konferencia után a kommunisták igyekeztek az igazoló bizottságoknak új lendületet adni, működésük a legtöbb területen 1945 őszére formálissá vált.

A népi demokrácia ellenségei még az igazolóbizottságok működtetésénél is nagyobb veszélyt láttak a népbírósi tanácsok munkájában, ezért befolyásukat erre a területre koncentrálták legerősebben és leghatásosabban. „1945 derekára a Magyar Kommunista Párt előtt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az államapparátust, a gazdasági és kulturális életet a fasiszta reakciós elemektől az igazolási eljárások alapján nem lehet megtisztítani.” Az igazoló bizottságok javaslata alapján Budapesten 50.795 igazolási eljárás alá vont személy közül 1686-ot, 2819 megyei tisztviselő közül 81-et, 29 város 6538 alkalmazottjából 130-at, 12 166 községi tisztviselő közül 204-et bocsátottak el állásából. Az 1945-ös választások után pedig a „győztes” kisgazdapárt mindent megtett a régi államapparátus átmentésére. A kommunista párt a tömegekre, hatalmas tömegdemonstrációkra támaszkodva indított támadást 1945 decemberétől a hivatali reakció ellen. Spontán tömegmozgalmak bontakoztak ki, jellemzőek a hajdúhadházi, hódmezővásárhelyi, szegedi, békéscsabai, karcagi s más tüntetések és tömeggyűlések. 1946 márciusában egyes helyeken már a tömegek a reakciós tisztviselőket egyszerűen elkergették. 1946. március 7-én Budapesten 400 000 tüntető követelte a népi demokrácia vívmányainak megőrzését és a fasiszta reakció szétzúzását. Ennek a hatására egyezett bele a Független Kisgazda-

párt a Baloldali Blokk követeléseibe, amelyek tartalmazták az államapparátus, valamint az ország gazdasági és kulturális életének a fasiszta, reakciós elemektől való megtisztítását. Ennek eszközeként került sor a „B”-listázásokra.

A „B”-listázások egyrészt takarékoskossági célt, a nagyranövekedett államapparátus leépítésének célját, másrészt a közigazgatásnak a reakciós elemektől való megtisztítását szolgálták. A „B”-listázás a reakció minden mesterkedése ellenére, a kommunista párt következetes küzdelme eredményeként az államapparátus megtisztításának jelentős eszközévé vált.

Természetesen az adminisztratív intézkedések önmagukban nem oldhatták meg a közigazgatás demokratizálásának s a fasiszmus maradványai felszámolásának feladatát. Széleskörű eszmei harc és átnevelő munka indult meg, amelynek fontos eszközei voltak a kommunista sajtótermékek, a „Fórum Klub”, a nyílt viták és az értelmiségi szervezetek, különösen az értelmiségi szakszervezetek. Az eszmei harc rendkívül bonyolult volt, s bár 1946 őszére már jelentős eredményeket ért el, történelmileg más viszonyok között a mai napig tovább folytatódik.

A módszertani jellegű előadások közül nagy érdeklődést váltott ki *Bodó László*, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatóhelyettesének „A technika történetének szemléltetése az iskolában” című, technikatörténeti modellek bemutatásával illusztrált előadása. Az előadó bevezetőben a tanulók technikatörténeti érdeklődése megnövekedésének okait boncolgatta, majd rámutatott arra, hogy a reformtanterv követelményei, a tantárgy komplex felfogása is előtérbe állítják a technikatörténet eddigénél bővebb tanítását. Rámutatott, hogy „a technika története, fejlődése lényegében nem más, mint a termelőerők fejlődésének története, amely a legszorosabb kölcsönhatásban van a termelési viszonyok fejlődésével”. Eddig elsősorban, sőt szinte kizárólag a termelési viszonyok fejlődésével foglalkozott a történelemtanítás, ezen a szemléleten változtatni kell. Ezt a törekvést tükrözik a kiadott reformtantervek, amelyek már a helyes arányok kialakításának irányában hatnak. Minden korban szükséges bemutatnunk a politikai és kulturális történeten túl az emberi munka technikai eszközeit is, a technika fejlődését, mint az egész emberi fejlődés alapját. „A termelőerők, a technika, a munkaeszközök fejlődésének tanítása csak a gazdaság- és társadalomtörténetbe való beágyazottsággal történhet, a gazdaság- és társadalomtörténet fő vonala megértésének eszközeként, mely megkívánja a társadalmi termelés alapvető ágainak, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a termelési technika története jelentősebb eredményeinek elemző megvilágítását.” Arról van tehát szó, hogy a tanulók konkrétan ismerjék a termelőeszközök fejlődését, a termelési technikának a gazdasági-társadalmi fejlődésre gyakorolt hatását, következményeit.

A történelemtanárnak gyakorlati munkája során nap mint nap szembe kell néznie azzal a problémával, hogy a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit miként hozza közelebb a tanulókhöz, hogyan tegye konkrétta, szemléletessé, érthetővé, hogyan alakítson ki tiszta és félre nem magyarázható fogalmakat, különösen a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása tekintetében. Vigyázni kell arra, hogy a technika fogalma ne korlátozódjék a munkaeszközök fogalmára, hanem magába foglalja a munkaeszközökön túl az anyagi termelési módszereket, eljárásokat és termelésben felhasznált természeti folyamatokat is.

Nagy jelentősége van annak, hogy a tanulók megértsék a termelésben — s hatásában a társadalomban — legjelentősebb változásokat hozó technikai újításokat, a technikatörténet legáltalánosabb tényeit. E célra legjobban felhasználhatók a különböző eszközök, gépek modelljei, amelyeket az iskolák, a szakkörök és iskolai műhelyek felhasználásával házilag is elkészíthetnek. Nem csupán a modell lesz az ilyen tevékenységnek a haszna, hanem a modellkészítő diákok így megismerkednek a forrásokkal, elmélyednek a szakirodalomban, s közelebb kerülnek magához a történelemhez. A modellek elkészítéséhez szükséges „előzetes anyaggyűjtés, az ismeretek előadás, vita formájában való feldolgoása az adott kor egészére vonatkozó technikai, gazdasági, társadalomtörténeti jellegzetességeket világítja meg”. Ugyanakkor a tanulók által rekonstruált tervrajzok alapján elindult kollektív modellkészítő munkának megvan az előnye is, hogy az elkészítésben résztvevők elemeire bontva ismerik meg a munkaeszközök működési elvét, s megértik a technikai újítások lényegét, jelentőségét.

Az előadó a továbbiakban néhány házilag készült modellt mutatott be, s konkrét példákon szemléltette ezek iskolai felhasználásának lehetőségeit, majd részletesebben foglalkozott a technikatörténet tanítása egyes módszertani kérdéseivel. Rámutatott, hogy a pusztá szóbeli közlés a technikatörténet tanítása esetében teljesen eredménytelennek bizonyult, legfeljebb szóbeli formulákat sajátítanak el anélkül, hogy azok reális tartalmát megértenék, s kialakulhatna megfelelő jártasságuk és készségük. „Az elsajátítandó tech-

nikatörténeti anyagrészek megértésének, alkalmazásának feltétele, hogy a tárgyakat, eszközöket, jelenségeket közvetlen érzékelés útján észleljék a tanulók, hiszen ez az alapja a helyes képzetek és fogalmak kialakításának." A munkaeszközök fejlődésének, a technikatörténet tanterveink által meghatározott esomópontjainak bemutatására legalkalmasabb a tárgyi szemléltetés. A tanulók által készíthető működő modellek kb. a XVIII. századi ipari forradalomig terjedhetnek, a technika bonyolultság felő haladása miatt zömmel a középkori gépekre korlátozódhatnak. Mindebből az következik, hogy az imperializmus és szocializmus korának technikai fejlődését nem lehet működő modelleken szemléltetni, itt a modelleket filmekkel pótolhatjuk. Dia- és pergőfilmeket kell készíttetnünk a modern technika iskolai megértéséhez.

Bodó László végezetül a szemléltetés módszereit néhány sajátosságán keresztül ismertette a tanár szerepét a történelem több vonatkozású tanórai életrekelésében.

Mód Aladir, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető tanára a mai nemzetközi munkásmozgalom aktuális kérdéseit elemezte „A háború és béke stratégijája” című előadásában. Megállapította, hogy „a XX. század második felének új feltételei új stratégia kialakítását követelik meg a kommunista pártoktól”.

Rámutatott, hogy „az imperializmus és szocializmus huszadik századi harcának 3 stratégiai különböző korszakát kell megkülönböztetni”; 1917-et megelőző, a két világháború között, és az azt követő korszakokat. Az elsőben az imperializmus léncának szétszakítása, a másodikban a szocializmus egy országban való megszilárdítása, a harmadikban a szocializmus több országban való felépítése, a gyarmati rendszer felszámolása, a béke védelme a főfeladat. Ehhez kell kialakítani a stratégiát.

A marxi-lenini tanítás a proletárforradalmat nem azonosítja a fegyveres felkeléssel. Most főfeladat az egész emberiséget veszélyeztető nukleáris háború megakadályozását — már a szocializmus világméretű győzelme előtt is biztosítani. Ugyanakkor a békéért folyó harc nem zárja ki egyes országokban a fegyveres harc szükségességét.

A béke fenntartására, a kapitalizmus békés versenyben való legyőzésére irányuló stratégiát az utóbbi 10 év történelmi fejlődése igazolta. A munkásosztály feladata, hogy a demokráciáért és békéért, a szocializmusért folyó harc legkövetkezetesebb ereje legyen.

Szabolcs Ottó, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető docense „Az iskolai történettanítás komplex jellegéről” című előadásában a történelemtanítás korszerűsítésének tényezőit vizsgálta. Kimutatta, hogy a történelemnek mint diszciplinának az értelmezése minden időben determinálólólag hatott nem csupán a tanítás szellemére, hanem tárgyára, a tananyag kiválogatására is. A marxista történelemfelfogás a történelmet komplex tudománynak tekinti. „A gazdaság- és technikatörténet, a politikai és intézménytörténet, az eszme- és művészettörténet már mint szétválaszthatatlan egység jelenik meg, szoros ok-okozati kapcsolataiban, nem közvetlen, hanem általános összefüggésben.” „Míg az alap-felépítmény kapcsolata a történelem egyes ágai közötti komplex viszony tartalmára, a végső fokon való összefüggés hangoztatása a tudományos vizsgálat formájára ad eligazítást.” Annál korszerűbb, fejlettebb a történelemtudomány, minél következetesebben képes a történelmi valóság sokrétűségének és bonyolultságának szövevényét kibogozni, s belőle a helyes végső törvényszerűségeket levonni. Ezért is elválaszthatatlan a történelemtudomány esetében a korszerűség a komplexitástól.

Az előadó rámutatott, hogy tehát a történelemtudomány korszerűsége már önmagában is megkívánja a tantárgy komplex felfogását. Majd röviden tisztázta a tudomány és a tantárgy kapcsolatát a komplexitás vonatkozásában. „A tudomány és oktatás kölcsönös függés viszonyában van egymással, ahol a tananyag alapját a tudomány eredményei szolgáltatják, a tudományos kutatás eredményeinek iskolai alkalmazását a nevelési-oktatási célok határozzák meg, ezeknek a céloknak összeválogatását azonban ismét determinálják a tudományos eredmények adta lehetőségek.” Ezért a történelemtanítás korszerűsítése nem merülhet ki csupán a tudomány korszerű eredményeinek átvételében, hanem a tanítás célrendszerének is korszerűnek kell lennie. Ezek a korszerű célok pedig igen összetett komplex célok, amelyeknek megvalósításához magának a tanítás folyamatának korszerűsítése s a korszerű taneszközök, szemléltető eszközök megteremtése szükséges. Az előadás további részében Szabolcs Ottó a történelem és a történettanítás ilyen értelmezése megkívánja módszereket és eszközöket ismertette, sokrétűségüket, komplexitásukat bizonyította.

Julius Alberty, a Besztercebányai Pedagógiai Főiskola dékánja „A történelemtanítás kérdései Csehszlovákiában” címmel tartott előadást. Bevezetőben rámutatott Csehszlovákia utóbbi húsz év alatti fejlődésére, a szocializmus felépítésének alapvető szerepére az oktatásügy — közöttük a történelemtanítás — előtt álló feleletokra. Már a Szlovákiai Nemzeti Felkelés idején államosították az iskolaügyet és még 1945-ben a Kassai kormányprogram szellemében megjelentek a tantervek és a tantervi utasítások. 1948-ban napvilá-

got látott az első iskolatörvény, amely az iskolaszervezetet átalakította. 1951-ben a CsKP VB „Határozat a tankönyvekről” c. bírólata alapján 1953-ban új iskolai törvény jelent meg, majd 1955-ben újabb határozatot adtak ki „Az általános műveltséget nyújtó iskolák szintje emeléséről és fejlesztéséről” címmel, amelyet követett 1959-ben az iskola és az élet szorosabb kapcsolatát célzó döntés. A kilencosztályos iskolarendszer ennek értelmében 1960 decemberéig maradt meg, a CsKP XII. Kongresszusa pedig kijelölte a kommunista nevelés feladatait.

Mindez alapján meghatározta a történelemtanítás irányát is. 1945-ben a történelemtanítás első rendezése a tantárgy tartalmi átalakítását tekintette feladatának, erősíteni igyekezett a haladó nemzeti és forradalmi hagyományokat és bővíteni a szláv népek, elsősorban a Szovjetunió népei történetére vonatkozó ismereteket. A kor követelményének megfelelően a történelmi fejlődés összefüggéseit, a gazdasági és társadalmi haladás oksági tényezőit kellett az iskolai tanításban is előtérbe helyezni. A történelemnek a fasizmus és a nacionalizmus eszméi maradványaival szembeni küzdelemben rendkívüli politikai jelentőséget tulajdonítottak, ami az óraszámban is megnyilvánult.

Az 1948-as tantervek már a szocialista hazaszeretet és a proletár internacionalizmus jegyében születtek. Ezek a tantervek a nemzeti történelemre koncentráltak, de közel sem voltak mentesek sem a szemiatizmustól, sem az idealista szemlélet maradványaitól. A helyes célkitűzéseket az 1953–54. évi új tanterv tartalmazta, következetes materialista szemléletével. A nemzeti történelem most már a szélesebb nemzetközi összefüggések részeként jelent meg, különösen a legújabb korban, amelyre a tanítás súlya áttevődött. Súlyt kaptak az anyagi termelés és a kultúra örökségei.

Több mint egy évtizedes viták és vizsgálatok után az az álláspont van kialakulóban, hogy a nevelési célok elsődlegességi igényét figyelembe véve „a történelemtanítás alapját a nemzeti történelemnek kell képeznie”. Nagy nehézséget okoznak azonban a nemzeti történelem kutatásának hiányosságai. Ez a helyzet természetesen visszahat a tantervekre és tankönyvekre is. A tananyag maximálizmusa is kísértett. A tananyag-csökkentések azonban nem vették eléggé figyelembe a történelemszemlélet kialakításának igényeit, s megalapozatlan általánosítások oly mértékben kerültek a tananyagba, hogy már fennállott a történelem, szociológia és a filozófia sémáival való helyettesítésének a veszélye. Széles szakmai sajtóviták indultak, s most előtérben áll a történelmi tények valódi jelentőségének helyreállítása az oktatásban. A tananyag szerkesztésében „a nemzeti és a világtörténelem szinkronikus elrendezése felé hajlunk”.

Az előadó a továbbiakban a történelemtanítás módszertani kérdéseiről szövegezett. Rámutatott, hogy a módszertant sokáig — helytelenül — nem tekintették tudománynak, most már azonban a felsőoktatásban önálló stúdiumként jelentkezik, önálló folyóirata van, az utóbbi években számos önálló munka látott napvilágot, s már nyomják a szakmetodika főiskolai jegyzeteit. Az 1950-es évek döntő tévedése volt e téren, hogy a módszertant elszakította a szaktudománytól, a tanítás technikájának kérdéseit toltta előtérbe. Jelenleg már túl van ezen a szakmetodika, s a tartalom és a forma összhangjának kutatására törekszik.

Egyik központi módszertani kérdés a burzsoá oktatástól örökölt verbalizmus legyőzése. A felsőiskolai felvételi vizsgák a verbalizmus továbbélését igazolják, hiszen a vizsgázók egy része kiválóan tudja az anyagot az ok-okozati összefüggések megértése nélkül, mások az összefüggéseket tudják — de frázis formájában. Az ötvenes években a verbalizmusnak a tényeket mellőző formája lépett előtérbe. Most tehát központi feladat a történelmi gondolkodóképesség fejlesztése, a tananyag belső kapcsolatainak megértése oly módon, hogy a múltat a jelen alapjaként értsék meg a fiatalok. „A történelemtanítás alapjának a történelmi tények elsajátítását kell tekinteni, ezekre kell építeni a történelmi fogalmakat, s ezekből kell kialakítani a történelmi ismereteket és a történelmi gondolkodást, amelyet a kommunista meggyőződés kialakításával kell betetőzni.”

Farkas Márton, a Magyar Tudományos Akadémia munkatársa a második világháborúról készült oktatófilm levetévese kapcsán az oktatófilmeknek a történelemtanításban betöltött szerepéről tartott előadást. A filmben a kép, a szó, a hang és a cselekvés szerves egységben oldódik fel, így annak különleges nagy szemléltetőereje van és mély érzelmi effektusok kiváltására képes. A filmben hosszadalmas történelmi folyamatokat lehet koncentrálni, s képes a mulandót, a soha vissza nem térőt rögzíteni, s az iskolateherbe vinni. Ezért az értelemlere való hatása különleges — a világnézet-politikai nevelésnek is fontos eszköze.

Az előadó a továbbiakban részletesen bemutatta a történelmi oktatófilmek három csoportjának a játékfilmek, a híradó- és dokumentumfilmek és a trükkfilmek iskolai felhasználásának lehetőségét. Kiemelte, hogy az oktató-nevelő munka szempontjából kétségtelenül a híradó- és dokumentumfilmek értéke a legnagyobb, az adott valóság egy

darabját tükrözik, míg a játékfilmek a valóságot inkább csak „dramaturgiai alapon rekonstruálják”. „A trükkfilmek elsősorban absztrakt összefüggések és kapcsolatok szemléltetésére alkalmasak.”

Ezután az előadó az oktatófilmek előállításának nehézségeiről és felhasználásuk problémáiról szól. Rámutatott, hogy az oktatófilm legjobban az ismétlő-rendszerű órákon használható fel. A film tudniillik általában egy egész kerek történetet ábrázol, s nem csupán a cselekvések logikájából kiragadott egyes eseményt. A jó oktatófilm összhangban áll a tantervvel és a tankönyvvel, felhasználásának is didaktikailag velük összhangban kell történnie.

A továbbiakban a legutóbb elkészült „A második világháború” című kétrészes oktatófilm előállításának egyes elvi kérdéseit érintette az előadó. A film a tananyagot sajátos eszközeivel úgy dolgozza fel, hogy a fasizmust és annak következményeit, a második világháborút a leigázott népek tragédiáján, a szabadságszerető népek Szovjetunió vezette győzelmes hősi harcán keresztül mutatja be. Eközben a leglényegesebb történelmi események kialakulásával egy horizontális és vertikális áttekintést ad politikai, gazdasági és hadtörténelmi aspektusból nézve. A film első része az 1929—33. évi világgazdasági válságtól a Szovjetunió megtámadásáig eltelt évek eseményeit, a második az 1941—45/közötti periódus eseményeit öleli fel. A filmet az egykorú magyar híradó- és dokumentumfilmekből, az UFA híradó anyagából, szovjet, amerikai és angol híradófilmekből állították össze, azonkívül felhasználták a berlini Institut für Lehrmittel rendelkezésünkre bocsátott oktatófilmjei anyagát.

Végezetül Farkas Márton rámutatott arra, hogy az elkövetkező évek egyik feladata a további filmek készítése mellett az oktatófilmek műfaji, didaktikai, módszertani problémáinak tudományos igényű tisztázása.

A nyári egyetem záróelőadásaként *Honfi József* „A történelemtanítás reformja és az ismeretterjesztő munka” címen tartott előadást a történelmi ismeretterjesztés előtt álló feladatokról. A programot az első és a második világháborúról szóló iskolai szemléltető filmek bemutatása és megvitatása, valamint a debreceni Csokonay Gimnázium történelmi szemléltető múzeumának megtekintése egészítette ki. A délutáni programok keretében került sor a külföldi és a magyar résztvevők szakmai tapasztalatszere anketájára, a résztvevők ismerkedési estjére, Debrecen történelmi és művészettörténeti nevezetességeinek megtekintésére Varga Antal igazgató vezetésével. A nyári egyetem résztvevői megtekintették a Pallag-pusztai mezőgazdasági technikumot és tangazdaságot, kirándulást tettek Hajdúszoboszlóra és Hortobágyra, ahol Béres András múzeumi igazgató igen érdekes ismertetést tartott a vidék néprajzi hagyományairól.

Szabolcs Ottó

TÖRTÉNETI IRODALOM

KRÓNIKÁSOK, KRÓNIKÁK. SZEMELVÉNYEK A KÖZÉPKORI KRÓNIKÁKBÓL

Összeállította Mezey László

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. [Európai antológia. Középkor]. I. Róma utódei [V—X. század]. 184 l. ; II. Az új évezredben [XI—XIII. század]. 220 l.)

Mezey László a középkori történetírás klasszikusaiból állít össze szemléletes antológiát magyar fordításban. Ez a forrásgyűjtemény nemcsak azért értékes, mert az irodalom olyan területére vezet el a művelt olvasót, amelyet eddig fordításban alig olvashattott, sőt amelyet többnyire nem is ismert, hanem azért is, mert az európai feudalizmus és a nemzeti államok kibontakozásának korszakát mutatja be olyan szövegeken keresztül, amelyeknek eleve szerűsége többet mond a korról minden történeti feldolgozásnál.

Bevezetőben Mezey a krónika műfaját tárgyalva ismerteti a különféle elbeszélő történeti forrásokat: évkönyv, krónika, gesta, víta és legenda. (Itt jegyzem meg, hogy az elmúlt években több irodalomtörténeti munkában olvastam a Vitákról. A latinul nem tudó olvasó könnyen azt gondolhatja, hogy itt valamilyen vitairatról van szó. Félreértések elkerülése végett hasznos volna az életrajz jelentésű latin Vitát hosszú í-vel írni.) A továbbiakban a középkori európai társadalomról és művelődésről ad áttekintést 4 oldalon.

A két kötetes műbe foglalt forrásokat csoportokba rendezve kapja az olvasó és minden csoport (főfejezet) előtt egy világtörténeti áttekintést vezet be a korszak fő kérdéseibe. E főfejezetek: I. kötet: Az új népek. A frankok Galliában. Nagy Károly birodalma. II. kötet: A németek római császársága. Anglia. A kereszteshadjáratok. Egy-egy csoporton belül 4–17 forrásrészletből kapunk betekintést a főtémába. Ezek előtt rövid bevezetés ismerteti meg a forrásokat. Egyes krónikarészek több helyütt is szerepelnek, hogy bizonyos kronológiai és eseménytörténeti folyamatosságot nyújtsanak az olvasónak.

Egy ilyen forrásválogatás esetén mindig fel lehet vetni, hogy miért ezt és miért nem amazt a forrást válogatta a szerkesztő. E tekintetben mi nem is teszünk kifogást, talán csak azt sajnáljuk, hogy a kétségtelenül vezető szerepet játszó frank, ill. francia, német és angol irodalom mellett Európa szélterületeinek latin nyelvű krónikairódalma (Arragónia, Itália, Dalmácia, Magyar-, Cseh- és Lengyelország, Skandinávia) nem kapott képviseletet a kötetben.

Inkább vitatható az egy szerzőtől való forrásrészek vegyítése más szerzőktől származó forrásrészekkel. Azt viszont komoly hiányosságnak kell mondanunk, hogy se a bevezetésből, se a tartalomjegyzékből nem derül ki, hogy milyen források szerepelnek a kötetben; név- és tárgymutató pedig nincs, így nincs mód arra, hogy a kötet alapos átböngészése nélkül szerzőknek, történeti személyeknek, országoknak, népeknek utána nézzünk, mert a 4 oldalas név- és fogalommagyarázó ezt nem pótolja.

Kifogásolható, hogy a kronológiában eligazító évszámot a bevezetésekben, jegyzetben vagy szövegben (szögletes zárójelben) hol találunk, hol nem.

A forrásbevezetések filológiai szempontból egyenletlenek. A forrásművek nem egyöntetűen vannak feltüntetve: kiadó neve, évszám, lapszám olykor szerepel, olykor nem. Freisingi Ottónak a *Gesta Friderici*-ből merített szövegrésze előtt (II. 165) semmilyen bevezetés nincs; igaz, hogy találunk idézetet Freisingi Ottó krónikájából is (II. 44), de ennek bevezetéséből nem derül ki világosan, hogy Ottó két művet írt, és Rahewin a másodikat csak folytatta.

Helyeseljük, hogy a szerkesztő az elbeszélő forrásokat helyenként oklevélszövegek és törvények bemutatásával tarkította, de azt nem értjük, hogy a X. századi Andres-i Lambert és Regino 883–884. évi szövegei közé hogyan csúszott be II. Fülöp Ágost (1180–1223) oklevelének egy részlete minden évszám és forrásidézet nélkül (II. 62–63). A tárgyból és időrendből a jámbor olvasó azt hiheti, hogy II. Fülöp a X. században élt, a bíráló pedig nem tud utánanézni, hogy az idézett szöveg csakugyan II. Fülöp okleveléből való-e.

A három munkatárs fordításai általában olvasmányosak. Melléfordítások akadnak. Összevetve Odo de Deuil rövid magyarországi leírását az eredetivel, kifogásolható

az *alemanni* fordítása „norman”-nal *nemet* helyett; fons fordítása „folyó”-val *forrás* helyett; félreértésen alapul az ezt követő alábbi fordítás: *Si tamen fontes sunt, quos paululum fossa humo etiam in estate faciunt transeuntes*: „ha ugyan folyó az, amelyet nyáron is átlábalhatni”; ugyanez helyesen: „ha ugyan forrás az, amelyet a talaj csekély felásásával nyáron is csinálnak az átutazók”; — ami egyébként az alföldi pásztorok között nemrég is élő víznyerési mód volt. A *pabula Julii Caesaris* itt nem „Julius Caesar életraja”, hanem „Julius Caesar legelője”; ez ugyanis a *pascua Romanorum* szinonimája. A következő mondatból a *pro voto* fordítása kimaradt.

A filológiai gondosság hiánya azért sajnálatos, mert egyébként igen érdekes, hasznos és tanulmányos munkáról van szó.

A kötetet szép és a tárgyhoz illő miniatúrák fotomásolatai teszik szemléletessé.

GYÖRFFY GYÖRGY

GERICS JÓZSEF:

LEGKORÁBBI GESTA-SZERKESZTÉSEINK KELETKEZÉSRENDJÉNEK PROBLÉMÁI

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 22.

Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 113 l.)

Szerzőnk százados probléma születte és agyonfűrészelt fájába vágta fejszéjét, ezt az élesre fent és finom, alapjában azonban régimódi alkalmazhatóságot. Hasonlatommal már eljáróba is szeretném kiemelni Gerics érdemét, hogy, noha témaválasztása nem volt új, módszere sem mondható modernnek, mégis újat hozott, sőt további kutatásaival is újat ígér.

Tanulmánya bevezetésében érett tudóshoz illő szerénységgel határolja el vizsgálódási területét: csak az Anonymusnál régebbi gesta-írók műveinek keletkezési idejét kívánja megállapítani s történetírásunknak ezeket a legősibb termékeit egymáshoz viszonyítani. Az előtte járók eredményeit nemcsak rekapitulálja, hanem azok minden időtálló tógláját belecépti előadásába. Értekezése voltaképpen száraz olvasmány, de érvelése oly törés- és zökkenőmentesen logikus, hogy a poros téma olvasója nem nagyon fárad el, sőt legtöbbször az élesen exponált és néha felfedezéssel kecsegtető problémák megoldására kíváncsian lapozza tovább a kötetet.

Az első fejezet, mint ahogy címe ígéri is, valóban újabb bizonyítékokat sorakoztat fel a XI. századi magyar gesta-szerkesztés léte mellett. Mondanivalóinak megfogalmazásában pontos nyelvtani és filológiai elemzés párosul az egykori társadalmi valóság éles megfigyelésével. Erre jellemző példaként hadd idézzem az urukat elhagyó, kóbor szolgák sajátosan XI. századi társadalmi jelenségének forrásszerű meghatározását s a krónika egy eddig figyelemre nem méltatott kifejezésének, a „*fidelis auditu*”-nak teljesen megnyugtató értelmezését, mint a szerző komplex módszerének más-más területről vett, de egyazon tény bizonyító érveit (12–17. l.).

Műve második fejezete az előző fejezetben körvonalazott ősi gesta írásának időpontját igyekszik megállapítani. Mesterien szűri ki az eddigi megoldási kísérletekből Erdélyi László és Hóman Bálint már mások által is megkérdőjelezett érveit. Erdélyivel viszonylag könnyebben végez (41. és köv. l.). Fejtegetéseit olvasva fenntartások nélkül tesszük magunkévá ítéletét, amely teljes egészében elveti Erdélyi egy mondatba sűrített eredményét („*Krónikáink atyja Kézai!*”). Hóman konstrukcióját jobbra belső ellentmondásai feltárásával (59. és köv. l.) bontja szét, megtartván abból azt, ami a maga korán messze túlmutatóan bizonyult igaznak (így az I. Béla pénzverésére vonatkozó megállapításokat: 58. és 66. l. stb.). Majd fokozatosan közeledvén saját felfogásának ismertetéséhez, mérlegeli a régi nagyok közül Toldy és Domanovszky, az újabbak közül a stílustörténész Horváth János ősi gestánk keletkezését I. András uralkodása idejére helyező érveit és feltételezéseit. Az olvasót teljesen meggyőző bizonyítással, amelynek során I. András halála utáni időkre utaló adatokat és kombinációkat vonultat fel, jut a szerző arra a megállapításra, „*hogy első gesta-szerkesztésünket az 1066–67. év körül foglalhaták írásba*” (79. l.).

A munka záró fejezete a Salamon uralkodása alatt írt gesta közvetlen folytatásának idejét, körülményeit nyomozza. Különösen érdekesek e fejezetnek azok a részei, amelyekben az idoneista és legitimista felfogás tükröződése alapján állapítja meg szerzőnk a krónikaszőveg rétegződését. Érvelése, amely szerint az idoneista felfogású krónika

Kálmán király korában keletkezett (103. l.) s a Gézáról, Lászlóról és Salamonról szóló történetet III. István király korában dolgozták át (112. l.), meggyőző.

Lidércfényes, ingoványos világ az, amelyben a gestakutatók, mint Gerics is, szilárd alapokra kívánják helyezni megállapításaikat. A gesták elbeszélésének hitelét igazoló vagy cáfoló egykori adat alig van. A társadalmi alapok és háttér megrajzolásához, amely végső soron hivatott indokolni a gesták keletkezésére és leszármazására vonatkozó nézeteket, a gestatanulmányok írói nem egyszer kénytelenek magukból a gestaszövegekből, tehát vizsgálatuk és bizonyításuk tárgyából adatokat meríteni. Minden újabb, efféle tanulmány csaknem teljes egészében új konstrukció. Mindegyik mindig feltevések sorára épül. Ha ezek közül csak egyetlen lényegesebb coniectura is hibásnak bizonyul, összeomlik az egész konstrukció. Gerics tanulmánya szerencsésen építette bele, mint fentebb már utaltam is rá, elődjei szöveges konstrukcióinak épen maradt, használható elemeit a maga elméletébe. Egyszer az ő műve is elődjei sorsára jut, talán éppen azoknak a kutatásoknak a nyomán, amelyeket mostani munkája folytatásaként körvonalaz.

A recenziens Gerics dolgozatának olvasása közben alig egy-két megállapítását, fordulatát kérdőjelezte meg a lapszelen. Főképp az olyan következtetésekhez kíváncsított kérdőjelek, amelyek egy-egy gestarészlet ismeretlen, ránk nem hagyományozott forrásból eredeztettek. Horváth János (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954. 309. l.) nyomán például, mesterén túlmenve, feltételezi Gerics, hogy nemcsak a magyar gestairók, hanem a német annalisták is ugyanazt a békeoklevelet használták a XI. századközépi események előadásának forrásaként (50. l.). A rokonítható fordulatok azonban, szerintem, származhattak a kor általánosan, vagy legalábbis kancelláriákban működő emberek által állandóan használt fráziskészletéből is. Kétkedem a különböző személy- és földrajzi nevek, még inkább a társadalmi terminus technicusok, ill. azok előfordulási időhatárainak bizonyító erejében is. (A XII–XIII. századi osztálymegjelölések nem egyértelmű magyarázatára vö. Gericsnek Szilágyi Loránd 1937-es Anonymus-tanulmánya alapján a 25. és 26. lapon tett megállapításait Csóka Lajosnak a Magyar Nyelv 1962. évf. 156–157. lapján olvasható megállapításaival.)

Gerics stílusa nyugodt, egyenletesen áramló, világos, pontos és, hogy úgy mondjam, stílszerű kifejezése nem éppen modern mondanivalójának. A szerző e ténynek alighanem maga is tudatában volt, mert előadása néha mesterkéltten archaizáltnak tűnik. Csak ezzel magyarázható számtalan latinizmusa (16. l.: „látja összefüggésben állni”, 28. l.: „interpoláltsága mellett látszik szólni”, 35. l.: „látja legközelebb állani”, „bizonyítékait abban véli fölfedezni”, 69. l.: „a régi szerkesztés elbeszélésének kereteit... kiterjedni láthatjuk”, „nem látszik összefüggésben állani” stb.). Mesterkéltek az efféle szoképzések is: „keletkezhetés” (101. l.), „kapszolódható” (103. l.). Nem kisebb szepő szerzőnk stílusán a határozatlan névelő helytelen és sűrű használata (30. l.: „egy... gesta-szerkesztés meglete”, 58. l.: „egy... gesta-szerkesztés létét”, 101. l.: „egy nagy valószínűséggel kikövetkeztethető III. István kori krónikához” stb.).

Gerics József itt és más dolgozataiban is bizonyosságát adta történetírói elhivatottságának, meglevenítő erejének, rekonstruáló képességének, olyan kvalitásoknak, amelyek előbb és tudományunk fejlődése szempontjából előbbrevaló problémák teljesértékű megoldására is képessé teszik. Mostani műve módszerét Marczali Henrik is magának vallhatná, s ha a szepőket eltüntetné stílusából, arra még Károlyi Árpád is büszke lenetne. Megállapításommal, amelyet inkább elmarasztalásnak, mint dicséretnek szántam, arra szeretnék utalni, hogy ha már ősi gestáink keletkezési idejének s egymással való kapcsolatainak tanulmányozását tűzzük célunkul, igyekeznünk kell eredményeinket a társadalomtörténelem módszereivel elmélyíteni. Meg kell mondanunk: múltunk megismerése szempontjából van-e jelentősége, s ha igen, mi például annak, hogy legrégebbi gestánkat nem I. András, hanem Salamon király uralkodása alatt foglalták írásba. Nem ártana a magyar történetírás ősi és sajátos műfaját európai változataihoz viszonyítani, s megvizsgálni ezeknek az irodalmi megnyilatkozásoknak egyetemes társadalmi feltételeit is. Társadalom és történetírás kapcsolatainak még nem egy vonatkozására hívhatnám fel a figyelmet, ha nem lennék meggyőződve, hogy azokat a modern képzettségű, fiatal tudós recenzienséknél sokkal jobban ismeri és, hogy ha ideje engedi és feladatának érzi, sorra fel is tárja mjd. Egyébként befejezésül hadd jegyezzem ide a szerző tárgyválasztását illető, kissé tán szkeptikus észrevételeimnek mintegy sajnálatos igazolásául, hogy a nagy történelmi és filológiai felkészültséggel írt munkát ugyan pontosan idézi Klaniczay Tibor (A Magyar Irodalom Története. Bpest. 1964. I. köt. 59. l.), de legfőbb eredményeit nem veszi figyelembe.

BEREND T. IVÁN:

GAZDASÁGPOLITIKA AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV MEGINDÍTÁSAKOR 1948—50
(Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1965)

Szerencsésnek mondható, hogy a gazdaságtörténészek a népi demokratikus korszak feltárásában a politikai történetírás előtt járnak, mintegy megalapozva azt. Ránki Györgynek a szocialista tervgazdaság kérdéseit tárgyaló műve után (Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában) jelen tanulmány az első írás, mely tárgyát az 1948—50-es évek problémaköréből meríti. És — jóllehet a szerző szerényen a „vizsgálódás középpontjába a gazdaságpolitika hibáinak kialakulását állítja” (5. l.) — a gazdaságpolitikát befolyásoló bel- és külpolitikai tényezők komplex elemzése valamint következtetései politikátörténetírásunknak támpontul szolgálhatnak arra, miként realizálódott a káros politikai szemlélet a gazdaságpolitikában és fordítva: a gazdasági koncepcióban bekövetkezett torzulások hogyan borították fel a politikai élet egyensúlyát, vetették el súlyos konfliktusok magvát (32—33. l.).

Az 1948—50-es éveket rendszerint a személyi kultusz kezdeti idejének mondjuk, anélkül azonban, hogy magát a *folymatot* nyomon követtük volna. Ebben a periódusban a szocialista tulajdonviszonyok uralkodóvá válásával megérelelődött a gazdaság szocialista továbbfejlesztésének szükségessége. Éppen erre, a szocialista építés általános törvényszerűségeire hivatkozott a Rákosi-féle vezetés, mikor kialakította a gazdasági szerkezet és gazdasági vezetés azon rendszerét, mely a proletárdiktatúra merev dogmatikus felfogásával együtt a szektás politika teljes eluralkodásához vezetett.

Ez a problémaállítás indokolja az egyébként rövid két esztendő időszak önálló gazdaságtörténeti periódusként való vizsgálatát. E vizsgálat során szerző épít a Magyar Szocialista Munkáspártnak e kérdésben közzétett állásfoglalásaira; a magyar gazdaságtörténet európai összehasonlítás keretébe helyezi és a történeti-statisztikai áttekintést társadalmi elemzéssel, a gazdaság és politika kölcsönhatását, valamint a marxista iparosításelmélet kérdéseit tárgyaló fejtegetéssel egészíti ki.

A tanulmány közel sem teljes leírása a címben jelzett két évnél — mégis több annál: sikerült első mozzanataiban megragadnia az ötvenes évekre dogmává merevedett gazdaságpolitikai és politikai rendszer jelentkezésének első elemeit; feltárni az akkor esetlegesnek vélt és így magyarázott jelenségek belső logikai összefüggését, azt, hogy a jelenségek lincolata hogyan vezetett szükségszerűen a válságtól elrugaszkodott elképzelések kidolgozásához. A munka szemléletesen érzékelteti, hogy nemzetközileg és hazai viszonylatban miként hallgattatták el azokat a vitákat, amelyek a népi demokratikus fejlődésből adódó lehetőségeket hasznosabban akarták értékesíteni a szocialista építés számára, hogyan vonultak vissza ezek a tapasztalatok hiányában még gyengéde elméletileg határozottan előremutató irányzatok. Legjelentősebbek ezek közül a kezdeményezések közül Dimitrov és Tito 1947—48-as, vámujióra vonatkozó javaslatai (64—69.l.), a belpolitikában a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom fokozatos kiépítését szolgáló elvek (42—43. l.). Részben ide sorolhatók a Tervhivatalnak a beruházások emelése kapcsán a gazdasági mutatók fokozott tiszteletbentartására figyelmeztető megjegyzései is (75—79. l.).

Eppen Berend Iván készlet bennünket könyve gondolatsorának kiegészítésére. Itt az ideje, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk a többi kísérletre is, amely a második világháborút követő szocialista forradalmak győzelmének eredményeként előállott bel- és külpolitikai helyzet elméleti általánosítását tekintette feladatátul. Ilyen volt pl. (nem fontosságai, hanem historiai sorrendben) a szociáldemokrata pártok által kifejezetten a termelés összehangolására 1947 év májusában rendezett dunavölgyi konferencia, a Magyar Kommunista Pártnak a szocialista gazdaságpolitika sajátos alkalmazását szolgáló 1948 februári-márciusi irányelvei és az akörül kibontakozó vita. Nem utolsósorban pedig hivatkozunk Varga Jenőnek már 1946-ban, „A tőkés gazdaság a II. világháború után” címmel, a két társadalmi rendszer harcának új jelenségeiről írott könyvére. Mindezekre azért is érdemes utalni, mert bizonyítják, hogy a Tájékoztató Iroda 1948-as határozatával nem törvényszerű, éppen ellenkezőleg, a forradalmi munkásmozgalom belső fejlődésével ellentétes fordulat kezdődött a 48—50-es években. A fordulat nagyságát viszont azzal lehet lemérni, hogy a megérett „újszerű gazdasági együttműködés” realizálása „csak közel másfél évtized múltán került napirendre” (70. l.).

Ha a történetírás társadalmi funkciója a *műről írva a másnak szólni*, — Berend Iván könyve ettől nem riad vissza, mint az a könyvnek alábbi, csupán vázlatos ismeretetéséből is kitűnik.

A könyv mondanivalója szerint négy fő részre tagolódik. Az első rész ismerteti a szocialista forradalom győzelmét követő gazdasági eredményeket, amelyek a szocialista építés számára kedvező objektív és szubjektív talajt teremtettek a gazdaság és társadalom szocialista átalakítására. A fogyasztókosságek ellenére 1950-ben, egyetlen év leforgása alatt az állami ipar netto termelése 19%-kal növekedett. Felsorakoztatja a szocialista építésre nézve kedvező külpolitikai tényezőket is. Dokumentálja, hogy a nemzetközi munkásmozgalom addigra már nemcsak pártok közötti kapcsolatokkal rendelkezett, hanem állami-gazdasági szerződések rendszerén keresztül módja nyílt arra, hogy a nemzeti kereteket túllépve az új helyzet kínálta új lehetőségek jobb kiaknázásával, fölényt csikarjon ki a kapitalizmussal folyó versenyben.

Berend Iván gyakorlott vitázóként bátran és tudományos tényyszerűséggel bizonyítja a sokszor közhelyként ismételt és ezért nem kevesek által kétségbevonat társadalmi-történeti-gazdasági törvényszerűséget, hogy Magyarországon „nem ráerőszakolt”, hanem elsőrendű belső követelmény volt az iparosítás és a mezőgazdasági nagyüzem megteremtése.

A következő részben a könyv a hibás gazdaságpolitikai koncepció kialakítását és az azon alapuló intézkedések sorozatát írja le, melyeknek következtében — hogy csak egy példát idézzünk — a 48-as őszi eredeti 27,6 milliárdos beruházási terv 1949 áprilisára már 35 milliárdra, a 13. tervvariáns elkészülte után pedig még ugyanezen évben 45,5 milliárdra emelkedett (74. l.). Jóllehet a valóságos viszonyokban semmiféle változás nem következett be, mégis a különböző egyszer ható tényezők termelés-termelő hatása, nem utolsósorban pedig a fogyasztási alap csökkentése révén új „nagy tartalékok” „felfedezését” hirdették meg, és a végleges 1950-es terv beruházási összegét 50,9 milliárd Ft-ban határozták meg (87. l.). Tetézte a károkat, hogy a többé-kevésbé jó tapasztalati alapon megtervezett arányokat is felforgatták. A Rákosi-Gerő-féle pártvezetés, „hogy biztosítsa a szocializmus alapjainak a lerakását, az egész magyar népgazdaságban, tehát a város mellett a falun is”, 20%-os nemzeti jövedelememelkedés mellett a felhalmozási keret tervét 1949-ről 1950-re több, mint másfélszeresére emelte, ugyanakkor, mikor az eredetileg is alacsonyan tervezett 20%-os mezőgazdasági előirányzat 9,8%-ra csökkent! (78. és 98. l.)

Az irreális sietség szemléletében a Rákosi-féle vezetés saját vágyait elvi, ideológiai magaslatra emelte. Félredobta a gazdasági mutatók, társadalmi tényezők, sőt egyszerűen a műszaki technikai előírások követelményeit is. A voluntarista vezetés kárai azonban nagyon is kézzelfoghatóan jelentek nap mint nap: a gazdaság arányainak megbomlása a mezőgazdaságban a termelés hanyatlásához, az iparban pedig a termelékenység csökkenéséhez vezetett. Történt pedig mindez 1950-ben, a terv nyilvános, gyökeres módosítása előtti esztendőben. (Nem véletlen, hogy Gerő Ernő fentidézett szavai is 1950 januárjában láttak napvilágot.) Berend Iván megalapozott és módszertanilag is példamutató bizonyítási eljárással figyelmeztet arra, hogy a termelési és beruházási emeléseknek pusztán mennyiségi tényezőként való kezelése nem más, mint a kérdés, „elbagettellizálása”. Ezen a ponton ér el a tanulmány bírálatának sarkpontjához. Bizonyítja, hogy a tervemelések csupán mennyiségi oldaláról történt bírálat, a számítási hibákra való visszavezetése, az az álláspont, mely túlzott emelésről, vagy csupán az előirányzatok sikertelen realizálásából fakadó kudarcokról beszél, a szükséges kritikát pedig egyetlen aktsura, jelen esetben a MDP II. kongresszusának a terv előirányzatait megemelésére kívánja korlátozni, főinak szubjektív szándékai ellenére sem a szocialista építés igazolását szolgálja, hanem ellenkezőleg, „elhomályosítja a történelmi folyamatok valódi menetét s megnehezíti a kibontakozó, egyideig eluralkodó hibák jellegének, okainak feltárását” (40–41. l.).

Az irreális sietség szemléletének bírálatu kapcsán a külföldi szakirodalomban is tért hódító, teljességgel elfogadható megállapítással találkozunk: mint ahogy mássutt is, Magyarországon is eleve elképzelhetetlen volt olyan komplex gazdaságfejlesztési politika, mely egyszerre, egyidőben, egymással párhuzamosan kívánja az ipar termelési kapacitását kiszélesíteni, azt magas technikai színvonalon korszerűsíteni és emellett a mezőgazdasági termelést a valóságos nagyüzemi gazdálkodás vágyára terelni, mégpedig úgy, hogy az életszínvonal-emelés terén nem hogy visszaesés ne következzen be, de fejlődés, mutatók-zék (78. l.). Már az első évek szemléltető példával szolgálhattak volna ezen igazságok felismeréséhez. Mégsem így történt.

Mi volt az oka, hogy a káros folyamat végkifejlétség haladt? A kérdésre a MSZMP 1956 decemberi határozata ad választ, midőn megállapítja, hogy „a Rákosi-Gerő klikk 1948 végétől kezdve letért a marxizmus—leninizmus elvi alapjáról. . . a párt és állami életben, valamint a gazdasági élet irányításában szektáns és dogmatikus politikát honosított meg. . .” Ha ezt az idézetet összevetjük a könyv szerzőjének már említett

fejtegetésével, szembevetendő az összehangzás. Berend Iván fejtegetései gazdaságpolitikai oldalról kiegészítik, alátámasztják a MSzMP alapvető jelentőségű állásfoglalását.

Továbbmenve, fel kell tennünk a kérdést, hogyan tette elfogadhatóvá, vitán felül állóvá tételeit a pártvezetés. Mindenekelőtt a gazdaságpolitika elméleti megalapozásával. Találón helyezi vitáirátának középpontjába Berend Iván a hazánkban érvényesült és az 50-es években a szocialista tábor országaiiban általános elvként meghirdetett iparosításelméletet, vele az „iparosítási elmélet formális rendszerének történeti-teljesítettségét” (57. l.). Ezen a ponton fejtegetései túllépnek a hazai kereteken és általános elméleti vita kiindulópontjává válhatnak. Jelzi a sztálini iparosítási elmélet korlátait. Vitatja magát a kérdésfeltevést is, mely a történeti-technikai fejlődéstől elvonatkoztatva vállalkozott a „szocialista” és „kapitalista iparosítás” örökérvényű kritériumának felállítására. Ezzel kapcsolatban a szerző tanulságos összehasonlítást tesz a XIX. és XX. századi kapitalista iparosítás egymástól eltérő tendenciái között, jelzi a most felszabaduló országok iparosításának várható útjait (55–59. l.).

A sztálini iparosításelmélet a Szovjetunió gyakorlatát teljes egészében a szocialista iparosítás egyetlen lehetséges modelljének fogta fel, anélkül, hogy a történelmi megvalósulás *formáját* és magának a szükségszerűségnek tartalmi kérdéseit különválasztotta volna. Jóllehet az MDP vezetőit gazdasági-politikai koncepcióikban elméleti tételek vezérelték, Berend Iván bátran kimondja, hogy az tudományosnak semmiképpen sem volt mondható a szó marxista értelmében, hiszen „tudományos igény alatt a kor adottságait és lehetőségeit figyelembevéve inkább a magyar gazdaság valóságos helyzetének, a világgazdaság fő fejlődési tendenciáinak, technikai irányzatainak felmérését, a fejlesztési irányok ezek alapján történő kialakítását értelmezték” (54. l.).

A könyvet lapozva szükségképpen felmerül, hogy az elavult, dogmatikus felfogás továbbélése milyen sajátos ellentmondásokhoz vezetett. Nyennek tekinthető pl. a nehézipar fejlesztésének konzervatív felfogása, mely ahelyett, hogy használt volna, valójában ártott az iparosítás ügyének. Emellett mélységesen ellentmondott a marxista elmélet belső lényegének, melynek modernségére már Engels felhívta a figyelmet, mikor arra utalt, hogy a marxizmusnak minden új felfedezéssel meg kell újulnia. Vagy egy másik példa: Éppen, mikor az internacionalista munkásmozgalom egy világrésznyi területén az államhatalom birtokába jutott, egy monopolisztikus, erősen centralizált egység keretében, bizonyos értelemben önmaga ellentétéként, autarchiás gazdaságok nacionalizmust tápláló láncolatát építette ki.

Az 1945–47-es évek jó kezdeményezései ellenére az elmélet dogmatikus megmerevedése következtében nem került sor a marxista iparosításelmélet továbbfejlesztésére.

A tanulmány további részeiben a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolására, az életszínvonal visszaesésének kezdetére utal. Miután ezek voltak a MDP gazdasági vezetésének leginkább szembevetendő hiányosságai, ehelyett nem térünk ki az értékes, sok aktuális kérdést is érintő kérdéscsoport taglására.

Olvasmányunk végéhez érve felmerül azonban a kérdés, hogyan fogadtatta el koncepcióját a Rákosi-féle vezetés. Hogyan igazolta vonalát a párt és a dolgozó tömegek előtt? A magyarázat a vezető párt életének belső problémái mellett nagyrészt a feszült nemzetközi helyzetben keresendő. Miután tényszerű kutatások még nem folytak, a problémákat magunk is csupán szaporítani tudjuk. Vajon a Szovjetunió és a szocialista tábor országai valóban túloztak, mikor az imperialista politika célját nem a helyzet élezésében, hanem világháborús konfliktus előidézésében látták? Vajon a háború elkerülésére elegendő lett volna egy „rugalmasabb”, Európa közbenső, részben kiegyenlítő szerepére számító külpolitikai vonalvezetés? Nem éppen az tette lehetővé a háború elkerülését, hogy a Szovjetunió növelte hadipotenciálját? Nem volt szabad lebecsülni a háborús veszélyt, mikor az USA a népi demokráciák megfojtására blokádot szervezett, nagy gazdasági túlsúlyára és az atommonopólium birtokára építő politikájával erőltetett útemben a világ minden részén agressziót készített elő? Szükségszerű reagálás volt a kapitalista országokban a munkásmozgalom és a progresszió elleni ellenterróra a népi demokráciákban a harmadik utas és kispolgári irányzatok, a részben talán monolitikus politikai egység felfogásának eluralkodása. A kérdés természetesen vitával aligha dönthető el, annál is inkább, mert e harc közben az uralkodó sztálini-molotov irányzat a munkásmozgalom egységét megbontotta, sőt a szocialista államok közti bizalmatlanság szításával az imperialista politikát juttatta előnyhöz.

A katonai szempontok eluralkodása sok vonatkozásban elkerülhetetlen volt. A kérdés nem úgy állt, volt-e háborús veszély, vagy sem — mint Berend Iván felteszi — (30–32. és 91–95. l.). A kérdés — nézetünk szerint — az volt: egy lehetséges háborús veszélyre helyes választ adott-e a politika? Nem. A katonai szempontok erőltetett hajszolása a rend-

szert gazdasági bázisát bizonytalanná tette, a társadalmi konfliktusok feloldása pedig a tömegbázist ásta alá. Ezek pedig háború esetén döntő erőtevényezők lettek volna. Ugyanez áll nemzetközileg is. A háborús agresszióra adandó felelet sem az autarchiás fejlődés, hanem ellenkezőleg, a gyorsított ütemű munkamegosztás lett volna.

Azt azonban vitatnánk, hogy egyszerűen a katonai elképzelések gyűrték maguk alá az esetleges önálló politikai vonalat. Mint ahogy azt sem tartjuk szükségszerűnek, hogy a katonapolitikai álláspontnak okvetlenül szembe kell kerülnie a gazdaságpolitikai szempontokkal. Éppen jelen könyv is a politika és gazdaság törvényszerű kölcsönhatásáról győzött meg bennünket. Egy negatív korszak tanulsága visszájára fordítható: A politika és gazdaság egysége nagy erőforrás, ha tudatos politika veti meg egy helyes gazdasági koncepció alapjait. Berend Iván könyve ehhez, egy tudatos gazdaságpolitika kialakításához nyújt segítséget, és ezzel hitet tesz a történetíró politikai felelőssége mellett.

SÁGVÁRI ÁGNES

RUZSÁS LAJOS:

A BARANYAI PARASZTSÁG ÉLETE ÉS KÜZDELME A NAGYBIRTOKKAL 1711—1848

(Budapest, 1964. 254 l., 3 mell.)

A felszabadulás óta eltelt két évtized alatt a magyarországi parasztság antifeudális harcának kutatása történettudományunk egyik központi feladatává vált. Széleskörűen indult meg a kérdésre vonatkozó forrásanyag feltárása és feldolgozása: nyomában az ország legkülönbözőbb területeire vonatkozóan, a feudalizmus évszázadainak majd mindegyik szakaszából, a harc legkülönbözőbb vetületeiről nagyszámú könyv, tanulmány, szövegközlés látott napvilágot. Ezen belül is különös hangsúlyt kapott az 1711 utáni másfél évszázad — utolsó évtizedeiben egyre inkább a feudalizmus elmélyülő válsága által jellemzett — fejlődésének vizsgálata. Eredményeképpen ma már e fejlődés fő vonalait és problémáit nagyjából világosan látjuk: mintegy előkészítését és kiinduló pontját a hazai parasztságtörténet kapitalizmuskori, egészen a felszabadulásig terjedő szakaszának is.

Am hogy még ezen a viszonylag már sokszor kutatott és ismert területen is a modern, marxista szempontú kutatás milyen sok új — a kutatás általános módszertanát s részben eddig ismert eredményeit is befolyásolni képes —, eddig nem, vagy legalábbis nem a maga teljességében és összefüggéseiben ismert problémával és megoldásukhoz használható új módszerrel és szemponttal találkozhat, — azt legjobban Ruzsás Lajos most megjelent könyvét végigolvasva tapasztalhatjuk. Nemcsak az ország egy e szempontból eddig kevésbé ismert területét, de kevésbé ismert, bár ugyanakkor sokban általánosítható problémákat és feldolgozásokban újszerű és gondosan kidolgozott szempontokat és módszereket is megismerve lapjairól.

A vizsgált országrész a Dunántúl legdélibb része, ahol a török kiűzése utáni fejlődés szinte a legmélyebbről indult el, mind a terület földesúri szervezését, mind a jobbágyág gazdálkodását illetően. A földesúri birtoklás minden közvetlen hagyományától mentes területet az udvar csaknem teljes egészében hozzá hű nagybirtokosok — jelentős részben németek és egyháziak — kezére juttatja, figyelmen kívül hagyva a terület ősi középi és kisbirtokos nemességének kísérletét birtokai visszaszerzésére. Az új birtokosok közül azonban a német elem csakhamar eltávozik: birtokaik vétel, csere, új adomány révén már a század második negyedére — a szász-tescheni herceg bolyi uradalmától eltekintve — néhány nagy magyar arisztokrata család, mindenekelőtt az Esterházyak és a Batthyányak, valamint a pécsi klérus kezén összpontosulnak, Baranya megyében ilyen módon az egyik országosan is legtisztább képletet teremtve meg a nagybirtok agrárfejlődésének, illetve a fejlődés jobbágyásra gyakorolt hatásának vizsgálatához. E fejlődést szerző a megye egymástól élesen elváló három tájegységében (a mezőgazdaságra és szőlőművelésre egyaránt alkalmas keleti részen, a mindkét szempontból jóval mostohább Hegyháton s végül az elsősorban a rideg marha-, illetve sertéstartásra utalt Nyugat-Baranyában) vizsgálja három periódusban. E periódusok — mint a fejezet-címek őket tartalmilag is pontosan meghatározzák — a következők: a baranyai parasztság örökös jobbágyosra tisztításának kora (1711—1767); az úrbérendezés és következményei által meghatározott korszak (1767—1789); végül a feudalizmus válságának 1790 és 1848 közötti évtizedei. Szerző mindhárom korszakban, mindhárom tájegységet a

földesurak politikája s a piacviszonyok helyi lehetőségei által befolyásolva kialakuló jobbágygazdálkodás fejlődése szempontjából vizsgálja végig.

A könyv e sokrétűen differenciált fejlődést (igaz, hogy igen kedvező forrásviszonyokra: több nagybirtok sőt nemesi középbirtok többé-kevésbé épségben megmaradt levéltárára támaszkodhatva) rendkívül következetesen, szempontjait minden periódusban és mindegyik területészre vonatkozóan újból meg újból alkalmazva mutatja be. Úgy érezzük, mindenekelőtt e szigorúan fegyelmezett és következetes kutatói felfogás az, melynek a könyv a legtöbbet köszönheti. Ruzsás munkája során nem került meg a forrásanyagból esetleg nehezebben kibontható problémákat és nem tett engedményeket könnyebb, látszatra így is tetszetős ám felületesebb megoldásoknak. Minden periódusban s mindegyik részterületen ugyanazt a valóban alapvető néhány tényezőt és annak fejlődését kutatja: a termelőerők és a termelési módok fejlődését és nyomukban a termelési viszonyok alakulását, gondosan vigyázva a vizsgált elemek azonosságára, a bemutatott kép egyenletes megvilágítására, a fejtegetések folyamatosságára, az ábrázolás zárttságára. Ugyanakkor az egyes vizsgált kérdéseket a lehető legmélyebbre hatolva igyekszik kielemezni: mindenhol fejlődésük közös lényegét keresve és azt majd mindenben valóban meg is találva. Olyan magas igény ez, melyet az eddigi hasonló jellegű kiterjedt monografikus szakirodalomban eddig talán Ruzsás könyvében láttunk a legkövetkezetesebben és a legeredményesebben megvalósulni s melynek következtében az így kibontakozó kép ha első látásra talán kevésbé színes és mozgalmas is, de ezért sokszorosan kárpótol a szigorúan körülhatárolt ábrázolás belső teljessége, mélysége és igen erős koncentrátsága. Ruzsás a baranyai parasztság életének és a nagybirtokkal folytatott küzdelmének valóban fővonalait mutatja be, még pedig úgy, hogy valamennyi vizsgált problémát e fővonalakhoz tud kapcsolni, ugyanakkor e fővonalakat is a maguk valódi összeforrottságában, egyetlen egységes folyamat különböző összetevőiként mutatva be. Úgy azonban, hogy e folyamat rekonstrukciójából az olvasó a baranyai problémákon túlmutató, mélyebb, általánosabb s az egész országra érvényes következtetéseket is levonhat.

E következtetések közül — a könyv időrendjének megfelelő sorrendben haladva mindenekelőtt kiemelendők tartjuk szerzőnek azt a megállapítást, hogy a baranyai (s tegyük hozzá: általában a török alól felszabadult) területék külső életkörülményei, nemesek és jobbágyok birtokharcai kb. az 1740-es évek végéig még a XVII. század királyi Magyarországnak vonásait viselik magukon: — a feudalizmusnak a földesúri járadékokhoz kapcsolódó felerősödése e tájakon csak a XVIII. század közepére, a jobbágytársadalom kíméletlen súlyos megrázkódtatásával éri el azt a fokozatot, melyre a végig Habsburg kézen maradt ország rész már kb. 6—7 évtizeddel azelőtt eljutott (Ruzsásnak a török alatti terület e szempontból egy teljes évszázadnyi elmaradását feltételező megállapításait kissé túlzottnak tartjuk). — Ugyanígy általában is tanulságosnak érezzük megállapításait a helyi piacok kialakulásának (s ebből feltehetőleg a paraszti árutermelésnek is) csupán az úrbérendezés utáni kezdeteiről s ebben a mezővárosok jelentőségéről (bár a török nem járta vidékekhez mérten itt is megfigyelhető időbeli elmaradásban a feudalizmus itteni fejlődésének másfél százados megszakadásán kívül a királyi ország részek eredendően kedvezőbb külső piaci lehetőségeit is figyelembeveendőnek tartjuk: külső és belső piacot sem itt, sem a későbbiekben nem tekintve egymástól még annyira sem elválaszthatónak, mint azt szerző teszi). — Igen tanulságosnak érezzük a baranyai nagybirtokok 1790 körül végül is a külső piac felé fordulásának, s következményeként a majorsági gazdálkodás meginduló kiszélesítésének elemzését, s ennek kapcsán a helyi értékesítési lehetőségek s a végül is kudarcot vallott földesúri ipari vállalkozások részletes bemutatását. Nem kevésbé jelentős annak jól indokolt megállapítása, hogy a földbirtokosokat a külső piac, a jobbágyokat pedig a szűkebb mezővárosi és a tájpiac ösztökéli az árutermelésre, ám némileg eltérő irányban és más intenzitással (— habár a két piac összefüggéséről és kölcsönhatásáról az előzőekben tett észrevételeinket itt is hangsúlyoznunk kell). — Végül kiemelendők tartjuk azokat a fejtegetéseket, melyekkel egyrészt a kor paraszti mezőgazdaságának fejlődését elősegítő tényezőket elemzi: a feudalizmus béklyóinak lazulását, az erősbödő belső piac serkentő hatását, s a mezővárosok és az uradalmak haladottabb gazdálkodásának gyakorlati példáját; — másrészt a paraszti mezői gazdálkodásnak és szőlőművelésnek átalakulásukkal együtt járó hatását mutatja be a jobbágyi munkaszervezet és a jobbágycsalád alakulására — ennek kapcsán ismertetve az ormánysági születéscsökkenés kezdeteit.

Ha a fentiekben Ruzsás kötetének legfontosabb tanulságait csak sommásan s végeredményeiben ismertetjük is, ez nem azt jelenti, mintha mindez a kötetben is csupán ilyen sommás megfogalmazásban jelentkeznék. E végkövetkeztetések nem elméleti spekulációk eredményei: mögöttük nagy gondnal felkutatott hatalmas tényanyag sokoldalú elemzése áll, melynek során szerző a szükséghez képest biztos kézzel és eredménnyel

beesátkozik bele a szőlőművelés korabeli technikájának elemzésébe ugyanúgy, mint néprajzi vagy demográfiai módszerű vizsgálatokba. Munkája így az adott terület és téma viszonylatában a problémák komplex, sokoldalú megközelítéséhez is igen jó és követendő példát szolgáltat.

Am hogy e komplex szemlélet egyben mennyire következetesen dialektikus is, azt legvilágosabban s következményeiben legtanulságosabban Ruzsásnak a korról foglalkozó történetírás egyik legközpontibb problémájára: a jobbágytelkek számának alakulására adott válasza mutatja. Ruzsás minden egyes helység konkrétan kimutatott telekszámának alakulásán át vizsgálva igen világosan állítja elének egyrészt a megyében a földesuraságok három csoportja szerint változó tendenciák (növekedés, csökkenés, stagnálás) egymásmellett élését; — másrészt azt, hogy a tendencia még ugyanazon uradalmon belül is, az 1767—1848 közötti időszakban nem egyszer változott; — s végül azt az óvatosan tapogatózó telekpolitikát, mely végül is a megye egészére (sőt mondhatjuk: többé-kevésbé az egész országra) jellemzően az 1820-as évek fordulóján, a nagy gabonakonjunktúrák lezajlása után, az egyensúlyt kereste a majorság nagysága és az ehhez megfelelő számos robotos munkaerő között, s mely általában a telekszám növelési tendencia lassulásával járt együtt. Ruzsás ezt a folyamatot s a tendenciákat az egyes birtoklástípusok szempontjából is végigvizsgálja, hangsúlyozva, hogy a kifejezett telekrablás elsősorban s elég természetes módon csupán a nemesi középbirtokra volt jellemző, — az uradalmak számításukat az alkalmazott új mezőgazdasági technika révén s a telkek számának még mérsékelt emelésével is megtalálták. A kötet e gondosan összeállított számszerű kimutatásokon nyugvó fejtegetései véleményünk szerint e kérdés országos szempontú vizsgálatához is igen értékes hozzájárulást jelentenek.

Munkájának fenti pozitívumait messzemenően elismerve sem hallgathatjuk el azonban alábbi kisebb megjegyzéseinket:

Ruzsás könyve — már csak a forrásanyag természeténél fogva is — erősen az uradalmakat állítja a tárgyalás központjába, mégpedig nemcsak azért, hogy — különben igen helyesen — a fejlődést az uradalmak kereteiben mutatja be, hanem azért is, hogy az uradalmak szerepét a parasztságnak az árutermelésre történő átállásában véleményünk szerint némileg túlhangsúlyozza. De a könyv a parasztságot magát is kissé az uradalmak szemszögéből nézi: a kötetben a parasztság belső társadalmi fejlődése, differenciálódása, az uradalmak telekpolitikájának és gazdaságpolitikájának hatására történő társadalmi s tudati átalakulása nem kap elég hangsúlyt. Talán az egyetlen (más szempontból is mintaszerű) ormánsági analízistől eltekintve az uradalmakkal a tárgyalásban mindig az egységes falu vagy az egységes táj van szembeállítva. (Jóllehet a függelékben 90 község részletesen kidolgozott 1767. s 1848. évi differenciálódását kimutató táblázatot is találunk.) E szemléletből természetesen következik azután, hogy a tárgyalásban a parasztság ellenállása is háttérbe szorul, illetve amennyiben szóba kerül is (mint elég halványan 1767-ben és szépen és részletesen kidolgozva 1848-ban), e fejezetek kissé indokolatlanul állnak előttünk: nem mindenben láttatva meg világosan az egyes paraszti rétegek magatartásának eltérő okait. Az 1790—1848 közötti időszakban sajnos különösen feltűnővé válik a parasztság állásfoglalásának csaknem teljesen hiányzó bemutatása. Pedig még parasztmozgalmak is vannak, ha esetenként nem nagyobb jelentőségűek is, a nyílt ellenállásig nem is mindig eljutott kezdeményezések. Mégis úgy véljük, kár volt nem beszélni az olyan mozgalmakról, mint az 1820-as évek vége felé a plébánosnak járó tartozások ellen izgató és más falvakkal is szövetségre szembenyi zsellérek mozgalmáról, a villányiak harcáról a szabad jegyzőválasztás érdekében, a karácsondfai nemes jobbágyok 1824. évi végül is karhatalommal elfojtott mozgalmáról, mely a kilenced megtagadására irányult, a szletnyeei 1840. évi erőszakos legelőfoglalásáról, a kisasszonyfaiak ellenállásáról az 1837. évi regulációval szemben. És Táncsics 1848. évi siklósi követé választását is jobban megértenők, tudva, hogy az 1836-os úrbéri törvények értelmezése körül Baranyában három helyen is támadtak paraszti kezdeményezések: Bogádon, Kozáron, Herczegmárokon egyaránt akadnak „kontaktók”, akik megveszik a törvények szabványát és azt, a szomszéd falvakba is eljárva, a parasztok szájafeze — nagyon is reális gazdasági igényei — szerint értelmezik. S nem is eredmény nélkül: nyomukban az úrszögi uradalomban széleskörű dézsmamegtagadási mozgalom bontakozik ki. Ismételjük, egyenként nem jelentős ügyek ezek, ám összességükben egyrészt igen jellemzően mutatják meg a földesurak és parasztok harcának eredményeként a parasztság helyzetének legfájdalmasabb pontjait, legnagyobb sérelmeit és ezeknek a parasztok tudatára gyakorolt hatását — és azt a hatást, amit az így bekövetkezett radikalizálódás jelentett a további paraszti küzdelemben. Ezek figyelembe vétele a kötet gazdasági vonatkozásban mintaszerű komplex elemzését, úgy véljük, szerencsésen egészíthette volna ki.

Ugyancsak hiányolhatjuk azt, hogy a kötetből hiányzik a földesúr—jobbágy ellentét

periférikusabb, ám nem kevésbé jellemző momentumainak bemutatása: egyrészt a megyei kismenesség, másrészt a mezővárosok útjának, fejlődésének rajza. Pedig a főproblémához ezek is igen szorosan kapcsolódnak. Elmaradásuk miatt nem lesz világos egyrészt az, hogy hogyan jutott el a megye odáig, hogy tisztí ügyészei a szerző által sűrűn idézett szép és haladó szellemű érveléseikkel védelmükbe vegyék a jobbágyságot azokkal a nagybirtokos földesurakkal szemben, akik pedig a megyét teljes egészében kézben tartották. Ezt, a megyebeli kismenesség útjának (politikai súlya növekedésének és radikalizálódásának) legalább nagyvonalú bemutatása nélkül érthetetlen fejlődést szerzőnek mindenképpen ismertetnie kellett volna: így ugyanis néha a „jó király” analógiájára már-már szinte egy „jó vármegye” körvonalai bontakoznak ki előttünk. Ugyanígy hiányoljuk a megye mezővárosainak belső fejlődését ábrázoló elemzést is: azt, hogy a maguk módján a városok hogyan (és miért?) harcoltak a földesurak ellen és e harcuk mennyiben járult hozzá a falusi jobbágyság öntudatosodásához. Pedig Baranya e szempontból két érdekes példát is mutat: egyrészt a szabad királyi várossá emelkedő Pécsét, másrészt a jobbágyságba taszított Dunaszekcsőt, mely utóbbinak nagyszabású felkelése az 1800-as évek elején e fejlődés vizsgálatához is jól elemezhető adatokat szolgáltat. S ugyanennek az uradalomközpontú szemléletnek egy harmadik vetületét láthatjuk abban, hogy szerző a jobbágyság telki állományon kívüli földjeinek vizsgálatát következetesen mellőzi, még jóformán a problémát sem vetvén fel. Pedig e földek nagy szerepére a jobbági gazdaságban éppen a legújabb kutatások élesen felhívták a figyelmet: nyilvánvaló, hogy jelentőségük Baranyában is megvolt.

Ha fentiek alapján világossá válik is, hogy Ruzsás munkájában a jobbágyság és uradalom közötti, elsősorban gazdasági vonatkozású harc mellett e harc más formái és más kétségtelenül periférikusabb csatái nem mindig kapják meg a kellő megvilágítást (amint korántsem e problémák teljes részletességű tárgyalását, mint inkább csak érzékeltetését hiányoljuk), ez könyvének jelentőségét nem, vagy csupán igen kevésbé csökkenti. Az, amit elmond (és ahogyan elmondja), így is bőségesen kárpótól e hiányokért. Fegyelmzett kutatói módszere, hatalmas és igen komplex anyagfelhasználása, igen értékes, országosan is tanulságos végeredményei és elvi megállapításai könyvét a korrall foglalkozó ilyenemű munkák élvonalába helyezik.

VÖRÖS KÁROLY

WALDAPFEL ESZTER:

A FÜGGETLEN MAGYAR KÜLPOLITIKA 1848—1849

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962. 379 l.)

A forradalom és szabadságharc történetének szakirodalmu örvendotesen gyarapodik. Ezek sorában mind témáját, mind terjedelmét és felhasználott forrásait tekintve, az elmúlt évek termésének egyik legjelentősebb munkája Waldapfel Eszternek az 1848—49. évi magyar külpolitikáról írott műve. A szerző arra vállalkozott, hogy végigkísérje Kossuthnak és munkatársainak küzdelmét, amelyet a függetlenségi harcát vívó Magyarország önálló állami létének elismertetéséért folytattak. Feladatát nem mindennapi témaszeretettel, anyagismerettel és a jobbára ismeretlen, feldolgozatlan vagy nehezen hozzáférhető források széles skálájának felhasználásával valósítja meg. Előljáróban megállapíthatjuk: Waldapfel Eszter munkája (amelynek mintegy előmunkálataként született meg közhasznú Levelestárának II—III. kötete) sokáig nélkülözhetetlen *kézikönyv* lesz az 1848—49-es eseményekkel foglalkozó kutatók számára.

A nyolc fejezetből álló monográfia I. fejezetében az 1848 szeptemberéig terjedő előzményeket tárgyalja, főleg a német egység kérdése (a frankfurti parlament) vonatkozásában, majd a II. fejezet az önálló magyar külpolitika kezdeteit: a Teleki László által vezetett párizsi diplomáciai központ létrejöttének körülményeit vizsgálja. A III—V. fejezetek az 1848. éj végén és 1849 elején részben a fegyverszünetre ill. a Habsburg-Birodalom népeivel való összefogásra, részben az Anglia megnyerésére tett kísérleteket tekintik át, illetve — figyelemmel a küszöbön álló cári intervencióra — Magyarország és a keleti kérdés összefüggéseit veszi elemzés alá. A VI. fejezet a Függetlenségi Nyilatkozat külföldi elismertetése érdekében kifejtett erőfeszítéseket, míg a VII. fejezet az egyetlen számottevő eredményt: a Velencével kötött kölcsönös védelmi szerződés történetét ismerteti, továbbá a nemzetiségi kérdés megoldására tett — elkésett — próbálkozásokat vizsgálja. Az utolsó fejezet a végkifejlést: a cári intervenció bekövetkezését és a bukásig tett diplomáciai kísérleteket mutatja be.

Elfeledett vagy alig ismert nevek és események felelevenítése, eddig nem tárgyalt összefüggések megvilágítása, a magyar külpolitika problémáinak az európai viszonyokba ágyazott vizsgálata, mindezekhez az érdekelt külügyminisztériumok legfontosabb iratainak, valamint a vonatkozó szakirodalom bőséges felhasználása — ezek jellemzői a tárgyalt munkának. Nincs a szabadságharc külpolitikájának olyan mozzanata, olyan elejtett utalás, eddig figyelemre nem méltatott iktatókönyvi Bejegyzés, amely az Országos Levéltár gazdag 1848/49. évi irataival és mikrofilmtárban másolatban őrzött külföldi anyagokkal összevetve ne követett, ne ellenőrzött volna. Így — a fő vonalaiban ismert események mellett — értesülünk Teleki frásos propaganda-munkájáról, Pulszky megbízatásának sajátos történetéről, Beóthy Ödön és Andrassy Gyula küldetéséről, Beck Vilma (Racidula) és Méreiné (Constantine) szerepéről, Nem kerüli el a szerző figyelmét sem a Zichy-féle gyémántok miatt Madarász körül kavart botrány külpolitikai vonatkozása, sem a Beck Vilma ellen az emigrációban keltett hangulat, sem az ugyancsak későbbi Pulszky—Csernátony vita. A legfontosabb azonban az, hogy mindezek háttere az európai külpolitika fő vonalainak helyenkint igen részletesen kimunkált rajza. Így kaptunk választ arra, hogy miért érdeklődtek a nyugati hatalmak az olasz, és miért nem a magyar kérdés iránt, miért futott zátonyra a tervezett brüsszeli kongresszus, milyen tényezők határozták meg az angol, a francia, a török külpolitikát, — mi a magyarázata az Egyesült Allamok váratlanul élenk érdeklődésének. Az egészét átszövi a Czartoryski által vezetett emigráció széleskörű tevékenysége, s fel-felvilánnak a munka lapjain a magyar ügy ma már szinte feledett francia, angol és olasz barátai: De Gerando, Blackwel, John Paget, Manin, Monti és mások.

A tárgyalás — bár az I. fejezet áttekinti a szeptemberig bekövetkezett fejleményeket — *érdemben* csak a Honvédelmi Bizottmány megalakulásától kezdődik. Ez bizonyos fokig érthető, hiszen csak a szeptemberi fordulat *után* jönnek létre a *független* külpolitika folytatásának feltételei. A szerző is leszögezi, hogy „a nyílt szakítás első hónapjaiban szilárd, kialakult diplomáciai elgondolásokról, tervszerű, érett, minden lépésében átgondolt . . . külpolitikai vonalról . . . természetesen még nem beszélhetünk” (46. l.). S Teleki küldetése kapcsán is utal arra, hogy Kossuth kezdetben legkevésbé sem gondolt önálló követség megteremtésére (57, 72. l.). De ha ez így van, akkor az előzményekből a többé kevésbé *önálló* külpolitika megteremtésére irányuló kísérletek is figyelmet érdemelnek, hiszen a *független* külpolitikai vonalvezetés — mint ezt a szerző is jól látja — sok esetben ezek nyomain halad tovább.

Ebből fakad az olvasó egyik önként adódó észrevétele: miért csak a frankfurti követküldés érdemelt említést a Battyány-kormány erőfeszítéseiből? A monográfia ezt részletesen feldolgozza ugyan, de azt igen fenntartással értékeli. Bár a bevezetőben leszögezi, hogy a német egység, a frankfurti parlament egyébként helyeselt terve késztette a magyar kormányt az osztrákoktól független külügyminisztérium megteremtésének kísérletére (7. l.), Szalay és Pázmány küldetését úgy tekinti, mint amelyet még összhangban van a bécsi udvar elképzeléseivel (14. l.). Az erről szóló részek ismertelik ugyan a frankfurti fejleményeket, de a magyar belpolitikára tett hatást csak Kossuth vonatkozásában említik (15., 22. l.), s nem vizsgálják, hogy pl. a birodalmi színeknek augusztus elején az osztrák hadsereg által tervezett átvétele (és az ezzel kapcsolatos remények a Bécsben várható fordulatról) még a pesti országgyűlés munkájára is hatott. Ennél még fontosabb azonban az — amelyen a szerző elemzése (30. l.) átsiklik —, hogy a Szalay Lászlónak július 19-én adott követségi utasítás a két fél között létrejött szövetség esetén nem pusztán az ország határait védené „a szláv elem” esetleges támadása ellen. A 2. pont leszögezi: „És a segély-adás kötelessége csak azon esetben áll be, ha a szövetséget kötő hatalmasságok tartományai vagy külső ellenség által támadtatnának meg, vagy az anyaország alkotmányos szabadsága reájok is kiterjesztvén, mind e mellett is nyílt lázadás útján elszakadni iparkodnának.” Nyilvánvaló, hogy a magyar kormány e szövegtervezete nem a német szövetség eshetőségeihez, hanem a maga problémáihoz: a szerb felkelés és a horvát lázadás tényéhez kívánta a szerződést igazítani. Ez azért érdekes, mert világossá teszi, hogy ebben a szakaszban a frankfurti parlamenttel kiépített kapcsolatok Jellašić és a szerbek elleni támogatás megnyerésére irányultak. Ez pedig nyilván nem illett bele a bécsi udvar elképzeléseibe.

A frankfurti kísérletről azonban nem kevés szó esik. Annál sajnálatosabb, hogy az egyéb, említésre méltó nyári fejleményekről hallgat az I. fejezet, s azok csak később, per tangens jönnék szóba. Ilyen a konzulátusok szervezésére utaló megjegyzés, amely a keleti diplomáciai kapcsolatok kiépítésére irányuló lépések során úgy kerül elő, mint aminek terve hónapokon át nem szerepel, s „szinte úgy látszik, hogy végleg lekerült a napirendről” (152. l.). Holott ez — mint erről a Külügyminisztérium iratai (és Hajnal István ismert tanulmánya) tanúskodnak — már június 27-től napirenden volt. Igaz,

eredményre Bécs merev ellenállása miatt valóban nem vezetett. Azonban az is tény, hogy a kormány ettől függetlenül leküldte a dunai fejedelemségekbe ügynökét, Nagy Ferencet. (Ami pedig a Portával való közvetlen kapcsolat gondolatát illeti: a Márczius Tizenötödike már 1848 augusztus végén leszögezte, hogy ez nemzeti érdek, egyike legfontosabb külügyi feladatainknak.) A szerencsétlen kimenetel miatt kevésbé jelentős ügy: az Implacabile (mint az Adrián működő hadiflotta első egysége) megvétele valóban 1848 augusztusában történt (239. l.), de ennek tárgyalásai Kossuth, Széchenyi és Mészáros Lázár részvételével már májustól folytak. Ugyanígy legalább említeni kellett volna, hogy nemcsak az orosz csapatmozdu atok miatt tett a magyar kormány diplomáciai lépéseket (153. l. lábjegyzet), de több ízben utasította külügyminiszterét, hogy tiltakozzék Szerbiánál az onnan beszivárgó önkéntesek miatt.

Mindez természetesen nem módosítja lényegesen a szeptemberig lezajlott események értékelését, amelyek során a magyar külpolitika — a szerző szavaival — valóban „nyílt kérdés” maradt. Regisztrálásuk azonban jelezte volna azokat az előzményeket és kezdeti lépéseket, amelyek nyomán 1848 őszén a tapasztalat és — meg kell vallanunk — gyakran a megfelelő emberek nélkül álló, a Duna alsó folyásától nagy körívben Bukovináig bekerített Magyarország megkísérelte önálló külpolitikájának kialakítását. Hiszen ezek az új feladatok részben a már régebben is jelentkezett, és csak részben az újonnan előállott *szükségletekből*, ezek felismeréséből fakadtak.

Ezt a magától értetődő tényt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert a terjedelmes monográfiában nem egy utalást találunk arra, mintha e külpolitika tulajdonképpen Kossuth koncepciójának lett volna megvalósítása (pl. 296., 337. l.), s nem az objektív körülmények szabták volna meg a tennivalókat — s még inkább a lehetőségeket. Nem Kossuth vitathatatlan vezető szerepét vonjuk kétségbe, csak arra a *szajtos kettősségre* szeretnénk utalni, amely Waldapfel Eszter értékes monográfiájában Kossuth portréját jellemzi. Egyrészt fejlődésben rajzolja Kossuth nézeteit, rámutatva kezdeti lojalitására (13—14., 71., 88. l.). Nem ábrázolja kérelhetetlen forradalmárnak, hanem hangsúlyozza: még áldozatok árán is elkerülné a háborút (75—77. l.). Többször megállapítja: Kossuth mindvégig értetlen a nemzetiségi kérdéssel szemben, ez marad Achilles-sarka (25., 101., 220—221., 281. l.). Másrészt arról is olvashatunk — ellentétben a már idézett reális elemzés —, hogy „abban a pillanatban”, amikor a szakítás megtörténik, Kossuth megkezdí „az osztrák kormánytól független, önálló magyar diplomáciai kapcsolat kiépítését” (8., 14. l.). De olvashatunk a gondos elemzés helyett olyan mondatokat, hogy Kossuth balratolódása „emeli a nyugat felé irányuló diplomáciai lépések súlyát” (49. l.), hogy „pillanatnyi habozás nélkül” határoz (52. l.), de sorolhatnánk még a „lánglelkű vezér” (101., 335. l.) „realpolitikai érzékére”, „valóságérzetből fakadó” elemzésére, a „helyzet felmérésére” vonatkozó, néha furcsán hangzó s nem mindig megalapozott kitételeket. Mindez fakadhat a szerző őszinte rajongásából, de minduntalan hangoztatása elszűrkíti a valóban megérdemelt jelzőket, vagy olyan magától értetődő dolgoknál is felsőfok használatára vezet, mint pl. a keleti diplomáciai kapcsolatok valójában kényszerből eredő kiépítése (248. l.). Ugyanakkor Kossuth és a nagy rokonszenvvel ábrázolt Teleki alakja mellett mások (pl. Szemere, Batthyány Kázmér) háttérben maradnak, ill. a Kossuth-tal való viszony vagy ellentét (pl. Szemere esetében) nem kap kellő teret.

Mindez nem önmagában érdekes, hiszen a tartalmas elemzések végtére megbírják e díszítő jelzőket, de ebből a Kossuth-képből fakad a szerző munkájának egyik *lényeges újszerűsége*: a trónfosztás, a *Függetlenségi Nyilatkozat eddigiektől eltérő értékelése*. Ez az eltérés kettős: elsősorban nem bel-, hanem külpolitikai szükségletekből vezeti le — és nem tartja elhamarkodottnak. Igaz ugyan, hogy az előzmények során megállapítja: a Függetlenségi Nyilatkozat az osztrákokkal való kiegyezés *elméleti* lehetőségét is szétfoszlatta (147. l.; ld. még 222—223. l.), s ennek visszhangja az európai diplomáciában előre kiszámítható volt. Szerző ennek ellenére korrigálja mind a polgári, mind a marxista történetírás állásfoglalását (197. l.) és leszögezi: az oktrojált alkotmány után nem adni esztantós választ — „figyelembe véve Európá egészének diplomáciai helyzetét és tekintetbe véve a belső viszonyokat —, az osztrákokkal szemben éppen úgy megalkuvásunknak, mint ahogy itthon gyengeségünknek bizonyítéka lett volna” (193. l.). Az elszakadási folyamat már 1848 szeptemberében megindult (194. l.), s most ezt sürgette nemcsak a nemzet hangulata, „de a külpolitikai helyzet is mind erősebben követelte a függetlenség kimondását” (196. l.). Állítását Engels egy fejtegetésére alapozza (197. l.), amely szerint a magyar háború ezzel elvesztette *nemzeti jellegét, s európai jelentőségűvé* vált, mivel a Monarchia felbomlását jelezte.

A továbbiakban azonban csak arról esik szó, hogy „a nemzetközi jog megkövetelte”, hogy az európai hatalmak elismerjék a Függetlenségi Nyilatkozatot (199. l.), de nem kapunk arra magyarázatot, hogy Kossuth az eddigi elutasítások után (amit Anglia már

1848 májusában, Franciaország pedig szeptemberben kifejezésre juttatott) mitől várta a diplomáciában bekövetkező döntő fordulatot. Helyette csak Kossuthot mentető részek következnek túlzott reményeiről, ami csak „szépséghiba” (196. l.), valamint arról, hogy „honnan is tudhatta volna a magyar forradalom radikalizálódó vezére”, hogy Európa miként fog viselkedni (199. l.).

Az olvasónak úgy tűnik, mintha a szerző abból a tételből indulna ki, hogy a diplomáciai sikertelenségek oka az volt, hogy Magyarország nem határolta el magát élesen a Habsburgoktól. Holott a monográfia gondos külpolitikai körképéből is kiláglik, hogy Franciaországot saját belpolitikáján kívül pillanatnyilag legfeljebb az olasz kérdés érdekelte, Anglia pedig nem volt hajlandó — az egyensúly fenntartása érdekében — Ausztriát gyengíteni. De maga a szerző az, aki a Függetlenségi Nyilatkozat utáni fejleményeket vizsgálva, egyik kitűnő elemzésében mutat rá, hogy Palmerston a cári hatalommal szemben támogatja az osztrák—orosz közeledést (mint ami Ausztriát megmentheti — Oroszország ellensúlyaként), a monarchikus államforma felé sodródó francia köztársaság pedig idegenkedik a magyar köztársaság gondolatától! (227—228. l.)

Ezek a külpolitikai elemzések, valamint a mindenkori törekvés arra, hogy a magyar helyzettel egybevetve vizsgálja a fejleményeket, egyik erőssége a monográfiának. Ugyanakkor szülője is újabb kívánságoknak: nem lehetett volna ezt kiterjeszteni pl. a frankfurti parlament összeülésének, céljának, összetételének ismertetésére (akár annak az árán is, hogy a Marx munkájából jobban ismert francia fejleményekről kevesebb szó essék), Bécs külpolitikájának *aktív* részére, pl. az uralkodó változása, az oktrojált alkotmány, vagy akár a cári segítség „megmagyarázásával” kapcsolatos diplomáciai tevékenységére?

Ez a hiányérzet felmerül egyébként a befejezéssel kapcsolatban is, amely a *bukás tényét* vizsgálva, logikusan a Görgey-kérdésnél köt ki. Ez természetesnek tűnik, de a munkát végigolvasva hiányérzetet szül. Ugyanis Görgey tevékenységének részletes vizsgálata és bírálata mellett az *összefoglalásban*, a kritikai-elemző megállapításokból csak annyi jut Kossuthnak, hogy kétségtelen: a szabadságharc folyamán ismételten követett el „taktikai hibákat” (336. l.). De ezeknek elemzésére nem kerül sor, hanem csak rövid áttekintést kapunk a fejleményekről. Abban ilyen összegezéssel: „E gigantikus erőfeszítések között szinte szemünk előtt bontakozik ki az a hatalmas, szövevényes diplomáciai tevékenység, mely mögött az első perctől az utolsóig maga Kossuth áll. Ő tervez, ő irányít mindent” (337. l.).

Eltekintve attól, hogy a könyv hoz erre ellenpéldát is (ld. 220., 281—282. l.), ez a befejezési mód ilyen gazdag anyag és ilyen hatalmas munka esetén nem arányos a feldolgozással. De nem von le konzekvenciákat sem. Nem állapítja meg pl., hogy a *járatlanság a diplomáciai ügyekben* mennyi nehézséget okozott. Holott említi, hogy az angol törvények nem ismerése miatt veszett oda az Implacabile (240. l.), hogy idegen állampolgárokat akartak magyar követként felhasználni (247. l.), hogy hiába várták az oroszoktól, hogy azok békétárgyalásokat kezdjenek (332. l.). Nem utal arra, hogy a kormány szükségből sokszor kalandorokkal, vagy *nem megfelelő emberekkel* (pl. Szirmay, Wimmer, Dambourghy) volt kénytelen dolgozni. (Egyáltalán, az „ügynökök” számáról, eredményeiről, megbízhatóságáról nem kapunk tájékoztatást.)

A befejezés ezenkívül még egy gondolatot felvet. Az utolsó bekezdések tömör summázata a szabadságharc szakaszainak megfelelően 1848 őszétől a *szabadságharc igazolását*, a trónfosztás után pedig a *magyar független államiság elismertetését* és a *cári intervenció elleni harcot* tűzi ki a magyar diplomácia fő feladatának. Ezzel maradéktalanul egyet kell értenünk. De nem lett volna-e szerencsésebb a munkát ezek szerint részekre osztani fel? Ilyen szerkezet mellett az adott szakasz célja és feladatai talán határozottabb kontúrokat kapnak, amellet az egyébként nehezen elkerülhető ismétlések számát is csökkenti lehetett volna. (Igy pl. kétszer hallunk Pulszky „sajtóközpontjáról”. Beöthy „eszméiről”, háromszor a nemzetiségekkel való tárgyalásokról stb.)

*

Mint már említettük, Waldapfel Eszter műve fontos kézikönyve lesz a szabadságharc történetével foglalkozó szakembereknek. A munka jelentőségén túl ez is fokozza figyelmünket és emiatt kötelességünknek tartunk néhányet kisebb megjegyzést.

Nem tisztázza pl. a monográfia, hogy Teleki Pestről indulva, milyen instrukciókat kapott Kossuthtól (52., 57., 65., 106. l.), illetve hogy elindulásakor Kossuth ismerte-e már az augusztus 31-i osztrák emlékiratot és ennek szellemében rendelkezést, vagy Teleki esetleg csak Bécsben értesült erről a fontos fordulatról (67. l.). Iratok hiányában nem nyer kellő bizonyítást, hogy Grant küldetésével a magyar diplomácia történetének miért

kezdődik új fejezete (159. l.). Nem teljesen megnyugtató a köztársaság „határozott kontúrjairól” szóló fejtegetés (221—224. l.), hiszen dinasztikus gondokról (212. l.) és köztársaság-ellenes hangulatról (269. l.) is hallunk. Vagyis, hogy a dinasztikus tervek Kossuth részéről csak „taktikai sakkhúzások” voltak (224. l.), ezt az érintett fejtegetések nem bizonyítják. Nem világos, hogy érdemben mit ért a szerző azon, hogy a diplomáciai erőviszonyok változása következtében Angliába helyeződött át a súlypont (226., 262. l.). Nem kapunk felvilágosítást, hogy milyen elképzelések rejtettek a Tengeremlék megszerzésére irányuló „nagy koncepciójú tervek” mögött (241. l.). Végezetül kifogásolható, hogy a Velenceivel kötött szerződést értékelve (237—239. l.), nem mutat rá, hogy abban a diplomáciai vonatkozások mellett milyen *katonai szempontok* játszottak szerepet.

A magyar—velencei szerződés ugyanis egy, az Adrián operáló flotta és Fiume biztosítása révén elsődlegesen nem a diplomáciai elszigeteltségből való kitérést célozta, hanem az 5. pontban emlegetett „hatalmas diverzió” segítségével, Fiumén keresztül akart a szabadságharc katasztrófális fegyverhiányán enyhíteni. Ezért foglalkozik a 7. pont külön a fegyverek tárolásával, azoknak a magyar tengerpartra szállításával, „mihelyt ott egy magyar hadosztály megjelenik azok átvételére”. (Alter ismert munkája is utal pl. erre.) Az 1848/49. évi szabadságharc még megritlan részletes katonai története jól használhatta volna Wadapfel Eszter adatait, ha kutatásai során a fegyvervásárlásról és szállításokról előkerült utalásoknak (69., 153., 256., 263. l.) részletesebben utánanéz. (Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Wimmernek a 45. oldalon említett fegyvervásárlásáról szóló Kossuth-lévlél körül valami félreértés lehet, mivel ez a megbízatás a fegyverszerzés vonatkozásában — igaz, minőségében kifogásolhatóan — eredményes volt.) Általában: mivel a vizsgált diplomáciai tevékenység háttere a fegyveres harc, a hadügyi vonatkozások (beleértve pl. az olasz és lengyel légio kérdését) talán nagyobb figyelmet érdemeltek volna.

A téma diplomáciatörténeti jellege miatt indokolt az igény, hogy a tárgyat érintő nemzetközi vonatkozások kellő hangsúlyt kapjanak. Mint erre már utaltunk, ez Anglia, Franciaország, Törökország esetében teljesen megnyugtató — sőt talán a francia helyzet elemzése érdemén túl is dominál. Ifiányoljuk azonban a porosz udvar magatartásának ismertetését, hiszen a cári intervenció szervezeti alapjául szolgáló münchengrátrzi szerződést (amely nem 1834-ben, mint a könyv sajtóhibásan közli, hanem 1833-ban volt) Poroszország is aláírta. A mellett — ld. erre a szerző által is idézett Taylor munkáját — tett is „segítőkész” ajánlatokat Ausztriának. Ugyancsak kívánatos lett volna annak tisztázása, hogy az Egyesült Államok követe, A. Dudley Mann miként rekedt Bécsben (245—246. l.), mi történt az osztrák diplomácia berkeiben. Nem szólva arról a külön figyelmet érdemlő tényről, hogy míg Franciaország — mint láttuk — a magyar republikától húzódozott, az amerikai titkos megbízott (special and confidential agent) feladata az volt, hogy biztosítsa a magyar köztársaság elismerését. (Amire Piványi Jenő említett cikkében idézett Schwarzenberg-lévlél ugyanúgy utal, mint pl. J. W. Pratt újkéletű amerikai diplomáciatörténeti kézikönyve.)

A külpolitikai kérdések kapcsán felvetődik az olvasóban, hogy miért bizonytalan az Egyesült Államok helyzete (248. l.), vagy miért van aláaknázva már 1849-ben a cárizmus — és honnét tudja ezt a cár (289. l.). Miért fakad ki a szerző a „Deutscher Bund szelleme” ellen (30. l.), hiszen Frankfurt ennek a megújulni készülő német szövetségnek a központja, s maga Kossuth is a Deutscher Bund integritását kívánja garantálni (24. l.). Nem indokolt, hogy az európai gazdasági fejlődésben 1849-től olyan nagy szerepet játszó kaliforniai arany hatását Franciaországban már 1848 őszére tegye (54. l.), mivel annak feltárása csak a februárban megkötött Guadeloupe Hidalgo-i szerződés után indult meg. Természetes tehát, hogy ez az arany akár az atlanti partról Dél-Amerika megkerülésével, akár a Csendes-óceán partjainhoz a kontinensen át szállítva indult útnak Európába, nyilvánvaló, hogy hosszú hónapok teltek el, amíg hatása számottevő mértékben jelentkezett — s akkor is először Angliában. A francia viszonyok részletes elemzése ellenére nem jelzi a szerző — hiszen számára magától értetődő —, hogy 1848. december 10. miért hoz változást Párizsban (110. l.), s ugyancsak nem ad tájékoztatást arról, hogy a balta-limáni egyezmény tulajdonképpen mi volt (254. l.), illetve Palmerstonnak miért kellett azt — pl. az 1833. évi Unkiar Skelles-i szerződéshez viszonyítva — sérelmesnek tartania. Sajnálatos, hogy nem ügyel a bécsi szerződés (307. l.) ill. a bécsi béke (311. l.) közötti különbségre, miként ugyancsak elnézésből eredhetnek azok a tévedések, amelyek a prágai felkelés, illetve az itáliai vereségek időpontjánál (55., 152. l.) találhatók.

Ezek az apró pontatlanságok azonban nem jellemzői a munkának, amelynek egyik nagy értéke a pontos, *teljeskörű forráshasználat* és a körültekintő gondossággal összeállított *jegyzetapparátus*. Mint már említettük, magyar és külföldi levéltári anyagok, kortársi emlékezések, okmánytárak és feldolgozások, diplomáciatörténeti kézikönyvek sorából áll össze a széles sodrású anyag, amelynek közel másfélszer jegyzete terjedelemben

a munka mintegy ötödét teszi ki. Néhány megjegyzésünkkel e gazdag anyagot csak kiegészíteni óhajtjuk az apró pontatlanságok helyreigazítása érdekében.

Igy pl. Ordódy július 12-én írt levele — amelyet a szerző a Schwarzenberg-Nachlass anyagának német fordításából használt —, továbbá Szalay július 10., 15. és augusztus 15-i levelei (27. l.) az Országos Levéltár nem iktatott pézúgyminiszteri irataiban *magyar eredetiben* megtalálhatók, s ugyanitt fekszik egy augusztus 12-én Szalay Lászlónak Leiningen Károly herceggel történt találkozásáról beszámoló levele, amelyet a szerző a jelek szerint nem használt (31. l.). A gondos jegyzetek egyes levéltári állagoknál, pénzügyminiszter „confidentiális” iratok, Csányi iratok, belügyi elnöki iratok (141., 175., 254., 290. l.) nem adnak kellő eligazítást, az 1848. évi külügyi iratoknál pedig kétséget hagynak (71. l.), hogy az *elnöki*, vagy a Pulszky megérkezései elvi ügyekben is használt *általános* sorozatról van-e szó.

Az idézetek esetében is akad néhány hiány. Így Révai, Nyáry, Kossuth, Wellington és Pulszky idézetei mellől elmaradt a jelölés, s így járt Kossuth utolsó levele is. (Sorrendben: 11., 16., 303., 139., 319., és 334. l.). Vánszky „úgens” jelentésének lelőhelyét sem közli (293. l.), s Szeremley kézikönyvére is közelebbi megjelölés nélkül hivatkozik (287., 315. l.). Számottevő pontatlanságot viszont az idézett helyeknél a leggondosabb figyelem sem állapíthat meg. Azt azonban sajnáljuk, hogy a szerző — aki más 1961-ben megjelent művet is használt már — számos hivatkozását nem a Marx-Engels művei 1961-ben megjelent 5. kötetének magyar kiadása alapján adja. A jegyzetekkel kapcsolatban még talán annyit kell megjegyeznünk, hogy azok számát lehetett volna csökkenti, ha pl. ugyanazon gondolatkörben, egvázon forrás esetében egymást követően nem használ két jegyzetet (pl. 24., 27., 126., 255., 270., 329. l.), illetve a szerző által eszközölt kiemelés tényét nem külön lábjegyzetben közölte volna. Előfordulnak pl. a szövegben és a jegyzetben egyaránt szereplő ismétlések (így a Révész Imre recenziójában említett 92. ill. 170—171. l. hibás közlése mellett, a Coburg-Koharyak ill. Andrassy esetében; 212. és 223. ill. 269—270. l.), néha ugyanazon az oldalon (332. l.).

Külön ki kell emelnünk a munkát kiegészítő *gazdag bibliográfiát*, amely szinte hiánytalanul öleli fel a téma egész eddigi nemzetközi irodalmát, köztük számos szintre hozzáférhetetlen munkával. (Csupán egy megjegyzésünk volna: Obermann műve megjelent magyarul is.) Sajnálatos viszont, hogy a szerző a gazdag korabeli sajtóanyagból — egynehány Kossuth Hírlapja és egyetlen Márczius Tizenötödike idézettől eltekintve — alig használ valamit.

A *mutatóval* kapcsolatban felmerül néhány észrevétel, részben a nevekhez fűzött magyarázatok aránytalansága, részben a nevek pontatlan írása miatt. (Pl. Draskovits neve a lehetséges három változatban, Kiszeljévé ugyanazon az oldalon kétféleképp szerepel, s pontatlan Adlerstein-Janotyekh, valamint Levitschnigg lovag nevének írása is.) Más kisebb pontatlanságok (pl. hogy Monti csak báró, Jablonczy halálzási dátuma téves, s Dambourghy tudomásunk szerint beérte a szerény, maga által ajándékozott őrnagyi címmel) kevésbé jelentősek.

Végezetül visszatérve a Kossuth ábrázolása kapcsán ejtett bíráló megjegyzésekre: e sorok írója is jól tudja, hogy a díszítő jelzők, a sokszorosán bővített mondatok használata tulajdonképpen magából a témából fakadnak. Ezek a korabeli romantikus, gazdag és virágos stílus „fertőzéséből” erednek — s ellene igen nehéz a védekezés. Ez érezhető Waldapfel Eszter Kossuth és Teleki csiszolt szövegein formálódott stílusán, mondatain, jelzőin is. Így az olvasó nem is csodálkozik már, ha a kossuthi terminológiával találkozik a kamarilla hitszegő és kétszínű magatartásáról, az álnok udvar „maffiájáról”, Schwarzenberg „pokoli manővereiről” szóló fejtegetéseken. Fokozza ezek hatását a szerző indulati telítettsége, de ez ugyanakkor néha tehetetelt jelent az olvasó számára.

Eddig az észrevételek, amelyekben — úgy véljük — a munka jelentőségéhez mért részletességgel foglalkoztunk a szerző alkotásával. E bíráló megjegyzések természetesen nem változtatnak a munka hézagpótló, időtálló jellegén. A független magyar külpolitikáról szóló hatalmas monográfiát — ha késve is — örömmel köszöntjük megjelenését történeti irodalmunk nyereségének tartjuk.

URBÁN ALADÁR

**FÖLDMUNKÁS- ÉS SZEGÉNYPARASZT-MOZGALMAK MAGYARORSZÁGON
1848—1948. I—II.**

Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán
(Budapest, Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. 1962. 1153 l.)

Tíztagú történetsszakkollektíva és a MEDOSz közös vállalkozásából végre megszületett a magyarországi földművelésszegénység kapitalizmuskori mozgalmainak összefüggő feldolgozása. A több mint 70 éves munka mind erkölcsileg és politikailag, mind pedig tudományos szempontból kiemelkedő teljesítménye a magyar történetírásnak. A munka erkölcsi és politikai értékét az adja, hogy a magyar társadalom közismerten legerősebb sorsú és egyben a saját helyzetének megjavításáért nagyon sokat küzdő társadalmi rétegének állít méltó emléket, a tudományos értéket pedig a feldolgozás páratlan anyaggazdagsága és magas színvonalú marxista elemzése szolgáltatja. Méltán jutalmazta ezt a tudományos teljesítményt a Magyar Tudományos Akadémia és méltán illeti elismerés a kiadvány erkölcsi és anyagi támogatásáért a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezetét, hogy kötelességének érezte a földmunkásság utolsó évszázadbeli küzdelmeinek feldolgoztatását.

A vállalkozás indítékait és célját a kötet szép bevezetője, Hunya István írása foglalja össze. Megírja, hogy vetődött fel a téma feldolgozásának terve, hogyan rajzolódtak ki a munka körvonalai, milyen nehézségek vetődtek fel a feldolgozás előtt, s megírja azt is, hogy a földmunkásság és szegényparasztság harcainak feldolgozásával egy kissé tartoztak a még élő veteránoknak is, akik joggal szeretnének „a nyugalmas mából visszatekinteni még a verejtékkal, vérrrel áztatott útra, melyen a kegyetlen elnyomásból, a nyomorból, a bizonytalanságból eljutottunk a jobb életbe”, s hogy az ifjabb nemzedékek is mielőbb megismerhessék, „mennyit szenvedtek, küzdöttek elődeink”. A bevezető megállapítja azt is, hogy a téma feldolgozásában bármily jelentősek is a kötetes munka eredményei, nem ez lesz a történetírás utolsó szava. Minden esetre egy eredményekben gazdag kutatási korszak lezárását jelenti, jelentős eredmények összefoglalását. Azt is meg kell állapítanunk: a témakör kutatásának eddigi eredményei jórészt személy szerint e tanulmánykötet szerzőinek nevéhez fűződnek.

Tilkoszkó Lórántnak a korszakba bevezető tanulmánya jó összefoglalását adja azoknak a körülményeknek, amelyek között a mezői munkásság, a falusi szegénység a feudalizmusból a kapitalizmus világába átlépett. Úgyesén ragadja ki a feudalizmus utolsó évtizedeinek paraszti problematikájából azokat a mozzanatokat, amelyek később, a kapitalizmus időszakában a szegényparasztság, a földmunkásság eleve és küzdelmei szempontjából döntő jelentőséggel bírtak. Rámutat arra, hogy a paraszti társadalom jelentős része hogyan válik föltétlenné, illetve miért nem jut földhöz 1848-ban, s hogyan vetődik fel a telepítés, a kivándorlás problémája már 1848 előtt. Jelzi azt is, hogy a szociális feszültség már ekkor is, mint később, a nemzetiségi vidéken vált különösen élessé.

Pölöskei Ferenc tanulmánya a kapitalizmus első évtizedeinek mozgalmaival foglalkozik. Erre az időszakra még elsősorban az nyomja rá a bélyeget, hogy a mozgalmak az úrbériség, tehát a feudalizmus felszámolásával összefüggő problémákhoz kötődnek, s a paraszti mozgalmak nincsenek kapcsolatban az ipari munkásság mozgalmaival, mert a munkásság politikai szerveződése is csak a kezdeti lépéseknél tart. Ugyanakkor helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy az 1848 utáni parasztmozgalomban, különösen az Alföldön komoly szerepet játszik már a fejlett kapitalista osztályviszonyokból eredő elégedetlenség. Úgy érezzük azonban, hogy — főleg az utolsó két fejezetben — a paraszti mozgalmakkal kapcsolatban kissé alacsonyabb Pölöskei a szociális viszonyok mellett a politikai, ellenzéki mozgalmak hatását, s túlbecsüli valamelyest a 48-as körök, olvasókörök, demokrata körök szegényparaszti szociális bázisát.

A kiegyezés utáni években elesendesült, elfojtott paraszti mozgalmak az 1890-es években törnek fel újból, elemi erővel, s válnak a magyar társadalom központi kérdésévé. A földmunkások és szegényparasztok e korabeli küzdelmeit — jórészt korábbi kutatásai alapján — *Simon Péter* foglalja össze. Indokoltnak tartjuk, hogy a szerző részletes elemzést ad a mozgalmak gazdasági és társadalmi hátteréről, hiszen ebből az elemzésből válik világossá, hogy az általa tárgyalt mozgalmak most már alapjában a kapitalista fejlődésből, a porosz utas magyarországi agrárviszonyokból sarjadnak ki, s ezzel mintegy elhatárolja a 90-es évek mozgalmaikat a korábbiaktól, s alapot nyújt a következő tanulmányok jobb megértéséhez, mentesítve is a többi szerzőt a hasonló mélységű és terjedelmű gazdasági-társadalmi elemzés szükségességétől. Figyelmes és körültekintő ebben a tanulmányban a magyarországi szervezett munkásmozgalom és az

agrárkérdés viszonyának az elemzése és a munkásmozgalom és a parasztmozgalom szétválásának jellemzése. Úgy hisszük azonban, hogy az általa említett és elemzett okok mellett a szociáldemokrata munkásmozgalomnak a parasztkérdéssel szembeni érzéketlenségében talán annak a társadalmi tényezőnek is szerepe van, hogy a magyarországi ipari munkásság, különösen annak vezető rétege, jelentős részben külföldi eredetű volt, s nem kapcsolódott olyan szervesen a falusi, paraszti társadalomhoz, mint a nyugati országokban vagy akár Oroszországban. Úgy véljük továbbá, hogy már Simonnál is jelentkezik az a — egyébként kissé az egész kötetben végig húzódó — szemlélet, mely a kelleténél alább szállítja a paraszti demokratikus programok jelentőségét, ha azok nem hangsúlyozták az agrárkérdés szocialista megoldásának módját, a végcélét. Az agrárkérdés elméleti tisztánlátása kétségtelen fontos kérdés, dehát a fő probléma mégiscsak az volt, hogy a munkásmozgalom a végcél helyes elméleti megjelölése mellett keveset törődött, még a külföldi figyelmeztetések ellenére is, a parasztkérdés közvetlen, demokratikus megoldásának módozataival, lehetőségeivel. Ugyanígy rá kell mutatni arra is, hogy mind Simon, mind a többi szerző talán kissé túlértékeli a sztrájkokban és pártmozgalomban résztvevő rétegek politikai iskolázottságát, tudatosságát. A szabolesi századvégi mozgalmakban például sokkal több volt a vallásos, szektás ideológiai elem, mint amennyit ebből Simon Péter tanulmánya érzékeltet. Végül még egy megjegyzés: nem tartjuk indokoltnak, hogy Simon a Várkonyi-párt szervezetében szinte a lenini normákat keresi.

A XX. század első éveinek mozgalmát *Mucsi Ferenc* elemzi. Ezek a mozgalmak jórészt szerves folytatásai a századvégieknek, de kétségtelen, hogy az új politikai fejleményekkel összefüggésben sok újszerű probléma is felmerül. Mucsi jól ágyazza bele a tanulmány problematikáját a kor általános politikai viszonyaiba, s azokkal összefüggésben elemzi azokat világosan rendszerezve, jó fogalmazásban. Körültekintőnek és reálisnak tartjuk az 1905-ös válsággal kapcsolatos elemzését, átgondoltnak és megnyugtatónak a Mezőfi mozgalomról rajzolt képet is. Kétségtelen, hogy Mezőfi politikáját „paraszti-kispolgári, társadalmi és nemzeti reformizmus” jellemezte, de az is kétségtelen, hogy ekkor még Mezőfi pártja komoly politikai tömegbázist is adhatott volna egy, a munkáspárt oldaláról jövő, határozott és helyes politikai vonalvezetésnek.

A 90-es években induló, 1905—6-ban tetőző sztrájk- és politikai mozgalmak utolsó hullámveréseit a háború előtti években *Erényi Tibor* írása mutatja be. Tanulmányában talán Áchim mozgalmanak pozitívabb értékelését hiányolhatjuk, Erdemes lett volna részletesebben elemezni Áchimék programjának a Huszadi Század hasábjain folyt vitáját is. Ugyancsak részben Áchim pártjával kapcsolatban, de attól részben függetlenül is foglalkozni kellett volna részletesebben a balmazújvárosi Országos Földművespárttal, olyan értelemben, hogy a polgári radikálisoknak a parasztkérdésben tanúsított magatartására is több figyelmet fordítson a szerző.

Az első világháború végén a nemzetközi és a belső helyzet változása alapján kialakult forradalmi állapotot, a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság korának földmunkás és szegényparaszti mozgalmait *Mészáros Károly* ismerteti. Nála is indokolt, hogy, Simonhoz hasonlóan, terjedelmesebben elemzi az általános, különösen pedig a mezőgazdaságban beállott gazdasági helyzetet, a szociális viszonyokat. Bár gazdag adatanyaga alapján a jelzett időszakban az egész ország helyzetéről igyekszik képet adni, igazában biztonságosan a dunántúli viszonyok között otthonos.

Az 1918. évi novemberi parasztmozgalmakkal kapcsolatban — úgy érezzük — kissé túlhangsúlyozza a szerző a paraszti egységet, mert ezekben a mozgalmakban a gazdag parasztság nemigen vett részt, de ugyanúgy, országos méretekben túlzottnak érezzük az uradalmi cselédek mozgalmanak elkülönítését s később a cselédek termelőszövetkezeti törekvéseinek hangsúlyozását. Arról is lehetne vitatkozni a szerzővel, hogy Dózsa és 1831 után ez az 1918. évi novemberi parasztmozgalom volt-e a legnagyobb méretű megmozdulása a parasztságnak. Mészáros tanulmánya részben korszakzáró, mert lezáródnak a polgári forradalmak, és korszaknyitó, mert megjelenik a politikai életben a kommunista mozgalom és napirendre kerül a proletárdiktatúra megteremtése.

Míg a polgári demokratikus forradalommal kapcsolatban véleményünk szerint annak agrárprogramját az indokoltnál szigorúbb mértékkel ítéli el, a Tanácsköztársaság agrárpolitikájával kapcsolatban a szövetkezeti mozgalomnak is és a termékesere rendszerének is pozitívabb jelentőséget tulajdonít a valóságosnál.

Az ellenforradalom hatalomra jutása utáni évek, sőt évtized agrárviszonyainak és mozgalmainak elemzését *Szakács Kálmán* adja. Körültekintően elemzi a mezőgazdaság általános helyzetét s helyesen mutat rá arra, hogy a mezőgazdasági cselédség és munkásság, valamint a szegény, törpebirtokos parasztság szociális helyzete rosszabb volt, mint a városi proletároké, és rosszabb volt, mint a világháború előtti években. Ugyanakkor arra is helyesen mutat rá, hogy a fasiszta rendszer által alkalmazott terror, politikai meg-

élemlítés is erőteljesebb volt, mint a városokban. Ráadásul a parasztság minden rétegében erős volt a kiábrándulás a munkásmozgalomból a forradalmak agrárpolitikájának sikertelensége, téves iránya miatt. A nyomorúságos körülményekhez, a kiábrándultsághoz és a politikai megfélemlítéshez jött a nagyfokú parasztfógi és nacionalista demagógia. Szakács tanulmányának nagy érdeme annak megmutatása, hogy a szegényparaszti rétegek még ilyen körülmények közepette sem kerültek egészen és tartósan az ellenforradalmi politika hálójába. A falusi szegénység bérmozgalma és politikai szervezkedése lassan megindul újra és 1922-ben már meglepő lendületet mutat. Szakács tanulmányából csupán azt hiányoljuk, hogy nem elemzi elég meggyőzően Csizmadia Sándor politikai pályafordulásának okait és az ellenforradalom előtti szolgálattelkü magatartását. Az az igény is indokoltnak látszik, hogy a Dénes István vezette Magyarországi Földműves és Munkáspárt mellett valamivel részletesebb elemzést kapjon Nagyatádi pártjának tömegbázisa és hatása.

Nagy figyelmet szentel Szakács a továbbiakban a KMP és ezzel összefüggésben az MSZMP agrárpolitikájának. Rámutat azokra a pozitív vonásokra, amelyek a KMP parasztpolitikájában jelentek meg, majd különösen is hangsúlyozza az MSZMP parasztpolitikájának helyességét és tömeghatását. Az MSZMP parasztpolitikájának alaptétele volt, hogy a „parasztság valamennyi dolgozó rétegét összefűzi a proletársággal a feudalizmus elleni harc alapvető, döntő, minden elválasztó szempontot háttérbe szorító érdeke”. Ennek megfelelően adta ki a párt a helyes jelszót: „Város és falu dolgozó, egyesüljetek.” A fenti alapelv megvalósulása érdekében a párt meghirdette a radikális földreform jelszavát, a 100 holdon felüli nagybirtokok részben kártalanítás nélküli, részben kártalanítással történő felosztását. Joggal állapítja meg Szakács, hogy „ez volt az első agrárprogram Magyarországon, melyet munkáspárt dolgozott ki”, de ehhez hozzá lehet tenni, hogy nem akármilyen agrárprogram, hanem valóban marxista igényű, a munkás-paraszt szövetség megalapozása jegyében fogant, az ország demokratikus, majd szocialista átalakítását célozó agrárprogram. Nem hibáztatható a program azért sem, hogy nem hangsúlyozza a végcél, a földbirtok társadalmi tulajdonba vételét és a nagyüzemi gazdálkodást.

Sajnálatos, hogy az MSZMP agrárprogramja csak rövid, átmeneti időre szólott. Az MSZMP legális szervezetének szétverése után a KMP politikájában a parasztkérdésben, a földkérdésben ismét baloldali, szektás nézetek kerekedtek felül, visszatért a dogmatikus szemlélet. A válság időszakának földmunkásmozgalmáról és a munkásmozgalom és a parasztkérdés viszonyáról *Siklós András* jól összefogott, elrendezett és magas elvi szinten mozgó tanulmánya ad képet. E tanulmánynak a sajátos gazdasági és politikai körülmények okozta rendkívül bonyolult helyzetben kellett eligazodnia. A válság időszak az a periódus, amikor a magyar társadalom és politikai élet koncentrált figyelemmel fordul a falu, a parasztság felé. Egymás után születnek a parasztprogramot hirdető pártok s a hivatalos politika falupolitikai, szociálpolitikai jelszavakkal telítődik. Siklós helyes érzékkel választja ki a lényeges erővonalakat. Jól mutatja meg a tanulmány, hogy a szociáldemokrata mozgalom felerősödésében hogyan játszott szerepet a kormányzat angol orientációs külpolitikája. A SzDP agrárprogramjának és falusi befolyása erősödésének elemzése is megnyugtató. A kiszegedapárt és a Bajcsy-Zsilinszky pártja közötti összehasonlítás is helytálló, bár megítélésünk szerint — s a későbbi események is ezt igazolják — a kiszegedapárt paraszti orientációja és ellenzéki magatartása a válság alatt és után is hatékonyabb volt, mint Bajcsy-Zsilinszky pártjéé bármikor.

Ezt a tanulmány is elismeri, csak az a kérdés: a kiszegedapárt politikájának hatékonyabb volta a kormány által jobban megtűrt, sőt támogatott szervezkedési lehetőséggel függ-e kizárólag össze, vagy pedig azzal is, hogy a parasztság körében a kiszegedapárt rokonszenvesebb volt mind a szociáldemokrata, mind pedig a Nemzeti Radikális Pártnál. Ez további alapos elemzést kíván.

A gazdasági válság utáni évekről egészen a második világháború kitöréséig *Szakács Kálmán* — a kötetben immár harmadik — tanulmánya számol be. E válság utáni esztendőök sorsdöntőek voltak mind a munkásmozgalom, mind a parasztmozgalom szempontjából. Ezek az esztendőök érlelték meg lényegében a kommunista mozgalomban a parasztpolitika helyes körvonalait, s ezek az esztendőök mutatták meg igazában, milyen társadalmi erők állíthatók csatasorba Magyarország demokratikus átalakítása érdekében. Mindez a folyamat természetesen szorosan összefügg a nemzetközi helyzet és a nemzetközi kommunista mozgalom alakulásával. Bármennyire körültekintően is veszi számba Szakács a tényeket, eseményeket, nem érezzük meg tanulmányából azt a valóságos izgalmat és feszültséget, mely e korban olyan eleven volt. Azt hiszem, ennek oka az is, hogy Szakács kissé szűkmarkúan bánt a magyar falukutató irodalom és a korabeli kommunista irodalom (Révai és Molnár tanulmányaira gondolok elsősorban) anyagának felhasználásával.

Bármennyire tisztázódtak is elméleti, tudományos szinten a feladatok, mégis igaz Szakács megállapítása, hogy lényegében a háború közvetlen előestéjén „az ipari munkásság előtt nem volt tisztázott és tudatos a feladat, melynek teljesítése történelmi kötelessége volt a parasztsággal szemben”.

Hasonlóan sorsdöntő évekről szól *Korom Mihály* írása, aki a második világháború alatti földmunkás- és szegényparaszt mozgalmakat elemzi. Korom tanulmányában érdeklődik leginkább, mennyire nehéz a földmunkásmozgalmat önmagában, az általános politikai helyzetből mintegy kiemelve és az általános társadalmi-politikai küzdelmekből, nemzeti feladatokról elkülönítve vizsgálni. Ha a korábbi időszakokban még lehetett is a figyelmet arra irányítani, mire volt képes és mennyire mutatott önálló politikai törekvést ez a társadalmi réteg, most a háború alatt az élet kényszerítette az egész magyar népre s ennek megfelelően a munkásmozgalmakra is, hogy ne azt keresse, ami az egyes dolgozó osztályokat elválasztja, hanem azt, ami összeköti őket. Sőt nemcsak a dolgozó osztályok, hanem antagonisztikus osztályok közötti együttműködésnek az útját-módját volt szükséges megkeresni a fasiszmus és a háború ellen. Korom ebben a keretben foglalja össze, elemzi a témát, ügyelve mégis arra, hogy a szegényparasztság magatartása és sajátos érdekei különös hangsúlyt nyerjenek. Bármennyire kikristályosodottnak látjuk is a KMP vezetésével létrejött demokratikus politikai és társadalmi erőket, melyek állott az ország átalakítására, mégis úgy érezzük, a programot életbentartó és a társadalmi erőket egységes cselekvésre ösztönző mozzanat sokkal inkább rejlett a nemzetközi helyzetben, mint ezeknek a társadalmi elemeknek: a munkásmozgalmaknak és a demokratikus mozgalmaknak, elsősorban a paraszmozgalmaknak igazi, meggyőződéses egymásratalálásában.

A demokratikus erők bizonyos polarizálódása meg is kezdődött már a felszabadulás másnapján. Természetesen a legkevesebb széthúzást éppen az agrárpolitikában, a földreform végrehajtásában érezzük. De ez is, sokkal inkább, mint eddig hangsúlyoztuk, a szovjet hadsereg felszabadításának és jelenlétének volt köszönhető.

A felszabadulás utáni viszonyokat, a földmunkásság évszázados harcának győzelmére juttatását *M. Somlyai Magda* cikke értékeli. Tanulmányával kapcsolatban két gondolatot, észrevételt tehetünk. Az egyik: vajon nem volt-e merev a párt politikája a földreform végrehajtása során és a népi demokrácia első éveiben abban, hogy a kelletnél is kevesebb támogatásban — erkölcsi és politikai támogatásról is szó van — részesítette a spontán paraszti szervezetek kezdeményezéseket, amelyek kétségtelen megvoltak, s amelyek éppen alkalmasak lettek volna a szervezetek politikában a fokozatosság követelményének betartására.

A másik, ezzel szorosan összefüggő, kérdés az: ha a magyarországi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok annyira indokolttá és szükségessé tették a nagybirtok felosztását 1945-ben, hogyan értek meg a feltételek arra, hogy 1948 nyarán már kiadhatjuk a jelszót az általános szervezetesítésre? Természetesen ez a kérdés nem Somlyai tanulmányát érinti, de a továbbiakban, a történelmi kutatásaink során megválaszolandó kérdések között erre is feleletet kell adnunk.

Végezetül egészében és összegezve elmondhatjuk: a szerzők jó munkát végeztek. Sajnálatos, hogy nem bántak kissé gazdaságosabban az adatanyaggal, mely még szakemberek számára is nehézkessé teszi a tanulmányozást és csökkenti az elemzések hatásfokát, s különösen nehezen válik így kedvelt olvasmányukká azoknak, akiknek a kezébe ezt a könyvet a MEDOSz elsősorban szánta.

HÁRSFALVI PÉTER

SZAKÁCS KÁLMÁN:

KASZÁSKERESZTESEK

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 127 l.)

Tán a történelem viharai már a kortársak előtt is feledés fátylával borították, tán a második világháború vérzivataros esztendei, a Szálasi-féle nyilas mozgalom kibontakozása, országáruló tevékenysége már jelentőségétől is megfosztották a 30-as évek számos szélsőjobboldali mozgalmainak egyik, bizonyos paraszti rétegekre támaszkodó válfaját, a kaszáskereszteket. E szervezkedés történetét, ideológiáját, társadalmi bázisát tárja Szakács Kálmán kis népszerű munkája most az olvasók elé. A színhely, a talaj az a betegesen eltorzult társadalom, melyet egyaránt kínoztak a feudalizmus maradványai, a parasztság polgárosodásának elzárása és a kapitalizmus túlhaladottsága, a súlyos gazdasági válság, a fasiszta politikai berendezkedés, a munkásmozgalom gyengesége, s melyben

a 30-as években az uralkodó osztálynak totális fasizmusra való törekvését nem egy alkalommal sikerült párosítani, egy vágányra vinni a paraszti és kispolgári tömegek ösztönös ellenzékeségével. A kaszásokeresztes mozgalom — mint azt Szakács Kálmán munkája szemléletesen bizonyítja — ezen tendenciák történeti egyesüléseként keletkezett.

A munka logikus felépítése, világos stílusa Szakács Kálmán könyvét széles olvasóközönség számára teszi élvezhetővé, annak ellenére, hogy a munkában nem a felszínies megállapítások, olesó vulgarizálás, hanem a bonyolult társadalomtörténeti — s tán tegyük hozzá — bizonyos mértékig társadalompszichológiai összefüggések alapján vázolja fel a kaszásokeresztesek történetét. A könyv szemléletén áthat a fasizmus elleni ideológiai harc szükségességének felismerése; szembeszáll a történelemnek mindenféle személyi vagy tömeglegendákra való alapításával. Minden történész csak egyetérthet kiindulási gondolatmenetével.

„Egy nemzet — állapítja meg, — ha a történelmi tanulságait számba akarja venni jövője kimunkálásánál, nemcsak erényeiből, múltjának hősi korszakaiból, haladó vonásaiból kell tanulnia, de abból is, amire nem lehet büszke, amire nem szívesen emlékezik vissza.”

Szakács Kálmán, habár inkább csak konturokban, de helyesen elemzi a szélsőjobboldali mozgalmak jelentkezésének okait. A gazdasági válság borzalmas hatása a mezőgazdaság s a parasztság helyzetére, a parasztság egyes rétegeinek rendkívül nagyfokú politikai és kulturális elmaradottsága, a demokratikus pártok gyengesége, a szociáldemokraták párt kivonulása a faluból, a fasizmus nemzetközi előretörése, s végül, de nem utolsósorban, az uralkodó osztály egyes vezető csoportjainak fokozódó jobbratolódása együttesen teremtik meg a társadalmi talajt. Szakács finom elemzésben mutatja meg, hogy bár a kaszásokeresztes mozgalom vezető rétege részben az úri középosztályból, részben a kispolgárságból verbuválódott, miként tudott radikális szociális jelszavaival egyes paraszti rétegekben talajra találni. Sok esetben olyan harcos paraszti rétegekben is, melyek kedvezőbb társadalmi körülmények között esetleg egy őszinte szocialista mozgalom támaszai lettek volna.

A munka második fejezetében az író, a mozgalom ideológiájával foglalkozva, jól mutatja be azt a milieut, melyből Böszörményi Zoltán, a mozgalom vezetője származott. Helyes, értékes megállapítása a munkának: a kaszásokeresztesek ideológiája a magyar ellenforradalom, a német fasizmus és különböző mitikus vallási szekták elképzeléseinek volt zavaros keveréke. Ami a magyar ellenforradalom gondolatait illeti, Szakács Kálmán itt helyesen utal azokra, az uralkodó osztályhoz tartozó dzsentrí katonatiszti körökre, melyek a totális fasizmus megvalósítására törekedve az ellenforradalom eszméit kívánták ismét teljes érvényre juttatni, megtisztítva azokat a bethleni konszolidáció idején rájuk rakódott liberális vagy konzervatív vonásoktól. A szerző egész munkájából kitűnik, hogy felismerte ennek a társadalmi rétegnek s politikai csoportnak a szerepét a két világháború közötti magyar történetben. A nem szaktörténész olvasó számára azonban ezt olykor mégsem tudja eléggé plasztikussá tenni, mivel az 1919–21-es szakasz, a Bethlen-korszak, majd a válság utáni új helyzet kapcsolatait és különbségeit, az uralkodó osztályoknak ebből fakadó ellentéteit nem ábrázolja elég világosan. Aminthogy úgy érezzük, az azóta publikált kutatások — mindenekelőtt Lackó Miklós tanulmányára gondolunk — a szélsőjobboldali mozgalmaknak a tőkés osztállyal való kapcsolatát is elvibhé, szélesebbé tették, mint az Szakács Kálmán munkájának néhány inkább esetleges példájából kiderül.

Szakács Kálmán ismerteti a programban érezhető német eszméket. Az antiszemizmust, melyet egyaránt örököltek a német és a magyar jobboldaltól, a vezér-eszmét, melyet vallási messianizmussal kötöttek egybe. Ez rögtön utal a különbségekre is, hiszen ismeretes, hogy a náciizmus, bármennyire igyekezett ideológiájába számos mitikus elemet átültetni, a vallással kezdetlől fogva szembenállt. Két kérdésre azonban a munka e tekintetben nem ad választ. Egyrészt a vallási eszméken kívül volt-e, s ha igen, mi volt az a speciális gondolat, célkitűzés, mellyel a mozgalom parasztfogélejt legelőt biztosítani tudta. Másrészt Lackó Miklós kimutatta, hogy Szálasi éppen németországi tapasztalatok alapján próbálja úri-középosztályi s kispolgári pártját a munkástömegek fele orientálni. joggal merül fel tehát a kérdés, mi az oka, hogy Böszörményi esetében — aki szintén sokat vesz át a németektől — erre lényegében még kísérletet sem látunk.

A mozgalom történetét összefoglaló harmadik fejezet két szakaszt különböztet meg a kaszásokeresztes mozgalom politikájában. 1931—34 az indulás, az uralkodó osztály támogatásának az időszak, midőn a különböző frakciók alapjában még együttműködtek (Meskó, Festetich stb.), mikor még szociális kérdések propagandájukban háttérbe szorultak a nacionalizmus és antikommunizmus mellett; majd az 1934—36-os szakasz, amikor az uralkodó osztályban erősödik a totális fasizmussal szemben a Bethlen-rendszerhez való ragaszkodás gondolata, s Böszörményi már nem kap a korábbihoz hasonlóan támogatást.

Benyomásunk szerint azonban itt egy fontos összefüggés elkerülte a szerző figyelmét. Nevezetesen az, hogy Hitler és Böszörményi kapcsolatát nem lehet világosan megérteni a Hitler—Gömbös kapcsolat nélkül. Hitler egyértelműen — mind belpolitikai, mind külpolitikai szempontból — Gömbösben látta legfőbb szövetségését, így a tőle jobbra álló erők támogatására nem sok gondot fordított.

Kezdetben tömegbázisában sem szegényparaszti mozgalom a kaszásokereszteseké — szögezi le a szerző a társadalmi bázissal foglalkozó fejezetben. A dzsenti-dzsentróid réteg, lecsúszott intellektuéllek, a városi és falusi kispolgárság vitte benne a vezető szerepet. A második szakaszban is jobboldali kispolgári mozgalom ugyan, de erősen megnőtt benne a paraszti és szegényparaszti elem részaránya. Evvel egyidőben azonban komoly ellentétek is mutatkoztak a vezetésben; azok az elemek, melyek még saját célkitűzéseik támogatására is csak a kispolgárságot, a középrétegeket kívánták felsorakoztatni, visszariadtak. Böszörményi viszont erősebben próbál elsősorban az agrárproletariátus és a szegényparasztság között tömegbázisra szert tenni.

Evvel egyidőben — mint a munka befejező fejezete ábrázolja — áttérnek a puccstaktikára. A mozgalom embereit rohamosztagokba sorolják, felkészésre készülnek, annál is inkább, mivel az 1935-ös választáson megsemmisítő vereséget szenvedtek. A felkelés kísérletére azonban már nem került sor. 1936. április 25-én Böszörményi Zoltánt és a mozgalom számos vezetőjét letartóztatják és bíróság elé állítják. A per során ismét világossá válhatott és vált két tendencia. Egyrészt Böszörményi és dzsenti középosztálybeli társai hatalomvágya, fasiszta kalandorsága, fajgyűlölete és becstelen játéka a tömegekkel, másrészt a kaszásokeresztesek számos megtévesztettjének indítéka, kik: „a rongyosak és kopottak, soványak és elnyomottak . . . fáradt, munkában és nyomorúságban kilúgozott erjű emberek”, akikben „élhetett valami feszülő, névtelen és megmagyarázhatatlan várakozás a jobb élet és több kenyér után”, akik „nem gondoltak másra, csak a földre”.

Nem kívánunk ez alkalommal a munka kisebb tévedéseire kitérni, csupán azzal a megállapításával kell vitába szállnunk, mely szerint „a németbarátság politikáját . . . Böszörményi Zoltán és mozgalma hirdette meg, Gömbös Gyulát is megelőzve”. Talán nem is szorul különösebb bizonyításra, hogy Horthy és Gömbös már akkor meghirdették ezt a politikát, mikor Böszörményi Zoltánt nem sokan ismerték Magyarországon, hogy már a 20-as évek elején kialakult a magyar—német szélsőjobboldali erők együttműködése, mely a 30-as években, Hitler hatalomra jutása után burjánzott el.

Elvezetes olvasmány, jó történeti feldolgozás Szakács Kálmán könyve, melyben józan ítélőképesség és elvi igényesség érvényesül. Hasznára válnék ifjúságunknak és értelmiségünknek, ha minél többen forgatnák.

RÁNKI GYÖRGY

FÖLDES ÉVA:

NÉPOKTATÁSI, NÉPNEVELÉSI TÖREKVÉSEK A KORAI ANTIFEUDÁLIS NÉPI-FORRADALMI MOZGALMAKBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1951. 327 l.)

A neveléstörténet terén — annak ellenére vagy talán éppen azért, mert két tudományág: a történelem és a pedagógia egyaránt a magáénak vallja — elég sok a fehér folt. S különösképpen sok a középkori neveléstörténet területén, ahol számos mű megelégszik az általános, nem is mindig megalapozott megállapításokkal, s mintegy csupán annak illusztrálására törekszik, hogy e kor a nevelés szemszögéből tekintve is valóban „sötét” volt. Nem tárták fel kellőképpen a városi és falusi iskolák keletkezését és fejlődését; általában igen kevés figyelmet fordítottak a népnevelésre, az alapfokú iskolázásra s ezen belül az írás és olvasás oktatására; a hagyományos neveléstörténet érdeklődésének középpontjában a múltbeli uralkodó osztályok nevelése s azon belül a közép- és felsőfokú oktatás áll. Mind e hiányok pótlása a marxista neveléstörténetre vár.

Földes Éva hézagpótló munkája tehát szinte ismeretlen területre hatol be, amikor a XI.—XVI. századi eretnekmozgalmak népoktatási, népnevelési törekvéseit, módszereit vizsgálja.

Előljáróban röviden, igen világosan felvázolja a középkori eretnekmozgalmak leglényegesebb vonásait, s cáfolja a polgári kutatóknak azt a nézetét, hogy „a középkori népi vallásos mozgalmakat sem osztályöntudat, sem pedig gazdasági követelések nem ihlették, hanem ezek egyedüli mozgató ereje a vallás, a széles népi tömegek vallásos hite

és törekvése". Rámutat arra, hogy az eretnekségek pedagógiai törekvései önmagukban is világosan bizonyítják a marxizmusnak az eretnekmozgalmakról vallott felfogását, e mozgalmak elsődleges társadalmi, politikai, antifeudális jellegét.

A mű eredeti célkitűzése a Morvaországban, majd a XVI. században az akkori Magyarországon letelepedett anabaptisták sajátos nevelési rendszerének feldolgozása volt; de ezt a feladatot csak az előzmények feltárásával lehetett megvalósítani. Így a szerzőnek alaposan kellett foglalkoznia a katharokra és valdensekre vonatkozó forrásokkal, s különösképpen részletesen kellett elemeznie a husziták, valamint a cseh testvérek oktatási, nevelési rendszerét, elveit. A mű egyik legnagyobb értéke éppen az, hogy tárgyát nem fogja fel szűken, s mindig, mindenütt a fejlődés felrajzolására s a tágabb történeti összefüggések megvilágítására törekszik. Mindig és mindenütt rámutat a politika és népművelés összefüggésére, de sohasem esik a vulgarizálás hibájába.

Az eretnekmozgalmakra kezdettől fogva jellemző, hogy nagy súlyt helyeznek a felnőttoktatására, még hozzá népi nyelven, s erősen aláhúzzák a kétkézi munka jelentőségét. Ezek a jellemző vonások a fejlődés folyamán egyre erősödnek, a feladatok bonyolódnak, az oktatási módszerek, a nevelési törekvések egyre inkább differenciálódnak. Eleinte a legjelentősebb nevelési és oktatási tényező az élőlészó, a huszita mozgalomban azonban már fontos követelmény a betű megismerése, az anabaptizmus pedig már a betűolvasás és írás széleskörű elterjesztését tűzi ki nevelési célul. A mozgalmak fejlődésével együtt fejlődik nemcsak a nevelési cél, hanem a szervezeti keret is, a kezdetben kizárólag a családban folyó gyermekneveléstől egészen az anabaptista közösségi nevelésig.

A középkori műveltség legfőbb forrása a biblia. Aki a középkori értelemben vett igazi tudás birtokába akart jutni, annak elsősorban a bibliát kellett megismernie. Ahhoz azonban, hogy a szentírást a széles rétegek megismerhessék, előbb le kellett fordítani a nép nyelvére. A biblia lefordításának követelése először az eretnekek körében vetődik fel, az eretnekek készítik az első népi nyelvű bibliafordításokat, s arra törekszenek, hogy a szekta tagjai minél pontosabban magukévá tegyék a szentírás szövegét.

Földes Éva ismerteti a katharok és valdensok oktatási módszereire és iskoláira vonatkozó adatokat. Kár, hogy nem tér ki részletesebben arra a sok kutató által vallott álláspontra, hogy a schola szó a szektáknál nem iskolát jelent, hanem gyülekezetet, imaházat.

Noha a valdenseknél és katharoknál — e mozgalmak természetéből következően — a felnőttoktatásra helyezik a fősúlyt, nem hanyagolják, nem hanyagolhatják el a gyermekekét sem. De a XI—XIV. században gyermekek és felnőttek, nők és férfiak együtt tanulnak, csupán a huszitáknál jelentkezik a külön gyermekiskola igénye.

A husziták nevelési elveit és gyakorlatát az eredeti források elemzése alapján rajzolja meg a mű, nagy figyelmet szentel Husz tevékenységének, bibliafordításának, a Husz-féle helyesírásreformnak, a huszita gyermekdal tartalmának, hangjának, hatásainak. Hangsúlyozza: a módszer és a tartalom elválaszthatatlan egymástól, a husziták új módszerei szoros függvényei annak az új forradalmi tartalomnak, amely Husz Jánosnak és követőinek tanítását áthatalotta. Differenciáltan rajzolja meg a huszita mozgalmat, s mikor a táboriták művelődési törekvéseit, iskoláit, nevelési módszereit elemzi, rámutat arra is, hogy milyen ellenállásba ütköztek ezek a kelyhesek a prágai polgárság részéről. Kitérő egykorú képek is illusztrálják a műnek azt a részét, amely azt fejtegeti, milyen nagy fontosságot tulajdonítottak a táboriták a kézművességnek s a korszerű technikai tudás elsajátításának. Táborban új kultúra alakult ki, ennek első lépcsőfoka az új iskola volt, ahova minden gyermek eljuthatott, s ott olyat tanítottak, amit mindenki megérthetett, s a maga és mások javára hasznosíthatott.

Vizsgálja a huszita-táborita népnevelési törekvések hatását hazánkban is, itt elsősorban Székely István tevékenységével foglalkozik.

A könyv harmadik, legterjedelmesebb fejezete az anabaptistákról szól. Kitérően kidolgozott, átgondolt elemzést ad e mozgalom keletkezéséről, ideológiájának jellegéről, a humanizmussal és a reformációval való kapcsolatairól, ismerteti az anabaptisták eretnek-iskoláit, a zwickau rajongók és követők törekvéseit, működését. Münzer Tamás tevékenységét is pedagógiai aspektusában vizsgálja. Az anabaptisták nevelő, oktató munkájának nem vet véget a német parasztháború tragikus kimenetele, sőt ekkor lépnek fel a mozgalom legjelentősebb pedagógusai: Ickelsamer és követői: Peter Jordan és Grussbeutel.

Az anabaptistáknak vezető szerepük volt a münsteri felkelésben s a kommuna kialakításában. Földes Éva alapos, világos, érdekes képet rajzol a szorongatott város sajátos életéről. Amellett, hogy híven ragaszkodik a források adataihoz, s kritikailag elemzi azokat, leírása érdekes, szinte költői. Éreztetni tudja a szorongatott város sajátos hangulatát, s a pedagógiai törekvéseket szervesen beépíti a közösség életébe.

A munka alapvető tétele és végső következtetése az, hogy a „valóságos népnevelési, népoktatási törekvések képviselője mindenkor maga a dolgozó nép, s ezek a törekvések már a középkorban is mindig szükségszerű velejárói, szervei, törvényszerű következményei a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmaknak”. Bebizonyítja azt is, hogy a középkorban „az eretnekmozgalmak ütötték az első rést az uralkodó osztály művelődési monopóliumán”. A szerző hangsúlyozza, hogy a korai antifeudális népi forradalmi mozgalmak népnevelési, népoktatási törekvései a szocialista nevelés előtörténetéhez tartoznak.

Annak ellenére, hogy fejtegetéseit a lehető legalaposabb filológiai apparátussal támasztja alá, hogy állandóan ismerteti és cáfolja a szembenálló nem-marxista nézeteket, hogy az adatokat, tényeket minden oldalról megvilágítja, s hogy tudományos igényt sehol és soha nem szállítja le — mindezek ellenére, vagy talán éppen ezért — egy pillanatra sem válik unalmassá, nehézkessé.

Nem tartozik ugyan szorosan témájához, de mégis — úgy érzem — szükséges lett volna, hogy legalábbis röviden felvázolja: milyen városi és falusi nem-eretnek iskolák működtek e korban; különösen a polgárság művelődési törekvéseinek vizsgálatát hiányolom, s a humanisták pedagógiai elveinek összevetését a XV—XVI. századi szektákéval. Ebből az összevetésből sok és mély tanulságot lehetett volna levonni. Mivel az olvasónak nincs világos képe arról, hogy hol és milyen iskolák működtek, mennyire volt és nem volt elterjedve a világi lakosság s azon belül a kereskedők, kézművesek és parasztek körében a betű ismerete, nem érzí teljesen bizonyítottnak azt a tételt, hogy a középkorban az eretnekmozgalmak ütötték az első rést az uralkodó osztály művelődési monopóliumán. Éppúgy igen tanulságos lett volna, ha a szerző a közép-európai országok mellett megvizsgálja az angliai és franciaországi népoktatásra vonatkozó adatokat s ezen országok XIV—XVI. századi szektáinak pedagógiai nézeteit és törekvéseit is.

Tárgyának szereteit néhol némi túlzásba sodorja a szerzőt, így, nézetem szerint, némileg eltúlozza a huszitizmus hatását. Azonos körülmények azonos jelenségeket idézhetnek elő földrajzilag egymástól távolos területeken is, nem feltétlenül szükséges, hogy az egyik területen kialakult mozgalom hatást gyakoroljon a másik terület lakosaira. Némileg eltúlozza az egyház szerepét a könyvnyomtatás elterjedésének gátlásában is. Az is bizonyításra szorul, hogy a középkorban mindenkit eretnekgyanusnak tekintettek, aki olvasást, írást tanított, sőt aki ismerte a betűt.

A művet kitűnő jegyzetek egészítik ki. De jobban lehetne használni ezeket, ha számozásuk nem kezdődne újra fejezetenként. Kívánatos lett volna az is, hogy a kitűnő könyvet név- és tárgymutató egészítse ki.

Földes Éva műve megáll a XVI. század közepén. Feltétlenül szükséges lenne a későbbi demokratikus népi, forradalmi mozgalmak pedagógiai törekvéseinek feltárása. E feladatok elvégzése még jobban alátámasztaná Földes Évának azt a megállapítását, hogy a népnevelési, népoktatási törekvések a népi-forradalmi mozgalmaknak törvényszerű velejárói, világosan bizonyítva, hogy a dolgozó népnek a gazdasági, társadalmi, politikai felemelkedésért vívott harcra mindenkor együttjárt a széles tömegek szellemi felemelkedéséért vívott küzdelmekkel.

KULCSÁR ZSUSZANNA

STANISLAW ANDRZEJ SOCHACKI:

FEJEZETEK A LENGYEL—MAGYAR FEGYVERBARÁTSÁG TÖRTÉNETÉBŐL

(Budapest, Országos Béketanács. 1964. 129 l.)

Stanislaw Andrzej Sochacki tanulmánykötete a lengyel—magyar történelmi kapcsolatok két kiemelkedő fejezetével foglalkozik. A Magyar Tanácsköztársaság oldalán harcolt lengyel internacionalistáknak és a lengyel ellenállási mozgalomban résztvevő magyar antifasisztáknak állít emléket.

A függetlenséget 1918 novemberében újra visszanyert Lengyelországban „a forradalom hulláma napról-napra magasabbra csapott és már egészen a fegyveres felkelésig érett”, állapítja meg a szerző. Így a magyar forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása, érthetően, különösen erős visszhangra talált Lengyelországban. Segítette a forradalmi mozgalom további fejlődését, „növelte a nemzetközi proletárforradalom gyors győzelmébe vetett reményt Lengyelországban is”. Számos helyen (Varsóban, Lublinban, Lodzban, Kaliszban, Pabianicében, Ozorkowban, a dąbrówai szénmedencében stb.) tömeggyűlések, tüntetések zajlottak le, amelyeken munkások, parasztek,

Értelmiségiek az antant-hatalmak fegyveres támadása által veszélyeztetett Magyar Tanácsköztársaság mellett foglaltak állást. Közülük egyesek átjöttek Magyarországra és csatlakoztak az itt élő, illetőleg tartózkodó nagyszámú lengyelrel együtt a létét fegyverrel védelmező magyar dolgozó néphez. Két önálló lengyel zászlóalj mellett a Vörös Hadsereg szinte valamennyi egységében voltak lengyelek. A lengyel nép képviselői hősi helytállással, vérrelküvel pecsételték meg a két nép barátságát a frontokon és a belső ellenforradalmárokkal vívott harcokban. A Magyarországon élő és küzdő lengyelek politikai felvilágosításában igen nagy szerepet töltött be a Lengyelország Kommunista Munkáspártja Magyarországi Tagozata és annak lapja, a „Czerwona Gazeta”. A Magyarországi Tagozat irányította a hadseregbe történő toborzást és adta a legöntudatosabb harcosokat. A lengyel proletariátus támogatása nem szűnt azonban meg a Tanácsköztársaság megdöntése után sem, a lengyel szakszervezetek túlnyomó többsége csatlakozott az ellenforradalom terrorja által megkínzott magyar forradalmárok védelmében indított nemzetközi akciókhoz.

Amíg a lengyel dolgozók milliós tömegei szolidaritásuknak számtalan jelét adták, addig a lengyel uralkodó osztályoknak igen komoly gondot okozott a magyar forradalom győzelme, s különösen az a tény, hogy vérontás nélkül jutott a magyar proletariátus hatalomra. Nem áttallották átvenni a nemzetközi imperializmus azon rágalmát sem, hogy a magyar tanács hatalom nem belső szükségszerűségből jött létre, hanem „Berlin és Moszkva összeesküvés”-ének a műve. A Magyar Tanácsköztársaság ellen indított rágalomhadjáratból a lengyel katolikus egyház vezetői is kivették a részüket. Teodorowicz püspök — például — a szemj szöszékéről bélyegezte meg a magyar néptömegek harcát és követelt megtorlást a „lengyel bolsevikok” ellen is. Ezek után nyilvánvaló, hogy a Magyar Tanácsköztársaság hatásától mérhetetlenül rettegő lengyel urak mély megkönnyebbüléssel fogadták és melegen üdvözölték a külső imperialista erők segítségével megdöntött Tanácsköztársaságot követő fehérterrort, valamint Horthy uralomra jutását.

A Tanácsköztársaság történelmi tapasztalatai is szemléltetően bizonyították tehát a két nép által őrzött és ápolat valóban nagyszerű hagyományok gyökeres különbségét azoktól a „hagyományoktól”, amelyek a két ország volt uralkodó osztályait kötötték össze a múltban.

*

A hitleri Németország 1939 szeptember elsején — a második világháború nyitányaként — álnokul megtámadta Lengyelországot. A nyugati szövetségei által cserben hagyott Lengyelország a fasiszta túlerővel szemben vívott hősi küzdelemben átmenetileg alulmaradt. A lengyel nép azonban nem adta meg magát, soha egy pillanatra sem szűnt meg harcolni a német leigázók ellen. Nem sokkal a megszállást követően az ország különböző vidékein partizán csoportok szerveződtek. A lengyel partizánok igen érzékeny veszteségeket okoztak a hitleristáknak. A német hadiszállítmányok mintegy 30%-át megsemmisítették és 50 000 náciit pusztítottak el a harcok során. A fegyveres ellenállási mozgalom megközelítően 500 német zászlóalját kötött le, tehermentesítve ezzel a Vörös Hadsereget. A lengyel kommunisták vezette fegyveres ellenállási mozgalomból és a Szovjetunió oldalán harcoló lengyel katonai egységből fejlődött ki a „Népi Hadsereg” (létszáma 1944 nyarán 65 000 fő, ugyanez év decemberében 286 000 fő, a háború befejező szakaszára pedig elérte a 400 000-et), amely a szovjet hadsereg oldalán részt vett Lengyelország és Csehszlovákia felszabadításában és az egyetlen volt a „szövetséges államok katonái közül, amely a szovjet katona mellett a legyőzött ellenség fővárosában fejezte be diadalmas útját”.

A lengyel nép dicső, felszabadító harcai mellett a szerző bátran mutat rá a belső nehézségekre és meggyőzően oszlatja el a lengyel burzsoázia ellenállásával kapcsolatos illúziókat. A Londonban székelő burzsoá, nagybirtokos emigráns kormány befolyása alatt álló erők, a „Honi Hadsereg” vezetői kezdetől fogva elleneztek a partizánmozgalmat. Úgy vélték, a felkelés forradalmasítja a társadalmat és ezzel csökkenne vagy megszűnnék a régi rend visszaállításának a lehetősége. A londoni emigráns kormány a Szovjetunió önvédelmi harcát és a szövetségi viszonyból adódó kötelezettségeit is elárulta (Lengyelország 1941 júliusától szövetségi viszonyban állt a Szovjetunióval). Az emigráns kormány hazai képviselőinek legnagyobb provokációja a varsói felkelés megindítása volt. „A honi hadsereg főparancsnoksága nem lépett érintkezésbe sem a szovjet hadsereg, sem a népi lengyel hadsereg parancsnokságával. Ugyanis ez ellenkezett volna a felkelés politikai célkitűzéseivel. A vezetésért folyó, előre kudarcra ítélt harcban a reakció nem habozott feláldozni a milliós várost, a lengyel kultúra kincsekben gazdag központját. Nem habozott céljai elérése érdekében felszítani a hazaszeretett lángjait, a harci kedvet, s aztán áldozatul dojni Varsó népét és sok ezer katonát” — írja a szerző. A varsói fel-

kelés kitöréséhez a horthysta körök is reményeket fűztek. A II. Magyar Hadsereg doni megsemmisülése után a Kállay-kormány az angolszászok irányába is érdeklődni kezdett, hogy a fasiszta rendszert megmentsse a közelgő végső pusztulástól. E diplomáciai lépéseknél a közvetítő szerepet a nyugati lengyel emigrációs köröknek szánták, amelyek szovjetellenes szövetségest keresve Horthyékban vélték azt Közép-Európában megtalálni. Ennek szellemében Horthyék készek voltak a varsói felkelés vezetőinek is bizonyos segítséget nyújtani. A két kormány részéről történt közeledés abban a reményben történt, hogy az angolszász szövetségesek a Balkánon is partra szállnak és behatolnak Magyarországra, vagy legalább is ejtőernyősöket dobnak oda le, hogy ezzel a szovjet győzelmek következményeit enyhítsék. Mint ismeretes, a Varsó alatt elhelyezkedett magyar csapatok bevetésére a felkelők oldalán nem került sor. A „horthysták számára — hangsúlyozza helyesen Sochacki — korántsem az volt a vonzó a varsói felkelésben, hogy abban hazafiak tömege vett részt, ami biztosította a felkelés németellenes, szabadságharcos jellegét, hanem azok az antidemokratikus, szovjetellenes célok, amelyeket a felkelést kiborítantó lengyel reakciós politikusok maguk elé tűztek.” A varsói felkelés, de a második világháború alatti lengyel—magyar hivatalos kapcsolatok is igazolják, hogy mind a lengyel, mind a magyar uralkodó körök, amikor a két nép barátságáról szónokoltak, csak kizárólag saját osztályérdekeiket nézték és nem állották a népet feláldozni, a nemzeti függetlenség ügyét előrúlni hatalmuk megőrzéséért.

Nem így vélekedett és főleg cselekedett azonban a két ország dolgozó népe. A „magyar társadalom jó része, elsősorban az elnyomott osztályok, részvétellel és rokonszenvvel viseltettek a leigázott Lengyelországnak és a lengyel népnek a hitlerista megszállókkal folytatott harca iránt. E rokonszenv megnyilvánulásának számos példáját ismerjük — írja a szerző —, csúcspontját abban érte el, hogy a magyar antifasiszták közvetlenül résztvettek a lengyel ellenállási mozgalomban.” A lengyel ellenállási mozgalomban résztvevő magyarok a megszökött katonák, munkaszolgálatosok, a hitlerista börtönökből és haláltáborokból kimentettek sorából kerültek ki. A szökések különösen 1944 nyarán váltak nagyméretűvé. 1944 májusában a Lublin környéki partizán csoporthoz egy egész magyar katonai század csatlakozott. A lengyel partizánokkal együtt kelt át a Bugon egy magyar partizánosztag is Rácz Gyula vezetésével. A Puszcza Kampinoska-i partizán csoportban több mint 70 magyar antifasiszta volt, a varsói felkelők soraiiban találhatók azok a magyar deportáltak, akiket 1944. augusztus 5-én a varsói Gesia utcai koncentrációs táborból szabadítottak ki a felkelők. E mellett még több más helyen is találkozhatunk a lengyel ellenállási mozgalomban résztvevő magyarok nevével. A mielcei katonai repülőtéren — például — magyar antifasiszták a lengyel partizánokkal együtt számos szabotázsakciót hajtottak végre, elpusztították, illetve megrongálták az ott levő repülőgépeket, valamint a repülőtér és a mielcei repülőgépgyár berendezéseit. A zamości repülőtérrel pedig a magyar repülők 30 repülőgéppel átmentek a Vörös Hadsereg oldalára. A lengyel partizánoknak nyújtott segítség formái közé tartoztak a fegyverek és lőszer átadása, a partizánoknak a magyar vonalakon való átengedése, a német csapatmozdulatokról nyújtott tájékoztatás és a lengyel lakosság bizonyos mérvű védelme. „Azokban a helységekben, amelyekben a magyar katonák állomásoztak — írja Sochacki —, a lakosság nagyobb biztonságban érezte magát a németek és a vlaszovisták fenyegetéseivel szemben, a magyar katonák biztonságérzetet keltek. Ugyanis, ahol csak megfordultak, a lehetőségekhez képest, mindenütt védelmükbe vették a lengyel lakosságot.”

Stanislaw Andrzej Sochacki tanulmánya, bár több vonatkozásban sem tekinthető teljesnek, mégis igen értékes munka. Megállapításai számunkra eddig jórészt ismeretlen levéltári és egyéb forrásokra támaszkodnak. Olyan területen igyekezett a fehér foltokat felszámolni, amelyek különböző okok miatt úgyszólván teljesen elkerülték a magyar történészek figyelmét. A tanulmánykötet elolvasása után csak egyetértéssel lehet fogadni a szerzőnek a bevezetőben leírt azon megállapításait, hogy „a lengyel—magyar fegyverbarátság sajátos jellemvonása, hogy elválaszthatatlanul egyesíti magában a társadalmi haladásért vívott harcot a szabadságért és a nemzeti függetlenségért vívott harccal. Ez a fegyverbarátság egyszersmind a szocializmust építő lengyel és magyar dolgozó tömegek barátságának és szövetségének szilárd fundamentuma is.”

KAROL KORANYI:

POWSZECHNA HISTORIA PAŃSTWA I PRAWA. TOM II. ŚREDNOWIECZE. CZĘŚCI
(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1963. 386 l.)

EGYETEMES ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET. II. KÖTET. KÖZÉPKOR. I. RÉSZ

A varsói egyetem nemrég elhunyt professzora, K. Koranyi, több évtizedes kutatásaira támaszkodva már az ötvenes években megírta egyetemes állam- és jogtörténeti tankönyvét (I—VI. köt. Lódz. 1951—1955). Hosszú tanári gyakorlata és kiváló pedagógiai érzéke folytán ez a mű megfelelt az oktatás szükségleteinek. A szerző azonban néhány esztendeje ennél nagyobb feladatra vállalkozott. Mint a jelen kötet előszavában írja, gyökeresen átdolgozta munkáját, mégpedig úgy, hogy a látjegyzetekben részletesen kiterjeszkedett a felhasznált forrásokra. Így akarta a jogtudomány fiatal kutatóit és hallgatóit közelebről megismertetni a tudomány műhelyével, valójában azonban ennél többet nyújtott: az egyetemes jogtörténetnek a forrásokból közvetlenül merítő kézikönyvét. Első, ókori kötete (Starozytność, Warszawa 1961) után 1963-ban adta közre a korai középkort felölélő II/I. kötetét, és a neki átnyújtott Emlékkönyvért (Księga Pamiątkowa, 1961) halálból tanítványainak ajánlotta.

Tanulságos áttekinteni a kötet tartalmát és az egyes részek arányait. A bőséges (36 lapnyi) irodalomjegyzék és a mutató leszámításával a kötet szövege 330 lapot tesz ki. Az első fejezet tárgya a római császárság a III. század végétől a VI. század végéig; a másodikként a germánok szervezete a törzsi államok kialakulása előtt és után; a továbbiak a frank állammal és joggal, az angolszász-kori Angliával, a nyugati szlávok társadalmi-politikai szervezetével és a keleti állammal foglalkoznak. Ezek közül a nyugati szlávokra — a forrásanyag hiányossága következtében — csak néhány lap jut, az angolszász intézményekre 26, a római dominatúrára közel 40, a germán törzsekre és államaikra, valamint a keleti Oroszországra egyaránt mintegy 60, a frank birodalomra pedig kétszer ennyi. (Meg kell jegyezni, hogy apróbetűs részek beiktatása következtében ezek az arányok nem fejezik ki az egyes fejezetek teljesen pontos terjedelmét.) A fejezetek további tagolása a Csernilovszkij-szerkesztette szovjet tankönyvet (I. kötete magyarul: Állam- és jogtörténet, Budapest. 1951) követi: történeti áttekintés, társadalmi és gazdasági viszonyok, államszervezet, a jogforrások és a jogintézmények története. Az államszervezet keretében az egyes szakaszok a király (császár, fejedelem), a központi szervek, a helyi szervek, a hírségi szervezet, a pénzügy, a hadügy, végül az egyház és állam közötti viszony kérdéseit tárgyalják. Amennyiben az anyag természete úgy kívánja, a szerző rugalmasan kezeli ezt a rendszert; a római dominatúsnál pl. elmarad a — más tantárgy keretében tárgyalt — jogintézmények története, a germánokra vonatkozó részt a barbár államok megalapítása kettéosztja, majd fejlődésük több kisebb fejezetre tördeli, a keleti állammal külön szakaszt kapnak a városok. A gondolatmenet azonban mindenütt következetes, logikája nem bomlik meg.

Maga ez a vázlatos áttekintés is több megfigyelésre ad alkalmat. Az egyetemes jogtörténet tárgyalásának természetesen kínálkozó módja az egyes országok fejlődésének egymás mellé állítása. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy az államok szerint tagolt könyv különösebb tanulságot nem nyújtó lexikonná lesz. Emlékeztet, hogy mintegy egy évtizede a néhai Bolgár Elek felvetette az országok szerinti tagolástól való elszakadás és az egyes jogintézményeket alapul vevő összehasonlító tárgyalás gondolatát, s ennek alapján készült is egy litografált egyetemi jegyzet. Az ismétlésektől eltekintve azonban ez a megoldás elsősorban didaktikai szempontból kifogásolható: az összehasonlításnak azokra az ismeretekre kellene támaszkodnia, amelyekre a könyv olvasója — és tanulója — éppen tanulmányai során készült elsajátítani. Megítélésünk szerint Koranyi nagy szerezésén egyeztetette össze a két szempontot. A római dominatúrási és jogi intézményeinek a középkori kötet élére való illesztésével megadta a természetes átmenetet az ókorból a korai feudalizmusba; másrészt az angolszász és a korai orosz fejlődésnek a későbbiekkel való elválasztásával az összehasonlításnak olyan lehetőségeit nyitotta meg, amelyek — figyelemmel a germán és a frank intézményekre — az olvasónak és tanulónak szinte önként kínálkoznak. Az országokként haladó, de a történeti korszak egységét megőrző szerkesztés a tankönyv első nagy érdeme. Itt különösen ki kell emelni azt a hangsúlyt, amelyet a frank állam és jog intézményei kapnak; ez feltétlenül helyes, mert a nyugat- és közép-európai hűbéri államok fejlődésének itt van a gyökere.

A másik megfigyelés a fejezetek belső felépítését illeti. Amennyiben vannak az egyetemes jogtörténetnek hagyományai — s itt hazánk Wenzel Gusztáv 1869-i és Hajnik

Imre 1874-i tankönyvével kezdeményezőként lépett fel —, e hagyományok elsősorban az ún. alkotmánytörténet művelésére vonatkoznak. A marxizmus—leninizmus szellemében írt újabb munkák (így az idézett szovjet tankönyv, vagy a Bónis-Sarlós-féle Egyetemes állam- és jogtörténet 1957-ben) már törekednek arra, hogy a magánjog, büntetőjog, perjog intézményeinek kellő helyet biztosítsanak. Ha azonban meggondoljuk, hogy ezeknek a jogágaknak beható összehasonlító tárgyalása a tételes jogász számára még ma is gyakorlati haszonnal jár, míg az „állam” — helyesebben az államjog — történetének ismertetése csupán jogászai műveltségét gyarapítja, akkor a hangsúlyt még fokozottabban a koranyi „jog” történetére kell vetnünk. Koranyi régebbi munkássága (különösen a középkori öröklési jog történetének feldolgozása) szinte predesztinálta őt arra, hogy a tudományágat ebbe az irányba fejlessze tovább. A szerkezet logikája (így a különféle országok magánjogi intézményeinek egyformán a pandektajog ötös felosztása szerinti tárgyalása) egyenesen csábítja az olvasót az összehasonlításra, s ezt a párhuzamos helyekre utaló jegyzetek is megkönnyítik számára.

Harmadsorban a tankönyvnek már előljáróban említett vonását, a források és az irodalom feldolgozását kell megemlíteni. A hasonló művek módszere a — jó értelemben vett — kompiláció. Közvetlenül a források alapján megírni Európa, vagy akár csak az európai középkor jogtörténetét, olyan feladat, mely meghaladja egy ember munkabírását. A tankönyvíró ezért arra törekszik, hogy a lehetőségig széles körben megismerje egy-egy állam szakiroalmát, s annak időtálló eredményeit olvassza be gondolatmenetébe. Az irodalom felhasználása Koranyinál sem hiányzik, sőt talán egyetemesebb, mint más hasonló műveknél. (Éppen ő tette közzé — feleségének, Jadwiga Koranyinak közreműködésével — az 1926—1936, ill. 1937—1947 közötti jogtörténeti irodalom bibliográfiáját.) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak a tárgyra vonatkozó megnyilatkozásait gondosan számontartja, nemcsak a közkeletűeket, hanem a ritkábban idézeteket is. Behatóan ismeri a szovjet történeti irodalmat, de felhasználja a polgári szakirodalom legjobb eredményeit is; így pl. a frank birodalom fejezetében II. Míttesinek a hűbérviszony kialakulására és későbbi eldologiasodására vonatkozó nézeteit lényegében ugyanazon a módon adja elő (131—135. l.), ahogyan magunk tettük régebben (Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár [1947], 41—53. l.).

Koranyinak tehát nem kellett a forrásokat felkutatnia, s értelmezésükhöz is talált útmutatást az illető népek irodalmában. Itt azt az érdemét szeretnénk kiemelni, hogy a feldolgozásokkal meg nem elégedve, eredményeit a források közvetlen tanulmányozásából szűri le s ezeket mindenütt gondosan idézi is. Amint ő ellenőrizte a külföldi szakirodalmat, úgy ellenőrizheti az ő megállapításait is az olvasó. Mindamellett a szerző nem megy túlzásba a jegyzetek alkalmazásában. Óhatatlan, hogy a bonyolultabb vagy érdekesebb jobban megragadó részeknél ne engedje szabadabbra tollát; így különösen a frank társadalom, az angolszász állami és jogi intézmények vagy az orosz városok ismertetése során terjeszkednek jegyzetei a lap közepéig, vagy még tovább. Ha a források értelmezése körül vita folyt az irodalomban, ezt is megemlíti a jegyzetek, így pl. az angolszász folkland-bookland kérdésénél (241. l.), vagy az orosz történelemben az ún. normann elmélet kapcsán (264—265. l.). A római „vulgáris” jog problémájánál — melyről a magyar olvasó Pólay Elemér alapos tanulmányaiból tájékozódhatik — Koranyi utal a legújabb irodalomra (42—44. l.), de nem mulasztja el megemlíteni azt sem, hogy az új eredmények nem sokban térnek el egykori mesterének, Alfred Halban lwóvi professzornak tanításától.

Ezek a vonások már a kötetnek kézikönyv-jellegét domborítják ki. Az ismeretek bősége és a joghallgatók befogadóképessége közötti eltérést a szerző az apróbetűk alkalmazásánál már az első kiadásban használt módszerével egyenlíti ki. Ezzel bátran él, s így a rendkívül gazdag anyagot felőlelő munkából nem lesz maximalista tankönyv. Hogy mást ne mondjunk, apróbetűvel van szedve minden fejezetben a történeti-áttekintés, az összes germán törzsi államok és az egész angolszász kor (59—110. 238—263. l.), valamint a Novgorodra és Pszkovra vonatkozó fejtegetések (287—294. l.). A garmond és petit szedés egy-egy fejezeten belül is váltakozik. Így a frank jogforrások körében tananyag az általános jellemzés, a Lex Salica és Lex Ribuarica, a kapitulárok, királyi és magánoklevelek, formulák általános ismertetése, de csak olvasmány a többi *lex barbarorum*, a *carta* és *notitia*, a formulagyűjtemények vagy a jogirodalom jellemzése. Itt legfeljebb esztétikai szempontból lehet kifogást tenni: nemegyszer egy-egy mondat kerül apróbetűbe, megszakítva a tárgyalás folyamatosságát. Mivel hasonló jellegű magyarázó jegyzetek is vannak, helyesebb lett volna ilyen esetben jegyzetet alkalmazni.

A jó tankönyv sajátosságai közé tartozik az egyszerű, világos szövegezés is. Ezt is megtalálhatjuk Koranyi művében. Nem téveszi össze a tankönyvet a monográfiával vagy a vitacikkkel; kerüli a hosszúság, körülményes fejtegetéseket, mondanivalóját mindig határozottan, világosan adja elő. Ahol szükséges, a jegyzetekben vázlatokat is alkalmaz,

pl. a rokonsági fokok vagy az öröklési rend bemutatásánál (191—192., 205. l.). A könyv szinte tökéletes szedése, izléses kiállítása a lengyel Állami Tudományos Kiadót dicséri.

A baráti nép szakirodalmá, mely az 1957-ben Juliusz Bardach szerkesztésében megindult lengyel jogtörténeti kézikönyvvel már példát mutatott a többi népi demokráciának, Koranyi alkotásával újabb kiemelkedő eredményt ért el. Míg nálunk — a jelek szerint — az 1957-ben megjelent egyetemes jogtörténeti tankönyv is soknak bizonyult, és ismét litografált jegyzet váltotta fel, a magyar jogtörténet korszerű összefoglalásának feltételei pedig láthatóan nincsenek meg, Lengyelországban az egyetemi jegyzetekből, rövid tankönyvekből a marxista jogtörténetírás eredményeit összefoglaló, magas színvonalú kézikönyvek nőttek ki. Lengyel szaktársaink felkészültsége biztosítékot nyújt arra, hogy ha a fáradhatatlan kutató, Koranyi professzor kezéből ki is hullott a toll, támadnak majd utódok, akik folytatják és teljessé teszik fájdalmasan csonkán maradt életművét.

BÓNIS GYÖRGY

JERZY KOZEŃSKI:

CZECHOSŁOWACJA W POLSKIEJ POLITYCE ZAGRANICZNEJ W LATACH 1932—1938

(Poznań, Instytut Zachodni. 1964. 319 l.)

CSEHSZLOVÁKIA A LENGYEL KÜLPOLITIKÁBAN AZ 1932—1938 KÖZÖTTI ÉVEKBEN

A lengyel szerző a két háború közti időszakból azokat az éveket helyezi vizsgálódásainak középpontjába, amikor a korábban meglehetősen egyértelmű csehszlovák—lengyel viszonyban eltolódások és erőteljesebb akciók következtek be. Az 1932—1938 közötti évek politikai és diplomáciai kapcsolatairól van szó, egy olyan időszakról, melynek csehszlovák—lengyel vonatkozású problémáiról mindeztideig áttekintő feldolgozással nem bírtunk. Az előttünk fekvő munka éppen ezért jelentős és úttörő vállalkozásnak tekinthető. A feldolgozás alapjául mindenekelőtt a lengyel és a csehszlovák külügyminisztériumi levéltár gazdag anyaga szolgált. A szerző emellett figyelemmel volt a gazdag, de szétszórt nyomtatott irodalomra is.

A könyv a benne foglalt adatok bősége mellett a csehszlovák—lengyel viszonyt nem elszigetelten tárgyalja, hanem a korabeli Európa nemzetközi politikai erőinek együttesében, ami e viszony változásait nagymértékben érthetőkké teszi, s az olvasónak módja nyílik arra is, hogy a két szóban forgó állam vezetőinek politikai koncepciójával általában is megismerkedjék. A szerző emellett igen helyesen az időbeli előzményeket is felvázolja, képet ad a 20-as évek csehszlovák—lengyel politikai kapcsolatainak alakulásáról. Az 1932-ig terjedő bevezető rész azonban túlságosan vázlatos ahhoz, hogy ezekről az évekről a munka alapján az olvasó pontos benyomást szerezzon. A szerző helyesen emeli ki a lengyel kormányok kezdeményezéseit a Csehszlovákiával való barátságosabb viszony megteremtésére, de meglehetősen átsiklik a lengyel közvélemény Csehszlovákia-ellenes beállítottságán, s így akarva-akaratlanul kissé retusálja a 20-as években kialakult helyzetet. Az 1921. évi Skirmunt—Beneš egyezményről például nem említi meg, hogy a lengyel közvélemény elsőprő tiltakozása következtében nem jutott át a szejmen; ugyancsak nem szól a könyv az 1923—24. évek megromlott államközi viszonyáról.

Részletesebb és meggyőzőbb képet kapunk a 30-as évek lengyel közeledési kísérleteiről, melyekre már a terjeszkedésre kész hitleri agresszió készítteti a lengyel külügyek irányítóját, Becket. 1933-tól a lengyel—csehszlovák megegyezést számos mozzanat (a francia külpolitika, a Mussolini-féle négyhatalmi paktum lengyel- és csehszlovák-ellenes éle stb.) indokolta, meg is indultak a közeledési kísérletek lengyel részről, de a kisanant visszavonulása a négyhatalmi paktum ellenzőinek sorából (francia befolyásra) zátonyra futtatta e terveket. A lengyel külpolitika igen gyorsan felismerte, hogy Hitler elsősorban Ausztriát és Csehszlovákiát fenyegeti. Német—lengyel viszonylatban Beck örömmel üdvözölte a német kezdeményezést, nagy jelentőségű kezdetnek tartotta az 1934 januárjában létrejött német—lengyel megemlékezési egyezményt, ami viszont útját állotta a csehszlovák—lengyel megegyezésnek.

A lengyel külpolitika németbarát irányzatának felülkerekedése maga után vonta 1934 januárjától a csehszlovák-ellenes lengyel propaganda éleződését; a támadásokhoz a Teschen-vidéki lengyel kisebbség állítólagos elnyomása szolgáltatott ürügyet. Ez volt egyébként a lengyel sovíniszták szüntelen céltáblája. A csehszlovákiai lengyel kisebbség

soraiban — mint e könyv forrásanyaga is bizonyítja — a varsói kormány ügynökei mindent elkövettek az elégedetlenség és a nacionalista szellem felkeltésére. Beck és Pilsudski Csehszlovákia-ellenes külpolitikájának végső célja az volt, hogy Teschen vidékét elszakítsa Csehszlovákiától, Szlovákiát autonóm formában semlegesítse a csehszlovák állam kereteiben. de úgy, hogy ott a lengyel és a magyar befolyás domináljon. Már 1934-ben felmerül a lengyel—magyar közös határ terve is Kárpátaljának Magyarországhoz való csatolásával.

A munka kellő figyelmet szentel mindama kísérleteknek, melyek a nemzetközi politikában merültek fel a két ország viszonyának rendezésére, rávilágít e tervek kudarcának okaira. A Barthou-féle keleti paktum a terv szerzője szerint magába foglalta volna természetesen Lengyelországot is, a francia külügyminiszter ennek érdekében járt Varsóban is, de a lengyel politikát nem tudta megnyerni a tervnek. Amikor Barthou kijelentette Pilsudskinak, hogy Franciaország többé lépéssel sem hátrál meg Németország előtt, a marsall szkeptikusan ennyit válaszolt: „Meg fognak hátrálni, uraim, — nem volnának Önök azok, akik, ha nem hátrálnának meg.” Majd udvariasságból megmagyarázta: ha Barthou személy szerint nem is hajlandó engedményekre, akkor a francia parlament egyszerűen megbuktatja.

A 30-as évek derekán, mialatt a lengyel külpolitika erőteljes német- és magyarbarát irányzatot vesz, Csehszlovákia részéről szorosabbra fűzik a szálakat a francia és a szovjet diplomáciával. A lengyel külpolitika merev elutasító magatartása csak siettette csehszlovák részről a Szovjetunióval folyó tárgyalásokat, melyek a kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírásához vezettek. A lengyel—csehszlovák viszonyban 1938-ig nem is következett be semmilyen lényeges változás. Beck, a lengyel külpolitika teljhatalmú irányítója minden csehszlovák közeledést mereven elutasított. Kudarcba fulladtak a francia diplomácia erőfeszítései is.

A könyv részletesen foglalkozik a lengyel politika csehszlovákiai behatolásának kérdésével és különösen a szlovák autonomista párt lengyel kapcsolataihoz szolgáltató új adatokat a Csehszlovákiában működött lengyel konzulok jelentéseinek alapján. Beck a 30-as évek közepén egy lengyel hegemonia alatt létrehozandó új Közép-Európa tervét melengette. A szovjet—német ellentétekre alapozva kívánta e két hatalom befolyását kikapcsolni a Balti tengertől az Adriai tengerig nyúló területen. Ebben a „harmadik Európá”-nak nevezett koncepcióban a kisantant államai közül csak Románia és Jugoszlávia kaptak volna helyet, Csehszlovákia azonban nem. Szlovákiát a lengyel politika elintéztet kérdésként kezelte. Beck már 1935 szeptemberében a külképviseletekhez küldött levelében említést tesz arról, hogy Szlovákia esetleg teljes egészében Magyarországhoz kerül, s ez esetben meg kell nyugtatni a románokat, hogy Lengyelország velük összekötötésben fog eljárni. (A lengyel—román viszony többnyire igen pozitívan alakult.)

Kozénski könyve hasznos áttekintés, sok újat ad a szóban forgó tárgyhöz, de néhány kérdést válaszolatlanul hagy. Nem ad egyértelmű világos választ arra, mik voltak az okai annak, hogy Csehszlovákia és Lengyelország a 30-as évek folyamán sem tudtak megegyezésre jutni egymással, jöllehet mindkét országot léteben fenyegette az erősbödő és terjeszkedő náciizmus. A sziléziai, árvai és szepesi határkérdés, mely oly sok villongásra adott okot a 20-as évek elején, nem tekinthető alapvető ellentétek okozójának, hiszen vegyes területekről volt szó és, mint e könyv is bizonyítja, a csehszlovákiai lengyel kisebbség elnyomása inkább propagandaszólam volt, mint valóság, bár sérelmek adódtak. Valójában Beck külügyminiszter hibás külpolitikai koncepciója viseli nagymértékben a felelősséget a kapcsolatok permanens rosszabbodásáért, egészen a müncheni katasztrófaig. A lengyel külpolitika szűklátókörűsége termelte ki azt az illúziót, hogy egy németbarát politika képes lesz ésszerű engedményekre bírni Hitlert a lengyelek irányában; a fenyegetett csehekktől való elfordulás is részben e német „bizalom” megnyeréséért történt. E politika helytelenségét semmi sem mentheti.

KOVÁCS ENDRE

A NÉMET MUNKÁSMOZGALOM RÖVID TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 219 l.)

A Finn és a Spanyol Kommunista Párt története után a német munkásmozgalom történetének kézikönyvét is megjelentette magyar nyelven a Kossuth Könyvkiadó. A fordítás alapjául szolgáló művet a Német Demokratikus Köztársaságban adták ki, a német párttörténetek közös erőfeszítéseinek eredményeképpen. Kísérletük arra irányult, hogy a német munkásmozgalmat egységes történelmi folyamatként mutassák be, korszakokra bontsák, tömören összefoglalják az egyes periódusokban végbement fejlődés lényegét.

egyszóval, hogy kis terjedelmű, könnyen áttekinthető szintézist adjanak a téma iránt érdeklődők kezébe.

A könyv bevezető részében a téma kifejtése szempontjából oly fontos *korszakolást* találjuk. A szerzők által felállított korszakhatárok minden esetben egybeesnek a nemzetközi munkásmozgalom útjának mérföldköveivel. Az *első időszak* a munkásmozgalom keletkezésétől, a Kommunista Kiáltvány megjelenésétől a Szociáldemokrata Munkáspárt létrejöttéig (1869) és az 1871-es Párizsi Kommunig tart. A *második időszak* 1871-től a századfordulóig, az imperializmus kialakulásáig terjed. A *harmadik időszakot* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom zárja le, s ez egyben kezdete a *negyedik időszaknak*, amely egészen a fasizmus alóli felszabadulásig, 1945-ig tartott. Az *ötödik*, egyben utolsó *időszak* a fasizmus vereségétől és a kelet-németországi antifasiszta demokratikus rend felépítésétől napjainkig ívelő szakaszt foglalja magába.

Az 1871 előtti korszakokkal foglalkozó fejezetek — a szűkre szabott terjedelem miatt — csupán a legismertebb tényeket tartalmazzák. A németországi kapitalizmus létrejöttéből kiindulva mutatják be a múlt század 30—40-es éveinek szervezkedéseit, az 1844-es sziléziai takácsfelkelést, a Kommunista Szövetsége megalapítását, majd pedig az 1848—49-es forradalmat, mint a korai német munkásmozgalom legjelentősebb eseményét. Az 50-es években tapasztalt átmeneti visszaesés után az 1860-as években újabb fellendülés következett be. A munkásosztálynak sikerült megszabadulnia a liberális burzsoázia gyámkodásától, létrehozta saját politikai pártjait. Az 1870—71-es porosz—francia háború súlyos teherpróbáját sikerrel állták a német munkások, az osztály-szolidaritás győzedelmeskedett az uralkodó osztályoktól szított sovinizmus, a „birodalmi dicsőség” fölött.

A XIX. század utolsó harmadában végbement fejlődés summája: a marxizmus rohamos térnyerése a munkásosztály soraiban, az egységes politikai párt létrehozása, hősies harc Bismarck kivételes törvénye ellen, majd a kancellár bukása után a német szociáldemokrácia hatalmas sikerei a munkások szervezésében, a parlamenti küzdelmekben. A német párt a nemzetközi munkásmozgalom élére került.

Az imperializmus kialakulása differenciálta a munkásmozgalmat: egyfelől kitermelte a munkásarisztokráciát, a revizionizmus horlozáját, másfelől soha nem látott méretekben kiélezte az osztályharcot. Az 1914 előtt kikristályosodott irányzatok közül a revizionizmus kerekedett felül.

A könyv nagyobbik részét szerzői a legújabbkori német munkásmozgalomnak szentelték. Behatóan tárgyalják az 1918 utáni forradalmi fellendülés problematikáját, nagy figyelmet fordítottak a kommunista párt létrejöttére, tevékenységére, az általa elkövetett hibákra. Az 1918-as novemberi forradalom, az 1919-es januári harcok bebizonyították, hogy Németországban lehetetlen volt egy ugrással eljutni a proletárdiktatúrához. A weimari rendszerben egyetlen párt képviselte következetesen a munkásosztály érdekeit, a Német Kommunista Párt, amelynek vezetéséből 1925-ben sikerült eltávolítani a jobboldali Brandler—Thalheimer-csoportot, valamint a baloldali Fischer—Maslow klikket. Ekkor került a párt élére az Ernst Thälmann vezette Központi Bizottság — Wilhelm Pieck, Fritz Heckert, Walter Ulbricht, Wilhelm Florin, Ernst Schneller és mások —; „megalakulása a leninizmus végleges győzelmét jelentette a fiatal pártra gyakorolt különféle polgári ideológiai befolyások — az opportunista kapituláns-irányzat és a baloldali szektás dogmatizmus — felett”. Hogy megnöveljék a párt tömegbefolyását, az üzemi pártsejtekre építették. Ezzel levonták a háború utáni forradalmi válság egyik legfontosabb tanulságát. A fasizmus előretörését látva, a Központi Bizottság 1930 augusztusában elfogadta a német nép nemzeti és társadalmi felszabadításának programját és ezt állította szembe a náci párt nacionalista, demagóg programjával. Az 1931 májusában nyilvánosságra hozott parasztszegély-program pedig a német munkásmozgalom egyik legterheesebb örökségének, a parasztkérdés lebecsülésének kívánt egyszer s mindenkorra véget vetni. Ugyanakkor azonban a párt a proletárdiktatúra megteremtését még mindig közvetlen stratégiai feladatnak tekintette, jóllehet elegendő történelmi bizonyíték volt arra nézve, hogy az adott osztályerő-viszonyok mellett ez a célkitűzés azonnal nem valósítható meg. A mondottak ellenére nem a kommunistaikon, hanem a szociáldemokrata vezetőkön múlott az antifasiszta akciók kudarca.

A fasiszta diktatúra belpolitikája, a munkásosztály súlyos veszteségei közismertek, ezért helyütt csupán néhány fontos tényre hívjuk fel a figyelmet. 1934-től kezdve megállapodások születtek kommunista pártszervezetek és szociáldemokrata csoportok között. Első ízben Hessen-Frankfurt kerületben, valamint Berlinben, Dortmundban, Badenben, Württembergben, Alsó-Szászországban és a Saar-vidéken. A kommunista párt nagy erőfeszítéseket tett új stratégia s taktika kidolgozására. Az 1935-ös októberi brüsszeli konferencia a demokratikus szabadságjogokért folytatandó harcban jelölte meg a párt közvet-

ken célját. Ez a konferencia választotta meg Wilhelm Piecket a párt elnökévé. A következő év elején népfront-előkészítő bizottság alakult Párizsban, Heinrich Mann elnöklétével, kommunistákból, szociáldemokratákból, párton kívüli értelmiségiekből, továbbá polgári politikusokból. Ez a bizottság 1936 decemberében felhívást adott ki a német népfront megalakításáról. Ez volt az első olyan dokumentum, amelyet vezető kommunista és szociáldemokrata politikusok közösen írtak alá. (A kommunista párt nevében Wilhelm Pieck és Walter Ulbricht, szociáldemokrata részről R. Breitscheid, valamint Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, Arnold Zweig és J. R. Becher.) Sok ezer német önkéntes részvétele a spanyol polgárháborúban, a köztársasági kormány oldalán, bizonyította, hogy az antifasiszta összefogás gondolata milyen népszerű volt a demokratikusan gondolkodó tömegek körében. Fél esztendővel a második világháború kitörése előtt, 1939 január végén, február elején ülésezett a Német Kommunista Párt berni konferenciája. Ez felhívta a német munkásosztályt, az összes hazafiakat, hogy akadályozzák meg a háború kirobbantását, ha pedig ez nem sikerülne, a megtámadott népek oldalán küzdjenek a Hitler-rezsim megdöntéséért. A berni konferencián dolgozták ki az új német demokratikus köztársaság kivívásának programját, amelynek megvalósítására 1945 után került sor Németország keleti részén.

A hitleri fasiszmus veresége után a kommunista párt volt az egyetlen német párt, amely átfogó, a német nép valamennyi történelmi feladatának megoldását tartalmazó programot terjesztett elő. Leglényegesebb pontja a német fasiszmusnak és társadalmi bázisának megsemmisítése volt. A demokratikus átalakulás azonban csak Kelet-Németországban ment végbe, ismert okok következtében. A szerzők nyomon követik a két Németország létrejöttének folyamatát és jogos patrióta büszkeséggel sorolják elő a Német Demokratikus Köztársaság eddigi elért eredményeit.

Első bíráló észrevételünk a „rövid történet” szerkezeti arányaira vonatkozik. A bevezetést leszámítva, 190 oldal állt rendelkezésre; a lapterjedelmén mintegy kétharmada, 148 oldal jutott az 1917-től napjainkig terjedő félszázad bemutatására és csak 42 oldal a megelőző korszakokra. Ezt a megoldást nem tartjuk indokoltnak, bár természetesen nem vitatjuk, hogy az 1918 utáni német munkásmozgalom története megkülönböztetett figyelmet — és terjedelmet — érdemel. Véleményünk szerint részletesebben lehetett volna tárgyalni pl. az 1880—90-es évek történetét, a szociáldemokrácia választási sikereit. Legalább említést érdemelt volna a munkásmozgalom viszonya a gyarmatosítás problémájához, úgyszintén a Németországban elég jelentékeny keresztényszocialista mozgalom.

Az olvasónak szemet szúr néhány helytelen vagy félreérthető elvi jelentőségű megállapítás. „A munkásosztály nagy nemzeti feladata most az volt, hogy a néptömegek élén megdöntse a militarista porosz-német államot, s egységes demokratikus köztársaságot létesítsen” — olvasható a 43. lapon az 1871 utáni korszakra vonatkoztatva, amikor pedig még a munkásosztály egységes politikai pártjának megteremtése, a marxizmus eszméinek elterjesztése volt a soronkövetkező feladat. Úgyszintén nem lehet teljesen egyetérteni azzal a kitételrel, hogy az 1900—1914 közötti időszakban „az imperialista és a militarista erők bukása abszolút történelmi szükségszerűséggé, nemzetünk létérdekévé vált” (53. l.). Nyilvánvaló tévedés Stresemannt jobboldali szociáldemokrata vezérnek feltüntetni (97. l.). A fasiszta párt 1932 nyarán és őszén kibontakozó belső válságáról szólva a könyv megállapítja, hogy ez ösztönözte a monopoltökéket arra, hogy az államügyeket a náci pártnak adják át. „Mégsem ez, hanem a jobboldali szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők áruló politikája . . . eredményezte azt, hogy nem sikerült idejében összefogni az antifasiszta tömegeket a fasiszta diktatúra megakadályozására” (121. l.). A szociáldemokrata vezetők valóban rendkívül káros politikát folytattak, de úgy véljük, a fenti idézetből nem tűnik ki egyértelműen a német nagyburzsoázia elsődleges történelmi felelőssége a fasiszmus hatalomra juttatásáért.

Végezetül szóvá teszünk egy stílus hiányosságot, nevezetesen a többes szám első személy konzekvens használatát — „megnyertük” a tömegeket, célul „tűzzük ki” stb., stb. — ami felesleges, sőt zavarólag hat, különösen régmúlt történelmi korszakok tárgyalásánál.

Mindent egybevetve, „A német munkásmozgalom rövid története” hasznos könyv, hozzájárul eddigi ismereteink bővítéséhez, különösen a XX. század viszonylatában.

VADÁSZ SÁNDOR

A SPANYOL KOMMUNISTA PÁRT TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 286 l.)

A kommunista pártok történetének párttörténet-formájában, vagyis nagyobb közönség számára való, a tudományos apparátust megkurtító, de a legnépszerűbb jellegét és terjedelmet meghaladó megőrkötése a legnehezebb feladatok közé tartozik. Tudjuk, nemrégiben adták csak ki a Szovjetunió Kommunista Pártjának új rövid történeti összefoglalóját, s a magyar párttörténeti tankönyv megírása még folyamatban van.

A spanyol kommunista párt így az elsők egyike, amelyek a dogmatikus szemlélet leküzdése utáni korban párttörténetet adott ki. A spanyol munkásmozgalom egyike a legösszetettebbeknek, legbonyolultabbaknak, s természetesen ez visszahat a párt történetére is. A kezdeményező szellem így kétszeresen dicséretes. Magyar szempontból még külön értéket jelent, hogy bár a magyar közvélemény mindig érdeklődött a spanyol események iránt, az 1936 előtti és az 1939 utáni korszak történetéről, méginkább munkásmozgalmáról magyarul csak nagyon keveset olvashatott. A párttörténet magyarul így túlzás nélkül tekinthető „hézagpótló” munkának.

Ez a munka ismertetheti meg az érdeklődőkkel elsőként a múlt század utolsó harmadának spanyol szocialista, anarchista és szindikalista úttörőit, sőt magukat az irányzatokat is. Képet ad az első világháború utáni mozgalmi fellendülésről, radikalizálódásról, a szocialista mozgalomban kialakuló válságról, a forradalmi elemek elszakadásáról, majd a kommunista párt megalakulásáról. A D. Ibarruri vezette szerkesztő- és szerző-kollektíva felvázolja azt a hősi és áldozatos küzdelmet, amelyet a kommunisták a Primo de Rivera-féle katonai diktatúra hét esztendeje alatt folytattak, mind a kommunista eszme terjesztéséért, az illegális szervezetek fenntartásáért, mind a katonai diktatúrával kiegészülő, megalkuvó opportunizmus ellen. A már ismertebb 1931—39-es korszakból kitűnik az a néhány oldal, ahol igen plasztikusan mintázta meg a könyv a kommunista 5. ezred munkásságát, vagy a „madridi csoda” napjait (141—150. l.), vagy általában azokat a hősi erőfeszítéseket, amelyekkel a frontokon megkísérelték megállítani a külső segítséggel lassanként fölénybe kerülő fasiszta-ellenforradalmi csapatokat.

A szerzők nagy gondot fordítottak a kommunista párt helyzetelemzéseinek, stratégiájának bemutatására. Ennek kialakítása hosszantartó, sok gyötrődéssel járó folyamat volt. Míg az 1921-es pártalakulást követően a baloldali szocialista törzssel szemben az anarcho-szindikalista s szektás elemek megerősödésével a parlamenti és szakszervezeti munkát Spanyolországban is alábecsülték, elhanyagolták, az 1932-es IV. kongresszus után a Diaz—Ibarruri-féle vezetőség idején, gyakran a Kommintern segítségével a párt kialakította a szektás torzulásoktól ment politikáját, amely a demokratikus feladatok, az agrárreform, a nemzetiségi autonómiák, a munkás-szociálpolitika, a demokratikus szabadságjogok biztosítását szorgalmazta, miközben a munkásságnak vezető szerepet kívánt biztosítani, s ennyiben a szocialista holnapot is a munkásság tudatába plántálta. Az 1933—36-os időszakban a párt a fasiszta veszélyre riasztott, 1936-tól kezdve pedig az antifasiszta küzdelem első vonalaiban harcolt. A kommunista párt volt a Népfront legaktívabb életrehívója és támogatója, anélkül, hogy szellemi függetlenségét feladta volna. Egyaránt bírálta azokat a jobboldali, opportunistá felfogásokat, irányzatokat, amelyek a proletariátust tétlenségre óhajtották volna kárhóztatni (legyenek azok akár polgári, akár jobboldali szociáldemokrata körök) és az ouvrierista, balos anarcho-szindikalista, vagy a Caballero-vezette baloldali szociáldemokrata felfogást, amely a Népfront felszámolásával lett volna egyenértékű, hiszen az azonnali szocialista átalakulást tűzte zászlajára. E helyzet bonyolult volt, s a kommunistáknak, valamint a Negrin—Vayo körül tömörülő szocialistáknak igazuk volt, amikor az elsietés, a szocialista forradalom időelőtti sürgetése, illetőleg középpontba állítása helyett minden erőt az ellenforradalommal szemben kívántak felvonultatni és összefogni. E politika helyességének bizonyítását a párttörténet jól szolgálja. A munkásmozgalom egész 1939 előtti útja azonban sokszor bonyolultabbnak tűnik, mint ahogyan ezt a tankönyv jelzi, s érzésünk szerint a szerzők a lényegre törekedvén a színeknek olykor nem elég sok árnyalatával dolgoztak, más esetekben viszont a képet túl elnagyoltnak érezzük.

Így például bár a párttörténetnek erénye, hogy sokkal nagyobb megbecsüléssel szól a kiváltképpen spanyol területen erős anarcho-szindikalizmus fogyatékoságai mellett annak érdemeiről is, mégis a speciálisan erős befolyást nem magyarázza eléggé. Noha ennek megoldása nem tekinthető e párttörténet feladatának, a jelenleginél mégis teljesebb, részletesebb magyarázatot vártunk volna. (A szubjektív faktor túlértékelésének tűnik pl., amikor a szerzők a szocialistákat megrójják, amiért Barcelonának és a katalán munkásmozgalomnak irányításáról lemondtak, s ezt átengedték az anarchistáknak.

Valójában ezt a szerepüket később sem sikerült teljességében elvitatni, csak az új helyzetben, 1936 után lehetett módosítani.) Az 1870–90-es évek mozgalmának leírását túlságosan sűrítettnek és személytelennek láttuk. Hiányoltuk az 1909-es felkelésnek és F. Ferrer nevének említését. Túl kevésnek éreztük a szakszervezetekről, szakszervezeti ellenzékéről szóló részt; a taglétszám alakulásáról, üzemi bizottságokról, üzemi munkás-törvénykezéssről, ezek javulásáról úgyszólván nem olvashattunk adatokat.

A párttörténeti összefoglalóknak sajátságja, hogy lényegretörő értékeléseket rögzítenek igen bonyolult helyzetekben keletkezett munkákról, állásfoglalásokról. Altalában jobban szeretnénk, ha ilyen esetekben legalább néhány soros idézetet olvashatnánk — még a hibás és bírált szövegrészek legjellemzőbb passzusuiból is, mert ez nemcsak az értékelés szavahihetőségét növelné, hanem az olvasó horizontját, tájékozottságát is bővítene, önálló véleményformálásra nevelné, kritikai érzékét erősítené.

A párttörténeti munkákban sajátos problémát jelent a polgári pártok, méginkább a polgári szövetségek megrajzolása. Egyfelől értékeiket kell jelölni, másfelől azt is jelezni kell, ahol elképzelések eltérnek a szocializmustól, vagy adott esetben a kommunista pártok felfogásától, gyakorlatától. A kötet szerzői természetesen mindeerre tekintettel voltak, de úgy érezzük, nem érzékeltették mindig kellőképpen e polgári demokratikus pártok, csoportok erejét s így értékét sem. Máskor az eszmei eltérésnél sokkal fontosabbnak tartottuk volna gyakorlati forradalmi progresszív jelentiőségük elismerését (mint Pi y Margall esetében — nevét a 13. l. 4-es jegyzetében sajtóhibával közölték, s kispolgári szocialistának jelezték — konkrét magyarázat nélkül). 1931–1934 között pedig demagóg antiklerikalizmusukat említi a szerző-kollektíva, mint ami sok bajnak forrása lett, holott tudomásunk szerint a spanyol klérus már első perctől támadásba kezdett a köztársaság ellen — éppen feudális jellegénél fogva —, függetlenül attól, hogy a köztársasági pártok mit tettek és mondtak. Még a könyv elolvasása után sem látjuk világosan azt az összetett problémát, mi történt e polgári pártokkal a polgárháború éveiben, e pártkeretek fennmaradtak-e, a jellemző politikusok, a számos parlamenti képviselő helyén maradt-e. Mindez persze nem a kommunista párt történetének tulajdonképpeni tárgy körébe tartozik, de a párt története mégsem vázolható enélkül.

Néhány szót kell szólnunk a jegyzetelésről is. E jegyzetek jelentős részben megkönnyítik e távoli ország történetének megértését, fogalmak rögzítését és személyek megismerését. Néhol e jegyzeteket viszont módosítanánk. A 1^{1/2}-es Internacionáléről és vezetőről pl. nem azt íránk, hogy céljuk a forradalmi munkásmozgalom megbénítása volt, hanem inkább azt, hogy a proletariátusnak nem tudtak élére állni. Ez felel meg inkább Mehring megalapozottabb s emberileg is árnyalt értékelésének. 1936-ban, J. Hernandez kormányba-választásánál az olvasó arról értesül, hogy 1944-ben kizárták a pártból. Azt viszont nem tudhatja meg, hogy mit csinált 1936-ig, vagy éppen 1936 és 1939 között. A jegyzet így csak előremutat, amit ebben a formában nem tartunk szerencsésnek.

A francoista diktatúra éveiből a párttörténet meglevenítő erővel mutatja be a terror borzalmaikat, azokat a nehézségeket, amelyeket legyűrve a kommunisták újjászervezték soraikat, sőt partizánharcokat folytattak a második világháború éveiben. A háború utolsó éveiben, majd a háború másnapján sokan reménykedtek a Franco-diktatúra közeli bukásában. Ekkoriban is a kommunisták voltak azok, akik bírálták az attentista-kivérési szemléletet és híveit, s erősebb demokratikus mozgalom kiszélesítésén fáradoztak. 1948-ban új nemzetközi helyzet alakult ki. A Franco-diktatúra elnyerte az agresszív amerikai imperialista körök rokonszenvét, Franco külpolitikai elszigeteltsége fokozatosan feloldódott. Nehézségek mutatkoztak az antikommunista irányba elcsúszó szocialistákkal, anarchistákkal való együttműködésben is. Ekkoriban dolgozta ki a kommunista párt az új helyzetnek megfelelő új taktikát, amit a nemzetközi helyzet módosulása mellett azért is foganatosítani kellett, mert hiszen a munkásság összetétele is változott, új munkásnemzedék növekedett fel, s az ifjabbak befolyásolására a kommunistáknak a legális tömegszervezetekbe kellett behatolniuk. Az új taktika néhány éven belül igazolta magát. Az 1951-es, 1956-os és 1957-es Franco-ellenes gazdasági és politikai mozgalmak bizonyították, hogy a belső ellenzék nő. E mozgalmakban már a legális munkásszervezetek is olykor értékes segítő szerepet játszottak, miközben a kezdeményezés többnyire a kommunista párt volt. Később a párt V. majd VI. kongresszusa alapos felmérést foganatosított a Franco-diktatúra húszéves uralma alatt bekövetkezett gazdasági-társadalmi változásokról, s a szektariánizmussal még következetesebben szembenézve szőlesebb antifasiszta akciófront kialakításához teremtette meg az eszmei alapot. A párttörténet 1960-ban jelent meg. Egy-két évvel később, az 1961–62-es nagy sztrájkmozgalom minden eddiginél jobban megrengette a rendszer tartópilléreit, hiszen ilyen hatalmas sztrájkhullámnra Spanyolországban 1934–36 óta nem volt példa. S a sztrájkhullámmal

egyidejűleg a polgári antifasiszta ellenzék is aktivizálódott. A tényleges egységfront megteremtése azonban még mindig a jövő feladata.

Megjegyzendő, hogy az 1939—1960-as korszakot tárgyaló IV. fejezet az egész párttörténet terjedelmének közel harmadát teszi ki, vagyis a szerkesztők lépést igyekeztek tartani a jelenkor problémáival. Tekintettel a párt mélyen illegális viszonyaira, nehezen követelhetnénk pontosabb adatokat akár a pártszervezetekről, tagságról, akár szövetségeiről. Hasonló körülmények között még az adatok pontos körülhatárolása is nehézségekbe ütközik. Ez nyilván vonatkozik a többi antifasiszta mozgalomra, pártcsoportosulásra is. S éppen ezen a ponton a többet tudni akarás érzését aligha lehet ki-elégíteni. Talán csak egy ponton lehetett volna továbbbemenni. A szocialisták és anarchisták antikommunista elvakultságának jelzésén túl talán meg lehetett volna vizsgálni, vannak-e érdemeik is a Franco-ellenes közvélemény kialakításában. S a politikai-gazdasági harcok regisztrálása mellett érdekes lett volna hallani arról is, hogy szociális téren milyen eredményeket lehet felmutatni, s mennyire sikerült a legális szakszervezeteket mintegy állandósított harci szervvé tenni a munkáskövetelések érvényesítése javára.

A párt történetét az érdeklődők számára megközelíthetőbbé, könnyebben kezelhetővé tenné, ha azt név- és tárgymutatónál, s ha nem is részletes, de a legfontosabb munkákat megjelölő bibliográfia, esetleg a legfontosabb dátumokat tartalmazó kronológiai táblázat egészítené ki. Mindez talán annál inkább is hasznos volna, mert a spanyol párt történetének megismerésére mindig jelentős nemzetközi érdeklődés mutatkozott.

JEMNITZ JÁNOS

KENDE ISTVÁN:

A FRANCIA GYARMATBIRODALOM FELBOMLÁSA NYUGAT-AFRIKÁBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 286 l.)

Kende István úttörő jellegű munkája megkülönböztetett figyelmet érdemel az imperializmus gyarmati rendszerének széthullásával foglalkozó tanulmányok sorában, mert első, jelentős kísérlet magyar kutató részéről Francia Nyugat-Afrika legújabbkori történeti fejlődésének megrajzolására. A szerző a volt Francia Nyugat-Afrika hét államának (Dahomey, Elefántcsontpart, Felső-Volta, Guinea, Mali, Niger, Szenegál) fejlődését teszi vizsgálatának tárgyává a második világháborútól napjainkig. Ezen túlmenően foglalkozik az afrikai francia gyarmatosítás főbb sajátosságaival, valamint a függetlenné vált fekete-afrikai államok további fejlődésének problémáival.

Afrika gyarmatosítása zömében a XIX. század utolsó évtizedeiben zajlott le, azaz a monopolkapitalizmus, imperializmus kialakulásának idején. Ezekben a gyarmatosító rablóbáborokban Anglia mellett Franciaország játszott vezető szerepet. A szerző hangsúlyozza, hogy a francia imperializmus fekete-afrikai birtokainak fokozott gazdasági kiaknázását csak a második világháború befejezése után kezdte meg, amikor a világ más területein — elsősorban Indokínában — súlyos vereségeket szenvedett a nemzeti felszabadítási mozgalmaktól. Mindez azt jelentette, hogy Francia Nyugat-Afrika az imperializmus gyarmati rendszerének társadalmi és gazdasági szempontból is egyik legelmaradottabb területe maradt. A franciák rablógazdálkodását bizonyítja az az adat, hogy még 1945-ben is az e területen beruházott össztóke 71%-a kereskedelmi jellegű volt (18. l.). Ha ezt az adatot az angol gyarmatok megfelelő adataival is összevetette volna a szerző, az olvasó jobban érzékelhetné Francia Nyugat-Afrika és pl. Ghana, Nigéria fejlődése közötti különbséget.

A Francia Nyugat-Afrika társadalmi című fejezetben a szerző a terület osztályviszonyainak vizsgálatával és a városok szerepével foglalkozik. A gyarmatosítás azzal, hogy konzerválta a törzsi, nemzeti széttagolódást, lényegében megállította a társadalmi fejlődést ezen a területen. A francia közigazgatás a kinevezett főnökök rendszerén, a chefferie-n keresztül valósult meg. A kényszermunka bevezetése, a monokultúra, a felvásárlási árak alacsony színvonala és a gyarmati kizsákmányolás más formáinak eredményeként a „lakosság pauperizálódott ugyan, de csak kevés helyen proletarizálódott” (29. l.).

A nyugat-afrikai munkásosztály számát a szerző mintegy 100 000 főre (az összlakosság 0,5%-a!) becsüli. A proletariátus zöme kisüzemekben dolgozik, mivel a gyarmatosító nagyüzemi jellegű ipart nem hoztak létre. A munkások és alkalmazottak száma a függetlenség elnyerése óta jelentősen növekszik (pl. Guineában), s egyre fokozódik a városok hatása is a falvak lakosságára. Gyengesége és szervezetlensége ellenére is a munkásosztály a fejlődés záloga Francia Nyugat-Afrikában.

Az osztályviszonyok fejletlensége a nemzeti burzsoázia kialakulását is gátolta: csak a kereskedelem és a mezőgazdaság területén jöhetett létre, mivel az ipar és a bányászat az imperialista monopóliumok kezében volt, illetve van. Valamelyest is meglevő, elsősorban ültetvényes gazdálkodást folytató gazdagparaszti réteget — amelyet Kende István honi burzsoáziának nevez — csak Elefántcsontparton és Dahomeyben lehet kimutatni.

Az afrikai értelmiség szerepe a függetlenségért folyó harcban és a függetlenné válás után jelentősen meghaladja a lakosság egészéhez viszonyított arányát, amennyiben az értelmiség adja az új államok vezetőinek, funkcionáriusainak, hivatalnokainak zömét.

A lakosság 85–90%-a mezőgazdasági foglalkozású. A mezőgazdaságban a gyarmatosítók az ültetvényes nagyüzemi gazdálkodást vezették be, ám ez is csak a kávé és a kakaó termelő Elefántcsontparton jelentős, ahol az erdőgazdálkodásban dolgozókkal együtt 78 000 — Francia Nyugat-Afrika összes mezőgazdasági bérmunkásainak a fele — a mezőgazdasági bérmunkások száma.

A francia imperializmus — mivel nem telepes gyarmatról volt szó — lényegében érintetlenül hagyta a földbirtokviszonyokat, egyúttal megakadályozta a fejlettebb termelési módok térhódítását. A lakosság legnagyobb része kollektív — törzsi, családi — tulajdonban levő földterületen kezdetleges mezőgazdasági termelést folytat. Francia Nyugat-Afrikában a gyarmati profit főforrása a paraszti munka, azaz a parasztság volt „a gyarmatosító első számú áldozata” (66. l.). A gyér lakosság, a hatalmas megművelhető területek, a feudális és kapitalista földtulajdon kialakulatlanlansága más gyarmatokkal szemben sajátos helyzetet teremtett ezekben az országokban, amennyiben itt nem merült fel a földosztás igénye.

Francia Nyugat-Afrikában a harc a gyarmati lakosság és az imperialista gyarmatosító hatalom között folyik. Ezt a harcot a fekete-afrikai társadalom egésze vívhatja, de a szerző felhívja a figyelmet: nem szabad megfeledkezni arról, hogy ez a társadalom nem egységes, a belső osztályharc a függetlenség kivívása után elsősorban a fejlődés útjának eldöntésében jelentkezik.

A könyv harmadik fejezete foglalkozik a felszabadulásért küzdő erők imperializmus-ellenes harcával. Ez a harc a második világháború befejezése után bontakozott ki. Közben a német fasizmus világháborús vereségét követően Franciaországban a Kommunista Párt az ország első pártja lett, 1946-ban létrejött Francia Nyugat-Afrika első egységes, harcos tömegszervezete, az Afrikai Demokratikus Tömörülés (Rassemblement Démocratique Africain — RDA). Az RDA-t a Francia Kommunista Párt támogatta, s szekciói minden országban megalakultak.

Helyes lett volna, ha a szerző bővebben foglalkozik az FKP ama tevékenységével, amellyel segítette az antiimperialista mozgalmat. Ilymódon a tényekkel lehetett volna megcáfolni a kínai dogmatikusokat, akik azzal rágalmazzák a Francia Kommunista Pártot, hogy támogatta és támogatja a francia imperializmus gyarmati politikáját.

A gyarmatosítóknak sikerült áruháborúba bérni az RDA vezetőit, s 1950 őszén az áruháború — az elefántcsontparti Houphouët-Boigny vezetésével — megszakították kapcsolataikat az FKP-vel. Az Indokínában súlyos vereségeket szenvedő francia imperializmus ekkor fordul egyre fokozódó érdeklődéssel a „nyugalmas” Francia-Afrika felé. Teljes erővel megindul a terület gazdasági kiaknázása, mérsékelt reformokkal próbálják leszerelni az antiimperialista mozgalmat — mindez azonban nem segít a gyarmatosítókon.

Ebben az időszakban fokozódott a szakszervezetek szerepe. A szakszervezetekben — a sajátos társadalmi struktúrájának megfelelően — a munkásság és a haladó értelmiség összefogása fejeződött ki. A szakszervezetek fejlődését a CGT is segítette, s így „a reakció kevésbé tudott dolgozni a szakszervezeti területen, mint pártpolitikai síkon, amelyen jobban tudott a tradicionális főnökök, a helyenként kialakult fekete burzsoázia, a nyugati orientációjú értelmiség és a Párizsba telepített funkcionáriusok seregével manipulálni” (116. l.).

Miközben a jobboldal elárulta az RDA eredeti célkitűzéseit, a szudáni, guineai, nigeri és főleg a kameruni szekció balra orientálódott. A gyarmatosítók terrorja és cselszövesei ellenére egyre erősödtek a felszabadulásért küzdő erők. Guineában a népi erők követelésére 1957–58 folyamán felszámolták a gyűlölt chefferie-rendszert, az országban paraszttanácsok alakultak, zömében az RDA helyi szekciójának tagjaiból. A guineai paraszttanácsok megalakulása minőségileg újat jelentett a gyarmatosítók elleni harcban: a nép széles tömegei kapcsolódtak be a politikai küzdelembe. A francia nagytöke ekkor juttatta hatalomra de Gaulle-t. „De Gaulle fekete-afrikai teendője olyan kompromisszumok megtalálása volt, amelyekkel a függetlenségi követeléseket látszólag kielégítheti, anélkül, hogy a gazdasági hatalmat ki kellene adnia kezéből” (145. l.).

De Gaulle új alkotmányt dolgoztatott ki, engedményeket tett, s népszavazást tartott a gyarmatokon. A gazdasági és politikai nyomás jegyében lezajlott választásokon

a Sékou Touré vezette guineai tömegek a függetlenségre szavaztak. Guinea elsőként vált ki a Francia Közösség-ből, s lett önálló állammá.

A volt gyarmati népek függetlenné válási folyamata 1960-ban vett nagy lendületet. Ekkor vált önálló állammá Elefántcsontpart, Felső-Volta, Dahomey, Niger, Szudán, Mali. Közülük Mali Guinea és Ghana felé keresett kapcsolatokat — a legradikálisabb afrikai országokkal kötött szövetséget.

A negyedik fejezet a már függetlenné vált országok problémáival s az imperialista hatalmak neokolonialista próbálkozásaival foglalkozik. A szerző kiemeli, hogy „a francia imperializmus nem mérte fel helyesen saját erejét, szemelláthatóan mindig több erőt tétélezett fel önmagában, mint amennyire futotta, s lebecsülte a szemben álló felet” (193 l.). Jelenleg a harc a gazdasági pozíciókért folyik, ahol veszedelmes verenyársként jelentkezik főleg az amerikai és a nyugat-német imperializmus. Az imperialisták marakodása mellett azonban egy új tényező is befolyásolja a függetlenné vált országok fejlődését: a Szovjetunió és a szocialista tábor segítsége. E segítség mélyrehatóbb vizsgálatával azonban a könyv nem foglalkozik.

Kende István tárgyalja az oly sokat vitatott afrikai egységtörekvéseket s a nemzetné válás kérdéseit. Kiemeli a két legkövetkezetesebben antiimperialista ország: Guinea és Mali fejlődésének sajátosságait, ugyanakkor a többi állam fejlődési útjának ábrázolása kissé háttérbe szorul.

Guineában és Maliban a parasztság az állami életben meghatározó szerepet játszik, ezért az ott kialakult hatalmat „a parasztság és a munkásság demokratikus diktatúrájának tekinthetjük” — fogalmazza meg álláspontját a szerző (239. l.).

Az egységes népi front meglétéből és a proletariátus gyengeségéből következik, hogy „az adott társadalmi helyzetben nem önálló munkáspárt szervezése a közvetlen feladat, hanem a marxista politikai vonal biztosítása az adott párt keretein belül” (247. l.). Guineában és Maliban ennek a politikának kell biztosítania a szocialista fejlődés felé vezető, nem-kapitalista utat. Természetesen Maliban és Guineában sincs kizárva a kapitalista fejlődés lehetősége, bár az a tény, hogy nemzeti burzsoázia lényegében nincs, a termelőeszközök jelentős része az állam kezében van, hogy harc folyik a kapitalista tendenciák ellen, hogy a föld nincs magántulajdonban — mindez inkább a szocializmusnak kedvez.

Kende István könyve értékes munka. Komoly hozzájárulás a függetlenné vált, volt gyarmati országok, mindenekelőtt Fekete-Afrika problémáinak megismeréséhez. Kár, hogy a szerző keveset foglalkozott a Francia Kommunista Párt tevékenységével, a gyarmati népek felszabadulásához nyújtott segítségével. Nem lett volna érdektelen, ha a könyv foglalkozott volna Guineának és Malinak a gyarmatosítók ellen küzdő népek és országok (Algéria, Kongó, Dél-Afrika, Angola stb.) érdekei mellett történő kiállásával is, valamint részletesebben a Szovjetunió és a szocialista országok segítségével.

Mindez azonban nem esőkkenti a könyv értékét, csak jelzi a további kutatás néhány kérdését.

SZOBOLÉVSKY SÁNDOR

PAUL J. DIAMANT:

MINNA DIAMANT. 1815—1840

(Tel Aviv, Publishing House „Olamenu”. [1964]. 102 + 30 l.)

A magyar eredetű, ma Izraelben élő történész nagyon érdekes levélgűjteményt tesz közzé a XIX. század első feléből, Magyar vonatkozásai miatt történettudományunkat érdekelheti.

A könyv főhősének, Minna Diamantnak atyja Korompárról került Pozsonyba; anyja — a Heinevel rokon Freistadt-család sarja — pozsonyi. A leány nagyon művelt, tud németül, franciául, olaszul és szlovákul, s tanul már magyarul. Jártas a német, francia és angol irodalomban. Férje, Leon Biach szintén pozsonyi, akkor már bécsi lakos. Kulturált ember, aki kereskedelmi útjaira történelmi műveket visz magával. Házasságuk mindössze hat évig tart, a feleség 25 éves korában Bécsben meghal.

A levelek nagy részét ő írta vőlegényéhez, későbbi férjéhez, de vannak levelek családjá más tagjaihoz is. Klasszikus németiséggel, szellemesen ír. Stílusán előmlik Pozsony zsidóságának felvilágosodásra hajló szelleme. Beszámol bécsi, galgóci, nagyszombati, korompai útjáról; olvasmányairól; társaságáról; a zsidóság belső életéről.

A többi levél a család különböző tagjaitól és ismerőseitől való.

Két levél az 1848-as pozsonyi eseményekkel kapcsolatos (100—101. l.), 1848. március 19-én Adolf Neustadt levelet ír Pozsonyból Leon Biachhoz Bécsbe, s benne beszámol a német polgárok zsidóellenes pogromjáról. Kétszáz szabályt rendel tőle a védelem megszervezésére (Lőw Lipót egy kiadatlan levelében hasonló javaslatot tesz Klapkának). Elmondja, hogy a Kaszinóban proponálta a zsidók felfegyverzését. Minna Biach szintén Pozsonyból küldött levele Jetty Diamanthoz Bécsbe 1848. augusztus 31-ről ugyancsak a fentiekre vonatkozik: „wir werden zu Bürgern und Bürgerinnen geschlagen werden, aber mit blauen Flecken”. Igazán eszes íróra valló sorok ezek.

Egy irodalmi vonatkozást említenék még meg. Minna Diamant egy 1834-ben írt levelében (77. l.) völegényét így aposztrofálja — utalással sűrű utazásaira —: „Du ewiger Jude.” A bolygó zsidó magyarországi említésének egyik korai adata ez (vö. Scheiber: *Midwest Folklore*. IV. 1954. 221—235; VI. 1956. 155—158. l.).

SCHIEBER SÁNDOR

MARCEL CACHIN:

ÉCRITS ET PORTRAITS

(Paris. Éditions Sociales. 1964. 294 l.)

ÍRÁSOK ÉS PORTRÉK

Marcel Cachin egyike volt azoknak a munkásmozgalmi vezetőknek, akik hosszú életük során annyira különböző korszakok harcait vívták meg. Cachin még a II. Internacionálé vezetői közé emelkedett. Jaurès munkatársaként szerkesztette az *Humanité* és Jaurès, Guesde barátai közé számították. Később egyik irányítója a III. Internacionálnak, megteremtője a Kommunista Pártnak, amelynek az 1920—1930-as évektől kezdve legszűkebb vezető gárdájához tartozik a német megszállás éveinek ellenálló-küzdelmein át egészen a háború utáni évtized zaklatott eseményeiig. E közel félévszázados életműnek e kötet csak egyik oldalát világítja meg: azt ismerhetjük meg, hogy milyen volt Cachin, az újságíró, aki úgyszólván hetenként megjelentett egy-egy politikai írást az *Humanité* hasábjain. Testvére ezeket a cikkeket gyűjtötte össze s adta ki. A vállalkozás így magában rejtje értékeit csakúgy mint hiányosságait.

A gyűjteményes munka fényképszerűen mutatja meg M. Cachinnek véleményét egy-egy kérdéssel, de e rövid cikkeket igazi elmélyült elemzésre természetesen nem tőrekedhetek, így a megoldás szükségesszerűen elnagyolt. M. Cachin tanulmány- vagy könyvformában minden bizonnyal árnyaltabban, elmélyültebben rögzítette volna gondolatait. Mindennek ellenére ez a munka is fontos forrásanyag lehet, amiből képet alakíthatunk arról, miként gondolkodott egyes időszakokban egy harcraos kommunista, adott esetben a sokat tapasztalt Cachin.

Néhány írásra külön is felhívniuk a figyelmet. Az 1914 előtti korszakra utaló cikkek közül kiemelkedik Jules Vallès, Edouard Vaillant és Paul Lafargue portréja. Ezekből a cikkekből még a jártasabb olvasó is új ismereteket szerezhet, megtudhatja, mily nagy jelentősége volt Vallèsnek az 1880-as években a munkássajtó megteremtésében, új mozzanatokról értesülhet Lafargue életéből. Lafargue életpályájának felvázolásakor Cachin, az egykori guesdista, az irányzat hiányait is írásba foglalja (a leglényegesebbek: a Dreyfus-válság, az 1914-es világháború jellegének félreismerése, az általános sztrájk módszerének tagadása, a német szakszervezeti iskola heroizálása, tévedések a gyarmati politika felmérésénél [59. l.]), s benyomásokat rögzített Jaurès életének utolsó óráiból.

A kötet ugyancsak érdekes színpolttal ismert meg, mikor Cachin visszaemlékezését Leninnel való találkozásáról, vagy Sadoul portréját közli az 1917—1919-es évekből. Külön-külön fejezetben olvashatjuk Cachin írásait az 1919—1939-es évekből, majd a második világháború időszakából, végül az 1945 utáni korszakból. Ezúttal is rövidlegetű cikkeket olvashatunk, amelyek dokumentumszámba mennek. A kötet utolsó fejezetében Cachinnek két nagyobbformátumú, elemző tanulmányát olvashatjuk Balzacról, illetőleg a tudomány és vallás viszonyáról.

A kötet előszavát Jacques Duclos írta. Az előszó néhány oldalas, és inkább Cachinnek kívánt emléket állítani, s nem az életrajzírás, egy hosszú és mozgalmas életút elemzésének szándéka vezette a szerzőt. A könyv révén így M. Cachin jobban megismerhetjük, de a történeti személység sokszínű megelevenítése még a jövő feladata maradt.

JEMNITZ JÁNOS

GEORGE C. VAILLANT:

THE AZTECS OF MEXICO

(Harmondsworth, Penguin Books Ltd. 1961. 333 l., 64 tábla, 28 ábra, 17 táblázat)

A MEXIKÓI AZTÉKOK

George C. Vaillant professzor a Harvard, a Yale-i, a Columbia és a New York-i egyetemeken tanított, a közép-amerikai történet egyik legismertebb szakembere volt. Számos ásatást vezetett Észak-Mexikóban. Arizonában, Yucatanban és még Egyiptomban is. 1961-ben új kiadásban megjelent könyve a mexikói aztékokról először 1944-ben jelent meg az Egyesült Államokban. C. A. Burland írja a könyvről 1948-ban: „Dr. Vaillant könyve még hosszú ideig klasszikus mű marad. Ez a legjobb általános bevezető a mexikológiához . . . ugyanakkor magával ragadó olvasmány mindenki számára, akinek csak a kezébe kerül.” A szerző pedig így figyelmezteti az olvasót előszavában: „Ez a könyv a mexikói völgy indiánjainak és annak a civilizációnak a története, melyet ők hoztak létre. Nehéz volt megírni. És nehéz lesz elolvasni.” „Az indián történelmet abból kell rekonstruálnunk, amit találunk . . . Az első négy fejezet ilyen rekonstrukcióval foglalkozik, s már előljáróban figyelmeztetjük az olvasót, hogy haladása igen nehéz lesz. Ezeket a részeket átlapozhatja, ha a történeti háttér különösebben nem érdekli.”

Az első négy fejezet valóban nehéz, de felbecsülhetetlen értékű olvasmány. Az átlag európai, de sokszor még a történész számára is Közép- és Dél-Amerika nagyrészt fehér folt, ismeretei a spanyol hódítást megelőző időszakra nem terjednek ki. Ez a négy fejezet benépesíti a mexikói földet a népek olyan tarka sokaságával, amelyet például a népvándorláskori Európa történetében figyelhetünk meg. Nem könnyű rész ez, hiszen olyan népekről hallunk, akik számunkra teljesen ismeretlenek.

A terület őstörténeti ismertetése után a történetileg megfogható periodizáció következik: az első, hosszabb ideig letelepedett életmódot folytatódó törzsek létrehozta a Pueblo-kultúrát. Kis csoportokban éltek együtt, kerámiájuk még nem volt, de fennmaradtak napon szárított kis agyagfigurák, művészetük hordozói. Az első hozzávetőleges dátuma az i. sz. 700, amikor új törzsek érkeztek. Letelepedett életmódot folytattak, a földbevált lakhelyek eltűntek és a föld felszínére épített házak jelentek meg, növekedett a lakosság száma, új növényeket termeltek, megjelent a kerámia. A XI. századra már az urbanizáció jellemző, a szellemi élet is fejlődésnek indul.

A XI. századig az amerikai kontinensen hozzávetőlegesen azonos jellegű kultúrákat találunk, a XI. század után azonban az egyes területek fejlődése egyre jobban egyéni úton halad.

Mexikó történetében Vaillant a XI. századtól számítja a Középső kultúrát, melynek ismét különböző szakaszai vannak; erre az időszakra esik a guatemalai mayák hieroglif-írással és bonyolult teológiai rendszerrel rendelkező fejlett kultúrája, a gazdag Vera Cruz-i civilizáció és számos más kiemelkedő indián törzs kultúrája. Mexikó területén a fejlődés további periodizációjára volt szükség, Vaillant alsó és felső szakaszról beszél, állítását kerámia-, szerszám- és egyéb régészeti leletekre alapozza. A felső szakaszt követik a toltékok, akik kultúrájuk csúcsát a XIV. század körül érték el. Vaillant az olvasó elé tárja a toltékok anyagi és szellemi kultúráját, társadalmi életét. A mezőgazdaság fontos szerepet játszott, különböző kukorica-fajtákat, babféleéseket, gyapotot, paprikát termesztettek. Ugyanakkor kidolgozott teológiai rendszerük volt. Isteneik tiszteletére építették Teotihuacant, a szent várost, ahol senki sem lakott, csak ünnepeik alkalmából gyűltek itt össze a falvak lakói. 260 napos naptárjuk volt. Életmódjuk nagymértékben urbanizáltak tekinthető, a cserekereskedelem már olyan városokban bonyolódott le, mint Tula, Cholula, Cuernavaca. A toltékokra vonatkozóan már írott anyag is létezik: Ixtlilxochitl, aki egyébként az egész későbbi mexikói történelem egyik alapvető művét írta meg a spanyol hódítás után; és Cuahuitlan annalesai. Ilyen annalesokat több helyen írtak, forrásértékük jelentős, de nehezen felhasználható a mitikus elemek dominálása miatt. Érdekes itt megjegyezni, hogy egyes kutatók a toltékok pusztaságát is kétségbe vonják. Csak a jövő kutatások fogják eldönteni, hogy nekik vagy Vaillantnak volt-e igaza, amikor a Teotihuacan kultúráját a toltékoknak tulajdonította.

Városok, törzsek szövetsége harcolt egymás ellen, az eredmény a tenocha törzs győzelme lett. A nahuatl nyelvet beszélő tenochák a XIII. század legvégétől egyre erősebben törnek a hatalom felé, a Mexico City-i tavon, mesterséges szigeteken kezdik megalapozni a később oly hatalmas azték államot. Két jelentős településüket: Tenochtitlant (a későbbi azték birodalom fővárosát és a mai Mexico City alapját) és Tlaltelolcót 1325 körül alapították. A körülöttük élő törzseket sorra leigázták, azok magasabb szintű kultúráját hamarosan magukévá tették. Ez a gazdasági-kulturális szintézis az azték biro-

dalom alapja, melyben a különböző törzsek hűbéri függésben álltak a tenochca törzsszel. Azték nép vagy nyelv tehát sohasem létezett, a XIV. századtól terjeszkedő tenochák birodalmát nevezzük aztéknak.

1428-tól az azték állam hivatalos történelmet írat krónikásaival. Bonyolult politikai történetről van itt szó, mely pontosan felvázolja a jelentős események sorát egészen 1519-ig, Cortés megérkezéséig.

A könyv további részében Vaillant megismerteti az olvasóval a kialakult azték társadalom életét. Felvázolja egy ember útját születésétől haláláig; a nevelést, az iskola-típusokat, ír a nők helyzetéről.

A rokonsági alapokon nyugvó faluközösség gazdasági életében a termény is, a föld is köztulajdonban volt. A nemzetség és a törzs választott tisztségviselőinek volt a feladata a közös vagyon kezelése, a mezőgazdasági munkák felügyelete, a törzs vagy nemzetség külső és belső biztonságának őrzése. A kereskedelem a kézműves ipar fejlődésével áll kapcsolatban, hamarosan kialakul egy különálló kereskedő osztály, tagjai beutazzák egész Mexikót, eljutnak Yucatanba és még a távoli déli területekre is, útjuk során egyben kémszolgálatot teljesítve az őket védő állam részére.

Vaillant külön fejezetet szentel a gazdasági életnek, melyben ismerteti a földbirtokviszonyokat, cserekereskedelmet, szerszámokat, fegyvereket, a falusi és városi települések jellegét. Kitér az állattenyésztésre is, melynek szűk köre jellemző egész Amerikára: az aztékok csak a kutyát, pulykát, libát, kacsát tenyésztették, nem ismerték sem a lovat, sem a szarvasmarhát.

A cserekereskedelemben értékmérőként a kakaóbab, ritkábban aranypor szerepelt. Külön fejezet szól a kézművességről. A kőszerszámok mindvégig uralkodó jellegűek, a fémek közül csak az aranyat és néha az ezüstöt olvasztották, a rezet hidegen kalapálták. Fejlett volt a pamutszövés és az indiánok különleges művészete: a toll-mozaik készítése. A fazekasok sohasem használtak korongot. Kocsi sem létezett, bár a kereket ismerték, de csak játékok készítésénél használták.

A IX. fejezet az azték képzőművészettel, a X. a bonyolult vallással ismerteti meg az olvasót. A tizedik fejezet alcímében a szerző találóan jellemzi az azték vallást: „Rövid ismertetés az azték világmépről és a kimondhatatlan nevű istenekről és istennőkről, kik az ember sorsát uralták.”

A XI.-ben a szertartások, ritusok, a 20-as számrendszer és a történelemírás ismeretetésére kerül sor. Érdekes a külügyről és a hadviselésről szóló fejezet. A spanyol hódítást pedig Bernal Diaz del Castillo szemtanú feljegyzései alapján ismerhetjük meg.

A leírásokat 64 oldalas fényképmelléklet, számos periodizációs tábla, térkép és ábra magyarázza. A történész számára az egész mű nagy értéket jelent, de amint a bibliográfiához ér, ez egyszerűen lonyüggőző. Részint fejezetenként csoportosítja a vonatkozó irodalmat, részint összefüggően 25 oldalon keresztül sorolja fel azokat a műveket, melyeket a könyv megírásához vagy előbbi munkáihoz felhasznált.

Vaillant nemcsak széleskörű anyagot rendszerez könyvében, hanem homályos pontokat is tisztáz, sokszor — tárgyi bizonyítékok hiányában — logikai elemzéssel. Zseniális hipotéziseinek legtöbbjét az azóta feltárt leletanyag sorra alátámasztotta. Néhány eltérés mutatkozik csupán, például Vaillant a toltékok korszakát mintegy két évszázaddal későbbinek tartotta, mint azt a jelenlegi kutatások indokolnák, ennek megfelelően kronológiáját egy szakaszon két évszázaddal korábbi időpontra kell helyoznünk. Vaillant ugyanakkor felhívta a kutatók figyelmét lényeges szempontokra, melyekre előtte senki sem gondolt.

A kötet egyik legsikerültebb darabja a Pelican Books sorozat történelmi tárgyú kiadásainak. Vezérfonalként szolgálhat mindenki számára, aki Mexikó történetével behatóan kíván foglalkozni. Vaillantnak egyben mindenestre igaza volt: a könyv nem könnyű olvasmány. Ennek azonban első sorban az az oka, hogy a tárgytól soha egy pillanatra sem tér el, és így igényli az olvasó állandó, koncentrált figyelmét. Ilyen, az amerikai kontinens bármelyik kultúrájára vonatkozó, teljességre törekvő mű magyar nyelven még nem jelent meg. Magyar nyelvű közreadása széles olvasóközönség érdeklődését keltené fel.

GÁTHY VERA

MANUEL FERNÁNDEZ ÁLVAREZ:

ECONOMIA, SOCIEDAD Y CORONA
(ENSAYOS HISTÓRICOS SOBRE EL SIGLO XVII)

(Madrid. 1963)

GAZDASÁG, TÁRSADALOM ÉS A KORONA (TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK A XVI. SZÁZADRÓL)

A madridi egyetem tanárának összegyűjtött tanulmányai nem annyira eredeti kutatások mint inkább eredeti szempontok és megfigyelések miatt érdemelnek figyelmet. Első két fejezetében a kasztíliai hanyatlás tényezőit elemzi, és jó érzéssel hangsúlyozza az ipar megrekedésének sokágú tényezőit, köztük a Meseta kedvezőtlen földrajzi, hidrográfiai helyzetét, a Cortes által szorgalmazott kiviteli tilalmat (posztó), a gyapjú kiáramlását, a külföldi konkurrenciát. A folyamat megindulásáról a kiváló Luis de Ortiz-féle Memorial tudósít bennünket, benne azok a tanácsok is olvashatók, melyeket írójuk az uralma kezdetén első tapasztalatait szerző II. Fülöpnek adott. A tanulmánykötet második fejezete a Memorialt elemzi (ennek szövege a függelékben van közölve).

Érdekes kultúrtörténeti meggondolások vannak a harmadik fejezetben, mely a XVI. századi Spanyolország két legjellemzőbb figurájáról, a hidalgóról és a picaróról szól. Új momentum a pikareszk regény kutatói számára az 1588-as nagy tengeri vereség jelentőségének kiemelése, mint ami után a kiábrándultság és a cinizmus hangja észrevehetően erősebb lett. Fernández Álvarez összeveti a Lazarillo de Tormes és a Guzmán de Alfarache női eszménye közötti nagy különbséget. A világviszonylatban kiemelkedő spanyol festészetből teljességgel hiányzik a picaro, helyét az aszkéta foglalja el, az aszkéta-picaro dichotomia felbontatlan marad, ami a spanyol barokk egyik legfőbb vonása.

A kötet második részében V. Károlyról, harmadik részében II. Fülöpről olvasunk érdekes, bár nem túl eredeti sorokat, melyek amolyan reflexió-félék a vonatkozó legújabb kutatásokra. Fülöp politikai koncepcióját hangsúlyozottan apja Instructiójának pontjaihoz köti, és a nagy politikai perekben (Don Carlos, Carranza, Egmont, Antonio Perez) a király szempontjainak igazá mellett foglal állást, majd végül emberi egyéniségének eddig figyelmebe nem vett vonásaira hívja fel a figyelmet.

Külön részben foglalkozik a mesterségesen fővárossá tett Madriddal, majd utolsó témaegységként az angol–spanyol ellenségeskedések 1568-ig tartó kezdeti szakaszát elemzi.

A szerző providencialista szemléletű, de a csak a spanyol történészek egy részére jellemző szélesebb látókör és realitás-érzék munkáját figyelemreméltóví teszi, hasznos kiegészítések és adalékok vannak benne, melyek a simancasi és madridi városi levéltár anyagából véve némileg módosítanak egyes eddigi felfogásokat.

WITTMAN TIBOR

E. J. HOBSBAWM:

A FORRADALMAK KORA (1789—1848)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 372 l., 2 ív mell.)

1962-ben jelent meg a kiváló angol marxista történész munkája, s azóta már mintegy tucatnyi idegen nyelvű kiadása látott napvilágot. Folyóiratunk az angol eredetit már ismertette, H. Haraszti Éva mutatta be a munkát (ld. 1964. 98. évf. 3. szám 566—567. l.), ehhez nincs hozzátennivalónk. Talán csak az: élvezet olvasni ezt a fölüeny anyagtudással és mélységesen (s éppen ezért nem formálisan és deklaratív módon) marxista munkát. A szerző előszavában magas fokú népszerűsítésnek nevezi ezt a műfajt. Ha igazat is adunk neki, ugyanakkor vitathatatlannak tartjuk tudományos jelentőségét.

A kiadó igen jó szolgálatot tett a könyv magyar nyelvű kiadásával, és jól is látta el ezt a feladatát. Litván György fordításán sehol sem érződik az idegenből vett szöveg mesterkéltége, mintha magát az eredetit olvasná az ember. A kötetet gondozó H. Haraszti Éva is jó munkát végzett a magyar olvasó számára olykor nem egészen világos célzások lábjegyzetben való magyarázatával (gondosan elkülönítve ezeket a szerző saját magyarázó jegyzeteitől) és a kötethez csatolt névmutatóval, amely az említett szereplők rövid ismertetését is nyújtja.

Valóban olyan művet kap kézhez az olvasó Hobshawm könyvében, amely „a történelem iránt érdeklődő széles közönség” számára készült, történelemtanároknak, egyetemi hallgatónak — s nem utolsósorban kutató történészeknek nyújt tájékoztatást, számos eredeti szempontot, s talán mintát is, melynek további művelésére törekedni alkalmasint nem hálátlan, s minden biznnyal nem könnyű feladat.

NIEDERHAUSER EMIL

**ALLGEMEINE LANDESTOPOGRAPHIE DES BURGENLANDES
ZWEITER BAND: DER VERWALTUNGSBEZIRK EISENSTADT
UND DIE FREISTÄDTE EISENSTADT UND RUST**

(Herausgegeben von der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt.
1963. 1172 lap + 240 tábla + 2 térkép)

**BURGENLAND ÁLTALÁNOS TOPOGRÁFIÁJA. MÁSODIK KÖT.
A KISMARTONI JÁRÁS, KISMARTON ÉS RUSZT SZAB. KIR. VÁROSOK**

A burgenlandi topográfia első kötete 1954-ben jelent meg és a nezsideri járás topográfiáját tartalmazza. A kismartoni járás, Kismarton és Ruszt városok most kiadott topográfiájának terjedelme kétszerese az előző kötetnek. E nagyobb terjedelem nemcsak a nevezett két város nagyobb anyagából adódik, hanem a bevezető, összefoglaló tanulmányok részletesebb kidolgozásából is.

A második kötet felépítése az elsővel azonos: az ún. általános részben a feldolgozott terület fizikai földrajzi viszonyait, növény- és állatvilágát, lakosságának történetét tárgyalja, a tulajdonképpeni topográfiai részben pedig először Kismarton és Ruszt városokat, majd a járás egyes településeit egyenként részletezi. A kötetet a 240 táblán elhelyezett 436 kitűnő fénykép, egykori birtokos családok 38 címerképe, valamint a topográfiai részben az egyes települések címerképe egészíti ki. A munkatársak névsora (köztük egy Magyarországról), a felhasznált irodalom és levéltári anyag, a kötet kiállítása és felépítése kitűnően szervezett, alapos és elmélyedt munkáról tanúskodik. Az eddig megjelent két kötet a feldolgozott két járás természeti és történeti értékeinek, valamint társadalmi viszonyainak első modern felmérését jelenti, amelynek tudományos értékén túlmenően gyakorlati jelentősége is van. Ebből a szempontból az ún. topográfiai részből a Fertőről szóló cikket és a Fertő osztrák részének ásványi és gyógyvizelfordulásairól készített izoohm-térképet emelem ki. A cikk azzal fejeződik be, hogy a Fertő környékének gyógyvizeit még intenzív gyógyászati felhasználás esetén sem lehet belátható időn belül kimeríteni. Ehhez csak azt szeretném hozzátenni, hogy a Fertő magyarországi részén e gyógyvizek felhasználása ma nagyjából még azon a szinten van, amelyen a XVI. században volt!

Ezen a helyen természetesen elsősorban a mű történeti vonatkozású részei érdekelnek bennünket. Az általános rész harmadik és legterjedelmesebb (17–300. lapok) fejezete („Der Mensch im Raum”) tartozik ide, amely az ember és a táj kapcsolatával foglalkozik a legrégebb időkől a mai napig: a táj településtörténetével, birtokviszonyaival (különösen a feudalizmus korabeliakkal), jogtörténeti emlékeivel, a lakosság tagolódásával, anyagi és szellemi műveltségével, ismét történeti áttekintésben. Itt kapja az olvasó a területre vonatkozó régészeti kutatás történetét is, de a társadalom- és nyelvtörténeti már hiányzik, pedig egy-egy ilyen tudománytörténeti áttekintés a feldolgozás során mindig használható kritikai mercének bizonyul. Az első kötet előszava 1954-ben még arról panaszkodott, hogy „a körülmények nem tették lehetővé a magyar levéltárak kiaknázását”, a második kötet előkészítése során ez a nehézség már nem állt fenn. A kötet munkatársai éltek is a lehetőséggel, bár éppen a legfontosabb levéltár, a soproni csak szemelvényekkel szerepel. A városi levéltár kiadatlan középkori anyaga, közte 5 vaskos városi könyv, számos részlettel gazdagíthatta volna a topográfiai részben az egyes települések történetét, kerekébbé tehetta volna az általános rész egyes történeti összefoglalásait. Még könyvnyelven hozzáférhető lett volna a „Magyar—Zsidó Oklevéltár” újabb, V—VII. kötetében közzétett levéltári anyag, amelyet a topográfia munkatársai ugyancsak nem használtak fel. Szinte teljesnek mondható az első világháború előtti magyar nyelvű szakirodalom felhasználása, eléggé hiányos a két világháború között, még inkább a második világháború után megjelent magyar nyelvű szakirodalomé. Így hiányoznak belőle a vármegyénk

eredetere vonatkozó magyarországi irodalom eredményei, pedig a munka ebben a kérdésben is állást foglal, természetesen csak a régi irodalom alapján. E sorok írója húsz évvel ezelőtt írt németnyelvű munkájában („Scarbantia, Ödenburg, Sopron”) foglalkozott e terület ún. karoling-kori német kontinuitásának kérdésével, de azóta sem kapott részletes cáfolatot, csupán egysoros elutasítást. Mindezek a jelek arról tanúskodnak, hogy a magyar és az osztrák nyelv- és történettudomány eredményeinek egyeztetésében, a magyar tudomány idegen nyelvű publikációinak szorgalmazásában van még tennivaló.

Ezek ellenére sok újat kap a magyar olvasó is, különösen az általános rész újkori fejezeteiben: „Az anyagi műveltség” címűből a gazdaságtörténetet, „A szellemi műveltség” címűből pedig a német és a horvát nyelvjárások leírását emelem ki. A legtöbb újat a topográfiai rész nyújtja az egyes községek történetére vonatkozó adattár összeállításával. E topográfiai cikkek felépítése lényegében azonos az általános rész felépítésével, megtoldva a község nevének történetével, a községgel kapcsolatban állt nevesebb személyek adataival. Legterjedelmesebb természetesen a Kismarton és Ruszt városokról szóló két fejezet. A topográfiai részben ezenkívül még számos olyan címszó szerepel, amelynek anyaga (tereptárgyak, dűlők, egyes műemlékek adatai) egy-egy település fejezetében nem fért el, esetleg nem illett bele (hegyek, vizek stb. adatai). A mű vezeli a topográfiai lexikon szerepét is betölti, amelynek használatát kitűnő személy- és földrajzi névmutató könnyíti meg.

Mindent összevéve a burgenlandi topográfia második kötete említett hiányosságai ellenére jelentős fejlődést mutat az első kötethez képest és nélkülözhetetlen segédeszköze lesz mindazoknak, akik ezzel a területtel foglalkoznak. Litschauer hatalmas bibliográfiájának kiadása után a burgenlandi tartományi levéltár most újabb alapvető munkával járul hozzá e terület múltjának és jelenének megismeréséhez. A további köteteket érdeklődéssel várjuk.

MOLLAY KÁROLY

MADAY PÁL:

SZARVAS TÖRTÉNETE

(Szarvas, Szarvas Község Tanácsa VB. 1962. 519 1.)

Szép kötésben, az egykori nagyhírű Kner Nyomda utódvállalatánál jelent meg Maday Pál új helytörténeti kötete. Érdeklődéssel vesszük kézbe, kíváncsian arra: megszívlelte-e a szerző a szakirodalom kemény bírálatát, mely Békés megyéről írt kötetét érte (Századok, 1962. 234. 1.). A Bevezetés nem hagy kétséget afelől, hogy ő maga igen jó véleménnyel van munkájáról. Zsilinszky Mihály várostörténete (1872) „inkább csak megemlékezésnek, mintsem a teljesség igényével fellépő monográfiának nevezhető”, Neumann Jenő érdemes munkájában „nem találkoztunk elmélyültebb levéltári kutatásokra támaszkodó községmonográfiával”, s egyik szerző sem szentel megfelelő terjedelmet a dolgozó nép harcainak. Most azonban eljött az idő, amikor — Zsilinszky idézett szavaival — „ügyesebb kéz” nyúlt a község történetéhez, s a szerző „a szarvasi nép annyiszor elhallgatott küzdelmeinek lelkiismeretes feltárását tűzte maga elé” (6—7. l.). Ennek szolgálatában igényt tart arra, hogy ő dolgozza fel elsőnek a község hozzáférhető levéltári anyagát, elsőnek írja meg a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak és a felszabadulás utáni évek helytörténetét, egészen 1960-ig. A kiadó, a helyi tanács Végrehajtó Bizottsága „e mű nevelőértékét felismerve, magára vállalta kiadásának gondjait” (7. l.). Várakozásunkat ez a bevezetés, valamint a kötet végén található, 773 tételnyi szarvasi bibliográfia erősen felcsigázza. Alig várjuk, hogy a Mihály István kézírataiból merített földtörténeti fejtegetések és a régészeti eredményeket összegező lapok után eljussunk oda, ahol Maday „elmélyültebb levéltári kutatásokra” támaszkodva közli velünk új eredményeit.

A honfoglalástól az 1848/49-es szabadságharcig terjedő óvszázadokat 130 lap tárgyalja. Mivel Anonymus szerint a honfoglalók „fluvium Cris in Cervino monte” lépték át, Maday bizonyítottan látja, hogy „a honfoglaló magyarok a mai Szarvas földjén keltek át a Körösön” (26. l.); emellett megrója az előtte járókat, amiért „Szarvashalom”-nak fordították a helynevet, holott ő maga is nemsokára „kisebb halmon települt”-nek mondja a községet (28. l.). Helynévfejtő kutatásának eredménye annyi, hogy a „szarvas” szó már megvolt nyelvünkben a honfoglalás előtt is, s hogy aki Szarvas nevét a hasonló-névű halomtól származtatja, „tudománytalan” nézetet vall (29. l.). A szerző persze nem tehet róla, hogy Györffy György utóbb megjelent hatalmas Árpád-kori történeti

földrajzában (I. 513.) Szarvashalmot a mai Szarvassal azonosítja, sőt hozzá kapcsolja IV. Lászlónak azokat az okleveleit is, amelyeket Maday a kun eredet feltevésével harcolva elutasít. De ha már tudománytalanságról van szó, hadd említsük meg a szerzőnek azt a melléfogását, hogy az 1380—1410 közt keletkezett Besztercei Szójjegyzék 1277-re keltezi, vagy hogy egy 1503-i adatot a „Veszprémi lt. Vásoly ir. 15.” jelzettel idéz, hibásan írván ki az Oklevélszótárból (889. hasáb) a helyes „Veszpr. 15. Vászoly” jelzetet (29. 1.). Az az illetlen gyanu ébred ilyenkor az olvasóban, hogy az „elmélyült levéltári kutatást” talán mégis mások (Karácsonyi, Zsilinszky, Haan) végezték el.

A török hódoltság koráról szóló rész telve van ellentmondó és félreértett adattal. Mikor foglalta el a török Szarvast? Verancsics szerint 1552-ben — mondja Maday (38. 1.). Az állítólagos jó három sornyi Verancsics-idézet azonban Zsilinszkytól való, s ebből kiderül, hogy a szerző a Monumenta Hungariae Historica — nála tévesen idézett — II/III. 95. lapját sohasem látta. Verancsics szavaiból: „... az rabló tereket kibocsátá . . .” egyébként is az tűnik ki, hogy Achmed basa még nem hódított, csak rabolt. Meglepő az 1552-i esztendőnek az a bizonyítéka is, mely szerint Ráth Károly „említi Szarvast 1685-ben, a visszavett várak között” (39. 1.). A szarvasi erődtünetny palánk voltát Maday Zölffikar gyulai agának egy levelével igazolja, melyben az olvasható, hogy ezt a palánkot „hat nap alatt megcsinálhatni” (39. 1.), márpedig — mondja — hat nap alatt várát nem lehet építeni. Neumann Jenő (Szarvas nagyközség története, 27. l.) ezt a levelet jól értette; az aga kijavításról, nem felépítésről tett említést. Ezzel az erőddel a szerzőnek egyébként sincs sok szerencséje. Az 1590-i zsoldjegyzékből idézett török helyőrségének 195-ös létszáma sem a szövegben, sem a jegyzetben nem jön ki a részösszegekből (40. l., a forrás-utalások is hibásak), majd a következő lapon az 1594-i visszafoglalás is tévesnek bizonyul. „1594-ben Mátyás főherceg visszafoglalta Szarvast. Vö.: 1596. évi 35. tc. 1.§.” Így a szerző (41. l. 27. jz.), aki nem olvasta el az idézett törvényeket, Zsilinszky és Neumann nyomán csapdába esett. A t. cikkben arról van szó, hogy az erdélyi fejedelem (Báthory Zsigmond) Lippát és Jenőt foglalta vissza, Szarvas neve elő sem fordul! Mátyás főherceg pedig ebben az időben Győr körül tartózkodott. Így az is merő félreértésnek bizonyul, hogy „a szarvasi palánk újjáépítésének gondolata Rákóczi (György) udvarában is felmerült” (43. l.). Az ifjabb Rákóczi ui. 1645-ben azt írta apjának: „Ila Szarvast akarja építeni, mit kellessék cselekednem, várak Nagyságodtul.” Itt is Neumann értette jól a szöveget, a *törökről* van itt szó, nem a fejedelem planumáról. Arról a törökről, akivel Maday 1677-ben újra elfoglaltatja Szarvast, csak azt nem tudjuk: kitől? Igaz, a 37. jegyzetben hosszan idézi Hellebranth Jenő centenáris megemlékezését (1822), ez állításának forrása, de a derék előd kevés jutalmat kap: „Természetesen Hellebranth hibás adatai nem irányadóak, hiszen azokat semmivel sem igyekeznek igazolni.” Bár Maday szerint a török csak 1677-ben lett úrrá Szarvason, mégis „1673-ban (sőt előtte és utána is!)” török katonai igazgatást feltételez a községben (45. l. 46. jz.), tehát valahogy úgy, hogy a török igazgatta, bár nem az ő birtokában volt.

A Rákóczi-szabadságharcról szólva Maday elmondja, hogy 1708-ban maga a fejedelem gátolta meg a szarvasi erőd felépítését. Idézi Rákóczi szavait is: „... minden módon akadályoztassa, mert ha a rácok megteszik azt, úgy el lesz vágva az (ő) összeköttetése a törökkel” (46. l.). Ez a szöveg azonban Neumann tollából való! Rákóczi azért kívánta a várépítést megakadályozni, mert az „a szegedi correspondencia és a törökországi communicatio impedimentumára” lett volna. (Archivum Rákócianum I/II. 260. és XII. 386.)

Az „elmélyült levéltári kutatás” dús kalászeit hiába keresi az olvasó a későbbiekben is. A Békés megyei tisztikar 1715-ben alakult meg újra, s ennek az évnek 92. törvény-cikke kebelezte vissza ezt a megyét is az országba. „Az udvari körök” azonban, írja a szerző, egy általuk elkövetett „példa nélkül álló tévedésből” húztak hasznát Békés megye népének rovására (49. l.). Az említett tc. ugyanis visszakebelezte Pozsega, Verőce, Szerém és más megyék között Torontált is (a 10. jegyzet szerint a közigazgatás, ill. a megyei határok rendezésének céljából). „A tévedésre akkor jöttek rá — mondja Maday —, amikor a törvény végrehajtására került sor. Ekkor derült ki, hogy ez a megye *hódoltság alatt* van s nem is szerepelhet a császári Magyarország (!) térképén. Ezzel azonban mitsem törődve, hamis térképet készítettek és rajta Torontál megyét Békés megyéhez csatolták.” (50. l.) Bécsben úgy gondolkoztak, hogy Torontál megye 4 portányi adóját is Békésnek kell vállalnia, így az utóbbi megye portaszáma 16-ra emelkedett, s ennek csökkentését a megye csak 1721-ben, „a kancellária rendeletére” érte el. A szerző ügylatszük nem olvasta el az 1715: 92. törvényeket. A tc. bevezető része ugyanis a már egészen vagy részben visszafoglalt megyéken kívül felsorolja azokat is, köztük Torontált, amelyeket a rendek a királysághoz tartozóknak vallanak. A „példa nélkül álló tévedést” tehát a szerző rovására kell írunk. „A történeti statisztika forrásai” c. kötetből (szerk. Kovacsics József. Bpest.

1957. 146—153. l.) azt is megtudhatjuk, hogy az 1715-i összeírást nem „udvari emberek”, hanem megyei emberek hajtották végre. Nem holmi térképrajzolásról volt tehát szó, még ha Karácsonyi közül is (Békés megye tört. I. 324. l.) egy Arad megyei térképet, melyben hibás helynevek olvashatók (utalás Maday 50. l. 11. jegyzet). Azt az egykorúak is tudták, hogy Torontál és Békés megye földrajzilag nem is függött össze! Az is megtudható ebből a munkából, hogy a Temesköz még 1720-ban is kimaradt a — hasonló módszerrel végrehajtott — összeírásból, 1715-ben pedig csak a polgári igazgatás alatt álló területet írták össze, tehát a határőrvidéket is figyelmen kívül hagyták (A tört. stat. forrásai. 150. l.). Sőt mi több, Békés megyét 1720-ban nagyobb területtel vették számba, mint megelőzőleg! (Co. 152. l.) Végül a porták elosztását sem „a bécsi körök”, hanem a nádori concursusok hajtották végre.

Az újratelepült Szarvas történetét tovább lapozva a Harruckern-féle telepítésről a szerző semmivel sem tud többet elődeinél, levéltári adatait is tőlük veszi. A gazdálkodásról is csak ködös általánosságokat hoz fel: „az állattenyésztésnek még bizonyosan élhetek itt” törökkori formái; „leginkább a szarvasmarhát tenyésztették, mert ez volt a legkifinomultabb” (56. l.), és hasonló megállapítások következnek, a Harruckern-levéltárból „elmélyült kutatással” feltárható adatok helyett. A források mellőzésének kiáltó példája ez a mondat: „Szegfű (!) Gyula szerint a szarvasi földközösség 1771-ig állott fenn.” (57. l.) Amint az itt idézett Magyar Történet szakirodalmi utalásából látható, Szekfű Czoernigtől és Mendöl Tibortól (Szarvas földrajza, Debrecen. 1928) veszi az adatot; Maday azonban még idáig sem megy el, s egy ilyen fontos kérdésben nem is másod-, hanem harmadkézből meríti adatát. Ugyanígy lehetne az unalomig folytatni az idézeteket; a majorsági gazdálkodásról, a nemzetiségek együttéléséről, a szlovákság történeti szerepéről, a szarvasiak és a földesúr kapcsolatáról stb. vagy általánosságokat olvasunk, vagy már ismert adatokat. De van egy forrás, amelyet Maday bőven kiaknáz, s ez Tessedik Sámuelnek a vármegyei körlevelekből készített kéziratos kivonata (1764—1779).

Összevetettük a vármegyei körlevelek (és nem statutumok!) kézirátát (Gyulai Állami Levéltár, Tessedik iratok) a Maday által függelékben kiadott szöveggel, s az eredmény meglepő. Lássunk néhány olvasási hibát a sokaságból:

1764. máj. 13. Formata requiritur, helyesen: Informatio requiritur.

1764. júl. 14. Vármegyénkben meg-forduló Tirk ne háborgatassanak . . . helyesen: Vármegyénkben meg-forduló zidók stb.

1764, 1768. A bíró neve Kiszél, nem Kiszely. 1765-ben a bíró neve Maday szerint olvashatatlan, de az irodalomból is pótolható: Hlivár.

1768. júl. 19. 4. pont. . . az emberek facile morbus contagiosus contrare possui . . . helyesen: az emberek facile morbum contagiosum contrahere possunt. Uo. 15. pont. . . ix remi Qibiliter . . . helyesen: irremissibiliter. Uo. 17. pont. . . iszákolni . . . helyesen: viszákolni. 1768. dec. 4. . . Tisz Urakk . . . helyesen: Tiszt Uraknak. Uo. Salnitrum Töröknek . . . helyesen: Salaitrom főzőnek.

1769. jún. 1. . . Injuerterizáns . . . helyesen: Inquarterizáns.

1770. júl. 25. Vachtesch rendeltessenek . . . helyesen: Vachterek rendeltessenek.

1770. aug. 28. . . ad Actiones . . . helyesen: ad Altiores.

1774. márc. 21. a cigányokról: A föld károk, gunyhók széllel hányatassanak, és magok Felsegeik . . . helyesen: A földházok, gunyhók . . . és magok, feleségeik. . .

1775. szept. 8. . . Az csavargó és idegen Cringiferek alá s fel jární tiltattnak a Crim közé egyeliteni tiltattik, mert fölöttébb egésségtelen. Helyesen a kritikus szavak: . . . Czingisserek . . . tiltattnak, item önot a cin közé stb.

1778. jan. 13. 5. pont. Királyi Asszonykodásnak . . . helyesen: Királyi bosszonkodásnak . . .

Ezek és a még garnadával összeszedhető javítások nem azt mutatják, hogy Tessedik „az uralkodó osztály jogi nézeteinek tolmácsolására vállalkozik” (136. l.), hiszen ő nyilván gyakorlati célból írta ki a községhez érkezett felsőbb utasításokat. Azt mutatják, hogy Maday a XVIII. század utolsó harmadában keletkezett szöveget sem tudta elolvasni. Értelmetlenül torzított szavakat, mondatokat ad Tessedik szájába, nem szólva a tengerinyi nyelvtani hibáról, amit ő visz a szövegbe. Nem ismeri az egykorú *a'* helyesírását, és a hiányjeles *a* betűt mindenütt *d*-nak tünteti fel (pl. 93, 95, l. is). Nem ismeri a főként szókezdő hosszú *s*-et, s ezért rakja tele szövegét „Sem, Senki” és hasonló szavakkal. Nem ismeri (ki is hagyja) az NB rövidítést, sem a prae-nek *p*-vel jelölését. S miközben hangsúlyozza Szarvas szlovák kapcsolatait, a Tessedik regesztáiban olvasható szlovák szövegrészeket egyszerűen kihagyja a közlésből. Graeca sunt, non leguntur (470, 479. l.). Hogy a német szövegek olvasásában is nehézségei vannak, azt nem egy helyen elárulják jegyzetei (125, 127. l.), és mellesleg az a tény, hogy egy fordítási hibáktól hemzsező német tartalmi kivonatot (Resumee, 515—516. l.) is csatolt munkájához. Ha az olvasó kételkednék benne, hogy a jogtörténet tanára nem tud egy késő feudális kori latin szöveget

elolvasni, összevetheti a 118. l. 10. jegyzetét (Uterg. helyesen Uterque, qui helyesen qui, adfertus helyesen adsertus) a 90. lapnál közölt fényképpel. Ez a kis filológiai böngészés adja meg a téves hivatkozások, másodkézből való idézések kulcsát: Maday *képtelen volt* nyomait teljesen eltüntetni.

A „mezővárosi szervezet és bíraskodás” c. fejezetben (91—114. l.) mintha emelkednék a könyv színvonala. Találunk benne az összehasonlítás szempontjából használható részeket; érdekes a városi, egyházi és földesúri bíróság előtt folyt perek statisztikája 1785—1805 között (105. l.). Megnyugtatóan azonban ez a fejezet sem oldja meg feladatait. Rögtön az említett statisztika után kijelenti, hogy „az egyház ítélkezése végül is teljesen lecsökken”, holott a statisztika utolsó számadata szerint az egyházi bíróság peroinek száma az előző évekéi fölé ugrik! Miért kell idézőjellel ironizálni azok fölött, akik — a fennálló jog szerint! — az egyházi bíróságot tartották „illetékesnek” házassági perük elintézésére (105—106. l.), azt nem tudjuk. Az sem érthető, hogy a majorsági gazdélkodás kiterjedése miért szünteti meg az egyház befolyását a városi jogéletre (105. l.). Zavarban van az olvasó, hogy mit higgyen: volt-e Szarvason külön bírói eskü, vagy sem; Maday ui. ugyanazon bekezdésben tagadja ennek létezését, s emeli ki ennek az esküdtektől való eltéréseit (107. l.). Mellesleg a 93. lapon közölte is a bírói eskü formuláját! Ingadozik az esküdtek száma is: a tanácsba rendszerint tizenkettőt választottak, a bíraskodásban mégis kilencen vettek részt (94. l. 108. l.). Ugyancsak kétséges, hogy tanácsban ítélte-e Szarvas bírósága, vagy a bíró egy személyben döntött; ugyanaz a bekezdés mindkettőt állítja egyszerre (107. l.). A megkövetést szokatlan ítéletnek csak az mondhatja, aki a kor bírósági gyakorlatát nem ismeri (108. l.). Az úriszék „sedes Dominales” nevén a fentiek után már nem csodálkozunk (111. l.), de illenék tudni, hogyan írta a nevét az intézmény XVI—XVII. századi történetének feldolgozója, Eckhart Ferenc (a szerzőnél Eckhart, 106. 112. l. jegyzetei).

Külön rész foglalkozik Tessedik Sámuel életével és programjával. A község nagy fiának önéletírása és a tekintélyes szakirodalom itt megkönnyítették Maday dolgát. Mindenesetre kijelenti: „Az új szempontokat saját kutatásaink alapján vetjük fel.” (115. l. 1. jegyzet.) Kutatásainak jellegére azonban kétes fényt vet egy elszólása; a Staatsratnak Tessedik tervezetére 1786-ban adott lesújtó véleményét Gaál Jenő után idézve kijelenti: „Az eredeti államtanács iratot nem találtam meg.” (123. l. 26. jegyzet.) Tekintettel arra, hogy az államtanács iratai már évtizedekkel ezelőtt tűzvésznek estek áldozatul, nehezen is találhatta volna meg. Tessediknek „Szarvasi nevezetességek . . .” című munkáját hol magyar fordításból, „Krónika” címmel is rövidítve (95—96. l.), hol német szövegéből, „Memorabilia” címen idézi (90, 118—119. l.), aszerint, hogy utalásait kinek a feldolgozásából írta ki. Tessedik saját szavait egy helyen az adomái publikáló Ruisz Gyula szájába adja (126. l.), s ezzel ismét elárulja, hogy a vegyes eredetű anyagot nagy sietséggel szerkesztette egybe, s aligha juthatott hozzá az eredeti „elmélyült kutatásához”.

A reformkor és az 1848/49-i forradalom tárgyalásánál Maday szinte kizárólag a közgyűlési jegyzőkönyvekre támaszkodik. Ezekből jó képet kapunk a hivatalos tényezők működéséről, de kimarad a nép magatartása, ami mindennél jobban érdekelné bennünket. Az 1848 márciusi eseményeket pl. mindössze a főszolgabírói jelentés szövegzerű közlésével ismerteti (155—156. l.). A nemzetiségi kérdés ismét az asztal alá esik; a nyelvmozgalmat a következő felmondattal intézi el: „Terjesztették is minden eszközzel a magyar nyelvet . . .” (138. l.). A haladás szarvasi harcosáról, Vajda Péterrel szerencsére Hanzó Lajos már írt életrajzot (Békéscsaba, 1958); Maday tehát onnan készen vette át a kitűnő tanárról szóló fejtegetéseket (157—159. l.). Ebben a döntő jelentőségű korszakban éppen az igazi problémákat nem látta meg. Érdekes összevetni az ő szövegét Nádor Jenőnek „Szarvas 1848-ban” című, 1962-ben megjelent munkájával (ezt Maday már nem használhatta fel). Nádor legalább felveti és igyekszik megoldani a problémát, hogy „miféle erők hatottak” a szarvasi parasztságra, mert úgy látja, „ennek a néprétegnek (a zselléreknek, B. K.) és a kialakulóban levő kisbirtokos parasztsztyálynak 48-i, tagadhatatlanul, országos viszonylatban is kiemelt hazafias magatartása az a pont, mely megfejtésre vár” (9. l.). Nádor talán nem mindig ad helyes magyarázatot, de Maday még a probléma felvetéséig sem jut el.

Olvasási nehézségeitől megszabadulván, a XIX. század derekán biztosan evez a szerző a tanácsulési jegyzőkönyvek hullámain a polgári korszak felé. A dualizmus korának mindössze 36 lapot szentel (198—233. l.). Ennek a résznek a szerkezete teljesen zavaros. Nem ad képet Szarvas mezőgazdasági és ipari fejlődéséről, társadalmi viszonyairól, munkás- és agrárproletármozgalmáról. Forrásai egyoldalúak: a városi tanácsulés jegyzőkönyve, Zsilinszky munkája és néhány résztanulmány. Teljesen hiányzik a sajtó, így a munkás- és agrárproletármozgalmakra a Népszava, általában a levéltári anyag, amely túlmenne a városigazgatás emlékein. Ennek megfelelően a fejezet mozaikokból

tevődik össze, melyekben lényeges és lényegtelen nem válik el egymástól. Az 1870-es évek gazdasági válságáról sok szó esik (200., 201. stb. l.) anélkül, hogy megmondaná, hogyan jelentkezett ez Szarvason. A 200. lapon pl. elkezd a válságról beszélni, s azonnal az egyházi ügyekre tér át. Az egész fejezetet olyan áttekintéssel kellett volna kezdeni, mely vázolja Szarvas helyét a kibontakozó kapitalista fejlődésben. Ehelyett a 211. laptól kezdve sokszor esik szó a kapitalizmus teljes kibontakozásáról, de hogyan? Takarékpénztár, Casino, a képviselők neve töltik meg a helyet, de nem találjuk meg pl. a banktőke szerepét az iparban és a mezőgazdaságban. A mezőgazdasággal foglalkozó fejezetben hiába keressük a birtokmegosztásra, a termelés mikéntjére vonatkozó adatokat, az iparral foglalkozó lapokon az iparágakat, a foglalkoztatottság mértékét stb. Ugyanígy általános-ságok pótolják Szarvas helyzetének ismertetését az első világháborúban; a gazdaság háborús leromlása még nem „gazdasági válság”! (222. l.) A Vöröskereszt felhívására 1892-ben hozott képviselőtestületi határozatot (sebesültek befogadása háború esetén) az első világháborúra való spekulálással kapcsolatba hozni (220. l.) szokatlan eredetiség. Ezzel szemben nem írja meg, milyen volt a kilencvenes évek agrárszocialista mozgalma (ha volt), nem szól a Szociáldemokrata Pártról, a Népszava elterjedéséről; igaz, azt sem tudjuk meg tőle, volt-e Szarvason agrárproletár, és mennyi.

Az őszirózsa forradalomról szóló, aránytalanul rövid rész (234—245. l.) leleplezi az előző hiányait. Mellékesen megjegyzésekből derül ki, hogy létezett egy „szociáldemokrata párti *Szarvas és Vidéke*” című lap, és hogy volt Szociáldemokrata Párt is (236., 237. l.). A szarvasi nép magatartása a forradalomban homályban marad. Nincs szó az 1917-i Októberi Forradalom hatásáról, az 1918 januári és júniusi országos sztrájkjéről. Nem tudjuk meg, kik voltak a SzDP vezetői, kik alakították meg a KP-ot. A Kommunista Párt szarvasi csoportjának megalakulását egyetlen mondatban intézi el, amikor bekezdéseken át ír országos eseményekről, illetve átfű részeket „A magyar nép történetéből”. A szarvasi Nemzeti Tanácsról rajzolt kép nem különbözik attól, amit az előző évtizedek városi tanácsairól festett. A Nemzeti Tanács 48 szociáldemokrata tagja — úgy tűnik — mind „jobboldali” volt. Furcsa, hogy amikor név szerint sorolja fel a képviselőtestület 43 tagját (234. l.), nem tünteti fel a szociáldemokratákat és a kommunistákat. Általában elkerüli az események konkrét elemzését. Kik kényszerítették lemondásra az előljáróságot és a fősolgabírórt (238. l.), csak nem a „jobboldali” Nemzeti Tanács? Kik voltak az 1919. január 17-i véres zavargás kezdeményezői; mi bizonyítja, hogy Opauszki Soma és követői a jobboldalt képviselték? (240—241. l.) Amikor mégis állást foglal, álbaldaliságba esik. Az 1919. VIII. néptörvényt, az első földosztó törvényt Magyarországon, sokatmondó kérdőjelekkel és felkiáltójelekkel intézi el, azután — tényleges korlátainak érdemi elemzése nélkül — kijelenti, hogy „nem volt benne sok köszönet” (239. l.), a konkrét szarvasi helyzetről azonban hallgat. Móricz Zsigmond tudott lelkesedni ezért a törvényért!

A Tanácsköztársasággal foglalkozó rész — Maday egy régebbi tanulmányának átvétele — ismét visszautal az előző hiányaira. Ott ugyanis azt a benyomást szerezhette az olvasó, hogy Szarvason nem alakult néptanács, holott a kormány ezt rendeletben előírta, és a Nemzeti Tanácsot feloszlatta. Itt egy hosszú idézetből kiderül, hogy március 21-e előtt is létezett szarvasi munkástanács, csak Maday hallgatta el. Amit a Tanácsköztársaságról is, abban is sok a kívánnivaló. Klucsjár Mihályt egy Neumanntól vett idézettel mutatja be, a direktórium tagjainak jellemzését és az április 7-i tanácsválasztás jelöltjei osztályhelyzetének bemutatását azonban mellőzi (247, 250. l.). Úgy tűnik, hogy a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteinek sűrű idézése, egy városi tanácsi jegyzőkönyv teljes közlése nem utolsósorban a hely kitöltésére szolgál. Másként nem is tudna 36 oldalt teleírni, hiszen lényeges kérdéseket homályban hagy, a helyi eseményeket és sajátosságokat is kerüli. Nincs szó a lakosság életéről, magatartásáról, élelmezési és termelési problémáiról, melyek mindenütt a döntőek voltak. Nem ír a gyors román megszállás miatt elmaradt intézkedésekről. A Szociáldemokrata Párt helyi szervezete munkáját, magatartását bemutató részekben az igényes történeti elemzést már régen idejéjé, vulgarizálással és ehhez illő jelzőkkel helyettesíti (259. l.). Ugyancsak álbaldaliságra vall az a megjegyzése, hogy a Szarvasi Hírlap „a proletárhatalom bukása után ismét (!) egyik leghangosabb támogatója lett az ellenforradalomnak . . .” (260. l.) Hogyan képzei el a szerző az ellenforradalmiságot a forradalmak előtt?

Tájékozatlanságban és felelőtlenségben a koronát a földbirtok szocializálásáról kiadott XXXVIII. sz. K. T. rendelet tárgyalásával teszi fel művére a szerző (255—256. l.). Helyeslése ebben a vonatkozásban egyedülálló; ma már jelentős irodalma van annak a kérdésnek, hogy a földosztás elmulasztása a Tanácsköztársaságnak erősen bírálható intézkedése volt. De a magasztalás után két bekezdéssel a szerző már a földosztást előkészítő bizottság megalkulásáról beszél, mintha ez a fenti rendelet végrehajtását célozta

volna. Maday tudatosan igyekszik elkenni egyfelől a földéhséget, másfelől a Kormányzó-tanács felismeréséből született, bizonyos földosztást lehetővé tevő rendeletet. Misur György és társai április 16-án bérletet kértek a helyi direktóriumtól, ami nem „szép példája a proletáröntudatnak”, hanem a földéhség megnyilvánulása. Maday elhallgatja, hogy ez a kérés országszerte elhangzott, s hogy a helyi direktórium korántsem érdemel dicséretet azért, mert halasztó választ adott; az ország szinte egész területén adtak ki bérletet. A szerző tehát, aki nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem harcos baloldali szemléletének kimutatására, az igazi marxista elemzéstől visszariad.

Nem kedvezőbb a kép a Horthy-korszakkal foglalkozó rész vonatkozásában sem. A szerkezet itt is zavaros, még az egyes fejezeteken belül is, és egyáltalán nem ad áttekinthetést e 25 év helyi történetéről. A községi iratok kivonatolása során ilyen témák követik egymást: a község fizetéseképtelen, egy külföldi cég lerakatot létesít, Horthyról utat neveznek el stb. (264—265. l.). Lényeges és lényegtelen itt is keveredik: túlságosan sok helyet kap a helyi egyesületek segélyezése, az utcák elnevezése, zászlószentelések és hasonlók (278—279. l.). Nem tudjuk meg viszont most sem, hogy mennyi agrárproletár élt a községben, mi volt a Szociáldemokrata Párt szerepe, milyen rétegekből toborozták tagjaikat a fasiszta szervezetek, milyen erőt jelentettek a község életében, hogyan függött össze esetleges gyarapodásuk az ország gazdasági helyzetével. Mint a török korban a szarvasi palánk, úgy itt a gazdasági válság az az akadály, amelyben a szerző lépten-nyomon megbotlik. Zavaros és felületes az a megállapítása, hogy a Horthy-korszak gazdasági válsággal kezdődött (262. l.), és teljesen érthetetlen, hogy az 1931-i szarvasi munkanélküliségnek (265. l.) az 1929/1933-i tényleges válsággal való összefüggését meg sem említi. Viszont az uralkodó osztály — úgymond — újabb akciókat kezdemenyéz 1936-ban (!), „hogy levezesse a gazdasági válságot és kendőzze politikai céljait” (277. l.). Ugyanebben az évben a Turul Szövetség és az Országos Frontharcos Szövetség helyi csoportjainak gyűlései ezt a kommentárt érdemlik ki: „Az egyre elviselhetetlenebb gazdasági válság újabb »társadalmi konzolidációt« tesz szükségessé” (278. l.). Mindenesetre elég későn, mert a gazdasági válság már három évvel azelőtt véget ért. A Horthy-korszakban még az eddigieknél is bőségesebben használt álbaldali frázisok nem tudják feledtetni azt aényt sem, hogy a Kommunists Párt működését nem lehet egy politikai per ismertetésével elintézni (300. l.). A szerző túlbuzgóága már a neveltségesség határát súrolja akkor, amikor egy 1941-ben Toman János grafikushoz intézett, ma már nem érthető célzásokat tartalmazó munkáslevélről kijelenti, hogy sorainak „súlyos politikai mondanivalójuk van” (307. l.).

Végül szóljunk a felszabadulás utáni évek történetét 1960-ig, Szarvasnak termelőszövetkezeti községgé való alakulásáig követő részről. Az előbbieket módszerével írt általános fejtegetések után (forrásaik a községi iratok és a helyi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei) terjedelmes rész foglalkozik a „mezőgazdaság, ipar és kultúra forradalmi átalakításá”-val (342—398. l.). Nem tagadhatjuk e rész lexikális értékét, de az érdem — ezúttal — nem a szerzőt illeti meg. Korunk történetének nem mellőzhető forrása a kortársak visszaemlékezései; Szarvason pedig még jól emlékeznek a községi tanács körlevelére, melyben felhívta a helyi termelő üzemek és kulturális intézmények vezetőit a vezetésük alatt álló szerv történetének megírására. Hogy egy ilyen körlevélből milyen színvonalú történetírás születik, azt felesleges eszetelni. A sok ismeretlen társszerzőt Maday nem említi meg. Egyet azonban kiderítettünk. Talán Maday sem tudja, hogy a Szarvasi Mezőgazdasági és Faipari KTSz történetét (366—368. l.) az elnök középiskolás kislányának az országos tanulmányi versenyre beadott dolgozatából vette át (kézirata ma is megtalálható a tanulmányi pályázatok közt), Maday eredetisége abban nyilvánul meg, hogy az átvett statisztikai adatokban (368. l.) négy hibát ejtett.

Végezetül megemlítjük, hogy a könyv végén közölt bibliográfia is szempont-nélküliséget és dilettantizmust tükröz. Miért kerültek ide a Geist Gáspár csákió birtokáról szóló ismertetések (83, 93. sz.), s mi a helyi vonatkozás pl. Orbán László munkájában „Soha nem mondhatunk le gyermekeink marxista szellemű neveléséről.” (201. sz.) Amellett sűrűn találkoznak pontatlansággal, elírásokkal (így pl. a Tessedik-parkból Tessedik-párt lesz, 277. sz.), a Tessedik iratokról készített jegyzék német és latin címei pedig nem egyszer az érthetlenségig eltorzulnak (pl. 499., 509. stb.). Különbösen is ez a felsorolás a kutató számára használhatatlan, mivel a szerző Tessedik minden címszerint ismert kéziratát felveszi, azokat is, amelyekről csak említésből tudunk, s azokat is, amelyek „1944—45 harci eseményei óta (!), úgy látszik a bomba martalékaivá lettek” (418. l.), de nem mondja meg, melyik az köztük, amelyik ma is elérhető és hol található. Így tehát a kutató kénytelen ebben a vonatkozásban is a régebbi munkákhoz visszanyúlni.

SÁNDOR BAUMGARTEN:

JEAN CHARLES BESSE. AVENTURIER ET PHILOLOGUE

(Bologna, Edizioni Patron. 1963. 135 l. Collana la Cultura nel Mondo. Diretta da Leo Magnino. I.)

BESSE JÁNOS KÁROLY. KALANDOR ÉS FILOLÓGUS

Besse János (1765—1842) nevét török nyelvtana és 1829—30-as évekbeli kaukázusi utazása tartotta fenn. A magyarok őseit, Ázsiában maradt rokonait kereste, s kezdetben a nemesi közvélemény nagy figyelemmel kísérte útját. Beszámolóját azonban már csak Franciaországban, franciául tudta megjelentetni, s idegenben halt meg, elfeledve. Besse kaukázusi útját eleveníti meg Radó György és Tardy Lajos regényes útleírása (Világjáró Besse János. Bpest. 1963. Utikalandok 40. sz.), mely korábbi tudásunkat több helyen bővíti Besse eddig nem ismert levelei alapján. Anélkül, hogy a szerzők egymásról tudtak volna, ezzel a hazai kiadvánnyal egyidőben jelent meg a magyar—francia művelődési kapcsolatok régi lelkes kutatójának, Baumgarten Sándornak Besséről írt életrajza. Míg Tardy és Radó munkája csak néhány mondatban érinti Besse fiatalkori kalandjait (egy későbbi önéletrajz erősen szépítő és torzító tükrében), Baumgarten művének előterében éppen ez áll, s francia levéltári adatok alapján rendkívül érdekes dolgokat mond el hőse 1790—1820 közti életéről. Megtudjuk, hogy a Komárom megyei kismemesi családból származó Besse, ekkor fiatal jurátus, 1789—90-ben a porosz királlyal kapcsolatba lépett magyar nemesek egyik alárendelt megbízottja volt, s ezért 1791-ben jobbnak látta elhagyni az országot, együtt az erősen kompromittált Hompesch báróval. Hompesch angol zsoldban huszárezredet állított, Besse volt a segédtszjtje, s két évig harcolt Hollandiában a franciák ellen. Hompesch a megvert angol csapatokkal a szigetországba távozott, Besse azonban szicíliai zsoldba állt. Mack seregében részt vett a Napóleon elleni harcokban, majd 1799-ben futárként Ferenc császárhoz küldték. Bécsből azonban nem tért vissza Itáliába, hanem Berony néven Münchenbe ment, s amikor a város francia kézre került, ágensként Napóleon szolgálatába lépett. Baumgarten a Caën-i levéltárban, Decaën tábornok iratai közt Besse-Berony 13 jelentését találta meg 1800-ból, valamennyi a Habsburg birodalom és elsősorban Magyarország belső helyzetével foglalkozik. Országa függetlenségét ekkor már az első konzultól várja, s jelentéseiben arról ír, hogy Magyarország nemességének nagyobb része ugyanazt vallja. Magyarországon az elégedetlenség egyre növekszik — írja —, s „az emberek hangosan mondják: úgy van, elébe megyünk a franciáknak, de csak azért, hogy elvezessük őket mihozzánk”. De nemcsak a magyarok, a nép az egész birodalomban a franciákat várja, s „Magyarországon, Cseh- és Morvaországban, Tirolban csak erőszakkal tudták a népet arra kényszeríteni, hogy fegyvert fogjon” a francia csapatok ellen. Jelentéseivel annyira megnyerte Decaën bizalmát, hogy amikor a tábornokot a napóleoni világhódító tervek szolgálatában 1801-ben Kelet-Indiába küldték, az titkárként magával vitte a sok nyelvet beszélő magyart. Hogy meddig maradt Besse Indiában, Ile de France-ban, nem tudjuk. 1810-ben Párizsban van, de Baumgarten feltételezi, hogy már korábban visszatért, s talán Napóleon környezetében volt 1809-ben, sőt esetleg ő fogalmazta a császár bécsi kiáltványát a magyarokhoz. Ez csak feltevés, az azonban bizonyos, hogy Napóleon bukásakor az angolok mellé állt, Wellington herceg környezetébe került s diplomáciai szolgálatban három évet töltött Moldvában. Innen Törökországba került, majd 1821-ben hazatért Magyarországra, — ettől kezdve élete már ismert, Baumgarten adatai lényegesen újat nem mondanak.

Baumgarten könyve egy, a korra jellemző politikai kalandor életét világította meg, s csak sajnálhatjuk, hogy a szerző a hazai kutatásoktól el volt vágva. Ennek következménye több más közt az, hogy a párizsi *Mercure Étranger* 1813-as évfolyamában megjelent, a magyar irodalomról szóló, Berony néven aláírt tanulmányok szerzőjét Bessében látta (ahogy különben tőle függetlenül, de szintén tévesen Tardy is: Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet. Irod. tört. Közl. 1963. 228—232. l.), holott Kont Ignác már felévszázada (Egyetemes Filológiai Közlöny, 1899, 869—889. l.), legújabbán pedig Keresztury Dezső és Tarnai Andor kéziratok alapján bizonyították, hogy e cikkek írója Batsányi János volt. (Batsányi J. össze művei. II. Bpest. 1960. 601. s köv. l. A cikkeket teljes terjedelmükben közli is, franciául és magyar fordításban. Ld. még *Keresztury Dezső—Tarnai Andor—Tardy Lajos*: Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez. Irodalomtört. Közl. 1964. 350—353. l.) Batsányi, aki szintén Napóleon híve volt, kapcsolatban lehetett Bessével (ezt eddig nem

tudtuk), s mivel a jakobinus per óta semmit sem adott közre saját nevén, Besse-Berony vállalta a külvilág előtt a cikkek szerzőségét (amelyeknek nyelvészeti vonatkozásait esetleg ő maga toldotta be).

BENDA KÁLMÁN

KÖZÉPKORI ÉLET

Válogatta, az előszót és jegyzeteket írta: Kulcsár Zsuzsa

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. 276 l.)

Az egyes történelmi korok megismerésénél komoly szerepet kap az, hogy a kutató vagy érdeklődő mennyire tudja magának megeleveníteni az illető korszak szokásait, felfogását, életviszonyait, mennyire ismeri az érintett kor termelőeszközeinek, technikájának szintjét. Az újkori ilyen irányú vizsgálatokhoz napjaink élte számos közvetlen tapasztalatot nyújthat, hiszen a jelen világa, társadalmi szokásai, felfogása, másrészt a modern technika eredete a kapitalizmus korszakára megy vissza. Más a helyzet a középkor esetében, amelynek olyan folyamatai, mint pl. a korszak végét is jelző felfedezések, alapos tanulmányozást kívánnak a megértéshez.

A feudális rendszer korábbi szakaszát a termelőerők viszonylagos fejletlensége és a zárt gazdasági rendszer jellemzi, a társadalmi viszonyok területén pedig az antagonisztikus osztályellentétek kialakulása és megszilárdulása. Ennek megfelelően formálódik a korszak embereinek felfogása, tolódik el a vallás, a természet- és a társadalomfeletti erőkbe vetett hit irányába. Megtalálható ez minden társadalmi osztálynál, ha nem is egyforma mértékben. A középkor vallásosságában a természet és társadalom adott korszakbeli viszonya épp úgy megmutatkozik, mint az egyének a feudális társadalomhoz való viszonya. Ez tükröződik a kötet minden egyes szemelvényében.

A fejlődést érzékeltető források közül ki kell emelni egy XIII. századi elzászi krónikátörredéket, melyben az olvasó szemei előtt megelevenedik a század egész világa, a fallal körülvett városok, keskeny sötét utcáikkal, erődítményszerű házaikkal. Majd a tengeri és szárazföldi utazásokról olvashatunk érdekes részleteket.

A kötet a feudális hierarchia sorrendjében kíséri végig az egyes osztályok életviszonyait. Az uralkodó osztály életére vonatkozó részében megelevenednek annak szokásai, erkölcei. Máshol az egyháziak életéről, köztük a történetíró szerzetesről olvashatunk, majd a polgárság viszonyait mutatják be a források a bécsi iparosok, a már fejlettebb olasz városok mindennapjait.

A mű egyik legjobban sikerült része a „Falu”. Két szemelvényt kell itt kiemelni: az egyik egy XIII. századi jobbágygazdaság eszközeit veszi szemügyre, a másik pedig egy falu feudális kötelezettségeit sorolja fel a járadék behajtási módjának leírásával kiegészítve. A sort egy XIV. századi angliai jobbágyzendülésről szóló szemelvény zárja le. A képanyag szemléletesen egészíti ki a leírások adta képet. A téma iránt bővebben érdeklődők számára az utolsó oldalakon található bibliográfia ad eligazítást.

Hasznos és olvasmányos munka a Középkori élet. Eredményesen használható az iskolai történelemoktatásban és a szélesebb olvasóközönség számára egyaránt.

KOZMA BÉLA

MAGYAR-ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR VII. KÖT. AZ ELSŐ ORSZÁGOS ZSIDÓ CONSCRIPTIÓK 1725–1748

Ember Győző, Horváth A. Tibor, Pataki János közreműködésével szerkesztették és kiadták Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor

(Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete. 1963. 863 l.)

A kötet különös jelentőségét az adja meg, hogy a magyarországi zsidóság történetének, pontosabban: a zsidóság elterjedésének első országos áttekintését teszi lehetővé az első országos zsidó összeírások közrebocsátásával. S ez a jelentősége annál is nagyobb, mert hiszen a magyarországi zsidóság történetének eddig nagy vonalakban feltárt négy korszaka közül kétségtelenül ez a legjelentősebb. A római kor, a kora-Árpádkor, majd a Mohács utáni időszak zsidóságát mindegyik alkalommal elsöpörte a történelem

vihara: a népvándorlás hullámai, a török pusztítás (legalábbis a városi zsidó közösségek vonatkozásában), majd a felszabadító háborúk, illetőleg a Rákóczi-féle szabadságharc eseményei. Itt-ott ugyan fennmaradhatott a zsidó lakosság, aligha beszélhetünk teljes kipusztulásukról, de az igazi meggyökeredzés időszaka kétségtelenül a XVIII. század, az 1711 után kezdődő időszak. A magyar zsidóság maradandó betelepődése ekkor indult meg. Ennek a kezdeti betelepülési időszaknak eseményeit tárja fel *Scheiber Sándor* és *Grünwald Fülöp* tanulmánya, amikor a közzétett, az 1725–28-as, 1735–39-es és az 1743–48-as években keletkezett országos zsidó összeírásokat abból a szempontból teszi vizsgálat tárgyává, milyen méreteket öltött a zsidóság betelepülése 1750-ig, milyen irányból érkezett Magyarországra a betelepülő zsidóság és az ország mely részein helyezkedett el az első időszakban. *Ember Győző* tanulmánya viszont az összeírások forrásértékét elemzi, azok létrejöttét mutatja be, s az államapparátusnak az összeírások elrendelése mögött húzódó céljára utal. E két bevezető után, több mint 750 lapon, közli a kötet az összeírásokat, a várnegyék és városok alfabetikus sorrendjében, az összeírások eredeti formájában.

Eltekinthetünk itt az összeírások ismertetésétől; talán elég, ha azt az alapvető szempontot emeljük ki, hogy azok forrásértéke, illetőleg az, hogy több vagy kevesebb adatot tartalmaznak-e, az udvar és a magyar nemesség mindenkori erőviszonyától függött, hiszen az összeírások zöme adózási szempontból készült. Inkább egy másik kérdésre irányítanánk a figyelmet; arra tudniillik, hogy ezek az összeírások, majd azok, amelyek a XVIII. század második felében és a XIX. század elején készültek, már módot nyújtanak számunkra az országos áttekintésre, a folyamatos, nagyobb időszakot átfogó elemzésre, még pedig éppen attól az időponttól, amikor a mai zsidóság első ősei tömegesen letelepedtek az országban. Azt szeretnénk tehát hangsúlyozni, hogy most már komoly lehetőség nyílik meg e sorozat további kötetei publikálásával, és egyéb szempontból is, a magyar zsidóság története rendszeres, tudományos alapon történő feltárására, amit mindezeideig igen elhanyagolt a magyar történettudomány. Holott ma már nem hallgatásra, hanem kérdések tudományos szintű megválaszolására van szükség. Ez persze korántsem egyszerű feladat, hiszen pl. az eredet-kérdést sem lehet megoldani a kelet-európai zsidóság történetének alapos ismerete nélkül, s itt nemcsak a Habsburg-birodalmon belül élő zsidókra gondolunk, de a lengyel, ukrán stb. vonatkozásokat sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ugyancsak figyelembe kell venni — egyebek mellett — a Habsburg-államapparátus birodalmi szempontjait, s ezeken kívül a korszak általános légkörét is akkor, amikor a magyarországi zsidóság XVIII. századi történetét kívánjuk feltárni. Az első lépést e felé megtette a Magyar-Zsidó Oklevéltár jelen kötete. Az igényes munka az olvasók várakozását is felelteti: várjuk a további kiadványokat, s a magyarországi zsidóság történetének mielőbbi tudományos feltárását.

GUNST PÉTER

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE. VI. évf. (1964) 3—4. sz.: SZABOLCS ISTVÁN *Irinyi János — a szikkutató* című tanulmánya Irinyinek „A Konyáritó” c. cikkét méltatja, megjelenésének 125. évfordulója alkalmából, megállapítva, hogy az olyan új szempontokat tartalmazott, amelyek csak sok évtizeddel később, más szerzők révén kerültek a köztudathoz. Irinyi cikkében nemcsak a szódás szikések alapvető tulajdonságait jellemzi, hanem megjavításuknak jelenleg is időszerű útjaira mutat rá, és ma is korszerű vizsgálatok alapján magyarázza a szikésedés folyamatát. — VÖRÖS ANTAL *A belterjes gazdálkodás és az állattenyésztés Moson megyében 1896—1914 c. tanulmánya* (1. része az 1964: 1—2. számban) abból indul ki, hogy a korabeli statisztikák és a szakirodalom tanúsága szerint a XIX. század végéig Moson megyében az extenzív gabonatermesztésre berendezett (s így a legelő és rétterületeket is vetésterületként hasznosító) parasztbirtokon — a szomszédos Vas és Sopron megyéktől eltérőleg — az állattartás igen visszamaradt állapotban volt. Majd azt a folyamatot mutatja be, melynek során a századvég nagy gabonaválságában a tönk szélére került mosoni jómódú parasztság Ujhelyi Imrének és az ő szorgalmazására létrejött megyei Szarvasmarhatenyésztő Egyletnek felvilágosító munkája nyomán mintegy egy évtized alatt kialakította a megye mintaszerű szarvasmarhatenyésztését. A cikk részletesen bemutatja a változatos szervezési és agitációs módszereket, a jó gyakorlati példaadás és az anyagi érdekelttség felkeltésének serkentő hatását. Az egyesület a századforduló után — a nagybirtokosok támadásai ellenére — a kisparasztok széleskörű bevonásával sikerrel folytatta a jó hozamú fajtából származó bikák tenyésztését. A tanulmány végigkíséri az egyesülethez kapcsolott tejjértékesítő szövetkezetek szervezésének történetét és átállításukat vaj-, majd sajttermelésre valamint a szarvasmarhatenyésztés és a tejgazdaság fejlesztésének alapjául

szolgáló takarmánytermesztés mennyiségi és minőségi fejlesztéséért folytatott erőfeszítéseket, majd megvizsgálja a sertés- és a baromfitenyésztés eredményeit. Befejezésül a szerző birtokkategóriánként is összegezést ad a szarvasmarhaállomány növekedéséről. Megállapítja, hogy a növekedés az 5—20 holdas paraszti gazdaságokban volt a legnagyobb, amit számszerűleg csak a nagybirtokon bekövetkezett emelkedés előzött meg, de ha a fejlődést a birtokmennyiséghez viszonyítjuk, a nagybirtok is elmaradt az említett paraszti kategóriához képest. Minőségi szempontból azonban még a vizsgált szakasz végén is a nagybirtok vezetett. — SZAKÁL PÁL *Mezőgazdaságunk az első öt éves terv időszakájában c. dolgozata* részletes statisztikai adatok alapján vizsgálja témáját. Központi kérdése, hogy az állami irányítás alatt álló és termelőszövetkezeti tulajdonban kezelt földterületek terméseredménye milyen okokból maradt el ekkor a magántulajdonban levő földek átlagától annak ellenére, hogy az előbbi termési egységek több szempontból (állami támogatás, gépesítés, a talaj termőereje stb.) előnyösebb helyzetben voltak, mint az utóbbiak. Az okok között kimutatja a mezőgazdaságban dolgozó vezetők szakképzettségének hiányát, ill. alacsony voltát, továbbá a gépesítés lebonyolításának szervezetlenségét, ami korlátozta a beállított gépek gyümölcsözőségét, a nagyüzemi állattenyésztés fejlesztése területén a megfelelő épületek hiányát és (a tenyészállomány kialakítását gátló tényezőként) a rendelkezésre álló takarmánymennyiség csekély voltát. Mindezeket a fejlődést gátló tényezőket kiegészítette a személyi feltételek kedvezőtlen alakulása, a termelőszövetkezetek alakításánál alkalmazott esetenkénti kényszer, az antidemokratikus vezetési módszerek. Az említett tényezők együttesen azt eredményezték, hogy a vizsgált szakaszban az a lemaradás, ami a fejlett tőkés mezőgazdaság és a magyar mezőgazdaság között a korábbiakban mutat

kozott, nem csökkent, hanem valamelyest növekedett. — **DOLMÁNYOS ISTVÁN** *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)* (VI. Jugoszlávia) c. tanulmánya előljáróban kifejti, hogy Jugoszláviában az akkor egyesült ország különböző vidékein a földreform jelentősége nem volt egyforma. Szerbiában, ahol az egyesülés időpontjában nem létezett nagybirtok, a földreform nem jelentett sokat, viszont Montenegró és Macedónia egyes vidékein élt a török feudális eredetű kmet bérleti rendszer, a Monarchiától odakerült horvát és szlovén területen pedig jelentős tőkés nagybirtok volt. Ezek felszámolása döntő társadalmi jelentőségű esemény volt. A nagybirtokok kisajátítása, melynek különben az 1918/19-es forradalmi erjedés is hatalmas ösztönzést adott, gyorsan végbement, azonban hosszú politikai harc folyt a parasztság földhözjuttatásának a módja körül. A tanulmány vázolja az egyes politikai pártoknak a földreformmal kapcsolatos állásfoglalását az 1918–19-es időszakban. A vezető polgári, kispolgári pártok, a kormányon levő Radikális Párt, a liberális ellenzéki Demokrata Párt, a horvát Parasztpárt valamilyen formában mind a földreform mellett voltak. A szociáldemokraták és a belőlük kivált kommunisták párt ellenzték a földosztást és a föld nacionalizálását követelték. A szociáldemokraták a nacionalizált földek kisbérletek adását javasolták. A földreform végrehajtását Sándor régens 1919. január 6-i felhívása, majd az 1919. február 25-i kormányrendelet indította el. Ezek nagy részét a korábbi földfoglalások eredményét szentesítve elrendelték a 100 illetve 500 ha-on felüli birtokok kisajátítását. Az újonnan földhözjuttatottakat átmenetileg bérlőknek nyilvánították, nem rendezve a kártérítés kérdését és nyitvahagyva esetleges további kisajátítások lehetőségét. 1925-ig, a fokozatos jobbratolódás idején, ez az állapot nem változott, csupán a földreform jobboldali, nagybirtokosi, majd fasiszta bírálata kapott egyre inkább hangot. 1925. július 31-én azután egy törvény előírta a fakultatív megváltást; a földhözjuttatottaknak tehát lényegében kereskedelmi áron kellett megvásárolni a földet a volt tulajdonostól. A még függőben levő kérdéseket véglegesen a király-diktatúra 1931. június 19-i és 1933. június 24-i törvényei rendezték, végleg lezárva a reform demokratikus továbbfejlesztésének lehetőségét. A reformot értékelve a tanulmány megállapítja, hogy ez elsősorban az elaprózódott, gazdaságilag gyenge kisbirtokot növelte, — amellet eszköz volt a szerb uralkodó osztály számára a nemzetiségi elnyomás kiépitésére is. — **KUBINYI ANDRÁS** *A mező-*

gazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán cím alatt Gallintzer Lénárt budai polgár 1525-ből származó számadáskönyvét ismerteti. A könyv elsősorban mezőgazdasági ügyletekre vonatkozó adatokat tartalmaz. A tanulmány ismerteti a könyvben szereplő számadások pénzérték-problémáit, serfőző üzemre, szőlő- és bortermelésre, kertészetre, malom üzemeltetésre, adó és ártételekre vonatkozó adatait. Mindez a szőlőtermelés döntő jelentőségét sejteti a XVII. század eleji magyar városok gazdasági életében. Szerző hangsúlyozza, hogy a kor városainak szőlőtermésében indokolatlan lenne teljes egészében csupán a polgárság feudalizálódása felé mutató törekvéseket látni. — **KARL BAUMGARTEN** *A XVI. századi konjunktúra hatásai az alsó-németországi parasztházra* című cikke hangsúlyozza, hogy az Északi és a Keleti Tenger partvidékén a XVI. századi gabonakonjunktúra és annak következményeként az elhelyezést igénylő terménymennyiség megnövekedése alakította ki a belső oszlopszarmokos kiképzésű, Gulffhaus-nak nevezett parasztház-típust. A magas, elválasztott padlástér nélküli tetőzetű ház középső részét csűrnek használták. Tőle csak a tetőzetet tartó oszlopsorok által elválasztva, a ház szélén helyezkedett el a lakótér. — **ILA BÁLINT** *A vizimalmok teljesítőképessége a XVII. század végén* címen Körner János 1693-as teljes zövegében közölt, a malmok teljesítőképességéről adatokat tartalmazó borsodi összeírása alapján egyrészt megállapítja, hogy a molnárak zömmel bérelték a malmokat a földesúrtól, — másrészt, a malmok teljesítőképességét vizsgálva, kísérletet tesz a kila súlymérték meghatározására. Véleménye szerint ez a súlymérték területenként változó volt és az adott összeírásban szereplő kila sem határozható meg pontosan. Mindenesetre nagyobb kellett, hogy legyen 46,89 liternél, ill. 41 kilogrammnál. A malmok teljesítőképessége eszerint napi 10 q körül volt, ami alkalmas volt a lakosság ellátására. — **BOGDÁN ISTVÁN** *Adalékok vizimalmaink műszak-történetéhez* címen hat XVIII. századvégi papiros- és hat gabonamalom fennmaradt tervrajzából rekonstruálja a malmok teljesítőképességét. Az 1754-es osztrák technológiai rendelkezés alapján megállapítja, hogy a papírmalom teljesítménye 1 kg anyagra 0,51 óra és 0,45 LE volt. A gabonamalmok teljesítményét az 1693-as összeírás alapján következteti. Eredmény: 1 kövel (a malmok általában egy kövesek voltak) 1 kg búza megőrléséhez 0,039 óra és 0,019 LE volt szükséges. Kifejti, hogy míg a papírorlés technikája a XVII—XVIII. század folyamán jelentős fejlődésen ment át, a gabonaörlés teljesítménye a XIX.

századig, az új erőgép megjelenéséig változatlan maradt. — BENEDEFFY LÁSZLÓ *Vízmeérnöki munkálatok a Balaton környékén a XVIII—XIX. században* c. tanulmánya előljáróban a Balaton környékéről való első, XVI—XVII. századi vízmeérnöki leírásokat ismerteti. Ezek a Zala folyót átszelő, stratégiai fontosságú hídvégi híd állapotával kapcsolatban tanulmányozták a Balaton környékét. A továbbiakban Krieger Sámuel a XVIII. század végén tevékenykedett udvari mérnök működésével foglalkozik: ő tervezetet dolgozott ki egy Duna-Sió-Balaton-Zala-Mura csatornarendszer építésére, amely részben a moocsarak kiszárítását, részben pedig egy, gabonaszállítás céljaira szolgáló, Grazig terjedő víziút kiépítését célozta. Krieger és Böhm Ferenc, az Esterházy-uradalom mérnöke az 1770-es években komolyan foglalkoztak egy balatoni lefolyó csatorna építésének s általa a környező moocsarak lecsapolásának gondolatával. A tervekkel foglalkozott Zala vármegye, a Helytartótanács és az udvar is. A tervek központjában a Sárvíz szabályozása állt. Noha az illetékes fórumok a terveket elfogadták, gyakorlati munkákra a megye nemességének érdektelensége következtében nem került sor. — VARGA JÁNOS *Öreg Gyűker József krónikája 1787—1866* címen egy, a Zemplén megyei Külsőbölcs fuluban élt parasztember visszaemlékezéseit ismerteti. A feltehetően 1865—1866 táján készült kézirat a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének (Sárospatak) birtokában van. A paraszt-émlékiratok ritkaságára való tekintettel becses forrás, adatokat nyújt a korabeli termelés színvonalának kutatásához és a jobbágyfelszabadítás körülményeinek megismeréséhez. A cikk közli a kéziratot is a megbízhatatlan köztörténeti vonatkozású részek kihagyásával. — SPIRA GYÖRGY *A mérő és a font viszonyáról* c. alatt BOGDÁN ISTVÁN—SZABÓ MIKLÓS *Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban* (a folyóirat 1963 : 1. számában megjelent) tanulmányával vitatkozik, mely azt állítja, hogy megállapításai adnak először módot a XVIII—XIX. században a gabona mérésre használt ún. mértékek súlymértékre való átszámítására. A szerző utal arra, hogy már korabeli munkák, többek közt Pankl Máté 1790-ben, Udvardy János 1828-ban és Korizmic László 1846-ban megjelent munkái is közlik, hogy egyes termények egy pozsonyi mérője hány fontot nyomott. A szerző ezekről az adatokról táblázatot közöl. — LENCSESI FERENC *A summásgazda* címen szociológiai típusrajzot ad a kapitalista nagybirtokokon dolgozó idénymunkásoknak, a summásoknak munkaszervezőjéről. — SÓLYOM

JENŐ *Jegyzetek Tessedik Sámuel írásainak címjegyzékéhez* címen — áttekintve az eddig megjelent Tessedik-bibliográfiákat — megállapítja, hogy a Kristóffy György szarvasi tanító által szerkesztett korabeli jegyzék alapvető dokumentum, mivel ezt a jegyzéket maga Tessedik állította össze 1815-ben. Az azóta megjelent Tessedik-bibliográfiák erre a jegyzékre támaszkodnak. Ruisz Gyula Tessedikről szóló könyvében utal ugyan azóta eltűnt Tessedik-iratokra, de mivel ezek előkerülése valószínűtlen, ezért egy Tessedik-bibliográfiából ki kell hagyni őket. Nádor Jenő Tessedik-bibliográfiája példás modern feldolgozás. Ezzel a művel kapcsolatban Súlyom néhány általános megjegyzést tesz egy esetleges teljes Tessedik-bibliográfia készítéséhez. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a Kristóffy által kiadott jegyzékben több irat szerepel, amelyet nem Tessedik írt. de felvett a jegyzékbe, mert intézete működéséről szólt; ezeket gondosan el kell választani Tessedik saját írásaitól. Másrészt kiemeli, hogy az esetleges új, átfogó bibliográfia nem támaszkodhat teljesen az eddig megjelent jegyzékekre, amelyekben sok pontatlanság fordul elő: az adatokat minden esetben az eredeti irat alapján kell közölni. Példaként közöl egy részleges Tessedik-bibliográfiát saját kutatásai alapján. — J. HAJDÚ HELGA *Tessedik-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban* címen teljes jegyzék közöl. — O. M. — Sz. M.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK 12. évf. (1965) 1. sz.: ÖLVEDI IGNÁC *Harcselekmények a debreceni hadművellet második szakaszában* címen részletes ismertetést adja a Debrecen körül vívott harcoknak, amelyek a Vörös Hadsereg Budapest és Bécs felszabadítására irányuló hadműveleteinek előkészítését szolgálták. — CSIRMA JÁNOS *A 7. román hadtest a Budapest felszabadításáért vívott harcokban* c. tanulmánya megállapítja, hogy a hadtest a 7. Szovjet Gárdahadsereg kötelékében harcolt 165.806 katonájából 42.266 fő esett el. A hadtestet 1944 októberben vetették be a Tiszaföldvár—Tiszasas közötti frontszakaszon: innen december végéig a Cegléd—Tápióbicske—Gödöllő vonalon nyomult előre Budapest felé. Átküzdve magát Budapest három védelmi vonalán, a Kerepesi út mentén hatolt be a fővárosba s elfoglalta a Keleti pályaudvart. — TÓTH SÁNDOR *Az 1945 márciusi balatoni német ellentámadás előzményei és a 3. Ukrán Front védelmi hadműveletének terve* c. tanulmánya kifejti, hogy a Velencei tó és a Balaton között jelentős német ellentámadás érte a Bécs ostromára a Dunántúlon felvonuló 3. Ukrán Front csapatait. A német hadvezetés jelentékeny erő-

ket dobott át a nyugati frontról, hogy időt nyerve, ki tudja használni a nyugati szövetségesek szovjetellenességét és velük meggyezésre jusson. Ennek a végső védelmi, halogató harenak szempontjából Hitler létfontosságúnak tartotta az ausztriai és dél-németországi hadiüzemek biztosítását, valamint a dunántúli kőolajmezők megtartását, mivel ekkor már nem állott más nyersolajbázis Németország rendelkezésére. A tanulmány részletesen elemzi a 3. Ukrán Front védelmi hadműveleteit, amelyekkel az ellentámadást sikeresen elhárította. — GODÓ ÁGNES *A III. Bolgár Hadtest csapatainak védelmi harcai Somogy megye területén (1945. március 6—20.)* címen az 1. Bolgár Hadsereg részét képező III. Bolgár Hadtestnek a 3. Ukrán Front kötelékében 1945 február-márciusában a Venecei tó és a Balaton között indított német ellentámadás elhárítása során folytatott hadműveleteit ismerteti. — MUCS SÁNDOR *Magyar műszaki csapatok a német fasizmus elleni harcban* c. tanulmánya (I. része az 1964:4 számban) elsőnek az 1945 januárjában a debreceni szovjet fogolytáborból a németek elleni harára jelentkezett magyar hadifoglyokból alakult 1. magyar Vasútépítő Hadosztály történetét tárgyalja. A hadosztály a szovjet hadsereg kötelékében 1945. január 13-tól március 23-ig vasúthelyreállítási munkát végzett Kárpát-Ukrajnában. A helyreállítandó vasútvonal a Balaton-környéki német ellentámadást visszaverő 3. Ukrán Front részére volt hivatott az utánpótlást biztosítani, elsősorban a Bécs ostromára való felkészülés céljára. Második munkaterületén, Losonc-Lónyabánya-Kriván körzetében 1945 március-májusában a hadosztály szintén vasúti helyreállító munkát végzett. A tanulmány részletesen tárgyalja az alakulat munkateljesítményét, foglalkozik belső életével; főleg a keretei között folyó kulturális és politikai nevelőtevékenységnek és a tábori bíróságok működésének szentel figyelmet. Az alakulatot a háború befejezése után átvette az Ideiglenes Kormány hadserege. A 3. Vasútépítő Danlár 1945 februárban alakult a gödöllői és a cegléi fogolytáborokban. Őt zászlóaljba szervezve 4000 főt számlált, s ugyancsak vasúti helyreállító munkát végzett a Vörös Hadsereg kötelékében. A dandár három, Gödöllőn felállított zászlóalja 1945 februárban helyreállította a gödöllői és váci vasútvonalakat, Cegléden felállított két zászlóalja pedig Munkács környékén dolgozott. Ezután áprilisban az egész danlár az Érsektúrvár-Pozsony-Brno, majd májusban a Laa an der Thaya-Zellendorf-Zudim-Nikolsburg-i vasútvonal helyreállításában vett részt. Ezen kívül 1945 februárjában a jászberényi fogoly-

táborban megalakult az 1. magyar Híradóépítő Zászlóalj is. Az Ideiglenes Kormány a hazatért műszaki alakulatokat 1945 júniusában az 1. Magyar Vasút- és Hídépítő (véhíd) Hadosztályba vonva össze, újjáépítési munkálatokra használta fel. — HARSÁNYI JÁNOS—PINTÉR ISTVÁN *A magyar nép részvétele az ellenállási mozgalomban* c. cikke rövid áttekintését adja a magyarországi ellenállási mozgalmaknak, valamint a magyarok részvételeinek más országok ellenállási mozgalmában. Utóbbi vonatkozásban megemlékezik a franciaországi és belgiumi magyar munkások részvételéről az ottani ellenállásban. Ismerteti magyar katonák átállásait a szovjet partizánmozgalmakhoz és a magyar hadifoglyokból alakult, szovjet oldalon harcoló partizánalakulatok tevékenységét. Említést tesz továbbá magyarok részvételéről a jugoszláv és szlovák partizánmozgalmakban, jelentős méretű átállásról a lengyel ellenállás oldalára, végül pedig a Dániába hureolt magyar alakulatok kapcsolatairól a dán ellenállási mozgalommal. — Két, a Magyarország felszabadításáért folyó harcokban résztvevő szovjet tábornok, I. A. PLIJEV *A Tisza völgyében* és M. SAROHIN *Az 57. Hadsereg a Magyarország felszabadításáért vívott harcokban* cím alatt a magyarországi hadműveletekre emlékezik. Mindkét cikk szerzőjük tevékenységének rövid, a hadieseményekre szorítkozó összefoglalása. — *Az Okmánytár* rovatban GAZSI JÓZSEF és HARSÁNYI JÁNOS *Magyar antifasizisták Európa népeinek szabadságharcában* c. alatt dokumentumösszeállítást adnak a magyarok részvételéről külföldi (francia, jugoszláv, csehszlovák, lengyel, szovjet, dán) ellenállási mozgalmakban. — *Sz. M.*

LEVÉLTÁRI SZEMLE. 1964. 4. sz.: Soós IMRE *A Heves megyei oktatási intézmények szervezettörténete és irattanyaga* c. cikke tanulságosan ismerteti a megye területén a XVIII. század óta az 1940-es évek végéig működött valamennyi fő- és középiskola rövid szervezettörténetét és fennmaradt, iratfajtánkénti csoportosításban bemutatott iratanyagát, általános tanulságokat is nyújtva a hazai oktatásügy vidéki levéltárakban fennmaradt irathagyatékának jobb megértéséhez és értékeléséhez. — KOPASZ GÁBOR *A községi bíróságok és irataik* c. alatt a községek önkormányzati működését irányító bíró nem egyszer (főleg az önálló jegyzőséggel nem rendelkező községek esetén) értékes helytörténeti forrásanyagot tartalmazó iratait ismerteti két haranyai bírólada tartalmának részletes felsorolásával. — DEGRÉ ALAJOS *A magyarországi vármegyei levéltárak tör-*

ténete c. tanulmánya a vonatkozó szakirodalom alapján ad világos összefoglalást a tárgyról. — GAZSI JÓZSEF *A Honvédelmi Minisztérium a nyilas puccs után* c. tanulmánya áttekinti a minisztérium Beregfy által irányított belső átszervezését (s ennek során Beregfy „miniszteri munkarend”-jét), majd a rövidesen esedékessé váló nyugati kitelepülés szervezésére tett intézkedéseket: az át nem gondolt, zavaros rendelkezések nyomán beálló zűrzavart s az így végül elszállíthatatlan iratanyag megsemmisítését. — RÉTI LÁSZLÓ *Nagy Ferenc miniszterelnök felhivatalos iratai 1916–1947* című cikke a levéltári rendezés során kialakult tárgyi csoportosítás szerint haladva mutatja be a megmaradt iratanyagot, utalva a benne előforduló legfontosabb politikai problémákra. — HORVÁTH JÁNOSNÉ *Adatok az írószerek használatához Magyarországon a XII–XVIII. században* cím alatt a toll, tollkés, tinta, tintatartó, porzó, ceruza hazai előfordulására vonatkozó, részint már irodalmilag is feldolgozott, részint új levéltári adatokat ismerteti. — IVÁNYI EMMA *Adatok az Országos Levéltár történetéhez* címen Óváry Lipótnak Wlassits Gyulához 1908 februárjában írott levelét közli: érdekes adalék a levéltár rossz és tűzveszélyes elhelyezéséről, a levéltárat elárasztó nemességigazolási munkára, Óvárynak a középkori gyűjtemény létrehozása körüli (nem csekély önérzettel hangsúlyozott) érdemeire. — KRIZSÁN LÁSZLÓ *A Pest és Nógrád megyei Allami Levéltár Madách Imre születésének századik évfordulója alkalmából rendezett iratkiállításának anyagát* ismerteti regesztákban: a 83 dokumentumból álló anyag érdekesen mutatja be egyrészt Madách 1848. évi katonai biztosi tevékenységét, másrészt az 50-es éveknek a Tragédia megírásához háttérül szolgáló nyomasztó légkört s Madách 1861. évi függetlenségi politikusi megyei szereplését. — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. XI. évf. (1965) 1. sz.: KOROM MIHÁLY *Az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének előzményeihez* c. munkájában 1935-től, a Komintern VII. Kongresszusától kezdve elemzi a KMP antifasiszta népfrejtőpolitikájának kidolgozását, valamint az egyes periódusokban a párt állásfoglalását a szövetségi politika és a párt stratégiai és taktikai célkitűzései tekintetében. 1944 végének eseményeit tárgyalva ismerteti a jobboldali erőknek a háború megszüntetésére irányuló lépéseit is, tárgyalja az 1944 decemberi moszkvai tanácskozás, majd a Magyar Függetlenségi Front vezetői debreceni megegyezésének főbb pontjait.

Arra az eredményre jut, hogy az Ideiglenes Kormány elsősorban a belső forradalmi erők céltudatos munkájának gyümölcse. A Szovjetunióknak nem volt több szerepe létrehozásában, mint az antifasiszta koalíció többi hatalmainak az általuk felszabadított országok új kormányainak megalakításában. Az viszont, hogy a Magyarországon megalakult hatalmi szerv a KMP korábbi szervezetéhez állt a legközelebb, s hogy a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájának egyik változójává vált, annak köszönhető, hogy a Szovjetunió a demokratikus népi erőket támogatta. — BLASKOVITS JÁNOS — LABÁDI LAJOS *Az osztályviszonyok 1946 nyarán és az MKP III. kongresszusa* c. cikkükben részletesen elemzik a kongresszus előkészítésének időszakában fennállt magyarországi belpolitikai viszonyokat, majd a kongresszus tevékenységét vizsgálják az általa megszabott stratégiai irányvonal, a falusi politika, a külpolitika fő kérdései és a párt tömegbefolyásának kiterjesztése érdekében kijelölt feladatokat illetően. A szerzők megállapítják, hogy a kongresszus korszakos jelentőségű volt a szocializmusért folytatott harc történetében. Irányvonalában reálisan vette számításba a kül- és belpolitikai viszonyokat, a népi demokratikus forradalomból adódó sajátosságokat, s ezért vonalát az élet igazolta. Megállapítják ugyanakkor, hogy noha a tömegek megnyeréséért folytatott munka is eredményesen folyt, ez az 1947-i választások tanúsága értelmében mégsem volt teljesen kielégítő; az értelmiség, a városi kispolgárság és a dolgozó parasztság, ezen belül elsősorban a középparasztság többségét a pártnak nem sikerült a reakció erőtől elhódítania. Ebben nézetük szerint jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy a párt a hataloméért folytatott élesedő harcot 1947 folyamán szinte kizárólag felülről, a tömegek szerepét bizonyos mértékig lebecsülve vívta. E hiba ellenére sikerült biztosítani, hogy a proletárdiktatúra viszonylag széles szövetségi táborral győzzen. — SÁGVÁRI ÁGNES *A koalíció válsága, osztálytartalmának megváltozása 1947 folyamán* c. tanulmánya az 1946–47-i éles hatalmi harc egyes fázisaival foglalkozik, elsősorban a harc két pólusának, a burzsoá elemek kiszorítására törekvő Kommunista Pártnak, ill. a paraszti színezetű polgári demokratikus rendszer megteremtésén fáradozó Kisgazda Pártnak tevékenységét vizsgálva. E harcba ágyazva ismerteti az 1947 elején kipattant köztársaságellenes összeesküvés történetét, minthogy ennek számai a kisgazdáig vezettek. A Kisgazda Párt defenzívába szorulását a kommunizmus ki tudták használni, de az adminisztrációt

ratív eszközök sorompóba állítása, a főcsapás irányának helytelen megválasztása és a válság elhúzódása miatt nem oly mérvben, mint lehetséges lett volna. A továbbiakban a párt felismerte, hogy a tömegek aktivitása csökkent, s ennek újabb felfokozásához szerencsés módon lehetőséget adott a hároméves terv és ezzel kapcsolatban a nagybankok államosítására vonatkozó program meghirdetése. Ez a program, melyet a Kisgazda Párt saját tömegei miatt elutasítani nem mert, tetőzte be a kisgazda vezetés izolálódását, s vezetett Nagy Ferenc lemondásához. A nagybankok államosítása eldöntötte a harcot, szükségszerűvé tette a Kisgazda Párt átalakulását, a koalíció újrendeződését, melynek során a burzsoá érdekeltségű csoportok ellenzékbe szorultak. A baloldali erőinek tényleges előretörését az 1947-i választási eredmények bizonyították. — RÁCZ BÉLA—STRASSENREITER ERZSÉBET *Az üzemi bizottságok harca a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzésének megvalósításáért és kiszélesítéséért 1945—1948 c. dolgozatukban hangsúlyozzák, hogy munkásellenőrzésen a munkás-paraszt demokratikus diktatúra államának felülről és az üzemi munkásságnak alulról történő együttes ellenőrzését értik. Ezen belül koronként egyik vagy másik szerepe, súlya erőteljesebbé válhat, és valóban az állami ellenőrzés általában előtérbe kerül, egészében véve azonban a kettő szerves egységet alkot, egymást feltételezi, kiegészíti. A szerzők az üzemi bizottságok hatáskörének kérdésében áttekintik a baloldali és a tőkés erők harcát egészen addig a pontig, amikor a kommunista párt már úgy látta, hogy az üzemi bizottságok feladatukat betöltötték, és azon az alapon, hogy a továbbiakban a népgazdaság centralizált irányítására van szükség, helytelenül arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ellenőrzést is kizárólag a centralizált állami szerveknek kell biztosítaniuk. Megállapítják, hogy az SzDP felismerte a munkásellenőrzés szükségességét, megvalósításának módját és formáit azonban nem dolgozta ki, s nem tisztázta az üzemi bizottságok és az államosított vállalatok igazgatásának viszonyát sem. Az üzemi bizottságok szerepe az államosítás után gyakorlatilag megszűnt és 1948 végén formailag is felszámolták. — A szám közli a készülő párttörténeti tankönyv III. fejezetének tervezetét, mely az első világháború korszakát foglalja magába a polgári demokratikus forradalmat közvetlenül megelőző időkgig. A tervezet az alábbi problémaköröket foglalja magába: az első világháború kirobbanása és a II. Internacionálé csődje; a háború elleni küz-*

delem és az internacionalisták zimmerwaldi konferenciája; a háborús válság és a háborúellenes küzdelem Magyarországon; ennek fokozódása, az 1917-i februári orosz forradalom hatása; az Októberi Szocialista Forradalom győzelme és nemzetközi hatása; a forradalmi munkásmozgalom fellendülése Magyarországon; a forradalmi válság érlelődése, a júniusi sztrájk, a Monarchia háborús veresége és felbomlása; az MSzDP a forradalom előestéjén. — O. M.

TÖRTÉNELEM. 1. évf. (1964) 3. sz.: MERÉNYI LÁSZLÓ *Az 1912/13. évi békemozgalom Magyarországon c. tanulmánya a polgári (és egyideig az Apponyi—Zichy-féle főúri) ellenzék és a szocialisták vezetésével az első Balkán-háború idején, 1912 október—1913 május között a balkáni népek törökellenes függetlenségi harcának támogatása, a Monarchia beavatkozásának elhárítása érdekében kibontakozott sikeres békemozgalmat ismerteti. A mozgalom tetőpontját 1912. november 10—17-e közt érte el; a tömegek aktivitása ekkor volt a legnagyobb, a magyar antimilitarista mozgalom azonban fejlődésének tetőpontján sem tudott kapcsolatot teremteni a nemzetiségek hasonló mozgalmaival. 1913 januárjában felmerült az általános sztrájk eszméje is anélkül, hogy megvalósult volna. A szociáldemokrata munkásság még 1913 április végén is folytatta a harcot, szövetségeseinek ereje és lelkesedése azonban ekkorra már lelohadt. S bár „az 1912 őszi szuleskörü háborúellenes akcióknak csak sápadt visszfénye látható 1913 májusában”, az 1912/13-i békemozgalom közvetlen elődje az első világháború alatti antimilitarista mozgalomnak. — NÉMETH JÓZSEF *Történelemszemlélet a szabadoktatás 1907. évi pécsi kongresszusán* címen a századeleji Magyarország gazdasági, politikai, kulturális életének, az értelmiség útkeresésének felvázolása után a külföldi és a hazai szabadoktatás történetét ismerteti. A munkássztyál forradalmi ideológiája elterjedésének megakadályozására az uralkodó földbirtokos-tőkés körök különböző közmívelődésügyi egyesületeket szerveztek, mint pl. 1891-ben a Szabad Lyceumot, 1901-ben a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyamot, 1902-ben az Erzsébet Népakadémiát. Velük szemben a Társadalomtudományi Társaság köré tömörült polgári radikálisok és az SzDP karolja fel az igazi népnevelés ügyét. Az 1907. október 3-án Pécsen megnyílt szabadoktatási kongresszus ezeknek a szembenálló erőknek csatateré lett. A baloldali erők Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Fényes Samu, Szende Pál, Harkányi Ede, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Ágoston Péter, Nyisztor György*

és mások vezetésével szállnak szembe a jobboldallal, köztük Prohászka Ottokárral, Giesswein Sándorral, Bernolák Nándorral, Patacsi Dénessel és másokkal, és átütő sikert aratnak. — VIGH KÁROLY *Hogyan írjunk üzemtörténetet?* c. tanulmányában az üzemtörténet fogalmát, módszerét, valamint az eddigi üzemtörténeti irodalmat ismerteti. „Az üzemtörténet valamely iparágon belüli üzem vagy üzemegeység fejlődéstörténetével foglalkozik, vizsgálja az adott üzemen belül a termelők munkáinak fejlődését, a termelési viszonyokat, a munkakörülmények alakulását és a munkásság mozgalmait.” A következőkben konkretizálja és felbontja az üzemtörténet tematikáját a kapitalista és a szocialista korszakra vonatkozólag, elvi szempontból és gyakorlati példán keresztül megvilágítja az üzemtörténeti periodizáció kérdéseit, bemutatja az üzemtörténeti munka módszereit és forrásait, végül módszertani szempontból részletes analízist ad az 1950 óta megjelent legfontosabb üzemtörténeti kiadványokról. — SCHULTHEISZ EMIL és TARDY LAJOS *A magyarországi járványok történetéből* c. alatt történeti áttekintést nyújtanak a magyarországi járványok történetéről s társadalmi kísérőjelenségeikről. — BEREZCKI IMRE *A néphagyomány szerepe a helytörténetben* c. cikkében a Nagykunság és Nagysárrét eltűnt falvainak helyét, fekvését tisztázza okleveles anyag, régészeti és néphagyomány szembeállításával. — B. B.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. VII. évf. (1964) 3—4. sz.: GYÖRFFY GYÖRGY *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez* c. alatt (I. rész az 1964 : 1. számban) áttekintve az 1000—1333. évek közötti hazai ill. hazai vonatkozású kb. 20 000 darabnyi okleveles anyagot, megállapítja, hogy benne XI—XII. századi, biztonságosan románokra vonatkozatható adat nincs. Ezután közli a románokra vonatkozó 24 XIII. századi s — Bazarádra (ill. a havasalföldi állam alapításának közvetlen előzményeire s I. Károly Bazarád elleni 1330. évi vereséges hadjáratára) vonatkozó további 38 okleveles adatot, — valamennyi esetben az adatok kritikai értékelésével és kommentálásával. — H. HARASZTI ÉVA *Bronterre O'Brien (1805—1864), a chartista mozgalom ideológusa* c. tanulmánya a chartista mozgalom első szakasza legkiemelkedőbb, ír származású ideológusának eszmévilágát ismerteti. O'Brien szembeállt a szakszervezeteknek a politikai küzdelmet elítélő magatartásával, ki akarta vívni a politikai jogegyenlőséget azért, hogy ennek segítségével végrehajtsa az alapvető társadalmiátalaku-

last, a föld fokozatos köztulajdonbavételét, a hitel és a pénzforgalom monopóliumának megszüntetését. A tőke gazdasági és történelmi szerepét azonban nem ítélte meg helyesen, s úgy vélte, hogy önmagában véve nem a magántulajdonban, hanem a vele való visszaélésben van a hiba; ez utóbbit viszont törvényhozási úton, a parlamenti többség meghódításával meg lehet szüntetni. Irodalmi tevékenységének maradandó értéke Ph. Buonarotti művének népszerűsítése és a francia jakobinusok, elsősorban Robespierre helyes történelmi értékelése. A chartista mozgalom leáldozása után a chartizmus felélesztésére ő tette a legsikeresebb lépést az Országos Reform Liga létrehozásával. — SPIRA GYÖRGY *Széchenyi tragikus útja* c. tanulmányában Széchenyi tragikumának forrását alapvetően a polgári forradalmi programja és reformer módszere közti ellentmondásban látja. Széchenyi meg volt győződve a polgári átalakulás elkerülhetetlenségéről, ugyanakkor azonban meg akarta kímélni a nemzetet mind a nála erősebbnek ítélt Habsburg-birodalommal való összeitkőzéstől, mind a forradalom megrázkódtatásaitól. Ezen az ellentmondásos úton csalódás csalódás után érte egyrészt a Habsburgok és az arisztokrácia makacs konzervativizmusa, másrészt a köznemesség radikalizálódása miatt, amelynek ellensúlyozására saját korábbi követeléseire képest is visszalépett. Az 1848-as forradalom a tények logikájával meggyőzte őt tévedéséről. 1848 márciusa — szeptember között őszintén és tevékenyen támogatja a forradalmat. Azonban hamarosan rá kell döbennie, hogy az udvar részéről ellenforradalom fenyegeti a márciusi vívmányokat, s ez örületbe kergeti. Utóbb tisztul aggyal látja, hogy az ellenforradalom, ha az abszolutizmus súlyos terhét rakta is rá, mégsem tudta megtörni a nemzetet, s a polgári átalakulás erői tovább munkálnak a nemzettestben. Utolsó erőfeszítésével még megpróbálja levenni nemzete vállairól az abszolutizmus terhét, ez azonban maradék erejével agyonnyomja őt. — VARGA JÁNOS *Az áruló. Megjegyzések Németh László Görgey drámájához* c. írásában a dráma Görgey portréját irreálisnak véltve helyre kívánja állítani a valóságos Görgey-alakot. Kimutatja, hogy Németh László — hősenek magas morális és racionalis alapokon nyugvó tevékenységét óhajtván alátámasztani — szándékosan válogatja meg a hivatkozott történelmi tényeket, míg az ellentmondó tényekről nem vesz tudomást. Igazolja, hogy a Görgeyvel kapcsolatos probléma: teljes hiteltelensége a győzelemben és ugyanakkor kitartása vezéri posztján nem a nemzeti becsület oltalmazásában és ésszerű megfontolá-

sokban, hanem Görgey osztályszempontokon nyugvó nézeteiben (melyek szorosan összekötötték a békepárt táborával) és személyes becsvágyaiban leli magyarázatát, s hogy Görgey ezen a vonalon egészen a puccs előkészítéséig merészkedett el. Ráadásul Görgey „ésszerűsége”, a ki-egyezésben, a kompromisszumban való bizakodása illuzórikusabb volt, mint a nemzeti illúzióknak bizonyos mértékig tápot adó Kossuth hite a győzelemben, s ez ellentmond annak az irracionalista történelemszemléletnek, amit a darab szerzője képvisel, Görgeyt egy olyan valósággal szembesítve, amelyből hiányzott az értelmi rendező erő, s amelyben neki ez utóbbit képviselve kellett elbuknia. A szerző megállapítja, hogy Görgey nem fordult szembe saját korábbi elveivel, nem állt az ellenforradalom táborába, de keresztelte a forradalmi politikát, az ellenforradalomnak tett szolgálatot, s mindez az egyik legfontosabb tényezőben és folyamatosan követte el. — BOROS FERENC *A cseh-szlovák—magyar forradalmi és haladó kapcsolatok néhány kérdéséről a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban (1919—1921) c. dolgozata* adalékokat szolgáltat a cseh-szlovákiai baloldali mozgalmak álláspontjára és magatartására a magyarországi fehérterrorral kapcsolatban, valamint a magyar kommunista és szociáldemokrata emigráció cseh-szlovákiai hatására. — A *Szemle* rovatban SÁRKÓZI ZOLTÁN *Egy magyar költemény a 18. századból c. egy, az 1790-i II. József-ellenes rendi-nemesi ellenállás légkörében fogant, a budai országgyűlésre készülő erdélyi nemeseleknek politikai programot adó, eddig csak töredékesen ismert székely alexandrinus teljes szövegét közli. — B. B.—O. M.*

VILÁGTÖRTÉNET. 1. évf. (1964) 2—3. sz.: *Új módszerek és eredmények a munkásmozgalom történetírásában* címen a Le Mouvement Social 1963 április—júniusi, a francia bányamunkásság történetének szentelt számából és a Příspěvky k dějinám KSČ 1964. 1—2. számából olvashatunk részleteket. A francia folyóiratból vett egyik, R. TREMPÉ tollából származó cikk a bányatókészek pszichológiája felől igyekszik megközelíteni a bányamunkásság történetét. A Carmaux-i Bányatársaság levéltára és magániratok az 1856—1914 közötti időszakra vonatkozó anyagának elemzéséből kiderül, hogy a bányatársaság vezetői olykor megértéssel fogadták az egyénileg előterjesztett panaszokat, kívánásokat, amelyeknek teljesítése vagy nem teljesítése érintetlenül hagyta a bányatársaság tekintélyét, de mereven elzárkóztak a bányamunkásság kollektív követelési

elő, a sztrájkokat pedig a hatalmuk elleni legsúlyosabb merényletnek, valóságos lázadásnak tekintették, amelyeket minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek megghiúsítani vagy letörni. Ennek a magatartásnak gyökere a bányatársaság vezetőinek tulajdonosi mentalitása, amelyet a tőkéről, a termelőeszközökről a termelő munkásra is átvittek, továbbá a fegyelemnek mint a profittermelés előfeltételének fenntartására irányuló törekvés. — A folyóirat másik, *A bányamunkások szervezeti sajtója 1880—1911 között c.*, M. PERROT által írt cikke a bányászsajtónak mint a bányásztörténet fontos forrásának kutatására irányítja a figyelmet. Bár a bányászsajtó korántsem az a színes, drámai hatású olvasmány, mint azt sokan képzelik, mégis feltárja a főbb eseményeket, ezek hátterében a napszámok, munkások mindennapi életét, megvilágítja a bányászmindent, a bányász szakszervezetek problematikáját, ezen belül a bányatókészek elleni védekezésnek és a profit, a munkabér minél pontosabb meghatározásának gondját stb. Befejezésül felhívja a figyelmet a sajtóra alapított pszichológiai kutatásokkal járó veszélyekre, s áttekintést nyújt a bányászok szakszervezeti sajtójáról. — A Příspěvky k dějinám KSČ-ből átvett, M. SOUKUP-tól származó cikk a kommunista pártok közötti kölcsönös viszony egyes problémáit ismerteti. A Komintern történetének első, lenini szakaszában a marxista—leninista pártok közti viszony alappilléret az SzK(h)P és a többi párt egymáshoz való viszonya képezte, amelyet Lenin a centralizmus és a demokratizmus alapjaira helyezett. Ezen az alapon sikerült a Kominternt mind a szektás, mind a jobboldali opportunista tendenciák ellen megvédeni, a felmerülő vitákat eszmei alapon, az egyes pártok saját fejlődését figyelembevéve megoldani. Lenin halála után a kommunista mozgalom olyan gyors fejlődésen ment keresztül, s az egyes országokban olyan bonyolult helyzet alakult ki, hogy lehetetlenné vált egy központból megfelelőképp irányítani az egyes pártokat. Így a Komintern már a második világháború előtt megérett a feloszlásra. Ennek ellenére Sztálin a második világháború alatt és egyideig utána is a külpolitika és a kommunista pártok egymáshoz való viszonyának kérdésében lényegében helyes álláspontot foglalt el, és elismerte a szocializmus építésének különböző útjait. 1947-től, a nemzetközi reakciónak a kommunista világmozgalom ellen indított s a kommunista pártoknak a Kominformban való tömörülését kiváltó támadása után azonban Sztálin dogmatikus és szektás módra fogta fel az egységet, sőt nacionalista jel-

legű hibákat is követett el az egyes kommunista pártokkal szemben, amelyek aztán Sztálinnak és a Kominformnak a balkáni kommunistákkal, különösen a jugoszlávokkal való nézeteltérésében jelentkeztek. Sztálin halála után a szovjet kommunisták kezdeményezésére helyreállították az SzKP és a testvérpártok közti kapcsolatok lenini normáit, s elismerték valamennyi párt függetlenségét és egyenjogúságát. A szocializmushoz vezető utak különbözőségének gondolata a baloldali torzítások fokozatos visszaszorítása és eltávolítása után a belgrádi nyilatkozatban (1955 június) nyert ismét világos és félreérthetetlen elismerést. A kommunista pártok függetlensége és egyenjogúsága természetesen nem jelentheti az anarchiát a nemzetközi kommunista mozgalomból. A nemzetközi szolidaritás megköveteli a kommunista pártok akcióinak önkéntes és tudatos összehangolását, mint az a moszkvai tanácskozáson történt. A cikk további részében a nemzetközi kommunista mozgalom olyan időszerű kérdéseivel foglalkozik, mint a kölcsönös viszony a szocialista tábor pártjai közt, a kölcsönös bírálat jogának, kötelezettségének, formáinak kérdése. — Az Első Internacionálé 100. évfordulója alkalmából megjelent cikkek közül a folyóirat kritikai mondanivalójánál fogva A. M. MIRKINDnek a Voproszi Isztorii 1964. 9. sz.-ban megjelent *Az I. Internacionálé századik évfordulója és a nyugat-németországi szociáldemokrácia* c. cikkét közli. A nyugat-német szociáldemokrácia jobboldali vezetősége nem Marx és Engels I. Internacionáléját, hanem Lassalle Általános Német Munkás Szövetségét tekintti történelmi elődjének. A szélső jobboldali irányzat igyekszik a német munkásmozgalom történetét „megtisztítani” a proletárinternacionálizmus, az antimilitarizmus, a Párizsi Kommünnel való szolidaritás s általában a marxizmus szocializmus hagyományaitól: a mérsékeltabb, jobboldali irányzat a múltra nézve elismeri ezen eszmék létjogosultságát, a jelenre vonatkozólag azonban anakronisztikusoknak tartja őket. A jobboldali szociáldemokráciának ezeket a történelemhamisításait — természetesen a jelenlegi szociáldemokráciának a marxizmussal való „kompromittálása” céljából — sok esetben éppen nyugat-német polgári történétírók leplezik le. — Az I. Internacionálé jubileumára megjelent kiadványok közül JACQUES FREYMOND dokumentumkötetét emeli ki a folyóirat, *Az Első internacionálé és a munkásság* címen közölve a tartalmas bevezető egy részét. A bevezető felveti, hogy az Első Internacionálé története lényegében mindmáig megíratlan. Történetének egyik

legérdekesebb jellemvonása fokozódó radikalizálódása, ami nem is annyira egyes eszmék, mint inkább az események hatására következik be. Az Internacionálé egymásután győzi le a proudhonistákat, a mazzinistákat, s a trade unionistáknak sem sikerül úttjáról eltéríteni. — OROSZ ISTVÁN *A parasztság rétegződésének vitás kérdései a legújabb szovjet történeti irodalomban* címmel azt a széleskörű és beható vitát ismerteti, amely a szovjet történészek körében a parasztság feudalizmus- és kapitalizmuskori rétegződésének értelmezése és periodizációja körül mindmáig folyik. A fölmerült, egymással ellentétes rétegződés-értelmezések közül figyelmet érdemel KOVALCSENKÓÉ, aki három szakaszt: a gazdasági egyenlőtlenség, a gazdasági rétegződés és a parasztság felbomlása szakaszt, és JACUNSZKIJÉ, aki csupán két szakaszt: a gazdasági egyenlőtlenség és a társadalmi rétegződés szakaszait különbözteti meg. Ami pedig a periodizációt, a mezőgazdasági kapitalizmus születésének időpontját illeti, e tekintetben is igen széles skálán helyezkednek el a nézetek: a XVI. századra teszik Golobuckij, Sztrumilin, Makovszkij, Rozner; a XVII. századra és a XVIII. század első évtizedeire Prebrazsenszkij, Usztyugov, Indova, Tyihonov; a XVIII. századra Rubinstein és mások; Sapiro, Jacunszkij, Ridzjunszkij és többek véleménye szerint viszont a XIX. század első fele előtt nem lehet Oroszországban a tőkés viszonyok kibontakozásáról beszélni. — *Az Évszázadunk nagy történetírói* rovatban MAKKAJ LÁSZLÓ Marc Blochot (1886 — 1944), Franciaország egyik legnagyobb, a marxizmushoz közel jutott történétíróját mutatja be. Középkori társadalom, jog, eszmetörténeti, gazdaság- és technikatörténeti, politikai és történetelméleti művei sokoldalú, de semmiképpen sem szétszórt érdeklődésű, szemeit a történelem fővonalaira, lényeges kérdéseire függesztő, egyetemes történeti perspektívájú, a történeti élet sokszintű gazdagságát elevenen reprodukáló történetészeget ismertetve mutatja be. Történetészelemlete pluralista; nem ismeri el a termelőerők meghatározó szerepét, bár technikatörténeti kutatásában rendkívül közel jut hozzá. — A műveiből *Technika és társadalmi fejlődés* címen közölt szemelvény rendkívül érdekes és tanulságos példák felsorakoztatásával bizonyítja egyrészt a technikai felszerelés ismeretének nélkülözhetetenségét a társadalom legbensőbb szerkezetének megértéséhez, másrészt a találmányok és az azokat befogadó közösség komplex kölcsönhatását. Ez utóbbinak bizonyítékául a vízimalom és kézimalom harcát idézi. Véggöveketetése: „... a csatáról a

fegyver nélkül, a parasztról az eke nélkül, az egész társadalomról a munkaeszköz nélkül beszélni hiábavaló fellegekben járás." Az *Akik közelről látták* rovat *Dokumentumok az első világháborúról* címmel KOMJÁTHY MIKLÓS bevezetőjével közli a Monarchia közös minisztertanácsának Tisza javaslatára Szerbia annexióját kizáró 1914. július 19-i első és a wilsoni választéggal taktikázó, a délszláv kérdés megoldását még mindig a Monarchián belül elképzelő 1918. október 22-i utolsó minisztertanács jegyzőkönyvét. A rovat másik dokumentuma A. A. BRUSZILOV világháborús emlékiratainak két részlete:

Egyéb tudományos folyóiratok

COMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA. 33. (1964): FRANTIŠEK PACHNER *Semmelweis und Prag* című cikke érdekesen mutatja be, hogy szemben Semmelweis tanításának gyors szakmai elismerésével Budapesten, és azzal, hogy Bécsben csak a komolytalan és féltékeny szakemberek helyezkedtek vele szembe, Prágában, mely pedig e korban már fejlett nőgyógyászattal rendelkezett (1843 óta Európa egyik legkorábbi nőgyógyászati klinikája működött itt), s ahová Semmelweis 1851-ben sikertelenül maga is pályázott, a kor legjobb, s más téren kiváló hírnevű cseh orvosai csekély kivétellel egészen a 80-as évekig tagadták Semmelweis felfedezésének jelentőségét. — RATKÓ FERENC *Emlékezés Jósa Andrára* című cikke a kiváló szabolcsi főorvos, amatőr régész és múzeumigazgató (1834—1918) pályafutását ismerteti: érdekes fejezete ez a XIX. század második fele hazai vidéki egészségügyi történetének, a nép egészségéért folytatott harcnak, s egyúttal a kor hazai orvostársadalmi történetének. — VÖRÖS MÁRTON *Egy járvány tanulságai* c. tanulmánya az 1892—93. évi kontinentális diftériajárvány Baranya megyei lefolyását ismerteti: a csaknem 80%-os halálozással járó, 1600 áldozatot követelő járvány mögött rámutat a parasztság egészségügyi gondozásának súlyos hiányaira, — ugyanakkor azonban a szívesen továbbbélő, s a legjobbindulatú felvilágosítással is szembenálló, megrögzött, sokszor habonás maradiságra, gyanakvásra s a gyermekélet megdöbbenő semmibevételére. — HALMAI JÁNOS az 1732-ben megjelent kassai gyógyszerlönyvet ismerteti: az újjászervezett kassai gyógyszerár 53 fejezetben mintegy 2000 gyógyszert felsoroló jegyzékét. Összevetve ezt az 1745. évi pozsonyi gyógyszerkönyvvel megállapítja, hogy Kassán korának színvonalán

egyik az Oroszország lerohanására készülő német imperializmus 1914 nyarán Kissingenben rendezett megdöbbenő színjátéka, a másik pedig a Délnyugati Arcvonal átütő sikerét lehetetlenné tevő cári hadvezetés, Alexejev, Evert, Kuropatkin, Kalgyn bírálata. A tájékoztató *Szemle* rovata Elmélet, módszer, szintézis — Munkásmozgalom — Az Első Internacionálé — Két világháború között — A második világháború — ellenállási mozgalmak címszavak alatt több mint 100 oldalon közel 50 külföldi történeti mű részletes és beható ismertetését nyújtja. — B. B.

álló, jól felszerelt gyógyszerár működött. — BENCZE JÓZSEF *Nedliczi Váli Mihály* című cikke a XVIII. században élt orvos és népszerűsítő író alakját igyekszik rehabilitálni a főleg Wespriemi István orvosi életrajgyűjteményében ellene felhozott vádakkal szemben: ezek mögött a tisztántúli református Wesprieminek az ellenreformáció vezető főurainak udvarában, ezek védőszárnyai alatt élő orvos elleni ellenszenvét látja visszatükröződni. Váli viszontagságos és változatos élettrajzájának és tevékenységének ilyen rekonstrukciója érdekes adalék a XVIII. századi hazai értelmiség történetéhez is: 1759-ben megjelent orvosi könyvecskéje bár jórésben korábbi írók kompilációja, a hazai magyar nyelvű népszerű orvoslás egyik első terméke.

34. sz. (1965): BENCZE JÓZSEF *Két utólag előkerült akta a boszorkányperek idejéből* cím alatt először egy 1768-i Vas megyei kihallgatási jegyzőkönyvet ismertet: a vádlottat állatok és emberek megbetegítésével vádolják (az ügynek azonban nem lett folytatása), a másik, ugyancsak vasi adat 1768-ból való (de nem boszorkányságra, hanem egyszerűen egy gyermekölő bábára vonatkozik). — STITZL-TASS JÓZSEF *Adalékok az egykori temesvári fogászmesterek történetéhez* címen sajtóadatokat közöl a városban 1840—1870 között megfordult fogorvosokról: jellemző adalékok ezek egy részét a fogászati technika általános fejlődéstörténetéhez, másrészt a fogorvos társadalmi helyzetének megismeréséhez. — VITA ZSIGMOND *A csömör orvosi és népi gyógyítása a XVII-XIX. században* címen az ún. kenés-re közlő adatokat részint Párizs Pápai, részint Salavin József kolozsvári tanár egykorú levelei alapján, valamint néprajzi adatokat a szokásnak a népi orvoslásban még sokáig megfigyelhető szívszó továbbéléséről. — KŐHEGYI MIHÁLY

Adatok Homokméggy egészségügyének történetéhez címen a Kalocsától 10 km-re fekvő helység történetébe ágyazva ismerteti témáját, ám egészségügyi vonatkozású konkrét helyi adatokat csak a XIX. századtól kezdve közöl, elsősorban a falunak az 1831-es kolerajárvány során szenvedett veszteségeit ismertetve. — SZÁLLÁSI ÁRPÁD *Lenhossék Mihály Ignác mint Esztergom megyei főorvos gyógyszertani beadványa* címen Lenhosséknek 1808-ban a Helytartótanácsához a külföldről nehezen és főleg drágán beszerezhető gyógyszereknek megfelelő hazai gyógynövényekkel való pótlásáról szóló szakvéleményét ismerteti. A beadvány taxative sorolja fel részint a nélkülözhető, részint az őket pótolni képes gyógynövényeket, illetve azokat, melyeket a hazai gyógyszerészet pótolni akkor még nem tudott. Az egyes gyógyszerek mellett jelöli azok orvosi indikációját is. — Az *Adattár* rovat Fodor István gyűjtéséből orvostörténeti leveleket tesz közé a XVIII—XIX. század legjelentősebb erdélyi orvosaitól (Sárospataki Pataki Sámueltól 25, hasonlónevű fiától 10 és unokájától újabb 10 iratot; Gyarmathi Sámueltól 18, Szárazajtai Getse Dánieltől 4 iratot); közli emellett a levélírók rövid életrajzát. Együttesen igen becses adalékok ezek a kor erdélyi társadalomtörténetéhez, melyben a levelek tanúsága szerint az orvos sokkal szélesebb közéleti-társadalmi funkcióval bírt, szinte egyedül képviselvén egyrészt a természettudományos gondolkodást, másrészt helyzete és összeköttetései révén a társadalom tudományyszerző törekvéseiben is jelentős, sokszor vezető szerepet vállalva. — MEGAY GÉZA a miskolci 1831. évi kolerajárványnak a Hermann Ottó Múzeumban őrzött néhány írásos emlékét közli. — V. K.

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY. 10. évf. (1964) 3—4. sz.: MÉSZÁROS ISTVÁN *Theodolus költeménye a Szalkai-kódexben. Tankönyv és tanítás Magyarországon a XV. század végén* c. tanulmánya a Szalkai László neves humanista esztergomi érsek 1489—90-ből származó diákkori jegyzeteit, lemásolt, tankönyvként használt klasszikus szövegeket és azok kommentárjait tartalmazó ún. Szalkai-kódexet mint becses oktatástörténeti dokumentumot értékeli és elemzi. A kódex egyik tankönyv-jellegű szövege az V—VI. században élt, klasszikus műveltségű Theodolus püspök ecloga formában írt filozófiai-teológiai tankölteménye, amely a keresztény és a klasszikus görög-pogány világszemlélet ellentéteit dolgozza fel. A tanulmány elemzi a költeményhez fűzött kommentárokat, amelyekben a

későbbi érsek humanista oktatója a költeményből vett példákat felhasználva általános műveltségi, köztük nagymértékben természettudományi ismereteket közöl. — KARDOS TIBOR *A magyar szentimentalizmus európai kapcsolatairól* c. tanulmányának első része a szentimentalizmust mint világirodalmi jelenséget ábrázolja, s lényegének egyfajta „érzemi demokratizmust”, az egyéni érzelmek a feudális konvenciók kötelekeitől való megszabadításának polgári igényét tartja. A szentimentalizmus nem volt ellentéte a felvilágosodás racionalizmusának; ellenkezőleg, vele együtt alakult ki, azt kiegészítette és nagymértékben ugyanazok voltak a képviselői: a racionális Voltaire drámái szentimentálisak. A szerző a szentimentalizmust a legszélesebb értelemben vizsgálva, az érzelmi élet mindenfajta ábrázolását a szentimentalizmus körébe tartozó jelenségnek tekinti, s e szempontból vizsgálja meg a XVIII. század második felének irodalmát és ábrázolja országunként a szentimentalizmus kialakulását. Különös figyelmet szentel az olasz irodalomnak s különösen a szentimentális írónak tekintett Metastasionak, kinek hatását döntő jelentőségűnek tartja a magyar irodalmi szentimentalizmus kialakulására, melyre az olasz mellett a német irodalom is nagy hatást gyakorolt. Nagy figyelmet fordít szerző a magyar szentimentalizmus filozófiai gyökereire. Kimutatja benne a német pietizmus, a janzenizmus és a jezsuita sztoicizmus hatását, fő alakjait vizsgálva pedig szintén kiemeli a felvilágosodás szemléletével való összefonódottságát, valamint a reformkori romantikus-hazafias érzelemábrázolás már itt fellelhető gyökereit. — PÁLVÖLGYI ENDRE *A nándorfehérvári diadal és a déli harangszó. Egy kultúrtörténeti illúzió eredete* címen kifejti, hogy a nyugati történeti irodalom kétséget kizáróan tisztázta: a déli harangszót III. Calixtus pápa 1456. június 29-én, tehát az 1456. július 22-én lezajlott nándorfehérvári csata előtt rendelte el, nem a megnyert csata emlékére, hanem a döntő csata előtt bizonyos könyörgő imádságok s ezekkel együtt a déli harangzás elrendelése során. A tanulmány ezután megállapítja, hogy a magyar történetírásban a tévhitet a harangszó eredetéről Telesi József honosította meg. Az ő forrása Schier Xystus Pál 1774-ben megjelent munkája volt, azé pedig Cuspinianus német humanista De Caesaribus c. művének II. Mohamedről szóló része. Cuspinianus Bartolomeo Sacchi Platinának a pápák életéről szóló 1481-es munkájából veszi vonatkozó adatait. Ez utóbbi mű idevágó részét egybevetve Cuspinianus írásával a tanulmány kimutatja, hogy

Platina helyesen írta le a történeteket, de Cuspinianus elferdítve vette át. A ferdítés magyarozatát a szerző abban látja, hogy a Magyarországon gyakran megfordult humanista nem adott hitelt forrásának, mert annak adatai ellentétben álltak az általa jól ismert magyarországi szájhagyományokkal. A szerző ennek a szájhagyománynak a keletkezését azzal magyarázza, hogy Magyarországra a nándorfehérvári győzelem híre előbb jutott el, mint a korábban kiadott bulla Rómából, ezért a bulla rendelkezése a harangszóráról a győzelem megünneplésének aktusaként ment át a kor köztudatába. A hipotézis valószínűsítésére említi, hogy Bolognába szintén előbb érkezett meg a győzelem híre, mint a bulla, s az erről szóló krónikás közlésekben szintén észlelhető bizonyos konfúzió a bullával kapcsolatban. — SZÉKELY GYÖRGY *Olasz színműv budai útjai 1527 és 1532 között* c. tanulmánya utal arra, hogy Dzsivelegov szovjet irodalomtörténész *A commedia dell'arte* című könyvében (magyar kiadása Bpest, 1961) említést tesz arról, hogy Cherea híres XVI. századi velencei színmű, a *commedia dell'arte* nevezetes alakja jelentős magyar kapcsolatokkal rendelkezett: Zápolyai János velencei követei gyakran szálltak meg nála. — MÉSZÁROS ISTVÁN *A vitatott Mátyás-dal és a néphagyomány* címen a Mátyás királlyá választásáról szóló „Mátyást mostan választotta” kezdetű ismert négyesoros vers hitelességét vizsgálja. A vers Székely István 1559-es Világkrónikájában maradt fenn, ezért sok kutató Székelynek tulajdonította, feltételezve, hogy a krónikás magyar verset szerzett Thuróczy krónikájának hasonló tartalmú néhány sorából. Más vélemény szerint viszont Székely a szájhagyomány által megőrzött egykori kortesverset jegyezte fel. A tanulmány ez utóbbi álláspontot fogadja el, utalva arra, hogy a vers hitelességét az tette különösen kétséges, hogy a vers mint befejezett ténnyről beszél Mátyás megválasztásáról, s nem bíztat a jövőben történő választásra, mint ezt egy kortesvers feltehetően tenné. A szerző a XV. századi diákszokásokat vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a verset egy, a választást megjelenítő dramatizált alkalmi játékban betétként énekeltek a korteskedő diákok. Kétely merült fel aziránt is, hogy a verset énekeltek-e, mivel Thuróczy szövegében nem a cantare, hanem a loquere és a clamare kifejezések szerepelnek. A szerző korabeli liturgikus szerzőnyveket vizsgálva megállapítja, hogy a kor liturgikus nyelvhasználata csak a gregorián éneklésre használta a cantare terminust, egyébként, kevésbé ünnepélyes éneklési módokra a loquere és a clamare-val azonos értelmű dicere

kifejezést alkalmazta. — KARDOS TIBOR *Hír 1527-ből I. János király választását dicsőítő népénekéről* c. közleménye kapcsolódik Mészáros István fenti cikkéhez, adalékokat szolgáltatva álláspontjának megerősítéséhez. A szerző ui. Marino Sanuto Diarii-jában rábukkant egy jelentésre, amelyet a Velencei Köztársaság udinei helytartója küldött a Tizek Tanácsának 1527-ben. A jelentés Magyarországra vonatkozó politikai információkat is tartalmaz. Ezek Zápolya János helyzetéről írva azzal illusztrálják a király népszerűségére vonatkozó véleményüket, hogy idézik egy Zápolyát dicsőítő alkalmi dal egy sorát. Ezt elemezve a tanulmány a Mátyás választásáról szóló versnek Zápolyára alkalmazását fedezi fel. — ZSOLDOS JENŐ *Petőfi és Gorove „Nyugot”-ja* című tanulmánya előjáróban megállapítja, hogy a reformnemzedék politikai tudatának formálásában jelentős szerepe volt a nyugati — már viszonylag fejlett — kapitalista országokról szóló útleírásoknak. Ezek közül szerző Gorove István *Nyugot* című, 1844-ben megjelent útinaplójának Petőfire tett hatását vizsgálja. Kifejti, hogy az angol ipart leíró szemléletes képek hatottak az 1847-ben írt Bányában című, és az ugyanebben az évben írt Vasút című költemények megszületésére és a XIX. század költőinek lángoszlop hasonlatára. — H. RAPPICH *Friedrich Bodenstedt szerepe az orosz szellemi kincsek németországi és magyarországi terjesztésében. Adalék a XIX. századi német—orosz—magyar irodalmi kapcsolatok történetéhez* c. alatt elmondja, hogy Fr. Bodenstedt, a XIX. század második felében élt német költő szoros szellemi érintkezésben állt az akkori orosz kulturális élettel. Több jelentős orosz író, többek közt Herzent és Turgenyevet személyesen ismert. Nagy érdemeket szerzett a klasszikus orosz irodalom méterre fordításával. Az orosz klasszikusok első magyar fordítói, Zilahy Kis Károly, Bérczy Károly, Arany László nyelvi ismereteik hiányosságai miatt Bodenstedt fordításai nyomán készítették saját fordításukat. — Bodenstedt Kertbeny révén ismerte és Németországban népszerűsítette Petőfi költészetét. — Sz. M.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 68. évf. (1964) 5—6. sz.: LUKÁCSY SÁNDOR *Egy fejezet az Athenaeum történetéből* címen a Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály szerkesztésében, 1837. január 1-én megindult Athenaeum című szépirodalmi és tudományos folyóirat, valamint kritikái melléklete, a Figyelmező megindulásának történetét ismerteti: a szerkesztőknek több felkért szerzővel,

köztük Köleseyvel folytatott előkészítő levelezését, majd a kritikát, melyet a szerkesztők irodalmi ellenfelei már a folyóirat megjelenésének pusztá hírére gyakoroltak. A Tudományos Gyűjtemény-ben ui. Wargha István, majd Gáspár László kétségbevonják a tudományos folyóiratok létjogosultságát, mivel azok szerintük, mai kifejezéssel élve, vulgarizálják a tudományt. A tanulmány felhívja a figyelmet, hogy e támadásoknak, a személyes ellentéteken túl, konzervatív világnézeti indítékaik is voltak. Bajza bevezető programcikke impliciten válaszol erre a híralatra és kifejti a tudományos folyóiratok társadalmi funkciójáról szóló véleményét: ennek gondolati alapja a felvilágosításban, a racionális érvekkel való meggyőzésben való szilárd hit. A folyóiratok szerepe szerinte az írásos meggyőzés, a társadalomra nézve hasznos eszmék terjesztése. — FENYŐ ISTVÁN *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt* c. tanulmánya rámutat arra, hogy az útleírás a reformkori sajátos politikai műfaja volt. Széchenyi és Wesselényi angliai utazásainak hatalmas politikai jelentősége több, reformok iránt érdeklődő fiatal nemest arra indított, hogy utazásokat tegyen fejlett nyugati országokban azzal a céllal, hogy elősegítse ezen országok fejlett polgári politikai és gazdasági intézményeinek magyarországi meghonosítását. A nevezetesebb útleírások közül Bölöni Farkas Sándoré (*Utazás Észak-Amerikában*) az amerikai polgári demokrácia melletti lelkes hitvallás. Szemere Bertalant (*Utazás külföldön. 1840*) az előbbieszméi-politikai érdeklődésével szemben elsősorban inkább praktikus jellegű tényezők: a polgári civilizáció vívmányai ragadják meg. Gorove István *Nyugot* című útleírása (1844) és a vele együtt utazó Tóth Lőrinc *Utitárca* c. könyve elsősorban az angol kapitalizmusról adnak képet. Az előző, elsősorban a kapitalizmus fényes oldalait megmutató útleírásokkal szemben itt már megjelenik a kapitalizmus által elnyomott munkásság sorsának ismertetése. Szó esik a chartista munkásszozgalmorról és az utópista szocialista eszmékről is, amelyek iránt Gorove kevesebb, Tóth Lőrinc több szimpátiát érez. A sort Irinyi József *Német—francia és angolországi úti jegyzetek* c. műve zárja, melyet a hazai cenzúra nem engedett itthon megjelenni, s így Halleban jelent meg 1846-ban. Ez a munka túlmegy az útleírás keretein. Úti élményeinek tanulságai politikai tanulmányokká formálódnak. Irinyi elsősorban a francia polgári demokrácia eszméiért és intézményeiért lelkesedik. Központi gondolata a parlamentarizmus propagálása. — VARGA JÁNOS „*A köszívű ember fia*”-

nak történeti mintái és forrásai címen a kor levéltári, sajtó- és emlékiratanyagának beható tanulmányozása alapján kimutatja, hogy Jókai regényének fő alakjait történeti személyekről mintázta, s a regény több mozzanata valószínű eseményekből veszi mintáját. Rideghváry alakja és az általa véghezvitt véres tisztújítás Tisza Lajos adminisztrátor hasonló, az 1845-ös decemberi Bihar megyei tisztújításban vitt szerepét idézi; a huszárok hazatérésének megírásánál Jókai a résztvevők, elsősorban Herman János huszárorrmester és Dessewffy Dénes huszártiszt visszaemlékezéseire támaszkodott; Baradlay Richárd és Palvicz Ottó párviadalának megírásához az alapot Sebő Alajos huszártisztnek Riedesel osztrák ezredessel, a tápióbcskéi csatában vívott párbaja szolgáltatta, a fogságba esett Palvicz Ottó halálának leírása pedig a váci csatában sebesülten fogságba esett és a fogságban meghalt Götz osztrák tábornok esetét használja mintaként. Baradlay Ödön alakjának megírásához Jókai sokat merített Irányi Dániel életéből, Baradlay Jenő ábrázolásához pedig Szacsvay Imre, a szabadságharc idején Nagyvárad képviselője szolgált mintául. — PETŐCZ PÁL *A Vigília irodalom-elmélete és irodalompolitikája (1935—1944)* című tanulmánya megállapítja, hogy a katolikus irodalmi folyóirat elsősorban a Gömbös politikáját követő katolikus értelmiségi csoportnak, az ún. „reformnemzedéknek” politikai vonalát követte. Társadalmi funkciója a klerikális színezetű fasizmus ideológiájának indirekt, apolitikus literátus mezben való propagálása volt. Ideológiai vezérgondolatuk a miszticizmus volt. Ez, értelmezésükben a fasiszta eszmevilág erő, vitalitás és ösztönösség kultuszának katolikus változata volt. E gondolat fő képviselője a folyóiratban Kállay Miklós irodalomkritikus-esztéta volt. Az 1938-as sajtótörvény után, s főleg a második világháború alatt a folyóirat fokozta kultúrpolitikai aktivitását és célul tűzte ki, hogy a magyar irodalmi életben katolikus tendenciájú irodalmat teremtsen, és annak hegemoniát vívjon ki. Ennek érdekében irodalompolitikai harcot folytattak minden más irodalmi áramlat, így a népi irodalom ellen, melynek elsősorban haladó vonásait kifogásolták. — BARLAY O. SZABOLCS *A humanista Báthori András itáliai útja* címen Báthori István unokaöccse, az 1583—1584-ben hiborossá krealása alkalmából Rómába utazó Báthori András utazásának kultúrtörténeti érdekességeivel foglalkozik. Milánói átutazása idején a város érseke, a később szentté avatott Borromeo Károly, kora egyik egyházi vezéralakja lelki gyakorlati útmutatásokat

ír a bíboros jelöltnek; az érsek egyik titkára, Giovanni Botero, a korabarrok államelmélet egyik legjelentősebb képviselője, Del Dispregio del Mondo Libri Cinque címen erkölcsi oktató könyvet készített számára. A könyv érdekes adatokat tartalmaz a kor műveltségének megismeréséhez. Rómában tartózkodása idején pedig Palestrina dicsőítő éneket szerez a fiatal bíborosról. — HAVAS LÁSZLÓ *Egy kiadatlan Kölcsey levél* címen ismeretlen címzettnek szóló, 1815-ből származó levelet tesz közzé, mely az Antimondolat megjelenésének körülményeivel foglalkozik. A közreadó kifejti, hogy a levél bizonyítékot szolgáltat egyrészt arra nézve, hogy Kölcsey az Antimondolat megírásának következtében nem szigetelődött el az akkori közvéleménytől, másrészt pedig arra, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a költő a nyelvújításnak. — NIZSALOVSKY ENDRE *Öt-ös József levelei Szalay Lászlóhoz* c. cikke előljáróban megállapítja, hogy Öt-öst és Szalay Lászlót meleg barátság fűzte egymáshoz, amelynek a személyi kapcsolatokon túlmenő jelentősége is van: Szalay szellemi befolyása nagyban hozzájárult az „Uralkodó eszmék” létrejöttéhez. Öt-ös Szalayhoz írt levelei — e kapcsolat jellegzetes dokumentumai — a legutolsó időkig lappangtak; csak 1952-ben, ill. 1954-ben adta át őket (43 drb-ot) Szalay László unokájá, özv. Rudán Amadéné az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának. — SCHEIBER SÁNDOR és ZSOLDOS JENŐ két Vajda János-levelet publikál: egyikük egy 1886-ban Pósa Lajoshoz, a másik egy 1893-ban Szegfi Mórhoz, az irodalmi életben forgolódo tisztviselőhöz írt levél. Előbbiben Vajda közzönetet mond Pósanak egy hozzá írt üdvözlő verséért. — SZABÓ FERENC A „Dicsőséges nagyurak” egy szegedi izgatási perben (1932) címmel a volt szegedi államügyészségnek a Szegedi Állami Levéltárban található iratai alapján egy 1932-ben két dobozi paraszt ellen folytatott izgatási pert ismerteti; a vád tárgya az volt, hogy a terheltek Petőfi „Dicsőséges nagyurak” kezdetű versét szavalták. Sem a vádlottak, sem a bíróság nem tudták, hogy a verset Petőfi írta; századeleji agrárszocialista versnek tartották. Szerző ismerteti a per fennmaradt iratait, kiemelve, hogy a per a horthysta bíróság műveletlenségén kívül megmutatja a Petőfi-vers kezdődő folklorizálódását is. 69. évf. (1965) 1. sz.: BARTA JÁNOS *Történetfilozófiai kérdések az Ember tragédiájában* c. tanulmányának megállapítása szerint a Tragédia középpontjában álló három történetfilozófiai gondolat az 1850—60-as évek liberális nemességének eszmei vívódásait tükrözi. E gondolatok: 1. A törté-

nem mozdítóerőinek keresése. A kor magyar szellemi életére erősen hatottak a német romantikus történetfilozófia, elsősorban Schelling, Fessler közvetítésével érkező teóriái, továbbá Hegel történetfilozófiája, amelyet a tanulmány bizonyos mértékig a romantikus történelemszemlélet folytatásának tekint. Ez a történetfilozófiai gondolatokról a történelmet az egyetemes szellem, az általános eszmék kibontakozásának tekint. Ugyanekkor hatottak a pozitívizmus tanításai is, amelyek a történelem fő mozgató erejének az anyagi civilizáció fejlődését tekintik. Madách a történelem fő mozgatóerejének az egyéniséget, a történelem hőrszait tekint. Ez átvézet a második problémához, mely 2. az egyéniség és a vele szemben álló történelmi erők antagonizmusa, végső soron a szabadság és szükségszerűség problémája. Madách történelmi individualizmusa, amely a romantikus történelemszemléletnek egy korábbi és fejletlenebb formájából ered, s amely Madáchot szembeállítja kora modern történelmi felfogásával, itt bizonyos haladó tartalmat kap, mivel kifejezésre juttatja az egyén erkölcsi autonómiájának igényét. 3. Az egyén erkölcsi autonómiájának szabad, alkotó tevékenységének igénye viszont szembeállítja Madáchot azokkal a középkori történetfilozófia Civitas Dei eszméjéről Hegelen át Comteig vezető történetfilozófiai konstrukciókkal, amelyek feltételezték az emberi társadalom fejlődésének valamilyen végpontját, mint az elért társadalmi-emberi tökéletesség utópikus birodalmát. Madách ezzel szemben a történelem örök befejezetlenségét, a teremtő egyéniség örök küzdelmét a jobbert, a nyitott, állandó történelmi fejlődés koncepcióját hirdeti. — CSANDA SÁNDOR *Petőfi és a szlovákok* c. tanulmánya első részében a szerző cáfolja azt a mind a szlovák, mind pedig a magyar nacionalista irodalomtörténészek által hangoztatott véleményt, amely szerint Petőfi, szlovák származása következtében, nem volt mentes bizonyos, származásának kompenzálása végett kialakult szlovákellenes nemzetiségi elfogultágtól. Áttekintve a költő ifjúkorára vonatkozó forrásokat, szerző kimutatja, hogy Petőfit a szlovák szellemi befolyás alatt álló evangélikus gimnáziumokban szlovák tanárainak többségéhez (például az erősen szlovák nemzeti beállítottságú Koren aszódi professzorhoz) meleg szimpátia fűzte. Elenzi Petőfi politikai megnyilvánulásait a szabadságharc idején a forradalommal szembenálló nemzetiségi felkelések ellen, és kifejti, hogy ezek nem nemzeti elfogultság hatása alatt születtek; ellenkezőleg, a világszabadság forradalmi gondolata hatotta őket át. A tanulmány

második részében a szerző Petőfi költészetének a szlovák irodalmi életben kiváltott hatásával foglalkozik. Megállapítja, hogy a múlt század 80—90-es éveiben a vezető szlovák irodalmi folyóirat, a Slovenské Pohl'ady erős nacionalista elfogultsággal utaltotta el Petőfi költészetét. Fordulatot hoz azonban a kiváló szlovák költő, Hviezdoslav állásfoglalása. Hviezdoslav nagy tisztelője volt Petőfi költészetének. A két világháború között Csehszlovákiában Pavol Bujnák professzor foglalkozott Petőfi munkásságával. Tanulmányai fő képviselői voltak a Petőfi alakját meghamisító nacionalista torzításnak. Bujnák Petőfit szembeállította Arany Jánossal, akit tipikusan színmagyar költőnek tekintett, míg Petőfi egész költészetét szlovák származásából magyarázta. A tanulmány a továbbiakban kifejti, hogy a szlovák haladó mozgalmak s elsősorban a szlován munkásmozgalom mindig tiszteletben tartotta a nagy forradalmár költőt. — KERESZTURY DEZSŐ Arany János nagyszalontai világról szóló esszéje főleg az Arany Jánossal szoros kapcsolatban álló nagyszalontai polgárcsalád, a Rozvány-család tagjainak visszaemlékezései alapján ábrázolja a kisvárosi hivatalnoki életformát, amelyben a költő pályája első jelentős időszakát leélte, — szemléletes társadalomtörténeti rajzot adva a polgárosodás kezdetleges fokán álló honorációir-értelmiségről, amelyhez Arany Nagyszalontán tartozott. Kifejti, hogy Arany életét szigorúan annak a közösségnek szokásai, társadalmi törvényei szerint élte, amelyhez tartozott, s távol állott tőle a romantikus költőtípus túlhajtott egyéniségkultusza. A tanulmány megmutatja a politikai harcokat is, amelyeknek alapján az Elveszett Alkotmány létrejött. — RIGÓ LÁSZLÓ *Salomon Ferenc dramaturgiája* c. tanulmánya bemutatja, hogy Salomon Ferencnek, az 1850—60-as évek vezető magyar színikritikájának dramaturgiai koncepciója a Kemény Zsigmond által képviselt nemesi konzervatív-liberális ideológiában gyökerezett. A közvetítő kategória, amely a politikai és az esztétikai nézeteket összekapcsolta, a moralizmus volt, mint filozófiai alapmagatartás. Benne kifejezésre jutott mind a Habsburg-önkényuralommal szembeni passzív ellenállás ideológiai megalapozása, mind pedig az izmosodó kapitalizmussal szembeni romantikus antikapitalista ellenszenv. Salomon ezt a moralizmust esztétikai elvvé emelve, a dráma fő elvének a jellemábrázolást tekinti. A drámai jellem mindig egy belső morális konfliktus hordozója. A társadalom erkölcsi normáival való összeütközés, amelyet Salomon minden körülmények között bűnösnek tart, eleve magá-

ba foglalja a tragikus bukásban vagy a komikus felsülésben realizálódó bukást. A bukás a jellemben, annak konfliktusában eleve adott, a cselekmény ezt csak kifejti, maga nem hat vissza fejlesztően a jellemre. Ez az alapelv, mint a társadalmi környezetnek az egyénre tett hatását tagadó, eleve szembenállást jelent a művészet társadalmi problematikájával. — KAMARÁS BÉLA *Adat Madách Imre hadbírósi ügyéhez* c. alatt utal arra, hogy Madách Imrét 1852-ben az osztrák katonai törvényszék vizsgálati fogságba vetette, mivel birtokán rejtgette a halálraítélt Rákóczy Jánost, Kossuth korábbi titkárát. Az eljárás további tartamára azonban szabdlábra helyezték, 1854-ben pedig bizonyíték hiányában megszüntették az eljárást. Madách hadbírósi ügyének iratai nem kerültek elő. Publikáló azonban nyomára jutott a pesti Kriegsgerecht irattári naplójában a Madách ügyére vonatkozó bejegyzések, s közli ennek szövegét. — D. SZEMZŐ PIROSKA *Madách Imre néplap-terve* címen elmondja, hogy Madách 1840 októberében két elaborátumot küldött barátjának, Lónyay Menyhértnek. Egyik egy néplap létesítésének, másik pedig, ezzel összefüggésben, egy népoktató egyesület alapításának terve volt. A közlemény kifejti, hogy a tervezet indítéka a centralistáknak s a velük kapcsolatban álló Lónyay Menyhért vezette értelmiségi körnek az a meggyőződése volt, hogy a politikai demokrácia előfeltétele a közműveltség emelése. Utal arra, hogy Bölöni Farkas Sándor 1834-ben Erdélyben alapított Vasárnapi Újság címmel egy nyugati példák nyomán szerkesztett ismeretterjesztő, olvasmányos lapot. Madách terve hasonló jellegű újság létrehozását célozta. — CSAPLÁROS ISTVÁN *Adalékok „Az ember tragédiája” lengyelországi fogadtatásához* c. tanulmánya a mű első lengyel fordításainak ismertetése után vizsgálatának középpontjába Madách művének 1903-as krakkói bemutatóját állítja. Részletesen ismerteti a cenzúra húzásait, amelyek a dráma antiklerikálisnak érzett, valamint társadalomkritikai részeit érintették. Ismerteti a kritikát; bemutatja, hogy a lengyel kritika reagálása elutasító volt: Faust-epigon, száraz, vértelen filozófiai költeményt láttak a műben. Jellemző Jerzy Zulawski költő-filozófus reagálása: ő élesen elítélő kritikát írt a műről, azonban a közvetkező években írt Eros és Psyche c. drámai költeményén Madách erős hatása érezhető. — Sz. M.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. 81.évf.(1965) 1. sz.: GÜNDISCH GUSTAV *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*

címen Pesti Gáspárnak, a XVI. századi jeles humanistának életrajzán át felhívja a figyelmet a XV.—XVI. századforduló tudós klerikus rétegéhez tartozó személyek útjának tipikus vonásaira: az újjászerveződő államapparátusban való elhelyezkedés megnyíló lehetőségeire, elsősorban a magyar és az erdélyi állam pénzügyi igazgatásának állásaira. E papi neveltetésű, de ellacizálódott emberek lesznek előharcosai az oktatás laicizálásának s annak az újfajta hivatalnokai rétegnek, melyben végül a világi értelmiség fog megtestesülni. — FABÓ IRMA *A Munka Szemléje* (1905. febr. 5. — 1908. ápr. 29.) c. tanulmánya a radikális baloldali elméleti folyóiratot ismerteti. A folyóirat részben polgári radikális eszméket hirdetett: működése első éveiben (amikor a Huszadik Század még jelentős mértékben a Gratz Gusztáv és Wolfner [Farkas] Pál által képviselt mérsékelt liberális befolyás alatt állott) a polgári radikális értelmiségi mozgalom első elméleti folyóirata volt. Ugyanakkor egyben az első elméleti folyóirat volt, amelyben a marxizmus eszméi helyet kaptak. A folyóirat szerkesztőségének legjelentősebb tagja Diener Dénes József volt. A folyóirat az ő irányítása alatt bizonyos mértékig előkészítője volt a Szocializmusnak, a Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratának. A szerző elsősorban abban látja a folyóirat 1908-ban bekövetkezett megszűnésének okát is, hogy a Szocializmus megindulása elvonta munkatársi gárdájának jelentős részét, és általában átvette a folyóirat társadalmi szerepét. — *A Közlemények* rovatban SCHEIBER SÁNDOR *Ismeretlen magyarországi zsidó kalligrafus (Lézer b. Jesája)* címen fényképekkel illusztrálva ismertet egy, a közelmúltban az Iparművészeti Múzeum birtokába került 1781-ből származó, művészi díszített héber nyelvű könyvet. A könyv újabb adalék a nagymúltú XVIII. századi magyarországi zsidó kalligrafus művészet megismeréséhez. Németkeresztúron készült Lézer b. Jesája munkája. Figyelmet érdemel a könyv festett pergamen kötése, mely igen ritka Európában. — KÁFER ISTVÁN Szinyei József két levelét közli František Richard Oswaldhoz, a XIX. század végi szlovák irodalmi élet jelentős szervezőjéhez. Szinyei a Magyarországon működött szlovák írók életrajzi és bibliográfiai adataira vonatkozó információkat kér Oswaldtól. — KOVÁCS ILONA *Könyvkiadási viszonyok a Nyugat tükreben* c. cikke főleg Babits, Elek Artúr, Kosztolányi, Móricz, Nagy Lajos, Ady, Bretovszky Ernő és Buday György e tárgyra vonatkozó megnyilatkozásaira épül. A Nyugat e vezető íróit elsősorban az a probléma foglalkoztatta, hogy a könyvkiadás tüzleti érdekei

gátolják az értékes művek, különösen az úttörően újszerűek kiadását. Míg azonban az első világháború előtti időkben a Nyugat gárdája elsősorban szorgalmazta a jelentős külföldi íróknak magyarországi megjelenését, a háborút követő években egyre inkább hangot kapott az az aggodalom, hogy selejtes külföldi művek tömeges fordítása gátolja a hazai irodalom kiadási lehetőségeit. Nagy figyelmet forlított a Nyugat gárdája az olesó népszerű sorozatokra is. — M. PÁSZTOR JÓZSEF *Elkobzott könyvek és folyóiratok Debrecenben 1934-ben (Adalékok az ellenforradalmi rendszert cenzúra-történetéhez)* címen az ügyészesség iratai alapján azoknak a házkutatás alkalmával lefoglalt könyveknek a jegyzékét ismerteti, amelyeket a rendőrség A Mi Utunk c. baloldali folyóirat szerkesztőitől kobzott el. A jegyzék emigrációban megjelent, hazai illegális és féllillegális, továbbá 1919-ben megjelent kommunista munkákról ad számot. A közlemény adalékokat szolgáltat az ellenforradalmi korszak idején működő kommunista mozgalom elméleti-ideológiai tevékenységének megismeréséhez. — SZABÓ FERENC *A felszabadult Magyarország első kommunista napilapja, a Népakarat (Orosháza, 1944. október 15.—20.)* címen az Orosháza felszabadulása után a helyi szovjet parancsnok kezdeményezésére néhány helyi kommunista által létrehozott, néhány számot megért újságot ismerteti. A szerkesztésben fontos szerepe volt Ránki (Roxi) József neves kommunista grafikusnak. A lap hírányagát a szovjet rádió adásaiából és az angol rádió magyar híreiből állította össze. — *A Magyar Könyvesház* rovatban JAKÓ ZSIGMOND *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez* címen bizonyítékokat sorakoztat fel annak a feltételeknek igazolására, hogy Szebenben a XVI. század első felében nyomda működött. Bár e nyomtatványokból semmi sem maradt fenn, a Brassóban működött Lőrinc deáknak, az első erdélyi román nyelvű nyomtatványok készítőjének egyik legfontosabb munkája, az 1579-ből származó ószláv nyelvű evangéliárum, tüzetes vizsgálata mégis ezt bizonyítja. A könyv fejlődésének disztésében elbújtatva ui. 1528-as évszám, és G.T.R. monogram található. Mivel 1528-ban az eddigi ismeretek szerint nem működött Erdélyben nyomda (a fejlődés durva megmunkálása kizárja a feltételezésből az import eshetőségét), a szerző feltételezi, hogy a fejlődés nyomóduca a szebeni nyomdából származik. Erre utal a monogram feloldása, mely Theobaldus Gryffius Reutlingensis-re, az eddigi ismeretek szerint a Bászéltól visszatérő Honterusz hazánkba jött neves német nyomdászra utal, ki azonban (a szerző feltétele-

zése szerint) már Honterus visszatérése előtt Erdélybe költözött, ahol a szebeni nyomdát vezette. A XVI. század végén, a Báthoryak uralma idején a nyomdák számára nagy üzleti lehetőséget kínált az ekkor felvirágzó román egyházi irodalom. A szerző véleménye szerint a brassói nyomda mellett a szebeni nyomda is tevékenyen részt vett a román egyházi könyvek nyomtatásában. Bizonyítékkal hozza, hogy a nyomda 1621-es leltára említ cirill betűs matricákat. Véleménye szerint valószínűtlen, hogy a város a költséges betűformákat az 1544 utáni nehezebb időkben szerezte be; szerinte ezeket a nyomda 1544-ben szerezte, az ebből az évből származó román nyelvű luteránus katekizmus, az első ismert román nyelvű nyomtatvány készítésére. — BORSA GEDEON *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében* címen bibliográfiai összeállítást közöl a szebeni nyomda ismert kiadványairól. — DÖRNYEI SÁNDOR *A XVI. századi besztercebányai nyomda történetéhez* címen előjáróban megállapítja, hogy a kutatás eddig csupán feltételezte, hogy az 1577-től működő besztercebányai nyomda a város tulajdona volt, és vezetője, Scholtz Kristóf a város megbízásából állott az élén, de adatokkal bizonyítani nem tudta. A közlemény felhívja a figyelmet Jurkovich Emil tanárnak a század elején megjelent helytörténeti munkáira, amelyekben a város számadáskönyvből és levéltárának anyagából vett adatok alátámasztják az eddigi feltételezést. — WALDAFFEL JÓZSEF *Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása* címen kimutatja, hogy Heltai Gáspár több nyomtatványának metszetei a Die sieben Meister c. 1565-ben Frankfurtban megjelent német népkönyv illusztrációinak alapján készültek oly módon, hogy a nyomtatóduera rámetsették a lemásolandó képet, melynek így a nyomaton negatívja, fordítottja keletkezett. — HEREFEI JÁNOS *Egy kis példányszámban megjelent régi magyar könyv* címen Radecius János unitárius püspök Pécsi Simon erdélyi kancellár feleségének temetésén mondott gyászbeszédét ismerteti, amelyet Varsóci Jánosnak, a kolozsvári unitárius iskola lektorának latin nyelvű halotti versével együtt 1621-ben Kolozsváron huszonöt példányban kinyomattak. A szerző utal arra, hogy a korabeli nyomdai példányszámok általában alacsonyak voltak: a viszonylag legmagasabb példányszámokat a kalendáriumok érték el. — Sz. M.

MAGYAR TUDOMÁNY. 10. évf. (1965) 1. sz.: SÁRLÓS MÁRTON *A szabad paraszti birtok Széchenyi jogi reformrendszerében* c. tanulmánya vitatja azt a nézetet, amely

szerint Széchenyi az 1830—40-es években az örökváltság híve volt. A szerző szerint az örökváltság követelésének elfeltétele az a jogi felfogás volt, amely az úrbéres telket a jobbágy tulajdonának tartotta, s a földesurat nem a föld, csupán a szolgáltatások tulajdonosának tekintette. A szerző véleménye szerint azonban Széchenyi 1848 előtt ebben a kérdésben Verbóczy felfogását vallotta, amely a földesurat tekinti a jobbágytelek tulajdonosának. — PÁNDI PÁL *Utópista szocialista eszmék a reformkori Magyarországon* c. tanulmánya két szerző: Sasku Károly és Tánács Mihály példáján mutatja be az utópista szocialista tanok hatását a reformkori Magyarországon. Sasku Károly polihisztor mérnök az 1830-as és főként az 1840-es években írt röpirataiban az általános társadalmi boldogság lehetőségét kereste. Írásain Fourier hatása volt érezhető. Sasku elképzelései naivak és homályosak, a magántulajdon eltörlése nem szerepel programjában, csupán a társadalmi struktúra, az ő megfogalmazásában a „polgári szféraközet” a közboldogságra meghatározó jelentőségét ismeri fel. Utópikus elképzeléseiben a kommunisztikus elemet csupán a közbiztonság: kórházak, iskolák, munkaházak képviselik. Felbukkan írásában a világállam, a világnyelv ideoja. Tánács Mihálynak, első sorban a Józanész c. művében (1843—1844) kifejtett utópista szocialista színezetű nézetei lényegesen haladőbbak és radikálisabbak. Tánács Cabet, Saint Simon, Lammenais, Owen hatása alatt világosan látja a vagyoni különbségek szerepét az emberi társadalomban és híve a magántulajdon eltörlésének. Csupán ennek erőszakos, forradalmi eltörlésétől riad vissza és — főleg Owen hatására — a nevelésben látja az új társadalom megvalósításának fő eszközt.

2. sz.: CSILLAG ISTVÁN *Két ismeretlen magyar nyelvű sebészeti nyomtatvány* cím alatt egy XVI. századvégi, az érvágásról szóló magyar nyelvű nyomtatványtörredéket (a legkorábbi magyar nyelvű sebészeti nyomtatványt) s Lumniczer Sándornak a feldunai hadsereg orvosai számára 1849-ben írott és Kassán megjelent utasítását ismerteti: az eddig ismeretlen műszerzőjének úttörően modern szervezési és orvosi nézeteiről tanúskodik azt bizonyítva, hogy 48—49 volt világviszonylatban az első háború, ahol a hadisebészethen kloroformos narkózt alkalmaztak.

3. sz.: VAS-ZOLTÁN PÉTER *A nemzetközi tudományos szervezetek kialakulása* c. cikke kiemeli, hogy a történelem folyamán napjainkig mintegy 2400 nemzetközi szervezet alakult meg, melyekből ma mintegy 1800 működik. Többségük részint az

imperializmus, döntően azonban a szocialista világrendszer kialakulásának korában jött létre. Az 1913-ig alakultak között számos komolytalan is lévén, azok jórésze megszűnt, — a második világháború után alakultak kb. 90%-ban ma is élnek. A kormányközi megállapodás alapján működő szervezetek száma ezen belül kisebb, de ezek a stabilabbak. A tanulmány (mely érdekes táblázatokon mutatja be a szervezetek típusait, alakulásuk, periódusait és tartósságukat) érdekes adalék az utolsó 150 év egyetemes történetéhez. — **ÉLEKES LAJOS** *Béketervek ötszáz év előtt* címen a Podiebrád György cseh király nemzetközi béketervezetének 500 éves fordulója alkalmából rendezett prágai Szimpozion eredményeit foglalja össze, helyenként saját felfogását is kifejtve. A tervezet alapján a huszitizmus radikális szárnyának leverése után a kelyhes vívmányokat megőrizni akaró cseh rendek érdekeit fejezi ki, mely — párhuzamosan több más egyidejűleg indított diplomáciai művelettel — ezzel is az ország bizonytalan külpolitikai helyzetének megszilárdítására törekedett. Ettől függetlenül a tervezet eszmei szempontból sokkal szélesebb keretben mozog, felülmúlva az addig alkotott hasonló elképzeléseket és sok előremutató eleme is van. Hangsúlyozandó, hogy a tervezet kedvezőtlen fogadtatása Mátyás udvarában még további vizsgálatot igényel: ebben nyilván része volt annak, hogy a török háború idején a tervezet a török problémát mellőzte, valamint erősen pápaságellenes volt, amit a magyar főpapok kifogásolhattak. — *Sz. M. — V. K.*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI. 21. köt. (1964) 1—4. sz.: A kötet az 1963. október 16—20. között tartott Magyar Néprajzi Kongresszus több referátumát és korreferátumát közli. **TÁLASI ISTVÁN** *A magyar nép anyagi kultúrája Európában (a folyamatok kutatás tükrében)* c. tanulmánya áttekintve a magyar parasztság anyagi műveltségének az együttélő vagy más európai népektől való eltérésére, illetve rokonságára vonatkozó újabb kutatások eredményeit és problémáit, ismerteti a vonatkozó néprajzi kutatások historiográfiáját a magyar néprajztudomány kezdetétől, — különös tekintettel a földművelésre, az állattenyésztésre és az építkezésre vonatkozó kutatásokra. ⁴*A földművelésről* szólva kifejti, hogy a magyar néprajzkutatás megindítói: Bél Mátyás, Kállay Ferenc, Csaplovics János a jellegzetes magyar külterjes földművelési technikát ázsiai eredetűnek tekintették. Az újabb kutatások

megállapították azonban, hogy a forma középkori eredetű, és egy általános délkelet-európai fejlődéstípusba sorolható. Az *állattartásra* vonatkozó kutatások megmutatják, hogy mennyire szerves része vagyunk Európára egy viszonylag szorosabban összefüggő állattartási területének, melynek lakosságát is összefűzi az évszázados gazdasági érintkezés, és amelyen az állattartásban az egyes fő típusok nagy történelmi múltú keretei mellett számos azonos fejlődési tendencia és egy bonyolult hosszas csere nyomai is megfigyelhetők. Az *építkezés* vonatkozásában ugyancsak megállapítható, hogy azon a területen, ahol a magyarság a VIII—IX. században megfordult, már adva volt a kelet-európai lakóház: egy határozottan kemencés földház formája. Ugyanilyen összefüggések figyelhetők meg a magyar házfelépítés további periódusai-ban is. — **TAKÁCS LAJOS** *A magyar mezőgazdaság kettősségének kérdéséhez* címen hangsúlyozza, hogy a hagyományos magyar mezőgazdaság két típusra tagolódott, melyeknek elkülönülését a dohány és a kapásnövények termelésén mutatja ki. Az észak és nyugati területeken, ahol főleg nyomásos gazdálkodás uralkodott, a dohányt a nyomáson kívüli szabad földeken és az ugaron termelték. Az alföldi tanyás településeken viszont a dohányt és a kapásnövényeket külön kertekben termelték. — **ORTUTAY GYULA** *Kelet és Nyugat között* c. tanulmánya megállapítja, hogy a magyar nép kultúrája a keleti és nyugati népeké között sajátos közbeeső helyet foglal el, melyet, mint szempontot, a kutatásnak érvényesítenie kell. Az eddigi összehasonlító vizsgálatok általában mechanikusan csupán a kultúra átadásának folyamatára fordítottak figyelmet, megfeledkezve arról, hogy az átvétel maga is folyamat. (Magyarországon a szájhagyományozó kultúra tartós fennmaradását a kelet-európai elmaradott viszonyok eredményezték.) Minden kultúrának van más kultúrákkal bizonyos affinitása, mely abban nyilvánul meg, hogy egyes kultúrákból könnyebben, másokból nehezebben vesz át elemeket: egyes kultúráhatásokat könnyen, másokat nehezen asszimilál. A magyar népi kultúra kelet és nyugat között nemcsak egyszerűen az átvevő, hanem az alkotó és a közvetítő szerepét is betöltötte. A nagy eurázsiai térségben s ezen belül Európában a magyar nép egy etnikailag igen érzékeny gócpontot, befogadó és kisugárzási központot jelentett, s jelentette mindenképpen az alakításnak és formálásnak egyik érdekes állomását a közös európai hagyományok útvonalán. — **B. N. PUTYILOV** (Leningrád) *A magyar-szláv folklor-kapcsolatok történetéből* cím alatt egy bolgár, magyar és morva válto-

zatban megtalálható népballada szűzsevariációit ismerteti. — KSENJA SZIHAZULIDZE *A hősköltészet tradíciói Grúziában* címen kifejti, hogy az ismert grúz ma is élevení, főleg harci dalok (többnyire katonai menetdalok) voltak, melyek olykor munkadalként is szerepeltek. — MARTIN GYÖRGY *Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatai* c. tanulmánya a hagyományos magyar táncokat kelet-európai összefüggésben vizsgálja. A magyar táncok régi rétegéhez tartozó táncok közül a fegyvertánc-eszközös tánc-fajtáknak Kelet-Európában (Nyugat- és Dél-Európától eltérően) kevésbé a kötött vagy szertartásos formái alakultak ki, mint inkább a párbajt imitáló, kötetlen virtuóz formák. Ide tartoznak az „ugros”, „legényes” táncok is. A magyar táncok újabb rétegét vizsgálva a tanulmány a verbunk és a csárdás kelet-európai összefüggéseivel foglalkozik. — Az 1963. december 9-i Verdi — Wagner — Muszorgszkij emlékülés anyagából SZABOLCSI BENCE *Az operatörténet három évfordulója* c. előadása párhuzamot von Verdi és Wagner működése között. Mindkettőjük működésének első korszaka hazájuk polgári-nemzeti ébredésének szolgálatában állott. Második korszakukat bizonyos romantikus szembenállás jellemzi a kapitalista társadalommal. Am Verdi a társadalom kizsátozottjai felé fordul (Traviata, Trubadur, Rigoletto), Wagner pedig ellentmondásos ideológiái befolyások hatása alatt a polgárság elmúlt heroikus korszakát idézi föl képletesen mitológiai tárgyú tetralógiájában. Muszorgszkijt a tanulmány már a készülő orosz forradalom művészetének tekinti. — MOLNÁR ANTAL röviden vázolja a három zeneszerző működését, művészetüket nemzeti társadalmi összefüggéseiből magyarázza. — KLANICZAY TIBOR *A magyar reneszánsz kutatás újabb eredményei* c. beszámolója a magyarországi reneszánszra vonatkozó tudományos koncepció változásait ismerteti a felszabadulás utáni kutatások nyomán. Előjáróban általában kifejti, hogy a felszabadulás előtti történettudomány a magyar reneszánsz virágkorának Mátyás idejét tekintette, s 1526-tal lezárta a magyarországi humanizmus időszakát, az utána következő korszak domináló szellemi áramlatának már a reformációt tartva. Az új koncepció szerint Magyarország a XVII. század 30-as éveig az uralkodó szellemi áramlat a humanizmus volt (alperiódusai: 1450—1490: udvari reneszánsz; 1490—1526: a főpapi központok művészetpártolása és nemesi latin nyelvű humanizmus; 1526—1570: reformáció a mezővárosi polgárság és Kolozsvár kiemelkedő szerepével,

1570—1600: az arisztokrata udvari reneszánsz fénykora; 1600—1640: kései reneszánsz). A humanizmus és a reformáció korábbi merev szétválasztása tehát nem tartható fenn. Az újabb történeti kutatások fényt vetettek a magyar humanizmus társadalmi alapjaira is. Ez a probléma szervesen összefügg az ország társadalmi-történeti fejlődésének általános problémájával. Az újabb kutatások tanúsága szerint Magyarország fejlődésének XVI—XVII. századi eltorzulását, elmaradását az európai fejlődéstől nem lehet csupán a török és a Habsburg-uralom rovására írni; ennek döntő belső fejlődésbeli alapjai voltak. A XV. században jelentős paraszti árutermeles és erre támaszkodó mezővárosi fejlődés bontakozott ki Magyarországon. A mezővárosok a szerző szerint elvonták a piacot a nagy polgárvárosoktól és előidézték ezek hanyatlását. Ez egyik tényezője volt a fejlődés eltorzulásának. Másik tényező, hogy a mezővárosok által képviselt paraszti árutermeles (amelynek fejlődését Mohács sem vetette vissza) ellenfélre talált a rendő szerveződött főnemesség majorsági árutermelesében. A két szembenálló történeti tendencia a Dózsa-felkelésben ütközött össze, s a nemesség győzelme megteremtette a második jobbágyságot, s „egy a középkorinál is merevebb feudális rendszer visszaállítását hozta magával”. A XV. századi magyar humanizmus problémáit vizsgálva szerző bírálja Kardos Tibor „népi humanizmus” elméletét, amely szerinte a huszitizmus és a humanizmus indokolatlan azonosításából származik. Kifejti, hogy az általános európai fejlődésnek megfelelően a magyar humanizmus is udvari eredetű volt: ennek kapcsán áttekinti a Mátyás udvarával s a Corvinákkal foglalkozó kutatásokat. A magyar reformáció történetét vizsgálva utal arra, hogy annak társadalmi bázisa a fentebb említett mezővárosi polgárság volt: az újabb kutatások a magyar reformáció vezető alakjai: Dévai Bíró Mátyás, Bornemissa Péter, Méliusz Juhász Péter, Dávid Ferenc életpályáját vizsgálva mindenütt kimutatták szemléletük humanista alapozását. Az újabb kutatások alapján a magyar reneszánsz kultúra virágkorának a XVI. század vége, Balassi Bálint működése tekinthető. A XVII. század eleji későreneszánsz kérdéseit vizsgálva szerző kifejti, hogy ennek az időszaknak művészi áramlatait a korábbi tudományos felfogás barokk jellegűeknek tekintette. Az újabb kutatások egyértelműen a barokk felé hajló — de azzal még nem azonos — későreneszánsz ideológiai illetve művészi áramlatok, a sztoicizmus és a manierizmus jelentős magyarországi hatását mutatták ki, egyben méltó helyére

állítva Rimay János alakját is. A beszámoló végül a kor még megoldandó kutatási feladatait ismerteti, köztük több a történettudományt is közelről érinti. — SZILÁGYI FERENC *Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához* címen egy nagyobb munka részleteként Kőrösinek Kenderessy Mihály erdélyi kormányzékai tanácsossal, a reformkori Erdélyi kultúrtörténetének jelentős alakjával, a nagy irodalompartolóval való kapcsolatát mutatja ki, bebizonyítva, hogy Kenderessy anyagi támogatást is nyújtott Kőrösi utazásához. Ő maga is sokat foglalkozott, a kor romantikus szellemében, a magyarság eredetének kérdésével: főleg a székielek szkita származásának gondolatát ápolta. Szerző szerint Kőrösi őstörténeti koncepciójának kialakulására Kenderessy nézetei hatottak. A tanulmány második része Kőrösinek Gyarmathi Sámuellel való kapcsolatát tárgyalja. Közli Gyarmathi egy, 1818 áprilisában Schédiushoz írt levelét, amelyben részletesen leírja Kőrösi utitervét: eszerint Kőrösi lapp és finn területre is szándékozott utazni; ami azt bizonyítja, hogy nem zárkózott el a magyarság finn-ugor eredetének eszméje elől. — Sz. M.

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 15. évf. (1965) 1. sz.: SIMON GYULA *Demokratikus iskola-reformtörekvések a felszabadulás évében* c. tanulmánya — a VKM iratai és több vidéki levéltár anyaga alapján — azokkal a spontán kezdeményezésekkel foglalkozik, amelyeket a felszabadulás utáni első hónapokban pedagógusok a demokratikus nevelési rendszer megteremtésére tettek. Előljáróban a legkorábban felszabadult területek alsó fokú tanügyi szerveinek öntevékeny intézkedéseit említi az ideológiai szempontból döntő fontosságú tárgyak, elsősorban a történelem tananyagának revideálására. Behatóan tárgyalja a cikk a munkaiskola megteremtésére vonatkozó első javaslatokat is. Ádám Zsigmond — később a gyermekváros mozgalom kimagasló alakja — már 1945 áprilisában tervezetet nyújt be a VKM-hez, amelyben gyermekotthon felállítását javasolja munkaiskolarendszer és széleskörű diákönkormányzat alapján. Mezőgazdasági munkaiskolatervezetet dolgoz ki Barátné Doctor Erzsébet és Justné Kéri Hedvig is. A szegedi állami vegyipari középiskola tantestülete rentábilisan termelő iskola-üzem felállítását javasolja, Bélaváry Burchard Erzsébet pedig polytechnikai alapra tervezi helyezni az ovónölképzést.

2. sz.: KOVÁTS GYULA *A lengyel menekült fiatalok háború alatti iskolázatása Magyarországon* c. alatt Helena Csorba lengyel szociológusnak a Przeglad Histo-

ryczni Oswiatowy c. folyóiratban megjelent cikke alapján ismerteti tárgyát. Helena Csorba a második világháború alatt Magyarországon tartózkodott és résztvett ötszáz főnyi lengyel menekült fiatal iskolázatásának megszervezésében. A legtöbb lengyel menekültet befogadó iskola Somogy-szőlősn volt; ezt később Szikszóra helyezték át.

3. sz.: VÁG OTTÓ *A Magyar Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája és a Szlovák Tanácsköztársaság* címen ismerteti a Magyar Tanácsköztársaság sajtójának reagálásait a Szlovák Tanácsköztársaság közoktatási intézkedéseire. Megállapítja, hogy ezek az intézkedések nagy mértékben a magyar tanácskormányzat intézkedéseire támaszkodtak. — Sz. M.

TÁRSADALMI SZEMLE. XX. évf. (1965): A folyóirat 1—4. számában 20 évvel ezelőtt történt c. alatt részint (az 1—4. számban) RÁCZ BÉLA és STRASSENREITER ERZSÉBET közöl egyes jellemző dokumentumokat az 1944 őszétől 1945 nyaradig terjedő fejlődésről: a munkásság ellenállásáról a nyilas kiűritési parancsal szemben, a magyar partizánoknak, a Vörös Hadseregnek valamint a hozzá csatlakozó magyar alakulatoknak harcáról a fasiszta hadsereg ellen, az ipari termelés megindításáról, a reakció elleni harc kezdeteiről, a földosztásról s mindehhez a Szovjetunió anyagi támogatásáról; — részint (a 2—4. számokban) KARSAI ELEK tesz közzé régi pártmunkásokkal a szabadság első napjairól folytatott beszélgetéseinek szövegéből válogatott szemelvényeket: ennek keretében igen életközeli adatokat kapunk a párt azonnal megnyilvánuló kezdeményező szerepére s a termelés és a demokratikus politikai élet megindítására. Emellett (az 1. számban) GYÁRFÁS KÁLMÁN *Csepel ellenáll* és (a 3. számban) KORBANICS PÁL *Felszabadult a IX. kerület* c. terjedelmesebb visszaemlékezéseit is olvashatjuk: együttesen olyan anyagot, mely sokoldalúan s szemléletesen mutatja be a felszabadulás hónapjainak nemesak legfontosabb jelenségeit, hanem e hónapok politikai-közéleti légkörét is.

3. sz.: M. SOMLYAI MAGDA *Demokratikus átalakulás — történelmi igazságtétel* c. cikke az 1945-i magyarországi agrárátalakulás fő kérdéseit foglalja össze. Megállapítja, hogy a termelés beindításának objektív szükséglete és a parasztság feltétlen földkövetelése alapján Magyarországon a polgári demokratikus rendezés került előtérbe, ezen belül, amint az ismertett tényekből leszűri, annak forradalmi változata ment végbe. Az agrárforradalom döntő feltételét képezte a szocialista forradalom végigvitelének, de ugyanakkor ma-

gát a földkérdést nem oldotta meg véglegesen. Amint a legutóbbi évek tapasztalatai igazolták, a parasztság számára a gyökeres megoldást csak a szövetségi út követése biztosíthatja. — DR. SALGÓ LÁSZLÓ *Az amerikai neokolonializmus formaváltozásairól* c. cikkében rámutat arra, hogy az USA gyarmatosítási politikája olyan időszakban kezdődött, amikor a kialakult nemzetközi viszonyok elkerülhetet-

lenné tették számára a hagyományos módszerek újakra cserélését. Az amerikai gyarmatosító kezdettől fogva — mivel a régi gyarmatosítóval szemben is harcolnia kellett — nem elnyomóként, hanem „felszabadítóként” jelentkezett. Ezen az alapon a szerző végigkíséri az amerikai gyarmatosítási politika főbb szakaszait az 1898-i spanyol—amerikai háborútól kezdve napjainkig. — O. M.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE IX. évf. (1965) 1. sz.: KUN LÁSZLÓ *A Miskolci Nemzeti Bizottság megalakulása és történetének első szakasza* c. cikkében ismerteti, hogy Miskolcon a Nemzeti Bizottság 1944. december 16-án alakult meg; a működésében jelentkező kezdeti baloldaliságot az MKP központi vezetőségének segítségével sikerült felszámolni, s attól kezdve mindvégig helyes kommunista vezetés alatt állott. A Nemzeti Bizottság 3 fő feladatot oldott meg: 1.) a romeltakarítás és újjáépítés megindítását, 2.) a közellátás megszervezését és 3.) a reakció kiszorítását a közéletből. Sikerral látta el a demokratikus hadsereg toborzásának feladatát is. Az igazolási és népbírósi eljárás azonban a jobboldali kiszagadók ellenállásába ütközött. A Nemzeti Bizottság közigazgatási funkcióját 1945. január 29-én a Törvényhatósági Bizottságra, rendőri funkcióját pedig 1945. január 3-án a demokratikus rendőrségre ruházta. — VÉR ANDOR volt miskolci majd pesti író és újságíró mint Bajcsy-Zsilinszky Endrének 1934—1938 közti sajtó- és politikai munkatársa *Emlékezés Bajcsi-Zsilinszky Endrére és a „Szabadság”-ra* címen részletet közöl történeti érdekű önéletrajzi regényéből. A szemelvény érdekes és újszerű képet rajzol Bajcsy-Zsilinszky és a kormánykörök, valamint az írói körök, különösen a népi írók viszonyáról, Bajcsy-Zsilinszky kettős tarpai képviselőválasztási kudarcáról, és a véglegesség igényével tárgyalja a függetlenségi politikus emléket olyan súlyosan terhelt „Áchim-üveget”. Bajcsy-Zsilinszky egy ismeretlen levelével, bírósági aktákkal és egyéb dokumentumokkal bizonyítja, hogy a békési parasztvezérre egyrészt nem ő, hanem öccse, Gábor adta le önvédelemből a halálhozó lövést, másrészt azt állítja, hogy az összeütközésnek nem politikai okai voltak — mint a Bajcsy-Zsilinszkyvel szakító Féja Géza Válasz-beli cikke sejtetni engedte —, hanem tisztára személyes okai: a Bajcsy-Zsilinszky-testvérek édesapjának az indulatós parasztvezér részéről való súlyos és méltatlan megalázása. — B. B.

SOPRONI SZEMLE. XIX. évf. (1965). 1. sz.: BERTA JENŐ *Sopron 1945. A fasiszmus végnapjai, a népi demokratikus államiség kezdetei* c. tanulmánya az 1945 őszi választásokig mutatja be Sopron felszabadulás utáni napjait: a nácizmustól nem kis részben megszédített német lakosság, az odamenekült nyilasok és a nyugatról Sopronon át hazatérők nagy tömegei következtében különösen nehéz harcot a reakció ellen, s az 1945. évi választásokon a Kisgazdapártnak az országos átlagot meghaladó méretű győzelmét. — LOVAS GYULA *Sopron vasútjai a II. világháborúban* c. tanulmánya a háború végén a fasiszta hadvezetés számára kulcsfontosságú soproni vasúti vonal történetét ismerteti részletesen és életközeli adatokkal, általában is érdekes bepillantást nyújtva a vasútüzem háborús munkájába: bemutatja az erősödő légitámadások által okozott egyre nagyobb károkat a vasút kocsi-parkjában és épületeiben s az egyre nehezebb körülmények között végzett helyreállítási munkákat. — BÓNA ISTVÁN *Cundpold fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdetei a Dunántúlon* c. tanulmánya (I—III. része az 1964. évi 2—4. számokban) a Petőházán a múlt század végefelé talált világhírű kelyhet a legújabbban végrehajtott restaurálás után formailag (technika, felirat, ornamentika) igen alaposan elemezve megállapítja, hogy ezt 760—770 körül a különben ismeretlen Cundpold ötvös készítette, az az utolsó önálló bajor herceg uralma alatt virágozó bajor ötvösség sajátos és egyéni készítménye, s mint ilyen joggal foglalhat el önálló helyet az európai koraközépkori művészetben. A kehelyre a VIII—IX. század fordulóján ékköveket szereltek, ami magas egyházi méltóság birtokába jutását sejteti: ez a személy szerző szerint Theodoricus, a 799-ben az avarok közé jött salzburgi segédpüspök lehetett. Az avarok között megindított, gazdag és sokoldalú forrásanyag alapján bemutatott VIII. század végi frank térítőakciók elsősorban a fejedelem családjának megtérítésére irányultak, még-

pedig sikerrel: Theodoricus működése eredményének kell tekinteni a Tisza vidéki avarok utolsó, a bolgár-szláv támadás előtt a pannóniai, már frank fennhatóság alatt álló avarokhoz menekült Kagánjának, az 803-ban Aachenben hódoló Theodorusnak és utódjának, Ábrahámnak megkeresztelését. A frank egyházi terítőközpont Petőházán, az avar fejedelmi szállás közelében volt s ennek korai fa- vagy kőtemplomában temették el halotti kelyhével együtt Theodoricust is. — WINKLER GÁBOR *Városi lakóházak Sopron barokk építészetében* c. tanulmánya egyrészt a város barokk lakóházait jelen építészeti formájukban az 1676. évi tűzvész után létrehívó igényeket s ezek hatását vizsgálja a házak alaprajzára, formai kialakulására, — másrészt a lakóépületek építészeti alakítását elemzi. Először részletesen vizsgálja az építetők társadalmi helyzetét (főurak, patriciusok, iparosok stb.) s az ennek megfelelően differenciálódott építészeti igényeket, majd az előbb olasz, később német építészeti hatásokat, s a rendelkezésre álló építőanyag s a középkori telekosztás hatását. Másodiknak a jellegzetesen barokk beépítési városrészeket mutatja be, majd részletesen elemzi a lakóházak belső szervezésének típusait s a lakástípusokat, belsőudvarokat, lépcsőtereket, homlokzat-arányokat, felületosztásokat s jellegzetes architektónikus elemeket. A módszertani szempontból is figyelemreméltó tanulmány befejezősül az általánosan érvényesíthető tanulságokat hangsúlyozza: a teljes épületanyag (ideérve az elpusztult épületekről maradt dokumentációt is) együttes vizsgálatának s az építéstörténeti kutatásoknak fontosságát, — ennek kapcsán az egyes mesterek munkásságának s az építkezés járulékos elemeinek jelentőségét; — mindezt együtt szemlélve egyrészt az építkezés külvárosi kihatásaival, másrészt az egész hazai barokk építészettel. — HELLER ISTVÁN *Soproni oklevelek és telekkönyvek, mint a mérnöki munkák kiinduló pontjai* c. cikke részleteket ismertet a város 1578 óta többször végrehajtott telekkönyvézéseiből és felméréseiből. — CSATKAI ENDRE *Egy gyermekgyilkos lány kivégzése 1771-ben s ennek visszhangja* címen az elítélt erőszakos katolizáltatása körül s katolikus és evangélikus papok közti, a korra igen jellemző viszályt ismerteti, néhány ismeretlen adattal Hajnóczy egy feltehető korai soproni szereplésére is. — HELLER ISTVÁN *Szabó-Dezső 1920 februári soproni szereplésének visszhangja* címen adatokat közöl az író az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga sovinizta és antiszemita céljai érdekében tartott soproni előadásának s azon elhangzott antiszemita beszédének hívós fogal-

tatásáról és arról, hogy a Soproni Frankenburg Irodalmi Kör vezetőit minden igyekezete ellenére sem sikerült rábírnia a Ligával azonos elképzelésű Magyar Írók Szövetségéhez való csatlakozásra. — STORNO GÁBOR egy levelet közöl, melyben 1835. október 9-én Brunsvik Teréz (igen jellemzően hibás magyarsággal) felkéri Széchenyit, az akkor Rómában nehéz viszonyok között élő Markó Károly három évre 800 frt-tal történő támogatásának megszervezésére. — V. K.

SZABOLCS-SZATMÁRI SZEMLE. 2. sz. (1965) (Az 1. sz. 1957-ben jelent meg.): WESTSIK VILMOS *Négy évtized harca a homoki gazdálkodás megjavításaért* c. tanulmánya a Nyírség különleges elbírálást igénylő laza homoktalajának a megfelelő korszerű gazdálkodás megteremtéséért a 20-as években a város támogatásával megszervezett Homokkisérleti Gazdaság 4 évtizedes munkájának történetét tekinti át. — ERDÉSZ SÁNDOR *A szabolcsi-szatmári népmese-kutatás* c. alatt adalékokat közöl a területen régi időkre visszanyúló ilyen tevékenységről (1789-ben Sárospatakon már közzétesznek 8 Máriapocs környéki népmesét, az 1840-es évek végén Ipolyi mitológiájához is dolgoznak szatmári gyűjtők, Móricz Zsigmond az 1903–1907. években gyűjtött a megyében stb.). — KOROKNAY GYULA *Az eltűnt Nyíregyháza nyomában (Adatok a régi városképhez)* című tanulmánya részint a középkori Nyíregyháza vonatkozó gyér adatokat kísérli meg összeállítani és elemezni (városalaprajzrekonstrukciói, az 1873-ban elbontott igen egyszerű középkori templom), részint a betelepítés utáni néhány, tervrajzról vagy fényképről ismert, azóta elpusztult épületet (vendégfogadó, mészárszék, görög kat. és rom. kat. templom) ismerteti, megkísérelvén rekonstruálni a telepítés után kialakult első háztípust is. — V. K.

VASI SZEMLE. XVIII. évf. (1964) IV. sz.: KÖPECZI BÉLA *„Franciaország a Birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka”* című tanulmánya eddigi ismeretlen francia kéziratot és nyomatotott kortársi anyagot ismertet részletesen a szentgotthárdi csata (benne a résztvevő franciák harcai) és a vasvári béke franciaországi visszhangjáról: ezek egyrészt a francia közönség élénk érdeklődését mutatják a magyarországi események iránt, másrészt azt a képet, melyet ezeknek az írásműveknek alapján a kor franciái alkotottak maguknak a magyarországi állapotokról. E kép általában reális volt: belőle megláthatók a magyar nemesség s a Habsburgok közötti ellentétek (ha ezek indoklására részint

alkotmányjogi, részint vallási okokra, részint a magyarok „természetes németgyűlöletére” hivatkoznak is csupán). Ha ezek az ellentétek kezdetben nem voltak is szimpatikusak az európai törökellenes kereszteshadjáratot tervező francia közvéleményben, a francia politika a későbbiekben, Habsburg-ellenes fordulata után erre már építeni szeretett volna. — BENCZE JÓZSEF *Vas megye kórházainak 200 éves története* címen adatokat közöl, melyeknek alapján hangsúlyozza a megye kórház-történetének a XI. századtól kezdve megfigyelhető folyamatosságát. — CSABA JÓZSEF *Herman Ottó Vas megyében* címen Herman 1863—64. évi községi tartózkodását ismerteti: betársulását egy fényképészeti műterembe, melynek felbomlásakor csaknem perre került a sor társával. Herman ezután csakhamar Erdélybe került, de vasi kapcsolatait, főleg Chernel Kálmánon keresztül, továbbra is ápolta. — AMBRUS BÉLA és KUPA MIHÁLY *Vasi papírszükségpénzek* című tanulmánya a megye területén 1918—1920 között keletkezett szükségpénzeket ismerteti, és írja le részben képekkel: a megfelelően nagyszámú különböző szükségpénz felsorolása igen tanulságos adalék a kor vidéki pénzviszonyaihoz és gazdaságtörténetéhez, főleg (a váltópénzhiány vonatkozásában) köztudomás szerint jelentős politikai kihatásai folytán is. — SZIGETI KILIÁN *Orgonák és orgonaeépítők Szombathelyen* címen részint a városi templomi orgonákra vonatkozó adatokat ismerteti 1639-től (mikor a domonkos templomban az első adatszerűen bizonyítható orgona épült), részint a XX. századi, megfelelően nagyszámú szombathelyi orgonaeépítő vagy karbantartó mester működésére közöl adatokat. — NASZÁDOS ISTVÁN *Ismeretlen Bem-levél Sárovaron* címmel Bemnek egy 1849 júniusában kelt levelét közli és kommentálja, melyet Bem az erdélyi hadsereg hadianyag-ellátását biztosítani hivatott ruszkabányai tüzem vezetőjéhez, Meissinger századoshoz a termelés fokozása érdekében intézett. — BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS *Margitszigeti emlék* címen az IGF által 1937 nyarán a Margitszigeten rendezett írótalálkozóra emlékezik, több érdekes, jellemző epizód felsorolásával.

XIX. évf. (1965) 1. sz.: HECKENAST JÁNOS *Városfejlesztési problémák egyetemes és XX. századi helyi elbzményei* című tanulmánya (I. része az 1964. évi IV. számban) Szombathely városfejlődését ismerteti a római kortól kezdve a felszabadulásig, részint az igen részletesen tárgyalt és gazdag képanyaggal illusztrált egyetemes városépítéstörténet analógiáirak, részint a gondosan kivitelezett, illetve válogatott helyi városalaprajzok és egykorú felméré-

sek képanyagának segítségével. A tanulmány jól érzékelteti Szombathelynek mint a dualizmus korában országos méretekben is szinte egyedülálló gyorsasággal és műszakilag is korszerűen kifejlődő városnak kialakulását, s ennek során a mai városfejlesztésre is öröklül hagyott problémáit. — GERSE JÁNOS—RÁCZ JÁNOS *Entzbruder Dező élete 1894—1919* címen a Tanácsköztársaság sárvári születésű, soproni direktóriumi tagjának életrajzát ismertetik. A fiatal tanító a világháború előtt Sárovarott a zenei közművelődés lelkes és eredményes propagátora, szenvedélyes zenész; a háborúban több évet tölt az orosz fronton, majd orosz hadifogságba kerül: onnan többszöri sikertelen kísérlet után megszökik és 1917 novemberében néhány napot Pétervárott töltve közvetlen közelről lesz tanúja a meginduló forradalmi átalakulásnak. Hazatérése után csakhamar bekapcsolódik, továbbra is kommunista szervezkedésbe, tagja lesz az ottani katonatanácsnak, 1919 március végén a direktórium tagja lesz. Nagy szerepe volt az áprilisi és júniusi Sopron környéki ellenforradalmi zendülések leverésében; erélyes fellépése egyre nagyobb tekintélyt szerez számára a helyi politikai életben. A Tanácsok Országos Kongresszusán már Sopron küldötte. A vasutassztrájk idején tanúsított pillanatnyi hibás taktikai lépése miatt politikai ellenfelei átmenetileg letartóztatják, de a vizsgálat során teljesen igazolódik. A proletárdiktatúra bukása után menekülnie kellett, de az osztrák határon elfogták, a szombathelyi börtönbe vitték, ahonnan fehér különítményesek augusztus végén elhurcolták, és a soproni direktórium két másik tagjával (Bors László és Salzberger Sándor) együtt meggyilkolták. — NASZÁDOS ISTVÁN *A cukorgyártás kezdetei Vas megyében* című tanulmánya a sárvári cukorgyár létesítésének történetét ismerteti a századfordulóg: a gyár létrehozására irányuló tárgyalásokat, majd a maga korában (1895) korszerűnek számító gyár műszaki felszerelését, az első évek kétségtelenül jelentős teljesítményeit, ám ugyanakkor a dolgozókat kíméletlenül kizsákmányoló munkáviszonyokat. — BENCZE JÓZSEF *A jáki apátsági templom votivképeiről* címen öt XVIII. századi érdekes képet mutat be: jellemző emlékei ezek a kor népi vallásosságának. — A *Kronika* rovatban a Magyar Történelmi Társulat és Vas megye Tanácsa által 1964. november 4—5-én tartott III. várostörténeti konferenciáról olvashatunk részletes beszámolót. — BENEDEFFY LÁSZLÓ Horváth Tibor Antalról, a jeles történetkutatóról és numizmatikusról (1889—1964) közöl nekrológot, megadva tanulmányainak bibliográfiáját. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XVI. évf. (1965) 2. sz.: BOROS DEZSŐ *Komáromtól Csurgóig* címen Csokonai életének 1797—1799. évi periódusát mutatja be gondos kutatás alapján: sikertelen kísérleteit arra, hogy állást kapjon Festetics Georgikonjában (s közben Lilla házasságát), végül csurgói ideiglenes tanárságát s kegyvesztését Festetics előtt, feltehetőleg a Cultura című színdarabjának előadásán elénekeltett Rákóczi-nóta miatt. — KARDOS PÁL *Szabó Lőrincsel a forradalom idején* címen az ifjú költő akkori magatartását ismerteti: hivatalnokoskodását a Könyvtárügyi Hivatalban (hova nyilván Dienes László segítségével jutott), szerepét az egyetemen 1919-ben Ady-szeminariumot tartó Babits mellett, s még a fehérterror első hónapjaiban is hangoztatott rokonszenvét az üldözött kommunisták iránt.

4. sz.: ÖLVEDI IGNÁC *Harcok Debrecen előterében* címen részletet közöl „A Tiszán túl felszabadítása” c. kandidátusi értekezéséből. Ebben a 2. Ukrán Front keretében 1944 szeptember második felében alakult Plijev lovas-gépesített csoport október 6—12. közötti harci cselekményeit részletezi. A három hadtestből álló csoport a Kolozsvár—Nagyvárad—Debrecen térségében folytatott küzdelmek első szakaszának főszereplője, a 6 napos küzdelem során előkészítette Észak-Erdély és csaknem egész Tiszántúl felszabadítását. — SZILÁGYI MIKLÓS *A Nemzeti Bizottság államhatalmi, közigazgatási és kulturális tevékenysége Debrecenben 1944—45-ben* c. dolgozatában ismerteti a Nemzeti Bizottság szerepét a bíróságok munkájának megindításában, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának előkészítésében, a közigazgatás megszervezésében és a kulturális, elsősorban az egyetemi élet demokratizálásáért folytatott küzdelemben.

5. sz. GERGELY SÁNDOR *Emlékek 20 év távlatából* címen 1945 eleji debreceni tartózkodásáról emlékezik. A moszkvai magyar kommunista emigráció vezetőivel érkezett a városba, ahol megkezdte a kapcsolatok felvételét az odamenekült magyar írókkal, az Írószövetség megszervezése s az írók elemi létfeltételeinek biztosítása (élelemellátás) érdekében. Leírja kapcsolatát Zilahy Lajossal, s az irodalmi élet (s a Magyarok c. folyóirat) megindításának első lépéseit. — V. K.

JELENKOR. VIII. évf. (1965) 2. sz.: BOROS ISTVÁN *Tizennégy nap* cím alatt 1944. nov. 23.—dec. 5. közötti pécsi élményeit mondja el: az illegálitásban töltött utolsó hét hónapjait, majd a város éle-

tének megindulását, melyben szerzőnek vezetőszerep jutott; találkozását Tolbuhin marsallal stb. — KOLTA JÁNOS *Baranya népesedése* c. cikke a kérdést történeti összefüggéseiben vizsgálva hangsúlyozza, hogy a megyére jellemző egyke alapvető oka a kötött forgalmú birtokok nagy kiterjedése volt, mely a parasztot a születéskorlátozásra kényszerítette: az ezek hatásként fellépő munkaerőhiány azután megváltoztatta a termelés struktúráját, visszaszorította az intenzív földművelési ágakat, s előtérbe helyezte az állandó munkaerő-szükségletű istállózó állattenyésztést, melyben a munkaerőhiány nem volt annyira érezhető. Emellett az egyke a kisbirtok koncentrálásához is vezetett. A felszabadulás után a volksbundisták kitelepítése új telepéseket, velük új mezőgazdasági kultúrákat is hozott a megyébe, a falusi népesség-szám csökkenése azonban (ha abban más okok vették is át a vezetőszerepet) nem változott: a kulturálatlan, s perspektívában sem javítható kis falvakból erős az elvándorlás, elsősorban a megye bőséges munkaalkalmakat nyújtó ipari városai-
ba.

3. sz.: BASCH LÓRÁNT *Mikes és a Baumgarten-alapítvány* című cikke Dersi Tamás cikkével (1964: 10. sz.) polemizál: Mikes kiválását az alapítvány kuratóriumából csupán személyes sértődésének tulajdonítja, s továbbra is hivatkozik Mikesnek Pap Károly díja körüli inkorrekt szerepére. — DERSI TAMÁS *Hol az igazság* című válasza Mikes kiválásának elvi okait hangsúlyozza (a fiatalok támogatásáról vallott felfogásának visszautasítását), kiemelve a Nyugat ekkor már megmerevedő, konzerválódó világnézetét: — Pap Károly ügyében pedig kortársak tanúvallomása alapján cáfolja a Mikeset mintegy denúnciánsnak beállító nézeteket.

5. sz.: BENKE JÓZSEF *A somogyi példa* című tanulmánya (I—II. részei a 3—4. számban) a barcsi Vörös csillag tsz. történetét ismerteti. Vizsgálva a jellegzetesen nagybirtokok közé ékelt község földosztásának történetét (s rámutatva a volksbundista németiség kitelepítése és a szlovákiai áttelepítettek érkezése által előidézett nagy gazdasági és társadalmi megrázkódtatásra, mely hosszú időn át éket vert a falu lakossága közé) először a szövetkezett magváltó szolgáló barcs-szilonicspusztai-tszes. 1948—1951 közötti fejlődését ismerteti. A csoportot az állatállomány csekély volta hívta életre; első éveit nem voltak mentesek a cikkben részletesen le is írt nehézségektől. A tagság azonban ezeket leküzdötte, s a szövetkezet 1950-re már

lól jövedelmező gazdasággá vált, 1951-ben pedig (időközben a faluba is beköltözve) bázisa lett a község mezőgazdasága szocializálásának. A tsz. ekkor erősen felduzzadt, új s nem mindig önkéntesen belépett középparaszti elemekkel. A tagság zöme azonban 1953-ban is kitarzott; 1954-re a tsz. az ország élenjáró tsz.-gazdasága lett, mely 1956 elején új belépőkkel tovább gyarapodott. A szövetkezet 1956 után is fennmaradt, bár erősen lecsökkent létszámmal és földterülettel, de változatlanul bázisaként az újabb helyi szövetkezeti fejlődésnek; emellett gazdálkodásának új módszerei és bátor kísérletezései révén országosan példamutató szerepét is megtartotta. A tanulmány részletesen elemzi a tsz. módszereit és az alapul szolgáló tényezőket, elsősorban hangsúlyozva, hogy a szövetkezet a mezőgazdasági munkát az ipari munka szintjére emelte. — SÓS ENDRE Sebestyén Károlyról, a Színiakadémia roppant sokoldalú, de tehetségét szétforgácsoló egykori tanáráról, a jeles színikritikusról rajzol portrét, jellemző típusát mutatva be személyében a századforduló nagyvárosi értelmiségijének. — HEGEDÜS ANDRÁS „*Tanár úr volnék magam is*” címen Juhász Gyula tanári működését vizsgálja: vidéki helyzetesítését, szakolcai kinevezetésének történetét, tanári hivatástudatát, szolidaritását a Tanácsköztársaság alatti magatartásuk miatt üldözött kartársaisal, haladó pedagógiai eszményeit. — V. K.

KORTÁRS. (1965) 1. sz.: ILLÉS LÁSZLÓ *A magyar antifasiszta irodalomról* c. tanulmánya azt a folyamatot vizsgálja, ahogy az antifasizmus eszméje a legkülönbözőbb megjelenési formák között behatolt abba a magyar közéletbe és irodalomba, melyben — miután belőle az ellenforradalmi rendszer a legkövetkezetesebben haladó erőket, a kommunistákat tűzzel-vassal kiirtotta — a kommunista társadalmi rend megítélését illetőleg komoly szellemi bizonytalanság állt elő. A tanulmány bemutatja az antifasiszta irodalomnak a Komintern 1928. s méginkább 1935. évi határozatai alapján kialakuló politikai bázisát, majd tűzhelyeit a korabeli magyar irodalom mindazon szektoraiban, ahol az antifasizmus elevenen hatott (így a népi irodalomban), — de bemutatja azokat a tényezőket is, melyek e tendenciák érvényesülését olykor subjektív jóindulatuk ellenére is objektíve gátolták. — HERRMAN ISTVÁN *Napirenden a századforduló* c. cikkében a polgári társadalom politikai és kulturális hanyatlásának folyamatát követi nyomon két-két történelmi és művészeti munkán. — Kovács Endre *A népek tavaszától a Pári-*

zi Kommunig c. történelmi munkájában annak kitérő ábrázolását látja, hogy mint veszti el a polgárság eszményeit, s ez az eszménynélküliség mint szorítja ki a politikai küzdőtérrel a polgári szellem legjobbjait. — Sz. J. VITTE *Egy kegyesztett visszaemlékezései* c. emlékirata azt bizonyítja, hogy a polgárság igazán tehetséges és koncepciózus politikusainak csak a mentés és nem az alkotás feladata jut, s így egész életművük szükségképpen torzó marad. — Koczogh Ákos *Expresszionizmus* c. kötetével kapcsolatban az expresszionizmust a polgári dekadencia termékének tartja, amelynek végtelen szubjektivitásánál fogva nincs egységes világnézete, és legfőbb bizonyos előzményei vannak, de igazi ősei nincsenek. — Ernst F. scher *A romantika lényege* c. művében szembeállítva a művészi magatartást a módszerrel és a világnézettel, a romantikának olyan értelmezést ad, amely az expresszionizmus előfutárává teszi meg, konkrét forradalmiságát egy elvont általános lázongás eszméjével helyettesíti.

3. sz.: MÁRKUS ISTVÁN *Teleki László. A dunai konföderáció terve* c. cikkében a Telekitől és a Telekiről újabban megjelent tudományos és irodalmi művek kapcsán megrajzolja e méltatlanul elfelejtett politikai portréját, és mérleget tesz politikáját. Politikájának feloldhatatlan ellentmondása, hogy a magyar nagyhatalmi nacionalizmust elsőnek leküzdő, a nemzetiségekkel és a szomszéd román, szláv népekkel való konföderációt hirdető Habsburg-ellenes függetlenségi politikáját egy nemcsak az 1860-as, hanem még az 1840-es évekhez képest is elmaradott, a kelet-európai polgárosodó paraszti népeknek keveset ígérő társadalompolitika alapján kívánta megvalósítani. A magyar birtokos osztály soknak, a magyarországi nemzetiségek kevésnek találták Teleki programját. Így lényegében Teleki sem lehetett más, mint egy „elkésztett társadalom elkésztett reformere”. „1861-ben — ha valami — a forradalmi demokratikus fordulat, a »néptestvériséget« a földbirtokos és gazdáinak a társadalom testéből való kirekesztésével valószínű forradalom vagy forradalmi népháború lett volna nálunk és egész Kelet-Európában napirenden.” — B. B.

MÜEMLÉKVÉDELEM. IX. évf. (1965) 1. sz.: PROKOPP MÁRIA *Műemlékvédelem 200 évvel ezelőtt* c., számos egykorú képet bemutató cikke a középkori esztergomi székesegyház romjainak Barkóczy primás által 1763–65-ben elrendelt bontása során készült, s a romok akkori állapotát megörökítő (Szeless György, a Bakócz kápolna lelkésze által készített) rajzokat és leírá-

sokat ismerteti. — VÁMOS FERENC *A magyar romantikus építészetéről* c. rövid cikke egyrészt hangsúlyozza Feszl európai méreteiben is élenjáró művészetét (melynek révén a magyar romantikus építészet kezdeteit egységben láthatjuk az 1848-at előkészítő társadalmi folyamatokkal), másrészt nagy jelentőségét a főváros romantikus építészetében: azt, hogy számos műveinek terve mások által szignáltan s így azok neve alatt ment át a tudományos köztudatba. — V. K.

NÉPMŰVELÉSI ÉRTESETŐ (A Népművelési Intézet közleményei). 1964. 4. sz.: TILKOVSKY LÓRÁNT *A századeleji Széchenyi-kultusz és a népművelés (1901–1918)* c. tanulmánya arra világít rá, hogy a századeleji Széchenyi-kultusz nem pártpolitikai küzdelmek eredményeként, nem a függetlenségi párti Kossuth-kultusz ellensúlyaként jött létre, hanem a szocializmus nemzetközi eszméinek térhódításával szemben akarták pártokon felül álló nemzeti irányzattá tenni a „Széchenyizmust”; Széchenyi eszmei örökségének sajátos értelmezésével és rendszerezésével próbálták kialakítani egy „magyar világnézet”-et, amelyet széles körben igyekeztek elterjeszteni, hogy osztálykülönbség nélkül hasson át minden magyart, s védjen meg az „idegen” világnézet veszedelmes befolyásától. A mozgalom az agrárius táborban alakult ki, amely az agrárszocialista mozgalmak fellángolása idején a liberalizmust vállalja a szociális gyűányag felhalmozásával, s a nagybirtok védelme érdekében önkéntes szociális engedmények szükségességét hirdette. Főbből a szempontból Széchenyit olyan példának tekintették, aki a nemzetközi szocializmus korát megelőzve vetette fel a szociális problémák nemzeti alapon való megoldásának kérdését. A konzervatív reform, a magyar faj szociális védelme jelszavával falusi népművelő munkára induló agrárius értelmiségi ifjúság széchenyista mozgalma azonban a közvetlen veszély múltán már túl radikálisnak tűnt az azt támogató nagybirtok szemében, s ezért igyekezett ezt elsősorban nacionalista, antiszemita irányba terelni. A városi széchenyista népművelő munka a szocialista szakszervezetek ezirányú tevékenységének ellensúlyozását és nemzeti szakszervezetek létrehozása feltételeinek megteremtését célozta. A polgári radikálisok, galileisták, szociáldemokraták befolyása ellen hadakozó széchenyisták „ideológiájának” vizsgálata egyúttal már az ellenforradalmi rendszer ide visszanyúló szellemi gyökereire irányul. A tanulmány részletesen foglalkozik a széchenyista népművelés formáival, módszereivel, eredményeivel.

VALÓSÁG. VIII. évf. (1965) 2. sz.: VITÁNYI IVÁN *Húsz év távlatából* c. cikke a magyarországi antifasiszta ellenállás néhány emléket eleveníti fel, munkájával elsősorban azt célozva, hogy az 1944–45-i helyzet értelmezésére, az ellenállás valóságos méreteire és jellemző vonásaira rámutasson. Hangsúlyozza, hogy a mozgalom kiterjedtebb volt, mint ahogy az a köztudatban él, s hogy éppen ezért a lehetőségeket és a tetteket a maguk valójában kell bemutatni, amihez hozzátartozik a belső vívódások és gyengeségek ismerete is. — BENEDEK ISTVÁN *A francia felvilágosodás természetfilozófusai* c. tanulmánya a felvilágosodás általában előtérben álló irodalmár-filozófusi vonala mellett hangsúlyozza annak, részben ugyanazon személyek által is képviselt, természetfilozófiai vonatkozásait, rámutatva annak (főbb képviselőik tudományos portréjának rajzán keresztül) sokszor még meghökkentő naivitásai s belső ellentmondásai ellenére is forradalmi gondolataira: elsősorban a természettudományos fejlődés gondolatának sokrétű — sokszor még csak sejtésszerű kifejtésére. — GAZDAPUSZTAI GYULA *A régészet szerepe a valláskutatásban* c. tanulmánya hangsúlyozza, hogy napjainkra mind a marxista, mind a polgári kutatás — túllépve a régészet szűkebben tárgy-tudomány jellegéről vallott felfogásokon — azt egyre inkább a történettudomány speciális eszközeivel dolgozó, esetenként teljesen önálló részeként fogja fel. Röviden — mintegy a felfogás példaként — áttekinti ezután az őskor vallási fejlődéseinek menetét a középső vagy méginkább a felső paleolitikumtól kezdve, bemutatva ennek régészeti tárgyi megjelenési formáit; végül néhány, a keresztény vallásban meglevő szokás (áldozás, halotti kultuszok) régészeti kutatások nyomán rekonstruált őskori előzményeit ismerteti, kiemelve, hogy a régészet alkalmas egyéb absztrakt területek fejlődésének felderítésére is.

3. sz.: MÓD ALADÁR *A népi demokratikus forradalom és a magyar népi demokrácia elvi és társadalmi kérdései* c. cikke a témáról folytatott hazai és nemzetközi vitához kapcsolódva felvázolja az elhangzott nézetek fő csoportjait, és mindazokkal szemben, akik e forradalmat tisztán a polgári demokratikus forradalom válfájának vagy kezdettől szocialista forradalomnak, illetve e kettőből összetett forradalomnak minősítik — az újtípusú egységes forradalom koncepcióját teszi magáévá. Megállapítja, hogy a demokratikus polgári és a szocialista forradalmat már a XX. század elején sem lehetett mereven elhatárolni, még kevésbé lehetséges ez 1917 után, amikor már nem az egész burzsoázia áll szemben az ipari proletariátussal, hanem a mo-

nopoltóke a munkásosztállyal és a hozzá csatlakozó kispolgársággal. Ez a körülmény az új típusú forradalmak esetében gyorsabb előrehaladást biztosít a kapitalizmus felszámolása felé, mint azt az 1905-i oroszországi forradalom esetében Lenin feltételezte, és szélesebb szövetségi politikát tesz lehetővé, nemcsak a demokratikus, hanem részben a szocialista feladatok megvalósítása közepette is, mint az 1917-i forradalom idején az oroszországi viszonyok engedték. A magyarországi nézetekre áttérve a szerző Rákosi Mátyás 1949-i meghatározásának („a népi demokrácia proletárdiktatúra szovjet forma nélkül”) bírálata után Szabó Bálint álláspontjával (*Népi demokráciánk történetének néhány vitatott problémája. Párttörténeti Közlemények* 1962: 2. sz.) vitázik. Elsősorban Szabónak azt az állítást cáfolja, mely szerint a párt 1946—48 közötti tevékenységének bírálata a tömegek megnyeréséért folytatott harc gyengeségét illetően hibás és az 1949 utáni állapotok visszavetítését jelenti. Mód Aladár szerint ez a bírálat az 1949-től kialakult helytelen pártvezetés előzményeinek szükséges feltárását tartalmazza. A párt ebben a szakaszban lebecsülte a népi szervek, a nemzeti és üzemi bizottságok szerepét, és ezzel kezdetét vette a szövetségesek, sőt magának a munkásosztály e pártot támogató részének leszűkítése; a kialakított hatalom emiatt eleve gyenge lábakon állt. E politika okát a szerző abban látja, hogy a Rákosi-csoport azzal a tudattal tért haza, hogy a vezetésre egyedül ők alkalmasak, a párt egészséges, de a vezetésben kevésbé tapasztalt többsége pedig e csoporttal szemben egyre tehetetlenebbé vált.

4. sz.: KARSAI ELEK *Történelem hangszalagon* címen részleteket közöl 4 beszélgetésből. Bajcsy Zsilinszky Endréné elmondja férje 1944 október—novemberi bujkálásának, letartóztatásának, majd a megmentésére indított sikertelen akcióknak a történetét; Erdei Ferenc a Szegeden kibontakozó demokratikus politikai élet első heteiről s a debreceni nemzetgyűlés előkészítéséről beszél; Molnár Erik az Ideiglenes Nemzeti Kormány működésének első hónapjairól, Darvas József a Parasztpárt debreceni újjáalakulásáról s a debreceni politikai életéről mond el részleteket. — *Emlékek a felszabadulásról* címen NYERS REZSŐ egy vele folytatott interjúban a nyomdászok között a 40-es évek elején folyt kommunista ifjúmunkás szervezkedésről, majd Kispesten 1945 januárjában meginduló politikai életéről mondja el visszaemlékezéseit. — O. M. — V. K.

TISZATÁJ. XIX. évf. (1965) 2. sz.: BOTKA FERENC *A kassai proletkult c. írásában lé-*

nyegében kispolgári és ösztönös kulturális irányzatként jellemzi a proletkultot, amely a marxista tudatnak a kultúra terén való meggyökerezésével elvesztette viszonylag haladó szerepét. A hasonló szovjet irányzattal ellentétben a csehszlovákiai emigráns magyar íróktól képviselt, a Kassai Munkás (később: Munkás) köré tömörült kassai proletkult elfogadta a kommunista párt irányító szerepét, nem vetette el a haladó hagyományokat sem, és Mácza János szerkesztő helytelen programatikussá nyilvánításai ellenére is egy demokratikus, közérthető, realizmus felé közeledő irodalmi és színházi irányzatot képviselt.

3. sz.: SZALAI IMRE *Kortárs, 1929—1931* címen az első rotációs formában megjelent magyar irodalmi újság, a Kortárs szocialista irodalmi programját s szerkesztőinek, Forgács Antalnak, Lakatos Péter Pálnak, Radnóti Miklósnak, Tamási Györgynek és Vajda Jánosnak irodalmi és életútját ismerteti. — FERENCZI IMRE *Néprajzkutatás és tájkutatás* c. vitacikkében Csongrád megyei néprajzi vizsgálatának kapcsán a magyar néprajz általános helyzetét, elvi és módszertani kérdéseit is érinti. A néprajzban ma ismét az evolúciós felfogás jutott előtérbe, amely szerint a számtalan ellentmondás ellenére is a kultúrában a progresszív haladás érvényesül. Ez természetesen nem jelenti más néprajzi és etnológiai módszerek (diffúzió, Elementargedanke, vándorlás-teória) sommás kirekesztését a néprajzi kutatásból.

4. sz.: SZABÓ FERENC *„Azé a föld, aki megmunkálja”* címen a földosztás délföldi történetének néhány jellemvonását és főbb eredményét mutatja be helyi levéltári és sajtóanyag alapján. A Dél-Tiszántúl és a Duna-Tisza köze déli felének harcdezt parasztsága országos viszonylatban is élen járt a földosztást követelő tömegmozgalomban, a földigénylő bizottságok megalakításában, a földosztás 1945 április végéig történő végrehajtásában. A volt nagyuradalmak cselédségének aktivizálására az öntudatos agrárproletárok, szegény-parasztok léptek csatasorba. A kiosztott föld az igényléshez képest itt is kevésnek bizonyult, a dunántúli telepítési akció pedig nem járt sikerrel. A földhöz juttatottak több helyen szövetkezettel is kísérleteztek. A tanulmány végül közli a földosztás számszerű eredményeit. A földreform Bács-Bodrog megye területének 37, Békés területének 27, Csongrádnak 29, Csanádnak 27 és végül Pest megye területének 26%-át, hozzávetőlegesen mintegy 600 000 kat. holdat érintett. — RÁCZ JÁNOS *A szegedi munkásság harca a felszabadulás első évében* címmel a szegedi üzemi tanácsok megalakulásának történetét, programjukat, tevő-

kenységüket ismerteti. Országos viszonylatban is elsőnek alakult meg, 1944. október 20-án, a Szegedi Kenderfonó Gyár Rt. üzemi tanácsa. A többi üzemi tanács a szakszervezet ösztönzésére jött létre. Lassanként lemondtak az üzemek korábban maguknak követelt kizárólagos vezetéséről, s szigorú feltételek alapján vállalták a tőkés igazgatósággal való együttműködést. Ennek rendkívül érdekes dokumentumát közli a tanulmány a Kenderfonógyár Rt. üzemi tanácsa által 1945 februárjában készített egyezménytervezetben. Az üzemi tanácsok eredményesen megvalósították a termelés és a tőke munkásellenőrzését, megindították a termelést, helyreállították a munkafegyelmet, kezükbe vették a szociális ügyeket, biztosították az élelmiszerellátást, az infláció idején csereüzletek lebonyolításával is. — B. B.

ÚJ ÍRÁS. VIII. évf. (1965) 3. sz.: DONÁTH FERENC *Agrárreform vagy agrárforradalom* címen részletet közöl *Magyarország tavasza* c. készülő kötetének *Földosztás 1915 c.* fejezetéből. A földosztás legjellemzőbb vonásának agrárreform és agrárforradalom sajátos összefonódását, a koalíció pártjainak megegyezésen alapuló földreformrendeletét kiigazító szegényparaszti forradalmi gyakorlatot tartja. A továbbiakban az igénybevett földbirtok területe és a kiosztható, egyéni tulajdonba juttatható föld mennyisége közti lényeges különbséggel foglalkozik. A földreform során összesen kisajátított 5,6 millió kat. hold földnek nem egészen 60%-a, kb. 3,3 millió kat. hold föld jutott paraszti kézbe. A kisajátított terület több mint 40%-a egyénileg nem juttatható legelő, erdő, nádas, terméketlen terület volt, amelyek közül csupán a legelő szolgált közvetlenül a paraszti gazdálkodást. Ez az ellentmondás váltotta ki a forradalmi földfoglalásokat, a 100 kat. hold felső határ átlépését elsősorban az Alföldön. Ezzel szemben a dunántúli földosztás nagyjában-egészében a földreform keretei közt mozgott. — GELLÉRT GÁBOR *Az igazságtevő Károlyi* címen Károlyi Mihály politikai fejlődését vizsgálja fel. Konkrét események tükrében világítja meg nyugati orientációjának kezdetét, németellenességét, saját osztályával való szakítását, földosztását, az antant-imperializmusban való csalódását, cseh-szlovákiai, olasz-, franciaországi, majd angliai emigrációja során az októberistákkal való szakítását, szocialista eszmei fejlődését, a személyi kultusszal, a moszkvai pörökkel, a Rajk-pörrel kapcsolatos lelki-váltságát, ennek ellenére a Szovjetunióhoz, a magyar népi demokráciához, a szocializmus ügyéhez való törhetetlen ragaszkodását. — B. B.

VILÁGOSSÁG. VI. évf. (1965) 2. sz.: BELÉR BÉLA „*Nem is gondoltak a szent háborúval...*” címen a Dózsa-parasztháború vallási ideológiáját vizsgálja a parasztháború ötödfélszázéves fordulója alkalmából. A parasztháború ideológiájának kidolgozásában az egyházi — ezen belül a ferences szerzetes — és a világi értelmiség tagjai, az ún. deákok egyaránt részt vettek; ezért egyházi és világi elemek keverednek benne. Az egyházi ideológia magva a kereszt háború volt. A keresztesháború azonos jelszavai alatt azonban a nemességnek, az egyháznak és a parasztságnak különböző osztályérdekei húzódtak meg, amelyek 1514 május végén világosan kiütözköztek. A magyar parasztháború programjának teológiai keretét és alapját Gioacchino Fiore calabriai ciszterci apát Szentlélek Birodalma képezte, amelynek megvalósításához Dózsa „szent hada és áldott gyülekezete” táborita módszerrel, de a humanizmus népszerű érveitől is támogatva fogott hozzá. Az új, igazságosabb állami és társadalmi rend képét szintén a táborítók és a humanisták szemével látták Dózsa keresztetesi, de a táborizmust jellemző szektás vonások nélkül. Ebből a szempontból nagyon tanulságos az „Isten fiai szabadsága”-nak e világra való vonatkoztatása, a bukkot Ardámnak, lényegében tehát az emberi természetnek példaképpé emelése. A tanulmány befejezésül kitekint a „német folytatásra”, az 1524–25-i nagy német parasztháborúra, s körvonala a római katolikus egyház, a protestantizmus és a marxizmus álláspontját a Dózsa-parasztháború vallásos ideológiájával illetőleg. Az 1514. évi parasztháború vallásos ideológiájában a marxisták annak bizonyítékát látják, hogy „1514 hősei nem tudták ugyan kiszakítani magukat koruk eszméi közül, de ezeket jogos igényeik és osztályharcuk szükségletei szerint vették át, válogatták és alakították, valódi helyzetük parancs-zavát követve”. — PONORI THEWREWK AURÉL *A világóceán szigetétől a geoidig* címen a Föld alakjának változását vizsgálja az egyes korok tudományának tükrében. Az ókor legfejlettebb tudományos világrendszere, az arisztotelészi-ptolemaioszi, mozdulatlannak és a világegyetem közép-pontjában állónak, de ugyanakkor gömb-alakúnak tekintette a Földet. Ezt a nézetet fejlesztették tovább az arabok. A keresztény középkor kezdetben tagadta, s csupán a XII. századtól kezdte, de akkor is csupán a tomista filozófia, elismerni. Az újkori felfedezések gyakorlatilag is bebizonyították a Föld gömb alakját, amelynek pontos formáját a későbbi kutatások precizították. — B. Gy. *A kalandos német Simplissimus* címmel a harmincéves háború

társadalmi és vallási viszonyainak szintje ki Grimmelhäusen nagy regényéből. — B. B.

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B. B.), Sz. Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1965. 1. sz. — M. P. GLUBENKO és B. G. LITVAK: *A szovjet társadalom történetének konkrét forrása* (3–16. l.) a levéltártudomány, az archeográfia és a szorosabb értelemben vett forrástan módszertani kérdéseit elemzik a szovjet korszak történetére vonatkozó forrásanyaggal kapcsolatban. Hangsúlyozzák, hogy 1956 óta számos forrás vált hozzáférhetővé, ami megkönnyíti a korszak feldolgozását. Ismertetik a kérdéssel foglalkozó eddigi vitairódmalmat. Kifogásolják, hogy a levéltárak eddig nem léptek fel elég aktívan a forrásanyag összegyűjtése érdekében, s ennek következtében értékes forráscsoportok vesztek el. Kétségtelen, hogy az írásbeliség felduzzadásával elkerülhetetlenül vált a selejtezés, a történeti szempontból értékes anyag kiválogatása. A selejtezés szempontjainak a kialakításába azonban a levéltárosokon kívül kutatók történéseket is be kell vonni. Hangsúlyozzák a feldolgozással kapcsolatban, hogy elsősorban a tömeges jelenségek forrásanyagának a feldolgozására kell új módszereket kidolgozni, így lehet majd leküzdöni a régebbi szovjet történetírásban eluralkodott illusztratív módszert. — B. A. RIBAKOV és G. F. SZOLOVJOVA: *A szovjet régészet ma* (17–27. l.) rövid áttekintést adnak a régészet eredményeiről, hangsúlyozzák a természettudományok egyes ágaival való együttműködés nagy előnyeit. A régészetnek nemzetközi vonatkozásban is egyre nagyobb szerepe van az emberiség kulturális fejlődésének a vizsgálatában, s ezen a téren a szovjet régészet igen nagy nemzetközi tekintélyt vívott ki magának. — Sz. M. KASTANOV: *Az oklevéltan mint külön történeti diszciplína* (39–44. l.) elhatárolja az oklevéltan fogalomkörét, s kiemeli, hogy oklevélen csak a valamilyen szerződéses ügyletet tartalmazó iratot érti, az iratok egyéb fajtáit tehát nem tárgyalja. Ugyanakkor elhatárolja a tudományágot a paleográfiától is, s megállapítja, hogy az oklevéltan csak az oklevelek belső kritikájával foglalkozik, különben csak technikai kérdésekre korlátozódnék, s az érdembeli belső kritikát a történettudományra bízná.

Az oklevél fogalmának ez a meghatározása azért is fontos, mert ez az iratfajta az, amelyben kikristályosodott formulák jöttek létre, s ezek használata, ill. a használatban bekövetkezett változások a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés fontos kérdéseit világítják meg. Részletesen ismerteti az oklevél egyes részeit, az erre kialakult nyugat-európai terminológia alapján, s rámutat arra, hogy a polgári történetírással szemben a lényeges teendő nem ezeknek a részeknek egymástól független, hanem együttesükben való vizsgálata. — Sz. A. SZTYEGAR: *A francia kormány politikája a spanyol kérdésben 1936–1939-ben* (45–54. l.) részletesen elemzi azokat a belső tényezőket, amelyek a kormány politikájára hatottak: a Francia Kommunista Párt vezetete haladó erők a benemavakozás politikája ellen léptek fel, s bizonyos finánc-tőkés körök is ingadoztak, mert a német és olasz tőke befolyásának a növekedésétől félttek. A monopólióké viszont spanyolországi befektetéseit féltette a spanyol népfrent-kormány győzelmétől, s ezért ellenezte a köztársaságiak támogatását. A Blum-kormány nem tehető felelőssé egymagában a beremavakozás politikájáért, mert ennek fő sugalmazója az angol kormány volt. Ez a politika persze hamarosan a fasiszták melletti intervenciót jelentette, s ennek logikus következménye volt 1939. február 27-én a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, ill. a Franco-rezsim elismerése. — V. M. TUROK: *Ausztria-Magyarország mint Európa integrációjának „modellje”* (55–65. l.) első sorban a nyugat-német Ostforschung mai állásfoglalását bírálja, amely a Monarchia életképességét és pozitív szerepét próbálja hangoztatni, s benne látja a „nemzetekfeletti” államrendszer követendő példáját. Utal az ezzel a koncepcióval szembenálló józan hangokra is, pl. Fischer ismert könyvére. A Monarchia mellett állást foglaló munkák az utódállamok ellen irányulnak, nem is igen titkolt kommunistaellenes éllel. Sokan megfélekednek arról, hogy a Monarchia a német imperialista törekvéseket támogatta, s az első világháborúban már

Németország csatlósa lett. Turok hangsúlyozza a Monarchia életképtelenné válását s felbomlásának történelmi szükségszerűségét. — M. Sz. ALPEROVICS: *Paraguay története a legújabb burzsoá történetírás megvilágításában* (66—78. l.) elsősorban az 1610—1768 közt fennállt jezsuita állammal foglalkozó irodalmat bírálja, amely itt valamiféle kommunisztikus-keresztény államot fedez fel, s a mai kevésbé fejlett államok problémáinak megoldására ajánlja követendő példaként. Az ország XIX. századi fejlődését már sokkal kevésbé tanulmányozzák, különösen elhanyagolt kérdés-csoport a nemzetválás folyamata. A legtöbb munka nyugat-német szerzők tollából származik, ami — tekintettel a német imperializmus ottani kapcsolataira — eléggé érthető is. A kérdések tisztázása a hazai marxista történészekről várható, ők azonban — s még a polgári történészek nagy része is — az országban uralkodó terror miatt munkáikat általában egyéb dél-amerikai országban kénytelenek kiadni. — M. A. BARG: *A feudalizmus koncepciója a mai burzsoá történetírásban* (79—97. l.) több összefoglaló munkát elemez, s megállapítja, hogy Marc Bloch könyve a legjobb, ez közelíti meg leginkább a marxista felfogást. A Feudalism in history c. összehasonlító igényű tanulmánykötet megpróbál szembeszállni az európacentrizmussal és az individualizáló irányzattal, de sok szempontból nem jut tovább a burzsoá történetírás közfelfogásánál. A valóban egyetemes történeti szintézis csak a marxista történettudománytól várható. — A folyóirat folytatja *A utolsó cári utolsó kegyence* c. forrásközlést (98—110. l.). — A *Találkozások a szerkesztőségben* c. rovatban JE. I. ANTONOV ismerteti a Je. I. Indova, A. A. Preobrazszkij és Ju. A. Tyihonov: A parasztság osztályharcra és a burzsoá viszonyok kialakulása Oroszországban c. tanulmányáról folytatott vitát (164—169. l. (A tanulmány ismertetését ld. Századok 1965. 2—3. szám.) A hozzászólók hiányolták a parasztháborúk elemzését, utaltak arra, hogy a parasztok áttelepedése a városi lakosság soraiba nemcsak az osztályharc eredménye, hanem a földesurak számára is kedvező volt. Úgy vélik, hogy osztályharcnak csak az osztályellentét megnyilvánulásának fejlettebb formái lehet tekinteni. — KÖVÁGÓ LÁSZLÓ összefoglaló tartalmi ismertetést ad az Osztrák-Magyar Monarchia 1900—1918 közti történetének kérdéseit tárgyaló, 1964 májusában Budapesten tartott nemzetközi konferenciáról (202—204. l.)

1965. 2. sz. — G. V. SARAPOV: *A szovjet szakszervezetek nemzetközi kapcsolatai* (27—38. l.) 1959-től tekintti át a szovjet

szakszervezetek és a világ szervezett dolgozóinak a kapcsolatát. A szakszervezetek ma mintegy 200 millió tagot számlálnak. A szovjet szakszervezetek szolidaritást vállalnak ezekkel a tömegekkel, támogatják sztrájkharcaikat. Az együttműködés nemcsak a Szakszervezeti Világszövetségben részt vevő, hanem azokon kívül álló szervezetekre is kiterjed. — M. N. CSERNOMORSZKIJ: *A szovjet ipar a NEP első éveiben* (39—53. l.) az évente kiadott, csak a nagy és közepes üzemekre kiterjedő statisztika felhasználásával tekintti át a fejlődést. 1921—1922 folyamán a munkások létszáma 14%-kal csökkent, de a termelés 31,4%-kal nőtt. Ennek oka egyrészt a bérbé nem adott, hosszabb ideje nem termelő üzemek bezárása, ill. a termelő üzemekben a termelékenység növekedése. A továbbiakban már nő a munkáslétszám, de a termelés növekedése ennél jóval gyorsabb ütemben halad előre. 1921 és 1924/25 közt a munkások száma 37,8%-kal nőtt, a termelés 249,4%-kal, a szakasz elején 9508 üzemből 1,3 millió munkás dolgozott, a szakasz végén 10034 üzemből 1,8 millió. Az 1924/25-ös gazdasági évben a munkások 40%-a termelőszközöket termelő üzemekben dolgozott, s ezek az üzemek szolgáltatták a termelés 1/3-át. Ebben a nagyipari ágban a munkáslétszám növekedése alacsonyabb volt az átlagnál, a termelékenység növekedése viszont magasabb. Az állami ipar 1924/25-ben a vállalatok 65,5%-át tartotta a kezében, s itt dolgozott a munkások 93,7%-a (1922-ben a megfelelő százalékszámok 72,7, ill. 95,5). A nem állami iparban a szövetkezeti ipar fejlődött, a magántulajdonban levő és koncessziós ipari üzemek száma jelentéktelen volt, nagyobb volt viszont a bérbeadott állami üzemek száma, amelyek az államkapitalista szektort képviselték. Ezek legnagyobb részét az élelmiszeriparban helyezkedtek el, míg a koncessziós vállalatok főképp a fakitermelésben működtek. 1925-re a legfontosabb iparágakban sikerült elérni az 1913-as termelési színvonalat. — O. F. SZOLOVJOV: *A szovjet kormány által az Angliával való békés egymás mellett éléért vívott harc történetéből* (54—64. l.) az Októberi forradalmat közvetlenül követő időszak diplomáciatörténetét részletezi. A szovjet kormány lehetővé tette az angol diplomáciai képviselőt további működését a forradalom győzelme után, s kísérleteket tett legalább félhivatalos kapcsolatok fenntartására. Az angol kormány viszont csak nem-hivatalos kapcsolatokra volt hajlandó, ezért küldte Bruce-Lockhartot Moszkvába. Az angol tömegek a kapcsolatok kiépítése mellett, a szovjetek a béke mellett harcoltak. A breszti béke után a szovjet kormány

újabb lépéseket tett a gazdasági kapcsolatok felvétele és az elismertetés érdekében, s ezt az angol közvélemény is támogatta. Anglia viszont csak a szovjet kormány beleegyezését akarta ahhoz, hogy brit csapatokat tehessen partra szovjet területen. A kereskedelmi kapcsolatok felvételéről folytatott tárgyalásokat az angol kormány nem vette komolyan. Végül az 1917. december 23-i angol-francia megegyezés értelmében partra szállították az első brit csapatokat, a Németország elleni harc folytatásának az ürügyén. — M. M. SEJMAN: *XXIII. János pontifikátusa* (65—75. l.) hangsúlyozza XXIII. János pápának elődeitől, különösen a Piusoktól (a francia forradalom ideje óta hét Pius nevű pápája volt az egyháznak) eltérő realista állásfoglalását a béke és a békés egymás mellett élés kérdéseiben. A pápa alapvetően persze sehohsem tért el az egyház korábbi álláspontjától, a Pacem in terris enciklika is a burzsoá rend alapján áll, de új mozzanata, hogy a világ békéjét minden áron fenn kell tartani. (Ezért sokat támadták is a pápát a Német Szövetségi Köztársaságban.) János kommunista-ellenességét nem is tagadta, de nem volt hajlandó ezért a háború mellé állni. Lehetségesnek tartotta a gyakorlati együttműködést a kommunistákkal. A Rerum novarum évfordulóján kiadott Mater et magistra (1961) enciklika ugyancsak a tőkés rend alapján marad, legfeljebb a népi kapitalizmus divatos jelszavával igyekszik ezt szépíteni. A pápa által összehívott zsinat célja az egyház megújulása, vagyis alkalmazkodása a megváltozott viszonyokhoz. Ezért is kívánja az együttműködést más egyházakkal, hogy szélesebb kommunistaellenes frontot hozzon létre. János állásfoglalása nagy ellenzést váltott ki az egyház köreiben belül is. Egyházi ellenfelei „vörös pápának” nevezték. Bármilyen sok is a hagyományos János állásfoglalásában, azt kell meglátni benne, ami új az előzőhöz képest. Uralkodása a legújabbkori történelem jelentős eseménye, azt bizonyítja, hogy a vallási intézmények sem maradhatnak meg régi álláspontjukon korunk nagy kérdései tekintetében. — P. JE. OSZIPOVA: *Tanganyika az angol gyarmati iga alatt* (76—85. l.) a függetlenség kikiáltása alkalmából 1926-tól tekinti át az ország fejlődését. Ekkor vezették be az angolok a közvetett igazgatás rendjét, iskolákat hoztak létre bennszülött közigazgatási személyzet kinevelésére. A földközösség intézményét minden erővel fenntartották, ugyanakkor a föld jelentős részét elvették a hazai lakosságtól. Kötelezővé tették olyan növényi kultúrák termesztését, amelyek az angolok gazdasági céljainak feleltek meg. A lakosságra nagy adókat róttak ki. Meg-

tartották az adórszolgátság rendszerét, s a kényszermunkát, amely hivatalosan csak állami üzemekben, büntetesként állt fenn, megtúrték magánkézben levő üzemekben is. A közegészségügyre és az oktatásügyre jóformán semmit sem költöttek a gyarmat gazdag adójövedelmeiből. 1946-ban forma szerint a gyarmati státus helyét a nemzetközi gondnokság váltotta fel, ténylegesen azonban Tanganyika továbbra is gyarmat maradt. 1954-ben jött létre a tanganyikai afrikaiak nemzeti szövetsége, az első, tarka szociális összetételű, de nagyrészt paraszti politikai párt, amely harcol Tansania teljes függetlenségének a megvalósításáért. A második világháború utáni korszakban kezd kialakulni a helyi burzsoázia és az ipari proletariátus is. — A felsőoktatási előadók segítségére szánt rovatban JE. V. GUTNOVA: *A humanizmus és a burzsoá történeti gondolkodás első lépései* (86—102. l.) részletet közöl a moszkvai egyetemen készülő, a polgári történetírás történetét összefoglaló monográfiából. A fejezet nagyrészt a XVI. századi olasz humanisták, valamint Morus és Bacon történeti nézeteit ismerteti. A korabeli történetírás megmarad pragmatikus és elbeszélő színvonalon, de a korábbi időszakhoz képest az új benne a teológiai magyarázat helyettesítése racionális elvekkel, ami megnyitotta a történeti gondolkodás további fejlődésének az útját. A racionális kritika kifejlesztette a segédtudományokat. Az ellenreformáció is rákényszerült ezeknek a használatára. A humanista történetírók törvényszerűségeket kutattak, s így a felvilágosodás előfutárainak tekinthetők. — Ebben a számban fejeződik be *Az utolsó cár utolsó kegyence* c. forrásközlés (103—114. l.). — A. L. SZIDOROV: *Utolsó helyett* (115—121. l.) a több folytatásban közölt forrást kiegészíti II. Miklós és felesége levelezéséből vett idézetekkel, amelyek ugyancsak igazolják Raszputyin lényeges befolyását a politikai kérdésekben. Ez a befofvás elidegenítette az abszolutizmust osztálybázisától, a nemességtől, s így végső fokon siettette a forradalom kitörését. — G. F. SZUHOMLINOVA: *Az 1918-as ausztria-magyarországi forradalom megvilágítása az újabb szovjet történeti irodalomban* (136—141. l.) ismerteti az utóbbi években megjelent munkákat, s megállapítja, hogy nem készült monográfia a parasztmozgalmakról, valamint egyes országok, így többek között Magyarország történetéről sem, az első világháború időszakában. — L. D. PETROV ismerteti a Mislz könyvkiadó 1965-ös kiadványtervét (162—165. l.). I. P. SZJOMIN pedig a Progressz kiadó 1965-ös történeti kiadványainak tervét (165—166. l.). — V. V. POHLJOBKIN: *A dán történettudomány helyzete* (173—181. l.) át-

tekintést ad a dán történetírás fejlődéséről a középkortól kezdve.

1965. 3. sz. — M. A. VILCAN, N. A. IVNYICKIJ, JU. A. POLJAKOV: *A kollektivizálás történetének néhány problémája a Szovjetunióban* (3–25. l.) annak az előadásnak az alapján készült, amelyet a szerzők V. P. Danyilovval együtt tartottak 1963 júniusában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti osztályának a közgyűlésén. Megállapítják, hogy a kollektivizálás 10 éves szakasza nem volt kellenél rövidebb, Sztálin azonban egyes időszakokban feleslegesen sürgette és gyorsította a végrehajtást. A faluról való elmenekülést Sztálin törvénytörési jelenségnek nyilvánította, holott csak az időnkénti elsietés és egyéb hibák voltak az okai, s nem volt szükség szerű. Sztálinnak tudomása volt a reális helyzetről, hiszen 1929 ősze és 1930 tavasza közt mintegy 50 000 levél és beadvány érkezett hozzá, amelyek legnagyobb részét a falusi helyzettel foglalkoztak. Ennek ellenére siettetett az ütemet, s számos túlkárpis is végső fokon az ő intencióira ment vissza. A gyors kollektivizálás miatt nem mutatkozott meg azonnal a nagvízem fölénye, a kolhoztagok jövedelme olykor alacsonyabb volt, mint az egyéni parasztoké. A három szövetkezeti forma, a toz (csak a termelésre egyesült szövetkezetek), az artyel és az egyéni gazdaságot már nem ismerő kommunna közt a különbségek elmosódtak, hivatalosan ugyan a háztáji gazdaságot is fenntartó artyelt nyilvánították a kolhozok alapvető formájának, gyakorlatilag azonban a parasztkot egész felszerelését, állatállományát stb. a kolhoz tulajdonába adták át. A kulákok elől 1929-ig nem zárták el a kolhozba való belépés útját, csak hogy a kulákok ezt a belülről való bomlasztásra használták fel, ezért a tömeges kolhozosítás időszakában már nem engedték meg belépésüket. Viszont a kulákságnak, mint osztálynak a felszámolása során is sok hiba történt. A kuláktalanítást sokhelyt nem kapcsolták össze a kolhozok építésével. A felső szervek három kategóriába osztották a gazdagparasztságot, az első kategóriába tartozókat le kellett tartóztatni, a másodikba tartozókat csak széttelepíteni, a harmadikba tartozókkal szemben ilyen intézkedéseket nem hoztak. Számszerűen is megszámták, hány embert lehet a megfelelő kategóriákba besorolni, ezeket a számokat azonban a végrehajtás során túllépték. A lakóhelyükről eltelepített kulákokat átnevelték, s addig műveletlen területek megművelésével jelentős eredményeket értek el. A kuláktalanítás során elkövetett hibák miatt viszont a szükségesnél nagyobb veszteségek keletkeztek (az állatállomány jelentős

csökkenése, egyes fajtáknál a felénél is kevesebb stb.). A gépesítés, az új technika bevezetése idővel a termelés fellendülésére vezetett, az első időszakban azonban a kolhozok kizárólag gabonatermesztésre rendezkedtek be, egyéb mezőgazdasági termények csak az egyéni gazdaságokból kerültek ki. A kollektivizálás során elkövetett hibák nehezítették a parasztság új arculatának a kialakulását, a régi magántulajdonosi vonások kiküszöbölését. A rendszer azonban végeredményben életképesnek bizonyult, hiszen különben a feltornyosuló nehézségek tizedrészevel sem tudott volna megbirkózni. — T. D. KRUPINA, D. A. KOLOSZYICSENKO és A. M. SZOLOVJOVA: *Az oroszországi munkásosztály és a proletár harc története a mai burzsoá történetírásban* (26–37. l.) az utóbbi évtizedben megjelent nyugati munkákat bírálják. A nyugati szerzők az 1917 előtti korszak tárgyalásánál sokszor a korabeli narodnyikok elméleteit veszik át, arról beszélnek, hogy nem is volt munkásosztály, hiszen a munkások voltaképpen parasztkot voltak. A munkások nehéz helyzetét Oroszország gazdasági elmaradottságával magyarázzák csupán, nem az elnyomó rendszerrel. A munkásmozgalom fejlődésében is a nyugati mozgalomtól alapvetően eltérő sajátosságokat vélnék felismerni. Azt állítják, hogy az oroszországi munkások csak gazdasági harcot akartak folytatni, a bolsevikok kényszerítették bele őket a politikai harcba. Összefoglalóan meg lehet állapítani, hogy a mai burzsoá történetírás nem látja helyesen a proletariátus világtörténeti szerepét, de a szovjet történettudomány eredményeinek a hatására egyes részletkérdésekben próbál objektív véleményt kialakítani. — A. A. ZIMIN: *Az oroszországi osztályharc fő szakaszai és formái a XV. század végén és a XVI. században* (38–52. l.) a szerkesztőség által vitacikknek szánt tanulmányában az eddigi alapos részletkutatások után elérkezettnek látja a szintézis idejét. A XV. század végére befejeződött a megművelhető föld betelepítése, ettől kezdve a fejlődés már nem szélességében, hanem mélységében folyt tovább, általánossá vált a háromnyomós rendszer, megjelent a pénzjáradék, korlátozni kezdték a parasztkot költözési szabadságát. A kolostorok már az államnak adózó jobbagyok földjeinek a megszerzésére törekedtek. Ezzel szemben az ellenállás formája már nem elsősorban a szökés volt, mint korábban, hanem a nyílt ellenállás, sokszor a kolostorokkal folytatott perek formájában. A kormányzat ezekben a perekben a parasztkot támogatta, mert szüksége volt földjükre és szolgáltatásaikra. Nyil Szorszkij és társai mozgalmát ezért Zimin

nem az egyházi földek elvételére törekvő bojárok mozgalmának tartja, ahogy eddig szokásos volt, hanem az államnak adózó jobbágyok megmozdulásait látja mögötte. A városokban polgári eretnkségek mutatkoznak. Az osztályharc sokszor a régi feudális széttagoltság fenntartásának az ürügyén folyik. A XVI. század első felében mutatókozó gazdasági fellendülés miatt az osztályharc egy időre lecsillapul. Ekkor viszont a világi nagybirtok parasztsága kezd hareolni. A század derekához érve a városokban is fellángol a hare, ahogy az 1547-es moszkvai felkelés mutatja a legvilágosabban. Ezért kerül sor az 1550-es évek reformjaira. A városi fejlődés hiánya miatt az ellenzéki mozgalom élén nem a polgárság áll, hanem a nemesség egyes rétegei. A IV. Iván által bevezetett opricsnyina a bojárság, a feudális széttagoltság elleni hare volt, s ennyiben pozitív; de egyúttal a feudális kizsákmányolás legrosszabb formáját is jelentette. A bojárok elleni hare a parasztok ellen is irányult, egész falvak szökésére, tömeges elnéptelenedésre vezetett, vagy a parasztok nyílt ellenállására. Ezért hozták az újabb paraszttörvényeket. A paraszti osztályharc fellendülése, s egyúttal újabb városi mozgalmak a század végén már az első nagy parasztháború előkészítését jelentették. Zimin tehát hat szakaszt kiönböztet meg: 1. a XV—XVI. század fordulójára (az osztályharc kiéleződése), 2. a XVI. század első harmada (lecsillapulás), 3. IV. Iván gyermekkorára (kezdődő fellendülés), 4. a század derekára (új fellendülés, 1547—1552 városi mozgalmak, 1553—1558 új reformmozgalom), 5. az opricsnyina idejére (osztályharc országos méretekben), 6. a század vége (a parasztháború küszöbe). — A. I. PUSKAS: *A magyarországi antifasiszta erők az ország felszabadításáért vívott harcban, 1944 szeptember—1945 április* (59—72. l.) a felszabadulás 20. évfordulója alkalmából áttekintést ad a magyarországi eseményekről, a partizánmozgalom kezdeteiről, a MKP által szeptemberben nyilvánosságra hozott harci programról. Október 15-ének nem tulajdonít jelentőséget, ez csak az egyik fasiszta csoport felváltása volt egy másik fasiszta csoporttal. Utána fókuszódik a szabotázsakciók, a hare a gyárak leszerelése ellen. A katonák egyre nagyobb számban állnak a Szovjet Hadsereg oldalára. Létrejön a Függetlenségi Front, az ideiglenes nemzetgyűlés és kormány. A Szovjet Hadsereg felvilágosító roppécú-lákkal segíti elő a haladó erők harcát. A magyar hadsereg felbomlott, 1944 szeptemberében mintegy 1 milliós volt, november 1-ig még újabb 1 milliót hívtak be katonai szolgálatra. márciusban mégis már csak

214 000 emberből állt. Az ország területeinek teljes felszabadításával megnyílt a szabad fejlődés lehetősége. — I. I. ZSIGALOV: *Az aldermastonai menetelések és a háborúellenes mozgalom a mai Nagybritanniában, 1958—1963* (72—92. l.) az 1958 elején a nukleáris lefegyverzésért megindult harcot ismerteti, amelyben Zilliacus szerint egybefonódott a konzervatív patriotizmus, a népi antikapitalizmus és a középosztály pacifizmusa. A mozgalom 1958 április elején tartotta az első menetelését az Aldermastonban levő kutatóintézethez, amelyben az első angol atombombát előállították. A több ezer résztvevővel évente megismétlődő húsvétai menetelések széles körben tudatosították a nukleáris fegyverek elleni hare szükségességét, s végső fokon ez kényszerítette rá a kormányt a részleges atomesetdre vonatkozó moszkvai szerződés aláírására. 1963 végén a mozgalmat ebben a formában megszüntették, mert anarchista fellépésekre is került sor, az értelmiség egy része elhagyta a mozgalmat. A moszkvai egyezményvel végeredményben a mozgalom jelentős győzelmet aratott. — L. M. BARKIN: *Dante a humanizmus előhírnöke* (93—110. l.) születésének 700. évfordulója alkalmából ismerteti életét, műveit, s hangsúlyozza, hogy a ráció és az ember tisztetével már a humanizmus előkészítésén munkálkodott, bár ezzel maga sem volt egészen tisztában. — A forrásközlő rovatban I. O. DMITRIEV: *A Mussolini elleni összeesküvés* (111—120. l.) címen, mint alcímében is kifejti, a kiadott források és feldolgozások alapján részletes eseménytörténeti ismertetést ad Mussolini bukásának előzményeiről. Ebben az első közleményben 1942 végétől az utolsó minisztertanácsig, amelyen Mussolini elnökölt, ill. Ciano lemondásáig. — Az ismertetési rovatban V. I. KIRILOV áttekint a XI.—XVIII. századi oroszországi parasztmozgalmakkal és városi mozgalmakkal foglalkozó legújabb szovjet irodalmat, a számos eredmény mellett utal a még feltáratlan kérdésekre, s nagyobb összefoglaló munkákat lát szükségesnek (127—140. l.). — Sz. M. MAJOROV ismerteti a Politizdat 1965. évi történeti kiadványtervét (152—154. l.). — I. M. HRANCSAK és J. I. STERNBERG ismertetik Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből c. munkáját (175—177. l.). Kitérő könyvek tartják, de hiányolják benne a kérdés historiográfiáját. Szerkezetét felaprózottnak mondják, s úgy vélik, bizonyos hungarocentrizmus nyomai még mindig megtalálhatók benne, mert csak a király, a trónörökös és az osztrák miniszterelnök véleményét ismerteti, de nem tér ki egyéb események tényezőik állásfoglalására. — M. JE.

SOLOVJOVA a szerkesztőséghez intézett nagyszámú kérés alapján részletesen ismereti Raszputyin meggyilkolásának körülményeit (211—217. l.). — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1965. I. sz. — P. N. FEDOSZEJEV: *A nemzetköziség elveinek diadala* (3—12. l.) címen a Magyarország felszabadítása a faszizmus alól c. készülő tanulmánygyűjtemény bevezetőjét közli, amely rövid áttekintést ad Magyarország fejlődéséről a felszabadulás óta, s ezen belül hangsúlyozza a szovjet—magyar kapcsolatok jelentőségét. — P. A. SISKIN: *Az automatizálás és következményei az USA dolgozói számára* (13—25. l.) hangsúlyozza a kapitalizmus viszonyai között az automatizálás negatív következményeit, így mindenekelőtt a kistulajdonosok állandó pusztulását (a XIX. század elején még a lakosság 4/5-e tulajdonos volt, 1940-ben már csak 1/5-e, 1960-ban 13%-a). A foglalkoztatott munkások száma csökken; a vegyipari üzemek 80%-a legfeljebb 100 munkást foglalkoztat. 1955 és 1963 közt a munkások száma 3,3%-kal csökkent, míg az ún. white-collar (értelmiségi) dolgozók száma 30,3%-kal nőtt. Ezeknek a fizetése azonban az átlagostól alacsonyabb, tehát elmarad a szakmunkások fizetése mögött. A munkáslétszám csökkenése nemcsak a munkanélküliség növekedésével jár, hanem elmossa a munkások közt levő különbségeket, s ezzel erősíti az osztályöntudatot. Viszont mégis kétségtelen, hogy a proletariátus száma csökken. Végső következtetésként a szerző utal arra, hogy a tudományos technikai forradalom meggyorsítja a szocialista átalakulás megérlelődését. — M. Sz. ALPEROVICS: *A XVIII. századi nagy francia forradalom és az amerikai spanyol gyarmatok* (26—40. l.) nagy anyaggal azt bizonyítja, hogy a spanyol gyarmatok nemzeti szabadságharcainak kirobbanásában a felvilágosodásnak és a forradalomnak elhatározó szerepe volt, a burzsoá történetírás hiába próbálja ezt letagadni. — JA. I. DRAZNYINASZ: *A blanquizmus jellegének kérdéséhez* (41—51. l.) újból átvizsgálja Auguste Blanqui tevékenységét, nézeteit, s arra a megállapításra jut, hogy Blanqui nagy forradalmár volt, de az elmélet szerepének lebecsülésével, voluntarizmusával, összeesküvő taktikájával a szocialista forradalmi mozgalom olyan szakaszát testesítette meg, amelyen a fejlődés már Blanqui életében túlhaladt. — M. Sz. GLUZBERG: *August Bebel a német szociáldemokrácia revizionizmusa ellen. A Német Szociáldemokrata Párt 1896. évi hannoveri kongresszusa* (61—72. l.) a pártkongresszuson folytatott küzdelem elemzése során bebizonyítja, hogy Bebel erőiesen fellépett Bernstein ellen, harcolt a burzsoá ideológia befolyása ellen. Fontosnak tartotta a munkások helyzetének javításáért, reformokért vívott harcokat is, de nem ebben látta a mozgalom végcélját. Lenin gyakran bírálta Bebelt az opportunistaáknak tett engedményei miatt, de mindig egy táborban levőnek tekintette magát vele. Gluzberg többször hangoztatja, mennyire jogtalan a mai nyugat-német szociáldemokrácia állásfoglalása, amely mai politikája őst szeretné Bebelben megtalálni. — A. I. MOLOK: *A marseille-i munkások felkelése 1848. június 22—23-án* (73—88. l.) részletesen nyomon kíséri a felkelés előzményeit és eseménytörténetét. Az eléggé szervezett felkelés résztvevői nagyszámú munkások voltak, de akádtak kiskereskedők, kézművesek, kereskedelmi alkalmazottak is a felkelők sorában. Programjuk csak általános jellegű volt, a köztársaság megerősítése, a demokratikus szabadságjogok kiterjesztése. A demokratikus és szociális köztársaság jelszavát nem vetették fel. Van nyoma annak (egy felhívás formájában), hogy a vezetők közül egyesek a környékbeli parasztokhoz akartak fordulni, de a parasztok megnyerésére konkrét követeléseket nem tudtak felvetni. A felkelést elnyomták, mert nem vett részt benne az egész proletariátus, nem volt központi vezetése, kispolgári befolyás érvényesült, s kívülről a felkelők nem kaptak segítséget. De bizonyos vívmányokat sikerült megtartani. — V. JE. NYEVLER: *A II. Internacionálé 1896-os londoni kongresszusa* (87—102. l.) elsősorban a jegyzőkönyvek alapján megállapítja, hogy a kapitalizmus fejlődésének fordulópontján tartott kongresszus még általában marxista határozatokat hozott a felvetett kérdésekben, így az agrárkérdésben, amikor a mezőgazdasági munkásság szervezését tűzte ki a párt feladatául, egyébként az egyes pártokra bízta agrárprogramjuk kidolgozását, a nemzeti örendelkezés jogának elismerésével stb. — V. Sz. EJSZIMONT: *Az újkori és legújabb kori történelem főiskolai előadásáról* (103—109. l.) a folyóiratban már néhány számon át folytatott vitához kapcsolódik, tisztázandónak tartja az előadások helyének megjelölését a felsőfokú oktatás egyéb formái között, különös tekintettel a meglévő tankönyvekre. Hangsúlyozza mégis az előszóbeli előadás fölényét: az előadás felhasználhatja a kutatás legújabb eredményeit az egy időponttól óhatatlanul elavuló tankönyvekkel szemben (a legújabb kor utolsó éveire mindig csak az előadás adhatja majd az ismeretanyagot a hallgatóknak). Az előadás könnyebben illeszkedhet a hallgatók konkrét igényeihez,

s elősegíti a tanulást is, hiszen lehetővé teszi az események összekapcsolását korábbi vagy későbbi eseménysorokkal. A szerző szerint az előadásban a tényanyagot is ismertetni kell, nem lehet tudottnak feltételezni. Ha ma már az előadás nem tárgyalhat részletesen minden kérdést, mint ahogy az régebben szokásos volt, mégis ajánlatos a legfontosabb kérdések kifejtése. A kötelező nagy előadásokat a legjobb felkészültségű professzorok tartásák. Az előadások során lehet megoldatlan problémákat, vitás kérdéseket is felvetni. Az előadás között a hallgatók érzelmeire is. — A folyóirat folytatja az I. Internacionálé vezetői által Marxhoz intézett levelek közlését, itt négy levelet közöl 1870—1871-ből (110—114. l.). — I. Sz. CSARNIJ: *A nyugat-német publicisztika és történetírás a császári Németország gyarmati politikájáról* (115—121. l.) széles áttekintést ad az irodalomról, amely hol nyíltan, hol csak burkolt formában, de mindenképpen a német imperializmus igazolására törekszik, s ezzel elárulja, hogy a monopóliumok szolgálatában áll. — A. D. KOLPAKOV: *Történelmi szatcskodás* (122—128. l.) címen ismertet a History Today c. angol polgári történeti folyóirat 1963—1964-es évfolyamait. — Végül bibliográfiát közöl a folyóirat a Szovjetunióban 1963-ban újkori és legújabbkori egyetemes történeti tárgykörben megjelent könyvekről és folyóirataikékról (181—187. l.). A főként nagy tárgvkörök szerint csoportosított anyag külön feltünteteti azt a 6 könyvet, amely Magyarország történetét tárgyalja (ebből kettő fordítás magyarból). — N.

ISZTORIJA SzSzSzR 1965. 1. sz. — L. B. GENKIN: *A szocialista munkafegyelem születése (1917 vége — 1918 nyara)* (3—27. l.) abból indul ki, hogy a munkásság körében már 1917 nyarán és őszén mutatkoztak kezdeményezések a termelés folytonosságának fenntartására. A mensevikek ellenzték a munkafegyelem megszüllését, s hiábavalónak tartották a termelés továbbvitelére irányuló kísérleteket, mert szerintük a bolsevikoknak nem volt elég szakemberük a termelés szervezésére és irányítására. Az 1918 januárjában megtartott első szakszervezeti konferencia viszont újabb lépéseket tett a munkafegyelem megszüllésére érdekében. Maguk a munkások néha túl szigorú követelményeket vetettek fel ebben a tekintetben. Az anyagi érdekelttség megvalósítása érdekében áttértek a darabbérezésre, ezt a munkások helveselték. Ez, továbbá a racionális üzemszervezés arra vezetett, hogy 1918 márciusától, a hosszúnak remélt lélegzetvételi sától kezdve számos nehézipari üzem-

ben megnövekedett a termelés. A mensevikek mellett a „baloldali” kommunisták is ellenezték a munkafegyelem megszüllését, mert ellenzést szül. Mással a gyár szűk érdekeinek az előtérbe helyezése akadályozta a termelés növelését. Márciustól kezdve az üzemeket addig kollektív módon irányító üzemi bizottságok helyébe fokozatosan (először a vasútnál) bevezették az egyszemélyi vezetést. Mindent megtettek a műszaki személyzet tekintélyének emelésére. Maga Lenin helyeselte a racionális üzemszervezési módszerek (pl. a Taylor-rendszer) megvalósítását. A munkások kezdeményezésére szüntették meg a munkaidőben tartott gyűléseket. Január—április folyamán a Bezsicában levő Brjanszki Üzemben szabályzatot dolgoztak ki, s ezt május 9-én fogadták el végleges formában. Ez a szabályzat kimondotta, hogy az üzemi termelésben csak az igazgató vagy a művezető rendelkezéseit szabad követni, megtiltotta a munkaidőben történő gyűléseket, s a vétségekért büntetést helyezett kilátásba. Ezt a szabályzatot Lenin úgy tekintette, mint a munkásosztály kollektív tapasztalatának a megtestesülését, s úgy vélte, törvénybe kellene iktatni. Ezt a fejlődést szakította meg a polgárháború és az intervenció. — V. M. KARUZAN—G. P. MAHNOVA: *Az ukrán lakosság lélekszáma és aránya a Szovjetunió területén 1795—1959-ben* (28—37. l.) más adatokat is figyelembe véve, elsősorban az 1795-ös összeírás és az 1897-es és 1959-es népszámlálás adatait vetik össze (a mai ukrán, ill. egész szovjet területre vonatkoztatva). Megállapításuk szerint 1795-ben az ukránok az akkori orosz birodalom lakosságának 22,08%-át tették ki, 1897-ben 21,63%-át (bár ezen belül kormányzóságunkint változóan a lélekszám csökkenése vagy nagyobb méretű emelkedése következett be). 1959-ben az arány 18,2%. Ukrajnán belül ugyan megnőtt az ukrán lakosság számaránya 1897—1959 közt, de az Ukrajnán kívül élő ukránok elég gyorsan eloroszosodnak. Az 1959-es népszámlálás szerint a Szovjetunió területén 37 252 930 lakos vallotta magát ukrán nemzetiségűnek, de 32 849 398 vallotta anyanyelvének, az ukránt (viszont ez utóbbiak közt akadt magát más nemzetiségűnek valló is). Az orosz, ukrán és belorusz lakosság összehasonlítása alapján a szerzők úgy látják, hogy a rokon nemzetiségek összeolvadása gyorsabb ütemben halad előre. — V. V. TIMOSENKO: *Gyarmat volt-e Belorusszia a szó gazdasági értelmében a cári időkben?* (38—50. l.) a szerző azzal válaszol, hogy Belorusszia a cári Oroszország gazdasági életének szerves része volt, közepesen fejlett kapitalizmussal, monopóliumok létez-

tek, de a fináncóke kialakulására itt nem került sor. A külföldi tőke még a klasszikus kapitalizmus formái közt zsákmányolta ki a parasztságot. A feltett kérdésre a szerző negatív választ ad, s kifejti, hogy még félégyarmatnak sem lehet nevezni Beloruszsiát. — A vita-rovatban N.B. GOLIKOVA: *A bérmunkásság kialakulásának történetéből a XVIII. század első negyedében* (75—94. l.) nagy forrásanyag alapján vizsgálja a Volga-menti városok lakosságának bérből élő rétegeit. A különböző nem-földművelő gazdasági ágak (halászat, sópárlás, folyami szállítás) nagy keresletet teremtett munkakerőben, a szökött parasztok és egyéb rétegek, bérmunkából élők száma növekedett. A jobbágyrendszer megléte és a kormány politikája, amelyek a rendszer fenntartására, sőt kiterjesztésére irányult, viszont fékezően hatott. Egy bizonyos körforgás alakult ki, a parasztok elszöktek a feudális függés elől, szabad bérmunkásokká lettek, de idővel ebben a minőségükben ismét feudális függésbe kerültek. A városba beáramló, paraszti származású bérmunkások száma tehát nő, de a szó szorosabb értelmében vett munkásosztály kialakulásának csak a csíráiról beszélhetünk. — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1965.

1. sz. — HENRYK JABŁOŃSKI: *A történettudomány helyzetének őszinte értékeléséért* (3—7. l.) a Varsóban 1964. június 3—4-én a népi Lengyelország történettudományának fejlődéséről tartott tudományos ülészak megnyitó előadása, hangsúlyozza a történelem társadalmi jelenségét. Korunkban a tudományos megismerés a szintézis felé törekszik, ezért a történettudomány eredményeinek figyelembevételre a rokon tudományágak számára is hasznos. — Az ülészak előadásai közül kettőnek a szövegét közli a folyóirat. STEFAN KIENIEWICZ: *Az 1795—1914 közötti időszak történetírása a húsz esztendőben* (9—27. l.) áttekintést ad a különböző évfordulókról, amelyek egy-egy korszak feldolgozására irányították a figyelmet (1848, 1863, 1905), majd részletesen elemzi a korszakra vonatkozólag megjelent irodalmat. A forráskiadványok először inkább népszerűsítő jellegűek voltak, csak később jelentek meg új anyagot is feltárók. A feldolgozásokkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az 1831 utáni korszakra is már kevés volt a polgári feldolgozás, az 1864 utáni korszakra pedig teljesen hiányzott. A gazdaság- és társadalomtörténet feldolgozásában sok eredmény van, ugyancsak a politikai történet terén is, különösen a munkásmozgalomban, de már kevésbé áll ez a parasztmozgalom történetére. Egyáltalában nem kielégítő a kultúra történetének

feldolgozása. — TADEUSZ CIEŚLAK: *A Lengyelország 1914—1964 közti történetére vonatkozó kutatások a népi Lengyelországban* (29—36. l.) az előbbi tanulmányhoz, ill. előadáshoz hasonló módszerrel dolgozza fel anyagát, megállapítja, hogy elég sok munka foglalkozik a két háború történetével, ill. a felszabadulás utáni első évekkel, míg a közbülső, ill. későbbi korszak eléggé feltáratlan. Pozitívumnak tartja a nyugati lengyel területek történetének részletes kutatását. — A Vita-rovatban HERMAN RAPPAPORT: *A Lengyel Szocialista Párt szerepéről az 1918 utáni Lengyelország kialakításában* (65—80. l.) azt hangsúlyozza, hogy a jobboldali szocialista vezetők Pilsudskit támogató politikája ártalmas volt, a tömegek viszont jóhiszeműen követték vezetőiket. — Nagyobb vita alakult ki JANUSZ ZARNOWSKI: *A lengyelországi értelmiség társadalmi szerkezete 1919—1939 c.* 1964-ben megjelent könyvéről, amelyet egyébként általában minden hozzászóló igen jó munkának tart. HENRYK JABŁOŃSKI: *A lengyel értelmiség 1918—1939-ben* (95—98. l.) úgy látja, hogy a korabeli statisztikai anyag alapján nehéz a tulajdonképpeni értelmiséget elkülöníteni egyéb rétegektől. Hiányolja a regionális származás vizsgálatát (a Királyságból, Galiciából vagy Poznańból származott-e valaki). Rámutat arra, hogy az értelmiségi foglalkozást sokan tudatosan örökletessé kívánták tenni. Zarnowski könyve nem kapcsolja össze az értelmiség fejlődését az egész gazdasági és társadalmi fejlődéssel. — WITOLD KULA: *A lengyel értelmiség rejtélye* (99—101. l.) Jabłońskihoz hasonlóan azt hangsúlyozza, hogy a könyv számos újabb probléma tisztázását teszi sürgetővé. Nem tartja indokoltnak az időbeli elhatárolást. — ALEKSANDER MATEJKO: *Az értelmiség összetétele és struktúrája* (102—104. l.) szerint a könyv csak a foglalkozás szerint kategorizálja az értelmiséget, holott számos egyéb kategorizálási elv is van (politikai állásfoglalás, világnézet, környezet — nagyváros, kisváros vagy falu, táj, kulturális és jövedelmi különbségek). Persze ezekre a kategorizálási szempontokra nincs megfelelő statisztikai adat. Így Zarnowski csak az értelmiség összetételével foglalkozik, de nem a szerkezetével. — JERZY TOMASZEWSKI: *Az értelmiség mint társadalmi csoport a két világháború közötti Lengyelországban* (105—109. l.) fontosnak tartja a nemzetiségi tagozódást is. Nem mindenben ért egyet a szerző feldolgozó módszereivel, statisztikai becsléseivel. Hiányolja a kisvárosi értelmiség rajzát. — HENRYK SAMSONOWICZ: *Várostörténelmi kutatások Lengyelországban* (111—126. l.) az utóbbi 8—10 évben megjelent munkákat tekinti át, néhány problémakörben csoport-

tosítva: a városok keletkezése, város és falu viszonya, az ipari termelés. Külön kiemeli a kvantitatív eredményeket feltáró dolgozatokat, s hangsúlyozza, hogy az urbanisztika, városkép-kutatás terén is milyen eredmények születtek. — Az adatkölző rovatban ZBIGNIEW LANDAU és JERZY TOMASZEWSKI rövid bevezetőjével közlik WLADYSŁAW MARIAN ZAWADZKI emlékiratát: *Lengyelország pénzügyi politikája 1931—1935-ben* (127—151. l.). Zawadzki (1885—1939) közgazdász egyetemi tanár volt, aki 1932—1935 közt pénzügyminiszeri tiszteletet töltött be; P. Isudski híve volt, bár nem tartozott közvetlen köréhez. 1936 végén készült emlékirata deflációs módszert javasol a problémák megoldására, az adóteher arányosabb elosztását, árcsökkenést. ST. és HANNA JĘDRUSZCZAKOWA: *A történet-tudományok fejlődése a Lengyel Népköztársaság 20 éves fennállása alatt* (251—253. l.) beszámol az előbb már jelzett tudományos ülésszakról. Az összefoglaló előadást ST. ARNOLD tartotta, aki megállapította, hogy hiányzik az egyetemes történeti kutatás és a rokon tudományokkal való együttműködés. A régészeti irodalomról W. HENSEL, a középkori kutatásokról H. ŁOWMIAŃSKI, a XVI—XVIII. századról J. A. GIEROWSKI, a munkásmozgalom kutatásáról pedig T. DANISZEWSKI számolt be (a további két előadást maga a folyóirat is közölte, ld. fent). Daniszewski előadása megjelent a *Z Pola Walki* e folyóirat 1964. évi 4. számában, Arnold, Gierowski és Łowmiański előadását viszont a bécsi nemzetközi történelem-kongresszusra készült kötetben adták közre. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1965. 1. sz. — JERZY DOWIAT: *Magyarországi I. Béla Lengyelországban (1031—32—1048)* (1—23. l.) röviden ismerteti, miért hagyta el András, Béla és Levente Magyarországot (a régi szokások hívei, a szlávok és a keleti egyház hívei támogatták őket). Csehországon keresztül valószínűleg 1031-ben vagy a következő évben kerültek a Piasztok udvarába. Itt azonban ugyanolyan politikai állásfoglalásra találtak, mint I. Istvánnál, ezért András és Levente tovább is ment a keleti Oroszországba. Béla azonban maradt. Részt vett II. Mieszko oldalán annak ellenfeleivel vívott harcában, egyiküket meg is ölte (vagy a király öccsét, Bezprimet, vagy Ottót). Elvette Mieszko Adelaida nevű leányát. Az udvarban a nyugati egyház befolyása alá került. Benignus (Benyn) neve a dijoni bencésekkel való kapcsolataira utal alkalmasint. Környezetének valamelyik tagja évkönyvszerű feljegyzéseket készített, ezek — igaz, hogy erősen eltorzított formában — felismerhetők a kislengyelországi

krónikákban és a Lengyel-Magyar Krónikában. Lengyel források olykor Bolesław néven emlegették őt, így lehet, hogy az 1039-ben említett Bolesław Bélával azonos. Amikor 1038—1039-ben I. Kázmér idegen segítség keresésére külföldre távozott, Béla helyettesítette őt, s leverte az államhatalom ellen irányuló lázadásokat. Kázmér visszatérése után ismét az ő oldalán harcolt, elsősorban Mieszlaw mazóviai vajda ellen, akit csak 1047-ben sikerült végleg leverni. Béla úgy látszik végleg Lengyelországban szándékozott maradni, ezért nem segítette fivéreit 1046-ban, s csak Levente halála után tért haza. Géza és László a Piast királyfiakkal együtt nevelkedtek a lengyel udvarban. — WLADYSŁAW SOBOCIŃSKI: *A Varsói Nagyhercegség és a francia császárság (A tényleges és a nemzetközi jogi függés. A belső átalakulások eredményei)* (46—67. l.) megállapítja, hogy az európai államok különböző formában kerültek függő viszonyba Napóleon Franciaországtól: vagy jogilag is nyilvánosságra hozott formákban, vagy csak ténylegesen. A Varsói Nagyhercegség, amelyet a Rajnai Szövetséghez tartozó szász király kapott meg, Szászország útján forma szerint is függő viszonyban volt, s ezen az úton volt kapcsolatban is a francia állammal. A katonai kapcsolat viszont közvetlen volt. Varsóban francia rezidens székelt. 1812-ben Napóleon nagykövetet nevezett ki Varsóba, aki részt vehetett a minisztertanács ülésein is, az orosz hadjárat kudarca után követ váltotta fel. A francia tábornokoknak adományozott állami javakat a francia állam közvetlenül igazgatta. A francia fennhatóság idején bevezetett változások, elsősorban a francia polgári jogrendszer bevezetése nem érintette a gazdasági és társadalmi viszonyokat; számos feudális maradványt meghagyott, mégis siettetette a feudális rendszer bomlását, s a függetlenség részleges vissza-szerzésével elősegítette a nemzeti öntudat kialakulását. Az ekkor bevezetett intézkedések túlélték a Varsói Nagyhercegséget, a francia magánjog 1945-ig maradt érvényben. — ZBIGNIEW LANDAU: *A Népi Lengyelország államháztartása a lublini kormány időszakában* (68—87. l.) hangsúlyozza, hogy 1944 második felében a lublini kormány már igyekezett áttérni a normalizált államháztartásra, hogy elkerülje a nagyarányú inflációt. Az állami adók, monopóliumok és az állami vállalatok jövedelmeire számított. Az új pénz bevezetése, a forgalomban levő pénznemek becserélése persze inflációs tendenciákat hozott magával. Az első költségvetés 4,5 milliárd zloty kiadást irányzott elő, a deficit viszont 97%-ot tett volna ki. A havi költségvetésre való áttérés lehetővé tette a kiadá-

sok erőteljes csökkentését, s így a tényleges deficit csak mintegy 67%-ot tett ki. Figyelembe kell venni, hogy ebben a korszakban a lengyel terület jelentős része még német megszállás alatt volt, a lublini kormány éppen a legszegényebb területek felett rendelkezett. Tekintettel arra, hogy a nyugati nagyhatalmak deficitje 1945-ben szintén 45—58% körül mozgott, a lengyel államháztartás a körülményekhez képest jól oldotta meg feladatát. — ANDRZEJ BARTNICKI: *Abesszín kísérletek kapcsolatok megteremtésére Lengyelországgal a két világháború közötti időszakban* (104—110. l.) megállapítja hogy 1930-ban került először sor érintkezésre, s 1934-ben abesszín kezdeményezésre megbeszélések indultak a kapcsolatok felvételéről. Az abesszín kormány igyekezett olyan kisebb európai hatalmakkal kapcsolatot teremteni, amelyeknek nincs érdekelt-ségük Kelet-Afrikában, s a nemzetközi politikában van valamelyes súlyuk. 1934 decemberében Párizsban meg is kötöttek egy barátsági és kereskedelmi szerződést, amelyet a sejm 1935 márciusában ratifikált. Az abesszín kormány légi misszió kiküldetését kérte, s fegyvereket is akart vásárolni. A lengyel kormány azonban, tekintettel a háborúra, várakozó álláspontra helyezkedett, nem cserélte ki a ratifikációs okiratokat, nem volt hajlandó diplomáciai képviselőt felállítani, s a háború menetében az olaszok javára bekövetkezett döntő fordulat után már a Népszövetségben is olaszbarát álláspontot foglalt el. — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. 1965. 1. sz. — HEINZ KÖLLER: *Maurice Thorez — a munkásegység és a népfront ügyeinyetője* c. cikkében (5—17. l.) a Francia Kommunista Párt elhunyt elnökének történelmi szerepét világítja meg a népfrontpolitika létrejöttében és eredményeiben. 1920/21-ben a ciklikus gazdasági válság feltételei közepette és a forradalmi harcok átmeneti enyhülése idején a burzsoázia számos országban ellentámadásba ment át a proletariátus ellen. Ezek a harcok megmutatták, hogy a kommunisták még nem vertek eléggé gyökeret a munkástömegekben. A Kommunista Internacionálé éppen ezért Lenin javaslatára kongresszusai tárgyalásainak középpontjába állította a munkásegység kérdését. Ennek nem csupán az volt a célja, hogy tömörítsék a munkásság erőt, hanem főképpen az, hogy a kommunisták befolyását a dolgozók legszegényebb rétegeire kiterjesszék, és leküzdjék a mozgalom végzetes megosztottságát a proletariátus közvetlen általános — demokratikus és ezen túlmenően szocialista céljainak megvalósítása érdekében. A népfrontpolitika gondolata először a

Ruhr-konfliktus idején öltött testet a francia és német munkások tökéletes együttműködésében, s 1924-re meghódította az egész francia párttagságot. Ebben oroszánrésze volt Thoreznek, akit 1924-ben a Központi Bizottság tagjává választottak. Vele megjelent a francia munkásmozgásban az új típusú kommunista vezető. A 20-as évek végére a FKP jelentősen megerősödött, politikai tömegsztrájkokat és tömegakciókat vezetett. Az opportunizmus és szektáság kártevése ellenére felkészült a gazdasági válság, a fasiszta és a háborús veszély elleni harcra, habár a szövetségi politika jelentőségét és valódi útját ekkor még nem látta tisztán. 1930 júliusában Thorezt a párt főtitkárává választották. Az új főtitkár világos célt tűzött a párt elé: a proletariátus egységét, szövetségét a parasztsággal és a középosztállyal. Ez együttműködést jelentett a szociáldemokrata párttal éppen úgy, mint más antifasiszta és háborúellenes erőkkel, a demokrácia és a béke védelmében. A népfront kialakulását elősegítette a francia fasiszta ligák 1934. február 6-i párizsi puccskísérlete, s az erre válaszul a párt által február 9-én megrendezett tömegakció, valamint a február 12-i hatalmas tömegsztrájk, amelyben négy és félmillió munkás vett részt. Így jött létre az egységfront-egyezmény a Blum-féle szociáldemokrata párttal 1934 júliusában, amelyet aztán a kispolgári radikális szocialista párttal való meg egyezés s ezzel a népfrontpolitika követett. A szövetséget 1935. július 14-én a grandiózus párizsi tömegüntetés pecsételte meg. Amikor az Internacionálé VII. kongresszusán Moszkvában kidolgozta a népfrontpolitikát, a német proletariátus negatív tapasztalatai mellett elsősorban a francia proletariátus pozitív tapasztalataira épített. — ERICH KÖHN: *A Szabad Németország Nemzeti Bizottsága megalapításának útja Lipcsében* c. tanulmánya (18—35. l.) a kommunistáknak azt a hősi küzdelmét ismerteti, amelyet a lipcsei ellenállási szervezetben 1939—1944 között Németország Kommunista Pártja stratégiájának és taktikájának érvényesítéséért folytattak. 1936—1939 közt a fasiszták által szétvert párt helyett új pártcsoportok alakultak, amelyek 1939/40-ben szorosabb szervezetben egyesültek és a köri munkáról az üzemekkel való összefogásra, az ellenállási harc szélesebb formáira tértek át. Ezt a küzdelmet 1943-tól akadályozta az Otto Engert és Georg Schumann által képviselt helytelen, a brüsszeli és a berni pártértekezlet határozataival ellentétes stratégia és taktika. Ez nem Németország antifasiszta-demokratikus átalakulását és az általános békét tartotta szem előtt, hanem a szocialista,

a Szovjetunióval békét kötő, a nyugati imperialista hatalmak ellen azonban tovább harcoló Németország vágyalmát hajszolta. Arthur Hoffmann és William Zipperer bírálataira azonban revideálták ezt az álláspontot. 1944 elején a párt Központi Bizottsága és a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága politikája alapján létrejött a lipesei ellenállási mozgalom egysége, s fokozódott tevékenysége. Mielőtt azonban ez még teljes mértékben kibontakozott volna, a Gestapo lecsapott az ellenállási szervezetre, s 1944. július 19-én letartóztatott 59 lipesei antifasisztát. A fasiszta népbíróság 13 halalos ítéletet és magas börtönbüntetésekét szabott ki. Tíz halalos ítéletet 1945 januárjában végre is hajtottak, 3 halálraítéltnak azonban februárban egy légitámadás alkalmából sikerült megmenekülnie. Egyes fennmaradt csoportok folytatták munkájukat egészen Lipsének a fasizmus alól való felszabadításáig. — IRENE és WOLFGANG WILHELMUS: *Harc a nemzeti és a szociális kérdés megoldásáért Finnországban 1917/18-ban* (35—56. l.) ismertetik a finn és az orosz munkásosztály közös harcát Finnország függetlenségéért és társadalmi átalakulásáért. Az orosz bolshevikok mindkét forradalom idején Finnország teljes függetlensége mellett foglaltak állást. Ennek reális feltételét az Októberi Forradalom teremtette meg, Finnország teljes függetlenségének elismerésével. A forradalom ugyanakkor előtérbe állította a polgári demokratikus és a szocialista átalakulás feladatait. A társadalmi átalakulás ellen a finn burzsoázia a már lényegében megoldott nemzeti kérdést akarta kijátszani, s 1918. januárjában megindította támadását a még Finnország területén tartózkodó orosz csapatok és a finn vörösgárda alakulatai ellen. A polgári Svinhufvud-szenátus ugyanekkor Vaasába, a fehércsapatok hadművelési központjába tette át működési színhelyét. Erre a baloldali vezetést alatt álló finn szociáldemokrata párt 1918. január 26—27-én kikiáltotta a munkáshatalmat. A munkáskormányznak sikerült megszilárdítania helyzetét. A finn burzsoázia Mannerheim tábornagy útján a német imperialisták segítségét kérte. Von der Goltz tábornok csapatai 1918 májusában levették a finn munkásköztársaságot, s visszaállították annak a finn burzsoáziának az uralmát, amely a német imperialisták veresége után gyorsan átnyergelt az antant imperialisták oldalára. — HELMUT BLEIBER: *A mezőgazdasági kapitalizmus fejlődése útjának problematikájához* c. tanulmányában (57—73. l.) azt az álláspontot képviseli, hogy az 1848 márciusi forradalom előtti porosz mezőgazdaság és állam „félfeudális” jellegű volt, vagyis a feudalizmus-

ból a kapitalizmusba való átmeneti típust képviselte. Ez az agrárkapitalista fejlődés gátlólag hatott az ipari fejlődésre, feszültséget teremtett a tőkés nagybirtokosok, a junkerek és az ipari burzsoázia közt, és a parasztságot kettős módszerrel is kiszákmányolta. A porosz államnak az ipari burzsoázia megnyerésére tett intézkedései, az 1807-től folyó jobbágyreform, egy befolyásos gazdag paraszti réteg kialakulása nem akadályozhatta ugyan meg a polgári forradalom kitörését, de letompította radikalizmusát, és előkészítette a nagyburzsoázia áru-lását, a junkerekkel való szövetségést és a munkásosztállal való szembefordulást. A magukra maradt német demokratikus erőknek 1848/49-ben nem sikerült győzelmet aratniok a junkerek és nagyburzsoázia ellenforradalmán. A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének porosz útja tovább folytatódott. — B.

ČESKOSLOVENSÝ ČASOPIS HISTORICKÝ. 1965. 1. sz. — FRANTIŠEK GRAUS: *A koraközépkori kísérek és jelentőségük a közép-európai államok kialakulásánál* (1—18. l.) a közép-európai feudális államok kialakulásáról szóló, a közeljövőben megjelenő nagyobb tanulmányának részlete, amely a kíséret IX—X. századi szerepét vizsgálja. Négy típusát állapítja meg: 1) az egyszerű kíséret, amilyen ebben a korban már csak a normannoknál és Skandináviában található; 2) a Gefolgsheer már átmenet a kíséret és a hadsereg közt, ilyen a népvándorlás korában volt ismertes, a tárgyalt korszakban talán a magyaroknál feltételezhető; 3) a nagy kíséret vagy állami kíséret, amely letelepült életmóddal jár, kialakult államban található meg, s nemcsak katonai védelmi, hanem belső funkciói is vannak; 4) a feudalizálódó, már territóriálisan szervezett kíséret, amelyből a nemesség kialakul. Részletesen a harmadik típus vizsgálya a cseh és a lengyel állam példáján. Rámutat arra, hogy a feudalizmus kezdetén itt a nemzetségi arisztokráciát kiirtották, éppen a kíséret segítségével; ebben látja a két állam erejének és expanzív törekvéseinek a magyarázatát. — JOSEF MACEK: *György király külpolitikájához* (19—48. l.): a jubileum alkalmából visszatér Poděbrad György cseh király 1462—64-es béketervezetéhez, s megállapítja, hogy az sokkal inkább középkori jellegű, alig van benne a vallási türelmet is hirdető humanista elem. Jelentős szerepet játszik a tervben a pápaellenes huszita hagyomány is. Közli a szerző még II. Pál pápa feljegyzését a csehekkel folytatott tárgyalásokról 1471-ből (a vatikáni levéltár anyagából), amely mutatja a cseh tárgyalófél hajlékonyságát és a pápa engesztelhetetlenségét, s így

megcáfolja azt az eddig uralkodó nézetet, hogy csak György halála akadályozta meg valamiféle egyezség megkötését. — A vita-rovatban MILAN ŠVANKMAJER: *A gépi kutatás kérdéséhez a történetírásban* (49—64. l.) a modern sajtóanyag gépi úton történő feldolgozásához ad módszertani útmutatást, elsősorban a kódoláshoz, s azt bizonyítja, hogy nem szükséges a kódolásnál az egész anyagot számokban átírni. — ZDENĚK SLÁDEK: *A két világháború közti korszak csehszlovák—szovjet kapcsolatainak tanulmányozásáról* (99—109. l.) áttekinti az 1948 óta megjelent munkákat, s úgy látja, sok még a fehér folt, nem dolgozták fel a Szovjetuniót tárgyaló csehszlovák publicisztikát, a csehszlovák munkásmozgalom vezetőinek és a burzsoá politikuskoknak a szovjet államról kialakított koncepcióját. Hiányzik a csehszlovákiai kisebbségek állásfoglalásának a bemutatása is. De a legnagyobb hiányosság, hogy nincs érdemleges vita a téma egyes problémái körül. — JOSEF PETRYL áttekintést ad az 1955—1964 közt megjelent csehszlovák numizmatikai irodalomról (110—120. l.). — J. N. ismerteti A magyar irodalom történetét 1849-ig c. munka második kiadását (126—127. l.), ugyan-csak J. N. Tolnai György: A paraszti szövö-fondóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon c. könyvét (143—144. l.), Spira György: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a c. könyvét (144—145. l.) és Kovács Endre: A népek tavaszától a Párizsi Kommunig c. könyvét (145. l.), továbbá néhány magyar folyóiratcikket. — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1965. 1. sz. — MATĚJŠ KUČERA: *Szlovákia lakosságának társadalmi szerkezete a X—XII. században* (1—53. l.) rövid historiográfiai bevezetés után, amely a kérdés mai kutatóival is polemizál, kifejti, hogy a nagymorva államban már fejlett feudális társadalom állt fenn, de az írott források alapján nem lehet ezen belül az egyes rétegeket elkülöníteni. A magyar etnikum betörése nem módosította lényegesen a fejlődés irányvonalát. A rabszolgakereskedelem a X—XII. században igen élénk, anélkül azonban, hogy a rabszolgatartás meghatározó jelenséggé vált volna. Megvannak a nemzetiségi szervezet maradványai, elsősorban a magyar településterületen és az északi, észak-keleti vidékeken, amelyeket nem érintett a nagymorva állam társadalmi fejlődése. A feudalizálódásban a királyi birtok játssza a legnagyobb szerepet, mind a várszervezet, mind pedig a szorosabb értelemben vett királyi birtok (curia és curtis). Mindkettő a szláv kezdetekre vezethető vissza. Az udvarnokok révén folytatott gazdálkodás a curtisokban a szláv lakosságot használja

fel. Az udvarnokok társadalmi helyzetüket tekintve közelebb állnak a szabadokhoz, mint a rabszolgákhoz. A várnak inkább katonai és közigazgatási szerepe van, a nagymorva korszakban igen lényeges városalkotó szerepe (iparúzó lakosság egybegyűjtése) itt háttérbe szorult. A magyar állam fejlődésének középpontja a dunántúli és a dél-szlovákiai terület, tehát Pri-bina két fejedelemségének a területe, amelyek a legfejlettebbek voltak. A szerző elutasítja azokat a nézeteket, amelyek a magyarországi feudalizmus sajátosságait, az ázsiai feudalizmussal való kapcsolatát mutatják ki. — A folyóirat közli az 1964. június 8—10-én Szomolányban a Szlovák Nemzeti Felkelés évfordulóján tartott tudományos ülészak vitafeljegyzéseit a gyorsírással jegyzőkönyv alapján (54—106. l.). — TILKOVSKÝ LÓRÁNT: *Adalék a Dél-Szlovákia határvidékén folytatott partizán-tevékenység történetéhez 1944-ben* (107—112. l.) a Szlovák Nemzeti Felkelés ki-robanása után az akkor magyar megszállás alatt levő területekre érkező partizánok tevékenységét ismerteti, amely a határvidéki magyar katonaság és polgári lakosság megnyerését, a Magyarország felől várható német támadás előkészítésének felderítését, majd végrehajtásának akadályozását célozta. — VOJTECH KOPČAN: *Oszmán elbeszélő források Szlovákia történetéhez* (113—121. l.) néhány XVII—XVIII. századi forrásnak a szlovákiai területen folytatott harcokra vonatkozó adatait ismerteti. — F. BOKES ismerteti a Magyarország történeti demográfiája c. kiadványt (143—144. l.), kiemeli, hogy táblázatai révén a magyarul nem tudók számára is használható munka. J. K. ismerteti a Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig c. kiállítási útmutatót (148—149. l.), szemére veti a szláv lakosság szerepének lebecsülését. A. Š. ismerteti Tolnai György: A paraszti szövö-fondóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon c. könyvét (155. l.), Fogarassy László „A határban a halál kaszál” címen kiadott Prónay-naplórészleteket (157—158. l.), P. H. a készülő magyar párttörténeti tankönyv első két fejezetének téziseit (161. l.), R. F. K. Kempler: A gyógyszererek története c. könyvét (168. l.), és M. B.—U. Regöly—Mérei Gyula: Akik legyőzték a betegségeket c. könyvét (168—169. l.), valamint magyar folyóiratok egyes tanulmányait. — K. R. beszámol a magyar és csehszlovák jogtörténészek 1964. április 1—3-án Budapesten tartott ötödik tudományos konferenciájáról (173—175. l.). — N.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS 1964. 3. sz. — MILORAD EKMEČIĆ:

A külső tényező a balkáni forradalmak érlelődési folyamatában 1849—1878-ban (3—35. l.) 1963 novemberében Krakkóban tartott előadását közli, amelyben részletesen nyomon követi a balkáni mozgalmak összefüggéseit egyéb országok forradalmi mozgalmával (a lengyel és magyar emigrációval stb.), ill. a nagyhatalmakkal. Ausztria az egész időszakon keresztül éppúgy ellenzte a délszláv forradalmi mozgalmat, mint a német vagy az olasz egységtörökvéseket. A balkáni forradalmi mozgalmak tragédiáját abban látja, hogy mindig a nagyhatalmi politika befolyása alatt álltak, tekintettel is kellett lenniük a nagyhatalmakra. Ezért Gramscival együtt az olasz forradalomhoz hasonlóan a balkáni mozgalmakat is elvetélt forradalomnak nevezi. — DRAGIVAN ŠEPIĆ: *A szerb kormány, a Jugoszláv Bizottság és az Olaszországgal való kompromisszumos határ kérdése* (37—55. l.) részletes diplomáciatörténetet rajzol meg: a szerb kormány már az első világháború elejétől hajlandó volt Olaszországgal kompromisszumot kötni a határ kérdésében és az Istriai félsziget nyugati felét Polával együtt átengedni. A Jugoszláv Bizottság (Trumbiá) csak később és nyugati nyomásra volt erre hajlandó. 1917—1918 fordulóján után az olasz kormány is mutatott bizonyos engedékenységet. A jugoszláv kormányzat még 1919 elején is ennek a kompromisszumnak az alapján állt, de a Sonnino uralta olasz kormány lehetetlenné tette a megegyezést ezen az alapon. — *A jugoszláv történettudomány problémái* (57—94. l.) címen a folyóirat közli az 1964. április 25-én tartott megbeszélés egyes hozzászólásait. A megbeszélést a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottságának az ideológiai munkával foglalkozó bizottsága rendezte, komunisták történészek és egyéb tudományos dolgozók bevonásával. Részt vett a vitán a bizottság elnöke, Veljko Vlahović és a JKŠz KB történettudományi bizottságának az elnöke, Rodoljub Čolaković is. A vita alapjául előre elkészült tézisek szolgálták. A folyóirat a hozzászólásokat közli, abban a sorrendben, ahogy a szerkesztőségbe beérkeztek (a továbbiakat következő számban fogják közölni). B. Djurdjev általános módszertani kérdésekhez értelt hozzá a történelmi törvényszerűség értelmezéséhez, az osztályok kérdéséhez, az objektivizmus és pártosság problémájához. Fontosnak látta egy módszertani kézikönyv összcállítást. M. Ekmečić egyoldalúnak mondta a jugoszláv történetírást, mert csak a hazai történelemmel foglalkozik, a hazai történeten belül is elsősorban csak a legújabb korról, de hiányzik az egyetemes történelem. Kifogásolta a

szintézisre való törekvés hiányát, helyette a levéltári részletek túlbecsülése valamiféle „archivitis”-betegségre utal. M. Britovšek véleménye szerint a kutatók nem foglalkoznak eléggé a hazai és nemzetközi munkásmozgalom történetével, A. Krešić a történelem és politika viszonyát taglalta. J. Marjanović a legújabb korról foglalkozó kutatásoknál hibának rótta fel az egyes kutatási ágak (gazdaságtörténet, művészettörténet, irodalomtörténet) túlságos elszakítottóságát egymástól. Ugyancsak hibának tartotta a nagy szervezeti széttagoltságot (hogy mindegyik szövetségi köztársaságnak önálló történettudományi és párttörténet intézete van stb.), a szintézis, a balkáni kutatások szükségességét hangsúlyozta. D. Zografski a makedon történetírás egyes problémáira utalt, valamint az ún. történelmi távlat kérdésére, s hivatkozott arra, hogy nyugati burzsoá munkák is foglalkoznak a legújabb kor történetével. R. Čolaković a burzsoá nacionalizmusnak még a munkásmozgalom történetének a kutatásában is érvényesülő hatására mutatott rá. Kifogásolta az egyéni munkák túltengését, a kollektív munkáktól való menekülést, s elengedhetetlennek tartotta a Jugoszlávia népeinek története c. kiadvány folytatását, a 3. kötet megjelenését. V. Vlahović hangsúlyozta, nem zársonak szánt felszólalásában számos kérdésre reagált. Kiemelte a nemzet szerepét a mai történelmi fejlődésben. Az egyéb tudományágakkal való kapcsolat fontossága mellett felhívta a figyelmet arra is, hogy ez ne legyen mechanikus. Határozottan hangsúlyozta a történettudomány pártos voltát és a politikai állásfoglalás helyes formában való érvényesülését. A jugoszláviai tudományos kritikát fejletlennek tartotta, a jugoszláv történészek részvételét külföldi kongresszusokon stb. pedig szervezetlennek. — IGOR KARAMAN: *Adalékok a gazdaság- és társadalomtörténethez a Magyar Tudományos Akadémia Studia historica c. sorozatában* (95—107. l.) röviden ismerteti a sorozat eddig megjelent 54 számát, majd részletes tartalmi ismertetést ad az agrártörténettel és az ipar fejlődésével foglalkozó munkákról. — PETAR MILOŠAVLJEVIĆ beszámol a Jugoszláv Kommunista Szövetsége történetéről irandó kézikönyv 1964. június 11—12-én Belgrádban tartott vitájáról (143—148. l.) — N.

ISTORIJSKI ZAPISI 1964. 17. évf. 2. köt. 3. sz. — A Montenegrói Szocialista Köztársaság Történettudományi Intézetének és Történelmi Társulatának a folyóirata ezt a számot az első világháború kitörésének évfordulójára jelentette meg. A háború ki-

törésének jelentőségét VELIMIR TERZIĆ foglalja össze (397—401. l.). — UROŠ KOSTIĆ: A montenegrói hadsereg hadműveletei 1914-ben (403—458. l.) ismerteti a hadsereg gyenge felszerelését a háború előestéjén (összesen 30 golyósórója és 65 ágyúja volt). Részletesen bemutatja a hadműveleteket 1914 november végéig, a szerb hadsereggel való együttműködést, utal arra, hogy a szerb hadvezetés sem látta helyesen a montenegrói hadsereg harcainak a jelentőségét, amiből olykor nézeteltérések támadtak. A szerb és montenegrói hadsereg védekező hadműveletekre teljesen fel volt készülve, de a szövetségesek követelésére veszteségekkel járó támadó hadműveleteket kellett folytatniok. — MIRA DJURIŠIĆ ugyancsak részletes ismertetést ad a szerb hadsereg 1914 szeptemberének első felében a Szerémség ellen indított offenzívájáról (459—477. l.). — DIMO VUJOVIĆ: *Montenegro és Franciaország kapcsolatai az első világháború idején* (479—550. l.) 1916 januárjáig ismerteti az együttműködést, amely részben katonai jellegű volt (a franciák kisebb csapategységeket szállítottak partra, hogy megkíséreljék a Bocche di Cattaro elfoglalását, de ez nem sikerült), részben francia kölesönt jelentett, a háború kitörése után ugyanis Oroszország már nem tudta Montenegrot ellátni, ezért Franciaország szállított élelmiszert és hadianyagot. A 10 millió frank kölcsönért megrendelt anyagnak azonban csak egy része jutott el az országba. — JOSIP BEROŠ ismerteti az osztrák hatóságok által 1914—1915 folyamán a Bocche di Cattaro lakossága ellen fogatosított rendőri intézkedéseit (551—572. l.), amelyek a lakosság délszláv érzelmeiről tanúskodnak. SLAVKO MIJUŠKOVIĆ pedig az 1914 júniusában Cattaróban lezajlott osztrákellenes tüntetéseket és azok megtorlását világítja meg (573—587. l.). — N.

GODIŠNJAK FILOZOFSKOG FAKULTETA U NOVOM SADU 1962—1963. 7. köt. — DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ: *Adalék Jovan N. nađ mozgalmána: vizsgálatához* (21—29. l.) a nálunk Cserni Jován néven ismert parasztszervező mozgalmát vizsgálja az eddig ismeretes források és feldolgozások alapján, s megállapítja, hogy az anti-feudális parasztnozogalmként indult harc 1527 áprilisa és júniusa közt, amikor Jován Ferdinánd szolgálatába lépett, új jellegű kapott, Jován feudális úrként rendezkedett be, de a parasztság nem támogatta-többé, s ezért hamarosan elbukott. Mintegy 15 000 főnyi, jól begyakorolt hadserege volt. — SLAVKO GAVRILOVIĆ: *Házassági és lakóalmi szokások a Szerémségben a XVIII. században. Adalék a Vajda-*

ság történeti néprajzához (31—34. l.) ismerteti azt a Hajnóczy József alispán kezdeményezésére 1786-ban a megyei hatóságok által kiadott rendeletet, amely elejét akarta venni a lakodalmak alkalmával szokások költségeinek és számos kilengésnek. — N.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1964. júl.—szept. 48. sz. — J. ROUGERIE: *Égy lázadó lakosság összetétel, a Kommün példája* (31—47. l.) c. tanulmánya az 1871—72-ben lefolytatott perek anyagára támaszkodva rendkívül érdekes táblázatokban sokszínűen világítja meg, kik vettek részt a Kommün harcaiban. Felidézi, hogy az egykorúak szerint mintegy 100 000-re tehető a kivégzetteknek, bebörtönzötteknek és elmenekülteknek száma — vagyis Párizs férfilakosságának 1/4 részére. Egyes szakmákban különösen magas volt a munkából távolmaradók száma: a kötélverőknél 50, a szabóknál 33, a mintaasztalosoknál 30%. Rougerie megjegyzi, hogy egyes becslések között igen nagy az eltérés a peres ügyek mennyiségére: egyesek 5—6, mások 30—50 000-re teszik a kommunárok elleni bírósági eljárások számát. Rougerie szerint szolid kiindulópontot ad az a körülmény, hogy 1875-ig közel 40 000 letartóztatást fogatosítottak, aminek leváltári nyoma maradt. A perek nyomán 27,9%-ban a vádlottakat elítélték. A 10 137 elítéltből 130 volt a nő és 58 a gyermek. Az életkori megoszlás a következő: a nagy többség természetesen 40 éven aluli. Ézen belül a letartóztatottak 10,8, az elítéltek 9,6% volt 20, 55,1, illetőleg 64,2%-a 40 éven aluli. Érdekes földrajzi táblázatot is találhatunk e cikkben: a letartóztatottaknak csakúgy mint az elítélteknek nagy többsége párizsi volt, de tulajdonképpen még vidéken születettek (72,6% volt ilyen!); Szajna megyei születésű lakos csak 24,6% volt, s csak 2% körül mozgott a vidékiek száma. A vádlottak zöme munkás volt. Míg az 1848-as letartóztatásoknál a szabadfoglalkozásúak, nvuzárfjasok, alkalmazottak és kiskereskedők aránya 27,4% volt, ez 1871-ben 15,6%-ra esett. A munkások között a vasasok, építőmunkások, napszamosok (szállítók és földmunkások is), valamint a díszítőmunkások száma volt magas. Rougerie végezetül vázlatot nyújt az ítéletek jellegéről is, megállapítván, hogy 52%-ukat a magántulajdon ellen elkövetett bűn címén hozták. — A folyóirat közli Adolphe Blanquainak, a francia Akadémia tagjának és a forradalmár Auguste Blanqui testvérének két levelét J. P. Proudhonhoz, amely a francia munkásmozgalom és Proudhon felfogásának, tevékenységének néhány új vonását mutatja meg (70—75. l.). — MAURICE DOMMARGET: *A francia*

Munka Lovagjai és irányvonaluk (77—86. l.) a francia munkásmozgalom történetének egyik legszakavatottabb kutatója a titkos francia munkásszervezet mintegy húszéves történetére (1893—1911) hívja fel a figyelmet, mint amelyet nem szabad sem alá-, sem túlbecsülni, de nem kell elfelejteni sem. Felsorolja a szervezet fontosabb szereplőit, s megjegyzi, hogy tulajdonképpen csak 12 évre tehető igazán hatékony szereplésük, mivel a CGT és a SFIO egységének helyreállta (vagyis 1905—1906) után a mozgalom számára e két fő irányzat mellett nem maradt hely. A szerző megállapítja, hogy a szervezetnek, éppen jellegénél fogva, nem voltak a nyilvánosság számára készülő nyilatkozatai, a belső viták pedig nagy véleményeltérésekre mutattak — legalább is ideológiai tekintetben —, noha az alapkérdésekben a platform azonos volt: szocialista és forradalmi elveket vallottak. — G. HAUPF: *Jegyzet a Nemzetközi Szocialista Iroda által az I. Internacionálé történetére felállított archívumhoz* (87—94. l.) c. közleményében részint azokat a Huysmanshoz érkezett 1907—8-as leveleket közli, amelyek ezekre a kezdeti erőfeszítésekre utalnak, másfelől azt a Rjazanov-Huysmans levélváltást (ezt először meg is világitja), amely a gyűjtemény egyik, Rjazanovhoz került részének történetére vonatkozik. — M. VUILLEUMIER: *A James Guillaume archívum* c. közleményben (95—98. l.) történetileg összefoglalja, hogy mi történt J. Guillaume igen értékes archivális anyagaival 1916-ban bekövetkezett halála után. A legértékesebb anyagok az I. Internacionálé korszakából valók, s a kiemelkedő francia, svájci, olasz és német munkásszervezőktől nagy számú levelet tartalmaznak. Másik része a századforduló munkásmozgalmához ad segítséget, s olyan teoretikusok, mozgalmi vezetők levelezését tartalmazza, mint Monatte, Brousse, Bernstein, B. Malon, L. Herr, P. Kropotkin, De Ambris, Brughacher — akikkel olykor egész haláláig levélkapcsolatban állt. A levélváltások gyakran a munkásmozgalom történetével voltak kapcsolatosak. — A folyóirat beszámolóit közül a skandináv munkásmozgalmi archívumok által őrzött értékesebb anyagokról, tanulmányt ad közre a munkásmozgalom és a gazdasági konjunktúra összefüggéséről, s beszámol az 1960—61-es nagy belga általános sztrájk történetéről kiadott újabb belga történeti és szociológiai munkákról. — J.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1964. 3. sz. — ARTHUR MITZMAN: *A francia munkáosztrájk és a Blum-kormány* (1936—37) (365—390. l.) meg-

állapítja, hogy 1936 májusában a Népfront győzelmétől a legkülönfélébb színrnyalatú baloldaliak mind sokat vártak, így a munkásság is. A munkások azonban nem sokára mégis sztrájkba léptek, ami azt bizonyította, hogy nem hittek feltétlenül igényeiknek a kormány általi teljesítésében. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a munkások jelentős tömegei igen hamar csalódtak a kormányban. A szerző ezt részben a Kommunista Párt politikájának tulajdonítja, de vitatkozik az olyan beállításokkal, mintha pusztán erre lehetne visszavezetni a munkások elfordulását Blum-tól. Ezzel kapcsolatban részint a spanyolországi polgárháborúra és a „benemavatkozási” politikára utal, részint a gazdasági helyzet alakulására. Az előbbivel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ezt a politikát elsősorban Londonban szabták meg, l’árisz ehhez csak csatlakozott, amikor pedig elfogadták, a nem-kommunista munkás- és szakszervezeti körökben is rosszállással fogadták. A gazdasági helyzet rosszabbodását (amit adatokkal érzékeltet) azért tartja jelentősnek, mert ez egyfelől rácafélt a Népfront életszínvonalamelési ígéretere, másfelől pedig a szociális ellentéteket kiélezte, a munkásokat sztrájkra bírta, a kormány ellen fordította, közben e nyomás alatt a Blum-kormány a munkásoktól eltávolodva jobbra fordult. — STEPHEN COLTHAM: *George Potter, a Junta és a Bee-Hive* (391—432. l.) G. Potternek, az angol munkások egyik úttörő szervezőjének, s az 1860-as években nagy befolyású lapja szerkesztőjének életművéről ad áttekintést. A szerző egyúttal helyesbíti azt az általános felfogást, amely Potter szerepét régebben nem becsülte eléggé, de mégis szükségesnek tartja a kritikus vizsgálatot, amit véleménye szerint az újabb kutatók némelyike nem érvényesít. Potter már fiatalon munkásvezérré nőtte ki magát a londoni építőmunkássztrájk s a 9 órás mozgalom idején. Sikerei túlságosan magabiztossá, önteltté tették, mikor a munkásmozgalom általában rohamosan szélesedett, új szervezetek alakultak, új vezetők tűntek fel, s ezekkel Potter alig számolt. Az olcsó újságot, a Bee-Hive-t 1861 októberében teremtette meg, hivatásos riportert s régi chartista munkást egyaránt emelve maga mellé, de lényegileg ő adta meg a lap irányvonalát, amely csak bizonyos szakszervezeti támogatást élvezett, de már novemberben 5000-es példányszámot ért el. Pénzügyi nehézségekkel így is meg kellett küzdenie. A szerző érzékelteti, hogy a külpolitikai kérdésekben az állásfoglalások nem voltak egyenesvonalúak. A lapban az amerikai polgárháború idején kezdetben a déliekkel rokonszenveztek — de a munkások által-

nos hangulata s a szerkesztőségen belüli viták következtében a Bee-Hive csakhamar az északiak mellett foglalt állást. (Ebben a progresszív gondolkodású pozitivistá, a lapot anyagilag támogató Beesly professzornak is része volt.) A problémákat mégsem ezek az ingások okozták a munkásmozgalomban, hanem Potternek a szakszervezeti mozgalom vezetőivel és az Internacionálé Főtanácsával való szembekerülése, amelynek nyomán a Bee-Hive-t mindkét munkásmozgalmi centrum megtagadta. A szerző ezt az ellentétet vizsgálja, s azt elemzi, mennyiben igaz az a régi vád (amelyet még a szakszervezeti központ egykoron, s később a Webbek fogalmaztak meg), miszerint Potter felelőtlenül biztatta a munkásokat sztrájkok folytatására, amit a szakszervezeti vezetők hevesen opponáltak. A szerző a munkáshangulat alaposabb elemzését nyújtja, bizonyítja, hogy a munkások gyakran nemcsak hajlottak Potter véleményére, hanem lelkesedtek is érte, sőt olykor megelőzően már elkötelezték magukat a harca — de másfelől a harci vágy mégsem volt igazán megalapozott. A szerző emellett érzékelteti, hogy Potter másfelől a régi típusú szervezkedést, a sztrájkharcoló módszerét képviselte, míg a szakszervezeti vezetők a szakmunkások szilárdabb szervezeteit követték, s így kényszerítették ki sokszor nagyobb előnyöket a tőkésektől. Coltham rávilágít a személyes ellentétekre, a szakszervezeti vezetők s munkástömegek ellentétére, a kis és nagy szakszervezetek közötti súrlódásokra. Megállapítja, hogy Potternek és a Bee-Hive-nak a befolyása 1865 után, a Reform Liga és az azzal kapcsolatban álló Junta javára visszaesett, a Commonwealth c. munkáslap is tényleges riválisként jelentkezett, s ennek következtében 1867—68-ban a Bee-Hive terjesztési és anyagi gondokkal küzdött, egyúttal új profilt is keresett magának, engedett a könnyebb fajsúlynak, s emellett a nőkérdésre fordított nagyobb figyelmet. — A lap egyúttal cikket közöl Marxnak és Engelsnek Darwinnal és tanaival kapcsolatos véleményéről, függeléként csatolva ehhez Darwinnek Marxhoz küldött két levelét. — A dokumentum-rovat közli Leninnek egy 1912 szeptemberi, a Vorwärtsnek szánt cikktervezetét, amely azonban nem jelent meg. Lenin e cikkben az orosz pártviszonyokkal, K. Radek szerepével foglalkozik, s R. Luxemburnak az orosz mozgalomról kialakított felfogásával vitázik. — Ugyancsak a dokumentum-rovat tartalmazza MARC VUILLEUMIER: *Az Internacionálé Spanyolországban (1877)* c. közleményét (483—489. l.). A szerző Severino Albarracinnak, a spanyol bakunista-anarchista fel-

fogású tanítónak 4 levelét közli. Albarracinn 1872-től az Internacionálé spanyol Federális Tanácsának tagja, 1873-ban az Alcoyban végrehajtott forradalmi felkelés egyik vezetője volt, 1874-ben Svájcban menekült, három éven át ott élt, 1877-ben sikerült hazatérnie, de már 1878 márciusában meghalt. Albarracinn leveleit Guillaumenak, Kropotkinnak és Pindynnek írta, s a közvetlen feladatokon túl főként a polgári demokratikus viszonyoknak, illetőleg a forradalmi harcnak az összefüggéseire főzött gondolatokat. — J.

LA PENSÉE 1965. ápr. sz. JEAN BRUHAT: *Az 1861-es év százéves évfordulójának mérlege* (3—25. l.) korunk érdeklődésének irányát jellemzően mutatja, hogy noha 1864-ben adták ki IX. Pius Quanta Cura enciklikáját, s ugyanebben az évben alakult meg a Comité des Forges, a nagyiparosok szövetsége, a megemlékezések — történészek és politikusok részéről egyaránt — szinte kizárólag az I. Internacionálé alakulására szorítkoztak. Bruhat hangsúlyozza, hogy az Internacionálé forrásanyaga részben már akkor elveszett, később is megritkult, ezért nagyjelentőségű a források újabb felmérése és kiadása. Legjelentősebb vállalkozásnak a Nemzetközi Történelemszövetség háromkötetes felmérését, a Genfben megjelent kétkötetes dokumentumkiadványt s a Moszkvában publikált Főtanács-jegyzőkönyveket tartja. Az újabb irodalom, kutatási eredmények fényében aláhúzza, hogy az Internacionálénak többféle munkásmozgalmi áramlatot sikerült összefognia, másfelől pedig azt, hogy elsőként tudta áttörni Európa határait, s valóban nemzetközi munkásszervezetté vált. Bruhat nagy figyelmet szentel azoknak az újabb kutatásoknak, amelyek a munkásmozgalmat „alépitményét”, az ipari struktúrát, a munkásosztály és a mozgalom összetételét tisztázzák. Egyúttal azonban óv mindenféle automatikus, mechanikus következtetéstől, utal a sok közhírső hatására, szubjektív tényezőre, a személyek szerepére, amelyek mind együttesen alakítják ki a mozgalom arculatát, s nem közvetlenül az alépitmény magyarázza, hogy Franciaországban miért a textilipar, Belgiumban pedig a bányák váltak a mozgalom bázisává. Figyelmeztet a nemzeti kérdés nagy súlyára, az Internacionálé e téren jelentkező vitáira, a nacionalizmus és nemzeti nihilizmus elhárítására, miközben — mint Bruhat jelzi — olykor mindenki tévedhetett, s részletkérdésekben elalól Marx sem volt kivétel. Egészében azonban az Internacionálé világos és történetileg igazolt választ formált ki. Végül

ítal arra, hogy a legújabb történeti irodalomban a „mitoszok” leplezésére törekednek, s közben rögen meggyökeresedett tételeket vonnak kétségbe. Így pl. hogy 1848 júniusa fontos esemény volt-e, vagy a Kommünnek volt-e történeti jelentőségű távlata, s ugyanígy az Internacionálét illetően is kétségbevonják annak hatását. Bruhat nemcsak kérdések felállítását, hanem megválaszolását is sürgeti. — MADELEINE REBERIOUX: *Jaurès és a munkásegység (1904—1911)* (57—76. l.) rávilágít arra, hogy a századforduló idején a munkásmozgalom Franciaországban mennyire szétaprózódott (a szakszervezeti, a szövetségi és a politikai irányzat külön-külön irányban haladt, s a politikai mozgalomban sem volt egység). Az általános háttér felvázolása után Jaurès felfogásának fejlődésében hűz határvonalat 1898 körül. Ezt megelőzően Reberieux szerint Jaurès a parlamentari úton könnyebbnek hitte a demokratikus haladást, s ezzel együtt a szocializmus győzelmét. A Dreyfus-válság idején Jaurès ráébredt arra, hogy a francia reakció erős, s ezt követően alakította ki „blokk-politikai” elképzeléseit. A szerző rávilágít, hogy ez új gondolat volt ekkor, s a szocialista mozgalomban sokan ellenkeztek (ehelyütt vázolja a különböző irányzatokat s akadályozó tényezőket, amelyek a blokkpolitikai irányzatot már azt megelőzően gyengítették, hogy az 1904-es nemzetközi kongresszus véglegesen eltemette). A cikk hangsúlyozza, hogy Jaurès az amszterdami döntést — közvetlen politikája bírálatát — azért fogadta el, mert az egész nemzetközi mozgalom haladását tekintette elsőrendűnek. Rámutat arra, hogy Jaurèsnek az egység megvalósításánál korábbi barátjaival, munkatársaival is vitákat kellett folytatnia, néhány esetben el is szakadt tőlük, s új munkatársai lettek. A szerző érzékelteti, hogy az egységes párton belül is miként éltek tovább a korábbi ellentétek, s Jaurès miként fáradozott türelmesen ezek áthidalásán, s e téren (az Humanité, a pártvezetőség összetétele stb.) milyen eredményeket ért el. A munkásegység pártonbelüli megvalósításán túl Jaurès erőfeszítéseket tett a szervezetekkel, s főként a szakszervezetekkel való együttműködésre, aminél a guesdista sektarianizmust leküzdve — úgyszintén nagy eredményeket mutathat fel. Ezt az egységet részben éppen antimilitarista-háborúellenes alapon sikerült megteremteni. Reberieux megállapítja, hogy Jaurès bizonyos fokig labourista szélesebb munkásszövetség megteremtésére törekedett, ami a szerző szerint annál indokoltabb volt, mivel a külön utakon járó CGT is csak 400 000 munkást, vagyis az

összmunkásság 5%-át tömörítette csak — a feladatok nagyságát Jaurès ezek alapján is világosan látta, s ezért tartotta fontosnak minden munkásszervezet átfogását. Ugyanakkor nem mondott le a demokratikus, polgári baloldallal való együttthaladásról sem. Reberieux figyelmeztet, hogy a kettős célkitűzés: a munkásegység s a blokk-politika esetleges felújítása azonban alkalmasint ellentétbe is kellett hogy kerüljön egymással. Cikkében a marxista professzornő Jaurès munkásságának további tanulmányozására hív fel. — JEAN DAUTRY: *Lafargue és a boulangier-izmus* (25—56. l.) nagyrészt Paul és Laura Lafargue Engels-szel folytatott újabban kiadott levelezésére, de más kiadványokra, az egykorú munkássajtó anyagaira is támaszkodva, dolgozta fel annak a rendkívül kritikus 1—2 esztendőnek munkásmozgalmi vonatkozásait, amikor Boulanger tábornok a párizsi nép jórészenek rokonszenvét elnyerve 1888—89-ben valóban veszélyeztethette a parlamentaris rendszert Franciaországban. Dautry érzékelteti, hogy a szocialisták egyrésze (a posszibilisták, forradalmi szocialisták, allemanisták és néhány kisebb csoportosulás) a Boulanger-veszélylyel szemben a polgári radikalizmus uszályába került, mások a blanquisták egyrésze a Boulanger-mozgalmat támogatták, s attól fogadtak el orgánumaik számára pénzt. A guesdisták, s maga Guèsde sem tekintette Boulanger-t tényleges veszélynek. Lafargue ebben a kérdésben ugyancsak nagyobb erővel hadakozott a polgári pártok, azok korrupt, a tényleges reformokat akadályozó politikája, mint Boulanger ellen. Dautry idézi azokat az Engels-leveleket, amelyekben Lafargue-tól erőteljesebb elhatárolást követel a Boulanger-mozgalomtól, s önálló proletár-szocialista választ sürget mindkét politikai főáramlattal szemben, s jelzi Bebel felháborodását, amiért a párizsi proletariátus annyira megzavarodhatott, hogy nem találja meg saját útját. Engels véleményének, leveleinek megismerésénél túlmenően J. Dautry Lafargue védekezésének s gondolatmenetének néhány pontját külön is vizsgálat tárgyává teszi. Lafargue elutasította annak lehetőségét, hogy Franciaországban tényleges katonai diktatúra fenyegethet. Dautry Lafargue e véleményét a katonatiszti kar szemléletének alaposabb megvizsgálása után túlságosan leegyszerűsítőnek tekinti. Másfelől a blanquisták és guesdisták zöme ekkoriban közeli forradalomra számított, s ezért nem aggódtak Boulanger előretörése miatt, s abban is csak a polgári pártok szétesését látták. Dautry ezt is hibás pontnak tekinti, minthogy a munkásság valójában nem állt még készen forradalomra.

nem volt még igazán szervezett, e lépésre felkészített. Dautry aláhúzza, hogy a Boulanger-mozgalomnak egyik legfontosabb elemét a nacionalizmus, a revansszellem képezte. Főzűtán kimutatja, hogy Lafargue 1888 szeptemberi választási jelölésénél a Boulanger-mozgalom miként színezte ezt a választási harcot. Dautry megállapítja, hogy Lafargue csak nagyon vonakodva s végeredményben csak az események végén hajlott Engels felfogása felé, amely — mint a szerző aláhúzza — nagyon hamar lényegileg kijelölte a dilemmákból kivezető utat. — J.

ANNALES. ÉCONOMIQUES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1965. 1. sz. — GEORGES DEVEREUX: *A lélekfelemelés és a történelem. Alkalmazza Spárta történetére* (18—44. l.) azt igyekszik bebizonyítani, hogy a pszichoanalízis ugyanolyan történetkutató módszer lehet, mint a történeti kutatás egyéb fajtái. Spárta példájával arra utal, hogy a helotákat a kisebbségben levő uralkodó osztály tagjai lélektani eszközökkel is elnyomás alatt tartották. A külső veszélytől való félelmet fölébe helyezték a belső helyzetből adódó szorongásnak. Míhelyt ebben a viszonyban változás következik be, az egész elnyomó rendszer megbukik. — DANIEL GUÉRIN: *A francia forradalom egy új értelmezéséről* (84—94. l.) a folyóirat előző számában a sansculotte-okról írt tanulmányhoz kapcsolódik (ismertetését ld. Századok 1965. 4—5. sz.) és kifogásolja azt, hogy két újabb megjelent kiváló munka, Albert Soboul a sansculotte-okról a II. évben és Richard Cobb a forradalmi hadseregekről 1793—1794-ben nem méltányolják eléggé, hogy a szerző 1946-ban megjelent könyve (Az osztályharc az első köztársaság idején. Burzsoák és mezitlábosok 1793—1797) mutatta meg először a plebejus tömegek szerepét a forradalomban. Soboul és Cobb megerősítik és kiegészítik Guérin megállapításait, de a dialektikus materializmus módszerének nagyobb arányú felhasználása még sikerültebbé tehetné volna ezeket a könyveket. — MIRKO DRAZEN GRMEK: *Prolegomena egy általános tudománytörténethez* (138—146. l.) főképpen George Sarton több mint négy évtizedes munka eredményeként megjelent s a görög és hellénisztikus tudomány történetét tárgyaló munkájával kapcsolatban, néhány más tudománytörténeti műre is kitékintve, megállapítja, hogy a tudománytörténetből nem szabad kihagyni az embert, tehát a tudományos tévedések története és a tudósok életrajza is beletartozik a tudománytörténetbe. A tudomány fejlődésének történeti környezetét is meg kell mutatni. Nyilvánvaló, hogy egy ember

nem képes az egész egyetemes tudománytörténet áttekintésére. — Török birodalom és Balkán összefoglaló címszó alatt számos ismertetés olvasható a balkáni államok történetének egyes kérdéseit tárgyaló könyvekről (179—200. l.). — A függelékben az I—XI. lapon közli a folyóirat az 1965-ös bécsi nemzetközi történész kongresszus végleges programját, az egyes előadások címével, a XII—XIV. lapon pedig az előtte augusztus 23—27-én Münchenben tartandó nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia programját.

1965. 2. sz. — JOSÉ LUIS ROMERO: *A latin-amerikai társadalomtörténet problémái* (209—215. l.) a buenos airesi egyetemi tanár Párizsban tartott előadása, amely hangsúlyozza, hogy az eddigi történeti kutatás elsősorban politikai történeti érdeklődésű volt, persze szorosan összefonódik a társadalom történetével is. A legfontosabb problémák, amelyeket részletesen meg kell vizsgálni: a spanyol hódítók és a benszülöttek viszonya, amely a hódítás korától napjainkig megoldatlan kérdés. A nemzeti szabadságharcok eddigi ábrázolása romantikus volt, egységes mozgalmakat mutatott be, holott már a szabadságharc idején és utána is egyes társadalmi csoportok élesen szembenálltak egymással. Tiszázatlan az ipari forradalom hatása, s hogy az egyes monokultúras országok milyen gazdasági nehézségekkel kénytelenek megvívni. — *Elhagyott faluk és gazdaságtörténet* (216—217. l.) címen a szerkesztőség röviden beszámol egy készülő tanulmánykötetről, amely a mintegy 1000 és a XVIII. század közti korszakban Európában vizsgálja meg a problémát. Ebből a kötetből három tanulmányt közöl a folyóirat is. — MARCEL RONCAYOLO: *Földrajz és elhagyott faluk* (218—242. l.) európai összképet ad a pusztásodás földrajzi okairól, megállapítja, hogy a talaj minősége és kimerülése, nagyobb távlatokban pedig éghajlati tényezők is magyarázhatják a jelenséget, s emberföldrajzi tényezők hatását is figyelembe kell venni. A változások (betelepülés, ill. pusztásodás) hosszabb periódusokban szinte szabályszerű váltakozást mutatnak. — PAUL COURBIN az elhagyott falvak régészeti feltárássának módszertani kérdéseiről számol be (243—256. l.). — JEAN MARIE PESEZ és EMMANUEL LE ROY LADURIE: *Az elhagyott falvak Franciaországban: összkép* (257—290. l.) az eddigi széleskörű regionális kutatások eredményeit foglalják össze. Az elhagyás okait természeti és társadalmi tényezőkben látják: a falu feldúlása, árvíz, elhomokosodás, tűzvész, járvány, háborús pusztítás. A pusztásodás időpontja fontos, mert koronkint változik

az okok megoszlása Az első korszakban, a XIV. század előtt az egyik fontos ok, hogy az új terület feltörése nem sikerül, vagy éppen túl sok területet hódítottak meg a művelés számára, s ezt kénytelenek feladni. Az okok megállapítását ekkor nehezíti, hogy kevés a forrásanyag. A XIV—XV. századra már megnő a források száma. Egyes területeken, Elzászban és a Provence-ban ekkor a pusztásodás eléri a németországi Wüstungen arányait (a Provence-ban pl. az egyik körzetben 1315—1765 közt 121 faluból 45 tűnik el, a pusztásodás tehát 37%-os). Az okok közt szerepel, hogy a város nagyobb biztonságot nyújt, a nagybirtok terjeszkedése elveszi a parasztok földjeit, a transzhumális termelőmód is szerepelhet okként, s nagy pusztulásokat okoz a pestis. A korszak demográfiai válsága azonban nem alapvető ok, csak elősegíti a település teljes elhagyását. A XVI—XVIII. században a nagybirtok terjeszkedése továbbra is szerepet játszik, de a kincstár mérhetetlen adóterhei jelentik nem egyszer a végső csapást. Kastélyok építése és parkok létesítése az angliai fejlődésre emlékeztető módon járul hozzá a települések eltűnéséhez. 1560—1720 közt tűnik el a legtöbb falu. — PAUL LEULLIOT: *A kutatás problémái. III. A tudományos társaságok érdekében folytatott politikáért* (315—326. l.) a vidéki történelmi társaságok helyzetét elemzi. Feladatuk a helytörténeti kutatás, magánlevéltárak feltárása. Anyagi nehézségekkel küzdenek, a történelmi tárgyú kiadványok nagyobb részét mégis ezek a társulatok bocsátják ki. Minthogy nemcsak a helytörténeti kutatásban játszanak nélkülözhetetlen szerepet, hanem egyúttal vidékük, tartományuk múltját is reprezentálják, nagyobb támogatásra van szükségük. — A tematikusan elrendezett ismertetések közül az egyik a XVI—XIX. századi tengerhajózás és kereskedelem problémáit tárgyaló munkákat mutatja be (370—382. l.), a másik az egyház, a pápaság és az egyes nemzetek viszonyára vonatkozó kiadványokat (382—397. l.). a harmadik pedig a második világháború alatti francia ellenállási mozgalom irodalmáról nyújt áttekintést (397—418. l.) — N.

ARCHIVES INTERNATIONALES D'HISTOIRE DES SCIENCES 1964. 66. (jan.—márc.) sz. — A nemzetközi tudománytörténeti és tudományfilozófiai szövetség tudománytörténeti osztályának az UNESCO támogatásával megjelenő negyedévi folyóirata néhány nagyobb tanulmány mellett számos ismertetést közöl, s így tájékoztat a tudománytörténeti irodalomról. WALTER BÖHM: *A XVIII. századi kémia filozófiai*

alapjai (3—32. l.) néhány konkrét kutató példáját elemzi. G. E. Stahl a pietista filozófia hatása alatt állt, amely éles különbséget tett anyag és szellem között, nem ismert el közvetítő elemeket, ezért a különböző anyagokban inkább a közös vonásokat kereste. Ellenfele, Fr. Hoffmann Leibniz filozófiájának a híve, nem ismer ugrást és hiást, tehát közvetítő elemek (pneumata) sokaságát tételezi fel, ezért is keresi inkább az egyes anyagok közti különbséget. Az ő iskolája ismeri fel először a különböző gázok másneműségét, a levegőtől való különbözőségét. A két irányzat szintézisét Lavoisier jelenti, aki a felvilágosodás filozófiájából indul ki, különösen Condillacból. Az elemek változhatatlannak, az anyag pedig maradandó. Így sikerül a korábbi égési elméleteket megáfornia és megmagyaráznia az égési folyamat vegyi lényegét. A példák közül Böhm azt az általános következtetést vonja le, hogy a tudományos fejlődés útja az előzetes tapasztalatok után a korabeli filozófia adta ösztönzés alapján új elméletek vagy hipotézisek létrehozása, s ezek alapján újabb kísérletek, amelyek végül új tételekre vezetnek. — N.

PAST AND PRESENT. 1964. 29. (dec.) sz. — JOAN THIRSK: *A közföldek* című tanulmányában (3—25. l.) vizsgálja az angliai közföld-rendszer kialakulását. Ötven, illetve huszonöt esztendeje jelent meg angol nyelven két alapvető munka ebben a tárgykörben (H. L. Gray: *English Field Systems*. Cambridge, Mass., 1915; C. S. Orwin: *The Open Fields*. Oxford, 1938), amelyek a közföldrendszert részben mint a kontinensről az angolszászok által hozott kész művelési formát, részben mint a józan, a kezdetleges körülményeknek megfelelő, az éhínség ellen a legjobban megvalósítható együttműködésen alapuló földművelési rendszert jellemzik. Az elmúlt két évtizedben azonban az Angliában és Anglián túl megjelent számos agrártörténeti tanulmány eredményei indokoltá tették, hogy a közföldek kialakulásának kérdését revízió alá vegyék. A szerző mindenekelőtt a közföld-rendszer definícióját adja, négy lényeges sajátosságát emelve ki: 1. A szántóföldeket és legelőket művelik maguk között sávokra, darabokra osztották. 2. Mind a szántóföldek, mind a legelők aratás után a közösség közlegelőivé váltak. 3. A földsávok művelői a maradék ugaron és legelőkön legeltethettek, tőzeget, követ gyűjthettek. 4. E tevékenységeket a földművelők tanácsa, az uraság vagy a falu-gyűlés szabályozta. Minthogy a négy sajátosság együttes megjelenése adja a közföld-rendszer igazi kifejelett formá-

ját, az a téves felfogás alakult ki, hogy e sajátosságok kezdettől állandóan együttesen is jelentkeztek. A szerző számos angol történeti példán keresztül – az angolszász időkől, a normann királyok és földesurak idején át a XVI. századig – cáfolja ezt az álláspontot. A közföld-rendszer korai gyakorlatára, illetve a közföld-rendszer kifejlődésének jelentős állomásaira a XII. századi és XIII. századeleji oklevelek nyújtának lényeges útmutatást. Arra a kérdésre, hogy az angliai közföld-rendszer legteljesebb, legtisztább formája mely időponthoz rögzíthető, a szerző Hilton, Elliott és Glanville Jones angol történészek eredményei alapján utal arra, hogy ez az érett forma a királyság különböző területein különböző időpontokban alakult ki. Az azonban kétséget kizáróan megállapítható, hogy ha az angliai, valamint nyugat- és kelet-európai föld-rendszerek fejlődését egybevetjük, a közföld-rendszer kialakulása mindenüthasonló jellegzetességeket mutat. A fejlődés előfeltétele a nagy és egyre növekvő lakosság volt, amely a föld intenzívebb megművelésére kényszerült. Ez az előfeltétel minden jel szerint először a XII. és a XIII. században volt biztosítva. A szerző véleménye az, hogy a társadalmi keret, amelyben a közföld-rendszer kialakult, nem szükségszerűen befolyásolta a rendszer megjelenési formáját. — A szám közli az 1964. júliusi 7-iki Past and Present-konferencia anyagának egyik részét: K. THOMAS: *Munka és pihenés az ipari forradalmat megelőző időkből* címmel (50–62. l.) vitaindító referátumában ismertette az e tárgykörrel közreadott újabb angolai történeti irodalom főbb elvi kérdéseit: milyen harcokat és milyen eredményekkel folytattak a középkor óta a munkáltatók és a munkások a munkaidő meghosszabbításáért illetve rövidítéséért, a munkafegyelmért, az újfajta munkamorál kialakításáért, az újfajta szükségletekért. Milyen szerepet játszottak mindebben a munkás legközvetlenebb fizikai igényei: az éhség, a rendszere táplálkozás stb., és milyenneket a másodlagos, a szellemi igények: az egyéni ambíció, büszkeség, becsület. A vitában felszólalt CH. HILL elemezte a bér-munkával szemben megnyilvánuló ellenállás „ideológiai” gyökereit, JOAN THIRSK utalt a mezőgazdaságban uralkodó munkaviszonyokra, a munkaidő kérdésre. Ehhez kapcsolódott H. A. KAMEN és B. SMALLEY felszólalása. Számosan foglalkoztak a parasztság és a városi lakosság elkülönülési hajlamával, egymás iránti bizalmatlanságával, ellenérzésével és ennek okaival (M. G. HUTT, N. BIENBAUM, H. G. KOENIGSBERGER), mások a középkori mezőgazdasági munkaviszonyok struktúráját

elemzték (R. H. HILTON, FAITH). A vita során hosszasan taglalták a pihenőidő kérdését: B. SMALLEY ezzel kapcsolatban a középkori egyház állásfoglalását ismertette, L. STONE és H. G. KOENIGSBERGER a pihenőidő szervezett felhasználásának részleteinél időzött (angliai és olaszországi példákat idézve), A. M. EVERITT pedig a XVII. században Angliában elszaporodott kocsmák és italozó helyek gazdasági, társadalmi és művelődéstörténeti kihatásait, szerepét elemezte. KOENIGSBERGER a tárgyalat problémakörökön némileg túlmenve az ipari forradalom előtti időszakban a zene megváltozott funkciójáról és a hivatalos álláspontnak a XVI. század óta bekövetkezett változásáról szökött. — T. W. MASON ismertetése A. J. P. Taylor nagy figyelmet keltett művének. A második világháború eredetének ötödik, új bevezetéssel (*Second Thoughts* címmel) meg támogatott kialakásáról szinte önálló tanulmányoknak tekinthető a Harmadik Birodalom gazdasági életéről (67–87. l.). MASON Taylor könyvének fő hiányosságait abban látja, hogy forrásanyaga hiányos, és a felhasznált történeti, gazdaságtörténeti művekből leszírt megállapítások esetlegesek. Ebből következik, hogy Taylor könyve nem nyújt kielégítő és meggyőző történeti elemzést a harmincas években a német külpolitikáról és a németországi gazdasági életéről. Egyoldalú és távolról sem csálhatatlan gazdaságtörténeti művek adataiból, tehát a Harmadik Birodalom gazdaságtörténetének hiányos ismerete alapján vont le Taylor messzesemenő következtetéseket Hitler szándékairól (pl. hogy nem akart háborút, pláne világháborút). Az európai összehasonlító gazdaságtörténeti adatok azt bizonyítják, hogy Németország felfegyverzése 1933-tól és a gazdasági életben a nehézipar szerepe 1937-től jóval erőteljesebb és nagyobb volt, mint Franciaországé és Angliáé. A harmincas években pl. Németország több gépet exportált, mint amennyit Anglia gyártott. Célravezető az adatok és eredmények összehasonlítása az európai államok között a gazdasági élet strukturális változásainak elemzése során is az 1929- és 1939-es időszakban. Itt MASON főként a nehézipar eluralkodó szerepére, a német gazdasági élet egyre erőteljesebb autarkias jellegré és az állami kiadások (és az államadósság) jelentős növekedésére utal. Nem hagyja figyelmen kívül azt a tény sem, hogy Németország háborús készülődését nem terjesztette ki a gazdasági élet széles skálájára: nem kívánt — adminisztratív és politikai okokból kifolyóan — pénz- és anyagforrásokat transzferálni a gazdasági élet nem sokat szektorailól. Így tehát

a nemzeti szocialista kormányzati struktúra lehetetlenné tette 1939 előtt a fegyverkezés gyorsabb ütemét. Valószínűleg a villámháború stratégiája e problémák, az ellentmondások feloldásának volt a kísérlete. A diktatúra és az újrafegyverkezés által életrekellett strukturális feszítő erők és válságok leküzdésére csupán az erősebb diktatúra és fokozottabb fegyverkezés lehetett volna alkalmas. Hitler a tünetek jelentőségét érzékelve, bár azok gazdasági, társadalmi és politikai okait összességükben nem ismerve felhasználta a nemzetközi események sorozatát, s enyhén szólva jóval „dinamikusabb” külpolitikát hirdetett. Tarthatatlan és történetiellen Taylor véleménye, hogy Hitler beleesodródott a háborúba. — CH. HILL a számban állásról H. Kearney: Puritanizmus, kapitalizmus és a természettudomány forradalma c. cikkére (Past and Present, 1964. 28. sz.), ugyanilyen című írásában (88—97. l.) — H.

THE JOURNAL OF ECONOMIC HISTORY. 1964. 24. köt. I. (márc.) sz. — J. C. RUSSEL tanulmányában a középkori mennyiségi népességváltozásokat (1—21. l.) olyan mód-szerrel igyekszik megközelíteni, amelyeket eddig földrajztudósok, várostervezők alkalmaztak: alapvetőkre és másodlagosakra osztva a népességváltozást előidéző tényezőket. Az alapvető tényezőkhöz sorolták azokat az intézményeket, üzemeket (gyárakat általában), amelyek városon túli pénzforrásokat mozgósítottak, pénzt vonzottak, termékeiket pedig a városon túl is értékesítették; másodlagos tényezőkhöz tekintették viszont a kisboltokat, boltosokat, értelmiségi csoportokat, amelyek a város közvetlen szükségleteit elégítették ki. A modern társadalomra ezt a kielégíthetően hasznosítható módszert a szerző a Domesday Book adatai alapján igyekszik a középkori Anglia népességviszonyaira, változásaira is alkalmazni. Az alapvető tényezők közé sorolja a vásárokat, piacokat, céheket, melyek a vidéki vásárlóközöniséget és pénzüket vonzották. Hasonló megfontolások alapján — minthogy külső pénzforrásokból éltek — ide veszi a várakat, udvarházakat és kolostorokat. Tanulmányában főleg ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni: vajon a másodlagos tényezők szükségszerűen megjelentek-e az alapvető tényezők környezetében, s ha igen, milyen méretekben? Például a vár szomszédságában, védőnképe alatt kialakult városka véletlen, egyedi jelenség-e, avagy úgy tekinthető-e, mint az alapvető mintához természetesen hozzá tartozó járuléka, tehát normális másodlagos tényező. A Domesday Book bőséges adatai alapot alnak

arra, hogy a szerző egyébként hipotetikus „alapvető-másodlagos tényezőss” magyarázatának tudományos hitelt adjon két vonatkozásban: a korai középkori várak és kolostorok közelében kialakult lakosságviszonyokra és a későbbi szakaszokban a nagyobb városok népességének foglalkozások szerinti megoszlására.

1964. 2. (jún.) sz. — DOROTHY S. BRADY professor: *Relatív árak a XIX. században* címmel (145—203. l.) ismerteti a relatív árak s ezzel kapcsolatban az életfeltételek, a piaci kereslet-kínálat alakulását az Egyesült Államokban. Fontos jelentőséget tulajdonít a relatív árváltozások okait keresve a termékek nagyságának (mértékének) és anyagának. Véleménye szerint csupán e két tényező szolgálthatja az alapját a relatív árak hosszabb időszakokra vonatkozó összehasonlító történeti vizsgálatának. Tanulmányának teteleit, megállapításait 20 értékes statisztikai táblázattal támasztja alá, ezek többek között ismertetik a gőzmozdonyok méreteit és árait (1835—1890), a horlozható gőzgépek méreteit és árait (1810—1892), a textilgépek nagyságát és árait (1811—1883), a tartós fogyasztási cikkek (óra, varrógép, zongora stb.) árait (1810—1880), az ipari városok és gyárvárosok bér- és árviszonyait (1818—1879) és egyes élelmiszerek (liszt, cukor, hús, gyümölcs, vaj, kávé) relatív árait (1809—1899). A gazdag anyagú cikket informatív bibliográfia kíséri. — RÁNKI GYÖRGY átfogó jellegű tanulmánya: A magyar ipari fejlődés kérdéseiről az 1900—1944-es időszakban (204—288. l.) a szerző és Berend Iván hasonló témájú könyve alapján készült. A 13 függeléként közölt táblázat többek között szemlélteti a magyar gyáripar különböző ágaiban dolgozó munkások számarányát és százalékos termelését az első világháború előtt, a két világháború közötti időszakban és a második világháború folyamán. — M. BLANG egy korábbi cikkét kiegészítve felülvizsgálja írásában az 1834-es angliai Új Szegény Törvény alapját képező mintegy 5000 oldalas „Szegény Törvény Jelentés”-t (229—245. l.) és megállapítja, hogy ezt valószínűleg sem a kortársak, sem a kérdés kutatói nem tanulmányozták alaposan. Elsődleges források alapján kimutatja, hogy az angliai és walesi mezőgazdasági munkások bére 1795 és 1834 között a létfenntartáshoz is elégtelen volt, és a brit mezőgazdaság 1834-ben az elmaradt gazdasági rendszerre jellemző foglalkoztatottság hiányának klasszikus példáját mutatta. A „Szegény Törvény Jelentés” elhibáztatott tárta fel a mezőgazdasági munkanélküliség okait, s amit javasolt, egyáltalán nem felelt meg az 1834-es állapotoknak. A szerző

nemcsak helyesli Tawney-nak azt a megjegyzését, hogy ez a jelentés „teljességgel történetietlen dokumentum”, hanem kiegészíti azzal is, hogy „teljességgel statisztikátlan”.

1964. 3. (szopt.) sz. — S. POLLARD: *Állótkő az angliai ipari forradalomban* (299—314. l.) cáfolatát nyújtja annak a néhány történész és gazdaságtörténész által fenntartott nézetnek, amely az angliai ipari forradalom idején döntő jelentőséget tulajdonít az állótkő szerepének a gazdasági élet átalakulásában. A szerző bőséges adatokkal alátámasztott véleménye szerint az 1760-as évek előtt már jelentős tőkefelhalmozódás ment végbe Angliában. A felhalmozott tőke nagyrészt a kereskedelembe, a pénz- és hitelügyletekbe, a mezőgazdaságba, iparcikkekbe és nyersanyagokba ruházták be, az ipari forradalom idejének két nemzedéke nem a tőkemenyiség abszolút vagy relatív növelésén fáradozott, hanem összetételének változásán: először jelentkezett az állótkő nagyméretű koncentrációja. Az állótkő megjelenése az iparban tehát e korszakban nem okozott nagyobb problémát. Az állótkő beruházásának két nagyobb csoportja jellemzője ennek az időszaknak: a nagyobb mennyiséget nyeltek el a közhasznú létesítményekre (csatorna-, útépitések, dokkok) alakult vállalatok és trösztök, amelyek az ipari életen kívülálló takaréktőkeket használták fel. Másfelől a textilgyárak és vasművek sokkal inkább az ezek beruházásában érdekelt szűkebb körű réteg megtakarított pénzéből létesültek. A szerző az utóbbi vállalkozások állótkőjére vonatkozóan végzett vizsgálatokat az 1760-tól 1830-ig terjedő időszakban, utalva az 1690—1760-as éveknek, mint előzménynek a helyzetére. Végkövetkeztetése az, hogy az ipari forradalom idején a tőkeforrás számos és változatos volt. Kevésbé volt igény új tőkeforrásokra, mint korábban feltételezték, minthogy elegendő tőke keletkezett a meglévő háziiparból és az azzal kapcsolatos hitelrendszerből. Minthogy a fenti két csoport közül a közhasznú intézményekre létesült vállalatoknál jóval nagyobb arányú volt az állótkő felhasználása, mint az ipari üzemekben, az iparosodás folyamatában jóval erősebben és szélesebben jelentkezett az előbbieknél a tőkeigény, mint a gyárak vagy a bányák esetében. — B. R. MITCHELL írása az angliai gazdasági fejlődésről és a vasút korszakának eljövételéről (315—335. l.) bizonyos mértékig összehasonlító jellegű. Kiindulópontul véve a vasútvonalak megnyitásának hatását az Egyesült Államokban, megállapítja, hogy Angliában ez a hatás — ellentétben az Egyesült Államokkal, ahol

a vasutak szűz területeket tettek hozzáférhetőkké, új városokat és új iparágakat teremtettek — nem volt oly döntő, sem oly közvetlen, azonnali a gazdasági életre, mint más országokban: főleg az 1840-es évek híres vasútbefektetési lúzána idején és ezt követően váltott ki országos gazdasági hatást. Az angliai vasúti pályák építésének és megnyitásának közvetlen eredményei azonban mégsem lebecsülendők. Átmenetileg jelentős foglalkoztatottságot biztosítottak a szakképzetlen munkástömegek számára, nagy ösztönzést adtak a vas- és gépiparnak. Az áruszállítás terén általában felkínált óriási lehetőségek és azoknak felhasználása is komoly jelentőséggel bírt számos brit iparág számára. A szerző szerint a vasút-korszak beköszöntése mégis legdöntőbbben a pénzpiacra, a takarékokra és a beruházásokra érezte hatását. — A. H. COLE és R. CRANDALL tollából tájékoztató összefoglalást olvashatunk a Nemzetközi Ártörténeti Tudományos Bizottság működéséről az 1920-as évek végétől 1933-ig és az azóta megjelent amerikai és európai ártörténeti munkákról. (381—388. l.)

1964. 4. (dec.) sz. — Tartalmazza a Gazdaságtörténeti Társulat 24. évi ülésén elhangzott előadásokat és hozzászólásokat. Az általános, összefoglaló nagy téma-keretet így jelölték meg: A változások hatása a piacok struktúrájára és méretére a gazdasági fejlődés folyamán. A bevezető áttekintő előadást G. R. TAYLOR tartotta Amerika 1840-et megelőző gazdasági fejlődéséről (427—444. l.). — Vitatülés keretében foglalkozott a középkori gazdasági fejlődés egyes kérdéseivel R. S. LOPEZ: *A piacbővülés Génua esetében c. feldolgozásával* (455—464. l.) és H. A. MISKIMIN: *A pénzügyi irányzatok és piacstruktúra a XIV—XV. századi Angliában c. tanulmányában* (470—490. l.). A XVIII. századi európai piac és Chacepeake gazdasági fejlődéséről J. M. PRICE tartott hozzászólással kísért előadást (496—511. l.), míg a középkor gazdasági örökségét az aacheni terület 1790-et megelőző gyapjúiparában H. KIRSCH mutatta ki (517—537. l.). A XIX. századra vonatkozó idevágó kutatások egyes részleteredményeiről számolt be G. C. BJORK főleg az amerikai gazdasági élet vonatkozásában, a piaci változásokat és a gazdasági fejlődést méltatva (541—560. l.). — F. CROUZER: *Háborúk, gazdasági blokkád és gazdasági változások Európában 1792—1815* címmel hasonló tárgykörű könyvének fő eredményeit összegezte (567—588. l.). — A XX. századra vonatkozóan M. SIMON és D. E. NOVACK ismertette az Amerikából Európába irányuló kereskedelmi behatolás méreteit az 1871—1914-es időszakban

(591—605. l.). — R. COOPER: *Növekedés és kereskedelem* címmel bizonyos fokig historiográfiai jelleggel is vizsgálja a külkereskedelem fejlődését egyetemes és amerikai viszonylatban, összefüggésben és a belső kereskedelemmel és a technikai változásokkal (609—626. l.) — *H.*

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1964. 199. köt. 3. sz. — W. CONZE: *Brüning politikájának a nagy válság nyomása alatt c. tanulmányában* (529—550. l.) azt a nyugat-német történetírásban hevesen vitatott kérdést igyekszik új módszertannal eldönteni, vajon Brüning kancellársága a weimari demokrácia végét vagy pedig a fasizmus kezdetét jelenti-e. A válasz, úgy látszik, csak kedvezőtlen lehet Brüningre, hiszen kancellársága alatt autoritativ kormányzásával a parlamenti demokráciát még meglevő, habár gyenge politikai funkcióképességétől is megfosztotta, a gazdasági válságot pedig az inflációs politika helyett alkalmazott deflációs politikával még jobban elmélyítette. Conze nem tagadja ezeknek az eseményeknek sorsdöntő jelentőségét, az értük való politikai felelősséget azonban áthárítja Hindenburgra és főképp Schleicherre. Az ő szélsőjobboldali orientációjuk okozta a Müller-kormány által képviselt, a szociáldemokratákat is magában foglaló „nagy koalíció” széthullását 1930. március 27-én és Brüning kancellári kinevezését. Brüning azonban kinevezése után sem akart egy „Hindenburg-kabinet” pusztá sakkfigurájára lenni, s egyideig biztosítani tudta az együttműködést a szociáldemokratákkal. Mikor az együttműködés a költségvetési hiány fedezése kérdésén megfeneklett, s Brüning kénytelen volt a parlamentet feloszlítani és új választásokat kiírni, az 1930. szeptember 14-i választások meglepő eredményt hoztak: a Brüning-kormány újra kisebbségbe került, bár a szociáldemokraták támogatták. Hindenburg köztársasági elnökké történt újraválasztása úgy látszott, hogy a politikai közép erőknek tömörülését hozta. Ugy tűnt, hogy a háborús jóvátétel felfüggesztése, új munkalehetőségek teremtése, a fegyverkezési egyenjóság elismerése, a válság túljutása mélypontján megnyitják a gazdasági felemelkedés útját a német nép előtt. Ebben a reményteljes periódusban következett be Hindenburg és Schleicher szélsőjobbra tolódása, s ennek következtében a kegyvesztett Brüning felmentése kancellári tisztségétől 1932. május 30-án. — EDGAR SALIN: *Ernst H. Kantorowicz (1895—1963)* (551—557. l.) a német származású, az amerikai berkeleyi, majd princetoni egyetemen működött kiváló középkori és bizánci

történész életútját és tudományos működését mutatja be. Részletesen elemzi Kaiser Friedrich der Zweite, Laudes regiae, The King's Two Bodies c. főműveit, amelyek új nézőpontokat nyitottak meg a középkori történetben a liturgia-történet és középkori történet összekapcsolásával. Kantorowicz 1949-ben a kommunistaellenes hisztéria tetőpontján megtagadta a lojalitás-eskü letételét, jóvátéve ezzel jobboldali politikai múltját, vállalva az állásvesztés következtét is. — *B.*

VIERTTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1965. 49. sz. pótfüz. — HEINRICH RUBNER: *Kutatások a középkori Franciaország erdőjogáról c., nagy anyagot feldolgozó tanulmányát* (1—232. l.) tartalmazza. A XII. századtól a XIV. századig kifejlődő francia erdőjog az újkori viszonyoktól teljes mértékben különböző képződmény; a fejedelmi hatalom térbeli megállapítására irányuló törekvés keveredik benne a hűbérrendszerből eredő személyi kapcsolatokkal. A szuverenitás-fogalom ugyan már a XIV. században feltűnik az erdőjog keretében, de rendszeresen ekkor még nem dolgozzák ki. Csak a százéves háború után, a XVI. században, amikor a francia gazdaság, mint egységes egész kezd fellépni, és az erdőgazdaság technikailag tökéletesedik, veszi a király saját kezébe az ország faellátását. Az egyházi, községi, nemesi erdők gazdálkodásába beavatkozva az erdőrendeletek, szemlék révén érvényesíti a maga fennhatóságát az erdészet területén is, amely aztán a XVII. században a merkantilizmus hatására az egyházi és a községi erdők szabályos felügyelete révén erdei felségjoggá fejlődött. A szász elválasztja a Nagyfrank Birodalom erdőjogát a Nyugati Frank Birodalom, vagyis Franciaország erdőjogától. A nagyfrank erdőjog primitív, de jelentős erdőgazdálkodást mutat, amelyben a természetes gazdálkodásnak megfelelően az erdő növényi és állati termékei játszották a főszerepet. Emellett azonban megtörténnek az első lépések a tervszerű fakitermelés irányában. A feudális uralkodó osztály számára azonban az erdők elsősorban a vadászat miatt voltak fontosak. Így a mezőgazdaság akkori állapotának megfelelő erdőjog alakul ki. Franciaországban már a X. század második felétől kezdődően a politikai rend kialakulásával és a kolostorokban végbement vallásos megújulással párhuzamosan mezőgazdasági fellendülés kezd kibontakozni. A földművelés erdőirtás útján való terjedésével és a városi fagazdálkodás kifejlődésével kapcsolatban külön válik a vadászati jog, s mindez alap-

vető változást idéz elő az erdőjogban. Ezek a változások a XII—XIV. században érnek be, s ennek az egészen új jogi és gazdasági helyzetnek vizsgálatát nyújtja a tanulmány hat fejezetben. Ezek során megvizsgálja azt az erdőgazdasági rendezést, amelyet a francia király az orléans-i, a champagne-i gróf pedig az othe-i erdőben az egyházzal és a nemességgel szemben létrehozott. A következő fejezet az erdőközösségek kialakulását világítja meg ugyanezekben a területeken, s megállapítja, hogy a parasztokat általában bevonták a fejedelmi erdőjog új rendszerébe. Kis norman hűbérek és az egyházak szintén beilleszkedtek az új erdőjog rendszerébe az 1204-ben a Capetingek kezébe került Normandiában. A következő fejezetek II. Fülöp Ágost, IX. Lajos és IV. Fülöp erdőgazdálkodási politikájával foglalkoznak. IV. Fülöp önállósította az erdőgazdálkodást, ez azonban a százéves háború folyamán válságba került. Az utolsó fejezet V. Károly reformtörvényeivel foglalkozik és az állami központosítás felszámolásával zárul. — B.

ZEITSCHRIFT FÜR OSTFORSCHUNG

1964. 13. köt. 3. (szept.) sz. — FRIEDRICH BENNINGHOVEN: *A teuton lovagrend Gotland-hadjárata 1398—1404 c.* cikke (427—477. l.) a lovagrend 1398-i és 1404-i, Gotland sziget ellen viselt hadjárataival kapcsolatban keletkezett iratok alapján a rend fegyveres erőiről, számarányáról, struktúrájáról ad képet. Megállapítja, hogy a lovagrend egyik legnagyobb szabású fegyveres vállalkozása a Vitalienbrüder néven ismert kalózbizda fenyegető közelségének elhárítását célozta, akik a szigetet uralmukban tartották. Részletesen ismerteti a szembenálló felek működési területét, helyzetét, a lovagrend felvonulási és operációs tervét, az első hadjárat lezajlását, majd a meghódított szigetet védelmére tett intézkedéseket. Ez utóbbiak elégtelensége okozta, hogy Margit, Dánia, Svédország és Norvégia királynője, aki a szigetre szintén igényt tartott, 1403-ban meg tudta azt szerezni, a lovagrend azonban egy újabb hadjáratral, melyet a szerző a korábbihoz hasonló részletességgel mutat be, visszahódította. A szerző megállapítja, hogy a lovagrend fénykorát képviselő hadjáratot, amely egyúttal fordulópontot is képezett a lovagrend történetében, nagyrészt ugyanazok az erők vívták, melyeket 6 év múlva Tannenbergnél szétverték, s hogy a gotlandi vállalkozások során a későbbi hanyatlást előidéző belső bajok és nehézségek még nem mutatkoztak. — STEPHAN DOLEZEL: *Albrecht herceg és a lengyel királyválasztás c.* cikke (478—489. l.) a porosz herceg és lengyel

királyság közötti ellentét kiindulópontjával és okaival foglalkozik. Ismertetve és cáfolva a korábbi nézeteket, az 1530. február 25-ről keltezett Albrecht-féle levél alapján leszögezi, hogy az ellentét nem az 1529-i királyválasztás előtt, hanem utóbb, éppen annak következtében keletkezett, s hogy a porosz hercegnek nem voltak személyi kifogásai, hanem pusztán a királyválasztásnál a jövőben gyakorlandó előjogának biztosítása érdekében lépett fel. Az elutasító válasz sarkallta újabb, de végül is eredménytelen akciókra. — ISELIN GUNDERMANN: *Adalékok Dániai Dorothea történetéhez c.* cikkében (489—500. l.) Albrecht porosz herceg feleségének, a dán királyi házból származott és Holsteinben nevelkedett Dorotheának szerepét mutatja be az új porosz hercegség intézményeinek kialakításában, a két uralkodó család, ill. országai kapcsolatainak szorossá tételében, aminek hatása hosszabb időre nyomot hagyott mindkét ország történetében. — A lap Közlemények rovata többek között ismerteti a Kelet- és Nyugat-Poroszország történetével foglalkozó történešzbizottság 40 éves tevékenységét (1923—63), részletesen kitérve a megjelent bibliográfiák, folyóiratok, forráskiadványok és feldolgozások bemutatására is (Erich Keyser 501—516. l.).

1964. 13. köt. 4. (dec.) sz. — ERNST SCHWARZ: *A longobard törzsi történet problémái a germán keleten c.* tanulmányában (601—613. l.) a kérdésre vonatkozó számos korábbi írással vitázva felvázolja a longobardok vándorlását Skandinávia déli területéről az Elba alsó folyásának vidékén, a Lüneburgi Pusztán át az un. Rugiai-földre, Észak-Ausztriá és Dél-Csehszlovákia vidékére. Ezen a területen egy ideig a herulok fennhatósága alatt éltek, 507-ben azonban kivívták függetlenségüket és létrehozták saját királyságukat, majd 526-ban elfoglalták Pannóniát és jelentős szerepre tettek szert Bizánc és a frankok között. 566-ban az avarokkal együtt megsemmisítették a mai Magyarország keleti felében fennállt gepida királyságot, két év múltán, 568-ban pedig 26 000 szász kíséretében, akik később elváltak tőlük és visszatértek hazájukba, megjelentek Itáliában. — SVEN EKDAHL: *A német lovagrend és a lengyel-litván állam háborúja 1422-ben c.* tanulmánya (614—651. l.) gazdag forrásanyag alapján a lovagrendet ért tannenbergi vereséget tizenkét évvel követő újabb vereség problémáit tárgyalja fel. Részletesen leírja a háború hadmozdulatait, a rend hiábavaló erőfeszítéseit a pénzügyi nehézségek leküzdésére és szövetségesek biztosítására. Megállapítja, hogy a számbeli gyengeség, a csapatok lelkesedésének hiánya, a vezetők közötti nézetelté-

rések és a pénzhiány kényszerítette végül a lovagrendet az ellenség bekeféléteinek elfogadására. — EUGEN LEMBERG: *A marxizmus marxista bírálata Középkelet-Európában* c. dolgozatában (687—708. l.) a cseh-szlovák és lengyel szellemi élet, elsősorban a filozófiai gondolkodás egyes jelenségeivel foglalkozik. Hangsúlyozza a marxista szemlélet általános fejlődését, s hogy az új marxista nemzedék munkásságát a nyugati tudománynak új alapokon kell vizsgálnia. A jelenség egyes megnyilvánulásainak bemutatása mellett nem bocsátkozik az okok mélyebb vizsgálatába, — Az Információk címet viselő rovatban FERDINAND SEIBT ismerteti Robert Kalivodának a huszita ideológia kérdéseivel foglalkozó munkáit (709—720. l.). — O.

JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OST-EUROPAS 1964. 3. (okt.) sz. — HELMUT NEUBAUER: *Borisz Fjodorovics Godunov* c. írásában (321—330. l.) a bojáról lett cárt történetének, s ezzel kapcsolatban Dimitrij herceg halálának és az Ál-Dimitrij fellépésének és sikerének főként pszichológiai oldalát kutatja. — HEINZ BRAHM: *A német „fasizmus” bolsevik értelmezése az 1923—1928-as években* c. cikkében (350—365. l.) Radek, Zinovjev, Trockij és Sztálin kijelentéseit, értékeléseit ismerteti és értelmezi a német fasiszta mozgalom jellegére, perspektívájára vonatkozóan, és ezzel összefüggésben kitér Zinovjev és Sztálin nézeteire a szociáldemokráciát, a szociáldemokratizmus és a fasizmus közötti összefüggést illetően. — ALFRED ERICH SENN: *A központi litván államról* c. cikkében (366—374. l.) a lengyel kormány 1920-ban indított vilnai akciójával foglalkozik. A területet megszálló Żeligowski tábornok katonai és az ütköző állam megszervezésére irányuló politikai és adminisztratív akcióinak ismeretése mellett kitér a kérdés nemzetközi visszhangjára, mindenekelőtt a Népszövetség keretében történt vizsgálatokra, majd megállapítja, hogy a lengyel akció terület-szerzés szempontjából sikeres volt ugyan,

de rontotta Lengyelország nemzetközi hitelét, s ugyanakkor céljával ellentétben nem könnyítette, hanem nehezítette Lengyelország és Litvánia megegyezését. — JAROSLAW PELENSKI: *Szovjet-ukrán történelmi munkák a II. világháború után* (375—418. l.) a jelzett korszakban megjelent ukrán történelmi munkákat méltatja ill. bírálja, hangoztatva egyrészt a fejlődést a sztálini idők történetírásával és szemléletével szemben, másrészt a szerinte ma is fennálló „hivatalos korlátokat”. — O.

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG 1964. 72. köt. 3—4. sz. — KURT REINDEL: *Az Alpok—Duna-térség püspöki szervezete a késő ókorban és a kora középkorban* c. tanulmánya (277—310. l.) három provincia, Raetia, Noricum és Pannonia püspökségeinek kialakulását vizsgálja a IV—VI. században, majd további történetüket egészen a frank korig. Megállapítja, hogy a IV—VI. században kimutatható 14 püspökségből csupán egy, a frank egyházi szervezetbe korán beilleszkedett Raetia-beli Curia-Chur vészelte át a népvándorlás viharait, a többi mind elpusztult. — HEINRICH APPELT: *Barbarossa Frigyes és az itáliai kommunák* (311—325. l.) a császár és a lombard városi szövetség összeütközését, ennek jogi-politikai formáit vizsgálja. Az összeütközést Milánó és Lodi kereskedelmi ellentéte robbantotta ki, s ez a német császári hatalom és a lombard városok, valamint az őket támogató pápaság párharcává szélesedett. A szerző tagadja, hogy a császár álláspontjának kialakításában a bolognai római jogi iskolának bármilyen jelentősebb szerepe lett volna. A császár már meglévő jogi felfogásának, isteni kegyelmen alapuló hatalmának szakszerű kifejtésére használta fel a bolognai jogászok tanultságát. A küzdelmet lezáró alessandriai szerződésnek és a konstanzi békének kompromisszumos jellegét emeli ki, és dícséri a császárnak és tanácsadónak politikai bölcsességét. — B.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B.), H. Haraszi Éva (H.), Jemnitz János (J.), Niederhauser Emil (N.) és Sz. Ormos Mária (O.).

KRÓNIKA

Szimonidesz Lajos
(1884—1965)

Szimonidesz Lajos nyugállományú vezérőrnagynak, a történelemtudomány kandidátusának halálával egy sokoldalú tudósegénység távozott az élők sorából, akinek nevét, munkásságát ismerték nemcsak hazánkban, hanem határainkon túl is.

A társadalmi haladás mellett tett hitet már az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság idején is. A Hont megyei Nagylözsöny községben volt pap, s a Tanácsköztársaság kiáltása után a helyi direktórium elnöke lett. A fehérterror uralomra kerülése után megfosztották papi hivatalától, vizsgálati fogságban tartották, majd kiszabadulása után egyházi eljárást indítottak ellene. Családjával együtt kenyér nélkül maradt. Cikkeket írt a Népszavában és a Gondolatban, s számos előadást tartott a munkásoknak Budapesten szociális kérdésekről és vallási problémákról. Amikor halálra ítélték Sallait és Fürstöt József Attilával és más haladó személyekkel együtt Szimonidesz Lajos részt vett egy tiltakozó irat készítésében, melyben többek között ő fogalmazta ezeket a sorokat: „Nálunk még mindig akasztanak, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezések javítását vagy megváltoztatását kívánják.” A tiltakozás miatt indított „nemzetgyalázási” perben József Attilával együtt elítélték.

A két háború közötti időszakban számos tudományos munkát írt, szerkesztette a Társadalmi Lexikont, s részt vett az Irodalmi Lexikon szerkesztésében is. Munkáiért a korabeli reakciós sajtó dühösen támadta, s Szimonidesz Lajos az üldözött, elismeréstől megfosztott haladó emberek sorsában osztozott a Horthy-rendszer negyedszázada alatt.

A felszabadulás után előbb a Partizán Szövetségben dolgozott, majd a Magyar Néphadseregbe került határvadász ezredesként. Innen nevezték ki vezérőrnagyi rangban a hadsereg tábori püspökének. Az 1950-es években hosszabb időn keresztül dolgozott a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Intézetében is osztályvezetőként, s e minőségében több, pályáján akkor induló fiatal tudományos kutatót segített és támogatott tudományos, emberi tapasztalatainak készséges átadásával.

Tudományos munkálkodását nyugállományba helyezésével sem fejezte be, sőt hamarosan bekövetkező súlyos megbetegedése sem vette el munkakedvét. 75. születésnapján 1959-ben még terveiről nyilatkozott: „Szeretném megírni a magyar kommunizmus történetét. Minden anyagom együtt van hozzá.” Alkotó munkásságára a halál pontot tett, terveinek végrehajtása másokra vár.

Nagy László

Divéky Adorján
(1880—1965)

A lengyel tárgyú történelmi kutatás ismert képviselője távozott el az élők sorából: több mint fél évszázad óta ernyedetlen szorgalommal s odaadással dolgozott a magyar—lengyel történelmi kapcsolatok feltárásán.

Pár esztendei középiskolai tanárkodás után állami ösztöndíjjal került Krakkóba, ahol 1909—1911 között jeles történészprofesszorok előadásait hallgatta, így St. Krzyzanowskit és St. Kutrzebát, s ezzel egy hosszú életre eljegyezte magát a polonisztikával. Az első világháború idején két esztendei frontszolgálat után 1917-ben került a magyar kormány megbízásából Varsóba azzal a feladattal, hogy az ottani levéltárak és könyvtárak magyar vonatkozású anyagait felkutassa. Nagy kedvvel mélyedt el ebben a munkában, elkészítette és évek múltán meg is jelentette a lengyel levéltárak és könyvtárak

magyar vonatkozású adatait feltáró jelentését (Lt. Közl. 1927). Mint a varsói egyetem magyar lektora tizenkét éven át adta elő lengyeleknek a magyar nyelvet. 1929-ben a varsói egyetem magántanára, 1930-ban az MTA levelező tagja, 1932-ben rendkívüli tanár a budapesti egyetemen, 1937-ben a Lengyel Tudományos Akadémia kültagja, 1934-től a varsói Magyar Intézet igazgatója. 1939-ben a lengyel összeomlás idején hazatért, s a debreceni egyetemen a kelet-európai történelem professzora lett.

Munkássága rendkívül kiterjedt volt. Monográfiá szerűen dolgozta fel Felső-Magyarország XVI—XVII. századi kereskedelmi kapcsolatait Lengyelországgal, több tanulmányban tárta fel a II. Ulászló udvarában tartózkodó Zsigmond lengyel herceg budai számadásait, kitartóan foglalkozott az elzáróztatott 16 szepesi város sorsával, különösen 1770-ben bekövetkezett visszacsatolásukkal, az Árpád-házi királyok egész időszakára gyűjtötte és feldolgozta a dinasztikus és egyházi kapcsolatokat, külön tanulmányban világította meg az Aranybullának a lengyel jogfejlődésre gyakorolt hatását. Ugyancsak sűrűn foglalkoztatták Báthori István rövid, de jelentős lengyel királyságának kérdései. Egyik legtöbbet forgatott és idézett műve a „Magyarok és lengyelek a XIX. században” (1919), melyben a XIX. századi magyar—lengyel politikai kapcsolatok minden addiginál teljesebb áttekintését nyújtja. A munka — mely mecsített többek között a második világháborúban sajnálatosan elpusztult ún. rappersvilli levéltár anyagából is — hosszú időn át az egyetlen használható tájékoztatást nyújtotta mindazoknak, akik a reformkor, a szabadságharc és az abszolutizmus időszakának lengyel kapcsolatai iránt érdeklődtek. Mint Divékynek annyi más munkája, ez is megjelent (1920) lengyel nyelven s a lengyel történeti kutatáshoz is ösztönzést adott.

Bár Divéky munkássága szorosan hozzánőtt az első világháború, majd az ellenforradalmi korszak hivatalos diplomáciájához s kultúrpolitikájához, az idejétmúlt vagy konzervatív-reakciós sallangokat lehántva, szép számmal marad érték abban, amit hátrahagyott.

A felszabadulás után a 48-as lengyel emlékiratok lefordításával tett szolgálatot történetírásunknak, majd az utóbbi években Krakkó reneszánsz kori magyar emlékeit gyűjtötte. E munka, mely halálával befejezetlen maradt, mindenképpen folytatásra vár.

Kovács Endre

Jan Dąbrowski
(1890—1965)

A lengyel történetírás egyik doyenje távozott el Jan Dąbrowski halálával. Bár évek óta súlyos betegség benitotta, életének úgyszólván utolsó órájáig dolgozott. 1960-ban a kiemelkedő tudósunk kijáró tiszteletadással emlékeztek meg 70. születésnapjáról, s a magyar tudomány is képviseltette magát e bensőséges ünnepségen. A professzor tiszteletére kiadott emlékkönyvet magyar és lengyel történészek együtt írták, a Századok az 1961. évfolyam 1. számában méltatta munkásságát.

Az elhunyt mögött egy munkában s alkotásokban bővelkedő élet állott. Ama szerencsés kutatók közé tartozott, akik már korán, egyetemi éveikben, megtalálják egész életre szóló érdeklődési körüket, s akiknek tudományos pályája harmonikus szellemi folytonosságot mutat. A krakkói egyetemen nevelkedett, ahol ekkor a császári és királyi Galícia opportünus légkörébe már modern áramlatok keveredtek, s a precíz tudományos történész-munkának jeles hagyományai éltek. A fiatal tudós munkássága szorosan összefonódott szűkebb hazájának, Galiciának történetével, de nem állott meg annál. Mindenekelőtt a déli szomszéd, a magyarok felé fordult, kiknek történelmével akkoriban rendszeresen alig foglalkoztak a lengyel történészek. Főfigyelmét a feudális korszak egyes, a közös múlt emlékei alapján kiemelkedő szakaszai keltették fel. Egy olyan időpontban, amikor a modern összehasonlító történetírói módszer még csak csirájában volt meg, Jan Dąbrowski a lengyel kérdéseket a magyar, a cseh és az olasz összefüggések bevonásával tágitotta ki, megvetve az alapját a mind nagyobb forrásanyagra épített összehasonlító kutatásoknak a maga területén. De más oldalról nézve is úttörő volt az ő történetírói módszere: az egyoldalú politika-történettel szemben érdeklődéssel fordult a társadalmi mozgalmak (pl. a lengyelországi huszitizmus) és a széles értelemben vett kultúrtörténet felé. Égész életén át mindenkor figyelemmel kísérte a régészet újabb eredményeit, s bevonta ezeket kutatásaiba.

Szerénység, a hangzatos frázisok kerülése, kritikai boncoló hajlam és bátor állásfoglalás jellemezte mind életében, mind tudományos munkájában. A nemes elhivatottság

szenvedélyével faggatta ki a középkori és újkori forrásokat a lengyel és általában a kelet-európai társadalom- és államfejlődés már-már véglegesen megválaszoltaknak tűnő kérdéseiről, és számos alkalommal szállt eredményes vitába tudós társaival. Különösen emlékeztetéseket Oskar Haleckival és Ludwig Kolankowskival folytatott vitái.

Magyar kérdésekkel Dąbrowski professzor nem mellékes feladatokként foglalkozott. A magyar történelem egyes korszakairól, alakjairól írt monográfiái többnyire benső kapcsolatban állanak a lengyel történelmi kérdésekkel, a két nép közös múltjának fontos időszakaira vetnek fényt, s mint ilyenek, alapvető feldolgozásoknak tekinthetők, hatalmas forrásanyagra épülnek és a legminuciózusabb részletekbe hatolnak be.

Elmondható ez már egészen fiatalon írt első összefoglaló jellegű művéről, melyben Krakkónak Magyarországgal fennállott középkori gazdasági, kereskedelmi kapcsolatait tárta fel (Kraków a Węry w wiekach średnich. Roczniki Krakowskie T. 13. [1911] 187—250. l.). A nagy anyagot megmozgató tanulmány kiindulópontja lett a kérdés további kutatásának. A magyarországi Anjou-korszak intenzív magyar—lengyel dinasztikus, gazdasági és politikai kapcsolatai nagy helyet foglaltak el a fiatal Dąbrowski tudományos programjában, s ennek nyomán születtek meg az olyan alapvető monográfiák, mint a Lokietek Erzsébetéről írt munkája (Elżbieta Lokietkówna. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wyd. Hist.-Filoz. T. 57 [1914]), mely sokoldalúan mutatja meg Károly Róbert udvarának nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatait, majd habilitációs munkája Nagy Lajos utolsó éveiről (Ostatnie lata Ludwiga Wielkiego, Kraków. 1918). E munkák közvetlen folytatásaként tekinthető a Jagelló Ulászló magyarországi éveit feltáró monográfiája (Władysław I. Jagiellończyk na Węgrzech [1440—1444]. Rozpr. Tow. Nauk. Warszawa T. 2. 1922). A magyar kapcsolatok ilyen intenzív feltárása mellett egészen természetes, hogy az utolsó nagy Piaszt-uralkodónak, Nagy Kázmérnak magyar kapcsolatai sem hagyták közömbösen, s egyik legelőször olvasott és idézett monográfiáját Kázmér Anjou-politikájának szentelte (Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego, 1922).

Magyar részről is méltányolták munkásságát: Akadémiánk 1924-ben kültagjává választotta.

A második világháború és a német megszállás alatt ő is megjárta a koncentrációs táborot, de a felszabadulás után teljes töretlenséggel folytatta munkáját, mely most már mind sokrétebbé vált: a szorosabb értelemben vett kutató és alkotó munka mellett a tudomány új alapokon való szervezése is mérhetetlen sok feladatot jelentett neki, aki 60 éves fővel is a legaktívabb „fiatalok” közé számított. Éveken át az első sorokban látjuk: titkára a régi lengyel akadémia (Akademia Umiejętności) történelmi bizottságának, majd utolsó főtitkára a nagymúltú szervnek. Részt vesz az új Akadémia szervezésében, és amikor ez megalakul, tagja lesz az elnökségnek. Jeles történelmi tárgyú kiadványok elindítása és szerkesztése főzódik nevéhez, nagy szerepet tölt be a felszabadult Krakkó szellemi életében, első titkára a Lengyel Tudományos Akadémia krakkói osztályának, s ezen belül elnöke a Történelmi Tudományok Bizottságának. A Lengyel Történelmi Társulatnak hosszú évtizedeken át tisztségviselője, legaktívabb munkása.

E hatalmas munkabíráásra valló sokoldalú tevékenység sem szorítja teljesen háttérbe a tudományos kutató munkát. Érdeklődésének egyik iránya Szilázia felé mutat, melynek XII—XV. századi történetéről már a két világháború között megjelentetett egy kiváló munkát, melyben harcba szállt a német nacionalista történészek nézeteivel (Dzieje polityczne Śląska w latach 1290—1402. Historia Śląska I. Kraków. 1933. 327—562. l.). Érdeklődésének másik fő irányát azok a tanulmányai jelzik, melyekben a lengyel államalakulás kezdetével foglalkozik: új eredményeivel nagy és megérdemelt visszhangot váltott ki idevágó magvas tanulmánya (Studia nad początkami państwa polskiego. Zprawozdania PAU, Maj 1951). A várnai csatával foglalkozó korábbi kutatásainak folytatásaként látott napvilágot jeles hadtörténelmi értékezése a várnai csatáról (L'année 1444. Cracovie. 1952. Bulletin International de l'Académie Polonoise des Sciences et des Lettres. Classe de Phil. Classe d'Histoire et de Philosophie Nr. Suppl. 6. 1951). A magyar és a cseh középkorkutatás alapos ismeretéről tanúskodik egy másik monográfiája, melyben a királyi koronának, mint késő-középkori államszimbólumnak a szerepét tárgyalja a XIV—XV. század fordulóján Lengyel-, Cseh- és Magyarországon, mintegy bevezetőként egy későbbi nagy monográfiához, mely a három országnak, mint rendi monarchiának a fejlődését és kölcsönhatását lett volna hivatva tárgyalni. (Korona Królestwa Polskiego w XIV. wieku. Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej. Wrocław-Kraków 1956. Német kiadása: Die Krone des polnischen Königums im 14. Jahrhundert. Eine Studie der Geschichte der Entwicklung der polnischen ständischen Monarchie. Weimar. 1961.) Az utóbbi években a Jagelló Egyetem megalapításának 600. évfordulója, valamint az 1961-ben Budapesten megrendezett

nemzetközi reneszánszkonferencia adtak alkalmat Dąbrowski professzornak ahhoz, hogy a lengyel és a magyar humanizmus, valamint reneszánsz kapcsolatait újból megvizsgálja. A Krakowskie Odrodzenie c. kötetben (1954), mint e kiadvány szerkesztője, szép tanulmányt jelentetett meg a krakkói reneszánsz magyar kapcsolatairól, melyekről egyébként már évtizedekkel ezelőtt is, az elsők között értekezett.

A magyar szakemberekhez érthető módon legközelebb azok a művek állanak, melyek a mi történelmünkkel függnek össze. Ez azonban nem homályosíthatja el az elhunyt más irányú érdemeit, így pl. azt, hogy kiváló művelője volt az egyetemes történetírásnak is. Emlékezetes, hogy részt vett annak idején az első világháború feldolgozásában és szerzője a Nagy Egyetemes Történet (Wielka Historia Powszechna) keresztes háborúkkal foglalkozó részének.

Mint széles látókörű tudós, mint elsőrendű nevelő és tudományszervező, mint Krakkó szellemi életének egyik főmozgatója, Dąbrowski professor hazájában a népszerű emberek közé tartozott. Őszinte érzéssel fájjaljuk távozását ni, magyar történészek is, kiknek mindig őszinte barátja és segítője volt. Nem formális jóviszony fűzte hozzánk. Annak a tudósnak a szeretete kötötte a magyar nemzethez, aki egy életen át szüntelenül búvárkodott történelmünkben, megszerette nyelvünket, szokásainkat, értékeinket. A kapcsolatot utolsó leheletéig ápolta, erősíteni igyekezett. Az utóbbi években súlyos betegesen is részt vett a magyar—lengyel történész-vegyesbizottság munkájában, szinte évenként ellátogatott hozzánk, és itt a magyar történész-társadalom osztatlan szeretettel fogadta.

Dąbrowski professor távozása érzékeny vesztesége a két nép baráti kapcsolataival foglalkozó történetírásnak. Életműve összeforrott velünk, halála bennünket is mélyen érint.

Kovács Endre

ZOVÁNYI JENŐ CENTENÁRIUMÁRA

(Született 1865. szeptember 11., meghalt 1958. április 24.)

I.

A történelmi statisztika művelői már régóta felfigyeltek arra a nevezetes jelenségre, hogy az intellektuális pályákon működő emberek, de ezek közt is különösen a tanárok és a papok átlagos életkora már akkor is magasabb volt a többi értelmiségi vagy nem értelmiségi foglalkozásúakénál, amikor az emberi élettartam átlaga még sokkal alacsonyabb volt a mainál, száz-százötven évvel ezelőtt még a felénél is kevesebb. Sokféle magyarázata van ennek a jelenségnek — élettani és társadalmi okok egyképpen —, de talán a legszembezőkőbb és a laikus számára is leginkább valószínű az, hogy a papi meg a tanári pálya, ha nincs kifejezetten tudományos munkássággal egybekötve, egészen véve csendesebb és nyugalmasabb életlehetőségeket biztosít, mint egyéb értelmiségi pályák. Ha viszonyt a papság és a tanárság magasabbrendű tudományos munkával is egybefonódik, akkor meg a kutatás és az alkotás egyenletes folytonossága, az elért eredmények feletti öröm s az újak után való szakadatlan szomjúhozás az, ami valósággal „életben tart” még gyengébb szervezetű embereket is, kivált ha kenyérgondok vagy egyéb szorongató körülmények nem nyomakodnak rájuk állandóan és brutálisan.

Zoványi Jenő életpályája tartam és eredmények tekintetében egyaránt megbírja az összehasonlítást a legkivételesebb nesztori tudományos nagyságokéval, pl. egy Rankeéval is — az itt fel nem sorolható nagyszámú paptudós-aggastyánokat, sőt aggastyán-nemzedéksorokat nem is számítva. Ha nem magyarnak születik és ha tudományos életmunkáját nem a magyar református papi és teológiai tanári munka nehezen tágítható horizontjában kénytelen végezni; ha tudománya problémáival folytatott szakadatlan bírközése közben nem kellett volna őt legszemélyesebben érintő és sújtó közéleti küzdelmeket is folytatnia, és ha történettudományi munkásságának legalább a legkiemelkedőbb eredményeit módja és kedve lett volna rendszeresen megismertetni külföldi szakmai körökkel is: ma nevét az elmúlt két emberöltő legkülönb történetkutatói között tartaná számon az egyetemes történettudomány. Így viszont nemcsak határainkon túl nem részesült soha tudása rendkívüli méreteinek, irodalmi és publikációs termelése sokoldalú gazdagságának és értékeinek megfelelő figyelemben, hanem még idehaza is inkább csak az ifjúságától vénségig meg-megújuló s kivált eleinte nagy port felvert közéleti csatározásai vonták magukra a nagyobb érdeklődést. Amikor pedig ezeknek az emléke elhalványult, nem lépett helyébe a tudósnak és eredményeinek, alkotásainak szélesebb körben érvé-

nyesülő méltánylása. Már csak enclfogva is indokolt, hogy születése századik évfordulóján kegyelettel megemlékezzünk róla és kiemeljük páratlan alakját az azt szélesebb körökben máris majdnem ellepő hálátlan feledés porából. Próbáljuk felvázolni az utókor számára az embert, a közéleti harcost és a tudóst, aki a szűk vallásfelekezeti korlátokon állandóan és következetesen felülemelkedve szolgálta azt a magyar történettudományt, amelynek őtöle még a mai rohamos fejlődésében is nagyon sok tanulnivalója van.

Osztrák-német eredetű, de már a XVIII. század közepe táján Magyarországra települt, katolikus családból származott. Apja és apai nagyapja kincstári tisztviselők voltak, megbecsült, tekintélyes erclész, illetőleg bányász szakemberek. A fiú és unoka talán már tőlük kapott bizonyos atavisztikus ajándékot a kutató szenvedélyben és a mérnöki hajszálpontosságban. A magyar környezet, a magyar földdel és néppel való állandó foglalkozás már a Zoványit megelőző nemzedékekben magyarrá tette a családot, érzelmileg is magyarrá. Ennek a folyamatnak egyik következményét már a 22 éves ifjú Jenő levonta, amikor családi Krausz nevét szilágysági szülőfalujáról Zoványira változtatta. (A Krausz-név a német nyelvterületeken számtalan sok régi katolikus és protestáns családnak a neve — Franz Xaver Krausz pl. a legkiválóbb katolikus „modernista” pap-egyházattörténész volt! — csak minálunk magyaroknál asszociálódott bizonyos „zsidós” mellékszöngével. De Zoványi nem ezért változtatta meg családi nevét: ő a zsidósággal szemben mindig a lehető legliberálisabb álláspontot foglalta el, egyenesen úgy fogalmazva, hogy az ő számára „zsidókérdés egyáltalán nem is létezik”. Üldöztetési idején azon inkább csak mosolyogni tudott, mintsem bosszankodni, hogy sötétben korlátolt ellenfelei az eredeti neve alapján ismételten felhánytáék koholt „zsidó származását”. Ő a névváltoztatásával egyszerűen a maga „vérvé vált” magyarságát akarta alálázni s mellesleg talán kegyeletének is kifejezést akart adni szeretett bölcsőhelye és a „hepehupás vén Szilágý” iránt.) A korán apátlan-anvátlan árvaságra jutott, már gyermekségében kivételes észtehetségével kitűnt fiút áldozatkész rokonok neveltették, klasszikus és jellegzetesen magyar műveltsége alapjait pedig az a magas színvonalú középiskola — a zilahi református kollégium — rakta le, amelyről ő épp olyan hálás és gyöngéd kegyelettel emlékezik meg többször is, akárcsak 12 évvel fiatalabb kortársa, a Költő.

Sok tekintetben el sem lehet képzelni nagyobb különbséget, mint amilyen Ady Endre és Zoványi Jenő lelkialkata és jelleme között volt — de egy igen lényeges, mondhatni sorsdöntő vonásban teljesen egybehangzóttak: mindketten kora fiatalságuktól gyűlölték azt az üres tradicionelizmust, azt az önző és pöffeszkedő konzervativizmust és azt az elvakult, buta sovinizmust, amely túrhetetlenül hátráltatta forrón szeretett hazájuk és népük emberibb és európaibb sorsra emelkedését. Egyéniségükben ez volt a közös forradalmi vonás, amely azonban a hosszú életű Tudóssal még sokkal több kálváriát járatos, mint a rövidéletű Költővel. Zoványira majdnem szörül-szóra ráillik az a jellemzés, amit Móra Ferenc az úttörő nagy magyar autodidakta folkloristáról, a tragikus sorsú paptudós Kálmány Lajosról írt le: „Azok közé az emberek közé tartozott, akiket már a természetük eljegyez a keserűségekkel, s akik az élet napos oldalán is esőben járnak.” Ezzel a természettel már a 17 éves Zoványi sem érezhette jól magát a nagyváradi katolikus püspöki szemináriumban, ahová a családja kívánságán kívül talán leginkább nagyon korán felébredt tudományozomja, a csöndes életmód, a nyugodt munkalehetőség vágya vitte — lehet, még egy valamikor elérhető kanonoki „irodalmi stallum” álma is felcsillant előtte. Egy hónap kellett csak hozzá, hogy megelőgelje az ott uralkodó szellemi rabságot és tekintélybálványozást: kilépett és mihelyt 18. életévét betöltötte, áttért a református egyházba. Mivel azonban Róma nyűgeiből kibontakozva is — amint maga írja — „legyőzhetetlen vágyat” érzett a papi pálya után, a sárospataki kollégium teológiai akadémijára iratkozott be, ahol akkor — ellentétben a legtöbb hasonló magyar protestáns főiskolai intézmények az időben meglehetősen alacsony színvonalával — kiemelkedő tehetségű és tudású professzorok tanítottak. Ezek az ifjú Zoványi kivételes képességeit hamar felismerték, a megélhetés mellett tudományos munkalehetőségeket is biztosítottak számára, segédtanárrá és kollégiumi alkönyvtárnokká tették, majd a külföldi (utrechtii) tanulmányi évről hazatérőt teológiai magántanárrá habilitálták. Tíz évi lelkeskedés után (Kolozsvárt, majd Tiszaföldváron) nagy reményekkel teljesen foglalta el 1901-ben a szeretett főiskola egyháztörténelmi tanszékét, amelyre már addig is versenytárs nélküli szakmabeli készütségével tette magát méltóvá.

Patakon azonban súlyos csalódások vártak reá és emésztő küzdelmek közé sodródott. A nagy tanári karnak — amelyről olyan mélységes hálával és kegyelettel emlékezett meg — akkor már csak egy tagja működött Sárospatakon, a többi kollégával nehezen tudott összelelegedni s egy részükkel előbb-utóbb éles ellentétbe került. Nem annyira tudományos és világnézeti ellentétek voltak ennek az okai — hiszen tanártársai egészen

véve ugyanazokat a szabadelvű teológiai nézeteket vallották még ekkor, amelyeket ő sajátított el a pataki és külföldi tanulása idején — hanem sokkal inkább a főiskola szellemi és anyagi fejlődését illető nézeteltérések, amelyek közé csakhamar személyi ellentétek is bőven keveredtek. Tompa Mihály, az egykori pataki diák, közvetlen megfigyelésből és tapasztalatból, fanyar humorral, de teljes igazsággal ír 1863-ban az egyik legbizalmasabb papbarátjának „a sárospataki főiskolában trónoló *Discordia kisasszony*”-ról. Sárospatak nagy iskolájának valóban már évszázadok óta legkevésbé dícséretes hagyományai közé tartozott az oktató személyzetnek időszakos vulkánként ki-kitörő belső viszálykodása, aminek a forrponjtja rendszerint egy, a többi közül nagyon kiemelkedő tanár egyénisége és tanítása volt, de a vizslyát okozó kérdések jó része összefüggött a századokon át nagyon gazdag főiskola tanszervezetének megoldatlan problémáival és anyagi gazdálkodásával is. Ezek a fel-felújuló viszályok többször túlcaptak a főiskola falain, s kínosan felkavarták a superintendencia, olykor az egész országos egyház közvéleményét. Zoványi Jenőnek legfőbb szenvedélye pedig az igazság keresése és az igazságosság követése, de megkövetelése is volt. Ezt nemcsak tudományos munkájában kívánta érvényesíteni, hanem iskolai, egyházi és egyéb közéleti tevékenységében is. Már erdélyi és tiszántúli pap korában fiatal tüzzel vette kritikájának metszőkése alá mindazokat, akik az ő meggyőződése szerint akár mint lelkesek, akár mint oktatók, akár mint egyéb közéleti szereplők nem szolgálták vagy nem jól szolgálták azokat az eszményeket, amelyek az ő lelkében égtek és világítottak. Ezeknek az eszményeknek szolgálatában egészen a kíméletlenségig el tudott menni, már Patakra kerülte előtte, és ott méginkább. Kegyetlenül elbánt például azzal a tanártársával is, aki — önála kicsi híján két évtizeddel lévén idősebb — már tanára volt Sárospatakon, és akiről első nagy tudományos műve előszavában még lelkes, szinte áradó szeretettel nyilatkozott. „Hallgassak-é, mivel szeretlek, Miként atyámat szeretem!” — gondolhatta magában Petőfiivel, aki „szentséges elvei” védelmében ugyanígy támadta meg a majdnem negyedszázaddal idősebb Vörösmartyt, legnagyobb jötevőjét. A két eset azonban mégis nagyban különbözött. A Szózat költője mint ember is nagyinak bizonyult, amikor a megbántás keserűségét magába temetve, atyailag karolta föl Debrecenben a hadbavonult Petőfi kis családját — Zoványi öreg ellenfele viszont nem tudott ilyen könnyen megbocsátani, s az ő személye vált stratégiai támaszpontjává annak az áldatlan hadjáratnak, amelynek szomorú vége a tudományában ekkor már verhetetlenül elsőrangú professzornak a tanszékéről álokok, áttetsző ürügyek alapján való eltávolítása lett. Két év múlva ugyan — perújítás folytán — visszahelyezték tanszékébe és javadalmába, de tanítani nem engedték, — másik két év múlva azonban fényesnek ígérkező elégtételt kapott: kinevezték az 1914 szeptemberében megnyílt debreceni tudományegyetem egyháztörténelmi tanszékére, sőt ezután három évre ugyanannak az egyetemnek „honoris causa” teológiai doktorává is felavatták. De ezzel sem jutott még nyugalmas révbe hányatott élethajója. A katasztrófa felé sodródó eszelős háború okozta izgalmak, majd a polgári forradalom győzelme újra kiváltották belőle — sokkal erősebb mértékben, mint annak idején a sárospataki dolgok — a szenvedélyes közéleti harcost. Lelkes meggyőződéssel — amit egyébként már azelőtt sem titkolt — támogatta a forradalom leg-radikálisabb vívmányait és törekvéseit, főként az egyháznak az államtól s az iskolának az egyháztól való elválasztását, a vallástanítás kötelező voltának megszüntetését. Ezzel aztán csőstül maga ellen zúdította az egy darabig meglapuló, de a Tanácsköztársaság bukása után annál viharosabb erővel feltámadó egyházi és politikai reakciót. Bár a Tanácsköztársaság életében már nem vállalt aktív politikai szerepet, sőt annak alapelveivel sem értett minden tekintetben egyet, egyháznak fejelemi főhatósága mégis megfosztotta lelkeszi jellegétől, a Horthy-állam kultúszkormánya pedig kényszernyugdíjba küldte. Főlemelt fejjel viselte el mind e csapásokat: elveiből és harcos magatartásából egy hajszalnyt sem engedett, bocsánatért nem könyörgött, élt sovány nyugdíjából és csekély írői keresményéből, lankadatlanul folytatva tudományos kutatásait egészen a felszabadulásig. A Magyar Népköztársaság a már akkor 80 esztendő, de még mindig töretlen munkaerejű tudóst visszahelyezte az egyetemi nyilvános rendes tanári státusba és az akkor (ebben a státusban) lehetséges legmagasabb nyugdíjat biztosította számára. De még ezután is voltak keserű tapasztalatai, amelyeket elég szegényes körülmények között, de a régi szellemmel, nyugodt kedéllyel, életkorát meghazudtoló energiával dolgozva viselt el. A „tudományok doktora” címet és jelleget kevéssel halála előtt kapta meg. — Az igazság és az igazságosság rettenthetetlen bajnokának majdnem holta napjáig kellett fizetnie a súlyosnál súlyosabb árakat azért, mert ő is, akárcsak a vele nem egy tekintetben egyező lelkialkatú Gyulai Pál, hajthatatlan volt abban a meggyőződésben, amit az utóbbi az őt kevésbé éles polemizálásra intő baráti jótanácsra egyszer így fejezett ki: „Nem tudom, mióta lett hiba az élesség: ha hiba, akkor más neve van, igazságtalanságnak nevezik.”

Idézzük még tovább is a nagy magyar kritikust? Hiszen talán közismertek azok a szavai, amelyekben, szelídlelkű barátja, Arany János előtt, megragadó őszinteséggel tárulkozik fel: „*Igaz, hogy kritikáimon mindig némi szenvedély és élesség vonul át, de az is bizonyos, hogy én némi felindulás, némi szenvedély nélkül képtelen vagyok írni.*” Ezt Zoványi is szó szerint elmondhatta volna magáról, Szenvedélyes igazságszeretete mindig izzásban volt s valósággal vallásos hevületig fokozódott. Evvel a hevülettel bírálta és, ha kellett, támadta nemcsak az emberi életnek körülötte zajló egyéb jelenségeit, hanem — magát a vallást is. Mint a polgári liberalizmus ideológiájának markáns és a naivságig becületes képviselője — szinte azt mondhatnánk, utolsó Mohikánja — maradék nélkül levonta annak minden világnézeti és társadalmi következményét: az ész és az egyéniség föltétlen tiszteletét, a gondolkodás abszolút szabadságának követelményét és azt a csaknem fanatikus hitet, hogy az ész ereje, az egyéni meggyőződés szabadsága, ha mesterséges korlátokat nem emel eléjük a rosszakarat és a babona, *magától képes biztosítani az emberi haladást*, aminek végcélja és tökéletességre jutása öszeriute *egybeesik az istenországával*. Ezzel az értékmérővel — lényegileg a felvilágosodás nagy XVIII. századi egyházhistorikusaival egyetértve — ítélte meg a múltat és a jelent, és ezen a távcsövön át nézett a próféták szent makacosságával a jövőndöbe. Németalföldi tanulmányi éve alatt az ottani számos egymással küzdő vallástudományi irányból legfőként az akkor már virágjában levő (más országok protestantizmusába csak később behatolt) „vallástörténeti iskola” hatott rá. Ennek merész dogmakritikáját, amire különben már azelőtt is megvolt az adottsága, teljesen magáévá tette, és alapvetőleg elfogadta azt a *minden természetfölöttiséget kizáró tanítását, hogy a kereszténység nem „abszolút vallás”*. Vannak ugyan páratlanok látszó értékei, de azok többé-kevésbé megtalálhatók más népek magasabb kulturális fokozatain és fejlettebb vallásalakjaiban is. Ennek a felfogásnak tükrében természetesen *minden* szervezett egyháznak (akár keresztény legyen, akár más hitű közösség) dogmái és dogmatizált konfessziói elvesztik a nekik tulajdonított abszolút és jogilag is kötelező jelleget, s egyszerű történelmi produktumokká zsugorodnak, legfőljebb viszonylagos és időleges értékkel. Zoványi Jenő ennek megfelelően tulajdonképpen csak *egy* egyházat volt hajlandó elismerni: a „*láthatatlant*”, és ennek tagjaiul „a Krisztus szerint élő embereket”: azokat, akik önzetlenül küzdenek a megismert igazságért, és a legsúlyosabb szenvedéseket is elvállalva, bátran megvallják és védelmezik azt. Egyáltalán nem lényeges, melyik keresztény vagy nemkeresztény vallásfelekezethez tartoznak, vagy egyikbe sem tartoznak bele. A lényeges egyedül az, hogy higgyenek a megjobbító igazságban, amelyet az Ész diktál és amely a Szeretetben teljeseedik ki, lévén a szeretet lényegileg szintén csak az ész parancsa, nem pedig valami észfölötti kinyilatkoztatásé. Ennek a tökéletesen humanista racionalistának — az Erasmus-Spinoza-Kant-i vonal hűségese örzőjének — szemében a logikai és az etikai érték tökéletesen egybeesett (a harmadikkal, az esztétikummal nem volt sok találkozása), és a vallás tulajdonképpen nem jelentett számára egyebet, mint a logikai és az etikai érték összeforrt tetőpontját, „summitását”. Természetes, hogy ebből a szempontból nézte, művelte és bírálta az egyháztörténetet is.

Nem tudom, ismerte-e a Goethe egyik híres „szelíd xeniját” — én az általam meglehetősen ismert temérdek írásában nem találtam rá egyenes hivatkozást vagy célozást:

„Sag', was enthält die Kirchengeschichté?
 Sie wird mir in Gedanken zunichte;
 Es gibt unendlich viel zu lesen,
 Was ist denn aber das alles gewesen?”

Zwei Gegner sind es, die sich boxen,
 Die Arianer und Orthodoxen.
 Durch viele Säkla dasselbe geschicht,
 Es dauert bis an das jüngste Gericht.

Mit Kirchengeschichte was hab' ich zu schaffen?
 Ich sehe weiter nichts als Pfaffen;
 Wie's um die Christen steht, die Gemeinen.
 Davon will mir gar nichts erscheinen.

Ich hätt' auch können Gemeinde sagen,
Eben so wenig wäre zu erfragen.

Glaubt nicht, dass ich fasele, dass ich dichte;
Seht hin und findet mir andre Gestalt!
Es ist die ganze Kirchengeschichte
Mischmasch von Irrtum und von Gewalt.

De akár ismerte Zoványi Jenő ezt a gyilkosan „széld vendégajándékot”, akár nem ismerte, a lényegben ő is *majdnem* ugyanúgy gondolkozott. A különbség csak az, hogy ő nem fordult el a tévelygés és az erőszak e zagyvalékától úgy, mint a Költőóriás: egy lemondó, gúnysos kézlegyintéssel — hanem olthatatlanul szomjazta és kereste ebben a zagyvalékban a tisztá, kidesztillálható nektárt: a láthatatlan egyházat. E tekintetben nem volt hajlandó engedni egy jöttányit sem, legkevésbé a saját egyházfelekezetének. A „*corruptio optimi pessima*” elv alapján még a római katolicizmust sem bírálta és nem ostorozta olyan erősen, mint azt az általa úgynevezett „deutero-katolicizmust”, amely a dogmai és hitvallási alapon szervezett, jogilag is kikényszeríthető hitbéli engedelmisségre épített, eretneküldöző protestáns egyházakban alakult ki. Emiatt volt az összes reformátori egyházak közül éppen a kálvini tanítás alapján szerveződött felekezetről a legrosszabb véleménye a Kálvin létesítette genfi hitrendörködés, különösen pedig Servet máglyája miatt. Mint valami izzó lávapatak, minduntalan kicsordult lelkéből a szenvedélyes, néha ádáz tiltakozás, valahányszor a saját egyházfeleitől mellverő önértzetességgel és teljes történelmi tájékozatlansággal dicsőíteni hallotta a genfi reformátort és emlegetni a „magyar kálvinizmust” (ezt az öblösen kongó jelszót, amelynek divatja a liberalizmus alkonyán, a lassan felvonuló társadalmi és politikai reakció egyik melléktermékeként terjedt el hazánkban). Ezen a ponton Zoványi annál kevésbé volt hajlandó kíméletet esmerni, mennél elvakultabban hangzottatták üldözői, hogy öneki egyéb okok mellett azért sem lehet maradása lelkésznevelő tanszéken, mert a „legfőbb” reformátortól és annak tanaitól, elsősorban a predestináció dogmájától, elidegeníti a leendő „kálvinista papokat”. Persze, az ellene szervezkedett sötét erőkkel folytatott küzdelmében, amelyet utóljára már majdnem teljesen magára hagyatva vívott, még ennek a ragyogóan tiszta elmének is elhomályosult néha a tudományos látása és ítélőképessége. Például hajlandó volt csaknem teljesen megfeledkezni arról a nyilvánvaló tényről, hogy az eretnekek halálbüntetéséről Luther is, Zwingli is (akiket Zoványi, különösen az utóbbit, magasan Kálvin fölé emelt) lényegileg ugyanúgy gondolkoztak, mint a genfi reformátor, és hogy a Servet máglyájának tüze valóban nagy és sötét szőgyenfoltot hagyott ugyan a reformáció történetén, de nem nagyobb és nem sötétebbet, mint a Luther erkölcsi támogatásával, sőt buzdításával lemeszárolt parasztforradalmárok tízezrei, vagy mint a Zwingli jóváhagyásával elintézett zürichi anabaptisták szörnyű vége. A maga elszánt *antidogmatizmusával* ragaszkodott Zoványi Jenő a maga egyetlen *dogmájához*: kereszténység csak ott van, ahol az emberek a maguk egyéni világnézeti (s *ennyiben* vallási és a vallásukkal összenőtt filozófiai) meggyőződéséhez nyíltan és állhatatosan, minden szenvedést elvállalva ragaszkodnak, és ezt a meggyőződést *egymásban* is tisztelik — tisztelik, igen, még akkor is, hogyha az egyik ember meggyőződése többé-kevésbé eltér a másiktól, vagy éppen homlokegyenest ellenkezik amazéval. Ezt az intranzigens lelki magatartást Zoványi Jenő még *ad absurdum* is inkább hajlandó volt vinni, mintsem akármilyen kis mértékben revízió alá vonni. Ennek aztán meglett például az a paradox következménye, hogy Tisza István, akit pedig reakciós és dualisztikus politikájáért éppen olyan szenvedélyesen gyűlölt, mint az apját, Kálmánt, — vallási és egyházi szempontból ismételt dicséretekkel halmozta el „liberális” közéleti megnyilatkozásaiért, főképpen pedig azért, mert őt, az üldözöttet, első nagy pörében, a perújítási eljárás során a legfőbb református egyházi bírói fórumon, mint egyik egyházkerületi főkurátor védelmébe vette és nagy befolyásával segítette visszahelyezni pataki állásába. Nem vette észre a meghurcolt tudós, hogy a polgári liberalizmusban, különösen annak hanyatló korszakában, az ilyen kőtfelő sántikálás, mint a Tisza Istváné, természetes és megszokott jelenség, és hogy az effajta „liberális” magatartás nem gyökerezik mélyebben az emberi lelkekben, mint a vízben az úszó láb: egy darabig teremhet rajta virág, sőt gyümölcs is, még emberi lakóhelyet is lehet rajta eszközölni — de egyszer mégis csak elnyeli az ár. Még paradoxabb látása volt, amikor a megismert igazság hitvallói és mártírjai közé *egyszerre* sorolta be a bátor amsterdami református prédikátort, *Becker Boldizsárt*, aki a boszorkány- és ördöghit elutasítása miatt („De betoverde wereld” — „Az elvarázsolt világ” című könyvében 1691) állását

veszítette — meg a magyar *Sinai Miklóst*, aki a lehető legreakciósabb módon, a katolicizmus szövetségét keresve és amellettt jókora karrierizmussal hadakozott a XVIII — XIX. századfordulón a világiak térfoglalása ellen a református egyházi kormányzatban, és aki, világtörténelmi előadásainak fennmaradt nagy kéziratában az előtte egy századdal őltt Bekkert a boszorkány- és ördöghit elvetése miatt — a biblia tekintélyének rongálásával vádolta!

Tudok róla, hogy Zoványi Jenő készült a Sinai életének és állásvesztéssel végződött nagy per'nek megírására — de a hatalmas iratanyagot a példátlan munkaközlvi és munkaerejü aggastyúmnak már nem maradt ideje és módja tüzetesen áttanulmányozni. Ha még megtelhetne volna, kétségtelenül módosított volna egyetmást a tudatában addig élt téves Sinai-képen (ilyen önrevízióra mindig kész volt, amikor arra kutatásai során utólag megismert adatok, tények készítették!) — de alapálláspontját akkor sem lett volna hajlandó gyökeresen megváltoztatni. Önérzetesen és teljes szubjektív jóhiszeműséggel jelentette ki magáról a nagy nyilvánosság előtt is: „*a hízélgés nem kenyerem, az elfogultság nem bünöm*” — de az objektivitásra törekvő szemlélő előtt ez legföjlebb féligazságnak tünik föl. Hízélegni valóban sohasem tudott — a jöteviről tett hálás, szép nyilatkozatai teljesen őszinték voltak és nem mentek hízélgés-számba, noha később kénytelen volt revideálni egyiket-másikat — de az, hogy elfogultnak nem tartotta magát, *maga volt a legnagyobb elfogultság*, csak bünösnek nem volt nevezhető, mert nem szándékos rossz-akarattól, nem alacsonyrendü, immoralis lelki sötétségéből eredt, hanem sükszükszerü velejárója volt lelkialkatának, természetes következménye tanulmányai irányának, és talán egész életére kiható lecsapódása a katolikus papi szeminárium falai között egy hónap tapasztalatainak, amelyek a katolikus család fiában megalapozták a kérlelhetetlen antikatólicizmust.

„Elfogultlansága” tehát körülbelül csak úgy volt értékelhető, mint ahogyan nagy lelki ősnék, Gottfried Arnoldnak* hatalmas egyháztörténelmi művében, az „*Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorien . . .*”-ben (megjelent 1699—1700, több bővített és javított kiadása is van, nagy, sűrűnyomású folió kötetekben; Goethe ennek a műnek hatása alatt írta előbb idézett híres verssorait) a cím „unpartheyisch” jelzője. Arnold valóban „pártatlan”-nak hitte a maga történelmi szemléletét, amikor a nagyegyházak és papjaik bünét (eretnekvadászat, politikai hatalomra törés, vagyongyűjtés stb., stb.) a maga korában rendkívül gazdag forrásanyag feldolgozásával sorra kimutatta; de éles, metsző kritikája nem állott meg itt: a nagyegyházakból önként vagy kényszerüleg kivált *kisebb* vallásközösségeknek is (amelyekkel egyébként rokonszenvezett) éles szemmel meglátta súlyos fogyatkozásait: a korlátolt és sükszükszrü, sokszor fanatikus szektarizmust, az eltérő nézetük fölötti szeretetlen ítélkezést, a tizedrendü teológiai nézeteltéréseken való szakadatlan belső civakodást stb., stb. *Ez a pártatlanság azonban nem jelentett elfogultlanságot a szó teljes értelmében*: Arnold egy, a pietizmustól kapott abszolút értékmérőt alkalmazott az egyház- és vallástörténet egész folyamára, minden jelenségére. Mindenütt azt vizsgálta, hol őrték be a keresztyének „Krisztus és a Szentlélek erejével” és „élő igéjével”, hol vetették el a biblia „külsőleges betüjéhez” való ragaszkodást, és hol nem üldözték a más-hitűeket és hitnézeteiket. A pietizmusnak ezt a fogalmi nyelvét a racionalizmusra lefordítva, egyszerre előttünk áll az egyháztörténész Zoványi Jenő, aki a maga alapszemlélete szerint ott találja meg az „egyházat” az „egyházakban”, ahol a függetlenül vizsgálódó emberi ész teljes szabadsággal, az egyéniség bátor érvényesítésével fogadja el vagy veti el a múltból átöröklött hagyományos tanokat és berendezéseket, és ugyanakkor föltétlenül tiszteletben tartja mások másféle véleményeit, ha azok ugyanolyan türelmes és szabad lélekből fakadnak, amilyen az övé. Ott, Arnoldnál a Szentlélek az, aki megvilágosítja a kereső és bíráló Észet; itt, Zoványinál az Ész az, amely dönt afelöl, elfogadja-e a Szentléleknek a hívők lelkében megnyilatkozó „testimoniumait” és hitelesnek tekintse-e a biblia szavát. Mindkettő óriási magasságban áll a pietizmust és a racionalizmust megelőző keresztyén évszázadok egyháztörténetírása fölött, amely akár katolikus, akár protestáns oldalán lényegileg felekezeti apológéti, illetőleg polémikus célokat szolgált és e célok szolgálatában gyűjtött össze sokszor bámulatós hangvászorgalommal, de mindig felekezeti pártos kritikával hatalmas dokumentációs kütőanyagot. Mindkettőnél hiányzik annak a felismerése, hogy az egyházak, általában a vallások történetét nem lehet *egy* ráma-ra vonni sem misztikus, sem racionalista módon; figyelembe kell venni azt a *kort*, amelyben e történet szakaszonként lefolyik, és amelyik a maga sajátos képződményeivel esetről-esetre alaposan módosítja a vallási nézeteket, az egyháztípusokat. Meg kell gondolni, hogy az egyes korszakokban uralkodó gazdasági-társadalmi rendszerek nem

* Arnold a családneve, Gottfried a keresztnéve.

termelhetnek ki minden korszakra egyaránt érvényes abszolút vallási ideológiát és egyházi életet. Be kell látni, hogy a nagy Ranke téved, amikor a maga idealista látásmódján, egy sokat idézett híres szavával azt mondja: „*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott.*” Ellenkezőleg: minden korszak nagyon is közvetetten és nagyon is különbözőképpen alakítja ki a maga istenképlet és isteneszméjét, és erre a gazdasági-társadalmi alapon és az a körül folyó szüntelen osztályharcokon kívül, az egyházi-vallásival sokszorosan érintkező, sőt egybefonódó filozófiai és politikai ideológiáknak (és intézményeknek) is mérhetően nagy befolyása van. Ennek a komplex szemléletnek — amely egyedül alapozhat meg egy tudományos értelemben vett elfogulatlanságot — a hiányát természetesen Arnoldnak nem lehet felróni, mert hiszen ez az egyháztörténelmi szemlélet éppen az ő utána következő másfél-két században — J. L. Mosheimtől Adolph Harnackig — jutott el mai igen magas tudományos színvonalára. De már sokkal inkább fel lehet ezt a hiányt róni a Harnack másfél évtizeddel fiatalabb kortársának, Zoványinak, aki a maga kivételesen gazdag egyetemes és magyar történelmi tájékozottsága mellett sem tudott racionalista-liberális elfogultsága folytán elég figyelmet fordítani az egyháztörténelmi fejlődést korszakonként különböző módon, de mindig feltartóztatathatatlannul befolyásoló *nem-egyházi* tényezőkre. Azt nevetéses volna neki szemére hányni, hogy nem volt marxista iskolázottsága és így az emberi fejlődés legmélyebb értelmébe, dialektikus menetébe nem tudhatott belepillantani — bár hiszen ilyen iskolázottsága nem volt Harnacknak sem, és ő mégis el tudott jutni az egyháztörténelemnek, főként az ókorinak egy nagyszerűen komplex és ezért nagyban és egészben reális ábrázolásáig. De sajnos, Zoványit — Harnack-kal ellentétben — sohasem foglalkoztatta mélyebben a szociális kérdés, a szocializmus még kevésbé. Az egyébként forradalmian haladó gondolkozású ember sohasem tudott lelke mélyéig felháborodni a minden egyébféle igazságtalanság kútfejen és táplálóján: a gazdasági-társadalmi igazságtalanságon, s nem érzékelte némely vallási ideológiákban a szociális haladás és fejlődés felé ható, pozitív mozgatóerőt. Megértés nélkül állott pl. a sztrájkjoggal szemben, magától értetődőnek tartotta a magántulajdon „szentségét”, a munkásnyomor gyógyítására csak caritatív utakat és módokat tartott lehetségesnek — sőt fiatal pap korában le tudott írni még egy ilyen, tipikusan polgári önelégültségre valló mondatot is: „*Én egyházunk jövő virágzását nem az értelmetlen és többnyire rosszakarató tömeg templomlátogatásaitól, hanem a vallásos érzésű intelligenciától várom, mert a társadalom szelleme ennek a felfogásával azonos [!?] és ha ezt magának mondhatja az egyház, akkor övé az egész társadalom és övé a nép is.*” Ily gondolkozását latbavetve, természetesnek kell találnunk, hogy egyháztörténelmi kutatásaiban és ábrázolásaiban, amilyen éberrel figyelte mindig a gondolat és a lelkiismeret szabadsága ellen egyházi és nem egyházi tényezők részéről elkövetett vétségeket, éppoly kevésbé érdekelte az egyházaknak a szociális és a velük szorosan összefüggő politikai kérdésekhez való pozitív vagy negatív viszonyulása. „Undok garázdálkodást” látott a münsteri anabaptista uralomban; hevesen tiltakozott, ha valaki a kálvinizmus ideológiájának az európa — amerikai polgári demokrácia kiépítésében vitt szerepéről szót merészelt ejteni; ugyanazon okból az angolszász és németalföldi puritanizmus társadalmi és politikai hatásai fölött is elsiklott a szeme (a magyar puritánusok — Tolnai Daliék — vallásos ideológiájában nem látott egyebet egy kis „pietista ömledezés”-nél). A hagyományos téves látást elfogadva, a magyarországi belháborúk XVII. századi legnagyobb részét kifejezetten „vallásháborúnak” minősítette, holott bennük (mint egyébként a világtörténet bármely más úgynevezett vallásháborújában is) nagyon alárendelt szerepet játszott a tulajdonképpeni vallási szempont és érdek. A magyarországi nemzetiségeknek protestáns vallási kérdésekkel és egyházi viszonyokkal is összekapcsolódó mozgalmait és követeléseit a magyar polgári sovinizmus szemellenzójével nézte és ítélte meg elutasítóan — egy olyan lelki és társadalmi magatartásnak tévén ezzel nacionalista alapon engedményt, amely magatartás máskülönbben idegen volt tőle. Utolsó nagy táborozását a Szekfü-féle szellemtörténelmi irány és iskola ellen intézte, helyesen és élesen felismerve s ezért kíméletlenül ostromozva annak reakciós-ellenforradalmi jellegét, társadalmilag és politikailag súlyosan inficiált voltát — ugyanakkor nem tudta méltányolni, hogy Szekfü társadalmi és politikai gondolkozásában mekkora 180 fokos fordulat állott be a második világháború alatt, és hogy Szekfünek, tanítványainak és követőinek még a korábbi, reakciós-ellenforradalmi szellemű munkáiban is mekkora sokoldalú, komplex szemlélet érvényesül, amelyből, különösen gazdaság- és társadalomtörténelmi vonatkozásban, a velük világnézetileg átlósan szembenálló későbbi historikus-nemzedék is sokat tanulhatott és tanult. Mindez — ismételjük — nem valami „bűnös” elfogultság volt Zoványinál, hanem lovagias, nemes hűség ahhoz a zászlóhoz, amelyre fiatalkorának legszebb eszményei voltak felírva s amelyet még öreg kezében is fíradhatatlanul lobogtatott. Lelke legmélyén még a halálos ágyon is ott zengett a lélekharangszavú madáchi íge: „*Magasztosabb kegyelettel megóvni a romot, mint üdvözölni a felkelt hatalmat.*”

Amiben nagy volt és eddig felülmúlhatatlan s amivel az utána következő egyház-történész nemzedékek sorát a jelenben és a jövőben egyedülvaló hálára kötelezte: az nem az eszmei megalapozása volt történetírásának, sem az abban érvényesülő ideológiai kritika. Az hajszálfinomán kidolgozott *módszere* volt, amellyel a történelmi oklancolatokat egyének és közösségek életében kinyomozta és megállapította, és amelynek segítségével a magyar protestáns egyháztörténetkutatást és -írást jóformán egy csapásra föl-emelte arról az alacsony színvonalról, amelyen addig stagnált, messze elmaradva az egyidejű *nem-egyházi* magyar történetírás akkori fejlettsége mögött. Mind a kutatásban, mind az oknyomozó kritikában volt ugyan már Zoványinak a XVII. századtól elkezdve néhány, a maga korában kitűnő elődje, akikre mint úttörőkre támaszkodhatott a magyarországi protestantizmus mindenik felekezeti és nemzetiségi elágazásában. De ezek közül még a legkitűnőbbek sem voltak teljesen mentesek az apologétikus-polémikus célzattól, attól a sokszor nem is egészen öntudatos hajlamtól, hogy a maguk felekezetének felsőbbrendűségét minden többivel szemben történelmi úton is kimutassák és megvédjék. (Magától értetődik, hogy az egyidejű magyar *katolikus* egyháztörténetírásban — amelynek néhány legkiválóbb művelőjét máskülönben Zoványi is nagyrabecsülte — még erősebben érvényesült ez a tendenciózus hajlandóság.) Módszerei iskolázottságuk és fegyelmeztségük egyébként sem érte el az egyidejű külföldi protestáns historiographiai fejlődés egyre tudományosabban kidolgozott színvonalát, és nem zárta ki eléggé a laikus dilettantizmust, amely legfőképpen néhány esetben, gyűjtő és publikáló szorgalmával tett pozitív szolgálatot a történetismeret gazdagodásának — de annál többet ártott *negatív* irányban, amidőn jóakarató „egyházépítés” címén téveszméket, nyomorúságos szűk látókört, néha szármalmas felfuvalkodást vitt bele a köztudatba, és a ritkán megszólaló tárgyias kritikát alig tűrte. Mindenesetre nagyban magyarozta és menti ezeket a stagnálási jelenségeket egyebek között az a körülmény, hogy Magyarországon egészen a XX. századig nem volt lehetőség egyetemi szintű, nyugodt és folyamatos protestáns történettudományi képzésre és munkára. A teológiát tanulóknak az a töredéke, amely évenként külföldi egyetemre kijuthatott, rendszerint nem tölthetett ott többet 2—4 semesternél, ennyi idő pedig nem volt elégséges arra — még ha talán volt is hozzá egyiknek-másiknak egyrészt hajlama, másrészt képessége —, hogy itthoni történettudományi képzése hiányait kipótolhassa. A hazai gyakorló lelkeszi állásokban levő egyének közt viszont az ilyen munkára legjobban rátermettek, a tudományos követelmények mércéjét leginkább megütők sem voltak abban a helyzetben — már anyagi okokból sem —, hogy erjük és idejük java részét erre a munkára szentelhessék. (A történész-lelkészek, még az olyan nagy alakok is, mint pl. Szilády Aron, csak másodsorban foglalkoztak egyháztörténelemmel is, és tudományos lekööttségük a lelkipásztori munkának néha elégedetlenségét is keltő gátlásává lett.) Valamelyes munkaszervezés kísérlete egészen az 1860-as évekig a magyarok közt fel sem merült, pedig erre az egészben véve kedvezőbb helyzetben levő erdélyi szászok akkor már adhattak példát magyar szaktársaiknak is. A 22 éves pataki akadémiai segéd-tanár és alkönyvtárnok felléptével indul csak meg egy kedvezőbb és méltóbb fejlődés. Már legelső, nyomtatva is közzétett tanulmányaiban megmutatkoznak legfőbb historikus erényei: a lehetőség szerint mindig az elsődleges forrásokra visszamenés, a rendkívül lelkiismeretes pontosság az adatok összegyűjtésében, azoknak éles kritikai szemmel mérlegelése, egymással összevetése és egybekapcsolása, a téves következtetések és a hiányzó adatláncszemek szabatos megjelölése, a vonatkozó irodalmi és levéltári anyag lehető legalaposabb kiaknázása és értelmezése, a köztudatba esetleg már régóta belerögződött helytelen adatok, nézetek és értékelések döntő erejű kigyomlálása, a tárgyalt történelmi személyek, közületek, intézmények életmózanatainak logikus rendben, pragmatikus összefüggések szerint való feltárása. Ezeket a képességeit jóformán egész életén át folyvást finomította, csiszolta. Munkatársak segítségét, egyetlen alább említendő tudományos vállalatát kivéve, legfeljebb csak alkalmilag, esetenként vette igénybe, egyébként pedig leginkább csak a maga fantasztikus, a Harnackéval egyenlő mértékű memóriájára, kimeríthetetlen munkabírására és vas szorgalmára támaszkodott. Már mondtuk, hogy ahol indokoltnak látta, *önmagát* is mindig korrigálta s önmagával szemben érvényesítette legszigorúbban a szabotosság és lelkiismeretesség ama követelményeit, amelyeket, mint recenzens, másokkal szemben alku nélkül felállított.

Cizellált, türelmes aprómunkával jöttek létre egymásután a magyar protestáns egyháztörténet-ismeretet páratlanul, addig el sem képzelhetett módon meggazdagító tudós teljesítményei. Feldolgozta — előbb kitűnő részlettanulmányokban, azután összefoglalva — a magyarországi protestantizmus alapvetése történetét 1565-ig (tovább is.

egészen a modern időkig kidolgozta annak fejlődését, de ez maig kéziratban van). Különös figyelmet fordított a magyarországi protestantizmus legrégebb szervezeti kereteinek önkormányzati formáinak kialakulására, amit kevés híján végérvényesen tisztázott. Az ellenreformáció századában megindult hazai puritánus mozgalmakat először dolgozta fel monografikus bőséggel, megadva a biztos alapot azoknak további, marxista kiértékelésére és a magyar társadalomtörténet egészébe való beillesztésére. A külföldi szaktudomány figyelmét is megérdemelten fölkeltő módon írta meg a XVII—XVIII. századi német-alföldi református teológia egyik legérdekesebb mozgalmát, a legkiválóbb képviselőjéről (Coccejus-Koch János leideni professzorról) úgynevezett coccejanismust, amely részben már feloldotta a kálvinortodoxiának a biblia betűjéhez való göröcsös ragaszkodását s a fejlődés gondolatával először barátkoztatta meg a „szent szövegek” kutatóit. Különös értéke egy nagyobb és több kisebb dolgozatának az, hogy a coccejanizmus magyar hatásait a vonatkozó egykorú irodalom kimerítő és mélyreható átvizsgálásával kimutatta, s a legszabadabban gondolkozó külföldi és magyar coccejanusoknak a *cartesianizmus*szal (Descartes tanai követésével) való összekapcsolódására is fényt derített. A korai magyar felvilágosodásnak a vallási és egyházi életen belül kialakult s addig jóformán teljesen ismeretlen lépcsőfoka került napfényre ez által. A XVIII. század elnyomott magyarországi protestantizmusa köréből s annak a barokk, majd a felvilágosult államiséghez való küzdelmes viszonyulásáról is bírnunk tőle több nagybecsű monográfiát. Egy szintén eredeti kútfőtanulmányok alapján készült, szintetikus művőben a magyarországi protestantizmus legnagyobb területi egységének, a tiszántúli református egyházkerületnek a történetét pedig nagymennyiségű, gondos iratpublikációval helyezte új világításba. Levéltári kutatásai mindig együtt haladtak és egymást egészítették ki régi magyar könyvtári búvárlataival. Mint iratközlő, ha nem is a legmodernebb módszeres elvek szerint, de éppoly gondosan, lelkiismeretesen, minuciózusan dolgozott, s a megbízhatóság éppoly magas fokát érte el, mint monografikus és szintetikus dolgozataiban. Lehetetlen részleteznünk a példákat, mert azok magukban is, egészen száraz felsorolással, lapokat töltöttek meg. De meg kell mondanunk, hogy a magyar és magyarországi (sőt a szomszédállamokbeli) protestáns egyháztörténelemnek egyetlen olyan lényeges problémája, kérdése sincs — akár részben már megoldott, akár még teljesen megoldatlan —, amelynek vizsgálatát vagy fejtegetését a Zoványi Jenő vonatkozó eredményei, megállapításai vagy feltevései figyelembe vétele nélkül lehetne a siker rományében megkezelni.

Kisebb mértékben egyetemes egyháztörténelemmel is foglalkozott, de idevágó írásai már csak másodrendű érdekűek, mert ezekhez elsődleges kútfőtanulmányokat (a coccejanizmus történetén kívül) nem vett alapul, nem is igen volt módja és alkalma hozzá — így érdekességüket inkább csak a rajtuk átvonuló következetes és harcos világnézeti magatartás adja meg. Egykori kedves pataki tanára, Warga Lajos háromkötetes nagy egyetemes egyháztörténelmi szintézisének harmadik kiadásra való befejezésével, meg „A felvilágosodás története” c. összefoglalásával, amelynek egyetemes művelődéstörténeti fejtegetéseivel szükségképpen fonódnak össze lépten-nyomon egyháztörténelmi mozzanatok is, a legnagyobb mértékben felfingerelte egyházának színvonalatlan és tájékozatlan közvéleményét. Ezekben juttatta tudniillik legélesebben kifejezésre — lélektanilag megérthető, de néhol már szükségtelenül sebzó modorban — a maga, már addig is évtizedek óta nyíltan hangoztatott, de inkább csak elszórtan megjelent nézeteit a dogmátlan vallásosságról, a gondolkodás és a lelkiismeret föltétlen szabadságáról, általa talmi nagyságoknak tekintett történelmi alakokról, s persze különösen Kálvinnról és a kálvinizmusról. Egyházának hivatalos köréi legfőképpen ezek miatt mentek el vele szemben a teljes gyakorlati és részben jogi kiközösítésig, amelynek hangulata még az idők nagy fordulása után is kísértett egy darabig. Ő azonban ellenfeleivel és a közhangulattal szemben egy azokat megszegyenítő és ítélet alá vonó generózus álláspontra helyezkedett, amely egész lényének nemes alapszövegetét a legszebben tükrözte: *sohasem taszította el magától azt az egyházfelekezetet, amely őt ifjúkorában keblére ölelte, egy ideig sok jóval látta el, azután azonban, mint valami önféjű és hálátlan, rossz gyermeket, csaknem ellökte magától.* Híven követte Zoványi Jenő e tekintetben a már előbb tárgyalt nagy szellemi elődjének, Arnoldnak gyönyörű és a gyakorlatban is beváltott elvi nyilatkozatát: „*Am allerungstgen werde ich mich mein Lebtag von der äusseren [Lutherischen] Kirche trennen, da ich ja nirgend eine bessere finde und einen eigenen Anhang zu machen schon oft für die unverantwortlichste Bosheit erklärete habe.*”

Munkáinak akár csak a szemelvényes bibliografikus felsorolása is szétfeszítené — amint már említettük — ennek a centenáris megemlékezésnek a kereteit. De erre itt nincs is szükség sem a tudományos kutatók, sem egyéb érdeklődők számára. Hiszen

Zoványi Jenő egyéb rendkívüli értékű tudománybeli szolgálatait még azzal is tetőzte, hogy kutatásainak legfőbb eredményeit csaknem felülmúlhatatlan pontossággal és szorgalommal ő maga összegezte és tette közkincsé több enciklopédikus kiadványban. Már az egykori Pallas-Lexikonba, majd egyéb enciklopédikus vállalatokba írt többszáz cikkével nagy és maradandó segédletet nyújtott kora történetművelői és az egész művelt magyarság számára. Sőt 60–70 évvel ezelőtt, sok egyéb munkával elterhelt falusi pap korában, maga is szerkesztett egy „Theologiai Ismeretek Tára” c., akkor és még évtizedekkel azután is teljesen lézagpótló lexikont, amelynek csak a nem-magyar és nem-protestáns vonatkozású cikkeihez vette igénybe több munkatárs szervezett segítségét. De életmunkájának leggazdagabb termését élete alkonyán abba a fölbecsülhetetlen értékű enciklopédikus kiadványba öntötte bele, amely ezt a címet viseli: „Zoványi Jenő cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Budapest. 1940.” Ez a nagyoktáv alakú, sűrű kéthasábos szedéssel 549 lapra terjedő kiadvány „különnyomatként” jött létre egy tervezett új Theologiai Lexikonból akkor, amikor már előrelátható volt, hogy a négy nagy kötetre tervezett kiadvány egésze beláthatatlan ideig sem fog létrejöhetni. A református egyházi főhatóság, amely ennek a lexikonnak ügyét kezébe vette, bölcsen cselekedett, amikor Zoványinak 1938 óta kész kéziratát így, külön kiadta — de bölcsességét még tetőzte volna, hogyha nem csak mintegy másfélszáz, hanem legalább kétaunyi különnyomatot készített belőle. Mert bizony, ebben a szűkmarkúan korlátozott példányszámban a nélkülözhetetlen kiadvány, melynek példányai ma csak részben vannak hozzáférhető nyilvános könyvtárakban elhelyezve, sőt egy részük azóta el is kallódhatott, a lehető legnehezebben elérhető és használható a tudományos dolgozók legnagyobb része által. Sőt már a pusztán *létezése* is majdnem elhomályosult a köztudatban, elannyira, hogy még a legkomolyabban dolgozó kezdők sem igen szoktak róla tudni, és csak külön figyelmeztetésre szoktak észbekapni, hogy ilyen is van a világon. (A szomorú kép teljességéhez tartozik, hogy Zoványinak, a Pallas-Lexikon egyik legértékesebb munkatársának a *Révai Lexikonból* már a neve is kimaradt; kimaradt a híres német „Die Religion in Geschichte und Gegenwart” c. hat nagy kötetes enciklopédia 3. kiadásából is, ahol pedig nagymennyiségű magyar protestáns vonatkozású cikk van; sőt — megmagyarázhatatlanul — kimaradt még az *Új Magyar Lexikon VI. kötetéből is!*)

Jó szerencse, hogy a „Cikkek” új, külön kiadását már maga a fáradhatatlan aggasztán előkészítette a még rendelkezésére állott két évtized alatt: szüntelen javíttatta és módosított, újakkal is nagyban kiegészítette cikkeit (a kézirat eredeti terjedelmét legalább egy negyedével megnövelve), úgy, hogy az új kiadás létrehozása már csak ezért sem volna megoldhatatlan feladat. A negyedszázad alatt létrejött új tudományos eredmények (akár Zoványitól, akár másoktól eredtek) bedolgozására a magyar államterület és a szomszédállamok legkiválóbb protestáns munkaerőinek kellene összefogniok (tehát *nemcsak a reformátusoknak*, mert a Zoványi-cikkek már mostani első alakjukban is felekezeti és nemzetiségi különbségekre tekintet nélkül, az összprotestantizmus egységes szempontjaiból készültek el, szerzőjük vitathatatlan alapálláspontjának megfelelően) — s az összes érdekelt magyarországi és szomszédállambeli protestáns egyházfelekezeteknek osztozniok kellene a kiadás költségeinek elvállalásában is. Meggyőződésem szerint azonban a magyar tudományművelés egyetemes érdekére és jövőjére hivatkozással lehetne hozzá kérni, sőt igényelni — mint egyáltalán nem csupán vallási-egyházi ügylőz — a népi demokrácia magyar államának anyagi támogatását is. Hiszen elvégre olyan múról van szó, amelynek szerzője, polgári korlátai közt is, és nagyon súlyos személyes áldozatok árán örök érdemeket szerzett új és valódi demokráciánk előkészítése körül. Ennek a műnek tehát, amely bizonyos tekintetben Zoványi egész életművének quintessentiája és megkoronázása lett, pusztán már csak ebből a szempontból sem volna szabad a mai állapotában mintegy *romemléknek* maradnia.

*

Ez a pihenést nem ismerő Atyamester, majdnem a halála küszöbére érve még maga tudta az őt jellemző kimerítő pontossággal összeállítani 1884-től 1957-ig, tehát teljes két emberöltő folyamán nyomtatásban megjelent műveinek jegyzékét, nagyszabású könyveitől a legapróbb, de föltétlen tudományos értékeket is rejtő cikkeikig. (A jegyzék megjelent az *Egyháztörténet* c. folyóirat II. új folyamában, az 1959. évi 1–2. számban.) A kutatóknak útána következő, remélhetőleg hosszú sorát ezzel az utolsó munkájával még külön is igen lekötölte, mert a legmegbízhatóbb kalauzt ő maga adta ezzel a kezükbe a saját munkássága reingetegéhez, sok időrabló keresgéléstől mentve fel őket — és pusztán

ezzel a száraz bibliográfiai adatokkal is a magyar tudománytörténetnek egyik büszke monumentumát állítva föl. De ehhez még azt is tudnunk kell, hogy *kéziratban* szintén nagy mennyiségű dolgozata maradt fenn. Ezek közül az 1566-tól kezdődő magyarországi protestáns fejlődés fázisainak a modern időkig levezetett nagy szintézise (amelyet már fentebb említettünk) ígér szokatlanul nagy mennyiségi és minőségi gazdagodást a kutatás számára. Terjedelmes kéziratok önéletrajza valamikor szintén a legbecesebb kortörténeti kútfők között fog szerepelni.

Mindenki, aki ilyen értékeket kap tőle, áldani fogja emlékezetét, és alakjának nagy ellentmondásaiból ki fog érezni egy csodálatos harmóniát — valami olyat, amit C. F. Meyer Lutherből kiérez, az ellentmondások egységében: „*Sein Geist ist zweier Zeiten Schlachtgebiet, mich wundert's nicht, dass er Dämonen sieht.*” Zoványi Jenő szelleme is két korszak csatamezeje volt és azért nem csodálkozhatunk, hogy őneki is démonokkal kellett viaskodnia. És éppen ebben a szakadatlan viaskodásban áll életének és művének végsőleg harmonikus *egysége*.

Révész Imre

EMLEKEZÉS HODINKA ANTALRÓL (1864—1946)

Száz évvel ezelőtt született a magyar polgári történetírás egyik rendkívül érdekes, nagy tudású, sokszínű képviselője, Hodinka Antal. Kárpátaljai görögkatolikus pap fia lévén, a családi hagyomány, a környezet hatása alatt maga is egyházi pályára készült. A budapesti központi papnevelőben azonban érdeklődése egyre jobban a történelem felé fordult, s ennek eredményeként publikálta 1887-ben a boszniai eretnekmozgalmakról írt első munkáját. Ez még nem szoros értelemben vett történeti munka, hanem egyházi polemikus mű, az apologetika egyik sajátos terméke, melyből akkoriban oly sok látott napvilágot. A következő évek, évtizedek munkássága azonban már az egyházi befolyástól való fokozatos megszabadulásról tanúskodik A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában helyezkedik el, ahol 1888-ban megkezdte a szláv nyelvű kéziratok rendezését.

A fiatal könyvtáros széleskörű nyelvi ismeretei a szakkörökben feltűnést keltettek. Az ukrán mellett jól tudott oroszul és szerbül, megbírkózott a középkori egyházi szláv nyelven írt forrásokkal is, s emellett kitűnően tudott latinul és németül. Hivatali felsőbb-sége felfigyelt rá, s 1889-ben már ösztöndíjasként a bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschungba küldték, ahol történeti segédtudományi, diplomatikai és paleográfiai tanulmányokat végzett, miközben az egyetemen rendszeres szláv filológiai képzésben részesült. Doktori értekezése (A szerb történet forrásai és első kora. Bpest. 1891. kny. a Történelmi Tárból) már mutatja kitűnő iskolája eredményeit: erős külső és belső forráskritika, alapos filológiai felkészültség jellemzi első történeti szárnypróbálgatását.

Bécsben megismerkedett Thallóczy Lajossal, a közös pénzügyminiszeri levéltár igazgatójával, a kiváló magyar történettudóssal, aki ekkoriban ismerte fel a magyar történettudomány egyik legnagyobb hiányosságát, provincializmusát. Az akkori magyar történészek, kevés kivétellel, nem rendelkeztek európai perspektívával. A magyaron kívül legfeljebb Németország történetét ismerték, s jóformán semmit sem tudtak a többi szomszéd nép, elsősorban a szlávok történetéről. Ez szinte lehetetlenné tette a magyar történet beillesztését az egyetemes történetbe. Thallóczy többek között ezen kívánt segíteni, s ekkor dolgozta ki a középkori magyar—balkáni kapcsolatok tisztázását szolgáló terveit. Ezek a század elején részben meg is valósultak, s egy sor kiváló, máig is nélkülözhetetlen alapvető munka megírásához vezettek. Thallóczynek szláv nyelveket tudó embe-
rekre volt szüksége, s így Hodinkát is Bécsben tartotta, aki 1892—1906 közt a császári és királyi hitbizományi könyvtár érékelt hatalmas, kétirányú forrásgyűjtéshez kezdett. Az egyik Thallóczy irányítása alatt folyt, s első kötete 1903-ban jelent meg (A horvát vég helyek oklevéltára. 1490—1527. Bpest. 1903). A másik irányt Hodinka származása szabtta meg. A kárpátaljai ukránok története az ő korában még szinte teljesen ismeretlen volt, s egy-két fontos kérdésben természetlen viták folytak a nemzetközi irodalomban. Terméketlenek voltak e viták, mert a résztvevők alig ismerték a forrásokat. Ezen akart segíteni Hodinka, aki a bécsi és magyarországi levéltárakban széleskörű gyűjtést indított. Előtte mindig a kárpátaljai nép történetének megírása lebegett, eredeti célját azonban korlátoznia kellett. Az egyre szaporodó forrásanyag szinte kizárólag egyházi jellegű volt,

s a XV. századtól kezdve koncentrikusan a munkácsi püspökség köré csoportosult. Ezt az anyagot adta közre 1911-ben (A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára. I. köt. Ungvár. 1911), miután az anyag egy részét már előbb feldolgozta (A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bpest. 1909). Okmánykiadása mintaszerű, a kor színvonalán állt, s még ma is nélkülözhetetlen, pótolhatatlan. A munkácsi püspökség történetéről írt műve viszont ma már más megítélés alá esik. A papi nevelésben részesült Hodinka nem tudott teljesen szakítani a múlttal, a görög-katolikus—görög-keleti egyházi ellentétek kérdésében mindig és mindenütt az előbbieket mellé állt, s ez bizony lényegesen csökkenti objektivitását. A munkának más, e problémákkal össze nem függő részei viszont ismét erős kritikái készségről, nagy alaposágról, a századforduló körüli pozitivisták részletekben mutatkozó más előnyös vonásairól s relatív sokoldalúságról tanúskodnak. Mint már említettem, Hodinka eredetileg a magyarországi ukránok (egykorú kifejezéssel: rutének, ruszinok) teljes történetét akarta megírni, s mint az MTA kéziratárában levő hatalmas anyaggyűjtése bizonyítja, az egyháztörténeti anyag megszerzése után hozzákezdett a településtörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti források felkutatásához és lemásolásához is. Ezt a munkát azonban nem tudta befejezni. Egy ember erejét meghaladó munkára vállalkozott. Támogatást sehonnan sem kapott, saját anyagi eszközei pedig korlátoltak voltak, s így a hazai ukránok gazdaság- és társadalomtörténetére vonatkozó tanulmányai, elsősorban a forrásbázis hiánya s csak másodsorban történetiszemlélete korlátai miatt torzok maradtak.

A fiatal Hodinkát 1906-ban a pozsonyi jogakadémián a magyar művelődéstörténet tanárává nevezték ki, miután a budapesti egyetemen „A magyar és szláv érimtekészések története” c. tárgykörből habilitált. 1912-ben Hodinka a pozsonyi egyetemen a magyar történet tanára lett, majd a háború után a pécsi egyetemre került, ahol 1923-tól az egyetemes történeti tanszékot vezette. Kötszer volt itt a bölcsészettudományi kar dékánja, 1932-ben pedig rektorrá választották. Tudományos munkásságának elismeréséül az MTA 1910-ben levelező, 1933-ban pedig rendes tagjává választotta.

Hodinka legjobban ismert munkája, amelyet a mai történészek is nagy haszonnal forgatnak, az orosz évkönyvek magyar vonatkozású részeit bocsátja rendelkezésünkre kétnyelvű kiadásban (Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bpest. 1916). Hosszú, fáradságos munka eredménye e könyv. A szöveggyűjtemény majdnem teljes: csak az utóbbi évtizedekben jelentek meg újabb évkönyvkiadások, amelyek az ő korában még nem ismert magyar vonatkozású részeket is tartalmaznak. Munkájának kiegészítése hasznos feladat volna. Ugyancsak kívánatosnak látszik egy más fajta munka elvégzése is, amelyhez ő még hozzá sem kezdhetett. Az általa közölt forrásrészek ugyanis bonyolult előtörténettel rendelkező évkönyvekből származnak. Ma, mikor ezeknek az évkönyveknek keletkezési története már részleteiben is tisztázott, ismerjük forrásaikat, szükségesnek mutatkozik a magyar vonatkozású részek keletkezési történetének külön feldolgozása is, hogy azokat teljes értékű forrásokként használhassuk. A nyers szövegek ugyanis forráskritikai értékelés nélkül félreértésre adhatnak okot.

Fel szeretném itt hívni a figyelmet Hodinkának egy kevésbé ismert, de még ma is haszonnal forgatható munkájára (A római levéltárak és könyvtárak ismertetése. I—II. Bpest. 1917), amely egyéves római kutatások eredményeit tartalmazza. Az a magyar történetkutató, aki ma kívánja felhasználni a római levéltárakat, sok felesleges munkától és fáradságtól kíméli meg magát, ha előzőleg Hodinka művét áttanulmányozza.

Nehéz volna itt egy hosszú, szorgalmas tudós élet minden eredményét felsorolni és méltatni. Eddig azokról a nagyobb művekről beszéltem, melyeket minden magyar középkor-kutató ismer és használ. Hodinka elsősorban forrásgyűjtő és -kiadó, valamint forráskritikus volt. A munkácsi püspökség történetén kívül nagyobb terjedelmű szintetikus munkát nem hagyott hátra. Hagyatékában azonban találtam még egy nagyobb, nem egészen befejezett művet a magyarországi cirill-betűs nyomtatás történetéről. A munka keletkezési történetéről feljegyzéseiben nem találtam utalást. Egy azonban bizonyos: egy-két kisebb cikke, valamint kéziratolások arról tanúskodnak, hogy a probléma hosszú éveken át foglalkoztatta.

Kisebbségű tanulmányai közül meg kell említenünk akadémiai székfoglaló értekezését (A tokaji görög kereskedő társulat kiváltságának ügye. 1725—1772. Bpest. 1912); ez elsőként bizonyítja azt a fordulatot, amely az egyháztörténeti kutatások lezárása után következett életében. Érdeklődése ettől kezdve egyre jobban a gazdasági problémák felé fordul. A hagyatékában talált, saját kezével másolt iratok ezrei tanúsítják érdeklődése új irányát. Pécsi tanárkodása idején azonban megszüntek a lehetőségei rendszeres levéltári kutatásokra; az egyetemes történeti tanszékre való áthelyezése is újszerű, sok munkával járó feladatokat rótt rá, melyeknek igyekezett becsülettel eleget tenni. Tudományos munkáinak száma ettől kezdve csökken; minden szabad idejét elfoglalja

hatalmas, sokezer lapot kitevő forrásgyűjtésének rendezése, okmánykiadásai következő köteteknek nyomdakész állapotba való hozása. Munkája eredményét azonban erősen csökkentette, hogy az ilyen témákra kedvezőtlen korszakban nem talált kiadót számukra. Élete utolsó éveiben ismét elővett egy régi, általa már tárgyalt problémát, a hírhedt Koriatovics Tódor-féle munkácsi alapítólevél kérdését, s az öreg, nyolcvan év felé közeledő Hodinka, a diplomatikus és forrásszakértő latinul megírta e bonyolult probléma utolsó, sokoldalú összefoglalását. A kéziratot közvetlenül a háború előtt Lengyelországba küldte publikálás céljából, onnan ismeretlen módon Rómába került, s itt publikálták most, az ötvenes években.

Megemlítendő még két utolsó nagyobb megjelent dolgozata is. Az egyik hatalmas forrásgyűjtésen alapult (II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”. Pécs. 1937). A másik Pécs történetének egyik mozgalmas szakaszát tárja fel új források alapján (Adalékok Pécs város történetéhez. 1686—1701. Pécs. 1942).

A második világháború után Hodinka forrásgyűjteménye mostoha körülmények közé került. Mégegyszer megkísérelte rendbeszedni, de ez már csak részben sikerült neki, a halál elragadta körülméből. Rendező munkáját e sorok írója folytatta, s a hatalmas, rendkívül értékes kéziratos anyag családja kívánságára az MTA kézirattárába került.

A magyar történettudomány kiváló munkására emlékezünk. Nem alkotott hatalmas szintéziseket, nem írt feltűnést keltő, sok vitára alkalmat nyújtó munkákat, s így nevét a szakkörökön és tanítványokon kívül nem sokan ismerték. Amit azonban alkotott, szinte egyedülálló a magyar történettudományban. Elsőként foglalkozott az egyik magyarországi nem-magyar nép, a kárpátaljai ukránok középkori történetének problémájával, összehozta a számtalan levéltárban lappangó források jelentős részét, megírta egyház-történetüket, s a további kutatásokhoz lerakta az alapokat. Munkái és kéziratos másolatai nélkül aligha lehet e munkát sikeresen folytatni. Másirányú munkái szintén alapvető jellegűek, minden további kutatás alapját alkotják, s reméljük, hogy azok a most fel-növő új történészgenerációban folytatókra találnak.

Perényi József

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A veszprémi technikatörténeli konferencia

Társulatunk és a Művelődésügyi Minisztérium Műszaki emlékeket gyűjtő csoportja 1965. október 11—12-én Veszprémben technikatörténeli konferenciát rendezett. A konferencia első napján *Borus József* kandidátus, a Társulat titkára elnöklelte alatt *Makkai László* kandidátus tartott előadást „A technika helye és szerepe a történelmi fejlődésben” címmel. Bevezetőül a technikát szélesebb értelemben véve úgy határozta meg, mint az ember természetátalakító munkáját és annak termékeit, s ebben az értelemben a technika „egy biológiai folyamat nagyban, melynek során az emberi szervezetben rejlő struktúrák növekvő mértékben áttevéődnek az ember környezetére”. A sajátosan emberi biológiai struktúra már az első embernek tekinthető lény sajátja volt: kétlábban, felgyenesedve járt, emberi karja, keze és fogazata volt, koponyaformája lehetőséget adott fogalmak és beszédhangok formálására. A magasrendű emlősökkel szemben érzékszervei fejletlenek, ösztönei szegényesek voltak, s teljesen mentes volt az állatvilág specializáltságától. A technika az ember szervi hiányosságainak, a gondolkodás pedig hiányzó ösztöneinek pótlása. Az ember munkamozdulata és gondolkodásának eszköz és beszéd formájában való tárgyasulása tulajdonképpen az ember biológiai struktúrájának a környezetre való átvitele, kivetítése, s ennek a folyamatnak fokozatai felcserélhetetlen biológiai sorrendben követik egymást az emberi munka operációs láncolatában. Ez a láncolat: a munkadarabformáló kéz (I = instrumentális), a kar az energiaközvetítő és mozdulatátalakító (T = transzmissziós), az izmok energiát (E = energetikai) adó és az agy programozó (P) tevékenységéből áll. Az egyes elemek a munkafolyamat során ciklikusan kapcsolódnak egymáshoz: az idegtevékenység a programot az idegrendszeren az izmokba továbbítja, a végrehajtott munkamozdulatot az idegrendszer ugyanazon az úton visszajelenti. Ha a visszajelentés a programmal egyezik, akkor az agy egyszerűen tudomásul veszi, s a következő munkamozdulatot diktálja, de ha a végrehajtás nem felel meg a programnak, akkor a visszajelentés a tudatba kerül, amely ilyenkor korrigáló utasítást ad az idegrendszernek. A tudat szerepe tehát kezdeményező és regulatív (R) az indítja meg a munkafolyamatot, egyébként csak zavar esetén kapcsolódik ebbe bele.

A technikai kiváltási folyamatnak felel meg a technikatörténet öt nagy korszaka. Az instrumentális korszaka egybeesik az emberreválással, egyetlen szerszáma a szakóca, melyet a kéz, ill. az emberi test egykarú emelőként mozgat. A homo sapiens nagy felfedezése a szerszám nyelezése, s a transzmisszió kiváltásával (íj, íjas fűró, íjas tűzszerszám) lezárul a technikatörténet őskora. Az ókori civilizáció a kétkarú emelő és a kerék s ezen keresztül az állati izomerő alkalmazásával fejlesztette tovább a transzmissziót és tért át az energia kiváltására. Az ókor végén a víziergeiát hasznosító vízikerek napirendre tűzte a munkafolyamat programozásának kérdését is. A XI. században a vízikerek tengelyén alkalmazott büttyök még változatosabb programozást tettek lehetővé. A programozás azonban csak Jacquard lyukkártyájával vált el a közlőművektől, s vezette be a mechanikus programozást, s ezzel a technikatörténet utolsó, még le nem zárt korszakát.

A felvázolt fejlődés — a termelőerők fejlődéséről szóló marxista tanítás értelmében — egybeesik a társadalmi formációkkal, az egyszerű és összetett kéziszerszám az ősközösség, az állati izomerő felhasználása az ősközösség bomlási periódusával és az ókori osztálytársadalmakkal, a szervetlen energiával működő egyszerű, majd komplex programozású munkagép a feudalizmussal, az automatikus munkagép pedig a kapitalizmussal és a szocializmus kezdeteivel. Míg azonban a munkamoszdatok sorozatos technikai kiváltásában mutatkozó fejlődés az ember biológiai struktúrájának kivetítődése, addig ez a kivetülés maga társadalmi. A technikai tapasztalatok átadása az előzőtől a gondolkodó gépekig ugyanúgy fejlődik mint a technika.

Előadásának második felében azt a kérdést vizsgálta, hogyha a fejlődés fokozatainak sorrendje, iránya biológiailag determinált, determinált-e a fejlődés hajtóereje, s mi az oka annak, hogy egyes embercsoportok megrekednek a fejlődés egy bizonyos fokán. Az egyes emberi munkaelemek kiváltása terhelést jelent a még ki nem váltott munkaelemekre (pl. a szerszámartás az ujjak elvesztett mozgékonyasága miatt a kart, a transzmissziót terheli meg), s az így keletkező feszültség feloldására irányuló tendencia a technikai fejlődés hajtóereje. A technikai fejlődés másik (biológiai adottságaival egyenrangú) tényezője a munkamegosztás, amely a tágabb értelemben vett üzemen valósul meg. A technika kiváltási folyamatának szakaszai csak egyre bonyolultabb üzemi formákban valósulhatnak meg, s így a transzmisszió kiváltása a nemek szerinti munkamegosztáson alapuló családi üzemen, az energia kiváltása csak a földművelés és állattenyésztés munkamegosztása alapján mehet végbe. Az üzemen belüli specializálódás azonban nem azonos az állatvilágban végbemenő specializálódással, mert nem állandósul örökletes formában. Összefoglalva befejezésül a technika helyét és szerepét úgy határozta meg, hogy az „megszabadítja az embert az állati szerv- és ösztönspecializálódás kényszerétől, s ezzel az emberi szabadság legfőbb, legeredményesebb biztosítója.”

Heckenast Gusztáv kandidátus hozzászólásában annak bemutatására törekedett, hogy hogyan teszi lehetővé a technikatörténeti kutatás olyan társadalomtörténeti problémák megvilágítását, amelyekre vonatkozólag hagyományos történeti forrásokkal, oklevelekkel és elbeszélő kútfőkkel nem rendelkezünk. A több munkatárs (Nováki Gy., Vastagh G., Zoltay E.) közreműködésével két éve elkészült „A vaskohászat története Magyarországon 1400-ig” c. kézirat alapján ismertette azokat a következtetéseket, amelyeket a technikatörténeti (vaskohászat-történeti) kutatás eredményei alapján le kellett vonni a X. századi magyar állam szervezetéről (a vas- és sóbányászat megszervezéséről a X. század elején a Vas, ill. Borsod megyei Vasvár és az Eperjes melletti Sóvár központokkal), és beszámolt legújabb ipartörténeti kutatásairól, amelyek alapján úgy tűnik, hogy feudális függőségben élő szolgálonépek mutathatók ki az Arpád-házi hercegek (Tevel, Fajsz, Tas, Koppány) szállásai körül, már a X. század első felétől kezdve, különösen a vegyes magyar—szláv lakosságú területeken. Meggyőződése, hogy nemcsak a technikatörténetnek van szüksége a társadalomfejlődés törvényszerűségeinek alapos ismeretére, hanem a történetés előtt is új világ tárul fel, ha bevonja kutatásai körébe a technikatörténetet.

Vekerdő László hozzászólásában rámutatott arra, hogy a technika- és tudománytörténet közötti kapcsolat megvalósítása érdekében az utolsó 3 évtizedben igen kevés történt annak ellenére, hogy Marc Bloch és Lucien Fèbvre híres ankétja óta a technikatörténet-tudomány közötti kapcsolatok is egyre inkább erősödnek. Makkai L. előadását éppen azért tartotta jelentősnek és újszerűnek, mert a két diszciplína egybekapcsolását teszi lehetővé. A kivetítésnek az előadásban megrajzolt képét a feszültségeket okozó visszahatások szempontjából azzal egészítette ki, hogy az energia és a programozás közötti visszahatás nagyságrendileg megnő, úgyhogy ezt már külön funkcióknak kell tekinteni. A készközépkorban egyre nagyobb energiaforrásokat tártak fel, s ez a reneszánsz folyamán a programozás kérdését helyezte előtérbe. Az óraszabályozás Galilei

által félig megoldott kérdését Huygens oldotta meg teljesen, s szemlényében a modern matematikai módszerek előfutára és a gyakorlati technikai kérdéseket megoldó ember egyesült. A Makkai által előadott szkéma megoldhatja azt a tudománytörténeti problémát is, hogy a kétkarú emelőt sokáig a körmozgással magyarázták, s ebben Arisztotelész hatását látták, pedig a helyes magyarázat az, hogy egyszerre vetítődött ki az emelő és a körmozgás.

Nagybákay Péter (Bp.) a céhemlékeken látható ábrázolásokra mint az eszköz és munkafolyamat forrására hívta fel a figyelmet. A céhes ipar eszközeinek nagyarányú és gyors elhasználódása főképpen olyan iparok hiteles, céhemlékeken (korsó, behívótábla stb.) látható ábrázolásának kölcsonöz nagy jelentőséget, amelyek már régebben kihaltak (pl. fehértímárok, tobaknesterék stb.).

M. Zemplén Jolán kandidátus rámutatott arra, hogy az előadás főtézise, a technika fejlődésének a biológiai determináltságtól való függése kétségtelenül rendkívül érdekes, néhány kérdés azonban megválaszolatlan maradt. A biológiai determináltság fedi a történelem tényleges alakulását, csak az a kérdés, hogy az egyes korokban mi váltja ki a fejlődést biztosító feszültséget. Mi az oka például, hogy a görögösnél, igen magas kultúrájuk ellenére, a P és R faktor még nem jelentkezik? Nyilvánvaló, hogy itt játszik szerepet egyén és társadalom viszonya, amelyre Makkai László is utalt, de a kérdésre nem adott magyarázatot, hanem csak a kiváltás mechanizmusát írta le részletesen. Ezekkel a kiegészítésekkel válhatna az elmélet a technikatörténet valóságos értelmezésévé.

Kosáry Domokos kandidátus Péch Antal pályáján mutatta be, hogy egy Magyarországon, elmaradott technikai viszonyok között dolgozó mérnök munkássága során hogyan törekszik a haladottabb technikai viszonyok között megvalósított elvek bevezetésére, és talál fel olyan elvet (a helikopterét), amelynek megvalósítására a kor fejlett technikai színvonala sem volt alkalmas.

A hozzászólásokra Makkai László választott.

A de. ülés második előadását *Mészáros Vince*, a Közlekedési Múzeum igazgatója tartotta „A magyar közlekedéstörténet főbb vonásai” címmel. Előadásának bevezetésében a közlekedést úgy határozta meg, hogy az személyeknek és dolgoknak szervezett helyváltoztatása műszaki elemek felhasználásával. E meghatározás műszaki és gazdasági elemei: 1. a közlekedési pályák, 2. a járművek és azok a műszaki berendezések, amelyek a közlekedési pályák használatát lehetővé teszik, 3. a két említett elem irányításának és igénybevételeének jellegét, szervezetségi fokát tükrözö motívumok és 4. a felsorolt három tényező együttes hatásának eredményeként jön létre a közlekedési teljesítmény. Mindezek az elemek természetesen a mindenkori termelési mód technikai fejlettségének függvényei. A közlekedéstörténet tárgyát a négy említett tényező vizsgálata alkotja, s ezért a közlekedéstörténet, a technikatörténet, a társadalom- és gazdaságtörténetnek olyan ötvözete, amelyben a dominánst mindig az éppen vizsgált elem jellege szabja meg, s így nem zárható ki belőle valamelyik technikai elem látszólag öncélú vizsgálata sem. Ennek következménye az is, hogy a komplex kutatásra van szükség a közlekedéstörténetben, hiszen alig feltételezhető egy tökeelméletben, üzemszervezésben, vasútgépészetben és hidrodinamikában egyaránt jártas szakember.

Attekintve a magyar közlekedéstörténeti irodalmat, megállapította, hogy a XIX. század második felében sokat ígérően meginduló kutatás lendülete az ellenforradalmi időszakban megtört, s a felszabadulás utáni fellendülés sem tudta a felszázados pangást pótolni, aminek oka részben az, hogy a szakképzés megszűnt, s nem jelentkezett olyan igény, amely szakembereket nevelt volna. Biztató előjel, hogy a Közlekedési Múzeumnak mint a közlekedéstörténet művelésére hivatott intézménynek újjászervezése a befejezéshez közeledik.

Az egységes szemlélet kialakításának és az elért eredmények széleskörű hasznosításának előfeltétele a periodizáció kialakulása. A Duna-medence közlekedéstörténete két nagy csoportra, a magyar honfoglalást megelőző, a régészet területéhez tartozó és a honfoglalást követő korszakra osztható. A második korszak egyes periódusai a következők: a magyar pásztortársadalom kora (jellemző a sztyeppei kultúra közti eszközei, energiái és emberi és állati izomerő és a nyíl), 2. a feudalizmus kialakulásának kora (az itt talált népek tapasztalataiból és a nyugati kapcsolatból kialakulnak a hagyományos közlekedési eszközök, de az erőforrások változatlanok maradtak), 3. a feudalizmus kora (a XIII—XVIII. század, amikor elvi-műszaki pangás ellenére és változatlan energiaforrások mellett kisebb mennyiségi és minőségi fejlesztés megy végbe és tovább fejlődik a közlekedés terén is a társadalmi munkamegosztás), 4. a kapitalizmusba való átmenet kora (a XIX. század fordulójától 1849-ig új erőforrásként jelenik meg a gőz, kialakulnak a vállalkozói formák), 5. a kapitalizmus kibontakozásának kora (nagyvolumenű vasútépítés, nagyfokú tökekoncentráció és nagyipari módszerek jellemzik

ezt a nagy forrásanyaggal rendelkező, de igen kevésbé feltárt korszakot), 6. az imperializmus kialakulása (a XX. század fordulójától a tanácsköztársaságig tartó korszakban új energiahordozóként jelenik meg az olaj és a gáz, kialakul a gépjármű és repülő-közlekedés, de kialakul a közlekedési proletariátus és vele együtt a munkásszocializmus ez a része, a közlekedési verseny); 7. a magyar polgári demokratikus majd szocialista forradalom rövid életű átszervezési kísérletei után az ellenforradalmi rendszer évtizedeit a stagnálás jellemzi, 8. a magyar népi demokrácia korszaka (a második ipari forradalom jelentkezése).

Az előadáshoz elsőnek *Jenei Károly* levéltári osztályvezető szólt hozzá. A vasút-építéssel kapcsolatban a levéltári forrásanyagra, elsősorban a pénzügyi anyagára hívta fel a figyelmet. Az abszolutizmus korában a vasútépítés finanszírozását az osztrák tőke monopolizálta, a kiegyezés után már a hazai pénzügyi szervezetek, elsősorban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vette át szerepét. A század elején a bankok felismerték az autóközlekedés jövőjét, s kiterjesztették figyelmüket az útépitésre és kőművekre is.

Szász Zoltán tud. kutató (Bp.) hozzáfoglalásában a kapitalizmus korának vasúti tevékenységéről beszélt. A kapitalista gazdálkodás alapkövetelményét, a nagytömegű árú gyors, biztonságos és viszonylag olcsó szállítását elsősorban a vasút teljesítő-képessége elégítette ki. Az állam mindenütt befolyást gyakorolt a vasúthálózat kiépítésének nagy munkájára, de Angliában és az Egyesült Államokban ez a feladatot a nagy tőke vállalta magára, állami ösztönzésre Nyugat-Európában is szükség volt, Kelet-Európában pedig egyenesen nélkülözhetetlenné vált, mert itt az állam hatalmi helyzetének konzerválása érdekében rá volt utalva a tőke modernizáló funkciójára, a tőke pedig gyengesége miatt az állami támogatásra. A stratégiai vonalak kifejezetten állami pénzen épülnek ki. Az állami támogatás jelentősége mégis elsősorban abban áll, hogy biztosította a kapitalista fejlődés szempontjából elengedhetetlen korszerű közlekedési hálózatnak korszerű technikai színvonalon történő kiépítését és viszonylag korán előmozdította a szabványosítás ügyét is.

A konferencia második napján *Makkai László* kandidátus elnökléte alatt *Endrei Walter* „Sokszerszámú munkagépek keletkezése” címmel tartott előadást. Arra a technikatörténeti jelenségre mutatott rá, amely mai szemmel természetesnek tűnik és éppen ezért keletkezése és a vele járó mélyreható szemléleti változások elkerülték a kutatók figyelmét. Az ókorban és a korai középkorban ismeretlennek tekinthető az egy energiaforrásról táplált többszerszámú munkagép. Egy járgány, egy vízierkerék egy szerszámot hajtott. Jellemző példa erre a IV. században épített Barbegal-i malomkombinát, mely 18,6 m-nyi vízszintkülönbséget 16 lépcsőzetesen elhelyezett vízierkékekkel hasznosított. Az, hogy egyetlen kerékről több malomkópár vagy egyéb munkaelem hajtása lehetséges, fel sem merült ebben a korszakban.

Alighanem a bütykös tengely által közvetített energia intenzív kihasználására való törekvés vezetett arra, hogy a XI. század óta kialakult törő-, zúzó- és kalapácsos mechanizmusokat több munkaelemmel lássák el. A középkori kalló-, érc-törő-, papírmalmok, hámorok stb. igazolhatóan a XIV–XV. századtól 2–8 kölyűvel, kalapáccsal működnek. E géptípus keletkezésének körülményei is tisztázatlanok, méginkább azoké, amelyek a forradalmi változások hordozóivá lettek.

A bütykös tengelyről hajtott gépek nehéz vagy monoton testi munka alól szabadították fel az embert, de kis figyelmet, jelentéktelen kezűgyességet igényeltek. A gépesítés magasabbrendű megoldásaira volt azonban szükség a textiliparban bevezetett sokszerszámú munkagépek esetében. Ezek elsője teljesen kifejlett állapotban lép előnk a XIII. században: a selyemfilatórium. A sokorsós cérnázó, ill. fonószerszám primitív változatai távolkeleti eredetet sejtetnek, de a többszázorsós luccai filatórium mégis jellegzetes európai alkotás. A sok vízzel hajtott orsó után a sokvetélés szalagszövőgép és a soktűs kötőgép következik a XVI. században. Ez nem jelenti azt, hogy a két időpont közti korszakban ne gondolkoztak volna a problémán: Leonardo da Vinci például 4 orsós rokkát, 15 orsós kötélverőt, 4 szövetpályás nyíró- és 5 pályás bolyhozógépet tervezett. Mégis a XIV–XV. századi, más területeken is megfigyelhető stagnálás elgondolkozottató. A XVII. században folytatódik új sokszerszámú textilipari gépek bevezetése (osévélők, motollák) és a XVIII. században a fonógépek győzelemre viszik az ipari forradalmat. E két században rohamosan terjed el a társadalmi ellenállás különböző formáinak (titoktartás, céhtiltalom) ellenére Európa-szerte a filatórium, a szalagnalóm és a kötőgép. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy más iparágakban a termelékenység forradalmi változásával járó sokszerszámú munkagépek csak a XIX. század eleje óta mutathatók ki.

A változó fejlődés egy sereg problémát vet fel: mivel magyarázható az a lélektani gátlás, amely miatt egy műszakilag kézenfekvő koncepciót a társadalom nem ismer fel? Nemcsak a sokszerszámú gép kései megvalósítása, hanem a kerék ismeretének

hiánya az amerikai társadalmaknál, vagy a lábajtás ókori hiánya és sok hasonló jelenség is homályos előttünk. De nem világos az sem, miért jelentett zsákutcát a törő-, zúzó-, kalapácsoló sokszerszámú megoldása és az is, miért csak a textiliparban valósultak meg műszakilag igényesebb sokszerszámú gépek az ipari forradalom előtti időszakban. A gazdasági és társadalmi feltételek elemzését igényli az is, miért éppen néhány, viszonylag elszigetelt, luxuscikket gyártó szakmát termékenyített meg a műszaki eszme. Különösen szembeszökő jelenség az, hogy a XIII. századi filatórium sokkal bonyolultabb, mint a XVIII. századi igen hasonló szerkezetű első fonógépek.

Incze Miklós kandidátus hozzászólásának első részében az előadás által felvetett arra a kérdésre keresett választ, hogy a többszerszámú munkagépek 1. a XIII. és XVIII. században jelentek meg tömegesen, 2. a textiliparban és 3. a XIII. században nem terjedtek el széles körben, hanem csak a XVIII. században váltak minden iparágban általánossá. Ennek oka az, hogy a nagy agrárfellendülés után a XIII. században a kereskedőtőke a legkisebb tőkebefektetést jelentő textiliparban hozta létre a többszerszámú munkagépet. Az utána következő gazdasági visszaesés azonban megakadályozta további terjedését, ez csak a XVIII. században következett be, amikor a piac kitért, s a gazdasági fejlődés felszabadította a technikai elv alkalmazása előtt a gátakat. Ez a folyamat kitűnően példázza a gazdaság és technika közötti dialektikát: a technikai felismerés kirobbanásához gazdasági szorításra van szükség, s csak a kedvező gazdasági fejlődés teszi lehetővé, hogy ugyanaz a technikai felismerés robbanásszerűen elterjedve alapot teremtsen a termelési viszonyok megváltozásához is. Felvetette az előadás az ismétlődés problémáját is, amely mostanában a szovjet tudományt is erősen foglalkoztatja és amely a társadalmi struktúra elemzését kívánja meg. M. E. Stajerman „Ismétlődés a történelemben” c. munkájának megállapítása szerint ismétlődés jöhet létre: 1. olyan folyamatok hasonlósága révén, amelyeket az alapban vagy felépítményben létrejövő analóg jelenségek váltanak ki; 2. a formáció meghatározott fejlődési stádiumára jellemző folyamatok hasonlósága révén; 3. nem alapvető, kevésbé integrált rendszereknek és konglomerátóknak a szuperrendszerekben: a formációkban való jelenléte révén; 4. a tagadás tagadása törvénye révén, ami biztosítja egy, a fejlődés korábbi lépcsőfokaira jellemző elemnek új alapokban való megismétlődését a fejlődésnek immár magasabb fokán.

Nagy István levéltári osztályvezetőhelyettes (Bp.) felhívta a figyelmet a termelési viszonyoknak és az ipar termelési formáinak a munkaeszköz, a szerszámok fejlődésére gyakorolt hatására. A középkori céhes ipar szerszámait a kisméretű differenciáltság jellemezte, nagyobb méretű fejlődést ezen a téren a manufaktúra jelentett. Ez megmagyarázná a többszerszámú munkagépeknek a manufaktúra korszakban való keletkezését, de nem ad választ a XIV. sőt XII. századi fejlődésre. De a középkori kézműves ipar fejlettebb ágai már a manufaktúra-korszak előtt is alkalmasak voltak a munkamegosztás és szerszámok fejlesztésére. Jellemző, hogy a többszerszámú munkagépek elsősorban ott jelentek meg, ahol egyrészt már régen ismert energiaforrást használtak, másrészt az iparág már a XIV. században igen nagy fejlettséget ért el (olasz selyem). A többszerszámú munkagépek elterjedésének magyarázatát a termelési viszonyok és a piacviszonyok fejlődésében kell keresni, s nem hagyható figyelmen kívül a céhrendszer gépellenes magatartása és az a tény, hogy a széleskörű alkalmazásukhoz szükséges szakmunkásréteg és a meghajtásukhoz szükséges hajtógépek is hiányoztak.

Bogdán István könyvtárvezető (Bp.) a többszerszámú munkagépek alkalmazásának nehézségeiről beszélt. A megoldandó technikai nehézségeken (főképpen a különböző művek nehézsége, de ezenkívül a kor általános technikai felkészültsége) kívül a technikai újítások bevezetésének társadalmi tényezői is vannak. Ilyen társadalmi tényező a termékkel szemben a minőség és a mennyiség iránti támasztott igény, amely sürgetheti a fejlettebb munkagépek alkalmazását. Ugyanilyen társadalmi tényező a termelő igénye a termék és a termelőeszköz iránt, s ez a kézművesség korában inkább visszahúzó erő, mert a kézműves lehetőleg kevés elkészíthető termékhez ragaszkodott és arra törekedett, hogy közvetlen kapcsolatban álljon termékével. Az elmondottakat a papíripar köréből vett két példával illusztrálta.

Fügedi Erik tud. munkatárs a többszerszámú munkagépek bevezetésével kapcsolatban a termelési költségek kérdését vetette fel.

Balázs Tibor tanár (Bp.) visszatérve Makkai előző napi előadására, felhívta a figyelmet arra, hogy a technikatörténetnek a tudománytörténettől való elszakadása ugyanolyan veszély, mint a társadalom- és gazdaságtörténettől való elszigetelődése.

Az elnöklő *Makkai László* hozzászólóként arra mutatott rá, hogy a XIV. század folyamán a fizika, s azon belül a mechanika nagyfokú fejlődésen ment át.

M. Zemplén Jolán kandidátus ezzel kapcsolatban megállapította, igaz ugyan, hogy Oresme és Buridan nyíltan Aristotelesz-ellenes mechanikai elgondolásai igen

érdekesek, de ezek *nem* befolyásolták a fizika fejlődését, mert munkásságukat csak az utóbbi évtizedekben tárták fel, Galilei például nem ismerte azt. Az a tudománytörténeti munka, amely jelenleg elsősorban az USA-ban és Kanadában (pater Weisheipl) olyan nagy intenzitással folyik, végső soron azt célozza, hogy Galilei teljesítményének kisebbítésével csökkentse a vádat a római egyház ellen a Galilei-ügyben. Ezért jelennek meg terjedelmes monográfiák nemcsak Oresme és Buridan, hanem Aquinoi Tamás „fizikájáról” és főképpen egyházi szerzőktől, ferencesektől, dominikánusoktól stb. A tény azonban változatlan: a fizika történetében az arabok fizikája és Roger Bacon után a XIV. század inkább visszafejlődés és még Leonardo „modern” gondolatai is legfeljebb bonyolult áttételek útján jutnak el Galileihez, aki igen kevés előddel alkotta meg a mai fizika alapjait.

A hozzászólásokra *Endrei Walter* válaszolt.

Az ülés második előadását *Szilágyi István* a Műszaki Múzeum igazgatója tartotta „Műszaki múzeumaink helyzete” címmel. Míg műszaki múzeumaink alapját az 1954. évi 4. sz. törvényerejű rendelet vetette meg, addig a múlt század végétől (1883: Technológiai Iparmúzeum alapítása) kezdve a műszaktörténet iránt érdeklődők által oly sokszor kezdeményezett múzeumok és gyűjtemények kialakítására irányuló kísérletek mind megbuktak, a műszaki múzeumok közül egyedül a Közlekedési Múzeum maradt fenn. Az 1954. évi 4. sz. törvényerejű rendelet, s annak a Minisztertanács által kiadott végrehajtási utasítása hozta létre a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi főosztálya mellett a Műemlékeket Nyilvántartó és Gyűjtő Csoportot, amely 1954 májusában kezdte meg munkáját. A Csoport munkáját az Akadémia műszaki-tudománytörténeti főbizottsága és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége több ízben megtárgyalta, a Csoport célkitűzését elsőnek a Kohó- és Gépipari Minisztérium műszaki fejlesztési főosztálya tette magáévá, s különös megértést mutatott irántuk a Műszaki Egyetem. A védettségre az 1963. május 11-én életbelépett múzeumi törvény a következőket jelölte ki: műszaki alkotások terén kezdeményező lépések és első megoldások; újítások, találmányok bevezetése, tudományos elvek új alkalmazása különös tekintettel arra, hogy fordulatot jelentettek-e vagy új irányt szabtak a fejlődésnek, esetleg gyorsították azt; a gazdaságosság, a biztonság és a termelékenység megjavítását, növelését előidéző eljárások, módszerek és elvek gépi megvalósításai. Általában minden olyan műszaki létesítmény, amelynek már közvetlenül a születése után a tudomány, illetve a technika további fejlődése szempontjából értékelhető kihatásai voltak és ezzel a későbbi fejlődésnek vetette meg az alapját.

A törvény értelmében felállítandó szakmúzeumok közül elsőnek a Postamúzeum nyílt meg, ezt követte a Tűzoltó Múzeum (1957), a Sopronban működő Központi Bányászati Múzeum (1957), majd a diósgyőri Kohászati Múzeum (1960), 1956-ban született meg a Textilmúzeum felállításának gondolata, melyből Pápán az 1783-ban alapított Kluge-féle kékfestő üzem múzeumává történő kiépítése valósult meg (1962). A Műszaki Múzeum nemrég Budapesten felépült első épületrészlegében az első kiállítását a konferencia előtt néhány nappal nyitották meg. A Közlekedési Múzeum 1966-ban nyitja meg első kiállítását, de folyamatban van vegyipari, vízügyi múzeum szervezése és az egyes malomtípusok skanzen-szerű felépítése. A szakmúzeumokon kívül kisebb gyűjtemények alakultak ki egyes vállalatoknál, így az Egyesült Izzó vákuumtechnikai gyűjteményét állított fel.

A múzeumok tudományos orgánuma az 1963 óta megjelenő „Technikatörténeti Szemle” és az 1965-ben megjelent „Magyar Műszaki Múzeumok Évkönyve”. E kiadványok célja, hogy a hazai technikatörténeti kutatás számára közös fórumot és vitaléteket biztosítson, figyelemmel kísérje a hazai és külföldi technikatörténeti kutatásokat, előmozdítsa a műszaki és ipari emlékek védelmét, megbecsülését és ismeretét, valamint a műszaki múzeumok létrejöttét.

Az előadáshoz *Mészáros Vince* szólott hozzá. Rámutatott arra, hogy a műszaki múzeumok legnagyobb gondja a szakemberképzés, mert sem technikatörténeti, sem muzeológus szakképzés nincs sem az egyetemen sem a felsőfokú szakoktatásban, így a múzeumoknak maguknak kell kádereiket kiképezni. Ugyanígy magukra vannak hagyva a műszaki múzeumok a restaurátorképzés terén (a műszaki emlékek restaurálása eltér a régészeti restaurálástól). Szervezetileg a legfontosabb feladat a műszaki múzeumhálózat kiépítése, ennek a feladatnak megoldása során a történészek sem nélkülözhetők, amihez a történészek részéről nagyobb érdeklődésre lenne szükség. Súlyponti feladatot jelent egy technikatörténeti könyvtár és országos technikatörténeti adattár szervezése.

Az elnöklő *Makkai László* zárásában javasolta, hogy 1. a történészek érdeklődésének felkeltésére szervezzen a Társulat olyan kártyulást, amelynek célja a technikatörténeti múzeumok megismerése, 2. tegyen a Műszaki Múzeum tudományos tanácsa

javaslatot tudomány- és technikatörténeti tanfolyamok megindítására a Műszaki Egyetemen, amelynek feladata az érdeklődés felkeltése és a szakember-utánpótlás biztosítása lenne.

Ezzel a konferencia véget ért.

A konferencia résztvevői október 11-én városnézésen vettek részt, október 12-én Herendre és Pápára tettek kirándulást, amelynek során a Porcelángyár és a pápai helytörténeti múzeum kiállítását, ill a pápai Kluge-féle kékfestő üzemet tekintették meg.

TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KOLLOKVIUM

Az ELTE Statisztikai Tanszéke (tanszékvezető: *Kovacsics József*) 1965. szeptember 23–26. között Budapesten történeti demográfiai kollokviumot rendezett. A kollokviumot szeptember 23-án délelőtt *Sztrókey Kálmán* tudományos rektorhelyettes nyitotta meg, majd az ülések elnökeinek és a záróközleményt megfogalmazó bizottság tagjainak megválasztása után a résztvevők megtekintették a tanszék által rendezett könyvkiállítást.

Szeptember 23-án du. *Paul Deprez* professzor elnöklete alatt tartott első ülésen a feudális kori világi és egyházi összeírásoknak a történeti demográfiában való felhasználása került megvitatásra. *Dr. Nils Friberg* docens (Stockholm) „A népességstatisztikai vizsgálatok forrásai és módszerei Svédországban az 1750-ben megjelent Tabellenverket előtt” címmel tartott előadásában részletesen ismertette a demográfiai szempontból felhasználható XVII. századvégi forrásokat (a világi források közül az adólistákat, dézsmajegyzékeket, telekkönyveket, az egyháziak közül az anyakönyveket, főképpen pedig a hitoktatási listákat és egy-egy plébánia valamennyi lakosáról összeállított névjegyzékeket), s azok feldolgozási módszerét.

Dr. E. C. Eversley professzor (Birmingham) „Egy írországi vallásos szekta XVII. és XVIII. századbeli adatainak értékelése” címmel a quakerek demográfiájával kapcsolatban folyó kutatásról számolt be. Ismertette az igen lassú és munkaigényes családrekonstrukciónak (az anyakönyvekben is szereplő valamennyi család részletes genealogiájának összeállítása) számítógép segítségével történő meggyorsítására irányuló törekvéseket. Befejezésül az ír quakerek által vezetett listák feldolgozásának néhány nyers eredményét mutatta be.

Kovacsics József professzor (Budapest) „Magyarország demográfiai képe a XVIII. század fordulóján (1787–1815)” című előadásában előbb a korszak egyházi forrásait, majd a józsefi népszámlálást ismertette részletesen elemezve az utóbbi és az 1787–1817 közötti változásokat. Megállapította, hogy az ország népessége a bécsi kongresszus idején 8,4 millió fő volt, tehát évente 27 ezer fővel szaporodott.

Komóroczy György levéltári igazgató (Debrecen) „A kézművesipar demográfiai levéltári forrásairól a polgári forradalmat megelőző időszakban” című referátumában a kézművesekre vonatkozóan rendelkezésre álló levéltári forrásokról (céhlajstromok, adóösszeírások, jelentések, összesítések, kartográfiai emlékek stb.) és azoknak az iparosok demográfiai viszonyait bemutató adatairól beszélt.

Az előadásokhoz *L. Henry*, *Fügedi E.*, *Wallner E.*, *I. Friberg*, *Veress É.*, *S. Borowski* szólt hozzá.

A konferencia második napjának délelőttjén *Nils Friberg* docens elnöklete alatt három matematikai-statisztikai előadás hangzott el. *F. Burkhardt* professzor és *L. Osadnik* docens (Lipce) „Valószínűség-számítási módszerek a XVII. és XVIII. századi történeti demográfiában”, *S. Borowski* docens (Poznań) „A reprezentatív módszer alkalmazása a történeti demográfiában”, *Dux Erikné* tanársegéd (Budapest) „A népességszám becslése trendfüggvények superpozíciójával” címmel tartott előadást.

Az előadásokhoz *Horváth R.*, *L. Henry*, *Bene L.*, *D. Eversley*, *K. Otto* és *Tarnai J.* szólt hozzá.

A délutáni ülésen *D. Eversley* professzor elnöklete alatt a történeti demográfia és a helytörténeti kutatások kapcsolata volt a vita tárgya. *Ila Bálint* főlevéltáros (Budapest) „A regionális történet és a történeti statisztika összefüggései” címmel megtartott előadásában Veszprém megye példáján mutatott rá arra, hogy miután Magyarországon 1869 előtt — a józsefi népszámlálást kivéve — nem készült kifejezetten demográfiai

célzatú statisztika, a népesség számát és alakulását olyan közvetett forrásokból kell megállapítani, amelyeknek feldolgozása csakis valamennyi történeti disciplina — és elsősorban a helytörténet — eredményeinek figyelembe vételével történhet meg. Befejezésül a történeti statisztikai források feltárását és azok genetikus vizsgálatát sürgetve megállapította, hogy egy ilyen nagyméretű munka csak szervezett keretben oldható meg.

Pavla Horská docens (Prága) „A gazdasági, társadalmi és népességi fejlődés regionális különbségeinek vizsgálata mint a történeti demográfiai kutatás módszere néhány újabb cseh munkában” című előadásában beszámolt a cseh történeti demográfiai kutatás újabb eredményeiről, majd bemutatta ezeknek azt a részletét, amely a gazdasági szempontból egységes (pl. túlnyomóan agrár- vagy túlnyomóan ipari termeléssel foglalkozó) tájak XIX. századvégi demográfiai viszonyai (főképpen a gyermekhalandóság és az egy házasságra eső gyermekek száma) tekintetében fennállnak.

Petróci Sándor (Budapest) „Cegléd népessége a Pragmatica Sanctio korában (1715—1728)” című előadásának célja a város XVIII. századeleji népességszámának és társadalmi rétegződésének megrajzolása volt Acsády Ignác módszere továbbfejlesztésének segítségével. A tárgyalt korszakból fennmaradt 10 (3 országos, 2 megyei, 5 városi) összeírás adatainak összehasonlításával arra az eredményre jutott, hogy az összeírások kiértékelése során figyelembe kell venni a nagycsalád létezését, a nagyszámú nincsteleket (jobbágyszolgák és szegődmcnyes szolgák), s miután ezek száma területenként eltérő, az 1715. és 1720. évi országos összeírások nem szolgálhatnak általános becslés alapjául. Felhívta a figyelmet arra, hogy az összeírásokból a népesség szaporodására és a zselléresedés folyamatára vonatkozó megfigyelések csupán az összeírások tökéletesedését, illetve az adózás alá vont személyek számának növekedését tükrözik vissza.

Kenéz Győző (Budapest) rövid összefoglalást adott a Veszprém megyei helytörténeti lexikonhoz végzett feudális kori kutatómunka gyakorlati tapasztalatairól.

Az előadásokat követő vitában *Kosáry D.*, *Makkai L.*, *L. Henry, P. Deprez* és *D. Eversley* szólalt fel.

A szeptember 25-én de. tartott ülésen *L. Henry* professzor elnöklete alatt két téma szerepelt: 1. a nemzetközi együttműködés szükségessége és annak formái a történeti demográfia területén és 2. a demográfia egyetemi oktatásának problémái. A vita-író előadást *P. Deprez* professzor (Brüsszel) tartotta „A történeti demográfia problémái, feladatai és a nemzetközi együttműködés” címmel. Rámutatott arra: a jelenleg folyó történeti demográfiai kutatások közös hibája, hogy a demográfiát főleg rendelik a gazdasági és társadalmi fejlődésnek, holott ennek fordítva kellene lennie. A gazdaság- és társadalmi történetnek alárendelt demográfiai kutatás csak a Fleury-Henry-féle módszerrel érhet el megalapozott eredményeket. Ezért a nemzetközi együttműködésnek is ezen a módszeren kell alapulnia és meg kell vizsgálni, hogy Franciaországon kívül hol és milyen forrásanyag dolgozható fel ezzel a módszerrel. Az egységes szempontok szerint folytatandó kutatás tervét erre kell alapozni.

Thüring Lajos (Budapest) „Néhány megjegyzés a nemzetközi tudományos együttműködésről a történeti demográfiában” c. korreferátumában a történeti demográfiai kutatások idő- és térbeli elhatárolásával, a megoldandó feladatok komplex kutatást igénylő voltával foglalkozott. Rámutatott a fejlődésbeli hasonlóság, az újabb időkben kifejlődött statisztikai módszerek (főleg a reprezentáció) jelentőségére s végül azt a véleményét fejezte ki, hogy az Union Internationale pour l'Etude Scientifique de la Population (és egy esetleges időszakos kiadvány) keret adhatna a történeti demográfia terén szükséges nemzetközi együttműködésnek.

Az első téma vitájában *Kovácsics J.*, *L. Henry, D. Eversley, N. Friberg, P. Horská* szólalt fel.

A kollokvium befejezésül a következő záróközleményt fogadta el:

„Az elnökség értékelte a kollokvium munkáját és annak a véleményének ad kifejezést, hogy a kollokvium jó kezdetet jelent a történeti demográfia területén kialakuló nemzetközi tudományos együttműködés szempontjából. A kollokvium teljes mértékben elérte fő célját, hogy a történeti demográfia területén folyó tudományos munkáról áttekintést nyerjen. A munkát ezen a módon kell tovább folytatni. Javasolja az elnökség, hogy a jövőben további személyi kapcsolatok épüljenek ki és valósuljon meg a tudományos kiadványok cseréje. Tartsanak minden két-három esztendőben a történeti demográfia kérdéseiről olyan kollokviumot, amelyen a főkérdéseket vitatják meg. A kollokvium anyagát adják ki 200—300 példányban és küldjék el azoknak a kutatóknak, akik nem vehetnek részt a kollokviumon.

Az elnökség elhatározta, hogy 1966-tól kezdve évkönyvet adnak ki a történeti demográfiai kutatásokról. *Kovácsics* professzor úr szíves volt vállalni *Henry* professzor úrral (a Történeti Demográfiai Bizottság elnökével) együttműködve az évkönyv elő-

készítését. Az évkönyvnek főleg nemzetközi tudományos tájékoztatást és a forrástanulmányok módszeréről és eredményéről szóló tanulmányokat kell megjelentetnie. Az évkönyvnek Közép-Európára kell irányulnia és ennek területével foglalkozó kutatási eredményeket kell közölnie.”

TÖRTÉNELMI PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Legújabbkori Történelmi Múzeum, a Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat pályázatot hirdet a magyar történelem tárgyköréből az alábbi témakörök szerint:

1. Egy falu története az első világháborútól napjainkig, vagy egy rövidebb periódusban — a levéltári források, sajtóanyag és visszaemlékezések alapján.

2. A szocialista átalakulás tükröződése egy magyar falu társadalmában (a föld-reform, a mezőgazdaság szocialista átalakulása, az iparosítás és ezzel kapcsolatban az urbanizáció, valamint a kulturális forradalom, mint a falu társadalmának szerkezeti átalakulására kiható legfontosabb tényezők).

3. Egy üzem története megalakulásától napjainkig, vagy egy kisebb korszak (pl. a Horthy-korszak) bemutatásán keresztül. (A feldolgozás módszertani segédleteként lásd a TIT „Történelem” című közlönyének 1964. évi III. számát!)

4. A huszadik század politikai mozgalmainak (pl. az antifasiszta ellenállási mozgalom) ismeretlen vonatkozásai és egyes politikai pártok (pl. a szociáldemokrata vagy a Kisgazdapárt), továbbá társadalmi egyesületek (felntött és ifjúsági szervezetek) országos, vagy helyi tevékenysége a levéltári források, sajtóanyag és visszaemlékezések feldolgozása alapján.

5. Kulturális mozgalmak (pl. irodalmi, művészeti egyesületek és körök), valamint egyes tanintézetek története.

6. Az 1848—49. évi szabadságharctól napjainkig eltelt korszak országosan ismert politikusairól és közéleti személyiségeiről szóló helyi hagyományok, adomák, történetek és azok forrásainak megjelölése.

7. A fenti tárgykörökben vagy egyéb, szabadon választott témákkal kapcsolatos visszaemlékezés-anyag (írásban vagy magnetofonszalagon rögzítve) összegyűjtése az arra illetékes múzeum számára.

8. A legújabb kora vonatkozóan történelmi értékű forrásanyag (magánkézben levő iratok, fényképek, nyomtatványok, tárgyi emlékek) felderítése és lelőhelycímmel ellátott leírása.

9. A legújabb kora vonatkozó muzeális értékű tárgyak és dokumentumok gyűjtése, s a gyűjtemények keletkezésének leírása. (Végezhetik egyének és munkaközösségek, pl. helytörténelmi szakkörök.)

10. Ipari munkás- és bányász-életmód (táplálkozás, lakás, egészségügy, kulturális helyzet, szokások, szóbeli hagyományok stb.) egy-egy ipari üzem vagy bánya munkáskollektívája körében végzett gyűjtőmunka alapján.

A pályázaton hivatásos történészek kivételével mindenki részt vehet. Pályázhatnak egyének vagy munkaközösségek (pl. helytörténelmi szakkörök) olyan munkákkal, amelyek még nem jelentek meg nyomtatásban és más pályázaton díjat nem nyertek.

A pályázaton résztvevő középiskolások közül azok, akik egyúttal a kerületi diáktalálkozó helytörténelmi pályázatain is részt vesznek, pályázataikat jellegesen küldjék be. Az esetleg díjazott jellegű pályázatokról írásbeli jelentést küldönk a KISZ Központi Vezetősége Kulturális Osztályának.

A pályamunkában feltétlenül kívánatos a közölt tények, adatok pontos forrás-megjelölése, akár levéltári forrásokról, nyomtatványokról, vagy visszaemlékezésekről van szó. A munkához célszerű a különböző források fotokópiáit csatolni, de a mellékelt eredeti dokumentum (iratok, rölapok, fényképek stb.) növelik a pályázat szempontjából a mű értékét. Az eredeti dokumentumokat a Legújabbkori Történelmi Múzeum, vagy a területileg illetékes múzeum megegyezés után kész megvásárolni.

A pályázók munkájuk közben szakmai és módszertani tanácsért fordulhatnak a területileg illetékes múzeumhoz vagy közvetlenül a Legújabbkori Történelmi Múzeumhoz (Bp. V. József nádor tér 7.).

A pályázók munkájukra írják rá személyi adataikat: név, életkor, foglalkozás, pontos lakcím (amennyiben a pályázó diák, úgy a tanintézet neve és címe).

A pályamunkát két példányban kell beküldeni. Az egyik példányt a területileg illetékes múzeum adattárában helyezik el, tiszteletben tartva a szerzői jogokat.

A pályázatok elbírálását a Legújabbkori Történelmi Múzeum tudományos kollektívája végzi együtt a Történelmi Társulattal és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. A legjobb pályaművek pénzjutalomban részesülnek.

Pályadíjak:

Egy db I. díj: 4000,— Ft

Négy db II. díj à 2000,— Ft

Hat db III. díj à 1000,— Ft.

További kiemelkedő munkákat pénz-, ill. könyvjutalomban részesítünk.

A pályázat határideje: 1966. szeptember 30.

A pályaművek beküldendőik a Legújabbkori Történelmi Múzeum (Bp. V., József nádor tér 7.) címére.

Magyar Történelmi Társulat
Legújabbkori Történelmi Múzeum
TIT

BESZÁMOLÓK KULCSÁR ZSUZSANNA, KOMORÓCZY GYÖRGY, HORVÁTH ZOLTÁN ÉS M. SOMLYAI MAGDA KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Kulcsár Zsuzsanna: „A kathar eretnekség elterjedésének kérdéséhez” c. kandidátusi értekezésének első fejezete a katharizmus eszmei tartalmát s ennek társadalmi vonatkozásait vizsgálja. Előljáróban felsorolja a katharizmusnak is alapját képező dualista világszemlélet jellemzőit, majd áttér a témájául szolgáló eretnekmozgalom elemzésére. A katharizmus legfőbb jellemvonása a dualizmus és a kereszténység összekapcsolása. A lélek és világ szerintük ellentétes szférák. Két csoportra osztják az embereket is: vagy angyalok a Gonosz fogságában, vagy pedig a Sátán teremtményei. Az egyén predestináltan tartozik valamelyik csoportba, szabad akarata nincs, bűnbánata értelmetlen. Mindez nem jelent erkölcsi nihilizmust, mert az egyén tettei, magatartása mutatja meg, hogy angyal-e, vagy a Sátán alattvalója. A katharok magukat a Sátán fogságába került bukott angyaloknak tekintik, akiknek legfőbb törekvésük, hogy megtisztulva visszajussanak az égbe. A földön elérhető tökéletes tisztaság a kathar perfektekben testesül meg, akik a világ teljes megtagadásával jutnak erre a fokra. A hívők (credentes) nagy tömege számára a világ megtagadása nem kötelező, elég ha tisztelik a szekta tanait.

A középkori eretnekségek közül a katharizmus állt a legradikálisabban szemben a hűbéri renddel. Nem csupán a papság erkölcsét és a hivatalos vallás egyes dogmáit támadta, hanem elvetette az egész hivatalos egyházat, annak csaknem minden tanát és szertartását. Éles dualizmusukkal elpusztítandónak ítélték a fennálló társadalmi rendet. Mervé szembenállásuk mutatkozik meg a szaporodás tiltásában és az öngyilkosság helyeslésében. Lényegében a feudális rend törvényeinek, intézményeinek az eszméinek elvetését jelentette az eskü és az emberölés eltiltása.

A disszertáció következő egysége az eretnekmozgalmak áttekintését nyújtja. Sorra vesz minden XI—XIV. századi eretnekséget, s megállapítja: katharnak tekinthetők-e. Majd pedig felsorolja mindazokat a helységeket, amelyekben katharok éltek, s ezzel a mozgalmat Észak-Itáliára, Toscanára és a toulousei grófságra lokalizálja. Áttekinti a katharizmus XIII. századi hanyatlását és XIV. századvégi végleges eltűnését.

A harmadik fejezet a kathar mozgalom historiográfiájának áttekintése. Megállapítja, hogy a XI—XIII. századi források elfogultságuk és tárgyi bizonytalanságuk miatt erős forráskritikára szorulnak, éppen ezért különös jelentőségűek azok az írások, amelyek katharokról származnak. A reformáció idején mind a katolikusok, mind a protestánsok érdeklődéssel fordultak az egyháztörténet, s ezen belül az eretnekségek felé. Ebben az időben a katharokat még általában azonosították a valdensekkel, a XVIII. századtól pedig a manicheusokkal. A XIX. század fejlődő nacionalizmusával a katharokat a dél-francia függetlenség harcosaiként ünnepelte, újra hangot kapott a kathar-valdens azonosság, a század közepi nagyobb egyháztörténelmi munkák manicheusoknak vagy bogumiloknak tartották őket. Ugyancsak ebben az időben kezdett az érdeklődés szociális problémákra irányulni, s ez a szempont a katharizmus vizsgálatánál is egyre erősebb hangsúlyt kapott. Az eretnekmozgalmak kutatásában jelentős állomás Engels: A német parasztháború c. munkája, ezt követően azonban hosszú ideig nem jelent meg marxista mű erről a kérdéssről. A XIX. század végén és a XX. század első felében tovább tartotta magát a kontinuitás-elmélet, a manicheizmusnak a katharizmusban való továbbélése. A mai polgári kutatók, bár elismerik a gazdasági, társadalmi, politikai tényezők hatását, s újabban a szektákat korukon belül, a maguk történelmi körülményei között vizsgálják, idealista felfogásuk

miatt csak részeredményeket érnek el. Erényük, hogy nem elszigetelten, hanem a kor többi vallásos mozgalmával összefüggésben vizsgálják a szektákat. A marxista történettudomány nagy figyelmet szentel az eretnekségeknek, azonban eddig inkább csak átfogóan vizsgálta őket, az egyes irányzatok keletkezésének és meggyökerezésének speciális okaival nem foglalkozott.

A dolgozat utolsó részében Kulesár Zsuzsanna a kathar mozgalom elterjedését vizsgálja. A szerző tagadja a kontinuitás-elméletet (a manicheizmus VII—X. századi meglétét nem lehet igazolni), bár lehetségesnek tartja, hogy a kathar tanok törzse a manicheizmusból, valószínűbben a bogumilizmusból ered. Az Európában széles körben elterjedt kathar tan csak az említett területeken tartotta magát huzamosabban. A disszertáció e kérdés elemzésekor megvizsgálja Észak-Itália és a toulousei grófság gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyait, valamint azokat a körülményeket, amelyek között a hasonló tartalmú bogumilizmus terjedt. E vizsgálódások alapján arra a következtetésre jut, hogy a kathar eretnokség olyan vidékeken élt tartósan, ahol korán felvirágoztak és széleskörű önkormányzattal rendelkeztek a városok, lazák voltak a hűbéri kötelek, viszonylag sok volt a paraszti allodium, s amelyeket több irányból fenyegettek a hivatalos egyház szervezete és vezetői által teljes erővel támogatott központosító, hódító törekvések. Mindezek következtében ezeken a vidékeken sajátos „tartományi nacionalizmus” fejlődött ki: ez nem annyira az összetartozásnak, mint a másoktól való elkülönülésnek a kifejezése. A tartomány városai, feudális urai meg akarják őrizni önállóságukat, a szabad parasztok pedig allodiumukat. Mindezek a rétegek attól félnek, hogy a nagyobb egységbe tartozás kiváltságaiak megnyirbálását, terheik, kötelezettségeik ugrászerű megnövekedését vonja majd maga után. A fenyegető veszéllyel szembeni kiálltalanság fejeződik ki a katharizmus pesszimizmusában. A mozgalom pusztulásának okai hasonló indítékokban keresendők (s nem az albignis háborúban és az inkvizíció tevékenységében). A toulousei grófságban a XIII. század végén győzedelmeskedik a francia királyi hatalom, a hűbéri kapcsolatok szorosabbá válnak, az anarchia megszűnésével új lendülettel fejlődik a gazdasági élet. Észak-Itáliában a század végétől a császárság már nem jelent komoly veszélyt, sőt a XIV. században a pápa sem. A megváltozott körülmények között egyik területen sincs már helye dualista kathar szektának, a továbbélő eretnekségek már valdens vagy misztikus irányúak.

Wittman Tibor opponens a disszertáció két legfontosabb eredményét az eddigi irodalom kritikai felmérésében és a kathar mozgalomnak a többi eretnokségtől való elhatárolásában jelölte meg. A harmadik eredmény az elterjedés történelmi körülményeinek megvilágítása.

Az opponens rámutatott, hogy a szerző a bevezető fejezetben röviden összefoglalta a katharok dualista lételméletének és erkölcstanának legfőbb vonásait, arra azonban csak utalt, hogy ezek az eszmék egyszerűen változáson mentek keresztül, másrészt gazdag árnyalatok figyelhetők meg a radikális és mérsékelt irányzatok között. Javasolta ezeknek részletes történelmi elemzését. Véleménye szerint feltétlenül szükséges lenne az újabban publikált dublini kathar glosszán és más emlékeken keresztül nyomon követni az eszmei tartalom, a kathar substanciák rendszerének és a vele kapcsolatos szimbolikáknak változásait. Ezek a vizsgálódások lehetővé tennék néhány következtetést a katharizmus fejlődésének konkrétabb és pontosabb menetéről.

A társadalmi háttér gazdagabb felvázolása egyéb vonatkozásban is emelte volna a tanulmány értékét. A XI. századi délfraancia és észak-itáliai gazdasági és társadalmi viszonyok részletesebb elemzése realisabb talajt adott volna az eszmetörténeti kutatásokhoz. Az elterjedési területek társadalmában feszülő osztályellentétek sajátos vonásai pedig magyarázatul szolgálnának a katharizmus radikális antifeudalizmusának. A történelmi háttér alaposabb elemzése annál is inkább szükséges, mert csupán a külső veszély következtében fellépő tartományi nacionalizmust és önállósági tendenciát véve alapul, nehezen magyarázható meg, hogy Flandria, amely a francia királyok terjeszkedési törekvéseinek állandó célja volt, s ahol az önállósági törekvések erősen éltek, nem vált a kathar eretnokség területévé. A konkrét viszonyok elemzése a középkori vallásosság fejlődési szakaszainak vizsgálatakor is elengedhetetlen, hiszen a koraközépkori vallási élmények szorosan kapcsolódtak a feudális viszonyok kialakulásának konkrét menetéhez.

Az opponens kiemelte a szerző historiográfiai kutatásait. A polgári kutatók nézeteinek híralatát a szerző elvégzi, a marxista szerzők kezdeti, sok esetben sematikus szemléletű munkáit azonban véleménye szerint elnézően kezeli.

Végezetül Wittman Tibor leszögezte, hogy bár a disszertáció eredményei nem tekinthetők lezártnak, szervesen illeszkednek a vallás- és eszmetörténeti kutatásokba. „A tanulmány éppen a historiográfiai tisztázással és egyes problémák igényes felvetésével ad jó kiindulópontot a kathar eretnokség társadalmi és ideológiai kérdéseinek közelebbi

megoldásához, mely csak nagyobb, összehasonlító vallástörténeti munkálatok elvégzése után képzelhető el." Az opponens a disszertáció elfogadását javasolta.

Székely György opponensi véleményében rámutatott, hogy „az óriási forrásanyag és az elvi alapon értékelt, rendszerezett irodalom birtokában Kulcsár Zsuzsanna érdemleges munkát írt, mind az eretnekségek története, mind a tudománytörténet szempontjából. A munkának pozitívuma, hogy nemcsak a témájául kitűzött kathar, hanem minden korabeli eretnekség kérdéseit feldolgozza vagy érinti.” A disszertáció a katharokat tekintve több új megállapítást tesz, ezekhez azonban hiányoznak az előzetes bizonyító jellegű részpublikációk.

Javasolta az opponens a disszertáció felépítésének megváltoztatását, a fejezetek átcsoportosítását. Ez jobban szolgálná a tartalom logikai sorrendjét, egyben áttörné vele a szerző az egyháztörténeti munkáknál megszokott hagyományos szemléletet, a tárgyalás eszmei-dogmatikai kiindulását. A bevezető fejezettel kapcsolatban Székely György hiányolta annak kifejtését, mit is tekint eretnekségnek a marxista tudomány, valamint az eretnekség — közvélemény, eretnekség — osztályok, eretnekesoportok — társadalmi csoportok viszonyának elemzését.

Helyeselte a manicheus-kontinuitás elvetését, korainak vélte azonban a szekta eltűnését a VII. századdal befejezettek tekinteni. Részletesebb kifejtést igényelne több dogmatikai kérdés, amelyek a kathar tanítások és a hivatalos egyházi dogmák közti viszony alakulását érintik; az eretnekség és a katolikus tömegek viszonyának megvilágítása; a katharizmus radikális antifeudális élenek alátámasztása az úr—jobbágy viszony és harc konkrétumaival. Szükséges lenne megvizsgálni, hogy a vallásos buzgalom emelése, a vallási élet bensőségebbé tétele milyen szerepet játszott a XI. századi egyház és a korabeli eretnekmozgalom tevékenységében. Érintette az opponens a kathar és szegénymozgalom elkülönítésének, a kathar mozgalom pesszimizmusának, a kathar és albigena fogalmak egyenértékűségének, az eretnekek elleni egyházi küzdelem lényeges megváltozásának és e küzdelem különféle formáinak kérdéseit.

A historiográfiai áttekintés kapcsán Székely György kiemelte, hogy a szerző az újabb történeti irodalom taglalásánál nagy figyelmet szentelt az írók politikai állásfoglalásának, és a katolikus—protestáns vitákban való magatartásának. Hiányolta azonban annak kifejtését, hogy milyen törvényszerűségek figyelhetők meg az elmúlt negyedszázad egyház- és vallástörténeti irodalmának fejlődésében. Részletesebben foglalkozott F. Heer, A. Borst, Thouzellier, Chenu, Delaruelle és Angelov munkásságával.

A kathar mozgalom elterjedésével kapcsolatban az opponens kiemelte, hogy a szerzőnek összefoglalóan és szélesebb körben is mérlegelnie kellene a pogány vallások maradványainak továbbélésével és az ellenük folyó küzdelemmel kapcsolatos kérdéseket. Vitathatónak tartotta a disszertáció azon megállapítását, hogy a bogumilizmus túlnyomóan paraszti jellegű, a városokhoz kevés köze volt. A dolgozat alapvető megállapításával szemben — Wittman Tiborhoz hasonlóan — Flandria és a Rajna-vidék példáját említette, ahol a fennálló hasonló társadalmi jelenségek mellett egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben terjedtek a kathar tanítások, ugyanakkor nem érezte megnyugtatónak a párhuzamot a dél-francia és itáliai kathar területek között. Érintve még a kathar szó újszerű elemzését, végezetül javasolta a kandidátusi cím odaítélését.

Révész Imre hozzászólásában leszögezte, hogy a munka magas fokon megfelel a kandidátusi disszertációkkal szemben felállított követelményeknek. Kiadása esetén azonban a lényegyet nem érintő, alapos formai átdolgozást tartott szükségesnek. Ennek első lépéseként vagy a cím kiszélesítését javasolta, vagy pedig az elterjedés kérdésének közép-pontba állítását és a megelőző rész hevezetésszerű tömörítését. Ajánlotta a szerzőnek az elterjedés térképi ábrázolását, valamint bibliográfiájának szétválasztását és témakörök szerinti csoportosítását. Felhívta a figyelmet néhány munka újabb kiadásaira.

Kulcsár Zsuzsanna válaszában ismertette munkája célkitűzéseit. Elsősorban meg akarta állapítani, hogy a középkor folyamán mikor és hol találkoztunk kathar eretnekséggel. Miután meghatározta a szekta megjelenésének helyét és idejét, mérlegelt minden elméletet, amely az elterjedést érinti, végül a vélemények összegezése után választ keresett arra a kérdésre, hogy miért az említett területeken hódítottak a kathar tanok. Ez a hármas célkitűzés egyúttal magyarázatul szolgál a munka szerkezetére is.

Részletesen elemezte Kulcsár Zsuzsanna Flandria ill. Dél-Franciaország és Észak-Itália eltérő gazdasági-társadalmi viszonyait. Flandriában a viszonylag nagyszámú szabad paraszt számára a megművelhető földterület növelése és a keletre vándorlás lehetősége miatt egy külső hódító nem jelentett lényeges veszélyt, rosszabbodást. Hozzájárult ehhez, hogy ezen a területen sokkal erősebbek a hűbéri kötelékek, mint délen. A városok hathatósan és következetesen támogatják a grófot, vezetésükben kisebb szerep jut az előkelőknek, az önkormányzatot lassabban érik el, az egyház befolyásának

energikusabban ellenszegülnek, mint a déli városok. A fenyegető külső veszély pedig nem mutatkozik olyan súlyosnak, mint a másik két területen: csupán a XIII. század végén akarja a francia korona teljes mértékben birtokba venni ezt a virágzó területet.

Annak ellenére, hogy a kathar mozgalom nem érinti az úr — jobbágy viszony konkrétumait, a szerző fenntartotta azt az álláspontját, hogy a katharizmus sokkal radikálisabban és merevebben állt szemben a hűbéri renddel, mint a többi szekta, azzal, hogy az üdvösségre vezető egyetlen útnak az anyagi létből való teljes elfordulást tartották, s így elvetettek minden felsőbbiséget, a feudalizmus minden intézményét. Egyetértett azzal, hogy a manicheizmus eltűnését helyesebb a VII. század közepére datálni. Opponensei javaslatára tervbe vette a középkori vallásosság és ezen belül a kathar dogma különböző fejlődési szakaszait, a gazdasági-társadalmi hátteret, a korai patriotizmust érintő részek további kiegészítését.

A vita lezárása után a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Kulcsár Zsuzsannának ítélje oda a kandidátusi fokozatot.

Hegyi Klára

Komoróczy György: „Pénzügyigazgatás a feudáliskori Debrecenben” című kandidátusi disszertációja három nagy fejezetre oszlik. Az elsőben a város fejlődésének keretébe ágyazva a hivatali szervezet kialakulását és a szervezeten belüli munkafelosztást ismergeti. Nyomon követi a város közbizonyi kibontakozását a földesúri központtól a szabad királyi városi kiváltságlevél megszerzéséig, s a fejlődés jogi formulákban tükröződő állomásai mögött megkeresi a belső, gazdasági és társadalmi alakító tényezőket. A városi fejlődéssel párhuzamosan kerül sor a tanács munkájának ismertetésére. A gazdag polgárságot képviselő szenátus és a lakosság széles rétegeit reprezentáló választott hites polgárok közti küzdelem bemutatásával meggyőzően cáfolja azt a polgári történetírásban fel-felbukkanó sommás megállapítást, hogy Debrecen közigazgatásában a teljes egyenlőség, egyfajta idillikus parasztdemokrácia testesült meg.

A második fejezet Debrecen város gazdálkodási rendszeréről ad elemző ismertetést. Sorra veszi először a város jövedelmi forrásait, a különböző adókat, a városi kishaszonvételekből, a kocsmáltatásból, ipari tevékenységből és a kereskedelmi forgalomból eredő bevételeket, — majd a másik oldalon a kiadásokat, a rendszeres illetményeket az alkalmi kifizetésekig. Miközben a város pénzügyi politikáját vizsgálja, az adókirovások, illetmények révén Debrecen társadalmi összetételére vonatkozóan is fontos megállapításokat tesz, s egyúttal a fejlődés gazdasági alapjaira is rámutat.

A harmadik fejezet a pénzügyi gazdálkodás ügyrendjét ismerteti, a számadások kezelését, az utalványozás, az ellenőrzés módját. Bemutatja, hogyan alakul ki — az állam egyre erőteljesebb ellenőrzésének hatására — a pénzügyek áttekintésére alkalmatlan, régi, patriarchális rendszer helyén a XIX. század folyamán a modern pénzügyi adminisztráció.

Benda Kálmán opponens, a történettudományok kandidátusa, messzemenően egyetértve a jelölt téma-választásával örömmel köszöntötte Komoróczy György tanulmányát: „A közigazgatás ismerete nélkül nem tudunk hozzáférni a városi fejlődés sajátos problémáihoz, s amíg nem látjuk a városok, a polgárság kialakulásának, fejlődésének útját, a magyar gazdaság- és társadalomtörténet számos kérdésében sem mondhatjuk ki a végső szót.” Elismeréssel szövegezte a munka úttörő jellegéről, s a szerző érdemeként említette meg, hogy számbavehető feldolgozások híján „aprólékos részletkutatásokkal a fejlődés szinte minden mozzanatát magának kellett tisztáznia”. Külön jelentőséget tulajdonított az opponens annak is, hogy éppen Debrecen város pénzügyi közigazgatását dolgozta fel a szerző. Debrecen fejlődése ugyanis lényeges vonásokban különbözik nagy történelmi városaink fejlődésétől. A XIII. században a Várad Regestrum még falunak említi Debrecen-t. Fejlődése a nemzetközi árucserre XIV. századi föllendülésével függött össze. 1361-ben mezővárosi kiváltságot szerzett, 1405-ben belépett a civitasok sorába. 1477-ben árumegállító jogot kapott, nyolc országos vására volt, s a XVI. század elejére az ország egyik legjelentősebb települése. A török hódítás a város jelentőségét méginkább megerősítette. A XVI — XVII. század volt Debrecen fénykora. A XVIII. században a kereskedelmi útvonalak átterelődésével jelentősége nagymértékben mecsappant, s az 1800-as évekre civisvárossá, a maradiság hazai jelképévé alakult. A feudáliskori Debrecen pénzügyigazgatásának megismerése lényegesen közelebb visz bennünket a város fejlődése belső rugóinak feltérítéséhez, ugyanakkor más városok viszonylatában összehasonlítási lehetőséget ad, s ezzel elősegíti a magyarországi várostörténet általános kutatását.

Benda Kálmán a munka első fejezetében külön értékelte a senatus és a communitas harcának bemutatását. A dolgozat komoly érdemeként említette, hogy ugyanakkor,

amikor feltárja a tanács gyakran rokoni érdekeket pártoló és korrupt politikáját, arra is rámutat, hogy az utcák rendjében választott közösséggel szemben, amelyik nem egyszer elavult utca-kiváltságokat, partiális érdekeket védelmezett, az egységes város-fejlődés szempontjait mégiscsak a szélesebb látókörű tanács képviselte. A szenátus és a külső tanács magatartásában egyaránt keveredő haladó és reakciós vonások kielemezését nagy körültekintéssel végezte el a szerző — hangsúlyozta az opponens.

A második fejezetet tartotta Benda Kálmán opponens az értekezés legérdekesebb és legtöbb általános tanulságot nyújtó részének. „Komoróczy munkája az egész feudális kort áttekinti, s rendszeres, mindenre kiterjedő taglalásban, óriási forrásanyag megszólaltatásával tárja fel a város pénzügyi politikáját.”

A harmadik fejezetről az opponens sommás véleménye az volt, hogy az csak látszólag száraz hivataltörténet: a pénzkezelés sokoldalú, széles bemutatása mögött feltárul a városi gazdaság és politika több lényegi kérdése.

Komoróczy vizsgálódásaiban az általánostól halad a mind speciálisabb részletek felé, s ezt a módszert helyesnek kell tartanunk — mondotta Benda Kálmán. A város gazdasági-társadalmi fejlődéséről adott rajzát azonban egy ponton hiányosnak érezte. Véleménye szerint az értekezésből nem bontakozik ki kellően az az alap, amelyre a pénzügyi igazgatás épült. A disszertáció nem mutat lényeges különbséget a XVI. századi és a XIX. századi Debrecen társadalmá között, pedig az előbbi iparos-kereskedő, az utóbbi viszont parasztváros volt. Kifogásolta továbbá azt, hogy a szerző a civis-város reformkori képét vetíti egy kissé vissza a korábbi időkre. A törökkorban nem a város agrárfejlődésére kell a hangsúlyt tenni, hanem Debrecen iparos-kereskedő jellegét kell kidomborítani, hiszen ezzel függött össze a város XVI—XVII. századi sokat emlegetett gazdagsága. Magyar viszonylatban számottevő kereskedőtőke halmozódott fel ekkor a városi polgárság kezén.

A város társadalmi rétegződésében végbement alapvető változás sok mindent megmagyaráz és érthetővé tesz a közigazgatás alakulásában is. Az opponens szerint a szerző nem domborítja ki kellően a város XVI—XVII. századi közigazgatása mögött álló kereskedő és iparos réteg friss vitalitását, kezdeményező bátorságát, európai látókörét, a reformáció ideje alatti Debrecen vezető rétegének műveltségét, a haladás élvonalába való tartozását. „Az értekezés pasztikusan ábrázolja a XVIII. század egyre tehetetlenebb és korruptabb városi ügyintézését, korlátolt gazdálkodását, minden korszerű és új elől elzárkózó maradiságát, de a korszerűtlen közigazgatás mögött nem válik láthatóvá a mindinkább hanyatló, maradi és korrupt városi vezető réteg, amely maga is korszerűtlenné lett” — állapította meg Benda Kálmán. S nemcsak gazdasági-társadalmi fejlettségben találunk nagy különbséget a XVI. és a XVIII. századi Debrecen között, hanem vezető rétegének műveltsége szempontjából is. Az, hogy a felvilágosodás eszméi a debreceni uralkodó rétegben szinte semmilyen visszhangot nem keltettek, eléggé mutatja ennek a rétegnek az előregedését. Tudatlanok, tisztségre érdemtelenekek tartották kézben a néhány családban gyakorlatilag öröklődő főbírói és polgármesteri pálcát.

Mint a fentiek is mutatják, a közigazgatás története bizonyos vonatkozásokban elválaszthatatlan a kulturális színvonalától. Sajnálattal állapította meg az opponens, hogy Komoróczy rendkívül röviden utal csak erre. Nem tudjuk például, hogy a külföldről hazatérő debreceni diákok a magukkal hozott ismeretekkel szöhoz jutottak-e a város irányításában. Nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a nyugat-európai haladó protestáns törekvéseknek s az ezzel szorosan összefüggő polgáribb közigazgatásnak kimutatható-e valamilyen hatása Debrecenben. Ugyancsak alig szól a tanulmány a világi és egyházi közigazgatás kapcsolatairól, pedig Debrecen történetében a kettő évszázadokon át elválaszthatatlanul egymásba fonódott. Hasznos lett volna a királyi biztosok XVIII. századi debreceni működéséről még részletesebben írni.

A város gazdálkodásának bemutatásával volt kapcsolatos Benda Kálmán következő megjegyzése. A kép elsősorban részletelemzéseiben jó — mondotta —, nem egyszer azonban statikus, másrészt pedig hiányzik az összefoglaló áttekintés.

Végezetül hangsúlyozta, hogy észrevételei nem kisebbítik a tanulmány értékét: Komoróczy hatalmas kutatómunkán alapuló, a magyar városi közigazgatás eddig ismeretlen fejezeteit feltáró értekezését elfogadásra ajánlotta, és javasolta a jelölt részére a kandidátusi fokozat odaítélését.

Makkai László, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményének bevezetőjében a disszertációt azon öröndetes tény egyik jeleként értékelte, hogy marxista történetírásunk érdeklődéssel kezd fordulni a magyarországi városok múltja felé. Kiemelte, hogy elismeréssel kell adózni a jelölt témaválasztásának, már csak azért is, mert éppen Debrecen történetéhez nyúl, amely hosszú időn át a legnagyobb magyar város volt. Sok részlettanulmány ellenére története máig sincs kielégítően feltárva,

s főként hiányzik a tudományos igényű szintézis. Forrásai máig is szinte teljes egészükben publikálatlanok. Rámutatott arra, hogy a városi pénzügyigazgatás — bár első látszatra szűk hivataltörténeti munkának tetszik — olyan eseménypont, amelyben összegeződnek a városi gazdaság és politika legfőbb problémái.

Az opponens a továbbiakban — a dolgozat pozitívumait vizsgálván — kiemelt néhány olyan kérdéskört, amelyhez kiegészítő jellegű, vagy újabb problémákat felvető, egyben értékelő megjegyzéseket fűzött. Az első ilyen kérdéscsoport a debreceni oligarchikus jellegű szenátus s a community szélesebb testületének harca, a küzdelem jellege és a jelölt ezzel kapcsolatos értékelése. Makkai László elismerte, hogy a disszertáció szerzője igyekszik ezt a küzdelmet dialektikusan értékelni, melynek során egyrészt megállapítja, hogy az utcák partikuláris érdekeivel szemben a szenátus a város egységes fejlődését tartotta szem előtt, másrészt azt is figyelembe veszi, hogy az utcaközösségek önkormányzati törekvései mögött a szélesebb tömegeknek az oligarchia elleni osztályharca húzódik meg. Fenti értékeléssel kapcsolatban az opponens rámutatott arra, hogy bár a disszertáció a kérdés bővebb tárgyalásába nem megy bele, mert határai nem engedtek meg ilyen kitérést, azt azonban a szerző érdemének kell tulajdonítani, hogy nemcsak felhívta a figyelmet a problémára, hanem gondolatébresztő értékelési szempontokat is felvetett.

A XVII. század végétől a debreceni városkormányzás hagyományos középkori rendjét egyrészt a belső ellenállás kezdi egyre sikeresebben feszegetni, másrészt az államhatalom is ettől kezdve próbálkozik a város ügyeibe beavatkozni. Az állami beavatkozás célja egyrészt a pénzügyigazgatás szakszerűsítése és ellenőrizhetővé tétele, másrészt a városi jövedelmek növelése volt. Ennek az állami beavatkozásnak a jellege, viszonya a városhoz stb. volt a második kérdéskör, amelyhez észrevételeket tett Makkai László opponens. Elmondotta, hogy mindaz, amit a szerző a kormányzati szervek várospolitikai elgondolásairól és elért eredményeiről tényszerűen közöl, egyöntetűen pozitívnek, haladónak mutatják az állami beavatkozást, szemben a helyi városvezetés önző, korlátozott konzervatívizmussal. Ennek ellenére a jelölt mégis csak bizonyos fenntartásokkal ismeri el az állami várospolitika haladó jellegét, leszögezvén, hogy annak célja az állami jövedelmek növelése, és emellett „sok mindenben visszahúzó erőt jelentett a rugalmas, mozgékony, előre néző városi élettel szemben”. Makkai László rámutatott arra, hogy csak részben van igaza a jelöltnek, ha ti. a feudális Habsburg-állam végső céljára utal, a feudalizmust minden vonalon, tehát a városokban is konzerválni igyekvő törekvéseire. „De volt-e Debrecenben rugalmas, mozgékony, előre néző elem, azaz kapitalista törekvés, melyet az állami beavatkozás akadályozott volna?” — tette fel a kérdést az opponens. Ha volt is — folytatta —, azokat sokkal inkább gátolta a patriciusi oligarchia konzervatívizmusa, mint az állami beavatkozás. Az állami várospolitika haladó jellegével szemben alkalmazott megszorítás tehát az adott esetben tisztán teoretikus, mert a gyakorlatban ez a politika előremutatott a helyi visszahúzó erővel szemben. Ez viszont nem változtat azon — hangsúlyozta —, hogy a Habsburg-abszolútizmus általános magyarországi gazdaságpolitikája gátolta az ország tőkés fejlődését, s ezzel egyben várospolitikája haladó célkitűzéseinek megvalósulási feltételeit maga hiúsította meg. Mindez nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy a kormányzati szerveknek Debrecen belső életébe való beavatkozása pozitíve értendő. Emellett szól az is, hogy az állami várospolitika sürgette a polgárság szélesebb rétegeinek a város vezetésébe való nagyobb mérvű bevonását. Persze addig nem ment el, hogy hatalmi szóval erőszakoljon ki demokratikus fordulatot a városkormányzatban. Ebben végeredményben a rendszer alapvetően feudális jellege nyilvánul meg.

Fenti problémák — mondotta az opponens — túlnutatnak a szorosabban vett hivataltörténeti vonatkozásokon, s a magyarországi városfejlesztés fő vonalait érintik. Szerző nem ezeknek a tisztázását tűzte ki céljául, s hogy mégis ennyi mindent tud róluk mondani, az abból következik, hogy témáját széles perspektívában fogta fel.

A továbbiakban kiemelte, hogy a szerző rendkívül gazdag adatanyaggal dolgozott. Diesérte a fejlődés világos ábrázolását és meggyőző periodizációját. A disszertáció kiadása esetére zárófejezetet javasolt, amelyben összefoglalóan nyomatékosabbá lehetne tenni az időbeli tagolódást.

Kifogásolta az ország többi városával való összehasonlításnak szűk keretek közé szorított és esetleges voltát. Igaz, hogy hasonló mélységű és részletességű monografikus feldolgozás más városunk pénzügyigazgatásáról még nem készült, de okmánykiadásokban és összefoglaló monográfiákban található olyan adatok, amelyekkel egybevetve a debreceni viszonyok jobban beilleszthetők lennének egy országos összképbe. Néhány apróbb hiba megjelölése után még a dolgozat stílusára tett megjegyzést, s stílusi revíziót ajánlott, majd az értekezés elfogadását javasolta a bizottságnak.

Komoróczy György az opponensi véleményekre adott válaszában hangsúlyozta, hogy az opponensek — teljes mértékben megértve a jelölt elgondolásait — a pénzügy-

igazgatásnak és hivataltörténetnek, a gazdasági alap változásainak és a társadalmi arculat megrajzolásának előtérbeállításával széleskörű megalapozást nyújtottak a tanulmány egyes hiányosságainak kiküszöböléséhez.

Benda Kálmán opponensi véleményével kapcsolatban elismerte, hogy a gazdasági alapon végbemenő változások és azoknak társadalomtörténeti tükrre, valamint politikai vetülete, a városhatalom alakulásának belső mozgató rugói nem derültek ki világosan a munkából. Ennek oka egyszerűen az — válaszolta Komoróczy György —, hogy hiányzik Debrecen történeti-statisztikai fejlődésének feltárása. Egy-egy város társadalmi arculatának alakulása nem vizsgálható olyan mélyreható elemző munka nélkül, amelyet éppen a statisztikai kutatómódszer történeti alkalmazása nyújt. Erre nézve végeztek már kísérleteket egyes tanulmányokban, de ezek a próbálkozások inkább csak egy-egy korszak életét mutatták be, és nem századokra átnyúló fejlődéstörténeti eredményeket világítottak meg. Továbbá hangsúlyozta azt is, hogy rendkívül fontosnak tartja a polgári családok kapcsolataira fényt derítő genealógiai kutatások módszerét is. A XVI. és XVIII. századi Debrecen vezető rétegének műveltségében tapasztalható különbséggel kapcsolatban Komoróczy elmondotta válaszában, hogy bár nem volt szegény a város a XVIII. században sem a tömegmozgás igényeit megérző, a fejlődés törvényeit meglátó „nagy emberekben”, a város vezetősége egészében mégis retrográd jellegű a XVIII. században, s még a normális evolúció követelményeit sem tudta sokszor kielégíteni. E jelenség okának felderítése rendkívül nehéz feladat, nem lehet a műveltség kérdését a társadalmi talajtól elszakítva megvilágítani. Debrecenben a termelésnek csak volumene növekedett, a társadalomnak csak igényei szélesedtek, de a vezetés elmaradt egyes kiugró városok fejlődése mögött.

Ugyancsak tárgyilagosan elemző, távlatokat nyújtó véleménynek tartotta Makkai Lászlóét. Egyetértett az opponenseknek a feudális kori Debrecen elnyomó városhatalmára vonatkoztatott konklúziójával, mely szerint a városi hatalom gyakorlásából nemcsak a polgárijog nélküliek, hanem a polgárok széles tömegei is ki vannak zárva, következésképp a nagy határú, nagy forgalmú város vagyona és jövedelme felett is a szenatusban képviselt patriciusok rendelkeznek. Ezen ellentét kifejtése továbbvitte egy gondolattal a disszertáció tanulságait — mondotta Komoróczy György. Köszönettel vette továbbá az opponensi vélemény egy másik részét is, amely a disszertáció egy ellentmondására hívja fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a XVIII. századi állami várospolitikát haladónak ismeri el, de csak bizonyos fenntartásokkal, mert az sok mindenben visszahúzó erőt jelentett a rugalmas, előrenéző városi élettel szemben. A szerző itt kifejtette, hogy alapvető ellentmondás az ő állásfoglalása és az opponens véleménye között nincs, legfeljebb a kifejtés módszerében tapasztalható különbség. Elismerte, hogy Makkai László eljárása világosabb magyarázatot nyújtott a kérdésben. A disszertáció ugyanis az egész kérdést annak a ténynek az előtérbe helyezésével tárgyalja — amit egyébként az opponens is lezárgeezett —, hogy a feudális Habsburg-állam várospolitikája végsősoron a feudalizmus konzerválására törekedett a kapitalista fejlődéssel szemben. Helyt adott azon opponensi véleménynek is, mely szerint hiányzik az értekezőből a más városok fejlődésével történő összehasonlítás. Hangsúlyozta, hogy a továbbiakban feltétlenül figyelembe veszi Makkai László ilyenirányú észrevételét, sőt hasznosítani fogja a disszertáció lezárása óta megjelent tanulmányok eredményeit is.

A bíráló bizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek, hogy Komoróczy György számára a kandidátusi címet ítélje oda.

Stier Miklós

Horváth Zoltán „Teleki László” e. kandidátusi disszertációja életrajz-monográfia, melynek gerincét a hős politikai fejlődésmenete képezi.

Az 1820-as évek közepén Kazinczy, Kisfaludy, Katona, Vörösmarty munkássága nyomán szellemi-irodalmi téren már pezsdülő élet indult meg a nemzet legjobbjainak körében. Ennek az életnek egyik központja a pesti Szervita téren álló Teleki palota volt. (Otthoni színi előadások, irodalmi és tudományos viták stb.) A fiatal Teleki László korán érdeklődést mutatott az irodalmi és szellemi élet iránt. Családi légköre, tudós József bátyjának befolyása, majd a sárospataki kollégiumi évek tették szinte parancsolóan a haladás hívévé. 1848 előtt azonban nem látni jelét annak, hogy felfogása előrehaladottabb lett volna ellenzéki társainál. Hároméves külföldi tanulmányút, rövid kancelláriai hivatalnokskodás után, az első nyilvános szereplés az 1837. évi erdélyi diétán már egyértelműen a reformellenzék oldalára vezeti Teleki Lászlót, aki az ekkor kezdődő utat, minden végső következtetést is levonva, végigjárja.

Élete — e pályakezdetéstől számítva — négy részre tagolódik:

1837-től 1848 tavaszáig egyik prominens harcosa az ellenzéki mozgalomnak, de nem vezetője, iránytszabó alakja;

1848—1851. Kezdetben az országgyűlési ellenzék legradikálisabb ellenzéki vezetőinek egyike. Ezután 1848 szeptembertől a forradalom párizsi követe, a magyar diplomáciai munka irányítója, s végül Világos után az emigráció vezetője mindaddig, amíg Kossuth, szabadulása után, Európába nem érkezik.

1851—1859 a visszavonulás, a teljes hontalan bolyongás kora, amelyben egyre növekvő elszigetelődése nemcsak Kossuth Lajostól távolítja el, hanem a közélettől is; 1859—1861. években kezdetben az olasz—francia szövetség lehetőségére kímoldítja tétlenségéből, összebékíti Kossuth Lajossal, majd a bukás után újabb tétlenségre kárhoztatva folytatja bolyongását a világban. 1860 őszén, röviddel az októberi diploma kibocsátása után kerül az osztrák rendőrség hálójába. Fogság, váratlan kegyelem a sorsa, majd a rövid hetekig tartó hazai diadal, a határozati-párt többségre jutása. Ezen a ponton kerül úgy szembe a magyar hazai valósággal, hogy öngyilkossága szinte elkerülhetetlen imperatívusként következik be. Ez az öngyilkosság Teleki László egész lelkialkatából, önkényesen értelmezett szuverenitásából, arisztokratikus-romantikus becsület-felfogásából ered, de egyben jelzi, jelenti az egész emigrációs politika csődjét, megrekedtségét is.

E négy szakaszon keresztül követi Teleki László életét a disszertáció, s bemutatja az életutat meghatározó, eldöntő történelmi tényezőket is.

Kovács Endre opponens, a történettudományok doktora bevezetőben annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy nagy szüksége van történettudományunknak a történeti biográfiák elkészítésére. Ez a műfaj ugyanis rendkívül alkalmas arra, hogy bizonyos időszak eseményeit a cselekvő közéleti férfiak életműve egészének, az életmű belső összefüggéseinek feltárásával tegye konkrétábbá, pontosabbá, s a nagy történeti összefüggések szélesebb kereteit betöltse a történelmi események valóságos irányítója: az ember. Horváth Zoltán művét, mint a marxista szellemű történeti biográfia egyik úttörő vállalkozását köszöntötte Kovács Endre. Külön értéke e történeti életrajznak, hogy éppen Teleki László a hőse, a reformkor és szabadságharc időszakának egyik legderékabb, leghaladóbb, mondhatjuk: legforradalmibb egyénisége.

A történeti életrajz mint műfaj olyan módszertani problémákat vet fel, amelyekkel a történésznek már a munka elkészítésének kezdetén szembe kell néznie. Szerzőnek az embert mint a környezet függvényét kell bemutatnia, és ez elengedhetlenné teszi az embernek a konkrét társadalmi feltételek közé való beágyazását. Horváth Zoltán mindvégig nagyon tudatosan törekszik erre: Teleki egyéni életkörülményeinek megvilágítása mellett feltárja a korabeli magyar társadalom egész struktúráját, a gazdasági, társadalmi és politikai változások egész dinamikáját. Mindezt úgy tudta megoldani a jelölt, hogy munkája a korabeli magyar társadalom ütőerének kitapintása mellett egészen közelről láttatja Teleki egyéniségét s közéleti tevékenységének legmélyebb rugóit. A szintetikus előadásra való törekvés tehát elérte azt a célt, amit a szerző elérni kívánt: az intenzív korrajz elősegíti Teleki életútjának, belső fejlődésének megértését. Az opponens hangsúlyozta, hogy a szerző fenti törekvéseinek megvalósulása egy minden eddiginél alaposabb Teleki-profil megalkotásához vezetett.

Kovács Endre opponens a továbbiakban azt a kérdést vizsgálta, hogy mennyiben tudta a szerző maradéktalanul megvalósítani a szerves kapcsolatot a szűkebb Teleki-életrajz és a kortörténeti részek között, mennyire sikerült az egyén és a szélesebb közösség tablót egymással arányba állítani. E probléma-körben említette meg az opponens, hogy bár az első fejezetet sokoldalúnak és kielégítőnek tartja, mégis már itt jelentkeznek bizonyos kívánni valók. A fiatal Teleki László külföldi éveinek történetét tárgyaló rész forrásanyaga sajnálatosan kevés, pedig e korszakának levelezéséből szerző megalapozhatta volna a Teleki eszméi fejlődésére vonatkozó további kutatást. Itt lehetett volna felderíteni, hová nyúlnak vissza gondolkodásának európai gyökérszála. Ugyancsak szegényesnek tartotta e fejezetet Kovács Endre abban a vonatkozásban is, hogy nem deríti fel Teleki kapcsolatait kortársaival erdélyi követté választása előtt, és nem mutatja be azokat a szálakat, melyek barátaikhoz fűzik az ifjú Telekit. Viszont a kortársakkal (Kossuthal, Széchenyivel, Wesselényivel és Deákkal) való egybevetésekben a munka valóban gazdag — mutatott rá az opponens, — s így sikerült a reformkor színes együttesében viszonylag pontosan megjelölni Teleki helyét.

Helyesnek, meggyőzőnek tartotta Kovács Endre annak a problémának tisztázását, hogyan jut el Teleki 1848-ra a legélesebb ellenzékiességig. Maradt azonban itt is néhány megválaszolatlan kérdés. Nem világos pl., hogyan hatott rá a júliusi forradalom, milyen álláspontot foglalt el a novemberi lengyel felkeléssel kapcsolatban, mit olvasott az angol közgazdászoktól. Ugyancsak pozitívként értékelte Horváth Zoltán munkájának azt a

részt, amely Telekinek a nemzetiségi kérdésben kialakult nézetével foglalkozik. Felhívta viszont a jelölt figyelmét arra, hogy nem ártott volna a monarchiabeli nemzeti problémák tömör jellemzését is hozni és ismertetni a 40-es években kialakult állásfoglalásokat, hogy Teleki felfogását ezek közé lehessen beágyazni.

Nem értett egyet Horváth Zoltánnak Teleki „Kegyene” c. irodalmi próbálkozásával kapcsolatos véleményével. Kovács Endre nem tartja remekműnek, s hangsúlyozta, hogy a kérdés eldöntése elsősorban irodalomtörténeti feladat.

A következő rész, a forradalom és szabadságharc időszaka érdeméhez és jelentőségéhez méltó módon kapott helyet a disszertációban — mondotta az opponens. A munka egyik legjelentősebb része a Teleki diplomáciai kiküldésével és párizsi munkásságával foglalkozó fejezet. A szerző igen tekintélyes anyagot mozgatót meg erre az időszakra, s meggyőzően bizonyítja, hogy Teleki mennyire reménytelen feladat előtt állott. Az egyébként megfelelő részletességgel tárgyalt dunai konföderáció programjának kérdésében azonban még mindig maradt egy-két vitakérdés. Horváth Zoltánnal szemben Kovács Endre kifejtette, hogy bár a konföderáció gondolata feltétlenül pozitív irányát jelentette a nemzetiségi vitáknak, megvalósulása mégsem jelentette volna a nemzetiségi kérdés végleges megoldását, az abszolutizmus-ellenes összefogást azonban elősegítette volna.

Elismeréssel szólt az opponens az emigrációs évek valóságáról, sokoldalú megrajzolásáról. Az 1851—59. éveket felölelő fejezet Teleki nehéz éveit valóban emberközelségbe hozza az olvasóhoz, s olyan méreletet állít fel az emigráció politikai tevékenységéről, kudarcáról, amellyel egyet kell érteni. Indokoltnak és helyesnek tartja, hogy Teleki politikai felfogásának alakulását a szerző gyakran a nagy kortárral és barátokkal, Kossuthal egybevetve tárja elé. A munkának ez a része nemcsak az emigráció belső életére nyújt sok érdekes adalékot, hanem mindenkor tekintettel van az európai politika változásaira, s a vezető hatalmak diplomáciai bosszorkánykonyhájába is betekintést nyújt.

Kovács Endre egyetértett a szerzővel abban, hogy az 1859—1861 közötti évek kiemelése a munkában indokolt, mert ez az időszak sorsdöntő eseményeket tartogatott az emigráció számára. Horváth Zoltán kimutatja, hogy az emigráció politikai koncepciója az európai politika nagy fordulópontján tényleg lemaradt a követelmények mögött. Ebben az általános lemaradásban azonban — mutatott rá az opponens, szemben jelöltje értékelésével — Teleki nemzetiségi elképzelése sem tekinthető szilárd pontnak. 1859-ben ugyanis ő is visszakanyarodott a területi integritás gondolatához, azonosult e tekintetben is a kossuthi irányítással. Túl szigorúnak tartotta Kovács Endre opponens Horváth Zoltán az emigrációnak az 1859 utáni, a külső szövetségesek kérdésével kapcsolatos politikájára vonatkozó bírálatát, s nem tartotta indokoltnak a hazai felkelés lehetőségeinek teljes tagadását.

Az értekezés egyik legsikerültebb fejezetének a munka befejező részét említette, amely Teleki elfogatásának és tragikus halálának történetét mondja el. „A Teleki életének utolsó hónapjait, magának az öngyilkosságnak az indokait felszínre hozó vizsgálódás érthetővé teszi számunkra, hogy az emigrációnak e politikában és egyéni becsületben mindenkor következetes alakja más kiutat nem választhatott, mint a halált” hangsúlyozta az opponens.

Végezetül pedig elismeréssel emlékezett meg a szerző kiterjedt forrásfeltáró munkájáról. Horváth Zoltán a magyarországi levéltárak anyagán kívül bőven merített a bécsi Staatsarchívumból és a krakkói Czartoryski-levéltárból. Úgyancsak nagyra értékelte a szerző művének második kötetét, amely a Teleki-életrajzzal kapcsolatos iratokat adja közre. Sikerkelt Horváth Zoltánnak több eddig még publikálatlan irattal kiegészítenie történeti irodalmunkat. Az opponens hiányolta az 1853—1859 közötti forrásokat, annak ellenére, hogy alapjában helyesnek tartotta a válogatást.

Opponensi véleménye végén Kovács Endre javasolta, hogy a TMB Horváth Zoltánnak a kandidátusi címet adományozza.

Spira György kandidátusi opponensi véleményének bevezetőjében leszögezte, hogy Horváth Zoltán munkáját néhány hiányosság és hiba ellenére „magas tudományos szinten álló, nagyértékű és szakemberek számára is sok újat nyújtó műnek” minősíti. A disszertáció első kötete Teleki László életútjának minden eddiginél részletesebb, részletesebb és alaposabb feldolgozása, amelyben szerző a korábbi szakirodalom eredményein, a hazai levél- és kéziratárak anyagán kívül külföldi levéltárak eddig zömmel ismeretlen forrásaiból is merít. A második kötet pedig több mint 100, Teleki pályájára vonatkozó forrásrészletet hoz, mintegy az első rész fejezeteseinek illusztrálására.

A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a hős politikai fejlődésmentésének képét igen elmélyült, finom és minden lényeges eredményében helytálló elemzés meggyőzően bizonyított termékének tartja. Egyetértett azzal, hogy a fiatal Teleki jobbadán érzelmi indítékokból lesz egy az átlagosnál kulturáltabb, de konzervatív főúri családnak — közszerplészt

kancelláriai tisztviselőként kezdő — surjából a 40-es évek elején már elismert ellenzéki politikussá. 1848 előtt azonban még a nemzetiségi kérdésben sem haladja meg lényegében liberális társait.

A nagy, forradalmi jelentőségű előrelépés Telekinél is 1848-ban megy végbe. Ennél a részről nem tartotta helyesnek az opponens, hogy Horváth Zoltán a Teleki és küzdőtársai közötti fejlődés-különbséget annak az ismételt hangsúlyozásával óhajtja érzékeltetni, hogy utóbbiakat — Telekitől eltérően — csak a forradalom eseményei radikalizálták. Teleki — még Kossuthnál is — nagyobb arányú előrelépését ugyanis szintén a forradalom eseményei váltották ki. Ugyancsak túlzásnak tartotta a jelöltnek azon beállítását, mintha 1848-ban egyedül Teleki helyezkedett volna radikális álláspontra. Ezt tette többek között Madarász László, Perczel Mór, nem is beszélve a márciusi fiatalokról. Bővebb tárgyalást érdemelne Spira György szerint Teleki részvétele a katonaiállítási törvényjavaslat képviselőházi vitájában, s az a tevékenység, amelyet Teleki a 48-as olasz — magyar együttműködés érdekében kifejtett. Ugyancsak célszerűnek tartaná az opponens azt, hogy a szerző legalább röviden említést tegyen Telekinek arról a szerepéről, amelyet 1848-ban Pest városának képviselőtestületi tagjaként játszott.

Az emigrációs évek Teleki-rajzát Spira György teljes egészében elfogadhatónak, meggyőzőnek tartotta, észrevételeket csupán az öngyilkosság előtti napokról szóló egyik forrás megítélésével kapcsolatosan tett. Véleménye szerint a szerzőnek állást kellett volna foglalnia abban a kérdésben, mennyire lehet hiteelt adni Deák Ferenc Eötvös Károly által megörökített előadásának, a közte és Teleki között 1861. május 3-án állítólag végbement megbeszélésről.

E néhány apró, inkább kiegészítő észrevétel után Spira György hangsúlyozta, hogy Horváth Zoltán gondos és átgondolt rajzot ad Teleki emberi és politikai jellemvonásairól: végtelen tisztességéről, az olykor ezzel benne párosuló naivitásáról, arisztokratikus és demokratikus hajlamainak sajátos keveredéséről stb.; továbbá hősenek magánéletéről: anyjához és testvéreikhez való mély kötöttségéről, valamint Orczy Istvánné iránti szomorúan szép szerelméről.

A következőkben a Teleki körülményeit meghatározó hazai és nemzetközi viszonyoknak Horváth Zoltán által nyújtott ábrázolásáról beszélt az opponens. Megállapította, hogy e háttér rajza is igen szerencsés és jól megoldott, s kritikai megjegyzések e vonatkozásban is csak alárendelt részleteket érinthetnek. A disszertáció igen tömör, átfogó képet ad három viharos, fordulatokban bővelkedő évtized teljes hazai és európai fejlődésének legfontosabb elemeiről, s ezeket — anélkül, hogy minden részletre megpróbálna kitérni — mindig néhány jellegzetes konkrétumon keresztül világítja meg, hozzá kézzelfogható közelségbe az olvasóhoz. Néhány részletprobléma azonban félrevezető, s ezekre az opponens felhívta a jelölt figyelmét. Helytelen a nemesi sérelmi harc célkitűzéseit pusztán „látványos”-aknak minősíteni, mert az ellenzék a 30-as, 40-es években már csöppet sem lényegtelen, hanem magát az abszolút rendszer létét érintő kérdéseket feszegetett, s hibás elsiklani afölött, hogy akár Széchenyi, akár Kossuth programja lényegében a polgári átalakulás irányába mutatott. Ugyancsak kifogásolta az opponens azt a beállítást, mely szerint az ellenzék Batthyány Lajos által vezetett csoportjának „csupán a nemesi-rendi igények képviselete jutott” osztályrészül.

Nem értett egyet Spira György a centralistáknak Horváth Zoltán-féle értékelésével, mely szerint ők képviselték ekkor Magyarországon, a leghaladóbb álláspontot, s még az Ellenzéki Nyilatkozat is tőlük ered. „A centralisták a leendő polgári államberendezés mikéntjének elméleti kidolgozásában csakugyan előbbre jutottak bármely más kortársuknál, azt azonban már elméletileg sem fejtették ki, hogy az a polgári állam hogyan volna meg is valósítható Magyarországon, a gyakorlati politikai harc terén pedig messze elmaradtak Kossuth köre mögött, „amely — mellesleg — az Ellenzéki Nyilatkozatnak minden lényeges követelését meghirdette már a centralisták fellépését megelőzően” — hangzott az opponensi vélemény.

Spira György opponens a továbbiakban néhány apró kiegészítő-helyreigazító megjegyzést tett a 48-as forradalom tárgyalásának egyes részleteire vonatkozóan, majd a disszertáció egy-két technikai gyengéjére hívta fel a figyelmet. Opponensi véleményének sommázása előtt külön foglalkozott a munka második kötetével, amely — mint mondotta — zömmel igen értékes, eldigid ismeretlen, s tudásunkat nagymértékben bővítő forrásokat tartalmaz. Értéküket azonban nagyban rontja az a körülmény, hogy rendkívül pongyola köntösben lépnek elének. Könnyen javítható szépséghibák — hangsúlyozta az opponens — de kiküszöbölésük elengedhetetlen követelmény.

Opponensi véleményét Spira György végül azzal zárta, hogy a munka apróbb hibái nem homályosíthatják el a mű egészének nagy értékeit, s ezért teljes meggyőződéssel ajánlja Horváth Zoltánnak a történettudományok kandidátusává minősítését.

Horváth Zoltán az opponensi véleményekre adott válaszában először is köszönetet mondott az opponenseknek azért az alapos munkáért, amelyet a disszertációnak szenteltek, elmondotta, hogy Teleki László személye, életútja és szerepének jelentősége múlt századi történelmünkben már régen felkeltette érdeklődését. Hősét megszerette, s így — bár a tárgyi igazságot kereste kutatásaiban — előfordulhatott, hogy elfogulttá vált Teleki alakjával kapcsolatban. Örömmel vette viszont tudomásul, hogy az opponensek egybehangzó véleménye szerint is sikerült Teleki egyéni pályafutását a kor magyar társadalomtörténetébe beágyazni. Az apróbb részletmegjegyzéseket, a finomításokra vonatkozó figyelmeztetéseket hasznosítani fogja könyve kiadásánál — mondotta.

Kovács Endrőnek válaszolva elmondotta, hogy Teleki ifjúkorára, első nagy utazására további adatok felfedezése szinte teljesen reménytelen. Teleki útinaplójának folytatása nem került elő, s kérdés, hogy egyáltalán megírta-e; Gyömrőn pedig sokszáz, Telekitől származó levél elpusztult. Ugyanígy hiányoznak a Teleki személyes baráti kapcsolataira vonatkozó dokumentumok is. A monarchia-beli nemzeti problémák tömör jellemzését nem tartja feladatának e dolgot keretein belül, hiszen a Telekire még ennél jelentősebb hatású tényezőknek sem adhatott helyet. Fenntartja álláspontját a konföderációs tervek kérdésében: az adott helyzetben csak Teleki útja lett volna reálisan elképzelhető. Bálcescu a román nemzetiség szempontjából ugyanolyan maximalista volt, mint akár Kossuth a magyarok szempontjából. Az emigráció 1859 utáni magatartásának megítélésében szintén tartja véleményét: ha az emigráció hazatér, nagyobb nyomást képviselhetett volna Bécs felé és még Deák felé is, mint a hazai élettől elszakadva. Az emigrációs politika irreális illuzionizmusá lett. Klapkát továbbra is hajlandó kissé kalandor természetűnek tartani.

Spira György opponensi véleményére válaszolva tisztázta Teleki 1848 alatti radikalizálódásának kérdését, rámutatva arra, hogy Teleki nagyarányú balrafordulása valóban 1848 tavaszától kezdődik. Az opponens által hiányolt kérdések kifejtésére nem találta alkalmasnak a dolgozat kereteit, ezért nem beszélt azokról bővebben. Telekinek az olasz köztársasági mozgalmakhoz való viszonyát azért nem ismertette, mert úgy látja, hogy 1848 ősze után ennek még epizódnyi jelentősége sem maradt. Eötvös Károlynak Teleki és Deák beszélgetéséről frott története, valamint Madarász visszaemlékezései szerinte megbízhatatlan források.

Mindkét opponens véleményével szemben fenntartotta Horváth Zoltán azt a koncepcióját, hogy a nemesség ellenzéki követelései alapvetően rendi jellegűek voltak. Ennek hangsúlyozását azért tartja fontosnak, mert bár 1848-ban ez a jelleg elhalványult és utat nyitott a részleges polgárosulásnak, 1849 után azonban egyre erőteljesebben lépett ismét előtérbe. Ugyancsak szembekerült a centralisták kérdésének megítélésében mindkét opponensével. Meggyőződése szerint a centralisták működésének elemzése nem csökkenteni, hanem emelni fogja jelentőségüket.

Eppen a két utóbbi kérdésben bontakozott ki vita az opponensek és a jelölt között, amelyben lényegében valamennyien fenntartották véleményüket.

Barta István hozzászólásában a két opponenssel értett egyet. „Az a szemlélet, amit a haladó nemesség legjobbjai politikai gondolatrendszerbe foglalnak, már nem rendi-nemesi, s ha Kossuthék megvalósították volna államukat, amelyben meg akarták tartani a hegemoniájukat, az nem rendi-nemesi állam lett volna, hanem polgári liberális állam, mindazokkal a korlátokkal, amelyek ideológiájukból kiolvashatók.”

Vas Zoltán megköszönte Horváth Zoltánnak, hogy disszertációját elolvashatta, mert készülő Kossuth-életrajzához rendkívül nagy segítséget nyújtott ezzel.

A Bíráló Bizottság egyhangúlag javaslatot tett a TMB-nek Horváth Zoltán disszertációjának elfogadására és a kandidátusi cím odaítélésére.

Stier Miklós

M. Somlyai Magda: „Az 1945-ös földreform” című kandidátusi értekezése a népi-demokratikus forradalom egyik legfontosabb, eddig szinte feldolgozatlan kérdésével foglalkozik.

A disszertáció bevezető fejezetében a szerző a földkérdés egy évszázados történetéről ad összefoglaló áttekintést, rámutatva arra, hogy a magyar társadalom egyik fő ellentmondása épp az agrárkérdés megoldatlansága volt. A földreform szükségességének bizonyítása után a felszabadulás utáni földreform-rendelet megalkotásának körülményeit mutatja be. Kiindul az országban kialakult általános helyzetből, egyrészt a néptömegek, elsősorban a mezőgazdasági tömegek forradalmi hangulatából, gyökeres földreformot követelő állásfoglalásából, másrészt pedig a népi-demokratikus erők hely-

zetéből, törekvéseiből. Hangsúlyozza, hogy a földkérdés megoldásának legkövetkezetesebb harcosa kezdettől fogva a Kommunista Párt, amelynek általános programját az összes demokratikus pártok magukévá tették. A demokratikus Magyarország megteremtése programjának középpontjában a földreform végrehajtásának követelése állt. Ismerteti a pártnak, valamint az e kérdésben legkövetkezetesebb harcostársának, a Nemzeti Parasztpártnak erőfeszítéseit a célkitűzés mielőbbi realizálásáért. Szemügyre veszi a Kisgazda Párt és a tőle jobbra álló erők törekvéseit, s rámutat arra, hogy a burzsoázia azon munkálkodott, hogy megakadályozzon egy radikális, agrárforradalommal felérő intézkedést, amely gyengíthetné hatalmi és gazdasági pozícióit. Megvizsgálja az SzDP álláspontját is és arra a következtetésre jut, hogy a Szociáldemokrata Párt még 1945-ben sem értette meg teljes egészében az agrárkérdés jelentőségét. Behatóan elemzi a földreform rendeletét, s kiemeli azt a lényeges sajátosságát, hogy bár benne igen sok reform jellegű konkrét utalás van, de egészét tekintve felért egy agrárforradalmi célkitűzéssel.

M. Somlyai Magda a továbbiakban a földreform végrehajtását tárgyalja. Beszámol a szegényparasztság forradalmi szervei, a földosztó bizottságok megalakulásáról, tevékenységéről, a földosztás menetéről. Különösen jelentősek azok az észrevételei, amelyek a földosztás során az ország különböző területei között jelentkező sajátosságokra vonatkoznak. A történelmi előzmények, a földbirtokmegosztás és a parasztság rétegződésének vizsgálata alapján mutatja be, hogy az Alföldön lényegesen nagyobb volt a földigénylők radikalizmusa, mint a Dunántúlon. E radikalizmus elsősorban a földelkobzások gyakoriságában jutott kifejezésre, nem egyszer a rendezetlen túlmenően felosztott részben vagy egészben az 50–200 k. holdas kulák és 100 holdnál kisebb úri birtokokat. Részletesen kitér a szerző a telepítések kérdésére, statisztikailag dokumentálja annak méreteit. Ugyanakkor foglalkozik az egyes vidékeken jelentkező, a föld elégtelenségéből adódó birtokvitákkal is.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a népi demokratikus erőknél a kiosztott föld megvédéséért folytatott harcával. 1945 nyarára a hazai reakció rendezte sorait és támadásba lendült, aktivizálódásában komoly szerepet kapott a földreform elleni küzdelem. Részletesen bemutatja azokat a próbálkozásokat, amelyek a legszélsőségesebb reakciós erőktől kezdve, az egyházon, a Kisgazda Párt jobbszárnyán és helyenként a jobboldali szociáldemokrata törekvéseken keresztül egészen a Parasztpárt jobbszárnyáig megnyilvánultak a földreform sikeres végrehajtása ellen. Elemzi ezekkel kapcsolatban a Kommunista Párt taktikáját. A párt hosszú ideig fékezni igyekezett a szegényparasztság jogos követeléseit, 1945–1946 fordulóján, a baloldali erők ellentámadása során változtatta meg álláspontját s állította előtérbe a földreform eredményeinek megőrzését, a végrehajtás törvénybeiktatását.

Megkülönböztetett figyelmet szentel M. Somlyai Magda a földreform gazdasági kérdéseinek. Ismerteti a MKP-nak, helyi és felsőbb közigazgatási szerveknek a termelés beindítása érdekében tett lépéseit. Rámutat arra, hogy a föld felosztása gazdasági szükség-szerűség is volt, mert csak így lehetett biztosítani a föld megművelését, végsősoron az ország élelemmel való ellátását. Bemutatja azokat az óriási erőfeszítéseket, amelyeket a földhöz juttatott új gazdák, gazdasági felszerelés nélkül, a kapott föld megművelése érdekében kifejtettek. Konkrét termelési adatokkal bizonyítja, hogy helyes volt a pártnak az a számítása, hogy a földreform elősegíti az újjáépítést, az ország ellátását, és éppen a földreform elhúzása következtében került volna az ország katasztrofális helyzetbe.

Befejezésül a földreform eredményeivel és jellegével foglalkozik. Rámutat arra, hogy az 1945-ös magyarországi földreform eredményeit tekintve lényegében agrárforradalom volt. Elsősorban azért, mert gyökeresen felszámolta a nagybirtokrendszert, mert a munkásosztály és a dolgozó parasztság forradalmi demokratikus hatalma hajtotta végre. Ez biztosította egyfelől szükséges és lehetséges radikalizmusát, másfelől a munkásparaszt hatalom továbbfejlesztése következtében a kártalanításra vonatkozó reformjellegű előírások végrehajtását is a minimálisra korlátozta. A földreform kezdetben viselt ugyan reformjellegű vonásokat, de a fejlődés következtében ezek később háttérbe szorultak.

Korom Mihály opponensi véleményében hangoztatta, hogy M. Somlyai Magda témaválasztása mind tudományos, mind politikai szempontból nagyjelentőségű. Eddig feltáratlan terület fehér foltjait tünteti el, komolyan hozzájárul népi demokráciánk mélyebb megértéséhez. Rendkívül gazdag leltártól anyagra támaszkodik, gondosan szerkesztett és jól megírt marxista szellemű munka.

Kritikai észrevételei során hiányolta a munka polemikus jellegét, azt, hogy nem értékeli a témára vonatkozó irodalmat, nem száll szembe az abban jelentkező téves állásfoglalásokkal. Kifogásolta, hogy nem elemzi kellő alapossgal a két világháború közötti magyar agrárviszonyokat. Így nem világos az a kép, amely a magyarországi

hirtokmegosztást jellemezte a földreform előtt. A SzDP-nak a földreformmal kapcsolatos állásfoglalásánál felvetette: nem elég csak azt írni, hogy a párt szintén követelte az új gazdák tulajdonjogának biztosítását, hanem arra is utalni kellett volna — amit egyébként számos dokumentum bizonyít —, hogy a Szociáldemokrata Párt elég sok falusi szervezete és vidéki középzszerve a földreform felülvizsgálata, a föld újraelosztása mellett foglalt állást, s ezzel objektíve a földreform elleni támadást erősítette.

Egyetértett az opponens a szerzőnek azzal a felfogásával, mely szerint 1945 őszén a Kommunista Párt taktikailag kissé lemaradt a megváltozott politikai helyzet mögött annyiban, hogy a függetlenségi front fenntartása érdekében nem buzdított radikálisabb módszerekre a földreform végrehajtását és megvédését illetően. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a párt egyben túlértékelt befolyását, többek között ezért is követelte a választásokat. E két megállapítás közötti látszólagos ellentmondást fel kellett volna oldania a tanulmánynak. Fokozottabban figyelembe kellett volna venni, hogy a népi demokrácia fejlődésében 1945 nyarán új szakasz kezdődött, amelyben a fő ellentmondás teljes egészében a burzsoázia és a proletariátus ellentmondása köré csoportosult. Az agrárátalakulás árnyaltabb megvizsgálásához segített volna hozzá a földreform eredményeinek, végrehajtásának és megvédésének, a földért vívott harc radikálismusának összehasonlítása a szomszédos országok hasonló problémáival. A környező országokban ugyanis a földreform radikálismus, annak hatása a forradalom továbbfejlődése szempontjából nagyobb volt, mint Magyarországon.

Befejezésül az opponens több apró módszertani megjegyzést tett, néhány kisebb jelentőségű ténnyel beállításra hívta fel a figyelmet.

Szuhay Miklós, a disszertáció másik opponense megállapította, hogy a földreform feldolgozásában a fő érdem M. Somlyai Magdát illeti meg. Ő azon kevesek közé tartozik, akik már évek óta foglalkoznak a felszabadulás utáni korszak történetével. A tanulmány nemcsak a szorosán vett téma — a földreform — hanem az egész korszak kezdetének beható ismeretét tanúsítja. Kiemelte, hogy a földkérdés tárgyalásánál alaposan és színesen rajzolja meg mind az egyes osztályok, mind az egyes pártok állásfoglalását. Különösen szépen dokumentált és új a katolikus egyháznak a földkérdéssel kapcsolatos magatartása. Nagyon fontos a telepítés kérdésének tárgyalása. Hasonlóképpen új a földigénylők osztályhelyzetének vizsgálata, az ipari munkások és kisparaszatok földszerzési vágyaira, törekvéseire, valamint a földosztásban részesültekre vonatkozó megállapítása. Színvonalas kimutatását nyújtja a disszertáció a földreform elleni támadásnak, illetve a kiosztott föld megvédéséért vívott harcok.

Az opponens a földreform szükségességének megokolásában sokoldalúbb elemzést kívánt, mint amit a disszertáció első fejezete adott. Rámutatott arra, hogy az 1848-as forradalom után a földkérdés megoldatlansága, illetve nem kielégítő megoldása, első sorban a parasztság helyzete szempontjából tartotta napirenden a földkérdést. A nagybirtokrendszer fennmaradása gátlólag hatott ugyan, de a XX. század elejéig biztosította a mezőgazdaság fejlődését. Az ellenforradalmi rendszer idején azonban megváltoztak a körülmények. Nemcsak a parasztság helyzete miatt vetődött fel sokkal élesebben a földreform szükségessége, hanem a mezőgazdaság fejlődése miatt is. A mezőgazdaság porosz utas fejlődése zsákutcába jutott, már nem volt képes biztosítani a technikai fejlődést és a termelés növelését sem. A nagybirtok-rendszert tehát ezen okok miatt is *össze kellett lőrní*. A porosz utas fejlődés zsákutájából való kijutás nem akármilyen nagybirtok-rendszer összetörését jelentette, nem a feudális nagybirtokokat kellett felszámolni, hanem a tőkés nagybirtokokat. E tényező miatt a földreformnak tőkés rendszer ellenesnek is kellett lennie.

A vidékenkénti differenciáltság, illetve az elkobzásokkal kapcsolatos radikális tárgyalásánál nagyobb figyelmet kellene fordítani a földbirtokmegosztás problémájának is, mondotta Suhay Miklós. Az ország egyes tájaira vonatkozó birtokelkobzások száma ugyan csak részben mutatja meg, mennyiben van szó radikálisusról. A disszertáció adatai szerint a 100 holdon aluli birtokokból szükségből igénybe vett birtokok tájunkénti megosztása a következő volt: Dunántúl 29,3%, Alföld 48%, Észak 22,4%. Az 1935 évi birtokmegosztás szerint az ország 20—100 holdas gazdaságaiból a Dunántúlra 33,7%, az Alföldre 54,6% és Északra 14,7% esett. Ezek szerint tehát a 100 holdon aluli, szükségből igénybe vett birtokokból az Alföldre kevesebb esett, mint az Alföldre eső összes 20—100 holdas gazdaságok aránya, a Tiszántúl radikálisusa e számok tükrében nem figyelhető meg, sokkal inkább állítható ez az északi országrészekre vonatkozóan. Hasonló képet kapunk a 100 holdon felüli gazdaságok vizsgálatánál és az ilyen módszerrel való számítás esetén a hazaárulóktól, a nyilasoktól elkobzott birtokok száma tekintetében sem olyan kirívó az egyes tájak közötti különbség; nem a Tiszántúl és a Dunántúl között, hanem ebben az esetben is az északi megyékkel szemben jelentkezik.

Befejezésül Szuhay Miklós az agrárforradalom és agrárreform kérdésével foglalkozott. Alapjában egyetértett M. Somlyai Magda állásfoglalásával, de a disszertációjában adott sommás megfogalmazását, miszerint: „egyértelműen meg kell állapítani, hogy a mezőgazdasági földreform, mint a népi demokratikus forradalom lényeges alkotó eleme, agrárforradalom volt”, nem tudta magáévá tenni. A földreform végkifejlődésében agrárforradalom volt, de véleménye szerint arra is rá kell mutatni, hogy a rendelet kiadásakor reform- és forradalmi jegyeket viselt magán. Az, hogy a földreform megoldásában forradalommal vált, az az osztályviszonyok alakulása, az államhatalom jellegének megváltozása következménye volt, ez vette le a napirendről a kártérítés, de lényegében a megváltás problémáját is.

Nézete szerint a disszertáció a kártérítésre és a megváltásra a földreform jellegének megítélése szempontjából nem helyez elég súlyt. A kártérítés mellett szóló főérvet, mely szerint az a fasizmus elleni harc követelte széles nemzeti összefogás megteremtését segítette volna elő, vitathatónak tartotta. A földreform a nagybirtokos osztály ellen irányult, a kártérítés kimondásával nem lehetett volna megnyerni a fasizmus elleni harca.

M. Somlyai Magda a megváltással kapcsolatban arra hivatkozott, hogy az államnak a földreformmal sok kiadása volt, amit nem vállalhatott magára, az opponens rámutatott, hogy a megváltás fizetését 3 évre felfüggesztették, mert az újonnan földhöz jutottak nem tudták fizetni, s a felfüggesztés akkor történt, amikor az államháztartás a legsúlyosabb helyzetben volt.

Emlékeztetett arra, hogy Lenin mind a megváltást, mind a kártérítést élesen elítélte. Eppen ezért részletesebben kellene megvizsgálni azt a tényt, hogy a MKP is a kártérítés és a megváltás mellett foglalt állást. Elképzelhető, mondotta, hogy az 1930-as évek végén kialakult agrárpolitikának a változott körülményekre való változatlan átviteléről van szó, s ez hiba, de elképzelhető az is, hogy csak kompromisszumként fogadták el, mivel másra nem igen volt lehetőség. Ezzel függ össze az is, hogy a MKP az ellenforradalmi rendszer negyedszázados propagandája miatt nem helyezte kellő súlyt a szövetkezeti gondolat népszerűsítésére.

Berend T. Irán, a bíráló bizottság elnöke, rövid felszólalásában kifejtette, hogy a népi demokrácia első szakaszának gazdaságtörténeti, gazdaságpolitikai vizsgálata azt tanúsítja, hogy tulajdonképpen alig került sor olyan államosítási intézkedésekre, ahol abban a kártalanítást ne mondták volna ki, még később is, amikor a földkártalanítás gyakorlatilag már lekerült a napirendről. Ebben nagyon nagy szerepet játszott a pártvezetés taktikai megfontolása. Véleménye szerint a gyakorlatban a kártalanítás gondolata komolyan soha sem merült fel, inkább a koalíciós időszak politikai zűrzavarának és nehézségeinek áthidalását célozta, mintegy megkönnyítendő a rendelkezések keresztülvitelét. Egyetértett Szuhay Miklóssal abban, hogy így az különösebb szövetségi célokat nem szolgálhatott. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kérdés eldöntése kétségkívül további kutatást igényel.

M. Somlyai Magda az opponenseknek adott válaszában először a historiográfiai kérdésekre tért ki. Elmondotta, hogy a témáról monografikus feldolgozás a disszertáció elkészültéig nem volt. Szakács Sándor: „Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában” c. munkája csak később került a könyvpiacra. Szólt arról, hogy sok segítséget nyújtottak számára a témában való elindulásnál a Valóság c. folyóirat pályázatára beérkezett és ott 1947—48—49-ben publikált munkák. Nagyon érdekes, jól felhasználható anyagoknak bizonyultak a közéleti földigénylő bizottságok egyszerű paraszt tagjainak visszaemlékezései, melyekből felszabadulásunk 10. évfordulójára több kiadvány látott napvilágot. A földreformnak még csak most kezd irodalma lenni, s e tekintetben a fel lendülő helytörténeti kutatásokra tekint várakozással. Ami idejében megjelent, azt maga is felhasználta.

Egyetértett opponenseinek módszertani jellegű megállapításaival. A bevezető fejezet további bővítésére vonatkozó igényeket azonban már nem fogadta el.

A továbbiakban a szerző az agrárátalakulás jellegéről vallott felfogását részletezte. Rámutatott arra, hogy a kérdés tisztázásánál a földkérdés és a népi demokratikus forradalom összefüggéséből, a földkérdés megoldásának a forradalom egészében betöltött szerepéből kell kiindulni. A népi demokratikus forradalomnak nálunk jelentős polgári demokratikus feladatokat is meg kellett oldania, noha kezdetlől fogva több volt mint polgári demokratikus forradalom. A feudális maradványok eltüntetésével egyidejűleg bizonyos kérdésekben már a szocialista forradalom irányába mutató lépésekre is sor került. E tény természetesen jelentkezett és hatott az agrárkérdésben is.

Az agrárkérdés megoldásának történelmileg két alapvető formája, a reformista és a forradalmi alakult ki. A reformista lassú evolúciós folyamat, amelyet felülről a burzsoázia vezetésével és a burzsoázia érdekében hajtanak végre. Ezzel szemben a forradalmi

út a nagybirtok teljes kisajátítását, a földbirtokos osztály gazdasági és politikai hatalmának teljes megszüntetését jelenti, mindez a dolgozó parasztság, minden dolgozó osztály érdekében történik. Hogy történelmileg melyik út valósul meg, az mindenekelőtt a hatalom jellegétől függ, és természetesen összefüggésben van azzal is, hogy milyen típusú forradalom keretében kerül napirendre. E két tényező alakulása a társadalom adott fejlettségi fokától, a társadalmi-gazdasági struktúrától és mindenekelőtt a munkásosztály erejétől függ. Az agrárkérdés forradalmi rendezése elképzelhetetlen anélkül, hogy a munkásosztály legalább részese ne legyen a hatalomnak, s megköveteli széles néptömegek bekapcsolódását a végrehajtás munkájába. Magyarországon a földkérdés megoldása egy népi demokratikus forradalom során kedvező nemzetközi és belső politikai erőviszonyok mellett került napirendre, amikor a hatalomban döntő szava a munkásosztálynak volt, amelyet a Szovjetunió felszabadító szerepe eszmeileg, a Vörös Hadsereg jelenléte konkrétan támogatott. A burzsoázia befolyása csökkenő tendenciát mutatott.

Ez az államhatalom azzal a nem is titkolt céllal hozta meg a földreformrendeletet, hogy a földműveltség földhözjuttatásával együtt a nagybirtokos osztályt is felszámolja. Ilyen körülmények között a földreform végrehajtása forradalmi eszközökkel, forradalmi módon, a néptömegek aktív részvételével történt és az egész magyar földbirtokstruktúrát megváltoztatta. Ezért állítható, hogy a felszabadulás után agrárforradalom zajlott le Magyarországon.

A megváltás és a kárterítés kérdését illetően elismerte, hogy még vannak tisztázatlan vonatkozásai. Egy fontos mozzanatra azonban felhívta a figyelmet, ti. arra, hogy a megváltási összeg is úgy volt már megállapítva, hogy mélyen alatta maradt az osztott föld tényleges becsértékének, s hasonlóképpen volt ez a kártalanítás esetében is.

Az agrárforradalom ellen felhozott ellenvetések a lényegét nem érintik, mert a reformra jellemző jegyek a végrehajtás során eltűntek. A radikális elkobzás kimondása álförradalmi lépés lett volna, zavart keltett volna a koalícióban, a demokratikus összefogás szempontjából fontos rétegek — a burzsoázia egy része, a kulákság, sőt a középparasztság között is.

A bíráló bizottság M. Somlyai Magda jelentős új eredményeket felmutató disszertációját elfogadta és egyhangúan javasolta a TMB-nak, hogy a szerző számára a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

Vida István

HELYREIGAZÍTÁS

Mérei Gyula: A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere című, a Századok 1965. 4—5. számában megjelent tanulmányához.

724. lap, alulról 11. sorban	első világháború	helyett második világháború
738. lap, felülről 16. sorban	Európai Gazdasági Közösségi Szervezet	Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet
739. lap, felülről 15. sorban	EKG	EGK
739. lap, alulról 2. sorban	régen	ezen a réven
745. lap, felülről 10. „	a kisebb imperialistáknak	a kisebb imperialistáknak önmaguk és az egész burzsoáziának
745. lap, felülről 11. sorban	mentése	mentésére irányuló törekvésével, sem pedig csupán
752. lap, felülről 10. sorban	felelősség	felsőség
755. lap, felülről 6. sorban	UNRA	UNRRA
„ „ „ 14. „	politikai gazdaság	gazdaság politikai
„ „ „ 28. „	EKG	EGK
757. lap, felülről 3. sorban	az első öt évben	az első négy évben
	a második öt évben	a második négy évben
758. lap, felülről 5. sor	1949—1951 között	1949—1961 között
762. lapon a táblázat címében	1962—1963	1960—1963
763. lap, alulról 3. sorban	törvényeinek	törvényének
765. lap felülről 5. sor	első világháború	második világháború
770. lap alulról 7. sor	1950	1959

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СТАТЬИ

<i>Й. Анталл</i> : Еженедельный политический орган Йозефа Этвеша и подготовка Соглашения. 1865—1866 г.	1099
<i>Э. Шомоди</i> : Реформа избирательного права 1896 г. в Австрии	1131
История венгерского рабочего движения 1914—1918 гг.	1161

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Невелэ</i> : Положение рабочего класса в Венгрии в период первой мировой войны. 1914—1917 гг.	1206
К политике немецкого военного командования в Венгрии. Март—июль 1944 г. (Сообщ: <i>Й. Кун</i>)	1228
<i>Л. Тилковский</i> : Законопроект нилашистов о решении национального вопроса	1247

ДИСКУССИЯ

<i>И. Петцольд</i> : Дискуссия западно-германского конгресса историков о военных целях в первой мировой войне	1259
---	------

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Конференция в память Яна Гуса (<i>Дь. Секей</i>)	1263
--	------

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Летний университет преподавателей истории. Г. Дебрецен, 1964 г. (<i>О. Сабольч</i>)	1272
---	------

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	1287
-------------------------------	------

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	1337
----------------------	------

ХРОНИКА	1390
---------------	------

T A B L E S D E S M A T I È R E S

ÉTUDES

<i>J. Antal</i> : L'Hédomadaire Politique (Politikai Hetilap) de József Eötvös et la préparation du compromis, 1865—1866	1099
--	------

<i>E. Somogyi</i> : La réforme du droit de suffrage de 1896 en Autriche	1131
---	------

L'histoire du mouvement ouvrier hongrois, 1914—1918	1161
---	------

COMMUNICATIONS

<i>I. Nevelő</i> : La situation de la classe ouvrière en Hongrie pendant la première guerre mondiale (1914—1917)	1206
--	------

Contributions à la politique pratiquée par le haut commandement allemand à l'égard de la Hongrie, mars—juillet 1941 (Communiqué par <i>J. Kun</i>)	1228
---	------

<i>L. Tilkovszky</i> : Le projet de loi des croix fléchées concernant le règlement de la question des nationalités	1247
--	------

DISCUSSION

<i>J. Petzold</i> : Discussion ouverte au congrès des historiens ouest-allemands sur les buts de guerre de la première guerre mondiale	1259
--	------

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

Conférence consacrée à la commémoration de Jan Hus (<i>Gy. Székely</i>)	1263
---	------

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

Cours de vacances des professeurs d'histoire. Debrecen 1964. (<i>O. Szabolcs</i>) ...	1272
---	------

LITTÉRATURE HISTORIQUE	1287
------------------------------	------

RÉPERTOIRE DES REVUES	1337
-----------------------------	------

CHRONIQUE	1390
-----------------	------

CONTENTS

STUDIES

<i>J. Antall</i> : Joseph Eötvös's Political Weekly and the Preparation of the Compromise of 1867	1099
<i>É. Somogyi</i> : The Reform of Austrian Right of Voting in 1896	1131
The History of Hungarian Labour Movement 1914—1918	1161

ARTICLES

<i>I. Nevelő</i> : The Situation of the Working Class during the First World War (1914—1917)	1206
Papers to the Policy of the German Supreme Command in Hungary March—July 1941 (edited by <i>J. Kun</i>)	1228
<i>L. Tilkowszky</i> : The Hungarian Nazis' Bill for Settling the Nationality Problem....	1247

DISCUSSIONS

<i>Dr. J. Petzold</i> : Discussion on the War Aims of the First World War on the Congress of West-German Historians	1259
---	------

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

A Conference to the Memory of John Hus (<i>Gy. Székely</i>)	1263
---	------

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

Summer Course for History Teachers at Debrecen 1964 (<i>O. Szabolcs</i>).....	1272
---	------

HISTORICAL WORKS	1287
------------------------	------

REVIEW OF PERIODICALS	1337
-----------------------------	------

CHRONICLE	1390
-----------------	------

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>J. Antall</i> : Das Wochenblatt József Eötvös's (Politikai Hetilap) und die Vorbereitung des Ausgleichs	1099
<i>É. Somogyi</i> : Die österreichische Wahlrechtsreform des Jahres 1896	1131
Die Geschichte der ungarischen Arbeiterbewegung 1914—1918	1161

BEITRÄGE

<i>I. Nevelő</i> : Die Lage der Arbeiterklasse in Ungarn zur Zeit des ersten Weltkrieges (1914—1917)	1206
Zur Ungarnpolitik der deutschen Heeresleitung März—Juli 1941 (Mitgeteilt von <i>J. Kun</i>)	1228
<i>L. Tilkowszky</i> : Der Gesetzantrag der Pfeilkreuzler zur Regelung der nationalen Frage	1247

DISKUSSION

<i>Dr. J. Petzold</i> : Debatte am westdeutschen Historikerkongress über die Kriegsziele im ersten Weltkrieg	1259
--	------

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

Konferenz zum Gedächtnis von Johann Hus (<i>Gy. Székely</i>)	1263
--	------

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

Universitäts-Ferienkurs der Geschichtslehrer, Debrecen 1964 (<i>O. Szabolcs</i>)	1272
--	------

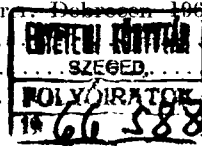
BUCHBESPRECHUNGEN	1287
-------------------------	------

ZEITSCHRIFTENSCHAU	1337
--------------------------	------

CHRONIK	1390
---------------	------

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kézirat nyomdába érkezett: 1965. IX. 21. — Terjedelem: 29,4 (A/5) ív.,

Műszaki szerkesztő: Dálóki János

Következő számaink tartalmából

- Boros Ferenc*: Adalékok a kisantant létrejöttének és kezdeti szakaszának történetéhez (1919 augusztus–1920 november)
- H. Haraszi Éva*: Chartizmus és nemzetköziség
- Kállay István*: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740–1780 között
- Kosáry Domokos*: 1815 történetirodalmának kritikájához
- Lőrincz Zsuzsa*: XII. Pius békeakciója a magyar diplomáciai iratokban
- Mályusz Elemér*: Krónikaproblémák
- Mészáros István*: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga
- Sz. Ormos Mária*: A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomra-jutása után (1933–1934)
- Pintér István*: A Magyar Történelmi Emlékbizottság
- A. I. Puskás*: Adalék a haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában
- Simonyi Henry*: Visszaemlékezések
- Sípos Péter*: Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről
- Szász Zoltán*: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüzetek állami ellenőrzésére (1902–1904)
- Tömörny Márta*: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből (Részletek Thallóczy Lajos naplójából)

E számunk munkatársai

Antall József a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum munkatársa — *Balogh Sándor* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Beller Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bónis György* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Gáthy Vera* egy. hallg. — *Gunst Péter* az Agrártörténeti Szemle tudományos munkatársa — *Győrffy György* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *H. Haraszi Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hársfalvi Péter* főiskolai docens (Pedagógiai Főiskola, Nyíregyháza) — *Hegyi Klára*, a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Jennűz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Komjáthy Miklós* kandidátus, h. osztályvezető (Országos Levéltár) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kozma Béla* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Kun József*, magyar levéltári megbízott (Bécs) — *Kulcsár Zsuzsanna* kandidátus, a Gondolat Könyvkiadó szerkesztőségi munkatársa — *Mollay Károly* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bp.) — *Nagy László* kandidátus, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Nevelő Irén* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Perényi József* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Ránki György*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Révész Imre* akadémikus, ny. egyetemi tanár — *Ságvári Agnes* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Scheiber Sándor* az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója — *Somogyi Éva* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Stier Miklós* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szobolevszky Sándor* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Urlán Aladár* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Vadász Sándor* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *Wittman Tibor* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged).

Ára: 10,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései.** Közreadja: Györfly György. Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. 273 l. Ára: 23,— Ft.
- A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. III. Iratok. 1849 március—1850 április.** Összegejtötte és szerkesztette Andics Erzsébet. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 543 l. Ára: 98,— Ft.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. I—II.** Szerkesztette és a bevezetést írta: Szabó István. Szerzők: Balogh István, Für Lajos, Gyimesi Sándor, Hársfalvi Péter, Horváth Zoltán, Katona Imre, Niederhauser Emil, Orosz István, Rác István, Sárközi Zoltán, Simonffy Emil, Szabad György, Varga Gyula, Varga István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 479 + 756 l. Ára: 210,— Ft.
- A forradalom és a szabadságharc levelestára. IV. köt.** Összeállította, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta V. Waldapfel Eszter. Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. 607 l. Ára: 60,— Ft.
- Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 522 l. Ára: 90,— Ft.
- Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen.** Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1965. 550 l. Ára: 40,— Ft.
- Lengyel Gyula válogatott írásai.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 298 l. Ára: 35,— Ft.
- L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország. 1918—1919.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 309 l. Ára: 34,— Ft.
- Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. 1920—1926.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 210 l. Ára: 45,— Ft.
- M. Somlyai Magda: Földreform 1945.** Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 572 l. Ára: 70,— Ft.
- Világtörténet. VII. köt.** Szerkesztették: A. A. Guber (Felelős szerkesztő), M. J. Geftyer, A. Sz. Jerusalimszkij, L. M. Ivanov. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 807 l. Ára: 160,— Ft.
- Hankiss Elemér—Makkai László: Anglia az újkor küszöbén.** Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1965. 462 l. Ára: 47,— Ft.
- Nevelésügyünk húsz éve. 1945—1964.** Tanulmányok a népi demokrácia neveléstörténetéből. Szerkesztette: Simon Gyula. Budapest, Tankönyvkiadó. 1965. 601 l. Ára: 51,— Ft.
- Gilbert Badia: Németország tegnap és ma (1917—1962).** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 543 l. Ára: 64,— Ft.
- Szántó György: A nyugat-európai munkásmozgalom új vonásai.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. Ára: 25,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST